

51593

SZÁZADOK

1-3

51593

A tartalomból: 1966 M^{ÁR} 25

A XII. nemzetközi történészkongresszus

Pach Zsigmond Pál: A III. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszusról

Kállay István: Szabad királyi városaink gazdálkodása 1740–1780 között (I. rész)

Sipos Péter: Az Imrédy-kormány megalakulásának történetéről

KÖZLEMÉNYEK — VITA — A SZOVJET-
UNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖR-
TÉNÉSZFRONTJA — A TÖRTÉNELEM-
OKTATÁS KÉRDÉSEI — TÖRTÉNETI
IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE
— KRÓNKA

100. ÉVF.

1966. 1. SZÁM

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány u. 21.

Telefon: 111—010,

MNB egyszámlaszám: 46, csekkbefizetési számlaszám: 05.915.111—46

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22.

Telefon: 185—612,

a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁ-
ban, Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban.
Csekk számlaszám: egyéni 61.257, közületi 61.066. MNB egyszámla-
szám: 8.

Előfizetési díj egy évre: 54,— Ft.

(Példányonként megvásárolható a Posta nagyobb árusítóhelyein is.)

51593

SZÁZADOK

1967 M. évi

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KOZLÖNYE

100. ÉVFOLYAM

1966. 1—6. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1966

A SZÁZADOK 1966. ÉVI (100.) ÉVFOLYAMÁNAK TARTALOMJEGYZÉKE

A XII. nemzetközi történéskongresszus.....	3
Molnár Erik 1894—1966 (p. e.)	711
<i>Pach Zsigmond Pál</i> : A III. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszusról.....	19

TANULMÁNYOK

<i>Boros Ferenc</i> : Adalékok a kisantant létrejöttének történetéhez és jellegéhez (1919 augusztus—1920 november)	816
<i>Jemnitz János</i> : A Német Szociáldemokrata Párt erfurti programjának megszületéséhez.....	1168
<i>Kállay István</i> : Szabad királyi városaink gazdálkodása 1740—1780 között... 27,	287
<i>Kosáry Domokos</i> : 1815 történetirodalmának kritikájához.....	371
<i>Mályusz Elemér</i> : Krónika-problémák	713
<i>Molnár János</i> : Fegyveres csoportok 1956-ban; az ellenforradalom „hadserege”	1127
<i>Sz. Ormos Mária</i> : A fegyverkezés kérdése az európai diplomáciában Hitler uralomra-jutása után (1933—34)	400
<i>Pintér István</i> : A Magyar Történelmi Emlékbizottság és az 1942. március 15-i tüntetés	329
<i>Puskás, A. I.</i> : Adatok a magyar haladó erők szerepéhez az ország felszabadításában.	763
<i>Valiani, L.</i> : Tárgyalások Ausztria-Magyarország és Olaszország között 1914—1915-ben	787
<i>Sipos Péter</i> : Az Imrédy-kormány megalakulásának történetéről.....	62

KÖZLEMÉNYEK

<i>H. Haraszi Éva</i> : Chartizmus és nemzetköziség.....	461
<i>B. Lőrincz Zsuzsa</i> : Adatok a Vatikán politikájához a magyar diplomáciai iratokban (1939—40)	452
<i>Mészáros István</i> : A Szalkai-kódex asztronómiai tananyaga.....	850
<i>Munby, L. M.</i> : Az angol helytörténet és amatőr művelői.....	1207
<i>Simonyi Henri</i> : Visszaemlékezések	98
<i>Szász Zoltán</i> : A magyar kormány tervei a nemzeti pénzügyi intézetek állami ellenőrzésére	118
<i>Szinai Miklós</i> : Bethlen István és Szkoropadzski kapcsolatai.....	1218
<i>Tömöry Márta</i> : Bosznia-Hercegovina annektálásának történetéből (Részletek Thallóczy Lajos naplójából)	878

VITA

<i>Sárközi Zoltán</i> : Válasz az erdélyi szászok ügyében.....	1249
<i>Hunyady György</i> : Megjegyzések az ideológiatörténetről — Pándi Ilona cikke kapcsán	933
<i>Károlyi Mihályné</i> : Néhány megjegyzés Simonyi Henri Visszaemlékezései-hez	1264
<i>Siklós András</i> : Megjegyzések Mód Aladár bírálatához	1257
<u>A párt szövetségi politikájának történeti fejlődése (1936—1962) (Tóth István—Vértes Róbert)</u>	138
Tudományos ülés a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa 30. évfordulója alkalmából (<i>Szokolay Katalin</i>).....	924
Tudományos ülés a Magyarországi Szociáldemokrata Párt I. kongresszusának 75-ik évfordulója alkalmából (<i>B. Gy.</i>)	1241

Vita a népi demokratikus korszak történetének problémáiról a Marx Károly Köz-
gazdaságtudományi Egyetem tudományos ülészekán (Csató Tamás) 472

A SZOVJETUNIO ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSFRONTJA

<i>Balogh Sándorné</i> : A Szovjetunió története szovjet korszakának kérdései a Voproszi Isztorii hasábjain	939
<i>Donnert, Erich—Rochus Door</i> : Az európai népi demokráciák történetének kutatása a lipcei Marx Károly Tudományegyetemen	157
<i>Gurevics, A. Ja.</i> : Általános törvény és konkrét törvényszerűség a történelemben	1265
<i>Stajerman, E. M.</i> : Ismétlődés a történelemben	492
<i>Wittman Tibor</i> : A történeti kutatás a Vietnami Demokratikus Köztársaságban (1953—1963)	936

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT ÉS A SZÁZADOK MÚLTJÁBÓL

<i>Glatz Ferenc</i> : Kísérlet történelmi folyóirat indítására 1865-ben	1278
<i>Tilkovszky Lóránt</i> : Kísérlet történelmi társulat alapítására 1845-ben	947

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

<i>Csatáry Mária</i> : A Magyarország története I—II. köt. iskolai felhasználásáról	162
<i>Huszár Lajos</i> : A numizmatikai anyag jelentősége az oktatásban	1300
<i>Mann Miklós</i> : Politikai propaganda az ellenforradalmi rendszer történelemtan- könyveiben	962
<i>Zrinszky László</i> : A „világnézetünk alapjai” és a történelemtanítás	506

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Angelov, Dimitár</i> : Isztorija na vizantija. Vtora esaszt 867—1204 (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	528
<i>Averbuh, R. A.</i> : Revolucija i nacionalno-oszvodogyityelnaja borba v Vengrii 1848—1849 (Ism. <i>Arató Endre</i>)	1322
<i>Balázs Tibor</i> : A tudományos kutatástól az ipari gyártásig az izzólámpa története nyomában (Ism. <i>Endrei Walter</i>)	1355
<i>Biró Sándor</i> : Történelemtanításunk a XIX. század első felében a korabeli tankönyv- irodalom tükrében (Ism. <i>Vörös Károly</i>)	215
<i>Bogdán István</i> : A magyarországi papíripar története 1530—1900 (Ism. <i>Jenei Károly</i>)	529
<i>Braham, Randolph</i> : The Hungarian Jewish Catastrophe (Ism. <i>Dán Robert</i>)	533
<i>Clausewitz, Carl von</i> : A háborúról (Ism. <i>Perjés Géza</i>)	990
<i>Collotti, Enzo</i> : A náci Németország (Ism. <i>Ránki György</i>)	989
<i>Csekey István</i> : Baranya és Pécs bibliográfiája (Ism. <i>Varga Zoltánné</i>)	1358
<i>Csizmadia Andor</i> : A magyar választási rendszer 1848—1849-ben (Ism. <i>Vörös Károly</i>)	1352
<i>Dąbrowski, Jan</i> : Dawne dziejopisarstwo polskie (do roku 1480). (Ism. <i>Kovács Endre</i>)	527
<i>Diener, Hermann</i> : Zur Geschichte der Universitätsgründungen in Alt-Ofen (1395) und Nantes (1423). (Ism. <i>Mályusz Elemér</i>)	1344
<i>Dolmányos István</i> : A magyar parlamenti ellenzék történetéből 1901—1904 (Ism. <i>Erényi Tibor</i>)	517
<i>Dutt, R. Palme</i> : Korunk történelmi problémái (Ism. <i>Solt László</i>)	204
<i>Engels</i> ld. Marx.	
<i>Galántai József</i> : Magyarország az első világháborúban. 1914—1918 (Ism. <i>Gonda Imre</i>)	180
<i>Hammann, Gustav</i> : Conradus Cordatus Leombachensis. Sein Leben in Osterreich (Ism. <i>Heckenast Gustáv</i>)	533
<i>Homola Dzikowska, Irene</i> : Mikolaj Zyplikiewicz (1823—1887). (Ism. <i>Kovács István</i>)	987
<i>Károlyi Mihály</i> : Egy egész világ ellen (Ism. <i>Horváth Zoltán</i>)	973
<i>Király István</i> : Fejezetek a Somogy megyei szarvasmarhatenyésztés történetéből (1848—1945). (Ism. <i>Gunst Péter</i>)	999
<i>Kiss Lajos</i> : Régi Rétköz (Ism. <i>Wellmann Imre</i>)	998
<i>Klaniczay Tibor</i> : Zrínyi Miklós (Ism. <i>Makkai László</i>)	1310
<i>Kolta László</i> : Perczel Mór élete és munkássága (Ism. <i>Borus József</i>)	214
<i>Krandžalov, Dimitár</i> : Valaši na Moravě (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	988

<i>Kubitsch Imre</i> : A magyar bányamunkásság küzdelmei (1919—1933). (Ism. <i>Szekeres József</i>)	975
<i>Launay, Jacques de</i> : Les Grandes Controverses de l'Histoire contemporaine 1914—1945 (Ism. <i>Ormos Mária</i>)	1328
<i>Lenin</i> Magyarországról (Ism. <i>L. Nagy Zsuzsa</i>)	971
<i>Lettrich, Edít dr.</i> : Esztergom, a dorogi iparvidék városa (Ism. <i>Fügedi Erik</i>)	536
<i>Lihacsev, Dmitrij Szergeevics</i> : Kul'tura Ruszszkogo naroda X—XVII vv. (Ism. <i>Menyhárt Lajos</i>)	191
<i>Low, Alfred D.</i> : The Soviet Hungarian Republic and the Paris Peace Conference (Ism. <i>L. Nagy Zsuzsa</i>)	1342
<i>Marx—Engels</i> : Az I. Internacionálé (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	187
<i>Mauro, Frédéric</i> : Le Portugal et l'Atlantique au XVII ^e siècle (1570—1670). (Ism. <i>Wittman Tibor</i>)	532
<i>Mazauriac, C.</i> : Babeuf és az Egyenlők összeesküvése (Ism. <i>Magyar György</i>)	1339
<i>Méri István</i> : Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában (Ism. <i>Kőhegyi Mihály</i>)	1350
<i>Mészáros István</i> : A középkori nevelés (Ism. <i>Kardos József</i>)	212
<i>Mohr, Huber</i> : Das katholische Apostolat (Ism. <i>Bellér Béla</i>)	200
<i>L. Nagy Zsuzsa</i> : Forradalom és ellenforradalom a Dunántúlon 1919. (Ism. <i>Degré Alajos</i>)	185
<i>L. Nagy Zsuzsa</i> : A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918—1919 (Ism. <i>Hajdu Tibor</i>)	521
<i>Owsińska, Anna</i> : Powstanie palatynacko-badeńskie 1849 roku oraz udział w nim Polaków (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	1327
<i>Párducz, Mihály</i> : Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn (Ism. <i>Kőhegyi Mihály</i>)	997
<i>Perjés Géza</i> : Zrínyi Miklós és kora (Ism. <i>Makkai László</i>)	1310
<i>Pjatynickij, O.</i> : Egy bolsevik visszaemlékezései (Ism. <i>Agárdi Ferenc</i>)	1319
<i>Pražák, Richard</i> : Maďarská reformovaná inteligence v českém obrození. (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	197
<i>Razin, Je. A.</i> : A hadművészet története II. kötet (Ism. <i>Tóth Gyula</i>)	192
<i>Romeo, R.</i> : Risorgimento e capitalismo (Ism. <i>Ránki György</i>)	1332
<i>Roth, Stephan Ludwig</i> : Gesammelte Schriften und Briefe, 7. Bd.: Das Schicksal (Ism. <i>Sárközi Zoltán</i>)	206
<i>Sapiro, A. L.</i> : Russzkaja isztoriografija v period imperializma (Ism. <i>Menyhárt Lajos</i>)	1333
<i>Sík Endre</i> : Fekete-Afrika története, II. köt. (Ism. <i>Krizsán László</i>)	189
<i>Siklós András</i> : Az 1918—1919. évi magyarországi forradalmak (Ism. <i>L. Nagy Zsuzsa</i>)	183
<i>Silva, José-Gentil da</i> : Marchandises et finances II—III (Ism. <i>Wittman Tibor</i>)	996
<i>Shigemitsu, Mamoru</i> : Die Schicksalsjahre Japans (Ism. <i>Solt László</i>)	529
<i>Strachey, John</i> : The End of the Empire (Ism. <i>Jeszzenszky Géza</i>)	530
<i>Szeftel, Marc</i> : Documents de droit public relatifs à la Russie médiévale (Ism. <i>Bónis György</i>)	1345
<i>Székelly György</i> : Magyarország története Mohácsig. Magyarország története I—II. (Ism. <i>Bónis György</i>)	511
<i>Szilágyi János</i> : Munkásosztályunk általános műveltségi helyzete 1919—1945 között (Ism. <i>Glatz Ferenc</i>)	207
<i>Tazbir, Janusz</i> : Bracia polscy w Siedmiogrodzie 1660—1784 (Ism. <i>Kovács Endre</i>)	1325
<i>Turok, V. M.</i> : Ocserki Isztorii Avsztrii 1929—1938. (Ism. <i>Tokody Gyula</i>)	1320
<i>Tyrowicz, Marian</i> : Towarzystwo demokratyczne Polskie 1832—1863 (Ism. <i>Kovács Endre</i>)	194
<i>R. Várkonyi Ágnes</i> : A három részre szakadt Magyarország története. Magyarország története I—II. (Ism. <i>Benda Kálmán</i>)	969
<i>Varga János—Vörös Antal</i> : Magyarország a Habsburg abszolútizmus rendszerében. Magyarország története I—II. (Ism. <i>Vörös Károly</i>)	1307
<i>Vörös Antal</i> ld. <i>Varga János</i>	
<i>Walter, Friedrich</i> : Die Ursachen des Scheiterns der magyarischen Waffenhilfe für die Wiener Oktober-Revolution 1848 (Ism. <i>Barta István</i>)	513
<i>Walter, Friedrich</i> : Magyarische Rebellbriefe 1848 (Ism. <i>Barta István</i>)	513
<i>Wütwer, Walter</i> : Streit um Schicksalsfragen (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	1347
<i>A Kossuth emigráció szolgálatában</i> (Tanárky Gyula naplója). (Ism. <i>h. z.</i>)	535
<i>A magyar iredalom története II.</i> (Ism. <i>Péter Katalin</i>)	172

A müncheni egyezmény létrejötte és Magyarország külpolitikája 1936—1938 (Ism. <i>Tilkovszky Lóránt</i>)	1314
A Nagy Honvédő Háború története 1941—1945. II. köt. (Ism. <i>Mucs Sándor</i>)	523
A nemzetközi munkásmozgalom és a nemzeti-felszabadító mozgalom története a XVIII. század hatvanas éveitől 1917-ig (Ism. <i>Mucsi Ferenc</i>)	526
A polgárháború a Szovjetunióban 1918—1922 (Ism. <i>Glatz Ferenc</i>)	1323
Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen (Ism. <i>Szász Zoltán</i>) ..	1349
Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei (Ism. <i>Vörös Károly</i>)	1000
Beiträge zur deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte des 18. und 19. Jahrhun- derts (Ism. <i>Gyimesi Sándor</i>)	1336
Budapest munkásmozgalma 1919—1945 (Ism. <i>Rozsnyói Ágnes</i>)	1003
Budapest történetének bibliográfiája. II. köt. (Ism. <i>Varga István</i>)	535
Die Matrikel der Universität Basel (Ism. <i>Benda Kálmán</i>)	211
Helytörténeti kiadványok (Ism. <i>Benda Kálmán</i>)	1360
Internacionálé, Magyarország (Ism. <i>Révész Mihály</i>)	979
Két könyv Zrínyi Miklósról (Ism. <i>Makkai László</i>)	1310
Kritikai tanulmányok a modern polgári jogelméletéről (Ism. <i>Búza László</i>)	1351
Magyarok és a Risorgimento (Ism. <i>Lukács Lajos</i>)	198
Repertorium der diplomatischen Vertreter aller Länder. III. Bd. 1764—1815 (Ism. <i>Benda Kálmán</i>)	538
Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Series Historica (Ism. <i>Szász Zoltán</i>)	985
Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához I. rész 1000- tól 1526-ig (Ism. <i>Bónis György</i>)	166
Új osztrák munkák a magyar 1848-ról (Ism. <i>Barta István</i>)	513
Világtörténet 6. kötet (Ism. <i>Vadász Sándor</i>)	983

FOLYÓIRATSZEMLE

Magyar folyóiratok	218, 541, 1005, 1363
Külföldi folyóiratok	234, 562, 1034, 1396

JEGYZETEK

<i>R. Várkonyi Ághes</i> : „Rendezni végre közös dolgainkat”	607
--	-----

FIGYELŐ

<i>Szász Zoltán</i> : A Kommunisták Magyarországi Pártja megalakulásának emlék- kiállítása	613
<i>Stier Miklós—Vida István</i> : A népfront csepeli helytörténeti bizottságának mun- kájáról	614

KRÓNIKA

A VII. magyar—csehszlovák jogtörténeti konferencia (<i>Búzás József</i>)	641
A Lengyel—Magyar Történész Vegyes Bizottság 1965. évi tudományos tanács- kozásáról (<i>Szokolay Katalin</i>)	1436
A Magyar Történelmi Társulat hírei	269, 616, 1055, 1427
A Magyar Történelmi Társulat közgyűlése	618
A marburgi nemzetközi történészkonferencia (<i>Kovács Endre</i>)	1433
A smolenicei Academia Istropolitana-konferencia (<i>Kovács Endre</i>)	639
A történelemtanítás aktuális problémáival foglalkozó első nemzetközi szimpózium (<i>Unger Mátyás</i>)	644
A várostörténeti kutatás helyzete és feladatai	1098
Az első olasz—magyar történésztalálkozó (<i>Hanák Péter</i>)	635
Barta István 1910—1966 (<i>Tilkovszky Lóránt</i>)	1426
Beszámoló Kovács Endre doktori disszertációjának vitájáról (<i>Katus László</i>)	1441
Beszámoló Ádam Magda kandidátusi disszertációjának vitájáról (<i>Stier Miklós</i>) ..	1448
Beszámoló Katus László kandidátusi disszertációjának vitájáról (<i>Szász Zoltán</i>) ..	271
Beszámoló Komjáthy Miklós kandidátusi deisszertációjának vitájáról (<i>Somogyi Éva</i>)	650
Beszámoló Kónya Sándor kandidátusi disszertációjának vitájáról (<i>Stier Miklós</i>) ..	1113

Beszámoló Munk Károly kandidátusi disszertációjának vitájáról (<i>Vida István</i>)..	653
Beszámoló Puskás Julianna kandidátusi disszertációjának vitájáról (<i>Stier Miklós</i>)	276
Beszámoló Serfőző Lajos kandidátusi disszertációjának vitájáról (<i>Glatz Ferenc</i>)	1453
Beszámoló Tóth Ede kandidátusi disszertációjának vitájáról (<i>Glatz Ferenc</i>)....	1110
Bottló Béla 1905–1964 (<i>Bélay Vilmos</i>)	1055
Francia és magyar történezmegbeszélés a középiskolai történelemtankönyvekről (<i>Sz. Ormos Mária</i>)	1438
Jugoszláv és magyar történészek együttműködése (<i>Mucsi Ferenc</i>).....	633
Kazimierz Lepszy (1904–1964) (<i>Székely György</i>)	267
Levéltári hírek	271, 632, 1432
Nemzetközi konferencia az európai államok kialakulásáról (<i>Székely György</i>)....	1081
Pályázat	703
Tudományos ülés az Eötvös Lóránd Tudományegyetemen a nemzeti ideológia múltja és jelene témaköréből 1966. február 21–22. (<i>Glatz Ferenc–Stier Miklós</i>)	1068
Vita Lengyelország 1918–1921 közötti történelméről (<i>Kovács Endre</i>).....	1108

BIBLIOGRÁFIA

A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1965. január 1. – június 30.) Összeállította: *V. Windisch Éva* 658

51593

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51-53

100. ÉVFOLYAM. 1966. 1. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, BENDA KÁLMÁN, ELEKES LAJOS (elnök), EMBER GYŐZŐ,
ERÉNYI TIBOR, MOLNÁR ERIK, NEMES DEZSŐ, PACH ZSIGMOND PÁL,
PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SIMON PÉTER,
SINKOVICS ISTVÁN, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY

A szerkesztőség munkatársai:

INCZE MIKLÓS és TILKOVSKY LÓRÁNT

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

A XII. nemzetközi történelemszakkongresszus	3
<i>Pach Zsigmond Pál</i> : A III. Nemzetközi Gazdaságtörténelmi Kongresszusról	19
<i>Kállay István</i> : Szabad királyi városaink gazdálkodása 1740—1780 között (I. rész)	27
<i>Sipos Péter</i> : Az Imrédy-kormány megalakulásának törté- netéről	62

KÖZLEMÉNYEK

<i>Simonyi Henri</i> : Visszaemlékezések	98
<i>Szász Zoltán</i> : A magyar kormány tervei a nemzetiségi pénzügyintézetek állami ellenőrzésére (1902—1904).	118

VITA

A párt szövetségi politikájának történelmi fejlődése (1936— 1962). A Párttörténelmi Intézet tudományos ülés- szakáról (Tóth István — Vértés Róbert)	138
---	-----

A SZOVJETUNIO ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK
TÖRTÉNELMSZFRONTJA

Az európai népi demokráciák történetének kutatása a lipcsei Marx Károly Tudományegyetemen (<i>Erich Donnert—Rochus Door</i>)	157
---	-----

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

<i>Csatáry Mária</i> : A Magyarország története I—II. köt. iskolai felhasználásáról	162
--	-----

TÖRTÉNELMI IRODALOM

Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmá- nyozásához (Ism. <i>Bónis György</i>)	166
A magyar irodalom története II. (Ism. <i>Péter Katalin</i>)....	172
<i>Galántai József</i> : Magyarország az első világháborúban. 1914—1918 (Ism. <i>Gonda Imre</i>)	180
<i>Siklós András</i> : Az 1918—1919. évi magyarországi forra- dalom (Ism. <i>L. Nagy Zsuzsa</i>)	183
<i>L. Nagy Zsuzsa</i> : Forradalom és ellenforradalom a Dunán- túl 1919 (Ism. <i>Degré Alajos</i>)	185
<i>Marx—Engels</i> : Az I. Internacionálé (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	187

<i>Sik Endre</i> : Fekete-Afrika története. II. köt. (Ism. <i>Krizsán László</i>)	188
<i>Dmitrij Szergeevics Lihacsev</i> : Kul'tura ruszszkogo naroda X—XVII vv. (Ism. <i>Menyhárt Lajos</i>)	191
<i>Je. A. Razin</i> : A hadművészet története. II. köt. (Ism. <i>Tóth Gyula</i>)	192
<i>Marian Tyrowicz</i> : Towarzystwo Demokratyczne Polskie 1832—1863 (Ism. <i>Kovács Endre</i>)	194
<i>Richard Pražák</i> : Madarská reformovaná inteligence v českém obrození (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	197
Magyarok és a Risorgimento (Ism. <i>Lukács Lajos</i>)	198
<i>Huber Mohr</i> : Das katholische Apostolat (Ism. <i>Bellér Béla</i>)	200
<i>R. Palme Dutt</i> : Korunk történelmi problémái (Ism. <i>Solt László</i>)	204
<i>Stephan Ludwig Roth</i> : Gesammelte Schriften und Briefe 7. Bd. (Ism. <i>Sárközi Zoltán</i>)	206
<i>Szilágyi János</i> : Munkásosztályunk általános műveltségi helyzete 1919—1945 között (Ism. <i>Glatz Ferenc</i>) ..	207
Die Matrikel der Universität Basel (Ism. <i>Benda Kálmán</i>)	211
<i>Mészáros István</i> : A középkori nevelés (Ism. <i>Kardos József</i>)	212
<i>Kolta László</i> : Perczel Mór élete és munkássága (Ism. <i>Borus József</i>)	214
<i>Biró Sándor</i> : Történelemtanításunk a XIX. század első felében a korabeli tankönyvirodalom tükrében (Ism. <i>Vörös Károly</i>)	215

FOLYÓIRATSZEMLE

Magyar folyóiratok	218
Külföldi folyóiratok	234

KRÓNIKA

<u>Kazimierz Lepszy (1904 — 1964)</u> (<i>Székely György</i>)	267
A Magyar Történelmi Társulat hírei	269
Levéltári hírek (<i>I. E.</i>)	271
Beszámolók Katus László és Puskás Julianna kandidátusi disszertációinak vitáiról (<i>Szász Zoltán, Stier Miklós</i>)	271

A XII. nemzetközi történészkongresszus*

Európa egyik legrégebbi egyeteme fennállásának 600 éves, másrészt az 1815-ös bécsi kongresszus 150-ik évfordulója adta a gondolatot, hogy 1965-ben Bécs adjon helyet a XII. nemzetközi történészkongresszus tanácskozásainak. Párizs (1950), Róma (1955), Stockholm (1960) után szerencsés választás volt az osztrák történészek meghívását elfogadni, mivel Bécs mindinkább kezd bizonyos összekötőkapocs-funkciót betölteni a keleti és nyugati, a szocialista és polgári országok tudományos, kulturális élete között, s mint ilyen, alkalmas hely volt a történészek tudományos eszmecserejének lebonyolítására.

A feladat, melyet az osztrák rendezőbizottság igyekezett a lehető legjobban megoldani, kétségkívül nem volt könnyű, különösen ha figyelembe vesszük, hogy több mint 2400 történész vett részt a XII. nemzetközi történészkongresszuson. Legnagyobb számú a francia és az angol delegáció volt, 325 illetve 300 delegátussal, de nem messze maradt el tőlük a nyugat-német, illetve az olasz résztvevők száma sem. A 130 amerikai történész után számszerűleg a NDK 70 és a Szovjetunió 60 delegátusa következett, de a többi népi demokratikus ország is minden eddigig meghaladó számú delegációval (30—50 fő) képviseltette magát. Ami tehát a résztvevőket illeti, Európa és Amerika megőrizte vezető szerepét. A többi kontinenst továbbra is inkább csak néhány nagy ország (India, Japán) képviselte, s ezek sem annyira a résztvevők száma által, mint inkább a tudományos témák révén tudtak az eddiginél nagyobb szerephez jutni.

Nemcsak a résztvevők száma volt nagyarányú, hanem a program is igen széles volt. A kongresszus szervezője, a Nemzetközi Történész Bizottság (CISH) ugyanis a stockholmi történészkongresszus után szakított az addigi gyakorlattal, mely 5 — módszertani, ókori, középkori, újkori és legújabbkori — szekció közt osztotta meg a vitát, s az utóbbit új szempontok szerint igyekezett csoportosítani.

Először is, az egyes nemzeti bizottságok javaslata alapján kiemelték 6 nagy, átfogó történeti témát — mint például: a kulturális fejlődés, a nacionalizmus és internacionalizmus, a világ mérlege 1815-ben —, s ezeket állították az első szekció vitáinak középpontjába. Másodszor, az Európa-centrikus történelemszemlélettel való szakítás kifejezéseként a kongresszus második szekcióját az Európán kívüli kontinensek története tanulmányozásának szentelték.

* A Magyar Történészek Nemzeti Bizottságának a bécsi kongresszusról készített jelentése, amelyet Molnár Erik akadémikus ismertetett a Magyar Történelmi Társulat 1965. december 3-i igazgatóválasztmányi ülésén.

A harmadik szekció keretében a CISH-hez tartozó mintegy 10 nemzetközi bizottság — történeti demográfia bizottság, társadalmi és szociális mozgalmak bizottsága, egyháztörténeti bizottság stb. — tanácskozott. Ez szakítást jelentett azzal a korábbi gyakorlattal, melynek értelmében ezek a szervezetek a kongresszust megelőzően külön üléseztek. (Csupán a nemzetközi gazdaságtörténeti bizottság tartott a kongresszust megelőzően Münchenben egy külön kongresszust.)

Végül, a negyedik szekcióban, amelyet 4 alszekcióra — módszertan, ókor, középkor, új- és legújabb kor — bontottak, a hagyományos témákat összpontosították. Ezáltal az eddignél több előadás megvitatására nyílt lehetőség, s a kongresszus résztvevőinek a speciális üléseken kívül 36 előadás vitáját lehetett alkalmuk figyelemmel kísérni. A nagyobb vitalehetőség biztosítása volt a másik fő szempont, amely a Nemzetközi Történetész Bizottságot a tanácskozási módszernek megreformálásánál vezette. Ezért a rendkívül sok időt elrabló korreferátumok rendszerét megszüntették, s az előadásokat — melyeket 4 kötetben összefoglalva még a kongresszus előtt, bár elég későn megküldöttek a résztvevőknek — csak néhány esetben egészítették ki szintén előre szétküldött részanyagok. Az előadónak jogában állt mondanivalóját röviden kiegészíteni, ami után azonban azonnal megindulhatott az első három szekcióban egész napot felölelő, a negyedik szekcióban fél napig tartó vita.

A vita résztvevőinek általában 10 perc, néha több, de nem egyszer kevesebb idő állt rendelkezésükre, hogy véleményüket kifejtse. Az is megtörtént, hogy időhiány miatt egyes jelentkezők nem jutottak szóhoz. Újdonság volt a vita megszervezésénél, hogy a történész nemzeti bizottságok az egyes kérdésekhez szakértőket javasolhattak, kiknek a vitában való részvételre elsőbbségi joguk volt. Ennek az új módszernek kétségkívül megvolt az az előnye, hogy korlátozta a vitában az esetlegességeket, az elnök esetleges szubjektív szempontjainak érvényesülését; másrészt viszont — ahol a bejelentett szakértők száma túl magas volt — elvette a lehetőséget más hozzászólások elől. Így is, jóllehet nem állanak rendelkezésre pontos adatok a vitákban felolvasottak számáról, ez mintegy 1200-ra tehető.

*

Nem könnyű feladat átfogó képet, tudományos mérleget nyújtani a bécsi történész-kongresszusról. A tárgyalt kérdések sokágúsága, az egyidőben tartott ülések nagy száma, a működő szekciók sokasága lehetetlenné tette, hogy egy-egy résztvevő az öt érdeklő szekció munkáján kívül képet alkot-hasson a kongresszus egészéről. A magyar és külföldi résztvevők közötti személyes érintkezés ezen csak részben segíthetett. Ez a beszámoló annyiban tud mégis első általánosabb, de messzemenően nem végleges áttekintést nyújtani, hogy a kongresszus vitáin résztvevő magyar történészek jelentéseire támaszkodik. Emellett sem lép fel azzal az igénnyel, hogy valamennyi szekció tevékenységéről számot adjon. Elsősorban azoknak a szekcióknak a vitaanyagára szorítkozik, melyek tárgyüknél fogva különösen tanulságosak lehetnek a magyar történészek számára. Beszámolóink — s ezt különösen hangsúlyozni kell — semmiképp sem teszi fölöslegessé azt az igényt, hogy folveritáinkban megtörténjék az egyes előadások részletes kritikai feldolgozása is.

A megvitatott „nagy témák” sorában is a jelentősebbek közé tartozott a *Nacionalizmus és internacionalizmus a XIX. és XX. században* c. téma.

H. Kohn professzor színvonalas, előre publikált referátuma az egész új- és legújabb kor vonatkozásában felvázolta a kérdést. A referátumot anyag-gazdagság, tárgyilagosságra való törekvés jellemezte. A szerző szemlélete: polgári liberális-humanista. Referátuma az internacionalista és nacionalista törekvések egymásmellettségét és egyben konfliktusát ábrázolta. A nacionalizmust fejlődésében fejtette ki, kimutatva a feudális ideológiához viszonyított pozitív vonásait, bár az ún. feudális nacionalizmus kérdését közelebbről nem vizsgálta.

Kohn professzor polgári szemlélete folytán nem alkalmazta az osztály-kategóriákat és elhanyagolta a nacionalizmus társadalmi, gazdasági alapját. A kérdést inkább szellemtörténeti szempontból közelítette meg. Ennek következtében a marxista módszer történelmi jelentősége előadásában természetesen elsikkadt, s a marxizmust csupán mint a XIX. század eszmeáramlatainak egyikét tárgyalta és nem egy esetben élesen támadta.

A referátum az internacionalizmus és nacionalizmus konfliktusainak megoldását az általa amerikai szellemben értelmezett internacionalizmusban vagy integrációban látja.

A referátum vitájában a marxista felszólalók elsősorban a marxista szempontok mellőzését s a kérdés ebből folyó túl elvont kezelését kifogásolták, de igen kevesen hoztak fel valóban érdemi szempontokat a referátummal szemben. Az utóbbiak közül elsősorban *Kowalski* lengyel professzort, a lengyel párttörténeti intézet helyettes vezetőjét kell kiemelni, aki *Kohn* idealista jellegű megállapításainak bírálata mellett nem tért ki az általa felvetett problémák érdemi tárgyalása elől sem. Utalt arra, hogy bizonyos történeti okok következtében szocialista viszonyok között is sor kerülhet nacionalista jellegű törekvésekre. Ezek azonban történetileg átmeneti jellegűek, a szocialista fejlődés fő tendenciája az internacionalizmus mind teljesebb és sokoldalúbb érvényesülése felé mutat.

A magyar felszólalók közül *Erényi Tibor* azzal a kérdéssel foglalkozott, hogyan jelentek meg a nacionalizmus—internacionalizmus problémái az első világháború előtti magyar munkásmozgalomban, és bírálta az előadást, amiért az nem foglalkozott kellően az internacionalizmus marxi fogalmának kialakulásával. Ebből a szempontból bírálta az előadást *Hanák Péter* is, utalva az előadás szellemtörténeti álláspontjára, majd a téma általános kelet-európai vonatkozásaival foglalkozott érdeklődést keltően.

Kiemelkedően érdekes volt *Leo Valiani* olasz professzor hozzászólása, aki az olasz egységmozgalom vezetőinek internacionalizmusáról szólt, majd történetileg bemutatta, miként vált a nacionalizmus a liberalizmus helyett a fasizmus eszméjévé. A jugoszláv *Zwitter* professzor hozzászólása a nacionalizmus kelet- és nyugat-európai fejlődéskülönbségét s ennek társadalmi-gazdasági alapjait elemezte.

Ehhez a vitához kapcsolódott *Victor Chereșteșiu* román professzor anyának megvitatása is.

Victor Chereșteșiu korreferátuma gondosan és módszeresen felépített képet adott az 1848-i európai forradalom legtöbb problémájáról. Gyengéje az volt, hogy az általa különösen részletesen tárgyalt magyar forradalom kérdéseit bizonyos nacionalista elfogultsággal elemezte. A magyar forradalom élén álló nemesség kétarcúságát például eltúlozta, és a nemesség parasztpolitikáját egyértelműen ellenforradalminak minősítette, viszont a nemzetiségi mozgalmakat egyértelműen forradalmi mozgalmakként tárgyalta, s említ

tés nélkül hagyta, hogy ezek a Habsburg-, illetve európai ellenforradalmat szolgálták.

Cheresteşiu anyagát *Spira György* bírálta, rámutatva arra, hogy 1848-ban nemcsak a magyar vezető réteget, hanem a nemzetiségi mozgalmakat is kétarcúság jellemezte. Ezenkívül *Szabad György* kifogásolta a magyar jobbágy-felszabadítás pontatlan ábrázolását Cheresteşiu korreferátumában.

Theodor Schieder kölni professzor *A nemzeti államok tipológiája és megjelenési formája Európában* című előadása a „speciális előadások” fórumán hangzott el. Schieder fejtegetései középpontjába azt a kérdést állította, miként függték össze a nemzeti problémák a szociális körülményekkel. Rámutatott arra, hogy az utóbbiak figyelembevétele nélkül a nemzeti kérdés jelentkezése és megnyilvánulási formái nem érthetők meg. Behatóan foglalkozott a XIX. században és a XX. század elején jelentkező, a nemzeti nyelv érvényesítését célzó törekvésekkel, és megmutatta ezek társadalmi, lényegében az osztályviszonyokban rejlő hátterét. Befejezésül utalt arra, hogy a társadalmi és a nemzeti kérdés megoldása csak együttesen képzelhető el. Ugyancsak speciális, tehát vita nélküli előadás volt *Jacques Droz* professzoré. Témájában érintkezett a felvetett kérdésekkel *Szocializmus és nemzeti kérdés a XIX. század végén* című referátuma. A francia professzor impozáns anyagtudással elemezte a munkásmozgalom állásfoglalásának fejlődését, Marx, Engels nézeteinek ismertetésétől kezdve egészen az első világháborúig kísérte figyelemmel a problémát, különösen az osztrák teoretikusok munkáját elemezve, de magyar anyagot is felhasználva. Kár, hogy az egyébként szuggesztív előadás a bolsevik álláspontot nem tárgyalta elég mélyen.

L. V. Cserepnyin és *P. V. Paliészki* szovjet professzorok *A társadalom struktúrája és az orosz irodalom fejlődésének kérdései a XIX. és XX. században* c. referátuma mellett megvitatásra került még a francia *F. Furet*, illetve az amerikai *C. E. Schorske* utólag szétküldött tanulmánya is. Az előbbi példamutató elemzést nyújt egy XVIII. századvégi könyvtár könyvvállományán keresztül a korabeli műveltségéről, az utóbbi pedig a Monarchia kulturális fejlődésének néhány kérdéséről.

A szovjet referátum bevezetőjében kifejtették a marxizmus alapvető tanításait az irodalom és társadalom viszonyára vonatkozólag. A régi dogmatikus, leegyszerűsített felfogás meghaladásával megfelelő teret kapott a referátumban az irodalom „visszahatásának” kérdése is.

A referátum felett érdekes, de kissé felszínes vita alakult ki. Kitűnően támasztotta alá a szerzők álláspontját a longyel *Kieniewicz* professzor. Magyar részről *Pamlényi Ervin* szólt hozzá a kérdéshez. Méltatta a referátum eredményeit, majd Proust és Kafka munkáival illusztrálta az irodalmi alkotások hatalmas forrásértékét. Végül felhívta a figyelmet arra, a magyar történelemben is megfigyelhető jelenségre, hogy a társadalmi fejlődés lassúsága, vontatottsága, akadályozottsága idején erősen megnő az irodalom szerepe, mint Magyarországon a reformkorban és az első világháború előtti évtizedben.

Az uralkodó osztályok az antik kortól a modern korig szintén a bécsi kongresszus kiemelt témái közé tartozott. Az előre elkészített referátumok nem alkottak egységes egészet, hanem csupán a kérdés néhány fontos vonatkozását emelték ki; általában magas szintű szakmai színvonalon dolgozták ki a részkérdéseket, melyek közül elméleti szempontból különösen *A. Goodwin* professzor francia vonatkozású tanulmánya volt érdekes. Azt elemezte, hogy miért nem követte a francia nemesség angol és holland osztályostársainak példá-

ját a kereskedelmi és ipari tevékenységbe való bekapcsolódás útján. Számos hozzászólás szóvá tette, hogy az előadások pontatlanul írják körül az egyes általános fogalmakat. Így *Cserepnyin* szovjet professzor hangsúlyozta, hogy az uralkodó osztályok problémái nem választhatók el az elnyomott osztályokéitól: az utóbbiaknak pedig egyik-másik referátum nem szentelt kellő figyelmet.

Magyar részről *Pach Zsigmond Pál* az összehasonlító vizsgálatok fontosságát hangsúlyozta, utalva arra, hogy a nemesség polgárosodásának, a kereskedelmi árutermelő tevékenységbe való bekapcsolódásának, vagy ellenkezőleg: azon kívül maradásának vizsgálatába be kell vonni a közép- és kelet-európai földesúri osztályokat is. *Elekes Lajos* a rendiség fejlődését, a rendi állam és osztályharc alakulásának problémáját vizsgálta, ami az uralkodó osztály XIV—XV. századi tematikájához nyújtott fontos szempontokat.

A *Vallási türelem a modern korban* c. témát több különböző tanulmány alapján vitatták meg. A túlságosan széles témát a tanulmányok csupán egy-egy részletében világitották meg. Ebből következett, hogy a hozzászólók többsége egymással össze nem függő részletkérdéseken vitatkozott, és központi gondolatot, irányelvet aligha lehetett felfedezni. Talán még a legérdekesebb *G. Schülfer* (NDK) és *Trevor Roper* (Anglia) vitája volt a levellerek szerepére és jelentőségére vonatkozóan.

Magyar részről *H. Balázs Éva* kiemelte a szabadkőművesség jelentőségét a vallási türelem fejlődése szempontjából, és rámutatott a szabadkőművesmozgalomra irányuló kutatások terén a nemzetközi együttműködés szükségességére. *Sinkovics István E. Weinzierl-Fischer* cikkéhez szólt hozzá. Rámutatott, hogy a cikk a bécsi udvarban jelentkező toleráns megnyilvánulások ismertetésével megtévesztő képet ad az udvar egyházpolitikájának tényleges irányvonaláról, amelyet csak az örökös tartományokban vizsgál, és figyelmen kívül hagyja Magyarországot, Csehországot, de még Stájerországot is. A továbbiakban kifejtette, hogy a vallási türelem fejlődésénél milyen társadalmi szempontok érvényesültek. A témához *Mályusz Elemér* írásos hozzászólást küldött.

Az utolsó nagy témát a kongresszus vezetősége az 1815. évi bécsi kongresszus 150. évfordulója alkalmából *A világ mérlege 1815-ben* c. témában jelölte meg. Az előadásokat francia történészek készítették, köztük a marxista *Soboul* professzor, *Labrousse*, a nagynevű haladó francia történész, de konzervatív történetírók is. Az anyagok előkészítéséhez számos ország történészei, így magyar részről többek között *Barta István* és *Makkai László* is hozzájárultak.

A vita két irányban bontakozott ki. Egyrészt a felszólalók általában is, de különösen a marxista felszólalók hiányolták az Európán kívüli földrészek és népek 1815 körüli helyzetének vizsgálatát, és hibáztatták a referátumok túlzott Európa-, sőt francia-centrikusságát. Igen sok kritika hangzott el *Trénard* professzor előadásával szemben, konzervatív, klerikális beállítottsága, a francia forradalmat és felvilágosodást lebecsülő felfogása miatt.

Magyar részről *Mérei Gyula* a korabeli gazdasági élet fejlődését és szerepét elemezte a kapitalista viszonyok kialakulásának és uralomra jutásának szempontjából, kapcsolódva *Labrousse* professzornak a konjunktúráról szóló fejtegetéseire. *Benda Kálmán* hozzászólásában A. Soboul előadásához kapcsolódva a Habsburg-monarchia egyes országainak társadalmi szerkezetét, az egyes osztályok százalékos arányát ismertette, a polgárság gyengeségéből magyarázva, hogy a francia forradalom kora nem hozott változást a Monarchia társadalmi és politikai berendezésében.

A II. szekcióval kapcsolatban, mely az Európán kívüli kontinensek történetével foglalkozott, csak egy ülést érintek, mely a *dekolonizáció problémáit* vitatta meg, A. A. Guber és A. F. Miller szovjet tudósok előterjesztése alapján. A vita során sokoldalúan értékelték a nemzeti burzsoázia szerepét és bírálták azt a tételt, hogy a nyugati hatalmak önként szabadították fel a gyarmatokat. Meg lehet állapítani, hogy a referátumok fő téziseit az ülés elfogadta.

A III. szekció vonatkozásában, melynek keretében különböző bizottságok folytatták le üléseiket, elsősorban a *Társadalmi mozgalmak és szociális struktúra bizottságának* üléséről kell beszámolni, amely a nemzetközi történezszervek közül egyike a legaktívabbaknak. Marxista és haladó történészek igen nagy tevékenységet fejtenek ki e bizottságban, melynek vezetője Labrousse professzor.

A vitaulésen öt referátum hangzott el, mely a különböző kontinenseken vizsgálta a néptömegek szerepét az elmúlt évszázadok társadalmi és nemzeti harcaiban. Az ázsiai fejlődést a francia kommunista Cheraul professzor exponálta. Kiemelte az ázsiai népek mozgalmában a szociális és nemzeti tendencia összhangját, és elemezte az ideológiai és tömeglélektani sajátosságait. Megállapította, hogy a mozgalmak fő bázisa általában a parasztság. Gruber szovjet akadémikus a hadsereg szerepét emelte ki az ázsiai nemzeti mozgalmakban.

Amerika kérdéseiről Vilar professzor (a Sorbonne-ról) szólt, elsősorban a XIX. század eleji függetlenségi mozgalmakat elemezte. Szintén hangsúlyozta a szociális és nemzeti faktor összhangját, de az uruguayi Carlos Rama joggal bírálta, hogy a fehér—színes ellentétet olykor leegyszerűsítve azonosítja az osztályellentéttel. Sajnálatos, hogy éppen a legérdekesebb európai referátum vitájára idő hiányában már nem került sor. Így Jacques Droz egyébként igen színvonalas és érdekes, de bizonyos kérdésekben idealista felfogású előadását érdemben csupán Hobsbawm professzor részéről érte kritika.

Az uppsalai kollokvium óta eltelt öt esztendő alatt a *Szlavisztikai Bizottság* — melyben 5 évvel ezelőtt igen reakciós politikai áramlatok érvényesültek — semmiféle munkát nem végzett, úgyhogy azt lehetett várni, hogy fel fog oszlani. A két évvel ezelőtti szófiai kongresszuson azonban a Nemzetközi Szlavisztikai Bizottságban, amely mindenekelőtt a nyelvészeket és irodalomtörténészeket foglalja magában, a történészek is jelentős helyet kaptak és végeredményben a Szlavisztikai Bizottság munkájában kedvező irányú változás következett be:

1. Habár a bizottság nevében továbbra is Szlavisztikai Bizottság maradt, egyre többen hangoztatták és általános egyetértéssel találkozott az a javaslat, hogy a bizottság Kelet-Európa történetével foglalkozzék.

2. A korábbi nyelvész-irodalmi befolyással szemben előretört a bizottságban a történészek befolyása.

3. Megfigyelhető a szocialista országok térhódítása, amit egy szovjet és egy lengyel alelnöki pozíció megszerzése is visszatükröz.

A tudományos vita egyébként az ülés előkészítetlensége miatt nem volt jelentős. Magyar részről Perényi József vett részt a vitában.

A középkori várostörténetírásról az utolsó fél évszázadban a belga F. Vercauteren referátumát vitatta meg a bécsi nemzetközi történészkongresszus.

A referátum elsősorban a nyugat-európai és az itáliai városok történetének rodamával foglalkozott, de érintette a szláv városokét is. Rámutatott a kutatás

kezdeti időhatárának kitolódására a VI–IX. századig, a korábban domináló jogtörténeti szemlélet fokozatos háttérbeszorulására, a komplex kutatási módszerek térfoglalására. Hangsúlyozta, hogy a városkutatás nem szakítható ki a táj kutatás keretéből.

A vita inkább kiegészítő jellegű volt, a hozzászólók a saját országuk kutatási eredményeiről számoltak be.

A IV. szekcióban a középkori témák közül elsősorban a *közép-európai államok keletkezéséről* szóló előadás volt érdekes, melyet F. Graus csehszlovák professzor készített. Referátuma az államgenezis folyamatában a társadalmi tényezőket állította első helyre; igen óvatos megfogalmazásban beszélt a dákoromán kontinuitásról és a X. századi román feudális államról, történetietlen képet rajzolt azonban a nemzeti érzésről a X–XI. századi kelet-európai államokban és a nemzeti ellentétet Németországgal szemben élte ki.

A felszólalók között vita úgyszólván nem is volt. Mindenki elmondta a saját véleményét anélkül, hogy különösebben reflektált volna a többi hozzászólásra. Daicoviciu és Oțetea román kollégák régészeti adatokra és a magyar Anonymusra hivatkozva szóltak a X. századi román államról.

A felszólalók közül még P. Ratkoš-t (Csehszlovákia) kell kiemelnünk, aki a szlávok és a Morva Birodalom jelentőségét húzta alá. Vele polemizálva Nestor (Románia) vitatható régészeti érvek alapján *egyedül* a dák kontinuitást tartotta jelentősnek.

Magyar részről Bartha Antal felszólalásában bírálta a X. századi román feudális állam koncepcióját és a késői nemzetségi-törzsi-szervezeti formák meg a korai államszervezetek közötti kapcsolatok, illetve különbségek érzékeltségének hiányosságait.

Az *újkori szekcióban* az első napon került sorra Molnár Erik: *Az abszolutizmus gazdasági és társadalmi alapjai* c. előadásának vitája. Ez volt az egyetlen referátum, amelyet magyar történész tartott. A vitát a legélesebb hangnemben Mousnier jobboldali francia történész folytatta, ugyanaz, aki a római kongresszuson az abszolutizmusról szóló referátum társszerzője volt. A lényeket tekintve, az ellen tiltakozott, hogy az előadás a marxizmus kategóriáit alkalmazza a francia történetre, miközben kitűnt, hogy a marxizmus kategóriáit helytelenül értelmezi. Előnyösen különbözött Mousnier felszólalásától R. Mandrou francia történész álláspontja, valamint Porsnyev professzoré is, aki, magáévátéve az előadás téziseit, a saját munkáihoz kapcsolódó külön vitába bocsátkozott Mousnier-vel. A vitában felszólt Ember Győző is, aki a Habsburg-abszolutizmus XVIII. századi magyarországi gazdasági és társadalmi alapjait világitotta meg gazdag anyag alapján, kapcsolódva azokhoz a kérdésekhez, amelyek Molnár Erik előadásának korreferátumaiban felmerültek. A bevezető és a zárzó módot adott arra, hogy Molnár Erik részletesebben kifejtsék nézeteit a burzsoázia szerepéről a francia abszolút monarchiában.

S. Pascu román történész vezetésével készült a *Parasztmozgalmak Közép- és Délkelet-Európában a XV–XX. században* c. előadás, amely áttekintést adott a Kelet- és Közép-Európában lejátszódott főbb parasztmozgalmakról, utalt ezeknek különböző formáira és nagyon erősen hangsúlyozta, sőt, bizonyos mértékben előtérbe állította a parasztmozgalmak nemzeti jellegét. Azt lehet mondani, hogy talán Pascu előadása részesült a kongresszus során a legélesebb kritikában. Többen hivatkoztak arra, hogy az előadás nem fordít elég figyelmet a parasztmozgalmak társadalmi-gazdasági alapjára, nem különböztet világosan a parasztság tudatos és ösztönös mozgalmi között, és messzemenően eltúlozza

a nemzeti mozzanat szerepét a parasztmozgalmakban. *Hobsbawm* angol történész éppen a marxista módszert és felfogást hiányolta az előadásban. Ha nem is ilyen éles megfogalmazásban, de ugyanilyen szempontból hangzott el kritika az előadással szemben jugoszláv és lengyel, továbbá magyar történészek részéről. Éppen a feudalizmus kori parasztság belső differenciáltságának bemutatását, a szegényebb és gazdagabb rétegek részvételének arányát, a parasztmozgalmak és a feudális urak részharcainak kapcsolatát kérték számon *Kieniewicz* és *Bobínska* lengyel történész. *Sidak* jugoszláv történész kiemelkedő hozzászólása a nemzeti jelszavak mögött konkrét szociális indítékok elsődlegességét hangsúlyozva bírálta a dolgozat felületességét. Az utóbbiak közül *R. Várkonyi Ágnes* a parasztmozgalmak jellege és az adott kor gazdasági és társadalmi viszonyai között fennálló összefüggések behatóbb vizsgálatának szükségességét hangsúlyozta, és a nemzeti kategóriák sematikus alkalmazását tette kritika tárgyává. *Hajdu Tibor* a szocializmus és a parasztmozgalmak viszonyáról beszélt és a polgári mozgalmak illetőleg a proletariátus harca, valamint a parasztmozgalmak kapcsolatának bemutatását hiányolta.

Hasonlóan délkelet-európai problémával foglalkozott *D. Djordjević* jugoszláv professzor előadása, melynek tárgya a balkáni népek harca a politikai és gazdasági függetlenségért volt. Az előadás alapos, bár olykor egyoldalú, jól dokumentált áttekintést adott a különböző balkáni országok nemzeti függetlenségéért folytatott harcáról a XIX. század kezdetétől az első világháborúig. Hiányossága volt, hogy a kérdés munkászociológiai vonatkozásait nem tárgyalta elég behatóan. Maga a vitaülés eléggé szürke, közepes színvonalú volt. A legtöbb hozzászóló nem törekedett a kérdések átfogó, összefüggő elemzésére, többnyire elveszett a balkáni népek egymás közötti konfliktusainak, a nemzeti mozgalmaknak egyoldalú ábrázolásában.

Magyar részről a vitában *Ránki György* szólalt fel, aki éppen bizonyos általános összefüggések mellőzését tette szóvá, hangoztatva, hogy az előadás terminológiailag nem tisztázta a gazdasági függetlenség fogalmát és nem mutatta meg, hogy a gazdaságilag elmaradott balkáni országok állami függetlenségével egyidőben még nem teremtődtek meg a gazdasági függetlenség feltételei.

Egyik legérdekesebb vitaülése volt a kongresszusnak az első világháború politikai kérdéseivel foglalkozó ülés. *G. Ritter* referátuma voltaképpen vitairat *Fritz Fischer* ismert könyve, a „Griff nach der Weltmacht” ellen. *Ritter* ugyanis *Bethmann Hollweg* kancellár személyének és mérsékeltbb politikájának előtérbe állításával a *Fischer* által kifejtett világhuralmi koncepciót akarta gyengíteni. *Ritter* a német hadicélokot lényegében „a védekezés kiterjesztett formájának” tekintette. *Ritter* maga nem vett részt az ülésen, álláspontját ebben a formában senki sem osztotta. A vitában két fő álláspont alakult ki. Az egyik álláspont képviselői, ha nem is értettek egyet a referátummal, vitatták *Fischer* koncepcióját is. E felfogás szerint Németországnak a háború előtt nem voltak hódító, különösen nem világhuralmi törekvései. Az ellentétes álláspontot elsősorban maga *Fischer* fejtette ki. Hangsúlyozta, hogy nem *Bethmann Hollweg* személye a fontos, hanem az egész vezető réteg politikája. A lényeg nem az, hogy mit mondott *Bethmann Hollweg*, hanem hogy mit tett, és tehetett az adott belső erőviszonyok mellett. Ezt az álláspontot támogatta a német vezető körök háborús eltökéltségére vonatkozó új dokumentumokkal *I. Geiss* nyugat-német történész, továbbá *Bethmann Hollweg* hódító törekvéseit alátámasztó adatokkal *F. Klein*, a Német Demokratikus

Köztársaságból. Helyesen utasította vissza az „erweiterte Form der Defensive” elméletét az osztrák *Fritz Fellner* is, rámutatva, hogy az imperializmus korának szövetségei nem Németország ellen speciálisan, hanem a világ felosztására általában irányultak, s így kerültek összeütközésbe a nagyhatalmi érdekek.

Hvosztov akadémikus meggyőzően fejtette ki, hogy *Bethmann Hollweg*et senkisémet tartja a szélsőséges imperializmus képviselőjének, de ez mitsem változtat a német imperializmus jellegén, amint a hadicélok — a hadihelyzet alakulása szerinti — mérséklése vagy bővítése, gyakori változása ugyancsak nem változtat azon, hogy azok lényegében expanziós, hódító hadicélok voltak.

Lényegében enyhébb és kisebb vita alakult ki *Engel-Jánosi* professzor referátuma körül, amely részben új levéltári anyagok alapján világította meg *IV. Károly békeakciójának* részleteit — és egyúttal némiképp idealizálta is e békekísérleteket.

Szervesen kapcsolódott e témához az *első világháború politikai és gazdasági kérdéseivel* foglalkozó ülés, melynek referátumát *Szidorov* szovjet professzor vezetésével munkaközösség dolgozta ki. A referátum elsősorban Oroszország problémáival, a forradalom okaival stb. foglalkozott, a vita azonban főként Németország kérdéseire összpontosult. A polgári történészek közül jónéhányan támadták a referátum egyik alap gondolatát, mely szerint a háború kitörése szoros kapcsolatban volt a monopoltőke érdekeivel. Másik központi kérdés a háború szociális hatása, pontosabban a német munkásmozgalom fellendülése a háborúval kapcsolatban volt. Több hozzászóló foglalkozott a német imperializmus háborús célkitűzéseivel is. Ehhez a kérdéshez szólt hozzá magyar részről *Tokody Gyula*, a stratégiai nyersanyagok megszerzésére vonatkozó törekvés és a nagyhatalmak hódító törekvései közötti kapcsolatot hangsúlyozva.

A második világháború kérdései közül elsősorban az *ellenállási mozgalom történetével* foglalkozó ülést kell kiemelni, melyet a kongresszus keretében szervezett meg a Nemzetközi Történetész Bizottságtól bizonyos fokig független nemzetközi komité. A vitaindítót *Henri Michel* professzor tartotta, aki mindenekelőtt az ellenállási mozgalom fogalmának pontosabb meghatározására törekedett. Ezt követően az ellenállási mozgalom története kutatásának néhány módszertani kérdésével foglalkozott és általános képet nyújtott az ellenállási mozgalom története kutatásának eddigi eredményeiről, széleskörű nemzetközi anyagra, többek között a magyar Párttörténeti Intézet által beküldött anyagra is támaszkodva. A rendkívül széleskörű vitában, mely általában elismeréssel adózott *Michel* professzor előadásának, a kritika elsősorban az ellenállási mozgalom jellegére vonatkozó fejtegetésekre irányult.

Ehhez a kérdéshez szólt hozzá magyar részről *Ránki György* is, aki szűknek tartotta *Michel* professzor definícióját az ellenállási mozgalomra vonatkozóan. Az ellenállási mozgalom egyik jellegzetességét abban látta, hogy valamennyi áramlat — és nemcsak a kommunisták — összekötötte a németellenes harcot a társadalmi megújulásért folytatott harccal; az ellenállási mozgalomban, hangsúlyozta, a társadalmi és osztályszempontok — persze országonként különböző mértékben — döntő szerepet játszottak.

A felszólalók általában egyetértettek abban, hogy a Nemzetközi Ellenállási Mozgalom Bizottságát a jövőben Második Világháborús Bizottsággá alakítsák át.

Bár érdekes problémát vetett fel *G. A. Craig* amerikai történész előadása *A német hadvezetés szerepe Németország politikai és társadalmi életében a II. világháború alatt*, mégsem váltott ki — részben a rendkívül szűkreszabott idő miatt — olyan vitát, amilyent megérdemelt volna. Craig, kiemelve a német hadvezetés nagy politikai szerepét az első világháborúban, a második világháborúra vonatkozóan azt a nézetet képviselte, hogy ebben az időszakban a náci párt mögött a hadvezetés teljesen háttérbe szorult. A vita általában kritizálta Craig felfogását. A kritikai szempontok közül kettő ment túl az eddig ismertek hangoztatásán: *Šneiderek* csehszlovák történész felvetette általában a hadsereg szerepének kérdését a modern államban, *Iszraeljan* szovjet professzor pedig módszertani szempontból mutatta be egyrészt a náci párt és a náci rezsim, másrészt a hadsereg-vezetés céljainak alapvető egybeesését.

A módszertani szekcióban Engelberg NDK-beli történész előadása, *Forradalom és evolúció a történelemben* a történettudomány egyik legfontosabb ideológiai és módszertani kérdését érintette. E témánál mindenekelőtt azt kell értékelni, hogy a kongresszus előadói közt az NDK történészei is szóhoz jutottak. Engelberg professzor előadása elsősorban témaválasztása révén keltett nagy érdeklődést. Az általa szétküldött munka ismertette a marxizmus idevonatkozó álláspontját, a tanulmányban azonban új szempont és új anyag meglehetősen kevés volt. A vita elsősorban akörül folyt, hogy a forradalom és evolúció gondolatát mennyiben lehet elválasztani, mi a forradalom meghatározása, mi a különbség a társadalmi-gazdasági forradalom és a fegyveres forradalom között. A vita során talán a legélesebben itt jelentkezett néhány nyugat-német történész részéről a történeti kérdések nem tudományos, hanem politikai megközelítése. A szocialista országok részéről elhangzott felszólalások viszont olykor csak a népi demokratikus forradalom kérdéseire, néha a népi demokratikus forradalom eredményeinek ismertetésére összpontosultak.

A vita zárszavát *Molnár Erik* tartotta, hangsúlyozva a forradalmak kiemelkedő szerepét a történeti fejlődésben.

L. Gottschalk amerikai történész referátuma alapján került vitára az *egyetemes történetre vonatkozó elgondolások és koncepciók a XX. században* témaköre. A szerző hasznos áttekintést adott azokról a munkákról, amelyek a világtörténet feldolgozásának igényével jelentek meg, bizonyos kritikát is gyakorolt egyes munkák német-, francia-, ill. angolcentrikussága felett. A vitában elsősorban azzal a hamis felfogással — amely nyugat-német felszólaló részéről hangzott el — kellett szembeszállni, mely a nemzeti és az egyetemes történet szembeállítására törekszik. *Zsigmond László* felszólalásában a Kelet és a Nyugat mechanikus elválasztását bírálta többek között Toynbee műveiben. Ugyanakkor vitába szállt azzal az új törekvéssel is, amely a korábbi egyoldalú Európa-centrikusságot hasonlóan egyoldalú Ázsia-centrikussággal kívánja az egyetemes történetírásban felváltani.

Föderalizmus és föderális állam a történelemben címmel *R. A. Kann* amerikai történész készített referátumot. Az anyag meglehetősen semmitmondó, inkább jogtörténeti, semmint konkrét történeti eszmefuttatást adott. s ez részben a vita irányát is megszabta. Egyrészt a hozzászólások egy része a referátumhoz hasonlóan jogi, formai és fogalmi kérdésekkel foglalkozott. és kevesebb felszólalás taglalta a föderalizmus és demokrácia viszonyát. A külföldi hozzászólók közül csupán egyet-kettőt lehet külön kiemelni. Ilyen volt az a hozzászólás, amely a jugoszláv föderatív államrendszer 1943—44.

évi kialakulását, illetve a kanadai föderatív államszervezet gazdasági-társadalmi összefüggéseit elemezte.

Magyar részről *Mérei Gyula* szólott hozzá az előadáshoz, aki rámutatott arra, hogy a kapitalizmus időszakában elsősorban a nemzeti állam a törvény-szerű, és a föderatív állam inkább kivétel. Hiányolta, hogy az előadás nem világította meg a föderáció problémájának társadalmi-gazdasági és történeti összefüggéseit.

Elég széleskörű érdeklődést váltott ki *M. V. Nyecskina, V. T. Pasuto, E. B. Csernyák* szovjet történészek előadása: *A történeti gondolat fejlődése a XX. század közepén*. A referátum széleskörű áttekintést nyújtott a polgári történetírás egyes irányzatairól, ugyanakkor azonban nem tért ki a marxista történettudomány fejlődésére; elmarasztalta a polgári történetírásban tapasztalható szubjektívizmust anélkül, hogy utalt volna arra, milyen módon hatott a szubjektívizmus a marxista történetfelfogásra, és nem emelte ki kellőképpen a XX. kongresszus hatását a marxista történetírásra.

E vonatkozásban magyar részről *Tokody Gyula* hozzászólása próbált kiegészítést nyújtani, utalva arra, hogy maga a marxista történettudomány és történeti gondolkodás is komoly változáson, fejlődésen ment keresztül az utóbbi időben. A vitában azonban általában nem érvényesült ez a szemlélet. A polgári hozzászólók többsége a marxista történetfelfogás elvi kiindulópontját vitatta, hangsúlyozva, hogy a társadalomtudományok terén tudományos pontosságú megismerésről nem lehet beszélni. A marxista hozzászólók viszont többségükben megelégedtek annak bizonygatásával, hogy a marxizmus mivel gazdagította a történettudományt.

A vita fő eredménye inkább abban jelölhető meg, hogy a szovjet referátum számos konkrét, és nemcsak technikai területre vonatkozó javaslatot tett a történészek együttműködésére, mindenekelőtt az egyetemes történelem módszertani kidolgozásának területén.

Talán éppen a XX. század történeti gondolkodásának problémája vezethet át ahhoz az általános problémához, milyen kép alakítható ki, a kongresszus tanácskozásai alapján, a polgári történettudomány helyzetéről, hogyan kell értékelni a marxista történetírók szereplését, hogyan ítélni meg magának a kongresszusnak szerepét a történettudomány fejlesztésében a tudományos vitakérdések tisztázásában. Nyilván valamennyi előadás s vitaanyag tudományos elemzése adhat ezekre a kérdésekre megbízható választ. Beművészeink megállapításánál jelenleg tehát inkább csak a kérdések megközelítését, semmint megoldását próbálja adni.

Ami az első kérdést illeti, továbbra is azt a már a stockholmi kongresszuson is konstataált nényt kell hangsúlyozni, hogy a szellemtörténet s a pozitívizmus egyaránt nagy súllyal van képviselve a különböző nyugati történetírói körökben. De helytelen volna ki nem emelni azt az új vonást, amely a két áramlat egymásközi erőviszonyában jelentkezik. A bécsi kongresszus anyagaiban és felszólalásaiban ugyanis jóval inkább hanghoz jutott a pozitívista, vagy talán, továbbmenve, a társadalmi és gazdasági folyamatok jelentőségét elismerő, mondhatnánk akár vulgármaterialista felfogás, mint korábban. Ez azzal függ össze, hogy a kongresszus tanácskozásain megnőtt általában a francia történészek és különösen azon francia történeti iskolák súlya, melyek Marx történeti módszerét legalább részlegesen alkalmazzák. Sőt ez a tendencia ma már rangot kapott az olasz történetírásban is, abban az Olaszországban, ahol a szellemi életben általában jelentős a marxisták és különösen a kommu-

nisták ideológiai befolyása. Úgy látszik, hogy a dél-amerikai történészek között is nagy szerepet játszik a marxizmus által befolyásolt történeti gondolkodás. Az angol—amerikai történetírás régi pozitivistá hagyományait ugyan még sokkal kisebb mértékben tudta áttörni a marxista hatás, de viszont Angliában és Amerikában a pozitivistá hagyományok még mindig eléggé szilárdak ahhoz, hogy a szellemtörténet se tudjon ezekben az országokban uralkodóvá válni. Jóllehet még mindig — bár csökkenő jelentőséggel — a nyugat-német történetírásban érezhető leginkább a szellemtörténeti hagyomány, és Nyugat-Németországban található a legtöbb harcos antimarxista, ki tudományos fegyverét szívesen felhasználja politikai támadásra is, — nem lehet szó nélkül elmenni az itt jelentkező új tendenciák mellett sem. Itt nemcsak Fischerről és köréről van szó, hanem másokról is, többek között olyanokról, akik éppen a marxizmus elleni harc céljából folyamodnak új, tudományosabb, nem egyszer a marxizmus egyes elemeit is kirágadó gondolatokhoz. Aunyt általánosságban is le lehet szögezni, hogy a szubjektivizmus és idealizmus hagyományos útja a polgári történettudomány szempontjából egyre járhatatlanabbnak bizonyul, és egyre többen a tomista realizmust, az újtomizmust tekintik használhatóbb elméleti alapnak.

Új jelenségekre kell felfigyelnünk a marxista történetírás terén is. Bizton állíthatjuk, hogy még egyetlen nemzetközi történeti kongresszus sem volt, ahol a marxista kérdésfeltevések annyira áthatották volna az egész kongresszus menetét, mint Bécsben. Következett ez mindenekelőtt abból, hogy a kongresszust előkészítő 36 előadásból 9-et a szocialista országok történészei dolgoztak ki. Következett abból is, hogy több száz történész volt jelen Bécsben a szocialista országokból, és, számarányukhoz képest, sokkal többen vettek részt a vitákban, mint ezt nyugati kollégáik tették. A vita marxista szellemben való irányításánál jelentős szerepet játszott néhány nyugati kommunista történész is (Hobsbawm, Vilar, Soboul stb.), akik nagy tudásukkal, a marxizmus valóban tudományos alkalmazásával példát szolgáltatottak arra, miként lehet és kell a tudományos életben az ideológiai harcot folytatni. Végül, de távolról sem utolsósorban, ha Bécsben a marxista történetírás pozícióinak bizonyos erősödéséről beszélhetünk, ebben nagy része volt annak, hogy a marxista történészek is sokat fejlődtek az utóbbi években; a dogmatikus gondolkodás, a történeti folyamatok leegyszerűsítése, a marxizmus fölényének frázisos hangoztatása mind ritkábbá válik. A szocialista országok történészei közül számosan, és 1955 óta szinte kongresszusról-kongresszusra lemérhetően, tanulják meg *valóban* a marxizmus történeti alkalmazását, s komoly tárgyi anyagra támaszkodva ostromolják — nem eredménytelenül — a polgári felfogás hadállásait. Ez a folyamat még távolról sem teljes, és nem is mentes az ellentmondásoktól. A marxista történészek körében egyenesen kitapintható volt két irányzat, s e két felfogás ellentéte olykor-olykor nyíltan is hangot kapott, vitákig is eljutott. A két felfogás közti ellentét többé-kevésbé világos. Még mindig akad számos olyan történész, akik képtelenek a marxista gondolat önálló alkalmazására, akik bizonyos általános — nem egyszer inkább sztálini, mint marxi — elvek hangoztatásával kívánták a vitákat elintézni. Ezek, akik olykor talán nincsenek elégséges tárgyi tudás birtokában, méginkább azonban szemléletmódjuk folytán nem egy esetben le is becslük azt. Felszólalásaik nem egyszer propagandisztikus jellegűek, így olykor árnyékbóxolóknak tűntek, akik látszólag nagyokat ütöttek, de csak a levegőt találták. Aki végighallgatta a bécsi kongresszus tanácskozásait, újabb bizonyosságot

szerzett arról, hogy a dogmatikus kérdésfeltevés és válasz teljesen alkalmatlan korunk nagy történeti problémáinak megoldására és az ideológiai küzdelem folytatására.

Ha ért el eredményt a marxista történettudomány ezen a kongresszuson – márpedig kétségtelenül elért –, úgy ez éppen annak az új, de úgy is mondhatnánk: régebbi, valóban marxista módnak köszönhető, mellyel számos felszólaló, konkrét anyag alapján – s nem általánosságban – bizonyította, hogy a marxista módszer a történeti események tisztázásának legtudományosabb eszköze. Ilyen jellegű felszólalásokat nagy számban hallhattunk egyes szovjet, cseh, lengyel és nem utolsósorban magyar történészek részéről.

Amidőn leszögezzük, hogy csakis a marxista történetfelfogás ilyen alkalmazása lehet ténylegesen hatékony fegyvere az ideológiai küzdelemnek, nem mehetiünk el szó nélkül azon problémák mellett, amelyek a dogmatizmus teljes leküzdését s a hatékony, szellemében újjászületett marxista történetírás kibontakozását akadályozzák. Ilyen probléma mindenekelőtt az ideológiai harc és békés egység mellett élés összefüggéseinek tisztázatlansága. Abból kell itt kiindulnunk, hogy a polgári és marxista ideológia közötti harc a történettudományban elsősorban nem a tények kutatásának mikéntje, hanem értelmezésük, a történettudomány világnézeti, módszertani kérdései körül forog.

Habár tehát a marxista történettudománynak nagy figyelmet kell fordítania a tények felkutatására – s e téren tényleges eredmények mutatkoznak –, ez nem szoríthatja háttérbe az elméleti problémák iránti érdeklődést, nem vezetheti a marxista történettudományt bizonyosfajta pozitívizmus felé. S az elméleti problémák nem is csak az ideológiai harccal függnek össze. Ennél is fontosabb, hogy a marxista módszer alkalmazásával megoldjuk a történettudomány eddig nem eléggé tisztázott problémáit – ami különben a sikeres ideológiai harcnak is feltétele. A marxista módszert azonban csak akkor fogjuk sikeresen alkalmazni, ha teljesen megtisztítjuk azoktól az idegen elemektől, amelyek a 30-as években és az 50-es évek elején rárakódtak.

A bécsi kongresszuson a tudományos együttműködés szelleme – néhány eléggé elszórt, zömmel emigránsoktól vagy nyugat-németektől származó felszólalást nem tekintve – határozottan fejlődött a korábbi kongresszusokhoz képest. Mindkét oldal tapasztalhatta a nézetek cseréjének hasznosságát, s ennek kifejezést is adott. Még a legélesebb vitákban is sokkal kevésbé volt érezhető a politikai elfogultság, mint korábban. A továbbhaladás esélyeit latolgatva azonban mindenekelőtt arra kell rámutatni, hogy a jelenlegi túlsúlyos program, a viták jelenlegi módszere – amely a vitát sok esetben egymástól független anyagot ismertető felszólalások sorozatává alakította át – nem biztosítja azt a magas tudományos színvonalat, melyet a történészek nagyfokú érdeklődése megérdemel. A magasabb tudományos színvonal a kongresszus menetének gyökeres reformját követeli meg. Ebben az irányban hatna például, ha a nemzetközi történészkongresszus napirendjén csak olyan témák szerepelnének, amelyeknek eredményes megvitatása megkívánja a nemzetközi együttműködést és munkamegosztást. Ezeket a témákat – melyeket számban jelentősen csökkenteni kellene – már a kongresszus előtt különböző országok történészeinek részvételével munkacsoportok készítenék elő és a nemzetközi történészkongresszusra elsősorban az a feladat hárulna, hogy széles plénumot biztosítson a munkacsoportok tevékenységének ismertetéséhez, megvitatásához és új feladatok kitűzéséhez. Ez a kérdés már foglalkoztatta

a Nemzetközi Történész Bizottság közgyűlését is, mely két ízben ült össze a bécsi kongresszus idején.

A Nemzetközi Történész Bizottság a bécsi kongresszus megkezdése előtti és befejezése utáni napokon tartotta meg szokásos közgyűléseit. A közgyűlésen minden nemzeti bizottság két delegátussal képviseltethette magát. (Az egyik delegátust szavazati jog, a másikat csak tanácskozási jog illeti meg.) Az első megbeszélésen Molnár Erik, a Magyar Nemzeti Bizottság elnöke és Ránki György, a Magyar Nemzeti Bizottság titkára vett részt; a második ülésen — Molnár Eriknek egy másik kongresszusra kellett utaznia — csupán Ránki György volt jelen. Az első, augusztus 28-án rendezett ülésen a Nemzetközi Történész Bizottság főtítkára beszámolt a bizottság elmúlt években végzett munkájáról, továbbá különböző szervezeti és adminisztratív kérdésekről. Ezek után került sor az új tagok felvételére, valamint az új vezetőség megválasztására. Mind a két pont tárgyalása eredményes volt a szocialista országok szempontjából. Az első napirendi pontnál a bizottság tagjai közé egyhangúlag, minden vita nélkül, felvették Kuba Történeti Bizottságát, továbbá mint önálló bizottságot felvették a Délkelet-Európai Tudományos Társaságot, amelyben a szocialista országok nagy szerepet játszanak. A második napirendi pontnál a közgyűlés, kisebb vita után, egyhangúlag elfogadta azt a hivatalos jelölést, amely a Történész Bizottság Irodájának tagjaira vonatkozóan, az eddigiektől eltérően, a szocialista országoknak nem egy, hanem három képviselőt biztosít. Az Iroda új elnöke *Paul Harsin* belga történész lett, s a tagok sorában a Szovjetunió mellett (*A. A. Guber* akadémikus) Lengyelországból *A. Gieysztor* professzor és Jugoszláviából *G. Tadić* professzor képviselik a szocialista országok történettudományát. Ez a komoly tudománypolitikai siker a szocialista országok történettudományi eredményei mellett nagymértékben *A. A. Guber* akadémikus átgondolt tevékenységének köszönhető, aki mint a Nemzetközi Történész Bizottság ügyvezető alelnöke nagy szerepet játszik a Nemzetközi Történész Bizottság vezetésében. A szocialista országok növekvő képvisellete mellett, tudománypolitikai szempontból az is jelentős, hogy, a nyugat-németek tiltakozása ellenére, a lemondó *Gerhard Ritter* vezető konzervatív nyugat-német történész helyett a nyugat-németek nem kaptak képviselést a Nemzetközi Történész Bizottság Irodájában. További tudománypolitikai sikert jelentett a szocialista országok történészei számára az a határozat, melynek értelmében az 1970. évi történész világkongresszust Moszkvában tartják. A szeptember 5-i második közgyűlés emellett értékelte a bécsi kongresszus munkáját, foglalkozott a további kongresszusok rendezésének problémáival, állást foglalt amellett, hogy 1967-ben a közgyűlést Rómában tartsák. Az Iroda főtítkára, *Michel François* és *A. A. Guber* ügyvezető alelnök közölték, hogy a Magyar Történészek Nemzeti Bizottsága 1964-ben küldött meghívását, mely felajánlotta, hogy az Iroda 1966-ban vagy 1968-ban Budapesten tartsa ülését, elfogadták, és így 1966 szeptemberében az Iroda következő ülését Budapesten tartják.

Nem lenne teljes a kongresszusról adott beszámoló, ha nem próbálnánk összegezni képet nyújtani a résztvevő magyar történészek tudományos tevékenységéről. Mintegy 50 magyar történész — köztük számos fiatal — vett részt a kongresszus vitáin. A jelenlevő magyar történészek közül 23-an szólaltak fel a különböző üléseken, nem egy közülük több szekció vitájában is. Így a már említett felszólalókon kívül *Benda Kálmán*, *Diószegi István* a Robespierre-társaság ülésén előadást tartottak, *Kovács Endre* az egyetemes történeti bizott-

ság vitáján, *Perényi József* a szláv bizottság ülésén, *Wittman Tibor* a dél-amerikai népek kérdésével foglalkozó megbeszélésen szólalt fel. Az anyagok késői megérkezése miatt azonban a hozzászólások tartalmi összehangolását és szervezettebb előkészítését nem tudtuk kellően biztosítani.

Szerepünk és eredményeink bármiféle túlbecsülése nélkül így is megállapíthatjuk, hogy a magyar felszólalók a kongresszus különböző témáihoz érdemben, tudományos anyagra támaszkodva és elvi színvonalon szóltak hozzá. Általában azon marxista felszólalók közé tartoztak, kiknek szavai mentesek voltak a dogmatikus általánosságoktól, az üres frázisoktól. Ebben az értelemben sikerült megbecsülést szerezni a magyar marxista történetkutatásnak — ami nem egy felszólalónkkal kapcsolatban magán az ülésen kifejezésre jutott, másokkal kapcsolatban pedig külföldi történészekkel folytatott különböző beszélgetéseken nyilvánult meg. Így azt mondhatjuk, hogy közelebb jutottunk ahhoz a célkitűzéshez, melyet a stockholmi kongresszus után tűztünk magunk elé: a bécsi kongresszuson a magyar történettudomány fejlődéséről, tudományos eredményeiről tettünk tanúbizonyságot.

A kongresszuson hasznosan egészítette ki szereplésünket a *Nouvelles Etudes Historiques* két kötete, melyben 42 történésznek a kongresszus tudományos témáihoz kapcsolódó tanulmányait, valamint az elmúlt 5 észtenő történeti termékének annotált bibliográfiáját tettük közzé. Az ízléses kiadású 2 kötet időben való megjelentése a három szerkesztőnek: *Csatári Dániel*nek, *Katus Lászlónak*, *Rozsnyói Sándornénak* komoly érdeme. Az általunk kivitt 110 példányra több száz igénylő jelentkezett. Igen nehéz, sőt sok esetben kínos volt, midőn a kérelmekre nemleges választ kellett adni. A könyv tudományos bírálatával, külföldi visszhangjával később külön kell majd foglalkoznunk.

A kongresszus folyamán erősítettük személyi kapcsolatainkat mind a szocialista országok, mind a polgári történetírás képviselőivel. A személyes beszélgetések azt is elősegítették, hogy tudományos munkánk eredményei a nyugati folyóiratok hasábjain az eddiginél nagyobb teret kapjanak.

Eredményeink persze nem homályosíthatják el azokat a — nem is csekély — problémákat, melyek fokozatos megoldása az elkövetkező évek feladata, s melyek közül nem egyre éppen a bécsi kongresszus vetett éles fényt.

A stockholmi kongresszusról szóló beszámoló a magasfokú tárgyi képzettség elérésében jelölte meg történészeink egyik legfontosabb feladatát. E tekintetben vannak eredményeink. Nem lehetünk viszont továbbra sem megelégedve munkánk elméleti színvonalával, jóllehet a marxista elméleti képzettség emelését is célul tűztük ki a stockholmi kongresszus után.

Még mindig nem foglalkozunk eleget az általános elméleti vagy filozófiai kérdésekkel, a történettudomány módszertani kérdéseivel, a történetelméleti kérdésekkel. Nagyobb figyelmet kell a jövőben fordítanunk olyan kulcsproblémák tisztázására, mint: a történeti folyamat általános és különös törvényszerűségei és az egyes országok fejlődésének sajátosságai közti viszony; a tudatos és spontán szerepe a történeti folyamatban, a társadalmi eszmék fejlődésének problémája. Sajnos még mindig nem tudtunk megküzdeni a provincializmus olyan jelentkezési formáival, midőn általános kérdésekhez mi csupán az idevonatkozó magyar anyag ismertetésével szólunk hozzá, s nem foglalunk állást a kérdés egyetemes s elméleti összefüggéseivel kapcsolatban. A kongresszus vitái bizonyították, hogy a magyar anyag ismertetése csak akkor kelt igazán érdeklődést, ha az összehasonlító vizsgálatok keretében, a komparatív módszer alkalmazásával történik. A magyar történettudomány

elsősorban éppen ezen az úton haladva érhet el nemzetközi érdeklődésre számotartó eredményeket. Komparatív vizsgálathoz azonban határozott elméleti tisztánlátás, általánosító képesség s széles egyetemes történeti ismeret szükséges.

Jóllehet érezhető javulás mutatkozik történészeink egyetemes történeti felkészültségében, azonban azt az előrehaladást, melyet az egyetemes történet művelésében célul tűztünk ki, nem sikerült elérni. Talán éppen ez az oka annak, hogy a kongresszus által tárgyalt néhány fontos általános problémához nem akadt magyar hozzászóló.

Végül továbbra is kulcskérdése történettudományunk további fejlődésének és nemzetközi szereplésének a nyelvtudás. A javulás ugyan itt is érezhető, hiszen számos fiatal történészünk tudott bekapcsolódni a nemzetközi vitába. Fordulatról, valóban alapos és sokoldalú nyelvi felkészültségről azonban továbbra sem beszélhetünk. A Magyar Tudományos Akadémia és a Művelődésügyi Minisztérium részéről az eddiginél sokkal nagyobb arányú segítségre van szükség a nyelvtudás fejlesztéséhez. Ugyanakkor kutatóinkkal szemben magunknak is nagyobb követelményt kell támasztanunk, hiszen megfelelő szorgalommal, kitartással itthon is el lehet sajátítani a legfontosabb világnyelveket, legalábbis passzív szinten. A nyelvtudásbeli gyengeség azonban csak egyik oldala annak a problémának, amit a nem kellő vitakészségben jelölhetünk meg. Fiatal, de nem egy esetben idősebb történészeink sincsenek kellően hozzászókva a nagy plénum előtt, nem egy esetben azonnali vitához. E nélkül pedig nemzetközi kongresszusokon való részvételünk nem éri el soha a kívánatos aktivitást. Mint ahogy most Bécsben is, nagyobb aktivitással még számos hozzászólási lehetőség nyílt volna a magyar történészeknek, annál is inkább, mivel — s ezt a kongresszus is bizonyította — kutatási tematikánk eléggé szoros módon kapcsolódik a világ történészvitáihoz, érdeklődési csomópontjaihoz.

A bécsi kongresszuson a marxista történészek már nem csupán a polgári történészek által felvetett kérdések megvilágítására szorítkoztak, hanem a kongresszus tematikájának összeállításában is nagyobb szerephez jutottak. Az a körülmény, hogy 1970-ben Moszkvában tartják a történészkongresszust, fokozott feladatot ró valamennyi marxista történészre s így a magyar történészekre is. Ha már Bécsben nagyobb számban kapcsolódhattunk be a tudományos vitákba, úgy erre még inkább alkalom fog nyílni Moszkvában. A marxista történészeknek azonban a moszkvai kongresszust — az első történészvilágkongresszust, melyet szocialista ország fővárosában rendeznek — elsősorban arra kell felhasználniuk, hogy egyértelműen tanúbizonyságot tegyenek a marxista történeti kutatás magas színvonaláról, nem utolsó helyen az eddig jóval meghaladó elméleti és módszertani tudásról. Ebben a munkában nagy feladatok várnak a magyar történészekre is. Ha eddigi munkánkat — marxista szellemét nemcsak megőrizve, hanem elmélyítve — a bécsi kongresszus tapasztalatai alapján is tökéletesítjük, a magunk részéről is hozzá fogunk járulni ahhoz, hogy a moszkvai kongresszus fontos állomása legyen tudományos életünk fejlődésének.

Pach Zsigmond Pál:

A III. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszusról*

(München, 1965. augusztus 23—27.)

Öt évvel ezelőtt, első, stockholmi kongresszusán vált külön a Nemzetközi Történettudományi Bizottságtól és indult meg az önálló szervezetté alakulás útján a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság, amely ez év augusztusában, a bécsi, XII. Történészkongresszust megelőző héten, Münchenben rendezte meg III. kongresszusát, a nálunk is jól ismert francia tudós, Fernand Braudel elnökletével. Míg 1960-ban Stockholmban mintegy 200, 1962-ben az Aix-en-Provence-i II. kongresszuson vagy 350, addig most Münchenben csaknem 600 szakember gyűlt egybe összesen 37 országból tudományágunk e legszélesebb nemzetközi szintű tanácskozásán.

Ennek a számszerű fejlődésnek az ad különösen pozitív hangsúlyt, hogy a Társaság megalakulásától kezdve mindinkább nyilvánvalóvá vált: a gazdaságtörténet a nemzetközi tudományos együttműködés és egyben az ideológiai küzdelem viszonylag kedvező, széles lehetőségeket nyújtó terepe. A polgári gazdaságtörténetírás művelői között ugyanis — részben éppen a gazdaságtörténet jellegéből folyóan — jelenleg aránylag kevésbé találkozhatunk kifejezetten idealista, a társadalmi-történeti haladást tagadó nézetek képviselőivel, — eléggé nagy számban viszont olyanokkal, akik bizonyos vonatkozásban közelednek a marxizmushoz, annak egyes megállapításait magukévá teszik, vagy legalábbis nem tudnak azok elől mereven elzárkózni. Egy müncheni folyosói beszélgetés során például — hadd említsem meg ezt a jellemző apróságot — a marxista Jürgen Kuczynskinak, a Német Demokratikus Köztársaság kiváló gazdaságtörténésének, miközben élénken vitakoztak a pusztasodás problémáiról, a göttingeni Wilhelm Abel a nyugat-német polgári gazdaságtörténetírás prominens személyisége, körülbelül ezt mondta: mi azért vitáink ellenére is együtt tudunk működni, hiszen — most már szó szerint idézek — „wir sind doch Materialisten”.

Természetesen nem szabad, hogy túlértékeljük az ilyen vagy hasonló megnyilatkozásokat. Természetesen elvi kérdésekben akkor sem békülhetünk meg polgári történeti-gazdaságtörténeti irányzatokkal, ha azok antimarxizmusra nem közvetlen és nyílt, apologetikus jellege nem szembeszökő, esetleg nem is tudatos, ha a polgári történetírás egyik vagy másik változatát — úgy mond — „egyesíteni” próbálják a marxizmussal. Sőt az ilyen irányzatok még veszélyesebbé válhatnak, mint a polgári tudomány nyíltan kombattáns verziói, — ha marxista kritikával nem hatolunk a mélyükre és nem fedjük fel teljes tartalmukat. De természetes az is, hogy az előbbieken vázolt körülmények között a nemzetközi tudományos kapcsolatok építésének lehetősége ked-

* A Magyar Történelmi Társulat 1965. dec. 3-iki kibővített igazgatóválasztmányi ülésén elhangzott előadás.

vezőbb, a szakmai viták gyümölcsözőbbek lehetnek, és jó szolgálatot tesznek a marxista társadalomtudomány módszerei és eredményei terjesztése, népszerűsítése ügyének. S hozzátehetjük: ilyen feltételek mellett a nemzetközi érintkezésekből mi, marxista történészek is többet tanulhatunk, — egyrészt nemzetközi fellépéseink stílusának, módjának, meggyőző erejének fejlesztésében, kutatásaink, érveléseink gyenge pontjainak, hiányainak felismerésében —, másrészt abban, hogy elsajátítsuk s a magunk javára gyümölcsöztessük mindazt, ami a polgári gazdaságtörténeti kutatásoknak új, konkrét, pozitív, megfelelő rostán átszűrve, elvi engedmény nélkül, általunk is hasznosítható mozzanata.

Az idei müncheni kongresszust e szempontokból kedvező előzmények vezették be. Az előkészítés során ugyanis néhány szekcióülés megszervezésére a Szovjetunió és más szocialista országok képviselői kaptak megbízást, és a történészkongresszusok történetében páratlanul magas arányban kértek fel marxista kutatókat előadások, vitaindítók tartására. Vonatkozik ez a magyar gazdaságtörténészek részvételére is. Stockholmban 1960-ban még csak vita-felszólalással szerepeltünk; Aix-en-Provence-ban 1962-ben már mi tartottuk az egyik szekció fő referátumát; most pedig Münchenben 5 előadással és számos hozzászólással vállaltunk részt a szekcióülések munkájában.

A marxista gazdaságtörténészek növekvő súlyú közreműködése kifejezésre jutott a kongresszus tematikájában is. „A témaállítás — olvashatjuk a *Neue Zürcher Zeitung* szeptember 14-i számának a müncheni kongresszusról beszámoló cikkében — erőteljesen tükrözte a jelenkor történéseit. Ezért azután az iparosodási folyamat legfontosabb szociális jellemzője, embermillióknak az agrár jellegű társadalomból való kiválása és a gyáriparba való átáramlása állt az előtérben; az új osztálynak, a gazdaságilag önálló bér munkásoknak a polgári társadalomba való betagozódása. . .”

A kongresszus 9., az ipari munkásosztály kialakulásának és struktúrájának problémakörét tárgyaló szekciójáról van itt szó, — arról a szekcióról, amelyben a csehszlovák *Arnošt Klima* elnökte mellett az angol marxista, *Eric Hobsbawm* tartott bevezető, fő referátumot. Az előadó utalt arra, hogy a munkásosztály kialakulásának vizsgálata a kapitalizmus előtti társadalomból a tőkés társadalomba való átmenet vizsgálatával esik egybe, s annak számos kérdését idézi fel. Különösen elmélyült vizsgálatot érdemel — hangsúlyozta — a munkásosztály kialakulása során az átmeneti időszakok és átmeneti típusok problematikája. Kiemelte: jelenleg a téma kutatásának egyik legfontosabb aspektusa, hogy a fejlett európai tőkésországok mellett minél inkább kiterjedjünk az elmaradottabb, a sajátos fejlődési utat járó Európán kívüli területek problémáinak elemzésére. A korreferensek közül a két előadással is szereplő szovjet történészek, *V. K. Jacunskij* és *R. P. Dadükin*, valamint a francia marxista *Albert Soboul*, sajnos, nem vettek részt személyesen a kongresszuson, és csupán rövidre szabott téziseket bocsátottak közre. A francia *Pierre Léon* a kérdés XVIII. századi francia vonatkozásait, *Kohashiro Takahashi* a japán ipari munkásság kialakulásának általános vonásait tárgyalta. A csehszlovák *Jaroslav Purš* utalt a *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* legutóbbi számaiban (Teil I—II/1965) megjelent, Csehország XVIII. század végi iparosodásának struktúráját és dinamikáját kvantitatív módszerekkel is elemző tanulmányára, majd tájékoztatást nyújtott a csehszlovák történészek fontos gazdaságtörténeti-kartográfiai tevékenységéről, bemutatta annak egyes, a gyáripár és a munkásosztály fejlődését szemléltető értékes eredményeit.

Magyar részről *Berend T. Iván* és *Ránki György* előadása — az ipari forradalom kelet-európai sajátosságainak a munkásosztály kialakulására és szerkezetére gyakorolt hatásáról — többek közt azért talált igen méltányos fogadtatásra, mert a szekción elhangzott előadások és hozzászólások közül egyedül vállalkozott összehasonlító vizsgálatra, a viszonylag kevésbé fejletlen XIX. századi—XX. század eleji Közép-Kelet-Európa problémakörének felvetésére, a munkásosztály összetételében mutatkozó sajátos vonások elemzésére, magyar példán történő dokumentálására. Nagy érdeklődést váltott ki állásfoglalásuk ahhoz a nemzetközi vitához: vajon az ipari forradalom idején a munkásosztály életszínvonala hanyatlott vagy emelkedett-e. Azokban a kelet-európai, később iparosodó országokban — fejtették ki —, ahol az ipari forradalmat csak igen korlátozott manufaktúra-fejlődés előzte meg, az ipari proletariátus zöme a földtelen agrárnépességből került ki, akik e tömegek számára emelkedést jelentett; s csak elenyésző kisebbséget képviselt azoknak a köre — a nyugati országokban ezek számottevőbbek, sőt esetenként a zömöt alkotják —, akik manufaktúra-munkások, céhes munkások vagy önálló kézművesek voltak, s akiknek a gyár részben deklasszálódást hozott. A magyar előadóknak a kelet-európai sajátosságokra vonatkozó megállapításait általában elfogadták, s Hobsbawm zárszava is a szekció egyik fontos eredményeként értékelte.

A szekcióülés során a burzsoá gazdaságtörténetírás álláspontja a nyugat-német *Werner Conze* előadásában és a nyugat-berlini *Fischer* hozzászólásában jutott leginkább kifejezésre, akik a munkásság egységes jellegét hangsúlyozták, de voltaképpen szembefordultak az egyértelmű osztálykritériumokon nyugvó vizsgálódással. Az ipari munkásosztály kialakulását és fejlődését tárgyaló szekció egészére azonban — ezt kétség nélkül megállapíthatjuk — a marxista történetfelfogás álláspontjának túlsúlya nyomta reá a bélyegét.

Jelentős helyet foglalt el a kongresszuson a gazdaság másik nagy ágazata, a mezőgazdaság történeti tanulmányozása is. Sőt a mezőgazdasági termelés és termelékenység alakulását tárgyaló 2. szekció a kongresszus egyik legdúsabb programot lebonyolító részlegévé vált: nem kevesebb mint 27 referátum érkezett be, amelyet — a többi szekcióban átlagos 3 félnappal szemben — 5 félnapon keresztül adtak elő, ill. vitattak meg. A széleskörű részvétel a szekció jó előkészítésén kívül — ami Jean Meuvret párizsi és Leonid Zytkowicz toruní professzorok érdeme — nyilván annak is tulajdonítandó, hogy a statisztikai módszereknek a gazdaságtörténetben való elterjedése során a téma egyre nagyobb fontosságot nyer, mivel a termelékenységi mutatók a gazdasági növekedés ütemének és méreteinek egzakt megközelítését teszik lehetővé.

A szekció bevezető, átfogó igényű referátumát a nagynevű holland agrártörténész, *B. H. Slicher van Bath* terjesztette elő, aki a mezőgazdaság termelékenységét az ún. preindusztriális (vagyis: az ipari forradalom előtti) társadalom gazdasági növekedése központi problémájának tekinti, és hármas aspektusban, egyrészt „mezőgazdasági” (értsd: a természeti és technikai tényezők oldaláról), másrészt társadalmi, végül piaci oldalról vizsgálja, — kísérletet téve egyben a gazdasági fejlődés ezen aspektusainak mérhetővé tételére, a kvantitatív megközelítést szolgáló képletek felállítására. A termelékenység mérőszáma és egyéb, taxatív felsorolásba foglalt ismérvek alapján azután — számos nyugati gazdaságtörténészhez hasonlóan — a mezőgazdaság „expanziós” és „regressziós” korszakait kívánja meghatározni a „preindusztriális” társadalomban.

Slicher van Bath érdekes módszere, nagyszabású kutatási programja további alapos tanulmányozást igényel, — amit megkíván, hogy beterjesztett

anyaga, a szerző távollétében, lényegileg nem került vitára, másrészt lehetővé tesz, hogy a referátum lényegesen bővebb szövege az ismert wageningeni füzetek legutóbbi számában (A. A. G. Bijdragen, 12.) nyomtatásban is rendelkezésre áll. Már most is hangot kell adnunk azonban főleg az ún. társadalmi aspektus korlátozottságával kapcsolatos aggályainknak. Van Bath „társadalmi aspektusán” belül ugyanis – ami a demográfiai tényezőket, a társadalmi rétegződés egyes jegyeit, valamint a táplálkozás összetételét foglalja magában – csaknem elsikkad az, amit mi termelési viszonyoknak nevezünk: az a hatás, amelyet a termelési viszonyok alakulása gyakorolt a mezőgazdaság termelékenységének alakulására. A mi agrártörténeti kutatásainknak nyilván éppen az a feladatuk, hogy a matematikai-kvantitatív módszereket csakúgy, mint az eddig részünkről csak kevéssé vizsgált vonatkozásokat (pl. táplálék-összetétel) szervesen beépítsük a „társadalmi aspektust” jóval mélyebben értelmező, marxista metodológia alapján álló vizsgálódásokba.

Amiként erre a szekció elé terjesztett egyes referátumokban (nem utolsósorban éppen a magyar résztvevők fellépéseiben) fontos kezdeményezések máris történtek. *Makkai László*, *Zimányi Vera*, *N. Kiss István* és *Kirilly Zsigmondné* együttes referátuma a XVI. századtól a XIX. század közepéig, *Szuhay Miklósé* pedig 1867-től 1914-ig mutatta be a mezőgazdaság termelékenységének magyarországi fejlődését. Mindkét tanulmány – amely a bécsi kongresszusra készült kötetünkben is megjelent – komoly méltánylásban részesült már abban az írásos összefoglalásban is, amely – a szekcióülést a helyszínen is nagy buzgalommal szervező Jean Meuvret tollából – áttekintő képet adott a beküldött anyagokról. A termelékenység fejlődésének számszerű ábrázolásában éppen a magyar, valamint a lengyel és francia referátumok nyújtották a legtöbbet, s köztük is a magyar hozzájárulások ölelték fel a leghosszabb korszakot. Magán a szekcióülésen Zimányi Vera és Suhay Miklós a két referátumot ismertette és egészítette ki (főként a XVIII. századi viszonyok, ill. a XIX. század végi agrárválság idején bekövetkezett technikai-termelési előrehaladás bemutatásával váltva ki érdeklődést), *N. Kiss István* a szőlőművelés termelékenységének kiszámításáról beszélt (e kérdéscről egyedülként a szekcióban), *Makkai László* pedig a terméseredmények és az üzemformák összefüggéséről, közelebbről a termelékenységnek a feudális parasztgazdaság struktúrájából következő szükségszerű korlátairól szólott, igen tanulságosan.

A termelékenység és a termelési-társadalmi viszonyok vizsgálata összekapcsolásának igénye csendült ki a szovjet-észt *Leida Loone* előadásából (A mezőgazdasági termelés fejlődése Észt- és Lettországban a XVII–XIX. században) és a nyugat-német *Diedrich Saalfeld* referátumához fűződő hozzászólásából is. Utóbbi ugyanis az 1800 körüli német mezőgazdasággal foglalkozó, vetített kartogramokkal gazdagon szemléltetett előadásában – térképvezérlései egyébként a német területeket, hogy úgy mondjam, kissé bőkezűen értelmezték – a mezőgazdasági termelést kizárólag demográfiai tényezők függvényeként kezelte. A szovjet kutatónő tehát méltán kérte számon a paraszti és földesúri gazdaság, a robotoltató és a tőkésedő gazdaság megkülönböztetésének, a termelésre és a termelékenységre gyakorolt hatásának vizsgálatát.

Noha sem a forrásfeltárás, sem a módszertani kiérleltetés ez idő szerint nem elégséges még ahhoz, hogy a mezőgazdaság termelékenységének történeti fejlődéséről folyamatos és megbízható statisztikai szintézist lehessen alkotni, a referátumok és a hozzászólások sokoldalú, Európa, Ázsia, Észak- és Dél-Amerika jónéhány országára kiterjedő adatanyaga, legalábbis a szántóművelés

termelékenységet illetően, jelentős számszerű általánosítást tett valószínűvé: Slicher van Bath korábbi adatsorozatainak — lásd a wageningeni füzetek 10. számát — olyan értelmű kiegészítését és általánosító interpretálását, amelyet az elvetett mag ötszörös hozama a legmagasabb termelékenység, amelyet az európai feudális földművelés elérhetett, s ennek a mutatószámnak a túllépése már a feudalizmus bomlásával, a tőkés mezőgazdaság bontakozásával összefüggő jelenség. A szekció munkálatai azt is nyilvánvalóvá tették: a gazdaságtörténet további teendői között megfelelő helyet kell biztosítani mind az idevágó forrásfeltárás folytatásának, mind a termelékenység történeti alakulása nemzetközi összehasonlítását és szintetikus tárgyalását lehetővé tevő egységes statisztikai módszer kidolgozásának, — amint azt a szekció záróülésén a francia marxista *Pierre Vilar* meggyőzően kifejtette.

Ugyancsak a mezőgazdasági termelés, közelebbről a mezőgazdasági áru-termelés kérdéseiből indult ki, de a társadalmi munkamegosztás másik ágához, a városfejlődéshez vezetett át, s a falu és város közötti terménypiaci kapcsolatok alakulásának, a városok élelmiszerellátásának tanulmányozását tűzte ki témájául a kongresszus 10. szekciója, amelyet a müncheni egyetem gazdaságtörténészprofesszora, *Friedrich Lütge* készített elő. A szekció keretében 8 referátum került bemutatásra és egyenként eléggé tüzetes megvitatásra; bevezető, fő előadás nem volt előírva, hanem a 3 félnapos ülés tanulságainak záró összegezése; utóbbira azonban Lütge akadályoztatása miatt —, aki mint házigazda az egész kongresszus szervezésében sokat fáradozott — nem került sor.

A referátumok színes, változatos tablót nyújtottak — már csak azért is, mert a városi ellátás kérdéseit különböző országokban s különböző időszakokban vizsgálták, és hozzátehetjük: eléggé eltérő szempontokból közelítették meg. A belga *J. A. Van Houtte* és *A. Verhulst* közös előadása ívelte át a legszélesebb történeti periódust: a németalföldi városok ellátását a XI. századtól a XVIII. századig követte nyomon, s az élelmiszereken kívül a tüzelő- és építőanyag-ellátásról is érdekes adatokat-tényeket közölt. A marburgi gazdaságtörténész, *Ingomar Bog*, angliai kutatásainak eredményeként, London fogyasztási centrummá válásáról értekezett, 1500 és 1640 között, — abban az időszakban, amikor az angol főváros több százévezres (a XVII. század végére pedig félmillió) várossá nőtt, és lakosságával az összes többi európai várost messze maga mögött hagyta. A rohamosan kiterjedő londoni piac az angol mezőgazdaság intenzívvé válását erőteljesen előmozdította, — elannyira, hogy a főváros élelmiszerszükségletét a hazai termelés, a halat kivéve, a tárgyalt időszakban mindvégig fedezni tudta. Ez az időszak Anglia gyors gazdasági növekedésének pediódusa, amelyben London nagyvárosi fejlődésének különösen fontos szerepe volt — állapította meg Bog; abban azonban, mint mondotta, nem tud állást foglalni, hogy „vajon ez a növekedés (az 1500—1640-es periódusról van szó!) az általános jólétet mozdította-e elő, vagy csupán egyes rétegeknek a javára szolgált”...

Nyugat-Európa másik metropoliszának, Párizsnak vagy két-három évszázaddal későbbi viszonyai közé vezetett át — s tegyük hozzá: jóval egyértelműbb szociális állásfoglalással — a francia gazdaság- és társadalomtörténész, *Robert Mandrou* rendkívül érdekes előadása. Nem az egész város, hanem egy sajátos városrész, a párizsi kórházalapítvány (*Assistance publique parisienne*) 15—20 ezer főre kiterjedő élelmezését vizsgálta meg 1820 és 1870 között, a csaknem hézagtalanul fennmaradt iratanyag alapján, gondos statisztikai módszerrel elemezve a fejadagok összetételének, kalóriatartalmának ala-

kulását, egybevetve Párizs egész népességének élelmezését megvilágító adatokkal. Az előadás módszertani tanulságai mellett ahhoz a konkrét eredményhez jutott, hogy Párizs lakosságának számottevő hányadát a tárgyalt időszakban krónikus alultápláltság jellemezte, s a párizsi kórházalapítvány működése éppen a tömegnyomorból eredő szociális feszültség részbeni enyhítését volt hivatott szolgálni.

A német városok ellátását tárgyaló előadások közül az egyik (*H. Croon*) a Ruhr-vidék élelmezésével, a második — a göttingeni *H. Wiese* gondosan kimunkált referátuma — az észak-német városok húsellátásával foglalkozott. Hamburg, Lübeck, valamint Köln — amelynek vizsgálatára az utóbbi ugyan-csak kiterjedt — 20—40 ezres lélekszámú városok a XVI—XVII. században; élelmezésük évente 5—10 ezer darab ökör felhajtását tette szükségessé. A XV. század végén — figyelmet érdemlő tény ez! — Kölnben magyar-, lengyel- és oroszországi élőállatot is eladásra kínáltak; egy évszázaddal később azonban már csak az erősen fellendülő északnyugat-európai, elsősorban dán szarvasmarhatenyésztés termékei jelentkeztek a város piacán. — A harmadik német tárgyú előadás (*H. Mauersberg*), amely a dél-német városok élelmezését vizsgálta ugyanebben az időszakban, heves bírálatban részesült; várakozásaink ellenére a kézenfekvő magyar vonatkozásokra nem terjedt ki. Így reánk maradt az a feladat, hogy hozzászólásunkban felhívjuk a figyelmet a nyugati irányú magyar állatexportra vonatkozó hazai kutatások eredményeire, e kivitel szerepére a dél-német városok húsellátásában, kivált a XV. század második felétől kezdve. Megjegyzéseinket nürnbergi, augsburgi és frankfurti gazdaságtörténészek helyi kutatásaikra hivatkozva támasztották alá. Erőteljesen „számonkérték” egyben a magyar gabonakivittelt nyugat felé, amivel azonban a XVI—XVII. században jelentősebb mértékben és folyamatosan, mint ismeretes, nem szolgálhattunk. Utaltunk ugyanakkor olyan adatokra, amelyek szerint az olcsó tengeri úton szállított baltikumi búza a magyar gabonát a XVI. század végén még Velencében is lekonkurrálhatta. — Előadásomban viszont éppen a gabonaellátás kérdéseivel foglalkoztam a XV—XVII. századi magyarországi városokban: milyen mértékben nyújtottak piacot ekkoriban a magyar városok a gabonaárutermelés számára; az árutermelők milyen szociális csoportjai használták ki a városi értékesítési lehetőségeket; miért jelentkezett a mezővárosok egész sorában piaci kereslet gabona iránt; hogyan függött össze egymással a hadsereg, a végvárok, ill. a városok élelmiszerellátása. Igyekeztem kimutatni, miként ütött vissza a Gutsherr-típusú földesúri irányzat győzelme — a városfejlődés stagnálása, a városok és a polgárság részbeni reagrarizálódása, a belső piac korlátozása révén — magukra a robotoltató Gutsherrekre, a földesúri árutermelésre, sőt egészében a mezőgazdasági árutermelésre. Érdemes megemlíteni, hogy a Gutsherrschaftról adott értékelést a nyugat-német agrártörténészek — Günther Franz, Wilhelm Abel és mások is — elfogadták.

Az érintett három szekcióban összpontosult a magyar delegáció tevékenysége, e három szekció munkájáról tudtam hát viszonylag részletesebben beszámolni, — természetesen ebben is kollégáim értékes közreműködésére támaszkodva, amiért Berend T. Ivánnak, Makkai Lászlónak ez alkalommal is köszönetet mondok. De azért — az ülések jó részben párhuzamos lefolyása ellenére — más szekciókban is, ha szabad így kifejeznem magam, „vendégszerepeltünk”. A 14. szekció gazdag programjában — az olasz *De Maddalena* szervezte ezt az „adózás és gazdaság” témaköréből, s nem kevesebb mint 30 írásos anyag érkezett be hozzá — magyar referátum is helyet kapott. *R. Várkonyi Ágnes*

küldte be „Adózás és társadalom a XVII. század végi Magyarországon” c. tartalmas értekezését, amelynek ismertetéséhez és vitájához a szerző távollétében N. Kiss István és Zimányi Vera járult hozzá. A 4. szekció az elpusztásodott falvak problémájával foglalkozott, sőt a kongresszus alkalmából kiadott, az idevágó kutatások eredményeit összegező, terjedelmes kötettel lepté meg a résztvevőket. Mivel magyar referátum ehhez nem érkezett, a szekció vezetője, a párizsi *Jacques le Goff* Makkai Lászlót kérte fel, hogy a kérdés magyarországi kutatásának állásáról beszámoljon. Az 5. szekció — a kölni *Hermann Kellenbenz* szervezésében — a vállalkozások struktúráját vitatta meg: itt Ránki György lépett fel hozzászólással. — Az 1. szekció témájához (A technikai találmányok elterjedése a textil- és vasiparban) magyar részről *Endrei Walter* küldött be érdekes referátumot „A többszerszamos munkagépek keletkezése és elterjedése a textiliparban” címen; részt vett a szekcióülés vitájában is, amelynek összefoghatatlan szerteágazása a technikatörténet elvi-elméleti alapjainak kidolgozatlanságát tükrözte.

Hadd sorakoztassuk még fel a többi szekció — összesen 14! — nem kevésbé érdekes témáit: a tulajdon társadalmi megoszlása; bérek és gazdaság; népesedési viszonyok és gazdaság; egészségügyi ellátás és gazdasági fejlődés; a nemzetközi kereskedelem eszközei; a gazdaságilag elmaradott területek; sőt, a középkori és modern témák mellett: a gazdaságtörténet helyzete a klasszikus ókor történetének keretében. Ezekről azonban már legföljebb másodkézből szerzett töredékes értesülések alapján tudnánk beszámolni. De a további részletek halmozása amúgyis szétfeszítené egy beszámoló kereteit.

Aminthogy csaknem szétfeszítette magának a kongresszusnak a kereteit is. Ez volt a komoly magva *Fernand Braudel* tréfás megjegyzésének: a varsói Witold Kula egyik nagy érdeme — úgymond —, hogy elmellőzte a gondjaira bízott szekció megszervezését, s így legalább eggyel csökkentette a szekciók számát. (Zárójelben: Kula professzort most mégsem ezért, hanem egyéb érdemeiért választották a Társaság alelnökévé.) Hogy a kongresszus valamelyest túlméretezett, túlszűfolt programot nyújtott, szembeszökően megmutatkozott a plenáris záróülésen is. Míg a plenáris megnyitóülés alkalmával — ezen az elnöki megnyitóbeszédén kívül *Simon Kuznets*, a Harvard Egyetem közgazdászprofesszora „Tőkeképződés a modern gazdasági növekedésben” c. előadása hangzott el — zsűfőlásig megtelt a Bajor Tudományos Akadémia impozáns díszterme (úgyhogy a magyar delegáció kissé késve érkező tagjai alig tudtak ülőhelyhez jutni), addig az öt nappal későbbi záróülésen — ennek tudományos programját *Jacques le Goff* és *Ruggiero Romano* „Táj és népesség Európában a XI. századtól” c. nagyérdekű előadása nyújtotta — ugyanebben a teremben, hogy úgy mondjam, kényelmes elhelyezkedési lehetőségek adódtak.

A záróülés napirendjéhez tartozott egyébként a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság (*Association Internationale d'Histoire Économique*) végleges alapszabályainak megvitatása és elfogadása, amit a Társaság ún. *Commission-jának* — a Nemzeti Bizottságok és a tagtársulatok képviselőiből álló testületnek — néhány nappal korábbi ülése készített elő. Ezt követte a *Commission* második ülése, amikor a Társaság vezetőségének, a 10 tagú *Comité Exécutif*-nak a megválasztására került sor, mintegy 25 jelölt közül, titkos szavazással; az a megítéltetés ért, hogy a vezetőségbe engem is beválasztottak. Nyilván nem tévedünk, ha úgy értékeljük: az a tény, hogy a *Comité Exécutif* 10 tagja közül négyen szocialista országokat: a Szovjetuniót, Lengyelországot, Csehszlovákiát és Magyarországot képviselik, a szocialista országok-

ban, köztük Magyarországon folyó gazdaságtörténeti kutatások eredményeinek elismerését jelzi, a marxista társadalomtudomány számottevő előrenyomulásáról tanúskodik a nemzetközi tudományos életben.

Ugyanezen az ülésen *Fernand Braudel* professzort — aki eddig a Társaság elnöki tisztét töltötte be, és nagy érdemeket szerzett annak megteremtésében, a kongresszusok megszervezésében — a cambridge-i *M. M. Postan* professzorral együtt tiszteletbeli elnökké választották. A Társaság új elnöke *Frederic Lane* baltimore-i egyetemi tanár lett, aki közvetítette az Egyesült Államokbeli bloomingtoni egyetem meghívását az 1968-ban sorra kerülő IV. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszusra. Végül *V. A. Vinogradov* professzor, a szovjet delegáció vezetője, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának főtitkárhelyettese szólalt fel: kiemelte a Társaság nemzetközi tudományos és politikai jelentőségét, és tolmácsolta a Szovjetunió Tudományos Akadémiája meghívását: az V. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus 1970-ben Leningrádban kerüljön megrendezésre. Vinogradov felszólalása és javaslata egyöntetű helyeslésre talált; remélhető, hogy a következő évek és a következő kongresszusok további eredményeket fognak hozni a gazdaságtörténet fejlődésében, a nemzetközi tudományos kapcsolatok építésében, a tudományos és társadalmi haladás szolgálatában.

Kállay István:

Szabad királyi városaink gazdálkodása 1740–1780 között*

(A bécsi udvari kamarai levéltár iratai alapján)

(I. rész)

I.

A XVIII. század első fele, az 1711 utáni békés évtizedek városaink fejlődését kedvezően befolyásolták. A folyamat vizsgálata még további kutatások feladata, annyi azonban megállapítható, hogy a magyarországi városok nagy része a XVIII. század közepére a század első évtizedéhez viszonyítva az iparosok, kereskedők létszámát, a lakosság számát, a városi pénzvagyon felhalmozását tekintve megerősödött.¹

Tanulmányunk tárgya ennek a városi pénzvagyonnak keletkezése; a szorosabb értelemben vett városi gazdálkodás, a városi háztartás vizsgálata.^{1a} Szabad királyi városaink ugyanis a feudális korszak viszonyai között számos olyan kiváltsággal rendelkeztek, melyek széles alapokon nyugvó községi gazdálkodást tettek lehetővé. Ennek a gazdálkodásnak vizsgálata a magyar történetírás eddig elhanyagolt területe.² Így elkerülhetetlen, hogy a tanulmány olyan számadatokat, adatokat is hozzon, melyek nehézkesnek látszanak ugyan, de a következtetések levonásához mindenképpen szükségesek. A tanulmány a bécsi udvari kamarai levéltár irataira támaszkodva, az ott őrzött városi számadások és jelentések alapján készült. Városi számadások, évi jelentések csaknem minden városról maradtak fenn, így a közlésre kerülő adatok megközelítőleg teljes képet adnak valamennyi szabad királyi város gazdálkodásáról.

Városaink fejlődése a XVIII. századi magyar történet fontos kérdése. Ez a korszak a feudalizmusból a tőkés termelési módra való átmenet előkészítésének időszaka, melyet nyugaton a felhalmozott kereskedelmi tőke ipari

* Ez a tanulmány a szerző készülő nagyobb monográfiájának egy része. Keretei nem teszik lehetővé a témával kapcsolatos valamennyi probléma tárgyalását; ezért számos olyan kérdést, melyek részletes kifejtésére csak a monográfia ad lehetőséget, kénytelen mellőzni, vagy éppen csak érinteni.

¹ Vö. *Horváth Mihály*: Az ipar és a kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt (Buda. 1840). 130. l.

^{1a} A városi háztartás jelentőségére elsősorban *Nagy István* mutatott rá, „Buda város gazdálkodása és adósságai a 18. század első felében” c. tanulmányában (Tanulmányok Budapest múltjából XII. köt. 1957. 51. l.).

² Komoróczy György kandidátusi disszertációja sem a városi háztartás vizsgálatát tűzte ki feladatául, hanem a városi pénzügyigazgatással foglalkozik. Debrecen város háztartásának „egységes bemutatására” törekszik, nem választva külön még a bevételkiadásokat sem. (Pénzügyigazgatás a feudális kori Debrecenben XV. sz. — 1848. Kandidátusi értekezés tézisei, 1962, 16. l.) — A korral foglalkozó legújabb monográfia (*Ruzsás Lajos*: Városi fejlődés a Dunántúlon a 18–19. században, MTA Dunántúli Tudományos Intézet Értekezések 1963, Bpest. 1964), mint címe is mutatja, csak a dunántúli városok fejlődését vizsgálja. E vizsgálat nem terjed ki a városi háztartásra, a városok szűkebb értelemben vett gazdálkodására, hanem a városi polgárok által folytatott kereskedelemmel, illetve tőkfelhalmozással foglalkozik.

vállalkozásai nyomán fellendülő árutermelés, ill. az ezt támogató merkantilista gazdaságpolitika jellemzett. Nyugaton a tőkés gazdálkodási mód a fejlett munkamegosztás alapján létrejött városokban fejlődött ki. Ez a fejlődés visszahatott a mezőgazdaságra is, amennyiben „a városi módszerekkel szerzett tőkét” a mezőgazdaságba vitték át.³ A városok lakossága egyúttal a mezőgazdaság számára terményfelvevő piacot is jelentett.⁴ Ezáltal a városi fejlődés vizsgálata nemcsak a városi polgárság, a városi pénzvagyon, hanem a mezőgazdaság, a falu fejlődésének kérdéseire is választ adhat.

Amint a kérdéssel foglalkozó újabb marxista irodalom⁵ — elsősorban Pach Zsigmond Pál — is rámutatott, városainkban a XVI—XVII. században nem volt számottevő tőkefelhalmozás, a kereskedelmi tőke még a városon belül sem nyomult be az ipari termelésbe, sőt „ennek első lépései, a felvásárlási és a juttatási rendszer jelentkezése sem mutatható ki”. Ennek következtében nem a „vagyonosodó városi burzsoák hatoltak be a vidékre, kiterjesztve gazdasági tevékenységük körét a feudálisokkal szemben, hanem nemesi földesurak nyomultak be inkább a városba . . . a polgári kereskedőknek is mind veszélyesebb, elnyomó vetélytársaiként az áruforgalomban, nemcsak birtokaik, uradalmaik falusi-mezővárosi vásárain, de magán a városi piacon is a kiviteli kereskedelemben is”. A magyar városfejlődésben így a nyugat-európaihoz képest fordított helyzet állt elő.

A fentebb vázolt XVI—XVII. századi fejlődés a XVIII. század első felének magyar városaira is jellemző. Csizmadia Andor adatai szerint⁶ hazánkban a XVIII. században 500—600 mezőváros és 61 szabad királyi város volt, mely az ország lakosságának 6,4%-át foglalta magában. Mezővárosaink lényegében olyan jobbágyfalvak voltak, melyek földesúri szolgáltatásaikat évente meghatározott összegben megváltották, bizonyos önkormányzattal rendelkeztek, illetve külön privilégium esetében a kisebb királyi haszonvételeket is gyakorolhatták. A továbbiakban vizsgálódásaink körét magyarországi szabad királyi városainkra⁷ korlátozzuk, mezővárosokkal csak összehasonlításként vagy olyan esetben foglalkozunk, amennyiben privilegizált helyzetükből kifolyólag kisebb haszonvételeket gyakoroltak. Habár a szabad királyi városok összes hazai városainknak csak kis hányadát tették ki, mégis a városi gazdálkodásban

³ Marx: A tőke (Bpest, Kossuth Kiadó, 1961) III. köt. 766. l.

⁴ Pach Zsigmond Pál: Nyugat-Európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században (Bpest, 1963), 242. l.

⁵ Pach: i. m. 162., 164. l.

⁶ Csizmadia Andor: Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században (Bpest, 1962), 11. l.

⁷ A továbbiakban a következő 48 magyarországi szabad királyi várossal foglalkozunk:

Bakabánya
Bártfa
Bazin
Bélabánya
Besztercebánya
Brezsnóbánya
Buda
Debrecen
Eperjes
Esztergom
Győr
Kapronca
Kassa

Károlyváros
Késmárk
Kismarton
Kisszeben
Komárom
Korpona
Körmöcbánya
Kőrös
Kőszeg
Libetbánya
Lőcse
Modor
Nagybánya

kiváltságleveleik által biztosított lehetőségeik indokolják, hogy a többi városokhoz képest nagyobb jelentőséget tulajdonítsunk nekik.⁸

Szabad királyi városaink helyzetét elsősorban az ezeknek a városoknak adott királyi privilegiumok, valamint országos törvények és a szokásjog határozták meg. A privilegiumok egységes formulái, a legfelsőbb bíróságok határozatai, a Helytartótanács és a kamara egységre törekvő gyakorlata bizonyos egységet alakított ki, melyben a szabad királyi városok jogállása élesen kirajzolódik.⁹ Szabad királyi városaink az ország negyedik rendjeként szerepeltek, az országgyűlésre királyi leiratban hívták meg őket. Legnagyobb kiváltságuk volt, hogy a tanácsok és polgárok összességét „igazi és valóságos” nemesnek tekintették, mellyel a földesurat megillető tulajdon, valamint a királyi kisebb haszonvetéli jogok (jura regalia minora) gyakorlása járt együtt.¹⁰

Már a polgári történetírás előtt sem volt ismeretlen¹¹ a városi lakosság tagozódásának ténye. A város teljesjogú polgára (civis) csak az volt, aki polgári tulajdonnal rendelkezett, illetve polgárjogot szerzett. A polgárjog elnyeréséhez háztulajdonon kívül polgári ipar űzésére, jó magaviseletre és nem utolsósorban polgári — lehetőleg helybeli — családból való származásra volt szükség. Ha a városi belső és külső tanács¹² a polgárjogért folyamodót felvette a polgárok sorába, sor került a polgártaxa lefizetésére. Az új polgár esküt tett, illetve

Nagyszombat
Ózólyom
Pest
Pécs
Pozsega
Pozsony
Ruszt
Selmechánya
Sopron
Szabadka
Szokolca

Szatmárnémeti
Szeged
Székesfehérvár
Szentgyörgy
Temesvár
Trencsén
Újbánya
Újvidék
Varasd
Zágráb
Zombor

⁸ Az újabb adatok nem támasztják alá *Marczali Henrik* véleményét (Magyarország története II. József korában. Bpest. 1885. 190. l.), mely szerint „... városaink elszigetelve és magokban megoszolva, különböző és ellenkező érdekek közt hányva-vetve, hazánk történetére irányadó befolyást a XVIII. században nem gyakoroltak. Idegen csemete maradt mindvégig a középkori városi polgárság, mely a magyar talajban nem bírt kellően gyökeret verni.”

⁹ Vö. *Csizmadia*: i. m. 23. l.

¹⁰ Ezekről a kisebb királyi haszonvételekről a későbbiek során, a bevétel-kiadások tárgyalásánál részletesen lesz szó.

¹¹ *Marczali*; i. m. I. köt. 179. l.: „Magában a városban lakóknak sem volt egyenlő joguk. Azok, kik csak polgári telket bírnak, vagy csak mint zsellérek laknak a városban, a közös jótéteményekből ki vannak zárva és csak adójukkal járulnak közre és elismerik a helyi magistratus jurisdictioját.”

¹² A városi igazgatás választott szervei a belső és külső tanács, illetve egyes városokban a választott község voltak. A belső tanács elsősorban a patriciusok közül került ki, akik gyakorlatilag kooptáció útján töltötték be a megüresedett tanácsnoki helyeket. A tényleges hatalom a belső tanács kezében volt. A külső tanács a polgárság szélesebb tömegeinek választott szerve volt. Kezében voltak a kisebb igazgatási ügyek. Véleményt adott a belső tanácsnak minden olyan ügyben, mely a polgárok összességét érintette. A tanácsválasztásban, illetve a tanács ellenőrzésében jutott szerephez egyes városokban a választott község. Hatásköre elsősorban a gazdasági igazgatás ellenőrzésére terjedt ki. Vezetője a tribunus plebis volt, aki a belső tanácséhoz hasonlóan — életfogytig hivatalban maradtak. A városi igazgatás jó összefoglalása található: *Stephan Rosenmann*: Staatsrecht des Königreiches Ungarn (Wien. 1792), 354—356. l. továbbá *Anton Virozsil*: Das Staatsrecht des Königreiches Ungarn (Pest. 1865), II. köt. 113—118. l.

polgárlevelet kapott, polgári immunitást élvezett, korlátozás nélkül szerezhethetett polgári telket és házat, szabadon űzhetett ipart vagy kereskedhetett. Abban az időszakban, mikor a város nem mért bort, a polgár házában saját borát mérhette. Városi polgár kötelességei közé tartozott a városi tanácsnak való engedelmesség, a közerkölcs tiszteletbentartása, nem utolsósorban az adófizetés. A városi polgárság sem volt egységes osztály; fejlődése során kiemelkedett belőle egy a hatalmat évszázadokon át kezében tartó vagyonos réteg, a patríciusok, akikhez az egyes városi vezető funkciókat kezükben tartó hivatali arisztokrácia csatlakozott. A városi patríciusok nagy része a városba beköltözött nemesek közül került ki, vagy már mint patrícius szerezte meg a nemesiséget.¹³

A városi lakosság zömét a háztulajdonnal, esetleg polgári telekkel, de polgárjoggal nem rendelkező lakosok (incolae) alkották. A lakosok nem gyakorolták a polgárok jogait, nem voltak választók, illetve választhatók. Egyes városokban — ahol választott község működött — mégis szerepet játszottak a város igazgatásában. Ebben az esetben közülük kerültek ki a kisebb gazdasági funkciók viselői. A városi lakosság alsó rétegét a városi zsellérek (inquilini) képezték,¹⁴ akiknek ház- vagy telektulajdonuk nem volt, a városi polgárok szőlőjében vagy földjein végzett napszámunkából éltek. A városi igazgatásra, gazdálkodásra csak kivételes esetben gyakorolhattak befolyást, elsősorban a lakosokon, illetve a választott községen keresztül.¹⁵

Szabad királyi városainkban a király, mint e városok földesúrája gyakorolt igazgatási felügyeletet. A tisztújításokra biztosokat küldött ki, megerősítette a választott személyeket, a Magyar Udvari Kamarán, illetve a bécsi Udvari Kamarán keresztül ellenőrizte gazdálkodásukat.

Szabad királyi városaink gazdálkodását első fokon a Magyar Udvari Kamara ellenőrizte. A városi tanácsok hozzá küldték fel évente gazdasági jelentéseiket, számadásaikat. A városi számadások adatait a pozsonyi kamarai Számvevőség nézte át, majd adta vissza a Magyar Udvari Kamarának. A Magyar Kamara a Számvevőség jelentését figyelembevételénél foglalkozott a városi számadásokkal, az egyes városok jelentéséhez véleményt csatolt, majd a bécsi Udvari Kamarához terjesztette fel azokat. Az 1756. november 22-i rendelet szerint¹⁶ a tisztán gazdasági ügyeket a bécsi Udvari Kamara, a városi tisztújítási jelentéseket, melyek gazdasági jellegű részeket is tartalmaztak, a Magyar Udvari Kancellária kapta meg. A bécsi Udvari Kamara a város;

¹³ Vö. *Mályusz Elemér*: A magyar polgárság a francia forradalom korában (A Bécsi Magyar Történelmi Intézet évkönyve. Bpest, 1931), 229. l.

¹⁴ *Csizmadia Andor*: A városi jog a XVIII. század derekán (Városi Szemle 1941, 2. sz.) 297. l.

¹⁵ Lásd erről bővebben: *Kállay István*: Zur Verwaltungsgeschichte der freien königlichen ungarischen Städte im 17. und 18. Jahrhundert (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Wien, 1962), 183—185. l. A választott község szervezetéről, működéséről ld. bővebben *Nagy István* tanulmányát: A választó polgárság testülete Budán a 18. században (Tanulmányok Budapest múltjából XIII. Bpest, 1959. 150—158. l.).

¹⁶ Hofkammerarchiv, Civitatensia, Fasc. 5. 1756. XI. 22. (A továbbiakban szereplő források a Hofkammerarchivból valók, így a levéltár megnevezését elhagyom. Más levéltárból idézett források esetében a levéltárat külön megnevezem. A Hofkammerarchiv forrásait továbbiakban a következő rövidítésekkel idézem:

CU — Camerale Ungarn
Civ — Civitatensia
HU — Hoffinanz Ungarn
F. — Fasciculus

jelentéseket gondosan tanulmányozta, ill. a fontosabb kérdéseket a Magyar Udvari Kancellária és a bécsi Udvari Kamara által delegált tagokból álló bizottság (Commissio mixta in civitatensibus) havonta egy-két alkalommal tartott ülésén tárgyalta meg. A bizottság tagjainak megbízatását az uralkodó hagyta jóvá. A Commissio mixtától a számadások igen gyakran az Udvari Számszékhez kerültek (Hofrechencammer). A városi jelentéseket — a Számszék és a Commissio mixta javaslatával együtt — a bécsi Udvari Kamara terjesztette az uralkodó, 1761 után az Államtanács elé. Az uralkodó, illetve 1765 után József korregens, személyesen nézte át a Commissio Mixta jegyzőkönyveit, az azokban foglalt javaslatokat. Ő hagyta jóvá végső fokon a szabad királyi városokkal kapcsolatban hozott közös bizottsági döntéseket. A jóváhagyott vagy esetleg megváltoztatott javaslatok a bécsi Udvari Kamarához kerültek vissza, mely az uralkodói döntés alapján leiratban utasította a Magyar Udvari Kamarát.^{16a}

A Magyar, illetve a bécsi Udvari Kamara városi gazdálkodás felett gyakorolt ellenőrzése elsősorban a városok által felterjesztett számadásokon alapult. A városokat számadások vezetésére 1730. január 12-i rendelettel III. Károly kötelezte. A rendelet¹⁷ szerint a szabad királyi városok tanácsai fizetésük felfüggesztésének terhe mellett kötelesek voltak hadiadó-számadásaikat a Helytartótanácsnak, házi-számadásaikat a Magyar Kamarának évente beküldeni. Az 1737. december 23-i leirat a korábbi rendeletet úgy módosította, hogy a városok számadásaikat a bécsi Udvari Kamarához küldjék be.¹⁸ Az 1753. november 23-i rendelet újból a Magyar Kamaráról, illetve Helytartótanácsról beszél. A városok évi számadásaikat minden lefolyt év után három hónapon belül, negyedévi számadásaikat egy hónapon belül terjesztették fel.¹⁹ 1763. augusztus 13-án az Udvari Számszék rendeletben írta elő a bécsi Udvari Kamara könyvelőjének, hogy a városoktól beérkezett háziszámadásokat hogyan terjessze fel.²⁰ A városi számadások egységes vezetésének valamint könnyebb felülvizsgálatának biztosítására 1764. június 12-én az uralkodó egységes általános városi számadási formuláré kidolgozását rendelte el.²¹

A városi számadások részére készült egységes számadási formulárék gondolata nem 1764-ben merült fel először. Már 1751-ben a bécsi Udvari Kamarához intézett uralkodói kézirat rendelte el, hogy „mivel a legutóbbi

^{16a} Vö. St. Rosenmann: i. m. 359. l.

¹⁷ CU. F. 26. Rote Nr. 531. Subd. l. 12/1777. aug. fol. 116—116v Normal-resolutions, A. 1730.

¹⁸ CU. F. 26. Rote Nr. 531. Subd. l. 12/1777. aug. fol. 183—184. Normal-resolutions B. I. rész, 1737. XII. 23. A városi számadások felülvizsgálásával, beküldésével kapcsolatban vö. *Osszetkzy Dénes*: A hazai polgárság társadalmi problémái a rendiség bomlásakor (Bpest, 1935), 65—66. l. Az általa közölt adatok jelen kutatások eredményeivel nem mindenben egyeznek. A városi számadásoknak a Magyar Kamara által való átnézésére lásd *Paulinyi Oszkár*: A Magyar Kamara városi bizottsága 1733—72 (Levéltári Közlemények XXXI. 1. sz. Bpest, 1963. 33—39. l.); 1762 után egyes városi ügyek az Államtanács elé kerültek.

¹⁹ Civ. F. l. 1753. XI. 23. továbbá Civ. F. 9. 1759. IV. 9. Meg kell említenünk, hogy a hajdúvárosok igazgatásuk, hadiadókitetés, hadi- és háziszámadások felülvizsgálása, felügyelete szempontjából a Helytartótanácsnak voltak alárendelve. A hajdúvárosok közösen állítottak egy perceptort. A census terrestralis alól mentesek voltak. (HU. Rote Nr. 848. 1654. V. 22. ol. 384—406. 3. [és 10.] pont.)

²⁰ Hofrechencammer, Protokoll 1763. Rote Nr. 96. pag. 71. Sajnos a Hofrechencammer anyaga erős selejtezésen esett át. Ma csak az anyag kis töredéke áll a kutatók rendelkezésére.

²¹ Uo. Protokoll 1764. Rote Nr. 98. pag. 29. 2. 118.

országgyűlésen felemelt contributio a szabad királyi városokat is érinti, szükséges mindent megtenni az adó fizetésének biztosítására. Ezért a Magyar Udvari Kamarát utasítani kell, hogy dolgozzon ki egy számadási táblázatot, mely a városoknak mintául szolgál.²² Az uralkodói leiratban elrendelt mintaformuláré nem készült el. Ezt mutatja, hogy a Commissio Mixta még 1761-ben is a városi számadások egyöntetűségének hiánya miatt panaszkodik. Egyes városi számadások nem tartalmaztak olyan fontos rovatokat, mint a városi tisztviselők fizetései, az újonnan felvett polgároktól bevett taxák, az előző évi kasszamaradvány, a városi adósságok és kintlevőségek.²³

A városi számadások egységes vezetésére csak 1776-ban történt irtézkedés. Az október 12-i uralkodói leirat szerint a városoknak nemcsak a készpénzről, hanem az általuk felhasznált anyagról és természetbeniekről is számadást kellett vezetniük.²⁴ A városi kamarás által készített háziszámadás bevételi és kiadási részre tagozódott. A bevételi rész tartalmazta az előző évi maradványt, az úrbéri jövedelmeket, a serfőzés, bormérés, vásár, illetékek, komp, vám, újpolgár-taxák, büntetések, bérleti díjak, caducitas,²⁵ fakitermelés, halászat, vadászat bevételeit, a felvett kölcsönöket, telkek eladásából befolyt összegeket, a mészárszék, üzlet, bolt, tégláégető, mészégető, malom bevételeit, az eladott allodiális és tized terményekből, állatokból származó pénzeket.²⁶ A kiadási rész a kifizetett adósságokat, ezek kamatait, bérleti díjakat, allodiális gazdálkodással kapcsolatos kiadásokat, napidíjakra, utiköltségre fordított összegeket, városi épületek, hidak, utak, malom, tégláégető, börtön fenntartásának költségeit, a városi hivatali kiadásokat, városi és egyházi tisztviselők, személyek fizetéseit foglalta magában.²⁷

²² HU. Rote Nr. 832. 1751. XII. 5. fol. 193—194. A Handbillet szerint évente pontosan fel kell a városi aktívát és passzívát tüntetni; meg kell állapítani, mennyit engedélyeznek kiadásokra, adósságok törlesztésére.

²³ Civ. F. 11. 1761. X. 24.

²⁴ CU. F. 4. Rote Nr. 70. 60/1776. X. 12. fol. 208.— A városiaknak anyagszámadási naplót is kellett vezetniük (Naturalien und Materialien-Rubriquen Buch oder Rechnung), mely három részből állott:

a) természetbeniek: szalma, gabona, tűzifa,

b) különböző anyagok, épületanyag,

c) Keller-Buch: bor, hordók jegyzéke.

²⁵ Szabad királyi városaink bevételi forrása volt a caducitas. E jog alapján magszakadás (defectio seminis) esetén a polgári ingatlanok a város tulajdonába kerültek.

²⁶ A rovatok felsorolása itt az eredeti sorrendet követi. A későbbiekben, a bevételkiadások részletes tárgyalásánál ezeket a rovatokat más csoportosításban hozom.

²⁷ CU. F. 4. Rote 70. 60/1776. X. 12. fol. 208. köv. A táblázatok meglehetősen pontos tájékoztatást nyújtanak a városi bevétel-kiadásokról, az egyes rovatokról. 1776. okt. 12-én kelt az uralkodói leirat, mely az összes magyarországi hatóságoknál, valamint a szabad királyi városokban egységes negyedévi formulát vezet be (CU. F. 4. Rote Nr. 70). 50/1776. X. 12. Az 1777. jan. 16-i leirat egy összesítő táblázat elkészítését sürgeti, mely külön rovatokat tartalmaz a városi kintlevőségekre, adósságokra vonatkozólag (CU. F. 26. Rote Nr. 530. Subd. 1. 58/1777. jan. fol. 49—52v). Ez az 1777. jan. 16-i leirat az 1750. dec. 5-i rendeletet ismételte meg, mely világos városi számadásokat, áttekinthető táblázatokat követelt (CU. F. 26. Rote Nr. 531. Subd. 1. 12/1777. aug. fol. 191—191v). 1774-ből való egy mintaformuláré, mely azonban nem a városok, hanem a Magyar Udvari Kamara számára készült és a városoktól a Magyar Kamarához beérkezett számadásoknak a bécsi Udvari Kamarához való gyorsabb felterjesztését szolgálta. A formuláré rovatjai: város neve, év, számadó neve, számadásokat mikor küldték be a Magyar Udvari Kamarához, mikor adta le a Kamara a Számadóságnak, megállapított hiány, Magyar Udvari Kamara ülésén megtárgyalva, elintézve és az uralkodónak felterjesztve. A táblázat felfektetésével könnyen ellenőrizni lehetett, hogy azok meddig feküdtek a Magyar Udvari Kamaránál (CU. F. 4. Rote Nr. 70. 1774. V. 9. Nr. 106. fol. 74—75).

A városi hadiadó- és háziszámadások időben való beküldéséért a városi tanácsosok személyükben voltak felelősek. A határidő elmulasztására a bécsi Udvari Kamara legtöbb esetben a tanácsosi fizetések bizonytalan időre való felfüggesztésével reagált. Ez volt az eset 1744-ben Kassa várossal kapcsolatban. A város arra hivatkozott, hogy a házikassza bevétele a város magánjövédelmé, melyről nem köteles számadást adni. A bécsi Udvari Kamara a tanácsosi fizetések felfüggesztésével fenyegette meg a várost.²⁸ A bécsi Udvari Kamara ugyanez évben ténylegesen felfüggesztette Ruszt város tanácsosainak fizetését, mert a város 1736-tól kezdve nem küldött be számadásokat, illetve a számadások a város levéltárában sem voltak megtalálhatók.²⁹ Hasonló sors érte 1756-ban Lőcse, 1757-ben Szeged, 1764-ben Újvidék város tanácsosait is.³⁰ 1765-ben vizsgálat indult két pesti városi tanácsos ellen, akik a kamarási jelentés szerint a számadások határidő utáni beküldéséért felelősek voltak.³¹

A visszaélések megakadályozására a városi tanácsoknak háziszámadásaikkal együtt a bevételi-kiadási okmányok (tanácsai utalványok, anyagelszámolási, bérfizetési jegyzékek, nyugták, ellennyugták, számlák) eredeti példányaikat is be kellett küldeniök. Az eredeti okmányokat a városok számadásaik felülvizsgálása után visszakapták, magát a számadást a bécsi Udvari Kamara vagy a Magyar Udvari Kamara levéltárában helyezték el. A városoknak számadásaikról másodpéldányt kellett készíteniök és azt a városi levéltárban őrizniök. Abban az esetben, ha a városonál őrzött másodpéldány megsemmisült, a Kamaránál őrzött elsópéldányról készítettek másolatot. 1733-ban például, amikor Varasd város levéltárából eltűntek a számadások, a Magyar Udvari Kamaránál őrzött elsópéldányt másoltatták le. Egyetlen olyan esetet ismerünk, amikor a bécsi Udvari Kamara a felülvizsgált számadást visszaküldte: 1757. január 7-én Besztercebánya esetében. Van arra is példa, hogy a tisztújításra kiküldött királyi biztos a városi számadásokat a helyszínen ellenőrizte.³²

A városok által beküldött számadások áttekintést biztosítottak a bécsi Udvari Kamara számára városaink gazdálkodása felett. Az Udvari Kamara, illetve az uralkodó fontosabb kérdések eldöntésekor ki is használta ezeket tájékozódásra. 1763. április 5-én uralkodói leirat kérte be az összes városi számadásokat. Ez az év az 1764-es országgyűlést megelőző év volt, amikor még a contributio rendek által történő felemelését remélte a bécsi udvar. A következő évben, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a magyarországi bevételeket alkotmányos úton nem lehet emelni, a bécsi udvar fokozottabban fordult a városok, mint királyi javak felé. Már az országgyűlést megelőzően is felmerült egy rég elfelejtett városi királyi adó, a census regius bevezetése. A bécsi Udvari Kamara arra hivatkozva, hogy a szabad királyi városokban a király mint földesúr, aki a földesúri regálékat a városoknak engedte át, minden országgyűlési hozzájárulás nélkül jogosult földesúri adót (census terrestralis, census regius)

²⁸ HU. Rote Nr. 784. 1744. VI. 15. fol. 433—456.

²⁹ Uo. Rote Nr. 786. 1744. VIII. 17. fol. 255—276.

³⁰ Civ. F. 5. 1756. XII. 6. Lőcse.— Uo. F. 6. 1757. IV. 11. Szeged.— CU. F. 26. Rote Nr. 506. Subd. 3. fol. 97. köv. Újvidék.

³¹ CU. F. 26. Rote Nr. 506. Subd. 2. fol. 136. 1765. IV. 23.

³² HU. Protokoll R. 1752. 62. I. III. 10. továbbá CU. F. 26. Rote Nr. 516. Subd. 5. 287/1773. febr. fol. 101. köv. Varasd. — Civ. F. 6. 1757. I. 7. Besztercebánya. — A választási biztos által felülvizsgált számadásokra vonatkozólag: Civ. F. 7. 1758. VI. 26. továbbá CU. F. 26. Rote Nr. 538. Subd. 3. 87/1780. jan. fol. 2.

kivetni. A census regius kivetésénél végül az 1765—1771 évi városi számadásokat vették alapul.³³

A városi számadásokkal kapcsolatban fentebb elmondottak ráterelik a figyelmet arra a tényre, hogy a városok több típusú kasszát is kezeltek. Ezek közül a bécsi Udvari Kamara számára legfontosabb a hadikassza volt, melyet III. Károly 1731. évi rendelete szerint a város házikasszájától elkülönítve kellett tartani. A hadikasszába vételezték be a beszedett contributiot. Szigorú rendelet tiltotta meg, hogy a contributio kifizetésekor a tanácsok a városi házikasszába nyúljanak, a hadikasszának kölcsönt adjanak. Olyan esetekben, ha a város a contributiot megállapíthatóan házikasszájából fedezte, a bécsi Udvari Kamara utasította a pénz visszafizetésére.³⁴

A városi gazdálkodás, a városi bevételek-kiadások — tanulmányunk tárgya — szempontjából legfontosabb a városi házikassza volt. Ezen keresztül folytak be az összes bevételek, illetve ebből történtek az összes kifizetések. A városi házikasszát, melyet a források röviden „városi kasszának” neveznek, a többi kasszáktól szigorúan külön kellett kezelni. A házikasszába vételezték be városaink pénzösszeg formájában a természetbenieket is. Kamarai

³³ CU. F. 26. Rote Nr. 530. Subd. 1. 41/1777. jan. fol. 40. 1771. X. 11.

³⁴ CU. F. 26. Rote Nr. 531. Subd. 1. 12/1777. aug. fol. 117—118v. 1731. jan. 9-i rendelet. Ez a rendelet intézkedett a contributio kivetéséről is. E szerint a kivetés a városi tanács közreműködésével történt. A kivetett adóról az adófizetők értesítést („libellum”-ot) kaptak, a jegyző aláírásával és a város pecsétjével ellátva. Az adót a perceptorok hajtották be, ellennyugta kiállításával. A városi háziadók nem kerülhettek be a hadikasszába és számadásokba. A hadikasszát a tanács gyakran ellenőrizte, hogy az adószedők a pénzt ne fordíthassák saját céljaikra. — A hadikassza külön kezelésére vonatkozólag: 1756-ban Kassán fordult elő, hogy a város 5422.—ft hadiadót házikasszájából fizetett ki (Civ. F. 3. 1756. jan. 5.). 1760-ban Breznóbányával kapcsolatban kapott leiratot a Magyar Udvari Kamara. A város a téli beszállásolásra házikasszájából kifizetett összeget a hadikasszából térítette meg. „A jövőben minden keverést (ti. a két kassza, házi- és hadikassza keverését) kerülni kell” — mondja a leirat (HU. Protokoll 1760. VIII. 20. fol. 309). A Commissio Mixta 1763. márc. 3-i ülése helytelenítette, hogy egyes városok — pénz hiányában — a hadiadó befizetésekor házikasszájukba nyúljanak; ezzel a két kasszát összekeverik (CU. F. 26. Rote Nr. 550. 1763. márc. 3.). — A XVIII. század második feléből nincs adat arra vonatkozólag, hogy „a városi jövedelemforrások az állami terheket és adókat fedezték” volna (Nagy István: i. m. 51. l.). A fentebb idézett adatok mutatják, hogy a bécsi Udvari Kamara, de maga az uralkodó is, ellenezte a városi házi- és hadikassza összekeverését. — Egyes városokban a házi- és hadikassza szétválasztása már az általunk tárgyalt korszak előtt megtörtént (Komoróczy György: i. m. 11. l.). Néhány város hadikassza bevétel-kiadásai: CU. F. 4. Rote Nr. 70. 91/1774. szept. 17. fol. 128—139

Város	Bevétel		Kiadás	
	ft	d	ft	d
Esztergom	9 478	25 1/12	8 615	66 2/3
Korpona	4 250	55 3/3	3 319	85
Trencsén	3 082	69 3/6	2 925	50
Eperjes	16 778	10 3/4	16 642	29 1/2
Szeben	2 089	16 1/2	1 995	19
Kassa	14 707	27 11/20	14 707	27 11/20

A kiadások a Cassa Bellica-nak kifizetett összegekből tevődtek össze. A városok által szedett háziadóval a tanulmány nem foglalkozik, mivel a bécsi Udvari Kamarához felterjesztett városi számadások bevétel-kiadás rovatai sem tartalmaznak erre vonatkozó adatokat. Ez azt mutatja, hogy a városi háziadót nem vételezték be a házikasszába, hanem külön kezelték.

engedéllyel lehetséges volt, hogy a tanács elemi csapások alkalmával a házikasszából a polgároknak pénzsegélyt fizethessen ki.³⁵

A hadi- és házikasszán kívül a városok több kisebb kasszát is kezeltek, melyről szintén számadási kötelezettségük volt. Ilyenek voltak a kórházi és alapítványi,³⁶ az egyházi, caducitas- és bányakassza. Külön kasszában tartották városaink az időnként beszedett országgyűlési taxákat is.³⁷

A számadások, gazdasági jelentések mellett legbővebb forrásanyagot a városokban lefolytatott kamarai vizsgálatok iratai nyújtják. A vizsgálatot legtöbb esetben a városoktól, a városi polgároktól beérkezett panaszok alapján rendelte el a bécsi vagy a Magyar Udvari Kamara. A vizsgálat abból állott, hogy biztost vagy vizsgáló bizottságot küldtek ki a városba, mely huzamosabb ideig, több hónapig, néha évekig a városban maradt, meghallgatta a polgárokat és a tanácsokat egyaránt. A tapasztaltakról jegyzőkönyvet vett fel, illetve terjesztett fel saját véleményével ellátva az őt kiküldő Kamarához.

A korszakunkban lefolytatott vizsgálatok közül igen jellemző 1765-ben Végh királyi jogügyigazgató pesti vizsgálata³⁸ valamint az 1773–74. évi szegedi³⁹

³⁵ Civ. F. 3. 1756. febr. 20. továbbá CU. F. 26. Rote Nr. 524. Subd. 1. 40/1775. jún. 6. fol. 208—210. Pest városnak engedélyezte a bécsi Udvari Kamara segélypénzek kifizetését.

³⁶ A városok a kórházi és alapítványi pénzekről évi számadást adtak. Ez azonban nem minden városban volt így. 1765-ben uralkodói leirat rendelte el, hogy a jövőben kivétel nélkül minden város évente adjon számadást a kórházi és alapítványi pénzek kezeléséről (CU. F. 26. Rote Nr. 506. Subd. 1. 1765. jún. 11. fol. 15). — Az 1766. márc. 18-i leirat szerint a városi kórházzámadásokat továbbra is a Magyar Udvari Kamara ellenőrzi, „mivel a városok nincsenek a Helytartótanácsnak alárendelve” (CU. F. 4. Rote Nr. 70. 49/1766). — 1769-ben a horvát városokba küldött vizsgálóbizottság megállapította, hogy az öt horvátországi szabad királyi város (Varasd, Zágráb, Kőrös, Pozsega, Kapronca) kórházi számadásokat nem készített. A vizsgálóbizottság rendelte el számadások készítését és felterjesztését (CU. F. 26. Rote Nr. 511. Subd. 1. fol. 9. köv. 38/1769. febr.).

³⁷ Civ. F. 8. 1758. aug. 23.

³⁸ CU. F. 26. Rote Nr. 507. 43/1765. okt. Subd. 2. fol. 315. A bécsi Udvari Kamara utasítására a Magyar Udvari Kamara instrukciót dolgozott ki a vizsgáló biztos számára. A panaszok szerint a szokás ellenére a tanács 32. — ft újpolgár-taxát szed; a lakosság számát nem növeli; nem törekszik kereskedők betelepítésére, pedig a környék gazdag dohányban, mézben, gabonában, ami a kereskedelemre lehetőséget adna. A város a Dunahidat 10,640. — ft-ért adta bérbe, ebből azonban többet, 16,000. — ft-ot is lehetne bevenni. A városi bormérést a kamarás igazgatja, ami nem engedhető meg.

³⁹ CU. F. 26. Rote Nr. 516. Subd. 3. 143/1773. jún. fol. 193/köv. Szegeden a vizsgálat Jankó György városi könyvelő feljelentése alapján indult meg. A könyvelő szerint a városi számadásokat valótlanul terjesztették fel a Kamarához; egyikben több, másikban kevesebb maradvány volt feltüntetve, mint a valóságos volt. A panasz szerint a városnak kocsmákból és különböző bérletekből elég bevétele lenne házi költségei, városi tisztviselők fizetésének fedezésére. Ennek ellenére a hadikassa felét erre a célra fordítja a tanács. Jankó szerint a város évi jövedelmét — mely jelenleg 50—70,000 ft között mozgott — jelentősen növelni lehetne. A feljelentő szerint a beszedett adóhátalékot az adószedő saját céljaira fordította. Feltűnő, mondja a városi könyvelő, hogy Szeged városnak milyen kis készpénz tőkéje van, mikor egyes mezővárosok is szép pénzvagyonnal rendelkeznek. Az uralkodói rendelet ellenére a tanács a beszedett büntetéspénzeket nem vételezi be a városi kasszába, hanem a tanácsstagok maguk között osztják fel azokat. A felterjesztésre kerülő büntetés-táblázatokban pénz helyett csak botot vagy pálcát tüntetnek fel. — Jankó György feljelentésére Zbiskó György bécsi kamarai kerületi fiscalis folytatta le a vizsgálatot. A vizsgálatról készült jelentés, illetve az azt megtárgyaló Commissio Mixta ülés jegyzőkönyvébe szelvényzetként József korregens a következőket írta: „Placet, jedoch aus den angezeigten Geldern 200 Ducaten zur Belohnung und Indemnisation abzureichen” (CU. F. 26. Rote Nr. 522. Subd. 5. 147/1774. dec. fol. 36. köv.). Azt azonban nem engedték meg Jankónak, hogy panaszai előadására személyesen Bécsbe utazzon.

az 1774. évi esztergomi,⁴⁰ az 1776. évi selmechányai,⁴¹ modori⁴² és az 1778. évi zombori⁴³ vizsgálatok.

*

Városaink gazdasági igazgatása — nagyságuktól függően — igen sokrétű volt. A városi tanácsok hármas — igazgatási, bíraskodási, gazdasági — funkciójából a gazdasági irányítás kötötte le a legtöbb energiát, mivel alig volt a városi tanácsoknak olyan tagja, aki valamilyen kérdésben ne állt volna a városi gazdálkodással kapcsolatban. A városi tanácsok — általában hetenként egy két alkalommal tartott — tanácsülésükön igazgatási, bíraskodási és gazdasági ügyekkel vegyesen foglalkoztak.⁴⁴

A városon belül a gazdasági ügyek felügyelete a városi bíró, illetve a belső tanács (magistratus) feladata volt. Legtöbb városban ez a felügyelet csak a gazdasági tisztviselők beszámolóinak tudomásulvételére terjedt ki.⁴⁵ A városi bíró hatásköre a gazdaság vezetésével kapcsolatos alapelvek megszabására, azok ellenőrzésére terjedt ki. A bécsi Udvari

⁴⁰ CU. F. 26. Rote Nr. 520. Subd. 3. 117/1774. ápr. fol. 3—4. Az Esztergomba küldött vizsgálóbiztos, Bacsák József kamarai tanácsos szerint a város bevételeiről „leltárt” kell felvenni; a vadászatot bérbe kell adni; a só- és dohánybérletet meg kell szüntetni, illetve magánkereskedőknek kell adni. A biztos telepítési célokra telkek felmérését javasolta. — A biztos által említett „leltár”, melyet a városi bevételekről kell felvenni, a forrásokban máshol nem fordul elő.

⁴¹ CU. F. 26. Rote Nr. 527. Subd. 2. 161/1776. márc. fol. 56—114. Selmechányán a főkamagróf folytatta le a vizsgálatot. A vizsgálat 7456.— ft hiányt állapított meg a városi kasszában. A hiányért a korábbi kamarásokat tették felelőssé, javasolták vagyónuk elárverezését is. A városban lakó csizmadiák kérték a biztost, hogy a városi kasszából 500.— ft-ot utaltasson ki nekik, „Gewerbehau, Kaufhaus” létesítésére (a jelenlegi fából van). Arra hivatkoztak, hogy hadi- és háziadót fizető emberek, akiket a városnak különösen támogatnia kell.

⁴² CU. F. 26. Rote Nr. 528, Subd. 1. 173/1776. aug. fol. 357—442. A Modor városi vizsgálatnál kapcsolatban az uralkodó széljegyzetben jegyezte meg, hogy a tapasztalt visszaélések a kellő ellenőrzés hiányának tudhatók be. A vizsgálat szerint a városi hadikasszában 6,000.— ft, a házikasszában 1698.— ft hiány van. Előfordult, hogy az adószedők a beszedett hátralékot saját zsebükbe tették, vagy „kegyesen elengedték”. A pozsonyi Számvevőség felülvizsgálta a városi kapitány által vezetett modori városi raktárszámadásokat, és ezekben is hiányt fedezett fel. A vizsgálóbiztos kifogásolta, hogy a jegyző a bíró tudta nélkül a városi kasszából pénzt utalt ki, amit csak saját könyvébe jegyzett fel. Sem a kamarás, sem a városi gazdaságban résztvevő személyek nem rendelkeztek instrukcióval; a városi telkeket ingyen vagy csekély bérért adták oda; a patika után nem szedtek taxát. A városi adósságainak kifizetését a biztos faeladásból, hegyjogból, tizedből befolyó pénzekből látta lehetségesnek.

⁴³ CU. F. 26. Rote Nr. 532. Subd. 1. 89/1778. ápr. fol. 370—374. Zomboron az aljegyző adott be panaszt egyes tanácsosok és gazdasági tisztviselők visszaélései miatt. A visszaélések kivizsgálására Kruspér kamarai adminisztrátort küldték ki.

⁴⁴ A városi tanácsok hármas funkciójáról beszél: *Csizmadia Andor*: A városi jog a XVIII. század derekán 290—291. l. A gazdasági funkciót a következőképpen határozza meg:

- városi földbirtokok és hasznos jogok gyakorlása
- adó, vám, vásárijoggal kapcsolatos teendők.

Johann Steeger (Darstellung der Rechte und rechtlichen Gewohnheiten der königlichen freien Städte in Ungarn, Wien. 1834. II. köt. 122. l.) a városok pénzügyi igazgatásán a következő tevékenységet értette:

- adóbeszedés, elszámolás
- városi jövedelem elszámolása
- könyvelés
- gazdasági természetű ügyek iktatása
- árvapénztár.

Rosenmann (i. m. 358. l.) a városok politikai-gazdasági funkcióját kizárólag az adókivetésre, kezelésre, illetve a hadi- és házikassza felügyeletre korlátozta.

⁴⁵ Civ. F. 8. 1758. nov. 13. Közös ülési jegyzőkönyv.

Kamara ellenezte, hogy a gazdasági igazgatás felügyeletéért felelős személyek egyúttal abban részt is vegyenek.⁴⁶

Az abszolutizmus várospolitikája a városi polgárok alsóbb rétegének, valamint a lakosoknak igazgatási szervét, a választott községet erősítette, a városi patríciusok befolyásának csökkentése érdekében. Korszakunkban a választott község, illetve annak vezetője, a tribunus plebis, jelentős ellenőrzési jogkört kapott a városi gazdálkodás felett. A tribunus plebis jelen volt a házi-, hadi-, árva-, alapítványi-kassza, valamint minden városi számadás helyszínen történő revíziójánál: illetve félévenként ellenőrizte az összes, a város által kezelt kasszákat. A tribunus plebiseknek adott instrukció arra is jogot biztosított, hogy a tribunus plebis, ha a városi gazdálkodásban rendellenességet tapasztalt, közvetlenül a Magyar Udvari Kamarához fordulhasson. Ezzel az intézkedéssel a tribunus plebis a városi gazdálkodás fontos ellenőrző fóruma lett.⁴⁷

A városi gazdálkodás közvetlen irányításával a városi kamarás (camerarius, Stadtkammerer) foglalkozott. Korszakunkban csaknem minden városban működött kamarás; ahol korábban nem volt, a bécsi Udvari Kamara utasítására be kellett vezetni ezt az intézményt. Újonnan szabad királyi rangra emelt városoknál kamarás alkalmazása előírás volt.⁴⁸

A kamarás lehetett választott vagy alkalmazott személy. Választása esetén a belső vagy külső tanács tagja, illetve alkalmazása esetén alárendeltje volt. Az 1760-as évektől, az anyagi felelősség növelése céljából, nem volt az évenkénti tanácsválasztásnak alávetve, hanem 2—4 évig, esetenként nyugdíjazásig maradt hivatalában. Korábban előfordult ugyanis, hogy a kasszában, számadásokban mutatókozó hiányokért — mivel a korábbi kamarás választás útján leváltásra került — senkit sem tudtak felelősség tenni.⁴⁹ A városi kamarás választásánál, alkalmazásánál figyelembe vették a pályázók szak-képzettségét is.⁵⁰

A kamarás választott vagy alkalmazotti minőségétől függetlenül fizetett tisztviselő volt. Fizetése a város, illetve a Magyar Udvari Kamara javaslata alapján az Udvari Kamara hagyta jóvá. A városi kamarások fizetése helyenként változó volt, 30 — 350 ft között mozgott.⁵¹

⁴⁶ A bécsi Udvari Kamara 1759-ben megróttá a bélabányai bírót, mert az egyúttal a kamarási ügyeket is vezette. Ugyanitt fordult elő, hogy a jegyző egyúttal a városi számadásokat is készítette. Civ. F. 9. 1759. júl. 3.

⁴⁷ CU. F. 26. Rote Nr. 540. Subd. 1. 161/1781. júl. fol. 207—208. Az instrukció első javaslata 1765-ből, József korregesztől származott.

⁴⁸ A továbbiakban következő személyek fizetésére, alkalmazási körülményeire, tanácsi tisztségére vonatkozó adatokat az alábbi források elszórt adatai alapján állítottam össze:

Civ. F. 3. 1756. márc. 26.

uo. F. 5. 1756. dec. 6.

uo. F. 7. 1758. jún. 5. 26.

uo. F. 8. 1758. aug. 23.

uo. F. 12. 1762. aug. 27.

HU. Rote Nr. 900. 1760. aug. 9. fol. 81—100.

CU. F. 26. Rote Nr. 517. Subd. 2. 39/1774. jan. fol. 147.

uo. F. 26. Rote Nr. 517. Subd. 3. 138/1774. fol. 330.

uo. F. 26. Rote Nr. 519. Subd. 3. 145/1774. márc. fol. 1109—1110.

uo. F. 26. Rote Nr. 521. Subd. 2. 157/1774. jún. fol. 1470—1473. fol. 616—618.

uo. F. 26. Rote Nr. 524. Subd. 3. 58/1775. máj. fol. 111—115.

uo. F. 26. Rote 530. Subd. 3. 80/1777. ápr. fol. 206.

A fizetések minden esetben évi fizetést jelentenek.

⁴⁹ CU. F. 26. Rote Nr. 516. Subd. 6. 172/1773. júl. fol. 3. köv. Közös ülési jegyzőkönyv, 1772. dec. 10—17. A határozat szerint a gazdasági tisztviselők négy évig maradhattak hivatalukban. — Továbbá: CU. F. 26. Rote Nr. 521. Subd. 2. 157/1774. jan. fol. 2. v.

⁵⁰ Haus-, Hof- und Staatsarchiv (továbbiakban: HHStA). Balogh László kérvénye. 1766. I. Nr. 896. Staatsratprotokoll.

⁵¹ Néhány városi kamarás fizetése: (1756)

Bakabánya	30.— ft	Esztergom	100.— ft
Bártfa	50.— ft	Sopron	300.— ft
Kőszeg	80.— ft		

A kamarás hatásköre igen kiterjedt volt, hiszen ő irányította az egész városi gazdálkodást, neki voltak alárendelve az abban résztvevő személyek. Az 1750–60-as évek leiratai hatáskörét a városi jövedelmek bevételezésében, igazgatásában határozták meg, külön kiemelve a városi falvak, allodiumok, szőlőbirtok gazdálkodásának ellenőrzését. A kamarás hatáskörét végelesen az 1770 októberében kiadott instrukció szabályozta. Eszerint a kamarás a városi bevételekről-kiadásokról diáriumot vezetett, az alkamarással együtt őrizte a városi kasszát, a belső tanács felszólítására arról számadást adott. Gondoskodnia kellett a városi számadások, számadási okmányok időben a Magyar Udvari Kamarához való felterjesztéséről.⁵²

A városi kamarás helyettese, rangban utána következő személy az alkamarás (subcamerarius, Vizekammerer) volt. Alkalmazására a kamaráséhoz hasonló feltételek vonatkoztak; lehetett választott vagy alkalmazott személy. Választás esetén a külső tanács tagja volt. Fizetése évi 40–150 ft között változott. Alárendeltje a subcamerarius-adjunctus volt.⁵³

Az alkamarás ellenőrizte a hidak-, utak-, városi épületeknél végzett munkát, felügyelt a kőbányára, a mész- és téglafégetőkre, illetve olyan városokban, ahol ennek ellenőrzésére külön személyek voltak, ezekre. Az alkamarás bizonyos fokig ellenőrizte főnökét, a kamarást is: ha azt észlelte, hogy az a bevett pénzt nem tette be a városi kasszába, azonnal jelentenie kellett a bírónak. A havi jelentéseket, negyedévi számadásokat a kamarással együtt ő állította össze, azok letisztázásáról gondoskodott. A kamarás akadályoztatása esetén annak helyettese volt.⁵⁴

A város házikasszáját nagyobb városokban a pénztáros (perceptor cassae domesticae) kezelte. Lehetett választott vagy alkalmazott személy; választása esetén a belső tanács vagy a választott község tagja. Alkalmazása 50–150 ft. között mozgott.⁵⁵

Jelentősebb városaink az 1750-es évektől kezdve külön városi könyvelőt (magister rationum, Stadtbuchhalter) alkalmaztak. A bécsi Udvari Kamara a városi könyvelők alkalmazásához nagy reményeket fűzött; újonnan szabad királyi rangra emelt városok esetében mindig intézkedett városi könyvelő alkalmazásáról. A városi könyvelő alkalmazásakor — gyakorlata-szakképzettsége mellett — mérlegelték anyagi helyzetét is. Erre azért volt szükség, mert alkalmazása esetén nagyobb kauciót kellett letennie.⁵⁶

Városi könyvelőnek — egy uralkodói leirat alapján — csak katolikust lehetett felvenni. A könyvelő a városi kamarásnak volt alárendelve, fizetése évi 40–300 ft között volt megállapítva. Fizetését a bécsi Udvari Kamara hagyta jóvá. A könyvelő mellé beosztott segéd személyek az írnok (Debrecen 1755), illetve a correvisor (Kassa 1758) voltak.⁵⁷

A városi gazdálkodás egyes ágai — a város nagyságától függően — több-kevesebb, a városi kamarásnak alárendelt gazdasági felügyelő gondjára voltak bízva. A következőkben ezen felügyelők működésének áttekintését adjuk.

A városi bor-, sermérés-, szesz- és serfőzés ellenőrzése a kocsmáltatási-inspektor (inspector educillationis, egyes városokban proventus cremati inspector) feladata volt. Kocsmáltatási-felügyelő minden városban működött. Mivel a városi bevételek jelentős része bor- és sermérésből származott, funkciója igen fontos volt. A kocsmafelügyelő rend-

⁵² CU. F. 26. Rote Nr. 512. Subd. 5. 92/1770. okt. fol. 380–381.

⁵³ Néhány városi alkamarás fizetése:

Sopron	1758-ban megszűnt a funkció	
Pest	1768	150.— ft
Nagyszombat	1773	150.— ft
Komárom	1773	100.— ft
Székesfehérvár.	1773	40.— ft

⁵⁴ CU. F. 26. Rote Nr. 512. Subd. 5. 92/1770. fol. 378. köv.

⁵⁵ Városi háziszámadó fizetése egyes városokban:

Nagybánya	1754	50.— ft
Ózólyom	1755	150.— ”
Szeged	1767	130.— ”
Varasd	1772	100.— ”

Nem kerül tárgyalásra a tanulmányban a városi hadikasszaszámadó, mivel fizetését nem a városi, hanem a hadikasszából kapta.

⁵⁶ CU. F. 26. Rote Nr. 518. Subd. 5. 153/1774. febr. fol. 264. Pozsonyban külön városi könyvelőség működött; Civ. F. 7. 1758. febr. 13.

⁵⁷ Civ. F. 9. 1759. dec. 3. továbbá CU. F. 26. Rote Nr. 531. Subd. 1. 12/1777. aug. fol. 190. Normalresoluciones. B. kötet, II. rész 15. old.

szerint választott személy, a választott község tagja volt, e testületnek, illetve a kamarásnak volt alárendelve. Fizetése évi 50—100 forint között mozgott.⁵⁸ Kivételes esetekben a belső (Zólyom 1742), illetve a külső tanács (Modor 1772, Székesfehérvár 1773) tagja. Mint a választott község tagja évekig funkcióban maradt. Alárendeltjei a serfőzőházi szolgák, komlóőrök, feldolgozók, hordómosók, csaposlegények voltak, évi 30—80 forint fizetéssel.⁵⁹

A városi húsmérés felügyelete a mészárszék-inspektor (inspector macelli) hatásköre volt. A mészárszék-felügyelő választott személy volt; lehetett a belső (Zólyom 1742), külső (Szakolca 1745) tanács tagja is, de általában a választott községből került ki. Egyes helyeken évi 10—40 forint között váltakozott fizetést is kapott. Funkciójának a városok annak ellenére sem tulajdonítottak nagy jelentőséget, hogy jövedelmük jelentős része húsmérésből származott.⁶⁰

A városi malmok felügyeletével a malominspektor (inspector molae) foglalkozott. Lehetett választott vagy alkalmazott személy; alkalmazása esetén szakképzettséget nem követeltek tőle. A belső tanács, vagy gyakrabban a választott község tagja volt. Fizetése évi 30—40 ft között volt.⁶¹

Kevésbé jelentős funkció volt a téglá- és mészégetés felügyelője (exustor tegularum seu calcis), 6—10 ft évi fizetéssel⁶², a vámfelügyelő (inspector telonii), 100—200 ft fizetéssel⁶³, az út-, híd-, épületbiztos (inspector aedilium) és csatornafelügyelő (canalium ductor)⁶⁴, a kórházbiztos (syndicus lazarethi), a telekkönyv felügyelő (praefectus urbanus), a sóbiztos (salinarius) és a hagyaték-biztos (inspector caducitatis)⁶⁵.

A városi gazdasági igazgatás jelentős tisztsége volt a vásárfelügyelő (magister fori). A vásárfelügyelő lehetett a külső tanács tagja (Késmárk 1743; Besztercebánya 1742), leggyakrabban a választott község küldte ki saját tagjai sorából. Mivel a vásárokból, hetipiacokból a városoknak kiemelkedően nagy jövedelmük volt, a vásárbiztos funkcióját igen megbecsülték. A tisztség betöltését gyakran a választott község és a belső tanács közötti harc döntötte el. Rendszerint olyan vagyonos polgár volt, aki a polgárság alsóbb rétegeinek, valamint a lakosoknak bizalmát is élvezte. Hatáskörébe tartozott az éves és heti vásárok, elsősorban az ott használt mértékek, súlyok felügyelete. A vásáron felmerült kisebb vitás ügyekben döntött, erről jegyzőkönyvet vezetett. Fizetése évi 15—

⁵⁸ Néhány városi kocsmainspektor fizetése:

Pozsony	1755	100.— ft
Debrecen	1755	50.— "
Szeged	1767	60.— "
Szatmárnémeti	1767	100.— "

⁵⁹ Serfőzőházi szolgák fizetése:

Szatmárnémeti	1767	2 fő	à 30.— ft
---------------	------	------	-----------

Komlófeldolgozók fizetése:

Ózolyom	1767	2 fő	à 50.— "
---------	------	------	----------

Csaposlegények fizetése a kocsmáltatással kapcsolatos kiadások között van feltüntetve.

⁶⁰ Néhány mészárszék-inspektor fizetése:

Kassa	1760	10.— ft
Kőszeg	1768	15.— "
Pozsony	1775	37,50 "

⁶¹ Malominspektorok fizetése

Szatmárnémeti	1767	30.— ft
Bélabánya	1773	25.— "
Modor	1774	40.— "

⁶² Tégla- és mészégetés felügyelők fizetése

Sopron	1758	10.— "
Zombor	1774	6.— "

⁶³ HU. Rote Nr. 784. 1744. jún. 8. 57. köv. fol.

⁶⁴ Épületbiztosok fizetése:

Debrecen	1755	50.— ft
Kassa	1760	80.— "
Székesfehérvár	1773	70.— "

⁶⁵ Egyedül Debrecenben találkozunk a nyomda-provisor intézményével. Benda Kálmán—Irinyi Károly: A 400 éves debreceni nyomda. Bpest. 1961. 64. l.

100 ft lehetett. Egyes városokban (Debrecen 1755: 4 fő; Kassa 1760: 2 fő; Szatmárnémeti 1767: 2 fő; Nagyszombat 1773: 2 fő; Pozsony 1755: 4 fő) egyidejűleg több vásár-felügyelő is működött. Segédszemélyei a ponderator, mensores frumentii, adjunctus és a subinspector voltak.⁶⁶ Egyes városok, melyek a jus patronatust is gyakorolták, külön személyt állítottak az egyházi kassza kezelésére (inspector seu curator ecclesiae). Az ő feladata volt az egyházi pénzek kezelése, azokról számadás vezetése. Választott személy volt, rendszerint a választott község tagja. Fizetése 12—100 ft között mozgott. Mivel a városok kezén jelentős egyházi pénzek halmozódtak fel, az inspector ecclesiae tisztsége fontos funkció volt.⁶⁷

A városi gazdasági igazgatás egyik legfontosabb személye a városi allodium felügyelője (villicus seu hospes allodii, Stadt-Mayer) volt. Funkciójának jelentősége a városi allodium nagyságától függően változott. Legtöbb városban alkalmazott személy volt, akitől szakmai ismereteket is megkívántak. Fizetése évi 20—170 ft között váltakozott. Helyettese a viceinspector volt.⁶⁸ Az allodium-felügyelő rendelkezésére nagyszámú segédszemélyzet állott: szolgák (satrapa allodii), raktárosok (magazinarii), frumentarius inspector, famulus.⁶⁹

A városi allodium felügyelőhöz csatlakozott a városi (rendszerint allodialis) szőlők felügyelője (curator vinearum). Rendszerint választott személy, a választott község tagja volt. Fizetése 5—40 ft lehetett. Segédszemélye az obambulator seu custos vinearum volt.⁷⁰

A városi jobbágyfalvak feletti felügyeletet a városi ispán (spanus civitatis) látta el. Feladata volt az urbéri szolgáltatások ellenőrzése, illetve az 1760-as években a városi falvak számára készült urbariumok összeállítását. Ő foglalkozott a városi jobbágyok panaszos ügyeivel is. Rendszerint a választott község állította tagjai sorából. Gazdasági gyakorlati ismereteken kívül más ismerettel nem kellett rendelkeznie. Fizetése 30—100 ft között váltakozott, a város nagyságától, illetve a jobbágyfalvak számától függően.⁷¹

Fontos funkció volt a városgazda (oconomus civitatis) hivatala. Amint a különböző városokban használt elnevezések⁷² is mutatják, nehéz elválasztani az allodium-felügyelő funkciójától. Feltehetőleg a valóságban sem volt mindenütt elválasztva egymás-

⁶⁶ A vásárfelügyelő funkciója nehezen választható el a vásárbíró funkciójától. Legtöbb városunkban a két funkció egybeesett.

⁶⁷ Az egyházi kassza kezelése városonként változó módon történt. Egyes városokban ebből a kasszából fizették az egyházi személyeket, más városokban az egyházi pénzeket is a házikasszába vételezték be.

⁶⁸ Civ. F. 3. 1756. ápr. 6.

⁶⁹ Az allodium felügyelő segédszemélyeinek fizetése egyes városokban:
Satrapa allodii:

	Bártfa	1756	30.— ft
	Sopron 3 fő	1760	à 20.— "
frumentarius inspector:			
	Kassa 3 fő	1760	à 24.— ft
famulus:			
	Ózólyom	1758	34.— "
viceinspector:			
	Pozsony	1775	170.— "

⁷⁰ Székesfehérvári szőlőcsoász alkalmazásáról lásd: *Kolozsváry Sándor—Óváry Kelemen*: Magyar törvényhatósági jogszabályok gyűjteménye (Bpest. 1904) V. 2. köt. 516. l.

⁷¹ Sopron város falvai feletti felügyelettel foglalkozva *Jenny Ilona* (Sopron urbéri falvainak viszonya a városhoz 1765—1836, Pécs, 1930. 29. köv. l.) a falvak felügyeletével megbízott inspektor hatáskörét az alábbiakban foglalja össze:

- a tanács intézkedéseit közli a községgel,
- jelen van a falusi bíró és esküdtek választásánál, illetve azt irányítja,
- a szükséges leltárakat, becsléseket elkészíti,
- bérbeadja a város beneficiumait, a bérlőkkel szerződéseket köt.

Jenny Ilona szerint a felügyelő robotmunkával nem foglalkozott, „ez akkor még a falusi bíró dolga volt”.

⁷² Inspector oeconomiae; bonorum inspector; oconomus; villicus civitatis.

tól. Hatáskörébe tartozott a városi rétek, legelők, kertek, pásztorok, gulyások, lovászok, kocsisok, városi istállók, kocsik feletti felügyelet. Rendszerint választott személy volt, akitől gyakorlati gazdasági ismereteket követeltek meg. Lehetett a belső tanács vagy a választott község tagja. Fizetése 40—250 ft között mozgott.⁷³ Nagyobb városokban két városgazda is volt (Debrecen 1755. Kassa 1760). Helyettese a *coinspectore economiae* volt. A következő személyek voltak neki alárendelve: szolgák, kertészek, mezőőrök, pásztorok, csordások, kocsisok, loápolók.⁷⁴

A városi erdők felügyelete az erdőbiztos (*inspector seu praefectus sylvarum*, Waldmeister) hatáskörébe tartozott. Az erdőbiztos egyaránt lehetett választott vagy alkalmazott személy. Fizetése 26—300 ft között volt megállapítva. Legfontosabb feladata a városi erdőkben kitermelt fa értékesítése, illetve elszámolás készítése volt. Kisegítő személyei a fa-szamadók, erdészek, erdőőrök voltak.⁷⁵

Korszakunkban külön jelentőségre tett szert a városi árvagondnok (*curator pupillarum*) intézménye. Ő készítette a Magyar Udvari Kamarához felterjesztésre kerülő árvaszámadáásokat, az ezzel kapcsolatos jelentéseket, Az árvagondnokok működését a bécsi Udvari Kamara különös gonddal figyelte. Különösen ügyelt arra, hogy az árvagondnok a városi tanács által az árvák mellé kirendelt gyámoktól évente számadást követeljen. Nincs adatunk arra vonatkozólag, hogy a városi árvagondnok fizetést kapott volna. A város által kijelölt árvagyámok Nagybányán a városi kasszából évente 15 ft-ot kaptak.⁷⁶

A tárgyalt korszakot megelőző időben jelentős szerepe volt a városi bányagondnoknak (*curator foedinae*). Korszakunkban csak két városban találkozunk ezzel az intézménnyel. Ő vezette a városi bányák számadását. Fizetése 80—100 ft között változott. Alárendeltje a városi bányáőr (*Huttmontius*) volt.⁷⁷

A városi gazdaságot igazgató, ebben résztvevő személyek anyagilag felelősek voltak az okozott kárért, illetve a kasszában észlelt hiányokért. A bécsi Udvari Kamara feljegyzései szerint⁷⁸ az 1737-ben különböző városokban észlelt kasszahiányokból kifolyólag az azóta meghalt kamarások özvegyei még 1742-ben is fizették részletekben a kártérítést. 1754-ben Székesfehérvárott a vizsgáló bizottság utasította Viczenti Ferenc városi kamarást a 2635.—ft-os hátralék megfizetésére.⁷⁹

⁷³ A székesfehérvári városgazda 1770-ben 60.—ft készpénz mellett 18 mérő búzát kapott. Húsz éve állott a város szolgálatában; előbb pandúr, majd adószedő volt. A városgazda funkciói társadalmi emelkedés volt számára. Városi Levéltár Székesfehérvár, Levelező könyv 1769—1771. 1770. febr. 3.

⁷⁴ Ezek a városi alkalmazottak egyúttal a városi allodiumon is dolgoztak, de a városgazda felügyelete alatt állottak.

⁷⁵ Az erdőinspektorhoz beosztott személyek fizetései egyes városokban:

<i>perceptor lignorum</i> : Sopron	1758	70.—ft
Förster: Pozsony	1775	2 fő à 109,30 "
Auförster: Pozsony	1775	2 fő à 91,15 "
<i>custodes sylvarum</i> : Szakolca	1755,	8 fő à 30.— "
	Bártfa	1756,
	Újvidék	1776,
		2 fő à 40.— "

⁷⁶ HU. Rote Nr. 928. 1762. dec. 21. fol. 248. köv. 9. pont továbbá CU. F. 26. Rote Nr. 516 Subd. 5. 287/1773. febr. fol. 108. köv. továbbá uo. Rote Nr. 519. Subd. 3. 145/1774. márc. fol. 3. v.

⁷⁷ A városi bányákkal a későbbiek során — a bevétel, ill. kiadási résznél — foglalkozom.

⁷⁸ HU. Rote Nr. 772. 1742. nov. 14. fol. 178. köv. A tanácsosokat a 14,000.—ft-os hiány miatt 1737-ben el is bocsátották állásukból.

⁷⁹ Civ. F. 1. 1753. okt. 27. és 1754. febr. 14. Ebben az évben vizsgálat folyt a székesfehérvári városi bírő, Nagy János ellen. A vizsgálatot Vajay László vezette. 1753. ápr. 9-i jelentése szerint (Civ. F. 1. fol. 53—59) a városi tanács az 1749/50 évi kamarási számadásokat alig ellenőrizte. 1748-ban 21,000.—ft bevétele volt a városnak, amiből csak 16,500.—ft került elszámolásra. Az árvapénzből 3000.—ft hiányzott. A vizsgáló biztos végösszegben 6700.—ft hiányt állapított meg. Jelentése szerint aapidíjakat mindig ugyanaz a 3—4 tanácsos kapja, mert a többi írástudatlan, nem lehet őket bírósági aktus céljából kiküldeni. — 1753. júl. 31-én külön uralkodói Handillet foglalkozott a városban tapasztalt hiányosságokkal. A kamarás által fizetendő kártérítést az uralkodó végül is 1757. ápr. 11-én elengedte (Civ. F. 6. 1757. ápr. 11.).

A városi pénzekkel elkövetett visszaélés nem jelentett minden esetben a városi szolgálatból való elbocsátást. Oláh István, volt debreceni kancellista városi pénzzel elkövetett visszaélés miatt olyan kisebb állásba került, ahol számadásokkal, elszámolással nem volt dolga. A bécsi Udvari Kamara leirata azonban megjegyzi, hogy a kancellista e visszaélés által városi nyugdíjra való jogosultságát elvesztette.⁸⁰ Hasonló eset fordult elő 1775-ben Selmecebányán, ahol az egyik tanácsos özvegye elhalt férje városi tartozása miatt nem kapott nyugdíjat.⁸¹

II. VÁROSI BEVÉTELEK

Szabad királyi városaink bevételei többféle forrásból származtak. A marxista történetkutatás újabb megállapítása szerint ezek nagyrészt a feudális járadék részei voltak; városaink bevételeik tekintetében nemesi birtokosok módjára jártak el.⁸²

A városi bevételek nagy része a privilegiumlevelek, valamint a szokásjog által biztosított feudális jogokon alapult. E jogokat minden szabad királyi város, sőt egyes privilegizált mezővárosok is gyakorolták.⁸³

Tanulmányunkban városi bevételeken a városok által beszedett, házi kasszájukban kezelt és háziszámadásaikban feltüntetett összegeket értjük.⁸⁴ Ezeket a bevételeket a városok által készített és felterjesztett számadások rovatai tartalmazzák, melyeket az alábbi csoportosításban tárgyalunk.⁸⁵

⁸⁰ CU. F. 26. Rote Nr. 524. Subd. 1. 56/1775. ápr. fol. 50—55v. Oláh István eredetileg nyugdíjazását kérte, ezért beszél a kamarai leirat a nyugdíjról.

⁸¹ CU. F. 26. Rote Nr. 525. Subd. 3. 105/1775. okt. fol. 3. Férje 631. — ft 12 d-ral volt adós a tanácsnak. — Arra is van példa, hogy a bécsi Udvari Kamara a hiány megfizetésére a kamarásnak részletfizetést engedélyezett: pl. 1777-ben Mayer Mihály, volt pesti városi kamarásnak. Az adósság 12,084 forint volt (Cu. F. 26. Rote Nr. 530. Subd. 1. 144/1777. jún. fol. 502—506).

⁸² *Pach Zs. P.*: i. m. 162. l.

⁸³ A mezővárosok a bormérés mellett az alábbi jogokat gyakorolták: serfőzés, pálinkaégetés, húsmérés, őrlés, téglaegetés, halászat, vadászat, madárfogás. — *Csizmadia A.*: Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században. 17. l.

⁸⁴ A tanulmányban szereplő pénzösszegek — ha külön megjelölés nincs — magyar forintban értendők. Megemlítendő, hogy a bérek és árak a tárgyalt korszakban lassú emelkedést mutatnak. Magyar munka hiányában *Alfred Francis Pribram* megállapításait (*Materialien zur Geschichte der Preise und Löhne in Österreich*, Wien. 1938. 107, 116, 274—275, 310—311, 339—343, 349—350, 476. l.) vettük alapul. E szerint egyes árak és bérek a következőképp alakultak (osztrák forintban):

Búza (bécsi mérő, 40,74 liter)

1740	114, ft	25 kr
1754	119 "	70 kr
1761	117 "	— "
1775	119 "	21 "
1779	120 "	— "

Bor (vödör, 56,58 liter)

1741	114 ft	4 kr
1749	95 "	5 "
1757	120 "	— "
1766	160 "	6 "

Korszakunkban 1 font marhahús 5 ft 24 kr-ról 5 ft 50 kr-ra emelkedett, a borjúhús 7-ről 6, a disznóhús 7-ről 7 kr-ral csökkent. A bécsi Bürgerspitalon dolgozó kőműves- és ácslegények, valamint a kórház összes alkalmazottainak bére változatlan maradt.

⁸⁵ *Csizmadia A.* (i. m. 32. l.) a városi bevételeket következőképp csoportosítja: földbirtok(bérlet)-, hasznos jogok- és adókból származó bevételek.

A. A városnak a királyi kiváltságlevél által átengedett kisebb királyi haszonvételek (hasznos jogok, regálék):

bor-, sermérés,
szesz-, serfőzés,
őrletés, tégláégetés,
taxák, vámok,
só-, dohányjövedelem
caducitas.

B. Városi pénzvagyomból, kamatozó tőkéből, ingatlanokból származó bevételek:

kamatok, visszafizetett tőkék,
beszedett hátralékok,
városi telkek, házak eladása,
bérleti díjak,
kórházi, alapítványi pénzek.

C. Városi földbirtokból, birtok-gazdálkodásból származó bevétel:

városi allodium,
szőlő, erdő,
legelő, halászat, vadászat,⁸⁶
városi falvak,
makkoltatás.

D. Városok hivatali működésével kapcsolatos bevételek:

hivatali, bírói díjak,
telekkönyvi taxák,
büntetéspénzek.

E. Egyéb, rendkívüli bevételek:

szabad házak utáni megváltási díjak,
városi nyomdák,
gyógyszertár,
bánya.

A következőkben fenti csoportosításban az egyes bevételi ágak részletezését adjuk.

A) Városi regálé jövedelmek

A király által a városoknak átengedett ún. kisebb haszonvételek közül a legtöbbet a *bormérés joga* (jus educilli) jövedelmezett.⁸⁷ A városi bormérés városi szőlőkben termelt vagy a város által vásárolt⁸⁸ bor eladásának az év bizonyos időszakára korlátozott monopóliumát jelentette.

⁸⁶ A halászat, vadászat a hasznos jogok közé tartozott, mivel azonban városaink az erdővel, legelővel közös rovatban jelentették, szétválasztásuk nem lehetséges.

⁸⁷ *Csizmadia Andor* adatai szerint (i. m. 16. l.) legtöbb bevételt a mezővárosokban is a bormérés hozta.

⁸⁸ *Pach Zsigmond Pál* (i. m. 146—147. l.) mutatott rá arra, hogy a földesúri kocsmáltatás csak kis mértékben támaszkodott az önkezelésű majorgazdálkodásra. A földesurak — mint ezt a városok is tették —, hogy minél több eladható boruk legyen, főleg a terményjáradékot: szőlőbirtokos-szőlőbérlő jobbágyaik természetbeni borszolgáltatását növelték. — Budával kapcsolatban *Nagy István* (i. m. 60. l.) hoz adatot arra, hogy a város nemcsak a városi szőlőben termelt, hanem vett borokat is kimért.

A bormérés városaink bevételei között jelentős helyet foglalt el. Korpona városnak 1764-ben 3098,80 ft bevétele volt bormérésből, összes bevételeinek 35,9%-a,⁸⁹ Óbuda mezőváros 1767-ben 4783,36 ft-ot (19,06%), 1769-ben 4807,36 ft-ot (20,21%), Pest 1771 áprilisában — egy hónap alatt — 117,04 ft-ot (0,43%) vett be bormérésből. Összes városaink átlagában a városi bevételek 13,84%-a származott bormérésből. Ezzel a százalékaránnyal a bormérés a városi bevételek között első helyen áll.

A városi bormérés privilégiumát rendszerint a város szabad királyi rangra emelésekor kiadott kiváltságévé tartalmazta. A kiváltságlevél, a kifizetett megváltási díj fejében, csaknem minden esetben örök időkre engedte át a városnak a bormérés jogát. Ez alól csak néhány város képezett kivételt. Így az 1742. augusztus 24-i leirat szerint Győr város⁹⁰ 25,000 ft lefizetése ellenében a bormérés jogát csak július-augusztus hónapokra kapta meg. A Szabadka városnak a katonai igazgatásból való kivétele és privilegizált mezővárossá emelésekor adott kiváltságlevél arról beszél, hogy a város évi 2000. — ft-ért csak bérbevette a kocsmáltatást. A bormérés jogát Szent György—Szent Mihály nap között a kamarai uradalom tartotta fenn magának.⁹¹ Az 1745-ben Komárom városnak adott szabad királyi privilégium a város bormérését július-augusztus hónapokra korlátozta, ezt a jogot is a városnak évente újból és újból 20,000 — 1765 után 25,000. — ft-ért kellett megváltania. A magas évi megváltási összeg nagy bormérési bevételekre utal.⁹²

A városok bormérését 1758-ig semmiféle rendelet sem szabályozta. Ebben az évben adott ki a hécsi Udvari Kamara egy városi bormérési szabályzatot.⁹³ Ez a szabályzat rendelte el a városi borszámadók és pincemester állítását, intézkedett a csaposlegények fix fizetéséről, illetve szüntette meg a tanácsosoknak adott természetbeni borjárandságot. A hécsi Udvari Kamara előírta, hogy a városok milyen mértéket⁹⁴ használjanak, vagy hogy a bort milyen áron adják.⁹⁵ Abban az esetben, ha a város polgároktól vett bort, a tanácsosokat sem részesíthette előnyben.⁹⁶

A városi bormérés történhetett pincében, arra kijelölt városi épületben, városi kocsmában, vendégfogadóban. Majdnem minden közepes vagy nagyobb

⁸⁹ Az egyes rovatoknál százalékban vagy forint értékben szereplő, egyes városokat érintő adatok az illető város érintett évi számadása alapján kerültek kiszámításra. A százalékkérték minden esetben azt fejezi ki, hogy az illető város azévi összes bevételein, kiadásain belül az egyes rovatok milyen arányban jelentkeztek. A kiszámításnál összeadásra kerültek az illető város érintett évi összes bevételei, ill. kiadásai, a nyert összeg alapján számítottam ki az egyes rovatok százalék-részesedését. — Az országos átlagokat a fennmaradt 223 városi számadás (28 város, lásd a függelék bevezetését) alapján számítottam ki oly módon, hogy az összes bevételeket, ill. kiadásokat, valamint az egyes rovatokat összeadtam. A bevétel-kiadások összegezésével nyert összeg, valamint az egyes rovatok összege alapján — amint az az egyes városoknál is történt — számítottam ki, hogy az illető rovat az országos városi bevételek-kiadások hány százalékát tette ki. Hasonló módszert követ *Tóth András* Pest város 1703—4 évi gazdálkodásának ismertetésében (Pest közterhei és városgazdálkodása a visszafoglalástól a Rákóczi szabadságharcig. Tanulmányok Budapest múltjából XIV. köt. Bpest 1961. 230—231. l.).

⁹⁰ HU. Rote Nr. 770. 1742. VIII. 24. fol. 544—554. Győr ekkor még nem volt szabad királyi város.

⁹¹ HU. Rote Nr. 775. 1743. IV. 23. fol. 308—366.

⁹² HU. Rote Nr. 792. 1745. IV. 12. fol. 212—239.

⁹³ Civ. F. 8. 1758. XI. 30.

⁹⁴ Civ. F. 2. 1755. VI. 30.

⁹⁵ CU. F. 26. Rote Nr. 509, közös jegyzőkönyv III. 6-ról. 6. pont. Subd. 7. fol. 3. köv.

⁹⁶ CU. F. 26. Rote Nr. 517. Subd. 3. 67/1774. jan. fol. 12. köv.

városunknak volt kocsmája, vendégfogadója. A bécsi Udvari Kamara amellet volt, hogy városi kocsmákat más célra ne vegyenek igénybe. 1758-ban kamarai leirat rötta meg Ózólyom várost, amiért a városi kocsmába katonákat szállá-solt be.⁹⁷

Új városi kocma építéséhez a bécsi Udvari Kamara engedélye kellett. 1772-ben kért pl. engedélyt kocma építésére Kassa és Szatmárnémeti,⁹⁸ 1776-ban Sopron.⁹⁹

Néhány városban előfordult, hogy a város kizárólagos bormérési joga ellenére kamarai vagy katonai szervek is bort mértek. Kassa város pl. 1756. augusztus 18-án panaszt tett a kamara-malomnál a Kamara által úzött bormérés ellen. 1758-ban Buda tett panaszt a királyi residentiai direktor ellen, aki a budai vár építkezéseinek dolgozó munkásoknak, napszámosoknak mért bort.¹⁰⁰ 1773-ban Győr város tett panaszt a dómkáptalan bor- és serkimérése miatt.¹⁰¹

Állandó vitára adott alkalmat a városokban lakó, nem városi polgár nemesek bormérése. A legtöbb városban az ott lakó nemesek, helyzetüket kihasználva, bormérést nyitottak, vagy saját borukat mérték ki. Erre lehetőséget adott az is, hogy a városban lakó nemesek házaikat legtöbb esetben a városoktól egy összegben megváltották. A súrlódások megakadályozására egy 1754. november 18-án kelt leirat úgy intézkedett, hogy a városban lakó nemesek csak saját borukat mérhetik a város falain belül.¹⁰²

Az 1764-es országgyűlésen a rendek sérelmei között 55. pontként szerepelt a városban lakó nemesek panasza egyes városok ellen, melyek a városba való szabad borbevitelüket akadályozták. A rendek panasza konkrétan említi Nagyszombatot, ahol a városban házzal rendelkező nemeseket minden urna bor után 20 dénár fizetésére kötelezték. Ugyancsak szerepel a panaszban Győr város, mely az ott lakó nemeseknek nem engedte meg, hogy borukat hordónként adják el. A rendek az 1647 : 78, 1546 : 41 valamint az 1498 : 35. törvény-cikkekre hivatkozva kérték a városok által bevezetett korlátozások megszüntetését, a szabad borbevitel engedélyezését.¹⁰³

A városi borméréssel kapcsolatban igen sok visszaélés fordult elő. Napirinden volt, hogy tisztújítások, biztosi látogatások alkalmával városi bort fogyasztottak, illetve ajándékként természetben bort adtak. A bécsi Udvari Kamara több esetben fellépett e jelenségek ellen. 1760-ban pl. a székesfehérvári városi tanácsot csak az uralkodói kegy mentette meg a felelősségrevonástól, a tanácsválasztáson „per communitatem civium” elfogyasztott 11 urna bor miatt. A bécsi Udvari Kamara az 1760-as évektől a városi tanácsosok természetbeni borjárandóságának megszüntetése mellett volt.¹⁰⁴

⁹⁷ Civ. F. 8. 1758. XI. 13. jegyzőkönyv IX. 16-ról. A leirat szerint, ha a katonák a városi kocsmában kárt okoznak, azt is kifizethetik a hadikasszából.

⁹⁸ CU. Rote Nr. 515. Subd. 5. 35/1772. jan. fol. 3. köv. Nagyobb épületekről volt szó.

⁹⁹ CU. F. 26. Rote Nr. 527. Subd. 3. 101/1776. jan. fol. 3. Az építkezést csak azzal a feltétellel engedélyezik, ha a költségeket „aus der Stadt-Cassa” fedezik.

¹⁰⁰ HU. Rote Nr. 866. 1756. VIII. 18. fol. 238—239. Továbbá Civ. F. 8. 1758. X. 10.

¹⁰¹ CU. F. 26. Rote Nr. 516. Subd. 2. 35/1773. dec. fol. 282.

¹⁰² CU. F. 26. Rote Nr. 531. Subd. 1. 12/1777. aug. fol. 122v—127. Normal-resolutions A. (16—25. l.).

¹⁰³ HHStA, Ungarische Akten, Comititalia. F. 408. 1764. fol. 74—103. Auszug deren Gravaminum Regni Hungariae sub comitiis 1764.

¹⁰⁴ Civ. F. 10. 1760. X. 8. továbbá CU. F. 26. Rote Nr. 531. Subd. 1. 12/1777. aug. fol. 245v—246 továbbá uo. 41/1777. aug. fol. 295—305.

A bécsi Kamara általános törekvése volt a városi haszonvételek, ezen belül a bormérés bérbeadása. A bérbeadás ugyanis évente fix bevételeket jelentett, mivel a bérleti díjat a bécsi Kamara hagyta jóvá, így azt a város nem tudta megmásítani, vagy hamis adatokat jelenteni. Komárom város bormérése pl. már az 1750-es években bérbe volt adva. 1771-ben Eperjessel kapcsolatban intézkedik a bécsi Kamara a városi bor- és pálinkamérés bérbeadásáról. A Kamara nem volt ellene annak sem, hogy más jelentkező híján a bormérést nemes személy vegye bérbe.¹⁰⁵

A bormérés mellett jelentős jövedelmük volt a városoknak a városi *ser-és szeszfőzésből*. Kassa város 1760-ban 3 szeszfőzdéje jövedelméből 12,625,53 ft-ot (20,30%), Breznóbánya 1773-ban 1 serfőzdejéből 608,00 ft-ot (17,36%) vett be. Összes megvizsgált városaink átlagosan jövedelmük 6,96%-át vették be ser- és szeszfőzésből.

A városi serfőzést az 1758. november 13-i bécsi kamarai rendelkezés szabályozta. E rendelkezés írta elő az egy-egy főzetre fordítható árpa mennyiségét, az elhasználható tüzfát, az edények tisztítását, a ser szállítását. A rendelet szerint árpát elsősorban a városi polgároktól kell venni, ha azonban a városnak allodiuma van, az ott termelt árpát kell felhasználni. A Kamara engedélyezte, hogy a város az allodiumán arató és behordó jobbágyoknak sört adjon.¹⁰⁶

A városi serfőzés minden városban a városi serfőzőházban folyt. Kivételnek kell tekintetünk Trencsén várost, ahol magánszemély tartott fenn serfőzőházat.¹⁰⁷

Városi serfőzőház építéséhez, javításához a bécsi Udvari Kamara jóváhagyása kellett. 1772-ben pl. Pozsony város kérte serfőzőháza kibővítésének engedélyezését. A kérvényhez csatolta a bővítésre vonatkozó terveket, költségvetést is. 1776-ban Bártfa kérte városi serfőzőház építésének engedélyezését.¹⁰⁸

A borméréshez hasonlóan a ser- és szeszfőzéssel kapcsolatban is igen sok panasz, súrlódás volt. Az 1741-es országgyűlésen a bányavárosok panaszai között szerepelt, hogy a bányakamara (officium cameraticum) Besztercebányán sört főz, illetve mér ki a bányászoknak, sőt „sub titulo Cameratici Educilli, Vinum educillari procurat”.¹⁰⁹ 1756-ban Győr város tett panaszt a szigeti serfőzőmesterek által a városba behozott sör miatt. A város szabályrendelet alkotását tervezte, mely szerint a városi serfőzés idején tilos lett volna idegen sört a városba behozni. A bécsi Udvari Kamara a városnak ezen tervével nem értett egyet.¹¹⁰

A borméréshez hasonlóan szorgalmazta a bécsi Udvari Kamara a városi ser- és szeszfőzés bérbeadását is. Olyan városokban, ahol újonnan létesítettek serfőzőházat, utasították a várost a serfőzés bérbeadására. A Kamara éberrel ügyelt, hogy a városok a serfőzési bérleti díjakat beszedjék, illetve elszámolják.

¹⁰⁵ Hofrechencammer, Protokoll 1765. Rote Nr. 98. pag. 86, továbbá CU. F. 26. Rote Nr. 514. Subd. 5. 127/1771. aug. fol. 2. köv.

¹⁰⁶ Civ. F. 8. 1758. XI. 13. melléklete. Továbbá Civ. F. 6. 1757. XI. 29.

¹⁰⁷ CU. F. 26. Rote Nr. 530. Subd. 1. 187/1777. máj. fol. 354—409. Közös jegyzőkönyv III. 12-ről.

¹⁰⁸ CU. F. 26. Rote Nr. 531. Subd. 1. 30/1777. okt. fol. 415—453.

¹⁰⁹ HU. Rote Nr. 761. 1741. IX. 6. fol. 470—581. Idézet: fol. 570.

¹¹⁰ HU. Rote Nr. 862. 1756. III. 29. fol. 506—513.; továbbá Rote Nr. 863. 1756. IV. 6. fol. 94—101.

Serfőzési bérletek kötéséhez, meghosszabbításához a bécsi Udvari Kamara engedélye volt szükséges.¹¹¹

A serfőzésnél jóval kisebb bevételük volt a városoknak a városi *húsmérésből*. A városi húsmérés — a bor- és serméréssel ellentétben — nem volt mindennütt városi monopólium; a városi húsmérésen kívül működhetek magánmészárosmesterek is. Eperjesen pl. 1756-ban a városi húsmérésen kívül hat mészárosmester működött.¹¹²

A húsmérésből származó bevételek nem voltak magasak; 1746-ban Pest 200.—ft-ot (1,4%), 1760-ban Kőrös 37.—ft-ot (3,89%), 1765-ben Szent György 70.—ft-ot (1,2%), 1772-ben Óbuda mezőváros 250.—ft-ot (0,9%) vett be húsmérésből. Összes városaink bevételeit figyelembevéve a városi bevételek 1,65%-a származott húsmérésből. Kisebb városok egy, nagyobb városok több mészárszéket tartottak fenn. 1757-ben a felsőbányai bányamunkások panaszszal fordultak a királyi biztoshoz, mert a városban csak egy mészárszék volt, ezért húsbán nem volt választék. 1758-ban Ózólyomban három városi mészárszék működött, ebből kettő a hentes céhnek bérbeadva. A bécsi Udvari Kamara rendelkezésére a harmadikat is bérbe kellett adni.¹¹³

Városaink bevételeinek 9,16%-a a városi *malmok, tégláégetők, homokbányák* bevételeiből származott. Nagyszombat város 1750-ben 3036,22 ft-ot (10,23%), 1751-ben 2656,90 ft-ot (6,38%), Szent György 1765-ben 433,60 ft-ot (7,45%), Breznóbánya 1767-ben 1757,32 ft-ot (32,82%), Székesfehérvár 1773-ban 3505,80 ft-ot (11,71%) vett be a malom és tégláégető jövedelméből.

A városi malmok, vízimalmok rendeltetésük szerint salétrom-, posztómíves-, tímár-, késmíves- vagy gabonaórló-malmok voltak. Az örletésért a városok 30 krajcártól 1 ft 50 krajcárig terjedő taxákat szedtek.¹¹⁴ Legtöbb város a malmot bérbeadta.

A malmok bevételeivel rendszerint egy rovatban tüntetik fel városaink a tégláégetők jövedelmét is; így a városi tégláégetőkből származó külön haszonról nincs pontos képünk. Csupán Győr várossal kapcsolatban állanak rendelkezésünkre a tégláégetésre, annak költségeire és bevételeire vonatkozó részletes adatok.¹¹⁵ E szerint a városi tégláégetőben 1736—1741 között összesen 22,750 ft 25,5 krajcár értékben égettek téglát. Ebből a kiadások levonása után 6,699 ft 10 krajcár haszna maradt a városnak. A téglát nagyrészt a katonaság számára égették.

A városi tégláégetőn kívül lehetett a városnak szénégetője (Körmöcbánya, 1753), mészégetője, homok- és kőbányája.¹¹⁶

A városi számadások egy közös rovatban tartalmazzák a városok által szedett *különböző taxákból* származó bevételeket. Taxákból a városoknak jelentős bevételük volt, összes városaink átlagában a bevételek 8,04%-a. Pest város 1746-ban 3850.—ft-ot (27,57%), Nagyszombat 1750-ben 1822,47 ft-ot (6,14%), Szent György 1764-ben 1854,60 ft-ot (25,70%), Buda 1772-ben 6187,—ft-ot (14,88%), Székesfehérvár 8900.-ft-ot (29,74%) vett be különböző taxák-

¹¹¹ Civ. F. 1. 1753. VIII. 14. továbbá F. 5. 1756. IX. 6., F. 8. 1758. XI. 13., F. 9. 1759. X. 19.

¹¹² Civ. F. 5. 1756. IX. 6.

¹¹³ HU. Rote Nr. 869. 1757. IV. 25. fol. 319. köv.

¹¹⁴ Civ. F. 8. 1758. XI. 13. melléklet.

¹¹⁵ HU. Rote Nr. 756. 1741. IV. 8. fol. 376—385.

¹¹⁶ Civ. F. 8. 1758. XI. 13. közös jegyzőkönyv IX. 16-ról, továbbá F. 1. 1753. XI. 8. Körmöcbánya város azt is kérte, hogy erdejében szénégetőt létesíthessen.

ból. A taxákat minden esetben a házikasszába kellett bevételezni. A bécsi Udvari Kamara 1758-ban megróttta az ózólyomi bírót, mert az a vásárok, piacok alkalmával beszedett taxákat magának tartotta vissza.¹¹⁷

Mivel a belső forgalom legnagyobb része még mindig a heti- és országos vásárokon bonyolódott le¹¹⁸, a városok taxa-bevételein belül jelentős helyet foglaltak el a piac- és vásártaxákból befolyó pénzek. A város a vásárok alkalmával ellenőrizte az áruk minőségét, a limitált árak betartását, a mértékeket, illetve vásári bódékat adott bérbe. Egyes helyeken megengedte a város, hogy a vásár előtt idegen kereskedők — esetleg olesóbb áron — árusítsanak. A behozott áruk, termények, kocsik után a vásárbíró meghatározott taxákat szedett.¹¹⁹ A város még abban az esetben is felügyeletet gyakorolt a vásár felett, ha a vásári bevételeket bérbeadta.¹²⁰

A vásártaxa mellett külön kell beszélnünk az ún. újpolgártaxákról, a városi tanács által újonnan felvett polgároktól szedett díjakról. A városi tanács a polgárjogért pályázó, illetve azt elnyerő személyektől helyenként változó, néhol igen magas taxákat követelt. Ez azt a célt szolgálta, hogy városi polgárnak csak vagyonos személyeket vegyenek fel. Sopron város pl. 1768-ban 97. — ft-os taxát szedett, Nagybánya a taxán kívül más szolgáltatásokat is követelt az új polgároktól.¹²¹

A polgártaxa szedésében fordulatot az 1760-as évek hoztak, mikor a bécsi udvar — „több adófizető, nagyobb városi adók” elgondolás alapján — a városi lakosság növelésére, ezen belül mesterembereknek a városokba való telepítésére törekedett. A telepítéseket akadályozta a városok által magasan megszabott polgártaxa, ezért a bécsi Udvari Kamara 1764-ben kísérletet tett a taxák országos szabályozására. Az új rendelkezés a felveendő polgárokat három csoportba (polgárfi, magyar — más városból, és idegen) sorolta, a polgártaxát 2—48 ft között állapította meg.¹²² A városokat érzékenyen érintette az új polgártaxa bevezetése, hiszen ez jövedelmük jelentős csökkenését vonta maga után. Emiatt az 1770-es években több városunk (Pozsony, Székesfehérvár, Breznóbánya, Komárom, Kőszeg, Győr) tiltakozott is.

A vásár- és újpolgártaxán kívül városaink számos egyéb címen is szedtek taxákat. Sopronban és Pozsonyban pl. taxát szedtek a mészárosoktól a levágott marhák után (Stückgeld). A pozsonyi mészárosok a város által szedett 1. — ft-os taxa ellen panaszt is tettek; a Magyar Udvari Kamara 30 krajcárnál magasabb Stückgeld szedését nem tartotta méltányosnak.¹²³ Sopron város még magasabb, 1 ft 30 kr-os taxát szedett a levágott marhák után.¹²⁴

¹¹⁷ Civ. F. 8. 1758. XI. 13. Közös jegyzőkönyv IX. 16-ról.

¹¹⁸ Vö. Magyarország története. Bpest, Gondolat kiadó. 1964. I. köt. 353. l. — A városi vásárok részletes és jó leírását adja: *Horváth Mihály*: i. m. 185—188. l.

¹¹⁹ Civ. F. 8. 1758. XI. 13. továbbá CU. F. 26. Rote Nr. 506. Subd. 4. fol. 202. 1764. VII. 6. melléklete.

¹²⁰ Civ. F. 2. 1755. III. 25. Selmechányai vásárról és piacról van szó.

¹²¹ Civ. F. 6. 1757. I. 7. továbbá CU. F. 26. Rote Nr. 510. Subd. 2. 31/1768. ápr. fol. 47.

¹²² CU. F. 11. Rote Nr. 1032. 202/1764. dec. fol. 594—599. továbbá CU. F. 26. Rote Nr. 508. Subd. 2. fol. 57. 1866.

¹²³ Civ. F. 2. 1755. okt. 20. továbbá F. 3. 1756. I. 5., F. 4. 1756. VI. 28.

¹²⁴ HHStA. Staatsratprotokoll. 1766/I. Nr. 822. 1766. III. 24. továbbá CU. F. 26. Rote Nr. 506. Subd. 3. fol. 58. 1764. III. 30. Sopron város Stückgeld szedésére 2 taxaszédőt is alkalmazott.

Tudomásunk van a telkek vétele-eladása után Pest város által forintonként szedett 1 krajcáros taxáról, a Breznóbányán szedett ún. taxa traditionalis-ról, valamint az Esztergom városi taxa fassionalis-ról.¹²⁵

Taxát szedtek városaink az odaérkező színészekről, komédiásoktól, igricektől. A városnak ügyelnie kellett rájuk, illetve meg kellett akadályozni kicsapongásaikat. A színésztaxából bevett pénzt a városi kórház céljaira fordították.¹²⁶

Kisebrendű kivüli taxák voltak Sopronban a lemért gabona után szedett taxa, a Debrecenben a contributio ft-onként szedett 10 krajcáros református egyházi taxa, valamint az idegenektől szedett taxa.¹²⁷

A városok által, kiváltságleveleik alapján, az áthaladó vagy oda bevitt áruk után szedett vámok a városok összbevételeinek 5,40%-át tették ki. Egyes városoknak az országos átlagnál jóval magasabb bevételük volt; Pest 1746-ban 4000. — ft-ot (28,57%), Buda 1772-ben 11,271. — ft-ot (27,12%) vett be vámokból.

A városok által szedett vámok általánosságban nem voltak rendezve, ami állandó vitára adott alkalmat. 1740-ben pl. erdélyi örmény és görög kereskedők tettek panaszt a Magyar Udvari Kamaránál Kassa és Eperjes ellen, melyek a vámon és harmincadon kívül minden áruval megrakott kocsik után még 2 ft-ot szedtek. 1756-ban a lengyel jurisdictio alatt álló Igló adott be panaszt Lőcse ellen, mert az az iglói kereskedőket feltartóztatta, árujukat lerakatta és 8 napig kirakva tartotta őket.¹²⁸ Az 1764-es országgyűlésen a rendek sérelmei között szerepelt a Győr város által önkényesen felemelt vám kérdése is.¹²⁹

A vámokból származó bevételen belül külön kell beszélnünk a kövezetvámról is. Győrnek évi 1000. — ft, Eszéknek évi 287—600 ft, Kassának 600—800 ft bevételt hozott a kövezetvám. A beszedett pénzt a házikasszába vételezték be, elsősorban útépitésre, javításra, tűzoltófelszerelésre, vámszedők fizetésére fordították. A bécsi Udvari Kamara rendelete szerint az éves- és hetivámok idején nem volt szabad kövezetvámot szedni.¹³⁰

Folyóparton fekvő városainkban jelentős jövedelmet hozott a híd-, komp(átkelő)vám is. Komáromnak 1741—42-ben, 3 év alatt 4382. — ft, Budának 1758—1763 között átlag évi 4000. — ft bevétele volt híd- és komp-vámból.¹³¹ A híd- és kompvámok legtöbb városunkban bérbe voltak adva.

Jelentéktelen hasznot hozott a városoknak a kisebb haszonvételek körébe tartozó *só és dohány haszonvétele* (kicsinybeni eladása), mely összes városaink átlagában az összbevételek 2,18%-át tette ki. A bevétel jelentéktelen voltát az alacsonyan megállapított bérleti díjak is mutatják. A Komáromban lakó nemesek követelték, hogy a város vegye fel sóbérleti szerződésébe, hogy a városi sóbérlet nemes ember házában visítatiot nem végezhet.¹³²

¹²⁵ HU. Rote Nr. 805. 1747. V. 5. fol. 145—149.

¹²⁶ CU. F. 26. Rote Nr. 509. Subd. 7. fol. 3. köv. továbbá Rote Nr. 531. Subd. 1. 12/1777. aug. fol. 249—249v.

¹²⁷ CU. F. 26. Rote Nr. 517. Subd. 2. 57/1774. jan. fol. 3—4, továbbá Rote Nr. 523. Subd. 1. 84/1775. jan. fol. 40—57.

¹²⁸ HU. Protokoll E. 1740. IX. 22. fol. 541. továbbá Civ. F. 3. 1756. IV. 2.

¹²⁹ HHStA. Ungarische Akten, Comitalia F. 408. 1764. fol. 92. 78. pont.

¹³⁰ HU. Rote Nr. 837. 1752. XI. 5. fol. 161.

¹³¹ HU. Rote Nr. 793. 1745. VI. 18. fol. 482, továbbá CU. F. 25. Rote Nr. 477. 1/1764. jún. 1. fol. 337.

A városi bevételek 1,04%-a¹³³ származott a *jus caducitatis* alapján a városokra háramlott vagyonból és tőkékből. A városra szállt pénzeket a házikasszába vételezték be, arról számadást adtak.

B) *Városi pénzvagyomból, kamatozó tőkéből, ingatlanokból származó bevételek*

Városaink összbevételének csaknem egyötöde, 18,45%-a pénzvagyomból, kamatozó tőkéből származott. Ezen a városok által kölcsönadott, kihelyezett tőkék kamatait (2,65%), a kintlevő követeléseket, hátralékokat (6,15%), a városi ingatlan vagyon, haszonvételek bérleti díjait (6,67%), városi ingatlanok eladásából bevett pénzeket (1,89%), valamint a városok által kezelt alapítványi és kórházi tőkékből (1,09%) származó bevételeket értjük.

Egyes városainknak jóval az országos átlagon felüli bevételük volt *kihelyezett tőkékből*: Nagyszombatnak 1750-ben 4445,01 ft (14,98%), Korponának 1764-ben 690. — ft (8,01%). 1765-ben 632,75 ft (7,18%), 1766-ban 521,25 ft

Budai közös Dunahidak bevétele, kiadása 1758—1763:

Év	Összes bevétel ft, kr	Kiadás	Haszon
1758	4015,28	840,9	3175,19
1759	3506,42	742,8	2764,34
1760	4292,18	1264,39	3027,39
1761	4538,29	771,44	3586,45
1762	3864,38	1287,47	2576,50
1763	3999,50	944,30	3055,20

¹³² A sókereskedés kamarai monopólium volt, csak a kicsinybeni eladás volt a városok, illetve földesurak kezén. Az 1729 : 5. tc. szerint nem adhatták drágábban a sót, mint a legközelebbi kir. sótár (*Horváth M.*: i. m. 192. l.). CU. F. 26. Rote Nr. 538. Subd. 1. 116/1780. okt. fol. 726—732. Wölfling Mihály sóbérlo a nemesek házában is visitatiót tartott.

A sóárak 1763—64-ben bekövetkezett emelkedését az alábbi táblázat mutatja (HHSStA. Nachlass Zinzendorf, Band 157. Sammlungen über die Erblande 1764. sine folio. V.):

Helység	Korábbi ár	Új ár
Pest	3 ft 3 kr	3 ft 6 kr
Szeged	2 ft 33 kr	3 ft 48 kr
Szolnok	2 ft 39 kr	2 ft 52 kr
Tokaj	3 ft 33 kr	3 ft 40 kr
Arad	3 ft 33 kr	3 ft 40 kr
Makova	2 ft 53 kr	3 ft 2 kr

¹³³ *Csizmadia A.* szerint (i. m. 18. l.) ugyan szabad királyi városok fontos bevételi forrása a *caducitas*, ezt azonban adatok nem támasztják alá.

(6,39%), Breznóbányának 1765-ben 208,— ft (5,08%), Szatmárnémetinek 1767-ben 1691.—ft (6,60%), Eperjesnek 1774-ben 1655.—ft (8,89%).¹³⁴

A bécsi Udvari Kamara ügyelt arra, hogy a városok kölcsönöket csak megbízható személyeknek adjanak. A városi tanács felelt azért, hogy az adósok „megbízható személyek” legyenek. Késmárk város tanácsosainak fizetése mellett attól tette a Kamara függővé, hogy a városi „aktív tőkét” biztos helyre helyezték ki.¹³⁵ Egyes esetekben a Kamara a kamat nagyságát is előírta.¹³⁶

Városaink kölcsönöket elsősorban földesuraknak, más városok kereskedőinek, esetleg más városoknak adtak. Előfordult, hogy protestáns vezetés alatt álló városok más városok egyházi intézményeinek vagy más protestáns városoknak adtak kölcsönt. Ilyen esetben a kamat az országosan szokásos 4—6% között mozgott. Más esetekben ennél jóval nagyobb kamatot szedtek.¹³⁷

Abban az esetben, ha a tanács városi polgárnak adott kölcsönt, a tanács tagjai szabály szerint nem jöhettek adósként számításba. 1776-ban pl. uralko-

¹³⁴ Néhány városunk kamatozó tőkéből származó bevételei (illetve ennek a bevételnek a város összbevételein belüli százalékaránya):

Év	1750	1751	1764	1765	1766	1767	1768	1769	1770	1772
Nagyszombat	4445,0	703,1								
%	14,98	1,74								
Korpona			690,0	632,7	521,2					
%			8,01	7,18	6,39					
Breznóbánya			213,2	208,3	208,0	209,7	218,0	217,9		
%			3,75	5,8	6,39	3,91	3,47	4,3		
Szatmárnémeti					720,0	1691,0		1247,0	783,0	798,0
%					2,8	6,6		4,1	2,3	2,9

¹³⁵ CU. F. 26. Rote Nr. 529. Subd. 6. 162/1776. nov. fol. 3. A bécsi Udvari Kamara támogatta azt az elgondolást, hogy a városok pénzüket közalapokba fektessék.

¹³⁶ CU. F. 26. Rote Nr. 528. Subd. 3. 114/1776. jún. fol. 23.

¹³⁷ Szatmárnémeti, Debrecen városok Pápa városnak, illetve a pápai ref. kollégiumnak adtak kölcsön. — CU. F. 26. Rote Nr. 527. Subd. 4. 108/1776. jan. fol. 122. A magas, 15—20%-os kamatokról beszél: *Mérei Gyula*: Über einige Fragen der Anfänge der kapitalistischen Gewerbeentwicklung in Ungarn. Études historiques Bpest. I. köt. 1960. 735. l. Szatmárnémeti város adószai az 1775. febr. 6-i állapot szerint:

Adós neve, foglalkozása	Rajnai ft
Fáy József, kereskedő	1 000
Czeglódi Sámuel, kereskedő	50
Tajti György, kereskedő	200
Czégényi Sámuel, kereskedő	100
Eötvös László, Vásárosnamény	13 000
Kovács András, városi polgár	50
Summa	14 400

dói leirat utasította Zágráb várost a tanácsosoknál kintlevő 28,331.— ft behajtására. A kölcsönt azonnal fel kell mondani — írta az uralkodó —, illetve egy éven belül kamatostól vissza kell fizettetni.¹³⁸ Magánszemélyeknek általában csak zálog vagy kötelezvény — adóslevél — fejében adtak kölcsönt. A város a kifizetett adósleveleket négy héten belül a bécsi Udvari Kamarához terjesztette fel. Nincs példa arra, hogy kintlevő városi tőkék visszafizetését végrehajtás útjára vitték volna.¹³⁹

Jelentőségénél fogva (6,15%) külön kell beszélnünk a városok által a korábbi évekről elmaradt *hátralékok beszédéről*, melyek a városok számadásai-ban újra és újra visszatérően felbukkannak. E hátralékok a városok behajtás útján realizálható tőkéjét jelentették. Az országos átlagon felüli bevétele volt hátralékokból 1750—51-ben Nagyszombatnak (7084,82 ill. 5791,57 ft, 23,87 ill. 14,41%), 1756-ban Nagybányának (549,13 ft, 12,57%), 1764-ben Korponának (690.— ft, 8,01%). A beszedett hátralékok származhattak városi adóból, polgártaxákból, különböző, a városok által helyenként változóan szedett díjakból. A hátralékok után — egyes esetekben több évre visszamenő tartozásokról volt szó — kamatot is szedtek. A bécsi Udvari Kamara szorgalmazta, hogy városaink a beszedett hátralékokat, a fentemlített feltételek mellett, kölcsönadják.¹⁴⁰

Városaink összbevételének átlagosan 6,67%-a származott különböző *bérleti díjakból*. A bécsi Udvari Kamara a városok gazdasági helyzete megjavításának módját a városi regáléjüvedelmek és ingatlanok bérbeadásában látta. A városi jüvedelmek bérbeadásának gondolata először 1742-ben merült fel. A bécsi Udvari Kamara ebben az évben Nagyszombat város tanácsválasztási jelentésével kapcsolatban a városi malom, serfőzőház és kórház bérbeadását javasolta.¹⁴¹

A városi bérletekkel kapcsolatos kérdésekkel, vitás ügyekkel a bécsi Udvari Kamara foglalkozott. Egy 1777. évi rendelet szerint¹⁴² városainknak összes bérleti szerződéseiket a bécsi Kamarához kellett ratificatio céljából felterjeszteniök. E mellett a tanácsválasztásra a városokba küldött királyi biztosok is ellenőrizték a szerződéseket.

Mezővárosok szabad királyi rangra emelésekor a bécsi Kamara minden esetben mérlegelte, nem lehetne-e a városi bor-, sör-, pálinkamérés, mézszárszék és téглаégetés jüvedelmét bérbeadni. 1779-ben pl. az Eszék mezőváros szabad királyi várossá emelésével kapcsolatos tárgyalások során a bécsi Udvari Kamara feltette a kérdést, nem lehetne-e a város haszonvételeit nyilvános árverés útján bérbeadni, ezáltal a város jüvedelmét szabad királyi rangra való emelés nélkül növelni.¹⁴³

A városi jüvedelmek bérbeadása legtöbb esetben licitatio útján történt. 1756-ban leirat ment a Magyar Udvari Kamarához annak megállá-

¹³⁸ CU. F. 26. Rote Nr. 527. Subd. 3. 101/1776. jan. fol. 3. Közös jegyzőkönyv.

¹³⁹ A végrehajtást a bécsi Udvari Kamara ellenezte. CU. F. 26. Rote Nr. 529. Subd. 4. 116/1776. szept. fol. 4. — A városi kölcsön alkalmával vett „különleges zálogról”: CU. F. 26. Rote Nr. 529. Subd. 4. 116/1776. szept. fol. 4. továbbá uo. Subd. 6. 162/1776. nov. fol. 4. közös jkv. nov. 21-ről.

¹⁴⁰ A városok hátralékok behajtása esetén nem mindenütt vettek kamatot.

¹⁴¹ HU. Rote Nr. 767. 1742. ápr. 20. fol. 560. köv.

¹⁴² CU. F. 26. Rote Nr. 531. Subd. 1. 12/1777. aug. fol. 254—259.

¹⁴³ CU. F. 26. Rote Nr. 536. Subd. 1. 153/1779. jún. fol. 42—42v. A város által vezetett számadásokból meg kell állapítani — mondja a leirat —, mennyi jüvedelme volt eddig a privilegizált mezőváros Eszéknek a királyi regálékból és ennek megfelelően kell a bérleti összeget (kikiáltási árat) megállapítani.

pítására, hogy Breznóbánya és Bazin városok javait árverés útján adták-e bérbé.¹⁴⁴

A bérlők elsősorban a helybeli polgárok, vagy ezek híján a szomszédos városok polgárai közül kerültek ki. Abban az esetben, ha ezek közül nem volt jelentkező, kerülhettek sorra környező földbirtokosok, nemesek, katonatisztek.¹⁴⁵ A városi javak bérlői minden esetben nagyobb tőkével rendelkező személyek voltak, hiszen igen sok esetben a bérleti díjakat évekre, sőt évtizedekre előre meg kellett fizetniük. 1753-ban pl. Lőcse város birtokait 24 évre akarta bérbéadni, a bérleti díjat (56,120.—ft-ot) egy összegben, előre követelte.¹⁴⁶

Városi javak, jövedelmek bérletéből, a bérbéadási árverésekről a városi tanácsosok, tisztviselők ki voltak zárva.¹⁴⁷

A licitatio útján bérbéadott városi javak, jövedelmek bérleti díja a városi számadások évente visszatérő állandó rovata. Egyes városainknak az országos átlagon jóval felüli bevételük volt bérleti díjakból. (1758 Szatmárnémeti 5177.— ft, 72,75%; 1765 Korpona 817.— ft, 9,29%; 1767 Óbuda mezőváros 2751.— ft, 10,96%; 1771 Esztergom 388.— ft 17,50%.)

Bérleti díjak származhattak városi boltok, házak, telkek, épületek, regálék, kertek, puszták bérbéadásából. A városok által szedett bérleti díjakról a bécsi Udvari Kamara állandó nyilvántartást vezetett.¹⁴⁸

Városi ingatlanok (telkek, házak, épületek) eladásából városainknak összevételeiken belül átlagosan 1,89%-os jövedelmük volt. Az országos átlagon felül

¹⁴⁴ Breznóbányára vonatkozólag: Civ. F. 5. 1756. dec. 6. — Bazinra vonatkozólag: Civ. F. 3. 1756. febr. 23. A bécsi Udvari Kamara kevesellte a bérleti díjat, ezért tette fel a kérdést, hogy a bérbéadás licitatio útján történt-e.

¹⁴⁵ Civ. F. 1. 1753. dec. 30. Lőcse város birtokait Splényi Gábor tábornok vette bérbé. Továbbá Civ. F. 2. 1755. aug. 4. Bártfa város falvakat adott el Klobusiczky grófnak.

¹⁴⁶ Fentemlített tábornokról van szó.

¹⁴⁷ CU. F. 26. Rote Nr. 510. 56/1768. dec. Subd. 2. fol. 157. köv. továbbá uo. Rote Nr. 518. Subd. 5. 153/1774. febr. fol. 3.

¹⁴⁸ Egyes városokban szedett bérleti díjak részletezése:

Város neve	Év	Bérlés tárgya	Bérlési díj	Városi bevételben belül hány %-a
Pest	1746	boltok	514,—	3,67
Zombor	1749	puszták	1500,—	6,8
Újvidék	1757	nádvágás	100,—	3,0
Szatmárnémeti	1758	összes reg.	5177,—	72,75
Korpona	1765	vám, szeszfőz., mészárszék	817,—	9,29
Óbuda	1767	kert, urad.		
		házak, telkek	2751,76	10,96
Óbuda	1768	kert, urad.		
		házak, telkek	2885,—	16,86
Esztergom	1771	téglaégetés	100,—	
		földbérlés	288,—	17,5
			388,—	
Pest	1771. ápr.	mérlegház	238,—	
Buda	1772	boltok,	650,—	
		kocsmák	620,—	
		péküzlet	122,—	
		épületek	781,—	5,23
			2173,—	

állott 1760-ban Kőrös (26. — ft, 2,73%), 1761-ben Szentgyörgy (785. — ft, 10,42%); 1766-ban Szatmárnémeti (525,40 — ft, 2,6%); 1768-ban Breznóbánya (713,33 ft 11,31%).

A városi telkeket, házakat a kamarás bocsátotta áruba, ő vételezte be a vételárat, illetve adta át az ingatlant új tulajdonosának. Előfordult, hogy a város vonakodott a megvett ingatlant vevőjének átengedni. 1753-ban pl. uralkodói leiratra volt szükség, hogy Pozsony város a Brandtmayer Barbarának 7500.—ft-ért eladott kocsmát a vevőnek ténylegesen átengedje.¹⁴⁹

Van példa arra is, amikor a város, pénzhiányban lévén, városi birtokokat zálogosított el. 1758-ban pl. Nagybánya 10,273.—ft-ért a városi malmot és szőlőt szerződés útján városi polgároknak adta zálogba.¹⁵⁰

Városi ingatlanok eladásához, elzálogosításához a választott község házzájárulása vagy tudomásulvétele kellett. 1774-ben az újvidéki polgárok panaszt tettek, mert a tanács az ő kizárásukkal 1200 hold termőföldet idegenített el olyan személyeknek, akiknek már amúgyis sok földjük volt. A tanács arra hivatkozott, hogy az eladás a Magyar Udvari Kamara tudtával történt.¹⁵¹

Az eladott városi ingatlanok árát minden esetben városi adósságok kifizetésére kellett fordítani. A bécsi Udvari Kamara városi telkek, házak eladásában a városi adósságok kifizetésének egyik lehetőségét látta.

A rendelkezésünkre álló adatok szerint városaink bevételeinek 1,09%-a származott *kórházi és alapítványi tőkékből*. Mivel ezeket a városok külön kezelték, külön jelentettek róluk; külön tárgyaljuk. A városi kórházakhoz (helyenként szegényházaknak is hívták őket), alapítványokhoz rendszerint ingatlanok vagy nagyobb pénzvagyont tartozott, melyek igazgatásából városainknak a fenti átlagnál jóval magasabb jövedelmük lehetett.

A bécsi Udvari Kamara állandóan foglalkozott a városi kórházak ügyével. Az 1762. március 13-i udvari kamarai-magyar udvari kancelláriai közös ülés egyik legfontosabb napirendi pontja pl. a soproni kórházi pénzvagyont állapotának megvizsgálása volt. A Commissio Mixta a kórházi adósságok megfizetése céljából a kórházhoz tartozó földek eladását javasolta.¹⁵²

A kórházi jövedelmek elsősorban a kórházhoz tartozó ingatlanokból származtak. Pozsony város kórházának 1754 évi 3333 forintos jövedelméből pl. jelentős százalékot bérleti pénzekből, terményeladásból és réthasználati díjakból vettek be. A kórházi bevételek közé tartoztak a kiadott kórházi pénzek utáni kamatok és az elhaltak után szedett „pia legata” is.¹⁵³

¹⁴⁹ Civ. F. 1. 1753. máj. 22.

¹⁵⁰ Civ. F. 8. 1758. aug. 23. melléklete.

Az elzálogosítás részletezése:

új malom	3000,— ft
új malom. . . .	3400,— ft
szőlő	3873,— ft

Summa 10273,— ft

A városi polgárok várossal szembeni követelését végül is adójukba számították be.

¹⁵¹ CU. F. 26. Rote. Nr. 520. Subd. 3. 121/1774. ápr. fol. 265—275, továbbá uo. Rote Nr. 522. Subd. 4. 99/1774. okt. fol. 86—87.

¹⁵² HU. Rote Nr. 928. 1762. dec. 21. fol. 248 köv. Közös jkv. III. 13. A Commissio Mixta mérlegelte azt is, hogy nem lenne-e jó összes városainkban a kórházhoz tartozó földeket eladni.

¹⁵³ Civ. F. 10. 1760. okt. 20.

A kórházi jövedelmek hovaforrása felett nem maga a város, hanem sok esetben közvetlenül a bécsi Udvari Kamara rendelkezett. 1777-ben kamarai leirat írta elő pl. Budának, hogy a 26,000 forintos „Spital-tőkét” milyen célokra fordítsa.¹⁵⁴

A városoknál őrzött alapítványi pénzek felügyelete — annak ellenére, hogy az alapítványok felett a Helytartótanács gyakorolt felügyeletet — a Magyar Udvari Kamara feladata volt.¹⁵⁵ Az alapítványi pénzek származhattak magánszemélyek, városi vagy egyházi intézmények alapításából. Városaink az alapítványi pénzeket környező földesuraknak, más városok polgárainak magas kamatra adták kölcsön. 1776-ban utasította a bécsi Udvari Kamara Pozsony várost, hogy a bizonytalan kamatra kiadott 8683.—ft-os alapítványi tőkéért 4%-nál magasabb kamatot ne szedjen.¹⁵⁶

Az alapítványok célja tulajdonképpen az lett volna, hogy a kiadott tőkék kamatait alapítványi célokra fordítsák. Ezt azonban a felettes hatóságok sohasem követelték meg városainktól. A városok az alapítványi pénzeket, az abból bevett kamatokat házipénztárukba vételezték be és saját céljaikra fordították. Az alapítványi pénzek — a kórházi pénzvagyonnal együtt — a városi gazdálkodásból eredő pénztőkét növelték.

C) Városi földbirtokból, birtok-gazdálkodásból származó bevételek

A városi bevételek csaknem egyötöde (18,17%) városi földbirtokból, birtok-gazdálkodásból származott. Ezen belül 7,61% volt a városi allodiumok, 3,95% a városi jobbágyfalvak és 6,61% a városi erdők, legelők, halászat, vadászat részesedése.

Saját kezelésű gazdaságok, *allodiumok* létesítésében városaink szintén a földesurak példáját követték. Míg azonban ez a fejlődés a XVI—XVII. században¹⁵⁷ csak egyes városokra volt jellemző, korszakunkra általánossá vált. A korábbi korszakkal ellentétben a XVIII. századi városi allodiumok nem a városi jobbágyfalvak felszámolása, hanem földbirtok vásárlása vagy bérlete útján jönnek létre. A városi allodiális bevételek termény, bor, sör, pálinka, állatok, állati termékek eladásából tevődtek össze.¹⁵⁸ Az országos átlagnál

¹⁵⁴ CU. F. 26. Rote. Nr. 530. Subd. 3. 80/1777. ápr. fol. 3.

¹⁵⁵ CU. F. 26. Rote Nr. 531. Subd. 1. 12/1777. aug. fol. 235—236. Normal-resolutions, B. kötet/II. rész. 31, 38, 41. l.

¹⁵⁶ CU. F. 26. Rote Nr. 528. Subd. 3. 114/1776. jún. fol. 23. v. A 4%-os kamatot az uralkodó széljegyzete említi.

¹⁵⁷ Pach: i. m. 162. l.

¹⁵⁸ Egyes városok allodiumbevételeinek részletezése:

Város	Év	Megnevezés	Összeg	Összes allodium bevételek	%
Zombor	1755	terményeladás	107,43	107,43	2,28
Nagybánya	1756	boreladás	118,11	1 017,81	23,31
Kassa	1760	boreladás*	4 704,00	4 704,00	7,55
Kassa	1761	boreladás	4 852,40	4 852,40	4,87
Nagybánya	1765	szőlőallodium	1 110,30	1 934,60	28,91
Szatmárnémeti	1766	terményeladás	2 358,20	2 767,62	10,68
Óbuda	1767	terményeladás	8 294,43	8 294,43	33,06
Óbuda	1768	terményeladás	4 462,20	4 462,20	26,10
Óbuda	1770	terményeladás	6 680,79	6 680,79	28,68
Pozsony	1770	„Dunaparti bevételek”	10 045,51	11 100,04	14,57

jóval magasabb allodiális bevétele volt 1756-ban Nagybányának (1017,81 ft, 23,31%), 1766-ban Szatmárnémetinek (2767,62 ft, 10,86%), 1767-ben Óbuda mezővárosnak (8294,43 ft, 33,06%), 1770-ben Pozsonynak (11,100,04 ft, 14,57%).

Városaink allodiális gazdálkodását a bécsi Udvari Kamara állandóan figyelemmel kísérte. Új allodiumok vételéhez, a saját kezelésű gazdaság kibővítéséhez kamarai engedélyre volt szükség. Így kért 1745-ben pl. Korpona a Benne-féle örökségből származó allodium megvételére engedélyt. Pest város 1747. évi jelentése szerint a városnak falvai, pusztái nincsenek, csak allodiuma van, melyen állattenyésztést folytat.¹⁵⁹

Igen jellemző a bécsi Udvari Kamara Ózólyom város allodiumával kapcsolatos 1758. évi rendelete. A rendelet szerint a városi allodiumot évente árverés útján bérbe kell adni. A városnak ügyelnie kellett arra, hogy az allodiátor a városi ökröket ne privát fuvarra használja fel, a városi szérűn magánterményt ne csépeljen. A rendelet szerint a városi allodium aratási, hordási, cséplési munkáit a város jobbágyaival kell elvégeztetni.¹⁶⁰ Olyan városokban, melyek jobbágyfalvakkal, illetve jobbágyokkal nem rendelkeztek, a városi allodiumon a városban lakó zsellérek dolgoztak napszámberben.

A bécsi Udvari Kamara törekvése az volt, hogy a nem egy tagban fekvő városi allodiumokat egy tagba vonják össze. Erre utasította pl. a Kamara 1772-ben Zombort. 1775-ben megengedte a Kamara, hogy Újvidék egy tagban fekvő 107 hold földjét városi allodium céljaira megtarthassa. Azokat a telkeket, melyek nem egy tagban feküdtek és melyeket a város korábban nyolcadjáért bérbeadott, a Kamara utasítására el kellett adni.¹⁶¹

A bécsi Udvari Kamara a városi allodiumok bevételeinek növelését azok bérbeadásában látta. 1757-ben utasította a Kamara Körmöcbányát turóci gazdaságának továbbfolytatására, illetve arra, hogy az összes abból származó bevételeket¹⁶² adósságai kifizetésére fordítsa. A bérleti díjak megállapításával

Bártfa város allodiumbevételei 1740—1753 között (Civ. F. 5. 1756. VII. 12.)

Év	Jövedelem	Év	Jövedelem
1740	150,99	1747	178,18
1741	10,80	1748	152,11
1742	54,80	1749	47,76
1743	257,33	1750	143,60
1744	202,85	1751	33,14
1745	160,93	1752	28,55
1746	116,39	1753	57,84

¹⁵⁹ HU. Rote Nr. 791. 1745. márc. 27. fol. 441—444. Korpona város az allodiumot 2183.—ft-ért akarta megvenni. A város a kért engedélyt megkapta. — Pest városra vonatkozólag: HU. Rote Nr. 805. 1747. máj. 5. fol. 145—149.

¹⁶⁰ Civ. F. 8. 1758. nov. 13. melléklete. Közös jkv. IX. 16.

¹⁶¹ CU. F. 26. Rote Nr. 515. Subd. 2. 31/1772. márc. fol. 54. köv. Zombor várost „pro majori status publici commoditate” utasították az allodiumföldek egy tagban való összevonására. — Újvidékre vonatkozólag: CU. F. 26. Rote Nr. 525. Subd. 4. 151/1775. okt. fol. 3. Közös jkv. VIII. 8.

¹⁶² Körmöcbánya turóci allodiumának bevételei, 1753—1755 között: (Civ. F. 9. 1759. aug. 7.).

a Kamara egész részletekbemenően foglalkozott. 1758-ban pl. Ózólyom város esetében külön foglalkozott a városi kender- és káposztafölddel, a komlótermelés, valamint a kenderáztató bérbeadásával is. Komlót a város jobbágysai az allodiumon gratis vetettek. A kenderáztatót 2 körmöci aranyért kellett a városnak bérbeadnia. Az összes olyan cikkekért járó pénzt, melyeket a katonák a városi allodiumból kaptak, a contributio kasszából a házikasszába kellett áttenni, illetve elszámolni.¹⁶³

Korábbi kiváltságaik, vétel vagy bérlet alapján városaink *úrbéres birtokkal* rendelkeztek. A földbirtokot szerző vagy azt bérlő városok maguk is földesurakká, jobbágyok kizsákmányolóivá váltak.¹⁶⁴ Városok földbirtok szerzését a rendek nem nézték jó szemmel, mert ezáltal saját érdekeiket látták háttérbe szorítva.¹⁶⁵

A városi földbirtokszerzést korlátozó 1542 : 33. törvénycikk ellenére falvai voltak Nagybánya (Alsó-, Felsőújfalva, Lénárdfalva, Felsőfernesze, Laposbánya), Zombor, Nagyszombat, Kassa, Szentgyörgy, Libetbánya, Korpona, Breznóbánya, Szatmárnémeti (Oroszfalu, Réztelek), Trencsén, Pozsony, Esztergom, Székesfehérvár (bérlet), Bártfa (Lófalva, Siba, Hervató, Klusso, Richwald, Magyarjakabfalva, Csebkes, Som, Oskuta), Kísszeben és Sopron (Agendorf, Loibersbach, Klimpa, Kopháza, S. Wolfgang, Medgyes, Harkau, Wanndorf) városoknak.

Az országos átlagon (3,95%) felüli bevétele volt falvakból Kassának (3905,68 ft, 7,78%) és Székesfehérvárnak (4015,30 ft, 13,41%). Nagybánya 1756-ban 535,21 ft-ot (12,25%), Libetbánya 1761-ben 349,36 ft-ot (5,62%), Korpona 1764-ben 718,22 ft-ot (8,34%), Nagybánya 792,35 ft-ot (11,84%),

Bevétel megnevezése, ft kr	1753	1754	1755
Sőreladás	4337,27	3931,08	3391,48
pálinkaeladás	1952,38	2602,20	2555,17
boreladás	1929,38	1568,52	1426,09
census dominalis	1163,04	1067,54	1210,48
juheladás	581,21	447,15	381,38
faanyag eladása	996,—	1064,20	699,16
mész eladás	698,—	757,21	666,—
sajteladás	944,06	949,39	16,18
gyapjúeladás	318,45	321,07	316,26
vajeladás	375,35	315,—	325,—
más, vegyes	760,—	—	—
csépesi telek megváltása	215,—	131,—	—
sóeladás	197,47	146,33	5,43
kevertbúza eladás	156,—	—	231,—
zabeladás	159,30	133,04	439,58
árpa eladás	—	—	3,12
rozseladás	124,40	158,43	270,06

Kisebb tételek: vámbérlet, házak censusa, juhtizedmegváltás, komlóeladás, tyúk-, nyúl-, méh-, bőreladás, borjúk, halak, rákok, széneladás.

¹⁶³ Civ. F. 8. 1758. nov. 13. Közös jkv. IX. 16. A leirat szerint az ózólyomi városi allodium jövedelme nagyobb lenne, ha azt bérbeadnák.

¹⁶⁴ *Pach Zs. P.*: i. m. 162. l.

¹⁶⁵ *St. Rosenmann*: i. m. 256. l. beszél a városi földbirtok vételének korlátozásáról.

Trencsén 1767-ben 448,31 ft-ot (7,42%), Esztergom 1771-ben 422,— ft-ot (19,2%) vett be városi falvak által teljesített terményjáradékból.

A városi falvak jobbágyainak szolgáltatásai az 1750-es évekig nem voltak szabályozva; a szolgáltatásokat a városi tanács állapította meg. Az 1750-es évektől kezdve találkozunk a városi jobbágyfalvak számára kidolgozott urbáriumokkal. Nagybánya város urbariuma 1755—58-ból való. Az urbarium vezette be a kocsmáltatást, a heti egy napi robotot, a méh- és báránytizedet, a pálinkafőzőüstök utáni adót. Az urbárium Nagybánya város falvai számára a terhek növekedését jelentette. Egyes falvakban heti két napos robottal is találkozunk, ami az urbarium megjelenése előtt ismeretlen volt.¹⁶⁶

A városok a bécsi Udvari Kamara figyelmeztetése ellenére jobbágyaik-tól számos urbáriumonkívüli szolgáltatást követeltek. Péterváradon pl. a városi katonai parancsnok — katonai túlkapásként — a jobbágyokat külön taxával terhelte meg, egyes jobbágytelkeket magához ragadott. Trencsén város jobbágyai a városi bíró fáját szállították, Ózólyom város jobbágyai utak, hidak javításán és a városi allodiumon dolgoztak. Kassán a városi darabontok feladatát látták el.¹⁶⁷

A Sopron városhoz 1774. június 25-én intézett bécsi kamarai leirat megtiltotta, hogy tisztviselők, tanácsosok vagy városi polgárok a városhoz tartozó jobbágyfalvakban természetbenieket, ellátást, fuvert követeljenek. „A városi falvak inspektora nem vehet el többet a lakóktól, mint ami elő van írva” — mondja a leirat.¹⁶⁸

A bécsi Udvari Kamara a városi falvakkal kapcsolatban is azt az álláspontot képviselte, hogy azok bérbeadása előnyös a városi bevételek alakulására.¹⁶⁹ Városi falvakat, pusztákat csak a bécsi Udvari Kamara engedélyével lehetett elidegeníteni. 1754-ben leiratban róttá meg a bécsi Kamara a késmárki tanácsot Lucsivna birtoknak a Kamara tudta nélkül való eladásáért. A leirat az eladásért felelős két tanácsos megbüntetését rendelte el.

1757-ben Kassát utasítja a bécsi Kamara tokaji szőlőbirtokai, valamint Szatmárnémetit két faluja — Oroszfalu és Réztelek — árverés útján való eladására. 1756—57-ben azzal a feltétellel engedélyezte a bécsi Udvari Kamara bártfai, illetve kassai birtokok eladását, ha a vételárat adósságfizetésre fordítják.¹⁷⁰

Közös rovatban tüntetik fel a városi számadások a városi erdők, legelők, halászat, vadászat bevételeit. A városok erdőgazdálkodása a XVIII. század közepéig teljesen a tanácsok gondjaira volt bízva. A század 50-es éveitől kezdve, mikor a városi gazdálkodás megjavításának kérdése felmerült, a városi erdőgazdálkodás is előtérbe került. A bécsi Udvari Kamara elgondolása szerint

¹⁶⁶ Civ. F. 3. 1756. márc. 26. továbbá F. 8. 1758. aug. 23. melléklete. Továbbá 758. nov. 13., HU. Rote Nr. 928. 1762. dec. 21. fol. 268—272. közös jkv. 9. pont.

¹⁶⁷ Péterváradra vonatkozólag: HU. Rote Nr. 778. 1743. szept. 22. fol. 222—254.

Trencsénre " Civ. F. 5. 1756. dec. 6.

Ózólyomra " Civ. F. 8. 1758. nov. 13.

Kassára " CU. F. 26. Rote Nr. 531. Subd. 3. 112/1777. júl. fol. 3.

¹⁶⁸ CU. F. 26. Rote Nr. 521. Subd. 2. 157/1774. jún. fol. 2v—3v, továbbá CU. F. 26. Rote Nr. 531. Subd. 1. 96/1777. júl. fol. 77.

¹⁶⁹ Civ. F. 1. 1753. dec. 30.

¹⁷⁰ Késmárkra vonatkozólag: Civ. F. 1. 1754. febr. 19.

Kassára " Civ. F. 6. 1757. febr. 28.

Szatmárnémetire " Civ. F. 6. 1757. febr. 7.

Bártfára " Civ. F. 6. 1757. jan. 7.

a városi erdők, elsősorban a kitermelt fa, lehetőséget biztosít erdőben gazdag városok számára adósságuk kifizetésére. A Kamara ezért állandó figyelemmel kísérte a városi erdők helyzetét, az azokban folyó fakitermelést és fagazdálkodást. Gondoskodott a Kamara arról is, hogy a kitermelt fa helyébe facsemetéket telepítsenek.¹⁷¹

Városi tanácsosok, polgárok legtöbb városunkban a városi erdőből fát kaptak. A bécsi Udvari Kamara rendelete szerint a polgároknak a fáért térítést kellett fizetniük. E felett a választott községek gyakoroltak felügyeletet.¹⁷² Városi erdőkben a faizás, makkoltatás csak taxa ellenében volt megengedve. Szokolca város 1756-ban a bécsi Kamarához fordult panasszal, mert egyes polgárok a rendelet ellenére a városi erdőben faizást, makkoltatást űztek. A városi erdőkben makkoltatott sertések után a városok különben alacsony taxát szedtek.¹⁷³

A városi vadászat bevételei igen alacsonyak voltak. Városi erdőben, városi területen a vadászat tilos volt. A bécsi Udvari Kamara instrukciója szerint a városi vadászatot, halászatot bérbe kellett adni.¹⁷⁴ A városi legelőkön szedett legeltetési díjak számbavehető jövedelmet nem hoztak.¹⁷⁵

D) Városok hivatalai működésével kapcsolatos bevételek

Városaink összbevételeinek 3,39%-a származott hivatali működéssel kapcsolatos díjakból. Legtöbb városban a tanácsosok a hivatali díjakat magánjövödelműkként fogták fel, így ezekről a díjakról képünk nincsen.¹⁷⁶

Büntetéspénzekből városaink összbevételük 1,12%-át vették be. Ennek az alacsony bevételnek kétségtelen oka az volt, hogy a tanácsok háziszámadásaikban a Kamarának hamis adatokat; pénzbüntetés helyett börtön- vagy testi büntetéseket jelentettek. A bécsi Udvari Kamara hiába próbálkozott elérni, hogy a tanácsok a bevett büntetéspénzeket maradéktalanul a házipénztárukba vételezzék be.¹⁷⁷ Telekkönyvi díjakat (2,27%) minden városunk szedett, a városi számadásokban ennek ellenére csak néhány helyen szerepel. Pestnek 1746-ban 700.—ft (5,0%), Budának 1772-ben 10,236,15 ft (24,63%), Székesfehérvárnak 1773-ban 582,25 ft (1,94%) bevétele volt telekkönyvi díjakból. Az egyes városokban mutatkozó magas telekkönyvi bevételek arra engednek következtetni, hogy szabad királyi városainknak jelentős telekkönyv-bevételeik lehettek, melyeket sohasem számoltak el. A bécsi Udvari Kamara, a büntetéspénzekkel kapcsolatban mondottakkal ellentétben, nem követelte a városi telekkönyvi bevételek helyes elszámolását.

¹⁷¹ CU. F. 20. Rote Nr. 456. 16/1769. máj. 3. fol. 164—168. *Eckhart Ferenc* hívja fel a figyelmet (A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon Mária Terézia korában, Bpest. 1922. 33. l.) arra, hogy korszakunkban kezdődött az erdők állami védelme, született meg az első erdőrendtartás.

¹⁷² CU. F. 26. Rote Nr. 530. Subd. 1. 129/1777. máj. fol. 344—350, továbbá uo. Rote Nr. 531. Subd. 1. 12/1777. aug. fol. 185—189v. Normal-resolutiones, B. köt. I. rész, 5—14. l.

¹⁷³ Civ. F. 4. 1756. jún. 10. továbbá uo. F. 8. 1758. nov. 13. — CU. F. 26. Rote Nr. 509. Subd. 7. fol. 3. köv.

¹⁷⁴ Civ. F. 8. 1758. aug. 14. továbbá HU. Protokoll 1760. okt. 20. fol. 391v.

¹⁷⁵ HU. Rote Nr. 873. 1757. nov. 20. fol. 604—620.

¹⁷⁶ A városokban szedett bírói díjak jegyzékét (Schema taxarum) lásd: Történeti statisztikai Évkönyv, 1961—62 (Bpest. 1962) 281—282. l.

¹⁷⁷ HU. Rote Nr. 805. 1747. máj. 5. fol. 145—149, továbbá Civ. F. 1. 1753. ápr. 6.; CU. F. 26. Rote Nr. 531. Subd. 1. 12/1777. aug. fol. 129—129v.

E) *Egyéb, rendkívüli bevételek*

Jövedelmük 11,60%-át számolták el városaink „rendkívüli” címszó alatt. E rovaton belül találkozunk fuvarból, kártérítésekből, rendkívüli díjakból, nyomdákban, gyógyszer-tárakból, bányákból származó bevételekkel. A rendkívüli bevételek magas aránya arra utal, hogy a városi számadások egységes vezetésére irányuló törekvés nem járt sikerrel, illetve, hogy az egységes elvek bevezetése után is több megoldatlan kérdés maradt, ami a bevételek rendszerezésében zavart okozott. Rendkívüli bevételek közé vételezték be egyes városok a városban lakó nemesek, egyházi személyek szabad házai utáni megváltási díjakat. Pozsony város 1696—1739 között 22,473.—ft-ot, Nagyszombat 1728—1745 között 10,700.—ft-ot vett be soronkívül ezen a címen.¹⁷⁸ Ugyancsak soronkívül vételezték be városaink a járványok, tűzkár, árvíz alkalmából kapott pénzeket. Ez ellen a bécsi Udvari Kamara sem emelt kifogást.¹⁷⁹

A rendkívüli bevételek között szerepelnek a városi nyomdák- és gyógyszer-tárakból beszedett pénzek is. Városi nyomdákban a Helytartótanács cenzúrája nélkül semmit sem lehetett kinyomtatni. Különösen tiltották uralkodói, egyházi határozatot bíráló, „hiú történetecskékkal” foglalkozó íráskönyvtatását.¹⁸⁰ Városi gyógyszer-tárak fenntartása és felügyelete az 1770-es évekig teljesen a városi tanácsok kezében volt. Mivel ez egészen új terület volt, melyet korábbi utasítások nem kötöttek, kedvező behatolási lehetőséget jelentett a központi hatalom számára. Az 1770-es évektől egyre több rendelet szabályozta a városi gyógyszer-tárak kezelését, az ott őrzött gyógyszerek felülvizsgálását. 1777-től kezdve a városoktól vizsgázott, esküt tett patikus alkalmazását követték meg.¹⁸¹

A rendkívüli jövedelmek között kell beszélünk — a korábbi korszakban fontos bevételi forrást jelentő — városi kezelésben levő bányák bevételeiről. A városi kezelésben levő bányákról kevés adat maradt fenn, mivel korszakunkra a legtöbb, korábban bányával rendelkező város eladta bányáját. A rendelkezésre álló adatok a városi bányák rossz gazdálkodásáról beszélnek. 1774-ben uralkodói leirat róta meg Selmechányát, 1775-ben Kőrmechányát a bánya elhanyagolása miatt. 1776-ban vizsgálták felül a kassai városi vashámor bevételeit, mely a városnak csak jelentéktelen hasznot hozott. 1777-ben bécsi udvari kamarai határozat vette el Libetbányától ráfizetéssel dolgozó két bányáját.¹⁸²

Mivel saját kezelésükben levő bányáikból csekély bevételük volt, városaink legalább a területükön fekvő királyi bányákból, azok munkásaiból igye-

¹⁷⁸ Civ. F. 9. 1759. máj. 18. továbbá uo. F. 10. 1760. ápr. 11.

¹⁷⁹ Civ. F. 9. 1758. jan. 10. továbbá CU. F. 26. Rote Nr. 510. Subd. 3. 102/1760. fol. 98. köv.

¹⁸⁰ CU. F. 26. Rote Nr. 517. Subd. 3. 67/1774. jan. fol. 13. köv. „Különösen a kalendáriumokra kell ügyelni — mondja a rendelet —, mert ezekben kerülnek hiú dolgok kinyomásra.” A debreceni városi nyomda bevétel-kiadását közli: *Benda—Irinyi*; i. m. 315—316. l.

¹⁸¹ CU. F. 26. Rote Nr. 531. Subd. 1. 12/1777. aug. fol. 115—115v. továbbá uo. Rote Nr. 525 Subd. 3. 105/1775. okt. fol. 12.

¹⁸² Selmechányára vonatkozólag: CU. F. 26. Rote Nr. 522. Subd. 4. 35/1774. okt. fol. 3. köv. — Kőrmechányára vonatkozólag: uo. Rote Nr. 525. Subd. 2. 99/1775. júl. fol. 388. köv. — Kassára vonatkozólag: uo. Rote Nr. 527. Subd. 4. 146/1776. márc. fol. 131v. közös jkv. II. 17. — Libetbányára vonatkozólag: uo. Rote Nr. 530. Subd. 2. 77/1777. máj. fol. 95—99.

keztek hasznot húzni. A városok igyekeztek a bányák közelében kocsmákat, bor- és serméréseket, esetleg serfőzőházat létesíteni. 1741-ben Besztercebánya adott be kérelmet az elővárosban levő olvasztókemence mellé vendéglő építésére. 1776-ban engedélyezte a bécsi Udvari Kamara Kassa városnak a háromi vaskalapács mellé serfőzőház építését.¹⁸³

A tanulmány második részét a Századok következő számában közöljük.

¹⁸³ Besztercebányára lásd: HU. Protokoll E, 1741. jan 24. fol. 11v. — Kassára lásd: CU. F. 26. Rote Nr. 528. Subd. 4. 176/1776. aug. fol. 2. közös jkv. aug. 16. A városi bevételek megoszlása tehát a következő volt:

I. Regálé jövedelmek	48,27%
II. Kamatozó tőkéből	18,45%
III. Földbirtokból	18,17%
IV. Hivatali működésből	3,39%
V. Egyéb bevételek	11,60%

Sipos Péter:

Az Imrédy-kormány megalakulásának történetéről

I

Gömbös Gyula terhes örökséget hagyott utódjára, Darányi Kálmánra. Kísérlete, amely az alapjában konzervatív-ellenforradalmi, egyúttal fasiszta elemekkel átszőtt bethleni rendszert totális fasiszta diktatúrává formálta volna át, megbolygatta a nagyburzsoázia, a nagybirtokos osztály és a közép-birtokosi-katonatiszti-államhivatalnokai csoport között a húszas években kialakult szövetséget. A gazdasági válság nyomában járó belső feszültség egyfelől, a hitleri „Machtergreifung” másfelől, a belpolitikai élet előterébe emelte az „úri középosztályt”, amely, bár részesedett a hatalomból a bethleni rezsimben is, nem birtokolt sem a gazdasági, sem a politikai életben igényeinek megfelelő pozíciókat. A harmincas évek elején kialakult helyzet azonban új lehetőségeket ígért a hatalmi viszonyok hagyományos elosztásának megváltoztatására. A gömbösi elképzelések egyik lényeges alkotóeleme éppen ezen friss lehetőségek mielőbbi realizálására irányult, s így a következő években az uralkodó osztályok vetélkedésének fő területévé az ún. „örségváltás” kérdése vált.

A Darányi-kormány rendeltetése az volt, hogy a hatalmon levő erők belső ellentéteit olyan eszközökkel oldja meg, amelyek újra konszolidálják az ellenforradalmi rendszer konzervatív formáját a már bennerejlő fasiszta vonások lényegesebb felerősítése *nélkül*, s ami ezzel nagyjából egyértelmű, nem okoznak jelentősebb eltolódást az adott hatalmi viszonyokban. Azonban 1936–37-ben nemcsak belső okok folytán nem lehetett változatlanul az 1932-ben felfüggesztett politikát folytatni, hanem azért sem, mert Darányi már egészen más Európát talált maga körül, mint annak idején Gömbös.

1934 és 1937 között egy második diplomáciai forradalom figyelhető meg Európában, amelynek lényege az volt, hogy Németország, amely 1934-ben még gyenge és úgyszólván elszigetelt, három évvel később a kontinens legjelentékenyebb hatalmává vált, míg időközben Franciaország katonai tekintélye komoly mértékben devalválódott és szövetségi rendszere közel állott az összeomláshoz.¹ A nyugati demokráciák bűnös tétlenségét számos ismert tény jelezte ebben az időszakban.² Befolyásos politikusok, különösen Angliában (a Cliveden-klikk!) mint a fasiszmus szimpatizánsai léptek a nemzetközi nyilvánosság elé. Mély benyomást gyakoroltak a kortársakra a spanyol polgárháború fejleményei is, amelyek az európai fasiszmus erejét és a demokratikus hatalmak tehetetlenségét szinte egy elektromos villanó erejével világították meg. Német támogatással – hasonlóan valamennyi európai államhoz –

¹ Vö. *John A. Lukacs*: *The Great Powers and Eastern Europe*. Henry Regnery Company. 1953. 36. és köv. l.

² Utalhatunk itt pl. az Olaszország elleni szankciókról való lemondásra, a békeszerződést nyíltan megszegő Németország büntetlenségére.

Délkelet-Európában is sorra alakultak a fasiszta szervezetek, amelyek mind jelentékenyebb energiával működtek, s ez általános jobbratulódást eredményezett a szomszédos országokban.³

A politikai irányvonal módosítását a hazai erőviszonyok megváltozása is kívánatosá tette. Az 1935-ös választások nyomán átalakult a kormánypárt összetétele. Horthy a házfelosztási kéziratral és a nyíltszavazásos választás lehetővé tételével „... fegyvert adott Gömbösnek, hogy ne csak a hadseregben, hanem a törvényhozásban is elhelyezhesse saját embereit... Így sikerült felrobbantani a megelőző másfél évtized kormányzati politikájának parlamenti bázisát, az egységes pártot, és behozni olyan elemeket, amelyek készséges hirdetői és támogatói voltak minden szélsőséges és romboló (jobboldali — S.P.) irányzatnak...⁴ Bár a párt egyik része — kb. egynegyede — inkább Bethlen, mint Gömbös híve volt, a többséget a fasiszta irányú „reformpolitikával” már korábban is rokonszenvező „agrárcsoport” és a kb. nyolcvan „homo novus” alkotta.⁵ Ez utóbbiak — zömmel volt köztisztviselők és katonatisztek —, akik az „örésgváltás”-ban leginkább érdekelt réteget képviselték, a gömbösi eszmék legerőszakosabb, legharsányabb követői voltak, a képviselőház hirhadt „viharsarka”.

Persze ezek a nagy egységek még további mozaikokra tördelhetők. A konzervatív, avagy közkeletű nevén „csákyás irányzat”, amely a nagybuzsoázia és a nagybirtokos osztály⁶ politikai képviselőit tekintve, néhány nagyiparosból⁷ és Bethlen átmentett híveiből állott.

Meglehetősen heterogén összetételű volt az ún. „pannonista” csoport,⁸ amelyben a párt centrumának legaktívabb elemei gyülekeztek. Ez a frakció főként a városi úri középrétegekre támaszkodott.

Létszámában legerősebb az ún. „agrárcsoport” volt, Bárczay Ferenccel az élén. Tagjai mind társadalmi helyzetüket, mind szemléletüket tekintve a 200–1000 holdas középbirtokos kategória reprezentánsai. A frakció legaktívabb és legszélsőségesebb elemei a „Cs”, majd később „Serma” csoport néven ismert kislétszámú, de tömör és befolyásos magot alkották. Vezetőjük Mecsér András nyugalmazott huszártiszt volt, aki keveset szerepelt a széles nyilvánosság előtt, de mint a nemetek elsőszámú bizalmi embere annál aktívabban működött a kulisszák mögött.⁹

Az agrárcsoport — különösen Mecsérék — politikai felfogása nem állott messze a párt szélső jobbszárnyától, amelynek legnevezetesebb tagjai Marton Béla, Baross János és Sztranyavszky Sándor voltak. Ez egy meglehetősen laza, széthúzó csoportosulás, mert egyikük sem volt hajlandó a másikat vezér-

³ Szlovákiában a Hlinka-párt, Horvátországban az usztasák, Bulgáriában a Cankov-csoport, Romániában a Vaszgárda.

⁴ O. L. R./226/1289 Rassay Károly feljegyzései 37. l.

⁵ Vö. C. A. Macartney: October fifteenth. A History of Modern Hungary. Edinburgh. 1956. I. köt. 130. l.

⁶ Meg kell jegyeznünk, hogy a mágnások zöme inkább a legitimista keresztény-pártot támogatta.

⁷ Biró Pál, Fellner Pál, Knob Sándor, Szurday Róbert stb.

⁸ O. L. B. M. VII. res. 1937—6 sz.; nevét a tagok állandó találkozó- és vacsorázó helyéről, a Pannonia-szálló étterméről kapta.

⁹ A „Cs-csoport” név abból a furcsa véletlenből ered, hogy a csoport több tagjának nevében szerepel a cs betű. A „SERMA”-csoport nevet akkor kapták, amikor az egyik vezető személyiség, Jurcsek Béla, a Sertés- és Marhakereskedők Egyesületének elnöke lett. Ide tartoztak még az említetteken kívül Kölcsey István, Mocsáry Dániel, és Csicsery-Rónay István.

ként elismerni.¹⁰ Társadalmilag elsősorban ők képviselték a NEP-en belül a katonatiszti-hivatalnoki rétegek politikai nézeteit. A kormánypárt sajátos vonása tehát az, hogy *balszárnnyról még viszonylagos értelemben sem beszélhetünk*, hiszen a bethlenista szárnyal kapcsolatban, bár ez szembenállott a szélsőjobbal, különösen hangzana ez a fogalom. A kormánypárt frakcióival összefüggésben arra is rá kell mutatnunk, hogy helyzetük, viszonyuk és összetételük korántsem olyan statikus, mint a fenti nagyon vázlatos kép, mert a csoportok összetételében állandó hullámzás, cserélődés figyelhető meg, csupán a nagy kontúrok tartósak.

Gömbös „vezér” elhunytá után a NEP szélsőjobboldalának pozíciói jelentősen meggyengültek, ezért új politikai taktikához folyamodott. „Amilyen mértékben csökken a »felülről« várt fajvédő őrségváltás reménye, olyan mértékben aktivizálódnak és fordulnak ezek a katonatiszti-államhivatalnoki rétegek kifelé és lefelé, hogy »alulról« harcolják ki a diktatúrát.”¹¹ Darányi hallgatólagos támogatásával és a NEP szélsőséges elemeinek vezetésével megélné a korábban tetszhalott TESz és a MOVE tevékenysége. A TESz-en belül — a miniszterelnök „lojalitása” ellenére — erőteljes kormányellenes politikai kampány kezdődött.¹² Még veszedelmesebb volt a MOVE tevékenysége, amely a Gömböstől kapott tizezer fegyver birtokában katonai jellegű kiképzésben részesítette tagjait a lövészegek keretében.¹³

Mindez 1937 elejére rendkívül feszült hangulatot teremtett az országban. „Az ellenforradalom első éveinek szelleme kísért... a szélsőjobboldalnak a jobboldali uralom úgy látszik nem imponál”¹⁴ — állapította meg a Népszava. A szélsőjobboldal ellentámadása 1937 március elején érte el tetőpontját, amikor híre járt, hogy a Marton-csoport a MOVE felhasználásával és német támogatással „Marcia su Budapest”-et tervez. Az ún. Move-puccs története megfelelő források híján mind ez ideig még nem tisztázódott; ami határozottan állítható, az a kormánypárt szélsőjobboldalának harca a Gömbös-rezsim örökiségének átmentéséért. Feltehető az is, hogy *puccsal* tartották lehetségesnek egy totális fasiszta rezsim megvalósítását, mert ahhoz, hogy céljukat törvényes úton valósítsák meg, gyengének érezték magukat.

Az ellenzék egységes tiltakozása, másrészt a kormánypárt „alkotmányvédő” csoportjainak fellépése nyomán a szélsőjobboldal átmenetileg visszavonulásra kényszerült.¹⁵

Miután a „Gömbös-árvák” saját pártjukon belül vereséget szenvedtek, egyre nagyobb figyelmet fordítottak a különböző nyilas mozgalmakra, amelyek alsóbb társadalmi rétegeket képviseltek ugyan, de ideológiájuk és célkitűzéseik a Martonék által képviselt erők érdekeinek is megfeleltek. „Szatmár-Bereg megyében a Mecser-féle NEP szellem folytán nincs szükség nyilas mozga-

¹⁰ Vö. *Macartney*: i. m. I. köt. 130. l.

¹¹ *Lackó Miklós*: A magyarországi nyilas-mozgalom történetéhez. Századok 1963. 799. l.

¹² *Macartney*: i. m. I. köt. 181. l. A szerző Baross János személyes közlésére hivatkozik.

¹³ Uo.

¹⁴ Népszava, 1937. márc. 7.

¹⁵ Róder hadügyminiszter elkoboztatta a MOVE fegyvereit; Baross lemondott a TESz elnökségéről; eltávozott helyéről Ferenczy budapesti főkapitány; 1937. ápr. 15-én őrizetbe vették Szálasit, a következő napon hivatalosan feloszlatták a Nemzeti Akarat Pártját.

lomra”¹⁶ — jelentik vidékről, rámutatva az előbb említett konvergenciára a nyilaspártok, valamint a kormánypárti szélsőségesek között. Martonék tavaszi kudarcukból azt a tanulságot vonták le, hogy szélesebb bázisra kell építeniök a gömbösi politika restaurálására irányuló terveiket a „csákyásokkal” szemben. „A kispolgárság és proletariátus hangulata városban és falun a harmincas évek közepére elkerülhetetlenül sok szociális feszítő erővel is telítődik.”¹⁷ Ez lehetőséget nyújtott a tömegek indulatainak felhasználására egy fasiszta jellegű, sok demagóg elem mellett az „örségváltást” mint az úri szélsőjobb alapvető célkitűzését is tartalmazó reformprogram érdekében. Az elégedetlenséggel párosult széleskörű politikai felélénkülés nemcsak lehetővé, hanem *szükségessé* is tette a jobboldali radikalizálódás támogatását, mert „... ha Magyarországon ma bármi ok következtében teljesen megszűnne a jobboldali szervezkedés, napok alatt erősödne meg félelmetesen a baloldal, a szociáldemokrácia szélsőséges szárnya, mert a politikai aktivitás kora sohasem terel tömegeket középre...¹⁸ — szögezte le Rajniss, helyesen érzékelve a vagyonos osztályok ösztönös irtózását *bármilyen* tömegmozgalomtól.

Az úri szélsőjobboldal tehát kettős lélekkel tekint a nyilaskeresztes szervezetekre — szívesen megnvergelné őket saját céljai érdekében, de féli is gátlástalan demagógiájukat és különösen kifogásolja erőszakos módszereiket. A nyilasmozgalom adott állapotában nem is volt alkalmas a vele kapcsolatos elképzelések megoldására. Megvalósíthatatlan és mégis sürgős feladatnak tűnt a szétforgácsolttság felszámolása.¹⁹ A probléma súlyos voltát maguk a nyilasok is látták. „Tele vagyunk szervezetekkel. Tele vagyunk felkelő szabad csapatokkal, de ettől a jobboldali anarchiától nem fél a baloldal” — szomorkodik egyik orgániumuk. „A tömémentelen jobboldali program, a rengeteg frakció... azt bizonyítják, hogy beteges személyi aspirációk uralkodnak a tömeget vezérlő gondolat fölött.”²⁰

A megoldás mindezen ellentmondásokra és bajokra kézenfekvőnek tűnt — a nyilasmozgalmak egyesüljenek egy olyan politikus irányítása alatt, aki az „úrifasiszták” soraiból kerül ki, de személye elfogadható a „népi” elemek számára is.²¹ Ez egyúttal nyugvópontra juttatná a magyarországi szélsőjobboldali mozgalmon belül a guvernementális és a puccsista szárny között már a húszas években megfigyelhető ellentétet. Bár az a törekvés, hogy az esetleges egyesülés után Mecsér töltse be a „vezéri” posztot,²² számos, itt nem részletezhető ok miatt nem valósult meg, a Marton—Mecsér-klikk és a nyilasok jó nexusa továbbra is fennállott.

¹⁶ Párttörténeti Intézet, Archivum (a továbbiakban PIA.) SzDP titkárság vidéki levelezés Debrecen „1938—44”.

¹⁷ *Lackó Miklós: Vázlat a szélsőjobboldali mozgalmak társadalmi hátteréről Magyarországon az 1930-as években. Történelmi Szemle. 1962. 458. 1.*

¹⁸ Összetartás, 1937. márc. 21.

¹⁹ A nyilas pártok történetét illetőleg ld. részletesebben *Lackó Miklós: Vázlat...*

²⁰ Összetartás, 1937. aug. 29.

²¹ Ricsóy-Uhlarik Béla, a fajvédő Békés megyei főispán szerint „... a jelenleg még kialakulatlan és közösen gomolygó világnézeti hullám *szellemileg és erkölcsileg értékes vezetőik* kezében ... egy hatalmas arányú konstruktív nemzeti mozgalom céljai szolgálatába volna beállítható” (kiemelés tőlem — S. P.). O. L. BM. VII. res. 1937—6—4007 (26—27).

²² „Újabban a nemzeti szocialisták csoportjai ... Mecsér András országgyűlési képviselő felé húzódnak. Szívesen látnák a nacionalista mozgalmak vezetőjéül.” O. L. BM. VII. res. 1937 sz. n.

A Darányi-kormány célja az volt, hogy a különböző árnyalatok között lavírozva, a kormánypárton belüli érdes felületeket simítgatva és a közös gömbösi örökség összekapcsoló erejét hangoztatva, biztosítsa valamennyi NEP-frakció támogatását. 1937 augusztusában a párt centrumát alkotó kb. 40 képviselő megállapodott abban, hogy memorandumot nyújtanak át a kormányfőnek, amelyben lojalitásukat fejezik ki politikája iránt, de intézkedéseket kérnek tőle a párton belüli és az azon kívülálló szélsőjobboldal szoros kapcsolatainak felszámolása érdekében.²³ A jelentékeny erőt képviselő agrár-csoport azonban nem támogatta ezt az akciót. Darányi maga sem kívánta az „alkotmányos jobboldal” eleve mérsékelt eréllyel képviselt óhajait teljesíteni. A választójogi törvényjavaslat közelgő parlamenti tárgyalására és a novemberi németországi látogatásra hivatkozva, amelyek kívánatossá tették a párt egységének legalábbis külsőleges deklarációját, sikerült leszerelnie a centrumot.²⁴ A NEP-en túlmenően a kormány a kereszténypárt támogatását is élvezte, a baloldali ellenzéki pártokkal pedig Treuga Deit-t létesített.²⁵ Darányi taktikája, amelynek szerves része volt az is, hogy következetesen kitért a határozott állásfoglalás elől,²⁶ 1937–38 fordulójáig többé-kevésbé eredményesnek bizonyult, és a kormány helyzete megszilárdult.

1937 őszén Hitler további, minden eddiginél értékesebb diplomáciai győzelmeket könyvelhetett el — hadd utaljunk csupán Olaszország csatlakozására az Antikomintern-paktumhoz és lemondására a „Wacht am Brenner” politikájáról, továbbá Halifax angol külügyminiszter berlini látogatására. Az új esztendő elején a náci párt „gleichschoaltolta” az eddig még majdnem érintetlenül maradt had- és külügyet, urbi et orbi demonstrálva ezzel azt, hogy a „német probléma erőszakos megoldására”²⁷ már a közeljövőben agresszív kísérletek várhatók. Magyarországon különösen élénken figyelték az Ausztriával kapcsolatos német pozíciók megerősödését, amely szemléletesen realizálódott az 1938. február 12-i berchtesgadeni megegyezésben.²⁸

Az európai hatalmi erőviszonyok megváltozása nyomán, az 1937 novemberi berlini látogatást követően „Darányiék . . . hajlandóak mutatkoztak a Csehszlovákia elleni támadásban való együttműködésre és ennek közös katonai előkészítését is vállalták . . . mindinkább a már Gömbös által meghirdetett egyértelmű német orientáció kerekedett felül . . .”²⁹

A magyar belpolitikai élet érzékenyen és sebesen reagált az új külpolitikai fejleményekre. Ezerkilencszázharmincyolc két név jegyében kezdődött. Szilveszter éjjelén kb. százezer röpcédula hirdetett egyetlen sztereotíp jelszót a fővárosban: „1938 Szálasi!”,³⁰ Darányi miniszterelnök pedig kijelentette

²³ Népszava, 1937. aug. 19.

²⁴ Uo.

²⁵ Vö. *Macartney*: i. m. 183. l.

²⁶ „Darányi idején az ország maga fölött nem a felelős kezét érezte, hanem ismeretlen erők által irányított kiismerhetetlen egyéniséget, aki mindenkit meghallgatott, és örökké tárgyalt, de előre elkészített beszédein kívül soha saját véleményét nem hallatta.” O. L. Kozma iratok 9. cs. Adatgyűjtemény 1938. II. Napló 1938. jún. 16.—júl. 20. „A csendet teremtő és csendet ígérő Darányi maga lett a csend és a rejtelmes hallgatás emberévé” — olvashatjuk a Népszava 1937. szept. 10.-i számában.

²⁷ Vö. *Shirer*: *The Fall and Rise of the Third Reich*. London. 1961. 320. l.

²⁸ A Hitler—Schuschnigg megállapodás részletes elemzését ld. *Kerekes Lajos*: *Anschluss 1938*. Bpest. 1963. 304. l.

²⁹ *Ádám Magda*: *Magyarország és a kisantant felbomlása* (kézirat).

³⁰ PIA. csjő 1938. jan. 7.

újévi rádiószózatában: „Az 1938-as esztendő Szent István éve. Az ő emlékének szenteli a magyar állam és a magyar nemzet.”³¹ Milyen különös ez így egymás mellett — az országszervező nagy király és egy mániákus nyugdíjazott vezérkari őrnagy. A két név meghatározott társadalmi erők és eszmék jelképe, azonban István mítosz volt, míg Szálasi valóság; Istvánról a hivatalos történetírás olyan képet alakított ki, míg Szálasi önmaga fejti ki nézeteit, amelyek fölöttébb zavarosak ugyan, de éppen ezért lehetőséget nyújtottak számos embernek arra, hogy a ködös elképzeléseket szabadon értelmezve önmagát nagy politikusnak képzelje, következképpen István nevét — erőszakot téve a történelmen — a status quo hívei írták zászlajukra, míg Szálasi neve az „örségváltás” apostolainak csatakiáltása lett. A szakadék ugyan a két tábor között korántsem volt olyan mély, mint azt egyes megnyilatkozások révén gondolhatnók, s ha a revíziós álmok valóráváltását célzó közös külpolitikai törekvéseket egy híd pilléreinek tekintjük, akkor felépítménye minden bizonnyal azokból a zsiros szinekurákból készült, amelyeket az uralkodó elit az úri „középosztály” megbékítésére szánt. A részesedés mértéke mégis olyan lényeges kérdés volt, amelynek minél kedvezőbb, lehetőleg totális megoldásáért, felhasználva a kedvező nemzetközi konjunktúrát, érdemesnek tűnt ismét a harci ösvényre lépni.

Az úri szélsőjobb 1938 elején újból támadásba lendült, de összehasonlíthatatlanul kedvezőbb esélyekkel, mint egy esztendővel korábban, tehát aktivitása most lényegesen gyümölcsözőbbnek bizonyult. Saját győzelmeként könyvelhette el a Pest megyei alispánválasztás országos konsternációt keltő eredményét, Endre László az ország első megyéje élére kerülését! Túlmenően azon, hogy milyen jelentékeny hatalmi pozíció került ily módon szélsőséges fasiszta kezekbe, különösen nyugtalanítóak voltak az esemény bizonyos külső körülményei. Nyilvánvaló volt, hogy Endre megválasztása nemcsak az eredmény kihirdetésekor a Városháza erkélyén zajosan tapsoló Sztranyavszkynak és elvbarátainak köszönhető, hanem azért elsősorban Darányi volt a felelős, hiszen szükség esetén biztosítani lehetett volna a hivatalos jelölt, Szapáry Lajos volt baranyai főispán győzelmét. A törvényhatóság kormánypárti tagjainak zöme Endrére szavazott, tanúságot téve arról, hogy a „történelmi középosztály” is mindinkább vonzónak véli a nyilasok platformját.³² „A kormány kétszínű játéka vezetett a vasárnapi alispánválasztás eredményéhez” — állapítja meg a Népszava. „A kormány részéről színvallás csak szólamokban történt, nem tettekben. A tettekben való színvallást rábizta a közigazgatásra és megelégedett azzal, hogy a szélsőjobboldal úgy ünnepelje, mint a maga kormányát, a polgári ellenzék pedig belekapaszkodjék a hiányzó horogkeresztes színvallásba, . . . el nem mondott állásfoglalásokból merítse azt, . . . hogy . . . Darányi az adott helyzetben a kisebbik rossz.”³³

Alig egy hónap múltán, mintha csak bizonyítani kívánta volna a fentiek igaz voltát, a miniszterelnök támogatásával újabb tisztség került most már magában a NEP-ben a szélsőjobboldal birtokába. Ivády Béla, aki a „Gömbös árvák” befolyásának ellensúlyozására került a párt elnöki székébe, s aki személyében a centrum felé hajlott, 1938 január elején lemondott, formailag egészségi okokra hivatkozva, valójában pedig azért, mert „. . .különösen

³¹ Függetlenség, 1938. jan. 1.

³² Népszava, 1938. jan. 12.

³³ Uo. 1938. jan. 13.

a szélsőjobboldali csoporttal szemben nem vihette győzelemre álláspontját és egyébként is felőrlődött ereje a különböző pártcsoportok egymás ellen vívott küzdelmeiben”.³⁴ Az utódlás kérdése nem volt egyszerűen megoldható, mert a NEP-en belülekör még bizonyos „hintázó egyensúly” figyelhető meg, amely külsőleg is a stabilitás látszatát keltette. „... egyik csoport sem elég erős jelenleg a NEP-ben tervei keresztülvitelére és akarata érvényesítésére, de elég erős ahhoz, hogy megakadályozza a másik csoport céljainak elérését.”³⁵ Ennek megfelelően minden frakciónak megvolt a maga jelöltje Ivády helyére — a „csáklyások”-nak Zsitvay Tibor, a centrumnak Pesthy Pál, a jobbszárnyak Hóman Bálint vagy Tasnády-Nagy András, a szélsőjobboldalnak Krudy Ferenc.³⁶ Darányi végül — ti. Hóman nem kívánt a miniszteri tárcájától megválni — Tasnády-Nagy mellett döntött, akit Martonék is szívesen fogadtak és február 3-án egyhangúlag meg is választottak a kormánypárt elnökévé. Bár önmagában véve ez a pozíció nem testesített meg számottevő hatalmat, Tasnády-Nagy győzelme mégis fontos mérőföldkő a NEP történetében, mert ekkor kezdődött a „hintázó egyensúly” oly erős kilendülése a jobboldal felé, hogy az ideiglenes stabilitás már nem is állott többé helyre. Egyben ismét kifejezésre jutott az, hogy Darányi, valamint az úri szélsőjobb között egyre szorosabb nexus szövődött, amely azt eredményezte hogy „... miniszterelnöksége alatt nem ő, hanem a pártnak titkosan megszervezett része kormányozott... Darányi a miniszterelnökségi felelősség látszatával exponense volt egy valójában felelőtlen titkos energiának”.³⁷

A nyilasmozgalommal kapcsolatban néhány kétes értékű megfélemező célzatú intézkedésre szánta el magát, hogy megnyugtassa azokat a nagytőkés köröket, amelyek támogatása nélkül a tervbevett fegyverkezés megvalósíthatatlannak tűnt. Felkérte Széll belügyminisztert, „... hogy az izgató tartalmú röpiratok kiadásával és terjesztésével szemben a legerélyesebb intézkedések most már haladéktalanul tétessenek meg”.³⁸ Február 21-én a kormány betiltotta a Magyar Nemzetiszocialista Pártot és Szálasit rendőri felügyelet alá helyezte. Ezzel egyidejűleg azonban, mintegy paralizálva saját fellépésének értékét, új céger alatt engedélyezte a mozgalom további működését. A kormánypárt jobboldali csoportjai még ezzel sem elégedtek meg, és akciót indítottak Szálasit rendőri felügyeletének megszüntetése érdekében. Bárczay Ferenc vezetésével, aki interpellálni is óhajtott ez ügyben, 16 képviselő kereste fel Darányit és Széllt, akik meg is nyugtatták őket. Valóban nem volt okuk az aggodalomra, mert a csendőrség már néhány hét múltán nagy érdeklődésről számolhatott be az újdonsült Hungarista Mozgalom iránt.³⁹

Időközben megmozdult a tisztikar is, az úri középosztály azon rétege, amelynek jelentősége az adott nemzetközi helyzetben hatékonyan megnövekedett. A különítményes idők után a tisztiek szerepe a magyar politikai életben erősen mérséklődött, majd Gömbös idejében, főként a vezérkari képzésük, ismét előtérbe kerültek, mint legmegbízhatóbb hívei és politikájának legmegbecsültebb végrehajtó közegei. Ő a vezérkariakat úgy tekintette, mint

³⁴ Ujság, 1938. jan. 20.

³⁵ Magyarság, 1938. jan. 23.

³⁶ Ujság, 1938. jan. 20–21.

³⁷ O. L. Kozma iratok 9. cs. Adatgyűjtemény 1938. II. Napló 1938. jún. 16. — júl. 20.

³⁸ O. L. Minisztertanácsi jegyzőkönyv. 1938. febr. 4.

³⁹ PIA. csjő 1938. ápr. 16.

az államvezetés legfontosabb funkcionáriusait, akikkel nagyban számol.⁴⁰ Érthető, hogy ezek után a tisztikar berkeiben hallatlan politikai ambíciók kezdtek ébredni, hiszen itt volt az eleven példa — maga Gömbös, aki egyszerű vezérkari századosból emelkedett Magyarország miniszterelnöki méltóságába. A tiszteket most már nem is érdekelték különösebben a haditudomány szakkérdései, mert helyüket a politikai problémák foglalták el. A katonai hivatástudat másodsorba szorult, „országmentő gondolatok” léptek a helyébe.⁴¹

A tiszték különösen a fegyverkezés hiányosságai és korszerűtlensége miatt voltak elégedetlenek. A trianoni békeszerződésben engedélyezett hadsereg szűk keretei nem biztosítottak számukra előrehaladási lehetőségeket. Már pályájuk kezdetén kiszámíthatták, hogy évtizedek múltán legfeljebb őrnagyként vonulhatnak majd nyugdíjba . . . A harmincas évek második felében mind gyakrabban vezényeltek tiszteket, elsősorban a vezérkarból, a tengely-államokba tanulmányútra, esetleg iskolára, s ott személyesen tapasztalhatták, hogy a fasiszta diktatúrák következetesen megvalósítják a „vaj helyett ágyút” jelszót, és a hadsereg szükségleteinek kielégítését minden más igény elé helyezik. Hazatérve mindinkább a szélsőjobb felé fordultak és a vezérkaron belül a századosok, őrnagyok, alezredesek legnagyobb része kifejezetten nyilasbarát, de eredményes az agitáció a csapattisztek körében is. A magasabb parancsnokok nem mindegyikének tetszett ugyan a nyilas propaganda harsogó demagógiája, de szinte valamennyien németbarátok lévén, legalábbis eltűrték, ha ugyan nem támogatták. Különösen nagy befolyása volt Rátz Jenő tábornoknak, akit sokan a kor „nagy magyar katonai zsenijének” tekintettek. Rátz 1931—35 között a hadiskola parancsnokaként szoros és zárt klikket nevelt magának, amely fontos beosztásokat kaparintott meg a vezérkaron és a Honvédelmi Minisztériumon belül. Ő lesz a hadsereg „erős embere”, akinek „hazafias szövegeit, erős hadsereget követelő kijelentéseit, hadsereg-reform hangoztatását felkapják és terjesztik”.⁴² Népszerűségét csak növelte közismert barátsága Szálasival és erős vonzódása volt tanítványai nézeteihez, akinek egy beszélgetés során kijelentette: „Őn megalkotja majd az új nemzetet, és én az új hadsereget.”⁴³

Amikor Gömbös 1936 szeptemberében vezérkari főnökké nevezte ki, Rátz úgy érezte, hogy végre lehetőséget kapott elképzelései megvalósítására. Az európai hadseregek előkészületeinek intenzitását tanulmányozva arra a következtetésre jutott, hogy 1940-ben Német- és Olaszországnak kb. kétéves előnye lesz Angliával és Franciaországgal szemben, amit a tengely, ha addig az ellentéteket nem sikerül eliminálni, feltétlenül fegyveres döntés kieroszakolására használ fel. Rátz véleménye szerint Magyarország minden bizonnyal belesodródik az európai háborúba „ . . . földrajzi helyzeténél fogva, de valószínűleg revíziós törekvései realizálása miatt is”. Ezért a vezérkarral részletes tervezetet dolgoztatott ki a hadsereg korszerűsítésére. A fejlesztési program lényege: 21 hadosztályra és 7 hadtestre tagolt 3 hadsereg szervezése, 4 gyorsan mozgó vegyes dandárral, 60 repülőszázaddal és a szükséges hadtest-, hadsereg- és fővezérségi közvetlen alakulatokkal; a hadianyaggyárak termelésének fokozása; jelentős mennyiségű tartaléklőszer készenlétbe helyezése. Mindennek

⁴⁰ Hadtörténeti Intézet Levéltára (a továbbiakban HIL.) 260/2556/z. Kálal Gyula visszaemlékezései.

⁴¹ Uo.

⁴² Uo.

⁴³ *Macartney*: i. m. 107. l.

négy év alatt kell megtörténnie, összesen 1700 millió P. beruházással, amelyből 800 millió jutna a hadsereg egyszeri és első felszerelésére, 400 millió pedig a tartalék hadianyag beszerzését fedezné.⁴⁴

Rácz a javaslatot és indokolását emlékiratba foglalta, amelyet 1937 május elején eljuttatott Róder honvédelmi miniszterhez azzal a kéréssel, hogy terjessze megvitatás végett a kormány elé. A katonai helyzet értékelése mellett a memorandum több belpolitikai kérdést is érintett, amelyek megoldását a vezérkari főnök haladéktalanul szükségesnek ítélte a háborús előkészületek érdekében. Követelte az „egészséges földbirtokreform megvalósítását”, „a nemzeti jövedelem igazságosabb megosztását”, „az ifjúság elhelyezkedési nehézségeinek orvoslását”, „a zsidóság túlsúlyának csökkentését” és „a különféle pártok híveinek egyforma kezelését”.⁴⁵ Rácz kívánságai minden bizonnyal nem pusztán személyes véleményét fejezték ki, hanem a tisztikar politikailag aktív magvának, elsősorban a vezérkarnak a nézeteit is.

Miután Rácz hiába várt a kormány állásfoglalására, lázas türelmetlenségében új emlékiratot készített, amelyet június végén közvetlenül a kormányzónak nyújtott át. A kihallgatáson élőszóval is elmondotta memorandum tartalmát, amellyel Horthy teljes mértékben egyetértett és megígérte, hogy nyomást gyakorol a kormányra a javaslatok sürgős és érdembeli tárgyalása érdekében. November elejéig azonban semmi sem történt. E hó 9-én váratlanul közölték Ráczal a honvédelmi miniszter megbízásából, hogy délután 1/2 5-kor jelenjék meg az államfőnél. A megadott időpontban már a szárnysegédi szobában találta Darányi Kálmánt, Róder Vilmost és Fabinyi Tihamér pénzügyminisztert, valamint Imrédy Bélát, a Magyar Nemzeti Bank elnökét. Róder itt közölte a vezérkari főnökkel, hogy „...Horthy holnap fogad egy zsidó küldöttséget (akkor volt betervezés előtt az első zsidótörvény) és előtte a katonai követelmények pénzügyi vonatkozásait akarja átbeszélni hallani” (sic).

Az értekezleten Fabinyi lényegében elutasította a memorandumban megjelölt összegek kiutalását. Véleménye szerint az ország teherbíró képessége csak annyit enged meg, hogy a rendes évi költségvetésen felül minden második évben száz milliót adjon ki fegyverkezésre. Imrédy ezzel szemben úgy vélte, hogy ez az összeg, sőt még több is, minden évben folyósítható volna. Rácz végül kijelentette, hogy a kormány semmiféle direktívát nem adott neki a hadsereg feladatára vonatkozólag. Kérte Darányit, hogy az emlékiratban megjelölt célt „srófolják vissza a pénzügyi lehetőségek határáig, s akkor ő javaslatot tesz egy kisebb és olcsóbb hadseregére”. Bár a megbeszélés konkrét határozat nélkül ért véget, mégis jelentős szerepe volt a győri program megszületését eredményező folyamatban.

A vezérkar követeléseinek tárgyában a következő hetekben sem történt döntés. A tisztikar felháborodása a huzavona miatt nőttön-nőtt, és még novemberben a vezérkari tisztek egy csoportja memorandumban szólította fel Ráczot arra, hogy „kiáltson ki katonai diktatúrát fasiszta vagy nemzeti szocialista alapon és ők biztosítják az egész honvéd tisztikar támogatását”. A vezérkari főnök nem fogadta el ajánlatukat, sőt 1938. január 2-án benyújtotta lemondását, amelyet Horthy visszautasított. A kormányzó döntésében

⁴⁴ Igazságügyminisztérium Központi Irattára Nb IV. 628—1946—14. Sztójay-per anyaga, Rácz Jenő vallomása.

⁴⁵ A memorandumot és a további fejleményeket ld. Belügyminisztérium Irattára (továbbiakban BMI.) Rácz Jenő vizsgálati anyaga, Rácz vallomása.

feltehetően lényeges szerepet játszott az a körülmény, hogy ugyanebben az időben más irányból is jelzést kapott a tisztikar elégedetlenségéről.

A tisztikar politikailag aktív magva határozott intézkedésekkel le akart számolni, a fegyverkezés külpolitikai akadályai nagyrészt elhárulván, annak vélt vagy valóságos belső gátló tényezőivel is. 1937 végén egy tiszti csoport (a személyek nem ismeretesek) felkereste Soós Károly tábornokot, a szegedi ellenforradalmi kormány volt hadügyminiszterét, aki bejáratos volt Horthyhoz, azzal a kéréssel, hogy tolmácsolja nézeteiket a „Legfelsőbb Hadúrnak”. Miután számos tiszttel tanácskozott, Soós két audiencián, 1938. január 4-én és 7-én egy memorandumot terjesztett a kormányzó elé, amelynek talán legfeltűnőbb vonása az, hogy a kilenc pont egyike sem vonatkozott katonai kérdésekre, hanem egytől-egyig kifejezetten politikai jellegűek voltak.⁴⁶

A tisztikar azt kívánta Horthytól, hogy a választójogi javaslat letárgyalása után nyílt katonai diktatúrát valósítson meg, amely az úri szélsőjobboldal és a nyilasok szövetségére támaszkodnék. Ennek érdekében követelte a gazdasági és kulturális életben az „őrségváltás” folyamatának határozott meggyorsítását, a baloldali erőkkkel való könyörtelen leszámolást és a nyilasok szervezkedési szabadságának biztosítását. A memorandum jelentőségét nem csökkenti az, hogy Horthy elvetette a nyílt diktatúra gondolatát, és hallani sem akart a zöld út biztosításáról Szálasiék számára; így is érdekes dokumentuma a tisztikar politikai plattformjának, s különösen fontos azért is, mert nemcsak a soldateszka, hanem az úri „középosztály” *valamennyi* rétege közös követeléseinek tükré.

Rátz és Soós memorandumainak belpolitikai követelései igen nagy hasonlóságot mutatnak. Valószínűleg nem egymástól független akciókról van szó, hanem arról, hogy a tisztikar aktív elemei Rátz fellépésének ideiglenes eredménytelensége láttán más úton is közölni akarták kívánságaikat az államfővel. Ezért próbálkoztak most egy olyan személyiséggel, akit régi kapcsolat fűzött Horthyhoz, s aki nem állott nyíltasbarát hírében, mint Rátz Jenő.

A kormányzó utasítására Soós a miniszterelnökhöz is elvitte emlékiratát. Darányi, aki maga is sürgősnek ítélte a korszerű hadsereg kiépítését, elhatározta, hogy az opponáló Fabinyit megkerülve, érintkezésbe lép Imrédyvel, aki a november 9-i megbeszélésen oly határozottan exponálta magát a fegyverkezés ütemének meggyorsítása mellett. Egyidejűleg Rátz is kereste a kapcsolatot a Nemzeti Bank elnökével, akiben rokonlélekre ismert és felszólította, hogy dolgozza ki a honvédség felszerelésének részletes pénzügyi tervét.⁴⁷ Imrédy, bár nem volt újonc a magyar közéletben, ekkor került be a „nagy-politika” sodrába.

II

Imrédy Béla 1891-ben született, mint az ómoraviczai Heinrich-család egyik leszármazottja.⁴⁸ Édesapja a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetének alelnök-vezérigazgatója és udvari tanácsos volt, míg a familia másik ága az ország legnagyobb vasáru-nagykereskedését vallhatta magáénak. „Tipikus

⁴⁶ *Macartney*: i. m. II. köt. 212—214. l. Adatai a memorandum keletkezéséről és tartalmáról Szálasi naplóján és Soós személyes közlésein alapulnak.

⁴⁷ BML. Nb. 3953/45 Imrédy-per anyaga (a továbbiakban Imrédy-per), Bárczy István vallomása.

⁴⁸ Dédapja 1845-ben vette fel az Imrédy nevet.

polgári miliő volt a miénk, egy jómódú család nyugodt, kellemes életével"⁴⁹ — vallotta később ifjúkori környezetéről.

A magyarrá asszimilálódott német-zsidó eredetű kereskedőcsalád a középburzsoázia legfelső, a fináncotkéhez a legközelebb álló rétegébe emelkedett. Ez a társadalmi környezet nemcsak Imrédy gyors karrierjét magyarázza, hanem későbbi politikai fejlődése sok vonását is érthetővé teszi.

A budapesti piarista gimnáziumban eltöltött nyolc esztendő ha nem is mélyen átélt, de szükség esetén mindig felszínre hozható vallásossággal telítette.⁵⁰ Kulturális érdeklődése, zenei és szépirodalmi ismeretei figyelemreméltónak mondhatók. Kortársai nagyra becsülték csiszolt elméjét és széleskörű közgazdasági tudását; a legjobb pénzügyi szakemberek egyikének tartották. Tehetségéhez és műveltségéhez azonban káros jellembeli tulajdonságok járultak. Képességeinek és társadalmi helyzetéből következő lehetőségeinek tudatában határtalan hiúság és mérhetetlen elbizakodottság élt benne. Ehhez lobbanékony szangvinizmus és a zárkózottság páncéljában fegyelmezett, de időnként felszínre törő indulattömeg ötvöződött.

Barátai és ismerősei, ha hízelegni akartak, Savonarola hasonmásaként emlegették. S a vézna, görnyedt törzsön ülő hatalmas koponya, démonikus, sárgásan sápadt arcával, sötét, hideg és gögtől villogó szemeivel és a karikatúristák kedvenc témájaként ívelő sasorrával valóban emlékeztetett a máglyán pusztult firenzei szerzetesre és diktátorra. Azonban az askétikus külső mögött csupán egyetlen szenvedély, egyetlen éltető vágy honolt — a nietzschei „Wille zur Macht”, a hatalom óhajta és sóvárgása.⁵¹ Mindez a jó hivatalnok minuciózításával és bürokratikus stréberségével párosulva, szinte páratlan ütemben lendítette előre Imrédy karrierjét. Alig két éves pénzügyminisztériumi működése után 1922-ben a TÉBE titkára s 1924-ben főtitkára lett, majd átkerült a Magyar Nemzeti Bankhoz, ahol 1928-ban, példátlanul fiatalon, 37 éves korában, igazgatóvá és az üzletvezetőség tagjává nevezték ki. Útján felfelé a bankok világában igen nagy hasznát vette — személyes tulajdonságain túl — társadalmi nexusainak is. Imrédy „... kedvelt tagja volt úgy a pénz- mint a szellemi arisztokrácia körének. Így többször megfordult a gazdag zsidó pénzarisztokrácia házáinál is, mint pl. a Fellner, br. Weiss, Chorin, stb. családoknál . . . Weiss Fülöp, a Kereskedelmi Bank . . . vezetője nagyon szerette . . . és valószínűleg ő támogatta előmenetelében.”⁵²

A gazdasági életben már mindent elért, amire lehetősége nyílt, és Imrédy felismerte, hogy tovább már csak úgy haladhat, ha átvált a politikai ösvényre, amelyen a gazdasági válságot követő belső földcsuszamlás nyomán beláthatatlan lehetőségek nyíltak meg gyors emelkedésére a hatalom még imponálóbbr ormai felé.

Az első lépés még 1930-ban történt egy hivatali beosztottja, Belatiny-Braun Iván — egyébként Bárdossy rokona — egyik estélyén, ahol Imrédy

⁴⁹ *Szírmái Rezső*: Fasiszta lelkek. Bpest. 1946. 140. 1.

⁵⁰ Uo. 141. 1.

⁵¹ Imrédy ambícióit jelentékenyen erősítette felesége, Nelky Irén befolyása is. Ambrózy Gyula, a kabinetiroda főnöke szerint „... határtalan hiúsága, mérhetetlen becsvágya . . . és nem utolsósorban a felesége mérhetetlen ambíciói voltak a veszte”. Ráday levéltár. K. O. Szentiványi kézirat. Amikor Imrédy nem akarta pénzügyministerségét a Nemzeti Bank elnöki tisztségére cserélni, Gömbös megjegyezte: „Béla álláspontja nagyon tiszteletreméltó, szinte nehéz megérteni, vagy Irénke arra gondol, hogy miniszterelnöknek lehet?” O. L. Kozma iratok. 4. cs. Adatgyűjtemény 1934. II. Napló 1934. okt. 7. (Kiemelés tőlem — S. P.)

⁵² BMI. Imrédy-per, Jármay Zoltán tanúvallomása.

megismerkedett Gömbös Gyulával.⁵³ Szorosabb kapcsolatuk azonban csak 1932 nyarán kezdődött, amikor Gömbös — Horthy azon ígéretének birtokában, hogy legkésőbb ez év őszén miniszterelnökké deignálja — már javában tárgyalta legszűkebb környezetével a 95 pontos „nemzeti munkatervről”.⁵⁴ Gömbös klikkjében nem volt egyetlen komoly pénzügyi szakember sem, s ezért nem nélkülözhetette Imrédyt, akinek viszont karrierje továbblendítése érdekében szüksége volt a leendő kormányfő bizalmára.

Imrédy bekapcsolódott az új kormány programjának előkészítő munkálataiba és „... lassan-lassan a nemzeti munkatervet előkészítő konventikulumoknak de facto kültagja és gazdasági s pénzügyi tanácsadója lett”.⁵⁵ Valószínűleg ekkortájt léphetett be az Etelközi Szövetségbe is, hiszen Gömbös bizalmas hívei — és Imrédyt is ezek közé sorolhatjuk — többnyire Ex-tagok voltak.⁵⁶

Természetes, hogy ezek után Gömbös kormányában a pénzügyminiszteri tárcát Imrédy kapta meg, és annak egyik legtekintélyesebb és legbefolyásosabb támaszává vált. Tárcavállalása egyben megszilárdította a nagytőke bizalmát az új kabinetben és biztosította a konzervatív pénzügyi politika továbbvitelét. „Most fontosabb mint valaha, hogy Kánya, Imrédy és hasonló kaliberek legyenek a kormányban — jegyezte fel Kozma —, nehogy metódusainkban a felnövő és helyet kapó fiatalság révén csonkamagyarországi nivót kezdjünk, mert ez a halál. A hajlam úgyis megvan rá.”⁵⁷

Imrédy nemcsak fentebb említett okokból került új pozíciójába, hanem azért is, mert kitűnő kapcsolatai voltak a Cityvel, s azon belül is a Bank of England vezetőivel. Nexusainak eredete még a 20-as évek végére nyúlik vissza, amikor a Nemzeti Bankot képviselte külföldön, majd 1930-ban a hágai és párizsi jóvátételi tárgyalásokon is résztvett. „Bár a hatalom átvétele még nem történt meg, remélem, megengedi, hogy gratuláljak Önnek új tisztségéhez . . . szeretném ehhez hozzáfűzni, hogy Ön bizonyos lehet abban, miszerint boldogan megteszek minden tőlem telhetőt, hogy támogassam feladatai megvalósításában”⁵⁸ — írta 1932. október 1-én Tyler, a Népszövetség magyarországi pénzügyi főmegbízottja Imrédynek. Az udvarias levél a nemzetközi nagytőke placet-je volt az új pénzügyminiszter kinevezésére.⁵⁹

A Bank of England vezetőségének kívánsága döntő szerepet játszott abban, hogy Imrédy, tárcájáról lemondván, 1935 januárjában a beteg és öreg Popovics Sándor helyett átvette a Magyar Nemzeti Bank elnökségét. Ezt Gömbös már korábban is javasolta, de ő nem egyezett bele, mert úgy vélte,

⁵³ Uo. Imrédy vallomása; Ítélet, 1947. márc. 20.

⁵⁴ Történettudományi Intézet Archivuma. Antal István emlékiratai. 40. 1.

⁵⁵ Uo. 41. 1.

⁵⁶ Az EX később „... vett fel olyanokat is, mint pl. . . . Imrédy Bélát és másokat is, akiknek zsidó származása nem szenvedett kétséget . . .” — állítja Prónay. PIA. Prónay Pál naplója. II. köt. 7. 1. Antal: i. m. 61. oldalán Imrédyt expressis verbis Gömbös hívei közé sorolja Hómannal és Lázárral együtt. Bizonyító erejű Kozma azon megjegyzése is, hogy Imrédy és ő „szinte minden kérdésben egyformán gondolkozik”. O. L. Kozma iratok 10. cs. Adatgyűjtemény 1933. Napló, jan. 13.

⁵⁷ Uo. 41. cs. Kéziratnapló, 1932. dec. 30.

⁵⁸ O. L. PM. Imrédy iratai 12/63.

⁵⁹ Imrédy ebben az időben még igen nagy súlyt helyezett arra, hogy ezt a bizalmat megőrizze. Jellemző, hogy amikor 1933-ban visszautasította a Vitézi Szék tagjai sorába való belépést, azzal indokolta, hogy „... a vitézi cím, amelyet bizonyos politikai iránnyal kezdtek azonosítani, Angliában nem népszerű”. BMI. Imrédy-per. Imrédy vallomása.

hogy „... a bizalom csökkenése áll mögötte ... később azonban erős sürgetés nyilvánult meg ebben az irányban a Bank of England részéről, (amely) abban az időben nagyon jó viszonyban volt a Magyar Nemzeti Bank-kal és mintegy az MNB körül akarta kialakítani Közép-Európára vonatkozó politikájának vonalvezetését”.⁶⁰

A Nemzeti Bank elnökeként 1935-ben Németországban járt, ahol beható tanácskozásokat folytatott Schachtal, a Reichsbank elnökével, aki a „politikus bankár” prototípusaként vált Hitler elsőszámú gazdasági tanácsadójává, és példája magyar kollégájának amúgy is túltengő ambícióit még határozottabban a politika felé irányította.

Imrédy világnézete a 30-as évek közepén ellentmondásos kettősséget foglal magában. Mint Gömbös minisztere a kor divatjának megfelelően a kapitalizmus reformjának szükségességét hirdette. Szerinte „... a kapitalizmust meg kell nemesítenünk és a szolidarizmus szellemével kell átítatnunk”.⁶¹ Másutt a liberalizmus csődjéről beszélt, kifejtve azt a véleményt, hogy „... a történelmi erők játékában nagy változás állott be. Az a folyamat, amely az egyén felszabadítása jegyében állott, (és) ... a XIX. század liberális individualizmusában érte el tetőpontját, ... mintha a végét járná és újra a közérdek szempontjai kezdenek dominálni ... Ez a körülmény egészen új társadalomszervezési problémákat vet fel és nem véletlen, hogy ... az egyének és a kollektív gondolatnak ez a harca új társadalomszervezési formákkal esik egybe, amelyek a társadalomnak ifjú korunkban ismert horizontális tagozódása helyett annak vertikális tagozódása felé haladnak.”⁶² Gazdasági téren azonban mint józan bankember elutasította a sötétbenjárás politikáját, és óva intette a sajtót olyan jelszavak terjesztésétől, amelyek elijeszthetik a tőkét. Kifejtette, hogy „Magyarország nincs abban a helyzetben, hogy megengedhetné magának a kísérletezést, mert ... nekünk a belső tőkeképződést minden eszközzel elő kell mozdítanunk, nemcsak legislációval, hanem a bizalom atmoszférájának megteremtésével is ... okosabb, ha megmaradunk a régi szervező elvnlé, és ha továbbra is a tőkegazdálkodás keretében igyekszünk működni és maradni”.⁶³ Ezzel összefüggésben, bármennyire is apostolkodott az új társadalomszervezési elvek mellett, félelem töltötte el a tömegmozgalmak erősödése láttán, még akkor is, ha ez a 30-as évek vége felé jobbára szélsőjobb-oldali indítékú és irányítású maradt.

Imrédy az „úri középosztály” tehetősebb rétegeinek koncepcióját fogalmazta meg, amikor az „ideális jobboldaliság” legfőbb kritériumát egy elképzelt *egyensúlyban* jelölte meg a múlt, a jelen és a jövő értékelése között, a társadalom horizontális rétegei, azoknak jogai és kötelességei között, valamint a lélek és a test „társadalmi posztulátumai” között.⁶⁴ Meghatározása az adott belső status quo fenntartásának igényét fejezte ki, bár éppen fenti cél érdekében nem zárta ki bizonyos nagyon korlátozott reformpolitika szükségességét sem. A lényeg — a tömegmozgalmak paralizálása és a vezetés jogának megőrzése az úri elit számára. „Ez az ország mindig a gentleman-ok országa volt

⁶⁰ BMI. Imrédy-per Imrédy vallomása; azonos értelmű feljegyzés olvasható Kozma kéziratos naplójában is. O. L. Kozma iratok 41. cs. 1935. jan. 7.

⁶¹ Az 1931. évi júl. 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XXII. köt. 183. l.

⁶² Uo. XXI. köt. 96. l.

⁶³ Uo. XXIII. köt. 246. l.

⁶⁴ Pesti Hírlap, 1937. jan. 27.

és kell, hogy így maradjon. S most, amikor új horizontok lebegnek elébünk, . . . kettőzött gonddal kell ügyelnünk arra, hogy ez az ország új alakjában is . . . gentleman-ideállal eltelve vívja a ma . . . küzdelmeit . . . A szabotálók és kútmérgezők . . . dzsungeljének bevilágítására . . . új fényszórókra van szükség, amelyeknek azonban irányt . . . a publica honestas régi várainak, kaszinóinak és testvérintézményeinek őrtonyaiból messzevilágító nagy tüze-ken kell venniük”⁶⁵ — mondotta az Országos Kaszinó Wekerle-emlékvesoráján.

Imrédy politikai elképzeléseinek legteljesebb foglalata Darányi részére készített 1937 márciusi memoranduma az ország helyzetéről és az ebből következő teendőkről. Ebben átfogó intézkedéseket javasolt a legfontosabbnak ítélt problémák: a zsidókérdés és ezzel kapcsolatban a középosztály, valamint a mezőgazdasági proletariátus helyzete tárgyában. Különösen sürgősnek vélte a cselekvést azért, „ . . . mert a zsidókérdés és mezőgazdasági proletariátus kérdése került ma az érdeklődés előterébe és szolgáltatja a legvadabb agitációnak az anyagát. Az antiszemitizmus inkább a . . . középosztály problémájával fonódik össze, s mintegy ösztönszerű kifejezése annak a súlyedési folyamatnak, amely a középosztályban megy végbe.” A memorandum közép-pontjába éppen annak vizsgálata került, hogy miként lehetne megakadályozni, hogy a közép- és kispolgárság, valamint az értelmiség a nyilasok befolyása alá kerüljön. Imrédy olyan intézkedéseket javasolt, amelyek eleve kifoghatták volna a szelet a szélsőjobboldali demagógia vitorlájából, de mégsem bolygatták volna meg az uralkodó körök gazdasági és politikai érdekeit. Világosan látta, hogy az ún. „zsidó szolidaritás” csupán az antiszemita sajtóban létezik, a valóságban nem. Ezért megoldhatónak vélte azt, hogy a keresztény középrétegek igényeit a zsidóvallású polgárság és értelmiség rovasára elégítsék ki, anélkül, hogy sértenék a zsidó nagyburzsoázia érdekeit. A memorandum hangsúlyozta azt, hogy amíg az intézkedések „a zsidóság egy részének helyesléssel, vagy legalább türelmével találkozunk, addig sem nagyobb arányú tőkemeneküléstől, sem pedig olyan nemzetközi reperkusszióktól nem kell tartanunk, amely amúgy is súlyos gazdasági helyzetünket az elviselhetetlenségig fokozhatná”.

Első lépésként sajtókamara létrehozását javasolta, olyan felvételi követelményekkel, amelyek eredményeként „nagyon valószínű, hogy a zsidó újságírók nagyrésze kikapcsolódnék”. A nagyvállalatok oly irányú befolyásolását is kívánatosnak tartotta, hogy azok felső és középtisztviselői pozíciókban jelentős számú keresztény munkaerőt alkalmazzanak.

Imrédy elképzelései később az egymást követő kormányok politikájának oly lényeges tényezőivé váltak, hogy joggal tarthatjuk őt a szélkifogás módszer „atyjának”.

Hasonló taktikát ajánlott a falu problémáinak megoldására — korlátozott jelentőségű reformok, anélkül, hogy lényegesen csorbítanák a nagybirtokos osztály érdekeit. Jellemző, hogy bár sok szó esik a memorandumban az agrárproletariátus helyzetének javításáról, Imrédy a legridegebben elzárkózott a falu betegségi biztosítása megszervezésének gondolatától. Az elégedetlenség lecsillapítására legalkalmasabb eszköznek a közmunkák bővítését, valamint azt javasolta, hogy minél több család és egyén részére tegyék lehetővé egy kis föld, esetleg háztulajdon birtoklását, „aminek révén a magántulajdonnal való kapcsolata megerősödnék”.

⁶⁵ Magyarország, 1938. febr. 1.

Az átfogó koncepció gyakorlati megvalósítása érdekében Imrédy egy széleskörű terv elkészítését tartotta szükségesnek, amely felölelné a problémák megoldásának módozatait.⁶⁶

Az 1937-es memorandum egyben érdekes dokumentuma Imrédy politikai ambíciói további érlelődésének is, és érthetővé teszi, hogy miért teljesítette oly buzgón 1938 elején Darányi és Rátz kérését a fegyverkezési program kidolgozására vonatkozólag. Megegyeztek abban, hogy a választójogi javaslat letárgyalása után „alkotmányos eszközökkel”, parlamenti úton, a nyílt diktatúra inaugurálása nélkül valósítják meg a tisztikar programjának követeléseit. Darányi arra is felkérte Imrédyt, hogy vegye át a kormány elnökségét, azonban ő inkább az újonnan létesítendő tárcanélküli közgazdasági miniszteri tisztséget kérte, amely a gazdasági életben diktátori teljhatalmat jelentett volna számára.⁶⁷

Imrédy előzetes elképzelései a program gazdasági vonatkozásait illetően már tartalmazták a megoldás főbb körvonalait, és egyben rávilágítottak társadalmi tartalmára is. Miután külföldi kölcsön elérhetetlennek tűnt, a fegyverkezés és a gazdasági rekonstrukció költségeit belső erőforrásokból kellett fedezni. Egyszeri, a nagyobb vagyonoknál 5–10, átlagosan 8%-os kulcs alapján kivetett — 10–12 év alatt kifizetendő — vagyonadó révén 550 millió pengőt remélt Imrédy előteremteni; a szükségesnek ítélt 1000–1025 millió P többi része belső kölcsönök révén gyűlt volna össze. A földbirtokosok a vagyonadó rájuk eső részét telepítésre alkalmas földekben adhatták volna le, alacsonyabb, 5%-os kulcs szerint. A kölcsön elhelyezése érdekében szükségesnek tűnt a hitelélet korlátozásának, elsősorban az ún. gazdavédetségnek a feloldása. A program terhét tehát elsősorban a nagyburzsoázia viselte volna, azonban Imrédy a nagytőkét is csak nagyon kíméletesen akarta igénybe venni, hangsúlyozta, hogy „... nem szabad a tehetősek között pánikot kelteni”.⁶⁸ A középrétegek megadóztatását nem igényelte, hivatkozott az amúgy is alacsony életstandardra.

Darányi Kálmán 1938. március 5-én Győrben elmondott beszéde, amelyben bejelentette az egymilliárdos program megvalósításának indulását, lényegében Imrédy előzetes elgondolásaira épült. A győri program azonban nemcsak egyszerűen egy új gazdasági kurzust jelentett, nem pusztán a hadsereg korszerű felfegyverzésének startját, hanem egyben új politikai irányvonalat is.

A miniszterelnök határozott harcot ígért mindazok ellen, akik „meg akarják bontani ennek a nemzetnek tisztánlátását, ... meg akarják bontani a magyarság egységét”. Ez lényegében hadüzenet volt a baloldálnak, amely együttjárt a szabadságjogok további korlátozását kilátásba helyező törvényjavaslatok, az új sajtótörvény és a munkaközvetítés államosítása bejelentésével.

A beszédnek a szélsőjobboddallal foglalkozó kitételei arra utalnak, hogy Darányi le akarta választani a nyilasmozgalomról az „úri” szélsőjobboddalt. Ezért hangsúlyozta az „alkotmányos jobboddaliság” jelentőségét és a kormány

⁶⁶ BMI. Imrédy-per. Imrédy világnézetének forrásaira még később visszatérünk.

⁶⁷ Uo. Imrédy vallomása.

⁶⁸ Uo. Imrédy vallomása. A milliárdos program kidolgozásában jelentős szerepe volt Judik Józsefnek, Imrédy egyik legbizalmasabb munkatársának, aki 1932-ig helyettese volt a Nemzeti Bank közgazdasági osztályán, majd 1937-ben igazgatóvá léptette elő. Judik irattárából később előkerült egy 1937. nov. 15-én kelt memorandum „a beruházási programról” (uo. Nyomozati jelentés).

táborába hívta mindazokat, akik „... alkotmányos eszközökkel kívánnak a miénktől eltérő törekvések megvalósításáért harcolni...” Az úri közép-osztály egységes frontjának kovászaként a zsidókérdés közeli megoldását hirdette, mert úgy vélte, hogyha a zsidótörvény kormányprogrammá válik, a nyilasok agitációja éppen a középrétegek között elveszti leghatásosabb érvét. Ugyancsak az egység gondolata sugallta a falu, a „magyar gazda” talpraállítását és megerősítését hirdető szólamokat. „... a magyar falunak kell az ország gondoskodásának előterében állnia” — hirdette Darányi. Nem hiányoztak bizonyos konkrét ígéretek sem a mezőgazdaság hitelellátása fejlesztésére, a korszerű művelési módszerek alkalmazásának elősegítésére, az új földszerzéseknél a „nemzeti és népi szempontok” figyelembevételére vonatkozólag.⁶⁹ Mindez a kormánypárt agrár-csoportja és ezen túlmenően a középbirtokosok igényeinek kielégítését ígérte, megakadályozandó, hogy elégedetlenségüket a nyilas propaganda kihasználhassa. A győri program ezermilliósbu beruházási kerete, valamint a kilátásba helyezett zsidótörvény és a szabadságjogok további korlátozását ígérő rendelkezések bejelentése a tisztikar közvetlen követeléseinek is megfelelt.

A fegyverkezés kezdete a nagytőke számára konjunkturális lehetőségeket ígért, ugyanakkor a bejelentett belpolitikai lépések korántsem sértették a nagyburzsoázia érdekeit.⁷⁰

Az Imrédy — Darányi féle politikai irányvonal kompromisszumos jellegű megoldást jelentett az uralkodó osztályok belső hatalmi harcaiban. Bizonyos elemei az úri szélsőjobboldal előretörését tükrözték, s az erőviszonyok eltolódását fejezték ki a katonatiszti-államhivatalnoki-középbirtokosi csoport javára a nagyburzsoáziával és a nagybirtokos osztállyal szemben. Azonban az elnyert engedmények egy jöttányival sem mentek túl azon a minimumon, amely az adott pillanatban, az Anschluss előtt a nagytőke szemében szükségesnek tűnt ahhoz, hogy az úri szélsőjobboldalt távoltartsa, leválassa az alsóbb társadalmi rétegek fasiszta mozgalmaitól. A győri program csupán csekély módosítást jelentett a hatalmi status quon s azzal, hogy az uralkodó osztályok minden rétegének, ha nem is egyformán, de ígért vagy nyújtott valamit, alkalmasnak tűnt ellentétek legalább ideiglenes elsimitására. „A győri beszéd... alkalmas arra, hogy tárgyalási alapul szolgáljon mindenkinek” — olvashatjuk a polgári baloldal egyik orgánumban.⁷¹

S valóban, Darányinak a Kisalföld fővárosában elmondott szavait széleskörű helyeslés fogadta. Rajniss, az úri szélsőjobb egyik hangadó újságírója „az ezerszer kigúnyolt jobboldaliság kormánycélokra való törvényesülését” látta bennük,⁷² míg a polgári ellenzék azt sem tartotta elképzelhetetlennek, hogy a Treuga Dei koalícióvá mélyül. „Maga a miniszterelnök is érzi és tudja, hogy olyan áldozatok, aminők a nemzeti társadalomra várnak, szinte azt az erkölcsi kényszert hárítják a kormányzatra, hogy a felelősséget megossza azokkal az ellenzéki tényezőkkel, amelyek az alapkérdésekben vele egyetértenek, amelyek mögött a nemzeti közvélemény értékes és fontos tömegei állanak — hangoztatta Pethő Sándor lapja — ... , ha valamikor életbevágó

⁶⁹ O. L. MTI, 1938. márc. 5.

⁷⁰ Vö. *Berend T. Iván — Ránki György*: Magyarország gyáripára a II. világháború előtt és a háború időszakában (1933—1944). Bpest. 1958. 80—81. l.

⁷¹ Ujság, 1938. márc. 6.

⁷² Új Magyarság, 1938. márc. 8.

követelés volt a . . . nemzeti koncentráció, akkor ennek most jött el az ideje.”⁷³ „Egyes hírek szerint a kormány rekonstrukciója esetén a kiscgazdapárt és a kereszténypárt egy-egy tekintélyes képviselője miniszteri tárcához jut.”⁷⁴

Az Anschluss előestéjén azonban ezek az elképzelések teljesen irreálisak voltak. Amikor 1938. március 9-én váratlan gyorsasággal újjáalakult a Darányi-kormány, nyilvánvaló volt, hogy koalícióra „. . . most már belátható időn belül nem is kerül . . . sor”.⁷⁵

A második Darányi-kabinet összetétele határozott jobbratulódásként értékelhető. A vezérkar követeléseit ellenző Fabinyi pénzügyminiszternek, most, hogy a Soós- és Rátz-féle memorandumok főbb pontjai kevés kivétellel kormányprogrammá váltak, nyilvánvalóan távoznia kellett a kormányból, és helyét Reményi-Schneller Lajos foglalta el. Mikecz Ödön, a „Reform-nemzedék” volt tagja vette át az Igazságügyminisztérium vezetését Lázár Andortól, míg a kormányfő által ideiglenesen betöltött földművelésügyi miniszteri bársonyszék Marschall Ferencnek jutott, aki Gömbös kormányzása idején kezdte meg politikai karrierjét.

A legnagyobb feltűnést az a tény keltette, hogy az újonnan kreált tárca nélküli közgazdasági miniszteri tisztséget — Imrédy Béla töltötte be. Különösen Angliában fogadták lelkenedezve a kormányba való visszatérését. „Népszerűségét senki sem vonhatja kétségbe és tekintélyét a közvélemény összes árnyalatai elismerik” — írta a legtekintélyesebb londoni napilap. „Helyzete példátlan egy oly országban, amelyet gyakran tépnek személyes nézeteltérések és versengések. Belépése nagyban erősíti a kormányt.”⁷⁶ Az idézett elismerő szavakban valóban sok igazság is van. Imrédy az új kormány legtekintélyesebb tagja volt, akire nem kisebb feladat hárult, mint a győri program maradéktalan megvalósítása. Ebből következően feladatköre korántsem szorítkozott a szorosabb értelemben vett gazdasági ügyek intézésére, hanem a kifejezetten politikai jellegű kérdések megoldásában is döntő szava volt. Lényegében miniszterelnökkhelyettesi funkciót töltött be, s várható volt, hogy a mérleg, a másik serpenyőjében Darányival, mind személyi, mind politikai okok folytán, előbb-utóbb Imrédy javára billen.⁷⁷ A legnívósabb hazai politikai folyóirat szerint „az ország szélesebb rétegei örömmel üdvözölhetnek egy oly férfiút a magyar gazdasági élet legfőbb irányítójának személyében, akinek . . . tudása, felelősségérzete, . . . keresztény humanizmusa, s az európai bizalom a nagy munkaterv végrehajtásának biztos záloga . . . Az ő szociális érzékén a programnak a széles rétegeket érintő része éppen úgy biztos kezekben van, mint ahogy a gazdasági élet is nyugodt lehet . . . a tőkék felhasználása terén.”⁷⁸ Kétségtelen, hogy a Bethlen-csoport szemében Imrédy az a mindenki számára posszibilis személy, aki szükség esetén Darányi örökébe léphet.

⁷³ Magyarország, 1938. márc. 8.

⁷⁴ Ujság, 1938. márc. 8.

⁷⁵ Uo. 1938. márc. 11.

⁷⁶ Times, 1938. márc. 10.

⁷⁷ A Reuter-iroda budapesti jelentése szerint „politikai körök nemzeti koncentrációs kormány alakulásának lehetőségéről beszélnek . . . híresztelés szerint Imrédy Béla lenne a koalíciós kabinet miniszterelnöke.” OL. MTJ. 1938. márc. 5.

⁷⁸ Magyar Szemle, 1938. 4. sz. 380. 1.

III

1938. március 12-én hajnalban a Wehrmacht egységei átlépték a német — osztrák határt, s egy nappal később Magyarország nyugati szomszédja már nem a gyenge Ausztria, hanem a kontinens elsőszámú katonai hatalma, a hitleri Harmadik Birodalom volt. A német — magyar viszony ebben az időben nem teljesen zavartalan. Kánya taktikázó vonalvezetése elégedetlenséget váltott ki nem is annyira a Wilhelmstrassen, mint inkább az NSDAP külügyi hivatalában és a propagandaminisztériumban: „... e két helyen óvatos, de azért érthető szavak hangzanak el itt-ott a jelenlegi magyar külpolitika ellen” — jelentették Berlinből.⁷⁹ A hűvösebb német érzelmek tudatában Ausztria annexiója — a hivatalos magyar megnyilvánulások alázatos hozsánázása és gratulációi ellenére — még kormánykörökben is aggodalmakat keltett, különösen azért, mert mintha csak szándékosan történt volna, a német külügyminisztérium „megfeledkezett” arról, hogy — amint ez Olaszország, Svájc és Jugoszlávia esetében megtörtént — formálisan garantálja Magyarország területi integritását.⁸⁰ Később ez a lépés megtörtént ugyan, de Kóbr budapesti csehszlovák követ megállapításai továbbra is aktuálisak maradtak: „... Kánya magabiztossága erőltetett, látszólagos, s mögötte ugyanaz a félelem rejtőzik, mely a III. Birodalom szomszédságába került összes államokban él.”⁸¹

A magyar kormány nem is annyira a nyílt német agressziótól tartott, mint inkább attól, hogy a nyílt német mozgalom külső támogatása sokkal intenzívebbé válik, és ez súlyos helpolitikai bonyodalmakat okozhat. A németek azonban korántsem voltak egyértelműen azon a véleményen, hogy számukra csakis egy szélsőfasiszta kormányzat jelenthet elfogadható megoldást a magyar bel- és külpolitika „átállítására” a birodalom érdekeinek megfelelően. A nyilaspartók belső ellentétei, a hazai Führer-jelöltek megbízhatatlansága és silány szellemi nivója következtében befolyásos náci pártkörök azon az állásponton voltak, hogy ha lehet, akkor a jelenlegi magyar kormánnyal kell minél sokrétűbb együttműködést kialakítani. Ennek azonban bizonyos előfeltételei voltak, így a magyar legitimista mozgalom rendőri úton való felszámolása, engedmények a német kisebbség számára, a nyílt mozgalom teljes legalizálása és amnesztia bebörtönzött vezetői számára, egyszóval „olyan értelmű helpolitikai helyzet kialakítása, mely teret biztosít a nemzeti szocializmus gondolatának . . . Ennek úgy gazdasági szempontból, mint a zsidókérdés általános megoldása nézőszögéből érvényesülnie kell.”⁸² Tehát a toleráns német magatartás ára — az ország totális faszálásának újból a kormánypolitika szintjére való emelése és a folyamat gyorsütemű lebonyolítása.

Hasonló jellegű presszió érvényesült a Darányi-kabinetre belső oldalról is. „A német csapatok megjelenése a határon áramütéshez hasonlóan rázza meg az országot”⁸³ — írta egy külföldi riporter. Senki sem tudta bizonyosan az osztrák tragédiát követő napokban, hogy a német vezérkari térképeken melyik ország felé hajlanak az előrenyomulási irányt jelző égővörös nyilak és vad rémhírek zaklatták fel a kedélyeket. „A helyi nyilasmozgalom már egészen lanyhulóban volt — közli egy vidéki jelentés —, mikor a németek meg-

⁷⁹ OL. Küm. 1938—21/7— 1374.

⁸⁰ Vö. *Adám Magda*: i. m. 287. l.

⁸¹ Uo. 288. l.

⁸² OL. Küm. 1938 —21/7— 1374.

⁸³ Times, 1938. máj. 21.

szállták Ausztriát, vele egyidejűleg megélénkült. A csoport egyik része annak a reményében, hogy ide is jönnek, a másik része pedig félelmében csatlakozott a párthoz.”⁸⁴

Az izgalom rövidesen elcsitult, a hióbbírek már egyre kevésbé találtak hitelre. Azonban a belpolitikai hullámverés többé nem csendesedett el, a Treuga Dei már a múlté volt és az ideiglenes fegyverszünet után az uralkodó osztályok közötti hatalmi vetélkedés ismét előtérbe került. A külpolitikai fejlemények felszították az úri „középosztály” exponenseinek harci kedvét, mert úgy vélték, hogy azok megerősítették hadállásaikat a nagyburzsoázia és a nagybirtokosok ellenében. Most már nem szándékoztak a győri program kompromisszumos kereteit tiszteletben tartani, hanem annál jóval többet kívántak.

Csilléri András, a kereszténypárt jobbszárnyának vezetője március 29-én határozati javaslatot terjesztett elő a képviselőházban, amely követelte teljes hatalmú kormánybiztos kinevezését a zsidókérdés megoldására, a zsidók állampolgárságának felülvizsgálását és a „szükséghez képest” megsemmisítését, gazdasági téren a „zsidó túltengés” megszüntetését, a hadianyag, a szén- és nyersanyagipar állami kezdeményezés alapján keletkezett ágainak államosítását, az összes vállalatok üzletmenetének felülvizsgálatát, és ahol „indokolt”, a régi igazgatóság helyett „keresztény magyar állampolgárok” kinevezését, az 1914 óta szerzett, elsősorban zsidó tulajdonban lévő földek kisajátítását földreform céljaira.⁸⁵ Ez az „örsegváltás” programjának az adott időben maximális igényű megfogalmazása volt, amelynek demagóg frázisai valóságos hatalmi törekvéseket takartak.

A választójogi törvényjavaslat parlamenti vitája mindinkább eltért tulajdonképpeni tárgyától, és a hatalmi érdekek összecsapásának fórumává vált. Az uralkodó osztályok politikai pártjainak keretei egyre lazábbakká váltak, kezdtek széttöredezni és megindult a képviselők vándorlása a közepéről jobbra, s onnan pedig a nyilasok felé. Ez bizonyos parlamenti átcsoportosulásokban is kifejezésre jutott. A kiszegadapártból kilépett hat szélsőjobboldali képviselő Horváth Ferenc vezetésével „Nemzeti Földműves és Munkáspárt” néven új pártot alapított, amelynek legismertebb tagja Matolcsy Mátyás volt. Később kivált a Kereszténypártból is a szélsőjobb, Maróthy-Meizler Károllyal az élén, az új alakulást „Keresztény Nemzetiszocialista Front”-nak nevezték.

A kormánypártban meggyorsult az a folyamat, amelynek eredményeként a „csáklyások” már korábban is jelentékeny pozíciókat veszítettek. A „Cs” csoport megszerezte az alelnöki tisztséget Mocsáry Dániel révén, míg a párt intézőbizottságában 12 helyből 10 a Bárczay-frakció birtokába került. Ezek a fejlemények olyan reményeket ébresztettek a nyilasokban, hogy „... előbb-utóbb leomlanak azok a válaszfalak, amelyek eddig a NEP jobboldali szárnya és az ú.n. szélsőjobboldali pártok között fennállottak”.⁸⁶ Azonban az agrár-csoport, amelynek befolyása a pártban dominálónak vált, nem volt hajlandó a népi bázisukat földreform ígéretekkel is szélesítő nyilasokkal paktálni. „A NEP-en belül — mint a sajtó jellemezte álláspontjukat — nincs különbség abban a véleményben, hogy ezek a szélsőséges irányzatok ’mindent halálra ítélték, ami ellenkezik a diktatúrával. Ebben a vonatkozásban azt a kor-

⁸⁴ PIA. SzDP titkárság Vidéki levelezés „1937”.

⁸⁵ Az 1935. évi ápr. 27-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója (KN. 1935—40) XVII. köt. 368. l.

⁸⁶ Összetartás, 1938. márc. 27.

mánypártot is veszély fenyegeti, amely létét az alkotmányosságra alapítja.”⁸⁷

Bárczayék április elsején külön értekezletet tartottak, amelyen a miniszterelnöknek átnyújtandó memorandumot fogadtak el. Ebben követelték, hogy a kormánypárt szigorúan határolja el magát a nyilasoktól, főleg a jobboldali célkitűzések megvalósításának módszereit illetően.

Persze a nyilas előretörés elsősorban nem Bárczayéket ejtette rémületbe, hanem sokkal inkább a fináncfőkés-nagybirtokos csoportokat. Számukra a külpolitikai horizont is egyre felhősebbé vált, különösen azért, mert a magyar külpolitika fokozatosan a német vonalvezetéshez simult, viszont ebből következően elkerülhetetlennek tűnt a belpolitika fasiszta jellegű átalakulásának gyorsabb üteme, az „örségváltás”-nak mint „sofortfeladat”-nak napirendre kerülése. Az uralkodó osztályok egyes csoportjai között éleződő vetélkedés — amelyeket a közvetlenül alattuk álló rétegek azon kísérletei is bonyolítottak, hogy helyet könyököljenek ki az uralkodó elitben — feszültté és kuszálttá tette a politikai helyzetet.

A Darányi-kormány a tornyosuló problémákat az obligát kompromisszum kimunkálásával óhajtotta megoldani. Két ilyen eleme volt Darányiéék koncepciójának: „a zsidókérdés rendezése” és a nyilasokkal *modus vivendi* létrehozása, amely egyben a németek felé is barátságos gesztust jelentett volna.

Kétségtelen, hogy a nagyburzsoázia és az arisztokrácia belenyugodott abba, hogy az ellenforradalmi rendszer alapját képező osztálykompromisszum tartalma az úri középosztály megnövekedett szerepének megfelelően módosuljon — éppen az osztályszövetség felborulásának megakadályozása érdekében. Ez a katonatiszti-államhivatalnoki-középbirtokosi erők érdekeinek is megfelelt, hiszen a gazdasági hatalom a nagytőke kezében volt. Mit ért volna a pusztai politikai hegemonia a jódotált vállalati és bankbéli színekurák híján?!

Az érdekek ilyenén való érintkezése tette lehetővé az első zsidótörvény különösebb megrázkódtatásoktól mentes megvalósítását. A tervezetet Imrédy dolgozta ki: az alapelgondolásokban „egy hosszú minisztertanácson nem tudván megegyezni, a késő éjjeli órákban én állottam elő egy nyers javaslattal, amit a minisztertanács a magáévá tett”.⁸⁸ Majd elfogadta a kormánypárt speciális bizottsága is, amely az agrárcsoport javaslatára a zsidókérdés rendezésének kidolgozására alakult. Már a parlamenti tárgyalás előestéjén nyilvánvaló volt, hogy erőteljesebb ellenzést sem a képviselőházban, sem a felsőházban nem fog kiváltani.⁸⁹

Sokkal nehezebb feladatnak bizonyult a nyilasmozgalommal kapcsolatos problémák rendezése. Itt már nem egy belső vitáról volt szó a rendszer osztálylényegét jelentő erők között, nem is pusztán a hatalomban való részesedés *mértékéről*, hanem arról, hogy szélesítsék-e a rezsim aktív politikai bázisát az úri „középosztály” alsóbb rétegei és a kispolgárság felé.

Darányi mind kül-, mind belpolitikai okokból szűkeseknek ítélte a szélső-fasiszta erőkkel való megegyezést. A közvélemény csupán arra figyelt fel, hogy a kormány időnként ugyan fenyegető hangon leszámolást ígért a „fel-

⁸⁷ Ujság, 1938. ápr. 3.

⁸⁸ BMI. Imrédy-per. Imrédy vallomása az 1942-es Imrédy—Halász sajtóperben.

⁸⁹ A NEP szélsőjobboldala túl enyhének tartotta a kormány javaslatát, de Darányi kijelentette, hogy „a kormány elment ebben a kérdésben az észszerű lehetőségek határáig, azt azonban nem tűrhetem el, hogy saját pártomban bárki a hátam mögött rámlítaljon” (Ujság, 1938. ápr. 7.). A Marton—Mecsér garnitúra a parlamenti vitától tüntetően távol tartotta magát.

forogató elemekkel”, de valójában semmit sem tett a nyilas uszítás megfékezése érdekében. Amikor ellenzéki képviselők határozott tetteket követeltek Darányitól, ő gúnyos hangon brómot ajánlott nekik idegcsillapítóként . . . Arról azonban nagyon kevesen tudtak, hogy a miniszterelnök Éliásy Sándor budapesti rendőrkapitány közvetítésével már meglehetősen előrehaladott állapotban lévő tárgyalásokban állott a nyilasokkal, akiket Hubay Kálmán, a párt elnöke képviselt. (Szálasi rendőri felügyelet alatt lévén nem vehetett részt hivatalosan semmiféle politikai tevékenységben.)

Darányi egy sokat sejtető gesztussal fejezte ki megegyezési szándékainak komoly voltát. Lehetővé tette, hogy a megüresedett lovasberényi mandátumot Hubay nyerje el valamennyi szélsőjobboldali tényező aktív támogatásával, s így parlamenti képviselethez s az ezzel járó komoly szervezkedési előnyökhöz juttatva a „Nemzeti Szocialista Magyar Párt — Hungarista Mozgalom” névre átkeresztelt Szálasi-pártot.

A miniszterelnök ígéretet tett arra, hogy még további mandátumokat is kapnak; ezek számát illetően a források eltérőek, mindenesetre Szálasi, akinek kilátásba helyezte rendőri felügyelet alól való feloldását is, számíthatott a képviseletre.⁹⁰

A nyilasok elfogadták a feltételeket, s a nyilvánosság előtt deklarálták, hogy csak „alkotmányos”, legális eszközöket vesznek igénybe céljaik elérése érdekében. Sem ezelőtt, sem ezután nem állottak ilyen közel ahhoz, hogy békés úton beépüljenek az ellenforradalmi rendszer kereteibe, s ezentúl ne „kívül” megtúrt mostohagyermekként, hanem „belül”, dédelgetett kedvenként működjenek.

Azonban Darányi túl messzire ment a nyilasoknak tett engedmények terén. A miniszterelnök politikai eszközökkel akarta a nyilaspártot megbékéltetni, míg a nagyburzsoázia és a nagybirtokos osztály a nyilas problémát egyszerűen rendőri kérdésnek tekintette, amelyet adminisztratív úton kell megoldani. Igazolva látták álláspontjukat akkor, amikor a Szálasi—Hubay párt minden eddigit felülmúló propagandahadjáratot indított most már nemcsak antiszemita, hanem kifejezetten kormányellenes, sőt magát Horthyt és feleségét is támadó éllel.

Ezzel betelt a pohár. A kormányzó április 3-án, először életében rádióbeszédet tartott, amelyben — többek között — ország-világ előtt kifejezésre juttatta bizalmatlanságát a Darányi-kabinet iránt. Míg a miniszterelnök április elsején a képviselőházban kijelentette, hogy semmi okot nem lát az idegességre a belpolitikai helyzet miatt, addig Horthy bizonyos aggasztó tünetekről beszélt, amelyek nyugtalanságot és zavart okozhatnak a gazdasági életben. Ő, mint az uralkodó osztályok közös érdekeinek a képviselője, aki a győri plattformot védelmezte a szélsőjobboddallal szemben, attól tartott, hogy a nyilas demagógia a tőke meneküléséhez, s ezzel a program kudarcához vezet.

A „Legfelsőbb Hadúr” különösen veszélyesnek ítélte Szálasiék befolyásának erősödését a tisztikarban, amely azt eredményezhette, hogy a fegyveres erő kicsúszik a kezéből. Az Anschlusst követő hetek izgalomtól és félelemtől vibráló légkörében, amikor korántsem látszott a közeljövőben lehetetlennek

⁹⁰ OL. Filmtár Szálasi-per 7885. tekercs 1/3/132 alatt található feljegyzés négy mandátumról beszél; Hubay 10-ről tudott (BMI. 865/946 Hubay-per), míg Gera József szerint csak hétről volt szó. PIA. BM. VII. res. 1943—4—1006—8695.

egy nyilas kísérlet a hatalom átvételére, Horthy nemcsak a saját, hanem a tőkés-földbirtokos körök nevében is követelte, hogy „el a kézzel a hadsereg közeléből”.⁹¹ Nyilvánvaló volt, hogy a kormányzó már nem bízik a Darányi-kormányban és nem hajlandó beleegyezni abba sem, hogy a nyilasok betelepüljenek a rendszer sáncai mögé.

Egy audiencia alkalmával Horthy értésére adta a kormányfőnek, hogy nincs vele megelegedve, mert a szélsőjobboldal ellen nem lép fel kellő eréllyel. Darányi erre közölte, „hogy megértette a célzást és nem kíván tovább miniszterelnök maradni”.⁹²

Az április 3-i rádióbeszéddel lényegében kezdetét vette a Darányi-kormány válságának időszaka, amely meglehetősen sokáig, pontosan 40 napig tartott. A hosszas agonizálás oka az volt, hogy meglehetősen nehéz feladatnak bizonyult olyan összetételű új kabinetet kreálni, amely a bonyolult körülmények között a fontosabb bel- és külpolitikai szempontoknak megfelelt.

A kormánybuktatási akció irányítója Bethlen István volt. Az exminiszterelnök már korábban is kifejezte azon véleményét, hogy a kormánynak távoznia kell.⁹³ Most a cselekvés útjára lépett. Május elején Ernst Sándor és Eckhardt Tibor társaságában felkereste Darányit és felelősségre vonta a kialakult helyzetért. Darányi azzal védekezett, hogy ő már maximális energiájának csak 75 %-ával rendelkezik, mert ereje felőrlődött. A hó első vasárnapján Horthy Bethlennél ebédelt, akivel bizalmas kapcsolata időközben már helyreállott, s úgy nyilatkozott róla, hogy őt azért érdemes néha meghallgatni.⁹⁴ A kormány sorsa véglegesen megpecsételődött, s minthogy Bethlen megfelelő utódot is ajánlott, Kozma már május 6-án bejegyezhetette a naplójába: „Darányi megy, Imrédy jön — a középszerű tehetetlenség kormányának végé.”⁹⁵

Darányi eltávolítása már elhatározott dolog volt akkor, amikor fellépett ellene a felsőház egy jelentős erő képviselő csoportja is. A nyilvánosság előtt a „lázadást” Jankovich Béla vezette, de minden jel arra mutat, hogy ösztönzője és szervezője gróf Károlyi Gyula volt, aki már április elején élesen támadta a kormányt a földreformpropagandával szemben tanúsított tehetetlensége miatt.⁹⁶ A felsőházban, ahol már régóta elégedetlenség uralkodott a kormányzat erőtlensége miatt, lelkes támogatásra talált a Darányi megbuktatására irányuló akció gondolata, s május 9-én 60 tag politikai vacsorán vett részt a Britanniában, amelyen egy bizalmatlansági határozatot akartak elfogadtatni a kormány ellen. Azonban a beavatottak, akik már tudták, hogy a miniszterelnök megbukott, mindent elkövettek az akció megghiúsítása érdekében, „nehogy egy rosszul megindított felsőházi ellenakció megerősítse a pozícióját, és a végén bukása elmaradjon”.⁹⁷ Félő volt ugyanis, hogy a felsőház fellépése Darányi ellen — a kormány védelmére készíti az úri szélsőjobboldalt, amely a felsőház tagjait maradi „zsidóbérenceknek” és „javithatatlan csáklyásoknak” tartotta. Kozma Miklós, Péchy László és Kállay Miklós érveinek eredményeként a memorandum terve egvelőre függőben maradt, s később már nem volt aktuális.

⁹¹ Horthy Miklós Titkos Iratai. Szerk. Szinai Miklós és Szücs László. Bpest, Kosuth Kiadó. 1962. 178. l.

⁹² BMI. Imrédy-per. Kelemen Kornél vallomása.

⁹³ KN. 1935—40 XVII. köt. 344. l.

⁹⁴ OL. Kozma iratok 41. cs. Kéziratot napló.

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ Felsőházi Napló, 1938. ápr. 8. III. köt. 165. l.

⁹⁷ OL. Kozma iratok 9. cs.

A felsőházi akció, ha nem is tekinthető a kormány sorsát kizárólag eldöntő eseménynek, mindenesetre jelentékenyen meggyorsította a válság kibontakozásának folyamatát.

Az új kormány megalakulását előkészítő tárgyalások május 11-én indultak meg, s az óvatosan megfogalmazott sajtóközlemények már sejtették, hogy elnökségét Imrédy Béla veszi át. A hivatalos verzió szerint azért esett éppen reá az államfő választása, mert a kormányzati munka súlypontja ezután elsősorban gazdasági vonalra helyeződött át, s ezért szükséges, hogy közgazdász és pénzügyi szakember irányítsa.⁹⁸ Bár nincs okunk kételkedni abban, hogy ez a megfontolás is szóbakerült, Imrédy designálása sokrétűbb és lényegesebb okokra vezethető vissza. A konzervatív vezetőkörök immár két miniszterelnökben is csalódtak egymás után; elégük volt a kockázatos kísérletezésből, s végre olyan személyt akartak a kormány élén látni, akiben teljes mértékben megbízhatnak. Imrédy minden szempontból „persona grata”-nak tűnt, s az a gondolat, hogy ő váltsa fel Darányit, korábban is felmerült. Fenyő Miksa, a GyOSz egyik vezetője már akkor javasolta neki, hogy vállalja a miniszterelnökséget, amikor 1936-ban visszatért a Nemzeti Bankba.⁹⁹ Rassay Károly ellenzéki politikus, a vezető ipari és pénzügyi körök bizalmi embere előtt Imrédy több ízben hangoztatta kifogásait a kormány tétlensége ellen a szélső jobboldali izgatással szemben.¹⁰⁰ Joggal remélhették tőle, hogy nem riad vissza határozott adminisztratív intézkedésektől sem a nyilasok megfékezésére.

Imrédy mellett szólt, hogy a bankvilághoz fűződő összeköttetései mellett elfogadta a kormánypárt zöme is. Várható volt, hogy Darányinál ügyesebben folytatja majd a nyilas agitáció paralizálását célzó „szélkifogás” politikáját; és képes lesz arra, hogy hatásos jelszavak és bizonyos engedmények útján kiépítse az „alkotmányos” jobboldaliság mind ez ideig hiányzó tömegbázisát. Imrédyt elég „gentlemanlike”-nek tartották, hogy távoltartsa magát minden útszéli demagógiától, ugyanakkor elég jobboldalinak, hogy a nyilasokkal konkurrálni tudjon.

Római katolikus volta és egyháza vezetőihez fűződő közismerten jó összeköttetései is előnyös pozíciót biztosítottak Imrédy számára. A kormányzó és az egyház kapcsolata a legitimista Csernoch János hercegprímás halála és Serédi Jusztinián beiktatása óta szorosabbá vált, és a budai Várban mind gyakrabban hallgatták meg az új egyházfő véleményét a legbizalmasabb politikai kérdésekben.

A magyar állam és a klérus jó viszonyának eredményeként 1938-ra XI. Pius pápa Budapestre hirdette az esedékes eucharisztikus kongresszust. Ezért szinte kapóra jött, hogy az új miniszterelnök már vallásából következően is élvezheti az egyház teljes támogatását.

Imrédyvel szemben a polgári ellenzéknek sem voltak kifogásai, s Darányin és Bethlenen kívül Eckhardt is ajánlotta miniszterelnökségét.¹⁰¹ A kormányalakítási tárgyalások során ismét felmerült az a verzió, hogy idővel koalíciós kabinet alakulhat, amelyben a Kisgazdapárt vezére is résztvenne kereskedelmi miniszterként.¹⁰²

⁹⁸ Vö. Függetlenség, 1938. máj. 13.

⁹⁹ Fenyő Miksa: Az elsodort ország. Naplójegyzetek 1944–45-ből. Bpest, é. n. 116. l.

¹⁰⁰ BMI. Imrédy-per, Rassay Károly vallomása.

¹⁰¹ Uo. Imrédy vallomása.

¹⁰² OL. Kozma iratok 41. cs. Kéziratot napló (Pesti Hírlap, 1938. máj. 14.).

Az alkudozások során Bornemissza Géza, aki a reformnemzedék egyik vezéralakjaként kezdte közéleti pályafutását, ragaszkodott az iparügyi és kereskedelmi minisztériumok együttes vezetéséhez. Imrédy nyilván nem kívánt magának egy olyan vetélytársat teremteni a kormányban, mint ő volt Darányi számára. Egyetlen miniszterének sem óhajtott túlságosan széleskörű hatalmat adni különösen gazdasági téren.¹⁰³ Végül Bornemissza jobb belátásra tért, nyilván azt gondolta, hogy jobb egy tárca, mint egy sem. Később azonban alkalma nyílt beláttatni Imrédyvel, hogy kár volt magára haragítania.

A másik vitás személyi kérdés -- mélyebb politikai tartalommal, mint az előbbi -- Hóman Bálint miniszterségének a kérdése volt. Amikor híre terjedt Imrédy miniszterelnökké designálásának, a NEP agrárfrakciója akciót indított ellene. Űrügyként azt emlegették, hogy pártonkívülieket is be akar vonni a kormányba. A valóságos ok azonban az volt, hogy Imrédyt a nagytőke emberének tartották, s nem bíztak abban sem, hogy elnyerheti a németek bizalmát. Ezek az elemek Darányi utódként Hóman Bálintot tolták előtérbe, azzal a céllal, hogy beépítsék őt az új kabinetbe. Feltehető volt, hogy Imrédy „minőségi” kormány alakítására törekszik, s ki más képviselhetne volna ebben a kormánypárt szélsőjobboldalát, mint Hóman, a neves történettudós és egyetemi professzor. Nem volt könnyű azonban eldönteni azt, hogy milyen minőségben kerüljön be, mert szeretett volna kultuszminiszter maradni, azonban erre a tárcára Imrédynek már más jelöltje volt Teleki Pál személyében. Végül új tisztséget kreáltak Hóman számára, a tárcanélküli propaganda-miniszteriséget. Ez a megoldás Imrédynek is megfelelt, hiszen egy hatékony propagandaapparátus kiépítése programja lényeges részét képezte.

Az új kabinethez fűződő várakozást és bizalmat az is jelezte, hogy a végső szélesebbkörű kormányalakítási tárgyalások mindössze két napot vettek igénybe. Május 13-ra virradóan Imrédy egész éjszaka tárgyalt, majd délelőtt megtartotta utolsó minisztertanácsát a Darányi-kormány. Este Imrédy bemutatkozó beszédet tartott a NEP pártértekezletén, majd a következő napon az újságokban ott díszelgett az új kormány tagjainak fényképe az eskütételei ceremónia szokványos díszmagyaros pompájában.

Az új kormányban az adott pillanatban a szélsőjobboldalt Hóman és az újonnan kinevezett földművelésügyi miniszter, Sztranyavszky Sándor képviselték, valamint különös jelentőségű volt Rátz Jenő honvédelmi miniszteri megbízatása. Imrédynek kettős célja volt Rátz bevonásával, egyrészt le akarta csillapítani a tisztikarelégedetlenségét, s biztosítani támogatását, másrészt abban is bízott, hogy az új miniszternek -- éppen szélsőjobboldali felfogása révén -- sikerül majd a nyilas befolyást visszaszorítania a hadseregen belül.

A külügyminiszteri tárca Kánya Kálmán kezében maradt, figyelmet keltő változás történt viszont a belügyminiszter személyében. A már korábban is sokat bírált Széll József helyett Keresztes-Fischer Ferenc megbízatása azt sejtette, hogy erőteljes lépések várhatók a nyilasok ellen.

Ezen összetétel határozottan kompromisszumos jellegűnek tűnik, amelyben gondosan mérlegelve, körültekintő precizitással osztották el a pozíciókat az uralkodó osztályok egyes csoportjai között. Bár e téren is érvényesült

¹⁰³ Valószínű az is, hogy Imrédy a tárcát előbb-utóbb elvbarátjának, Kunder Antalnak akarta átjátszani, aki államtitkári minőségben gyakorlatilag a teljes bel- és külkereskedelem irányítását egy kézbe vonta össze. (A Külkereskedelmi Hivatal, amelynek eddig elnöke volt, másfél év után a Külügyminisztérium hatásköréből ismét visszakerült a Kereskedelmi Minisztériumba). (Pesti Hírlap, 1938. máj. 18.)

a „szélkifogás” politikája, s ennek következtében a szélső jobboldal felé orientálódó politikusok többségben voltak, a legfontosabb hatalmi posztok — a honvédelmi minisztérium kivételével¹⁰⁴ — konzervatív, az ellenforradalmi rendszer bethleni formáját helyeslő személyiségek birtokában voltak.¹⁰⁵

IV

Az új kabinet bemutatkozását és programját feszült érdeklődés várta. A száraz, szintelen Darányi után a túlfűtött egyéniségű, szuggesztíven dinamikus Imrédy könnyen elhitette hallgatóságával, sőt a közvélemény zömével is, hogy ismét egy olyan államférfi áll a kormány élén, aki képes lesz a belpolitikai viszonyokat konszolidálni.

A felbolydult helyzet stabilizálása csakis a nyilaskérdés megoldásával volt elképzelhető. Darányi kudarcra nyilvánvalóvá tette, hogy ez kizárólag politikai eszközökkel nem vihető keresztül — a feladat megvalósításának útja nem lehetett más, mint az adminisztratív rendőri eljárás kombinálása a politikai módszerekkel.

Imrédy programadó megnyilatkozásai élesen támadták a nyilasokat, „fantáziátlan fasztagnak” és „magyartalan magyaroknak” nevezvén őket, akik „ködös maszlaggal” kábítják az élegedetleneket. A nézeteltérések — saját bevallása szerint — azonban nem is annyira elvi, mint inkább taktikai jellegűek voltak. „Én ugyanis a szélsőjobboldali mozgalom agitációs módjaival és harci modorával nem értettem egyet, mert láttam, hogy azok a törvényesség legkisebb látszatát sem viselték magukon.”¹⁰⁶ Imrédy, a győri program szellemi atyja lévén, különösen érdekelt volt annak megvalósításában. A nyilasok féktelen demagógiája a „zsidó” nagytőke ellen komoly veszélyt jelenthetett a fegyverkezési program sikerére, s ezzel lényegében kockára tette a revíziós törekvések érvényesítésének lehetőségét, ha elérkezik a megfelelő pillanat. Korábbi álláspontjának megfelelően nyomatékosan hangsúlyozta, „... kevés a tőkénk és ezt . . . nem szabad ijesztgetnünk . . . a tőkék tulajdonosait bizalommal kell eltöltenünk abban az irányban, hogy az a politika, amelyet folytatunk, nekik biztonságot nyújt . . .”¹⁰⁷

A nyilasok azonban nemcsak a nagyburzsoázia pozícióját veszélyeztették, hanem kellemetlen konkurenciát jelentettek az úri „középosztály” felsőbb rétegei, elsősorban a születőben lévő új „keresztény” burzsoázia, valamint a magasabb államhivatalnoki gárda számára is; ezek az „őrségváltás”-sal kapcsolatos versenyfutásban jóval előnyösebb helyzetből rajtolhattak, mint az alsóbb tisztviselői-értelmiségi csoportok, nem is beszélve a kispolgárságról. Imrédy, aki az úri „középosztály” legtehetősebb elemeit képviselte, nem volt hajlandó akceptálni a „homo novusok” részesedési követeléseit. A vita mint generációk harca bontakozott ki, a nyilasok ugyanis azokra a nehézségekre is építettek, amelyek az ifjúság elhelyezkedése terén mutatkoztak,

¹⁰⁴ Meg kell jegyeznünk, hogy Rátz hadügyminiszterségét bizonyos mértékig ellensúlyozta az, hogy a vezérkar főnöke a belügyminiszter fivére, Keresztes-Fischer Lajos lett.

¹⁰⁵ A többieknek, így Reményi-Schneller Lajos pénzügy- és Mikecz Ödön igazságügyminiszternek nem volt jelentősebb politikai befolyása, Reményi-Schneller csak karrierje kezdetén állott.

¹⁰⁶ BML. Imrédy-per, Imrédy vallomása.

¹⁰⁷ KN. 1935—40. XVIII. köt. 608. l.

s magukat a „fiatal magyarok” kizárólagos képviselőiként emlegették. Az életkor problémájának valójában azonban nem sok szerepe volt, s csupán a nézeteltérések lényegének elködösítésére szolgált, arra volt jó, hogy leplezze a gátlástalan mohóságot, zabolátlan étvágyat. Az elutasítás természetesen szintén a mimikrifrazeológia nyelvén szólalt meg, legélesebben talán Antal István tolmácsolásában: „A keresztény nemzeti jobboldali politika nevében egyedül azoknak van joguk nyilatkozni, akik nem a legutóbbi hetekben tértek a jobboldali politikai szellemiség útjainak megformálására, hanem akkor, amikor még a mai újsütetű politikai proféták még az áldott tapasztalatlanság és ismeretlenség . . . birodalmából . . . nézték a politikai küzdelmeket. Mi jobboldali politikusok tiltakozunk az ellen, hogy a mi komoly . . . célkitűzéseinket éretlen . . . és irreális . . . módszerek hangoztatásával diszkreditálni igyekezzenek.”¹⁰⁸

A nyilasok demagóg türelmetlenségével szemben Imrédy „felelősségérzetet” és „magyar józanságot” prédikált, s az erőszakos módszereket elvetve „evolúciós fejlődést” hirdetett. Ennek biztosítása érdekében határozott ígéretet tett arra, hogy biztosítani fogja a „rendet” és a „fegyelmet”. A tervbevett intézkedések legfontosabbika a közalkalmazottakat eltiltotta volna a „szélsőséges”-nek nyilvánított pártokban és mozgalmakban való részvételtől, s törvényjavaslatok készültek a nyomdai termékek ellenőrzésének megszorgítására, az egyesülési szabadság korlátozására, valamint bírósági különítanácsok létesítésére az izgatással vádoltak feletti ítélkezés céljából.¹⁰⁹ Nem kétséges, hogy mindez szükség esetén a baloldal erőivel szemben is alkalmazható volt, hiszen Imrédy bemutatkozó beszédében szükségesnek tartotta hangsúlyozni, hogy a „kommunista . . . mozgalmakkal szemben a legélesebben fogunk elbánni”.¹¹⁰ Azonban az adott helyzetben az ígért rendszabályok éle elsősorban a nyilasmozgalom visszaszorítására irányult.

Imrédy szélesebb látókörű politikus volt annál, semhogy megelégedjék a „rendtörvény”-javaslatokkal. Ezeket csak tüneti kezelésre tartotta alkalmasnak, amelyek ideig-óráig elodázzák a krízis kirobbanását, de lehetőségét nem szüntetik meg véglegesen. Szükségesnek ítélte, amint azt már 1937-es memoranduma is bizonyítja, hogy olyan reformprogramot munkáljon ki, amely kiküszöbölné, vagy legalább halványvá tompítaná az uralkodó osztályok közötti ellentéteket, s egyidejűleg lecsillapítaná a városi és falusi kispolgárság, valamint az ipari és agrárproletariátus szociális elégedetlenségét.

Az új miniszterelnök Gömbös utódjának és követőjének vallotta magát, ami nemcsak a kormánypárt jobboldalán ülő „Gömbös-árvák” megbékítésére szánt gesztus, hiszen bizalmas híve és gazdasági szakértője volt. Azonban Imrédy annyira eltérő közegeből került tisztségébe, hogy mind társadalmilag, mind lélektanilag lehetetlennek tűnt számára a gömbösi irányvonal helyesbítés nélkül való átvétele. Mindketten kívülről kerültek a politikusok gárdájába, Gömbös élete első felét a k. u. k. hadseregben töltötte, míg Imrédy a kapitalizmus legsajátabb intézményéből, a bankból került az ország elsőszámú politikai tisztségébe. Talán e betörés sikere bátorította fel őket arra, hogy maguknak profétikus képességeket, messiási szerepet tulajdonítsanak. Nem véletlen, hogy a Darányi-korszak hiátust jelent a „reformpolitika” folyama-

¹⁰⁸ Új Magyarország, 1938. máj. 17.

¹⁰⁹ Magyar Törvénytar 1938. Bpest. 1939. 144—161. l.

¹¹⁰ KN. 1935—40. XVIII. köt. 603. l.

tában, mert Darányinak, az óvatos „leiseträter”-nek, nem igen voltak önálló koncepciói.

Gömbös elképzeléseinek azonban komoly fogyatékosága volt az, hogy képtelennek bizonyult olyan átfogó ideológia kialakítására vagy kölcsönzésére, amely tartósan lekötötte volna a polgári közvélemény figyelmét és lehetővé tette volna, hogy valamely eszme bajnoka szerepében vitézkedjék. Fésületlen, zavaros gondolatok, semmitmondó frázisok, közderültséget keltő szócsinálmányok – mindössze ez eszmei fegyvertára. Meglehetősen szegényes készlet volt, s csak azért bizonyult ideig-óráig elegendőnek, mert vetélytárs nélkül állott a nyilvánosság arénájában.

Imrédynek már figyelembe kellett vennie riválisait, a nyilasokat, akik azt igyekeztek elhitetni, hogy olyan egységes eszmekincsel rendelkeznek, amelynek megvalósítása a totális fasizmus diadalát, a teljes „átállítást” jelentené. Ahhoz, hogy esélyesként lépjen a küzdőtérre, Imrédy ezt jól tudta, nem nélkülözhet egy versenyképes ideológiát. Főkönyveken és mérlegkimutatásokon nevelkedett elméje rendszert és egységet óhajtott e téren is, a „tartozik-követel” precíz rubrikáiban gondolkodó fő jól kiesztorgált, csiszolt, „gentlemanhoz” méltó eszmei fegyvert kívánt Szalasiéknak szegezni . . . „Ami Gömbösben vizionárius kép volt, az Imrédyben már képlet. Ami Gömbös ajkán önkéntelen dallam volt, az Imrédykottapapírjain hangszerelt zene . . . Ugyanaz a forrás, ugyanaz a hőfok, de ami Gömbösben gyakran szétfolyóznak, kuszának, sőt nem ritkán dilettánsnak hatott, mindez most kitisztul, rendszerbe foglalódik . . .”¹¹¹

A külpolitikai események a nyugati demokráciák gyengeségéről, a fasiszta hatalom előretöréséről tanúskodtak. Persze nem maradtak el az ideológiai következmények sem – Európa-szerte sok szó esett a „polgári demokrácia”-ról, az „individualista liberalizmus” csődjéről, s ezzel szemben fülsiketítően harsogott a fasizmus, „életerejének”, „fiatalságának” dicsőítése. A fasizmus azonban számtalan színezetben és formában jelentkezett a különböző országokban, s Imrédynek el kellett döntenie, melyik típus nyerhetné el úgy a szélesebb rétegek támogatását, hogy közben ne keltse fel a nagyburzsoázia és a nagybirtokos osztály bizalmatlanságát, s ne kerüljön ellentétbe a taktikázó külpolitikai módszerrel sem.

Imrédy bemutatkozó beszédében hangsúlyozta, hogy „. . . új és hatalmas koreszmék jelentkeznek és e koreszmék elől nem lehet, de nem is szabad elzárkózni”.¹¹² A „koreszme” egyik alapvető szubsztanciája szerinte a „szociális gondolat”, amely nem a régi értelemben vett jótékonykodást jelent, hanem az egyén igényének elismerését „a fizikai és szellemi javakban való méltányos részesedésre, feltéve, . . . hogy kötelességeit tartozik maradéktalanul teljesíteni”. A másik a „népi egység, amely a mi sajátos történelem kialakulásunkban inkább nemzeti egységnek volna nevezhető”. Kormányfői működésének alapvető elvi célkitűzéseként azt jelölte meg, hogy „. . . e két gondolat magyar megnyilvánulási formáját kialakítsa és ezzel a nemzet lelkiségének megadja azt a színezetet, amelyet a mai idő parancsoló szava megkövetel”. A „koreszme” átültetése a hazai talajba elsősorban a szabadságjogok korlátozását kívánja, továbbá elengedhetetlen „. . . a nyíltság, a becsületesség, egyenes beszéd, a nyílt sisakkal való kiállás”. Imrédy ez alkalommal is nyomatékosan

¹¹¹ Ujság, 1938. jún. 19. *Zsolt Béla*: Arcképvázlat.

¹¹² Függetlenség, 1938. máj. 14.

kiemelte a „gentleman-szellem” megőrzésének lényeges voltát. A félreértések elkerülésére hangsúlyozta, hogy a magántulajdon alapján áll és a „kötelességét teljesítő” tőkét védelemben részesíti. Imrédy konkrét programja ezen gondolatok gyakorlati megvalósítását ígérte, méghozzá olyan újonnan szervezendő társadalmi keretben, amely az ún. *kamarák* rendszerére épülne. A már meglévő, de kibővítésre szoruló mezőgazdasági mellé négy új kamara szerveződnék 1. a kereskedelem, 2. a gyáripár, 3. a kis- és kézműipar, 4. a hitelintézetek és biztosítók számára. Ezek mindegyike négy *kúriát* alkotna, a) az üzemek, mint egységek, b) a vezetők, c) az értelmiségi alkalmazottak és d) a fizikai munkások részvételével. Imrédy külön kihangsúlyozta, hogy olyan szervezeteknek, amelyek ezzel a felépítéssel összhangba nem hozhatók, el kell tűnniök. Lényeges részét képezné e mechanizmusnak „a munkás szabadidő-szervezet felállítása”, valamint a munkaközvetítés államosítása is.¹¹³

Az új miniszterelnök elképzelései annak a katolikus politikai irányvonalnak eszmei hatását mutatják, amelyet az 1891-ben kibocsátott *Rerum Novarum*, majd a következő évtizedek pápai enciklikái, különösen pedig az 1931-ben megjelent *Quadragesimo Anno* formáltak ki.¹¹⁴ Ezek szoros összefüggésben állottak egymással. „XI. Pius szociális körlevelét a *Rerum Novarum* hiteles magyarázatának kell tekinteni, s minthogy XI. Pius a leói tételleket kiegészíti és továbbépíti, a két enciklika szervesen összetartozik és így egységes alkotmánylevelét képezi a katolikus társadalomnak.”¹¹⁵ A két pápai megnyilatkozás a liberalista kapitalizmus csődjét hirdeti, amelynek legfőbb bűne az, hogy képtelen megbirkózni az egyházra halálos veszedelmet jelentő marxista munkásmozgalommal. Leszögezi ugyan, hogy a magántulajdon szent és sérthetetlen, azonban feltétlenül szükséges a tőkés rendszer keretein belül — éppen annak megmentése érdekében — szociális reformok megvalósítása. Már az 1937-es Imrédy-memorandum is ezen az elvi alapon állott. „A kapitalizmusnak azt a formáját tartjuk szem előtt, amely minden kizsákmányolásnak és a tőke túlsúlyának mellőzésével a keresztény élet-felfogástól áthatott társadalmi rendet vallja ideáljául, tehát egy erős szociálpolitikai programot kíván megvalósítani anélkül, . . . hogy a nagyobb tehetség és . . . szorgalom természetesen jutalmát túlságosan lefokozná.”¹¹⁶

A „szociális igazságot” és „népi egységet” hirdető szólamok forrását ugyancsak az enciklikákban lelhetjük meg. A gazdasági hatalmat XI. Pius szerint „. . . a szociális igazságnak és a szociális szeretetnek kell áthatnia . . . a legfontosabb szerep a szeretetnek jusson”.¹¹⁷

A *Quadragesimo Anno*-ban proklamált szociális politika legfőbb értelme a tőkés és munkás megbékéltetése, a proletárforradalom veszélyének kiküszöbölése. Egyik jezsuita kommentátora szerint az enciklika elveinek megvalósítása „. . . a forradalmi örületnek egyetlen hatásos ellenszere . . .”¹¹⁸ XIII. Leó a munkásosztály megosztása és demoralizálása érdekében papi irányítással működő munkásszervezetek létrehozását javasolta. Azonban a *Rerum Novarum* óta eltelt négy évtized korántsem bizonyította be a keresztény-

¹¹³ KN. 1935—40. XVIII. köt. 601. l.

¹¹⁴ *Quadragesimo Anno*. Bpest. 1934. *Rerum Novarum*. Bpest. 1937.

¹¹⁵ *Mihélics Vid*: Világproblémák és a katolicizmus. Bpest, DOM kiadás. 1933. 184. l.

¹¹⁶ BM. Imrédy-per, Imrédy 1937-es memoranduma Darányihoz.

¹¹⁷ *Quadragesimo Anno*, 54. l.

¹¹⁸ *Varga László S. J.*: Új társadalmi rend felé. Bpest. 1933. 65. l.

szocialista koncepció eredményességét és célravezető voltát. XI. Pius le is vonta a kudarc konklúzióit s deklarálta azt, hogy „... a szocializmus, mint tan, mint mozgalom, ameddig igazi lényegében szocializmus marad, a katolikus tannal összeegyeztethetetlen, ... mert az alapfelfogása az emberi társadalomról a keresztény igazságtól eltérő”.¹¹⁹

A Quadragesimo az osztályharcot mint a tőkés társadalom kóros jelenségét tekinti, amely annak nem szükségszerű lényege, ezért megfelelő szervezéssel könnyen gyógyítható, s egyetemes panáceként — a rendiséghez való visszatérést jelöli meg. „Más megoldás alig lehetséges, mint a társadalmi szervezetben olyan jól rendezett szerveket, rendiségi alakulatokat teremteni, amelynek az egyesek nem valamelyik munkapiaci párthoz való tartozásuk, hanem ... foglalkozásuk alapján volnának tagjai ... , azonos foglalkozásuk, a hivatásuk szerint rendekbe, vagy rendi testületekbe tömörülhetnek.”¹²⁰ Ezekben munkások és munkaadók egyaránt részt vennének, vita esetén tilos sztrájkolni, a munkásoknak el kell fogadniuk az állami egyeztető hatóság döntését. Íme, a pápai enciklika, mint a fasiszta korporációs rendszer apológiája. A katolikus hivatásrendi szisztéma jelentős szerepet játszott a fasizmus egyes típusainak kiépülésében. „A fasiszta jellegű fejlődés a gazdasági élet területén Európa számos országában ... részben XI. Pius enciklikáján alapult ... Az 1931-es enciklika meglehetősen kétértelmű szavait széles körben úgy értelmezték, hogy a pápa helyesli a fasiszta munkarendszert.”¹²¹

A klerikális ihletésű fasizmus különösen azokban a fejletlenebb országokban dominált, amelyekben a katolikus egyháznak hagyományosan komoly tekintélye volt, s a tömegbázist nélkülöző konzervatív-úri irányítású mozgalmak nem nélkülözhatték az egyház lelki hatalmát. A jelenség prototípusa — Salazar diktatúrája Portugáliában, de megfigyelhető Dolfuss és Schuschnigg törekvéseiben továbbá Franco Spanyolországában is.¹²² Eltérő vonások jellemzik a jelentékeny tömegbázisra épülő náci párt és az egyház viszonyát, amelyet a két erő rivalizálása határozott meg.

A magyar társadalmi viszonyok mindkét típus kialakulását lehetővé tették, a náci sugallmazta mozgalom azonban — éppen a szociális feszültség következtében — lényeges ütembeli előnyt élvezett, míg Imrédy klerikális alaphangú fasisztoid kísérlete csak akkor bontakozott ki, amikor előbbi már túlságosan veszedelmessé vált. Ő Oliveira Salazar nyomdokaiba kívánt lépni, akinek „Estado novo”-ját hazai használatra óhajtotta adaptálni. Kettejük karrierjében és nézeteiben érdekes párhuzamosságok mutatkoznak: gazdasági szakemberként kerültek összeköttetésbe a diktatúrára törő tényezőkkel, s magas pénzügyi tisztségből emelkedtek a miniszterelnöki székbe. Világ-szemléletük rokon voltáról számos szinte szó szerint egybehangzó megfogalmazás tanúskodik, aminek oka kétségkívül a közös eszmei forrás — a Vatikán. Ezen túl azonban Imrédyre jelentős hatást gyakorolt a hazai politikai klerikalizmus eszmei öröksége is, elsősorban Prohászka Ottokár tanai és a „korszme” importált téziseibe az Imrédy által óhajtott magyar jelleg elsősorban az ő műveiből sugárzott át. Az „ecclesia militans” harcos magyarországi apostola a krisztianizmusnak a hungarizmussal való átítatását hirdette, amely

¹¹⁹ Quadragesimo Anno. 62. l.

¹²⁰ Uo. 45. l.

¹²¹ Paul Blanshard: Freedom and Catholic Power in Spain and Portugal. Boston. 1962. 157. l.

¹²² Uo. 202. l.

a magyar fajvédelmi politika vallási jellegű megalapozását jelentette. Imrédy reformprogramja alkalmasnak tűnt arra, hogy levezesse a szociális elégedetlenséget anélkül, hogy hitleri metódusokhoz folyamodnék, s a legbefolyásosabb vezető csoportok szempontjából éppen ez volt a döntő szempont, amely az új kormányt elfogadhatóvá tette számukra. „... e sorok írójának az a szilárd meggyőződése — olvashatjuk a legitimisták orgánumban —, hogy országunkat a mai bel- és külpolitikai válságból a magyar nacionalista mozgalom ereje vezetheti csak ki. E mozgalom sikerének azonban két előfeltétele van. Meg kell tisztulnia eszmei tartalmában és célkitűzéseiben s tekintélyes és nagy szuggesztív erejű vezéregyéniségnek kell az élére állnia, s le kell magáról fejtenie azokat a vonásokat, amelyek távolról is a hitleri mozgalommal hozzák vonatkozásba.”¹²³ Imrédy célkitűzései lényegében megfeleltek ezen kritériumoknak, s olyan katolikus jellegű, intenzíven fasiszta, de nem nemzetiszocialista behatást tükröző politikát ígértek, amely eredményes ellentámadást kezdeményezhet a nyilasok visszaszorítására.

Imrédy programadó beszédében külpolitikai téren első helyen az Olaszországhoz fűződő kapcsolatok jelentőségét emelte ki, bár hangsúlyozta a német—magyar érdekközösséget is. A legnagyobb konsternációt a nyugati demokráciákra és a kisantra vonatkozó kijelentései okozták. „Örömmel állapíthatjuk meg, hogy Anglia mind nagyobb érdeklődést tanúsít azokkal a kérdésekkel szemben, amelyek Közép-Európa jövő sorsának helyes megoldásával kapcsolatosak. Úgy látszik, az utóbbi időben Franciaország szintén közeljutott a rendkívül bonyolult problémák valódi lényegének felismeréséhez . . . , nem adjuk fel a reményt, hogy hosszú és kitartó munkával talán sikerülni fog a Duna-medencében végre olyan állapotot teremteni, amely egyelőre az itt élő népek normális egymás mellett élését, később pedig az adódó körülményekhez képest barátságos együttműködést is biztosítani alkalmas.”¹²⁴

Imrédy gesztusa a nyugati hatalmak felé az Anschluss követő nemzetközi helyzet átmeneti jellegén épült. Az európai diplomácia nagy kérdése az volt, hogy Anglia és Franciaország meddig deferálnak még a német nyomásnak s vajon eltűrik-e, hogy Hitler bekebelezze Csehszlovákiát is. Erre 1938 májusában még nem lehetett határozott választ adni. Chamberlain angol miniszterelnök március 24-i parlamenti beszédében kifejezetten elutasította, hogy kötelezettségeket vállaljon Csehszlovákia integritásának védelmében, ugyanakkor arra is célzott, hogy háború esetén „sosem lehet tudni”, miként fejlődnek a dolgok, s előfordulhat, hogy abba az eredeti hadviselő feleken kívül más államok is belesodrónak. A kormányfő nyilván arra célzott, hogy Anglia esetleg háborúba léphet Németország ellen Franciaország oldalán, ha egy hitleri agresszió esetén francia—cseh viszonylatban beáll a casus foederis. A nyilatkozat mindenestre fölöttébb kétértelmű volt — „... mindegyik (irányzat — S. P.) azt hangsúlyozta ki belőle, ami a saját felfogásának megfelel: az izolációs irány a Csehországgal szemben való negatív állásfoglalást, a cseh- és franciabarát irányzat pedig a feltételes formába burkolt dodonai jóslásokat”.¹²⁵ Az angol politika várható irányának bizonytalan volta a kortársak szemében más tények közvetítésével is dokumentálódott.¹²⁶

¹²³ Magyarság, 1938. jan. 23.

¹²⁴ KN. 1935—40. XVIII. köt. 603. l.

¹²⁵ OL. Küm. 1938—2—1021 (1090).

¹²⁶ Vö. *Martin Gilbert és Richard Gott: The Appeasers.* London. 1963. 121. és k. l.

Ennek megfelelően Magyarországon is újra tért nyert a taktikázó külpolitika híveinek tábora, amelynek pozícióját az is erősítette, hogy Anglia és Franciaország részéről az Anschluss után bizonyos érdeklődés mutatkozott Magyarország iránt. „... Az angolok kezdik már felismerni Magyarországot... politikai fontosságát és kezdik a magyar függetlenséget... az angol birodalmi érdekek stratégiai helyébe beilleszteni. A magyar függetlenséget... nem katonai szövetséggel, hanem gazdasági megerősítéssel akarják itt alátámasztani” — írta május 7-én kelt levelében Rácz Dezső, az MTI londoni tudósítója.¹²⁷ Ami a gyakorlati megoldást illeti, elsősorban az angol kiviteli hitelgaranciák keretének növeléséről lehetett szó, s arról, hogy Nagy-Britannia élelmezés- és nyersanyagszükségletének egy részét Magyarországról szerezné be. Hasonló jellegű értesülések szotttak be a francia álláspontról is, sőt úgy tűnt, hogy Párizs még jobban szorgalmazza a délkelet-európai gazdasági összeköttetések intenzitásának erősítését, mint London.¹²⁸ Mindez lehetőséget nyújtott arra, hogy Imrédy — már említett City-beli kapcsolatait felhasználva — terveket kovácsoljon a nyugati hatalmakkal való élénkebb nexus kiépítésére, a kormány több tagja, elsősorban Kánya, Keresztes-Fischer és Teleki cselekvő egyetértésével.

Persze erőfeszítései és kinyilatkoztatásai nem becsülhetők túl, már csak azért sem, mert az őt hatalomrajuttató tényezők, az uralkodó osztály bethlenista csoportjai „... semmi határozott lépést nem tettek a külpolitikai irány módosítására. Ennek oka elsősorban az volt, hogy saját külpolitikai célkitűzéseik homlokterében a revízió állott, márpedig a revíziót a fasiszta Németország nélkül nem lehetett volna elérni”.¹²⁹ Figyelembe kell vennünk azt is, hogy Imrédy londoni ismeretségei szűk körre, főként az Angol Bankra és a pénzügyminisztériumra szorítkoztak, s közvetlenül alig jelentettek kapcsolatokat a Foreign Office, és különösen a külpolitikai irányvonal gyakorlati kivitelezésében igen fontos szerepet játszó magasrangú tisztviselők (permanent officials) csoportja felé, amely ellenezte Chamberlain megbékéltetési terveit. Feltehetően ebből a környezetből szerzett értesüléseken alapult Bruce, a Népszövetség magyarországi pénzügyi főmegbízottjának Londonból 1938. május 14-én írott levele Imrédyhez, amelyben kifejtette, hogy a kereskedelmi összeköttetések kiépítésének lehetőségei fölöttébb korlátozottak, s a brit külügyi hivatal véleménye szerint „Magyarország földrajzi helyzete következtében előbb-utóbb Németország karjaiba sodródik”.¹³⁰

Imrédy kinevezése, ígéretei a szélsőjobboddallal való leszámolásra és békés külpolitikára átmenetileg bizonyos mértékig eloszlatták ezt a bizalmatlanságot. „A háború óta még nem fogadták Angliában magyar kormány alakulását oly bizalommal és megkönnyebbüléssel, mint Imrédyét. Különösen megnyugtató hatást gyakorolt, hogy a kormány élére egy pénzügyi vezérférfiú került, aki nemcsak nemzetközileg elismert... szakember, hanem mint pártkeretek felett álló tárgyilagos gondolkodású államférfi is London legteljesebb

¹²⁷ OL. Kozma iratok 27. cs. Angol dosszié.

¹²⁸ OL. Küm. pol. 1938—2/19—1386 (1583) sz. jelentés szerint Massigli, a francia külügyminisztérium politikai igazgatója kifejtette Khuen-Héderváry követnek, hogy a francia és angol államférfiak gazdasági téren lehetőleg függetleníteni szeretnék a közép-európai államokat. A londoni értesülések szerint az angolok a francia terveket nem látták reálisnak. (OL. Küm. Számjel táviratok London bejövő 29 és 33. sz.)

¹²⁹ *Ránki György*: Emlékiratok és valóság Magyarország II. világháborús szerepéről. Horthysta külpolitika a II. világháborúban. Bpest. Kossuth Kiadó. 1964. 47. l.

¹³⁰ BMI. Imrédy-per.

bizalmát és nagyrabecsülését bírja” — jelentette Rátz Dezső. — „Kitűnő benyomást gyakorolt itt az új kormány bemutatkozása, főként Imrédy Angliához intézett barátságos szavai és a dunavölgyi együttműködést hangsúlyozó kijelentése. Megértő rokonszenvvel találkoztak a belső megnyugvást célzó erélyes kormányintézkedések is.”¹³¹ Az új kabinet iránti barátságos érzelmek a Times, a Daily Mail, a Financial News és más angol lapok hasábjain is kifejezésre jutottak, a világsajtó általában meleg rokonszenvvel írt az új magyar minisztériumról.¹³²

A kormány fogadtatása a hazai uralkodó körökben is kedvező volt, mert Imrédy klerikális frazeológiába burkolt programja alkalmasnak tűnt arra, hogy a bonyolult politikai helyzetben az uralkodó osztályok egységes plattformjává kristályosodjék. A hazai sajtó ezért hangsúlyozta különös nyomatékkal a katolikus elemeket az új miniszterelnök megnevelésében, s ezért jellemezte úgy, mint a politikai katolicizmus vezérférfiját, a pápai enciklikákon alapuló korporativizmus apostolát. „Emberi egyénisége . . . inspirációját a lélek csendjében, a keresztény kegyelmi élet mélységes átélésében találhatjuk meg . . . A magyar Schachtból, amivé bizonyos átkatolikus szellemek az ő helyén bizonyára lettek volna, sokkal inkább a magyar Salazar lehet.”¹³³

Elismerőleg fogadták Imrédyt a Vatikánban is, ahol különös örömmel üdvözölték azt a tényt, hogy az ország gyepelője végre egy katolikus politikai kezébe került, aki egész életében „hitvalló és buzgó tagja volt egyházának”.¹³⁴

A Darányi ellen „lázázó” felsőház nevében Károlyi Gyula gróf kijelentette, hogy „. . . a mai kormány az országgyűlés mindkét házában és az egész országban tekintéllyel bír, az ország hajlandó vezetőjének tekinteni, . . . és segédkezet nyújtani”.¹³⁵ Ez lényegében a nagytőke és a nagybirtok támogatását biztosította Imrédy számára, amely különben más úton és módon is kifejezésre jutott.

A NEP-től balra álló ellenzéki pártok álláspontja fölöttébb különös volt — hangoztatták ugyan ellenzéki mivoltukat, de egyidejűleg meleg szavakkal üdvözölték Imrédy minisztériumát, s bizalmukat fejezték ki iránta. A kisgazdapárt nevében Tildy azzal zárta terjedelmes felszólalását a képviselőház felhatalmazási vitájában, hogy nem nyilatkozik ugyan a javaslat elfogadásának kérdésében, de „a miniszterelnök úrnak . . . nagyon megrendítő invokációja, amellyel az útjára elindult, bennem és sok . . . hívő keresztyén magyar emberben azt a meggyőződést keltette, hogy jó és erős kézben van az ország hajójának kereke . . . , azt kívánom, hogy az . . . isten áldja meg mind a két kezével ennek a kormánynak a munkáját”.¹³⁶

Rassay, a polgári ellenzék vezérszónoka, bár kifogásolta a program egyes intencióit, Imrédy különös érdeméért emelte ki, hogy „. . . bemutatkozó beszéde lehetővé tette, hogy a nemzeti lét fundamentális kérdéseiben

¹³¹ OL. Kozma iratok 27. cs. Angol dosszié.

¹³² OL. MTI 1938. máj. 16. Journal de Genève: „Imrédy kiváló képességeit nagyra becsülik Genfben.” Gazeta Polska: „Az Imrédy-kormány az alkotmány és a rend alapján áll.” máj. 17. New-York Herald Tribune: „Imrédy . . . a nemzet legkiválóbb gazdasági vezére, akinek sikerült olyan kabinetet alakítania, amely józan bel- és külpolitikát biztosít.”

¹³³ Korunk Szava, 1938. okt. 1. *Katona Jenő*: Imrédy.

¹³⁴ Nemzeti Ujság, 1938. máj. 20.

¹³⁵ Felsőházi Napló 1938. jún. 22. III. köt. 336. l.

¹³⁶ KN. 1935—40. XIX. köt. 89. l.

bizonyos összhang legyen s szabad talán ezt mondanom, nemzeti egység alakult ki".¹³⁷ A Népszava is bizalmat hirdetett az Imrédy-kormány iránt, annak kétségbevonhatatlanul jóhiszemű szándékairól írt és a párt parlamenti frakciója szintén lojális magatartást tanúsított.¹³⁸ Az új kabinet létrejötte tehát ismét helyreállította a Treuga Deit, amely Darányi miniszterelnökségének végső szakaszában felbomlott. Bár voltak nézeteltérések az ellenzéki pártok és a kormány között, összekötötte őket a közös cél — a szélsőjobboldal visszaszorítása.

A nyilasok magatartása meglehetősen ellentmondásos jellegű volt. A Szálasi—Hubay csoport továbbra is reménykedett abban, hogy sikerül beépülnie a rendszerbe, hogy ott engedélyezett ellenzéki szerepet töltsön be. Ezért nem akarták már a kezdet kezdetén elrontani a viszonyukat Imrédyvel, s arra törekedtek, hogy a Darányi idejében megkezdett tárgyalások folytatódjanak. Szálasi úgy vélte, hogy rendőri felügyeletét rövidesen feloldják és újra megkezdheti politikai tevékenységét. Remélte, hogy Imrédy nem Hubayt, hanem őt tekinti majd — Darányitól eltérően — tárgyalóképes partnernek, s kifejezte azon kívánságát, hogy a kormányfő adjon neki alkalmat személyes beszélgetésre, hogy „azt a sok félreértést, ami a Darányi-kormányval fennállott, végleg kikapcsolhassuk és a nemzeti erők összefogását megvalósíthassuk”.¹³⁹ Szálasi tehát abban bízott, hogy Imrédy esetleg hajlandó lesz a polgári ellenzékkel való együttműködés helyett vele paktálni. Más nyilas frakciók, így a Salló-féle Nemzeti Front nyíltan kifejezésre juttatták bizalmatlanságukat Imrédy iránt.¹⁴⁰

A szélsőjobboldali körökben észlelhető, a bizalmatlanság határán járó bizonytalanság az Imrédy-minisztérium megítélésében Berlin magatartásában is kifejezésre jutott, amely talán az egyetlen olyan európai főváros volt, ahol vegyes érzelmekkel fogadták a magyar kormányváltás hírért. A német sajtó hangneme nem volt nyíltan barátságtalan, s a lapok tudósításaik címében a tengely iránti barátság politikájának folytatását, valamint a kormányt a belső rend fenntartására irányuló eltökélt szándékát emelték ki.¹⁴¹ Azonban kétségtelen, hogy a Wilhelmstrasse, de különösen a nácipárt vezető körei bizalmatlanul szemlélték a budapesti fejleményeket. „A magyar kormányválság érthetően kellemetlen benyomást tett Berlinben. Hivatalos körök természetesen tartózkodnak minden... nem eléggé óvatos megnyilatkozástól, de... jólértesült újságíróktól hallott kijelentések alapján semmi kétség nem állhat fenn ezirányban” — olvashatjuk egy Kozmának küldött levélben a birodalmi fővárosból. Ő válaszában különben hangsúlyozta, hogy aki Berlinben Imrédy programját liberálisnak nézi, azt be kell csukni a bolondok házába. „Nekem nem kell igazolnom, hogy mennyire meggyőződéses híve vagyok a német—magyar politikának, és ha én mondom, hogy senkinek sincsen oka emiatt nyugtalanokodnia, akkor azt nekem el lehet hinni.”¹⁴²

A jól tájékozott Kozma helyesen ítélte meg az Imrédy-kormány jellegét alapvetően jobboldali kabinet volt, amelynek németbarát voltahoz nem férhet kétség. Belpolitikailag azonban ekkor még nem a hitleri típusú dikta-

¹³⁷ Uo. 738. 1.

¹³⁸ Népszava, 1938. máj. 17.

¹³⁹ OL. Filmtár Szálasi-per 7885. 1/III/46.

¹⁴⁰ PIA. csjő 1938. máj. 20.

¹⁴¹ OL. MTI. 1938. máj. 16.

¹⁴² OL. Kozma iratok 26. cs. Vegyes politikai levelezés.

túrát akarta megvalósítani, hanem egy katolikus ihletésű, sok fasiszta vonással tarkított reformprogramot a dél-európai elmaradottabb országok mintájára; külpolitikai téren pedig a nemzetközi helyzet bizonytalan, átmeneti voltát felismerve, a nyugati hatalmakkal való barátságosabb kapcsolatok kialakítását kezdeményezte. Ezek a célkitűzések nem állottak egymással ellentmondásban, hiszen ismeretes, hogy a nem-náci típusú fasizmus nem állott ellentétben az angol összeköttetések erősítésére irányuló törekvésekkel. Tény az, hogy az angol—portugál viszony semmit sem változott Salazar diktatúrájának győzelme után. „Ami az olasz fasizmus bírálását illeti — jelentette Barcza londoni követ —, úgy úton-útfélen hallhat az ember olyan összehasonlításokat a fasizmus eljárásai és a nemzeti szocializmus módszerei között, melyek nem éppen kedvezőek az utóbbira nézve. Az olasz fasizmus simulékonysága és ügyessége szembe lesz állítva a németé . . . otromba erőszakosságával . . . míg az olaszok itt már majdnem népszerűek, addig a németekre nézve ennek merőben az ellenkezője áll.”¹⁴³

Imrédy politikájában 1938 őszen alapvető fordulat következett be. Ez egyáltalán nem egy addig liberális államférfi fasizálódását jelentette, hanem azt, hogy korábban vallott klerikális-fasisztoid nézetei helyett *a német típusú* fasizmus koncepciót vette át, s megkísérelte, hogy Magyarországon hitleri jellegű totális diktatúrát valósítson meg. Ezen folyamat ábrázolása azonban már egy másik tanulmány tárgyát képezi.

П. Шупов:

К истории создания правительства Имреди

Резюме

В середине 1930-х годов обострились противоречия внутри господствующих классов. Слои средних помещиков, государственных служащих, офицеров армии, интеллигенции стремились изменить распределение позиций власти и совершить т. н. «смену часовых». Это соперничество в период правительства Дарани имело своим результатом, с одной стороны, постоянную борьбу фракций внутри правящей партии, а с другой — активизацию самых активных, самых нетерпеливых элементов т. н. «господского среднего класса» — офицеров армии. Офицерство с лета 1939 г. параллельно с усилением агрессивной политики фашистской Германии все решительнее требовало начать вооружение и быстрое развивание армии. Во главе акции стоял начальник генерального штаба Бела Рац, требовавший для осуществления этих целей 1,7 миллиарда пэнгэ. Ему удалось получить поддержку президента Венгерского Национального Банка — Бельи Имреди, разработавшего в начале 1938 года план вооружения, ставший известным под названием «дъёрской программы».

Имреди был без сомнения даровитым финансистом, проделавшим очень быструю карьеру в экономической жизни. Летом 1932 г. он принял участие в разработке «национального плана строительства» Гёмбёша, затем стал министром финансов в первом кабинете Гёмбёша. Он имел хорошие связи с английским крупным капиталом и это сыграло значительную роль в том, что он был назначен в 1935 году президентом Национального Банка. Он все активнее включался в политическую жизнь и являлся автором меморандума в марте 1937 г., адресованного премьерминистру Дарани, первым требовавшего проводить такую тактику для нейтрализации демагогии нилашистов, которая обещала бы провести в жизнь некоторые требования крайне правых сил, чтобы отвести нажим справа в сторону.

¹⁴³ OL. Küm. pol. 1938—2—2423.

Аншлюсс снова поднял боевую готовность экспонентов «господского среднего класса», значительно усилилось также движение нилашистов, использовавших недовольство масс все более разнузданной демагогией. Правительство Дарани стремилось разрешить возрастающие проблемы разработкой компромисса: с одной стороны, регулируемом еврейского вопроса, с другой — созданием модус вивенди с нилашистами, что, в свою очередь, означало бы дружеский жест также и к немцам. Однако, Дарани пошел на этом пути слишком далеко и регент Хорти в своей речи, произнесенной по радио в апреле 1938 года уже открыто выразил недоверие к премьеру. Акцией с целью отставки кабинета руководил граф Иштван Бетлен, видевший в Имреди единственно возможного преемника Дарани.

14 мая 1938 года было оформлено правительство Бели Имреди, состав которого кажется определенно компромиссным. На основе типичных соображений были розданы министерские портфели среди отдельных политических групп. Несмотря на то, что элементы, ориентировавшиеся на крайне правое крыло, были в большинстве, самые важные позиции власти, за исключением министерства обороны, находились в руках консервативных лиц, поддерживавших бетленскую форму контрреволюционной системы.

Имреди имел задачу консолидации внутривластной жизни страны. Хотя в первой своей речи он обещал энергично выступить против нилашистов, его правительство в основном было первым кабинетом, германофильство которого также являлось безсомнительным. Во внутренней политике оно не стремилось еще к тому, чтобы создать диктатуру гитлеровского типа, а имело целью осуществить программу реформ, с католическим идеологическим основанием и со многими открыто фашистскими чертами, на подобие отдельных стран Запада, в первую очередь режима Салазара. Во внешней же политике, осознавая непрочность международного положения, оно искало более дружеские связи с западными державами. Все это дает понять, почему за исключением венгерских крайне правых и Берлина правительство Имреди было встречено как внутри страны, так и за ее пределами в общем положительно.

P. Sipos:

L'histoire de la formation du cabinet Imrédy

Résumé

Vers le milieu des années 1930 on assista à l'exacerbation des antagonismes surgis au sein de la classe dirigeante hongroise. Les couches de propriétaires moyens, de fonctionnaires d'État, d'officiers et d'intellectuels déployèrent des efforts pour changer la répartition des positions de pouvoir ayant été en vigueur dans les années de la consolidation économique rattachée à la personne de Bethlen et pour réaliser la soit disant «relève de la garde». Sous le gouvernement Darányi cette rivalisation conduisit d'une part à la permanence des luttes de fraction déclenchées au sein du parti gouvernemental et à mettre en mouvement de l'autre les éléments les plus actifs et les plus intolérants de la gentry, les officiers. A partir de l'été 1937 le corps d'officiers ne cessa de réclamer — parallèlement avec le renforcement de la politique aggressive de l'Allemagne fasciste — le commencement de l'armement et le développement rapide de l'équipement de l'armée. L'action se trouva dirigée par le chef d'état-major, Jenő Rátz, qui réclama 1,7 milliards de pengoes à ces fins. Il réussit à se gagner l'appui de Béla Imrédy, président de la Banque Nationale, qui début 1938 élabora le plan d'armement connu sous le nom de «programme de Győr».

Fort talenté sur le plan financier Béla Imrédy parcouru sous peu une brillante carrière dans la vie économique: en été 1932 il prit part à l'élaboration «du plan de travail national» rattaché à la personne de Gömbös, puis il obtint dans le premier gouvernement Gömbös le portefeuille des finances. Il entretint de bonnes relations avec les grandes capitalistes anglais, qui avaient un important rôle à jouer en ce qu'il fut nommé en 1935 président de la Banque Nationale. Il était de plus en plus actif à se rallier à la vie politique étant le premier à suggérer en mars 1937, dans un mémorandum remis au président du conseil, Darányi, une tactique appelée à neutraliser la démagogie des croix fléchées, qui promit en un certain point la réalisation des exigences de l'extrême droite, afin de prendre le dessus sur les réclamations des croix fléchées.

L'Anschluss venait de rallumer les ardeurs belliqueuses des représentants de la gentry, alors que le mouvement des croix fléchées, abusant par leur démagogie déchainée du mécontentement des masses, se raffermit lui aussi. Le gouvernement Darányi entendait porter solution aux problèmes qui s'étaient amoncellés en ayant recours à un compromis: d'une part par le règlement de la question des juifs et d'autre part en cherchant à trouver un *modus vivendi* avec les croix fléchées, attitude recelant du même coup un geste amical à l'égard des Allemands. Cependant ayant avancé trop avant, dans son discours diffusé par la radio en avril 1938 le régent Horthy ne tarda pas d'exprimer ouvertement son mécontentement à l'égard du premier hongrois. L'action visant à l'effondrement du gouvernement se vit dirigée par István Bethlen qui voyait dans la personne d'Imrédy le seul homme de politique pouvant entrer en ligne de compte comme le successeur de Darányi.

Le gouvernement de Béla Imrédy, formé le 14 mai 1938, témoigna d'une composition de caractère nettement compromissionnaire. Les portefeuilles se répartirent entre les groupements politiques à la base de l'appréciation soigneuse des conditions de forces. Bien que les éléments orientés vers l'extrême droite en constituassent la majorité, les positions de pouvoir les plus importantes — abstraction faite du ministère de la défense — se trouvèrent entre les mains des personnalités conservatrices, approuvant la forme bethlénienne du régime contre-révolutionnaire.

La tâche qui s'imposa à Imrédy c'était de consolider à nouveau les conditions de la politique intérieure. Encore que promettant dans son discours-programme une position résolue à adopter à l'égard des croix fléchées, son gouvernement s'avéra être un cabinet d'inspiration nettement droitiste, dont la germanophilie ne fut point douteuse. Cependant dans cette période il n'entendait encore réaliser une dictature de type hitlérien, mais un programme de réforme d'inspiration catholique, nuancé de différents traits fascistes, à établir à l'instar des régimes des pays arriérés de l'Ouest, en premier lieu de celui de Salazar. Tout en reconnaissant sur le plan de la politique étrangère la situation d'aspect provisoire et précaire il prit des initiatives afin d'assurer des relations plus amicales avec les puissances occidentales. Tout cela nous fait comprendre qu'exception faite de l'extrême droite du pays et de l'Allemagne le gouvernement n'était pas sans trouver faveur dans le pays, tout aussi bien qu'après des milieux compétents de l'étranger.

KÖZLEMÉNYEK

Simonyi Henri:

Visszaemlékezések*

(JUSTH GYULÁRÓL)

Pesten, a Justh-párti körhelyiségben esténként nagy élet volt. Ha nem volt pártértekezlet, kevesebb képviselő járt fönn a körben, Pestről, vagy a vidékről, annál több kültag. Aki nem volt képviselő, az kültagnak számított. Köztük persze sok kibukott képviselő volt, most már kevesebbet politizáltak, vagy olvasták a lapokat, annál szorgalmasabban vették a kártyacsatákat, de csak tarokkot, alsóst vagy hasonlót. Justh Gyula minden áldott este fönn volt a pártkörben. Ő soha le nem ült a kártyasztalhoz. Elolvasta a lapokat, s elbeszélgetett egy-két órán át az emberekkel. Aztán elég korán elköszönt híveitől, s ballagott hazafelé a közeli Reviczky-utcai lakásába. Ahogy kezdtem följárni a pártkörbe, nemsokára esténként én kísértem mindig haza őt, sok mindenről beszélgetve útközben.

Justh Gyula gazdag földesúrnak született, ezer holdas volt. A Csanád megyei Tornyán volt a Justhok ősi fészke szép kis kastéllyal. Testvéröccse volt a Párizsban élő Justh Zsigmond, fiatalon elhunyt regényírónk. Ez a Zsiga gyerek — mesélte egyszer Justh Gyula, — gyöngye tüdejű ember volt, s alig is élt idehaza. Svájc volt a második hazája, ahol tüdőbaját gyógyították, s aztán innen a szomszédos Franciaországba tette át székhelyét, Párizst választván új, állandó fészkeül. Néha éveikig nem is látta hazáját, bátyját, családját. Jó pár évvel ezelőtt egyszer hazajött Párizsból Tornyára fiatal francia barátaival. Köztük volt egy Polignac herceg. Ezek a Polignacok véletlenül rokonságban voltak a grófi Károlyi családdal, Károlyi Mihállyal is. Justh Zsigmond ekkor Tornyán rendezte a szinte első magyar népi színjátékokat. A jaltól a legényeket és a lányokat ő maga tanította be a szerepükre, a játékra. Az előadásokkal óriási sikere volt, de amikor Justh Zsigmond megint visszatért Párizsba, idehaza feledésbe merültek a népi játékok játszóikkal együtt.

Justh Gyula Kossuth Lajos halálakor a függetlenségi és 48-as pártnak volt az elnöke, s helyét szívesen adta át az ekkor hazatért Kossuth Ferencnek, arra gondolván, hogy a Kossuth név új erőt ad a pártnak, s Kossuth Ferenc politikailag is az apja fia lesz, marad. Justh Gyula nem volt hü ember. Rang, cím, ilyesmi sose érdekelte, a kötelességteljesítés politikai elveiért volt élete egyetlen célja. Nemcsak tisztelte, szinte imádta Kossuth Lajost, s amikor fia a hosszú emigrációból hazajött, szentül hitte, hogy jó kézbe teszi le a pártja vezetését.

Justhtól magától hallottam ezt:

Kossuth Lajos öreg korában is munkájából élt. Napestig dolgozott lent Turinban az emlékiratai megírásán. S jóval túl a nyolcvanadik életéven az ilyesmi már nehéz, fárasztó munka. De ő dolgozott, dolgoznia kellett, hogy élni tudjon és eleget tegyen szerződésben vállalt írói kötelezettségének. Justh Gyula akkor levelet írt Turinba Kossuth Lajosnak és följajánlott neki 300 000 forintot az emlékirataiért, amit aztán Justh Gyula ajándéknak adna oda a nemzetnek. Bizony hatalmas összeg volt ez akkoriban, komoly, nagy vagyon. Kossuth Lajos pedig

*Simonyi Henri, e visszaemlékezés szerzője, fiatalon került fel Szegedről Budapestre, ahol a Politikai Híradó című könyvomatos lap tudósító munkatársa, majd szerkesztője lett. A Politikai Híradó révén került közeli kapcsolatba Justh Gyulával, majd Károlyi Mihállyal. Amikor Károlyi Mihály 1916-ban megalakította az új függetlenségi pártot. Simonyi Károlyi titkára, közeli munkatársa lett. Az októberi forradalom győzelme után miniszteri tanácsos a miniszterelnökségen és a minisztertanács jegyzője. Később a Tanácsköztársaság elnökségén dolgozott. A Tanácsköztársaság megdöntése után emigrált és élénk kapcsolatban maradt Károlyival, akinek segítségére volt 1923-ban megjelent emlékiratának — Egy egész világ ellen — sajtó alá rendezésében.

Emigrációs éveit Bécsben majd Párizsban töltötte, ahol a Világosság köréhez tartozott. 1945 őszén hazatérése után rehabilitálták a miniszterelnökségen.

megköszönte, de nem fogadta el. Amikor III. Napóleon milliókat ajánlott föl néki, ezt is büszkén utasította vissza. Őt megvenni nem lehetett.

És Justh Gyula azt hitte, hogy ilyen ember lesz a hazatért fia is, a vér nem válik vízzé.

De igen! Amikor a koalíció uralomra jutott Tisza István, majd a darabontok bukása után, Justh Gyula lett a képviselőház elnöke, Kossuth Ferenc meg a Habsburg-király jóvoltából kereskedelmi miniszter. Justh Gyula hamar kiábrándult a koalíciós társaságból és Kossuth Ferencből. Szomorú családás volt, ez a Kossuth Ferenc bizony olyan alma, amelyik jó messze esett a fájától, s a vére is vízzé vált. Justh Gyula komolyan vette a nemzeti aspirációk megvalósításának a programját, az önálló magyar nemzeti bankot, önálló magyar vámterületet, magyar nemzeti hadsereget és mindenekelelt az általános, egyenlő, tükös, községenkénti szervezeti jogot. Szakitott Kossuth Ferencsel, új függetlenségi pártot alakított.

Letörték. Óriási vesztegetési pénzek, szörnyű terror drán jött Khuen-Héderváry Károly és Tisza István a munkapárttal, s a nagy 48-as pártból kis Justh-párt maradt a házban, alig több, mint húsz képviselővel.

Justh Gyula felesége Sztányai lány volt, a bankár Ullmann családból. Az Ullmannok zsidók maradtak, a kikeresztelkedett Ullmannokból lettek a Sztányiak. A család zsidó része a Hitelbankban, a Sztányiak a Hazai Bankban voltak az urak. Justh Gyula felesége ekkor már őszes, hallgatólag, szerény, csöndes, kicsi asszonyka volt. Nem politizált, nem is értett semmihez. Mint valami félistenre, úgy nézett föl az urára. Három gyermekük volt, egy fiú és két lány. A János fiú, Justh párti képviselő is volt fiatalon, de szellemében egyáltalán nem hasonlított az apjára, vagy Justh Zsigmondra; nem is volt valami nagy tehetség. Apja halála után, a háború alatt, hogy főispán maradhasson csanádi hazájában, otthagya az apja nyomdokait követő Károly-pártot. A lányok közül az idősebbik Purgly Jánosnak volt a felesége. Ez a Purgly János, szintén csanádi, kisebb földbirtokos, 48-as képviselő volt a koalíció alatt, de a Justh-párt bukása után ő is kibukott, mehetett haza gazdálkodni. Az ő huga, Purgly Magdolna Horthy Miklósnak lett a felesége. Ezen a réven Justh Gyula is legálább „magyar rokonságba” került Horthy Miklóssal.

Az első világháborúig nem sokan ismerték itthon a Horthy nevet. Horthy Miklós kis földbirtokosnak a fia, tengerész lett, aztán egész fiatalon került föl Bécsbe az udvarhoz szárnysegédtől parancsörtszisznek. Justh Gyula megvetette, utálta őt. Horthy Miklós szintiszta magyar tájról való fiú volt, a Szolnok megyei Kenderesen örökölt az apjától száz holdas birtokot, kis uriházzal, nem is kastéllyal. Bécsbe kerülve, a fiatal Horthy Miklós soha, soha ki nem nyitotta a száját magyar szóra, megtagadta édes anyanyelvét, s másképp, mint németül vagy angolul többé soha senkivel sem beszélt. Nem csoda, ha később már nem is beszélte tisztán és jól saját anyanyelvét a fehér fővezér, majd kormányzó.

Amikor Justh Gyula házelnök volt, s amikor a Lukács Lászlóval való kombinációk idején Bécsben járt a királynál, ő sohasem akart ezzel a magyarságot megtagadó, elárló Horthy Miklós úrral szóba állni. Törtető és rossz magyar, nem is ember ez — tartotta róla. Ugyan mit szólt volna hozzá Justh Gyula, ha csak két, három évvel is tovább él és megéri, hogy ez a legrosszabb magyar és ember kormányzó lett hazájában!

A nagyobbik Justh-lánynak a férje, Purgly János se volt valami nagyon rendes ember, vagy röviden: ember. Amíg Justh Gyula élt, s számított is Tornya ura, Purgly János adta a szerető férjét. Meghalt Justh Gyula. Tornyát és a nagy vagyont a három gyermek örökölte. De aztán jött az összeomlás, elűszott a nagy vagyon. Se pénz, se Justh Gyula: Purgly Jánosnak így már az asszony se kellett, s azonnal ott is hagyta a feleségét. A családja s Horthy Miklós is megszabadult a justhi emléktől.

Justh Gyula makacs ember volt, csupa szenvedély, erővel és elvhűséggel, tántoríthatatlan ember és politikus. Valóságilag égett belülről is ez az ember, ha a reakció és annak gyűlölt fejét, Tiszát támadta. Ilyenkor izgalmában gyakran szinte előntötte a vér, s a különben is vérmes ember még jobban kipirult. A túldaláról vörös ökörnek csúfolták érte. Okos, művelt ember volt. Volt benne sok a jó európeérből és főleg volt benne sok megértés, látója volt a nép bajainak, emberséggel és egyszerséggel, igaz, valami mély konokossággal is: De ez nem hogy az erényeit kisebbitette volna, inkább emelte sokunk szemében.

A Reviczky-utcai Wenckheim-palotában bérelt lakásából többnyire kocsin, az akkor divó két lovas gumirádlis fiákeren vitette magát reggelente a parlamentbe. A lakása közelében. a Múzeum-utca sarkán volt a fiákeresek standja. Finom urak voltak ezek a fiákeresek, a bakon fekete vagy szürke keménykallapban, a vártán finom szivarral a szájukban, füstölve diskurálva egymással a bakról. Mikor a fiákeresek gazdái messziről látták közeledni Justhot, mind ahányan voltak, a lovak közé csaptak, usgyi, vágtaat rebbentek szét. Ismerték jól az öreget, aki mindig pontosan leadta a kijáró tarifát, de a fölét, a jó borralól nem ösmerte.

Tisza István elleni harcán kívül az általános választójogért való komoly kiállása, küzdelme volt élete legjellegzetesebb dolga. Még Ausztriában is már elég sok szociáldemokrata képviselő ült a Reichsrathban, amikor nálunk a választásokon egy-egy szociál-

demokrata jelölt száz szavazatot sem nagyon kapott, hisz a magyar munkásságnak nem volt szavazati joga, a választójog alapja a vagyoni cenzus volt. A választójogért, a dolgozók melletti kiállítás Justh legnagyobb érdeme. Ugron Gábor után ő nyújtott először baráti kezét a munkásoknak és pártjuknak. Ezért is tekintette őt a magyar munkásság a saját emberének. Híttek benne, szerették.

(PORONDRA LÉPTISZA ISTVÁN)

Mikor Khuen-Héderváry Károly, a miniszterelnök már nem bírt Justhék obstrukciójával, lemondott. Jött Lukács László, de a Justh-párt folytatta a technikai obstrukciót. Az ülés elején fölállt az egyik Justh-párti képviselő, szót kért napirend előtt, s betegszabadságot kért a Háztól. Erre nyomban névszerinti szavazás elrendelését kérték. Ehhez húsz képviselőnek a jelenléte és aláírása kellett, de ennyi kitelt a pártból. Justh Gyula minden reggel 10 óra előtt nagy ezüst órával a kezében stoppolta az időt és vette számba, hogy jelen van-e a Házban pártjának minden egyes képviselője. Ezt az órát Eszterházy Mihály ajándékozta neki egyenesen erre a célra. Egyetlenegy képviselő sem volt, aki távol mert volna maradni, hiába akarták megoldozni, meg is vesztegetni egyik-másikat a kormány emberei. A Házban szavazni kellett a szabadságkérésekre. Eltelt vele jó hosszú idő, mert név szerint fel kellett szólítani majdnem 400 képviselőt. Aztán jött a második, harmadik, ha kellett a negyedik hasonló kérdés, utána megint névszerinti szavazásokkal. Ezzel aztán el is telt a tanácskozássra szánt idő. Másnap kezdődött és folytatódott minden előlről.

Tisza István lett az új házelnök azzal a kimondott szándékkal, hogy erőszakkal is letöri az obstrukciót. Tisza 1912-ben, május 22-én foglalta el az elnöki széket. Az elnökválasztó ülés példátlanul viharos volt. Szavazás közben kisebb összetűzések, verekedések is történtek, s az urna körül is nagy dulakodás. Olyan viharos ülés, szavazás volt, hogy a régén már nemcsak az eddig teljesen magukra hagyott Justh-pártiak, hanem az egész ellenzék vonult ki velük tüntetőn a Házból és a munkapárt egyedül ünnepelhette Tisza Istvánnak házelnökké való választását.

A kivonulás előtt Décsy Zoltán, erdélyi képviselő, aki a koalíció alatt pénzügyi államtitkár is volt — különben egyszerű, csöndes ember, akinek a pénzügyhöz nem sok köze lehetett — odament gróf Zichy János kultuszminiszterhez és megmondta neki, hogy pénzen vásárolt társaságban ül itt ő is. „Aktáim, bizonyítékaim vannak — mondotta —, hogy a választás céljaira Lukács László, ki pénzügyminiszter volt, négy és fél milliót vett ki az államkasszából.”

A szociáldemokrata párt május 23-ára általános sztrájkot hirdetett Tisza ellen és a választójogért. Harca és sztrájkba lépett a munkásság, hogy jogait követelje, és tiltakozzék Tisza bejelentett erőszakja ellen. Tisza István már magát a sztrájkot forradalomnak mondotta, pedig az óvatos pártvezetőség a sztrájk befejeztével a rendes munka felvételére hívta fel a munkásságot. Ők így tervezték, a dolgozók másképp végeztek. Ekkor következett a vörös csütiörtökre a felejthetetlen vérvörös péntek. Komoly tüntetések, összeütközések Budapest utcáin.

Péntek reggel megjelentek a sztrájk után a munkástömegek a kőbányai, meg a Váci-utcai nagy gyárak előtt, de a kapuk mindenütt zárva voltak. Miért? Az előző csütiörtöki napon már vér folyt a pesti utcán. Tiszának a katonaságot vezényelték ki a sztrájkoló magyar munkások ellen és a katonaság lött a tüntető, de békés magyar munkásokra.

Most péntek reggelre sem szünt meg a „forradalom”, — ahogy nevezte Tisza István a pesti dolgozók megmozdulását, bár a szociáldemokrata pártvezetőség a lázban égő munkássággal tudatta már csütiörtök este, hogy a sztrájk véget ért. Így jelentek meg elkecsereedett munkástömegek a bezárt kapujú nagy gyárak előtt. A kapukra ki volt ragasztva pár soros trás, hogy két teljes héten át mindenütt szünetel a munka, a munkástömegek bér, fizetés nélkül ki vannak dobva az utcára. A gyárak urai ezt az indoklást fűzték az általános „kizecelés”-hez: „Nehogy az elkecsereedett és fölzgatott harciasabb munkásság szétrombolja a gyárakat.”

A munkáskizárás most újabb forrongást idézett elő az egész Váci-úton és környékén. Az elkecsereedett munkások teljes dühvel támadtak a gyárakra, rombolni keztek, majd barikád-harcokat vívtak a kirendelt katonasággal, csendőrséggel, rendőrséggel. Sok, sok halott, rengeteg sebesült mindenfelé az utcán és utána százával meg százával tartóztattak le munkásokat.

Mindennek a híre gyorsan eljutott az éppen üléselő képviselőházba is. Az ellenzék, Justhékkel az élen, az ülés felfüggesztését követelte. De Tisza leintette őket az elnöki székről: „Nem vagyunk népjóléti intézmény!”

Tisza nem is gondolta, hogy milyen igazat mondott ezzel. Hogy ez a kormány, ez a képviselőházi többség nem törődött soha a néppel, a népjólétével.

Az ellenzék a padokat verte, de a Házban ment minden tovább, mintha semmi sem történt volna.

A történetek után azonban végre az ellenzék elhatározta, hogy nem hagyják többé magukra Justhékat, Pestnek és az országnak hangulata után nem is merve többé ezt megtenni, s kimondották a velük való együttműködést. Csak Vázsonyi Vilmost, a demokrata vezért nem lehetett még mindig sehol sem látni . . .

Május 23-ára következett aztán 1913. június 4-e, amikor Tisza István az elnöki székből rendőroket hozatott be a Házba, hogy a véderőjavaslatnak egyetlen nap alatt, vita nélkül való törvénytelen, erőszakos megszavaztatása ellen tiltakozó ellenzéki képviselőket kivezessék, kihurcolják az ülésteremből. A lázongó és tiltakozó képviselők közt elsőnek hurcolták ki a fegyveres rendőrök Justh Gyulát és Károlyi Mihályt.

(KÁROLYI MIHÁLY FELLÉPÉSE)

Károlyi Mihály ekkor mondott le az OMGE-nek, a nagybirtokosok egyesületének az elnökségéről. Balra vintő útja itt, ekkor kezdődött. Justh Gyula pedig lemondott a tükös tanácsos-ságról és Károlyira bízta, hogy lemondó levelét ő vigye föl Bécsbe a kabinetirodába.

Hamarosan, július 7-én Nagyváradon, Tisza István bihari hazájának székhelyén népgyűlés volt, amelyre lement Károlyi Mihály is Mezőssy Béla társaságában. Mint a Politikai Híradó munkatársa én is leutaztam ekkor a Pece-parti Párizsba, Nagyváradra.

Károlyit eddig a Házban nem igen lehetett látni. Amikor Lukács László jött miniszter-elnöknek Khuen helyébe, Károlyi is megjelent egy szép napon a Gresham-palota előtt. Kossuth Ferenc lakott itt és Károlyi is öhozza tartott, miután az ellenzéki vezeték ekkoriban Kossuth Ferencnél szoktak összejönni, hogy a beteges embert kíméljék a jövő-menéstől. Most azért jöttek össze nála, hogy Justh Gyula követelésére az ellenzék megállapodjék egy minimális választójogi reformtervezetben. Ugy volt, hogy ezt aztán majd Károlyi Mihály viszi Lukácshoz, akiben Károlyinak sokáig elég nagy bizalma volt.

Szép, napos idő volt. Mi újságírók lent álltunk a Gresham-palota Zrinyi-utcai kapuja előtt, ott várva a Kossuth Ferencnél tartott tanácskozásról a kommunikét. Fönt Kossuth Ferenc előszobáskájá kicsi lett volna a sok újságíró számára, de nem is nagyon szerettük az urak a közelükben a nyilvánosság képviselőit.

Egyszer csak megáll egy hatalmas, nyitott turautó a kapu előtt. Autó akkoriban igazán nem sok járt még a pesti utcán, persze hogy ez is nyomban feltűnt. Kiugrik a kocsiból a kormánykerék mellől egy karcsú, magas, elegáns, férfi. Jakob Sándor, Kossuth Ferenc és pártja titkára egyedül üdvözölte kalapja leemelésével az autóst, — aki nem más, mint gróf Károlyi Mihály.

Nos, lent Nagyváradon a népgyűlésen én most először hallottam őt beszélni. És láttam ott mindjárt az óvó, féltő jóindulatot, ahogy Mezőssy Béla kezelte Károlyit, bizony aggódrá is, hogy fog-e tudni hatásosan és szépen beszélni ez a magyar mágnás, lesz-e valami sikere az új útra lépett fiatal Károlyi Mihálynak.

Károlyi Mihály első unokatestvérek gyermeke volt. Talán ez is volt az oka, hogy nyúl-szájjal, farkastorokkal jött a világra. Ha beszélt, beszédet mondott, szavát alig lehetett érteni torokhangjától. 14 éves korában életveszélyes körülmények között a bécsi Billroth orvosnadr operálta meg a szájjpadlását s torkát. A műtét sikerült. Az érthetőbb hangvétel feltétele ezzel megvolt, de Károlyi Mihálynak újból meg kellett tanulnia beszélni, sok, sok gyakorlással, egyes szavakat hangosan ismételve százszor és százszor, naponta megfeszített akaráttal. A demosthenesi példa volt előtte és valóban lassan, lassan a kiejtése sokat javult, bár teljesen, tökéletesen sose lett olyan, mint más egészséges torkú emberé.

Amikor Váradon Károlyi föllépett a pódiumra és beszélni kezdett, én is, akinek jegyzemem kellett a lapok számára a beszédjét, de a vele jött többi szónok, meg a hallgatóság is eleinte bizony feszengeni kezdett, mindenki meg volt lepve, hogy milyen nehezen, rosszul beszél ez a most egyszerre vezérnek is hirdetet fiatal arisztokrata. Nem tudtuk, nem tudták róla, hogy mi is a baj.

Bizony nagy dolog az erős akarat, az igazi nagy akaraterő. Károlyi ezzel a tudattal vállalta, hogy beszélni fog a tömeg előtt. És érdekes: a kínos benyomás lassacskán oszladozni kezdett, s engedett, ahogy szinte látni is lehetett, hogy aki most szól, ura akar lenni és lesz is mindjárt tényleg a helyzetnek, a szónak is. Pár perc múlva már tisztábban, egyre világosabban, majd szinte már ércesen ömlöttek Károlyi szájából a szavak. Mindenki érezte, hogy nem úrszavak, amiket ez az ember mond. Az újságírók mindig a legérzékenyebb publikumhoz tartoztak és így egyszerre ők is tapsban törnek ki Károlyi beszédje hallatára. Zúgott is aztán az éljen! Dörgött a taps, amikor Károlyi beletüzesedve szinte már nem is a torkából, hanem a szíve mélyéből kiáltotta oda, hogy most aztán végre egyesülnünk kell, legyen vége Justh Gyula és szövetségesei izolálásának, hogy nagy programunkat népünk érdekében meg tudjuk valósítani. Hozzádtette: Meg kell oldanunk programunk gazdasági részét is. És itt megmondja

őszintén, hogy ő most már nem a régi világ agrár programjára gondol, hanem a szegény, a nincstelen magyar nép követeléseinek a teljesítésére. És mindennek a kezdete legyen az általános, egyenlő és titkos szavazati jog, s különösen aláhúzza a titkosat.

Utána Mezőssy Béla nem új koalíciót, de új pártot követelt. Valaki ekkor a tömegből odakiáltotta: *Éljen Justh Gyula miniszterelnök! Rá így felelt Mezőssy: Szívből kívánom, hogy ez a közbeszólás valóság legyen!*

Károlyi, Kunfi, Szende Pál is tapsolt erre.

Ez volt az új Károlyi Mihály bemutatkozása népünk előtt.

(K O S S U T H F E R E N C R Ó L)

1914. május 25-én 73 éves korában meghalt Kossuth Ferenc. Özvegye, egykori barát-nője, Kossuth Ferenc előtt gróf Benyovszky Mórinnak, Kossuth Ferenc-párti képviselőnek volt a felesége. Az öregedő Kossuth Ferencnek, az agglegénynek nagy szerelme most annyira szívére vette Ferencének halálát, hogy morfiummal megmérgezte magát, de megmenthették életét.

Kossuth Ferenc élete utolsó idejében már csak élő halott volt. Néhanapján tudott még keveset dolgozni, politikával törődni, embereket fogadni, hívekkel beszélgetni, ellenzéki vezetősataival is tanácskozni. A szövetkezett ellenzék az utóbbi időkben már többnyire az ő lakásán gyűlt össze a Gresham-palotában, hogy Kossuth Ferencnek ne kelljen kimozdulnia otthonról és ezzel is fárasztania magát. De betegsége előtt is mindig gyenge, puha ember volt. Kossuth Lajostól csak a nevét örökölte, sem erejét, sem szellemét. Nem is született ő vezérnek, még politikusnak sem. Ég és föld választotta el apjától. Szemben apja nagy egyszerűségével, nagyon hiú volt, beteges puhaságában pedig sokak szemében szinte már neveltséges.

Amikor én 1912-ben megismertem, szinte pirultam, amikor láttam, hogy Kossuth Lajos fia, a már öregedő, érett ember pirosító rúzszt használt, mint a tetszeni vágyó asszonyok, hogy az emberek üdébbnek, frissebbnek, fiatalabbnak gondolják. Akkor még nem tudtam arról, hogy a kormányzónak a londoni és turini emigrációban hűségese, utolsó titkára: Tanárky Gyula is megírta kéziratos Naplójában, hogy már lent Olaszországban az akkor még egészen fiatal Kossuth Ferenc, ez a szinte még gyerekeMBER is pirosítóval kente be az arcát, meg aztán, hogy a legnagyobb gondja volt egy szép nyakkendő! Haláláig is a jól vasalt nadrág...

És ez a beteg ember, a 48-as pártvezér, az emigrációban meghalt Kossuth Lajos fia, mily sokat adott arra, hogy Ferenc József ne lásson benne mást, mint egy teljesen királyhű, az udvarhoz hűző embert, s valahogy össze ne tévesszék őt Bécsben az apjával. Andrassy Gyula, koalíciós miniszter-társa is megírta a később az Országos Levéltárba került naplójeljegyzésében, hogy maga az öreg Ferenc József is mily jókat mulatott Kossuth Ferencnek ezen a gyerekes igyekezetén.

És ez a szörnyen hiú, betegesen puha, gyöngye Kossuth Ferenc milyen rossz emberismerő volt! Körülötte lubickoltak a leghaszontalanabb és legüresebb senkik, akikben pedig mindhalálig bízott. Az apja halála után hazajött fiúnak Justh Gyula azonnal átadta a függetlenségi és 48-as párt elnöki székét, és később kellett megtudnia, hogy milyen méltatlan volt erre Kossuth Ferenc. A pártnak egyik régebbi elnöke, Eötvös Károly, a vajda volt azelőtt az első ember a 48-asok táborában, aki látta, hogy milyen puha emberrel állnak szemben és korán nyíltan, sőt kíméletlenül Kossuth Ferenc ellen fordult. Egyszer a régi képviselőházban egy Ugron-párti 48-as képviselő azt kiáltotta oda feléje, hogy ő nem is törvényes fia Kossuth Lajosnak. Törvényes fia volt, de nem szellemi fia, nem eszméinek örököse.

Mint koalíciós kereskedelmi miniszter nemcsak a királynak akart nagyon tetszeni, de mindent elkövetett, hogy Ferenc Ferdinánd, a trónörökös is fogadja őt, hogy bebizonyítsa neki, hogy őtöle igazán nem kell tartania. Haláláig is fájt neki, hogy a trónörökös arra se méltatta, hogy fogadja őt, beszéljen vele.

Szterényi József volt mellette a kereskedelmi minisztérium politikai államtitkára. Igazában azonban Kossuth volt ő mellette a névleges miniszter, akit Szterényi teljesen a kezében tartott.

Régi latin közmondás tartja: Halottakról jót, vagy semmit. Maradjunk nála most hát a semminél.

Kossuth Ferenc halála után Justh Gyula nem akart egyedüli elnöke lenni az egyesült 48-as pártnak. Széltűtése óta tényleges elnöke úgyis az ügyvezető Károlyi Mihály volt. Justh Gyula leköszönt és a párt egyhangú fölkiáltással Károlyit választotta elnökül.

Ezen a napon temették el Kossuth Ferencet. Koporsóját a Nemzeti Múzeum előtt ravatalozták föl. Legalább 200.000 ember jött el a temetésére. Ennyi embert együtt az utcákon soha életemben még nem láttam. A Múzeumtól a Kerepesi-temetőig ott volt szinte a fél város.

A főváros népének nevében Bárczy István búcsúztatta. Koporsója fölött a Múzeum előtt Justh Gyula mondott rövid emlékbeszédet, s felejtve a múltból sok, sok mindent, kegyelettel emlékezett meg az elhunyt Kossuth Ferencről. Kint a temetőben aztán leghűbb politikai barátja, Apponyi Albert beszélt szomorúan, megindultan.

Tisza István nem jött el a temetésre. De levelet írt az özvegynek, hogy nem akart eljönni, nehogy őmiatta valami kegyeletstörtéti incidens támadjon, de emlékét hűen megőrzi.

(KÁROLYI HAZATÉRÉSE AMERIKAI UTJÁRÓL ÉS HÁZASSÁGA)

A főlzabradulás után a Töketerében, az Andrássy-kastélyban talált Andrássy-írásokból ismertetem alább Andrássy Gyulánénak, Károlyi Mihály anyósának naplósoraát Károlyiról szóló következő följegyzéseiből:

„1914, oct. 1.-je. Károlyi Mihály ma érkezett Pestre, szeptember 11.-e helyett, hogy tervezve volt. Oct. 1-jén állított be. Mi minden változott és mi minden ment végbe elmenetele óta! Korán reggel jött levél Katushoz, hogy még délelőtt átjön. Már elmúlt dél és még nincs itt. Katus oly türelmetlen, hogy majd krugrik a bőréből.

1914, Oct. 2.-ika. Mihály nagyon megfogyott és megviselten néz ki. Sok érdekeset mesélt útjáról. Július 29.-én indult el társaival Amerikából, de akkor még nem sejtették, hogy pár nap alatt milyen európai bonyodalom fog bekövetkezni. Behajózásuk ötödik napján Marconitávírat útján jelentések jöttek a démarcheról és Szerbia elutasító válaszárol, mire a hajón nagy izgalom támadt. Amikor közeledtek Cherbourghoz, az egyik délután a kapitány szigorú utasítást adott, hogy este hét óraker mindenki a kabinjában legyen és onnan ne távozzék. Senki sem tudta, hogy mit jelent ez az intézkedés. Hét órára elhallgatott a zene, mindenki visszavonult kabinjába és egyedül töltötte az estét. Mihály az izgalomtól nem tudott aludni. Mire hirtelen bekopogtatnak az ajtón. Egy matróz jött be, akit a kapitány küldött hozzá névjegyével, amelyen ez állott: Most kaptam a jelentést arról, hogy kitört az európai háború.

Mihály a matrózzal fölment a földelzetre. Az egész hajón vakszót volt, az összes lámpákat eloltották, az ablakokat pedig fekete viasszal mázolták be. Másnap a kapitány értesítette az utasokat, hogy Brest helyett a hajó Cherbourghban fog kikötni. Amint közeledtek a kikötőhöz, egyszerre vagy hársz hadihajó jött teljes gözzel feléjük. Alig múlt el egy félóra, s föltüntek a láthatáron, s már is szemben találták magukat velük, de föltartóztatás nélkül engedték őket Le Havreba. Itt a kikötőben teljes 30 órát kellett állniok, míg végre megkezdődött a partraszállás. A helyzet már nagyon kellemetlen volt, mert a gőzös utasainak egymásközti beszélgetéséből hallották, hogy őmiattuk történik a föltartóztatás, mert őket akarják elfogni. Meg is történt. Mindenki kiszállott, ők négyen maradtak csak a hajón és a rendőrfőnök tudatta velük, hogy mint hadifoglyokat letartóztatja őket. Hozzátette, hogy szabadon választhatnak a katonai fogház, vagy a hajón való internálás közt. Ők a fogházat választották. Szörnyűek voltak ott az állapok, beszélt Mihály. Ebben a franczia fogdában ötvenen voltak internálva szobákban, piszkos, koszos asszonyokkal, mosdatlan, nyafogó gyerekekkel. Nevetve beszélt: Látott egy német, lakkcipős, gigerli nőt, aki sokat kérkedett pénzével és megvetően nézett végig Mihályon, hogy ilyen emberekkel kell együttlennie. De nem sokáig tartott a büszkélkedése, mert a fölügyelő söprút nyomott a kezébe és kényszerítette, hogy closetokat tisztítson. A kenyeret messziről hajították feléjük, az ételsajkát és a kanalat úgy adták oda: Ha nem adja ezeket tisztán vissza, beverem a poszját! Ilyen tónusban folyt ott a társalgás. Egy napon avval jöttek be hozzá, hogy szabadlábra helyezik, elutazhatik, társai azonban fogva maradnak. Ezt Mihály természetesen nem fogadta el. Ő azt mondta, nem hagyja el barátait. Nagyon méltatlankodott a Friedrich István-féle rémregények fölött. Friedrich íthol a leghajmeresztőbb mesékkel egészítette ki az ügyis cifra állapotokat a franczia bánásmódról. A lapokban levá-gott német fejekről, skalpirozott koponyákról, föltűzött orrok és fülekről írt. Mihály azt mondta, hogy beszéltek arról, hogy török katonák tettek volna ilyesmit, de ők nem látták, se nem tudják, hogy igaz-e?

1914. November 6. Ma hatkor a polgári esküvő Budán. Megelőzően meglátogattuk Károlyi Lászlókat. Fanny igen jól, tapintatosan viselkedett. Mihály utánunk jött oda kréta-fehéren. Apponyi Gyula és felesége — pár hetes házaspár — kellemesen élesztette a konverzáción. Mikor ezek elbúcsúztak, Mihály íntett Katusnak, hogy menjünk mi is. Fanny egy udvarias frázist csapott arról, hogy Katus Fóthra várja és ezzel túlestünk a kedélytelen látogatáson.

Katus ma reggel gyónt és áldozott. Mihály kierőszakolta magának az abszolutiós cédulát, avval fenyegetve a papot, hogy ha nem kapja meg, vadházasságban fog élni Katussal. Ehhez ugyan másnak is van szava, nem csak neki.

Félháromkor éjjel. Ma este csupán a családtagok voltak meghíva, a Szentkirályi-utcai Károlyiak, Pappenheimék, Zeykék, Cláránk, Emilék, Duci, Eszterházy Irma, Zichy Antal itt voltak éjjelig.

Az utolsó napok fáradtsága, a kelengye körüli intézkedések, stb., egészen kimerítettek, pedig holnap még meg kell állni a helyemet kora reggeltől késő estig. Most a harmadik lányomat adom férjhez! És mindegyiket ugyanazzal az aggodalommal és balsejtelmekkel. Ebben az esetben még hozzá fülemben cseng Mihály kemény önvádaskodása, amikor előbb Ducinak, aztán nekem minden elképzelhetőnek elmondta önmagát, mint akiről nem is tudják, hogy milyen ember, mi mindenre képes. Ismételve mondotta, hogy Katus túljó önéki, ő nem érdemli meg ezt a szerencsét, hogy egy ilyen leány kösse össze az életét övele. Minden, amit akkor mondott, már elkésett volt, Katus semmi körülmények között sohasem mondott volna le róla.

1914. November 10. — Mihálytól Parádról kaptam levelet: Kedves Napsi! Korán kellett fölkelni, mert a Szentkirályi-utcaiak gondoskodása folytán egy misével lettünk meglepve. Eszerént a Krisztusi stílusról is gondoskodva lett!"

(A családban Andrassy Gyula becéző neve Duci volt.)

(A T A N Á C S K Ö Z T Á R S A S Á G R Ó L)

1919. március 20-án jelentik az októberi forradalom óta a legnagyobb, legvégtetesebb eseményt: Tegnap délelőtt 11 órakor megjelent Károlynál a Várban Vyx francia alezredes, az entente budapesti katonai missziójának vezetője és átnyújtotta néki a Pesti Hírlap által hetekkel ezelőtt bejelentett jegyzékét, amellyel az entente missziója kijelenti, hogy a demarkációs vonalat ezelőtt politikai határnak is tekintik.*

Osodálatos: Pesten a levegő már teli volt villamos szikrákkal. A vasasok a Gyűjtőbe bezárt kommunisták jegyverrel való kiszabadítását határozták el. A nyomdászok tegnap óta sztrájkolnak, s a Népszava kivételével a lapok sem jelentek meg.

A tettekreész, energikus, az eddig mindig oly határozott és bátor Károlyi Mihály jó ideje valahogy már nem volt a régi Károlyi. Nagyon, nagyon levert, megviselt, kifáradt ember benyomását tette. Súlyosan nehezedtek Károlyi vállára azok a gondok, amelyekért az előző kormányzat volt felelős. Amíg ő tehetett volna valamit, nem kellett, s most az összeomláskor ő ügysem tehet már semmit. De Károlyi Mihály ki akart tartani.

Ezekben a napokban még hozzá külön is szörnyen megkínzott, megtört embernek is láttuk. Felesége gyermeket várt a közeli időre, s Károlyi is szenvedett: fiatal korában a trópusi vidéken szerzett elég veszedelmes szénaláz betegsége fogta el épp ekkor újra és kínosan gyötörte. Ez a szénaláz néha hosszú időkre, évekre teljesen eltűnt, aztán hirtelen újra elővette, s ilyenkor nagy kínok közt fetrengett otthon.

És ilyen állapotában jött Vyx a kegyetlen hírrel, s kellett hallania a hidegen ejtett szavakat. Károlyi, mintha nem hinne saját fülének, újra elmagyaráztatja magának Vyx-szel a jegyzékét. Megértett mindent.

Rögtön kiszólt nekem, s általam odahivatta magához Berinkey Dénest, a miniszterelnököt és Böhm Vilmost, a szociáldemokrata hadügyminisztert, hogy megérkeztük után Vyx ő előttük is megismételje, amit néki az imént mondott. Berinkeyék is hallhatták: a Károlynak az imént átadott jegyzékét De Lobit francia tábornok, a magyarországi entente seregek ideiglenes parancsnoka küldte föl Vyxnek. A dátumot, amelyet üresen hagyott a jegyzék elején, — nyilván azért, hogy ezt majd Vyx töltsse ki arra a napra, amikor az átadásra sor kerül, — tényleg utólag írta rá Vyx tintával a gépirásos papírra: Le 19 Mars, 1919.

A jegyzékben De Lobit tábornok bejelenti, hogy a demarkációs vonal többé nem a fegyverszüneti szerződésben megállapított választóvonal lesz, hanem politikai határ!** Vagyis a békeszerződés aláírása előtt elszakítják az egész területet Magyarországtól, nem törődve azzal, hogy az elszakadó részen sok helyt a lakosság színmagyar, vagy magyar többségű. Megállapítja a jegyzék az úgynevezett semleges zóna határait, s az általunk kiűrtendő zóna kiűrtésének, s utána a megszállásnak a föltételeit. Elmondja végül, hogy a polgári közigazgatás a semleges zónában a magyar kormány kezében marad ugyan, de a szövetséges katonai parancsnokság ellenőrzése mellett.

E jegyzékre március 21-ének esti hat órájáig kell a magyar kormánynak választ adnia: aláveti-e magát ennek, vagy elveti.

* A jegyzék a békekonferencia határozatát tartalmazta a semleges övezet felállításáról, ennek határát nem nevezte politikai határnak. A visszaemlékezések Vyx szóbeli közlésének tulajdonítják. (A visszaemlékezéshez fűzött megjegyzések a szerkesztőségétől származnak.)

** Lásd az előző jegyzetet. A valóságban a békekonferencia ekkor nem tulajdonított jelentőséget a jegyzék átadásának.

Jegyezzük meg: Így nem szoktak diplomáciai jegyzéket küldeni, a küldője elvetésről nem szokott beszélni. Ők azonban előre tudták, de legalább is sejtették, hogy ez a dolog nem fog símán és egyszerűen menni.

Károlyi válasza ekkor ez volt: Sem ő, a magyar népköztársaság elnöke, sem a magyar kormány, amelynek részéről itt áll most Vyz előtt a miniszterelnök és a hadügyminiszter, nincs abban a helyzetben, hogy egyszerűen tudomásul vegye a békekonferenciának ezt a nemcsak megalázó, de bennünket talán meg is semmisítő határozatát, s hogy tetejébe mi még közre is működünk ennek a végrehajtásában. Ez különben teljesen ellenkezik a belgrádi fegyverszüneti szerződéssel. A kormány tehát le fog mondani. Ő, Károlyi Mihály, a minisztertanácsot azonnal összehívja és ennek írásos válaszát 21-ének esti hat órájáig át fogjuk nyújtani Vyznek.

Vyz szalutált, s senkivel kezet sem fogva, sarkon fordult.

Berinkei és Böhm elsiettek. A lázas Károlynak szemei könnybe lábadtak, amikor bementem hozzá. Kért, hogy azonnal hívjam le a Szóbbhegyről feleségét. Fönn a hegyen laktak Károlyiéék egy idő óta, az ott bérelt Domony-villában. Domony Móric a Magyar Folyam és Tengerhajózási Társaság vezérigazgatója és főrésztvevője volt. Ő adta bárbe szép villáját Károlynak, mert Károlyi nem akart a Várban lakni, királyt játszani.

Március 20-án kora délután összeült a minisztertanács. Károlyi elrejtette a rössz hírt. Utána Berinkei és Böhm megerősítette. Egyetlenegy ember sem volt a minisztertanácsban, aki ne látta volna, hogy ez a polgári többségű kormány nem maradhat a helyén, hogy át kell adni a hatalmat egy tettekre sz munkás kormánynak. Jöjjön egy tiszta szociáldemokrata kormány, amely bátran visszadobja a lealázó jegyzéket és megtagadja az ultimátum teljesítését.

A minisztertanács jegyzője voltam. Láttam a megdöbbent minisztereket, akik mind érezhették, hogy valóban erös új kormánynak kell jönnie. Be kellett vallaniok, hogy ez a kormány már nem elég erös, nem elég harcoss, változásra van szükség.

Az egész minisztertanács egyhangúlag osztotta Károlyi Mihály véleményét, hogy a kormány s a nép nem mehet bele abba, hogy országunk értékes magyarlaktu területei is egyszerűen leszakítottassanak tőlünk, s utána nyomban hasonló legyen a helyzet a csehszlavókkal és a jugoszlavókkal szemben is. Egyhangú volt a minisztertanács állásfoglalása abban is, hogy tiszta szociáldemokrata kormánynak kell a hatalmat a kezébe vennie. És Károlyi szavai után abban is egységes volt a kormány: annak érdekében, azért, hogy a munkás frontot és a jövendő munkáskormány tettekre sz terveit, határozatait semmi se zavarja, úgy, ahogy ezt Károlyi nyomatékosan hangsúlyozva kérte: ki kell békülniök és meg kell egyezniök a szociáldemokratáknak kommunista elvtársaikkal is. Legyen rége a testvérharcnak a magyar dolgozók táborában — így jegyezte be szavait Károlyi.

Pillanatnyi csönd. A miniszterek elgondolkodhattak Károlyi utolsó szavain. A polgári miniszterek, velük a kisgazdapárti Nagyutádi Szabó István is, mind szociáldemokrata társaikra néztek, Kunfi, Garami, Böhm, Peidl arcát vizsgálták. Ők némán maradtak, de a négy szociáldemokrata miniszternek volt semmi kifogása Károlyi szavai ellen.

A minisztertanács megállapodott abban, hogy a szociáldemokrata miniszterek beszéljenek meg mindent pártvezetőségükkel és a Munkástanácsal. Ez a két fórum állítsa össze az új kormányt, — amelyet Károlyi előre elfogadott.

Vége volt a minisztertanácsnak. Mint jegyzője, összepakoltam írásaimat, s még hullottam Kunfit, aki ezzel búcsúzott társaitól: — Undorral bár, de meg kell csinálnunk a tiszta szocialista kormányt!

Estére megindultak a tárgyalások a kommunista párt szabadon levő, majd utána a Gyűjtőfogházban levő vezéréivel is, természetesen elsősorban magával Kun Bélával.

A Katonatanácsot is nyomban összehívta Pogány József. Meg kell egyezni a kommunistákkal, véget kell vetni a testvérharcnak, egyesüljünk: ezt hirdette itt mindenki.

A Katonatanács határozata után — a szociáldemokrata pártvezetőség ekkor még nagyban tárgyalt — először Vántus Károly és Göndör Ferenc mentek ki együtt a Gyűjtőfogházba. Vántus Károly a magyar munkásmozgalom régi jó harcosa volt, szerették munkástársai, hallgattak rá. Göndör Ferenc a Népszavának volt a munkatársa. Volt egy hetilapja is, Az Ember, amelyben bátor hangon írt. Kaposvári fiú volt, zamatos magyarsággal beszélt és írt. Az októberi forradalom után az újságírók egyik vezére volt. Senki se jósolta volna meg, hogy ez a harcos, tüzes, baloldali újságíró a kommün vége felé, s majd az emigrációban is egyszerre csak engedni kezd a negyvennyolcból és aztán haláláig tartó emigrációjában Bécsben és Amerikában is örökös harcban lesz a kommunistákkal. Kint is halt meg, sohasem tért vissza hazájába.

Vántus Károly és Göndör Ferenc azért mentek ki a Gyűjtőfogházba, hogy beszéljenek Kun Bélával és Vágó Bélával. Különösen ez utóbbival Göndör Ferenc is régi barátságban volt, szerették egymást. Vágó Béla Az Est lapok kiadóhivatáldnak volt tisztviselője. A Gyűjtőben Vántus Károly, aki már régebben csatlakozott Kun Bélához, volt a tulajdonképpeni szó-

vivő. Mindnyájan nagyon megértették egymást és Vántusék aztán azzal mentek innen haza, hogy egyesülni kell és fognak is.

Már másnap, március 21-én reggel kijött a Gyűjtőbe Kunfi Zsigmond is Landler Jenővel, aki a pártban talán a legboldogabb volt, hogy vége lesz a testvérharcnak, most végre kibékülnek, s egyesülni fognak.

Utánuk jött Weltner Jakab is, majd még néhány más szociáldemokratapárti pártvezetőségi tag, akiknek a nevére már nem is emlékszem.

Kun Béla ekkor már teljesen meggyógyult, túl volt Vágó Bélával együtt a Gyűjtőben februárban történt becstelen és embertelen véres támadáson, de nemcsak testileg, szellemileg is ereje teljében volt. Elemében volt, frissen és eltelve tettekeszséggel, nagyot, szepet akarással. Kommunizták és szociáldemokraták ezen a napon ott kint a Gyűjtőfogházban mint testvérek és jó elvtársak valósággal boldogan összeültek.

Igaz, már előbb is történt valami ebben a dologban, amiről a nyomdászstrájk miatt Pesten lapok nem lévén, az emberek nem igen tudhattak. A csepeli Weiss Manfréd-gyár munkásainak a nevében még akkor, amikor a munkások a hírkedt Vyx-jegyzékről nem is tudtak, nem is hallottak, összehívták valamennyi pesti gyárnak a bizalmijait és ezen a bizalmi gyűlésen a kommunisták javaslatára szinte egyhangú lelkesedéssel határozták el az összegyűlt munkások a letartóztatott Kun Bélának március 23-ára való kiszabadítását, jegyvert is fogva, ha a Berinkey-kormány el nem rendelné a letartóztatottak azonnali szabadon bocsátását.

Aztán kiderült a március 19-iki dátumú Vyx-jegyzékről, hogy ennek az elküldését Károlyi Mihály számára már a békekonzferencia február 26-án tartott ülésén határozták el az entente nagyjai, az átadás időpontját De Lobit tábornokra és Vyxre bízva. Most bizonyára a választások kitérása is okozhatta a hirtelen átadást. Azt még nem is tudtuk, hogy Vyxnek joga lett volna sohasem adni át a titokban tartott entente-jegyzéket.*

S hozzáteszem: Azt se tudhattuk, hogy az egész dologban mily hazaáruló szerepet játszott Bethlen István, akinek agyában született meg ez az egész akció, ez az oly végtelenül káros jegyzék. De hát Bethlennél, mint számos magyar arisztokratánál a haza a zsebüket jelentette.

Károlyi a március 21-iki pénteki napon délelőtt nem jött le a Várba, fönnmaradt a Svábhegyen. Feleségét, Katinkát, itt a svábhegyi villában kommunista barátnői keresték föl, köztük a Gyűjtőből kiszabadult Spády Adél és Wilhelm Sidónia a Hajós lányokkal. Ezek a Hajós lányok gentry szülők kommunista gyermekei voltak.

Ide jött fel dél felé Károlyihoz Ugron Gábor is, Bethlennek erdélyi jóbarátja, de a reakcióban már nem társa. Ugron Gábor mesélte Károlyiéknek, hogy a városban milyen hírek szállingóznak, hogy már beszélnek az eddig egymással hadakozott munkáspártok kibéküléséről, sőt egyesüléséről is és hogy Pogány Józsefék, a katonatanácsiak, a Gellért-hegyre, a Citadellára ágyúkat és gépjegyeket vitettek föl. Lőni akarják Pestet, ha nem menne minden simán, ahogy szeretnék.

Még az előző napi, vagy esti 20-iki szociáldemokrata pártvezetőségi ülésen, amelyet a minisztertanács ülése után tartottak, ugyanaz a Böhm Vilmos hadügyminiszter ismertette az új helyzetet, aki a február 20-iki események után a Népszava elleni véres támadásról úgy tudván, hogy ez a kommunisták büne volt, a kommunisták elleni föllépésnek, harcnak a vezére volt. De most már tisztán látta a helyzetet. Tanakodtak, végleg azonban itt ekkor még nem határoztak, csak abban állapodtak aztán meg egyhangúlag — hangsúlyoznom is kell az egyhangúlag történetet, — hogy Kunfi Zsigmond, Landler Jenő és Weltner Jakab menjenek ki a Gyűjtőfogházba másnap, március 21-ének reggelén, Kun Bélához és létesítsenek valami megállapodást a kommunistákkal, melyet a szociáldemokrata pártvezetőség előre elfogadna. Erről tehát Garami Ernőnek, mint jelen volt pártvezetőségi tagnak is tudnia kellett. Garami ott volt a tanácskozáson elejétől végig, s szavát a határozat ellen nem emelte föl.

A március 20-iki minisztertanácsban a polgári miniszterek nem tudtak, nem is tudhattak még a két munkáspárti kibéküléséről, majd a két munkáspárt egyesüléséről megindult tárgyalásokról, mert hisz eddig erről nem is volt szó. Károlyi Mihály maga volt az, aki a huszadiki minisztertanácsban is hangoztatta a munkáspártok kibékülésének parancsoló szükségességét és azt, hogy nekünk a jövőben az Internacionáléra kell támaszkodnunk, munkáspárti kormányra bízva a vezetést. De melyik Internacionáléra? A II.-ra vagy a III.-ra, — erről ő nem beszélt. Károlyi azonban a helyén akart maradni, egyáltalában nem gondolt lemondásra, visszavonulásra. Károlyi Mihály tényleg a helyén akart maradni, hogy kötelességét az új helyzetben is maradéktalanul teljesítse.

* A jegyzék átadásáról határozatot hoztak, az átadás nem Vyxtől függött. Bethlenéknek ebben távolról sem volt akkora szerepük, mint a szerző feltételezi. A domináns faktor Foch tábornagy szovjetellenes terve volt.

Kunfi pedig, aki aztán később a Gyűjtőben a nevezetes egységokmányt aláírta, előbb még azt is el akarta érni a Vyx-jegyzék átadása utáni első minisztertanácsban, hogy a polgári miniszterek se mondjanak le, ne legyen még tiszta munkáspárti kormány. De Kunfi ezzel teljesen magára maradt, sőt még a minisztertanácsra meghívott Hock János, a Nemzeti Tanács elnöke is amellett volt, hogy a polgári minisztereknek igenis menniök kell.

Március 21-én, e péntek délelőtt folyamán újra összeült a szociáldemokrata pártvezetőség a Munkástanácsnak és a Szakszervezeti Tanácsnak több vezető elvtársával. A pártvezetőségi tagokon kívül is ott voltak ez ülésen a pártból: Landler Jenő, Varga Jenő, Pogány József s velük pár más baloldali, a kommunistákkal szimpatizáló, de még a kommunista pártba be nem lépett elvtárs.

Az együttes ülés résztvevői között hamar kiderült, hogy nincs, nem is lehet más megoldás, mint ha kell, jeggyerrel is védekezni az erőszak ellen, s az ellenforradalom ellen. Itt Buchinger Manó, a régi Garamihoz oly hű, jobboldali pártvezetőségi tag még azt akarta, hogy a párt ne adja föl a koalíciót. Persze magára maradt ez óhajával. Garami Ernő meg úgy látta, hogy nem lesz jó a tiszta szociáldemokrata kormány sem, nem jó a kommunistákkal való megegyezés sem, de a polgári minisztereknek, a koalíciónak a megtartása sem menne már, hiszen a polgári miniszterek maguk sem maradnának már meg egy kormányban. Ószerinte tehát a legjobb az lenne, hogy a kommunisták vegyék át a kormányzást, egyedül, a szociáldemokraták nélkül, a velük való egyesülés nélkül, hogy aztán legalább lássa az entente, hogy mit csinált, egye meg a főztjét. Szerinte az is bizonyos, hogy a magyar kommunisták elég gyorsan le fogják járni magukat, megbuknak majd, s le is fognak tűnni a porondról jó időre. Akkor aztán a kommunisták bukása után a közben visszavonulva félreállt régi szociáldemokratapárt újra a tömegek élére fog nyomulni.

Ezzel is magára maradt Garami. Aztán nem is sokat tanakodtak már. A kibővített pártvezetőségi ülés egyhangúlag határozta el — három szavazat: Garami Ernő, Peidl Gyula és Buchinger Manó szavazata ellenében —, hogy a Magyarországi Szociáldemokrata Párt megegyezik a Kommunisták Magyarországi Pártjával, hogy jöjjön egy tiszta munkáskormány. S ezután küldték ki Kunfiakat a Gyűjtőbe.

E pártvezetőségi ülés közben érkezett vissza a Gyűjtőfogházból az oda előbb kiatózott Landler Jenő, aki bejelentette, hogy épp most beszélt kint újra Kun Bélával, akiben igen nagy hajlandóság van megegyezésre jutni a szociáldemokrata párttal. Kun Béla kérte is az ő útján, hogy azonnal menjen ki hozzá a szociáldemokraták küldöttsége, s kikötötte, hogy ebben benne legyen a vasasok vezére, Haubrich József is. Haubrich ugyanis övele és a Gyűjtőben lefogott több más kommunista elutárrsal már elég régóta sokat tárgyalt és a március 23-ára tervezett kikiszerelésüket is övele tervezték meg, a vasasok segítségével.

A pártvezetőség meghallgatván Landler Jenőt, rögtön meg is bízta Kunfit, Landlert, Haubrichot, Weltner és Pogányt, hogy ők öten lépjenek nyomban érintkezésbe a Gyűjtőben Kun Bélával és egyezzenek is meg vele és pártjával.

Vége volt az aktusnak, a szociáldemokraták mentek haza, jelenteni a jól végzett munkát: megtörtént, írásba is foglalták a Gyűjtőben a megegyezést jelentő megállapodást. Kun Bélától kijövet azonban megfogadták ők öten egymás közt, hogy a megegyezésről, az egységokmány aláírásáról a Munkástanácsnak az este tartandó üléséig sehol sem szabad beszélni. Addig ez bizalmas, titok. Sőt Kunfi ezt a délutáni minisztertanácsban sem fogja bejelenteni és Károlyi Mihályt sem fogják semmiről sem informálni.

A megegyezés szövegét — amit különben az esti Munkástanácsban már fölolvastak — csak másnap, március 22-én tették közzé a lapokban. Kémondották, hogy az egyesülés után az új pártnak a neve — addig is, amíg a forradalmi, az új III. Internacionálé nem dönt majd ebben véglegesen, — Magyarországi Szocialista Párt lesz.

Most pénteken, kora délután, még a minisztertanács megkezdése előtt jelentkezett nálam a miniszterelnökségen Mikes Armin, a gróf. Őt ismertem jól a Károlyi-palotából, ahol egy időre kibérelte családjának az egyik szárnyat. Bethlen Istvánnak ez a sógora és bizalmas barátja elmondta, hogy azért jött föl a Várba, mert sürgősen szeretne beszélni Károlyival. A városban, mondta nekem, furcsa, különös rémhírek vannak elterjedve, s ő is úgy tudja, hogy a Berinkei-kormány lemondása után egy tiszta szocialista munkáskormány fog jönni, teljesen ki is békülvé a kommunistáinkkal, s meg is egyezve övelük. Sőt, mondotta, most már biztos, hogy a kommunisták benne is lesznek az új kormányban. Hát ezért jött és akarna beszélni „Mihály”-al. Mert ezt ő és a barátai — köztük a sógor, Bethlen István — nagyon nem jónak, nagyon veszedelmesnek tartják. Ezért hát ő meg akarja mondani Károlyinak, hogy Bethlen Istvánék el tudják intézni egy perc alatt Vyx alezredesnél azt, hogy tegnapelőtti entente-jegyzéket Vyx nyomban visszavonja, kijelentvén először, sőt ha kell írásban is, hogy ez a jegyzékátadás semmis, nem történt semmi. Mindezt pedig azzal az egy feltétellel, hogy marad a koalíciós kormány, s nem lesz munkáspárti kormány-uralom. Mikes Armin is tudta, hogy a híres jegyzék hetek óta Vyxnek a zsebében volt, vagy az íróasztalában s hogy

annak az átadása teljesen örája volt bízva az entente részéről. Visszaszívni, át se adni: ehhez is teljesen joga volt.*

Jó fiúem volt, de szinte nem akartam hinni, hogy mindezt jól hallottam-e. Izgatottan siettem be Károlyihoz, aki ott beszélgetett a tanácssteremben gyülekező néhány miniszterével, s félrehívta őt, elmondta neki mindent, bejelentvén, hogy kint Mikes Armin izgatottan várja a fogadását. Károlyi először nagyon meglepetten nézett rám, látszott rajta, hogy ez nagy újság számára is, bizony nem kis dolog. De csak egy percig, talán pillanatokig habozott, gondolkodott a dolgon, s aztán ezt mondta nekem egész határozottan:

— Már késő! Ez se kell! Mondja meg Mikes Arminnak, hogy én nagyon sajnálom, már nem tudom őt fogadni, nem tudok vele beszélgetni, mert már kezdődik is a minisztertanács. De különben is már tárgyalanná vált az, amit ő izent, amiről magával beszélt. Maga se beszéljen hát már vele sokat, jőjjön be, jegyezze a megnyitott minisztertanácsosn történéndőket.

Kisiettem. Mikes Armin valósággal leforrázva kullogott el.

Bethlen Istvánék nemcsak ekkor, hanem később még inkább kapcsolatot tartottak az antant képviselőivel, segítségükkel szervezkedtek, készülődtek a hatalom visszaszerzésére.

Menjünk most tovább.

A minisztertanács megkezdődött.

Sem Kunfi, sem Böhm, vagy Garami, vagy Peidl Gyula a szociáldemokrata miniszterek közül nem beszélt itt semmiről, ami tegnap és ma a pártban történt. Kunfi a Gyűjtőben végzett munkájáról és megállapodásukról is hallgatott, ahogy ezt kint megfogadták egymás közt a szociáldemokrata kiküldöttek. A polgári miniszterek, vagy maga Károlyi Mihály tehát a történetekről mit sem tudtak.

A minisztertanács elhatározta ekkor egyhangúlag a Vyxnek adandó teljesen elutasító választ, a Berinkey-kormány lemondását, s ennek közlését Vyx-szel még esti hat óra előtt.

A minisztertanács ezután tárgyalta az utolsó adminisztratív intézkedéseket. Elfogadtak egy sereg új kinevezést a minisztériumokba, kinevezve miniszteri tanácsosokat, osztálytanácsosokat. Tomcsányi Vilmos Pál, Horthy későbbi igazságügyminisztere ekkor lett igazságügyi helyettes államtitkár, s Vas József, a katolikus pap, a Bethlen-kormány népjóléti minisztere, egyetemi tanár lett, Takács-Tolway József gróf, Berinkey sógora, a kommunon alatti Bankgassei rablás egyik beavatottja és tettese, I. osztályú követségi tanácsos a bécsi magyar követ-ségen.

Vyxhez a válaszungkat Podmaniczky Tibor, külügyminisztériumi miniszteri tanácsos vitte el.

A minisztertanácsosn Kunfi, majd Böhm Vilmos is kérte, hogy a kormány rögtön rendelje el a Gyűjtőfogházban még fogva levő Kun Bédának és kommunista társainak azonnali szabadon bocsátását. Juhász Nagy Sándor, a Károlyi-párti igazságügyminiszter, azt mon-dotta, hogy ezzel talán lehetne várni holnapig, hogy aztán az új kormány rendelje ezt el a teljes megbékülés jeléül.

Meg szeretném itt jegyezni, hogy Juhász Nagy Sándor sem a kommunon alatt, sem a fehér világban soha nem támadt, nem beszélt a kommunisták ellen. Pár évig élt a bécsi emigrációban, aztán hazatért Debrecenbe, ahol a reformátusok egyházuk főgondnokjává választották. Az emigrációban különben Károlyival is találkozott, mindvégig vezérének vallotta. A felszabadulás után — idehaza már nem lévén Károlyi-párt — belépett a kisgazdapártba, melynek balszárnyán látott munkához.

Károlyi ekkor nem volt bent a minisztertanácsban, ő Juhász tervéről nem nyilatkozhatott, nem is tudott róla. Ő ellenkezőleg már az előző napon is Kun Bédék rögtöni szabadonbocsátását, a munkáspártok teljes megbékülését óhajtotta. Juhász Nagy Sándornak válaszul Kunfi is és Böhm is sürgősnek, sőt fontosnak is mondták kérésük teljesítését. Így az ő inszisztálásukra most már Juhász Nagy Sándor is bejelentette, hogy szívesen belemegy az egész minisztertanácsal együtt, minden szó nélkül Kun Bédának rögtöni szabadonbocsátásába.

Ekkor történt, hogy Garami Ernő, a lemondott kereskedelmi miniszter, egy levelet nyújtott át még bent a minisztertanácsos teremben, a tanácskozási ideje alatt Böhm Vilmosnak. A levélben az volt, hogy ő, Garami Ernő, a kommunistákkal való megegyezés miatt lemond a pártvezetőségi tagságáról és arra kérte Böhmöt, hogy este majd a pártvezetőségi ülésen ezt jelentse be, s olvassa is ott majd föl ezt a lemondó levelet.

A minisztertanácsban egy szó sem hangzott el arról, hogy milyen megegyezésről van szó, s azt sem tudták, hogy Garami milyen megegyezésről ír. Maga Garami nem is beszélt erről a minisztertanácsban polgári minisztertársai vagy Károlyi előtt. Böhm Vilmos átvette a levelet, le sem próbálta beszélni Garamit tervéről s elhatározásáról. Megigérte, hogy úgy fog tenni, ahogy Garami kérte tőle.

* Ai egyzék és Vyx hatásköre kapcsolatáról az előzőkben már volt szó. Mikes itt mérhetetlenül eltúlozta Bethlen befolyását.

A minisztertanácsnak vége volt. Már oszlóban voltak a miniszterek, amikor izgatottan b-toppan a miniszterelnökségre Rónai Zoltán, Kunfi Zsigmond sógora, s azt a hírt hozta, hogy megvan a megegyezés Kun Bélával, a kommunistákkal, ennek folytán megszűnik a régi magyarországi szociáldemokratapárt, egyesülnek a munkáspártok, a régi helyébe jön az új munkáspárt, az új párt új nevet vesz föl, nevéből kihagyva a „demokrata” jelzőt, s az új párt Magyarországi Szocialista Párt lesz.

A minisztertanács jegyzőjének utolsóként kell elhagynia a tanácskozás termét, Rónai Zoltánnak most való bejutásakor még nem voltam kint, s csak később meséltek el ezt nekem azok, akik őt ekkor hallották. Garami Ernő is ott volt ezek közt, hallott mindent. Mondják, hogy nagyon elsápadt, meg volt lepve, kiderülvén, hogy neki se mondták el teljesen a megegyezést. Erre ő most az előbb még bent a minisztertanács alatt Böhmnak átadott levelét izgatottan visszakérte az épp távozófélben levő Böhм Vilmostól. Rögtön összetépte, s ott a helyszínen fogalmazott és írt le nyomban egy másik kis levelet, amelyben már bejelenti, hogy ő a pártból is kilép. Garaminak nem kellett a munkáspártok egysége.

Böhм mesélte aztán, meg is írta emigrációs könyvében később, hogy hiába próbálta ekkor lebeszélni Garamit, hiába kérte, hogy ne siessen el semmit, s ne is legyen oly izgatott, — Garamival nem lehetett beszélni. Hajthatatlan maradt. Látva, hogy Garami Ernő mily izgatott, odament hozzájuk most Peidl Gyula is, s amikor megtudva, hogy mi történt, ő is megírta ott helyben a pártból kilépő levelét, s szintén átadta Böhmnak.

Károlyi Kéri Pál újságitróval beszélgetett Berinkej szobájában. Kéri Pál Az Estnek volt ragyogó tollú munkatársa, vezércikkírója. Kéri Svájból tért hazu nemrégiben, ahol az októbrista kormány megbízásából végzett felvilágosító munkát, sok baloldali íróval, újságitróval tartott kapcsolatot, barátságot. Többek közt Román Rolanddal, s Guilbeaux-val, a francia kommunista emigránssal. Mikor én a minisztertanács befejeztével kijöttem, Károlyi már Kéritől is elkészönt, hogy átmenjen a Várba, eddigi ottani dolgozó szobájába, ahol már a Svábhegyről lejött felesége is várta.

Még az előző nap, sőt most délután is úgy volt megbeszélve, hogy Károlyi este hét órára lemegy az Újváros házára, a Munkástanács ülésére, s beszélni is fog. Az előző megállapodás szerint ugyanis a Munkástanácsnak kellett kijelölnie, hogy kit akarnak az új munkáskormány miniszterelnökének, s kik legyenek a kormányban. Károlyi ezt akarta szentesíteni.

Engem kint az ajtóban fogott el Kéri Pál, aki várt rám, mondotta is. Elmondta nekem, hogy az imént beszélt Károlyival, s hűsége sen megismertette őt az új helyzettel, megmondotta néki, hogy a legokosabb, ha ő most azt a megbízást, amelyet előbb a Nemzeti Tanácsból kapott, leteszi a magyar nép kezébe, lemond a népköztársaság ideiglenes elnökségéről, hogy aztán a jövőt illetően a magyar proletariátus döntsön. Ekkor Kéri mindjárt mutatott is egy kis írást, amelyik a miniszterelnökségi sajtóiroda papírjára volt legépelve, s amelyről akkor azt mondta nekem, hogy ezt Károlyival egyetértésben az imént ott Berinkej szobájában szerkesztették meg.

A nem hosszú írást ekkor rendes miniszterelnökségi papírra legépelltetttük a sajtóirodában, s én abban állapodtam meg Kéri Pállal, hogy ezt rögtön felviszem a Várba Károlyinak, s ha tényleg úgy áll a dolog, ahogyan ő most nekem elmesélte, alá fogom vele írni, s ha aláírta, utána közölni fogjuk ezt a könyvatos lap tudósító Politikai Híradó révén a sajtóval.

Atmentem a Várba, a volt királyi palotába. Ott volt Károlyi a dolgozó szobájában feleségével és nővérével, Pappenheim Szigfridnével, Károlyi Erzsébettel. Azzal állítottam be hozzá, amit az imént Kéri Pál mondott, megmutattam és odaadtam neki a nevezetes lemondó okmányt, amelyet ő előbb Kériver együtt szerkesztett volna, s amelyek lényege azt volt, hogy lemond, leteszi a hatalmat Magyarország népei proletariátusának a kezébe.

A szomorkás Károlyi átvette az írást, épp csak átfutotta nagyjából, aztán habozás nélkül rákanyarította a nevet: Károlyi Mihály. És utána visszaadta: Tessék, vigye.*

Én abban a hiszemben voltam, hogy a lemondás után arra gondolt Kéri, meg Károlyi is, hogy a Munkástanács, s vele a magyar proletariátus állítja élre Károlyi Mihályunkat. Azt kérdeztem tehát tőle, hogy most együtt lemegyünk-e mindjárt a Munkástanács ülésére. Igazán nagy meglepetésemre ekkor Károlyi azt válaszolta, hogy nem, mert közben ez is le lett írva, s Kériver ő már abban is megállapodott, hogy ő oda már le sem megy, nehogy olyan színezete legyen a dolognak, hogy ő most a megjelenésével és beszédével ki akarná forszírozni, hogy a magyar munkások ne feledkezzenek meg az ő személyéről, különben a munkásegység legrégebb követelőjéről. Tudomásul kellett ezt is vennem, hír arról, hogy Károlyi a Munkástanács ülésére el se fog már menni, Kéri Pál nekem az mánt egy árva szót sem mondott. Talán csak megfeledezett róla?

* Sim nyi visszaemlékezésének e része azért érdemel különös figyelmet, mert az ismert források tagadják, hogy Károlyi aláírta a proklamációt.

Károlyi Mihály lemondó kiáltványát a Politikai Híradó útján egy órán belül, még elég korai estén megkapta az egész pesti sajtó. Ez aztán másnap reggel meg is jelent a sajtóban, s aztán egy napra rá plakátokon is tudatták a magyar néppel.

Igy szólt a kiáltvány:

„Magyarország népéhez!

A kormány lemondott. Azok, akik eddig is a nép akaratából és a magyar proletariátus támogatásával kormányoztak, belátták, hogy a viszonyok kényszerítő ereje új irányt parancsol. A termelés rendjét csak úgy lehet biztosítani, ha a hatalmat a proletariátus veszi a kezébe.

A fenyegető termelési anarchia mellett a külpolitikai helyzet is válságos lett. A párizsi békekonzferencia titokban úgy döntött, hogy Magyarországnak csaknem egész területét megszállja katonailag. Az entente misszió kijelentette, hogy a demarkációs vonalat ezentúl politikai határnak tekinti.

Az ország további megszállásának a célja, hogy Magyarországot fölvonulási és hadműveleti területté tegyék a román határon harcoló orosz szovjet hadsereg ellen. A múltólunk elrabolt területek pedig zsoldja lennének azoknak a román és cseh csapatoknak, amelyekkel az orosz szovjet seregeit akarják leverni.

En, mint a Magyar Népköztársaság elnöke a párizsi konferenciának ezzel a határozatával szemben a világ proletariátusához fordulok igazságért és segítségért. Lemondok és átadom a hatalmat Magyarország népei proletariátusának. Károlyi Mihály. s. k.”

Megint meg kell állnom itt a lemondásnál, Kéri Pál szerepénél, s az aláírásnál. Kéri Pál balrajfordulásánál bizonyára szerepet játszott svájci missziója, Svájcban Romain Rollanddal és főleg Guilbeauxval való intímebb barátsága. Hisz Guilbeaux Lenin svájci barátja volt, s mint kommunista újságíró lett emigráns.

Gellért Oszkár — akkoriban a miniszterelnökségen sajtófőnök — 1959-ben megjelent Visszaemlékezéseiben beszél a fent közölt lemondó okmányról. Azt írja, hogy a miniszterelnökségi sajtóiroddában, mielőtt Károlyi aláírta volna a lemondó és hatalmat átadó okmányt, Kéri Pál mutatta neki a tervezett írást, amelyben először Kéri úgy írta, hogy átadná a hatalmat a szocialista-pártnak. Gellért Oszkár a fejére ütött! Hát Károlyi nem tudná, hogy mi történt, hogy egyesült a két munkáspárt. Kijavította hát így: Átadom a hatalmat Magyarországnak népei proletariátusának. Így is jelent meg aztán a kiáltvány, s így is írta alá Károlyi, — erősíti és tanúsítja Gellért Oszkár.

Az is igaz, hogy az élő Károlyi Mihály soha életében nem tagadta meg, hogy valóban lemondott, átadta a hatalmat Magyarországnak népei proletariátusának.

Az is igaz, hogy a Károlyi elleni hazaárulási és vagyoneklozási perben akkori pesti ügyvédje, Nagy Vince egyszer azzal akarta a fehér bíróság előtt Károlyit is egy kicsit fehérre mosni, hogy nem írta volna alá a lemondó okmányt. Mikor emiatt Bécsben 1924-ben, az emigrációban, kérdőre vontam Nagy Vincét, azzal védekezett, hogy a Károlyi-család nőtagjai kérték meg arra, hogy mondja ezt a fehér bíróság előtt, annak a reményében, hogy talán elhíszik és Károlyit mentesítik a vagyoneklozástól. Akkoriban lent Ausztriában Kéri Pál találkozott Károlyival, aki Jugoszlámból utazott oda. Károlyi, akinek Kéri szemrehányást tett emiatt, a sajtó és jómaga érdekében is, meg is ígérte, hogy nyilatkozattal alkalmasan helyreigazítja a rosszul sikerült fogást. De ez valahogy elmaradt.

Az is tény, hogy mielőtt Károlyi még a kommün bukása előtti utolsó időkben elhagyta Magyarországot, Bécsben személyesen adta át az Arbeiter Zeitungnak azt a cikkét, amelyben megírja, hogy igenis átadta a magyar proletariátusnak a hatalmat, s mért nem tehetett mást. Leszögezén, hogy a hatalom ekkor már a szocialista hadsereg kiépítésével amúgy is a proletariátus kezében volt.

Az emigráció elején francia, angol, amerikai lapoknak adott interjúkban is ezt mondta.

S a régi Károlyi-perrel kapcsolatban Károlyi már a második világháború idején, Londonban az ottani Magyar Klubban mondott beszédében összefoglalta Horthyék ellene szóló vádalmait. S mondta: A hetedik pont: Károlyi átadta a hatalmat Kun Bélának. Igaz! Volt azonban egy nyolcadik is és ez igazi. De ezt nem én, hanem Horthyék hallgatják el. Földet osztottam! Szentségtörő kézzel hozzá nyúlni a grófok és püspökök földjéhez és oda akartam adni azt a magyar parasztnak.

S beszéljek-e arról, hogy Károlyi miniszterelnöke, Berinkey Dénes a fehér bíróság előtt vagy ötször vallotta eskü alatt, hogy Károlyi ő elbírta sem tagadta soha, hogy önként mondott le, adta át a hatalmat a magyar proletariátusnak. Vallotta, hogy a miniszterelnökségi sajtóiroddában sajtó szemével látta a Kéri Pál tintával írt fogalmazványát és utadna a gépelleredet is, amelyen a leghitelesebben ismerte föl Károlyi Mihály sajtókezű aláírását. Mikor lemondása után március 23-án még a Várban fogadta Károlyi Berinkeyvel a tőle búcsúzni akaró polgári minisztereket — a munkáspártiak már nem jöttek el —, Berinkey majd elsüllyedt, amikor hallotta Károlyitól a fölszólítást, hogy mindenki támogassa az új kormányt. S meg-

e mlítette a bíróságon, hogy a pesti munkásság a kommün kiküldtása utáni napon az Országház előtt tartott nagy népgyűlésen Károlyi Mihályt és nem az új elnököt, Garbai Sándort éltette.

Aztán második emigrációban meghalt 1955-ben Károlyi Mihály a délfranciaországi kis Vence községben. A már halála után 1955-ben megjelent angol nyelvű emlékiratában egy helyen az áll, hogy 1919. március 21-ének estéjén ijedten szaladtam be hozzá, mondván, hogy megjelent egy kiáltvány, amely szerint lemond, s átadja a hatalmat, pedig ő ilyet nem írt alá.

Tény, hogy 1962-ben Károlyi holttestének hazahozatala után felesége is kereste ezt idehaza, a Levéltárban, a Párttörténeti Intézetben, — de hiába, már nem lehetett megtalálni. A Párttörténeti Intézetben azonban megőrizték az erről szóló eredeti plakátot.

Tegyük pontot egyenlőre erre, s hadd folytatom a március 21-ének estéjén elhagyottakat.

A Munkástanács esti ülésére Károlyi nélkül, egyedül mentem hát el. Mondjam-e el, bizony vegyes érzelmekkel. Preisz Mór elvökölt, a nemrég még kommunistafaló, jobboldali szociáldemokrata. A napirendet Garbai Sándor ismertette, aki Károlyi helyett hamarosan elnök is lett. A két munkáspárt egyesült, hogy szocialista kormány alakuljon. Fölolvasta Garbai azt a határozatot, amelyet előbb a szociáldemokrata párt és a kommunista párt együttes vezetőségi ülésén hoztak az egyesülésről, s aztán fölolvasta a Gyűjtőfogházban készült egységokmányt is.

Utána az elnöklést Bokányi Dezső vette át és ő mondta ki a határozatot, amelyet egyhungú lelkesedéssel hoztak.

Este a párttitkárságon, s előbb már a lakásán is Vyx halálra kereste Böhmöt, s amikor végre elérte, csak azért sirt neki, hogy Böhm gondoskodjék az ő biztonságáról, mert szegény feje nagyon, nagyon rossztól tart. Böhmnek kellett gondoskodnia arról, hogy nagyobb magyar fegyveres erő védje Vyxet, az entente pesti katonai parancsnokát, képviselőjét, ha baj lenne. De persze az égvilágon senki se törődött itt vele. A hős katona reszkető féjélme egészen fölösleges volt.

Amíg a Munkástanács ülése folyt, a szociáldemokrata párttitkárságon esti hét óra utánra várták a Visegrádi-utacból, a magyarországi kommunistapárt székházából jövő Kun Bélákat, akik azonban csak úgy nyolc óra felé érkeztek meg. Lent a kapu előtt lelkes, nagy tömeg éljenezte meg a fölvonulókat.

Milyen volt ez a találkozás? A régi szociáldemokrata pártvezető elvtársak bizony, bizony elég szomorkásan fogadták az új, igazán lelkes fegyvertársakat. Igaz, a legtöbbjük eddig nem is ismerte egymást. Kun Bélát sok, a munkásmozgalomban eddig nem is ismert fiatal vette körül, s ezek mind égték a tenni vágyástól. Maga Böhm Vilmos is később, már az emigrációban írt könyvében így beszélt erről:

— Az első órától kezdve az egész régi szociáldemokratapárt legyőzötten feküdt lábaik előtt! Pedig a szociáldemokraták azt hitték, hogy olyan kormányt csinálnak majd, amelyben ők lesznek az urak.

Állítólag az első értekezletükön még Böhm Vilmos azt javasolta volna, hogy Károlyi Mihályt tartásák meg az elnöki székben. De aztán „belátta” — így is írta könyvében, — hogy Károlyinak a személye súlyos tehertétele lett volna a forradalom eszméjének és nem használt volna az újnak.

Garbai Sándort választották elnöknek. Igaz, ő munkás származású volt, maga is építőmunkásként indult. De a szociáldemokrata pártban centralistának számított. A demokráciát cserbenhagyó demokrata vezérnek, Vázsonyi Vilmosnak nagy szótöltője volt a pártban. Az emigrációban pedig cserben hagyott bennünket, úgy, hogy a főlzabradulás után a párti Világosságba már fel sem vették, amikor ott tagnak akart jelentkezni.

Az is igaz viszont, hogy Garbai Sándor a Tanácsköztársaság élén csak festett báb volt, az igazi feje, a vezére, a lelke Kun Béla volt, bár Kun Béla csak külügyi népbiztosként volt a kormányban. Az új kormányban Kunfi Zsigmond közoktatásiügyi népbiztos lett vagy harmadmagával ezen a helyen és ebben a minőségben. Böhm Vilmos először a szociális termelés népbiztos volt, csak valamivel később lett az új vörös hadsereg fővezére, Landler Jenő először kereskedelemügyi, majd belügyi népbiztos, s az utolsó időkben a vörös hadsereg egyik parancsnoka. Varga Jenő, aki a Népszava közgazdasági rovatának volt igazán elismert nagyrabcsúlt vezetője, pénzügyi népbiztos lett, majd később más posztra került.

A Károlyi által Kálkápólnán megkezdett földosztást azonnal beszüntették. Az új kormány úgy tartotta helyesebbnek, hogy szövetkezetekben tömörítse mindjárt az elején a föld népet, amely ekkor még nem igen érett meg erre. A föld népe nem is erre vágyott, a kápolnai és debrői földosztás emléke, s a vágy ott élt a szívekben. S ha millió és millió földéhes, földnélküli szegény paraszt földet kapott volna, az élete árán is megvédte volna földjét, hazáját, a neki földet adó magyar kommünt. Magyar volt a lecke, azóta tanulhattunk belőle, emlékezve Lenin intő szavaira.

A miniszterelnökség minden tisztviselője a helyén maradt. Nem bántotta senki őket, még a régi Tisza-pártiakat sem. Csak régi újságban menesztettek egy-két naplopót.

Ahogy már említettem, a Berinkegy-kormány volt polgári miniszterei a volt királyi palotában összegyűlve március 23-án délután búcsúzták el a Várban a Szábhegyéről egyenesen ezért lejövő Károlyi Mihálytól. Berinkeynek az üdvözlését megköszönve, válaszában Károlyi azt hirdette, hogy az új rendet, s az ezt irányító új tanácsköztársasági kormányt ki-ki minden erejével, becsületesen segítse. Ez a nép érdeke, ez a magyar kötelesség.

Vyx nem halt meg, egyszerre jelentkezett. Atiratot intézett a forradalmi kormányzótanácshoz, s ebben kijelentette, hogy Károlyi Mihály teljesen tévesen értelmezte az ő jegyzékét s benne azt, hogy a demarkációs vonal ezentúl politikai határnak is tekintendő. Észreint ő csak azt mondta volna Károlynak, hogy nincs többé szó az előbb szerződésben megállapított demarkációs határvonalról, hanem itt van az entente újabb döntése, amelynek az a célja, hogy szigorúan elhatárolt semleges zónával válassza el a magyar csapatokat a románoktól, s kiküszöböljék az összejútközés lehetőségét.

Mikor ezt most megtudta Károlyi is, nyilatkozatot diktált le nekem és ezt le is adtuk a lapoknak. Megmondta Károlyi: Vyx nyomtatékosan jelentette ki előtte, hogy az új demarkációs vonal nem tévesztendő össze az eddig is létezett demarkációs vonal jellegével és fogalmával.

Őnincs is ennek az új határvonalnak többé elválasztó, demarkációs jellege, mert ezt már nem kutánák állapították meg, hanem a békekonzferencián politikusok, az entente képviselői állapították meg ideiglenes határokkul. Határokkul: ezen volt a hangsúly. Akkor erre Károlyi azt válaszolta neki, hogy ez sérti a fegyverszüneti szerződést, Monsieur Vyx hidegen felelte: Elismerem, hogy a belgrádi szerződés erre nem adott jogot, ez a jegyzék azonban más dolog, ez a párizsi békekonzferenciának a határozata. S amikor erre Károlyi azt kérdezte tőle, hogy a közigazgatás megmarad-e továbbra is mindenütt a magyar kormány kezében, Vyx kijelentette, hogy nem! Csakis a semleges zónában, de a románok által már megszállt és az általuk ezután megszállandó egész területen román kézen lesz a hatalom. Az új vonal pedig azzal a nagy hárányval is jár számunkra, hogy a románok uralmát a békekötés előtt is átlag száz kilométernél is mélyebben előretolta volna magyarul területre is, olyanra, ahol egy lélek román sem él. A semleges zóna pedig csak arra lett volna jó, hogy a franciák közelékeljék magukat a két zóna közé és így aztán ne legyen később sem módunk, lehetőségünk arra, hogy kényyszeríthessük a románokat a fegyverszüneti szerződés megtartására. Ilyen lemondásba, ily szomorú tényleges állapot teremtésébe s elismerésébe egyetlen becsületes magyar ember sem mehetett bele. (De Bethlen István és barátai, ők igen! Ebben tévedett Károlyi.)

Erre aztán Vyx elhallgatott.

Fel akarom jegyezni, hogy a francia külügyminisztérium félhivatalosa, a Le Temps vezércikkét írt ekkor a nálunk történetekről és megállapította, hogy az entente nagy hibát követett el, amikor sohasem vette figyelembe Károlyi panaszait. Igen komoly esemény történt erre most Magyarországon — írta —, és el kell jönnie az időnek, amikor ki kell majd kutatni az okokat.

Íme: Március 21-ének megvolt az első eredménye a győztes nagyhatalmaknál: észrevettek bennünket, s kezdték vitatni saját politikájukat.

Tény, hogy nemsokára a párizsi békekonzferencia Budapestre küldte Smuts angol tábornokot. Ami nem sikerült Károlynak, azt Kun Béla hamar elérte: az entente hajlandó volt tárgyalni velünk. Budapestben Smuts rögtön beható tárgyalást kezdett Kun Bélával. Közölte vele, hogy nem mint katonát, hanem mint diplomata jött hozzánk. A tárgyalás folyamán Smuts szívesen fogadta Kun Béla javaslatát, hogy a volt Monarchia államainak a képviselői üljenek össze Prágában, vagy akár Bécsben, hogy tisztázzák mind a politikai, mind a gazdasági, forgalmi, érintkezési stb. kérdéseket. Megmondta, hogy a Tanácsköztársaság nem áll a területi integritás alapján, de ellene van annak, hogy bármely kérdést az imperialista hódító politika értelmében oldjanak meg. Kun Béla azt is kérte, hogy az elfoglalt területeken szűnjék meg a munkásmozgalommal szembeni barbár bánásmód.

Smuts tábornok azt kívánta, hogy vonuljunk vissza az új demarkációs vonalra és akkor a semleges zónát rögtön megszállják az entente-csapatok. De únnepélyesen kijelentette, hogy az új demarkációs vonal semmi befolyást nem gyakorol majd a békefeltételekre. Ha a magyarok ezt a kívánságát teljesítik, ennek ellenében Párizsban ajánlani fogja, hogy Magyarország blokádját szüntessék meg, s tegyék nyomban lehetővé, hogy bőven kapjon az ország zsrst és szenet. S ajánlani fogja Párizsban, hogy mielőtt Magyarország új politikai határait megállapítanák, hívják meg Párizsba a tanácskormány kiküldendő képviselőit egy értekezletre, amelyet a nagyhatalmak egyikének elnöke alatt tartanának meg velünk, valamint a csehszlávok, románok, jugoszlávok és az osztrák-németek képviselőivel.

Amire a Károlyi-kormány képtelen volt, elérte a proletárdiktatúra külügyi népbiztosa!

A tanácskormány választását másnap adta át Kun Béla. Köszönetet mondott Smuts tábornoknak jóindulatáért, de közölte, hogy feltételei ilyen módon nem fogadhatók el.

Hajlandók vagyunk elismerni a semleges zónát is, de csak az esetben, ha annak határa nyugatra is, keletre is kitolatnék a Marosig. A semleges zónában, így Szegeden és Aradon is visszaállítandó a Tanácsköztársaság kormányának az uralma. Minden más csak bresztlitovszki béke lenne. Smuts kitartott a feltételei mellett. Azt is mondogta, hogy a közvetítésének akkor lehet valami sikere, ha azonnal elfogadjuk a javaslatát.

Ebben az időben Károlyi Mihály meglátogatta Böhmet, akinél éppen ott volt Kun Béla is. A látogatás után Böhmet azt mondogta Károlyiról, hogy rövid idő alatt megöregedett, fizikailag megtört embernek a benyomását keltette. Károlyi azt ajánlotta, hogy keressük a megegyezést az ententetal, ez nagyon megerősíti a tanácskormányt kifelé és befelé egyaránt. Ez hát nagyon meggondolandó. Böhmet Kun Bélával egyetértően azt válaszolta erre Károlyinak, hogy nem lehetett elfogadni Smuts tábornoknak különben tényleg nem túlságosan kedvezőtlen ajánlatát. Károlyi igen szomorúan, kétségbeesve távozott, — írta erről később Böhmet Vilmos.

A diktatúra alatt Böhmet már csak egyetlenegyszer találkozott vele, amikor Károlyi a tuszként lefogott Lovászy Márton kiszabadítását kérte azzal, hogy Böhmet vesse latba érte befolyását. Lovászy ugyan politikailag szakított Károlyival, aki szerinte nagyon balra tartott, — de a kommün alatt sem ment át az ellenforradalmárok táborába.

Ugyanekkor Masaryk, a csehszlovák köztársaság elnöke kereken elutasította a magyar ellenforradalmárok küldöttségét, amely a csehszlovákokat fegyveres támadásra szólította föl a Tanácsköztársaság ellen.

Április 19-én a lapok első oldalán olvashattuk: Veszélyben a forradalom! Fegyverkezettek föl! Proletárok fegyverbe!

Ez este a Munkás- és Katonatanács ülésén az első szónok Kunfi volt. Bátran hirdette: Fegyver ellen fegyvert, hadsereg ellen hadsereget kell és fogunk állítani! A fehér ellenforradalom már szerelkedik és a magyar proletariátust kell velük szemben fegyverbe állítani. Proletariátusunknak egységesnek kell lennie. Életünket és vérünket oda kell adni, hogy megvédjük proletár hazánkat.

Kun Béla bátran, nyíltan megmondta, hogy magyar csapatainknak jó része a románnal szemben csűrhe módjára szalad meg, s kötelekék bomlottak így föl. Menjen hát ki minden proletár a frontra!

Lindler Jenő hadügyi népbiztos lett. A front mögötti rend biztosítása érdekében parancsnokká nevezték ki Szamuely Tibort, Böhmet Vilmost pedig a vörös hadsereg parancsnokává. A vezérkari főnök Stromfeld Aurél, régi vezérkari ezredes lett.

Április 22-én már nyolc új munkásrezd vonult föl a Várba, a kormányzótanács elé. Nemsokára rá új, gyári munkásokból álló ezredek vonultak föl az Andrássy-úton, s itt beszélt hozzjuk Kunfi is: Amit most megéltem, ez az igazi forradalom!

S akkor ez volt az igazi Kunfi!

Április 27-én jött az első jó hír a frontról: Nyíregyházánál az újjászervezett vörös hadsereg visszaverte és megfutamtította a támadó román sereget. Ó, be boldogan lélekezettünk föl!

(Ú J R A S Z E G E D E N)

Ebben az időben én a Kormányzótanács elnökségén voltam beosztva. Útunk az íróasztalunknál, vagy összejöztünk valamelyikünk szobájában, de dolgunk még nem volt, munkát nem igen kaptunk. Április elején szabadságot kértem, hogy rövid időre lemehessek Szegedre a szüleimhez.

A pesti vonat ekkor már nem futhatott be Szegedre, mert a város francia megszállás alá került. Imre-öcsémmel együtt, aki az olasz frontról került vissza, mint a szegedi 5-ös honvédezred hadnagya, az elég jóval a szegedi vasútállomás előtt megállt vonattól jó pár kilométeres utat gyalog kellett megtenni Szegedig. Utközben onnan jött emberek figyelmeztettek, hogy vigyázzunk, mert Szeged határát már francia szpáhi katonák őrzik és ezek bizony meg szokták szúrni, rostálni a befelé igyekvőket. Láttunk is arrafelé francia katonákat, „poilu”-ket, közlegényeket, akik könnyű műندérjükből pipázva, kedélyesen kártyáztak a töltés alján, s még csak ránk se néztek, a Szeged felé igyekvőkre.

Amikor én most újra Szegeden voltam, Szeged még egyáltalában nem volt fehér. Horthy Miklós se uralkodott ekkor még itt, se a fehér kormány, amely kinevezte magát és később uraskodni, uralkodni kezdett Szegeden. Akkor még a fehérék Károlyi Gyulával — a Károlyi Mihály családjából való, eddig nem politizáló gazdag földesúr volt ez, — aki magát társaival egyszerűen kinevezette miniszterelnöknek, még Aradon székeltek a román megszállás alatt.

Szeged tehát nem volt fehér kézen, de nem volt itt proletárdiktatúra sem. Pár nappal a diktatúra kikiáltása után már az ide bevonult francia sereg volt az úr, Bertrix francia ezredes

parancsnoksága alatt. Ezt a Bertrix ezredet az urak igyekeztek rögtön megnyerni maguknak, de nagyon csalódtak benne. Persze nem volt kommunista, csak francia radikálispartí gondolkodású, nyíltan nem politizáló fegyelmezett katona. Le is zsidózták érte rögtön, s hamar kiderítették róla, hogy nemcsak radikális, szabadkőműves is volt.

A szegedi polgármester dr. Somogyi Szilveszter volt, akit szegről-végre én is ismertem Pestről való hazautazásaimnak idejéből. Somogyi Szilveszter akkor lett szegedi polgármester, amikor én már Pestre költöztem. Somogyi Szilveszter volt az első igazi vezető tisztviselője a városnak. Előzőleg a törvényszéken volt ügyész. Ősi szegedi család a Somogyi-család. Héres szücsök voltak a Somogyiak, s mind a saját portáján, a maga házában lakott. Az akkori szegedi szücsök nem szőrmeféléket, bundákat, vagy szőrmerőkákat csináltak úri dámáknak, hanem subát a tanyjai magyarnak. De úgy látszik, ez sem volt rossz üzlet, mert minden szücs jól megszede magát. A paprikások és a híres szegedi papucsosok mellett, vagy velük a szücsök domináltak a városban, a közgyűlésen is az ő szavuk volt a döntő. Akár mint virilista törvényhatósági bizottsági tagok, tehát a legtöbb adót fizetés jogán bent ülők, akár mint megválasztott városatyák ültek a közgyűlésben, ők voltak a hangadók, öök volt a többség. S mindnyájan függetlenségi 48-asok voltak. Mungó kormánypartí inkább a többi virilista, vagy a Belvárosban megválasztottak közt akadt több, mert a paprikások, papucsosok vagy szücsök nem a Belvárosban, hanem Rókuson, Alsóvárosban, Felsővárosban laktak.

Tavaszi felé, vasárnap reggeleken a szegedi tornyos városháza előtt már ott feketéllet a tanyákról besereglett mezőgazdasági munkás népség, béresek, szellérek, kubikusok hada. Kora reggel már ott álldogáltak tarisznyástúl, hogy ha délig is ott kell rostokolniok, munkát, kenyeret keresve, tudják belőle az éhüket csillapítani. Ki csak nagy szeggett kenyérről, ki meg már módosabb: szalonnával is. Bor kulacsban egyiküknél sem akadt. Fiatalon sokszor elbámultam a csöndesen, türelmesen várakozó méla tömeget. Voltak évek, amikor sok, sok arató, kaszáló földműves magyar munkásember nem talált magának semmi munkát, kenyeret.

A Városháza urai, s általában a belváros népességének igen nagy többsége nem látszott törődni a földhöz ragadt mezőgazdasági munkás népességgel. Engem először itt ütött meg akkor ez a szomorú látvány, először láttam a két világot, a két oldalon állókat. A szerződés nélkül maradt aztán futtatott Ponciustól Pálátusig akármilyen munka után. Egyiknek-másiknak akadt olykor valami alkalmi munka, de ha ez sem sikerült, éhezhetett odahaza télen át az egész család.

Mikor én most lelátogattam Szegedre, beszéltem Somogyi Szilveszterrel is. Ő mesélt el egyet-mást a szegedi dolgokról. Tőle magától hallottam, hogy március 21-ike, a proletárdiktatúra kikiáltása után Szeged dolgozó népe is boldogan csatlakozott. De már március 23-án nagyobb francia katonaság vonult be Szegedre, ahol eddig is voltak kisebb francia csapatok. A város ügyeit ő tagú kommunista direktórium vezette. Bertrix eleinte, vagy öt-hat napig nem avatkozott bele semmibe. De naponta érkeztek friss francia csapatok, municióval, ágyúkkal, gépfegyverekkel és a végén Bertrix bejelentette, hogy katonáival megszállja Szegedet, ezentúl ő a város ura. A direktórium tagjai pedig elhagyták Szegedet. Pestre már nem mehettek, az új jugoszláv államba emigráltak.

Bertrix ezredes ekkor megbízta a Károlyi-kormány volt szegedi főispánját, dr. Dettre Jánost, Tabódy nevű szocialista érzelmű honvéd ezredesét és őt, Somogyi Szilvesztert, a régi polgármestert, hogy hárman együtt kormányozzák Szegedet. Kikötése egy volt: legyenek igazságosak, viseljék gondját a szegény embereknek. Ezen meg voltak lepve. Ez a három tagú direktóriumszerű tanács csak úgy vállalta a megbízást, ha a kommuniben részt vetteknek, a kommunista munkásoknak nem esik bántódásuk. Bertrix ebbe belement, mondván Somogyinak is, hogy dolgozzék együtt a tisztességes polgárság és a munkásság.

Amikor Szegeden a munkások nem akartak egyszerűen mindent földadni, Bertrix elment Somogyi Szilveszterrel a szegedi Munkásotthonba, hogy együttesen vegyék rá a munkásokat arra, hogy dolgozzék együtt a polgárság és a munkásság. De — tette hozzá mindjárt Somogyi Szilveszter — az is igaz, amit később meséltek, hogy ez a Bertrix jobb barátja volt a munkásoknak, mint a polgároknak, kik közt sok volt a reakciós meg konzervatív. Bertrix nem akart mást, mint hogy a munkásság, ha nem is akar együttműködni az általa is megegetett reakciós polgársággal, de a haladóbb szelleműekkel működjenek együtt. Hiába való volt azonban Bertrix minden erőfeszítése. A 400 tagú szegedi Munkásstandcsból összesen csak vagy 50 jobboldali szociáldemokrata akadt, aki erre hajlandónak mutatkozott.

Aztán mesélte még Somogyi Szilveszter: Bertrix szelleme éppen nem volt általános a francia tisztek között. Gondrecourt tábornok például Aradon kezdettől végig nagyon támogatta az ellenforradalmárokat, akik végül már nem nagyon akartak Aradon, a románok által megszállt területen sem maradni és főleg a vezetők szerették volna már áttenni székhelyüket Szegedre. De eleinte megbuktak Bertrix ellenállásán, aki be sem engedte őket Aradról Szegedre, ahol ő dirigált. Föl is jelentették ekkor az aradi ellenforradalmárok Bertrixet, akit végül is felettesei elmozdítottak. Erre minden megváltozott

Szegeden. Már én akkor nem voltam ott, amikor később a fönt említett Gondrecourt tábornok jött át Aradról francia parancsnokul. Gondrecourt királypárti reakciós volt, az aradi ellenforradalmárok nagyon megértették vele egymást.

Gondrecourt tábornok Szegedre kerülve nagy barátságot tartott Zadravetz páterrel is, Horthynak későbbi tábori püspökével, a frankhamisítóval.

Zadravetz páter még a Károlyi-kormány idején azt írta Szegeden, ahol ferencendi plébános volt a Felsővárosban, hogy ő szíve és lelke szerint is demokrata! Nem is lehetek én más, mondogatta, hiszen Szent Ferenc fia vagyok! A kommunizmust mi a magunk területén már századok óta megvalósítottuk és közösségi életben élünk. Ez a kommunizmus a legideálisabb életközösség és forma. Siyèsz abbé, vagy a magyar Martinovics apát egészen jó forradalmárok voltak. Ő, Zadravetz páter jómagya is szükségesnek tartja a haladást. Elsősorban pedig gazdasági reformokat sürget ő is, a még uralkodó kapitalizmus letörésére.

Zadravetz páter a szegedi Katolikus Tudóstóban azt írta ekkor, hogy a mi őszi rózsás októberi, Károlyi Mihály vezette forradalmunk megmozdított mindent, ami eddig el volt nyomva. Le a régi rendszerrel! Ami pedig eddig a püspöki és általában a főpapi kinevezések körül nálunk folyt, az csak korrupció volt! A régi világ azonban megbukott. Ha egyik másik gazdag és óstíliú pap bácsi morog is egy kissé érte, — a megújhódott, megfrissült autonóm egyház majd végez vele!

Mily nagyot fordult ez az álszent pap a fehér világban!

Somogyi Szilvesztert a franciák kivonulása után, a fehér uralom alatt, amikor én már emigrációban éltem Bécsben, a szegedi ellenforradalmárok bevádolták, hogy támogatta a vörösöket. A polgármestert fegyelmi bíróság elé állították. Nem lett azonban semmi baja, mert melléje állt a nagy Somogyi-család és a város nagy többsége.

A fegyelmi bíróság előtt többek között azzal vádolták, hogy a szegedi Kaszinóban sokak előtt kijelentette, hogy igenis ő barátja a magyar kommunistáknak, nekik van igazuk.

Erre a vádra a válasza ez volt: Valóban igaz, mondtam többször is, hogy minden becsületes magyar embernek támogatnia kellene a kommunistákat, ahogyan akkor én is tettem. Ez az egy mód volt rá, hogy megvédjük a magyar hazát, amelynek a védelmére alakult meg 1919 márciusában a magyar tanácskormány.

Vádolták azzal is, hogy városi díszfogatot bocsátott a Szegedről menekülő kommunisták rendelkezésére.

Somogyi válasza erre ez volt: Ő csak emberségesen beleegyezett abba, hogy a kommün bukásakor ezek valóban elmenekülhessenek. A többivel ő nem törődött. Különben nem városi díszfogatot, hanem csak rendes városi kocsi adatott, mert akkor vonat még nem indult Szegedről. A menekültek közt volt dr. Hollós József is, a városi kórház addigi főorvosa, a szegedi munkások, kisemberek jó barátja, ingyen gyógyítója, akit segíteni neki emberi kötelessége volt.

Vádolták, hogy eljárta a kommunista dr. Szakáll József rendőrkapitány érdekében is, amikor a szegedi ellenforradalmárok az elmozdítását és szigorú megbüntetését követelték.

— Ez a szőnigazság! — felelte. Megérdemelte a segítségem.

Elmondta Somogyi a bizottság előtt, hogy a francia megszálláskor a szegedi munkások arról tárgyaltak, hogy gépfegyverekkel s ágyúkkal is megtámadják a franciákat, s kiverik őket Szegedről. Erre ő beszélt velük és meggyőzte őket, hogy ebből nagy bajuk lenne. Udvardy és Neuberger, a szegedi kommunista párt vezetői közül ezután bejelentette, hogy a munkásság letett a támadásról.

A kommün bukása után azokat is üldözték, akik ugyan nem léptek be a kommün alatt a pártba, de az új rendszer szép alkotásai lelkes híveinek bizonyultak. Csak természetes, hogy akkor az üldözöttek sorában volt Móra Ferenc is, a Somogyi-könyvtár és a Múzeum igazgatója. De a polgármester ömellette is kiállt, s megmentette.

Az októberi forradalom után Juhász Gyula, a költő, aztán a szocialista Wallisch Kálmán — ugyanaz, akit később a kommün bukása után a fehérek Nyugat-Magyarországon elfogtak, s utána kivégeztek, továbbá dr. Czibula Antal sürűn jártak el Móra Ferenchez, s négyesben vitatták meg, hogy mi lett az oly szépen indult októberi forradalomból, amely polgári forradalomnak indult, s az is maradt. Ők ti. mást vártak. Már március elején, tehát a Tanácsköztársaság előtt, megmondotta Móra Ferenc, hogy ő szentül hiszi, biztos is benne, hogy nálunk rövidesen fordul majd a világ! És ahogy láthattuk, fordult is. De Szegeden csak pár napig tarthatott a Tanácsköztársaság, s a várost hamarosan a francia megszálló katonaság tartotta kezében.

*

Pár hetes tartózkodás után visszamentem Budapestre. Május elsejét már itt ünneplhettem. A románok május vége előtt győzelmes csapatainkkal fegyverszünetet kötöttek, Bóhm

és Stromfeld is elhagyta a román frontot, s átmentek a cseh frontra. Az új magyar vörös hadsereg sok győzelmes harcot vívott. Júniusban észak felé mindenütt üldöztük a cseheket; legtöbb katonájuk nem akart harcolni a magyar vörösök ellen.

Kassa elfoglalása után Budapest népe győzelmi ünnepet ült. Az Országház-téren nagygyűlés volt, s aztán 9-én különvonattal utaztak Kassára Kun Béla, Garbai, Varga Jenő, Haubrich József, Szántó Béla, Nyisztor György népbiztosok. Az újjongó kassai néphez a 10-i népgyűlésen beszélt Kun Béla.

Nem mesélem el most itt az aztán történeteket. Csak azt, hogy júliusban, még a szörnyű fordulat bekövetkezése előtt Károlyi már látta, hogy gyűlnek fejlette az égen a sötét felhők, menekülnie kell. Még 1918-ban Belgrádban azt mondotta Franchetnak, hogy ő soha e földet el nem hagyja. De most júliusban érezte, hogy menekülnie kell. Huszadika felé akart útra kelni, feleségestül, de kis gyermekeit még itt hagyva. Bécsben csak rövid ideig akart maradni, hogy onnan Csehszlovákiába utazzék Masaryk védőszárnyai alá. Nem tudta, hogy 27 esztendőszámszámkiötésbe indul.

Amikor a román fronton vívta nehéz harcait a magyar vörös hadsereg, július 26-án közölte a Népszava — minden kommentár nélkül — Károlyi Mihálynak a bécsi szociáldemokrata Arbeiter Zeitungba írt cikkét.

Károlyi ebben a cikkében, amelyet ő adatott át Bécsben az Arbeiter Zeitungnak, leírja a hatalom átadásának történetét is, azt is, hogy az utolsó percig azt hitte, ő marad elnök, de aztán megunta, hogy le kell mondania.

A Lemondásom története című történelmi érdekességű cikkét Károlyi Mihály így kezdte: „Ebben a cikkben szeretném én az események igazi lefolyását a nyilvánosság és az utókor számára leszögezni, azt, amit az emberek közönségesen mint a »hatalomnak átadását a magyar tanácsköztársaság számára« szoktak megjelölni . . . A való tényállásnak a leszögezését úgy tekintem, mint erkölcsi köteleességemet úgy a mai, mint a jövő nemzedékkel szemben.”

A 20-i és 21-i minisztertanácscon történetekről így ír Károlyi:

„De a helyzet ekkor már egészen más értelemben alakult, mint ahogy azt a minisztertanács megoldani akarta. Már 21-én délután a Katonatanács elnökének, Pogány Józsefnek a javaslatára elhatározták ott, hogy támogatni fogják a kommunistákat, s valamennyi autót, még a minisztereket is már délután 5 órakor rekvirálták. A helyőrség egészen kommunista kézbe került, és amikor este 7 órakor a Munkástanácsban Garbai mint éppen befejezett tény közölte, hogy szovjet-kormány fog alakulni, a katonák és maitrózok a hatalmat már tényleg a kezükbe kerítették, anélkül, hogy minderről a kormány és én, akik akkor még együtt voltunk, bármit is tudtunk volna. Mint később Kun Béla közölte velem, a Gellérthegyén ágyúk voltak felállítva, hogy ellenállás esetében a kormányépületeket tűz alá fogják.

Minderről velem, az elnökkel, senki semmit sem közölt. Ehelyett úgy hét órakor, amikor a Munkástanács határozata éppen nyilvánosságra került, a kommunistáknak egyik újságíró bizalmi embere, Kéri Pál által föl lettem szólítva, hogy szemben eddigi álláspontommal és a minisztertanács határozatával számoljak az új helyzettel. A történetek után el kellett határoznom lemondásomat és haszontalan vérontás elkerülése végett, — semmi más szervezett erő nem volt, mint amelyik a szocialisták oldalán állt, s az egész fejveres hatalom, a helyőrség, a népőrség, rendőrség, hadsereg most már mind szocialista s kommunista vezetés alatt álltak. aláírtam a proklamációt, amellyel lemondtam és a hatalmat átadtam a proletariátusnak, amelyet ez ténylegesen már előbb megszerzett és proklamált is. Meghoztam ezt az áldozatot, ahelyett hogy magamra vegyem az olcsó mártírkoronáját egy letartóztatásnak, hogy ezáltal ne kerüljön sor polgárháborúra, hogy így Budapest utcáin semmi haszontalanul kiöntött vér ne folyjék, s hogy így az ország meg legyen kímélve egy polgárháború szörnyű borzalmaiktól.

Ez a rövid és hiteles előzménye a tanácsköztársaság kikiáltásának, amennyiben én abban szerepet játszottam.”

Ime, mint koronatanú, szögezem le itt, hogy Károlyi Mihály átadta és miért kellett átadnia a hatalmat március 21-ének estjén a magyar proletariátusnak. Elöttem is megmagyarázhatatlan rejtély, mint sok még élő kortárs előtt, hogy kerülhetett már Károlyi Mihálynak halála után az angol nyelvű könyvébe az, hogy ő nem adta volna át a hatalmat.

(A Z Ö S S Z E O M L Á S R Ó L)

1919 júliusa végén a román fronton a magyar vörös hadsereget kelepçébe csalták bűnös árulás folytán be kellett következnie a magyar vörös hadsereg vereségének.

Az összeomlás tehát befejeztetett. Augusztus 2-án reggel jelent meg a kiáltvány, amely bejelentette az augusztus 1-én tartott munkástanács ülés határozatát. Másodikának késő délutánjára hívták össze a nevezetes ülést. Rónai Zoltán igazságügyi népbiztos, Landler Jenő egykori ügyvédarsa ismertette a magyar munkássággal a helyzetet.

Rónai Zoltán, akinek a huga Kunfi Zsigmond felesége volt, a magyar munkásmozgalom derék katonája, de nem vezéregyenysége. Szegény emberek ügyvédje, akinél pénz ritkán állt a házhoz, s ha jött, csak csurrant, csöppent. A Tanácsköztársaság alatt az igazságügyi népbiztosok egyike.

Sápadt, vértelen ember volt világlátásban, most fehérebb a falnál. Sok év múlt el azóta, de mindig így látom magam előtt.

— Az entente legyőzött bennünket — kezdte remegő hangon —, a csatát elvesztettük. Oktalan vérfürdőbe nem akarjuk belevinni a tömegeinket, ezért mondott le a tanácskormány. A szellemet azonban nem lehet megölni.

El fog jönni még az idő, eljön egyszer majd újra a szociális forradalom nagy ideje. Most elbuktunk. A nyugati államoknak a proletáriátusa nem állott megfelelő erővel mellénk. A francia szakszervezetek tervezett nagy sztrájkjukat, amelynek most július 21-én kellett volna a mi érdekeinkben kitörni, elhalasztották. Ekkor jött az entente ajánlata, hogy hajlandók Magyarországgal tárgyalni, de csak olyan Magyarországgal, amelynek az élén nem áll már a tanácskormány és nálunk nincsen már proletárdiktatúra. Most az elutasító magatartás a román front eseményei után, ebben a szomorú órában nem lett volna igazi forradalmi magatartás, hanem a puccsisták módszereinek az alkalmazása. Egyhangúlag helyezkedtünk tehát arra az álláspontra, hogy a magyar tanácsköztársaság kormányának ott kell hagynia a helyét s öntudatos szocialisták és kommunisták módjára kell bevárni mindazt, ami be fog következni.

Mikor Rónai Zoltán bejelentette, hogy a vörös hadsereg már nem tud védekezni az invázió ellen, egy hang közbekiáltotta: Papírgolyót gyártottak Csepelen!

Egyszerre közbeszólások özöne szakította meg Rónai Zoltán beszédjét, s ő izgatottan felelte a közbekiáltásokra:

— Könnyű itt most szavalni, hisz az én szerepem szomorú, hálátlan szerep. Nekem kell bevallani a csődöt, a vereséget és azt, hogy az az uralom, amelybe mi a tömegeinket belevittük, vagy amibe nagyrészen bennünket vittek bele a tömegeink, megbukott! Csinálhattunk volna talán szebb és nagyszerűbb dolgokat is, sok szebbet és jobbat, de ehhez hozzáértőbb tömeg, fegyelmesebb munkásgárda kellett volna.

Rónai Zoltán befejezte beszédét. Bizonyára nem hitte, hogy nemcsak utolsó beszéde volt, hanem most utoljára is van hazájában. Pár nappal e beszéde után emigrált. Mikor a németek a második világháborúban bevonultak Brüsszelbe, az ott élő Rónai Zoltán nem tudott elmenekülni, a francia csendőrök a határon visszakergették. A brüsszeli városháza teteféről letette magát és szörnyet halt.

Az emigráció éveiben mi 19-es emigránsok sokszor töprengtünk, vajon valóban a likvidálás volt-e az egyedüli megoldás, nem lett volna-e méltóbb egy végső heorikus kiállítás, fegyverbe szólítani az egész népet, a dolgozók millióit. Ez a kérdés sokáig ott élt sokunk szívében.

Ekkor lépett a terembe Kun Béla, halotthalványan, remegve a nagy belső izgalomtól. Ahogy befejezte beszédét a kimerült Rónai Zoltán, Kun Béla fölment az emelvényre, most ő fog szólni munkás testvéreikhez. Sírni, néma, áhítatos, halálös csönd fogadta, s mondják, hogy a mellette állók még a szíve dobogását is hallották!

Megállt Kun Béla odafönn, körülnézett, nem szólalt meg mindjárt. Látszott, hogy a rutinos nagy népszónok szinte nem is tudja, hol kezdje, min kezdje beszédjét. Sokáig nem jött egyetlen szó az ajkára. Végre mégis kissé megkönnyebbedett és kezdett is már beszélni.

Jobb szerette volna, mondotta, ha a magyar proletariátus a barikádokon harcol és ott esünk el a proletariátus ügyének a védelmében.

Beszédje közben hirtelen elcsuklik, szavai zokogásba fulnak. Az arcát kezébe temeti. Azt mondják, hogy a síró férfi gyenge embernek a benyomását teszi. Most aztán igazán nem! Egy igaz ember állt előttünk. Asszonyok, idősebb férfiak, régi elvtársak vele sirtak, sirták az elvesztett csatát, a proletár-hazát.

Igen, mondotta aztán Kun Béla, amikor lassan kezdett magához térni, a diktatúra megbukott. Most majd jön egy átmenet és mi kommunisták ez átmeneti idő alatt félreállunk. Az osztályegységet azonban ha lehet, jönn fogjuk tartani. A diktatúra megbukott, de ebben az országban többé soha semmi más politikai alakulás nem lehet és nem is lesz állandó, mert nincs rá lehetőség, hogy itt a magyar munkásság a kormányzásban részt tudjon venni azok után, amik itt most történnék.

Főlemelte szavát Kun Béla és így mondta: A magyar proletariátus, amelyik sokszor elégedetlen volt velünk, most sokkal elégedetlenebb lesz. De jön még idő, amikor újra kell kezdeni a magyar proletárforradalmat.

A magyar kormány tervei a nemzetiségi pénzüzetek állami ellenőrzésére

(1902—1904)

A dualizmuskori magyar nemzetiségpolitika fővonalai eléggé ismertek történetírásunkban.¹ Kevésbé feltárt tényezők a magyarországi nemzetiségek gazdasági helyzete és az itt bekövetkező változások, holott ezek igen lényeges összetevői a századforduló után végbemenő nemzetiségpolitikai változásoknak. E tanulmány a nemzetiségi gazdasági élet (amennyiben *külön* nemzetiségi gazdasági életről egyáltalán beszélhetünk) legdinamikusabb tényezőjének, a bankhálózat erősödésének a kormánypolitikára gyakorolt hatását kívánja megvilágítani.

Ismeretes, hogy a kapitalizmus 1867 utáni fejlődése elsősorban az uralkodó nemzetek burzsoáziáját gyarapította. Azonban — a nemzeti elnyomás ellenére — a Monarchia általános tőkés fellendülése, ha másodlagosan is, kedvező feltételeket teremtett a nemzetiségek társadalmi és gazdasági fejlődése számára.

A magyarhoz képest fejlődési fáziseltolódásban szenvedő nemzetiségi burzsoázia fejlődésének legjárhatóbb útjaként a hitelügyletekbe való bekapcsolódás mutatkozott, ezért azután pénzüzeteik száma és jelentősége a XIX. század utolsó harmadában rohamosan növekedett. Ez a saját bankhálózat nagyjából akadálytalanul épülhetett ki, hiszen ez szervesen beletartozott abba a gazdasági fejlődésbe, amelyre az egész korszakon át kisebb vagy nagyobb mértékben a hitelhiány jellemző, s ahol a kistőke összegyűjtése különös jelentőséggel bírt.

Míg 1868-ban a kezdetet a turócszentmártoni szlovák részvénytakarék-pénztár és a resinári-román takarékpénztár alapítási kísérletei jelzik², addig a század utolsó két, de főként utolsó évtizedében rohamos fejlődés tanúi lehetünk. Az 1884-ben alapított Tátra Felsőmagyarországi Bank r. t. alapítókéje 1890-ben 400 000, 1900-ban már 800 000 Korona, betétállománya pedig 1 millióról 6 millió Koronára nő. A századfordulót követő évben már 11 szlovák

¹ I. Tóth Zoltán: A nemzetiségi kérdés a dualizmus korában (1867—1900). Századok 1956. 3. sz., 368—393. l.; Kemény G. Gábor: A magyar nemzetiségi kérdés története. Bpest. 1947, 188. l. Az 1900 utáni időszakra szemléletes képet nyújt Horváth Zoltán: Magyar századforduló. Bpest. 1961, 46—55, 483—489, 492—495. l. A legújabb tudományos összefoglalás Katus László: Über die wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Grundlagen der Nationalitätenfrage in Ungarn vor dem ersten Weltkrieg (Az Osztrák-Magyar Monarchia történeti kérdéseivel foglalkozó 1964. májusi budapesti konferencia korreferátuma). Ld. Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (sajtó alatt).

² Kemény G. Gábor: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában II. köt. Bpest. 1956. 141. l.; Din Istoria Transilvaniei II. köt. é. n. h. n. 198. l.

pénzintézet van a Felvidéken; másfél millió K alaptőkével, bár ugyanott a nem nemzetiségi jellegű pénzintézetek száma 25, alaptőkékük 2,7 millió K.³ A legnagyobb fejlődést a román pénzintézetek mutatják. Az 1871-ben alapított nagyszabeni Albina után számuk három évtized alatt meghaladta a nyolevanat, az intézetek által kezelt betétállomány összege megközelítette a 35 millió Koronát. Ez 18 millióval több mint 1892-ben.⁴ Külön problémakört képeznek a szász és a szerb bankok. Az erdélyi szászok bankgyakorlata viszonylag nagy múltra tekint vissza, a hatalmas tartalékalappal bíró intézeteik által forgatott tőke mennyisége a népesség arányához képest különösen nagy. Egyedül az 1841-ben alapított Hermannstädter Allgemeine Sparkassa takarékbetétállománya 1890-ben 9 707 270 K, 1900-ban viszont 12 937 356 K volt.⁵

A magyarországi szerbek pénzügyi helyzetéről világos képet alkotni nehezebb, mivel a vajdasági szerb burzsoázia — főként kereskedelmi indítékból — tőkét jobbra a horvátországi szerb intézetekben helyezte el, míg a vajdaságban a hitelszövetkezeti mozgalom volt viszonylag nagyobb jelentőségű s ezen a téren viszonylag erős koncentráció ment végbe. Ilyenformán a magyarországi szerb pénzintézetek a horvátországi szerb bankokhoz képest elég sivár képet mutatnak, bár kétségtelen, hogy a századfordulón itt is jelentős változások következtek be.⁶

A nemzetiségi pénzintézetek sora az egyre gyarapodó saját burzsoázia, főként a gazdagparasztság pénzfőlösegeit gyűjtötte össze és leszámítolás, váltó, leginkább pedig jelzálogkölcson formájában helyezte el. A jelzálogkölcson döntő súlya egyúttal megvilágítja a töretlen fejlődés okát is. E töretlen fejlődés abban mutatkozott meg, hogy az 1873 utáni válság nemcsak érintetlenül hagyta a nemzetiségi tőkét, hanem az illető vidékeken arányának javulását is segítette.

A terület és a népesség gazdasági viszonyainak megfelelően a nemzetiségi hitelpolitikában tájegységenként bizonyos különbségek is kialakultak. A szlovák banktőke — cseh és morva bankok támogatásával — igyekezett ipari érdekeltségeket szerezni, s hitellel látta el a jelentős szlovák kisipart is. A szerb

³ Országos Levéltár FM eln. 1915. 65651 (eln. 1903. 7538).

⁴ N. N. Petra: Băncile românești din Ardeal și Banat. Sibiu. 1936, 39—40. l.

⁵ Magyar Compass 1890—1891. I. köt. 335. l.; 1900—1901. I. köt. 533. l.

⁶ Az újvidéki szerb Központi Hitelintézet r.t. betétállománya három év alatt 1 361 216 K-val nőtt s összfordalma 1903-ban elérte a 73 321 528 K-t. Lásd: Magyar Compass 1900—1901. I. köt. 754—755; 1904—1905. I. köt. 852. l. — A magyarországi és horvátországi szerb pénzintézetek közötti különbséget az alábbi táblázat* mutatja:

	Magyarországi szerb bankok	Horvátországi szerb bankok
	száma	
	28	38
Váltótárca	25 173 046 K	36 831 927 K
Jelzálog	5 210 185 K	8 026 243 K
Betétek	23 961 338 K	31 205 705 K
Alaptőke	4 722 938 K	8 698 005 K
Tiszta nyereség	579 869 K	1 385 364 K
Összfordalom	38 101 180 K	73 077 920 K

* Lásd: J. Vučković: Srpski Kompas 1909. Zemun. 1909, 238—246. l.

A nemzetiségi pénzüintézetek fejlődése 1890—1912⁷

Év	Román pénzüintézetek			Szász pénzüintézetek**		
	száma	alaptőke	tiszta nyereség	száma	alaptőke	tiszta nyereség
		ezer Koronában			ezer Koronában	
1890	26	1 246	232	23	1 423*	343*
1900	82	8 871	1 303	32	3 089**	1 155**
1904	—	11 184	1 811	—	—	—
1908	159	20 776	2 839	—	—	—
1912	202	36 415	4 007 ⁺	42	10 666	2 352

Év	Szerb pénzüintézetek			Szlovák pénzüintézetek ⁺⁺		
	száma	alaptőke	tiszta nyereség	száma	alaptőke	tiszta nyereség
		ezer Koronában			ezer Koronában	
1890	8	1 109	129	5	1 080	44
1900	12	—	—	9	1 730	258
1904	—	—	—	16	2 456	355
1908	49	6 179	784	29	5 012	628
1912	—	—	—	41	13 061	—

* Csak a 15 nagy intézet adatai.

** Csak a 23 nagy intézet adatai.

⁺ 1911-es adat.

⁺⁺ Csak a részvénytársasági alapon működő intézetek adatai.

bankok jelentős szerepet játszottak a viszonylag erős kereskedő és gazdagparaszti réteg finanszírozásában. A román bankhálózat érdekszférája már teljes egészében egybeesett a magyarországi nemzetiségi pénzüintézetek — területenkénti eltérő vonásoktól független — általános üzletpolitikai főirányával, a mezőgazdasággal.

A legkevésbé kielégített és egyben a pénzkihelyezés legbiztosabb területe ul. mindenütt a mezőgazdaság volt. A kis- és nagybirtokosok egyaránt a bankok ügyfelei voltak, de más-más feltételek mellett jutottak kölcsönhöz. A kis- és törpebirtokosok alacsonyabb hiteligenyét bekebelezett vagy kezelt váltókölcsönökkel elégítették ki. A betáblázás költségei és az ügynöki díjak a kamatot jelentős mértékben növelték, s így az akkori kis földhozadék mellett a törvényben előírt maximális 8%-kal szemben gyakran ennek kétszerese terhelte a birtokot. A váltókölcsön azért igen hátrányos, mert bármikor felmondható, s az ilyenkor — fizetésképtelenség esetén — szükségelt konver-

⁷ A fenti tájékoztató jellegű táblázat a következő források alapján készült: N. V. Petra: i. m. 31, 34—35. l.; Revista Economica, 1901. szept. 21.; Rudolf Rösler: Die Kreditorganisation der Sachsen in Siebenbürgen. Hermannstadt [1914], 2. sz. melléklet; Magyar Compass 1890—1891, 1900—1901 I—II. köt. 1903—1904. I—II. köt.; Pechány Adolf: A magyarországi tótok. Bpest. 1913, 173. l.; Slovenský Peňažník, 1909. dec. 15.; Veridicus: Die Nationalitätenfrage in Ungarn als Geschäft. Bpest. 1909, 26. l. — ism. Dovalovský, Slovenský Peňažník, 1909. máj. 15.; J. Vůčková: Srpski Kompas 1909. 238—246. l.

tálás, azaz hosszúlejáratú és kisebbkamatú jelzálogkölsönre történő átváltás újabb terheket ró az adósra.⁸

A viszonylag magas kamatláb mellett a kisbirtokosok széles kategóriájából csak a módos paraszt tudta a hitelt gazdaságosan felhasználni, főként akkor, ha földjén kívül esetleg malma, kocsmája is volt.

Hogy a váltókölsön mégis nagyon elterjedt, az két körülménnyel magyarázható. Egyrészt ha gyors hitelre volt szükség, többnyire kéznél volt a bank embere, illetve helyi ügynöke, aki a helyzet ismeretében intézkedett. Másrészt a tőkepenzesek jórésze a mezőgazdaságban végbemenő lassúbb körforgás miatt a bizonytalanabb, de nagyobb haszonnal kecsegtető vállalkozásokba akarta pénzét helyezni. Így az olcsóbb hitelt nyújtó, nagyobb óvadékalappal⁹ rendelkező záloglevélkibocsátó intézetek száma kicsi maradt, s papírjaik jó részét ezek is a legnagyobb fővárosi bankoknál vagy külföldön helyezték el.¹⁰

A nemzetiségi pénzüintézetek tehát — néhány szlovák banktól eltekintve — egyoldalúan a mezőgazdaság felé fordultak és itt mozgékonyaságukkal sikeres versenytársai lettek a főleg Budapestről, felülről kiépülő, következőképp merevebb magyar hitelszervezetnek. A helyi viszonyok ismeretében rejlő előny, és az, hogy nem kizárólag a nagy- és középbirtokra, hanem a kisbirtokra is specializálták magukat, azt eredményezte, hogy a volt középbirtokos nemesség bomlásából adódó haszon mellett a gazdagparaszti birtok erősödését külön megvámolták. Ezen túlmenően a nagyobb nemzetiségi pénzüintézetek üzletkörülbővítésükkel nem csupán gazdasági, hanem társadalmi-politikai célokat is szolgáltak, s gyakran alacsonyabb kamattal dolgoztak, mint az ugyanott fellelhető más hasonló intézetek. A nagyszebeni szász bankok például kedvező kölcsöneikkal egész Erdély pénzüpiacát uralták, és a központi bankokkal is képesek voltak felvenni a versenyt.¹¹ Ez főként annak az eredménye, hogy a nemzetiségi pénzüintézetek soraiban kezdettől erős koncentráció ment végbe. Ezt mutatja, hogy 1900-ban az erdélyi részeken a szász pénzüintézetek kezén lévő 75 millió K jelzálogkölsönből egyedül a Bodencreditanstalt in Hermannstadt több mint 30 millióval, a román intézetek 7 millió K kölcsönéből az Albina 2,5 millióval részesedett.¹² A három nagy szlovák bank 2,26 millió K jelzálogkölsönéből a Táttra-bank 1,16 milliót tartott kezében.¹³

A pénzüintézetek szaporodása a nemzetiségek politikájában végbemenő változás, radikalizálódás egyik fontos mozzanata. A bankok megerősödése egybeesik a nemzetiségi mozgalom vezérkarában végbemenő „nemzedékváltással”, melynek során a vezetés a főként honorációr vagy középbirtokos eredetű értelmiség kezéből átmegey a bankok körül tömörülő burzsoázia és a vele kapcsolatban álló értelmiség kezébe. Míg korábban a nemzetiségi pártok vezetői legfeljebb a mozgalom közvetlen politikai céljaihoz nélkülözhetetlen,

⁸ *Bodor Antal*: Az erdélyrészi pénzüintézetek. Közgazdasági Szemle, 1904 dec., 903—937. 1.

⁹ A pénzüintézetek általános működésére ld. *Szász Antal*: A magyarországi tőkés bankok üzleti politikája és technikája. Bpest. 1961. 401. 1.

¹⁰ *Bodor*: i. m.; Erdélyi Pénzügy, 1911. 1., 2. sz.

¹¹ 1903-ban 153 erdélyi bank és takarékpénztár 289 393 900 K kölcsönéből 17 szász intézet 127 742 500 K-val részesedett. *Bodor*: i. m.

¹² Nemzetiségi pénzüintézetek. Közgazdasági Szemle, 1904 nov., 864—867. 1., Magyar Compass, 1900—1901. I. köt. 535, 539. 1.

¹³ Magyar Compass 1900—1901. I. köt. 618, 745. 1.

tehát nem kimondottan gazdasági jellegű vállalkozásokban vettek részt,¹⁴ addig az új irányzat emberei vagy támogatói jórészt aktív bankvezetőségi tagok voltak. Ilyenek a szász Karl Adam, Wolf Károly, Lurtz Károly, a szlovák Juriga N., Škycač, Blaho, Šrobár. Szembetűnő ez a román nemzeti pártban is, ahol Miháli Tivadar, Mihų János, Illyésfalvi Pap György, Maniu Gyula, Vlad Aurél és mások gyakran nem is egy bank vezető állásaiban foglaltak helyet.¹⁵

A tőkés profit főforrását képező hitelintézetek társadalmi és gazdasági jelentőségét a kortársak kellően méltányolták. A nemzetiségek önállósági törekvései számára az egyházi autonómia (szerb, román) mellett a gazdasági életben a bankhálózat jelentette azt az organizmust, amely az önálló állami lét hiányát igyekezett pótolni.¹⁶ Anyagilag hathatós segítséget nyújtott a nemzetiségi politika és részben a nemzeti művelődés ápolása számára.¹⁷ A kultúra támogatása kezdetben az iskoláknak és az egyháznak nyújtott alkalmi juttatásokban és szerény alapítványokban merült ki, majd fokozatosan átváltozott jól meghatározott társadalmi program emeltyűjévé. A századfordulón már előtérbe kerülnek az iparosegyletek, a tanonctámogatás, kaszinó-alapítás, a szlovákoknál pedig középüzemek alapítását is láthatjuk. És az iskolákat már jobbára csak az alapítványok befolyó kamataival támogatják.¹⁸

Ezek a pénzintézetek nemzetiségi jellegük ellenére éppúgy nem jótékony céllal dolgoztak, akárcsak más bankok. A kultúra csekély támogatása mellett a középirtokosság, elsősorban pedig jelentős súlyú gazdagparasztság megteremtésében vitték a legjelentősebb szerepet. Ez volt az a cél, melynek elérésén fáradoztak, s ennek érdekében a szegényparasztság kiszipolyozásában sem maradtak el más intézetek mögött. Magát aényt gyakran nem is rejtették véka alá. Egy szlovák bankvezér szavai szerint „a bankot nem jótékonyági

¹⁴ Pl. nyomdát tartottak fenn a párt céljait szolgáló sajtótermékek előállítására céljából.

¹⁵ Az első román aktivista képviselő megválasztását az általa igazgatott bank közreműködésének tulajdonították. Az aktivitás úttörője. Aradi Közlöny, 1903. jún. 4.

¹⁶ A nemzetiségi burzsoázia „nemzeti bástyának” tekintette pénzintézeteit, hiszen — mint ezt később írták — „pénzt adott a parasztnak, hogy a nemzeti birtokot gyarapítsák, támogatást nyújtott az újságoknak, apanázt biztosított a felelős szerkesztőknek, akik a börtönökbe vagy »odaátra« mentek”. Ideia națională în economie. Patria, 1924. jan. 7. A román bankok tevékenységére ld. Hertia, D. I.: Preocupării de organizare financiar-economică la români din Transilvania înainte de Unire. Fraților Al. și I. I. Lăpedatu [Emlékkönyv] București. 1936, 363. l.

¹⁷ Nem áll módunkban felmérni, hogy mennyit áldoztak nemzetiségi bankok kulturális és egyéb célokra, az azonban nyilvánvaló, hogy a szászok ezen a téren is előkelő helyet foglaltak el. 1903-ban a Hermannstädter Allgemeine Sparcassa 107 987 K-t, a román Albina 16 400 K-t fordít jótékony célra. Ld. Magyar Compass 1904—1905. I. köt. 590—592. l.

A korszak végén a szász pénzintézetek ilyen jellegű kiadásai igen nagy összeget tettek ki. 1912-ben gazdasági, társadalmi, kulturális és egyházi célokra 726 000 K-t fordítottak. Ld. R. Rösler: Die Kreditorganisation der Sachsen in Siebenbürgen. Hermannstadt [1914], 59. l. Az 1903-as évben a román pénzintézetek kulturális célokra fordított kiadásairól közöl egy tájékoztató jellegű táblázatot I. Russu-Sirivanu: Romîni din statul ungar. București. 1904. 296. és kk. l. A korábbi időszakra az Albinára vonatkozóan: Debreceni Független Ujság, 1904. márc. 6.; 1912-ben a román pénzintézetek 190 504 K-t (129 000-rel többet, mint 1900-ban) fordítottak kulturális célokra. Ld. Jakabffy Elemér: Adatok a románság történetéhez a magyar uralom alatt. Lugoj. 1931, 190—200. l.

¹⁸ A szászvárosi Ardeleana pénzintézet iskolai célokra 1885-ben 278 Ft-ot áldozott, 1895-ben a már megerősödött intézet csupán 200 Ft-ot. Új tételként jelentkezik a 2000 Ft-os kaszinó-alapítvány és két, egyenként 2500 Ft-os tétel gazdasági egyletek alapítására. Ld. Ion Mihų: Spicuri din gîndurile mele. Sibiu. 1938, 421, 426—427. l.

intézetnek, hanem közgazdasági faktornak kell alapítani. A nép azért menjen szlovák bankba, mert az az övé, sőt még akkor is oda menjen, ha drágább hitelt kap”.¹⁹ Mindez egyébként teljesen megfelelt a nacionalista politika irányvonalának, hiszen a nemzetiségeknek, Maniu román nemzetiségi politikus állítólagos kijelentése szerint „idehaza nem kisbirtokosokra, hanem erős közép-birtokosságra van szükségük”.²⁰ A bankok parcellázó tevékenysége, a nemzetiségi gazdagparasztság erősödése valóban ilyen tendenciát mutatott, s ezt mozdította elő a magyar középbirtokos osztályban végbemenő bomlási folyamat is.²¹

A nemzetiségek bankhálózata így voltaképpen a magyarországi hitelgépezet egyik fontos kapcsolóeleme, amely egyrészt a saját burzsoázia tökefőlönségeit összegyűjtve a nemzetiségi vidékek hitelellátottságát volt hivatva biztosítani, másrészt a nemzetiségi burzsoáziát szervesen bekapcsolta az ország gazdasági mechanizmusába. Ugyanakkor hozzájárult a magyar bankhálózat tökeereje és mozgási iránya, valamint a peremvidékek hiteligénye között tátongó szakadék áthidalásához.

A nemzetiségi pénzüintézetek tehát, nemzeti jellegükkel és önállóságukkal együtt a Monarchia gazdasági szerkezetének szerves részét képezték s egyúttal tükrözték a Monarchia egész gazdasági struktúráját is, azt, hogy a különféle nemzetekhez tartozó burzsoáziák egymással versengtek saját piacuk biztosításáért.

A pesti bankok hitelnyújtási lehetőségei (a közép- és kisbirtokosok irányában) területileg egyenlőtlenül oszlottak meg. Az ország peremvidékén a középbirtokosság hitelellátottsága már távolról sem volt kielégítő.²² Erdélyben ráadásul megbízható birtokértékalap sem állt a hitelező rendelkezésére, hiszen az adókulcs is eltért a magyarországitól, s a kataszteri felmérések az érték szempontjából megbízhatatlanok voltak, érthető, hogy a birtokosok elégedetlensége a pesti bankokkal szemben a válság után a 80-as években fokozódott. Ezt külön előmozdította az, hogy épp ekkor következett be a jelzálogkölcsön kamatláb csökkenése²³ s a birtokosoknak kedvező lett volna kölcsöneik konvertálása. A felbukkanó nemzetiségi pénzüintézetek helyzeti előnyüket kihasználva érdekkörükbe vonták a középbirtokos osztály egy részét, de teljes hiteligényét kielégíteni nem tudták, s egyes magyar bankok bukásából tanulva²⁴ óvakodtak is a túlhitelezéstől. Éppen a magyar birtokos

¹⁹ *Székely Erzsébet*: A szlovák kapitalizmus fejlődése 1900—1918 (kézirat az MTA Történettudományi Intézet Archívumában).

²⁰ *Farkas Pál*: Az oláh kérdésről. Bpest. 1907, 14. l., ill. *Egyed Ákos, Vajda Lajos, Ion Cicală*: Munkás- és parasztmozgalmak Erdélyben 1905—1907. Bukarest. 1962, 76—77. l.

²¹ *Din Istoria Transilvaniei*. II. köt. 198—199. l.

²² „Az erdélyi középbirtokossal (itt 150 holdnál kezdődik a középbirtok) nem áll szóba a nagybank, a takaréknak pedig 9—10%-ra dolgozik rövidlejáratú váltókkal.” *Bartha Miklós*: Új csapás. *Ellenzék*, 1888. aug. 3., a kisbirtokra ld. *Ellenzék*, 1901. dec. 21.

²³ *Hegedűs Lóránd*: A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank kelotkozásának és fennállásának története II. köt. Bpest. 1917, 169. és kk. l. Itt kell megjegyezni, hogy az ország keleti felében általában magasabb volt a kamatláb. Erdélyben 1893-ban a pénzüintézetek 43,47%-a 8% vagy ennél magasabb kamatlábbal dolgozott; ugyanakkor az egész országban az intézeteknek mindössze 25,71%-a szedett hasonló kamatot a jelzálogkölcsönök után. *Vö. Magyar Statisztikai Közlemények*. Új folyam. XVI. köt. 65. l.

²⁴ Lásd az Ugron-féle Székelyegyleti Első Takarékpénztár esetét 1901-ben.

osztály hitelkielégítetlensége eredményezi a magyar uralkodó osztály és a nemzetiségi bankok közötti első összeütközéseket.

A kapitalizmus fokozott előrehaladásával párhuzamosan, a hetvenes, főként a nyolcvanas években — mint ismeretes — egyre nagyobb méreteket ölt a középbirtokosok gazdasági hanyatlása. Megindul az a folyamat, amelyet az egykorú irodalom a „magyar föld idegen kézbe kerülése” formájában emlegetett; idegen alatt értve mindazokat a magyarokat vagy nem-magyarokat, akik „nemesi előzmények” nélkül jutottak a dzsentrí alól kicsúszott birtokokhoz. A „mentsük meg a magyar középbirtokot” jelszóban már ott láthatjuk az agrárius irányzat antikapitalizmusát, hiszen a „magyar középbirtok” fogalma egyaránt magában foglalja a nagytőke „hazafiatlanságáról”, valamint a „birtokos osztály nemzeti hivatásáról” vallott elképzelést. A nemzetiségi pénzüzetekkel való szembefordulás — a birtokos osztály antikapitalizmusának torz, nemzeti síkra történő transzponálásán keresztül — az agrárius — merkantil ellentét egyik mutatója. Hiszen saját sülyedésük főokának ugyan azt a „nemzeti feladatok iránt érzéketlen idegen kapitalizmust” tartják, amelyik egyúttal a nemzetiségi bankokat is kitermelte, s ugyancsak az antikapitalizmus jegyében születik a fentebb idézett jelszó is. A nemzetiségi bankok elleni fellépésnek ez kölcsönöz sajátos vonásokat.

A dzsentrí irányítású sajtó hatása alatt a nacionalista közvélemény — különösen a 90-es évek elején fellendülő nemzetiségi küzdelem nyomán — fenyegető veszedelmet vél felfedezni a nemzetiségi bankok erősödésében.

Hieronymi Károly belügyminiszter még 1894. augusztus 16-án javasolta a kereskedelmi miniszternek, hogy a vidéki kisebb bankok segítségével ellensúlyoztassanak a nemzetiségi, főként román pénzüzetek. Wekerle, mint pénzügyminiszter ígéretet tesz arra, hogy amennyiben szüksége mutatkozik, közbenjár az Osztrák-Magyar Banknál „a nemzetiségi propagandát támogató pénzüzetekkel” kötendő esetleges hitelkapcsolatok megakadályozása érdekében.²⁵ A gyakorlatban erre nem kerül sor.

Később Bánffy Dezső, mint miniszterelnök, megyei feliratok és képviselőházi beszédek nyomán a közkereseti társaságok fokozott ellenőrzését is javasolja, a földművelésügyi miniszter azonban ezt határozottan elveti, s a nemzetiségi pénzüzetek ellensúlyozását kizárólag a gazdasági verseny keretében véli megoldhatónak.²⁶

A nemzetiségi pénzüzetek ellen intézett fokozódó támadások elsődleges célja a középbirtokosság kedvező hitelhez juttatása volt.²⁷ Minden alkalmat megragadtak olcsó hitel, olcsó jelzálog megszerzése érdekében.²⁸ Ebbe jól bele lehetett illeszteni a nemzetiségi pénzüzetek ellensúlyozásának gondo-

²⁵ *Kemény G. Gábor*: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. II. köt. Bpest. 1956. 144—145. l.

²⁶ Lásd a Földművelésügyi Minisztérium VII. főosztályának 1895. aug. 27-i feljegyzését. FM eln. 1895. 1014. *Kemény G. Gábor*: Iratok... II. köt. 395—398. l.

²⁷ Erdélyben Ugron kezdeményezésére a birtokosok megkísérelték önálló főlt-hitelintézet felállítását, a kormány azonban a kért 500 000 Ft támogatást megtagadta.

²⁸ Amikor kiderül, hogy az állam nem tud és nem is hajlandó ilyen irányú befektetéseket eszközölni, megpróbálnak ún. törvényes kedvezményeket elérni. Az Erdélyrészi Magyar Jelzáloghitelbank (1891-ben alakult 400 000 Ft alaptőkével) a „nemzeti szempontokra” való hivatkozással kér záloglevél-adómentességet. Ez a tiszta földbirtokos-dzsentrí jellegű bank azonban akcióihoz nem tudta megnyerni a fináncőke vezető csoportjait. Ld.: O. L. Kereskedelmi Bank iratai. Projektumok. Erdélyrészi Magyar Jelzálog Hitelbank 1894. évi emlékirata.

latát, ami azután a következő évtizedekben hol sajtóban, hol megyei feliratokban egyre gyakrabban felbukkant. A cél elérésére szánt eszköz a nézetek sokfélesége ellenére is világos. Állami támogatással versenybankokat kell létrehozni a peremvidékeken, amelyek alacsonyabb kamatlábbal „ellensúlyozhatják” a nemzetiségek intézeteit. Az alapjában véve liberális gazdaságpolitikát folytató államot a sülydében lévő magyar középbirtokos osztály szócsovei a nemzeti politika szükségleteire hivatkozva, dzsentrimentő szociális program megvalósítására próbálják rábírní. Amikor a jelzáloghitelbank erdélyi fiókja felállítását kellett megsürgetni, máris előkerült az az érv, hogy a bank a késelelemmel „az Albina és társai nemzetellenes, romboló működésének szabad tért volt szíves biztosítani”.²⁹ Hogy a hitelkielégítésért vívott harc³⁰ egyik eszköze a nemzetiségi intézetek elleni eszmei támadás volt, azt direkt és indirekt bizonyítékok támasztják alá. A második nacionalista hullám idején a legilletékesebbek egyike, az Albina igazgatója szerint Ugron egy olyan kérdésre, miként nyilváníthatja károsnak a nemzetiségi pénzüzetek tevékenységét, hiszen őt épp az Albina segítette egy jó üzlethez, azt a választ adta, hogy nem a román intézetek ellen agitál, de — a birtokosok érdekében — „nemzeti veszedelem” jelszavával kell ijeszteni a magyar társadalmat.³¹ A felvetődött elképzelések is ezt mutatják, hiszen a nemzetiségi pénzüzetek ellen csak versenybankok létesítését javasolják.³² A szakminiszterek például teljesen elégségesnek tartják a „beható állami támogatással történő versenyt”.³³ A másik oldalról a magyar pénzüzetek állásfoglalása is erre enged következtetni. Még a nemzetiségi bankok intenzív fejlődésének korszakában is egyetlen módszert ajánlanak a nemzetiségi pénzüzetek „általánosságban véve hasznos, a magyarság szempontjából azonban káros” fejlődésének ellensúlyozására: „a magyar tőke tisztességes versenyét, melyen kívül más eszköznek helye nem lehet”.³⁴

A századforduló előtt a nemzetiségek gazdasági életének állami szemmel tartására nem került sor, hisz a liberális felfogás ettől eleve elzárkózott. Azonkívül a nemzetiségi kérdésbe, mint a magyar politikai élet egyik kulcskérdésébe történő nagyobbszabású állami beavatkozást megnehezítette az osztrák-magyar közjogi viszony körül meg-megújuló vita kiéleződése. Elmondható, hogy az egész koron át a nemzetiségekkel szemben elsősorban az elnyomás politikai oldala érvényesült.

A Bánffy-féle hangos nacionalizmust felváltó „Széll-csend” nemzetiségpolitikai vonatkozásban szakított a nyílt politikai erőszak elvével és burkoltabb módszerek felé fordult. A nemzetiségek — bár Bánffy bukását könnyebbüléssel fogadták — bizalmatlanul szemlélték az új irányzat kibon-

²⁹ Erdélyiek bolondítása. Ellenzék, 1888. aug. 18. és Ellenzék, 1888. júl. 4.

³⁰ A középbirtokosok a hitelszervezet decentralizációját szeretnék volna elérni. Zónák felállítását javasolták s az itteni intézeteket az állampénztárból akarták pénzzel ellátni. *L. M.*: Megelőzés. Magyarország, 1900. ápr. 5.

³¹ „Az én kedves magyar nemzetem olyan nemtörődöm, hogy megmozgatásához vasvillával kell bökdösní, mint a bivalyt, ijeszteni kell román részről fenyegető nemzeti veszedelemmel.” *Parteniú Cosma*: Secuiei și „Albina”. *Revista Economica*, 1901. 47. sz.

³² A birtokosok állásfoglalása egy mondatban így hangzott: „Csinálják meg egyszer már a magyar Albinát.” *Ld. Nemzeti feladatok*. Budapesti Hírlap, 1900. jan. 9.

³³ *Vö. Kemény G. Gábor*: *Iratok... II. köt.* 145, 397. 1.

³⁴ O. L. Ker. Bank iratai. Projektumok. Erdélyrészi Magyar Jelzálog Hitelbank 1894-i emlékirata; *Pénzüzeti Szemle*, 1906. febr. 25.

takozását. A szászok hamarosan elkészítették a prognózist: „Széll mindenestre más fegyvereket használ, mint Bánffy, de az árat, a harc célját ez a különbség nem érinti. Csendesebb és kevésbé zajos, de sokkal nehezebb és veszélyesebb lesz az eddiginél az a harc, amelyet az új rendszer ellen kell vívnunk.”³⁵ Feltevésük hamarosan beigazolódt.

A Széll-kormány, amely mindenekelőtt a parlamenti béke fenntartására törekedett, saját tekintélyét látványos sikerekkel is igyekezett növelni. A külpolitika volt éppen az a terület, ahol a Monarchia általános érdekeit alkalmasint össze lehetett egyeztetni a parlamenti ellenzék elképzeléseivel. Ahol pedig a külpolitikai akciót alá lehetett rendelni a magyarországi nemzetiségi kérdés egyik vagy másik vonatkozásának, ott már késznek látszott az ellenzék és a kormánypárt alkalmi szövetsége.

Goluchowski közös külügyminiszter 1902. május 13-án Szőgyény-Marich László berlini nagykövet jelentése alapján átiratot intézett Széll Kálmán miniszterelnökhöz az Aldeutscher Verband működéséről, s hangot adott annak a gyánúnak, hogy a dél-magyarországi németek körében megindult nemzetiségi mozgalom³⁶ mögött a pángermán szövetség áll, amely az egész Monarchiára kiterjeszti működését. Goluchowski nemcsak hajlandónak mutatkozott egy diplomáciai lépésre a német kormánynál, hanem egyenesen ösztönözte Széllt, hogy e mozgalom tekintetében közölje vele álláspontját, „mely alkalomadtán az illetékes német tényezőknél kellő nyomtatékkal szóvá is tétetnék”.³⁷

Közben a Budapesti Hírlap³⁸ már nyíltan fessegeti az Aldeutscher Verband magyarországi kapcsolatait, s ilyen szellemben szólal fel a képviselőházban Szivák Imre is.³⁹ Mindezt már megelőzte a délvidéki német lapszerkesztők ellen „aldeutsch propaganda” címén indított sajtóper. A miniszterelnök már 1902. május 16-án az aldeutsch kapcsolatokra vonatkozó információkat kér Belitska Béni országgyűlési képviselőtől, a csanádi püspöktől és a torontáli alispántól.⁴⁰

Az alispán jelentése nyomán a miniszterelnök felkéri a kereskedelemügyi minisztert, hogy a nagynémet irányzatú Gross-Kikindaer Tagblatt szerkesztője, Korn Arthur címére érkező postaküldeményekről, azok feladóról őt tájékoztassa, „tekintet nélkül az összeg kisebb vagy nagyobb voltára”. Hiszen a diplomáciai akció „csak az esetben vezethet eredményre, ha az nem általános híresztelésekre, hanem konkrét adatokra lesz alapítható”.⁴¹

³⁵ Kronstädter Zeitung, 1900. febr. 12. Ld. *Kemény G. Gábor*: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. III. köt. 1900–1903. Bpest. 1964. 42–45. l.

³⁶ A dél-magyarországi német nemzetiségi mozgalomra itt csak annyiban térünk ki, amennyiben ez a pénzüintézetek ellenőrzésével kapcsolatos. A mozgalom feldolgozását ld. *V. Windisch Éva*: A magyarországi német nemzetiségi mozgalom előtörténete. I–II. Századok, 1964, 4, 5-6 sz., illetve *Történelmi Szemle* 1965, 1. sz.

³⁷ O. L. ME. 1905, XVI. 1274. — (ME 1902. XXI. 1943). Közli: *Kemény G. Gábor*: Iratok... III. köt. 393–394. l.

³⁸ Pángermanizmus a délvidéken. Budapesti Hírlap, 1902. máj. 4.; A németek Magyarországon. 1902. máj. 9. és Pángermanizmus Torontálban. 1902. máj. 14. A fenti irat melléklete.

³⁹ Országgyűlési Értesítő. A képviselőház 100. ülése, é. n. 15–18. l.

⁴⁰ O. L. ME. 1905, XVI. 1274. — (ME 1902. XXI. 1943–2127). Közli: *Kemény G. Gábor*: Iratok... III. köt. 415–416. l.

⁴¹ O. L. ME. 1905, XVI. 1274. — (ME 1902. 1943–2038). A német nemzetiségi mozgalom megfigyelésére körlevélben szólítja fel 23 németek által is lakott vármegye főispánját. Uo. (1902. XXI. 3168.)

A beérkezett véleményeket összegezõ július 5-i, a Belügyminisztériumhoz intézett átiratból kitûnik, hogy Széll komoly összefüggést lát a magyarországi németek politikai tevékenységének megélénkülése és a szászokkal való kapcsolat erõsödése között. A gazdasági kapcsolat fellendülését mutatja a brassói National Bank AG nagykikindai fiók-alapítása, amelynek révén egy év alatt több mint 1 millió K hitelt helyezett el.⁴² A szász bank Temesvárt is tart fenn székházat.⁴³

Új momentum ebben az iratban az a felismerés, hogy „a nemzetiségi politikai propaganda mûködésének súlypontját lassanként áttette a kulturális és más efféle egyesületekbõl az egyesületek gazdasági válfajaiba, nevezetesen a részvénytársaságokba”.⁴⁴ Az világos a kormány elõtt, hogy a délvidéki német vezetõk címére külföldrõl posta útján csak kevés pénz érkezik. De azt is látják, hogy az erdélyi szászok — pénzügyeiken keresztül — kezükben tartják a dél-magyarországi sváb sajtót. A Gross-Kikindaer Zeitung szerkesztõje a brassói bank itteni fiókjának igazgatója, a temesvári Deutsches Tagblatt für Ungarn szerkesztõje sajtópõre alkalmával beismerte, hogy lapjának pénzügyei Nagyszébenben intézettek. A 18 000 K deficittel dolgozó lap kiadási költségeinek nagy részét Drottloff József nagyszebeni polgármester fedezte. akinek támogatására a Torontáler Zeitung is rászorult.⁴⁵ A szász-délnémet pénzügyi és politikai kapcsolatok láttán mindjárt adódik egy fonal, amelyen a nyomozás továbbmehet: a szászok kapcsolatban állnak az Alldeutscher Verbanddal,⁴⁶ egyes vezetõik részére pénz is érkezik Németországból;⁴⁷ tehát a szász vezetõk egy részének pénzküldeményeit veszik postai megfigyelés alá. Ezzel egyidõben a két német lapszerkesztõ korábbi sajtóperének anyagát újra átvizsgálva az Igazságügyminisztérium is külföldi kapcsolatok után szimatol.

A délvidéki német nemzetiségi mozgalom elfojtására és az ezzel kapcsolatos diplomáciai akció elõkészítése érdekében indított intézkedés-sorozattal párhuzamosan egy — más vonatkozásban — korábban felvetõdõ, természetében az elõbbihez hasonló tényezõ — a felvidéki kivándorlás kérdése — a Széll-kormány figyelmét ugyancsak a nemzetiségi pénzügyek felé fordította.

A Habsburg-diplomácia az Amerikába irányuló közép-európai kivándorlás kezdetétõl éber figyelemmel kísérte az oda kivándorolt monarchiabeli

⁴² O. L. ME 1905. XVI. 1274. — (1902. XXI. 1943—3168).

⁴³ O. L. ME 1905. XVI. 1274. — (ME 1902. XXI. 1943—2137). Lásd *Kemény G. Gábor*: *Iratok*... III. köt. 415—416. l.

⁴⁴ Uo., idézi még *Dolmányos István*: *A magyar parlamenti ellenzék történetébõl (1901—1904)*. Bpest. 1963. 332. l. A szász-délmagyarországi német gazdasági kapcsolatok politikai hatásában már látni vélik azt „a veszélyt, mely a nemzetiségek kölcsönös támogatása s a nemzetiségi törekvések egyesülése esetén a magyar állam létét fenyegetné”. Az alldeutsch mozgalom kérdéseire, a miniszterelnökség gyanújának alaptalanságára ld. *Tokody Gyula*: *Ausztria-Magyarország a pángermán szövetség (Alldeutscher Verband) világuralmi terveiben*. Bpest. 1963. 162—177. l.

⁴⁵ Az igazságügyminiszter szerint a Deutsches Tagblatt für Ungarn szerkesztõsége és kiadóhivatala a szász bank itteni székházában nyert elhelyezést (O. L. BM 1901 res 787; O. L. ME 1905. XVI. 1274 — ME 1902. XXI. 1943—2127). Érdemes megjegyezni, hogy a Miniszterelnökség I. osztályán és a Kereskedelmi Minisztériumban nem volt egy ember, aki tudta volna, hogy Drottloff nagyszebeni nyomdatulajdonos egyben a város polgármestere is. Ld. *Kemény G. Gábor*: *Iratok*... III. köt. 408—410, 426—427. l.

⁴⁶ A Szövetség 1902. május 25-i eisenachi közgyûlésén képviselõjük is volt. Ld. uo.

⁴⁷ O. L. BM 1902. res 569.

szláv nemzetiségűek sorsát, hiszen a ki- és visszavándorlás révén az új világban letelepedők politikai állásfoglalása szükségszerűen visszahatott az óhazában maradtak gondolkodására.⁴⁸ Közismert volt, hogy a — Magyarországot e szempontból elsősorban érintő — felvidéki szlovákok Amerikában sokkal kedvezőbb munkabé mellett dolgoztak, mint odahaza, s az alacsony szinten tartott személyi szükségletek mellett jelentékeny pénzüsszegeket takarítottak meg és küldtek haza. Ezek a küldemények főként a pittsburgi⁴⁹ szlovák bank és a turócszentmártoni Tátra Felsőmagyarországi Bank r. t. közvetítésével jutottak el a hozzátartozókhoz. A pittsburgi bank tulajdonosa, a magyarországi származású Rovnyának Péter és testvére a cseh-szlovák és ezen túlmenően a szláv egység harcosai, ún. „pánszláv agitátorok” voltak.⁵⁰ A Tátrabank viszont a főispáni befolyás érvényesüléseként megválasztott magyar elnök és alelnöktől eltekintve kifejezetten szlovák nemzetiségi pénzügyi intézet volt. Érthető, hogy a szlovák burzsoázia századfordulón erősödő mozgalma, az ehhez szükséges anyagi eszközök előteremtése csak alátámasztani látszott a Monarchiának az USA-ban működő külképviselteinek feltevését, mely szerint az ottani szlovákok körében terjedő „pánszláv agitáció” magyarországi lecsapódása a szlovák burzsoázia aktivizálódásának egyik döntő oka. Természetesen vetődött fel tehát az a gondolat, hogy az Amerikából érkező szlovák pénz kell legyen az az alap, amelyből a szlovák nacionalisták nemzeti célokra⁵¹ különböző — feltételezhetően tekintélyes — összeget áldoznak.

A turóci főispán 1902. május 13-án a kereskedelemügyi miniszterhez intézett feliratában a szokásosnál bővebben foglalkozik a Tátrabank ügyeivel. Az okot az szolgáltatta, hogy Rakovszki Iván, a bank nemrég megválasztott elnöke lemondott állásáról, az alelnököt pedig a miniszter még nem erősítette meg új funkciójában. Hivatkozva arra, hogy a bank tevékenysége szorosan összefügg az amerikai szlovákok körében folyó pánszláv agitációval és a felvidéki szlovák nemzetiségi mozgalom megerősödésével, kéri az elnökválasztás elrendelését úgy, hogy a pénzügyi intézet élére bizalmi ember állíttassék.⁵²

A hivatali apparátus lendületbe jön, a kereskedelemügyi miniszter átír a belügyminiszterhez,⁵³ bejelentve, hogy az illetékes főispánokkal tárgyalni kíván a Tátrabank terjeszkedésének problémáiról, s fölveti, hogy szó lehetne a magyar pénzügyi intézeteknek a nemzetiségekkel szembeni esetleges eljárásáról a Felvidéken. A belügyminiszter javaslatára⁵⁴ elrendelik az elnökválasztást, közben a főispán is utasítást kap „Justh Ferenc országgyűlési képviselő elnökké választásának elősegítésére”.⁵⁵

Ezután egy viszonylag hosszú huza-vona kezdődik, mert a bank csak az 1903. április 30-i közgyűlésre kíván új elnökválasztást kitűzni.⁵⁶ A választás

⁴⁸ A kivándorlás visszahatását politikai kérdés gyanánt először 1899-ben vetik fel; ld. O. L. ME 1910. XIV. 2164. — (1899. XXXI. 8129). — Huszadik Század, 1909. I. sz. 78. l.

⁴⁹ O. L. ME 1904. XIV. 741. — (ME 1902. XXI. 4673).

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Nyitra vármegye főispánjának 1902. dec. 2-i jelentése szerint a miavai bank pl. a választásokon, a nemzetiségi jelölt támogatására külön folyósított 6000 K-t. O. L. ME 1902. XXIII. 4446.

⁵² O. L. ME 1904. XIV. 741. — (ME 1902. XXI. 4509).

⁵³ O. L. ME 1904. XIV. 741. — (ME 1903. XV/a. 93—938).

⁵⁴ O. L. ME 1904. XIV. 741. — (Ker. Min. eln. 1902. 6654).

⁵⁵ Uo. (1902. okt. 10.)

⁵⁶ Uo.

korábbi időpontra csak abban az esetben rendelhető, ha az elnöki és alelnöki szék egyszerre üres. Itt jön kapóra Beniczky alelnök (aki egyben a vármegye alispánja) betegsége, s a főispán és a miniszterelnök egybehangzó véleménye⁵⁷ alapján Láng Lajos kereskedelemügyi miniszter erre hivatkozva a bankot az elnökválasztás ügyében haladéktalanul intézkedésre utasítja.⁵⁸ A bank azonban ismételten kéri a rendes közgyűlés idejének kivárását, s mivel ennek időpontját majdnem egy hónappal előbbre hozzák, a kereskedelemügyi miniszter a kérés teljesítéséhez hozzá is járul.⁵⁹

A bank és a kereskedelemügyi miniszter közötti levélváltás önmagában nem mutat semmi szokatlant, de itt is megfigyelhető ugyanaz a jelenség, amelyet a délvidéki német nemzetiségi mozgalom esetében már láttunk: a nemzetiségek gazdasági és politikai élete közötti összefüggés jelentőségének felismerése.

A Tátrabankról a főispáni jelentések alapján az a feltételezés merült fel, hogy a kivándorolt szlovákok hazaküldött pénzének közvetítéséből járó hasznót a nemzetiségi politikai céljaira fordítja. „Az időközi kamatok bizonyos hányada, mely évente igen tekintélyes összeget képviselhet, képezi azt az alapot, amely a nagytótoknak agitatorikus céljait elősegíteni hivatva van.”⁶⁰

A miniszterelnökség — elsősorban Klebelsberg Kuno miniszteri titkár, a különféle nemzetiségi ügyek és akciók buzgó irányítója — kezdettől fogva összekapcsolja az Alldeutscher Verbandra vonatkozó diplomáciai akció előkészítése közben a szász pénzüzetek német és a Tátrabank amerikai összeköttetéseiről felmerült elképzelést, s bár a két kérdés formálisan külön halad tovább a hivatali mechanizmus futószalagján, megszületik a harmadik ügy: „a nemzetiségi pénzüzetek politikai üzelmeinek megrendszabályozására” vonatkozó tervek kialakítása, az ehhez szükséges információk beszerzése.

Még amikor a német nemzetiségi mozgalommal összefüggésben felmerült a gondolat, hogy a szász pénzüzetek tartják fenn a kapcsolatot az Alldeutscher Verband és a dél-magyarországi németek között, Széll a közös külügyminiszternél érdeklődött, milyen bankok bonyolítják le az említett szövetség pénzügyeit,⁶¹ remélvén, hogy az információk alapján a szász bankok esetleges kapcsolatait könnyebben felderítheti. Ezzel párhuzamosan azonban komolyabb lépésre szánta el magát. A kereskedelmi miniszterhez intézett levelében megkérdezte: „nem volna-e szükséges olyan törvényhozási intézkedést kezdeményezni, mely felhatalmazza a kormányt, hogy miként az állammegveszélyes egyesületek feloszlatathatók, úgy a kormány a nemzetiségi politikát

⁵⁷ O. L. ME 1904. XIV. 741. — (ME 1902. XXI. 4673).

⁵⁸ O. L. ME 1904. XIV. 741 — (1903. XV/a 93).

⁵⁹ O. L. ME 1904. XIV. 741. — (1903. XV/a 93—677). A bank 1903. ápr. 6-i közgyűlésén természetesen Justh Ferencet „választották” elnökül. O. L. ME 1904. XIV. 741. — (1903. XV/a 2570).

⁶⁰ O. L. ME 1904. XIV. 741. — (1902. XXI. 4673). — A kormány a pénzforgalmat lebonyolító intézetek ellenőrzésére irányuló kísérlettel lényegében párhuzamosan tárgyalásokba kezd a külképviseleti szervekkel egy konzuli bank, majd magyar hitel-szervekkel egy magyar—amerikai bank felállítása érdekében. A konzulok javaslata alapján a Tisza-kormány pénzügyminisztere és a Magyar Általános Hitelbank megbízottjaként Ullman Adolf az Egyesült Államokba utazott, igyekezvén amerikai üzletembereket megnyerni a közös bank gondolatának. Ez sikerült is, de a kormány és a Hitelbank további tárgyalásai kudarcra végződtek, s az 1905. nov. 28-i minisztertanács, a politikai viszonyokra való tekintettel, a tervet időszerűtlennek nyilvánította. Az erre vonatkozó iratokat ld.: O. L. ME 1910. XIV. 2164.

⁶¹ O. L. ME 1905. XVI. 1274. — (1902. XXI. 1943—3168). 1902. szept. 6.

csináló részvénytársaságokat is felszámoltathassa". Egyúttal felveti, hogy a már meglevő törvények szerint: „vajon áll-e valamely állami méltóságnak módjában a szász pénzüzetek könyveibe és levelezéseibe betekinteni oly célból, hogy a működésükben mutatkozó nemzetiségi üzelmek felderíthetők legyenek?”⁶²

Lényegében a pángermán kérdéskomplexum rendezésével⁶³ egyidőben, még 1902. október 17-én a kereskedelemügyi miniszter felhívja Turóc, Trencsén, Nyitra és Árva vármegyék főispánjait, hogy „bizalmasan eszközölt beható vizsgálat útján” állapítsák meg, milyen körülmények segítik elő a Tátrabank rohamos térfoglalását, és tájékoztatást kér e megyék pénzüviszonyairól. Külön érdekli az iránt, hogy a nem-nemzetiségi pénzüzetek felhasználhatók-e a szlovák bankok ellensúlyozására.⁶⁴

A beérkező válaszok rámutatnak arra, hogy a szlovák bankhálózat erősödésének okait az általuk nyújtott olcsó hitelben, alacsony osztalékban, „a köznéppel szorosabb kapcsolatban álló ügynökhálózatban” kell keresni és nem utolsósorban abban, hogy határozott nemzeti birtokpolitikát folytatnak. Ezek ellensúlyozására egyöntetűen állami beavatkozást javasolnak, azzal a megkötéssel, hogy a gazdasági versenyt teljesen elégségesnek tartják. Elképzeléseik szerint egy Turócszentmártonban felállítandó központi bank és a Felvidéket fellelő hálózata, esetleg az Országos Földhitelintézet, illetve a Kisbirtokosok Országos Hitelszövetkezete itteni tevékenységének állami kedvezmények útján való fellendítésével a szlovák intézetek térhódítása „kellőképpen” korlátozható.⁶⁵

S miközben a kereskedelemügyi miniszter idevágó aktacsomója egyre duzzad,⁶⁶ a miniszterelnök megsürgeti az elvi jellegű választ, amit a szász pénzüzetek állami ellenőrizhetőségére vonatkozóan korábbi kérdésére várt,⁶⁷ ugyanezt megkérdezi az igazságügyi minisztertől is, mert ha a nemzetiségi pénzüzetek politikai tevékenységének korlátozására törvényt hoznának is,

⁶² Uo. Ld. még ME 1902. XXI. 1943—2137. *Kemény G. Gábor*: Iratok... III. köt. 415—418., 426—427. l.

⁶³ A szász bankok németországi összeköttetéseiire vonatkozó ügy a postai megfigyelés és más adatgyűjtés ellenére mindjobban befúlad, olyannyira, hogy végül utolsó mentőövként a szebeni főispánt mozgósítják, „mint aki a leghivatottabb arra, hogy ad oculos bizonyítékot szerezzen” a szász—alldéutsch kapcsolatokra (O. L. ME 1903. XV/a 245). Majd bizonyítékok híján, s mert a sajtópereket és Korn Artur lapszerkesztő távozását követően (Korn később a németországi alldéutsch propagandába kapcsolódik be. *Aradi Közlöny*, 1903. aug. 20.) a mozgalom is elcsendesedik (O. L. ME 1903. XV/a 245—1288), le kell mondani a diplomáciai demarcheról, amelyhez pedig Széllnek és a külképviseletnek egyaránt kedve volt, s ráadásul a német kormánynak sem okozott volna különösebb nehézséget. A német kormány ebben az időben ui. határozottan szembenáll az Alldéutsher Verbanddal, amelynek „működését nyíltan kárhoztatja” (O. L. ME 1902. XXI. 1943—2038). Széll a külügyminiszterhez intézett átíratában a visszalépést sokat sejtetően így indokolja: „erélyes intézkedésekkel sikerült ezt a mozgalmat még csirájában elfojtani” (O. L. ME 1903. XV/a 245—1288). Mivel pedig a sokoldalú postai megfigyelések is eredménytelenek maradtak, a pángermán mozgalomra vonatkozó ügydarabot 1903. jún. 1-én irattárba teszik (O. L. ME 1903. XV/a 245—1913). Iratok a ME 1905. XVI. 1274 sz.-nál.

⁶⁴ O. L. FM 1915. 65651 (eln. 1903. 7538).

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Egy feljelentés révén az állami ellenőrzés kérdése a nagyszzebeni Transsylvania biztosítási társaságra vonatkozóan is felvetődik. Ez az intézet a többi szász intézettel és az Albinával a legszorosabb kapcsolatban állt. O. L. ME 1904. XIV. XIV. 741. — (Ker. Min. eln. 2323/VIII. B).

⁶⁷ O. L. ME 1904. XIV. 741. — (1903. XV/a 938).

„az nem lesz oly gyorsan előkészíthető, hogy a kormány az időközi védelemről lemondhasson”⁶⁸

A kereskedelemügyi miniszter 1903. május 29-én készítette el a nemzetiségi pénzügyi intézetek ellensúlyozására vonatkozó tervezetet, melyben a felvidéki főispánok jelentése és saját forrásai alapján konkrét elképzelést vázolt fel a felvidéki hitelügyletek általános rendezésére. Tervezetében a szlovák bankok erősödését a gazdasági pangás okozta hitelszükséglettel, a szlovák intézetek olcsó hitelével és mozgékonyásával magyarázza. Abból a premisszából kiindulva, hogy a szlovák bankok hitelforrása a prágai Iparbank, s egyedül az Amerikából érkező pénzküldemények évi 6–8 millió korona forgalmat jelentenek, ugyanakkor a „veszélyeztetett vidék szegény, hitelre szorul”, a Magyar Földhitelintézetnek nyújtandó kedvezmény által véli a kérdést megoldani. Jellemző az irat befejezése, amelyből kiderül, hogy a sokat emlegetett „nemzetiségi terjeszkedés” a Felvidéken egyáltalán nem oly nagyméretű, mint ahogy azt feltüntetik. Azt mondja, hogy „tetemes áldozatoktól sem szabad visszariadni, annál kevésbé oly intézkedésektől, melyek áldozatot egyáltalán nem, vagy csak igen kis mértékben igényelnének. Az ügy sikerétől a hitel olcsóbbá válása révén az üdvös politikai hatás mellett a nevezett vidékre nézve gazdasági téren is megfelelő eredmény várható.”⁶⁹

Ezt az iratot azonban Széll már nem vette kézhez, mert kormánya időközben megbukott. Klebelsberg, aki Khuen-Héderváry Károly miniszterelnöksége alatt a nemzetiségi politika irányításában jóformán szabad kezet kapott, ebben a kérdésben nem helyezkedett a liberális gazdaságpolitika Láng iratában is tükröződő álláspontjára. A kereskedelemügyi miniszterhez írt válaszában hosszan fejtegeti, hogy a hegyvidéken hiányos iparfejlődés okozta relatív túlnépesedés vezet a kivándorlás fokozódásához, mely így főleg a nemzetiségek lakta vidéket érinti. Ez — mondja — önmagában szomorú és megdöbbentő dolog, de ha a nemzetiségi pénzügyi intézetek működését versenyintézetekkel akarnák ellensúlyozni, úgy a mesterségesen előidézett gazdasági verseny objektív következménye a felvidéki kamatláb tartós hanyatlása lenne. Ilyenformán állami eszközökkel fog létrejönni az a pénzbünség, ami az ország más részein nincsen, s a Felvidék gazdasági fellendülése a népesedési viszonyokkal való összefüggésben „a nemzetiségek számára mintegy praemiumot jelentene”. Másrészt nagyon helyes érzékkel — bár kissé arisztokrata szemlemben — rámutat arra, hogy „a nemzeti érzéssel a köznépnél, mely a nagy történeti tradíciók méltánylására alig képes, nem tudunk szembeállítani számottevő eszményi fegyvert, . . . a belföldi tótság még akkor sem megyen majd »hazafias« pénzügyi intézetekhez, ha az egy százaléktörredékkel kisebb kamatlábra nyújtja is a kölcsönt, mint az a nemzetiségi pénzügyi intézet, melyhez lelkének halvány sejtelméi vonzzák. Ilyen subtilitások iránt van érzéke a kereskedőnek, talán egy bizonyos fokig a középbirtokos osztálynak, de nem szabad beleesnünk abba a közgazdasági tévedésbe, hogy a gazdasági motívumot az egyedül dominánsnak tekintsük.” Ez a felismerés persze nem jelenti azt, hogy a magyar közép-

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ O. L. FM eln. 1915. 65651 (1903. 7538). A kis- és középbirtokosok gazdasági helyzetére lásd: *Rácz Gyula*: A magyar földbirtokosság pusztulása. Bpest. 1904, 72. l. Az egyre növekvő jelzálogterhekről uo. 30. l.; *Bernát István*: A kisbirtokosok hitelviszonyai. Előadás az Országos Központi Hitelszövetkezet 1902. márc. 13-i III. kongresszusán. Ld.: O. L. O. K. H. iratai, 1. esemő. Kongresszusi ülési jegyzőkönyvek.

birtokos osztály olesó hitel útján történő „megmentésére” felvetett gondolatot is elvetné.⁷⁰

Khuen-Héderváry miniszterelnökségével a nemzetiségi politikában is új fejezet kezdődik. A Széll Kálmán bukását eredményező komoly belpolitikai válság idején ezek az adott pillanatban nemzetiségpolitikai vonatkozásban is másodrendű kérdések kiestek a miniszterelnök érdeklődési köréből. Ennek megfelelően a nemzetiségi pénzügyintézetek ellenőrzésének ügyét a kereskedelmi miniszter hatáskörébe utalják. A szakminiszterek viszont korábban is jobbra elleneztek minden közigazgatási-hatalmi beavatkozást, legfeljebb a gazdasági verseny kisebb mértékű stimulálásának gondolatát vetették fel. A kereskedelemügyi miniszter az általános szanálást javasolja, s a Felvidékre vonatkozó korábbi javaslatait kiterjeszti azokra a vidékekre is, amelyeken „egyéb nemzetiségi propaganda érvényesül, nevezetesen az ország keleti és déli részére, ahol a gazdasági helyzet épp oly pangó, a kivándorlás éppoly elijesztő mértékűt ölt már és a német és román nemzetiségi pénzügyintézetek államellenes működésére a talaj éppen úgy elő van készítve”.

A nemzetiségi pénzügyintézetek egyik alfajára, a hitelszövetkezetekre is felfigyel, hiszen ezek a Délvidéken és Erdélyben nem lebecsülendő tevékenységet fejtettek ki. Az Országos Központi Hitelszövetkezet kötelékébe nem tartozó szövetkezeteket, „ha lehet autonóm szervezkedés, ha így nem lehet, kötelező törvény útján”, egy, a hozzátartozó intézetek üzleti önállóságát nem érintő egységbe tömörítése révén akarta ellenőrizni. A részvénytársasági pénzügyintézetekre vonatkozóan Széll meggyőződésével egyetértve olyan egyleti törvény megalkotását javasolja, amelynek vonatkozást kellene tartalmaznia a kereseti jellegű, nevezetesen pedig a nyilvános számadásra kötelezett vállalatokra is. Közgyűlési határozattal csak az általa támogatott ügy felügyeletével megbízott miniszter jóváhagyásával lehessen áldozni.⁷¹

Mivel pedig a javaslat szemben áll a nemzetiségi törvény ama rendelkezésével, hogy iskolák, nyelv, művészet, tudomány, irodalom, gazdaság, ipar és kereskedelem előmozdítására állami felügyelet alatt egyleteket alapítani, pénzalapot gyűjteni és azt kezelni minden nemzetiségnek jogában áll,⁷² kijelenti, hogy ez a paragrafus „a mai viszonyokhoz, az állam mai szükségletéhez képest megfelelőnek nem tartható”.⁷³

Tekintve, hogy a kereskedelmi törvény értelmében sem a szász, sem más pénzügyintézetek levelezésébe és könyveibe a bíróságokon kívül más szerv nem nyerhet betekintést,⁷⁴ a kereskedelemügyi miniszter az egyleti törvény megalkotását sürgeti. Az előző iratában kifejtett, alapjában liberális gazdasági beavatkozásról alkotott elképzelésén nem lép túl, s a liberalizmusnak ugyancsak megfelelő jogi intézkedéseket kíván a nemzetiségi pénzügyintézetekkel szembebeszegezni. A jogi intézkedések: egyleti törvény alkotása tekintetében Láng és Khuen természetesen egyet is értettek,⁷⁵ a gazdasági intézkedések tervével kapcsolatban azonban a kormány bukása miatt közös álláspontra már nem juthattak.

⁷⁰ O. L. ME 1904. XIV. 741. — (1903. XV/a 2570). 1903. júl. 31.

⁷¹ O. L. ME 1904. XIV. 741. — (1903. XV/a 3166).

⁷² 1868. XLIV. tc. 26. §.

⁷³ O. L. ME 1904. XIV. 741. — (1903. XV/a 3166).

⁷⁴ 1875. XXXVII. tc. 35. §.

⁷⁵ O. L. ME 1904. XIV. 741. — (1903. XV/a 3166).

1903-ban a Földművelésügyi Minisztérium közelebbről is megismerkedik a nemzetiségi pénzüzetekre vonatkozó elképzelésekkel. Először 1903 tavaszán vetődik fel a kérdés, amikor a székelyföldi kirendeltség vezetője, Sándor János, a nagyszabeni Albina bank kölcsöneinek szaporodására hívja fel a fölöttes szerv figyelmét,⁷⁶ majd szeptemberben Trencsén vármegye közigazgatási bizottsága küld ide feliratot, amelyben az uzsora ellen miniszteri támogatással olesó és hosszulejratú hitelt szeretne kieszközölni. A földművelésügyi miniszter és a kereskedelemügyi miniszter felszólítja az Országos Központi Hitelszövetkezetet, hogy vegye fel a kapcsolatot a vármegye főispánjával. Ugyanakkor Hieronymi Károly — a Tisza-kormány kereskedelmi minisztere — a földművelésügyi miniszterhez intézett átiratában (1903. november 27.) rábízza a nemzetiségi pénzüzetekkel szembeni akció előkészítését.⁷⁷

Tallián Béla — az egykori békési kormánybiztos — a Tisza-kormány földművelésügyi miniszterre kezébe veszi az irányítást, s ezzel gazdasági jelentőségén túl az ügy birtokpolitikai kérdéssé nő. Rövid fontolgatás után körlevélben fordul a társmiszterekhez: „egy következetesen megvalósítandó oly program megállapítását tartom mindenekelőtt szükségesnek, mely a hitelviszonyok javítását a nemzetiségi pénzüzetek törekvéseinek keresztezése mellett körébe vonja”, s a konkrét célok megállapítása érdekében 1904. március 9-re a társmiszterek az Orsz. Központi Hitelszövetkezet, a Kisbirtokosok Orsz. Földhitelintézete, a Magyar Földhitelintézet és az illetékes főispánok bevonásával értekezletet hív össze.⁷⁸ A Statisztikai Hivatalból bekéri a nemzetiségi pénzüzetek nyilvánosságnak szánt zárszámadásait. Hieronymi javaslatát, hogy a nemzetiségi vidékek földbirtokviszonyairól, a nemzetiségi birtokszerzés előrehaladottságának fokáról, a jelzálog és személyi hitelszükséglet állásáról összeállítást készíttessen,⁷⁹ idő hiányában már nem valósíthatta meg.

A szigorú titoktartás mellett előkészített és a földművelésügyi miniszter elnöklete alatt megtartott értekezlet azonban már csak azért sem hozhatott a várakozásnak megfelelő határozatot, mert a belügyminiszter megbízottja tévedésből,⁸⁰ a Magyar Földhitelintézet küldötte pedig fogfájás miatt nem jelent meg.⁸¹ A tanácskozási jegyzőkönyve viszont kezen-közön eltűnt.⁸²

Az elveszett jegyzőkönyv természetesen pótolhatatlan. Ennek ellenére a korábbi ügyiratokból, a fejleményekből nagy vonalakban rekonstruálható a felvetett kérdések némelyike és az azokkal összefüggő javaslatok. Ugyanakkor — bármily hasznos is lenne — le kell mondani a hozzászólások részletes megismeréséről.

Mivel az ügy elsősorban a FM hatáskörébe került, nem érdektelen megvizsgálni azt a soha el nem küldött fogalmazványt, amelyet a földművelésügyi

⁷⁶ Bizalmasan kinyomozzák, vajon a törvényes formák betartása mellett nyújtott kölcsönöket vagy sem. O. L. ME 1904. XIV. 741. — (Ker. Min. 1903. eln. 4850) és O. L. ME 1904. XIV. 741—1802 (FM eln. 1903. 1313).

⁷⁷ O. L. FM eln. 1915. 65651 (1903 eln. 7538).

⁷⁸ O. L. ME 1904. XIV. 741. — (1904. jan. 30.).

⁷⁹ O. L. FM eln. 1915. 65651 (eln. 1904. 1772).

⁸⁰ O. L. BM res. 1904. 140.

⁸¹ O. L. FM eln. 1915. 65651 (eln. 1904. 1702).

⁸² Tisza István miniszterelnök már 1904. júl. 15-én keresteti (O. L. ME 1904. XIV. 741—2613), s az első világháború idején, amikor az ügyet ismét napirendre szeretnék tűzni, a jegyzőkönyv utáni kutatás 1916. febr. 17-ig (s tudomásunk szerint később is) eredménytelen maradt. O. L. FM eln. 1915. 65651.

miniszter korábban készített. A fogalmazvány kiindulópontja ugyanaz mint korábban Láng kereskedelemügyi miniszteré, hogy ti. „a délvidéken, a felvidéken és a Királyhágón túl a nemzetiségi izgatás az utóbbi két évtizedben a gazdasági térre tevődött át”. A szabadverseny ellenintézetek általi befolyásolásán túlmenően a nemzetiségi pénzüzetek részvényeinek összevásárlását javasolja, hiszen „az egész összeg nem sok, s az ekkép nyert befolyással a pénzüzetek szigorúan közgazdasági hivatásuk keretében tarthatók”. A Felvidékre nézve azt ajánlja, hogy a kereskedelemügyi miniszternek a hazai nagybankok útján meg kellene találnia a módot arra, hogy az Amerikába kivándoroltak pénzküldeményei „ne folyjanak a nemzetiségi agitáció medrébe”. A Magyar Földhitelintézet kisebb összegű jelzálogkölcsoinre az illeték- és bélyegmentesség kiterjesztését, s „a hazafias irányú intézetek” olcsó vagy kamatmentes (kb. 4–5 millió K) állami betéttel való ellátását javasolja oly módon, hogy az osztalék maximuma s a betéti kamatláb rögzítésével más vidékek elhelyezését kereső tőkéit ne vonzzák oda.⁸³

Az értekezleten felhasználták az aradi kir. tanfelügyelő 1904. február 3-i 453. sz. jelentését is, amely szintén kitér a nemzetiségi pénzüzetek méltatására és ellenintézkedések foganatosítását sürgeti. Javasolja, hogy ha a román pénzüzetek az Osztrák-Magyar Banknál⁸⁴ olcsóbb hitelt nyújtó budapesti pénzüzeteket vennék igénybe, úgy a kormány azt akadályozza meg. Véleménye szerint, ha a kormány által befolyásolható bankok a román intézeteknek nyújtott hitelt gyorsan felmondanák, úgy ez utóbbiak az általuk nyújtott hitelek jó részét szintén felmondani kényszerülnének, ami természetesen alapjaiban rázná meg a román hitelszervezetet. S mivel a tanfelügyelő érezte javaslatának antiliberális voltát, egy szerényebb indítványt is tett a román egyházi főhatóságok és a helyi hatóságok által kezelt, nagy összegekre rúgó alapítványi tőkék nemzetiségi bankokból való kivételére és állami kötvénybe történő befektetésre.⁸⁵

Felvetődött az a gondolat, hogy „az időközi védelem céljából” az igazságügyminiszter hívja fel a bíróságok figyelmét, miszerint a részvénytársasági intézetek cégjegyzése alkalmával az alapszabály alapos átvizsgálása mellett fordítsanak gondot arra, nehogy jogerőre emelkedjenek az olyan közgyűlési határozatok, melyek a jövedelem hovaforrásával nemzetiségi célokat szolgálnak.⁸⁶

Az értekezleten végül is nem született határozat. A földművelésügyi minisztert megbízták, hogy a kérdés behatóbb tanulmányozása után 1904 őszére készítsen egy részletes előterjesztést. Erre azonban a Tisza-kormány

⁸³ O. L. FM eln. 1915. 65651 (eln. 1903. 7538). Az olcsó vagy kamatmentes betét gondolata sokszor felvetődött, de ismeretes, hogy az államháztartás Wekerle miniszterelnöksége után is éppen hogy egyensúlyban volt s nem engedte meg nagyobb összegek ilyen irányú felhasználását. Ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy Tisza István miniszterelnök, aki elsősorban a finánciókés körök érdekeit helyezte előtérbe, nem mutatott különösebb hajlandóságot a rosszul gazdálkodó középirtokosok államköltségen történő „megmentésére”.

⁸⁴ Az Osztrák-Magyar Bank igazgatótanácsa 1903. aug. 28-tól az Albina záloglevelére kölcsönöket folyósított. Magyar Compass 1904–1905. I. köt. 592. l.

⁸⁵ „A román bankok gyengítése nem csupán finánciális kérdés, hiszen ezek mozgadják a papokat, ezek a tanítókat és mindhárman az ezekre rúgó román választókat.” O. L. ME 1904. XIV. 741. — (VKM eln. 13314/1904).

⁸⁶ O. L. FM eln. 1915. 65651 (eln. 1903. 7538).

és a parlamenti ellenzék között megindult nagyszabású mérkőzés miatt nem került sor.⁸⁷

A koalíciós kormányzat idején a nemzetiségi kérdés is új formában merült fel. Újra előtérbe kerültek a Bánffy-éra alatt alkalmazott módszerek. s nincs nyoma annak, hogy a földművelésügyi miniszter által elkezdett akciói kormány szinten folytatták volna.

Erre utal jóval később, a szabadelvűek most már Munkapárt néven uralomra jutott kormányának vallás- és közoktatásügyi minisztere.⁸⁸ Javaslatára 1912 elején Korányi pénzügyminiszteri titkár készít előterjesztést, most már csak „a nyelvhatárok magyarságának racionális birtokpolitikával történő erősítésére”, az illető vidékeken egymással konkurráló nem nemzetiségi pénzügyintézetek tömörítésére és a nemzetiségi bankok „hazai nagy gazdasági központokba való becsatolására”, de a kérdés, úgy látszik, nem kerül újra napirendre.⁸⁹ Az 1904-es tanácskozással pedig megjegyzi: „Maga a kérdés olyan természetű, hogy széleskörű tárgyalásra nem alkalmas, és éppen az említett tárgyalások bizonyították be, hogy olyan módon semmi pozitív eredmény el nem érhető, sőt, hogy az olyan tárgyalások azzal a veszéllyel is járnak, ami annakidején be is következett, hogy a nemzetiségi pénzügyintézetek e tárgyalásokról azonnal értesülvén, még lázasabb tevékenységgel biztosítják magukat a magyar intézetek késői ellenakciója ellenében.”⁹⁰

Nem áll módunkban ellenőrizni, hogy a nemzetiségi pénzügyintézetek valóban értesültek-e az 1904. március 9-i tanácskozásról⁹¹ — bár nincs okunk kételkedni Korányi információinak megbízhatóságában. A kérdésnek ez az oldala azonban nem is érdekes. A nemzetiségi pénzügyintézetek már a századforduló után ellenük indított sajtóhadjárathól⁹² sejtették, hogy előbb-utóbb valamilyen állami korlátozó intézkedéssel találják majd szemben magukat.

⁸⁷ Az irat hátlapjára a miniszterelnökségen ráírták az „ad acta” jelzést, a határ-időkre vonatkozó bejegyzéseket, először 1904. XI. 1., majd 1905. III. 1., a Tisza-kormány bukását követően 1905. XII. 31., illetve 1906. XII. 1. sorra áthúzták. A parlament pénzügyi bizottságában 1904. jún. 14-én Lukács pénzügyminiszter röviden kijelentette, hogy a kormány ehhez a kérdéshöz nem kíván hozzányúlni. Lásd: O. L. ME 1904. XIV. 741—3924. illetve Magyar Pénzügy, 1904. jún. 16.; a Tisza-kormány parlamenti hadjárata és bukására ld. *Dolmányos István*: i. m. 369—419. l.

⁸⁸ „Körülbelül egy évtizeddel ezelőtt az akkori FM m. kir. miniszter úr kezdeményezésére ... értekezlet is tartatott. Sajnos a kérdés azóta lekerült a napirendről!” O. L. PM eln. res. 1911. 35 (1911. okt. 11.).

⁸⁹ O. L. PM eln. res. 1911. 35 (1912. jan. 26.). Fogalmazvány.

⁹⁰ 1910—11-ben magyar részről felvetették egy Aradon működő magyar-román bank alapításának gondolatát, de rövidesen elvetették. Ld. O. L. M. E. 1912. XXV. 36 (1911. XXV. 223—3161).

⁹¹ Bizonyára nem kerülte el figyelmüket, hogy *Pap Dezső* kereskedelemügyi miniszteri titkár az értekezletet megelőzően a nemzetiségi pénzügyintézetek elleni hatósági fellépés szükségességéről írt cikket. Lásd: A cégbiztos hatásköre. Jogtudományi Közöny, 1904. jan. 1., 8.; vö.: Magyar Pénzügy, 1904. jan. 14.

⁹² Erre vonatkozóan ld.: Budapesti Hírlap, 1900. jan. 9.; 1900. okt. 9.; Budapest, 1900. okt. 23.; Egyetértés, 1901. febr. 20.; Magyarország 1901. nov. 7, 8.; Ellenzék, 1901. okt. 14., nov. 9, 12, 20.; Budapesti Hírlap, 1903. márc. 3.; Magyarország, 1903. júl. 30.; Pesti Hírlap, 1904. jan. 24.; Köztelek, 1904. máj. 18.; Közgazdasági Szemle, 1904. nov.; Ellenzék, 1904. aug. 29.; Magyar Szó, 1904. okt. 8. A rövidlátó sovinizmus szellemében írt cikkek közül, nacionalista beállítottságával együtt, szemléletmódjában kiemelkedik *Gyárfás Elemér*: A nemzetiségi pénzügyintézetek c. színvonalas cikke. Ld.: Ellenzék, 1904. okt. 29. — A sajtótámadásokkal szemben a nemzetiségi bankokat a magyar pénzügyi lapok veszik védelmükbe. Ld.: Magyar Pénzügy, 1903. aug. 6, 13., illetve ezenkívül pl. a Debreceni Független Ujság, 1904. márc. 5, 6.

Annál is inkább számíthattak erre, hiszen az Ugron-féle Székelyegyleti Első Takarékpénztár r. t. bukása után Udvarhely vármegye a parlament pénzügyi bizottságában a pénzügyintézetek állami ellenőrzését követeli,⁹³ majd a Jelzáloghitelbank és a Földhitelintézet a székelyföldi adósságok egy részét díjmentesen konvertálja.⁹⁴ Az állami beavatkozás rémét idézte fel Széll 1902. november 19-i parlamenti beszédével, amikor egy ilyen irányú interpellációra adott válaszában kijelentette, „teszek is valamit, amennyit hatásköröm megenged”⁹⁵

Az állami beavatkozás a szász és szlovák pénzügyintézeteket erejüknél, illetve külföldi hitelforrásaiknál fogva kevésbé veszélyeztette volna, mint a minimális határontúli hitelkapcsolattal rendelkező román bankokat. Ez utóbbiaknak saját erejükre támaszkodva kellett hozzálátni olyan önbiztosító rendszer kiépítéséhez, amely a pénzügyi válságoktól és az esetleges állami intézkedések következményeitől egyaránt megóvjá őket. Már 1901-ben foglalkoznak a gondolattal, hogyha a hitelnyújtó (magyar) nagybankok „egy ellenséges agitáció vagy politikai nyomás eredményeként” megvonnák a román bankoknak nyújtott hitelt, a katasztrófa (deastru național) csak úgy kerülhető el, ha a mobilis passzívák mellett — még a profit csökkenésének árán is — aktívákat a maximális mértékig mobilizálják.⁹⁶

Valóban 1901-től a román hitelintézetek között szorosabbá válik a kapcsolat.⁹⁷ 1903-tól az Albina mint egyetlen értékpapírokat kibocsátó román bank kötelezettséget vállalt arra nézve, hogy a jelzálogkölesönök visszaváltását bevezeti és ezáltal mintegy biztosítja „a szövetkezett román bankok” rentabilitását,⁹⁸ minden esetleges felülről jövő beavatkozással szemben.

Ilyenformán a sajtókampányok, az állami beavatkozással való fenyegetőzés nemhogy nem gátolta, hanem a szubjektív szándékkal homlokegyenest ellenkezően — objektíve — előmozdította a nemzetiségi,⁹⁹ különösen pedig a román hitelszervezet kapitalista centralizációját. Az ijesztgetések ellenére új bankok keletkeztek,¹⁰⁰ és fejlődésüket nem-nemzetiségi társaik, ha féltékenyen is, de tudomásul vették,¹⁰¹ és természetesnek tekintették.

Annak, hogy a nagybankok nem akartak a nemzetiségi pénzügyintézetek ellen fellépni, oka abban keresendő, hogy a nemzetiségi bankok a Monarchia piacán játszott gazdasági kiegészítő szerepen túlmenő tendenciákat alig mutatnak, tehát a verseny általános törvényeinek megfelelően számottevő vetély-

⁹³ Revista Economica, 1902. 5. sz.

⁹⁴ Creditul proprietarilor mici. Revista Economica, 1902. 14. sz.

⁹⁵ Băncile române în parlament. Revista Economica, 1902. 47. sz. Ld. még Vertán E. beszédét a véderőtörvényjavaslat vitájában. Képv. Napló 1901—1906. XIX. köt. 242—245. l. és Barabás Béla beszédét az 1904. évi közoktatásügyi költségvetési vitában. Képv. Napló 1901—1906. XXVIII. köt. 368—369. l.

⁹⁶ Revista Economica, 1901. 9, 10, 11. sz.

⁹⁷ 1901. szept. 20-án tartják a román bankigazgatók második konferenciáját, ahol már az együttműködésről tárgyalnak. *Veritas*: A magyarországi románok egyházi, iskolai, közművelődési, közgazdasági intézményeinek ismertetése. Bpest. 1908. 424—430. l.

⁹⁸ A román bankok igazgatóinak harmadik konferenciája. O. L. ME 1904. XIV. 152 (3384), Magyar Pénzügy, 1904. jún. 16.

⁹⁹ 1903. dec. 22-én a szász bankok köteléket létesítettek. Magyar Pénzügy, 1904. jún. 16.

¹⁰⁰ A román bankok összesített tiszta profitja 1904 végén 1 818 614 K volt, ami 1913-ra a 4 millió K fölé emelkedett. Ld.: O. L. BM res. 1905—529 (VKM eln. 1905. 5019), ill. Transilvania, 1914. márc. 1.

¹⁰¹ *Roman R. Ciocarǎni*: Zile trăite. h. n. é. n. 496. l.; a szlovák intézetekre ld. O. L. ME 1902. XXIII. 4446. ill. O. L. FM eln. 1915. 65651. (eln. 1903. 7538).

társat nem jelentettek. A hazai piacot uraló nagybankok szükségszerűen első-sorban egymással versenyeztek. A Hitelbanknak a Kereskedelmi Bank, a Kereskedelmi Banknak pedig a Hitelbank volt az ellenfele, s a hasonló mamutcsoportok közötti versenyben a nemzetiségi pénzügyintézeteknek csak többszörös áttételen keresztül jutott szerep.¹⁰²

A magyar uralkodó osztályok vezető politikusai felismerték azt az új erőt, amely a nemzetiségek gazdasági, elsősorban a pénzügyi élet terén megmutatkozó gyors fejlődésében rejlett. Nem hiányzott belőlük a szándék sem ennek korlátozására, de egyrészt az adott gazdasági struktúra, a rendszer liberális jogelvei, másrészt a belpolitikai szilárdság hiánya, az uralkodó osztályokon belüli ellentétek lehetetlenné tették, hogy a politikai élet és a kultúra terén alkalmazott módszerekkel a nemzetiségek gazdasági elnyomását számottevő eredménnyel megkísérelhessék.¹⁰³

¹⁰² Pénzügyintézeteki Szemle, 1906. febr. 25. Ld. még a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank brassói fiókvezetőjének 1911. febr. 4-i jelentését. O. L. Kereskedelmi Bank iratai Projektumok.

¹⁰³ A háború esetére szóló kivételes intézkedéseket tartalmazó törvény 9. §-a kimondja ugyan, hogy ott, „ahol az állam biztonsága szempontjából szükséges, kereskedelmi társaságok, pénztárak stb. közigazgatási ellenőrzés alá vonassanak, ha az a gyanú merül fel, hogy működésük törvénybe, rendeletbe ütközik, avagy államellenes irányzatot vesz. A gyanú beigazolódása esetén gyűléseik betilthatók, vagy feloszthatók, jogellenes határozataik végrehajtása pedig megtiltható.” (O. L. OGYL. A. XIV. 5. 129). Arról azonban nincs tudomásunk, hogy ezzel a szinte korlátlan hatalommal a nemzetiségekkel szemben tervszerű akció keretében éltek volna. A belügyminiszter és a miniszterelnök 1914. júl. 27-én életbe léptették a rendeletet. (Ld.: *Páskándy János*: Egyesületi [egyesületi és gyűlékezési] jogszabályok kézikönyve. Bpest. é. n. 3. kiad. 136, 138–139. l.) A háború kitörését követő napokban a helyi hatóságok pl. több szlovák pénzügyintézetet ellenőriztek. A Szlovák Nemzeti Párt elnökének ezzel kapcsolatos memorandumára adott miniszterelnöki válaszból azonban kitűnik, hogy a kormány belpolitikai okokból eltekintett a módszeres ellenőrzés keresztülvitelétől. Ld. Dula Máté memorandumát, ill. Tisza István válaszát, 1914. aug. 26. *Szobár* hagyaték. Mikrofilm, MTA Történettudományi Intézet archívuma (Budapest). 26. tétel, d–f pótfelvétel. A román bankok háború alatti helyzetére ld. a szebeni főispán és szász ispán 1916. nov. 5-i jelentését. O. L. M. E. 1917. XVI. 362 res.

A párt szövetségi politikájának történeti fejlődése (1936—1962)

A Párttörténeti Intézet tudományos ülészakáról

1965 tavaszán a felszabadulás 20. évfordulójával kapcsolatos jelentős megemlékezések egyikére a Párttörténeti Intézet szervezésében került sor, 1965. május 24—25-én. Az ülészakra 5 referátum készült el, ezek a következők voltak: *Molnár Erik*: Marx és Engels szövetségi politikája az 1872-ig terjedő időben, *Pintér István*: A KMP szövetségi politikájának főbb vonásai a harmincas évek közepétől a felszabadulásig (1936—1944), *Ságvári Agnes*: A szövetségi politika kérdései Magyarországon a szocialista forradalom győzelméért vívott harcban (1944—1948), *Zsilák András*: A magyar társadalom osztályszerkezetének alakulása a szocializmus építésének kezdeti időszakában és az MDP szövetségi politikája (1949—1956), *Vass Henrik*: A párt szövetségi politikájának fejlődése az ellenforradalom leverésétől a VIII. kongresszusig (1956—1962).

Óvári Miklós, az MSzMP KB osztályvezető helyettese megnyitójában többek között az ülészak témájának jelentőségéről szólva kiemelte, hogy „a szövetségi politika vizsgálata szükségképpen felölel olyan fontos elméleti és gyakorlati kérdéseket, mint a munkáosztály vezető szerepe, a munkáosztály és a nemzet viszonya, az osztályharc stratégiája és taktikája, a párt ideológiai harca. A hatalom megszerzéséért, megtartásáért és megszilárdításáért folyó harc szükségképpen felveti a szövetségesek kérdését is, de éppen ilyen fontos a helyes szövetségi politika kialakítása, a gazdasági és ideológiai feladatok megoldása szempontjából is, hiszen a munkáosztály egymaga nem tudja elvégezni a szocializmus teljes felépítésének hatalmas munkáját.” Hangsúlyozta, hogy a párt mai szövetségi politikája jelenlegi helyzetünk marxista elemzésén túl, a nemzetközi munkásmozgalom és a magyarországi osztályharcok történeti tapasztalataira épül. E tapasztalatok tudományos elemzése megkönnyíti a jelen politikájának helyes alakítását, s egyben szerény hozzájárulást is jelent a nemzetközi munkásmozgalom tapasztalataihoz.

A tanácskozás jelentőségét vizsgálva rámutatott, hogy ez az ülészak első kísérlet arra, hogy a párt történetének egy jelentős szakaszát a szövetségi politika szempontjából vizsgálja.

A megnyitó után az ülészak első előadását *Molnár Erik* akadémikus tartotta. Bevezetőben az angliai, franciaországi és németországi társadalmi és politikai viszonyokat elemezve megállapította, hogy a burzsoá-demokratikus átalakulás 1848-ban sehol sem fejeződött be, sőt Németországban meg sem kezdődött. A kommunistáknak viszont szükségük volt a demokratikus szabadságjogokra és az általános választójogra, mert csak ezek segítségével nyerhették meg a proletariátust eszméiknek.

Az előadás első részében a kommunistáknak a kispolgári pártokhoz fűződő kapcsolatát, a demokráciáért folytatott harcban együttműködésüket, szövetségüket vizsgálta. Kiinduló pontul az 1848-as német forradalmat vette, amelyet Marx és Engels permanens forradalomnak képzeltek. A permanens forradalom egyes szakaszaiban a proletariátus szövetségi kapcsolatainak alakulását Engels 1847-ben a Karl Heinen elleni vitáiban fejtegette ki. Eszerint „antifeudális forradalmat a burzsoázia vezetésével, szövetségben az egész néppel, az összes dolgozó osztállyal. Mihelyt azonban a burzsoázia az antifeudális harcban győzelmet arat, nyomban megindul az egész nép, a szövetkezett dolgozó osztályok harca a demokráciáért, a burzsoázia ellen. A demokráciáért küzdő osztályszövetségnek a kispolgárság, a parasztság és a proletariátus szövetségének élén a proletariátus áll. A nép a proletariátus vezetésével ragadja ki a politikai hatalmat a burzsoázia kezéből és valószínűleg meg a demokráciát.” Az előbbiekből következik, hogy a forradalomnak ez az Engels által leírt útja már nem burzsoá-demokratikus forradalom, hanem burzsoá-ellenes demokratikus forradalom, ez pedig maga is csak átmenet a szocialista forradalomba. Ugyanezt a gondolatmenetet követte Marx az „Osztályharcok Franciaországban” című munkájában is. Az események más irányú fejlődése következtében azonban 1848-ban sem

a francia, sem a német forradalom nem abban az irányban fejlődött, ahogyan Marx és Engels a forradalmak kitörését megelőzően a forradalom menetét elképzelték. Két évvel később a tapasztalatok birtokában Marx már kidolgozta a szövetségnek azt a felfogását, amely nem feltétlenül valamely formalitásba öntött, hanem a közös ellenség elleni harcban kifejeződő, tényleges együttműködésben nyilvánul meg.

A szövetségi politika kérdését vizsgálva Poroszországban, Engels 1865-ben „A porosz katonai kérdés és a német munkáspárt” című munkájában Lassalle álláspontjával ellentétben azt fejtegette, hogy a munkások értelemszerűen elsősorban a feudális maradványok eltakarítása, a junker-uralom megtörése, mert a proletariátus csak akkor vívhatja meg harcát a burzsoáziával, ha végeztek mindenféle régi lim-lommal. A munkásosztály létérdeke az, hogy a feudális reakcióval szemben a liberális-radikális burzsoáziával lépjen ideiglenes szövetségre. Engels természetesen feltételezte, hogy a burzsoázia a munkásosztálytól való félelmében visszariad a következetes, demokratikus szabadságjogokért vívott harcot — mint 1848-ban is —, de hozzátette, amíg a burzsoázia többé-kevésbé következetesen harcol a feudális reakció ellen, addig a munkásoknak támogatniuk kell a burzsoáziát ebben a harcban. Ha pedig a burzsoázia a munkásosztálytól való félelmében elejti antifeudális követeléseit és a reakció védelme alá helyezi magát, a munkáspártnak kell átvennie a demokratikus szabadságjogokért, a burzsoá természetű követelésekért folyó harc vezetését.

Az előadó második kérdésként azt vizsgálta, hogy Marx és Engels akkori nézetei szerint a parasztság milyen helyzetet foglalt el az osztályharcban. Megállapította, hogy az antifeudális harcban Marx a parasztságot a burzsoázia természetes szövetségésének tekintette. A demokráciáért folyó küzdelemben a parasztság vezetője az szövetségese — Engels 1847-ben kifejtett nézete szerint — a munkásosztály, az 1850-es üzenet szerint viszont a kispolgárság, a szocializmusért folyó harc idején pedig — a Kommunista Kiáltvány szerint — a parasztság reakciós álláspontot foglal el. Ugyanezt az álláspontot fejté ki Marx a Brumaireben is azzal a különbséggel, hogy itt a súlyt a parasztság előrehaladó forradalmasodására veti. Marx ebben egyrészt kifejti, hogy a parasztság csak akkor válhat a proletariátus szövetségésévé, ha „elvesztette hitét saját parcellájában és ezen túl akar menni a nagyüzemi termelés felé”; másrészt Marx a városi proletariátust nemcsak a parcella-tulajdonból kiábrándult parasztság természetes szövetségésének, hanem egyúttal a munkás-paraszt szövetség vezetőjének is tekintette, most már nem a demokráciáért folytatott harcban, hanem a kapitalizmus megdöntéséért vívott küzdelemben.

Molnár Erik itt rámutatott arra, hogy Marx és Engels elejtették azt a korábbi álláspontjukat, hogy a parasztság önálló osztály gyanánt képviselheti saját érdekeit és nem szorítkozik az egymással harcoló osztályok kísérő karának vagy kórusának szerepére. A Brumaireben visszatérő kórus-gondolatot Marx kiegészítette azzal, hogy a parasztság nem szabadulhat fel a kapitalizmus rabságából a proletariátus segítségével, de viszont a proletariátus sem győzheti le a kapitalizmust a paraszt-társadalmakban a parasztság segítségével. A kórus-elmélet tehát a parasztságnak önállóan szerepet juttat, ugyanakkor kiemeli a parasztság döntő szerepét a proletárforradalomban. Sőt a paraszt nemzeteknél egyenesen a proletárforradalom feltételének tekinti Marx, hogy a parasztság elvesztse hitét saját parcella-tulajdonában.

Marx és Engels parasztsággal kapcsolatos nézeteinek fejlődésében 1872-ig bekövetkezik az a jelentős felismerés, hogy a *magántulajdonosi állásponton kitartó parasztság* egyes rétegeit is szövetségésül nyerheti meg a proletariátus. E kérdéssel kapcsolatban az előadó ismertette az Internacionálé 1871. évi londoni konferenciájának határozatát, amely feladatul jelölte meg annak tanulmányozását, hogyan lehet biztosítani a földművesek csatlakozását az ipari proletariátus mozgalmához.

Az előadás harmadik fő kérdéseként Molnár Erik azt vizsgálta, hogy mennyiben tekintette Marx és Engels a kommunista munkásmozgalmat a nemzeti mozgalom szövetségésének.

1848-ban egész Európában napirendre került a nemzetek önrendelkezési joga. Marx és Engels nem imerte el megkülönböztetés nélkül valamennyi nemzet önrendelkezési jogát. Csak azoknak a nemzeteknek a függetlenségi igényét támogatták, amelyeknek függetlenségi mozgalma összefonódott a haladás és a demokrácia ügyével. Marx és Engels ebben az időben elvileg sem foglaltak állást a nemzeti önrendelkezési jog, mint demokratikus követelmény mellett. Marx csak 1859-ben, az akkor aktuálissá vált olasz egység kérdését vizsgálva fejlesztette tovább előző álláspontját, rámutatva arra, hogy az olaszoknak és a lengyeleknek fel kell szabadulniuk a nemzeti elnyomás alól, hogy önmaguk és egyáltalán Európa a társadalmi haladás útjára léphessen. Ez azonban még mindig — és a későbbiekben is — csak a életképes nemzetek önrendelkezési jogának elismerését jelentette.

Marx, Engels szövetségi politikájáról összefoglalásként az előadó megállapította, hogy az antifeudális és demokratikus erőkkel való szövetség kérdésében és az antikapi-

talista munkás-paraszt szövetség kérdésében helyes álláspontot fejtettek ki, amelyeket Lenin később továbbfejlesztett. A nemzeti mozgalmakkal való szövetség kérdésében azonban az 1872-ig terjedő időben nem jutottak el a nemzeti örendelkezési jog elismeréséig.¹

Pintér István előadásában a KI VII. kongresszusának elemzéséből indult ki. Mint ismeretes, a kongresszus kötelezte az egyes országok kommunista pártjait, hogy a kongresszus szellemében és irányvonalának megfelelően az illető országok sajátos, konkrét viszonyait figyelembe véve munkálkodjanak a népfrontpolitika megvalósulásán. A szerző a KI VII. kongresszusa által kidolgozott politika érvényesülését és alkalmazását vizsgálta a KMP politikájában. Megállapította, hogy a KMP Központi Bizottsága az 1934–1935-ös szakszervezeti és sztrájkharcokban elért eredményeket túlértékelve úgy vélte, hogy a párt addigi munkája megfelelt a kongresszus irányvonalának. A KMP népfrontpolitikájának tényleges kidolgozása, a KI többszöri sürgetésére, figyelmeztetésére és az 1935 novemberi, illetve decemberi határozat után kezdődött meg. Az 1936 januári KB ülés és az ezt követő „Eltársi Levél” elismerte a párt vezetőinek súlyos felelősségét a népfrontpolitika kidolgozásának elmulasztásáért, hangsúlyozta, hogy a KMP politikájában is végre kell hajtani a fasizmus elleni eredményes harchoz szükséges fordulatot. A KMP Központi Bizottsága megkezdte az elkövetett hibák kijavításával párhuzamosan az új irányvonal kidolgozását. Ezt a munkát szakította félbe a KI Végrehajtó Bizottságának 1936 májusi határozata, amelyik figyelmen kívül hagyta a KMP-ben az 1935 decemberi határozatok óta végbement fejlődést, leváltotta a párt Központi Bizottságának tagjait és ezzel a mozgalom vezetésének folyamatoságát megtörte. A proletárdiktatúrához vezető átmeneti szakasz stratégiáját a magyar párt 1937 elején dolgozta ki és a Tanácsköztársaság 18. évfordulóján egyértelműen megfogalmazták, hogy Magyarországon az adott történelmi szakaszban nem közvetlenül a proletárdiktatúráért folyik a harc, hanem a demokratikus Magyarország megteremtéséért. A párt olyan típusú demokratikus forradalomra törekedett, amelyik eredményeit tekintve túllépi a polgári demokratizmus hagyományos kereteit és „a nép ellenségei elleni harcban nem fog visszariadni attól, hogy az egész nép érdekében belenyúljon a monopólióke viszonyaiba. . . .” Ezzel a párt politikailag megtette az első lépést az antifasiszta népfrontpolitika elvi alapjainak lerakásához. Ez az új politika mindenekelőtt megkövetelte a párttól a magyarországi osztályviszonyok elemzését, felvetette a „kikkel együtt” kérdését. Az előadó a továbbiakkal a pártnak a társadalmi viszonyokat elemző megállapítását dokumentálta, mely szerint Magyarországon is adva voltak a népfrontmozgalom megteremtésének objektív feltételei.

A fasizmus elleni harcban a munkásosztály vezető szerepének vizsgálatával kapcsolatban foglalkozott a két munkáspárt egymáshoz való viszonyával, a két pártnak a munkásságra gyakorolt hatásával. Rámutatott arra, hogy a népfrontpolitika Magyarországon is elképzelhetetlen volt a szociáldemokrata párt, elsősorban annak tömegei nélkül, és ezt a KMP is felismerve szakított azokkal a szektás hibákkal, amelyek korábban a kommunisták részéről az együttműködést akadályozták. Megváltozott a párt állásfoglalása a szakszervezetekkel kapcsolatban is. Elhárították a kommunista és szociáldemokrata szakszervezeti tagok közötti válaszfalakat és a napi politika gyakorlatában igyekeztek lerakni „a szervezett és szervezetlen munkások antifasiszta akcióségységének alapjait”.

Az előadó a „kikkel együtt” kérdésének vizsgálata során foglalkozott a munkás-paraszt szövetség helyzetével, illetve a KPM agrárpolitikájának alakulásával. A párt helyesen ismerte fel azt az összefüggést, hogy a fasizmus ellen a meglévő demokratikus jogok védelméért és kiterjesztéséért, a demokratikus Magyarország megteremtéséért folytatott harc csak akkor járhat eredménnyel, ha a falu dolgozó népe felsorakozik a munkásosztály oldalán. Éppen ezért a demokráciáért, a szabadságért és a földért nem lehet egymás után, hanem csak együtt és egyidőben harcolni. A KMP vezetői fokozatosan feladva az agrárforradalomról vallott nézeteiket, síkra szálltak a demokratikus földosztás, az agrárreform mellett.

A fasizmus ellen megnyerhető szövetségesek kérdésében a párt felismerte, hogy a népfront nemcsak osztályok, hanem pártok szövetsége is. „Tisztázta a kormánytól balra álló ellenzéki pártokhoz való viszonyát, elvetette a korábbi helytelen értékelését, hogy Magyarországon az összes ellenzéki pártok is fasiszták”, és az adott viszonyokat figye-

¹ Szükségesnek tartjuk megjegyezni, az eredeti tervek szerint Molnár Erik mintegy elméleti általánosítását kívánta adni a klasszikusok szövetségi politikáról vallott nézeteinek. A téma feldolgozása közben elhatározta, hogy a kérdés fontosságára és aktualitására való tekintettel nem marad meg az ülésszakra tervezett tanulmány kereteinél, hanem monográfiát készít. Az ülésszak időpontjáig a feldolgozásban a szerző 1872-ig jutott el.

A készülő monográfia első része megjelent a Századok 1964. 5–6. számában, a második rész a Párttörténeti Közlemények 1965. 2. számában, a további fejezetek közlése ugyanitt folytatódik.

lembe véve a baloldali ellenzéki pártokkal való kapcsolatot közvetett úton — a munkásosztály legális pártján, az SzDP-n keresztül — gondolta megteremteni.

Az előadó a kérdés összegezéséként rámutatott arra, hogy a KMP „ha késve is, de 1937-ben lényegében lerakta az antifasiszta népfrentpolitika elvi alapjait”. Ugyanakkor a KMP belső problémái, az MSzDP vezetőinek a népfrent megteremtését elutasító magatartása miatt, a kedvező nemzetközi és a magyar munkásmozgalomban bekövetkezett balratolódás gyakorlatilag kihasználatlan maradt, az antifasiszta erők összefogásának első nagy lehetőségét elmulasztották. Jelentős eredmény a népfrentpolitika elméleti kidolgozásában és a KMP-nek a Márciusi Front körül tömörülő különböző demokraticus csoportokra tett befolyásában állapítható meg.

Pintér István előadása második részében az 1938—1941 közötti időszak kérdéseivel foglalkozott.

Ausztria hitleri Németország által történt bekebelezésével Magyarországon is új helyzet állott elő. A párt az új helyzetnek megfelelően az ország védelmét állította a népfrentpolitika középpontjába, „az ország függetlenségéért síkra szállni kész, minden erő egységfrontjának megteremtése” érdekében. A párt elvileg abból az állásfoglalásból indult ki, hogy az antifasiszta harc élének Magyarországon már nemcsak a fasiszta diktatúrát megvalósító fináncetöke és nagybirtok, hanem mindenekelőtt az ország függetlenségére törő német fasizmus és az utóbbit kiszolgáló németbarát erők ellen kell irányulnia. Ebből kiindulva a párt, bár világosan felismerte a „nyugatbarát” burzsoá körök kétarcúságát, de mint ideiglenes szövetségesekkel, a munkásosztály-vezette népfrenton belül, számolt velük. A népfrentpolitika fő kérdése tehát a nemzeti kérdés, az ország függetlenségének, a Hitler-ellenes nemzeti egység megteremtésének kérdése lett és ennek volt alárendelve a népfrentpolitika másik alapvető követelése, az ország demokratikus átalakítása.

A továbbiakban a referátum a népfrentpolitika elvi-elméleti továbbfejlődésével foglalkozott. Rámutatott arra, hogy a párt az ország, az egész nép előtt álló feladatok megoldását a munkásosztály vezetésével kívánta biztosítani, „és ez biztosítéka volt annak is, hogy a szocialista forradalomba való átnövésben érdekelt tömegek súlyának és aktivitásának megfelelően, már ebben a szakaszban is megoldhatók a szocialista átalakulás egyes feladatai”. Pintér István ismertette a párt tevékenységét a területi revízió hamis követeléseinek feltárásában, a nacionalizmus és sovinizmus leplezésében, az ellenzéki pártoknak — beleértve az SzDP-t is — e politikát támogató magatartását. Megállapította, hogy a KMP az antifasiszta függetlenségi politikát megalapozta és feltárta a demokratikus erők összefogásának számos lehetőségét, de az ellenzéki pártok nem ezt az összefogást választották, hanem az ország megvédését a német veszélytől a burzsoázia Hitler-ellenes szárnyától várták.

A KB 1941 áprilisi ülésével foglalkozva az előadó megállapította, hogy ettől kezdve egyértelműen a függetlenségi politika vált a párt irányonává, és ezt fejezte ki a „Független, szabad, demokratikus Magyarországot!” jelszó. A népfrentpolitikának „a fasizmus ellen a demokráciáért” szakaszt felváltotta „a fasizmus ellen a függetlenségért és demokráciáért” szakasz. Ez az irányvonal érvényesült a párt politikájában a háború végéig. Ezen a programon nem változtatott a párt Magyarországnak a szovjetellenes háborúba való bekapcsolódása után sem. A párt szövetségi politikáját ennek megfelelően igyekezett szélesíteni: olyan németellenes politikai frontot megteremteni, amelyben a munkásosztály legális és illegális pártján, szervezetein, a parasztság pártjain kívül helyet kapnának a polgári pártok, sőt a MÉP németellenes szárnya és a kormány Hitler-ellenes tagjai is. „Az együttműködés tartamára a KMP lemondott a Horthy-rendszer erőszakos megdöntésének célkitűzéséről, hogy ezzel is elősegítse a nemzeti egység minél szélesebb és erősebb táborának kialakulását.” A háborúba lépés után mindezeket túl a KMP rendkívül fontosnak tartotta az országhoz került nemzetiségek bevonását a függetlenségi frontba.

A párt tevékenységének eredményei lassan éreztették hatásukat. Országos méretű sajtóvita alakult ki a népfrentől és a párt által kidolgozott programról, a párt tetteket szervezett, majd a Magyar Történelmi Emlékbizottság megalakítására került sor — annak érdekében, hogy a különböző politikai irányzatok, pártok, csoportok képviselőit egy frontba tömörítse, — mindezek az elért eredmények jelentős mutatói voltak. E kezdeti eredmények továbbviteléhez a szövetség megszilárdítására lett volna szükség. Ezt a fejlődést vetette vissza a hatalomra került Kállay-kormány, amikor az antifasiszta függetlenségi mozgalom legkövetkezetesebb erőire, a KMP-re, a baloldali szociáldemokrata, szakszervezeti tömegekre mért csapást. A kormány „hintapolitikájához” egy kommunisták nélküli tömörülést akart megteremteni. A KMP felismerte, hogy a nemzeti összefogás és a háborúból való tényleges kiválás legfőbb akadályja, a Peyvertől Bethlen Istvánig terjedő „egységfrontnak” legfőbb táptalaja a Kállay-kormány hintapolitikája, és ezért a fő tüzet erre irányította.

A referátum befejezésül foglalkozott az SzDP és a Független Kisgazda Párt között 1943 nyarán létrejött szövetség eredménytelenségének okaival, 1943 végére a kormány hintapolitikájának csődje miatt a demokratikus erők összefogásának újabb megelégnélésével, a Békepárt tevékenysége nyomán létrejött Magyar Fronttal. A Magyar Front megalakulásától kezdve tömörítette mindazokat az erőket, amelyekkel a KMP a függetlenségi front programjának kidolgozásakor mint lehetséges szövetségesekkel számolt. A Magyar Front és a nyilas puccs után Bajcsy-Zsilinszky Endre elnökletével létrejött Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága kitűzött feladatát a letartóztatások miatt megvalósítani nem tudta, mégis a párt szövetségi politikája a Hitler-ellenes harc időszakában, ha csak rövid ideig és kevés eredményt mutatva is fel, de megvalósult és megvetette az alapját a felszabadulás nyomán kibontakozó, széles népfrontpolitikának.

Ságrári Agnes, a Történettudományi Intézet főmunkatársa referátumának elvi jellegű bevezetőjében többek között foglalkozott az ország sajátos fejlődésével, a háború utáni helyzetben a nemzeti demokratikus és szocialista feladatok sajátos összefonódásával, melyek következtében „a kommunista párt arra törekedett, hogy a szocialista forradalom békés és fokozatos megvalósításából adódó lehetőségek maximális kihasználásával olyan osztályszövetséget hívjon életre, amelyben a munkásosztály mellett a dolgozó parasztság és a középrétegek ne csak jóindulatú szemléldői vagy semlegesített rétegei, hanem egyre inkább cselekvő részesei legyenek annak a társadalmi átalakulásnak, amely kezdetétől fogva a szocialista forradalmat is magában foglalta”. Megállapította: „a szocialista forradalomhoz vezető népi demokratikus fejlődés egységes folyamatának nagy szerepe volt abban, hogy a forradalmi átalakulás során az osztályerők nem hirtelen, ugrás-szerűen csoportosultak át. Formailag itt inkább mennyiségi fejlődésről, a szocialista elemek növekedéséről, a forradalmat képviselő kommunista párt tömegbefolyásának térhódításáról beszélhetünk, amely 1948-ra, ha még világnézetileg és programatikusan nem is, de gyakorlatilag mindenestre minőségi változáshoz, a végement szocialista forradalom igényléséhez vezetett.” Ezek után részletesen elemezte és meghatározta a népi demokratikus fejlődésnek e szakaszában a népfront, a koalíció és az osztályszövetség között fennálló különbségeket.

A referátum a továbbiakban nyomon követte a politikai pártok, csoportok állásfoglalásának alakulását, valamint a dolgozó tömegek politikai gondolkodásában végbenemő azon változásokat, amelyek elvezettek valóságos osztályérdekeik felismeréséhez. Kitért a társadalmi mozgalom és a pártközi együttműködés kölcsönhatására és szerepére, és vázolta a népi demokratikus államnak a szövetségi politika megvalósításában betöltött szerepét.

Elemzését a Függetlenségi Front programja elfogadásának külső és belső körülményeit és jellegét érintő kérdések vizsgálatával folytatta. Az 1945. év első negyede az egyetértés időszaka, az egyezés mellett azonban kezdetétől fogva jelen voltak az ellentétes osztályérdekek is, melyek nem annyira a programban, még csak nem is a rendeletek megalkotásában, hanem a demokrácia értelmezésében, a rendeletek végrehajtásának módszere körül éleződtek ki. Foglalkozott az államhatalom, a párt és a népi bizottságok egymáshoz való viszonyával. Itt utalt arra, hogy a szövetségi politika mozgalmi összetevői mellett nem kevésbé jelentős hely jutott a népi demokratikus államnak, amely rendeleteivel a dolgozó osztályok egységét erősítette, a burzsoáziát semlegesítette és a közös gazdasági érdekeket oly módon szolgálta, hogy az egyúttal társadalmi, strukturális változásokhoz vezetett. E szempontból elemezte többek között a földreformot, a stabilizációt és az újjáépítést. A tulajdonviszonyok átalakítása ütemének megállapításánál is a legfontosabb tényező volt, hogy a párt figyelembe vette a szövetségesek politikai nézeteit, és az ütemet így határozta meg, és az államosításokat 1946–1948 között ennek megfelelően hajtotta végre. Ezért támogatták ezt a politikát a dolgozó osztályok és a középrétegek is. Ez annál fontosabb volt, mert 1945 nyarától egyre határozottabban kirajzolódtak a KP-vel szemben – a Kisgazdapárt körül – az ellentétes irányú osztályszövetség körvonalai, melynek teljes kifejlődését a KP-nek csak nehéz küzdelemben, s az általa kidolgozott, alapjában véve helyes politikával sikerült megakadályozni.

1946 végére a nagytőkeellenes osztályszövetség új feltételei jöttek létre. E szempontból vizsgálta az egyes paraszti rétegek, az értelmiség és a munkásosztály helyzetét, a politikai magatartásában bekövetkezett változásokat. Az 1947 tavaszán a koalíció osztálytartalmában bekövetkezett változást a párt arra használta fel, hogy a koalíció határozottabb burzsoáellenes tartalmat kapjon. Ezzel párhuzamosan a koalíciós pártokban, melyeknek összetétele erősen heterogén jellegű és polarizált volt, határozott tisztulási folyamat indult meg, mely 1947 tavasza és 1948 nyara között elvezetett a Nemzeti Parasztpárt és a Kisgazdapárt megtisztulásához, és megteremtődtek a feltételei a két munkáspárt egyesülésének. Ezáltal kedvező feltételei adódtak az antikapitalista osztályszövetség

további fejlődésének. A párt befolyása tovább nőtt, a koalíció átalakulóban volt az osztálypártok szövetségévé.

Befejezésül a szerző a párt gyors növekedéséből és bizonyos elméleti bizonytalanságokból adódó árnyoldalakkal foglalkozott, melyek a szövetségi politikát is érintették. Ilyen volt mindenekelőtt a népi demokrácia és a szocializmus közvetlen összefüggéseinek elhomályosítása. Ez egyrészt növelte a párt vonzóerejét a szövetségesek körében, gyorsította szervezeti erősödésének ütemét, másrészt csökkentette a párt politikai elhatározó képességét. A pártnak a proletárdiktatúra szövetségi rendszerében elfoglalt helyét illetően is volt zavar. Rákosi Mátyás szerint a párt „... az ipari munkások kommunista pártja, melyben benne van a paraszt és a haladó értelmiség, mint szövetségés”. Ezek szerint nemcsak irányítója, hanem eszköze, szervezeti kerete is volt a szövetségi politikának, sőt tömegszervezet is. Tehát a párt bizonyos értelemben tömegszervezeti szerepet is betöltött, ugyanakkor a klasszikus értelemben vett transzmissziók szerepe elhalványult. Mindenesetre 1948 nyarára a létrejött tömegpárttal adva volt a munkáspárt által közvetlenül vezetett népront megalkotásának a lehetősége és a párt által felvázolt gazdasági, társadalmi, politikai perspektíva alkalmas volt arra, hogy azok az osztályok, amelyek a győzelemig együttthaladtak, együttthaladjanak a munkásosztállyal a szocialista átalakulás időszakában is.

Befejezésül rámutatott arra, hogy a nemzetközi feszültség fokozódásának sem kellett okvetlenül a belső frontok atomizálódásához vezetnie. A növekvő imperialista agresszió egyes rétegeket természetesen aktivizál, más rétegek visszavonulnak a politikai élettől, de az éleződő harcban helyes irányvonal esetén a nemzeti függetlenség védelme elősegítheti az alapvető tömegek további tömörülését.

Zsilák András, a Párttörténeti Közlemények felelős szerkesztőjének előadása az első politika-történeti összefoglalása az 1949—1956 közötti időszaknak.²

Referátumának bevezetőjében abból indult ki, hogy a szövetségi politikával való foglalkozás nem más, mint a párt politikájának a gyakorlati tevékenységének meghatározott aspektusból való tanulmányozása. A pártnak szövetségi politikát megvalósítani hivatott különböző rendszabályok kidolgozásakor nemcsak a szükséges és lehetséges szövetségekre kell tekintettel lennie, hanem arra az osztályra is, sőt elsősorban arra, amelyre a párt támaszkodik.

Népi demokratikus fejlődésünk első szakaszában az MKP egészében helyesen mérte fel a kialakuló osztályerőviszonyokat és dolgozta ki a munkásosztály szövetségi politikáját. De a politikai hatalom jellegében 1948—49-re bekövetkezett változások és a szocializmus építésének megkezdése a párt szövetségi politikájának ismételt felülvizsgálását, további tökéletesítést tette szükségessé.

A referátum részletesen elemzi a társadalom szerkezetében 1949-re bekövetkezett változásokat. A szocialista építés kezdetén a pártnak szövetségi politikája kialakításánál egyrészt a népi demokratikus fejlődés első időszakában létrejött osztályviszonyokból kellett kiindulnia, másrészt tekintettel kellett lennie arra, hogy a szocializmus építése során a gazdasági viszonyok változásával a társadalmi struktúra is változni fog.

A munkásosztály 1949 utáni fejlődését elemezve rámutat arra, hogy az előző időszakban tapasztalt csökkenő tendenciával szemben a munkásosztály, de különösen az ipari és építőipari munkások létszáma gyorsan növekedett és ez egyben a munkásosztály nagyarányú felhígulásával járt együtt. A munkásosztály elsősorban kispolgári-paraszti elemekkel való gyors feltöltődése átmenetileg negatívan befolyásolta eszmei-politikai arculatának, kulturális színvonalának és szakmai műveltségnek alakulását. Mindez a munkásosztály felhígulásával járó politikai feszültséget szociális feszültséggel is tetézte. Ez a párttól nagyobb körületekintést, a munkásosztály összetétele alakulásának rendszeres tanulmányozását, ennek alapján differenciáltabb politikai munkát, szociális és kulturális intézkedéseket követelt.

A pártvezetés azonban elmulasztotta a legszükségesebb intézkedések megtételét, mert nem tanulmányozta a munkásosztály soraiban végbement változásokat, tulajdonképpen nem dolgozta ki munkáspolitikáját. A munkáskérdést munkaerő-kérdéssé szűkítették le. „A munkásosztály vezető szerepe érvényesítésének biztosítását csupán a munkások vezető posztokra állításában látták — aminek politikai jelentőségét nincs okunk kétségbevonni —, de lemondtak az egész osztály politikai aktivitásának növeléséről. A demokrácia negligálása a párt- és az állami életben kezdettől fogva az üzemi demokrá-

² Összefoglalónkban elsősorban az 1948—49-es fordulattal foglalkozó fejtegetéseket ismertetjük részletesebben Zsilák András előadásából. Nem térünk ki részletesen az MDP-nek a munkáshatalom kiépítéséért, a szocialista termelési viszonyok uralkodóvá válásáért, a szocialista ipar fejlődéséért, a szövetkezés eszméjének elterjesztéséért, a szövetkezési gazdaságok meggyökeresedéséért, a kizsákmányolás és a dolgozó tömegek létbizonytalanságának megszüntetéséért, a kultúrforradalom kibontakozásáért vívott harcának és eredményeinek ismertetésére.

cia szükítésével, majd teljesen formálissá változtatásával párosult.” Nem tisztázták az új körülmények között folytatandó szakszervezeti munka jellegét sem. S a szociáldemokraták ellen általában elindított kampány akadályozta, hogy a munkásosztály 1948 nyarán létrejött szervezeti egysége eszmei-politikai egységgé kovácsolódjék, rombolta a párt tekintélyét a munkások között, zömében éppen a legjobb szakmunkásokat rágalmazta meg. Ezzel éppen azokat hidegítette el a párttól, akikre támaszkodnia kellett volna az ipari munkáslétszám gyors növekedését kísérő negatív jelenségek elhárításában.

A szakszervezetek nem foglalkoztak eleget a dolgozók szociális problémáinak megoldásával sem, pedig a szakszervezetek érdekvédelmi szerepének érvényesítésére nagy szükség lett volna. A továbbiakban részletesen foglalkozott a munkásosztály szociális helyzetének alakulásával, a bérnivellálás hatásaival, az egy keresőre eső reálbérek és az egy családra jutó reáljövedelem alakulásának 1953-ig megnyilvánuló tendenciájával.

1953 nyarán a pártvezetőség felülvizsgálta a párt politikai irányvonalát és gyakorlati tevékenységét. Ezután, 1953 szeptemberében a Politikai Bizottság a szocialista építés megkezdése óta először hozott határozatot a munkásosztály helyzetének beható tanulmányozására. A későbbiekben kidolgozták azokat az intézkedéseket, amelyek elősegítették a munkásosztály gazdasági, szociális és kulturális helyzetének javítását. Azonban a gazdasági nehézségek végleges leküzdését 1953 után politikai bizonytalanság is akadályozta. Már kezdettől fogva zavarta a kibontakozást a Nagy Imre képviselte jobboldali revizionista és a Rákosi—Gerő-féle vezetés baloldali, szektás irányvonala közti közel másfél évig tartó elvtelen kompromisszum. Majd 1955 elejétől a szektás irányvonal és gyakorlat visszaállításával a munkáskérdés tanulmányozása újra lekerült a napirendről.

A parasztság helyzetével foglalkozva abból indult ki, hogy a pártnak a munkásosztály és a parasztság viszonyának erősítésére irányuló politikáját már a népi demokratikus fejlődés első szakaszában is általában a birtokos parasztság, ezen belül a jobbmódú parasztok megnövekedett számát is figyelembe véve kellett kialakítani. Másrészt a mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom megindítása után új tendencia kezdődött falun, az egységes paraszti osztály kialakulásának folyamata.

A Központi Vezetőség 1948—49 folyamán többször is napirendre tűzte az új körülmények között folytatandó parasztpolitikát, a viták során elvetette Nagy Imre jobboldali, a paraszti kisárutermelő gazdaságok kapitalista tendenciáját lekiacsinyló, a mezőgazdaság szocialista átalakításának szükségességét tagadó nézeteit. A KV még helyesen hangsúlyozta, hogy nincs ellentmondás a mezőgazdaság szocialista átszervezése és a kisárutermelő parasztgazdaságok támogatása között. De a középparasztsággal való szövetség feltétele a munkásosztály vezető szerepe és hogy ez a szövetség a proletárdiktatúra erősítését, az osztályok megszüntetését szolgálja.

Nagy Imre az egyéni paraszti termelés fejlődésének szabadsága alapján állt, és ezen az alapon akarta megszüldíteni a középparasztsággal való szövetséget, közben következetesen elfeledkezett a szegényparasztságról. A későbbiekben Rákosiék ugyan csak eltűlőzték a középparasztság súlyát és jelentőségét, csakhogy ez — Nagy Imre álláspontjával ellentétben — a kapitalizálódási tendencia, a kulákosodási veszély felnagyításával volt egyenlő, ami ellen hadakozva állították a falusi pártmunka középpontjába a középparasztság megnyerését. Ezt egyrészt a középparasztságnak hízelkedve, másrészt a kuláksággal szemben alkalmazott kérelhetetlen politikával keltett félelem révén igyekeztek elérni. A szegényparasztság nemcsak a gyakorlati intézkedések vonatkozásában és nem is mindig hallgatólagosan, lényegében kívül esett Rákosiék látószögén is.

Az előadó az agrárpolitikában elkövetett súlyos hibák eszmei alapját abban jelölte meg, hogy a NEP politikát Rákosiék tulajdonképpen nem a munkás-paraszt szövetség, még csak nem is a város és a falu közti árukapcsolatok kérdésének, hanem e kapcsolatok lebonyolítására hivatott elosztó gépezet problémájának tekintették. Ezzel kapcsolatban részletesen foglalkozott Rákosiék azzal az álláspontjával, mely 1948 végén a mezőgazdaság szocialista átalakításának terminusát helytelenül 3—4 évben határozta meg és a begyűjtési rendszerrel, amely a párt egész falusi munkáját áthatotta és észálta a párt egész agrárpolitikájának eltorzulásához hozzájárult. Továbbá a mezőgazdaság, ezen belül a termelőszövetkezetek anyagi támogatásának elhanyagolásával és hatásával, majd az 1953-as júniusi határozattal, amely a parasztkérdésben is új politikai irányvonal kidolgozását és alkalmazását tűzte ki. A júniusi határozattal elkezdett fordulat azonban Nagy Imre miniszterelnökké tételével és a július 4-i parlamenti programbeszédében mondottakkal mindjárt hamis vágányra siklott.

A továbbiakban elemezte az 1956-ig tartó huza-vonát és az e téren megmutatkozó bizonytalankodó, kapkodó politikai vonalvezetést. Megállapította, hogy a Rákosi—Gerő-féle vezetés 1953 előtti agrárpolitikája, Nagy Imrének 1953 utáni előterbe állítása és nézeteinek hatása, majd 1954 után a régi agrárpolitika visszaállítására való törekvés

külön-külön és együttvéve is negatívan befolyásolta a munkások és parasztek kölcsönös viszonyának alakulását.

A nem mezőgazdasági foglalkozású kisáru-termelők zöme 1949–1955 között kisipari termelőszövetkezetekbe tömörült, majd az állami iparban helyezkedett el, miközben az állami ipar munkásai közül számosan a szövetkezetekbe mentek át.

Az értelmiség helyzetét elemezve rámutatott arra, hogy az értelmiségi rétegek számszerű növeléséért, különösen új, munkás- és parasztszármaszerű értelmiségiekkel való feltöltéséért tett erőfeszítések eredményei nem tudták ellensúlyozni azt a kárt, amit az értelmiségiek iránti bizalmatlansággal okoztak. Ez a bizalmatlanság — a párt politikáját terhelő egyéb hibákkal együtt — az értelmiségieknek a leginkább alkotni vágyó és alkotni képes részét ábrándította ki a szocialista jövőbe vetett, legtöbb esetben egyébként is éppen csak formálódó hitéből. A magánkisipar felszámolására való törekvés pedig, következményeit tekintve, a munkás-paraszt szövetség amúgy is feszítő ellentmondásait növelte.

A különböző társadalmi osztályok és rétegek elemzése után rámutatott arra, hogy Rákosiék az osztályszempontokat egyes személyek megítélésével keverték össze, s az osztályszempontoknak ez a semmibevevése távolról sem az osztályidegenek ellen folytatott politikának, hanem a párt munkás- és parasztpolitikájának, egész szövetségi politikájának torzulásához vezetett. Ez a szemlélet tulajdonképpen a proletárdiktatúra dogmatikus felfogásából táplálkozott.

Figyelemre méltóak a referátumnak azok a részei, amelyek a proletárdiktatúra dogmatikus értelmezésével foglalkoznak. Az előadó rámutatott arra, hogy 1947–48 fordulóján a koalíciós pártok együttműködésének új feltételei teremődtek meg: a szocializmus építésének napirendre kerülésével a nemzeti erő összefogásának korábbi programja és az összefogás formája is elavult, ami szükségessé, a koalíciós pártokban megkezdődött balrafordulás pedig lehetővé tette a népfrontmozgalom új tartalommal való megtöltődését és új szervezeti formában való átalakítását.

Az MDP 1948 szeptemberi országos oktatási konferenciáján Révai József úgy ítélte meg a helyzetet, hogy megérték a szocializmus felé való haladáshoz szükséges hatalmi és kormányzati egység feltételei. S ezt összeegyeztethetőnek tartotta a megtisztult koalíciós pártok alkotta többpártrendszerrel. Ebben a zellemben indult meg már 1948 elején a függetlenségi front átalakítása, szükségességének tudatosítása, a népfrontmozgalom új program alapján történő kiszélesítésének és egyúttal a koalíciós pártok egységfrontja megszilárdításának eszmei-politikai előkészítése. 1948 szeptemberé és 1949 márciusa között formálisan még ennek alapján zajlott le a népfront megalakításának gyakorlati előkészítése és végrehajtása. Az MDP népfrontpolitikájában eközben már 1948 novemberében jelentős fordulat következett be, amikor Rákosi — korábbi álláspontjával ellentétben — már a demokratikus pártok elsorvasztását sürgette, majd az 1949. március 5-i KV ülésen kifejtette, hogy a népfrontot nem úgy kell felfogni mint a demokratikus pártok tevékenységét összefogó szövet, hanem mint „a szomszéd pártok” elszüntetésének eszközt. Sőt, Rákosiék a népfrontot nem is az MDP és a pártok közötti tömegek blokkjává, széles népi, nemzeti összefogás pártok nélküli mozgalmává igyekeztek fejleszteni. — Ugyanis az éberségi kampány légkörében nemcsak azok lettek gyanús elemek, akik valamely párt-hoz vagy szervezethez tartoztak és aktív politikai tevékenységet folytattak, hanem a pártok kívüliek passzív tömegei is.

Véleménye szerint abban a törésben, amely 1948 második felében kezdődött el, s 1948–49-ben a párt egész politikájának és gyakorlati tevékenységének eltorzulásához vezetett, a személyi kultusz, az erőviszonyok, elsősorban a nemzetközi helyzet helytelen értékelése, a háborús veszély eltűlése és nem utolsósorban a nemzetközi kommunista mozgalomban 1948–49-re kialakult nézeteltérések mellett a döntő szerepet a proletariátus diktatúrájának dogmatikus felfogása, a szocializmusba való átmenet népi demokratikus útjával való szembeállítás játszotta. Ugyanis 1948 nyarán került sor annak a korábbi álláspontnak a felülvizsgálására, amely szerint a szocializmusba való átmenet a népi demokrácia útján haladva elképzelhető proletárdiktatúra nélkül is. A fenti álláspont felülvizsgálásában döntő szerepet játszott a Tájékoztató Iroda 1948. évi ülésén hozott, a JuKP tevékenységét elítélő határozat. Bár a Tájékoztató Iroda ülése látszólag a JuKP vezetőinek egyes konkrét kérdésekben elkövetett hibáit bírálta, a határozatban nem kevesebbről volt szó, mint hogy a jogszláv ügy kapcsán végeredményben a szocializmusba való átmenet népi demokratikus útja és a proletárdiktatúra közti ellentmondásról korábban vallott nézeteket új nézettel cserélték fel. Eszerint ugyan továbbra is megvan a kettő között az ellentmondás, de ezt a vélt ellentmondást most már úgy látják megoldhatónak, hogy nem a proletárdiktatúra szükségességét, hanem a szocializmusba való átmenet népi demokratikus útjának lehetőségét vetik el.

A proletárdiktatúra szükségességével és szovjet típusának abszolutizálásával kapcsolatos nézetek kialakulása kronológiailag egybeesett a párt politikájában meginduló torzulási folyamat kezdetével.

A továbbiakban a referátum a népfrentpolitika 1953–56 közötti fejlődését kísérté figyelemmel, s összegezéssel megállapította, hogy végeredményben a pártvezetés 1949–1956 között, az 1953 júniusi és az 1956 júliusi próbálkozásai ellenére, elméletileg sem tudta minden szempontból helyesen megoldani a szövetségi politika tárgykörébe sorolható kérdéseket, s még kevésbé tudta kidolgozni azoknak a konkrét gyakorlati intézkedéseknek rendszerét, amelyek hivatva lettek volna a párt és a munkásosztály, illetve a munkásosztály és más osztályok viszonyát a szocializmus érdekeinek megfelelően alakítani.

Vass Henrik, a Párttörténeti Intézet igazgatója előadása bevezetőjében utalt arra, hogy az MSzMP tevékenysége két különböző stratégiai szakaszra esik, az 1962 előtti szakasz a szocializmus alapjainak lerakására, az 1962 utáni pedig a szocializmus teljes felépítésére. Ez alapvetően meghatározta a párt szövetségi politikáját is. Tehát 1948-tól 1962-ig egységes stratégiai szakaszt jelent, amit 1956 sem osztott ketté, viszont az MSzMP politikájában — így a szövetségi politikájában is — az 1956-os ellenforradalom tanulságait messzemenően figyelembe kellett venni. Az előadó részletesen kitért az ellenforradalom okozta árok ismertetésére és annak a politikailag rendkívül nehéz helyzetnek az elemzésére, melyben az MSzMP működését elkezdte. Ilyen helyzetben mindenképp a megingott proletárhatalmat kellett helyreállítani és megszilárdítani. Ennek értelmében elsősorban a munkásosztály soraiban kellett megszüntetni a dezorganizáltságot, kellett helyreállítani a párt és a munkásosztály meglazult kapcsolatát, képessé kellett tenni az osztályt vezető szerepe betöltésére. Ezen az alapon került sor a megrendült munkás-paraszt szövetségnek, a proletárdiktatúra politikai alapjának megszilárdítására. Korrigálni kellett a nem proletár rétegekkel, az értelmiséggel, a kispolgársággal szembeni hibás politikát, hogy e rétegek is megtalálják méltó helyüket, szerepüket a gazdasági, társadalmi életben és az osztályszövetség rendszerében.

A továbbiakban a referátum a szövetségi politika 1956–1962 közötti alakulását kísérté figyelemmel.

A párt és a munkásosztály viszonyának vizsgálatokor figyelembe kellett venni a munkásosztály és az MDP közötti kapcsolat eltorzításának hatását is. A régi pártvezetés, a munkásosztályon gyámkodva, „felülről” valósította meg a szocialista politikát, túlzott centralizmust honosított meg, fő módszere az adminisztratív vezetés volt. A tömegekhez való viszonyát a párt a megelőző évekhez képest merőben új alapokra helyezte. Ez jelentette: a tömegek magatartásának figyelemmel kísérését, a szubjektivista, bürokrata, parancsolgató módszerek teljes kiküszöbölését, a pártirányítás mechanikus és adminisztratív módszereinek háttérbe szorítását, a pártonkívüliekre való fokozottabb támaszkodást.

A referátum ezzel kapcsolatban behatóan tárgyalta a munkásosztály helyzetének felmérésére irányuló nagyarányú, 1958-as vizsgálatokat. Ez a felmérés már tükrözte a munkásosztály anyagi, kulturális, ideológiai, politikai helyzetében és társadalmi összetételében 1949–1957 között beállott változásokat és meghatározta a további tennivalókat. Ezt követően számos párthatározat nagy figyelmet fordított a szakszervezetek önállósága és általában az üzemi demokrácia fejlesztésére.

Az előadás második részében az új alapokra helyezett munkás-paraszt szövetséget vizsgálta. Rámutatott arra, hogy az ellenforradalom idején a parasztság magatartásában számos pozitív jelenség is megmutatkozott. Fontos tanulság volt a párt számára, hogy az ellenforradalom a falun is csak szocialista és demokratikus szólamokkal álcázva, a hibák kijavításának örve alatt ért el sikert, és ahol nem ezt tette, nem tudott tömegbázist szerezni. A konszolidációban nagy szerepe volt annak, hogy a párt és a kormány már 1956 novemberében eltélte a korábbi évek parasztpolitikájában elkövetett hibákat, megszüntette az erőszakos tagosítást, a kötelező beszolgáltatást. A parasztság szabad elhatározására bízta a gazdálkodási mód megválasztását, de meggátolt minden olyan tevékenységet, amely az emberi munka kizsákmányolására irányult. A kormány nem mondott le a mezőgazdaság szocialista átszervezéséről, anyagi támogatást nyújtott a termelőszövetkezeteknek, de hatékonyan segítette az egyénileg dolgozó parasztokat is. Ezek gyakorlati megvalósítását a kormányhatározatok egész sora támasztotta alá. Ekkor a munkás-paraszt szövetség tartalmát is a néphatalom és a föld megvédésének központi feladata határozta meg. Ezt követően részletesen elemezte a párt 1957 nyarán kidolgozott Agrárpolitikai Téziseit, amely a parasztság egyes rétegeihez való kapcsolatot reális alapokra helyezte, és így a munkás-paraszt szövetség további erősítésének, a mezőgazdaság szocialista átszervezésének hatékony eszköze lett.

Foglalkozott a munkás-paraszt szövetségben, a mezőgazdasági politikában 1958 végéig bekövetkezett új szakasz, a megindult tömeges átszervezés történelmi feltételeivel. Rámutatott arra, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezésénél a párt számításba vette a nemzetközi és hazai tapasztalatokat, a dolgozó parasztság politikai hangulatát s ennek alapján az átszervezés döntő feltételeként a párt vezető szerepének érvényesülését, a szilárd proletárhatalmat és az erősödő munkás-paraszt szövetséget jelölte meg. Ismertette az 1958—1962 közötti átszervezés menetével kapcsolatos politikai, gazdasági problémákat, s megállapította, hogy az átszervezés befejezése óta „a város és a falu egyaránt szocialista alapon fejlődik, egymás közötti kapcsolataik szocialista termelők közötti kapcsolatokká alakultak, a munkásság és a parasztság elvtársi együttműködésén, a szocializmus teljes felépítésében való kölcsönös érdekelttségén alapulnak. A munkásosztály ma már nem általában a parasztsággal, hanem a termelőségvetkezeti parasztsággal erősíti szövetségét.” E változások nyomán tehát új tartalmat nyert a munkás-paraszt szövetség azáltal, hogy a tulajdonviszonyok tekintetében már létrejött az egységes paraszti osztály. Azonban még továbbra is számolni kell azzal, hogy a parasztság különböző rétegei között a termelőségvetkezetekben is egy ideig fennmaradnak bizonyos ellentmondások. A termelőségvetkezetbe lépéssel nem tűntek el az emberek tudatából az egyéni gazdálkodásból hozott szokások, gondolkodási, szemléleti módok, se pedig a korábbi vagyon különbségekből eredő bizalmatlanság, előítéletek. Mindez a termelőségvetkezetekben esetenként különböző konfliktusokhoz vezethet.

A munkás-paraszt szövetség megerősítése mellett bonyolult feladatot jelentett az értelmiséggel és a városi kispolgársággal kapcsolatos helyes osztálypolitika kialakítása. Az ellenforradalom után a párt kezdettől szembeszállt azzal a felfogással, amely az egész magyar értelmiséget ellenforradalmi rétegnek tekintette, szembeszállt az értelmiséget lebecsülő szektás módszerekkel, értelmiségellenes álláspontokkal, de ugyanakkor küzdelmet folytatott, a dogmatizmustól mentes marxizmus talaján, az értelmiség körében élő hamis ideológiák ellen (nacionalizmus, harmadik utas elmélet, az értelmiség vezető szerepe stb.). Ezzel kapcsolatban elemezte az értelmiségi politika szempontjából oly fontos irodalom és művészetek párt- és állami irányítása helyes módszereinek kialakítását.

A referátum foglalkozott a munkásosztály szövetségi politikája szempontjából ugyancsak jelentős városi középrétegekkel, kisiparosokkal, kiskereskedőkkel. A velük való szövetség az átmeneti szakasz objektív törvényszerűsége. Ez a szövetség mint kis-árutermelőkkel átmeneti, de mint dolgozó állampolgárokkal tartós, illetve állandó. Termelő munkájukban támogatást kapnak, tulajdonosi és spekulációs lehetőségeiket viszont korlátok közé szorítják. A továbbiakban behatóan vizsgálta a magánkisipar, magánkereskedelelem, szövetkezeti ipar ellenforradalom utáni helyzetét és gazdasági fejlődését.

Az MSZMP a volt kizsákmányoló osztályok tagjaival szemben folytatott politikáját is elvi alapokra helyezte, arra törekedett, hogy átnevelje őket, így a beilleszkedni szándékozó osztályidegen elemek rendes dolgozókká váljanak.

Az egyes társadalmi osztályok és rétegek irányában folytatott szövetségi politika áttekintése után a nemzeti egység megerősítéséért folyó harcot, a népfrontmozgalom újjászervezésének kérdéseit vizsgálta. Többek között megállapította, hogy a mi körülményeink között a szocializmus építésének jelenlegi szakaszában a szövetségi politikánk a népfrontpolitikában ölt testet, amelynek célja a szocializmus felépítése, a béke, a függetlenség védelme, a proletárnemzetköziség védelme, a haladó nemzeti erők támogatása. A népfrontpolitika és szövetségi politika vezet el a szocialista nemzeti egység továbbfejlesztéséhez, annak teljes megvalósításához, majd hazánkban is az össznépi állam megteremtéséhez.

Fejtegetéseit azzal fejezte be, „tévednek, akik a párt szövetségi politikáját időleges taktikának, a szövetségeseket pedig átmeneti utitársaknak tekintik. Valójában ez a politika ma már nem a különböző osztályok célkitűzéseinek átmeneti egybeesését jelenti, hanem a szocialista munkásosztály és a többi, egyre inkább szocialistává érő osztály és réteg közös céljának: a szocialista Magyarország megvalósításának alapján nyugszik. Ez a cél csak az egész nép együttes erőfeszítésével érhető el.”

*

A hozzászólások sorát *Berend T. Iván* egyetemi tanár nyitotta meg. Bevezetőben megállapította, hogy a gazdaságtörténet eredményei teljes egészében összhangban vannak és alátámasztják az 1945—1948 és az 1949—1956 közötti időszakra vonatkozó politikátörténeti, párttörténeti kutatások eredményeit. Ezzel szemben az 1956-tal kezdődő korszakra vonatkozóan kiemelte, hogy míg a politikátörténeti kutatások nagyjában e folyamatot lezárnak tekintik, a gazdaságtörténet korántsem tekinti az általa vizsgált

folyamatot befejeztek. Véleménye szerint a gazdaságpolitika folyamatainak befejezetlensége a szövetségi politikában is kell, hogy éreztesse hatását. Utalt például az agrárpolitikára és megállapította, hogy az e téren bekövetkezett igen jelentős változások és eredmények ellenére is a mezőgazdaság megfelelő ütemű fejlesztésének feladatait még nem sikerült megoldani. Ezek a problémák pedig igen erősen befolyásolják a parasztság helyzetét, létét, gondolkodását, és ezt a ténytet a szövetségi politika szempontjából sem lehet elhanyagolni. A szövetségi politikában ugyanilyen befolyásoló hatása van — a parasztságon kívüli más osztályok, rétegek körében is — az ösztönző rendszernek és az egész mechanizmus-kérdéskomplexumnak.

A továbbiakban Zsilák András előadásához kapcsolódva hangsúlyozta a munkásosztály és általában a dolgozó osztályok összetételével, szerkezetével, helyzetével kapcsolatos kérdések kutatásának szükségességét a szövetségi politika szempontjából. Felhívta a figyelmet e kérdések széleskörű történeti, szociológiai megközelítésű társadalomrajzána kidolgozására. Egyik ilyen vizsgálandó kérdésként emelte ki az egyes osztályok, rétegek helyzetének ideológiai, politikai fejlettségi színvonalát vizsgáló kutatásának szükségességét, és rámutatott arra, hogy pl. a szervezeti parasztság körében óriási különbségek lehetnek. „Nyilvánvaló, hogy egy ideális, abszolutizált szervezeti parasztsággal szemben a szövetségi politika más megfontolásokat, más lépéseket kíván, mint egy olyan szervezeti parasztsággal szemben, amely tulajdonképpen átmenetben van a nagyüzem és a kisüzem között, annak ellenére, hogy formailag a holdak számát tekintve már nagyüzemben dolgozik, de a szervezettek gazdálkodási módja, szerkezete, jelenlegi bérezési, juttatási rendszere pillanatnyilag — és helyesen — olyan elemeket tartalmaz, amelyek egyelőre éppen az átmenetiséget húzzák alá.”

Berend Iván hozzászólásának harmadik részében a szubjektív tényezők szerepével foglalkozott és hiányolta, hogy az előadásokban ez nem kapott jelentőségének megfelelő súlyt. Pedig ez a szövetségi politika szempontjából rendkívül jelentős, hiszen befolyásolja a tömegek megnyerését, a tömegekkel való együtt- és előrehaladást, vagyis a legszűkebb értelemben vett szövetség biztosítását. Ebben az összefüggésben vizsgálta a szavak és tottek, a jelszavak és a valóság egymáshoz való viszonyát az 1945 utáni korszakokban. 1945—1948 között ebben a vonatkozásban is alapvetően összhangot, az 1949—1956 között éles ellentmondást állapított meg. 1957-től az egység újra helyreállt, de az előző időszak rendkívül negatív tapasztalatai még máig is ható nyomokat hagytak a tömegek gondolkozásában és ezek, különösen az olykor felszínre kerülő politikai és gazdasági változások, nehézségek időszakában, átmenetileg zavarokat okoznak a tömegek magatartásában.

Befejezésül hangsúlyozta, hogy történetkutatás az őszinte, elemző vizsgálódással maga is hozzájárulhat a tisztázódáshoz, közvetlen segítséget nyújthat a szövetségi politika jelenlegi gyakorlatához.

Szabó Bálint, a Párttörténeti Intézet főmunkatársa bevezetőben a szövetségi politika helyes értelmezésével, e kérdések eddigi kutatásának elhanyagolásával, jövőbeli mélyreható vizsgálatának szükségességével foglalkozott. A mai szövetségi politika történeti előzményeit részletesen elemezve többek között hangsúlyozta, hogy a szövetségi politika a nemzeti egység politikája és a szocializmusba való átmenet új vonásai mind a szomszédos népi demokratikus országokban, mind hazánkban szorosan összefüggnek az imperializmus fejlődésével, az első világháború és a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme utáni helyzettel. A kapitalizmus általános válságának időszakában hatalomra került fasizmusnak világveszéllyé való válásával és az általa kirobantott világháborúval előállott új helyzet a társadalomnak olyan rétegeit is a fináncióke, az imperialista elnyomás elleni harcra ösztönözte, amelyek eddig távol álltak a küzdelemtől, — így a kispolgárságot, sőt a burzsoázia bizonyos csoportjait is. Az így kialakult széles egységfronttal való előrehaladás lehetőségei a háború utáni helyzetben, a szocialista célokért vívott harc időszakában is fennmaradtak. A forradalom előrehaladását a burzsoázia akadályozni igyekezett, ezért szükségessé vált a hatalomból és a nemzeti frontból való kiszorítása, ez a továbbhaladás feltétele volt. Mód Aladárnak a Valóság 1965. 3. számában e kérdéssel kapcsolatos álláspontjával vitatkozva leszögezi, hogy véleménye szerint a népi demokrácia szövetségi rendszerének lényege a munkásosztályának a többi dolgozó osztállyal és réteggel való szövetségében van. „Ezt az egységet kell megőrizni és megszilárdítani, ha kell, a burzsoáziának a frontból való kiszorítása árán is. A hiba nem a burzsoáziának a hatalomból való kiszorításában, a kiszorítás adott formájában van, hanem abban, hogy a párt a hatalom megragadása után a szövetségesek egy részét is passzívításba kényszerítette, az osztályharc élezésének politikájára tért át, teljesen figyelmen kívül hagyta az átnevelési politika alkalmazásának, már új alapon, a szövetségi rendszer kibővítésének megnövekedett lehetőségét.”

A következőkben részletesen foglalkozott a párt szövetségi politikájában megkülönböztethető öt nagyobb periódus – 1936–1941 tavasza, 1941–1945 tavasza, 1945–1948 nyara, 1948–1962, és az 1962-vel kezdődő új szakasz – jellegével.

A felszólaló ezek után ismét Mód Aladárnak azzal az álláspontjával polemizált, amely a párt 1945–1948 közötti politikáját nem tekinti alapvetően helyesnek – így természetesen a szövetségi politikát sem. — Eszerint a Rákosi-féle vezetés politikájával szemben kezdettől fogva lett volna egy más elképzelés, amelyet az itthoni vezetők, elsősorban Rajk László képviseltek. Szabó-Bálint szerint Mód Aladár eltúlozza a vezetés két része között a politikai kérdésekben tényleg meglévő különbségeket és felnagyítja az 1948 előtt elkövetett hibákat. A felszólaló, álláspontjának bizonyítására, összehasonlította a KMP Külföldi Bizottsága által 1944 szeptember–októberben kidolgozott és 1944 novemberében „Magyarország demokratikus újjáépítésének és felemelkedésének programja. Az MKP javaslata” címmel nyilvánosságra került és a későbbiekben a függetlenségi front által elfogadott dokumentumot, az itthon dolgozó illegális KB megbízásából éppen Rajk László és Kállai Gyula által október 2-ára elkészített „Mit kíván a magyar nép a háború befejezése után” című program dokumentum-tervezettel. Ez a dokumentum az események viharos gyorsaságú előrehaladása, az október 15-i nyilas-puccs, majd Rajk László letartóztatása miatt, és különösen a már említett szegedi program nyilvánosságra hozatala és elfogadása következtében nem került átdolgozásra, és így nem is válhatott ismertté. Szabó-Bálint behatóan vizsgálta a dokumentumokban levő azonosságokat és különbségeket. Többek között azt a fontos következtetést vonta le, hogy az illegális KB program-tervezete fő célkitűzését és a konkrét követelések zömét tekintve is megegyezett azzal a programjavaslattal, amelyet a KÜB megbízásából a Szegeden megalkult KB hozott nyilvánosságra. Az azonosságok elemzése után megállapította, hogy a dokumentumok hasonlósága törvényszerűen következett a napirenden levő forradalmi átalakulás osztálytartalmának megítéléséből. „Mindkét dokumentum alapvetően helyesen határozza meg a párt politikai irányvonalát, e dokumentumok rávilágítanak arra, hogy történelmietlen – bizonyos vonatkozásban a hazai vezetés lebecsülése is – az 1945 utáni politikát csupán a Rákosi-vezetés politikájaként felfogni és értékelni. Kétségtelen: Rákosi és csoportja nagy szerepet vállalt a párt 1945 utáni politikájának kialakításában is, de liha volna, ha e szerepet eltúloznánk és nem látnánk: e párt hazai vezetése is jelentősen hozzájárult annak formálásához.”

A megállapítható különbségeket okát elsősorban abban jelölte meg, hogy az illegális KB tervezete nem a függetlenségi harc programja volt, hanem a Magyar Front háború utáni együttműködéséhez kívánt alapot teremteni. A két dokumentum keletkezésének konkrét történeti viszonyai, valamint egymástól bizonyos vonatkozásban eltérő rendelkezésük magyarázza a különbségeket. Ezen túlmenően szerepe volt annak is, hogy a párt vezetőségének két része nem teljesen egyformán ítélte meg a magyar ellenállási mozgalom erejét, a kommunista párt befolyását, a tömegekben végbement politikai fejlődést.

A felszólaló befejezősül hangsúlyozta, hogy „bár a két program közötti különbségek fontosak, a párt felszabadulás utáni gyakorlati tevékenysége szempontjából figyelmet érdemelnek, a két dokumentumot összevetve, nem a különbségek dominálnak”.

Korom Mihály egyetemi docens hozzászólásában felvetette, hogy a referátumok két értelmezésben tárgyalják a szövetségi politikát. „Elsősorban, mint a párt szövetségi politikáját, tehát a *pártnak* a szövetségi politika megvalósításáért kifejett általános, objektív folyamatnak megfelelő taktikai, gyakorlati, napi tevékenységet.” A másik, tágabb értelmezéssel Zsilák András és Ságvári Agnes referátuma „a szövetségi politikának olyan értelmezésére enged következtetni, amely a párt által kidolgozott, a *munkásosztály* szövetségi politikáját érzékelteti”. A második esetben a szövetségi politika sokkal inkább a stratégia része, és ezért indokolt a társadalmi viszonyok vizsgálata, sőt emellett ki kell térni a szövetséges társak szubjektív álláspontjára is. A szubjektív tényezők nem kellő súllyal való kezelésére ő is felhívta a figyelmet, konkrétan Pintér István, Ságvári Agnes referátumával és Szabó Bálint hozzászólásával kapcsolatban. Véleménye szerint nem kaptunk kielégítő választ arra, hogy a szövetséges partnerek hol álltak, mit akartak, meddig tudtak elmenni, a jelszavak mikor váltak valóra és az együttműködés hogyan valósult meg. Ezzel kapcsolatban érintette az 1938–1941 között a Márciusi Front, az SZDP, a szakszervezetek és paraszti szervezetek helyzetét. A továbbiakban vitába szállt Ságvári Agnessel, aki véleménye szerint referátumában kissé lebecsülte a Magyar Front, a két munkáspárt együttműködésének 1944. október 10-i okmányát, illetve annak hatását, és az 1945-re kialakult helyzetet túlzottan, csak a szocialista forradalom szempontjából vizsgálta. Nézete szerint így kevésbé kapunk arra elfogadható választ, hogy —

szemben a Nagy Októberi Szocialista Forradalommal — nálunk a munkásosztály nemcsak a szegényparasztsággal, hanem a középparasztsággal is szövetségben jutott el a proletárdiktatúrához, a szocialista forradalom győzelméhez.

Simon Péter, a Párttörténeti Intézet főmunkatársa hozzászólásában a tömegek szocialista öntudata és a szocialista demokrácia fejlődése közötti összefüggésekkel foglalkozott. Mondanivalóját arra alapozta, hogy a párt tudatformáló munkájának célkitűzése napjainkban, egyrészt, hogy mind sokoldalúbbá tegye a politikai egyetértést, másrészt, hogy a marxizmus—leninizmus eszméit mind teljesebben, mind mélyebben és minél több dolgozóval értesse meg. A tömegek politikai és eszmei fejlődése szorosan összefügg egymással, az elméleti alkotó munka pangása mindenképpen fékezi a tömegek szocialista tudatának kialakulását. A szocialista nevelés szempontjából különösen nagy szerepe van a tömegek politikai gyakorlatának. A továbbiakban részletesen foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy „továbbfejlődhet-e a tömegek szocialista tudata, a politikában való tevékeny részvétel nélkül, a proletariátus hatalomra kerülése után. Ha nem, vagy csak nagyon vontatottan, hogyan változtassunk ezen, hogyan biztosítsuk a tömegek számára a szükséges politikai gyakorlatot?” E kérdésekre adandó válasz szempontjából vizsgálta a személyi kultusz időszakának politikai gyakorlatát és negatív következményeit. Az ellenforradalom és a személyi kultusz káros hatásainak felszámolása után a párt „olyan politikát alakított ki — mondotta —, amely a becsületes dolgozók tömegei iránti bizalomra épül és a tömegektől nemcsak helyeslést, hanem jószándékú kritikát és tevékeny közreműködést is vár. Ez a politika a tömegeknek visszaadta a szocializmusba vetett hitét, felébresztette a dolgozók bizalmát a párt iránt, megszilárdította a proletárhatalmat.”

Véleménye szerint az utóbbi néhány esztendőben a tömegek szocialista tudatának fejlődése meglassúbbodott. Ennek okát elsősorban a gazdasági nehézségek felszínre kerülésében, a nemzetközi munkásmozgalom belső problémáiban, a problémákat kihasználó ellenséges propagandában és legfőképpen abban jelölte meg, hogy 1959—1962 között „fogytak el” azok a politikai feladatok, amelyeket nyílt küzdelemben, a tömegek között végzett felvilágosító munkával és a tömegek bevonásával oldottunk meg. A továbbiakban azt fejtegette, hogy ezen a helyzeten a szocialista demokrácia továbbfejlesztésével — aminek szükségességére már az MSzMP VIII. kongresszusa is felhívta a figyelmet — hogyan lehetne segíteni. Többek között ilyen szempontból vizsgálta a hatalom diktatórikus és demokratikus oldalának egymáshoz való viszonyát, a politikai mechanizmust, a gazdaság és a politika összefüggéseit, a népi ellenőrzés tömegmértékű fejlesztését, a tájékoztatás tökéletesítését, a párt munkájának további, magasabb szintre emelését.

Befejezésül visszatért arra a gondolatra, hogy „ha megtanítjuk a tömegeket a szocializmus gyakorlatára, meg fogják tanulni a szocializmus elméletét is, mert politikánk, elméletünk a szocializmust építő munkások, parasztok, értelmiségiek legmélyebb érdekeit fejezi ki”.

Szakács Kálmán egyetemi docens hozzászólásában először a szövetségi politikában az 1935—1937-ben bekövetkezett fordulat egyes kérdéseit boncolgatta. Így többek között végigkísérte a magyar kommunista mozgalom szövetségi politikájának fejlődését a Tanácsköztársaság bukásától és megállapította, hogy a szövetségi politika a különböző időszakokban lényeges eltérést mutat, annak megfelelően, ahogyan a párt politikai irányvonala alakult. A huszas évek első felében a pártnak az újjászervezés időszakában „sem ereje, sem elméleti felkészültsége nem tette lehetővé, hogy a szövetségi politika alkalmazásának konkrét, a viszonyokat és az általános feladatokat részletező, az egyes rétegekre lebontott elemzését is elvégezze” — mondotta. Ehhez hozzátette, hogy az elbontás megállapítás nincs ellentmondásban azzal, hogy a párt követelése a munkásosztályon és a szegényparasztságon túlmenő társadalmi rétegek célját is kifejezték. De az adott viszonyok között ezek a rétegek nem sorakozhattak fel a párt mögé. Így pl. a parasztsággal való szövetség objektív feltételei adottak voltak, realizálásukat azonban mindkét részről szubjektív tényezők akadályozták. Ezzel kapcsolatban behatóan elemezte az agrárpolitikának a szövetségi politikában betöltött szerepét, a huszas évek közepétől 1935-ig terjedő időszakban. Fordulópontként jelölte meg 1935 végét, amikor már minőségi változások előjeleit lehetett a párt politikájában megfigyelni, ekkor már a népfrejtőpolitika szempontjából számba vehető és megnyerhető szövetségeseiket kutatták. Ekkor fogadta el a párt az agrárkérdés földreform formájában való megoldásának gondolatát is. Azonban még ez sem volt ellentmondásotktól mentes, ezt bizonyítja a KB 1935 decemberi határozata is, amely a földreformot elvileg elfogadta, de végrehajtásának módját azonosította az agrárforradalommal. Ennek megfelelően a földet még csak a mezőgazdasági cselédek és szegényparasztok kezére kívánta juttatni. Mindenestre e kérdésben ettől kezdve folyamatos tisztulási folyamat indult meg.

Hozzászólásának második részében azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy a KI VII. kongresszusa milyen vonatkozásban adott segítséget a magyar pártoknak a tisztázandó kérdések megoldásához. A VII. kongresszus általában új lehetőségekkel gazdagította a marxizmus szövetségi politikáját. E széles szövetségi politika realizálásának lehetőségével a szocializmusba való átmenet különböző formáinak felújításával hatalmasat és maradandót alkotott. A kongresszus történelmi jelentőségének elismerése mellett a felszólaló véleménye szerint a kongresszus egyik gyengeségének lehet elkönnyvelni azt, hogy nem foglalkozott az egységfront és a népfrejtpolitika fasizmus felett aratott győzelem utáni sorsával. Szerinte „nem túlzás, ha itt keressük az egyik gyökerét a háború utáni népi demokratikus fejlődés során elkövetett hibáknak”.

Befejezésül azt vizsgálta, hogy elkerülhetetlen-e az antifasiszta szövetségnek az antifasiszta célok elérése utáni leszűkülése, vagy nem szükségszerű. Erre a kérdésre szerinte sem lehet általános érvényű választ adni. Az 1945 utáni helyzetünkkel kapcsolatban arra a következtetésre jutott, hogy „a dolgozó osztályok között létrejött szövetségben — 1945 után ilyen szövetséggel van dolgunk elsősorban és csak másodsorban a burzsoáziaval kötött szövetséggel — megvolt az objektív alap ahhoz, hogy a szövetséget fő kereteinek fenntartásával, általános céljainak módosításával, más tartalommal töltsük meg, az antifasiszta célon túlmenően szocialista célokra irányítsuk”.

Betlen Oszkár, a Párttörténeti Intézet főmunkatársa hozzászólásában a KI VII. kongresszusából indult ki. Emlékeztetett arra, hogy a VII. kongresszus a népfrejt problémáit vizsgálva aránytalanul kevés figyelmet fordított a munkás-paraszt szövetség elemzésére. Ezt az aránytalanságot azzal magyarázta, hogy „a kongresszus harc közben ült össze, a kommunista mozgalom korábbi hibái és elavult módszerei elleni harc közben. A kongresszus összesítette, jóváhagyta ennek a harcnak az eredményeit, de egyáltalán nem tekintette befejezettnek, ellenkezőleg, annak folytatására, továbbfejlesztésére ösztönözte a kommunista pártokat. Ezért nem is lehetett anyagaiban tökéletes, azt hiszem sokkal inkább a kongresszus szellemében lehet a kongresszusnak a nagyszerűségét lemérni.”

Elemelte az egységfront és a népfrejt létrejöttének sorrendiségét és megállapította, hogy az egységfrontnak nem kell feltétlenül megelőznie a népfrejtet, és hogy az eredményes szövetségi politikának ugyanakkor feltétele a helyes egységfront-politika. E helyen érintette a kommunista párt és a szociáldemokrata párt együttműködésének jelentőségét a középrétegek és a polgári demokratikus pártok megnyerésének szempontjából. Ez különösen fontos a szövetségi politika vonatkozásában, hiszen a szociáldemokrata és polgári demokratikus pártok között társadalmilag és eszmeileg jelentős közelség van. Éppen ezen összefüggések miatt nemcsak a népfrejtpolitika útját egyengeti a kommunista párt helyes egységfront-politikája, hanem fordítva, a helyes népfrejtpolitika is tényezője lehet az egységfront kialakulásának. Nem véletlen, hogy a nemzetközi munkásmozgalom története során jelentős eredményeket a kommunista és szociáldemokrata pártok egységfrontjában, az ún. népfrejt korszak idején értek el.

Különbséget tett az egységfront kialakulásának két fajtája között. Az első sajátos forradalmi helyzetekben vagy éppen ellenkezőleg, ellenforradalmi támadás viszonyai között, de ugyancsak a szociáldemokrata párt forradalmasodása, a reformizmustól való elszakadása esetén, forradalmi szocialista alapon jött létre (pl. Magyarországon 1919-ben, a harmincas évek közepén Ausztriában és Spanyolországban). Az egységfront másik formájának példaként az 1934 júliusi francia kommunista-szocialista akcióegységről szóló egyezményt jellemezte, amelyik monopolőke-ellenes, antifasiszta, a polgári demokratikus viszonyok biztosításának és kiterjesztésének programja alapján jött létre. Az egységfrontnak ez az általánosabb fajtája már szorosan egybekapcsolódik a népfrejtpolitikával, a kommunista pártok széles szövetségi politikájával.

A történeti tapasztalatokat figyelembe véve rámutatott arra, hogy az egységfront létrejötte nem egyedül a kommunista pártoktól függött, attól, hogy felismerték-e, milyen széles alapon álló demokratikus tartalmú egységfront-egyezményre kell törekednie, ha sikert akar elérni. Az egységfrontnak nagy akadályja volt a harmincas évek közepét megelőzőleg a kommunista pártok szektássága, de a fő akadályt a szociáldemokrata mozgalom vezetőségében többségben levő jobboldaliak alkották, akik az egységfront-politika hatásától a szociáldemokrata pártok reformista elképzeléseinek áttörését feltették.

Felvetette, hogy nálunk viszonylag kevés szó esik arról az összefüggésről, ami a nemzetközi politika és a kommunista pártok szövetségi politikája között fennállt, pedig a harmincas évek közepén a nemzetközi politikai viszonylatban is jelentős népfrejt elemek kerültek felszínre. Ezzel kapcsolatban utalt a szovjet — francia szövetségi szerződésre, a Szovjetunió részvételére a Népszövetségben, a Szovietunió harcára a kollektív biztonságért. Utalt még a népfrejt és az osztályharc összefüggésére, majd befejezésként vitába

szállt Szakács Kálmánnak azzal a megállapításával, hogy a KI VII. kongresszusa nem tisztázta, hogy mi lesz a pártok és a szövetség további sorsa az antifasiszta cél elérése után. Véleménye szerint a kongresszus egész szelleme és a kommunista pártok gyakorlata a kongresszust követő években feleletet adtak erre a kérdésre is.

A következő hozzászóló *S'rassenreiter Erzsébet*, a Párttörténeti Intézet munkatársa, az 1944—48-as időszak szövetségi politikájához szólt hozzá. Felhívta a figyelmet arra, hogy a szövetségi politika sajátosságainak elemzésekor fokozottabban szem előtt kell tartani a korszakra jellemző egységes forradalmi folyamatot és a demokratikus és szocialista feladatok párhuzamos megoldódását. Ezek alapvetően meghatározzák a párt szövetségi politikáját is. Példaként említette, hogy különösen 1945 nyaratól kezdve a párhuzamos feladatok megoldása közben a kommunista párt más tömegekre számíthatott az előtérbe kerülő szocialista feladatok megoldásában, mint a még napirenden levő demokratikus feladatok végrehajtásában. Véleménye szerint az 1945-ös választások után, amikor a burzsoázia eléggé egységes támadást indított a demokratikus vívmányok ellen, akkor a kommunista párt nagyon határozottan — előbbi politikájával ellentétben — mozgósította a munkásság tömegeit, elsősorban rájuk és az agrárproletárookra támaszkodva, jelentős népi megmozdulásokra került sor az egész országban. Ez új jelenség volt a párt szövetségi politikájában, mert addig a párt a proletár tömegek közvetlen követeléseit és megmozdulásait igyekezett visszafogni. Ettől kezdve a mind világosabban megfogalmazott nagytöke ellenes követelések elfogadásában és végrehajtásában a párt igyekezett fokozottabban a munkásosztályra támaszkodni, ezt tükrözi az üzemi bizottságok és a szakszervezetek tevékenysége is. Ugyanakkor ezidőben is nagyparaszti és kispolgári tömegeket lehetett megmozgatni a demokratikus vívmányok védelmében és kiterjesztésében.

Hangsúlyozta, hogy a tárgyalt korszak periodizálásának megoldása jelentős a párt szövetségi politikájának értékelése szempontjából is. Ságvári Ágnessel ellentétben, aki referátumában a szakaszhatárt 1946 őszében határozta meg és ennek megfelelően értékelte a szövetségi politikát is, szerinte a határ 1945 közepén húzható és ez olyan irányban befolyásolta a szövetségi politikát, mint ahogy ezt az előzőekben kifejtette.

A továbbiakban ő is a szubjektív tényezők szerepe vizsgálatának szükségességére hívta fel a figyelmet. Többek között megemlítette, hogy a párt által kidolgozott szövetségi politika megvalósításának feltétele volt: „egyrészt szervezetileg a pártnak meg kellett erősödnie, másrészt pedig eszmeileg kellett egységessé tenni azt a bázist, amelyre a pártnak alapvetően támaszkodnia kellett a szövetségi politikában”. Erre különösen szükség volt, mert nagy nehézséget jelentett, hogy a munkásosztály két párt köré tömörült és ezért a munkásosztály egységes fellépését csakis a két párt együttműködése révén és közös elvi alapon lehetett kialakítani.

Végezetül, egyetértve Korom Mihállyal, ő is szükségesnek látta a kutatások kiterjesztését és felméréseket állapotának felmérésére.

A tanácskozás második napjának első hozzászólója *Tóth István*, a Párttörténeti Intézet munkatársa volt. Részletesen foglalkozott az 1945—1948 közötti időszak problémáival. Rámutatott arra, hogy a felszabadulással bekövetkezett változás olyan gyökeres volt, amelynek következményeivel nem hogy a demokratikus pártok, de még az MKP sem tudott mindenben előre számolni. Többek között utalt az üzemi bizottságok, nemzeti bizottságok tömegmozgalom jellegére, a földreform népi korrekciójára.

A szövetségi politika szempontjából fontosnak tartotta annak vizsgálatát, hogy a kommunista párt, amely Európában egyedülálló negyedszázados illegalitásból lépett ki, azonnal a hatalom részese lett. Ez a hirtelen megnövekedett lehetőségek mellett fokozott igényeket támasztott azzal a párttal szemben, amelynek még szervezeten, ideológiailag és politikailag is stabilizálnia kellett.

A koalíciós pártokkal foglalkozva megállapította, hogy a négy párt közül kettő „új”, kettő viszont „rég” volt. Az SzDP és FKP rendelkezett „régiségének” minden előnyével, az MKP és az NPP az újszerűség minden hátrányával. A szövetségi politika szempontjából a partnerek vizsgálatát nem lehet figyelmen kívül hagyni, hiszen ezek a pártok partnerek voltak, de egyben ellenfelek is. Az együttműködés alapját az SzDP-vel a jórészt azonos munkás osztálybázis, az NPP-vel pedig a szegény-, kisparaszti, és népi értelmiségi osztálybázis teremtette meg, de egyben ez volt a súrlódások egyik forrása is. Az előző kérdések vizsgálatának fontosságát különösen indokoltá teszi, hogy 1945 nyaratól az osztályellentétek, az osztályharc sokkal hamarabb kiéleződött és sokkal vehemensebben következett be az erőátcsoportosulás, mint ahogy arra számítani lehetett.

A következőben azzal foglalkozott, mi az oka annak, hogy a közép- és alsóosztályok — beleértve a parasztságot is — való versenyfutásban az MKP, az NPP, sőt még az SzDP is lemaradtak, e rétegek előbb az FKP, majd a későbbiekben az ellenzéki pártoknak vál-

tak tömegbázisává. Véleménye szerint ezen tömegek általános ideológiai, politikai elmaradottságán kívül ennek főoka az 1944—1948 közötti rövid időszaknak aránytalanul rossz objektív lehetőségeiben található, amely a szövetségi politika anyagi alapját korlátozta. (Háborús károk, ipari, mezőgazdasági termelési kiesés 1945-ben, 1946—1947-es aszályos évek, infláció, defláció, agrárrelló, az újjáépítés terhei, a régi középosztály létformájának elvesztésével együttjáró anyagi, erkölcsi, politikai előnyök elvesztése.) A hatalomért folyó harc olyan időben zajlott le, amikor objektíve és átmenetileg az előbb említett nehézségek szükségszerűen kedvezőtlen irányban befolyásolták ezen rétegek magatartását (1945—1947-es választások). A tömegek magatartásának ezt az „átmenetiséget” 1948 után a Rákosi-féle vezetés nem tudta helyesen értékelni, és a tömegektől való féltelmükben a szövetségesek kirekesztésére, a népfront elsorvasztására törekedtek. Mindez olyan időben történt, amikor 1948-ban a magyar párt is és a nemzetközi munkásmozgalom is választáson volt, felvetődött a hogyan, kikkel és a milyen formában való továbbhaladás kérdése.

Az NPP történetének területén végzett kutatásai alapján egyetértett Szilák Andrásnak azzal a megállapításával, hogy az MDP szövetségi politikájában 1948 őszén kezdődött a negatív fordulat. A Tájékoztató Iroda 1948-as határozatának hatására az MDP felülvizsgálta a függetlenségi front népfronttá való átszervezésével kapcsolatos eddigi elképzeléseit, és ez egybeesett annak felfedezésével, hogy Magyarországon már proletárcikittatúra van és ebből az ismert dogmatikus következtetéseket vonták le.

Befejezősül annak a véleményének adott kifejezést, hogy 1945—1948 között folyamatosan a népfrontpolitika megvalósulásáról beszélhetünk.

I. B. Berhin, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének főmunkatársa hozzászólásában az SzKP szövetségi politikájának néhány kérdését elemezte a demokratikus és a szocialista forradalom előkészítése és végrehajtása időszakában. Részletesen foglalkozott a szövetségi politika szempontjából az agrárkérdéssel. Rámutatott a Bolsevik Párt rugalmas politikájára, amely magáévá tette a parasztság követeléseit és ennek eredményeként „biztosította számára a szocialista forradalom idején csaknem az egész parasztság támogatását”. Ugyanesek a Bolsevik Párt helyes politikáját bizonyította, amikor 1918-ban a megindult kollektivizálást — a parasztság érdeketelenségét figyelembe véve — levette a napirendről és csak jóval később, fokozatosan tértek át a kolhoz-rendszerre.

A továbbiakban a Bolsevik Pártnak a kispolgári pártokhoz való viszonyával foglalkozott a szocialista forradalmat követő időkben. Különösen aláhúzta annak jelentőségét, hogy a Bolsevik Párt szövetséget kötött a baloldali eszerekkel, akik mögött jelentős tömegek álltak, és ezek képviselői még a kormánya is beléptek. Ez a megegyezés szocialista alapon történt, és az eszerek elismerték a Bolsevik Párt vezető szerepét. A közfelfogással ellentétben — amely úgy tudta, hogy a forradalom győzelme után a kispolgári pártokat betiltották — hangsúlyozta, „ez nem igaz, ezek a pártok léteztek, legálisan működtek és a pártnak ezekkel való viszonya attól függött, hogy ezek a pártok hogyan viselkedtek. Az első hónapokban, 1917 végén — 1918 elején léteztek ezek a pártok, voltak baloldali, jobboldali eszerek, mensevikek, nemzeti burzsoá pártok. Ezek mind részt vettek a választásokban és képviselve voltak a szovjet minden egyes fokán és újságjaik is voltak. Amikor azonban megkezdődött az intervenció és ezek a pártok elkezdtek támogatni az intervenciókat, akkor június 11-én megjelent a végrehajtó bizottság dekrétuma ezeknek a pártoknak a betiltásáról. Betiltották a jobboldali eszereket, a centrumeszereket és a mensevikeket, — a baloldali eszereket ekkor még nem!” Utalt még arra, hogy a korábban kivált mensevikek és eszerek 1918 végén az európai forradalmak hatására újra balrafordultak, kiáltványukban támogatásukról biztosították a Bolsevik Pártot, ezért a Szovjetek Központi Végrehajtó Bizottsága újra visszavette ezeket a pártokat a szovjetek szervezeteibe és megengedte, hogy újságot jelentessenek meg. E pártok politikailag csak a huszas évek elején haltak el.

A periodizáció kérdésében Berend T. Ivánnal polemizálva megjegyezte, hogy „egy folyamat teljes befejezettsége nem kell, hogy feltétlenül feltétele legyen a periodizáció megállapításának”. Ezzel kapcsolatban ismertette, hogy a szovjet történészek hogyan periodizálják pl. az újjáépítés szakaszát az első világháború után. Az 1925-ös évvel zárják a periódust és 1926-ban megkezdődött a népgazdaság rekonstrukciója. Pedig 1925-ben az ipar még csak a háború előtti színvonal 75%-át érte el, és mégis elkezdődött a rekonstrukciós időszak azért, mert a legfőbb és meghatározó folyamat 1926-tól kezdve már a rekonstrukciós folyamat volt.

A szocializmus alapjai lerakása folyamatának lezárásáról akkor lehet beszélni — hangsúlyozta —, amikor likvidáltuk a sokszektorúságot és a gazdasági életet minden vonalon a szocialista népi tulajdon határozza meg. A periodizáció kérdésének eldöntésekor

tehát döntő szempont, hogy mi a legfőbb, a meghatározó folyamat az adott időszakban, hiszen „tisztá periodizáció nincs, megvannak a régiekből a hagyományos folyamatok, illetve csíráiban azok a folyamatok, amelyek az újat jelentik”.

Farkas Sándor egyetemi docens, egyetértve Ságvári Ágnesnek avval a törekvésével, hogy meghatározza az osztályszövetség és népfrontpolitika közötti különbséget, hangsúlyozta, hogy „az osztályszövetség többnyire az alapokban meglévő vagy fejlődő érdekazonosságot fejez ki”. A népfront az előzővel szemben „a különböző osztályokat, rétegeket képviselő szövetsége, legtöbbször közös program alapján, gyakran frásos megállapodásokkal is”. Véleménye szerint a népfront magasabbrendű, tudatosabb formája az osztályok együttműködésének, mint az osztályszövetségnek általános, spontán formája.

Megkülönböztette és részletesen elemezte a népfrontpolitika három típusát: a fasizmus és a háború elleni összefogás; az újjáépítés és demokratizálás időszaka, amely egyben a szocializmusba való békés átmenet előkészítésének időszakába torkollik; a szocializmus tényleges építése, a proletárdiktatúra időszaka.

Hányolta, hogy a referátumok tárgyalása során elsikkadt az 1947 vége és 1948 eleje közötti időszak vizsgálata, köztük az 1947-es választások és a párt tömegmunkájának elemzése. Arra a következtetésre jutott, hogy a párt helyesen használta fel a kedvező alkalmat a hatalom megszerzésére, viszont az 1947-es választások eredményei arra figyelmeztettek, hogy fokozott erőt kell fordítani a parasztság és a kispolgárság még meg nem hódított elemeinek a párthoz való közelítésére, megszervezésére, amire a hatalom birtokában meg lett volna a lehetősége. E szempontból vizsgálta a kispolgárság megnyerését, amelynek helyzeténél fogva, számánál nagyobb a politikai súlya, mert befolyással van az értelmiségre és a munkásosztály egy részére is.

Zsilák András referátumához szólva, egyetértett a munkásosztály összetételének vizsgálatával és hangsúlyozta, hogy a munkásosztály feltöltődésének folyamatát nem lehet 1956-tal lezárni, mert ez napjainkban is tart. A munkásosztály összlétszáma 1949 és 1964 első negyede között valamivel több mint kétszeresére, ezen belül a nagyüzemi munkások száma majdnem háromszorosára emelkedett. Ugyanakkor ennek pozitív hatása nem érvényesült és ma sem érvényesül eléggé. Ennek okait elemezve megemlítette a származási és környezeti különbségeket, a nagy fluktuációt, az üzemi életben tapasztalható visszasságokat, szervezetlenségeket, az ösztönzési rendszer fogyatékosait, a politikai nevelés egyoldalúságát stb.

Vass Henrikkel egyetértett abban, hogy a szövetségi politika még hosszú ideig bizonyos ellentmondásokat tartalmaz, de vitatkozott azzal a megállapítással, hogy „ezek az ellentmondások nem politikai, hanem eszmei, világnézeti jellegűek”. Véleménye szerint nemcsak erről van szó, mert „az anyagi lét sem annyira egynemű és ebből következően az anyagi létben mutatkozó különbségeknek megvan a maguk árnyalati politikai kihatása is”.

Hozzászólásának befejező részében részletesen foglalkozott a szövetségi politika és a nemzeti egység legaktuálisabb kérdéseivel. Alapvetően egyetértett Vass Henriknek azzal a megállapításával, hogy az ellenforradalom után a párt helyreállította a pártélet lenini normáit és figyelemmel kísérte a tömegek magatartását. Ehhez hozzáfűzte: „ugyanakkor világosan látnunk kell, hogy bizonyos tényezőket — főleg az utóbbi években — túlértékelünk, bizonyos változásokra nem figyeltünk fel eléggé. Melyek ezek? Felször is a tömegekben az ellenforradalmat követő években végbement, alapján pozitív változás elfedte a kispolgári gondolkodás ismételőre nyomulását, térhódítását. Másodszor: nem méltattuk eléggé figyelemre azt, hogy a különböző, életünkben előforduló problémák, részint a nemzetközi munkásmozgalmak bonyodalmait, de a belső társadalmi-politikai életben adódó különböző visszasságok is, visszaesést idéztek elő egyes esetekben a politikai hangulatban.” Igaz, hogy ezek a visszaesések átmenetieknek bizonyultak, de mivel ezek a visszaesések nagyon könnyen következtek be, arra utalnak, hogy az ellenforradalmat megelőző időszakban elszenvedett sérelmek, csalódások nem multak el nyomtalanul, a tömegek hangulatának alakulásában még mindig komoly szerepük van. ezért figyelemmel kell venni. Ugyanilyen súlvú hibaként említette a VIII. kongresszus előtt előforduló jobboldali hibákat és azt, hogy bár a párt nagy körültekintéssel foglalkozott a munkásosztály helyzetével, a nevelő munka azonban e vonatkozásban sokáig egyoldalúan termelési jellegű volt.

Ezek után az általános tömegpolitika, a szövetségi politika és a társadalmi demokrácia egységét vizsgálta.

Az előadók nevében a hozzászólásokra *Vass Henrik* válaszolt. Megállapította, hogy a vitában felmerült összes kérdést most még nem lehet lezárni, különösen azokat nem, amelyek a téma keretét, periodizációját érintették. A téma teljesebb feldolgozására csak a felszabadulás utáni időszak politika-, ideológia-, kultúr-, gazdaságtörténetének

és szociológiájának megírása után kerülhet sor. Hangsúlyozta, hogy ennek megtörténteig sem lehet azonban a szövetségi politika kutatásáról lemondani, addig is értékes eredmények születhetnek, ahogy ezt a két napos ülészak is bizonyította.

A hozzászólásokban felmerült egyes észrevételekre utalva megjegyezte, hogy az általuk felvetett kérdések jelentős hányada 1964–65-ös tapasztalatokat tükröz, viszont ő referátumában az 1962-ig terjedő időszakot vizsgálta és helytelen lenne a legaktuálisabb problémákat 1962 előttre visszavetíteni.

Felvetette viszont, hogy a sok kritikai megjegyzés között kevés szó esett a nemzetközi összefüggésekről. Márpedig, véleménye szerint, a téma feldolgozásánál, véglegesítésénél a jelenleginél sokkal nagyobb mértékben kell a szerzőknek a nemzetközi összefüggéseket és azok hatását számításba venni. Utalt arra, hogy „a kis népeknél a nemzetközi összefüggéseknek mindig nagyobb jelentőségük van. A termelőerők fejlődése világszerte, az új világhelyzet a második világháború után és más fontos események jelentékenyen befolyásolják a politikát. Azok az új kapcsolatok, amelyek közben létrejönnek, szintén nem mentesek komoly ellentmondásoktól. Ezzel mindenképpen számolni kell az elemző munkában.” Így az utóbbi évekből nagy hatása van a nemzetközi munkásmozgalomban kialakult ellentétnek, a KGST-n belül fellépő nehézségek ugyancsak kihatnak társadalmi életünk fejlődésére. A békés egymás mellett élés politikája, érvényesítésének hatása, mind gazdasági, mind pedig ideológiai szempontból szintén elemzést igényelnek, hiszen hatással vannak társadalmi osztályok és rétegek helyzetének alakulására, gondolkodásának fejlődésére.

Befejezésül megemlíttette, hogy az észrevételek túlnyomó többségét a téma további feldolgozása során hasznosítani kell, kisebb részével ha nem is lehet egyetérteni, de mindenképpen megfontolást érdemelnek.

A két napos tanácskozás *Óvári Miklós* zárszavával ért véget. Terminológiai kérdésekkel kapcsolatban hangsúlyozta, hogy „nemcsak osztályszövetségről volt szó az előadásokban, a hozzászólásokban, hanem szövetségi politikáról, nemcsak népfrontról, hanem népfrontpolitikáról, nemcsak koalícióról, hanem koalíciós politikáról is”. Véleménye szerint „e fogalompárok első része — osztályszövetség, népfront, koalíció — egy objektív helyzetet jellemez: megvalósult létező osztályszövetséget, népfrontot, koalíciót. A fogalompárok második része — szövetségi politika, népfrontpolitika, koalíciós politika, vagy a párt politikája — amely meghatározott szövetség létrehozására irányul, vagy amikor már ez a szövetség létrejött, a szövetség fenntartására, fejlesztésére irányuló politika.” Ez utóbbiakkal kapcsolatban szerte a következő kérdések vizsgálatának van létjogosultsága: „Először, helyesen mérte-e fel a párt az erőviszonyokat? Másodsor, a politikai célok — például az antifasiszta harc, a földreform, a proletárdiktatúra — megfelelően válogatta-e meg a lehetséges szövetségéseket? Harmadsor, milyen eszközöket, milyen módszereket alkalmaz a szövetségesek megnyerésére és mozgósítására? A szövetségi politika tehát a párt állandó és tudatos tevékenysége.”

Véleménye szerint is az osztályszövetség lényege a munkásosztály szövetsége más dolgozó rétegekkel, amely megnyilvánulhat pártok szövetségében is, de az osztályszövetség megvalósulhat pártok szövetsége nélkül is. A népfront viszont az osztályszövetség meghatározott tartalommal bíró egyik lehetséges formája, amit történelmi tapasztalatok is igazoltak. Egyetértve Ságvári Agnessel a koalíciót a pártok szövetségén alapuló kormányzati rendszerként fogta fel. A nemzeti egység fogalmát meghatározva kiemelte: ez azt tartalmazza, hogy a munkásosztály és annak pártja a nemzeti érdekek legkövetkezősebb hordozója, hogy a nemzeti érdekek egybeesnek a társadalmi haladással, a szocializmus nemzetközi ügyével, a nemzetközi munkásosztály ügyével, a Magyarországon lakó nemzetiségi dolgozók érdekeivel. Tehát „ez a nemzeti egység nem irányul sem a nemzetköziség ellen, sem a hazánknban lakó nemzetiségek ellen, de igenis irányul a nép, a nemzet minden ellensége ellen. Ezért szerencsésebb megfogalmazásnak tartom — mondotta — a népi-nemzeti egység fogalmának használatát”.

Összefoglalójának második részében többek között Zsilák András referátumának egyes megállapításával is polemizálva elemezte azt a kérdést, hogy a népi demokratikus forradalom előrehaladásával szűkül-e a forradalom osztálybázisa vagy sem. Véleménye szerint a forradalom osztálybázisának problematikáját nem oldhatjuk meg csupán a keresztmetszet vizsgálatával, mert a forradalom áramlatának nemcsak keresztmetszete, hanem intenzitása is van. Hozzáfüzte, hogy a burzsoázia bizonyos rétegeinek leválása ellenére is „a forradalom energiái a forradalom előrehaladásával nőnek, mert a dolgozók nagyobb tömegei kapcsolódnak be a forradalomba az aktív elemek közé és nőnek a forradalom energiái azért is, mert nő a bekapcsolt dolgozók öntudata. Még ugyanaz a létszám is többet jelent, ahogy a forradalom előrehalad. Ebben az értelemben nem szűkül az osztálybázis”.

Hangsúlyozta, hogy a mennyiségi tényezők vizsgálata nem mentesíthet a minőségi elemek vizsgálatától. E tekintetben a statisztikai megközelítés, különösen egy rövid történeti periódus vizsgálatánál, nem nyújthat kellő bizonyítékot, bizonyos folyamatok teljes jellemzéséhez.

A továbbiakban az előadások és az elhangzott hozzászólások több részletkérdéséhez fűzött megjegyzést.

Az ülészakot értékelve hangsúlyozta, hogy érdemes volt összehívni a tanácskozást, mert a felvetett kérdések érdekesek, hasznosak voltak és újabb gondolatokat adtak a kérdéssel foglalkozó történészek számára.

*

A két napos ülészak anyagának ismeretében elmondhatjuk, szerencsés volt, hogy a Párttörténeti Intézetnek a felszabadulás 20. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülészakán éppen a párt szövetségi politikáját vizsgálta. Ez annál is aktuálisabb volt, mert a szövetségi politika az elmúlt 6—8 évben társadalmi életünk egyik legfontosabb, élő kérdésévé vált, ami magával hozta azt is, hogy ezzel kapcsolatban más-más előjellel ugyan, de egyaránt hibás nézetek is felszínre kerültek. 1949—1956 között a párt szövetségi politikája jelentős torzulást szenvedett, s amikor a MSzMP az ellenforradalom leverése után kidolgozta a maga szövetségi politikáját, úgy tűnt, hogy ez „vadonatúj” politika és nincsenek történelmi előzményei a magyar kommunista mozgalomban. Ez az ülészak meggyőzően bizonyította, hogy a szövetségi politika a kommunista párt politikájának és gyakorlati tevékenységének kezdettől fogva szerves része volt; történeti feldolgozásával azonban mind ez ideig adósak vagyunk. A téma kutatásának aktualitását növeli az is, hogy a népi demokratikus forradalom vitatott kérdései nem utolsósorban éppen a párt szövetségi politikáját érintik.

A tárgyalt probléma időszerűségét — és hogy mennyire napjaink egyik legfontosabb társadalmi kérdésének történeti előzményeiről van szó — igazolta az is, hogy a hozzászólók egy része óhatatlanul kitért a legutóbbi évek gazdasági, társadalmi, politikai, ideológiai életének e kérdéssel kapcsolatos vonatkozásaira.

Természetesen a szövetségi politikáról rendezett első vitától nem várhatjuk azt, hogy minden kérdésre végleges feleletet adjon, de az előterjesztett referátumok és a hozzászólások így is egy sor kérdésben jelentős előrelépést tettek. Ezenkívül pedig jó néhány — eddig elhanyagolt — kérdés vizsgálatára hívták fel a figyelmet. Ilyenek többek között az objektív tényezők mellett a szubjektív tényezők mélyreható vizsgálata, a szövetségi politika elemzése a partnerek oldaláról és a nemzetközi helyzet hatásának fokozottabb figyelembe vétele.

Összegezésként megállapíthatjuk, hogy a szövetségi politikáról lefolyt tanácskozás alkalmas kiindulási pont e széleskörű probléma történetének tudományos feldolgozására, egy sor kérdésre már ebben a stádiumban is elfogadható választ adott, másokkal kapcsolatban pedig megjelölte a további vizsgálódás irányát.

Tóth István—Vértes Róbert

A SZOVJETUNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSFRONTJA

Az európai népi demokráciák történetének kutatása a lipcsei Marx Károly tudományegyetemen

Az európai népi demokráciák történetének intézete mintegy tíz éve áll fenn. Születési anyakönyvi kivonata jog szerint Németország Szocialista Egységpártja Központi Bizottságának „a Német Demokratikus Köztársaságban folyó történetkutatás és történelemoktatás megjavításáról” szóló, 1955 júniusában kelt határozata, melyben többek közt ez áll: „Az egyetemes történetkutatásban és az egyéb szakterületen mutatkozó komoly lemaradás felszámolására javasoljuk, hogy a ... Szovjetunió és az európai népi demokráciák történetének területére ... az egyetemek és főiskolák meghatározott intézeteiben kvalifikált tudományos erőket összpontosítsanak.”¹ Az Intézet elődje a *Szovjetunió népeinek történetével* foglalkozó, 1951-ben alapított Intézet volt a lipcsei egyetem filozófiai tanszékén. Az Intézet főfeladata a német nép és a Szovjetunió népei közötti baráti kapcsolatok kutatása és bemutatása, a Szovjetunió történetének az egyetemi ifjúsággal való megismertetése volt, s ez a feladat teljes egészében érvényes maradt az európai népi demokráciák történetének intézetére vonatkozóan is. Kezdetből fogva harcolt mindkét intézet a Német Szövetségi Köztársaság reakciós történetírása, különösképpen az ún. Ostforschung ellen, s ezzel élesen elhatárolta magát a nemzetiszocialista éra lipcsei Keleteurópai Intézetétől.

A szocialista világrendszer kialakulása és megerősödése, valamint az európai népi demokráciák és a Német Demokratikus Köztársaság között egyre szorosabbá váló gazdasági, politikai, tudományos és kulturális kapcsolatok a kutatási terület lényeges kiszélesítését tették szükségessé. A német nép és a szovjet népek forradalmi közösségének és forradalmi hagyományainak körét jelentősen tágítani kellett, hogy lehetőleg Európa minden szocialista állama a kutatók látókörébe kerüljön. Az Intézet csak úgy járulhatott hozzá a németek Kelet- és Délkelet-Európára vonatkozó új történeti képének kialakításához, ha a feudális és kapitalista iga, az imperialista háború és a fasizmus elleni közös harc jellemzését is beiktatja szűkebb feladatkörébe. Az új intézetben így egyre nagyobb jelentőséget nyert a német nép és a Szovjetunió, valamint a népi demokráciák népei közötti barátság hagyományainak kutatása.

Az európai népi demokráciák történetének intézete az egyetlen ilyen jellegű intézet a Német Demokratikus Köztársaságban. Jelenleg négy tagozatra oszlik: 1. a *Szovjetunió történetének* tagozatára, egy professzor, két tudományos munkatárs és két tudományos segédmunkatárs közreműködésével; 2. a *Csehszlovák Szocialista Köztársaság történetének* tagozatára, egy professzor, egy megbízott docens és egy tudományos segédmunkatárs közreműködésével; 3. *Lengyelország történetének* tagozatára, egy professzor és két tudományos munkatárs; 4. *Délkelet-Európa történetének* tagozatára, egy megbízott docens, két tudományos munkatárs, két tudományos segédmunkatárs és egy aspiráns közreműködésével. Az Intézethez egy kereken 18 000 kötetes szakkönyvtár is tartozik.

Feladatkörét tekintve az európai népi demokráciák történetének Intézete mindenek előtt kutatóintézet. A munkatársak tevékenységében az oktatás, növendékképzés és nevelés aránylag kevesebb helyet foglal el, mint az egyetemi intézetekben általában.

*

Az NDK történészeinek különleges feladata a német imperializmus múltbeli és jelenlegi agresszív kelet-politikájának leleplezése, valamint viták a nyugat-német kelet- és délkelet-kutatás Kelet- és Délkelet-Európára vonatkozó történethamisításával. Az

¹ Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1955/4. 510. l.

Ostforschunggal és a szovjetológiával — ennek az általudományynak ezzel a legmodernebb ágával — folytatott viták nagyon időszerűek és nem lebecsülendők.

Sajnos, a Nyugat-Németországban működő mai kelet-kutatók közül csak kevesen voltak le a tanulságot a faszimusz második világháborúban elszenvedett vereségéből. Legtöbbször az imperializmus javíthatatlan dicsőítői maradtak, s tollukat az első napoktól kezdve az újjáéledő nyugat-német és nemzetközi monopolkapitalizmus szolgálatába állították. Különösen az 50-es évek végétől egyre egyértelműbben a főleg Európa szocialista országai ellen irányuló hidegháború és pszichológiai hadviselés exponenseiként lépnek fel. Így égetően szükségessé vált az ilyen fajta kelet-kutatással való viták megerősítése. E célból alakult 1959 májusának végén a *Harc a nyugat-német kelet-kutatás ellen* elnevezésű munkaközösség, melynek vezetését dr. Basil Spuru (Lipcse) és dr. Alfred Anderle (Halle) professzorok vállalták. A munkaközösség székhelye és szervezeti központja az európai népi demokráciák történetének lipcsei egyetemi Intézete.

A munkaközösség tagjai kezdetől fogva tisztában voltak azzal, hogy az imperialista kelet-kutatást csak egy valóban marxista—leninista történeti kép kialakításával, azaz a kelet- és délkelet-európai népek történetére, gazdaságára, kultúrájára, a német néppel való kapcsolataira, valamint az imperialista keleti törekvésekre irányuló, alapos kutatómunkával támadhatják eredményesen, s ezzel egyidejűleg be kell mutatniok az imperialista Ostforschung szerepét, Kelet- és Délkelet-Európa történetének, gazdaságának, kultúrájának eltorzításában és meghamisításában alkalmazott módszereit is.

Természetes, hogy az a néhány, az imperialista kelet-kutatók tevékenységével és ideológiájával foglalkozó történész egymagában nem oldhatja meg ezeket a feladatokat. A munkaközösség szervezői tehát nagy súlyt helyeztek egyéb tudományágak szakértőinek megnyerésére is, hogy lehetővé tegyék a történészek, nemzetközi jogászok, szlavisták, művészettörténészek, közgazdászok, geográfusok és pedagógusok összehangolt, céltudatos, tehát eredményesebb munkáját.

Az Intézet munkatársai tevékenyen bekapcsolódtak a munkaközösség munkájába. Részt vettek a munkaközösség konferenciáin és ülésein, előadásokat tartottak az NDK-ban és a baráti országokban. A legeredményesebb segítségét számos tanulmány, dolgozat és monográfia kiadásával nyújtották. Különösen kiemelendő itt „Az »Ostforschung« nyomában” c. gyűjteményes munka. (A Lipcsei Marx Károly Egyetem Tudományos folyóirata, Társadalom- és nyelvtudományi sorozat, I. különszám. Lipcse, 1962.)

Körülbelül a „munkaközösség”-gel egyidőben alakult meg a berlini Humboldt-egyetemen dr. Rudi Goguel vezetésével az *imperialista Ostforschung történetének tagozata*. Ez a tagozat az utóbbi években egyre inkább az imperialista kelet-kutatással folytatott vita központjává válik, s e területen az egész kutatási és publikációs tevékenység összefogását és tervezését át fogja venni.

*

Az Intézet jelenlegi perspektivikus terve Európa szocialista országainak a kapitalizmusból a szocializmusba való átmeneti korszakának történetére vonatkozó cikkek kiadását irányozza elő. Ez azt jelenti, hogy az Intézet munkatársainak kutatásai az 1917-től napjainkig terjedő időszakra koncentrálnak, különös tekintettel az 1944/45 óta eltelt periódusra. Ezen a kereten belül kell elvégezni a Németország, illetve a két német állam és Európa szocialista országai — különösképpen a Szovjetunió — közötti kapcsolatok feltárását is.

A fennálló kutatási terv módszertani főtörekvése, hogy Európa szocialista országainak történetében a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet folyamatát teljes sokoldalúságában és ellentmondásosságában ábrázolja. „Az európai népi demokráciák történetének vázlata” című, előkészületben levő munka szerzői arra törekednek, hogy az egyes fejezetekben rávilágítsanak egy-egy ország átmeneti korszakának konkrét sokrétűségére, kidomborítsák az általános és a sajátos szerves kapcsolatát, az általánosnak a sajátosból való levezetését és megfordítva: az általános érvényességét a speciálisra. Csak mindezen összetevők figyelembevételével alakulhat ki exakt, nevelő hatású történetírás. Ez a követelmény érvényes a hallgatókkal kapcsolatos oktató-nevelő munkára is, ahol elsősorban az a cél, hogy a diákokat ráneveljük a logikus és emocionális-képszerű gondolkodásra, s ezzel megfelelően felkészítsük őket leendő hivatásukra. Itt igen nagy a jelentősége annak, hogy a Szovjetunió történetét és a közép- és délkelet-európai szocialista országok történetét egyéni példák kiválasztása, a szocializmus építési folyamatának hősi korszakaiból vett drámai események lelkesítő ábrázolása alapján mutassuk be, s egyidejűleg megragadjuk a tipikust, az általánost, a törvényszerűt is.

Az ilyen tudományos törekvés kielégítése felemelt követelmények elé állítja az Intézet munkatársait. A legközelebbi feladat tehát az, hogy a szocialista vilárendszer

kialakulásának történetével való konkrét foglalkozás alapján tisztázzuk a logika és a történelem viszonyának problémáját. Az a cél, hogy a konkrét történeti anyag alapján, oszthatatlan egységként ábrázoljuk a logikait és a történelmit. A történelmi terület, melyen a módszertani szempontokat tisztázni kell, az alábbiak szerint tagolódik:

1. A szocialista világrendszer kialakulásának alapvető elvi kérdései.
2. A Szovjetunió és az európai szocialista országok történetének problémái a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet korszakában.
3. A Németország és az európai szocialista országok közötti kapcsolatok forradalmi és haladó demokratikus hagyományai.
4. A német, illetve nyugat-német imperializmus kelet- és délkelet-európai politikája.

Fokozottan fontolóra vesszük jelenleg azt is, hogy hogyan lehet a rendelkezésre álló tudományos anyagot mielőbb publikálhatóvá tenni. E célt szolgálja az alábbi kiadásírv:

1. *A Szovjetunió és az európai népi demokratikus országok történetének évkönyve*

Az Évkönyv (8. kötete megjelent Berlinben, 1964-ben; a 9. kötet nyomás alatt) további kiadásainak túlköröznie kell az Intézetben folyó kutatómunka menetét (szak kutatás, részkutatás, előzetes közlések nagyobb munkákból). Ebben az időszaki kiadványban az NDK és a külföld más tudományos intézményeinek munkatársai is szót kapnak.

2. *Az Intézet kiadványsorozata*

A sorozatban az Intézet nagyobb közösségi munkái, szintézisek, forráskiadványok, terjedelmes monográfiák, s főleg disszertációk jelennek meg.

1970-ig többek között a következő publikációk vannak tervbe véve:

Az európai szocialista országok történetének vázlata 1917-től napjainkig, 2 kötetben. Ezt a közös munkát E. Donnert és B. Spiru adja ki; megjelenési határidő 1966.

E. Wolffgramm: A két német állam kapcsolatai Európa szocialista országaival. Megjelenési határidő 1967.

E. Donnert: Oroszország 1917. Megjelenési határidő 1967.

G. Fuchs: A német imperializmus Csehszlovákiával szemben folytatott politikája a Stresemann-korszakban. Megjelenési határidő 1968.

E. Kalbe: Az antifasiszta ellenállás és a népi demokratikus forradalom Délkelet-Európában. Megjelenési határidő 1969.

3. *Füzetek az európai szocialista országok történetéhez*

Ez a népszerű sorozat az Intézet kutató és nevelő munkája nyomán fog kialakulni. A füzeteket történészek, történelemtanárok, diákok, propagandisták és más történelmi érdeklődésű körök segédanyagának szántuk. A füzetek tartalma:

Áttekintések egyes szocialista országok történetéhez, pl. E. Donnert kiadásra átdolgozott felolvasása: A Szovjetunió története; 1. rész 1917-ig, 2. rész 1917-től napjainkig.

A szocialista országok, a szocialista világrendszer *történetének*, s a Németország, illetve a két német állam kelet- és délkelet-európai kapcsolatainak *problémái*, pl. *E. Wolffgramm*: Az 1944. évi szlovák nemzeti felkelés; *R. Door*: Iratok a német imperializmus Magyarországgal szemben folytatott politikájához.

Az itt vázolt problémák feltárásával és előadásával az Intézet a szocialista világrendszer megerősítéséhez kíván hozzájárulni. Ez a törekvés egybevág az *oktatásban* jelentkező követelményekkel. A munkatársak kutatási eredményei közvetlenül alkalmazásra kerülnek abban az oktató munkában, melyet az Intézet — egyben az egyetemi hallgatók és a tudományos utánpótlás akadémiai oktatási intézménye — el kell, hogy lásson.

Az európai népi demokráciák történetének intézete a Marx Károly Egyetem filozófiai tanszékének keretén belül részt vesz felsőiskolai történelemtanárok, kiadói lektorok, muzeológusok kiképzésében és a történész-utánpótlás felnevelésében. A Németországi Szocialista Egységpárt 1963. évi VI. pártnapján hozott programnak megfelelően Intézetünk oktatógárdájának tagjai a következő feladatok megoldására összpontosítják erőiket:

1. A szocialista hazafiság és internacionalizmus elmélyítése az első német munkásparaszt állam történeti szerepének, a szocialista világrendszer növekvő erejének és annak

a vezető szerepnek megérttetése által, melyet a Szovjetunió a kommunizmusba vezető úton, valamint a béke megvédésében elfoglal.

2. A marxizmus—leninizmus a tömegeket saját erejük tudatára ébresztő, s fejlődésük törvényszerűségeit, perspektíváit megmutató tudományos világnézet terjesztése.

3. A reakciós polgári ideológia leleplezése.²

Az Intézet munkatársainak meggyőződése szerint a szocialista világrendszer történetének nevelés célja nem is lehet más — sem az oktatásban, sem a kutatásban —, mint hogy embereinket lelkesítse, hogy jelenünk átforgalmazásának aktív résztvevőivé nevelje őket.

Az Intézet oktatómunkájának középpontjában „A szocialista világrendszer története” és „A Szovjetunió története 1917-től” tárgykörből vett felolvasások és az idevágó szemináriumok állnak. Ehhez kapcsolódnak a szakfelolvasások, szakszemináriumok és az összetett oktatási rendezvények a szocialista világrendszer problémáiról s Európa egyes szocialista országainak történetéről.

*

Az Intézet kutatómunkájának politikai hatóerejéről mindenek előtt az alábbi kérdések megválaszolása ad felvilágosítást:

Megtaláltuk-e az Ostforschungnak, ill. szovjetológiának nevezett különleges tudomány formájában megnyilvánuló imperialista nyugat-német történetírással folytatott vita leghatékonyabb módját?

Mennyire erősítjük kutatómunkánk politikai hatóerejét a szocialista országok történéseivel való együttműködés által?

Az eddigi tapasztalatok azt bizonyítják, hogy a megfelelő nyugat-német publikációkra vonatkozó, többé-kevésbé defenzív reakció, főleg kritikai recenziók formájában sok esetben szükséges ugyan, de egészében véve nem sok eredményt ígér, már csak azért sem, mert megközelítőleg sincs rá lehetőség, hogy a közlemények egész tömegére reagáljunk. Ezen kívül az ilyen eljárás azzal az elég jelentős hátránnyal is jár, hogy a kérdésfeltevés jogát a nyugat-német historiográfianak engedjük át ahelyett, hogy saját, marxista munkáinkkal lépünk offenzívába. Ennek ellenére mintegy két éve még ez az irányzat nyomta rá bélyegét a nyugat-német történetírással folytatott vitáinkra.

Változtatni fog a helyzetben a kéziratban már elkészült munka, „Az európai népi demokráciák történetének vázlata” folyamatban levő kiadása. Az európai szocialista államok 1917-től napjainkig terjedő történetének ilyen összefoglaló ábrázolását nyújtó mű megkönnyíti, hogy saját kérdésfeltevéseinkkel állhassunk elő, s ezzel a mi nézetünkkel való vitára kényszerítsük a nyugat-német kelet-kutatókat.

Az Intézet munkatársai által eddig elkészített publikációkból kiderül, hogy a nyugat-német történetírással folytatott vitában éppen a saját monográfiáink kiadásával érhető el a legjobb eredmény. Ez a megállapítás egyaránt érvényes *Felix-Heinrich Gentzen*: Nagylengyelország a januári felkelésben. A poseni nagyhercegség 1858—1864 (Berlin. 1958) c. monográfiájára; *Gerhard Fuchs*: Hitler és Henlein ellen (Berlin. 1961); *Erich Donnert*: A livóniai lovagállam és Oroszország. A livóniai háborús és a balti kérdés az európai politikában 1558—1583 (Berlin. 1963); *Ernstgert Kalbe*: Szabadságot Dimitrovnak (Berlin. 1963); *Eva Seeber*: Kényszermunkások a fasiszta háborús gazdaságban (Berlin. 1964) c. könyvére, valamint más publikációkra is.

Legjobban „A Szovjetunió és az európai népi demokratikus államok történetének évkönyve” példája mutatja, hogy a nyugat-német Ostforschunggal folytatott viták során teret hódítottunk, s egyre többször vetjük be a vitába saját kérdésfeltevéseinket. Növekvő tudományos és politikai tevékenységünk egyik jelet látjuk abban, hogy a nyugat-német kelet-kutatók már nem tudnak átsiklani az NDK egyetlen kelet-európatörténeti folyóirata, az „Évkönyv” felett, hogy rendszeresen foglalkoznak vele, részben polemikusgyűlölködő, néha azonban objektív, elismerő recenziókban is.

Jelentős eredményeket értek el az Intézet munkatársai a nyugat-német imperializmus kelet-koncepciója elleni harcban és a nyugat-német Ostforschunggal folytatott vitában a szocialista országok történéseivel való együttműködés által. Attól eltekintve, hogy a lipcsei Intézet hét munkatársa jutott publikálási lehetőséghez összesen hét európai szocialista államban, s hogy a szocialista országok történéseire rendszeresen közölhetik kutatási eredményeiket az Évkönyvben, kialakítottuk a politikailag aktuális problémákkal foglalkozó közös munka konkrét formáit is a szovjet, lengyel, cseh és bolgár

² A szocializmus programja és Németország Szocialista Egységpártjának történelmi feladata. Berlin. 1963. 363—366. 1.

történészekkel. Itt csak olyan munkákra emlékeztetünk, mint az „1939 szeptember”, „Az Ostforschung nyomában”, „Német—csehszlovák kapcsolatok a múltban és a jelenben”, valamint a „Bulgária népe az ellenállásban 1941—1944” c. dokumentumkötet. Ide tartozik az intézetiek részvétele a német—szovjet, német—lengyel és német—csehszlovák történeשבizottságokban is, melyek látható eredményeket értek el a nyugat-német historiográfia elleni vitában.

E pozitív mérleg mellett azonban meg kell említeni, hogy a nyugat-német imperialista történetírással, különösen annak szovjetológiájával folytatott támadó viták még nem eléggé szélesek és mélyek, s hogy különösen az európai szocialista országok legújabbkori történetének kutatásában nagy lemaradás mutatkozik. Nem élünk eléggé azokkal az előnyökkel sem, melyeket a baráti testvérországok történészeivel való szoros együttműködés jelent. Ez a megállapítás érvényes az Intézetnek a megfelelő magyarországi intézményekkel való kapcsolatára is.

Mindenesetre örvendetes, hogy magyar kollégáink, *Arató Endre*, *Szabó Bálint*, *Orbán Sándor* munkái szerepelnek az Évkönyvben. Hálás köszönettel emlékezünk arra a segítségre is, melyet „Az európai népi demokráciák történetének vázlata” c. munka megírásánál *Ránki György*, *Siklós András*, *Szabó Bálint* és mások nyújtottak.

Legyen ez a beszámoló a magyar kollégákkal való szorosabb együttműködés kiinduló pontja.

Erich Donnert—Rochus Door

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

Csatáry Mária:

A Magyarország története I-II. köt. iskolai felhasználásáról

A tanár önképzésének, továbbképzésének legáltalánosabb és kétségtelenül leginkább megvalósítható formája az olvasás.

Aki a marxista történettudomány fejlődésével igyekszik lépést tartani, az a tankönyvek mellett a Magyar Történelmi Társulat közlönyének, a Századoknak a részlet-tanulmányait olvassza és igyekszik megszerezni az egyetemi tankönyveket, jegyzeteket. A Történelemtanítás c. módszertani folyóiratban időnként közölt bibliográfia alapján is lehet korszerűsíteni a középiskolában tanításunkat. De a Századokban természetesen nem mindig találjuk meg a számunkra szükséges átfogó, nagyobb korszakokra vonatkozó ismereteket, s 1849-től, az abszolutizmus korszakától kezdődően nincsen egyetemi tankönyv, pedig a gimnázium IV. osztályában nagy szükségünk volna rá, hiszen viszonylag régi tankönyvet használunk (1960-ban jelent meg), ennek hiányosságai pedig egyre feltűnőbbek, kézzelfoghatóbbak s még 2 tanévben, a reformterv fokozatos bevezetéséig a régi tankönyveket használjuk. Mindezek alapján érthető meg valójában, hogy milyen nagy jelentőségű minden középiskolában működő történelemtanár számára, hogy a Gondolat könyvkiadó 1964 őszén megjelentette a „Magyarország története” c. kétkötetes kézikönyvet, marxista történettudományunk mind tartalmában, mind külsejében reprezentatív alkotását.

Magyarország történetének ezt az új összefoglalását Molnár Erik, az Akadémia Történettudományi Intézete igazgatójának irányításával Székely György és Pamlényi Ervin szerkesztették. A két kötet tíz szerző: Berend T. Iván, Hanák Péter, Lackó Miklós, Ránki György, Siklós András, Szabad György, Székely György, Varga János, R. Várkonyi Agnes és Vörös Antal munkája. Valamennyien, a szerkesztőket is beleértve, kutatótörténészek, a Történettudományi Intézet, illetve az Eötvös Loránd Tudományegyetem dolgozói. A Gondolat, a TIT kiadója Sólyom Györgyné szerkesztő segítségével támogatta a történések munkáját. A II. kötet végén kitűnő bibliográfiai tájékoztatót találunk Magyarország történetéhez. Ez — ahogy a bevezetés említi — nemcsak a munka egyes fejezeteihez felhasznált szakirodalom jegyzékét adja, hanem ezen túlmenően tájékoztatást, további útmutatást a munkában felvetett egyes kérdések iránt behatóbban érdeklődő olvasó számára. Ezért felsorolja a Magyarország történetének egyes kérdéseit tárgyaló fontosabb marxista—leninista szemléletű műveket, továbbá a polgári történetírásnak néhány olyan munkáját, amelyeknek adatai — szemléletük fogyatékosága ellenére is — felhasználhatóak. Emellett felsorolja a legfontosabb forráskiadványokat, a felszabadulás óta megjelent tudományos-népszerűsítő jellegű dokumentumköteteket.

A kétkötetes munkát közel 400 illusztráció díszíti. A szöveget szemléletesebbé teszik a színes és egyszínű térképek, amelyek közül több — pl. az Osztrák-Magyar Monarchia nemzetiségi térképe 1900-ban (II. köt. 176—177. l.) — külön a kézikönyv számára készült, térképvázlatok és grafikonok.

Bennünket, történelemtanárokat természetesen elsősorban a Magyarország története c. munka tartalma, szövege érdek. A két kötet nemcsak a magyar nép, de, ahogy a címe is jelzi, az itt élő népek történetét, tehát valójában Magyarország történetét adja, az egyetemes történelemmel szoros összefüggésben. Különösen az iskolai történelemtanítás szempontjából fontos az a tény, hogy a magyar és egyetemes történelem kapcsolatait gondosan kiemeli az őstörténettől kezdve egészen a szocializmus építésének koráig.

A magyar nép múltjáról sokoldalú képet kapunk. A „Magyarország története” végig vezet bennünket a magyar gazdasági-társadalmi és politikai fejlődés egész menetén. Bemutatja azt a hatalmas munkát, melyet népünk évszázadok során a természet erőinek megfékezéséért, azok felhasználásáért folytatott. Részletesen tárgyalja a társadalmi

haladásért vívott harcok történetét és a külső hódítók ellen a magyar állam fennmaradásáért, függetlenségéért folytatott küzdelmeket. A gazdasági-társadalmi és politikai történet mellett figyelmet fordít az egyes korszakok kulturális fejlődésének rajzára is. Ha a gimnázium IV. osztályában tanítunk, ez utóbbi tényezőre kell különösen felfigyelnünk. A középiskolai történelemtanítás teljességéhez is hozzátartozik ugyanis a művelődéstörténet, a művészet- és irodalomtörténet, de a IV. osztályos tankönyvből ez hiányzik. Ennek vázolója legalább egy-egy tanítási egység befejezésekor, összefoglaló-ismétlő órán, amikor már egy meghatározott szempont szerint tekintjük át, vagy bővítjük az adott korszakra vonatkozó ismereteket, — kitűnően megoldható a kézikönyv segítségével.

Még néhány szót a Magyarország története c. könyvről általánosságban. Az I. kötet fejezetei bemutatják a föld és a nép történetét a honfoglalás előtt, a honfoglalástól Mohácsig terjedő időszakot, majd a három részre szakadt ország életét a szatmári békéig. A kötet utolsó fejezetei Magyarország helyzetét ábrázolják a Habsburg-birodalom rendszerében, ismertetik a polgári átalakulásért indított küzdelmeket a XIX. század első felében, s az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc történetével zárul a kötet.

Az 542 oldal terjedelmű II. kötet a szabadságharc bukását követő önkényuralom időszakának ismertetésével kezdődik. A dualizmusnak a kiegyezéstől a forradalomig terjedő korát két nagyobb fejezetben tárgyalja; az első az 1890-ig terjedő periódust foglalja össze, a második a dualizmus válságát, a Monarchia bomlásának korát ábrázolja. Részletesen ismerteti a könyv az 1918. évi polgári demokratikus forradalom, majd a Tanácsköztársaság történetét. A következő fejezet tárgya az ellenforradalmi rendszer második világháborúba torkolló uralmának története. A kötet a felszabadulás és népi demokratikus fejlődésünk rajzával végződik. Ha azt a kérdés vetjük fel, hogy viszonylag miért nem részletesebb történelmünk 1948-tól napjainkig terjedő ismertetése, akkor önmagunk is megtaláljuk rá a választ: történészkatatóinknak 1948-ig sikerült tisztáznok a magyar népi demokrácia történetének legbonyolultabb kérdéseit kielégítő módon.

A közel 1300 oldalas művet hogyan használjuk mindennapi munkánkban? A legjobb megoldásnak az látszik egy tanév tapasztalata alapján, hogy óráról-óra a tankönyvi fejezet mellett elolvassuk a kézikönyv idevonatkozó részét. A Rákóczi-szabadságharc történetének megtanítására pl. általában a humán osztályokban 4 órát fordíthatunk, amelyet egy-két összefoglaló óra követett. A „Magyarország történeté”-ben a szabadságharc történetét az I. kötetben találjuk meg (295—316. oldal). Ezt a 20 oldalt egyszerre, előre kellett, hogy elolvassuk, aztán ennek alapján óravázlatunkat néhány adattal kiegészítettük és a zsigóci csata vázlatával még szemléletesebbé tettük magyarázatunkat. Nagyszerű képet rajzolhattunk a pataki végzésről. Fel is olvastuk a könyv szövegét: „Rákóczi 1708 végére országgyűlést hív Sárospatakra. Főtisztek, mágnások, szenátorok és megyei követek mellett hivatalosak a hadak, a vitézlkö rend képviselői is. A Rákóczi-vár tanácstermének bolthajtásai alatt a tiszántúli katonák állnak a fejedelem mögött, mikor a békét áhítozó megyék ellenében a harc folytatása mellett dönt, s halálra ítéli az árulásba esett Bezeredy brigadéroszt. Az országgyűlés forró légkörében törvény születik meg a jobbágykatonák szabadságáról. Az a jobbágy, aki a háború végéig szolgál a kuruc hadseregben, egész családjával, minden maradékával együtt felszabadul a földesúri hatalom alól és örökös szabadságot nyer. A sárospataki országgyűlés a fejedelem és a jobbágykatonák szövetségét iktatta törvénybe. Megalkotója a katonák »édes ura«, a szabadságharc »Vezérlő Fejedelme«, és a vitézlkö rend következetes harca vívta ki (I. köt. 313—314. l.). A könyvben találunk idézetet a kurucok dalaiból (A szegénylegények éneke), de ott van Vitéz Rákóczi Sirmalmas énekének és a Mercurius Veridicus ex Hungaria egyik száma kezdő sorainak facsimiléje, Vak Bottyán karikatúrája, II. Rákóczi Ferenc 1705-ből való arcképe is. Minderre szükségünk van a tanításban és itt mindezt megtaláljuk együtt. Ha mindezt be akarnánk mutatni a „Magyarország története” nélkül, be kellene vinnünk az órára II. Rákóczi Ferenc emlékiratait (bevezetéssel látta el Pach Zsigmond Pál 1951), vagy II. Rákóczi Ferenc válogatott leveleit (szerk. és bev. Köpeczi Béla 1958), *Köpeczi Béla—Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc c. monográfiáját*, a Magyar Klasszikusok sorozatában megjelent „Magyar költészet Boeckaitól Rákócziig” (bev. Esze Tamás 1953) kötetet, a Magyar Irodalom Képeskönyvét (Keresztury Dezső 1956) és természetesen Magyarország Történetének Képeskönyve 896—1849 (Cennerné Wilhelm Gizella 1962) c. könyvet. Amit itt felsoroltunk, az valósággal egy kis bibliográfia. Vajon melyik történelemtanár könyvtárában van meg minden könyv együtt, s kinek van ideje egy-egy órára való felkészüléskor mindezeket áttanulmányozni, keresgélni? Ennél pedig sokkal több vonatkozó irodalmat, tájékoztatást kapunk a II. kötet lapjain (II. köt. 600—601. l.).

A Magyarország története c. munka igyekszik megvilágítani a régi századok mindennapi életét, a néptömegek, a „történelem igazi alkotóinak” sorsát is. A gimnázium III. osztályában XVIII. századi történelmünk egyik legfontosabb kérdése a jobbágy-ság helyzetének alakulása. Tankönyvünk mindössze 3 oldalnyi terjedelemben, de igen dialektikusan, a fogalmakat pontosan körvonalazva oldja meg ezt a kérdést, amelyhez eddig az egyetemi tankönyvet, vagy régebben a „Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711—90” c. kötetet, vagy a Történelemtanítás 1955. évi decemberi számában megjelent cikket (Wellmann Imre: A majorsági gazdálkodás) használtuk.

Itt nemcsak a legújabb kutatások eredményeit találjuk meg, hanem egyben újabb szempontokat is kapunk (I. köt. 361—363, 375—381. l.). A „Magyarország története” segítségével tények alapján mutathatjuk meg a tanulóknak, hogy a parasztság adófizető képessége és feudális terhei között szoros összefüggés van, s a rendek a jobbágyok terheinek szabályozása előtt mereven elzárkóztak. Ez indította a bécsi udvart arra, hogy elrendelje: az adózó jobbágy „meg nem engedett és törvénytelen elnyomása és elgyengítése . . . hathatósan megszüntessék”. Indítékul természetesen a parasztság antifeudális harca szolgált, mely szinte egy új Dózsa-vezette parasztháború rémét idézte a földesurak szeme elé. Az 1767. évi urbárium lényege tankönyvünkben is megtalálható. Megértését nagymértékben előmozdítja az I. köt. 379. oldalán levő térképvázlat, mely a jobbágytelekhez tartozó szántók nagyságát mutatja be magyar holdban. A térképről leolvashatjuk az egyes megyékben a rendezés kezdetét. Így világossá válik, hogy a rendezés a Dunántúl határmenti területeiről indult el, Mírmarosban pedig csak 1771-ben kezdődött és sem Erdélyre, sem a Temesi bánságra, sem a Határőrvidékre nem vonatkozott. Ugyancsak azonnal szemünkbe ötlik a hajdúvárosok, a jászok, a kunok sajtatos, kiváltságos helyzete. A könyv szövege finoman, árnyaltan mutatja be az úrbérendezés előnyeit, néhol jelentkező hátrányait, azok okait is. A térképvázlatot a tanulók kezébe is adhatjuk, hogy a jelzett tényeket ők maguk megállapíthassák.

Természetesen igen lényeges, hogy az uralkodó osztály, illetve annak rétegei életmódját, életfelfogását is hűen ábrázoljuk. A II. köt. 110—116-ig terjedő oldalain színes, szemléletes, történetileg hiteles leírást kapunk az életforma átalakulásáról a XIX. század utolsó harmadában. Élénk táruul kapitalizálódó fővárosunk gyorsütemű fejlődése, világvárossá növekedése, a vidék elmaradottságának okai, a feudalizmuskori városfejlődésünk elmaradottsága és a kapitalizmus késői, ugyanakkor a gazdasági függőség viszonyai között végbement kibontakozása, e sajtatos aránytalanság döntő oka (II. köt. 112. l.). Könyvünk a város és a vidék közti szálak szorosabbra fonódása folyamatában a sajtó, a könyv, de főleg a színház szerepét emeli ki (II. köt. 111. l.). A tanítás során fővárosunk adatszerű fejlődésének ismertetését nemcsak evvel bővítettük, hanem összekapcsoltuk a Történelmi atlaszban és a könyvben is megtalálható térképek felhasználásával. A magyarországi kapitalizmusnak feudális maradványokkal terhelt fejlődéséből származik a XIX. század második felének jellegzetes rétege: a dzsentri. Ennek életfelfogásáról, politikai állásfoglalásának okairól s a jómódú polgárság dzsentrit utánozó életmódjáról mikszáthi derűvel és a marxista történész felkészültségével ötvözött képet kapunk (II. köt. 111—113. l.).

A történelmi materializmus nem hagyja figyelmen kívül a nagy emberek történelmi szerepét sem. A „Magyarország története” mindkét kötetében a nagy történelmi személyiségek egész hadát találjuk gondos, sokoldalú, dialektikus, egyben érzelmeikkel is fűtött ábrázolásban. Széchenyi István, Kossuth Lajos, Károlyi Mihály, Kun Béla kiragadott nevek azoknak ragyogó sorából, akiknek tevékenysége a társadalmi haladással és az igaz hazafisággal kapcsolódik össze. A könyv segítségével értékelhetjük őket igazán s állíthatjuk tanulóink elé példaként. Végül emeljük ki Ady Endre portréját az első világháború és forradalom előtt jelentkező demokratikus erők tömegéből, amely példa arra, hogy a történelem miként közelítheti meg a nagy költőt (II. köt. 231—232. l.), akinek középiskolás tankönyvünk mindössze három sort szentel. A kézikönyvben szereplő Ady-fénykép is sikerült választásnak minősíthető.

Már utaltunk a művelődéstörténeti anyagrészek nagy jelentőségére, szerepére a IV. osztály tananyagával kapcsolatban. Itt az összefoglaló órákon a tanulók önálló munkára nevelését is nagymértékben elősegítette a „Magyarország története”. A megadott bibliográfia kijelölt részei alapján a tanulók előre felkészültek kis előadásokra, és a tanár szerepe a lényeg összefoglalására, kiemelésére és vázlatban való rögzítésére korlátozódott. Ilyen jellegű órát tartottunk az önkényuralom és kiegyezés tanítása után a dualizmus korának befejezéseként, majd „Közoktatás, irodalom, művészet a Magyar Tanácsköztársaság idején”, végül „A művészet, irodalom helyzete, irányzatai, a tömegek kultúr-színvonalá az ellenforradalmi rendszer idején” címmel. Ezek az órák szintézis jellegűek voltak; megvalósították a történelem-művészettörténet és irodalom koncentrációját.

Különösen az irodalommal való koncentráció lényeges, mert a jelenlegi tantervi anyag-elosztás következtében az irodalomtörténet-tanítás (a magyar nyelv és irodalom tantárgy keretében) általában egy teljes tanévvel megelőzi időben a történelemtanítást. Tekintettel arra, hogy a tanárok nagy része a magyar nyelv és irodalomhoz nem a történelmet, hanem valamilyen idegen nyelv és irodalom ismeretét választotta, történelemtudásuk idővel bizonytalanná és főleg szemléletében korszerűtlenné vált. (Irodalomtörténeti tankönyveink sem mentesek ez utóbbi hibáktól.) Így nemcsak a történelemszakos, de a magyarszakos kartársak figyelmét is hasznos felhívni a „Magyarország története” c. kiadvány megjelenésére. Nemcsak a tanítási órák, tehát a mindennapi tanári munka tudományosan megalapozottá tételéhez, hanem a szakkörök működésének színvonalasabbá, eredményesebbé válásához is hozzásegíthet a Magyarország története c. munka. A könyv szövegét, de bibliográfiáját is nemcsak a tanárok, hanem a történelem iránt érdeklődő tanulók is szívesen forgatják, belőle tájékozódást, útmutatást és sokszor inspirációt nyernek. Az egyik szakkör a II. kötetben talált bibliográfia alapján állította össze négy éves munkatervét, illetve hangolta össze a 4 különböző osztályból kikerült szakköri tagok Magyarország történetére vonatkozó munkásságát. Az I. és II. osztályosok a magyar nép és föld őstörténetével foglalkoztak, a III. osztályosok Magyarország gazdasági és kulturális fejlődésével a XVIII. században, valamint a nemzetiségi kérdés és a más népekkel való kapcsolatunkkal 1849-ig, a IV. osztályosok pedig a magyar munkásmozgalom történetével 1849-től napjainkig, Polgári demokratikus forradalom—Magyar Tanácsköztársaság, végül Parasztmozgalmak—Földreform és a szocialista mezőgazdaság c. témakört dolgozták fel. Ilyen program nem zárja ki a helytörténeti események, emlékek felkutatását sem. Helyesen akkor járunk el, ha ezeket is az országos történet keretébe beágyazva és nem attól elszakítva tárgyaljuk. A kiadványban szereplő bibliográfia is erre figyelmeztet, mikor számos ilyen jellegű rész tanulmányt közöl. (Pl. *Varga Zoltán*: Debrecen szerepe a földreformért folytatott harcban a felszabadulás után. *Acta Universitatis Debreceniensis*. III/1. köt. 1956; *Nagy József*: Az 1945. évi földreform Heves megyében. Az Egri Ped. Főiskola évkönyve VIII. 1961 stb.)

Meg kell említenünk végül azt is, hogy egy gimnazista diák csak egy ilyen alapvető kérdéseket tisztázó, ugyanakkor tankönyvünkénél részletesebb és korszerűbb ismereteket tartalmazó könyv vonatkozó fejezeteinek elolvasása után kezdhet az Országos Középiskolai tanulmányi verseny történelmi pályázatának megírásához — a siker reményében.

A múlt és jelen egybevetését, a 20 éves fejlődés eredményeit ennek alapján látjuk és értjük meg. A Gondolat Könyvkiadó „Magyarország története” c. kötetei, mint minden nagy történelmi munka, a korszak szükségleteiből keletkeztek, és azok kielégítését s egyben a felszabadulás 20. évfordulóját méltóan szolgálják.

TÖRTÉNETI IRODALOM

SZÖVEGGYŰJTEMÉNY MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETÉNEK TANULMÁNYOZÁSÁHOZ

I. rész 1000-től 1526-ig

(Szerkesztette Lederer Emma. A szemelvényeket összeállították, jegyzetekkel és apparátussal ellátták Bertényi Iván, Bolla Ilona, Gerics József, Molnár József, Rottler Ferenc.)

(Budapest, Tankönyvkiadó. 1964. 394 l.)

Hasznos munka került az egyetemi hallgatók és a történelem iránt érdeklődő olvasók kezébe, a magyar történet első nagy periódusának egyetemi olvasókönyve. A Bevezetés kiemeli a kötet rendeltetését: „... sajátos oktatói és politikai nevelő célja éppen az, hogy a forrásanyag útján a sokszor nem eléggé életközeli tételeket a történeti élet valóságával töltsé meg.” Már előljáróban meg kell mondanunk, hogy a kötet összeállítását a maguk elé tűzött feladatot magas szinten, az 1526 előtti forrásanyag beható ismeretével és a didaktikai szempontoknak megfelelően oldották meg, s ezzel a történelem tanítását és az ismeretterjesztést egyaránt előre vitték.

A kiadvány három részre tagozódik, ezek: törvények és jogszabályok; oklevelek; elbeszélő források. Az utóbbiak a közel négyszáz oldalas kötetből csak 30 lapot foglalnak el, a megmaradt terjedelem kb. fele-fele részben oszlik meg a törvények és az oklevelek között. A Bevezetés megmagyarázza, hogy a középkori krónikáknak 1958 óta, a Monumenta Hungarica sorozatban folyamatosan történő közzététele, valamint a honfoglalásról és a magyar parasztháborúkról kiadott szöveggyűjtemények fölöslegessé teszik egyes részletek átvételét. Ez az érv meggyőző, s így helyeselnünk kell azt is, hogy magyarul még nem publikált, vagy alig hozzáférhető források, illetve a valószínűleg lefordításra sem kerülő szövegek kaptak helyet a gyűjteményben (a Nagyobbik Gellért-legenda, Freisingeni Ottó, Richardus, Rogerius, Windecke, Burgio és Brodaries munkáinak részletei). A fordítás színvonalát itt olyan nevek fémjelzik, mint Bartoniek Emma, Mészöly Gedeon és Szentpétery Imre. Ezzel a résszel tehát nem is foglalkozunk, mindössze azt jegyeznénk meg, hogy az irodalmi utalások nem egyszer pontatlanok (pl. a Gellért-legendáknál vagy a Windecke-kiadásnál, 361, 377. l.). Az elbeszélő forrásokból vett szemelvények hasznosan egészítik ki az idézett nagyobb kiadványokat.

Behatóbban kell szólnunk az első két részről, hiszen ezek vetik fel a közlők és az olvasók számára is a legtöbb problémát. Mindkettőnél egyenként vizsgáljuk meg a szövegek kiválasztását, a közzététel módját, a filológiai hűséget, a vizsgátek terjedelmét és szakszerűségét. Hitünk szerint a bírálat akkor tölti be hivatását, ha a szerkesztők áldozatos munkájának kijáró elismerés mellett azokra az egyenetlenségekre mutat rá, amelyeket a Bevezetés is említ; ezzel segíti legjobban egy remélhető második kiadás még magasabb színvonalának elérését.

*

Az Árpád-kori törvényeket a kötet Szilágyi Loránd fordításában közli (a szövegek először 1951-ben, litografált formában jelentek meg), s ezzel a lehető legjobb megoldást választja. Szilágyi kiterjedt forrásismerete és filológiai érzéke a ma lehetséges legjobb szöveget biztosítja. Kisebb jelentőségű kifogásokat lehetne ugyan tenni (így az 1092-i zsinat határozatainak 38. cikkéből már a litografált kiadványban kimaradtak a „pünkösdkor négy nap” szavak, 44. l. 32. jegyzet után), de a törvények tagolása és szövegűsége kifogástalan. (A szerkesztők helyében azonban felvettük volna a Kálmán-kori második zsinat igen rövid határozatait is, már csak a házasságkötést formához kötő, híres 16. cikke miatt is.) Sajnálatos, hogy — a szerkesztőkön kívül álló okokból — előbb jelent meg Szilágyi magyar fordítása, mint az eredeti latin szöveg és a hozzá fűzött kritikai apparátus. Így azt a felfogást, hogy I. László törvényeinek ún. III. könyve még

trónralépése előtt keletkezett, elsőnek Max Büdinger vetette fel 1866-ban; nézetét főleg arra alapította, hogy a 20. fejezet (itt a második számozás szerinti ötödik) a Béla király uralma óta visszatartott kóbor szolgák és állatok visszaadásáról intézkedett, ennek pedig 1077 után már nem lett volna értelme. Mivel azonban ez a megoldás azzal a következménnyel jár, hogy a 8. és 17. fejezetben István királyra alkalmazott „sanctus” és „beatus” jelzőket betoldásnak kell tekinteni, a 20. fejezetben pedig a „Szent István ünnepéig” passzust az első vértanú karácsonyi ünnepére kell vonatkoztatni, Döry Ferenc kéziratos hagyatékában továbbra is 1083 utánra keltezte a III. könyvet. Szilágyi érveit e tekintetben nem ismerjük, akárcsak azt a meggondolását, mely ugyanennek a törvénykönyvnek két részre bontását indokolja; ez a kettősség a kötetben — minden megkülönböztető jelzés nélkül — a 15. fejezet után újratekintett számozást eredményez, s ez meglehetősen furcsa benyomást kelt, a hivatkozást is megnehezíti. Röviden: nem ártott volna Szilágyi forráskritikai érveit jegyzetben ismertetni.

A korai törvényszövegeknél feltűnik a kiadványnak egy olyan vonása, mellyel nem tudunk egyetérteni, s ez az eredeti lelőhelyének mellőzése. A Bevezetés elvként szerepel le, hogy „kiadott forrásnál a lelőhelyet, kiadott forrásnál a legfontosabb kiadásokat” kívánja megadni (10. l.), de ezt a mű nem viszi következetesen keresztül. Az 1222-i aranybullánál (szerintünk: Aranybullánál) „az esztergomi érsekség világi levéltárában”, és „a Magyar Országos Levéltárban” levő átiratokról tesz említést, s az utóbbi megjelölés még ismeretlen előfordul (1267, 1290–91, 1298, 1351 stb.). Ha pl. az 1290-ben alkotott törvénynél nem elégedtek volna meg Zimmermann—Werner kiadásával, hanem a Dl. 30586 jelzést oklevélnek az Országos Levéltár páncélszekrényében őrzött példányát használták volna, sokkal többet ki tudtak volna olvasni, mint mintájuk. (A 14. cikk b) bekezdéséből pl. csak a d[ari] szó 3 betűje nem olvasható, a kiadvány majdnem két sort hiányjelekkel tölt ki; a 16. cikkben nincs hiány, a kötet maga is idezi — jegyzetben — Holub József kifogástalan fordítását; a 23. cikk kiegészíthető; a 25. cikkben egy szót kell csak pótolni stb.) S ha a lelőhelyeket nem is kívánták egy szélesebb körnek szánt kiadványban megadni, mindenesetre meg kellett volna jelölni a Szentpétery—Borsa-féle Regesta regum ... vonatkozó számát, amely az Árpád-kori királyi okleveleknek mintegy törzsszáma, és minden további adatot helyettesít. (A kiadványt csak a 298. l. említi a komári hospesek kiváltságlevele kapasan.)

Az Árpád-kortól az Anjou-kor felé haladva meg kell állnunk az 1293-i decretum szövegénél. A kötet összeállítói láthatóan nem fogadják el Szilágyi Lorándnak az ELTE Annalesinek I. történelmi kötetében (1957) kifejtett álláspontját, miszerint a szöveg második részét 1312–15 közé kell datálni. Helyesen utalnak arra, hogy a kérdés másfél évszázada vitás (98. l. 11. jegyzet). Abban azonban még az Árpád-korra való keltetés esetén sem kellett volna követniük Kovachichot, hogy a — mondjuk — ismeretlen korú decretumot a kétségtelenül 1298-i szöveg után folyamatosan számozzák. A 43. cikk után ugyanis szabályszerű conclusio következik, melyet Kovachich 44. cikk gyanánt közölt. A záradék után nem jöhetnek további cikkek; a folyamatos cikkszámozás akaratlanul is megéveszti az olvasót. Mint másutt kifejtettük (Fil. Közl. 4, 1958, 190. l.), a második rész egy ma már ismeretlen formuláskönyv közvetítésével jutott be I. Ulászló 1440-i decretumába, ezt a „notandum est” fordulatok tanúsítják; már csak ezért sem lehet egy decretum kiegészítő része. Az 1298-i decretum után következő cikkek szövegével kapcsolatban az egyébként igen sikerült fordításba becsúszott zavarról is említést kell tennünk. A szavatosságról szóló (itt 68.) cikkben ezt olvassuk: „Továbbá, ha egy nemes birtokát ... másnak eladta, és őt igazi utódjának rendjén felvállalta ...” (103. l.). Nem értjük, hogyan került a nyelvileg is rossz második mondat a szavatosságot kifejező, teljesen világos eredeti szöveg helyébe: „... et ipsum in facto huius possessionis expedire assumpsisset ...”

A törvényhozás korai emlékeihez fűzött bevezető részek és jegyzetek tökéletesen megfelelnek a kiadvány céljának: tömörek és világosak, néha hosszas fejtegetést kívánó fogalmakat néhány sorban, klasszikus rövidséggel világítanak meg (pl. az egyházi bíráskodást, a hiteles helyek intézményét, 76–77. l.). E jegyzetek hibái is a tömörségre való törekvésből származnak. Úgy érezzük, meg kellene magyarázni, miért ér István I. 32. fejezetében 16 tinó 40 solidust, mit jelent László I. 21. fejezetében a szerzetesek meghatározott *titulus*-ra való felszentelése, mi a neve a Kálmán 35. fejezetében említett adónak, vagyis a „szabadok dénárainak”, mely az Aranybulla 3. cikkében amúgyis előfordul (23, 41, 52. l.). Túlságosan lakonikus a királyi servieneknek az a meghatározása, hogy „az úri osztály alsóbb rétege”, vagy az esküé oly módon, hogy „a perbeli bizonyítás egyik módja volt” (68, 74. l.), amikor alább, a 89. lapon helyes megjegyzést találunk az eskütársakról. Az 1290 : 5. cikk szövegében „négy válaszott nemes” a fordítás, ugyanott az 5. jegyzetben „pontosabban: négy megbízott (kijelölt) nemes” olvasható; az

utóbbi verziók egyike illetet volna a szövegbe. Ezek a megjegyzések azonban kisebb jelentőségűek, hiszen az egyetemi tankönyv és az előadás pótolhatja a jegyzetből kimaradtakat.

Lényegesebb kifogásunk ennek a résznek (és általában a kiadványnak) bevezető részei és jegyzetei ellen a jogi fogalmak használatában mutatkozó bizonytalanság. Törvényekről lévén szó, ezt mindenképpen ki kellene küszöbölni. Meghökkenítő már az érdemi szöveg első mondata is: „A törvény a társadalom uralkodó osztályának állami jogszabállyal szentesített akaratát” (15. l.). A zavar kétszeres: az „állami jogszabály” pleonazmus, és ha a jogszabály szentesít, akkor kívül áll a törvényen? Pedig ezt a tételt jogilag kifogástalan formában fejezi ki a Kommunista Kiáltvány, amikor hangoztatja a burzsoáziával szemben, hogy „jogotok csupán osztályotok törvényre emelt akaratát” (Marx—Engels Művei. IV. köt. 456. l.). A jogilag képzett olvasó számára idegen az is, amikor ismételten a törvény „pontjairól” van szó (19, 47, 67, 105. l.); a jogszabálynak „cikkei” (a kötetben régiesen: cikkelyei), „szakaszai” azaz „paragrafusai” és „bekezdései” vannak, korai törvényeinknek esetleg „fejezetei”; „pontokról” a szerződésekkel, javaslatokkal, választási feltételekkel kapcsolatban beszélhetünk. A szerkesztésnek ez a fogytékossága mutatkozik meg az 1298-i és a hozzá csatolt cikkek jegyzeteiben az (önhatalmú) megzálogás és az (önkéntes) elzalogosítás felcserélésében, a közbecsű és örökbecsű közti 1 : 10 aránynak a Hármaskönyv I. 133. § 3. világos útmutatásával szemben történt 1 : 5-re való leszállításában, vagy az iktatás definíciójának ilyen fellazításában: „... hatósági eljárás: valamilyen jog élvezetének formális cselekménnyel való átruházása” (86, 102, 104. l.). Az utóbbi annál kevésbé helyénvaló, mert a kötet vége felé kifogástalan magyarázatot olvashatunk a birtokba iktatásról (356. l.).

Az eredeti szövegek elhanyagolása, kisebb szöveghibák és a jogi bizonytalankodás csak szepplők a kötetnek ezen a magas színvonalú részén. Az Anjou-kortól Mohácsig terjedő jogszabályoknál azonban ezek a hibák már zavarokat okoznak.

*

Az 1351-gyel kezdődő törvényszövegek kiválogatása ellen a bírálóat elég emelhet kifogást. Mint az okleveles részben, itt is az a helyes törekvés vezette a szerkesztőket, hogy a társadalom és az állam fejlődésének dokumentálása mellett elsősorban a dolgozó tömegek helyzetét mutassák be. Ez határozta meg pl. a Jagelló-kori szemelvények kiválasztását. A feladat nem volt csekély, és megoldása teljes elismerést érdemel. Mégis sajnálunk kell, hogy — alkalmasint a kötött terjedelem folytán — nem kaptak helyet legalább szemelvényekben az 1397-től kezdve ismételten hozott tanácsi decretumok, melyek a jobbágyok költözési jogát igyekeztek biztosítani; kimaradt a hadszervezet szempontjából oly jelentős temesvári decretum, valamint az ugyanerre (és mellesleg a vármegyei közgyűlések tanácskozási módjára) annyira jellemző 1432—33-i javaslat, az ún. Sienai Registrum. Viszont az összehangolásnál ki kellett volna küszöbölni azt, hogy az 1446-i kormányzóválasztó országgyűlés „határozatának” (bevezetőjében helyesen: dekrétumának) 1—5. cikke a Corpus Juris régi fordításában ebben a részben, majd a pozsonyi követek jelentésének keretében, de megfelelő új fordításban az oklevelek között is olvasható (136—138, 352—353. l.). Itt érdemel említést, hogy az 1405. április 15-i decretumnak „városi cikkelyek” néven való említése a törvény régi, formális fogalmának átmentése a szocialista tudományosságba; nem vitás ui., hogy Zsigmond korában a király akár országgyűlésen, akár azon kívül teljes értékű decretumot alkothatott.

Szövegűség szempontjából az 1351-i törvény kitűnő, új fordítása kiemelkedik a későbbiek közül, amelyek — mint a Bevezetés is megmondja — a Corpus Juris kissé korrigált szövegét adják. Ez a megoldás két szempontból nem megnyugtató. Egyrészt a Corpus Juris ún. millenniumi kiadása (az 1000—1526 közti kötet 1899-ben jelent meg) nem tért vissza az eredeti szövegekhez, hanem a XVI. század végén kéziratok gyűjteményekből összeállított variánsot tartotta meg; az eredetire legfeljebb jegyzetben utalt. Másrészt a törvényszövegek érdemes fordítói, Kolosváry Sándor és Óváry Kelemen professzorok, tudatosan archaizáltak, tehát olyan fordítást készítettek, mely már 1899-ben is régiesnek hatott. Vajon elegendő-e ma a magyar szöveget úgy előállítani, hogy a CJH fordítását áttisztaljuk? Különösen, ha ez az átalakítás nem mindig szerencsésen történik. Azzal egyet lehet érteni, hogy pl. a dézsmaszedésre vonatkozó 1486 : 40. tc. -ben a „reperiri” erdélyi ízü fordítását (CJH: „kapni”) a köznyelvi „találni” igénnyel helyettesítették, s ezért a mondat végén olvasható „repertum”-ot meglehetősen szabadon fordították. De ugyanott a 78. cikkben a „mindenki által sértetlenül megtartassa” régies szövegrészt a szövegűség rovására javították így: „... mindenki sértetlenül

tartsa meg” (141, 144. l.). Vagy II. Ulászló választási feltételeinek 1. §-ában — melynek számos fordítási hibáját felsorolni hosszú volna — a királyválasztás jogának háramlására vonatkozó „devolutum extiterat” a CJH szerint „háramlott vala”, a Szöveggyűjteményben viszont „háramlott volna”, ami megint csak eltér az eredetitől (146. l.).

A Corpus Juris követésének hátrányai az 1405. ápr. 15-i (városi) decretum 3. cikkénél mutatkoznak meg leginkább. Az eredeti szöveg így hangzik: „Decrevimus insuper, quod nullus publicus notarius in causis, que inter duos laicos vertuntur, sive coram iudice ecclesiastico, sive seculari procurare audeat vel nullatenus advocare, sed nec extraneum testimonium inter cives locum habeat, nec nobiles seu viri ecclesiastici inquisitiones possint facere contra eos.” A városi és mezővárosi polgárok kettős kívánóságát iktatja törvénybe ez a tc.: 1. A világiak közötti perekben közjegyző semmilyen bíróságon ne lehessen ügyvéd. 2. A polgárok ügyeiben kívülálló tanúságát, vagy (hiteleshelyi) tudománylevelek bizonyításon erejét ne fogadják el. A kívánság túlzottnak bizonyult, s a szentszékeken hamarosan a közjegyzők foglalták el a jegyzői és ügyvédi posztokat. A kéziratok gyűjtemények és a CJH tehát ennek megfelelően módosították a szöveget, a kívülálló tanúságára vonatkozó részt kihagyták, amivel az utolsó mondat értelmeltlenül vált. Ilyen alakban olvashatjuk a kötetben is: „Elhatároztuk ezértül, hogy két világi fél között fennforgó perekben semmi közjegyző se merjen akár egyházi, akár világi bíró előtt megbízottként vagy ügyvédként szerepelni, hanem csak a szentszékeken vagy a szentszéki helyettesek kúriáiban legyen helye. 1. §. És ellenük tanúvallásokat se nemesek, se egyházi férfiak ne eszközölhessenek.” (115. l.) Az eredeti szöveg (nyolc hiteles példány) mellőzése itt annál kevésbé érthető, mert a jegyzet figyelmeztet a kéziratok eltérésére, de „nyilvánvaló szövegromlás”-t ír a tc. terhére. Az idézett latin szövegben ilyen nincsen, s a „további kutatást igényel” kényelmes megoldása helyett egyszerűen meg kellett volna nézni az eredetét.

Ugyancsak a régi törvénytár hatására maradt meg az egyes törvénycikkekben belüli §-beosztás, még az 1351-i decretum új fordításában is. Erről tudni kell, hogy — mind a törvények, mind a Hármaskönyv szövegében — Szegedi János vezette be 1751-től kezdve megjelenő CJH kiadásába. A feudalizmusban megvolt e beosztás gyakorlati jelentősége: a törvényekre lépten-nyomon hivatkoztak, s a Zsigmond korától fogva egyre terjedelmesebb cikkek rendelkezéseinek azonosítása így lényegesen könnyebbé vált. De vajon indokolt-e ezt megtartani ma, még az egészen rövid cikkeknel is? A § alkalmazása néha egészen groteszk eredményekre vezet. Így az 1351-i decretum bevezető része köztudomás szerint átírja az 1222-i Aranybullát; a CJH ennek a protocollumát is beszámolta, így kötetünkben is 6—8. §§ a jele (106. l.). Ugyancsak furcsán hat, hogy az 1498-i decretumban a bandériumok kiállítására köteles valamennyi egyházi férfiú és világi úr külön-külön §-ban szerepel, mert a CJH Szegedi-féle kiadása így látta jónak (156—158. l.). Az egyébként nagytudású jezsuita professzornak más káros hagyatéka is megtalálható a kötetben. Szokása volt ugyanis, hogy a decretumok zárófejezetét (Conclusio) hozzácsapta az utolsó érdemi rendelkezést tartalmazó törvénycikkekhez, s így formailag meghamisította az eredetét. Ezt a rossz hagyományt is átvette a kötet, pedig alig vitatható, hogy az 1351 : 25. tc. 1—4. §§, az 1405. ápr. 15-i 21. tc. 6—10. §§, az 1405. máj. 24-i 16. tc. 2—3. §§, és az 1486 : 78. tc. 2—6. §§ nem részei az idézett cikkeknek, hanem önkényesen hozzájuk csatolt Conclusiók, szentesítést tartalmazó záradékok. Itt jegyezzük meg, hogy — a kötetellentétben (124. l.) — a Zsigmond „ügynevezett nagyobb dekretuma” megjelölés nem az 1405. május 24-i, hanem az 1435. március 8-i törvényre vonatkozik (ún. II. deer.). Az eredeti lelőhelyek sajnálatos módon itt is háttérbe szorulnak (kivéve az 1405-i városi decretum hivatkozását Mályusz Zsigmond-kori Oklevéltárára).

De a CJH követőjének bizonyul a kötetnek 1435—1526 közti törvényeket tartalmazó része a jegyzetek tekintetében is. Ezzel csak látszólag van ellentétben az a megfigyelésünk, hogy éppen ezekben a jegyzetekben mutatkozik a jogi fogalmakat illető bizonytalanság. Márkus Dezső, a polgári korszak érdemes bírása, aki a javaközépkori törvényeket jegyzetekkel látta el, nem hagyott nyomot a jogtörténet irodalmában. Ne feledjük azt sem, hogy a CJH 1526-ig terjedő kötete 1899-ben jelent meg, ugyanabban az évben, amelyben Hajnik klasszikus Bírósági szervezete. Márkus tehát még nem használhatta Hajnikot! Ennek tulajdonítható, hogy nehezen birkózott meg pl. a kúriai bíróságok ülészakait jelentő *iudicium octavale* kifejezéssel. Jobb híján ezt írta le az 1486 : 3. tc. 3. jegyzetében (CJH I. 409. l.): „A nyolcados törvényszék a főtörvényszék jellegével és hivatásával bírt és a hétszemélyes, valamint a királyi ítélő táblából alakult kir. Curia (1715 : XXIV. t. cz.) vagy kir. udvari főtörvényszék (1836 : III. t. cz. 2. §) elődje volt.” Kötetünk most tárgyalt részének összeállítója, aki a „királyi felség törvényszéke” magyarázatát (143. l.) már amúgyis egy definíciónak alig tekinthető körül-

írással oldotta meg, az 1490-i választási feltételek során sem talált jobb kiutat, mint Márkus szövegének átvételét: „*Nyolcados törvényszék* (lat.: *judicium octavale*) főtörvényszék jellegével és hivatásával bír.” (148. l.) Míg azonban a „főtörvényszék” az 1836-i törvény századában még jelentett valamit az olvasónak, ma már csak elhomályosítja az összefüggéseket.

Az a hallgató, akinek a most tárgyalt rész jegyzeteitől kell segítséget kapnia, ugyancsak rászorul az előszóval adott magyarázatra. Nehezen érti meg, hogy a nádori közgyűlésről őt helyen adott, részleteiben helyes definíciók (96, 116, 136, 139, 345. l.) közül melyiket tekintse irányadónak. Az 1486 : 2. tc. jegyzetéből azt olvashatja ki, hogy a cikk a megyei törvényszéket kívánta eltörölni, pedig csak a kikiáltott közgyűlésen történt inquisítiót küszöbölte ki. Az 1486 : 8. tc. jegyzetében, ahol a királyi embereket „a megyei köznemesség képviselői”-nek nevezik, ellentmondást fedezhet fel a szöveggel, mely a (bíróági) végrehajtásokban eljáró királyi emberekről rendelkezik. (Mindkettő a 139. lapon.) Csodálkozhatnak azon, miért írja az 1492, 1495 és 1498-i decretumának első jegyzete minden alkalommal, hogy a törvény 1492-ből (1495-ből, ill. 1498-ból) való, amikor az évszám a cím fölött is ott szerepel. Csak akkor talál magyarázatot, ha a CJH kerül a kezébe; ebben ui. Ulászló törvényeinek címfelirata mindössze ennyi: „II. Ulászló első (második, ill. harmadik) decretuma”, az évszám pedig a jegyzetben szerepel, a szöveg természetesen utolsónak említi. Kötetünkben a szerkesztő gondossága a címek fölött mindenütt feltüntette az évszámot is, de a törvénytárból mechanikusan átvett jegyzetet már nem javította ki. A részletes egybevetés helyett csak a lapszámokra utalunk (CJH I. 481, 563, 593. l. — kötetünk 150, 152, 154. l.). Mivel pedig az őrdög nem alszik, az 1498-i törvény utolsó, 17. jegyzete a polgároknak a bérelt szőlők utáni kilencedfizetési köteletségére, „amint a dekretum meghagyja”, átveszi Márkusnak egy olyan jegyzetét (CJH I. 617. l. 3. jegyzet), amelyben négy, a kilencedet nem is érintő tc. van felsorolva. Valamennyi tc. közölve van egyébként a jelen kötetben.

*

Az okleveleket tartalmazó részre lapozva ismét az a jóleső érzés tölti el a kritikus olvasót, amelyet az Árpád-kori törvények keltettek benne. Talán azoknál is inkább szolgálja ez a terjedelmes rész a kötet célját, a történelem életközelségének biztosítását. Teljes elismeréssel adózunk annak a gondos munkának, amellyel a szerkesztők az okleveles anyag tengeréből a jellemzőnek talált darabokat kiválogatták, némelyiküket még eredetijének publikálása előtt közkinccsé tették. Fenntartás nélkül helyeseljük azt a megoldást is, hogy az időrendi besorolás helyett négy csoportra osztották anyagukat, külön-külön fejezetekbe rendezve el 1. a nagybirtok szervezeteire és a jobbágság helyzetére, 2. a paraszt osztályharcra, 3. a városi fejlődésre és 4. az államszervezet alakulására vonatkozó okleveleket. Maga a sorrend és az egyes fejezeteknek juttatott terjedelem is kifejezi a marxista történészeknek azt a törekvését, hogy elsősorban az anyagi javak termelőinek életét mutassák be. Nagy szolgálatot tettek tehát az oktatásnak és az ismeretterjesztésnek a terjedelmes lendvai-németi osztálylevél, vagy a sárvári-kapuvári urbárium beiktatásával. Talán csak az tűnhetik fel itt, hogy Zsigmond korá (különösen az államszervezet vonatkozásában) a többenél kevésbé van képviselve, holott Mátyusz Elemér magisztrális oklevéltára bőven adhatott volna anyagot. Még a szükséges helytakarékosság mellett is be kellett volna illeszteni ezen kívül az első magyar jogi nyelvemléket, a nádori közgyűlés esküformuláját (vö. Magyar Nyelv, 57 [1961], 279. l.).

Az oklevélszövegek fordítása is magas színvonalú munka. Megszabadulva a Corpus Juris gyámkodásától, a munkatársak itt jó magyaros szövegeket nyújtanak az olvasónak. (Közéjük kell számítani Szilágyi Lorándot, aki az 1233-i beregi egyezmény itt közölt szövegét fordította, ha a Bevezetés nem is említi meg.) Részletes ellenőrzésre természetesen nem vállalkozhattunk; a szűrőpróbaszerűen végzett összevetés csak jelentéktelen hibákat hozott felszínre. A Váradí Regestrum 1. sz. esetében pl. az utolsó mondatban sajtóhiba lehet a „mert a vadászok tizedese” szövegrész; Mert ui. az eredetiben személynév. A 78. sz. esetben a „ioubagionum naturalium” helyes fordítása nem „természetes jobbágyság”, hanem „született jobbágyság”. A 97. sz. eset vége felé a Mika ispánra utaló mellékmondat: „és tőle nagyobb tekintélyt nyert” nem veszi figyelembe az *auctoritas* szó „hatóság, hatáskör” jelentését, amit a szöveg megkívánna (195—197. l.). Alább a pannonhalmi népek ügyében létrejött 1233-i egyezés 1—2. sorában „az emberi nem sugalmazására” szövegrészből kimaradt az „ellenségének” szó, vagyis a sátánra való utalás, s így az értelem megzavarodott (278. l.). Az óvári polgárok kiváltságát helyes

lett volna szakaszokra tagolni (310–311. l.). Mindezek a megjegyzések semmit sem vonnak le az okleveles rész szövegeinek értékéből.

Visszatér azonban ebben a részben is az a hiba, amelyet a törvényeknél említettünk: az eredeti példányok elhanyagolása. A kiadatlan okleveleknél természetesen megadja a kötet a lelőhelyet is; csak a hodosi parasztok 1379–1380-i kérvénye mellől maradt le valahogyan (283–284. l.). A kiadottaknál a szerkesztők azt az elvet követték, hogy csak a kiadást jelölik meg. Ha nem is értünk egyet vele, következetes alkalmazása sok hibát előzött volna meg. A kötet azonban nem egységes. Ha jól látjuk, a XIII. század utolsó és a XIV. század első tizedeiből vett szemelvények (199–204, 299–301. l.), egyes Anjou-kori és Jagelló-kori darabok (342–345, 354–355. l.) sajtó alá rendezői járnak a helyes úton: megadják az eredeti lelőhelyét és a kiadást is. Az 1279-i terjéni szabadságlevél példaszertű abban a tekintetben, hogy Wenzel kiadását az eredeti alapján korrigálja is (300. l. 3. jegyzet); sajnos, példáját nem követte minden munkatárs. Másodkézből idéznek ugyanis eredetinek hitt lelőhelyeket. Olyan utalásokat, mint pl. „Pozsony város levéltárában” (353. l.), Teleki József vagy Knauz Nándor még megengedhetett magának, de a mai szövegkiadó nem. Lássunk néhány példát erre az eljárásra:

1349. máj. 22-i okl. lelőhelye a kötetben: Zichy cs. lt. 211. B. 336. (208. l.), helyesen Dl. 76930.
1358. aug. 10-i okl. a kötetben: OL Dl. Batthyány cs. lt. Acta antiqua Alm. 2. lad. 5. No. 3. (209. l.), helyesen Dl. 100075.
1374. vége, a váradi káptalan jogszabályainak XVII. fejezete, a kötet szerint: „A Batthyány-Kódexben, a gyulafehérvári püspöki könyvtárban.” Említ egy jászói példányt is, lelőhely nélkül (211. l.). A gyulafehérvári példány Szentiványi Róbert: Catalogus concinnus librorum mass. Bibliothecae Batthyányianae (4. ed. Szeged 1958) szerint MS 648. p) jelzeten található.
- 1470–1471, a kisvárdai számadás a kötetben OL Zichy cs. lt.-a 3. — 1192. (231. l.), helyesen Dl. 82978.
1343. ápr. 24-i okl. fordítása a kötetben Fejér C. D. IX/1. 109–111. l. nyomán Hevenesy másolataiból származik (309. l.). Az eredeti azonban megvan a Szombathelyi Áll. Levéltárban, Kőszeg város titkos levéltárában, 2. sz. Regesztáját ld. *Horváth F. — Kiss M.* közleményében, Vasi Szemle 3 (1963), 66. l.
1347. máj. 6-i soproni oklevél a kötetben „Sopron város lt. O. L. Dl. 136.” (309. l.). A szerkesztők nem vették észre, hogy Házi kiadás a soproni levéltár *saját* diplomatikai gyűjteményéből idéz! Ezt a — nyilván elnézésből eredő — hibát a kötet megismétli az 1440. ápr. 26-i és az 1449. jan. 13-i soproni okleveleknél (317–319. l.).
1468. márc. 27-i okl. közel egykorú rongált másolatát a kötet szépen leírja, de nem árulja el lelőhelyét (327. l.); ez Dl. 81656.
- 1181, III. Béla nevezetes oklevele (Froa asszony) ismét csak „a Magyar Országos Levéltárban” van (332. l.); nélkülözzük a Szentpétery-féle Regesta számát (130) és a jelzetet: Dl. 22.
1324. jún. 17, I. Károly székelyföldi iktató parancsa a kötet szerint: „A gyulafehérvári káptalan levéltárában: Centur. X. No. 6.” (339. l.). A káptalan hiteleshelyi levéltárát azonban még a múlt században egyesítették az OL gyűjteményével, s így a jelzet Dl. 30613.
1336. márc. 25., az erdélyi kamara bérbeadása, a kötetben „Esztergomi primási lt. Lad. 3. Fasc. 11. No. 125.” (350. l.). Az oklevél valóban ott van, de a jelzet kiegészítendő: „Archivum Saeculare, Acta radicalia, Lad. 3.” stb.
- Ars Notaria 29. sz. formulája itt: „Bécsi állami könyvtár: Cod. MSS No. 601.” Ez csak a mű *egyik* részének csonka jelzete volt Kovachich korában (hiányzik a Classis Theologicorum említése). A pontos lelőhely: Österreichische Nationalbibliothek kéziratár, jelzete Cod. 3452 és 4276. Az OL Filmtárában W 202. tekeres, idéztem Fil. Közl. 7 (1961), 232. l.

A kép teljességéhez tartozik a hiba fordítottja, amikor az egyik oklevél kiadója megadja a Dl. jelzetet (egy XVIII. századi egyszerű másolatét!), holott az oklevelet — Bakócz Tamás 1517-i végintézkedését — már a múlt században háromszor kiadták. A hiba (275. l.) nem menthető, mert az oklevél 1. jegyzete idézi *Balogh Jolán*: Az esztergomi Bakócz-kápolna (Bpest. 1955) c. munkáját, mely 5. tábláján bemutatja az oklevél facsimiléjét, 74. lapján pedig megadja az eredeti jelzetét és felsorolja kiadásait.

Mindez egy olyan részben történik, melynek szövege jó, jegyzetelése pedig majdnem mintaszerű. Megfejt minden keltekezést (egyetlen hiba csúszott be Aldoözsüörtök-nél, 287. l.), azonosít minden helynevet, amelynél ez lehetséges. Talán el lehetett volna kerülni az ismétléseket (így a terragium ill. census, a frisaticus, a pondus vagy a köböl fogalmánál), és a Mohácshoz közeleső okleveleknél korlátozni kellett volna a jegyzet-

telőnek azt a vágyát, hogy mindent elmondjon, amit tud. A jogtörténeti fogalmak tisztázatlansága az okleveles részben is megmutatkozik (a patvarkodásnál, a személy-nőknél, a haszonbérlettel összecserélt elzalogosításnál, 202, 275, 340. l.), de alapjában véve a jegyzetek jók, zömükben segítik az olvasót.

A nyomda néhány bosszantó tördelési hibával (150, 231 — 232. l.) vétett a kiadvány nívója ellen. Ez a valóban hasznos, hézagpótló kötet a kiadó részéről is több gondot érdemelt volna.*

BÓNIS GYÖRGY

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE II.

A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Szerkesztette Klaniczay Tibor. Írták: Bán Imre, Hopp Lajos, Klaniczay Tibor, Pirnát Antal, Stoll Béla, Tarnay Andor, Varga Imre.

(Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964. 648 l.)

Irodalomtörténet és történetírás sajátos egymásrataltsága miatt a történésznek mindig izgalmas olvasmánya az irodalomtörténet. Most, hogy néhány éve sokszor heves viták folynak történelmünk lényeges problémáiról és eddigi történetírásunk megállapításairól, különös érdeklődéssel vártuk az új összefoglaló magyar irodalomtörténetet. Míg ugyanis a történészek vitái nagy nyilvánosság előtt folynak, keveset lehetett megtudni az irodalomtörténészek eszmecseréiről és az ezekből kibontakozó új eredményekről. Az új magyar irodalomtörténet első része, a régi magyar irodalmat tárgyaló két kötet várokozásunkat teljes mértékben igazolta: az irodalomtörténészek ezekben irodalmunk fejlődéséről, társadalmi-ideológiai-műveltségi rétegződéséről egészében új képet festenek.

Az irodalomtörténet első két kötete szerves egységet alkot. A szerzők felfogása szerint azonban irodalmunk történetének 1600 és 1772 közötti szakasza művelődéstörténetünk önálló, az előtte járótól és az utána következőtől határozottan elkülönülő korát jelzi. Ez jogosít fel minket arra, hogy ennek a kornak az irodalomtörténetét külön vizsgáljuk, a második kötetet a szerves egységből kiragadva ismertessük. Ismertetésünk első-sorban ennek a kötetnek az anyagával foglalkozik; csak ott nyúlunk vissza az előzőhöz, ahol az egyes eredmények genezisének bemutatásához erre feltétlenül szükség van. Természetesen nem vállalkozhatunk a teljes munka részletes elemzésére; inkább csak azokat a részeket szeretnénk bemutatni, amelyek különösen újszerűek, vagy a történész érdeklődését különösen felkeltik¹.

A szerzők szerint a magyarországi barokk kor egységét jelző társadalmi tényezők „a második jobbágyság rendszere, a rendi hatalom, s ennek a Habsburg-abszolutizmussal való szövetsége”, ezeknek a tényezőknek a XVII. század elejétől a XVIII. század második feléig tartó változatlan érvényessége. Ezért az irodalmi anyag elhatárolásánál a rendiség és a Habsburg-ház szövetségén belüli erőeltelődéseket kísérik figyelemmel. az uralkodó osztály kultúráját képviselő barokk irodalom periódusait — logikusan — az uralkodó osztály helyzetének változása szerint határozzák meg. Így az 1600-tól 1640-ig terjedő időszak az említett szövetségen belül a rendiség, közelebbről az arisztokrácia uralmának a virágkora, irodalmi szempontból a késő reneszánsz (manierista) irodalom szakasza, ugyanakkor a barokk kezdetei is erre az időre esnek. 1640-től 1690-ig a rendek és a Habsburg-ház hatalmi vetélkedését látják jellemzőnek a szerzők. A vetélkedésben kimagasló szerepet játszik az arisztokrácia mellett önálló politikai erőként megjelenő köznemesség. A rendiségben belüli erőváltozást tükrözi a nemesség önálló irodalmi irányának erre a korszakra eső kialakulása. Ugyanezeker ez az időszak a polgári jellegű szellemi mozgalmak virágkora. A barokk ekkor válik irodalmunkban általános jelenségé. A szerzők ezt az időszakot a barokk hőskorának nevezik. 1690-től 1740-ig „a barokk rendiség válságának és újraerősödésének irodalmát” tárgyalják. Ezt a korszakot szerintük a Habsburg-abszolutizmus túlsúlya jellemzi, ezen csak átmenetileg változtatott a Rákóczi-szabadságharc. A művelődés és irodalom aulikus-klerikális színvételűvé válik. 1740 és 1770 között „mind az abszolutizmus, mind a magyar uralkodó osztály erőin belül érlelődnek a törekvések a másfél százada tartó kompromisszum felülvizsgálatára. A termelőerők lassú fejlődése végül is napirendre tűzi a változás szükségességét mind

* Bónis György megjegyzéseit a Szöveggyűteményhez azzal közöljük, hogy a pedagógiai célt szolgáló szöveggyűjteményekkel szemben támasztható ilyen típusú követelmények további megvitatást érdemelnek.

¹ Jelen ismertetésünk kereteit túlságosan szűfeszítené, ha ez alkalommal az egész „barokk probléma” megvitatásába belebocsátkoznánk. Erre vitáink formájában kívánunk a Századok hasábjain visszatérni.

az udvar, mind a magyar birtokosok szempontjából." Ez az időszak a késő-barokk (rokokó) irodalom szakasza, a barokk lassú elhalásának ideje.

Az anyag periodizációjának szempontjával kapcsolatban alapvetően két probléma merülhet fel. Az egyik az, hogy vajon a felépítmény változása valóban olyan szorosan követi-e a társadalmi alap alakulását, hogy pusztán ez utóbbi szem előtt tartásával lehessen a felépítmény jelenségeinek korszakbeosztását végrehajtani, ahogyan ezt a szerzők teszik. A második pedig, hogy vajon indokolt-e az egyetemes művelődéstörténet figyelmen kívül hagyása a magyarországi barokk kultúra alakulásának ábrázolásánál. A két felvetett probléma együtt jelentkezik az első periódushatárnál. A szerzők a magyarországi barokk korszak kezdetének megállapításánál nem tudják meggyőzően kimutatni azt a döntő változást, amelynek alapján „új rendi társadalom”-ról lehetne beszélni és az új rendi társadalom kialakulásával párhuzamosan létrejövő barokk kultúráról. A társadalmi viszonyok lényeges változását, az uralkodó osztály helyzetében végbemenő döntő átalakulást olyan egyetemes művelődéstörténeti korszak esetében, mint amilyen a barokk, nem is feltétlenül csak nálunk kell keresni; az európai változások irányába eső, nálunk talán nem is döntő átalakulás elég lehet ahhoz, hogy az egyetemes kultúra új áramlata nálunk is befogadásra találjon. Mivel az 1600 körüli évek változásai nem látványos korszaknyitók jelentőségűnek a rendiség és a Habsburg-ház kapcsolatának történetében, de a magyarországi feudalizmus történetében egyáltalán sem, az új kultúra kialakulásának a bemutatásánál a magyarországi és az egyetemes, történeti és művelődéstörténeti jelenségeknek egymással szorosabb kapcsolatban való bemutatása lenne indokolt. Ilyen jellegű történész előmunkálatok azonban hiányoznak, és ezek elvégzése nyilvánvalóan nem is lehet egy irodalomtörténeti összefoglalás szerzőinek a feladata. Hasonlóképpen történeti előmunkálatok hiányára vezethető vissza az, hogy a magyarországi barokk kor társadalmi viszonyainak történelmünk más koraitól eltérő sajátosságait nem tudták meggyőzően meghatározni. A rendi hatalom és az abszolutizmus egész korszakra érvényes szövetségének a hangsúlyozása a történeti problémák erős leegyszerűsítésének látszik. A szövetség alapját képező objektív érdekközösség kétségtelenül fennállt az egész korszak folyamán, hatása azonban 1711 előtt rendkívül ellentmondásosan érvényesült. A rendiségnek és a Habsburg-hatalomnak az egymásra utaltságon alapuló szövetsége tulajdonképpen csak 1711 után, illetve még a Rákóczi-szabadságharc alatt alakult ki, de nem állt fenn a XVII. század eleje óta. Magyarországi Habsburg-abszolutizmusról beszélni pedig anakronizmus a XVII. század harmadik harmada előtt.

A szerzők felfogása szerint régi magyar irodalmunkban a kifejezetten irodalmi irányzatoknak csak csiráit kereshetjük, az irodalom rétegződését ebben az időszakban nem irodalmi célkitűzések és programok, hanem világnézeti, műveltségi, társadalmi tényezők hozták létre. Ennek megfelelően a barokk korban főúrvári, nemesi, polgári és népies irodalmi irányokat különböztetnek meg. Valamennyit a reneszánsz korából származtatják, a polgári irányt kivéve a deák irodalomból alakultak az írásbeliség és a műveltség terjedése következtében. A polgári irány pedig a reneszánsz humanista elemekkel átszőtt egyházi irodalmának megváltozott folytatása. A főnemesség udvari iránya a deák irodalomból annak Mohács utáni virágzó periódusában vált ki, a deák irodalomból alakult a reneszánsz fénykorától (XVI. század utolsó harmada) fokozatosan a népszerű irodalom, ebből emelkedett ki a barokk hőskorában a nemesség irodalmi iránya.

A kötet tárgyalása végigkíséri a *főnemesség udvari irodalmának* útját a reneszánsz-kori humanista, reformációs jellegű barokká alakulásától. A barokk 1640 után vált uralkodóvá ennek a rétegnek a kultúrájában. A barokk hőskorának udvari irodalma a főnemességnek a Habsburgoktól való fokozatos elidegenedését tükrözi. Elsősorban a kor legnagyobb történelmi és irodalmi személyiségeinek, Zrínyinek a munkásságában a magyar fejlődés gyökeresen új utakra való terelésének a szándéka is kibontakozott. E korszak főurainak harciassága azonban elsősorban a meglévő rend biztosítására irányult, mondják a szerzők, ennél kedvezőbbet nem remélhettek, nem is volt rá igényük. A barokk hőskorának udvari költészete a XVII. századi szépirodalom legértékesebb része. Az udvari kultúra 1690 után lehanyatlott, a század végétől rohamosan elidegenedő arisztokrácia nem tette lehetővé továbbfejlődését. A főnemesség-udvari irodalom legjobb hagyományainak (Zrínyi) folytatója a szerzők szerint a főúri rétegnek egy elenyésző kisebbsége és a barokk hőskorának nemesi irodalmát korszerű irányban továbbfejlesztő kishatalmú nemes, gyakorlatilag Bethlen Miklós és Rákóczi Ferenc, valamint közvetlen környezetük. Az ő törekvéseikben nemcsak osztályuk legjobbjainak előremutató öröksége, de a puritánusok és a kortárs protestáns értelmiség törekvéseinek a nyomai is megtalálhatók. Az ő irodalmi tevékenységükben a haladó nemzeti, politikai aspirációk egyesülnek a feudalizmus kereteit lazító érzelmes kegyességgel, személyes vallásossággal. Ez a

feudális és vallásos kötöttségei ellenére is a fejlődés polgárosuló tendenciáit tükröző irodalom elsősorban a Rákóczi-szabadságharc bukása miatt nem teljesedhetett ki; irodalmunk további fejlődését nem tudta befolyásolni. A késő barokk főnemesei műveltsége a magyar irodalom fejlődéséhez még alig járult hozzá az „alacsonyabb” arisztokrácia művészetének elvilágiasodása azonban a felvilágosodás költőinek fellépését készítette elő.

A nemesség irodalma megszületésének, a barokk hőskorának idején a Hunyadiak és a Jagellók korában kialakult nemesi nacionalizmus új színezetű kibontakozását tükrözi. Ennek a nacionalizmusnak kivirágzásában nagy szerepe volt Zrínyi eszméinek, azok részleges átvételének. A reneszánsz individualizmusával szemben erős közösségtudatot tükröz ez az irodalom, melynek hordozója a nemesség mellett a prédikátorok rétegének egy része és az úgynevezett vitélző rend. Ennek a műveltség típusnak protestáns színezete a következő korszakra (1690—1740) jórészt eltűnt. A nemesség túlnyomó többsége a barokk kultúra provinciális rendi színezetű jezsuita szellemű irányának hódolt. Ahogyan láttuk, elenyésző kisebbsége kapcsolta össze működését Rákóczi és Bethlen Miklós tevékenységével. Ez a korszak a szerzők szerint a nemesi rendiség és a jezsuitizmus összefonódásának ideje. A Rákóczi-szabadságharc ilyen módon még a kuruccá vált nemesek számára is csupán rendi jogaik megerősítésére szolgáló alkalom. A késő-barokk nemesi irodalmában a világi elemek egyre inkább előtérbe kerülnek, a kialakuló klasszicizmus és a romantika irodalmában mégis a barokk hőskorában élt nemesi irodalom hagyományai folytatódnak.

A protestantizmus irodalmát a szerzők fejlődésének kezdetétől fogva *a polgári kultúra* kifejezésüknek tekintik. A reneszánsz utolsó korszakának későhumanista protestáns polgári irodalma elsősorban Kelet-Magyarországon fejlődött erőteljesen. A külföldi utazásai révén széleskörű európai műveltséggel rendelkező protestáns értelmiség — ebben a korban a reformátusoké a vezetőszerep — különböző társadalmi osztályok, rétegek érdekeit szolgálták műveikkel. Ugyanakkor saját polgári színezetű közösségtudatuk alakult ki, így ők válhattak egy polgári nemzettudat elemeinek megfogalmazóivá, e réteg legjobbjai polgári jellegű hazafiságot képviseltek, mondják a szerzők. Elsősorban az erdélyi fejedelemség helyzetével magyarázzák, hogy e polgári protestáns művelődésnek a barokk hőskorában nagy fellendülése következhetett be. A protestáns értelmiség tagjai elsősorban a mezővárosi parasztpolgárság rétegéből származtak, bár polgári, kismemesi származásúak is voltak közöttük. Ezért állítják a szerzők, hogy a protestáns papság és az uralkodó osztály olyan összevegyülése, mint a katolikus egyház, főleg a jezsuiták esetében, soha nem következett be. A külfölddel fennálló szoros kapcsolatok következtében a protestáns értelmiség körébe haladó európai eszmeáramlatok találtak utat: a barokk enciklopédizmus, a puritánizmus történetében nekik is jelentős szerepük van, a karteziánus filozófiának, a coccejánizmusnak is voltak közöttük követői. Ennek következtében ez az értelmiség a „nyugat-európaihoz közelebb álló fejlődés útját próbálta egyengetni,” megfelelő polgári bázis hiányában azonban elsősorban egyházi, művelődési téren lehetett hatásuk. Az 1690—1740 közötti periódusban látják a szerzők a polgári irodalmat a legszegényesebbenek. A mezővárosok, a református felekezet központjai lehanyaglottak, ezért a felvidéki és dunántúli evangélikus többségű városok értelmiségre vette át a vezetőszerepet e polgári művelődésben. A földrajzi és felekezeti határoknak ezzel az eltolódásával ennek az irodalomnak erős többnyelvűsége is együtt járt. E többnyelvű értelmiség a szerzők szerint sajátos állampatriotizmusnak, a hungarus-tudatnak lett a kialakítója. Ebben az időszakban az elsősorban egyházi kötöttségű értelmiség differenciálódását, — tanár, lelkész —, a világi értelmiség megjelenését látják jelentősnek. Erősen pietista szellemiségűnek festik ezt a korszakot, amikor haladó társadalmi és szellemi mozgalmak nálunk utójára jelentkeznek vallásos köntöshen. Új tudományos és művészi kezdeményezések ezután már csak világi célok érdekében jöhettek létre. A világi jellegű tudományosság azonban nálunk nem juthatott uralomra, „a történelmi fejlődés megbicsaklása, nemesi útra terelődése, a polgári erők végzetes elsovadása, s mindezek folytán a barokk élettartamának káros meghosszabbodása” következte. Ezért a barokk utolsó periódusában az előtérő középnemesség és az idegen abszolutizmus világi igényeit csak a laicizálódó egyházi értelmiség szolgálhatta. A korszak túlnyomórészt katolikus — jelentős részben szerzetes — értelmisége történelmi funkcióját tekintve a polgári művelődés korábbi harcainak helyére lépett. Ők lesznek a protestáns értelmiség polgári jellegű elképzeléseinek a megvalósítói — a nemesség érdekében, hivatalos támogatást élvezve, fél évszázados késéssel. Eklektikus filozófiájuk a hit és a tudás között igyekezett kompromisszumot létrehozni. Erősen klasszicizáló, deákos rokokó jellemzi alkotásaikat.

Legérdekesebb és talán legsikerültebb a kötetben *a népszerűnek nevezett irodalom* ábrázolása. Ennek eredetét a szerzők a deák irodalomra viszik vissza. A Mohács utáni

virágzó periódusban a kezdetben meglehetősen homogén deák irodalom differenciálódik: kiválik belőle a főnemességi irodalmi irányja, ugyanakkor magában a deák irodalomban a végvárak világának bekapcsolódásával egy alacsonyabb műveltségi szint szilárdul meg. Társadalmilag még rendkívül szélesnek festik e kultúra hordozóinak körét, de már ekkor főleg a hazai iskolákat végzett kísértelmiségben látják a szerzők ennek legfontosabb elemét. A deák kultúra és irodalom társadalmi terjedésének, majd a népszerű irodalomban való teljes felszívódásának, továbbá a népszerű irodalom és műveltség egyre szélesebb és alacsonyabb társadalmi rétegeket magába foglaló jellegű alakulásának okát az írásbeliség és műveltség terjedésében látják. Így alakul ki a reneszánsz fénykorában (XVI. század utolsó harmada) széleskörű közműveltség. Az írásbeliség és a műveltség túlárad a hivatásos értelmiség körén. Ennek felel meg a szerzők felfogása szerint a népszerű irodalom első korszaka. Ennek az irodalomnak a művelőit még elsősorban a kísértelmiség — a deák irodalom világi értelmiségével szemben nemcsak világi rétegében látják. A reneszánsz utolsó szakaszában a műveltség terjedése bekapcsolja a népszerű irodalom művelőinek körébe a nemességet. Ebben a korszakban erősen nemesi karakterisztikájúnak festik ezt az irodalom-típust, de hordozói között a polgárság, mezővárosi polgárság egyes rétegeit is megtalálják. Ez az időszak a deák irodalom teljes felszívódásának ideje. A barokk irodalom hőskorában a népszerű irodalom a nemesség, polgárság, mezővárosi polgárság alsóbb rétegeinek műveltségét fejezi ki, átmenet a parasztság folklorisztikus műveltségéhez. (A folklórt a szerzők kizárják az irodalomtörténeti vizsgálat köréből.) A következő szakasz, a népszerű barokk irodalom virágzásának ideje (1690—1740), a parasztságot is bevonja a népszerű irodalom hordozóinak körébe. Folklór és népszerű irodalom — mondják a szerzők — különbsége ekkor már ugyanazon rétegek frott és iratlan kultúrája közötti eltérést fejezik ki. A rokokó a barokk népszerű irodalom szétáradásának kora. Az irodalom művelői közé a parasztság is felsorakozik: a szerzők megállapítják, hogy a folklór elemei nagy erővel áradnak a népies költészetbe. A szerzők szerint a rokokó idején a népszerű irodalomban az előző korszakhoz képest mélyreható változások mentek végbe. Ez az átalakulás szerintük műveltségünk „máig kísértő szerencsétlen kettéhasadását” hagyta örökül. A változásokat abban látják, hogy a népies kultúra az erősen elprovincializálódott — elsősorban református-protestáns — értelmiség működésével kapcsolódott össze a korábbi katolikus orientáció helyett, annak következményeként, hogy a szatmári béke utáni csendes ellenreformáció a református felekezethez céltudatosan parasztvallássá süllyesztette le. Ugyanakkor a provinciális kismemesség, amely a korszerű európai kultúra irányába tájékozódni nem tudott, vagy nem akart, erősen rányomta bélyegét a műveltségtípus alakulására. Ezeknek a tényezőknek a hatásában látják a szerzők annak az okát, hogy a paraszti, mezővárosi, kismemesi világnak a műveltségében és irodalmában összesűrűsödött a korábbi periódusok minden konseratív, illetve vulgarizálódott öröksége.

Reméljük, sikerült a kötet szerzőinek barokk kori irodalmunk irányairól rajzolt sokszínű képét visszaadnunk, bár az ismertetés természetes korlátai minden esetben leegyszerűsítik az eredeti munka bonyolultságát. Külön is hangsúlyozni kell az irodalom anyagának tagolásánál követett szempontjaik újszerűségét és eredményességét. Irodalomtörténet és történettudomány egymásnak sokáig csak segédtudományai voltak, holott kapcsolatuknak a történettudomány sajátos kutatási feladatai miatt szükségszerűen szorosabbnak kell lennie. Az irodalomtörténészek számára most ebben a munkájukban éppen ennek a magasabbrendű viszonynak a következetes figyelembevételével tette lehetővé, hogy az irodalom társadalmi kötöttségének állandó szem előtt tartásával egymástól elválasszák az egyes társadalmi osztályok, rétegek irodalmát, ugyanakkor ezek egymással való kapcsolatát is kimutassák. Az egyes irodalmi irányokat úgy sikerült ábrázolniuk, hogy a kor messze a kortársak fölé magasodó történelmi és irodalmi személyiségeinek irodalmi munkásságát szerves kapcsolatban tárgyalták osztályuk, rétegük tevékenységével, a nagy alkotók jelentőségének elhomályosítása nélkül. Talán csak Rákóczi Ferenc és Bethlen Miklós irodalmi működésének párhuzamos rajzát fogadjuk fenntartással, ha meggondoljuk, mennyire eltérő situációban játszottak történelmi szerepet, és ennek megfelelően mennyire eltérő nézeteket képviseltek társadalmi, politikai kérdésekben, mennyire eltérő indíttatású volt irodalmi működésük is. A XVII. század 70-es éveinek nemesi mozgalmait szervező Bethlent és a szabadságharcot koncepciózusan összefogó Rákóczit, az utódok előtt mentegetőző Önéletírás és a köznemesség megnyerését szolgáló Emlékiratok szerzőit az augusztiinuszi önvallomások szellemén kívül kevés fűzi egymáshoz. A társadalmi és műveltségi tényezők alakító hatásának együttes figyelembevételével a szerzők plasztikusan bontják ki az olvasó előtt az egyes társadalmi rétegek irodalmának kialakulási, változási folyamatait. Ebből a szempontból egyik legértékesebb eredményük a népszerű irodalom lényegében homogén, bár a többi iránytól

nem független fejlődésének a reneszánsz virágzásától a felvilágosodás küszöbéig meghúzott vonala. Ez a fejlődési vonal önmagában is cáfolata a „Gesunkenes Kulturgut” elmélet merev felfogásának. Csak rokokókori képénél nem mutatják be meggyőzően, hogy hogyan lehetnek azonos kultúra hordozói a legeltérőbb társadalmi rétegek, sőt osztályok (nemesség és parasztság) csak azért, mert műveltségi színvonaluk megegyezett.

A társadalmi-ideológiai-műveltségi tényezők együttes figyelembevételének egyik legszebb példája a kötetben az úgynevezett *kuruc költészet* tárgyalása. A szerzők ennek az 1660-as évektől az 1730-as évekig terjedő, sokáig egységesen felfogott termékeit társadalmi mondanivaló és ezzel kapcsolatban az időrend szempontjából két nagy csoportra osztják. Az egyik a nemesi irodalom fejlődésébe szervesen illeszkedő kuruc nemesi költészet csoportja a barokk hőskorában, a másik a népszerű barokk irodalom virágzásának korszakába tartozó „hazafias panasz-költészet” és a „Rákóczi-szabadságharc politikai költészete”. Az első csoportot, amely a szerzők véleménye szerint a *nemesség propagandisztikus lírai költészete*, tematikailag a XVII. század első felének népszerű irodalmához tartozó hazafias és politikai versekhez kapcsolják. Első termékei Zrínyi haditetteit, politikai terveit, tragikus halálát éneklik meg. Kezdeti párhuzamos német- és törökellenesség fokozatosan válik kizárólag kurucos németellenességgé. Időrendi egymásutánjuk híven tükrözi a nemesség érzelmeinek, magatartásának és ideológiájának a változását. Ennek a költészetnek szinte egész természetét jellemző a pesszimista hang jellemzi, ez ott lappang még a legharciasabbakban is. A pesszimizmus magyarázatát a szerzők a valóságos szenvedések mellett elsősorban a nemesség ellentmondásos helyzetében látják, amit egyfelől a nemesi osztályérdekek, másfelől Habsburg-ellenes harcok eredményes végigvételének lehetetlensége jelent: a függetlenségi harc csak a jobbagység felszabadítása árán lett volna eredményes. Tematikailag és műfajilag ezek a költemények nehezen osztályozhatók. A szerzők a verses publicisztika mellett a hagyományos verstípusoknak erre a korra jellemző átalakulását vizsgálják. E költészet termékei 1690 körül elapadnak. Ezt a szerzők azzal magyarázzák, hogy míg a nemesi nacionalizmus a barokk hőskorában „helytállásra, tettekre, rettenthetetlenségre ösztönzött . . . a nemesség legjobbjait és a velük tartó prédikátorokat erős közösségi tudat hevítette, egyéni életük szinte feloldódott a „magyarság” szolgálatában”, addig az 1690-es évektől kezdve „a hősi áldozatokat vállaló, engesztelhetetlen nemesi politikus és katona típusa, amely a XVII. század második felében oly jelentős szerepet játszott a nemzeti küzdelemben, szinte teljesen eltűnt: a Rákóczi-szabadságharc idejére már csak kevés maradt belőle.”

A szerzők a hősi áldozatokat vállaló nemesség egyik vezetőjét Vitnyédi Istvánban látják. Az ő példájával szeretnék szemléletesen megmutatni, milyen volt a nemesség „hősies áldozatvállalása”. Leveleskönyvből kiderül, hogy ő volt az 1662-es országgyűlés nemesi ellenzékének egyik szervezője. Buzdító leveleket küldött az ország minden részébe az országgyűlés megkezdése előtt, a helyzet súlyosságára hivatkozva mindenkit megjelenésre serkentett. Az országgyűlés megkezdése után továbbra is írja a lelkeshangú leveleket — otthonról: tartásnak ki a protestánsok, ne „keveskedjenek”. Mikor végre elkésve megjelenik — a soproniakkal volt hosszan húzódo viszálya nemesi előjogainak és a város érdekeinek összeütközése miatt — így feddi Mednyánszky Jónást: „Nem győzők csodálkozni azon, hogy kegyelmed tudván az hazánknak veszedelmes égő tüzét, melynek két részről egyike oltására, másika pedig még nagyobbra való terjedésére ide gyűltünk, ha az oltók társaságában nem is, legalább ezen tűznek nézői társaságában be nem jöve.” Az áldozatvállalás hírdetésében, a helytállásra való buzdításban szóban és sokszor nagyon szép stílusú írásban valóban sokat tettek a XVII. század második felének nemesi politikusai, de ahol tettekre került sor, ott a személyes érdekek megelőzték a hirdett erények gyakorlását. Hasonló a helyzet az erős közösségi tudattal: a Wesselenyi-összeesküvésnek, a megyei nemesség mozgalmainak, a Thököly-felkelésnek a története egyben az árulások története is. Ezeknek a mozgalmaknak nagy szervezői voltak addig, míg az államhatalom le nem leplezte őket, akkor pedig a résztvevők óriási többsége egymásra hártotta a felelősséget. A levéltárak tele vannak a különböző fórumokhoz beadott védekező iratokkal, amelyekben az egykori nagy szervezők tetteiket magyarázzák, ártatlanságukat bizonygatják.

A szerzők a barokk hőskorának, a XVII. század második felének nemesi küzdelmeit és nemességét messze fölébe helyezik a Rákóczi-szabadságharcnak, a szabadságharc nemességének. Szerintük a hősi áldozatoktól elforduló nemesség a szabadságharcban már „csupán alkalmat látott . . . rendi jogainak megvédésére”. Nem látjuk azonban azt a minőségi különbséget, ami ezzel szemben a barokk hőskorát jellemezné. A nemesi mozgalmakat az abszolutista rendszernek a nemesi jogok ellen indított támadása, illetve azok figyelmen kívül hagyása váltotta ki, Thököly háborúja a létalap nélkül maradt katonarétegek harca és a nemesség számára jogai visszanyerésének eszköze volt. A barokk

lőskorának Habsburg-ellenes harcai a nemesség számára éppen úgy a rendi kiváltságok visszaszerzését vagy megvédését szolgálták, mint a Habsburg-uralom bármely más időszakában. Az 1690-es években a nemesség kuruc költeményei elapadnak, mondják a szerzők, de hasonlóképpen alakult prózai publicisztikájuk helyzete is. Egyoldalúnak látszik a magyarázatuk, amely szerint a nemesség és a Habsburg-ház összebékülése lett volna ennek az oka. A magyarázat talán a két korszak mozgalmainak különbségében is keresendő. A XVII. század második felében a nemesség párhuzamos török- és németellenességét a Habsburg-oldalról elszenvedett sérelmek hangsúlyozásával, az onnan fenyegető veszély hangsúlyozásával, egyoldalú németellenességgé kellett alakítani és a török támogatás elfogadására kellett őket megnyerni. A Rákóczi-korban már egyértelműen a Habsburg-rendszer volt az egyetlen ellenség, illetve megjelent a parasztság osztályharcos tevékenysége, a nemesség és a parasztság érdekeinek összehangolása volt a mozgalom feladata, ezt pedig elsősorban a szabadságharc vezérére látta el. A XVII. század második felének sokak által szervezett, de nem utolsósorban szerveztlenségük miatt eredménytelen mozgalmait felváltja a Rákóczi-szabadságharc szervezethez, a politikai publicisztika központi irányítotttsága. A szerzők a nemesi kuruc költemények pesszimizmusának okát a már említett ellentétben látták. A XVII. század második felében azonban hiányoznak a parasztság átfogó osztályharcos megmozdulásai. A Wesselényi-összeesküvés, a nemesi mozgalmak, de még a Thököly-felkelés is a parasztság nagy többségének passzivitása mellett zajlottak. Ez a tény jellemző a kor mozgalmainak felemás voltára, de nem okozhatja a nemesi mozgalmak költőinek pesszimizma hangját. A paraszti osztályharc problémája átvezet e költészet másik ágának a kérdéséhez.

A kuruc költészetnek a népszerű irodalomhoz tartozó ágát előzményeiben a humanista helyzetdelokig viszik vissza a szerzők. A „hazafias panasz-költészet” a XVII. század utolsó és a XVIII. első évtizedeinek zavaros viszonyaiból fakadó élményeit tükrözi. A szerzők a költészetnek ebben az ágában „siralom-énekeket”, „bújosó verseket” és „hazafias kesergőket, fohászokat” különböztetnek meg. Tematikai egységüket az egyéni és közösségi tragédiák, a szabadságharc bukása feletti fájdalom kifejeződésében látják. E költemény-csoport termése tehát időben a XVII. század végétől a szabadságharc bukása utáni évekig terjed. Ezekről különválasztják a „Rákóczi-szabadságharc politikai költészetét”. Ez utóbbi újszerűségét abban látják, hogy a népies énekszerzésben ekkor jelennek meg először politikai jellegű versek. A nép legöntudatosabbjainak nemzeti és társadalmi eszméi ekkor jelennek meg vallásos köntös nélkül. Jellegetességük a szerzők szerint abból adódik, hogy a kurucos nemesi hagyományok ezekben átalakulnak és a szabadságharc előtti panaszos versek határozott politikai mondanivalóval telnek meg. „Szegénylegény katona-énekeket” és „szegénylegény politikai verseket” különböztetnek meg. Előbbiek a szabadságharc eseményeihez kapcsolódnak, utóbbiak „a szegénylegény bújosó- és katona-költészet stílusát, terminológiáját” egyesítik „a nemesi körből eltanult, de a népi kuruc álláspontnak megfelelően átfórtámt nemzeti-politikai mondanivalóval”. Nem volt idő ahhoz, hogy e szegénylegény-költészet sajátos új verstípusokat alakítson ki, új költői irány kezdetévé válják, közvetlen folytatás nélkül maradt, feltámadását a szerzők a negyvennyolcas szabadságharc, elsősorban Petőfi költészetében látják.

A kötet szerzői a népies kuruc költészet ábrázolásánál igen finoman mutatják meg ezek előzményeit, így szervesen kapcsolják a népszerű irodalmi fejlődésének menetébe. Szakítanak azzal a szemlélettel, amely a kuruc költészetet önmagában, specifikus jelenségként vizsgálja. Ennek a költészetnek kétségtelenül legjellegzetesebb vonása a politikai mondanivaló, a kurucos németellenesség, ezeknek a vonásoknak a hangsúlyozása mellett azonban a szerzők elemzésében elvész ezeknek a költeményeknek az osztályharcos mondanivalója. A nemesi nacionalizmus frazeológiája átvételének a lényege éppen abban van, hogy ezzel a parasztság önmagát a nemzet részének nyilvánítja, egyes esetekben — tovább menve — az urakat a nemzet árulóinak nevezi, ez a nemességgel szemben határozott osztályharcos álláspontot jelez. A szerzők mondják ugyan, hogy a szabadságharc politikai versei „a nép szemszögéből értékelik, a szegénylegények látásmódjával ábrázolják” az eseményeket, de nem mennek tovább az ebből következő osztályharcos jelleg elemzéséhez.

A kötet szerzői sokat és újszerűen foglalkoznak az egyházi értelmiség kulturális szerepével. Arnyaltan határozzák meg társadalmi kötöttségeik alakulását. Irodalomtörténetnek nem lehet feladata, hogy a felekezetek belső fejlődését részletesen ábrázolja, nálunk azonban a laicizálódó egyházi értelmiség olyan nagy szerepet játszott a polgáris törekvések megvalósításában, hogy a részletesebb kép kialakításának elmulasztása hiányérzetet kelt, a későbbi fejlődés szempontjából rendkívül fontos későbarokk irodalom ábrázolásánál pedig vitára késztet.

A marxista irodalomtörténetírás rendkívül keveset foglalkozott a jezsuitizmussal, a katolikus egyház művelődési szerepével általában. A szerzők most a magyar irodalom szerves fejlődésének menetébe ágyazzák a katolikus, elsősorban jezsuita értelmiség működését. A korszak elején az arisztokráciával összefonódva, majd az elmaradott provinciális nemesi törekvések támogatóiként mutatják be a jezsuitákat, végül a katolikus, nem utolsósorban a jezsuita értelmiségben látják a protestáns értelmiség haladó polgáris kezdeményezéseinek megvalósítóját. Ennek az átalakulásnak a rajza azonban nem meggyőző, ha nem támasztja alá a katolikus egyház belső változásainak ábrázolása. Annál is inkább, mert a jezsuitizmust és a katolikus egyházat azokban az országokban, ahol a reformáció eredményeit harcos ellenreformációval kellett megtörni, tehát nálunk is, az abszolutizmussal kölesönös egymásrataltságra láttuk. Ha most a rendiség támogatóiként mutatják be őket a szerzők, akkor szükségesnek látszott volna ennek az általános elfogadottól eltérő álláspontnak a részletes kifejtése, megindokolása. Hasonlóképpen megfontolásokat ébreszt rokokókori kulturális szerepük megtétele, ha a szerzők nem mutatják meg a jezsuitizmus belső fejlődését a tudást máglyahalállal büntető kezdetektől az eklektikus filozófia elfogadásáig.

A protestáns egyházak életében a kőtetben tárgyalt korszak lényeges átalakulás időszaka volt. A szerzők adások maradnak ennek, az egyház belső életében, de az általános fejlődéssel is kapcsolatban lezajlott folyamatnak a rajzával. Ennek a konzervatív irányú folyamatnak a figyelembevételével tulajdonképpen látszik a magyarországi fejlődésen túlmutató haladó eszmeáramlatok hatásának a rajza. Ezek hoztak fellazulást a protestáns vallásosságban, azonban nem voltak általánosan elfogadottak. Nem lehet tehát — például — azt állítani, hogy a református egyház opportunizmushoz feladta a puritánizmus társadalmi célkitűzéseit, amikor a puritánizmusnak még az egyházi követelményei sem azonosultak soha az egész református egyház célkitűzéseivel. A protestáns értelmiség haladó társadalmi törekvéseinek túlértékelését jelenti a szerzőknek az a kitétele is, amely szerint a protestáns értelmiség és az uralkodó osztály olyan összevegyülése, mint a katolikusoknál, soha nem következett be. Ezt egyébként a kötet tárgyalása is megcáfolja, de még inkább a reformáció terjedésének tényei.

Nem tudunk egyértelműen a szerzőknek a protestáns értelmiség késő-barokk kori szerepéről tett megállapításaiival sem. A protestáns egyházakban, ahogyan már említettük, ebben az időben egyre erőteljesebben érvényesülnek a konzervatív tendenciák, ezek megakadályozzák, hogy haladó társadalmi mondanivaló közvetítői legyenek. Külföldi iskolázottságuk azonban kapcsolatba hozza őket a kor európai, sokszor haladó filozófiájával. Ezek ismeretében, de a magyarországi társadalmi és kulturális viszonyok között élve, az ő körükben is kialakul a katolikus, jezsuita értelmiségétől lényegében nem különböző eklektikus filozófia. Ugyanakkor a hivatali életből kiszorított protestánsok számára a lelkészi, tanári pálya kínálkozott egyedül, ennek következtében nem egyházas beállítottságuk is egyházi pályára kényszerültek. Ezzel a világi tudományok felé tájékozódó protestáns egyházi értelmiség köre tágult. Ezt a protestáns értelmiséget a szerzők indokolatlanul mondják provinciális műveltségűnek. A magyarországi hallgatók száma a külföldi egyetemeken sehol nem csökkent jelentősen,¹ ahogyan pedig a szerzők állítják. Ugyanakkor az ország egész területéről, sokszor egészen jelentéktelen helységekből mentek tanulók külföldre, például Dobsináról, Poprádról, a Veszprém megyei Szalókról, a Gömör megyei Köviből, a Nógrád megyei Ebeckről, Albertfalváról (Pesthino-Albertiensis), Hódmezővásárhelyről, a Nagykunságból. A hallgatók száma nem csökkent, itthon viszont 1670 után aránylag sokkal kevesebb protestáns lelkészre volt szükség, amiből nyilvánvaló, hogy kis egyházközségekben is magas képzettségű értelmiség élt.

¹A magyarországi hallgatók számának évi átlaga így alakult a legfontosabb számbajelölő külföldi egyetemeken:

	1640—1689	1690—1739	1740—1771
Franeker:	7,0	8,44	6,45
Utrecht:	5,81	5,6	9,38
Groningen:	3,22	1,2	1,25
Wittenberg:	13,89	12,3	6,31
Jéna:	4,28	7,09	6,91
Összesen:	6,89	7,09	6,91

Wittenbergben, ahol az utolsó időszakban valóban erősen csökkent az átlag, ezt a csökkenést az erdélyi hallgatók elmaradása okozta.

A rokokó protestáns népszerű irodalmát olyan emberek művelték, mint az Utrechthen doktori fokozatot szerzett Losonczy István nagykőrösi rektor, Weszprémi István, aki svájci, holland, angol egyetemekre járt és országos hírv orvos volt, vagy a Bázalben és Utrechthen végzett Szikszai György és a három évig külföldi egyetemeket látogató Szőnyi Benjámín. Bod Péter magyarigeni lelkész volt, Tordai Sámuel berni és utrechti egyetemi évek után egy ideig Kendilónán lelkészkedett, Haner György Jeremiás négy évi külföldi tanulmányok után Kisselyen lett pap. Úgy látjuk, hogy a protestánsok között éppen úgy kialakult a laicizálódó egyházi értelmiség széles, magasműveltségű rétege, mint a katolikusoknál. Gondoljunk például Hatvani Istvánra, akinek tanári működését három szóban említk a szerzők, pedig természettudományos, orvosi és filozófiai tevékenységével ez a debreceni pap a laicizálódó egyházi értelmiség típusa. A fejezet konkrét anyagot tárgyaló része sincsen összhangban a bevezetésben a protestáns értelmiség elprovinciálizálódásáról mondottakkal. Az előbbiből kiderül, hogy egy sor protestáns értelmiséginek volt fontos szerepe egyes műfajok kialakításában vagy művelésében.

A véleményünk szerint széles réteget felölelő protestáns, világi irányban tájékozódó értelmiség működését nem érezzük minőségileg különbözőnek a katolikusokétól. A XVII—XVIII. század korábbi időszakában teljesen indokolt volt az értelmiség felekezeti szerinti megkülönböztetése, amikor az világnézetet, politikai állásfoglalást fejezett ki. A szerzők maguk is írják, hogy a rokokó korának egyházi tudósainál csak ismeretanyaguk itt-ott megmutatókozó egyoldalúsága árulja el a felekezeti hovatartozást. Vallási törén ha nem is közömbösség, de a tolerancia jellemzi e korszak értelmiségének állásfoglalását. Feleslegesnek érezzük ezért a felekezeti különbségek erős hangsúlyozását. És ezen belül — ahogyan a fentiekből kiderül — torzítónak a katolikus értelmiség kulturális hegemoniájának a rajzát.

A népszerű harokk kultúra rokokókori teljes elprovinciálizálódásának hangsúlyozását túlzottnak mutatja a fejezet bevezetése és a konkrét anyag tárgyalása során kibontakozó kép. Már említettük, hogy a „népoktató könyvecskék” szerzői (Szőnyi Benjámínék) a kor tudományosságának színvonalán állottak. Hermányi Dienes Józsefnek a barokkor eszményeit a felvilágosodás íróihoz hasonló erővel megtagadó tudatos írói munkásságában sok pozitív vonásra mutatnak rá a szerzők. A korszak népszerű dalköltészetét is sokszor költőinek és élményszerűnek jellemzik. Ennek a műveltségtípusnak a konzervatív, vulgáris jellegéről adott értékelésüket többször is a felvilágosodás íróinak elitéle véleményével támasztják alá. Szembeállítják a birtokos nemességnek, tudós egyházi értelmiségnek a felvilágosodás, klasszicizmus irányában alakuló műveltségével. A birtokos nemesség rokokókori irodalmáról adott képük azonban nem különbözik lényegesen a népies kultúráról alkothatótól, műfajait, sőt adott, korabeli színvonalát tekintve sem. E — népies — műveltségtípus vizsgálatánál, amely műveltségünk konzervatív tendenciáinak lett a hordozója, véleményünk szerint a parasztság életében végbement változásokat kellene figyelembe vennie. A barokk kultúrának a parasztság körében történő szétáradása egybeesik ennek az osztálynak a XVIII. század közepe óta egyre erősödő megkötődésével. Korábban az ország területén folyó háborúk, a török kiverés óriási pusztulásokat okoztak ugyan, de egyben a földrajzi, sőt társadalmi mozgás lehetőségeit is biztosították, a parasztság hasonló mozgásszabadságát hozta magával a Rákóczi-szabadságharc is. A század közepétől ezek a lehetőségek fokozatosan szűntek meg, a parasztság élete mozdulatlanúságha dermedt. Ezzel együtt járt a műveltség színvonalának megrekedése is, aminek következtében a század végén már rendkívül elmaradott volt más osztályok és rétegek műveltségéhez képest. Különösen a fejlődés élen járó, működésében hivatalos támogatást is élvező értelmiségével nem volt összehasonlítható.

A kőtet tartalmi szempontból két részre oszlik: a fejezetek, alfejezetek előtt álló történeti és általános irodalomtörténeti bevezetésekre és a konkrét anyagot tárgyaló fejezetekre. A munka áttekintését ez a beosztás megnehezíti. Az elméleti fejtegetések menetét megszakítja a konkrét anyag bemutatása, az olvasó előtt nehézkesen alakul ki az egész kor egységes képe. Az egyes irodalmi irányok rajza sokat veszít hatásosságából azzal, hogy szétdarabolódik, állandó előre- és vissza-utalások nehézkes olvasmányá teszik. Az elméleti és konkrét részek anyagának elválasztása nem mindig sikerült. Különösen „A korszerű főúri és nemesi irodalmi törekvések”-et bemutató nagy fejezetnél szembetűnő ez, ahol Bethlen Miklós és Rákóczi Ferenc munkásságát több alfejezet is érinti, de lényegében a műveiket tárgyaló részek sem mondanak róluk többet, mint amit a „Személyes vallásosság és nemzeti politika” című bevezetésből megtudtunk.

Az egyes fejezetek felépítése egyébként rendkívül átgondolt és logikus. Vannak azonban olyan besorolások, amelyek nem meggyőzőek. Így például az, hogy a XVII. század 70-es éveinek hitvitázó irodalma miért került az udvari jellegű egyházi irodalom tárgyalása során bemutatásra. Nem látszik indokoltnak, hogy a kuruc múltjukat meg-

tagadó önéletrírók működését a korszerű főúri és nemesi törekvések irodalmának fejezetében tárgyalják.

A kötet hatalmas irodalmi anyagot ölel fel. A teljességre való törekvés megnehezítette az arányok kialakítását. Az irodalmi termésnek egyre nagyobb bősége egyre sűrítettebb tárgyalásra kényszerítette a szerzőket. A kötet elejének hosszú elbeszélő részeit fokozatosan váltják fel a kötet végének már szinte csak címeket felsoroló oldalai. Ennek következtében olyan aránytalanságok állnak elő, hogy míg Miskolczy Csulyak István tevékenységének minden részletével megismerkedünk, Tordai Sámuelét meg sem említik a szerzők. Az irodalom teljességéből talán csak a nemesi napló és emlékirat népszerű irodalomba sorolható ellenpárjának, a városi, mezővárosi krónikáknak az említését hiányolhatjuk.

Tárgyi anyagában a kötet magában foglalja az eddigi irodalomtörténeti kutatások valamennyi lényeges eredményét. Tiszteletet keltően bontakozik ki az olvasó előtt az irodalomtörténetek felszabadulás óta végzett munkája. Óriási kiadói tevékenységük mellett a részkutatások és monográfiák impozáns tömegét foglalják össze a fejezetek végén levő bibliográfiai tájékoztatók. A részkutatások a korszak szinte valamennyi problémáját érintik, ezekre a már eddig is ismert eredményekre épül a kötet szerzőinek a korszak irodalmi jelenségeiről alkotott új koncepciója. Ott azonban, ahol az előmunkálatok hiányoznak, a kötet tárgyi anyaga nem megy tovább. Így csak címekkel jellemzik a XVII. század 70-es éveinek irodalmi szempontból is sokszor érdekes hitvitázó műveit, pedig ezeknek az elemzése a protestáns értelmiség működéséről alkotott képüket is módosíthatta volna. Nem kerül bemutatásra ennek az értelmiségnek jellegzetes típusát képviselő Czeglédi István sem. Nem írunk részletesebben a század végének exuláns irodalmáról, bár kérdéses, hogy ennek helye ilyen jellegű összefoglalásban. Szinte csak az 1690—1740-es periódus tárgyalásánál kerül sor a kétnyelvű, elsősorban a felső-magyarországi értelmiség működésének ábrázolására, holott — például — a Serpiliusok, Tranocius György vagy Fronius tevékenysége is lényegesen hozzájárult a magyarországi kultúra alakulásához. Drabik Miklóst, akinek Comenius által kiadott látomásai olyan nagy hatást gyakoroltak kortársaira és — ami talán fontosabb — olyan híven tükrözik a kortársak, elsősorban a társadalom alsóbb rétegeinek gondolkodását, nem is említik.

Ez az ismertetés, ahogyan már említettük, nem törekedett, de nem is törekedhetett a tárgyalt munka valamennyi eredményének és problémájának a bemutatására. A kötet gazdag anyaga annyi új kérdést vet fel, hogy ezekkel a történetészeknek még sokat kell foglalkozniuk. Mindenesetre új alapját jelentheti az irodalomtörténetészek és történészek remélhetőleg megélnékülő együttműködésének.

PÉTER KATALIN

GALÁNTAI JÓZSEF:

MAGYARORSZÁG AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN. 1914—1918

(Budapest. Gondolat Kiadó. 1964. 380 l.)

Magyarország első világháború alatti szerepének, bel- és külpolitikai helyzetének részletes ábrázolására a felszabadulás óta — marxista igényű feldolgozásban — most került először sor. Nem meglepő, hogy közel húsz esztendőig tartott, amíg fiatal történész-nemzedékünk ilyen bonyolult feladatra vállalkozhatott, mert a belpolitika és diplomácia történetének összefüggése, az egymásba fonódó események ábrázolása igen gyakorlott és tapasztalt szerzőt igényel. Galántai könyve általában meg is felel ezeknek az igényeknek, s ha külpolitikai és diplomáciai téren nem is oldja meg maradéktalanul a problémákat, a háború alatti magyar belpolitikát igen szemléltetően tárja az olvasó elé. Mindenesetre igen dicsérendő, hogy Galántai népszerűsítő szinten is igyekezett megbirkózni a feladattal.

Ezúttal nem vállalkozunk arra, hogy Galántai József könyvét az első világháborúról tartalmi szempontból ismertessük, csupán néhány vitaproblémát kívánunk felvetni.

Az első ilyen igen sokat vitatott kérdés Tisza háborús felelőssége. Természetesen itt sem kívánjuk az e kérdésre vonatkozó könyvtárnyi irodalmat felidézni. Ezért csak Galántai okfejtéséből indulunk ki Tisza szerepének megítélésénél. Szerző szerint ui. Tisza álláspontját a háborúval kapcsolatban Románia magatartása döntötte el, pontosabban az, hogy diplomáciai és várható sikeres katonai akciók eredményeképpen Romániának a háborútól való „távolmaradását biztosítottnak látta” (99. l.).

Véleményünk szerint Románia helyzete a háború kitörésekor távolról sem volt olyan, hogy a központi hatalmakkal szembeni katonai fellépése azonnali veszélyt jelenthetett volna. Ez még Olaszország esetében sem jelentkezett ebben a formában, noha ez nagyobb erőt képviselt, mint a vele sok hasonlóságot mutató Románia. Az is kétségtelen, hogy mind a két államnak nem is annyira időre volt szüksége a Központi Hatalmak szövetségi rendszeréből való kiszakadásra, mint azokra a tapasztalatokra, amelyeket azok háborús eredményeivel kapcsolatban nyerhetett. Hogy Tiszánál ez a szempont szintén szerepet játszott, az kétségtelen, de ugyanúgy tudta azt is, hogy negatív eredmények esetén Románia távolmaradására a háborútól — aligha számíthat. Tisza tudhatta, hogy ez a Román Királyság számára sem véglegesen eldöntött kérdés, s magatartása általában nem 1914 júliusában, hanem csak a háború folyamán realizálódó tény.

Máshol kell tehát e probléma döntő mozzanatát megkeresnünk, s meg is találjuk — Galántai könyvében is.

Galántai ui. könyvének 92. oldalán ismerteti Andrássynak egyik — Tschirschky német nagykövettel folytatott — beszélgetését, amelyben utóbbi kifejtette, hogy a német kormány a júliusi válság idején valóban igyekezett erélyes akcióra bírni a Monarchia kormányát, s éreztetni, hogy Ausztria-Magyarország „elveszteni értékét, mint szövetség”, ha nem bírja a szerb kérdést, akár katonai úton is megoldani. Ezen a ponton található Tisza véleményváltoztatásának kulcsa. A német szövetség szilárdsága, minden ingadozástól mentes, feltétel nélküli biztosítása békében is, nem csak háborúban, főfeltétele volt a Monarchia hatalmi helyzetének. Tisza hadüzenettel kapcsolatos súlyos fenntartásai ellenére sem vállalhatta a német kormánykörök bizalmának megrendülését, a Monarchia szövetségi értékének csökkenését, annál is kevésbé, mert hiszen — s ezt Galántai többször is hangsúlyozza — nem arról volt szó, hogy nem akart leszámolást Szerbiával, legfeljebb arról, hogy az időt és az adott diplomáciai feltételeket nem tartotta megfelelőeknek. Hangsúlyozható tehát, hogy Tisza hadüzenettel kapcsolatos véleményváltoztatásának döntő oka az volt, hogy a németek Monarchiával kapcsolatos bizalmának megrendüléseért semmilyen felelősséget vállalni nem akart, mert ennek ugyancsak igen súlyos következményei lehettek volna a Monarchiára nézve. Hogy a németek a Monarchiát a háború kirobantásának eszközéül is fel tudták használni, az törvényszerűen következett abból, hogy „nagyhatalmi” helyzetének is támaszai voltak. Zsarolás volt ez? Az adott helyzetben ugyan nincs helyük az erkölcsi kérdéseknek, Tisza azonban hamar felismerte azt, s levonta az abból adódó elkerülhetetlen következtetéseket. Ezzel ugyan elnapolta az általa is előrelátott válságot, végképpen megszüntetni azonban nem tudta.

A másik vitatható problémakör Galántai munkájában a szocialista forradalom és a nemzeti mozgalmak egymáshoz való viszonyának kérdése. Galántai ezzel kapcsolatban azt írja, hogy „a szocialista forradalomnak természetesen nem a nemzeti kérdés megoldása az alapvető feladata, vagy alapvető kérdése” (341. l.).

E tételszerű megállapítás elsősorban azért helytelen, mert a szocialista forradalom és a nemzeti mozgalmak ilyen merev szembeállítása is az. (Itt csak futólag emlékeztetünk Marx és Engels állásfoglalására nemcsak az 1848-as forradalmak kérdésében, de később a német, az olasz, a magyar, a lengyel, az ír stb. stb. kérdésekben is.) A szocialista forradalmak általában nemzeti keretekben mennek végbe, s át meg át vannak szöve a nemzeti vonatkozások számtalan szálával. A nemzeti kérdések a társadalmi élet kiszakíthatatlan részét képezik, s az ezen a területen fellépő s fejlődést gátló — tehát a társadalmi haladás s az osztályharcok kibontakozását is akadályozó — rendellenességek kiküszöbölése a szocialista forradalomnak is elsősorú feladata és célja, amit Lenin a nemzetek önrendelkezési jogával kapcsolatos állásfoglalásai és művei bizonyítanak. Az idézett állítással szemben helyesebbnek tűnik az a megállapítás, hogy amilyen mértékben a szocialista forradalom képviselői másodrangúaknak tekintik a valóban demokratikus nemzeti problémák megoldását, olyan mértékben használhatja fel a burzsoázia e kérdéseket, s általában a nemzeti függetlenség megteremtésére irányuló politikát a belső osztályharc tompítására, a szocialista forradalom leszerelésére. Éppen, mivel a Monarchiában kibontakozott mozgalmozásoknak nem volt következetes és radikális nemzeti programjuk, s mivel ilyen irányú célkitűzéseik nem mentek túl a kulturális autonómia időszakán, vált lehetővé az, hogy a nemzeti kérdéseket „a néptömegek kikapcsolásával, az antant katonai győzelmével” (178. l.) oldják meg. (Galántainak ezirányú idézett megállapítását némiképpen ki kell egészíteni, egyfelől azzal, hogy az utóállamok létrejöttében jelentős néptömegek is résztvettek, másfelől, hogy az Októberi Szocialista Forradalom hatása ebben a vonatkozásban is igen jelentős mértékben érvényesült.) Megfigyelhető, hogy Galántai munkájában a nemzeti mozgalmak értékelésével kapcsolatos fejtegetések kissé bizonytalanok, aminek főoka éppen az, hogy szocialista forra-

dalommal való merev szembeállításuk után meglehetősen alárendelt helyet kapnak, ami viszont a történelmi valósággal nem egyezik. Ezen a ponton tehát a mű nem jutott túl az eddig ismert megítéléseken.

Problemátikus Galántai könyvében bizonyos vonatkozásban Wilson politikájának értékelése is. Persze nem arról van szó, mintha az amerikai külpolitika ebben az időben nem lett volna imperialista. Galántai azonban nem magyarázza meg eléggé, mi volt a lényege az angol-francia és az amerikai imperializmus közötti különbségnek. Mi volt az alapja annak, hogy Európa demokratikus polgári körei — magyar részről a Károlyi-párttól a szociáldemokratákig a baloldal ide sorolható — Wilsonban valóban „békeapostolukat” láthatták? A nyugati hatalmak imperialista céljainak leegyszerűsítő azonosítása nem helyes. Minthogy az USA akkor még nem volt közvetlenül érdekelt a közép-európai viszonyok rendezésének módszerében, ezért állíthatott fel olyan rendezési elveket, melyek tartalmukat tekintve lehettek demokratikusak, csupán megvalósításukra nem tartalmaztak biztosítékot. Illetőleg éppen a nyugati, imperialista szövetségi rendszer volt megvalósításuk legfőbb akadályá. Ugyanakkor az is pontatlan és helytelen volna, ha egyfelől az angol-francia, másfelől az amerikai imperializmus részéről olyan „munkamegosztást” tételeznénk fel, amely szerint az utóbbi képviselte a „demokratikus” ígéretek, az előbbieket pedig az imperialista irányzatot, amelynek alapján a háború győzelmes befejezésével megsemmisíthették mindazt, amit előzőleg kilitásba helyeztek. A végső eredmény kétségtelenül ez volt, amiben azonban a központi hatalmak — főleg pedig a német háborús körök — értelmetlen politikájának is jelentős része volt. Mindez nem változtat azon a tényen, hogy bármennyi demagóg elem volt is Wilson politikájában a közép-európai rendezést illetően, voltak ennek reális vonásai is, amelyek azonban — elsősorban francia beavatkozásra — nem jutottak érvényre. Wilson külpolitikája mindenesetre az első világháború diplomáciájának egyik legbonyolultabb fejezete. A Roosevelt-féle külpolitika közvetlen előzményének tekinteni — túlzott volna. Az „imperialista béke” legfőbb képviselőjeként bemutatni (235. l.) azonban ugyancsak leegyszerűsítésnek tűnik.

A nemzetközi és a magyar szociáldemokráciával kapcsolatos problémák elemzéséből csupán egyetlen problémát emelünk ki. Abban természetesen igaza van Galántainak, hogy negatívan ábrázolja a nemzetközi szociáldemokráciát, amiért igazolta és támogatta a háborút, a magyart pedig a pártvezetés opportunizmusáért s szociálpacifista megnyilatkozásaiért. Ugyanekkor azonban talán helyes lett volna arra is rámutatni, hogy a nemzetközi szociáldemokrácia ekkor már éppúgy, mint a magyar is, legfeljebb elméletben, s ami még ennél is veszélyesebb volt, a munkásosztály köztudatában képviselt proletárérdekeket, a gyakorlatban azonban csupán a proletárság szűkebb, kispolgárvá „arisztokratizálódott” rétegének szemléletét s megalkuvásait fejezte ki.

Galántai könyvének problematikus részei közé tartozik Habsburg Károly politikájának, illetve e politika mozgatóerőinek ábrázolása, ezen időszak külpolitikai eseményeinek vázlatoszerű feltüntetése. A pápai békekezelet leírása pedig azt a benyomást keltheti az olvasóban, mintha az elsősorban a magyar katolikusok kezdeményezésére indult volna meg, ami túlzás. Ennél viszont sokkal lényegesebb probléma az, hogy német viszonylatban mind a tengeralattjáró háborúról, mind az 1917. év súlyos kihatású geopolitikai eseményeiről, így elsősorban a német kormány és a legfelső hadvezetőség ellentétének kiéleződéséről — csak elsiegett képet kaptunk.

Végül utolsó kritikai megjegyzésként azt kívánjuk megemlíteni, hogy az irodalom felsorolásából sajnálatos módon hiányzik *Fritz Fischer*: *Griff nach der Weltmacht* című műve, amely 1964 nyarán immár harmadik (javított) kiadásban jelent meg, s amely a Nyugaton igen nagy viharokat támasztott. E mű alapos felhasználása számos vonatkozásban megkönnyítette volna az értékelés munkáját.

A felsorolt problémák és hiányosságok felemlítésével nem kívánjuk Galántai József munkájának érdemeit csökkenteni. A mai magyar olvasóközönségnek szüksége volt olyan marxista munkára, amely az első világháború problematikáját ismerteti. Hogy az első ilyen munka nem lehet hiánytalan, az a dolog természetéből következik, s igazságtalan volna a szerzőt bátor vállalkozásáért elmarasztalni.

GONDA IMRE

SIKLÓS ANDRÁS:

AZ 1918—1919. ÉVI MAGYARORSZÁGI FORRADALMAK

Források és feldolgozások

(Magyarország legújabbkori történetének forrásai és irodalma. I. köt. Budapest, Tankönyvkiadó. 1964. 205 l.)

A módszeres történeti kutatómunka elengedhetetlen feltétele annak tisztázása, milyen jellegű, mennyiségű és értékű forrásanyaggal rendelkezünk, milyen sajtóra, irodalomra támaszkodhatunk korszakunkban, témánkban. A legújabbkorra nézve jóformán napjainkban indult meg a felmérés eredményeinek szélesebbkörű ismertetése. A sorozat és annak első kötete, Siklós András munkája, így hézagpótló jelentőségű.

Siklós nagy munkát vállalt magára, amikor e kötet anyagát összegyűjtötte. Kétféle nehézséget kellett leküzdenie: egyrészt a rendkívül időtrabló, fáradságos technikai és anyagnyomozó munka akadályait, másrészt az egybegyűjtött anyagból fakadó, az értékeléssel összefüggő problémákat. Siklós ugyanis nem elégedett meg az egyes munkák tartalmi bemutatásával, ahhoz, hogy érdemi megállapításokat tegyen, nyomon kellett követnie nemcsak a hazai, de a nemzetközi munkásmozgalom alakulását, ennek hatását a két forradalom megítélésére. Így, a források és irodalom részletes feltüntetése mellett korszakokon átnyúló történeti, elvi kérdések kapnak helyet kötetében.

Az elemzést Leninnek az 1918—19. évi magyarországi forradalmakra vonatkozó írásai, megnyilatkozásai vezetik be. A szerző ily módon hangsúlyozni kívánja nagy jelentőségüket a forradalmak megítélésében, noha „Lenin természetszerűleg nem történetírói célkitűzéssel” foglalt állást, s megállapításainak tényleges értékét egész művének egészébe illesztve kaphatjuk csak meg.

Feltétlenül egyet kell értenünk szerzővel, hogy az Osztrák-Magyar Állam népeire intézett kiáltványt külön pontban ismerteti, ezzel is aláhúzva fontosságát. Lenin írásairól szólva ráirányítja a figyelmet pl. Szántó Béla ki nem aknázott visszaemlékezéseire, kellően nem gyümölesztetett iratokra, s ha szükséges, bírálja is Lenin hazai ismertetőit.

Ezután mutatja be a könyv a levéltári anyagok helyzetét, jellegét, az egyes levéltárak sorrendjében, felhasználva az elkészült levéltári ismertetőket. Röviden jelzi a külföldi forrásokat is.

Az egykorú könyvekkel, brosúrákkal, röpiratokkal, az ezeket ismertető bibliográfiákkal, feldolgozásokkal foglalkozva rámutat a forradalmak idején rendkívül erős szemlelmi pezsgésre, valamint a korszak sok fontos, ma még kellően fel nem tárt kérdésére (pl. a Károlyi-rendszer kit, illetve mit tartott történelmi elődjének, milyen volt a Kommunista Magyarországi Pártja ideológiai, politikai munkája stb.).

A sajtóval kapcsolatban áttekinti a hírlapokat és folyóiratokat, a cenzúra működését, a háború éveiben kialakult helyzetet. Úgy érzem, itt — részben a korlátozott terjedelem következtében — elemzése nem minden esetben elég sokoldalú. Így pl. a polgári sajtónak az oroszországi forradalmakkal kapcsolatos magatartását még számos fontos részlettel lehetett volna kiegészíteni. Talán utalni lehetett volna arra is, hogyan függött össze a polgári demokratikus kormányzatnak a demokratizmusról alkotott felfogása és gyakorlata a sajtó támogatásával s hogy illeszkedik ebbe egy-egy politikus egyéni magatartása.

Tájékoztat a könyv a plakátokról, aprónyomtatványokról, olyan kuriózumokat is számbavéve, mint a francia megszálló csapatok arab katonái számára kiadott arab nyelvű röplapok. A filmek, tényképek kapcsán az olvasó feltétlenül arra gondol, ezeket még távolról sem kamatoztattuk a lehetőség szerint.

Siklós könyvének második része a feldolgozásokat veszi vizsgálat alá, főbb irányzatok szerint csoportosítva azokat, a legrészletesebb áttekintést a kommunista, marxista irodalomról nyújtja. E részben nem egy-egy könyv tartalmát ismertetést adja, hanem, elsősorban a szerző koncepciójának lényegére utalva, a különböző irányzatok felfogásának alakulását, változását kíséri nyomon. Elég részletesen tárgyalja egy-egy munka megírásának körülményeit, fogadtatását, a körülötte kibontakozott vitát. Ez kétség-telenül megkönnyíti annak helyzetét, aki kézbeveszi a könyvet, mert tartalmát maga könnyen megállapíthatja, megértéséhez azonban a Siklós által festett kép nélkülözhetetlen.

Az ellenforradalmi munkák sorában csupán rövid utalást kapnak a pamflettek, röpiratok. A visszaemlékezések tárgyalása — tematikus csoportokban — lényegében véve minden jelentős művet tartalmaz, sőt, néhány munkára éppen Siklós hívja fel a

figyelmet. Érthető, hogy a külföldi szerzőknél, ha monográfiát is megjelentettek, korábbi cikkeiket nem említi. Az azonban kérdéses, vajon indokolt volt-e mellőzni ezek közül E. Beneš, O. Bauer vagy mások munkáit, amikor ezek a magyarországi forradalmakról fontos adatokat, megállapításokat tartalmaznak. Kifogásolni lehet azt is, hogy olyan memoárok vagy helytörténeti munkák, mint amilyenek Deme—Keleti, Juhász Viktor stb. kötetei, egyáltalán nem kapnak helyet. Nem látszik elég indokoltnak, hogy Váry, Kelemen, Szabó munkáit a történeti irodalommal foglalkozó részben említi.

Bár a Horthy-korszak hivatalos történetírásának értékelésében Siklós több tanulmányra támaszkodott, egészében mégis úgy tűnt, hogy túlságosan sommás értékeléssel, röviden zárja e részt. Szekfű koncepciója és annak hatása mindenképpen nagyobb teret kívánt volna.

A történetírói műveket egy-egy alapvető kérdés megítélése alapján (az összeomlás, a forradalmak okai, a felelősség megítélése stb.) csoportosítva mutatja be Siklós. Talán nagyobb nyomatokkal lehetett volna itt utalni az e munkákban szintén helyet kapó antiszemitizmusra. Feltehetően terjedelmi korlátok akadályozták a szerzőt abban, hogy pozitívizmus és szellemtörténet kapcsán a magyar vonatkozásokat finomabban, részletesebben elemezze. Egy jegyzetben azonban — hasonlóan a szellemtörténeti részhez — utalni lehetett volna olyan munkálatokra, amelyek hazai irodalmunkban legújabbban a magyar pozitívizmus feltárásához is hozzájárultak.

Érdekes és új az a fejezet, amely az ellenforradalmi tételek sorsát vizsgálja a felszabadulást követő időben. Itt sok kevéssé ismert részlettel, jó megállapítással gazdagítja ismereteinket.

Az októberi forradalom polgári vezetőinek munkáit megírásuk körülményeinek reális összképében helyezi el. Az egyes munkák tárgyalásakor rámutat, hogy nemcsak védekeztek, hanem gyakran ellentámadással feleltek a rendszer vádjaira. Jászi memoárja, az „Öt év múltán” c. és a többi kötet elemzése nemcsak a hazai októbristák, hanem az emigrációban élők felfogását s az ennek változását előidéző okokat is megvilágítja.

Amikor Siklós összefoglalja az októbristák álláspontjának legfontosabb tételeit, a hibás, a proletárforradalomtól való idegenkedésükből fakadó megállapításait értő és elemző módon bírálja.

A szociáldemokrata felfogás — mint Siklós megállapítja — igen közel állt az októbristákéhoz, de többet foglalkozott a proletárdiktatúra történetével. Ismerteti a jobboldali szakszervezeti vezetők megnyilatkozásait, az emigráció tevékenységét, Garami, a Világosság-csoport és Böhm munkáját, az emigráció felbomlását, Weltner, Buchinger visszaemlékezéseit, majd a két forradalom megítélésében bekövetkezett változást 1945 után.

A felmerülő problémák sokaságát már maguk a címszavak is jelzik, s egyben arra is rámutatnak, hogy e fejezet az egész szociáldemokrata mozgalom alakulásának fővonalát összefoglalja. De ez nem lehet túlságosan terjedelmes, s így nem annyira egy-egy könyv, mint inkább a történeti helyzet elemzése kapcsán gyakorta hiányérzete támad az olvasónak. A kiegészítések azonban tulajdonképpen nem e munkába kívánkoznak.

A könyvek, cikkek felsorolása és elemzése során Siklós sok olyan mozzanatra hívja fel a figyelmet, amely a Világosság-csoport egyes tagjainak higgadt értékelését segíti elő és sürgeti is egyben; ráirányítja az érdeklődést a Szociáldemokrata Pártban a 20-as évek végétől kibontakozott változásokra stb.

A feldolgozásokról szóló legrészletesebb fejezet a kommunista szerzők munkáit, a marxista feldolgozásokat elemzi. Bemutatja a KMP helyzetét a forradalmak után, az első brosrák, kiadványok nagy tömegét. Ismerteti a szociáldemokraták alakulásának leleplezésével kapcsolatos megnyilatkozásokat, majd részben időrendben, részben tematikusan tárgyalja a további munkákat. Kun Béla, Rudas László és mások írásai alapján rávilágít a pártegyesülés eltérő megítélésére, s kiemelten foglalkozik az agrárkérdéssel. Elemzése kimutatja, hogy a hibás agrárpolitika pozitív felülvizsgálata csak a húszas évek második felében nyert nagyobb teret. Tanulságosan elemzi a Kommunisták Internacionálé II. Kongresszusának megállapításait a magyarországi forradalmak s a további politika tekintetében, amelyek a lényeges problémák helyes felismerését tükrözték.

Az irodalom további nyomkövetése során Siklós betekintést nyújt a párt egyes frakcióinak s azok harcainak alakulásába, mivel ezek meggátolták a tanulságok levonását, és hozzájárultak ahhoz, hogy a szubjektív tényezők döntővé váltak a Tanácsköztársaság értékelésében. A párt újjászervezése után viszont lehetővé vált, hogy Varga Jenő könyve mellett más összefoglaló tanulmányok is napvilágot lássanak, s ebben az emigráns folyóiratok megindulásának szintén szerepe volt. A 20-as évek második felétől

állapítja meg Siklós, kettősség jellemzi a marxista irodalmat: ragaszkodás a korábbi hibás tételekhez és az új helyzetnek megfelelő helyes következtetések levonása.

A Kommunista Internacionálé VI. Kongresszusát követő időben a kommunista munkák egy része szakít bizonyos doktriner utópista nézetekkel, nagyobb részben azonban továbbra is domináns helyet kapnak a szubjektív tényezők (pl. a bukás okainak megítélése), s nem kerül le napirendről az agrárpolitika baloldali bírálata sem. A népfrontpolitika meghirdetése tette lehetővé, hogy a korábbi merev elutasítással szemben a 30-as évek második felében összekapcsolják a Tanácsköztársasággal a demokratikus hagyományokat. Ez szűkségserien új problémák előtérbekerülését vonta maga után (a proletárdiktatúra és a megoldatlan polgári demokratikus feladatok, a szociáldemokrata párt árnyaltabb értékelése, a Tanácsköztársaság létrejöttének széles nemzeti alapja stb.). Új megvilágítást kapott néhány, korábban is tárgyalt kérdés, mint az egyesülés. A személyi kultusz időszakában azonban megakadt a Tanácsköztársaság történetének tudományos vizsgálata.

Igen érdekes és tanulságos az az elemzés, amelyet a könyv a két forradalom felszabadulás utáni értékeléséről ad. Felhívja a figyelmet nemcsak arra, hogy — ma már szinte hihetetlen módon — hosszú éveken át kevés előrehaladás történt a forradalom történetének feltárásában, tényleges kutatásában; kimutatja, mit vett át történetírásunk a korábbi megállapításokból, mit mellőzött, részletesen szól a személyi kultusz okozta torzulásokról, majd az 1953-tól bekövetkezett kedvező fordulatról.

Siklós egyértelműen kimutatja, hogy csupán a dogmatizmus és szubjektivizmus leküzdése tette lehetővé a két forradalom történetének hiteles megközelítését, amely azonban még ma sem jutott el a két forradalom történetének tudományos szintéziséig.

E kötet rendkívüli szolgálatot tesz a kutatóknak, a korszak iránt érdeklődőknek. Kézbe adja lényegében véve mindazt, amit a korszakról olvasni lehet, olyan útmutatóval, amely a források és irodalom értékelését nagyban elősegíti. Legkidolgozottabb, és a historiográfián messze túlmenő része a kommunista munkákat tárgyaló fejezet. Ez olyan elemző munkát is elvégzett, amely már nem e kötet feladata. Úttörő vállalkozás volt az is, hogy elsőnek értékelte ily részletesen és alaposan a felszabadulást követő irodalom alakulását a két forradalom megítélésében; éppen azon a területen, ahol nemcsak a történetírás hibái, de a bekövetkezett fordulat kedvező eredményei is legélénkebben mutatkoztak meg.

L. NAGY ZSUZSA

L. NAGY ZSUZSA:

FORRADALOM ÉS ELLENFORRADALOM A DUNÁNTÚLON 1919

(A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Budapest, Kossuth könyvkiadó. 1961. 202 l.)

A könyv érdekes kísérlet az 1919. évi Magyar Tanácsköztársaság történetének összefoglaló ismertetésére egy nagy tájegységben, helyesebben országrészben. Ezzel kapcsolatban az első felmerülő kérdés az, indokolt-e egy nagy forradalomnak szintézisét egy országrészre vonatkozóan megkísérelni. A bevezetés a kísérletet azzal indokolja, hogy a Dunántúlon hadművelet nem voltak, idegen fegyveres csapatok csak déli széleire vonultak be, tehát ez az országrész arra volt hivatva, hogy az északi és keleti területen folytatott élet-halálharcban az egész ország utánpótlási bázisául szolgáljon. Azt vizsgálja tehát, hogy ennek a feladatának a Dunántúl mennyiben felelt meg. Ez igen érdekes probléma. Mögötte az a kérdés is meghúzódik, nem járult-e hozzá a Tanácsköztársaság leveréséhez az is, hogy a Dunántúl nem tudta gazdasági utánpótlási feladatait teljesíteni. Ennek a kérdésnek érdemes külön kötetet szentelni akkor is, ha a szerző a problémát nem fogalmazza meg ilyen élesen.

Az alapos vizsgálat céljából időrendben végigtekinti a Tanácsköztársaság közvetlen előzményeit, egész történetét, de még a leverését követő néhány hetet is. A bevezető fejezetekben tulajdonképpen csak az országos problémákat, a Tanácsköztársaság kormányának intézkedéseit ismerteti az új szervezet felépítéséről, a szocialista tulajdon létesítéséről, a földbirtokpolitikáról, a fegyveres erő megszervezéséről, a szocialista kultúra felépítésének első lépéseiről stb., és ezek végrehajtására dunántúli példákat hoz fel. Nem kísérel meg adatainak más országrészek adataival való összevetését, de a tények olyan tömegére hivatkozik, hogy azok alapján nyugodtan állapíthatja meg, a Forradalmi Kormányzótanács intézkedéseit a Dunántúlon végrehajtották, az első időkben ellen-

állási kísérlet nem volt, a munkásság és a parasztság általában örömmel fogadta a Tanácsköztársaság megalakítását, az értelmiség egy része (pl. a tanítószög jelentékeny része) lelkesen csatlakozott hozzá, a többiek pedig igyekeztek alkalmazkodni az új helyzethez.

Forrásul főleg a helyi sajtó anyagát használja, amit kitűnően ismer, és a legnagyobb pontossággal feldolgoz, továbbá a Párttörténeti Intézet archívumát. A helyi szervek irataiból annyit, ami kutatása idejében a Párttörténeti Intézetben volt. Ebből következnek némely helyen idézési módjának pontatlansága. Pl. az általa említett iratot ilyen utalás alapján: „Zalaegerszegi Allami Levéltár, közszépi iratok” (66, 72. l.) a helybeli iratokat jól ismerő levéltáros sem találja meg. Az egykorú sajtónak némi helyen túlzott jelentőséget tulajdonít. Pl. abból, hogy a sajtó azt írta, az üzemekben a termelés javult (38. l.), vagy, hogy az ifjúság lelkesen jelentkezett a Vörös Hadseregbe (105. l.), még nem feltétlenül következik, hogy valóban ez volt a helyzet. Ismeretes, hogy a napilapok — különösen a nem könnyen ellenőrizhető hangulatfestésben — nem mindig ragaszkodtak a valósághoz. A sajtóadatokat talán alá lehetett volna támasztani néhány visszaemlékezéssel, pl. Gábor Ernővel (Tanácsköztársaság Zala megyében. Zalaegerszeg 1961. 170—171. l.). A Tanácsköztársaság negyven éves jubileuma alkalmából a helyi szervek által kiadott emlékköteteket azonban nem használja fel. Alkalmasint azért nem, mert ezek a népszerűsítő munkák hiányosan hivatkoznak forrásaikra, és tudományos megalapozottságukban nem bízik eléggé.

Lenin és Varga Jenő nyomán nagy hibának tartja a földosztás elmaradását (22, 39. l.). Legyen szabad ezzel kapcsolatban felhoznom azt, hogy Zala megyében, noha igen sok nagybirtok volt, eddig semmiféle nyomát nem találtam a földosztás elmaradása miatti zúgolódásnak, arra viszont akadt adat, hogy nagybirtok cselédei már a Tanácsköztársaság megalakulása előtt a földbirtokon termelősövetkezetet létesítettek (Zala c. napilap, 1919. márc. 20.). Megemlítem azt is, hogy a Forradalmi Kormányzótanács egy gyorsan végrehajtott földosztással saját nehézségeit növelte volna, mert a főváros és a Vörös Hadsereg ellátásáról sürgősen kellett gondoskodnia, az újonnan földhözjuttatottak termelésének megszervezéséhez, de különösen az eredményes begyűjtés végrehajtásához pedig több idő kellett volna. Valójában is úgy történt, hogy a Kormányzótanács által elrendelt vágóállatszállítást a nagybirtokokon szervezett termelősövetkezetek maradéktalanul végrehajtották (pl. ZÁL. Kapornaki apátság házi levéltára 37. csomó. Kommunizmus), a birtokos parasztoktól való begyűjtés ellenben, mint erre L. Nagy Zsuzsa is igen sok adatot idéz, tömérdek nehézséggel járt.

A könyv tudományos jelentőségét növeli a parasztság és munkásság gazdasági helyzetének, ezzel kapcsolatban problémáinak, hangulatának, egymáshoz való viszonyának gondosan feltárt adataikra támaszkodó, mélyreható elemzése, a különböző ellenforradalmi megmozdulások, majd fegyveres fellépések pontos feltárása. Ezzel a könyv sokszor sablonos méltatásoknál szebben és teljesebben tárja fel a Tanácsköztársaság hősi küzdelmeit, mert világossá teszi, milyen súlyos problémákkal kellett a Tanácsköztársaságnak megbirkóznia, de úrrá tudott válni felettük: júliusban már fegyveres ellenforradalmi kísérlet nem is történt, a Tanácsköztársaságot külső erők és árulás döntötte meg. Az ellenforradalmi megmozdulásokhoz hozzátehetjük még az alsórendvai kísérletet (*Nagy Károly*: Az alsórendvai ellenforradalom. Zalaegerszeg. Zrínyi ny. é. n.), és azt, hogy Nagybakonokról fegyveres kézzel kényszerítették menekülésre a nagykanizsai direktórium kiküldöttjeit (Zala, 1919. okt. 17, 18.). Megdöbbentők az adatok, amelyek a birtokos parasztság ellenállásáról, az élelmiszerbeszolgáltatás megtagadásáról, sőt helyenként a termés felgyűjtéséről adnak számot (117—121, 175. l.). Ezeket még kiegészíthetjük ilyen tényekkel: Kisrada, Vindornyalak, Bazsántó megtagadta a termés összejáratását (ZÁL. Zalaszántói körjegyzőség 712/1919, 829/1919), Zalaapáti és Hosszúfalu központi kiküldöttet kért vágóállatok begyűjtésére, mert ők nem tudják végrehajtani, Nemessándorháza egész tanácsa tüntetőleg lemondott, mert az állatbeszolgáltatás őket annyira ellenszenvessé tenné a faluban, hogy azt úgy sem tudnák tovább vezetni (ZÁL. Pacsai főszolgabíró 1919. évi 1701, 1928, 1899. sz.), a pacsai járási tanácselnök úgy foglalt állást: „élelmiszert előre nem adunk” (hanem csak azonnali cserébe) (uo. 1822. sz.), Pacsa és Pacsatüttös megtagadta a gabonaátvevő bizottság megalakítását, mert nincs biztosítva, hogy a gabonáért megfelelő értékű iparcikket kapnak (ZÁL. Képviselőtestületi jegyzőkönyv 1919. július 6.). E néhány utalás megerősíti a szerző által rajzolt általános képet és következtetéseinek helyességét. Talán még tovább is mehetnénk a szerző következtetéseinek, és a birtokos parasztság ellenállását nem a földkérdés rendezési módjára vezetnénk vissza (107. l.), hanem az élelmiszerbeszolgáltatásra, mert nem bíztak abban, hogy iparcikk-szükségletükről a Tanácsköztársaság szervei gondoskodnak, és így a beszolgáltatásban munkájuk eredményétől való megfosztásukat látták. Természetesen ebben szerepe lehetett a suttozó propagandának is,

és annak a körülménynek is, hogy a községi földművestanács határozatát nemegyszer az állásában meghagyott jegyző szövegezte.

A könyv utolsó fejezete szintén igen fontos, adatokkal alátámasztott új megállapításokat tartalmaz. Azt bizonyítja ugyanis (185—195. l.), hogy a Tanácsköztársaság megdöntése után a dunántúli munkásság ragaszkodott továbbra is a Tanácsköztársasághoz, legfőbb helyen még augusztus 7—8-án is a munkástanácsok kezében volt az igazgatás, és „az ellenorradalom csak fegyveres harcral... tudta letörni a tömegek ellenállását”. Ennek az ellenállásnak szép példáit találtuk Nagykanizsán is (Olvasókönyv Zala megye történetéhez. Zalaegerszeg, 1961. 116. l., ZÁL. Alispáni iratok 1919. történeti es. 21. sz.).

Ez a befejezés igen jól jellemzi a munkásságot, mely minden nehézség, objektív baj ellenére is kitartott a Tanácsköztársaság eszméje mellett, és nem volt hajlandó arról lemondani.

DEGRÉ ALAJOS

MARX—ENGELS:

AZ I. INTERNACIONÁLÉ

(Budapest, Kossuth Kiadó, 1964. 285 l.)

A Kossuth Könyvkiadó nagy szolgálatot tett a magyarul olvasók tájékozódásának megkönnyítésére, amikor e válogatást megjelentette. Meg kell mondanunk, hogy ezt talán már hamarabb is meg lehetett volna tenni, s úgy hisszük, néhány más írást is jó lett volna közölni, egyeseknél pedig a teljességre is inkább lehetett volna törekedni. A kötet így ugyan valamivel vastkosabb lett volna, de az ellenérveket messzemenően ellensúlyozták volna e teljesebb kiadás előnyei.

Tartalmilag az olvasó néhány ismertebb Marx—Engels munkával is találkozhat, többek között a három 1870—1871-es „üzenettel” is, amiből a harmadik inkább csak mint a „Polgárháború Franciaországban” c. önálló írás ismeretes. Ugyancsak olvasott az Alapító Üzenet és a Szervezeti Szabályzat szövege is, továbbá néhány fontosabb levél, amit a jelenlegi válogatás is közöl. Viszont Magyarországon most először került kiadásra az az instruktív anyag, amit Marx az 1866-os kongresszus előtt terjesztett a Főtanács tagjai elé, s amiben tulajdonképpen az egész Internacionálé számára adott akcióprogramot, minden lehetséges munkásakciót felkarolva, de egyúttal adott esetben az elvi kritikát is megadva (különösen figyelemreméltóak ehelyütt a szakszervezeti munkáról, a szövetkezetekről a gyermekmunkáról szóló passzusok, amelyek gondolatgazdagságukban és tömörségükben is imponálóak). E híres „utasítások” mellett kitűnik a bázeli kongresszus előestéjén kiadott jelentés, amely valóságos körképet ad az egész nemzetközi munkásmozgalom helyzetéről, s a sorok mögül szinte kiérezhető a szenvedélyes izzás, ami a jelentést publicisztikái, helyenként szinte szépírói értékűvé teszi. Mindez biztosítja, hogy az olvasó valóban átérezheti a kor levegőjét, s részesévé lesz a kor problémáinak, megérti nemesak az azonos, hanem az eltérő jegyeket is, mikor az angol vagy francia, svájci vagy belga munkásokról hall. Ugyanez vonatkozik a Hágai Kongresszus beszámolójára is, ahonnan az üklözés méreteit ismerheti meg, s e méretekből megértheti, hogy a perek, tilalmak, elbocsátások több helyütt valósággal „agyonyomták” a szervezeteket.

Érdekesek azok a sorok, ahol Marx az Internacionálé és főként a Kommün elszigetelődéséről írt. Kitűnik, hogy a New Yorkba menekítésnél Marx—Engels állásfoglalásánál mind a tudományos, mind a személyes megfontolások is szerepet játszottak (Londoni levelek. 184—185. l.). Érdekes színelvölt képez az a marxi ironikus írás, amelyben a bakunini politikai közömbösség tételeinek tarthatatlanságát bizonyítja be. Kis terjedelmében valóságos remekmű Engels írása „a tekintélyről”, amelyben a sokat vitatott, a munkásmozgalomban még később is sok problémát, indulatot kiváltó kérdésben egyszerűen a gazdasági termelési folyamattól vezetni le, hogy bizonyos tekintélyvel érvényesülése elengedhetetlenül szükséges. Ezentúl mutat rá a politikai tekintély ideiglenes előnyeire, majd későbbi szűkülésére. Helyet kaptak azok az írások is, amelyekben Marx és Engels az 1870-es években a spanyol, s részint a belga, olasz tapasztalatokra hivatkozva mutatják ki a bakunini dogmák hatástalanságát, a szektás, dogmatikus felfogás káros voltát, a mindenféle reform, kompromisszum elutasításának visszavető erejét. Végül még egy Marx-íráshoz hívnánk fel a figyelmet, a Georg Howellel folytatott vitáit, amelyben Marx aláírta, hogy az Internacionálé a valláskérdést mindvégig tudatosan szorította vissza a lényegtelen problémák közé, nem engedve meg, hogy felekezeti ügyek ellentéteket szítsanak a szocialista, szervezett munkások között. Ezért vetették el mind a vallásos

megfogalmazások alkalmazását, vallási jellegű szervezetek jelentkezését, mind a harcok ateizmust (amit kezdetben a franciák, később Bakunin hívei kívántak elfogadtatni), minthogy ez is munkásokat taszított volna el a Főtanácstól (220—227. l.).

Már bevezetőben jeleztük, hogy néhány ponton a válogatást szerintünk teljesebbé lehetett volna tenni. Itt gondolunk arra, hogy a Főtanács 1867. évi jelentését s Marxnak a Főtanács vitáiban elhangzott néhány felszólalását is mellékelni lehetett volna a kötethez (pl. a sztrájkok távlatait illető vitában, amelyben tulajdonképpen a Bér, Ar, Haszon előadás vázlata rögzítődött, vagy a gépesítés következményeiről, a békemozgalommal való együttműködésről stb.).

Az összeállítás így is rendkívül értékes, az összeállítók elismerést érdemelnek. A pár oldalas bevezető az Internacionálé oeuvrejét egészében sikeresen foglalja össze. Úgy érezzük azonban, hogy ez az összefoglaló, vagy talán inkább gondolatjelző bevezető mégsem teljes. Részünkről jobban aláhúztuk volna azt a folyamatot, amely az Internacionáléban 1866—69 között végbement, azokat a kérdéseket, amelyek a szocialista-kollektív gondolatok diadalútját jelezték. Beszélni kellett volna a voluntarizmusról is, hiszen ez akár a blanquizmust, akár a bakunini irányzatot tekintjük, elsődleges nehézségeket okozott. Az internacionalizmus érzéséről, akaratáról szólva pedig a fogalmazás túlságosan leszűkítettnek hat: nem pusztán az elnyomott népek védelmére, az irek és lengyelek felszabadítására gondoltak, hanem világosan felismerték, hogy a szocialista haladás egyetemes ügy, s ezért mindenkor mindenütt felléptek az elesettekért, legyenek azok belga bányászok vagy amerikai négerék. Így az internacionalizmus nem pusztán a nemzeti érzések koordinációja, hanem osztályérzésre támaszkodva a haladás ügyének egyetemes érvényrejuttatása.

Az olvasó tájékoztatását nagyban előmozdítja a bőséges magyarozó apparátus. E magyarázatok gondos, körültekintő munka alapján készültek, néhol azonban még bővíteni, javítani lehetne ezeken. Az ír utalások szaporaságát jobban meg lehetne magyarázni, az olvasó a közölt szövegek alapján nem érti meg, mi az összefüggés a Béke Liga és az Internacionálé között, s itt a Liga pozitív vonásairól, illetőleg néhány tagjának értékéről, a Főtanács néhány szereplőjének rokonszenvező érzelméről is szólni kell. A Bizalmas Közlés esetében is úgy vélnénk, néhány sorhoz magyarozó jegyzetet kellene fűzni, néhol pedig az állításokat száz év múltán értékelni, olykor helyesbíteni is kellene. Így Bakunin „orosz cári kapcsolat” esetében a gyanakvás a történeti távolból eltűzött volt, ezt jelezni lehetne, mint ahogyan azt is, hogy másfelől a titkos Alliance működésére vonatkozó gyanú beigazolódott. Az 1866-os Utasítások esetében nem érthető a vallás és nemzetközi csere pontnál a francia kezdeményezésre történő utalás az előtörténet (1865-ös konferencia) és a francia álláspont idézése nélkül. Más helyütt pedig — igaz, részletkérdésben — ellentmondás is előfordul a szöveg és a névmutató magyarázata között (A. Lorenzo Bakunin-pártisága esetében: véleményünk szerint az eredeti szöveg is, a magyarázat is túl éles, ebből származott az ellentmondás, minthogy Lorenzoról nem tételezte fel a habozást és töprengést).

Igen hasznosan egészíti ki a kötet szövegét a névmutató, de néhány szereplőnél úgy hisszük az életrajzi adatokat ki lehetett volna még bővíteni (Bebel, Becker, Cluseret), másoknál az életrajzi adatok elakadnak (Eccarius, Jung), olykor az összefoglaló túl hiányos s így történetileg nem elég árnyalt (Guillaume), másoknak pedig a neve hiányzik (Lafargue — holott az Új Madridi szervezetre történik utalás, vagy M. Zevy, J. Hales, T. Mottershead, R. Applegarth). Ilyen nagyigényű vállalkozás hiba, hiány nélkül azonban szinte el sem képzelhető, s mi is csak azért soroltuk fel észrevételeinket, hogy azokkal egy újabb kiadást pontosabbá tehesünk. Nagy örömmel fogadtuk e munka megjelenését, ami újabb ablakul szolgál a munkásmozgalom történetébe való bepillantáshoz.

JEMNITZ JÁNOS

SÍK ENDRE:

FEKETE-AFRIKA TÖRTÉNETE, II. KÖT.

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1964. 424 l.)

Fekete-Afrika története második kötetének az első kötetet követő gyors megjelenése kellően érzékelteti, hogy a két kötet, pontosabban az első könyv IV., az imperialista gyarmatosítást ismertető része és a második kötet teljes anyaga szorosan egybetartozó egész: Fekete-Afrika legválságosabb történelmi korszakának krónikája.

A XX. század első négy évtizede Afrika történelmében egyfelől a kontinens imperialista felosztásának befejezését, a gyarmati kizsákmányolás rendszerének tökéletesítését, másrésről pedig az őslakosság társadalmi struktúrájának erőszakos megbontását, az afrikai társadalmak osztálytagozódásának időszakát és a tömegméretűvé hatalmasodó imperialistaellenes nemzeti függetlenségi mozgalmak korszakát jelenti. Ezek alkotják Afrika újkori történelmének lényegét és ezekre a kérdésekre kell választ kapnia az olvasónak a fekete kontinens XX. századi történelmével foglalkozó műből, olyan részletességgel, hogy adataiból egy következő korszak, Afrika felszabadulásának kora történelmi szükségszerűségként bontakozzék ki.

E feladatot oldotta meg szinte maradéktalanul Sík Endre Fekete-Afrika történetének második kötetében.

A téma terjedelme és a tárgyalt időszak, az imperializmus korának ellentmondásos volta, valamint a szerzőnek már műve első kötetéből is jól ismert azon törekvése, hogy munkája során az afrikai népek nézőpontjáról vizsgálja, elemezze és magyarázza az újkor történetét, kötelező módszert és kereteket szabott. Eseményekről, melyek a gyarmatosítók szempontjából elsőrendű jelentőséggel bírtak, Sík Endre könyvében gyakran éppen csak említés történik, mivel azok hatása az afrikai népek életére harmad-, negyed- vagy esetleg tizedrangú volt. Viszont különös jelentőséget nyernek mindazok az afrikai múltját érintő adatok, melyeket a gyarmatosítók szempontjait érvényesítő szakirodalom figyelmre sem méltatott, jelentőségüket nem ismerte fel, vagy szándékosan mellőzött, de mindenképpen homályban tartott. Sík Endre módszere tehát nemcsak a világnézeti elhatárolás mezsgyéjét vonja meg élesen a tekintélyesnek elismert Afrika-történetekkel szemben, hanem — éppen a módszer sajátosságából eredő igény következtében — tartalmilag új és ismeretlen adatok sokaságát nyújtja.

Fekete-Afrika története második kötetének első lapjain az a mélyreható társadalmi átalakulás tárul fel az olvasó előtt, melyet az imperialista gyarmatosítás és gyarmati berendezkedés váltott ki Afrikában: a különbség a kapitalizmus és az imperializmus korának gyarmatpolitikája között. A klasszikus kapitalizmus korában meghódított afrikai országokban a rablójellegű gyarmati kizsákmányolás dívott és főként a kereskedelem eszközeivel folyt. E kizsákmányolás jellege és méretei még nem igényelték az őslakosság társadalmi struktúrájának erőszakos megbontását, sőt a nagyrészt mezőgazdasági termékekből és nemesfém kiszállításból származó profit élvezői, a nagy kereskedelmi társaságok — leszámítva a többtermelést előmozdító adminisztratív intézkedéseket — tartózkodtak a közösségi, feudális vagy kisparaszti gazdaságon nyugvó társadalmi rend erőszakos megbolygatásától, félve az átmeneti időszakban a termelésben szükségszerűen jelentkező visszaeséstől vagy pangástól, ami hosszú időre esetleg kétségessé, de minden esetben súlyosabbá tette volna a mezőgazdasági termékekből eredő profitot. E gazdaságpolitikából és a kizsákmányolás kereskedelmi rendszeréből magyarázható, hogy a XIX. században (Afrika imperialista felosztása előtt) meghódított gyarmatokon — elsősorban Nyugat-Afrikában — a tulajdonviszonyokat és az ezeken nyugvó társadalmi rendet a gyarmatosítók lényegében érintetlenül meghagyták. A gyarmati kizsákmányolás e területeken és e korszakban leginkább abban mutatkozott meg, hogy az európai kereskedők tevékenysége nyomán bomlásnak indult a feudális termelési mód: a természetes mezőgazdaságban feltűntek az áruháztalalkodás halvány jegyei, s a beszállított európai termékek versenyében az afrikai kézművesek különben sem számottevő rétege egészen tönkrement.

A világ imperialista felosztása során azonban a gyarmati kizsákmányolásnak az imperialista törekvésekhez idomuló formája jelent meg Afrikában is. A kizsákmányolás régi formáihoz új elem: valamennyi nyersanyagforrás megszerzése és kiaknázása járult. A nyersanyagforrásokért vívott harcot a monopóliumok vezették. A monopóliumok által kézbe tartott, szédületesen fejlődő anyaországi ipart a kezdetlegesen művelt gyarmati nyersanyagforrások már nem elégíthették ki. Napirendre került a gyarmatok meglévő nyersanyagbázisának tömegmunkára épülő kiaknázása. A gyarmatosítók eme törekvése — amely a XIX—XX. század fordulóján lezajlott imperialista gyarmatosítások során

valamennyi hatalom esetében érvényesült — a munkaerő kérdését, az ölső munkástömegek megteremtésének szükségét, az afrikai népek társadalmi rendjének erőszakos átalakítását állította előtérbe.

Sík Endre megrajzolja azokat a társadalmi átalakulásokat, melyek Fekete-Afrika politikai felosztása után, a kontinens egyes területein bevezetett különböző kizsákmányolási rendszerek nyomán alakultak ki. Az ipari és mezőgazdasági bérmunkásság kialakulásának menetére döntő befolyást gyakorolt Afrikában a földkiszajátítás formája, mérve és a földbirtokviszonyokban bekövetkezett változás. Ezek határozták meg a gyarmati igába kényszerített afrikai népek társadalmának fejlődési irányát és előfeltételeit, az ipari és mezőgazdasági bérmunkásság kialakulásának ütemét, a parasztbirtokosok és nemzeti burzsoázia létét, számát, szerepét és gazdasági helyzetét, egyszóval: az osztálydifferenciálódás útját és mélységi arányait.

Egyetlen ponton érezzük csak hiányosnak a társadalom anyagi életében végbe ment változások elemzését: nem foglalkozik a szerző az afrikai vándormunkások kialakulásával és szerepüket a gyarmati társadalom gazdasági és politikai életében mellőzi. Anélkül, hogy túlzott jelentőséget tulajdonítanánk az imperialista gyarmatosítás eredményeként létrejött, majd intézményes és tömegméretű jelenséggé alakult, sajátosan afrikai munkásvádorlásnak, úgy véljük, hogy az afrikai társadalom képe a vándorló parasztmunkás afrikaiak nélkül nem teljes. Elég megemlíteni, hogy a gyarmati ipar, a bányászat és az európai ültetvényesek termelése is a munkásvándorlás rendszerére épült. A gyarmati iparban, a bányászatban, a szállítási vállalatoknál és az ültetvényeken foglalkoztatott munkások 60—70, területenként 80—90%-a idegen tartományból vagy más gyarmatról önként vagy kényszer alkalmazásával, esetenként munkástoborzók útján érkezett vándormunkás. S ez nem egy későbbi kor jellemzője. Az afrikai vándormunkások akkor jelentek meg az Éhség Országútnán, amikor a gyarmatosítók megfosztották őket földjeiktől.

Nem közömbös a vándormunka-rendszer hatása a munkásosztály kialakulására, a néptömegek politikai iskolázására, s így közvetve a nemzeti függetlenségi mozgalmak alakulására sem. Mert amíg a vándormunkarendszer egyfelől gátolta az egységes, magasan képzett nagyüzemi proletariátus kialakulását, másfelől viszont — a falvakra vagy rezervátumokba rendszeresen vissza-visszatérő vándormunkások útján — igen kedvezően hatott a parasztság tudatának formálására, előkészítette a későbbi felszabadító mozgalmakban nagy szerepet játszó imperialistaellenes népfront kikovácsolódását. Véleményünk szerint abban, amit a szerző a felszabadító mozgalmak jellegéről ír, hogy „a parasztság a proletariátus hatására, a proletariátus harci tapasztalatainak megismerése nyomán arra törekedett, hogy létrehozza saját paraszti szervezeteit és szervezett, közös fellépésekkel folytassa gazdasági harcát” (133. l.) — a vándormunkások hatását ismerhetjük fel.

E rövid ismertetés keretében, sajnos, nincs lehetőségünk mégcsak felsorolni sem azokat a számottevő eredményeket, melyeket Sík Endre az Afrika-történet lényegét alkotó problémakomplexumban (gyarmati igazgatási rendszerek, afrikai társadalmak állapota az imperialista behatolás idején, a gyarmatosítók belső ellentétei stb.) a szakirodalomban egyedülállóan, mélyreható, sokoldalú elemzésével elért. Ezen eredmények és a mű már ismertetett érdemeinek általános nagyrabecsülése mellett a kötet két sajátosságát külön is hangsúlyozni kívánám.

Sík Endre munkája nemcsak alapvető forrás Fekete-Afrika XX. századi történelmének tanulmányozásához, hanem egyben az első magyar szakbibliográfia is a fekete kontinens történetéről.

Külön kívánám méltatni az afrikai függetlenségi harcok és nemzeti felszabadító mozgalmak monografikus alapossággal és lexikális teljességgel megírt fejezeteit. Az ösztönös és hagyományos törzsi ellenálláson túlnövő tömegmozgalmak sokféleségét ismerjük meg Sík Endre munkájából. A szudáni új Máhdi XX. századi, parasztegyenlőséget hirdető hadseregéről, a vallási tanokat imperialistaellenes jelszavakká formáló szektamozgalmakról, a titkos szervezetek, az „Örtorony”, a „Kígyó” stb. tevékenységéről, valamint a legkevésbé ismert gambiai és szomáli felkelésekről, s ezek mellett az egész kontinentet imperialistaellenes „lázado földddé” magasztosító mozgalmakról Sík Endre páratlan monográfiát írt.

E mozgalmak — melyeknek kibontakozását Fekete-Afrika története második kötetének lapjain kísérhettük végig — egyben összekötő kapesot is képeznek Sík Endre művének nagy érdeklődéssel várt harmadik kötetéhez, melynek témája a nemzeti felszabadító mozgalmak győzelme, Afrika felszabadulása.

KRIZSÁN LÁSZLÓ

DMITRIJ SZERGEEVICS LIHACSEV:

KULTURA RUSZSZKOGO NARODA X—XVII. VV.

(Moszkva, Izd. Akad. Nauk SzSzsZR. 1962. 118 l.)

AZ OROSZ NÉP KULTÚRÁJA A X—XVII. SZÁZADBAN

A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának népszerűsítő sorozatában megjelent könyv igen hasznos mű.

Egyik törekvése annak a bemutatása, milyen szorosan kapcsolódik a kultúra fejlődése a társadalom gazdasági és politikai életéhez. Ennek megfelelően a mű nagyobb egységekre való tagolása megegyezik az orosz történelemben szokásos periodizációval. Azaz, külön egység a Kijevi Oroszország története és kultúrája, a mongol hódítástól a központosítás kezdetéig terjedő szakasz, a központosított orosz állam kultúrája és végül a XVII. századi kulturális fejlődés. Minden egyes rész kulturális emlékeinek ismertetése a gazdasági és társadalmi viszonyok elemzésével kezdődik. Így minden egyes részben a társadalom életének vetületeként ismerjük meg a kulturális fejlődést.

A Kijevi Oroszország kultúrájának tárgyalásában három kisebb részt különíthetünk el. Az elsőben a kereszténység elterjedése előtti emlékeket ismerteti. Kiemeli a fémművesség elterjedését. A kultúra fejlődése szempontjából jelentős tényezőként említi a kereszténység elterjedését, ami az írásbeliség, az építő- és díszítő művészet terén jelentett fellendülést. A harmadik fázis a feudális széttagoltság kora, mely a kultúra új — ha nem is oly jelentős — központjainak kialakulását eredményezte.

Összegezve a Kijevi Oroszország jelentőségét, megállapítja, hogy politikai nagysága mellett kulturális téren is egy sorban említhető a korabeli feudális államok legjelentősebbjeivel.

Az orosz nép történetének új fejezete kezdődik a mongol hódítás utáni központosító törekvésekkel. Mivel a gazdasági és társadalmi élet központja északra tevődött át, a kultúra emlékei is inkább a területekről származnak. Nagy fejlődést mutat az évkönyvirodalom, mely az egyesítési törekvéseket igyekszik igazolni. A képzőművészetek — különösen a festészet — terén új szakasz ez, amikor is a természet, az ember közvetlenebb ábrázolása valósul meg. A kor néhány művészt az európai reneszánsz nagyjaihoz hasonlítja.

A XV—XVI. században a legnagyobb hatalommal rendelkező moszkvai fejedelmek felépítették a Kremlt, ebbe bevonták a különböző területek mestereit, s ez az egységes orosz építészet kezdetét jelenti. A tovább élő évkönyvirodalom és az írásbeliség fejlődésében jelentős állomás a könyvnyomtatás megjelenése. A kor egyik jelentős kulturális eleme a népi kultúra jelentkezése, mely a hadjáratok és a parasztfelkelések hőseinek állít emléket.

A XVII. század külön szakaszt jelent a fejlődésben. Az ún. zavaros idők (a XVI—XVII. század fordulója) után megerősödik a központi hatalom. Betetőzése ez a század a korábbi tendenciáknak és kiinduló alap a következő századok többirányú kibontakozásához. Az építészet és festészet tárgyalásánál a szerző — a nemzeti jelleg kiemelése mellett — az emlékek monumentalitásának és díszítettségének hangsúlyozásával a barokk stílus meglétére enged következtetni. A tudományok fejlődése is észrevehető. Jellegét tekintve ez még azonban leíró, tapasztalati és nem elméleti. A könyvnyomtatás elterjedése az egyház kulturális monopóliumát veszélyezteti, ugyanis a központi hatalomnak művelt főkre volt szüksége. Alátámasztja ezt az a tény is, hogy a társadalom egyes rétegein belül az írástudók százalékaránya ekkor azonos a nyugat-európai országokéval. Kísérlet történik a színházi kultúra megteremtésére is.

A szerző másik törekvése annak igazolása, hogy az orosz társadalom belső fejlődéséből következőleg az orosz kultúra is átment fejlődése során azokon a fokokon, melyeket az egyetemes nyugat-európai kultúra elért. Andrej Rubljovot például az olasz reneszánsz nagyjaihoz hasonlítja. Az illusztráció alapján kétségtelen a XV—XVI. századi korszakban a természet és az ember közvetlenebb ábrázolására irányuló törekvés. Az alakok és a környezet művészi harmóniája és arányossága azonban — mely a reneszánsz nagyjait jellemzi — itt nem tapasztalható. Az olasz reneszánszsal való egybevetés — véleményünk szerint — nem meggyőző. Az építészet fennmaradt és illusztrált emlékei közül némelyiken kétségtelen érződik a nemzeti vonások uralkodása mellett az olasz hatás. Az oroszországi barokk legszebb emlékei azonban csak a következő században jelentősek igazán.

A rövid tartalmi ismertetéssel kapcsolatban fentebb jelzett törekvését a szerzőnek sikerült elérnie. A nagyközönség ugyanis itt kézzel foghatóan láthatja, hogy a

kulturális élet fejlődését a társadalom gazdasági és politikai élete szabja meg. A könyv érdeme még, hogy az egyes művek, emlékek leírása, ismertetése közérthető. Csak néha téveszti szem elől népszerűsítő jellegét és bocsátkozik műtörténeti fejtegetésekbe. Szintén a közérthetőség, de a szemléletesség szempontjából is ki kell emelni a jelentős, jól megválogatott képanyagot.

Összegezve mindent, megállapítható, hogy jellegének és szándékának megfelelően a munka igen hasznos és nagy népszerűségnek örvendhet. Jó lenne, ha az érdeklődő magyar közönség is megismerhetné.

MENYHÁRT LAJOS

JE. A. RAZIN:

A HADMŰVÉSZET TÖRTÉNETE II. KÖTET

A háború feudális korszakának története

(Budapest, Zrínyi Kiadó. 1961)

A hadművészet történetének II. kötete mindenekelőtt Razin professzor újolag kifejtett, és az egész hadtörténelemre érvényesnek tekintett elméleti tézisei miatt érdemel figyelmet. A szerző nem csökkenő vitakedvvel válaszol a művet első kiadása (1940) és az átdolgozás (1957) után ért bírálatokra, és csekély módosítástól eltekintve jórészt fenntartja korábbi álláspontját. A mű előszava (5–7. l.), terjedelmes bevezetése (11–30. l.) és befejezése (571–574. l.) frissen, energikusan polemizál a bírálókkal, és éppen az újszerűség, a dogmáktól mentes tudományos vizsgálódás lehetősége érdekében mutat kevés hajlandóságot más nézetek elfogadására. Meggyőződéssel hangsúlyozza, hogy helyesen tért el a szovjet katonai elmélet több meghatározott elvi tételétől, mert ha „meghatározott tételekből indulunk ki, a hadtudományt végeredményben a hadművészet örök és megváltozhatatlan elveinek összességévé változtatjuk” (5. l.). Az elméletileg alapvető tételek fenntartása ugyanakkor nem jelenti azt, hogy Razin elzárkózott volna vizsgálatai tényanyagának kibővítésétől. Amíg például az 1940-es kiadásban „a VII. századtól a XVI. századig terjedő ezeréves történelmi időszakot mindössze egy rövid fejezetben” tárgyalta (6. l.), most egy egész kötetet szentel az említett periódusnak. E második kötet tartalmát Razin így foglalja össze: „Az első részben a háború feudális vagy céh korszaka első időszakának (VII–XII. század), a második részben pedig ugyanezen korszak második időszakának (XIV–XVI. század) hadművészetét vizsgálom” (6–7. l.).

Már az első kötetről írt recenziómban említettük (Századok, 1962. 306–309. l.) Razin hadművészeti periodizációjának következetlenségeit, ami a háborúk önálló, az alapvető társadalmi-gazdasági formációk kereteit átlépő sajátos törvényszerűségeinek kereséséből ered. E periodizálás gyengesége ebben a kötetben még nyilvánvalóbbá válik.

Már a címválasztás is ellenvetésre készítő: „a háború feudális korszaka” megfogalmazásban a jelenség a lényegét helyettesíti, hiszen nyilvánvaló: a feudális korszak háborúiról van szó, a háborúk a feudalizmus gazdasági-társadalmi alapján robbantak ki, és nem megfordítva. De a szerző még fontosabbnak tartja a feudalizmuson belüli új időrendet. „Egyes szovjet történészek *korai* középkorról, a feudalizmus kialakulásának időszakáról, továbbá a feudalizmus *fejlődésének* korszakáról és *késői* középkorról, a feudalizmus bomlásának időszakáról beszélnek” (13. l.). Véleménye szerint: „Az ilyen felosztással, amely szerint két esetben középkorról, egy esetben pedig feudalizmusról van szó, nem lehet egyetérteni. Az ilyen felosztásnak nincs egységes alapja” (uo.). „A *korait*, *»késői«*, *»fejlődő«* kategóriák nehezen határolhatók el” (uo.). „A korszakokra osztásnak a *lényeg fejlődését*, nem pedig a lét időrendi sorrendben rögzített külső formáit kell visszatükröznie” (uo.). És végül, mint legfontosabb érvet, hozzáteszi: „A társadalmi-gazdasági alakulatok alapvető fokozatait, vagy *fejlődési szakaszait az osztályharc tartalma* határozza meg” (uo.). Az eddigi periodizálás helyett a következő felosztást követi: „A második kötetben a fegyveres szervezetnek és a hadművészetnek a rabszolgatartó rendszerből a feudalizmusba való átmenete *időszakában*, a *feudális anarchia idején* és a *feudális-abszolúta rendszer kialakulása időszakában* bekövetkezett fejlődését tárgyalom” (16. l.). Az elemzés során a feudális korszak első időszakának tekinti az átmeneti és a feudális anarchia idejét, második időszaknak a feudális-abszolúta rendszer korát, és ezzel már meg is alapozza fő tételét, mely szerint a XVII. században végbement társadalmi, haditechnikai, hadászati változások következtében „ettől az időtől kezdve beszélünk a háború manufaktúrális korszakának hadművészetéről” (16. l.). Véleményünk szerint helytelen az alapvető társadalmi formációk kereteit átlépő, és csak az illető társadalmi-gazdasági

konstrukcióban valamennyi összetevőjével együtt ható jelenséget determinálnak tekinteni (pl. manufaktúra), hiszen így például napjainkban csak a hidrogénbomba korszakának hadművészetéről beszélhetünk. Másrészt pedig az *átmeneti* terminológia nem pontosabb a *korainál*, és a marxista történetírás a *korai*, *fejlődő*, *késői* feudális korszakok alatt ugyanazokat a jelenségeket tárgyalja (feudális anarchia, abszolutizmus stb.), mint anelyleket Razin a maga periodizációjában. Mindenesetre megemlítjük, hogy a periodizáció kérdéséhez a szerző újabb érvek sokaságát sorakoztatja fel művének 18–22. lapjain, sokszor visszatér rá, és egy helyütt kimondja, hogy „a »korai«, »fejlett« és »késői« szakaszokra való felosztás a biológiai folyamatok mechanikus átvitelét jelenti a társadalmi fejlődésére” (29. l.).

*

Razin rendkívül nagy figyelmet fordít a korabeli orosz hadművészet tanulmányozására (mintegy a kötet egyharmadnyi anyagát), és joggal rója fel a nyugati katonai szakíróknak, hogy lebecsülték az orosz hadsereget és hadiflottát (26. l.). Ézért sajnálhatjuk, hogy az orosz katonai erők példamutató katonai akciói, hősiei, lelkesítő harcai mellett — források hiányában is — kevesebb szó esik a Szovjetunió többi népének küzdelméről, például a mongolok vagy a német lovagrend ellen. Különösen feltűnik a hiány, ha a kozákok hadművészetének néhány sajátosságáról egy fejezetet olvashatunk (363–369. l.). Az orosz hadművészethez hasonló fontosságúak a lengyelek, oroszok, általában a szláv népek háborúi a teuton lovagrend ellen (446–457. l.), a huszita háború (457–481. l.) és az 1525. évi német parasztháború (481–500. l.), bár csak az első kettőnél van módja a szabadságukért küzdő erők hadművészetéről beszélni. A kötet ilyen kompozíciója miatt szorul háttérbe a nyugat-európai hadtörténet leírása, és Razin nézetét döntően meghatározza ezek bemutatásánál Engels véleménye, mely szerint „a harcászat fejlődése szempontjából — akárcsak a többi tudományok szempontjából — az egész középkor teljesen terméketlen időszak volt” (188. l.). A nyugat-európai hadtörténelemből is elsősorban a szabadságharcok, az igazságos háborúk foglalkoztatják; pontosan, és e harcok pártosától lelkesülten írja le a svájciak függetlenségi háborúit (407–424. l.), a franciák küzdelmét a százéves háborúban (424–445. l.). Néhány nép hadtörténetét a jelentőségének megfelelő tere szűkíti, például a frankokét, germánokét. Érvelése annyira meggyőző, hogy nem erősíti véleményét, mikor a római szóhasználat szerint barbároknak nevezi őket (33. l. és 122. l.). Róma-ellenessége ebben a kötetben is kockázatos nézetekre csábítja: „A frankok harcászati eredményei nem öncélúak voltak, mint a rómaiaké” (132. l.).

A kötet gazdag és elmélyült forráskutatásról tanúskodik. Az elméleti bevezetés szerint Razin korrigálta azt a korábbi hibát, mikor nem használta fel teljes mértékben a forrásmunkákat, és nem bírálta „a nemesi és burzsoá” hadtörténevezéseket (6. l.). Az elmélyülést segítette munkamódszerének gazdagodása. Vallomása szerint számos csata színhelyét a terepen tanulmányozta (6. l.), igen sok oklevél, irodalmi mű, fegyver konkrét vizsgálatát segítette a tájékozódásban. Felhasználta a korszak elméleti katonai műveit. Különösen Machiavelli értelmezését tartjuk jelentősnek (547–562. l.). E kötetben elvszerűbben szól a burzsoá történetírók munkáiról, a legtöbbet Delbrück-kel vitatkozik, de érdemeit is elismeri. Sajnálatos, hogy forrásait most sem lehet ellenőrizni, a megjelölés következetlen. Fordítási hiba az ó-orosz források ó-magyar nyelven való visszaadása.

Korábban is említettük a modern terminológia megtévesztő használatát. Így például az orosz állam *blokkdjáról* beszél (347. l.), *agresszióról* (231. l.), a mongolok *rakétákat* használnak (207. l.), az arab sereg támadását *politikai aknamunkával* készíti elő (109. l.), a keresztes lovagok bombardáikkal *össztűzet* lőnek (453. l.), az angol *intervenciók* ellen népi partizán háború bontakozik ki (442. l.), a mongol hadseregben széleskörűen alkalmazták az *össztönző rendszabályokat*, például a *fizetésemelést* (223. l.) stb. Hasonló modern fogalom az *erkölcsi-politikai állapot* (41. l.), a *gyarmat* (52. l.), az *élelembázis* (197. l.), bár ezek használata inkább elképzelhető. Ha forrásokkal bizonyítaná, hihetőbbé válnék néhány, a hadtörténeti irodalomban nem ismert mozzanat, pl.: a XVI. században voltak *hátral töltethető ágyúk* (325. l.), a mongolok harcrendjéből a kán és a katonai parancsnokok *seleségei* is nyilastak (199. l.), a mongolok előnyomulásukhoz *utakat* építettek (194. l.), az arab sereg soraiban *nők* is harcoltak (115. l.), a frankok katonai szemléjük helyét *márciusi mezőknek* nevezték (123. l.). Néha elfogult vagy pontatlan megjegyzésekbe ütközünk: „A feudális püspökök és apátok legkedveltebb fegyvere a buzogány volt. Az egyház ugyanis tiltotta a vérontást, ezért a papok és püspökök . . . buzogánnyal verték fejbe ellenfeleiket” (161. l.), „a szláv katonák általában saját (hazai) gyártmányú fegyverekkel harcoltak” (37. l.), „a szlávok harcrendjét sajnos nem ismerjük, azt azonban az ókori történetírók többször is megemlítik, hogy a harchoz felsorakoztak” (47. l.), „amikor azonban a császár fegy-

vert küldött neki ajándékba, Szvjatoszláv gyönyörködött benne, és dicsérni kezdte. Ez a tény fegyverszeretetről tanúskodik” (76. l.), a IX. században Szvjatoszlávot Magyarországra (sic!) látta el lovakkal (56. l.). Egyéb kortörténeti fogalmak használata is megjegyzésre méltó: a *haza szabadsága* a frankoknál (125. l.), az orosz állam *nemzeti egysége* 1328-ban (244. l.), *össznépi jellegű felkelés* Kulikovonál (264. l.), *sok nemzetiségű* orosz állam a XV. században (374. l.), *nemzetiségi szervezet* a IX. században (457. l.), a zsoldosok egyes nemzetiségeinek *nemzeti-harci tulajdonságai* (504. l.).

*

Érdekes kísérletet tett a könyv kiadója a magyarországi hadiesemények beépítésére Razin professzor anyagába. „A könyv magyar vonatkozású részeit . . a szerző hozzájárulásával egyes helyeken megváltoztattuk, illetve kiegészítettük” — írják a szerkesztők (185. l.). Így került az anyagba ilyen fejezet, mint: „A hadművészet a németországi hűbéruraknak a magyarok ellen viselt háborúiban” (167—170. l.), vagy olyan leírás, mint a magyarok harca a mongolok ellen a Sajó folyónál (211—213. l.). Ez a néhány kiegészítés még inkább növeli hiányérzetünket, ha az elmaradt magyar vonatkozású eseményekre gondolunk (pl. török-ellenes háborúink).

A hadművészet történetének II. kötetét számtalan érdeme emeli ki a korra vonatkozó nagy hadtörténeti irodalomból. A katonai kérdéseket, társadalmi-gazdasági alapjukból kiindulva, mint a politika erőszakos eszközökkel való folytatását elemzi. (Csak a keresztes hadjáratokat tekinti nagy politikai célok nélküli, ösztönös akcióknak [189. l.].) A hadműveletek és csaták etappokra való bontása jelentős mértékben segíti a tájékozódást a sok, egyformának látszó középkori összecsapásban. Így válik a különben heterogén anyag szemünkben plasztikussá, homogénné. Hadászati és harcászati leírásai minden tekintetben példamutatóak: különösen a terepviszonyok, a létszámadatok, a fegyverek hatásadatai váltak munkájának objektív értékmérőivé.

TÓTH GYULA

MARIAN TYROWICZ:

TOWARZYSTWO DEMOKRATYCZNE POLSKIE 1832—1863

(Warszawa, Towarzystwo Demokratyczne Polskie. Książka i Wiedza. 1964. XXXI, 361 l.)

A LENGYEL DEMOKRATA TÁRSASÁG 1832—1863

Az utóbbi években a lengyel emigráció történetével foglalkozó historiográfia fokozott figyelmet fordít az 1830. évi novemberi felkelést követő időszak legnagyobb emigrációs csoportjának nemzetközi és hazai szerepére. Ezt az érdeklődést a Towarzystwo Demokratyczne Polskie — a Lengyel Demokrata Társaság — szervezetének kiterjedtsége egymagában is indokolná, hiszen az emigráció benne találta meg a legalkalmasabb keretet a maga tevékenységéhez, de még indokoltabbá teszi az utókor érdeklődését az a körülmény, hogy e szervezeti keretben fejlődött ki valójában a lengyel demokratikus és hazafias gondolkodás sokféle árnyalata, s a Demokrata Társaság volt egyik legjelentősebb összefogója a konspiratív-forradalmi terveknek is. A Társaságnak tevékeny tagjai és csoportjai működtek mindenekelőtt Franciaországban, Angliában, Belgiumban és az Egyesült Államokban, de keresztül-kasul szántotta a földalatti szervezet a hazai talajt is, mindhárom megszállott övezetben nagy számmal tömörültek tagjai. Megszámlálhatatlan szállal szövődtek össze a korabeli európai politikai élettet, részt vettek a nemzetközi síkon folyó ideológiai harcokban. A Demokrata Társaság tagjai voltak azok, akik 1831 után szembenéztek az elbukott nemzeti felkelés megoldatlan kérdéseivel és megpróbálták előbbrejutni a társadalmi kérdésekben, mindenekelőtt az agrárkérdésnek, mint a felkelés egyik főbukatójának, a kor követelményeit jobban figyelembevévő megfogalmazásával.

A Demokrata Társaság társadalmi nézeteinek sommázatával a mai olvasónak módja van megismerkedni, a demokratikus szervezet történetének sokoldalú feldolgozására azonban mindmáig nem történt kísérlet. Annál öröndetesebb, hogy komoly elrehaladás látható a kérdés bibliográfiai és biográfiai vonatkozásainak feltárása körül. Ide tartozik Marian Tyrowicznak, a jeles krakkói történésznek előttünk fekvő, méreteiben is

¹ Bronisław Baczo: Poglądy społeczno-polityczne filozoficzne Towarzystwa Demokratycznego Polskiego. Warszawa. 1955.

impozáns munkája, melynek célja, hogy minél teljesebb képet nyújtson a Demokrata Társaság tagjairól és munkásságukról. Ha figyelembe vesszük a Társaság tagjainak a 40-es évektől elért hatalmas számbeli növekedését és azt a körülményt, hogy 1831—1863 között a lengyel ösztémigrációnak mintegy fele beletartozott a Demokrata Társaság valamelyik szekciójába, úgy képet alkothatunk magunknak arról a fáradságos munkáról, melyre a könyv szerzője vállalkozott. Az előttünk fekvő biobibliográfia a korra vonatkozó levéltári és nyomtatott irodalom leg gondosabb számbavételével készült el. Kiterjeszkedik a Demokrata Társaság minden olyan tagjára, aki akár hosszabb időn át, akár csak átmenetileg a szervezet keretébe tartozott; közli a források egybevetése alapján rekonstruálható életrajzot, ami a vezető személyiségek esetében több oldalra kiterjedő, igen alapos ismertetést tesz ki. A szereplők életrajzi adatai körül aprólékos szövegkritikai módszerrel teremt rendet, a korabeli feljegyzések adatait mindenkor szigorúan megrostálva. A hatalmas apparátussal elvégzett munka eredményeként a korabeli irodalomban, újság- közleményekben, levelezésben előforduló nevek mögül többé-kevésbé kikerekedik az életrajzi összefüggés, ami mérhetetlenül meg fogja könnyíteni azoknak a történészeknek a munkáját, akik a jövőben a lengyel emigrációval kívánnak foglalkozni. A munka emellett teljes részletességgel tartalmazza a szereplő személyek irodalmi munkásságát is, valamint az egyes szereplőkre vonatkozó irodalmat. Ezzel a szerző a feltárt biográfiai és bibliográfiai adatok kontrollját is lehetővé teszi az olvasóknak.

Tyrowicz minden elismerést megérdemlő műve nem kíván történeti feldolgozást nyújtani, ez nem is feladata, de e könyv azt bizonyítja, hogy egy sokoldalúan elkészített életrajzi bibliográfia milyen kitűnő lépcsőfok lehet a történeti feldolgozáshoz; e könyvből is olyan sok belső összefüggés tárul az olvasó elé, hogy máris sokat megtudunk a Demokrata Társaság életéről, méreteiről. E nagyszabású előkészítő munkálat után bizonyára nem késekedhetik soká a jelentős emigrációs szerv történetének monografikus feltárása sem.

Számunkra külön értéket képviselnek a munka magyar vonatkozásai, melyekkel lépten-nyomon találkozunk a könyvben. A szerző felsorakoztatja az 1848—49. évi magyar szabadságharc lengyel résztvevőit, amennyiben életük valamelyik szakaszában a Demokrata Társaság tagjai közé tartoztak. E nevek egy része már 1848 előtt kapcsolatba került ezzel az emigrációs szervezettel, de többségük — mint a mű adataiból kiderül — 1849 után keresett összeköttetést a lengyel emigráció legszélesebb tömörülésével; egy jó részük éppen Sumlában, ahol a Towarzystwo Demokratyczne-nek nagy létszámú szervezete működött a magyarországi lengyel légio tagjai között. Tyrowicz könyve alapján persze túlzás volna arra következtetni, hogy a demokratikus szervnek ez a létszámgyarapodása a magyar forradalomban való részvétel közvetlen ideológiai befolyására történt. Sokkal valószínűbb, és erre e könyv adatai is utalnak, hogy a magyar szabadságharcban résztvevő lengyel légio ideológiai összetételében már eleve a demokratikus elemek voltak a túlsúly. Ilyen eredményre kell jutnia legalábbis annak, aki a lengyel légio Wysocki emlékiratában közreadott névsorát² egybeveti Tyrowicz munkájának idevonatkozó címszávaival, melyek világosan elárulják, hogy a légio tisztikarában és a legénység között is nagy számban foglaltak helyet a Towarzystwo Demokratyczne tagjai. Tyrowicz bibliográfiája alapján most már képet alkothatunk magunknak a magyar szabadságharc lengyel résztvevőinek múltjáról is, látjuk, hogy a demokrata ideológia hogyan függ össze a szereplőknek az 1830—31. évi lengyel nemzeti felkelésben és az emigráció mozgalmában elfoglalt helyzetével s módunk van egyes kiemelkedőbb katonai személyiségek életútjának áttekintésére mind 1848 előtt, mind a forradalom után. Szabadságharcunk lengyel szereplőinek ez a nagyobb időbeli perspektívában való megmutatása mindezeideig hiányzott a kérdésfeltevéssel foglalkozó irodalomból, a lengyel légio tagjainak ideológiai hovatartozása kérdésében teljes bizonytalanság uralkodott, és az eddigi feldolgozások szerzői néhány vezető személy — Wysocki, Bułharyn, Falkowski, Dembiński, Bem stb. — kivételével nem foglalkoztak a légio tagjainak felfogásával. A demokratikus elem nagy száma viszott arra vall, hogy a magyar szabadságharcban való részvétel az esetek nagy részében szerves folyománya volt a lengyel emigráció korábbi ideológiai fejlődésének; egyben az is világosan látható, hogy a szabadságharc katonai bukása nem jelent ideológiai törést a lengyel demokratikus emigráció soraiban, nem okoz meghátrálást, sőt a Demokrata Társaságba való jelentkezés a törökországi emigrációban valósággal tömegmérteket ölt, ami annál is inkább méltánylandó, mivel a Czartoryski Adam herceg és konstantinápolyi főügynöke, Michał Czajkowski által irányított monarchista emigráns tábor régi és kipróbált szervezettel bírt a Keleten. A Sumlában szervezkedő lengyel demokrata emigráció zöme a következő években Franciaországban kötött ki.

² Pamiętnik Generała Wysockiego z czasów kampanii węgierskiej. Warszawa. 1899, 144—160. l.

Ott folytatta az emigráció politikai életét és bizonyos törést csak az 50-es évek végefelé látunk soraiiban, amikor is nem egy közülük élt a cári amnesztia által nyújtott lehetőségekkel. Viszont igen nagy számban sorakoztat fel Tyrowicz könyve olyan egykori légionistákat, akik aláírták a Czartoryski politikáját elítélő nyilatkozatot, s ezzel az 50-es években is színt vallottak a demokratikus-közársasági államforma mellett.

A 4450 címszót tartalmazó hatalmas biobibliográfia több mint 350 olyan nevet tartalmaz, melynek hordozója részt vett az 1848. évi magyar szabadságharcban; akadnak olyanok is, akik csak később kerültek kapcsolatba a magyar emigrációval. A névsor felöleli a Wysocki által közölt teljes jegyzéket, de azon messze túl is lép. Tyrowicz felhasználta a negyvennyolcas eseményekkel foglalkozó emlékiratokat és igen sok esetben sikerült neki egy-egy keveset mondó név kapcsán kiderítenie a megközelítően pontos életrajzot. A magyar olvasót sok meglepetés éri, melyek felsorolására itt természetesen nincs helyünk. Megtudjuk például, hogy volt a magyar szabadságharcnak olyan résztvevője is, aki előzőleg Mickiewicz olaszországi légiójában szolgált (Ajszhteren Arseniusz), ráirányítja a könyv figyelmünket Dąbrowski Konrad Alfredre, Jarosław Dąbrowskinak, a párizsi Kommun hős parancsnokának fivérére, aki ugyancsak az olaszországi légióból érkezett Magyarországra s részt vett az itteni harcokban. Borzecki Józef 1848 tavaszán Strassburgból Weszfálián át vezetett légiót Lengyelország felé, majd ennek zátonyra futása után érkezett Magyarországra mint a lwowi Központi Nemzeti Tanács balszárnyának kiküldöttje, majd Rembowski csapatában szolgált parancsnokhelyetesi beosztásban. Kuczyński Hipolit 1848-ban Párizsban lépett be a Demokrata Társaságba, ugyanez év tavaszán Galficiában toborzott önkénteseket és százszemélyes csapattal érkezett Magyarországra s itt részt vett a légió harcaiban. Nem kevésbé érdekes adatok kerülnek napvilágra a lengyel légió tagjainak 1849 utáni nemzetközi kapcsolatairól és szerepléséről. Megtudjuk, hogy Czerniecki Ludwíg a magyar forradalom bukása után Sumlán át Liverpoolba került, ő rendezte be Herzen londoni nyomdáját, majd Genfben saját nyomdát nyitott. Antoni Zabcicki, aki általánosan rangban harcolta végig a magyar szabadságharcot, Sumlánban a Demokrata Társaság titkári hivatalát töltötte be, majd a liverpooli szekció élén állott, 1852-ben J. K. Podoleckit váltotta fel a Demokratikus Társaság londoni vezetőségében, kiadta és szerkesztette a Demokrata Polski című lapot, 1863–70 közt kiadta a Głos Wolny-t, majd a felkelés után ott látjuk őt az I. Internacionálé főtanácsában Marx oldalán. Őlszewski Józef az 50-es években mint a demokrata központ emisszáriusa Herzen kiáltványait terjesztette a lengyel területen állomásozó orosz katonák között. A 49 utáni lengyel emigráció radikálisabb politikai programot valló politikusai között is találunk egykori magyarországi legionistákat. A legérdekesebb alakok közé tartozik Bobczyński Konstanty, az 1831. évi felkelés részvevője, aki 1848-ban amnesztiával szabadult Spielbergből, ahol 12 évre szóló börtönbüntetését töltötte, kapitányként vett részt a magyar szabadságharcban, jóval később pedig az I. Internacionálé 1865. évi londoni konferenciáján találkozunk vele, ahol a proudhonistákkal vív heves harcot a lengyel kérdésben. Marx javaslatára bekerült az Internacionálé főtanácsába is és 1866 májusától ennek lengyelországi titkára lett. Brazewicz Karol Leonard már a 30-as években igen tevékenyen részt vett a demokrata emigráció franciaországi munkájában, a magyar szabadságharc kitörése után jelentkezett a légióba, ahol fokozatosan alezredesi rangig vitte (Wysocki kapitányként tünteti fel említett munkájában), majd Sumlán át vezetett az útja Franciaországba, ahol Mieroslawski köréhez tartozott. 1861-ben az olasz hadseregbe lépett be, instruktorként a genovai lengyel katonai iskolában, 1865-ben Genfben megalapítja a Demokrata Társaság svájci szekcióját, szerkeszti a Le Peuple Polonais-t és lengyel kiküldöttként részt vesz az 1867. évi genfi békekongresszuson. Bulewski Ludwik az emigráció legmozgékonyabb, leghaladóbb egyéniségei közé tartozott, s magyar kapcsolatai, ha nem is 1848-cal kezdődnek, hanem jóval később, ugyancsak említést kaptak Tyrowicz könyvében. A magyar felkeléssel kapcsolatos tervei az 1863. évi januári felkelés időszakából datálódhatnak és Garibaldi személyéhez fűződnek. Miłkowski Zygmuntnak, a demokrata tábor sok évtizeden át vezető szerepet vitt emisszáriusának magyarországi tevékenységét is kellőképpen kiemeli a munka.

A könyv szerzője a bevezetőben utal rá, hogy szívesen venné a nemzetközi közvélemény bíráló észrevételeit és kiegészítéseit. Bizonyos, hogy ilyesmire a könyv használata során lesz alkalom. Magyar részről némi sajnálkozással állapítjuk meg, hogy a légió tagjai között sok olyan névvel találkozunk, melyek adatai meglehetősen hiányosak, életrajzi jellemzésük szűkszavú; ennek oka a közelebbi források hiánya. Ettől eltekintve a magyar vonatkozásokat igen gondosan és körültekintően adja elő a szerző. A könyv egyik meglepetése, hogy Jerzy Bulharyn, akit 1848 előtti magyarországi szereplése alapján joggal a demokrata táborhoz számíthatunk (hiszen gondoljunk csak Julian Goslarral való közös fellépésére), a könyv tanúsága szerint nem állott összeköttetésben a Demokrata

Társasággal. A könyv kissé rövidre fogva tárgyalja az 1848 előtti magyar—lengyel politikai kapcsolatokban igen nagy szerepet játszó Kraitsir Károlyt, kinek Lelewel felmentésével tartott kapcsolatai minden bizonnyal említést érdemelnének. Ugyancsak megemlítendő volna, hogy Kraitsir volt a szerzője a „Poloni ad Hungaros” című köszönőiratnak. Kraitsir életrajzát időközben az eddigieknél részletesebben tárgyalja egy közleményében Jan Reychman.³ Nincs nyoma annak, hogy Seweryn Elżanowski, akiről a munka megemlíti, hogy 1863-ban a forradalmi kormány Nyugat-Galícia biztosává nevezte ki az ottani Főtanács mellé, 1863 nyarán megállapodást kötött egy magyar forradalmi szervezettel a felállítandó magyar légióra vonatkozólag.

KOVÁCS ENDRE

RICHARD PRAŽÁK:

MAD'ARSKÁ REFORMOVANÁ INTELIGENCE V ČESKÉM OBROZENÍ

(Praha, Státní pedagogické nakladatelství. 1962. 254 l.—Opera universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas philosophica 83)

A REFORMÁTUS MAGYAR ÉRTELMSÉG A CSEH MEGÚJULÁSBAN

A brnói egyetem professzorának, Josef Macúreknek a tanítványa írta ezt az igen alapos, elmélyült és egyúttal széleskörű kutatómunkáról tanúskodó monográfiát, amely a cseh megújulási mozgalom korai történetének egyik érdekes, magyar szempontból is figyelemreméltó fejezetét dolgozza ki. A könyv eredményeinek elég részletes összefoglalását a magyar olvasóközönség már folyóiratunk egyik korábbi számában is kézhez kapta (ld. *Richard Pražák*: A református magyar értelmiség Cseh- és Morvaországban a cseh nemzeti megújulás kezdetén. Századok, 1964. 98. évf. 1—2. szám, 3—41. l.), így az eredmények részletes ismertetésére ezen a helyen nem kell kitérnünk. A monográfia természetesen sokkal részletesebben, nagyobb bizonyító anyaggal tárgyalja a cseh—morva területre eljutó magyar református lelkipásztorok sorsát, egyáltalában az 1780-as években meginduló (s nemsokára le is záruló) lelkesítő eseménytörténetét, a magyar lelkipásztorok tevékenységének hatását társadalmi és kulturális vonatkozásban; s annak a ténynek a jelentőségét, hogy cseh református diákok az 1820-as évekig viszonylag kedvező anyagi körülmények között magyarországi református főiskolákon nevelkedhettek.

Az egyetlen nagyobb fejezet, amelynek eredményeit a szerző nem tudta bedolgozni tanulmányába, az első, historiográfiai jellegű, amely a kérdés eddigi cseh és magyar, elsősorban egyháztörténeti irodalmát ismerteti a kellő kritikával. Bár ez az irodalom mindkét részről elsősorban egyházias jellegű, az egész kérdésnek csak spirituális vonatkozásait emeli ki, s társadalmi jelentőségét nem feszegeti, tehát egyházi, idealista alapon áll, mégsem hiányoznak belőle a nacionalista és sovinizta hangok sem, amelyek még az egyházi-vallásos egyetértést is megbontják. Ennek az irodalomnak elvi kritikája (mindkét oldal felé egyaránt) a könyv jelentős pozitívuma.

Ugyancsak jelentős pozitívumként könyvelhetjük el azt is, hogy az eddigi próbálkozásokkal szemben olyan szerző tárgyalja a kérdést, aki nemcsak marxista elvi alapról vizsgálja azt meg, hanem ezen felül technikailag is birtokában van bizonyos olyan eszközöknek, amely legtöbb elődjénél hiányzott, ti. magyarul is tud, tehát a cseh és magyar (valamint latin és német) nyelvű forrásanyagot egyaránt tudja kezelni. Ez természetesen jelentős mértékben megkönnyítette munkáját. Azt is örömmel üdvözölhetjük, hogy ismeri az egész kérdés magyarországi társadalmi és egyháztörténeti hátterét, ismerős a magyar helyzettel (és a legújabb magyar irodalommal is, hogy pl. csak a Sinai-kérdésre utaljunk). Könyve utolsó részében elég jelentős forrásanyagot is publikál, elsősorban a cseh—morva területekre ment lelkesítők levelezéséből, ez az anyag természetesen legnagyobb-részt magyar nyelvű. A felhasznált csehszlovákiai és magyarországi levéltári anyag, ill. az irodalmi feldolgozások és forráspublikációk tekintélyes jegyzéke is a szerző szorgalmáról és tájékozottságáról tanúskodik. S még egy, éppen hazai tudományos könyvkiadásunk szempontjából nem érdektelen tanulság és egyúttal pozitívum: a könyvhöz három (!) idegen nyelven (oroszul, németül és magyarul) adtak az eredményeket összefoglaló, elég terjedelmes kivonatot.

Richard Pražák monográfiája a cseh és a magyar nemzeti megújulás korai, még a felvilágosodásból kinövő szakaszának elsősorban a kapcsolataira irányítja a figyelmet, s

³ Jan Reychman: Karol Kraitsir — Lekarz i językoznawca. Zapomniany uczestnik powstania listopadowego działacz demokratyczny na emigracji (1804—1860). Arch. Hist. Med. 1963. XXVI, 12. 173—179. l.

ugyanakkor felveti általánosságban is a megújulási korszak egyik alapvető problémáját, a nép és az értelmiség viszonyának a kérdését. Hangsúlyozza, hogy a nép nemcsak az értelmiség felvilágosító tevékenységének passzív tárgya, hanem éppenséggel a megújulási mozgalom aktív mozgatóereje. A szerző monográfiáját úgy tekinti, mint adalékot ennek a kérdésnek a kidolgozásához. Csakhogy a tárgyalás során ez a probléma mégis a háttérbe kerül, s legfeljebb a hatóságok által üldözött különböző szektáknak valójában már ateista állásfoglalását ismertető részben vetődik fel. Holott a probléma ténylegesen igen érdekes, s még messzebbmenően is általánosításokat kínál. Ilyen általánosítások azonban csak a megújulási mozgalmak szélesebb körű, a súlypontot nem a kapcsolatokra, hanem az összehasonlításra helyező elmélyült vizsgálódás nyomán várhatók csupán kellő megindokoltsággal. Addig is Richard Pražák könyvét, mint alaposan feldolgozott adalékot az egész problémakörhöz, örömmel üdvözölhetjük.

NIEDERHAUSER EMIL

MAGYAROK ÉS A RISORGIMENTO

(Budapest, 1961. Fővárosi Szabó Ervin könyvtár. Tanulmányok. Új sorozat 12. [XXXV]. Magyar Risorgimento Emlékbizottság. Hazafias Népfront. 207 l.)

Figyelemre méltó munkát végeztek mindazok, akik ennek a kötetnek létrehozásában, írásában, szerkesztésében részt vettek. A kiadvány nagyobbik felét *Acs Tivadar*: „A magyar légionisták életrajzgyűjteménye” foglalja magában. Ilyen jellegű igény már régóta felmerült történeti irodalmunkban, és joggal tarthatjuk komoly és fáradságos vállalkozásnak a szerző azon erőfeszítését, hogy útbiztatást és áttekintést adjon ebben a rendkívül bonyolult labirintusban. Gondolnunk kell arra, hogy az 1848/49-es szabadságharc tragikus bukása után közvetlenül, majd a későbbi években is hányan ragadtak vándorbotot és vetődtek el nagy nehézségek közepette az olaszországi magyar légióba. Hazaszeretet, lelkesedés, az osztrák uralom elleni gyűlölet, fiatalos kalandvágy egyaránt keveredett a vállalkozókban. Valóban igaza van a szerzőnek, amikor rámutat arra, hogy mennyire nehéz és problematikus a rendkívül töredékes és hevenyeszve feltalálható maradékokból összeállítani azok névsorát és életútjuk legényesebb adatait, akik valamilyen formában bekapcsolódtak a légió viszontagságos küzdelmeibe. Volt már Itáliában 1849-ben is magyar légió Türr István vezetésével, és Velencében Winkler Lajos is szervezett magyarokból légiót, de ezek a bekövetkezett új körülmények között megszűntek. Csak az 1859-es olasz, francia—osztrák háború idején nyílt ismét lehetőség arra, hogy a francia császárság és a piemonti monarchia támogatásával és az akkor alakult Magyar Nemzeti Igazgatóság védnöksége alatt magyar légiót szervezzenek Olaszországban. A kezdetben főleg tisztekből álló lelkes testület az osztrák hadseregből átszökött és francia fogságba került magyarokból növekedett több ezer főre. Katonai bevetésükre a közbejött villafrancai fegyverszünet miatt nem került sor. A légió tagjai részben hazatértek, részben szétszéledtek Itáliában és a nagyvilágban. Ami 1860-ban Garibaldi expedíciója során történt, az nem egyenes folytatását képezte az 1859-es légióknak. Magyoródy Adolf őrnagy, később ezredes parancsnoksága alatt 1860 júliusában újabb magyar légiót hívtak életre, mely becsülettel megállta a helyét az Olaszország szabadsága és társadalmi átalakítása érdekében vívott dicsőséges harcokban. Miután Piemont közbelépett és meggátolta Garibaldi Róma felé vonulásában, a garibaldista déli sereget felszámolták, a magyar légiót az olasz királyi hadsereg kötelékei közé sorolták. Ezzel vette kezdetét a magyar légió történetének harmadik szakasza, ami rendkívül változatos, keserves megpróbáltatásokkal, belső intrikákkal és bonyodalmakkal teltve 1867-ig, a légió feloszlásáig tartott. Ekkor Szücs János őrnagyra bízta a légió megmaradt irattárát. Ez utóbb Magyarországra került és minden bizonnyal ez az anyag pusztult el a második világháború során az Országos Levéltárban. Ilyen körülmények között csak közvetett úton lehetséges ma már a légió történetét rekonstruálni. Hasznos szolgálatot tett Attilio Vigevano 1924-ben megjelent könyve, de ez csak a szűkebb katonai vonatkozásokra szorítkozott. Mindennek figyelembevételével érthető csak meg, hogy *Acs Tivadar* milyen nehéz feladatra vállalkozott, amikor azok névsorát igyekezett összeállítani, akik a légióban részt vettek.

Az előszóban vázoltakkal kapcsolatban megjegyezhető, hogy jelenlegi tudományos ismereteink szerint Garibaldi marsalai partraszállása idején a vörösinges „Ezer” között ismér magyar tartózkodott: Türr, Tüköry, Goldberg Antal és Lajoski Vencel. Abba Cesare megbízhatóan tájékoztat. Az ezen túlmenő feltételezéseket a tények nem támasztják alá. Éber Nándor, a későbbi dandárparancsnok, a Times tudósítója, a Palermo bevételért

folytatott harcok során kapcsolódott be a hadműveletekbe. A történeti források szerint Mogyoródy Adolf és Figyelmessy Fülöp, néhány magyarral együtt, csak Palermo bevétel után, 1860. július 8-án érkeztek meg Sziciliába. Eberhardt Károly ezredes még későbbi időpontban, a PIANCIANI-expedícióval jött Sziciliába. Winkler Lajos ezredes a palermói harcokban nem vehetett részt, hiszen 1860. július 24-én érkezett meg Sziciliába a SACCHI ezredes vezette expedícióval.

Utalnunk kell arra, hogy a szerző téves fogalmat használ, amikor a legkülönbözőbb személyek tevékenységének leírásánál megjegyzi, hogy „Garibaldi légiójában” küzdött. A szerző nem tisztázza, hogy mit is ért tulajdonképpen ezen. A történeti irodalom tud Garibaldi 1860. évi expedíciós seregéről, vagy más néven dél-olaszországi hadseregéről (Esercito Italia Meridionale). Ennek keretében ugyan zömmel olasz egységek működtek, de nevezetes szerephez jutottak a nemzetközi alakulatok is, mint például a magyar légio. Az utóbbi katonai egység a Garibaldi magyar légiója elnevezést is kiérdemelte. Az egyes személyek szerepe, megítélése szempontjából nem közömbös tudni, hogy hol működtek, olasz alakulatnál, vagy a magyar légiónál — ami viszont a szerző szövegéből egyáltalán nem derül ki. A „Garibaldi légiója” általános elnevezés, ehhez semmiféle segítséget, támogatást nem nyújt, sőt zavarokra vezet és félreértésekre ad okot.

A szerző a gazdag légiós névsorban 1752 nevet sorol fel. A névsor összeállításánál többek között széleskörű irodalmi anyagra támaszkodott, visszaemlékezésekre, naplókra, kisebb-nagyobb léleketű újságcikkekre. Vagyis elmondható, hogy érdeklődési körébe vont úgyszólván minden lényeges és lényegtelenebb leírást, ami valamilyen összefüggésben van a kérdéssel. A felhasznált munkák, írások természetéből következik, hogy a felhalmozott nagymennyiségű adalék ugyan számos vonatkozásban tájékoztatást nyújt, de erőteljes kritikai felülvizsgálatot igényel, illetve további alapos kiegészítés, a hiányzó adatok pótlása szükséges. Hatalmas munka fekszik Ács Tivadar összeállításában, igen kitartó és aprólékos kutatómunkát igényelt az általa nyújtott nagy mennyiségű anyag feltárása és bemutatása. Ami viszont nyilván további feladatként vár megoldásra: az életrajzi adatok további kiegészítése, ellenőrzése, pontosabb tétele és a belső egyöntetűség, a szempontok határozott kidomborításának érzékeltetése az egyes személyek életrajzában előadásában. Jelenleg rendkívül sok az egyenetlenség, a lazaság, viszonylag könnyen elérhető adatoknak is a hiánya. Mindennek kiküszöbölése feleltébb növelte volna a munka használhatóságát, értékét.

Arra aligha vállalkozhatnánk, hogy a gazdag névsor minden egyes személyével külön kritikaileg foglalkozzunk, csak néhány ismertebb, kiemelkedő szereplő tevékenységével kapcsolatban hívjuk fel a figyelmet egyes vonatkozásokra. Többek között Frigyesy Gusztáv nem volt tagja Garibaldi magyar légiójának 1860-ban, a „gaetai zászlóalj” 3. századának volt a parancsnoka. 1861-ben sem a magyar légiónál, hanem olasz egységénél működött. 1862-ben Aspromonténál Garibaldival tartott, de nem került Garibaldival együtt a varignanoi erődbe, hanem Genova közelében, Monte Forte Ratti erődjébe zárták. Fogságából történt szabadulása után egy ideig a magyar légiohoz tartozó euneoi tiszti iskolán tanított. A „Dunyov” — helyesen Dunyov — Józsefről írottak teljesen tévesek. Nyilván Dunyov István ezredesről van szó. Ez utóbbi azonban nem bulgáriai születésű, hanem bolgár származású. 1816-ban született Temes vármegyében Vingán. 1850-ben így nem is lehetett „40 éves”, hanem csak 34. Palermo ostrománál nem is vehetett részt a harcokban 1860 május végén, Dunyov ugyanis közel két hónappal Palermo elfoglalása után, az úgynevezett Sacchi expedícióval érkezett oda 1860. július 24-én. A magyar légiónak nem volt tagja. Olasz ezredet vezetett, mely Eberhardt dandárához tartozott. A voltturnói csatában szerzett sebesülése következtében vesztette el fél lábát. Öccse, Dunyov József (és nem Antal) nem vehetett részt Garibaldi expedíciójában, hiszen jóval annak utána érkezett Olaszországba, azon céllal, hogy beteg bátyját ápolja. Krivácsy József pedig nem lehetett ott „Palermo bevételénél”, mert egyáltalán nem vett részt Garibaldi expedíciójában, sem a voltturnói csatában. 1860-ban Türr Istvánnal nem folytathatott „rőpiratháborút” —, hanem a későbbi években. Eberhardt Károly ezredes, aki 1860-ban nem volt tagja a magyar légiónak, nem tüntethette ki magát a „Nápolyért vívott harcokban”, mert a város békésen meghódolt, hová Garibaldi „az ötszázézes lakosság viharos ünneplése közepette” vonult be, és a „nép tapsa és hősiesség magatartása elég volt ahhoz, hogy 1860. szeptember 7-én tehetetlenségre kényszerítse a bourbon hadsereget” (Garibaldi emlékiratai). Amit Eberhardtól viszont el kell mondani, az az, hogy 1862-ben Aspromonténál Garibaldira lövetett és érdemeit a savoyai dinasztia elismerte. Óváry Lipót nem vett részt Palermo ostrománál, később érkezett Sziciliába, Eberhardt dandáránál szolgált. Vetter Antal egyáltalán nem vett részt Garibaldi dél-olaszországi hadjáratában, a magyar légiónak nem parancsnoka, hanem főfelügyelője volt, és 1860. december 12-én vette át tisztségét, melyet 1861 május elejéig töltött be. Így Vetter nem

is irányíthatta a „bandamozgalom” elleni harcot, mert arra később került sor. Nem tekinthető indokoltnak Türr István életpályáját szinte azonosítani a magyar légió történetével. Türr szerepe egyébként 1860 után a monarchia szolgálatában jut kifejezésre és a magyar légióra negatív hatását. Tévedés Kossuthnak szerepet tulajdonítani az 1860. évi magyar légió felállításában — az tudta és részvétele nélkül történt. Tévedés az is, hogy az Éber-dandár, elővédjében a magyar légióval, „véres harcok közepette Nápolyba” vonult. A bevonulásnál nemcsak a „véres harcok”, de a magyar légionisták is hiányoztak. Az utóbbiak szeptember 10-én szálltak hajóra Paola kikötőjében, Dél-Olaszországban, és 11-én kötöttek ki békés körülmények között a nápolyi kikötőben, négy nappal a város felszabadulása után. A magyar légionisták első csatározásait nem a „Gaetai várba visszavonult pápai sereggel” vívták, hanem a capuai bourbon csapatokkal. Winkler Lajos nem volt tagja az 1860. évi magyar légióknak, a Sacchi-brigád I. ezredének volt a parancsnoka, és nem 1864-ben halt meg, hanem 1861 őszén tüdővészben Pisában. Nemeskéri Kiss Miklós nem volt tagja 1860-ban Garibaldi magyar légiójának, sőt egyáltalában nem is vett részt a dél-olaszországi hadműveletekben, Párizsban tartózkodott, és így nem is lehetett „Garibaldi XV. hadosztálya 2. dandárának ezredese”. Sréter Lajos ezredes nem 1861-ben lett a légió parancsnoka, hanem 1860 őszén, és 1861 tavaszán már leváltották. Gál Sándor ezredes (nem tábornok) nem vett részt Garibaldi expedíciójában, nem is volt tagja a magyar légióknak 1860-ban. Bethlen Gergely gróf szintén nem vett részt Garibaldi expedíciójában, sem a magyar légióban, csak arról van szó, hogy az éppen az ő parancsnoksága alatt álló piacenzai huszárezredből szöktek meg magyar huszárok és jutottak el Sziciliába. Gróf Teleki Sándor nem vett részt Palermo ostrománál és bármennyire is elképzelhetetlen, Garibaldi egykori „bajtársát Quartóban felejtette”, ugyanis Teleki Sándor nem is volt ott 1860 május elején, csak a szicíliai hadműveletek lezajlása után, augusztusban érkezett meg a szabadságáráról visszatérő Türr társaságában Garibaldi táborába. A magyar légióban nem vett részt, Türr táborkarához tartozott. Csak a hadműveletek teljes befejezése után, amikor Mogyoródyt leváltották, Türr formálisan néhány hétre, Sréter megérkezéséig Teleki Sándort bízta meg a magyar légió vezetésével. A légió tevékenységében Teleki a későbbiekben sem vett részt. Helfy Ignác újságíró neve meglepetésként hat a légiós névsorban, hiszen ő egyáltalán nem volt tagja a magyar légióknak, és milánói lapja, a L'Alleanza nem a légió lapja volt.

A légiós listához csatolt irodalomjegyzék áttekintését és használhatóságát megnehezíti, hogy teljesen esetlegesen és az olvasó előtt ismeretlen szempont alapján sorakoznak egymás után a művek.

Hasznos munkát végzett *Gátiné Pásztor Mária*: „A Risorgimento magyar bibliográfiája” összeállításával, megkönnyíti a problémával foglalkozók számára a lényegesebb szakirodalom áttekintését. Természetesen nem arról van szó, hogy a bibliográfia a teljesség igényével léphetne fel. A szerkesztőt nyilvánvalóan az a szempont vezette, hogy a magyarországi könyvtárakban elérhető szakirodalmat vegye számba, ami önmagában véve is komoly feladatnak tekinthető.

Egészben véve elmondható, hogy a szóban forgó kiadvány problematikus részei, hiányosságai ellenére is hasznos szerepet tölt be és erőteljesen ráirányítja a figyelmet a Risorgimento magyar vonatkozásaira és a továbbiakban megoldandó problémákra.

LUKÁCS LAJOS

HUBER MOHR:

DAS KATHOLISCHE APOSTOLAT

(Beiträge zur Geschichte des religiösen und wissenschaftlichen Denkens Bd. 2)

(Berlin, Rütten & Loening. 1962. 338 l.)

A KATOLIKUS APOSTOLSÁG

Az előttünk fekvő tekintélyes kötet a Német Történelmi Társulat *Közép- és Kelet-Európa a Vatikán politikájában* nevű munkaközösségének gondozásában, az *Adalékok a vallásos és tudományos gondolkodás történetéhez* c. sorozat 2. köteteként *E. Winter* és *H. Mohr* kiadásában *Sz. D. Szukackin* és *N. A. Szmirnov* ismert szovjet történettudósok közreműködésével jelent meg. Megjelenése nem csupán a marxista egyház- és eszmetörténet

irodalmát gazdagítja, hanem egyidejűleg magasszínvonalú eszmei és politikai harcot is folytat a Nyugat-Németország ideológiai és politikai életében olyan nagy súllyal fellépő modern politikai klerikalizmussal.

A témáját mind az irodalomból, mind személyes tapasztalatból kitűnően ismerő Huber Mohr történeti kategóriaként kezeli a politikai katolicizmust. Az egyháznak azt az évszázadok óta megnyilvánuló törekvését érti rajta, amellyel a különböző korokban a haladó osztályok által képviselt progresszív társadalmi és szellemi mozgalmakat igyekezett feltartóztatni és ellenmozgalom indításával megsemmisíteni. Erre a célra a különböző időkben különböző szervezeti formákat hozott létre és alkalmazott. Közülük elsősorban a nagy szerzetesrendeket kell megemlíteni, amelyek a maguk idejében mint a Vatikán különleges harci osztagai az ellenmozgalmat irányították és szervezték, mint a XII. században a *ciszterciek* és *premontreiek* a szegénység és a vándormozgalmak ellen, a XIII. században a *koldulórendek* a városi polgárság haladó irányzatai ellen, — kezdve a plebejus antifeudális mozgalmaktól egészen az egyetemek szellemi felszabadulási törekvéseiig — a *jeszuiták* a XVI. században mint az ellenreformáció zászlóvivői s végezetül a XIX. században a számtalan, mintegy 400 különböző egyházi alapítás, köztük új *kongregációk* s egy harmadik rendtípus, az ún. *világi társulatok* stb., amelyek először mint a felvilágosodás és liberalizmus, a polgári demokrácia elleni feudális reakció rohamcsapatai, majd mint a munkásmozgalom feltartóztatására és visszaverésére s a győztes kapitalista társadalomhoz való alkalmazkodásra szolgáló különleges szervezetek működtek. Ezek a XX. század első felében száznál is több új alapítással szaporodtak (6—12. l.). Közéjük tartozik a mai Nyugat-Németországnak a szerző szerint legtekintélyesebb és legbefolyásosabb vallásos politikai mozgalma, az ún. Schönstatt-mozgalom. E mozgalom kialakulásának, elterjedésének, ideológiájának, szervezetének, módszereinek tudományos vizsgálata a könyv tulajdonképpeni tárgya.

Mint hogy a német Schönstatt-mozgalom ideológiailag és történetileg az olasz *Societas Apostolatus Catholici*, vagyis a Katolikus Apostolság Társulatából bontakozott ki, a könyv első, szigorúan történeti jellegű fejezete ez utóbbival foglalkozik (33—101. l.). A *Societas Apostolatus Catholici* a XIX. század harmincas-nyolcvanas éveiben, a XVI. Gergely-féle reakció időszakában egy római világi pap, a XII. Pius által boldoggá avatott Pallotti Vince alapította, aki a katolikus egyház modern mozgalmak ellen indítandó általános támadásának eszméjét vetette föl, amely „lényegileg a Katolikus Akcióval azonos” (Osservatore Romano, 1932. jan. 25—26.). Az 1835-ben, ill. 1846-ban alapított Katolikus Apostolság Társulatot Pallotti a minden haladó mozgalom, elsősorban a francia forradalom eszméi ellen indított katolikus ellentámadás központi irányító szervének („*pars centralis et motrix*”) szánta. Egy új szerzetesrend-típust látott benne, összekötő láncszemet a világi és szerzetespaptság közt.

A Pallotti halála után Olaszországban lehanyaglott Katolikus Apostolság Németországban a kapitalizmus általános válságának időszakában, az első világháború idején és közvetlenül utána páratlanul fellendült, és Schönstatt-mozgalom néven uralkodó helyzetre tett szert. A könyv II., szintén történeti jellegű fejezete (103—176. l.) ennek a mozgalomnak történelmi hátterét és gyökereit tárja fel. Szerinte a Schönstatt-mozgalom mint a politikai katolicizmusnak a szocialista világregyszer ellen irányuló szervezeti és tevékenységi formája az 1912/14—1920-as években abból a Mária Kongregációs Missziós Egyletből nőtt ki, amelyet a schönstatti (Rajnamenti Vallendar mellett) pallottinus misszionárius növendékek lelki vezetője, P. Josef Kentenich hívott életre növendékeinek „máriás-apostoli szellemben” való nevelésére. Ezt a szellemet a fiatal, ambiciózus spirituális a főiskolai hallgatókra, elsősorban a hittudományi hallgatókra is igyekezett kisugározni, akiket önálló, de a schönstattiakkal szoros kapcsolatban álló csoportokba szervezett. 1919. augusztus 20-án Kentenich megalapította az apostolikus Szövetséget (*Apostolischer Bund*) azzal a céllal, hogy képzett laikus apostolokat neveljen az egyház szellemében. Még ezt megelőzően, 1917-ben létrehozta a Mária-Ligát (*Marianische Liga*). Ezzel az alapítással sikerült a szorosabb és tágabb kört, a „vezetőket” és a „híveket”, az elitet és a tömeget elkülöníteni és egyben össze is kapcsolni. 1920-ban és a következő években a liga „külső” köréhez újabb csoportokat csatolt, — főiskolás, gimnazista ifjú, férfi, leány, asszony, tanító- és tanítónő csoportokat. 1922. május 15-én a Schönstatt-mozgalom (a Szövetség és Liga) elnyerte az első nem hivatalos pápai megerősítést. A weimari Németországban a legerősebb máriás mozgalommá fejlődött, s fél-illegalitásban, kétszeri átszervezés árán a hitlerizmus diktatúra idején is meg tudta őrizni szervezeteit, és növelni tudta befolyását. A második világháború után XII. Pius támogatásával Nyugat-Németország legnagyobb és legdinamikusabb katolikus mozgalmává fejlődött. Hívei megszállták a nyugat-német politikai katolicizmus vezető szervezeti és sajtó posztjait, sőt az egész katolikus világra kiterjesztették befolyásukat. Napjainkban a Katolikus Apos-

tolság Társulata főképp három irányban terjeszkedik: 1. Észak-Amerika (USA és Kanada), 2. Dél-Amerika és 3. az ázsiai—afrikai területek irányában.

A III. fejezet (177—236. l.) a Schönstatt-mozgalom belső struktúrájának, eszmevilágának analizését nyújtja. Itt tárgyalja a szerző a mozgalom fő előnyomulási útvonalait éppúgy, mint a legfontosabb stratégiai és taktikai visszavonulási irányokat. Emellett filozófiai-teológiai-aszketikus területeket is érint, sőt pedagógiai és pszichológiai problémákat is fölvet. Különös érdeklődésre tarthatnak számot a Schönstatt-mozgalom ideológiai sajátosságairól, szervezeti felépítéséről és módszerbeli eljárásairól szóló részek. Schönstatt ideológiai arculatának legfőbb vonásait a könyv a harcos kommunistaelenességben, a máriás aktivizmusban, a „vér és rög” misztifikálásában, az elit-politikában és a kommunizmussal való ellentét eszkatológikus kiélezésében látja. Mindezek alapján a szerző szellemi rokonságba hozza a Schönstatt-mozgalmat a fasizmussal, ismételten a „klerikál”-, ill. „máriás fasizmus” megjelölését alkalmazva rá. Szervezeti téren a mozgalom „legbelsőbb körét” a háttérből irányító pallottinus szerzetesek alkotják. A „belső kör” a különféle ún. világi intézetek (Sükularinstitute), éspedig a Mária-fivérek, a Schönstatt világi papok, a Mária-nővérek és a Családi-mű képezik. Az Apostoli Szövetség — a fentiekhez hasonló szervezetekkel — Schönstatt elit-mozgalma, míg az ún. Apostoli Liga — az Apostoli Szövetséghez hasonló tagolással — a népmozgalmat jelenti. Ami végezetül a Schönstatt-mozgalom különleges módszereit illeti, itt a könyv a fokozott kommunistaelenes tevékenységre való nevelést, a vallásos hőskultuszt és Schönstatt kép- és szó-szimbolikáját emeli ki, amelyeket nem teológiai és filozófiai értelmükben, hanem csupán történeti és különösen politikai jelentésükben igyekszik vizsgálni.

Ez a hatalmas és sokrétű munka úgyszólván teljes forrás- és irodalomanyagra és mintaszerű tudományos apparátusra támaszkodik. Forrás- és irodalomanyaga felöleli a marxizmus—leninizmusnak a vallás alapvető kérdéseivel foglalkozó műveit, általános és speciális művek felosztásában a politikai katolicizmusra vonatkozó forrásokat, periodikákat Pallottitól egészen Kentenichig, ill. utódáig, Kastnerig, forrásokon érve nem csupán az alapítók írásait, a tevékenységükre vonatkozó híryanagot és az általuk alapított szervezetek külső fejlődésének dokumentációját, hanem ezen túlmenően a *Societas Apostolatus Catholici* és a Schönstatt-mozgalom egész irodalmát. A felhasznált levéltári anyag már korántsem ilyen teljes. A szerző használta ugyan a Német Központi Levéltár egyházi vonatkozásokban elég szerény anyagát, de nem volt alkalma betekinteni a világi kutatók elől elzárt rendi generális és tartományi levéltárakba. Ezt a sajnálatos, de elkerülhetetlen hiányt részben pótolja a szerzőnek mint a mozgalom résztvevőjének 1928 és 1940 közt a *Societas Apostolatus Catholici* és a Schönstatt-mozgalom fejlődésére, szervezésére vonatkozólag gyűjtött belső írásos anyaga. A felhasznált forrás- és irodalom-anyag jellegéről és bőségéről egyébként fogalmat nyújtanak a Függelékben közölt forrás-kivonatok (245—290. l.). Említsük meg a mintaszerű dokumentációt, a sokszor egész kis tanulmányokká szélesedő jegyzeteket, az áttekintő táblázatokat, a forrás- és irodalom-jegyzéket, valamint a névmutatót (amelyben még a magyar Bangha páter is szerepel) annak bizonyítékául, hogy a tudományos apparátus szinte tökéletes, és hogy a szerző mindentelkötve annak érdekében, hogy minél alaposabb, többoldalú és meggyőzőbb legyen érvelése, és megdöntetlenekek legyenek következtetései.

Annál sajnálatosabb, hogy a szerzőnek ezek a nagyszabású és tiszteletreméltó céljai teljes mértékben nem valósultak meg. Akármilyen gondosan és körültekintően meglegeleli a bevezetésben (5—32. l.) e speciális kutatási terület főbb elvi és módszertani kérdéseit, a téma részletes kifejtése során mégsem veszi eléggé tekintetbe a felépítmény egész bonyolultságát, továbbá azt, hogy a felépítmény egyes területei viszonylag önállóak, s elemzéseiben túlságosan csak politikai kategóriákkal operál. Bár minden marxista megegyezik abban, hogy a katolikus dogmatika távolról sem független a politikától, mégis el kell kerülni azt a leegyszerűsítő szemléletet, mintha az egész katolikus dogmatikának közvetlenül politikai értelme és jelentése lenne, mint ahogy azt szerzőnk feltételezi: „A katolikus egyház *totalitász-igényéből*, hit- és tanítási rendszerének egyetemességéből kifolyólag a Vatikán és sok harcos egyházi vezető azon a véleményen van, hogy a katolikus számára minden, még a »tisztán vallási« is, az egész hittedet — talán a Szentháromság kivételével — érinti a politikát, átesap a politikába, politikai konzekvenciákkal jár . . .” (20—21. l.). Ez után a súlyos kijelentés után azonban meglepően könnyű fajsúlyú érvek következnek, mint Mária kultikus címeinek átpolitizálása (22—23. l.), a Mária-irodalom, a Mária-kultusz, miszticizmus, máriás nevelés stb. térhódításának közvetlen politikai értelmezése (189—196. l.). Ezenközben a szerző sajnálatosan megelégedik arról az általa egyébként helyesen felállított módszertani alapelvről, hogy egyházi szövegek önmagukban, megfelelő egyéb bizonyító anyag, különösen tényanyag nélkül a szimbolikus, többfajta értelme-

zést is megengedő egyházi nyelvhasználat miatt egyszerűen nem alkalmasak az érve-
lésre (29—30., 230—236. l.).

A főnti alapkonceptióból eredő erőszakos leegyszerűsítés az a vélemény, amely a Schönstatt-mozgalmat elsősorban, sőt kizárólag politikai mozgalomnak látja, s mint ilyet egyértelműen a hitlerfasizmus oldalán helyezi el. Éppen ezért a Schönstatt-mozgalom eszmei arculatáról teljességgel hiányoznak a vallásos vonások, ill. ha mégis akadnak ilyenek, ezek csupán politikai eszméknek többé-kevésbé ügyes álcázásai. A szerző a Schönstatt-mozgalom kommunistaelenességében, ennek eszkatológiai kiélezésében éppen úgy a fasiszta jelleg bizonyítékát látja, mint a Mária-kultuszban, a szenthelyek tisztelőtében vagy az elit-principiumban (183—207. l.), nem mérlegelvé azt, hogy egyrészt különböző kategóriákról, másrészt felületi egyezésekről van szó. A Schönstatt-mozgalomnak „máriás-fasizmus”-ként (125. l.) való jellemzését tehát aligha lehet elfogadni. Természetesen a Schönstatt-mozgalom nem politikamentes, még kevésbé haladó politikát folytató mozgalom, de politikai tevékenységét is *mint vallásos szervezet* végzi. Ezt a kettősséget s az ebből eredő manőverezési lehetőségeket kellett volna a könyvnek konkrét elemzéssel feltárni, ahogy ezt kutatási szempontként fel is villantja (26. l.), de megvalósításával java-
részt adós marad.

A vallási és politikai kategóriák azonosításán és feloldásán túl nem érthetünk egyet a világnézeti és politikai kérdések hasonló kezelésével sem. Világnézeti szempontból — egymást kizáró totalitás-igányuk miatt — a katolicizmus és a fasizmus nem egyeztet-
hetők össze. A katolicizmus és a Schönstatt-mozgalom egyideig együtt haladhatott a hitlerfasiztákkal, a kommunisták elleni *világnézeti*, sőt *politikai* harcban (127—130. l.), a világnézeti és politikai ellentétek kiéleződésével azonban a Schönstatt-mozgalom szűk-
ségekre egyre élesebb ellentétbe került a hitlerizmussal. Nemcsak fél-legálitásba szorult, hanem a mozgalom résztvevői közül viszonylag nagyszámú pallottinus papot bebörtönöztek, koncentrációs táborba hurcoltak (magát a Schönstatt-mozgalom alapítóját, Kentenich pátert is), sőt a Schönstatt-mozgalom bizonyos ellenállási érdemeire, néhány vértanúra is hivatkozhat (131—134, 136, 224—230. l.). A szerzőnek teljes mértékben igaza van, amikor kimutatja ennek a „schönstatti ellenállásnak” gyöngéit, következetlenségét, felemás voltát, így pl. a fasisztaellenességet erősen korlátozó kommunistaelle-
nességét, amikor a történeti tények világánál kissé megtépázza ezeknek a „mártiroknak” glorioláját, de nincs igaza, amikor elvitat a „schönstatti ellenállástól” *minden* pozitív vonást.

Szintén differenciáltabb elemzésre van szükség Schönstatt s a kommunizmus viszonyát illetően a második világháború után. A világnézeti, sőt a politikai ellentét nyilván ma is változatlanul fennáll Schönstatt és a szocialista világ közt, de kétes, hogy ennek az ellentétnek jellemzésére alkalmasak-e az ún. „titkos beszivárgás”, az „aknamunka” és az „összeesküvő tevékenység” szavai, különösen minthogy sohasem pontosan felderített és ellenőrzött tények szolgálnak e minősítések alapjául. Egyébként az olvasó attól a kételyétől sem tud teljes mértékben megszabadulni, hogy a Schönstatt-mozgalom valóban egyike-e Nyugat-Németország legjelentősebb klerikális mozgalmainak, s Nyugat-Német-
országot lehet-e ezen az alapon — Spanyolországgal és Portugáliával közösen — klerikál-
fasiszta államnak minősíteni. A könyv erre vonatkozó bizonyító anyaga nem meggyőző; azonkívül hiányzik a szükséges összehasonlító alap, a Schönstatt-mozgalom mellett a *többi* nyugat-német katolikus vallásos szervezet működésének bemutatása.

Végezetül említsük meg, hogy az impozáns kiállítású és mintaszerű tipográfiával, kötéssel készült könyv fedőlapjának egyébként Daumier-re emlékeztető kitűnő szatirikus karikatúra-képét nem tartjuk ideillőnek, mert megtéveszt a könyv jellegét illetően. Egy ilyen rajz ugyanis inkább népszerű antiklerikális művet sejtet, mint szigorúan tudomá-
nyos feldolgozást.

Mohr óriási anyagot imponáló tudományossággal és alapossággal feldolgozó mun-
kája bizonyos szemléletbeli és módszertani hibák — egyfajta leegyszerűsítés, átpolitizá-
lás stb. — következtében nem hozta meg a *teljes* eredményt. Ez azonban mit sem von le az úttörő munka érdeméből, csupán a feladat rendkívüli nehézségeit jelzi.

BELLÉR BÉLA

R. PALME DUTT:

KORUNK TÖRTÉNELMI PROBLÉMÁI

(Budapest, Kossuth Kiadó. 1964. 192 l.)

A kötet 4 előadást tartalmaz: A történetírás és az igazság; A hidegháború; Miért késik Nyugaton a szocialista forradalom?; Marxizmus és szocializmus Nagy-Britanniában. A jelzett előadásokat a szerző, Nagy-Britannia Kommunista Pártjának jól ismert politikai vezetője és teoretikusa, 1962 tavaszán a Moszkvai Egyetemen, díszdoktorrá avatása alkalmával tartotta.

Dutt-öt — mint a tanulmánycímeik is jelzik — ezekben az írásokban az ún. „jelenkori történetírás” kérdései foglalkoztatják. Nem könnyű terület ez. „Aki arra vállalkozik, hogy újságcikknél időtállóbb igénnyel írjon jelenkori történelmi kérdésekről, önként tartja fejét a hóhér bárdja alá” — állapítja meg irónikusan a szerző a tanulmányokhoz írt előszavában. Hiszen a jelenkori történelem mindig „veszedelmes” feladatok elé állítja az írókat. „Tele van robbanékony anyaggal. Igen sok lényeges adat csak jóval később, a megjelenő dokumentumokból és emlékiratokból válik ismeretessé. Szenvedély, elfogultság veszélyeztetheti a kérdések tárgyilagos megítélését.” Ezen túlmenően, a hivatalos dokumentumok a legtöbb országban nem hozzáférhetőek. Nagy-Britanniában pl. az érvényben levő rendelkezések szerint a hivatalos állami okmányokba csak félévszázad elteltével tekinthet be a történész. De, ennek ellenére „... a jelenkor története egyszersmind a legfontosabb történelmi téma”.

A szerző járt utakon haladhat, a marxizmus—leninizmus kialakult álláspontjára támaszkodhat azokban a tanulmányokban, amelyek a szocializmus nyugat-európai sorsával, jövő lehetőségeivel foglalkoznak. Ebben a vonatkozásban első helyen Marx és Engels 1848 utáni nézetei iránymutatóak. A tudományos szocializmus megalapítói ezekben az években felismerik, hogy Nyugat-Európában nehezen lehet mindaddig közvetlen forradalmi helyzetről és főképpen az esetleges forradalom stabilizálásáról szó, amíg „sokkal nagyobb területen” (vagyis a tengerentúli országokban) „a polgári társadalom mozgása még emelkedő irányú”. Ugyancsak megváltozik ezekben az években (konkrétan az ír kérdés kapcsán) Marxnak és Engelsnek az elnyomott, gyarmati népek nemzeti szabadságmozgalma és a szocializmus nyugat-európai győzelme közötti összefüggésre, az események menetrendjére vonatkozó nézete. Arra az állápontra jutnak, hogy a birodalom népeinek nemzeti felszabadulása a jövőbeni nyugat-európai szocialista forradalomnak nem következménye, hanem előfeltétele. E felismerések, Lenin idevonatkozó nézeteivel párosítva vezetik el a szerzőt az egy szóban — az extraprofit tényében — kifejezhető diagnózishoz, amely a nyugat-európai szocialista forradalom késlekedésének gazdasági alapja és egyben magyarázata. Rajani Palme Dutt a jelzett alaptényt és a marxizmus—leninizmus e felismeréseit érdekesen egészíti ki, főképpen a „Marxizmus és szocializmus Nagy-Britanniában” című tanulmányában a marxizmus angliai térhódítására vonatkozó történelmi vázlatlaltal és az angol társadalom válságtüneteit illusztráló színes elemzéssel.

A marxista történetírás által a maga teljesebb összefüggéseiben kevésbé elemzett területre lép a szerző „A hidegháború” c. tanulmányában. Fejtegetéseinek kiindulópontja itt *D. F. Fleming* amerikai polgári történész „A hidegháború és eredete (1917—1960)” című műve, amelyet Dutt a hidegháború időszaka „elsópró erejű, lenyűgöző, meggyőzően dokumentált vádiratának” nevez (61. l.). Ezen a területen is van tehát polgári szerző és mű, amely igen sok vonatkozásban pozitív, értékes, és a tények, szándékok feltárásában is sokat nyújt. A marxista történetírónak azonban bőven marad még pótolni-, helyreigazítanivalója. És Dutt él ezzel a kötelességgel és lehetőséggel. Így többek között bizonyító történelmi dokumentumanyaggal (Churchill 1942 októberéből származó titkos emlékirata, az 1943. évi quebeci angol—amerikai egyezmény az atombomba felhasználásáról stb.) támasztja alá a korunk történelmi fejleményei megítélés szempontjából alapvetően fontos tényt, hogy a hidegháború elindítása már a második világháború kellős közepén, 1942-ben megtörtént. (Fleming könyve 1945-re teszi a hidegháború kezdetét.) Részletkérdés, de figyelemre tarthat számot Dutt-nak a hidegháborús „vasfüggöny” kifejezés eredetére vonatkozó megállapítása. Ezt a kifejezést általában úgy tartják számon, mint amely Churchill 1946 évi fultoni beszédében szerepelt először. Ezzel szemben Dutt kimutatja, hogy a kifejezést ma használt értelmében először Goebbel alkalmazta a „Das Reich” című lap 1945. február 25-i számában. Ezt a tényt a szerző a „Times”-a, a „Times Literary Supplement” és más lapok hasábjain lefolyt vitákban tudatosította, s az „Oxford Dictionary of Quotations” új kiadása már ezt az állásfoglalást tette magáévá a hidegháború ez egyik legjellegzetesebb kifejezését illetően. Ennek alapján

és jogos iróniával jegyzi meg a szerző: „Ha minden nyugati újságíró és politikus szerzői jogdíjat volna köteles fizetni a „vasfüggöny”-szó használatáért az eredeti szerzőnek, ma Goebbelsszelleme volna a leggazdagabb árny Hádesz birodalmában” (81. l.).

R. P. Dutt könyvének legizgalmasabb és egyben személyes, egyéni élményekkel leginkább telített fejezete a történelmi igazság, a történetírás mint tudomány problémáival foglalkozik. Az alig 20 éves oxfordi diák — 18 éves korában kerül Dutt az Oxfordi Egyetem Balliol Kollégiumába, melyet egykor Wyclif, az emberi ész nevében az egyházi dogmatizmus elleni lázadás egyik legkorábbi kezdeményezője vezetett — hamarosan megismerkedik a polgári tudomány, a polgári történetírás sajátos tárgyilagosságával. Ezt a tárgyilagosságot meghökkenítő módon dokumentálja a tudomány városába „alázatos szívvel” érkezett ifjú részére az a „nyilatkozat-csata”, amelyet az akkor kitört első imperialista világháború árnyékában a tudós angol professzorok és a legalább annyira neves és tudós német történész kollégáik vívnak egymással „a történelmi tény-anyag gondos és alapos mérlegelése nyomán” arról a kérdésről: kinek van igaza ebben a háborúban (28. l.).

E jelenségek „nem megfelelő irányban” befolyásolják az ifjú diákot. Duttot 21 éves korában a „marxizmus propagálásának vétségéért” kizárják az Oxfordi Egyetemből. Ez, és a következő években az egyetem részéről megfelelő elhelyezkedése elé gördített akadályok további tapasztalatokkal gazdagítják — az igazságkeresés vonatkozásában.

Dutt azonban nemcsak személyes élményei alapján vizsgálja a történettudomány terén az objektív igazság problémáit. Thukydidesz, Tacitus, Gibbon, Macaulay, Mommsen, Ranke, Grote stb. példáin jelzi, hogy: „... a Marx előtti korok valamennyi nagy történettudósa — ha mégoly szilárdul eltökélte is, hogy az objektív igazság elérésére törekszik, — a valóságban osztályának és korának szemléletét fejezte ki” (12. l.).

Ismeretes, hogy a magántulajdon és az osztályok létrejöttével megszűnik az egységes társadalmi tudat, s helyette létrejönnek a különféle osztályok *ideológiai* nézetei (ld. e kérdéshez D. Kozlov bevezető tanulmányát *A. Schaff: A történelmi törvények objektív jellege. Moszkva 1959* című monográfiájához 24—25. l.; továbbá *Molnár E.: Dialektikus materializmus és társadalomtudomány, Budapest. 1962* című művének az igazságfogalom fejlődéséről írt fejezetét 361—373. l.). A munkásosztály történelmi tevékenysége és szerepe tesz ki lehetővé, hogy az emberiség ráléphessen arra az útra, amely (a kizsákmányolás megszűnésével együtt) a társadalmi tudat korai egységének, integritásának helyreállításához vezet. Vagy ahogy Palme Dutt kifejezi: „... a marxizmus, a munkásosztály forradalmának ideológiája, történelemszemléletével nemcsak az előző történelmi korszak osztálytársadalmának történetét képes megvilágítani, hanem előkészíti a jövő osztály nélküli társadalmának történettudományára számára is a talajt” — (17. l.). Ez a körülmény és általában a történelmi materialista módszer nagy fölényt biztosít a marxizmus részére az objektív történelmi igazság megközelítése, feltárása terén a polgári történettudománnyal szemben. Dutt nem mulasztja el ezt elégszer hangsúlyozni, de újra és újra visszatérve a kérdéshez igen változatos formában figyelmeztet a jelzett általános tételből eredő illúziók veszélyére is.

Egyrészt a személyi adottságok hiánya, másrészt a kor bizonyos *esetleges* politikai irányzatai, áramlatai is megnehezíthetik a marxista történész munkájának eredményességét. Az előbbiről Dutt ezt írja:

„A marxista—leninista ideológia ... olyan mint Akhilleusz kardja. Aki suhogtatni kaarja, annak elég erősnek kell lennie ahhoz, hogy elbíra, mert különben kicsúszik a kezéből, s az illető minden erőfeszítése kudarcba ful: rontja az ideológia hitelét, ahelyett, hogy javítaná” (52. l.).

Az utóbbira, a szocialista rendszer feltételei között is, a korirányzat esetleges káros befolyására igen érzékelhető példát szolgáltatott a korábbi évek politikai torzulása, amely megnehezítette „az igazságnak megfelelő, kiegyensúlyozott történelmi szemlélet kialakulását” (23—24. l.).

Nyilvánvaló tehát, hogy a történelmet a marxizmus, a munkásosztály oldaláról megközelítő történészek is meg kell vívnia harcát a történelmi igazság felderítéséért, a történetírás objektív érvényének biztosításáért. S ennek tudatosítása nem felesleges, mert csak javíthatja a marxista történetírók munkáját, egyéni felelősségűt.

STEPHAN LUDWIG ROTH:

GESAMMELTE SCHRIFTEN UND BRIEFE. AUS DEM NACHLASS
HERAUSGEGEBEN VON OTTO FOLBERTH. 7. Bd.: DAS SCHICKSAL

(Berlin, Verlag Walter de Gruyter und Co., 1964. XII, 480 l.)

STEPHAN LUDWIG ROTH ÖSSZEGYŰJTÖTT IRATAI ÉS LEVELEI. 7. KÖT.:
A SORS

Ottó Folberth 1927-ben, Brassóban adta ki Stephan Ludwig Roth erdélyi szász evangélikus lelkész összegyűjtött műveinek első kötetét. Gyors egymásutánban követték ezt a többiek, a sort az 1939-ben Nagyszebenben megjelent hatodik kötet zárta be.

A második világháború után, 1947-ben a szerző nyugatra távozott. Változott körülmények közt itt folytatta életművét, mely a *Der Prozess Stephan Ludwig Roth* című könyvnek 1959-ben való elkészítésével és az összegyűjtött iratok és levelek utolsó, hetedik kötetének 1964-ben, Nyugat-Berlinben történt kibocsátásával lényegében befejezést is nyert.

Az ismertetendő munka Rothnak a sorsdöntő, 1848/49. évekből fennmaradt leveleit, felhívásait stb., továbbá az előző kötetekből kimaradt, 1816 és 1847 közti pótlásokat, valamint a Rothra vonatkozó szóbeli megnyilatkozásokat tartalmazza. A szerző visszamenőlegesen helyreigazítja a régebbi kötetek hibáit, végül terjedelmes életrajzi adattárt csatol a munkához. A kötetek egészére vonatkozó személyi, tárgyi és helynév-mutató zárja le a szép kiállítású könyvet.

A munka kiadását megelőzően kibocsátott prospektus folytatja a „Der Prozess Stephan Ludwig Roth” című könyv alap gondolatát. Eszerint az 1848/49-ben Erdélyben kirobbant háborút a nemzeti állam célkitűzéséért harcoló magyarok és a soknemzetiségű Habsburg-birodalom mellett kitartó népek — köztük a Roth vezette szászok — politikai elképzelései közti ellentétek okozták. A *forradalom és ellenforradalom közti alapvető konfliktus* tehát ismét elszikkad a könyvben. A szerző szemmeláthatólag arra törekszik, hogy a magyar nacionalizmusnak csak kedvezőtlen vonásait mutassa be, míg az alkotmányos reformista hőse mögött kibontakozó, valamennyi nép nemzeti és alkotmányos törekvéseit egyaránt lehetetlenné tevő abszolutizmusról alig vesz tudomást. Pedig a magyar nacionalizmus éle 1848–49-ben s ezt megelőzően elsősorban éppen ez ellen irányult, míg a nemzetiségek harca objektíve ennek új formájú létrejöttét segítette elő.

Az iratokból családi tragédiával küszködő, gondos apa képe bontakozik ki, aki ugyanakkor nagy energiával propagálja a *nemzeti öntudat* erősödését szolgáló erdélyi szász történetírást. Figyelme kiterjed a mezőgazdasági irodalomra, a sajtóra s a bevándorolt svábok elégedetlenségének leszerelésére. 1848. március 20-án George Baritiu-hoz írt levele a nemzetiségű együttélés kérdésében elfoglalt, *kissé idealisztikus* álláspontját tükrözi. Sokkal kézzelfoghatóbbak a szászok bécsi udvari ágenséhez, Fr. Soterius von Sachsenheimhez s az osztrák belügyminiszterhez, gr. Kolowrathoz ez idő tájt írt sorai, melyek már szerzőjük későbbi tragikus sorsát is előre vetítik. Ezekben a *Habsburgok iránti, az erdélyi szászok fegyveres védelmét is magában foglaló hűségéről s a magyar nemzeti mozgalom iránti bizalmatlanságáról* tesz tanúbizonyságot. Egyben tükrözik szerzőjüknek az *osztrák-német uralkodó család* egységes, *osztrák-német túlsúlyú* birodalmáért aggódó nacionalista érzelmét is. Május 5-én Johann Göttőz, a brassói szászok egyik kiemelkedő egyéniségéhez írt levelében az unióban a szászokra nézve csak a „veszélyeket” hajlandó észrevenni. Elárulja viszont azt is, hogy a *forradalom helyett szívesebben látná az udvarból kiinduló reformpolitikát*. Míg Johann Götté és brassói köre *liberális és unióbarát* (a kettő a haladó szász politikuskoknál elég egyöntetűen egybe is kapcsolódott), addig Roth *jél a radikalizmustól*, melyet egyenesen a „kommunizmus”-sal azonosít.

Megnyilatkozásaiban elemi erővel jelentkezik a román nép iránti rokonszenve. A balázsfalli román népgyűlés *jogos elégedetlenségét* s a kínálkozó román szövetség lehetőségét korán észreveszi. Abban reménykedik viszont, hogy az *osztrák hadsereg* Itáliában győzelmet arat, s az *udvar* végül is úrrá lesz az eseményeken. Augusztus folyamán a szász ifjúság nevében üzenetet fogalmaz meg a frankfurti parlamenthez. Eszerint a bécsi udvar mellett *Németország* az erdélyi szászok legfőbb támasza („Unser Stolz ist dahin, wenn Deutschland zerbröckelt wird — wir werden stark, wenn Deutschland es ist”). A németországi akadémiai ifjúsághoz írt üzenetében viszont azon kesereg, hogy az *eddiggi erdélyi alkotmány* s a *régi kiváltságok megszüntetésével eltűnik a szászok gazdagsága, feloszlik a szász nemzet*. Az új, *polgáribb* jellegű, s a magyar forradalom által kiharcolt politikai vívmányokkal szemlátomást nem akar megbarátkozni. Az *iparszabadságtól* is azért húzódozik,

mert ezáltal a céhes keretek meglazulnak, s megszűnik az erdélyi iparban a *szász-német* elem addigi túlsúlya. A *személy szerinti képviselő*ben ugyancsak komoly veszélyeket lát, mégpedig a számbeli fölényben levő románok részéről.

Világos tehát, hogy Stephan Ludwig Roth erdélyi *szász* evangélikus lelkész *alkotmányos, reformista* nézeteket valló, sajátos arculatú *német nacionalista* volt, aki a fent részleteiben is bemutatott *alapvető politikai állásfoglalása* miatt hátrált 1848 őszén a kibontakozó *ellenforradalom* karjaiba. A *forradalmi jellegű magyar nacionalizmus hibái* csak segítették e tudatos lépés megtételében, de politikai tevékenységét alapvetően nem ezek határozták meg. (Ráadásul ez a nacionalizmus épp az erdélyi *szászokra* nézve volt legkevésbé veszélyes.)

Az 1848 őszén Erdélyben megkezdődő szervezkedés *ellenforradalmi jellegével* maga is tisztában volt. Egy október 13-án írt levelében ez áll: „Wenn diese Gegenrevolution noch einige Zeitfrist zu ihrer Organisation gewinnt, so könnte sie sehr bedeutend werden.” Jellemző, hogy az *ellenforradalom* társadalmi bázisát *még a románok közt is* a birtokos osztály alkotta. Idézett levelében áll: „In Mediasch war ich längere Zeit nicht, weiss auch nur per Hörensagen, dass sich da 200 Rumänen auch bewaffnet hätten, jedoch nur bloss solche, die Haus und Güter haben. Alle Habenichtse sind ausgeschlossen worden.”

Ilyen körülmények közt vállalt szerepében — előbb mint a 13 *szász* falu teljhatalmú biztosa, majd Küküllő megyei adminisztrátor segéd — maga is *menthetetlenül az ellenforradalom* szekértolójává vált azokkal az *illúziókkal együtt*, melyeket az új birodalmi alkotmánnyal kapcsolatban táplált. Október 14-én Johann Göttnek ezt írta: „Die Furcht von Reaktion ist ein Popanz, den Kossuth ausbeutet. Osterreich kann vernünftigerweise nicht auf Reaktion sinnen. Denn die Republik hält es, von sich selbst, in hinlänglichem Schach. Die Dynastie hat nur in der Sympathie der Völker eine Zukunft, und die Mo-narchie nur in der Gleichberechtigung aller Nationen Halt und Lebensdauer.” A történelem nagyon rövid idő alatt alaposan rácafoltt milderre, maga alá temetve azt a legjelentősebb, régi alapokon nyugvó javaslatát is, hogy Erdélyben párhuzamosan használják a *magyart, németet és románt* mint hivatalos nyelvet. Működése idején igyekezett az anarchiának gátat vetni, s számtalanszor akadályozott meg erőszakos cselekményeket, mindamellett a *szász-német elemet* ekkor is a román rovására dédelgette. Ebben ismét megmutatkozott *német nacionalizmusa* s az Erdélyt lakó *szászok* évszázados előnyös helyzetének fenntartására irányuló törekvése.

Stephan Ludwig Roth összegyűjtött műveinek most megjelentetett hetedik kötete minden eddigi forrásanyagnál meggyőzőbben mutatja be azt az utat, melyet életének utolsó két esztendejében megjárta, s melynek végső állomása az 1849. május 11-én Kolozsvárott a magyar honvédség rögtönítélő vegyes katonai bírósága által kimondott halálos ítélet, majd az azt követő kivégzés volt. Ha eddig merülhettek fel kételyek a tekintetben, hogy vajon elég ismertek és kitapinthatók voltak-e cselekedeteinek rugói, most a legilletékesebb, maga a tragikus hős rakja le elének útjának egyes kockaköveit. A perrel kapcsolatban Otto Folberth részéről felhozott kifogásokra vonatkozó nézeteimet már volt alkalmam kifejteni (Századok, 1962. 3—4. sz., Acta Historica Vol. X. Nr. 1—2), most tehát ezek mellőzésével újból hangsúlyoznom kell, hogy az életét kioltó sortűzzel bátran szembenéző Stephan Ludwig Roth lelkész elsősorban saját személyében hibáztatható azért, hogy ide jutott s hogy tudatosan vállalta az alkotmányos álarcot egyre inkább levető *ellenforradalom* oldalán a nemzeti érdekek mellett az egyetemes emberi haladás ügyét is képviselő *magyar forradalom* hátbatámadását.

SÁRKÖZI ZOLTÁN

SZILÁGYI JÁNOS:

MUNKÁSOSZTÁLYUNK ÁLTALÁNOS MŰVELTSÉGI HELYZETE 1919—1945 KÖZÖTT

(Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964. 135 l. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 35.)

Napjaink ideológiai vitái, a reakciós ideológiai maradványok felszámolásáért folytatott küzdelem megkívánja, hogy e nézetek gyökereit mind alaposabban feltárjuk. Az utóbbi évek történettudományi termése között találhatunk is szép számmal olyan dolgozatokat, melyek a mai tudományos kulturális életünkben is legnagyobb veszélyt jelentő burzsoá eszmevilág magyarországi kialakulására, osztályjellegére igyekeznek rámutatni. Ezek alapján kialakulóban van előttünk a magyar uralkodó osztályok felszabadulás előtti kultúrájának, ideológiájának képe.

Nem mondhatjuk el azonban ugyanezt az adott korszak dolgozó osztályainak művelődési viszonyairól. Noha adalékokat kaphatunk erre vonatkozóan a különböző irodalom-, népműveléstörténeti cikkekből, gyűjteményekből, átfogó kép megrajzolására azonban eddig nem vállalkoztak kutatóink. Ennek oka elsősorban azon történetfelfogás volt, mely a munkásosztály harcainak történetét a gazdasági és politikai élet területére korlátozta és a kultúrtörténeti kutatásokat járulékos szerepre szorította. Így a felépítmény egyik legfontosabb összetevője, a kulturális fejlődés sem az alaptól való meghatározottságában, sem pedig belső törvényszerűségeiben nem került tisztázásra.

Az utóbbi években megindult rész kutatások ma még nem adnak elég alapot a megnyugtató általánosításokra. A marxista igényű kultúrtörténeti kutatóknak szükségképpen részlettanulmányokkal kellett kezdenie és emellett módszertani nehézségek is állnak előtte, hiszen a szemléletében idealista, metafizikus polgári kultúrtörténetírás műhelyének munkamódszerét, hagyományait csak erős kritikával lehet átvenni. Az ilyen irányú kutatás ugyanakkor sokoldalú szakmai műveltséget követel, olyan történészt, aki kézben tartja és képes áttekinteni a kor gazdasági és általános politikai történetét, alapos ismerője a kultúrpolitikának, a művészet-, irodalom-, színház-, zenetörténetnek is. Ilyen gondolatok támadnak az olvasóban Szilágyi János könyvének kézbevételekor.

A szerző az „Előszó”-ban a vizsgálandó probléma kultúrpolitikai jelentőségének kiemelése után hangsúlyozza, hogy a munka csak „előrelépés”, mivel a részkérdések még feltáratlanok, a témakör teljes feldolgozásához további kutatásokra van szükség (7. l.). Mindezt azért kell hangsúlyozni, mert a cím után ítélve a két világháború közötti munkásság műveltségének sokoldalú elemzését várnánk, de ehelyett valójában egy részletes vázlatot kapunk a kérdés megközelítéséhez szükséges legfontosabb szempontok kiemelésével.

A mű három szerkezeti egységre tagolódik. Az első rész, „A munkásosztály általános műveltségi helyzete” a kor politikai és gazdasági viszonyaiból kiindulva boncolgatja azon tényezők kialakulását, amelyek meghatározták a munkások művelődési lehetőségeit, s amely lehetőségeket rendkívül korlátozták az alacsony bérek, a hosszú munkaidő, a rossz lakásviszonyok. Számukra elsősorban a sajtó, az olcsóbb, általában színvonalatlanabb könyvek és bizonyos mértékig a rádió voltak hozzáférhetőek. Amellett, hogy a rendszer e fórumokat is hivatalos ideológiai befolyásának növelésére használta fel, a haladó, színvonalas kultúrából a munkásosztályt tulajdonképpen kirekesztették.

A szerző a munkásosztálynak ezt a művelődésbeli visszaszorítottságát helyesen állítja szembe a munkásoknak a színvonalas kultúra iránti igényeivel. Ezt az igényt azonban érzésünk szerint túlságosan abszolutizálja, amikor azt mondja, hogy „valamennyi társadalmi osztály közül egyedül (kiemelés tőlem — G. F.) a munkásság, elsősorban a szervezett munkásság volt az, amely érdeklődött az olvasás, a színvonalas könyvek iránt” (24. l.). Ezt egy 1938-ból származó, félmondatos Veres Péter idézettel támasztja alá, elfeledkezve arról, hogy maga Veres Péter sem volt munkás; ugyanakkor az értelmiség jelentős része, sőt a legtöbbször népi származású vidéki hivatalnokok is törekedtek és gyakran hozzá is jutottak a „színvonalas könyvek”-hez. Arról nem is szólva, hogy a kulturális kiváltságot az uralkodó osztály számára éppen a „színvonalas” kulturális termékekhez (igényes színházi előadások, kiállítások, drága szépirodalom) való egyedüli — természetesen nem kizárólagos — hozzájutás jelentette. A szerző nem veszi figyelembe azt sem, hogy a munkásosztály kulturálódási igénye is milyen nagy mértékben volt meghatározott a társadalomban elfoglalt helye, rossz szociális, gazdasági körülményei által.

A munkásosztály törekvésével szembenálló hivatalos művelődéspolitikát két irányának megrajzolását is sematikusnak érezzük. Nincs ugyanis az ellenforradalmi korszakban ilyen direkt összefüggés az uralkodó osztályok „konzervatív” — főleg földesúri rétegeire és „az uralkodó osztályok más rétegei — a nagyobb arányú technikai fejlődéstől nagyobb profitot váró gyártulajdonosok”-ra osztása és a kultúrpolitika között. Szerző szerint az előbbieket arra törekedtek, hogy „a dolgozók milliói tudatlanságban, elmaradott műveltségi viszonyok között” éljenek, míg az utóbbiak „a dolgozó osztályok műveltségi színvonalának bizonyos fokú emelését kívánták, de nacionalista-fasiszta, vallásos eszmék alapján . . .” (19. l.).

Helyes annak megállapítása, hogy a két világháború közötti kultúrpolitika nem volt egységes, az viszont nem igaz, hogy ilyen élesen kétpólusú lett volna. Igaz, hogy az uralkodó osztályok különböző politikai köreinek más és más volt a kultúrpolitikai koncepciója is, de sohasem volt olyan egyértelmű összefüggés az uralkodó osztályok társadalmi rétegződése, valamint politikai és kultúrpolitikai elképzelései között, hogy

ilyen általánosításra a kutatót feljogosíthatná. Ugyanakkor azt sem szabadna figyelmen kívül hagyni, hogy ez a viszony, ez a kapcsolat a rendszer éveiben hol szorosabb, hol lazább.

A könyv ezután a munkásosztály rétegződése és a kulturális érdeklődés közötti összefüggéseket elemezve megállapítja, hogy a szakképzettség nélküli betanított munkásság gyakran éppen műveltségbeli elmaradottsága miatt lehetett jó talaja a jobboldali propagandának. Másféle rétegződés is megállapítható a munkásosztályon belül a művelődés szempontjából: különbséget kell tenni a városi és vidéki munkás, valamint a férfiak és nők általános műveltségi helyzete között. A vidéki munkás bele volt kényszerítve a falu sokkal elhanyagoltabb kulturális, szociális viszonyai közé, a munkásnők pedig a napi munkaidő ledolgozása után még a háztartást is ellátták, mely a korabeli viszonyokat tekintve igen megterhelte őket és minden kulturálódási lehetőségüknek útját vágta. A munkásosztály egészére azonban — állapítja meg a szerző — a művelődési vágy volt a jellemző, és noha ezt az uralkodó osztály saját ideológiai befolyásának kiterjesztésére igyekezett felhasználni kulturális szervezetei, egyesületei révén, ez lényegében nem sikerült. A munkásosztály a munkásmozgalomra építve megteremtette a munkáskultúrát, mely osztályharcának egyik fegyvere volt (31. l.).

Ezután a szerző a korabeli szociográfiai felmérések alapján igyekszik érzékelhető képet nyújtani a munkások olvasottságáról, mozilátogatásáról, sportolásáról. Igen olvasmányosan írja le a kommunista, szociáldemokrata sajtó és könyvanyag alapján egy-egy munkás napirendjét; vizsgálja korabeli statisztikák alapján, hogy mennyit költöttek a munkáscsaládok átlagban művelődésre. Ezt az általános képet élesíti az egyes kulturális tényezők alakulásának megvizsgálása: *újság- és könyvolvasás* — mely alkalmat ad bizonyos műveltségbeli kategorizálásra is az olvasott sajtó, illetve könyvanyag alapján — *könyvtárlátogatás, rádióhallgatás, utazási lehetőség, nyelvtanulás*. E tényezők egymás mellé állítása sajnos legtöbbször csak a korabeli publikációk alapján történő felsorakoztatás, és e tényezők összefüggéseinek megmutatására már nem vállalkozik a szerző. Véleményünk szerint a mai kutatónak nem szabad megállnia a korabeli pontos vagy kevésbé pontos felmérések eredményeinek ismertetésénél, hanem ezen részek önálló szerepét alá kell vetnie azok közös törvényszerűségeinek. Igaz, hogy ilyen irányú törekvést jelent a gazdasági-szociális helyzetre való állandó visszatérés, a kulturális elmaradottságnak a szociális helyzethez való kötése. Valóban ez az *osztályonbelüli közös műveltség*, tudat alapja. Hiányzik azonban e műveltség közös *tartalmi elemeinek* feltárása, mely e tényezőkben nyilvánul meg. Itt bátran és sokkal nagyobb anyag alapján, kevesebb általánossággal olyan összefüggéseket kellett volna megmutatni, amelyek a mindenkori proletárkultúra alapjai: internacionalizmus, osztályviszonyok felismerése, nemzeti haladás stb. eszméjének a munkáskultúrában való megnyilvánulása.

A második nagyobb szerkezeti egység a művelődéspolitikai törekvéseknek a munkásosztályra gyakorolt hatását vizsgálja. A magyar uralkodó osztályok művelődéspolitikája része volt általános politikájuknak, a kultúrpolitika céljai a különböző taktikai célkitűzésekkel összefüggésben voltak. A klebelsbergi „szellemi elit”, a Hóman kultuszminisztersége alatt kiteljesedő „nemzeti egység”-koncepció mögött egy tudatos néppellenes, antidemokratikus osztálypolitika húzódott.

Ezek az elvek határozták meg alapjában a rendszer iskolapolitikáját, népművelését a különböző jobboldali egyesületekben, az üzemi szabadidőmozgalmak tevékenységét. Az elemi iskolák, noha a legszélesebb néptömegeket hivatottak művelni, viszonylagosan kicsiny összeggel szerepeltek a kormány költségvetésében. A középiskolák és egyetemek tandíja, másrészt a dolgozó osztályok alacsony keresete már eleve biztosítéka volt a munkás- és parasztfiatalok kizorítottságának ezen intézményekből. A széleskörű szakoktatásra hivatott tanonciskolák konzervatív szelleme, a vallásos, nacionalista eszmék jegyében történő nevelés nem lehetett alapja a korszerű szakmai és általános műveltségű munkások képzésének. A felnőtt munkások képzése sem volt jobb. A különböző egyesületekben tartott alacsony színvonalú előadásokon, tanfolyamokon a „keresztény kurzus”, a „nemzeti egység” elemeit igyekeztek meggyökereztetni a munkások gondolkodásában. Ehhez a szellemi hadjáratához igyekeztek intézményesített keretet nyújtani az iskolán kívüli népművelés, különböző szabadidőintézmények (kulturházak, könyvtárak), a hol közvetett, hol közvetlen politikai céllal életrehívott egyéb jobboldali kulturális szervezetek.

Itt kell megjegyezni, hogy véleményünk szerint nem helyes az iskolán kívüli népművelés és a szabadidő-mozgalom, valamint az egyéb kulturális szervezetek ilyen éles cezurával történő szétválasztása, sőt egyes helyeken szembeállítás (pl. 83. l.). Igaz, hogy szervezeti formájuk szerint különbözött az egységesebb, centralisabban (Szabadoktatási Tanács, majd a minisztériumon belüli népművelési ügyosztály által) irányított

népművelés és az inkább üzemekre, egyházakra épülő szabadidőmozgalmak. A valóságban azonban ezek nem váltak szét ilyen élesen jellegükben; a céljuk, résztvevőik pedig egységesen voltak adottak. Ez nemcsak szerkezet, felépítés, hanem szemléletbeli megközelítés kérdése is. Jelenti mindenekelőtt azt, hogy a kutatónak nem elsősorban az intézmények formáit, hanem a bennük folyó tevékenységet kell jobban vizsgálatának tárgyává tenni, mert ebből az anyagból kiindulva jobban megítélhető a munkásosztály műveltsége. A szerző ezt a tartalmi elemzést egyedül a könyvtárak esetében végzi el alaposan. Az iskolán kívüli hivatalos kultúrtevékenység *funkciójában*, nem pedig elsősorban *formájában* történő elemzése alapján válhatnak csak láthatóvá a munkásosztály valós műveltség-elemei.

A szerző ezután a munkásmozgalmon belüli kulturális tevékenységet tárgyalja. A mozgalom előtt e téren alapjában kétfős feladat állott: „pótolni, kiegészíteni a munkástömegek általános műveltségét, másrészt marxista jellegű kultúrálódást biztosítani (106. l.). E tevékenység során is érvényesültek természetesen a SzDP és a KMP közötti politikai különbségek. Itt már igen helyes a kommunista, a szociáldemokrata, a szakszervezeti kultúrtevékenység határozottabb szétválasztása. Noha valószínűleg korlátozott terjedelemben állott a szerző rendelkezésére, ez azonban nem indokolhatja azt, hogy míg a szakszervezeti és szociáldemokrata szemináriumokat, kiadói tevékenységet sokoldalúan, alaposan taglalja, addig a kommunista párt ilyen tevékenységére alig két oldalnál valamivel többet szán. Azért is érthetetlen ez, mivel a szerző a munkásmozgalmában résztvevő tömegeknek olyan ideológiai, politikai beállítottságot tulajdonít, amelyet a SzDP-on, szakszervezeteken belül — bármennyire is pozitívnak tartjuk ezek kulturális tevékenységét — sohasem sajátíthattak el. „... A munkásmozgalmában résztvevő tömegek hitték és vallották, hogy a munkásosztály történelmi feladatok megvalósítására hivatott: a kizsákmányolás nélküli társadalom felépítésére, annak a korszaknak a kialakítására, amellyel megkezdődik az emberiség igazi története: a szocializmus időszaka. Ebből a hitből erőt merítve és a történelem szükségyszerűségeire építve a mozgalomban résztvevő munkások arra törekedtek, hogy elsajátítsák az emberiség eddigi kultúrájának minden haladó előremutató eredményét, s igyekeztek kialakítani az új, a minőségileg is más, a szocializmus és kommunizmus céljait szolgáló munkás-kultúrát” (104. l.).

Kitől nyerték ezt a lényegében következetesen szocialista tudatot? A SzDP-től? De hiszen két oldallal hátrébb kiderül, hogy „... a szociáldemokrata műveltségideál a fontolgató »polgárosuló« munkás életszemléletét és gondolkodásmódját igyekezett meggyökereztetni a munkástömegekben is, s inkább kívánni akarta az ellenforradalmifasiszta rendszer bukását, mintsem harcolni akart volna ellene” (106. l.).

A szociáldemokrata párt tehát nem nevelte ilyené a munkásosztályt. Ha a kommunista párt meggyőző munkájának lett volna eredménye egy ilyen osztálytudat, akkor miért foglalkozik a KP kulturális tevékenységével ilyen keveset? Ez pedig alkalom lenne a SzDP-n belül dolgozó kommunisták és a hozzájuk elméletileg is igen közelálló baloldali szociáldemokraták egyik fő munkaterületének megmutatására.

Mindamellett, hogy a kommunisták ilyen irányú tevékenysége részletesebb elemzést kívánna, szerintiünk a magyar szervezett munkásság osztálytudata nem volt ilyen egységes és nem volt ilyen következetesen szocialista. Ez összefügg a rendszer jellegével, a demokratikus elemek kiszorításával a közéletből és a hivatalos kultúrpolitikából, valamint a munkásmozgalom helyzetével.

A felszabadulás előtti munkásság osztálytudatának az idézett módon való megítélését egészíti ki az ellenforradalmi ideológia munkásosztályra gyakorolt hatásának egyszerűsített megközelítése. „A munkásosztály megnyerésére, eszmei befolyásolására is sok kísérletet tettek, ez a tevékenység azonban a korszak nagy részén át kevés sikerrel járt, mivel a munkásosztály öntudata, az internacionalizmushoz, a marxizmushoz való kapcsolata felfegyverezte az uralkodó osztályok befolyásoló törekvéseivel szemben” (18. l.).

A munkásosztály különböző rétegei más és más határozottsággal utasították vagy fogadták el az ellenforradalmi rendszer ideológiájának elemeit. Ez az elutasítás az egyes taktikai időszakokban különböző fokú volt. (Pl. csak a válság éveit és a 38—39-es helyzetet állítsuk szembe egymással.) A reakciós ideológiától való elfordulás azonban tömegméretekben sokkal inkább a saját osztályhelyzetük és a hirdett eszmék között lévő különbség felismeréséből, mintsem az „internationalizmushoz, a marxizmushoz való kapcsolata”-ból származott. A munkások nagy tömege nem a marxista munkák ismerete alapján bírálta el és utasította el az ellenforradalmi eszmei propagandát — noha nem szándékunk ezzel lebecsülni a mozgalom hatását —, hanem saját élet- és munkakörülményei, a politikai helyzet közvetlen megítélése alapján. Ha „általános” művelt-

ségi helyzetképet akarunk rajzolni, úgy érezzük, ez objektívebb. Ennek a képnek objektivitására pedig azért is fokozottan szükségünk van ma, mivel a régi ideológiai örökségek gyakran most is hatnak és ezek forrásának, történetének valós feltárása az ellenük folytatott harcban elsődleges szereppel bír.

Ezek a kérdések kutatásra várnak. Szilágyi János könyve, noha úttörő jellegéből következően is sok vitatkozásra ad alkalmat, ennek a kutatómunkának egyik állomása. Tanulmányozása sok új szempontot ad a korszak művelődéstörténete iránt érdeklődők számára.

GLATZ FERENC

DIE MATRIKEL DER UNIVERSITÄT BASEL

(Im Auftrage der Universität Basel herausgegeben von Hans Georg Wackernagel, unter Mitarbeit von Marc Sieber und Hans Sutter. Bd. I: 1460—1529. Basel 1951. 466 l.; Bd. II: 1532/33—1600/01. Basel 1956. 634 l.)

A BÁZELI EGYETEM ANYAKÖNYVEI

Az 1460-ban alapított bázeli egyetem kezdettől fogva a jelentősebbek közé tartozott. A francia és német nyelvterület érintkezésénél fekvő gazdag és mozgékony kereskedőváros kulturális jelentősége csak növekedett, amikor a XVI. század elején a protestánsá lett polgárság a svájci konföderációhoz csatlakozott: Svájc, Franciaország, a Német Birodalom, Ausztria és a keleti országok protestáns, elsősorban kálvinista vallású diákjai szívesen keresték fel egyetemét. Az egyetemnek alapításától kezdve négy fakultása volt: a teológiai, a jogi, az orvosi és a művészeti. Legnépesebb a teológia, majd az 1600-as évektől kezdve fokozatosan az orvosi volt. A beiratkozói diákság száma a kezdeti 20—30-ról az 1600-as évekre évi 80—120-ra emelkedett.

Az egyetemi anyakönyvek eddig megjelent két kötete az 1600-as téli szemeszter végéig halad. A kiadók az eredeti matrikulák bejegyzési sorrendjében és helyesírásában, a rektorságok tagolásában közlik a subscribálók adatait (név és származási hely, továbbá a beiratkozásnál fizetett összeg), s minden név után apró betűs jegyzetben utalnak az illető személy másutt található főbb életrajzi adataira, főleg egyetemi vonatkozásban. (Ezáltal bizonyos fokok szinte az olvasó szeme előtt áll a diákok egyetemeken közti vándorlása.) Mindkét kötet végén kitűnő és részletes személy- és helynévmutató könnyíti meg a tájékozódást.

Bennünket természetesen jelen esetben is a magyarországi diákok érdekelnek elsősorban. Bár a hazai protestánsok főleg a XVIII. század első felében mentek szívesen és nagyobb számban Bázélbe, korszakunkban is találunk magyar diákokat a teológusok és az orvosok közt. Ezek névsorát már korábban is közreadták, a mostani két kötet alapján azonban ellenőrizhetjük és javíthatjuk, részben pedig kiegészíthetjük az eddigi adatokat.

A bázeli egyetemen tanuló magyar diákok névsorát először Révész Imre tette közzé, 1861-ben. (A bázeli egyetemen tanult magyarok névsora. Magyar Történelmi Társ., IX. 239—242. l.) Ez a névsor rendkívül hiányos, 1601 előtről nem is ismer magyarországi diákokat. Már sokkal jobb a Verzár Frigyes által 1931-ben közreadott lista (A bázeli egyetemen tanult magyarok névsora. Debreceni Szemle, 1931. 315—323. l.), bár ennek meg az a hibája, hogy rossz olvasás vagy helytelen értelmezés alapján egy sor nem magyarországi tanulót is besorol. Így lett magyarrá a troppai, magát sziléziainak valló Mathias Hungarus, pusztán vezetékneve alapján (1581/82), vagy a „Cseh testvérek” történetéből ismert Venceslaus Mitmanck, aki a morvaországi Uherský-Bródon született (1533/34), és Magister Johannes Stechmannus Budaeus, nyilván azért, mert a közlő a hessenai Büdingert összetévesztette Budával (1581/82). Joannes Franciscus (1554) és a messinai Anthonius Angelus (1559) úgy kerültek be a magyarok közé, hogy a nevük mellé írt Siculus szót, zicíliai helyett székelynek gondolta Verzár. De zavaró olvasási hibákat találunk a vitathatatlanul magyarországi neveknél is. Pl. azt, hogy Vartfeldensis, azaz bártfai, Verzár Vártföldön-nek olvassa, gradezci Horváth-Stansith Gergely nála Georgius Horvát de Grandecz, Spillenburgius Spillenbergerre, Henischus György ismert neve pedig Henischius-szá torzul. Mindezek a hibák Wackernagel kiadványa alapján immár könnyen javíthatók. Ugyanakkor az egyetemen járt magyarorszá-

giak névsora tovább bővül. Így 1569-ben Franciscus Siler iratkozik be Nagyszébenből. 1583-ban az ismert reformátor, Szegedi Kis István fiával, Stephanus Scegedinus-szal találkozzunk (tandíját egy „török arannyal” fizette), majd 1570 végén a nem kevésbé ismert ráckevei református prédikátorral, Skaricza Mátéval, akiről mindaddig nem tudtuk, hogy Genf és Wittenberg közt Bazelenben is töltött egy szemesztert.

BENDA KÁLMÁN

MÉSZÁROS ISTVÁN:

A KÖZÉPKORI NEVELÉS

(Egyetemes Neveléstörténet 5—6. Budapest, Tankönyvkiadó. 1964. 157 l.)

A neveléstörténet művelése terén már régóta mutatkozó hiányt kívánja pótolni, a szakértők és a szakmához közelállók — elsősorban pedagógusok — jogos igényét igyekszik kielégíteni az MTA Neveléstörténeti Albizottsága által kibocsátott egyetemes neveléstörténeti füzet sorozat.

A sorozat megjelenését indokoltá, sőt szükségessé a neveléstörténettel szemben támasztott igények növekedése tette. A neveléstörténetnek a pedagógia tudományán belül játszott rendkívül fontos szerepe teljesen kézenfekvő, ezen túlmenően a művelődés történetében, a kultúra történetében, szélesebben véve az emberi társadalom történetében is jelentős hely illeti meg. Ez különösen élesen jelentkezik éppen napjainkban, mikor a történettudományon belül az ideológiatörténeti kérdések iránt megnövekedett érdeklődéssel találkozhatunk.

A nevelés és az oktatás céljának, anyagának, módszereinek feltárása lehetővé teszi egyes adott történeti korok gondolatvilágának, ezen belül jelentkező törekvéseinek, elképzeléseinek alaposabb megismerését és ezzel a vizsgált időszakról alkotott kép teljesebbé tételét.

Az igényes, marxista szellemű művelődéstörténeti kutatások és eredmények nagymértékben hozzájárulhatnak, elsősorban az oktató-nevelő munka területén, a helyes történelemszemlélet, marxista világnézet kialakításához.

Az ily módon jelentkező összetett és jelentős követelmények számos és sok esetben halaszthatatlan feladatok elé állítják a már eddig is számottevő eredményeket elérő neveléstörténeti munkálatokat. A sürgető igények figyelembevételével — számbavéve az iskolareform által a pedagógusok elé állított fokozott követelményeket is — határozta el az MTA Neveléstörténeti Albizottsága az egyetemes neveléstörténetet felölelő kézikönyv munkálatainak megindítását. A célszerűség, de főleg a sürgősség követelményét tartva szem előtt, különálló füzetekből felépülő sorozat megindítására esett a választás. A 70 füzetre tervezett sorozat az egyetemes neveléstörténet legfontosabb témáit öleli fel, melyek feldolgozásával a legkiválóbb magyar neveléstörténeti kutatókat, szakembereket bízták meg. A füzet sorozat szerzői elé azt a feladatot állították, hogy lehetőség szerint a témára vonatkozó eddigi kutatások szintézisét adják. Az egyéni kutatásokon alapuló közlés igényét elsősorban a magyar vonatkozású témák tekintetében tartották szükségesnek, míg az egyetemes történeti feldolgozásokban — figyelembevéve a lehetőségeket — az eddigi eredmények összefoglalását és a további feladatok kijelölését kívánták meg. Ez természetesen nem jelent merev elhatárolást, hiszen az eddigi eredmények is tanúskodnak az egyetemes témáknál jelentkező egyéni kutatásokról és arról, hogy a sorozat összefoglaló jellege az egyéni kutatás részletességének is kijelöli a határát.

A már megjelent füzetek egységes elveken nyugvó átgondolt és alapos szerkesztésről tesznek bizonyosságot. Ennek részletezése mégis inkább egy későbbi időre tartozik, mikor a füzeteknek már nagyobb része megjelent.

A munka fontosságára utalnak a sorozat tervének megalkotói által felállított követelmények, amelyek célul tűzték ki olyan kézikönyv, illetve kézikönyvek megvalósítását, amelyek összegezik az eddigi eredményeket, irányt és alapot adnak a további neveléstörténeti kutatásoknak és ezen alapuló szintézisnek, hasznos segítséget nyújtanak a gyakorló pedagógusoknak és a pedagógusképző intézményeknek, alkalmas segéd-eszközként felhasználhatók a társtudományokban és az érdeklődők széles körének e tekintetben mutatkozó művelődésbeli igényét teljesen kielégítik. A már megjelent kötetek tanulmányozása alapján, a szakmai körök és az olvasóközönség részéről mutatkozó fogadtatást is figyelembevéve jogosan állítható, hogy a kitűzött feladatok a megvalósulás stádiumában vannak.

Ennek az útnak egyik jelentős állomása a sorozat legutóbb kiadott, az eddig megjelent művek közül a legkorábbi időszakot felölelő kötete, Mészáros Istvánnak a középkori nevelésről írt munkája.

A szerző több mint ezer esztendő nevelési és oktatási törekvéseiről, az iskolázás alakulásáról kíván számot adni művében. A maga elé tűzött feladatot — már előljáróban megállapíthatjuk — hozzáértéssel, kiválóan oldja meg. Egyetemes történetet ad, európai méreteken feldolgozva az uralkodó osztályok nevelési elveit, céljait, módszereit és az ezek megvalósulását segítő intézményeket. Mindezt a társadalmi fejlődés egészébe ágyazza, pontosan kijelölve ebben játszott szerepüket és eredményeiket. A társadalmi alappal meglevő összefüggések kimutatásán túl világos képet nyújt szűken vett témája és az uralkodó gondolatok, eszmék, valamint a felépítmény intézményeinek kapcsolatáról. Fejtegetése során ily módon nemcsak a kiválasztott területen, a pedagógia történetében ér el eredményeket, hanem gazdagítja a feldolgozott korszakról eddig kialakított művelődéstörténeti és történeti képet. Vizsgálódása tárgyául a korai és az érett feudalizmus időszakát választja, az V. századtól a XV. századig, amely a polgári művelődéstörténetben mint a „középkor” szerepel. Művének egyetemlegességét nem azzal biztosítja, hogy a pedagógiai nézeteket kifejtő egyes szerzőket és műveiket időrendbe csoportosítja, nem is azzal, hogy az egyes országok idevonatkozó történetét valamiféle sorrendben tárgyalja, hanem a társadalmi fejlődés sodrában vizsgálja az intézményes nevelés formáit, a megvalósulás legjellemzőbb eseteiben, az uralkodó pedagógiai elveket a legjelentősebb szerzők műveiben. Részletesen elemzi azokat a módszereket, amelyeket a közfelfogás által kialakított tananyag oktatásánál alkalmaztak. Ezzel a módszerrel sikerül rendszert vinnie a tárgyalt ezer esztendő sok esetben rendkívül kusza, ellentmondásos, összességét tekintve szinte áttekinthetetlen neveléstörténeti vonatkozású anyagába. Erről az anyagról Mészáros Istvánnak sikerült alapos, áttekinthető, gazdag tudományos eredményeket tartalmazó, a lexikális tudást is gyarapító, de ugyanakkor olvasmányos, könnyed stílusú szintézist adnia.

A kötetben foglalt gondolatok alaperetét a nevelés és az oktatás szervezett formáinak ismertetése adja, mely gondosan követi a valóságos fejlődés útját. A kolostori művelődés, a plébániai oktatás, a világi úri nevelés, a káptalani iskolák, az egyetemek, a városi iskolákban és a céhekben folyó nevelés a középkori iskolázásának, oktatásának, nevelésének uralkodó szervezeti formái. A sorrend történeti és logikai zártságát egyedül talán a világi úri nevelésről szóló fejezete bontja meg.

Az egyes fejezetek felépítésükben átgondolt kompozícióra utalnak. A különböző nevelési formák nem maguktól állnak elő, hanem az élet, a társadalmi fejlődés követelményeiből fakadnak. Ezen követelmények határozzák meg a nevelés célját, anyagát és módszereit. A szerző minden esetben hozzáértő gonddal, finom elemzéssel mutatja ki ezek egymásravezetődését.

A füzet olvasása során szinte sehol sem ütközünk ismétlésbe, holott az egyes intézmények hosszabb történeti időszakokra terjedő, azonos időben való működése ennek veszélyét magában hordja. Világosan észrevehető az a törekvése a szerzőnek, hogy az egyes tárgyak oktatását abban a keretben mutassa meg, amely arra nézve a legjellemzőbb. Ennek megfelelően nyújt például részletes elemzést az olvasás tanításának módszereiről, a plébániai oktatás keretében, ahol ezen a szinten alig léptek túl. A világi úri nevelésben kiemeli a testi nevelés szerepét, ami itt a legjellemzőbb. A káptalani iskoláknál vizsgálja a hét „szabad” tudomány közül az első három, a triviumot (grammatika, retorika, dialektika), alaposan tárgyalva a középkori íráskultúrát, írástanítást, ezen kívül kiemelve a skolasztikus dialektika és a diktámen szerepét. A triviumon alapuló felsőbb műveltséget nyújtó quadriviumról, a hét „szabad” tudomány utolsó négy tagjáról (aritmetika, geometria, asztronómia, muzsika) az egyetemen tárgyalásánál emlékezik meg. A vizsgálat alá vett egyetemek közül részletesen csak a legjelentősebbekről tesz említést a legjellemzőbb és a legmagasabb szinten tanított oktatási anyag tekintetében. Így említi a bolognai egyetem jogi oktatását, az orvosképzésben eredményes dél-franciaországi Montpellier egyetemét és a párizsi egyetemet, ahol a teológia válik elsőrendűen uralkodó anyaggá.

Az egyetemes egyházi gondolatkörnek a feudalizmusban betöltött uralkodó szerepe a munka egészében tükröződik. A párizsi egyetemmel kapcsolatban a szerző részletesebb kitekintést ad eszmetörténeti, filozófiatörténeti vonatkozásokban, nem veszve szem elől ezek pedagógiatörténeti vetületét. A skolasztikának a hit és a tudás viszonyára, a vallás és a tudomány kapcsolatára tartozó kérdéskört vizsgálja. Úgyes és eredményes törekvés ez a témára vonatkozó lényeges részek kiemelésére. A filozófiatörténeti fejtegetések itt adott felosztásával és rendszerezésével szemben azonban — nézetünk szerint — talán a további finomítás igényével lehetne fellépni.

Az egyetemek tárgyalása után a városi iskolák, a céhes nevelés vizsgálata következik, mely új anyaggal gazdagítja az eddigieket, az anyanyelvi oktatás említésével, a számtantánnal részletezésével, vagy a céhek esetében a rendszeres munkaoktatás bemutatásával. A városi polgárság művelődési viszonyainak számbavétele során világosan érzékelteti a szerző, hogy olyan új törekvések jelentkeznek itt, melyek túlmutatnak a középkor oktatási-nevelési eszményein, céljain, intézményein. Művét ily módon a további fejlődés körvonalaival vázolásával fejezi be.

Az elmondottakból talán egyértelműen kitűnik, hogy a feldolgozott anyag logikus és gazdaságos kezelésének lehetünk tanúi a könyv olvasása közben.

A kötet kimagasló értéke talán még teljesebb lett volna, ha a szerző az alsóbb néprétegek tömeges nevelése tekintetében részletesebb elemzést nyújtott volna. Ennek különös jelentősége a feudalizmus jármába tört „pogány” népek esetében van. A templombajárára kényszerítő törvények és rendeletek vizsgálata, egyes szentbeszéd elemzése, jó kiinduló pontot nyújtanának.

E vizsgálódás keretében a keresztény erkölcsi elveknek — a kötetben tárgyaltaknál — részletesebb ismertetésére is lehetőség adódna.

Feltétlenül hiányérzetet kelt, hogy csak az uralkodó elvek és szervezetek oldaláról közelíti meg témáját a szerző. Igaz, hogy a közelmúltban egy részletes feldolgozás jelent meg a népoktatási és népnevelési törekvések jelentkezéséről a korai antifeudális népi-forradalmi mozgalmakban, de a sorozat összefoglaló jellege lehetővé teszi és talán meg is kívánja az eddigi eredmények szintetizálását.

Végezetül még egyszer aláhúznánk a megjelenő egész sorozat, ezen belül a most tárgyalt kötet hasznosságát és jelentőségét.

KARDOS JÓZSEF

KOLTA LÁSZLÓ:

PERCEL MÓR ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA

(Perczel Mór Közgazdasági Technikum Bonyhád, 1963. 61 l.)

A bonyhádi közgazdasági technikum hasznos és érdekes füzetet jelentetett meg névadójának, Perczel Mór tábornoknak 150. születésnapja alkalmából. Dr. Kende Ferenc technikum igazgató előszavában példaképül állítja a tanulóifjúság elé a község legnagyobb fiának életét.

A többrészes füzet első, nagyobb része Kolta Lászlónak, a bonyhádi közgazdasági technikum történelemtanárának, a Perczel-kérdés ismert, neves kutatójának Perczelről írt életrajza. Célját a szerző ekként fogalmazza meg:

„Tanulmányunk nem lép fel a tudományos elemzés igényével, hanem csak összefoglaló ismertetést kíván adni Perczel Mór pályafutásáról, kiemelkedő politikai és katonai tetteiről, haladó egyéniségéről” (5. l.).

Kolta László tanulmánya külön pontokban tárgyalja Perczel Mór ifjúságát, a reformkorban, majd 1848—49-ben játszott szerepét, életét az emigrációban, végül öregkorát 1867 után. Az olvasmányosan megírt munka Perczel gyermek- és ifjúkoráról az ismert tényeket mondja el: Vörösmarty szerepét a Perczel családnál, Perczelnek az 5. tüzérezredben kadétként eltöltött éveit és ott 1830—31-ben a lengyelek megsegítésére szervezett összeesküvését, mely majdnem életébe került.

Részletesebb ennél a „Perczel Mór a reformkorban” című, Perczel 1831 és 1848 közötti tevékenységét ismertető pont. Perczel életének e szakasza voltaképpen két részre oszlik: megyei keretek között, elsősorban Tolnában, részben pedig Fejér és Baranya megyében vívott politikai harcokra, illetve az 1843—44-es országgyűlésen folytatott tevékenységére. Az egész időszakból két mozzanat érdemel külön említést: az első védegylet alapítása Tolna megyében 1842-ben, tehát az országos mozgalmat megelőzően, és Kossuthal való szoros politikai, baráti kapcsolata.

A kerek 30 oldalra terjedő életrajznak kétötödét Perczel 1848—49-es szerepének leírása teszi ki. E részben Kolta László szinte napról napra nyomon követi Perczel tevékenységét 1848 tavaszán és nyarán, a forradalomban, a képviselőházban, majd ősztől a hadseregben. Érdekesen ír Perczel képviselőházi tevékenységéről, hadvezéri pályájának kezdetéről és állomásairól. Részletesen és ismételtelen kitér az ismert Perczel—Görgey, majd a Perczel—Kossuth ellentét problémájára. Kolta végső összegezése Perczelről: „A forradalmi hadvezér típusához kell sorolnunk. A kezdeményező embere volt, gyors elhatározó képesség jellemezte. Vakmerő és bátor volt, váratlan támadásaival nemegy-

szer lepte meg ellenfeleit. Seregében a fegyelmet megkövetelte, szigora ellenére katonái általában szerették. Nagy érdeme, hogy csapatait fel tudta lelkesíteni. A csatákban személyes bátorságával mutatott példát” (26. l.).

Az életrajzi összeállítás végén „A száműzött Perczel Mór” című pontban Perczel törökországi, angliai, majd brüsszeli emigrációjának leírását kapjuk, legvégül pedig „Perczel Mór öregkorá”-nak rövid bemutatását. Az egész életrajz ekként fejeződik be:

„Perczel Mór élete összenőtt a független és polgári Magyarországért vívott harcral. Ezért a célért szónokolt, harcolt, ezért viselte el a szenvedéseket. Akarata, bátorsága példaképpül szolgál ma is. Haladó szemlélete, hazaszeretete követésre méltó” (34. l.).

Szem előtt tartva a szerző már idézett bevezetőjét, hogy célja nem tudományos elemzés, hanem csak összefoglaló ismertetés, ezért az általa megadott keretekben maradva, szóvá kell tenni néhány elírást és pontatlanságot, vitatható megállapítást. Ilyen nyilvánvaló elírás az, ahol Perczel Sándor Mór öccseként szerepel (8. l.), vagy az, hogy Perczel részt vett a Pülvax-körben (!) a 12 pont megfogalmazásában (16. l.), holott március közepén még vidéken tartózkodott.

Lényegesebbek viszont a Perczel hadvezéri működésével kapcsolatos pontatlanságok. Semmiképpen nem áll Kolta azon megállapítása, hogy a móri vereséggel kapcsolatban „a legvégzetesebb hibát... a Honvédelmi Bizottmány követte el” (20. l.). Mint 1961-ben kimutattuk, Kossuth világos parancsot küldött Görgeynek is, Perczelnek is, hogy működjenek együtt és támogassák egymást. Perczel végrehajtotta a parancsot, Görgey nem. (Ld. tőlem: A Perczel-hadtest januári ellentámadása. Hadtörténelmi Közlemények, 1961. 2. sz. 671. s köv. l.)

Ugyancsak több tévedés van a Perczel—Dembinski viszonyt tárgyaló részben is. A szerző szerint Perczel lendületes támadását 1849 januárjában Dembinski állította meg (21. l.). A valóságban Perczel a Honvédelmi Bizottmánytól kapott parancsra vonult vissza Szolnokra, s itt veszett össze Dembinskivel. Kolta László tévedésének oka nyilván az, hogy leírásában Danzer Alfonsz: Dembinszki Magyarországon című munkájára támaszkodik. Danzer azonban eltorzítja és meghamisítja Dembinski emlékiratait, mintegy fontos részeket, máskor kitalál dolgokat, sőt nem létező okmányokat is idéz, mint pl. Perczel állítólagos január 26-i, Kolta László által is felhasznált levelét. Dembinski Perczelrel kapcsolatban semmiféle hibát nem követett el.

Kolta László helyesen emeli ki — ismételtlen is — Perczel seregszervezői tevékenységét. Leírása mégis hiányos, mert nem mutat rá arra, hogy Perczel nem egymagában szervezett, hanem a kormánytól kapott megbízás alapján, és a kormánytól parancsnoksága alá vezényelt csapatok felhasználásával. Így került 1849 nyarán is a szerző által említett (25. l.) 15 000 főnyi sereg élére.

Az összeállítás második részében érdekes, részben Perczeltől származó, részben róla szóló szemelvényeket találunk. Ezt rövid, jól összeállított eseménynaptár és részletes, a kutatónak is hasznos bibliográfia követi.

A füzet áttanulmányozása meggyőzi az olvasót, hogy Kolta László hozzáértő, lelkes kutatója Perczel Mór élettörténetének. Reméljük, hogy több évtizedes kutatásainak eredménye egy részletes, a nagy politikus és hadvezér emlékéhez méltó Perczel-életrajz lesz.

BORUS JÓZSEF

BIRÓ SÁNDOR:

TÖRTÉNELEMTANÍTÁSUNK A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN A KORABELI TANKÖNYVIRODALOM TÜKRÉBEN

(Budapest, Tankönyvkiadó. 1960. 280 l.)

Biró Sándor könyve a hazai történettudomány és a pedagógia történetének egy mindkét oldalról nézve egyaránt fontos érintkezési területét: a történelemtanítás történetét vizsgálja, mégpedig ennek egy igen jelentős szakaszában: a XIX. század első felében. A kor a polgári átalakulás előkészítő szakasza, a feudalizmus mélyreható válságának kora, — a történelemtanítás (ill. általában a történelmi köztudat tudatos formálására történettudományi vagy pedagógiai eszközzel irányuló minden törekvés) pedig a felépítmény jellegű jelenségek közül éppen az, melyben talán a leginkább tükröződhetnek a válság jelei, ill. mely a válság ideológiai tudatosítását is a legjobban segítheti elő. Persze a kapcsolat a válság objektív tényezői és a felépítmény egyes szektorai közötti ritkán köz-

vetlen: a hatás nem mindig érvényesül közvetlenül és azonnal, s a tükrözött kép is sokféle közbeeső prizmán, gyakran bonyolult áttételeken át, a szellemi élet más területei (pl. irodalom) vagy az illető terület múltbeli fejlődése által is befolyásolva, s esetleg csak évtizedek múltán jelentkezik. A történeti tudat fejlődésének ilyen módon oly roppant bonyolult, sok szálból összeszótt fonadékában a történelemtanítás bár igen fontos és erős szál, mely az egész komplexum megismerésének igen fontos tényezője, — mégsem szabad elfelejtenünk azt, hogy vizsgálata valójában csak a komplexumnak, a történeti tudatnak egészével együtt, annak fejlődését állandóan szem előtt tartva végezhető el: képünk a részről, a történelemtanításról csak ennek az egésznek ismeretében lehet teljes értékű és helyesarányú, s csak így tudjuk megtalálni azokat a szempontokat, melyek a részterület értékeléséhez is elengedhetetlenek. Mindezek a körülmények Biró munkájának témaválasztását eleve igen érdekessé teszik, nagy mértékben keltve fel érdeklődésünket vizsgálati módszere és eredményei iránt.

Biró munkája tárgyat 1830-cal elvágott két időbeli periódusban vizsgálja. Az elsőben a XVIII. század végéig visszanyúlva elemzi a feudalizmus válságát és annak politikai hatását, majd a történelemtanítás a válság hatása alatt hivatalosan kitűzött céljait, a tanárképzést, s a történelemtanítás tankönyvi és néhány jelesebb pedagógus kéziratosa fennmaradt munkájából rekonstruálható tananyagát. A második rész 1848-ig elmerve a reformkornak a történelemtanításra hatni képes gazdasági és politikai viszonyai bemutatása után a fősúlyt ugyancsak a tankönyvek, ill. a kéziratok tananyag ismertetésére fekteti: e periódust és ezáltal az egész munkát a történelemtanítás hatását elemző fejezetek zárják le, kimutatva ezt a hatást a 48-as ifjúság politikai magatartásában is.

Biró könyvének központjában — mint ez már a fentiekből is látható — a történelemtanítás konkrét anyagának ismertetése és elemzése áll. Szerző e vonatkozásban kétségtelenül igen jelentős és úttörő munkát végzett, összegyűjtve a kor standard tankönyveit, ill. legjelentősebb tankönyvpótló kézirateit. Ezeknek a kor társadalmi, gazdasági és politikai problémáihoz legjobban kapcsolódó, azokat legjellegzetesebben tükröző kérdésekben elfoglalt álláspontját jól kiválasztott konkrét fejezeteiken bemutatva és elemmezve állapítja meg végül helyüket és értéküket a hazai tanulóifjúság és ezáltal a társadalom történeti tudatának formálásában. A könyv teljes terjedelmének csaknem $\frac{3}{4}$ -ét e részek teszik ki, igen érdekes képet nyújtva egyrészt még az egyes standard tankönyvekben is az idők folyamán tagadhatatlanul érvényesülő bizonyos, s a polgári átalakulás haladását, kibontakozását kétségtelenül érzékeltető változásokról, másrészt a kéziratok történelemtanítási anyagban (mégpedig elsősorban a protestáns iskolákéban) megfigyelhető, ennél jóval gyorsabban fejlődő eszmei radikalizálódásról; jellemző vetületei ezek, mindkét vonatkozásban, a válság érlelődésének, ill. e folyamat az egyes iskolafajtákat irányító rétegekben különböző gyorsaságú és élességű tudatosodásának. Ezenkívül felhívja a figyelmet a könyv néhány, az egyszerű tankönyv határain már túlmutató jellegű s jelentős, önálló és határozott profilú történetészegységis élenkállító munka szerzőjére, így elsősorban Bocsor Istvánra, a pápai kollégium kevésbé ismert történelemtanárára, s ezzel kapcsolatban az ő, Petőfi és Jókai világképének fejlődését pápai éveikben feltehetően jelentősen befolyásoló hatására. Biró könyvét végigtanulmányozva bizonyon megállapíthatjuk: a XIX. század első felének mint az egész XIX. század, sőt ezáltal sokban még napjaink történetiszemléletét is döntően befolyásoló korszaknak történeti köztudata, munkájának e fejezeteit ismerve, gyökereit és eredetét illetően adatszűrűségében, tényszerűségében sokkal világosabban áll előttünk, mint eddig állott; a könyv jelentőségét e szempontból tovább már nem is kell hangsúlyoznunk.

Ennek ellenére sem hallgathatjuk el azonban, hogy Biró munkájában ugyanakkor jelentős hiányosságokat is találhatunk. E hiányosságok egyrészt szerző, sajnos, meglehetősen sematikus történeti látásmódjából származnak. „Hazánkban a haladás legfőbb követelményei az ország önállóságának visszaszerzése és a polgári átalakulás voltak. Mindaz, ami e két nagy törekvés megvalósítását előkészítette, előmozdította és erősítette, a haladás ügyét szolgálta . . .” — írja munkája elején. Az alapján helyes, de e megfogalmazásban, megfelelő elemzés nélkül mégis csak túlságosan is sommás és kategorikus megállapítást (mint láthatólag általános történeti vezető szempontot) ezután most már a tulajdonképpen témának tárgyalásában is (többé-kevésbé természetesen) hasonló leegyszerűsített ellentétpár követi: a katolikus, abszolutista Habsburg-állam a Ratio Educationisban megfogalmazott műveltségisményének, az engedelmes alattvalónak merev szembeállításával az abszolutizált nemzeti szabadságeszme hordozójaként bemutatott protestáns művelődési eszménnyel. A nemzeti önállóságnak és a polgári átalakulásnak ilyen sommásan a haladás egyedüli kritériumaiként való beállítása (anélkül, hogy ezeknek a konkrét politikai gyakorlatban végül is megmutatkozó bizonyos belső ellentmondásaira is rámutatna) kétségtelenül logikusan vezet el addig, hogy

míg e merev szembeállításban szerző nem érzékelteti a korabeli nemzeti függetlenségi gondolat még sokban rendi gyökereit, ugyanígy elmellőzi a Ratio Educationis egyes, kétségtelenül felvilágosodott vonásait is. Gyakorlatilag ez legjellegzetesebben a történelemtanítás és a nacionalizmus viszonya bemutatásának és elemzésének teljes hiányában jelentkezik: az az apró részletkérdés, melynek kapcsán szerző e problémát megemlíti (Szelepcsényi érsek szlovák nyelvű pasztorációs munkájának elítélése a Hármas Kis Tükör 1848-as pesti kiadásában) ennek, az éppen itt, e tárgynál döntő jelentőségű problémának mellőzéséért egyáltalán nem kárpótol.

Mindehhez nagyban hozzájárul szerzőnek az a másik sajátos szemléleti korlátja, mely a történelemtanításnak társadalmilag csak a hatását hajlandó vizsgálni, — a történelemtanításra a társadalom részéről a hagyományos történet szemléleten ill. általában a történeti köztudaton, s a hazai és külföldi történettudomány (ill. ennek révén a hazai társadalomtudományi tudományosság) termékein át érvényesülő hatásokat (eltekintve a göttingaitól) viszont nem. Így lesz lehetséges ui., hogy szerző a feudalizmus elmélyülő válsága és a történelemtanítás között egyrészt olyan fokú közvetlen kapcsolatot lásson, amilyen a valóságban soha nem volt, — másrészt nyugodt lélekkel indulhasson ki a történelemtanítás céljainak megállapításánál a különböző tantervekből: két olyan körülmény, mely ahogy egyrészt jelentősen indokolhatja szimplifikáló történeti szemléletét, ugyanúgy jellemzően tükrözheti is azt. Am bárhonnán nézzük is: összefüggésük mindenestre tagadhatatlan.

Mindennek következtében végül is szerző hajlamossá lesz arra, hogy konkrét tankönyvelemzéseiben és méginkább a történelemtanítás hatásáról szólva, a tankönyvírók és a tankönyvek jelentőségét nagyban túlbecsülje, megfeleldezve arról, hogy a kor történetfelfogását — s ezáltal a tömegek politikai magatartását befolyásoló történeti vonatkozású tudati elemeket — elsősorban mégsem csak a tankönyvek (s még kevésbé a tantervek) irányították, hanem éppen fordítva, az a hagyományosan kialakult történeti köztudat, mely egyes vonatkozásokban még a gazdasági alap és a politikai felépítmény válságának legközvetlenebb jeleit is képes volt tévesen interpretálni, s végül is sokban illuzionista, hamis tudattá torzítani (pl. éppen a szabadságeszme, a nacionalizmus vonatkozásaiban). De ugyanígy figyelmen kívül hagyja azt a körülményt is, hogy e történeti köztudat formálásában, annak határozott történet szemléletté való tudatosításában elsődleges szerepük mégiscsak azoknak a sui generis történeti szakmunkáknak volt, melyből adataikat s jórészt szemléletüket a tankönyvírók és tantervszerkesztők egyaránt merítették. E kétoldali hatások mellőzésének szempontjából legjellemzőbbnek talán Herder hatásának tárgyalását érezzük: a göttingai professzor történet szemléletének néhány soros ismertetéséből éppen az az elem hiányzik, mely a kor hazai történet szemléletére éppen a legmaradandóbb hatást gyakorolta (melyet ugyan Herder maga is másodkézből vett át): a szláv gyűrűbe zárt magyarság nemzethalálának gondolata.

Bevezetőnkben arra utaltunk, hogy a történelemtanítás története nem vizsgálható elszakítva a kor egész történeti tudatának s az azt kialakító egyéb tényezőknél történetétől. Bíró munkája — anélkül, hogy anyagfeltárásának s az így feltárt anyag elemzésének munkájában elért igen jelentős eredményeit kétségbe kívánnók vonni — ezt meglehetősen elhanyagolta. Ezáltal — munkája e negatívumával is — úgy véljük, felhívja a figyelmet az efféle, a társadalmi tudat szférájába tartozó kérdések lehető legkomplexebb vizsgálatának fontosságára. S külön a történészek figyelmét arra is, hogy e területeken magának a történettudománynak is még súlyos — s sokban csak a rokontudományokkal együttműködve megoldható — megoldatlan feladatai, le nem rótt tartozásai vannak.

VÖRÖS KÁROLY

MAGYAR FOLYÓIRATOK

Történettudományi folyóiratok

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK. 12. évf. (1965) 2. sz.: **ÖLVEDI IGNÁC** *Harcselekmények Debrecen felszabulítása után* c. tanulmánya a 2. Ukrán Front kötelékébe tartozó, Észak-Erdélyből előrenyomuló Piljev lovas-gépesített csoportnak a Wöhler német hadművelési csoporttal vívott harcait elemzi, elsősorban szovjet levéltári anyag alapján. A Piljev-csoport feladata volt a debreceni csata utáni harcok idején a Wöhler-hadseregcsoport visszavonulási útjának elvágása. A Nyíregyháza körül folyó harcokban a német haderő sikeres ellentámadással visszafoglalta a már felszabadított várost, nyolc napra feltartóztatta a Vörös Hadsereg előrenyomulását és biztosította saját visszavonulását nyugat felé. A viszonylagos német sikert a tanulmány a Piljev-csoport tartalékainak hiányos voltával magyarázza. — **SZABÓ LÁSZLÓ** *Caporetto 1917 (Áttörés erlős-hegyes terepen)* c. tanulmányának megállapítása szerint a modern gépi hadviselés korában ritka a sikeresen végrehajtott áttörési hadművelet. Ilyen volt az első világháború idején a Monarchia hadseregének sikeres caporettoi áttörése. A hadműveletnek politikai jelentőséget adott az, hogy 1916 végén a központi hatalmak hadseregei egységes német vezetés alá kerültek, s az osztrák hadvezetésnek, hogy a fontos katonai döntésekre gyakorolt befolyását növelje, saját erőivel kivívott katonai sikerekre volt szüksége. Ezért erőszakolta ki Caporettonál, igen nehéz, hegyes terepen az áttörést. A tanulmány igen részletes katonai elemzését adja a hadművelet megszervezésének és végrehajtásának. Végkövetkeztetése szerint a hadművelet a korabeli német katonai elmélet alapján folyt le, mely elsősorban a hadművelet gondos és részletes előkészítésére vetette a súlyt. — **JÓZSA ANTAL** *A breszt-litovszki béketárgyalások és a hadifogolycseré (1917. december 22. — 1918. október 31.)* címmel a breszti béketárgyalások keretében megkötött fogolycseré-egyezményeleményeit tárgyalva elemzi az egyes szerződő államok munkaerő-

helyzetét és annak a változásnak a jelentőségét, amit ebben a munkaerőhelyzetben a hadifoglyok hazaengedése okozhatott. Megállapította, hogy míg Oroszországban a frontról hazaáramló katonák munkához juttatásának égető szüksége fölöslegessé tette a hadifogoly-munkaerő alkalmazását, addig Németországban a nagyszámú orosz hadifogoly hazatérése súlyos munkaerőhiánnyal fenyegetett. Ez a körülmény meghatározta a tárgyalásokon a német tárgyalófél magatartását és arra ösztönözte, hogy a szovjet kormányra súlyos feltételeket erőszakoljon rá. A szerződésnek, amelyet végül 1918. március 3-án írtak alá, vitás kérdése a hadifoglyok eltartási költségeinek kölcsönös megtérítése és a hadifoglyoknak adandó kölcsönös amnesztia volt. Ez utóbbi arra vonatkozott, hogy a haditörvények általában tiltják a fogoly számára az ellenségnek végzett munkát; az amnesztia kérdése így főleg a szovjet fél számára volt fontos, mert a hazatérő német szocialista hadifoglyok biztonságának garantálását jelentette. A tanulmány befejező része foglalkozik a foglyok hazatérésének lebonyolításával és annak nehézségeivel. Ismerteti azokat a mesterkedéseket, amelyekkel a német hadvezetés a hadifoglyok hazatérését gátolni igyekezett. — **URBÁN ALADÁR** *A nemzetőrség és a honvédség felfegyverzésére irányuló erőfeszítések 1848 nyarán* c. tanulmányának első része a hazai fegyvergyártás megszervezésével foglalkozik. A meginduló hazai fegyvergyártás fő bázisa a Pesti Hengermalom Társaság tulajdonában levő gépgyár volt, amelyet a kormány kezdeményezésére 1848 áprilisában állítottak át fegyvergyártásra. A gyártás megindulása nehézkes és hosszadalmas volt. Komolyabb méretű termelés csak a gyárnak 1848 novemberében végrehajtott államosítása után indult meg. A munka második része a Batthyány-kormány külföldön eszközölt fegyvervásárlásait ismerteti. Elsősorban a bécsi Fühwirth, Specker, továbbá a Thyssenbarth und Böhlinger cégektől vásárolt fegyvert

a magyar kormány. Ezen kívül jelentős számban vásárolt fegyvereket Belgiumban Sztankó főhadnagy, a miniszterelnök nemzetvédelmi ügyekkel megbízott titkára, akit Batthány 1848. július 1-én küldött ki külföldre. — NAGY LÁSZLÓ *Adalékok Bethlen hadseregeinek erkölcsi arculatához* címmel vitába száll Borus Józsefnek a Történelmi Szemle 1964 : 2. számában megjelent, Hadtörténet és társadalomtörténet című írásának azzal az állításával, hogy a magyar marxista történetírás a XVII. századi függetlenségi harcok ábrázolásakor egyoldalúan hangsúlyozta a Habsburg-zsoldosok fosztogatásait és elhallgatta, hogy a magyar seregek, többek között Bethlen Gábor csapatai, nem kevésbé kegyetlen módon fosztogatták a lakosságot. Szerző egykorú forrásokból vett adatok és a magyar polgári történetírás több jelentős munkájának véleményei alapján kifejti, hogy Bethlen hadserege a kor viszonylatában átlagon felül fegyvermezett hadsereg volt. Kiemeli, hogy Bethlen kemény eszközökkel s viszonylag eredményesen igyekezett megakadályozni, hogy katonái a lakosságot fosztogassák. — ZAHAROV, M. *A szovjet hadművészet a magyarországi felszabadító hadműveletekben* címen a szovjet hadsereg magyarországi hadműveleteinek rövid összefoglalását és részletekbe menő katonai értékelését adja. Kiemeli, hogy a Vörös Hadsereg a magyarországi hadműveleteket kedvezőtlen feltételek mellett, alacsony számbeli fölényvel folytatta. A támadó hadműveletek előkészítése nem hadművelet, szünetben történt, hanem még a Romániát felszabadító támadó hadműveletek folyamán. — FÓRIZS JÓZSEF *A háború lényegéről és rendszerezéséről* címen a háború lényegének marxista meghatározását tárgyalva szembeáll azokkal a nézetekkel, melyek szerint a modern atomháborúra nem érvényes Leninnek Clausewitztól átvett meghatározása: a háború a politika folytatása más eszközökkel. Az ezzel szembenálló vélemény szerint, amelyet elsősorban KONRÁD GYÖRGY képvisel a Kortárs 1964: 6. számában megjelent *A céljavesztett háború* című cikkében, az atomháború korában a háború pusztító méretei következtében megszűnt a politika célszerű eszköze lenni. Szerző e fejtegetésben a hamis azonosítás logikai hibáját látja: szerinte ui. más kérdés az, hogy a háború a politika eszköze, és más kérdés, hogy célszerű eszköz-e a politika számára. A történelem korábbi korszakaiban is számos példa van arra, hogy valamely politikai törekvés számára célszerűtlen eszköznek bizonyult a háború, ez azonban nem változtat semmit a politika meghatározó voltán. A háború különböző fajtáinak osztályozásáról szólva a szerző

OTTA ISTVÁNNAK *a Háború fogalmának és jellegének néhány kérdéséről* c. tanulmányával vitázva kifejti, hogy meg kell különböztetni a háborúnak mint társadalmi politikai jelenségnek jellege szerinti osztályozását a háborúnak mint fegyveres harcnak különböző szempontok szerinti csoportosításaitól. A háborút mint fegyveres küzdelmet tipizálhatjuk a háborút folytató osztályok, államok különbözősége, a résztvevő országok száma, a háborút vívó hadseregek fegyverzete és emberanyaga, a háború időtartama, a fegyveres erő mozgása, tevékenysége szerint.

TÖRTÉNELMI SZEMLE. 8. évf. (1965) 1. sz.: TRÓCSÁNYI ZSOLT *Az erdélyi jakobinusság kérdéséhez* c. tanulmányában a korábbi irodalommal szemben az erdélyi jakobinizmus autochthon fejlődése mellett tör lándzsát. Az erdélyi jakobinizmus a magyarországinak megfelelője, az erdélyi ellenzékiisegből nő ki. 1794 elején megalakul a Diana-vadásztársaság, amely az id. Wesselényi Miklós részvételével nemesi reformprogramot dolgoz ki a nemesi egyenlőség, modern gazdálkodás stb. követelésével. A társaság azonban Bánffy György gubernátor tanácsára csakhamar felcsúszik. 1795 elején Bánffy egy új titkos összeesküvő társaságnak jön nyomára, amelynek élén Türi László íttőlőmester, Wesselényi és Tholdalagi László áll. Ez az erdélyi jakobinizmus, melynek döntő momentumuma Türi nationalis militia terve Erdély s vele kapcsolatban Magyarország függetlenségére. Az egész terv a rendi legalitás keretein belül marad, s így Bánffy gubernátor kormányzati bölcsessége s a koronatanú Török Elek kistitlúsége megmentette az erdélyi jakobinusokat a magyarországiak tragikus sorsától. Erdélyben Wesselényi már folyó pöre s Türinek állásából való (ideiglenes) elmozdítása elegendő volt példa statuálására. — R. VÁRKONYI ÁGNES *A Habsburg-abszolutizmus a XVII. század második felében* c. tanulmánya a Habsburg-központosság és a magyar rendi törekvések összeütközésének keretében vizsgálja a problémát. A Habsburgok a XVII. század elején kiheverték azt a válságot, amelyet eddigi hitelződiknek, a dél-német tőkésnek összeomlása jelentett, s hozzáfogtak az abszolút állam belső pénzügyi alapjainak megteremtéséhez. Az erre a célra alkalmazott, a francia, angol, holland példához igazodó merkantilista politika azonban kudarcot vallott, mert nem állt mögötte erős tőkével rendelkező hazai polgárság; így ezt a politikát az osztrák és cseh udvari arisztokrácia használta ki a maga céljaira.

A török háborúk során, úgy látszott, mód nyílik a birodalom gyenge polgárságának megerősödésére. Oppenheimer Sámuel, Lipót főhitelezője vállalkozásának 1703-ban bekövetkezett kudarca azonban szétfoszlatta ezeket a reményeket. A belső polgárság képtelenné bizonyult az abszolút államhatalom terhének hordozására, úgy-hogy az udvar külföldi kölcsönökre kényszerül. Ez viszont újabb akadályokat emel a hazai polgárság megerősödésének útjába. Ilyen körülmények között Lipótnak a rendekre kellett volna támaszkodnia, de köztudomású, hogy Lipót a rendi erők letörésére koncentrált minden erejét. Uralkodása alatt általánossá vált a birodalom különböző társadalmi rétegeinek változó erősségű ellenállása. Ezek közül legjelentősebb a magyar rendiség ellenállása volt 1665—1703 között. A magyarországi fő-és köznemesség jelentős része a polgársággal együtt nem lett volna ellensége az abszolút állam által képviselt változtatásoknak, de a török kiűzése után a Habsburg-államhatalom nem volt képes Magyarországon olyan államszervezeti, közigazgatási, jogi viszonyokat teremteni, amelyek segítették volna a polgári fejlődést. „A lipóti abszolútizmus Magyarországon csupán a főnemesség és a klérus vékony társadalmi rétegére támaszkodott, terhei összeroppanással fenyegették a polgárságot, megsemmisüléssel a jobbágyságot, és éppen azért a nemességet sem tudta kárpótolni elszenvetett sérelmeiért azzal, amit leginkább várt volna tőle: állandónak és megdönthetetlennek vélt osztályuralma biztonságával. Erre még nem értek meg a belső gazdasági és társadalmi feltételek.”

— V. WINDISCH ÉVA *Kísérletek a dél-magyarországi németiség megszervezésére a századforduló éveiben* címen egy nagyobb munkája részletét közli. Foglalkozik a délvidéki német parasztszervezet tevékenységével, a német nacionalista sajtó megteremtésével, az Alldeutscher Verband első kísérleteivel, az 1900—1902-i pángermán törekvésekkel és azok letörésével, a német nacionalista tevékenységgel 1903—1906 között, s végül az Ungarländische Deutsche Volkspartei megalapításával. Megállapítja, hogy az utóbbi, mely mögött az Alldeutscher Verband állt, viszonylag kedvező körülmények közt kezdte tevékenységét.

— JUHÁSZ GYULA *Magyarország hadbalépése Nagy-Britannia és az Amerikai Egyesült Államok ellen* c. tanulmánya részletesen elemzi a kérdéssel kapcsolatban Magyarország külpolitikai helyzetét. Bemutatja Magyarország háborús részvétele és annak mértéke kérdésében az illetékes magyar szervek belső ellentéteit, valamint a magyar—német nézeteltéréseket. A tanul-

mányból kitűnik, hogy Bárdossy miniszterelnök, bár ezt a részvételt kezdetben korlátozni szeretne volna, minden döntő kérdésben engedett a német nyomásnak, meg-hozta oly módon, hogy a kívánásoknak eleget teendő, törvénytelen eszközökhöz is folyamodott. 1941 őszén az Erdélyre, Bánátra és a régi határok bizonyos kiigazítására vonatkozó remények fejében katonai és gazdasági áldozatokat hozott, a következmények felmérése nélkül egyetlen szó nélkül nyugtázta a november 29-i angol ultimátumot, ami december 6-án a hadiállapot beálltához vezetett Angliával, majd, eredeti szándékától eltérően, német—olasz közbelépésre, a minisztertanács megkérdezése nélkül bejelentette Magyarország hadbalépését az USA ellen. Ezt ugyan az utóbbi nem vette tudomásul, de kongresszusa 1942. június 5-én kimondta a hadiállapotot. Bárdossy politikája azt eredményezte, hogy a kormány az ország katasztrofális általános helyzete közepette kénytelen volt megkezdeni a 2. magyar hadsereg felszerelését és frontaküldésének előkészítését.

— HENRI MICHEL *A francia ellenállás* c. cikkében felméri a Franciaország fegyverletétele és részleges megszállása után kialakult általános helyzetet, majd 4 szakaszban (1940—1941 június, 1941 június—1942 december, 1943, 1944—45) tárgyalja az ellenállás fejlődését. A kezdeményező szerepet De Gaulle-nak tulajdonítja, aki nemcsak a szabad francia erők szervezését, hanem Angliával szemben a francia érdekek védelmét és a hazai széles körű propaganda beindítását is magára vállalta. Nézete szerint a belső ellenállás spontán módon kezdett kibontakozni, majd 1941—42 folyamán kialakultak szervezett központjai, főként a szocialista és a kommunista párt ekkor még egymástól független szervező munkája folytán, amit elősegített a közhangulatban a szovjet és afrikai sikerek által beállt változás. 1943 első felében a különféle csoportok egyesültek, ami alapját képezte a következő év széles körű fegyvertényeinek. A kibontakozott földalatti munkában egyre határozottabbá és egyre forradalmibb jellegűvé vált a kommunisták szerepe. A szerző összefoglalóan megállapítja, hogy a francia ellenállás hozzájárult az afrikai kiüzelem, majd a partaszállás sikeréhez, nagy szolgálatot tett hírszerzésével, demoralizálta a német hadsereget. Feltételezi, hogy még komolyabb eredményeket érhetett volna el, ha jelentőségét a szövetségesek hamarabb felismerik. Mindenesetre az ellenállás tette lehetővé — állapítja meg a szerző —, hogy Franciaország a győztesek oldalán fejezze be a háborút. — B. B.

VILÁGTÖRTÉNET. 1964. 4. sz. Napjaink történetének egyik legjelentősebb eseménysorozata, a gyarmati népek felszabadulása történetének irodalmát kezdve elismertetni, ez a szám főként Afrikára vonatkozó dokumentációs anyagot közöl. Bevezetésül EMILE R. BRAUNDI francia publicistának, kiváló Afrika-szakértőnek *Neokolonializmus és osztályharc* c. cikkét közli mint a kérdés marxista megvilágítását. Az elmaradottságot és a gyarmatosítást nem lehet két egymástól független jelenségnek felfogni: az elmaradottság a gyarmatosítás következménye. A gyarmati gazdaság történetében három egymást követő fázis különböztethető meg: az első — Amerika felfedezését — kereskedelmi jellegű, a második — a XIX. századig — a rabszolga munkaerő, a harmadik — napjainkig — a nyersanyagok kizsákmányolásának időszaka. Ezek hozták létre a gazdasági elmaradottságot, amelynek fő jellemvonásai: 1. a csekély jövedelem, 2. a nyersanyagforrások nem megfelelő kiaknázása, 3. a gazdaság diszkontinuitása és 4. a nemzetközi kereskedelem uralma. „Csatlós gazdaság, leigázott társadalom, közvetítő társadalmi rétegek: a gyarmatbirodalomnak ez a társadalmi-gazdasági belső struktúrája látszólag szilárd volt. Mégis ezek a birodalmak néhány év alatt összeomlottak.” Az imperializmus a gyarmatokat már nem csupán nyersanyagforrásoknak, hanem áru- és tőkekiviteli piacoknak is tekintette, s ennek érdekében létrehozta a gyarmatokon a modern gazdasági szektort s ezzel együtt a születő burzsoázia és az öntudatosodó néptömegek szövetségén alapuló nacionalista mozgalmat. A gyarmatok felszabadulásában ezenkívül része volt a gyarmati kapitalizmus fejlett s elmaradott szektorai közti belső ellentétnek s — a francia gyarmatokon — a hadseregnek is. Attól függően, hogy a gyarmatosító erőknél belül a régi vagy a modern kapitalizmus kerekedett-e felül, lett a gyarmatok felszabadulásának formája a fegyveres harc vagy az adományozott függetlenség, amely azonban nem független az előbbtől. A politikai fejlődés által megszakított folyamat gazdasági téren továbbfolytatódott. A régi gyarmati tőke jelenleg visszahúzódban van, a neokolonialista tőke viszont marad és izmosodik. Ez utóbbi által létrehozott bányászati és metallurgiai ipar vagy akár a feldolgozó ipar változatlanul a világpiac és nem az illető ország szükségletei szerint fejlődik, s lényegében „gazdasági dagánatokat” képeznek az ország testén. Financialis téren a profitráta csökkenési tendenciáját a gyarmati kapitalizmus az eszközök koncentrációjával, azaz a gyarmatosítás

nemzetközivé tételével és az új államoknak nyújtott pénzügyi szubvencióval igyekszik ellensúlyozni. A neokolonializmus legjellegzetesebb országaiban, az adományozott függetlenségű országokban ez a gazdasági helyzet új társadalmi hierarchiát hozott létre. A nagyipar és a külkereskedelem vezető pozícióit továbbra is a külföldi tőke tartja a kezében, az elavult gyarmati kapitalizmus helyére azonban a bennszülött posztkoloniális burzsoázia került, amely a kiskereskedelem után már a mezőgazdasági termelést is igyekszik ellenőrizni, és megkezdte a földek kisajátítását is. Ennek a burzsoáziának kinövése az igazgatási és a politikai vezetőkaszit. Ez a posztkoloniális burzsoázia, amely hozzájárult ezen országok politikai függetlenségének kivívásához, s a maga kizsákmányoló szerepének elleplezésére ma is szívesen használ nacionalista frázisokat, és az egységes, osztály nélküli afrikai társadalom illúzióját igyekszik keltetni az általa kizsákmányolt proletariátus és parasztság körében, valójában képtelen a függetlenségi harcot továbbfolytatni a gazdasági függetlenség kivívásáig. Ez a burzsoázia magának sajátította ki a forradalmat, az egypártrendszer, a szakszervezeti mozgalmat. Ennek ellenére nélküli a politikai és gazdasági stabilitást. A vesztély nem is a lakosság 95%-át kitevő s termelését egyre inkább csökkentő parasztság vagy a pán-afrikai megoldástól húzódozó s a mikronacionalista gazdaság vágyalmát kergető nemzeti burzsoázia részéről fenyegeti e „bonapartista” rendszert, hanem a burzsoázia által szükségszerűen kifejlesztendő s a neokolonialista gazdaság stratégiaileg döntő szektorába kerülő munkásság és az értelmiség részéről, amelyek a parasztséghoz fognak csatlakozni, politikai perspektívát adva neki. „Milyen ritmusban? Milyen határidővel? Ne gondoljunk arra, hogy ma lehet ezekre a kérdésekre válaszolni.” — Az Afrika története iránti növekvő érdeklődés kielégítésére a tájékoztató közli ROBERT J. ROTBERG észak-amerikai egyetemi tanár *Mit olvashatunk Afrika történetéről* címen megjelent bibliográfiáját, amely elsősorban az angol nyelvű irodalmat ismerteti oktatási szempontok szerinti csoportosításban. — *Ártörténet és gazdaságtörténet* címmel a nemrég nálunk is megfordult és előadásokat tartott párizsi professzor, RUGIERO ROMANO tanulmányából közöl részleteket a tájékoztató. Szerzője a nagyműltű ártörténeti diszciplína bizonyos kifáradásáról, módszereinek és mondanivalóinak elöregedéséről panaszkodik, s új módszertani javaslatokkal áll elő. Elsősorban a forráskiválasztás problémájával foglalkozik. A források közül a piac

árjegyzékeket, ezek hiányában a magán-számadásokat részesíti előnyben. A források statisztikai feldolgozásánál először is óv a számtani középarányos mechanikus alkalmazásától, azután a nyers számadatokból összeállított táblázatok „megtisztításának” folyamatát vizsgálja. Az előzetes tisztogatás az évszakok befolyását, a ciklikus hullámzások, a század tendenciáinak hatását igyekszik a számadatokból kiküszöbölni, a végső tisztogatás pedig a pénzhullámzás hatásainak eliminálása végett ezüst- vagy arany gramm-értékre számítva át az ársorozatokot. A szerzőnek éppen ez utóbbi művelettel kapcsolatban van indokolt kételye. Rámutatva az effektív és a számolási pénzek, az előbbi kategóriában a nagy pénzek és a kis váltópénzek közti különbségre, az általános árindex felállításának önkényességére, az ár- és demográfiai változások kölcsönhatásának fémpénzben való kifejezhetetlenségére, eltéli az egyoldalú monetarizmust, és a speciális ártörténetnek a globális ártörténetbe, ennek pedig a globális gazdaságtörténetbe való bekapcsolásában látja az ártörténet válságának megoldását. A globális gazdaságtörténet érdekében felhívja a figyelmet a külkereskedelemnek a belkereskedelemmel, az iparnak a mezőgazdasággal, a városnak a vidékkel szembeni egyoldalú előtérbehelyezéséből adódó hibaforrásokra. — ZIMÁNYI VERA *Bibliográfiái áttekintés a külföldi ár- és bértörténeli kutatásokról* címen a XIX. századtól nekilendülő ár- és bértörténeli kutatásokról közöl problémakörök és országok szerint tagolt bibliográfiái áttekintést. — Az *Évszázadunk nagy történelméről* c. rovatban Sz. M. DUBROVSKIJ rajzolja meg a sztálini személyi kultusz által politikai és tudományos téren méltatlanul diszkreditált nagy szovjet történész, Mihail Nyikolajevics Pokrovskij (1868—1932) életútját, emberi és történelmírói egyéniségét. Az Orosz történet a legrégebbi időktől 1917-ig c. művéből azután közölt szemelvények a kétségtelen marxista történetírói erények mellett rámutatnak Pokrovskijnak a kereskedelmi tőke közép- és újkori szerepének, a cárizmushoz való viszonyának eltűzésében, az 1905—07-es orosz polgári demokratikus forradalom jellegének téves megítélésében kiütő hibáira is. — Az *Akik közelről látták... c.* rovatban titkárainak feljegyzéseiben Lenin utolsó napjairól olvashatunk, elsősorban arról a megrendítő küzdelemlről, amely nem csökkenő politikai tevékenységvágya és fogyó életereje, valamint az egészségügyi és politikai okokból rákényszerített korlátozások közt folyt. A feljegyzésekből fény derül a Lenin—Krupszkaja—

Sztálin közti incidensre is. — J. M. MAJSZKIJ *Churchill és Beaverbrook* c. emlékirat-részlete arról az érdekes fejleményről számol be, mint sikerült a londoni szovjet nagykövetségnek fokozatosan áttörnie politikai és társadalmi elszigeteltségét s őszinte együttműködést kialakítania a náci veszély elleni közös fellépés alapján a főnti nagy angol konzervatív politikuskal. — A. F. BOGOMOLOV, volt szovjet ügyvivő a Pétain-féle vichy-i kormánynál a szovjetellenes német támadás különböző visszhangjáról számol be a kollaboracionista vichy-i kormány vezető politikusai, az egyszerű franciák és a szintén németellessé vált orosz emigránsok köréből. 1941. jún. 30-án a vichy-i kormány német nyomásra megszakította a diplomáciai összeköttetést a szovjet kormánnyal. — A *Szemle rovat* Összefoglaló munkák — Középkor — Újkor — Napjaink története — Afrika címszavak alatt 36 külföldi egyetemes történelmi mű alapos ismertetését nyújtja. — Új rovatként jelenik meg a tájékoztatóban a *Viták — kongresszusok* című rovat amely az afrikai nacionalizmusokról lefolyt angol, a nyugat-európai szénbányászati történetéről rendezett francia vita anyagát, a felvilágosodásról szóló genfi nemzetközi kongresszus előadásait (közük Gyergyai Albertét) ismerteti, s krónikát ad 1963 őszének történeteskonferenciáiról.

(1964) 5—6. sz.: A kettős szám törzsanyagát Latin-Amerika társadalmi és politikai fejlődéséről, valamint historiográfiájáról összeállított anyag alkotja. M. DANILEVICVS *Osztályerők és osztályviszonyok a latin-amerikai országokban* c. tanulmánya a külföldi monopóliumokkal összenőtt helyi agrároligarchiában és nagytőkében, a lényegében belső piacon működő, következetlen nemzeti burzsoáziában, a lakosság túlnyomó többségét alkotó kisküldő vagy földtelen parasztságban és az összlakosság egyre növekvő, jelenleg 12,2%-át kitevő munkásságban jelöli meg az alapvető társadalmi osztályokat. — *A Latin-amerikaiak Latin-Amerikáról* c. összeállításban GERMÁN ARCINIEGAS Latin-Amerika XX. századi politikai irányvonalait elemzi, amelyeket lényegében az unió és a federáció, a fehérek és a színesek, a radikálisok és a konzervatívok vagy a liberálisok és a konzervatívok kettőssége jellemez. A szerző részletesen elemzi a két irányzat harcát az egyes latin-amerikai országok, főleg Mexikó és Brazília történetében, és árnyalatosan jellemzi az egyes diktatúrákat a régi típusú mexikói Diaz-féletől az új típusú argentin Peron-féle diktatúráig. A kiélezett belpolitikai küzdelmek és a külső érdekek gyakorolta nyomás hátráltatja a sürgető szo-

ciális és nemzeti reformok megvalósítását. A jövőt Arciniegas meglehetősen bizonytalanul látja: nehéz lenne ma eldönteni, hogy a gazdasági krízisek, az Egyesült Államokkál szembeni óriási életszínvonal-különbőség és a katonai kllkek okozta zavargások talaján sikerül-e a forradalmi pártoknak magukkal ragadni a többséget. — MOISÉS GONZÁLES NAVARRO az 1912-ben megindult mexikói forradalom társadalmi vonatkozásait elemzi. A forradalom első szakasza 1940-ig agrármozgalomként értékelhető, amely a közös gazdálkodás vonalát erősítette; ugyanebben az időben azonban fölvetődtek és megoldódtak munkásproblémák, sőt iparosítási programot is hajtottak végre. Az 1940—58 közti szakaszban a mexikói forradalom előbbi célja háttérbe szorult. A proletariátus kárára nemzeti középosztály erősödését igyekezett elősegíteni, bár a kisbirtoknak, mint mindig, ezúttal is kedvezett. „A társadalmi megbékélés igényéből is látszik, hogy a proletár érdekeken felülkerekedtek már a polgári érdekek.” — Latin-Amerika XX. századi faji és társadalmi tagozódásának problémájába MAGNUS MÖRNER tanulmánya enged betekintést. Megállapítja, hogy egyes elszigetelt esetektől eltekintve — mint pl. Peru — alig van lehetőség a faj és az osztály közti összefüggés fejlődésének statisztikai módszerekkel történő tanulmányozására. De ha a probléma számszerű feldolgozása lehetetlen is, szociológiai, pszichológiai és társadalomtörténeti szempontból feltétlenül figyelmet érdemel. A szerző mindjárt példát is nyújt a pszichológiai szempontú elemzésre az ún. indigenista mozgalom ismertetésével, amely a bennszülött öntudat minden vonatkozásban való kifejllesztésére irányul. — A *Nemzetközi konferencia az első Internacionálé történetéről* c. beszámoló ismerteti az I. Internacionálé latin-amerikai működésére vonatkozó kutatások eddigi szerény eredményeit. Ezekből is megállapítható, hogy az I. Internacionálé a tartósabb, szilárdabb poli-

tikai keretek létrehozásával, a szocializmus új, forradalmi eszméinek elterjesztésével magasabb színvonalra emelte Latin-Amerika legfejlettebb országainak munkásmozgalmát, s előkészítette a XX. század első éveit nagy szövetségéinek, az első szocialista pártoknak és az első anarchista köröknek létrejöttét. — A historiográfiái áttekintés előbb a gyarmati Spanyol-Amerika történetirodalmáról ad az egyes irányzatokat is felmérő fejlődésrajzot, majd az irányzatok, problémák és országok szerint Latin-Amerika újkori történetírását ismerteti. — A latin-amerikai törzsananyag mellett két európai történettudományi problémát tárgyaló tanulmány is helyet kapott a tájékoztatóban. V. M. TUROK *Ausztria-Magyarország, az európai integráció „modell”-je* cím alatt azokkal a történetietlen és egyben anakronisztikus kísérletekkel foglalkozik, amelyekkel egyes nyugat-német és osztrák történészek (Kann, Srbik, Schüssler stb.), letagadva a Habsburgmonarchia kibékíthetetlen ellentmondásait, „nemzetekfeletti” államnak, a mai nyugat-európai integráció történeti előfutárának igyekeznek feltüntetni azt. — GONDA IMRE *Megragnáni a világhatalmat* címen a Nyugat-Németországban a vilmosi Németország első világháború alatti világhatalmi céljairól fellángolt ún. Fischer-féle vitát ismerteti. A vita a döntő kérdésben a Ritter és társai által hevesen támadott Fischer javára dőlt el, bár a differenciáltabb elemzés igényét több oldalról is bizonyos joggal vetették fel Fischer művével szemben. — A *Dokumentum*-rovat W. Churchill halála alkalmából első világháborús emlékirataiból és *Az angolul beszélő népek története* c. művének a *spanyol Győzhetetlen Armada pusztulásáról* szóló fejezetéből ad tanulságos szemelvényanyagot. — A *Szemle*-rovat Kelet-Európa, Újkori politikai történet, Első világháború, Latin-Amerika címszavak alatt a vonatkozó legújabb egyetemes történeti irodalmat ismerteti. — B. B.

Egyéb tudományos folyóiratok

ACTA HISTORIAE ARTIUM. Tom. 11. (1965) Fasc. 1—2.: Sz. KOROKNAY ÉVA *Die Blindruck-Einbände in der Bibliotheca Corvina und die Probleme der klösterlichen Buchbinderwerkstätten in Ungarn* cím alatt a Corvina-könyvtár kódexeinek beható vizsgálata alapján megállapítja, hogy a Corvinák kötési nem egyetlen központi műhely termékei voltak, hanem kolostori műhelyekben is készültek és nem korláto-

zódtak Mátyás életének időtartamára, hanem készültek II. Ulászló uralkodása idején is. A Mátyás idejében készült kódexkötések közül meghatározott stílusjegyek alapján három csoportot emel ki, és megállapítja az e csoportokba tartozó köteteket készítő mesterek személyazonosságát. — VOTT PÁL *Der kunstgeschichtliche Ursprung der Minoritenkirche in Eger (Zum Lebenswerk Kilian Ignaz Dietzenhofers)* c.

tanulmányában analógiák alapján feltételezi, hogy az egri minorita templomot, a magyarországi barokk építészet kimagasló emlékéét, az eddigi feltételezésekkel ellentétben nem Matthias Franz Gerl, illetve más vélemények szerint Johann Lucas von Hildebrandt bécsi építészek tervezték, hanem a templom tervezője a főleg Csehországban működött Kilian Ignaz Dietzenhofer volt. A tanulmány rámutat a magyarországi barokk építészetnek a csehországi barokk-kal való szoros, eddig a művészettörténeti irodalomban kellő figyelemmel nem részesített kapcsolatára. — *Sz. M.*

BÉKE ÉS SZOCIALIZMUS. VIII. évf. (1965) 2. sz.: ENRIQUE LISTER *A spanyolországi partizánharc tapasztalataiból (1931–1951)* címen a polgárháborút követő partizánmozgalommal foglalkozik. Ismerteti a harc sajátosságait, főbb állomásait, 1944–49 között számszerű adatait és a megtörtént intézkedéseket. Megállapítja, hogy ebben az esetben a partizánharc feltételét az előtte vívott polgárháború képezte. A lakosság rokonszenvezett vele, de mivel nem a megfelelő időpontban robbant ki, tömegesen nem támogatta, amiért is a mozgalom még csak meggyengíteni sem tudta a diktatúrát. A szerző következtetésként leszűri, hogy partizánháborút csak a lakosság tömegeinek hangulatával és óhajával összhangban, tehát csak általános forradalmi válság időszakában szabad kezdeményezni, amikor a partizánharc csak a küzdelem egyik fajtáját jelenti.

7. sz.: I. NORLUND—A. VEBER *A tőkésországokban folyó osztályharc néhány kérdése* címmel a burzsoá társadalomban a század elejéhez képest végbement változásokat elemzi, s megállapítják, hogy noha a tőkés társadalom alapstruktúrája nem változott, ellentmondásai új módon jelentkeznek. Ezt a tendenciát — többek között — az alábbi körülmények szabják meg: a termelés műszaki színvonalának emelkedése, az állammonopolista formák túlsúlya; a városi, ezen belül a munkás-lakosság számarányának emelkedése, a munkásosztály anyagi helyzetének javulása a munkatempó fokozása és az új kizsákmányolási formák bevezetése mellett, átalakulás a társadalmi és politikai életben a bürokratikus államapparátus, a végrehajtott hatalom hatáskörének kiterjesztése irányában. A szerzők véleménye szerint ezek az objektív változások szükségképpen befolyásolják, ill. kell hogy befolyásolják a szocialista átalakulás szubjektív tényezőinek kialakulási folyamatát és jellegét.

8. sz.: B. LEIBZON—K. SIRINYA *A Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa* c.

munkájukban röviden ismertetik a kongresszus fő témáin kívül a kongresszust megelőző elvi harcot. Mivel a kongresszust eredetileg 1934 észére kívánták összehívni, a vita 1934 nyarától folyt; középpontjában a szociáldemokrácia megítélése állt. Kun Béla, Sz. Lozovszkij, V. Kuorin, Varga Jenő szemléletével szemben, akik a hagyományos álláspontot képviselték, Dimitrov, Togliatti és mások e szemlélet felülvizsgálatát kívánták. A kérdés szoros összefüggésben állt az egységfront és a népfront értelmezésével. — *O. M.*

DEMOGRÁFIA. 8. évf. (1965) 1. sz.: SZABADY EGON *Magyarország népesedése a felszabadulás óta eltelt húsz évben* c. tanulmánya első részében statisztikai táblázatok alapján ismerteti a felszabadulás óta eltelt húsz év születési, halálozási és házasságkötési adatait. A népszaporodás alakulását összeveti az első világháború utáni fejlődéssel, és megállapítja, hogy hasonlóan ahhoz az időszakhoz a második világháború után is érvényesült a tipikus háború utáni demográfiai tendencia: közvetlenül a háború után a szaporodás erős megnövekedése, majd rövid idővel utána visszaesés. A tanulmány második része a népesség összetételének alakulását tárgyalja, bemutatta egy gyorsan iparosodó ország társadalmi struktúrájának tipikus változásait. — *Sz. M.*

ETHNOGRAPHIA. 76. évf. (1964) 4. sz.: TAKÁCS LAJOS *Az irtásos gazdálkodás néhány jellegzetessége a göcseji szegekben* c. tanulmánya kimutatja, hogy Göcsejben és Zala megye északi szegélyén a hegyvidéki, korábbi nemesi falvakban a múlt század második felében végrehajtott tagosztásokig fennmaradt az ősi, nyomásrendszert megelőző, szabad földfoglaláson alapuló, parlagföldet tartó gazdálkodás. A nemesifalvak lakói, akiket nem kényszerített jobbágyhelyzet a nyomásrendszer bevezetésére, kimerült földjeiket parlagon hagyták és helyette kiirtott erdőrészt vettek művelés alá. Ez a gazdálkodás a települések helyváltoztatásait is magával hozta. A tanulmány részletesen ismerteti az erdőirtás és az erdőterületen folytatott legeltető állattenyésztés munkafolyamatait. — BORZÁK ENDRE *A meddőnyáj* c. cikke a Hajdúságban és a Nagyknuságban a XIX. század végéig úzótt rideg legeltető juhtartás munkafolyamatait ismerteti, elsősorban idős pásztorok visszaemlékezései alapján. — SCHRAMM FERENC *Simai Kristóf kéziratos szakácskönyve* címen a XVIII—XIX. század fordulóján élt piarista tanárnak, több iskoladráma szerzőjének, 1795-ből származó kéziratos szakácskönyvét ismer-

teti. A kézirat a budapesti Központi Piarista Levéltár birtokában található. A szakácskönyv a szerző megállapítása szerint az egész országból, gondos munkával összedetett ételreceptek gyűjteménye, amely figyelemre méltó képet ad a XVIII. századi magyar konyhakultúráról. A tanulmány elsősorban azt vizsgálja, hogy a fellelhető ételkészítési módok milyen mértékben találhatók meg a mai népi táplálkozásban. Ez az egyezés megállapítása szerint csekély: csupán kb. 6–7 százalékra Simai anyagának. — **UJVÁRY ZOLTÁN** *A históriás szó jelentéséhez* címmel megállapítja, hogy a XIX. században még élő históriás szó, amint ezt Takács Lajos és Kiss Lajos kutatásai tisztázták, eredetileg vásári énekest jelentett, majd később a jelentés átszármazott a vásári ponyva-füzet-árusokra is. A kutatás eddig homályban hagyta ennek a jelentésváltozásnak az időpontját, amit a tanulmány a Hazánk és Külföld c. lap 1868-as évfolyamának egy közleménye alapján kísérel megállapítani. A lap Pesti életképek című cikksorozatában ui. a pesti élet jellegzetes alakjai között felsorolja a históriást is, vásári könyvárus értelemben használva a kifejezést. Ebből szerző arra következtet, hogy a szó jelentésváltozása a Takács Lajos által feltételezett ellentétes irányú folyamat volt: nem a históriás énekek éneklőit hívták eredetileg históriásnak (és nem innen ment át a jelentés a ponyvaárusra), hanem a XVIII. század közepétől kezdve elterjedt „históriás” ponyvafüzetek árusait, s mivel ezek énekelve népszerűsítették portékájukat, a jelentés később átment a vásári énekesekre általában. — A folyóirat nekrológot közöl Kelemen Lajosról, a nagy érdélyi történészről, méltatva kutatásainak néprajzi vonatkozásait és Szabó Kálmán magyar, valamint Simonsuuri Lauri finn néprajztudósról.

77. évf. (1965) 1. sz.: **ORTUTAY GYULA** *A szájhagyomány törvényszerűségei* c. tanulmánya a néprajztudomány központi feladatának tekinti a szájhagyományozás tanulmányozását, mivel itt ragadható meg leginkább a népköltészet keletkezésének, továbbélésének, alakulásának társadalmi folyamata, s a művek eleven kapcsolata az őket létrehozó és fentartó társadalommal. Ezt a folyamatot a néprajztudomány hagyományos, típusokat összehasonlító, tehát kizárólag műveket vizsgáló módszerével nehezen lehet megragadni. — **SZABÓ ISTVÁN** *Jobbágság — parasztság. Terminológia, fogalom, társadalmi szerkezet* c. tanulmánya a magyar parasztságra mint társadalmi osztályra alkalmazott terminusok történelmi fejlődését vizsgálja. Elemzi az egyes terminusokat és megmutatja, hogyan tükröződik a paraszti társadalom szerkezete

ezekben a terminusokban. A jobbágy fogalmat tárgyalva megállapítja, hogy a jobbágság, a XIII–XIV. század fordulóján történt kialakulásától, 1848-as megszüntetéséig rendi osztály volt; ebben a kifejezésben a szerző egybefoglalja a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt azonos helyet, a társadalmi osztály kritériumát és a jobbágy-parasztság azonos jogi helyzetét — a rend kritériumát. A jobbágy terminus — mint megállapítja — a jogi helyzetre utalt; földesúri joghatóság alá tartozó személyt jelentett. A fogalom történetileg elüt a nyugat-európai nyelveknek a jobbágságra alkalmazott kifejezéseitől. Ezek korábban alakultak ki és eredetileg szolgát, rabszolgát jelentettek. Ilyen volt az angol és francia serf szó (a latin servus-ból) és a német Leibeigene, ill. Hörige kifejezések. A magyar szó a társadalmi rend kialakulásával egy időben született, és eredetileg is földesúri fennhatóság alá tartozó személyt jelentett. A jobbágyparasztságra vonatkozó egyéb kifejezések: villanus, colonus, rusticus és a legfontosabb, a jelenig továbbélt paraszt szó a földművelő foglalkozásra utaltak. Gyakorlatilag ezek a szavak általában szinonimái voltak a jobbágnak, noha nem egész pontosan fedték annak tartalmát. — A tanulmány második része a paraszt szó értelmezésével foglalkozik. A paraszt terminus foglalja össze azt a rendi osztályból kinőtt, a kapitalista társadalomba átszármazott társadalmi elemet, amely jogilag egységes rend volt, de a felszabadítás időpontjában már nem volt egységes társadalmi osztály. A gazdag paraszt kiskapitalista volt, a középparaszt kispolgári jellegű volt, a birtoktalan parasztság a proletariátusba tartozott. A paraszt szó ennek ellenére máig is érvényesen jelent bizonyos szociológiai egységet, amely a közös életforma alapján egy társadalmi csoportba fogja össze a különböző osztályba tartozó mezőgazdasági elemeket. — A tanulmányhoz hozzászólva **KIRÁLY PÉTER** *A „paraszt” szó jelentéstörténetéhez* címen kifejti, hogy a paraszt szó a szláv proszt szóból származik. Eredeti jelentése: egyszerű, dísztelen, közönséges. Magyarországon a XV. században tűnik föl. Eredeti jelentésével rokon összefüggésben a XV–XVI. században szerepelt megmunkálatlan, parlag föld; dísztelen, hímtelen ruha értelemben, továbbá laikus, világi értelemben. Ezekkel a jelentésekkel összefüggésben a XVI. században felveszi a szó a nemtelen értelmet a nemes ellentétéként. Innen tevődik át jelentése a földművesekre, mint legszámosabb és legjellegzetesebb közrendű tömegre. — **GYIMESI SÁNDOR** *A telepítvényes falvak népe* címen ugyancsak Szabó István cikkéhez hozzászólva rámutat, hogy

a telepítvényes falvak a XVIII. században és a XIX. század első felében alakultak ki, elsősorban az Alföld majorsági birtokain. Lakóik szerződéses viszonyban álltak a földesúrral. Jogi helyzetük szerint nem voltak jobbágyságok, társadalmilag és gazdaságilag a zsellérekkel álltak azonos színvonalon. Magánjogi helyzetük súlyos teher volt az 1848-as jobbágyszabadítás idején, mivel a jobbágyszabadító intézkedések hatálya nem terjedt ki rájuk. Későbbiekben azonban elkerülhetetlen volt helyzetük törvényes rendezése, és az 1853-as úrbéri páténs biztosítja számukra a terhek húszszoros összege ellenében a megváltást. Helyzetüket véglegesen, hasonló elvek alapján 1873-ban, majd 1890-ben rendezték. A súlyos megváltási összegek a század végére gazdaságilag teljesen tönkretették az amúgy is szegény parasztréteget. — LÜKŐ GÁBOR *Az ugor totemisztikus exogámia emlékei a magyar folklórban* c. tanulmánya nagy apparátussal, a népművészet több területén végzett vizsgálatok alapján felteveli, hogy a magyar regős énekek, elsősorban a lakodalmi és párosító énekek bizonyos motívumai az ugor őstársadalom exogám házassági szokásainak emlékeit őrzik. A szerző a párosító és lakodalmi énekek egy motívumából indul ki, amelyben a nyúl és a róka szekszuális szimbolikájú összefüggésben, mint szimbolikus szerelmi partnerek szerepelnek. A szerző szerint a nyúl és a róka az obi-ugorok nemzetségei két exogém fratriájának totemállata volt. A frátria tagjai kizárólag a mások fratriából házasodtak. Bizonyításának másik bázisa a lakodalmas énekek szövegelemzésén túl annak bizonyítása, hogy a szóban forgó regős énekek dallamainak jelentős része is finn-ugor eredetű. További bizonyíték csoportja a róka — nyúl motívum kimutatása a népi képzőművészet emlékein. — *Sz. M.*

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK. 69. évf. (1965) 2. sz.: JENEI FERENC *Az utolsó magyar humanista főpap: Náprági Demeter* c. tanulmánya a XVI—XVII. század fordulóján működött humanista püspök életrajzának vázlata. Részletesen kitér Náprági Demeter jelentős diplomáciai és politikai működésére. Mint Bocskai István bizalmi embere 1596-ban erdélyi püspök, majd Báthory Zsigmond fejedelem kancellárja lett. Kancellári tisztségben szolgálta egy ideig Vitéz Mihály vajdát is. Az erdélyi udvar zűrzavaros belső intrikáiban Bocskai István politikáját képviselte, majd Mihály vajda betörése után tehetetlenül vergődött az új fejedelem szolgálata, valamint a régi fejedelemhez való hűsége és Rudolf császárhoz fűződő

kapcsolatai között; rövidesen kegyvesztett lett, s el kellett hagynia Erdélyt. Innen Rudolf udvarába ment, ahol kisebb súllyal ugyan, de tevékenyen részt vett a politikai életben. A rendeknek az abszolút hatalommal szembeni fellépéseit támogatta országgyűlési tevékenységével; részt vett a Rudolf lemondatására irányuló, Mátyás főherceg körül csoportosuló politikai akcióban. Élete utolsó időszakában, mint névleges kalocsai érsek és győri püspöki adminisztrátor harcosa volt a Pázmány vezetésével meginduló ellenreformációnak. — GYENIS VILMOS *Emlékirat és parasztkrónika* c. tanulmánya első része általában foglalkozik a paraszt-emlékirattal, mint a memoár-irodalom önálló ágával a XVIII—XIX. században. A paraszti memoár, véleménye szerint, szerves folytatása a XVII. században — elsősorban Erdélyben kialakult — főnemesi emlékirat-műfajnak. Ezek a nemesi emlékiratok, mint ismeretes, jelentős közéleti személyek munkái voltak, akik az általuk tevékeny résztvevőként átélt fontos politikai eseményeket írták le visszaemlékezéseikben. Ez a műfaj a Rákóczi-szabadságharc bukása után szükségszerűen hanyatlásnak indul, mivel a magyar nemesség hosszú időre megszűnik döntő részese lenni a nagy politikai döntéseknek. Az emlékirat-műfaj ekkor bizonyos fokig „privatizálódik”, az emlékirók főleg „közéletük felé fordulnak, és helyt kap műveikben a mindennapi élet leírása. Ily módon a XVIII. század folyamán a műfaj demokratizálódik, kis értelmiségiek: deákok, papok, polgárok vetik papírra életüket. A terjedő könyvnyomtatás ezeket fokozatosan a parasztághoz is eljuttatja, és az ő körükben is feltámasztja az önkifejezés igényét. Ezt az igényt a parasztság hagyományos népköltészeti formákban, adomázásban, alkalmi rigmusok költésében elégíti ki. Ez a paraszti emlékirat közvetlen irodalomtörténeti előzménye. A XVIII—XIX. század fordulóján kialakult a paraszti emlékirat műfaja. Publikált paraszt-memoárunk ugyan nincsen, de néprajzi kéziratgyűjteményekben és vidéki levéltárakban számos paraszti önéletírás található. Legjelentősebb Öreg Gyűkér József, a sárospataki kollégium könyvtárának birtokában levő, „Emlékezetnek méltó történetek” című emlékirata. A Miskolc közelében levő Külsőbócs községben élő telkesgazda 1867—70 között írta le életét. A memoár az 1787—1866 közötti időszakot öleli föl. A paraszti élet mindennapjait és az adott időszakban lefolyt történelmi eseményeknek, elsősorban az 1848-as forradalomnak a falura tett hatását írja le. — PETŐCZ PÁL *A Gömbös-kormány irodalompolitikájáról. A „reformmemzedék”* c. tanulmánya

kifejti, hogy az 1929/33-as gazdasági válság szükségessé tette a magyar uralkodó osztály számára, hogy a demagógia korszerű módszereit elsajátítsa, „ideológiai fegyvereit korszerűsítse”, s jelentős — első-sorban értelmiségi — tömegeket igyekeztek megnyerni annak a totális fasizmus magyarországi létrehozására irányuló kísérletnek, amelyet Gömbös kormánya kezdett el. Gömbös kormánya az értelmiség megnyerésére irányuló korszerű totális fasizma propaganda céljára létrehozta az Új Magyarország c. napilapot és a Függetlenség-et; kezébe kaparintotta a Magyar-ság-ot, továbbá követő gárdát toborzott a politikai katolicizmus taborából. A tanulmány figyelmének középpontjában mindezek közül az ún. „új szellemi front” kísérlete áll: Zilahy Lajosnak az a politikai akciója, amelynek keretében a Magyarország c. lap szerkesztői posztját felhasználva mozgalmat igyekezett szervezni neves írókól, elsősorban a Népi írók soraiból Gömbös politikájának támogatására. — ALSZEGHY ZSOLT *Magyar verses paszkvillus a XVIII. század közepéről* címen egy, valószínűleg német fordításból származó Luther-ellenes gúnyverset ismertet. — FRANYÓ ZOLTÁN *Ady Endre — táblai díjnok úr* c. alatt Ady egyetemista éveinek egy rövid epizódját, 1897/98-as néhány hónapos temesvári hivatalnokoskodását ismerteti szépirodalmi hangvételű elbeszélő formában. — CSAPLÁR FERENC *A váci intermezzo. Fejezet Juhász Gyula életéből* című cikke Juhász Gyula Vácott eltöltött egy éves piarista noviciuságának történetét írja le, és elemzi a költő lélektani fejlődésének szempontjából. A felszabadulás előtti irodalommal szemben, amely a váci évnek Juhász miszticizmus iránti fogékonyságának kifejlődésére tett hatását méltatta, a költőnek azokat a noviciusága idején átélt nyomasztó élményeit tekinti művészi pályája szempontjából lényegesnek, amelyek kiábrándították a vallásból és a rendből való kilépésre bírták. — REDL KÁROLY *Problémák Gellért püspök Deliberatio-jában* c. tanulmánya első része azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy Gellért Deliberatio-jának Dionysus-Areopagita tanainak hatását tükröző részei a filozófus műveinek görög eredetiben való tanulmányozása vagy kizárólag az ismert latin fordítások alapján keletkeztek-e. A kérdés jelentősége abban áll, hogy ha Gellért a görög eredeti használta, akkor művének jelentős szerepe volt Dionysus Areopagita tanainak nyugati terjesztésében, s általában ily módon a keleti teológia nyugati hatásának közvetítésében. A szerző véleménye szerint azonban a görög eredeti ismerete nem bizonyítható kielégítő mó-

don. A tanulmány által felvetett másik probléma a Deliberatio-ban tárgyalt magyarországi eretnekség jellege. A szerző elveti azokat a feltételezéseket, amelyek bogumil vagy kathár eretnekmozgalmak magyarországi létezésére vélnék következtetni, és feltételezi, hogy Gellért eretnekségen a magyarországi pogány mozgalmakat értette. — Sz. M.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE. XII. évf. (1965) 4. sz.: A Magyarország felszabadulásának 20. évfordulója alkalmából megjelent szám a két évtized gazdasági fejlődését áttekintő, a tapasztalatokat összegező tanulmányokat közöl. FÖLDI TAMÁS *A magyar közgazdasági szakirodalom két évtizede* c. összefoglaló tanulmányában négy szakaszban nem csupán a magyar közgazdasági szakirodalom, hanem a közgazdasági könyv- és folyóiratkiadás, ismeretterjesztés, sőt ezen túlmenően az egész magyar közgazdaságtudomány fejlődésének kritikai szempontokban gazdag, árnyalt és differenciált ábrázolását nyújtja. — B. B.

MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE. 9. évf. (1965) 2. sz.: ÁGH ATTILA *Népi demokratikus forradalmunk néhány kérdése* címen megkísérli az ún. Sipos-vita eddigi mérlegét megvonni. A vita szerinte a népi demokratikus átalakulás jellegének, vagyis általános vonásainak megítélésében nagyjából pozitív eredményre vezetett; ezeket a konkrét eredményeket 9 pontba sűríti. Az is nyilvánvaló a szerző szerint, hogy a kelet-európai népi demokratikus fejlődést, mint a szocializmusra való átmenet sajátos útját meg kell különböztetni az átmenet más formáitól, pl. a szovjet úttól, az ázsiai népi demokráciák útjától, ill. a gazdaságilag elmaradt országok fejlődésétől. A magyar fejlődés sajátosságainak kérdésében azonban változatlanul erős véleménykülönbség mutatkozik. A vita magjának Ágh a magyar forradalmi helyzet értékelését tekinti. Ennek tisztázásához kíván hozzájárulni a forradalom előzményeinek, azaz a forradalom feltételei kialakulásának két periódusra bontott, részletes elemzésével. A döntő kérdésben a vitázókkal, különösen Szabó Bálinttal szemben, változatlanul Sipos János felfogását osztja: a forradalmi helyzet szerinte is a felszabadulás nyomán alakult ki. De ugyanakkor Sipossal szemben jobban hangsúlyozandónak tartja, hogy a forradalmi helyzet egyes elemei már a felszabadulás előtt is megjelentek. A között a két megfogalmazás között, hogy a forradalmi helyzet nem alakult ki, ill. nem jutott el teljes kibontakozásáig, Ágh szerint lényeges különbség van. A szerző

lényegében egyetért a magyar forradalom késésének Sipos tanulmányában kifejtett koncepciójával is, csak differenciáltabb megfogalmazást javasol: „Magyarországon a forradalmi helyzet kialakulása, a forradalmi folyamat egésze késésben van a többi kelet-európai országhoz képest, a háborús válság mélyüléséhez, a nemzetközi helyzetben beállott fordulathoz képest, ugyanakkor azonban a késve kibontakozó objektív feltételekhez viszonyítva a szubjektív feltételek is elmaradtak”. — B. B.

MAGYAR KÖNYVSZEMLE. 81. évf. (1965) 2. sz.: CASAMASSIMA, EMANUELE *A Corvin-kódexek néhány másolójára vonatkozó észrevételek és megjegyzések* címmel egyes Corvina-mások személyének meghatározására tesz kísérletet. — HERVAY FERENC *L'imprimerie du maître Philippe de Nagyszeben et les premiers livres en langue roumaine* c. tanulmánya azt bizonyítja, hogy Nagyszebenben a XVI. század első felében cirillbetűs nyomda működött. A nyomdának három terméke ismeretes: egy 1544-ben nyomtatott román nyelvű katekizmus, amelyből ugyan nem maradt fenn egyetlen példány sem, de létezését megbízható adatok bizonyítják. A második könyv egy ó-egyházi szláv nyelvű evangeliárum, melyből két példány megmaradt: egyik a leningrádi Szaltükov-Sesedrin Könyvtárban, a másik az ungvári egyetem könyvtárában. A harmadik ismert nagyszebeni cirillbetűs könyv az 1547–48 körül készült kéthasábos román és egyházi szláv nyelvű evangeliárum, amelynek a Máté evangéliumát tartalmazó része megmaradt és ugyancsak a leningrádi Szaltükov-Sesedrin Könyvtár birtokában van. Ez utóbbi munka a legrégibb reánk maradt román nyelvű könyv. — BORSA GEDEON—WALS, JAMES E. *Eine gedruckte Selbstbibliographie von Johannes Sambucus* címen közlik Johannes Sambucusnak egy, az Oesterreichische Nationalbibliothek-ban felfedezett, saját maga által műveiről készített bibliográfiáját. — KÓKAY GYÖRGY *Göttinga és a magyar újságírás kezdetei* c. tanulmánya a magyar újságírás úttörőjének, az első magyar újság szerkesztőjének, Rát Mátyásnak göttingiai diákéveivel foglalkozik azt kutatva: mennyire hatottak ezek a tanulóévek újságírói magatartásának kialakulására. Göttingában, az Angliával perszonálunióban álló Hannover állam egyetemi városában szabadabb, felvilágosultabb szellem uralkodott mint a többi ekkori német egyetemen. Ennek egyik megnyilvánulása volt, hogy mint az államtan segédtudományát, külön studiumként tanították sajtótant. Ennek előadója a hazánk tudományos életére más vonatkozásban is nagy hatást

gyakorló Schlözer volt. Sajtókollégiuma, rendszeres újságkommentárok, az „újságolvasás művészetére” akarta megtanítani hallgatóit. A szerző elsősorban Schlözer a sajtóra vonatkozó nézeteinek hatását nyomonza Rát munkásságában, alapul véve a német professzor Entwurf eines Zeitungs Collegii — Entwurf zu einem Reise Collegio c. tanulmányát, amelynek tételei fellelhetők Rát lapjának program jellegű megnyilatkozásaiban. — SILFEN JÁNOS *A Bécsi Magyar Kiadó* című cikke rövid méltatás az 1919 utáni demokratikus emigráció kiadóinak tevékenységéről. Áttekinti a kiadó által megjelentetett fontosabb politikai és szépirodalmi munkákat. A politikai művek elsősorban a fehérterror elleni aktuális írások. — JAKÓ ZSIGMOND *Újabb adatok Hoffgreff György kolozsvári nyomdász életéhez* c. tanulmánya a brassói iskola anyakönyve alapján bebizonyítja, hogy Hoffgreff kolozsvári származású volt. Abból, hogy neve az anyakönyvben a második helyen szerepel, arra következtet, hogy nem tanulója volt az iskolának, hanem az oktatószemélyzethez tartozott. Ennek alapján feltételezi, hogy Hoffgreffet szoros kapcsolat fűzte a brassói iskola vezetőjéhez, a neves humanista és lutheránus Honterushoz. Fentieket megerősíti azzal a feltevéssel, hogy a wittenbergi egyetem erdélyi származású tanulóinak nevei között egy hasonló névalakban Hoffgreff tévesen írt nevét véli felfedezni, s így a neves nyomdásznak wittenbergi végzettséget tulajdonít. Külföldi iskolái indokolnák, hogy Honterus munkatársai sorába tartozott. A tanulmány állítása szerint Hoffgreff kolozsvári nyomdászti működését 1550 előtt nem kezdte meg. — Sz. M.

MAGYAR TUDOMÁNY. Új folyam 10. köt. (1965) 5. sz.: DONÁTH REGINA *A Magyar Tudományos Akadémia első tervezete 1735-ből* címen kifejti, hogy az első magyarországi akadémiai tervezetről Toldy Ferenc tudósít Az akadémia eszme Magyarországon Bessenyei előtt c. frásában. Toldy szerint 1735-ben Lotharingiai Ferenc akkori császári helytartó tanácsosa, Germeten, kidolgozott egy akadémia alapítására vonatkozó tervezetet. Ezt a tervezetet Toldy egy névtelen és azóta elveszett történeti munka alapján ismerteti. Szerző Batthyány József hercegprímás iratai között talált egy 1735-ös keltezésű, magyarországi tudományos akadémia létesítését javasoló tervezetet. A szerző véleménye szerint ez azonos a Toldy Ferenc által említett Germeten-féle tervezettel. A tanulmány függelékben közli a tervezet teljes szövegét.

6. sz.: WALDAFFEL JÓZSEF *Madách és Fourier* c. tanulmányának vezérgondolata az, hogy Madách kitűnően ismerte Fourier tanításait s azok nemcsak az Ember tragédiája falanszter jelenetére, hanem a mű egész történetfilozófiai koncepciójára erősen hatottak. Fourieről származik a világ természeti pusztulásának víziója, amely a szerző szerint a tragédia eschatológiájának középpontjában áll. Ebből a nézőpontból érthető meg a falanszter-jelenet is. A falanszter-társadalom időszaka a föld pusztulása előtti utolsó történelmi korszak, melynek végső, hanyatló szakaszában az emberiség már teljesen elkorcsosul. A falanszterben ugyan Madách valóban a Fourier nyomán elképzelt szocialista társadalmat akarta ábrázolni, az ábrázolásnak ez a módja azonban nem azt jelenti, mintha Madách megvetette, vagy cíftélte volna a szocializmus gondolatát. Ellenkezőleg, láthatóan közel állt Fourier gondolataihoz. A magyarázat abban rejlik, hogy a dráma minden nagy eszme visszájára fordulását ábrázolja utolsó, hanyatló szakaszában. Így ábrázolja a római szűn végén a fel-emelkedő kereszténységet, mint magasztos eszmét, majd a konstantinápolyi szűnben a kereszténység elfajulását. Mivel Madách a falanszter-szocializmust az emberi történelem utolsó korszakának tartotta, ennek a közelgő világpusztulás érzékeltetése céljából csak végső, elfajult szakaszát ábrázolta. — *Sz. M.*

PEDAGÓGIAI SZEMLE. 15. évf. (1965) 4. sz.: A szám iskolaügyünk 20 éves fejlődését irányító főbb útmutatások, jogszabályok címen bibliográfiát tartalmaz.

5. sz.: FELKAI LÁSZLÓ *A magyarországi tanítók negyedik egyetemes gyűlése* c. cikke megállapítja, hogy a magyarországi tanítómozgalom jelentős eseményei voltak a dualizmus korában az időszakonként összehívott egyetemes tanítógyűlések. A tanulmány tárgyat képező negyedik egyetemes tanítógyűlés 1890-ben volt. Ülései során döntő szerepet játszott a nemzetiségek ellen irányuló, magyarosító közoktatási politika hangoztatása. Szóhoz jutottak azonban a tanítók szociális-érdekvédelmi követelése is. Felmerült egy Eötvös-alap nevű jótékonyági intézmény terve. Intézkedéseket követeltek a gyűlés résztvevői, amelyek a tanítóknak a városi és járási közigazgatástól való függésének csökkentését célozták. Így szolgálati pragmatika kidolgozását követelték a tanítók részére, valamint szakszerű szakfelügyelet létrehozását. Kisebbségi véleményként felmerült az egységes tanterv haladó polgári követelése. — *Sz. M.*

STATISZTIKAI SZEMLE. 43. évf. (1965) 1. sz.: HALKOVICS LÁSZLÓ *Az 1896–1920 közötti hivatalos magyar iparstatistikai adatfelvételek* c. cikke rámutat, hogy a címben megjelölt időszakban indultak meg és váltak rendszeressé hazánkban az iparstatistikai vizsgálatok. A cikk elsősorban az első nagyobb mérvű iparstatistikai felvétel, az 1899-es, létrejöttét tárgyalja és felvételi módszereit elemzi. Az 1899-es statisztika termelési és munkaerő adatokat tartalmazott. Kérdőíve kérdéseket tartalmazott az érintett gyár gépi ereje, a felhasznált nyersanyagok-, fűtőanyagok- és gyártmányokra vonatkozóan, valamint kapacitás kihasználást, értékesítést, továbbá a munkaerőt illető adatokra vonatkozóan. A továbbiakban a tanulmány tárgyalja a bánya, sztrájk és balesetstatisztika kifejlesztését Magyarországon.

2. sz.: PÁPAI BÉLA *Magda Pál* c. tanulmánya Magda Pál, a magyar statisztikatudomány úttörője, az első magyar nyelvű statisztikai mű szerzője, életrajzának vázlatát. Magda Jenában végezte tanulmányait. Itt ébredt fel érdeklődése a statisztika iránt. Tanulmányai befejezésével tanári pályára lépett Magyarországon. A soproni evangélikus főiskolán folytatott tanári tevékenysége idején írta neves statisztikai munkáját, az 1819-ben megjelent „Magyarországnak és a határőrző katonaság vidékének legújabb statisztikai és geographiai leírása” című művét. A mű leíró statisztika. Az ekkor elterjedt „honismeret” diszciplína körébe tartozik, szerzője a polgári-nemzeti törekvéseket óhajtotta vele szolgálni. A könyv haladó politikai tendenciája szerzőjének sok nehézséget okozott további tanári pályája során.

3. sz.: GADÓ GYÖRGY *Keleti Károly politikai nézeteiről* címen publicisztikai írásai alapján vizsgálja Keleti Károly politikai nézeteit. Keleti Eötvös József szellemi-politikai befolyása alatt állott. A tanulmány megrajzolja egy „hatvanhetes” konzervatív-liberális politikus portréját. Keleti ideológiai nézetei a parlamentarizmusról, a szabadkereskedelemlről, illetve védővám-politikáról stb. a kor polgári liberális eszmevilágának hatását tükrözték. A magyar politikai életre vonatkozó véleményei a kiegyezést elfogadó, „Doák-párti” felfogást juttattak kifejezésre. — *Sz. M.*

TÁRSADALMI SZEMLE. XX. évf. 5. sz. 1965 máj.: KOVÁCS IMRE *Sarkad, Feketeér* címen a Sarkad melletti Feketeér major mintegy 60 cselédsorú családjának történetét, az általuk 1945 áprilisában alakított első mezőgazdasági termelőszövetkezet (Lenin tsz.) történetét eleventi fel az első

lelkes és küzdelmes évektől az 1956-ot követő egyenletes fejlődésig.

6. sz. 1965 jún.: FRÉNYI TIBOR—KARSAI ELEK méltatást közölnek a két kötetes *Magyarország történeté*-ről. A munka általános elismerése mellett elsősorban néhány kérdés szűkreszabott, háttérbe szorított kezelését kifogásolják (városi polgári és plebejus réteg 1848–49-ben; Táncsics M. munkásmozgalmi kapcsolatai és a magyarországi lassalleinizmus; agrár-kérdés 1890–1918 között; az 1918–19-i forradalmi periódus kultúrtörténete; az 1927–31 és 1942–45-ös korszak belpolitikája).

Helytörténi és helyismereti folyóiratok

MATYÓFÖLD. (1965) 1. sz.: ZUPKÓ BÉLA *Táplálkozási és szociális vonatkozások a matyó summás életéről* címen a summások szociális nyomoruktól megszabott szűkös és egyoldalú táplálkozás mellett munkaviszonyaikat is tárgyalja. Megvilágítja a banda- vagy summásgazda, az ecetgazda (előmunkás) s a közönséges munkás szerepét, közli a szentistváni summásoknak a szatmári püspöki uradalom jánosi gazdaságával 1943. február 19-én kötött szerződésének szövegét. — SÁRKÖZI ZOLTÁN *Természeti csapások a Matyóföldön* c. írásában Mezőkövesdet a múlt és jelen században sújtó vízáradások, jégverések, aszályok, téli és tavaszi fagyok történetének feldolgozásához közöl eredeti forrásokon nyugvó

8—9. sz. 1965 aug.—szept.: *A népfrontpolitika kezdetei és fejlődése* címen KOMJÁT IRÉN emlékezik meg a III. Internacionálé VII. kongresszusáról, majd hatásával, a népfrontmozgalom spanyol- és franciaországi kibontakozásával foglalkozik. Végezetül megállapítja, hogy ez a politikai kiállta a második világháború súlyos próbáját, majd a háború utáni pártegység-törekvések, ill. a valóban létrehozott egységes munkáspártok jelezték célkitűzéseinek helyességét. — O. M.

adalekokat és von le belőlük társadalompolitikai, községrendezési és mezőgazdaságfejlesztési következtetéseket. Különösen figyelemre méltók az 1882. május 7-i és 11-i pusztító jégverésről közölt levelek. — MISZ JÁNOS *A Mária Terézia-féle úrbérrendezés Mezőkövesden* c. cikkében Mezőkövesd XVIII. századi gazdasági-társadalmi viszonyait vázolja fel a úrbérrendezés előkészítésével kapcsolatban kibocsátott királyi rendelet 9 kérdőpontjára adott mezőkövesdi válasz alapján. — KÁPOLNAI IVÁN helytörténeti irodalmi szemlét, BODGÁL FERENC pedig Mezőkövesdre vonatkozó adatokat közöl az 1911–19. évi hírlapokból. — B. B.

Kulturális, ismeretterjesztő és szépirodalmi folyóiratok

ALFÖLD. XVI. évf. (1965) 6. sz.: BARANYI IMRE *A Csillag című folyóirat irodalompolitikája* c. tanulmánya (I, II. rész a 4, 5. számokban) tárgyát három periódusban (1946–1948, 1949–1953, 1953–1956) vizsgálja. A problémát sokoldalúan és alaposan elemző tanulmány jól érzékelteti, hogy az első periódusban friss, demokratikus forradalmi szemlélettel induló folyóiratban történetének második periódusában hogyan hatalmasodik el a szematizmus, kivált az 1949–1951 közötti szakaszban: ez hogyan jelentkezik kritikai szempontjaiban és irodalomszervező munkájában egyaránt, s legriasztóbban talán József Attila életművének és hagyományának elhallgatásában. A szematizmus ellen már 1951-től meginduló helyes törekvések a dogmatizmus légkörében azonban sokáig nem tudnak megfelelően érvényesülni (nem utolsósorban azért, mert a kritikai gondolkodás a szematizmus társadalmi-politikai okainak vizsgálatát megkerülte), ha hatásuk már érezhetővé is lesz. Az 1953. évi

párthatározat után megkezdődik a szematizmus tudatos, következetes felszámolása magában a szerkesztés gyakorlatában: szélesedik a folyóirat írói bázisa, s emelkedik a közölt anyag színvonala; — szélesedik a korábban szűkkörűen értelmezett nemzeti hagyomány köre is. Így növekszik a folyóirat irodalmi szervező jelentősége is, — ugyanakkor azonban a felemás politikai vezetés következtében megsokasodnak az ellentmondások is. A folyóirat irodalompolitikájának központjában így is mindvégig az irodalomban jelentkező revizionizmus elleni kritikai küzdelem áll, különösen 1954 után (az „írói ellenzék” nem is kapott fórumot hasábjain): viszont az, hogy kritikája ugyanakkor még nem terjedt ki a dogmatizmus aktív maradványaira, csökkentette e kritika hatását: a kialakuló egészségtelen atmoszférában, ahol az irodalmi kérdéseket politikai szerepvágnyak és indulatok szorították félre, „hatástalannak maradtak az írókat a művekhez szólító okos figyelmeztetések”. Végső tanulság-

ként szerző megállapítja, hogy „a Csillag a maga közel tízéves történetével szocialista folyóiratkultúránk egyik irodalomtörténeti rangú jelensége, maradandó értékű fő-roma”.

10. sz.: JUHÁSZ GÉZA *Csokonai „Forradalmi káté”-ja* c. tanulmánya a költő *A számár és a szarvas* c., 1794-ben keletkezett dialógusáról megállapítja, hogy benne, ugyanígy, mint az ugyanekkor keletkezett többi állatdialógusban is, érezhető Martinovicsék forradalmi kátéjának hatása. Ebből szerző arra következtet, hogy a jakobinus mozgalom a valóságban sokkal kiterjedtebb volt a perbefogottak avatva: a politikai tisztánlátásnak a dialógusban megnyilatkozó fokát csak a valamilyen közösséghez tartozás tudata adhatta meg a költőnek. Ebből és más, a költőnek a mozgalommal való szimpátiájáról tanúsító adatokból szerző Csokonai portréjának még kikutatandó forradalmi vonásaira hívja fel a figyelmet. — TATÁR FERENC — PÁLFI LAJOS — BÉBER LÁSZLÓ *Százéves a Csokonai Színház* c., terjedelmes tanulmánya Debrecen egész színház történetét ismerteti az erdélyi Nemzeti Játékszín Társaság 1798. augusztus 11-i (az idősebb Wesselényi Miklós br. közvetítésével létrejött) debreceni vendégszereplésétől napjainkig. 1804-ben a város özv. Károlyi Józsefnétől megkapja a család megyeri színházának teljes felszerelését. Az erdélyi társaságból 1810-ben önállósult debreceni társulat 1824-ig működött a városban (közben a Károlyiak nagykárolyi színházának felszerelését is megkapva); azután is többnyire színvonalas vendégtársulatok hosszas szereplése jelentette a város színi életét. Ennek gazdag kibontakozását jól mutatják 1808-tól a szaporodó színházi zsebkönyvek, az állandósuló helyiség, 1865-től pedig a ma is álló színház megépítése. A század második felében azonban a város színi kultúrája teljesen lehangol; a legjobb esetben is ügyes üzletemberek által vitt színházi életbe a politikailag és művésziileg egyaránt haladó Horváth Árpád 1936–1939 közötti színigazgatása hozott magas színvonalat. A felszabadulás utáni napokban a színház már kitárta kapuit, hogy 1949-ben a debreceni színi élet e tanulmányban részletesen értékelt reneszánsza nyíljék meg. — E számban zárul FÜLÖP JÁNOS *Angyalföldi krónika* c., az 5. számban megkezdett, sajátos műfajú (irodalmi-történelmi dokumentumregénynek nevezhető) művének első könyve. Az egy angyalföldi munkáscsalád történetének 1865–1872 közötti éveit bemutató részlet, háttérben érdekes, széles körű alapos gyűjtésen alapuló történeti adatokkal is meg-

felelően alátámasztott képből mutatja be a kialakuló Angyalföldet a kor rohamosan növekedő fővárosában. — V. K.

JELENKOR. VIII. évf. (1965) 6. sz.: CSUKA ZOLTÁN *Viharban* c. alatt (I, II. rész 3, 5. számokban) Pécs felszabadulásának első heteivel kapcsolatos, 1944 végéig nyúló emlékeit ismerteti: személyes vonatkozásain túlmenően jelentősek szerzőnek a pécsi újságírás és politikai közélet megindulásával kapcsolatos érdekes adatai. — HÁRS ÉVA *A pécsi képzőművészeti élet húsz éve* c. tanulmánya (I, II. része a 4, 5. számokban) a fejlődést három, a szervezeti formák változásának megfelelő periódusban mutatja be — igen tanulságos adalékként az utolsó húsz év vidéki kulturális viszonyai történetéhez egy általában kevésbé ismert területen. Az 1944–1949 közötti periódusban a felszabadulás utáni hetekben azonnal újraéledő pécsi és déldunántúli képzőművészeti élet a Képzőművészek Szabad Szervezetének Pécsi Csoportja keretében bontakozott ki: céltudatos, következetes munka indult meg, mely kiállítások rendezésében, szabadiskolák alapításában, pécsi képtár létesítésének terveiben jelentkezett; 1948-ban a párton belül is megalakult a helyi képzőművész csoport. Az 1950–1957 közötti periódusban a művészeti élet keretét a Magyar Képzőművészek és Iparművészek Szövetsége Baranya megyei Munkacsoportja c. szervezet alkotta. Művészetileg e korszak kétségtelen eredménye, hogy a képzőművészek figyelmét a dolgozó emberre irányította, a szervezeti keretek túlságos kitágítása (ugyanakkor a budapestiekkel szemben a vidékiekben mellőzöttség érzését is keltve) azonban lehetővé tette művészileg erőlen elemek bajkeverő, a csoport munkáját sűrűn akadályozó akcióit is. Ennek ellenére a csoport népművelő s művészeti nevelő tevékenysége tovább is folytatódott, és számos kiállítás is létrejött. 1957-ben a csoport négy tagozatra oszlott, a tagság által követni kívánt főbb művészi irányzatok szerint. 1958 elejétől a Képzőművészek Szövetsége Pécs-baranyai Munkacsoportja újjászerveződött, és ismét egysegesült a szervezet: az utóbbi éveket a művészi színvonal emelkedése, megnövekedett kiállítási és népművelési lehetőségek és tevékenység, és az egyre erőteljesebb helyi hivatalos és társadalmi támogatás jellemzi.

8. sz.: KOLTA FERENC *Húsz év ifjúsági irodalma* (I, II. rész a 6, 7. számokban) c. tanulmánya (hangsúlyozottan csak a tíz éven felülieknek szóló irodalmat tárgyalva) a fejlődés 1945–1948 közötti periódusát értékelve megállapítja, hogy itt gyökeres

változás a régi kapitalista könyvkiadás megfogalmazta igényekhez képest még nem következett be, de egyes művekben és még inkább a kritikai igények megfogalmazásában megfigyelhetők a törekvések az új típusú ifjúsági regény megteremtésére. A döntő változást csak 1949-től lehet megfigyelni: az ifjúsági irodalom óriási jelentősége a szovjet példa nyomán egyre nyilvánvalóbbá válik, ha pedagógiai aspektusának hangsúlyozásából (főleg modern témáknál) több felreértés, hibás kísérlet is származott. Irodalmi és pedagógiai szempontból egyaránt a kor ifjúsági történeti regényei a jelentősebbek, ha bennük meg is figyelhető az erőltetett aktualizálás és túlszűfolttság, valamint a haladó hagyomány elég szűkkörű értelmezése. E hibái ellenére is alapjában rendkívül jelentős eredményeket felmutató periódus után 1953-tól kezdve a párt kezdeményezésére a fejlődés tovább gyorsult, elsősorban a művészi valóságábrázolás és az érdekesség vonatkozásában. Sajnos egyrészt az irodalomtudomány és a kritika ekkor meglehetősen távoltartja magát a kérdésektől, másrészt a mai tárgyú regények száma is lecsökkent, legerősebben 1956-ban. 1958-tól fokozatosan erősödik az új típusú ifjúsági irodalom, műfaji változatosságban és művészilag egyaránt, amint azt a szerző évenként és műfajonként elemezve is bemutatja. — KÁSZON JÓZSEF *A pécsi napilapok újjászületése (1944–45)* c. visszaemlékezése a korabeli (a reakció és a haladó erők országos összecsapását igen élesen tükröző) pécsi politikai viszonyok és politikai légkör történetéhez is érdekes adatokat közöl. — KÁVÁSSY SÁNDOR *A publicista Rippl-Rónai* c. rövid cikke a művész 1893–1925 között megjelent 37 publicisztikai írását elemezve hangsúlyozza, hogy azok életével és művészetével teljes egységet alkotnak: szempontunkból főleg a művészet nemzeti és nemzetközi vonásainak szükséges egységéről szóló, a tízes években frott cikke érdemel figyelmet.

9. sz.: LÁSZLÓ LAJOS *a Sorsunk (1945–1948)* c. tanulmánya a felszabadulás után az országban elsőnek megjelent pécsi folyóirat 1948-ban történt megszűnéséig terjedő történetét ismerteti. A már a felszabadulás előtt is rangos folyóirat és az azt kiadó Batsányi Társasági köré csoportosuló dunántúli értelmiség a folyóirat újjáéledésekor azonnal az aktuális társadalmi-kulturális problémák felé fordult, s ha ez idővel a paraszt-témák szemléletileg a Parasztpárt tendenciájának uralkodóvá válásával járó előtérbe nyomulásához vezetett is a folyóiratban, a korábbi hiány pótlását és mozgósító jelentőségét pozitívan kell értékelni. Jelentős a folyóirat munkája a szomszédos

népekkel kialakítandó barátság érdekében is. A Sorsunk a dél-dunántúli vonatkozásban jelentős konkrét kulturális szervezőtevékenységet is kifejtett. Irodalmi termése igen egyenetlen a líra kezdeti túltengésétől végül a próza előtérbenyomulásáig, ami mellett a fiatalabb nemzedék széles körű, horizontálisan is kitáguló kritikai tevékenysége a jellemző, benne (a folyóirat parasztpárti tendenciáinak megfelelően) elsősorban a polgárság hanyatlását és vésztétét bemutató művek tárgyalásával. Az első években kifejtett tevékenységét pozitívan értékelve a folyóirat későbbi, végül is megszüntetéséhez vezetett elbizonytalanodásával és így népszerűségének hanyatlásával szerző részletesen már nem foglalkozik. — RÓNAI BÉLA *Költészet és valóság a mecsekvidéki bányák hagyományában* c. cikke több bányászmondát be is mutatva ezeket mint „a bányaművelés és a bányász-társadalom történetének, különféle kultúrszok kialakulásának, a misztikus hiedelemvilág fokozatos felbomlásának és helyette a kritikai racionális gondolkodás uralkodóvá válásának sajátos visszatükröződéseit” mutatja be, melyekből fő vonásként egy szigorú és pozitív erkölcsi világkép rekonstruálható. — HAMAR IMRE a nemrég elhunyt jeles író, Barta Lajos életútját ismerteti, kiemelve a baranyai születésű író gyermekkori, majd pécsi újságírói éveit és ezek későbbi munkásságában is megfigyelhető hatását. — KOPRE JÓZSEF *Emlékeim a Szabad Szó-ról* címen a 40-es évek elejéről közöl adatokat: a lap előfizetőket toborzó akcióiról, kapcsolatairól a Kelet Népé-vel, az 1939 januári, *Szabó Pál ünnepsége* címen megrendezett parasztyűlésről, a szerkesztési munka problémáiról az erősödő jobboldali nyomás éveiben. — V. K.

KRITIKA. II. évf. (1965) 7. sz.: HORVÁTH ZOLTÁN *a Magyarország története* c. munkát ismerteti. — O. M.

ÚJ IRÁS. 5. évf. (1965) 6. sz.: VARGA JÓZSEF *Kiadatlan Ady cikkek a Magyar Közéletből* címmel Adynak két első párizsi útja között Bánffy Dezső hetilapjába írt péntekesti leveleiből publikál. A közölt cikkek — Ady politikai állásfoglalásán kívül — formálódó ars poeticájára, színházi, de még inkább képzőművészeti kritikai érzékére, az irodalom, általában a művészet és a társadalom szoros kapcsolatáról vallott felfogására is fényt vetnek.

8. sz.: KEMÉNY G. GÁBOR *Jancsó Elemér köszöntése* címen Erdély vezető magyar irodalomtudósának munkásságát méltatja

60. születésnapja alkalmából. A páratlanul gazdag életmű hármas pillérét az erdélyi magyar felvilágosodás, az 1918 utáni erdélyi magyar irodalom és a magyar-román irodalmi, valamint művelődési kapcsolatok kutatásában látja. — B. B.

VALÓSÁG VIII. évf. (1965) 4. sz.: KARSAI ELEK *Történelem hangszalagon* címmel Két Magyarországot c. rádióelőadásorozatának néhány részletét közli. BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRENÉ férje, férjének társai és saját-maga letartóztatásáról, Kiss János és társai, majd férje kivégzéséről, ERDEI FERENC és DARVAS JÓZSEF a szegedi politikai szervezkedésről, a NPP megszervezéséről, ERDEI FERENC és MOLNÁR ERIK a kormány és a nemzetgyűlés, valamint a helyi közigazgatás működéséről számol be. — Ugyanezen szám SIMONE DE BEAUVOIR *Javakorban* c. kötetéből közli a Párizs felszabadulása c. részletet.

5. sz.: SZÁNTÓ ZOLTÁN *Az Első Nemzetközi Vörös Ezred* címen önéletrajzának új kötetéből a felvidéki harcok keretében az Ipolyon való átkelésről, Zólyom bravúros felszabadításáról, a Kriván-Gyvetvánnál harcoló csehszlovák intervenciók visszavetéséről közöl érdekes és jellemző részleteket. Ezekből nemcsak a vörös ezred hősiessége, hanem a régi hadseregből átvett tiszték, Werth Henrik hadosztály- és Folkusházy dandárparancsnok „több mint gyanús” magatartása is élesen kirajzolódik.

6. sz.: GALÁNTAI JÓZSEF *Miért hadakozott a vilmosi Németország?* címen azt a nagyszabású vitát ismerteti, amely Fritz Fischer és tanítványa, Immanuel Geiss nyugat-német történészeknek Németország első világháborús világhatalmi céljait leleplező könyvei körül felviharzott. A vita feltárt néhány hiányosságot, így pl. az antant hatalmi politika szűkös ismertetését, amit Fischer könyvének második kiadásában és újabb előadásáiban, tanulmányaiiban korrigált is; az alapkonceptió azonban sértetlen maradt. A kedvező külföldi, így különösen amerikai fogadtatásra való tekintettel Fischer kritikái újabban már nem vetik el gyökeresen a könyv koncepcióját, hanem a feldolgozott hatalmas forrásanyag átértelmezését sürgetik.

7. sz.: PÜNKÖSTI ÁRPÁD *Történelem dob-szóra* címmel az 1938–1946-os időszak néhány eseményét villantja fel Bakony-szentiván, Homokbödöge és Vörösberény Veszprém megyei községek ránk maradt dobolási könyveinek segítségével. — SZABÓ BALINT *A népi demokrácia és a kommunista politika néhány kérdése a felszabadulás után* c. vitacikkében állást foglal Mód Aladár a folyóirat 3. számában megjelent tanulmányának azzal a koncepciójával szemben,

amely nem tartja egészében és alapjában véve helyesnek a MKP 1945–48 közt folytatott politikáját, s bírálja 1946 vége felé a III. kongresszusnak a szocializmus fokozatos felépítéséről kialakított helyes stratégiájáról való letérést, a hazai adottságok figyelmen kívül hagyását, a népi demokrácia szövetségi politikájának megsértését, az átmenetnek elsiertet, a nép túlnyomó többségére való támaszkodás nélkül történt végrehajtását. Ezzel szemben Szabó Bálintnak az az álláspontja, hogy 1946 vége felé nem következett be stratégiai fordulat a párt politikájában, hanem csupán 1948-ban. Bizonyos változások ugyan 1946–1948 közt is jelentek a párt politikájában a nemzetközi helyzet kiéleződésével, a burzsoázia antikommunista-szovjetellenes politikájának felélénkülésével kapcsolatban, amelyeknek ellensúlyozására a párt kizsorfította a burzsoáziát a hatalomból, s szorosabbra vonta a munkásság, parasztság, demokratikus kispolgárság szövetségét; ezt azonban nem lehet stratégiai fordulatként felfogni. Igaz, hogy az 1948-ban bekövetkezett fordulat alkalmából a koalíció mögött még nem állt ott a nép túlnyomó többsége, mint ezt az 1947-es választások eredményéből következtetni lehet. Erre azonban a fordalom békés fejlődése esetén sincs szükség, elég az aktív többség ereje és elszántága. Ez pedig nem hiányzott. „S a fordulat — hangsúlyozza Szabó Bálint — nem a tömegek nélkül, hanem a tömegekkel, a tömegek aktív részvételével valósult meg.”

VILÁGOSSÁG. VI. évf. (1965) 3. sz.: KULCSÁR ZSUZSANNA *Vallások álmok egy igazságosabb világról* címmel a középkori eretnekségek tanait, szokásait, szertartásait vizsgálja az egyházzal és az államhatalommal való szembenállásuk szempontjából. Az igazságosabb világról szólt elképzeléshez a középkori eretnekek a papság erkölcsének, az egyházi szertartásoknak, a dogmáknak bírálataán, a feudális világot mindenestül elutasító dualista felfogáson és aszketikus életgyakorlaton keresztül jutottak el.

4. sz.: V. M. XII. *Pius és Tiso* c. cikke a pápának a szlovák bábállam miniszterelnöke, majd államfője iránti elnéző magatartását mutatja be, amely a zsidók deportálása, egy auschwitz-i jelentés, a besztercebányai szlovák felkelés véres megtorlása után sem volt képes lanyha és erélytelen diplomáciai tiltakozásokon túlmenni.

5. sz.: POZSONYI TIVADAR *Az 1945. évi földreform és a klerus* c. tanulmánya az egyházaknak, elsősorban a római katolikus egyháznak a földreformmal kapcsolatos ellenséges magatartását vizsgálja. A kato-

likus egyház hatalmas, közel 1 millió kat. holdra rugó latifundiáinak 90, a református földjeinek 40%-át vesztette el. A főpapság a kormányal szemben változatos jogi és egyéb érvekkel fejezte ki földreformellenességét; viszont földhözjuttatott híveivel szemben már évatosabb hangot ütött meg. A papság élen járt a földvisszaigénylésben; ezzel bizonyítalanná akarta tenni a földhözjuttatottakat, kétséssé tenni az egész reformot. Mindszenty primás vezetésével a klerikális reakció 1945 nyarán frontális támadást intézett a földreform s ezen keresztül az egész népi demokratikus rendszer ellen. Ez a támadás azonban már 1946 elején a demokratikus erők elsöprő erejű ellentámadásába ütközött. Ezután a klerikális reakció taktikájában a demagógia kapott nagyobb helyet. 1946 nyarán azonban az egész földreformellenes kampány lekerült a napirendről. — Az *Évfordulón* c. rovatban SÁNDOR PÁL *Az elmaradt párbeszéd* címen a korainémet reneszánsz kiemelkedő gondolkodója, Nicolaus Cusanus halálának 500. évfordulóján rendezett brixeni kongresszus kudarcáról számol be. A kudarcot az okozta, hogy nem Cusanusnak a termelőerők fejlődését tükröző haladó természetbölcseletére, hanem a termelési viszonyok még mozdulatlan állapotát kifejező konzervatív természetbölcseletére s ezzel a fennálló társadalmi rend indirekt apológiájára irányította a figyelmet. Ez viszont lehetetlenné tette a hívő és a marxista filozófusok közti termékeny eszmecsereét. — M. ZEMPLEN JOLÁN *A mozgásnak öröktől kell léteznie . . .* címen M. V.

Lomonoszovra emlékezik halálának 200. évfordulója alkalmából. A kényszerből polihisztorrá, tudományszervezővé lett nagy orosz tudós tudományok jelentősége első sorban a természettudományok területére esik. Fizikai, kémiai munkái materialista gondolkodónak mutatják, aki más természettudományokban, elsősorban a geológiában és a biológiában a mechanikus materialista szemléleten is túllépett a dialektikus szemlélet felé. A tudomány és a vallás kérdésében a „kettős igazság” álláspontján áll: „Az a matematikus, aki isten akaratát körzövel akarná kimérni, esztelen volna. Ez igaz az olyan teológusra is, aki azt hiszi, a zoltárokból kémiát vagy asztronómiát lehet tanulni.” A mozgás és az anyag örökkévalóságának elismerésével azonban a „kettős igazság” álláspontján is túljut, s a modern fizika közelébe ér.

7—8. sz.: KULCSÁR ZSUZSANNA *Máglyák az újkorban* c. tanulmánya népszerű kifejtése szerző A tömeges boszorkányüldözések magyarázatai és okai c., folyóiratunk 1964: 1—2. száma 158—175. l.-jain megjelent tanulmányának. — SZUHAY-HAVAS ERVIN *Görögök és sémiekt Krétán* c., a Közel-Kelet egyik vezető régésze és történésze, Cyrus Gordon tanulmányára támaszkodó cikke szakít a görögöket és a sémieket egymással mereven szembeállító sematikus felfogással és többek közt a szíriai Ugaritban felfedezett, az Iliászhoz hasonló Keret király eposzával és más kulturális, valamint történeti tényekkel bizonyítja a görögök és nyugat-sémiekt történeti kapcsolatát, amelynek fő színtere Kréta szigete volt. — B. B.

A magyar folyóiratszemplét összeállították: Bellér Béla (B. B.), Ormos Mária (O. M.), Szabó Miklós (Sz. M.) és Vörös Károly (V. K.).

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK

VOPROSZI ISZTORII. 1965. 4. sz. — G. A. GYEBORIN: *A Nagy Honvédő Háború történelmi tanulságai* (3—20. l.) címen a 20. évforduló alkalmából leszögezi, hogy a második világháború újból kimutatta az imperializmus rabló jellegét. A Szovjetunió kivül egyetlen más ország sem bírta volna el azokat a megpróbáltatásokat, amelyeket a háború rároított. A háború kimenetele az egyes emberek állásfoglalásán is múlt. A szovjet katonai fölényben volt, mert meggyőződésből harcolt. A háború kimenetelében a Szovjetunió szerepe volt a döntő. 1944-re a szovjet állam már gazdasági téren is megelőzte Németországot, ebben

az évben 29 000 tankot gyártott, míg Németország 27 300-at, és 40 300 repülőgépet, míg Németország 34 400-at. Az angolszász hatalmakatonaishállományainak a jelentősége a legtöbb fegyvernem esetében csekély volt (a Szovjetunió 489 900 saját készítésű ágyút használt fel, és csak 9600 ágyút, amelyet az angolszászok szállítottak). Igaz, hogy az autók terén az angolszász szállítmányok nagy segítséget jelentettek (401 400 autó). A nagy antifasiszta koalíción belül nem a Szovjetunió volt elszigetelve, mint az egyetlen nem-kapitalista állam, hanem éppen a fő szövetségesek, akik belekényszerültek ebbe a koalícióba.

A Szovjetuniónak a háborúba való belépésével befejeződött az a folyamat, amellyel a háború igazságos háborúvá alakult át. Az ellenállási mozgalom a legtöbb országban a társadalmi haladásért vívott harcá is változott. A háború során a szocializmus győzött, a fasizmus vereséget szenvedett. A gyarmati rendszer szétesett. Egy harmadik világháború az imperializmus teljes pusztulását jelentené. — E. B. GENKINA: *Az értelmiség szocialista építésbe való bevonásának lenini módszereiről. V. I. Lenin 1921–1922-es állami tevékenységének tapasztalatából* (21–42. l.) igen gazdag tényanyagot sorakoztat fel annak megmutatására, hogyan viszonyult Lenin a régi értelmiséghez. Kifejtette, hogy nem ideiglenes „felhasználásról” van szó, kényszerről, hanem egy egész korszak áll a szovjet állam előtt, amelyben szükségé lesz a régi szakemberekre. Ez is az osztályharc egyik formája, csak hogy itt a nevelés és a meggyőzés a fő formák. Lenin személyes kapcsolatban állt az értelmiség számos kiemelkedő képviselőjével, vagy levelezett velük. A polgárháború idején gondoskodott arról, hogy a tudósok a munkásokhoz hasonlóan legalább a minimális élelemmennyiséget biztosan megkapják. Gondoskodott lakásukról, orvosi ellátásukról, emléküket megőrzéséről (pl. Plehanov esetében). Állandóan érdeklődött a folyamatban levő tudományos kutatások iránt. A Tervhivatal felállítása során biztosította, hogy abban a szakértők kapjanak legtöbb helyet. Sokat foglalkozott a főiskolai oktatással. Szigorú intézkedéseket követelt azokkal szemben, akik ellenségesen léptek fel a régi értelmiséggel szemben. A kulturális vonatkozásokkal Genkina már csak röviden foglalkozik, de hangsúlyozza, hogy Lenin nem értett egyet a Proletkult mozgalmával, s pl. végső fokon az ő közbelépésének tulajdonítható, hogy nem zárták be a Moszkvai Nagy Színházat. — I. M. MAJSZKIJ: *Anglia és a szovjet–finn háború* (43–55. l.) londoni nagyköveti tevékenységének emlékeit közli. 1939. október 6-án Churchill-lel folytatott beszélgetésén Churchill a közös érdekeket hangsúlyozta, Majszkij viszont a szovjet–német paktumot a nyugati álláspont miatt kényszerű intézkedésnek tartotta, ezért ennek az alapján állt. Az angol hivatalos körök ekkor nagy érdeklődést tanúsítottak iránta, így éket akartak verni a Szovjetunió és Németország közé, hogy Németországot inkább rábírájk egy kompromisszumos békére. A Szovjetunió várakozó álláspontja viszont Anglia elhidegüléséhez vezet. A szovjet–finn háború kitörése kirobantja a szovjetellenességet, alapja az a kívánság, hogy a jelenlegi háború helyett inkább egy szovjetellenes háborút vívjanak. Finn-

ország „mintademokrácia” volta, meg az Angliába irányuló finn épületfa-szállítások ugyancsak befolyásolták az angolok finn szimpátiáit. Angol körökben is emlegették a Szovjetunió elleni háborút. Franciaország még agresszívabb volt. A béke érdekében való közvetítést Anglia nem vállalta. A március 12-i béke után lassankint ismét helyreállt a normális viszony, amelyet Majszkij szerint ma „hidegháborús” viszonyoknak neveznénk. — L. V. CSEREPNYIN: *L. N. Tolsztoj történelmi nézetei* (56–85. l.) igen részletes idézetekkel alátámasztva elemzi a nagy író felfogását: felismerte a nép történelemformáló szerepét. Ellenzi a nacionalizmust, a nemzeti gőgöt. Felismeri, hogy az állam erőszak-szervezet. De a tudat elsőbbségét vallja, olykor fatalista is, a forradalmak tekintetében pesszimista állásponton van. Történelmi regényeiben igyekezett a legapróbb részleteket illetően is hiteles lenni. Cserepnyin bemutatja véleményét az orosz történelem egyes korszakairól és szereplőiről, s végeredményben megállapítja, hogy a történelemszemléletének sok gyengéje mellett mégis van benne sok maradandó. — B. N. TOPORNYIN: *A csehszlovák állam fejlődése a szocialista társadalom építésének korszakában* (88–99. l.) a 20. évforduló alkalmából tekinti át Csehszlovákia fejlődését, s úgy látja, hogy ezt megkönnyítette a nemzeti-demokratikus forradalom, amely átnőtt szocialista forradalommá. A levert burzsoázia ellenállása itt gyengébb volt, mint Szovjet-Oroszországban. Ezért nem az állam elnyomó, hanem építő funkciói kerültek az előtérbe. Ez ipari téren a nehéz-ipar fejlesztését jelentette, a mezőgazdaságban pedig a kollektivizálást. A dolgozók átnevelése mellett utal az egyéb szocialista országokkal való együttműködés jelentőségére, s méltatja az 1948-as alkotmányt. Az 1950-es évek második felében a szocialista társadalom teljes kiépítése a demokrácia kiszélesítését is jelentette. A csehszlovák tapasztalat igazolja, hogy bizonyos körülmények között helyes a szocialista forradalom győzelme után is több párt működése. A demokrácia kiszélesítésével kapcsolatban a szerző utal az 5 millió tagot számláló szakszervezetek és az ifjúsági szövetség tevékenységére. 1958-tól új gazdasági vezetési módszereket vezettek be, ezek nagyobb önállóságot biztosítanak az alsóbb szerveknek. Az 1960-as alkotmány a nemzeti kérdésben is végleges megnyugtató rendet teremtett, Szlovákiában a Szlovák Nemzeti Tanács a legfőbb államhatalmi és végrehajtó szerv. Az utóbbi évek fejlődése azt mutatja, hogy növekszik azoknak az elemeknek a jelentősége, amelyek már az üssznépi állam kialakulásáról tanúskodnak.

— JE. V. DOBROTJIN: *A munkanélküliség az USA-ban és a jobboldali szakszervezeti vezetők politikája 1955–1963* (100–110. l.) megállapítja, hogy 1953–1961-ben az ipari termelés 24%-kal növekedett, míg a munkások száma 13%-kal, az iparban levő valamennyi alkalmazotté 6%-kal csökkent. Az automatizálás következtében tehát a munkásmozgalom legfőbb harci kérdésévé a munka biztosítása lett. A szakszervezeti vezetők azt bizonygatják, hogy az automatizálás emeli a munkások jólétét, holott a tőke profitját növeli, s ezzel a társadalmi különbségeket is. A szakszervezeti vezetők szerint munkaadók és munkások érdekei ma egybeesnek, ti. a termelés növelése mindkettő érdekében áll. Ezért hirdetik a profitból való részesedés módszerét. A valóságban azonban ez mindössze mintegy 2 millió munkást és alkalmazottat érint, és csak kisebb üzemekben, az igazi mammutvállalatoknál ezt nem vezették be. A szakszervezeti vezetők által propagált közös tőkés-munkás bizottságokkal a munkások elégedetlenek. A munkások követelik az automatizálás eredményeként a munkaidő csökkentését, amit a tőkésnek mereven elleneznek. A szakszervezeti vezetők viszont akarataik ellenére, a munkások nyomására, kénytelenek egyes kérdésekben maguk is radikális álláspontot elfoglalni. — Sz. N. ARTANOVSKIJ: *A kultúrák történelmi egységének és kölcsönös hatásának problémája a mai burzsoá néprajztudományban* (111–119. l.) a ma végbemenő kulturális változásokra való koncentrációt tartja jellemzőnek a mai néprajztudományra. Az összehasonlító történelmi módszerrel szemben elfoglalt szkeptikus álláspontot az amerikai néprajztudomány feladta, átvette az egész emberiség kulturális egységének elvét, de ezt pszichobiológiai egységében próbálja megtalálni (G. F. Murdock), holott ez csak az egység alapja. Az egység az alapvető társadalmi folyamatokban mutatkozik meg, s nem jelent azonosságot. A kulturális hatást sokan még mindig egyoldalúan csak mint az európai kultúra hatását látják a többi néprajztudományos életére. Akad már olyan is, aki hajlandó elismerni ennek a hatásnak kétirányú voltát. De akkor is az egyéni pszichológiai tényezőt tartják alapvetőnek, s nem a szociálisat. A szerző rámutat arra, hogy a kulturális jelenségek elterjedésének és hatásának a vizsgálatánál mindig az osztályviszonyokból kell kiindulni, különben az összehasonlítás formálissá válik. — *A forrásközlmények és emlékiratok* rovatban a folyóirat közli N. G. KUZNYECOV emlékiratának: *Lapok a múltból. Jalta — Potsdam* (120–132. l.) első részét, amelyben a szerző, aki a háború végén tengeré-

szeti népbiztos volt, a krími konferenciára vonatkozó emlékeit mondja el. — Folytatódik I. O. DMITRIJEV: *Összeesküvés Mussolini ellen* (132–141. l.) c. közleménye, itt a szerző a fasiszta vezetők erkölcsi lezüllésére és a rendszer belső bomlására rávilágító forrásokat foglalja össze. — Az ismeretesi rovatban V. I. POGUGYIN ismerteti a szovjet történetírás munkáit, amelyek a kulákságnak mint osztálynak a felszámolásával foglalkoznak (142–149. l.), D. K. SELESZOV pedig a polgárháború korszakára vonatkozólag 1962–1964-ben megjelent munkákat ismerteti (150–157. l.). — Sz. D. SZKAZKIN, L. M. BRAGINA és N. P. KOMOLOVA beszámolnak az 1964. október 12–14-én Moszkvában lezajlott szovjet–olasz historiográfiai konferenciáról (173–179. l.), amelyen a résztvevők (olasz részről nem-marxista történészek is) a két országban az utóbbi 10 évben megjelent, a XVIII. századtól 1917-ig terjedő korszakot tárgyaló hazai történelmi vagy egyetemes történelmi munkákról számoltak be, négy előadásban, amelyeket élénk vita követett. — L. V. KOSELEV bemutatja a kolonializmus és a gyarmati politika kérdéseit az 1953–1963 közt megjelent francia burzsoá történelmi munkákban és publicisztikában (180–188. l.). — T. M. ISZLAMOV ismerteti Márkus László: A szociáldemokrata történetfejlődés fejlődéséhez (Bpest, 1963) c. munkáját (188–190. l.). 1965. 5. sz. — G. D. KOMKOV: *Az ideológiai front a Nagy Honvédő Háborúban* (3–19. l.) a propaganda kérdéseit vizsgálja meg. A háború első szakaszában a fő cél az ország erkölcsi-politikai mozgósítása volt, a hitleri propaganda kivedése. A szovjet propaganda az országon belül a háború össznépi, védelmi jellegét hangsúlyozta, a külföld felé pedig leplezte a német fasisztust, s a német népek is megmagyarázta urainak hitszegő lépését. A világ előtt több kormányjegyzék tárta fel a németek kegyetlenkedéseit. A fronton és a háttérországban tartott felvilágosító előadások a hazafias szellem erősítését szolgálták, éppúgy, mint az egészében háborús tematikára áttért irodalom és művészet. A háború döntő fordulata után, 1943-tól kezdve a német propaganda a harc védelmi jellegét hangsúlyozta. A szovjet tájékoztatás ezt ellensúlyozta. A Szabad Németország Nemzeti Bizottságának megalakulása a Szovjetunióban nagyban hozzájárult a németek felvilágosításához. A fronton tartott előadások ekkor már elsősorban a Szovjet Hadsereg sikereit hangsúlyozták, s a háború mielőbbi győztes befejezésére ösztönöztek. Ugyanakkor vissza kellett utasítani a nyugati országokban felbukkanó ellenséges megnyilvánulásokat, s megmagyarázni

a világ közvéleményének, hogy a Szovjetunió nem hódító szándékkal folytatja a háborút határain túl, hanem azért, hogy felszabadítsa a népeket a német elnyomás alól. — *A szovjet állambiztonsági szervek a Nagy Honvédő Háború éveiben* (20—39. l.) címen szerkesztési cikk foglalkozik a szovjet kémelhárítás történetével. A német kém szervezet már a háború előtt, különösen pedig 1939—1941 között erőteljes tevékenységet fejtett ki, de a németeknek nem sikerült pontos képet kapniok a Szovjetunió belső helyzetéről, különösen a szovjet hadipotenciál részleges adataik alapján lebecsülték. Ötödik hadoszlop létrehozása sem sikerült. A szovjet szervek tudomást szereztek a készülő támadásról, s erre vonatkozó adataikat ismételtelen jelentették Sztálinnak. A német támadás után a németek fokozták erőfeszítéseiket, a szovjet területre juttatott német ügynökök száma 1939-hez képest a 14-szeresére nőtt. De most is csak egyes részletekre vonatkozólag sikerült információkat szerezniök, s néhány elszigetelt szabotázsakciót végrehajtaniuk. Az ilyen jellegű tevékenység ellen a szovjet hatóságok speciális osztásokat hoztak létre. 1943-tól kezdve a német kémtevékenység nagyon csökkent, több iskolát, ahol diverzánsokat képeztek ki addig, bezártak. Inkább hazaáruló szovjet állampolgárok beszervezésével próbálkoztak, igen kevés sikerrel. A szovjet kémelhárítás fő feladata ekkor a felszabadított területen visszahagyott ügynökök felszámolása volt. A német katonai terveket a szovjet biztonsági szervek idejében felderítették. — B. C. URLANISZ: *Embervesztések a háborúkban* (40—49. l.) az olvasók kérésére áttekintést ad a XVII—XX. századi háborúk embervesztéseiről az első világháborúig, ezen túlmenően a háborúknak a népszaporulatra kiterjedő káros hatását is bemutatja. Külön foglalkozik az első világháború veszteségeivel (9 442 000 ember), s azután a legrészletesebben a második világháború pusztításával. A veszteség itt 50 millió főre tehető, ebből 20 millió a Szovjetunió vesztesége. Az 50 millióból csak 18 millió volt a katona, a többi áldozat a polgári lakosságból adódott. — A. JE. HARITONOVA: *A lakásépítkezés fő szakaszai a Szovjetunióban* (50—64. l.) három szakaszt különböztet meg, az első 1918—1928, ekkor még az elmaradt technika a jellemző, s az egész mintegy előkészítés a továbbiaknak. Az 1928-tól az 1950-es évek derekáig tartó második szakaszban (amelynek alperiódusai a háború előtti, alatti és utáni korszak) már új anyagi bázison folyt az építkezés (a faházak építése teljesen visszaszorult a téglalapítkezéssel szemben), s jelentős gépesítés ment

végbe. A legnagyobb lendület az 1950-es évek derekán meginduló harmadik szakaszban tapasztalható (házéptető kombinátok létrehozása), bár itt olykor nehézségek okoz az építőanyagok termelésének csökkenése. Viszont megkönnyíti az eredményeket a lakosság saját erőből történő hozzájárulása. Az első szakaszban a növekedés évi üteme 3,9 volt, a második szakaszban 15,9, a harmadikban pedig 70,7. — A. I. NYEDOREZOV: *Kiemelkedő esemény Csehszlovákia népeinek antifasiszta mozgalmában. A Szlovák Nemzeti Felkelés történetének új aspektusai* (65—76. l.) a legújabb csehszlovákiai történeti irodalom alapján nyújt áttekintést az 1944-es felkelés előtörténetéről. 1939—1940-ben a Szlovák Kommunista Párt még nem tudott nagy hatást kifejteni, mert a tömegeknek voltak bizonyos illúzióik a szlovák állam tekintetében. 1941 júniusa után a párt helytelenül a szocialista szovjet Szlovákia jelszavát tűzte ki. Ezt a balos elhajlást a felkelés során sikerült végleg felszámolni, amely a Csehszlovák Köztársaság helyreállítását tűzte ki célul azzal, hogy abban a csehek és a szlovákok egyenjogúak lesznek. A szerző hangsúlyozza a felkelés során bevezetett intézkedések forradalmi jellegét, a párt vezető szerepét és a felkelés internacionalista jellegét. — V. G. TRUHANOVSKIJ: *A gyarmati probléma az antifasiszta koalíció fő részvevőinek egymás közötti kapcsolataiban* (77—99. l.) áttekintést ad az előzményekről. 1939-ben a háború mindkét oldalon igazságtalan jellegű volt, ezért került a gyarmati kérdés az előtérbe. 1941-ben a háború jellege alapvetően megváltozott. Anglia ugyan a gyarmati rendszer fenntartását kívánta, de a Szovjetunió hatására a szövetségesek is kénytelenek voltak az Atlanti Chartában (amelyet egyébként nem vettek komolyan) és egyebütt ezzel ellentétes elveket hangoztatni. A szerző ismerteti az 1943 októberi külügyminiszteri konferenciától kezdve a különböző csúcstalálkozókat a gyarmati kérdéssel kapcsolatban kifejtett elveket. 1945 áprilisában az Egyesült Államok kormánya gyámsági területeket akart felállítani, a Szovjetunió hajlandó is volt ilyen gyámsági területeket átvenni, de ezt a nyugati hatalmak megakadályozták. — A. G. KUZNYECOV folytatja visszaemlékezéseit: *A múlt lapjairól. Jalta — Potsdam* címmel (109—118. l.), itt a potsdami konferenciáról számol be részletesen, különösen a német hadiflotta felcsúszásáról, amely körül heves vita bontakozott ki, végül az ő javaslatára a flottát nagyjából három egyenlő részletre osztották fel, s sorshúzással döntötték el, melyik rész melyik nagyhatalom kapja. A Szovjetunió

így az egykori német hadiflotta 155 egységét kapta meg, az Egyesült Államok 149, Anglia 148 egységet. — Ugyancsak az adatközlő rovatban V. L. MALKOV: *Új dokumentum a második világháború előkészítésének történetéből* (118—124. l.) orosz fordításban közli Harold L. Ickes amerikai belügyi államtitkár 1939. február 3-án kelt levelét R. Robinson ezredeshez (az eredeti a Wisconsin Történelmi Társulat könyvtárában található Madisonban). Az államtitkár itt vázolja elképzeléseit a nemzetközi helyzet alakulásáról, s hangsúlyozza, hogy az Egyesült Államoknak kívül kell maradniuk mindenfajta háborús konfliktusból. — G. L. VOLOHOVA ismerteti a *Nagy emberek élete* c., 1933-ban megindult sorozat történetét, a megjelent életrajzokat (128—136. l.). — JU. A. LVUNYIN az 1924—1933 közt a Szovjetunióban járt külföldi munkásdelegációkkal foglalkozó újabb irodalmat ismerteti (137—143. l.). — V. G. POLJAKOV a burzsoá szerzőknek 1962—1964-ben a hidegháborúra vonatkozólag megjelent munkáiról ad áttekintést (177—182. l.).

1965. 6. sz. — E. V. TADEVOSZJAN: *A tudományos kommunizmus tárgya és helye a társadalomtudományok rendszerében* (3—17. l.) a tudományos kommunizmus alapjai c. tárgynak az egyetemi oktatásban való bevezetése kapcsán meghatározza ennek a diszciplinának a helyét és tárgyát: a marxizmus—leninizmus egyik része, de ugyanakkor önálló tudományág is. A marxizmus filozófiai és gazdasági tanításainak folytatása és betetőzése. Tárnya: 1. a kapitalista társadalom átalakulása kommunista társadalommá, 2. a kommunista társadalom szervezésének alapelvei, 3. az átalakulás társadalmi és politikai törvényszerűségei, 4. az átalakulás gyakorlati útjai. Ezért a következő kérdésekkel kell ennek a tudománynak foglalkoznia: a) a kommunista társadalom kialakulásának előfeltételei, a szocialista forradalom, b) a társadalom szocialista és kommunista szervezete, a szocialista világrendszer, d) a kommunista világmozgalom stratégiája és taktikája. Mindezekben a problémákban az eddigi nemzetközi tapasztalat általánosítása a tudományág feladata. Kategóriái olyanok, amelyekkel más tudományágak is foglalkoznak, például a történelmi materializmus a forradalom fogalmával általában, míg a tudományos kommunizmus csak a szocialista forradalom fogalmával. Minthogy átfogó tudományról van szó, nem egy ország tapasztalatának az általánosítása, az ott megmutatkozó törvényszerűségek kutatásáról van szó. Az országosan megmutatkozó sajátosságok túl-

hangsúlyozása amúgy is szükségtelen. Az egyetemi oktatással kapcsolatban a szerző kitér arra, hogy az ennek a tárgynak a keretében előadott kérdésekkel más előadások keretében is foglalkoznak, a kettőzés elkerülése érdekében itt az a lényeges, hogy mindegyik tudomány a maga sajátos aspektusából vizsgálja a fogalmakat és problémákat. Az előadásokon nem kell az egész tudományág ismeretanyagát előadni, csak a legfontosabb, legaktuálisabb kérdéseket, a többi a hallgatók egyéni tanulására kell bízni. — V. J. SUTOJ: *Találkozás az Elbán* (18—31. l.) részben saját személyes élményei alapján is idézi fel a második világháború lezárásának ezt az emlékezetes szakaszát. A nyugati csapatok 1945 áprilisában már akadálytalanul nyomultak előre német területen, míg a szovjet csapatokkal szemben a németek még elkeseredett ellenállást tanúsítottak. Ezért, ill. a nyugati szövetségesek kívánságára került sor a találkozóra ennyire Németország keleti területein, nem nyugatabbra. A szovjet csapatok április 23-án jutottak ki az Elba partjára, de még továbbra is harcolniuk kellett a megmaradt német támaszpontok ellen. Az amerikai csapatok számára az Elbához való kijutás április 25-én gyakorlatilag már a háború végét jelentette. A befejező részben a szerző ismerteti az április 25-én Torgauban végbement találkozás és a katonai vezetők közötti további személyes találkozók lefolyását. — N. I. SZINYICIN, V. R. TOMIN: *A hülleristák agrárpolitikájának kudarca a Szovjetunió megszállt területén, 1941—1944* (32—44. l.) az agrárpolitika különböző szakaszaival foglalkozik. 1941 nyarán a német hatóságok még nem engedték meg a kolhozok felbomlasztását, a föld szétesztését, hogy biztosítsák az az évi termést. Csak 1942 elején láttak hozzá a földmagnántulajdon visszaállításához, amit fokozatosan, három lépcsőben kívántak megvalósítani (először a kolhozok átalakítása közös gazdaságokká, utána ezekből csak a munka közös elvégzésére alakult szövetkezetek létrehozása, végül az egyéni gazdálkodásra való teljes áttérés). Erre a fokozatosságra is azért volt szükség, hogy a mezőgazdaság továbbra is árutermelő maradjon. Az első szakaszban a közös gazdaságok élére német vezetőket állítottak. A nyugati területeken, ahol még nem gyökeresedett meg a szövetkezeti gazdálkodás, azonnal visszaállították az egyéni gazdaságokat. A szovhozokat a német állam tulajdonába vették át. Német telepeket is hoztak, a balti köztársaságokban a nagybirtokokat visszaadták, ill. egyebütt is kisebb birtokokat német tulajdonba juttattak. A lakosságra pénz- és terményadót róttak ki. A lakosság ellenállása, a

technikai felszerelés hiányosságai (a mezőgazdasági gépparkot sikerült nagyrészt evakuálni a németek elől) a terméshozamok állandó csökkenésére vezettek. A hatóságok később teljesen önkényesen valószínűsítették meg az agrárpolitika egyes szakaszait, eredményt elérni nem tudtak. — L. P. BORISZOV: *Lapok az Oszoaviahám történetéből, 1927—1941* (45—60. l.) az egyik legnagyobb szovjet társadalmi szervezetnek a történetét tekinti át. A szövetség a honvédelem és a repülésügy, ill. vegyipari építkezés barátait egyesítette (a rövidítésből jött létre a szervezet neve). Tagjai elősegítették a mezőgazdaság műtrágyával való ellátását, ill. általában a műtrágyázást. Ugyanakkor a repülés felállításán is fáradoztak, nagy repülőutakat szerveztek (Európában, az Északi Sarkon át Amerikába stb.). Foglalkoztak találmányokkal is (rakéták, lökhajtásos repülés). A szervezet készítette fel a polgári lakosságot a légvédelemre, s foglalkozott az ifjúság honvédelmi nevelésével is. A háborúhoz közeledve egyre inkább nőtt a tagok létszáma, 1939 elején 9 milliót tett ki, 1940 áprilisában már több mint 13,3 milliót. — N. Sz. KINYAPINA: *Az orosz abszolútizmus iparpolitikája a feudális rendszer válságának éveiben* (61—75. l.) a múlt század első felének állami gazdaságpolitikáját vizsgálja az 1822-es protekcionista vámtarifa bevezetésétől kezdve. 1828-ban megalakították a manufaktúra-tanácsot az iparfejlesztés érdekében. Sok embert küldtek a nyugati országokba, az ottani nagyipar tanulmányozására. A szabadalmak rendszerét már 1812-ben bevezették. 1829-ben rendezték meg Pétervárott az első iparkiallítást. Ugyancsak az iparfejlesztést szolgálta 1831-ben Pétervárott egy műszaki főiskola alapítása, s a műszaki középfokú, sőt alsófokú oktatás (rajziskolák) kiépítése. Csak az 1850-es új vámtarifa enyhített az addigi védvamos rendszeren, ez már kifejezetten a nagyipar ellen irányult. A mérsékelt ipartámogató politika a földesurak érdekeit szolgálta, hiszen azoknak is elég sok iparvállalatuk volt. Minden ellentmondásossága mellett is ez a felemás iparpolitika elősegítette Oroszország gazdasági fejlődését. — CELINA BOBINSKA: *Hiányok a forrásokban. Módszertani elemzés* (76—86. l.), az ismert lengyel történész a források osztályjellegéből indul ki. A legtöbb frott forrás az uralkodó osztályok részéről maradt fenn, de korántsem szabad azt gondolnunk, hogy valamiféle egyenes arányban áll egy osztály által létrehozott források száma az illető osztály társadalmi szerepével vagy haladó mivoltával. A források nagyrészt statikus, nem mutatják meg a társadalomban létező tényleges

ellentmondásokat. Különösen a társadalmi tudat és a társadalmi pszichológia fejlődésére vonatkozólag kevés a forrásunk még az uralkodó osztályok viszonylatában is. A kizsákmányolt osztályok részéről pedig még kevesebb a forrás, itt tehát még az egyedi jellegű források is igen fontosak, nemcsak a manapság inkább kedvelt, statisztikai feldolgozást is lehetővé tevő tömeges források. Ezért először is tisztában kell lennünk, milyen kérdésekre vonatkozólag nem találunk általában forrásokat, hozzá kell látnunk ismeretlen vagy eddig elhanyagolt források (nemcsak frott, hanem tárgyi emlékek) feltárásához, s a régi, hagyományos források is új módon kell vállaltóra fogni. Felhívja a figyelmet arra, milyen helytelen az az eléggé eluralkodó gyakorlat, hogy régebbi korok embereitől későbbi korok eszméit kérjük számon. Ki kell kutatni azt, milyen társadalmi okai vannak bizonyos források hiányának. — I. M. KRIVOGUZ, D. P. PRICKER, M. B. RABINOVICS, Sz. M. SZTYECKEVICS: *Az újkorral foglalkozó szovjet történetírás fő irányzatai* (87—104. l.) beszámolnak arról, hogy 1917 óta (különös hangsúllyal persze az utóbbi években) mit produkált a szovjet történetírás az egyetemes újkori történelem terén, az eredményeket korszakok, ill. országok szerint csoportosítva. — I. A. ORBELI: *Kelet és Nyugat a XII—XIII. században* (105—114. l.) az elhunyt akadémikus 1940. június 23-án a leningrádi Ermitázsban tartott előadását közli újból, amely a kulturális kölcsönhatás egyes példáin mutatta be a népek közti békés kapcsolatok jelentőségét. — A forrásközlő rovatban *Az ellenség főhadiszállásán a vareség előtt* (115—127. l.) címen 28 német okmányt közölnek a Szovjetunió honvédelmi minisztériuma levéltárának hadizsákmány állagából, 1945 februárja és májusa között (Hitler, Keitel, Ribbentrop stb. levelei és rendeletei), amelyek a végső bomlást mutatják be. — I. O. DMITRIJEV: *A Mussolini elleni összeesküvés* (128—139. l.) folytatja az események ismertetését, itt az 1943 júliusi eseményeket tárgyalja, az összeesküvés kibontakozását a szövetségesek szicíliai partraszállása után, és bemutatja az összeesküvés egyes részvevőit. — V. F. KOLOMIJCEV: *Az ötödik köztársaság Franciaországban* (153—162. l.) áttekintést ad az utóbbi években a Szovjetunióban és külföldön De Gaulle uralmáról megjelent történeti és publicisztikai munkákról.

1965. 7. sz. — JE. M. STAJERMAN: *Az ismétlődésről a történelemben* (3—20. l.) módszertani tanulmányában megállapítja, hogy a mai burzsoáz történetírásban számos elmélet vallja a történelem ciklikus jellegét, tehát a folyamatok állandó ismétlődését

(ahogy a görög városállamok helyét a római birodalom váltotta fel, úgy jön most is a szuverén államok helyébe az univerzális birodalom). Ezekre az elméletekre a pesz-szimizmus jellemző, nem ismerik el a társadalmi haladást. Az ismétlődések terén azonban csakugyan vannak jelenségek, amelyekre a marxista történettudomány csak a legújabb időben kezd felfigyelni, különböző társadalmi formációkon belül fellépő jelenségek, ahol ezeknek a hasonlósága vagy azonossága persze alá van rendelve a haladás fő folyamatának. Ilyen jelenség, hogy a pénzgazdálkodás megjelenése kielezi a vagyoni ellentéteket; hasonló jelenségeknek hasonló erkölcsi normák felelnek meg (a magántulajdon védelme az osztálytársadalmakban). Engels is összevetette a korai kereszténységet és a korai munkásmozgalmat. Az ismétlődés oka vagy az, hogy a korábbi formációk elemei megmaradnak a későbbiekben is (így a pénzügyletek formái vagy a római jog továbbélése), vagy azonos folyamatokról és jelenségekről van szó (például egy új társadalmi formáció kialakulása idején az elszegényedő és lesüllyedő szabadok ellen hozott kegyetlen törvények, vagy a formáció utolsó szakaszában az osztályharc élesedése). Stajerman úgy látja, hogy az egyes formációkon belül az alap és a felépítmény jelenségei együttesen bizonyos struktúrában integrálódnak, az egész struktúra nem ismétlődik, de egyes összetevői igen. Az árutermelés és a pénzgazdálkodás a kapitalizmusban erősen integrált tényező, a rabszolgatartó társadalomban csak gyengén. Egyes strukturális rendszerek több társadalmi formáción keresztül is ismétlődnek, így más és más egyéb struktúrákkal való kapcsolatukban lehet őket vizsgálni, ami pótolja a kísérletnek a történettudományban hiányzó módszerét. Ilyen jelenség például a kultúra kibontakozása, amikor széles tömegbázisa van, és hanyatlása, az individualizmus előtérbe nyomulása egy formáció végső szakaszában, amikor ez a bázis leszűkül. Az ismétlődésnek a szerző négy előfeltételét látja: 1. ha hasonló jelenségek által előidézett folyamatok azonosságáról van szó; 2. ha a formáció bizonyos szakaszaira jellemző folyamatok azonosságáról van szó; 3. ha a formáción belül akadnak nem lényeges, kevésbé integrált rendszerek; 4. a tagadás tagadásával, ha egyes elemek, amelyek korábbi korszakra jellemzőek, új, magasabb fokon ismétlődnek meg. Példaként felveti a mai nyugati burzsoá társadalom és az antik társadalom analógiáját: ma nyugaton erős „mobilitás” van a társadalmon belül, felemelkedés az uralkodó osztályba, de lesüllyedés is, s az alapvető osztályellentét továbbra is fenn-

áll. Az ókori formáció végén ugyanilyen mobilitás mutatkozott meg: a rabszolgák egy része egyre inkább közeledett a szabadokhoz, viszont ezek közül sokan lesüllyedtek a rabszolgák közé, s az alapvető osztályellentét itt sem változott. — A. Sz. KUDLAJ: *A Szovjetunió népeinek testvéri segítségére Ukrajna népgazdaságának helyreállításához a Nagy Honvédő Háború után* (21—30. l.) ismerteti a háború utáni helyzetet: 714 várost és több mint 28 000 falusi települést pusztítottak el a németek, 16 150 ipari üzemet (az üzemek 81%-át). Nagy volt a munkaerőhiány, s 1946-ban évtizedek óta nem tapasztalt szárazság nehezítette a helyreállítást. Ezek után beszámol arról, hogy az egyes szovjet köztársaságok és területek hogyan nyújtottak segítséget, vállalták egyes városok, üzemek vagy akár területek patronálását, munkásokat, gépeket küldtek, átadták tapasztalataikat. Ennek a segítségnek volt köszönhető, hogy 1951-re a termelés már 35,2%-kal túlhaladta az 1940. évi termelést. — V. V. GARMIZA: *Hogyan árulták el az eszerek agrárprogramjukat* (31—41. l.) ismerteti a szocialforradalmár párt 1904-ben közzétett programját, amely a föld szocializálását tűzte ki célul (átadását az obscsinának és egyenlősítő felosztását a parasztcsaládok közt). Az 1905—1906 fordulóján tartott első eszer pártkongresszuson hosszasan vita folyt a program körül, de alapjában véve az eredeti tervezetet fogadták el. Lenin bírálta ezt a programot a magántulajdon és az árutermelés fenntartása miatt, de rámutatott objektíve haladó jellegére is. A februári forradalom után az eszerek egyre inkább visszakoztak eredeti programjukhoz képest, 1917 május-júniusában tartott harmadik kongresszusukon a jövő feladatává tették az agrárprogram megvalósítását. A paraszti ellenállás miatt szeptember végén az eszer földművelésügyi miniszter ugyan benyújtott egy tervezetet a földesúri földek kötelező bérbeadásáról, de ez még csak erősítette a földesurak tulajdonjogát. Éppen ezért vált ki november végén a pártból a baloldali internacionalista eszerek csoportja, amely elismerte a szovjethatalmat. Az eszer párt már 1917 koraószétől kezdve rohamosan veszített népszerűségéből. — V. D. TYHOMIROV: *A Koreai Népi Demokratikus Köztársaság mezőgazdaságának szocialista átalakítása* (42—51. l.) a koreai háború által félbeszakított folyamat kibontakozását mutatja be. A Koreai Munkáspárt Központi Bizottsága 1953 augusztusában hozott határozatot a szocialista átalakulásra vonatkozólag, ekkor a birtokmegosztás a következő volt: a gazdaságok 32,9%-a 1 csonbo alatti területen termelt (1 csonbo

= 0,99 ha), 41,7%-a 1–2 csonbo területen, 19,1% 2–3 csonbo területen, és 6,3% 3 csonbónál nagyobb területen. A szövetkezetek három formája jött létre, az első fok csak laza társulás volt a közös művelésre, a második már szövetkezet, de a jövedelem elosztása még részben (20%) a behozott földdel arányosan történt, a harmadikban már teljes volt a kollektivizálás. A középparasztság 1955–1956 folyamán tért át tömegesen a szövetkezésre. 1954–1957 során a gazdaságok 96,6%-a lépett be a szövetkezetekbe, ezeké a föld 93,7%-a. A tanulmány ismerteti a szövetkezetek gépesítéséhez nyújtott segítséget is. — A. V. BERJOZKIN: *A breszti béke és az USA állásfoglalása* (52–61. l.) megállapítja, hogy Wilson 14 pontja mintegy válasz volt a bolsevikok békefelhívására, annak ellensúlyozására szánták, bár gyakorlatilag a háború folytatásának a programja volt. Az Egyesült Államok kormánya a többi antant-hatalomhoz hasonlóan megakart akadályozni a békekötést vagy legalábbis a ratifikálást, ezért ígért Wilson a szovjetek IV. Kongresszusához intézett táviratában segítséget a további háborúhoz. — A. M. ANFIMOV: *A kapitalizmus fejlődésének porosz útja a mezőgazdaságban és oroszországi sajátosságai. Összehasonlító történeti vázlat* (62–76. l.) a németországi fejlődéssel veti össze az oroszországit. Az összehasonlítást azért terjeszti ki egész Németországra, mert nyugati területein is vannak feudális maradványok, s Oroszországban is a földművelő központi kormányzóságok jelentik a birodalom belüli „porosz” jellegű területet. Az azonos vonásokat abban látja, hogy a jobbágyfelszabadítást felülről hajtották végre, növelték a földesúri föld mennyiségét, a parasztnak megváltást kellett fizetniük, a földbirtokosok megtartották a politikai hatalmat, a nagybirtok lassan alakult át tőkessé, sok volt a feudális maradvány, a parasztnak fejlődése nehéz volt, a differenciálódás lassú. Viszont elég sok volt az eltérő vonás is, Németországban a jobbágyrendszer is más jellegű volt, a szolgáltatások a telekhez fűződtek, a jobbágy gazdasági önállósága nagyobb volt, a szolgáltatásokat az állam szabályozta, a felszabadulás korábban ment végbe. Oroszországban fennmaradt az obszcina, jelentős volt a ledolgozási rendszer. Németországban nagy volt a munkaerőhiány a mezőgazdaságban, Oroszországban viszont túl sok volt a munkaerő. Németországban fejlettebb volt a mezőgazdasági technika, magasabbak a terméseredmények, háromszor annyi a bér munkások száma. A parasztság viszonylagos jólétben élt, míg Oroszországban még napirenden voltak az éhínségek. A német fejlődés gyorsabb volt,

Oroszországban több volt a feudális maradvány, amely lassította. Oroszországban a XX. század elején még nem dőlt el a porosz és amerikai utas fejlődés harca, Németországban viszont világos volt, hogy a kapitalizmus meggyökereztetése a mezőgazdaságban sikerült. — M. P. ALEKSZEJEV: *Oroszország és az oroszok Shakespeare műveiben* (77–92. l.) az egyes utalások konkrét korabeli forrásaira, az orosz–angol kapcsolatokra hoz sok ismeretlen vagy eddig elhanyagolt adatot. — Sz. M. SZTAM: *A középkori város fejlődését előrevívó ellentétek* (93–105. l.) elvi összefoglalójában megállapítja, hogy a városokban kisáru-termelés folyt, ebből következett a város kettős jellege, hogy szemben áll ugyan a feudalizmussal, de csak a feudális társadalmon belül kíván a maga számára fejlődési lehetőséget. — Az anyagközlő rovatban B. K. ERENFELD: *A Malinovszkij-per* (106–116. l.) N. V. Krilenko vádbeszéde alapján ismerteti az 1918. november 5-én R. V. Malinovszkij ellen folytatott pert, ill. Malinovszkij tevékenységét, aki rendőrkém és provokátor volt, befurakodott a pártba, és 1912-től a bolsevikok egyik dumaképviselője volt. Áruló szerepe csak 1917 nyarán derült ki. — I. O. DMITRIJEV: *A Mussolini elleni összeesküvés* (116–134. l.) c. sorozatának utolsó közleményében Mussolini leváltásának eseményeit és Mussolini 1945-ben bekövetkezett kivégzését ismerteti adatszerűen. — B. F. PORSNYEV áttekintést ad a vallás keletkezésével foglalkozó újabb szovjet munkákról (135–149. l.). — V. A. RIZSIKOV az angol munkáspárti kormány 1945–1951 közti tevékenységét tárgyaló szovjet munkák felsorolása után (150–156. l.) megállapítja, hogy sok részletadatot feltártak, de sokoldalú elemzés még nem történt. — F. A. MOLOK ismerteti a Csehszlovák Kommunista Párt 1939–1945 közötti illegális tevékenységével foglalkozó újabb cseh és szlovák történeti irodalmat (172–176. l.). — M. F. LEONTYEV: *V. O. Klyucevszkij mondásai és aforizmái* (208–214. l.) egy csokorra alort közül az orosz burzsoá történetés aforizmáiból, amelyek noteszében maradtak fenn, s most kerülnek majd kiadásra. — N.

NOVAJA I NOVEJSAJA ISZTORIJA. 1965. 2. sz. — A hitleri Németország felett aratott győzelem 20. évfordulója alkalmából a folyóirat két cikket is közöl. V. I. CSUJKOV: *A hitleri Németország kapitulációja* (3–25. l.) a berlini frontszakasz parancsnokának a visszaemlékezése. 1945 februárjában a Berlin elleni támadás könnyebb lett volna, mint áprilisban, mert akkor a németek még nem vontak össze annyi erőt a főváros védelmére. Sztálin

beavatkozása azonban akkor meghiúsította a támadást. Csujkov április végétől kíséri végig részletesen az eseményeket. Április 30-án éjjel Krebs német vezérkari főnök tárgyalta vele Göbbels és Bormann nevében, akik a szovjet csapatokkal való fegyverszünet-kérelmétől a szövetségesek közti ellentéteket vártak. Krebs azonban feltétel nélküli megadásról nem volt hajlandó tárgyalni. Május 2-án Weidling a Berlint védő csapatok nevében megadta magát. — V. P. MOROZOV: *Prága felszabadítása 1945-ben* (26—42. l.) ismerteti Dönitz elképzelését, hogy a német csapatok a szovjet seregek ellen folytatják az ellenállást. Tervezték, hogy egyezséget kötnek a cseh burzsoá pártokkal, és a német kormány székhelyét Prágába teszik át. Május elején a nyugati szövetségesek bejelentették, hogy az eredeti megállapodástól eltérően a Karlovy Vary—Plzeň—České Budějovice vonaltól keletre eső területeket is meg akarják szállni. A szovjet hadvezetőség tiltakozására azonban Eisenhower elállt ettől a tervtől. Május 5-re virradólag Prágában kitört a felkelés. A németek nagy csapategységeket vontak össze a felkelők ellen. A szovjet csapatoknak lényeges átcsoportosításokat kellett végrehajtaniuk, de május 9-én reggelre elérték és felszabadították Prágát. — NEMES DEZSÓ: *A szocialista demokrácia fejlődése Magyarországon* (43—57. l.) annak az előadásnak bővített változatát közli, amelyet 1964 szeptemberében Berlinben az I. Internacionálé 100. évfordulója alkalmából tartott ülészakon adott elő, ebben vázolja az 1957 óta végbement magyarországi fejlődést, a tömegszervezetek szerepét a demokrácia kibontakoztatásában, az ideológiai harcot. — D. Sz. DAVIDOVICS: *Ernst Thälmann a Gestapo fogságában* (58—75. l.) néhány ismeretlen részlet közöl Thälmann fogságának körülményeiről és a párttal fenntartott kapcsolatairól. — G. Sz. FILATOV: *Mussolini utolsó napjai* (76—88. l.) a közlemény első részében a kiadott forrásanyag alapján ad áttekintést Mussolini felmentéséről, a németek által való kiszabadításáról és a vezetése alatt létrehozott bábállamról. Az olaszországi német megszálló hatóságok 1945 elején már tárgyalásokat folytattak a szövetségesekkel a megadásról, Mussolini is szeretett volna kapcsolatot találni feljűk, de ez nem sikerült neki, csak a feltétel nélküli megadást várták tőle. Április 25-én az olasz felszabadító erők Milánóban követelték ezt. Mussolini ekkor Como felé próbált elszökni. — Az ellenállási mozgalom történeti kérdéseinek szentelt rovatban HENRI MICHEL: *A franciaországi ellenállási mozgalom* (97—106. l.) címen áttekintést ad,

megállapítja, hogy 1942 elejére az országon belül kialakultak az ellenállás elemei. A külföldi ellenállás De Gaulle vezetése alatt állt. A kommunisták szerepe a mozgalomban egyre nőtt. Az ellenállásnak volt köszönhető, hogy az 1940-es vereség ellenére Franciaország a világháború végén a győztes hatalmak közt volt. — JE. A. BOLTYIN: *Henri Michel professzor tanulmányával kapcsolatban* (107—108. l.) kritikái megjegyzéseket tesz: helyteleníti, hogy a hazai ellenállási mozgalmat és a külföldi mozgalmat Michel egyenrangú tényezőknak tartja, ill. az országos kívüli mozgalmat látja fontosabbnak. De Michel is kénytelen elismerni a kommunisták jelentős szerepét, bár maga távol áll tőlük. Pozitívuma, hogy meglátja a néptömegek döntő szerepét. — M. A. POLAVSZKIJ: *Az ausztriai ellenállási mozgalom sajátosságairól* (109—116. l.) megállapítja, hogy 1938 után a pártok közül csak a kommunista párt harcolt szervezeten, a szociáldemokrata pártból és a néppártból csak egyes egyének vettek részt a küzdelemben. A párt vezetése alatt ellenálló csoportok alakultak, amelyek szabotázsakciókat folytattak, sőt a háború vége felé már partizánharcot is kezdték. Katolikus oldalról is folytak próbálkozások az ellenállás kiépítésére, különösen papok játszottak ebben szerepet, de árusítás következtében ezeket a kísérleteket 1940-re elfojtották. 1944-ben a burzsoázia ismét kísérletezett a mozgalom megszerzésével, de nagyobb arányokban ekkor sem sikerült kibontakoztatni. Az egyetlen szervező erő mindvégig a kommunista párt volt, amely így vált tömegpárttá, és fenntartotta a munkásosztály forradalmi tekintélyét. — Az új- és legújabbkori oktatás kérdéseinek szánt rovatban I. Sz. GALKIN: *A legjobb — az önálló munkára tanítani* (117—119. l.) az alsóbb évfolyamokon tartott prozemináriumok kérdésével foglalkozik, ezekben a hallgatókat először egy-egy kérdés irodalmával kell alaposan megismertetni, azután már maguktól is tudnak kisebb témákat kiválasztani, hogy azokat feldolgozzák. A megbeszélés során a vezetőnek minden kérdést meg kell világítania, s fel kell használnia a hallgatókénál messzebb terjedő ismereteit. Rá kell mutatnia az egyes dolgozatokkal kapcsolatban, mennyire sikerült a kérdések önálló feldolgozása. — *A történeti diszciplínák oktatásáról a főiskolákon* (119—121. l.) címmel előbb A. M. CSERNYENKO és JA. Sz. HONIGSZMAN foglalkoznak az esti és levelező oktatás problémáival. Az előadás szerrintük adjon mindig új anyagot, ezért az előadók kísérjék állandó figyelemmel a legújabb hazai és külföldi irodalmat. Meg kell találni az együttműködés módját a párt-

történetet és a tudományos kommunizmust tárgyaló előadásokkal. A speciálkollégiumoknak és speciálszemináriumoknak a források feldolgozásán kell alapulniuk. A középiskolában is emelni kell a történeti oktatás színvonalát (példákat hoznak fel az ezen a téren mutatókozó hiányosságokra). I. KRIVOGUSZ és D. PRICKER a főkollégiumok fenntartása mellett foglalnak állást, de ezek inkább problémákat tárgyaljanak, konkrét anyag alapján. Az előadó mutassa be saját egyéni kutatásai eredményeit is. A főkollégiumot 2–3 ember tartsa. 5–6 év után a kollégium anyagát könyv alakban kellene kiadni, s utána a kollégium megtartását másokra bízni. Aki az új- és legújabbkori történelemre specializálja magát, az hallgasson 3–4 speciálkollégiumot, s vegyen részt 3–4 speciálszeminárium munkájában. A specializálódást kezdjék el korábban, hogy a hallgatók már ekkor neki-láthassanak a nyelvtanulásnak, amely a kezdeti időszak után az óraszám emelése nélkül egyéni munka formájában (minden-napos olvasás idegen nyelven) menjen végbe. — *Az amerikai munkások V. I. Leninhez* (122–128. l.) c. közlemény a Világ Ipari Munkásai szervezet nevében 1917 december végén vagy 1918 január elején Leninhez írt levél szövegét közli. A levél a vlagyivosztoki Krasnoje Znamja c. újságban jelent meg 1918. március 20–21-én, de nincs semmi nyoma annak, hogy Leninhez eljutott volna. A levél beszámol az amerikai helyzetről. — B. I. MARUSKIN: *A Roosevelttel külpolitikájának kérdéseiről folytatott harc a burzsoá történetírásban, 1933–1945* (129–139. l.) az izolacionista és intervencionista irányzatok közti harcot mutatja be, amely arról tanúskodik, hogy a korabeli történetírás egyáltalában nem akadémiusan, hanem erős politikai tendenciával kezelte a kérdést. — D. P. PRICKER ismerteti a *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine* c. folyóirat 1963–1964. évi számait (140–145. l.). — N. I. IROV tartalmilag ismerteti Lakos S.: *A szocializmus alapjainak lerakása* (Bpest. 1963) és *A szocializmus teljes felépítésének néhány kérdése* (Bpest. 1964) c. munkáit (172–173. l.). — A folyóirat folytatja, országokonként csoportosítva, a Szovjetunióban 1963-ban megjelent új- és legújabb kori történeti munkák bibliográfiájának közlését (193–196. l.). — N.

lis zemsztvo-mozgalmat, azután a liberális válónarodnyik ideológiát, amely ekkor nagyrészt az értelmiségre kívánt hatni (azok a narodnyikok, akik a nagyipari proletariátusra akartak támaszkodni, rövidesen átálltak a marxizmus oldalára). Ez a narodnyik ideológia a burzsoá reformizmus egyik válfaja volt, az értelmiség körében igen nagy hatást gyakorolt. Legfőbb ellenfelét a marxizmusban látta. A narodnyik ideológia ellen írta meg Plehanov „A monista történet szemlélet fejlődésének kérdéséhez c. munkáját, amelynek *hosszszadalmas címe* metévesztette a cenzurát, s így legalísan jelenhetett meg Pétervárott. Plehanov mellett azután Lenin lépett fel a narodnyik elmélet bírálataival, bár ekkor is rámutatott pozitív oldalára (a paraszti egyenlősi a nagybirtok felosztására irányult). Lenin ekkor átmenetileg a legalis marxistákkal szövetkezett a narodnyikok elleni harcra. Ez tette lehetővé a narodnyik ideológia feletti győzelmet. Sztruve azt tartotta magáról, hogy ő marxista, de nem szocialista. Ez a revizionizmus első nyílt megnyilvánulása volt, nemzetközi viszonylatban is. A három áramlat közül kettőnek, a proletár szocializmusnak és a burzsoá demokráciának az átmeneti szövetsége tette lehetővé a harmadik irányzat, a kispolgári reformizmus feletti győzelmet. — M. JÉ. NAJGYONOV: *V. I. Lenin és a hazai történelem. Az orosz történeti folyamat lenini koncepciójának kialakulása* (23–54. l.) nyomon kíséri Lenin történetfelfogásának formálódását, amely az orosz történetírás csúcsát jelentette. Csak a legfontosabb megállapításokat fejtegeti. 1905 előtt Lenin a narodnyikokkal szemben bebizonyította a kapitalizmus kibontakozását az országban. Kimutatta, hogy Oroszországban is megvolt a feudalizmus, alapja a feudális földtulajdon volt. A ledolgozási rendszer ennek maradványa. Számos alapvető megállapítást tett a parasztság 1861 utáni fejlődéséről és a munkásmozgalom történetéről, valamint az orosz liberális mozgalom fejlődéséről. Az 1905-ös forradalom idején tisztázta a forradalom jellegét, a parasztság szerepét, jellemezte a politikai pártokat. 1907 után foglalkozott a forradalom történetével, s ennek megvilágításában a korábbi fejlődés sok kérdését is új beállásban tüntette fel. Ekkor állapította meg az orosz forradalmi mozgalom periodizálását. Megmutatta, hogy a bekövetkezett változások nem jelentenek valami gyökeresen újat, csak további lépést a burzsoá monarchia felé vezető úton. Az első világháború éveiben kidolgozta az imperializmus elméletét. Megvilágította, hogy Oroszországban a több ízben beállt forradalmi helyzetből azért nem

ISZTORIJA SzSzSzR. 1965. 2. sz. — V. D. MOCSALOV: *A leninizmus kialakulásához. Az orosz forradalmi marxisták harca a kispolgári szocializmus és revizionizmus ellen a XIX. század végén* (3–22. l.) a készülő 12-kötetes Szovjetunió-történet V. kötetének egyik részlete, ismerteti a liberá-

bontakozott ki forradalom, mert hiányzott a szubjektív tényező. Az Októberi Forradalom utáni korszakban a forradalom történetére vonatkozólag tett alapvető megállapításokat, tisztázta az átmeneti korszak kérdéseit, a társadalmi rend jellegét, s megadta a bolsevik mozgalom periodizációját. Egészében ez volt az első egységes, proletár koncepció az orosz történelmi fejlődésről, amely már a jövőt készítette elő.

— A folyóirat több kisebb közleményben is foglalkozik Lenin szerepével. M. I. ZAHARCEVA: *A lenini megbízások nyomában* (74—96. l.) 36 dokumentumot közöl az 1917 utáni időszakból, amelyek megmutatják Lenin érdeklődését az államépítés és a kulturális fejlődés számos részlete iránt.

— V. Sz. POZNANSZKIJ: *A szibériaiak Lenínhez* (96—107. l.) ismerteti a szibériai állami és pártszervezetektől Leninhez intézett jelentéseket, s rámutat ezek forrásértékére a helytörténeti kutatás szempontjából.

— V. D. BANASZJUKEVICS: *V. I. Lenín és a munka tudományos szervezése* (108—113. l.) bemutatja Lenin érdeklődését a kérdés iránt, s hangsúlyozza, hogy Lenin szerint a Taylor-rendszerből át kell venni mindazt, ami tudományos és hasznos.

— Sz. M. GRIBKOVA újabb levéltári anyag alapján tárja fel, milyen tevékeny részt vett Lenin az emigrációból a дума bolsevik képviselőinek a tevékenységében, milyen döntő volt az ő irányítása (113—126. l.).

— Az egyéb közlemények sorában L. N. LISZICINA: *Az OSzSzSZK autonóm köztársaságainak ipari fejlődése a hétvéves terv elején, 1959—1961* (127—137. l.) abból indul ki, hogy a kis köztársaságok ipari fejlődésének üteme jóval gyorsabb volt az egész köztársaságénál, az 1913-as termelést 1-nek véve, 1956-ra az orosz köztársaság termelése 42, míg a baskiré pl. 111, a kabard-balkáriaié 471. Az 1956 után gazdasági téren is az egyes köztársaságoknak adott nagyobb önállóság fokozta a fejlődést, a helyi nyersanyagok feltárása (pl. a tatár köztársaságban az olajé) szintén. 1957-et 100-nak véve, 1961-re a karéliai köztársaság iparfejldése 265, a mari köztársaságé 390, a mordvin köztársaságé 370. A nehézipar fejlődése mindenütt meghaladja az általános iparfejldést. Nagy kiugrások most is vannak, de egyre erősebben érvényesül bizonyos kiegyenlítődési tendencia, ami a kommunizmus anyagi bázisának a kiépítése szempontjából igen lényeges.

1965. 3. sz. — A szám anyaga nagyrészt a Nagy Honvédő Háború kérdéseivel foglalkozik. N. N. VORONOV: *A szovjet nép hőstette. Visszaemlékezések* (3—29. l.) a tanulmány itt közölt első részében a Szovjetunió tüzérségi főtábornagya az 1944-es évvel kapcsolatos visszaemlékezéseit közli,

az év elején a frontról Moszkvába való visszatérésétől, amikor az év végére már a háború befejezését várta, de Gaulle decemberi látogatásáig, közben beszámol a Leningrád körüli harcokról, Sztálinnal folytatott beszélgetéseiről, a tüzérség felszerelésének kérdéseiről. A közleményt de Gaulle megjegyzésével zárja, aki szerint most már a francia tüzérek mehetnek tanulni a szovjet tüzérségtől. — A. P. KLADT: *A háború első napjainak hősei* (30—49. l.) igen részletes beszámoló az első néhány napon a határon kivont harcokról. — M. Z. DANYILJUK: *Ukrajna munkásosztálya a Nagy Honvédő Háború éveiben* (50—65. l.) megmutatja a háború kitörése utáni első hetek eseményeit, a nők beálltak a bevonult munkások helyére, a termelés elsősorban a front érdekeit tartotta szem előtt. A Dnyeper-jobbparti Ukrajnában már az első napoktól augusztusig tartott az ipari üzemek evakuálása, a balparti részen augusztustól októberig. A terület visszafoglalása után a munkások hősiességével láttak hozzá az üzemek helyreállításához, a romok eltakarításához. Minthogy a visszavonuló németek sok esetben elaknásították az üzemeket, ez súlyos nehézségekkel járt együtt. Egyes bányákba új gépeket szállítottak. A háború végére a Donyec-medence bányái már napi 90 000 tonna szenet adtak, vagyis elérték a háború előtti termelés 38,5%-át. A helyreállítást nagymértékben elősegítette, hogy a termelékenység a tervezettnél is gyorsabb ütemben nőtt. Egyes üzemekben sikerült már elérni a háború előtti termelési színvonalat, sőt olykor meg is haladták ezt. A tisztítás méreteire azonban jellemző, hogy az egész köztársaságot számítva 1945 végére a háború előtti ipari kapacitás 30%-át sikerült ismét igénybe venni. — Néhány tanulmány a háború történetének forrásanyagával foglalkozik. L. I. ARAPOVA a Nagy Honvédő Háború forrásanyagát közlétevé eddigi iratkiadásokat ismerteti és bírálja (66—76. l.). — A. A. KURNOSZOV: *Források a fasizta német hódítók hátrországában vívott éjszakai ellenállás történetéhez, 1941—1945* (76—87. l.) ismerteti az egyes forráscsoportokat: a partizánharcra kapcsolatos hivatalos iratok (utasítások, harctéri naplók, beszámolók), a tapasztalatok rögzítésére és mintegy a történelem számára készített feljegyzéseket és az ideológiai előkészítésre vonatkozó forrásanyagot, elsősorban sajtót és röplapokat, s módszertani útmutatást is ad a források kritikájához. — I. F. ASZTRAHANCEVA a kuznyeckii medence bányászainak a tevékenységére vonatkozó forrásanyagot rendszerezi (87—92. l.). — A kisebb közlemények sorában JU. N. JABLOCSKIN: *Leningrád alatt a kurszki ütközet után*

(93—102. l.) levéltári anyag alapján ad részletes ismertést 1943 második felének eseményeiről. — V. JA. NEJGOLDBERG: *A ladogai víziút 1941—1942-ben* (102—113. l.) a körülzárt Leningrád megsegítésére folytatott tevékenységet mutatja be, annak példajaként, hogyan segítette a hátszág a front harcait. — Hasonló jellegű V. I. KARDASOV: *A frontmelletti körzetek segítsége az ostromlott Leningrádnak* (113—120. l.), ahol azt világítja meg, hogyan segítette a környékbeli lakosság Leningrád élelmisszerrel, tüzelővel stb. való ellátását, és milyen segítséget adott a Leningrádból evakuált polgári lakosságnak. — V. D. JACENKO: *Ukrajna ifjúsága a partizánok soraiban* (120—136. l.) sok részletet közöl az ukrainai partizánharcokról, amelyekben még úttörők is kitüntették magukat. — L. V. MAKSAKOVA a frontszínházak tevékenységéről számol be (137—145. l.). — JU. K. SZTRIZSAKOV: *G. M. Zuzmanovics, az élelmisszerszállító hadsereg parancsnoka* (146—150. l.) a német hadifogságban halálra kínzott tábornok életrajzát vázolja. — Az egyéb közlemények sorában L. V. KUPRIJANOVA: *Az Észak-Kaukázus városi proletár központjainak kialakulása, 1861—1900* (156—167. l.) érdekes adatokat közöl a városi lakosság növekedéséről (telepítés és a környékből a városba áramlás) és kor szerinti összetételéről (nagyobbrészt 40 éven aluli a lakosság). — SZ. M. TROJICKIJ, A. L. HOROSKEVICS ismertetik a Szovjetunió feudális kori történetével foglalkozó, 1964-ben megjelent irodalmat (168—190. l.). — HORST SCHÜTZLER: *A felszabadult Berlinben. A német—szovjet együttműködés első hónapjai az antifasiszta demokratikus átalakulásban* (200—225. l.) vázolja az 1945 végéig a közigazgatás helyreállítására, a rendőrség megszervezésére, a közellátás és a gazdasági élet helyreállítására, az ideológiai átnevelésre irányuló intézkedéseket. — B. G. LITVAK ismerteti a Budapesti Mezőgazdasági Múzeum kiadásában megjelenő nemzetközi agrártörténeti bibliográfia első kötetét (235—236. l.), igen nagy jelentőségűnek tartja a munkát, és szovjet anyagát hiányosnak, amiért a szovjet szakértőket terheli a felelősség. — N.

SZOVJETSZKOJE SZLAVJANOVEGYE-NYIJE. 1965. I. sz. — A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Szlavisztikai Intézetének az 1965. évben induló folyóirata az első szám szerkesztéségi cikkében (3—8. l.) áttekintést ad az orosz és a szovjet szlavisztika fejlődéséről, hangsúlyozza, hogy a szláv népek fejlődésének sokoldalú vizsgálata nem jelent elárkózást más népek előtt. A szovjet szlavisztika feladatait abban jelöli meg, hogy az összehasonlító történeti

módszer széles körű alkalmazásával vizsgálja a szláv országok mai fejlődését, a szocialista világrendszer kialakulását, a szláv országokban lezajlott kultúrforradalmat, a forradalmi és munkásmozgalmak történetét, a szláv népek egymás közötti és más népekkel való kapcsolatát, történetük egyéb problémáit, a nyelvészet olyan kérdéseit is, amelyek a történeti fejlődéssel összefüggnek. Ezeknek a kérdéseknek a megvilágítása az új folyóirat feladata is, a hangsúly mindenképpen a mai problémákon van. — JA. B. SMERAL, L. B. VALEV: *Két történelmi évtized. A közép- és délkelet-európai szocialista országok fejlődésének történetéhez* (9—19. l.) áttekintést adnak a felszabadulás óta eltelt fejlődés lényeges vonásairól, az iparosításról, a mezőgazdaság szocialista átalakításáról, a népi hatalom kiépítéséről, a dogmatizmus és a személyi kultusz által okozott hibák kijavításáról. — SZ. I. PRASZLOV: *Az 1943. évi szovjet—csehszlovák szerződés diplomáciai előkészítésének történetéből* (20—33. l.) abból indul ki, hogy 1942 táján félő volt, hogy az új Csehszlovákia a háború után nem szerzi vissza függetlenségét, hanem angol befolyás alatt marad. Erre utalt az 1942 januárjában megkötött lengyel—csehszlovák szerződés a háború utáni konföderációról. Ez a csehszlovák közvéleményben nagy felháborodást váltott ki. Ezért Beneš köztársasági elnök elhatározta magát ettől a tervtől, javasolta a szovjet kormánynak az egyezmény megkötését, az általa összeállított szövegben a szovjet kormány csak néhány formális módosítást javasolt, s ebben a formában írták alá 1943 decemberében Moszkvában a szerződést (a csehszlovák kormány mindent megtett, hogy minél inkább halogassa az aláírást). Az 1935-ös szovjet—csehszlovák szerződésnek azt a pontját, amely a szovjet segítséget Franciaország segítségnyújtásától tette függővé, kihagyták, ezzel elismerték, hogy a Szovjetunió nem másodrendű partnere Csehszlovákiának. — V. K. VOLKOV: *Jugoszlávia külpolitikája 1935—1936-ban* (34—45. l.) szerint a Stojadinović-kormány 1935 júliusi minisztertanácsán ugyan kimondta, hogy külpolitikája alapillérei a kisantant, a Balkán-paktum és a francia szövetség, de itt került szóba először, hogy a jövőben Jugoszláviának jobban kell orientálnia Anglia európai politikájára. Ennek szószólója elsősorban Pál régensherceg volt. Belgrádban alakult ki az angol vezetés alatt álló szovjetellenes politika egyik centruma. Pál a Németországgal való meg egyezést is kívánta, s igyekezett elősegíteni a angol—német közlekedést. Elecsen ellenzte Titulescu román külügyminiszter politikáját, aki a kisantantot közelíteni akarta

a Szovjetunióhoz. 1936 tavaszától a kisanant már bomlani kezdett. Pál ellenzett minden javaslatot, amely a szövetség erősítését szolgálta volna, mert ez a Németországgal való szembefordulást jelentette volna. — V. I. ZSELANOV néhány dokumentumot közöl 1944—1945 fordulójáról a Varsó felszabadítására irányuló szovjet haditervekre és a felszabadítás tényleges lefolyására vonatkozólag (55—60. l.). — V. I. ZLIDNYEV: A szovjet—bolgár kulturális kapcsolatok létrehozásának történetéből a 20-as—30-as évek fordulóján (61—69. l.) néhány levelet közöl a haladó bolgár kulturmunkások és a szovjet szervek (VOKSz) közti kapcsolatok megteremtésére vonatkozólag.

1965. 2. sz. — M. A. BIRMAN: *V. I. Lenin és a balkáni országok forradalmi szociáldemokratáinak harca az imperialista háború ellen 1914—1915-ben* (6—20. l.) ismerteti a szerb szociáldemokraták, a bolgár tesznyákok és a román szocialisták állásfoglalását a háború, ill. a háborúba való belépés ellen. Lenin teljes mértékben helyeselte ezt, s a balkáni szocialistáknak lehetett is tudomásuk erről. Az 1915 júliusában Bukarestben román, bolgár és görög részvétellel megtartott II. balkáni szociáldemokrata konferencia szintén a forradalmi, háborúellenes álláspont mellett tartott ki. A zimmerwaldi baloldal a későbbiekben éppen ezt a forradalmi tapasztalatot általánosította. — FELIKS TYCH: *A leninizmus és a lengyel szociáldemokrácia* (21—32. l.) a Lengyel Királyság és Litvánia Szociáldemokráciája és a bolsevikok közötti ellentéteket vizsgálva megállapítja, hogy a lengyel párt ellenezte a lengyel nemzeti önállóságért vívott harcot, azzal az indoklással, hogy a burzsoázia már feladta ezt a harcot, a lengyel proletariátus feladata pedig éppen az állam felszámolása is. Ezzel szemben Lenin a valóság sokoldalú elemzéséből vonta le azt a következtetést, hogy a proletárpártnak a nemzeti örendelkezés elvére kell helyezkednie, s ezért kívánta Lengyelország önállóságát. A parasztkérdésben a lengyel pártban még szektás maradványok voltak, míg Lenin a parasztság alapvetően forradalmi jellegéből indult ki. Az egyéb ellentétek szervezeti kérdések körül alakultak ki. A lengyel párt vezetői ebből a pártból kerültek ki. — JE. D. VOROBYOVA: *Az Új Oroszországgal való gazdasági és kulturális közeledés csehszlovák társaságának megalakulása és tevékenysége, 1925—1927* (33—43. l.) a hatóságok által nem szívesen látott szervezkedés történetét mondja el. A társaságnak, amely az értelmiség vezető képviselőit tömörítette, 1927 végén már 450 tagja volt.

A társaság szervezte meg tudósok személyes kapcsolatát, szovjetunióbeli látogatását, a szovjet irodalom, zene megismertetését a csehszlovák közönséggel. Külön folyóiratot is adott ki. Tevékenysége nagyban hozzájárult a két nép tényleges közeledéséhez. — N.

ZEITSCHRIFT FÜR GESCHICHTS-WISSENSCHAFT. 1965. 2. sz. — WILLIBALD GUTSCHKE: *Bethmann Hollweg és az „új irányzat” politikája* címen (209—234. l.) a német birodalmi kormánynak az első világháború alatt folytatott, a történetírástól eddig kevés figyelemre méltított belpolitikai stratégiáját és taktikáját elemzi. A német belpolitikában 1914—1917 között az uralkodó osztály két csoportjának harca figyelhető meg. A junkerek és a nehézipar képviselői a munkásosztály ellen eddig is alkalmazott hagyományos elnyomó módszerekkel akarták fenntartani az imperialista osztályuralmat. Ezzel szemben a fiatal iparágak és a velük, valamint a kereskedelmi tőkével összefonódott bankok ugyanezt a célt reformokkal akarták elérni, ami egyben a kormányzatra gyakorolt junker befolyásnak a nagyburzsoázia érdekében való visszaszorítását is jelentette. Ebből az utóbbi irányzathoz nőtt ki Bethmann Hollweg új irányzata 1914 szeptember közepén, a Marne-i vereség után. Lényegét a szerző a következőképpen definiálja: „Az új irányzat nem jelentett sem többet, sem kevesebbet, mint hogy a birodalmi kormány jövőbeli politikájában többé nem a jobboldalra, hanem a középpártokra és a szociáldemokráciára kíván támaszkodni. Különösen a villámháborús stratégia kudarcra után érezte a demokratizálódás kényszerét és egy „liberális többség”-gel remélt olyan politikát folytatni, amellyel a jobboldal érdekeit biztosíthatta.” (213. l.) Mire azonban Bethmann Hollweg különböző „pártokfölötti szervezetekkel”, a birodalmi egyesületi törvény, a választójogi törvény bejelentett reformjával, az 1917 februári orosz forradalom kül- és belpolitikai hatásának felhasználásával 1917 júliusára összehozta ezt a liberális többséget, addigra meg is bukott, mert — mint ahogy Friedrich Neumannhoz 1917. november 13-án intézett levelében írta — „a többség többsége” úgy vélte, hogy őt félre kell állítani (231. l.). Bár bukásával a politikai súlypont a Legfelsőbb Hadvezetőség és azon erők javára tolódott el, amelyek a belpolitikában szélsőséges álláspontot foglaltak el, az imperialista német állam objektív belső és külső viszonyai a bukott kancellár utódát is az új belpolitikai irányzattal való foglalkozásra kényszerítették. — SIEGFRIED EPPERLEIN: *Nagy Károly a*

német polgári történetírásban c., óriási irodalmi anyagot feldolgozó tanulmányában (235—261. l.) végigkíséri a Károly-képnek a polgári történetírók politikai és világnézeti álláspontja által motivált sűrű változását a XIX. századi romantikától napjaink nyugat-német történetírásáig. Az érdekes és tanulságos szemle alapján úgy látja: Nagy Károlynak, főként császárságának politikáját nem lehet egyetlenegy okkal magyarázni. Császársága magyarázatában eddig főleg külpolitikai szempontok domináltak, holott a császársággal Károly támaszt nyert a feudális arisztokrácia ellenállásával szemben reform- és szociálpolitikája keresztülvitelére. Emellett a nagyra nőtt frank birodalom is megfelelő közjogi kifejezést kapott a császárságban. Hogy a „keleti politika” döntő súllyal esett volna latba a császárság megteremtésénél, nagyon is kétséges. Az azonban bizonyos, hogy ezen a téren az egyház és az állam érdekei egybeestek. A császárrá koronázásban egyébként III. Leó pápa játszotta a kezdeményező szerepet, aki ezzel az aktszussal a frank hatalmat a maga politikai érdekeinek szolgálatába akarta kényszeríteni. Károly hatalmának katonai és gazdasági alapját azonban nem a „rómaiak”, hanem a „frank birodalom népe” alkotta, s Károly messzemenően függetlenítette magát a pápaságtól. Császárrá koronázása után nem is ment többet Itáliába. 813-ban fiát, Jámbor Lajost a pápa nélkül koronáztatta meg. — GOTTFRIED HÄRTELnek a XII. nemzetközi történetész kongresszus előmunkálatául írt: *A nyugat-római birodalom általános válságának kezdete* c., gazdagon dokumentált tanulmányában (262—276. l.) a Marcus Aureliustól Septimius Severusig (i. sz. 161—211) terjedő időszak gazdasági és társadalmi változásainak sokoldalú elemzése után arra a végkövetkezésre jut, hogy a nyugat-római birodalom általános válságának kezdetét az eddigi felfogással szemben a III. századról a II. század második felére kell tenni. A válság főokát az új, a kolonátuson nyugvó és a régi, egyre inkább elavult rabszolgatartó termelési viszonyok közötti ellentmondásban jelöli meg. Egves provinciáknak, így elsősorban Észak-Afrikának a Severus-korban az általános válságtól elütő jóléte a többtermelést hozó kolonátusra vezethető vissza, amely egyébként következménye a rabszolgatartó termelési mód III. század előtt megkezdődő válságának. Éppen ezért nem a III. század politikai válságát kell a kutatások kiinduló pontjává tenni, hanem azokat a gazdasági-társadalmi változásokat, amelyek a római birodalomban a II. század második felében, sőt részben már korábban is felismerhetők. — B.

ČESKOSLOVENSKÝ ČASOPIS HISTORICKÝ. 1965. 2. sz. — JAROSLAV KLADIVA: *A kulturális forradalom problémakéje a szovjet történetírásban* (165—179. l.) inkább a kulturális forradalom elméleti kérdéseit mutatja be, leszögezi, hogy hosszadalmasabb folyamatról van szó, amely még a kommunista társadalom építésének a korszakában is tart. Ismerteti a legfontosabb szovjet munkákat, s utal arra, hogy az NDK-ban, Lengyelországban és Bulgáriában is már megjelentek hasonló témájú feldolgozások. — JAN MĚCHÝŘ: *A független szocialisták a cseh munkásmozgalmában az 1890-es évek elején* (180—201. l.) ismerteti a szociáldemokrata ellenzék történetét, amely 1892-ben, R. Hausernek a pártból való kizárása után új pártot is alapított, ez szocialista és anarchista nézetek keveréke volt. Prága, Kladno, az északnyugati cseh bányavidék, az ifjúság (az Omladina szervezete) volt az, ahol, cseh környezetben, a mozgalom visszhangra talált. A független szocialisták hangsúlyozták a mozgalom nemzeti oldalát. A csatlakozó cseh bányászok erős, szilárd szervezetet akartak, de a hivatalos szociáldemokrata pártvezetést azért bírálták, mert túlbecsülte a választójog jelentőségét, s lebecsülte a szociális vívmányokért folyó harcot. A független szocialisták mozgalma anarcho-szindikalista típusú ellenzékiessé vált. A legtöbb helyen csak múló volt a hatása, az Omladina elleni per is háttérbe szorította, csak az északnyugati bányavidéken vezetett tartós anarchista mozgalom kialakulására. — ZDENĚK SMETÁNKA: *A X—XV. századi csehországi mezőgazdasági települések anyagi kultúrája régészeti feltárásának jelenlegi helyzete* (239—268. l.) részletes áttekintést ad az eddigi ásatásokról, a települések nagysága, a ház, a berendezés, a mezőgazdasági termelés, a termeléseközök, a termények háziipari feldolgozása vonatkozásában megállapítható eredményekről. — ZDENĚK ŠOLLE: *Karl Kautsky vi. száemlékezése a Csehszláv Szociálemokrácia břeovni kongresszusára* (269—279. l.) közli német eredetiben Kautskynak azt a visszaemlékezését az 1878-ban Prágában tartott alapító kongresszusra, amelyet Kautsky alkalmasint 1938 tavaszán, prágai tartózkodás során írt. Kautsky, aki a visszaemlékezésében a cseh nemzet fiának mondja magát, azt bizonyítja, hogy a cseh szociáldemokrata párt megalapítója a gothai programot tekintették ugyan mintájuknak, de nem egy kérdésben eltértek tőle, s ekkor az I. Internacionálé eszmei behatása érvényesült. — Az ismertetési rovatban J[AN] N[OVOTNÝ] ismertet néhány magyar könyvet és folyóiratcikket, így Kovács Endre: *A krakkói egyetem és a magyar művelődés*

c. könyvét (300—301. l.), kiemeli a krakkói hatás nagyrészt szlovákiai környezetben való érvényesülését; Horváth Zoltán: Teleki Lászlóról írt monográfiáját (304. l.), amelyben szerinte inkább az új anyag és a kisebb részletkérdések az érdekesek, nem az általános értékelés; Az I. Internacionálé és Magyarország c. kiadványt (305—306. l.), Siklós András: Az 1918—1919. évi magyarországi forradalmak c. munkáját (309. l.).

1965. 3. sz. — MILA LVOVÁ: *Az ún. megrendelt ultimátum kérdéséhez* (333—349. l.) azt a második világháború alatt még általánosan elterjedt megállapítást veszi vizsgálat alá, hogy a csehszlovák kormány 1938. szeptember 20-án kérte volna a francia kormányt, küldjön ultimátumot a csehszlovák kormányhoz, hogy ezzel igazolhassa a hazai közvélemény előtt behódolását Hitler előtt. Nem sokkal a háború befejezése után kiderült, hogy a Lacroix prágai francia követ által Hodzával folytatott beszélgetésére vonatkozó táviratot Párizsban részben meghamisították. A szerző a meglevő (és hiányos) adatok kritikai mérlegelése alapján úgy látja: a nyugati hatalmak nyomása, hogy Csehszlovákia ne álljon ellen Hitlernek, az ultimátum nélkül is bekövetkezett volna. Bonnet francia külügyminiszternek szüksége volt egy ilyen Prágából kiinduló lépésre, hogy a kormányon belül igazolhassa állásfoglalását. Hodza, mint a behódolást kívánó agrárius irányzat embere, valószínűleg csakugyan ilyen értelemben beszélt a francia követtel, de vitatható, vajon ez Benešnek és körének a véleményét is jelentette-e. Az biztos, hogy a nyugati hatalmak „megbékélési politikáját” csehszlovák kapituláns körök állásfoglalása is elősegítette. — KAREL KAPLAN: *Az első ötéves terv eredményeihez* (350—369. l.) az 1949—53 között megvalósított terv végeredményeit mutatja be. A terv eredeti formájában a népesség életszínvonalának emelését kívánta, s e cél megvalósítására tartalmazta a csehszlovák iparban bizonyos strukturális változások végrehajtása lett volna. Eredeti formájában a terv megfelelt a reális lehetőségeknek és szükségleteknek. A nemzetközi helyzet éleződése, ennek következtében gyorsabb iparfejlődés, a lehetőségek subjektívista értékelése, az állítólagos pártellenes csoport tevékenységének ellensúlyozása voltak azok a kül- és belpolitikai tényezők, amelyek a terv módosítására vezettek, ami a tervet egyúttal irreálissá is tette. A terv végeredményben növelte az életszínvonalat, de nagy nehézségeket is okozott, a lakosság fogyasztási igényeit nem tudták kielégíteni, a nehézipar aránytalanul gyorsan fejlődött, s az ipari termelés növekedése nem járt együtt a műszaki

színvonal emelkedésével. Az 1948-as ipari termelést 100-nak véve 1949-ben a termelés indexe 114 volt, 1953-ban 193, de ezen belül a nehéziparé 219, a könnyűiparé 166. A szerző számos statisztikai adatot közöl még az élelmiszerek és fogyasztási cikkek vásárlásának alakulásáról. — A vitarovatban JAN NOVOTNÝ: *Szlovákia története periodizációjának kérdéséhez* (370—375. l.) nem helyesli, hogy a korszak kezdetét 1790-ben jelölik meg az újabb összefoglalások, mert ezzel kiesik az 1780-as évek jelentősége, amikor a Bernolák-féle iskola már minőségileg újat jelöl a nemzeti mozgalomban, s II. József reformjait sem értékeli így kellőképpen. 1790 elfogadása a magyarországi nemzeti mozgalomhoz való túlságos igazodást jelent. Az 1790—1848 közti korszak belső határaként megadott 1831, a kelet-szlovákiai parasztfelkelés ugyancsak nem helyes, mert csak az anti-feudális népi mozgalom kibontakozását jelöli meg kritériumként. A gazdasági változások és a nemzeti mozgalomban végbe ment változások alapján az 1820—30-as éveket tekintni fordulópontnak, s úgy véli, vitatkozni kellene még azon, vajon nem az 1820-as évek közepén kellene-e megvonni a belső periodizációs határvonalat. — VÁCLAV KOTYK: *A szocialista világtrendszertörténete kutatásának kérdéséhez* (376—385. l.) módszertani kérdéseket vet fel: igaz, hogy a korszakra vonatkozólag nem minden forrás hozzáférhető, de a kiadott forrásanyag (a kommunista és munkáspártok kongresszusai, vezetőik beszédei stb.) a lényeges adatokat megadja. Ez egymagában igen nagy anyag, úgyhogy ezen belül ki kell választani a legfontosabbat, azt gondosan elemezni, mindig valamennyi tényező figyelembevételével. Ezért tulajdonít igen nagy jelentőséget az összehasonlító módszernek. A témára vonatkozó nyugati irodalmat is figyelemmel kell kísérni, persze vitatkozni kell vele, de ez az irodalom sok olyan kérdést is felvet, amelyet talán magunktól nem vetnénk fel. — Az anyagközlő rovatban RENATA WOHLGEMUTHOVÁ: *A nők részvétele a cseh szociáldemokráciában 1914-ig* (403—418. l.) számos adatot közöl az 1890-es években kibontakozó szocialista nőmozgalomról. A nők a századforduló után kezdenek belépni a pártba, külön női csoportok is alakulnak. A szerző részletes számadatokat közöl erre vonatkozólag szakmánként. A női párttagok száma viszonylag magas volt, nem maradt el sokkal a németországi számarány mögött. Jelentősebb eredményeket azonban a mozgalom ebben a korszakban nem tudott elérni, így inkább előkészítésül szol-

gált az 1918 után kibontakozó nagyobb harcokhoz. — J[AN] N[OVOTNÝ] néhány magyar folyóiratcikk mellett tartalmilag ismerteti Ruzsás Lajos: A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal 1711—1848 c. könyvét (463. l.), kiemeli, hogy végső eredményei túlmutatnak a helytörténeti témán, és Juhász Gyula: A Teleki-kormány külpolitikája c. könyvét (467—468. l.), hangsúlyozza, milyen gazdag hazai anyagot használt fel, de súlyos hibának tartja, hogy a könyvnek nincs idegen nyelvű összefoglalása, így a külföld számára gyakorlatilag használhatatlan. — *N.*

HISTORICKÝ ČASOPIS. 1965. 2. sz. — JIŘÍ KOŘALKA: *A munkásmozgalom története nemzetközi kutatásának néhány új problémájáról az I. Internacionálé korszakára vonatkozólag* (177—199. l.) a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében 1964 decemberében tartott előadás, amelyben kifejtette, hogy az Internacionálé történetét a társadalmi fejlődés egészébe ágyazva kell vizsgálni, s így tisztában kell lenni azzal, milyen jelentős szerepet játszott ebben a korszakban a liberális doktrína és a demokrácia gondolata. Gondosan kell vizsgálni a munkásmozgály struktúráját. Az Ausztriára és a cseh tartományokra vonatkozó kutatások azt mutatják, hogy az Internacionálé tagjai a kézművesek, kivételesen szakmunkások, alacsonyabb állású értelmiségiek közül kerültek ki. Hasonló a helyzet a korabeli nyugat-európai országokban is. Ez azt mutatja, hogy a szervezetben való részvétel kérdésében eleinte ideológiai és politikai okok jóval nagyobb szerepet játszottak, mint társadalmiak. Igen fontos volt a politikai koncepciók szerepe. A közép-európai problémákra vonatkozólag az Internacionálé nagyjából az 1848—49-es évek német forradalmi demokratáinak az elképzeléseit vette át. Ebben persze nemzeti szempontok is közrejátszottak, ahogy a cseh munkásmozgalom fejlődésében is. 1874-ben Neudorfblen olyan cseh és német áramlatok egyesültek a szocialista pártban, amelyek addig egymással ellentétes áramlatok voltak. A szerző megkülönbözteti ekkor az internacionalizmus három típusát: a) az emigráns munkás, aki elszakadt a hazai környezettől; b) a nyugati típus, ahol a nemzeti kérdést hallgatólagosan elintéztéknek ismerik el (ha nem is egészében, mint a német és az olasz példa mutatja); c) a kelet-európai típust, ahol a nemzetközi szervezetben való egyesülés a nemzeti alapok fenntartásával történik meg. Ebből a szempontból példamutatónak tartja a magyarországi munkásmozgalom kezdeti szervezkedését, ahol a többnyelvű-

ség (sajtóban stb.) általánosan elterjedt volt. Olyan konfliktusok, mint Csehszlovákiában a cseh és a német munkásmozgalom között, Magyarországon később sem adódtak, mert a magyar és a német demokratikus mozgalom közt nem voltak ütközési felületek. — FRANTIŠEK BOKES: *Az 1848—1849-es Szlovák Nemzeti Tanács* (200—229. l.) az 1848 szeptemberében Bécsben megalakult szervezet történetét és jelentőségét elemzi. Nyugat-Szlovákia felett a felkelés idején ténylegesen politikai és közigazgatási hatalmat gyakorolt. Rámutat arra, hogy a Szlovák Nemzeti Tanács akkor állt az osztrákok oldalára a magyar forradalommal szemben, amikor az osztrák kormány is még a forradalomból kikerült kormány volt. A Nemzeti Tanács sohasem volt igazán választott, képviselői szerv, erre nem is törekedett. Az osztrákok által megszállt területeken helyi bizottságokat hoztak létre (az osztrákok Regierungscomité-nek nevezték) az osztrákok támogatására. A Szlovák Nemzeti Tanács vezetői eleve nem adtak valami határozott formát az egész intézménynek, nem támaszkodtak minden forradalmi elemre, nem ragadták meg az alkalmat, hogy a hatalmat megszerezzék. A szerző ismerteti a Tanács röpiratait és az 1849 márciusában Ferenc Józsefhez menesztett küldöttség tárgyalásait. Úgy látja, hogy a Szlovák Nemzeti Tanács hibái ellenére komoly hagyományt jelentett a szlovák nemzeti fejlődésben. — JOZEF VOZÁR: *A közép-szlovákiai bányavidék bányamunkásainak helyzete a XIX. század derekán* (230—249. l.) a nagyrészt kincstári kézben levő Garam-vidéki bányák helyzetét vizsgálja. A kb. 9000 munkás bizonyos mértékig kivételes helyzetben volt, személy szerint szabadok voltak, adómentességük és többnyire a katonaszkodás alóli mentességük is volt. Legalább 8 évi szolgálat után a szolgálati évek számától függő províziót kaptak, betegség esetére pedig a bányatársulástól segélyt. A gabonát a kincstár megszabott áron adta nekik, olyan esztendőkből, amikor a gabona piaci ára magas volt, ez azt jelentette, hogy nagy ráfizetéssel. A forradalmi magyar kormány, amely a provízióal is tett intézkedéseket a munkások érdekében, 1848 áprilisában bevezette a kéthetenkénti bérfizetést. 1852-ben a kincstár visszatért a 4—5 hetenkénti fizetéshez, de az emiatt támadt elégedetlenség következtében 1854-ben újra bevezették a kéthetenkénti fizetést. A testi fenytékét 1852-ben szinte teljesen törölték. — J. H. ismerteti László Gyula: *A magyar pénzverés kezdetéről* címen a Századok 1963. évf. 2. számában megjelent tanulmányát (278—279. l.), s hangsúlyozza, csak hipotézisnek lehet tekinteni. — *M.*

ismerteti Székely György: Wallons et italiens en Europe Centrale aux XIe–XVIe siècles c. tanulmányát (281. l.) és igen figyelemreméltónak tartja. — A HÚŠČAVA ismerteti Belényesi Márta: Adat a magyarországi úrmértékek XVI. századi történetéhez címen az Ethnographia 73. évfolyamában megjelent tanulmányát (282–283. l.), kifogásolja, hogy nem számította át eredményeit mai mértékrendszerre, és nem közli az előforduló helységnevek szlovák formáit. — A[KOŠ] P[AULNYI] ismerteti Niederhauser Emil: A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában. Bpest 1962. könyvét (285–286. l.), melynek befejező fejezetét tartja fontosnak. — F[RANTISEK] B[OKES] ismerteti Kemény G. Gábor: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez. III. köt. Bpest 1964 c. könyvét (286–287. l.). — N.

ISZTORICESZKI PREGLED 1965. 1. sz. — VELICSO GEORGEV: *Az Általános Munkás Szakszervezeti Szövetség tevékenysége a munkásosztály és az alkalmazottak közvetlen érdekeinek védelmében, 1944–1947* (3–29. l.) a felszabadulást követő évek problematikáját fejtegeti. A nagyipari munkásság létszáma 1945-ben 111 409, 1947-ben 147 247 volt, az alkalmazottaké 1947-ben 241 480. A drágaság, a legfontosabb közszükségleti cikkekben megmutatózó hiány, a munkanélküliség (1947-ben 11 211 volt a munkanélküli, nem számítva a mezőgazdaságban meglévő rejtett munkanélküliséget), az alacsony bérek általában súlyossá tették a helyzetet, amely a kapitalizmus öröksége volt. Még kulturális téren is nyomasztó volt az örökség (1946-ban a 7 éven felüli lakosságból 1 381 000 volt az frástudatlan, ebből 200 000 a városokban). A még mindig folyó háborúra, ill. a háború utáni nehéz helyzetre való tekintettel nem is lehetett a munkásosztály jogos igényeit azonnal kielégíteni. A Szakszervezeti Szövetség feladata az volt, hogy kellő nevelő munkával megértesse ezt, s ugyanakkor a lehetőségekhez mérten segítse a dolgozók életfeltételeinek a megjavítását. Ehhez elsősorban a termelést kellett fokozni, ezen a téren nagy feladata volt a Szövetségnek. A törvényhozás rendezte a gyártulajdonosok és a szakszervezetek viszonyát, pontosan meghatározta a szakszervezetek feladatát (a kollektív szerződések betartására való felügyelet, a munkaviszonyok, az egészségügyi követelmények betartása stb.). A megváltozott helyzetben a munkásosztálynak új harci formákra kellett áttérnie, s ez, tekintettel az osztályöntudat nem egyenlő fokára, szintén nem volt könnyű feladat. A párt javaslatára a Szövetség igyekezett megakadályozni a sztrájkokat, ennek ellenére elég

sok zajlott le, de a Szövetség közbelépésére ezek általában a munkások követeléseinek a kielégítésével értek véget. Különösen 1946-ban, a fokozódó tőkés ellenállás miatt növekedett meg a sztrájkok száma, sok esetben ösztönös jellegűek voltak. A közszükségleti cikkek jegyrendszer útján való elosztásánál a Szövetség úgy intézte az elosztást, hogy ösztönözze a termelés fokozását. Segélyeket osztott. 1946 júniusában bevezették a normarendszert. Megszervezték az üzemi élkeztetés hálózatának jelentős kiterjesztését. Egyes vállalatok kertgazdaságokat hoztak létre az ellátás javítására. Módosították a munkaügyi törvényhozást és biztosították előírásainak betartását. Megszervezték a munkások üdültetését (1945-ben 10 000 munkás üdült a szakszervezet támogatásával, 1947-ben már 50 000). Nagyszabású kulturális felvilágosító munkát is folytattak. Mindezzel a Szakszervezeti Szövetség a dolgozók átnevelését segítette elő. — LJUBOMIR K. JONCEV: *Néhány kérdés a Sámuel-féle állammal kapcsolatban* (29–48. l.) a forrásanyag részletes elemzése alapján megállapítja, hogy a X. század utolsó harmadában ismeretes államot nem lehet Nyugati Bolgár Császárnak mondani, hanem az a korábbi bolgár állam egyeses folytatása, súlypontjának délnyugatra való eltolódását konkrét történeti tényezők idézték elő. Az állam keleti részei 973-ban kerültek bizánci fennhatóság alá. A felkelés 976-ban tört ki a nyugati területeken, valószínűleg a Bizánctól való formális függés ellen, s ez azután kiterjedt az északkeleti területekre is. — DIMITAR SZIRKOV: *A „Demokratikus Bulgária” rádió, 1938 december–1939 március* (49–55. l.) a Bolgár Kommunista Párt által szervezett rendszeres rádióadást ismerteti, amely Spanyolországból sugárzott bolgár nyelvű műsort, a nemzetközi helyzettel is foglalkozott, de főképp a belpolitika kérdéseivel. A párt szava ezen az úton valószínűleg elég széles körökhöz jutott el, mert rendőrségi jelentések szerint sokan hallgatták. — KONSTANTIN TELBIZOV: *Életrajzi adalékok a garibaldista ezredes, Sztefan Dunyov, a voltornói csata dicső hőségének életéhez* (84–90. l.) magyar irodalom és levéltári anyag alapján ismerteti a bánsági származású Dunyov István életét, aki a Kossuth-emigráció tagjaként 1859-től jelentős szerepet játszott Garibaldi mozgalmában is, 1867 után is kitartott Kossuth mellett, és elítélte a renegát Deákot. Bolgár származását nem tagadta meg, ezért a bolgárok is büszkéek lehetnek rá. A szerző 6 mellékletet is közöl, nagyrészt Garibaldi Dunyovhoz intézett leveleit és Dunyov búcsúját ezredétől sebesülése után.

1965. 2. sz. — PETÁR AVRAMOV: *A Bolgár Kommunista Párt szervezeti kiépítése az illegitimitásból való kiküldése után, 1941. szeptember 9. — 1945 február (3—31. l.)* ismerteti a párt illegitimitásban kialakult szervezeti felépítését (ekkor 13 700 volt a párttagok száma). A 3—5 tagú pártcsoportokra épített szervezetben igen erős volt a centralizmus, az illegitimitás következtében, de a párt ekkor is hangsúlyozta a belső demokrácia fontosságát. A felsőbb párt-szerveket általában nem választották, hanem kooptálták. Közvetlenül a szeptemberi győzelem után új Központi Bizottságot választottak, amelynek elnöke G. Dimitrov, titkára T. Kosztov lett. A legális munkára való áttérés során a felsőbb párt-szerveket az ország közigazgatási beosztásának megfelelően szervezték át. Számos új párt-szervezet alakult, a párt tömegpárttá vált. Már október 17-én 50 000 tagja volt. A régi párttagok elfogultsága sokhelyt szektás hibákra, elzárkózásra vezetett, egyes párt-szervezetek bevezették a tagjelölti intézményt, de ezt különféleképpen értelmezték. 1945 január 15-én a taglétszám 254 140 volt, ennek 92%-a férfi. A társadalmi megoszlás szerint 28% munkás, 56% paraszt, 9% értelmiségi, 7% kisiparos, ami meg is felelt az egész társadalom összetételének. A területi (megyei) bizottságok mellett osztályokat szerveztek, s ezek konferenciákat tartottak. A bizottságok 120 tagja közül 94-nek a foglalkozása ismeretes, 38 volt munkás (köztük kisiparos munkás is), 50 értelmiségi, 3 paraszt, 2 kisiparos. A párttagok marxista képzése érdekében tanfolyamokat szerveztek. 1945 február 27—28-án a KB kibővített plénuma elsősorban szervezeti kérdéseket tárgyalt, itt hozták létre az új szervezeti szabályzatot, és új Központi Bizottságot és 13 tagú Politikai Bizottságot választottak. — KRÁSZTJO MANCSEV: *A Cvetković—Maček kormány és Jugoszlávia „átalakításának” a kérdése (32—56. l.)* ismerteti az 1939. aug. 26-án létrejött egyezményt, amelynek értelmében Maček horvát parasztpártja belépett a kormányba, s Horvátország önkormányzatot kapott. Ez a horvát nemzet önállóságának elismerését jelentette. A szerb és a horvát burzsoázia kölcsönös engedményeiről volt tulajdonképpen szó, a horvát parasztpárt az önkormányzat fejében támogatta a fennálló rendet. De a kérdés részletes rendezését, a szerb és horvát terület elhatárolását (Bosznia és Hercegovina felosztását stb.) későbbre halasztották. A horvát parasztpárt a rendezést csak átmenetnek tekintette a teljes önállóság felé vezető úton. A horvát burzsoázia csak saját érdekeivel törődött, a parasztság az új rendezés során

semmit sem kapott. A szlovének és a boszniai muzulmánok szintén az önkormányzat követelésével léptek fel. A nacionalizmus mindenütt fellángolt. A demokratikus átalakulás terén viszont semmi sem történt, sőt a kormány egyenesen fasiszta módszereket kezdett használni. Horvátország kivételével mindenütt a korábbi rendszer maradt fenn. A burzsoázia persze képtelen volt a kérdések megoldására, ez, s nem a nemzetközi helyzet volt az oka a részletes rendezés elodázásának. — IVAN UZUNOV: *A Szövetségesközi Katonai Ellenőrző Bizottságban mutatkozó ellentétek és az 1923. június 9-i fordulat (57—67. l.)* megállapítja, hogy az első világháború után Bulgáriában működő bizottságon belül ellentét alakult ki egyrészt a franciák, másrészt az angolok és olaszok között (a franciák szovjetellenes terveikre való tekintettel nem sürgették a lefegyverzés végrehajtását). Különösen az olasz befolyás erősödött meg, s ez is hozzájárult a fasiszta államesély sikeréhez. Június 9. után a bizottság már egészen más-képp viszonyult a kormányzathoz, s nem tiltakozott pl. az államesély biztosítása érdekében foganatosított katonai behatások ellen. — EMIL MIHAJLOV áttekintést ad az 1944. szeptember 9. után kiadott bolgár és szovjet történeti irodalomról, amely a két ország középkori kapcsolataival foglalkozik (84—91. l.). — PETÁR SZT. KOLEDAROV: *A bulgáriai történeti földrajz és kartográfia néhány kérdése (92—102. l.)* ismerteti az eddigi munkákat, a számbajöhető forrásanyagot, és a feladatokat, a készülő többkötetes tudományos bolgár történethez egy történelmi atlasz elkészítését. — N.

JUGOSLOVENSKI ISTORIJSKI ČASOPIS 1964. 4. sz. — PETAR MILOSAVLJEVIĆ: *Az 1920. XI. 28-án az alkotmányozó szkupstinába választott kommunista képviselők számáról (19—35. l.)* kimutatást közöl az egyes választókerületekben összesen leadott és ebből a kommunista pártra jutó szavazatokról és a megválasztott képviselőről. Összesen 58 képviselőt választottak, nem 59-et, de egyesek kénytelenek voltak lemondani mandátumukról, helyükbe mások kerültek, így összesen (de nem egyidőben) 61 tagja volt az 1921. március 14-re végleg kialakult kommunista képviselői klubnak. Egyes tagjai tevékenyen részt vettek a parlament különböző bizottságainak a munkájában is, július 26-ától azonban megindult a bomlás, s az augusztus 4-i államvédelmi törvény megfosztotta a kommunista képviselőket mandátumuktól. — JOVAN R. BOJVIĆ: *A haladó jugoszláv diákmozgalom Prágában 1929—1935-ben (37—52. l.)* ismerteti az évente mintegy 200

egyetemi és főiskolai hallgatót számláló jogoszláv csoport tevékenységét, amely 1929 előtt különböző pártokat és irányzatokat képviselt, de a királyi diktatúra létrehozása után egységesen forradalmi jellegű volt és kommunista vezetés alatt állt. A diákok illegális munkát is fejtettek ki, tüntettek, segítették a hazai mozgalmakat. Egyes diákok a párt utasítására emigrációban maradtak, vagy illegálisan tértek haza. Sokan vettek közülük részt a spanyol polgárháborúban. — RADOJE PAJOVIĆ: *A nemzeti ellenállás független csetnik csoportjának kialakulása* (53—72. l.) a második világháború utolsó szakaszában lezajlott eseményeket világítja meg. A Mihajlović-féle csetnik-mozgalom egyik vezetője, Vojislav Lukačević 1944 elején Kairóban és Londonban is járt, s angol utasításra május végén azzal tért vissza Jugoszláviába, hogy a megszálló csapatok ellen harcol, s ezzel biztosítja a csetnik-mozgalom részvételét Jugoszlávia felszabadításában, ugyanakkor ellensúlyozza a Tito-zetete nemzeti mozgalmat. Elszakadt Mihajlovićtól és az egykori novi-pazári szandzsák területén létrehozta szeptember elején a „hazai jogoszláv hadsereg nemzeti ellenállásának független csoportja” elnevezésű szervezetet. Katonáival a dalmát tengerpart felé vonult, hogy ott várja az angolszász csapatok partraszállását. Szeptember 22—23-án Trebinje és Dubrovnik közt csakugyan meg is támadta a német egységeket. Kísérletet tett arra is, hogy kapcsolatba lépjen a Tito-féle mozgalommal, de itt nem talált hitelt. A németekkel való egyetlen összeütközés után csapata szétszóródott. — VOJMBR KLJAKOVIĆ: *Jugoszlávia népeinek felszabadító háborúja és az olaszok részvétele a Szovjetunió elleni háborúban* (73—91. l.) megállapítja, hogy a Szovjetunió megtámadása után Mussolini 20 olasz hadosztályt akart a keleti frontra küldeni, a jogoszláv nemzeti szabadságmozgalom miatt azonban az olasz hadvezetőség kénytelen volt a hadsereg nagyrészét jogoszláv területen meghagyni, hogy megpróbálja a felkelés leverését. Így csak 1942 június—júliusára sikerült összesen 2 hadosztályt felszerelni a Szovjetunió elleni harcra, de a Szlovénián keresztül útnak indított csapatokat a partizánok szabotázsakciói tovább késleltették, csak augusztusban érkeztek meg a frontra, ahol a volgai csata során nagyrészt megsemmisültek. — *A jogoszláv történettudomány problémái* (93—107. l.) címen folytatja a folyóirat az előző számban megkezdett vitaanyag közlését (ld. Századok 1965. 6. sz.). MIRJANA GROSS kifejtette a munkaközösségi munka fontosságát, hogy ezáltal is felszámolják az eléggé egyoldalúan politikai történeti ér-

deklódést, és kiterjesszék a vizsgálatot a gazdaság- és társadalomtörténetre. Utalt arra, hogy a historicizmus elleni harc ürügyén az oktatásból ki akarták küszöbölni az 1900 előtti egész fejlődés tárgyalását, amit rendkívül helytelenít. A történelmi távlatot szükségesnek tartja, véleménye szerint a kortárs nem írhat a maga koráról maradandó értékű tudományos munkát. PERO MORAČA a munkásmozgalom és a párt történetének problémáival foglalkozva az alapos részletkutatásokat sürgette a publicisztikai szintű általánosítások helyett, s az elkészült munkáknak alapos lektorálását, éppen a tudományosság érdekében, ami nem jelentene valamiféle cenzurázást. MIROSLAV BRANDT a fel dolgozások sematizmusa ellen szólt fel, amelyek a gazdasági — társadalmi — politikai — kulturális síkok mechanikus egymásutánjához ragaszkodnak, holott egyes korszakokban éppen a felépítmény visszahatása lehet a döntő. Tiltakozott az ellen, hogy a történész mai alapról ítélkezzék, s így például a feudalizmust a szocialista társadalom szintjéről bírálja, mint elmaradott rendszert. Meg kell szabadulni a vulgarizálástól. A tudományos igazság, ha valóban igazság, mindenképpen a haladást szolgálja. ŠARLOTA DJURANOVIĆ a történelem oktatásának a kérdéseit vetette fel, részben abból a szempontból, hogy az egyes köztársaságokban milyen helyet szánnak a szűkebben vett hazai (horvát, macedón stb.) történelem tanítására, — ill. az egyes iskolatípusokban hogyan változik a történettanítás óraszámja s ezzel az oktatás lehetőségei. IVAN KATARĐŽIJEV egy központi jogoszláv történeti intézet létrehozását, addig is valamilyen koordináló szerv megteremtését sürgette a kutatás tervszerűsége érdekében, s fontosnak tartotta az egyes köztársaságokban született eredmények szerb—horvát nyelven való közzétételét, hogy így valamennyi jogoszláv kutató számára hozzáférhetőek legyenek. — N.

ISTORIJSKI GLASNIK. 1964. 2—3. sz. — BRANISLAV GLIGORIJEVIĆ: *A Szerb Nemzeti Ifjúság (SRNAO). Adalék a régi Jugoszlávia nacionalista és terrorista szervezeteinek tanulmányozásához* (3—38. l.) az 1922—29 fennállt szervezetet ismerteti, amely azért jött létre, mert nem valósult meg a nagy-szerb elképzelés. Így a többi jugoszláviai nép ellen irányult. A radikális párt ennek a szervezetnek a segítségével akarta a hatalmat egyedül a maga kezébe venni, s ennek eléréséhez még illegális eszközöket is hajlandó volt igénybevenni. A szervezkedés a belgrádi egyetemen kezdődött meg. Az Omladina egyenruhás rohamcsapatokat alakított, terrorcselek-

ményeket hajtott végre. A vezetők a nagyburzsoázia köréből kerültek ki (nagyiparosok, nagykereskedők, magas állású állami hivatalnokok), a tagság zömét félrevezetett fiatalok, kishivatalnokok, lumpenproletár elemek tették ki. A kormány pénzelt a szervezetet. Ideológiája a pánszerb nacionalizmus volt. 1924-től a szervezet gyengülőben volt belső ellentétei miatt, amelyek csak a radikális pártban mutatkozó ellentétek visszfényét jelentették. Az 1929. január 6-i államesznyt a szervezet örömmel üdvözölte, de márciusban a királyi diktatúra az Omladinát is betiltotta. Tömegbázisa mindvégig igen szűk maradt. — MILICA BODROŽIĆ: *A jugoszláv radikális-paraszti demokrácia megalakulása, 1931 december—1933 július* (39—96. l.) úgy látja, hogy az 1929-ben bevezetett diktatúra nehézségei és az általános gazdasági válság voltak a fő okok, amelyek a kormányzatot arra késztették, hogy új alkotmányt oktrojáljon és összehívja a parlamentet. V. Marinkovićot, az új miniszterelnököt bízták meg egy új, valamennyi nemzetiséget az államegység jegyében összefogó kormánypárt megalakításával, valójában azzal a céllal, hogy továbbra is fenn lehessen tartani, alkotmányos látásokat mögött, a királyi diktatúrát. Mint-hogy Marinković nem egészen a királyi politikáját folytatta, elbocsátották, a helyébe lépő M. Srškić a kemény kéz embere volt. 1933 májusában népgyűléseket tartottak szerte az országban a párt kibővítésére, erőszakot is alkalmaztak. A jugoszláv nemzetegység gondolata mégsem hatolt be a tömegekbe. A párt 1933 júliusában tartott kongresszusán hosszas viták után új nevet vett fel (Jugoszláv Nemzeti Párt), új programot és szervezeti szabályzatot fogadott el, s új vezetőséget is választott. Programjának alapja az volt, hogy a jugoszláviai délszlávok egy nemzetet alkotnak. Rajtuk kívül egyéb jugoszláviai nemzetiségek tagjai is beléptek a szervezetbe. A parlamenten belül megalakult paraszti klub és népi klub keretében azonban nőtt az egységes párttal szembenálló ellenzéki mozgalom. — LEPOSAVA CVIJETIĆ: *A Prva srpska banka (Első Szerb Bank)* (97—121. l.) az 1869-ben Belgrádban 1 millió dukát alaptőkével alapított bank történetét ismerteti. Az alapításban a pesti Francia—Magyar Bank 50%-kal vett részt. Az első két év jó üzletmenete után hamarosan nehézségek adódtak, az adósok nem fizettek, a Francia—Magyar Bank a Szerbián kívül befektetett tőkét a saját kezébe kerítette, így a bank, bár állami támogatásban is részesült, 1875-ben kénytelen volt bejelenteni a csődöt. — ŽIVKO AVRAMOV-

SKI: *Adalék a Kosovo és Metohija területén folytatott olasz—albán irredentista propagandához a müncheni válság és Albánia megszállása idején* (123—140. l.) megállapítja: a szerb kormány tudatosan elnyomta az itteni szkipetar kisebbséget, hogy Törökországba való kivándorlásra készítse. Ez nagy elkeseredést keltett és fogékonnyá tette a talajt az albán propaganda számára. Olaszország 1938 őszén még nem támogatta az irredenta propagandát. 1939 áprilisa után azonban az olaszok nagy kémtevékenységbe kezdenek, s lassankint fokozzák irredentista propagandájukat. A szerb kormány makacssága is hozzájárult ahhoz, hogy a szkipetarok inkább voltak hajlandók az olasz megszállás alatt álló Albániához kerülni, mint megmaradni Jugoszlávia fennhatósága alatt. — NIKOLA ŽIVKOVIC: *A népi hatalom első szerveinek létrejötte és szervezete 1941-ben* (141—147. l.) megállapítja, hogy a legkorábban Nyugat-Szerbiában, Bosanska Krajnában, Montenegroban, Kordunban és Banijában került sor különböző népi forradalmi szervek megalakulására, helyi viszonylatban. Ezek az illegálitásban működő szervek különböző neveket vettek fel. Később általánosult a nemzeti felszabadító bizottság elnevezés, Szerbiában és Szlovéniában már országos bizottság is létrejött. A bizottságok feladata az ellenállás szervezése volt, a partizán csapatok támogatása. — VUK VINAVER ismerteti Nemes Dezső: *Az ellenforradalom története Magyarországon 1919—1921 c. könyvét* (223—225. l.), igen jó és fontos munkának tartja, kiegészíti néhány, a hivatalos jugoszláv—magyar kapcsolatokra vonatkozó adalékkal. — N.

HISTORIJSKI ZBORNİK. 1964. 17. köt. — MIRJANA GROSS: *A Frank-párt létrejötte* (1—83. l.) a folyóirat 1962. évi kötetében megjelent tanulmányának folytatása (ld. Századok 1964. 1—2. sz. 299. l.). Az 1880-as években bekövetkezett szerény gazdasági fellendülés a horvát társadalom erősebb differenciálódására vezetett, a jogpárt már nem léphetett fel egységes nemzeti pártként, a kis- és középburzsoázia pártja lett, s ezért válik erendően demokratikus pártból konzervatívvá. Mint-hogy az évtized végére a Monarchia már nem látszik annyira megingathatatlan, mint korábban, elképzelhető valamilyen belső átalakulás. Ezért a párt tényleges vezetője, az előregedett Starčević helyett Fran Polnegović szeretne a Monarchia felelős köreivel tárgyalni a horvát kérdésről. Ekkor lép be a pártba a becsüvagyó ügyvéd, Josip Frank (1890), aki a horvát gazdasági önállóságért vívott harcával keltett feltűnést. A pártnak juttatott

anyagi támogatás fejében megkapja a Hrvatska, a pártlap szerkesztését. Ettől kezdve a jogpárt ellenzékiessége mérséklődik, feladja orosz és szláv szolidaritási elveit. Ugyanakkor egyre inkább a szerbek ellen fordul, mert csak így nyerheti meg a Monarchia felelős köreinek támogatását. A párt, amelyben egyre inkább Frank kezébe csúszik át a vezetés, még nem látja világosan, milyen erővel érdemes tárgyalnia a horvát kérdésben, ezért a dualizmustól a trializmuson át a föderalizmusig több megoldást vet fel. Gyakorlatilag a fennálló dualista rendszer mellett foglal állást, bár szóban továbbra is ellenzi. Az 1894-ben a Strossmayer-féle párttal közösen elfogadott program a dualizmus és trializmus közötti közeputas megoldást vet fel (Bosznia és Hercegovina, esetleg a szlovén területek egyesítése Horvátországgal, de a Monarchia keretein belül). Frank egyre erősödő diktatórikus vezetése miatt a pártban belül 1895-ben szakadás áll be, a Frank vezette szárny „tisza jogpárt” néven működik tovább, a kivált politikusok megtartják a „jogpárt” elnevezést. — VERA ČILIGA: *A nemzeti párt és a délszláv kérdés, 1866—1870* (85—114. l.) elsősorban Matija Mrazovič és Josip J. Strossmayer levelezésére támaszkodva úgy látja, hogy 1866—1868 folyamán a nemzeti párt is kapcsolatban állt Mihály szerb fejedelemmel, tárgyalások folytak a délszlávok egyesüléséről. A szerbiai trónváltás után azonban a szerb kormány visszavonul. 1870-ben, amikor a nemzetközi események hatása alatt a nemzeti párt vezetői attól féltek, hogy Bismarck a nagynémet megoldást valószínűsíti meg, s így a Monarchiában is nagyarányú változások következnek be, két összejövetelt is tartottak. Októberben Sisakban az unionisták voltak túlsúlyban, s a Magyarországgal való realunió mellett foglaltak állást, decemberben Ljubljanában viszont az antiunionisták kerekedtek felül, a párt a délszláv egyesítés mellett foglalt állást, de nyitva hagyta ennek formáját, vagyis, hogy ez a Monarchián belül vagy kívül és Szerbiával vagy nélküle történjék-e. — SLAVKO GAVRILLOVIĆ: *Adalékok az 1778—1848 közötti horvátországi és szlavóniai paraszmozgalmakhoz* (115—181. l.) ismerteti először az 1823-ig elhúzódó mozgalmakat, amelyek a katonaillesítés ellen irányultak, és főképp a szökés formájában mentek végbe, azután a Szlavóniában 1810—1826 között lezajlott mozgalmakat, amelyek során a parasztok a II. József rendszeréhez való visszatérést szorgalmazták, s Mihajlo Grgur vezetése alatt komoly fegyveres mozgalmat is szerveztek. 1837-ben a Pozsega megyei kutinai uradalomban az 1832—36-os magyar országgyűlés

törvényeire hivatkozva a robot és a földesúri italmérségi jog ellen keltek fel a parasztok. 1845—1848 között a zágrábi káptalan kraljevaci uradalomban Ivan Goleš vezetése alatt zajlott le a legnagyobb mozgalom az erdők birtoklásáért, 1846—47-ben a hatalom a falvakban ténylegesen a felkelők kezében volt, a magyarón párt egyideig eltűrt a mozgalmat, mert a nemzeti párti káptalan ellen irányult, csak amikor már az egész rendszer alapjait kezdte fenyegetni, akkor fordult szembe vele. 1848 februárjában Goleš is elesett a hatóságok elleni harcban, s így a parasztság elvesztette vezetőjét a közeledő forradalmi időszakban. — IGOR KARAMAN: *A horvát királyi tanács kereskedelmi-gazdasági bizottságának tevékenysége 1769—79* (183—212. l.) az 1767-ben létrehozott királyi tanácson belül működő bizottság tevékenységében három szakaszt különböztet meg, az első három évben ez a tevékenység igen élénk volt, 1772—73-tól kezdve lanyhul, s a végén a bizottság már csak forma szerint áll fenn. A bizottság foglalkozott a kereskedelem és a közlekedés kérdéseivel, igyekezett megszervezni a borkivitelt a báni Horvátországból a Határőrvidékre, kísérleteket tett manufaktúrák, különösen textilmanufaktúrák alapítására is, csekély sikerrel. A bizottság lelke Nikola Škrlec (Škerlec Miklós) volt, aki itt szerzett igen sok tapasztalatot, amelyet aztán az 1790-es években tudott hasznosítani. — Az adatközlő rovatban BOGDAN KRIZMAN: *Jugoszlávia kapcsolatai Németországgal és Olaszországgal 1937—1941* (227—257. l.) c. referátuma részletesen ismerteti a kapcsolatok alakulását, az 1937-ben még az olasz érdekszférához tartozó Jugoszlávia fokozatos átállását Németország mellé. 1940-ben Mussolini már háborút akart indítani Jugoszlávia ellen, ezt azonban a németek megakadályozták. Az olasz—görög háború idején Hitler azzal akarta végleg megnyerni Jugoszláviát, hogy neki ígérte Szalonikit. Végül 1941 tavaszának eseményeit tárgyalja részletesen a cikk, a csatlakozást a háromhatalmi egyezményhez, a belgrádi puccost és a német támadás megindulását. — ARPAD LEBL: *A horvát kérdés a magyar országgyűlés szemszögéből 1892—1918* (259—301. l.) részletesen ismerteti és bírálja a képviselőháznak a horvátokkal kapcsolatos megnyilvánulásait. — MRKO VALENTIĆ ismerteti a határőrvidék XIX. századi történetére vonatkozó újabb jugoszláv munkákat (359—383. l.). — Galántai József: István Tisza und der erste Weltkrieg címen a budapesti egyetem történeti évkönyvében megjelent tanulmányát B. K. ismerteti részletesen (502—504. l.) — N.

GODIŠNJAK DRUŠTVA ISTORIČARA BOSNE I HERCEGOVINE. 1963. 14. évf.

— A Boszniai és Hercegovinai Történelmi Társulat 1964-ben megjelent évkönyve a két tartomány török uralom alá kerülésének 500. évfordulója alkalmából jelent meg, s így középkori tematikájú. MILAN VASIĆ: *A martalócok az oszmán birodalom emelkedő szakaszában* (11—65. l.) a törökök által a bizánci területen talált és felhasznált katonai szervezet fejlődését ismerteti. A cikk egy nagyobb tanulmány része, csak a kifejezetten katonai szervezettel foglalkozik (a rendőri funkciókat teljesítő martalóc csapatokkal nem). A legnagyobb részt keresztényekből toborzott martalócok határvédelmi szolgálatot teljesítettek, ill. betöréseket intéztek a szomszédos területek ellen, a hódítás előkészítésére. 1526 után a magyar hódoltság terület török váraiban is nagy részt délszláv származású martalócok katonáskodtak. A szerző részletes táblázatban mutatja ki a balkáni tartományok egyes váraiban (tehát a magyarországiakban is) a XVI—XVII. században különböző időpontokban szolgáló martalócok számát és zsoldját. Budán pl. 1543-ban 331 keresztény és 12 mohamedán martalóc volt, ettől kezdve számuk csökken, a legkevesebb 1612-ben, amikor csak 28 keresztény akad, 1631-ben 129 keresztény és 21 mohamedán. Hasonló adatok számos más magyar várról is találhatóak a cikkben. A martalócok nagy részét gyalogos szolgálatot teljesítettek, olykor lovas, vagy hajós szolgálatot is. A szolgálat ideje korlátlan volt. Egyéni kinevezés alapján kerültek be a csapatba. Bizonyos adókedvezményben részesültek, zsoldot is kaptak, parancsnokaik olykor tímár-birtokokat is. Részesültek a zsákmányból, és jutalmat kaptak harci cselekményeikért. A birodalom hanyatlásával az intézmény is elvesztette jelentőségét, a martalócok száma csökkent. — MUHAMED HADŽIJAHIĆ: *A szarajevói muafname* (67—119 l.) az 1464-ben a városi mohamedán lakosságnak adott kiváltságlevelét elemzi, amelyet Mátyás magyar király elleni harcuk jutalmaként kaptak. A csak 1701-es átírásban meglevő kiváltságlevelét vitathatatlanul eredetinek tartja; ennek alapján a lakosság mentesült a robot és bizonyos adók alól, s nem volt köteles a hivatalnokokat elszállásolni, ezért a tartomány vezírje nem is itt, hanem Travnikban székel, ami lehetővé tette a város önállósodását, s gyakori felkéléseket is váltott ki. Lehetséges, hogy a kiváltságlevelével valamilyen középkori hazai városi privilégium folytatása. — BOGOMIL HRABAK: *Gabonaművek kivülete Boszniából és Hercegovinából a tengeremlékre a XIII. század végétől a XVIII. század elejéig* (121—203. l.)

szinte évről-évre mutatja ki az Adriai tengerpartra, elsősorban Dubrovnikba szállított gabona mennyiségét. Ez a gabona a paraszti termelés feudális kisajátításából adódott, már a bosnyák királyoknak jelentős jövedelmet hozott. 1538 és 1573 között ez a kivétel igen nagy mértéket ért el, utána inkább helyi jellegűre zsugorodott össze. — EKREM MURSEL betűrendben sorolja fel azokat az 1952—1963 megjelent könyveket és tanulmányokat, melyek Bosznia török uralom alá való kerülésének kérdését dolgozzák fel vagy érintik (297—304. l.) — N.

ISTORIJSKI ZAPISI. 1964. 21. köt. 4. sz.

— DIMO VUJOVIĆ: *Oroszország és Franciaország harca a Montenegró külpolitikájára gyakorolt befolyásért és a Nikola fejedelem ellen indított kampány 1867-ben* (601—628. l.) bemutatja, hogy a francia és osztrák diplomácia meg akarta akadályozni Montenegró közeledését Szerbiához, Oroszország viszont ezt elő akarta segíteni. 1866 szeptemberében létre is jött egy titkos szerződés Montenegró és Szerbia között. A szerződés az orosz kormány azonban bizalmatlan volt Nikola fejedelemmel szemben, ezért indított ellene hadjáratot, ebben a bolgár emigránsok is részt vettek. 1868-ban a szerbiai trónváltás után az orosz kormány már közvetlenül a fejedelemmel lépett kapcsolatba. — ĐURO VUJOVIĆ: *A csetnikek és szeparatisták veresége a Katuni náhijében 1944 március elején és a montenegrói quislingista mozgalom válsága* (665—716. l.) részletes adatokat közöl arra, hogy a németekkel együttműködő montenegrói hatóságok az olasz fegyverletétel után válságos helyzetbe kerültek. A munkások toborzása németországi munkára alig hozott eredményt, hazai katonai erő összeállítása is nehezen ment. Mégis egy közel 5000 főnyi hazai csapatot (igen fegyelmetlen és lázongó katonákat) vetettek be a partizánok ellen, a sokkal csekélyebb létszámú partizán csapatok azonban súlyos vereséget mértek rájuk, a kormány csapatok pánikszerűen menekültek vissza a német csapatok oltalma alá. Ez csak fokozta a kollaboráns tábor belső válságát. — SLAVKO MIJUŠKOVIĆ adalékokat közöl arra, hogy a szarajevói merénylet után a kotori (cattarói) gimnázium tanulóit a merénylet mellett foglaltak állást, ezért vizsgálatot is indítottak ellenük, s az egyik diákot kizárták a dubrovnikai (ragusai) tengerészeti iskolába való felvételből (747—756. l.). — N.

ASSOCIATION INTERNATIONALE D'ETUDES DU SUD-EST EUROPEEN. Bulletin 1964. 2. sz. — Az UNESCO támogatásával működő Nemzetközi Szövetség Dél-

kelet-Európa Kutatására Bukarestben kiadott értesítője a Szövetség tevékenységéről szóló beszámolók mellett kisebb tanulmányokat is közöl. M. BUDIMIR: *Vuk Karadžić és a balkáni tanulmányok* (8—11. l.) a szerb megújulási mozgalom jelentős alakjának az egységes szerb irodalmi nyelv megteremtésében játszott szerepét és ebben a többi balkáni nyelv közrehatását világítja meg. — EUGEN STĂNESCU: *Charles Diehl és művének jelentősége* (12—26. l.) az 1859—1944 élt jeles francia bizantinológus tevékenységét ismerteti. Diehl különösen a korai korszakkal, elsősorban Justinianus korával foglalkozott. A bizánci kultúra legjelentősebb megnyilvánulását a képzőművészetben látta. Hiányolta Bizánc belső fejlődésének feldolgozását. Maga sokat foglalkozott Bizánc világtörténeti helyének kijelölésével. Nem idealizálta Bizánc fejlődését. Kutatásai során érintette az egyéb balkáni népek kultúrtörténetét is. — ERNA PATZELT beszámol az Ausztriában 1918 után folytatott balkáni kutatásokról (27—30. l.). — THEODOR v. UZORINAC-KOHARY: *A Délkelet-Európára vonatkozó német kutatásokról* (31—39. l.) a balkáni tanulmányok gyökerét a reneszánszsal kezdődő és a múlt században a filhellénizmusban kiteljesedő görögbarát mozgalomban látja, másrészt a balkáni útleírásokban. Beszámol a két világháború közt és ma Németországban folytatott kutatásokról, elítéli az 1945 előtti német kutatások politikai irányzatosságát, és úgy véli, hogy csak szigorúan tudományos kutatásokra kell szorítkozni, le kell számolni mindenféle romantikus elképzelésekkel. A Németországtól keletre elterülő európai térséget három részre osztja: Kelet-Európa egyenlő az orosz államterülettel, Kelet—Közép-Európa Lengyelországot és Csehszlovákiát foglalja magába, Délkelet-Európa pedig az ettől délre eső országokat. Nincs külön balkánisztika mint tudomány, hanem az egyes tudományok (történelem, földrajz stb.) balkáni problémákkal foglalkozó kutatásai. — N.

REVUE HISTORIQUE. 1964. 88. évf. júl.—szept. sz. — J. L. VAN REGEMORTER: *Az 1861-i reform hatása az árutermelésre, a gabonakereskedelemre és kivitelre Délkelet-Oroszországban (1861—1870)* (1—26. l.) elsősorban a francia konzulok jelentéseire támaszkodva adatszerűen méri fel a termelés és eladás viszonyait. Megállapítja, hogy a reform után kettős folyamat kezdődött Oroszországban; a feudális termelés válságba jutott, a kapitalista termelés fellendült. A régi birtokosok megtartották ugyan földjük nagy részét, de annak megművelése nehezebbé vált számukra, a

korábbi korszak jellegzetes vonásai megváltoztak; a művelési rendszer egyszálalú maradt továbbra is, a kereskedelmi tőkétől függtek, az áringadozás kiszámíthatatlanná volt. Mindezek menekülést eredményeztek a földtől, a bérleti rendszer előtérbe nyomult. Romlott a jobbágyaságból felszabadított kisparaszt helyzete is; kikényszerült ugyan a piacra, de ki volt szolgáltatva a vásárló kényének és pénzét nem tudta befektetni, hanem különféle szolgáltatásait törlesztette vele. A reformon a már korábban is kapitalista módon gazdálkodó nagybirtokosok, bérlők és gazdag parasztnyertek. Ezek termelése növekedett és sokoldalúbbá vált. Ugyanakkor a mezőgazdaság felé irányuló tőkebefektetés jelezte, hogy a kereskedő tőkének már érdemes a mezőgazdasági termelésbe átmennie. Ezzel megkezdődött a termelés autonómmá válása, és az orosz gabonapiac kezdett átalakulni a nyugati piacok mintájára, ahol az árut már a tőkés törvények szabják meg. — RAYMOND POIDEVIN: *Francia és német pénzügyi érdekek Szerbiában 1895-től 1914-ig* (49—66. l.) áttekinti a jelzett korszakban a Szerbiának nyújtott francia és német államkölcsonöket. Megállapítja, hogy a francia—német együttműködés — bizonyos rivalizálás ellenére — 1909-ig fennmaradt. A kölcsönökben a német fél jórészt csak névleg vett részt, a címletek nagy részét a párizsi pénzpiacra hárította, ezzel szemben aránytalanul nagy megrendelésekhez jutott a kölcsönök révén — elsősorban a vasútépítés területén. Így a német iparnak a francia pénztőke bizonyos hasznot hajtott. A német tőke azonban nem tudta megerősíteni befolyását a franciával szemben, s bizonyos kísérletek ellenére Ausztria-Magyarországgal nem tudott tartós együttműködést létesíteni ebből a célból. 1909-től Franciaország politikai okokból meg akarta erősíteni befolyását Szerbiában, ami a bátortalan német ellentámadások ellenére sikerült is neki, mivel Németország súlyos gazdasági helyzetében nem volt képes kielégíteni a növekvő belső szükségletek mellett külső felvevő piacait is. Így a korábbi együttműködést felváltó egyre fokozódó francia—német rivalizálásban a francia pénzpiac széles lehetőségei következtében Franciaországnak sikerült megszilárdítania szerbiai pénzügyi, gazdasági és politikai pozícióját. — FRANÇOIS BÉDARIDA: *A hadsereg és a köztársaság: francia tisztiek politikai nézetei 1876—78-ban* (119—164. l.) a Gambetta iratai között talált két titkos feljegyzés alapján írja le a francia hadsereg tisztikarában kialakult politikai nézeteket. Megállapítja, hogy a tisztikarban harc folyt a hadsereg feletti ellenőrzésért két csoport között: a régi

hagyományokat hordozó és az „új réteg” között. A harc álcázva és apolitikus mezbe öltöztetve a köztársasági vagy monarchia kérdése körül folyt ideológiai, lélektani és társadalmi vetületben. A konzervatív és a többséget képviselő tisztí rétegnek nem felelt meg a demokrácia már csak azért sem, mert civil uralmat jelentett, megszüntette azt a lehetőséget, hogy a hadsereg feje legyen az állam feje is. Emellett a szabadság, egyenlőség stb. szellemét helyezte szembe a hadsereg tekintély-elvével, az egyén gondolkodási szabadságát a feltétlen engedelmességgel, megbontotta a szigorú társadalmi hierarchiát, amivel szembekerült a merev katonai hierarchia. A hadsereg tisztikarának többsége a régi Franciaországot képviselte az újjal, a demokráciával szemben, ami annál is veszélyesebb jelenség volt, mivel a hadsereg zártsága eleve kedvezett az antidemokratikus szellemnek. Mindez azt jelentette, hogy a szűkséges harmónia az állam és a hadsereg rendszere között megbomlott.

1964. okt.—dec. sz. — PIERRE BARRAL: *Az ipari korszak agrár-mozgalmai (a második világháborúig)* (299—330. l.) az iparosodás után másodsorba szorult agrár-mozgalom kérdésével foglalkozik. Megállapítja, hogy a nagy mezőgazdasági érdekvédelmi szervek az 1873—96 közötti ún. agrárválság, majd az 1920-i, ill. az 1929-ben kitört világválság idején alakultak. Nemzetközi szerveik (szocialista, keresztény és kommunista) 1920, 1921 és 1923-ban jöttek létre. Hangsúlyozza, hogy ezek a mozgalmak nem jelentenek egységet, kezdetben csaknem mindenütt a nagybirtokosok (katolikus országokban ezzel együtt az egyházi nagybirtokosok) dominálják, majd nagy szerephez jutnak a nem mezőgazdasági eredetű birtokosok, jóval később gazdag parasztok és azok leszármazottjai, míg a falusi szegénység szervezésére csak igen későn kerül sor, főként egyes szocialista csoportok, majd a kommunisták által. Minden belső ellentét ellenére a szerző nézete szerint a közös célok általában erősebbek, mint a belső széthúzó erők; az utóbbiak azokon a helyeken a legerősebbek, ahol a társadalmi egyenlőség nagyon kevésbé valósult meg. A megosztás természete kifejezésre jutott az egyes rétegek ideológiájában is, noha a témák többnyire azonosak. Ilyen közös téma a mezőgazdasági termelés és termelés szerepének hangsúlyozása; sőt az előbbi magasabbrendűségének hangoztatása (fizikai és morális egzség stb. címén), a paritás követelése a város és falu között, a mezőgazdasági érdekek egysége és ezen az alapon az egyesülés követelése. A mozgalom tevékenysége részben védelmi rendszabályok (vám,

tarifa, adó) behozatalára, részben javítási intézkedésekre szorítkozott. Az előbbit elsősorban a nagybirtok képviselte (a mezőgazdasági munkássággal szemben is); az utóbbit, amihez hozzátartozik a föld-reform gondolata, a technikai fejlődés, hitel-ellátás javítása, a mindennek feltételeként jelentkező kooperatív forma megteremtése — a mezőgazdasági érdekképviselők haladóbb rétegei hangoztatták, majd különösen a gazdasági válság idejétől állami feladattá vált, s ez a tendencia a második világháború után még fokozódott. A szerző úgy véli, hogy a kérdés a háború után új szakaszba jutott: előtérbe került a pozitív javítás gondolata. — PIERRE MIQUEL: *A Journal des Débats és a versailles-i béke* (379—414. l.) ismerteti a lap múltját, jellegét, főként igazgatója, Nalèche levelezése alapján, a kormánnyal fennálló kapcsolatait, majd álláspontját az olasz, a balkáni és a német—osztrák kérdésben. Szemben a Le Temps-mal a lap igazságtalanokként elítélte a Dalmáciára irányuló olasz követeléseket, a legfontosabbnak tartva Németország elzárását a Földközi tengertől. Így természetesen határozottabban szerb-barát volt, mint a Le Temps. Nagy-Romániát kívánt, mely Budapest és nem Belgrád ellen irányul. Minden román követelést támogattak Németország ellen, Magyarország bolsevizálása ellen és egyesülése megállása érdekében Bulgáriával. A levelezésből megállapíthatóan a lap igazgatójának politikájában központi helyet foglalt el a kommunizmustól való félelem, amit a szerző számos idézettel igazol. Felismerve azonban az intervenciók politika lehetetlenségét, a határos államok kommunistaellenes elemeinek hathatós támogatását kívánta. A Magyar Tanácsköztársaság ellen viszont önkéntes intervenció sereg szervezését követelte, és ellenzett minden tárgyalást Kun Béla kormányával. Ezért támogattott lelkesen minden kívánságot, mely a magyarországi kommunizmus elleni cseh és főként lengyel erőktől származott és támadott minden angol lépést, mely ezek ellen irányult. A kommunizmus elleni szent szövetségben számítani kívánt azonban Németországra is, ezért pl. felvetette, hogy a német gyarmatokat hagyják meg. Ugyanakkor kevés illúziója volt a reparációt és a biztonságot illetően. Nem kívánta tehát Németország felosztását, mint a Le Temps, nem kívánt nagy Ausztriát, mint az Action Française, hanem gyenge Németországot és Ausztriát az új kisállamok féltékeny ellenőrzése alatt. Mindent összevéve a Journal és Nalèche levelezése híven tükrözi a „notabilitások” diplomáciájának régi és új arcát: egy enyhített németellenességet, főleg a Balkán vonalán, melyben

új vonás Szerbia támogatása és Németország itteni útjainak elvágása, és a szovjetellenességet, mely Lengyelország és a lengyel hadsereg támogatásában is megnyilvánul, összekötte minden ezt keresztezni látszó angol—amerikai lépés támadásával. — IMMANUEL GEISS, német történész: *Az első világháború kirobbanása* (415—426. l.) a Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht* (Düsseldorf, 1961) c. munkája után kirobbant heves nyugat-német történevszita közepette a kérdésről kiadott, s ugyancsak Fischer előszavával megjelent, I. Geiss által szerkesztett dokumentum-kötetet ismerteti. (Julikrise und Kriegausbruch 1914. Hannover 1963—64. 2 köt.). A kiadott forrásanyag konklúziójaként megállapítja, hogy egyetlen hatalom sem akart sem kontinentális, sem világháborút. A Monarchia kívánta a lokális háborút Szerbia ellen, s Németország ezt némi habozás után támogatta, tudatában lévén, hogy ezzel felidézi a kontinentális háború és esetleg a világháború veszélyét is. Így háborús felelőssége lényegesen nagyobb, mint a többi hatalmaké, bár kétségtelen, hogy annak kitöréséhez a maguk módján — helytelenül reagálva Németország politikájára — az Antant hatalmai is hozzájárultak. Geiss szerint ez az az alap, amelyen hozzá lehet fogni a komplex kérdés részletes megvitatásához és kidolgozásához.

89. évf. 1965. jan.—márc. sz. — PIERRE CHAUNU: *Az európai reformáció XVII. századi válságai* (23—60. l.) a méltatlanul elhanyagolt ellenreformáció sikereivel és a francia protestantizmus tragikus kudarcának okaival foglalkozik, s ezeket bizonyos belső körülmények mellett elsősorban az angol egyház támogatásának elvesztésében látja. Hangsúlyozza, hogy a franciaországi kudarc ellenére, amely az ellenreformáció legnagyobb győzelmét jelentette, a protestantizmus e században Európa szívében megtartotta pozícióit, úgy hogy a század, ha egyfelől a katolikus reform nagy százada, másfelől a kiteljesedett protestantizmus nagy százada is. — PIERRE LÉON: *Egy nagy értekezés a francia burzsoáziáról* (61—70. l.) Adeline Daumard: *La bourgeoisie parisienne de 1815 à 1848* (A párizsi burzsoázia 1815-től 1848-ig) (Paris, 1963) c. úttörő munkáját méltatja, melyben a szerző óriási szériális anyag felhasználásával, főként statisztikai módszerekkel első ízben ad konkrét képet a francia burzsoázia széles rétegeről, történetének egy rendkívül fontos szakaszában (restauráció és júliusi monarchia). A nagyra értékelt munkával kapcsolatban — néhány apróbb megjegyzés mellett — elsősorban annak bizonyos egyoldalúságát kifogásolja, amennyiben az általa kiválóan alkalmazott kvantitatív

módszert nem eléggé egészíti ki olyan forrásokkal, melyek a külső cselekvések és viszonyok mellett a belső mozgatóerőket, gondolatokat, magatartást világítanak meg. — FERDINAND BOYER: *Az alpesi hadsereg 1848-ban* (71—100. l.) az 1848. április 7-i rendelettel felállított alpesi hadsereg kettős feladatát vizsgálja: részvételét a belső forradalmi nyugtalanság megfékezésében és felkészülését arra a lehetőségre, hogy az Ausztriával háborúba lépő Piemontnak katonai segítséget nyújtson. Az utóbbi problémával kapcsolatban nagyrészt levéltári anyagok alapján ismerteti a diplomáciai és katonai síkon folytatott eszmecsereket, elsősorban a hadsereg parancsnokának, Oudinot tábornoknak a különféle illetékes szervekkel folytatott levelezését és tárgyalását, melyből kitűnik, hogy a francia kormány ellentétben, mely sokáig ingadozott, majd a beavatkozás helyett Angliával együtt az Ausztria és Piemont közötti közvetítés útját választotta, a katonai szervek meg voltak győződve az intervenció szükségéről és mindent megtettek annak előkészítésére s nem szüntették be az év végéig, Oudinot leváltásáig ez irányú lépéseket azután sem, hogy Károly Albert szász király 1848 augusztusában fegyverszünetet kötött. — HENRI MICHEL: *A második világháború történetének bizottsága* (127—138. l.) összefoglalást ad a bizottság egészének és albizottságainak munkájáról, kijelölve egyúttal a további teendőket is. Rámutat a nehézségekre, amelyek abból adódnak, hogy míg a dokumentumok mennyisége egyfelől óriási, másfelől éppen a legfontosabb források hiányoznak. Az utóbbi tény abból ered, hogy Franciaország nem volt az események központja, azután, hogy rengeteg irat véletlenül megsemmisült, míg másokat tudatosan elpusztítottak, és végül, hogy bizonyos tevékenységek, melyek a kutatókat nagyon érdekelnék (egyfelől a különféle német terrorakciók, másfelől az ellenállás és felszabadulás konspiratív tényei) nem hagytak maguk után írásos nyomot. Bár ezek a tények megnehezítik a bizottság munkáját, nem mentik fel az összes fellelhető források gyűjtése (és szakértői szelektálása) alól, ami meglehetősen előrehaladott stádiumban van ugyan, de a továbbiakban is ezek folytatása lehet csak minden más munka alapja. Az iratok nagy mennyisége viszont azt a követelményt állítja, hogy a kollektív munka megszervezését előtérbe állítsák. A szerző megállapítja, hogy mindez a feladat igen sürgős, mert a háborúnak egyes aspektusait a kutatók csak azoktól tudhatják meg, akik ebben részt vettek, vagy tanúi voltak. A szélesen értelmezett dokumentáció minél teljesebb összegyűjtése alapján ki kell dolgozni

a megfelelő bibliográfiákat, statisztikákat, kronológiákat, majd publikálni a dokumentumokat és az ezekre alapuló munkákat s megteremteni a nemzetközi együttműködést.

1965. ápr.—jún. sz. — PIERRE VILAR: *A közgazdászok és történészek közötti jobb megértésért. „Kvantitatív történel” vagy visszatérő ökonometria?* (293—312. l.) a kvantitatív, vagy másként szériálisnak nevezett történelmi irányzat híveivel (elsősorban P. Chaunu, J. G. Toutain és J. Marzewski) vitatkozik. A filozófikus érvelés központi gondolata, hogy a történetírás alanyának, a társadalomban élő embernek története nem szorítható pusztán mennyiségi adatokba, melyek elmosásuk a minőségi fordulatokat, másrészt a mechanikus módszerek leszűkítik a bonyolult valóságos összefüggéseket, harmadrészt a gazdaság mechanikus vizsgálata még a gazdasági okok és hatások szélesebb vizsgálatát is kizárhatja. A kvantitatív vagy szériális irányzattal szemben, amelynek hatékonyságát egy körülhatárolt területen elismeri és méltatja, a történet, az emberi lét totalizmusának, gazdaság és gondolat stb. egységének és kölcsönhatásának, a történelmi folyamat mennyiségi és minőségi elemeket tartalmazó folyamatosságának gondolatát hangsúlyozza. Így pl. Marzewskivel szemben, aki szerint Franciaország XIX. századi gazdaságtörténetére nézve azok az események mérvadók, melyek gazdaságiak, melyek közvetve vagy közvetlenül Franciaországot érintették és amelyek a XIX. században zajlottak le, a szerző felveti, hogy talán a maga módján minden esemény hordoz magában bizonyos gazdasági elemet, és minden gazdasági esemény számos olyan motívum eredménye, amely nem gazdasági, azután az is előfordulhat, hogy Franciaország gazdasági sorsa közvetve Kaliforniában dőlt el, s végül az is meglehet, hogy a francia XIX. század legfontosabb évszáma 1789 volt! — JACQUES BARIÉTY: Németország és a béke problémái az első világháború alatt (369—392. l.) A. Scherer—J. Grunewald: *L'Allemagne et les problèmes de la paix pendant la première guerre mondiale; documents extraits des archives de l'Office allemand des Affaires étrangères* (août 1914—31 janvier 1917) (Németország és a béke problémái az első világháború alatt: a német külügyminisztérium iratai, 1914 aug.—1917. jan. 31.) (Paris, 1962) c. dokumentumgyűjteménye alapján haladva ismerteti a német magatartást a kötéendő béke kérdésében 1915 folyamán Belgiumot és Oroszországot, 1915—16-ban Japánt, majd Franciaországot és Lengyelországot illetően, bevégezve összefoglalását a központi hatalmak 1916 decemberi békeajánlatával.

1965. júl.—szept. sz. — GENEVIÈVE GILLE: *A magánlevéltárak* (29—46. l.) a francia levéltárakba 1949 óta begyűjtött magánlevéltárak fajtáit, alcsoportjait, elhelyezését, rendszerét stb. ismerteti. — FRANÇOIS CROUZET: *A brit gazdaság mérlege a forradalmi és birodalmi háborúk idején* (71—110. l.) impozánsan illusztrált összefoglalást ad a témáról 1780—1815 között. Foglalkozik a nemzeti jövedelem összetevőivel (árak, pénz, termelés), annak struktúrájával, elosztásával (ezen belül a bérekkel is), a háború gazdasági terheivel, s végül a nevezett időszakban egymást követő gazdasági válságok szociális hatásával. — HENRI BRUNSCHWIG: *Birodalom és imperializmus* (111—122. l.) több az imperializmus problematikájával foglalkozó művet analizál (R. Koebner, *Empire*, Cambridge 1961; R. Koebner—H. D. Schmidt, *Imperialism*, Cambridge, 1964; G. Mosselman, *The Cradle of colonialism*, New Haven—London, 1963 stb.). — ROLAND MOUSNIER a történettudomány tárgykörében benyújtott doktori értekezéssel foglalkozva (123—127. l.) elsősorban két veszedelmes tömegjelenségre hívja föl a figyelmet. Az egyik, hogy a munkák abnormalisan nagyok, hosszúak, részben mert témájuk nem eléggé körülhatárolt, részben mert a szerzők fegyelmezetlenül konstruálnak és felesleges dolgokat is tárgyalnak (ami ismert, vagy nem tartozik a tárgyhoz), részben mert verbalizmusban szenvednek. A másik, hogy a fiatal történészek egy része nem megértésre és megértetésre törekszik, hanem az érzelmekre és az idegekre akar hatni. Azt javasolja, hogy a fiatal történés 22—23 éves korában kapjon egy alaposan körülhatárolt és konkrét témát, amelyet 2—300 oldalon 2—3 év alatt megold és elnyeri az ún. „doctorat de spécialité”-t, majd 5—6 év alatt elkészítené 300—500 oldalas munkáját, melynek alapján „docteur et lettres” címet kapna. — A folyóirat két bibliográfiai feldolgozást közöl: egyet ANDRÉ FIGANOL-tól (a szemle első része); mely a Róma történetére vonatkozó, 1956—64 között megjelent munkákat rendszerezi (129—158. l.), és egyet DANIEL ROBERT tollából a protestantizmus történetével kapcsolatban 1959—1963-ban napvilágot látott művekről (159—172. l.) — O.

REVUE D'HISTOIRE MODERNE ET CONTEMPORAINE 1963. 10. köt. jan.—márc. sz. — P. GUILLAUME: *Loire megye gazdasági és szociális helyzete az 1848. május 25-i „Ankét a mezőgazdasági és ipari munkáról” alapján* (5—34. l.) a felmérés alapján összefoglaló elemzést nyújt. A mezőgazdaságban az elvándorlás, a munka-

erőhiány, a szőlőművelés válsága, egyes ágak sorvadása formájában az általános nehézségek jelentkeztek; az iparosodás kezdte éreztetni hatását, miközben a mezőgazdaság egészében véve archaikus maradt. Modern kapitalista vállalat még csak egy létezett; a munkaviszonyok, a hosszú munkaidő, a női és gyermekmunka nagymérvű igénybevétele, az általában (főleg az új iparágakban) alacsony munkabérek tekintetében megegyeztek az átlagossal. A szerző kimutatásokat közöl egyes szakmákban a halálozási arányról, az írni-olvasni tudás mértékéről, majd ismerteti az ipari munkások szervezeteit, melyek tevékenységében az osztálytudat már kifejezésre jutott, a harc gondolata azonban még nem. — GEORGES DUPEUX: *Az első Léon Blum kormány bukása* (35—44. l.) Blum 1937. június 21-i lemondásának okaival foglalkozik. Mikor a szenátus a gazdasági felhatalmazás kérdésében a kormányt leszavazta, a szerző szerint Blumnak két lehetősége volt: az alkotmányos út a parlament felosztásával és új választások kiírásával, valamint a szenátus ellenállásának megtörése a kormány mögött álló tömegek erejének felhasználásával. Az előbbit a radikálisok ellenzése, az utóbbit — mint L. Blum a pártkongresszuson állította — a népfront gyengesége, a polgárháború veszélye és a háborús veszély miatt nem választotta. A továbbiakban a szerző megcáfolja Blum indoklását: a népfront eléggé erős volt ahhoz, hogy a polgárháború veszélye nélkül érvényesíthesse akaratát (a radikálisok a következő választások miatt nem akarták felbomlasztását), s ezt Blum is tudta, a háborús veszély pedig nem volt közvetlen. Az igazi okot a szerző abban látja, hogy Blum ekkor már nem hitt kísérlete sikerében. Miután reformpolitikája megtorpant, s ő kénytelen volt kapitulálni a munkáltatók szövetsége előtt, elvesztette a népfront mögött álló tömegek feltétlen bizalmát anélkül, hogy az előbbieket együttműködésébe elérhette volna. A könnyen megtartható hatalom átadásának oka tehát az volt, hogy Blum nem talált olyan polgárságot, mely képes lett volna megérteni és elfogadni, amit neki nyújtott, Franciaország gazdasági és társadalmi rendjének forradalom nélküli átalakítását.

1963. ápr.—jún. sz. — LESLIE DERFLER: *A Millerand-éset új felfogásban* (81—104. l.) szerint az eddigi megítéléssel szemben az iratok azt tanúsítják, hogy a Millerand ellen felhozott eszmei vádak későbbiek, mint maga az eset, s hogy ezek nagyrészt személyes ellentétekből táplálkoztak. Részletesen ismerteti Millerand és az egyes szocialista csoportok nézetének alakulását a

Dreyfus-ügyben, Millerand tevékenységét széles koncentrációs köztársasági kormány alakítása érdekében, majd a Waldeck-Rousseau-féle kormányalakítási tárgyalások során folytatott tanácskozásait a szocialista vezetőkkel. Az utóbbiak részéről nem merült fel kifogás Millerand kormányba lépésével kapcsolatban, csupán Vaillant hangoztatott aggályokat amiatt, hogy a kormánynak Gallifet, a kommün egyik hőhéra is tagja lesz. Jaurès a belépés mellett volt és maradt akkor is, amikor Guesde és csoportja megkezdte az elvi támadást, a szerző szerint nem is annyira Millerand, mint Jaurès népszerűségének és befolyásának csorbítása céljából. — CLAUDE LÉVY: *Clémenceau „Le bloc” c. újsága (1901 január—1902 március)* (105—120. l.) a politikai pályán még el nem indult Clémenceau egyedül szerkesztett hetilapját mutatja be, amelyben mint radikális dreyfusard jelenik meg.

1963. júl.—szept. sz. — JEAN-BAPTISTE DUROSELLE: *Az angol—amerikai stratégiai konfliktus 1940 júniusától 1944 júniusáig* (161—184. l.) ismerteti az angol—amerikai vita fázisait. A meg-megújuló, szinte szakadatlan nézeteltérés alapja abban állt, hogy míg az amerikaiak a legerősebb elleneséget, tehát Németországot kívánták leg-erősebb pontján a lehető leghamarabb, minden erő koncentráálásával térdreknyszeríteni, feltételezve, hogy a többi ráadásként elintéződik, az angolok épp ellenkezőleg, az ellenséget számos gyenge ponton, a kudarc veszélye nélküli másodrendű szintereken akarták gyengíteni, a főerőket megtartva az utolsó menetre. Az ellentét nem csupán a katonai szakértők és vezérkarok, hanem a politikusok és a közvélemény között is fennállt. Okait nem a vezetők képzettsége, felkészültsége, vagy politikai szempontjai között meglevő esetleges eltérésekben látja. A meglehetősen elterjedt nézetet, mely szerint Churchill kívánságát több esetben, így különösen a balkáni hadművelet forszírozása esetében az indokolta volna, hogy a Vörös Hadsereg európai előnyomulását megakadályozhassa, elveti. Nézete szerint Churchill, bár kommunistaellenesebb volt, mint Roosevelt, ezidőszert egyetlen célnak a győzelmet tekintette. Közelebb fekszik a kérdés magyarázatához az az ellentét, amely az amerikai „stratégia—haderő—felszerelés” és az angol „szállítási-stratégia” koncepció között mutatkozott, ami kifejezésre jutattja egyfelől, hogy az amerikaiak lebecsülték a szállítási nehézségeket, míg az angolok ezt tekintették a kérdés kulcsának. Ez a szempont azonban csak megjelenési formája a két nemzet eltérő katonai tradícióinak, amennyiben az angolok évszázadokon

át folytatott tengeri stratégiájukhoz tértek vissza — okulva egyrészt az első világháborúban alkalmazott kontinentális tömegháború mérsárlásán, másrészt úgy véelve, hogy Franciaország összeroppanása ennek a stratégiának a kudarcát jelentette, — míg az amerikaiak — nem lévén tapasztalatuk a tengeri háborúban és nem ismerve a partraszállás problémáit — kitarítottak kontinentális tömeg-stratégiájuk mellett. — ADELINE DAUMARD a XVIII. és XIX. sz. városi közösségeinek vizsgálatára kidolgozott társadalmi-foglalkozási kategorizálását adja közre avégett, hogy a társadalmi struktúra-vizsgálat megkönnyítését célzó rendszere vita-alapul szolgáljon (185—210. l.).

— JEAN-YVES TIRAT: *Módszertani problémák a társadalomtörténetben címen* (211—218. l.) Daumard és François Furet; Structures et relations sociales à Paris au milieu du XVIIIe siècle (Társadalmi struktúrák és kapcsolatok Párizsban a XVIII. század derekán) c. művét bírálja, középpontba állítva azt a gondolatot, hogy a statisztika és a mechanografikus eljárások csak eszközei lehetnek az igazság keresésének és csak akkor vezethetnek helyes válaszokra, ha a kérdéseket helyesen tették fel.

1963. okt.—dec. sz. — ARTHUR L. SMITH Jr.: *Seeck tábornok és a német hadsereg a vereség után (1919—1926)* (271—288. l.) azokat a Seeck tábornok által alkalmazott módszereket vizsgálja, melyekkel elérte, hogy formailag többé-kevésbé a versaillesi béke által felállított kereteken belül lényegileg kijátssza a szerződés intencióját és minőségileg tekintve „a világ legjobb hadseregét” teremtsen meg. A vezérkar más elnevezés alatt való fenntartásán kezdve, gondosan vigyázva a hadsereg konzervatív szellemének megőrzésére, a 100 000 fős keretben maximális altiszti gárdát képezve ki, felhasználva az egyéb fél-katonai szervezeteket, az ún. szabadcsapatokat (Freikorps) és a Fekete Reichswehrt, elérte, hogy az általa teremtett Reichswehr nem volt ugyan nagy modern hadsereg, de tartalmazta mindazokat a feltételeket, melyek szükségések voltak ahhoz, hogy a legnagyobb gyorsasággal azzá váljék. — ANNIE KRIEDEL — G. C. HAUPT: *A külföldi kommunista csoportok Oroszországban és a világforradalom (1917—1919)* (289—300. l.) c. összefoglalásukban áttekintik a kérdés szovjet irodalmát, majd ismertetik a hadifoglyok és más külföldiek szemérmét. Megállapítva, hogy a lenini világforradalom gondolat szempontjából a bolsevikok számára a külföldiek állásfoglalásának hatalmas jelentősége volt, leírják szervezésük módját és szervezeteiket, amiből kitűnik, hogy a csoportok közül mind létszáma, mind tevékenysége és annak szín-

vonala szempontjából a Kun Béla vezette magyar csoport állt az élen.

1965. 12. köt. jan.—márc. sz. — PIERRE CHAUNU: *Szériális vallástörténet* . . . c. dolgozatában (5—36. l.) annak a nézetnek ad hangot, hogy a gazdaságtörténet, miután módszerei általánossá váltak a kutatás többi területén is, megszűnt forradalmi lenni. Néhány nagy szériákban rendelkezésre álló egyházi anyagra támaszkodó, a statisztikai stb. módszereket felhasználó munka, elsősorban Louis Perouas: Le diocèse de la Rochelle de 1648 à 1724. (A laroche-i egyházmegye 1648—1724) c. műve alapján bizonyítja a módszer célra-vezető voltát a vallástörténeti kutatásban, amennyiben nagy biztonsággal vall nemcsak a vallási és ezzel összefüggő erkölcsi stb. szokások rendszeréről és változásairól, hanem olyan összetett társadalmi-történeti problémákról is, mint pl. a dekrisztianizálás összefüggései a természeti és munkakörülményekkel. — ANNE BLANCHARD: *Pézenas-tól Montpellier-ig* (37—50. l.) azt az összetett gazdasági, társadalmi és politikai folyamatot vizsgálja, melynek eredményeként a XVIII. század folyamán Languedoc tartományban a politikai központ Pézenas-ból Montpellier-be tevődött át. — MÉREI GYULA: *A kapitalista mezőgazdaság fellendülése Magyarországon a XIX. század első felében* c. munkája (51—64. l.) az európai fejlődéstől és messzeelmaradt magyar mezőgazdaság lassú átalakulását vizsgálja. Megállapítja, hogy az árteremtésre való áttérés legfőbb kerékkötője a birtokosok többségének pénztelensége, valamint a Habsburgok gazdasági és vámpolitikája volt. Ismerteti a nagybirtokosok felemelkedését a növekvő szükséglet kielégíthetése, ill. a nemzetközi piacon való konkurrálás érdekében, melyek egyfelől feszítették a feudális kereteket, amennyiben együtt jártak a földesúri és paraszti földek elkülönítésével, a közös területnek, főleg a legelők kisajátításával, a bér munka bizonyos mérvű alkalmazásával stb. — másfelől konzerválták is azokat, mivel a birtokosok elegendő bér munka és pénz híján növelték a robotot, ill. ennek különféle raffináltabb formáját. A robot-munka azonban rontotta az áru minőségét, s a rossz minőségű, szárazföldön és rossz utakon szállított magyar áru továbbra sem bírta a versenyt a nemzetközi piacon. Ilyen körülmények között érthetően világosodott meg aztán az 1830-as évek folyamán a birtokosok egy része előtt, hogy a fő feladat már nem pusztán a piacra-termelésben, hanem a minőség javításában áll. Ehhez azonban a termelés és a hitelrendszer strukturális átalakítására lett volna szükség. Így 1848-ig a kapitalista jellegű termelésre Magyaror-

szágon csak néhány rendkívül gazdag nagybirtokos térhetett át, többségük átmenetben volt afelé, a kisbirtokosok nagy része pedig — minden tőke híján — megmaradt a hagyományos feudális formáknál, s ilyen körülmények között nemcsak a jobbágyok általános helyzete romlott — a kisajátítások, a robot növelése, a fizetett munkaalkalom hiánya miatt —, de nem tudtak a szegénységből kitörni a piac felé törekvő, szabad paraszti rétegek sem. — DAVID H. PINKNEY: *A párizsi segélyműhelyek (1830—1831), az 1848-as nemzeti műhelyek előfutárai* (65—70. l.) rámutat arra, hogy a történészek a júliusi forradalom után felállított segélyműhelyeket igen kevés figyelemre méltatják. Ezek megszervezésével és funkciójával foglalkozik. Feladatuk az 1848-i nemzeti műhelyekhez hasonlóan a növekvő munkanélküliség, a X. Károly volt minisztereinek pere és a drágaság miatt növekvő elégedetlenség levezetése volt. A legfenyegetőbb időszak elmúltával a segélyműhelyeket, melyek jelentős összeget emésztettek fel, 1831 elején fokozatosan feloszlatták, mivel a társadalom legszegényebb rétegének koncentrációja már veszélyesebbnek tűnt, mint szelnekeresztésük.

1965. ápr.—jún. sz. — LOUIS TRÉNARD: *A középkori oktatás a júliusi monarchia alatt: Salvandy reformja* (81—133. l.) a francia oktatásban véghezvitt döntő fordulat előfeltételeit, elveit, keresztülvitelét és eredményeit vizsgálja. Megállapítja, hogy az egész oktatási rendszer elmaradt a társadalom és a kultúra forradalmi átalakulásától, ami egyre égetőbben megkívánta a gyakorlati és technikai ismeretek oktatásának kiterjesztését a klasszikus ismeretek rovására. Az áthidaló lépést, ami bizonyos egysúlyt teremtett a kettő között, Salvandy itt részletezett egyetem reformja jelentette, annak ellenére, hogy fenntartotta az oktatói rendszer kettősségét, s ha maradt is még utána sok tennivaló a hagyományokkal való szakítást illetően. — ÉMILE APPOLIS: *Michel Chevalier politikai eszméi (1842—1846)* (135—140. l.) az ismert közgazdász eddig kiadatlan leveleiből ad közlé, melyekből nyilvánvalóvá válik, hogy a jelzett időben hű támogatója volt a júliusi monarchiának, melyet kedvezőnek vélt a gazdasági, mindenekelőtt az ipari expanzió számára. — PIERRE BROUÉ: *A forradalmak Németországában (1918—1923), az 1960 óta megjelent művek elemzésének vázlata* (141—152. l.) a megjelent munkákat a németországi eseményeknek megfelelő sorrendben foglalja össze, megadva mindegyik fő mondanivalóját. Megállapítja, hogy a nemzetközi mérleg pozitívnak mondható, de nyilvánvaló, hogy első-

sorban Moszkvában és Berlinben, de egyébutt is rengeteg dokumentum vár még feldolgozásra. — O.

ANNALES. ÉCONOMIES, SOCIÉTÉS, CIVILISATIONS. 1965. 3. sz. — SIMONE BLANC: *Az orosz egyház a felvilágosodás századának a hajnalán* (442—464. l.) I. Péter és az egyház viszonyát vizsgálja sokoldalúan. Péter a kormányzat eszközeként akarta megreformálni az egyházat, az egyházi vagyon szekularizációjának a gondolata már racionális érvekkel alátámasztva jelentkezik. De a szélesen koncipiált népszerűlésbe is be akarta kapcsolni. Az oktatás átszervezését a kievi akadémia bízta, amely a latin humanizmus hagyományait képviseli, szemben Péter felvilágosodott magatartásával. Péter első egyházi tanácsadója, Javorszkij, Kiev neveltje, de az egyházi befolyás helyreállítását javasolja, katolikus mintára az egyház autonómiáját kívánja az államhatalommal szemben, ezért nem tud tartósan együttműködni Péterrel. Az igazi munkatárs Feofan Prokopovics, a racionalista tudós, aki fél évszázaddal megelőzte korát, az abszolutizmus teoretikusa is egyúttal. A Kievvél való együttműködés nem tarthatott sokáig, mert az akadémia inkább a katolikus egyház felé hajlott, míg Péter nem azért számolta fel a pravoszláv egyház befolyását az államra, hogy a pápa fennhatósága alá kerüljön, ezért inkább a protestánsok felé közeledett. — CELINA BOBINSKA: *A lengyel parasztok „szociális” akciója* (528—536. l.) beszámol egy 1955-ben a krakkói egyetem lengyel történeti tanszéke és a varsói Történettudományi Intézet közreműködésével megalakult munkaközösség eddigi eredményeiről. A munkaközösség az ún. Kis-Lengyelország területére és a XVIII. század második felére korlátozva vizsgálta a parasztság fejlődését, 1957-ben már megjelentetett egy tanulmánykötetet, 1958—1960 közt pedig négy kötetet Kis-Lengyelország gazdaság- és társadalomtörténetéről. A parasztok gazdasági és társadalmi helyzete magyarázza meg különböző magatartásukat azonos problémák tekintetében (van úgy, hogy elszántanak a majorsági földből, s van úgy, hogy a földesúr felajánlotta telket nem hajlandók elfogadni). A mozgalmak kis méretűek, nem látványosak, mégis jelentős eredményekre vezetnek. A már eddig összegyűlt nagy levéltári anyag mutatja, hogy a paraszti osztályharcnak igen sok formája volt, de a leggyakoribb a szolgálatások megtagadása, ami olykor átnő a kastély ellen indított támadásba vagy fegyveres ellenállásba. Sok eddig teljesen ismeretlen helyi mozgalomra sikerült fényt deríteni.

Tisztázandó kérdés, milyen okok miatt lépnek fel a gazdag parasztok, és mikor a nincstelnek. A mozgalmak okát hosszabb távlatban kell vizsgálni, rendszerint a terhek hirtelen megnövekedése robbantja ki, vagy, mint a királyi birtokokon, a szokásjog brutális megváltoztatása. A legelnyomottabb jobbágyok nem tudnak fellépni, csak azok, akiknek a szociális tapasztalata erősebb, akik viszonylagos szabadságot és jogvédelmet élveznek. Nem ismeretes a parasztság állásfoglalása országos kérdésekben, de a nemességgel szemben a király oldalán álltak. Az eddigi kutatás sok kérdést megoldott, de újabb problémákat vetést fel. — JAN REYCHMAN: *Keleti befolyások Laengyelországban és a szomszédos országokban* (537—546. l.) a lengyel utazók keleti utazásaiból és keleti árucikkek megjelenéséből vezeti le a hatásokat. A mágnások gyűjtőszervevénye (amely könyvekre, kéziratokra vagy pl. kagylókra egyaránt kiterjed) ugyancsak jelentős. A belső berendezésben nagyrészt távolkeleti (kínai) hatás mutatkozik, az építészetben muszlimán, az irodalomban arab (az Ezeregy éjszaka), perzsa és kínai. Adam Kazimierz Czartoryski és Revczyk Károly közt török nyelvű levelezés folyik. — Az ismertései rovatban számos szerző tollából található recenziók az 1917-es orosz forradalom kérdéseivel foglalkozó munkákról (596—623. l.). — *N.*

ARCHIVES INTERNATIONALES D'HISTOIRE DES SCIENCES. 1964. 17. évf. 67. (ápr.—jún.) sz. — GEORGES BOULIGAND: *A tudománytörténet és a mai elméleti túltengés* (113—120. l.) a tudománytörténeti kutatás módszertanához vet fel néhány gondolatot, a felfedezések pszichológiai vizsgálatát tartja fontosnak. — RICHARD S. WESTFALL: *Newton és az abszolút tér* (121—132. l.) azt bizonyítja, hogy az abszolút tér posztulálása Newtonnál egyrészt pótlék az új világkép miatt elvesztett pszichológiai biztonságért, másrészt következménye annak, hogy szembefordult Descartes mechanikus filozófiájának és Gassendi atomizmusához csatlakozott. Descartes-nál anyag és kiterjedés azonossága az anyag megérthető voltának előfeltétele. Newton azzal, hogy elválasztja az anyagot és a kiterjedést, lemond az anyag megismeréséről is. De a jelenségek vizsgálata felé mégis jelentős lépést tett, s ez az abszolút tér jelentősége Newton egész tudományos tevékenységében. — NATHAN REINGOLD: *Cleveland Abbe Pulkovóban: elmélet és gyakorlat a XIX. századi fizikában* (133—147. l.) az amerikai csillagász 1864—1866 közt Pulkovóban folytatott tanulmányait és egész munkásságát példaként hozza az elméleti és alkalmazott

tudomány vizsgálatára. Abbe, aki meteorológiai és geofizikai kutatásaival a maga korában nem a kutatás fő sodrában haladt, azt látszik igazolni, hogy a kettéosztás elméleti és alkalmazott tudományra önkényes és használhatatlan. — *N.*

LABOUR MONTHLY. 1964. szept. sz. — REGINALD BRIDGEMAN: *A nemzeti felszabadító harc* (466—470. l.) az idős szerző maga is fáradhatatlanul küzdött a gyarmati népek felszabadításáért. Visszaemlékező cikkében feleleveníti az 1927. évi brüsszeli kongresszust, amelyet az Imperializmus Elleni Liga hívott egybe. A kongresszusnak G. Lansbury volt az elnöke, és a szerző az angol szekció titkára. A kongresszust üdvözölte Gandhi, Nehru pedig küldöttként is megjelent. A kongresszus tiltakozott az angol kormány Indiában folytatott terrorisztikus politikája ellen. A szerző cikkének nagyjából részben a gyarmati népek 1945 utáni felszabadulásának fontosabb mozzanataira utal, s ezzel kapcsolatban bírálja az angol kormány politikáját elsősorban az 1950-es években.

1964 nov. sz. — ALLEN HUTT, az ismert angol kommunista történész könyvismeretében foglalkozik az angol szakszervezeti mozgalom történetéről megjelent új könyvvel (H. A. Clegg, Allan Fox, A. F. Thompson: *A history of British Trade Unions since 1889*). Hutt aláhúzza, hogy az új könyv, amelyet három oxfordi történész írt, a Webbek standard munkájával állítható szembe. Míg „a Webbek szocialisták voltak”, akiknek művén a szakszervezeti mozgalom aktív résztvevőinek egész nemzedékei nőttek fel, addig az új könyvben semmi sincs, ami a tőkés rendszer ellen szólna. Hutt felveti, hogy a könyv egyáltalán nem tárgyalja azt a rendkívül érdekes problémát, miként váltak az 1890-es évek elején alakult új, forradalmi szellemű szakszervezetek (szállítómunkások, gázmunkások) később a reformista, jobboldali irányzat pilléreivé. Hutt hozzáteszi, hogy a könyv, noha szemlélete teljességgel elhibázott, érdekes, új forrásanyagot is közöl (526—527. l.).

1965. jan. sz. — J. KUCZYNSKI: *Modern mezőgazdaság a kapitalista viszonyok közepette* (38—43. l.) hangsúlyozza, hogy hosszú időn át a mezőgazdaságban a termelékenység gyorsabban emelkedett, mint az iparban. Az ipari forradalom után Angliában a XVIII. század végétől a helyzet megváltozott. Később újabb eltolódások adódtak, és a mezőgazdasági termelés ismét radikálisan emelkedő szintet mutat. A szerző fejtegetéseit érdekes táblázatokkal támasztja alá, amelyekben 1840—1940 között hoz összehasonlító adatokat az Egyesült

Államok ipari és mezőgazdasági termelésére. A forradalmi változás a második világháború idején következett be. Azóta az 1960-as évekig a mezőgazdaság két és félszerre nagyobb termelést mutat fel, mint az ipar. Közben a megművelt terület s a művelő lakosság száma csökkent. A változás a gépesítésre vezethető vissza. Az Egyesült Államokban az 1930-as évekhez képest a mezőgazdasági gépek értéke meghatszozódott.

1965. febr. sz. — ARTHUR HORNER: *Citrine és a TUC* (Szakszervezet) (88—90. l.) a bányászszakszervezet egyik kommunista vezetőjeként emlékezik vissza Horner Citrinere, a szakszervezeti szövetség főtitkárára. Hangsúlyozza, hogy noha magánéletében becsületes volt, felfogásában nem ment túl azon, hogy a tőkés viszonyok között javítsa a munkások életkörülményeit. Majd Citrine önéletrajzával kapcsolatban megjegyzi, hogy a munkanélküli mozgalom hideg elutasítását elhallgatta, másfelől az angol bányászok kudarcáért felszínes alapon A. J. Cookra, a radikális főtitkára hártja a felelősséget.

1965. jún. sz. — ANDREW ROTHSTEIN: *Marx és az angol munkásság, 1863—1872* (280—284. l.) Collins és Abramsky új könyvéről ad recenziót. A két szerző munkája nagy anyag alapján áttekinti Marx és az I. Internacionálé kapcsolatát az angol munkásmozgalommal. A szerzők bemutatják a gazdasági-szociális küzdelmeket, s az internationalista érzés terjedését is. Munkájukban azonban még nem tudtak támaszkodni az Internacionálé Főtanácsának igen lényegbevágó, azóta kiadott dokumentumaira. Collins és Abramsky azt hangsúlyozták, hogy a marxizmus azért nem gyökeredzhetett meg nagyobb arányban Angliában, mert Marx alábecsülte a trade-unionok tényleges súlyát. A Rothstein ezzel a tétellel vitába száll, az Alapító Üzenetet idézi, amelyet az angol szakszervezeti vezetők támogattak. Másfelől aláhúzza, hogy a francia, olasz stb. szakszervezeti mozgalmak is radikalizálódtak, a szocializmus felé haladtak. A könyv adataival és következtetéseivel szemben A. Rothstein úgy véli, hogy az angol mozgalom hanyatlása nem 1867-től, hanem csak később következett be. Majd a szerzők olyan következtetésével vitatkozik, hogy Marx 1872 után már kevés új tudományos munkát alkotott. Rothstein utal Marx elhúzódó betegeskedésére, felesége halálos betegségére, mint olyan mozzanatokra, amelyek lekötötték energiáját. Mindemellett a Tőkéhez új kiegészítő apparátust készített, jelentős agrár tanulmányokat folytatott és a Kelet országairól gyűjtött dokumentációt. Még 1880—1881-ben is új

adatokat gyűjtött az orosz és amerikai gazdasági fejlődésről, hogy a Tőke II. és III. kötetébe bedolgozza azokat. Rothstein egyúttal utal a munkásmozgalom margójára készített írásaira is, amelyek között olyan nagyobb lélegzetű, elméletileg értékes munkák is találhatók, mint a gothai program kritikája, vagy a francia párt alakulási dokumentumai 1879—1880-ban.

1965. aug. sz. — A. Rothstein recenziói cikkére a két szerző válaszában megjegyzi, hogy mindhárom kérdésben fenntartják véleményüket. A szakszervezetek szerepével Marx természetesen foglalkozott, ezúttal azonban arányokról van szó. Marx a politikai tevékenységre helyezte a hangsúlyt, s nem láthatta előre, hogy Angliában a gazdasági küzdelem marad az elsőrendű. A hanyatlás időpontjának kérdésében aláhúzták, hogy az utolsó nagyobb szakszervezetek 1867-ben csatlakoztak az Internacionáléhoz, azután már csak esetleges, egyéni csatlakozásokra került sor. A hanyatlás jóval a Kommun előtt kezdődött meg. A harmadik kérdésben pedig kifejtették, hogy csak viszonylagosan értették, hogy Marx tudományos erudíciója visszaesett. Kétségtelen, hogy 1872 után is többet és nagyobb értékűt alkotott, mint mások — de mégis, Marx lendülete kisebb volt, mint 1844—1872 között. — A. ROTHSTEIN újabb válaszában korrigálta Collins és Abramsky fejtegetését, miszerint Marx nem egyszerűen a politika elsőbbségét tartotta követendőnek, hanem a politikai és gazdasági harc párosítását. Tetteit pedig nemcsak angol, hanem nemzetközi szempontból rögzítette, s ennyiben az európai gyakorlatban az 1880—90-es évekre meg is hozta gyümölcsét. A második kérdésben Rothstein kifejti, ha nagyobb szakszervezetek 1867 után nem is csatlakoztak, kisebbek belépésére vannak nyomok. Emellett pedig az Internacionálé tekintélyét még általánosan elfogadták, amit számos befolyásos szakaszervezeti vezető tagsága is bizonyít. A tagság létszáma emellett sem lehet bizonyítéka egy pártmozgalom hanyatlásának. Majd utalt arra, hogy az angol munkások tekintélyes sztrájksegélyeket adtak a kontinens munkásainak 1868—1870 között is. A harmadik kérdésben Rothstein megismétli korábbi recenziójának érveit és adatait. — J.

MARXISM TODAY. 1965. máj. sz. — JACK WODDIS: *Marx és a gyarmatosítás* (148—153. l.) hangsúlyozza, hogy a XIX. század nemcsak az iparosodást, a munka—tőke küzdelmet hozta magával, hanem a gyarmati népek antiimperialista felkeléseit is; s itt a kínai, indiai, ír felkelésekre utal, amelyeknek Marx mindig nagy fi-

gyelmet szentelt. A szerző aláhúzza, mily gyakran tért ki Marx amerikai sajtócikkeiben a „Kelet” kisebb horderejű eseményeire is, s hogy Marx—Engels levelezésében mily gyakoriak az ilyen kitérések az 1850—1880-as évek között. Ezt követően a cikk a Tőke nyomán ismerteti Marx felismeréseit, kutatási eredményeit az eredeti tőkelfelhalmozás kettős kihatásáról, főként indiai és kínai vonatkozásban.

1965. jún. sz. — JACK WODDIS: *Marx és a nemzeti felszabadító mozgalom* (166—172. l.) főként Marx amerikai sajtóban megjelent cikkeire támaszkodva bizonyítja, hogy milyen nagy együttérzéssel szemlélte Marx az 1850-es években a kínai antiimperialista tömegmozgalmat. Felhívja a figyelmet Marx 1858-ban kelt, Engelshez címzett levelére, amelyben Ausztrália és Kalifornia betelepítését és Kína, illetőleg Japán feltárását úgy ítéli meg, mint egy a XVI. századhoz hasonló világméretű kiterjeszkedést az európai tőkés viszonyoknak. A szerző ugyancsak hangsúlyozza, hogy Marx szerint a Keleten végbemenő forradalmak később erjesztőleg hathatnak vissza az európai munkásságra. A szerző hangsúlyozza, hogy ezeket a gondolatokat Marx-tól és Engelstől később Lenin és a Kommunista Internacionálé vette át.

1965. júl. sz. — MARIAN RAMELSON: *Egy mozgalom születése* (205—213. l.) a nők egyenjogúságért folytatott mozgalom történeti vázlatát adja meg, a francia forradalom napjaitól kezdve, mikor az egyenjogúság gondolata meggyökeredzett, a charitisták, majd az I. Internacionálé hasonló, de már más, szociális kicsengésű törekvésein át egészen a XIX. század végéig, mikor a mozgalom általánossá vált, de emellett külön speciális munkás-nőmozgalom is megvetette lábát. A tanulmány angol keretben dolgozta fel az eseményeket, s az angol munkásmozgalom idevágó állásfoglalásait is elemzi. — J.

THE JOURNAL OF MODERN HISTORY. 1964. 36. köt. I. (márc.) sz. — H. W. GATZKE: *Gustav Stresemann: bibliográfiái cikk* címmel (1—13. l.) átfogó képet nyújt a legutolsó tíz esztendő Stresemann-irodalmáról. A Stresemann-nal foglalkozó történet-tudományi művek sorozatában cezúrát kell vonni 1953 körül, amikor a kutatók számára első ízben bocsátották rendelkezésre a Gustav Stresemann-iratokat (az 1923—29-es időszakra, külügyminiszteriségének idejére vonatkozóan: Nachlass des Reichsministers Dr. G. Stresemann. Az eredeti németországi külügyminiszteri iratok mikrofilmen számos U. S. A. egyetemi könyvtárban is megtalálhatók.) Ettől kezdve természetesen a „Nachlass” képezte

minden komolyabb Stresemann-nal foglalkozó történeti mű alapját. A „Nachlass” elérhetővé válása után a Stresemannról kialakított „hagyományos” kép kezdett megváltozni. A történések többsége ma már megegyezik abban, hogy Stresemann sokkal inkább tekinthető német nacionalista vezetőnek és sok tekintetben Hitler taktikus, egyezkedő és „reálpolitikus” előfutárának, mint „nagy európainak”. Az a legenda is szertefoszlott az újabb kutatások eredményei előtt, hogy nagy irodalmi tehetség, jelentős Goethe-kutató volt. Versei és irodalomtörténeti cikkei valójában közepes tehetségű, plágiumra hajlamos intellektusról vallanak. Gatzke teljes bibliográfiai képet ad Stresemann bel- és külpolitikájáról, az utóbbin belül pedig nyugati és keleti politikájáról is. Részletesen ismerteti a „Nachlass” adataira épített, a német—lengyel kapcsolatokkal foglalkozó munkákat, amelyek közül jelentős helyet kapnak a lengyel Z. J. Gąsiorowski-nak Stresemann német—lengyel határrevíziót sürgető terveiről és tevékenységéről szóló tanulmányai. — A. MC. CONNELL tanulmányában részletesen ismerteti A. N. Ragyiscsev 1790-ben megjelent Utazás Pétervárról Moszkvába című felvilágosult szemléletű, autokrácia-ellenes naplóját és II. Katalin cárnő reakcióját e műre, Ragyiscsev törvény elé állítását, halálbüntetését, majd Katalin kegyelméből 10 évre szóló szibériai száműzetését. (14—27. l.) Ennek kapcsán utal a cárnő indítékaira, a francia forradalomtól való állandó rettegésére és a Ragyiscsev könyvéből a császárnő felé áramló sértések sorozatára. A szerző igyekezete arra irányul, hogy II. Katalin felvilágosult autokratizmusát a Ragyiscseppel és Ragyiscsev későbbi, a cárnő iránt mérsékeltbb kritikájú művével kapcsolatban sokrétűen mutassa be. — Az angol történelem egy érdekes részletkérdésével: az 1918-as általános választásokkal, Lloyd George ekkori szereplésével, a liberálisokkal való szembefordulásával és a választások eredményével foglalkozik T. WILSONnak főleg az egykorú angol sajtóra épülő írása (28—42. l.)

1965. 37. k. I. (márc.) sz. — W. M. VANEK P. Gobettinek, a fiatalon elhalálozott olasz liberális antifaszista közírónak életéről és tevékenységéről ad összefoglaló tájékoztatást és méltatást (1—17. l.). Az első világháborút követően az 1920-as évek közepéig az ún. forradalmi liberális mozgalomnak volt egyik lelke, Mussolini hatalomrajutásától az olasz fasizmusnak és a Ducenak szüntelen politikai ellenzője, írásaiban kritikus és analitikus bírálója. Gobetti történetírói tevékenységéről és terveiről is tudóst röviden e tanulmány:

nagy vállalkozását, a Risorgimento történetének megírását nem tudta teljesen valóráváltani; az antifasiszták kisebb csoportjával elhagyva Olaszországot, 25 éves korában, 1926 februárjában Párizsban ragadta el a korai halál. Politikai közírói, történetírói és irodalomkritikai tevékenysége az 1920-as években jelentős volt a nemzet életében, a haladó erők seregében: merészsége, tehetsége elismerő méltatást érdemel. Objektíve politikai szereplése nem volt azonban érdemleges. A forradalmi liberális mozgalom nem reformálta meg a liberális pártot, nem eredményezett lényegesebb változásokat a gyári munkásság és a parasztság életében, nem volt döntő vagy súlyos politikai tényezőnek tekinthető a háború alatti Olaszország politikai életében. Gobetti nem tekinthető jelentős politikusnak vagy vezetőnek. Összefüggő politikai program vagy taktika kialakítására alkalmatlannak bizonyult, publicisztikai tevékenysége 1918 és 1925 között azonban értelmiségi körökben visszhangra talált és elősegítette a jövőbeni következetesebb antifasiszta politikai vonalvezetés megformulását. — H. H. ROWEN P. Geyl történetírói munkásságát mutatja be rövid összefoglalásában (35—49. l.). P. Geyl, Huizinga fiatalabb utrechti kollégája, 1945 után vált ismertebbé hazáján, Hollandián túl. Főleg történetkritikai munkái találtak utat és széleskörű elismerést szakmai körökben (főleg angol nyelvterületen). Hollandia nemzeti történelmét tárgyaló kötetein túl, Geyl történeti esszégyűjteményei adják magvát munkásságának. 1960—61-ben 7 kötetben jelennek meg holland, francia, angol és német portréi, ezt egészítette ki 1964-ben a kétkötetes „Portrék és problémák” című gyűjteménye. Történetírói munkásságának erős oldala a történeti kritika: mind a forrás, mind a koncepciók kritikája, nevezhetnénk így is: a történe-

lem formálóinak és íróinak bírálata. A történeti kutatási módszerek XIX. századi szintjét kitágítva, meggyőződéssé vált benne, hogy a történeti kritika a mesterség lelkiismerete. — P. STEARNS tanulmánya leíró jellegű: egykorú francia gyárosok véleménye alapján ismerteti az akkori angliai ipar helyzetét (1820—1848) (50—61. l.) és megállapítja, hogy a korabeli angol és francia ipar viszonyára a versenyszellem volt általában jellemző. Csaknem minden francia iparágra ránehezedett az angol nyomás, hatás, versengés. Gyakran a nehézségek az export-piacok vonalán érvényesültek, a francia belső piacon viszont iparágak szerint változott a helyzet. Az új iparágakat (pl. a gyapotipar) inkább fenyegette az angol behatolás, mint a hagyományos, régi francia iparágakat (selyem, gyapjú, szén). Bár az utóbbiaknál, ahol nem újtották a termelési technikát, szintén számítani lehetett az angol áruk versenyképességére. Nagy általánosságban a francia gyárosoknak tekintetbe kellett venniük angol versenytársaikat mind az árak kialakításában, mind a termelési módszerek kérdésében. Természetesen voltak közvetlen kapcsolataik is, a francia gyárosoknak egy jelentős kisebbsége látogatott el Angliába, hogy tapasztalatokat szerezzen. Sokan fiaikat ott taníttatták. És el lehet mondani, hogy minden jelentősebb francia iparág vezetője alaposan és pontosan ismerte a megfelelő angol iparág technikáját, piaci helyzetét, árviszonyait. A szerzőnek az a véleménye, hogy a francia iparosok nagy része tudatában volt az angol ipari fölénynek; többségüket ez ugyan elbátortalanította, de egy jelentékeny részük olyan példát látott az angol ipari társadalom sikereiben, amely kövételre méltó és Franciaországban is alkalmazható. — H.

A külföldi folyóiratszemlét összeállították: Bellér Béla (B.), H. Haraszi Éva (H.), Jemnitz János (J.), Ormos Mária (O.) és Niederhauser Emil (N).

KAZIMIERZ LEPSZY (1904—1964)

A lengyel—magyar történész vegyesbizottság 1965. évi budapesti ülésén emlékezünk meg a bizottság lengyel részlegének elnökéről, aki az előző évi krakkói ülésen még részt vett és elnökölt.

Kazimierz Lepszy Krakóban született, atyja, Leonard Lepszy művészettörténész volt, akik a Thurzók lengyelországi szerepléséről jelentékeny munkát alkotott. Kazimierz Lepszyt családi környezete is a renaissance korának kutatása felé vonzotta, majd e kor lengyel történeti kapcsolatainak mind sokoldalúbb feltárása vezette a magyar—lengyel érintkezések fontosságának felismerése és kutatásának serkentése, szervezése irányába.

Lepszy szülővárosában indult el tudományos és oktatói pályáján. 1928-ban a Jagello-egyetemen lett bölcészdoktor és 1939. július 31-én ugyanannak az egyetemnek újkori történész-docense. Pályáját csaknem kettétörte a német megszállás. 1939. november 6-án a krakkói egyetem egyik tantermébe összehívott többi professzorral együtt letartóztatták és Lepszy is évekig szenvedett koncentrációs táborokban, Sachsenhausenben és Dachauban, majd 1941-ben szabadult. A megpróbáltatás emberi és politikai tanulságait élete végéig őrizte, barátainak meg szokta mutatni a termet, ahol elfogták és beszélni szokott az „éj és köd” szenvedéseiről, amelybe népét a hitleri fasizmus taszította. Ezekben az években előadója volt a földalatti krakkói egyetemnek, amely intézmény ékes jele volt annak, mennyire hozzátartozik a lengyel éléhez a nemzeti kultúra fejlődése.

Országa felszabadulása után Kazimierz Lepszy tovább haladt tudományos pályáján, 1946-tól docensi státuszt töltött be, 1954-ben rendkívüli egyetemi tanár, 1956-ban a Jagello-egyetem XVI—XVIII. századi lengyel történeti tanszékének vezetője, 1959-től a XV—XVIII. századi lengyel történet rendes tanára. Oktatói tevékenysége mellett hosszú időn keresztül magas egyetemi méltóságokat töltött be: 1952—53-ban a Történettudományi Kar dékánja, 1953—56 években a krakkói egyetem rektorhelyettese, ez utóbbi tisztséget ismét betöltötte 1960—62 esztendőkből, s 1962-től haláláig a Jagello-egyetem rektora volt. Tudományos tevékenységét e mellett mint a krakkói Lengyel Tudományos Akadémia (Akademia Umiejętności) tagja fejtette ki, élete utolsó éveiben pedig a Lengyel Tudományos Akadémia (Akademia Nauk) krakkói részlege történettudományi bizottságának elnöke. Mint haladó közéleti személyiség 1961-től a lengyel sejm tagja volt.

Lepszy professzor 1956 augusztusában Budapesten és Pécsen járt a Hunyadi-emlékünnepeken, azután nagy szerepe volt a vegyesbizottság megszervezésében. Kezdeményezője volt a lengyel—magyar renaissance és reformáció konferenciájának, amelyre Budapesten került sor. Felvetette a lengyel—magyar renaissance kutatás állandó együttműködésének gondolatát és ebbe irodalomtörténészek, művészettörténészek és történészek sorát kívánta bekapcsolni. Emlékének azzal is áldozunk, ha ezt a gondolatot ébren tartjuk és megvalósítását szorgalmazzuk. Mint a vegyesbizottság lengyel részlegének elnöke többször járt Budapesten, látogatást tett Győrben és Egerben, az általa kutatott korszak fontos végváraiban. A krakkói egyetemi jubileum egészséges ember számára is megterhelő feladatait betegen látta el, közben is külön gondolt a magyar delegációra, s egyik utolsó irata a vegyesbizottsági jegyzőkönyv volt, amelyben közös munkáinkra s a felszabadulás utáni fejlődés feldolgozására irányította a figyelmet.

Halála nem csak egyetemének és Lengyelország külföldi történeti kapcsolatainak (magyar, csehszlovák és svéd együttműködés) okozott nagy veszteséget, hanem egy sokoldalú és még egyre gazdagodó történészpálya végére tett tragikus pontot. Lepszy professzor történeti munkássága több, bár egymással szorosan összefüggő csoportba sorolható. Elsősorban a XVI. századi lengyel történet, különösen a politikai történet kutatója volt. Ezzel függ össze forráskiadói tevékenysége és a források kiadásának elmé-

leti kérdéseivel kapcsolatos munkássága. Ez utóbbi gyakorlati tevékenységével is összefügg: 1951-ben az I. Lengyel Tudományos Kongresszuson Lepszy professzor mutatta be a későközépkori-koraújkorai forráskiadás helyzetéről szóló beszámolóját és hívta fel a figyelmet a legsürgősebb teendőkre, választa a terveket. Annál nagyobb áttekintése volt a forrásokról és azok kiadásáról, mert alapító igazgatója volt a Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete Dokumentációs Központjának (Krakkó, 1953), ami egyúttal tájékoztató kutatócsoport irányítását is jelentette. Mint a XVI. századi lengyel történet kiemelkedő forráskutatója, a lengyel történelem forrásainak és segédkönyveinek változatos skáláját tekinthette át, mint szerkesztő vagy szerző e területen irányító szerepet gyakorolt. Így nevéhez fűződik a Lengyel Életrajzi Szótár számos kötetének kiadása és a Történeti Életrajzi Lexikon előkészítése, a Lengyel Történet Bibliográfiája több kötetének gondozása. Saját forráskiadói tevékenységében nagyjelentőségű Jan Zamoyski kancellár és nagyhetman levéltára 1585–88 évekre eső részének kiadása (1948) és az Acta Tomiciana, az alapvető politikai és kultúrtörténeti dokumentumgyűjtemény XV. és XVI. kötetének szerkesztése (az 1950-es években). A lengyel történelemmel szorosan összefüggött a Baltikum története iránti érdeklődése, mint a lengyel–svéd összeköttetések és a lengyel flotta működésének színtere. Ezen a területen is sok jelentékeny könyve és tanulmánya jelent meg (Báthory István és Gdańsk, 1933; A lengyel hadiflotta jelentősége a XVI. században, 1937; A lengyel flotta története, 1947; az általa szerkesztett Lengyelország és a második északi háború 1655–1660, 1957). Munkásságának mindvégig kiemelkedő területe volt a renaissance, reformáció és az egyetemi élet szellemi áramlatainak kutatása, aminek társadalmi alapjaira újabb és újabb műveiben mind nagyobb figyelmet szentelt és a nép életével való összefüggéseit mind mélyebben kutatta. Mindezek a kutatások élete utolsó éveiben — részben külső országokban — megjelentetett tanulmányok és elhangzott előadásaiiban nyertek közlési lehetőséget, ami egy már elkészíteni nem tudott hatalmas monográfia körvonalait sejteti. Ami azonban elkészült és olvasható, az is a lengyel történeti kutatás kiemelkedő teljesítményei közé tartozik. (Andrzej Frycz Modrzewski, 1953; A renaissance társadalmi-gazdasági alapjai Krakóban, 1954; A lengyel testvérek radikális áramlatának eredete és társadalmi programjuk, 1956; A lengyel arianizmus plebejus szárnyának társadalmi programja, 1956; A renaissance Lengyelországban és nemzetközi kapcsolatai, 1961; A reformáció eredményei Lengyelországban és szerepe az európai renaissanceban, 1962; A reformáció társadalmi főproblémái Lengyelországban a lengyel történészek műveinek tükrében, 1963). Saját egyetemének története szinte egész pályafutásán az őt érdeklő témák között előtérben állt. A részlettanulmányoktól kezdve (III. Zsigmond látogatása a Jagello-egyetemen 1588-ban, 1931) az összefoglaló munkálatokig (A Jagello-egyetem múltja, jelene és jövője, 1964) és a jubiláló krakkói egyetem nagy összefoglaló történetének szerkesztéséig (A Jagello-egyetem története az 1364–1764 években, 1964) egy sor mű jelzi Kazimierz Lepszy átélt kapcsolatát a krakkói egyetem múltjával és feladataival. Elkészítette a krakkói jubiláris tudományos ülészek megnyitó előadását, ezt a gazdag történeti és tudománytörténeti fejtegetést, amelyet azonban 1964. május 11-én a nagybeteg helyett csak távollétében adtak elő. A jubileumi ünnepek nemcsak a gazdag aratást hozták az általa vezetett egyetemnek és szeretett ifjúságának, amelyet előadásával és tankönyveivel gazdagított — de egyben élete utolsó mozzanatát jelentették.

Bár nagy tervei voltak a lengyel történet további kutatásában, ezek a tervek többé nem valósulhatnak meg és szomorúsággal vegyülő büszkeség töltheti el a magyar történészeket, hogy körükben fejtette ki a lengyel történet belső és külső problémáinak elemzésében kiemelkedő tanulmányát (A centralizáció és szuverenitás kérdéséhez a XVI. századi Lengyelországban. A lengyel külpolitika fő kérdései a XVI. század második felében. 1573–1606, 1963).

Akik ismerhették, sohasem felejtik a krakkói jubileum felelő pillanatait, ahol halálos betegen is kétízben: a díszdoktorrá avatáson és az egyetem kitüntetési ünnepségén személyesen tevékenykedett, ahol az állam vezetőinek kezéből vette át a nép elismerését, a Lengyel Újjászületés nagykeresztje rendjelt egyeteme számára. A felejtéhetetlen kép, amint a hermelinprémes, bíborpalástú férfiú ott áll az állam vezetői között, bejárta a világot. De élnek a szinte végredelelté vált rektori szavak: „A múltból azt kell meríteni, ami életet adó, amire ma a főiskolának szüksége van, ami megsokszorozza tevékenységét, ami közel viszi az ország időszerű szükségleteihez; mert csak az ilyen főiskola érdemi meg a nagy akadémia nevét, amely örökké ifjú marad, életrevaló és az ország szükségleteit állhatatosan szem előtt tartja” (1964. május 12.). Kazimierz Lepszy szeretetreméltó egyénisége, a magas szintű tudományos munkát a közéleti tevékenységgel áldozatkészen összekapcsoló példamutató munkássága, a testvérepek iránti kapcsolatok ápolásában és az ősi egyetem élő feladatainak irányításában végzett fáradságtalan tevékeny-

sége egyaránt felejtethetlenné teszik munkatársai és tanítványai, hallgatói és remélhetőleg még egyre növekvő olvasótáborra körében.

Székely György

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

A központ hírei

Igazgatóválasztmányi ülés

1965. december 3-án a Társulat kibővített igazgatóválasztmányi ülést rendezett a Magyar Tudományos Akadémián. Az igazgatóválasztmányi ülésen *Enber Győző* akadémikus elnökölt. Az ülésen két előadás hangzott el: *Molnár Erik* akadémikus, Társulatunk elnöke beszámolt a XII., bécsi nemzetközi történészkongresszusról, *Pach Zsigmond Pál* akadémiai I. tag, Társulatunk alelnöke pedig a bécsi kongresszust megelőző müncheni gazdaságtörténeti kongresszusról tájékoztatta az igazgatóválasztmányt. Mindketet beszámolót folyóiratunk jelen száma közli.

Külföldi kapcsolataink

A Lengyel Történelmi Társulat 1965. szeptember 17—18-án Nowy-Saczban tartott elnökségi és előadóülésén Társulatunk képviseletében részt vett *H. Balázs Éva* egyetemi docens, a Társulat titkára. A Lengyel Társulat ülészakán — melyen a Német Történész Társaság is képviseltette magát — sor került *Dr. Stanisław Herbstnek*, a varsói bölcsészkar dékánjának, a Lengyel Történelmi Társulat elnökének vezetése mellett a lengyel és a magyar történelmi társulatok együttműködését előkészítő megbeszélésre. A javaslat szerint Varsó és Budapest kapcsolatán túl vidéki csoportjaink érdeklődési területeiknek megfelelő lengyel társulati csoportokkal vehetik fel a kapcsolatot. Felmerült a tanári tagozatok kölcsönös látogatásának lehetősége is.

*

1965. december 9—11. között Rijekában jugoszláv és magyar történészdelegációk tartottak megbeszélést. A két ország történettudományának együttműködését koordináló bizottságok rijekai tárgyalásán a magyar delegációt *Molnár Erik* akadémikus, az MTA Történettudományi Intézet igazgatója, Társulatunk elnöke vezette. A delegáció tagjai voltak Társulatunk részéről *Arató Endre* kandidátus, egyetemi tanár, *M. Somlyai Magda* kandidátus, Társulatunk titkára, továbbá *Pamlényi Ervin*, a Századok szerkesztője és *Varga János* kandidátus, a Történettudományi Intézet munkatársa. A jugoszláv delegáció vezetője *Dragos'av Janković* professzor, a Jugoszláv Társadalomtudományi Intézet történeti osztályának vezetője, tagjai *Slavko Gavrilović* egyetemi tanár (Novi Sad), *Árpád Löbl* ny. egyetemi tanár (Novi Sad), *Jaroslav Šidák* egyetemi tanár (Zágráb) és *Vuk Vinaver*, a Jugoszláv Társadalomtudományi Intézet történeti osztályának munkatársa. Az ülésen részben az eddigi és a további együttműködés kérdései kerültek megbeszélésre, részben pedig a résztvevők megvitatták az 1848—49-es magyar—dél-szláv kapcsolatok problematikáját. Az ülészak részletes ismertetésére folyóiratunk később tér vissza.

A tanári tagozat hírei

Történelemtanárok nyári egyeteme

A Magyar Történelmi Társulat, az Országos Pedagógiai Intézet és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1965. július 1. és 10. között Miskolcon rendezte meg a történelemtanárok nyári egyetemét, mintegy 200 hazai és 20 külföldi vendég részvételével. A nyári egyetem a 600 éves Miskolc történetét ismertető előadással nyílt meg, majd *Lugossy Jenő* miniszterhelyettes tartott előadást „Az iskolareform néhány kérdése” címmel. A nyári egyetem ezután két szekcióban párhuzamosan folytatta munkáját. A *történelemtudományi szekció* előadásai a magyar történelem fontos új- és legújabbkori témáival foglalkoztak; míg a *tantárgypedagógiai szekció* tematikájában a történelemtanítás legaktuálisabb problémái szerepeltek. A nyári egyetem külföldi résztvevői három alka-

lommal szemináriumszerű beszélgetés keretében ismerkedtek meg Magyarország földjével, népének életével, kultúrájával és történelmével. A nyári egyetem tudományos programját több történelmi kirándulás, ankét és kerekasztal beszélgetés egészítette ki.

Előadások

1965. november 3-án a tanári tagozat felolvasó ülésén *Dolmányos István* kandidátus „A bécsi nemzetközi történész-kongresszus” címmel tartott előadást. A kongresszusi előadások és hozzászólások alapján különösen a mai polgári történetírás főbb áramlatainak jellemzésére, ideológiai-politikai helyzetének megvilágítására törekedett. Részlete-sen foglalkozott továbbá a jelenkori marxista történetírás általános feladataival.

1965. november 10-én a tanári tagozat gimnáziumi módszertani csoportja bemutató tanítást rendezett a gimnázium III. osztályának anyagából (A Bocskai szabadságharc). Az órát *dr. Nagy Erzsébet* gyak. vez. tanár tartotta. Az óra célja: az írásbeli források és a filmek felhasználási lehetőségének bemutatása a középiskolai történettanításban. A bemutatót követő élénk vita hasznosítható ötletként értékelte a belső szemléltetés összekapcsolását a filmen rögzített dokumentumok képszerű szemléltetésével.

1965. november 17-én a tagozat előadássorozata keretében *Balogh Sándor* kandidátus, rektorhelyettes „A nacionalizmus elleni harc néhány kérdése Magyarországon a felszabadulás után” címmel tartott előadást. Az előadó az ellenforradalmi rendszer nacionalizmusával foglalkozott, majd ismertette a felszabadulás utáni első években a nacionalizmus ellen különböző területeken lezajló küzdelmet. Bemutatta a fasiszmus erőinek próbálkozásait a nacionalista légkör felszítására és a különböző állami és társadalmi szervezetekben még benmaradt, vagy visszakerült jobboldali erőknek erre irányuló kísérleteit, illetve a Magyar Kommunista Pártnak ez elleni szívós és következetes küzdelmét. Befejezésül utalt a nacionalizmus helyenkénti jelentkezése következtében ma is felvetődő problémákra.

1965. december 1-én a tagozat és a Munkaügyi Minisztérium közös felolvasó ülésén *Kővágó László* kandidátus „A magyar munkásság helyzete az ellenforradalmi korszakban” címmel tartott előadást a Munkaügyi Minisztérium felügyelete alá tartozó pedagógusok részére. Az előadó nagymértékben figyelembe vette azt a problémát, amelyet a munkások szociális és munkaviszonyainak, életszínvonalának régebbi sematikus oktatása idézett elő, és ezért igen sok — az oktató-nevelő munkában hasznosítható — adattal differenciált, élethű képet festett hallgatói elé a magyar munkásság két világháború közötti helyzetéről.

A vidéki csoportok hírei

1965. október 6-án Debrecenben Társulatunk Kelet-Magyarországi Csoportja és a TIT történelmi szakosztálya közös rendezésében *Benda Kálmán* kandidátus „II. Rákóczi Ferenc diplomáciája és a szabadságharc külpolitikája” címmel tartott előadást. Legújabb kutatásai alapján Rákóczinak azokat a törekvéseit ismertette, amelyekkel a Habsburg-ellenes hatalmakat a magyar ügy mellé akarta állítani. A francia kapcsolatok mellett bemutatta az északi protestáns államokkal, a svéd és orosz királlyal, továbbá a Vatikánnal, a török Portával és végül I. Péter orosz cárral folytatott tárgyalások történetét.

*

A Társulat Borsod-Zempléni Csoportjának gondozásában 1965-ben két kiadvány jelent meg. *Deák Gábor—Gyimesi Sándor*: Olvasókönyv Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Miskolc város történetéhez c. kötete elsősorban az iskolai oktató munkát kívánja segíteni, de hozzájárul ahhoz is, hogy érdeklődést keltsen a megye és a tájegység történelmi eseményei iránt. — A Történelmi Évkönyv I. kötete, melyet *Deák Gábor* szerkesztett, helytörténeti tanulmányokat közöl, s tükrözi azt a munkát, amelyet a társulati csoport az utóbbi években végzett.

A Borsod-Zempléni Csoport 1965. december 23-án Miskolcon vitát rendezett e megjelent kiadványokról. *Benda Kálmán* kandidátus a helytörténeti kutatások kettős feladatáról beszélt: egyrészt a helyi fejlődés részleteinek feltárásával komoly segítséget ad a nemzeti történetírásnak, másrészt a kisebb közösség múltjának megszólaltatásával hathatósan szolgálja az olvasók szociális öntudatra nevelését. *Unger Máttyás*, a tanári

tagozat elnöke a helyismereti anyag tanórai felhasználási lehetőségeit ismertette. A bevezető referátumokat követő vita pozitívan értékelte a két kiadvány megjelenését; a felszólalók szerint szükség lenne az „Olvasókönyv”-nek a kritikai megjegyzéseket hasznosító új bővített kiadására.

LEVÉLTÁRI HÍREK

Az Országos Levéltárban levő gazdasági levéltárak a Borsodi Bányatársulat (1883—1929) és a Rudabányai Vasércbánya (1928—1948) újonnan beszállított anyagával gyarapodtak.

*

Az Országos Levéltárban 1965-ben befejeződött középszintű rendezések a következők: Kir. Jogügyigazgatósági Levéltár (több mint 500 folyóméter terjedelmű anyag); a családok és testületek anyagában: Andrassy-, Benyovszky-, Boér-, Kerekess-, Pottornyay-, Rakovszky-család; Szeles József ügyvéd iratai; Bécsi Collegium Hungaricum, Bécsi Magyar Történeti Intézet, Feministák Egyesülete, Szent László Társulat, Theresianum. A gazdasági levéltárak közül: Magyar Nemzeti Bank, Magyar Leszámitoló- és Pénzváltó Bank, Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt., Salgótarjáni Kőszénbánya Rt, valamint több kisebb pénzintézet és egyéb vállalat iratai.

A rendezésekkel párhuzamosan, továbbá az Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak, a Régi Országos Levéltár, a Bírósági Levéltárak és a Bécsi Levéltárakból Kiszolgáltatók Iratok régebben rendezett anyagához segédletként részben repertóriumok, részben áttekintő raktári jegyzékek készültek.

*

Megjelent az Abszolutizmuskori Levéltár ismertető leltára.

*

A Levéltári Leltárak c. sorozat új kötetei: A Fővárosi Levéltár térképei (1705—1918). — Az Eszterházy-család tatai és csákvári levéltára. — Pesti Magyar Kereskedelmi Bank RT és beolvadt vállalatai. — A Károlyi-család nemzetségi és főtí levéltára. — Külföldi levéltári anyagról készült mikrofilmek az Országos Levéltár Filmtárában.

*

A Károlyi-család nemzetségi és főtí levéltárának 83 000 db-ból álló missilis anyagáról (1601—1945) levélírók szerinti jegyzék készült.

*

1960 óta az Országos Levéltár filmtárának anyaga két példányban — negatív és pozitív példányban — növekszik, s fokozatosan készülnek a régebben felvett filmek pozitív másolatai is. A pozitív filmek a kutatók rendelkezésére állnak, a negatívok pedig biztonsági filmek, arra az esetre, ha az eredeti anyagot károsodás érné. 1965 augusztusától kezdve mindazokat a negatív filmeket, amelyekről pozitív másolat már van, az Esztergomi Állami Levéltár épületében berendezett biztonsági filmtárban, tehát az anyag tárolási helyétől és a fővárostól távol őrzik.

I. E.

BESZÁMOLÓK KATUS LÁSZLÓ ÉS PUSKÁS JULIANNA KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓINAK VITÁIRÓL

Katus László „A horvát kérdés története a kapitalizmus korában (1849—1903)” c. kandidátusi disszertációja a horvát nemzeti mozgalom gazdasági-társadalmi feltételeit, politikai pártjait, irányzatait és a XIX. században megkülönböztethető fejlődési szakaszait elemzi. A gazdasági fejlődés vizsgálata során nagy figyelmet szentel a tőkés viszonyok uralmának első szakaszában megfigyelhető átmeneti strukturális válságnak. Ez az 1849—

1880 közötti időszak főként azzal jellemezhető, hogy a kapitalista fejlődés romboló tendenciája az uralkodó, mivel még nem elég érettek a belső feltételek a szabadversenyen alapuló tőkés fejlődés számára, olyan államkeretben, amely egy birodalom részét alkotta. A kelet-európai és balkáni fejlődés határán, a tőkés úton késsve induló Horvátország a Monarchia bonyolult gazdasági és politikai függőségi rendszerében elfoglalt helyzete következtében csak egy hosszabb válságidőszak után illeszkedett be a modern kapitalista viszonyokba. Mindez természetesen következménye annak, hogy az új termelési viszonyok nem a belső erők győzelmének eredményeképpen váltak uralkodóvá.

A horvát átmenő kereskedelemre és tengeri hajózásra halálos csapást mért a közlekedésnek és a szállításnak a Monarchia többi országaiban kibontakozó forradalma. Ez a zömmel kereskedő burzsoázia osztálymértékben nem alakult ipari burzsoáziává, s az 1880-as években meginduló ipari forradalom nem állt szerves összefüggésben a hazai tőkés fejlődés előzményeivel. Így törés következett be a horvát polgárság fejlődésében. A korai liberális burzsoázia megsemmisült, kistrészből az arisztokráciához és a nem horvát nagytőkésekhez asszimilálódott.

A horvát nemzeti mozgalom vezetőereje tehát nem a nagyipari burzsoázia, hanem egy erősen kispolgári jellegű középosztály volt, amely előtt csak a tőkefelhalmozás kezdetleges és korlátozott forrásai álltak nyitva. Ez magyarázza a liberális Nemzeti Párt Bécs és Pest közötti ingadozását, kompromisszumát, csődjét és felbomlását, a nemzeti mozgalom kispolgári demokratikus jellegű irányzatának fellendülését. A kialakulóban levő polgári társadalom középérései nem váltak a kiegyezés hasznélvezőivé, szembefordultak a kompromisszumos nemzeti politikával, gazdasági és politikai érdekeik még több ponton megegyeztek a néptömegek érdekeivel. A kispolgári demokratikus irányzat megnyerte a nép közreműködését nemzeti mozgalmához. A Jogpárt által vezetett nemzeti mozgalom az 1883. évi tömegmozgalmakban kulminált, s ezzel le is zárult a horvát gazdasági-társadalmi és politikai fejlődés egy korszaka, amelynek elemzése az értekezés egyik főfeladatát képezte.

1883 után a tőkés fejlődés gyorsabb ütembe csapott át, s a kiegyezés ingatag rendszere megszilárdult. A gyors polgári fejlődés megbontotta a nemzeti mozgalom addig erősen differenciálatlan osztálybázisát, s megtörte a nemzeti és társadalmi ellentétek addig meglehetősen tiszta frontvonalát. Az ellenzéli pártok radikálizmusa egyre inkább elhalványult. Az 1883 után bekövetkezett fellendülésnek kettős hatása volt. Átmenetileg konszolidálta a kiegyezési rendszert, ugyanakkor létrehozta a nemzeti mozgalom új feltételeit és erőit, kiélezte a magyar és horvát burzsoázia szembenállását. Kialakult egy viszonylag jelentős tőkés fölött rendelkező, a különféle gazdasági és politikai intézmények egész hálózatát irányító délszláv burzsoázia. A radikális nemzeti és társadalmi követelések összefonódása jellemzi a horvát nemzeti mozgalom „új kurzusát”, amely 1903-tól vette át a nemzeti küzdelem irányítását.

A magyar uralkodó osztályok horvát politikájának alapja lényegében azonos volt a többi nemzetiségekkel szemben követett politikával. Eltérő volt azonban az anyaországbeli nemzetiségi politikától a horvátok irányában követett politikai módszer és forma, mert ezt alapvetően a horvát kérdés közjogi jellege határozta meg. A magyar kormányzat 1868 és 1918 között a horvát kérdést a kiegyezésben lefektetett államjogi viszony változatlan fenntartásával elintéztettnak vélte. Az 1868 : XXX. tc. a horvátoknak olyan közjogi státust biztosított, mellyel a soknemzetiségű Monarchia többi népei nem rendelkeztek, s ezzel viszonylag széles lehetőségeket nyitott nyelvi, politikai és kulturális fejlődésük előtt. Ugyanakkor ez az önkormányzat magán viselte feudális eredetének bélyegeit: a kapitalizmusban döntő fontosságú pénzügy és az összes gazdasági ügyek a gyakorlatban a magyar kormányzervekre tartoztak. Így a kiegyezés az államközösségen belül a magyar fél gazdasági-politikai túlsúlyát, hegemóniáját biztosította. A horvát burzsoázia valamennyi csoportja a nemzeti önkormányzat szélesítését főfeladatának tekintette. A magyar álláspont szerint viszont a kiegyezés az engedmények maximumát tartalmazta. A magyar kormányzat tehát állandóan arra törekedett, hogy Zágrábban uralmon tartson egy olyan pártot, amely a kiegyezési rendszert minden körülmények között hajlandó fenntartani. Khuen-Héderváry Károly huszvéves bánúsága alatt (1883–1903) a magyar kormányokétól némiképp eltérő, nagyvonalúbb politikai koncepciót képviselt — átmeneti sikerrel. A „viszonylagos nyugalom” azonban nem tartott sokáig. Khuen-Héderváry távozásakor a nemzeti mozgalom ismét elérte tetőpontját (1903), s hamarosan uralomra juttatta az „új kurzust”, a délszláv burzsoáziának a szerb-horvát koalíció szövetkezett pártjaiban tömörült csoportjait.

Arató Endre oppo: er s hangsúlyozta, hogy Katus László munkája Horvátország e több mint félszázados történetének első marxista szintézise. A dolgozat érdeméért említette a kérdés historiográfiájának bemutatását, továbbá a szintézis bevezetőjét,

amely a XVIII. század végétől 1849-ig tárgyalja a horvát kérdés fő vonásait. A dolgozat kiemelkedő fejezeteit a horvát kérdés gazdasági-társadalmi alapjainak megrajzolása, a nemzeti mozgalom bázisának bemutatása, a Határőrvidék gazdasági-társadalmi fejlődésének rajza alkotja. Nem kerüli el a szerző figyelmét, hogy a magyar uralkodó osztály miképpen akadályozta Horvátország gazdasági-társadalmi fejlődését. A szerző a horvát kérdést jól beállította a magyarországi fejlődésbe, a nemzetiségek történetének problematikájába. A szintézis a marxizmus platformjáról száll szembe a magyar és horvát nacionalizmussal.

A gazdaságánál jóval rövidebb politikai fejezetekben a pártviszonyok bemutatása áll a tárgyalás középpontjában; jól figyelemmel kísérhetjük a bonyolult pártalakulásokat, valamint ezeknek a magyar-horvát ellentétekkel való összefüggését s a magyar uralkodó osztályon belül, a horvát probléma megítélésében kiütőköző ellentéteket. Az opponens megalapozottnak tartotta a szerző azon megállapítását, hogy a magyar kormány a horvát kérdésben nem látott mást, mint közjogi problémát. Helyesen emeli ki a szerző, hogy a kiegyezésben megállapított „közös” intézmények alapjában a magyar uralkodó osztályok érdekeit képviselték. A politikai fejezetek közül Arató Endre kiemelte a „cimerügy”-gyel, a magyar nyelv horvátországi problémáival és az 1883-as népmozgalmakkal foglalkozó alfejezeteket. Khuen-Héderváry két évtizedes kormányzását a szerző újszerűen és elgondolkodtató módon elemzi. Megfelelő helyet kap a horvátországi szerb sajtós körülményeinek bemutatása, a magyar függetlenségi ellenzéknek a kormányokénál türelmetlenebb nacionalista politikája.

Kritikai megjegyzései során kifogásolta, hogy a század első fele horvát mozgalmának két irányzata s ezek egymáshoz való viszonya nem kap megfelelő helyet a dolgozatban. Arról van szó ugyanis — mondotta —, hogy a 30-as években a közjogi autonómiáért harcoló nemesi irányzat egyesült a polgári csoporttal, amely mögött a kereskedő polgárság, értelmiség állt. Az 1848—49-es esztendőik eseményeinél nem kapunk választ arra, hogy a balszárny egy ideig miért támogatta Jelačićot. Több fontos, a bevezetőbe kíváncsózó részlet hiányzik még, mint pl. a tavaszi közeledés a magyar és horvát mozgalom között, a paraszti és nemzeti mozgalom összefüggései, a horvát-szerb kapcsolatok, a magyar kormány engedményei stb. Hiányolható, hogy a szintézisből kimaradt a kulturális élet bemutatása, összefüggésben a nemzeti mozgalommal. Az opponens a felhasznált források anyagról szólva felhívta a szerző figyelmét a kéziratári hagyatékok tanulmányozásának jelentőségére. Szerkezeti problémák vizsgálata kapcsán rámutatott, hogy az alapos és értékes gazdasági fejezetek aránytalanul nagyobbak a politikai fejezeteknél, s önálló gazdaságtörténetet adnak.

Az opponens vitába szállt a szerző „átmeneti strukturális válságról” alkotott fel-fogásával. Az opponens szerint a kapitalizmus vontatott kifejlődése az országot ért gazdasági elnyomás, a feudális maradványok továbbélése miatt következett be. A feudalizmus egy ilyen meghosszabbított periódusáról beszélni azonban azért sem indokolt, mert Horvát-Szlavónia egyes területei lényeges különbséget mutatnak. Nem lehet elfogadni a formációváltással járó problémák általánosabb felvetését sem, mert nyilvánvaló, hogy nyugaton a polgári forradalom, felszámolva a feudalizmust, azonnal megnyitotta a kapitalista fejlődés útját. Kelet-Európában a feudális maradványok, valamint az uralkodó nemzet polgársága részéről jelentkező elnyomás keltheti azt a látszatot, hogy a válság periódusa elhúzódott. A disszertáció anyaga bizonyítja, hogy 1848 előtt a tőkés fejlődés megindult, 1848 után meggyorsult, s jelentős fejlődési különbségek mutathatók ki területenként. A valóban elmaradott viszonyok nem „formációváltózással járó átmeneti korszakra”, hanem a lassúbb, de feltétlenül kapitalista irányú fejlődésre utalnak. E mesterkélty és nem helytálló tétellel könnyen elhagyható a dolgozatból. Nehezen lehet elfogadni azt a gondolatot, hogy a tőkés termelés uralkodóvá válása negatív hatással volt a korábban kialakult nemzeti burzsoáziára. Problematis az a megállapítás is, hogy a horvát kereskedők számára a feudális viszonyok, „a gazdasági széttagoltság, a zárt helyi piacok” nemcsak korlátokat, hanem létük „bástyáit” is jelentették. Az opponens a továbbiakban szóvá tette, hogy a gazdasági fejezetekben nincs kellő alapossgággal bemutatva a horvát polgárság tőkeereje.

Khuen-Héderváry bánságának 20 éves korszakát a szerző alapján helyesen értékeli. A finomabb módszerek mellett határozottabban kellene hangsúlyozni, hogy Khuen-Hédervárynak is voltak legalább olyan durva eszközei, mint a zágrábi pénzügyigazgatónak.

A munkásmozgalomra vonatkozó megállapítások is igényelnek néhány korrekciót. Helytelen a Jogpártnak a munkásosztály megszervezésére irányuló politikáját a 70-es években haladóknak minősíteni, hiszen ebben az időben már volt szocialista munkásmozgalom, és a Jogpárt a nacionalizmus tömegek közötti terjesztésével nagy károkat

okozott. Hiányos a munkásmozgalom kezdeteinek bemutatása, nem kerül említésre, hogy a zágrábi munkásság magáévá tette az eisenachi programot. Jelen formájában a munkásmozgalom történetével foglalkozó fejezet nem tartozik szervesen a dolgozathoz. A továbbiakban Arató Endre a historiográfiai részekkel kapcsolatban tett észrevételeket, majd több kisebb-nagyobb jelentőségű megállapítást kifogásolt vagy kiegészíteni javasolt.

Végezetül az opponens hangsúlyozta, hogy a dolgozat erényei messze túlmutatnak a hiányosságokon. Javasolta a kandidátusi fokozat odaítélését Katus Lászlónak.

Hanák Péter opponens előljáróban megállapította, hogy a jelölt — amennyire a kortárs megítélheti — maradandó értékű munkával gyarapította történettudományunkat. A monografikus részletezést, a finom kézműves munkát és a gyönyörű koncepciózus szintézist szerencsés kézzel, egy éret történeész skatudálásával, rendszerező és értelmező képességével olvasztotta egybe. A disszertáció többet ad, mint amennyit a címe jelez. Nemcsak a horvát nemzeti kérdést, hanem Horvátország ekkori fejlődésének egész történetét feldolgozza. A horvát—magyar viszony alakulását egyáltalán nem szentviten, hanem a kölcsönös nacionalista elöítéleteket és törekvéseket mindvégig bíráló s az ellentét objektív alapját feltáró tudományos tárgyilagossággal ítéli meg. Ugyanakkor mentes az egyoldalú önkritika túlzásaitól, amely marxista történetírásunkat kezdetben nem egyszer jellemezte. A marxista szemlélet kitűnően alkalmazott marxista módszerrel párosul. A disszertációban s egész történettudományunkban rangos helyet foglalnak el a gazdaság- és társadalomtörténeti fejezetek. Az értekezésből világosan kirajzolódik a szlavyon megyék „porosz típusú”, a Határőrvidék „balkáni típusú” s a polgári Horvátország átmeneti, a „porosz út” egy sajátos változatát képviselő agrárfejlődése. E három együtt létező típus fejlődése, a zadrugák lassú felbomlása, az agrárfejlődés vontatottsága alkotja az átmenet egyik nagy problémakörét. Ugyanakkor a szerző kimutatja, hogy az osztrák és magyar tőkés fejlődés, majd Horvátország beolvastása a Monarchia piacába miként sorvasztotta el a manufaktúraipar és a kereskedelem virágzó ágait. A szerző sokoldalú statisztikai módszerrel is elemzi a gazdasági fejlődést. Az agrárstruktúrát és az ipar szerkezeti arányait feltüntető s összehasonlító táblázatai példamutatóak gazdaságtörténeti irodalmunkban.

Az opponens kiemelte, hogy Katus a három különböző típusú, egymással kölcsönhatásban álló agrárfejlődés konfliktusaiból, a kereskedelmi tőkefelhalmozás megtöréséből levezeti „az átmeneti strukturális válság” fogalmát. Bebizonyítja, hogy a Monarchia fejlettebb tőkés viszonyai közé ékelt Horvátország kapitalista átalakulása súlyos zavarokat okozott a sajátos agrárstruktúra miatt más átmeneti módszereket igénylő horvát társadalomban. Az opponens egyetértett e fogalommal, tartalmi kifejtésével és periodizációjával, megjegyezvén, hogy a kérdés még további elméleti általánosításra is módot nyújt. Ugyancsak elismerésre méltó eredménynek tartotta, hogy a szerzőnek sikerült a gazdaság-társadalom-osztályviszonyok-pártharcok egymásra épülő rétegeit, folyamatait szerves összekapcsoltságukban bemutatnia. A monografikus mélységű gazdaságtörténet így végül is nem válik öncéllá, hanem építőelemként illeszkedik a társadalomfejlődésről, a nemzeti kérdéstről kialakított koncepcióba. E fejezetek olyan szilárdak, hogy a bírálat számára csak csekély rés nyílik rajtuk. A megjegyzések inkább kiegészítésekre és problémajelzésekre szorítkoznak. A szerző például kevésbé használja a közgazdaságtudomány néhány általánosnak elfogadott kategóriáját. A nemzeti jövedelem összetételének és megoszlásának arányai, az egy főre eső termelés, ill. fogyasztás, a termelékenység mutatói birtokában reálisabban lehetne meghatározni Horvátország helyzetének hátrányait és relatív előnyeit a Monarchia függési rendszerében. Az átmeneti válság kérdésénél talán nem lenne felesleges tisztázni, hogy az átmenet zavarai alapján nem a Monarchia függérendszeréből, hanem a kapitalizmus általános törvényszerűségeiből, spontán hatásaiból, az egyenlőtlen fejlődésből következtek. Hatása alól államilag független, de elmaradottabb országok egész sora nem tudta kivonni magát. Rá kell mutatni a folyamat másik oldalára is: a külföldi tőkeverseny és tőkebehatolás sok területen serkentette a kapitalista fejlődést. Jobban ki kellene emelni 1848 következményeit, mivel a horvátországi deformált fejlődés számos problémája a forradalom befejezetlenségéből, felülről való végrehajtásából fakadt. A disszertáció nem ad meggyőző választ arra a nem könnyű kérdésre, hogy a horvát vezetők osztályok miért foglaltak el már a reformkorban ausztrófil, magyarellenes álláspontot. Érdemes lenne tisztázni, miként hatott a Duna vonalán észak felé, Pesten, ill. a Nyugat-Dunántúlon fellendülő kereskedelem a horvát kereskedőtökére, bár a nemzeti mozgalom ausztrófil orientációjának okait nem lehet csupán a kereskedőburzsoázia közvetlen anyagi érdekeiben keresni. Célravezető lenne a birtokos nemesség, az értelmiség, általában a „középosztály” helyzetét és szerepét jobban megvizsgálni, mivel a magyarellenes nacionalizmus indítékai inkább közvetlen politikai érdekek ütközésében rejtettek. Kifogásolta továbbá, hogy a szerző délszláv finánetőke kialakulását

állapítja meg. Hangsúlyozta, hogy a századfordulón a délszláv fejlődésben nincs nyoma a magasfokú koncentráción alapuló ipari és bankmonopóliumoknak s az ebből kialakuló fináncetőknek. A statisztikai elemzésekről elismerően szólva az opponens megjegyezte, hogy néhány táblázat kiszűrése és összevonása hasznára válnék a disszertációnak.

A politikatörténeti fejezetekről az opponens elmondotta, hogy a szerző kitűnő elemző készséggel világítja meg a pártalakulásokat, az egyes pártok osztályösszetételét, jellegét, helyét, a program és taktika változásait. Némi hiányokat leginkább a kiegyezési tárgyalások feldolgozásánál találhatunk, ahol a szerző látásmódja kissé jogtudományi jellegűvé szűkül. Az 1868-as kiegyezés értékelését is érdemes lenne alaposabban kimunkálni, rámutatni, hogy miként hatott ez a további társadalmi fejlődésre, a pártviszonyok alakulására és a Monarchia egészének sorsára. Az opponens kifogásolta a Tisza Kálmán és Khuen-Héderváry személye közötti párhuzamot, hangsúlyozva, hogy az utóbbi egyénisége, helyzete és szerepe erősen különbözött Tiszáétól. Khuen-Héderváry mérsékelt konzervatív és a közvéleménynél kevésbé nacionalista volt. Hiányolta a Horvát Szociáldemokrata Párt parasztpolitikájának bemutatását, az 1848-as, 1867-es események és a századfordulón bekövetkező válság összmonarchiai problematikájának alaposabb kifejtését.

Végezetül a munka érdemeit még egyszer hangsúlyozva a disszertáció elfogadását s a szerző részére a kandidátusi fokozat megítélését ajánlotta.

Kemény G. Gábor hozzászólásában Katus László disszertációjának érdemeit méltatta, majd a használt forrásanyaggal és egyes értékelésekkel kapcsolatban néhány fontos kiegészítő megjegyzést tett. *Kovács Endre* az értekezés nemzetközi viszonylatban is úttörő jelentőségét, a szerző koncentráció és rendszerező készségét, objektivitását hangsúlyozta. Kiemelte, hogy olyan koncepcióval van dolgunk, melynek kimunkálása a szerző érdeme. *Gulyás József* középiskolái tanár azt javasolta, hogy a munka szenteljen nagyobb teret az irodalmi vonatkozásoknak.

Katus László válaszában előláróban megemlékezett I. Tóth Zoltánról, aki a munka kezdeti szakaszán a tapasztalt kutató tanácsaival támogatta, az ő nyomán kívánt haladni a szerző, amikor a délkelet-európai népek közös történeti problémáinak egyikét szándékozott nacionalista elfogultság nélkül, korszerű tudományos módszerekkel megvizsgálni.

A munka szerkezetével és arányaival foglalkozva arra utalt, hogy a téma természetéből és a források hozzáférhetőségéből eleve következnek bizonyos aránytalanságok, amelyeket vállalni kellett, hisz ez az a műfaj, ahol ilyen aránytalanságok megengedhetők, mert az új eredmények bizonyítását itt nem korlátozhatják az arányosság és terjedelem — más esetekben fontos — szempontjai. Ezért maradt ki a kultúrával foglalkozó fejezet, s nem lehetett tekintettel az 1849 előtti fejlődés részletes ismertetésére. Ennek ellenére indokolt a horvát mozgalom nemesi és polgári szárnya közötti viszony alaposabb, az 1848-as magyar kormány horvát politikájára vonatkozó adatok bővebb ismertetése. Rámutatott, hogy a kérdés eddigi irodalma szinte kizárólag politikai és közjogi természetű, a maga részéről viszont fő célkitűzésnek tekintette, hogy a kérdést Horvátország kapitalizmuskori fejlődésének egészébe ágyazza be. Ehhez sokoldalú és jól feldolgozott gazdaság- és társadalomtörténeti anyagra volt szükség, amit magának kellett felkutatnia. Vitatott kérdésekről lévén szó, igyekezett minél több bizonyító anyagot felhozni. A gazdasági-társadalmi elemzés részletekbe menő voltát indokolta az is, hogy a vizsgálatokból olyan megállapításokra remélt jutni, amelyek elősegítik a Habsburg-Monarchia függő helyzetben levő népeinek fejlődéséhez kapcsolható problémák megértését. A politikai fejezeteket illetően magáévá teszi a Monarchia többi népeinek történetével való összevetések tekintetében elhangzott javaslatokat.

A tartalmi mondanivalóra rátérve, a vita két főkérdését emelte ki: egyrészt indokolt-e egy ország kapitalista fejlődésének vizsgálata során olyan általánosabb összefüggéseket megállapítani, amelyek az illető ország fejlődésének sajátosságait vannak hivatva kifejezni és értelmezni? Másrészt helyesek-e azok az általános következtetések, amelyeket a horvát fejlődés elemzéséből a kapitalizmus első szakaszának értelmezésére levont? Arató Endrével egyetértett abban, hogy a tárgyalt periódus a kapitalizmus egy szakasza; azonban itt épp az a fontos, hogy milyen alakban, milyen speciális feltételek között érvényesülnek az alapvető törvények. A további lépés a konkrét folyamat elemzése után megállapított általános vonásokat vizsgálat alá venni, s megállapítani érvényességi körüket. Így illeszthető az egyes népek története az egyetemes történelembe, így oldhatók fel egyes ellentmondásos jelenségek, mint pl. a horvát kereskedők ösztályméretekben bekövetkezett pusztulása stb. A jelölt hangsúlyozta disszertációja e részeinek kísérleti jellegét. Kitért a strukturális válság okaira és körülményeire is. Kifejtette, hogy erre a három évtizedes periódusra sűrűsödnek a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet olyan jelenségei és folyamatai, amelyek a vezető nyugati országokban a forradalmat meg-

előző évszázadokban szerves fejlődés formájában zajlottak le. Az átmeneti válság kérdésében Hanák Péterrel értett egyet, de hangsúlyozta, hogy nagyobb jelentőséget kíván tulajdonítani a politikai tényezőknek, Horvátország függő helyzetének, mint azt az opponens teszi. Egyetértett azzal is, hogy a századforduló idején horvát fináncetőkéről, mint monopolista hatalomról nem beszélhetünk. Délszláv szempontból azonban igen nagy jelentőségű, hogy nagyrészt a Monarchiában kialakult délszláv nagytőke lett az önálló Jugoszlávia gazdasági vezetőereje. A statisztikai anyaggal kapcsolatos kisebb kiegészítési javaslatokat elfogadta, a nemzeti jövedelem utólagos rekonstrukciója azonban nehézségekbe ütközött.

A politikai fejezetekkel kapcsolatban helyt adott annak az igénynek, hogy a nemzeti mozgalom ausztrófil magatartása bővebb indokolást igényel. A kiegyezés értékelésének elmélyítésére vonatkozó javaslatot is megfontolandónak tartotta. Elfogadta Hanák Péternek Khuen-Héderváryval kapcsolatos észrevételeit, hangsúlyozva, hogy Khuen szakított a Tisza és Szapáry által kezdeményezett agresszív magyarosító politikával. Fenntartotta álláspontját a horvát munkásmozgalom és a polgári pártok viszonyára vonatkozóan. Az új polgári irányzatok túlságosan negatív értékelésével nem értett egyet.

Befejezésül a jelölt köszönetet mondott opponenseinek, hogy alapos munkájukkal hozzájárultak a tanulmány eredményeinek tökéletesítéséhez.

A bíráló bizottság a jelölt választát elfogadta és egyhangúlag javasolta, hogy Katus Lászlónak a kandidátusi fokozatot ítéljék oda.

Szász Zoltán

Puskás Julianna: „A földbérletek elterjedése és szerepe a mezőgazdaság tőkés fejlődésében a XIX. század végéig” c. disszertációjának első fejezetében rövid áttekintést nyújt a marxista mezőgazdaságtan alapján a földjáradék fejlődéséről, a mezőgazdaság átalakulásának legfőbb jegyeiről.

A második fejezet adatokat közöl a földbérletek elterjedéséről, a mezőgazdaság kapitalista fejlődéséről az egyes országokban. Ezeknek az adatoknak alapján a szerző megállapítja, hogy a mezőgazdaság kapitalista fejlődésével valamennyi országban megjelentek a tőkés bérletek. A kapitalista gazdálkodás kibontakozása azonban nem minden országban járt együtt a tőkés bérleti gazdálkodás uralomrajutásával vagy szélesebb körű elterjedésével, azaz a tőkés nagyzemek nem mindenütt haszonbérletek formájában épültek ki. Az egyes országok kapitalista fejlődésének változatos formái ellenére is kirajolódnak azon országok, területek csoportjai, amelyeknek mezőgazdasága a tőkés fejlődés útján leginkább hasonló feltételek között, időben, formában, intenzitásban a legtöbb rokon vonást mutatva haladt előre.

Az első csoport országaiban: Angliában, Belgiumban és Hollandiában a mezőgazdaság kapitalizálódása a legkorábban és a legkedvezőbb feltételek között indult meg, uralomra jutott, ill. széles méretekben tért hódított a tőkés bérleti rendszer, s a XIX. század végére a termelőerők itt érték el a legfejlettebb szintet.

Az európai kontinens nyugati országaiban (Franciaországban, Dániában, Németország nyugati és Olaszország északi területein) a tőkés termelési mód kibontakozása már később és kevésbé kedvező tőkefelhalmozási lehetőségek között indult el, mint Angliában. Ennek megfelelően a kapitalizmus a mezőgazdaságban a régi formákat általában nem söpörte el olyan kíméletlenül, hanem a történelmileg kialakult viszonyokhoz alkalmazkodva, több átmeneti formát teremtve, azt lassabban vonta uralma alá. A mezőgazdaság kapitalista fejlődése itt a polgári kistulajdon (a maguk földjén gazdálkodó parasztok szabad parcellatulajdonának formája) létrehozásával, majd ennek felbomlásával haladt előre, melynek során a saját gazdálkodást folytató gazdagparaszt tőkés nagyzeme jött létre.

Az ún. kelet-európai agrárfejlődési típushoz tartozó országok (Németországnak az Elbától keletre eső területei, Olaszország, Románia, Magyarország) gazdasági szerkezetét a hanyatló feudalizmus korszakában az elmaradottabb technika és munkamegosztás, a városfejlődés vontatottsága, a feudális földtulajdon megmerevedése, a robotmunkán alapuló majorsági gazdálkodás előtérbenyomulása, az ipari ártermelés megrekedése jellemezte. A XIX. század közepétől azonban megindult az agrárkapitalizmus kibontakozása ezeken a területeken is — természetesen elsősorban a nagybirtokon. A tőkés gazdálkodás fő útvonalát is a korábban majorsági gazdálkodást űző, feudális nagybirtoknak tőkés mezőgazdaságokká fejlődése határozta meg. A saját gazdálkodást folytató, „porosz úton” kapitalizálódó nagybirtok uralma mellett azonban a közép- és kelet-európai országokban a kapitalista gazdálkodás térhódításával figyelemre méltó helyet kezdtek elfoglalni a tőkés nagybérletek is.

A harmadik fejezet a XIX. század második felében kibontakozó magyarországi tőkés nagybérleti rendszer kialakulását ismerteti. A földeknek első nagyobb bérbeadási hulláma

(a földesúri saját gazdálkodás kiépülése mellett) már az 1850-es évek elején megfigyelhető. Egymástól tartalomban is különböző két fajtája: a megélhetés biztosítása céljából szükségből vállalt kevésföldű parasztlak vagy földtelenek kisbérleti és a profitszerzés céljából üzött, vállalkozói jellegű földbérletek, azaz a tőkés nagybérletek.

A bérlők gazdálkodását jellemezve a szerző megállapítja, hogy az 1850-es években a nagybérletek alakulása még korántsem jelentette egyértelműen a nagyüzemi gazdálkodás térhódítását, a gazdálkodás színvonalának jelentősebb emelését. Az átmeneti rendszer a bérleti gazdaságok munkaviszonyaira is rányomta bélyegét. Szerző képet ad a bérlők társadalmi eredetéről, rétegződéséről is, s megállapítja, hogy az 1850-es évek bérlőtársadalma igen sokszínű, s a lakosság legkülönbözőbb rétegeiből került ki.

A tőkés nagybérletek jelentősebb kiterjedése és uralomrajutása, a kisparaszti bérletek kiszorulása az uradalmi bérletekből az 1870—1890-es években ment végbe. Ebben az időben már az alhaszonbérletbeadás lehetőségei is kezdtek korlátozódni, mert a tőkés termelési módszerek térhódítása a nagybérletekben már jelentős mértékben előrehaladt.

Szerző továbbiakban megfigyeléseket közöl a különböző jellegű és nagyságú birtokcsoportok bérbeadása mögött meghúzódó más-más célról és gazdasági tartalomról. A középbirtoknál a bérbeadás általában az egész birtokot érintette, s gyakran átmeneti fokot jelentett a birtok elvesztésében. A tőke uralmának megteremtése e birtokkategóriában személyi ocsérével, új földbirtokos réteg kialakulásával járt együtt. A nagybirtoknál viszont a birtok egy részének bérbeadása divott, s itt a haszonbérbeadás a birtok kettéválását sajátkezelésű és haszonbéres gazdaságra, a feudális eredetű nagybirtok kapitalizálásának kettős, de egymást meghatározó, ill. szükségessé tevő formáját fejezte ki a XIX. század második felében.

Az 1870-es évektől a bérlők társadalmi rétegződése módosult. A korábban rendkívül tarka és átmeneti bérlőréteg lassan homogénebb, szilárdabb réteg lett.

Az 1890-es években tapasztalható a haszonbérbeadás második nagy hulláma. Alapvető oka az volt, hogy a tőkés gazdálkodás extenzív térhódítása a 90-es évekre már kifutotta magát, s megkezdődött a gabonatermelésről a belterjesebb gazdálkodásra való áttérés, ami viszont pótlólagos tőkebefektetést igényelt. Ez időre már jól felszerelt nagybérletek alapításával a banktőke is kezd bekapcsolódni a bérleti tevékenységbe.

A XIX. század végén a legnagyobb bérletek az ipari és kereskedő tőkészek kezében összpontosultak. Magyarországon a tőkés bérlők jellegzetes típusai nem az eredetileg mezőgazdasági népség, hanem a kereskedelem, pénz, hitelügyekkel és iparral foglalkozó rétegek köréből kerültek ki.

A negyedik fejezet az 1895. évi mezőgazdasági statisztika adatai alapján elemzi a földbérletek elterjedését, az országos adatok mellett országrészenként, törvényhatóságokként és a gazdaságok nagysága szerint is részletezve, s arra az eredményre jut, hogy alig 50 évvel a jobbágyviszonyok megszüntetése után a szántóföldi gazdálkodásra alkalmassá sikk területeken a gazdaságok összes területének 20—30%-a volt bérelt föld. Leginkább a mammutbirtokok egy részén és a dszentri birtokokon hódított tért, s gyakoribb volt a kötött birtokon (főleg a községi, alapítványi, kinstári és hitbizományin), mint a szabadforgalmún.

Az ötödik fejezet a haszonbérleteknek a tőkés gazdálkodási módszerek térhódításában játszott szerepét vizsgálja, ugyancsak az 1895. évi statisztika által nyújtott lehetőségek között. Megállapítja, hogy a XIX. század végén a nagybérletek gazdálkodása már (legalábbis a művelési ágak szerinti megoszlás, az állatállomány, még inkább a gépi felszerelés megoszlása ezt tükrözi) valamelyest fejlettebb szintet képviselt a sajátkezelésű nagygazdaságoknál. Ez időtől a nagybérletek már általában a kapitalista termelőerők fejlesztői voltak a magyarországi mezőgazdaságban is.

Pach Zsigmond Pál opponensi véleményének bevezetőjében elismerte Puskás Julianna azon szemléleti módjának és törekvésének jogosságát, hogy nagyformátumú keretbe, az egyetemes agrártörténeti folyamatba ágyazza be szűkebb tárgyával kapcsolatos vizsgálatainak eredményeit. A szerző így sokkal világosabban és tanulságosabban tudta felvetni s megválaszolni a hazai földbérletek múlt századvégi elterjedésének és a mezőgazdaság tőkés fejlődésében játszott szerepének kérdését. Ez a módszer segítette a jelöltet abban, hogy felülemelkedjék a hungaro-provinciális szemléleten, s a magyarországi fejleményeket a korszak egyik variánsának tekintse sajátosságaival és a benne tükröződő általánossal együtt. Ugyanakkor rámutatott arra, hogy helyesebb lett volna az adott esetben a disszertáció címét a jelzett szűkebb keretek között kitűzni, s a külföldi országokkal és Magyarországnak a XIX. század közepéig tartó agrárfejlődésével kapcsolatos részeket rövid bevezetőként előrebocsátani, ill. a magyar viszonyok tárgyalásába beleszőni.

A disszertáció bevezetőjével kapcsolatban az opponens kívánatosnak tartotta volna a tőkés bérlet mélyebb elvi elemzését a földjáradék-elmélet szempontjából, kivált a tőkés bérlet szembeállítását a nem tőkés jellegű paraszti kishaszonbérlettel.

Nem értett egyet az opponens a jelölt azon megállapításaival, melyek szerint a kapitalizmus előtti paraszti bérlet azonos a feudális pénzjáradék-fizetéssel. Véleménye szerint elvi különbséget kell tenni a jobbágyi telekföldre vonatkozó bérleti jellegű birtoklás s a paraszti használatban levő telekállományon kívüli földek bérléte között, még az átmeneti esetek viszonylag nagy száma ellenére is, mert a jobbágyi földhasználat két típusa az esetek többségében lényegesen eltérő jogot jelentett a paraszt számára a föld birtoklását, megtartását illetően. Az örökbérleti jellegű telekbirtoklás, a „gutes Besitzrecht” sokkal szilárdabb volt, mint a tényleges bérletnek tekinthető, szabadabb paraszti földhasználat.

A feudálizmuskori földbérletek problematikájában fontos kérdés a kapitalizmus előtti „nagybérlet”, s ez utóbbi számos esete közül az ún. generálbérletek problémája is. Helyesnek minősítette Pach Zsigmond Pál opponens a szerzőnek azt a törekvését, hogy megpróbálja kiemelni e közvetítő bérletek közös vonásait, az agrárfejlődésben betöltött helyüket. Puskás Julianna azonban a generálbérleteket kizárólag a tőkés nagybérleti rendszerhez vezető átmeneti formának értékelte, s elemzésében nem mutatott rá arra (bár adataiból, idézeteiből kiderül ez is), hogy az esetek nagy részében nem hozták magukkal a mezőgazdaság termelési viszonyainak tőkés átalakítását, hanem a feudális viszonyok konzerválását, vagy éppen újjáelevenítését jelentették.

Elismeréssel szólt az opponens a második fejezetről, amelyben a szerző igen hasznos adatokat, értékes fejtegetéseket közöl számos európai ország sokszázados agrárfejlődéséről. Figyelemre tarthat igényt Anglia és Írország XIX. századi fejlődésének vázlata; a részesbérletek és időbérletek szerepére vonatkozó adatok a XIX. század második felének Franciaországában; Németország keleti területeinek porosz utas agrárfejlődésén belül a haszonbérletek terjedésére vonatkozó statisztikai táblázatok és megjegyzések; a parasztreform utáni Oroszország földbérleteinek jellemzése stb. Az országok és századok egész sorára kiterjedő áttekintés tartalmaz néhány olyan mozzanatot, hiányt, elírást, amelyek kijavítása jelentősen emelné a fejezet színvonalát — hangsúlyozta Pach Zsigmond Pál, s opponensi véleményében konkrétan is rámutatott néhány ilyen jellegű problémára. Ezen túlmenően felhívta a jelölt figyelmét arra is, hogy a földbérleti viszonyok fejlődésének exponáltabb bemutatásával, az agrárviszonyok általános fejlődésének viszonylag csak háttérként való szerepeltetésével a második fejezet szervezésében illeszkednék az egész disszertáció tematikájába.

A disszertáció egyik fő, egyben legsikerültebb részének a magyarországi tőkés nagybérleti rendszer kialakulásával foglalkozó harmadik fejezetet tartotta az opponens. Itt a legkiterjedtebb a forráshasználat, itt a legeleveníbb az előadásmód, s itt a legvilágosabb az okfejtés. E fejezetben sikerül a szerzőnek szűkebb témáját a tőkés termelésre való áttérés, ill. a kapitalista agrárviszonyok fejlődése menetében úgy tárgyalni, hogy az ún. „vörös fonál” ne szakadjon meg, s a fejtegetések a bérleti viszonyok alakulására koncentráldjanak. Általában helyesnek tartotta Pach Zsigmond Pál e fejezet legfőbb megállapításait, s inkább egyes kérdések további bizonyítására hívta fel a figyelmet, több esetben pedig az összehasonlító módszer alkalmazását ajánlotta. (Pl.: a középbirtok haszonbérbe adásának s a nagybirtok sajátkezelésű és haszonbéres gazdaságra való kettéválásának értékelésében; a bérlők szociális eredetének, összetételének vizsgálatában stb.)

Az értekezés második fő részét a IV. és V. fejezetek alkotják, amelyek az 1895. évi mezőgazdasági összeírás beható és nagy munkával végrehajtott elemzését nyújtják — állapította meg az opponens. Külön kiemelte Puskás Julianna disszertációjának azon adatait, amelyek a bérleti gazdálkodás magyarországi elterjedését mutatják. Igaz, hogy a bérletek összes területe a gazdaságok összes területének csupán 17,5%-ára terjed ki, de a 100 holdon felüli birtokkategóriákban a bérletek szerepe már jóval jelentősebb: a 100 és 1000 hold közti, ill. az 1000 holdon felüli kategóriákban a gazdaságok számának 42, ill. 40%-a volt teljesen vagy részben haszonbéres gazdaság, s azért állítható, hogy a XIX. század végi Magyarország — a porosz utas tőkés fejlődés viszonylag előrehaladott fokára érve — immár nemcsak a nagybirtok, hanem — emellett — a nagybérlet hazája is.

Tanácsolta a jelöltnek, hogy a bérletek országrészenkénti, megyei megoszlásának az értekezésben egyébként valóban differenciált képét fejlessze tovább még oly módon is, hogy a főbb nagyságkategóriák alkalmazásában lépjen túl a 0–5 hold, 5–100 hold, 100–1000 hold és 1000 holdon felüli birtokkategóriákon. Puskás Julianna azon megállapításával szemben, mely szerint a bérletek elterjedésének országrészenkénti eltéréseit „mindenekelőtt a földrajzi és természeti feltételek különbségei magyarázzák”, Pach

Zsigmond Pál kifejtette, hogy a földbérletek megosztásán elsősorban az adott vidék birtokmegosztása tükröződik. Főként a nagybirtok, ezen belül a kötött birtok megosztása nyomja rá bélyegét a bérletek megosztására.

Opponensi vélemények végén Pach Zsigmond Pál hangsúlyozta, hogy a disszertációnak a szűkebb értelemben vett témához kapcsolódó értékes fejezetei kellő bizonyosságát jelentik a jelölt tudományos felkészültségének, s ezért javasolta a Bírálóbizottságnak az értekezés elfogadását, Puskás Julianna számára pedig a kandidátusi fokozat megítélését.

Szabó István opponensi vélemények bevezetőjében kiemelte a disszertáció témájának jelentőségét. Rámutatott arra, hogy a földbérletek kérdésével eddig is foglalkoztak nálunk közgazdasági és politikai szakírók, s a hivatalos statisztikai felvételek alapján taglalták a földbérletek területi és nagyságrendi megosztását, azonban történeti — pontosabban agrártörténeti — szempontból tüzetesebb vizsgálat tárgyává nem tették, különösen nem a magyar mezőgazdaság kapitalizálódása szemszögéből, pedig a föld haszonbérleti rendszerének jelentőségét nem lehet alábecsülni a kapitalista korszak történetében. A földhaszonbérleti forma nagyarányú elterjedése éppen akkorra tehető, amikor még a kereskedelmi és ipari, sőt a fináncetöke is profitnyerésre nagyon is alkalmas forrásnak találja a mezőgazdasági üzemet.

Az opponens a továbbiakban hangsúlyozta, hogy feltétlenül helyes — a bérleteknek a mezőgazdaság kapitalizálódásában betöltött szerepét vizsgálva — alapján megkülönböztetést tenni a paraszti kisbérletek és nagyobb vagy éppen nagy tőkés bérletek között. A paraszti kisüzemnek ugyanis — még a bérelt földön is — inkább negatív szerepe van a mezőgazdaság tőkés átalakulásában, nem úgy a kimondottan profitszerzést szolgáló tőkés bérleteknek, különösen a jellegzetesen tőkés vállalkozást jelentő nagybérleteknek.

Szabó István opponensi véleménye folyamán rámutatott arra, hogy helyes lett volna, ha a jelölt exponáltabban vetette volna fel azt a — véleménye szerint — alapkérdést, hogy volt-e a bérleteknek a mezőgazdaság kapitalizálódásában valamilyen, alkattól következő előnye a kapitalizálódás oldalán, s ha volt, miben, milyen módon és milyen mértékben jelentkezett ez a tulajdoni gazdasági üzemmel szemben. Majd kifejtette, hogy a bérmunka alkalmazásának tekintetében a tulajdoni és bérlati üzem között a különbség nem volt mértékadó. Ellenben a bérlat előnye világosan jelentkezik abban a körülményben, hogy a haszonbérlet általában eleve birtokában volt a kapitalista üzem egyik alapfeltételének, a tőkének, mindenesetre sokkal inkább, mint a tulajdonos, aki legtöbbször csak ügyvel-bajjal és csak korlátok között tudott tőkére szert tenni.

A továbbiakban Szabó István elismerte, hogy — bár Puskás Julianna a fenti elvi kérdéseket az általa adott fogalmazással nem kívánta felvetni és elemzés tárgyává tenni — a jelölt adatgyűjtő készsége, az adatokat uraló képessége, ideológiai tájékozottsága és történeti érzéke fejtegetéseit anélkül is többnyire a fenti kérdések medrében tartotta, és azok megválaszolására irányította. Szóvá tette, hogy a disszertációnak az a módszere, amely az európai fejlődést összefoglaló fejezetekben a mezőgazdaság kapitalizálódásának folyamatához mint általános leíráshoz fűzi a bérlati viszonyok taglalását, bár az átfogó szemlélet és megértés célját szolgálja, mégis eltéríti Puskás Juliannát a központi kérdéstől, a bérlettől.

Szabó István is felhívta a jelölt figyelmét a magyarországi feudálisbirtokos bérletek problematikájára. Rámutatott arra, hogy ezekben a bérletekben igen erősen keverednek a feudális birtoklási és a bérlati formák. Feudális tartalom domborodik ki az olyan XIV—XV. századi egész „pusztákat” illető bérletekben, amelyeket más földesúr jobbágysai vesznek kezükbe, de szerződő félként — esetleg örökbérlat formájában is — rendszerint nem maguk a jobbágyok, hanem saját földesuruk áll szemben a béreadó földesúrral. A felvetett kérdés szempontjából azonban az a döntő — állapította meg az opponens —, hogy ezek a korai jobbágybérletek a majorsági gazdálkodás nagyarányú kifejlődésével általában elfogytak, s így nincs kontinuitásuk a XIX. századi kapitalista bérletekkel. Viszont teljes joggal vonhatta Puskás Julianna a tőkés nagybérletek előzményei sorába a XVIII. században főleg kincstári pusztákon állattartó kereskedők kezén létrejött bérleteket. Még több joggal lehetett volna a tőkés bérletek feudalizmusok előzményei sorában helyt adni az olyan nagybérleteknek, mint amelyeknek a XVIII—XIX. század fordulójára körül a Grassalkovich-féle gödöllői és hatvani vagy a Bretzenheim-féle sárospataki uradalmak egészükben voltak a tárgyai.

Elismeréssel szólt a munka azon fejezeteiről, amelyek már a kapitalista kor bérleteiről szólnak. „A jelölt ezekben az évtizedekben magabiztosan mozog, tömör előadásában szinte torlódnak a kérdések és megállapítások” — hangsúlyozta. A jelölt által feltárt értékes fejlődésrajzot a széles keresztmetszet megrajzolását lehetővé tevő 1895. évi összeírások elemzése tetőzi be és zárja le. Szabó István itt rámutatott arra, hogy az egész

kérdés hallatlanul nagy és sokszövedékű csomóját jelenti a részletkérdéseknek, s ezek megválaszolása nem lehetett a disszertáció feladata. Sokszor nem is a jelölt szabad választásán, hanem a forrásadottságok korlátain múlt, hogy mely kérdéselemeket vette a disszertáció tüzetesebb vizsgálat alá.

Végül pedig összefoglalóan a következőket állapította meg: az értekezés megfelel a kandidátusi fokozat követelményeinek, s egyben tanúságot tesz arról is, hogy a jelöltől további eredményes kutatómunkát lehet várni. Ezen az alapon javasolta a bizottságnak, hogy terjessze elő Puskás Juliannát a kandidátusi fokozatra.

Szuhay Miklós — kapcsolódva az opponensek azon megállapításához, mely szerint kellő források hiján rendkívül nehéz közvetlen adatokkal bemutatni a tőkés bérleteknek a mezőgazdaság kapitalizálásában játszott szerepét — kifejtette, hogy bizonyítékokul szolgálhatnak ilyen esetben az országos termésátlagok is. Néhány adatot megemlítve rámutatott, hogy az 1871—1885. évek átlagához képest az 1886—1900 közötti termés-eredmények nagyarányú növekedéséből következtetni lehet a tőkés bérletek jelentős szerepére.

Szükségeseznek tartotta továbbá annak megközelítő kimutatását, hogy milyen szerepük volt a tőkés bérleteknek a különböző termelési övezetek kialakulásában.

Puskás Julianna az opponenseknek adott válaszában részletesen kitért minden olyan problémára, amelyet Pach Zsigmond Pál és Szabó István felvetett. Mindenekelőtt kutatási módszerét és a disszertáció szerkezetét indokolta, elismerve, hogy a téma vizsgálatának kereteit térben és időben kiterjesztő összehasonlító módszer útkereső alkalmazása közben adódott problémák jogos bírálatot vontak maguk után. E kritikai észrevételeket köszönettel fogadta, s rámutatott arra, hogy hasznosításukkal továbbfejleszti eddigi kutatásainak eredményeit.

Örömmel állapította meg, hogy a disszertáció tulajdonképpen tárgyát alkotó fejezeteknél az opponensek bíráló észrevételeikkel nem véleménykülönbségüknek adtak elsődlegesen hangot, hanem csupán az egyes megállapítások bővebb kifejtését, szélesebb körű alátámasztását igényelték, maguk is utalva a felvetett kérdések teljes tisztázásának nehézségeire.

Két kérdésben azonban véleménye eltér az opponensekétől. Az egyik a generálpächterek problematikája. Újabb adatok és érvek felsorakoztatása után ismételtlen hangsúlyozta, hogy a generálbérletet a kapitalizmusra áttérő mezőgazdaság átmeneti szakasza sajátos bérlettípusának tartja, amely, miközben egyfelől konzerválta, másfelől bomlasztotta is a régi viszonyokat.

A másik vitakérdés az angol és a magyar tőkés bérlőréteg egybevetésével kapcsolatban merült fel. Puskás Julianna kifejtette, hogy Magyarországon nem lehet a tőkés bérlők keletkezésének falusi melegágyáról beszélni. Néhány speciális esettől eltekintve a tőkés bérlőréteg egyrészt nem a mezőgazdasági, pontosanban: nem paraszti népességből verbuválódott, másrészt, ebből következően nem valamifajta paraszti bérlőréteg mellett jelent meg, mint a bérlőtársadalom egy másik típusa; a bérlőtársadalomra nálunk a mezőgazdaságon kívüli népességből kikerülő tőkés bérlők rétege a jellemző.

A két vitakérdésen kívül elfogadta opponenseinek bírálatát, megköszönte tanácsait, az újonnan felvetett szempontokat, s azok értékesítésére ígéretet tett.

Szuhay Miklós felszólalására reflektálva a jelölt elismerte annak lehetőségét, hogy bizonyos közvetett adatokkal is lehet összehasonlításokat tenni, ezek az összevetések azonban csak nagyon feltételeken és csak nagyon sok körültekintéssel kísérlelhetők meg.

Mérei Gyula, a bizottság elnöke megállapította, hogy igen elmélyült vita alakult ki az értekezés problémái körül. Ebben, mint mondtotta, az opponensek magas színvonalú véleménye mellett szerepe volt a jelölt tartalmas válaszában is.

Pach Zsigmond Pál a jelölt válaszára reflektálva egyrészt még egyszer leszögezte véleményét a generálbérletek kérdésében, s rámutatott arra, hogy az uzsoratókés jellegű behatolás a feudális, a kapitalizmus előtti termelési viszonyok konzerválásával egyben hátráltatóan hatott a parasztság tőkés jellegű fejlődésére is. Másrészt pedig az angol és magyar tőkés bérlőréteg keletkezésének összevetésével ismételtlen rámutatott arra, hogy Angliában is jelentős volt a nem mezőgazdasági eredetű tőkés bérlők rétege.

A vita végén még *Varga János* szólt a generálbérleteknek a parasztság rétegződésében játszott szerepéről, s kifejtette azt a nézetét, hogy a generálbérletek jelentős mértékben járultak hozzá a parasztság gyorsabb ütemű elproletarizálásához.

A vita lezárultával a bíráló bizottság egyhangúan elfogadta a disszertációt, s javaslatot tett a TMB-nek, hogy Puskás Julianna számára ítélje meg a történettudományok kandidátusa címet.

Stier Miklós

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

ХII международный конгресс историков	3
<i>П. Ж. Пах</i> : О III международном конгрессе экономической истории	19
<i>И. Каллаи</i> : Хозяйство свободных королевских городов 1740—1780 гг.	27
<i>П. Шипош</i> : К истории создания правительства Имреди	62

СООБЩЕНИЯ

<i>Э. Сас</i> : Планы венгерского правительства о введении государственного контроля над банковскими учреждениями национальностей	98
<i>Х. Шимони</i> : Воспоминания	118

ДИСКУССИЯ

Историческое развитие союзнической политики Партии 1936—1962 гг. (<i>И. Том</i> — <i>Р. Вертеш</i>)	138
---	-----

ИСТОРИЧЕСКИЙ ФРОНТ СССР И СТРАН НАРОДНОЙ ДЕМОКРАТИИ

Изучение истории европейских стран народной демократии в университете им. К. Маркса в Лейпциге (<i>Э. Доннерт</i> — <i>Р. Доор</i>)	157
---	-----

ВОПРОСЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ

<i>М. Чатари</i> : О школьном пользовании I—II томов Истории Венгрии	162
--	-----

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА	166
-------------------------------	-----

ОБЗОР ЖУРНАЛОВ	218
----------------------	-----

ХРОНИКА	271
---------------	-----

TABLE DES MATIÈRES

ETUDES

Le XII ^e Congrès International des Sciences Historiques	3
<i>P. Zs. Pach</i> : Le III ^e Congrès International des Sciences Economiques	19
<i>I. Kállay</i> : L'économie des villes royales libres hongroises dans la période couvrant les années 1740—1780 (I ^{ère} partie)	27
<i>P. Sípós</i> : L'histoire de la formation du cabinet Imrédy	62

COMMUNICATIONS

<i>Z. Szász</i> : Les projets du gouvernement hongrois concernant le contrôle d'Etat des institutions financières des nationalités.....	98
<i>H. Simonyi</i> : Mémoires	118

DISCUSSION

L'évolution historique de la politique d'alliance du Parti, 1936—1962 (<i>I. Tóth</i> — <i>R. Vértés</i>)	138
--	-----

LE FRONT DES HISTORIENS DE L'UNION SOVIÉTIQUE ET DES PAYS DE DÉMOCRATIE POPULAIRE

Recherches poursuivies à l'Université Karl Marx de Leipzig en connexion avec l'histoire des pays de démocratie populaire d'Europe (<i>E. Donnert—R. Door</i>)	157
---	-----

LES PROBLÈMES DE L'ENSEIGNEMENT DE L'HISTOIRE

<i>M. Csátáry</i> : L'utilisation aux écoles secondaires de l'ouvrage «L'histoire de la Hongrie. Tom. 1—2.»	162
---	-----

LITTÉRATURE HISTORIQUE	166
------------------------------	-----

RÉPERTOIRE DES REVUES	218
-----------------------------	-----

CHRONIQUE	271
-----------------	-----

TABLE OF CONTENTS

STUDIES

Twelfth International Congress of Historians	3
<i>P. Z. Pach</i> : On the Third International Congress on Economic History	19
<i>I. Kállay</i> : Economic Management of Royal Free Boroughs in Hungary in the Years 1740—1780 (Part I)	27
<i>P. Sipos</i> : On the Establishment of the Imrédy Government	62

REPORTS

<i>Z. Szász</i> : Projects of the Hungarian Government for the State Control of Banking Institutions Owned by Nationalities (1902—1904)	98
<i>H. Simonyi</i> : Reminiscences	118

DEBATE

Historical Development of the Party's Federal Policy 1936—1962 (<i>I. Tóth—R. Vértes</i>)	138
---	-----

HISTORIANS' FRONT IN THE SOVIET UNION AND THE PEOPLE'S DEMOCRACIES

Research Concerned with the History of the European People's Democracies at the Karl Marx University of Leipzig (<i>E. Donnert—R. Door</i>)	157
--	-----

QUESTIONS OF HISTORY TEACHING

<i>M. Csátány</i> : Hungarian History, volumes I and II in school use	162
---	-----

HISTORICAL LITERATURE	166
-----------------------------	-----

REVIEW OF PERIODICALS	218
-----------------------------	-----

CHRONICLE	271
-----------------	-----

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

<i>E. Molnár</i> : Der XII. Internationale Historikerkongress	3
<i>P. Zs. Pach</i> : Über den III. Internationalen Wirtschaftsgeschichtlichen Kongress	19
<i>I. Kállay</i> : Die Wirtschaft der ungarischen königlichen Freistädte in den Jahren 1740—1780 (I. Teil)	27
<i>P. Sipos</i> : Zur Geschichte der Konstituierung des Kabinetts Irrédy	62

BEITRÄGE

<i>Z. Szász</i> : Die Pläne der ungarischen Regierung zur staatlichen Kontrolle der Geld- institute der Nationalitäten (1902—1904)	98
<i>H. Simonyi</i> : Erinnerungen	118

DISKUSSION

Die geschichtliche Entwicklung der Koalitionspolitik der Partei 1936—1962 (<i>I. Tóth—R. Vértes</i>)	138
---	-----

HISTORIKERFRONT DER SOWJETUNION UND DER VOLKSDEMOKRATIEN

Die Erforschung der Geschichte der europäischen Volksdemokratien an der Karl- Marx-Universität in Leipzig (<i>E. Donnert—R. Door</i>)	157
--	-----

FRAGEN DES GESCHICHTSUNTERRICHTES

<i>M. Csáthy</i> : Über die Benutzung der »Geschichte Ungarns I—II. Bd.« im Schulun- terricht	162
--	-----

BUCHBESPRECHUNGEN	166
-------------------------	-----

ZEITSCHRIFTENSCHAU	218
--------------------------	-----

CHRONIK	271
---------------	-----

Következő számaink tartalmából

- Boros Ferenc*: Adalékok a kisantant létrejöttének és kezdeti szakaszának történetéhez (1919 augusztus—1920 november)
- Gonda Imre*: A hadi- és békecélok szerepe a Monarchia háborús politikájában
- H. Haraszi Éva*: Chartizmus és nemzetköziség
- Kosáry Domokos*: 1815 történetirodalmának kritikájához
- Lőrincz Zsuzsa*: XII. Pius békeakciója a magyar diplomáciai iratokban
- Mályusz Elemér*: Krónikaproblémák
- Mészáros István*: A Szalkai-kódex asztronómiai tananyaga
- Kristó Gyula*: Anjou-kori krónikáink
- Sz. Ormos Mária*: A fegyverkezés kérdése az európai diplomáciában Hitler hatalomrajutása után (1933—1934)
- Pintér István*: A Magyar Történelmi Emlékbizottság
- A. I. Puskás*: Adalék a haladó erők szerepéhez az ország felszabadításában
- Szekeres József*: Az 1940. évi általános bányászstrájk története
- Tömöry Márta*: Bosznia-Hercegovina annektálásának történetéből (Részletek Thallóczy Lajos naplójából)
- L. Valiani*: Olaszország és a Monarchia tárgyalásai 1914—15-ben

E számunk munkatársai

Bellér Béla középiskolai tanár (Bp.) — *Benda Kálmán* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Bónis György* kandidátus, a Fővárosi Levéltár osztályvezetője — *Borus József* kandidátus, az MSZMP Párttörténeti Intézet főmunkatársa — *Csatáry Mária* középiskolai tanár (Bp.) — *Degré Alajos* a Zalaegerszegi Állami Levéltár igazgatója — *Donnert, Erich* egyetemi tanár, a Népi Demokráciák Történelmi Intézetének igazgatója (Marx Károly Egyetem, Lipcse) — *Door, Rochus* a Népi Demokráciák Történelmi Intézetének asszisztense (Marx Károly Egyetem, Lipcse) — *Glatz Ferenc* a Magyar Történelmi Társulat tudományos s. munkatársa — *Gonda Imre* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *H. Haraszi Éva* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Jemnitz János* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Kardos József* egyetemi tanárségéd (ELTE, Bp.) — *Kállay István* levéltáros (Orsz. Levéltár) — *Kovács Endre* a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője — *Krizsán László* levéltáros (Pest és Nógrád megye Állami Levéltára) — *Lukács Lajos* kandidátus (Bp.) — *Menyhárt Lajos* egyetemi tanárségéd (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *L. Nagy Zsuzsa* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Niederhauser Emil* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet csoportvezetője — *Sz. Ormos Mária* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Pach Zsigmond Pál* akadémiai I. tag, egyetemi tanár, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem rektora — *R. Péter Katalin* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Sárközi Zoltán* az Országos Levéltár osztályvezetőhelyettese — *Simonyi Henri* nyugdíjas — *Sipos Péter* az MSZMP Párttörténeti Intézet tud. munkatársa — *Solt László* az Orsz. Műszaki Könyvtár és Dok. Közp. tud. főmunkatársa — *Stier Miklós* az MTA Történettudományi Intézet s. munkatársa — *Szabó Miklós* az MTA Történettudományi Intézet könyvtárosa — *Szász Zoltán* az MTA Történettudományi Intézet s. munkatársa — *Székely György* kandidátus, egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Tóth Gyula* a Művelődésügyi Minisztérium Kiadói Főigazgatóságának osztályvezető helyettese — *Tóth István* az MSZMP Párttörténeti Intézet tud. munkatársa — *Vértes Róbert* az MSZMP Párttörténeti Intézet tud. munkatársa — *Vörös Károly* muzeológus (Budapesti Történeti Múzeum)

Ára: 10,— Ft

Évi előfizetési ára: 54,— Ft

INDEX: 25.779

ÚJ TÖRTÉNELMI KIADVÁNYOK

- Magyar kódexek.** Összeállította, a tanulmányt és a jegyzeteket írta Berkovits Ilona. Budapest, Magyar Helikon. 1965. 194 l. Ára: 260,— Ft.
- A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848—1914. I—II.** Szerkesztette és a bevezetést írta: Szabó István. Szerzők: Balogh István, Für Lajos, Gyimesi Sándor, Hársfalvi Péter, Horváth Zoltán, Katona Imre, Niederhauser Emil, Orosz István, Rácz István, Sárközi Zoltán, Simonffy Emil, Szabad György, Varga Gyula, Varga István. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1965. 479 + 756 l. Ára: 210,— Ft.
- Perjés Géza: Zrínyi Miklós és kora.** Budapest, Gondolat Kiadó. 1965. 390 l. Ára: 34,— Ft.
- Trócsányi Zsolt: Wesselényi Miklós.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1965. 559 l. Ára: 100,— Ft.
- T. Mérey Klára: A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1965. 274 l. Ára: 40,— Ft.
- Liptai Ervin: A Magyar Tanácsköztársaság.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1965. 475 l. Ára: 28,— Ft.
- Lengyel Gyula válogatott írásai.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1965. 298 l. Ára: 35,— Ft.
- Szabolcs Ottó: Köztisztviselők az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisában. 1920—1926.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1965. 210 l. Ára: 45,— Ft.
- Berend T. Iván—Ránki György: Magyarország gazdasága az első világháború után 1919—1929.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966. 498 l. Ára: 65,— Ft.
- M. Somlyai Magda: Földreform 1945.** Tanulmány és dokumentumgyűjtemény. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1965. 572 l. Ára: 70,— Ft.
- Nevelésügyünk húsz éve. 1945—1964.** Tanulmányok a népi demokrácia neveléstörténetéből. Szerkesztette: Simon Gyula. Budapest, Tankönyvkiadó. 1965. 601 l. Ára: 51,— Ft.
- Hankiss Elemér—Makkai László: Anglia az újkor küszöbén.** Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1965. 462 l. Ára: 47,— Ft.
- Mérei Gyula: Föderációs tervek Délkelet-Európában és a Habsburg-monarchia 1810—1918.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1965. 163 l. Ára: 14,— Ft.
- L. A. Bezimenszkij: Német tábornokok Hitlerrel és Hitler nélkül.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1965. 522 l. Ára: 40,— Ft.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

SZÁZADOK

1966 JUL 5 -

A tartalomból:

Kállay István: Szabad királyi városaink gazdálkodása 1740—1780 között (II. rész)

Pintér István: A Magyar Történelmi Emlékbizottság és az 1942. március 15-i tüntetés

Kosáry Domokos: 1815 történetirodalmának kritikájához

Sz. Ormos Mária: A fegyverkezés kérdése az európai diplomáciában Hitler hatalomrajutása után (1933—34)

KÖZLEMÉNYEK — VITA — A SZOVJET-
UNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖR-
TÉNÉSZFRONTJA — A TÖRTÉNELEM-
OKTATÁS KÉRDÉSEI — TÖRTÉNETI
IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE
— JEGYZETEK — FIGYELŐ — KRÓ-
NIKA — BIBLIOGRÁFIA

A Századok múltjából ...

I. A Századok előzményei

NAGY IVÁN
1824—1898

PESTY FRIGYES
1823—1889

RÁTH KÁROLY
1829—1868

A Századok megindulását több tudományos igényű történelmi folyóirat megjelenése előzte meg, tanúsítva az 1860-as évek elején meginduló széleskörű tudományos fellendülést. Így a Tudományos Értekező — szerkesztette 1862-ben Nagy Iván —, az 1858—62 között Pesty Frigyes irányításával megjelent Delejtű és Ráth Károly és Römer Flóris kiadványa, a Győri Történelmi és Régészeti Füzetek.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS ÉRTEKEZŐ.

Szerkesztik és kiadják:
KNAUZ NÁNDOR ÉS NAGY IVÁN,
MAGYAR AKADEMIAI TAGOK.

ELSŐ KÖTET.
4 FÜZET.

PEST, 1862.
FRIGYES NÁNDOR BIROMÁNYA.

508 630

DELEJTŰ.

A tudomány, az irás, az élet és a halál története.

Kedj, július 6. 1862. 1. szám. Első évfolyam.

Szerkesztői előszó.

A tudomány, az irás, az élet és a halál története... (The text continues with a preface discussing the history of science, writing, and life and death.)

M. AKADEMIAI
KIADÁS

GYŐRI
TÖRTÉNELMI ÉS RÉGÉSZETI
FÜZETEK.

KIADJÁK
RÁTH KÁROLY ÉS társ. RÖMER FLÓRIS
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIÁNA TÁRSAL.

I. KÖTET.

GYŐR, 1862.
NYOMTATOTT BAEKREVIN GEZÁRNAL.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I, URI UTCA 51—53.

100. ÉVFOLYAM 1966. 2—3. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, BENDA KÁLMÁN, ELEKES LAJOS (elnök), EMBER GYÖZÖ, ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, MOLNÁR ERIK, NEMES DEZSŐ, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SINKOVITS ISTVÁN, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A SZERKESZTŐSÉG MUNKATÁRSAI:

INCZE MIKLÓS és TILKOVSKY LÓRÁNT

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Kállay István</i> : Szabad királyi városaink gazdálkodása 1740—1780 között (II. rész)	287
<i>Pintér István</i> : A Magyar Történelmi Emlékbizottság és az 1942. március 15-i tüntetés	329
<i>Kosáry Domokos</i> : 1815 történetirodalmának kritikájához	371
<i>Sz. Ormos Mária</i> : A fegyverkezés kérdése az európai diplomáciában Hitler hatalomrajutása után (1933—34)	400

KÖZLEMÉNYEK

<i>B. Lőrincz Zsuzsa</i> : Adatok a Vatikán politikájához a magyar diplomáciai iratokban (1939—40)	452
<i>H. Haraszti Éva</i> : Chartizmus és nemzetköziség	461

VITA

Vita a népi demokratikus korszak történetének problémáiról a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tudományos ülésszakán (<i>Csató Tamás</i>)	472
--	-----

A SZOVJETUNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSFRONTJA

<i>E. M. Stajerman</i> : Ismétlődés a történelemben	492
---	-----

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

<i>Zrinszky László</i> : A „világnézetünk alapjai” és a történelem-tanítás	506
--	-----

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Székely György</i> : Magyarország története Mohácsig (Ism. <i>Bónis György</i>)	511
Új osztrák munkák a magyar 1848-ról (Ism. <i>Barta István</i>)	513
<i>Dolmányos István</i> : A magyar parlamenti ellenzék történetéből 1901—1904 (Ism. <i>Erényi Tibor</i>)	517
<i>L. Nagy Zsuzsa</i> : A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918—1919 (Ism. <i>Hajdú Tibor</i>)	521
A Nagy Honvédő Háború története 1941—1945. II. köt. (Ism. <i>Mucs Sándor</i>)	523
A nemzetközi munkásmozgalom és a nemzeti-felszabadító mozgalom története a XVIII. század hatvanas éveitől 1917-ig (Ism. <i>Mucsi Ferenc</i>)	526
<i>Jan Dąbrowski</i> : Dawne dziejopisarstwo polskie (do roku 1480) (Ism. <i>Kovács Endre</i>)	527

<i>Dimităr Angelov</i> : Isztorija na Vizantija (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	528
<i>Mamoru Shigemitsu</i> : Die Schicksalsjahre Japans (Ism. <i>Solt László</i>)	529
<i>John Strachey</i> : The End of the Empire (Ism. <i>Jeszenszky Géza</i>)	530
<i>Frédéric Mauro</i> : Le Portugal et l'Atlantique au XVII ^e siècle (Ism. <i>Witman Tibor</i>)	532
<i>Gustav Hammann</i> : Conradus Cordatus Leombachensis. Sein Leben in Österreich (Ism. <i>Heckenast Gusztáv</i>)	533
<i>Randolph Braham</i> : The Hungarian Jewish Catastrophe (Ism. <i>Dán Róbert</i>)	533
A Kossuth-emigráció szolgálatában (Tanárky Gyula naplója (Ism. <i>h. z.</i>)	535
Budapest történetének bibliográfiája II. köt., (Ism. <i>Varga István</i>)	535
<i>Dr. Lettrich Edit</i> : Esztergom, a dorogi iparvidék városa (Ism. <i>Fügedi Erik</i>)	536
Repertorium der diplomatischen Vertreter aller Länder. III. Bd. (Ism. <i>Benda Kálmán</i>)	538
<i>Bogdán István</i> : A magyarországi papíripar története 1530–1900 (Ism. <i>Jenei Károly</i>)	539

FOLYÓIRATSZEMLE

Magyar folyóiratok	541
Külföldi folyóiratok	562

JEGYZETEK

„Rendezni végre dolgainkat” (<i>R. Várkonyi Ágnes</i>)	607
--	-----

FIGYELŐ

A Kommunisták Magyarországi Pártja megalakulásának emlékkiállítására (<i>Szász Zoltán</i>)	613
A Népfront csepei helytörténeti bizottságának munkájáról (<i>Stier Miklós – Vida István</i>)	614

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei	616
A Magyar Történelmi Társulat közgyűlése	618
Levéltári hírek (<i>I. E.</i>)	632
Jugoszláv és magyar történészek együttműködése (<i>Mucsi Ferenc</i>)	633
Az első olasz–magyar történésztalálkozó (<i>Hanák Péter</i>)	635
A smolenicei Academia Istropolitana-konferencia (<i>Kovács Endre</i>)	639
A VII. magyar–csehszlovák jogtörténeti konferencia (<i>Buzás József</i>)	641
A történelemtanítás aktuális problémáival foglalkozó első nemzetközi szimpózium (<i>Unger Mátyás</i>)	644
Beszámoló Komjáthy Miklós és Munk Károly kandidátusi disszertációinak vitáiról (<i>Somogyi Éva – Vida István</i>)	650

BIBLIOGRÁFIA

A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1965. január 1. – június 30.). (<i>V. Windisch Éva</i>)	658
---	-----

*

Pályázat	703
----------------	-----

Szabad királyi városaink gazdálkodása 1740—1780 között

(II. rész)

III. VÁROSI KIADÁSOK

Szabad királyi városaink kiadásai a bécsi Udvari Kamara érdeklődésének középpontjában állottak. Korszakunkban napirenden volt a városi gazdálkodás megjavításának kérdése. A bécsi Kamara nagy reményeket fűzött a városi kiadások ellenőrzéséhez, illetve csökkentéséhez. A szabad királyi városaink által felterjesztett számadások — az előző részben tárgyalt bevételekhez viszonyítva — kevés utalást tartalmaznak a városok kiadásaira. Ez nem annyira a Kamara félrevezetésére történt, hiszen a városoknak érdekük lett volna a rossz anyagi helyzetük bizonyítására minél nagyobb kiadásokat jelenteni. A bevételeknél jóval kisebb arányban jelentkező kiadások okát abban kell keresnünk, hogy városainknak valóban lényegesen kevesebb kiadásuk, mint bevételük volt.

A városi számadások a kiadásokat városonként nem egységes rovatonként tartalmazzák, ezért a csoportosításban a bevételeknél alkalmazott rovatokat vesszük alapul. Ha a kiadásokat 100%-nak vesszük, városaink kiadásai a következő százalékszerű megoszlást mutatják:

A) Regálékkal kapcsolatos kiadások	7,31%
B) Ingatlan- és pénzvagyonnal kapcsolatos kiadások	25,46%
C) Városi birtokgazdálkodás kiadásai	10,70%
D) Hivatali kiadások	36,89%
E) Rendkívüli kiadások	19,58%

A következőkben fenti csoportosításban az egyes kiadási ágak részletezését adjuk.

A) Városi regálékkal kapcsolatos kiadások

A városi regálékkal kapcsolatos kiadások városaink összkiadásainak 7,31%-át tették ki. Ezen belül szerepelnek a bormérés, serfőzés, malom és utak, hidak költségei. Legtöbb regáléjövdelemmel kapcsolatban városaink semmiféle kiadást sem jelentettek, mivel ezeket a kiadásokat városi épületek, ingatlanok fenntartásánál számolták el.

A *borméréssel* kapcsolatos kiadások a borvétel és tárolás költségeiből, az azzal foglalkozó személyek béréből, kocsma, vendéglő fenntartási költségeiből tevődtek össze; városaink összkiadásainak 2,68%-át tették ki. Az átlagosnál több kiadása volt 1749-ben Nagyszombatnak (1063,76 ft, 3,99%), 1767-ben

Óbuda mezővárosnak (500,— ft, 24,37%), 1773-ban Székesfehérvárnak (4075,32 ft, 13,86%).¹⁸⁴

A *ser- és szeszfőzés* kiadásai a városi kiadások 1,50%-át jelentették. A kiadások a ser előállítás költségeiből adódtak; illetve a komlóvásárlás, szállítás, őrlés, a főzéshez szükséges fa, a sermérés, valamint az abban dolgozók fizetésének költségeit foglalták magukba. Nagybánya és Libetbánya 1756—61-ben az országos átlagnál jóval többet adtak ki a serfőzésre (15,37%, illetve 12,28%-ot). Nagybánya 1756-ban 561,64 ft-os költséggel új serfőzőházat épített.¹⁸⁵

A malommal és téglaegetővel kapcsolatos kiadások, melyek városaink átlagában a kiadások 1,78%-át tették ki, a városi malmok, téglaegetők épületeinek fenntartásából, a téglamester, molnárok fizetéséből, az égetéshez szükséges fa árából, az ezzel kapcsolatos fuvarból tevődtek össze.¹⁸⁶

A regáléjövendelmekkel kapcsolatos kiadások között kell megemlítenünk az *utak, hidak, kövezet fenntartási költségeit*. Városaink összkiadásaik 1,35%-át fordították ilyen célokra. Buda város 1762—1767 között 59,983.— ft-ot fizetett ki útjavításra.

Az utak, hidak, kövezet fenntartási költségeit a város házikasszájából fizette; napszámosokkal, illetve szakmunkásokkal dolgoztatott.¹⁸⁷ A bécsi Udvari Kamara ellenőriztette, hogy a városok az útjavítási rovatban elszámolt

¹⁸⁴ Egyes városok borméréssel kapcsolatos kiadásai:

Város	Év	Összeg ft, d	Város összes kiadásain belül hány %
Nagyszombat	1749	1063,76	3,99
Nagyszombat	1751	625,09	3,07
Korpona	1764	20,15	0,23
Korpona	1766	120,02	1,51
Óbuda mezőváros.,	1767	500,00	24,37
Óbuda mezőváros..	1768	288,00	17,33
Komárom	1770	18,47	0,16
Székesfehérvár	1773	4075,32	13,86

¹⁸⁵ CU. F.26. Rote Nr. 530. Subd. 1. 107/1777. jan. fol. 138—140.

¹⁸⁶ Egyes városok malommal, téglaegetővel kapcsolatos kiadásai:

Város	Év	Malom ft, d	Téglaegető	A rovat teljes összege
Nagyszombat	1749	50,—	—	50,—
Nagyszombat	1751	210,13	—	210,13
Libetbánya	1761	47,42	—	47,42
Szentgyörgy	1761	103,05	—	103,05
Szentgyörgy	1763	68,75	—	68,75
Szentgyörgy	1764	5,00	117,44	122,44
Szentgyörgy	1765	5,08	117,44	122,52
Szatmárnémeti	1766	477,26	—	477,26
Szatmárnémeti	1768	422,48	—	422,48
Szatmárnémeti	1770	799,30	—	799,30
Komárom	1770	555,—	—	555,—

¹⁸⁷ A városi közmunkákban nem részesíthették a városi tanácsosokat előnyben
CU. F. 26. Rote Nr. 520. Subd. 4. 149/1774. ápr. fol. 26. köv.

pénzt valóban útjavításra fordították-e. 1774-ben utasította a Kamara Budát az útjavítás rovatban hamisan elszámolt 2,515. — ft pótlására.¹⁸⁸

A városi regálé jövedelmeken belül legkevesebb kiadásuk a városoknak a *vásári taxákkal* kapcsolatban volt. Eltekintve a vásárfelügyelői fizetésektől, egyetlen kiadásuk a vásári bódék fenntartása volt. Városaink legtöbb helyen állandójellegű fabódékat tartottak fenn. A bécsi Udvari Kamara jó szemmel nézte, ha városaink minél több állandójellegű vásári bódét állítottak. 1771-ben utasította Debrecent, hogy az odajövő pesti, pozsonyi kereskedők számára vásári bódékat állítson.¹⁸⁹

B) Városi ingatlan- és pénzvagyonnal kapcsolatos kiadások

A városi kiadásokon belül „fenntartási költségek” összefoglaló címszó alatt meglehetősen nagy arányban — az összes kiadások 14,91%-ában — jelentkeznek épületek-, utcák-, kutak-, vízvezetékekkel¹⁹⁰ kapcsolatos kiadások. Az épületek fenntartásán belül olyan városi épületek fenntartása is szerepel, melyek városi regálé vagy egyéb jövedelmekkel állnak kapcsolatban. Ez magyarázza meg a fenntartási költségek magas százalékarányát.

A városi ingatlan-vagyonnal kapcsolatos kiadások igen sokrétűek voltak; elsősorban a városháza, városi torony (óra), városfal, órszobák, vámházak, iskolák, plébániák, vendéglők, mézárszék, börtön, allodiális épületek (csűrök), táglágetetők, fürdők, kutak, csatornák, terek, utcák fenntartási költségeit jelentették. 1757-ben uralkodói leirat hívta fel Bakabányát az építésre szoruló várostorony kijavítására. Nagybányán 1766-ban tatarozásra került a városháza, Selmechányra 1769-ben 50. — ft költséggel a várostornyot javíttatta.¹⁹¹

Városi kutak építését, karbantartását a bécsi Udvari Kamara elsősorban tűzvédelmi okokból szorgalmazta. 1758-ban utasította Ózólyomot a főtéren két kút ásására, illetve létrával, csáklyával való ellátására. Ugyanez évben kapott Breznóbánya utasítást a főtéren levő kút tisztántartására.¹⁹²

Városi csatornázással, vízvezetékekkel — Pozsonytól eltekintve — korszánkban nem találkozunk. Egyedülálló Bélabánya példája, melyet 1774-ben a bécsi Udvari Kamarának arra kellett inteni, hogy „ne folytasson erején felüli csatornázási munkákat”.¹⁹³

Városi utcák, terek rendbentartására rendszerint városi falvak jobbágyait vagy a városi börtön foglyait vették igénybe.¹⁹⁴

Városi épületek javításához, új épületek emeléséhez kamarai engedélyre volt szükség. Az engedélyt a városok csak akkor kapták meg, ha az építkezés

¹⁸⁸ Uo. fol. 3. Közös. jkv. 1774. febr. 22.

¹⁸⁹ CU. F. 26. Rote Nr. 514. Subd. 4. 18/1771. okt. fol. 30. köv.

¹⁹⁰ A városi köztisztasággal, csatornázással, vízvezetékekkel kapcsolatos kommunális kiadásokat a városok ebben a rovatban jelentették; ebből kifolyólag különválasztásuk lehetetlen volt.

¹⁹¹ Bakabányára vonatkozólag: Civ. F. 6. 1757. jún. 7.

Nagybányára " CU. F. 26. Rote Nr. 508. Subd. 5. fol. 260. köv.

Selmechányára " uo. Rote Nr. 511. Subd. 2. 109/1769. máj. fol. 31. köv.

¹⁹² Mindkét városra vonatkozólag: Civ. F. 8. 1758. nov. 13.

¹⁹³ CU. F. 26. Rote Nr. 517. Subd. 4. 138/1774. jan. fol. 3. v.

¹⁹⁴ Civ. F. 8. 1758. nov. 13. továbbá CU. F. 26. Rote Nr. 525. Subd. 1. 19/1775. júl. fol. 3—6.

költségeit házikasszájukból fedezni is tudták. Építkezés címén adósságot nem csinálhattak.¹⁹⁵

A városi kórház, szegényház fenntartására városaink összkiadásaik igen csekély részét, 1,36%-át fordították. Pozsony 1770-ben 2661,55 ft (3,89%), Buda 1772-ben 1480,— ft-ot (3,58%) adtak ki ilyen célokra. A kórházi, szegényházi kiadások fenntartási költségekből, a kórházhoz tartozó földek, szőlők, allodiumok, rétek, erdők művelési költségeiből; iparosoknak kifizetett bérekből és kórházi alkalmazottak fizetéseiből tevődtek össze.¹⁹⁶

A városoknál őrzött *alapítványi pénzekkel* kapcsolatban városainknak semmiféle kiadásuk sem volt. Előfordult azonban, hogy a városok házikasszájukból maguk létesítettek alapítványokat, fizettek ki alapítványi pénzeket. 1760-ban engedélyezte az uralkodó Pest városnak a piarista atyák iskolájában folyó filozófia-oktatásra 5000.— ft kifizetését.¹⁹⁷

Városaink kiadásai között vannak feltüntetve a tanács által *be nem szedett hátralékok*, kintlevőségek, melyeket évről évre jelentettek. A hátralékok elmaradt hadi- és háziadóból, ki nem fizetett bérleti díjakból, polgártaxákból, telkek, házak árából tevődtek össze; az összes kiadások 0,14%-át jelentették. A városok által kifizetett *bérleti díjakról* nincsenek adataink.

Jelentős (9,05%) kiadásai¹⁹⁸ voltak városainknak az általuk felvett kölcsönök után fizetett *kamatokból*. A bécsi Udvari Kamarához felterjesztett számadások, gazdasági jelentések a szabad királyi városok eladósodásáról beszélnek. Ez az eladósodás már korszakunkat megelőzően elkezdődött; a század első felében emelkedő tendenciát mutatott. Az 1750-es évektől a Kamara beavatkozására az adósságok lassú csökkenését tapasztaljuk.¹⁹⁹

Uralkodói rendeletek alapján városaink csak kivételes esetekben, külön indokok alapján, felsőbb engedéllyel vehettek fel kölcsönöket. Ilyen indokok

¹⁹⁵ CU. F. 26. Rote Nr. 531. Subd. 1. 12/1777. aug. fol. 267. v.

¹⁹⁶ Civ. F. 10. 1760. okt. 20.

Pozsony város kórházi kiadásai:

1754	3950 ft 49 d
1755	4997 ft 93 d

¹⁹⁷ Civ. F. 10. 1760. aug. 9.

¹⁹⁸ Egyes városok által kifizetett kamatok:

Város	Év	Összeg	%	Város	Év	Összeg	%
Breznóbánya ..	1736	140,18	17,31	Sztgyörgy ...	1761	2334,71	42,37
Breznóbánya ..	1738	176,06	20,32	Sztgyörgy ...	1763	2442,36	46,83
Pest	1747	180,00	1,31	Korpona	1764	833,68	9,76
Nagyszombat	1750	5 047,99	20,50	Korpona	1765	2865,00	33,26
Nagybánya ...	1756	240,00	5,34	Korpona	1766	2172,43	27,39
Kőrös	1760	126,00	15,07	Sztgyörgy	1766	4141,92	32,62
Kassa	1759	16 166,13	32,24	Szatmárnémeti	1766	311,01	1,63
Kassa	1760	2 402,55	3,86	Szatmárnémeti	1767	391,36	2,26
Libetbánya ...	1761	626,13	10,32	Szatmárnémeti	1768	5840,00	17,56

¹⁹⁹ Civ. F. 1. 1753. szept. 17. továbbá F. 2. 1755. IX. 8. F. 4. 1756. jún. 28. F. 8. 1758. okt. 30., CU. F. 26. Rote Nr. 505. 1753. márc. 3. fol. 213. köv., uo. F. 26. Rote Nr. 522. Subd. 3. 90/1774. jún. fol. 9—19; uo. F. 26. Rote Nr. 530. Subd. 3. 80/1777. ápr. fol. 202. 3v, 72—79.

lehettek: járvánnyal, elemi csapásokkal, ingatlanvásárlással kapcsolatos kiadások.²⁰⁰ 1765-ben a bécsi Udvari Kamara a tanácsosi fizetések felfüggesztésével fenyegette meg Debrecen várost, mert engedély nélkül 2811 forint kölcsönt vett fel.²⁰¹ A fentieknek kívül kölcsönt vehettek fel a városok vetőmagvásárlásra, a serfőzőház fenntartására, korábbi kölcsönök kamatainak fizetésére, városi építkezésekre, városi immunitast élvező házak, jelzálogkölcsönök visszaváltására.²⁰²

A városi adósságok nagy részét *kincstári adósságok* tették ki. Buda város 1754-ben 3700 forinttal tartozott a korábbi országgyűlési taxákból. Csaknem minden városunk adós maradt a járványkiadásokra kapott ún. járványpénzek elszámolásával. Besztercebánya város hadiadó tartozása 1685—1755 között 1500.—ft-ról 59,606.—ft-ra növekedett.²⁰³ Debrecen város 1761-ben 1073,45 ft adósságot fizetett ki, a kincstárnak azonban még mindig 95,000.—ft-tal maradt adósa. 1765-ben Korpona 14,278.—ft-os összadósságából 11,500.—ft-tal, Eperjes 50,100.—ft-ból 32,000.—ft-tal, Lőcse 24,000.—ft-ból 24,000.—ft-tal, Selmechánya 122,000.—ft-ból 122,000.—ft-tal, Sopron 239,962.—ft-ból 125,000.—ft-tal, Szakolca 15,251.—ft-ból 13,000.—ft-tal a kincstárnak tartozott.²⁰⁴

A kincstár mellett városaink más szabad királyi vagy mezővárosoknak, egyházi intézményeknek, alapítványi, kórházi, katonai kasszáknak, városi polgároknak, kamarai tisztviselőknek, katonatiszteknek, földesuraknak tartoztak. Nagyszombat város 1755-ben az esztergomi kanonokoknak, a pécsi püspöknek, a városi katonai pénztárnak, báró Horváth Rozáliának és városi polgároknak tartozott. Debrecen város 1756-ban a helybeli, a pápai és győri ref. egyháznak, a debreceni ref. gimnáziumnak, Kennessey István városi tanácsosnak volt adósa.²⁰⁵ Bártfa város a kassai szemináriumnak, a homonnai és bártfai konventnek, ezek kórházainak tartozott. Szatmárné-

²⁰⁰ HU. Protokoll E. 1740. X: 27. fol. 596. Lőcse város vett fel felsőbb engedéllyel járványokkal kapcsolatos kiadásokra kölcsönt. Továbbá Civ. F. 1. 1753. dec. 15. Szentgyörgy város vett fel ingatlanvásárlásra kölcsönt.

²⁰¹ CU. F. 26. Rote Nr. 506. Subd. 4. fol. 559. 1765. márc. 5.

²⁰² CU. F. 26. Rote Nr. 527. Subd. 4. 108/1776. jan. fol. 180. Továbbá uo. Rote Nr. 530. Subd. 3. 80/1777. ápr. fol. 72—79.

Pozsony város adósságai 1776:

Megnevezés	ft	d
Korábbi adósságok	25,195	62 1/3
Alapítványi pénzekből	38,150	39 1/2
Szabad házak utáni taxák	15,091	60
Kaszárnyaépítésre	114,300	—
Gabonakészlet vásárlás	5,200	—
Serfőzőházra	46,219	—
Summa	244,156	59 5/6

²⁰³ Civ. F. 7. 1758. febr. 21.

²⁰⁴ Cu. F. 26. Rote Nr. 505. 1763. márc. 3. fol. 213. köv. továbbá uo. Rote Nr. 507. Subd. 6. fol. 265v. köv. 1765.

²⁰⁵ Nagyszombatra vonatkozólag: Civ. F. 2. 1755. szept. 8.;
Debrecenre " " Civ. F. 3. 1765. jan. 5.

meti 1758-ban a debreceni piaristáktól, Felsőbányától, Eötvös Miklós ezredes-től, somlyai Toldi Miklóstól és városi polgároktól vett fel kölcsönöket.²⁰⁶ Komárom alapítványi pénzekből, szabad házak után beszedett taxákból, valamint magánszemélyektől vett fel pénzeket. 1777-ben Pozsony város hitelezői között a ferenceseket, kapucinusokat, irgalmasokat, a városi kórházat, kamarai mérnököt, városi polgárokat, alapítványokat találunk.²⁰⁷

C) A városi birtokgazdálkodás költségei

A városi birtok-gazdálkodással kapcsolatos kiadások (10,70%) között a városi allodiumok, erdő, vadászat, halászat, valamint a városi kezelésben levő bányák kiadásait tárgyaljuk. A városi gazdálkodás egyéb ágaival kapcsolatban városaink nem jelentettek kiadásokat.

Városaink összkiadásai 6,78%-át fordították *allodiumok művelésére, fenntartására*. Az allodiális kiadások vetőmagvásárlásból, állatok vételárából, alkalmazottak fizetéséből, valamint munkabérekéből tevődtek össze. Átlagon felüli allodium-kiadásai voltak 1750-ben Nagyszombatnak (3574,26 ft, 14,51%), 1759-ben Kassának (5525,03 ft, 11,00%), 1761—63-ban Szentgyörgynek (920,34 ill. 866,73 ft, 16,70 ill. 16,62%), 1766-ban Trencsénnek (644,90 ft, 16,50%), valamint 1767-ben és 1769-ben Szatmárnémetinek (826,09 ill. 834,04 ft, 21,95 ill. 19,52%).²⁰⁸

Városi erdők, vadászat, halászat fenntartására városaink összkiadásai 2,81%-át fordították. A kiadások elsősorban a fakitermelés, halastavak tisztítási költségeiből, valamint alkalmazottak fizetéséből, munkabérekéből állottak.

²⁰⁶ Bártfára vonatkozólag: Civ. F. 5. 1756. dec. 6.;

Szatmárnémetire " Civ. F. 8. 1758. okt. 30.

²⁰⁷ Komáromra vonatkozólag CU. F. 26. Rote Nr. 528. Subd. 3. 114/1776. jún. fol. 263—264. közös jkv. (IV. 27.) — Pozsonyra vonatkozólag: uo. Rote Nr. 530. Subd. 3. 80/1777. ápr. fol. 72—79.

²⁰⁸ Egyes városok allodiális kiadásai:

Város	Év	Megnevezés	Összeg ft, d	Teljes kiadás hány %-a
Nagyszombat	1750	Varathföld	3574,26	14,51
Nagyszombat	1751	Varathföld	2302,93	11,81
Bártfa	1756	szőlő	1800,00	30,36
Kassa	1759	szőlő	5525,03	11,00
Kassa	1760	szőlő	5977,22	9,60
Szentgyörgy	1761		920,34	16,70
Szentgyörgy	1762		797,88	10,33
Szentgyörgy	1763		866,97	16,62
Korpona	1766		1104,97	13,93
Trencsén	1766		644,90	16,50
Trencsén	1767		826,09	21,95
Trencsén	1768		558,24	13,11
Trencsén	1769		834,04	19,52

Az átlagosnál több pénzt fordítottak városi erdők fenntartására Nagyszombat és Szentgyörgy városok.²⁰⁹

Városi kezelésben levő *bányák* a városok összkiadásainak 1,11%-át tették ki. Bányaműveléssel kapcsolatos közelebbi adatokat városaink nem jelentettek. A rendelkezésre álló adatok alapján megállapítható — mint ahogy azt már a bevételekkel kapcsolatban is láttuk —, hogy városainknak saját kezelésű bányaművelésből kevés hasznuk volt, vagy bányáik ráfizetéssel dolgoztak.²¹⁰

Körmöcbánya túrói allodiumának kiadásai 1753—1755 között:

Megnevezés	1753	1754	1755
Búzvásárlás	—	18,12	—
Rozsvásárlás	—	80,24	72,00
Árpavásárlás	1526,10	1015,40	188,24
Borvásárlás	1111,43	1239,49	494,60
Szeszfőzésre	45,27	77,46	208,21
Só	158,46	153,39	125,57
Állatok	31,30	—	8,30
Sertések	—	—	5,00
Bárányok	106,24	—	—
Komlóra	48,—	48,30	49,00
Mészégetésre	—	172,25	151,59
Malom (liszt, vaskalapács)	127,20	145,18	145,47
Lakatosok fizetése	41,50	45,39	31,58
Kosárfonó	76,80	84,40	65,56
Húsvétel	30,54	30,54	33,51
Fizetések	1046,11	1122,80	1192,41
Rendkívüli	531,12	433,57	489,70
Summa	4881,9	4669,2	3262,3

Civ. F. 9. 1759. aug. 7.

²⁰⁹ CU. F. 26. Rote Nr. 521. Subd. 2. 157/1774. jún. fol. 2v—3v.

²¹⁰ Egyes városok bányaműveléssel kapcsolatos kiadásai:

Város	Év	Megnevezés	Összeg ft, d	Teljes kiadás hány %-a
Breznóbánya	1736	Jarabai aranybánya	60,00	7,41
Breznóbánya	1737	Jarabai aranybánya	75,37	7,08
Breznóbánya	1738	Jarabai aranybánya	31,06	3,61
Nagybánya	1756	Felsőterneckelly	756,06	16,82
Libetbánya	1761	réz 212,30 ft rézolvasztó 233,58 aranybánya (Bocabánya) 45,10	510,98	8,42
Breznóbánya	1768		32,23	1,01
Breznóbánya	1769		489,70	6,90
Breznóbánya	1773		362,20	11,23

Civ. F. 3. 1756. márc. 26. melléklete.

D) Városok hivatali működésével kapcsolatos kiadások

A városi kiadások csaknem 40%-át (36,89%)²¹¹ a hivatali működéssel kapcsolatos költségek tették ki. Ezen belül kerülnek tárgyalásra a szorosan vett hivatali, irodai kiadások, városi tanácsosok és alkalmazottak, egyházi személyek fizetései, nyugdíjai, napidíjakra, utiköltségekre, bizottságok fenn-tartására kifizetett összegek, börtönfenntartási költségek, a katonaságnak közvetlenül teljesített szolgáltatások, egyes családoknak fizetett városi census és rendkívüli kiadások.

A szorosan vett hivatali, irodai költségek elsősorban a *városi kancelláriákban elhasznált irodaszerekből*, városi perek költségeiből tevődtek össze. Az országos átlagnál jóval magasabb hivatali költségei voltak 1756-ban Nagy-bányának, 1765-ben Korponának. A városi kancelláriák irodaszereit városaink évente egy-két tételben, nagyobb városainkban vásárolták. Irodaszerekre vonatkozó számlák, számadási mellékletek nem maradtak fenn.²¹²

A *városi perek költségei* városaink számára nagy kiadást jelentettek. Szokás volt, hogy városaink nemcsak saját városi pereiket, hanem városi polgárok fellebbezési fórumok előtt folyó pereit is finanszírozták. Az 1764. évi országgyűlésen a rendek tiltakoztak is ez ellen, mivel ebben a városi polgárokkal pereskedő nemések esélyeinek csökkenését látták. Az egyre növekvő perköltségek láttán a bécsi Udvari Kamara úgy rendelkezett, hogy a városok felsőbb engedély nélkül pert nem kezdhettek.²¹³

Városaink összkiadásaik csaknem harmadrészét, 28,5%-át fordították *városi tanácsosok, tisztviselők, alkalmazottak fizetésére*. A városi tanácsosok, tisztviselők, alkalmazottak fizetéseit nem maguk a városok, hanem a Magyar Udvari Kamara javaslata alapján a bécsi Udvari Kamara állapította meg. 1763-ban a bécsi Udvari Kamara megrótta Újvidéket, mert az kamarai engedély nélkül két accessistát vett fel. A leirat szerint a „városnak nincs jogában új fizetéseket alkotni”. Ha a város szükségesnek látja a városi kancellária létszámának növelését, a Kamarától kell ezt kérnie. A városi fizetéseket, melyek évi összegben voltak megállapítva, negyedévenként fizették ki.²¹⁴

A városoknak nemcsak fizetéseket, hanem nyugdíjakat sem volt joguk felsőbb jóváhagyás nélkül megállapítani. 1757-ben Selmechányán a bécsi Udvari Kamara felfüggesztette a város által megállapított és folyósított nyugdíjakat. Ugyanez évben egy breznóbányai tanácsos özvegyének nyugdíját

²¹¹ A kiadások százalékszerű megoszlása:

irodai kiadások	2,53%
fizetések	28,50%
egyházi fizetések	2,04%
alamizsna	0,50%
napidíjak	3,29%
jogszolgáltatás	0,03%

²¹² Magasan az országos átlagon felül költött irodaszerekre 1747-ben Pest (2020. — ft, 14,79%) 1756-ban Nagybánya (436,49 ft, 9,71%), 1765-ben Korpona (554,41 ft, 6,43%).

²¹³ HHStA. Ungarische Akten, Comitialia, F. 408. fol. 86v. — 87. 56. pont. A rendek panasza Győr és Komárom városokat nevezi meg. Továbbá CU. F. 26. Rote Nr. 509. Subd. 5. 1767. aug. 26. fol. 17. köv.

²¹⁴ Újvidékre vonatkozólag: CU. F. 26. Rote Nr. 505. 1763. aug. 30. fol. 211. köv. — Negyedévi kifizetésekkel kapcsolatban: uo. Rote Nr. 514. Subd. 7. 130/1771. aug. fol. 587. köv.

függesztették fel, mert a város a nyugdíjat felsőbb engedély nélkül, maga állapította meg.²¹⁵

A városok által felterjesztett nyugdíjkérelmeket a bécsi Udvari Kamara az esetek többségében nem, vagy csak korlátozással hagyta jóvá. A kért nyugdíj helyett rendszerint egyszeri kielégítést, segélyt, kórházi ápolást engedélyeztek. A városi nyugdíjak évi összegben kerültek megállapításra és kifizetésre.²¹⁶

A városi fizetések az 1760-as évekig legtöbb városunkban készpénzből és természetbeniekből állottak. A fizetések nagyobb részét nem fix összegek, hanem nem meghatározott, illetve nehezen körülhatárolható természetbeniek tették ki. A természetbeni juttatás állhatott fa-, bor-, termény-, húsrészesedésből, rét- és földhasználatból, a természetben beszedett vámok- és díjakból való részesedésből.²¹⁷

A városi fizetések tárgyalt korszakunkban emelkedő tendenciát mutatnak. A bécsi Udvari Kamara kezdeményezésére, illetve egyes városok, kiküldött biztosok javaslatára emelték a fizetéseket. Soronkívüli fiztésemelést kapott minden város tanácsa, mely a 1759—61-es években a kincstárnak kölcsönt adott. Abban az esetben, ha a város maga kért fiztésemelést, a Magyar Kamara mindig megvizsgálta az illető város háziszámadását annak megállapítására, hogy a város a kért fiztésemelést saját erejéből valóban ki tudja-e fizetni.²¹⁸

A városi fizetéseket érintő rendezés 1760—62-ben csaknem ötven százalékos emelkedést hozott. A kaproncai városi bíró fizetését 60-ról 100 ft-ra, a kapitányét 40-ről 65-re, a jegyzőét 41-ről 100 ft-ra emelték. Az 1760-ban a bécsi Udvari Kamara által javasolt fiztésemelések egyes esetekben a 75—100%-ot is elérték. Hasonló magas emelést hozott az 1762. évi emelés is. Ezt a csaknem összes városunkat érintő fiztésrendezést követően fiztésemelésről csak egyes elszórt esetekben van tudomásunk.²¹⁹

A városi fizetések emelése elsősorban azt a célt szolgálta, hogy nagyobb képzettségű, képességű szakembereket vonzzon városainkba. Ezért a rendezés elsősorban a városi igazgatás szakképzettséget igénylő funkcióit (jegyző, ügyész, városgazda, kamarás, könyvelő) érintette.²²⁰

Legtöbb városunk a területén levő egyház vagy egyházak felett a kegyúri jogot is gyakorolta. Az egyházzal kapcsolatos kiadások egyházi személyek, alkalmazottak fizetéseiből, épületek, iskolák építéséből és fenntartásából, valamint alamiznákból tevődtek össze. Igen sok város az egyházi személyek fizetéseit a városi tisztviselők fizetéseivel együtt tartotta nyilván, illetve jelentette. A városi plébános fizetése átlagosan a városi bíró, a sekrestyés, harangozó stb. fizetése a városi szolgák, hajdúk fizetésének felett meg. A fizetéseket a város, illetve a Magyar Udvari Kamara javaslata alapján a bécsi Udvari Kamara hagyta jóvá, illetve döntött vitás ügyekben. 1762-ben pl. a kassai plébános tett panaszt a város ellen, mert az fizetését alacsonyan — 692. — ft-ban — állapította meg. A plébános 1000. — ft fizetést akart. A bécsi Udvari

²¹⁵ Civ. F. 3. 1756. jan. 5. továbbá F. 6. 1757. jan. 7.

²¹⁶ CU. F. 26. Rote Nr. 516. Subd. 4. 127/1773. júl. fol. 29. köv.

²¹⁷ Civ. F. 7. 1758. jún. 5. melléklete. Továbbá 1758. jún. 26. *Juhász Viktor* közlése szerint (Közlemények Székesfehérvár 1848 év előtti közigazgatásából. Almanach 1931. Székesfehérvár, 182. 1.) Székesfehérvárott 1746-ban a városi alkalmazottak az 1755 ft készpénzen kívül 678 pozsonyi mérő gabonát, 48 mérő zabot és 8 mérő kölest kaptak.

²¹⁸ HU. Rote Nr. 761. 1741. szept. 28. fol. 1628—33.

²¹⁹ A fiztésrendezés adatai: Civ. F. 12. 1762. aug. 27. közös jkv.

²²⁰ Uo. A közös jkv. melléklete.

Kamara véleménye szerint „a közbéke és együttműködés érdekében az összeg megadandónak látszik”.²²¹

Az egyházi személyek fizetése mellett a városok feladata volt egyházi épületek — templom, iskola — építése és fenntartása. 1755-ben Bazin és Modor városok ev. imaházat, 1776-ban Nagybánya r. kat. harangtornyot épített. 1775-ben Kiszzeben város 1082.—ft-ot fordított a városi plébánia-templom javítására, illetve új orgona beszerzésére. Buda város 1775-ben 1000 forintos költséggel javíttatta meg a vízvárosi plébániatemplom óráját. Ugyanez évben engedélyezte a bécsi Udvari Kamara, hogy Kassa város a hozzátartozó Béla és Felsőtokos helységeken plébániát építsen.²²²

A központi kormányzat az 1770-es évektől nagyobb gondot fordított iskolák építésére és fenntartására, ami elsősorban a városi kasszára rótt újabb terheket. 1772-ben a bécsi Udvari Kamara utasította Körmöcbányát, hogy a ferencesek iskolájának fenntartására, bővítésére 579 forintot fizessen ki. Szeged városnak 1775-ben 12,000 forintot, Bakabányának 1776-ban 365 forintot engedélyezett iskolaépítési célokra, Az 1777. október 12-i uralkodói leirat engedélyezte, hogy városaink elemi iskolák (National-Schulen) felállítását házikasszájukból felsőbb engedély nélkül fedezzék. 1780-ban elrendelte a bécsi Udvari Kamara a debreceni „felesleges tanácsosi helyek” megszüntetését, hogy az ezáltal felszabadult összeget iskolai kiadásokra fordíthassák.²²³

A városi tisztviselők, tanácsosok a városi határán kívül végzett hivatali tevékenységükért *utiköltséget ésapidíjat* kaptak. Ezek, valamint a városokba kiküldött biztosok, bizottságok fenntartási költségei,apidíjai, a felsőbb hatóságokhoz küldött ajándékok a városi összkiadások 3,29%-át tették ki. A városi tanácsosok, tisztviselőkapidíjai 1775-ig nem voltak általánosan rendezve. Az 1775. évi rendelet szerint évi 400 forinton felüli fizetés esetén 3 forint, 300 forinton felüli fizetés esetén 2,50 forint, 200 forint vagy azon aluli fizetés esetén 2.—ftapidíj járt. A rendelet alapján a bécsi Udvari Kamara a városok országyűlési küldöttei által elszámolt magasabbapidíjkból visszamenőleg 2805.—ft-ot fizettetett vissza. Ugyancsak vissza kellett fizetni a nagybányai tanácsosok által az adókiivetés és számadás revíziójáért felvettapidíjokat. A revíziót a tanácsosok a városházán, tehát a város területén végezték.²²⁴

Általánosan elfogadott elv volt ugyan, hogy „a városok feleslegesen kamarai bizottságokkal nem terhelendők”, korszakunkban mégis gyakran találkozunk a városokba kiküldött *kamarai vagy királyi biztosokkal*, bizottságokkal. A bécsi Udvari Kamara törökvése az volt, hogy a biztosok, bizottságok

²²¹ Kassára vonatkozólag: HU. Rote Nr. 925. 1762. szept. 27. fol. 733—4. A plébános 692.—ft-os fizetése mellett természetbenieket is kapott.

²²² Bazinra és Modorra voantkozólag: Civ. F. 2. 1755. aug. 4. ; Nagybányára vonatkozólag: uo. Rote Nr. 529. Subd. 6. 162/1776. nov. fol. 3; Kiszzebenre vonatkozólag: uo. Rote Nr. 524. Subd. 1. 39/1775. ápr. fol. 39—46; Budúra vonatkozólag: Rote Nr. 524. Subd. 4. 111/1775. máj. fol. 2; Kassára: uo. Rote Nr. 525. Subd. 3. 105/1775. okt. fol. 3. v.

²²³ Körmöcbányára: CU. F. 26. Rote Nr. 525. Subd. 5. 35/1772. jan. fol. 3. köv.; Szegedre: uo. Rote Nr. 525. Subd. 4. 151/1775. okt. fol. 3; Bakabányára: uo. Rote Nr. 527. Subd. 3. 101/1776. jan. fol. 3. Uralkodói leirat: uo. Rote Nr. 531. Subd. 1. 84/1777. okt. fol. 478—487. Továbbá uo. Rote Nr. 538. Subd. 1. 87/1780. szept. fol. 655—657.

²²⁴ Civ. F. 1. 1754. okt. 21. Uralkodói leirat. Napidíjak rendezésére: CU. F. 26. Rote Nr. 515. Subd. 5. 35/1772. jan. fol. 3. köv. Visszafizetettapidíjakra: uo. Rote Nr. 524. Subd. 4. 58/1775. máj. fol. 15. — Nagybányára: CU. F. 34. Rote Nr. 757. 123/1774. ápr. fol. 704—708.

a városok házikasszáját csak kis mértékben terheljék. Így pl. 1748-ban a Zengg városba kiküldött királyi biztos egy évi költségeire a kincstár 800.— ft-ot fizetett ki. 1755-ben uralkodói leirat intette a Kismartonba kiküldött kamarai biztost, hogy a várost feleslegesen kiadásokkal ne terhelje. 1756-ban a bécsi Udvari Kamara visszafizetette a Sustrik kamarai tanácsos által az eperjesi városi kasszából felvettapidíjakat és utiköltséget, mivel a Kamarai Aministratorio a bécsi Udvari Kamara előzetes megkérdezése nélkül küldte ki a városba. 1777-ben Kitrovsky főkamagrófnak kellett a bakabányai városi kasszából jogtalanul felvettapidíjakat visszafizetnie. Egy 1777. évi uralkodói leirat arról intézkedett, hogy a kisebb és adóssággal terhelte városokba csak alacsonyabb beosztású személyeket küldjenek ki biztosként, mert magasabb beosztásúakapidíja a városi kasszát jelentősen megterheli.²²⁵ A városokban lefolytatott vizsgálatok költségeit minden esetben az elmarasztalt, hibásnak talált személy vagy város fizette. 1757-ben pl. a Varasd városban lefolytatott vizsgálat során hibásnak talált Dominics Gábor tanácsost 700.— ft vizsgálati költség megtérítésére kötelezték. 1773-ban a vizsgáló biztos által elmarasztalt Béalábánya fedezte a vizsgálat költségeit. 1776-ban az uralkodó azzal az utasítással küldött ki Sopronba vizsgáló biztost, hogy „a költségeket a vesztes félnek, és nem az aerarium civicumnak” kell viselnie. 1779-ben az Ózólyomban folyt vizsgálat költségeinek fedezésére az egész tanács fizetését visszatartották.²²⁶

A városok hivatali kiadásain belül legkisebb százalék (0,03) városaink *jogszolgáltatásával kapcsolatos kiadásokra* jutott. A kiadások a városi börtön, vesztőhely fenntartási, a város által elítélt rabok eltartási költségeiből, valamint a városi jogszolgáltatásban résztvevő személyek fizetéseiből adódtak. A városi börtön, vesztőhely kiadásainak felügyelete — a Magyar Udvari Kamara felterjesztései, illetve javaslatai alapján — a bécsi Udvari Kamara hatáskörébe tartozott.²²⁷

E) Rendkívüli kiadások

A városi összkiadások igen magas hányadát, csaknem egyötödét (19,58%) „rendkívüli kiadások” címszó alatt számolták el. Egyes városok rendkívüli kiadásnak vették a fenntartási költségek alatt említett úttisztítási, köztisztasági, világitással kapcsolatos kiadásokat. Ez azt mutatja, hogy egyes városaink ezeket a feladatokat csak átmeneti, rendkívüli feladatnak tekintették. Rendkívüli kiadások címén a legkülönbözőbb költségek kerültek elszámolásra. 1755-ben pl. ilyen címen számolta el Zágráb város a parasztfelkeléssel kapcsolatos, a restauratio alkalmával kitört zavargás elfojtására elhasznált lőport, ólmot, lőporaknákat. Ugyanez évben Zombor 394,09 ft-ot számolt el „az 1750. évi költségvetés helyesbítése” címén. Sopron város 1764-ben a postamester rendelkezésére bocsátott lovak költségeire, 1772-ben Buda a városi lótenyésztésre

²²⁵ Zenggre vonatkozólag: HU. Rote Nr. 811. 1748. jún. 6. fol. 241. köv. A kincstárból kifizetett évi 800.— ft mutatja, hogy a biztosok milyen nagy évi megterhelést jelentettek. Kismartonra: Civ. F. 2. 1755. aug. 4.; Eperjesre: F. 3. 1756. jan. 5.; Bakabányára: CU. F. 26. Rote Nr. 530. Subd. 3. 80/1777. ápr. fol. 3v—10. Uralkodói leirat: 1777. ápr. 23-ról: CU. F. 26. Rote Nr. 531. Subd. 1. 12/1777. aug. fol. 267—267v.

²²⁶ Varasdra vonatkozólag: Civ. F. 6. 1757. júl. 8.; Béalabányára: CU. F. 26. Rote Nr. 516. Subd. 6. 172/1773. júl. fol. 4; Sopronra: Rote Nr. 528 Subd. 3. 114/1776. jún. fol. 23v.; Ózólyomra: uo. Rote Nr. 535. Subd. 3. 59/1779. márc. fol. 8.

²²⁷ A városi börtönörök fizetése 40—100 ft között váltakozott. Legtöbb fizetése (100 ft) a szegedi börtönörnek volt. HU. Rote Nr. 1785. 1744. júl. 22. fol. 330—339.

számolt el rendkívüli kiadásokat.²²⁸ Pozsony város a rendkívüli kiadások között számolta el a plébániatemplom javítását, a városi közvilágítást, a vámút költségeit, a városi istállót, töltések javítását. Érdekes, hogy bár a város 1766—1773 közötti rendkívüli kiadásai²²⁹ évente ismétlődtek, mégsem vette fel azokat rendes kiadásai közé. Rendkívüli kiadásnak számolta el pl. Sopron 1775-ben a levéltárban őrzött iratok jegyzékelésére két városi tanácsosnak kifizetett 200.—ft-ot, Pozsony város a színházbérlőnek kifizetett 1400.—ft-ot.²³⁰

A rendkívüli kiadások között kerültek említésre az egyes szabad királyi városok (Trencsén, Korpona, Komárom, Zombor, bányavárosok) által, kiváltságlevelükben meghatározott módon, egyes családoknak vagy erődöknek fizetett census,²³¹ valamint a közvetlenül a katonaságnak teljesített szolgáltatások (készpénz, fuvar, beszállásolás, kaszárnyaépítés).²³²

²²⁸ Zágrábra és Zomborra vonatkozólag: Civ. F. 2. 1755. márc. 27.; Sopronra: CU. F. 26. Rote Nr. 506. Subd. 3. fol. 123; Budára: a függelékben közölt táblázat alapján.

²²⁹ Városi plébániatemplom fenntartási költségei, városi világitás, caducitas vagyonnal kapcsolatos kiadások, vámút költségei, Duna-part fenntartási költségei.

²³⁰ Sopronra: CU. F. 26. Rote Nr. 523. Subd. 5. 59/1775. márc. 4. fol. 1; Pozsonyra: uo. Rote Nr. 527. Subd. 1. 109/1776. febr. fol. 241. köv. A Magyar Udvari Kamara jelentést kért a várostól, hogy milyen célra adta az összeget a színházbérlőnek.

²³¹ Egyes városaink szabad királyi rangra való emelésükkor vállalták, hogy korábbi földesuraiknak — megváltás címén — évi censust fizetnek. Korpona 1764-ben 253,00 ft-ot (2,96%), Trencsén 1767-ben 81,32 ft-ot (2,15%), Komárom 1770-ben 51,00 ft-ot (0,45%) fizetett.

²³² Civ. F. 4. 1756. jún. 10. továbbá F. 2. 1755. febr. 9., F. 8. 1758. júl. 8.

²³³ *Városi maradványok 1747—1761*

Város	1747	1749	1750	1761	1762
Arad	13 675		17 289	21 157	16 775
Libetbánya			243	17	352
Selmecbánya			8 110	5 020	
Kassa					
Zombor			2 532	3 664	94
Nagyszombat		6 717	5 045	19 849	17 726
Újvidék					
Kőrös			152	—54	226
Nagybánya			328	—167	424

Városi maradványok 1761—1774

Város	1761	1762	1763	1764	1765	1766	1767
Felsőbánya				1 211	3 111		
Késmárk	111	3 017		1 111	—1 087		
Szeged				4 677	16 242		
Szatmárnémeti..				11 030	19 309	6 456	8 359
Sz. György	2 021	—1 605	4 955	—1 543	134	8 227	374
Breznóbánya ...				2 683	2 098	4 821	2 571
Korpona	608	910		74	182	224	
Trencsén				1 267	2 064	2 214	2 261
Óbuda							22 034
Eperjes	621	1 311		771	2 115		101
Buda							
Székesfehérvár..	7 051	11 043	5 949	6 147	7 007	10 469	8 125
Pozsony							
Bélabánya	521	—321		111			
Komárom							
Kisszeben	393	1 353		2 124	2 815		2 015

IV. A VÁROSI GAZDÁLKODÁS PÉNZTŐKE FELHALMOZÁSI LEHETŐSÉGE

A városi gazdálkodás áttekintése után hátramaradt még annak a kérdésnek a tisztázása, lett volna-e városainknak lehetőségük pénztőke felhalmozására, vagyis annak megállapítása, hogy bevétel-kiadásaik, illetve a fentiekben tárgyalt adatok alapján rendelkezhettek-e olyan tőkével, melyet kommunális iparba, kereskedelembe fektethettek volna.

Az eddigi kutatások erre a kérdésre negatív feleletet adtak. Általános az a felfogás, hogy városaink a XVIII. század második felében tőkeszegények voltak, városi tőke felhalmozására nem volt lehetőségük. E szerint a felfogás szerint ez a tőkehiány eredményezte azután, hogy városaink még abban az időszakban sem tudták kommunális iparukat, kereskedelmüket fejleszteni, amikor a bécsi udvar erre lehetőséget nyújtott volna.

A tanulmányban tárgyalt számadások, maguk a városok által jelentett adatok ezzel szemben azt mutatják, hogy városaink évenként és helyenként változó, néhol jelentős kasszamaradványokat tudtak felmutatni.²³³

Ha a városok által jelentett évi kasszamaradványokat áttekintjük, legszembetűnőbb az ezekben megnyilvánuló nagy eltérés: Arad kamarai mezőváros 1747—1756 között, hét év alatt, összesen 135,265 ft, ugyanez idő alatt Libetbánya csak 1,710.—ft maradványt jelentett. Nagyszombat 1749—1761

1754	1755	1756	1757	1759	1760	1761	Összesen
17 202	33 147	16 020					135 265
432	118	407				141	1710
	12 000			10 336	18 200	6 446	60 112
—	—	—		—	—	—	—
2 402	1 961			2 491	1 830	1 333	16 316
				14 220	9 604	15 911	89 072
227	—	551	350		326	86	1 540
	195	149		92	115	127	1 052
91	905	—128		199	320	470	2 737

1768	1769	1770	1771	1772	1773	1774	1775	Összesen
5 111	2 950	7 611	5 596	3 103	—176	37		28 730
4 587	89	—346	107	2 302	12 732	5 830		29 886
5 131	4 743	1 723						32 516
7 871	11 614	11 716	11 870	9 349	14 240	6 681		118 495
350	2 735	1 639	143	6 924	2 121	1 626		31 259
3 131	—2 027				480			15 683
1 236	660	1 161		2 104	1 220			8 379
660	195	1 413	1 018	1 110				12 202
15 435	21 679	21 230	24 985					105 363
336			1 015	—1 210		9 391		15 661
				257				257
9 715	7 709	5 202	4 754	12 358	674	8 682	11 762	116 647
		7 829						7 829
		—397	251	1 500				2 383
		3 431	4 736	4 820				12 987
—		15	2 317			1 808		12 836

közötti, hét évi maradványai 89,072. — ft-ot, ugyanez időszakban Újvidék város maradványai csak 1,540. — ft-ot tettek ki. Szatmárnémeti 1764—1774 között, 11 év alatt, 118,495. — ft, csaknem ugyanez idő, 9 év alatt, Trencsén 12,202. — ft maradvánnyal zárta számadását. Székesfehérvár 1761—1774 között, 12 év alatt, csak 29,886 ft maradványt tudott felmutatni.

Ugyancsak nagy eltéréseket állapíthatunk meg, ha egyes városaink bevétel rovatait vizsgáljuk. 1760-ban pl. Kőrös város bevételeinek 46,58%-a, 1757-ben Újvidék bevételeinek 31,15%-a, 1773-ban Székesfehérvár bevételeinek 29,74%-a, 1746-ban Pest bevételeinek 27,57%-a származott különböző taxákból. Ugyanezen rovaton belül 1766-ban Korpona csak 0,502%-ot, 1771-ben Bélabánya 0,90%-ot tudott felmutatni, illetve 1758-ban Szatmárnémeti, 1759-ben Kassa, 1761-ben Libetbánya semmit sem vettek be taxákból.

Trencsén város 1770-ben bevételeinek 21,31%-át, Pest 1746-ban 28,57%-át, Nagyszombat 1751-ben 6,61%-át vám-, híd-, kompjövedelemből vette be. Egyes városok — Szatmárnémeti 1758-ban, Kassa 1759-ben, Szentgyörgy 1762-ben, Korpona 1766-ban, Bélabánya 1771-ben — ugyanakkor semmi bevételt sem számolt el ezen a rovaton.

Kórházi, alapítványi pénzekből, javakból — Pozsonyt kivéve — egyik városunk sem számolt el bevételt. Pozsony 1770-ben bevételeinek 5,52%-át, 4,208 ft 66 d-t vett be kórházi, alapítványi pénzekből, illetve javakból.

Ezek a városokként és rovatonként megnyilvánuló nagy eltérések elsősorban azt mutatják, hogy helyes lett volna a bécsi Udvari Kamarának az a törekvése, mely városaink gazdálkodását egy nevezőre akarta hozni. Elképzelhetetlen ugyanis, hogy egyenlő esélyekkel rendelkező városok ne tudtak volna gazdálkodásukból legalább megközelítőleg azonos hasznot kihozni. A városi gazdálkodás megjavítása, elsősorban a városi regálék és javak bérbeadása, elmaradt városainkat is az élenjárók szintjére hozhatta volna. Szembetűnő ugyanis, hogy azokban a városokban volt nagyobb maradvány, ahol a regálék és javak bérbe voltak adva.

Másik szembetűnő tény a kamarai kezelésben levő mezővárosok és a szabad királyi városok évi kasszamaradványai között — az előbbieké javára — megmutatkozó nagy eltérés. Óbuda és Arad kamarai mezővárosok évi 20—24,000 ft-os maradványa szabad királyi városaink 2—6000 forintos maradványaival szemben nem lebecsülendő különbséget mutat. Ez a különbség azzal magyarázható, hogy a kamarai mezővárosok vezetésében kevesebb lehetőség volt a korrupciónak²³⁴, a Kamara félrevezetésére, valamint az állások betöltésénél nemcsak osztály-, hanem szakmai szempontok is érvényesültek. A kamarai mezővárosok, gazdasági vezetői — szabad királyi városaink hasonló tisztviselőihez viszonyítva — szakemberek, elsősorban kamarai alkalmazottak voltak, akik a Kamara érdekeit inkább szem előtt tartották. Kétségtelen, hogy ezek a tisztviselők nem jelentettek hamis adatokat, nem tartalékoztak városi pénzeket „külön kasszában”, mint ahogy azt szabad királyi városaink tanácsai tették.²³⁵

²³⁴ *Marczali* (Magyarország története II. József korában. Bpest. 1885. I. köt. 178. l.) említi, hogy Mária Terézia halála után egymást érik a városoktól beérkező panaszok a tanácsok által elkövetett visszaélések miatt. „A városokban a család a pénzszerzés rossz módja, a vármegyében inkább az erőszakos eljárás a leggyakoribb és leginkább gyógyításra vagy büntetésre szoruló hiányok és bűnök” — írja *Marczali*.

²³⁵ 1762-ben pl. Sopronban merült fel, hogy a tanácsnak „titkos kasszája” van. A közös ülési jegyzőkönyv szerint a tanácsot meg kell esketni, hogy nincs ilyen kasszája.

Az egyes szabad királyi városok, valamint a szabad királyi városok és kamarai mezővárosok pénztári maradványai között mutatkozó nagy különbségek arra engednek következtetni, hogy a XVIII. század második felében egyes városaink kezén jelentős pénzvagyton halmozódott fel. Városi pénzvagyton felhalmozását a bécsi Udvari Kamara is támogatta; csaknem minden gazdasági jelentéssel kapcsolatban felhívta a városokat, hogy adósságaik fizetésével párhuzamosan városi pénzvagyton, „aktív tőke” gyűjtésére kell törekedniök.²³⁶

A városok kezében felhalmozott pénzvagyton nagyságáról a városok által 1759—62-ben a kincstárnak adott kölcsön nyújt némi támpontot. A kincstár a hétéves háború költségeire minden tartománytól kölcsönt vett fel. Magyarországtól 10 milliós kölcsön felvételét tervezték, ezen terven belül félmillió forinttal voltak városaink képviselve. Ezen összeg mellett a bécsi Udvari Kamara a városoktól „donum gratuitum”-ot is várt.²³⁷ A Kamara a kölcsönért a városi tanácsoknak fizetésemelést, valamint 6%-os kamatot helyezett kilátásba.²³⁸ A kölcsön beszédését az Universal Cameral-Zahlamt és a pozsonyi Cameral-Kasse végezték; sem a Magyar Udvari Kancellária, sem a Helytartótanács nem avatkozhatott bele.²³⁹

A városok kezén levő pénzvagyton nagyságát mutatja, hogy a fizetésemelés és a 6%-os kamat reményében a Kamara által tervezett összeg háromszorosát, másfélmillió forintot adtak a kincstárnak kölcsön. Az udvar a kamatot később 4%-ra szállította le, a kölcsönök nagy részét adóhátralékokban²⁴⁰ számolta el; ezt azonban városaink a kölcsönadáskor nem láthatták előre.

HU. Rote Nr. 928. 1762. dec. 21. fol. 248—322. Protocollum in Civitatensibus 1762. márc. 13. aug. 28.

²³⁶ HU. Rote Nr. 850. 1754. okt. 1. fol. 62. köv.

²³⁷ HU. Rote Nr. 926. 1762. okt. 7. fol. 324—332, továbbá uo. Rote Nr. 928. 1762. dec. 7. fol. 49—56.

²³⁸ HKA, Gedenkbuch Ungarn, 1758—60, Nr. 468. fol. 403v. Leirat a Magyar Udvari Kamarához 1760. aug. 9.-ről. Nagyszombat, Pozsony, Sopron, Pest, Selmecbánya, Győr, Székesfehérvár Kassa, Debrecen, Buda, Körmöcbánya tanácsai kaptak ezévben fizetésemelést.

²³⁹ HU. Rote Nr. 926. 1762. okt. 21. fol. 548—561. A kamat fizetéséről a Helytartótanács és a Magyar Udvari Kamara közös ülése döntött.

²⁴⁰ Az 1764—65. évi országgyűlésen benyújtott városi sérelmek között szerepelt szabad királyi városaink panasza egy új királyi adó, a census regius bevezetése, illetve felújítása miatt (HHStA Ungarische Akten, Comitalia, F. 408. 1764. fol. 103—108). A census regius Mo hácselától a királyi rendes évi jövedelmei közé tartozott, melyet városaink a király földesurí hatóságának elismeréseképpen fizettek. (*Acsády Ignác*: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd alatt. Bpest. 1888. 113—114. l. és 117—118. l. továbbá *Juhász Lajos*: A porta története 1526—1648, Századok, 1936, 510. l.) A XVI—XVII. században városaink abbahagyták a census regius fizetését. Az 1715: 8. t.c., mely a contributio bevezetéséről intézkedett, világos helyzetet teremtett a városi adórendszerben is, mivel értelemszerűen megszüntette a városoktól korábban szedett királyi censust. Ennek ellenére III. Károly 1739-ben városainktól census fizetését követelte, mivel „a királytól, mint földesuruktól kiváltságokat és hasznélvezeteket kaptak”. (*Acsády I.*: i. m. 118—119. l. továbbá *Baráth Tibor*: A magyar állam adóügye 1605—1648. Századok, 1929—30. 624. és 647. oldalak, valamint 647. l. 94. l. l. jegyzet. Továbbá CU. F. 26. Rote Nr. 531. Subd. 1. 12/1777. aug. fol. 184—185.)

A census regius kérdése 1749-ben merült fel újból, amikor a bécsi Udvari Kamara leiratot intézett a Magyar Udvari Kamarához: van-e a kamarai akták között olyan, amely a szabad királyi városok által fizetendő censust szabályozza. A leiratra a causarum regalium direktor válaszolt. Felsorolta azokat az érveket, melyek a census regius bevezetése, illetve felújítása mellett szóltak. A bécsi Udvari Kamara úgy intézkedett, hogy felül kell vizsgálni a városok kiváltságlevelit, és ha külön kiváltságuk nincs erre vonatkozólag,

A városi tanácsok szeme előtt a várható fizetésemelés, illetve a hat százalékos kamat lebegett, amikor a városkasszákból négy év leforgása alatt másfél-millió forint kölcsönt fizettek ki. Ezzel az összeggel a Magyarországtól felvett 11 milliós kölcsönön belül a hitelezők között a magánszemélyek után az előkelő második helyet foglalták el.²⁴¹

*

A bécsi udvart, a bécsi Udvari Kamarát a magyar városok gazdálkodásával kapcsolatban követett politikájában a felvilágosult abszolutizmus törekvései vezették. A bécsi udvar felismerte a városi gazdálkodásban rejlő lehető-

census fizetésére kell őket kötelezni. Ilyen előzmények után került sor az 1764—65-ös országgyűlésre, melyen a városok az új adó ellen tiltakoztak.

Az 1764—65-ös országgyűlés után, mikor a *contributio* jelentős emelését nem sikerült keresztülvinnie, a bécsi udvar fokozottabban fordult a városi adózás kérdése felé. Az udvari politika indítékaira vet fényt egy, az Udvari Számszékhez 1765. okt. 22-én intézett leirat. E szerint a városok követeléseit — itt az udvar által a városoktól felvett kölcsönökről, illetve azok kamatairól volt szó — a *census regius* hátralékaiból kell leszámítani. Azokban a városokban, melyek *census regius*t eddig is fizettek, fel kell azt emelni — mondja a leirat (CU. F. 18. Rote Nr. 364. 48/1765. okt. 22. fol. 1177—1178).

Az ezt követő időben a bécsi Udvari Kamara egymásután vizsgálta felül a városi kiváltságleveleket. Mivel ezek kifejezetten nem tartalmazták a *census regius* alóli mentességet, a Kamara minden város esetében az új adó fizetése mellett döntött.

Maga az uralkodó 1778 augusztusában foglalkozott a Magyar Udvari Kamara és a Magyar Udvari Kancellária javaslataival. Elrendelte, hogy a *Commissio Mixta* vizsgálja meg még egyszer a kérdést (CU. F. 26. Rote Nr. 533. Subd. 20/1778. aug. fol. 275. kőv.).

1780. jún. 8-án kelt a rendelet, mely pontot tett a tárgyalások végére. E szerint a városok nov. 1-i hatállyal *census regius* tartoznak fizetni (CU. F. 26. Rote Nr. 538. Subd. 1. 248/1780. jún. fol. 497). Ezzel az intézkedéssel a *census regius* az országgyűlési *taxa* és a *contributio* mellett a városok állandó terhévé vált.

A városokra kivetett *census* évi összege nem volt magas, nem haladta meg a 25—30.000 ft-ot. Ez az összeg nem is indokolná azokat az erőfeszítéseket, melyeket a bécsi udvar az új adó keresztülvitele érdekében kifejtett. A városoktól beszedett évi összegnél sokkal jelentősebb a *census regius* visszamenőleges beszedése, mely 1.000.000 ft-ra becsülhető. Ez az összeg fedezte volna a városoktól a kincstár által felvett kölcsönöket.

²⁴¹ HHStA Nachlass Zinzendorf, Band. 157. Sammlungen über die Erblande 1764. sine fol. V. szerint a Magyarországtól felvett kölcsön következőképpen tagozódott:

Hitelező	Összeg
Magánosok	9 151 338 ft
Városok	1 425 436 ft
Alapítványok	663 465 ft
Gratitalia	369 867 ft
Cautionalia	131 760 ft
Összesen	11 741 866 ft

Zinzendorf adataival nem egyeznek a *Herzog József* által közölt (A magyar kincstár háborús hitelműveletei Grassalkovich kamaraelnöksége idején, Századok, 1923—24. 464—465. l.) adatok. E szerint a városoktól felvett négy kölcsön összege:

1,566,000 ft

A bécsi Udvari Kamara adatai alapján (IU. Rote Nr. 911. 1761. júl. 29. fol. 677—679, továbbá Rote Nr. 906. 1761. febr. 6. fol. 150—158, továbbá Rote Nr. 928. 1762. dec. 7. fol. 49—56) a kölcsön összege:

1,445,000 ft.

ségeket;²⁴² ti. azt, hogy anyagi erejük növelésével pénzügyi támaszt biztosíthat magának. A bécsi udvar a városi gazdálkodással kapcsolatban az alsóbb városi rétegeket támogatta, a városi gazdálkodás ellenőrzésébe igyekezett minél jobban a városi vezetést kezükben tartó, a városok nemesi előjogaira hivatkozó patríciusokkal szemben a polgárság alsóbb rétegeit képviselő szerveket (külső tanács, választott község), ill. a polgárok és lakosok bizalmát élvező tribunus plebist bevonni. Az Udvari Kamara a városoknak — elsősorban a haszonvételek gyakorlásában — messzemenő védelmet és támogatást adott a polgári és katonai hatóságokkal, nemesi birtokokkal szemben. Elősegítette a tőkés fejlődés néhány előfeltételének kialakulását; törekedett a városokban használt mértékek és súlyok egységesítésére, az ország belső kereskedelméhez szükséges úthálózat jó karban tartására.

A városi gazdálkodás áttekintése során arra az eredményre jutottunk, hogy városaink bevételeinek jelentős része — csaknem 75%-a — feudális járadékból — kisebb haszonvételek²⁴³, jobbágyfalvak és allodiumok jövedelméből — származott. A városi gazdálkodás ennek ellenére tartalmazott a tőkés termelést előmozdító elemeket is, mint pl. a városi kommunális üzemekben (malom, tégláégető, mészégető stb.) és allodiumokon alkalmazott bér munka. A városi gazdálkodás lehetőséget adott a város saját gazdálkodásában a tőkés termelés megindításához szükséges pénzüsszegek felhalmozásához. Annak megállapítása, hogy ez a tőke mennyiben éreztethette volna hatását az országos fejlődés egészére, még további — tanulmányunk során el nem végezhető — kutatásokat igényel.

A városi gazdálkodásban felhalmozott tőke — a városi visszahúzó, feudális erők hatására — uzoratótke formáját vette fel; nem válhatott kereskedelmi, illetve ipari tőkévé. Ez az uzoratótke — mely elősegítette ugyan a földtulajdontól független pénzvagyron kialakulását — a városi tanácsosok közti felosztás formájában a céhes ipart, államkölcson útján a feudális államot, vagy nemesi birtokokoknak nyújtott kölcsönök útján a feudális mezőgazdaságot erősítette.

Fentnevezett források egybehangzó állítása szerint a kölcsön nem városi polgároktól, hanem a városi kasszákból származott. Arra a tényre, hogy nem kényszerkölcsön volt, már *Herzog J.* rámutatott (i. m. 443. l.).

²⁴² A bécsi udvar az 1760-as években támogatta volna városi manufaktúrák létrehozását. A városi (kommunális) ipar fejlesztése A. Borié államtanácsos elgondolása volt. Véleménye szerint a városok számának növelése, a városi ipar fejlesztése az ország gazdagságát növeli (HHStA, Staatsrat 1767. 21—28). Ez úton mondok köszönetet Ember Győzőnek, az Országos Levéltár főigazgatójának, aki fenti adatra figyelmemet felhívta, ill. jegyzeteit rendelkezésemre bocsátotta. Borié 1761—70 között volt az Allamtanács tagja. József korregensre gyakorolt hatásával a bécsi udvar várospolitikájának meghatározója volt ezen időszakban. (*Ember Győző: Der Österreichische Staatsrat und die ungarische Verfassung, 1761—68. Acta Historica, 1959. Tom. VI. Nr. 1—2. 108. l.*)

Ausztriából egyetlen adatunk van csupán, mely városi kommunális manufaktúra létesítéséről beszél (*Gustav Otruba: Die Wirtschaftspolitik Maria Theresias, Wien. 1963. 76. l.*). E szerint Sankt Veit város 1755-ben lenkiképzítő manufaktúrát alapított.

Pest-budai vonatkozásban városi manufaktúrákról ír: *Nagy István: A manufaktúra ipar kialakulása Pest-Budán (Tanulmányok Budapest múltjából. XIV., Bpest. 1961, 289—290. l.)*.

²⁴³ A kisebb haszonvételekből, regálékból származó magas városi bevételekkel kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy a magas városi regáléjövedelmek szükségszerűen vagyonos polgárságot tételeznek fel. A regálébevételek ugyanis városi polgárok-lakosok pénzből tevődtek össze. Erre a kérdésre a bécsi Udvari Kamara iratai alapján nem lehet választ adni.

FÜGGELÉK

A következőkben közölt táblázatokban olyan városok gazdálkodása kerül bemutatásra, melyek számadásai a legfolyamatosabb, legteljesebb adatokat tartalmazták a városi gazdálkodásra vonatkozólag. E mellett a közlésre kerülő számadások kiválasztásánál szerzőt az a törekvés vezette, hogy olyan városok számadásait hozza, melyek 5—10 éves időközökben követik egymást. Mivel számadások nem minden évből maradtak fenn, az időközök a meglévőkhöz kell, hogy igazodjanak.

A városi számadásokban, jelentésekben a városi bevételek-kiadások nem az itt közölt rovatok szerinti csoportosításban szerepelnek, az áttekinthetőség és összehasonlítás miatt azonban szükséges volt az adatok egységes rovatokba való rendezése. Ezek a rovatok a tanulmányban ismertetett rovatokkal egyeznek meg.

Minden rovatnál külön kiszámításra került az a százalékérték (bővebben lásd 89. sz. jegyzetet), mely az illető rovatnak az érintett város évi összbevételeiben való részesedését mutatja. Ez a százalékérték — az összegszerű összehasonlítás mellett — nagyobb lehetőséget nyújt az egyes városok gazdálkodásának összehasonlítására.

Az egyes városok számadásai, évi jelentései alapján került sor az 1—2. sz. táblázatok összeállítására, melyek a városok bevételeit-kiadásait, illetve maradványait tüntetik fel.

A példaként bemutatott *egyes* városok bevételeit-kiadásait részletező 3—14. sz. táblázatok után következnek a kutatásunk során megvizsgálásra került *összes* (tehát nem csak a 3—14 sz. táblákon feldolgozott) szabad királyi városok bevételei-kiadásai megoszlását (XV. sz.) valamint a városi bevételek-kiadások 1740-, 1750-, 1760-, 1770-es évekbeni megoszlását bemutató táblázatok (XVIII—XIX. sz.), illetve a szabad királyi, mező- és bányavárosok bevétel-kiadásainak összehasonlítása (XVI—XVII. sz.). Ezek a 15—19. sz. táblázatok természetesen (a forrásanyag hiányossága, csupán hézagosan, esetlegesen megmaradt volta folytán eleve nem a teljes számadásanyagon épülvén fel) nem léphetnek fel azzal az igénnyel, hogy hazai városaink gazdálkodásának megközelítőleg is pontos képét adják. Új számadások (különben teljesen valószínűtlen) előkerülése ezeket az arányokat természetesen módosíthatja. Számításaink azonban még így is egyrészt rámutatnak bizonyos eddig nem ismert tendenciákra, másrészt ezáltal legalább alapul szolgálhatnak a kérdés és a belőle levonható sokoldalú következtetések tényanyag alapján történő tárgyalásához. E helyütt kell őszinte köszönetemet kifejezni mindazoknak, akik tanulmányomnak az MTA Történettudományi Intézete és az Országos Levéltár által 1966. május 6-án közösen megrendezett vitáján részt vettek és munkámat hozzászólásaikkal kiegészítették. Így elsősorban Pauliny Oszkárnak, főleg a tanulmány függelék részében közölt statisztikai apparátus problémáit feltáró megjegyzéseiért és értékes javaslataiért. Az ebből adódó tanulságokat — tanulmányom szövege már sajtó alatt lévén — itt egyelőre csupán a legfontosabb pontokon tudtam érvényesíteni. A vita összes tanulságait azonban a kérdéstről készülő monográfiámban természetesen még messzemenően figyelembe kívánom venni.

A táblázatok (és a tanulmány szövegében és lábjegyzeteiben forráshivatkozás nélkül közölt táblázataink is) az alábbi Hofkammerarchív-jelzetek alapján kerültek összeállításra (a jelzet után következő évszámok azon éveket jelzik, melyekből számadás maradt fenn):

- Arad* : HU. Rote Nr. 880. 1758. júl. 13. fol. 252. köv. (1747, 1750, 1751, 1752, 1754, 1755, 1756).
- Bártfa* : Civ. F. 5. 1756. júl. 12. (1756).
- Bélabánya* : CU. F. 4. Rote Nr. 70. 91/1774. szept. fol. 104. (1761, 1762, 1764, 1765, 1770, 1771, 1772).
- Breznóbánya* : CU. F. 26. Rote Nr. 522. Subd. 4. 152/1774. szept. fol. 765. CU F. 26. Rote Nr. 516. Subd. 6. 172/1773. júl. fol. 307—8. (1736, 1737, 1738, 1764, 1765, 1766, 1767, 1768, 1769, 1773).
- Buda* : CU. F. 4. Rote Nr. 70. 91/1774. szept. fol. 108. köv. (1772).
- Eperjes* : CU. F. 26. Rote Nr. 527. Subd. 4. 108/1776. jan. (1761, 1762, 1764, 1765, 1767, 1768, 1771, 1772, 1774).
- Esztergom* : CU. F. 26. Rote Nr. 514. Subd. 7. 130/1771. aug. fol. 592. (1771).
- Felsőbánya* : CU. F. 26. Rote Nr. 527. Subd. 1. 110/1776. jan. fol. 160. (1764, 1765, 1768, 1769, 1770, 1771, 1772, 1773, 1774).
- Kassa* : CU. F. 4. Rote Nr. 69. 1764. jan. 30. 11/1764. jan. fol. 71—78 (1754, 1755, 1756, 1759, 1760, 1761)
- Késmárk* : CU. F. 26. Rote Nr. 529. Subd. 6. 162/1776. nov. fol. 111. (1761, 1762, 1764, 1765, 1768, 1769, 1770, 1771, 1772, 1773—7).
- Kisszeben* : CU. F. 26. Rote Nr. 527. Subd. 4. 108/1776. jan. fol. 172. Civ. F. 5. 1756. dec. 6. (melléklete); (1761, 1762, 1764, 1765, 1767, 1768, 1770, 1771, 1774).
- Komárom* : CU. F. 4. Rote Nr. 70. 91/1774. szept. 17. fol. 106. (1770, 1771, 1772).
- Korpona* : CU. F. 26. Rote Nr. 520. Subd. 4. 149/1774. ápr. fol. 935, HU. Rote Nr. 741. 1740. jan. 4. fol. 158. köv. (1761, 1762, 1764, 1765, 1766, 1768, 1769, 1770, 1772, 1773).
- Kőrös* : Civ. F. 10. 1760. jan. 21. (1750, 1751, 1752, 1755, 1756, 1759, 1760, 1761, 1772).
- Libetbánya* : Civ. F. 3. 1756. jan. 5. (melléklete) és CU. F. 26. Rote Nr. 505. 1762. nov. 6. (1750, 1751, 1752, 1754, 1755, 1756, 1761, 1775).
- Nagybánya* : CU. F. 26 Rote Nr. 508. Subd. 5. 1766. fol. 277—78. és Civ. F. 8. 1758. aug. 23. (1750, 1751, 1752, 1753, 1754, 1755, 1756, 1759, 1760, 1761, 1765).
- Nagyszombat* : Civ. F. 2. 1755. szept. 8. (1749, 1750, 1751, 1752, 1759, 1760, 1761).
- Óbuda* : CU. F. 26. Rote Nr. 527. Subd. 1. 96/1776. jan. fol. 135. (1767, 1768, 1769, 1770, 1771, 1772).
- Pest* : HU. Rote Nr. 805. 1747. máj. 5. fol. 143—165 v. továbbá CU. F. 26. Rote Nr. 529. Subd. 6. 162/1776. nov. fol. 424. Cu. F. 26. Rote Nr. 520. Subd. 4. 149/1774. ápr. fol. 565. (1746, 1747, 1771, 1775).
- Pozsony* : CU. F. 26. Rote Nr. 524. Subd. 3. 58/1775. máj. fol. 135v. CU. F. 4. Rote Nr. 70. 91/1774. szept. fol. 102 (1766, 1767, 1768, 1769, 1770, 1771, 1772, 1773).
- Selmecbánya* : Civ. F. 6. 1757. jan. 7. (melléklete) (1750, 1751, 1752, 1755, 1759, 1760, 1761).
- Szatmárnémeti* : CU. F. 26. Rote Nr. 520. Subd. 4. 149/1774. ápr. fol. 690,

- 707, 724, 762, 785, továbbá CU. F. 26. Rote Nr. 527. Subd. 4. 108/1776. jan. fol. 120. Civ. F. 8. 1758. okt. 30. (1758, 1761, 1764, 1765, 1766, 1767, 1768, 1769, 1770, 1771, 1772, 1773, 1774).
- Szeged* : CU. F. 26. Rote Nr. 520. Subd. 4. 149/1774. ápr. fol. 812, 824, 835, 856 (1764, 1765, 1768, 1769, 1770, 1771, 1772, 1773, 1774).
- Székesfehérvár* : CU. F. 4. Rote Nr. 70. 91/1774. szept. fol. 99, továbbá Városi Levéltár, Kamarási számadások 1761—75 (1761, 1762, 1763, 1764, 1765, 1766, 1767, 1768, 1769, 1770, 1771, 1772, 1773, 1774).
- Szentgyörgy* : CU. F. 26. Rote Nr. 515. Subd. 5. 35/1772. jan. fol. 128. köv. (1761, 1762, 1763, 1764, 1765, 1766, 1767, 1768, 1769, 1770, 1771, 1772, 1773, 1774).
- Trencsén* : CU. F. 26. Rote Nr. 522. Subd. 7. 152/1774. szept. fol. 340. (1764, 1765, 1766, 1767, 1768, 1769, 1770, 1771, 1772).
- Ujvidék* : HU. Rote Nr. 868. 1757. jan. 3. fol. 9. köv. (1754, 1755, 1756, 1757, 1760, 1761, 1765, 1775).
- Zombor* : HU. Rote Nr. 854. 1755. ápr. 27. fol. 513—515. továbbá HU. Rote Nr. 816. 1749. jan. 16. fol. 323. köv. (1747, 1749, 1750, 1751, 1752, 1753, 1754, 1755, 1759, 1760, 1761, 1774).

Város	1747	1749	1750	1751	1752	1754	1755	1756	1757	1759	1760	1761	
Arad	17 242	—	22 542	28 392	21 328	19 952	37 699	22 666	—	—	—	—	bevétel
	3 567	—	5 253	7 235	4 553	2 750	4 552	6 646	—	—	—	—	kiadás
	13 675	—	17 289	21 157	16 775	17 202	33 147	16 020	—	—	—	—	maradvány
Libetbánya	—	—	2 829	3 116	2 859	2 895	3 227	3 456	—	—	—	6 208	bevétel
	—	—	2 586	3 099	2 507	2 463	3 109	3 049	—	—	—	6 067	kiadás
	—	—	243	17	352	432	118	407	—	—	—	141	maradvány
Selmecebánya	—	—	38 227	36 228	39 208	—	49 681	—	—	50 137	48 321	37 502	bevétel
	—	—	30 117	31 208	39 208	—	37 681	—	—	39 801	30 121	31 056	kiadás
	—	—	8 110	5 020	—	—	12 000	—	—	10 336	18 200	6 446	maradvány
Kassa	—	—	—	—	—	72 321	64 205	58 003	—	50 141	62 264	99 581	bevétel
	—	—	—	—	—	72 321	64 205	58 003	—	50 141	62 264	99 581	kiadás
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	maradvány
Zombor	—	—	5 561	6 781	4 901	5 205	4 743	—	—	5 321	4 853	6 223	bevétel
	—	—	3 029	3 117	4 807	2 803	2 783	—	—	2 830	3 023	4 890	kiadás
	—	—	2 532	3 664	94	2 402	1 960	—	—	2 491	1 830	1 333	maradvány
Nagyszombat	—	33 357	29 669	40 186	39 128	—	—	—	—	41 228	38 721	40 026	bevétel
	—	26 640	24 624	20 337	21 402	—	—	—	—	27 008	29 117	24 115	kiadás
	—	6 717	5 045	19 849	17 726	—	—	—	—	14 220	9 604	15 911	maradvány
Újvidék	—	—	—	—	—	3 128	2 801	4 051	3 251	—	3 327	2 917	bevétel
	—	—	—	—	—	2 901	2 801	3 500	2 901	—	3 001	2 831	kiadás
	—	—	—	—	—	227	—	551	350	—	326	86	maradvány
Kőrös	—	—	1 022	856	1 201	—	1 112	989	—	1 002	951	987	bevétel
	—	—	870	910	975	—	917	840	—	910	836	860	kiadás
	—	—	152	—54	226	—	195	149	—	92	115	127	maradvány
Nagybánya	—	—	4 756	4 933	5 326	5 226	4 828	4 366	—	4 501	4 828	5 177	bevétel
	—	—	4 428	5 100	4 902	5 135	3 923	4 494	—	4 302	4 508	4 707	kiadás
	—	—	328	—167	424	91	905	—128	—	199	320	470	maradvány

2. sz. táblázat

Városi bevétel—kiadás-maradványok összesített táblázata 1761—1775 ft-ban

Város	1761	1762	1763	1764	1765	1766	1767	1768	1769	1770	1771	1772	1773	1774	
Felsőbánya	—	—	—	31217	29138	—	—	32128	28619	39933	42803	33712	27139	27022	bevétel
	—	—	—	30006	26027	—	—	27017	25669	32322	37207	30609	27315	26985	kiadás
	—	—	—	1211	3111	—	—	5111	2950	7611	5596	3103	—176	37	maradvány
Késmárk	19128	17018	—	21342	18041	—	—	26671	13454	13646	22761	17321	27021	23021	bevétel
	19017	14001	—	20231	19128	—	—	22084	13365	13992	22654	15019	14289	17191	kiadás
	111	3017	—	1111	—1087	—	—	4587	89	—346	107	2302	12732	5830	maradvány
Szeged	—	—	—	29437	59995	—	—	38566	29062	26320	—	—	—	—	bevétel
	—	—	—	24760	43753	—	—	33435	24319	24597	—	—	—	—	kiadás
	—	—	—	4677	16242	—	—	5131	4743	1723	—	—	—	—	maradvány
Szatmárnémeti	7116	—	—	31227	37028	25495	25611	41108	30210	33050	35067	27051	33011	37539	bevétel
	—	—	—	20197	17719	19039	17252	33237	18596	21334	23197	17702	18771	30858	kiadás
	—	—	—	11030	19309	6456	8359	7871	11614	11716	11870	9349	14240	6681	maradvány
Szentgyörgy	7531	6117	10170	7216	5822	18679	8953	7621	11710	8710	7315	17967	9136	9899	bevétel
	5510	7722	5215	8759	5688	10452	8579	7271	8975	7071	7172	11043	7015	8273	kiadás
	2021	—1605	4955	—1543	134	8227	374	350	2735	1639	143	6924	2121	1626	maradvány
Brezsnóbánya	—	—	—	5681	4100	7903	5353	6307	5060	—	—	—	3704	—	bevétel
	—	—	—	2998	2002	3082	2782	3177	7087	—	—	—	3224	—	kiadás
	—	—	—	2683	2098	4821	2571	3130	—2027	—	—	—	480	—	maradvány
Korpona	8571	8619	—	8610	8792	8153	—	9127	8671	9103	—	10181	9783	—	bevétel
	7963	7709	—	8536	8610	7929	—	7891	8011	7942	—	8077	8563	—	kiadás
	608	910	—	74	182	224	—	1236	660	1161	—	2104	1220	—	maradvány

Trencsén	—	—	—	5768	6781	6124	6028	4918	4466	4395	5460	5701	—	—	bevétel
	—	—	—	4501	4734	3910	3767	4258	4271	3982	4442	4591	—	—	kiadás
	—	—	—	1267	2047	2214	2261	660	195	413	1018	1110	—	—	maradvány
Óbuda	—	—	—	—	—	—	25085	17096	29777	23286	23279	27731	—	—	bevétel
	—	—	—	—	—	—	2051	1661	8098	1963	2049	2746	—	—	kiadás
	—	—	—	—	—	—	22034	15435	21679	21323	21230	24985	—	—	maradvány
Eperjes	4331	4521	—	5786	6117	—	4321	5579	—	—	6017	7138	—	18603	bevétel
	3710	3210	—	5015	4002	—	4220	5243	—	—	5002	8349	—	9212	kiadás
	621	1311	—	771	2115	—	101	336	—	—	1015	—1211	—	9391	maradvány
Buda	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	41558	—	—	bevétel
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	41301	—	—	kiadás
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	257	—	—	maradvány
Székesfehérvár	26452	29704	33944	32596	32284	38116	39645	36864	36894	34428	37440	42997	29923	84692	bevétel
	19401	18661	27995	26449	25277	27647	31520	27149	29185	29226	32686	30639	29249	76010	kiadás
	7051	11043	5949	6147	7007	10469	8125	9715	7709	5202	4754	12358	674	8682	maradvány
Pozsony	—	—	—	—	—	10215	7251	15054	6790	76173	12624	9426	14600	—	bevétel
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	68344	—	—	—	—	kiadás
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7829	—	—	—	—	maradvány
Bélabánya	3521	2917	—	3128	3428	—	—	—	—	2731	3727	5117	—	—	bevétel
	3000	3238	—	3128	3317	—	—	—	—	3128	3476	3617	—	—	kiadás
	521	—321	—	—	111	—	—	—	—	—397	251	1500	—	—	maradvány
Komárom	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14635	17138	18831	—	—	bevétel
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11204	12402	14011	—	—	kiadás
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3431	4736	4820	—	—	maradvány
Kisszeben	4514	5786	—	7136	8917	—	9017	7133	—	8017	9328	—	—	12778	bevétel
	4121	4433	—	5012	6102	—	7002	7133	—	8002	7011	—	—	10970	kiadás
	393	1353	—	2124	2815	—	2015	—	—	15	2317	—	—	1808	maradvány

3. sz. táblázat
Egyes városok bevételeinek részletezése 1746—1757

Megnevezés	Pest 1746		Zombor 1747*		Nagyszombat 1750		Újvidék 1757	
	ft	%	ft	%	ft	%	ft	%
A) Regálék								
bormérés	768	5,48	750	36,40	3598,02	12,12	400	12,30
serfőzés	2830	20,20	—	—	4113,46	13,86	800	24,60
húsmérés	200	1,40	—	—	460,50	1,53	—	—
őrletés	686	4,90	150	7,00	3036,22 ^d	10,23	300	9,12
taxák	3850 ^a	27,57	8,24	0,30	1822,47	6,14	1133	35,15
vámok	4000	28,57	—	—	2220,96	7,48	478	14,70
só, dohány	—	—	—	—	—	—	—	—
caducitas	—	—	—	—	10	0,003	—	—
B) Tőke, ingatlan								
kamatok	—	—	—	—	4445,01	14,98	—	—
kintlevőség	—	—	—	—	7084,82	23,87	—	—
bérek	514	3,67	—	—	—	—	100	3,00
ingatlan eladás	—	—	—	—	—	—	—	—
kórház, alapítvány ...	—	—	—	—	—	—	—	—
C) Földbirtok, -gazdálkodás								
allodium	—	—	18,70	0,80	1616,07	5,48	—	—
falvak	—	—	—	—	1167,18	3,93	—	—
bányák	—	—	—	—	—	—	—	—
erdő, legelő	170	1,20	—	—	13,65	0,046	40	1,23
D) Hivatali működés								
jogszolgáltatás	—	—	—	—	33,50	0,112	—	—
telekkönyv	700	5,00	—	—	—	—	—	—
E) Rendkívüli	282	2,01 ^b	1186,97 ^c	56,0	47,14	0,15	—	—
Összesen.....	14 000		2113,99		29 669		3251	

^a vásárbevétel (mérlegpénz, bodépénz) 3500 ft,
új polgár-taxa 350 ft

^c kilenced 702,89 ft
tized 149,78 ft
census 334,30 ft

^b ebből hegyjog: 182 ft

^d az összegben belül: salétrommalomból 733,34 ft
téglaégetőből 1742,05 ft

* Zombor ekkor még mezőváros volt.

4. sz. táblázat

Egyes városok bevételeinek részletezése 1758—1764

Megnevezés	Szatmárnémeti 1758		Kőrös 1760		Szentgyörgy 1761		Brezsnóbánya 1764	
	ft	%	ft	%	ft	%	ft	%
A) <i>Regálék</i>								
bormérés	—	—	60	6,31	3138,31	41,67	987,75	17,56
serfőzés	—	—	—	—	53	0,70	947,50	16,68
húsmérés	—	—	37	3,89	70	0,92	45	0,792
örletés	—	—	—	—	373,95	4,96	1641,52	28,29
taxák	—	—	443	46,58	870,30	11,55	94	1,65
vámok	—	—	100	10,52	—	—	178,10	3,13
só, dohány	—	—	—	—	150	1,99	215	3,78
caducitas	—	—	—	—	—	—	—	—
B) <i>Tőke, ingatlan</i>								
kamatok	—	—	—	—	—	—	213,28	3,75
kintlevőség	1630	22,90	—	—	—	—	—	—
bérletek	5177 ^a	72,75	—	—	172,60	2,29	—	—
ingatlan eladás	80	1,12	26	2,73	785	10,42	32,60	0,57
kórház, alapítvány ...	—	—	—	—	—	—	—	—
C) <i>Földbirtok, -gazd.</i>								
alodium	—	—	150	15,77	—	—	75,59	1,32
falvak	—	—	—	—	16	0,21	83,33	1,46
bányák	—	—	60	6,31	—	—	—	—
erdő, legelő	—	—	—	—	1692,76 ^c	22,49	609,73 ^c	10,73
D) <i>Hivatali működés</i>								
jogszolgáltatás	—	—	—	—	—	—	31,11	0,54
telekkönyv	—	—	—	—	—	—	—	—
E) <i>Rendkívüli</i>	229 ^b	3,21	75	7,86	209,08 ^d	2,78	526,49	9,26
Össz.	7116		951		7531		5681	

^a telkek bérletéből^b maradvány előző évről^c az összegben belül: faeladásból 1549,35 ft^d ebből fürdő: 75 ft^e az összegben belül: legeltetési díjak: 584,18 ft

5. sz. táblázat

Egyes városok bevételeinek részletezése 1765—1768

Megnevezés	Újvidék 1765		Trencsén 1767		Óbuda* 1767		Szatmárnémeti 1768	
	ft	%	ft	%	ft	%	ft	%
A) Regálék								
bormérés	520	13,21	—	—	4783,36 ^b	19,06	—	—
serfőzés	657,30	16,19	—	—	—	—	—	—
húsmérés	—	—	34,78	0,57	250,	0,99	—	—
őrletés	350,70	8,91	16,87	0,28	3622	14,39	1497,21	3,64
taxák	1500	38,11	607,82 ^d	10,08	1546,64	6,14	772,51	1,87
vámok	380	9,65	1100,74	18,25	—	—	903,16	2,19
só, dohány	—	—	—	—	—	—	—	—
caducitas	—	—	—	—	—	—	25,30	0,06
B) Tőke, ingatlan								
kamat	—	—	—	—	—	—	—	—
kintlevőség	—	—	—	—	—	—	—	—
bérletek	250	6,35	143,25	2,37	2757,76	10,96	270,23	0,65
ingatlan eladás	—	—	4,00	0,07	—	—	234	0,56
kórház	—	—	—	—	—	—	—	—
C) Földbirtok, -gazd.								
allodium	—	—	467,85	7,76	8294,43 ^c	33,06	2421,88	5,89
falvak	—	—	448,31	7,42	—	—	118	0,28
bányák	—	—	—	—	—	—	—	—
erdő, legelő	150	3,81	15,60	0,26	14	0,05	139,47	0,33
D) Hivatali működés								
jogszolgáltatás	—	—	4,00	0,07	—	—	—	—
telekkönyv?	—	—	—	—	—	—	3,24	0,07
E) Rendkívüli								
Össz.	3935		6028		25 085		41 108	

^a az összegben belül: kéménypénz: 129 ft
 polgártaxa: 160,50 ft
 vásártaxa 257,46 ft

^b a csapos bére le van vonva az összegből

^c terményeladásból

^d az összegben belül: „beneficiumok”
 hegyjog

^e maradvány 14 771,14 ft

„beneficiumok” 9 171,49 ft
 rendkívüli 10 780,54 ft

* kamarai mezőváros

3674,47 ft
 132,34 ft

6. sz. táblázat

Egyes városok bevételeinek részletezése 1768–1770

Megnevezés	Brezsnóbánya 1768		Komárom 1770		Pozsony 1770		Trencsén 1770	
	ft	%	ft	%	ft	%	ft	%
A) <i>Regálék</i>								
bormérés	1061,50	16,83	3555,46	24,28	2276	2,98	—	—
serfőzés	915,50	14,51	1989	13,58	18 121	23,78	—	—
húsmérés	45	-0,71	294	2,00	—	—	—	—
örletés	1755,42	27,83	—	—	1680	—	13,50	0,30
taxák	109,50	1,73	1252	8,56	16 675	21,88	1207,45	27,55
vámok	240	3,80	672,78	4,59	—	—	1370,61	31,20
só, dohány	157	2,49	—	—	—	—	—	—
caducitas	—	—	—	—	—	—	—	—
B) <i>Tőke, ingatlan</i>								
kamat	218,86	3,47	—	—	—	—	—	—
kintlevőség	—	—	—	—	—	—	—	—
bérletek	—	—	—	—	1672,66	2,19	246	5,60
ingatlan eladás	713,33	11,31	10	0,06	—	—	—	—
kórház, alapítv.	—	—	—	—	4208,66	5,52	—	—
C) <i>Földbirtok, -gazd.</i>								
alodium	107,48	1,70	492,73	3,36	11 100,04	14,57	—	—
falvak	83,33	1,32	—	—	164	0,21	450,19	10,24
bányák	—	—	—	—	—	—	—	—
erdő, legelő	185,20	2,93	48,94	0,33	7856	10,31	15,60	0,35
D) <i>Hivatali működés</i>								
jogszolgáltatás	20,45	0,32	—	—	—	—	4,85	0,11
telekkönyv	—	—	—	—	—	—	—	—
E) <i>Rendkívüli</i>	694,43	11,01	6320,09 ^a	43,18	12 419,64	16,30	1086,80	24,65
Össz.	6307		14 635		76 173		4395	

^a az összegben belül: „pro domestica imposita” 6222,42 ft

7. sz. táblázat

Egyes városok bevételeinek részletezése 1772—1773

Megnevezés	Kőrös 1772		Szatmárnémeti 1772		Óbuda* 1772		Brezsnóbánya 1773	
	ft	%	ft	%	ft	%	ft	%
A) Regálék								
bormérés	80	7,13	—	—	743	2,67	768	20,73
serfőzés	—	—	—	—	—	—	643	17,36
húsmérés	52	4,63	—	—	—	—	46,24	1,25
őrletés	—	—	1335,66	4,93	250	0,90	1749,50	47,23
taxák	520	46,34	362,19 ^a	1,33	3379,78	12,18	163,75	4,41
vámok	80	7,13	829,58	3,06	1576,84	5,68	—	—
só, dohány	—	—	—	—	—	—	120	3,23
caducitas	—	—	—	—	—	—	—	—
B) Tőke, ingatlan								
kamat	—	—	798,34	2,95	—	—	—	—
kintlevőség	—	—	—	—	—	—	—	—
bérletek	—	—	325,19	1,202	3135	11,31	25	0,67
ingatlan eladás	50	4,45	10	0,03	—	—	—	—
kórház, alapítv.	—	—	—	—	—	—	—	—
C) Földbirtok, -gazd.								
allodium	220	19,60	1030,42	3,81	8126,28	29,30	16	0,43
falvak	—	—	—	—	—	—	114,66	3,09
bányák	—	—	—	—	—	—	—	—
erdő, legelő	—	—	48	0,17	14	0,05	57,85	1,56
D) Hivatali működés								
jogszolgáltatás	—	—	54	0,23	—	—	—	—
telekkönyv	—	—	—	—	—	—	—	—
E) Rendkívüli								
maradvány (előző év)	120	10,69	16 245,38 ^b	60,04	3819,10	13,70	—	—
	—	—	6002,24	22,17	6687	24,07	—	—
Össz.	1122		27 051		27 731		3704	

^a vásártaxákból^b „beneficiumok”
rendkívüli6940,11 ft
9305,27 ft

* kamarai mezőváros

8. sz. táblázat

Egyes városok bevételeinek részletezése 1773–1775

Megnevezés	Székesfehérvár 1773		Eperjes 1774		Zombor 1774		Újvidék 1775	
	ft	%	ft	%	ft	%	ft	%
A) <i>Regálék</i>								
bormérés	6077,36	20,39	4292,30	23,07	3020	37,86	610	8,68
serfőzés	780	2,60	3016	16,21	—	—	750	10,68
húsmérés	—	—	165	0,88	—	—	650,30	9,26
őrletés	3505,80 ^a	11,71	2390	12,84	280	3,62	710	10,11
taxák	8900,36 ^b	29,74	166,40	0,89	50,50	0,63	2780,70	39,63
vámok	—	—	1725	9,27	350	4,49	500	7,12
só, dohány	—	—	255	1,37	—	—	—	—
caducitas	700	2,33	—	—	—	—	—	—
B) <i>Tőke, ingatlan</i>								
kamat	—	—	1655	8,89	1092	13,64	210	2,99
kintlevőség	—	—	1048	5,63	—	—	—	—
bérletek	587,08	1,96	1250	6,71	2000	24,96	500	7,12
ingatlan eladás	—	—	—	—	—	—	—	—
kórház, alapítv.	—	—	—	—	—	—	—	—
C) <i>Földbirtok, -gazd.</i>								
alodium	3748,72	12,52	—	—	120 50	1,50	—	—
falvak	4015,30 ^c	13,40	—	—	—	—	—	—
bányák	—	—	—	—	—	—	—	—
erdő, legelő	15	0,05	—	—	—	—	305	4,34
D) <i>Hivatali működés</i>								
jogszolgáltatás	9	0,03	—	—	80	0,99	—	—
televkönyv	582,25	1,94	—	—	—	—	—	—
E) <i>Rendkívüli</i>	1002,13 ^d	3,33	2639,31	14,18	1000	12,74	—	—
Össz.	29 923		18 603		8003		7016	

^a az összesen belül: téglaegető bevétele: 2910,80 ft

^b újjolgártaxa	572,00 ft	borbehozatal	791,05 ft
vásártaxa	2983,40 ft	illetékek	3015,72 ft
piactaxa	2138,19 ft		

^c a város Báránd pusztát bérelte

^d kártalanítás katonaságtól	682,09 ft
sintértelep	320,04 ft

9. sz. táblázat

Egyes városok kiadásainak részletezése 1736—1756

Megnevezés	Breznóbánya 1736		Pest ^b 1747		Nagyszombat 1749		Bártfa 1756	
	ft	%	ft	%	ft	%	ft	%
A) <i>Regálék</i>								
bormérés	—	—	—	—	1063,76	3,99	—	—
serfőzés	—	—	—	—	—	—	—	—
húsmérés	—	—	—	—	—	—	—	—
órletés	—	—	—	—	50	0,18	—	—
taxák	—	—	—	—	—	—	—	—
vámok	63	7,78	1570	11,49	—	—	—	—
só, dohány	—	—	—	—	—	—	—	—
caducitas	—	—	—	—	—	—	—	—
B) <i>Tőke, ingatlan</i>								
kamat	140,18	17,31	180	1,31	1873,13	7,03	—	—
hátralék	—	—	—	—	—	—	—	—
bérletek	—	—	500	3,66	—	—	—	—
ingatlan fenntart.	14,54	1,79	1200	8,78	2994,22	11,23	—	—
kórház, alapítv.	—	—	—	—	—	—	—	—
C) <i>Földbirtok, -gazd.</i>								
allodium	22,18	2,07	130	0,95	1820,24	6,83	1800	30,36
falvak	—	—	—	—	—	—	—	—
bányák	60 ^a	7,41	—	—	—	—	—	—
erdő	—	—	—	—	1308,70 ^e	4,91	—	—
D) <i>Hivatali működés</i>								
hivatali kiadások	17,24	2,12	2020	14,79	544,79 ^f	2,04	—	—
városi fizetések	324,54	40,08	4495	32,91	8587,08	32,23	1920,72	32,40
egyházi fizetések	47,58	5,87	610 ^c	4,54	140,20	0,52	707,28	11,92
napidíj	35,12	4,34	1040 ^d	7,61	152,01	0,57	—	—
jogszolgáltatás	—	—	—	—	—	—	—	—
E) <i>Rendkívüli</i>	85,17	10,52	1900	13,91	8105,87	30,42	1500	25,303
Össz.	809,55		13 645		26 640		5928	

^a a jarabai aranybánya költségei^b nem városi jelentés, hanem a Magyar Kamara összeállítása alapján^c az összegben belül: piaristáknak iskolára 600 ft^dapidíj: 700 ft, utiköltség 40 ft, ajándékok 300 ft^e halastó tisztítási költségei^firodaszerek 87,25 ft, határpercek 457,54 ft

10. sz. táblázat

Egyes városok kiadásainak részletezése 1756—1761

Megnevezés	Nagybánya 1756		Kassa 1759		Kőrös 1760		Libetbánya 1761	
	ft	%	ft	%	ft	%	ft	%
A) Regálék								
bormérés	155,89	3,46	—	—	—	—	—	—
serfőzés	691,12 ^d	15,37	—	—	—	—	745,45	12,28
húsmérés	—	—	—	—	—	—	—	—
órletés	216,20 ^b	4,81	—	—	—	—	47,42	0,77
taxák	—	—	—	—	—	—	—	—
vámok	—	—	—	—	—	—	—	—
só, dohány	—	—	—	—	—	—	—	—
caducitas	—	—	—	—	—	—	—	—
B) Tőke, ingatlan								
kamat	240	5,34	16 166,13	32,24	126	15,07	726,13	11,96
hátralék	—	—	1796,99	3,58	—	—	—	—
bérlés	—	—	—	—	—	—	—	—
ingatlan fennt.	474,40	10,55	9588,64	19,14	—	—	13,13	0,21
kórház, alapítv.	—	—	—	—	—	—	—	—
C) Földbirtok, -gazd.								
allodium	202,35	4,50	5525,02	11,00	—	—	—	—
falvak	—	—	—	—	—	—	—	—
bánya	756,06 ^c	16,82	—	—	—	—	510,98 ^e	8,42
erdő, legelő	—	—	3855,28	7,68	—	—	—	—
D) Hivatali működés								
hivatali kiadások	436,19	9,71	397,21	0,79	—	—	3,02	0,04
városi fizetések	1087,21	24,19	7999,44	15,95	594	71,05	859,51	14,16
egyházi fizetések	24,51	0,54	2454,80	4,88	16	1,91	—	—
napidíj	210,07	4,67	—	—	—	—	44,24	0,72
jogszolgáltatás	—	—	—	—	—	—	—	—
E) Rendkívüli	—	—	2357,49	4,74	100 ^d	11,96	3117,12	51,37
Össz.	4494		50 141		836		6067	

^a itt van elszámolva: új serfőzőház építése 561,64 ft^b az összegben belül: téglamester fizetése 154 ft^c felsőtercelyei bánya művelési költségei^d közvetlenül a katonaságnak kifizetve^e rézbánya 212,30 ft, Bocabánya 45,10 ft, rézolvasztó 253,58 ft

11. sz. táblázat

Egyes városok kiadásainak részletezése 1761—1766

Megnevezés	Korpona 1764		Szentgyörgy 1761		Brezsnóbánya 1764		Szatmárnémeti 1766	
	ft	%	ft	%	ft	%	ft	%
A) <i>Regálék</i>								
bormérés	20,15	0,23	—	—	—	—	—	—
serfőzés	—	—	—	—	—	—	—	—
húsmérés	—	—	—	—	—	—	—	—
örletés	—	—	103,05	1,87	—	—	477,26	2,50
taxák	—	—	—	—	—	—	—	—
vámok	—	—	46,25	0,83	—	—	—	—
só, dohány	—	—	—	—	—	—	—	—
caducitas	—	—	—	—	—	—	—	—
B) <i>Tőke, ingatlan</i>								
kamat	833,68	9,80	2334,72	42,37	—	—	311,01	1,63
hátralék	—	—	—	—	—	—	—	—
bérlet	—	—	—	—	—	—	—	—
ingatlan fennt.	472,73	5,65	—	—	771,27	25,72	—	—
kórház, alapítv.	—	—	—	—	—	—	—	—
C) <i>Földbirtok, -gazd.</i>								
allodium	563,85	6,60	920,34	16,70	82,35	2,74	312,15	1,63
falvak	—	—	—	—	—	—	—	—
bánya	—	—	—	—	—	—	—	—
erdő, legelő	—	—	426,75	7,74	—	—	—	—
D) <i>Hivatali működés</i>								
hivatali kiadások	285,60	3,34	—	—	17,52	0,58	48,24	0,25
városi fizetések	1405,81	16,46	1019,06	18,49	539,90	18,01	4417,34	23,20
egyházi fizetések	640,76	7,50	—	—	121,06	4,03	102,17 ^b	0,53
napidíj	1083,53	12,69	27	0,49	911,31	30,31	627,57	3,25
jogszolgáltatás	3,83	0,04	—	—	—	—	—	—
E) <i>Rendkívüli</i>	3226,06 ^a	37,79	632,83	11,48	554,59	18,49	12 743,26	66,98
Össz.	8536		5510		2998		19 039	

^a telkek visszaváltása 2198,72 ft
rendkívüli kiadás 328,34 ft
tized, census 253 ft
országgyűlési taxa 500 ft

^b az összegben az alamizsna is bennfoglaltatik.

12. sz. táblázat

Egyes városok kiadásainak részletezése 1766—1770

Megnevezés	Trencsén 1766		Óbuda* 1767		Pozsony 1770		Komárom 1770	
	ft	%	ft	%	ft	%	ft	%
A) <i>Regálék</i>								
bormérés	—	—	500	24,37	—	—	18,47	0,16
serfőzés	—	—	—	—	—	—	—	—
húsmérés	—	—	—	—	—	—	—	—
örletés	—	—	—	—	—	—	555, ^c	4,95
taxák	—	—	—	—	—	—	—	—
vámok	—	—	—	—	2050,18	2,99	—	—
só, dohány	—	—	—	—	—	—	—	—
caducitas	—	—	—	—	—	—	—	—
B) <i>Tőke, ingatlan</i>								
kamat	—	—	—	—	—	—	—	—
hátralék	—	—	—	—	—	—	—	—
bérlet	—	—	—	—	1040,70	1,50	—	—
ingatlan fennf.	931,94	23,80	250	12,19	14 208,58	20,78	2093,87	18,68
kórház, alapítv.	—	—	—	—	2661,55	3,89	—	—
C) <i>Földbirtok, -gazd.</i>								
allodium	644,90	16,50	—	—	3531,88	5,16	111,95	0,99
falvak	—	—	—	—	—	—	—	—
bányák	—	—	—	—	—	—	—	—
erdő, legelő	—	—	—	—	602,80	0,88	—	—
D) <i>Hivatali működés</i>								
hivatali kiadások	6,84	0,17	78	3,80	1639,—	2,39	99,—	0,88
városi fizetések	1709,67	43,72	905	44,15	20 200,92	29,55	4187,32	37,37
egyházi fizetések	21,40	0,57	—	—	—	—	—	—
napidíj	272,15	6,96	—	—	—	—	1478,55	13,19
jogszolgáltatás	—	—	—	—	374,90	0,50	42,43	0,37
E) <i>Rendkívüli</i>	323,10	8,28	318	15,49	22 033,49 ^b	32,21	2617,41	22,54
Össz.	3910		2051		68 344		11 204	

* kamarai mezőváros

^a az összegben belül: census 81,08 ft^b az összegben belül: világtás 3417,90 ft

szabad házak utáni portiók 2805,09 ft

^c téglaegetéssel kapcsolatos kiadások

13. sz. táblázat

Egyes városok kiadásainak részletezése 1771—1772

Megnevezés	Trencsén 1771		Bélabánya 1771		Óbuda* 1772		Szatmárnémeti 1772	
	ft	%	ft	%	ft	%	ft	%
A) <i>Regálék</i>								
bormérés	—	—	—	—	760,40	27,68	—	—
serfőzés	—	—	—	—	—	—	—	—
húsmérés	—	—	—	—	—	—	—	—
órletés	—	—	21,90	0,63	—	—	335,23	1,89
taxák	—	—	—	—	—	—	—	—
vámok	—	—	—	—	—	—	—	—
só, dohány	—	—	—	—	—	—	—	—
caducitas	—	—	—	—	—	—	—	—
B) <i>Tőke, ingatlan</i>								
kamat	—	—	—	—	—	—	—	—
hátralék	—	—	—	—	—	—	—	—
bérlet	—	—	—	—	362,50	13,20	—	—
ingatlan fennt.	1292,90	29,10	33,25	0,95	—	—	3521,54	19,88
kórház, alapítv.	—	—	—	—	—	—	—	—
C) <i>Földbirtok, -gazd.</i>								
allodium	560,42	12,61	41,65	1,19	400,—	14,50	247,11	1,39
falvak	—	—	—	—	—	—	—	—
bányák	—	—	—	—	—	—	—	—
erdő, legelő	—	—	1906,95	54,86	—	—	—	—
D) <i>Hivatali működés</i>								
hivatali kiadás	63,08	1,42	61,97	1,78	78,—	2,84	61,—	0,30
városi fizetések	1763,87	39,71	1213,51	34,91	965,10	35,14	4984,—	28,15
egyházi fizetések	1,56 ^a	0,03	—	—	—	—	51,18	0,28
napidíj	26,05	0,58	7,63	0,21	—	—	—	—
jogszolgáltatás	—	—	—	—	—	—	—	—
E) <i>Rendkívüli</i>	734,12 ^b	16,50	189,14 ^c	5,43	180 ^d	6,55	8444,56	47,70
Össz.	4442		3476		2746		17 702	

* kamarai mezőváros

^a „kegyes adomány”^b az összegben belül: census 164,04 ft^c az összegben belül: vízvezeték 0,95 ft^d úriszék költségei

14. sz. táblázat

Egyes városok kiadásainak részletezése 1772—1775

Megnevezés	Buda 1772		Brezsnóbánya 1773		Székesfehérvár 1773		Libetbánya 1775	
	ft	%	ft	%	ft	%	ft	%
A) <i>Regálék</i>								
bormérés	—	—	—	—	4075,32	13,86	—	—
serfőzés	207,44	0,50	—	—	—	—	790,50	17,23
húsmérés	—	—	—	—	—	—	—	—
örletés	—	—	—	—	1249,01 ^d	4,26	72,50	1,58
taxák	—	—	—	—	—	—	—	—
vámok	5402,78 ^a	13,08	—	—	—	—	—	—
só, dohány	—	—	—	—	—	—	—	—
caducitas	—	—	—	—	—	—	—	—
B) <i>Tőke, ingatlan</i>								
kamat	—	—	—	—	—	—	320,30	7,02
hátralék	—	—	—	—	—	—	—	—
bérlet	25,10	0,06	—	—	2360,90	8,09	—	—
ingatlan fennt.	8753,18	21,19	1250,39	38,78	5158,73 ^e	17,63	120,70	2,63
kórház, alapítv.	1480,—	3,58	—	—	—	—	—	—
C) <i>Földbirtok, -gazd.</i>								
allodium	517,99	1,25	103,30	3,20	426,50	1,45	—	—
falvak	—	—	—	—	—	—	—	—
bányák	—	—	362,20	11,23	—	—	450,—	9,81
erdő, legelő	—	—	—	—	—	—	—	—
D) <i>Hivatali működés</i>								
hivatali kiadás	4250,98 ^b	10,28	—	—	396,38	1,35	5,—	0,10
városi fizetések	14 740,30	35,69	566,80	17,50	7585,08	25,93	1203,—	26,23
egyházi fizetések	1471,67	3,56	101,27	3,14	450,—	1,53	—	—
napidíj	305,30	0,75	250,28	7,76	152,47	0,52	57,—	1,24
jogszolgáltatás	344,56	0,83	—	—	—	—	—	—
E) <i>Rendkívüli</i>	3801,70 ^c	9,20	589,76	18,29	7394,61	25,28	1567	34,16
Össz.:	41 301		3224		29 249		4586	

^a kövezetfenntartás 2193,24 ft, Dunahíd 2543,54 ft
Dunai „Druckwerk” 666,06 ft.

^b hivatali kiadások 459,77 ft, telekkönyv 3791,21 ft

^c az összegben belül: lótenyésztésre 1310,— ft

^d malmok 358,23 ft, téglaegető 3232,93 ft, kőbánya 327,— ft
salétrommalom 330,85 ft

^e munkabér: 2855,36 ft, anyag 2303,37 ft

15. sz. táblázat

Városi bevételek—kiadások százalékszerű megoszlása
1740—1780

Megnevezés	Bevétel %	Kiadás %
A) Regálék		
bormérés	13,84	2,68
ser-, szeszfőzés	6,96	1,50
húsmérés	1,65	—
őrletés, tégláégetés	9,16	1,78
taxák	8,04	—
vámok	5,40	1,35
só, dohány	2,18	—
caducitas	1,04	—
Össz.	48,27	7,31
B) Tőke, ingatlanok		
kamatok	2,65	9,05
kintlevőségek	6,15	0,14
bérleti díjak	6,67	—
ingatlanok eladása, fenntartása	1,89	14,91
kórház, alapítvány	1,09	1,36
Össz.	18,45	25,46
C) Földbirtok, birtokgazdálkodás		
allodium	7,61	6,78
jobbágyfalvak	3,95	—
bányák	—	1,11
erdő, legelő, hal, vad ...	6,61	2,81
Össz.	18,17	10,70
D) Hivatali működés		
hivatali kiadások	—	1,53
vegyes kiadások	—	3,54
fizetések	—	28,50
útiköltség, napidíj	—	3,29
jogszolgáltatás	1,12	0,03
telekkönyv	2,27	—
Össz.	3,39	36,89
E) Rendkívüli	11,60	19,58

16. sz. táblázat

Szabad királyi, mező- és bányavárosok bevételeinek százalékszerű összehasonlítása
1740–1780

Megnevezés	Országos átlag %	Mezővárosok %	Bányavárosok %
A) Regálék			
bormérés	13,84	22,21	13,79
ser-, szeszfőzés	6,96	0,56	12,38
húsmérés	1,65	0,75	0,87
őrletés, téglaegetés	9,16	10,68	21,45
taxák	8,04	3,90	2,15
vámok	5,40	0,09	1,74
só, dohány	2,18	—	2,58
caducitas	1,04	—	—
Össz.	48,27	38,19	54,96
B) Tőke, ingatlanok			
kamat	2,65	—	5,44
kintlevőségek	6,15	—	1,14
bérleti díjak	6,67	8,72	7,18
ingatlan eladás	1,89	—	1,76
kórház, alapítvány	1,09	—	—
Össz.	18,45	8,72	15,52
C) Földbirtok, birtokgazdálkodás			
allodium	7,61	18,57	5,57
jobbágyfalvak	3,95	0,52	3,80
bányák	—	—	—
erdő, legelő	6,61	1,55	4,03
Össz.	18,17	20,64	13,40
D) Hivatali működés			
jogszolgáltatás	1,12	—	0,40
telekkönyv	2,27	0,29	—
Össz.	3,39	0,29	0,40
E) Rendkívüli			
kilenced	—	7,43	—
tized	—	1,73	—
census	—	3,87	—
maradvány korábbról	—	9,05	0,24
vegyes	—	8,11	6,92
Össz.	11,60	32,16	15,72

17. sz. táblázat

*Szabad királyi, mező- és bányavárosok kiadásainak százalékszerű összehasonlítása
1740—1780*

Megnevezés	Orsz. átlag %	Mezőváros %	Bányavárosok %
A) Regálék			
bormérés	2,68	20,60	0,26
ser-, szeszfőzés	1,50	—	2,12
húsmérés	—	—	—
őrletés, téglaegetés	1,78	—	0,47
taxák	—	—	—
vámok	1,35	—	1,29
só, dohány	—	—	—
caducitas	—	—	—
Össz.	7,31	20,60	4,14
B) Tőke, ingatlanok			
kamat	9,08	—	6,64
kintlevőségek	0,14	—	—
bérletek	—	—	—
ingatlanok fenntartása	14,91	12,18	19,83
kórház, alapítvány	1,36	—	—
Össz.	25,46	12,18	26,47
C) Földbirtok, birtokgazdálkodás			
allodium	6,78	5,64	2,79
falvak	—	—	—
bányák	1,11	—	4,87
erdő, legelő	2,81	—	—
Össz.	10,70	5,64	7,66
D) Hivatali működés			
hivatali kiadások	1,53	1,84	1,83
vegyes kiadások	3,54	—	4,22
fizetés (városi alkalmaz.)	28,50	41,97	23,45
fizetés (egyházi alkalmaz.)	—	—	3,97
útiköltség, napidíj	3,29	—	6,88
jogszolgáltatás	0,03	—	—
Össz.	36,89	43,81	40,35
E) Rendkívüli			
tized, census	19,58	6,60	21,38
úríszerék	—	8,98	—
úríszerék	—	2,19	—
Össz.	19,58	17,77	21,38

18. sz. táblázat

Városi bevételek százalékszerű megoszlása az 1740-, 50-, 60-, 70-es években

Megnevezés	1740-es évek %	1750-es évek %	1760-as évek %	1770-es évek %
A) Regálék				
bormérés	16,25	8,60	19,05	13,77
ser-, szeszfőzés	12,00	10,73	7,54	12,16
húsmérés	1,50	1,10	0,56	0,98
örletés, téglaegetés	14,53	8,26	12,60	14,35
taxák	14,30	8,05	3,03	11,69
vámok	9,00	4,08	4,96	3,19
só, dohány	—	6,43	1,76	0,92
caducitas	—	0,03	—	0,46
Össz.	67,58	47,28	49,50	57,52
B) Tőke, ingatlanok				
kamatok	—	1,38	3,05	3,12
kintlevőségek	—	17,47	8,61	1,29
bérleti díjak	3,06	11,06	14,27	16,21
ingatlan eladás	—	0,40	1,64	0,45
kórház, alapítvány	—	—	—	—
Össz.	3,06	30,31	27,57	21,07
C) Földbirtok, birtokgazdálkodás				
allodium	3,58	6,76	7,83	7,71
jobbágyfalvak	3,20	3,04	4,18	3,30
bányák	—	—	—	—
erdő, legelő	2,30	2,66	8,30	8,50
Össz.	9,08	12,46	20,31	19,51
D) Hivatali működés				
jogszolgáltatás	1,05	0,80	0,38	0,50
telekkönyv	1,15	—	—	0,30
Össz.	2,20	0,80	0,38	0,80
E) Rendkívüli				
	18,08	9,15	2,24	1,10

19. sz. táblázat

Városi kiadások százalékszerű megoszlása az 1740-, 50-, 60-, 70-es években

Megnevezés	1740-es évek %	1750-es évek %	1760-as évek %	1770-es évek %
A) Regálék				
bormérés	0,79	1,69	2,50	4,15
ser-, szeszfőzés	—	2,56	1,30	0,05
húsmérés	—	—	—	—
őrletés, téglaegetés	0,03	1,01	0,80	2,50
taxák	—	—	—	—
vámok	5,65	2,46	0,25	2,94
só, dohány	—	—	—	—
Össz.	6,47	7,72	5,05	9,64
B) Tőke, ingatlanok				
kamatok	15,81	11,16	10,50	—
kintlevőség	—	0,59	0,46	—
bérletek	0,73	—	—	0,006
ingatlan fenntartás	5,69	8,93	8,40	31,00
kórház	—	—	—	5,44
Össz.	22,23	20,68	19,36	36,446
C) Földbirtok, birtokgazdálkodás				
allodium	2,58	12,03	13,70	4,70
jobbágyfalvak	—	—	—	—
bányák	1,35	—	—	—
erdő, legelő	0,98	1,58	2,05	4,08
Össz.	4,81	13,63	15,75	8,78
D) Hivatali működés				
hivatali kiadások	4,77	2,35	0,34	0,20
városi fizetések	35,23	31,27	33,88	12,50
egyházi fizetések	5,88	3,17	3,90	0,60
napidíj	3,51	1,00	1,40	7,23
telekkönyv	—	—	—	0,91
jogszolgáltatás	—	—	0,14	—
Össz.	49,39	37,79	39,66	21,44
E) Rendkívüli	17,00	20,18	20,18	23,55

И. Қаллаи:

Хозяйство свободных королевских городов 1740—1780 гг.

(На основе документов венской придворной камеры)

Резюме

Статья занимается главным образом городским хозяйством, исследованием городского коммунального хозяйства.

Первая часть статьи дает обзор органов и контрольной организации городского хозяйства. Городское хозяйство подлежало контролю первоначально Венгерской придворной камеры, вторично — Венской придворной камеры. Этот контроль распространялся в первую очередь на отчеты городов, введенных с 1730 г., они-то и были поставлены автором в центр изучения. Городские отчеты не были единообразными, приходы и расходы были ведены отдельными городами различным образом. Отчеты, составленные городами и отправленные Камере, дают возможность познакомиться с различными кассами городов — городскими, военными, госпитальными, кассами фондов, церковными, шахтными и т. д.

Внутри городов контроль принадлежал внутреннему совету, а также городскому судье. Им были подчинены чиновники, занимавшиеся управлением хозяйства: городской камергер, унтеркамергер, бухгалтер, кассовый счетовод, инспекторы трактиров, мясных, мельниц, кирпично- и известкообжигательных печей, пошлин, больниц и фондов, надзиратели ярмарок, городских аллодий, крепостных деревень, сиротский и шахтный смотрители и городской хозяин.

Вторая и третья часть статьи дает обзор о городских доходах и расходах в следующей группировке:

- а)* мелкие королевские доходы,
- б)* городское денежное имущество, капитал с процентами, недвижимое имущество,
- в)* городские земельные имущества, земельное хозяйство,
- г)* расходы и доходы, связанные с работой администрации городов,
- д)* прочие, внеочередные доходы и расходы.

Четвертая часть статьи — на основе данных расходов и доходов — стремится ответить на вопрос о том, имели ли города в Венгрии возможность накопить денежный капитал. Сопоставление всех городских доходов и расходов дает результат, что города — во второй половине XVIII в. — должны были распоряжаться значительным денежным капиталом. Это подтверждается также займами, данными городами государственной казне с 1759 по 1762 гг. в сумме 1,5 миллион форинтов.

Обзор городского хозяйства дает возможность заключить, что городское хозяйство велось на подобие помещичьих хозяйств; значительная часть городских доходов (75%) имела своим источником различные феодальные ренты (доходы от крепостных деревень и аллодий и т. д.). Городское хозяйство, однако, имеет также элементы, дающие возможность развиваться капиталистическим элементам, как например наемный труд в городских коммунальных предприятиях (в мельницах, у кирпично- и известкообжигательных печей и проч.). Кроме того, городское хозяйство давало возможность накоплению капиталов, необходимых для капиталистического производства. Накопленный в городском хозяйстве капитал, однако, под воздействием ретроградных, феодальных сил города, приобретал форму ростовщического капитала, не превращался в купеческий, или промышленный капитал. Этот ростовщический капитал хотя и помогал созданию денежного состояния, независимого от земельного имущества, оказал на развитие производительных сил не развивающее, а наоборот, отрицательное воздействие.

I. Kállay:

L'économie des villes royales libres hongroises entre 1740 et 1780 à la lumière des documents de l'Archive de la Chambre de la Cour de Vienne

Résumé

La présente étude se propose de soumettre à l'analyse l'économie municipale proprement dite.

La première partie de l'article nous renseigne sur les organes de l'économie municipale et sur le contrôle de cette économie. L'économie municipale fut contrôlée en premier ressort par la Chambre de la Cour Royale de Hongrie et en second ressort par celle de la Cour de Vienne. Ce contrôle s'étendait en premier lieu sur les comptes tenus depuis 1730, comptes qui constituent l'objet des investigations de l'auteur. Les comptes des villes ne présentèrent point un tableau uniforme, les dépenses et les recettes figurant dans de différentes rubriques au cas de chaque ville. Les comptes remis à la Chambre nous informent de ce que les villes administraient différentes caisses, telles les caisses privées, de guerre, d'hôpital, de fondation, ecclésiastiques, de caducitas, des mines, etc. C'était la magistrature de la ville, notamment le juge municipal qui exerça le contrôle sur l'économie à l'intérieur de la ville. C'est à lui que se trouvèrent assujettis les employés confiés de la gestion directe de l'économie: le chambellan de la ville, le vice-chambellan, le comptable, le régisseur de la caisse privée, les inspecteurs des cabarets, des boucheries, des moulins, des briqueteries, des chaufourneries, des douanes, des hopitaux et des biens successoriaux, le contrôleur des foires, des alleux de la ville et des villages serves, le curateur des orphelins et le gérant des mines, ainsi que le dépensier.

La seconde et la troisième parties de l'étude exposent les recettes et les dépenses dans les groupement ci-après:

- a) affermage plus modestes des droits régaliens,
- b) biens en argent de la ville, capital d'intérêts, biens immobiliers,
- c) propriétés foncières municipales, gestion des propriétés foncières,
- d) autres recettes et dépenses extraordinaires.

A la faveur des recettes et dépenses la quatrième partie de l'étude se propose de répondre à la question de savoir si les villes hongroises disposaient de possibilités leur permettant d'accumuler des capitaux en argent. En procédant à une comparaison entre l'ensemble des recettes et des dépenses l'auteur arrive à constater que les villes hongroises devaient disposer dans la seconde moitié du XVIIIe siècle de notables capitaux en argent, fait que le prêt d'un million et demi de florins que les villes accordèrent au Trésor entre 1759 et 1762 est propre lui aussi à l'attester.

Cette vue d'ensemble tracée sur l'économie municipale permet de conclure à ce que les villes hongroises géraient leur économie à la manière des propriétaires fonciers nobiliaires; la notable partie de leurs recettes, les 75 pour cent, provenaient des rentes féodales, telles les affermage plus modestes des droits régaliens, revenus leur versés par les villes serves et les alleux. En dépit de ce que nous venons de dire l'économie municipale n'était pas sans receler des éléments propres à encourager la production capitaliste, par exemple le travail salarié introduit dans les usines communales (moulins, briqueteries, chaufourneries, etc), et dans les alleux. En outre l'économie municipale permit d'accumuler des capitaux en argent nécessaires pour mettre en marche la production capitaliste. Sous l'effet des forces rétractives du régime féodal les capitaux accumulés dans l'économie municipale, sans jouer dans le commerce et dans l'industrie, revêtirent la forme du capital usuraire, lequel, encore que facilitant la formation des biens en argent n'étant pas en rapport de dépendance à l'égard de la propriété foncière, avait plutôt un effet paralysant qu'encourageant sur le développement des forces de production.

Pintér István:

A Magyar Történelmi Emlékbizottság és az 1942. március 15-i tüntetés*

1941 végén Magyarország még mélyebbre jutott a háborús politika lejtőjén. Egymás után olyan események következtek, amelyek az országot még szorosabban a hitleri fasizmus szekeréhez láncolták, s a villámháborús reményekben osztozó magyar uralkodó osztályok egy részének illúzióit is szerte-foszlatták.

Berlinben 1941 november végén nem ünnepelethették a német fasiszták és csatlósaiak győzelmes moszkvai bevonulását. Helyette az antikomintern-paktum aláírásának évfordulóján rendezett ünnepség, minden külső csillogása ellenére is, a fasiszta koalíció fokozott gondjaira hívta fel a figyelmet. A paktum öt évre való meghosszabbításával egy időben a németek csatlósaiak tudomására hozták, hogy az antikomintern-paktum és a háromhatalmi egyezmény nemcsak a Szovjetunió, hanem szövetségesei ellen is irányul.¹ Ezzel az eseménnyel szinte egy időben — a Szovjetunió kérésére, s egyben az antifasiszta világkoalíció megszilárdulását jelezve — adták át az angol kormány képviselői a fasiszta Németország csatlósainak: Magyarországnak, Romániának és Finnországnak azt a jegyzéket, amelyben a hadiállapotot kilátásba helyezve, követelték a Szovjetunió elleni háború azonnali beszüntetését.² Miután a magyar kormány válasz nélkül hagyta az angol kormány felszólítását, december 7-én Londonban közölték a hadiállapot beálltát.³ Az ezt követő napokban az angol domíniumok is egymás után deklarálták a hadiállapotot Magyarországgal. Az események ezután gyorsan követték egymást. Japán a Távol-Keleten december 8-án megtámadta az Egyesült Államok csendes-óceáni támaszpontjait. Németország és Olaszország — hivatkozva a hármas egyezményre — azonnal hadat üzent az USA-nak, és felszólította csatlósait, hogy vonják le a megfelelő következtetéseket. Bárdossy még a felszólítás napján, december 11-én megszakította a diplomáciai kapcsolatokat, s miután tudomására jutott, hogy a „versenytársak”, Szlovákia és Románia a hadiállapotot deklarálták, december 12-én az amerikai követtel közölte, hogy Magyarország is háborúban levőnek tekinti magát az Egyesült Államokkal.⁴

* Részlet a szerző nagyobb terjedelmű monografikus munkájából.

¹ Függetlenség, 1941. nov. 26. („Tizenkét állam ünnepélyes aláírásával öt évre meghosszabbították Berlinben a kommunistaellenes egyezményt”); Függetlenség, 1941. nov. 25. („A kommunistaellenes paktum a szovjet szövetségesei ellen is irányul.”)

² Magyarország és a második világháború. Összeállították Ádám Magda, Juhász Gyula, Kerekes Lajos. Pesti, Kossuth Kiadó. 1959. 385. l.

³ Uo. 383. l.

⁴ Uo. 383—384. l. — Amikor a sajtó dec. 12-én közölte a diplomáciai kapcsolatok megszakítását az USA-val, már a hadiállapot deklarálása is megtörtént; ezt a tényt

A közvélemény még fel sem ocsúdott a meglepetésekből, amikor a sajtóból már következtenni lehetett a német csapatok Moszkva alatti vereségére, ha annak méretei nem is voltak világosak. A magyar sajtóban közölt német hadi-jelentések, a Németországban végrehajtott katonai átszervezésekről, nagyarányú behívások kilátásba helyezéséről szóló német hírszolgálati jelentések⁵ a politikailag fejlettebb és így a propagandától el nem vakított köröket arra a felismerésre kezdték vezetni, hogy a néhány hétre, illetve hónapra tervezett villámháború csődbe jutott.

Ezek az események kedvezően befolyásolták az 1941 tavaszán kibontakozott Hitler-ellenes függetlenségi mozgalom további fejlődését. A német fasiszták moszkvai vereségének hatására a szervezett munkások nagy részében megerősödött a háborúellenes hangulat, egyre többen ábrándultak ki a nyilas mozgalomból, sőt szembefordultak vele.⁶ A szovjet csapatok győzelmének híre határozottabb kiállásra sarkallta a munkásokat politikai és szociális jogaik védelmében. A függetlenségi mozgalom kezdeti sikerei (az 1941. október 6-i és november 1-i tüntetés, a nyilas csoportok szétverése a MÉMOSz székháza előtt stb.) és a nemzetközi helyzetnek az antifasiszta koalícióra nézve kedvező változásai tovább szilárdították a kommunista és szociáldemokrata tömegek és baloldali funkcionáriusok között különösen 1941 második felében gyümölcsözően alakuló együttműködést.

Az SzDP jobboldali vezetőire is hatottak az események. Ők ugyan az Egyesült Államok hadbalépésétől, a nyugati „demokráciák” ember- és anyagfölnyétől várták a háború számukra kedvező befejezését, de rájuk sem maradt hatás nélkül a moszkvai csata híre. A nemzetközi helyzetben beállott változást bizonyos fokig túl is értékelték, s a németek vereségét közelinek tartották. Számoltak azzal is, hogy Magyarországra a németek fokozott nyomást fejtenek ki. Éppen ezért — fokozottabban mint eddig — az „erőgyűjtés”, a „kivárás” politikájára akartak berendezkedni. Ugyanakkor a kormány egyes vezetőinek a kibontakozó függetlenségi mozgalommal szemben tanúsított elnézőbb maga-

viszont csak két nappal később, dec. 14-én hozták nyilvánosságra. Bárdossy az állandóan üléselő parlamenti ismét „elfelejtette” megkérdezni. Dec. 15-én tájékoztatta a miniszterelnök a felsőház és a képviselőház külügyi bizottságának tagjait. Az ekkor hozzá fordított intézők zöme azokból került ki, akik nem helyeselték a hadbalépést: a felsőház részéről Kállay Miklós, Bethlen István, Szüllő Géza, Huszár Aladár, Ravasz László; a képviselőház részéről Rassay Károly, Rátz Kálmán, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Peyer Károly (Népszava, 1941. dec. 16.). A képviselőházban csak a 16-i ülésen került sor a fejlemények Bárdossy általi formális bejelentésére. Ezt a képviselők minden ellenvéleménynyilvánítás nélkül tudomásul vették.

⁵ Már dec. 3-án arról olvashatunk, hogy a német távirati iroda alaptalannak minősítette egyes városok visszafoglalásáról szóló szovjet jelentéseket, mondván: a modern háborúban 100 km-es kiterjedésű frontszakaszok is előfordulnak, amelyeket a szembenálló felek csak gyengébben tartanak a kezükben. Dec. 4-én a szovjetek déli offenzívájáról érkezett hír. December 14-én közölték a magyar lapok — ismét a német távirati irodára hivatkozva — a német véderő főparancsnokság dec. 8-i jelentését, amely szerint „az orosz tél beállta elkerülhetetlenné tette a német és szövetséges csapatok számára a további hadászati, stratégiai jelentőségű hadmozdulatoknak a tavaszig, illetve a nyári hónapokig történő ideiglenes felfüggesztését” (Népszava, 1941. dec. 14.). Hitler dec. 19-én átvette a német hadsereg főparancsnokságát, egyben bejelentette új kötelek felállítását, új és jobb fegyverek megteremtését és más fontos hadirendszabályok bevezetését is.

⁶ *Zágoni Ernő*: A magyar kommunisták a munkásegységért. 1939—1942. Bpest, Kossuth Könyvkiadó. 1963. 195. l.

tartása,⁷ a szocialista munkásszervezetek legalitásának ismételt megerősítése,⁸ a középrétegek fokozott érdeklődése a munkásosztály népfrontos törekvései iránt, s a közeli győzelem perspektívája arra készítette a jobboldali szociáldemokrata vezetőket, hogy megértést tanúsítsanak az SzDP-ben és szakszervezetekben folyó, a Hitler-ellenes nemzeti összefogást előkészítő mozgalommal szemben.

A Szovjetunió elleni villámháború csődje, a háborúba keveredés a nyugati hatalmakkal, azaz a „hátsó kapuk” végleges bezárulása s nem utolsósorban az, hogy a szovjetellenes hadjáratban való részvétel fejében remélt további revíziós igényeket nem teljesítették,⁹ az uralkodó osztályok nyugati orientációs köreiből is növelte az elégedetlenséget. Számosan közülük az USA elleni magyar hadüzenetet elhibázottnak, helytelennek tartották.¹⁰ Egyesek a fasiszta Németország vereségének lehetőségét latolgatták; voltak olyanok is — köztük Bajcsy-Zsilinszky Endre —, akik ezt egész közelinek tartották.¹¹

Az 1941 decemberében bekövetkezett események tehát nemcsak a dolgozó tömegek körében, hanem a középrétegek és az uralkodó osztályok egyes csoportjaiban is növelték a hitleri Németországgal szembeni ellenszenvet, egyeseknél pedig az ellenállást. A „nyugati világ” háborúba kerülése a fasiszta országokkal és ennek egybeesése a szovjet hadsereg Moszkva alatti győzelmével, az antifasiszta világkoalíció felé fordította a középrétegek és a polgárság németellenes szárnyát, amelyek bizonyos szimpátiával figyelték a szovjet hadsereg hatalmas erőfeszítéseit. Ez a szimpátia nemcsak kifelé, hanem befelé, a munkásosztály erőfeszítései nyomán kibontakozó függetlenségi politika jóindulatú fogadtatásában is megnyilvánult.

1941 őszén a burzsoázia nyugati orientációjának egyes képviselői, — elsősorban a néhai Pethő Sándor lapja, a „Magyar Nemzet” köré tömörülő csoportok, az úgynevezett szellemi honvédelem hívei — egyre határozottab-

⁷ Az okt. 6-i és nov. 1-i tüntetés résztvevői ellen a Belügyminisztérium a figyelmeztetésen kívül semmilyen megtorlást nem alkalmazott. Ezzel szemben 1941 decemberében elítélték azokat a nyilasokat, akik a MÉMOSz-székház előtti szeptemberi verekedés kezdeményezői voltak.

⁸ Az 1941 novemberében tartott — az 1942-es költségvetést tárgyaló — pénzügyi bizottsági ülésen a szélsőjobboldal ismét a szocialista munkásszervezetek feloszlását követelte. Keresztes-Fischer belügyminiszter, majd Varga József iparügyi miniszter elutasította ezt a követelést. (Lásd: A Szociáldemokrata Párt XXXIII. kongresszusi jelentése az 1939—1942. évekről.)

⁹ Ez a kérdés ismételten visszatért a német—magyar tárgyalások során. Horthy és Bárdossy 1941 szeptemberi berlini látogatásakor, de később is felmerült. Ez volt az egyik forrása Bárdossy és Werth Henrik, a vezérkari főnök közötti nézeteltéréseknek is (Horthy Miklós titkos iratai. Bpest, Kossuth Könyvkiadó. 1963. 300—308. l.). Egyesek úgy látták, hogy éppen „a német szövetséges közreműködésével” . . . „sokkal kiméletelebb kisanantant van kialakulóban, mint amilyen valaha is volt” (Széchenyi Könyvtár, Bajcsy-Zsilinszky-hagyaték. 28/74).

¹⁰ Széchenyi Könyvtár, Kézirattár, Bajcsy-Zsilinszky-hagyaték. 28/94.

¹¹ Bajcsy-Zsilinszky Endre 1942 jan. elején „Magyarország helyzete a háború befejezésekor” címmel tanulmányt írt. Ebben leszögezte: „Igen sok függ az orosz front eseményeinek további alakulásától, ami eddig december folyamán történt, az orosz tél felülkerekedése, a rosztovi vereség, a moszkvai veszteséges visszavonulás, a hitleri jóslatok és remények összeomlása, arra enged következtetni, hogy Németország elérkezett a végső erőfeszítéshez. Ha meg is indítja tavasszal az új offenzívát, ma már látni, hogy az orosz hadsereg állni tudja a támadást, még akkor is, ha a németeknek újból sikereik lesznek. A német vég nyilván 1942 telére bekövetkezik.” — Megjegyezni kívánom, hogy a szovjet hadseregnek a németekre mért csapását, a Wehrmacht első megingását a szovjet hadvezetőség, elsősorban Sztálin is túlértékelté.

ban juttatták kifejezésre szembenállásukat a feltétlen németbarát politikával, a szélsőjobboldali törekvésekkel. Baráti-Huszár Aladár, Lendvai István, Almásy József, Parragi György, Szekfű Gyula, Joó Tibor és mások olyan tömörülést sürgettek, amelyek éle a külpolitikában a fasiszta Németország ellen, a belpolitikában pedig a szélsőjobboldal ellen irányul. Ezek a csoportok rokonszenvvel szemlélték a munkásosztály által kezdeményezett, s egyre inkább általa irányított függetlenségi mozgalmat, amit egyben szerettek volna teljesen saját befolyásuk alá vonni, és megfosztani radikális tartalmától.¹²

Közülük egyesek felléptek a kormány által 1941 őszén ismét felszított Széchenyi-kultusz ellen, támadták a megalkuvásnak hivatalos támogatással uralkodóvá vált káros szellemét, amely 1848-at és Kossuthot megtagadva, egyoldalúan Széchenyit és Deákot, 1867-et dicsőítette.¹³ Kossuth mellett való kiállásuk, a németekkel szemben folytatott behódoló politika elvetése, közel hozta őket az antifasiszta demokratikus erők által kibontott függetlenségi zászlóhoz. 1941 őszén a Kossuth—Széchenyi kérdésben folytatott vita, főleg Bajcsy-Zsilinszky szenvedélyes kiállása Kossuth és 1848 mellett, fellépése Szekfű korábbi, Kossuth szellemét száműző és Széchenyit meglehetősen egyoldalúan magasztaló munkáival, komolyan hozzájárult a középrétegek németellenességének kibontakozásához.¹⁴ A fentebb említett csoportok, azaz a később a függetlenségi mozgalom polgári szárnyának derékhadát alkotók, osztályuktól magukra hagyottan, elsőként látták meg a dolgozó osztályokban, elsősorban a munkásságban azt az erőt, amelyre támaszkodva kilábalhatnak abból a válságból, amely az országot a hitleri Németország oldalán fenyegeti. Így a Hitler-ellenes polgári elemek és középrétegek az egyetlen következetesen antifasiszta mozgalom, a kommunista párt által életrehívott és vezetett függetlenségi mozgalom felé fordultak.

A függetlenségi mozgalom iránti rokonszenv növekedése mutatkozott meg a kommunisták és baloldali szocialisták által szervezett kulturális rendezvények iránti fokozott érdeklődésben is. A KMP KB helyesen ismerte fel azokat a hatalmas lehetőségeket, amelyek a múlt haladó szabadságharcos hagyományainak a munkásszervezetek kultúrcsoportjai közreműködésével történő életrekelésében a népfront megteremtése számára rejtenek. Felismerte, hogy e hagyományok „mának szóló tanulságai” felelevenítésével könnyebb lesz megértetni, hogy a forradalmi tartalommal megtöltött nemzeti gondolat nem mond ellent a munkásosztály internacionalizmusának, sőt a kettő kölcsönösen kiegészíti egymást. Másrészt felismerték: e rendezvények jelentős szerepet

¹² Párttörténeti Intézet (a továbbiakban PI) Arch. A. IV. 4/1941/37. A KMP körlevele közéleti férfiakhöz.

¹³ E kérdésről széles körű vita folyt egyrészt a Magyar Nemzet, A Mai Nap, az Újság, másrészt a Függetlenség, Magyarország stb. c. lapokban.

¹⁴ A sajtóvita Széchenyi születésének 150. évfordulójára, az 1941 szeptemberében megrendezett kormányünnepségek után bontakozott ki, majd Bajcsy-Zsilinszky Endre és Szekfű Gyula között — de már nem a nyilvánosság előtt — terjedelmes történetpolitikai vitává szélesült. Bajcsy-Zsilinszky élesen támadta Szekfűt, hogy korábbi munkásságával a megalkuvó közszellem kialakításához nagyban hozzájárult, de egyúttal honorálta is Szekfű kiút-keresését, akit saját elgondolásai ismertetésével együttműködésre szólított fel. Ezek az elgondolások, melyekkel Szekfű egyetértését fejezte ki, jól tükrözik mindkét fél németellenes törekvéseit, de azt — a sok esetben — reakciós, nacionalista világnézeti, ideológiai terheltséget is, ami részben nehezítette a kommunisták vezette függetlenségi mozgalommal való együttműködésüket is. (Vö. *Tilkovszky Lóránt*: Bajcsy-Zsilinszky Endre történetpolitikai vitája Szekfű Gyulával. Valóság, 1959. 6. sz.)

tölthetnek be a munkásosztálytól még idegenkedő, de a fasizmus szembe-
helyezkedő értelmiségi, polgári csoportok közeledésében, egymásratalálásában,
s annak megértésében, hogy a múlt haladó hagyományai tovább élnek a mun-
kásosztályban, sőt ezek igazi megőrzői és továbbfejlesztői a munkások.

A Népszavában 1941 őszén egyre több cikk jelent meg, amely a múlt
szabadságharcos hagyományait ismertette a lap olvasótáborával. Hasonló
céllal a Szabad Szó novemberi számában Fehér Lajos irányításával „A törté-
nelem tanítása” címmel külön rovat indult, amelynek — mint a bevezető
hangsúlyozza — a függetlenségi harcok tanulságainak levonása és a lap olvasó-
táborával való megismertetése a célja.¹⁵

A kommunista párt művészeti pártsejtje két irányban kísérletezett. 1941
októberében a Szocialista Képzőművészek Csoportja képzőművész-kiállítást
rendezett tagjainak legjobb festményeiből, szobraiból. A kiállítást a Hitler-
ellenes nemzeti összefogás jegyében kívánták megrendezni,¹⁶ ezért 20, a szocia-
lista csoporthoz nem tartozó festőt is felkértek a kiállításon való részvételre.
A meghívottak közül azonban csak három küldött képet. Maga a kiállítás nagy
sikert aratott és ösztönzője volt annak a vitának, amely „A művészet és a
munkásosztály” címmel indult és sok művészt, illetve a képzőművészetért
rajongó olvasót véleményalkotásra serkentett.¹⁷ Később ennek a vitának a
tanulságait összegezte Dési-Huber István a Népszava 1941. december 25-i
számában „A negyedik rend művészete” című cikkében, amely újabb viták
forrása lett.

A kulturális megmozdulások közül legnagyobb jelentősége a kommunista
Hont Ferenc vezetésével „Költő és kora” címmel rendezett előadássorozatnak
volt. Nagy közönségsikeréhez a téma aktualitása, művészi színvonala mellett
a reakció is hozzájárult. Két nappal a „Csokonai-est” megtartása előtt közöl-
ték, hogy a Vigadó 100–150 főt befogadó kamaratermét nem bocsátják ren-
delkezésre.¹⁸ Ezzel az egész előadássorozatot meg akarták buktatni. Hosszú
utánjárás után hajlandónak mutatkoztak a Vigadó 1200 személyes nagyter-
mét rendelkezésre bocsátani, abban a reményben, hogy a hatalmas teremben
az előadássorozat közönség hiányában úgyszólván megbukik. A kommunista párt
azonban minden szervezetét mozgósította.¹⁹ A munkásokkal sikerült megért-
tetni az előadássorozat jelentőségét, s így a november 29-én megtartott Cso-
konai-esten, a december 3-i Petőfi-, a január 3-i Ady-esten a Vigadó 1200 férő-
helyes nagyterme nem egyszer szűknek bizonyult.²⁰ Az egyes előadások közön-
ségének összetétele, lelkesedése jól tükrözte a kibontakozó függetlenségi moz-
galom vonzóerejét. A baloldali lapok, a Népszava, a Magyar Nemzet, a Füg-
getlen Magyarország hasábjain megjelent méltató cikkek az előadássorozat
legfőbb céljára hívták fel azok figyelmét, akik csak a sajtóból szerezhetek
tudomást e nagyszabású kulturális megmozdulásról. A Petőfi-est után írta
Kállai Gyula a Népszavában: „A közönség összetétele — munkások, írók,

¹⁵ Szabad Szó, 1941. nov. 9. *Fehér Lajos*: Mit olvassunk?

¹⁶ Háry Károly festő a következőkben fogalmazta meg a kiállítás célját: „A képző-
művészet területén is meginduljon a művészek és munkásközönség között az a közeledés,
amely az irodalom, zene, színpad között már régen folyamatban van.” (Magyar Nemzet,
1941. okt. 31.)

¹⁷ Lásd a Magyar Nemzet 1941 októberi számait.

¹⁸ *Hont Ferenc*: Költészet a dob ón. Bpest. 1942. 25. 26. l.

¹⁹ PI Arch. VKF Bírósága 1942. H-193.

²⁰ *Hont Ferenc*: i. m. 26. l.

diákok, haladó értelmiségiek — a nagy gondolatban összeforrvá azt példázták: készek a múlt nemes hagyományaihoz visszahajolni, hogy nemzeti, népi és szociális követeléseikben megerősödjenek, és követeléseiket készek a jövő égyüttműködés sarkpontjává is tenni.”²¹

Az előadások nagy közönségsikere rendkívül pozitív hatással volt a működő munkás-kultúrcsoportokra, és megkönnyítette a kommunistáknak, hogy minden szakszervezetben felújítsák a kultúrcsoportokat, illetve újakat létesítsenek. Új munkásszínjátszó kultúrcsoportok alakultak a vasas-, bőrös-, cukrászszakszervezetben, a Munkás Testedző Egyesületben, a Vasas Tornász Egyesületben és másutt.²² Olyan előadásokat tartottak, amelyek „németellenes harcot, a nemzeti összefogást, a magyar függetlenség gondolatát igyekeztek felébreszteni” a tömegekben.²³ Egyes munkásszervezetek, mint pl. az SzDP VI. kerületi Nőbizottsága,²⁴ a Ferencvárosi Munkás- és Tisztviselőthon Szövetkezet²⁵ és más szervezetek²⁶ ugyancsak rendeztek kulturális előadásorozatokat.

A nagyszabású kultúrmegmozdulások első szakaszának mintegy betetőzése volt az 1942 február elején a „Költő és kora” c. sorozat befejezéséként megrendezett József Attila-est. „Az érdeklődés oly nagy volt a költő és művei iránt — írja a Független Magyarország —, hogy a közönséget ketté kellett osztani, péntek este és vasárnap délelőtt több mint kettőezeröttszáz ember hallgatta meg a műsort.”²⁷

A magyar nemzeti függetlenségi mozgalom fejlődésének fontos állomása volt a Népszava 1941 káracsonyi száma. Feltételei megérték az 1941 őszi sikerekben — az október 6-i és november 1-i tüntetésben —, a két munkáspárt közös akcióiban, s a KMP és az SzDP baloldal között megkezdett tárgyalások eredményeiben. A KMP KB 1941 november végén úgy vélte, hogy megteremtődtek az alapjai a különböző nézeteket valló, de a fasiszta Németország törekvéseivel szembenálló, az ország függetlenségének védelméért síkraszállni kész politikai erők közös mederbe gyűjtésének.²⁸ Úgy vélte, demonstrálni kell a Hitler-ellenes erők erejét, a legkülönbözőbb árnyalatú politikai csoportok egymásra találását, s mindenekelőtt a közös kórusban a munkásosztály politikai súlyát, elsődleges szerepét²⁹ s meg kell teremteni a feltételeit az antifasiszta és Hitler-ellenes erők szervezett összefogásának.

A kommunisták úgy vélték, hogy a Népszavának a függetlenségi mozgalomban eddig betöltött szerepe, tekintélyének megnövekedése a középrétegek és Hitler-ellenes polgári csoportok előtt, az ott dolgozó kommunisták és a bal-

²¹ Népszava, 1941. dec. 16. *Kállai Gyula*: Tömeg és költője. Az Ady-estről szóló tudósításban a Független Magyarország főcímnak választotta: „Őrzők: vigyázzatok a strázsán...” Független Magyarország, 1942. jan. 5.

²² PI Arch. VKF Bírósága 1942—H—193.

²³ PI Arch. H—r—54. Ruttkai Ottó visszaemlékezése.

²⁴ PI Arch. VKF Bírósága 1942—H—193.

²⁵ Népszava, 1942, jan. 13. Két előadás.

²⁶ Uo. A MÉMOSz kultúrcsoportja által tervezett előadássorozatra előadóként Szeffkú Gyulát, Bajcsy-Zsilinszky Endrét, Kovács Imrét és másokat hívtak meg. Az előadások azonban a márc. 15-e utáni események miatt elmaradtak (PI Arch. VKF Bírósága 1942—H. 193).

²⁷ Független Magyarország, 1942. febr. 9. Vasárnap délelőtt zsúfolt terem előtt megismételték a „József Attila-estet”.

²⁸ PI Arch. Skolnik József, Orosz Dezső, továbbá Gács László visszaemlékezései.

²⁹ Illegális Szabad Nép, Bpest, Kossuth Kiadó. 1954. 24. l.

oldali szociáldemokrata elvtársak összeforrottsága biztosíték arra, hogy ezt a fontos feladatot sikerrel oldja meg. A Népszava karácsonyi számának létrehozása elsősorban Kállai Gyula, és Szakasits Árpád nevéhez fűződik,³⁰ a terv valórváltásában azonban az egész szerkesztőség közös fáradozása testesült meg. Az SzDP peyerista szárnya nem helyeselte a tervet, az ellenérvek egész sorát hozta fel vele szemben. Elsősorban azt hangoztatták, hogy a Népszava hagyományos osztályharcos múltjával való szembefordulást jelentené. Végül is abban a reményben, hogy a felkért polgári politikusok elutasító magatartása, és a cenzúra közbeavatkozása lehetetlenné teszi a kommunisták és baloldali szociáldemokraták nagyszabású akcióját, megadták a szám előkészítésére a felhatalmazást.³¹

A Népszava 1941. december 25-i — ünnepi — számának teljes terjedelmét a nemzeti erők együttműködésének, a nemzeti függetlenség és a népszabadság gondolatának szentelték. A karácsonyi Népszava tulajdonképpeni célját Szakasits Árpád vezércikke körvonalazta, s hozta közös nevezőre a különböző árnyalatú, különböző világnézeti és politikai alapról kiinduló, de mégis egy célt szolgáló cikkek mondanivalóját. „Idehívtuk azokat a férfiakat: politikusokat, írókat, gondolkozókat — olvashatjuk a vezércikkben —, akik... tiszta szárdékkal akarják, hogy ez a mi országunk önálló legyen és maradjon, függetlenségben élje életét, s függetlenül szabja meg útját, amelyen haladnia kell; szabad legyen népe és népének szelleme, és hogy ez a nép ne csak politikailag, hanem gazdasági és társadalmi értelemben is felemelkedhessék arra a magaslatra, amely méltóan megilleti.”³²

A Népszava karácsonyi száma három nagy témakörbe csoportosította mondanivalóját — a) Szabadság és politika,³³ b) Szabadság és művészet,³⁴ c) Szabadság és nép³⁵ — megszólaltatva a németellenes és antifasiszta irányzat szinte valamennyi fő képviselőjét.³⁶ Ott találjuk a kommunistákat: Dési-Huber Istvánt, Földes Ferencet, Kállai Gyulát, Kasztell Andrást, Markos Györgyöt, Mód Aladárt, a baloldali szociáldemokratákat: Gosztonyi Lajost, Jordáky Lajost, Szakasits Árpádot, néhány a jobboldali szociáldemokraták

³⁰ PI Arch. Gács László, Skolnik József, Szakasits Árpád visszaemlékezései.

³¹ Szakasits Árpád visszaemlékezése. A Népszava-kollektíva hatalmas lelkesedése még Millok Sándor felelős szerkesztőt is magával ragadta, aki vállalta, hogy hivatalosan is felszólítja cikkírára azokat, akikkel Kállaiék előzetesen már megállapodtak.

³² Népszava, 1941. dec. 25. *Szakasits Árpád*: „A mi földünk — a mi életünk.”

³³ E témakörben a következő cikkek jelentek meg: *Szekfű Gyula*: A szabadság fogalma; *Várnai Dániel*: Paulusok; *Szabó István*: Mi vezetett a munkássághoz; *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Kossuth és a magyar külpolitika — e cikk mondanivalója alapján a harmadik témakör szerves részének is tekinthető, *Révész Mihály*: Magyarország — szocializmus; *Szerdahelyi Sándor*: A szükségszerűségből a szabadságba. *Kasztell András*: Az európai háborútól a második világháborúig; *Gosztonyi Lajos*: A haladás és ellenfelei a mai magyar közéletben; *Földes Mihály*: A legmagasabb eszme álarc nélkül.

³⁴ E sorozatban megjelent: *Móricz Zsigmond*: Petőfi politikai jel; *Horváth Béla* költeménye: Az elvesztett barátoknak; *Benedek Marcell*: Szabadság és irodalom; *Dési-Huber István*: Tanulmányok a negyedik rend művészetéről.

³⁵ E sorozat a magyar történelem — a nemzeti önállóság és szabadságharc — legkiemelkedőbb eseményeinek feldolgozását és tanulságát adja: *Kállai Gyula*: Az önálló államalapítás; *Darvas József*: Az oligarcháktól a nemzeti államig; *Jordáky Lajos*: Erdélyi történelem; *Balogh Edgár*: Bem erdélyi politikája; *Földes Ferenc*: Rákóczi; *Szabó Zoltán*: A kurucook Magyarországa; *Markos György*: Gyarmati sorban; *Mód Aladár*: A kiegyezés és az új Magyarország születése; *Millok Sándor*: A város; *Takács József*: Elindulás.

³⁶ Az egyes cikkeket részletesen elenzi *Zágoni Ernő*: i. m. 204—210. l.

befolyása alatt álló, de függetlenségi mozgalommal egyetértő újságírókat is: Földes Mihályt, Révész Mihályt, Várnai Dánielt. Ott találjuk továbbá a parasztság radikális gondolkozású képviselőit; Darvas Józsefet, Kovács Imrét,³⁷ Takács Józsefet; a magyar értelmiség olyan kiváló képviselőit, mint Benedek Marcellt, Móricz Zsigmondot, Szekfű Gyulát, Bajcsy-Zsilinszky Endrét.³⁸

De nem találjuk e számok szerzői között sem az SzDP,³⁹ sem a Független Kisgazdapárt jobboldali képviselőit. Az SzDP jobbszárnyának állásfoglalását Peyer Károlynak a parlamentben elmondott beszéde határozta meg. „A külpolitikai kérdésben mi tartózkodunk attól, hogy itt bírálatot gyakoroljunk — mondotta többek között december 1-i felszólalásában — azért, mert nem akarjuk a kormány helyzetét megnehezíteni. . .”⁴⁰ Márpedig a karácsonyi Népszava nemcsak a kormány külpolitikáját bírálta, hanem felvázolta a helyes külpolitika programját is. Ehhez a jobboldal nem adhatta oda a nevét.

A karácsonyi szám több mint 20 cikkének lényegében két fő célkitűzése volt. Ráirányítani a közvélemény figyelmét arra a veszélyre, amely az országot a hitleri fasizmus oldalán viselt háborúban fenyegeti. A nemzeti önállóságért, az ország függetlenségéért, a német gyarmatosító politika ellen vívott évszázados küzdelem felvázolásával a Hitlerrel való szembefordulás szükségességére igyekeztek felhívni a dolgozó tömegek figyelmét. Ráműtettek arra, hogy a függetlenségi harcok sikere és balsikere mindig azon múlott, hogy az idegen hódítókkal szövethető belső reakcióval szemben sikerült-e megteremteni a nemzet egységét. Továbbá azon múlott, hogy a szabadságharcok tömegbázisát alkotó dolgozó tömegek mennyire érezték magukénak a harcot, s ez mennyiben jelentette egyben felemelkedésük útját. A magyar történelem szabadságharcos múltját feltárva mutattak rá — a cenzúra miatt ezt másként nem is lehetett volna — arra is, hogy a függetlenség védelme elválaszthatatlanul összefügg az ország demokratikus átalakulásával. A karácsonyi szám szerzői közül számosan — elsősorban a szomszéd népekkel való baráti kapcsolatok megteremtésén fáradozó kolozsváriak: Jordáky Lajos, Balogh Edgár, azonkívül Földes Ferenc és mások — hangsúlyozták azt is, hogy az ország függetlenségének kérdésével szervesen összefonódik a szomszéd népekkel való baráti együttműködés politikájának kimunkálása is.

A különböző osztály- és világnézeti alapon álló írók közül természetesen nem mindenki jutott el ezekig a konklúzióig, de a cikkek összehatása alapján levonhatjuk ezeket a végkövetkeztetéseket. A karácsonyi szám másik fő kérdése, amelyben szinte minden szerző egyetértett: összefogni minden erőt az országot fenyegető katasztrófa elhárítására. „. . . viharban élünk ma is, s már

³⁷ Kovács Imre cikkét a cenzúra többszöri átdolgozás után sem engedte közölni. Így ő csak levélben fejezhette ki egyetértését a Népszava karácsonyi számának mondani-valójával.

³⁸ Bajcsy-Zsilinszky 1941. dec. 13-án Kiss Józsefhez, a Magyar Nemzet munkatársához intézett levelében írja: „Igen erős egyes körök, de a kisgazdapárt részéről is az a nyomás, hogy fontos: az országon belül nyugalom legyen, az ország ügyét majd az angolok, amerikaiak fogják elintézni. Akik ez ellen fellépnek, kényelmetlen emberek, mert esetleg a dolgok kieleződésére adhatnak alkalmat.” (Széchényi Könyvtár, Bajcsy-Zsilinszky-hagyaték. 28/94.) Ilyen „kényelmetlen ember” volt Bajcsy-Zsilinszky is.

³⁹ Az SzDP jobboldali vezetői közül Mónus Illés (Ács Tamás néven) és Kéthly Anna irt cikket, de ezeknek egyike sem az aktuális problémával foglalkozott.

⁴⁰ Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi Napló. XII. Bpest, Athenaeum. 207. 1.

nem arról van szó, hogy milyen négy fal közül léptünk ki és térünk vissza, hanem bizonyos lényeges dolgokban meg kell értenünk egymást” — fogalmazta meg mély belső meggyőződéstől fűtve az összefogás szükségességét Szekfű Gyula. Majd hozzátette: „Azt hiszem, a szabadság dolgában megértjük egymást, mégha különböző pontokról indulunk is el. . .”⁴¹

Kétségtelen, hogy a szabadság fogalmát, tartalmát másként értelmezte a kommunista Kállai, másként Bajcsy-Zsilinszky és megint másként Szekfű Gyula. A kommunisták mégis úgy vélték, hogy a nemzeti összefogás kérdésében nem az ellentétekre, hanem az összetartó erőkre kell a fősúlyt helyezni. Ideiglenesen háttérbe lehet és kell szorítani azokat a kérdéseket, amelyek az ellentétek kiélezésére, az összefogás megakadályozására vezetnének — írták az ifjúság feladataival kapcsolatos cikkükben.⁴² E helyes elv érvényesült már a kommunista párt számos antifasiszta akciójában, s érvényesült most a karácsonyi Népszavában is.

A karácsonyi Népszavának nagy jelentősége volt, hiszen a Hitler-ellenes erők nyílt színen jelentkeztek, mégpedig a munkásosztály lapjában. Azzal, hogy a „messziről jöttek”, a polgárság és az értelmiség különböző rétegeinek képviselői a függetlenség megvédésének ügyét, a nemzet jövője iránti aggodásukat és az összefogás szükségességének gondolatát a Népszavában fejtették ki, hallgatólagosan elismerték a munkásosztály döntő súlyát a függetlenségi mozgalomban. A karácsonyi szám tükrözte a kommunisták és baloldali szociáldemokraták között — a peyerista jobboldal időleges háttérbe szorulásával — létrejött akcióegységet, feltárta a nyilvánosság előtt a KMP által kidolgozott merész szövetségi politikát, s felvázolta az adott időszak által felvetett kérdések megoldásának egyetlen járható útját. A Népszava karácsonyi száma és annak országos visszhangja ugrásszerűen megnövelte a kommunisták politikai súlyát és tömegbefolyását.⁴³

A karácsonyi szám megjelenését hetekig tartó sajtóvihar, — a szakszervezetekben, az SzDP szervezeteiben és a KMP-ben pedig éles viták követték. A szélsőjobboldal szinte minden lapja⁴⁴ karácsonyt követő első számaiban dühödt kirohanást intézett a Népszava jól sikerült „népfrontos ankétja” ellen. Felismerték az összefüggést az ősz folyamán rendezett akciók és e szám között, s látták azt is, hogy a „kulisszák mögött barátkozást” most már a „fegyvertársak” „nyílt jelentkezése” váltotta fel.⁴⁵ A nyilasoknak az volt a céljuk, hogy rábírájék a kormányt a Népszava megrendszabályozására,⁴⁶ elszigeteljék a Népszavát a munkásságtól, s mindenképpen leválasszák a munkásosztály oldaláról a középrétegek és a polgárság képviselőit. Ezért különösen támadták a „vendégírók”-at, Szekfűt, Bajcsy-Zsilinszkyt, Móricz Zsigmondot.

Tervük azonban nem sikerült. Szekfű ugyan nem válaszolt támadóinak, de későbbi magatartása tükrözte, hogy nem volt hajlandó meghajolni akaratuk előtt. Bajcsy-Zsilinszky a Magyar Nemzet 1942. január 11-i — több mint

⁴¹ Népszava, 1941. dec. 25. *Szekfű Gyula: A szabadság fogalma.*

⁴² Népszava, 1941. dec. 25. *Ankét a magyar ifjúság feladatairól.*

⁴³ *Kállai Gyula: A magyar függetlenségi mozgalom. 5. átdolgozott kiadás. Bpest, Kossuth Kiadó. 1965.*

⁴⁴ A karácsonyi Népszavával foglalkozott az Új Magyarország, Magyarország, Függetlenség, Nemzetőr, Magyar Futár stb.

⁴⁵ Magyarország, 1941. dec. 28. Hattyúdal.

⁴⁶ Erre a tényre utalt később Imrédy a parlament 1942. márc. 19-i ülésén elmondott beszédében. *Képviselőházi Napló. 1939. XII. 104—105. 1.*

egy oldalt betöltő — cikkében határozottan visszautasította támadói acsarokodását, és bátran kiállt a munkásosztállyal való együttműködés mellett. Aláhúzva a Népszava karácsonyi számában felvetett kérdések „*egyetemes jelentőségét*”, leszögezte: „*a magyar munkásság... tisztán látja a jövő nagy nemzeti feladatait s megérti a kor szavát, amely a dolgozó osztályok összefogását és felsőbb harmóniáját írja mindnyájunk elé éspedig nemcsak a szorosabb értelemben vett nemzeti és állami feladatok betöltésére, hanem magának a szociális kérdésnek jobb megoldására is*”.⁴⁷ A karácsonyi Népszava ugyanakkor a függetlenségi mozgalom táborába vitt olyanokat is, akik 1941 őszen még a munkásosztályt mint alárendelt tényezőt vették figyelembe a Hitler-ellenes erők összefogására irányuló tervezetéseikben. Jelentősebb közülük Baráti Huszár Aladárnak — a Törzsökös Magyarok Egyesülete elnökének — jelentkezése.⁴⁸ Több cikkben méltatta a karácsonyi Népszava bátor hangját, és üdvözölte a munkásság és a középrétegek közeledését a Nomád néven író s korábban a munkásmozgalmat állandóan támadó Lendvai István.⁴⁹ A karácsonyi szám mellett kiállók táborában találjuk Joó Tibor egyetemi magántanárt is.⁵⁰ Sok bátor hangú cikk, levél látott napvilágot Dési-Huber István cikke nyomán, amelyek, ha közvetlenül nem is, de közvetve mégis a karácsonyi Népszavában testet öltött gondolatok mellett szálltak síkra.⁵¹

Különösen nagy jelentősége volt annak, hogyan reagál a Népszava az ellene irányuló koncentrált támadásra. Kiállása vonzó vagy taszító hatással lesz-e a leendő szövetségesekre, de jórészt ettől függött a munkások soraiban támadt újabb viták eredményes kimenetele is.

A KMP felkészült arra, hogy a karácsonyi Népszava nyomán a munkásszervezetekben is várható vitákat helyes mederbe terelje.⁵² Utasította illegális szervezeteit, tegyenek meg mindent, hogy minél nagyobb munkásrétegek előtt váljék ismertté a karácsonyi Népszava, vitásság meg az e számmal kapcsolatban felmerült problémákat, és irányítsák a munkások figyelmét a szám tulajdonképpeni céljára. A nyilasok támadása, a jobboldali szociáldemokraták elmarasztaló ítélete⁵³ kezdetben nehezítette a szervezett munkások körében a szám tényleges jelentőségének felismerését. Még kommunista funkcionáriusok között is akadtak, akik helytelenítették a Szekfüvel és Bajcsy-Zsilinszkyvel való együttműködést, és a munkásosztály érdekeinek feladását, az osztályharcos politikáról való lemondást láttak benne.⁵⁴

A kommunisták nemcsak meggyőzően érveltek a vitákon, hanem megszervezték azoknak az első leveleknek a megírását is,⁵⁵ amelyekben a levélírók állást foglaltak a karácsonyi szám szelleme mellett, és támogatásukról biztosították a Népszava szerkesztőségét a nyilas oldalról jövő támadásokkal szemben. Később a levelek tömege árasztotta el a Népszava szerkesztőségét — kö-

⁴⁷ Magyar Nemzet, 1942. jan. 11. *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Válaszom támadóimnak.

⁴⁸ Magyar Nemzet, 1942. jan. 8. *Baráti Huszár Aladár*: Találkozás a nemzeti érzésben.

⁴⁹ Lendvainak e kérdéssel kapcsolatos cikkeit lásd: Magyar Nemzet, 1941. dec. 31., 1942. jan. 4. és A Mai Nap 1942. jan. 13-i számaiban.

⁵⁰ Magyar Nemzet, 1942. jan. 4. *Joó Tibor*: Nemzetnevelés.

⁵¹ Lásd a Magyar Nemzet és Népszava 1942 januári vasárnapi számait.

⁵² PI Arch. VKF különbírósága, 1942—H—193.

⁵³ A magyar munkásosztály egységéért. Az SzDP XXXIII. kongresszusának teljes jegyzőkönyve. Szakasits Árpád főtávkári beszámolója, 11. l.

⁵⁴ PI Arch. VKF Bírósága, 1942—H—193.

⁵⁵ PI Arch. VKF Bírósága, 1942—H—193 és Orosz Dezső szóbeli visszaemlékezése.

zülük 35-öt a Népszava közölt is —, amelyekben a dolgozó tömegek legkülönbözőbb csoportjai nemcsak egyetértésüket fejezték ki, hanem sürgették a szerkesztőséget, hogy állandósítsa ezt a szellemet a Népszavában, és a párt gyakorlatában is érvényesítsék az általános helyesléssel fogadott eszméket.⁵⁶ A Népszava szerkesztőségének érdeme, hogy a lapban közölt leveleket úgy csoportosította, hogy azok nemcsak választ adtak a szélsőjobboldal fenyegetéseire, hanem azokra a kérdésekre összpontosították a figyelmet, amelyek a karácsonyi kezdeményezést előbbre vitték, a benne rejlő mondanivalókat jobban megvilágították.

A karácsonyi szám tehát nemcsak a különböző Hitler-ellenes erők közös fellépésével töltött be fontos szerepet, hanem „*nagy kristályosodási folyamatot* indított meg pártok, egyesületek és magánosok gondolatvilágában és magatartásában”.⁵⁷

A KMP Központi Bizottsága az elért eredményekre támaszkodva úgy vélte, megvannak a feltételei „a szabadságért és függetlenségért indított mozgalom” *nemzeti*, a kormány politikáját is befolyásoló tömegmozgalommá változtatásának. Elérkezett az ideje az antifasiszta, Hitler-ellenes erőket tömörítő politikai szervezet megteremtésének, egy nagyobb méretű háborúellenes megmozdulás megszervezésének. Ez utóbbi megvalósítására 1942. március 15-ét tartotta a legalkalmasabb időpontnak.

E feladatok megoldása további erőfeszítéseket követelt a kommunista párttól. Mindenekelőtt növelnie kellett szervezeti erejét, amely mindinkább elmaradt politikai befolyásának rohamos növekedése mögött. Márpedig az 1941 második felében lebonyolított háborúellenes akciók sikere is sokban függött a párt mozgósító szerepétől. 1942 elejére a párt szervezeti kiépítésének első fázisa lényegében befejeződött. Erre az időre a különböző legális munkásszervezetekben, a baloldali sajtónál, a pártszervezés szempontjából számbavehető kultúrszervezetekben létrejöttek a párt sejtjei. A legfőbb teendő most már a pártszervezetek taglétszámának növelése, akcióképességük, önállóságuk fokozása, a párt irányvonalának a pártszervezetek hatókörén belül való fokozott érvényesítése volt. Kiépültek, és sorozatos röpiratszóra, jelszavak festésére, illetve jelszavas „nyalókák” terjesztésére alkalmassá váltak a szimpatizánsok, tagjelöltek és ifjúmunkások soraiból szervezett röpiratszóró csoportok. (Majdnem minden pártszervezet mellett működtek ilyenek.)⁵⁸ Befejezéshez közeledett a párt középszerveinek a kiépülése is.⁵⁹

A pártszervezésben elért eredmények azonban csak a szervezett munkásságra, s főleg csak a fővárosi szervezett munkásságra korlátozódtak. A háborúellenes harc szempontjából rendkívül fontos területek, főleg a háborús gépezet céljait szolgáló nagyüzemek munkásságának egy jelentős része nemcsak a kommunista párt, hanem a szociáldemokrata párt és a szakszervezetek hatáskörén is kívül esett. Ennek számos oka volt.

Ismeretes, hogy a szociáldemokrata párt és a szakszervezetek tagságuk zömét a húszas-harmincas években a kis- és középüzemek munkásaiból és csak

⁵⁶ Népszava, 1942. jan. 13. Újabb visszhang a Népszava karácsonyi számára.

⁵⁷ Népszava, 1942. jan. 6. Az ipari munkásság feltartóztathatatlanul a nemzet ügye mellett áll.

⁵⁸ PI Arch. VKF Bírósága. 1942—H—193.

⁵⁹ Erre vonatkozóan részletesen lásd: *Orosz Dezső—Pintér István: Adatok a KMP szervezeti fejlődéséhez 1936—1942 című tanulmányát. Párttörténeti Közlemények. 1958. 3. sz.*

részben a nagyüzemi munkásokból toborozták.⁶⁰ Ugyanakkor rendkívül nagy terror is nehezedett a nagyüzemi szervezkedésre, amely miatt egyes nagyüzemekbe szinte lehetetlenné vált szervezett munkást bejuttatni. Ennek következtében a nagyüzemi munkások szervezettségének foka mindig alacsonyabb volt az összmunkásságon belül képviselt tényleges súlyánál. Ez az arány a háborús gazdálkodásra való átállás után, a hadikonjunktúra kibontakozását követő években, a háború időszakában tovább romlott. Erről tanúskodnak a statisztikai adatok is. 1938-ban — a háborús gazdálkodásra való áttérés kezdetén — a magyar gyáripar és kisipar — mintegy 700 ezer főt foglalkoztatott.⁶¹ Ez a szám 1942-ben az átszatolt területekkel együtt (ezek nélkül kb. 870 ezer) meghaladta az egymillió főt.⁶² A növekedés tehát — az átszatolt területek munkásait is beleértve — több mint 40 százalékos.

Mit mutat ezzel szemben a szervezett munkások létszámának alakulása? 1938-ban a mintegy 700 ezer fős ipari proletariátusból 108 342 volt az SzDP vezetése alatt álló szakszervezetek tagja,⁶³ vagyis az összmunkásságnak 15 és fél százaléka. A proletariátus nagyfokú szervezetlensége a második világháború kitörése, főleg Magyarországnak a szovjetellenes háborúba való belépése után tovább — mégpedig lényegesen — fokozódott. 1942 első felében a Szakszervezeti Tanács kb. 70–80 ezer szakszervezeti tagot tartott nyilván,⁶⁴ vagyis az összmunkásságnak mintegy 7–8 százaléka tartozott az SzDP vezetése alatt álló szakszervezetekhez.⁶⁵

Az arány azonban még rosszabb, ha a gyáripari, illetve a nagyüzemi munkások szervezettségének fokát vesszük bonckés alá. Pedig a háború alatt, az antifasiszta, háborúellenes harc szempontjából éppen ezeknek volt elsődleges szerepük. Arra a kérdésre, hogyan oszlott meg a szervezett és szervezetlen munkások aránya a nagyüzemen belül, adataink csak hozzávetőlegesek

⁶⁰ Ennek legfőbb okai a következők: A Tanácsköztársaság megdöntése után a hatalomra jutott ellenforradalmi fasiszta rendszer minden eszközt megragadott, hogy a nagyüzemekből kiszorítsa a szervezett munkásokat. Másrészt az SzDP oportunista vezetése is úgy látta, hogy a nagyüzem veszélyes táptalaja a kommunista szervezkedésnek és a harcok forradalmi mozgalmaknak, ezért nem szervezte őket. Azért sem fordított erre nagy gondot, mert a választásoknál — a választójogi törvény megszorításai, mindenekelőtt a több évi egy helyben lakás követelménye miatt — kevésbé jöhettek számításba.

⁶¹ Lásd *Zágoni Ernő*: i. m. 51. l.

⁶² Lásd *Matolcsy Mátyas*: Az életszínvonal alakulása Magyarországon 1924–1944. Bpest. 1944. 38–41. l., KGL GyOSz-iratok. 1941/42/560/b.

⁶³ 50 év. 1898–1948. A Magyar Szakszervezetek Országos Szövetségének XVII. kongresszusa. Bpest. 1948. 104. l.

⁶⁴ Rendelkezésünkre áll Peyer Károlynak a szakszervezetek taglétszámáról és pénztári forgalmáról a Belügyminisztériumnak készített kimutatása. E szerint 1942 januárjában 72 374, márciusában 69 550, májusában 70 234 tagja volt a szakszervezeteknek (PI Arch. BM VII. res. 1942. sz. n.). Ezzel szemben a Szakszervezeti Tanács 1948-as jelentése a szervezett munkások számát 1942-ben 101 972-re teszi. (Lásd: 50 év. 104. l.). Ha a Peyer 1942-es jelentésében szereplő létszámnál több is volt a tagok száma, a százezret egyáltalán nem érte el. Ezt igazolja a Szaktanács ugyancsak 1948-as jelentése, amely 1943-ra csökkenést (96 373 fő) mutat ki, holott a rendelkezésünkre álló adatok azt bizonyítják, hogy 1943-ban jelentős emelkedés következett be.

⁶⁵ Nem véletlen, hogy a GyOSz urai az 1941 őszi tervbevett munkáskamarák felállítását éppen azzal az indokkal vetették el, hogy „jelenleg a munkásságnak csak egy töredéke van szervezve, az is egymással merőben szembenálló szervezetekben. A munkáskamarák felállítására viszont egy szervezetben egyesíteni az összmunkásságot, ami komoly politikai erőt jelentene a viszonyok rosszabbodása esetén... a szélsőséges törekvések számára” (KGL GyOSz-iratok. 1941/42/560/b).

lehetnek. S ha ezek nem is adnak világos és egyértelmű választ, mégis bizonyos következtetésekhez hozzáegítenek bennünket.

*A foglalkoztatott és szervezett munkások létszámának alakulása
néhány fontosabb iparágban 1936—1942 között:*⁶⁶

Iparág	A foglalkoztatott munkások száma			A szakszervezeti tagok száma ⁶⁷	
	a gyáripárban 1936-ban ⁶⁸	a gyáripárban 1942-ben ⁶⁹	a kisipárban 1940 okt. 1-én ⁷⁰	1936. dec. 31. ⁷¹	1942. jan. 31. ⁷²
Bánya- és kohóipar	36 137 ⁷³	70 000	—	3 561	904
Vas-, fém-, gépipar	88 729	169 795	53 780	25 383	27 372
Kő-, agyag- és üveg- ipar	24 953	44 339	8 525	849	290
Fa- és csontipar	11 542	33 850	27 528	7 363	2 515
Bőr-, gumi-, sörteipar	9 501	11 696	3 594	4 081	3 828
Textilipar	60 355	78 142	12 494	4 884	1 460
Ruházati ipar	8 081	14 146	83 612	3 062	3 196
Élelmezési ipar	31 259	56 928	60 078	6 620	3 452
Vegyészeti ipar	13 096	26 553	3 843	2 840	1 011
Nyomdaipar	7 051	10 348	7 701	10 965	11 195
Építőipar	—	—	67 015	9 719	5 346
Szolgáltatásokat végző iparosok	—	—	68 754	11 255	7 227

A közölt statisztikai adatok önmagukban is mutatják, hol volt a legnagyobb visszaesés a szervezettség fokában. A legszembetűnőbb ez talán a bányászoknál. Itt, 1936-hoz viszonyítva, a munkáslétszám megkétszereződött, ezzel szemben a szervezett munkások száma egyhatodára esett vissza. Vagyis, amíg 1936-ban majdnem minden 10 bányászra, illetve kohászra esett egy szervezett munkás, addig 1942-ben minden 70 között találunk egy szervezett munkást. (A bányászoknál 1938—1941 között különösen erős volt a nyilas előretörés.) A másik, létszámban jelentősen előretörő iparág a vas-, fém- és gépipar. Itt is elsősorban a nagyüzem. Ebben az iparágban már nehezebb kimutatni a szervezettség fokát a nagy- és a kisüzemekben, mert a szakszervezeti statisztika nem tesz ilyen megkülönböztetést. Közelebb jutunk azonban a megoldáshoz, ha 1936 és 1940 között a vas- és gépipárban a kisipari munkások számát lényeg-

⁶⁶ Csupán 1936-ból és 1942-ből vannak adataink a szakszervezeti taglétszám iparágankénti alakulásáról. Ezért voltunk kénytelenek az 1938-as adatok helyett az 1936-os adatokat hozni.

⁶⁷ A Szakszervezeti Tanács által adott, a szakszervezeti tagság alakulására vonatkozó felbontás nem követi a Statisztikai Hivatal iparági felbontását, hanem az egyes szakszervezetek szerint csoportosít. Így szükségessé vált, hogy néhány helyen az egy iparághoz, de több szakszervezethez tartozó munkásokat összevonjuk. Így pl. a nyomdaipar magában foglalja a könyvkötő- és könyvnyomdász-szakszervezethez tartozó munkásokat is. Zágony E. idézett könyvében ezt figyelmen kívül hagyja, így adatai részben tévesek.

⁶⁸ Lásd Magyar Statisztikai Évkönyv. Új Folyam. 1936. 132. l.

⁶⁹ Lásd Magyar Statisztikai Évkönyv. Új Folyam. 1942. 105. l.

⁷⁰ Uo. 107. l. 1936-ban felbontott adatokkal nem találkozunk. Csak az 1940-es népszámlálás idején történt felbontás. A kisipárban dolgozók száma 1936-ban 329 796 volt, szemben az 1940-es 400 ezer fővel. Az 1936-ra vonatkozó adatokat lásd: Kereskedelmünk és iparunk 1936-ban. Bpest, Athenaeum. 66. l.

⁷¹ Szakszervezeti Értesítő, 1938. jan.

⁷² PI Arch. BM VII. res. 1942. sz. n.

⁷³ Lásd: Magyar Statisztikai Évkönyv, 1936. 120. l.

gében változatlanok vesszük — bár emelkedés itt is van. Így világos, hogy a nagyüzemben foglalkoztatottak száma megkétszereződött, a szervezett munkások száma pedig csupán 8—10 százalékkal emelkedett 1936-hoz viszonyítva. De az arány ennél is rosszabb. A szervezett munkások zöme ugyanis ebben az iparágban is elsősorban a kisiparban és néhány nagyüzem egyes részlegeiben dolgozott (Ganz Vagon, Ganz Hajó, Egyesült Izzó, Weiss Manfréd, Diósgyőri Vasgyár stb.): A háborús gazdálkodásra való áttérés,⁷⁴ a hadiüzemi parancsnoki rendszer bevezetése után megindult a hajszá a szervezett munkásoknak az üzemekből, vagy legalább a szakszervezetekből való kiszorítására. Az újonnan épült hatalmas hadiüzemek pedig csak végső esetben vettek fel szervezett munkásokat.

Közölt statisztikáinkkal tulajdonképpen csak a tendenciákat tudjuk megmutatni. Ha kézbe vesszük a szakszervezetek által készített kimutatást, azt látjuk, hogy a szervezett munkásoknak mintegy 30 százaléka kisüzemi iparágokban dolgozott: bőröndös, kalapos, nemesfémek, földmunkás, szolgáltató iparok, kereskedelmi alkalmazottak, magántisztviselők stb.⁷⁵ A fennmaradó kb. 70 százalék olyan iparágak között oszlik meg, ahol kb. 50—50%-os a kis-és nagyipar aránya. Tehát a szervezett munkásoknak 35 százaléka jut a nagyüzemre. 1942-ben a hivatalos statisztika 450 ezer nagyüzemi munkásról ad számot,⁷⁶ ebből csak 25 ezer szervezett munkás, azaz az egész nagyipari munkásság 5½ százaléka. Vagyis, amíg 1942-ben csak minden 20. munkás volt szervezett, addig — hasonló számítások alapján — 1936-ban még minden 10. nagyüzemi munkás szervezett volt.⁷⁷

A szervezettség foka természetesen jelentősen befolyásolta a nagyüzemi munkások politikai magatartását. De ez még nem minden. A hadikonjunktúra következtében a nagyüzemek sokkal kedvezőbb munkabéreket és szociális ellátottságot nyújtottak, mint a kisebb üzemek, s ez a helyzet itt tartott legtovább.

A háborúba lépés után — éppen az első világháború tapasztalatainak okulva — egyes nagyüzemek⁷⁸ tulajdonosai, a parlamentben felszólaló országgyűlési képviselők a belső rend fenntartását, a haditermelés folytonosságát, a terror eszközeinek igénybevétele mellett is csak úgy látták biztosítottak, ha a hadiüzemek munkásait a „lehetőségek maximális határáig” ellátják. Az 1941. szeptember 12-én kelt HM rendelet⁷⁹ valamennyi közellátási kormánybiztos elsődleges feladatává tette a hadiüzemek élelmezésének „állandó figyelemmel kísérését”, a gondoskodást arról, hogy „a hadiüzemek ellátásában fennaka-

⁷⁴ Már 1938-ban intézkedés történt a Weiss Manfréd-gyárban a politikailag megbízhatatlan baloldali munkásokról szóló listák összeállítására és e munkások fokozatos eltávolítására. Minden bizonnyal ez más hadiüzemben is megtörtént. PI Arch. BM VII. res. 1938. sz. n.

⁷⁵ PI Arch. BM VII. res. sz. n.

⁷⁶ Lásd: Statisztikai Évkönyv, 1942. 105. l.

⁷⁷ Uo. 1936. 132. l.

⁷⁸ A Weiss Manfréd-üzemek vezetősége 1941-ben a közellátási miniszterhez intézett átiratában a hadiüzemek dolgozói ellátásának fontosságát a következőkkel indokolta: „Fel kell hívunk a Nagyméltóságú Minisztérium figyelmét a kérdés komolyságára, mert tapasztalatból tudjuk, hogy gyárunkban az 1918. évi felfordulás egyik oka a hibánkon kívül beállott hiányos élelmszerellátás volt.” (KGL WM-gyár iratai. 58. cs. 8/a tétel.)

⁷⁹ A rendelet bevezetőben hangsúlyozza: „A hadiüzemek zavartalan működéséhez fűződő fontos honvédelmi érdekekre tekintettel biztosítani kívánom a hadiüzemi munkások és családtagjaik zökkenőmentes, folyamatos élelmszerellátását.”

dás elő ne forduljon”. „Helyezzen súlyt arra — hangzik a rendelet —, hogy a hadiüzemi munkásság az elsőrendű élelmiszerekhez akadály nélkül (sorbanállítás) hozzájusson, és amennyiben szükségesnek mutatkozik, az élelmiszerbeszerzéshez hatásos módon nyújtson segítséget.⁸⁰ Valóban 1941 második, 1942 első felében a nagyobb hadiüzemek ellátásában komolyabb fennakadás nem volt. Nem véletlen tehát, hogy az 1941 augusztusi bányászbermómozgalmon kívül nem találkozunk a nagyüzemekben jelentősebb megmozdulásokkal. Hozzájárult ehhez az is, hogy a hadiüzemi parancsnoki rendszer bevezetése után a nagyüzemekben dolgozó szervezett munkások — akik elsősorban a nélkülözhetetlen szakmunkások soraiból kerültek ki — mozgalmi tevékenységüket nem az üzemekben fejtették ki, hanem az illető szakszervezetek munkásothonaiban.

A KMP Központi Bizottságának az üzemi pártszervezés megindítására, illetve az üzemi pártmunka fokozására vonatkozó határozata tehát nemcsak a KMP szerveinek a munkásosztály tömegeibe való beágyazását és a lebukásoktól való védelmét volt hivatva szolgáltni — mint ezt a korábban megjelent párttörténeti munkák hangsúlyozták —, hanem a nagyüzemi munkásságnak, mint a proletariátus fő osztágának az antifasiszta, háborúellenes harc oldalán való felsorakoztatását is. Hiszen az 1941-ben végrehajtott sikeres akciók még lényegében a nagyüzemi munkásság támogatása nélkül zajlottak le.

A nagyüzemek mellett a párt fontosnak tartotta a vidéki pártszervezés megindítását is. Több vidéki városban (Pécsett, Debrecenben, Szegeden, a Viharsarok több helységében), részben az OIB, részben közvetlen kapcsolatok útján megkezdődött a kommunisták szervezett tevékenysége.

A megnövekedett feladatok, a Hitler-ellenes erők tömörítését illetően egyetértő, de számos, a függetlenségi harc szempontjából is alapvető kérdésben eltérő nézeteket vallók jelentkezése, a függetlenségi mozgalomban elengedhetetlenül szükségessé tette a kommunisták rendszeres tájékoztatását s a legfontosabb elvi kérdésekben az egységes kommunista álláspont kialakítását. Időnként a párttagok tájékoztatására kiadott körlevelek, a legális sajtóban, főleg a Népszavában megjelent kommunista cikkek, a pártszervezetekben történt megbeszélések már kevésnek bizonyultak. Ezért határozta el a KMP Központi Bizottsága, hogy a kommunisták rendszeres tájékoztatására s a függetlenségi mozgalom legfontosabb elvi és gyakorlati kérdéseinek tisztázására pártlapot ad ki.⁸¹

A párt központi lapja kiadásának, szerkesztésének és terjesztő hálózata kiépítésének feladatával a KB Rózsa Ferencet bízta meg. 1942 február első napjaiban — 80 példányban⁸² — a kommunisták kezébe került az illegális „Szabad Nép”.⁸³

⁸⁰ A rendeletet lásd: HL Hadiüzemi pkság. Vác. 200/430/1941 Kö.

⁸¹ „Sokat vitatkoztunk a lap címén — írja Horváth Márton visszaemlékezésében. — Politikánknak megfelelően nem akartuk, hogy a „kommunista” szó benne legyen a címben. Nem a „Kommunista” folytatását akartuk, hanem az új politikának megfelelően szélesebb tömegeket átfogó lapot képzeltünk el. Így került sor a javaslatra, hogy az újság neve Szabad Nép legyen.” PI Arch. Horváth Márton visszaemlékezése.

⁸² Az első három szám 80, a negyedik 120 példányban jelent meg. A májusban vásárolt nyomda lehetővé tette volna már, hogy a lap nagy példányszámban jelenjen meg és ne csak párttagokhoz, hanem a mozgalom különböző csoportjainak képviselőihez is eljusson (PI Arch. A. IV. 4/1942/36).

⁸³ A Szabad Nép nyomdájának, terjesztő apparátusának felépítéséről lásd *Máté György*: Szikrától lobban a láng. Bpest, Szikra. 1955; *Orosz Dezső—Pintér István*: id. tanulmány.

A Szabad Nép fő feladatát — amint ez programadó vezércikkéből is kiderül — abban látta, hogy elősegítse a párt ideológiai és szervezeti fejlődését, alkalmassá tegye a pártot a függetlenségi mozgalom szervezésére és vezetésére. A párt központi lapja a nemzeti összefogást sokoldalúan elemezve mutatta be, hogy csak a munkásosztály, a parasztság, a haladó értelmiség és a Hitler-ellenes polgárság összefogása vezethet el a háborúból való kilépésig, a Hitlerrel való szakításig, a Szovjetunióval, Angliával és az Egyesült Államokkal való békekötésig, s ezen keresztül Magyarország demokratikus átalakításáig. Nagyon fontos feladatának tartotta, hogy megértesse a munkásosztállyal az antifasiszta függetlenségi harc és a proletárdiktatúra, az antifasiszta nemzeti egység és az osztályharc, a proletárinternacionalizmus és az igaz hazafiság szoros kapcsolatát. „A fasiszta reakció elleni szabadságküzdelem... ma a legforradalmibb politika... — hangsúlyozta a Szabad Nép egyik cikke —, mert a világreakció bástyájának összeomlásával ütést mérünk az egész világreakcióra és megrövidítjük a munkásosztály teljes felszabadulásának útját.”⁸⁴ A függetlenségi mozgalom nemcsak a fasiszta német iga lerázására törekszik, hanem „... a német elnyomással együtt annak belföldi támaszát, a reakciós körök uralmát is felszámolja és szabaddá teszi az utat a nemzet demokratikus fejlődésének, ami az új európai viszonyokban egyértelmű a szocializmus felé való viszonylag békés fejlődéssel.”⁸⁵

Különösen nagy jelentőséget tulajdonított a párt a függetlenségi erők táborán belül a munkásosztály vezető szerepe kiharcolásának, a munkásosztály „mozgalmi” egysége megteremtésének. A Szabad Nép rendszeresen foglalkozott a földreform, a demokratikus szabadságjogok, a nemzetiségi kérdés demokratikus megoldásának, a különbéke kiharcolásának kérdéseivel. Központi helyet kaptak számaiban a munkásság közvetlen gazdasági harcai, amelyeket mindig az általános feladattal, a háborúellenes harccal összefüggésben világítottak meg. A lap e téren adott útmutatásai, tanácsai, a sikeres vagy sikertelen akciók tapasztalatainak összegezése komoly segítséget nyújtott a harcban közvetlenül résztvevők munkájához. A Szabad Népnek felbecsülhetetlen szerepe volt a kommunisták ideológiai tisztánlátásának megszilárdulásában, a pártszervezés meggyorsulásában, a pártfegyelem megerősítésében, a függetlenségi mozgalmon belül a kommunisták, a munkásosztály súlyának megnövekedésében, a háborúellenes erők további sikeres akcióinak végrehajtásában.⁸⁶

A KMP a saját sorainak megerősítésére tett intézkedésekkel egyidejűleg arra törekedett, hogy szorosabbra fűzze kapcsolatait az SzDP baloldali vezetőivel, megvitassa velük a háborúellenes harc eddig elért eredményeinek tapasztalatait s a további közös feladatokat — a munkásosztály akcióegységének, a Hitler-ellenes erők szervezeti összefogásának, az 1942. március 15-i tüntetés megszervezésének kérdéseit. Ezért került ismételt sor 1942 januárjában Szakasits Árpád és Horváth Márton között tárgyalásokra.⁸⁷ A KMP Központi Bizottsága egy terjedelmes emlékiratban vázolta mindazokat a kül- és belpolitikai eseményeket, amelyek a szovjetellenes háborúba lépés után

⁸⁴ Az illegális Szabad Nép. Bpost, Szikra. 1954. 82. 1.

⁸⁵ Uo. 61. 1.

⁸⁶ Részletesen lásd *Pintér István*: Az illegális Szabad Nép. Párttörténeti Közlemények. 1962. 1. sz.

⁸⁷ Az első tárgyalások 1941 őszén kezdődtek. Erről részletesen ír *Zágoni Ernő*: i. m. 175—183. 1.

bekövetkeztek. Vázolta a két munkáspárt teendőit a parasztsággal, a haladó értelmiséggel, a városi kispolgársággal és a Hitler-ellenes polgári rétegekkel való szorosabb kapcsolat megteremtésében. Közös akcióprogram kidolgozását javasolta a munkásosztály politikai és gazdasági harcainak fellendítésére. Felvetette az üzemi szabotázások szervezését is. E tárgyalások legfontosabb mozzanata az volt, hogy a KMP javasolta, létesítsen a két párt olyan közös bizottságot, amely minden fontos, a függetlenségi mozgalmat érintő kérdésben mindkét pártra kötelező érvényű határozatot hozhat.

A tárgyalások során elsősorban azokban a kérdésekben sikerült további eredményeket elérni, amelyekben az 1941 őszi tárgyalásokon is megegyezés született: a függetlenségi politika fokozott propagálása, a különböző Hitler-ellenes csoportokkal való együttműködés szélesítése, közös gazdasági és politikai akciók szervezése. Szakasits Árpád azonban mereven elzárkózott az üzemi szabotázások szervezésétől s a közös bizottság létrehozásának tervétől, mert szerinte ezek már az SzDP és a szakszervezetek legalitását veszélyeztetik. A közös bizottság helyett csupán időnkénti és kölcsönös tájékoztatásban állapodtak meg. Bár nem sikerült elfogadtatni a két párt közös akcióprogramjának kidolgozására tett javaslatot sem — a Népszava szerkesztőségében, az SzDP és szakszervezetek alsó és középszerveiben dolgozó kommunisták befolyásának eredményeként — a munkásosztályt érintő legfontosabb gazdasági és politikai kérdésekben az együttműködés egyre gyümölcsözőbbé vált.⁸⁸

A két párt együttműködése az SzDP baloldal határozottabb fellépése esetén természetesen eredményesebb lehetett volna. A KMP így is nagyra értékelte az SzDP baloldalának álláspontját. „Nagy jelentőségű ebből a szempontból, hogy a pártunk és a szociáldemokrata párt az alapvető politikai kérdésekben: a háború, a külpolitikai orientáció és a demokrácia kérdésében egyenlő álláspontot foglal el — állapította meg a Szabad Nép a tárgyalások után. De azonnal hozzátette: Ezt a politikai azonosságot mozgalmi egységgé kell kovácsolni. A legkisebb kérdésektől a legnagyobbakig.⁸⁹

Ennek az együttműködésnek az eredménye volt, hogy a szervezett munkásság egységesen és határozottan tiltakozott a szakszervezeteket ért újabb kormánytámadás ellen.⁹⁰ 1942 január végén a vasasszakszervezetben tartott szakszervezeti bizalmi értekezleten (kb. 1500-an jelentek meg) heves viták eredményeként hozott határozatban egyhangúlag elutasították a szakszervezetek munkaközvetítő jogának megsemmisítésére irányuló törvénytervezetet.⁹¹ A szervezett munkásoknak ez az egyöntetű fellépése még Peyéréket is a törvénytervezet elutasítására⁹² sarkallta, holott korábban ők ebben a kérdésben opportunistá magatartást tanúsítottak. Hasonlóan elutasították a törvénytervezetet a keresztényszocialista szervezetek is.⁹³ A belügyminiszter vé-

⁸⁸ Lásd Horváth Márton és Szakasits Árpád visszaemlékezéseit (PI Archivum).

⁸⁹ Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből 1935—1945. Összeállította: Pintér István, Svéd László. Bpest. Kossuth Kiadó. 1964. 311. l. Szabad Nép, 1942. febr. Munkásegységet.

⁹⁰ A kormány ismét az állami munkaközvetítés tervével foglalkozott, amellyel teljesen ki szeretne volna venni a szakszervezetek kezéből a szervezett munkások munkába állításának lehetőségét. A másik intézkedés ismét pénzügyi ellenőrzés alá helyezte a szakszervezeteket, így a Belügyminisztérium bármikor felfüggeszthette egy-egy szervezet működését. (Illegális Szabad Nép, 20. l. és PI Arch. BM VII. res. 1942. sz. n.)

⁹¹ PI Arch. A. XIX. 1/1/1942/2.

⁹² Uo.

⁹³ Szabad Nép, 1942. febr.

gül kénytelen volt a törvénytervezetet visszavonni. A szakszervezetek elleni újabb támadás s a szakszervezetek védelmére indított eredményes akciók újból megmutatták, hogy a munkásság egységes fellépése nem a szervezetek betiltását, hanem erősödését eredményezi. A kommunisták ugyanakkor rámutattak a szakszervezetek védelmének és a függetlenségi mozgalom erősödésének kölcsönhatására. Hangsúlyozták, hogy a szakszervezetek sikerei a függetlenségi erők sikerei is, sőt a szakszervezetek jogaiért folyó harc egyben szerves része a munkásosztálynak a háborúellenes fronton belüli vezető szerepéért folyó küzdelemnek is.⁹⁴

A kommunista és a baloldali szocialista tömegek súlyának jelentős növekedését tükrözte az 1942 tavaszán (március 19-én) lezajlott össz-szakszervezeti kongresszus is. A kongresszus határozatot hozott, hogy nemcsak a munkabéremelésért, az üzemi ellátásért, a 8 órás munkaidőért, a fizetések szabadságáért, a vasárnapi munkaszünetért és jövedelemadó csökkentéséért, hanem a szakszervezetek védelmében, az egyesülési és gyülekezési szabadság biztosításáért is helyi és össz-szakszervezeti akciókat kell indítani.⁹⁵

A szakszervezetek védelméért indított akciók így a legtöbb szervezetben összefonódtak a bérharcokkal. Ilyenekre 1942 elején elsősorban kisüzemekben került sor, de néhány nagyüzem (Egyesült Izzó, Weiss Manfréd-gyár, Magyar Optikai Művek, Juta-gyár stb.) egyes üzemszékeiben is lezajlottak ilyen akciók.⁹⁶

A kommunista és a baloldali szocialista munkástömegek, a párt és a szakszervezeti vezetők együttműködésének megszilárdulása mellett kedvező hatással voltak a háborúellenes erők szervezett együttműködésének kibontakozására a kül- és belpolitikai események is.

A fasiszta német hadvezetőség 1942 tavaszára — hogy a moszkvai kudarcot jóvátegye és a keleti fronton a Szovjetuniót térdre kényszerítse — hatalmas offenzívát tervezett. Saját tartalékainak bevetése mellett igyekezett megszerezni „szövetségesei” minden katonai és gazdasági erőforrását. Magyarország — amely eddig katonailag a legkisebb áldozatot hozta — most a hitleri tervekben fontos szerephez jutott. A magyar kormány „megpuhítására” és az egész magyar haderő megszerzésére Hitler több, összehangolt akciót indított. Mint mindig, most is a területi kérdést toltta előtérbe. A román, s részben a szlovák fasiszták, akik eddig jóval több katonát áldoztak a fasiszta német érdekekért — részben ezekre az „érdemeikre” hivatakozva — a bécsi döntésekkel átcsatolt területek visszaadását követelték. Romániában erre a propagandára azért is szükség volt, mert a nagy katonai veszteségek miatt az elégedetlenség rendkívül megnőtt. Antonescu román miniszterelnök Magyarországgal szemben — Hitler tudtával felélesztett — területi követeléseit elsősorban tehát a román nép elégedetlenségének leszerelését, valamint a magyar kormánnyal szemben támasztott német követelések teljesítésének kicsikarását szolgálták. Hitler másik eszköze a kormányzóhelyettesi választás körüli belső ellentét volt. A kormányzó 1941 novemberében — korára való tekintettel, valójában a Horthy-dinasztia megalapozása céljából — felvetette a kormányzóhelyettes megválasztásának kérdését. E tisztségre fiát, Istvánt java-

⁹⁴ Illegális Szabad Nép, 20. l.

⁹⁵ PI Arch. ÉSz I. 1942/3.

⁹⁶ Zágonyi Ernő: i. m. 231. l.

solta. A nyilasok és Imrédyéék Horthy Istvánnal szemben⁹⁷ a feltétlen német-barátságáról közismert Albrecht főherceget szemelték ki, Bárdossy pedig saját személyének megválasztása érdekében fejtett ki propagandát.⁹⁸ Hitler Horthy fiával szemben egy ideig a szélsőjobboldalt támogatta, hogy a kormányzó és hívei Horthy István megválasztása ellenében további engedményekre kényszerüljenek.⁹⁹ Majd 1942 januárjában a magyar kormány „megpuhítására” olyan magas rangú látogatók, mint Ribbentrop német birodalmi külügyminiszter és Ciano olasz külügyminiszter érkeztek Magyarországra.

A magyar kormány nem zárkózott el a magyar hadsereg „kiárusításától”, frontradobásától, de erre csak további területek visszacsatolása ellenében akart vállalkozni. Hitler 1942. január 1-i — a magyar hadsereget követelő — levelében és a Ribbentrop-látogatás során a további magyar területi igények kielégítéséről nem esett szó. Ezért és az 1941 decemberében bekövetkezett események miatt a magyar uralkodó osztályok egy része, főleg a nyugatbarát körök nem helyeselték a magyar hadsereg feláldozását. Ezek véleményének adott hangot Horthy 1942 januárjában Hitlerhez intézett levelében. Arra hivatkozva, hogy Magyarországnak fel kell készülnie az országot körülvevő ellenséges érületű államok támadására, sőt „az angolszász-bolszvista erők időleges fölénye” következtében a Balkánon a német birodalom érdekeit is veszélyeztető esetleges anarchikus állapotokra, kijelentette, hogy „erőink egységét készen kell tartanunk”.¹⁰⁰ Horthy aggodalmát Hitler nem méltányolta. Végül is anélkül, hogy bármilyen ígéretet tett volna újabb területnövelésre, Hitler megkapta a második magyar hadsereget, mintegy 200 ezer embert. Az erről szóló megállapodást volt hivatva rögzíteni Keitel tábornagnak, a német hadseregfőparancsnokság főnökének 1942 január végi látogatása.¹⁰¹

Hitler, miután követeléseit a magyar kormány teljesítette, úgy vélte, hogy a magyar kormány és Horthy helyzetének további gyengítése most már hátrányosan befolyásolná a német érdekeket. Ezért utasította a Volksbundot, hogy a kormányzóhelyettes kérdésében támogassa Horthyt.¹⁰² Átmenetileg mérséklődött a Magyarország-ellenes román propaganda hangja is.

A Bárdossy-kormány az „alku” megkötése után mindent megtett, hogy a közvélemény csak alapos „felkészítés” után szerezhesen tudomást a német—magyar megállapodásról. Mindenekelőtt az uralkodó osztályok bomlóban levő egységének helyreállítására törekedett. Bárdossy röviddel Ribbentrop távozása után látogatást tett Kolozsváron; az itt elmondott beszédében — amelynek egyik fő célja a román támadások visszaverése,¹⁰³ Észak-Erdély s az or-

⁹⁷ Horthy István jelölésével a katolikus klérus sem értett egyet. Később azonban, hogy ne azonosítsák őket Imrédyéekkel és a nyilasokkal, elfogadták a jelöltet. (Serédi Jusztinián feljegyzései. Horthy Miklós titkos iratai. 311—312.)

⁹⁸ *Ránki György*: Emlékiratok és valóság. Bpest, Kossuth Könyvkiadó. 1964. 159. l.

⁹⁹ „A kormányzóság kérdésében Hitler felismerte a magyar politikai élet egyik legsebezhetőbb pontját — írja a Szabad Nép márciusi száma — ...saját jelölt állításával állandóan sakkban tartotta a magyar burzsoáziát, amely politikai uralma megtartásáért, az ország rovására bármilyen engedményre kapható volt.”

¹⁰⁰ A levelet lásd: Horthy Miklós titkos iratai. 313—321. l.

¹⁰¹ A német követelések között nemcsak katonaiak szerepeltek. Követelték a mezőgazdasági szállítások fokozását, a magyar hadiiparnak a német iparral való teljes együttműködését is.

¹⁰² Lásd *Ránki György*: Emlékiratok és valóság. 161. l.

¹⁰³ Ezt a célt szolgálta Szombathelyi vezérkari főnök bulgáriai látogatása is.

szág kapcsolatainak szorosabbra fűzése volt — a pártharcok felfüggesztését, a „nemzeti egység” megteremtését sürgette.¹⁰⁴ Bárdossy a MÉP 1942. január 30-i pártértekezletén mondott beszédében már világosan jelezte, miért van szükség a „nemzeti egységre”. „Erre a nemzetre a cselekvés időszaka következik”, amelyben „meggyőződésem, hogy egységben fog összecsendülni a magyar szív a magyar szívvel, a magyar lélek a magyar lélekkel.” S miért volt erre szükség? Mert „védelmi háború”-ban vagyunk, „nemzetünk, otthonunk, családi tűzhelyünk, templomaink oltalmáért és azért harcolunk, hogy magyarokként élhessünk újabb ezer éven át.”¹⁰⁵ Bárdossy feladata nem volt könnyű: Meg kellett magyaráznia a magyar népnek, miért kell több tízezer családapát, élete legszebb napjait élő fiatalembert a frontra küldeni.

Bárdossy helyzetét azonban még egy körülmény súlyosbította. 1942 januárjában a még mindig katonai közigazgatás alatt álló Bácskában a csendőrség és katonaság borzalmas vérfürdőt rendezett. Bácska katonai megszállása után a magyar katonai szervek kegyetlen terrorral akarták letörni a leigázott szerb lakosság fokozódó ellenállását,¹⁰⁶ amely 1942-re már jól szervezett partizánharcban öltött testet. A katonai vezetés 1942 januárjában a polgári lakosság elleni tömeges megtorlással akarta elejét venni a partizántevékenység fokozódásának. A szabályai, titeli és az újvidéki járás falvaiban és városaiban rablások és fosztogatások kíséretében végrehajtott kegyetlen vérengzés során Bajcsy-Zsilinszky Endre adatai szerint 6175 főt gyilkoltak meg, és sok ezer azoknak a száma, akiket internáltak.¹⁰⁷ Még a kormány számára készült erősen szépített jelentés is arról számol be, hogy a legyilkoltak között 147 gyermek és 299 elagott férfi és nő volt.¹⁰⁸

Az újvidéki vérengzés — párosulva a már említett eseményekkel — a magyar uralkodó osztályok nyugati orientációs csoportjainak képviselőit a Bárdossy-kormány politikájával szembeni határozottabb kiállásra sarkallták. Bajcsy-Zsilinszky már január 19-én Bárdossyhoz intézett memorandumában tiltakozott az újabb német követelések ellen. Kijelentette: „Nem köthetjük

¹⁰⁴ Néhány héttel később a „nemzeti egység” megteremtése jegyében az Erdélyi Párt pártszövetségre lépett a MÉP-pel (Függetlenség, 1942. márc. 1.).

¹⁰⁵ Népszava, 1942. febr. 1. Bárdossy miniszterelnök a világháborúról és Magyarország szerepéről.

¹⁰⁶ Hóman Bálint kultuszminiszterhez intézett levelében egy szerb vezető politikus erről így számolt be: Az 1941 áprilisi katonai bevonulás után a honvédség a polgári lakoságból meggyilkolt Szenttamáson, Pacséron, Szabadkán, Zomborban 4–500 embert, Újvidéken ezek száma ezerre tehető. Az ezt követő hetekben ismét kivégzésekre került sor, „a gépfegyverek csak úgy csattogtak éjszakákon át”. Majd a januári eseményekről: „Teljesen törvényen kívül állunk. Ez így tart... íme már 11 hónapja... Velünk úgy bánnak, mint a kutyákkal. Egyszerűen kicipelnek s minden ok és igazoltatás és bizonyíték nélkül megölnék.” (Bajcsy-Zsilinszky-hagyaték, 28/26.)

¹⁰⁷ Bajcsy-Zsilinszky-hagyaték, 28/21. A délvidéki vérengzésekről részletesebben lásd: *Buzási János: Az újvidéki „razzia”*. Bpest, Kossuth Kiadó, 1963.

¹⁰⁸ Magyarország és a második világháború, 425. l. A néhány nappal később a helyszínrre érkezettek így számoltak be az újvidéki vérengzésről: „... csak a Duna egyik szakaszánál 22 nagy teherautón hozták a holttesteket, amelyeket mind a gázyár mögött dobtak a Dunába... embereket levetkőztettek és behajszoltak a Dunába és aki úszni próbált, azt a partról lepuskázták. A szörnyű mérszárlás utáni napokban levágott ujjak és karok látszóttak ki a hóból. Valószínű az ujjakat és karokat azért vágták le a holttestekről, hogy a gyűrűket és karpereceket magukhoz vehessék. Az egész Kossuth Lajos utca napokon át véres volt az embervértől...” (Bajcsy-Zsilinszky-hagyaték, 28/21).

magunkat, a mi nemzetünk sorsát ehhez a hullához, hogy vele rothadjunk.” De tiltakozott a január elején Zsablyán lezajlott események ellen is. A bűnösök szigorú felelősségrevonását s az események megismétlődésének megakadályozását követelte.¹⁰⁹ Bárdossy január 22-én személyesen tett ígéretet Bajcsy-Zsilinszkynek, hogy további kegyetlenkedésekre nem kerülhet sor.¹¹⁰ S ugyanazonnap kezdődtek az újvidéki gyilkosságok.

Ilyen körülmények között került sor a képviselőház és a felsőház külügyi bizottságainak ülésére, ahol a miniszterelnök a németekkel folytatott tárgyalásokról tájékoztatta a bizottság tagjait. A feszült légkörben elhangzott beszámolót követő vita nem a német követelések körül, hanem az újvidéki terror miatt robbant ki. Kétségtelen azonban, hogy a kettő elválaszthatatlan egymástól. Bajcsy-Zsilinszky, Peyer s mások súlyos szavakkal ítélték el Bárdossy politikáját. A képviselőház külügyi bizottságában Bárdossy visszautasította az ellene irányuló támadást, amikor azonban a felsőházban Bethlen István még Bajcsy-Zsilinszky-nél is élesebben bírálta Bárdossyt, a miniszterelnök kénytelen volt takarodót fűjni.¹¹¹

Ezek az események a magyar politikai életben bizonyos válságot idéztek elő, Bárdossy helyzete megingott, s a kormányzóhelyettes-választáskor kitört botrány után Bárdossy miniszterelnöki pozíciója tarthatatlanná vált.

A Bárdossy-kormány válsága viszonylag kedvező helyzetet teremtett a különböző antifasiszta és Hitler-ellenes erők további közeledéséhez, az összefogás szükségességének elvi elismerésén túlmenő *cselekvő együttműködésük* megteremtéséhez. A kommunista párt elérkezettnek látta az időt mindazon társadalmi rétegek, osztályok, csoportok és egyének szervezett összefogásának megvalósítására, akik valamilyen módon kifejezésre juttatták együttérzésüket a függetlenségi mozgalommal és szembenállásukat a hitleri Németországgal.

A karácsonyi Népszava sikere után a kommunista párt már kereste a szervezett összefogás megteremtésének legkedvezőbb — az összefogást koordináló szervezet legalitását feltétlen biztosító — megoldás lehetőségeit. Ennek első kísérleteként említhető meg az 1942. január 9-én megalakult József Attila Emlékbizottság, amely célul tűzte ki József Attila holttestének Budapestre szállítását, a költő emlékéhez méltó eltemetését, valamint József Attila-emlékestek rendezését. Az emlékbizottság összetétele népfrontos jellegű volt, antifasiszta és háborúellenes feladatokat is vállalt.¹¹² Végül is 1942 február első felében, a KMP kezdeményezésére, a Népszavánál és a Szabad Szónál dolgozó kommunista, baloldali szociáldemokrata és parasztpárti újságírók javasolták a Magyar Történelmi Emlékbizottság létrehozását. A különböző irányzatokat képviselő egyének közös szervezetbe tömörítése s a szervezet közös platformjának kidolgozása azonban nehéz feladatnak bizonyult. Számos tényező egybeesése végül mégis a szervezet létrehozásához vezetett.

Melyek voltak ezek a tényezők? Elsősorban a már érintettek: az ország kül- és belpolitikai helyzete, a Bárdossy-kormány válsága s nem utolsósorban a kommunisták vezetete függetlenségi mozgalom eredményei. Lényegében ezzel

¹⁰⁹ Uo. 28/74.

¹¹⁰ Uo. 28/91.

¹¹¹ Uo. 28/91.

¹¹² A József Attila Emlékbizottság tagjai: Bartók János, Cserta Lajos, Gáspár Zoltán, Hegedüs Bite Dániel, Kállai Gyula, Kovács Imre és Szabó István (A Mai Nap, 1942. máj. 3.).

függ össze a többi ok is. Keresztes-Fischer belügyminiszter s a köréje csoportosult nyugatbarát körök úgy vélték, hogy a kibontakozó függetlenségi mozgalmat — ha azon belül a polgári vezetés biztosítható — támogatni kell. Két okból. Egyrészt a háború elvesztése esetén mint a németekkel szemben álló, a nyugati hatalmak előtt is posszibilis politikai mozgalom képviselhetné Magyarországot, s biztosíthatná a rendszer „jogfolytonosságát”. Másrészt egy, a kormány által kézbentartott mozgalom a fasiszta német követelésekkel szemben bizonyos fokig a gát szerepét is betölthetné. Ezáltal a kormány éppen a belső problémákra hivatkozva csökkenthetné a németekkel szemben vállalt gazdasági és katonai kötelezettségeit. Végül, de nem utolsósorban, egy polgári vezetés alatt álló Hitler-ellenes mozgalom az ország „belső békéjét” még nem veszélyeztető szinten tarthatná a tömegeknek a háborús terhek növekedésével párhuzamosan felszínre törő elégedetlenségét is. A belügyminiszter ezért nem támasztott különösebb akadályt a mozgalom elé, csupán arra törekedett, hogy a propaganda vonalát ne lépje túl, s esetleges „túlzásait” a mozgalomban résztvevő polgári szárny segítségével, illetve időnkénti figyelmeztetéseivel ellensúlyozza.¹¹³

Bizonyos fokig az ellenállásra serkentettek az angolszász országok politikai köreivel kapcsolatban álló magyar emigránsok is. 1942 januárjában Pálóczy-Horváth György — a Magyar Nemzet volt munkatársa, aki 1940 végén külföldre emigrált — több levélben hívta fel néhány közéleti személy figyelmét¹¹⁴ a belső ellenállás, a nácik és cinkosaik politikája elleni tiltakozás fokozásának szükségességére. Leveleiben hangsúlyozta, hogy lényegében egyetértésben cselekszik a nyugati emigrációban élő vezető politikussal.¹¹⁵ Az Ankarában rendszeresített magyar nyelvű rádióadás is az ellenállás fokozására szólította fel a nyugati orientáció híveit.¹¹⁶

1942 február közepe táján a Phónix Biztosító a Mária Valéria utca 10. szám alatt levő különtermében¹¹⁷ hetekig tartó viták, tervezgetések, újabb és újabb emberek megjelenése, mások távozása közepette született meg a Magyar Történelmi Emlékbizottság. Az eredeti elképzelés szerint a bizottság neve „1848-as Emlékbizottság” lett volna, de ezt a belügyminiszter nem engedélyezte.¹¹⁸ A bizottság előkészítő munkájában résztvevőkre és a csatlakozásra

¹¹³ Orbán László, Kállai Gyula, Orosz Dezső, Skolnik József szóbeli visszaemlékezései alapján.

¹¹⁴ Pálóczy Visnovits Jenőné grófnő, majd Tosan Satvet Lufti — a török követség egyik alkalmazottja — útján leveleket juttatott el többek között Kovács Imréhez, Szakasits Arpádhoz, Bálint Györgyhoz és másokhoz (PI Arch. Budapesti ügyészség. 1943—IV—444).

¹¹⁵ Uo.

¹¹⁶ Uo.

¹¹⁷ Uo.

¹¹⁸ A belügyminiszter e nevet nem hagyta jóvá, s ezután került sor a Magyar Történelmi Emlékbizottság név felvételére (PI Arch. VKF Bírósága, 1942—H—193). Egy ilyen jellegű szervezet megalakulásához az ötletet az észak-erdélyi haladó erők — élükön Balogh Edgár tanár és újságíró — kezdeményezése adta. Ők 1941 tavaszán az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület szervezésében újjáalakították a „Kolozsvári március 15-e állandó bizottságot”, amely feladatáknak az Erdélyben kallódó 1848-as ereklyék összegyűjtését és kiállítását, s ennek keretén belül az értelmiségnek a munkássággal és a parasztsággal való összefogását jelölte meg. (*Balogh Edgár*: Hármaskis-tűkőr. Budapest, Magyar Élet Kiadás. 1945. 239. l.) Balogh Edgár 1942 januárjában a Magyar Nemzetben és a Népszavában cikket is írt az erdélyi értelmiségiek törekvéséről. Ezt az alapötletet használta fel a KMP KB az antifasiszta erőket összefogó szerv megerősítésénél.

hajlandó németellenes polgári körökre különösen nagy hatással volt, hogy Szekfű Gyula vállalta a bizottság elnöki tisztét.¹¹⁹ A Történelmi Emlékbizottság legfőbb szervezője a kommunista Földes Ferenc és a Magyar Rádió szerkesztőségében dolgozó Ortutay Gyula volt. A Népszava, a Szabad Szó, a Magyar Nemzet kommunista, szocialista és más Hitler-ellenes újságírói személyes összeköttetések révén igyekeztek bevonni a munkába a számbavehető politikusokat, írókat és tudósokat. Néhány vidéken élő, a mozgalom szempontjából jelentős tudóst levélben kerestek fel; mint pl. Szentgyörgyi Albert Nobel-díjas professzort, Molnár Kálmán pécsi egyetemi tanárt, Krenner Miklós erdélyi író és másokat.¹²⁰

Hosszú viták eredményeként készült el az a belügyminiszter elé terjesztett felhívás-tervezet, amelyet az Emlékbizottság megalakulásának bejelentésekor akartak a nyilvánosság elé tární. (Ez csak részben azonos a később nyilvánosságra hozott felhívással.) A felhívás-tervezet az Emlékbizottság elé kettős feladatot állított: 1. az 1848—1849-es forradalmi hagyományok ápolását, a szabadságharc emlékeinek gyűjtését, kiállítások rendezését. (Ez maradt meg a nyilvánosságra került felhívásban.) 2. A jövő Magyarország megteremtése feltételeinek kimunkálását.¹²¹ (Ez a célkitűzés a megjelent felhívásban nem szerepelt.) Ez utóbbi jól tükrözi, hogy mi volt a Történelmi Emlékbizottság megszervezésének igazi célja.

A Történelmi Emlékbizottság tagjai már a felhívás-tervezet elkészítése során komoly vitákat folytattak a bizottság baloldali képviselői által alapvetőnek tartott hármas követelés: a függetlenség, szabadság, szociális haladás, azaz a nemzeti összefogás tartalmi kérdései körül. A vita most már nem a függetlenségi mozgalom fő ereje, a munkásság és a parasztság képviselőinek egyes kérdésekben korábban lényegesen eltérő álláspontja körül folyt,¹²² hanem a függetlenségi mozgalom demokratikus erői és polgári szárnya közötti nézetkülönbségek körül.

A polgári szárny képviselői és a baloldal lényegében egyetértettek a függetlenség és a nemzeti önállóság kérdésében és abban, hogy csak a munkás-

¹¹⁹ Szekfű előzetesen kikérte Keresztes-Fischer véleményét, s miután a belügyminiszter is helyeselte a közös bizottság létrehozását, elvállalta az elnökséget. Természetesen számos résztvevőnek tudomása volt arról, hogy a belügyminiszter jóindulatúan támogatja a bizottságot, így az első időszakban ez a körülmény sokak csatlakozását megkönnyítette (PI Arch. Orosz Dezső visszaemlékezése). Az első tervet is Szekfű Gyula és Kovács Imre vitte fel jóváhagyás végett a belügyminiszterhez (PI Arch. Budapesti ügyészség. 1943—IV.—444).

¹²⁰ A felhívás-tervezeten feltüntetették azok neveit, akik csatlakoztak, illetve azokat is, akiket csatlakozásra szemeltek ki: Aggházy Kamill, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Balla Antal, Barankovics István, Bölöny József, Darvas József, Dessewffy Gyula, Erdei Ferenc, Eckhardt Sándor, Fodor Gyula, Gáspár Zoltán, Gerevich Tibor, Gogolák Lajos, Huszár (Baráti) Aladár, Illyés Gyula, Joó Tibor, Kállai Gyula, Kodolányi János, Kárpáti Aurél, Katona Jenő, Katona János, Kodály Zoltán, Kovács Imre, Krenner Miklós, Makray Lajos, Mihályfi Ernő, Molnár Kálmán, Monu (?), lehetséges, hogy a szociáldemokrata Monus Illésről van szó), Négyessy I., Nagy István, Nagy Ferenc, Ortutay Gyula, Parragi György, Pátzai Pál, Petrovich Elek, Sándor József, Somogyi Miklós, Supka Géza, Szabó István, Szabó Zoltán, Cs. Szabó László, Szakasits Árpád, Szónyi István, Szekfű Gyula, Szentgyörgyi Albert, Szentimrei Jenő, Tildy Zoltán, Tombor Jenő, Tóth László, Varga Béla, Veres Péter, Wesselényi Miklós, Zilahy Lajos (PI Arch. Budapesti ügyészség. 1943—IV. 444).

¹²¹ Uo.

¹²² Ez a vita lényegében 1941 nyarán kedvező eredménnyel zárult. E kérdéssel a szerző részletesen foglalkozik monográfiája első részében.

ság és parasztság tömegeivel együtt képzelhető el a jövő kibontakozása. Az adott időszakban az e kérdésekben vallott nézetek azonossága volt a Magyar Történelmi Emlékbizottság megszületésének az alapja. Szekfűék, Baráti-Huszár Aladárék, Bajcsy-Zsilinszky-ék nemcsak az ország függetlenségét féltették Hitlerrel szemben, hanem az ezeréves magyar multat, a nemzet pusztulását és a magyar nemzet európai, mindenekelőtt Duna-medencei elhivatottságát. Vizsgálódásaik során azonban arra is rá kellett döbenniük, hogy saját osztályukban és a középrétegekben, amelyeket legjobban megfertőzött a náci ideológia és propaganda, nincs meg az az erő, amely képes volna a szakadék felé rohanó ország szekerét a végkifejlődés előtt megállítani. Rá kellett döbenniük, hogy amit hosszú ideig a dolgozó tömegektől féltettek, most éppen ezekre támaszkodva menthetik meg.

A dolgozó tömegek számukra is pozitív jelentkezése a „nemzeti küzdelmek”-ben, s az a tény, hogy a munkásosztály nem a szocializmus, hanem „egyelőre közelebb eső feladatok megoldására” összpontosította erejét.¹²³ méginkább lehetővé tette, hogy a munkásosztályban és az agrárrétegekben keressék azt a szövetségest, amellyel együtt az általuk is szükségesnek vélt, de saját osztályukkal megoldhatatlannak látszó nemzeti feladatok megoldását megtalálják.

Szekfű Gyula „Petőfi útján” című¹²⁴ — a szerző szavaival élve „erős visszhangot” kiváltott — cikkében, majd a hozzáérkezett levelekre adott válaszában¹²⁵ ezekre a problémákra keresett választ. Szekfű Petőfiben azt a nagy nemzeti költőt fedezte fel, akinek bármily „erős volt is társadalmi kritikája”, „megmaradt a magyar karámban, mely mindnyájunkat, úrt és jobbágyot, történelmi osztályokat és mai divatos értelmi népet egybetartott az Úristen pástorbotja alatt”.¹²⁶ Petőfi „Nemzeti dala”, a „Talpra magyar” társadalmi különbség nélkül szól mindenkire — írta Szekfű.¹²⁷

Abban, hogy Szekfű is Petőfiben találta meg az összefogás eszményképét — bár Petőfi számára nem ugyanazt jelentette, mint a dolgozó tömegek számára —, annak felismerése rejlik, hogy a Hitler-ellenes erők összefogása szükségességének elismerésén túl, a tartalmi kérdéseknek is előtérbe kell kerülniük. Ezt a gondolatot ragadja meg a Népszava válaszcikke is. Petőfi a nemzeti és szociális gondolat egységét jelenti. Ő ma is lángoszlop, „amely a mai kor nagy szociális vívódásai közepette útmutatás, a szabadság és függetlenség eszméjének tartalma és feszítőereje”.¹²⁸

Bajcsy-Zsilinszky, Szekfű és még sokan mások 1942 elején már eljutottak annak felismeréséig, hogy a *külső* és *belső* felszabadítás elválaszthatatlanul összefügg. Felismerték, hogy a nemzeti függetlenség csak akkor állhat szilárd talajon, ha azt a tömegek belső társadalmi felemelkedése kíséri. A belső társadalmi felemelkedés azonban nem egészen ugyanazt értették, amit a dolgozó tömegek. Egyenlő politikai és szabadságjogot, szociális felemelkedést hirdettek ők is, de nem mindnyájan gondoltak következetes földreformra, teljes politikai egyenjogúságra. Hirdették, hogy a „polgárság mellé” fel kell emelni a munkásságot és parasztságot, de úgy, hogy a polgárság legyen a hata-

¹²³ Népszava, 1942. febr. 15. Megint egy történelmi pillanat.

¹²⁴ Magyar Nemzet, 1942. febr. 1. Szekfű Gyula: Petőfi útján.

¹²⁵ Uo. 1942. febr. 15. Szekfű Gyula: Megint Petőfi útján.

¹²⁶ Uo. 1942. febr. 1. Szekfű Gyula: Petőfi útján.

¹²⁷ Uo.

¹²⁸ Népszava, 1942. febr. 17. A magunk útján.

lom elsődleges birtokosa, a tömegek szociális felemelkedése pedig ne vonja maga után a polgárság megterhelését.

A polgári szárny politikai elképzeléseinek megvalósítása során feltétlenül számított a tömegekre, de ellenezte cselekvő részvételüket a mozgalomban. A kommunista párt viszont éppen a tömegek cselekvő aktivitására helyezte a fősúlyt. Végső soron arról az alapvető kérdéstről volt itt szó, hogy a Hitler-és háborúellenes harc megmarad-e félmegoldásoknál, a társadalmi felemelkedés ismételt elvetélésénél, avagy a nemzeti önállóság kivívása párosul a társadalmi haladással. Más oldalról a háborúellenes harc megmarad-e a sajtó, a különböző társadalmi egyesületek, pártok kulisszái mögött, avagy ténylegesen tömegmozgalommá válik. Arról is szó volt, hogy a munkásosztály, mint a Hitler-ellenes harc kezdeményezője, képes lesz-e a mozgalom vezetőjévé válni, avagy sikerül az államhatalom bizonyos támogatását is élvező polgári szárnynak kezébe venni a vezetést.

A polgári szárny egyes képviselői Pethő Sándor politikai hagyatékához nyúltak vissza, a munkásosztállyal szemben a középosztály „elhivatottságát”, vezető szerepét hangsúlyozva.¹²⁹ Baráti-Huszár Aladár és csoportja a Történelmi Emlékbizottságon belül a munkásosztály háttérbe szorításán munkálkodott.¹³⁰ Ellenzékként léptek fel minden olyan kérdésben, amely a tömegek aktivitását s ezzel együtt a mozgalmon belüli súlyát is növelhette volna.¹³¹

Sokan közülük elleneztek a Magyar Történelmi Emlékbizottság balszárnyának azt a törekvését, hogy a bizottság fokozatosan politikai pártokat és szervezeteket is magába foglaló politikai szervezetté alakuljon át.¹³² Ellenezték a nyilvánosság előtti jelentkezést, a nyílt kiállást.¹³³ A tervezett március 15-i tüntetés helyett ők csak ünnepélyes megemlékezésre gondoltak.¹³⁴

A kommunisták, a baloldali szocialisták s más demokratikus gondolkodású, főleg parasztpárti politikusok úgy vélték, hogy a sajtó hasábjain, a MTEB összejövetelein folyó vitákra — a következetes elvi állásfoglalás mellett — csak a tömegakciók fokozásával, a dolgozók, elsősorban a munkások minél nagyobb tömegeinek a függetlenségi mozgalomba való bevonásával lehet a legkedvezőbb befolyást gyakorolni. Ugyanakkor továbbra is a különböző csoportokat összetartó és nem széthúzó kérdésekre és a cselekvésre igyekeztek a megbeszéléseket összpontosítani. „Most az a feladat — állapította meg a Népszava —, hogy azokban a kérdésekben, amelyekben egyetértünk elvben, harcoljunk annak gyakorlati érvényesüléséért egymás oldalán... Ha nem is értünk teljesen egyet a múlt megítélésében, attól még lehetnek közös céljaink, amelyekért egyforma meggyőződéssel és erőfeszítéssel dolgozhatunk.”¹³⁵

¹²⁹ Magyar Nemzet, 1942. febr. 6. „A középosztály és a munkásság”. Nem véletlen, hogy a Magyar Nemzet 1942. márc. 1-i száma teljes terjedelmében közli Pethő 1940. febr. 20-i miskolci beszédét, amelyben a középrétegeknek a dolgozókhoz való viszonyát, vezető szerepét, illetve az ország európai elhivatottságát boncolgatta. Ez a beszéd tömör összefoglalója Pethő nézeteinek.

¹³⁰ Illegális Szabad Nép. 61. l.

¹³¹ Magyar Nemzet, 1942. febr. 11. *Baráti-Huszár Aladár*: „Mely ha elvész, Róma megdől.”

¹³² E mögött a belügyminiszter figyelmeztetése is meghúzódtak. Erre hivatkozott Szekfü is a Schönherz-perben. PI Arch. Orosz Dezső visszaemlékezése.

¹³³ Szabadság vértanúi. Bpest, Kossuth Könyvkiadó. 1960. 209. l.

¹³⁴ PI Arch. Budapesti ügyészség, 1943—IV—444.

¹³⁵ Népszava, 1942. márc. 8. A magyar nép nemzeté emelésének feladata.

A KMP ilyen körülmények között határozta el, hogy a tömegek, a Hitler-ellenes csoportok előtt nyíltan feltárja: a függetlenségi mozgalom mögött az illegalitásban élő kommunista párt áll.¹³⁶ E kérdésében a KMP KB-én belül vita folyt. Felvetődött a kérdés: helyes-e éppen most, a Bárdossy-kormány pozíciójának megingása idején, az összefogás megteremtésének kedvezőbb körülményei között nyíltan a tömegek elé lépni? Többen hangsúlyozták, hogy ez feltétlenül egyes személyek, csoportok eltávolodásához, a jobboldali szociáldemokraták kommunistaellenes politikájának felélénküléséhez, a belügyi szervek támadásának megerősödéséhez fog vezetni.¹³⁷ A KB mégis úgy döntött, hogy a párt nyílt jelentkezése a párt tömegbefolyásának további erősödéséhez, a munkásosztály körében a függetlenségi mozgalommal kapcsolatos zavarok eloszlatásához fog vezetni. A pártnak ez a döntése összefüggésben volt azokkal a határozatokkal, amelyek nagyobb fontosságot tulajdonítottak az illegális szervezkedésnek, a nagyüzemi munkások bekapcsolásának, mint az előző időszakban. Általában a legális és az illegális munka kombinációját akarták fokozottabban érvényesíteni. A párt nyílt jelentkezése feltétlenül helyes volt. Ennek politikai és technikai feltételei adva voltak. De a párt konspirációs vonalon nem készült fel erre kellően. A párt új tagságának zöme szociáldemokratákból került ki, akik nem ismerték a konspiráció és az illegalitás szigorú törvényeit, nem ismerték a letartóztatott kommunistákra váró kegyetlen vallatási módszereket. Ilyen körülmények között az illegalitás szabályainak maradéktalan betartása, illetve megszegése a párt létét, illetve felgöngyölését jelentette. Tudták ezt a KMP KB vezetői is, mégsem tettek meg minden intézkedést a párt nyílt jelentkezése után várható támadás kivédésére. Később ez súlyos hibák forrása lett.¹³⁸

A párt — több mint öt évi szünet után — megjelent első két rölapja¹³⁹ kettős feladatot teljesített. Egyrészt megmutatta, mire képes a Hitler szolgálatába szegődött Bárdossy-kormány. Leleplezte a kassai provokációt, nyilvánosság elé tárta az újvidéki kegyetlen vérengzést, és felhívta a figyelmet, hogy küszöbön áll a magyar hadsereg mozgósítása és frontra küldése. Másrészt megmutatta a kivezető utat, s ebben a magyar nép történelmi hivatását. „Abba kell hagyni a háborút! Szakítani kell Magyarországot elnyomóival, ki kell lépni a háromhatalmi szövetségből”, és „együtt kell haladnunk a szovjet—angol—amerikai szövetséggel. . . , amelyhez már 26 nemzet csatlakozott. . . ”¹⁴⁰ Az első rölap összegezte mindazokat a követeléseket, amelyeket a párt alá-

¹³⁶ PI Arch. Skolnik J. és Orosz Dezső visszaemlékezése.

¹³⁷ Uo.

¹³⁸ Horváth Márton a párt KB részére 1944 őszén készített feljegyzésében a következőket írja erről: „Illegális sajtóra (és röpiratokra — P. I.) nélkülözhetetlen szükség volt. De az helytelen volt, hogy a sajtótevékenységet arra használtuk fel, hogy kihangsúlyozzuk a függetlenségi mozgalomban vitt, idáig elkonspirált vezető szerepünket. A nyílt kommunista irányítás szembe fordította velünk a szociáldemokrata vezetőséget. . . A polgári és kispolgári rétegek ijedten elfordultak a függetlenségi mozgalomtól. . . Nyílt kiállásunk végzetesebb reakcióját azonban. . . a kormány általános támadása jelentette. . . Minthogy politikai erőnk nem támasztotta alá megfelelő konspirációs szilárdság, ez a roham végzetessé vált.” (PI Arch. MKP KB debreceni ülései.)

¹³⁹ Az első, az újvidéki eseményekről szóló rölap, 1942. febr. 6-i dátummal jelent meg. Valójában ennél később, terjesztéséről a rendőrségi jelentések február végén adnak hírt.

¹⁴⁰ PI Arch. Röpiratgyűjtemény. III./1/1942/11.

írás nélküli röpcédulákon, vagy házak, gyárak falaira festve terjesztett. Így vált világossá, hogy e jelszavak kommunista jelszavak.¹⁴¹

A bácskai vérengzésről szóló, több mint 10 000 példányban sokszorosított röpiratot, majd néhány héttel később a „Sztálin napiparancsa”¹⁴² című röpiratot az e célra létrehozott „rohamgárdák” szakszervezetekben, s főleg munkáskerületekben, nagyüzemek előtt, s ahol erre lehetőség volt, üzemekben terjesztették.¹⁴³ A párt ezzel is mintegy ellensúlyozni akarta azt a nagyfokú elmaradást, ami az üzemi szervezés területén mutatkozott. S az élő szó helyett e röpiratokon kívánt szólni a nagyüzemi munkásokhoz.

Az Emlékbizottság nyilvános jelentkezése és célkitűzései körül kibontakozott vitát, a polgári szárny részéről a hegemon szerepre való törekvést a kommunisták azzal vélték ellensúlyozni, hogy az egyes munkásszervezeteknek, ifjúsági csoportoknak és más szocialista munkásegységeknek a bizottsághoz való csatlakozását szorgalmazták. Be akarta jelenteni csatlakozását a „Soli Deo Gloria” református diákszövetség Kabai Márton-köre és a szociáldemokrata Országos Ifjúsági Bizottság (OIB) képviselőiből alakult közös bizottság, amelyet a munkás-paraszt-értelmiségi fiatalok 1942. február 15–22. között tartott konferenciáján hoztak létre.¹⁴⁴ Csatlakozni kívánt a Művészek, Írók, Kutatók Szövetsége (MIKSZ) is, amelynek egyik vezetője a kommunista Hont Ferenc volt.¹⁴⁵ Egyes – elsősorban kisebb – szakszervezetekben is történtek ilyen irányú kezdeményező lépések. A MÉMOSZ-ban a különböző szakszervezetek képviselői előértekezletet tartottak, amelyen az Emlékbizottsághoz való csatlakozás problémájáról tárgyaltak.¹⁴⁶ Az Észak-Erdélyben 1941-ben újjászervezett Március 15-e Állandó Bizottság szintén a csatlakozás mellett döntött.¹⁴⁷

Ezek után már egyre sürgetőbbé vált, hogy a Történelmi Emlékbizottság a nyilvánosság előtt is bejelentse megalakulását. Keresztes-Fischer belügyminiszter, aki kezdetben helyeselte ezt a német-ellenes csoportosulást, látva abban a munkássztyálya súlyának megnövekedését, „a bizottság iránti politikai érdeklődést”, a csoportosulás robbantására törekedett. Közölte tehát Szekfűvel, a bizottság elnökével, hogy tovább már nem helyesli a munkában való részvételét. Szekfű, eleget téve a belügyminiszter kívánságának, kivált a bizottságból. Az elnöki teendőket Szekfű után Kovács Imre vállalta. Szekfű lemondása után sokan távol maradtak, az ingadozás fokozódott. Ezért határozta el a KMP vezetősége, hogy utasítja Földes Ferencet és Kállai Gyulát, hogy tegyék közzé a viták során módosított és a belügyminiszter által is elfogadott¹⁴⁸ közös kiáltványt. Így 1942. március 1-én a Népszavában nyilvános-

¹⁴¹ A párt jelszavai voltak: „Azonnali békét Magyarországnak! Ki a háromhatalmi szövetségből! Egy magyar katonát sem Hitlernek! Bíróság elé a délvideki vérengzés bűnöseivel! Önrendelkezést és egyenjogúságot a velünk élő nemzeteknek! Magyar búzát, magyar népek! Le a drágasággal! Földosztást! A parasztság adóhátralékának és bankadósságainak elengedését!” (Üo.)

¹⁴² Lásd Illegális Szabad Nép. 56–58. l.

¹⁴³ A rendőrségi jelentések, a VKF Bíróságának adatai szerint a legtöbb röpcédulát az újpesti üzemek körül, Angyalföldön a Váci úton, a csepeli Weiss Manfréd-gyárban és környékén, Rákospalotán a Chinoin, Phöbus környékén stb. terjesztettek.

¹⁴⁴ Részletesebben lásd: *Zágoni Ernő*: i. m. 245–247. l.

¹⁴⁵ PI Arch. Budapesti ügyészség 1943–IV–444.

¹⁴⁶ Orosz Dezső szóbeli közlése, továbbá PI Arch. Budapesti ügyészség, VKF Bíróság.

¹⁴⁷ *Kállai Gyula*: i. m.

¹⁴⁸ PI Arch. Budapesti ügyészség, 1943–IV–444.

ságra hozták a Magyar Történelmi Emlékbizottság megalakulását.¹⁴⁹ Szekfű távozásának hatására csökkent az aláírók száma is. (Az első tervezetnél még 51 aláíróval számoltak, s most 28-an írták alá¹⁵⁰ a felhívást.) Az első tervezet-höz képest azonban jelentősen megnőtt a különböző baloldali politikai pártokat — a KMP-t, az SzDP baloldalát, az FKGP-t, a Nemzeti Parasztpártot, egyesületeket, a szakszervezeteket, a Parasztszövetséget, a MIKSz-et stb. és a különböző baloldali lapokat, a Népszavát, a Magyar Nemzetet, a Szabad Szót, a Kis Újságot, a Független Magyarországot, A Mai Napot — képviselők súlya.

A Magyar Történelmi Emlékbizottság megalakulása és legális jelentkezése az antifasiszta és Hitler-ellenes erők összefogásának fontos eseménye volt. Először sikerült — bár laza, de mégis közös — szervezetbe tömöríteni a függetlenségi mozgalom különböző irányzatait, megalapozni a KMP ama törekvését, hogy az Emlékbizottság fokozatosan a politikai pártok és szervezetek szövetségévé, az antifasiszta ellenállási mozgalom vezető szervévé nője ki magát.

A Történelmi Emlékbizottság ezután gyorsan a cselekvés útjára lépett. Nyilvánosan is vállalta az 1942. március 15-i ünnepségeknek¹⁵¹ az 1848-as szabadságharc szellemében való megrendezését. Mihályfi Ernő felkérésére Pátzay Pál szobrászművész a bizottság rendelkezésére bocsátotta Petőfi-plakettjét, amit a munkások néhány nap alatt 30 ezer példányban kiöntöttek.¹⁵² Kállai Gyula javaslatára a Magyar Történelmi Emlékbizottság szerkesztésében megjelent a Szekfű 1942. február 1-i cikkének címét viselő „Petőfi útján” című kiadvány. E könyvben Szekfű, Barankovics, Bajcsy-Zsilinszky, Darvas, Kárpáti Aurél, Parragi György, Nagy István, Szakasits Árpád, Kállai Gyula, Kovács Imre ez alkalomra írt, illetve egyes napilapokban már megjelent cikkei, illetve Petőfi, Ady, Vörösmarty tendenciózusan összeválogatott versei, Kossuth Lajos néhány beszédrészlete található. A cikkgyűjtemény lényegében hű tükörképe a függetlenségi mozgalmon belüli különböző irányzatoknak, a számos kérdésben megmutatkozó nézeteltéréseknek, s ugyanakkor mégsem az ellentéteket, hanem az összefogás közös vonásait hangsúlyozza.

A KMP most már minden erejét a március 15-i tüntetés megszervezésére fordította. A Szabad Nép teljesen e cél szolgálatába állította márciusi számát.¹⁵³ Mindenekelőtt megvilágította, melyek azok a közös vonások, tanulságok, amelyek 1848-at 1942-ben is aktuálissá teszik, miért a munkásosztály hivatott arra, hogy az 1848-ban be nem fejezett polgári forradalmat győzelemre vigye. Rámutatott, hogyan fűgnek össze a polgári demokratikus feladatok a fasisz-

¹⁴⁹ A felhívást a Népszaván kívül a Független Magyarország márc. 3-i száma is közli. A Magyar Nemzet pedig a Petőfi-jelvény megjelenésével kapcsolatban hivatkozik a MTEB létrejöttére.

¹⁵⁰ A felhívást a következő személyek írták alá: Bajcsy-Zsilinszky Endre, Barankovits István, Bernáth Aurél, Darvas József, Gáspár Zoltán, Baráti-Huszár Aladár, Ilyés Gyula, Joó Tibor, Kállai Gyula, Kárpáti Aurél, Katona János, Katona Jenő, Kovács Imre, Krenner Miklós, Mihályfi Ernő, Nagy Ferenc, Nagy István, Parragi György, Pátzai Pál, Raics István, Somogyi Miklós, Szakasits Árpád, Szentimrei Jenő, Szónyi István, Tildy Zoltán, Varga Béla, Veres Péter, Veress Sándor.

¹⁵¹ A Magyar Nemzet 1942. márc. 11-i száma „Zarándokoljunk Petőfi szobrához” címen közli a MTEB felhívását. „Tűzzünk ki Petőfi-jelvényt és március 15-én délután zarándokoljunk el barátaink vagy családunk társaságában Petőfi szobrához és hódolatunk jeléül egy szál virágot helyezzünk a szobor talapzatára.”

¹⁵² PI Arch. VKF Bírósága. 1942—H—193 és Népszabadság, 1962. márc. 15.

¹⁵³ Illegális Szabad Nép, 41—43. l. „Le a kapituláns Bárdossy-kormánnyal!”

mus, a háború elleni harccal, s mennyiben részei ezek a munkásosztály távolabbi céljainak, a szocializmus megvalósításának. „Március 15-e zászlaját mi visszük. Minden megmozdulásunk „Talpra magyar” kiáltás, amellyel csatasorba szólítjuk a nemzetet a szabad, független és demokratikus Magyarország kivívásáért”¹⁵⁴ — írta a Szabad Nép.

A KMP az általános célkitűzés mellett 1942. március 15-ét konkrét célok szolgálatába is kívánta állítani. Felismerve Bárdossy egyre ingatagabb helyzetét, a kibontakozó kormányválságot, a fő tüzet a Bárdossy-kormány ellen, annak megbuktatására összepontosította. Hangoztatva: Bárdossy maradása egyet jelent a Hitlernek ígért hadsereg frontra vitelével, Bárdossy bukása a hitleri követelések megtagadását is jelenthetné.¹⁵⁵ A párt úgy vélte, hogy Magyarország kül- és belpolitikai helyzete annyira válságos, ugyanakkor az antifasiszta, Hitler-ellenes erők tömegbefolyása annyira megnövekedett, hogy képesek beleszólni a kormányválság megoldásába, s megvannak a feltételei a nemzet egyetemére támaszkodó nemzeti kormány megteremtésének is.¹⁵⁶

Helyes volt a pártnak az a megállapítása, hogy a függetlenségi mozgalom előtt álló feladatokat csak a nemzet egyetemes érdekeit magáénak valló, a nemzet egyetemét magában foglaló nemzeti kormány valósíthatja meg. Helyes volt annak hangsúlyozása, hogy a „Le a Bárdossy-kormánnyal” jelszó csak akkor teljes, ha tisztázott, mit akar az antifasiszta, Hitler-ellenes tábor a fasiszta kormány helyett. 1942 tavaszán azonban a párt irreálisan ítélte meg a helyzetét, mert ekkor még nem érték meg a feltételei a Bárdossy-kormányt felváltó nemzeti kormány létrehozásának, irreális volt tehát az 1942. március 15-i demonstrációtól ilyen eredményeket várni.

A pártnak ez a hibás következtetése több forrásból táplálkozott, s részben összefüggésben volt azzal, hogy más Hitler-ellenes csoportok sem mérték fel reálisan a helyzetet. A párt is részben eltúlozta azt a változást, amely a moszkvai csata után, az antifasiszta világkoalíció létrejöttével a nemzetközi erőviszonyokban beállt. Lebecsülte a fasiszta tábor erejét, s különösen túlbecsülte a fasiszta országok közül, s magában a hitleri Németországban is kibontakozó „válságot”.¹⁵⁷ Ugyancsak túlbecsülte a magyar uralkodó osztályokon belül az általános nemzetközi helyzet, a hitleri követelések, a kormányzóhelyettes-választás következtében kialakult ellentéteket. Úgy vélte, hogy Magyarországon nem egyszerű kormány-, hanem politikai válságról van szó.¹⁵⁸ De túlértékelte a dolgozó tömegek hangulatát s általában az országban uralkodó közhangulatot is. Úgy látta, hogy az országban a németellenes hangulat általános.¹⁵⁹ Hasonlóképpen túlértékelte a függetlenségi mozgalom erejét és befolyását. „A burzsoázia már nem elég erős és egységes ahhoz, hogy a politikát egyértelműen saját szempontjai szerint irányítsa — állapította meg a Szabad Nép „Kormányválság” c. cikke. — A demokratikus függetlenségi

¹⁵⁴ Uo. 48. l. „Március zászlaját mi visszük.”

¹⁵⁵ PI Arch. VKF Bírósága. 1942—H—193; Illegális Szabad Nép, 40. l. „Az erőviszonyok változtak meg.”

¹⁵⁶ Illegális Szabad Nép, 41—43. l. „Le a kapituláns Bárdossy-kormánnyal!”

¹⁵⁷ „A német fasizmus és általában a reakció meggyengült. A német nép nem hisz a fasiszták győzelmében, mindjobban tudatára ébred annak, hogy a háború terhei iszonyatosan nehezék és csak a milliomosok vagyona szaporodik.” Lásd: Illegális Szabad Nép, 40—41. l. „Az erőviszonyok változtak meg.”

¹⁵⁸ Lásd uo. 40—44. l. „Az erőviszonyok változtak meg”, „Le a kapituláns Bárdossy-kormánnyal!”, „A kormányzóhelyettes választás” c. cikkeket.

¹⁵⁹ Uo. „Le a kapituláns Bárdossy-kormánnyal!”

mozgalom népszerűsége egyedül álló, sőt már a burzsoázia egyes részeinél is érezteti hatását. *A munkásság aktív politikai fellépése tehát már a politikai vezetést teszi vitássá. . . A kormányválságban a vezetés válsága mutatkozott meg.*¹⁶⁰

Ezeken a megállapításokon alapultak azok a túlzott, irreális célkitűzések, amelyeket a párt a március 15-i demonstráció elé állított. „Magyarország kül- és belpolitikai helyzetének ez a világos kieleződése egész különös jelentőségre emeli 1942. március 15-ét. Amint a száz év előtti március idusa egyesítette a nemzetet az idegen önkény megdöntésére, úgy ennek az esztendőnek az idusa is megvalósíthatja évszázados vágyunkat: az egész nemzet egyesítését nemzeti feladatának elvégzésére.”¹⁶¹ Így jutott el a párt ahhoz a téves végkövetkezteshez, hogy adottak vagy legalább is kedvezőek a feltételek a Bárdossy-kormány bukásával a nemzeti kormány megteremtéséhez.

A tüntetést közvetlenül megelőző események bizonyítják, hogy a párt túlértékelt a Bárdossy-kormány válságát és részben azokat a lehetőségeket, amelyek a válság kapcsán az antifasiszta erők számára adottak voltak. A március 15-ét megelőző két hét olyan meglepetéseket produkált a párt számára is, amelyekkel éppen a fent elmondottak miatt nem számolt, s csak a párt megnövekedett politikai súlya, tömegbefolyása s a kommunisták rendkívüli aktivitása tudta megakadályozni, hogy a nagyszabásúra tervezett demonstráció a reakció közbelépésére kudarcba ne fulladjon.

A március 15-i tüntetés szolgálatába állította a párt az 1941 végén nagy sikerrel kibontakozott kulturális rendezvényeket is. A Művészek, Írók, Kutatók Szövetkezetének égisze alatt¹⁶² Hont Ferenc rendezésében, „Egy ezredévi szenvedés” címmel, sor került a második előadássorozat megrendezésére. Ennek az előadássorozatnak a célja nemcsak az volt, hogy felrázza és tömörítse a tömegeket, hanem főleg az, hogy a gyakorlati harc útjára vezesse a függetlenségért lelkesedők táborát. Az előadássorozat közös gondolata volt az évezredes, soha nem lankadó küzdelem a magyar szabadságért. A reakció most is mindent elkövetett, hogy ezeket az előadásokat kudarcba fullassza. Éles támadásokat intézett az előadások ellen, a műsorban fellépő kiváló színészek is állandó üldözésnek voltak kitéve. Előfordult, hogy a színházak egyszerűen megtiltották, hogy színészeik fellépjenek a kultúresteken. Ugyanakkor a jobboldal is hasonló című irodalmi műsorokat szervezett, hogy elvonja a demokratikus tábor rendezvényeinek közönségét.¹⁶³ Azonban előbbieket nemcsak színvonalukkal, tartalmukkal, hanem tömeglátogatottságukkal és tömeghatásukkal is kiemelkedtek a hasonló rendezvények sorából. A régi előadó-gárda nemcsak megmaradt, hanem újjakkal bővült. Az „Emlékezzünk régiekre” című sorozat február 27-i első előadásán a bevezetőt Joó Tibor tartotta, s a fentiek szellemében elemezte a megszólaltatott költők (Balassitól Vörösmartyig) nagy érdemeit.¹⁶⁴

A második — legnagyobb sikerű — előadást közvetlenül március 15-e előestéjén tartották, ugyancsak a Vigadóban. Címe is magában hordta célját: „Talpra magyar!” S az egész előadást Petőfi, az 1848—49-es szabadságharc szellemének szentelték. „A dobogón a haladó szellemiség vezető egyéniségei, különböző társadalmi rétegek képviselőiben, vallottak a nemzeti összefogás

¹⁶⁰ Uo. 62—63. 1.

¹⁶¹ Uo. 43. 1. „Le a kapituláns Bárdossy-kormánnyal!”

¹⁶² PI Archivum. Budapesti ügyészség, 1943. IV—444.

¹⁶³ Hont Ferenc: Költészet a dobogón. 39. 1.

¹⁶⁴ Népszava, 1942. márc. 1. „Egy ezredévi szenvedés.”

szükségességéről, a magyar szabadságharc útmutató hagyományainak szellemében” — írja az estről Hont Ferenc.¹⁶⁵ Kállai Gyula 1848–49 politikai és társadalmi jelentőségéről, a nemzeti függetlenség és társadalmi haladás összefüggéséről, Kovács Imre „Mit mondhat nekünk Kossuth ma” címmel, Darvas József Jókairól, báró Wesselényi Miklós pedig Széchenyiről tartott előadást.¹⁶⁶

Március 5-én az Országos Ifjúsági Bizottság,¹⁶⁷ március 12-én pedig az SzDP terézvárosi szervezete rendezett nagyszabású kultúrműsort a Vasas Székházban. Három nagy munkáskultúrcsoport lépett fel: a Munkás TE, a vasasok és a cukrászok kultúrcsoportja.¹⁶⁸ Közvetlenül március 15-e előtt egymást érték a különböző szakszervezetek kultúrcsoportjai által rendezett irodalmi és kulturális összejövetelek. „A műsort nagy magyar költők alkotásából állították össze és a mi előadóinkat kérték fel a szereplésre” — írja Hont Ferenc, majd hozzáteszi: „A közönség tódult ezekre az előadásokra.”¹⁶⁹

A március 15-i ünnepségsorozat előkészületeihez tartozott „a szocialista írók és költők” tavaszi antológiájának, a „Március”-nak a megjelentetése is. Ha a kötet sok kívánnivalót hagyott is hátra — mint ezt a korabeli kritikuskok megállapították —, céljaival s az irodalmi termékek mondanivalójával azt a küzdelmet óhajtotta segíteni, amelyet a Hitler-ellenes erők a munkásosztály vezetésével folytattak.¹⁷⁰ A Szocialista Képzőművészek csoportja a hónapok óta folyó tartalmas képzőművészeti vitát szintén be kívánta kapcsolni a márciusi eseményekbe. Elhatározták, hogy március folyamán „A művészet szabadsága” címmel kiállítást rendeznek, amelyre meghívtak „minden független magyar művészt, tartozzon egyébként bárhova”.¹⁷¹ A kiállítás keretében hirdették meg a „Szabadság és Nép” című freskópályázatot is.¹⁷² Ugyancsak kiállítást rendeztek a munkás amatőrfényképészek legjobb képeiből.¹⁷³

A szakszervezetekben, az SzDP szervezeteiben, ifjúsági vonalon s minden olyan területen, ahol a kommunista pártnak szervezetei vagy kapcsolatai voltak, megindult a munka a március 15-i tüntetés megszervezésére. Ekkor már majdnem minden munkásszervezetben dolgoztak kommunista csoportok. A legtöbb szakszervezet vezetőségében, az SzDP kerületi szerveiben is ott voltak a kommunisták, vagy a KMP politikáját teljesen magukénak valló munkásvezetők.¹⁷⁴ Az 1942-es letartóztatás rendőrségi adatai szerint 110 kommunistának volt magasabb szakszervezeti, illetve SzDP funkciója. Ebben nem volt benne az 1942 áprilisában büntetőszázadba hívott több száz kommunista, illetve baloldali szociáldemokrata adata, sem azé a 90-é, akik ellen a rendőr-

¹⁶⁵ Hont Ferenc: i. m. 40. l.

¹⁶⁶ Népszava, 1942. márc. 15. A magyar március ünnepe a Vigadó nagytermében.

¹⁶⁷ Népszava, 1942. márc. 7. A munkásifjúság ünnepi estje.

¹⁶⁸ Népszava, 1942. márc. 14. Munkások — a munkásoknak.

¹⁶⁹ Hont Ferenc: i. m. 41. l.

¹⁷⁰ A „Március” c. antológiában Nagy Istvánnak, László Gyulának, Kovács Imrénnek, Zsigmond Edénnek, Mőd Aladárnak, Révész Ferencnek, Lukács Imrénnek tanulmánya jelent meg. Novellával jelentkezett Vaád Ferenc, Földeák János, Nagy István, Kassák Lajos, Rideg Sándor. Verssel jelentkezett: Benjámín László, Vészi Endre, Kis Ferenc, Rajesányi Károly, Salamon Ferenc, Hárs László, Zelnk Zoltán, Vető Mihály, Szüdi György, Mária Béla, Földeák János, Berényi István, Keszthelyi Zoltán.

¹⁷¹ Népszava, 1942. febr. 1. „Művészek szabadságáért.”

¹⁷² Uo.

¹⁷³ Népszava, 1942. márc. 19. Fényképkiallítás.

¹⁷⁴ Lásd Orosz Dezső—Pintér István: Adatok a KMP szervezeti fejlődéséhez.

ség körözőlevelet adott ki.¹⁷⁵ A kommunisták és a baloldali szociáldemokraták nemcsak a márciusi tüntetésre mozgósítottak, hanem nagy propagandát fej-
tettek ki a Petőfi-jelvény viselése mellett is. Üzemekben, szakszervezetekben, keresztényszocialista szervezetekben százzámra adták el a jelvényeket. Jelszó volt — március 15-én mindenki Petőfi-jelvénnel jelenjék meg a tüntetésen. „Tedd fel a jelvényt, Petőfi képét! Jel legyen az, hogy valami él s mozog. Mert ő nem a múlt, de Ő a jövő, s te most a jövőt hordozod!” — lelkesített a jelvény viselésére Salamon Ferenc, a fiatal költő „Március kiált” c. versében.¹⁷⁶ Mert Petőfi-jelvényt viselni az utcán nemcsak bátor tett volt, nemcsak az állandó inzultálások vállalását jelentette,¹⁷⁷ hanem kiállás volt a független, szabad, demokratikus Magyarországgal szemben.

Bekapcsolódott a márciusi tüntetés előkészítésébe a Szovjetunióban élő magyar kommunista vezetők irányításával működő Kossuth Rádió is. 1942 február közepétől adásaiban 1848 évfordulójának méltó megünneplésére szólított fel, s hangoztatta, hogy március 15-ét „a nemzeti ellenzék harcoss napjává, a hazafias magyarok seregszemléjévé kell változtatni”.¹⁷⁹ „Március 15-ét változtassuk hadseregünk megmentésének napjává...” „Mozduljon meg tehát a magyar nép és tetteivel mondja meg: *eddig és ne tovább*... Ha meg akarjuk menteni hadseregünket — ...akkor ütött a cselekvés órája. Menjen ki a magyar nép minden városban és faluban tömegesen március 15-én az utcára és tüntessen, hogy a hadsereg maradjon itthon az országban” — hangsúlyozta a Kossuth Rádió március 7-i adása.¹⁸⁰ Felhívta a szervezett munkások figyelmét, hogy a munkásosztálynak döntő szerepet kell vállalnia a tüntetés előkészítésében, s a munkásoknak ott kell lenniük a tüntetésen. „A nemzeti célok és a munkáscélok közösségének tudata, a nemzeti hivatástudat, mely kiolthathat

¹⁷⁵ PI Archivum. VKF Bírósága, 1942—H—193. A VKF Bírósága iratai között található anyagok a következő részeredményeket mutatják: Az SzDP kerületi szervezeteinek vezetői között 36, a Villamos és HÉV Alkalmazottak Szövetségében 19, a bőripari dolgozók szakszervezetének vezetőségeiben 13, a MÉMOSz-ban 20, a kereskedelmi, vas- és fémipari szakszervezetek vezetőségeiben 3—3, a többi szakszervezetben ennél kevesebb kommunistát találtak a vezetésben.

¹⁷⁶ A verset a cenzúra nem engedte közölni. PI Archivum. SzDP-titkárság.

¹⁷⁷ Nyilasok, katonatisztek állandóan provokálták a jelvény viselőit. Ennek ellenére napról napra többen és többen tűzték ki. Illegális Szabad Nép, 1942. ápr. Petőfi-jelvény.

¹⁷⁸ A Szovjetunióban élő magyar kommunisták 1941 szeptemberében a Komintern segítségével és a szovjet kormány támogatásával indították meg a Kossuth Rádió adásait. Kezdetben Moszkvából, majd Ufából, végül ismét Moszkvából sugározta adásait. Szerkesztőségében helyet foglalt: Rákosi Mátyás, Révai József, Gerő Ernő, Farkas Mihály, később Nagy Imre, Nógrádi Sándor, Friss István, Szántó Zoltán, Gábor Andor. A szerkesztőség állandóan figyelemmel kísérte a magyarországi eseményeket (a budapesti rádió, a fogságba került katonák stb. útján) és gyorsan reagált is azokra. Leleplezte a magyar uralkodó osztályok súlyos felelősségét a szovjetellenes háborúban való részvételért. Állandóan sürgette az antifasiszta egység, a függetlenségi front megteremtését. Útmutatásai, tanácsai, sztrájkra, szabotázscselekvésekre való felhívásai — hibái ellenére is — jelentős szerepet tölthettek be az ellenállási mozgalom kibontakozásában. A Kossuth Rádió a felszabadulásig működött.

¹⁷⁹ PI Archivum. Kossuth Rádió adásai. 1942. márc. 4. „Készüljünk március 15-re.” Csak utalni szeretnék arra a körülményre, hogy a Magyarországon és a Szovjetunióban élő kommunista vezetők között 1940 óta minden kapcsolat megszakadt. A KMP stratégiája tette lehetővé, hogy az emigrációban élő vezetők a Kossuth Rádióban ugyanúgy mozgósítottak a március 15-i tüntetésre, mint a hazaiak, ugyanazon indokok alapján.

¹⁸⁰ PI Archivum. Kossuth Rádió adásai. 1942. márc. 7. „Március 15. hadseregünk megmentésének harcoss napja.”

tatlanul él a magyar munkásságban, szólítja az utcára az idei március 15-én is a szervezett munkásság tízezreit, a szociáldemokrata pártot és a szakszervezeteket. A magyar szervezett munkásságra hárul ma az a súlyos, de nemes feladat, hogy az egész népek példát mutasson a szabadságért és függetlenségért vívott harcban... Menjen március 15-én a szervezett munkásság az utcára, ragadja magával a nép széles rétegeit, mutassa meg harcos fellépésével, hogy a magyar munkásosztály nemzeti hivatása magaslatán áll..."¹⁸¹

Valóban, a szervezett munkásság döntő többsége felismerte a március 15-i tüntetés jelentőségét, s lázasan készülődött is. A szociáldemokrata párt és a szakszervezetek vezetőségében éles viták folytak a tüntetésen való részvételt illetően. A jobboldali szociáldemokrata vezetők kezdettől fogva elleneztek a tüntetést, de elleneztek a párt vezetőinek a Magyar Történelmi Emlékbizottságban való részvételét is. Nem véletlen, hogy sem a tervezet, sem a felhívás aláírói között nem találunk jobboldali szociáldemokratákat, hiszen ezek mind nagyobb aggodalommal figyelték a párt- és a szakszervezetekben folyó baloldali tevékenységet. Aggodalmukat csak növelte a belügyminiszter egyre gyakoribb figyelmeztetése.¹⁸² A KMP röpiratainak megjelenése után azonnal „félreverték a harangokat”. A Népszavában több ízben figyelmeztették a szervezett munkásokat, hogy „illegális röpiratokat se el ne fogadjanak”, se „terjesztésüket ne tűrjék”. Akadályozzák meg, hogy ilyeneket az üzemekbe, munkásotthonokba vagy szakszervezetek helyiségeibe csempészhessenek. „Akit ilyen csempészésen, illegális, provokatív röpiratok terjesztésén érnek, adják át könyörtelenül az illetékes hatóságoknak.”¹⁸³ Más úton is kísérleteket tettek, hogy a munkásokat letérítsék a demonstrációra való készülődésről. Ismét előszedték a régi baloldali frázist: „Mi nem mehetünk piros-fehér-zöld zászló alatt.”¹⁸⁴

A szervezett munkások nyomása, Szakasits Árpád főtítkár és a baloldali funkcionáriusok pártoló magatartása végül is meghátrálásra kényszerítette a jobboldali vezetőket. A SzDP vezetősége határozatot hozott, hogy hozzájárul a március 15-i Petőfi téri demonstráción való részvételhez. A döntést a március 9-i elnök-titkári értekezleten ezt nyilvánosan is közölték.¹⁸⁵ A határozat után a tüntetésre való felkészülés legálisan folyt, s rendkívül meggyorsult. A kommunisták és a baloldali szociáldemokrata vezetők megállapodtak abban, hogy a munkások a szakszervezetekben, illetve kerületi pártszervezetekben gyülekeznek, s onnan zárt sorokban vonulnak a Petőfi-szoborhoz. Egy-egy üzem, szakszervezet munkásai közös adakozásból koszorúkat vásároltak, transzparenseket készítettek. Néhány főből álló szavalókórusokat állí-

¹⁸¹ PI Archivum. Kossuth Rádió adásai. 1942. márc. 11. „Március 15-e és a munkásság.”

¹⁸² Keresztes-Fischer Ferenc Pásztói Ámon államtitkár útján több alkalommal, januárban és februárban is figyelmeztette Peyer Károlyt, hogy a pártban és szakszervezetekben folyó „szélsőséges tengelyellenes” tevékenység ellen lépjen fel. (PI Archivum. BM VII. res. 1941—7—5205, BM VII. res. 1942—7—6156.)

¹⁸³ Népszava, 1942. márc. 5., 7.; Komoly figyelmeztetés elvtársainkhoz.

¹⁸⁴ Orbán László visszaemlékezése. Az SzDP jobboldali vezetői 1941 tavaszától, a KMP függetlenségi politikája ismertté válása után, a Népszava és a különböző baloldali sajtóorgánumok között 1941 nyarán a KMP politikájáról folyó vita idején, részben a karácsonyi Népszava elleni fellépéskor is e fenti baloldali, „osztályharcos” jelszóval tértek ki az együttműködés elől. A demonstráció megakadályozását szolgálta az SzDP által meghirdetett márc. 15-i központi ünnepély hetekig tartó túlzott propagálása is.

¹⁸⁵ PI Archivum. Orosz Dezső—Skolnik József visszaemlékezése.

tottak össze, hogy a kommunista párt jelszavait hangoztassák és a tüntetés hangulatát irányítsák.¹⁸⁶ Határozat született arra is, hogy az egyes kerületekben a 48-as szabadságharc emlékművét is megkoszorúzzák.¹⁸⁷

Az SzDP bejelentése után, március 11-én, a Magyar Történelmi Emlék-bizottság is nyilvánosságra hozta, hogy március 15-én csendes koszorúzással egybekötött demonstrációt tervez a Petőfi-szobornál.¹⁸⁸ Az KMP a csendesre tervezett tüntetést hangos, háború- és Hitler-ellenes tüntetéssé akarta változtatni. Az előkészületek ebben a szellemben folytak. A levegőben lógó kormányváltozás kezdetben kedvezően hatott a tüntetés előkészületeire. Sok polgári politikust, a MTEB tagjait,¹⁸⁹ még azokat is, akik a felhívás aláírására nem voltak hajlandók, magával ragadott a munkások lázas készülődése.

De a reakció sem aludt. A szélsőjobboldali „Egyedül vagyunk” nagyszabású irodalmi estet rendezett, hogy lejárassa Honték kultúrestjeit és elhódítsa tömegeit. A Hivatásszervezet és a Nemzeti Munkaközpont felhívással fordult „az ország munkásaihoz”, hogy „harcoljanak mindazok ellen, akik meg akarják bontani a magyarság belső egységét”. Táviratban értesítették a „Legfelsőbb Hadurat”, hogy a munkásság készen várja a fegyverbe szólító parancsot.¹⁹⁰

Az előzőekben már volt szó arról, hogy a belügyminiszter közbelépése is károsan befolyásolta a MTEB tevékenységét. De a nagyszabásúra tervezett demonstráció előkészítő munkáit főleg a kormányválság megoldása s a jobboldali szociáldemokraták újabb árulása akasztotta meg.

Nem lehet teljesen véletlennek tekinteni, hogy a kormányzó — a belügyminiszter és a nyugati orientációs csoportok tanácsára — éppen ezt az időt választotta a lappangó kormányválság megoldására. Bárdossy bukása első sorban nem a gyorsan erősödő függetlenségi mozgalom, a tömegek növekvő elégedetlensége, hanem a már előzőleg említett okok — a kormányzóhelyettes kérdésében tanúsított magatartása, az újvidéki vérengzés, a Nyugattal való hadbalépés, részben a 2. magyar hadsereg körüli problémák — következménye volt. A kormányválság megoldásának időpontja viszont szorosan összefüggött a Hitler-ellenes erők által tervezett háborúellenes tüntetés megakadályozására való törekvéssel. Március 4-én már kiszivárgott, hogy Horthy tárgyalásokat folytat az új miniszterelnök személyét s a kormányátalakítást illetően.¹⁹¹ Bárdossy március 7-én, „megrendült egészségi állapotára” hivatkozva, benyújtotta lemondását. Március 9-én Kállay Miklóst bízta meg Horthy a miniszterelnöki szék betöltésével. Kállay kinevezését és Bárdossy menesztését a lapok azonban csak március 11-én közölték. A kormány átalakításáról

¹⁸⁶ Uo. és VKF Bírósága. 1942—H—193.

¹⁸⁷ Uo.

¹⁸⁸ Magyar Nemzet, 1942. márc. 11., Kis Újság, 1942. márc. 11.

¹⁸⁹ Bajcsy-Zsilinszky Endre írja a miniszterelnökhöz címzett levelében: „Igazán vaknak kellene lennie annak, aki nem látja, hogy a szociáldemokrata munkásság mennyire természetesen, mennyire nem taktikából, mennyire a dolgok természetes kiérlelődése során képviseli mind lelkesebben és mind öntudatosabban a magyar nemzet szellemét, hivatását, a magyar állam belső szabadságát és külső függetlenségét, az őszinte és magyar szellemű demokráciát.” Felhívja a figyelmet, hogy a belső rend megbontását nem a szervezett munkásságban, hanem a szélsőjobboldalban kell keresni, ott van „a polgárháború és a felforgatás és egyben a legvadabb és legbrutálisabb háborús uszítás tűzhelye” (Bajcsy-Zsilinszky-hagyaték. 28/91).

¹⁹⁰ Magyar Nemzet, 1942. febr. 28.

¹⁹¹ Az SzDP XXXIII. kongresszusi jelentése az 1939—1942. évekről. 35—36. l.

terjengő hírek is befolyással voltak a tervezett tüntetésre. Még inkább a miniszterelnök személye. Kállay Miklós a Bethlen István-féle garnitúrához tartozott, s így a tömegek, főleg a kispolgári rétegek, a jobboldali szociáldemokraták, a függetlenségi mozgalom polgári szárnya is azt várták, hogy kinevezése után szakítani fog a Bárdossy-féle irányzattal és fokozatosan visszatér a Bethlen, Teleki Pál képviselte mérsékeltbb vonalhoz, szakít a feltétlen németbarát politikával.

A Bárdossy-kormány bukását örömmel fogadó tömegek bizonyos várakozással tekintettek az új miniszterelnök bemutatkozása és politikája elé. Azt a körülményt, hogy Kállay teljesen átvette Bárdossy kabinetjét, a pillanatnyi kényszerhelyezettel magyarálták.¹⁹² Az SzDP lapja és a baloldali lapok első megnyilatkozásai tovább táplálták ezt az illúziót.¹⁹³ A várakozás hangulatában gyengült a tömegek ellenállása. Olyan hírek terjedtek el, hogy „Kállay miniszterelnök nem fogja teljesíteni azokat a kötelezettségeket, amelyeket Bárdossy miniszterelnök a németek számára vállalt”.¹⁹⁴

A kormányváltás a tüntetést ellenző jobboldali szociáldemokratákat újabb akcióra tüzelte. A március 9-én közölt határozat megváltoztatására törekedtek. Ennek első jele volt, hogy a Népszava nem közölte a MTEB-nek a március 15-i demonstrációra szóló felhívását. A március 12-i Népszava a márciusi ünnepek ismertetése során pedig már arról írt, hogy nem ünnepelhetünk a régi megszokott módon, azaz nem vonulhatunk fel a Petőfi-szoborhoz.¹⁹⁵ Még ugyanaznap a belügyminisztériumból telefonon felhívták Peyer Károlyt, később Szakasits Árpádot, és figyelmeztették őket, hogy a tüntetésen szélsőjobboldali provokáció várható, s vonják le ebből a megfelelő következtetést.¹⁹⁶ Peyer Károly számára ez lehetővé tette, hogy nyilas támadásra és ennek következményeire hivatkozva a pártvezetőség ülésén követelje a tüntetésen való részvételtől szóló határozat visszavonását és a letiltásnak a sajtóban való közlését. A pártvezetőség a kérdést a március 13-án összeült pártválasztmány elé vitte.¹⁹⁷ A választmányi ülés főreferátumában Szakasits Árpád a függetlenségi mozgalom mellett szállt síkra és hangsúlyozta, hogy a párt „haladjon tovább az eddig követett útvonalon”.¹⁹⁸ Peyer beszéde azonban már jelezte, hogy a jobboldal nem hajlandó e politikához beleegyezését adni.

¹⁹² Uo.

¹⁹³ A jobboldali szociáldemokraták is — bár hangsúlyozták, hogy Kállay átvette Bárdossy összes minisztereit, s ez már jelzi politikai törekvéseit — mégis elsősorban a várakozás álláspontjára helyezkedtek. (Lásd Peyer Károly beszédét a pártválasztmányi ülésen. Népszava, 1942. márc. 15.)

¹⁹⁴ PI Archivum. Baloldali összesítő, 1942. márc. 27. — Bajcsy-Zsilinszky is nagy optimizmussal fogadta a miniszterelnök-változást. Ez kiderül Kállayhoz intézett március 10-i leveléből. Remélte, hogy Kállay megváltoztatja a Peyer és az ő törlését a külügyi bizottságból és visszahelyezi őket jogaikba (Bajcsy-Zsilinszky-hagyaték. 28/91).

¹⁹⁵ A Népszava írja: „Természetesen kegyelettel emlékeznek meg a magyar munkásság ez évben is a magyar szabadság hőseiről, különösen Petőfi Sándorról, akinek szobra körül évtizedeken át — amíg lehetséges volt — mindig összegyülekezett a szervezett munkásság. Ez idő szerint nem ünnepelhetünk a régi megszokott módon...”

¹⁹⁶ PI Archivum. BM. VII. res. 1942—8—10—357.

¹⁹⁷ Népszava, 1942. márc. 15.

¹⁹⁸ „A Szociáldemokrata Párt országos választmányának ülése.” Az ülésről jegyzőkönyv nem áll rendelkezésünkre. A választmányon elhangzott beszédek visszaemlékezések alapján nem rekonstruálhatók. Az ülésről szóló rövid Népszava-tudósítás arra enged következtetni, hogy Török János és Katona János is a függetlenségi politika mellett foglalt állást. Hogy volt-e vita a tüntetés kérdésében, ma már nem állapítható meg.

Követelte, hogy tartsák magukat szigorúan a realitásokhoz.¹⁹⁹ Hasonló szelvényben beszélt Büchler is, aki a Petőfi-szobornál rendezendő tüntetés letiltásáról szóló határozatot előterjesztette. A Pártválasztmány végül is elfogadta a jobboldal érvelését, és úgy döntött, hogy nem vesz részt a tüntetésen és a letiltó határozatot a Népszava közli.²⁰⁰

A Népszava szerkesztőségében dolgozó kommunisták — Kállai, Losonczy, Kasztell, valamint a baloldali szociáldemokrata Gosztonyi — felléptek a határozat közlése ellen. E kérdésben a szerkesztőségben éles vita bontakozott ki.²⁰¹ Szakasits Árpád, a párthatározatra hivatkozva, utasítást adott a letiltó határozat megjelenésére. Szakasits azonban azt is kijelentette, hogy ő továbbra is helyesli a tüntetést, s nincs kifogása az ellen, hogy a szerkesztőség tagjai résztvegyenek a demonstráción.²⁰² Ezek után a Népszava március 14-i és 15-i számában közölte az SzDP választmány határozatát, amely felszólította a szervezett munkásságot, hogy egy szélsőjobboldali provokációtól tartva, az egyébként „igen nemes gondolatot kifejező, korábban tervezett zarándoklástól tartsa távol magát”.²⁰³

A jobboldali peyerista vezetőket valójában nem a nyilasok provokációja — mint ez március 15-én kiderült, ilyenről szó sem volt — készítette az SzDP néhány hónap óta folytatott határozott antifasiszta, népfrontos politikájával, ennek nagyszabású demonstrálásával való szembefordulásra, hanem az új kormány iránti lojalitás kifejezése, az új kormány bizalmának megnyerése. A jobboldali szociáldemokraták csak addig voltak hajlandók túrni a baloldal politikáját, amíg úgy látták, hogy a kormány sem lép fel ellene határozottan, amíg úgy látták, hogy a kormány egyes tagjai jóindulatúan szemlélik a függetlenségi mozgalom erősödését. Amikor „a kormány számára kényelmetlenné vált”²⁰⁴ a függetlenségi mozgalom, a jobboldal — és nyomására a párt főttkára is — a Belügyminisztérium telefonhívására — amely nem is követelte a demonstráció feladását, csupán egy várható szélsőjobboldali provokációra hivatkozott — hajlandó volt hónapok munkáját feláldozni és cserbenhagyni a munkásosztályt s mindazokat, akiket a munkásosztály határozott német- és háborúellenes harca hozott közelebb a függetlenségi mozgalomhoz. Ebben az állásfoglalásban megmutatkozott, hogy az SzDP vezetésében a baloldal gyenge, ingatag. Szakasítsék az első nyomásra meghátráltak és engedték, hogy e fontos kérdésben a jobboldal álláspontja érvényesüljön. Nem mertek és nem is akartak ekkor a tömegekhez fordulni. S ez a visszavonulás a vezetésen belül egyben ismét a jobboldal akaratának érvényesülését jelentette.

A szociáldemokrata párt március 15-e előestéjén hozott határozata szinte megbénította nemcsak a szervezett munkásság, hanem az értelmiség és kispol-

¹⁹⁹ Uo.

²⁰⁰ Uo.

²⁰¹ PI Archívum. VKF Birósága. 1942—H—193.

²⁰² Uo.

²⁰³ Népszava, 1942. márc. 14. és 15. Március és a munkásság. — Az sem tekinthető egészen véletlennek, hogy a Petőfi-jelvényt a Népszava utoljára 1942. márc. 11-i számában közli.

²⁰⁴ Az SzDP XXXIII. kongresszusának jelentése. 36. l. — Itt az SzDP vezetősége a következőkkel indokolta a tüntetés lefújását: „...egyfelől a szélsőjobboldal gyűlöletteljes pergőtüze, ... másfelől bizonyos elemek a maguk különleges céljaira kívánták... kihasználni. Harmadsorban: kezdett a kormány számára is kényelmetlenné válni... Mindezek miatt a pártvezetőség felhívással fordult a munkássághoz, hogy a márciusi idusára tervezett felvonulásban ne vegyen részt.” Csak ezután állapítja meg, hogy a kormányválság lehetőségét adott volna nyilas provokációra is.

gári csoportok elszántságát is. Maguk a szociáldemokraták is elismerték, hogy „a munkásság túlnyomó részében a pártvezetőség utasításának tett eleget”.²⁰⁵ De ebben az irányban befolyásolta a tömegeket a kormány által kilátásba helyezett nagyszabású márciusi ünnepség is, amelyen a kormány — úgyszólván teljes erővel — a maga szolgálatába kívánta állítani a függetlenség hirdetésében rejlő lehetőségeket. Ezért Kállay miniszterelnök március 14-én este „rádiószózatot intézett a nemzethez”, 1942. március 15-én délelőtt pedig a Hősök terén a kormányzóhelyettes és az új kormányelnök jelenlétében nagyszabású zászlóavató ünnepséget rendeztek, amelyre kivitték az elmúlt évben a Szovjetuniótól visszakapott szabadságharcos zászlókat.²⁰⁶ Ezzel is ellensúlyozni kívánták a demokratikus erők törekvését.

A kommunistákat, de magát a KMP Központi Bizottságát is teljesen váratlanul érte az SzDP állásfoglalása.²⁰⁷ Nem számoltak azzal, hogy a kormány, illetve a jobboldali szociáldemokraták meghátrálásra készítetik a szociáldemokrata baloldalt. Súlyosbította a helyzetet, hogy a tüntetés előestéjén, szombaton került sor a letiltás publikálására. Így rendkívül kevés idő állt a párt rendelkezésére. A szélsőjobboldali provokációra való hivatkozás azokat a szervezett munkásokat is meggondolásra készítette, akik a letiltás ellenére is részt vettek volna az ünnepségen. A KMP Központi Bizottsága ilyen körülmények között sem télenkedett. Kiadta a jelszót: Mégis ott leszünk! Saját illegális szervezetei útján vette fel a kapcsolatokat a munkásokkal. A kommunisták, vállalva a kockázatot, megjelentek az üzemek előtt, a szakszervezetekben, az ifjúsági szervezetekben, munkásotthonokban, baráti kapcsolataik révén mozgósítottak a tüntetésre.²⁰⁸ Minden lehetőséget kihasználtak, hogy megértessék a tömegekkel: részt kell venniük a tüntetésen. Így a március 14-én este rendezett vigadói „Talpra magyar” esten,²⁰⁹ a március 15-én tartott kerületi és központi ünnepi megemlékezéseken igyekeztek meggyőzni a munkásokat a demonstráción való részvétel szükségességéről.²¹⁰ A kommunisták fáradhatatlan munkája vitte sikerre a tüntetést.

Március 15-én délután három óra előtt már gyülekezni kezdett a tömeg a Petőfi tér körüli utcákban és a Duna-korzón. A szervezett felvonulásra a jobboldali szociáldemokraták árulása folytán nem kerülhetett sor. Csupán az építők, mintegy 200-an, vonultak fel szervezetten. A MÉMOSz ünnepi ülésén ugyanis a kommunista Molnár Imre felkérésére Somogyi Miklós felszólította a jelenlevőket, hogy az ülés után vonuljanak a Petőfi-szoborhoz. S valóban, Somogyi Miklóssal az élen — nem törődve a letiltó határozattal — zárt sorokban vonultak a Petőfi térre.²¹¹ Ugyancsak zárt sorokban, színes népviseletben érkezett az erdélyi, köztük a székely munkások küldöttsége.²¹² Délután 3 órakor megérkeztek a Magyar Történelmi Emlékbizottság tagjai, hogy el-

²⁰⁵ Az SzDP XXXIII. kongresszusának jelentése.

²⁰⁶ Népszava, 1942. márc. 17. Kállay miniszterelnök rádiószózata.

²⁰⁷ „Nagy izgalommal készültünk 1942. március 15-e emlékeztetésselére. Tudtuk azt, hogy a kommunista párt vezetői megbeszélést tartottak a szociáldemokrata párt vezetőivel március 15-re történő mozgósítás sikere érdekében — olvasható Gál Lajos visszaemlékezésében. — Számítottunk is a szocdemek részvételére... Biztunk a szocdem vezetőkben...” (PI Archívum. H—g—38.)

²⁰⁸ PI Archívum. VKF Birósága. 1942—H—193.

²⁰⁹ Uo. Budapesti Ügyészség. 1943—IV—444.

²¹⁰ Uo. VKF Birósága. 1942—H—193.

²¹¹ Uo.

²¹² Független Magyarország, 1942. márc. 16. Petőfi szobornál.

helyezzék koszorúikat a Petőfi-szoborra. „Mikor mi, az Emlékbizottság tagjai odaérkeztünk a szoborhoz, percek alatt több ezres tömeg zárkózott körénk — írja Darvas József. — Tízeseivel, húszasával sétáltak addig a munkások a környező utcákban s lent a Duna-parton és egyszerre, szinte adott jelre megszállták a szobor körüli teret.²¹³ Ezután került sor a koszorúzásra. A szervezett munkásság képviselőjében Katona János, a bőripari szakszervezet egyik vezetője, az építők nevében Somogyi Miklós, a MÉMOSz alelnöke, a parasztság nevében Bajcsy-Zsilinszky Endre, országgyűlési képviselő, az értelmiség képviselőjében Bernáth Aurél festőművész, a Szabad Szó munkatársai megbízásából Kovács Imre, a Magyar Parasztszövetség képviselőjében Dancs József helyezték el koszorút. Ugyancsak koszorút hoztak az erdélyi küldöttek is. A koszorúk egyik szalagján „Petőfinek” felirat volt olvasható.²¹⁴ Már a Történelmi Emlékbizottság koszorúzásakor is „hangos éljenzésbe kezdett a tömeg”²¹⁵ A hangos, háborúellenes tüntetés azonban csak az Emlékbizottság tagjainak távozásakor robbant ki. Ezután helyezték el azokat a koszorúkat, amelyeket az üzemek, egy-egy kerület munkásai összegyűjtött filléreiből vásároltak. Ezekben a koszorúkon vörös szalag volt, és a következő felírások: „Budapest kültelki munkássága — Petőfi és Táncsics szellemében a szabadságért.” „A függetlenség és szabadság harcosainak — Gyapjúmosó munkásai”, egy másik koszorún csupán ennyi volt olvasható: „A független Magyarország”. Koszorút helyeztek el a Terézváros dolgozói is — „A szabadságért” felirattal.²¹⁶ Koszorúkat helyeztek el az ifik is, közülük elsősorban a zuglóiaké emelkedett ki. Az Emlékbizottság felhívására sokan csokrokat vagy egy-egy szál virágot helyeztek a szobor talapzatára.²¹⁷

Az eredeti tervek szerint a hangos, jelszavas tüntetés csak a parlament, a Kossuth-szobor előtt kezdődött volna. A tömeghangulat azonban annyira izzó volt, hogy már a Petőfi téren előkerültek a kabátok alól a kommunista párt jelszavait feltüntető táblák, transzparenszek, Kossuth, Táncsics, Petőfi képei.²¹⁸ „Jelszavak szálltak és dübörögve zengett a tömeg: Rabok tovább nem leszünk! Éljen a független, demokratikus Magyarország! El Németországtól! Hozzátok haza honvédeinket! Le a háborúval!”²¹⁹; „Különbékét! Vessen Hitler!”²²⁰ Majd kiadták az újabb jelszót: „Gyerünk a Kossuth-szoborhoz! — Gyerünk a Szabadság téren át a Kossuth-szoborhoz!”²²¹ A tömeg Kossuth-nótákat énekelve és a már említett jelszavakat kiabálva a Mária Valéria utcán át elindult a Kossuth-szobor felé. A mintegy 8–10 ezer főnyi menet élén és között az egész utcát átfogó jelmondatos táblákat vittek: „Független, szabad, demokratikus Magyarországot!” „Egy katonát sem Hitlernek.”²²² „Útközben egyre nőtt, egyre dagadt, szinte már szétfeszítette a szűk

²¹³ Darvas József: Város az ingóányon. 3. kiad. Bpest, Szépirodalmi Kiadó. 1960. 86. l.

²¹⁴ Független Magyarország, 1942. márc. 16. Petőfi szobornál; PI Archívum. BM VII. res. 1948—8—10357.

²¹⁵ Uo.

²¹⁶ Uo.

²¹⁷ PI Arch. H—L—86 (Horváth Jánosné visszaemlékezése).

²¹⁸ PI Archívum. BM. VII. res. 1942—8—10357.

²¹⁹ Darvas József: i. m. 86. l.

²²⁰ Illegális Szabad Nép, 71. l.

²²¹ PI Archívum. BM. VII. res. 1942—8—10357.

²²² Legújabbkori Történelmi Múzeum fényképarchívuma.

utcákat...²²³ „Mikor a menet elért a Ferenc József térre, a Főkapitányság elé, rendőrök százai rohantak ki a kapuk alól, gumibotokkal estek neki a tömegeknek²²⁴ — írja ugyancsak Darvas József —, az elől menetelő csapatokat bekerítették és vad dulakodással beterelték a rendőrség udvarára. A hátul jövők kicsit megtorpantak, elkezdtek szétszivárogni a környező utcákba, de aztán újra összeverődtek, mégis elmentek a Kossuth-szoborhoz...²²⁵

A budapesti antifasiszta, háborúellenes tüntetést a baloldali napilapok ünnepi megemlékezése és a fővárosban és vidéken rendezett számos ünnepi ülés egészítette ki. A Népszava és a Magyar Nemzet március 15-i teljes számát az évfordulónak szentelte. Ugyancsak több cikkben emlékezett meg róla a Szabad Szó, a Kis Újság, a Mai Nap, a Független Magyarország is.²²⁶ Kolozsvárott az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület — amely csatlakozott a Történelmi Emlékbizottsághoz — nagyszabású emléküléssel nyitotta meg az 1848 ereklyéiből készített kiállítást.²²⁷ Az SzDP központi ünnepségét a Vas-munkás Otthonban tartotta. Szakasits Árpád ünnepi beszédét azok a gondolatok hatották át, amelyeknek alapján a kommunisták és a baloldali szocialisták együttműködtek. „... nekünk nemcsak ünnep március 15-e, hanem program is... bevégezzük, ami 1848-ban kezdődött, bevégezzük, mégpedig az új idők új szükségleteinek megfelelően” — mondotta Szakasits.²²⁸ Ünnepi megemlékezések voltak az SzDP majdnem minden kerületi pártszervezetében, az erzsébetvárosi, óbudai, ferencvárosi, pesterzsébeti, újpesti és kispesti munkásotthonokban, több szakszervezetben, továbbá a nagyobb vidéki városokban — Győrben, Szombathelyen, Szegeden, Pécsen, Debrecenben, Diósgyőrön, Felsőgallán stb.²²⁹ Ezen ünnepségek általános hangulata jól tükrözte, hogy a szervezett munkásság nagy része megértette, hogy március 15-e 1942-ben nem pusztán megemlékezés, hanem több annál, kiállítás a függetlenség és a szabadság, a demokratikus politikai jogok, a szociális felemelkedés mellett.

Az 1942. március 15-i tüntetés és előzménye, a Magyar Történelmi Emlékbizottság megalakulása, kiemelkedő eseménye a függetlenségi mozgalom történetének. Bebizonyította, hogy Magyarországon is megvannak a reális feltételei a fasisztaellenes erők összefogásának, a Hitler-ellenes nemzeti ellenállás kibontakozásának. Bebizonyosodott, hogy a KMP a mély illegalitásban is helyesen ismerte fel a dolgozó tömegek és az egész nemzet alapvető érdekeit, és megtalálta az antifasiszta tömegek mozgósításának és irányításának legjárhatóbb útját.

Ez a tüntetés megmutatta, hogy a függetlenségi mozgalom sikere a KMP helyes politikája mellett a munkásosztály akcióegysége kibontakozásának köszönhető, hogy a kommunista és a szocialista munkástömegek, a kommunista és baloldali szociáldemokrata vezetők egyre szorosabb együttműködése, illetve

²²³ A tüntetők számáról a legkülönbözőbb adatok vannak. A baloldali lapok 10–15 ezer főre becsülték a tüntetők számát. A rendőrség néhány százra. A visszaemlékezők adatai talán a legrealisabbak, 8–10 ezer főről beszélnek.

²²⁴ Sombor jelentése szerint 90 főt tartóztattak le, közülük még az éjszaka folyamán 87-et — „adatai felvétele után” — szabadon engedtek (PI Archívum. BM VII. res. 1942—8—10357).

²²⁵ Darvas József: i. m. 89. l.

²²⁶ Lásd e lapok 1942. márc. 15-i számait.

²²⁷ Magyar Nemzet, 1942. márc. 18. Ünnepélyesen nyílt meg Kolozsvárott az 1848-as ereklyemúzeum.

²²⁸ Népszava, 1942. márc. 17. A Szociáldemokrata Párt márciusi ünnepségei.

²²⁹ Uo.

a jobboldali szociáldemokraták politikájának átmeneti visszaszorítása vezetett ilyen eredményre. Éppen a tömegek aktívabb jelentkezése, a munkásosztály határozott beleszólása a politikai küzdelmekbe, a „jövő Magyarországnak konstruktív programja” tudta a heterogén összetételű, a fő kérdésben egyetértő, de számos — a fő kérdés megoldását döntően befolyásoló — kérdésben eltérő nézeteket valló erőket tömöríteni, a munkásosztály vezető szerepét is biztosítani.

Nem véletlen, hogy a kormány a függetlenségi mozgalom legérzékenyebb pontjára igyekezett csapást mérni. S ez, mint láttuk, közvetlenül március 15-e előtt sikerült is. A jobboldali szociáldemokrata vezetők akkor támadták hátba nemcsak a munkásosztályt, hanem a háborúellenes harcot vállaló kispolgári, polgári tömegeket is, amikor a munkásosztály egységes megmozdulása új távlatokat nyithatott volna az antifasiszta ellenállási mozgalom előtt. A jobboldali szociáldemokraták árulása tovább fokozta a kispolgári és polgári elemek ingadozását, így csak tízezren vettek részt a tüntetésen. A kormány pedig felismerte, hogy az antifasiszta erők megbontásának, megbénításának számára legkedvezőbb módja a jobboldali szociáldemokratákkal való együttműködés, vagy ezek megfélemlítése. Az is bebizonyosodott, hogy a szociáldemokrata párt vezetőségén belül még nem alakult ki egy olyan baloldal, amely képes szakítani a jobboldallal, képes önálló politika vitelére, bátran mer a tömegekre támaszkodni és a jobboldal áruló politikájával szembe mer szállni. A március 15-i előkészületek ugyanakkor megmutatták azt is, hogy mily nagy a Horthy-rendszer tömegbefolyása. Egyszerű kormányváltás és az új kormányhoz fűzött illúziók komoly németellenes erőket is meghátrálásra készítettek.

1942. március 15-ével lényegében lezárult az antifasiszta függetlenségi politika egy eredményekben gazdag szakasza. Rövid idő — lényegében egy év — alatt a KMP a munkásosztály egységének, a munkás-paraszt szövetségnek a megteremtése terén olyan eredményeket ért el, amelyek kiemelkedő eseményei a Horthy-fasizmus ellen folytatott negyedszázados küzdelemnek. A fasizmus körülményei között a háború vérzivatarában egyedül a KMP tudott helyes, a dolgozó tömegek számára is elfogadható nemzeti programot adni, ami kényszerítette a fasiszta Németországgal szembenálló erőket, hogy politikai törekvéseikben mindig számot vessenek e programmal. Ez volt az egyik alapja a kommunista párt későbbi erejének és befolyásának is. 1941 tavaszán a párt által életrehívott antifasiszta, háborúellenes politika olyan tömegmozgalommá kezdett válni, amellyel az ország minden politikai tényezőjének számolnia kellett.

И. Пинтер:

Венгерская Комиссия по поддержанию исторических традиций и демонстрация 15 марта 1942 года

Резюме

Автор, анализируя международные и внутривенгерские события конца 1941 — начала 1942 годов, старается показать объективные и субъективные причины и возможности, приведшие к падению правительства Бардоши, объявившего войну державам мировой антифашистской коалиции, а также к разветвлению венгерского движения сопротивления и к первым его успехам. Он старается показать, что сделало возможным, чтобы организованный пролетариат, демократические представители трудящихся крестьян, прогрессивная интеллигенция а также часть буржуазных слоев сплотились вокруг знамени антифашистского движения независимости, развернутого Коммунистической Партией Венгрии. Внутри этого лагеря имелось немало значительных разногласий, особенно по вопросу о внутренней перестройки страны, но в одном из вопросов — в вопросе о защите независимости страны, о безперспективности ведения войны на стороне Гитлера все они были вполне согласны. То обстоятельство же, что на антифашистское движение наложила свой отпечаток инициатива Коммунистической Партии Венгрии, а также левого крыла Социалдемократической Партии, сделало возможным, чтобы совместные задачи, одинаково интересующие каждого члена лагеря антифашистской борьбы, стали центральным вопросом движения сопротивления.

Развертыванию движения содействовали успех ряда совместных политических акций — демонстрации 1 ноября 1941 года, номера газеты Непсава от 25 декабря 1941 года, совместных культурных выступлений, а также вызванный ими массовый интерес.

В статье в дальнейшем, на основе детального анализа как внешне-, так и внутриполитического положения, раскрываются предпосылки создания первого организационно-образного объединения движения — Венгерской Комиссии по поддержанию исторических традиций.

В этой комиссии по существу был представлен весь антифашистский лагерь — коммунисты, социалдемократы, профсоюзы, представители разных крестьянских организаций и партий, прогрессивные объединения, руководители культурного фронта, журналисты, писатели, общественные деятели — антифашисты.

Статья показывает позитивные и отрицательные явления внутри комиссии, как колеблющиеся постепенно взяты верх, в противовес силам, требовавших решительных выступлений. Она показывает, что сделало возможным, чтобы Венгерская Комиссия по поддержанию исторических традиций приняла план демонстрации, предложенной Коммунистической Партией Венгрии и назначенной на 15 марта — годовщину революции 1848 года.

Опираясь на мемуары, современную прессу и вновь найденные документы, автор старается всесторонне начертать подготовку к демонстрации. Коммунистическая Партия Венгрии сосредоточила все свои силы на успешную организацию демонстрации, ведь стало ясным, что успех ее может стать основой перерастания движения в массовое антифашистское движение, а также основой его укрепления. Левое крыло Социалдемократической Партии и профсоюзов стремилось также к успеху демонстрации.

Но реакция была также наготове. Разрешение правительственного кризиса, длившегося уже нескольких недель, было назначено на дни, непосредственно предшествовавшие демонстрации: на пост бывшего премьерминистра Ласло Бардоши стал Миклош Каллаи. Назначение нового правительства возбудило надежды в кругах правых социалдемократов и в большинстве буржуазного крыла Комиссии, настроенных против активной антифашистской борьбы, что Каллаи постепенно пойдет на разрыв с прогерманской политикой и что массовая демонстрация оказала бы неблагоприятное влияние на эту политику правительства. Поэтому они и отошли от плана массовой демонстрации и даже накануне ее запретили организованным рабочим принять участие в демонстрации. Является заслугой коммунистов, что вопреки этому 15 марта в столице продемонстрировало почти 10 тысяч человек. Этим по существу и кончается первый период движения сопротивления. В заключении статья анализирует уроки этого периода.

I. Pintér:

Le Comité Hongrois Historique d'Honneur et la manifestation du 15 mars 1942

Résumé

En soumettant à l'analyse les événements déroulés fin 1941 et au début de 1942 sur le plan de la politique internationale et de celle intérieure l'auteur de la présente étude cherche à exposer les raisons et les possibilités d'ordre objectif et subjectif qui provoquèrent la chute du gouvernement Bárdossy ayant déclaré la guerre à la coalition mondiale réunissant les pays antifascistes et conduisirent au développement du mouvement de résistance hongrois et aux premiers succès de celui-ci. L'auteur explore les causes qui expliquent pourquoi les représentants démocratiques des ouvriers syndiqués, ceux de la paysannerie, ainsi qu'une partie des intellectuels et des couches bourgeoises progressistes se rangèrent derrière le drapeau hissé par le mouvement d'indépendance antifasciste. Encore que maints désaccords sérieux aient séparé ceux réunis au sein du camp — tel en premier lieu la question de la transformation intérieure du pays — ils étaient unanimes à prendre position pour la défense de l'indépendance du pays et à considérer la guerre menée aux côtés de Hitler comme étant sans issue. Initié par le Parti Communiste de Hongrie et l'aile gauche du Parti Social-Démocrate du pays le mouvement antifasciste mit au premier plan les tâches communes faisant progresser la lutte antifasciste et étant de l'intérêt de tous les membres du camp.

Le succès qu'enregistra plus d'une action politique lancée en commun + telles la manifestation du 1er novembre 1941, le numéro du 25 décembre du *Népszava*, des organisations culturelles communes — et un intérêt massif qu'ils provoquèrent, contribuèrent, eux aussi, à accélérer le développement du mouvement.

Fondé sur une analyse détaillée de la situation de la politique étrangère et intérieure l'article se penche pour continuer sur l'étude des conditions qui permirent la formation des premiers groupements organisés du mouvement et la création du Comité Hongrois Historique d'Honneur. La quasi-totalité du camp antifasciste fut représentée au sein du Comité: communistes, social-démocrates, syndicats, partis et organisations paysans, associations progressistes, chefs du front culturel, journalistes, écrivains, personnalités politiques d'esprit antifasciste. L'étude représente les phénomènes positifs et négatifs se manifestant au sein du Comité d'Honneur et la prédominance des hésitants au dépens de ceux réclamant des actions résolues. L'auteur décrit les raisons qui amenèrent le Comité d'Honneur à admettre la manifestation suggérée par les communistes pour le 15 mars 1942, anniversaire de la révolution hongroise de 1848.

A la faveur des mémoires, de la presse de l'époque et des documents inédits l'auteur de l'étude cherche à esquisser les différents aspects des préparatifs de la manifestation. Le Parti Communiste de Hongrie s'appliquait à concentrer toutes ses forces afin d'assurer le succès de la manifestation. Il devint évident que le succès de la manifestation pourrait en effet servir de base au développement du mouvement antifasciste en un mouvement massif et à en consolider les résultats. L'aile gauche du Parti Social-Démocrate et celle des syndicats s'employaient elles aussi en vue de garantir le succès de la manifestation.

Cependant la réaction n'était pas elle non plus sans se tenir sur ses gardes. Elle fixa la solution de la crise gouvernementale, trainant depuis plusieurs mois, aux jours précédant immédiatement la manifestation. Le président du conseil László Bárdossy venait d'être remplacé par Miklós Kállay. Le changement du gouvernement fit croire aux social-démocrates de droite et à l'aile bourgeoise du Comité d'Honneur, refusant la lutte active antifasciste, que Kállay ne se garderait pas à rompre successivement avec la politique pro-allemande et dans ce cas une démonstration massive ne ferait que paralyser la politique suivie en ce sens. Dès lors ils abandonnèrent l'idée de la démonstration massive, de surcroît, à la veille de la manifestation ils défendirent aux ouvriers d'y prendre part. Le mérite en revenait aux communistes qu'en dépit de cet état de choses près de dix mille manifestants se rassemblèrent le 15 mars dans les rues de la capitale. Par cela la première étape du combat de résistance se vit achevée dans son essence. Pour terminer l'étude soumet à l'examen les enseignements qui en découlaient.

Kosáry Domokos:

1815 történetirodalmának kritikájához

„Europa libertati asserta”: Horváth Mihály, a XIX. századi magyar nemzeti-liberális történetírás legjelentősebb alakja iróniával idézi 1815 mérlegeléskor e jelszót, amelyet a francia háborúban résztvett Habsburg-katonák emlékkeresztje viselt magán. S mindjárt hozzá idézi a liberális ellenzékét képviselő Deák Ferenc szavait is az 1848 előtti magyar reformkorszak politikai harcaiból: „E kis emlékjelek ércbetűi némán, de hathatósan emlékeztettek a fejedelmi szó szentségére.” A francia forradalom eszméi ugyanis (folytatja Horváth) nem tűntek el nyomtalanul. A kibontakozó nemzeti mozgalmak segítségével a feudális abszolutista uralkodók is igénybevették a Napóleon elleni nagy háborúban. A bécsi kongresszus tehát arra lett volna hivatva, hogy „mind a hatalom igazságos felosztása, mind a nemzetiségek méltányos kielégítése” által fektesse „állandó, tartós alapokra” az európai békét, és liberális alkotmányokat adjon. A kongresszus azonban „egészen eltéveszté a célt, melyre törekednie kellett volna”, a fejedelmek elfeledték a veszély pillanatában tett alkotmányos ígéreteiket.¹

Horváth persze maga is tudta, hogy a bécsi kongresszus vezető szereplői milyen társadalmi és politikai erőket képviseltek, és hogy a nemzetiségek felszabadítása és liberális alkotmányok osztogatása mennyire nem volt tőlük várható. Hozzátette tehát, hogy a bécsi kormány saját érdekeit is megfelelőbben szolgálta volna, ha „a rideg kényuralom restaurációja” helyett jobban szem előtt tartja „a nemzetiség elvét s a népek jogait”.² Következő, 1863-ban írt munkájában pedig már továbbmenve pontosabban meg is határozta, mi szerinte az a másik, jobb megoldás, amelyet Bécsnek, legalábbis a Habsburg-monarchia saját határain belül, választania kellett volna. Azután (olvassuk), hogy a német-római császárság nem volt többé visszaállítható, a Habsburgok birodalmához nem lehetett már „alapul tekinteni a német nemzetiséget, mely legfőlegb egy ötödét tette a monarchia népességének”. Ha az uralkodóház egységes elv alapján akarta újjászervezni országait, akkor ahhoz az 1806-i tervhez kellett volna visszatérnie, „mely szerint a módosítandó magyar alkotmány az egész monarchiára kiterjeszhetnék s ennek középpontjává Magyarország, székvárosává Budapest tétetnék”.³ Horváth ezután különböző érvekkel próbálja valószínűsíteni, hogy 1815-ben ez kedvező megoldásként kínál

¹ *Horváth Mihály: Magyarország történelme. VIII. köt. Pest. 1873², 477, 480. l. (az első kiadás: 1863). A szerzőről újabb, összefoglaló jellemzés: Pamlényi Ervin: Horváth Mihály. Bpest. 1954.*

² *Horváth M.: i. m. 481. l.*

³ *Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történetéből. I. Bpest. 1886³, 15. sk. l. (E munka első kiadása: Genf. 1864.)*

kozott. Először is, mondja, „az újjászervezésnek csak is ez volt egyetlen helyes módja, mely erőszakos rázkódások nélkül kivihető lett volna”. Azután „nem is hiányzának Bécsben státusférfiak, kik ennek világos belátásával jóakaratot párosítva, nem kételkedének határozottan állítani, hogy a monarchia érdeke múlhatatlanul követeli a kormány s udvar székének Bécsből Budára áttételét”. Sőt maga Metternich is „hajolni látszék eleinte a monarchia illetén újjászervezésére”. Ezt indokolták volna, morálishan, a magyarok „érdemei”, hiszen ők segítették valaha győzelemhez Habsburg Rudolfot, ők mentették meg Mária Terézia trónját 1741-ben, ők nyújtottak a Habsburgoknak végső menedéket Napóleon elől. De mégjobban indokolták volna a politikai érdekek. A német-római császárság megszűnte után a Habsburg-hatalom súlypontjának keletre kellett áthelyeződnie, abban az irányban, amelyet számára a Duna vonala természetesként kijelölt. Az új monarchia elsősorban mint dunai birodalom számíthatott jövőre. Úgy, ha felszámolja németországi ambícióit és a Duna középső medencéjében találja meg természetes központját, Magyarországon, amint az már Savoyai Jenő és Kaunitz elképzeléseiben is felmerült. Horváth még egy német politikai röpiratot is idéz, egy orosz diplomata tollából, amely szerint itt nem a dinasztia német eredetét vagy német bürokráciáját kellett volna döntő érvnek tekinteni, hanem a birodalom földrajzi helyzetét, amely a különböző népeket összefűzte, és főleg a Dunát, amelynek Napóleon is felismerte fontosságát, és amely, „mint a monarchia élettere előre megszabta annak politikai irányát is”.⁴ Horváth ezt a súlypont-áthelyezést, mint 1815 egyik elképzelhető megoldását, visszamenőleg is helyesli, csak a magyar országgyűlés hozzájárulását köti ki hozzá, utólag, feltételként. Mintha csakugyan idáig érték volna a dolgok. S mintha e megoldást, mint lehetséges alternatívát, 1815 körül valóban komolyan mérlegelték volna.

Horváth Mihály kitűnő történész volt, aki jelentős, jól tájékozott és nagyhatású művekben úttörőként képviselte a polgári-nemzeti haladás eszméit a Habsburg-abszolutizmus és a magyar feudalizmus retrográd hagyományaival szemben. Arról, ami 1815-ben tényleg végbement, lényegében véve, sőt: amennyire az adatok akkori ismerete lehetővé tette, sokhelyt részletekben is helyes képe volt. De midőn 1815 európai rendezésének mérlegelésékor a meg nem valósult, az elmulasztott lehetőségekről beszél: felismerhetően saját korának, és pontosabban: azon társadalmi osztálynak, a polgárosult, liberális magyar nemességnek utólagos törekvéseit, vágyait, reményeit vetíti vissza a múltba, amelynek ügyét ő maga is képviselte. Mert nem nehéz kimutatni, hogy érvei, közelebbről megnézve, nem bizonyulnak megalapozottnak, sőt több ponton saját, más, történeti megállapításaival is ellentétben állanak. Itt van mindjárt az az állítólagos 1806-i terv, amelyhez, szerinte, 1815-ben vissza kellett volna Bécsnek térnie. Gentz Frigyes egyik levelében, az Ausztria 1805-i veresége, Tirol elvesztése utáni, kétségbeejtőnek tűnő helyzetben, valóban felbukkant az a gondolat, hogy a Monarchia katonai és politikai újjászervezéséhez, a francia fenyegetéssel szemben, új, védettebb központot lehetne Magyarországon találni.⁵ Csakhogy itt valaminő stratégiai visszavonulásról volt szó, védhető bázis megteremtéséről Napóleonnal szemben, nem új, keleti

⁴ Uo. I. 15—17. l. (Az idézett röpirat: Europas Kabinete und Allianzen. Vom Verfasser der Pentarchie.)

⁵ *Gustav Schlesier* (hg.): Briefwechsel zwischen Gentz und Johannes Müller. Mannheim. 1840. 244—245. l.

orientációról és a németországi igények felszámolásáról. Gentz nem az összbírodalmat akarta, Magyarország mintájára, rendi alkotmánnyal felruházni, hanem ellenkezőleg: Magyarország számára akart (mint írja) új „alkotmányt”, vagyis valószínűleg olyan új kormányformát kidolgozni, amely a magyar rendi különállást, önállóságot számolja fel a Habsburg-abszolutizmus óhajai szerint. 1815-ben, a napóleoni veszély letűntével, maga Gentz sem gondolt többé olyasmire, ami 1806-ban is csak múló ötlet volt csupán. Levele azonban utóbb, midőn napvilágot látott (1840), nagy figyelmet keltett a magyar liberális ellenzék körében, ahol ekkor már valóban kezdett meghonosodni a hungarocentrikus monarchia elképzelése, az a politikai program, hogy a Habsburg-hatalom súlypontját Magyarországra kellene áthelyezni. De nézzük tovább Metternich és a bécsi udvar állítólagos (legalábbis kezdeti) hajlandóságát egy ilyen megoldást illetően 1815 küszöbén. Maga Horváth Mihály fejtette ki másutt,⁶ a leghatározottabb bírálat kíséretében, mennyire azon volt Metternich, már 1813-tól kezdve, hogy a Napóleon elleni küzdelemből „minden nemzeti elemet kiirtson”, és hogy „a szabadságháborút a fejedelmi autokratia háborújává tegye”, mennyire igyekezett a koalíció egészében, a chaumonti szerződésben is e politikának érvényt szerezni, mennyire helytelenítette Stein német nemzeti céljait eleinte éppúgy, mint utóbb I. Sándor cár „szeszélyes szabadelvűségét” meg IV. Frigyes Vilmos porosz király egyébként soha be nem váltott ígérését arra, hogy alkotmányt ad országának. Bécs valóban nem ígért semmit (s így nehéz is szemére vetni ígérétének megszegését): Metternich és I. Ferenc az alkotmányosságot is forradalmi eltévelyedésnek tekintette, „a reactio, az ellenforradalom, a helybenmaradás és legitimitás” elvét képviselte, és nem volt hajlandó sem a fejedelmi abszolutizmusról, sem a német államok közti vezető szerepről lemondani. Horváth Mihály egyenesen túlozva mondja, hogy ez a bécsi politika volt az az alap-képlet, amelyet azután a bécsi kongresszus egész Európára általánosított, mintha más országok uralkodó körei nem hasonló tendenciát képviseltek volna, és mintha csak a Habsburg-udvar befolyása jutott volna érvényre abban, hogy a kongresszus „a népeket jogtalan, csak engedelmeskedni köteles tömegeknek tekintve... a réginél még szigorúbb, kiméletlenebb kényuralom alá törekedett vetni”.⁷ Ez a jellemzően nemzeti-liberális hangszerelésű kritika már önmagában véve is ellentmond azon feltételezésnek, hogy Metternich akár „eleinte” is a magyar rendi alkotmány kiterjesztésével, Magyarország mint központ körül óhajította volna újjászervezni a Habsburg-monarchiát.

Nemzeti mozgalmak (vagy pontosabban: vezető osztályaik) mindig nehezen tudják saját kezdeteiket, előzményeiket reálisan mérlegelni. Önkéntelenül önmagukkal, saját erőviszonyaikkal, saját problémáikkal számolnak a múltban. Ez áll arra a polgárosuló, liberális magyar köznemességre is, amely 1848-ban élére állt a polgári forradalomnak, vezette a nemzeti szabadságharcot, majd, miután részben és egy ideig a Kossuth-emigráció politikájának sikerében reménykedett, mind közelebb jutott az Ausztriával való kiegyezés gondolatához. Horváth Mihály is lényegében véve ezt az utat járta meg: 1849-ben, Magyarország függetlenségének kikiáltása után, Kossuth oktatásügyi minisztere volt. 1863-ban még svájci emigrációban írta művét, de már láthatólag leszámolt a teljes függetlenség gondolatával, s helyette visszatért 1848 tava-

⁶ Horváth M.: i. m. VIII. köt. 477–479. 1.

⁷ Horváth M.: i. m. I. köt. 18–19. 1.

szának (akkoriban nagyrészt még Kossuth által is osztott) politikai elképzeléseihez arról, hogy Magyarországnak a Habsburg-monarchia keretén belül kellene nagyobb súlyú, vagy éppen központi szerephez jutnia.⁸ E program felújításának gondolata, a Habsburg-hatalom dunai hivatásáéval egybekötve, persze nem itt, a Kossuth-emigráció soraiban bukkant fel először. Itt ez már inkább az emigráció politikai válságának volt jele. Elsőnek Kemény Zsigmond, a konzervatív-liberális író és publicista, a forradalom, Kossuth és az emigráció politikai ellenfele és keserű bírálója fejtette ki 1851-ben, Pesten kiadott röpiratában, hogy a Habsburg-hatalomnak nem Németországban és Itáliában kell hegemoniára törnie, vagyis nem Schwarzenberg herceg politikáját követnie azon nagynémet egység létrehozása érdekében, Habsburg-vezetés alatt, amelybe így, a monarchiával együtt, Magyarország is belesodrónék, hanem Kelet-Európában, a Duna völgyében kell valóban vezető, aktív szerepet vinnie. Már itt, Kemény iratában megtaláljuk ugyanezen hivatkozást Savoyai Jenő keleti politikájára, Gentz 1806-i tervére éppúgy, mint azon új, központi szerepre, amely az ő tanácsaik megfogadása, a politikai súlypont-átváltás végrehajtása esetén Magyarországra várna. Másutt már kimutattuk, hogy ez a program így, felújítva, a forradalom után, nem egészen ugyanazt jelenti, mint azelőtt.⁹ A magyar nemesség 1848/49 nemzetiségi konfliktusainak hatása alatt, fokozott mértékben kezdte félteni nemzeti hegemoniáját a régi, történelmi határokon belül. Ezért óhajtott Kemény a Habsburg-monarchia számára oly erős pozíciót keleten, hogy más, szomszéd (szerb, román) nemzeti törekvések a balkáni török uralom megszűnése után se válhassanak a magyarországi és erdélyi magyar hegemonia számára veszedelmessé. Ezért appellált azon kelet felé irányuló, osztrák politikai ambíciókra, amelyeknek (mint János főherceg naplójából látni) már előbb, 1815 körül is akadtak hívei, de amelyeket igazán éppen akkor, az 50-es években hoztak előtérbe az osztrák nagyburzsoázia érdekei. Horváth Mihály persze utóbb sem foglalt el Keményével mindenben azonos álláspontot. Nála mindvégig progresszívebb maradt. De kétségkívül ő is ahhoz a tendenciához hajlott át, amely bizonyos feltételek közt kész volt megegyezni Ausztriával.

A XIX. század második felében, 1848, 1859 és 1866 után, a magyar uralkodó osztályok már rá tudták szorítani Ausztriát, hogy feltételekbe menjen bele, egyezkedésre kényszerüljön. 1815-ben azonban nem. De még kísérletet sem tettek rá. Ez, mint határozott program, részükről sem merült fel akkor. Igaz, 1790-ben, a francia forradalom kezdő szakaszának visszhangjaként, az árútermelés útjára lépő köznemesség nemzeti mozgalma már igen határozottan fellépett az önálló állami lét tényleges attribútumainak követelésével, az ország önrendelkezésének, a politikai és gazdasági alárendeltségből való felemelésének programjával. E mozgalom azonban, bár szívesen alkalmazta Rousseau és a francia felvilágosodás érveit, néhány reformer elképzeléseitől eltekintve megmaradt a feudalizmus korlátai között, és így sem elég erősnek, sem tartósnak nem bizonyult. Utóbb, 1830 után, midőn a feudalizmus válsága tovább éleződött, és a kapitalizmusra való áttérés feltételei jobban kialakultak, a polgárosodó nemesség újabb, ifjabb nemzedékei már a polgári reform tálján, megnőtt erőkkkel, eredményesebben léptek fel a nemzeti önállóság programjával, amelyet azután 1848 forradalma váltott valóra. 1815 azonban éppen

⁸ *Hajnal István*: A Batthyány-kormány külpolitikája. Bpest. 1957.

⁹ *Kosáry D.*: Kemény és Széchenyi 1849 után. Bpest. 1963 (kny. Irodalomtörténeti Közlemények 1963, 2. sz.).

e két mozgalom: a régi és az új közé esett. A nemesség hamar meghátrált a forradalom újabb fejleményei előtt. 1792-ben már Franciaország ellen fogott kezét az udvarral. S ettől kezdve, a magyar jakobinus-vezetők, demokratikus értelmiségiek kivégzésétől, bebörtönözésétől (1795) sem különösebben zavartatva, de a háborús konjunktúra előnyeit élvezve, hosszú évek során át, mindvégig adta a katonát, pénzt, terményt a Habsburg-udvar francia háborúihoz. Napóleon ellen is, aki 1809-ben hiába biztatta őt Magyarország függetlenségének kivívására. Még azután is, hogy a veszített hadjáratokkal elhatalmasodó pénzügyi válság nyomán repedések (1807), majd nyílt törések (1812) mutatkoztak az udvar és nemesség közös frontján. Még országgyűlésen kívül is. I. Ferenc a lipcsei csata idején, 1813 őszén, újabb segítséget kért a „hű magyar nemzettől” (vagyis a devalváció ellen tiltakozó és ezért meggyűlölt nemességtől) a monarchia épsége és a trón méltósága érdekében, hozzátéve: „a jelen körülmények nem engedik, hogy a segílyt országgyűlésen tárgyaljuk, hová azt egyébiránt tartozónak kegyelmesen elismerjük”, de hiszen a rendek „különben is bőszes bizonyosságait bírják, hogy alkotmányukat fenntartani őszintén akarjuk”. S bár a jelek éppen az ellenkezőjét bizonyították (az udvar a legszívesebben a nyílt abszolútizmust vezette volna be Magyarországon), a megyék, mint a nemesség politikai szervezetei, szerencsekívánatokkal halmozták el az udvart katonai sikereiért, azon alkalomból, hogy (mint Pest megye írta) „a szilaj ellenség... saját határai közé szorítottatott s a független nemzetek megigázására célzó törekvései saját veszedelmére fordítottak”. S a különleges helyzetre hivatkozva országgyűlésen kívül, önkéntes megajánlás formájában adták össze, amit az uralkodó kívánt tőlük. Pest megye, huzgóságában, még a kívántnál többet is beszedett. A megyék az I. Ferenc által 1814 novemberében kért, újabb 60.000 újonc kiállítását is megkezdték, és csak azért nem fejezték be, mert közben a szövetségesek bevonultak Párizsba és a háború végetért. S midőn Napóleon visszatért, 1815. március 29-én I. Ferenc ismét segélynyújtásra hívta fel a magyar rendeket, azok újra eleget tettek e kívánságnak, halaszthatatlan szükségre hivatkozva újra országgyűlésen kívül. A magyar nemesség e politikai magatartása akkor is tény marad, ha számolunk azzal, hogy soraiiban tovább élt, sőt növekedett az ellenérzés a bécsi udvar abszolútista törekvéseivel szemben. Akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy 1815 után, a háború befejeztével, a közös front felbomlott, és hogy főként a nemzetközi erőviszonyok alakulása miatt nem tudta a nemesség a frissen restaurált Habsburg-hatalommal szemben elégedetlenségét kifejezésre juttatni. Akkor is, ha tudjuk, hogy az egykorú alkalmi irodalom tollforgatói, akik beszédek, cikkek, röpiratok, versek egész sorában, kórusban ünnepelték a Habsburgok és szövetségeseik győzelmét, Franciaország és Napóleon bukását vagy I. Ferenc diadalmas hazatérését Bécsbe 1814 júniusában, a szívek mélyén élő tendenciák közül csak olyanoknak adtak kifejezést, amelyek az adott helyzetnek, az adott hazai és nemzetközi erőviszonyoknak és a „hivatalos” kívánalmaknak megfeleltek. Magyarország a Habsburg-hatalom egyik fontos anyagi és katonai bázisának meglehetősen passzív szerepét játszotta, és nem olyan önálló vagy legalább vitát ébresztő tényező, amely a monarchia egészének átalakítását igényelte volna vagy éppen nemzetközi fórum elé kerülhetett. Paraszt-katonái és nemes tisztjei a császári hadvezetés parancsai alatt harcoltak messzi Itália vagy Franciaország földjén. Aulikus mágnásai fényes öltözetben, de néma szerepben pompáztak a bécsi kongresszus főrendű statisztái között. A polgári átalakulás időszakájának eljövendő vezetői ifjú kezdők

még, ha nem gyermekek. Széchenyi István, aki majd a liberális reformot kezdeményezi, mint a bajor király kísérői közé beosztott, huszonkét éves császári huszárkapitány örökíti meg, korai naplójegyzeteiben, benyomásait a bécsi kongresszusról. Látja Sándor cárt, amint hozzáértően osztályozza a magyar nőket, hogy melyik az „angyali”, az „ördögi”, vagy éppen a „kokett” szépség. De mitsem tud a kulisszák mögötti küzdelmekről és döntésekről. Metternich megbízásából utazik a nápolyi udvarba, a császári sereg soraiban harcol Murat ellen, és csak 1815 őszén, első angliai útján kezd ráeszmélni, hogy a polgári társadalom fejlettebb és jobb, mint a feudális.¹⁰ Wesselényi Miklós, utóbb a harmincas évek ellenzéki mozgalmának vezéralakja, az ifjú szemlélők soraiból figyeli még, milyen öltözékben nyitja meg az 1814 őszén I. Ferenc és a porosz király társaságában Magyarországra, Pestre látogató orosz cár a nádor táncestélyét.¹¹ Hg. Esterházy Pál, 1848 magyar „külgügy-minisztere”, Metternich ifjú bizalmasaként vett részt 1814-ben a francia diplomáciai tárgyalásokon, a châtilloni konferencián, majd lett utóbb Ausztria nagykövete Londonban,¹² igaz, hogy ő utóbb is csak látszólag, taktikából és átmenetileg, az 1848 őszi válságig szolgálta a forradalomból született magyar kormányzat ügyét. Beöthy Ödön¹³ és Csányi László¹⁴, utóbb a Bihar illetve Zala megyei ellenzék vezető alakja, majd a forradalom neves kormánybiztosa, sok más ifjúval együtt a Habsburgok seregében harcolt Napóleon ellen, német, francia földön. Az új nemzedék még nem lépett színtérre, a régi pedig már letűnt. Batsányi Jánost, 1790 mozgalmának kitűnő költőjét, aki a forradalmi Párizs példájára figyelmeztette olvasóit, majd 1795-ben fogságot szenvedett és 1809-ben Napóleonhoz csatlakozott, szuronyok közt hozták vissza Párizsból: Linzben internálták, ahonnan soha többé haza nem térhetett. Kazinczy Ferenc esete pedig szinte tragikomikusan jellemzi Magyarországot súlyát és azt az atmoszférát, amelyben a haladás képviselői éltek a „táncoló” kongresszus idején. A magyar nemzeti irodalom e másik nagy és ismert vezető alakja, a nyelvújítás úttörője, aki előzőleg a jakobinus-mozgalomban való részvételéért hét évet töltött Ausztria börtöneiben, 1815 májusában Bécsbe látogatott. De csak úgy, messziről, az utcán nézegette a fényes fogatokat, és találgatta, hogy ki, melyik uralkodó lehet. Egy nap azután levélben idézték be egy címre. Az öregedő író biztosra vette, hogy ez csak valami álcázott módja a letartóztatásnak. „Más nap úgy csókoltam meg feleségemet s gyermekemet, hogy az az utolsó csók, melyet nekik adhatok ez életben... Rettegve mentem be a városba.” Ott aztán kiderült: valami gróf mint „szépíró” hívatta őt, azon ajánlattal, hogy szépen másoljon le számára egy iratot.¹⁵

¹⁰ *Viszota Gyula*: Gr. Széchenyi István naplói. I. köt. Bpest. 1925.

¹¹ Ld. Wesselényi levelét anyjához, Pest 1814. okt. 27. *Kardos Samu*: Br. Wesselényi Miklós. I. köt. Debrecen. 1906. 77. l.

¹² *Hajnal István*: Metternich és Esterházy. Századok, 1927; és *uő.*: Journal du prince Paul Esterházy sur son séjour en France. 1814. Revue des Études hongroises, 1929

¹³ *Csengery Antal*: Beöthy Ödön. A Történelmi tanulmányok és jellemrajzok c. kötetben. II. Bpest. 1884.

¹⁴ Csányiról egyebek közt Újfalvy Sándor, Wesselényi barátja ír, aki egyébként, mint a magyar udvari kancellária ifjú, 22 éves tisztviselője, maga is Bécsben élte át a kongresszust: „Alárendelt hivatali állásom belsejében pillantani nem engedte. Csak a külsőségeket láthatám. Eredménye a Szent Szövetség neve alatt csak később jött tudunkra”; az uralkodók elérték céljukat, „de a nép maradt, ahol volt, mit sem nyervén, mint egy keserű tapasztalást”. Újfalvy Sándor Emlékiratai. Kolozsvár. 1940. 158–159. l.

¹⁵ Az esetet Kazinczy maga írja le; vö. *Kazinczy Gábor*: Gr. Dessewffy József bizalmas levelezése Kazinczy Ferencsel. II. köt. Pest. 1861. 4–9. l.

Az egyetlen (ha nem is sikeres) kísérletet arra, hogy a bécsi kongresszussal magyar részről konkrét javaslatot fogadtasson el, mégis e régebbi nemzedék egyik tagja tette: Berzeviczy Gergely, a kitűnő közgazda. Persze az ő javaslata sem a monarchia átszervezésére irányult. Berzeviczy már 1790 nemesi mozgalmának is reformista szárnyához tartozott. Akkor Magyarország függetlenségéről írt röpiratot. 1795-ben, bár elkerülte, hogy jakobinus-kapcsolatai miatt perbe fogják, visszavonult Szepes megyei birtokára, ahol mint a terményei értékesítésében, közelebbről: az északi államok felé irányuló borkivitelben érdekelt, áruteremelő nemesek egyike, különösen Magyarország gazdasági, főleg kereskedelmi problémáival foglalkozott. 1797-ben munkát írt az elnyomó osztrák vámpolitika ellen, amely Magyarországot, mint függő agrárpiacon, alárendelte az osztrák ipar érdekeinek. 1804-ben, egy másik munkában, a jobbágyok súlyos helyzetét, a feudális kizsákmányolást elemezte. 1809-ben Napóleon számára fogalmazott emlékiratot az esetre, ha Magyarország sorsát kezébe veszi: neki javasolta a feudális viszonyok reformját. Közben két ízben is járt Lengyelországban (1796, 1807), hogy személyesen tapasztalja ki a Poprád—Dunajec—Visztula víziút kereskedelmi lehetőségeit. Ezt az északi kereskedelmet több felterjesztésben és iratban propagálta. Most, tudomást szerezvén arról, hogy az 1814. május 30-i első párizsi béke szabaddá tette a Rajna és a Schelde hajózását és a kongresszusra bízta az ezzel kapcsolatos szabályok kidolgozását, terveit némi átdolgozással újból összefoglalta egy, a kongresszusnak címzett beadvány formájában, amelyet kinyomtatott, és egy küldöttség élén személyesen vitt fel Bécsbe.¹⁶ Ebben előadta, hogy a szabad hajózás és kereskedelem elvét nemcsak a Rajnán, hanem másutt, Európa északi részén is alkalmazni kellene, felszabadítva az Elba, Odera, Visztula és Dnyeper forgalmát. Ha Ausztria, Poroszország és Oroszország egymás között szabaddá tenné a forgalmat, nemcsak a kölcsönös árucserét növelné meg hatalmasan, hanem kezébe keríthetné, a régi keleti, indiai, szárazföldi útvonal újjáélesztésével, az Ázsia és Európa közti világkereskedelmet is. A terv, amelynek háttérében Magyarország keresett kiutat a világpiac felé, a három szárazföldi, kelet-európai hatalom gazdasági összefogását írta elő, némileg a nyugat-európai, tengeri hatalmak, főleg Anglia monopóliumhelyzetével szemben is. Berzeviczy ezért tette hozzá, hogy ez ellen tulajdonképpen Anglia sem emelhet kifogást, hiszen mindebben ő is részt vehet, meg aztán e háború után minden zsarnokságot fel kell számolni, a kereskedelmet is. Berzeviczy elképzeléseit személyesen is előadta a nádornak, Metternichnek, különböző osztrák és magyar főuraknak, kihallgatáson az uralkodónál is megjelent, sőt kereskedelmi társaság alakításával is próbálkozott. Tervezetét 1815 tavaszán, még a kongresszus időszakában, a Wiener Zeitung is részletesen ismertette:¹⁷ kissé túlméretezettnek találta, de olyannak, amelyből a három hatalom közti szabad kereskedelem gondolata megérdemli az érdekelt kormányok figyelmét. Feltehető tehát, hogy e munkálat, ha nincs is nyoma a jegyzőkönyvekben és a hivatalos iratok között, talán nem maradt teljesen ismeretlen a kongresszus tagjai, s különösen azok előtt, akik résztvettek a szabad folyami hajózás ügyében 1814. december 14-én kiküldött bizottság (Commission relative à la libre

¹⁶ *Gregor v. Berzeviczy: Die Erweiterung des Nordischen Handels, dem hohen Wiener-Congress unterthänigst dargestellt.* Wien. 1814. Berzeviczy terveire ld. még: *Gaal Jenő: Berzeviczy Gergely élete és művei.* Bpest. 1902, 74—75. l. és *Czóbel Ernő: Berzeviczy Gergely javaslata a kontinens vámuinjára.* Huszadik Század, 1916. 397—398. l.

¹⁷ Wiener Zeitung, 1815. ápr. 11., 29. sz., 449—453. l.

navigation des rivières) munkájában. Persze a bizottságban tőle függetlenül is felbukkantak szabadkereskedelmi tendenciák. Franciaország képviselője, Duc de Dalberg, mindjárt az 1815. február 2-i, első ülésen olyan javaslatot nyújtott be, amelynek XVII. cikkelye kimondta, hogy a Rajnán kívül *más* nagy folyók (az Elba, Odera, Visztula, Duna, Pó) kereskedelmi hajózását is meg kellene könnyíteni. Ezért (folytatta) a rajnai hajózásról elfogadott rendszert alkalmazni kell mindezen más, nagy folyókra is, persze a közvetlenül érdekelt hatalmak által óhajtott módosításokkal.¹⁸ Lord Clancarty Anglia nevében (és az angol kereskedelem érdekében) egyenesen „*minden nemzet*” számára egyformán meg akarta nyitni a Rajnát (bár csak a Rajnát).¹⁹ Ezt ugyan az érintett német államok megakadályozták, a kongresszus június 9-én kelt zárónyilatkozatának idevágó 108–117. cikkelye²⁰ azonban Humboldt március 24-én elfogadott, sok lehetőséget nyitó fogalmazásában helyi, földrajzi megkötés nélkül mondta ki, hogy a több országon átmenő folyókon a kereskedelmi hajózás „teljesen szabad lesz”²¹, és hogy a Rajnára vonatkozó, mellékelt szabállyal mintájára az érdekelt hatalmak másutt is, mindenütt közös megegyezéssel szabályozzák majd a hajózás rendjét, egységesen, minden régi árumegállító-jog és más akadály mellőzésével, bár persze a vámoztól függetlenül. Berzeviczy elképzelése azonban még más, közelebbi tendenciákkal is találkozott. 1815. május 3-án, tehát alig három héttel azután, hogy a Wiener Zeitung (ezek után nyilván nem véletlenül) róla ismertetőt hozott, Ausztria és Oroszország (meg külön az utóbbi és Poroszország) szerződést írt alá az uralmuk alá került lengyel területek kereskedelmének szabályozásáról.²² Eszerint „az egykori lengyel királyság egész területén minden folyó és víziút hajózása szabad lesz” az orosz illetve osztrák fennhatóság alatt álló lengyel területek lakói számára.²³ A szerződő hatalmak minden módon, vámszállítással is, kölcsönösen elősegítik az átmenő kereskedelmet,²⁴ és megbízottakat küldenek majd ki a hajózás és a kereskedelem minél kedvezőbb szabályozására. S mindennek alapján a kongresszus zárónyilatkozatának 14. cik-

¹⁸ „Que le système adopté pour le navigation du Rhin et ses embranchements seroit également appliqué à tous les grands fleuves susmentionnés, sauf les modifications que pourroient exiger les localités particulières de chacun d’eux, ou la volonté des puissances co-propriétaires des sus-dits fleuves.” *J. L. Klueber*: Acten des Wiener Congresses in den Jahren 1814 und 1815. III. köt. Erlangen. 1821², 17–18. l. Ugyanitt olvashatók a bizottság egyéb iratai és jegyzőkönyvei is, ezen összefoglaló cím alatt: Acten der Congress-Commission für die Freiheit der Flussschiffahrt.

¹⁹ 1815. febr. 8. Uo. III. köt. 21. l.

²⁰ Közös címen: Dispositions touchant la navigation des rivières. *J. L. Klueber*: i. m. VI. köt. Erlangen. 1836², 89–92. l. Vö. *B. Gebhardi*: W. v. Humboldt als Staatsmann. II. köt. 164. sk. l. *K. Griewank*: Der Wiener Kongress und die neue Ordnung Europas, 1814–1815. Leipzig. 1942. 230–232. l.

²¹ Article 109: „La navigation dans tout le cours des rivières... sera entièrement libre”.

²² Az osztrák–orosz szerződés, 1815. ápr. 21/máj. 3.: *Klueber*: i. m. II. köt. 121–127. l.

²³ Article 24: „La navigation de tous les fleuves et canaux dans toute l’étendue de l’ancien Royaume de Pologne... sera libre de telle sorte qu’elle ne puisse être interdite à aucun des habitans des provinces polonaises qui se trouvent sous les gouvernements Russe ou Autrichien.” *Klueber*: i. m. II. köt. 130–131. l.

²⁴ Article 28: „Les deux hautes parties contractantes, pour donner plus d’activité encore aux relations commerciales, nommément sur la route de Brody à Odessa et réciproquement, sont convenus d’accorder la liberté la plus illimitée en faveur du transit dans toutes les parties de l’ancienne Pologne.” *Klueber*: i. m. II. köt. 132. l.

kelye is megerősítette (a lengyel területekről szóló részben) az osztrák—orosz szerződés 24—29., és az orosz—porosz szerződés 22—29. cikkelyeiben a lengyel víziutak szabad hajózásáról és az átmenő kereskedelemről kimondott elveket.²⁵ Berzeviczy tehát meglévő tendenciákhoz próbálta a magyarországi terményexport, az értékesítés problémájának általa elképzelt megoldását hozzákapcsolni, még akkor is, ha rövidesen más, ezzel ellenkező tendenciák bizonyultak erősebbnek, és Oroszország és Ausztria között már 1816-tól kezdve vámemelésekre, növekvő gazdasági elzárkózásra került a sor.²⁶ Gr. Dessewffy József, aki Berzeviczy szövegét pár év múlva magyar fordításban közzétette,²⁷ Anglia állásfoglalására vezette vissza, hogy barátja „minden foganat nélkül” nyújtotta be javaslatát a kongresszushoz. Szerinte Berzeviczy szabadkereskedelmi elképzelései igen helyesek volnának, de az Európa és India közti szárazföldi kereskedelem helyreállítását „nem kedvelhetik az angolok”, és ezért a javaslat eszméinek nagyrésze „egy olyan kongressznál, a melyet az angliai ministerium igazgat, nem igen találhat kedvességet”.²⁸ Ebben persze van igazság. Abban a bírálóban is, hogy Berzeviczy valószínűleg túlbecsülte az északi kereskedelem gyakorlati jelentőségét. Ettől azonban Ausztria, Poroszország és Oroszország még találhatott valami közös platformot egymás között. Amint a továbbiak során meglehetősen talált is, csak éppen olyan közös érdekek védelmében, amelyek, sok más, politikai és gazdasági ellentét ellenére, az elnyomott népek, elsősorban a felosztott lengyel nép mozgalmával szemben, a feudalizmus védelmében fűzték össze e három hatalmat. A lengyel egységet elősegítő szabad érintkezés, végső fokon, nagyobb veszedelemnek tűnt (főleg a cárizmus szemében), mint amennyi előny az áruforgalom nöttéből származhatott. Az alapvető ellentmondás éppen ebben volt: nem igen lehetett magyar vagy lengyel részről szabadkereskedelmi, polgári tervnek komoly sikerét remélni azon bécsi kongresszus rendszerében, amely éppen a feudális birodalmakat restaurálta Kelet-Európában.²⁹

A nemzeti-liberális történetírás elítélte, és nem indok nélkül, 1815 rendszerét és Metternich erre épülő politikáját, múltba-kapaszkodását, rettegését a forradalomtól, erőlködését, hogy Németországban, Itáliában, Magyarországon rendőri eszközökkel nyomja el a haladó erőket, a nemzeti szabadságmozgalmakat. Ez az ítélet igen jó emlékezetten alapult, ha nem is teljes forrásanyagban. Azon szabadságmozgalmak értékelését folytatta, amelyek 1848 előtt saját bőrükön érezték a Metternich-féle politika, a karlsbadi határozatok, a „demagóg”-üldözések, az olasz és magyar hazafiakra vadászó titkosrendőri gépezet működésének következményeit. Ezen mitsem változtat, ha tudjuk, hogy e nemzeti-liberális történetírók viszont, egyebek között, hajlamosak voltak a

²⁵ *Klueber*: i. m. VI. köt. 25. l.

²⁶ *A. Beer*: Die österreichische Handelspolitik im 19. Jahrhundert. Wien. 1891. 436—444. l.

²⁷ Az északi kereskedelem terjesztéséről... Tudományos Gyűjtemény, 1817, IV. köt. 3—52. l.

²⁸ Dessewffy levele, 1817. máj. 12.; vö. *Ferenczy József*: Gr. Dessewffy József levelei Döbrenteihez. Figyelő, XVI: 1884, 141. l.

²⁹ Még a polgári fejlődésben elől járó Nyugat-Európában is lassan és nehezen ment végbe a rajnai szabad hajózás gyakorlati megvalósítása, pedig annak módozatait valóban kidolgozta már a bécsi kongresszus. Hosszú porosz—holland vámháború után, igazában csak az 1830-as években kezdett lehetővé válni. Vö.: *A. Lederle*: Das Recht der internationalen Gewässer. 1920; *E. Gothein*: Geschichtliche Entwicklung der Rheinschiffahrt im 19. Jahrhundert. Leipzig. 1903.

nemzeti mozgalmak fejlettebb, 50–60 évvel későbbi szakaszának erőviszonyai szempontjából mérlegelni 1815 valóságát. Az eltérés, magyar vonatkozásban, a fenti elemzésből világosan megállapítható: 1815 valóságos történelmi helyzetében nem a Habsburg-monarchia súlypontjának Magyarországra való áttolása volt napirenden (mint Horváth Mihály művéből következtetni lehetne), hanem ellenkezőleg: némi visszavonulás a múlt s a jövő politikai mozgalmak közötti hullámvölgyben (az udvar és nemesség élesedő konfliktusa ellenére), a gazdasági-társadalmi fejlődés egy oly szakaszában, midőn a feudalizmus válsága már megindult, de nem érkezett el döntő fázisába, amikor a kapitalizmus feltételei már alakulóban voltak, de még nem érték el a kellő szintet, amikor a feudális ellenzék már elvesztette igazi erejét, a liberális reformellenzék pedig még nem jelentkezett, és amikor a nemesi árutermelés, a terményértékesítés a háborús konjunktúra végére, és a nyomába lépő, európai agrárválság küszöbére érkezett.

Ez az eltérés azonban, 1815 történelmi valósága és annak félévszázaddal későbbi, polgári-nemzeti tükröképe között, nem a magyar történetírás különleges sajátága csak. Ha más példát vennénk hasonló, részletes elemzés alá, kiderülne, hogy lényegében véve, többé-kevésbé ugyanilyen mozzanatok figyelhetők meg a német történetírásban, a nemzeti liberálisoktól porosz, kisméret nacionalistáktól Schlossertől Gervinuson, Sybelen és Häusseren át Treitschkéig, de még a Risorgimentora közelről visszatekintő olasz historiográfiában is. Persze e mozzanatok nem teljesen azonosak, hiszen e három polgári-nemzeti mozgalomnak (hogyan most csak róluk beszéljünk) sem feltételei, sem erőviszonyai, sem megoldási kísérletei nem voltak egyformák. De mindhárom hasonlít egymásra egyrészt 1815 és a metternichi politika éles bírálatában, másrészt azonban abban, hogy mindegyik saját problémáin, óhajain, erőviszonyain át nézte és mérlegelte a régebbi múltat, a fejlődés korábbi szakaszát és annak kissé más feltételeit, s mindezzel együtt önmaga kezdeteit. A német példa különösen tanulságos: Treitschke már a liberalizmussal is szakít (amely Häussernél még, nehezen bár, de összefér a porosz vezetés eszményével), és a múltat a bismarcki típusú, militarista és bürokratikus nemzeti állam szempontjából mérlegeli, sokhelyt egészen nyilvánvaló elfogultsággal. Megvetéssel utasítja el 1815, a bécsi kongresszus morális ernyedtségét és gondolatszegénységét, amelynek szerinte általában egyik biztos ismertetőjele az, ha valahol állandó békéről fecsegnek, az ingadozó Ausztria ravasz felülkerekedését a bátor és becsületes Poroszországgal szemben, a német Bundot, mint kemény, büszke nemzethez méltatlan tákormányt, Metternich minden alkotó eszme nélküli, minden újtól görcsösen rettegő kapaszkodását a múltba, és machinációit a német nemzeti egység elbuktatására.³⁰ Az persze kétségtelen, hogy Metternich mind a német, mind az olasz nemzeti egység megtéremtésére irányuló mozgalmaknak lehetőleg útjába állt. 1815-ben, midőn az 1792 előtti állapot, s vele a német-római császárság, nem volt többé visszaállítható, a szuverénitásukhoz ragaszkodó német középállamokkal (Bajorország, Württemberg) összefogva a reálisan választható megoldások közül olyat választott

³⁰ *Heinrich v. Treitschke*: Deutsche Geschichte im neunzehnten Jahrhundert. I. köt. Leipzig. 1879. 593. sk. I. Maga Bismarck egyébként több ponton, így a Metternich-kérdésben sem értett egyet Treitschke ábrázolásával: „Metternich war ein recht bedeutender Mann und kluger Kopf. So leicht, wie Treitschke denkt, ist es denn doch nicht, dem europäischen Kontinent während fast eines Menschenalters die Richtung zu geben.” *Arthur v. Brauer*: Im Dienste Bismarcks. Berlin. 1936. 167. l.

a Bund létrehozásával, amely a német nemzeti fejlődés szempontjából valóban igen előnytelennek, tehetetlennek bizonyult. Az is igaz, hogy utóbb még a Bund felépítéséből adódó szűk lehetőségeket (pl. a XIX. cikkely alapján az egyes német államok közti vámok részleges kiküszöbölését) is igyekezett megakadályozni.³¹ De ha 1815 németországi valóságát úgy próbálnánk azzal szembevetni, amit Treitschke róla mond és benne keres, mint fent, a magyar példa elemzésénél, akkor az eltérés, úgy gondoljuk, még nagyobbak, Treitschke értékmérője pedig mindenesetre kevésbé haladónak fog bizonyulni. Metternich politikája ugyanis, az adott erőviszonyok kihasználásával, éppen azért sikerülhetett, mert a német polgári-nemzeti fejlődés erői, s velük az egység feltételei, még nem alakultak ki kellő mértékben. A nemzeti egységmozgalom már kibontakozóban volt, de a feudális partikularizmus ekkor még erősebb. A polgári fejlődés kezdetei már megjelentek, de még gyengének bizonyultak. Vom Stein elképzelései az egységről, német vámunióról, a nemzeti önállóság különböző megoldásairól előre mutattak a jövő felé, de még nála sem voltak azonosak mindazzal, amit a XIX. század második felének német nacionalizmusa természetes követelménynek vett: így ő is, Humboldt is, másokkal együtt, külső hatalmaktól, kívülről várt még támogatást, sőt garancia formájában tartós védelmet.³² A német polgári-nemzeti egységnek magában Németországban roppant akadályai voltak. Metternich a bécsi kongresszuson és utána ismeretes cékitűzései érdekében a feudális-partikuláris erőket (azok bizonyos csoportjait) támogatta az akkor náluk még gyengébb nemzeti egységmozgalommal szemben. Mivel azonban a német (és az olasz) kérdés 1815-ben, a kialakulatlan, változó erőviszonyok között, mindenképpen nehezen volt tartós érvénnyel megoldható, utóbb az így létrehozott status quo fenntartása is egyre nehezebbé vált.

A nemzeti-liberális történetírásnak lehetnek és voltak hiányosságai, de lényegében véve helyes szempontból indult ki, midőn elmarasztalta azon kísérleteket, amelyek a történeti fejlődés útját próbálták eltorlaszolni. S midőn ehelyett arról kezdünk hallani, hogy 1815 és a Metternich-féle politika mily biztonságos védelmet nyújtott különböző, növekvő bajokkal szemben: nehéz meg nem érezni e változott szempont mögött képviselőinek aggodalmát saját koruk társadalmi fejlődésének új jelenségei miatt, és azon reményét, hogy a múltban talán mégis lehet biztonságot nyújtó receptet találni ellenük. Metternich „átértékelésének” első kísérletei a század végén, akkor bukkanak fel, midőn a Habsburg-monarchia belső válsága kiéleződött. Egyszerre kezdett szebbnek feltűnni a feudális abszolutizmus azon, 1848 előtti időszaka, midőn a különböző nemzeti mozgalmak még nem igen jutottak levegőhöz. Ottokar Lorenz, az osztrák származású jénai történész, már Metternichben fedezte fel azt az „igazi államférfit”, aki a Habsburg-monarchiát vezetni képes volt.³³ Igazában véve azonban az első világháború és a forradalmak után jelentkezett, nem véletlenül, komolyabb mértékben az a tendencia, amely a „nyugalom”, a béke, az egyensúly fenntartójaként kezdte ünnepelni 1815 és Metternich rendszerét. Az a német munka, amely a „politika mestereiről” ezidőben megjelent, szerkesztői előszavában félreérthetetlenül utalt arra, hogy a jelen

³¹ Henry Cord Meyer: *Mitteleuropa in German Thought and Action*. The Hague 1955. 10. l.

³² F. v. Meinecke: *Weltbürgertum und Nationalstaat*. München. 1922°. 184. l.

³³ Ottokar Lorenz: *Staatsmänner und Geschichtsschreiber des 19. Jahrhunderts*. 1896.

„tanácstalanságában” próbál a múlt nagy mesterei, köztük Metternich útmutatásából tanulságokat meríteni.³⁴ Nem sokkal ezután, a húszas évek közepén tett emlékezetes kísérletet Metternich politikájának „rehabilitására” az osztrák történetírásban Heinrich v. Srbik, akinek kétkötetes, nagy munkáját³⁵ anyaggazdagsága, a részletek tömege következtében azok sem nélkülözhetők többé, akik nem értettek egyet a szerző konzervatív értékelésével. Srbik Metternichet mint nagy politikai gondolkodót és rendszeralkotót magasztalta, és ehhez különböző nyilatkozataiból meg is próbált egy összefüggő, elméleti rendszert konstruálni. Az ő Metterniche a fennálló társadalmi rend védelmezője volt ugyan, de ugyanakkor — s ezen van a hangsúly — az európai béke, rend, stabilitás, egyensúly elvi alapvetésének maradandó emlékü megalkotója és kivitelezője. Ez a konzervatív Metternich-ábrázolás persze többfelől vitákba, helyenként viharos tiltakozásba ütközött.³⁶ De volt, ahol kedvező talajra lelt, főleg saját koruk, vagy pontosabban: társadalmi rendjük „stabilitását” féltők, annak védelméhez receptet keresők körében. Így lett Srbik munkájából egy egész irányzat kiinduló pontja, amely 1815 nemzetközi rendszerét a metternichi politika (illetve annak Srbik-féle értelmezése) szemszögéből mérlegelte. Az 1925 óta megjelent, újabb Metternich-irodalomról utóbb, negyedszázad múlva, maga Srbik próbált összefoglaló ismertetőt nyújtani, öregkori visszavonultságában, midőn már lezárta életében a hitleri időszakhoz fűződő szomorú epizódját, halála előtt újra visszatalálva a Metternich-kérdéshez, és lényegében véve, saját régi álláspontjához. Munkájának késői, harmadik köteteként (amelyet, halála után, némi kiegészítéssel, egyik volt tanítványa tett azután közzé)³⁷ összeállította, elemezte és bírálta a Metternichre vonatkozó irodalomnak az 1950-es évek küszöbéig napvilágot látott termékeit. Persze, valljuk be, valami sajátos perspektíva-eltolódás már abból a pusztán tényből is adódik, ha éppen egy bizonyos államférfi személye köré csoportosítjuk és annak egy régebbi életrajzához mérjük azt a XIX. század első részének politikai történetével foglalkozó *egész* irodalmat, amely helyenként csak mellékesen szentelt figyelmet ezen államférfi kérdésének is. A munka olvasása azonban hamar meggyőz bennünket arról, hogy Srbik, bármily „önfegyelmet” ígér, lényegében véve most is a régi, konzervatív szempontból mérlegel. Visszamenőleg saját egykori kiindulására is rávilágít, midőn a „Metternich-korszak” iránt megnőtt angol és amerikai érdeklődést egyebek közt arra vezeti vissza, hogy az első világháború után ott „is” megingott a liberalizmusba vetett hit, ott is keresni kezdték a „stabilitáson” nyugvó béke lehetőségeit. Jellemző, ahogy most, utólag reagál Veit Valentin egykori (1928—1930) bírálataira,³⁸ amelyek (mint írja) az „éles demokratizmus” oldaláról vetették

³⁴ „In der Ratlosigkeit, in der die ganze Staatenwelt, Sieger kaum anders als Besiegte, heute führerlos dahintreibt, empfinden wir deutlicher denn je die Aufgabe und die Bedeutung der grossen Gestalter.” *Meister der Politik*. Hrg. v. Erich Mareks und Karl Alexander v. Müller. I—II. köt. 1922—1923.

³⁵ *Heinrich Ritter v. Srbik: Metternich der Staatsmann und der Mensch*. I—II. München 1925.

³⁶ Magyar részről régebbi, liberális szempontból támadta Srbik könyvét *Wertheimer Ede* (Forschungen zur brandenburgischen und preussischen Geschichte 1926; Preussische Jahrbücher 1928—1929), az 1919 utáni, ellenforradalmi korszak hivatalos magyar történetírása viszont maga is sokban a Srbik-féle konzervatív felfogáshoz állott közel.

³⁷ *Heinrich Ritter v. Srbik: Metternich der Staatsmann und der Mensch*. III. köt. München 1954. Hrg. v. Taras v. Borodajkewycz.

³⁸ *Veit Valentin: Geschichte der deutschen Revolution, 1848—1849*. I—II. köt. Berlin. 1930; és előzőleg *uő. Srbik-bírálata: Vossische Zeitung, 1928. aug. 28.*

volt szemére, hogy elkendőzi Metternich reakciós vonásait és, egy egész historiográfiai irányzatra jellemzően, a restauráció felfogásához hajlik át. Srbik késői válasza szerint Veit Valentin adatokban gazdag munkát írt ugyan a német forradalomról, de Wentzcke már 1938-ban joggal megírta róla, hogy a német nemzeti mozgalom politikai megítélésében a weimari Németország helytelen észeteit veszi alapul, mert világpolgári és marxista hatásra a demokratikus eszmé fejlődésének kérdését állítja az előtérbe.³⁹ Majd, érezve, hogy 1950-ben mégsem egészen helyeselhető az, amit valaki 1938-ban, Münchenben mondott a polgári demokratikus vagy éppen marxista nézetek ellen, Srbik magyarázatul hozzáteszi: „Egyáltalán nem vitatom a Valentin-féle világ- és államfelfogás jogosultságát a jelenben, fenntartás nélküli átvitelét azonban egy egészen más beállítottságú múltba, bűnnek tekintem a történelem szelleme ellen.”⁴⁰ Meyer újabb (1948) munkájának⁴¹ is azt veti szemére, hogy anakronisztikus felfogást visz bele a múltba: a haladás harcát vizsgálja a reakció ellen. Bizonyára helytelen haladó törekvéseket keresni ott, ahol nincsenek, vagy ha vannak, helytelenül, leegyszerűsítve, a valóságtól eltérően ábrázolni őket. Azt azonban, hogy a XIX. század első felében éles, tudatos és sokágú harc folyt a haladás zászlója alatt felsorakozó különböző erők és a status quo retrográd védelmezői között: ezt az alapvető tényét az tagadhatná a legkevésbé, aki akkora forrásanyag birtokában, annyi száz oldalon át, oly részletesen kísérte végig Metternich négy évtizedes, szüntelen, szívós részvételét éppen ebben a küzdelemben.

Ez a régi típusú, konzervatív felfogás, ha vannak is még irodalmi folyótói, ma már többé-kevésbé divatjamúltnak tekinthető. Végső fokon mégsem lehet megállni egy olyan mintaképnél, aki, bármily szívósan, mégis csak a siker minden reménye nélkül védelmezte az egyre tarthatatlanabb feudalizmust a történelmi ténnyé váló polgári fejlődéssel és nemzeti mozgalmakkal szemben. Ezért e Metternich-eszményítéstől már sok vonatkozásban elhatárolja magát az az újabb, nyugati irányzat is, amely a Habsburg-monarchiát ugyan szintén nagy történelmi pozitívumnak tekinti, de nem mint feudális-dinasztikus nagyhatalmat, hanem mint nagyszabású kísérletet soknemzetiségű állam (multinational state) megteremtésére Európának egy olyan területén, ahol valami ilyen soknemzetiségű államra van szükség. Ezen irányzat fő képviselője, R. A. Kann osztrák származású amerikai történész, nemrég bírálta meg, bár igen tapintatos formában, a Metternich-irodalom elavult mozzanatait.⁴² A Habsburg-monarchia felbomlása szerinte is „nagyobbfajta tragédia” volt nemzetközi vonatkozásban. „Lélektanilag teljesen érthető” szerinte az is, ha a világháborúk és „korunk sötét erőinek” hatása alatt egyesek a valóságnál kedvezőbb színekkel próbálják festeni Metternichet és időszakának viszonylag békés évtizedeit. Kann hangsúlyozza, hogy társadalmi vonatkozásaiban Metternich politikája tarthatatlan volt, s hogy ezt ő maga is érezte, bár persze képtelen volt arra, hogy valaminő „népszuverenitással” (popular sovereignty) támassza alá rend-

³⁹ P. Wentzcke: 1848. Die unvollendete Deutsche Revolution. München. 1938. IX.

⁴⁰ „Ich bestritte keineswegs das Gegenwartsrecht der Valentinischen Welt- und Staatsanschauung, aber ich sehe in ihrer vorbehaltlosen Übertragung in eine ganz anders gerichtete Vergangenheit eine Sünde gegen den Geist der Geschichte.” Srbik: i. m. III. köt. 4. l.

⁴¹ Werner Meyer: Die Ära Metternich, 1815 bis 1848. Potsdam. 1948.

⁴² Robert A. Kann: Metternich: A Reappraisal of His Impact on International Relations. The Journal of Modern History, 1960. 4. sz. 333–339. l.

szerét. S hozzáteszi: tévesen képzelik egyesek, hogy Metternichnek Oroszországgal szemben alkalmazott fékező politikája ma (!) is mintául szolgálhatna, vagy hogy Metternich rendszere meghosszabbította a Habsburg-monarchia életét. Lehet, hogy ellenkezőleg: megrövidítette. Metternichnek azonban szerepe is volt rendkívüli érdeme, de nem valami politikai elmélet kialakításában, mint Srbik hitte, hanem egy „nemzetfölötti és pártfölötti elveken épülő, nemzetközi politikai rendszer megalkotásában”. Persze nem hisszük, hogy Metternich politikája és rendszere csakugyan „pártfölötti” lett volna, vagy hogy sem ilyen, sem olyan irányban nem vívott (mint Kann mondja) „keresztes hadjáratot”, — mert ugyan mi egyebet tett az ellen, amit „felforgatásnak” tekintett, és mi mindent tekintett „felforgatásnak”! Itt azonban csak azt az egy fő kérdést szeretnénk még pár szóval megtekinteni, amelyet illetően a Kann-féle felfogás a Srbik-féléhez viszonylag még a legközelebb áll: Metternich, vagyis helyesebben 1815 nemzetközi politikai rendszerét. Ennek is „nemzetfölötti” vagy, más szerzők szerint, „európai” jellegét szeretnénk megvizsgálni, és egyúttal azt, hogy ez a nemzetközi rendszer miben és miért volt új, más, mint a korábbiak.

A nyugati diplomáciatörténeti irodalom az első világháború után mind nagyobb hangsúllyal kezdte emlegetni, hogy az európai politika problémáit soha azelőtt nem vetették fel ily széles körben, együtt és rendszeresen, hogy a legyőzött ellenfelet sem próbálták végleg tönkretenni (Franciaország nagyhatalom maradt), és nem robbant ki sovíniszta gyűlölködés; s hogy végül az egyes államok hatalmi igényeit egy összefüggő európai rendszer és közös béke magasabb érdekei alapján igyekeztek összhangolni. Ez magyarázná, hogy (mint egy angol szerző írja) 1815 több-kevesebb változás (így Belgium különválása, 1831) ellenére „Európának majdnem fél évszázad viszonylagos nyugalmat adott”.⁴³ Egy másik angol szerző szerint: „bármiként is vélekedjünk róla ma, ez valódi európai rendszer volt, amely lényegében véve az adott időpont realitásain nyugodott”.⁴⁴ Utóbb, más diplomácia-történészek, a részletekbe bocsátkozva, a nemzetközi ügyek intézésének 1815 utáni szervezeti, technikai „újításait”, a nemzetközi kongresszusok rendszeresítését stb. emelték ki fontos, új mozzanatként, nem egyszer mondhatni szűkebb, „szakmai” szempontból. H. W. Schmalz szerint 1815—1820 között történt az első pozitív kísérlet összeurópai szervezeti formák kialakítására, „nemzetfölötti nagyhatalmi politika” (übernationale Grossmachtpolitik) alkalmazására.⁴⁵ H. Rieben azt hangsúlyozta, hogy Metternich politikája egyszerre, együtt próbált osztrák és európai érdekeket képviselni.⁴⁶ S a második világháború utáni irodalomban is folytatódott az 1815-ben kialakult rendszer európai jellegének elemzése.⁴⁷

Mindez nincs teljesen alap nélkül. Valami általános európai érdekű, új elem kétségkívül jelentkezett 1815 rendszerében.

1815 persze lényegében véve az ancien régime restaurációs kísérlete volt. A régi, „klasszikus” diplomácia emberei hozták tető alá, olyanok, akik külön-

⁴³ R. B. Mowat: *History of European Diplomacy, 1815—1914*. London. 1922. 5. l.

⁴⁴ R. W. Seton-Watson: *Britain in Europe, 1789—1914*. Cambridge. 1938. 45. l.

⁴⁵ H. W. Schmalz: *Versuche einer gesamteuropäischen Organisation, 1815—1820*. Aarau. 1940.

⁴⁶ H. Rieben: *Prinzipiengrundlage und Diplomatie in Metternichs Europapolitik, 1815—1848*. Aarau. 1942.

⁴⁷ H. G. Schenk: *The Aftermath of the Napoleonic War. The Concept of Europe: an Experiment*. London. 1948.

böző burzsoá nacionalizmusok helyett nagyobbrészt még országaik feudális (vagy a feudalizmushoz közelálló) uralkodó osztályainak érdekeit képviselték. S egyúttal azt a régi, laicizált és racionalizált arisztokrata politikai gondolkozást, amelynek kiindulása és mintája, akár a közös diplomáciai nyelv, a régi, XVIII. századi Franciaország volt.

A letűnt világ azonban nem állítható vissza maradéktalanul. Közben a francia forradalom és a napóleoni időszak több vonatkozásban kész tényeket produkált. A restaurációs kísérlet tehát olyan változott, új helyzetben ment végbe, amely a nemzetközi politikában sem tette lehetővé egyszerűen a régihez való visszakanyarodást. Az új feltételek módosították: részben korlátozták, de részben továbbfejlesztették a régi diplomácia hatáskörét és módszereit. Az ancien régime új kiadása néhol kisebb, másutt nagyobb, mint az előző. A restauráció e vonatkozásban sem teljesen azonos, nem is lehet teljesen azonos a XVIII. századdal. A polgári és nemzeti fejlődés erői 1815-ben még nem voltak elég erősek ahhoz, hogy a restauráció politikai rendszerét Európa különböző részein megakadályozzák. Ahhoz azonban, maguk mögött a francia forradalom fenyegető emlékével, már elég erősek voltak, hogy 1815 megalkotóit eljárásuk bizonyos módosítására és valaminő nemzetközi összefogás létrehozására ösztönözzék. A restauráció külpolitikai irányítói a klasszikus, feudális diplomácia olyan képviselői voltak, akik már megélték a francia forradalmat és a napóleoni időszakot. S most, e tapasztalatok birtokában, némileg korszerűsíteniök kellett módszereiket nemcsak egy esetleges új napóleoni hatalommal, hanem, alapvetően, új forradalmak fenyegetésével szemben is. Nem különösebben nehéz kimutatni, hogy leginkább ez az új elem, amely 1815 diplomáciai rendszerét a forradalom előttitől sok hasonlóság mellett is megkülönbözteti.⁴⁸

Franciaország ellen nemcsak az fékezi a bosszút, hogy még nem jelentkeznek sovíniszta tendenciák, mint utóbb, főleg az imperializmus korában, hanem az is, hogy a reakciós Bourbon-kormányban a koalíció tagjai saját szövetségesüket támogatják, annak pozícióját igyekeznek tarthatóvá tenni minden új, belső megmozdulással szemben. A restaurációs időszak kormányai visszariadnak a nagyhatalmi rivalitás azon korábbi, nyers, háborús formáitól, amelyek az európai politikát a XVI. század, a központosított feudális monarchiák kialakulása óta jellemezték. A forradalomtól való közös félelem egy időre, bizonyos mértékig, közös védekezésre készíteti őket. A béke állandósítására irányuló törekvést persze a majdnem negyedszázados háború súlyos véráldozatai is indokolnák. Ehhez hozzájárul azonban a restauráció államférfiainál az a lényeges meggondolás, hogy az új háború megbontaná közös frontjukat, és ezzel az egész fennálló rendszer stabilitását veszélyeztetné. A közös védekezés e magasabb érdekének valamennyire alá kellett rendelni, ki kellett egyenlíteni a nagyhatalmak egymással szembenálló érdekellentéteit. Nem érzékeny lelkek pacifizmusáról volt hát itt szó, hiszen ugyanczen politikusok minden szenvedésre való tekintet nélkül készséggel hajlandók voltak az inter-

⁴⁸ „Ich sehe nicht — írta Bismarck 1857-ben — dass vor der französischen Revolution ein Staatsmann . . . auf den Gedanken gekommen wäre, . . . sein Verhalten zur inneren und äusseren Politik dem Prinzip des Kampfes gegen die Revolution unterzuordnen.” *Meinecke*: i. m. 324—325. l. Vagy: „Une Sainte Alliance avant 1789 est un véritable paradoxe historique. L'ancienne Europe en était incapable, et il fallut la Révolution française pour lui en donner la notion.” *A. Sorel*: *L'Europe et la Révolution française*. I. köt. 71. l.

venciós háborúk eszközével élni a különböző itáliai, spanyolországi szabadságmozgalmak ellen. A közös eljáráshoz: a kiegyenlítéshez vagy akár az intervencióhoz pedig a nemzetközi politika elveinek és a diplomácia gyakorlati módszereinek bizonyos továbbfejlesztésére volt szükség.

Ilyesmí figyelhető meg a hatalmi egyensúly hagyományos elvének némileg módosított, új kiadásában is. Az „équilibre politique” az ancien régime nemzetközi politikai elméletének volt egyik fő tétele: jellemzően mechanisztikus szabály az erők oly nemzetközi elosztásáról, hogy a különböző európai hatalmak egymást ellensúlyozzák és egyikük se szerezhessen a többivel szemben akkora túlsúlyt, amely azok alárendelését, egyeduralom berendezését tenné számára lehetővé. A XVIII. század közepén Vattel fejtette ki az egyensúlyi elv nemzetközi posztulátumait, és azt, hogy miként kell a túl erősre nőtt hatalmat korlátok közé szorítani.⁴⁹ Most, Napóleonnal szemben, Gentz Frigyes, Metternich bizalmas munkatársa.⁵⁰ Az a tény persze, hogy a napóleoni Franciaország európai hegemoniára tört, magában véve is indokolhatná, hogy ellenfelci, győzelmük után, hasonló veszedelmek megelőzése érdekében a „balance of power” elvét igyekezzenek újra alkalmazni. Különösen, mondjuk, Anglia, amelyről a diplomáciatörténeti munkák az unalomig elszokták ismételni, mint igyekezett a gyengébb államok segítségével a legerősebbet megakadályozni abban, hogy a kontinens fölötti uralmat megszerezze, az angol befolyást és árukat onnan kiszorítsa és végül riválissá nőjje ki magát a tengeren. A hatalmi egyensúly azonban ekkor, a restauráció számára, már nemcsak a veszélyes riválisok kordában tartásának eszköze, hanem a forradalom elleni közös front megteremtéséé is, annak érdekében, hogy a hatalmak közti ellentétek ne éleződhessenek ki túlságosan. Rhoden a „klasszikus” diplomáciáról írt munkájában⁵¹ már megfigyelte, hogy míg Kaunitz politikájában, az 1780-as években, az európai egyensúly szempontja a saját államérdeké mögött csak járulékos, másodrendű szerephez jutott, addig Metternich már az egyes államok külön érdekei fölé rendelt, európai rendezési elvet látott benne. Rhoden ezt, mint magasabb szintű, európai mozzanatot Metternich érdemének könyveli el, csak éppen azt nem veszi eléggé tekintetbe, hogy ilyen képletekkel azért lehetett és kellett, ha nem is könnyen, a restaurációs hatalmak ütköző érdekeit egymással átmenetileg, valamennyire összehangolni, mert e hatalmak szükségesnek érezték a közös védekezést a forradalom fenyegetése ellen. E célok érdekében 1815-ben valóban minden korábbi kísérletnél átgondoltabban, átfogóbban igyekeztek az egyensúly mechanizmusának elvét alkalmazni. Ennek játékszabályait jól is ismerték. Más kérdés, hogy e szabályok bizonyos statikus területi, népesedési stb. faktorokkal számoltak csupán, és nem a politikai erőviszonyoknak a társadalmi fejlődés nyomán előálló, szüntelen változásával.

A Kaunitz és Metternich politikai módszerei közti különbség még szembeűnőbb, ha a hatalmi érdekek összehangolására, a forradalom elleni közös védelemre irányuló kísérletek új szervezeti formáit vesszük tekintetbe. Az elvi kiindulás az 1815. november 20-i négyhatalmi szerződés sokat emlegetett VI. cikkelyében fedezhető fel. Eszerint a szerződést aláíró uralkodók személyesen vagy

⁴⁹ *Emerich de Vattel*: Le Droit des Gens. Leiden. 1758. Livre III, Chap. III. § 47.

⁵⁰ *Friedrich v. Gentz*: Fragments upon the Balance of Power. 1806.

⁵¹ *P. R. Rhoden*: Die klassische Diplomatie von Kaunitz bis Metternich. Leipzig.

miniszterei útján „meghatározott időközökben új találkozókát” fognak rendezni „azon célból, hogy közös érdekeikről tanácskozzanak és tekintetbe vegyék azon rendszabályokat”, amelyekre „a legüdvösebbnek fognak találni a nemzetek nyugalma, prosperitása és Európa békéje érdekében”.⁵² Nem egy XX. századi diplomácia-történész ebben és az itt kimondott elv gyakorlati következményeiben fedezte fel az európai politika nemzetközi szervezetének kezdeteit, a Népszövetség történeti előzményeit, vagy éppen „első csíráját”.⁵³ E szerzők azonban inkább csak az együttműködés formáinak, technikai módszereinek szenteltek figyelmet, és nem annak a ténynek, hogy tartalmat mindennek a haladó mozgalmak elnyomására irányuló restaurációs politika adott, és hogy ezért e kísérletek nem egy hosszú fejlődést nyitottak meg, kezdő lépésként, hanem rendkívül időlegesek maradtak, és azon pár évre korlátozódtak, amelyben e restaurációs politika lényegében még akadálytalanul érvényesülhetett. Az emlékezetes VI. cikkely éppen azért bírt különös jelentőséggel, mert a benne megfogalmazott elv alapján alakultak ki a forradalmak elleni nemzetközi együttműködés új formái. A négy szerződő hatalom: Anglia, Oroszország, Ausztria, Poroszország (majd az utóbb közéjük felvett Franciaország) ezzel vezető és ellenőrző szerepet kapott az európai politikában. Mégpedig nemcsak a francia kérdésre korlátozottan (bár a négyhatalmi szerződés eredetileg a 2. párizsi béke biztosítására készült), hanem, amint a szövegezésből világosan kitűnik, *minden* olyan problémát illetően, amely közös eljárást tett számukra szükségessé. A most következő évek egymást követő európai kongresszusai (Aachen, 1818; Troppau és Laibach, 1820–1821; Verona, 1822), valamint a fegyveres intervenciók (Itália, Spanyolország) mind ezen elv gyakorlati keresztülvételéből adódtak. S e lényegesen az sem változtat, ha a diplomáciatörténet a nemzetközi politika egyes új jelenségeiben, a diplomácia fegyvertárának egyes új darabjaiban, Metternich és társai bizonyos új módszereiben olyan kezdeményeket, olyan találmányokat fedez fel, amelyek a későbbiek során esetleg jobb célokra is felhasználhatók. Ez legfeljebb csak azt mutatja, hogy a történelem milyen ellentmondásos jelenségeket produkál, és hogy az új ellen vívott harcok során olykor a retrográd erők is új dolgokra kényszerülnek.

Ez magyarázza hát az „általános európai” momentum átmeneti előtérbe jutását a nemzetközi politikában 1815-ben és az utána következő pár év során. Ott volt emögött az is, hogy a napóleoni rendszer katonai és politikai felszámolása maga is kontinentális méretű feladatokat rótt a szövetségekre. De ezt kísérte és betetőzte a közös félelem, védekezés és együttműködés minden esetleges újabb forradalmi mozgalommal szemben. Átmeneti együttműködés olyan hatalmak között, amelyek érdekei egyébként sok ponton nyilvánvalóan ellentétesek. Tarlé szerint Sándor cár és Metternich gyűlölte egymást, de a Metternich-rendszer Közép-Kelet Európában és az Arakcsjev-rendszer Oroszországban egymást biztosította.⁵⁴ S az is érthető, hogy a forradalom elleni véde-

⁵² A. Debidour: Histoire de la diplomatie. I. köt. Paris 1891, 97. 1.

⁵³ R. W. Seton-Watson: i. m. 48. 1. W. Alison Phillips: The Confederation of Europe. London. 1914, 301–302. 1. Ch. K. Webster: Castlereagh et le système des Congrès. Revue des Études Napoléoniennes XV : 1919, 70–82. 1. Jacob Ter Meulen: Der Gedanke der internationalen Organisation in seiner Entwicklung II. köt. La Hague. 1929. W. Näf: Versuche gesamt-europäischer Organisation und Politik in den ersten Jahrzehnten des neunzehnten Jahrhunderts. E kötetben: Staat und Staatsgedanke. Vorträge zur neueren Geschichte. Bern. 1935.

⁵⁴ Potiémkine: Histoire de la diplomatie. I. köt. Paris. 1946.

kezés, vagy az intervenció beavatkozás politikáját, és ezt a fajta európai, nemzetközi együttműködést éppen Metternich képviselte és propagálta a legbuzgóbban. Minél gyengébbnek érzi magát egy államszervezet a közös ellenféllel szemben, annál inkább szükségét érzi a többi, hasonló államszervezet kollektív támogatásának. A heterogén részekből összetett, soknemzetiségű, feudális Habsburg-monarchia nem csak hatalmi pozíciót szerzett Németország és Itália politikai ellenőrzésével és egy sor nemzeti szabadságmozgalom eltorlaszolásával, hanem rettenő tehertételt is vállalt, amelynek már kezdeti, akkor felismerhető jelei is elegendők voltak ahhoz, hogy fokozottan óhajtsa a többi hatalom melléállását. A bécsi kongresszus után mindegyik nagyhatalom részéről törekvés nyilvánult meg az európai politika közös megszervezésére. De nem egyformán. Anglia diplomáciai együttműködést akart. Oroszország „szent” szövetséget minden európai állam között. Ausztria a nagyhatalmak olyan föderációs összefogását, amely valami központi irodával, hivatallal is rendelkezik. Schmalz szerint e kísérletek lényegében véve (a közép- és kisállamok kívülmaradását leszámítva) azért nem jártak tartós sikerrel, mert Metternich oly mértékben saját konzervatív elképzeléseinek szolgálatába állította az egész együttműködést, hogy az egy idő múlva már csak a három keleti nagyhatalom számára volt elfogadható, a két nyugati számára mind kevésbé, és így az egységes nagyhatalmi front két blokkra szakadt.⁵⁵ Persze, tegyük hozzá, mindegyik nagyhatalom politikája a forradalom ellen irányult. Csakhogy az, ami a három feudális nagyhatalom uralkodó osztályainak gazdasági-társadalmi feltételei szemszögéből az ilyen politika érdekében szükségesnek, elfogadhatónak minősül, az az izmosodó angol burzsoázia számára egyre szűkebb, egyre kevésbé elviselhető, egyre értelmetlenebb. Az európai együttműködés Metternichnél alapvetően azt jelenti, hogy a nagyhatalmak kormányai fogjanak össze a szabadságmozgalmak ellen, méghozzá olyan rendszabályok útján, amelyeket ő a Habsburg-monarchia feudális uralkodó osztályai és speciális politikai adottságai szempontjából szükségesnek tart. Elképzeléseinek indítékaira jellemző, hogy összeurópai, közös intézményként egy rendőri információs központot akart Párizsban létrehozni.⁵⁶

De ha ekkora volt 1815 után, főleg német és olasz vonatkozásban, a Habsburg-monarchia terhelése, ha Metternich egész rendszere ennyire keresztbe feküdt a történelem országútján, akkor miért maradhatott fenn 1815 nemzetközi struktúrája így, e fontos alkotóelemével együtt, több-kevesebb módosítással oly viszonylag hosszú időn át? S miért csak fokról-fokra alakult át, holott annyi polgári-nemzeti mozgalom irányult ellene egyszerre mindenfelől?

A restauráció által kialakított nemzetközi rendszer viszonylagos tartósságát nyilvánvalóan nem lehet egyszerűen Metternich vagy mások politikájából, ügyességéből vagy újfajta módszereiből magyaráznunk. Az ilyen tényezők motiválhatják a dolgok alakulását, de már ahhoz is bizonyos feltételek szükségesek, hogy alkalmazásuk egyáltalán lehetővé váljék. Az okot, úgy gon-

⁵⁵ Schmalz: i. m. 93. sk. 1. *J.-H. Pirenne: La Sainte Alliance. Organisation mondiale de la paix européenne. I. köt. Les traités de paix, 1814—1915. Neuchâtel. 1946, 11. l.* szerint még a Szent Szövetségnek is Ausztria adta meg rá a maga „ellenforradalmi és antiliberális” jellegét, mert a Habsburg-hatalom „ne pourrait se maintenir que par une politique autocratique dont les principes pouvaient également servir la politique étrangère”.

⁵⁶ Wilhelm Schwarz: Die Heilige Allianz. Tragik eines europäischen Friedensbundes. Stuttgart. 1935. 123. l.

doljuk, ennél mélyebben kell keresnünk, mégpedig az európai, speciálisan a közép- és kelet-európai társadalmak viszonylagos fejletlenségében, közelebről: a polgári fejlődés során addig elért szintjük viszonylagos alacsonyágában, illetve, s nem kevésbé, e szint s vele az egész polgári fejlődés eltérő, egyenlőtlen voltában. Persze e jelenségek még mélyebb okai után is tovább nyomozhatnánk, ez azonban ezúttal szükségtelen. A fejlődés alacsony szintjéről beszélünk, mert hiszen Nyugat-Európa egyes részeit, főleg Angliát, Franciaországot, Németalföldet leszámítva a kontinens nagyobb részén, középső, de méginkább keleti területein erősen elmaradt gazdasági-társadalmi viszonyokkal találkozunk. Így hát ha adva is volt a polgári-nemzeti fejlődés országútja, a járműforgalom megindulása még jó ideig váratott magára. Azután a polgári fejlődés egyenlőtlenségéről beszélünk, mert emiatt a továbbiak során fokozott mértékben belejátszottak a nemzetközi politikába is a burzsoáziák történelmi szerepének azon ismeretes belső ellentmondásai, amelyek a XIX. század történetében oly világosan észlelhetők. Ma már nem szükséges bővebben, újra előadni, hogy az a burzsoázia, amely eleinte, mint forradalmi osztály, a néptömegekkel egy fronton harcol a feudalizmus ellen, hatalomra jutva nem más országok hasonló, polgári forradalmait segíti feltétlenül. Esetleg riválisként fordul ellene (mint Anglia Franciaország ellen), ha pedig már saját proletariátusának forradalmi követeléseivel találja szemben magát (mint a francia burzsoázia 1848 véres júniusán), akkor nemzetközi síkon sem lesz híve újabb, általános forradalmi nekilendülésnek, még akkor sem, ha az másutt csak a polgári-nemzeti mozgalmak győzelmét eredményezné. Elmaradtabb országokban pedig (mint a német államokban) a fejledező, de amúgyis elég erőtlen burzsoáziának a meglévő feudális erők elleni harcát máris fékezi az a félelem, amelyet a fejlettebb társadalmak, a védekezésbe hátráló burzsoáziák példája vált ki belőle. S ez csak növeli hajlamát a feudális erőkkel való megalakulásra. Elég itt arra a szerepre gondolnunk, amelyet Sybel szánt a nemzeti államnak a felső osztályok védelmében a néptömegek ellen, hogy lássuk: mint jutott szóhoz a történetírásban is az a liberális burzsoázia, amely 1848 után az abszolútizmus karjaiba menekült.⁵⁷ E feltételekből válik érthetővé a polgári-nemzeti egységmozgalmak szétválása „mérsekelt” liberális és forradalmi szárnyra, és a „porosz” típusú megoldás felülkerekedése a közép-európai nemzeti törekvéseken belül, valamint a limitált akciók végrehajtása általánosak helyett és az átalakulás több lépcsőben való, elhúzódó véghezvitele is.

1815 nemzetközi rendszerét mindenféle forradalmi mozgalom veszélyeztette. De nem egyformán. Ha saját, önálló, nemzeti államkereten belül győznek a polgári forradalom erői: az, mint 1830 és 1848 francia példája mutatta, közvetve kihatásaikban másutt is elindíthatott egy láncreakciót, de önmagában véve még nem változtatott a meglévő államrendszeren. Ez utóbbi nyilvánvalóan ott volt a polgári-nemzeti fejlődés jövőjével a legkevésbé összeegyeztethető, és elsősorban ott forgott veszélyben minden megmozdulástól, ahol a meglévő államalakulatok határaikkal keresztezték a kibontakozó nemzeti mozgalmakat. Vagy úgy, hogy részekre szabdalták őket és ezzel egységgé forrásukat gátolták, vagy pedig úgy, hogy egy nagyobb, közös keretben, másokkal együtt, külső vezetésnek rendelték alá. E két tünet, mint ismeretes, főleg a Habsburg-monarchiát jellemezte. A legbonyolultabb variációkban is annak éppen keleti részeit. 1815 és benne a monarchia status quo-ját azonban

⁵⁷ *Eduard Fueter: Geschichte der neueren Historiographie. München. 1925².*

mégsem a keletközép-európai, Duna vidéki, kisebb népek nemzeti mozgalmi veszélyeztetették elsősorban. Ez érthető Európa e részének sajátos feltételeiből, így abból, hogy e népek, egyenként, potenciálisan mind jóval kevesebb súlyt képviseltek, hogy gazdasági-társadalmi fejlődésük általában még lassabban, illetve még egyenlőtlenebbül haladt előre, és hogy nemzeti mozgalmuk (főleg olyan területeken, ahol egymással szembenálló társadalmi osztályok más etnikumot is képviseltek) egymással is dialektikus ellentétbe jutva bontakoztak ki. A restauráció nemzetközi államrendszerének leggyengébb pontjait, fő válságzónáját Németország és Itália képezte. A továbbiak során éppen ezen, viszonylag jobban fejlődő és (főleg a német esetben) nagy potenciális erőket magukban hordozó nemzeti mozgalmak váltak az európai politika legtöbb átalakítást követelő, fő problémáivá. 1815 nemzetközi egyensúlyi rendszere részben az olasz, de főként a német egység létrejöttével borult fel teljesen. A Habsburg-monarchia politikája elsősorban Németország és Itália felé irányult: előbb a hegemonia, vagy legalább valaminő vezető szerep megszerzésére, majd pedig annak fenntartására. Metternich tudta, hogy a német és az olasz kérdés a legnehezebb: lehetőleg ezekre koncentrálna a rendelkezésére álló politikai erőket. Magyarország, amely 1815 szemszögéből, mint a monarchia belső elemeinek egyike, nemzetközi problémát még nem képviselt, ehhez képest csak alárendelt jelentőséggel bírt számára, ha a Duna vidékén elsőnek kibontakozó magyar mozgalom, a reformellenzék gyors erősödése egyre növelte is aggodalmait. Az ő politikája és a Habsburg-monarchia 1815 rendszerébe illeszkedő egész politikai struktúrája viszont, mint közös ellenfél, mint a polgári-nemzeti mozgalmak közös akadálya, bizonyos politikai összefüggést teremtett a német, olasz és magyar nemzeti mozgalmak között, amely, objektíve, attól függetlenül is érvényesült, hogy az érdekeltek ennek mikor, minő mértékben voltak tudatában, de persze szubjektív tényezőkkel is kiegészült, midőn egyik a másikra (rendszerint, ha nem is mindig, inkább a magyar a németre vagy az olaszra) alapította reményeit. Az 1817 utáni német válságjelek után Magyarországon is erősödött a rendőuralom. A magyar reformellenzék kibontakozását nemzetközileg az tette könnyebbé, hogy a bécsi kormányzat erejét átmenetileg lekötötték az 1830-i francia forradalom nyomán kibontakozó német és olasz mozgalmak. A magyar politikát 1848 tavaszán és nyarán nem kis mértékben befolyásolták azon várakozások is, amelyek a német nemzeti egység rövidesen várható létrejöttéhez fűződtek. S midőn Bismarck 1866-ban legyőzte, Németországból kiszorította, de egyebekben megkímélte, sőt szükségesnek ítélte a Habsburg-monarchiát: sok vonatkozásban ez a tény szabta meg az 1867-i osztrák—magyar kiegyezés számára is a nemzetközi feltételeket.

Hátra van azonban még egy mozzanat, amelyről (kevés kivétellel) nem csak múlt századi, hanem mai történetírásunk is elég pontatlanul szokott szót ejteni. 1815 irodalmának bírálata során ehhez kell még röviden visszatérnünk. A Szent Szövetség létrejöttéről van szó.

Az „általános reactio politikája emeltetett főszabállyá a népek kormányzatában”, — írja e korszak magyar történetének legelső összefoglalásában Horváth Mihály. S hozzáteszi: e politika biztosítása céljából a három keleti nagyhatalom: Oroszország, Ausztria és Poroszország „szerződést is kötött, mely az új politikai rendszernek mintegy alapjául szolgálna”.⁵⁸ Legújabbban az egye-

⁵⁸ Horváth Mihály: Huszonöt év... I. köt. Bpest. 1886³. 20. l.

temi tankönyv összefoglaló szövege szintén azt állapítja meg, hogy a gazdasági, politikai és kulturális elnyomás nemzetközi rendszere az 1815 szeptemberében Sándor cár kezdeményezésére megkötött Szent Szövetségen alapult. Sőt, Horváth Mihályon túlmenően, ehhez még azt is hozzáteszi, hogy e „szövetséghez, amelyben a *szerződő* felek kölcsönösen segítséget ígértek egymásnak országaikat a jövőben fenyegető külső és belső haladó törekvések elfojtására, később Európa más uralkodói is csatlakoztak”.⁵⁹ A két időzetben mi emeltük ki azon kifejezéseket, amelyek szerződésről, szerződő felekről beszélnek.

A két munkát egymástól elválasztó, bő kilenc évtized alatt azonban a külföldi történetkutatás sok olyan adatot hozott napvilágra, amelynek segítségével ma már pontosabban felvázolhatjuk az európai elnyomás nemzetközi rendszerének geneziséét. A rendszer ellenforradalmi alapjellege, amelyet lényegében véve persze már Horváth Mihály is helyesen ismert fel, ha lehet: még határozottabb, realisabb körvonalakat nyer ezen adatok és a velük foglalkozó szakirodalom fényében. Kialakulását és szervezetét illetően azonban ma már nem hagyhatjuk figyelmen kívül azon részletkutatások eredményeit, amelyek elég kézzelfoghatóan tisztázták a különbséget a cár által kezdeményezett, 1815. szeptember 26-i nyilatkozat, meg az 1815. november 20-i négyhatalmi szerződés között.

A Szent Szövetségről szóló szeptember 26-i nyilatkozat egy előbeszédből és három pontból áll. Az előbeszédben az orosz, osztrák és porosz uralkodók kijelentik, hogy az elmúlt évek során szerzett meggyőződésük szerint politikai kapcsolataikban a keresztény vallás elveit, „az igazság, kegyesség és béke előírásait” kell szem előtt tartaniok, hiszen ők egyazon, nagy keresztény családnak kormányozzák három ágát, mint az isteni gondviselésnek, minden hatalom végső forrásának megbízottjai. Ezután az 1. pontban előadják, hogy „egy igazi és feloldhatatlan testvériség kötelékei által egyesítve” óhajtanak maradni, és hogy „minden alkalommal mindenütt” támogatást nyújtanak egymásnak. Majd a 2. pontban népeiknek is a keresztény vallás követését ajánlják figyelmébe, míg végül a 3. pontban közlik, hogy „szövetségükbe” hajlandók bevenni mindazokat, akik e „szent elveket” magukévá teszik, és egyúttal csatlakozásra hívnak fel „minden keresztény fejedelmet”.⁶⁰

E frázisokból nyilvánvalóan kitűnik, hogy a három uralkodó, mint Horváth Mihály írta, alattvalói irányában „a családtyai, patriarchalis, más szóval: kényuralmi, abszolút kormányelveket” kívánta követni.⁶¹ De kitűnik azon, külföldi diplomáciatörténeti irodalom által már régóta, elég egyöntetűen osztott vélemény helyessége is, hogy a Szent Szövetségről szóló szöveg *nem* volt tulajdonképpeni diplomáciai szerződés, nemzetközi egyezmény, „convention formelle”, amelyben a szerződő felek bizonyos esetre meghatározott kötelezettségeket vállalnak.⁶² Ez a szöveg inkább csak személyes jellegű, ho-

⁵⁹ Magyarország története. II. 1. köt. Magyarország története a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korában, 1790–1849. Szerk. Mérei Gyula, Spira György. Bpest. 1957. 155. l.

⁶⁰ *W. Alison Phillips*: i. m. 301. l.

⁶¹ *Horváth Mihály*: Magyarország történelme. VIII. köt. 481. l.

⁶² *R. B. Mowat*: i. m. 23–27. l. *Potjémkine*: i. m. 380. l. (ahol azonban nem esik szó az 1815. nov. 20-i szerződésről). *P. Renouvin*: Histoire des relations internationales, IV. köt. Paris. 1954. 42–47. l.—1814/15 szerződési rendszerének első csoportjába a tulajdonképpeni békeszerződések sorolhatók: az első párizsi béke (1814. máj. 30.), a bécsi kongresszus Acte final-ja (1815. jún. 9.) és a második párizsi béke (1815. nov. 20.).

mályos és kissé bőbeszédű nyilatkozat volt arról, hogy a három uralkodónak mi a véleménye a vallás és a politika kapcsolatáról és arról, hogy a keresztény fejedelmek általában, és ők hárman különösen, milyen támogatással tartoznak egymásnak. E támogatást nem szabályozza, nem is konkretizálja semmiféle *casus foederis*. Semmi nem határozza meg, hogy a támogatás milyen esetben, hogyan, milyen formában válnék esedékessé. Ez a szöveg önmagában véve így csak szándékok kinyilvánítását tartalmazza, minden határozott kötelezettség nélkül.

Persze a diplomáciatörténet-művelői nem szoktak tanácstalanul megöröpanni homályos szövegek és általános frázisok előtt. Ez esetben is igyekeztek kinyomozni a nyilatkozat létrejöttének körülményeit és azt, hogy a ködös fogalmazás milyen konkrét hatalmi célokat rejtett maga mögött.

Voltak, akik a cár politikai eszméinek fejlődését s főleg azt próbálták felderíteni, hogy minő hatásokra vezethetők nála vissza ezek az európai keresztény testvériségről és egységről kifejtett elképzelések.⁶³ A listán ott szerepel Czartoryski hg., aki az örök békét biztosító, általános föderáció gondolatát Oroszország vezető szerepével kötötte össze az európai politikában és az új nemzetközi jog kialakításában. Ott szerepel, a nemzetközi politika vallási teokratikus ideológiájának kidolgozói sorában, az ortodox egyházi hagyományok mellett, Joseph de Maistre, a szintén francia Saint Martin miszticizmusát⁶⁴ még a francia forradalom előtti időkből közvetítő, orosz Rodion Alexandrovics Koselev, a cár egyik bizalmas tanácsadója az 1810-es évek elején, továbbá az Adam Müller-féle német reakciós, romantikus államelméletet⁶⁵ folytató, müncheni Franz v. Baader, aki Napóleon első leverése után memorandumot nyújtott be az orosz, osztrák és porosz uralkodókhoz a nemzetközi viszonyok vallásos elveken alapuló megszervezéséről.⁶⁶ Ott szerepel végül a misztikus-kiliaisztikus jóslataival ez időben feltűnést keltő halti bárónő: Krüdenerné (Julia v. Krüdenen), akivel a cár 1815-ben sokat érintkezett, beszélgetett, bár nem konkrét politikai kérdésekről, és aki bizonyos személyes befolyással is volt a cásra, ha nem is oly mértékben mint a régi irodalom feltételezte.⁶⁷ Az ilyen hatáskutatás és eszmetörténeti nyomozás azonban még igen keveset nyújt önmagában. Alkalmas ugyan arra, hogy az ellenforradalmi törekvések általában keresztény romantika cím alá sorolt monarchikus-vallásos ideológiájának különböző elemeit és azok szövevényét részletesebben feltárja, de végül is legfeljebb csak arról győz meg bennünket, hogy a cár, politikai elképzelései

Második csoportjába pedig a szövetségi szerződések: a chaumonti szerződés (1814. márc. 1.), a bécsi szerződés (1815. márc. 25.) és a párizsi négyhatalmi szerződés (1815. nov. 20.). A Szent Szövetségről szóló nyilatkozat (1815. szept. 26.) egyik csoportba sem tartozik.

⁶³ H. Schaeder: Die dritte Koalition und die Heilige Allianz. Königsberg. 1934. Osteuropäische Forschungen, Neue Folge. 16. Bd. — K. Stahlin: Ideal und Wirklichkeit im letzten Jahrzehnt Alexanders I. Historische Zeitschrift, 1931.

⁶⁴ Saint Martin jellemző (Oroszországban is elterjedt) munkája az abszolutizmusról, mint az isteni akarat megvalósítójáról: Des erreurs et de la vérité (1775); vö. J. Claassen: L. St. Martin. Sein Leben und seine theosophischen Werke. Stuttgart. 1891.

⁶⁵ Adam Müller: Die Elemente der Staatskunst (1809). Hrsg. v. J. Baxa. Wien. 1922.

⁶⁶ Franz v. Baader: Über das durch die französische Revolution herbeigeführte Bedürfnis einer neuen und innigeren Verbindung der Religion mit der Politik. Sämtliche Werke. VI. köt. 11—28. l.

⁶⁷ Krüdenernéről, Sainte-Beuve bíráló hangú jellemzésére (Portraits de femmes) válaszul, részletes magasztalást írt Charles Eynard: Vie de Madame de Krudener. I—II. köt. Paris. 1849.

megfogalmazásakor, természet szerint, ezeket a rendelkezésére álló és neki megfelelő elemeket használta fel elsősorban.

A keresztény vallás, mint a társadalmi és politikai rend „egyetlen alapja”, az uralkodók ezen épülő összefogásának gondolatával együtt, ott szerepelt már abban a javaslatban, amelyet a cár a Bécsi Kongresszus első szakaszában, 1814 szilveszterén közölt Anglia, Ausztria és Poroszország megbízottjaival. E javaslattal a cár a Franciaország ellen alakult négyhatalmi koalíciót akarta újra megszilárdítani, de mint ismeretes, eredménytelenül: három nap múlva Anglia, Ausztria és Franciaország, Talleyrand javaslatára, titkos szerződést kötött a Szász- illetve Lengyelország birtokát óhajtó Porosz- illetve Oroszország ellen. Két hónap múlva a cár ismét a négyes szövetség, mint keresztény hatalmi összefogás megújítását szerette volna még a Kongresszuson elérni; Castlereagh azonban, aki előtt e kívánságát felvetette, helyett (tekintettel a francia szerződésre) mindössze olyan zárónyilatkozat közzétételét javasolta, amelyben a hatalmak általában kijelentik, hogy az új rendet, ha kell, fegyverrel is biztosítják.⁶⁸ Végül, Napóleon visszatérése és végleges bukása után, 1815 szeptemberében, a második párizsi béke kidolgozása és aláírása között írta meg a cár, a francia fővárosban, a Szent Szövetségről szóló nyilatkozat szövegét. Valószínű, hogy szándékát előre jelezte, majd a fogalmazványt is megmutatta Krüdenernének, a gondolatot azonban nem tőle vette.⁶⁹ A szöveget ezután Capo d'Istriával olvastatta el, aki, emlékiratai szerint, hiába próbálta megmagyarázni, hogy ez a diplomácia történetében szokatlan, inkább manifestumba kívánczozó valami. A cár azzal tolta félre tanácsadója kételyeit, hogy ő már döntött: a szöveget alá fogja iratni az osztrák és a porosz uralkodóval, a többi hatalom csatlakozását pedig „majd a ti dolgotok” lesz elérni.⁷⁰

Ma már persze tudjuk, hogy I. Ferenc és IV. Frigyes Vilmos sem a cár eredeti fogalmazványát írta alá. Egyik sem akarta a cár óhaját visszautasítani. Miután azonban mindkettőnek aggályai voltak, Metternichet bízták meg a nyilatkozat átvizsgálásával és átjavításával. Egy svájci kutató 1928-ban egybevetette a szöveg két változatát: a bécsi levéltárban megtalált eredeti példányt, amelyet a cár I. Ferencnek átadott, és az utóbb, hivatalosan közzétett nyilatkozatét.⁷¹ Így meg tudta állapítani, miben álltak és milyen természetű aggá-

⁶⁸ Gentz Frigyes ki is dolgozta egy ilyenféle szöveg tervezetét; vö. *F. v. Gentz*: Tagebücher. I. köt. 1873. 443–446. l.

⁶⁹ *H. L. Empaytaz*: Notice sur Alexandre, Empereur de Russie. Genève. 1828. Paris. 1840². Nem látszik megbízhatónak Ch. Eynards azon állítása (i. m. II. 99. l.), amely szerint Capefigue látta volna a fogalmazvány azon eredetijét, a cár kézírásával, amelybe Krüdenerné írta volna bele, más javítások mellett, a Szent Szövetség kifejezést is.

⁷⁰ Capo d'Istria emlékiratát (*Aperçu de ma vie*) idézi *H. Schaefer*: i. m. 78. l. Capo d'Istria titkára, Alexander Sturdza, szintén arról ír, hogy főnöke kételkedett a vállalkozás sikerében, de engedett a cár akaratának. *Oeuvres posthumes*. III. köt. Paris. 1860, 346. l. Ezt támasztják alá Sturdza nővére: Roxandra Sturdza (a cárné udvarhölgye) emlékiratai is: *Mémoires de la comtesse Edling, née Sturdza*. Moscovie. 1888.

⁷¹ *W. Näf*: Zur Geschichte der Heiligen Allianz. Bern. 1928. Berner Untersuchungen zur allgemeinen Geschichte I. — Vö. *E. Knupton*: The Origins of the Treaty of Holy Alliance. History, sept. 1941, 132–139. l. A Metternich körül folyt viták szélsőségeire jellemző, hogy míg *V. Bibl*: Metternich. Leipzig—Wien. 1938², 193. l. szerint a Szent Szövetségből Metternich csinált a népek ellen irányuló, fejedelmi szövetséget, addig *Schaefer*: i. m. 117. l. és ennek nyomán *H. v. Srbik*: Metternich der Staatsmann und der Mensch. III. köt. 86. l. szerint viszont a cári expanziót szolgáló Szent Szövetség Metternich kezében lett nemcsak a konzervativizmusnak, hanem a cári politika fékentartásának is „virtuóz módon használt politikai eszköze”.

lyokra mentek vissza Metternich változtatásai. Kitűnt, hogy Metternich részben valamennyire laicizálta a nyilatkozatot, amely eredetileg még szembeütőbben klerikális-romantikus jelleget viselt, részben pedig semlegesíteni igyekezett az esetleg veszélyessé válható általánosságokat meg a bennük rejlő ambíciókat. Kihagyta a múlt vallástalan politikájának elítélését és teljesen átalakította azt a formulát, hogy az aláíró fejedelmek ezentúl népeikkel együtt egyazon nemzet tagjai, hadaik egyazon sereg részei lesznek. Az új változatban már csak az uralkodókról esik szó, és egyetlen keresztény nemzet helyett csak egy nagy család három külön ágáról. Metternich e változtatásokkal, amelyeket több órás vita után tudott csak végül a cárral elfogadtatni, a nyilatkozatot saját politikája szemszögéből veszélytelenítette és egyúttal gyakorlatibb módon hozzáigazította az ellenforradalmi politika és propaganda, Ausztria és Poroszország által is képviselt, közös vonalához. Mint ismeretes, Gentz „politikai nullitásnak”, maga Metternich utóbb „hangzatos semminck” minősítette a nyilatkozatot, de azért kijavítva aláíratta, mert, mint Poroszország, Ausztria sem nélkülözhetette a cárral való együttműködést. A többi hatalom közül magától kimaradt Törökország (a szultán nem keresztény fejedelem), kitért a csatlakozás elől a pápa⁷² és, udvarias kerülő formula segítségével, Anglia is. Castlereagh megvető gúnnyal írt a cár vallási hajlamáról, amely, szerinte, zavart elmeállapotra vall, meg a Szent Szövetség ötletéről, mint „a feleséges miszticizmus és értelmetlenség” jeléről⁷³. Szükségtelennek tartotta azonban emiatt az orosz — angol ellentétet kiélezni. Így azután azon a címen, hogy az alkotmány értelmében angol uralkodó nemzetközi dokumentumot egyedül alá nem írhat, a régensherceg mindössze személyes levélben közölte a cárral, hogy egyetért a nyilatkozatban kifejezett „érzelmekek”.

Ugyancsak 1815 őszén, Párizsban, de a Szent Szövetség ügyétől függetlenül folytak a tárgyalások a nagyhatalmak további nemzetközi együttműködésének módozatairól. Angol részről Castlereagh szövetség megkötését javasolta a négy győztes nagyhatalom között. Ez a terv részint, nyíltan, az esetleges francia forradalmi vagy revánskísérlet elleni védekezés, részint pedig, hallgatólag, a cári politika ellensúlyozása, korlátozása céljából készült. A cár e javaslatot a megbeszélések során két fontos mozzanattal akarta kibővíteni: (1) azzal, hogy a négy hatalom kölcsönösen garantálja egymás birtokállományát, sőt formáljon jogot a forradalmi kísérletek elleni közös beavatkozásra is, valamint (2) azzal, hogy a négy hatalom, politikája összeegyeztetése céljából, időről-időre tartson megbeszéléseket, nemzetközi konferenciákat.

A két kiegészítő javaslat közül az elsőt, a területi garancia és a kollektív beavatkozás elvét, a 2. párizsi béke biztosításán túlmenően, sem Castlereagh, sem Metternich nem találta elfogadhatónak. Castlereagh sem valami liberális szimpátiából, hanem azért, mert az ilyesmi az angol konzervatív nagybirtokos arisztokrácia szemszögéből túlzott mértékű kontinentális kötelezettségvállalásnak, az erősödő burzsoázia szemszögéből pedig a nyílt abszolutizmus túlzott mértékű támogatásának tűnt volna fel. Metternich sem azért, mintha nem helyeselte volna a forradalmak elleni intervenciót, hanem bizalmatlanságból a cári politika iránt, amely így állandó jogcímet nyerne arra, hogy Itália

⁷² A. Boudon: *Le Saint-Siège et la Russie. Leurs relations diplomatiques au XIXe siècle.* I. köt. Paris. 1922.

⁷³ „This piece of sublime mysticism and nonsense.” *Ch. K. Webster: British Diplomacy, 1813—1815. Select Documents.* London. 1921, 382. sk. 1., és *uő.*: *The Foreign Policy of Castlereagh, 1812—1815.* London. 1931.

vagy Németország ügyeibe bármikor beavatkozzék. Az 1815. november 20-án (a 2. francia békével egy napon) megkötött négyhatalmi szerződés, a négy győztes állam „állandó ligája” így tehát forma szerint csak a 2. párizsi békét biztosította Franciaországgal szemben. A szöveg úgy rendelkezett, hogy sem Napóleon, sem bármely rokona soha a francia trónra vissza nem térhet, és hogy ha Franciaországban forradalmi mozgalom ütné fel fejét, akkor a liga tagjai majd a francia királlyal együtt meg fogják tárgyalni, minő lépések szükségesek az általános nyugalom és saját biztonságuk védelmére. Óvatos fogalmazás, amely az adott esetre előírja ugyan a nagyhatalmak ellenforradalmi együttműködését, de még nem határozza meg az intervenció formáit.

A cár másik kiegészítő javaslata viszont annál eredményesebbnek bizonyult. Castlereagh ezt vette figyelembe éppen azon emlékezetes VI. pont megfogalmazásakor, amelynek alapján utóbb az aacheni, troppai és veronai nemzetközi kongresszusokat összehívták, és amelynek jellegéről, értékeléséről az előzőkben már szó esett. Mindez azonban még nyilvánvalóbbá teszi, hogy az új nemzetközi politikai rendszer alapjait, a most következő időszakra, nem a Szent Szövetségről készített nyilatkozat, hanem az 1815. november 20-i négyhatalmi szerződés rakta le. A nyilatkozat nem alapja és szabályozója volt tehát a nemzetközi politikai kapcsolatoknak, hanem csak egyik tünete, jele, valaminő változatban, olyan fő tendenciáknak, amelyek az európai politikában a következő évek során, a három keleti hatalom politikájában pedig még jóval tovább, valóban érvényesülésre törtek.⁷⁴

Így már értjük, hogy Metternich minő formális alapon próbált utóbb, bukása után, emlékirataiban azzal védekezni, hogy a Szent Szövetség a valóságban nem is létezett, legfeljebb csak egy olyan morális, tehát nem politikai jellegű nyilatkozat alakjában, amelyről azután többé szó sem esett az európai politika gyakorlatában.⁷⁵ Azt is könnyű megértenünk azonban, hogy ez az érvelés, ha van is bizonyos alapja, ilyen módon mégsem más, mint játék a szavakkal. Először is azért, mert a nyilatkozat 1815-ben, ha csak tünetként is, de valóban létező, politikai tendenciákat jelzett, főleg a cár részéről. Azután azért, mert a benne jelentkező politikai probléma utóbb, az aacheni kongresszuson is felmerült. Végül és legfőképpen pedig azért, mert a reakciós politika lényegén még vajmi keveset változtat az, ha nem (mint tévesen hiszik) az egyik okmány, hanem más okmány vagy okmányok alapján érvényesül.

A Szent Szövetség meghirdetésében jelentkező politikai törekvéseket a régebbi irodalom hajlamos volt alábecsülni. Bourgeois szerint a cár ezzel Franciaországot akarta megnyerni, azért, hogy helyrehozza azon presztízsvetést, amelyet a bécsi kongresszuson a szász kérdésben szenvedett.⁷⁶ Az újabb nyugati irodalom már tovább jut: eszerint a cár Anglia ellensúlyozása céljából igyekezett e lépéssel Franciaországot és Spanyolországot meg-

⁷⁴ K. Griewank: i. m. 293. l. „Eine aktuelle rechtliche oder politische Bedeutung aber hat die Erklärung der Heiligen Allianz nicht gewonnen.” A magyar szerzők közül Wertheimer Ede: Békekongresszusok és békeszerződések a XIX. és XX. században. Bpest. 1918. 44–45. l. elég ritka kivételként hangsúlyozza, hogy az új nemzetközi rendszer az 1815. nov. 20-i szerződésen alapult, és hogy a Szent Szövetségnek „semmi nagyobb jelentősége nem volt az államok külső és belső életére”.

⁷⁵ Aus Metternichs nachgelassenen Papieren. I. köt. 1880. 216. l. „Geschichte der Heiligen Allianz”.

⁷⁶ E. Bourgeois: Manuel historique de la politique étrangère. II. köt. Paris. 1905. 596–597. l.

nyerni.⁷⁷ De akadt szerző, aki ennél jóval messzebbre, bírálói szerint a kelle-ténél is messzebbre ment és a Szent Szövetségnek nagyobb politikai jelentősé- get tulajdonított, mint amelyet az egykor a valóságban képviselt.⁷⁸ E szerző J.-H. Pirenne, abból indult ki, hogy helytelen figyelmünket az európai poli- tikára korlátozni akkor, midőn világpolitikai méretű, az Európán kívüli területekre is kiterjedő rivalitás folyt Oroszország és Anglia között a hegemóniát biztosító pozícióért. Anglia olyan rendszert akart kialakítani, amely Európán kívül, a tengeren, az ő szupremáciáját biztosítja, Európán belül pedig egymással tartja egyensúlyban a különböző hatalmakat. Oroszország viszont olyan rendszert, amely Európában, a kontinensen biztosítja az ő szupremáciá- ját, és Európán kívül, a tengeri hatalmakat tartja egymással egyensúlyban. Anglia a négyes szövetséghez ragaszkodott, hogy az orosz politikát a konti- nens színterére korlátozza: e szövetségben nem volt olyan tengeri hatalom, amelyet Oroszország Anglia ellen fordíthatna, volt azonban olyan: Ausztria, amelyet Anglia, adott esetben, Oroszország ellen felhasználhat. Oroszország ezt a keretet igyekezett állandóan tágítani, és ennek eszköze lett volna a Szent Szövetség, amelyhez a cár az Egyesült Államok csatlakozását is elnyerni próbálta. A tengeren túli erőkre is támaszkodó orosz — porosz — németalföldi — francia blokk, amelyhez Ausztria is igazodni kényszerülne, az egész világpo- litika egyensúlyát a cári hatalom javára billentette volna. J.-H. Pirenne szerint ez volt a Szent Szövetség célja. S ez csak azért maradt „platonikus” elképzelés, szerinte, mert Anglia elzárkózott előle.

Ha el is tekintünk azonban az ilyen konstrukciók túlzásaitól, az kétség- telen, hogy a cár 1815—1818 között megkísérelte a négyes szövetség kibővíté- sét, általánosabb szövetségi rendszerrel való felváltását, és hogy ennek során a Szent Szövetség gondolatát is megpróbálta újra felhasználni. Ami ismét Metternich ellen bizonyít.

A cár törekvése világosan kitűnt az 1818. évi aacheni konferencián, amelyet ő eredetileg nagyobb, általános európai kongresszus formájában sze- retett volna megrendezni.⁷⁹ Ezt Anglia és Ausztria megakadályozta, nehogy a cár esetleg a kisebb államok élére álljon. Az 1818. október 8-i orosz emlék- irat azt fejtette ki, hogy a külső és belső, forradalmi veszéllyel szemben közös biztonságra, ennek alátámasztása érdekében pedig általános szövetségre van szükség. Tulajdonképpen már létezik is 1815 óta, a négyes szövetség vezetése alatt, egy ilyen „alliance générale”. Ennek meglétét kell hát most határozott formában deklarálni, azzal, hogy ez ad közös garanciát a területi *status quo* és a legitim kormányzat számára. Amennyire helyeselte azonban Castlereagh és Metternich, az egyik oldalon, a legitimitás elvét, éppoly határozottan sie- tett hangsúlyozni azt, hogy ilyen általános szövetség sem 1815-ben, sem azóta nem jött létre. Castlereagh válasz-memoranduma külön kitért arra, hogy a Szent Szövetség, azon elveivel, amelyeket a különböző államok elfogadtak, képezheti valami erkölcsi rendszer alapját az európai politika számára, tény- leges nemzetközi szerződésnek azonban nem tekinthető, a nemzetközi politi- kát nem ez, hanem csak a négyhatalmi szerződés szabályozza. Metternich nem

⁷⁷ P. Renouvin: i. m. 116—117. l.

⁷⁸ J.-H. Pirenne: i. m. 261—265. l.

⁷⁹ Az aacheni konferenciára: Webster: i. m. (Castlereagh), II. 3. fejezet. Schmalz: i. m. 36—47. l. Schwarz: i. m. 121—147. l., aki azonban tévesen képze- li a Szent Szövetsé- get valóban olyan „általános szövetségnek”, amelyet a cári diplomácia szeretett volna létrehozni.

kevésbé határozottan jelentette ki, hogy csak *egy* szövetség van, a négyhatalmi.⁸⁰ A cár a konferencia végén még egyszer felvetette: ha a Szent Szövetség kötelezően elvállalt alapelvei még nem öltöttek ily gyakorlati, diplomáciai formát, akkor hát teremtsenek hozzájuk *most* ilyet. A kísérlet ezúttal is sikertelen maradt. De azt mindenképpen mutatja, hogy a Szent Szövetségről a cári politikában és az európai hatalmi játékokban 1815 után is szó esett.

Végül az is nyilvánvaló, hogy Metternich, midőn a Szent Szövetséget, utólag, hangzatos semminek, üres frázisnak nevezte, tulajdonképpen a saját politikája ellen felzúdult bírálat alól próbálta, nem is ügyetlenül, kihúzni a talajt. Mert ha igazában nem is volt Szent Szövetség, akkor elég meghökkenítően értelmetlen dolog a Szent Szövetség Metternich-féle politikája ellen mennydörögni. Metternich politikája azonban valóság volt attól függetlenül is, hogy a Szent Szövetség jelentősége mekkora. A félreértés onnan származik, hogy a Szent Szövetség, főleg a húszas évek küszöbétől, jelszó és szimbólum lett liberális körökben. A Szent Szövetség ötletében és nevében rejlő különleges propaganda-érték pontosan az eredeti elképzeléssel ellentétes irányban érvényesült. Minden haladó törekvés a Szent Szövetségben látta fő ellenfelét. Vele azonosította és róla is nevezte el az 1815-ben kialakult reakciós nemzetközi rendszert, amely eredetileg Angliát, majd Franciaországot is magában foglalta. Különösen pedig róla nevezte el a három keleti hatalom együttműködését a reakciós, intervencionista politika szolgálatában.⁸¹ A névadás persze maga is történelmi tény, amelytől nem lehet a polgárjogot megtagadni. De nem is menti fel a utókort, a kutatót, a fogalom pontos tartalmi meghatározásának és a részletek tisztázásának kötelezettsége alól.

Д. Кошару:

К критике исторической литературы о 1815 году

Резюме

Венгерская национальная-либеральная историография XIX века не без основания критиковала реакционный характер системы, созданной в 1815 году, а также политики Меттерниха, однако в то же время она возражала без реального на то обоснования против того, что центр тяжести Габсбургской монархии в 1815 году не был перемещен в Венгрию. Настоящая статья показывает, что в этом факте проявлялось стремление историков, представлявших венгерское либеральное дворянство перенести на более ранний период времени требования и изменившиеся соотношения сил периода 1848—1867 гг. После 1848, 1859 и 1866 годов венгерскому дворянству удалось вырвать у Австрии уступки, но в 1815 году о таковом еще не могло быть речи. Политические движения 1790 года к этому времени уже пошли на убыль, а движения за реформы, развернувшиеся после 1830 года и приведшие к революции 1848 года, еще не были начаты. С венгерской стороны была

⁸⁰ „Es gibt nur eine Allianz, die Quadrupelallianz.“ Nachgelassene Papiere III. köt. 161. l.

⁸¹ *Schmalz*: i. m. 80. l. *W. Näf*: Die Idee der Heiligen Allianz bei Leopold von Gerlach. Zeitschrift für Schweizer Geschichte, XI. — Eckermannhoz 1827-ben írt levelében Goethe is megemlékezett az általános felzúdulásról a Szent Szövetség ellen, amely utóbbi ő egyébként, különös módon, jótékony és nagyszerű dolognak tartotta: „doch ist nie etwas Grösseres und für die Welt Wohltätigeres erfunden worden“. *W. Schwarz*: i. m. 261. l.

предпринята лишь единственная попытка обратиться к Венскому конгрессу — Гергей Берзевици, оставшийся еще в живых член поколения 1790 года, выдающийся экономист, подал предложение о том, чтобы гарантия свободного судоходства по Рейну была распространена и на Восточную Европу, прежде всего путем договоров между Австрией, Пруссией и Россией. Это предложение, оставшееся вконец безрезультатным, имело своей задачей найти выход к мировым рынкам для продуктов сельского хозяйства, прежде всего вина Венгрии. Разумеется это расхождение между исторической действительностью 1815 года и последовавшего за ней после полувека буржуазного-национального отклика не является своеобразием венгерской историографии. Такое же явление наблюдается и в немецкой и итальянской историографии и вообще при каждом национальном движении, ибо все они имеют тенденцию переоценить значение и силу своих начал. Еще более общие тенденции были выражены с другой стороны, в попытках, направленных (уже в XX веке, в период мировых войн) на полную реабилитацию и апологию системы 1815 года и политики Меттерниха. Последние историки выражали стремления тех общественных классов, которые искали защиту против революционного движения своего времени и к этому образец, рецепт — в политике Меттерниха, сохранившей «спокойствие» и «стабильность». После первой мировой войны историки дипломаты все чаще заговаривали о том, что 1815-й год создал прочную и органическую европейскую систему, через длительное время обеспечивав мир и ввел новые методы (международные конгрессы и т. д.). Бесспорно: после французской революции и наполеоновских войн «ансьен режим» был невозможным. Новые элементы международной политики однако, были инспирированы в первую очередь общим страхом, совместной защитой против революции. Отсюда новые формы сотрудничества между крупными державам, «европейский» характер политики. Относительная стабильность международной системы реставрации, однако, может быть объяснена не просто политикой, а главным образом неравномерным характером развития экономики и политики Европы, относительной отсталостью Центральной и Восточной Европы. Статья в заключение анализирует декларацию о создании Священного Союза от 26 сентября 1815 года, подчеркивая впрямую некоторым авторам, что международная система последующих лет покоилась не на этом документе, а на подписанном 20 ноября 1815 года договоре четырех держав.

D. Kosáry:

Remarques critiques sur la littérature de l'histoire de 1815

Résumé

C'est à juste titre que l'historiographie hongroise nationale-libérale du XIXe siècle soumit à la critique l'aspect réactionnaire du régime de 1815 et celui de la politique de Metternich. Elle n'avait cependant aucune raison à se plaindre de ce que le centre de gravité de la Monarchie des Habsbourg ne se déplaçât en 1815 sur la Hongrie. La présente étude arrive à démontrer que les historiens représentant la noblesse hongroise libérale cherchaient à projeter sous ce rapport les revendications et les conditions de forces changées de l'époque, couvrant les années 1848—1867, aux temps antérieurs. Après 1848, 1859 et 1866 la noblesse hongroise réussit à contraindre l'Autriche à des concessions ce qui ne fut point le cas en 1815. Les mouvements politiques éclatés en 1790 se virent éteints à cette époque, où les mouvements de réforme développés après 1830 et ayant conduit à la révolution de 1848 n'en furent pas encore à leurs débuts. L'unique tentative faite par la Hongrie pour s'adresser au Congrès de Vienne fut celle essayée par Gergely Berzeviczy, l'économiste renommé, resté seul en vie de la génération de 1790, qui y soumit une proposition suggérant la garantie du libre commerce non seulement sur le Rhin mais aussi à l'Est et au Nord de l'Europe et cela en premier lieu avec l'aide des accords conclus avec l'Autriche, la Prusse et la Russie. Cette proposition, n'ayant d'ailleurs enregistré aucun résultat, se proposa d'assurer aux produits agricoles et aux vins de la Hongrie des chemins vers le marché mondial. Il est évident cependant que cette divergence ayant existé entre la vérité historique 1815 et son écho retenti au bout d'un demi siècle dans les milieux bourgeois-nationaux ne s'affirma pas être une particularité de l'historiographie hongroise. On la retrouve dans celles allemande et italienne pour caractériser en général tous les mouvements nationaux, vu que tous sont enclins à surestimer

l'importance et les conditions de forces de leurs débuts. D'un aspect encore plus général sont les tendances qui à l'autre côté s'expriment dans les essais qui au XXe siècle, époque des guerres mondiales, tendent à la réhabilitation totale et à l'exaltation du régime de 1815 et de la politique de Metternich. Ces historiens furent les porte-parole des aspirations des classes sociales qui cherchaient à se défendre contre les mouvements révolutionnaires de leur époque tout en prenant comme modèle la politique de Metternich maintenant «le calme» et «la stabilité». Après la première guerre mondiale les spécialistes de l'histoire de la diplomatie ne cessaient d'insister sur la stabilité et la cohérence du système européen créé en 1815, de rappeler la paix durable assurée par lui et les nouvelles méthodes (congrès internationaux, etc.) dont il prit l'initiative. Certes, à l'époque succédant à la révolution française et aux guerres napoléoniennes l'ancien régime ne pouvait être restauré dans son intégrité. Cependant les nouveaux aspects de la politique internationale remontèrent en premier lieu à une crainte commune éprouvée à l'égard de la révolution, à l'idée d'une défense commune à forger à son encontre. D'où les nouvelles formes d'une coopération entre les puissances et le caractère «européen» de la politique. Mais la stabilité relative du régime international de la restauration ne trouve pas son explication tout simplement dans la politique, mais plutôt dans le caractère inégal de l'évolution économique et sociale en Europe, dans l'état relativement arriéré de l'Europe centrale et orientale. Pour terminer l'étude consacre une analyse à la déclaration du 26 septembre 1815 concernant la Sainte-Alliance et n'omet pas d'accentuer — au contraire de certains auteurs — que cette déclaration ne constitua point les fondements du régime international des années suivantes; ce régime se trouva fondé sur les accords quadripartites du 20 novembre 1815.

Sz. Ormos Mária:

A fegyverkezés kérdése az európai diplomáciában Hitler hatalomrajutása után (1933—34)

Az úgynevezett leszerelési kérdéseknek, illetőleg a német fegyverkezés ismertetésének főként a külföldi történészek számos munkát szenteltek már,¹ s emellett a más természetű művek egész sora érinti ezt a problémakört, mégis megállapítható, hogy a diplomáciatörténeti feldolgozások az 1933—34-es, talán joggal fontosnak vélt szakaszban viszonylag kevéssé, illetve elsősorban a német politikára vonatkozóan részletesek. Hozzátehetjük, hogy a probléma hazai történetírásunkban elég kevéssé ismert. E két körülmény jogosít fel arra, hogy tüzetesebb vizsgálat tárgyává tegyünk a két világháború közötti nemzetközi helyzet fordulóján az európai hatalmaknak azokat a lépéseit, kölcsönös viszonyaiknak azokat a meghatározóit, amelyek a náci háborús tervek alapját képező, nagylétszámú német hadsereg kialakításának lehetőségét megteremtették. Viszonylagos biztonságot nyújt a kérdés áttekintéséhez az a körülmény, hogy a kiadott dokumentum-anyag, a memoárok és feldolgozások mellett támaszkodni lehet a magyar külügyminisztérium iratanyagára is, amely a rendszeres követi jelentések és egyéb tájékoztatók mellett több francia, német, olasz stb. dokumentum másolatát is tartalmazza.²

*

A háború másnapján a fennálló békerendszer közismert dilemmáját a versailles-i hatalmak szemszögéből talán így lehetne összegezni: lehetséges-e és mi módon lehetséges Németországot és sorstársait a békerendszer által

¹ Az újabbak: *E. P. Walters*: A History of the League of Nations. London—New-York—Toronto, I—II. köt. 1952; *T. Taylor*: Sword and Swastika. The Wehrmacht in the Third Reich. London. 1953; *G. Castellan*: Le réarmement clandestin du Reich 1930—1935. Paris. 1954; *B. Müller-Hillebrand*: Das Heer 1933—1945. Darmstadt. 1954; *V. M. Hajman*: SzSzsZR i problema razoruzsenija (mezdsu pervoj i vtoroj mirovámi vojnámi). Moszkva. 1959; *G. Meinck*: Hitler und die deutsche Aufrüstung. Wiesbaden. 1959; *Benoît-Méchin*: Histoire de l'armée allemande. Vol. III. L'essor (1925—1937). Paris. 1964; összefoglaló magyar munka: *Hajdu Gy.*: A leszerelés. Bpest. 1961. — A tanulmányban felhasznált főbb általános jellegű munkák: *Patyomkin*: Az újkori diplomácia története (1919—1939). Bpest. 1950; *J. B. Duroselle*: Histoire diplomatique de 1919 à nos jours. Paris. 1957; *P. Renouvin*: Histoire des relations internationales. VIII. Les crises au XXe siècle. II. De 1929 à 1945. Paris. 1958; *M. Baumont*: La faillite de la paix. I. De Rethonde à Streza (1918—1935). Paris. 1960.

² Németország, Ausztria és Magyarország között szóbeli megállapodás létesült, melynek értelmében mindegyik kormány vállalta, hogy „a leszerelés kérdésében eszköz-lendő minden lépésnek megtétele előtt előzetesen tájékoztatni fogja a másik felet ezen lépése felől avégből, hogy a lépéshez való állásfoglalását az utóbbi részére lehetővé tegye”. Küm. pol. 1934—11/25—282/59. A Külügyminisztérium utasítása a berlini magyar követnek.

teremtett területi keretekben megtartani, ill. milyen kárpótlásokkal lehetne elérni, hogy ezeket a kereteket a volt győztesek nagyobb sérelme nélkül távolítsák el.

Ebben az időben világméretekben is a francia nacionalista jobboldal jelentette a békeszerződés erőszakos eszközökkel alátámasztott keresztülvitelére irányuló politika legkövetkezetesebb táborát. Az Egyesült Államok és Anglia, azzal együtt, hogy fokozatosan mindketten jelentős mértékben csökkentették haderejüket, visszatértek egyfelől az izolacionizmus modernebb, a gazdasági behatolást előtérbe toló változatára, másfelől az európai erőegyensúly politikájára. A francia nacionalista csoporttal szemben a legkövetkezetesebb ellenerőt a Szovjetunió jelentette, amely a kérdésben elfoglalt álláspontját a nemzetközi osztályharc érdekeinek, fejlődésének rendelve alá, határozottan fellépett az igazságtalan versailles-i béke ellen.

Jóllehet a nemzetközi viszonyok a francia nacionalista csoportok cselekvési szabadságát erősen korlátozták, a háborút követő viszonylag hosszú uralmuk jelentősen hozzájárult valamennyi legyőzött országban, így Németországban is a demokratikus erők meggyöngyítéséhez és a nacionalista tényezők előtérbenyomulásához. A megkésett engedmények utóbb már csak a jobboldali erők javát szolgálhatták.

Ugyanakkor a fő tőkés hatalmak — és ezek sorában egy ideig első helyen ismét a francia jobboldali kormányok — merev szovjetellenessége jelentős szerepet játszott abban, hogy a nyugati hatalmak és volt szövetségeseik, az azóta megújhódott Oroszország, a szovjet hatalom között hosszú ideig nem kerülhetett sor közeledésre és a Szovjetunió számára az elszigetelődés elkerülése érdekében a tőkés világ frontjában az egyedüli rést a Németországgal kötött szövetség jelenthette. Franciaország e politika jóvoltából Németországgal szemben elvesztette korábbi keleti támaszát, bázisát megpróbálta közelebbre, Középkelet-Európába helyezni, s Németország egyensúlyozását (ráadásul egyidejűen a Szovjetunió ellensúlyozását is) a kisantantra és Lengyelországra bízni.

Hitler uralomrajutásával maga az alapprobléma nem változott meg, a versailles-i békerendszer sem jobbá, sem igazságosabbá nem vált. A németországi fasizmus és vele együtt a fokozott intenzitással újjászületett német militarizmus megjelenése azonban új megvilágításba helyezte Versailles problémáját. Kizárta mind a békés kiegyenlítés lehetőségét (amire a kispolgáripolgári liberális erők törekedtek), mind pedig az igazságtalanságok forradalmi megszüntetésének lehetőségét (ami a kommunistá mozgalom programja volt). Anélkül, hogy a weimari német politikusok szerepét a reváns előkészítésében lebecsülnők, megállapítható, hogy a korábbi alternatívák közül a német fasizmus uralomrajutása egyetlen lehetőségnek, az imperialista háború gondolatának győzelmét jelentette.

Ez természetszerűen maga után vonta az európai erőviszonyok nagymérvű átrendeződésének megindulását. Ennek jelei 1932-től mutatkoztak, minthogy ekkor már felszaporodtak azok a tünetek, melyek a német uralkodó köröknek a szélsőséges jobboldali fordulat irányában tett lépéseiről tanúsítottak. A korábban megbékélést hirdető baloldali csoportok fokozatosan a német fasizmussal szembeni ellenállás szószólóivá váltak. A jobboldal világméreteken lassan két alaptáborra oszlott. Egyik csoportja részben gazdasági érdekei, részben a belpolitikai módszerekkel és a szovjetellenessé váló német külpolitikai irányval szemben érzett szimpátiája alapján a német

fasizmussal való kooperációig, az esetleges közös szovjetellenes fellépés gondolatáig jutott el, míg egy kezdetben meglehetősen szűk rétege vagy megmaradva eredeti németellenes álláspontján, vagy saját érdekei védelmében később csatlakozva ehhez a táborhoz, a háború, ill. a német fasizmus elleni harc objektív támaszává vált. Megjegyzendő, hogy a békerendszer egyetlen pozitív alapja, a nemzeti önrendelkezés elvi igénye — minthogy a győztesek hatalmi érdekei a gondolatot a gyakorlatban önmaga ellentétévé torzították — fegyverre vált a rendszer támadói kezében. A német és szövetséges agresszív államok a nemzeti függetlenség, a nemzetiségi jogok védelmezőiként lépve fel a békerendszer elvi alapjával szemben az általa elkövetett valóságos igazságtalanságokra hivatkozhattak és téveszthették meg ezen az alapon valódi céljaikat illetően széles körökben a jóhiszemű emberek tömegeit. Ez a tény, az agresszív erők számára fennálló ezen lehetőség erősen gátolta a fent leírt nemzetközi átalakulási folyamat gyors kibontakozását.

A nyugati hatalmak veszélyesnek ítélt helyzetükben rákényszerültek szovjetellenes platformjuk fokozatos felszámolására, s a Szovjetunióval, mint az európai helyzetben döntő pozitív tényezővel kezdtek számolni. Ugyanakkor a Szovjetunió a német fasiszták első perctől kezdve követett provokatív, szovjetellenes lépéseinek hatása alatt maga is egyre inkább kereste saját biztonságát és a béke megőrzése érdekében a közeledést a versailles-i hatalmakhoz.

A jelzett átalakulási folyamat természetesen nem ment végbe egy csapásra, sem az egyes országokban, sem nemzetközi méretekben; az erőviszonyok végeredményben csak a háború kirobantása után kristályosodtak ki. Lényegében véve az erőátcsoportosulás lassúsága, a német célok megértésének elhúzódó folyamata, az antifasiszta erők tömörülésének és ezzel együtt a szovjetellenes tendenciák és csoportok háttérbe szorításának késlekedése tette lehetővé Hitler számára, hogy a fenyegetett országok szemeláttára, ami a tőkés államokat illeti, átalakul is segítve alakítsa ki fegyverarzenálját s képezze ki hadseregét, melyet ellenük készült fordítani.

*

A status quo táborának 1933-ban egy döntő ütőkártya mindenestre a kezében volt. Németországnak ekkor még csak tervei lehettek, hadserege e tervek végrehajtására nem volt. Felállíthatja-e Németország ezt a hadsereget, vagy nem, ez volt a kulcskérdés, s a megoldáshoz csak a versailles-i béke órein át lehetett eljutni.

Hitler hatalomrajutása pillanatában Németország, bár már korábban is több ponton megszegte a versailles-i béke katonai intézkedéseit, azokat lényeges mértékben egyetlen területen sem lépte túl. Németország 1928-ban kidolgozott katonai tervét, amelynek értelmében 1933-ban már 16 hadosztállyal (mintegy 230 000 fő) kellett volna rendelkeznie, nem tudta teljesíteni. A lemaradás oka elsősorban a gazdasági válság volt, ami lehetetlenné tette a katonai költségvetés emelését. A Reichswehr állománya 1933 első felében 96 000 főt tett ki, Németország nem rendelkezett számottevő nehézfegyverzettel, sem légi-, sem tengeri flottával.³ A német haderő, — még ha számításba vesszük az illegális német katonai alakulatokat és a szintén katonailag szer-

³ *G. Castellan*: i. m. 500. l.; *E. M. Robertson*: *Hitler's Pre-War Policy and Military Plans 1933—1939*. London—Colchester. 1963. 21. l.

vezett fasiszta csoportokat, mindenekelőtt az SA szervezetét is, — modern fegyverzet híján még nem jelentett komoly, vagy pláne veszélyes tényezőt.

Bár 1932. december 11-én egy öthatalmi megállapodás kimondotta Németország fegyverkezési egyenjogúságát és ez kétségtelenül gyengítette a versailles-i hatalmak további érvelési lehetőségét, ez a németek által annyit hivatkozott formula aláírása pillanatában csupán elvi jelentőséggel bírt. A deklaráció egyetlen német katona bevonultatását sem tette lehetővé az előírt 100 000 fő felett, mivel az elvileg elismert jogegyenlőséget gyakorlatilag arra az időre helyezte kilátásba, amikor a konferencia a leszerelési egyezmény keretében már valamennyi részvevője számára megállapította a fenntartható fegyverzet mértékét.⁴ Versailles katonai előírásai változatlanok maradtak s érvényben maradt a 213. cikkely rendelkezése is, amely a feltételek megsértésének gyanúja esetén a Népszövetség Tanácsának többségi határozata alapján ellenőrző bizottság kiküldését, azok igazolódása esetén pedig katonai szankciók alkalmazását tette lehetővé. A III. Internacionálé hetilapja, a Baselben megjelent Rundschau a nyilatkozatot értékelve rámutatott a legfontosabb nyitvahagyott kérdésre: „Az ‚egyenjogúság alaptételének’ felállításával semmit sem mondtak arról, hogyan fest majd ez az ‚egyenjogúság’ a gyakorlatban. Így azonnal újból felmerül a régi probléma: azáltal kell-e az ‚egyenjogúságra’ törekedni, hogy a többi államok szállnak le (szakaszokban) Németország jelenlegi fegyverkezési szintjére, vagy Németországnak és a három másik ‚leszerelt’ államnak kell-e megengedni (s ha igen, milyen szakaszokban), hogy magukat felfegyverezzék.”⁵

Németországot illetően két tényező állt egymással szemben: Hitler azonnali és határozott fegyverkezési szándéka, amit a német minisztertanács 1933. február 8-i ülésén be is jelentett,⁶ és a német haderő képtelensége a sikeres ellenállásra abban az esetben, ha a hatalmak erélyesen fellépnek és szankciókhoz nyúlnak. Ez utóbbi ténnyel Blomberg tábornok birodalmi hadügyminiszter és Adam tábornok 1933 márciusi közös memorandumának tanúsága szerint a német katonai szervek tökéletesen tisztában voltak „Jelenleg nem vagyunk képesek háborút viselni. Mindent el kell követni, hogy elkerüljük, akár diplomáciai vereség árán is” — olvasható a szövegben.⁷

Az ellentét csak abban az esetben volt feloldható, ha Németország biztosítva látja, hogy a versailles-i hatalmak képtelenek egységesen és erélyesen fellépni ellene. Ezt a biztosítékot 1933 március közepén az angol kormány ún. leszerelési tervezete szállította számára első ízben és első megfogalmazásban. Mivel az ún. MacDonald-terv a „leszereléssel” állt kapcsolatban, röviden foglalkoznunk kell a kérdés lényegével és történetével.

Németország saját fegyverkezéséhez az érveket a versailles-i szerződésből merítette. Ez ugyanis kilátásba helyezte, hogy a háborúban legyőzött államok leszerelése után a győztes országok is megegyeznek egymás között

⁴ Documents on International Affairs. 1933 (kiadta J. W. Wheeler-Bennet). London. 1934, 296—297. l. (a továbbiakban: DIA).

⁵ Der Friedensvertrag. Berlin. 1919. A katonai rendelkezésekről az V. rész intézkedik (80—99. l.); a 213. cikkely (99. l.) értelmében hatályba lehetett léptetni a 430. cikkelyt (220. l.), mely a megszállás visszaállításáról intézkedik. — Rundschau, II. évf. 1. sz. 1933. jan. 1. 2—3. l.

⁶ Documents on German Foreign Policy 1918—1945. Series C (továbbiakban DGFP [C]). I. köt. London. 1959. 35—37. l.

⁷ G. Meinck: i. m. 19. l.

hadseregük és fegyverzetük lényeges csökkentésében. Egyezmény azonban — eltekintve a flottára vonatkozó bizonyos korlátozásoktól — nem jött létre, több állam — közöttük Franciaország — fenntartotta, ill. növelte háborús haderejét.⁸ A kérdés rendezésére már 1925-ben előkészítő bizottságot küldtek ki, s az 1926 folyamán megkezdte munkálatait. 1932. február 2-án megnyílt a leszerelési konferencia is, itt azonban azonnal nyilvánvalóvá vált, hogy a delegátusok a több éves előkészítés ellenére a közöttük fennálló alapvető ellentétek miatt semmit sem tudnak kezdeni a témával. A tőkés államok kormányainak egy része, elsősorban az angol és az amerikai kormány azonban erőteljes munkába kezdett a felszerelt államok fegyverzetének eléggé jelentős csökkentése érdekében, feltételezve többek között, hogy az így nyerhető megtakarítás világméretekben megkönnnyítené a gazdasági válság felszámolását.

Voltak államok, amelyek egyéb okokból is valóban gondoltak kisebb vagy nagyobb mérvű leszerelésre. Ott volt mindenekelőtt a Szovjetunió, amely Hitler uralomrajutásáig egyértelműen és kétségbevonhatatlanul a leszerelés mellett foglalt állást. Az előkészítő bizottságban Litvinov szovjet külügyi népbiztos, a Szovjetunió képviselője 1927. november 30-án részletes tervet terjesztett elő a 4 év alatt végrehajtandó általános és teljes leszerelésre a szárazföldön, a tengeren és a levegőben, majd ennek elvetése után 1928. március 23-án előadta a részleges leszerelésre vonatkozó szovjet javaslatot. Ez utóbbi a fegyverzet adott színvonala alapján 3 kategóriába sorolta az államokat s e színvonalnak megfelelően 50, 33, ill. 25%-os csökkentést irányzott elő. Kevés módosítással lényegében ugyanezeket a terveket ismertette Litvinov a konferencia megnyitása után 1932. február 25-én, illetve április 11-én a korábbihoz hasonló elutasítás mellett.⁹ A Szovjetunió elvi meggyőződése mellett gazdasági érdekei — az ország gazdasági modernizálásának folyamata, iparosítása, a mezőgazdaságban megindított strukturális és termelési átalakítás — miatt is örömmel vette volna a leszerelés megvalósítását, erre azonban egymagában természetesen nem számhatta rá magát. A kétoldalú háborús veszély, amely a Távolkeleten Japán részéről és egy kialakíthatónak vélt európai szovjetellenes koalíció részéről fenyegette, arra készítette, hogy a lehetőségekhez képest erős, jól képzett és felfegyverzett hadsereget teremtsen és azt állandóan készenlétben tartsa.

A nemzetközi politikai helyzet kihatásaiban igen súlyos problémája, hogy tőkés viszonyok között, illetve mindaddig, amíg a tőkés rendszer a világon jelentős súlyt képvisel, leszerelésre, amiről a nemzetek közötti érintkezésben mintegy fél évszázada esik szó, egyáltalán sor kerülhet-e. Nem üres szalmacséplés-e a témérdek vita, a sok előtárt tervet, amit ez idő alatt a diplomaták — a tábornokok elnéző mosolyától kísérve — produkáltak. Logikai

⁸ 1933-ban a főbb európai hatalmak szárazföldi hadseregének létszáma megközelítően: Anglia: 187 000, Belgium: 44 000, Csehszlovákia: 120 000, Franciaország: 621 000, Jugoszlávia: 148 000, Lengyelország: 330 000, Olaszország: 360 000, Románia: 252 000, Szovjetunió: 563 000. — A legyőzött államok legális hadereje: Németország 100 000; Ausztria 30 000, Magyarország 35 000, Bulgária 20 000 fő. — A légi erő tekintetében Franciaország állt az élen német adatok szerint 3046 (az olaszok szerint 4000) katonai repülőgéppel, Belgiumnak 350, Lengyelországnak 700, Csehszlovákiának 670 gépe volt.

⁹ Ursachen und Folgen vom deutschen Zusammenbruch 1918 und 1945 bis zur staatlichen Neuordnung Deutschlands in der Gegenwart. VI. köt. Die Weimarer Republik. Das Ende des parlamentarischen Systems Brüning—Papen—Schleicher 1930—1933. Berlin. 283. 1.; *Hajzman*: i. m.; *E. Korovine*: The U. S. S. R. and Disarmement. (International Conciliation, 1933. szept. 292. sz.)

úton a kérdés aligha dönthető el, a leszerelés lehetőségét vagy lehetetlenségét csak a mindenkori kölcsönös érdekek és erőviszonyok alapján lehet vizsgálni. Mindenesetre tény, hogy egyes korszakokban, így a két világháború között voltak tőkés országok, ahol az uralkodó osztály többségének nem állt közvetlenül érdekében a fegyverkezés és a háború. Az angol és az amerikai kormányok a leszerelést nem pusztán demagóg célokból, hanem az angol és az amerikai tőkés osztály nagy része érdekeinek megfelelően hangoztatták és forszírozták. Ez azonban csak saját tőkés osztályuk egy részének, a hadiiparba investáló csoportnak érdekeitől eltérve, azzal szemben történhetett. Ez viszont magába zárt egy ellentétet, nevezetesen, hogy miközben az említett kormányok leszerelésről beszéltek, sőt bizonyos mértékig valóban leszereltek, hadiiparuk nagy mennyiségben szállított azoknak az országoknak, amelyek — ellenkezőleg — fegyverkezésüket tekintették legfőbb céljuknak; illetőleg tőkeexportjuk vált hasonló célokra felhasználhatóvá. Az utóbb említett tények jelentős szerepet játszottak abban, hogy a két világháború közötti szakaszban a fegyverkezést kívánó államok erősebbnek bizonyultak ellenzőinél, s így maga a háború sem volt elkerülhető. A háborús erők fölénybe jutása visszahatott végül a fegyverkezést ellenző csoportokra, illetve államokra, s az őket érhető vesztség felismerése alapján a tőkés osztály java részének érdekévé vált korábbi érdekének ellentéte: a fegyverkezés, hogy a világban elfoglalt hatalmi állását megvédhesse, esetleg kiterjeszthesse. Ez utóbbi szakaszban a tőkés érdekeket szolgáló fegyverkezés objektíve egybeesett a fasiszta agresszió elleni védekezés, a Németország által vezetett fasiszta csoport megsemmisítésének előkészítésével. Következésképpen ebben a szakaszban, 1933 után — bármennyire is adva voltak a korábbi objektív okok a versailles-i békerendszer kárhóztatására és a fegyverkezési hajszára elítélésére — a pacifista törekvések a békerendszer „vértelen” korrekciójára s a Németországgal szembenálló államok leszerelésére vagy felfegyverzésük meggátolására szubjektíve lehettek egyes esetekben teljesen jóhiszeműek, de objektíve a német céloknak, tehát a háborúnak kedveztek.

Ami az angol kormányt illeti, ebben a szakaszban, Hitler uralomrajutása után is szívesen látott volna bizonyos mérvű leszerelési programot. Miután Anglia Franciaországhoz képest Németországtól viszonylag távolabb van és a tenger is védi, ez idő szerinti politikai vezetői közvetlen veszélyt nem észleltek. Anglia szárazföldi haderejét a háború befejezése után már csak anyagi okokból is jelentősen csökkentette, úgy, hogy 1933-ban még német adatok szerint is csak mintegy 187 000 főnyi hadsereggel rendelkezett. A lakosság arányszámát figyelembe véve a legyőzött országokat számításán kívül hagyva Európában egyedül Hollandiának volt ennél gyengébb hadereje, s Németország kivételével még a háborúban vesztes államok is elérték az angol szárazföldi fegyveres erő színvonalát.¹⁰ Az angolok tehát eleve nem nézték jó szemmel a nagy francia hadsereget, különösen ha számításba vették, hogy ennek a hadseregnek nincs megfelelő ellenlábasa. Ez egyáltalán nem felelt meg az egyensúlyról vallott angol elveknek. A szárazföldi haderő tekintetében Anglia a francia és a német erők kiegyensúlyozására törekedett, s ebben nem zavarta meg a német fasiszmus porondralépése sem. Daladier francia miniszterelnök

¹⁰ Die Kernfragen des Abrüstungsproblems und die Aufrüstung Frankreichs und seiner militärischen Vasallen (Berliner Börsenzeitung kiadványa, é. n.).

az angol politikáról utólag, a francia parlamenti vizsgálóbizottság előtt 1947. május 21-én így nyilatkozott: „Az első világháború befejezése óta Angliának mindig mintegy politikai ideálja volt, hogy Németország és Franciaország között majd az egyik, majd a másik oldalára állva, valamiféle döntőbíráskodást gyakoroljon abból a célból, hogy megakadályozza Európában — az angol politikának mindig ez a nagy formulája — egy szupremácia, egy politikai hegemonia létesülését, aminek áldozata lehetne. MacDonald úr, Sir John Simon és brit kollégáik pressziót gyakoroltak Franciaországra avégett, hogy — mint mondták — a jogegyenlőség valósággá váljék.”¹¹ Ami a tengereket illette, egyelőre úgy tűnt, beláthatatlan időre van szükség ahhoz, hogy egy esetleg megépítendő német flotta Angliát komoly mértékben fenyegethesse. Ezért Anglia továbbra is kész volt arra, hogy a hadiflotta kérdésében az USA-val és Japánnal megegyezzek bizonyos korlátozásokban (s különösen szeretete volna a viszonylag nagy francia tengeralattjáró flotta korlátozását), s kisebb koncessziót nyújtson Németországnak is. Az egyetlen terület, ahol a közeljövőben magára nézve komoly veszélyt látott, a levegő volt. Ebből adódott, hogy míg a német reklamációkat minden más téren többé-kevésbé megértően fogadta, 1933-ban és 1934 elején hallani sem akart a német légiflotta megteremtéséről, később pedig éppen ezen a területen igyekezett elsősorban megegyezést létesíteni Németországgal.

A fő kérdésekben az Egyesült Államok delegációja, illetőleg kormánya az angol álláspontot támogatta. Az USA magatartása amellett, hogy a veszélyvezetettől távol volt és ezt a távolságot a kongresszus izolacionista többsége nagyobbra becsülte, mint amekkorának a valóságban végül bizonyult, a hadiipar ellenkező érdekeltsége motiválta. Így alakult ki az elvileg általános leszerelést és egyenlősítést szorgalmazó amerikai politika, amely azonban gondosan ügyelt arra, hogy a leszerelés ne lehessen általános, hanem inkább csak kiegyenlített és korlátozott. Ami Franciaország leszerelését illette, erre nézve az USA követelését még egy szempont befolyásolta. Miután Franciaország a gazdasági válság és a német jóvátétel megszűnése miatt fizetéseképtelenné vált, s világszerte, hogy az USA-val szemben fennálló tartozásait (egyébként a többi adós állammal együtt) nem tudja törleszteni, a kongresszus többsége azt az álláspontot kezdte hangoztatni, hogy az európai adósok ne fegyverkezzenek Amerika pénzén, hanem szereljének le és fizessék ki tartozásaikat. Az amerikai alapszempontokat tükrözte Hoover elnök 1932. június 22-én előterjesztett tervezete, amely a hadseregeket a fennálló légierő és hadiflotta mintegy egyharmados csökkentése mellett közös színvonalra hozta volna, egyidejűen előírva, hogy a nehézfegyverzetet (nehéztüzérség, tankok, bombázók) nemzetközi gyámság alá helyezték. A tervet a franciák ellenállása következtében az udvarias frázisok halmaza alá temették.¹²

Olaszország mintegy 360.000 főnyi és részben modern fegyverzettel is ellátott hadserege 1933–34-ben az egyik legjelentősebb crőnek számított Európában. Olaszország fasiszta vezetői azonban tudták, hogy egy kiterelbelyesedő fegyverkezési hajszában sem Franciaországgal, sem Németországgal

¹¹ Les événements survenus en France de 1933 à 1945. Témoignages et documents recueillis par la Commission d'enquête parlementaire. Paris. I. köt. 11. l.

¹² Ursachen und Folgen... 283–284. l.; J. Paul-Boncour: Entre deux guerres. Souvenirs sur la IIIe République. II. köt. Les lendemains de la victoire 1919–1934. Paris, 1945. 220–222. l.; V. M. Hajzman: i. m. 309–320. l.

gal nem képesek felvenni a versenyt. Ezért, miközben a német érdekek pártfogóiként léptek fel, valójában nem kívánták a német fegyverkezés szabadjára engedését, hanem azon munkálkodtak, hogy a fegyverzetek kiegyensúlyozottabb arányát teremtsék meg, lehetőleg olyan színvonalon, mely általuk is tarthatónak látszott. A fentiek következtében az olasz álláspont, ha egyes részleteket tekintve általában kedvezőbb is volt Németország számára, mint az angol, a fő kérdésekben igen közel állt hozzá. Olaszország egyidejűen igyekezett a német—angol és a német—francia vitában közvetítő szerepet biztosítani magának.

Franciaország a leszerelés feltételeként hosszú ideje a biztonság megteremtését jelölte meg. A háború befejezése óta őrizte, egyszersmind modernizálta hadigépezetét. Ha az 1918—19-i létszámhoz képest végre is hajtott bizonyos korlátozást, ez nem jelentette haderejének csökkentését, mert egyidejűen leszállította a szolgálati idő tartamát is, tehát növelte a kiképzett tartalék mennyiségét. A francia vezérkar nem gondolt egyetlen géppuska megsemmisítésére sem. Ugyanakkor a politikai tényezők, 1932 májusától konkrétan a radikális kormányok a kiegyenlítés útját járva modus vivendit kerestek oly módon, hogy a leszerelésre irányuló készségükről is tanúságot tegyenek, s így megtartsák az USA és Anglia jóindulatát, de egyúttal lehetőleg megakadályozzák Németország nagymérvű felfegyverkezését és Franciaország nemzetközi helyzetét is megszilárdítsák. Ez a törekvés tükröződött a Paul-Boncour külügy miniszter által 1932. november 14-én benyújtott ún. „konstruktív terv”-ben. A terv kölcsönös segítségnyújtási paktum megkötése után egységes rendszerű, rövid kiképzési időn alapuló katonai szolgálat megszervezését javasolta, összekötve különleges, nehézfegyverzettel is ellátott, a Népszövetség felügyelete alatt álló speciális nemzetközi osztagok létesítésével.¹³ Minthogy a terv erősen a Népszövetségben hangadó Franciaország érdekeit látszott szolgálni, a többi államok egyikének sem felelt meg, s ezért valamivel kevesebb udvariassági gesztus kíséretében ugyanarra a sorsra jutott, mint Hoover javaslata.

Németország a genfi leszerelési konferencia asztalánál mint az ígéretek végrehajtója jelent meg. Képviselője makacsul hajtogatta a nemzetét ért gyalázat, a vele szemben fennálló igazságtalanság, a jogtiprás elméletét, követelte a többiek leszerelését vagy Németország fegyverkezésének engedélyezését, követelte a „jogok egyenlőségét”. Miután a jogegyenlőség elismerését Franciaország elutasította, Németország bejelentette, hogy jogainak elismeréséig nem vesz részt a konferencia munkájában.¹⁴ Ez csóddal fenyegette a leszerelés ügyét még mielőtt a delegátusok bármilyen érdemi munkához hozzákezdhettek volna. A zsarolás hatása és az erős angol presszió alatt a francia kormány végül megadta magát. A sok konstruktív tervezt helyett az egyetlen határozat, amit egy év munkája után a nagyhatalmak elfogadtak, Németország egyenjogúságának elismeréséről szólt. Az engedményt a Papen—Schleicher-

¹³ *J. Paul-Boncour*: i. m. 222—232. l.; *V. M. Hajman*: i. m. 325—334. l.; *J. Chastenot*: Histoire de la Troisième République. V. köt. 1931—1938. Hachette (Paris). 1962. 40—43. l.

¹⁴ Aug. 21-én Papen ígéretet tett a jogegyenlőség „korlátozott” alkalmazására, az aug. 29-i német jegyzékre azonban, melyben a jogegyenlőséget reklamálták, a francia kormány szept. 11-én elutasító választ adott. — *A. François-Poncet*: Souvenirs d'une ambassade à Berlin. Septembre 1931—octobre 1938. Paris. 1946. 51—53. l.; Ursachen und Folgen ... VI. köt. 287—291. l.

féle, de még mindenestre a weimari Németország kapta, a hasznot viszont Hitler akarta belőle megszerezni.¹⁵

Hitler megjelenésének hatása a nemzetközi porondon közismert. Talán elegendő néhány tényre utalnunk annak érdekében, hogy érzékelhető legyen a nemzetközi légkör, amelyben MacDonalddal miniszterelnök említett leszerelési javaslatával előállt. Németországban Hitler kancellári kinevezése után megkezdődtek az atrocitások, a zsidóüldözés, február 28-án felgyújtották a Reichstag épületét, betiltották a kommunista pártot, majd a kommunistákkal együtt vadászat indult a szociáldemokraták, a szakszervezeti tagok és minden demokrata vagy liberális csoport és személy ellen. A világ undorodva, borzadva figyelte a barna pestis terjedését. Az első hónapok világhangulatának jellemző, mindenestre túlzottnak nem igen tekinthető képe az a néhány sor, ami a német fasiszmus fogadtatásáról a baloldal iránti szimpátiával nehezen valószínű Magyar Szemle külpolitikai rovatában 1933 júniusban megjelent. A szemleíró Ottlik György a következőket jegyzi meg: „... a megdöbbenést, a bizalmatlanságnak azt a hullámát, amely Nagy-Britanniát és az Egyesült Államokat Németországgal szemben szinte korlátlanul elöntötte... az a meggyőződés váltotta ki, hogy amely nemzet kormánya annak belső berendezkedését, a létező jogokat, az állampolgárok jogegyenlőségének eddig respektált alapjait oly tökéletesen semmisíti meg, mint a nemzeti szocialista kormány, nemcsak a zsidók, hanem a katolikusok üldözésével, minden ellentétes vélemény elnémításával, az ellenkezőknek bírói eljárás nélkül való bebörtönzésével, tulajdonképpen csak ízelítőt ad abból a szellemből, amely ellen a nagy koalíció létrejött... A mód, ahogyan az országon belül a szakszervezeteket egy tollvonással eltörlték, vagyonukat elkobozták, ahogy az acélszakosokat beolvasztották a nemzeti-szocialista hadseregbe, ahogy kifelé viszont Ausztriával szinte mint meghódított kolóniával akartak bánni, — az egész brit közvélemény egyhangú nézete szerint — kószoló arra, milyen szellem járta át és fogja átjárni a birodalom külpolitikáját szomszédaival szemben, vagy az európai népekkel általában.”¹⁶

Mindez nem akadályozta meg a volt labourista miniszterelnököt, hogy a brit birodalom érdekében állónak vélt pacifista álláspontját tovább képviselve 1933. március 16-án olyan leszerelési javaslatot tegyen a genfi tanácskozó asztalra, amely kizárólag egy államnak, a fasiszta Németországnak méltánylására számíthatott, bár kétségtelen, hogy a megnövekedett német igényeket sem elégítette ki.¹⁷ A MacDonalddal tervek előírta minden hadsereg átalakítását rövid szolgálati időn alapuló milíciává. Elképzelése szerint a francia hadsereg lévszámát öt év leforgása alatt 200 000-re kellett redukálni, miközben a német hadsereg is elérte volna ugyanezt a színvonalat. A terv megkívánta a légierő lényeges csökkentését. A hadiflotta területén a program az 1930-i londoni egyezményt tekintette irányadónak azzal a különbséggel, hogy a fran-

¹⁵ A deklarációt Anglia, az USA, Franciaország, Németország és Olaszország képviselői (MacDonalddal, J. Simon, Norman Davis, J. Paul-Boncour, Neurath, Aloisi) írták alá. Ursachen und Folgen... VI. köt. 296—297. l.

¹⁶ Magyar Szemle, 1933. jún. XVIII. köt. 2. sz. 179. l.

¹⁷ A német vezérkar 1933. ápr. 1-én az 1928-ban kidolgozott, de végre nem hajtott terv második fázisát indította útjára. 1937-ig 21 hadosztályból, mintegy 300 000 főből álló, 1 évi szolgálati időn alapuló hadsereget kívántak felállítani. Így számításuk szerint 1937-ben mintegy 7—800 000 kiképzett katonával rendelkezhetek. — *G. Meinelck*: i. m. 87—88. l.

ciák Dunquerque nevű hajójának ellensúlyozására jogot biztosított Olaszországnak egy 25 000 tonnát meg nem haladó hajó építésére.¹⁸

MacDonaldnak az angol parlamentben nem kellett széleskörű ellenzékkel számolnia. A Labour Party-ból, illetve a liberális pártból kivált „nemzeti munkáspártiakból” és „nemzeti liberálisokból” álló kormányának szilárdságát a mögötte álló konzervatív parlamenti többség biztosította, ennek pedig tökéletesen megfelelt a francia—német egyensúly megteremtésére irányuló törekvés. Sőt, a konzervatív padsorokban már sok híve ült a „megbékéltetők” csoportjának, amely a német—angol szövetséggel és ezen belül a német fegyverekkel szerette volna ellensúlyozni a Szovjetunió növekvő európai befolyását és a német hadseregre bízni az általa legfőbb veszélynek tartott kommunista előretörés megakadályozását, esetleg magának a szovjet rendszernek megsemmisítését is.

Álláspontját egyébként még sem a Labour Party, sem a különben nagyon megcsappant liberális tábor nem vizsgálta felül. Ami a nagyszűlyű ellenzéki pártot, a Labour Party-t illeti, a versailles-i békére és a kollektív biztonságra vonatkozó nézete 1930-tól kétségekkel és ingadozásokkal teli átalakulási szakaszba jutott, a párt hivatalos programja pedig még 1933-ban Versailles ellen s ezzel együtt a Németországgal szembeni erőteljes fellépés, a szankciók ellen foglalt állást. A párt 1933-i kongresszusa elítélt minden háborút, nem véve ki ez alól az agresszió elleni védekezést sem. Kimondta, hogy háború

¹⁸ Szövege: DIA, 1933. 151—194. l.; MacDonald márc. 16-i beszéde uo. 144—151. l.; Nadolny jelentései: DGFP (C) I. köt. 90. sz. 171—175. l.; 103. sz. 186—189. l. — A terv a szárazföldi haderő létszámát így irányozta elő (ezerben):

	Hazai	Gyarmati haderővel		Hazai	Gyarmati haderővel
Németország	200	200	Olaszország	200	250
Bulgária	60	60	Hollandia	25	75
Belgium	60	75	Lengyelország	200	200
Spanyolország	120	170	Portugália	50	60
Franciaország	200	400	Románia	150	150
Görögország	60	60	Csehszlovákia	100	100
Magyarország	60	60	Szovjetunió	500	500
			Jugoszlávia	100	100

A légi erővel rendelkező államok által a leszerelés után megtartható repülőgépek számának előirányzata:

Belgium	150	Görögország	75	Románia	150
Anglia	500	Olaszország	500	Sziám	75
Kína	100	Japán	500	Svédország	75
Dánia	50	Lettország	60	Svájc	75
Spanyolország	200	Litvánia	50	Csehszlovákia	200
Esztország	50	Norvégia	75	Törökország	100
USA	500	Hollandia	150	Szovjetunió	500
Finnország	25	Lengyelország	200	Jugoszlávia	200
Franciaország	500	Portugália	25		

vagy háborús fenyegetés esetén a párt és szervezetei követőiket általános sztrájkra szólítanak fel. A párt 1934-ben is elítélte a status quo „mindenáron való” fenntartására irányuló politikát, és a leszerelés mellett tört lándzsát. Az angol parlamentben 1933-ban csak két képviselő, a munkáspárti Attlee és a konzervatív Churchill emelte fel szavát az ellen, hogy a Németországban bekövetkezett változásokat figyelmen kívül hagyva Anglia továbbfolytassa a németekkel való egyezkedés politikáját.

Bár témánkon kívül esik, mégis utalnunk kell arra, hogy az angol miniszterelnök genfi szereplése másnapján John Simon külügyminiszter társaságában Rómába utazott, hogy Mussolini korábban felvetett négyhatalmi paktumtervről tárgyaljon.¹⁹ A március 19-i hivatalos római közlemény szerint MacDonald és Mussolini megegyeztek abban, hogy javasolják a négy nyugati nagyhatalom: Anglia, Franciaország, Németország és Olaszország szoros kooperációját s a békeszerződés felülvizsgálatára irányuló tárgyalások megkezdését.²⁰

MacDonald lépései nehéz helyzetbe hozták Franciaországot s több szempontból keresztezték a francia diplomácia megkezdett lépéseit. Ami a leszerelést illeti, a francia katonai tényezőktől semmi sem állt távolabb, mint hogy hozzájárulnak a francia haderő tervezett lényeges csökkentéséhez. A kormány azonban ezt az álláspontot különféle belpolitikai okok miatt nem képviselhetette.

Mint már említettük, Hitler megjelenésének hatására világméretű átcsoportosulás kezdődött az egyes osztályok, pártok, s ezen át az államok politikájában. A tőkés országok közül a legkorábban ez a folyamat a legközelebről érintett Franciaországban indult meg, 1933–34-ben azonban még csak odáig jutott, hogy a pártcsoportosulások — a Francia Kommunista Párt kivételével — általában kétfelé szakadtak, ha ez a szakadás formailag több esetben nem is mutatkozott. A szélsőjobboldalnak és a centrumnak megvoltak a maga kifejezetten nácibarát, fasiszta, vagy a németekkel kooperálni kívánó elemei s ugyanakkor — többségben — az intranzigens németellenes emberei; a hagyományos radikális egyezményes politikával szemben, melynek ezidő szerinti vezérei E. Daladier, J. Paul-Boncour és G. Bonnet voltak, fellépett az E. Herriot vezette ellentábor; a szocialisták csoportjából pedig, amely egész politikai irányvonalát tekintve ingadozott mind a belső szövetségi politika, mind a „nemzeti védelmi”, egyáltalán a külügyeket illető politikájában, de mindenesetre határozott fasisztaellenes vonalat képviselt, kivált és a szélsőjobboldali, nácista vizekre evezett a Déat és Marquet irányítása alatt álló töredék.

A politikai pártok sorában egyöntetű álláspontot — a később fasisztává átminősült Doriót, s néhány híve kivételével — csak a kommunista párt foglalt el. Azonnali, határozott fellépése a nácizmus ellen és minden fasiszta jellegű megmozdulás ellen azonban nem jelentette, hogy a párt vezetése az 1933 januárja után kialakult helyzetet minden tekintetben helyesen mérte fel. Koncepciója hibáinak lényegében három forrása volt. Az első a németországi

¹⁹ Mussolini elgondolását 1932 őszén vetette fel, majd 1933 márciusában visszatért rá. A paktumtárgyalásra vonatkozó magyar követi jelentések a Küm. pol. 1933. évi 11. tétel 7, 25, 27, 28, 36, 38 sz. altételeiben. Szövegjavaslatok, jegyzékek: DIA, 1933. 236–277. l.; a diplomáciai tárgyalásokra: 1933 márc. — ápr.-ban Documents on British Foreign Policy 1919–1939. Second Series (a továbbiakban DBFP 2. szér.) V. köt. London, 1956. 37–87. sz. 56–156. l.

²⁰ Ezt követően mind Németország, mind Franciaország szövegmodosító javaslatokkal léptek fel. Az utóbbiakat többnyire honorálták. Uo.

állapotok téves megítélésével függött össze, amennyiben a párt vezetői — nagyon sok más politikussal együtt — eleinte nem hittek a náci rendszer tartóságában. Ellenkezőleg, a III. Internacionálé ezidőszeri álláspontjával egybehangzóan úgy gondolták, hogy az nem az európai forradalmi lehetőség ideiglenes lezárását, hanem éppenriadóját jelenti. Ebből fakadt, hogy a párt fokozottan és hangsúlyozottan a proletárforradalom előkészítésére politizált, az akcióegységet továbbra is csak „alulról”, a szocialista vezetők félreállítását útján szorgalmazta, s egyelőre a szocialista jobb- és baloldalt, a radikális árnyalatokat stb. egy kalapba helyezte Tardieuvel és másokkal. Az adott helyzet megítélésében sajátos módon hibaforrássá vált a párt harcos antimilitarista hagyománya is. Feltételezve, hogy Németországban súlyos osztályküzdelem bontakozik ki, a francia kommunista párt vezetői úgy hitték, ehhez a legjobb támogatást akkor nyújtják, ha továbbra is „saját” francia imperializmusuk ellen lépnek fel. Thorez több beszédében és cikkében helyesen hangoztatta, hogy a francia imperializmus politikája, a versailles-i politika jelentős mértékben felelős a német fasizmus előretöréséért. Ebből azonban a párt fő külpolitikai jelszavaként 1933 októberében még ezt szűrte le: „Le a versailles-i békével!... Harcolunk Versailles ellen, mivel ez Franciaország és Németország proletariátusának érdeke, mivel a német nép megszabadítása Versailles gyámságától, valójában a német dolgozók megszabadítása saját imperializmusuktól, Hitler-től.” Ezen az alapon a párt Hitler árnyékában, 1933 januárban a hadiköltségvetés 50%-os csökkentésére tett a kamarában javaslatot, majd Hitler uralomra jutása után egy ideig fellépett minden „biztonsági és nemzeti védelmi” politika ellen, jóllehet a valóságban azokat a szervezett erőket, melyeket ezúton vélt megszabadítani Hitlertől, már szétverték, Versailles ellen Németországban már csak Hitler harcolt. Az imperialista „nemzeti maszlag” elleni harcot alátámasztotta végül a francia munkásság, a széles dolgozó tömegek és egészében véve a francia kisemberek háborúellenes hangulata. Az egyszerű embereknek elégük volt a francia nacionalizmus minden eredményt nélkülöző kardcsörtetéséből. Kiábrándultak azokból a reményekből, amelyeket a politikusok ígéretei alapján a nagy győzelemhez fűztek. Ebből a győzelemből, majd a francia katonai szuperemációból és a kalandor próbálkozásokból a francia népre semmiféle haszon nem származott, ellenkezőleg, két év óta a gazdasági válság fojtogató karmai között tengette életét. A felsoroltak mellett melléktényezőként, mint ami megnehezítette a párt számára antimilitarista álláspontjának átértelmezését, meg kell említenünk, hogy a status quo fenntartásának, az erőteljes védelmi politikának legelszántabb hirdetői egyelőre a jobboldali nacionalista, militarista körök voltak, ugyanazok, akiknek jobbra tartó belpolitikai irányával szemben a leghatározottabb ellenállásnak és harcnak volt helye.

Mint köztudomású, a francia párt a következő években fokozatosan felülvizsgálta politikáját, 1933-ban azonban még nem volt világos számára, hogy Hitler és Versailles ellen egyszerre nem lehet harcolni; a német fasiszta veszély még nem mutatkozott meg oly mértékben, hogy a militarista francia körök törekvéseit akár a kommunista vezetők, akár a széles néptömegek új megvilágításba helyezték.²¹

²¹ M. Thorez: Oeuvres. Livre deuxième. Tome cinquième. Paris. 1951. 21, 88—91, 115, 123, 144—148. l. A költségvetési javaslatról: Rundschau, 1933. II. évf. 2. sz. 1933. febr. 1. 25. l. — Ambró párizsi id. m. ügyvivő Hitler uralomrajutásának francia visszhangját elemezve megjegyezte: „Arra azonban, hogy a nemzeti szocialisták győzelme és

1932 decemberétől a radikálisok megbékélő csoportja állt az államügyek élén. Ennek platformjával összeegyeztethetetlen volt mind a szembeszegülés Angliával, mind a leszerelés merev elutasítása. Ugyanakkor a kormányok parlamenti többségét a szocialista párt szavazatai biztosították. Az egyre súlyosodó gazdasági válság körülményei között, amikor az állami deficit csillagászati számok felé haladt, a kormány a tervbevett bér- és nyugdíjsökkentések, valamint adóemelések megszavazása fejében a szocialistáknak bizonyos fokú leszerelést, tehát a katonai költségek apasztását ígérgette, sőt e területen tett is néhány lépést, ami átmenetileg ellentéteket okozott a katonai és a politikai vezetés között. Bár a kívánt parlamenti eredményt ez sem hozta meg,²² a leszerelés hangoztatása ekkor még megfelelt a szocialista párt hivatalos programjának. A francia radikális kormányok²³ 1933-ban végeredményben olyan politikát igyekeztek kialakítani, mely megfelelt saját szavazótáboruk háborúellenességének (alig-alig kísérelve meg felvilágosítását a való helyzetről), szocialista támogatóik leszerelési törekvéseinek, de egyidejűen megnyugtathatta a vezérkart és a fokozott nemzeti védelmet követelő különféle elemeket a biztonság megteremtésének hangoztatásával. Röviden: a francia kormány a leszerelés kérdésében bizonyos remélt koncessziók fejében a Németországgal való egyezkedés politikáját folytatta.

A Németországgal folytatott alkudozások mellett azonban lépéseket tett Franciaország szövetségi rendszerének megszilárdítása, ill. kiszélesítése érdekében is. Paul-Boncour külügyminiszter tervbe vette a kisantant és Len-

Németország nemzeti felébredése részben Franciaország kíméletlen és imperialista magatartására is visszavezethető, itt a szélső baloldali pártok némelyike kivételével senki sem gondol.” Küm. pol. 1933—11/25—793. Jelentés 1933. márc. 13-án.

²² Az 1929-ig aktív francia költségvetés a következő években növekvő deficittel zárult (1930—31: 4 917 643 761, 1931—32: 5 484 020 307, 1932: 4 628 425 803, 1933: 11 508 547 192 frank), ami szoros kapcsolatban állt az 1931-től kibontakozó termelési válsággal. Különböző gazdaságtörténetesek eredményei alapján megállapítható, hogy a francia gazdaság, mely kb. 1923-ban érte el a háború előtti szintet és azt 1929-ben mintegy 25%-kal haladta túl (a fejenkénti növekedés 20% volt, miközben az USA-ban 55%), 1932-ben visszaesett a háborút megelőző nivóra. Ebből az állapotból a háború kitöréséig már nem is tudott kitörni, 1939-ben a termelési érték kb. akkora volt, mint 1912-ben. A nemzeti jövedelem 1929—33 között mintegy 30%-kal csökkent. A válság pénzügyi oldalát erősítette a német jóvátétel megszűnése, amit a francia kormány az USA-val szemben fennálló háborús tartozásainak likvidálásával eredmény nélkül próbált ellensúlyozni. Ezután három egymást követő kormány a deficit megszüntetésére irányuló, az állami alkalmazottak béreinek és nyugdíjának csökkentésére, valamint egyes adónemek növelésére vonatkozó javaslatai kapcsán, a szocialisták többségének ellenszavazatai következtében bukott meg. A szocialista párt az erősödő társadalmi polarizálódás, a tömegek növekvő aktivizálódásának körülményei között nem kockáztathatta meg olyan törvényjavaslatok megszavazását, melyek választóinak széles rétegeit közvetlenül érintették. Ugyanakkor ellentétek keletkeztek a kormány és a katonai vezetés között a hadi költségvetés kisebbsérvű csökkentésével kapcsolatban. Weygand tábornok 1947-ben azt vallotta, hogy tevékenységének lényege ezidőben a leszerelés elleni harc volt. (Les événements survenus en France . . . I. köt. 237—239. l.) Az 1933-i francia belpolitikai helyzetre vonatkozó jelentések Küm. pol. 1933. évi 11. tétel 1. al-tételében vannak összegyűjtve, összefoglalót nyújt 1934—11—123/246 sz. alatt Villani párizsi m. követ évi jelentése. — Újabb általános természetű feldolgozás: *J. Chastenot*: i. m. 9—70. l.

²³ A tárgyalat korszakban egymást váltó francia kormányok: E. Herriot (1932. jún. 3.—dec. 14.), J. Paul-Boncour (1932. dec. 18.—1933. jan. 28.), E. Daladier (1933. jan. 31.—okt. 23.), A. Sarraut (1933. okt. 27.—nov. 23.), C. Chautemps (1933. nov. 27.—1934. jan. 27.), E. Daladier (1934. jan. 27.—febr. 7.), G. Doumergue (1934. febr. 10.—nov. 8.). — A külügyminiszterek: Herriot (1932. dec. 14-ig), Paul-Boncour (1934. jan. 27-ig), Daladier (febr. 7-ig) és L. Barthou (okt. 9-ig).

gyvelországi fővárosainak sorralátogatását (amire azonban nem került sor), közeledést készített elő a Szovjetunió felé és lépéseket tett abban az irányban, hogy Olaszországot bizonyos engedmények révén Németországtól elválassza és a maga oldalára vonja.²⁴ Most MacDonald angol miniszterelnök a négyhatalmi paktum kérdésében átnyúlt a franciák feje felett s a francia kormány ebben a kérdésben sem mert Angliától független útra lépni. Manőverezése azonban azt eredményezte, hogy a támogatásába vetett bizalmat a kisantant országokban és Lengyelországban erősen csökkentette, ugyanakkor bizonyos mértékig elkedvetlenítette a Szovjetuniót is. MacDonald lépése egyidejűen megerősítette Mussolini pozícióját a Franciákkal folytatott tárgyalásaiban. Ilyen körülmények folytán a francia kormány a leghelyesebbnek látta, ha az időhúzás taktikájához nyúl, s megvárja a németek reagálását abban a reményben, hogy az angol terveket megtorpedózzák, s Franciaország nem kényszerül dönteni.

Mindezek alapján érthető, ha Németország számára az angol lépés nagy megkönnyebülést jelentett. Világosan jelezte, hogy Németországgal szemben nem alakult ki egységes front s hogy azoknak a híreszteléseknek, amelyek a tervezett „preventív háborúval” kapcsolatban ez időben elterjedtek, nem sok alapjuk lehet. Háború helyett Anglia a maga részéről elismerte Németország jogát arra, hogy hadseregét a duplájára növelje s meghívta az európai négyhatalmi direktórium tagjai közé.

Noha mindez fellelegzést idézett elő a nácik körében, ez egyáltalán nem jelentette, hogy magával a tervvel elégedettek lettek volna. A német fegyverkezés MacDonald-féle elképzelését keveselték, a négyhatalmi paktumot pedig felesleges megkötöttségnek tartották. Ebből kiindulva a leszerelési konferencián az angol tervvel kapcsolatban április 28-án olyan változtatásokat követeltek, amelyek a tervet teljesen kiforgatták volna eredeti formájából.²⁵ A német külpolitika más tekintetben is növelte a feszültséget. Neurath külügyminiszter május 11-én egy beszédében bejelentette, hogy amennyiben a győztes hatalmak nem teljesítik a békeszerződésben vállalt leszerelési kötelezettségüket, Németország egyszerűen be fogja szerezni azokat a támadó fegyvereket, amelyekkel a többi államok rendelkeznek.²⁶ Válaszul Hailsham lord angol

²⁴ A francia—olasz közeledés előkészítése végett küldték Rómába nagykövetnek 1933 elején Jouvenel szenátort. Feladata az volt, hogy az afrikai kérdések megoldásán túl alapot teremtsen a középkelet-európai megegyezésre is oly módon, hogy Ausztriát és Magyarországot olasz érdekszférába utalva közeledést létesítsenek az olasz csoport és a kisantant között. Jouvenel a maga részéről az engedmények terén hajlandó volt igen messzire elmenni. Úgy vélte, hogy a Dunamedencében az érdekek kölcsönös egyeztetése útján lehetséges lenne ún. „szabad zónák” felállításával hozzákezdni a békés revízióhoz. Tudni vélte, hogy Beneš cseh-szlovák külügyminiszter erre hajlandó, Titulescunak pedig „van valamilyen formulája” Erdélyre nézve (Küm. pol. 1934—11/7—419/2250), Hóry római magyar követ jelentése 1933 júliusában (az irat sérült, a pontos keltezés nem olvasható). Olaszország fasiszta vezetői részben egy számukra korai konfliktus kirobbanásától tartva, részben bizonyos jelek miatt, melyek kérdésessé tették, hogy Németországot terveiknek megfelelően sikerül a korridor felé, kelet felé terelniük, hajlottak a francia—olasz feszültség enyhítésére. Mussolini 1933 márciusban elsősorban időnyerés s pozíciójának megerősítése céljából lépett fel a négyhatalmi gondolattal. — Jouvenel missziójára vonatkozó magyar követi jelentések: Küm. pol. 1933—11/7—419; 488, 11/25—5732, 11/27—34, 34(83), 34(287), 34(425), 34(567), 34(573), 34/734, 603.

²⁵ League of Nations, Conference for the Reduction and Limitation of Armements (Geneva, 1933); Records of the Conference. Ser. B. Minutes of the General Commission. II. köt. 431—452. l.

²⁶ Leipziger Illustrierte Zeitung, 1933. máj. 12.

hadügyminiszter az angol lordok házában még aznap szankciókkal fenyegette meg a németeket, ha a békeszerződés katonai előírásait megszegik.²⁷ Hasonló nyilatkozatot adott a sajtónak másnap J. Paul-Boncour külügyminiszter is.

A német minisztertanács május 12-én vitatta meg a MacDonald-tervet. Hitler és Blomberg tábornok az elutasítás mellett nyilatkoztak. Neurath, a német leszerelési megbízott, Nadolny véleményére hivatkozott, aki határozottan az elfogadás mellett volt, s kompromisszumot kívánt. Hitler lehetetlennek tartotta, hogy Németország továbbra se rendelkezék számottevő flotta és légierő fölött, s nevétségének vélte a nehézfegyverzet eltiltását, ezért a Népszövetség és a Leszerelési Konferencia elhagyása mellett kardoskodott. A minisztertanács úgy határozott, hogy a világgazdasági konferenciát előkészítő washingtoni tanácskozásra kiküldött Schacht hazatérte után, május 17-én Hitler a Reichstagban tartandó deklarációjában előtárja a MacDonald-terv elutasításának okait.²⁸ Az Egyesült Államok álláspontjának megismerése végett azonban nem kellett megvárni Schacht hazatértét.

Roosevelt elnök a MacDonalddal és Herriot-val folytatott megbeszélések után 1933. május 16-án kiáltványt intézett a Leszerelési Konferencián résztvevő államok vezetőihez. Kijelentette, hogy az USA támogatja a MacDonald-féle tervezetet, s felszólította az államokat a támadó háborúk kizárására és megnemtámadási paktumok kötésére. Világos volt, hogy a beszéd a megjelölt államfők közül elsősorban Hitlernek szól.²⁹

Az USA-ból érkezett hangnak ezúttal a német fasiszta vezetőkre még nagy hatása volt. Hitler öt nappal azután, hogy a minisztertanácsban a Népszövetség elhagyását követelte, május 17-én híres „békebeszédével” lepte meg a világot. Többek között kijelentette, hogy Németország az angol tervezet alapelveit elfogadja, hozzájárul az 5-éves periódushoz és lemond minden támadó fegyverről.³⁰ Két nap múlva Nadolny utasítást kapott, hogy hivatalosan is jelentse be a leszerelési konferencián Németország készségét a MacDonald-terv megvitatására. Hasonló taktikát követett a náci vezetés a négyhatalmi paktum-tervvel kapcsolatban is; hozzájárult a tanácskozások megindításához.

Miután Németország ily módon tárgyalási készségéről tett tanúságot és Hitler a békeangyal szerepében kezdett tetszelegni, Franciaország helyzete még nehezebbé vált. A beszéd elhangzása után Daladier miniszterelnök állítólag kijelentette: „Ez a legügyesebb és legintelligensebb beszéd, amit német államférfi a háború óta tartott.” Ez körülbelül annyit jelentett, hogy a legkevésbé volt őszinte.³¹ A franciák nem győzték eléggé hangoztatni, hogy mennyire

²⁷ *Meinck*: i. m. 27—28. l.

²⁸ A német minisztertanács ülésének jegyzőkönyve: DGFP (C) I. köt. 226. sz. 409—412. l.; Nadolny jelentése, melyben az elfogadást sürgeti uo. 241. sz. 444—445. l.; Blomberg feljegyzése az elutasítás indokaival uo. 238. sz. 435—436. l.

²⁹ A washingtoni tárgyalásokra: Küm. pol. 1933—11—1151, 1348; 1934—11—123 (246). Roosevelt beszéde DIA, 1933. 194—196. l. — Neurath felhívta Hitler figyelmét a beszédre és válaszertervetet dolgozott ki. DGFP (C) I. köt. 243. sz. 447. l.; 247. sz. 451. l.

³⁰ DIA, 1933. 196—208. l.; DGFP (C) I. köt. 246. sz. 451—455. l.; DBFP 2. szer. V. köt. 153. sz. 250—258. l.

³¹ Küm. pol. 1933—11/25—1478 Villani párizsi magyar követ jelentése 1933. máj. 18. — Hitler valódi szándékát elárulja az 1933 júniusi Hitler—Gömbös találkozón az utóbbi által készített feljegyzés, mely szerint Hitler kijelentette: „Ich werde Frankreich zermalmen”. — Ld.: *Karsai Elek*, *Iratok a Gömbös—Hitler találkozó (1933. június 17—18.) történetéhez*. Bpest. 1962. 24. a—2. irat. 42. l.

elégedettek Hitler békés kijelentéseivel, de hozzátették: elég jól vannak tájékozódva a német paramilitáris alakulatok létszáma és a Reichswehrhez fűződő kapcsolatai felől.³² A francia katonai szervek valóban meglehetősen pontos információkkal rendelkeztek a német titkos fegyverkezés adatairól és az ország potenciális katonai lehetőségeiről; megállapíthatták, hogy Németországnak mintegy 3 évre van szüksége hadseregének kifejlesztésére és békés álarcának levetésére.

Mit lehetett tenni? Amint Daladier valamivel később, szeptember 18-án a Párizsban járt Eden angol népszövetségi megbízottnak kifejtette, Franciaország előtt három lehetőség állt. Az első szerinte a preventív háború volt, amit ő, mint egy demokratikus állam számára járhatatlan utat, elvetett. Lehetséges, hogy Daladier-t a preventív háború elvetésében a demokratizmusról alkotott felfogása is befolyásolta, de kétségtelen, hogy egyéb tényezők még alaposabban kellett, hogy befolyásolják. Eltekintve a már érintett belpolitikai problémáktól és függetlenül attól a ma is vitatott kérdéstől, hogy a Németországgal szemben teendő katonai intézkedésekre 1933 tavaszán (vagy esetleg később is) Pilsudski marsall tett, vagy nem tett ajánlatot Franciaországnak, amit egyébként dokumentumokkal egyelőre nem lehet igazolni, kétségtelen, hogy a Daladier-kormány számára a preventív háború komoly formában Anglia magatartása miatt nem merült fel. MacDonald márciusi lépései után szintén meglehetősen akadémikus a másik vitatott kérdés is, hogy ti. a preventív háború gondolatával a francia kormány megkereste-e az angol kormányt. Teljesen világos volt, hogy Anglia nem a németek kordábaszorításán dolgozik, hanem Franciaországot presszionálja engedményekre.³³ Egyébként Gamelin tábornok visszaemlékezésében egyetlen szóval sem említi, hogy a preventív háború gondolatával a francia katonai körök foglalkoztak volna.³⁴ Nem támasztják alá e feltevést a francia kormány értesülései sem. A párizsi magyar követ egy jelentésében ismerteti a francia háborús párt gondolatmenetét, melynek lényege, hogy Németországot addig kell letörni, amíg gyenge, mert később nem lesz rá mód, majd hozzáteszi: „Ennek a tervnek megvalósítása természetesen Amerika és főleg Anglia állásfoglalásától függ és így aligha látszik keresztülvihetőnek.”³⁵ Később, 1933. május 5-én a követ még határozottabban tagadta a preventív háború lehetőségét, s teljesen valószínűtlennek mondta, hogy ezzel a lehetőséggel a radikális kormány akárcsak komolyan foglalkoznék is.³⁶ A preventív háború gondolatát De Vienne budapesti francia követ is határozottan cáfolta a magyar külügyminiszter előtt 1933. június 10-én, majd augusztus 25-én.³⁷

³² Küm. pol. 1933—11/25—2924 Masirevich berlini magyar követ jelentése 1933. okt. 6.

³³ Lengyelország preventív háborúra tett állítólagos javaslatával kapcsolatos nemzetközi vitát összefoglalja H. Roos: Die Präventivkriegspläne Pilsudskis c. tanulmánya (Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1955. okt. III. köt. 4. füzet). A szerző feltételezi, hogy Pilsudski magánkövete útján tette meg javaslatát. Elméletét több szerző átveszi. — A magyar külügyi anyag a feltételezést nem erősíti meg. Küm. pol. 1933 és 1934. évi 17. (lengyel) tétel.

³⁴ Gamelin: Servir. II. köt, Le prologue du drame (1930-août 1939). Paris, 1946. 87—111. l.

³⁵ Küm. pol. 1933—11/7—488 Villani párizsi magyar követ jelentése 1933. febr. 17.

³⁶ Küm. pol. 1933—11/25—777(1347). Villani jelentése 1933. máj. 5.

³⁷ Küm. pol. 1933—11/27—1753; 11/25—282(2550). Napi jelentés Kánya külügyminiszter és de Vienne budapesti francia követ beszélgetéseiről. A francia követ az utóbbi alkalommal cáfolatában a Weygand tábornoktól hallottakra hivatkozott. — E cáfolatok-

Daladier szerint a másik lehetőség abban állt, hogy Franciaország be-
szünteti a leszerelési tárgyalást, elhagyja a konferenciát és fokozza a fegyver-
gyártást annak érdekében, hogy katonai elsőbbségét megőrizze. Mint Eden-
nek kijelentette, erről az útról is lemondott, mert nem akarta Európát fegyver-
kezési versenyre ítélni. Világos dolog, hogy ebben az összefüggésben sem pusztán arról volt szó, hogy Franciaország udvariasan átengedte ezt az ítélezést Németországnak, hanem egyebek között ismét Angliáról és ismét a francia belpolitikai nehézségekről. Ami az utóbbit illeti, Franciaország nehezen szánhatta rá magát a fokozott fegyverkezésre, amikor a külföldi adósságok fizetését meg kellett szüntesse, az állami deficit a torkáig ért, s amikor a kormány a helyzetből nem látott más kiutat, mint a dolgozók, ill. a nyudgíjasok béralapjának csökkentését. Egy radikális kormány ebben a pillanatban valóban nehezen állhatott elő a fegyverkezési kiadások növelésének javaslatával.

Mint Daladier megfogalmazta, maradt a harmadik lehetőség, amely Angliával — és ha lehetséges Olaszországgal — együtt egy olyan megállapodás keresését jelentette, ami megmentheti a Leszerelési Konferenciát. Daladier hozzátette: döntése ellenére nagyon kevésbé kétli, hogy Németország eltökélte újrafegyverkezését.³⁸

Ebben az elhatározásban már 1933-ban bennefoglaltatott Franciaország egész későbbi tragédiája. Tükröződött függése Angliától és az Egyesült Államoktól, képtelensége arra, hogy ellenerőt próbáljon maga mellé állítani és az angol–francia kapcsolat egyoldalúságát megszüntesse. A francia politikusok félték és joggal félték német szomszédjuktól, de elszántság nem volt bennük a cselekvésre. Daladier nem vetette fel az egyedül reális lehetőséget. Miután Franciaország az angol támogatás hiányában és saját belpolitikai helyzete miatt preventív háborúra nem politizálhatott, gazdasági viszonyai pedig nem engedték meg a nagyobbarányú fegyverkezést, a Németországgal szemben folytatott engedményes politika megszüntetésére csak abban az esetben gondolhatott, ha saját erejét a szövetségi politika vonalán tett döntő fordulat segítségével sikerül megnövelnie. A Daladier-kormány helyett úgy döntött, hogy a döntést elhalaszthatja, s ezzel megkezdődött a francia diplomácia roppant hosszadalmas taktikai játéka, amelynek lényege egészen az összeomlásig — kivéve egy rövid átmeneti időszakot 1934-ben — a döntések lehető kikerülése volt.

A francia kormány elfogadta tárgyalási alapul a MacDonald-tervet. Ezt Daladier, Paul-Boncour, Norman Davis, Eden és lord Londonderry 1933. június 8-i megbeszélésén jelntették be, igyekezve a tervhez feltételeket fűzni.

A tanácskozás világosan feltárta a felek törekvéseit. Az Egyesült Államok és Anglia delegátusai kifejezetten presszionálták a francia minisztereket, hogy Franciaország leszereléséhez hozzájáruljanak. Norman Davis kifejtette, hogy mivel Németország lefegyverzett állapotának fenntartása közérdek, más megoldás nincs, mint hogy a többi államok is leszereljenek. Az amerikai delegátus logikája szerint a német veszéllyel szemben a legjobb orvosság az volna, ha Németország hadseregének létszámát duplájára emelik, miközben

kal szemben egyetlen követi jelentés vél tudni preventív háborús készülletekről. Mussolini 1933. febr. 11-én a magyar követ előtt kijelentette, hogy pozitív értesülései vannak a Németország elleni beavatkozás katonai előkészítéséről. Küm. pol. 1933—11/27—1881 (2003) Hóry római magyar követ jelentése 1933. jún. 26-án.

³⁸ DBFP 2. szér. V. köt. 399. sz. 600—601. l.; The Eden Memoirs. Facing the Dictators. London. 1962. 44. l.

Franciaország erősen korlátozza saját haderejét. Ez esetben, mint mondotta, kormánya hajlandó hozzájárulni a francia kormány által kívánt ellenőrzés bevezetéséhez. Megjegyzendő, hogy a francia kormány a biztonság megteremtésének gondolatát, melyen korábban széleskörű garanciális egyezményeket, valamint nemzetközi katonai-politikai intézkedéseket értett, ezúttal a pusztán ellenőrzés követelésére cserélte fel, ami igen súlyos kihatású engedményt jelentett. Norman Davis ezen az alapon vélhette Franciaország érdekében állónak, hogy a korlátlan és ellenőrzés nélküli fegyverkezést az ellenőrzött leszerelés váltsa fel. Az angolok a németek által tett „koncessziókra” hivatkoztak és annak érdekében léptek fel, hogy a német fegyverkezés és a francia leszerelés között egyidejűséget alakítsanak ki. Daladier bejelentette, hogy Franciaországnak ugyan módja lenne fegyverkezési fölényét fenntartani, de mivel előnyben részesíti az ellenőrzött leszerelést, hajlandó erről lemondani. Amennyiben a MacDonald-tervet lehetséges módosítani és beiktatni egy előzetes periódust az ellenőrzés megszervezésére, s ha ez kielégítő eredményt hoz, Franciaország a maga részéről hajlandó a következő periódusban a kívánt mértékben leszerelni. Daladier felvetette a kérdést, mi történik akkor, ha az egyezményt valamelyik aláíró fél megszegi, világos választ azonban nem kapott.³⁹

Az egyes kormányok álláspontjának összeegyeztetése érdekében 1933 júniusban a Leszerelési Konferencia angol elnöke látogatást tett az európai fővárosokban, többek között Rómában és Berlinben. Tapasztalataival igen elégedett volt, olyannyira, hogy a legkomolyabban foglalkozni kezdett egy Hitler—Daladier találkozó előkészítésével, amire több forrás szerint mindkét fél hajlandónak mutatkozott.⁴⁰

Közben francia-olasz tanácskozás kezdődött, melynek során az olasz kormány hozzájárult a francia módosító indítványok javarés�éhez, s ami francia szempontból a leglényegesebbnek tűnt, az ellenőrzés bevezetéséhez is. Ezzel az eredménnyel a tarsolyában ült le újból Daladier szeptember 22-én angol partnereivel — ezúttal Simon külügyminiszterrel és Baldwinnal — a tárgyaló asztalhoz. Miután megegyeztek abban, hogy a MacDonald-terv által előírt 5 esztendőt 8-ra emelik, s azt két szakaszra bontva az elsőben megszervezik a nemzetközi ellenőrzést és beszüntetik a támadó fegyverek gyártását, a másodikban pedig végrehajtják az angolok által javasolt módosításokat, az angol miniszterek nagy meglepedésüknek és optimizmusuknak adtak kifejezést. Baldwin közölte azt a nézetét, hogy ezúton biztosíthatják Németország lojalitását. Amikor azonban Daladier miniszterelnök felvetette a megkötendő egyezmény garanciájának kérdését, ez egyáltalán nem váltott ki lelkesedést angol kollégáiból. Daladier felmutatott egy dossziét, amely a békeszerződés német megsértésére vonatkozó adatokkal volt tele. Úgy vélte, egész Európa érdeke, hogy a kötendő egyezménynek tekintélye legyen; garancia nélkül és szankciók nélkül az egész nem lenne több, mint papírdarab. Simon azonban kijelentette, hogy „őfelsége kormánya az új egyezmény szankcióit illetően nem tud újabb felelősséget vállalni”.⁴¹

³⁹ DBFP 2. szér. V. köt. 207—208. sz. 336—348. l.; előzmények uo. 196. sz. 311—312. l.; 199—201. sz. 313—322. l.

⁴⁰ DBFP 2. szér. V. köt. 258. sz. 432—433. l.; Küm. pol. 1933—11/25—5967 Pelényi genfi magyar követ jelentése 1933. nov. 23.

⁴¹ DBFP 2. szér. V. köt. 406. sz. 612—621. l.; előzetes tárgyalás szept. 18-án uo. 399. sz. 600—606. l.

Mindenesetre így is megszületett a formula, amelynek segítségével a franciáknak sikerülni látszott a döntést 4 évvel elhalasztani. Számítottak arra, hogy Németország a tervet egykönnyen nem fogadja el, de nem számítottak arra, hogy a halasztást egyetlen lépésével megghiúsíthatja.

A MacDonaldd-terv módosításáról szóló hírek hamar megérkeztek Németországba, s távolról sem az angol kormány által várt hatást váltották ki. Hitler már az első értesülések vétele után, október 4-én közölte Bülow államtitkárral Blomberg tábornokkal közösen hozott döntését, melynek értelmében a Németország számára végelemzésben elfogadhatatlan terv tárgyalásába nem egyezik bele, ehelyett Németország elhagyja mind a Leszerelési Konferenciát, mind a Népszövetséget.⁴²

Simon angol külügyminiszter október 10-én jelezte Hoesch londoni német követnek az egyezmény két periódusra bontásának gondolatát s kifejtette, hogy amennyiben ezt Németország nem fogadná el, azt jelentené, hogy a többi nemzeteket meg akarja fosztani a biztonság érzésétől, ami nélkül leszerelésüket nem valósíthatják meg. Amikor Simon Genfben érkezett, Németország leszerelési megbízottja, Nadolny közölte vele, hogy a német kormány számára a két periódusra bontott tervezet elfogadhatatlan.⁴³

Október 14-én Simon külügyminiszter Genfben ismertette az új tervváltozatot. Egy nappal korábban, október 13-án Hitler a német minisztertanács ülésén előadta, hogy az angol terv értelmében Németország tartalékait még az első 4 év letelte után sem szerelhetné fel és ugyanakkor semmilyen garanciát sem kapna arra, hogy az ún. „felfegyverzett” hatalmak a második periódusban valóban leszerelnek. Túrhetetlennek jelezte az ellenőrzés bevezetését, ami véleménye szerint kizárólag Németországra korlátozódnék. Előadta a tervét, amely szerint Németország kilép a Népszövetségből és a Leszerelési Konferenciából, a kormány egyidejűleg feloszlatja a Reichstagot, új választásokat ír ki, s a választásokkal együtt népszavazásra bocsátja a kormány „békepolitikáját”. Hitler tervét a minisztertanácsban ezúttal már senki sem ellenezte. Másnap délben a minisztertanács újból összeült és Simon beszédének elhangzása után döntést hozott a határozatok azonnali végrehajtásáról.⁴⁴ Neurath külügyminiszter néhány órával Simon felszólalása után táviratilag értesítette a konferencia elnökét, Arthur Hendersont, hogy miután a leszerelés eszméje megvalósíthatatlanná vált, Németország „kénytelen” elhagyni a konferenciát.⁴⁵

Hitler október 14-én tartott beszédében, majd a késő esti órákban elmondott rádiószózatában bejelentette Németország kilépését a Népszövetségből is. Ugyanakkor minden irányban békés szándékait hangoztatta, s kifejezte kész-

⁴² DGFP (C) I. köt. 478–480. sz. 885–889. l.; 484. sz. 892–893. l.; Küm. pol. 1933–21/40–2672 Masirevich berlini magyar követ jelentése a francia terv német elutasításáról 1933. szept. 8.

⁴³ Simon–Hoesch beszélgetésről utóbbi jelentése DGFP (C) I. köt. 486. sz. 898–900. l.; Neurath utasítása Nadolnyak: jelentse ki, hogy a terv Németország számára elfogadhatatlan, uo. 489. sz. 906–907. l.; Nadolny jelentése Hendersonnal, Benešsel, Simonnal és Norman Davis-szel folytatott meddő tanácskozásairól uo. 493. sz. 912–913. l.; Nadolny újabb jelentése arról, hogy még van tárgyalási lehetőség uo. 495. sz. 915–916. l. — Simon a módosításról szept. 29-én Neurath külügyminiszterrel is beszélt DBFP 2. szér. V. köt. 422. sz. 652–653. l.; majd jelezte azt a német ügyvivőnek okt. 6-án uo. 434. sz. 662–664. l. Simon–Nadolny okt. 13-i beszélgetés uo. 447. sz. 677–678. l.

⁴⁴ DGFP (C) I. köt. 499. sz. 922–927. l.; Simon beszéde DIA, 1933, 281–284. l. Norman Davis pártoló felszólalása uo. 284–285. l.

⁴⁵ DIA, 1933, 285. l.

ségét a közvetlen diplomáciai tárgyalások folytatására. A német kormány szöveget intézett a német lakossághoz, s ebben hangoztatta, hogy a béke és a megértés politikáját kívánja folytatni, elveti az erőszak alkalmazását, kész tárgyalni minden állammal, kész arra, hogy hosszú időre kontinentális meg-nemtámadási paktumot kössön, hajlandó megsemmisíteni az utolsó géppuskát és hazaküldeni az utolsó katonát is, ha mások is ezt teszik. Mindennek egyetlen előfeltétele, hogy a hatalmak elismerjék Németország jogegyenlőségét. Amíg ez nem áll fenn, Németország nem vesz részt semmilyen nemzetközi intézményben, sem szerződésben. Németország inkább magára vállalja az ezzel járó összes kellemetlenségeket, „... mint hogy olyan szerződéseket írjon alá, amelyek csupán a versailles-i béke által teremtett helyzet további fenntartásához és így az államok civilizált közösségének összeomlásához vezetnek”.⁴⁶

Németország október 14-i proklamációjával a fegyverkezés ügyének egy szakasza lezárult. A német lépés lehetetlenné tette a megegyezés kialakítását a leszerelési konferencia keretében, nemet mondott a nemzetközi ellenőrzésre, elutasította a felkínált korlátozott fegyverkezési lehetőséget. Ezzel nyilvánvalóvá tette, hogy követelései a felajánlott engedményeknél lényegesen nagyobbak s hogy amennyiben a vezető kapitalista államok az általa javasolt diplomáciai úton folytatott tárgyalások útjára lépnek, ezzel számolniuk kell. Németország megszüntette a 4 éves halasztás, a válság elodázásának lehetőségét, s újból döntésre kényszerítette Franciaországot. Az utóbbi számára választás végeredményben ugyanazok között az utak között adódott, mint egy hónappal korábban: erőteljes, együttes fellépés Németország ellen, a tárgyalás megszüntetése és Franciaország biztonságának más utakon keresése, az alku-dozások továbbfolytatása. A nemzetközi feltételek azonban időközben Franciaország javára tolódtak el. Nem volt véletlen, hogy a világgözüvélemény a német lépést abszurdnak, elhibázottnak, vakmerőnek vélte, s az emberek úgy látták, Németország mindent elkövet, hogy saját magát izolálja. A szemben álló feleken múlt, hogy a kedvező alkalmat ki tudják-e használni.

*

Hitler május 17-i és október 14-i beszéde közötti szakaszban Németország nemzetközi helyzete több szempontból romlott. Ausztriai politikájával növekvő mértékben idegesítette Olaszországot,⁴⁷ s Mussolini ausztriai és ezen át középkelet-európai befolyását féltve, egyre inkább hajlott arra, hogy a csődbe kerülő és nem kis mértékben a német politika miatt csődbe kerülő négyhatalmi paktumgondolatot féltetve megpróbáljon Franciaországgal egyezséget létesíteni a franciák által Középkelet-Európában és részben Afrikában teendő koncessziók ellenében.⁴⁸ Mussolini ebben az időben helytelení-

⁴⁶ Hitler beszédei: *Dokumente der deutschen Politik*. I. köt. Berlin. 1939. 94—96. és 97—106. l.; a német kormányproklamáció uo. 96—97. l. és DGFP (C) II. köt. 1. sz. 1—2. l.

⁴⁷ Németország ausztriai politikájára és Olaszország reagálására ld.: *Kerekes L.*: *Anschluss 1938. Ausztria és a nemzetközi diplomácia 1933—1938*. Bpest. 1963. 54—74. és 78—95. l.

⁴⁸ Ld.: 24. sz. jegyzet és a német—olasz, valamint francia—olasz viszony további alakulására *Küm. pol.* 1933—11/11—6230, LL/27—603, 1182, 1881, 1881(2003), 1881(2028), 1881(2061), 1881(2916), 1881(5580), 1881(5590), 1881(5920). — Fenti iratokból nyilvánvaló egyfelől, hogy Olaszország részéről a közeledési akcióban több volt a pillanatnyi

tette Németországnak a Szovjetunióval kapcsolatos politikáját is,⁴⁹ az október 14-i német lépést pedig messzemenően kárhóztatta.⁵⁰ Mindez együttvéve azt eredményezte, hogy Olaszország 1933 őszén nem állt olyan szilárdan a német követelések oldalán, mint az év elején az olasz fasizmushoz hasonló típusú német rendszer megszületése felett érzett mámorában.

Ennél sokkal nagyobb, alapvető jelentőségű változást idézett elő Hitler külpolitikája a Szovjetunió nemzetközi helyzetében és további külpolitikai irányának megszabásában. Nincs helyünk ezúttal arra, hogy a német—szovjet, illetve francia—szovjet viszony alakulására részleteiben kitérjünk, de az 1933 őszi nemzetközi helyzet megvilágítása érdekében érdekében néhány fontos tény említése elől nem zárkozzhatunk el. Mint ismeretes, 1922-től a szovjet—német viszonyt a rapallói szerződés, majd az 1925-i (1931-ben megújított) német—szovjet szerződés szabályozta. Amikor 1932-ben Hitler árnyéka ráborult Európára, a szovjet külpolitika irányítói számoltak azzal, hogy ez a szövetségi viszony előbb-utóbb megszűnik. Majszkij, a Szovjetunió londoni nagykövete visszaemlékezéseiben ismerteti azokat az utasításokat, amelyeket Londonba utazta előtt, 1932 őszén Litvinov adott neki.⁵¹ Majszkij emlékezete szerint a szovjet külügyi népbiztos többek között ezeket mondta: „Külpolitikánk alapja sohasem változik, de a gyakorlati megvalósítás során számolnunk kell a konkrét nemzetközi helyzettel. Eddig a legjobb viszonyban voltunk Németországgal, s arra törekedtünk, hogy a lehetőségekhez képest egységesen lépjünk fel a németekkel, vagy legalábbis igyekeztünk figyelembe venni Németország álláspontját és érdekeit. Ez azonban a weimari Németország volt, amely most nyilvánvalóan végső óráit éli; ebben a tekintetben semmilyen illúziókat nem

taktikai elem, mint a viszonyok tartós megjavítására irányuló szándék, másfelől viszont az is, hogy a francia politikai élet több fontos tényezője nem értett egyet a Paul-Boncour-féle olasz vonallal. Herriot például Bischoff párizsi osztrák ügyvivő előtt kijelentette: „Saint Simon már 200 évvel ezelőtt megírta, hogy Savoia hercege háború esetén soha sincs azon a párton, melyhez békében tartozott, kivéve azt az esetet, mikor időközben kétszer változtatott pártot.” Kifejezetten Ausztriával, ill. a középkelet-európai rendezéssel kapcsolatban az említett időszakban ld.: Küm. pol. 1933—11/11—1682, 1756, 1845, 1855, 1861, 5917(6035), 11/7—862, 2244, 2056, 2059, 2266, 2462, 2436, 5580. — Az olasz politikára, elsősorban német és magyar vonatkozásban: *Ránki Gy.*: A római hármás egyezmény és a német külpolitika. Századok, 1961. 4—5. sz.

⁴⁹ Kézzetben azt hitték, hogy Németország továbbra is ápolni fogja a szovjet—német kapcsolatokat (Küm. pol. 1934—11/28—571 Hóry római magyar követ jelentése 1933. febr. 24.), később igyekeztek nyomást gyakorolni a németekre a viszonyok javítása érdekében. Úgy vélték, hogy a szovjet szövetség feladása a német külpolitika „végzetes tévedése” volt (Küm. pol. 1934—21—28—2034(5756). Király Lukács római magyar id. ügyvivő jelentése 1933. nov. 4.). — Bár Olaszország kezdeményezte a Szovjetuniót kizáró négyhatalmi paktumot, a szovjet sikerek láttán gyorsan ismét felvette a kapcsolatokat és szept. 2-án a megnemtámadási szerződésen túlmenő barátsági szerződést kötött a Szovjetunióval. (Küm. pol. 1934—21/28—2347. A külügyminisztérium utasítása az ankarai, berlini, bukaresti, helsinki és varsói követségeknek 1933. aug. 2.; 21/28—2655 Király Lukács római magyar id. ügyvivő jelentése 1933. szept. 6.; 23/28—149. Helsinki követi jelentés 1933. dec. 31. — A szerződés szövege: DIA, 1933. 233—236. l.) Olaszország közvetítő szerepet vállalt a szovjet—magyar diplomáciai kapcsolatok felvételére irányuló tárgyalásokban (Küm. pol. 1934. évi 24. tétel).

⁵⁰ DGFP (C) II. köt. 4. sz. 5. l.; 18. sz. 28—30. l.; 50. sz. 88—91. l.; Küm. pol. 1933—21/40—2995 Király Lukács id. római magyar ügyvivő távirata 1933. okt. 16.; 1933—11/7—5579 Hóry római magyar követ jelentése 1933 októberében (az irat sérült, a pontos dátum nem olvasható).

⁵¹ Majszkij nov. elején érkezett Londonba, a beszélgetés tehát valószínűleg okt. végéfelé zajlott le.

táplálhatunk. Hitler ma vagy holnap uralomra jut, s a helyzet egy csapásra megváltozik. A »baráti« Németország ellenségünk lesz. Milyen következtetést kell levonnunk ebből a perspektívából? Világos, hogy a béke megőrzése érdekében igyekeznünk kell javítani kapcsolatainkat Angliával és Franciaországgal.”⁵²

Litvinov jóslata, amely egyébként a náci párt közismert külpolitikai programján alapult, tökéletesen bevált. A német fasiszták az első perctől kezdve eltökélt szovjet-ellenes politikába kezdtek. Ebben minden valószínűség szerint főszerepet játszott Hitlernek egy alapjában véve helytálló és egy végül hibásnak bizonyult feltételezése. Igaza volt, amikor feltételezte, hogy a Szovjetunió semmiféle idegen érdekért, területért nem fog háborúba lépni. Ebben az időben minden tőkés ország diplomáciai testülete megegyezett abban, hogy a Szovjetunió külpolitikájának alfája és omegája a béke megővése, s hogy a Szovjetunió csak egy esetben háborúzna, abban az esetben, ha erre rákényszerítenék, ha megtámadná.⁵³ Minthogy Hitler háborút készített elő, a Szovjetunió eleve nem tűnhetett számára alkalmas partnernek. Másfelől viszont — a végeredményt tekintve — hibásan abban reménykedett, hogy a nyugati hatalmakkal átmenetileg megegyezésre juthat a közös szovjetellenesség vonalán. 1933. január 31-től a német külpolitika ebben az irányban tevékenykedett.

Kancellári kinevezése után Hitler hosszú ideig egyszerűen nem fogadta a szovjet nagykövetet.⁵⁴ A kommunistaellenes hajszá kapcsán egymást követék a félhivatalos szovjetellenes kirohanások, melyek ellen a szovjet nagykövet hiába tiltakozott.⁵⁵ Ezt követően a nácik házkutatást tartottak a németországi szovjet kereskedelmi képviselők székházaiban azzal az ürüggyel, hogy ott a Reichstag-épület felgyújtására vonatkozó iratokat vélnek feltalálhatni; ez ellen április 3-án Litvinov éleshangú jegyzékben emelte fel szavát.⁵⁶ A néme-

⁵² *I. M. Majszkij*: Ki segített Hitlernek? (A londoni szovjet nagykövet visszaemlékezései.) Bpest. 1964. 16–17. l.

⁵³ A kiadott dokumentumok egyértelműen ezt tanúsítják, beleértve a moszkvai német nagykövet, ill. ügyvivő jelentéseit is. — Arnóthy Jungerth helsinki magyar követ szerint „... megállapítható a Szovjetunió külpolitikáját illetően, hogy Sztálin békepolitikája egyelőre őszinte.” (Küm. pol. 1934—11/28—203/17. 1932. Jel. 1932. jan. 6.) 1933. júl. 22-én a szovjet—francia viszonyok javulásának okaként felhozta: bebizonyult, hogy „Németország a többi kapitalistákkal való együttműködés legesekélyebb áráért kész elárulni és feláldozni a szovjeteket” (Küm. pol. 1933—21/28—2358), majd aug. 22-én kifejtette: a szovjet kormány tudja, hogy a franciák nem őszinte barátsággal fordulnak Moszkva felé, de azt is, hogy ők legalább békés szándékkal jönnek és a Szovjetunióknak béke kell (Küm. pol. 1934—21/28—2034/2547). A magyar—szovjet diplomáciai kapcsolatok felvétele után Moszkvában folytatott tárgyalásairól irt jelentésében többek között közli Kresztyinszkij helyettes népbiztos kijelentését: „Önök revíziót akarnak, mi nem vagyunk ez ellen, de nem akarunk háborút.” Litvinov kijelentette, hogy a Szovjetunióra nézve a revízió kérdése Hitler megjelenése miatt megváltozott. „Azt hiszem, ez háború nélkül nem fog menni”, a Szovjetunió pedig nem akar háborút. Jungerth felhatalmazta, jelentheti kormányának, hogy a Szovjetunió „a kisantant jelenlegi területi állapotának megörökítésére irányuló törekvéseket nem támogatja”, de hozzátette: „Másként fog állni a helyzet, ha Magyarország Németországhoz csatlakozik, és támogatja a nemzetiszocialisták oroszellenes törekvéseit.” (Küm. pol. 1934—11/28—203(2373) Jel. 1934. jún. 18.)

⁵⁴ Küm. pol. 1934—21/28—571(641) Wettstein berlini id. ügyvivő jelentése 1933. márc. 4.

⁵⁵ Küm. pol. 1934—21/28—571(748) Arnóthy Jungerth helsinki magyar követ jelentése 1933. márc. 14.

⁵⁶ Küm. pol. 1934—21/28—571(1072) Wettstein berlini id. ügyvivő jelentése 1933. ápr. 8.

tek — egyelőre vajmi kevés sikerrel — több országnak javaslatot tettek a „vörös veszedelem” elleni összefogásra, így Rosenberg Londonban Simon külügyminiszternek, valamint François-Poncet berlini francia nagykövet útján Franciaországnak, Papen pedig Mussolininak.⁵⁷ Durva szovjetellenes támadást tartalmazott az ún. Hugenberg-memorandum, amelyet szerzője 1933 júniusban a londoni világgazdasági konferencia alkalmával terjesztett elő. A német földművelésügyi miniszter által szignált okmány a német gazdaság jövőjével foglalkozva többek között az alábbi mondatokat tartalmazta: „A második intézkedés abban áll, hogy az élettér nélküli népek új tartományokat bocsátanak rendelkezésére, ahol ez az energikus faj gyarmatokat alapíthat és nagymérvű békés munkálkodást fejthet ki. Mi nem a túlterhelés, hanem a kényszerű alacsony fogyasztás miatt szenvedünk. A háború, a forradalom és a belső széthullás Oroszországban, a Kelet hatalmas térségein lelték kiindulási pontjukat. Ez a romlási folyamat még mindig tovább tart. Elérkezett a pillanat feltartóztatására.” Ezt a szöveget nehéz volt félreérteni. A német külügyminisztérium interpretációja egyedül állt a világon, amikor azt hangoztatta, hogy a két állítás, a német gyarmatosítási igény bejelentése és a szovjet rendszer „feltartóztatásának” követelése között nincs semmilyen összefüggés. Érthető, hogy ezt a szövegmagyarázatot Moszkvában nem fogadták el, s a Szovjetuniót előntötte a felháborodás hulláma. Litvinov és Csinszuk nagykövet erőlesen tiltakoztak, a Wilhelmstrasse azonban nem adott elégtételt.⁵⁸ A német fasiszták állandóan irritálták a szovjet politikai köröket a balti országokban kifejtett szovjetellenes propagandájukkal is, majd provokációikra feltették a koronát, amikor a lipcei perre érkező szovjet sajtótudósítókat 1933. szeptember 22-én letartóztatták.⁵⁹ Ezt követően a Szovjetunió minden hírszolgálati kapcsolatot megszüntetett Németországgal.

A felsorolt német lépésekre a Szovjetunió nem felelt ellenprovokációkkal, a viszony rontása az egész időszakban egyoldalú maradt, természetes azonban, hogy a szovjet diplomácia fokozta az angol–francia csoporttal való megegyezésre, közeledésre irányuló törekvéseit. E közeledésnek a szovjet politikai életben — mind a népbiztosok tanácsában, mind a párt vezetőségében — ellenzői is voltak; a német fasiszta rezsim konszolidálódása és szovjetellenes politikájának minden újabb lépése azonban az angol–francia vonal helyességének, elkerülhetetlenségének érveit támogatta. Így e politika 1933-ban — a német kormány felé tett néhány olyan gesztus mellett, mely alkalmat adhatott volna a német vezetőknek szovjetellenes politikájuk módosítására — egyre határozottabb körvonalat, majd 1934 elejére végleges formát öltött. Szükségességét 1933 tavaszán növelte a négyhatalmi paktumtárgyalások kezdetén annak a lehetőségnek felmerülése, hogy a szovjetellenes egységfrontra irányuló felhívások nem maradnak hatástalanok. Az új politikai irányvonallal kapcsolatban a Szovjetunió magatartását Arnóthy Jungerth Mihály helsinki magyar követ

⁵⁷ Rosenberg 1933. máj. 5–14. közötti londoni tartózkodása idején az angol politikusok előtt azt bizonygatta, hogy Európát egyedül Hitler mentheti meg a kommunista forradalomtól. DBFP. 2. szér. V. köt. 118. sz. 204–205. l.; 126. sz. 212–213. l.; 138. sz. 228–230. l.; Király Lukács római id. magyar ügyvivő jelentése 1933. nov. 4.

⁵⁸ Küm. pol. 1934–21/28–2145 Arnóthy Jungerth helsinki magyar követ jelentése 1933. jún. 25.

⁵⁹ Beszpalovot és Keith asszonyt, a két szovjet tudósítót hosszú órák múltán szabadon engedték ugyan, de a német kormány az ügy ódiáját a két újságíróra igyekezett hárítani. Küm. pol. 1934–21/28–2034/1933 Masirevich berlini magyar követ jelentése 1933. okt. 7.

a valóságnak lényegében véve megfelelő módon így jellemezte: „Moszkva bele fog menni mindenbe, ami gazdasági és saját külpolitikai céljainak megfelel, nevezetesen ami a szovjetbirodalom békéjét és létének biztonságát garantálja, de nem fog belemenni semmibe, amivel őt ez a csoport Németország vagy másvalaki ellen saját céljaira felhasználhatná.”⁶⁰ Miután a szovjet birodalom békéje és biztonsága egybeesett a világbéke fenntartásával, ez pedig Anglia és Franciaország objektív érdekeivel, tényszerűen nem volt akadálya annak, hogy a közeledés megvalósuljon.

1933-ban a közeledésre Franciaország sokkal inkább kész volt, mint Anglia. Az angol politikai vezetők, amint a leszerelési kérdés vitele és a négyhatalmi paktum ügye is bizonyította, egyelőre teljesen vakok voltak a német veszéllyel szemben, a Szovjetunió ellen pedig ebben az időben valóságos kisebb hadjáratot kezdtek. 1932. október 17-én Anglia felmondta a kereskedelmi egyezményt, majd az új egyezmény megkötésére irányuló tárgyalások során teljesen lehetetlen követelésekkel állt elő. 1933 márciusában pedig, éppen MacDonald nagyarányú diplomáciai ténykedése idején a tárgyalásokat megszakította a Szovjetunióban kémkedés gyanúja miatt letartóztatott 6 angol mérnök ügye miatt. Ezt követően a két állam között kereskedelmi és sajtóháború tört ki. A feszültség csak 1933 júliusban, Litvinov londoni tárgyalásai után enyhült meg, amikor megegyeztek a kereskedelmi korlátozások kölcsönös megszüntetésében, a letartóztatottak közül végül elítélt két mérnök pedig kegyelmet kapott.⁶¹ Anglia esetében azonban közeledésre csak 1934 derekán került sor, s ebben jelentős szerepe volt az akkori francia politikának is.

Más volt a helyzet Franciaországban, ahol akarva-akaratlanul is érezni kellett a szomszédságban növekedő veszélyt. Nincs módunk arra, hogy a francia külpolitikában a Szovjetunióval kapcsolatos irány fluktuációira visszatekintsünk. Elegendő itt arra utalnunk, hogy 1932 júniusában ugyanaz az Édouard Herriot alakította meg a francia kormányt, akinek kabinetje 1924-ben felvette a diplomáciai kapcsolatot a Szovjetunióval, és akiről politikai körökben közismert volt, hogy a külpolitikában „a szovjet lapot kívánja megjásznani”. Elképzelését 1932-ben új motívumok is alátámasztották: nőtt Franciaország veszélyeztetettsége és nőtt a Szovjetunió értéke. A Szovjetunió megerősödését, a rendszer konszolidálódását már nem lehetett kétségbe vonni. A szovjet eredményekről a helsinki magyar követ például így emlékezett meg 1932. január 6-i jelentésében: „Az öt évi terv alapján végzett felépítési munka sikereit, vagy kudarcát nem lehet azok szempontjából elbírálni, akik elejétől kezdve hamis alapon ítélték meg; akik teljesen negligálták, vagy akik annak befejezése után az egész kapitalista világ elsöprését várták tőle. Ha e terv eredeti céljait és az eddig elvégzett résznek eredményét komoly megítélés alá vesszük, nem tagadhatjuk, hogy úgy az ipar, mint a mezőgazdaság terén jelentékeny felépítési munkát végeztek...”⁶²

Herriot meggyorsította a korábban óvatosan megindított közeledő lépéseket. Már 1931 nyarán létrejött egy francia—szovjet kereskedelmi megállapodás és augusztus 24-én Párizsban parafálták a francia—szovjet meg-

⁶⁰ Küm. pol. 1934—21/28—2034(2547) Arnóthy Jungerth helsinki magyar követ jelentése 1933. aug. 22.

⁶¹ DBFP 2. szér. VII. köt. 165—519. sz. 251—285. l.

⁶² Küm. pol. 1934—11/28—203/177(1932) Arnóthy Jungerth helsinki magyar követ jelentése 1932. jan. 6.

nemtámadási szerződést,⁶³ ennek aláírására azonban csak 1932. november 29-én került sor.⁶⁴ Az ankarai magyar követ szerint e fejlemények eredménye „... a szovjetellenes irányzatukban híven kitartó államok (köztük Magyarország is) meggyőződésének megrendülése egy európai szovjetellenes gazdasági vagy katonai front megalakulásának lehetősége iránt, mely tény kétségtávolan hozzájárul majd az államok eddig követett szovjet politikájának revíziójához...”⁶⁵

1933-ban a francia tapogatózás még élénkebbé vált, Herriot szovjet lapját Paul-Boncour külügyminiszter is felvette. Nem sokkal Hitler hatalomra jutása után Herriot a francia kamara külügyi bizottságában feltűnően barátságos szavakkal emlékezett meg a Szovjetunióról, s ezt a külügyminiszter hasonló nyilatkozata követte. Ugyanakkor Genfben kezdett átalakulni a szovjet leszerelési álláspont. A szovjet kormány revízió alá vette korábbi, az általános leszerelésre irányuló programját, felismerve, hogy erre Németország eltökélt fegyverkezési szándékának szomszédságában többé a béke veszélyeztetése nélkül kevés remény van. A hitleri politika alapot teremtett ahhoz, hogy Litvinov a megváltozott körülmények között megértést tanúsítson a francia álláspont iránt, amely a leszerelés feltételeként a biztonság megerősítését jelölte meg.⁶⁶ Ugyanakkor élénk francia—szovjet gazdasági tárgyalások kezdődtek, s 1933 májusban Párizsban megjelent a Szovjetunió első ottani katonai attaséja, akit a politikai és katonai körök igen jól fogadtak.⁶⁷

Ebben az időben azonban a közeledés politikáját a négyhatalmi paktumra vonatkozó tárgyalások beárnyékkolták. A francia kormány igyekezett a kisanthoz és Lengyelországhoz hasonlóan a Szovjetuniót is megnyugtanni afelelől, hogy sem a békeszerződések revíziójába nem megy bele, sem négyhatalmi direktóriumra nem gondol, ez a „megnyugtató” azonban teljes sikert természetesen egy oldalon sem ért el. Mindenesetre a francia diplomácia támogatást nyújtott az agressziót meghatározó ún. londoni paktum előkészítéséhez, amit a londoni gazdasági konferencia alkalmával 1933. július 3-án a Szovjetunió mellett Lengyelország, Törökország, Irán, Afganisztán, Lettország, Észtország, Litvánia és Románia képviselői irtak alá.⁶⁸ Az agresszió meghatározása önma-

⁶³ A kereskedelmi megállapodásról: Küm. pol. 1934—11/28—203/3393(1931) Villani párizsi magyar követ jelentése 1931. aug. 3. és 11/28—203/3723(1931) Tahy ankarai magyar követ jelentése 1931. aug. 22. Az aug. 24-én parafált egyezmény szövegét 1931. dec. 22-én az Echo de Paris leközölte, a Quai d'Orsay azonban, amely a francia—szovjet paktumot ekkor még junktimban kívánta tartani a szovjet—lengyel paktummal, az egyezmény létét egyelőre tagadta. Küm. pol. 1934—11/28—203/5620(1931) Arnóthy Jungerth helsinki magyar követ jelentése 1931. dec. 8.

⁶⁴ A francia—szovjet paktumot Herriot francia miniszterelnök és Dovgalevszkij párizsi szovjet követ írták alá. Küm. pol. 1934—11/28—203/2853(1932) Villani párizsi magyar követ jelentése 1932. dec. 3.

⁶⁵ Küm. pol. 1934—11/28—203/3723(1931) Tahy ankarai magyar követ jelentése 1931. aug. 22.

⁶⁶ Küm. pol. 1933—11/28—507 Wettstein berlini id. magyar ügyvivő jelentése 1933. febr. 18.

⁶⁷ Vencov katonai attasé 1933 májustól széleskörű kapcsolatokat épített ki. Több ízben tárgyalt Weygand és Gamelin tábornokokkal, s az utóbbi nagy feltűnést keltve többször is megjelent a szovjet nagykövetség fogadásain. Tevékenységéről: Küm. pol. 1933—11/28—507(1477), 507(1875), 507(2059), 2218(2398) Villani párizsi magyar követ jelentései 1933. máj. 16., jún. 14., júl. 2. és aug. 3.

⁶⁸ A paktum leszögezi a Kellogg—Briand paktum érvényét, kiemeli a felek szándékát egymás területi épségének biztosítására, s elfogadja a leszerelési konferencia bizottsági bizottsága ún. Politis-jelentésének meghatározását az agresszorról. Szövege: DIA, 1933. 230—233. l.

gában is jelentőssé tette az egyezményt, de még fontosabb volt a felsorolt államok együttes fellépése, ami növelte biztonságukat és egyidejűen demonstrációt jelentett a négyhatalmi diktátum politikájával szemben. Az ankarai magyar követ a londoni paktumhoz ezt a megjegyzést fűzte: „Litvinov úr nagy politikai éleslátásával két eredményt ért el egyszerre: egyfelől biztosította akciószabadságát, másfelől semmissé tette a nyugati hatalmak illúzióit, hogy a világ sorsát korlátlanul dirigálhatják. A négyhatalmi paktum egyik főhibája, hogy Mussolini úr abból Szovjetoroszországot kihagyta, máris megbosszulja magát, s megindult a versengés a mellőzött Litvinov úr kegyeiért.”⁶⁹

A négyhatalmi paktumot ugyan június 7-én Romában aláírták, de mivel az a sorozatos változtatások után, amelyeket elsősorban a franciák követelésére a szövegben végrehajtottak, már egyik állam érdekeit sem elégítette ki, eleve kudarcra volt kárhozható.

A francia kormány időközben több újabb jelét adta barátságos szándékainak,⁷⁰ és ezek a lépések visszhangra találtak Moszkvában. Amikor a francia radikális párt vezetője, Herriot volt miniszterelnök 1933 augusztusában a Szovjetunióba utazott, a magyar jelentések szerint „jobban fogadták, mint bárkit eddig”. Herriot útját már az év tavaszán kezdte előkészíteni, de végül csak augusztus 26-án ért Ogyesszába. Miután számos helységet és ipari létesítményt végiglátogatott, szeptember 1. és 8. között Moszkvában tartózkodva több politikai és katonai vezetővel tanácskozott. Herriot el volt ragadtatva a látottaktól és hallottaktól, amit a francia jobboldali körök egy része igen rossz néven vett tőle. A párizsi magyar követ benyomása szerint Herriot szovjet útjáról adott pozitív nyilatkozataival a moszkvai francia nagykövettel együtt nevetéssé tette magát és erősen csökkentette újbóli miniszterelnöki esélyeit. Különösen nehezen bocsátották meg rigai sajtófogadását. Itt egy újságíró a szovjet éhínség felől érdeklődött, mire Herriot ököllel az asztalra vágott és felháborodottan kiáltotta: „Tiszta hazugság!”⁷¹ Alig hagyta el Herriot Moszkvát, amikor egy légitáncos kíséretében megérkezett oda a Szovjetunió fennállása óta az első aktív francia miniszter, Pierre Cot, a légügyi tárca birtokosa. Látogatásának célja a légi technikai tapasztalatok kicserélése volt, de mellesleg tapogatózott a francia—szovjet kapcsolatok további fejlesztésének lehetősége felől is. Felvetette egy kölcsönös segítségnyújtási szerződés gondolatát. Moszkvai tartózkodása minden szempontból kielégítő volt. Cot azt tapasztalta, hogy a Szovjetunió politikai szerződésen túl katonai megállapodásra is hajlandó

⁶⁹ Küm. pol. 1933—11/28—2503 Tahy ankarai magyar követ jelentése 1933. aug. 16.

⁷⁰ A francia kormány korábbi szándékával ellentétben — részben a Szovjetunió érdekeit tekintetbe véve — megtagadta a Mandzsukuó által kért kölcsönt, elvállalta a Szovjetunió és az USA között a közvetítő szerepet a diplomáciai kapcsolatok felvételére irányuló tárgyalásokban, lényegében véve elejtette a háború előtti tartozások visszafizetésére irányuló követelését, s Alphant személyében új, a Szovjetunióban jobbízűbb nagykövetet nevezett ki Moszkvába. (Küm. pol. 1933—21/28—799 Ambró id. párizsi magyar követ jelentése 1933. márc. 16.) A szovjet—francia megnevetés paktumot a francia kamara 1933. máj. 18-án egyhangúan fogadta el, amit a Szovjetunióban elégtétellel vettek tudomásul. (Küm. pol. 1934—11/28—203/1641(1933) és 21/28—1641 Arnóthy Jungerth helsinki magyar követ jelentése 1933. máj. 26-án.)

⁷¹ Herriot szovjet útjáról: Küm. pol. 1933—11/7—1738(1879), 2218(2885) Villani párizsi magyar követ jelentése 1933. jún. 16. és okt. 4.; 11/28—2218(2791) Cindire helsinki id. magyar ügyvivő jelentése 1933. szept. 18., 11/7—2874. Összefoglaló a francia politikáról 1933 (valószínűleg szept. 9-én) Ld. még: *G. Tabouis: Ils l'ont appellée Cassandre.* New York 1942. 163—168. l.

lenne, sőt a növekvő háborús veszéllyel szemben éppen ezt tekintené igazán hathatós biztosítéknak. A francia légügyi miniszter hazafelé menet Prágában megállva egy interjúban joggal jósolhatott nagy jövőt a francia—szovjet kapcsolatoknak.⁷²

A szovjet—francia viszony alakulására vázlatosan azért volt szükséges kitérnünk, hogy láthassuk: Franciaország számára fennállt annak a lehetősége, hogy helyzetét a szovjet szövetséggel, s mindenekelőtt a francia—szovjet katonai szövetséggel megszilárdítsa. Amikor Németország 1933. október 14-én becsapta maga mögött a Népszövetség és a Leszerelési Konferencia kapuját, minden tekintetben a legkedvezőbb alkalom jött el arra, hogy Franciaország, háta mögött a szovjet támogatással, beszüntesse a németekkel folytatott alkudozásokat, körülbástyázza a sokat emlegetett sécuritét, s nyomást fejtessen ki Angliára. Miután Németország cáfolthatatlan jelét adta intranzigenciájának, Anglia, ha garancia-nyújtásra nem is volt hajlandó, a tárgyalások megszüntetése ellen nehezen léphetett volna fel.

A francia kormány azonban a kedvező pillanatot ezúttal elmulasztotta, úgyszólván az utolsó pillanatot, amikor még a lényegében fegyvertelen Németországgal állt szemben. Továbbra is ingadozott, pontosabban szólva minden vonalat tovább akart folytatni, s így az egyikkel a másikat gyengítette.

*

Németország kilépését a Népszövetségből a legbeavatottabbak kivételével diplomáciai körökben általában ballépésnek tekintették. Úgy gondolták, hogy Németország teljesen izolálta magát. Ami a francia baloldalt s ezen belül a radikálisokat illette, a német lépés jelentősen hozzájárult egységük meglazulásához, s ahhoz, hogy a párt vezetőinek egy része a korábbi megegyezési politikát a német veszedelemmel szemben való fokozott védekezés politikájára cserélje fel. Erre vallott P. Cot francia légügyi miniszter nyilatkozata, amelyben kijelentette, hogy „Franciaországban vele együtt igen sokan voltak, akik messzemenő engedmények árán is iparkodtak volna Németországgal megegyezést keresni, Hitler azonban elidegenítette magától ezeket a baloldali politikusokat, a nacionalistákra pedig sohasem számíthatott”. A légügyi miniszter úgy vélte, hogy Németország e legutóbbi lépése után teljesen magára maradt a nemzetközi porondon.⁷³ A radikális tábor egységének megbomlásával kapcsolatban idézhetjük Herriot megnyilatkozását is. Ő a Párizsban akkreditált Bischoff osztrák követ előtt ezidőtájt bevallotta, hogy „...csalódott Németországban és hogy egész eddigi politikája, mely a birodalommal való kiegyezésre irányult, a legutóbbi események folytán tévesnek bizonyult”. Nézete szerint minden további, a francia—német viszony rendezésére irányuló lépés eleve reménytelen.⁷⁴ Mint látni fogjuk, a Cot—Herriot-féle felfogás nem

⁷² P. Cot útjáról: Küm. pol. 1933—11/28—2218/5746) Villani párizsi magyar követ jelentése 1933. nov. 2.; 11/28—2795, 2795(2901). Cindric helsinki id. magyar ügyvivő jelentései 1933. szept. 19-én és 27-én; 11/28—5953 Wettstein prágai magyar követ jelentése 1933. nov. 21-én; *G. Tabouis*: i. m. 168—171. l. Les événements survenus en France . . . I. köt. 271—272. l.

⁷³ Küm. pol. 1933—21/40—5551 és 1933 11/7—5551 Villani párizsi magyar követ jelentése 1933. okt. 17.

⁷⁴ Küm. pol. 1933—11/11—6230. Nelky bécsi magyar id. ügyvivő jelentése 1933. dec. 21.

fedte Daladier és Paul-Boncour, tehát a hivatalos francia külpolitika álláspontját.

Hatását illetően igen pesszimista módon vélekedett a német sakkhúzásról az olasz külügyminisztérium és maga Mussolini is. Az olaszok úgy látták, hogy Németország a „teljes izoláltság felé halad”. Suvich külügyi vezértitkár közölte Hassell római német nagykövettel, hogy Mussolini helytelen taktikai lépésnek tartja Németország kilépését. Ez olyan időpontban történt, amikor megítélése szerint „éppen német szempontból a tárgyalások folytatása lett volna szükséges”. Mussolini benyomása szerint a németek hatálytalanították a fegyverkezés megoldására irányuló olasz akciót. Mussolinit sértette, hogy a németek a tervezett lépésről nem tájékoztatták előzetesen, s hogy a francia sajtó az ügygel kapcsolatban az ő vereségéről cikkezhetett. Az olasz kormány tudtára adta a németeknek, hogy a maga részéről nem ismer el semmilyen további kötelezettséget a leszerelés kérdésében teendő lépéseket illetően, de nem is tudja, hogy mit lehetne tenni; a helyzetből nem lát kiutat.⁷⁵ Hasonlóan nyilatkozott Suvich Hóry András római magyar követ előtt is. Kijelentette, hogy amennyiben Anglia és Franciaország együttesen arra az álláspontra helyezkednek, hogy a leszerelési egyezményt Németország nélkül tető alá hozzák, drámai fejleményekkel kell számolni. A kilátásokat rendkívül pesszimista módon ítélte meg, mivel nézete szerint a német politika halomba döntötte az Olaszország által fáradtságosan előkészített négyhatalmi politika alapjait. Ezek alapján kijelentette, hogy Olaszország a továbbiakban nem foglalkozik a helyzet szanálásával.⁷⁶

Nagy sajnálattal nyilatkozott a német lépésről Avenol népszövetségi főtitkár is. Közölte, hogy véleménye szerint ez a politika teljesen érthetetlen és félelmetes, mivel gyengíti mind a négyhatalmi politika, mind a Népszövetség és a locarnói rendszer értékét.⁷⁷

Bizonyos jelek azonban már az első napokban arra engedtek következtetni, hogy a Suvich által jósolt együttes francia–angol álláspont kialakulására, Németország kizárására és a „drámai fejleményekre” ezúttal sem kerül sor. Ilyen jel volt az USA képviselőjének nyilatkozata. Norman Davis október 16-án a Leszerelési Konferencián közölte, hogy az USA nem kíván részt venni egy tisztán európai vitában, majd Roosevelt jelentette be, hogy az USA nem érdekelt az európai kérdésekben és azokba nem avatkozik be. Bár a magyar követ az elnöki nyilatkozat elhangzása után is az amerikai közvélemény németellenességének fokozódásáról tett jelentést kormányának, s azt írta, hogy „a szimpátiák erősebben volnának volt szövetséges társaik mellett és a jelenlegi német regime ellen, mint a világháború kitörésekor”,⁷⁸ ez nem változtatott az Egyesült Államok hivatalos vonalán. Az angol kormány amellettt volt, hogy a Hitler által felajánlott diplomáciai úton továbbfolytassák a leszerelési tárgyalásokat. Ugyanakkor a francia kormány újabb behódolására és engedményére mutatott Paul-Boncour nyilatkozata, amelyben kijelentette, hogy ha

⁷⁵ DGFP (C) II. köt. 4. sz. 5. l.; 18. sz. 28–30. l.; 50. sz. 88–91. l.; Küm. pol. 1933–21/40–2995 Király Lukács id. római magyar ügyvivő távirata 1933. okt. 16.

⁷⁶ Küm. pol. 1934–21/40–5578 Hóry római magyar követ jelentése 1933. okt. 20.

⁷⁷ Küm. pol. 1934–21/40–2995(5609) Pelényi genfi magyar követ jelentése 1933. okt. 21.

⁷⁸ Küm. pol. 1934–21/40–2995(5766) Végh washingtoni id. magyar ügyvivő jelentése 1933. okt. 20.

Franciaországnak vannak is ellentétei Németországgal, ezeknek „nem kell szükségképpen fegyveres konflagrációkhoz vezetniök”.⁷⁹

A további fejlemények azután világossá tették, hogy mindazok, akik Németország elszigetelését és defenzívába szorítását tétéleztek fel a kilépés következményeként, alaposan tévedtek. A berlini magyar követ az 1933-as évről készített összefoglaló jelentésében megjegyezte, hogy Németország kilépése a Népszövetségből és a Leszerelési Konferenciáról „későbbben igen ügyes sakkhúzásnak bizonyult”.⁸⁰ Ehhez azonban megfelelő partnerekre volt szükség. Amint az 1933. október 17-i német minisztertanács üléséről felvett jegyzőkönyv tanúsítja, a nácik elég pontosan tudták, hogy kikkel állanak szemben, és mire számíthatnak. Hitler megállapította, hogy a politikai helyzet a várt irányban fejlődik. Nyilvánvalóvá vált a Leszerelési Konferencia vezető hatalmainak egymásközötti konfliktusa. „Németországnak semmilyen lépést nem kell tennie. Németország a maga részéről abba a kellemes helyzetbe jutott, hogy megfigyelheti a többi hatalmak közötti konfliktusok napfényre jövetelét. A kritikus pillanat valószínűleg elmúlt. Az izgatottság feltehetően rövid időn belül magától lecsillapul. Másfelől keresni fogják az utat, hogy velünk ismét érintkezésbe lépjenek.”

Pontosan így történt és Németországnak nem is kellett sokáig várnia arra, hogy a nagyhatalmak képviselői ajtajukon bekopogjanak. Anglia folytatni kívánta a tárgyalásokat, s Franciaország vonakodva bár, de követte ezen az úton.⁸² Ezzel Németországot kisegítették az inkább csak feltételezett elszigeteltségből, sőt a korábbinál kedvezőbb helyzetbe juttatták. Amíg Németország a Népszövetség tagja volt, előfordulhatott, amint számtalanszor elő is fordult, hogy a többi hatalom róla a háta mögött tárgyalt. Most minden hatalomnak, mely vele tárgyalni kívánt, egyenesen hozzá kellett fordulnia, s így Németország előtt nyílt lehetőség arra, hogy az egyik hatalommal a másik háta mögött egyezkedjék és az egyiket a másik ellen kijátssza.

Elsőként a Francia Köztársaság nagykövete, André François-Poncet tett lépést Németország felé. Igaz, hogy Neurathal tárgyalva enyhe szemrehányás is vegyült mondanivalójába Neurath október 16-i beszédével kapcsolatban és azt is kifogásolta, hogy Hitler említett október 14-i beszédében a közvetlen tárgyalásokra célzó javaslatát túlságosan brutálisan tette meg, s ezzel növelte a francia kormány otthoni nehézségeit, mégis azonnal e tárgyalások részletei felől érdeklődött. Mivel a németek elsősorban Angliával kívántak egyezkedni, Neurath nem sietett a francia nagykövetnek felvilágosítással szolgálni; a kezdeményezést a franciákra háritotta.⁸³ A francia kormány azonban egyelőre várakozási álláspontra helyezkedett.

Simon angol külügyminiszter október 17-én egy rádióbeszédben ugyan még eléggé vádolóan lépett fel a németekkel szemben, hangoztatva, hogy a leszerelési kérdésben álláspontját nem Anglia változtatta, hanem Németország merevítette meg, október 21-én azonban már mentetőgőzni kezdett a német nagykövet előtt. Jóhiszeműségét és kényszerhelyzetét hangoztatta, majd

⁷⁹ Küm. pol. 1933—21/40—5551 és 1933—11/7—5551 Villani párizsi magyar követ jelentése 1933. okt. 17.

⁸⁰ Küm. pol. 1933—21—334 Masirevich berlini magyar követ összefoglaló jelentése 1933-ról.

⁸¹ DGFP (C) II. köt. 9. sz. 11—12. l.

⁸² A francia—angol ellentétekre ld.: DBFP 2. szér. VI. köt. 68—128. sz. 112—188. l.

⁸³ Uo. 8. sz. 10—11. l. Neurath beszéde: DIA, 1933 294—298. l.

teljesen védekező állásba vonulva azt ismételte, hogy az angol kormány el volt szánva arra, hogy Franciaországot a tervezett második periódusban jelentős leszerelésre bírja rá. Simon végül kijelentette, hogy a biztonsági rendszer keretében a jogok teljes egyenlősége alapján az angol kormány folytatni kívánja a megbékítés munkáját egészen a leszerelési egyezmény aláírásáig.⁸⁴ Ezzel az angolok részéről elhangzott a döntő szó.

Október 24-én Hitlernél megjelent az angol nagykövet, Sir Eric Phipps és felolvasta kormányja táviratát. Ennek lényege az volt, hogy az angol kormány ugyan nem érti Németország kilépésének okait, de reméli, hogy Németország hamarosan ismét kész lesz az együttműködésre. Hitler az alkalmat megragadva előadta elgondolásait. Kifejtette, hogy a továbbhaladásnak elvileg két útja lenne lehetséges: vagy a többi nagyhatalmak leszerelése, vagy Németország felfegyverkezése. Miután világossá vált, hogy a felfegyverzett államok nem akarnak, de nem is tudnak leszerelni, gyakorlatilag csak a másik megoldásról lehet szó. Németország azonban ilyen körülmények között is „megelégszik” azzal, ha saját védelmét biztosíthatja. „Mindössze” 300.000 főnyi hadsereg felállítását kívánja 1 éves szolgálati idővel és az ennek megfelelő fegyverzettel. Ugyanakkor lemond minden támadó fegyverről, így a nehéztüzérségéről, a 6 tonnán felüli tankokról és a bombázókról.⁸⁵

Hitler tehát ezúttal nyíltan kimondta, ami egyébként igaz volt, hogy leszerelésről többé szó sem lehet. Németország fel akar fegyverkezni, s ha a nagyhatalmak ezt meggátolni nem tudják, úgy két lehetőség van; Németország vagy hozzájárulásukkal, vagy anélkül fogja ezt megtenni. Ugyanakkor azt is nyilvánvalóvá tette, hogy Németország Angliával mégis szeretne megegyezni. Az a lehetőség, hogy Németország és Anglia egymás között megegyezésre jut, idegessé tette mind az olaszokat, mind a franciákat. François-Poncet francia nagykövet magyar kollégája előtt kifakadva, sérelmezte a németek drasztikus politikáját, s azzal fenyegetőzött, hogy Franciaország a Leszerelési Konferencia munkájának folytatását fogja követelni. Ha megegyezést nem tud létrehozni, úgy a versailles-i békéhez nyúl vissza, ami egyet jelentett a szankciók felelevenítésével. A nagykövét kijelentette, hogy nézete szerint Németországot „rapszódikus és szaggatott vonalvezetésű politikája miatt egy második katasztrófa veszélye fenyegeti”.⁸⁶

Felháborodott Mussolini is, s a római német nagykövettel közölte, hogy ha már Németország egyszer kilépett a Népszövetségből, akkor maradjon veszteg, ne ajánljon semmit, hanem hagyja a Népszövetséget és a Leszerelési Konferenciát főni a saját levében.⁸⁷ Mussolini attól tartott, hogy miután feltevésével ellentétben a németek nem izolálódtak, minthogy Anglia ismét felkarolja őket, Olaszország kimarad az egyezkedésből. Ezért az olasz diplomácia korábbi fenyegetésével ellentétben ismét akcióba lépett. Ezt Hitler igyekezett számára megkönnyíteni. November elején személyes levelével Rómába küldte Göringet. Megnyugtatta Mussolinit, hogy semmilyen hivatalos kezdeményező lépést nincs szándékában tenni, az angol és az amerikai nagykövetek

⁸⁴ Uo. 13. sz. 20. l.; 19. sz. 30–33. l.

⁸⁵ Uo. 23. sz. 39. l.

⁸⁶ Küm. pol. 1934–11/25–282(5674) Masirevich berlini magyar követ jelentése 1933. okt. 27. és a beszélgetésről a német külügyminisztérium rendelkezésére bocsátott feljegyzése: DGFP (C) II. köt. 42. sz. 72–74. l. Az utóbbiból hiányzik az idézett mondat és a francia nagykövet fejtegetésének az a része, amelyben Magyarországot óvta a Németországgal való szövetségtől.

⁸⁷ DGFP (C) II. köt. 32. sz. 49–50. l.

előtt elgondolásait éppen csak érintette. Ezzel szemben pontosan Mussolini az, akit terveiről részletesen tájékoztatni kíván. Álláspontját természetesen az olasz ízlésnek megfelelően fogalmazta meg, kifejtve, hogy nézete szerint inkább van lehetőség a fegyverkezés korlátozására, mint a fennálló fegyverzetek csökkentésére. A német kívánságok részleteit Göring személyes tanácskozás során fejtette ki Mussolini előtt. Előterjesztése csak egy ponton tért el attól, amit Hitler az angol nagykövét előtt vázolt. Nevezetesen Göring hangsúlyozta, hogy Németország igényt tart harci repülőgépekre, beleértve a bombázókat is. Német számítás szerint az általuk követeltek értelmében kialakítandó német haderő a francia, belga, lengyel és csehszlovák egyesült erők 30%-ának felelt volna meg. A november 6–7-i tárgyalás során Göringnek sikerült az olasz kormányfőt megnyugtatnia. Mussolini kijelentette, hogy a német lépés meglepte, de Hitler levele és Göring felvilágosításai után egyetért a német politikával és kész azt a jövőben is támogatni. Megegyeztek abban, hogy a kezdeményezést Angliára bízzák, hogy a további teendők megvitatása végett Suvich olasz külügyi vezértitkár Berlinbe látogat, s hogy a két ország nagykövete a jövőben a rendes diplomáciai munka mellett a két vezér, illetve a két rendszer közötti bizalmas viszony biztosításáról is gondoskodik.⁸⁸

Németország tehát az ismertetett módon két fegyverkezési javaslatot proponált, a kettő közül érdekeinek a Mussolini elé terjesztett változat felelt meg inkább. A németek arra számítottak, hogy az angolok és az olaszok majd előállnak az általuk sugallt javaslatokkal, vitatkoznak fölötte, s a dologból a német hadsereg ügye kerül ki győztesen.⁸⁹ Ugyanakkor tessék-lássék módon folytatták a megbeszéléseket a franciákkal is, ezzel azonban messzebbmenő céljaik nem voltak.

Ami Franciaországot illeti, amint láttuk, döntő lépésre, a náccikkal való szakításra nem merete elszánni magát, hanem továbbfolytatta egy olyan modus vivendi keresését, ami Anglia tetszését is biztosíthatja, kizárja Franciaország elszigetelődését, de ugyanakkor mégis a fennállónál valamivel nagyobb biztonságot nyújt a most már visszavonhatatlanul fegyverkező Németország térszomszédságában.

Paul-Boncour úgy látta, hogy a játszma még nincs elveszve. A MacDonald-terv ugyan félig-meddig legalizálta a német fegyverkezést, mivel azt jelentette, hogy az angol tervbe foglalt kereteken belül Anglia természetesen nem lép fel a német fegyverkezés ellen, de mindenesetre csak 200 000 főnyi kereten belül legalizálta. A francia külügyminiszter úgy gondolta, hogy a további német követelésekhez való francia hozzájárulás fejében módja lesz bizonyos garanciakövetelésekkel előállni.

Az októberi leszerelési ülésszak végeztével Párizsba visszatérve kölcsönös segítségnyújtási paktumtervezetet dolgoztatott ki, s ennek lehetőségéről Litvinovval is tárgyalt. A tervezet lényege a Szovjetunió bevonása volt a francia biztonsági szisztémába. Úgy vélte, hogy a hazai helyzet mind a parlamentben, mind pedig ami a francia vezérkar felfogását illeti, lehetővé teszi e terv megvalósítását. Nehezebb problémát jelentett számára a francia szövetségesek egy részének (Lengyelország, Románia, Jugoszlávia) merev szovjetellenessége és Anglia viszolygása miatt a terv nemzetközi elfogadtatása. A várható ellenkezés leszerelése érdekében olyan elgondolást vett alapul, melynek keretében

⁸⁸ Uo. 40. sz. 63–67. l.; 45. sz. 78–79. l.; 50. sz. 88–91. l. és 78. sz. 142–143. l.

⁸⁹ Küm. pol. 1933–11/25–5893 Masirevich berlini magyar követ jelentése 1933. nov. 16-án a leszerelésre vonatkozó német álláspontról és tevékenységéről.

a középkelet-európai francia szövetségesek biztonságát előtérben tartották, ugyanakkor pedig egyenrangú félként bevonták volna Németországot is. A kölcsönös segítségnyújtási paktum keretében garantálni kívánták Németország keleti határait, azaz létrehozták volna a franciák által már oly sokat emlegetett Keleti Locarnót. Az elgondolás új mozzanata abban állt, hogy Franciaország ebben a rendszerben most már elsősorban a Szovjetunióra kívánt támaszkodni. Ezt az alapegyezményt ki akarták egészíteni azzal, hogy a Keleti Locarnót egy külön egyezmény értelmében Anglia, az eredeti locarnói szerződést pedig a Szovjetunió a maga részéről szintén garantálja. A tervet természetesen csak abban az esetben lehetett megvalósítani, ha a Szovjetunió hajlandó belépni a Népszövetségbe.

A francia kormány 1933 november folyamán megkezdte a tárgyalást a tervezetről mind Berlinnel, mind pedig Moszkvával. November 7-én François-Poncet berlini francia nagykövet Köpke német miniszteri igazgatónak kifejtette, hogy a nagyhatalmak minden biznnyal hozzájárulnának Németország felfegyverzéséhez, ha Németország hajlandó lenne keleti szomszédaival meg nem támadási paktumot kötni, illetve elismerné Ausztria függetlenségét és visszatérne a Népszövetségbe. Két nappal később Neurath külügyminiszternek már világosabban jelezte, hogy a Keleti Locarno megkötésére gondol. Ezúttal François-Poncet az angolszász államokra hivatkozott, mint amelyek ragaszkodnak a leszerelési koncepcióhoz, s nem hajlandók az új német álláspontot a fegyverkezésre nézve elfogadni. Azt a nézetét hangoztatta, hogy ellen-szenvüket talán el lehetne oszlatni, ha Németország hozzájárulna a Keleti Locarno megkötéséhez, s emellett deklarálná, hogy nem áll szándékában megsérteni Ausztria függetlenségét. A francia javaslatot Neurath elutasította. Kijelentette, hogy a Keleti Locarno gondolata Németországtól távol áll, mivel megfosztaná cselekvési szabadságától.⁹⁰

A francia terv nem felelt meg Németországnak. Bülow külügyminiszter-helyettes úgy látta, hogy annak lényege a versailles-i határok elismertetése. Bár a németek elvileg nem tartották kizártnak a francia—német megegyezést, s úgy vélték, hogy erre a francia kormányban meg is van a készség, fontosabbnak vélték Anglia megnyerését. A francia vonalat pedig csak az angol leszerelési koncepció elejtése esetén lehetett követni. Ugyanakkor azonban Németország azt sem akarta, hogy a francia—német viszony kiéleződjék, mert ez a francia balközép bukása és egy jobboldali francia kormány alakulása esetén, amire a francia belpolitikai helyzet alakulása alapján joggal lehetett számítani, könnyen konfliktushoz vezethetett, s Németország erre még nem érezte magát felkészültnek. Így a német külügyminisztérium taktikája arra irányult, hogy a dolgokat halogassa, a helyzetet tisztázatlanul tartsa, mindenfelé nyitva hagyja a kapukat, s a franciákat újabb és újabb fogásokkal abba a hitbe ringassa, hogy a megegyezés lehetséges.⁹¹ Bár a szélesebb francia közvélemény meg volt győződve arról, hogy Hitler ajánlatai esetében — amint Villani Frigyes párizsi magyar követ jelentette, „... tisztán csak manőverről van szó, mely oda irányul, hogy a franciákat szövetségeseiktől eltávolítsák”,⁹² a francia kormány tovább haladt az alkudozás útján.

⁹⁰ *J. Paul-Boncour*: i. m. 361—369. l.; a francia nagykövet tárgyalásairól: DGFP (C) II. köt. 54. sz. 97—98. l.; 61. sz. 108—112. l.

⁹¹ Uo. 62. sz. 112. l.

⁹² *Küm. pol. 1934—11/25—282(5922)* Villani párizsi magyar követ jelentése 1933. nov. 18.

Ugyanakkor a Keleti Locarnóra vonatkozó javaslatát 1933 november folyamán a Szovjetunióknak is megtette. Bár a francia terv nem felelt meg sem annak a teljesen reális szovjet elképzelésnek, mely szerint a politikai szövetség csak katonai szerződéssel kiegyensúlyozható, sem az objektív szovjet érdekeknek, mivel semmiféle garanciát nem tartalmazott a Szovjetuniót fenyegető távolkeleti veszély, Japán ellen, Moszkvában mégis kedvező fogadtatásra talált.⁹³ Ennek hírére a moszkvai német nagykövetség riadót fújt és kormányának változtatást ajánlott a Szovjetunió irányában folytatott politikájában, a Wilhelmstrasse azonban teljes lelki nyugalommal szemlélte a fejleményeket, mert egyszerűen elképzelhetetlennek tartotta, hogy a fennálló francia kormány képes legyen egy fordulat végrehajtására, a velük folytatott tárgyalások megszakítására és szoros francia–szovjet szövetség kiépítésére.⁹⁴ A francia kormány ez idő szerint valóban nem vonta le a következtetéseket a francia terv német elutasításából és szovjet elfogadásából.

November 24-én, amikor Hitler fogadta a berlini francia nagykövetet, és neki is előadta a fegyverkezésre vonatkozó német kívánságokat, megegyezés született arra nézve, hogy a kérdést illetően felveszik a diplomáciai tárgyalások fonalát. Hitler, hogy a franciák kedvét növelje, a követ előtt kijelentette:

⁹³ A francia–szovjet tárgyalásra és hatására: DGFP (C) II. köt. 148. sz. 274–276. l. 161. sz. 296–298. l.; 163. sz. 301–304. l.; 165. sz. 307–309. l. DBFP 2. szér. VII. köt. 558. sz. 634–635. l.; Küm. pol. 1934—11/28—203(211) Matuska varsói magyar követ jelentése 1934. jan. 19. — A tervezet egyoldalú európai jellegét hangsúlyozza J. Paul-Boncour id. memoárjában a 366–369. lapon. — A szovjet politikai irányvonal átalakulásának első nyilvános összefoglalója Litvinov 1933. dec. 29-i beszéde a Központi Végrehajtó Bizottság ülésén. Alaphangját az a gondolat adta, hogy léteznek kapitalista országok, melyeknek objektíve nem érdekük a háború. A Szovjetunió a revízió kérdésében tartózkodó álláspontra helyezkedik, mert meggyőződése szerint a fennálló nemzetközi helyzetben a revíziót súlyosabb igazságtalanságok kísérnék, mint amelyeket a békeszerződések teremtettek. Kijelentette: „Mi elismerjük azt a tényt, hogy a nagyhatalmak közötti őszinte és jó kapcsolat nemcsak elengedhetetlen feltétele, hanem garanciája is az általános békének.” A Szovjetunió kész minden létező és alakítandó szervezetben résztvenni, ha az a béke ügyét szolgálja. — A beszéd nagy részét közli DIA, 1933. 425–442. l. — Hasonló módon foglalt állást az SzK(b)P XVII. kongresszusán, 1934. jan. 26-án Sztálin is. A szovjet–német–francia viszonyról ezt mondta: „Egyes német politikusok azt mondják, hogy a Szovjetunió most Franciaországra és Lengyelországra orientálódik, hogy a versailles-i béke ellenségéből annak hívévé lett, hogy ezt a változást a fasiszta rezsimnek Németországban való uralomra jutása magyarázza. Ez nem igaz. Mi természetesen egyáltalán nem vagyunk elragadtatva a németországi fasiszta rendszertől. Itt azonban nem a faszizmusról van szó, már csak azért sem, mert a faszizmus — például az olaszországi faszizmus — nem gátolta a Szovjetuniót abban, hogy a legjobb kapcsolatokat létesítse ezzel az országgal. Nem is a versailles-i szerződéshez való viszonyunkban bekövetkezett állítólagos változásokról van itt szó. Nekünk, akik saját bőrünkön tapasztaltuk a breszti béke gyalázatát, eszünk ágában sincs a versailles-i szerződést magasztalni. Mi csak azzal nem értünk egyet, hogy emiatt a szerződés miatt a világot újabb háború örvényébe taszítsák. Ugyanezt kell mondani a Szovjetunió állítólagos irányváltatásáról is. Mi nem orientálódtunk Németországra, éppenúgy nem, ahogy most sem orientálódtunk Lengyelországra és Franciaországra. Mi a múltban is, a jelenben is a Szovjetunióra és csakis a Szovjetunióra orientálódtunk. (Viharos taps.) És ha a Szovjetunió érdekei azt követelik, hogy közeledjünk egyik, vagy másik, a béke megbontásában nem érdekelt országhoz, ezt habozás nélkül megtesszük.” — J. V. Sztálin Művei. XIII. köt. 320–321. l.

⁹⁴ DGFP (C) II. köt. 147. sz. 273. l.; 150. sz. 278–280. l.; 165. sz. 307–309. l.; 171. sz. 318–332. l.; 173. sz. 333–334. l.; 176. sz. 338–339. l.; 181. sz. 352–353. l.; 251. sz. 474–477. l. A moszkvai német nagykövetség egyéni álláspontjának eredményeként Nadolny nagykövetet 1934 nyarán leváltották. Ld. még: DBFP 2. szér. VII. köt. 558. sz. 634–635. l.

Németországnak a Saar-vidékre vonatkozó népszavazáson kívül Franciaországgal nincs elintézetlen ügye, Németország Elzászról és Lotharingiáról egyszer s mindenkorra lemondott. Egyúttal javaslatot tett a Saar-kérdés népszavazás nélküli rendezésére, magyarul: egyszerű visszaadására Németországnak.⁹⁵ Hitler a legbarátibb hangon nyilatkozott Franciaországról ezt követően Brinon francia újságírónak adott interjújában is.⁹⁶

Ezzel Anglia és Franciaország részéről kezdetét vette egy eléggé hosszadalmas jegyzékváltási kampány, amelynek célja a német igények részleteinek megismerése volt. Franciaország az angolok által irányított tárgyalásban inkább csak asszisztált és kételyeit hangoztatta, az angol kormány azonban teljes elánal dolgozott. Bár a szélesebb brit közvéleményben a londoni követi beszámolók szerint kezdett egyre jobban meggyökerezni az a gondolat, hogy a Németországnak tett engedmények a Brit Birodalom érdekeit is veszélyeztetik és, amint Széchenyi londoni követ megjegyezte, „Hitler őszinteségében, békét hangoztató kijelentéseiben úgyszólván senki sem hisz”,⁹⁷ MacDonald még november 10-én kijelentette a londoni német követnek, hogy a maga részéről helytelenítette a Foreign Office eljárását, amennyiben októberben a tervmódosítás bejelentése előtt a kérdést nem tisztázta Németországgal. MacDonald a kapcsolat helyreállítását sürgette s a beszélgetés folyamán még Hitler londoni látogatásának gondolatát is felvetette. Jóllehet az utóbbi ötletet a németek abszurdnak tartották, nem csoda, ha a londoni német követ jelentésében annak a meggyőződésének adott hangot, hogy „az angol és a francia álláspont többé nem áll harmóniában”, hogy Simon külügyminiszter egyre jobban feladja a Párizssal való kooperációt, s kormányának azt tanácsolta: kerüljön el minden olyan lépést, mely helyreállíthatná „ellenfelei egységes frontját”.⁹⁸

A francia—angol kooperáció lazulását a német külügyminisztérium is felismerte, s a jelekből azt következtette, hogy „London magatartása ez idő szerint kedvezőbbé vált Németország szempontjából”,⁹⁹ de Neurath a fejlődéssel nem volt elégedett. A berlini magyar követ előtt kifejtette, hogy „MacDonald úgy látszik még nem tudja magát beleélni abba, hogy a leszerelési konferenciának ideológiája dicstelenül kimúlt, vagyis hogy nincsen többé szó leszerelésről, — mert a felszereltek nem akarnak és nem tudnak leszerelni — hanem felfegyverkezésről, vagy ha jobban tetszik, átfegyverkezésről. Az angolok még mindig az eredeti MacDonald-tervről álmodoznak, ámde semmiféle

⁹⁵ DGFP (C) II. köt. 86. sz. 152. l.; Küm. pol. 1934—11/25—282(6041) Masirevich berlini magyar követ jelentése 1933. nov. 30-án. A tanácskozás után a francia nagykövet a magyar követnek kijelentette, hogy bizalommal viseltetik Hitler iránt és „... nem ad igazat azoknak, akik Franciaországban Hitlert kétszínűséggel gyanúsítják”.

⁹⁶ Fernand de Brinon-nak 1933. nov. 16-án adott interjújában kijelentette, hogy míg Stresemann és Brüning az övéhez hasonló „békepolitikájukban” erőtlenekek voltak, mert nem állt mögöttük a nép, ő az egész németséget a maga oldalán tudhatja. Ld.: *F. Grimm: Hitler et la France*. Paris. 1938. — Brinont a párizsi magyar követ értesülése szerint Daladier küldte Berlinbe, előkészítendő a francia—német közeledést. Küm. pol. 1934—11/25—282(6058) Villani párizsi magyar követ jelentése 1933. dec. 3.

⁹⁷ Kijelentését a követ Bethlen István és Eckhardt Tibor londoni tapasztalataira alapozta. Küm. pol. 1933—11/25—6200 Széchenyi londoni magyar követ jelentése 1933. dec. 12.

⁹⁸ DGFP (C) II. köt. 57. sz. 103—105. l.; 59. sz. 106. l.; 76. sz. 137—138. l.

⁹⁹ Küm. pol. 1934—11/25—282(5) Masirevich berlini magyar követ jelentése 1933. dec. 28.

pozitív felvilágosítást arra a kérdésre adni nem tudnak, vajon Párizs az eredeti MacDonaldd-tervről tudni akar-e valamit.”¹⁰⁰

December 5-én, 8-án és 9-én Eric Phipps berlini angol nagykövet újból tárgyalta Hitlerrel, s e megbeszélések folyamán egy sor kérdést tett fel kormánya nevében a németek által kívánt fegyverek mennyisége, minősége, típusa, az angolok által javasolt 200 000-es létszám további 100 000-rel való emelésének okai tekintetében, s végül azt tudakolta, hogy vajon a német kormány a 300 000 főbe beleérti-e a német paramilitáris szervezetek, az SA és az SS létszámát.¹⁰¹ A kérdésekre, melyekhez hasonlóakat François-Poncet francia nagykövet is felvetett, aki ebben az időben szintén úgyszólván mindennapos vendég volt a német külügyminisztériumban, a németek december 11-én írásban összefoglaló választ adtak az angol, majd 18-án a francia kormánynak is. A két jegyzék között tartalmilag nem volt eltérés, az utóbbi azonban magába foglalt néhány pótlólagos fejezetet a franciák által felvetett kérdésekkel kapcsolatban.

A német válasz leszögezte, hogy Németország minden szomszédjával kész megneemtámadási szerződést kötni, s a jogegyenlőség alapján hajlandó tárgyalni a leszerelésről. „Korábbi tapasztalatai alapján azonban a német kormány többé nem hiszi, hogy a felfegyverzett államok tényleg elhatározzák magukat a leszerelésre.” — Ezt még akkor is lehetetlen nemzetközileg keresztülvinni, ha a kormányok valóban akarják, mert egyes parlamentek az erről szóló egyezményt nem ratifikálnák. Ezzel szemben — hangsztatja a jegyzék — Németországnak joga van arra, hogy saját biztonsága érdekében egyenlőséget követeljen. Ezen az alapon az alábbi javaslatot teszi: 1) Németország teljes jogegyenlőséget kap, 2) a felfegyverzett államok kötelezik magukat, hogy jelenlegi fegyverzetüket nem emelik, 3) Németország kötelezi magát, hogy a jogegyenlőségét korlátozott mértékben, oly módon használja, hogy agresszió veszélye egyetlen európai nagyhatalmat se fenyegetsen, 4) minden állam kötelezettséget vállal a humánus hadviselésre, 5) minden állam egyenlő, általános ellenőrzést vállal, 6) az európai nemzetek megneemtámadási szerződések útján garantálják egymásnak a béke fenntartását. A továbbiakban a jegyzék kifejti, hogy a 300 000 főnyi német hadsereget a 651 000 fős francia és 1,2 milliós szövetséges hadsereg ellenében nem lehet jogosan sokallani. Az SA-val és az SS-szel kapcsolatban az irat azok nem-katonai jellegét bizonygatja, másfelől felosztásuk veszedelmes voltára hivatkozik, minthogy állítása szerint ezeknek az a feladatuk, hogy a német népet „politikailag szervezzék” és megóvják a „kommunista fertőzéstől”. A német kormány végül állításait igazolandó kijelenti, hogy hozzájárul az SA és az SS jellegének megállapítását szolgáló ellenőrzés bevezetéséhez.¹⁰²

Ezt nevezték a németek engedményes politikának. Az európai politikai élet betegségének tünete volt, hogy már mások is annak tartották. Íme,

¹⁰⁰ Küm. pol. 1934—11/25—282(6145) Masirevich jelentése 1933. dec. 11.

¹⁰¹ DGFP (C) II. köt. 99. sz. 173—174. l.; 107. sz. 189. l.; 11. sz. 192—193. l.; Küm. pol. 1934—11/25—282(5) és 2/25—296 Masirevich berlini magyar követ jelentése 1933. dec. 28. — DBFP 2. szér. VI. köt. 97—99. sz. 149—154. l. — 114. sz. 173—174. l.; 120. sz. 179—180. l.; 124. sz. 183—184. l.

¹⁰² DBFP 2. szér. VI. köt. 132. sz. 192—196. l.; DGFP (C) II. köt. 117. sz. 198—202. l.; Küm. pol. 1934—11/25—282(46) a francia kormánynak átadott jegyzék német nyelvű bő kivonata; ez utóbbi szövege: DIA, 1933, 328—332. l.

Hitler hajlandó ellenőrzés alá bocsátani az SA-t, hajlandó megnemtámadási egyezményeket kötni szomszédaival!

Ami az első ún. „engedményt” illeti, nehéz megállapítani, hogy Hitlert milyen megfontolás vezette. Talán egyrészt az a meggyőződés, hogy az egyezmény úgyszólván valósul meg, de talán az az ellentét is, ami a német vezérkar és az SA között fennállt. Ez az ellentét csökkentette a német fegyverkezés ütemét. A Reichswehr vezetői nem akartak megtűrni két hadsereget az országban, s lehetetlen állapotnak vélték, hogy a jövő német hadseregének jelentős részét egy külön testület képezze ki, amely ezen az úton veszedelmes hatalomra tesz szert. Mindenesetre az a tény, hogy Hitler az SA nem-katonai jellegét hangoztatta és ezt hajlandó volt elvileg be is bizonyítani, a német vezérkar elképzeléseinek felelt meg.

A megnemtámadási paktumok ígéretével Hitler már másodízben kecsgettette vitapartnereit, erre azonban komolyan egy percig sem gondolt. Pontosabban szólva arra gondolt, hogy ezzel az eszközzel — egyezményt kötve egyik szomszédjával és megtagadva azt a másiktól — hozzájárulhat ellenfelei megosztásához. Pontosan rávilágítottak erre a szándéokra azok a tárgyalások, amelyeket a német békeszövegektől kissé idegessé válva a magyar kormány ebben az időben kezdeményezett.

Hitler paktum-ígéretei, Elzász-Lotharingiáról történt „lemondása” stb. után a magyar kormány kérdést intézett a Wilhelmstrasséhoz, hogy mindezek alapján hogyan értelmezze Németország korábban hirdetett revíziós politikáját.¹⁰³ Eleinte a német külügyben kitérő válaszokat adtak. „Németország elvben — fejtette ki Bülow államtitkár Masirevich Szilárd magyar követnek — változatlanul a békeszerződések revíziójának álláspontján áll, de in praxi ezen politika aktív folytatásától egyelőre eltekint. Németországnak éveikig a belső megerősödésre kell törekednie, ha belül erős lesz, akkor a sikerre való nagyobb kilátással űzheti majd a revíziós politikát. Ez természetesen nem zárja ki, hogy ha valamikor arra alkalom nyílnék, vagy ha a körülmények kedvezően alakulnának, Németország a kínálkozó alkalmat meg fogja ragadni és aktív revíziós politikát fog kezdeményezni.” Magyarország meg lehet győződve, hogy „revíziós politikája részére, amelyet itt semmiképpen nem tekintenek a német revíziós törekvésekkel junktimban lévő ügynek, mindenkor biztosítva van Németország erkölcsi támogatása”.¹⁰⁴

Mivel a magyar kormány úgy vélte, hogy Németország erkölcsi támogatása édes-keveset ér, ha közben Németország paktumot köt Csehszlovákiával, vagy esetleg a kisanant valamennyi államával, tovább makacskodott, s tárgyalások megindítását javasolta a két ország közötti gazdasági kérdések, valamint a magyar—csehszlovák és a német—csehszlovák viszony kérdéseinek

¹⁰³ Magyarország általános németbarát külpolitikai irányvonalára ld.: *I. Berend—Gy. Ránki: German—Hungarian Relations Following Hitler's Rise to Power (1933—1934). Acta Historica, III. köt. 1961. 3—4. sz.*

¹⁰⁴ Küm. pol. 1934—21/7—5980 Masirevich berlini magyar követ jelentése 1933. nov. 25. A német revíziós koncepciót Magyarország számára valójában később, 1934 márciusában Röhm, az SA vezetője így konkretizálta: „Az első elérhető eredmény Csehország irányában mutatkozik. Magyarországnak arra kell törekednie, hogy Németországgal karöltve Csehországot megsemmisítse. Éppen ezért Jugoszláviával és Romániával szemben a megegyezés politikáját kell követni. Ha Magyarország visszaszerezte a Félvidéket, úgy a további célra lehetne gondolni, már amennyire ez a magyarlakta területeket illeti.” Küm. pol. 1934—21—981 Hollósi Sándor feljegyzése, amelyet 1934. márc. 20-án Velics müncheni főkonzul terjesztett fel a Külügyminisztériumnak.

megvitatása céljából.¹⁰⁵ A berlini magyar követ Köpke miniszteri igazgató előtt azzal fenyegetőzött, hogy német—csehszlovák megnehtámadási paktum kötése esetén Magyarország kénytelen lenne fontolóra venni politikai irányának megváltoztatását. A német külügyminisztérium azonban több ízben is kitért a nyílt válasz elöl,¹⁰⁶ míg végül a külügyminiszter felfedte a paktumígéreték hátterét. „Németország kijelentett készsége — mondotta Neurath — nem más, mint fegyver, vagy ellenérv Franciaország teljesen vague, elasztikus sécurité¹⁰⁷ kívánalmai ellen.” Neurath megkérte a magyar követet, közölje Kánya külügyminiszterrel, hogy „a mi kisantanttal kötendő megnehtámadási szerződéseink miatt nyugodtan alhat”.¹⁰⁸

Ez volt a helyzet a nyugati hatalmaknak, mindenekelőtt a Franciaországnak szánt mézesmadzaggal. Anglia és Franciaország ugyanakkor a legnagyobb komolysággal folytatták erőfeszítéseiket a Hitlerrel való megegyezésre. Közben a német külügyminiszter megjárta Rómát, az olasz pedig Berlint. Suvich olasz vezértitkár a hallottak és látottak alapján arra a meggyőződésre jutott, hogy Németország valóságos helyzetének és követeléseinek ismeretében teljesen lehetetlen, hogy akár Angliával, akár Franciaországgal megegyezés jöhessen létre.¹⁰⁹ Az angol kormány azonban más nézetet volt. Hitler előterjesztésére december 20-án reagált, s a 300 000 fő sokallása mellett újabb informálódó kérdéseket tett fel. Mit ért a német kormány „normális” fegyverzetten, ide számítja-e a tankokat és a harci repülőket, ha igen, mennyit és milyen típusúakat, hogyan viszonyulnának a Németország által kötendő megnehtámadási egyezmények a Népszövetséghez és a locarnói paktumhoz stb.¹¹⁰

Hasonló kérdéseket tartalmazott a január 1-én átadott francia aide-mémoire is, amely új szempontot nem vetett fel, lényege abban állt, hogy kon-

¹⁰⁵ A Külügyminisztérium utasításában többek között ez áll: „A német kormány-nak azon elhatározása . . . mely a revízió sürgetését egyelőre levette a megvalósítandó politikai programponatok közül, a magyar közvélemény előtt könnyen tápot adhatna, különösen a németellenes körök azon híresztelésének, hogy Németország cserben hagyta a revíziós frontot, s ezzel mintegy igazolást találnának a németellenes körök.” Küm. pol. 1934—21/7—29(5980). A Külügyminisztérium utasítása Masirevich berlini magyar követ-nek. 1933. dec. 1.

¹⁰⁶ DGFP (C) II. köt. 95. sz. 164—166. l. Renthe-Finkh miniszteri igazgató-helyettes Masirevichnek kijelentette, hogy a megnehtámadási szerződéseket egyelőre csak nagy általánosságban érintették, de „ . . . más lapra tartozik a német—lengyel megnehtámadási szerződés terve, mely direkt beszélgetés tárgyát képezi Berlin és Varsó között”. (Küm. pol. 1934—11/25—282(4) Masirevich berlini magyar követ jelentése 1933. dec. 24.) Ez utóbbira viszont jellemző, hogy amikor a magyar kormány egy német—magyar konzultációs egyezmény gondolatával állt elő, Bülow az elutasítást indokolva kijelentette, hogy Németország barátaival nem, csak ellenségeivel köt egyezményeket. DGFP (C) II. köt. 216. sz. 417—419. l.

¹⁰⁷ „Vague, elasztikus sécurité”: határozatlan, rugalmas biztonság.

¹⁰⁸ Küm. pol. 1934—21/7—29(224) Masirevich berlini magyar követ jelentése 1934. jan. 18. A beszélgetés e részéről a német külügyminisztériumban készített feljegyzés mindössze erre a megállapításra szorítkozik: „ . . . közöltem Masirevich úrral, hogy a birodalmi kancellár általános kijelentésén kívül, amely, mint tudja, leszögezte, hogy Németország minden szomszédjával kész megnehtámadási szerződést kötni, semilyen pozitív előrehaladás ebben a kérdésben nincs”. (DGFP (C) II. köt. 192. sz. 379—380. l.)

¹⁰⁹ DGFP (C) II. köt. 104. sz. 181—183. l.; 120. sz. 207—209. l.; 126. sz. 224—225. l.; 145. sz. 270—271. l.

¹¹⁰ DBFP 2. szér. VI. köt. 140. sz. 208—210. l.; 141. sz. 259—261. l.; Küm. pol. 1934—11/25—282/5 és 1934—2/25—296 Masirevich berlini magyar követ jelentése 1933. dec. 28.

ciliáns hangot ütött meg és biztosította a további tárgyalások lehetőségét.¹¹¹ A németek a francia kormány magatartását úgy értékelték, hogy annak célja valamilyen látszatengedmény kicsikarása, aminek segítségével a parlamentben elfogadhatóvá tehetné a Németországgal való megegyezést. Bülow Masi-
revich magyar követ előtt kijelentette: „... a francia kormány nyilván bel-
politikai okokból a tárgyalások folyamán Németországtól valamilyen, a locar-
nói paktumon túlmenő biztonságot szeretne kieszközölni, hogy azt a francia
közvélemény előtt oly sikerként felmutassa, melynek alapján megokolhatná,
hogy a német kívánságok iránt engedékenységet tanúsít.”¹¹² Németország
azonban erre a szerinte látszatengedményre sem volt hajlandó. Az ügyet nem
vitte előbbre az angol és francia kérdésekre adott január 19-i német válasz-
jegyzék sem.¹¹³

Közben azonban az olasz álláspont tisztázása érdekében Simon angol
külügyminiszter január 3-án Rómába utazott. A tárgyalás során Mussolini
kiállt a német igények mellett és az angol külügyminisztert arra igyekezett
kapacitálni, hogy egyesült erővel rávegyék azok elfogadására a francia kor-
mányt is. Simon külügyminiszter felvetette aggályait. Vajon Németország
megelégszik-e azzal, amit most követel és vajon mi lesz az eredménye, ha az
egyezmény ellenére a többi államok nem szerelnék le a kívánt mértékben. Fé-
lős, hogy ez esetben Németország korlátlan fegyverkezésbe fog, nagyobb né-
pessége és szélesebb ipari kapacitása következtében lényegesen erősebb lesz
Franciaországnál és uralmával fogja fenyegetni Európát. Mussolini azonban
„megnyugtatta” az angol külügyminisztert, hogy Németország megelégszik
a tervezett egyezményvel. Kijelentette: „Franciaország biztonsága a német
agresszióval szemben európai érdek, amiben Anglia és Olaszország alapvetően
egyetértenek.” Mussolini hangsúlyozta, hogy „Olaszország nem kívánja látni
Németország mértéktelen megerősödését”, és hogy „tévedés volt feltételezni,
amint néhány nép tette, hogy az olasz és a német politikai azonos vonalon
halad. Voltak felületi hasonlóságok, de ez volt minden. Ausztria tekintetében
például az olasz politika teljesen ellenkezik a némettel.”¹¹⁴ Az olasz kormányfő
megígérte befolyásának latbavetését, hogy Németország visszatérjen a Nép-
szövetségbe, jelezve ugyanakkor, hogy a maga részéről szükségesnek véli a
Népszövetség megreformálását. Mussolini valóban szót emelt a németeknél
mind fegyverkezési igényeik „ésszerű” keretekben tartása érdekében, kilá-
tásba helyezve, hogy az általuk kívánt 300 000 főnyi hadsereget 1940-re (!)

¹¹¹ DBFP 2. szér. VI. köt. 149. sz. 228—230. l.; 153. sz. 231—234. l.; 160. sz. 238—243. l.; DGFP (C) II. köt. 159. sz. 294—295. l.; Küm. pol. 1934—11/25—282(59) Masirevich berlini magyar követ jelentése 1934. jan. 5.; 1934—11/25—282(135). A francia aide-mémoire másolati példánya, amelyet a német hadügyminisztérium adott át a berlini magyar katonai attasénak. Az aide-mémoire szövege még: DIA, 1933. 332—338. l.

¹¹² Küm. pol. 1934—11/25—282(309) Masirevich berlini magyar követ jelentése 1934. jan. 26.

¹¹³ DBFP 2. szér. VI. köt. 189—191. sz. 285—288. l. A választ jan. 19-én adták át: DGFP (C) II. köt. 194. sz. 381—382. l.; 195. sz. 382. l. Szövege: DIA, 1933. 338—346. l.

¹¹⁴ A Németországgal kapcsolatos olasz aggodalmakat megvilágítják a berlini olasz követ alábbi szavai: „Németország ereje és hatalma rapide növekszik és 6—8 éven belül oly hatalmas lesz, mint még soha! A német—osztrák egyesülés esetén Európa szívében egy 80 milliós katonai Németország fog állani, mely hatalmának és erejének érzetében már nem fog, mint most, békéről beszélni, hanem diktálni fog akarni.” Küm. pol. 1934—21/7—629 Masirevich berlini magyar követ jelentése 1934. febr. 27.

felállíthatják, mind pedig a Népszövetségbe való visszatérésük érdekében.¹¹⁵

Noha Olaszországban a hallgatag angol külügyminiszterről igen rossz benyomás alakult ki,¹¹⁶ s a Palazzo Chigiben meg voltak győződve arról, hogy tárgyalásainak semmilyen konkrét eredményük nem lesz, az angol külügyminiszter, miután a kiszivárgott hírek szerint meglehetősen élesen, de kevés eredménnyel követelte a francia kormánytól a német követelések java részének elfogadását, január 29-én leszerelési javaslattal állt elő. Ez az irat tulajdonképpen válasz volt az 1933. december 11-i német előterjesztésre, amit azonban megküldtek a francia és az olasz kormánynak is. Az angol kormány bejelentette, hogy korábbi javaslatában (az ún. MacDonald-tervben) nem a 200 000 szám a lényeges és változtathatatlan, hanem a paritás elve Németország, Franciaország, Olaszország és Lengyelország között. Az angol kormány hajlandó tárgyalni annak érdekében, hogy a javasolt 200 000-es létszám és a németek által kívánt 300 000 fő között kompromisszumot találjanak. A jegyzék hozzájárult a német részről kívánt felszereléshez, és elejtette az előzetes, korábban az ellenőrzés megszervezésére fenntartott periódust. Ezt csak a légi-erőre nézve írta elő oly módon, hogy két évig a kérdést függőben hagynák, feltételezve, hogy ezalatt a többi államok megegyezésre jutnak a légierő megsemmisítése tekintetében, illetve, ha ez nem történik meg, megállapítják a megfelelő arányszámokat. Az angol válasznak mindössze két pontja volt, ami a német igényeket nem elégítette ki; az egyik, hogy a folyamatot 10 évre akarta elnyújtani, a másik, hogy nem engedélyezte a német légierő azonnali megszervezését.¹¹⁷

Az új angol tervezet nagy horderóvel bírt. MacDonald kormánya saját kezdeményezése alapján a versailles-i béke katonai intézkedéseit minden eddiginél merészebben húzta át. A náciák számára ez az okmány annyit jelentett, hogy amennyiben végrehajtnák 1933-ban felállított tervüket és 1935 végére, 1936 elejére létrehozzák a 300 000 főnyi hadsereget, aminél többet ekkor még a gazdasági nehézségek és a dolgok belső logikája folytán nem láttak reálisnak, ennek útjába Anglia nem fog akadályt állítani. Az angol kormány lényegében szentesítette, jóváhagyta ezt a tervet, deklarálta, hogy a német követeléssel egyetért. A náciák kezdtek meggyőződni arról, hogy csak követelniük kell és a dolgok menni fognak.

¹¹⁵ DBFP 2. szér. VI. köt. 161. sz. 243—251. l.; 164. sz. 254—259. l.; DGFP (C) II. köt. 172. sz. 332—333. l.; 178. sz. 344—346. l.; Küm. pol. 1934—2/27—35(41); 11/25—282(110). Barcza vatikáni magyar követ távirata 1934. jan. 5. és jelentése 1934. jan. 6.; 2/27—35(42), 35(174) Királdy Lukács római id. magyar ügyvivő távirata 1934. jan. 5. és jelentése jan. 16.

¹¹⁶ A Palazzo Chigiben ez a szolás járta „Sir John is not a lawyer but a liar”. (Simon eredetileg ügyvéd volt.)

¹¹⁷ DBFP 2. szér. VI. köt. 206. sz. 314—324. l.; átnyújtása a német kormánynak és német értelmezése: DGFP (C) II. köt. 228. sz. 436—437. l.; 245. sz. 459—462. l. — Több szerző nem tesz említést az új angol javaslatról, ill. azt állítja, hogy az továbbra is ragaszkodott az eredeti 200 000 főben megszabott maximumhoz. Így például *Chastanet*: i. m. 95. l.; *Paul-Boncour* a dolgot úgy tünteti fel, mintha a további vita az olasz tervről folyt volna, i. m. 391—392. l.; s ami a legkülönösebb, *Eden*, a leszerelés angol szakértője emlékiratában azt állítja, hogy a német követeléssel szemben az angol javaslat csak a régi keret helyezetté kilátásba, i. m. 54. l. — Ugyanakkor Neurath külügyminiszter interpretálva az angol jegyzéket 1934. febr. 10-én egy körtáviratában megállapította: „Az angolok most elfogadhatónak deklarálják a MacDonald-terv által előírt rövid szolgálati időn alapuló jövőendő német hadsereg számára a létszám 200 000-ról 300 000-re emelését.” DGFP (C) II. köt. 461. l.

Az angol tervezettel csaknem egyidőben az olasz kormány is fellépett a maga memorandumával. Ez annyiban különbözött az angol javaslattól, hogy gondoskodni kívánt korlátozott mértékű katonai légierő biztosításáról is Németország számára.¹¹⁸

*

Ebben a pillanatban minden a francia kormánytól függött. Valamennyi oldalon úgy látták, hogy az uralmon levő francia politikai csoport végül engedni fog, annak ellenére, hogy Németország politikája a megegyezés vonalától egyre több baloldali politikust eltávolított. Az említett tervezetek megvitatására azonban a Franciaországban bekövetkezett súlyos kormányzati válság miatt csak annak felszámolása és az erősen jobboldali színezetű ún. nemzeti koncentrációs kormány megalakulása után került sor.¹¹⁹

„A Doumergue-kormány megerősödése — írta Khuen Héderváry párizsi magyar követ — külpolitikailag is nagy fontossággal bír, tekintettel arra, hogy ebben a kormányban nemcsak jobboldali nacionalista érzelmű államférfiak, mint Tardieu, Marin, vagy Pétain tábornok foglalnak helyet, de maga Doumergue is a francia biztonság kérdésében sokkal intranzigensebb, mint az eddigi baloldali kormányok fejei voltak.”¹²⁰

Még két tényt kell — a kormány külpolitikai irányának jellemzését kiegészítendő — megemlítenünk. Az egyik az, hogy a radikális párt részéről a kormányban államminiszteri tisztségben Eduard Herriot foglalt helyet, aki Daladier-vel és csoportjával ellentétben a német veszéllyel szemben az erőteljesebb francia politika és a szövetségi rendszer kiterjesztésének híve volt, s belépését a kifejezetten jobboldali kormányba részben ez a koncepciója indokolta. A másik, hogy a külügyminiszteri tárcát Louis Barthou, az intranzigens francia nacionalizmus egyik kipróbált régi harcosa kapta meg. Az ekkor 72. évében járó Barthou, aki 1894-től 10 alkalommal volt különféle jobboldali kormányok minisztere s aki 1913-ban, mint miniszterelnök bevezette a 3 éves hadkötelezettséget, majd jelentős szerepet játszott a francia védelmi rendszer kiépítésében és a légierő megszervezésében, aki 1922—23-ban, mint a Jóvá-tételi Bizottság elnöke előkészítette a Ruhr-vidék megszállására irányuló francia akciót, Poincaré barátja és pártjának oszlopos tagja, nem tagadta meg múltját. Harcias németellenessége azonban, mely politikai realitásérzékkel párosult, a megváltozott nemzetközi feltételek közepette alkalmassá tette arra, hogy a francia politikában olyan változtatást hajtson végre, mely Franciaország érdekén túl egész Európa érdekével egybevágott.

¹¹⁸ A memorandumot 1934. jan. 3-án terjesztették elő a Rómában tartózkodó Simon angol külügyminiszternek, majd jan. 31-én publikálták. Szövege: DBFP 2. szér. VI. köt. 161. sz. 246—251. l.

¹¹⁹ Az 1934-i franciaországi válságra ld. *Márkus László*: A két világháború közötti francia fasiszta irányzatok jellegéről. *Történelmi Szemle*, 1962. 3—4. sz. 575—586. l. Az általa hivatkozottak mellett az újabb irodalomból: *D. Guérin*: *Front populaire*. Paris. 1963. 19—62. l.; *J. Plumyène—R. Lasierra*: *Les fascistes français 1923—1963*. Paris. 1963; *G. Lefranc*: *Histoire du Front populaire (1934—1938)*. Paris. 1965. — Erre vonatkozó jelentéseket tartalmaz a *Küm. pol.* 1934. évi 11. tételének 1. altétele és az 1935-i 11. tétel altételszám nélküli része.

¹²⁰ *Küm. pol.* 1934—11/1—115(1579) Khuen Héderváry párizsi magyar követ jelentése. 1934. máj. 14.

A Doumergue-kormány külpolitikájának első, 1934. április 17-ig tartó szakaszában azonban, amelyet itt közelebbről vizsgálni kívánunk, a kormány egyéb tényezőivel szemben Barthou mutatkozott óvatosabbnak. Ebben a szakaszban taktikailag elődei politikáját folytatta s egyelőre nem tervezte a németekkel való nyílt szakítást. Jóllehet a franciaországi fordulat után az olasz kormány azt a következtetést vonta le, hogy Daladier bukásával a megegyezés lehetősége megszűnt, s a maga részéről beszünteti a problémával való foglalkozást,¹²¹ ennek jelei az első időben nem mutatkoztak. Barthou nem csapta be az ajtót, hanem szemmel láthatóan azon volt, hogy időt nyerjen. Fontosnak mutatkozott ez a manőverezés Anglia miatt, melynek kormánya továbbra is megfeszített erővel dolgozott a megegyezés érdekében. Ennek az elképzelésnek megfelelt az 1934. február 14-i francia aide-mémoire, amely az angol előterjesztésre nem, hanem csak a legutóbbi német jegyzékre válaszolt. Az irat hangja sokkal kevésbé volt konciliáns, mint a korábbiaké,¹²² előtérbe tolta az SA és az SS problémáját, próbaidőt követelt, s leszögezte, hogy a francia kormány nem hajlandó a vitába bevonni a tengerentúli francia erők kérdését,¹²³ de — jóllehet a német külügyminisztérium úgy nyilatkozott, hogy a jegyzék szempontjai Németország számára elfogadhatatlanok¹²⁴ — egészében véve nem zárta el a további tárgyalások útját.

Az angol kormány utolsó erőfeszítést tett az egyezmény nyelbeütése érdekében. Az 1933. december 31-én kinevezett lordpecsétőr, Anthony Eden, akinek resszortja a leszerelési és népszövetségi ügyek intézése volt,¹²⁵ február 16-án az érdekek összehangolása céljából európai körútra indult. Első állomása Párizs volt, itt azonban azt tapasztalta, hogy a miniszterelnök és a külügyminiszter a kormány belpolitikai problémáira hivatkozva egyszerűen nem hajlandó végérvényesen nyilatkozni az angol tervezettel kapcsolatban elfoglalt álláspontjáról. Azt állították, hogy a kormánynak még nem volt ideje a kérdéssel foglalkozni. Kételyeiket és aggályaikat s az angol javaslattal kapcsolatos bírálatuk szempontjait azonban felsorolták. Doumergue miniszterelnök kifejtette, hogy nézete szerint mindenképp tisztázni kellene, mit is értenek hadseregen. Háború esetén ugyanis Franciaország tartalékait nem tudja azonnal bevetni, míg Németország a milliós létszámot meghaladó paramilitáris alakulatai révén az első percben a francia haderő többszörösét vetheti a frontra. Doumergue megkérdezte, vajon a világ jelenlegi atmoszférája olyan békés-e, hogy megengedi a francia haderő szétzúzását. „Az Amerikai Egyesült Államok nem hajlandó belépni a Népszövetségbe, Japán és Németország bejelentették kiválásukat — mondotta —. A japánok háborút kezdtek, az oroszok háborútól félnek Japán részéről és úgy érzik, ugyanaz a fenyegetés őket Németország oldaláról. Egyedül Franciaország és Anglia garantálhatja a békét. A franciák nem kérik, hogy a britek csökkentsék tengeri és légi erőiket és nem lesz kifogásuk

¹²¹ DGFP (C) II. köt. 242. sz. 456. l.

¹²² Küm. pol. 1934—11/11—26(558) Khuen Héderváry párizsi magyar követ jelentése. 1934. febr. 16.

¹²³ DBFP 2. szér. VI. köt. 277—278. sz. 414—418. l.; Küm. pol. 1934—11/25—282/626. A francia jegyzék másolata, amit Masirevich berlini magyar követ terjesztett fel 1934. febr. 17-én.

¹²⁴ DGFP (C) II. köt. 266. sz. 505—506. l.

¹²⁵ The Eden Memoirs . . . 51—52. l.; Küm. pol. 1934—2/1—195 Széchenyi londoni magyar követ jelentése 1934. jan. 8. — A követ ismerteti a kinevezéssel kapcsolatos híreket, melyek szerint Eden szerepeltetése Simon külügyminiszter ellen irányul, de hozzáteszi, hogy Simon és Eden elvi eltérésére nincs adat.

az ellen, ha az 1935-i flottakonferencia növekedést eredményez a brit tengeri fegyverzetben. A britek mégis azt kívánják, hogy a franciák csökkentsék védelmi képességüket. A németek már repülőtereket építenek a demilitarizált övezetben. Katonai légierejük, bár mérsékelt mennyiségben, minőségileg félelmetes. Már megszegték a békét és a továbbiakban is meg fogják szegni. Eljön az idő, amikor Németország gyarmatainak visszatérését fogja követelni, és mi lesz a válasz erre, ha közben már mindent megkapott, amit más területeken kívánt. Minden Németországnak tett engedmény kiindulópont egy új követeléshez.”

Barthou külügyminiszter abból indult ki, hogy a németek erőszakos ausztriai politikája miatt a helyzet január óta megváltozott. Ezt követően kritizálta a brit jegyzéket. Feltételezte, hogy a próbaidőt a légierő tekintetében a jegyzék azért tartja fenn, mert Anglia elsősorban „a levegőből sebezhető”, de mint mondta, Franciaország helyzete más, számára a szárazföldi erők kérdése is fontos. Neki, mivel a javaslat le akarja fegyverezni, biztosítékra van szüksége, hogy a németek a hadseregen kívül nem szerveznek katonai erőt. Barthou hivatkozott a francia közvéleményre is, mely fokozódó mértékben ellenzi az adott körülmények között a leszerelést. Ezt Franciaország csak a biztonsági feltételek teljesítése esetén tehetné meg. Ehhez nézete szerint három dologra van szükség: hatékony nemzetközi szolidaritási rendszer kiépítésére, nemzetközi haderő szervezésére és az egyezményben kísérleti időszak beiktatására.

A francia miniszterek aggályaikra választ nem kaptak, Eden a régi receptet hajtogatta: megegyezés vagy meg nem egyezés, korlátolt vagy korlátlan fegyverkezés; az angolok szerint változatlanul ez volt a kérdés, a fő szempont pedig, hogy a németek mit „fogadhatnak” el. Eden például megjegyezte, hogy a németek a paramilitáris szervezetek felosztatásába nem mehetnek bele, s ezzel kapcsolatban elismerte, hogy Németországnak e szervekre „belpolitikai okokból” szüksége van.¹²⁶

Eden Berlinben mindenesetre igyekezett olyan német kijelentésekhez jutni, melyek megkönnyíthették a francia kormány ellenkezésének elosztatását. A francia jegyzéknek az SA-ra és az SS-re vonatkozó aggályait illetően Hitler ismételtelen közölte és részleteiben is vázolta elképzelését a német paramilitáris alakulatok nemzetközi ellenőrzésére nézve, s hozzájárult ahhoz, hogy a francia támadó fegyverek megszüntetését csak 5 év múlva kezdjék meg. Ezzel jóváhagyta a francia kormány által kívánt kísérleti periódust. Ismét kérte azonban — bombázók nélkül — a légierő megszervezésének engedélyezését. Közölte, hogy a leszerelési konvenció aláírása után hajlandó tárgyalni Németországnak a Népszövetségbe való visszatéréséről, hangoztatta azt a nézetét, hogy az angol és a német nemzetet faji és szellemi feltételei harmonikus együttműködésre és barátságra predesztinálják. A február 21-i megbeszélés során Hitler még tovább ment. Miután megmagyarázta, hogy Németország összes szomszédainak haderejéhez képest csak 30%-ot kér, ami nem haladja meg a francia erők 50%-át, visszatért az SA és az SS kérdésére. Kijelentette, hogy nézete szerint a franciák által kívánt ellenőrzés az SA-ra és az SS-re nézve voltaképpen felesleges. Ő a maga részéről sohasem engedné meg egy második hadsereg létesítését az országban. A történelem leckéje azt tanítja, hogy egy ilyen második hadsereg létesítése nem kívánatos. Ezzel Hitler burkoltan kilátásba helyezte

¹²⁶ DBFP 2. szér. VI. köt. 297. sz. 435—442. l.; The Eden Memoirs . . . 57—60. l.

e szervezetek háttérbe szorítását s világos volt, hogy ebben az összefüggésben a nagylétszámú SA-ról van elsősorban szó.¹²⁷ Javasolta, hogy az angol kormány kérjen Németországtól hivatalos nyilatkozatot e szervezetek nemkatonai jellegéről s ezt meg fogja kapni. Ezután Anglia ejtse el javaslatából a légiőre vonatkozó abszolút tilalmat, s ezen az alapon írják alá mielőbb a paktumot.¹²⁸ Neurath közölte Edennel, hogy ez az utolsó német „engedmény”.¹²⁹

Eden párizsi és berlini eredményei Mussolinit nem hangolták optimizmusra, de mégis reménykedett abban, hogy Franciaország nem fogja vállalni az egyezmény megtorpedozásának ódiáját. A maga részéről továbbra is támogatta a német kéréseket, beleértve a légiőre vonatkozóakat is. Az SA és az SS ellenőrzésével kapcsolatos német ajánlatot azonban nem nagyon értette, s ezt veszedelmes precedensnek vélte, nyilván az olasz milícia szempontjából. Az egyezmény és a német kívánságok elfogadása mellett azzal érvelt, hogy Németország bizonyos mértékben máris fegyverkezik és ebben nem lehet megakadályozni. „Egyetlen út lenne a német újrafegyverkezés megállítására, és ez a háború” — mondotta. Rómában Eden bizonyos megértéssel beszélt a német szempontokról, s kiemelte a német határozottságot a francia bizonytalansággal szemben. Chambrun ottani francia nazykövettel szemben rámutatott a „német engedményekre”. Barcza vatikáni magyar követnek kijelentette, hogy kormánya „nagy megértéssel viseltetik különleges helyzetünk iránt és rendkívül elismeri azt a simulékony és előzékeny magatartást, amelyet a leszerelési kérdésekben mindenkor tanúsítottunk, dacára annak, hogy helyzetünk igen nehéz”. Eden panaszkodott a franciák hajthatatlansága miatt, elismeréssel említette Hitler nagy nyíltságát, amellyel előtte a birodalom helyzetét feltárta, s megjegyezte, hogy „ő személyesen meg van győződve Hitler békevágyáról”, bár nem titkolhatja el arra vonatkozó értesüléseit, hogy „a németek tőlük telhetőleg fegyverkeznek, ami a jövőre nézve nagy veszélyt jelent”. Eden lordpecsétőr Bülow német államtitkár megállapítása szerint szemelláthatóan „szimpatizált” Hitlerrel.¹³⁰ Mindez eléggé eltér attól az „objektív” beállítástól, amit Eden európai körútjának emlékiratában igyekszik adni.¹³¹

A körút után eléggé sovány eredménnyel ért vissza Párizsba, különösen mivel a közhit szerint Franciaország „leszerelésre nem is gondolt”.¹³² Az ellentétek második párizsi tárgyalásai során sem oldódtak fel. Miután Eden — kiemelve, hogy Hitler több téren honorálta a francia óhajokat — ismertette útjának eredményeit, Doumergue és Barthou rámutattak arra, hogy az „engedmények” látszólagosak. Véleményük szerint a német paramilitáris alakula-

¹²⁷ E szervezetek létszámát illetően a források eltérőek. Legmagasabbra becsüli *D. Woodman*: *Hitler treibt zum Krieg* (Paris 1934) c. munkájában. E szerint 1933-ban az SA létszáma kb. 2,5 milliót, az SS-é 300 000 főt tett ki. A források többsége az összlétszámot 1–1,5 millióra teszi.

¹²⁸ DGFP (C) II. köt. 273. sz. 520–523. l.; *Küm. pol.* 1934–2/25–631; 11/25–282/819 Masirevich berlini magyar követ jelentése 1934. febr. 28. és márc. 4. DBFP 2. szér. VI. köt. 302. sz. 448–470. l.

¹²⁹ DGFP (C) II. köt. 322. sz. 527–528. l.

¹³⁰ DBFP 2. szér. VI. köt. 322. sz. 486–491. l.; DGFP (C) II. köt. 277. sz. 528–529. l.; 283. sz. 535–537. l.; *Küm. pol.* 1934–11/25–282/667 Barcza vatikáni magyar követ jelentése 1934. febr. 27.; 2/25–631–Masirevich berlini magyar követ jelentése 1934. febr. 28.

¹³¹ *The Eden Memoirs* ... 53–83. l.

¹³² *Küm. pol.* 1934–11/25–282/667 Barcza vatikáni magyar követ jelentése 1934. febr. 27.

tok ereje és létszáma nem csökken azáltal, ha ellenőrzik őket, Hitler ígérete a Népszövetségbe való visszatérésre teljesen bizonytalan, Németország „lemondhat” a bombázógépekről, minthogy olyan polgári gépekkel rendelkezik, melyeket könnyen átalakíthat bombázókká stb. Barthou közölte, hogy a garanciák és szankciók kérdésében nem tud még nyilatkozni, mivel az egész kérdés-komplexumot meg kell vitatnia a Nemzeti Honvédelmi Bizottságnak. Mindenesetre hangoztatta a francia kormány tárgyalási készségét. Amikor Eden újból sürgette a határozott francia választ, Barthou kijelentette, hogy ami a kísérleti szakaszt, az ellenőrzést és a végrehajtás garanciáit illeti, már válaszoltak, van azonban egy kérdés, még hozzá központi kérdés, amire nem tud feleletet adni. A kérdés így hangzik: „Hozzájárul-e Franciaország a német újrafegyverkezéshez?” Eden válasza, mely szerint a kérdés az, hogy „Franciaország hozzájárul-e az Egyesült Királyság memorandumához”, csak aláhúzta a kettő azonosságát. A március 1-i megbeszélés ismét azzal végződött, hogy a franciák nem adtak végleges választ, s álláspontjuk írásos ismertetésére tettek csak ígéretet.¹³³ Barthou tovább taktikázott, s kissé fanyalogva ugyan, de március 4-én fogadta a Hitler megbízottjaként jelentkező Ribbentropot,¹³⁴ s Ribbentrop jelentése szerint még egy esetleges berlini útról is hajlandó volt beszélni. Erről egyébként a lengyel külügyminisztérium is tudomást szerzett és közvetíteni kezdett a Hitler—Barthou találkozó érdekében.¹³⁵

Franciaország nemzetközi helyzete ebben az időben valóban igen súlyossá vált. Nem beszélve a belpolitikai problémákról, a Párizsban és vidéken egyaránt érelelődő belső feszültségről, ami a Stavisky-ügy, a február 6-i fasiszta jellegű megmozdulás, majd a Prince-ügy, s mindezek kivizsgálása körül keletkezett, s ami megingatta Franciaország nemzetközi presztizsét, objektív nemzetközi helyzete is romlott. Súlyos pozícióvesztéseget jelentett a január 26-i német—lengyel megnemtámadási egyezmény megkötése,¹³⁶ érelelődő a

¹³³ DBFP 2. szer. VI. köt. 323—324. sz. 491—501. l.; The Eden Memoirs... 79—82. l.; Les événements survenus en France... I. köt. 13. l.

¹³⁴ DGFP (C) II. köt. 301. sz. 562—565. l.

¹³⁵ Uo. III. köt. 31. sz. 75—82. l. Hivatkozott rész a 79. lapon. A lengyel közvetítésre Küm. pol. 1934—11/25—282/1120 Khuen Héderváry párizsi magyar követ távirata 1934. ápr. 10.

¹³⁶ A középkelet-európai államok közül Magyarország mellett elsőként Lengyelország keresett közeledést a hitleri Németországhoz. Máj. 3-án Wysocki berlini lengyel követ lépésének eredményeként lengyel—német nyilatkozat jelent meg, mely kifejezte a két fél óhaját a közös kérdések rendezésére a fennálló szerződések keretében (DIA, 1933. 423. l.), majd nov. 15-én Lipski berlini lengyel követ felvetette a megnemtámadási szerződés gondolatát, amit Hitler habozás nélkül magáévá tett. A berlini magyar követ szerint célja ezzel az volt, hogy „... a legfőbb kérdések (korridor, Danzig) időleges kikapcsolásával az egyéb pendens kérdések... rendezést nyerjenek”. (Küm. pol. 1934—21—334 Masirevich berlini magyar követ jelentése az 1933-i évről.) Jan. 26-án Lipski és Neurath aláírták a 10 évre szóló ún. deklarációt. Ez kimondta, hogy a két állam viszonyait a Kellogg-Briand-paktum szellemében, erőszak alkalmazása nélkül kívánja rendezni; a deklaráció a két fél nemzetközi kötelezettségeit nem érinti. A megegyezést Matuska varsói magyar követ így értékelte: „... miután nehezen tételezhető fel, hogy a lengyel kormány a történelem után a franciák németellenes politikáját minden vonatkozásban híven kövesse, a megegyezést határozottan és elsősorban német sikerként kell elkönyvelnünk”. (Küm. pol. 1934—11/24—143 Matuska jelentése 1934. jan. 31.) A francia kommentárokat viszont Khuen Héderváry párizsi magyar követ így összegezte: „... a szerződés megkötése Németország részéről csak időnyerést célzó politikai aktus, mely nem oldja meg azt a konfliktust, mely a lengyel—német viszony mélyén rejlik és amely továbbra is fennáll. A szerződés 10 évre kötött meg ugyan, de csak addig fog érvényben maradni, míg Berlinnek arra szüksége van.” (Küm. pol. 1934—11/24—96/411 Khuen Héderváry

nehézség Ausztria kérdésében, amit súlyosbított, hogy a francia szövetségesek egy része az Anschluss tekintetében nem követte a francia politikát. Több jelből nyilvánvalóvá vált, hogy a német Anschluss-törekvéseket Lengyelország hajlandó útjára engedni, Jugoszlávia pedig egyenesen pártfogó álláspontot alakít ki.¹³⁷ Olaszország, bár az Anschluss tekintetében érdeke Franciaországgal közös, vonakodik a francia vizekre átevezni. A leszerelés kérdésében Franciaország Nyugat-Európában egyedül maradt, s ami a legfontosabb volt, Anglia tüzön-vizen át támogatta a revansista államok egyre magasabbra srófolt igényeit. Mindehhez hozzátehetjük, hogy Anglia arra az esetre, ha Németország megszegi az elfogadott leszerelési egyezményt, nem volt hajlandó magára vállalni a szankciók alkalmazásának kötelezettségét. Ambró, a párizsi magyar követtség tanácsosa már valamivel korábban az alábbiakban összegezte Franciaország külpolitikai dilemmáját: „Franciaország rögeszméje 1919 óta a biztonság, a „sécurité”. 1919 óta minden energiájával, mondhatni elkeseredéssel akarja elérni eme leghőbb óhajának elérését, mostanáig azonban, amikor már-már úgy gondolta, hogy eme vágya beteljesedik, mindig újabb és újabb dezillúziók érték. A versailles-i béketárgyalások alkalmából a szövetségesek megtagadták a rajnai határt, szomorú tanúja volt a genfi protokoll és a kölcsönös támogatási szerződés eltemetésének, Locarnóba vetett hite hitetlenségévé vált, hiába igyekezett Angolországot rábírní arra, hogy a londoni tengeri leszerelési konferencia alkalmával egy Földközi-tengeri Locarnót elfogadjon. A Briand—Kellogg-féle paktum ma már tisztán utópia és . . . Laval, aki Amerikába ment, hogy országának egy francia—amerikai garanciaegyezményt hozzon ajándékba, üres kezekkel tért vissza. Utóbbi időben a francia—angol

párizsi magyar követ jelentése 1934. jan. 29.). — DGFP (C) II. köt. 69—70. sz. 128—130. l.; 75. sz. 136—137. l.; 77. sz. 139—141. l.; 79. sz. 143. l.; 81—82. sz. 144—146. l.; 84. sz. 148—149. l.; 88. sz. 148—149. l.; 88. sz. 154. l.; 168. sz. 364—367. l.; 203. sz. 393—395. l.; 218—219. sz. 420—422. l.; magyar külügyi anyag: Küm. pol. 1934. évi 17. tétel 28. altétele, amely 1931-től 1934-ig tartalmazza a lengyel—német viszonyra vonatkozó iratokat. — Ld. még: *J. Jurkiewicz*: Pakt wschodni z historii stosunków między narodowych 1934—1935. Warszawa. 1963. 35—88. l.; *R. Debiński*: Foreign Policy of Poland 1919—39. From the Rebirth of the Polish Republic to World War II. New York, 1962. 69—97. l.; *M. Broszat*: 200 Jahre deutsche Polenpolitik. München. 1963. 182—189. l.

¹³⁷ Beck lengyel külügyminiszter 1934 februárban tartott expozéjában a legszívesebben Németországról emlékezett meg és egyetlen szóval sem említette az osztrák problémát. Matuska varsói magyar követ megállapította, hogy a lengyel kormány ún. konzervatív csoportja előnyösnek véli az Anschlusst, azt remélve, hogy „. . . annak segítségével a német expanzió dél felé toódik, s a korridor-kérdés elveszti jelentőségét és élet”. (Küm. pol. 1934—17—551. Jelentés 1934. febr. 15.) — Jugoszlávia 1934 elején jelentős mértékben a francia—olasz kapcsolatok javulása miatt szintén közeledést kezdett Németországhoz. Márc. 9-én Baluziác berlini jugoszláv követ jelezte Hitlernek kormányára ezirányú szándékát. A német—jugoszláv kereskedelmi tárgyalások máj. 1-én eredményre vezettek. Ez jelentette az első éket, amellyel Németország a kisantant táborát megbontotta. Politikai természetű megegyezésre Németország elzárkózása miatt nem került sor. A jugoszláv kormány úgy vélte, hogy számára Ausztriában a német uralom még mindig kellemesebb, mint az olasz, tudtára adta mind a német, mind a magyar kormánynak, hogy a maga részéről az Anschlusst elfogadhatónak tartja. (Küm. pol. 1934—11/25—1797/1933 Alth belgrádi magyar követ jelentése 1933. jún. 11.; 1934—16/7—1137 Napi jel. 1934. ápr. 11-én Hory polit. osztályvezető és Vukčević budapesti jugoszláv követ beszélgetéséről.) — Jugoszlávia politikájára az érintett kérdésben DGFP (C) II. köt. 309. sz. 577—578. l.; 318. sz. 592—596. l.; 381. sz. 710—713. l.; III. köt. 23. sz. 54—56. l.; Küm. pol. 1933 és 1934—16 (jugoszláv) tétel. — Ld. még: *Adám M.*: A kisantant és Magyarország (kézirat); *J. B. Hoptner*: Yugoslavia in Crisis. 1934—1941. New York—London. 1962. 15—25. l.

viszony is, nem mondhatni, hogy bensőségesebbé fejlődött volna... a Kis-Entente leginkább a Magyarországgal szembeni status quo megőrzésében van érdekelve és a Lengyelországgal kötött szövetség pedig meglehetősen gyenge...” A tanácsos azt a konzekvenciát vonta le, hogy Franciaországnak új vonalat, új utat kell keresnie, s ez az út egyedül Moszkva felé vezethet.¹³⁸

Ugyanakkor egyre aggasztóbb hírek érkeztek Németországról. Németország 1933 október után folyamatosan növelte haderejét, egyelőre a Mac-Donald-terv keretén felül. A Reichswehr létszáma 1933 végén, 1934 elején kb. 160.000 főt tett ki, az 1934. március 26-án a Reichsgesetzblatt által publikált 1934–35-i német költségvetési adatok pedig semmi kétséget nem hagytak afelől, hogy Németország nagyütemű fegyverkezésbe akar fogni. A franciák által beszerzett adatok szerint a hadügyminisztérium költségvetését 35,6%-kal (484 870 950 márkáról 658 080 000-re), a légügyi kiadásokat 168,2%-kal (78,2 milliőről 210 millióra) növelték, s emellett a költségvetés egyéb tételeiben jelentős hadi célokat szolgáló összegeket bújttattak el. Az összes katonai jellegű kiadásokat a franciák 1675 millió birodalmi márkára becsülték, ami közel 10 milliárd francia franknak felelt meg.¹³⁹

Ilyen körülmények között az a lehetőség, hogy Franciaország még megátolhatja Németország felfegyverkezését, elesett.¹⁴⁰ Maradt az alkudozások továbbfolytatásának lehetősége és a szakítás politikája. Az utóbbit illetően ismét több alternatíva merült fel: azonnali szakítás, vagy a megfelelőbb pillanatot kiválasztása, s mindkét esetben haladéktalan intézkedés Franciaország helyzetének megszilárdítása érdekében. Minthogy nagyarányú fegyverkezéssről a francia gazdasági helyzet miatt egyelőre nem igen lehetett szó, előtérbe kellett kerülnie egy a korábbinál eltökéltebb, merészebb szövetségi politika kérdésének. Április 10-én az angolok sürgetve a francia álláspont kialakítását, választ kértek arra a kérdésre, hogy a francia kormány elfogadja-e tárgyalási alapul a január 29-i angol javaslatot azokkal a kiegészítésekkel együtt, amelyeket a német kívánságoknak megfelelő értelemben Eden március 1-én a francia kormány tudomására hozott. Ez hivatalos elismerését jelentette annak, hogy az angol kormány a maga részéről Hitler valamennyi követelését támogatja.¹⁴¹

A probléma megítésélében a francia politikai tényezők között eltérés mutatkozott, még magában a kormányban és a francia diplomáciai karban is. François-Poncet, amint emlékirataiban elbeszéli, mindent elkövetett annak érdekében, hogy az angol kormány januári előterjesztésére adandó francia válasz ne legyen elutasító. Véleménye az volt, hogy miután Németország fegyverkezését már megakadályozni nem lehet, Franciaországra nézve jobb, ha ez az egyezmény útján szabályozandó nemzetközi ellenőrzés keretében megy végbe, mint anélkül. Álláspontja elfogadtatása érdekében április 9-én Párizsba utazott. Barthout állítása szerint nem volt nehéz meggyőznie, ő sem kívánta ebben az időpontban a szakítást. A kormány más tagjai, így mindenekelőtt

¹³⁸ Küm. pol. 1934—11/28—203/138(1932) Ambró párizsi id. magyar ügyvivő jelentése 1932. jan. 12.

¹³⁹ G. Castellan: i. m. 66—67. l.

¹⁴⁰ A párizsi magyar követ a helyzetet így jellemezte: „A legutóbbi hónapok politikai eseményei úgy Franciaországban, mint másutt megrendítették az európai kontinensen fennálló francia hegemonia tartósságába vetett hitet. Franciaországban ez a felfogás főleg abban nyilvánul meg, hogy Franciaország már nincs abban a helyzetben, hogy Németország felfegyverkezését megakadályozza.” Küm. pol. 1934—11—123(1584) Khuen Héderváry jelentése 1934. máj. 17.

¹⁴¹ A jegyzék szövege: DIA, 1933. 380—381. l.

Tardieu azonban hallani sem akart további taktikázásról. Álláspontjában az a meggyőződés vezette, hogy Hitler helyzete inog, rövid idő kérdése a német rendszer bukása, s egy esetleges egyezmény helyzetét konszolidálná. Doumergue miniszterelnök a kérdésről egyáltalán nem volt hajlandó nyilatkozni.¹⁴²

Barthou eredetileg olyan választ készített elő, amely az angol fegyverkezési proposíciót tárgyalási alapként lényegében elfogadta. A további eseményeket a különféle források kissé eltérően adják elő. Az azonban világosnak látszik, hogy az eredeti előterjesztésről a minisztertanács nem hozott határozatot, a döntést a következő ülésre halasztotta. Tardieu protestált a miniszterelnök-nél, aki ezt követően meghallgatta többek véleményét, így Herriot-t, Louis Marint és Pétain tábornokot, s miután a felsoroltak a tárgyalások beszüntetése mellett nyilatkoztak, maga is ezt az álláspontot fogadta el. A két államminiszter, Tardieu és Herriot mint a Nemzeti Védelem Legfelső Tanácsa által a kérdés tanulmányozására kikiűldött bizottság vezetői az angol javaslatot elutasító értelmű jelentést készítettek. Végül Barthou is magáévá tette ezt az álláspontot, — mint a berlini francia nagykövetség kifejtette — azért, mert lemondásával nem akart az amúgy is nehéz helyzetben újabb belpolitikai válságot előidézni, ráadásul olyan kérdés miatt, melyben kollégáitól csak taktikai szempontok választották el.¹⁴³

Április 16-án a francia minisztertanács elfogadta az új válaszjegyzék szövegét, amely leszögezte, hogy a német birodalom fegyverkezésére vonatkozó kétségbevonhatatlan adatok megsemmisítik a tárgyalások alapját. Az angol kormány által ajánlott konvenció feltételezné Németország visszatérését a Népszövetségbe, a német kormány azonban erre nem hajlandó. A jegyzék minden további tárgyalás előtt becsapta a kaput, hangoztatva, hogy Franciaország békeakarata nem jelentheti, hogy lemond önvédelméről.¹⁴⁴

Ezzel a 9 éve tartó leszerelési tanácskozás lényegében véve befejeződött. Néhány hónap múlva a leszerelési konferencia csendben kimúlt, Németország pedig egyre gyorsabb tempóban fegyverkezett.

Az április 17-én elküldött francia jegyzék megítélését illetően a kortársak és a történészek véleménye eléggé eltérő. Egyesek súlyos taktikai hibának tartják, mivel hatására az angol és a francia álláspont elszakadt egymástól s ez Angliát a Németországgal külön megkötött légi és tengeri egyezmény aláírására „kényszerítette”, politikáját megmerevítette, s arra készítette, hogy 1934 folyamán a Barthou által tervezett Keleti Locarnóval kapcsolatban ne vállaljon magára garanciát. Mások azt tartják, éppen ideje volt, hogy Franciaország erőt mutasson, önálló politikába kezdjen, amivel erőteljes benyomást gyakorolhatott kis szövetségeseire, sőt Angliára is.¹⁴⁵

Kétségtelen, hogy az utóbbi hatást az egyáltalán lehetséges mértékben a jegyzék annak ellenére is elérte, hogy időpontja meglehetősen szerencsétlen volt, s az is kétségtelen, hogy Anglia az 1934 nyarán kért garanciát ezt meg-

¹⁴² A. François-Poncet: Souvenirs d'une ambassade à Berlin. Septembre 1931—Octobre 1938. Paris. 1946. 174—180. l.

¹⁴³ Uo.: Les événements survenus en France... I. köt. 13. l. J. Paul-Boncour: i. m. 392—393. l.; P. E. Flandin: Politique française 1919—1940. Paris. 1947. 71—72. l.; G. Tabouis: i. m. 193—194. l.; J. Chastenot: i. m. 96—97. l.

¹⁴⁴ DBFP 2. szer. VI. köt. 394—395. sz. 630—633. l.

¹⁴⁵ A 143. sz. jegyzetben felsorolt munkák például, Tabouis kivételével, kisebb vagy nagyobb mértékben kárhoztatják az apr. 17-i jegyzéket. Ellenkező értelemben foglal állást W. Herzog: Barthou (Zürich. 1938) c., R. Dall: The Geneva Racket (London. 1941) c. munkájában stb.

előzően már többször elutasította, sőt éppen ebben az időben, a francia külpolitika magáralálása idején tanúsított viszonylag a legtöbb megértést a francia érdekekkel szemben. Igaz azonban, hogy a francia lépésre taktikailag kedvezőtlen időpontban került sor. A megfelelő pillanatot Franciaország 1933 októberében elmulasztotta, a következőt, melyet a francia külügyminiszter feltehetően szeretett volna előkészíteni, a kabinet többségének nem volt türelme kivárni.

A francia jegyzék azt jelentette, hogy a leszerelés, illetve a fegyverkezés korlátozásának, a nemzetközi ellenőrzés gondolatának vége. Németország vad fegyverkezési hajszába kezdett. 1934 elején 160 000, nem sokkal később 215 000, az év végén 290 000, 1935 elején 380 000 német katona állt fegyverben, s ezzel Németország túlteljesítette az 1933-ban maga elé állított programot.¹⁴⁶ 1934 nyarán Németország nagy ütemben elkezdte a bombázógépek gyártását.¹⁴⁷

Az új helyzet új politikát követelt. Amikor a francia minisztertanács április 16-i vitájában Laval felszólalt a jegyzéktervezet elfogadása ellen, azzal érvelt, hogy a jegyzék háborút jelent, s a kormánynak haladéktalanul a parlamenthez kellene fordulnia 20 milliárdnyi frank megszavazása érdekében a háború előkészítésére. Világos volt, hogy erre nincs lehetőség. Az ülés után Barthou a konklúziót a maga számára így vonta le: „Ezentúl nagyon bátor politikát kell folytatnunk és valódi szövetségesekre van szükségünk.”¹⁴⁸

*

A hitlerista hadigépezet kialakításának lehetőségét az ismertett tények szerint végeredményben az európai általános helyzet két fő jellemző tünetcsoportja teremtette meg. Egyfelől az a körülmény, hogy a baloldali erők táborában a hitlerista rendszer valóságos jellege viszonylag lassan tudatosult, s ez akadályozta fellépését a német fegyverkezéssel szemben, gátolta a különböző baloldali erők egymással és a többi náciellenes erővel való egyesülését a legfőbb veszély elleni küzdelemre. Az 1933. január 31-ét közvetlenül követő időszakban még sem a kormányon levő francia radikális csoportok, sem az őket támogató szocialisták nem tudtak megszabadulni kozmopolita pacifizmusuktól, nem tudtak a kollektív biztonság politikájának útjára lépni. (Ebben egyébként nézetük megegyezett az angol labourista és liberális szemlélettel, ami azonban ez idő tájt nem jelentett kormánypolitikát meghatározó, legfeljebb csak színező tényezőt.) Ugyanakkor még lassabban haladt előre az angol konzervatív jobboldal erőviszonyainak átalakulása. A lényegében véve uralmon levő angol konzervatív pártnak a Németország elleni fellépést sürgető töredékénél egyelőre lényegesen erősebb volt az a csoportja, amelynek politikai fikciója értelmében Anglia üdvét a francia szövetség keretén belül csak a francia — német egyensúly biztosíthatja, s ugyanakkor már erőteljesen szervezkedett az a jobboldali réteg, amely a fasiszta Németországot a Szovjetunió ellen kívánta felhasználni. Ez utóbbi tény közvetlen hatásában és az által, hogy a bátortalan francia biztonsági törekvésekkel szembehegyezkedett s az angol politikától függő, az izolálódástól félt francia kormánypolitikát fokozottan

¹⁴⁶ *G. Castellan*: i. m. 500—501. l.

¹⁴⁷ *Uo.* 173—175. l.

¹⁴⁸ *G. Tabouis*: i. m. 194. l.

az engedmények vonalára szorította, közvetve is a náci tervek megvalósítását segítette elő. Mindez együttvéve gátolta — Angliáról nem is beszélve — a legközvetlenebbül fenyegetett két nagyhatalom — a Szovjetunió és Franciaország — közös vonalának kialakítását és együttes, hatásos fellépését a német fegyverkezéssel szemben, holott a Szovjetunió a maga részéről igen hamar lévonta a hitleri rendszer megteremtéséből a megfelelő külpolitikai következtetéseket és már 1933-tól a fenyegetett országok összefogását sürgette. Amikor 1934-ben a francia jobboldal határozott németellenes tábora ragadta magához az uralmat, részben mert aszinkronba került az angol politikával és így átmenetileg valóban izolálódott, részben mert az idő túlhaladt és Németország pozícióját megszilárdíthatta, számára más választás már nem adódott, mint hogy útjára engedve a Franciaország által pillanatnyilag meggátolhatatlan német fegyverkezést, beszüntesse a nációkkal folytatott alkudozásokat, majd — félretéve saját korábbi ellenszenvét a Szovjetunióval szemben és leküzdvé a jobboldal szovjetellenes csoportjainak ellenállását, az ebből adódó ingadozásokon át — megkísérelje feltalálni azokat a „valódi szövetségeseket”, melyek összefogása útján ezt a hadigépezetet még fel lehet tartóztatni.

M. C. Ормош:

Вопрос о вооружении в европейской дипломатии после прихода к власти Гитлера

(1933—1934 гг.)

Резюме

С привлечением помимо сборников документов и литературы, также и венгерского архивного материала, статья занимается теми шагами, теми аспектами взаимосвязи европейских великих держав, которые давали возможность создать крупную современную армию, составляющую основную предпосылку немецких военных планов.

Она дает краткий исторический обзор вопроса о разоружении в период после войны, затем подробно знакомит читателя с дипломатическими переговорами по вопросу, ссылаясь также на внутриполитические аспекты, определившие их направление.

Устанавливается, что в деле возможности создания гитлеровской военной машины значительную роль сыграло то обстоятельство, что представители левых сил лишь с опозданием познавали истинный характер и значение в европейской политике немецкого фашизма. Это препятствовало совместной борьбе различных антифашистских сил друг с другом а также с другим и англацистским (или антинемецкими) силами. После 31 января 1933 года, прихода к власти Гитлера, французские радикальные группы, находившиеся у власти и большинство социалистов, поддерживавших их, пока не сдали свою прежнюю позицию, заключающуюся на основе некоторого пацифизма в стремлении соглашаться с Германией. Не вступала тогда еще на путь коллективной безопасности и Французская Коммунистическая Партия; ее руководители считали и в дальнейшем одним из основных методов борьбы против главного врага французского пролетариата — французского империализма, борьбу против Версалья.

Французские радикальные правительства заставляли искать пути соглашения тяжелое экономическое положение страны, возрастающая вследствие этого внутривнутриполитическая напряженность, а также антивоенное настроение широких кругов французской общественности, не перешедшее сразу вслед за приходом к власти Гитлера через значительные перемены.

В этом же направлении действовала линия т. н. национального правительства, представлявшего большинство правого крыла английских консерваторов, поддержи-

вавшего и в дальнейшем, в изменившихся условиях, фикцию, будто интересы Англии внутри французского союза может гарантировать лишь равновесие сил между Германией и Францией. Этому большинству в самой Англии не угрожало пока никто ни слева, со стороны лейбористской партии и либералов, не пересмотревших свою позицию по отношению к Германии, стремившуюся миновать конфликты, отвергавшую также санкции против немцев, ни со стороны небольшой антинацистской части консервативной партии. Наоборот, политику правительства, стремившегося к уступкам Германии, поддерживало направление, исходящее от правого крыла консервативной партии, желавшее проводить данную политику не только с целью уравнивания Франции, но и на основе возможного антисоветского использования Германии.

Разработанные в вопросе о разоружении английским правительством предложения (план Макдональда, январь 1934 г.) и переговоры с целью их принятия способствовали непосредственно, а тем, что скрещивали робкие французские стремления к безопасности и таким образом принуждали также французское правительство, опасавшееся от изоляции, к линии уступок, и косвенно способствовали осуществлению планов нацистов.

Все это в своей совокупности — уже и не говоря об острых советско-английских отношениях, ставших с лета 1934 г. холодными и сдержанными — препятствовало оформлению совместной линии двух наиболее угрожаемых великих держав — Советского Союза и Франции к единому эффективному выступлению против германского вооружения, хотя стало очевидным, что французскую политику можно сдвинуть с мертвой точки единственно в этом направлении и что готовность к этому возрастает постепенно в Советском Правительстве.

Хотя оба крыла радикалов (Эррио и Даладьё) сделали шаги в этом направлении, многое убавляло с их решимости, что они желали считаться также с чувствительностью антисоветских групп французских правых, и эффект этих шагов было ограничено существованием в то же время другой линии — линии соглашения с Германией. В таких условиях советская внешняя политика напрасно вывела заключения, вытекавшие для нее из создания гитлеровской системы, и давала выражение своему желанию, направленному уже с 1933 г. на объединение угрожаемых стран, все это не привело к созданию международной комбинации, способной предотвратить германское перевооружение.

Когда в 1934 году пришла к власти определенно антинемецкая группа французских правых, отчасти вследствие того, что противостояла английской политике и таким образом временно в самом деле была изолирована, а отчасти вследствие того, что Германия смогла укрепить тем временем свои позиции и германское перевооружение пошло значительно вперед, она не нашла иных возможностей, как покончив с переговорами, веденными с немцами, дать свободную дорогу созданию германской военной машины. Задачей французской политики с этого времени — как это установила нота от 17 апреля 1934 года — стало находить новые средства безопасности Франции. Она должна была находить гарантов и как это выразил министр иностранных дел — Барту, «действительных союзников», от помощи которых она могла бы надеяться, что привести в движение эту военную машину еще возможно будет предотвратить.

Sz. M. Ormos:

La question de l'armement et la diplomatie européenne dans la période succédant à l'accession au pouvoir de Hitler (1933-1934)

Résumé

Fondée sur les publications de documents et les monographies y relatives et ayant utilisé les matériaux des archives hongroises la présente étude soumet à l'examen les démarches des puissances européennes et les côtés de leurs relations mutuelles qui permirent la création d'une nombreuse armée d'aspect moderne, condition *sine qua non* de la réalisation des projets de guerre allemands.

Ayant passé en revue la formation de la question de désarmement telle quelle se présenta après l'achèvement des hostilités, pour continuer l'étude expose dans le détail les négociations entamées à ce sujet, tout en n'omettant pas de renvoyer aux incidences qui dans le domaine de la politique intérieure avaient un effet déterminant sur la tendance de ces mêmes pourparlers.

L'auteur de l'étude arrive à constater que dans le développement de la machine de guerre allemande la circonstance suivant laquelle les représentants des forces de la gauche ne se rendirent que peu à peu compte du véritable caractère du régime fasciste allemand et de son importance dans la politique européenne, entra pour beaucoup en ligne de compte. Cette circonstance n'était pas sans mettre des obstacles à la coopération des différents groupements entre eux et avec les autres forces anti-nazies (ou anti-allemandes). Dans la période succédant au 31 mars 1933, date de l'avènement de Hitler, les groupes radicaux français qui étaient au gouvernement et la majorité des socialistes qui les appuyaient se refusèrent pour le moment à renoncer à leur position adoptée antérieurement et qui, fondés sur une certaine attitude pacifiste, se considéraient comme devoir de se mettre d'accord avec l'Allemagne. Le Parti Communiste Français, lui, ne s'engagea pas encore dans la ligne politique de la sécurité collective, sa direction estimait, en effet, la lutte menée contre les traités de Versailles comme le plus important moyen de combat entrepris contre l'impérialisme français, principal ennemi du prolétariat du pays.

La situation difficile où se trouvait l'économie du pays, une tension croissante observable dans la politique intérieure qui s'ensuivit, l'esprit antibelliqueux dont témoignaient les larges couches de l'opinion publique française, n'accusant pas après l'avènement de Hitler un changement rapide, étaient autant de raisons qui poussaient le gouvernement français d'inspiration radicale à rechercher les moyens conduisant aux accords.

C'est dans ce même sens qu'agissait la tendance qu'adopta le soit disant gouvernement national représentant la majorité de l'aile conservatrice anglaise, gouvernement qui en dépit des conditions changées ne cessait de fomenter cette fiction d'après laquelle les intérêts de la Grande Bretagne ne sauraient être assurés au sein de l'alliance avec les Français que par une équilibre germano-française. Cette majorité ne se vit en Angleterre menacée à l'heure ni par l'opposition travailliste de gauche ni par celle libérale, cette dernière n'ayant pas encore révisé sa position qui visait à applanir les conflits, et à refuser les sanctions appliquées contre l'Allemagne, ni par la minorité anti-nazie du parti conservateur. Par contraste la couche représentant l'aile droite du parti conservateur ne fit que soutenir cette politique du gouvernement laquelle prétendait faire des concessions à l'Allemagne et cela non seulement dans le but de contrebalancer le poids de la France, mais bien pour utiliser l'Allemagne dans une guerre dirigée éventuellement contre l'Union Soviétique.

Les propositions suggérées par le gouvernement britannique quant à la question de désarmement (plan MacDonal, proposition de janvier 1934) et les négociations engagées en faveur de leur admission encourageaient d'une part directement la réalisation des projets des nazis et n'étaient pas sans y contribuer par la voie indirecte lorsqu'elles croisaient les efforts timides que les Français déployaient en vue de la sécurité et lorsqu'elles poussaient le gouvernement français, craignant une isolation, dans le chemin des concessions.

Toutes ces circonstances, laissant de côté pour le moment l'aspect aiguë des rapports anglo-soviétiques devenus à partir de l'été 1933 forts distants et compassés,

ne firent qu'entraver le développement d'une ligne à suivre en commun par les deux grandes puissances, l'Union Soviétique et la France, menacées le plus directement, et mettre des obstacles à une position efficace à prendre à l'unisson contre l'armement de l'Allemagne, bien qu'il devint évident que ce fût l'unique moyen susceptible de déloger la politique française de son point mort et que le gouvernement soviétique se montrât fort disposé à prendre les initiatives y nécessaires.

Encore que toutes les deux ailes des radicaux (celle de Herriot et de Daladier) ne tardassent pas à faire des pas en ce sens, leur attitude qui voulait ménager les susceptibilités de l'aile droite française anti-communiste ne fit qu'affaiblir leur fermeté et l'efficacité de leur parti pris et se vit limitée par l'autre ligne maintenue également qui était celle des négociations engagées avec l'Allemagne. Dans de telles conditions la politique étrangère soviétique avait beau tirer les conclusions qui découlait pour lui de l'instauration du régime hitlérien et faire preuve dès 1933 de son désir visant à l'union des pays menacés, ses efforts ne parvinrent pas à créer des combinaisons politiques internationales appelées à empêcher l'armement de l'Allemagne.

Lorsqu'en 1934 le groupe nettement anti-allemand de l'aile droite française venait d'accéder au pouvoir — opposé d'une part à la politique anglaise et isolé provisoirement, et étant donné que l'Allemagne sut dans l'intervalle consolider sa situation et faire essentiellement progresser l'armement — ne trouva pas d'autre issue que d'ouvrir le chemin — en interrompant les négociations avec les Allemands — au développement de la machine de guerre hitlérienne. La tâche qui s'imposa dans la suite à la politique française était comme le témoigne la note du 17 avril 1934 — de rechercher de nouveaux moyens qui garantiraient la sécurité de la France. Cette politique se devait de trouver des garanties ou — pour reprendre les mots du ministre français des affaires étrangères, M. Barthou «de véritables alliés» dont l'aide serait susceptible d'attarder la mise en marche de la machine de guerre.

B. Lőrincz Zsuzsa:

Adatok a Vatikán politikájához a magyar diplomáciai iratokban (1939–40)

XII° Piusnak a második világháború kezdetén játszott szerepével, ezen belül az 1939–1940-es békeakcióval a Vatikán XX. századi politikáját ismertető irodalom foglalkozik. Minthogy azonban egyrészt nálunk a kérdés kevésbé ismert, másrészt pedig a Magyar Külügyminisztérium levéltárában található diplomáciai iratok néhány új vonással gyarapítják a pápai politika és a békeakció történetének rajzát, az alábbiakban megkíséreljük ezek alapján fényt vetni a vatikáni diplomáciának erre a sokat vitatott periódusára.¹

I

Németországban a Centrumpárt a pápa határozott utasítására előbb együttműködött Hitlerrel, majd megszüntette szervezeteit. Felszámolása után három nappal megkötötték a Német Birodalom és a Vatikán közötti konkordátumot, amelyet 1933. július 8-án, egy heti tárgyalás után parafáltak. A diplomaták az egyezményt mint a náciak első külpolitikai sikerét könyvelték el; Hitler ennek is szánta és nem tényleges egyezségnek. Célja az volt, hogy uralmát nemzetközi szerződéssel törvényesítse. Azonban rögtön a parafálás után kirobbantak az ellentétek a Kúria és a német kormány között. Ezek a nézeteltérések nem a jogi formulák magyarázatának *különfésésgéből* származtak: Hitler nem is magyarázta, hanem egyszerűen nem vette figyelembe az egyezséget. XI. Piusban megvolt a készség a nemzeti szocialistákkal való együttműködésre, de Hitlerrel egyszerűen nem lehetett tárgyalni. A nemzeti szocialista Németországnak szüksége lett volna segítségre a nemzetközi politikában, hasznos lett volna számára az az erkölcsi erő, amit a pápa támogatása jelenthetett, — de mindezt ellenszolgáltatást nem akart nyújtani, sőt tovább üldözte a katolikusokat. XI. Pius nem tűrte el a nemzeti szocialisták egyházellenes tevékenységét: nyílt szóharcba keveredett a német kormánnyal. Ez a náciakat kevésbé zavarta, de annál nagyobb ellenzékét hívott életre Rómában, a pápai udvar egyes tagjaiból s a németekkel szövetségben álló országok diplomatáinak köréből. Maga a bíboros államtitkár is inkább Németország megnyerésében, a nemzeti szocialistákkal való együttműködésben látta az alapját egy szovjet-ellenes egységfrontnak. Az ellenzék attól tartott, hogy kicsúszik a pápa kezéből az események befolyásolásának lehetősége a Németországgal való ellentétek következtében.

XI. Pius életének utolsó esztendejében a vatikáni magyar követ jelentéseiben azzal a megállapítással találkozunk, hogy a vatikáni—német viszony megjavulására csak egy új pápa uralomra jutása esetén van kilátás. Ez időben ugyanis Németország és a római katolikus egyház közötti viszony egyre romlott, az együttműködés egyre nehezebbé vált. Nem azért, mintha az egyház nem tett volna továbbra is kezdeményező lépéseket, vagy mert elzárkózott volna egy esetleges megegyezéstől; a hangulat romlásának okát sokkal inkább a német kormány egyre elutasítóbb magatartásában kell keresnünk.

¹ A pápa második világháborús politikájának jelentős irodalma van az angolszász országokban. Jó összefoglalást és érdekes tényanyagot közöl C. Cianfarrá: *The Vatican and the War in Europe* (New-York. 1944) című könyve. L. Lehmann: *Vatican Policy in the second World War* (New-York. 1946) című munkája részletesen elemzi a vatikáni diplo. náciát, mindkettő azonban elsősorban Amerika szempontjából vizsgálja az eseményeket. — A közelmúltban jelent meg az első, egyházi szerzőtől származó olyan jelentős munka, amely részletesen beszámol az akció lefolyásáról és közzéteszi a nunciások beszámolóit megbízatásuk teljesítéséről. Giovanetti könyve a pápai békeakcióról 1963-ban jelent meg. A továbbiakban ennek francia kiadását idézzük. (Alberto Giovanetti: *L'Action du Vatican pour la Paix 1939–1940*. Paris. Edition Fleurus). Ez a munka is pontos tényközlései mellett egyoldalúan, csak a pápa béketörekvéseinek pozitívumait kiemelve tárgyalja az eseményeket és meg sem kísérel az akció reális lehetőségeinek felmérését. Saul Friedländer Párizsban megjelent „Pie XII. et le IIIe Reich. Documents” (Edition du Seuil. 1964) c. könyvében foglalkozik a pápai békeakcióval is. Ő mutat rá az eddigi irodalom közül legrealitásabban a pápai politika céljaira.

Hitler 1938 májusi római látogatását megelőzően találgatások folytak diplomáciai körökben, kér-e vajon a kancellár kihallgatást a pápától. Pacelli bíboros államtitkár közlése szerint a pápa hajlandó lett volna Hitlert rangjának kijáró külsőségek között kihallgatáson fogadni. Hitler azonban ezt nem vette igénybe. Így évtizedek után Hitler volt az első államfő, aki nem tisztelgett a pápánál, holott országa a Vatikánnal diplomáciai kapcsolatot tartott fenn. A pápa már április 30-án este kiment castelgandolfói kastélyába és a Vatikán hivatalos lapja, az *Osservatore Romano* egy szóval sem tett említést Hitler római útjáról. Így a megbeszélés elmaradt, és még annak a tanácskozásnak a terve is kudarcba fulladt, amelyet a kibékülést oly erősen szorgalmazó vatikáni német és magyar követ szeretett volna nyélbeütni. Elképzelésük az volt, hogy egy Pacelli—Ribbentrop találkozóval vetik meg a további együttműködés alapjait. Ennek az előzetes tanácskozásnak a magyar követség lett volna a színhelye; e vágyálom a tervezeténél tovább nem jutott és komolyabb formát soha sem öltött.

A Vatikán kezdeményező készsége a németek részéről jövő állandó visszautasítások dacára sem csökkent. Az Anschluss után a német kormány az osztrák kormány által kötött konkordátumot nem tartotta magára nézve kötelezőnek. A Vatikán hajlandónak mutatkozott a tárgyalások megindítására, tett is lépéseket ebben az irányban, de teljesen eredménytelenül. 1938. június 14-én Pacelli jegyzéket intézett a német kormányhoz, amelyben egy, az osztrák konkordátumra vonatkozó eszmecserét javasolt. A Vatikán erre a jegyzékre sem kapott választ.

XI. Pius halála után egy ideig úgy látszott, hogy Eugenio Pacelli beváltja a németbarát oldalról személyéhez fűzött reményeket. Már az államtitkári funkció betöltésekor feladatának tekintette mindazon nézeteltéréseknek a lehetőséghez képest legteljesebb elhárítását, melyek a Szentszék és a fasiszta Olaszország, valamint a Szentszék és a náci Németország között felmerülhetnek. Ilyen irányú működésére von Bergen, a vatikáni német nagykövet mindig is számított és joggal remélhette, hogy pápává történt megválasztása után a saját elképzelései maradéktalanul meg tudja majd valósítani. Pacellit 1939. március 2-án választották meg a római katolikus egyház fejévé és a Kúria rövid időn belül újabb kezdeményező lépéseket tett a szivélyes légkör megteremtésére. Az *Osservatore Romano* minden esemény kommentálásánál helyt adott a németországi vezetők állásfoglalásának. A pápa egy német zarándokcsoport előtt tetszetős beszédet tartott, amelyben egy szóval sem bírálta a német egyházpolitikai viszonyokat. Előzőekenységében odagy ment, hogy születésnapja alkalmából melegen gratulált Hitlernek.

A Kúria vezető személyiségei egy ideig úgy igyekeztek feltüntetni, mintha az engedékeny politikának már kezdetben meglelt volna az eredménye. Maglione bíboros államtitkár elégedetten magyarázgatta a magyar követnek, hogy az új pápa megválasztása óta szünetelnek a német újságok egyházellenes támadásai. Ugyanakkor azonban a berlini magyar követ — mintegy önkéntelen válaszul Maglione tájékoztatására — arról számolt be Budapestre küldött jelentésében, hogy tovább folyik a sajtóban az egyház elleni támadás. A követ fel is terjesztette a Külügyminisztériumba a „Das Schwarze Korps” című lap 1939. május 25-i számának egy cikkét, amelyben a lap támadást intéz a római katolikus egyház és intézményei ellen. A *Völkischer Beobachter* wieni kiadásának 1939. május 20-i és 21-i száma is közölt egy-egy éles egyházellenes cikket. A németországi hangulatból, a német kormány magatartásából a berlini magyar követ 1939. június 7-én azt a következtetést vonta le, hogy „az atmoszféra legfeljebb csak vatikáni oldalról javult meg, mert a Vatikán a támadásokra nem reflektál úgy, mint az az előző pápa életében történt, de német részről az eddigi helyzet csak annyiban változott, hogy a nunciussal udvariasan bánnak.”²

Idővel a Vatikánban is rájöttek arra, hogy az enyhülés teljesen egyoldalú. A náciak továbbra is üldöznek katolikus papokat és korlátozzák az egyház befolyását. Az új pápa mindezt elnézte, sőt erkölcsileg támogatta a német kormányt. Újabbán köztudomásúvá vált, hogy XII. Pius politikájával még a pápa környezetében sem mindenki értett egyet. A vatikáni magyar követ július 12-i jelentésében,³ miután beszámolt arról, hogy a pápa engedékeny és engedékeny magatartása a katolikus egyház helyzetén semmit sem javított, megjegyzi, hogy ennek az engedékeny politikának a felsőbb papság körében komoly ellenzéke támadt. Anélkül, hogy neveket említett volna, beszámolt arról, hogy a Kúriában kezdenek kritikát gyakorolni a pápa politikája felett. Azt hangoztatták, hogy a német kormány az engedékenységtől vérszemet kapott, gyengeségnek minősítette a pápa magatartását és ettől kezdve még céltudatosabb kiméletlenséggel igyekezett letörni a

² O. L. K. 63. 1939—54—3086.

³ O. L. K. 63. 1939—54—2902.

német katolicizmust. „Ugyanezen körök állítása szerint — írja a követ — a jóérzésű német katolikusok a pápa hallgatása következtében cserbenhagytának érzik magukat.”⁴

A követ véleménye szerint a pápa az egyoldalú előzékenység politikáját sokáig nem folytathatja: akkor majd ismét kenyértörésre kerül a sor, bár sem a pápa, sem az államiikár nem kívánának rossz viszonyban lenni Németországgal.

A magyar követ véleménye, mint az a további eseményekből kiderül, többé-kevésbé helytállóan bizonyult. A pápa óhaja az volt, hogy a jó viszony Németországgal helyreálljon — de ez egyoldalú kívánságnak bizonyult. A német kormány egy rövid időre beszűntette a pápa személye elleni sajtótámadásokat, de tervszerűen harcolt minden vonalon az egyház ellen. Noha így bebizonyosodott, hogy engedékenységgel nem ér el eredményt, — a pápa sem nem nyilatkozott, sem nem intézkedett. Hallgatott. Az Osservatore Romano, amely a pápa megkoronázása után hat hónapig még csak említést sem tett a Németországgal történekről, 1939. július 12-i számában minden kommentár nélkül közzétette a feldafingi iskola tantervét, amely a kereszténységet összeférhetlennek jelentette ki a náciizmussal.⁵ Ez és ennyi volt a pápa reagálása a németországi eseményekre másfél hónappal a világháború kitérőse előtt. XII. Pius politikája alapvetően nem is változott. A náci Németországgal szemben mindig előzékeny és elnéző volt, de ez sem segítette elő a „harmonikus együttműködés” kialakulását. A nyílt kenyértörés, amit a magyar követ jósolt, ugyan nem következett be, de nem jött létre olyan jó viszony sem, melyet XII. Pius Olaszországgal alakított ki.

XI. Pius életének utolsó esztendejében két kérdés rontotta meg az olasz fasiszta kormány és a Kúria közötti kapcsolatot. A Vatikánban rossz néven vették az olasz fasiszta kormány azon rendelkezését, amely megtiltotta a vegyesházasságot. A fajvédelmi törvényekkel, amelyeket Olaszországban ez időben vezettek be, a pápa a nyilvánosság előtt két ízben foglalkozott. Beszédeiben hangsúlyozta, hogy a túlzott nacionalizmus és a fajok megkülönböztetése idegen az egyháztól és szembenáll annak tanításaival. Ebben az ügyben diplomáciai tárgyalások folytak Pignatti olasz nagykövet közvetítésével a pápa és az olasz kormány között, amelynek során a nagykövetnek az eredményekből következtethetőn sikerült meggyőzni a pápát.

A fasiszta párt vezetőinek nem tetszett az Actio Catholica átszervezése sem. XI. Pius ugyanis 1938. április 1-én új kurális hivatalt létesített, amelynek feladata az Actio Catholica központi irányítása volt.⁶ A pápa ezzel egységes irányítás alá akarta vonni az egyház segédesapatát, amely elsősorban politikailag volt hivatva a hívőket szervezni. E központi hivatal feladata volt az egész világ egyházmegyéit információkkal ellátni s a felmerülő kérdések megmagyarázásáról, a kételyek megoldásáról gondoskodni. A vatikáni körök a hivatal megszervezését az egyház tanításaival ellenkező államelméleti irányokkal folytatott harc erősítése szempontjából tartották fontosnak. A kormánynak az egész átszervezés nem tetszett, bár e központi hivatal létrehozása sem történt a fasiszta kormány előzetes tudta nélkül. A hivatal élére Pizzardo bíborost állította a pápa. A mozgalom célkitűzéseit a „L'Avvenire” című katolikus lap volt hivatva szolgálni.⁷ A lap alapításakor Mussolini kikötötte, hogy főszerkesztőjének Imola Marconinak, az ő személyes hívének kell lennie.⁸ Megvolt tehát az együttműködés még azokban a kérdésekben is, amelyeknek részleteiben eltérések mutatkoztak a két fél között. 1938. december 26-án a római prelatúra szokásos karácsonyi kihallgatása alkalmából XI. Pius elsorolta az egyház sérelmeit, de előtte emlékeztette a conzilliazione 10. évfordulójára az istennek járó hála után elsősorban „a nemes államfő és páratlan miniszterének” mondott köszönetet.⁹

XII. Pius trónra lépése után még ezeket a függő kérdéseket is igyekezett tisztázni, és első kötelességének érezte eltávolítani az olasz kormány és a Vatikán közti jó viszony kialakulását gátló akadályokat. Hallgatólagosan tudomásul vette az olasz kormány által életbeléptetett, egyes házasságot tiltó rendelkezést, és megváltoztatta az Actio Catholica szervezeti felépítését. A korábbi centralizációt elvetve az Actio Catholica helyi szerveit a püspököknek rendelte alá, megfosztotta a szervezetet kimondottan politikai jellegétől, elejét vette annak, hogy ebből a kérdéshől kifolyólag sürölődások támadhassanak az egyházi és a világi hatóságok között. XII. Pius minden igyekezete a nézeteltérések eloszlátására irányult. Alfieri vatikáni olasz nagykövet előtt a követ megbízólevelének

⁴ O. L. K. 63. 1939—54—2902.

⁵ O. L. K. 63. 1939—54—2902.

⁶ O. L. K. 105. 1938—23/pol.

⁷ Ezt a lapot a Bolognában szerkesztett hasonló lapból, a „L'Avvenire d'Italia”-ból alakították. A lap addig is Pizzardo bíboros rendelkezésére állt.

⁸ I nola Marconi korábban a Popolari párthoz tartozott, de a fasizmus kezdeti időszakában már Mussolinihez csatlakozott.

⁹ O. L. K. 105. 1938—113/biz. (69/pol.).

átadásakor mondott beszédében a szokásos diplomáciai udvariaskodásokon túlmenő dicsérettel nyilatkozott a fasiszta rendszerről.

A vatikáni rádió XI. Pius alatt egy időben mintha függetlenítette volna magát a hivatalos pápai politikától és többször olyan bíráló hangot engedett meg magának, amit az olasz és német kormány rossz néven vett. 1939 júliusában XII. Pius hajlandó volt teljesíteni az olasz kormány kívánságát és felmentette állásukból a vatikáni rádió vezetőit.¹⁰

XII. Pius tehát semmilyen körülmények között sem akarta a Vatikán kapcsolatait megrontani Olaszországgal és Németországgal. Az volt az elképzelése, hogy a Vatikán, mint nemzetek felett álló hatalom, szükség esetén sokkal inkább tud közvetíteni a nagyhatalmak között, ha azok mindegyikével jó viszonyt tart fenn, mintha kiélezné az ellentéteket. Ezenkívül — politikájából kitűnően — Német- és Olaszország erejét bírálatával nem gyöngíteni, hanem támogatásával erősíteni akarta, még akkor is, ha ezáltal az egyház tényleges érdekeit sértve látta. Távolabbi céljában a kommunista-ellenes egységfront összekovácsolásában komoly szerep jutott volna ugyanis a náci Németországnak. S úgy látszott, a Szovjetunió elleni koalícióban Angliára is biztosan lehet építeni. Anglia több ízben bebizonyította, hogy az ilyen irányú célkitűzések megvalósításánál számítani lehet rá; a Hitler uralomrajutásával kapcsolatos angol állásfoglalás, a Lord Halifax és Hitler között lefolyt 1937-es beszélgetés és nem utolsósorban München — reális alapot látszottak nyújtani a pápa elképzelései számára.¹¹

II

Amíg a Vatikán minden igyekezetével azon fáradozott, hogy a szovjetellenes koalíció útját egyengesse, a nemzetközi helyzet ezzel ellentétes irányban fejlődött. 1939. március 15-én megkezdődött Csehszlovákia összeomlása, de minden jel arra mutatott, hogy Hitler igényeit ezzel távolról sem elégitették ki. Európa népei és ezen belül az angol nép is aggodalommal nézett a jövőbe, és az angol parlamenti ellenzék, élén Churchill-lel, határozott állásfoglalást várt a kormánytól. 1939. március 31-én Anglia és Franciaország garantálta Lengyelország határait. A Szovjetunió kormánya úgy találta, hogy megvan a lehetőség egy nemzetközi összefogásra a pusztító fasiszmus ellen, és ezért a legjobban érdekelt államok — Nagy Britannia, Franciaország, Románia, Lengyelország, Törökország, Szovjetunió — képviselőinek megbeszélését javasolta.

A Vatikán idegenkedett minden olyan nemzetközi megbeszéléstől, amelyen a Szovjetunió részt vett, és helytelenítette a szovjet—angol közeledést is. Egy esetleges szovjet—angol megegyezés nehezítette, majd hogyanem lehetetlenné tette volna XII. Pius politikai célkitűzéseinek megvalósítását. A Szovjetunió javaslatát ettől természetesen függetlenül utasította el a brit kormány. Április 15-én Roosevelt elnök békefelhívásában egy nemzetközi konferencia összehívását javasolta és egyben felszólította Német- és Olaszországot, hogy tartózkodjanak a további erőszakos cselekedetektől. Hitler és Mussolini a konferencia összehívására tett kezdeményező lépéseket visszautasította, a pápa környezete pedig — legalábbis a vatikáni német követ értesülése szerint¹² — erősen kritizálta a békefelhívást azon az alapon, hogy az csak Németország és Olaszország kormányfőihez fordult és más hatalmakhoz nem, ezzel kinyilvánítva, hogy az agresszió csak innen indulhat ki. Nem valószínűtlen, hogy ez a vélemény valóban elhangzott, és ezen túlmenően nemcsak a pápa környezetének volt a sajátja, hanem magának az egyházfőnek is. Tekintettel arra, hogy a Vatikán nem ítélte el a német agressziót és a viszályról mindig csak általánosságban nyilatkozott, jogos lehet a feltevés. XII. Pius jól látta, hogy a fasiszta államok és a nyugati demokráciák között a viszony egyre rosszabbodik. Ugyanakkor tudta azt is, hogy ez utóbbiak még erősen idegenkednek a Szovjetunióval való összefogás gondolatától. Ezért látott még lehetőséget a nyugati hatalmak és Németország közötti egyezés megteremtésére egy „nemzetekfeletti hatalom” közreműködésével. Ezért indította meg 1938 tavaszán „békeakcióját”.

¹⁰ Daily Worker, London 1939. júl. 19. (Idézi: *Sejnmán*: A Vatikán a második világháborúban. Szikra. 1953. 60. l.)

¹¹ Már XI. Pius idejében felmerült, hogy szorosabbá kell tenni a kapcsolatot a Vatikán és Nagy-Britannia között. Hivatalos diplomáciai képviselője a pápának nem volt Londonban, mert azt az angol közvélemény és az a tény, hogy a nunciust az angol kormány nem volt hajlandó a mindenkor diplomáciai testület doyenjének elfogadni, nem tette lehetővé. München után, 1938. nov. 24-én tette Rómában közzé az Osservatore Romano, hogy a pápa elhatározásának megfelelően London székhellyel apostoli delegációt létesít, amelynek vezetésével William Godfrey-bizta meg.

¹² Akten zur Deutschen Ausw. Pol. 1918—1945. Serie D. Band VI. 240.

A „békeakció” külső megnyilvánulási formája, a nagyközönség felé, a többszöri békefelhívásokban, nyilatkozatokban valósult meg.

A pápa húsvéti szónoklatában még csak általánosságban szólt a békéről, szeretetről, karitásról. A korabeli sajtó is, a vatikáni magyar követ is politikai nyilatkozatnak, és nem ünnepi prédikációnak tekintették a szentbeszédet. A nyilatkozat hivatva volt mind Anglia, mind Németország vezetőinek tetszését megnyerni. Azzal a kitételével, hogy a gazdag adjon a feleslegből a szegénynek, hogy méltányosan legyenek elosztva az Isten által a világnak nyújtott földi kincsek, az olasz és német sajtó szimpátiáját érdemelte ki. Annak hangoztatásával pedig, hogy az adott szó és szerződések szentségében ezekben az években már nem lehet bízni és az igazság megköveteli az egyéni szabadság és az emberi méltóság elismerését — Anglia bizalmát akarta megnyerni.

Apor, vatikáni magyar követ a szónoklat jelentőségét aláhúzni kívánva megemlíti jelentésében, hogy a pápa, szokása ellenére, felolvasta beszédét, ez a tény nem hagy kétséget az iránt, hogy XII. Pius tulajdonképpen nyilatkozatot akart tenni szentbeszéd formájában. Ugyanakkor a magyar követ értetlenül fogadta a beszédet és nem tudott magyarázatot találni arra az előtte ismeretlen okra, amelynél fogva az „óvatos és harcot kerülő pápa” szükségét látta a beszéd elmondásának. Pedig az okok kézenfekvőnek látszanak. A pápa valóban részt akart vállalni — a nyugati országok összefogása céljából — a politikai életből, és úgy kívánta vélt feladatát betölteni, hogy közben megőrizze „pártatlanságát” a nyugati országok felé.

Az 1939. évi húsvéti beszédet tekinthetjük a pápai diplomáciai békeakció kezdetének. Folytatása volt a lengyel válság felszámolására irányuló tevékenység. Ennek érdekében a pápa egy konferencia összehívását javasolta, az öt nagyhatalom részvételével, amelynek napirendjén lett volna a német—lengyel ellentétek, valamint az Olaszország és Franciaország között felmerült kérdések megvitatása. A Kúria a konferencia összehívására vonatkozó javaslatát egy ideig cáfolta, de letagadni nem tudta, mert az angol és francia sajtó beszámolt a pápai kezdeményezésről. Azóta már e javaslatnak a nyugati országok államfőihez és kormányaihoz való eljuttatásáról is képet nyerhetünk a német külügyminisztérium okmányaiból, a legutóbb megjelent és egyházi részről hivatalosnak számító Giovanetti-könyvből,¹³ melyeket szinte azonos értelemben egészítettek ki a magyar követek jelentései.

Giovanetti ebben a könyvében beszámol arról, hogy április végén a pápa elküldte Tacchi Venturi jezsuita atyát Mussolinihez, hogy kikérje véleményét egy öthatalmi konferencia összehívására irányuló javaslatot illetően. Mussolini május 1-én fogadta a páteret, amikor is Tacchi Venturi ismertette a pápa elképzelését. Mussolini a következő napon, május 2-án adott válaszában bizonyos fenntartásokkal egyetértett a pápa akciójával, de hangsúlyozta, hogy ő nem szuggerálta a pápának ezt a javaslatot. A beszélgetést követő napon, május 3-án átadták a nunciások Berlinben, Párizsban, Varsóban és Londonban az államfőknek illetve kormányoknak szóló jegyzéket.

A német külügyminisztériumban készült feljegyzés szerint¹⁴ Hitler Orsenigo pápai nunciust május 5-én fogadta.¹⁵ A megbeszélésen német részről jelen volt Ribbentrop külügyminiszter és Hewel követségi tanácsos. Hitler nem adott rögtön elutasító választ. Közölte a nunciussal, hogy Mussolinivel kell ezt a kérdést megbeszélnie és csak vele egyetértésben kíván intézkedni. A beszélgetés során hosszan beszélt az Olaszország és Franciaország közötti problémákról, a tuniszi helyzetről, a szezi csatorna ügyéről, Djibutiról. Lengyelországról azt mondotta, hogy Németországnak nincs a lengyelekkel szemben követelése, Danzig már nem lengyel és egyszer majd visszakerül Németországhoz. Az európai békére a legfőbb veszélyt nem ezek a kérdések, hanem Anglia jelenti; ő. már mint Hitler, meg akart egyezni a lengyelekkel, de ezt Anglia megtorpedózta. Orsenigo jelentése tartalmilag megegyezik a német külügyminisztériumban készült feljegyzéssel. A nuncius beszámolójában kihangsúlyozta, hogy Hitler többször említette a beszélgetés során, hogy nem lát háborús veszélyt, majd ironizált a pápáról, aki mindent olyan sötéten lát.

Ciano és Ribbentrop ezekután Milánóban találkoztak és itt alakították ki közös álláspontjukat, mely szerint sem a lengyel kérdés, sem az olasz—francia vitás ügyek nincsenek abban a kidolgozott formában, hogy tárgyalni lehessen róluk.¹⁶ Ribbentrop május 17-én fogadta Orsenigot és hivatalos választ adott a pápa üzenetére, Hitler és Mussolini nevében: mind a ketten elismerik a pápának a béke érdekében kifejtett tevékenységét, de a körülmények és a pillanatnyi helyzet olyan, hogy egy konferencia feltételei

¹³ *Alberto Giovanetti: L'Action du Vatican pour la Paix 1939—1940.*

¹⁴ Akten zur Deutschen Ausw. Politik 1918—1945. Serie D. Band VI. Nr. 331.

¹⁵ Giovanetti idézett könyvében a fogadás időpontjául 1939. máj. 6. délután 4^h-ját jelölte meg.

¹⁶ Akten zur Deutschen Ausw. Politik. 1918—1945. Serie D. Band VI. Nr. 372.

Olasz-, Francia- valamint Német- és Lengyelország között nem teremődtek még meg.¹⁷ Hogy mi volt az oka, amiért a német kormány a pápa közvetítését visszautasította, sőt az egész kezdeményezést letagadta, arra csak következtetni tudunk. A németek valószínűleg azért nem vették igénybe a pápa közvetítését, mert ekkor már saját kimondott követeléseiken is túljutottak. Németországnak érdeke lett volna, hogy Anglia ne avatkozzék Lengyelország ügyeibe és könnyebb helyzetbe is került volna, ha harc nélkül megkapja Danzigot; de Németország ekkor már többet akart. Amikor Hitler megtámadta Lengyelországot, már régen nem Danzig és a korridor kellett, hanem egész Lengyelország és a világoralmi tervek megvalósítása. Az „Irányelv a háború egységes előkészítésére” című terv, amelyet Németországban 1939 tavaszán készítettek és amelyet minden eshetőséggel számolva fogalmaztak meg, már tükrözi Hitler elképzeléseit. Ebben a tervben kiemelkedő helyet foglal el a Lengyelország elleni támadás előkészítése.

A magyar kormány pártolni látszott a pápa akcióját. Örömmel kapcsolódtak volna be egy szovjetellenes blokkba Németország és Lengyelország oldalán. A varsói apostoli nuncius tárgyalásaival egyidőben mondta el Horthy azt a beszédét, amelyben elismerőleg szólt a pápa békeakciójáról és Magyarország támogatásáról biztosította. Ezért a nyilatkozatért Tardini helyettes államtitkár tolmácsolta a követnek a pápa köszönetét.

Olaszország álláspontja elég ingadozó volt. Amikor a vatikáni magyar követ először számolt be a pápai akcióról, arra célzott, hogy a pápa minden bizonnyal Olaszország támogatását bírja, mert enélkül a Vatikán ilyen jelentős politikai akcióba nem bonyolódott volna. Feltevését a követ valószínűleg csak az általános vatikáni gyakorlatra alapozta, mert hírforrását ezáltal nem jelölte meg. Véleményét alátámasztotta, hogy a központilag irányított olasz sajtó melegen üdvözölte a pápa békeszózatát. A továbbiakban a lelkesedés egyre csökkent, majd teljesen elcsitult, hogy később a gunyoros kommentároknak adjon helyet. A nunciások által átnyújtott jegyzék után hangzott el Horthy „trónbeszéde”, amelyben megemlékezett a pápa békejavaslatáról. A kormányzó beszédének ezt a részét az olasz cenzúra törölte. Jellemző a vatikáni—olasz viszonyra, hogy az *Osservatore Romano* is hiányosan közölte a kormányzó beszédét, miután az olasz cenzúra a beszéd azon részét, mely a pápai békeakcióval foglalkozott, nem engedte nyilvánosságra hozni. Az *Osservatore Romano* és az államtitkár nem is tudtak a beszéd ezen részének elhangzásáról. Maglionebiboros és a Vatikán hivatalos lapja is a két nappal későbbben Rómába érkező Pester Lloydból vettek tudomást Horthy nyilatkozatának teljes szövegéről.

Az olasz hivatalos vélemény gyors megváltozásával kapcsolatban talán nem járunk messze az igazságtól, ha azt a németekkel történt megbeszélés következményének tekintjük.

Franciaországban május 5-én fogadta Valerio Valeri pápai nunciust M. Bonnet külügyminiszter kihallgatáson. A külügyminiszter figyelmesen meghallgatta a pápa küldöttét, de nem adott rögtön határozott választ. Még megkérdezte, hogy valóban annyira aktuálisnak látja-e a Vatikán a háború veszélyét; a nuncius azt válaszolta, hogy az utolsó hónapokig nem tartották annak, de pillanatnyilag igen. Később adta csak meg Bonnet az elutasító választ a nunciusnak azzal indokolva elhatározását, hogy a kormány nem találja aktuálisnak a konferencia összehívását.

Angliában május 5-én ismertette Godfrey londoni apostoli delegátus a pápa elképzeléseit és május 6-án vette át Lord Halifaxtól az arra adott választ. Tulajdonképpen a feltételek, melyeket az angol kormány szabott, eleve lehetetlenné tették egy konferencia összehívását. Ugyanakkor kétségtelen, hogy az egyetlen válasz volt, ami azt a látszatot keltezte, hogy a lehető legudvariasabban igyekeztek elhárítani a pápai kezdeményezést. A pápai akció hátterének magyarázata szempontjából érdeklődésre számotartó lehet, amit Saul Friedlander is kiemel könyvében,¹⁸ hogy a pápa öthatalmi konferenciát javasolt és eleve kizárta a nemzetközi tanácskozásból a Szovjetuniót; amikor pedig Lord Halifax megjegyezte a pápa követének, hogy sokan vannak, akik hiányolnák a Szovjetunió részvételét a konferencián, a nuncius válaszából az derült ki, hogy elképzelhetetlennek tartának egy ilyen meghívást. A korabeli angol sajtó egy része — köztük olyan jelentős lapok, mint a *Daily Worker* és *Times* — a pápa közvetítő javaslatai mögött angol sugallatot sejtettek. Chamberlain a korabeli sajtó véleménye szerint eleinte Olaszországot akarta felkérni a közvetítésre (mint később Mussolini vállalkozott is rá), de mert arra gondoltak, hogy Olaszország katonai szövetségben van Németországgal és így szerepét nem tudná betölteni, egyelőre elálltak ettől a javaslattól. Így került volna sor a pápa akciójára.

¹⁷ Közli Giovanetti idézett munkájában, 73. l.

¹⁸ *Saul Friedlander: Pie XII. et le IIIe Reich. Documents. Paris, Edition du Seuil. 1964.*

Mindezek ellenére Londonban már az akció elején sem bíztak annak sikerében. Villani római magyar követ erre vonatkozólag jelentette a külügyminiszternek, hogy alkalma volt a pápa javaslatáról a francia és angol nagykövettel, valamint más követekkel beszélni és annak eredményességét illetően mindannyian szkeptikusak voltak.

A leginkább érdekelt fél, Lengyelország, a pápai „békekísérletet” szintén elutasította. A varsói nuncius, Cortesi május 8-án közölte Beck külügyminiszterrel a pápa javaslatát. A külügyminiszter már másnap továbbította Lengyelország vezetőihez a konferencia összehívására irányuló kezdeményezést. A válasz szerint mindannyian kívánatosnak tartották egy nemzetközi konferencia gondolatát, de fenntartották jogaikat Danzig felett.

Ezek után 1939. május 30-án XII. Pius újabb jegyzékkel küldte P. Tacchi Venturit Mussolinihez. Nagyon hasznosnak találta volna a pápa, ha Mussolini befolyást tudott volna gyakorolni Hitlerre annak érdekében, hogy a német kormány tartózkodjék a danzigi kérdés élezésétől. Június 5-én járt a pápa bizalmasa Mussolininál. Utólagosan úgy emlékezik vissza a jezsuita páter e találkozóra, hogy Mussolini rendkívül rossz hangulatban találta és kérdésre oda nyilatkozott, hogy elkerülhetetlennek tartja a háborút; de nem tartott kizártnak ugyanakkor egy Szovjetunió, Franciaország és Anglia közötti együttműködést sem. Május 20-án Maglione államtitkár tárgyalta a vatikáni francia nagykövettel, Charles Roux-val, és igyekezett elérni, hogy a francia kormány befolyást gyakoroljon Lengyelországra egy engedékenyebb politika irányában. Meg akarta győzni arról, hogy Németország nem akar háborút és hajlandó a békéről tárgyalni. Nehány hét múlva pedig Anglián keresztül kísérelte meg a Vatikán a francia kormány befolyását. Lord Halifax június 26-án válaszolt a pápának: az angol kormány már több alkalommal szuggerált engedékenységet Lengyelországnak, de most nincs abban a kedvező helyzetben, hogy ezt megtehesse.

A vatikáni magyar követ 1939. július 12-i jelentésében¹⁹ arról számolt be, hogy Lubienski gróf²⁰ a pápai akcióról úgy nyilatkozott, hogy ami őket illeti, éppen mert nagyon katolikus ország, jobban szeretnék, ha a Szentszék spirituális téren maradna és nem avatkozna be a külpolitikába. A varsói nuncius külön megbízatása alapján ismételten többször tárgyalta a lengyel kormánnyal. Július elején és ugyanezen hónap derekán kísérelte meg a pápa utasításainak végrehajtását. E tárgyalásokról a lengyel kormány nyilatkozatot nem adott ki és a diplomáciai testület részletes informálása elől is elzárkózott. Pontos értesülései a nuncius tárgyalásáról a magyar követnek sem voltak. A kiszivárgott hírek szerint a pápa azt kívánta a lengyel kormánytól, hogy teljesítse Hitler kívánságát Danzig és a korridor kérdésében. Lengyelország azonban nem volt abban a helyzetben, hogy ezt az ajánlatot elfogadhassa. Hory varsói követ arról írt jelentésében, hogy a lengyel közvélemény el volt szánva a harcra és nyugodt bizalommal tekintett a jövő elé.

Beck külügyminiszter emlékirataiban²¹ beszámolt arról, hogy Lengyelországnak azt szuggerálta a Vatikán, hogy a német kisebbségnek további előjogokat biztosítsanak Lengyelországban. A külügyminiszternek erre az volt a válasza, hogy ha ez a kölcsönöség alapján történik, ha a Vatikán őket arról informálja, hogy a német kormány kész hasonló engedményekre hasonló ügyekben, akkor ők nem zárkoznak el. Beck állítása szerint a nuncius többé ezt a kérdést nem említette.

Augusztus utolsó napján fordult még egyszer a pápa a lengyel kormányhoz és azt kívánta, hogy Pomeránia és Danzig átengedésével mentsek meg a békét.

Felvetődik a kérdés, hogy miért vállalkozott a Vatikán a közvetítő szerepre. Minden jel arra mutat, hogy a Kúria szempontjából nagyon kedvező lett volna, ha Lengyelországot sikerül rábeszélni, hogy önként elégtételt nyújtson Németország igényeire. Ezzel ugyanis elkerülhető lett volna a konfliktus Németország és Anglia között. A beálló szélsőségek idején pedig tovább folytatódhattak volna a német–angol tárgyalások.²² Az igaz, hogy Anglia már garantálta Lengyelország függetlenségét, de ha Lengyelország önként lemond területéről, ez nem kötelezheti Angliát semmire. Barcza követ június 12-én azt jelentette, hogy „a pápa akcióját a legkomolyabban fogja fel és nem pusztán lelkiismeretének mentesítésére kezdeményezte, hanem azt később megfelelő formában folytatni is fogja. Másrészt egy vatikáni kezdeményezést a tudomásom szerint lényegesen meg nem javult

¹⁹ O.L. K. 63. 1939–54–2671. (3640. ikt. sz.)

²⁰ Lubienski Mihály a lengyel külügyminiszter kabinetfőnöke 1939-ben.

²¹ Joseph Beck: Dernier Rapport. Politique Polonaise. 1926–1939. Neuchâtel. 1951.

²² Az angol–német tárgyalások kezdő időpontját hiteltérde nlően megállapítani nem tudjuk. Minden jel arra mutat, hogy München után folytatódott és a Wohlfat-féle tárgyalásokkal komolyabb formát öltöttek. E tárgyalások – bár a niki indiszkréción folytán napvilágra került, mind a két fél letagadta – biztatást jelenthettek a pápa elképzeléseinek megvalósításához. Angol részről jelentős állámférjak vettek részt ezen a megbeszélésen: Horace Wilson, a kormány első gazdasági tanácsadója, R. Hudson brit tengerentúli kereskedelemügyi miniszter.

német — szentszéki viszony, valamint a Szovjetnek a nyugati nagyhatalmakkal készülő szövetkezése rendkívül meglehetősi.”²³

XII. Pius közvetítő politikájának folytatására biztatta az angol —, francia — szovjet tanácskozások eredménytelensége. Augusztus 17-én már nyilvánvalóvá vált, hogy a nyugati hatalmak annyira félnek a Szovjetunió európai térhódításától, hogy még Hitler ellen sem lépnek fel erősen. Augusztus 24-én hangzott el a pápa újabb békeszózata. Ennek ugyan nagyobb jelentőséget sehol sem tulajdonítottak, de egy ismételt nyilvános kísérletnek tekinthetjük. Apor, vatikáni magyar követ ezt írja augusztus 26-i jelentésében: „tekintettel a hatalmi viszonyokra, nem lehet konkrét hatása és inkább egy szép prédikáció eredményével lehet egyenlő”.²⁴

A háború kitörésének hírére a Vatikánban teljes nyugalom következett. „Mihelyt kitört a háború és a Vatikán leplezetlen örömeire Olaszország be nem avatkozása nyilvánossá vált, teljesen be lett szüntetve a politikai munka” — írja a magyar követ.²⁵

Az egyik legkatolikusabb ország tragédiájának küszöbén áll és az egyház vezetői kényelembe helyezkednek. A lengyel katolikusok száza, ezrei vesztik életüket, a legkegyetlenebb brutalitásoknak vannak kitéve, minden idők legjobban kiképzett hőhéraitól és... „a bíboros államtitkár Nápoly melletti hazájába ment pihenni, a Vatikán személyzete nagyrészt szabadságra ment”.²⁶ A pápa szűkebb környezetét, az anticamera tagjait, majd mind szabadságra küldte, ő maga pedig Castel-Gandolfoba ment kipihenni fáradalmait.

A lengyel háború alatt a francia és angol kormányok egymásután kéri fel a pápát, hogy legalább hallassa a szavát, ítélje el az agressziót, nyújtson erkölcsi támogatást a harcoló katolikus Lengyelországnak, — de a pápa hallgatott. Szeptember 18-én érkezett Rómába a menekülő Hlond bíboros, Lengyelország prímása. A pályaudvaron hűvösen fogadták és mellőzték a rangjának megfelelő üdvözlést. Vatikáni körök ezt azzal magyarázták, hogy a Kúriában és elsősorban a pápánál nagy visszatetszést váltott ki az a tény, hogy a bíboros elhagyta hazáját. A pápa véleménye szerint az egyház fejének nem szabad elhagynia a híveket és végig ki kell tartania szolgálati helyén még akkor is, ha élete veszélyben forog.

Nem akarjuk kétségbevonni az állítás valódiságát, mely szerint ezért fogadták hűvösen Hlond bíborost Rómában, és nincs okunk kételkedni abban sem, hogy XII. Pius az előbbieket közölte a bíborossal annak hosszú kihallgatása alkalmával. Annál is inkább elfogadható ez a vélemény, mert ugyanez történt a spanyol prímás esetében is. A spanyol herceprímás a Vatikánba „menekült”, és később XI. Pius parancsára vissza kellett térnie Madridba.

Nyilvánvaló, hogy elsősorban tehát azért neheztelt XII. Pius Hlond prímásra, mert elhagyta híveit, de ugyanakkor kézenfekvőnek látszik az a következtetés is, hogy jelenléte terhes volt a Kúriának. Pius semmiképpen nem akart politikai bonyodalomokba keveredni, azaz nem akart a németekkel szembekerülni. Ezt bizonyítják a pápának a lengyel katasztrófa utáni állásfoglalásai. XII. Pius szeptember 29-én Hlond prímás rendelkezésére bocsátotta a vatikáni rádiót, hogy szólhasson híveikhez, de ő maga csak 30-án hallatta szavát. Majd egy hónap telt el a világháború kitörése óta, ez alatt az idő alatt a pápa hallgatott. És amikor megszólalt, akkor sem lehetett német részről semmi panasz, de a lengyelek annál inkább méltatlankodtak. XII. Pius fogadta a lengyelek küldöttségét, akik Hlond bíboros és a lengyel nagykövet vezetése alatt jelentek meg. A pápa beszédet intézett hozzájuk, amely prédikáció a magyar követ jelentése szerint át volt hatva szeretettől és rokonszenvtől, de olyan ügyesen volt fogalmazva, hogy elkerült minden politikai állásfoglalást. Neheztelésüket a lengyelek sem titkolták, de rosszallásának adott kifejezést a vatikáni körök egy része is. Oly hallható volt a nehezményező vélemény, hogy *ze Osservatore Romano* külön cikkben foglalkozott a kérdéssel és védekezett.

A litván követ megbízólevelének átadásakor a pápa ismét foglalkozott a lengyel helyzettel és kijelentette: „Nous ne laisserons pas notre action s'engager dans les controverses purement temporelles et les compétitions territoriales entre les Etats.”²⁷ Ez egyértelmű kijelentés volt, s ugyanilyen volt a cselekedet is. Amikor Hlond prímást a párizsi emigráns lengyel kormány Párizsba hívta, a Szentszék arra utasította, hogy Poznańba térjen vissza. Addig, míg az államtitkár vizumot kért számára a német kormánytól, a Vatikán területén utaltak ki számára lakást.

²³ O. L. K. 63. 1939—54—2671 (3173).

²⁴ O. L. K. 63. 1939—54—4291.

²⁵ O. L. K. 63. 1939—54—4644.

²⁶ O. L. K. 63. 1939—54—4644.

²⁷ C. L. K. 63. 1939—54—7349.

A Vatikán a továbbiakban megőrizte „pártatlanságát”, de e politika feletti nagy felháborodás következményeként kénytelen volt elítélni a lengyelországi német brutálításokat — a vatikáni rádióban. Ezek az előadások voltak hivatva kielégíteni azoknak az igényét, akik a pápától a Lengyelország melletti állásfoglalást várták. Ezek a körök azt hangoztatták, hogy bármilyen leplezetlen is a németek kegyetlenkedése, a nemzeti szocialistákra mindig tekintettel van a Szentszék. Elgondolkoztak azon is, hogy a pápa és az államtitkárság, vagy más vatikáni vezetők nem nyilatkoztak a lengyel eseményekkel kapcsolatban, csakis a vatikáni rádió. Rómában közismert volt, hogy a rádiót a jezsuiták irányítják. A jezsuita generális, P. Ledochowski adta ki az utasítást a német kegyetlenkedések ismertetésére az államtitkárság előzetes tudta és beleegyezése nélkül. Így az államtitkár a németek esetleges intervenciójakor nyugodtan háríthatta a felelősséget a jezsuitákra.

Nem kevésbé felemás megoldás volt az, amelyet megfigyelője kiküldésénél tanúsított a Kúria. Pacinít, a volt varsói uditoret kiküldték Párizsba, hogy az Angers-ben megalakult lengyel kormánynál megfigyelőként szerepeljen. Pacininek nem volt megbízólevele, ennél fogva mondhatta magáról, hogy magánszemély, de azt is, hogy kinevezésénél fogva a még mindég létező varsói nunciaturának tanácsosa. A németek méltatlankodására az előbbit válaszolhatták, a lengyeleket az utóbbival nyugtathatták.

A pápai diplomácia mindent megtett, hogy lehetőleg elszigetelje a Szovjetuniót a nyugat-európai országoktól. Lengyelország lerohanása után komoly bolsevista-ellenes propagandába kezdett. Ennek volt egyik állomása XII. Pius első enciklikája. Vatikáni hagyomány, hogy a pápák első nyilvános körlevelükben programot adnak. XII. Pius enciklikája a pápai diplomácia akkori célkitűzéseinek alapmotívumait tükrözte, mindekelőtt a harcot a kommunizmus ellen. XII. Pius rendkívül aggasztották a szovjet diplomácia sikerei. Szeretett volna olyan légkört teremteni, amely erkölcsileg teszi lehetetlenné a Szovjetunióval kötendő egyezsget. Ennek a hangulatkeltésnek volt egyik eszköze az enciklika, de a cél szolgálatába állították a vatikáni rádiót és sajtót is.

„A Vatikán eszközei, magától értetődik, egészen mások, mint a földi hatalmaké, hogy képtelenem fejezzem ki magamat, egy állam képes a másikat fizikailag torkonragadni, az egyház csak egy légkört teremthet, ez a légkör azonban lelket önthet másokba arra a torkonragadásra, melyre a Szentszék mai struktúrájában képtelen” — írta a vatikáni magyar követ 1940. április 12-én.²⁸

²⁸ O.L.K. 63. 1940—54—1952. — E helyütt köszönöm meg Orbán Sándor elvtársnak e közlemény lektorálásakor tett hasznos megjegyzéseit.

H. Haraszti Éva:

Chartizmus és nemzetköziség

Engels, Marx, Harney, Jones és a Testvéri Demokraták

Habár a chartizmus kifejezetten angol munkásmozgalom volt, vezetői már kezdetől érdeklődést, rokonszenvet, együttérzést tanúsítottak más európai és amerikai országok elnyomott népeinek vagy rétegeinek és osztályainak elmúlt vagy korabeli mozgalmairól és célul tűzték ki, hogy mindezeket az angol munkásságban is felkeltsék és legyűrjék a vezető osztályoktól leszivárgott, lefelé is ható inzuláris szemléletet. A nemzetköziség eszméit fejezték ki írásban és szóban, felhívásokban egyaránt a chartizmus vezetői: B. O'Brien, J. Harney, W. Lovett és még F. O'Connor is a harmincas években, amikor a francia forradalom nagyjaira, Robespierre-re, Marat-ra, majd Babeuf-re hivatkoztak, amikor felhívásokkal, szózatokkal fordultak az angol munkásokhoz a belga, a francia, a kanadai, a lengyel és más országok népeinek ügyében, s amikor az ír és angol nép egymásrautaltságára, együttműködésének szükségességére mutattak rá. A proletár nemzetköziség eszméjének éresi időszaka, majd egy évszázadra kiható, utat mutató megfogalmazása időben az 1840-es évekre esik, s képviselői, alkotói és szorgalmazói tevékenységének színtere főleg a három nyugat-európai nagyváros, London, Párizs és Brüsszel. Londonban 1840-től különböző német és olasz emigráns csoportok alakítottak szervezeteket (ilyen volt pl. az 1840-ben alakult londoni Német Munkás Művelődési Egylet,¹ vagy a más célkitűzésű és szemléletű, 1847-ben Mazzini által alapított, főleg a kispolgári emigránsoknak egy nemzetközi szervezetben való egyesítésére irányuló A Nép Nemzetközi Ligája), illetve szervezték meg a már meglevő forradalmi vagy titkos társaságoknak, mint a Párizsban élő német menekültek által 1838-ban alapított Igazak Szövetségének londoni csoportját (K. Schapper, J. Moll, A. Lehman és H. Bauer vezetésével).² Angliában élt 1842–1844-ig Engels és 1845 nyarán Marx és Engels is Manchesterben, majd Londonban tartózkodtak, ahol a chartistákkal és az Igazak Szövetsége londoni vezetőivel találkozva indítékot adtak valamennyi nemzet demokratái társaságának (Fraternal Democrats), az I. Internacionálé egyik korai, szervezeti előfutárának megalapításához. E társaság és az Igazak Szövetségének megerősödött, a zürichinél és a párizsinál rugalmasabb és életerősebb londoni csoportjának munkáján át vezetett az út a Kommunista Szövetségének 1847-es megalakulásához, majd a Kommunista Kiáltvány megfogalmazásához és 1848-ban történt megjelentetéséhez.

Londonban mozgalmas, élénk politikai és elméleti vitákkal hevíttet életet éltek a különböző országok politikai menekülteit, megszokott kávéházakban, emlékünnepeken vagy közismerten demokrata érzelmű családoknál adtak egymásnak találkozót; bőven nyílt alkalom arra, hogy a chartisták a hasonló gondolkodású és célkitűzésű külföldi politikai értelmiségiekkel vagy munkásokkal megismerkedjenek és eszméket cseréljenek.

Az 1840-es évek első és életreszóló kapcsolata egy chartista vezető és egy német fiatalember között mégsem Londonban, hanem Leedsben szövődött, amikor 1843 őszén Leedsben a fiatal Engels felkereste a Northern Star szerkesztőségét és e lap nem sokkal

¹ A londoni Német Munkás Művelődési Egylet 1840. febr. 7-én létesült. Megalapítói Karl Schapper, Joseph Moll, Heinrich Bauer, valamint az Igazak Szövetségének más tagjai. Az Egyletben az Igazak Szövetségének, illetve a Kommunista Szövetségének tagjai vitték a vezető szerepet. 1847-ben, úgyszintén 1849 szeptemberétől Marx és Engels tevékenyen részt vettek az Egylet munkájában. 1850 szeptemberében Marx, Engels és több harcostársuk kilépett az Egyletből, mert a Kommunista Szövetségé Központi vezetőségének Marx és Engels vezette többsége, valamint a szektás kalandor kisebbség (Willich – Schapper frakció) közötti harcban az Egylet az utóbbiakat támogatta. — Az 50-es évektől Marx és Engels ismét részt vettek a Művelődési Egylet tevékenységében. Az Egylet 1918-ig állott fenn, amikor az angol kormány feloszlatta.

² Ld. F. Engels: A Kommunista Szövetségé történetéhez. A Kommunista Párt Kiáltványa. Bpest. 1953.

korábban e városba kinevezett segédszerkesztőjét, J. Harneyt.³ Engels 1842 novemberében érkezett Manchesterbe, s belépett az Ermen and Engels cég hatalmas fonodájába, amelyben apja társtulajdonos volt. Ide utaztában Kölnben a Rheinische Zeitung szerkesztőségét felkeresve ismerkedett meg Engels Marxszal. Marx és Engels eszmei politikai munkássága e korai, igen érdekes szakaszának és barátságuk elmélyülésének, valamint közös munkájuk megindulásának és rendszeressé válásának útjára nem térhetünk ki, csupán a chartistákhoz való kapcsolatukat kívánjuk feleleveníteni és összefoglalni.

A Northern Star ez időben még mindig nagytekintélyű, befolyásos lap volt, egy polgári kutató véleménye szerint a „The Times” munkásosztálybeli megfelelője.⁴ A hente két-három vezércikket és számos irodalmi kritikát író Harney egyénisége, tehetsége csakhamar rányomta bélyegét a lapra, amely Harney szerkesztősködése óta növekvő figyelmet szentelt a külföldi radikális és szocialisztikus mozgalmak ismertetésének. Korábban az angol polgári lapok színvonalához hasonló találásban — többnyire az uralkodó osztályok szempontjából tekintve — jelentek meg külföldi hírek a Northern Starban. Harney azonban tudatosan irányította a riporter lencséjét az európai és amerikai népmozgalmak felé, hogy — miként 1844 elején megfogalmazta, — a chartizmus szigeti szemléletét ellensúlyozza és „az angol demokrata előtt tudatosá tegye, hogy testvérei milyen szerepet vállaltak a politikai élet különböző szakaszaiban”.⁵

A Star külföldi híreinek hasábjain és Harney vezércikkeiben az angol munkás hetenként olvashatott az amerikai agrár és szocialista mozgalmakról, a lengyel nép szabadságmozgalmáról éppen úgy, mint 1844 egyik legnépszerűbb regényéből, Disraeli Coningsby-jéről, — s mindezt az osztályharc alapján álló Harney kommentálásával, aki a feudális szocialistákkal és megalkuvókkal szemben hirdette: „Az egyenlőség, s nem a feudalizmus a sokak reménye... az aranykor előttünk, és nem mögöttünk van... A világ politikai demokráciája beteljesíti majd azt a forradalmat, amely 1776-ban elkezdődött, de soha nem fejeződött be.” Kétségtelenül Harney közreműködése révén vált e lap a nemzetközi szocialista mozgalmak első londoni, tömegek által olvasott orgánumává. Harneynak a Star hasábjain közzétett munkássága nyomán nyílt az angol munkások törekvései előtt olyan nemzetközi távlat, mint ahogyan a harmincas években szintén a Northern Star közvetítésével bontakozott ki a kis helyi chartista szervezetek előtt az országos, nagy mozgalom képe.

Mindebben közvetett szerepe lehetett Engelsnek, aki Manchesterben már közelített a chartistákhoz, barátságot kötött James Leach-el, a chartista párt országos végrehajtó bizottságának volt tagjával, s az ő tanácsára kereste fel a Northern Star szerkesztőségét. Engels és Harney első találkozásáról a közel 80 esztendőss Harney így nyilatkozott Edward Aveling előtt: „Egy magas, csinos, szinte gyermekarcú fiatalember keresett fel a Northern Star hivatalában, angolsága német származása és műveltsége ellenére csodálatosan csiszolt volt és pontos. Elmondta nekem, hogy a Northern Star állandó olvasója és élénk figyelemmel kíséri a chartista mozgalom eseményeit. Így kezdődött barátságunk 50 évvel ezelőtt. Később ő lett a nemzetközi szocializmus nesztora... Nagy tudása és befolyása ellenére szerény és önmegtadó maradt, 72 éves korában éppen úgy, mint 22 évesen, amidőn szerkesztőségünkbe látogatott el.”⁶

Engels számára nem lehetett jobb talaj az angol társadalmi-gazdasági viszonyok, a kapitalizmus és a munkásság helyzetének tanulmányozására, mint Manchester 1842-ben, ahol még érezhető volt a nagy augusztusi sztrájkok hatása s ahol, mint írta: „Szinte az orrommal ütköztem bele abba, hogy a gazdasági tények, amelyek az eddigi történetírásban semmilyen, vagy csak nagyon lenézett szerepet játszanak, legalábbis a modern világban döntő történelmi erők, hogy ezek az alapjai a mai osztályellentétek keletkezésének; hogy ezek az osztályellentétek pedig azokban az országokban, ahol a nagyipar

³ George Julian Harney (1817–1897), a chartisták balszárnyának egyik vezető alakja. Az 1830-as évek végén a forradalmi megoldás híve. Marx és Engels vele és E. Jones-szal álltak szoros kapcsolatban, barátságuk 1851-ig szinte töretlen. Harney 1849 jún. és 1850 szept. között Londonban kiadta a „Democratic Review of British and Foreign Politics, History and Literature” c. havi folyóiratot. Engels egyik cikke és Marx „Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig” c. műve első fejezetének rövidített fordítása jelent meg a lapban. 1850. júl. 1-től kezdve Harney a „Red Republican” c. hetilapot is kiadta; ebben jelent meg első ízben angolul a „Kommunista Párt Kiáltványa”. A hetilap 1850 novemberéig állt fenn. 1850 decemberében Harney „Friend of the People” címmel új hetilapot indított, amely 1851 nyarán szűnt meg. — Harney életéről összefoglaló képet kapunk A. R. Schoyen: Chartist Challenge. A Portrait of G. J. Harney c., 1958-ban Londonban megjelent művében. Újabbban Harney és Engels kapcsolatáról, levelezéséről (1849–1895) áttekintést és részleteket nyújt Peter Cadogan: „Harney and Engels” c. tanulmányában. International Review of Social History. Vol. X. 1965. Part 1. 66–104. l.

⁴ A. R. Schoyen: The Chartist Challenge. 125. l.

⁵ Uo. 127. l.

⁶ The Social Democrat, 1897 jan. Id. J. Saville: Engels et le Chartisme. Nouvelle Critique. 1956. 72 sz. 83–84. l.; R. Groves: But we shall rise again. A narrative History of Chartism. London. 1938. 145–146. l.

következtében teljesen kifejlődtek, — tehát kivált Angliában, — a politikai pártképződés, a párt harcok, s ezzel az egész politikai történelem alapjai.”⁷

Engels számára az Angliában töltött első 21 hónap ugyanolyan nagy jelentőségű volt, mint Marx számára a párizsi esztendő. Mindketten hasonló elméleti alapról, iskolázottságról, — a német filozófia tanulmányozása és továbbfejlesztése után — a külföldön eltöltött években jutottak el az idealizmushoz, a materializmushoz, a forradalmi demokratizmustól a kommunizmushoz. Engels nemcsak az iparviszonyokat, a burzsoázia és a munkásság helyzetét, lakásvizonyait és környezetviszonyait vizsgálta Manchesterben, hanem alaposan tanulmányozta az angol és francia közgazdasági és filozófiai munkákat, Smith, Ricardo, Mill, Owen és Proudhon írásait, s a chartistákon túl kapcsolatok tartott fenn az owenistákkal és a radikális demokratákkal. Mindezekből: olvasmányjaiból és élményeiből, közvetlen tapasztalati anyagából rengeteg elméleti és gyakorlati következtetést vont le. A chartistákra vonatkozóan azt, hogy keveset tudnak a kontinens demokratikus és szocialista mozgalmairól, és elméletileg segítséget kell nekik nyújtani, mert ha közülük számosan még téves úton keresik is a megoldást és nem látják még a proletariátus szerepét és koncentrációs folyamatát, — ők az angol munkásosztály igazi képviselői. Engels 1842 novembertől cikkeket írt Londonról, Angliáról külföldi haladó lapokba, a Rheinische Zeitungba, 1843-ban a Schweizerischer Republikaner-be, 1844-ben a Marx és Ruge szerkesztésében megjelent Deutsch-Französische Jahrbücher-be, majd a Vorwärts-be,⁸ amelyek meg némileg tükrözték az owenista hatást, de már tanúskodtak arról is, hogy mennyire mélyen analizálta az angol társadalom mozgását és mennyire kritikusan tanulmányozta a klasszikus angol gazdaságtant. E cikkeik előmunkálatoknak tekinthetők első nagy „A munkásosztály helyzete Angliában” c. művéhez, amelyet 1844 második felében már Barmerben fejezett be (1844 nyarán utazott el Angliából), miközben tevékenyen részt vett a Rajna tartomány demokrata és szocialista mozgalmának szervezésében. 1843 őszétől folyamatosan írt az angliai owenista, chartista lapokba is. Első cikkei az owenista „The New Moral World”-ben jelentek meg november 4-én és 18-án „A társadalmi reform előrehaladása a kontinensen” címmel, amelyeket a Northern Star is átvett, leközlött (november 11-én, ill. 25-én). 1844 májusában megállapodott Harney-vel, hogy a németországi fejleményekről rendszeresen ír a Northern Star-nak. Engels cikkei — pl. az 1844. június 29-i, a sziléziai takácsok híres sztrájkjáról szóló írása — szép, könnyen érthető megírás módjuknál és az angliai analógiákra való utalásaiknál fogva (az említett cikkben a yorkshirei szövők helyzetére utalt) nagymértékben elősegítették a chartista vezetők és olvasók helyes tájékozódását az Anglián túli mozgalmakról és segített kifejleszteni bennük a közös osztályosors, osztálytudat, egyezőval a nemzetköziség tudatát. Ugyanakkor a Harney-vel való megismerkedés Engels számára is értékes nyújtást: személyében első ízben ismert meg olyan munkáspolitikust, „harcos proletárt”, aki csaknem egy évtizede már egy nagy munkásmozgalom részese és vezetője volt, s aki osztálya harcának mindennapi küzdelmeiben szerzett egyéni és osztálya számára hasznosítható tapasztalatokat. 1844 őszén költözött át Leedsből a Northern Star Londonba, a chartista országos végrehajtó bizottság már korábban áttette székhelyét Manchesterből a fővárosba. A számos Londonban élő német, francia, olasz és lengyel demokrata szocialista és liberális burzsoá emigráns csoportok és szervezetek kissé elszigetelt életét és tevékenységét 1844 nyarán két esemény hozta kissé közelebb egymáshoz és irányította rájuk nyomatékosabban a chartisták figyelmét is. Az egyik: az angol „demokrata világban” nagy felháborodást keltett Mazzini levelezésének az angol kormány által elrendelt és végrehajtott „törvénytelen” felbontása, majd tartalmának az osztrák kormánnyal történt közlése volt: a *cause célèbre*, amely végeredményben Mazzininak használt, mert

⁷ Marx—Engels Vál. Műv. Bpest. II. köt. 1963. 310. l.

⁸ A „Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe” — német napilap, 1842. jan. 1-től 1843. márc. 31-ig jelent meg Kölnben. Az újságot a porosz abszolútizmussal szemben ellenzéki rajnai burzsoázia képviselői alapították. Az újság munkatársának bevontak néhány baloldali hegeliánust is. Marx 1842 áprilistól kezdve munkatárs, októbertől kezdve főszerkesztője volt a lapnak. Marx szerkesztősége alatt a lap egyre határozottabban forradalmi demokráta jellegű lett. A „Rheinische Zeitung”-nak ez az irányzata, melynek népszerűsége Németországban egyre növekedett, nyugalantította a kormányköröket és dühödte hajszát váltott ki a lap ellen a reakciós sajtóból. 1843. jan. 19-én a porosz kormány 1843. ápr. 1-i hatályali rendeletileg betiltotta a lapot és addig is kettős cenzúra alá vetette. Minthogy a „Rheinische Zeitung” részvényesei mérsékelni akarták az újság hangját, Marx 1843. márc. 17-én bejelentette kilépését a szerkesztőségéből. — A „Schweizerischer Republikaner” c. Zürichben megjelent haladó folyóiratban Engelsnek négy londoni levele 1843. máj. 16., 23., jún. 9., 27-én jelent meg. — A „Deutsch-Französische Jahrbücher”-t Marx és Ruge szerkesztésében adták ki Párizsban, német nyelven. Csak első (kettős) füzet jelent meg 1844 februárjában. Itt jelent meg Marx írása: „A zsidókérdéshez” és „A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés” valamint Engelsnek két írása: „A nemzetgazdaságtan bírálatainak vázlata” és „Anglia helyzete. Thomas Carlyle, Past and Present”. Kettőjükön kívüli írásokat tartalmazott még A. Ruge-tól, M. Hess-től, H. Heintz-től, G. Herwegh-től és L. F. C. Bernays-tól. A folyóirat megszűnésének főoka a Marx és a polgári radikális Erue között kiéleződő elvi nézeteltérések voltak. — A „Vorwärts” c. német lap 1844 januártól decemberig jelent meg Párizsban hetenként kétszer. Marx befolyása alatt 1844 nyaratól az újság mindinkább kommunista jellegű lett és élesen bírálta a poroszországi állapotokat.

ismertté és rokonszevevessé tette Londonban széles körben alakját és működését. A másik esemény: Miklós cár júniusi londoni látogatása a chartisták jobboldali, Lovett körül csoportosuló, a Mazzini-ügy miatt erősen felhangolt kisebb táborát (Lovettet és Mazzinit ui. szoros barátság fűzte egymáshoz) hozta mozgásba. 1844. június 6-ára, a National Hall-ban nagy tömeggyűlést hirdettek, ezen a sok chartista és külföldi, főleg lengyel emigráns előtt felsorakoztatták a cár minden bűnét és elmarasztalták az angol kormányt, amiért ily „zsarnok uralkodót”, az „európai despotizmus megszemélyesítőjét” vendégül látott. Felszólították honfitársaikat, a zsarnokságot gyűlölő angol munkásokat, akik már egy évtizede rokonszenvvel kísérték a lengyelek ügyét, hogy tiltakozzanak a Miklós-féle zsarnokok angliai látogatása és esetleges befolyása ellen. A gyűlésről éles kommentárokkal fűszerezett nagy beszámolót adott a Northern Star.⁹

Nem sokkal utóbb Lovett kezdeményezésére „Valamennyi nemzet demokrata barátai” címmel megalakult Londonban az első nemzetközi egyesület, amelynek néhány angol radikális és lovettista, chartista résztvevője mellett számos francia, német és lengyel emigráns tagja volt. E pacifista, a baráti beszélgetéseket és egymás segítségét célul tűző langyos emberbaráti egyesület egyaránt elriasztotta a chartisták többségét és a forrongó lelkű külföldi emigránsokat. A Lovett által fogalmazott első felhívás „Az összes nemzet emberbarátjához és igazság szolgájához, minden osztálybeli testvérhez”, egyben az egyesület hatályújala lett. A program nem elégtette ki a tagok többségét, lassú elmaradásukkal, távolmaradásukkal az egyesület csendesen kimúlt.¹⁰

Ami nem sikerült Lovettnek, sikerült Harneynek, aki Londonban késedelem nélkül felújította kapcsolatait az emigráns lengyel demokrata társasággal; S. Worzell, „a lengyel szocializmus atyja” és K. Stolzmann, majd utóbb L. Oborski az 1830-as felkelés egyik híres vezetője (ő később is nagy szerepet játszott a londoni emigráció életében, s az I. Internacionálé Főtanácsának tagja volt) rendszeresen látogatták a Northern Star Great Windmill utcai hivatalát. 1845 nyarán valószínűleg Engels és Marx révén Harney megismerkedett a német demokrata társaság vezetőivel, majd a francia emigránsokkal, s a „Red Lion” nevezetű kocsmában — az emigránsok és a Northern Star vezetői között a szokásossá vált találkozó helyen — élénk beszélgetések és viták folytak a közös tennivalókról. Engels még ez év tavaszán a rendőrségtől zaklatva Barmenből átköltözött Marxhoz Brüsszelbe. Ezilőlájt jelent meg „A munkásosztály helyzete Angliában” c. nagy műve. Marx ekkoriban fejté ki előtte részletesen a nagy vonásokban már kidolgozott materialista történelem-elméletet. Ekkor határozták el együttesen, hogy közös tanulmányutat tesznek Angliába, ahová tervüket valóra váltva 1845 júliusában érkeztek meg, és ahol kb. hat hetet töltöttek. „Ez idő alatt Marx — mint Mehring írja —, aki már Párizsban kezdett McCulloch-al és Ricardo-val foglalkozni, mélyebben betekintett a szigetország közgazdasági irodalmába, jöllehet az Engels birtokában levő kivonatokon s könyveken kívül először csak a Manchesterben felhazsználható» könyveket nézhette át.”¹¹

Marx itt olvasta és kivonatolta a többi között Petty, Tocke, Cooper, Thompson és Cobbett¹² műveit. Augusztus közepén Londonban találkozott Harneyvel és az Igazak Szövetsége londoni vezetőivel, Schapperral, Moll-lal és másokkal. Augusztus végefelé Marx és Engels résztvettek egy londoni megbeszélésen, amelyen chartisták, az Igazak Szövetségének vezetői és különböző országok forradalmi és demokratikus mozgalmainak képviselői vettek részt. E megbeszélésen elfogadták Engels javaslatát, hogy az egyes országokbeli demokrata és forradalmi mozgalomról való kölcsönös tájékoztatás végett alakítsák meg Londonban az összes nemzetek demokratainak társaságát. A javaslat megvalósításában már személyesen nem vettek részt, még augusztusban mindketten visszatértek Brüsszelbe, ahol Engels több cikket írt a Northern Star számára a német munkásmozgalomról és Németország állapotáról (Northern Star, 1845. szept. 13.; okt. 25.; nov. 8.). Engels és Marx javaslatának megvalósítása nem késett sokáig. Miután 1845 elejétől számos évfordulót együtt ünnepeltek meg a chartisták és a londoni emigráns csoportok,¹³

⁹ The Life and Struggles of William Lovett. London. 1876. 298—299. l.; P. Brock: Polish Democrats and English Radicals 1832—1862: A Chapter in the History of Anglo-Polish Relations. The Journal of Modern History. 1953 jún. Vol. XXV. No. 2. 148. l.; J. West: The History of the Chartist Movement. London. 1920. 228—229. l.

¹⁰ Lovett: i. m. 307—308. l.; Schoyen: i. m. 134. l.

¹¹ F. Mehring: Marx Károly életrajza. Bpest. 1957. 126—127. l.

¹² Sir William Petty (1623—1687), angol klasszikus közgazdász és statisztikus. — Th. Tocke (1774—1858), angol közgazdász és statisztikus, a currency-elmélet ellenfele, ártörténész. — Th. Cooper (1759—1840), angol, később amerikai demokrata politikai író, közgazdász és kémikus. — W. Thompson (1785—1833), földbirtokos, közgazdász, Owen követője, ricardianus szocialista. — W. Cobbett (kb. 1762—1835), angol politikus és publicista: kezdetben konzervatív, majd a chartisták előfutára, az általános választójogért és a dolgozók helyzetének megjavításáért vívott harcba.

¹³ Januárban Oborski elnöklétével a lengyelek egyesülete a 20 éve kivégzett orosz dekabristák emlékének adózott, a gyűlésen résztvettek a chartisták, a francia, sőt még a Mazzini által vezetett, általában tartózkodó olasz emigránsok is. Az év első felében alapította meg Schapperral együtt Oborski az Emberség és Igazság Barátainak Társaságát. Az év második felében O'Connor elnöklétével az összes londoni emigráns szervezet együttesen emlékezett

szeptember 22-én, a francia köztársaság kikiáltásának ünneplésére rendezett banketten alakult meg a Testvéri Demokraták Társasága (Society of Fraternal Democrats). Ez volt az 1845-ös év legfontosabb munkásmozgalmi eseménye. E társaság keretében kerültek egymással szorosabb és rendszeresebb kapcsolatba Harney, Jones, Marx és Engels, valamint a londoni baloldali emigránsok és chartisták. Az alakuló gyűlésről, a bankettéről Engels tájékoztatót „A nemzetek ünnepe Londonban” c. a „Rheinische Jahrbücher zur gesellschaftlichen Reform”-ban megjelent írásában,¹⁴ amely annál is értékesebb szá- munkra, mert nem csupán az elhangzott beszédeket és korábban Londonban a különbö- zöző nemzetek radikálisainak egyesítésére történt kísérletek összefoglalását ismerhetjük meg ez elsőrendű kútfőből, hanem Engelsnek az eseményhez fűzött gondolatait is. Engels leírásából tudjuk, hogy a gyűlésen részt vettek angolok, franciák, németek, olaszok, spanyolok, lengyelek és svájciak, sőt Magyarország és Törökország is „állított egy-egy főnyi kontingenst”, Cooper elnökölt, az angolok, németek és franciák vitték a szót. Az est fő előadója angol részről az „izig-vérig proletár” Harney volt, aki „tökéletesen tisztában van az európai mozgalom céljával — mint Engels kiemelte —, és teljesen a la- hauteur des principes áll, jóllehet sem tud az igazi szocializmusra vonatkozó német elméletekről. Főképpen az ő érdeme ennek a kozmopolita ünnepélynek a megren- dezése; nem sajnált semmi fáradságot a különböző nemzetiségek összehozására.” Har- ney beszédében főleg a francia forradalom nagy kérdéseinek és nagy szereplőinek, vala- mint Babeufnak és Buonarrotinak történeti távtáblában is helytálló méltatását nyújtotta, majd a következő szavakkal fejezte be beszédét: „Mi a nemzeti ellenszenvet határozot- tan elutasítjuk; megvetjük, utáljuk az eféle barbár csalétket, és fogásokat, mint »ter- mészetes ellenség«, »összesség«, »szellemiség«, és »nemzeti dicsőség«. Gyűlölünk minden háborút, kivéve azokat, amelyekre valamely nép a belső elnyomás és külső betörés ellen kényszerül. Sőt, mi több, *elutasítjuk ezt a szót: »külföldi» — ne létezzék többé demokratikus szótárunkban.*” Ezután J. Moll elénekelte a Marseillaisét, majd a német utópista-kommunista W. Weitling és dr. Berrier-Fontaine francia republikánus mondott pohárköszöntőt; ez utóbbi szó- noklatában jelentős helyet foglalt el a gondolat, hogy Franciaország republikánusai nem csupán Franciaországról küzdöttek, hanem az egész emberiségért, s hogy az egyen- lőség elvei máris új életre keltek. „A kommunista egyesületek kiterjeszkednek az egész országra, s remélem hamarosan megérjük az összes nemzetek demokratáinak nagy kon- föderációját, hogy biztosítsuk a republikánus kommunizmus diadalát egész Európában.” További pohárköszöntők hangzottak el Paine-re, az egész világ, majd Anglia, Skócia és Írország harcban elesett demokratáira, a chartizmus egyetlen felkelési kísérletének vezetőire, Frost-ra, Williams-ra, Jones-ra, a száműzött chartistákra, O'Connor-ra, a Northern Star-ra és demokratikus dalok éneklésével ért véget az ünnepély.

Engels a bankettet kommentálva megállapította, hogy „a nemzetek testvériesü- lése a modern demokráciának a zászlaja alatt, amely a francia forradalomból indult ki, a francia kommunizmusban és az angol chartizmusban fejlődött ki, mutatja, hogy a tömegek és képviselőik jobban tudják, hányat ütött az óra, mint a német elmélet”.¹⁴ Megállapította továbbá: „A demokrácia ma a kommunizmus. Másfajta demokrácia már csak elméleti vizionáriusok fejében létezhet, akik nem a valóságos eseményekkel törőd- nek, akik szerint nem az emberek és a körülmények fejlesztik ki az elveket, hanem az elvek fejlesztik ki önmagukat. A demokrácia proletár elv, a tömegek elve lett. Lehet, hogy a tömegek a demokráciának ezzel az egyetlen helyes jelentésével nagyobb vagy ki- sebb mértékben vannak tisztában, de valamennyien a társadalmi egyenjoguságnak leg- alább homályos érzését kapcsolják a demokráciához. A demokrácia tömegek a kommunista harci erők seregszemléjénél nyugodtan számításba vehetők. S amikor a különböző nemzetek proletár pártjai egyesülnek, teljesen igazuk van, ha a demokrácia szót írják zászlajukra, mert azokat kivéve, akik nem számítanak, 1846-ban minden európai demo- krata többé-kevésbé határozottan kommunista... Végül a nemzetek testvériesülésének, manapság inkább, mint valaha, merőben szociális jelentése is van. Az olyan agyrémek, hogy európai köztársaság, örök béke lehetséges, amíg a politikai szervezet fennáll, éppen olyan nevetségesek lettek, mint a népeknek az általános szabadkereskedelem égisze alatt való egyesüléséről puffogatott frázisok; és miközben ily módon az összes effajta- érzélgős agyrémek teljesen kimernek a forgalomból, valamennyi nemzet proletárjai; anélkül, hogy sok híhót esapnának, már megkezdik a *valódi testvériesülést* a kommunista demokrácia lobogója alatt.”¹⁵

meg Peterloo hőse, „Orator Hunt” születésnapjáról, ugyancsak együttesen tartottak „rokonszenygyűlést” a lengyelek mellett Harney és Schapper szónoklataival.

¹⁴ K. Marx és F. Engels Művei. 2. köt. 1844–1846. Bpest. 1958. 571–584. l.

¹⁵ Uo. 573–574. l.

A Testvéri Demokraták Társaságának proletár nemzetközi egysége nemcsak szavakban és lelkesedésben nyilvánult meg. Bár nyíltan csupán két emigráns csoport — a német és a francia demokraták társasága — tartozott kötelékébe, hat állandó titkára képviselte a svájciakat, a magyarokat, a skandinávokat és más nemzetiségűeket is.¹⁶

Még 1845-ben megfogalmazott elvei és szabályzata szerint a társaságnak célja tagjai kölcsönös felvilágosítása, és a jelszavában kifejezett elv propagálása volt. A tagok frásban foglalt hitvallása — kivonatossan — így szólt: „Visszaautasítunk és eltávolítunk mindenfajta örökletes egyenlőtlenséget és kizsákmányolást; ezért úgy tekintünk a királyokra, arisztokratákra és minden tulajdonon alapuló politikai privilégiumot monopolizáló osztályra, mint kizsákmányolóra és az emberek testvérisége elvének megsértőire. A kormányokat az egész nép válassza, és azok az egész népnek legyenek felelősek — ez a mi politikai hitvallásunk.

Kinyilvánítjuk, hogy a föld természeti kincseivel együtt mindenki közös tulajdona; ... kinyilvánítjuk, hogy a társadalom jelen állapota, mely lehetővé teszi az ingeny-elők és a cselszövők számára, hogy a föld gyümölcseit és az ipar termékeit kisajátítsák és arra kényszerítik a munkásosztályokat, hogy munkájukért elégtelen jutalmat kapjanak, alapvetően igazságtalan. A mi társadalmi hitvallásunk az, hogy a munka és annak bére egyenlő legyen.

Elítéljük az egyaránt ostoba és gonosz »nemzeti« gyűlölködést, amely mindeideig megosztotta az emberiséget... S minthogy meg vagyunk győződve arról, hogy minden korban a nemzeti előítéletekből a nép elnyomói húztak hasznot, e társaság elveti »a külföldi« fogalmát, tekintet nélkül arra, hogy ki kire alkalmazza. Erkölcsi hitvallásunk ez: úgy fogadjuk embertársunkat, tekintet nélkül országára, mint egy család: az emberi faj tagjára és egy nagy birodalom, a világ polgárára. Végezetül elfogadjuk azt a magyszerű erkölcsi törvényt: »Tedd azt testvérednek, amit tőle vársz«, — minthogy ez a köz és egyéni boldogság legbiztosabb záloga.»¹⁷

Eleinte nem nagy propagandát fejtett ki a társaság — hat hónap is eltelt, míg megalapítása után Harney nyomtatásban említést tett róla, s megalakulásának első évfordulóján Harney határozottan kifejtette, hogy nem kívánnak pártalakulatként működni, nem szednek tagdíjakat, nincs szükség sem tanácskozó testületre, sem bizottságokra, hiszen csupán különböző országokból származó emberek gyülekezete ez, a kölcsönös tájékoztatás céljából. Ez az álláspont azután ki is váltotta Engels bírálatait, aki rámutatott 1846 őszén, hogy a Testvéri Demokratáknál túlsok a testvériség, s túl kevés az osztályharc.¹⁸

A kezdet szerénysége és annak hangsúlyozása, hogy nem kívánnak pártként fellépni, két indokkal magyarázható: nem kívánták sürgősen nyilvánossá tenni, hogy a különböző politikai menedékjogot nyert emigráns csoportokat szorosabb és szervezetesebb szálak fűzik az angol chartistákhoz. Továbbá nem kívántak a chartistákkal rivalizálni, pártot alakítani a chartista párton belül. Ahogyan ezt a Testvéri Demokraták Társasága tevékenysége során először nyilvánosan fellépő jelentős chartista egyéniség, Ernest Jones megfogalmazta: „Megalakulásakor chartista barátaim részéről volt bizonyos bizalmatlanság a Testvéri Demokraták iránt — attól féltek, hogy ez kísérlet a párton belül a pártalakításra; most már tudják, hogy e társaság valamennyi tagja ízig-veéig chartista és a chartizmus próbaköve annak, hogy valaki a tagja lehessen.»¹⁹

Ennek a bizalmatlanságnak az eloszlatására még alakulása után két évvel is, amikor mégis rátértek az egyesületi élet szervezettebb formáira²⁰ (vagy talán éppen azért), igen helyesen súlyt fektetett a vezetőség. Az egyesületnek egy 1847 novemberében kelt külön határozata megállapította a chartizmussal való azonosulását, mivel „a Testvéri

¹⁶ A titkárok feladata volt, a többi között, a Társaság nyilatkozatainak, közleményeinek megfogalmazása, aláírása. H. Hubert, N. Németh, P. Holm volt a svájci, a magyar, a skandináv titkár, J. A. Michelot a francia, K. Schapper a német és természetesen Harney az angol titkár. L. Oborski, mint nemhivatalos titkár ügyködött a lengyelek képvisletében, ui. az angol kormány anyagi támogatása miatt a Lengyel Demokrata Társaság nem akart nyíltan csatlakozni a Testvéri Demokratákhoz, mert azonnal megvonta volna a hivatalos segítyt. A Testvéri Demokraták Társaságának tagja lehetett bárki, akinek ismert ajánlója volt, és aki felelősséget vállalt a jelölt demokratikus nézeteiért és kifogástalan erkölcsi magatartásáért. A tagsági igazolványokra 12 nyelven nyomtatták ki a társaság jelszavát: „Minden ember testvér” (angolul, franciául, németül, hollandul, dánul, svédül, spanyolul, olaszul, újjörögül, oroszul, lengyelül és magyarul) és a hat titkár aláírását. *Schoyen*, i. m. 136. l.; *Th. Rothstein*: From Chartism to Labourism, London. 1929. 129., 131. l.; *Th. Frost*: Forty Years Recollections. Literary and Political, London. 1880. 125–127. l.

¹⁷ „The Principles and Rules of the Society of Fraternal Democrats”, 1845. Közli: G. D. H. Cole—A. W. Filson: British Working Class Movements. Select Documents, 1789–1875. London. 1951. 402–403. l.

¹⁸ Marx—Engels Válogatott Levelek. Bpest. 1950. 27. l.

¹⁹ E. Jones, Northern Star, 1848. febr. 5. *Rothstein*, i. m. 130. l.; *Schoyen*, i. m. 138. l.

²⁰ 1847. júl. 19-én eldöntötték, hogy évente 1 shilling tagsági díjat szednek, a titkárokból bizottságot alakítottak, pénztárost neveztek ki, havonta taggyűlést tartottak, a Társaság nevét pedig Egyesületre változtatták. *Rothstein* szerint minden bizonnyal az I. Internacionálé-nak is modelje volt e szervezet, I. m. 131. l.

Demokraták meg vannak győződve arról, hogy valamennyi országban a demokrácia ügyét a legjobban úgy szolgálhatják, ha elnyerik a Népchartát, s ezért a Testvéri Demokraták minden hatalmukban álló segítségét megadják ahhoz, hogy a Népcharta az ország törvényévé emelkedjék.”²¹

Harney minden taktikai érzékét latbavetette, hogy a chartista mozgalom többi vezetőjét is megnyerje a nemzetköziség eszméjének, a Northern Star lapjain pedig folyamatosan helyt adott a Testvéri Demokraták célkitűzése ismertetésének. Részben Harney taktikus magatartása, részben a külföldön tett utazások nyerték meg a chartizmus kiemelkedő vezetőjét, O’Connort is az angol—ír szövetség eszméjén túl az egyetemesebb nemzetköziség eszméjének. Amikor O’Connor 1845-ben nyugat-európai útja során a kisbirtokrendszert tanulmányozta, találkozott Marx-szal.²²

Egy év múltán Marx, Engels és Ph. Gigot a brüsszeli német demokrata kommunisták (A Kommunista Levelező Bizottság) nevében üdvözölték O’Connort egy képviselő-jelölt választási sikere alkalmából és dicsérő szavakkal méltányolták a Northern Star felvilágosító munkáját. „Hogy a szabadkereskedelem egy miniszterét a kézfelemeléses szavazáson óriási chartista többség legyőzte, méghozzá éppen akkor, amikor a szabadkereskedelmi elvek diadalmaskodnak a törvényhozásban, ebben Uram, annak a jelét látjuk, hogy Anglia munkásosztályai teljesen tisztában vannak azzal, milyen álláspontra kell helyezkedniök a szabadkereskedelem győzelme után” — írták. — „Arra következtünk ebből a tényből, hogy nagyon jól tudják, hogy most, amikor a középosztályok keresztülvitték legfőbb rendszabályukat, s amikor ahhoz, hogy az Ön hazájának elismert uralkodó osztályává váljanak, nem kell egyebet tenniök, mint a jelenlegi gyöngye közép-utas kabinet helyébe egy erélyes, valóban polgári kormányt állítani — hogy most a tőke és a munka, a burzsoa és a proletár közötti nagy harcnak kell dűlőre jutnia... Végül, Uram, köszönetet kell mondani Önnek és segítőtársainak a »Northern Star« nagyszerű és fölvilágosult irányításáért. A legcesekélyebb habozás nélkül kijelentjük, hogy a »Star« az egyetlen angol újság... amely ismeri az angliai pártok valódi helyzetét; amely valóban és lényegében demokratikus; amely mentes a nemzeti és vallási előítéletektől; amely rokonszenvez az egész világ demokratáival és munkásaival (manapság a kettő úgyszólván ugyanaz); amely mindezekben a kérdésekben az angol munkásosztály véleményét fejezi ki, s ezért az egyetlen angol lap, amelyet a kontinens demokratáinak valóban érdemes olvasni. Ezzel kijelentjük, hogy mindent, ami csak erőnkől telik, meg fogunk tenni, hogy a »Northern Star« terjesztését a kontinensen növeljük és közleményeiből lehetőleg minél több kontinentális lapban helyezzünk el fordításokat.”²³ Ezt a levelet 1846. július 20-án felolvasták a Testvéri Demokraták Jones elnökletével megtartott heti ülésén (ld. Northern Star 1846. júl. 25.), és válaszukban megköszönte a Northern Star-t ért elismerést, úgy üdvözölték a brüsszeli kommunisták magatartását, mint „valamennyi ország demokratái szoros egységének és testvériségének további bizonyítékát abban a harcban, amelyet a politikai és társadalmi egyenlőségért folytatnak.”²⁴

A Testvéri Demokraták Egyesülete legtevékenyebb, legsikeresebb szakaszát 1846—47-ben és 1848 első hónapjaiban élte. Minden forradalmi esemény vagy évforduló alkalom volt számukra arra, hogy a proletár internacionalizmus és a szabadság eszméjét terjesszék, népszerűsítsék Angliában és Anglián túl. A Testvéri Demokratáknak ebben az időszakban vallott nézeteit és eszméit a legerőteljesebben és legkifejezőbben Harney fogalmazta meg 1846-ban a londoni Német Munkás Művelődési Egyletben tartott egyik beszédében: „A nemzeti érzelmekre más korszakokban szükség volt; megmentette az emberiséget az általános és helyrehozhatatlan rabszolgaságtól. Napjainkban is számos országban feltétlenül szükséges a nemzeti szellem felébresztése... Angliában és Franciaországban azonban nem szükséges melengetni a nemzeti érzéseket — mondotta Harney —; ellenkezőleg, mindkét országban a jóra való emberek törekvéseinek a még meglévő előítéletek ellen kell irányulniuk. Valamennyi ország elnyomott osztályához szólok... Egyesüljenek a közös ügy győzelmé érdekében. »Oszd meg és uralkodj« — ez volt az elnyomók jelszava, »Egyesülj és győzz« — ez legyen a mi ellenjelszavunk. Bármilyen nemzeti ellentétek osztották meg a lengyelek, oroszok, poroszok, magyarok és olaszok sorait, ezek a nemzeti ellentétek nem állták annak útját, hogy az orosz, osztrák és porosz zsarnokok összefogjanak zsarnokságuk fenntartására. Miért ne tudnának ezeknek az országoknak a népei összefogni szabadságuk kivívására? Minden országban azonos a nép ügye, a munka, a leláncolt, a kizsákmányolt ügye... Minden egyes országban különbö-

²¹ Northern Star. 1847. nov. 20.

²² D. Read — E. Glasgow: Feargus O’Connor, Irishman and Chartist. London. 1961. 127. l.

²³ K. Marx és F. Engels Művei. 4. köt. 1846—1848. Bpest. 1959. 22—23. l.

²⁴ Rothstein: i. m. 133. l.

zöképpen fejlődött ki a kevesek zsarnoksága és a sokak rabszolgasága, az elv azonban mindegyikben ugyanaz... Valamennyi országban azok az emberek, akik gabonát termelnek, burgonyán élnek, akik barmot nevelnek, nem esznek húst. Azok az emberek, akik szőlőt termesztenek, az abból nyert nemes folyadékuknak csak a seprűjét ízlelik. Akik ruházati cikkeket állítanak elő, rongyokban járnak. Akik építik a házakat, kunyhókban laknak, s akik minden szükséges és fényűző cikket termelnek, nyomorban tengődnek. Valamennyi ország munkásemberei, sérelmeiket, nyomorotok így hát nem azonos-e? Az igaz ügyetek is, nem azonos-e hát? Az eszközökben lehetnek különbségek köztünk, vagy a különböző körülmények más és más eszközöket tehetnek szükségessékké, de a nagy végső cél, az emberi faj valószínű felszabadításának, az egyetlen és mindenek felett való célnak kell lennie... Egyesüljön hát testvériségben, minden ország munkásosztálya közös ügyük győzelmére.”²⁵

Ezek a szavak másfél esztendővel a Kommunista Kiáltvány megfogalmazása előtt hangzottak el. Harney elítélte a burzsoá nacionalizmus elvét és megfogalmazta a „valamennyi ország munkásai egyesüljenek” jelszavát is. Megállapította a nacionalizmusról, hogy az szükséges szakasz egy elnyomott nép (mint a lengyel, olasz stb.) társadalmi és politikai fejlődésében; de *csak* fejlődési szakasz, amely nem ködösítheti el a munkásság közös érdekét az elnyomó osztályokkal szemben.²⁶

Ennek az elvnek szélesebb körű hangoztatására, röviddel kinyilvánítása után, a krakkói felkelés kapcsán került sor. A krakkói szabad állam nemzeti kormányának 1846. február 22-i kiáltványa, amelyet azonnal lefordítottak angolra és szorgosan terjesztettek, igen nagy visszhangot keltett az angol radikálisok, de főleg a chartisták szervezeteiben és soraiban. A Tetvéri Demokraták számos nyilvános gyűlést tartottak a lengyel szabadság érdekében, alapot létesítettek a felkelők javára, röpiratokban leplezték le az angol diplomáciának a lengyel nemzettel kapcsolatos ténykedését és követelték, hogy a kormány tartózkodjék az Ausztria oldalán történő beavatkozástól. Ezt kelletlenül fogadta a lengyel emigráció Czartorisky által vezetett jobbszárnya, — amely a whigek és a középosztálybeli radikálisok támogatására épített,²⁷ és nyilatkozatot bocsátott ki a Testvéri Demokraták ténykedése ellen. Harney a Northern Star-ban válaszolt erre és megírta, hogy a brit nép tömegei nem azért rokonszenveznek a lengyel felkeléssel, mert az nemzeti, hanem, mert ez az út a zsarnokságtól való felszabaduláson keresztül (legyen az orosz zsarnokság vagy lengyel arisztokráta zsarnokság) Lengyelország újjá születéséhez vezet.²⁸

1846 márciusában a Testvéri Demokraták egyik alszervezeteként megalakították a „Demokrata Bizottság Lengyelország Újjászületésére” elnevezésű társaságot, amelynek elnöke lett Jones, titkára Harney, pénztárosa pedig O'Connor, s amely a chartista végrehajtó bizottsággal együttműködve, két-két megbízottat (egy-egy angolt és lengyelt) küldött szerte az országba, hogy mozgósítsa a lakosságot a lengyel ügy érdekében. Krakkó Ausztriához való csatlakozását követően a bizottság „Poland: the Seizure of Cracow” címmel szöveget intézett az angol néphez, amelyben Palmerston politikáját élesen megbíráta. A Testvéri Demokraták lengyel-rokonszeny gyűléseinek egyikén O'Connor vont párhuzamot a lengyelek és chartisták ügye között, más alkalommal — május 20-án — Jones emelte fel szavát és jelent meg először a szószéken, mint chartista politikus.

Jones 1845-ben csatlakozott a chartista mozgalomhoz, s rövidesen O'Connor jobbekeze lett. Képességeinek megfelelően nagy szerephez jutott a mozgalomban 1848-ig — bebörtönzéséig —, majd 1850-től, kiszabadulásától, haláláig. Harney, Jones, O'Connor és a lengyel bizottság számos más tagjának lelkes és meggyőző közreműködése is elősegítette, hogy 1847 közepére, rövid hat hónap alatt, a Testvéri Demokraták szervezete csaknem 30 községben, Dundee-től Reading-ig megalakult. Sőt, ismert és demokraták körében tisztelt nevet szerzett külföldön is. Felhívásait, szövegeit közölték a nyugat-európai demokrata újságok. Ehhez az Anglián túli népszerűséghez elsősorban Marx és Engels segítette az egyesületet.

Marx és Engels 1846 elejétől Brüsszelben azon fáradoztak, hogy az általuk kidolgozott elméletre támaszkodva megvalósítsák a különböző országok szocialistáinak és

²⁵ M. Morris: From Cobbett to the Chartists: 1815—1848. London. 1951. 246—247. l.

²⁶ Rothstein: i. m. 135. l.

²⁷ Az angol radikálisok lengyelbarátságának jellemzésére lásd: A. J. P. Taylor: The Troublemakers. Dissent over Foreign Policy. 1792—1939. London. 1957. 42—45., 49. l.

²⁸ Northern Star, 1846. márc. 21. A Testvéri Demokraták lengyelbarát mozgalma sok ellenszenvet váltott ki arisztokrata és polgári (középosztálybeli) körökben. Wozell írta 1846 áprilisában Joachim Lelewelnek, a lengyel forradalmárnak és történésznek: „Száz nos képviselőt kerestünk fel váltakozó eredménnyel — egyikük csaknem kibótt bennünket, a többség megnehezítette működésünket.” K. Rogowski, a krakkói forradalmi kormány titkára pedig júniusban az ellen a jelenség ellen tiltakozott, hogy a krakkói felkelésre „a kommunista doktrínák gyanúját vessék”. Brock: i. m. 149. l.

haladó munkásainak eszmei és szervezeti összefogását. „Kötelességünk volt, hogy nézetünket tudományosan megalapozzuk, épp oly fontos volt azonban az is, hogy az európai és elsősorban a német proletariátust megnyerjük meggyőződésünknek. Mihelyt önma-gunkkal tisztába jöttünk, munkához láttunk.”²⁹

Marx és Engels a kölesönös tájékoztatásra, meggyőzésre, bírálatra hívták életre a Kommunista Levelező Bizottságokat, először ennek brüsszeli körét, majd rövidesen megkezdtek a párizsi és londoni bizottság szervezését is.³⁰

Harney 1846. március 30-i, Engelshez intézett leveléből megállapítható, hogy Engels egyik korábbi levelében kifejtette előtte és részletezte az új propagandaszervezet tervét, választa a levelező bizottságok feladatait, és azt javasolta Harney-nak, hogy léte-sítsenek hasonló bizottságot Londonban, s ebbe vonják be a chartista vezetőket. Azt a feladatot hasonlították e londoni bizottságnak, hogy a chartisták forradalmi szárnyát és a brüsszeli kommunistákat közelebb hozza egymáshoz, ami által Marx és Engels közvetlenebbül nyújthat segítséget a chartista vezetőknek és a londoni emigráns csoportoknak. Harney idézett március 30-i levelében kifejtette, hogy készséggel kapcsolódik a nemzet-közi forradalmi propagandamunkába, de minthogy tagja az Igazak Szövetségének is, és együttműködik a Testvéri Demokraták szervezetén keresztül az Igazak Szövetségé-nek vezetőivel, a maga részéről helyesebbnek látja, ha a brüsszeli bizottság elsősorban az Igazak Szövetségének londoni vezetőivel. Schapperrel és a többiekkel létesít kapcsolatot. Ez meg is történt, Marx és Engels megegyeztet az Igazak Szövetségének londoni vezetői-vel és Londonban 1846 májusában megalakították a levelező bizottságot; Harney, Bauer, Schapper és Moll voltak a leghasznosabb, legismertebb tagok.³¹

Az Igazak Szövetsége londoni tagjainak és a forradalmi chartista szárnynak együttműködése megerősítette az Igazak Szövetségének tekintélyét az európai szocialista mozgalomban, mindenek előtt Marx és Engels előtt. Az együttműködés szervezeti keret-ben történő továbblépését azonban mégis az tette lehetővé, hogy az Igazak Szövetségé-nek vezetői, az erélyes proletár vezetők előtt — Engels szavaival — „hozzáférhetővé vált az elméleti belátás is” és a 40-es évek utolsó harmadában már mindannyian, Schap-per, Moll és Bauer magukévá tették Marx és Engels forradalmi, kommunista eszméit. Marx több, mint egy évtizeddel később így nyilatkozott az Igazak Szövetségéhez való viszonyáról: „Ugyanabban az időben közzétettünk számos, részben nyomtatott, részben litografált pamfletet, és ezekben könyörtelenül megbíráltuk a francia—angol szocializ-musnak vagy kommunizmusnak és a német filozófiának azt a keverékét, amely akkor a Szövetség titkos tanítása volt; ennek helyébe egyetlen szilárd elméleti alapként a polgári társadalom gazdasági struktúrájának tudományos tanulmányozását állítottuk, s végül népszerű formában kifejtettük, hogy nem valamely utópista rendszer megvalósításáról van szó, hanem tudatos részvételről a társadalomnak szemünk előtt végbemenő törté-nelemi átalakulásában.”³²

Marx e megnyilvánulásoknak tulajdonította, hogy a Szövetség 1847 januárjában központi vezetőségének egy tagját, J. Moll órát Brüsszelbe küldte, hogy őt és Engelst felszólítsa: lépjenek be a Szövetségbe, működjenek közre a Szövetség újjászervezésé-ben és programjának a „kritikai kommunizmus” alapján történő kidolgozásában. Marx és Engels a belépés mellett döntött. Engels már részt vett az Igazak Szövetségének 1847. június elején Londonban tartott kongresszusán, azaz a Kommunisták Szövetségének első kongresszusán. Az új marxista irányvonal érvényesítése Engels tevékeny közremű-ködése révén vált eredményessé. A kongresszus megvitatta az új szervezeti szabályzatot, s elhatározta, hogy az Igazak Szövetsége elnevezést Kommunisták Szövetségére változ-tatja. A szövetség korábbi jelszavát „Minden ember testvér”, a „Világ Proletárjai Egye-süljetek” jelszóval cserélték fel. A kongresszus határozatot hozott a Kommunista Kiált-vány elkészítéséről. Engels és barátja, fegyvertársa W. Wolff³³ javaslatára a szervezeti szabályzatba felvettek egy nagyjelentőségű cikkelyt, amely a tudományos kommuniz-mus szellemében szövegezte meg a proletár mozgalom célját és a Szövetség eszmei irány-vonalát: „A Szövetség célja a burzsoázia megdöntése, a proletariátus uralma, a régi, osz-tályellentéteken alapuló polgári társadalom megszüntetése és egy új társadalom megalap-ítása, amelyben nincsenek osztályok és nincs magántulajdon.”³⁴

²⁹ F. Engels: A Kommunisták Szövetsége történetéhez. A Kommunista Párt Kiáltványa. Bpest. 1953. 74. l.

³⁰ A brüsszeli levelező bizottságok tagságára, munkájára s Engels párizsi útjára, az ottani Levelező Bizottság felállítására, fázisaira lásd: J. P. Kanguyel: Marx és Engels, A Kommunisták Szövetségének megszervezői. Bpest. 1954. 102. skk. l.

³¹ Kanguyel: i. m. 113—114. l.; Schoyen: i. m. 142—143. l.

³² K. Marx: Herr Vogt. 75—76. l. Idézi: Mehring: i. m. 158. l.

³³ W. W. L. Wolff (1809—1864) tanító és újságíró, Marx és Engels barátja, a Kommunisták Szövetsége Köz-ponti vezetőségének tagja; 1848—49: a „Neue Rheinische Zeitung” egyik szerkesztője; a demokraták rajnai kerületi bizottságának és a kölni biztonsági bizottságnak tagja; a forradalom után Svájcba, majd 1851-ben Angliába emigrált.

³⁴ A Kommunisták Szövetsége Szervezeti Szabályzata. A Kommunista Párt Kiáltványa. Bpest. 1953. 88. l.

Így kapcsolódott be a Testvéri Demokraták, ill. az Igazak Szövetsége londoni bizottságán keresztül Harney is a Kommunisták Szövetségének munkájába, és segítette Engels londoni propagandatevékenységét a Northern Star-on keresztül.

A Kommunisták Szövetségének első kongresszusa után néhány hónappal, szeptemberben Brüsszelben megalakult a Testvéri Demokraták brüsszeli megfelelője, az Association Démocratique, amelynek alelnökévé választották novemberben Marxot. A szervezeti keretek kiépítését Engels ugyanakkor Párizsban folytatta. 1847 októberében a „Réforme” köré csoportosuló francia demokratákkal tárgyalt; megállapodott a szerkesztőkkel, hogy az angliai és németországi helyzetről, valamint a chartista mozgalom előrehaladásáról ír számukra. Engels munkatársi tevékenysége a „Réforme”-nál október 26-án kezdődött az angliai kereskedelmi válságról írt cikkével és 1848 januárjában ért véget. 1847 októberében a Kommunisták Szövetségének londoni központja a brüsszeli körzethez fordult, hogy delegátust küldjön a szövetség II. kongresszusára. A vezetőség felkérte Marxot, hogy személyesen jelenjék meg a kongresszuson. A Kommunisták Szövetségének párizsi körzeti vezetősége pedig Engelist választotta küldöttjéül; így november végén Marx Brüsszélből, Engels Párizsból utazott Londonba a II. kongresszusra, útközben Ostende-ben találkoztak és megbeszélték a küszöbön álló kongresszus kérdéseit. A november 29. — december 8. között üléselő kongresszus hosszú viták után egyhangulag elfogadta Marx és Engels nézeteit, és megbizta „egy a nyilvánosságnak szánt részletes elméleti és gyakorlati pártprogram megfogalmazásával”. A kongresszus jóváhagyta a Kommunisták Szövetségének Szervezeti Szabályzatát is. E kongresszus fontos, nagyjelentőségű szerepet játszott a kommunista mozgalom fejlődésében, a Kommunisták Szövetségének megalapozásában, az új forradalmi tudományos világnézet eszméinek népszerűsítésében.³⁵

A Kommunisták Szövetségének II. kongresszusa megnyitásának napján a Testvéri Demokraták által az 1830-as lengyel forradalom évfordulójára rendezett ünnepségen Marx és Engels is beszédet mondott. Marx átadta a brüsszeli Association Démocratique üzenetét, amely javasolta, hogy a két társaság, szorosabb kapcsolatban egymással, nemzetközi demokrata kongresszust hívjon össze a következő esztendőben. Majd a következőket mondta: „Ahhoz, hogy a népek valóban egyesülhessenek, közőseknek kell lenni érdekeiknek. Ahhoz, hogy közősek lehessenek érdekeik, el kell törölni a mostani tulajdonviszonyokat, mert a mostani tulajdonviszonyok feltételezik a népek egymás közötti kizsákmányolását: a mostani tulajdonviszonyok eltörlése, ez csakis a dolgozó osztály érdeke. S kizárólag neki vannak meg az eszközök is ehhez. A proletariátusnak a burzsoázia fölött aratot győzelme egyszersmind győzelem ama nemzeti és ipari konfliktusok fölött is, amelyek manapság a különböző népeket ellenségesen szembeállítják egymással. Ezért a proletariátusnak a burzsoázia fölötti győzelme egyszersmind jeladás valamennyi elnyomott nemzet felszabadítására... Nektek, chartistáknak, ezért nem az a feladatotok, hogy jámbor óhajokat hangoztassatok a nemzetek felszabadításáról. Mérjétek csapást saját beltőlki ellenségeitekre, s akkor abban a büszke tudatban lehettek, hogy csapást mértetek az egész régi társadalomra.”³⁶

Engels úgy vélte, hogy „az első döntő csapás, amely a demokrácia győzelmét, valamennyi európai ország felszabadulását vonja maga után, az angol chartistáktól fog kiindulni,” — ekkor mondta Engels azt is, hogy több évet töltött Angliában, s ezen idő alatt „nyíltan” csatlakozott a chartista mozgalomhoz.³⁷ A többi szónoklat közül kiemelkedett Jones beszéde, amely a varsói felkelésről élénk leírást adott, majd vázolta a különböző európai országok és Anglia közeledő válságát, s felhívta hallgatóit, hogy készüljenek fel a várható küzdelemre. Harney hosszan méltatta a lengyelek hősi küzdelmeit, üdvözölte Marxot és örömmel köszöntötte javaslatait, Engels szavaira pedig külön hállával hivatkozott. Michelot, Schapper, Oborski és más demokraták felszólalása után Harney és Engels javaslatára háromszorosan hurrával éltették Európa neves demokrata lapjait, a Réforme-ot, a Northern Star-t és a Deutsche-Brüsseler-Zeitung-ot, a három nagybefolyású polgári lapot, a Journal de Débats-t, a Times-t és az augsburgi Allgemeine Zeitung-ot pedig háromszorosan lefujozták. A gyűlés a Marseillaise eléneklésével végződött.³⁸

December elején Marx és Engels még tárgyalásokat folytatott a chartista vezetőkkel, előadást tartott a londoni Német Művelődési Egylet gyűlésein, majd Marx december

³⁵ Anyagról, üléséről, a kongresszus résztvevőinek összetételéről kevés adat maradt fenn. Az angolokat a kongresszuson minden valószínűség szerint Harney és Jones, a Kommunisták Szövetségének tagjai képviselték.

³⁶ Marx — Engels Művei. 4. köt. 395., 396. l.

³⁷ Uo. 396. l.

³⁸ Uo. Engels beszámolója. La Réforme, 1847. dec. 5. E gyűlésről még részletesebb beszámolót közölt a Northern Star dec. 5-i és a Deutsche-Brüsseler-Zeitung dec. 9-i számában.

13-án, Engels 17-én tért vissza Londonból Brüsszelbe, itt mintegy 10 napot dolgozhattak együtt a Kommunista Kiáltványon, Engels december végén (21-e körül) visszatért Párizsba, ahol a Testvéri Demokraták párizsi képviselőjét is elvállalta. Marx december 20-án, a brüsszeli Association Démocratique ülésén számolt be a Testvéri Demokratáknak a lengyel forradalom tiszteletére rendezett londoni gyűléséről. Engels elutazása után Marx még több mint egy hónapot dolgozott a „Kommunista Párt Kiáltványán”, amelyet 1848 január második felében fejezett be és Londonba küldött kinyomtatásra. 1848 február végén (valószínűleg 25-én) a londoni Német Művelődési Egylet nyomdája kiadásában és az Egylet pénzén³⁹ a párizsi februári forradalom kitöréséről szóló hírrel egyidőben jelent meg a Kiáltvány első kiadása, amely még szinte nedvesen a nyomdafestéktől, azonnal a forradalmi munkásság fegyvere, eszmei és taktikai programja lett.

Így az 1840-es években a chartisták szerény méretekben munkásai, résztvevői, előmozdítói lehettek az új korszakot jelző marxizmus létrejöttének.

³⁹ *Kangyel*: i. m. 279–280. l.; A kommunista kiáltvány kiadásáról, elterjedéséről ld. *Bert Andreas*: *Le Manifeste Communiste de Marx et Engels: Histoire et Bibliographie 1848–1918*. Milano, Feltrinelli Editore. 1963. 9–10. l.

Vita a népi demokratikus korszak történetének problémáiról a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tudományos ülésszakán

A felszabadulás huszadik évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszakok sorát a történettudomány művelői számára a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem 3 napos ülésszaka nyitotta meg. Legfőbb jellemző vonása ennek a tudományos ülésszaknak az volt, hogy elsősorban nem az ünnepi számvetés, az elért eredmények számbavevétele nyomta rá bélyegét, hanem hűszéves fejlődésünk tudományos feltárásának, elemzésének továbbvitele, ennek során nagyfontosságú kérdések megvitatása, a további kutatások fő irányainak körvonalazása. Ez az alkotó jelleg mutatkozott meg az ülésszak programjában, az elhangzott előadásokban, valamint az azokat követő vitákban egyaránt.

A tudományos ülésszak munkáját plenáris és szekció üléseken végezte. Az első nap plenáris ülésén *Pach Zsigmond Pál* rektor megnyitó beszéde után hangzott el *Berend T. Iván* egyetemi tanár előadása „A gazdaságpolitika két évtizede a felszabadulás óta” címmel, majd *Radó Sándor* egyetemi tanár „Az ipartelepítés húsz éve Magyarországon”, valamint *Wilczek Jenő* egyetemi tanár „A tervszerű irányítás és a vállalati önállóság kérdései az ipar átszervezése után” című előadása. A második és a harmadik napon hat szekció (gazdaságtörténeti, újratermelés kérdései, ipargazdaságtani, területi munkamegosztási, agrárgazdaságtani, fejlődő országok kérdései szekció) ülésein került sor az elhangzott előadások vitájára, valamint az illető tudományágak további fontos kérdéseivel foglalkozó vitaindító előadások megtartására és megvitatására. Az ülésszak a harmadik nap plenáris ülésével, *Timár Mátyás* pénzügyminiszter „Magyarország pénzügyeinek két évtizede” című előadásával, majd *Szabó Kálmán* tudományos rektorhelyettes zárszavával ért véget.

E beszámoló nem foglalkozik az egész tudományos ülésszakkal, hanem csak a történeti szekció munkájának ismertetésére szorítkozik.

A történeti szekció munkája az egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékének égisze alatt folyt; ülésein az ülésszak külföldi vendégei, a MTA Történettudományi Intézetének és Közgazdaságtudományi Intézetének, a MSZMP Párttörténeti Intézetének munkatársai, az egyetem több tanszékének oktatói, valamint egyetemi hallgatók és más érdeklődők vettek részt.

A történeti szekció tevékenységének első napirendi pontja *Berend T. Iván* „A gazdaságpolitika két évtizede a felszabadulás óta” című előadásának vitája volt. Az előadás ismertetésére e helyütt nem szükséges kitérni, mivel az e folyóirat hasábjain már teljes terjedelmében napvilágot látott. *Berend T. Iván* előadása méltán váltott ki széleskörű érdeklődést és elismerést — amint ennek *Pach Zsigmond Pál* és *Berei Andor* is hangot adott többek között —, hiszen úttörő jelentőségű munkáról van szó. Ebben az előadásban került első ízben sor az elmúlt húsz év gazdaságpolitikájának átfogó áttekintésére, ráadásul olyan körülmények között, amikor a szerzőnek az utóbbi 15 évre vonatkozó gazdaságtörténeti kutatásai kevés kivételtől eltekintve (még a részletek tekintetében is) előzmények nélkül állnak. A feladatok sikeres megoldását bizonyítja az is, hogy míg több kérdésben érdekes vita bontakozott ki, addig az előadás fővonalát alapvetően mindenki helyeselte.

A *periodizáció* volt az egyik legélebenebb vitatott kérdés. A *Berend T. Iván* előadásában alkalmazott *periodizáció* alapelve szolgál a probléma kiindulópontjául, amit kérdés forrásában, illetve az egyes periódusok taglalása kapcsán többen is érintettek. *Berei Andor* a szocializmus alapjai lerakásának időpontját mint periódushatárt hiányolta az előadásból, hangsúlyozva, hogy ezt követően egész sor gazdaságpolitikai feladat alapvetően megváltozott. *Ságvári Ágnes* a periodizáció alapjául szolgáló gazdaságpolitika és gazdaságpolitikai koncepció kapcsolatának jellegét, illetve annak változását mint a periodizációt befolyásoló tényező szerepének fontosságát vetette fel, azzal kapcsolatban, hogy 1948-ig a gyakorlatban sok szempontból helyesen prakticista gazdaságpolitika vonta maga

után a gazdaságpolitikai koncepciót, míg azután a koncepció uralta el a gazdaságpolitikát, amely elszakadt a reális gazdasági alaptól. *Pach Zsigmond Pál*, miután rámutatott, hogy a periódizáció problémája igen lényeges összefüggések feltárására ad módot, felhívta a figyelmet arra, hogy Berend T. Iván előadásában e kérdést mint a gazdaságpolitika periódizációját tárgyalta. A felépítményhez tartozó gazdaságpolitika (amit bizonyos felismerések, vagy azok hiánya erőteljesen befolyásolnak) fejlődési periódusai pedig nem esnek szükségképpen egybe, nem azonosíthatók feltétlenül az alaphoz bekövetkezett változásokat nyomon követő gazdaságtörténeti fejlődési periódusokkal. Az más kérdés, hogy ha a gazdasági alaphoz bekövetkezett változásra nem következnek be rögtön, vagy elmaradnak a változások a gazdaságpolitikában, ez nem eredményez-e feszültségeket, ellentmondásokat, illetve az alap változásának esetleges rögtöni leereagálása — a szükséges felismerések és elemzés nélkül — új gazdaságpolitikai koncepcióban nem rejt-e magában néha éppen negatív mozzanatokot. A periódizációt illetően nyilvánvaló, hogy a szocializmus alapjainak lerakásával nagy történeti, gazdaságtörténeti periódus zárult le, amire Berend T. Iván is nyomatékosan utalt, ennek ellenére nem állott módjában a gazdaságpolitika új koncepciójának kezdetét megállapítani. *Berend T. Iván* válaszában leszögezte, hogy mivel egy viszonylag rövid előadás keretében nem lehetséges a gazdaság minden területére vonatkozó gazdaságpolitika összességét vizsgálni, ezért elsősorban a gazdaságpolitika koncepciójának alakulását kísérte nyomon, ez volt az alapvető a periódizálás élvégzésekor, nem hagyva figyelmen kívül természetesen a koncepciót meghatározó feladatokat és részben a realizálás során jelentkező eredményeket vagy eredménytelenségeket sem.

Az 1948-as periódushatár kijelölésével a felszólalók többsége egyetértett. *Berei Andor* szerint azonban 1948 csak az első periódus utolsó éveként jelölhető meg, amikor a központi feladat, a helyreállítás lényegében befejeződött. Ezért a következő szakasz kezdetét 1949-ben kellene meghatározni, amit nem befolyásol az, hogy az 5 éves terv kidolgozása már 1948-ban elkezdődött. *Ságvári Ágnes* a gazdaságpolitikai koncepció oldaláról közelítve meg a kérdést, alátámasztotta az 1948-as kettős periódushatárt (utalva az 1948 eleji gazdaságpolitikai és mezőgazdasági párthatározatokra), de megjegyezte, hogy amennyiben a proletárdiktatúra megvalósulását, az új társadalmi, gazdasági helyzet realizálódását, a nemzetközi munkásmozgalom alakulását tekintjük, akkor lehet az új szakasz kezdetét 1949-re tenni. *Berend T. Iván* utalt azokra a tényezőkre, amelyek jelzik, hogy a változás 1948 közepe táján következett be a gazdaságpolitikában (a helyreállítás befejezése, az ipari termelés 1948 szeptembere körül érte el a háború előtti szintet, a kollektívizálás meghirdetése, az új irányítási mechanizmus kiépítésének megindítása stb.). Megjegyezte, hogy a helyreállítás teljes befejezése egyébként nem jelent feltétlenül periódushatárt (pl. az első világháború után a béketermelésre való átállás 1924-25-ig bekövetkezett, amikor a termelés a háború előttinek csak 70%-át érte el, mégsem mondták juk azt, hogy az 1920-as évek második fele a helyreállítás jegyében játszódtott le). — Az 1953-as periódushatár indokoltóságát *Ságvári Ágnes* kérdésesnek tartotta, abból kiindulva, hogy ezt a kísérletezés időszaka követte, amely az alapkoncepciót lényegében nem érintette. *Ausich Sándor* ezzel szemben rámutatott, hogy ekkorra vált nyilvánvalóvá, hogy az akkumuláció addigi útja (a városi dolgozók reálbérének csökkentése, a mezőgazdasági akkumuláció túlhajtása) járhatatlan, a következtetések levonása (még ha rosszul is történt) jelzi az új periódus kezdetét. *Orbán Sándor* megjegyezte, hogy véleménye szerint, ha 1952-ben a mezőgazdaságban nem lett volna olyan rossz a termés, akkor a változást illetően bizonyos halogatás 1953 nyarán túl is bekövetkezett volna. *Berend T. Iván* rámutatott, hogy 1953-ban megindult a hibák felismerésének és bizonyos fokú kijavításának folyamata (ellentmondásosan, hullámzóan), és megvilágította ennek a nemzetközi munkásmozgalom fő fejlődési tendenciájával való kapcsolatát. Az utolsó időszakban kapcsolatban három periódizációs probléma is felmerült. Az 1957-es periódushatár helyett 1956 júliusát javasolta *Farkas Sándor*. Megítélése szerint a MDP Központi Vezetőségének ülésén, majd azt követően jónéhány jelentős kezdeményezés történt mind társadalmi-politikai, mind gazdaságpolitikai vonatkozásban, kezdtek kibontakozni az új koncepció körvonalai, bár a július-októberi időszakban szerinte is nagyobbak voltak a pozitívumoknál a negatívumok. *Orbán Sándor* a mezőgazdaság vonatkozásában utalt az új gazdaságpolitikai koncepció kialakulására már 1956 nyarán. *Berend T. Iván* az előadásában kifejtettekre hivatkozva — a további előrehaladás tényét ez időszakban továbbra sem vitatva — megalapozatlannak tekintette 1956 nyarának az új szakasz kezdeteként való beállítását a gazdaságpolitika egészébe (maga az 1956 júliusi központi vezetőségi ülés előadói beszéde sem mutatott gyökeres fordulatot a gazdaságpolitikai problémák felismerésében). — Az 1959-es évet új periódushatárnak javasolta *Ságvári Ágnes*, rámutatva arra, hogy erre az időre fejeződött be az ellenforradalom utáni

helyreállítás, vetődött fel a mezőgazdaság kollektivizálásának problémája abban a formában, ahogyan aztán meg is valósult, új társadalmi-gazdasági struktúrát teremtve; ekkorra vált országos méretűvé a gazdaság átszervezése (decentralizáció stb.), alakult ki új gazdaságpolitikai koncepció, s merült fel realisabban a KGST keretében a termelési együttműködés kérdése. *Ausch Sándor* véleménye megegyezett ezzel, kivéve a KGST-ben bekövetkezett változások értékelését (szerinte ez később jelentkező tényező). *Berend T. Iván* ezzel szemben rámutatott arra, hogy jóllehet a gazdaságpolitikákban 1957-től napjainkig történtek változások, s e fejlődési folyamatban 1959 volt az egyik állomás, ennek ellenére sem látható a gazdaságpolitikai koncepció fő irányában és fő módszereiben olyan gyökeres változás, amely új szakasz kezdetét jelenthetné. — A szocializmus alapjai lerakásának időpontját, tehát az 1961-1962-es évet *periódushatárként* jelölte meg *Berei Andor*, hivatkozva a MSzMP VIII. kongresszusának fő gazdaságpolitikai irányelveire, amelyek új gazdaságpolitikai feladatokat és új gazdaságpolitikai eszközök alkalmazását jelentik (a mezőgazdaság, az intenzív fejlesztés fokozása, a nemzetközi munkamegosztás vonatkozásában stb.). Ezzel szemben többen, így *Ságvári Agnes* és *Csapó László* rámutattak arra, hogy a gazdaságpolitikai szakasz, az új gazdaságpolitikai koncepció kialakítása 1962-ben nem zárult le, hanem még napjainkban is tart. *Berend T. Iván* a periodizáció alapelveinek tisztázása kapcsán — miként *Pach Zsigmond Pál* is — megállapította, hogy a szocializmus alapjainak lerakása gazdaságtörténeti periódushatár, ami mellett azonban nem tapasztalható — akárcsak az 1959-es évnél sem — alapvető változás a gazdaságpolitikában.

A gazdaságpolitika, a gazdaságpolitikai koncepció fogalmi meghatározásával, illetve értelmezésével kapcsolatos véleménycsere szorosan összefüggött a periodizációs vitával. Ez a kérdés annál kevésbé tekinthető pusztán terminológiai jellegűnek, mivel az egész előadás alapvető fontosságú fogalmait érinti, melyek befolyásolják a periodizációt, sőt az érdembeni tárgyalást és értékelést is. *Csapó László* meghatározása szerint gazdaságpolitikán azon gazdasági célok, intézkedések, módszerek, eszközök és nézetek összessége értendő, amelyek megjelölik a gazdasági fejlesztés fő irányait és az abban való előrehaladás módozatait. Tágabb értelemben a gazdaságpolitika magában foglalja nemcsak a termelőerők fejlesztésére vonatkozó elképzeléseket, hanem a termelési, társadalmi viszonyok, a mechanizmus fejlesztésére vonatkozó célokat és módokat is. A gazdaságpolitikai koncepció lényegében a gazdaságpolitika egy adott — rendszerint hosszabb — időszakra történő meghatározása. *Berei Andor* arra hívta fel a figyelmet, hogy a gazdaságpolitikai koncepció célok és szándékok komplexuma, ami nem választható el az általános politikai koncepciótól. *Berend T. Iván* egyetértett a gazdaságpolitika *Csapó László* által adott definíciójával, de indokolatlannak tartotta, hogy annál ne alkalmazzunk időbeli meghatározást, csak a koncepciónál. A gazdaságpolitikai koncepció fogalmának megközelítésénél abból kell kiindulni, hogy az ágazati gazdaságpolitika területei (ipar, mezőgazdaság, külkereskedelem stb.) rendkívül szerteágazóak, számos eltérést, sajátos vonást mutathatnak (periodizációs és egyéb vonatkozásban), ezért összefoglaló vizsgálat esetén feltétlenül szükséges a gazdaságpolitika alapvonásait, fő irányát és módszereit megmutató koncepció meghatározása és fogalmának alkalmazása.

A vitának ebbe a témakörébe illeszkedik szervesen a *gazdaságpolitikai koncepció, valamint a gazdaságpolitika feladatai és eredményei kapcsolatának* kérdése. *Berei Andor*, az előadás szerkezetére utalva, hangsúlyozta, hogy a koncepció nem választható el a feladatoktól és az eredményektől, nem értékelhető azok ismerete nélkül, mivel azok szolgáltatják ehhez az objektív alapot. *Csapó László*, annak kijelentése mellett, hogy a koncepció általában nem választható el az eredményektől, arra mutatott rá, hogy mégis szükséges a koncepció egészének különálló vizsgálata és értékelése, mert ennek konzekvenciái rendkívüli jelentőségűek lehetnek. Ennek illusztrálására említette az 1948—1953 között uralkodó koncepciót, amely, bár tartalmazott jó elemeket, de egészében véve nem volt jó. Ennek megállapítása nagy jelentőséggel bír, hiszen 1957 után szükség volt gyökeresen új koncepció kialakítására, aminek folyamata még most is tart. *Berend T. Iván* rámutatott arra, hogy a gazdaságpolitikai koncepciót a feladatokkal összhangban kell vizsgálni, azonban szem előtt tartva azt, hogy nem lehet a koncepciót teljes egészében az eredményeken lemérni, azok alapján értékelni, mivel realizálásuknál sok egyéb tényező is közrejátszik.

Az 1945—1948-as periódusban a *mezőgazdasággal kapcsolatos gazdaságpolitika* sokoldalú vita tárgyát képezte. A vita középpontjában az a kérdés állott, hogy kapott-e a mezőgazdaság ebben a szakaszban támogatást, illetve ez a támogatás milyen méretű volt és milyen formában történt. *Ausch Sándor* — vitába szállva *Berend T. Iván* előadásának idevágó részével — kifejtette, hogy amíg az inflációs időszakban, amikor a falu és a város közötti árucseré főként naturális formában történt, nem támogatták a mezőgaz-

daságot az állami pénzforrásokból, addig már a stabilizációs készletgyűjtésnek elég jelentős hányadát a falura kerülő fogyasztási cikkek és gépek tették ki, majd a stabilizáció után a hitelek elég jelentős részét kapta a mezőgazdaság. Főként pedig az árpolitika révén kapott a mezőgazdaság igen jelentős segítséget, ugyanis, bár 1938-hoz képest agrár-olló alakult ki (ami a nemzeti jövedelem csökkenése miatt volt szükségszerű), mégis az árányok 1947–48-ban már igen kedvezőek voltak. Ennek következtében az állatállomány másfél év alatt regenerálódott, a termelés jelentősen emelkedett és 1949-re lényegében elérte az 1938-as szintet. A mezőgazdasági politika tehát egészséges fejlődési lehetőséget biztosított. *Berei Andor* a mezőgazdaságnak nyújtott állami segítség kapcsán arra mutatott rá, hogy az első hároméves terv beruházásai ezen a téren nagyobbak voltak, mint a későbbi periódusokban. *Barla Szabó Ödön* utalt azokra a kezdeményezésekre, amelyek a mezőgazdaságnak kívántak termelési segítséget nyújtani (az UFOSz létrehozása részben ezt is célozta, úgyszintén a MKP kedeményezte falujárás). *Szakács Sándor* viszont — *Ausch Sándor* álláspontját vitatva — éppen azt hangsúlyozta, hogy a mezőgazdaság nem kapott komoly támogatást a szóban forgó időben. Részletesen kifejtette, hogy ez bizonyos mértékig objektíve szükségszerű volt, az újjáépítés és a jóvátétel szükségletei miatt, figyelembe véve azt is, hogy a hitelek, a beruházások a leggyorsabban az iparban térültek meg, oda történő koncentrálásuk volt a helyreállítás rendkívüli gyors ütemének egyik alapja. Ezzel szemben, ha a mezőgazdaság került volna előtérbe, a helyreállítási ütem meglassult volna, hiszen a megtérülés itt sokkal lassúbb, a beruházások koncentrálására lényegesen kisebb lett volna, különös tekintettel a földosztást követő helyzetre. Éppen ezért tehát nem az alapkonceptiót tartja hibázathatónak, hanem azt, hogy a mezőgazdaság (különös tekintettel az újbirtokosokra) sok esetben a legszükségesebb támogatást sem kapta meg. A stabilizáció utáni árányok vonatkozásában emlékeztetett arra, hogy bár azok az állattenyésztés számára kedvezőek voltak, de mezőgazdaságunk erősen extenzív növénytermelő jellegű volt. A főhibának ebben az időszakban azt tartja, hogy a földreform után az öntevékeny paraszti szövetkezeti kezdeményezés nem kapott támogatást. Az 1948 második felében bekövetkezett gazdaságpolitikai fordulat nyomán viszont már a sietség szemlélete érvényesült (a kulákbéletek igénybevételét követően az azokból való részesülést szövetkezetbe lépéstől tették függővé, ennek nyomán gyenge szövetkezetek jöttek létre). *Orbán Sándor* szintén *Ausch Sándor* álláspontját vitatta, rámutatva arra, hogy magán az eredményen nem lehet lemérni, milyen támogatást kapott a mezőgazdaság, mivel több tényezőt is figyelembe kell venni. Így pl. azt, hogy a rekonstrukciós időszakban a fejlődés üteme gyorsabb, továbbá, hogy 1945 után is létezett normán felüli teljesítés és normán aluli fogyasztás. Az árpolitikával kapcsolatban arra a tendenciára mutatott rá, amely éppen nem a mezőgazdasági üzemek felszerelését segítette elő (az állat-árak alakulása nehezítette az újjazdák ilyen célú vásárlásait, az iparcikkek közül pedig a beruházásra szánt mezőgazdasági cikkek ára magasabb volt, mint a fogyasztási cikkeké). A mezőgazdaságnak nyújtott — valóban nem nagymértékű — támogatásban viszont már 1945-től érvényesültek bizonyos szövetségi szempontok, amennyiben azt elsősorban nem az árutemelő faktor kapta, hanem a mezőgazdasági népesség alsó rétegei, amelyek számára az üzem puszta helyreállítása, illetve a hagyományos normáknak megfelelő felszerelése volt a döntő (ezeknél a saját fogyasztás a termelésnek rendkívül nagy részét foglalta le). A mezőgazdaságnak nyújtott segítséget azonban elsősorban nem a hitelpolitikában kell keresnünk, hanem bizonyos védelmi rendszabályokban, amelyek nem engedték, hogy a nagygazdaságok jelentősen akkumuláljanak, a kisgazdaságok rovására felülkerekedjenek. *Berend T. Iván* válaszában utalt arra, hogy — amint azt előadásában is hangsúlyozta — a mezőgazdasággal kapcsolatos gazdaságpolitikában nem általában a kellő támogatás elmaradása volt a hiba, hanem az, hogy a mezőgazdaság termelői önértékelésére nem történt kellő erőfeszítés. Az árpolitikával kapcsolatban *Ausch Sándor* által mondottak részben nem fogadhatók el (ui. az árpolitika nem az egész periódusban támogatta a mezőgazdasági termelést), de igen elgondolkodtatóak az 1947–48-as gazdasági évre nézve, miután éppen az agrár-olló nyomásztó, sőt veszélyes volta miatt 1947 tavaszától felszabadították az alacsonyan kötött mezőgazdasági árakat, amit követően a mezőgazdasági árszínvonal 50%-kal megugrott.

*Az államkapitalista politika eredményeként 1947–48-ra a tőkés vállalatok a csőd szélére jutottak, állapította meg előadásában Berend T. Iván. *Ausch Sándor* ezt kétségbevetta, azt állítva, hogy csak egyes területek nem voltak rentábilisak az árpolitika következtében, az ipar nagyobb részére azonban ez nem jellemző. Megítélése szerint ekkor — mivel a tőkés már számítottak arra, hogy az üzemek előbb-utóbb kikerülnek a kezükből — inkább a nagymértékű tőkekementés hatásával találkozhatunk. *Szakács Sándor* ezzel szemben az előadással egyetértésben azt hangsúlyozta, hogy a vállalatok ebben az időben nem mint gazdasági egységek, hanem kimondottan mint tőkés gazdasági egységek*

mentek tönkre. *Berend T. Iván* válaszában részletekbe menő kutatásainak adataival bizonyította, hogy az iparvállalatok többsége, s nemcsak a nehéziparban, de a könnyűiparban is ekkorra már nem tudta a hivatalosan engedélyezett profitot realizálni, tehát tőkés értelemben deficitésé vált, csődbe jutott. Ennek kapcsán rámutatott arra, hogy ez a helyzet természetesen a korlátozó politika (árpolitika, adópolitika) következtében alakult ki, nem pedig a gazdaság spontán jelenségei folytán.

Az 1948-at követő időszak *gazdaságpolitikai hibái* és azok következményei több vonatkozásban ugyancsak vita tárgyát képezték. A *piaci kapcsolatok* túl gyors leszűkítése, sok esetben likvidálása volt a döntő baj (a szocialista termelési viszonyok egyes területeken elszigetelten alakultak ki emiatt) *Berei Andor* véleménye szerint. Ezt a hibát 1953–56 között nem sikerült kijavítani, csak 1957–59 között, amikor is főképp a falu és a város közötti piaci kapcsolatok kiszélesítése volt az előfeltétele a szocializmus alapjai lerakása sikeres megvalósításának. Ezzel szemben *Csapó László* véleménye szerint — amit *Berend T. Iván* is osztott — a piac leszűkítése nem ok, hanem okozat volt, az importált koncepció és az annak megfelelő mechanizmus következménye, az annak kivitelezésére nem alkalmas viszonyok között. Ugyanígy 1957 után e koncepció feladásának, a beszolgáltatás megszüntetésének volt a következménye a piac bővülése. A *gazdasági struktúra, az arányok* alakulásának kérdésével kapcsolatban *Berei Andor* kifejtette, hogy ebben az időszakban a feladat a szocializmus anyagi-technikai bázisának megteremtése volt a termelőerők területén, ezért az iparosítás, a nehézipar gyorsabb fejlesztése alapjában helyes volt. A koncepció nagyrészt azért volt hibás, mert az ezzel kapcsolatos feladatokat rossz eszközökkel és helytelen arányokkal akarták megoldani (a felhalmozás maximalizálása, a fogyasztás nem kellő arányai, rossz arányok az iparban stb.). Az 1953-ig követett gazdaságpolitika negatív voltát azonban csak akkor lehet meggyőzően bemutatni, ha rámutatunk a pozitívumokra is. Az ellentmondások csak az 1957 utáni periódusban oldódnak meg (a helyes arányok kialakítása a felhalmozás és a fogyasztás, a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek gyártása között), bár a mezőgazdaság és az ipar közötti helyes arány megteremtése ekkor is csak korlátozott mértékben sikerült. *Csapó László* rámutatott a hibás, rossz koncepció alapján létrehozott struktúrának az 1957 utáni fejlődést is korlátozó hatásaira, amelyek gátolták teljesen új koncepció kidolgozását. Ezzel kapcsolatban kitért a régi koncepciók arra a negatív oldalára is, hogy az nem számolt a magyar gazdaság nyitott jellegével, azaz külkereskedelmre utaltságával (ezért is helytelen volt iparosítási koncepciója és az abból fakadó struktúra), ami ugyancsak korlátozó hatást gyakorol napjainkig is. Az 1948-at követő időszak problematikáját érintő válaszában *Berend T. Iván* kifejtette, hogy nem ért egyet *Mód Aladár* azon nézeteivel, melyek az akkori hibák gyökereit már a megelőző időszakban vélik fellelhetni (pl. a gazdaságpolitika vonatkozásában), és utalt előadásának e szemlélettel polemizáló részére.

A tudományos ülészak külföldi résztvevői érdekes és a magyar kutatások szempontjából is tanulságos tájékoztatást nyújtottak a Csehszlovákiában és a Német Demokratikus Köztársaságban a felszabadulás utáni idősakra vonatkozó gazdaságtörténeti kutatások tematikájáról és problematikájáról. *Rudolf Olšovský* ismertetése szerint a csehszlovák közgazdászok és gazdaságtörténészek az 1945–50 közötti időszakot kulcsfontosságúnak tekintik a csehszlovák gazdasági fejlődés szempontjából. Az akkori gazdasági szerkezet eredményeit, tanulságait nagymértékben figyelembe veszik a gazdasági mechanizmus jelenlegi kialakítása során, amely így — az arra való visszatérés tendenciájának eredményeként — azzal sok közös, illetve hasonló vonást tartalmaz. *Wolfgang Jonas* arról tájékoztatott, hogy a NDK-ban a gyárak, vállalatok történetének kutatása, feltárása alapján igyekeznek megközelíteni az általános gazdaságtörténetet. Ezt azonban metodológiai elképzeléseken túl nyilván a források hozzáférhetősége indokolja.

A második napirendi pont *Ránki György* „*Nemzetközi azonosság és nemzeti sajátosság; az összehasonlítás főbb feladatai a népi demokratikus korszak kutatásában*” című előadása és annak vitája volt. Bevezetésként megállapította: az, hogy Kelet-Európát mint történelmi fogalmat a marxista terminológia is elfogadja, annak alapját a történelmi, gazdasági fejlődés jórészt azonos körülményei szolgáltatják. (További kérdésként merülhet fel, hogy „az Elbától keletre” engelsi meghatározásba a balkáni országok is beleértendők-e, vagy sem.) A második világháború után Kelet-Európa történelmi fogalomként előtérbe került, hiszen jórészt az ide sorolt országokban bontakozott ki a népi demokratikus forradalom. A társadalmi, történelmi fejlődésben tapasztalható minden különbség ellenére tartalmukban lényegileg azonos folyamatok zajlottak le, melyek eredményeként nagyjából egybeesett a szocialista építés megkezdése is. Bár e folyamatok nemzeti keretek között mentek végbe, a Szovjetunió segítsége és egymás kölcsönös támogatása ezeknek nemzetközi jelleget adott.

Még nem rendelkezünk a népi demokráciák gazdaságtörténetének olyan beható tudományos elemzésével, mely lehetővé tenné a folyamatok nemzeti sajátosságainak és nemzetközi egységének világos kitapintását. Néhány gondolat felvetése a vizsgálódás esetleges irányaként azonban így is lehetséges.

A második világháborúig ezekben az országokban gazdasági szempontból több közös vonás is megfigyelhető. Csehszlovákiától eltekintve ezek az országok még agrár, illetve agrár-ipari országok voltak, melyek jellemzője mindenekelőtt az agrár-túlnépese-
dés, — Kelet-Európa lakosságának 61%-a tartozott az agrár népességhez (Csehszlová-
kiáé 33%, Magyarorszáé 51%, Lengyelorszáé 60%, Romániáé, Bulgáriáé és Jugo-
szláviáé 70—80%). További jellemző vonások voltak az alacsony mezőgazdasági termelé-
kenység, az állattenyésztés kis szerepe (40—50%, míg Nyugaton 75—80%), az iparosodott-
ság gyenge, a külkereskedelmi függőség erős volta.

A második világháború utáni gazdaságtörténeti periódus szinte valamennyi or-
szágban azonos feladatokkal indult. Bár a korábbi gazdasági fejlettség, valamint a há-
borús pusztítás különbözősége mennyiségi eltéréseket okozott, de az újjáépítés tendenci-
ája, ebből fakadóan a tervgazdálkodás mindenütt polgárjogot nyert. Ez azonban a ke-
let-európai országokban kezdetlől különbözött a nyugat-európai országok rekonstruk-
ciós elképzeléseitől. Jóllehet a szomszéd népi demokratikus országok első tervperiódusá-
ról még nem született összefoglaló gazdaságtörténeti munka, a rendelkezésre álló anyagok
mégis alapot nyújtanak néhány általános következtetés levonására.

A tervgazdaság Magyarországon később indult, mint a többi népi demokratikus
országban — Romániától eltekintve — és lényegesen eltérő feltételek között. Míg Len-
gyelországban, Csehszlovákiában, Jugoszláviában, Bulgáriában az ipari termelés 80—
90%-át, addig Magyarországon csak mintegy 40%-át szolgáltatta az állami (ill. államosít-
ott) szektor. A mennyiségi különbségek, kisebb mértékben ugyan, de fennmaradtak,
hiszen 1948-ban, midőn Magyarországon az államosítások a szocialista szektor javára
módosították az arányokat, a többi népi demokratikus országban is újabb államosítá-
sokra került sor. Tehát — bár a tervgazdaság mindegyikben a többszektorság gazda-
sági modellje alapján indult — a szektorok aránya az állami tervezés szilárdabb lehető-
ségét teremtette meg a többi országban.

A tervek célkitűzéseit sem jellemezte teljes azonosság. Eleve csak lengyel, a cseh-
szlovák és a magyar tervet nevezhetjük rekonstrukciós tervnek. A bolgár terv — tekin-
tettel a viszonylag csekély háborús rombolásra — inkább iparosítási terv volt, amit a
politikai viszonyok is indokoltak. A jugoszláv terv, amely már időtartamában is külön-
bözött a többitől, kimondottan a szocialista iparosítást tűzte ki célul. De a csehszlovák és
a lengyel terv — rekonstrukciós jellege mellett is — tűzött ki bizonyos speciális feladato-
kat (Szlovákia iparosításának megkezdését, illetve a lengyel gazdaság egységének kié-
pítését az új területekből származó gazdasági problémák kapcsán). A magyar terv korlá-
tozódott a célkitűzéseiben csupán az újjáépítési feladatra.

A tervek konkrét célkitűzéseit és módszereit tekintve valamennyi országban meg-
állapítható a nagyfokú rugalmasság, a célkitűzések realitása, a dogmatizmustól való
mentesség. Helyesen döntöttek a prioritás kérdésében, a gyors produktivitású beruhá-
zásoknak adva elsőbbséget. A tervek készítői — általában a kommunista pártok — vilá-
gosan felismerték az újjáépítési periódus objektív törvényszerűségeit. Így mindenekelőtt
azt, hogy a tervgazdaság keretében a háború előtti termelési színvonal elérése nem felté-
telezi minden háború előtti vállalat (termelő kapacitás) helyreállítását, hiszen a tőkés
fejlődés keretében ezek nem voltak kellően kihasználva. A tervek tehát nem az újjáépítés
konzervatív módját választották (ami lényegesen hosszabb, kevésbé racionális utat je-
lentett volna — Lengyelország és Jugoszlávia háborús veszteségei megközelítették az
1938-i nemzeti jövedelem négyzeresését, Magyarorszáéi a kétszeresét, viszont a nemzeti
jövedelem 20—24%-ánál többet nem lehet beruházásra fordítani évente), hanem bizonyos
racionális átszervezést írtak elő, amely már a népgazdaság fejlődésének perspektíváját is
szem előtt tartotta. Továbbá valamennyi népi demokratikus ország figyelembe vette,
hogy az újjáépítés határtermelékenysége rendkívül gyors. A háborús pusztítás pl. nagy-
számban hoz létre szűk keresztmetszeteket a termelésben, a közlekedésben, amelyek
kiküszöbölése viszonylag alacsonyabb beruházással rendkívül nagy termelésnövekedést
idézhet elő. Magyarországon a 3 éves terv helyesen ismerte fel ezeket a sajátosságokat.
Más kérdés, hogy ez a reális közgazdasági elemzés később a legmervevőbb dogmatizmusba
csapott át, amikor a rekonstrukciós periódus helyes felismeréseit kivánták egy egészen
más gazdasági folyamatnál érvényesíteni, a már új körülmények között is még mindig
a 3 éves terv termelésnövekedésének egyedülállóan gyors eredményeire hivatkozva.
A tervezés módszereit illetően nagyjából azonos vonásokat fedezhetünk fel valamennyi
népi demokratikus országban. A tervezés — nemcsak Magyarországon — meglehetősen

kezdetleges formában, csupán néhány területre kiterjedően indult. Azok a szektorok, amelyekben még nem volt tervezés, egy sor népgazdasági nehézséget okoztak. Egyéb okok mellett ez is közrejátszott abban, hogy hamarosan mindenütt mutatkozott a törekvés a mind teljesebb centralizációra a tervezésben, majd a túlcentralizálás, vagy egyszerűen a szovjet módszerek átvétele. Közös vonásként foghatjuk fel a népi demokráciákban az első tervek sikerét. A fő mutatókat — Jugoszláviától eltekintve — valamennyi ország teljesítette. A nehézipari termelés elsődlegességét jól köztették össze az életszínvonal emelésével, mutatva, hogy alacsonyabb fejlettségű országokban ez utóbbi különösen feltételezi a termelési eszközök gyártásának arányosan nagyobb emelését.

A proletárdiktatúra győzelme után a közös vonások szükségszerűen erősödtek, a szocializmus építése nemzetközi üggyé vált. 1949 után ez a nemzetköziség ellentmondásos módon jelentkezett: egyfelől a szinte teljesen azonos, a nemzeti sajátosságokat figyelmen kívül hagyó gazdaságpolitikai teóriában, másfelől az alapjában szűk nemzeti keretek közé szorult gyakorlati gazdaságpolitikában. A szocializmus építésének keretében 1949–51 között megindított 5 éves tervek célkitűzései (a termelőerők jelentékeny fejlesztése, elsősorban iparosítás; a kapitalizmus kiküszöbölése a nemzetgazdaságból, fokozatos szövetkezetesítés; a jólét fokozása) lényegében azonosak voltak és ténylegesen egybeestek valamennyi nemzetgazdaság objektív szükségleteivel — a tervgazdaság alapján egyformán elősegítette a növekedést és számos pozitív eredményt hozott —, de a megvalósításukra alkalmazott gazdaságpolitika — melynek fő pillére a sztálini iparosítási elmélet volt — egyre kevésbé. Az ipari Csehszlovákia, az agrár-ipari Lengyelország és Magyarország, illetve a leginkább elmaradott Bulgária és Románia között sokkal lényegesebbek voltak a különbségek, semhogy szinte teljesen azonos elvekből indulhattak volna ki. Ezen a részen hibás kiindulóponton azután 1951-ben — nem kétséges: közös elképzelések alapján — tovább rontottak, midőn a tervelőirányzatokat, a fejlődés ütemezését alaposan felemelték (Románia kivételével, ahol ekkor indult a terv — eleve feszített alapon).

		Eredeti évi ütemnövekedés	Felemelt évi ütemnövekedés
Lengyelország:	nemzeti jövedelem	10,0	13,4
	ipar	11,0	17,0
	mezőgazdaság	5,0	7,0
Csehszlovákia:	nemzeti jövedelem	8,0	11,0
	ipar	9,0	14,6
	mezőgazdaság	6,0	8,0
Magyarország:	nemzeti jövedelem	10,0	18,0
	ipar	13,0	26,0
	mezőgazdaság	7,0	8,0
Románia:	nemzeti jövedelem	15,0	
	ipar	17,0	
	mezőgazdaság	13,5	
Bulgária:	nemzeti jövedelem	13,0	16,0
	ipar	17,0	21,0
	mezőgazdaság	9,0	11,0
NDK:	nemzeti jövedelem	10,0	10,0
	ipar	14,0	19,0

A fenti helyzettel kapcsolatban abból kell kiindulnunk, hogy az adott időszakban egy sor kedvező tényező (a proletárdiktatúra győzelme stb.) objektíve lehetővé tette, hogy a népi demokratikus országok gazdasági fejlődése nemcsak a korábbi sajátjuknál, de a kapitalista országokénál is jóval gyorsabb legyen. Ugyanakkor kezdettől fogva érvényesülhettek bizonyos ellentendenciák is. Mindenekelőtt a gyors iparosítás extenzív fejlődésen alapuló módszerének jórészt mechanikus átvétele a Szovjetunió gyakorlatából, — ahol erre annak idején részben szükség volt (a nemzetközi helyzet és a rendkívüli elmaradottság miatt), részben pedig lehetőség volt (a hatalmas természeti kincsek és óriási munkaerő-felesleg miatt), s a termelés maximalitásának célja mellett kezdetben nem volt érdekes a ráfordítás minimalizálása. A lehetőségek ebben a vonatkozásban a népi demokratikus országokban a terv kezdetén — legalább is részben — megvoltak

(kihasználatlan kapacitás, tényleges és potenciális munkaerő felesleg). 1951-ben viszont, midőn a tervet felemelték, már annál kevésbé, — hiszen a kapacitás kihasználatlanság és a tényleges munkaerő felesleg megszüntetése okozta részben az első év nagy eredményeit. Tehát az extenzív fejlődés növelése és meggyorsítása semmiképp sem állt arányban a nemzetgazdaság lehetőségeivel. A tervelőirányzatok teljesítése eleve nem volt túl reális, a felemelt terv pedig elérhetetlen volt (bár ez egyértelműbben vonatkozik a mezőgazdaságra, mint az iparra, pl. a kevésbé iparosodott országok viszonylatában). Ezt tényszerűen igazolják az első 5 éves terv végrehajtásának adatai, — 1953-ban minde nélkül módosították az előirányzatot, amelyet sehol sem tudtak teljesíteni.

Amennyiben a Kalecki által kidolgozott szocialista növekedési elmélet megvilágításában nézzük azt a kérdést, hogy e problémákban csak szubjektív, véletlenszerű hibákat találunk-e, vagy pedig ennél általánosabb okokról van szó, úgy az utóbbi irányban találjuk a kielégítő választ. Eszerint mihelyt az iparosítás üteme túllépi az optimumot, nyersanyaghiány, majd külkereskedelmi zavarok jelentkeznek. Az optimális nagyság meghatározásánál nemcsak a termelés növekedését, hanem annak erőforrásait, a gazdasági arányosságot és a szociális tényezőket is számításba kell venni. Az optimum túllépése eleve magában hordja a túl gyors ütem átmeneti jellegét, illetve bizonyos szakasz után erős visszaesését. A népi demokratikus országokban az optimumnál magasabb fejlődés előírnyazása szükségszerűen nehézségeket, az egyensúly hiányát idézte elő, amit 1953-55 között beruházás és ütem szempontjából drasztikus redukciónal hoztak helyre. Joseph Goldmann csehszlovák közgazdász véleménye szerint a Sztálin halála utáni korszakra tehát nem egyszerűen politikai intézkedések a jellemzőek, hanem a korábbi periódus egyensúlytalanságából fakadó szükségszerű átmenet. Az átmeneti visszaesés után — amely különböző méretű volt, Magyarországon az ellenforradalom következtében például sokkal mélyebb — 1958-tól ismét gyorsütemű fejlődés, új iparosítási és beruházási hullám következett, ami 1960-tól ismét egyensúlyi zavarokba ment át, összeütközésbe került a piaccal stb.

Négy ország vonatkozásában tehát a következő közös vonásokat találjuk: az ipari termelés növekedésének üteme változó volt, bizonyos — mondhatni: ciklikus — szabályossággal (gyors növekedés 1951-52-ben és 1959-60-ban, a minimális pontok 1953-55-ben és 1961-63-ban); a beruházások terén lényegében ugyanez állapítható meg; az egész periódust áttekintve az ipari termelés növekedésének csökkenő üteme figyelhető meg (a NDK-ban és Lengyelországban a csökkenés fokozatos, Magyarországon a különösen súlyos gazdasági-politikai hibák és az ellenforradalom következtében 1954-57-ben különösen nagy a törés). Brus lengyel és Goldmann csehszlovák közgazdászok véleménye szerint a növekedés csökkenő tendenciája nem egyszerűen a fokozódó gazdasági érettség következménye, — mivel ezt a magas beruházási színvonal, a termelőeszközök gyártásának előnye ki kellett volna küszöbölnie, — hanem a gazdasági mechanizmus extenzív fejlődésre gyakorolt hatásainak következménye. A megfelelő rugalmasság hiányából, az elégtelen technikai fejlődésből, a bürokratizmusból és a nem kellő jövedelmezőségéből következett a készletek időnkénti túlzott felhalmozódása, a befejezetlen építkezések számának növekedése, az alkalmazott erőforrások és az eredmények nem megfelelő aránya, valamint a terms of trade kedvezőtlen alakulása.

Az egyes népi demokráciák gazdasági fejlődésének sajátosságai részben abból fakadtak, hogy nemzetgazdaságuknak mennyiben felelt meg az általános extenzív fejlődési irányzat, továbbá, hogy ezt gazdaságpolitikájuk mennyiben tudta a gazdasági struktúrához idomítani. Magyarországon az 1950-es évek súlyos gazdasági problémái, majd az évtized második felének kedvező eredményei egyaránt az adott szakasz gazdaságpolitikájából fakadtak. A magyar fejlődésnek néhány, a közöslől eltérő vonása: a netto termelésnövekedés lassabb volt a többiekénél és nagyobb fluktuációval járt; a produktív szektorban gyorsabban nőtt a munkaerő alkalmazása, viszont lassan a munka termelékenységére; magas beruházási arány és álló-tőke növekedés; nálunk a legkedvezőtlenebb a tőke termelékenység alakulása, továbbá a beruházások és a munkaerő felhasználása (viszont ebben 1956 nagy szerepet játszott); a változások sok tekintetben erősebbek a beruházásokban. A növekedés azonban így is nagyobb volt, még a termelékenységet illetően is, mint a Nyugat-Európa tőkés országokban.

A kelet-európai népi demokratikus országok eredményeit összegezve és a nyugat-európai tőkés országokkal összehasonlítva a következők állapíthatók meg: a fejlődés egészében gyorsabb, mint Nyugat-Európában, ahol 7,4% a legnagyobb átlagos évi növekedés (NSzK), a szocialista országokban a legkisebb is nagyobb ennél (Csehszlovákia 7,9%, Magyarország 8%); az egy főre eső növekedés alakulása: NSzK 6,3, Magyarország 6,3, Lengyelország 6, de pl. Görögország 5, Spanyolország 4,3, Törökország 3,9, Portugália 3,4; a munkatermelékenység növekedése a produktív szektorban szintén gyorsabb a

szocialista országokban (a leglassúbb Magyarországon: 5,9%), mint Nyugat-Európában (a leggyorsabb a NSzK-ban: 5,7%). A szocialista országok igen alacsony színvonalról indultak, de a szocializmus fölényét érvényesítve viszonylag rövid idő alatt ténylegesen csökkentették elmaradottságukat, eredményeiket a legjobban részesedésük arányának növekedése fejezi ki a világ ipari termelésében (1950-ben 20%, 1963-ban 38%).

Befejezésül felvetett három olyan problémát, melyek indulópontját képezhetik a további kutatásoknak. 1.) A periodizációval kapcsolatban még nem tekinthető egyértelműen bizonyítottnak, de arra lehet következtetni, hogy a magyar gazdaságtörténetben alkalmazott alperiódusok (– 1949–1953–1956 –) a többi népi demokratikus országra is vonatkoztathatók. 2.) A szocializmus közgazdaságának elméleti kidolgozásához a történeti kutatás is hozzájárulhat (a gazdasági folyamatok történeti meghatározottságának, a gazdasági döntések esetleges politikai rugóinak megállapításával stb.). A történeti összefüggések tudományos feltárása teszi csak lehetővé annak felmérését, mely jelenségek, fejlődési folyamatok tekinthetőek általános érvényűnek és melyek specifikus jellegűnek. 3.) A történeti, illetőleg gazdaságtörténeti kutatásnak kell tisztáznia, mennyiben új fogalom Kelet-Európa (ti. amennyiben nemcsak földrajzi, történelmi, hanem már társadalmi is). Kelet-Európa fogalma részben fedi a szocialista tábor, amely egységes piacot is jelent, melyet összefog az azonos termelési mód, az azonos törvényszerűségek, problémák és feladatok. Tehát bármennyire helyes és elengedhetetlen a nemzeti sajátosságokat kellően figyelembe vevő gazdaságpolitika, a szocializmus gazdasági problémáinak megoldása egységes nemzetközi feladat, s a történelem Kelet-Európában az egységes gazdasági fejlődés irányában halad.

A történeti összehasonlítás módszerének nélkülözhetetlen voltát mutatta meg Ránki György előadása és az azt követő vita is.

Pach Zsigmond Pál a magyar marxista gazdaságtörténetírás fejlődésén, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet vizsgálatának példájával világította meg az összehasonlító módszer jelentőségét. Pozitívumként állapította meg, hogy a szocializmusba való átmenet periódusa tüzetesebb gazdaságtörténeti kutatásának megindulásakor nyomban sor került az összehasonlító módszerek alkalmazására is. Hangsúlyozta, hogy mennyire fontos a népi demokratikus országok fejlődésének összehasonlító vizsgálata, a Szovjetunió fejlődésének állandó szem előtt tartása, — hiszen fejlődésünk periódusai a legszorosabban összefüggnek történetileg, gazdaságtörténetileg egymással, a Szovjetunió fejlődésével, a nemzetközi munkásmozgalom fejlődésének általános kérdéseivel. — *Berend T. Iván* az összehasonlító vizsgálat különös jelentőségét emelte ki a népi demokratikus fejlődés kutatásánál a történeti fejlődés korábbi szakaszaival szemben. Az egyes országok fejlődésének összehasonlítása nélkül a népi demokratikus korszak kutatása, a sajátos fejlődési út világos feltárása nem is lenne lehetséges. Ezen túl azonban a szocialista fejlődés sajátosságai, a szocialista országok közötti viszony következtében elengedhetetlen a közös döntések együttes kutatása a különböző országok oldaláról, ami nélkül nem mondhatunk határozott ítéletet, különösen az olyan fordulópontok esetében, amelyekről az eddigi vitákban is oly sok szó volt (1944–45, 1948, 1953, 1956–57 stb.). A kutatás ebből a szempontból csak kezdeti fokon áll, és nem is lehet igazán eredményes, ha nemzetközi együttműködés nem alakul ki.

Az egyes országokban folyó szocialista építés történeti összehasonlítása, az összefüggések fő vonásainak feltárása során alkalmazandó fogalmak meghatározása gondolatébresztő vitát váltott ki. A vita nemcsak terminológiai, hanem igen fontos elvi kérdés körül zajlott. — *Kiss Artúr* a szocializmus építése marxista elméletének és történelmi valóságának (alább ismertetésre kerülő) egybevetése alapján az egyetemes, a nemzetközi és a nemzeti vonások, tapasztalatok meghatározását tartotta kívánatosnak. Nézete szerint egyetemes érvényűek a marxizmusnak, elsősorban a marxi tanításokban lerögzített, legáltalánosabb elképzelései a szocializmus építésére vonatkozóan (a célkitűzés, a legátfogóbb periódusokat illetően stb.). Nem általános érvényűek viszont más tanítások, elsősorban a szocialista építés konkrét menetére vonatkozó elképzelések (pl. amelyek a fejlett kapitalista országok szocialista építésének modelljét kívánták nyújtani, de a fejletlen országokra nem bizonyultak általánosíthatóknak). A Szovjetunió tapasztalatát nem marad nemzeti, hanem nemzetközi jelentőségűvé válik (egy sor ország sikeresen fel is használta), de nem univerzális jellegű, — a szocializmus építésének alelete, nem pedig egyetemes modellje. A Szovjetunió példája — világtörténelmi jelentősége ellenére — nem klasszikus — jelentette ki Pach Zsigmond Pál álláspontját tagadva — abban az értelemben, ahogyan Marx Angliáról mint a kapitalista gazdasági alakulat klasszikus példájáról beszélt. A Szovjetunió viszonyai — bármennyire magukban foglalták mindazon feltételeket, amelyek a szocializmus győzelméhez szükségesek — nem voltak annyira érettek, hogy ennek alapján a világ valamennyi, tehát magasan fejlett országa számára is a szo-

cializmus építésének példáját jelenthették volna, illetve, hogy minden vonatkozásban kifejlődött volna az új társadalom megteremtésének lehetősége. A népi demokratikus országok fejlődése, az ázsiaiaké különösen, egy sor — speciális körülmények között szerzett — újabb tapasztalatot halmazott fel. Egyetemes, az általános elveken túl, a szocialista építés tapasztalatainak összessége, vagyis a marxizmus egyrészt a szocializmus építésére vonatkozó általános és közös elveket, másrészt az ezeket realizáló modelleket, programok pluralitását jelenti. *Pach Zsigmond Pál* történelmi fejlődésmentre alapozott álláspontja ezzel szemben az volt, hogy az általános, a sajátos és az egyedi fogalmának alkalmazása a helyes a szocialista építés idejére éppúgy, mint a megelőző korszakra. A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet vizsgálata esetében az bizonyult célszerűnek, hogy az általános törvényszerűségeket viszonylag a legtisztábban kifejező nyugat-európaihoz (az angolhoz, amely mellett figyelembe vettük még a másik, a kontinentális variánst is), a klasszikushoz viszonyítottuk a közép- és kelet-európai fejlődésmentet; mint sajátosat, és ezen belül törekedtünk az egyedi, magyarországi vonások kimunkálására. Ha pedig Angliát tekintjük az élenjáró országnak, fejlődését a klasszikus fejlődésmentnek a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában, úgy kétségtelen, hogy a Szovjetunió az élenjáró ország a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában. Nem fogadható el Kiss Artúrnak ezt tagadó nézete, viszont egyetérthetünk azon véleményével, hogy a szovjet tapasztalat merev másolása, kanonizálása helytelen. Meg kell látnunk — és ez nem is nehéz — a szovjet tapasztalatban azt, ami általános, egyetemes érvényű. Összehasonlító vizsgálatainkban tárjuk fel valamennyi szocializmust építő ország gyakorlatában az egyetemes vonásokat — ebből a szempontból a Szovjetunió rendkívül fontos tapasztalatokat nyújt —, ezután a sajátosakat az európai és az ázsiai népi demokratikus országokban — valószínűleg a kettő között is bizonyos közös vonásokkal, de éppen a kiindulás különbözősége miatt rendkívül jelentős különbségekkel — és ezen belül az egyedi fejlődésmenteket. (A sajátosságok tárgyalásával kapcsolatban megvilágította a Közép- és Kelet-Európa fogalom alkalmazásának cél-szerűségét.) — *Berend T. Iván* szintén az egyetemes, a sajátos és az egyedi vizsgálatának és világos megkülönböztetésének szükségességét hangsúlyozta a népi demokratikus fejlődés összehasonlító tanulmányozása során. Cáfolva Kiss Artúr érvelését, kifejtette, hogy az csak akkor lenne helytálló, ha beigazolódnát volna Marxnak és Engelsnek az a XIX. század második felében kialakított tétele, amely a szocializmus fejlett országokban bekövetkező győzelmével számolt. Ha viszont az a törvényszerű és az a modell a tőkés fejlődés adott körülményei között, amit Lenin a tények alapján megállapított, hogy elmaradt országokban győzzön a szocialista forradalom, akkor világos, hogy ez a klasszikus, ez szolgálatja a példát, és a fejlett tőkés országokban kialakuló forradalom — akárhogy is könnyebb utat jelent majd — a maga nemében sajátos lesz. — *Ránki György* zárszavában felhívta a figyelmet arra, hogy a vitatott kérdés több vonatkozásban tisztázatlan. Véleménye szerint a klasszikus, a sajátos és az egyedi fejlődés példái a kapitalizmus időszakában — mint történetileg lényegében lezárt folyamatban — tisztázottak, ehhez hasonlóan vitathatatlan — mint nyomtatékosan aláhúzta — az Októberi Forradalom klasszikus, egyetemes jellege. Más kérdés azonban, hogy a szocialista iparosításnak, a szocialista gazdasági építésnek az a módszere, amit a Szovjetunió követett, valóban klasszikus jellegű-e, amit ma még nem állíthatunk teljes biztonsággal. Ezzel a kérdéssel tovább kell még foglalkozni, újabb eredmények alapján, teoretikusan és konkrét gazdaságtörténeti vonatkozásban.

A szocializmus építése marxista elméletének és történelmi valóságának egybevetése alapján megmutatózó sajátosságok részletes áttekintését nyújtotta *Kiss Artúr*. A szocialista építés elméletét Marx és Engels csak bizonyos vonásaiban határozták meg, amit a II. Internacionálé azután interpretált és lerögzített. E szocialista építési modell szerint a szocializmus győzelmének a fejlett kapitalista országokban kell bekövetkeznie. A szocialista forradalom együttes, nemzetközi győzelmet fog aratni, amit viszonylag gyors fejlődés követ, a szocializmus gyorsan kimutatja fölényét az idejétmúlt kapitalista viszonyokkal szemben, gyorsan fog bekövetkezni az átfejlődés a kommunizmusba. A proletármozgalom első gyakorlati és tartós győzelme azonban a paradoxonok sorozatát indította el, — a gyakorlat mindenek az ellenkzójét kezdte mutatni. Erre úgy reagált a burzsoázia, hogy kijelentette: a marxizmus csődöt mondott. A II. Internacionálé szocialdemokratái pedig azt állították, hogy a leninizmus nem marxizmus, a győzelem csupán az orosz sajátosság véletlenszerű eredménye. Ennek az álláspontnak kialakult az ellenkezője is, amely szerint a szocialista építés szovjet útja bizonyult egyedül eredményesnek, ezért annak ez az egyedüli, univerzális modellje, — ebből következett a szovjet tapasztalatok lemásolása. A marxizmus prognózisának igazsága a célkitűzés (a proletárforradalom) és az általános út (ti., hogy átmenet vezet

el a kommunizmushoz) valóráválása során beigazolódott, méghozzá elmaradt országban, kedvezőtlen körülmények között is. Azzal kapcsolatban, hogy elmaradt országban győzött a szocializmus, utalni kell Marxnak arra a megjegyzésére, amely szerint az emberiség mindig csak olyan feladatot tűz maga elé, amelyet meg is tud oldani, maga a feladat is csak ott merül fel, ahol megoldásának anyagi feltételei már megvannak, vagy legalábbis keletkezésben vannak. A két állapot között jelentős különbözőség van, ami a szocializmus építése folyamán, elmaradt országok esetében, a következő módosulásokra vezet. Egészen új, illetve újszerűen felmerülő feladatok jelentkeznek: a kapitalizmusban elmaradt termelőerők fejlesztése elsőrendű feladattá válik (ez vezethet ahhoz a látszathoz, mintha a szocializmus nem lenne egyéb, mint az iparosításnak valamiféle sajátos útja), nagy jelentősége lesz az államkapitalizmusnak, rendkívül erőteljes lehet a kapitalista erők ellenállása, a konzervatív eszmék és a nacionalizmus hatása. (Az újszerű feladatok felmerülésének példája lehet a korszerű nagyüzemi mezőgazdasági termelés kialakítása — az állam támogatásával — elsősorban paraszti anyagi eszközökkel, aminek során a parasztság mint osztály nemhogy viszonylag rövid időn belül eltűnne, hanem mint új osztály kialakul és megrögződik, amire sem Engelsnél, sem Leninnél nincs utalás.) A szocialista átalakulás az elmaradt viszonyok következtében hosszabb időt igényel és az átmeneti időknek két, egymástól elég élesen elválasztható periódusra (a szocializmus, majd a kommunizmus felépítése) oszlik, — Marx és Engels és Lenin is az 1920-as évekig az átmenetet viszonylag osztatlan időknek tekintették (ez a magyarázata szocializmus és kommunizmus szóhasználatuk látszólagos következetlenségének), fáziseltolódások következtek be, egy sor feladat miatt közbeékelődtek átmeneti szakaszok (pl. az ázsiai szovjet köztársaságokban egy időben a prefeudális viszonyok felszámolása volt a feladat, vagy a parasztság vonalán a szocialista forradalom végrehajtása bizonyos idővel követi a szocialista forradalom általános győzelmét). A szocialista építés elmaradt országban kedvezőtlen starttal indul, amit még fokoz az imperialisták kártevő tevékenysége, és így a szocializmus nem tudja gyorsan kimutatni fölényét a kapitalizmussal szemben. A szocialista forradalom elmaradt országokban bekövetkezett győzelméből az alábbi következtetések adódnak: nincs egyenes arányosság a szocialista hatalom kivívására való érettség és a szocializmus felépíthetőségének üteme, időszyakának terjedelme között (ennek a különbözőségnek az át nem látása a nehézségeket figyelmen kívül hagyó kalandorpolitikákra vezetett). Minél fejletlenebb kapitalista szempontból egy ország, annál hosszabb lesz az átmenet szakasza, annál több közbülső fázis ékelődik be (átugrani ezeket a fázisokat nem lehet, gyorsítani igen). Az egyik szakaszról a másikra történő áttéréskor gyökeres változásnak kell bekövetkeznie a módszerekben, a szocialista építés különböző feladatainak megoldásában (ennek figyelmen kívül hagyása vezethet személyi kultuszos politikára, olyan politikai lépésekre, amelyek egy elmaradt időszyakra érvényes tanításokat egy fejlettebb időszyakra akarják átvinni). — *Pach Zsigmond Pál* hangsúlyozta — Kiss Artúr áttekintése kapcsán — a marxizmus fejlődése lenini szakaszának jelentőségét. Az agrárkérdésben Engels és Lenin írásainak összevetésével mutatta ki az elméleti elemzés fejlődését, az abban jelentkező új szakaszt. Hasonlóképp rámutatott arra, hogy a nem kapitalista fejlődési út lehetősége, a különböző fejlődési fokon álló népeknél az átmeneti szakaszok nagy változatossága elméleti elemzésének magvát ugyancsak megtalálhatjuk Leninnél. — *Kiss Artúr* e kritikai kiegészítésre reflektálva rámutatott Lenin álláspontjának változására 1920-ban (amikorra megérlelődött annak felismerése, hogy nem várható a nemzetközi kommunista forradalom, illetve annak győzelme), amikor megkezdődött az új utak erőteljesebb kutatása, az átmenet konkrétabb irányvonalainak kidolgozása.

Harmadik napirendi pontként „A népi demokratikus átalakulás néhány elvi kérdése” témakörbe vágó három előadás hangzott el, melyeket vita követett. *Ságvári Ágnes*: „A demokratizmus formái és tartalma Magyarországon (1944–1948)” című előadásában bevezetesként utalt arra, hogy a második világháború után antifasiszta, demokratikus, újtípusú állami-politikai berendezkedések körvonalai bontakoztak ki Európa-szerte. Az ellenállási mozgalmakból kinövő rendszerekben a dolgozók részben bekapcsolódhattak a hatalom gyakorlásába. Az új államberendezkedések több osztályt egyesítő antifasiszta alapon jöttek létre és több párt összefogását testesítették meg. A demokrácia értelmezése, a célkitűzések azonban már kezdettől kettéváltak. A nyugati hatalmak és az ellenállási mozgalmakban részt vett polgári csoportok a háború előtti polgári demokratikus berendezkedés visszaállítására, míg a baloldali tényezők új típusú demokratikus rendszer kialakítására törekedtek.

Magyarországon a népi demokratikus forradalomban keletkezett állam létrejöttét sajátos politikai-társadalmi feltételek determinálták. Egyaránt hiányoztak a fegyveres ellenállási mozgalomból születő hatalmi szervek és a polgári demokratikus beren-

dezkedés előzményei. Azonban itt is éles küzdelem folyt a demokrácia osztálytartalma, kétféle értelmezése körül, illetve az azokban érdekelt társadalmi osztályok között. A történetírásunkban jelentkező azon kísérletek, melyek az aktív demokrácia akkori erőt, a dolgozó tömegek tudatosságát a mai fejlettségi stádiumukat visszavetítve túlértékelnék, történetietlen felfogást tükröznek. Reálisan kell tekintenünk a felszabadulás küszöbére lépett magyar társadalom állapotára, megmutatva, milyen éles harcokban győzött a demokrácia forradalmi felfogása annak polgári formája fölött, érzékeltetve, milyen évtizedes hiányokat pótol a népi demokratikus forradalom három és fél esztendeje.

A hosszú ideig illúziókat keltő álpármentarizmus csödjé, a magát még a német-bérenc Szálasi-kormányának is alávető államapparátus nyilvánvalóvá tették, hogy a levert Horthy-rendszer még javított formában sem térhet vissza a háború után. Az 1944-ben illegális kényszerített demokratikus pártok — ha későn is, de — felismerték a kommunisták igazát: messzemenő demokratizálásra van szükség.

Milyen erők lehettek e demokratizálás társadalmi bázisai? Demokratikus hagyományokon nevelődött polgárság nem volt. A magyar burzsoázia még a demokratizálás legkisebb mértékétől is visszariadt, jelentős pártjai nem voltak, politikai képviselőtét leginkább a dzsentri-nagybirtokos körök látták el. A középrétegek jelentős része a dolgozó forradalmi mozgalmainak felülulásától félve és a nacionalista törekvések hatása alatt érdekeltnek tudta magát a Horthy-rendszer támogatásában. A kispolgári demokraták progresszív rétegei sem tudtak a társadalmi haladás egyértelmű tényezőivé válni. Egyik szárnyuk paraszti romantícizmusa és irredenta fertőzöttsége, mások viszont az idejétmúlt polgári radikális irányzatok támogatása miatt bizonyultak képtelennek az érlelődő munkás- és parasztfelradalmak felismerésére, egységük megértésére. A parasztság gazdasági-politikai kiszolgáltatottsága, nyomora nem tette lehetővé a paraszti demokrácia kibontakozását. A szervezett agrárproletár rétegek körében érlelődött csak a tennivalók politikai felismerése. Az ipari munkásságot elszigetelték, a terror ténylegesen, politikailag és még morálisan is megtizedelte a forradalmi mozgalom sorait. A Kommunista Pártot törvénytlen kívül helyezték, a Szociáldemokrata Párt tevékenységét gátolta oportunitizmusa (majd később a nyilasok által alkalmazott szociális demagógia), a szakszervezeti mozgalom számszerűleg is visszaesett és még súlyosabb következményekkel járt, hogy a Szakszervezeti Tanács lemondott a politikai küzdelmekben való részvételről. A Kommunista Párt által 1939 óta kezdeményezett összefogásra az ellenzéki pártok között csak 1944-ben került sor. Ekkor már nem volt erő olyan fegyveres tömegmozgalom szervezésére, mely egy születő forradalmi hatalom tömegbázisát terenhette volna meg.

Az éles társadalmi ellentétek azonban ébren tartották a munkásságban a demokratikus forradalom gondolatát, a munkáshatalom emlékét. E hagyományok a Horthy-rendszer bukása után gyorsan a felszínre törtek, ugrásszerűen forradalmi mozgalmak bontakoztak ki. A polgári demokrácia meglétének hiánya, aminek eddig káros hatásait tapasztalhattuk, 1944—45-ben a visszájára fordult: a demokratizálás élére a dolgozó osztályok, mindenekelőtt a munkásosztály lendült, napirendre tűzve annak társadalmi tartalmát is, az anyagi-kulturális felemelkedést. A munkásosztály és a parasztság legforradalmibb osztagain kívül azonban a demokrácia kifejezetten munkás-forradalmi értelmezése a parasztság túlnyomó többségétől még távol állt, a középrétegek, az értelmiség és a németellenes burzsoázia számára nem volt elfogadható, a parlamentarizmusban pedig széles tömegek előrelépést láttak a Horthy-fasizmushoz képest.

Az új demokrácia három pillérré épült: a népi bizottságok rendszerére (üzemi, földosztó- és nemzeti bizottságok), amely a tömegek spontán megindult forradalmi mozgalmából az állam politikai alapját képezte (bár közel sem terjedt ki az ország egész területére, a lakosság többségére); az állami központosításra, aminek újjáélesztését a leromlott gazdaság helyreállításának és a szétzüllött állami élet folytonosságának biztosításán túl a különböző pártok eltérő politikai indokokkal támogatták; a parlamentarizmusra, melyre a magyar társadalomnak elengedhetetlenül szüksége volt, mint a pártok szövetségének formájában megvalósuló politikai iskolára, amely természetesen a résztvevők minégyike számára nyújt előnyöket.

A demokratizálással egyetértettek a dolgozó osztályok, a középrétegek és a burzsoázia is, — de küzdelem bontakozott ki a demokrácia felfogásáért, méginkább érvenyesítéséért. A munkáspártok demokrácián a társadalmi egyenlőséget, a demokrácia önvédelmét, valamint továbbfejlesztését, a burzsoázia viszont a változatlanág, a meglevő egzisztencia biztosítását, a vagyon demokráciáját értette.

Hogyan érvényesült a dolgozó osztályok közvetlen beleszólása a hatalom gyakorlásába? A népi bizottságok a demokratikus reformok végrehajtásában a demokratizmus iskolái voltak. A Kommunista Párt vezetését meghatározó csoport az e testületekbe tóduló reakciós erők túlsúlyától tartott, míg túlbecsülte a centralizált államhatalom de-

mokratizálásának lehetőségét. De 1945-ben kizárólag e testületekre építeni az új államhatalmat nem is lehetett volna, — ebbe egyik koalíciós partner sem egyezett volna bele, másfelől a pártok kiépülésével a népi bizottságok inkább helyi koalíciókká váltak, mintsem tömegmozgalmak vezetőivé, államigazgatást gyakorló testületekké, és végül a fő gazdasági és politikai kérdés (az újjáépítés és a folytonosság fenntartása) megoldására legeredményesebbnek tűnt a régi államapparátus javított felújítása. Mégis olyan hagyományteremtő erőt jelenthettek e bizottságok a szocialista demokratizmus számára, hogy a munkáshatalom győzelme után nem több erórfordítással, mint amit a tanácsrendszer létrehozása igényelt, az új szocialista állam alapegységei lehettek volna.

Megkülönböztetett helyet foglalt el a fenti vonatkozásban a szakszervezeti mozgalom. Az üzemi bizottságok sokat méltatott tökekorlátozó és munkásellenőrzési funkciójukból következőleg a munkásdemokrácia olyan iskolái voltak, melyek kiválóan alkalmasak lehettek volna a szocialista üzemi demokrácia kiteljesítésére is. 1948—49-ben készült is új, széles hatáskört biztosító szervezeti szabályzat az üzemi bizottságok részére, de a proletárdiktatúra monopolisztikus felfogása, a centralizmus abszolutizálása gyakorlatilag kikapcsolta, az üzemi életnek sok tekintetben formális, mozgalmi síkjára terelte azokat. Az országos szakszervezeti mozgalom életében is hasonló jelenség volt tapasztalható. A népi demokratikus fejlődésben a két munkáspárt együttműködése révén a szakszervezetek a munkásosztály legnagyobb osztályszervezeteként önálló politikai funkcióval bírtak (külön képviselőletük volt az Ideiglenes Nemzetgyűlésben, a nemzeti bizottságokban, az igazoló bizottságokban stb.). A munkásosztály e leghagyományosabb szervezeteit ért legnagyobb törés a szakszervezeteket szindikalistaként elítélő 1950-es határozat volt, mely megtörte a munkásdemokrácia felfelé ívelő lendületét.

A többpártrendszerrel kapcsolatban megállapítható, hogy a népi demokratikus forradalom kezdetén ellentétes érdekű osztályokat magába foglaló antifasiszta pártszövetség osztálytartalma 1947-re megváltozott: a koalíciós pártokból fokozatosan kiszorultak a kizsákmányoló osztályok képviselői és a szocialista forradalom végrehajtására alkalmas népfrontá alakult át, melyben a kispolgári-paraszti pártok elfogadták a munkásosztály vezető szerepét. Az 1947-es választásokon az ellenzéki szavazatok 39%-os aránya a parlamentarizmus további lehetőségeire, sőt szükségességére utalt. Ugyanakkor a megszerzett többség bizonyította, hogy a kormányzat pártok szövetségére épülése nem sértette a hatalom egységét, inkább erősítette azt, hiszen a gyakorlati programok egyezése révén a szocialista forradalom oldalára állíthatott világnézetileg ekkor még attól távol álló rétegeket. Amikor az ellenzéki pártok megszűntek, tömegeiket pedig egyetlen politikai testület sem szívtá fel, élénken foglalkoztatta a MDP-t a többpártrendszernek, mint a szocialista forradalom megvalósítására alkalmas sajátos politikai rendszernek a gondolata. Azonban a félelem, hogy a szétszórt ellenséges elemek betódulhatnak a Kiszármazás vagy a Parasztpártba és hogy a proletárdiktatúra Szovjetunióban megvalósult és abszolútnak tekintett politikai formájának feladásával a hatalom egysége szenvedhet kért, végül a párt vezető szerepének leegyszerűsített felfogása arra készítette a MDP vezetőséget, hogy a többpártrendszert elvesse. Az eredeti koncepció feladásához hozzájárult a Kominformnak a Ju.K.P. helyzetével foglalkozó határozata.

A központi államhatalom funkcionálásának új lehetőségeiről is meg kell emlékezni, midőn osztálytartalmának megváltozását mérlegeljük. A demokrácia tartalmi, társadalmi céljának biztosítására az átmenet időszakában elengedhetetlen volt a szigorú központosítás, aminek révén a népi demokratikus állam segítette a forradalom kibontakozását, a tömegek demokratikus szellemű nevelését. A szocialista forradalomnak a politikai harcokban aratott győzelme után, a szocialista tulajdonviszonyoknak a gazdasági élet főszféráiban való uralkodóvá válása után azonban szükség lett volna politikai téren az állam működésében a demokrácia széles körű kibontakoztatására, a demokratizmus Magyarországon gyökeret eresztett formáinak maximális kiterjesztésére és szocialista tartalommal való megtöltésére. A szocialista demokratizmus kiterjesztésének szükségességéről, a már kialakított tradicionális formák továbbfejlesztésének lehetőségéről vallott felfogást csak megerősíti az a körülmény, hogy 1949-ben a népi demokráciákban általánossá vált a felismerés, hogy e rendszerek a proletárdiktatúra funkcióit töltik be. Az azonos szocialista tartalom nem tett szükségszerűen kötelezővé azonos formát. 1948—49-ben azonban az objektív viszonyokkal ellentétes válasz született.

Zsilák András *„A proletárdiktatúra dogmatikus felfogása mint az MDP politikai irányvonala deformálódásának forrása”* című előadásában előljáróban megállapította, hogy — miként Berend T. Iván előadásában — arra az eredményre jutott, hogy a párt gazdaság- és társadalompolitikájának eltorzulása 1948 második felére, illetve 1948—1949 fordulójára tehető, aminek okait az erőviszonyok helytelen értékelésében, a nemzetközi kommunista mozgalom ezen alapuló közös döntéseiben kell keresni. Az okok

sorát azonban a felsoroltakkal nem tekinti lezártnak, sőt a proletárdiktatúra dogmatikus felfogását, mint az elkövetett politikai hibák okainak egyikét, nem is tenné a sor végére. Annál kevésbé, mert egyrészt a nemzetközi erőviszonyok helytelen értékelése, a háborús veszély eltűlése a gazdaságpolitika alakítására nem annyira 1948—1949-ben, mint inkább 1951—1952-ben éreztette negatív hatását; másrészt a nemzetközi kommunista mozgalom közös döntései sem direkt módon írták elő a népi demokratikus országok szocialista termelési viszonyai kialakításának irreálisan gyors ítemét.

A politikai hatalommal 1947 nyarán a munkásosztály javára beállt fordulat nyomán — a Tájékoztató Iroda 1947 szeptemberi ülése után — a pártvezetés helyesen, a szocializmusba való átmenet népi demokratikus útját jellemző sajátosságok, magyarországi realitások figyelembevételével alakította ki 1947 végén — 1948 elején a gazdaságpolitika irányelveit, a mezőgazdaság szocialista átalakítására kidolgozott szövetkezeti irányelveket. A társadalompolitikában pedig a Nemzeti Függetlenségi Front olyan átszervezését határozta meg feladatául, hogy az a demokratikus vezetés alá került koalíciós pártok fokozott együttműködését tegye lehetővé.

1948 közepétől azonban egyre durvábban sértették meg ezeket az elveket, amiben már döntő szerepet játszott a Tájékoztató Irodának a Ju.K.P. tevékenységét elítélő 1948-as határozata. Ez ugyanis a jugoszláv ügy kapcsán azt a nézetet, amely szerint a népi demokratikus út proletárdiktatúra nélkül is elvezet a szocializmushoz, új nézettel cserélte fel, amely már nem a proletárdiktatúrát, hanem a szocializmusba való átmenet népi demokratikus útját vetette el. A népi demokrácia és a proletárdiktatúra közötti ellentmondás képzete — amely mindkét nézetben befffoglaltatik — a proletárdiktatúra dogmatikus felfogásából eredt, mely szerint annak társadalmi bázisa, funkcióinak gyakorlása, a hatalmi szervek felépítésének szisztémája mindig és mindenhol — függetlenül a megváltozott viszonyoktól és az adott helyzettől — olyan kell legyen, mint amilyen a Szovjetunióban volt.

E nézetek előzményeit vizsgálva megállapítható, hogy az a kérdés, vajon a fel-szabadulás nyomán kibontakozó népi demokratikus forradalmi átalakulás gazdagítani fogja-e új vonásokkal a proletárdiktatúra államépítési és hatalomgyakorlási tapasztalatait, először 1946 derekán merült fel. Ekkor az SzKP és más kommunista pártok vezetői között folyó megbeszéléseken Sztálin azon a véleményen volt, hogy a népi demokratikus országok olyan speciális úton juthatnak el a szocializmusba, amelynek nem kell szükség-szerűen a szovjet rendszeren és a proletárdiktatúrán keresztül vezetnie. Ez a nézet arra készítette a pártvezetést, hogy a realitásokat figyelembe vevő politika kialakítására törekedjék, ami kifejezésre is jutott a MKP III. kongresszusának álláspontjában, az 1947 végén — 1948 elején kidolgozott dokumentumokban. Ezen álláspont — fentebb említett — felülvizsgálására 1948 második felében, Sztálin megnyilatkozásaira hivatkozva, került sor, majd 1949 elején annak kijelentésére, hogy a népi demokrácia proletárdiktatúra, de szovjet forma nélkül. Meg kell jegyezni, hogy itt egyrészt a szovjet forma hiánya nem külsőleges dolgot jelentett csupán, hanem annak a különbségnek a hangsúlyozását, ami a proletárdiktatúra szovjetunióbeli és magyarországi megvalósítása között fennállt, másrészt e fogalom mögött nem az említett különbség helyeslése húzódtott meg, hanem azt a nézetet tükrözte, hogy nálunk a proletárdiktatúra még nem tökéletes, s „közelednie kell a proletárdiktatúra szovjet típusához” (Révai). Ez egyébként azt is jelentette, hogy a szocializmus építése egész gyakorlatának is olyanná kell lennie, mint amilyen az 1920-as, 1930-as években a Szovjetunióban volt.

A proletárdiktatúra dogmatikus felfogásával és szovjet típusának abszolutizálásával kapcsolatos nézetek kialakulása egybeesett a párt politikájában meginduló torzulási folyamat kezdetével. A proletárdiktatúrával kapcsolatos nézetekben a népjólét emelésének igényét felváltotta a szocializmus építésével járó veszélyek és nehézségek hangsúlyozása, amelyek leküzdése áldozatokat követel, s mindez a szocializmus építésének elkerülhetetlen velejárója (Révai József előadása 1948 szeptemberében a MDP országos oktatási értekezletén, — még a proletárdiktatúra szó használata nélkül —, ezt követően Gerő Ernő, Rákosi Mátyás és Révai József feljegyzése a proletárdiktatúrával kapcsolatos nézeteikről a Politikai Bizottság többi tagjának, Rákosi Mátyás cikke 1949 januárjában a Szabad Népből stb.). Közben megkezdődött a szocialista építés 1947 végén — 1948 elején elfogadott irányvonalának, többek között a mezőgazdaság szocialista átalakításával kapcsolatos álláspontnak (hivatkozással a szovjet példára) a revideálása is.

Társadalompolitikai vonatkozásban 1948 végén — 1949 elején sor került a népfront szerepével és jelentőségével, a demokratizált koalíciós pártokkal kapcsolatos, 1948 elején képviselt álláspont revideálására. Míg 1948 elején a népfront megalakításának gondolata a demokratikus pártok szorosabb együttműködését célozva merült fel, addig 1948 második felétől mint a proletárdiktatúra egypártrendszeren alapuló szovjet típusa kialakí-

tásának, a koalíciós pártok tevékenysége megszüntetése eszközének szánták. Rákosiék felfogása szerint a többpártrendszer a hatalom megosztottságát jelenti, a proletárdiktatúra viszont azt, hogy a munkásosztály senkivel nem oszthatja meg a hatalmat. A proletárdiktatúra dogmatikus felfogása következtében — a szocialista építés politikai feltételeinek alakulásával nem számolva — már 1948 őszén túlhangsúlyozták az állam elnyomó szerepét. Mivel azonban a demokratikus pártok jelentős tömegebefolyással bírtak, a megszüntetésüket célzó törekvések során az állami elnyomó rendszerabályok helyett más taktikai megoldást alkalmaztak, nevezetesen a Függetlenségi Frontot oly módon alakították át, hogy az lehetetlenné tegye e pártok tevékenységét, miközben eleve abból indultak ki, hogy magát a néppartot is rövid időn belül el kell sorvasztani. Mindezt olyan időszakban tették, amikor Magyarországon hatalmi eltulodás ment végbe, s mind a szocialista építés eredetileg kidolgozott irányvonalának népszerűsége, mind a koalíciós pártoknak éppen ebben az időben végbemenő erőteljes balratolódása a proletárdemokrácia erősítésének, a szocializmus társadalmi bázisa szélesítésének lehetőségeit hordta magában. A hibák egyik fő oka — vagy talán a legfőbb oka — a proletárdiktatúra dogmatikus felfogása volt és szembeállítás a szocializmusba való átmenet speciális népi demokratikus utjával.

Farkas Sándor „Tendenciák, ellentendenciák és feladatok a szocialista nemzeti egység útján” című előadásában bevezetesként felhívta a figyelmet arra, hogy a szocialista nemzeti egység fogalma a szocialista országok közül egyedül nálunk használatos. A nemzeti egység történetét vizsgálva aláhúzza, hogy annak jelszava a magyar történelemben gyakran fonódott össze a haladó gondolattal (de volt negatív szerepe is, amennyiben az ellenforradalmi erők is felhasználták e jelszót). Rámutatott a nemzeti egységgel kapcsolatban arra a fontos tanulásra (különösen a felszabadulás előtti antifaszista nemzeti egység kapcsán), hogy az nem mennyiségi, hanem minőségi-potenciális fogalom (lehetőség, politikai vonal) — azoknak az elemeknek az egysége, amelyek a társadalmi fejlődés által napirendre tűzött haladó célok követése jegyében egyesültek.

A szocializmus alapjainak lerakásával kialakultak társadalmunkban a szocialista nemzeti egység alapvető feltételei. A szocialista nemzeti egység objektív feltételei: *a)* a szocialista termelőviszonyok osztatlan uralma, *b)* a társadalom osztályszerkezetének átalakulása az egysegiesedés irányában, *c)* a néptömegek műveltségi fokának jelentős emelkedése, *d)* a dolgozók életszínvonalának folyamatos emelkedése, *e)* kedvező nemzetközi helyzet; szubjektív feltételek: *a)* a párt helyes szövetségi politikája, *b)* a társadalmi tudat átalakulása, *c)* a végbement átalakulások talaján újfajta nemzeti öntudat kialakulása.

A szocialista nemzeti egység kialakulásának irányában ható tendenciák mellett azonban részletesebben számot kell vetni az ellentendenciákkal is. A társadalom osztályszerkezetének átalakulása, túl azon, hogy nem vonja maga után automatikusan a tudat változását, objektíve sem jelent egyértelmű helyzetet. Jóllehet a dolgozók 95%-a már a szocialista szektorban tevékenykedik, de még igen sokrétű képet nyújtanak, kb. a felük nem rég jött a kispolgári lét valamilyen formájából. Az állami iparban a munkások (és alkalmazottak) számának nagyarányú növekedése az elmúlt másfél évtizedben kisebb mértékben a munkásosztályból, nagyobb mértékben a parasztságból és részben a városi kispolgárságból adódott. Ez utóbbi rétegek gondolkodásában a kispolgári létre jellemző vonások még hosszú ideig jelentkeznek. Ehhez járul, hogy az üzemi dolgozóink között végzett politikai munka az utóbbi években egyoldalúan a termelési kérdések felé fordult, — így a társadalomról stb. alkotott gondolataik, megfelelő nevelés híján, gyakran erős kispolgári befolyásoltságot mutatnak. A parasztság 92,5%-a 1962-ben már a mezőgazdaság szocialista szektorában dolgozott, ami kedvező objektív alapot biztosít a szocialista nemzeti egység irányában való fejlődésnek. De ellentétes irányban hat még az a tény, hogy a termelőszövetkezetek tagjainak csaknem 30%-a nemrég még 7 vagy több hold földdel rendelkező egyéni paraszttal volt, másrészt pedig az a jelenbeli ellentmondás, hogy a szövetkezeti parasztság jövedelmének valamivel több mint fele a háztáji gazdaságokból származik. Ez pedig konzerválja a kistulajdonosi gondolkodásmódot, egyfajta ideológiai kétlakíságot idéz elő. A szocialista nemzeti egységhez való felzárkózáshoz nem elégséges a passzív tudomásulvétel, az feltétlenül feltételezi a szocialista tudatosságot (ha mégoly szerény mértékben is). Külön kérdés a dolgozók ama részének szerepe, amelyet egyre inkább a munkásosztályhoz tartozónak számítanak: az ún. fehérköpenyeseké, a termelés szervezői, műszaki irányítói és végrehajtói, a forgalmi szféra dolgozóit. A társadalmi öntudat szempontjából mégis indokolt e réteg megkülönböztetése, amely általában megközelíthetőbb a kulturális-intellektuális ráhatás szempontjából. E réteg nem csekély része (jóllehet kb. a fele már a szocialista társadalomban nőtt fel vagy érett meg) még annak a kispolgári-individualista gondolkodásmódnak a hordozója, amely jelenleg a szocialista nemzeti egység fejlődését leginkább hátráltató ideológiai tényező.

A kispolgári tudat rendszerint szocialista tudatelemekkel keveredve jelentkezik. Hiszen a párt- és államvezetés legfőbb általános direktíváival a nép többsége egyetért. Ez az egyetértés azonban sokszor igen általános, felületi jellegű, kevésbé tudatos, ingatag (a szocializmus igényése megfér benne a kapitalizmus erejének, helyzetének túlbecsülésével, a szocialista építés során jelentkező hibák felnagyításával stb.).

A kispolgári mentalitás konzerválódásának, sőt részben erősödésének tényezői: 1. a felszabadulás előtti társadalmunk erősen kispolgári jellege, a kispolgári gondolkodás domináló volta, a munkásosztály fajlagos súlyának, társadalomformáló hatásának gyengesége; 2. a szövetségi politikánk 1953 előtt elkövetett hibák a kispolgári rétegeket a szocializmus ellen hangolták; 3. a dogmatikus hibák a politikai életben, a hibák feltárásának helytelen, egyenetlen módja; 4. a politikai vonalvezetés ingadozása 1953 — 1956 között, a kispolgári pozíciók objektív erősödése, a revizionizmus térnyerése; 5. az ellenforradalom leverése után, míg gazdasági és politikai téren a forradalmi erők támadásban voltak, az ideológiai élet számos területére mindmáig befészkelte magát a kispolgári mentalitás; 6. a békés egymás mellett élés kulturális hatása és körülményei (a nyugati kultúra elleni agitáció korábbi túl sommás módja, a mai nyugati kultúra néha magasrendű termékeinek behatolása, a szocialista kultúra korábbi mesterséges elszigetelése a művészet egyéb haladó, útkereső irányzataitól, aminek visszautléseként a behatoló polgári szellemi alkotások szinte kritika nélküli elismerésre találtak, a „forradalmian új” nimbuszát élvezhették); 7. a munkásosztály fentebb említett felhígulása és a társadalom rétegződésében megmaradt maradványok; 8. az életszínvonal javulásának a kispolgári mentalitás forrásává válható fattyúhajtása (az egyéni jövedelemforrások hajszolása, az anyagosság).

A szocialista társadalom demokratizmusának fejlesztése a szocialista nemzeti egység legfőbb emelője. Államunk demokratikus berendezkedése olyan betekintést és beleszólást biztosít a dolgozóknak a közügyekbe, ami polgári rendszerben elképzelhetetlen. A helyi tanácsok munkájában mintegy 200 ezer ember vesz részt különféle társadalmi feladatokat ellátva, a szakszervezetek sokrétű tevékenységében mintegy 150 ezer bizalmi részt, az üzemi tanácsoknak 29 ezer tagja van, a különféle termelő- és földműves-szövetkezetekben több százezer aktivista működik, az időnként behívott népi ülnökök száma csaknem 20 ezer stb. Jóllehet mindez a népi aktivitás alkalmas keretül szolgál, a tartalmi kérdésekre irányuló vizsgálódás mégis azt mutatja, hogy társadalmunk kepe mégsem teljesen olyan, amilyennek az említett intézmények dinamikus működése esetén lennie kellene. Szinte mindegyik területen fellelhetők azok a jelenségek (érdektelenség, a dolgozóktól elszakadt apparátus önállósoklása stb.), amelyek akadályozzák, hogy a nép valóban magáénak érezze ezen intézményeket és így vegyen részt ezek tevékenységében.

Azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy a demokráciának, a tömegek önirányításának szervei hogyan válhatnak olykor a társadalom érdekeitől elidegenült magatartás megvalósítóivá, a következőkre szükséges (a teljesség igénye nélkül) felhívni a figyelmet. 1. Történelmünk néhány rövid időszakától (1848, 1918 — 19) eltekintve népünk a felszabadulásig nem ismerhette meg a demokratikus életformának azt a szerény mértékét sem, amelyet a polgári demokrácia biztosít. Am éppen az említett időszakok mutatják a nép demokratizmus iránti vágyát, ami elemi erővel tört utat magának. Különösen áll ez a felszabadulás utáni időkre. Az ekkor létrejött demokratikus szervek (ideértve a demokratikus polgári pártokat is) időelőtti elhalása, pontosabban elkorcsosítása veszteség volt (sok más ok mellett szerepet játszott ebben a tömegek spontán mozgásától való félelem is). 2. Jelentős visszaesést, rombolást eredményezett az 1949 — 56-os időszak az alulról jövő kezdeményezés felülről kigondolt keretekbe szorításával, a társadalmi aktivitás el-sorvasztásával. 3. E többszörös törés megrendítette a bizalmat a demokratikus intézmények iránt, amelyeket jórészt ráadásul nem a tömegmozgalmak teremtettek meg, hanem a nép „felülről kapta” azokat (tanácsok, üzemi tanácsok stb.) s így kevésbé éri magáénak. Az alulról mutatkozó közömbösséget kiegészíti egyes vezetők, sőt vezetőszervek működése, melyeknek feladatuk lenne a közéleti aktivitás serkentése, de nem érezvén annak hiányát, azt elmulasztották — kialakult a félelem a dolgozó „állampolgári iskolázatlanságától”, ami a népet örökös politikai kiskorúságra ítélné.

A szocialista nemzeti egység egy bizonyos ponton túl nem épülhet tovább másként, mint a demokratikus keretek tartalommal való további megtöltődése útján. A szocialista nemzeti egység politikájának ebben a vonatkozásban a közéleti aktivitás iskolájának is kell lennie. Biztató jelek (a termelési tanácskozások, az üzemi tanácsok, a területi tanácsok stb. vonatkozásában) mutatnak az utóbbi időben az említett visszasságok megszüntetése irányában, ami ennek ellenére sem rövidlejáratú feladat. A kívánt cél elérését előmozdító általános módszerek közül ki kell emelni fontossága miatt a társadalmi őszinteség légkörének megteremtését. Aligha van a politikai nevelésnek hatékonyabb eszköze, mint

mikor a dolgozók érzik a velük szemben érvényesülő nyíltságot, a politikai teherbíró-képességükbe vetett bizalmat, ami javítja a lakosság és a vezetés, végső soron a dolgozók és a szocializmus viszonyát. Jó példáját szolgáltatta ennek az ellenforradalmat követő időszak.

A három előadás az elmúlt két évtized alapvető fontosságú politikai és társadalomtörténeti problémáit vizsgálta meg. Az előadásokat követő vita főbb vonásaiban mindhárom előadást érintette.

Történelmi fejlődésünk szélesebb összefüggéseit, jellegzetességét érintette a *demokratikus hagyományok* kérdésében kibontakozott vita. Az előadásokban elhangzottakra reagálva a demokratikus hagyományok hiányának, illetve ennek szerepének eltúlzását kifogásolta *Szakács Sándor*. Annak a véleményének adott hangot, hogy bár egyidőben szükségyszerű volt e hagyományok hiányának hangsúlyozása, hiszen valóban nem voltak és harcolni kellett a demokratizmus kiszélesítéséért, de ugyanakkor rámutatott arra is, hogy egyes országokban jelentősebb demokratikus hagyományok nélkül megvalósult a demokratikus fejlődés. Erre kitűnő példa az 1945–48 közötti időszak Magyarországon, amikor is a népi aktivitás kibontakozásának lehetősége realizálódott a népi szervek alakulásában, aktivizálódásában, és éppen ez teszi ma már kérdésessé a demokratikus hagyományok hiányának hangsúlyozását. *Pach Zsigmond Pál* arra utalt, hogy a felszabadulás, majd a fordulat éve után történetírásunk és általában ideológiai munkánk egész vonalát éppen a demokratikus és forradalmi hagyományok igen nagymérvű előtérbe állítása jellemezte. Ez jelentős részben helyes és szükségyszerű volt, kétségtelen azonban, hogy e helyes igyekezetbe jó adag túlzás és egyéb helytelen mozzanat vegyült. Ezek eredményeként már-már olyan benyomás támadhatott a magyar történet olvasójában, hogy történelmünk lényegében a demokratikus és a forradalmi mozgalmak szakadatlan sorozatából áll, míg elmellőződött történeti fejlődésünk számos igen negatív, reakciós, a jelent is erősen terhelő mozzanata. Éppen ebben az összefüggésben merült fel azután történeti fejlődésünk olyan kritikai elemzése, amely rámutatott számos korszakban éppen a demokratikus hagyományok hiányára, számos korszak súlyosan negatív mozzanataira. Ezt követően fővonásaiban vázolta a magyarországi és más közép- és kelet-európai országok fejlődésének elkanyarodását a nyugat-európai fejlődéstől, és ennek korlátozó hatását a polgári demokratizmus kibontakozására. Majd utalt arra, hogy a századfordulótól a forradalmi mozgalom súlypontja azonban éppen ezekbe az országokba tolódott át, ami azt mutatja, hogy a történeti feltételek alakulása gyakran pótolni tudja az ilyen hagyományokat és olyan forradalmi lehetőségeket teremt, amelyek igen nagy perspektívákat tárnak fel. Ezt illusztrálta az 1918–19-es Magyarország is, amit azonban a fasiszta negyedszázad követett, a maga súlyos visszaesésével, majd 1944–45-ben a körülmények ismét nagy lehetőséget nyújtottak a demokratizmus kibontakozására. *Farkas Sándor* válaszában hangsúlyozta, hogy különbséget kell tenni a történeti hagyomány és a demokratikus örökség között. Megítélése szerint az előbbinél évszázadokra visszanyúló, a nemzet történetében gyökerező mozzanatok sorára, míg az utóbbinál elsősorban a közvetlen örökségre, egy-két generáció társadalmi alapelményére kell gondolnunk. Ilyen pozitív társadalmi öröksége a magyar társadalomnak a felszabadulást megelőzően nem volt. 1918–19 nagyon jelentős fellángolás volt, amelyben a magyar nép történetének forradalmi hagyományai és a társadalmi viszonyokból eredő forradalmi feszültség törtek utat maguknak. Ez volt a helyzet a felszabadulást követő időben is — természetesen a társadalomnak csak bizonyos részére vonatkozóan —, amikor a forradalmian demokratikus lendület elegendő volt a demokratizmus szellemének elterjesztésére a társadalomban.

Az 1945–48 közötti időszakban alkalmazott politika több vonatkozását is érintette a vita, amely egyben arra is kitért, hogy az ekkor tapasztalható problémák, hibák milyen kihatással voltak az 1948 utáni fejleményekre. A *földreform* kérdését abban a vonatkozásban említette meg *Szuhay Miklós*, hogy az 1945-ben megvalósított földreform nem vette kellőképpen figyelembe az akkori sajátos helyzetet, viszonyokat. E földreform programját 1937–38-ban dolgozták ki, amikor is nyilvánvalóan szolgált a népfrontpolitika, az antifasiszta harc alapvető céljait. 1945-ben azonban véleménye szerint már tovább kellett volna lépni, hiszen a fasiszmus leverése már tény volt a földreform végrehajtásakor, ami akkor — különösen miután a Szovjetunió szabadította fel Magyarországot — már keveset nyújthatott a fasiszmus elleni harc szempontjából. Ebben a vonatkozásban említette meg a birtokhatár megszabását, a föld meghagyását az úri birtokosok kezén, továbbá a megváltás, a kártérítés problémáját. Ez utóbbival kapcsolatban azt is figyelembe kell venni, hogy erősítette a parasztság ragaszkodását a saját parcellához és nehezítette a kollektivizálás kibontakozását — sok esetben éppen az újgazdlák körében —, amit az erőszakos szövetkeztetés követett. *Kiss Artúr* viszont kérdésesnek tar-

totta, vajon ténylegesen lehetett volna-e továbblépni, és utalt azokra a tapasztalatokra, amelyek azt mutatták, hogy a parasztok eleinte sokhelyütt vonakodtak a föld elfogadásától, csak 1945. április 4. után igényeltek nagyobb számban földet és csak május 9. után következett be gyökeres fordulat ezen a téren. A kezdeti vonakodás oka többfajta félelem is volt: félelem a nyugatra távozott földesurak és a németek visszajövetelétől, majd — az 1919-es tapasztalatok alapján — a restaurációtól és nem utolsósorban az akkor még a kormányzatban bentlevő reakciós elemek fellépésétől. Megemlítette továbbá, hogy bár nagyon hasznos és előremutató volt a földreform-törvényben a szövetkezetek alapítását elősegítő rendelkezés, azonban a parasztság zöme erre nem volt kellőképpen felkészülve, a tömegekben ekkor erőteljes és egyre növekvő földvágy élt. — Szervesen kapcsolódik e kérdéshez a *szövetkezetek* problémaköre. *Szuhay Miklós* a szövetkezetek egyszerűbb formái, a társulások — melyek a polgári demokrácia keretei között is működtek, bizonyos előzményeik Magyarországon is voltak, méginkább a szomszédos országokban, ahol virágzásnak is indultak — kellő támogatása elmaradásának okait vizsgálva arra mutatott rá, hogy ebben 1945 után alighanem közrejátszott az attól való félelem is, hogy ezek támogatása a későbbi időszakban bizonyos értelemben nehezíthette volna az artyel típusú szövetkezetek megszervezését. Azt a kérdést, hogy a szövetkezetek ez utóbbi formája volt-e a legalkalmasabb a kollektívizálás megvalósítására Magyarországon, csupán érintette, és ennek kapcsán utalt arra, hogy az artyel forma — amelynek komoly előzményei voltak a cári Oroszországban — a gabonatermelés szempontjából került leginkább előtérbe a Szovjetunióban, amit a gépállomások rendszerének kiépítése is mutat. *Szakács Sándor* a parasztság öntevékeny szövetkezet alapításainak példáján világított rá a felszabadulást követő időszakban megmutatkozott lehetőségekre, amelyek bizonyítására adatokat közölt az első prosperáló szövetkezetekről (Etyek, Sarkad, Vasszilvagy), majd arra utalt, hogy a támogatás hiánya volt e szövetkezetek elsorvadásának egyik legfőbb oka. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy a fejlődés menetében törés következett be, s 1949–50-ben a kollektívizálás radikális megoldását választották. A megelőző időszakban rejtett lehetőségek további illusztrálására ismertetett adatokat a földművelésszövetkezeti tagok politikai hovatartozásáról (pl. 1947 végén 600 ezer tagból 200 ezer volt kommunista, 100–150 ezer parasztpárti, a többi — zömében újbirtokos — pártönkivüli), valamint a szövetkezeti tagság társadalmi rétegződéséről (1 millió tagból 1948 végén a gazdagparasztsághoz tartozók száma nem érte el a 60 ezret sem). Mindezek alapján megállapította, hogy 1945–48 között a szövetkezetek tagsága olyan bázist jelentett, amelyre megfelelő támogatás esetén alapvetően lehetett volna támaszkodni a mezőgazdaság szocialista átalakításakor. — *A kommunista párt népfrontpolitikája* és az ehhez kapcsolódó kérdések köre (ezen belül a proletárdiktatúra értelmezésének kérdése) szintén vita tárgyát képezte. *Venczel Istvánné* a második világháború előtti és alatti körülményekre utalva ama nézetének adott hangot, hogy az 1935-ben megfogalmazott népfrontpolitikának túlnyomóan az antifasiszta jellege dominált a párt politikájában. Erre a leszűkülésre mutat a hatalom átvételekor alkalmazható szövetségi politika vonatkozásában a spanyolországi tapasztalatok kellő elemzésének elmaradása is. Véleménye szerint az új történelmi viszonyok között, a proletárdiktatúra időszakában a széles szövetségi politika alkalmazása leszűkült, 1948-tól a népfrontpolitika lényegileg lezáródott (utalt arra, hogy volt olyan időszak is, amikor a tömegbázis növekedése helyett inkább csökkenése volt megfigyelhető). Rámutatott ennek kapcsolatára a nemzetközi körülmények alakulásával, kiemelve az európai tőkés országokban a kommunista pártoknak a kormányokból 1947-ben történt kiszorításának, a Tájékoztató Iroda népfrontpolitikával kapcsolatos elvei közzétételének és a nemzetközi helyzet nem eléggé reális értékelésének a hatását. *Rácz Béláné* a MKP koalíciós politikáját vizsgálva szólott arról, hogy a tömegek politikai arculatának, a párt tömegbefolyásának megítélése nem volt mindig helyes, ami hibákat eredményezett, bizalmatlanságot a tömegekkel, a tömegszervezetekkel, valamint a koalíciós partnerekkel szemben. A szociáldemokráciával kapcsolatos állásfoglalásban elsősorban azt tartotta helytelennek, hogy a Szociáldemokrata Párt egészére vonatkozó értékelést általánosítva átvitték a szociáldemokrata munkásokra, ami visszasságokra vezetett például az üzemi bizottságok tevékenységében. A pártvezetés által elkövetett hibák kapcsán utalt arra, hogy itt elsősorban Farkas Mihályra, Gerő Ernőre, Rákosi Mátyásra, Révai Józsefre gondolt, akik emigrációból jöttek vissza, nem pedig az itthon maradt illegális vezetőkre. Szólt az azokról az esetekről, amelyekben a párt tömegek között folytatott propagandamunkája nem tükrözte a tényleges politikai irányvonalat (pl. a tőke elleni harc napirendre tűzésekor a propaganda továbbra is csak a demokrácia és a reakciói harcát említette). Ságvári Ágnes eloadásával kapcsolatban kifogásolta a népi szervek (üzemi bizottságok, szakszervezetek stb.) szerepének, nagy jelentőségének nem kellő értékelését a demokratizmus kiszélesítésében, valamint a koalíció osztálytartalma megváltozásának

időbeli meghatározását, kijelentve, hogy az antifasiszta szövetség-jelleg 1945 folyamán már megváltozott, akkortól a gazdasági feladatok, a politikai harc tartotta össze a koalíciót. *Ságvári Agnes* válaszában a KMP népfrentpolitikájával kapcsolatban emlékeztetett arra, hogy bár 1941-től a párt jelentős erőfeszítéseket tett annak széleskörű megvalósítása érdekében, az ellenzéki pártok féltelme és húzódczása miatt a tényleges összefogásra csak 1944-ben került sor. A felszabadulás utáni idoszakra vonatkozóan megállapította, hogy a demokratizmus lehetőségeinek kihasználása — a kétségtelenül széleskörű kibontakozás ellenére is — csak korlátozott formában történt meg (pl. a népi szervek vonalán). Ugyanakkor azonban a nemzeti bizottságok jelentőségének csökkenése véleménye szerint nem a tömegek ellenére, hanem részben atomizálódásukkal párhuzamosan zajlott le. — Az 1945—48 közötti idoszakban tapasztalható hibák jelentősége és későbbi kihatásai kérdését érintve a vita résztvevői azt hangsúlyozták — így *Szuhay Miklós* és *Rácz Béláné* —, hogy ebben az idoszakban alapvetően helyes volt a kommunista párt politikája, aminek nem mond ellent az, hogy bizonyos hibákat ekkor is elkövettek. Nem kétséges, hogy az 1948 második felétől egyre erőteljesebben jelentkező hibák nem teljesen előzménymentesek, — de az sem, hogy a körülmények megváltozásának, a súlyos helyzet kialakulásának oka nem ebben keresendő. Ezzel kapcsolatban helytelenítették Mód Aladárnak a Valóságban megjelent cikke koncepcióját, amely oksági összefüggést keres az 1945—48 között fellelhető hibák és az ezt követő idoszak hibás politikai vonalvezetése között. E kérdéssel kapcsolatban a válaszadás során *Ságvári Agnes* arra hívta fel a figyelmet, hogy 1948-ig a hibák kijavításának igen jó eszköze volt a párt demokratizmusa, a hibák eluralkodásához pedig e pártdemokrácia légkörének megszüntetése is hozzájárult. Véleménye szerint Mód Aladár felfogásában azt is szükséges vitatni, hogy az adott időben olyan centralizmust tételez fel a pártban, amely akkor a valóságban nem is létezett. *Zsilák András* ismételtén rámutatott az 1948 második feléig terjedő és az attól kezdődő két szakasz jellege közötti alapvető különbségre, majd a felmerült konkrét kérdések kapcsán bizonyította, hogy jöllehet voltak olyan hibák az 1948 utáni idoszakban, amelyek, illetve előzményeik, felismerhetők 1948 előtt is, de ezek nem indokolják a bekövetkezett fordulat gyökereinek ezen a vonalon történő keresését. A földreform esetében az a gondolat, hogy nem eléggé radikális intézkedésekre került sor, valamint a végrehajtást követő egyes hatások (a földmagántulajdon tudatának erősödése) egyáltalán nem indokolják a mezőgazdaság szocialista átszervezésekor alkalmazott politikát, — sőt ellenkezőleg, ezeknek a körülményeknek a fokozott figyelembevételét tették volna még indokoltabbá. A szövetkezeti mozgalom kiszélesítésének elhanyagolása ugyancsak nem teszi indokoltá azt, hogy erre vesszük vissza az 1948 utáni szövetkezeti politikát. Ezt az is mutatja, hogy 1948 elején, amikor már eldőlt a hatalom kérdése, az országos szövetkezeti konferencián, a nyilvánosságra nem hozott szövetkezetpolitikai tézisekben, helyes állásfoglalás született (a szövetkezeti mozgalom általános — nem kizárólag a termelőség szövetkezetekre korlátozódó — fejlesztése), aminek revidálása Rákosi Mátyás kecskeméti beszédében kezdődött meg (a termelőség szövetkezeti mozgalom kizárólagos előtérbe állításával). A koalícióval kapcsolatos politika, s ezzel összefüggésben a népfrent szerepének megítélése, a proletárdiktatúra értelmezése 1948—49-ben szintén nem származtatható vissza egyenesen a megelőző idoszakra, hiszen például a Kisgazdapárthoz való viszony szükségszerűen egészen más jellegű kellett, hogy legyen 1945—46-ban, mint 1948—49-ben. A többi politikai párt megszüntetése az után, hogy azok egyértelműen állást foglaltak a kommunista párt politikája, a szocializmus építésének programja mellett, nyilvánvalóan nem vezethető vissza a korábbi bizalmatlanságra. Végezetül felhívta a figyelmet arra, hogy a Rákosi-féle csoport helytelen módszerei nem akkor kerültek előtérbe, amikor Magyarországon megállapítást nyert, hogy a fordulat megtörtént, hanem csak miután nemzetközi méretekben — a népi demokratikus országok kommunista pártjainak szinte mindegyikében, a Tájékoztató Iroda határozatában — jelentkező hibás nézet vált uralkodóvá a proletárdiktatúra kérdésében.

A szocialista nemzeti egység problematikáját tárgyaló előadáshoz fűzött megjegyzéseket *Pach Zsigmond Pál*. Azzal kapcsolatban, hogy ezt a kifejezést a testvérpártok nem alkalmazzák és ez is nehézséget jelent a kérdés szabatos marxista elemzésében, utalt arra, hogy e kérdés lényegében azonosítható az egységes szocialista nemzet, a szocialista nemzet kialakulásának problémájával. Ebben az összefüggésben olyan marxista fogalomról van szó — továbbfejlesztett alakban —, amely a marxista irodalomban már régebben ismeretes. Ezt követően rámutatott annak fontosságára, hogy a szocialista nemzeti egységet ne csak mint tudatformát vizsgáljuk, bár kétségtelen a kérdés ezen oldalának rendkívüli jelentősége. A szocialista nemzeti egység, a szocialista nemzet kialakulása és fejlődése nyilvánvalóan objektív és szubjektív mozzanatokból áll (amint az előadás erre ki is tért), aminthogy a burzsoá nemzetnek is megvannak az objektív és a tuda,

körébe tartozó kritériumai. Amíg azonban a burzsoá nemzetben az ellentét az alapvető, az egység pedig formális, addig a szocialista nemzet kialakulásában, a számos ellentmondást is figyelembe véve, egyre inkább az egység válik döntővé, a szocialista társadalom fejlődésének megfelelően. A szocialista nemzeti egység politikájának megfogalmazása a MSzMP VIII. kongresszusán, a szocializmus alapjai lerakása korszakának befejeztével, e fejlődés következményeinek levonását jelenti társadalompolitikai tekintetben. A továbbiakban rávilágított arra, hogy a szocialista nemzeti egység fejlődésének — ellentétben a burzsoá nemzet fejlődésével — szükségképpen együtt kell járnia a nemzeti elkülönülés, a nemzeti korlátozottság, a nacionalizmus maradványai leküzdésével, az internacionalizmus, az internacionalista kapcsolatok fejlődésével. *Knopp András* kifejtette, hogy a szocialista nemzeti egységet egyértelműen a felépítmény körébe tartozó jelenségként jellemző megfogalmazás véleménye szerint problematikus. A szocialista nemzeti egység ugyanis elsősorban az osztályviszonyok jellemzője, azok pedig egyrészt az alaphoz, másrészt a felépítményhez tartoznak. Ilyen értelemben a szocialista nemzeti egység is egyrészt jellemzője az alapnak (mutatva az érdekazonosságot a társadalom adott struktúrájában az osztályok között), másrészt a felépítményhez is tartozik (mutatva az érdekazonosság felismerését az osztályok tagjainak tudatában). *Éarkas Sándor* válaszában álláspontját megvilágítva kifejtette, hogy a szocialista nemzet és a szocialista nemzeti egység között vannak érintkező pontok, de lényeges különbségek is. A szocialista nemzet sok objektív kritériummal rendelkező állapot, a szocialista nemzeti egység politikája — ami elsősorban vizsgálatának tárgyát képezte, — állandó alakulásban levő politikai vonalvezetés, és mint ilyen a felépítményi jelenségekhez tartozik. Megállapította ugyanakkor, hogy a szocialista nemzeti egység kialakulásának a termelési viszonyokban, az osztálystruktúrában stb. objektív alapjai is vannak.

A tudományos ülésszak történeti szekciójának munkáját — az előadások és viták összességét figyelembe véve — az elmúlt két évtized átfogó vizsgálata és sokoldalú összkép kialakítása jellemezte. Az 1945-től 1948–49-ig terjedő időszak történetileg viszonylag kidolgozottabb jellege érezhető volt az előadásokon, méginkább a vitákon. De az is megmutatkozott, hogy még ez az időszak is nem egy vonatkozásban további feltárásra, tisztázásra szorul, amihez maga az ülésszak is hozzájárult. A vizsgált folyamatoknak az 1948–49-et követő másfél évtizedre is kiterjesztett áttekintése viszont — bátran állíthatjuk — úttörő jellegű feladat volt. Vonatkozik ez elsősorban a magyar gazdaságpolitika átfogó bemutatására, valamint a szocialista országok gazdaságpolitikája, gazdasági fejlődése összehasonlító vizsgálatára. Mindezt tekintetbe véve, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tudományos ülésszaka, illetve azon belül az egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékéhez kapcsolódó történeti szekció munkája fontos hozzájárulás volt az elmúlt két évtized történetének feltárásához.

Csató Tamás

A SZOVJETUNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSFRONTJA

E. M. Stajerman:

Ismétlődés a történelemben*

A modern polgári történetfilozófiai elméletek között kiemelkedő helyet foglalnak el azok a koncepciók, amelyek a történeti folyamatokat azonos köröket befutó zárt ciklusokként fogják fel: egyes kultúrák, civilizációk, korok (a különféle filozófiai és szociológiai iskolák eltérően interpretálják e fogalmakat) létrejönnek, virágoznak, lehangyatlannak s elpusztulnak. A legkülönbözőbb, a szerzők által legfontosabbnak ítélt jegyek alapján az egyes ciklusok által felölelt nagyobb történeti korszakok általában még további kisebb időszakokra bomlanak; ezek alatt, a ciklus-elmélet hirdetői szerint, megismétlődnek azok a jelenségek, amelyek minden egyes alkalommal sajátos, konkrét formát öltenek ugyan, de azonos tartalmuk és jelentőségük van. Így, megítélésük szerint, azokat az időszakokat, amelyeket az önálló államok (például a görög poliszok) fennállása jellemez, egységes, „univerzális” államok (például a Római Birodalom) időszaka váltja fel; a vallás uralmát a vallástalanság, a tudományos gondolkodás időszaka követi; a kollektivistá felfogást — az individualizmus; a nagy kulturális eredmények ideje után — az alkotás hanyatlásának időszakai következnek; az uralkodó osztályok és az elnyomottak közötti viszonylagos „harmóniát” — felkelések és forradalmak követik. A történeti ciklus-elméletek eredete a messzi ókorba nyúlik vissza.¹ Ezeket az elméleteket a XVIII—XIX. században háttérbe szorították a történeti haladást, az emberiség egészének fejlődését hirdető elméletek,² de a XX. század első évtizedeiben, különösen O. Spengler és A. Toynbee elméletei s a körülöttük kibontakozott széleskörű vita hatására ismét megélnékvült irántuk az érdeklődés. Ezt a jelenséget maguk a polgári szociológusok a nyugati kultúra válságával hozzák összefüggésbe, amely válság aláásta a szakadatlan haladásba vetett hitet és fölkelte a figyelmet a történelem válságos időszakai iránt.³ A ciklus-elméletek igen változatosak és szerzőik világnézeti állástoglalásától valamint politikai törekvéseitől függő szubjektivitással határozzák meg a jelenkor helyét a megfelelő ciklusban. Így például Spengler és Toynbee követői úgy vélik, hogy napjainkban a tőkés Nyugat helyzete megegyezik a Római Birodalom közvetlenül megelőző időszak antik világának helyzetével.⁴ Azt igyekeznek ezzel bizonyítani, mintha az önálló nemzetállamok éppúgy idejüket múlták volna, mint valaha az antik poliszok, s ennek következtében az „egységes univerzális állam” létrehozása került volna napirendre. A néptömegek szerepének szemmel látható megnövekedéséből arra a következtetésre jutnak, hogy kieleződik a hatalomért vívott küzdelem, s ez soha nem látott mérvű belső harcokra és háborúkra, ideológiai konfliktusokra vezet s a társadalmi ellentétek ilyenfokú kieleződésének következményeként felbomlik a demokrácia (ezen a burzsoá parlamentarizmust értik) és megerősödnek a „totalitárius” tendenciák. A „világvárosok” növekedése, egyáltalán a városiasodás egész folyamata, az élettempó felgyorsulása, véleményük szerint mind az i. e. I. évszázadban, mind pedig a modern tőkés Európában nemcsak a vallás, elvesztését idézték elő, hanem az erkölcselenséget is, a szellemi élet meddőségét, az irracionálizmussal összefonódó túltengő racionalizmust.

* A cikk a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének módszertani osztályán elhangzott előadás alapján készült.

¹ A ciklus-elméletek történetéhez lásd: *G. Cairns: Philosophy of History. Meeting of East and West. Cycle-Pattern Theories of History.* New York, 1962; *A. Widery: Interpretations of History from Confucius to Toynbee.* London, 1961; *P. Sorokin: Social and Cultural Dynamics.* Vol. IV. New York, 1941. 441—592. l.

² *J. B. Bury: The Idea of Progress.* New York, 1955.

³ *R. Aron: Introduction in the Philosophy of History.* Boston, 1962. 148., 291. l.

⁴ Jellemző ebben a tekintetben *J. de Beus* könyve: *The future of the West.* New York, 1953. A könyv holland diplomata szerzője tisztán gyakorlati céloktól vezetve — hogy tudniillik megjelölje a tőkés Nyugat politikai és társadalmi feladatokat — összegezi N. Ja. Danjilevszkij, Spengler és Toynbee nézeteit az európai civilizáció perspektíváiról és történeti helyéről.

A Nyugaton nagy népszerűségnek örvendő J. Ortega-y-Gasset spanyol filozófus a polgári társadalom jelenlegi válságát azonosítja a Római Birodalom III–V. századbeli krízisével. Ő abból az elméletből indul ki, amely szerint egy adott kultúrát az alapjául szolgáló szellemi vagy materiális értékek rendszere határoz meg. E rendszerek mindegyike fokozatosan túléli önmagát és átadja a helyét a maga ellentétének. Egyidejűleg megváltozik a kultúra egész karaktere is (kultúrán a gazdasági, társadalmi, politikai viszonyok összességét érti), megváltozik a tudomány, a művészetek, a világnézet s az emberek pszichológiai jellege is. Róma kultúrája egészen az i. sz. II. évszázadig, akárcsak a modern polgári kultúra, véleménye szerint, az értékek materiális rendszerén nyugszik. Az a mély válság, amelyen Róma keresztülment, új szellemi kultúra kialakulására vezetett, amely a XIII. századig virágzott, mikoris, túlélve önmagát s két évszázados válságos átmeneti szakasz után átadta helyét a modern kultúrának. Ez utóbbi, miután a XIX. században elérte fejlődésének csúcspontját, jelenleg — Ortega-y-Gasset véleménye szerint — fennállásának végéhez közeledik, hogy egy katasztrófákkal és szenvedésekkel teli időszak után ismét feltámadjon egy, a korai antik- és koraközépkorhoz hasonló, spirituális abszolút értékrendszer s ennek megfelelő kultúra formájában.⁵

Végül az olyan szerzők, mint A. Weber és K. Jaspers, akik a szó szoros értelmében nem hirdetői a ciklus-elméletnek, de akik szintén a múltban keresik a jelenkor megértésének a kulcsát, s a jelenlegi helyzetet katasztrófálisabbnak tartják, mint bármely korábbi situációt az emberiség történetében, azt állítják, hogy a technika hallatlan fejlődése az ember „eltömegesedésére” és „technicizálódására”, alkotó erőinek kimerülésére, a „nyugati civilizáció” által létrehozott „szabadság”-eszmék összeomlására vezet, ami azzal fenyeget, hogy megsemmisíti azt a lelkes, gondolkodó embertípust, mely az frott történelem kezdetével jött létre (Weber szerint), vagy az i. e. 800–200 évszázadban („aranykor” Jaspers szerint), s hogy robot-embereket, hangya-embereket alakít ki. Weber szerint ez az emberiség egész megelőző történetének végét jelenti majd. Jaspers lehetségesnek tartja, hogy a történelemnek teljesen új, nagyarányú ciklusa kezdődik, amelyben a mi korunk annak az ismeretlen történelemelőtti korszaknak a szerepét tölti majd be, amikor az emberiség, kikerülve az állati lét állapotából, birtokába jutott első technikai felfedezéseinek és tudományos megfigyeléseinek; lehet, hogy egy bizonyos, egyelőre beláthatatlan időszak elteltével egy új „aranykorhoz” jut el, ennek azonban, a szerző szerint, sem jellegét, sem eredményeit előre látni nem lehet.⁶

A modern ciklus-elméletek reakcióinak. Jellemző vonásuk a mind jobban növekvő pesszimizmus, amely az általános pusztulás apokaliptikus jóslataiba torkollik, ha az emberiség nem „tér észhez” és nem talál „új utakat” magának; a vallás iránt mint olyan alapvető, ha ugyan nem egyetlen tényező iránt, tanúsított rendkívüli figyelem, amely állítólag felrzza a társadalom alkotó erőt és pozitív célokat és ideálokat tűz elé; többé-kevésbé nyíltan kifejezett megvetés az „alsóbb néposztályok”, mint olyan alaktalan őselem iránt, amely szemben áll az „alkotó kisebbséggel”, a „szellemi elitel”, amely állítólag a történelem egyetlen mozgató ereje; az antik világ kezdeteinek s a koraközépkornak mint a hit, a hagyományok, a patriarchális viszonyok uralma időszakának idealizálása.

Ezeket a tendenciákat az a válság idézte elő, amelyet a mai polgári kultúra átél és amely, ilyenképpen, tükröződik a „humán” műveltségű polgári értelmiség azon részének tudatában, amely elvesztette kapcsolatát a valósággal és annak szükségleteivel. Ez a magyarázata a „tömegek” ellen irányuló sztereotíp panaszoknak, amelyek, úgy mond, előnyben részesítik a mozik és a stadionok „szenzációját” az igazi kultúrával szemben. Ez a magyarázata A. Weber felhívásainak, aki arra szólítja fel a „szellemi elitet”, hogy kövessen el mindent a műszaki értelmiségre és a munkásságra való ráhatás végett, hogy semlegesíteni lehessen a technikai fejlődés következtében felhalmozott „rosszat”. Mind a ciklus-elméletek, mind pedig az őket tápláló apokaliptikus hangulatok számos ellenvetést váltottak ki a nyugati polgári értelmiség másik részéből. Igen figyelemre méltó ebben a vonatkozásban E. Karr könyve.⁷ Karnak, aki a Szovjetunió történetének ismert szakértője, s jól ismeri a marxizmus—leninizmus klasszikusainak műveit, számos kollégájánál jóval zelesebb a látóköre. Napjaink válságáról, jegyzi meg ironikusan Karr, legtöbbit azok a professzorok kiabálnak, akiknek korábban személyzetük volt, most pedig kénytelenek maguk vezetni a háztartásukat. Nem értik meg, írja, hogy egyetlen állam, egyetlen nemzet, egyetlen osztály sem foglalhat el örökké uralkodó helyzetet, s a maguk

⁵ J. Ortega-y-Gasset: *Man and Crisis*. New York. 1958. „Uno Interpretacion de la Historia en torno a Toynbee”. Madrid. 1959.

⁶ K. Jaspers: *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*. Zürich. 1949; A. Weber: *Der dritte oder der vierte Mensch*. München. 1953.

⁷ E. Carr: *What is History*. London. 1962.

helyzetének meggyengülését más, haladőbb erők előretörése következtében abszolút hanyatlásnak és regressziónak fogják fel. Karr korántsem áll egyedül a ciklus-elméletek bírálatával, de ezek Nyugaton mégis jelentős, ha ugyan nem uralkodó szerepet játszanak. Ennek az a magyarázata, hogy a polgári tudományban a ciklus-elméletek bírálatára, nemcsak és nem annyira a Karr által megjelölt úton, hanem a történeti törvényszerűségek megismerhetőségének teljes tagadása útján halad. Ugyanakkor fennáll az igény a történeti folyamat elméleti általánosítására. Az 1961 júniusában Serrésben megtartott, a modern ciklus-elméletek egyik képviselője, A. Toynbee tiszteletére rendezett értekezleten F. Mauro francia tudós megállapította, hogy országában Toynbee nem nyert széleskörű elismerést, minthogy ott óriási a marxizmus befolyása. Ezzel szemben R. Lattimore amerikai tudós szavai szerint az USA-ban Toynbee-nek éppen azért van sikere, mert jól felépített rendszere a marxizmus hathatós ellensúlyának tűnik. M. Crubellier francia történész a ciklus-elméletek elterjedését a szükséglettel magyarázza, amely igyekszik összekapcsolni a történelmet a jelennel és jóslatokba bocsátkozik egy, „a jelenleginél békésebb és boldogabb” jövőendő reményében.⁸ Ilyenképpen tekintetbe kell venni, hogy a ciklus-elméletek azoknak a polgári tudósoknak a körében találunk visszhangra, akik, elégtelennek tartva a történeti folyamat megismerhetetlenségét hirdető felfogásokat, egyben aktívan szembenállnak a marxizmus—leninizmus progresszió-elméletével. Szemlátomást ugyanezek a körülmények magyarázzák azoknak a — ciklus-elméletek hatására keletkezett — kísérleteknek az elterjedését is, melyek történeti analógiák után kutatnak, vagy éppen azonosítják a mai történeti helyzetet elmúlt korok különböző szakaszaival. Az antik világnak olyan társadalomként való felfogása, mint amelyben a történeti folyamatok a „legtisztább”, befejezett, mondhatni klasszikus formák között zajlottak le, s ekként valóban példaként szolgálhattak a történészek számára, igen jellemző az újkori—legújabbkori polgári történetírásra.

Minden valamelyest is nagyobb esemény ismételtelen felkeltette a kortárs történészek érdeklődését a múlt olyan eseményei és jelenségei iránt, amelyeknek, úgy tűnt, voltak hasonló vonásaik. Hányszor fordultak a történész-, sőt politikus-nemzedékek a római polgárháború történetéhez, Cicero, Caesar, Augustus alakjához, egyre újabb magyarázatot és értékelést fűzve hozzájuk! S közvetlenül a második világháború befejezése után Nyugaton számos újabb könyv jelent meg, amelyeket ugyancsak nekik szenteltek, s amelyekbe szerzőik minden, politikai szempontú kiváltotta szenvedélyüket belevitték. J. Corcopino, az ismert reakciós francia történész, a vichy-i kormány volt minisztere, Caesar geniuszát és győzelmeit magasztalta s erőteljesen bírálta a római köztársaságiakat. Churchillt angliai és amerikai hódolói Ciceróhoz hasonlították, dicsőítve az utóbbi önfejlődő, bár sikertelen küzdelmét „a demokrácia megmentéséért”. Azok, akik „szilárd hatalomról” ábrándoztak, amely elég „erős” ahhoz, hogy megküzdjön a kommunizmussal, de elkerüli a fasiszta diktatúra szélsőségeit, Augustust választották hősiükül. A XIX. század második felében és a XX. században az antik világ és a jelenkor egybevetése még komolyabb szerepet játszott, gyakran szolgált egyes általános társadalomtörténeti kérdések felvetésének és megoldási kísérletének kiinduló pontjaként. Így, a XIX. században nagy figyelmet szenteltek a „caezarizmusnak” (ezen a terminuson, amelyet néha azonosítottak a „bonapartizmussal”, a bukott forradalmakat követő monarchiákat vagy reakciós diktatúrákat értették), amely — számos korabeli történész véleménye szerint — Caesarnál jóval régebbi keletű, s évszázadokkal Caesar halála után ismét felbukkanó társadalmi jelenségnek tekinthető.⁹ Nagy érdeklődést keltett a maga idejében R. Pelman ismert könyve, „Az antik kommunizmus és szocializmus története”, amely összehasonlította, gyakorlatra pedig azonosította is a görög—római társadalom-elméleteket a jelenkorakkal. Nem sokat törődve az ilyen egybevetések és következtetések jogosságával és értelmével, a történészek a római szenátusi arisztokráciát feudális nemességként, a római lovagokat pedig tőkésökként jellemezték, s ennek megfelelően értelmezték a köztük fennállt összefüggéseket is. Ebben a tekintetben a XIX. és XX. század fordulóján összefoglaló jelentőségű volt Ed. Meier munkássága. Meghatározott szakaszt képviseltek e téren M. Rosztovceev munkái, aki nagy hatással volt Toynbee koncepciójának kialakulására (az utóbbi saját bevallása szerint), továbbá a jóval későbbi történész-generációra is a római történelem kérdéseinek megközelítésében. A Római Birodalom keletkezésének és bukásának anyagai alapján, amit az i. e. I., illetve az i. sz. III. évszázadban lezajlott forradalmak eredményeként fogott fel, Rosztovceev arra tett kísérletet, hogy megoldja a városi polgárság ellen irányuló parasztforradalmak okainak, lefolyásának és eredményei-

⁸ L'Histoire et ses interpretations. Entretiens autour d'Arnold Toynbee. Sous la direction de R. Aron. Paris. 1961. 16., 26—31. l.

⁹ A kérdés histográfiáját lásd: N. A. Maskin: Augustus principátusa. Moszkva, 1949. 74—80. l. (orosz nyelven).

nek problémakörét. Éles szembenállása a Nagy Októberi Szocialista Forradalommal, amelyet erőltetetten az antik kultúra és államiság hanyatlását bevezető III. századi válsággal vet össze, előre meghatározta következtetéseit, amelyek a nyugati polgári történészek körében is számos ellenvetést váltottak ki. Ennek ellenére az antik világban lezajlott forradalmak jellege, menete és eredményei mindinkább magukra vonták a polgári történetírás figyelmét. Egyik — a háború előtt domináló — irányzata, Rosztovcevy nyomán, az antik forradalmakat azonosította a jelenkori forradalmakkal. A fenti irányzathoz tartozó történészek arra szólítottak fel, hogy le kell vonni a régi görögök és főként a rómaiak tapasztalataiból a megfelelő következtetéseket. Egyesek azt javasolták, hogy lépéseket kell tenni a tömegek helyzetének bizonyos javítására, mások, ellenkezőleg, elnyomásukra és „megfékezésükre” buzdítottak.¹⁰ Az antik világ s a jelenkor közötti különbség munkáiban szinte teljesen elmosódott; még olyan fogalmak is forgalomba kerültek, mint „a rabszolgák internacionáléja”, „proletár forradalom” (az i. e. II—I. évszázad rabszolgá felkeléseire vonatkozóan). A másik irányzat képviselői, amely a háborút követő években jutott túlsúlyra, azt bizonygatták, hogy az ókorban, s többek között Rómában is, osztályharc és osztályellentétek nem voltak, s egyáltalán osztályokról olyan értelemben beszélni, mint ahogyan ez alkalmazható a XIX. századi tőkés társadalomra, azokra az időkre nézve — aligha lehet. A rabszolgafelkeléseket, e történészek véleménye szerint, véletlen okok idézték elő, idővel pedig a rabszolgák és a szabadok közötti ellentétek általában békés úton, mindenfajta forradalom nélkül elsimultak. Hasonló álláspontot képviseltek a stockholmi, XI. nemzetközi történész konferencián (1960-ban) S. Laufer és F. Wittinhorf antik rabszolgaságról szóló referátumai, továbbá a mainzi történészcsoport több munkája is, amely J. Vogt vezetésével kifejezetten a római és görög rabszolgaság kérdéseivel foglalkozik. Azt gondolhatnánk, hogy ezek a történészek távol állnak a modernizáló „antik kapitalizmus” koncepciótól, de anélkül, hogy erről nyíltan szólnának, kétségtelen, hogy a jelenkor ennek megfelelő felfogásából indulnak ki. Nézőpontjuk szerves következménye azoknak, a mai polgári szociológiában igen elterjedt nézeteknek, amelyek szerint a társadalom osztályszerkezetének és az osztályharcnak Marx által felfedett törvényszerűségei csak a XIX. századra lennének érvényesek, s ezért azok nem alkalmazhatók sem a modern tőkés, sem a kapitalizmust megelőző társadalmakra, hogy maga a marxizmus osztálymeghatározása sem fogadható el ezekre a társadalmakra nézve,¹¹ hogy a kiélezett osztályharc időszakai a történelemben kivételes jelenségek voltak. Az ókorban az osztályharc állítólag békésen, forradalmak nélkül simult el; ugyanerre sor kerülhet most, a kapitalizmus új, Marx által előre nem látott időszakában is. Ilyenképpen az ókort közvetlen vagy közvetlenül felhasználják az említett szerzők által kívánt következtetések megalapozására.

A szovjet történettudományban nem egyszer hangzott el bírálat mind a ciklus-elméletek, mind pedig a történelem modernizálása ellen. E bírálat azonban meglehetősen egyoldalú volt. Azoknak a szovjet történeti irodalomban a 20-as években még elterjedt kísérleteknek természetes visszahatása, amelyek az egyes formációk közötti különbségek tagadására irányultak, arra készítette például az ókori történet szakértőit, hogy a rabszolgatartó társadalmi formációnak sajátos, elsősorban az összes többiből eltérő vonásait tárják fel. Ez a feladat még nem tekinthető véglegesen megoldottnak, sok kérdés mind-ezideig vitatott maradt, a lezajlott viták és az eddigi kutatások eredményeként azonban az antik társadalom alapját alkotó rabszolgatartó termelési mód vonásai kellő mértékben tisztázottaknak mondhatók. Ezzel egyetemben ugyancsak minden, a „modernizálásra” csak egy kissé is hasonló jelenséggel szembeni reakció eredményeként a 40–50-es évek munkái jórészt megfeledeztek azoknak a történeti törvényszerűségeknek a tanulmányozásáról, amelyek egyaránt jellemezhetnek különböző (elsősorban antagonisztikus) társadalmi-gazdasági formációkat.

Ez a problémakör hosszú ideig még csak fel sem vetődött történettudományunkban, sőt az volt a vélemény, hogy valamennyi formáció egyetlen közös törvénye — a termelőerők fejlettségi foka és a termelési viszonyok jellege közötti kötelező összhang törvénye. „Modernizálás”-nak kiáltva ki a különböző formációk jelenségeinek és folyamatainak összevetését, még csak arra sem tettünk kísérletet, hogy nincs-e valami értelmük ezeknek az összehasonlításoknak, nincs-e bennük valami racionális elem, s ezáltal

¹⁰ Ebben a vonatkozásban jellemző *J. Heaton* uszítóhangú könyve: *Mob violence in the late Roman Republic*. Illinois. 1939. Lásd még: *F. Marsch*: *Modern Problems in the ancient World*. London. 1940; *H. Frish*: *Cicero's fight for the republic*. København. 1946; *L. Ross Taylor*: *Party politics in the age of Caesar*. Los Angeles. 1949; *R. Wilkin*: *The eternal lawyer*. New York. 1947; *Historia mundi*, T. IV. Bern. 1956 stb. Bővebben lásd: *E. M. Stajerman*: *Az ókori történet modern amerikai irodalma*. „Vesznyik Drevnyej Isztorii”, 1949, 4. sz. 201–210. l. (orosz nyelven).

¹¹ A fenti elméletek bírálatát lásd: *Sz. Csernea*: *Az osztályokról alkotott polgári téveszmék ellen*. Moszkva. 1963 (orosz nyelven); *N. Iribadzsakov*: *A marxizmus modern kritikái*. Moszkva. 1962. 202–245. l. (orosz nyelven).

nemcsak a polgári történésekkel és szociológusokkal folytatott vitáink lehetőségét, hanem saját tudományos munkáinkat is szegényebbé tettük.

A. Marrou, a neves történész, fellépve a fentebb említett serres-i konferencián, többek között ezt mondta: „Egy idegen civilizációt tanulmányozva, sajátosságainak kitapintására törekedve, a történész ezt nem azért az abszurd élvezetért teszi, hogy felkiálthasson; »vannak másfajta emberek is, mint én«, hanem azért, hogy párbeszédet építsen ki ezzel a másfajta civilizációval, s hogy ennek segítségével jobban megérthesse önmaga sajátosságait.”¹² Valóban, mi értelme van az antik világ tanulmányozásának, ha az semmit sem nyújt azoknak az általános történeti törvényszerűségeknek mélyebb megértéséhez, amelyeknek lehetne bizonyos jelentőségük napjaink mélyebb megértéséhez? A múlt tanulmányozása csak akkor lehet aktuális és válthat ki érdeklődést, ha eleve kapcsolódik napjaink problémáihoz. Minden azon múlik, hogy miként fogjuk fel ezt a kapcsolatot: olyanképpen-e, hogy felületes, múltékony analógiákat, talajtalan jóslatokat s ezek alapján olyan elméleteket gyártunk, amelyek a modern kapitalizmus öngazolási szükségletének kielégítését szolgálják, vagy pedig akként, hogy megkíséréljük felfedni a történeti fejlődés különböző fokain érvényesülő általános törvényszerűségeket, megállapítani, hogy különböző történeti feltételek között miféle analóg jelenségek és folyamatok mely okokból kifolyólag és milyen eredménnyel fordulhatnak elő, s mi az, ami nem ismétlődő, ami csak egy meghatározott formációra jellemző. Nem szabad ekközben megfeledkezni arról, hogy az ilyenfajta kísérletek egyáltalán nem azonosak a ciklus-elméletek elfogadásával. Ellenkezőleg, az utóbbiakhoz sokkal közelebb áll az a felfogás, amely az egyes formációkat valamiféle áthatolhatatlan fallal választja el egymástól, ahhoz a falhoz hasonlóan, amely az egyes zárt, egymástól elkülönített ciklusok között húzódik.

A ciklus-elméletek lényegében tagadják a haladást, ha nem a technika, hát a társadalmi viszonyok tekintetében. A ciklus-elméletek hívei a társadalom gyökeres átalakítását, a kommunizmus győzelmét irreálisnak tekintik, minthogy, nézetük szerint, az osztályellentétek mindig újra és újra kiújulnak, hol ellanyhulva a ciklusok kezdeti fokán, hol fellángolva ismét a ciklusok végén. A történeti ismétlődés tanulmányozása viszont, ahogyan a továbbiakban igyekszünk bizonyítani, ellenkezőleg, lehetővé teszi, hogy meggyőződjünk arról, hogy az ismétlődés szerepe korlátozott a történelem előre haladó mozgásának jelentőségéhez képest, minthogy a hasonló jelenségek és folyamatok különböző feltételek között feltétlenül gyökeresen különböző eredményekre vezetnek s eltérő feltételek között nem ismétlődnek meg. Ezzel egyetemben az ismétlődés megkönnyíti a több formáción keresztül folyamatosan létező — például kulturális — viszonylatok jobb megértését.

Az utóbbi időben a szovjet történetírásban már kezdtek elhangzani olyan felhívások, hogy felül kell vizsgálni az ismétlődés kérdését nemcsak egy formáció keretében, hanem különböző formációkban is. Így például E. Sz. Markarjan azt írja Spengler és Toynbee nézetei bírálatának szentelt könyvében, hogy nem szabad ignorálni az általános, az ismétlődő s a különleges kölesönös viszonyát a társadalmi fejlődésben, mely utóbbit nemcsak „horizontálisan”, vagyis egy termelési mód határai között, hanem „vertikálisan” is, minőségileg különböző társadalmi-gazdasági rendszerekben kell felfognunk.¹³ Ebben a tekintetben különös figyelmet érdemel B. M. Kedrov „Ismétlődés a fejlődési folyamatban” című munkája, amelyben az ismétlődést egyrészt „a marxista — leninista dialektika egyik eleméhez, a tagadás tagadásához közvetlenül kapcsolódó” jelenségként elemzi, amely feltételezi „a részleges visszaterést ahhoz, ami egykor már létrejött a fejlődés folyamán, majd a következőkben eltűnt, tagadásba került”, másrészt pedig a fejlődés azonos fokán való ismétlődésként fogja fel.¹⁴

B. M. Kedrov hangsúlyozza az ismétlődés viszonylagosságát, amely dialektikus egységben van saját ellentétével, a meg-nem-ismétlődéssel. A teljes ismétlődés koncepciója, vagyis a történelem körforgásszerű felfogása épp annyira helytelen és egyoldalú, mint mindenfajta ismétlődés tagadása, vagyis a fejlődés olyan felfogása, hogy az nem egyéb szakadatlan egyenesvonalú előrehaladásnál. Minthogy, folytatja B. M. Kedrov, a társadalmi fejlődés spirál alakban fut, előrehaladása egységet alkot a ciklikus fejlődés elemeivel. A megtett út ismétlődése nem megy végbe teljességgel, hanem csak egyes vonásai és sajátosságai tekintetében és nem jelenti a régi mechanikus ismétlődését az új feltételek között.¹⁵

¹² L'Histoire et ses interpretations, 51. l.

¹³ E. Sz. Markarjan: A helyi civilizációk koncepciójáról. Jerevan. 1962. 168., 176–177. l. (orosz nyelven).

¹⁴ B. M. Kedrov: Az ismétlődés a fejlődés folyamatában. Moszkva. 1961. 3–4. l. (orosz nyelven).

¹⁵ Uo. 19., 39–40. l.

A marxizmus—leninizmus klasszikusai, bár küzdöttek az ellen, hogy a tőkés termelőmód törvényszerűségeit átvigyék megelőző formációkra s egyáltalán az olyan kísérletek ellen, hogy valamiféle, bármely társadalomra érvényes „örök igazságokat” kiáltanak ki, nem utasították el a történeti összehasonlításokat és analógiákat, nem tagadták azokat az ismeretes törvényszerűségeket, amelyek egyaránt érvényesek a különböző formációkban — azonban mindenkor feltétlenül számításba vették azon feltételek összességének hatását, amelyek meghatározták az adott termelőmód jellegét. Így például, Marx és Engels rámutattak arra, hogy a fém pénzek bevezetése több olyan törvényt hozott működésbe, amelyek érvényesek valamennyi országra és történeti szakaszra. Azokban az országokban, amelyekben természeti gazdálkodás folyt, a fém pénzek bevezetése mindig egybekapcsolódott a korábbi elosztás többé-kevésbé gyors átalakulásával, s felfokozta a gazdagok és a szegények közötti ellentéteket. A fém pénzek elterjedése elősegítette az árutermelésnek a termelő közösségekre való kiterjesztését, szétértépte azok hagyományos kapcsolatait, a közösség tagjait önálló termelők csoportjává változtatta.¹⁶ A termelők termelő eszközök feletti magántulajdona a kisárutermelés alapja, amely egy meghatározott (fejlődési) szakaszon, mint ezt Marx megállapította, a társadalmi termelés fejlődésének s magának a termelő szab személyiségének elengedhetetlen feltétele. A kisáruterelés előfordul mind a rabszolgaság, mind a jobbágyosság rendszerében, de csak ott virágzik fel igazán, ahol a termelő a saját, önmaga által alkalmazott munkafeltételeknek szabad magántulajdonosává válik. Ez a termelőmód csak a termelés és társadalom szűk hagyományos korlátaival fér meg, a fejlődés meghatározott fokán maga hozza létre pusztulásának anyagi eszközeit. Ettől a pillanattól kezdve a társadalom méhében olyan erők és törekvések lépnek működésbe, amelyeket a korábbi termelőmód béklyóba vert — ennek tehát meg kell semmisülnie és meg is semmisül.¹⁷ Visszatérve a kérdésre a Tőke.

III. kötetében, Marx azt írta, hogy a szabad paraszti parcella-tulajdon, egyrészt a klasszikus ókor legszebb időszakában a társadalom gazdasági alapja volt, másrészt, a modern népeknél, egyik formája a feudális földtulajdon felbomlásának. Marx összefoglalta a paraszti tulajdon pusztulásának okait, amelyek többsége egyaránt hatott mind az ókori, mind a tőkés világban: a föld koncentrációját, a földek legelőkké változtatását az ókori Itáliában közönséges, ma is érvényesülő gazdasági okok váltották ki.¹⁸ Az antik társadalom méhében a magántulajdon fejlődésével először jönnek létre „olyan feltételek, amelyeket később megtalálunk — csak sokkal nagyobb méretekben — a modern magántulajdonnál . . . a magántulajdon koncentrációja . . . és a plebejus kisparasztság proletárrá válása, mely utóbbi azonban, a vagyonos polgárok és a rabszolgák között elfoglalt közbülső helyzeténél fogva nem nyert teljesen önálló kifejlést”.¹⁹ Emellett, összevetve a római parasztság kisajátítását, a nagy pénztőkék és nagy földbirtokok kialakulását Rómában a tőkés fejlődés hasonló folyamataival, Marx hangsúlyozta, hogy ez Rómában nem tőkés, hanem rabszolgatartó termelőmód kialakulására vezetett. „Ilyenképpen meglepően hasonló, de eltérő történeti környezetben lejátszódó események teljesen különböző eredményekre vezetnek. Külön-külön tanulmányozva, majd összevetve e folyamatokat, könnyű megtalálni e jelenség kulcsát; de sohasem érthetjük meg, ha egy olyan általános történetfilozófiai elmélet univerzális tolvajkulcsával közelítünk hozzá, amelynek legfőbb erénye történetfelettségében rejlik”.²⁰

Az alap analóg jelenségek analóg jelenségeket váltanak ki a felépítményben is. „A régi közösségek, ahol tovább fennálltak — állapította meg Engels —, évezredek óta a legdurvább államforma, a keleti despótia alapzatát alkotják, Indiától Oroszországig. Csak ott, ahol e közösségek felbomlottak, haladtak a népek önmaguktól előre . . .”²¹ A gazdasági fejlettség azonos vagy megközelítően azonos (hasonló) szintjének, írta Engels, többé-kevésbé azonos erkölcsi elméletek kell, hogy megfeleljenek. „ . . . mindazokban a társadalmakban, ahol . . . a magántulajdon érvényben volt, közösnek kellett lennie a morális parancsolatnak: Ne lopj! . . . És ahogy a társadalom mindaddig osztályellen-
tétékben mozgott, úgy a morál is mindig osztálymorál volt: vagy az uralkodó osztály érdekét és érdekeit, vagy pedig . . . az elnyomottak jövő érdekeit képviselte.” Mindaddig, amíg egy termelési mód a fejlődésének felszálló ágában van, még azok is ujjongva fogadják, akik az ennek megfelelő elosztási mód mellett a rövidebbet húzzák, s ha fellép is tiltakozás ellene, úgy magának az uralkodó osztálynak kebeléből és éppen a kizsákmányolt tömegeknél nem lel visszhangra. Csak amikor a kérdéses termelési mód a leszálló

¹⁶ Karl Marx és Friedrich Engels Művei. 20. köt. Bpest. 1963. 304. l.

¹⁷ *Marx*: A tőke. I. köt. Bpest. 1961. 704. l.

¹⁸ *Marx*: A tőke. III. köt. Bpest. 1961. 773—774. l.

¹⁹ Archiv K. Marksza i F. Engelsza. I. köt. Moszkva. 1924. 254—255. l. (orosz nyelven).

²⁰ K. Marksza i F. Engelsza: Szocsinvenyija. T. XV. 378. l. (orosz nyelven).

²¹ Karl Marx és Friedrich Engels Művei. 20. köt. 177. l.

ágának jókora darabját már maga mögött hagyta, . . . és utóda már az ajtón kopogtat, csak akkor tűnik igazságtalannak az egyre egyenlőtlenebbé váló elosztás, csak akkor fellebbeznek a túlélt tényektől az úgynevezett örök igazságosságához.²² Marx és Engels, amellet, hogy hangsúlyozták az osztályszerkezet és az osztályharc minden különbözőségét az egyes formációk között, ilyenképpen felfedték egyes közös törvényszerűségeiket is. Engels a korai kereszténységről írott munkáiban lehetségesnek látta, hogy összehasonlítsa azt nemcsak a parasztháborúk eretnek-mozgalmaival, hanem a munkásmozgalom korai formáival is, mind szervezeti, mind pedig ideológiai tekintetben, noha természetesen, a kereszténység keletkezésének feltételeit klasszikusan elemző Engelst senki sem vádolhatná meg azzal, hogy „modernizál”.

Úgy gondoljuk, hogy az idézett példák kellőképpen megvilágítják Marx és Engels véleményét a különböző jelenségeknek és folyamatoknak a társadalmi fejlődés más és más fokán való ismétlődéséről és ezek közös törvényszerűségeiről. Ha az alapan vagy a felépítményben egy bizonyos jelenség létrejön, a különböző társadalmakban hasonló folyamatokat indít el. De e folyamatok intenzitása, konkrét formái és eredményei azoktól az általános feltételektől függenek, amelyek a fejlődésnek éppen arra a fokra jellemzők, amelyen e folyamatok végbemennek. Valamely formáció bázisában lezajló analóg folyamatok, például a termelési mód válságának kezdete és további éleződése, megfelelő változásokat idéznek elő a politikai és ideológiai szférában: a politikai küzdelmek kiéleződését, a fennálló rendszer igazságtalanságának felismerését és így tovább; az azonban, hogy a politikai harcok és a rendszer bírálata milyen konkrét formákat öltenek, az adott formáció jellegétől és struktúrájától függ.

De mit is nevezhetünk ismétlődőnek vagy helyesebben, közös törvényszerűségek szerint fejlődőnek, s mi az, ami — a technika fejlődési szintje mellett (a modern társadalomnak ezt a sajátosságát a ciklus-elméletek legszenvédélyesebb hívei sem tagadják, bár helyel-közzel megpróbálják csökkenteni a jelentőségét) — az egyes formációkra nézve nem ismétlődő, egyedi, sajátos? Hogyan kell, véleményünk szerint, megközelíteni a történeti ismétlődés kérdését a történeti materializmus álláspontjáról, vagyis meghatározott formációk egymást váltó sorrendjének s a spirálszerűen fejlődőnek felfogott történeti folyamatnak pozíciójáról? Egyes tudósaink annak a véleményüknek adtak kifejezést, hogy az ismétlődést „nagy-méreteken”, nagy összefüggésekben kell tanulmányozni, vagyis olyan történeti helyzetek vagy korszakok ismétlődését kell nyomon kísérni, amelyek új szinten mintegy „visszatérnek” azokhoz a történeti feladatokhoz, amelyek valaha is az emberiség előtt álltak, lettek légyen azok megoldottak vagy megoldatlanok, anyagi vagy szellemi természetűek, folytonosan változók vagy éppen olyanok, amelyek meghatározózzák egy korszaknak mint más korszakhoz hasonló vagy attól különböző egészek a jellegét. Ezek igen érdekes elképzelések, azonban a kérdés jelenlegi állása mellett csak távoli célkitűzésként jöhetnek számításba. Bármennyire csábító is az egyes korszakoknak, történeti helyzeteknek a maguk egészében való összehasonlítása, aligha valószínűleg meg nélkülül, hogy előzőleg meg a történeti egyes összetevők elemzése és egybevetése — mint minden klasszifikáció elengedhetetlen előfeltétele. A történettudomány sokat tett a korszakunkról szóló tanítás kidolgozására, de ez még nem elegendő ahhoz, hogy sokoldalúan és teljesen megértsük és összevethessük korábbi történeti korszakokkal és helyzetekkel. Ezért kezdetnek meg kell kísérlni, hogy az ismétlődés néhány részlet-aspékusával és okával foglalkozzunk.

Az egyik ilyen ok abban rejlik, hogy a formáció bizonyos elemeket a történeti fejlődés más, korábbi szakaszaitól örököl. Az ismétlődésnek ez a típusa inkább külsődleges, a jelenség lényegét nem érintő hasonlóságot nyújt. Ilyen, például, a kereskedelmi vagy pénzügyi műveletek hasonlósága a különböző társadalmakban; a polgári jognak a római jogból kölcsönvett szabályai, a városok és a városi élet egyes formáinak külső képe. Az ismétlődés másik típusa azoknak a folyamatoknak és jelenségeknek hasonlóságával függ össze, amelyek a formáció fejlődésének meghatározott szakaszára jellemzők. Így az antagonisztikus formációk kialakulásának időszakában, midőn a szabad kistulajdonosok tömegeit kisasajátítják és rabszolgákká, függő viszonyban élő földművelőkké vagy proletárokká változtatják, különösen kegyetlenek az ellenük irányuló törvények és különösen embertelen az uralkodó osztály részéről velük szemben alkalmazott bánásmód. Másik példa: az osztályharc kiéleződése és az állam szerepének megnövekedése az antagonisztikus formációk fennállásának utolsó időszakában. Még további példákat is fel lehetne sorolni. Fontos itt hangsúlyozni annak szükségességét, hogy minden konkrét esetben figyelembe veendő a jelenségek és folyamatok közti hasonlóság jellege, vagyis az, hogy az keletkezésük vagy pedig betöltött funkciójuk hasonlóságán alapul-e. Az első

²² Ugyanott, 94—95., 147., 262. l.

esetben a hasonlóság nagyobb lenne, az utóbbiban: inkább felületen mozgó. Így például nem szabad összehasonlítani önkényesen kiválasztott államokat azon az alapon, hogy azok az „erős kéz” politikáját valósították meg, mint ahogyan erre a polgári történeti irodalomban nem egy példát találunk, anélkül, hogy ezek figyelembe vennék az adott államok keletkezését és osztályjellegét. Az ilyenfajta egybevetések elhomályosítják a képet és felületes következtetésekre nyitnak alkalmat.

Bonyolultabb és vitatottabb az olyanfajta ismétlődés kimutatásának módja, amely a társadalmi rendszerek és struktúrák fogalmával függ össze, vagyis a struktúraelemzés, amit egyes történészeink és filozófusaink az utóbbi időben alkalmazni próbálnak a történelem tanulmányozásában.²³ Van olyan vélemény, hogy ezek a kísérletek feleslegesek, minthogy semmivel sem bővítik a formáció, a termelőmód, alap és felépítmény fogalmát. Ezzel a nézőponttal azonban aligha lehet egyetérteni. Így például ez a módszer az ismétlődés tanulmányozásához elfogadható lehetne, ha feltételezhetnénk (s az ilyen nézetek eléggé elterjedtek), hogy, mondjuk, az alap jelenségei (a termelőerők fejlettségi foka, a termelési viszonyok) nem ismétlődnek, míg a felépítmény és mindenekelőtt a szellemi kultúra jelensége ismétlődhetnek. Első látásra ez a feltételezés elfogadhatónak tűnik. Valóban, nem találunk a múltban sem olyan technikát, amely elérné a mai színvonalát, sem tőkés viszonyokat, de könnyűszerrel találhatunk többé-kevésbé jelentékeny hasonlóságot — ha nem a részletekben, hát a fővonalakban — egyes modern nyugati és későantik filozófiai irányzatok (például az egzisztencializmus és a neoplatonizmus) vagy a modern és a hellén—római ciklus-elméletek között, amelyek egyaránt tagadják a haladást, egyaránt pesszimisták s idealizálják a történelem korai korszakait. Ennél azonban bonyolultabb a kérdés. Mint már láttuk a fentebb idézett Marx—Engels megnyilatkozásokból, analog jelenségek és folyamatok lehetségesek mind az alapon, mind a felépítményben, mind pedig kettőjük kölcsönhatásaiban, ami lehetővé teszi, hogy olyan jelenség- és folyamat-rendszereket emeljünk ki, amelyek alap- és felépítmény-elemeket egyaránt magukban foglalnak azok minden sajátosságával egyetemben, s ezek meghatározott határok között — különböző feltételek közepette — megismétlődhetnek. Ilyen például a szabad kisparaszti tulajdon felbomlása, alaphoz kapcsolódó elemekkel (áru—pénzkapcsolatok), felépítményi elemekkel (az adott korszakok paraszti ideológiája) való összefüggéseivel, továbbá a maga belső összefüggéseivel és azok átesoportosulásaival egyetemben (a termelőeszközökhöz és a munka-tulajdonhoz fűződő paraszti kötelek felbomlása és olyan új kötelek létrejötte, amelyek jellegét a konkrét történeti feltételek szabják meg). Ezt a folyamatot a maga egészében — ismétlődő és egyedi sajátosságaival együtt — olyképpen kell kutatnunk, hogy ne csak a formáció, alap és felépítmény fogalmából induljunk ki, amelyek a történeti fejlődés egészét és sajátosságait történeti szakaszokként világítják meg, hanem a rendszer és struktúrájának fogalmából is, amelyek a folyamat mozgását nemcsak az egyes formációkon belül tárják fel, hanem — véleményünk szerint — több formáció vertikális metszetében is.

Minden jelenség, minden folyamat felfogható egymással meghatározott összefüggésben levő elemekből álló rendszerként. Eme összefüggések jellege, törvényei határozzák meg az adott jelenség vagy folyamat struktúráját. Minden egyes rendszer egy bonyolultabb, kiterjedtebb rendszerbe (szuperrendszerbe) tartozik, annak egyik elemét alkotja, s meghatározott kapcsolatban áll mind e szuperrendszer többi elemével, mind e szuperrendszer egészével is. Ezek az elemek lehetnek alapvetők, az egész rendszert és struktúráját meghatározók és lehetnek másodrendűek, a kapcsolatokat úgyszintén lehetnek többé vagy kevésbé tartósak és szilárdak. Maguk a rendszerek lehetnek többé vagy kevésbé integráltak. Azok a rendszerek a legjobban integráltak, amelyeknek valamennyi (vagy alapvető) eleme struktúrája egyidejűleg változik vagy amelyekben az egyik elem változása közvetlenül maga után vonja a többi elem megváltozását is.²⁴ Az, ha az elemek bizonyos határokig önálló fejlődésre is képesek anélkül, hogy változást idéznének elő más elemekben vagy a viszonylatok jellegében, arról tanúskodik, hogy a rendszer gyengén integrált. A szuperrendszerbe bekerülhetnek az alkotó elemek többé-kevésbé véletlen csoportosulásai is, olyan konglomerátumok, amelyek szervesen nem kapcsolódnak a rendszerhez, annak struktúrájához és fejlődéséhez.²⁵

²³ V. A. Grusin: Tanulmányok a történeti kutatás logikájának köréből. Moszkva. 1961; M. A. Barg: Struktúrális elemzés a történeti kutatásban. „Voproszi Filozofii”, 1964. 10. sz. (orosz nyelven).

²⁴ P. Sorokin amerikai szociológus említett munkájában a jelentősen integrált rendszer példájaként egy tökéletes művészeti alkotást említett fel, amelynek elemei annyira szervesen kapcsolódnak össze, hogy közülük egyet sem lehet megváltoztatni vagy eltávolítani anélkül, hogy az egésznek egységét meg ne bontanánk. P. Sorokin: i. m. I. köt. 6—53; IV. köt. 97—192. l.; Toyneben and History. Boston. 1956. 179—182. l.

²⁵ A „konglomerátum” fogalma ellen többen felleptek, arra hivatkozva, hogy azok a jelenségek is, amelyek nem fő összetevői, nem meghatározó elemei a rendszernek, azzal mégis összefüggenek, létüknek van talaja, meghatá-

Témánk szempontjából különösen fontosak azok az elgondolások, amelyek többé-kevésbé integrált rendszerekkel, továbbá az egyes struktúráknak azzal a képességével foglalkoznak, hogy számszerűen mennyi meghatározó elemet iktatnak be, minthogy azok a kutatások, amelyek valamilyen formában érintik a rendszerek, struktúrák és változásaik kérdését, főként erre összpontosítják figyelmüket.²⁶ Ez az elgondolás lehetővé teszi számunkra — tekintve, hogy mindegyik társadalmi-gazdasági formáció tulajdonképpen rendkívül bonyolult szuperrendszer —, hogy meghatározzuk azt a — mind alap-, mind felépítmény-meghatározó jellegű elemeket, és ezek összefüggéseit magában foglaló —, magasan integrált rendszert, amely nem ismétlődhetik meg semmiféle más feltételek között s meghatározza az adott formáció sajátos jellegét. Másrészt lehetővé teszi, hogy meghatározzunk olyan kevésbé integrált rendszereket, sőt konglomerátumokat is, amelyek, bár a rendszer egészének hatása alatt állnak s maguk is többé-kevésbé visszahatnak rá, mégsem alapvetőek a rendszer számára és — talán más összefüggésekben, más szerepkörben — beépülhetnek más bonyolult rendszerekbe, más formációkba is, s ezáltal lehetővé tehetik egyes jelenségek és folyamatok bizonyos fokú ismétlődését, noha azok a formák, amelyeket ezek a jelenségek magukra öltenek, s azok az eredmények, amelyekre ezek a folyamatok vezetnek, eltérők lehetnek attól függően, hogy milyen jellegűek az egész rendszerrel fennálló kapcsolataik, milyen a szerepük és helyük benne.

A formáció számára alapvető és meghatározó az alap- és felépítmény-elemek olyan rendszere, amelyet az uralkodó termelő mód, a tulajdonforma, a közvetlen termelő kizsákmányolásának módja, a termelési viszonyok struktúrája határoz meg, ami azután megszabja a társadalom szociális struktúráját, az alapvető és másodlagos osztályellentéteket, az osztályharc jellegét, az állam, a jog, az ideológia és a szellemi kultúra jellegét. Így az antik világ fennállásának egész időszakában az antik tulajdonforma és az antik termelőmód képezték e világ alapját minden, a konkrét történeti feltételek által kiváltott tér-és időbeli módosulás mellett is. A legtisztább formában ezek az antik városállamban jutottak felszínre. De az önálló város-államok lehanyaglása után s a nagy birodalmak, köztük a Római Birodalom létrejöttével is fennmaradtak, kettős értelemben is. Egyrészt fennmaradtak a városokban, amelyek a birodalom alapsejtjei és támaszai voltak; másrészt: a magán- és állami tulajdon egységének és kölcsönös függésének formájában, amelyben a császárságban megtestesült állam volt a legfőbb földtulajdonos, az egyéni tulajdonosok pedig mint birtokosok vagy örökbírlók rendelkeztek a maguk földjével. Ez határozta meg a polgárok és az állam jogait és egymás iránti kötelezéseit nemcsak a szabad poliszban, hanem a birodalomban is mint császárok és alattvalók, polgárok és városi előljáróságok jogait és kötelezéseit. Elvben feltételezték, hogy minden polgárnak joga van arra, hogy részesedjék az állami tulajdon használatából, és következképpen arra, hogy valamilyen városi vagy állami támogatásban részesüljön és hogy a népgyűlés tagjaként részt vegyen e vagyon igazgatásában és a politikai életben.

Az antik tulajdon eme vonásai elvben kizárták a polgárok rabszolgaságba taszítását és a kizsákmányolás olyan formáinak mint a jobbagység vagy a bérmunka széleskörű elterjedését. A földjétől megfosztott paraszt éppen azért válhatott „a társadalom nyakán élősködő” lumpenproletárrá, mert mint szabad polgárnak joga volt arra, hogy részesedjék a társadalmi vagyonból s ez a joga vagy akként realizálódott, hogy a társadalmi tartalmak terhére földet adtak valamilyen formában a földteleneknek, vagy pedig akként, hogy az állam illetve a város terhére ingyenesen juttatásokat osztottak szét a polisz hatóságai, a császárok vagy a városi előljáróságok. Az antik tulajdonforma uralma idején az egyetlen széleskörűen alkalmazható kizsákmányolási rendszer az idegenek kizsákmányolása lehetett. Ez a fejlődés korai szakaszán néha úgy jelentkezett, mint a győztes közösségek

rozott oka, hogy ezeket nem szabad kizárni a reálisan létező valóságból. Úgy gondoljuk azonban, hogy itt a fogalmak bizonyos felcsúszásáról van szó. Területrészesen a reális, sokoldalú valóságban semmi sincs ok nélkül, s tanulmányozásakor se nmi se n hagyható figyelmen kívül. De rendszerek és struktúrájuk tanulmányozásakor csak a lényeges, a meghatározó elemeket lehet számba venni. Így Marx a maga konkrét történeti vizsgálódásaiban igen nagy figyelmet fordított a parasztságra, de nem tartotta szükségesnek, hogy a „Töké”-ben külön számba vegye a paraszti tulajdont, minthogy, sze látomás, azt a tőkés rendszerben nem tartotta alapvető elemnek, bárha a paraszti tulajdon itt nem konglomerátumként, hanem kevésbé integrált rendszerként jelenik meg. A konglomerátumok valami más rendszer részei, szilánkjai, a melyek szervesen n n kapcsolódnak az adott rendszer alapvető komponenseihez, struktúrájához és fejlődéséhez, noha valamelyes talajuk létiköz van, s bizonyos hatást kifejtenek. Meg lehet például találni a babonák vitalitásának okait, a melyek valaha az ősi mágia és vallás rendszerének szerves összetevői voltak, de aligha lehetne a babonákat a szocialista rendszer integrált komponensként felfogni.

²⁶ Lásd például: V. I. Sztrigovszkij: Az elemek és a struktúra dialektikájáról. Moszkva, 1962; ugyanő: A fejlődés néhány sajátossága az objektív világban. Leningrád, 1964; V. G. Afanaszjev: A befjezett rendszerek rendszerezésének elvéről. „Voproszi Filozofii”. 1963. 5. sz.; L. O. Volt: A struktúra és az elemek kölcsönös viszonya. Ugyanott (orosz nyelven).

uralma a legyőzött közösségek földhöz kötött tagjai fölött olyan esetekben, ha hódításról volt szó, fejlettebb fokon pedig a kifejlett antik rabszolgaság formáját öltötte fel.

Az antik tulajdonforma szabta meg a szabadok között folyó osztályharc sajátosságait is: küzdelem a földért, minthogy csak a föld birtoklása tette a polgárt igazán polgárrá a szó valódi értelmében; harc az ingyenes juttatásokért, minthogy ebben a formában realizálódhatott a polgároknak az a joga, hogy részesedjenek az állami tulajdon használatából; harc a polgárjogokért, amelyek megszilárdíthatták a föld birtoklását és újabb földek és juttatások felé nyithattak utat és végül, küzdelem egy olyan államrendszerért, amely, a benne résztvevők felfogása szerint, legjobban garantálhatta mindezeket a jogokat. Még sajátosabbak voltak a rabszolga-osztályharc formái, hiszen a rabszolgák (eltérőleg nemcsak a modern proletariátustól, hanem még a feudális jobbágyoktól is, akik minden korlátozás ellenére is részei voltak a társadalomnak, az egyháznak, a faluközösségnek) teljesen kívül álltak az antik társadalmon és annak minden intézményén. Ez az alapja annak az Engels által megállapított jelenségnek, hogy az antik rabszolgák mint osztály nem szabadulhattak fel, minthogy a rabszolgaosztály számára az ókor társadalmi hierarchiájában nem lehetett hely. Ez a körülmény, azzal együtt, hogy a rabszolgák számára jóval nagyobb egyéni felszabadulási lehetőség állt fenn, mint a jobbágyok számára, volt az egyik legnagyobb akadály a rabszolgák osztályöntudata kifejlődésének, egy olyan új ideológia kialakulásának, amely egészen különbözött volna a többi elnyomott s az elnyomás ellen a politika vagy ideológia síkján fellépő társadalmi réteg ideológiájától. Az antik tulajdonforma sajátossága határozta meg úgyszóint az antik állam különleges szerepét és a polgárok társadalmi lélektanának és ideológiájának számos specifikus vonását is, például, a személyi és társadalmi egybefonódásáról, a kötelességek és jótétemények skálájáról (mértékéről) alkotott elképzeléseik, az emberekhez, a világhoz, az istenséghez való viszonyuk stb.

Mindezek az elemek egy tökéletesen integrált rendszert alkottak. Ezek az elemek, beépülve a rendszerbe, olyan tulajdonságokat vettek fel, amilyenekkel nem, vagy csak alig rendelkeztek más rendszerekben. Így például az antik tulajdonforma virágkorában élt kisbirtokos korántsem azonos a feudalizmus vagy kapitalizmus korszakának parasztjával, az antik városállamok demokráciáját csak nagy ügyvel-bajjal lehet (de így is csak formailag) egybevetni a polgári demokráciával. A rendszer összetevői kölcsönösen összefüggnek egymással, az egyik összetevőben bekövetkezett változások változást idéznek elő a többiben is a rendszer egészében is. Midőn az antik tulajdonformában az egyéni aspektus mind jobban elhatalmasodik a társadalmi, jelentékeny változáson megy át a gazdaság, a társadalmi struktúra s ennek minden eleme és összefüggése, az államrendszer, az ideológia egyaránt. Ugyanakkor a társadalmi struktúrában bekövetkezett változások, például a rabszolgák számának növekedése és a rabszolgamunka részarányának megnövekedése a termelés különböző ágazataiban, befolyással volt az összes többi elemekre is. Midőn végül a Római Birodalom fennállásának utolsó szakaszában az antik tulajdonforma csaknem teljesen felbomlott, a rendszer elemeivel immár többé összhangban nem álló régi struktúra minőségileg új és egyben labilis állapotba került mind a régi, mind pedig az új elemek átrendeződött viszonylataival és összefüggéseivel.

Úgy tűnik, hogy a viszonylatoknak ez az alapvető rendszere, amely a főbb elemek maximális számával összhangban meghatározza a formáció struktúráját, lesz az az egyedi, nem ismétlődő, amely megkülönbözteti az egyik formációt a másiktól. Bizonyos mértékig ez határozza meg a szuperrendszerben levő kevésbé integrált rendszereket, sőt a konglomerátumokat is. Ilyen például a bérmunka az ókorban vagy a rabszolgaság a tőkés társadalomban. Ezeknek lehetnek olyan hasonlatosságaik, amelyeket belső sajátosságok szabnak meg. A rabszolgák például a formációtól függetlenül nincsenek érdekelve a munkában, csak kényszer hatására dolgoznak, s ezért rabszolgaság esetén csak egyszerűbb termelési eszközök alkalmazhatók és nagy szerepet játszik „a felügyelet munkája”. De ezek a kevésbé integrált rendszerek, akárcsak a konglomerátumok, különböző jelentőségre tesznek szert, midőn kölcsönhatásba kerülnek a rendszer egészével. Például a rabszolgaság gazdaság a tőkés piac fennállásának feltételei között más törvények hatásának van kitéve, mint a domináló természeti gazdálkodás viszonyai között élő egyszerű árutermelők antik társadalmának rabszolgaság gazdasága. Az ilyen jelenségek, amelyek az egyik rendszerben konglomerátumként vannak jelen, míg egy másik esetben annak alapelemeit alkotják, bizonyos análog jelenségeket és folyamatokat válthatnak ki. Figyelembe kell venni azt a lehetőséget is, hogy egy adott rendszer számára formainak tűnő elemek átváltozhatnak annak belső, tartalmi komponenseivé. Különösen nagy lehet ennek a jelentősége a folyamatosan létező kulturális viszonylatok, ezek jellegének s az új rendszerbe való beépülésének tanulmányozásakor. Például bizonyos fokig a hellén kultúra elemei Rómában külsődlegesek maradhattak és csak a római társadalom egész felépítésé-

nek megváltozásával váltak annak integrált elemeivé. Még bonyolultabb lesz az ilyen átalakulás a különböző formációk közötti kulturális átvételek esetén, midőn ezeknek az elemeknek a szerepe és jelentősége is megváltozhatik.

Az ismétlődést a konglomerátumoknál sokkal nagyobb mértékben azok a rendszerek teszik lehetővé, amelyek egyes esetekben teljes integrációban állnak a maguk szuperrendszerével, más esetekben viszont csak gyengén kapcsolódnak hozzájuk. Így az áru- és pénzgazdálkodás a tőkés rendszer alapvető összetevőjeként jelenik meg, a rabszolgatartó termelői módban viszont másodlagos komponensként, s az utóbbi elvben nélküle is elképzelhető lenne. Azonban, ha már egyszer létrejött, olyan kölcsönhatás alakul ki közte s a rendszer között, amelynek azonos az iránya s meghatározza azoknak a folyamatoknak hasonlóságát, amelyek e kölcsönhatás eredményeként alakulnak ki. E kölcsönhatások végső eredménye azonban eltérő lesz, minthogy eltérő a kölcsönhatás foka és, következésképpen, az összetevők hatásfoka is. Az árutermelés fejlődésének a kapitalizmus viszonyai között az az eredménye, hogy áthatja a társadalom gazdaságának minden ágazatát, s ezáltal lehetővé teszi az adott termelési mód maximális kifejlődését. Az ókorban, ezzel szemben, túlfeszíti a gazdaságot, amelynek a szintje nem alkalmas még a pénzgazdálkodás ilyen széleskörű elterjedésére, s visszatérést eredményez a természeti gazdálkodáshoz.²⁷ Az eredmények homlokegyenest ellenkezők, de a folyamat genetikus összefüggései²⁸ megismétlődhetnek éppúgy, ahogyan ismétlődők lehetnek az általa a felépítmény területén kiváltott jelenségek is: a kisbirtokosok tönkrementése s a nagybirtokok valamint a pénz koncentrációja növeli a társadalmi egyenlőtlenséget, a kizsákmányolás intenzitását, előmozdítja a kizsákmányolt osztály számszerű növekedését (függetlenül az adott osztály jellegétől), s következésképpen az összes osztály- és társadalmi, s ezeknek megfelelően a politikai és ideológiai ellentétek Kieleződésére, az államformának az uralkodó osztály számára legmegfelelőbb irányú változására vezet stb.

A fentiekben már idéztük Marx és Engels megnyilatkozásait az ókori faluközösségekről, mint a keleti despotia alapjáról. Ezt a megállapítást bizonyítja, többek között, a késő Római Birodalom ún. orientalizálódása és a faluközösségeknek a társadalmi és gazdasági életben megnövekedett szerepe közötti összefüggés is. A faluközösség, amely a magasan fejlett rabszolgaság feltételei között eltűnt, s amely a felbomlás állapotában volt a provinciák azon részeiben, amelyekben egyáltalán még fennmaradt, ismét megszilárdul vagy új életre kel az állami és magánbirtokokon a rabszolgatartó termelőmód válságának kifejlődésével. E folyamat különböző variációi között túlsúlyban szemléletmást az olyan típusú faluközösségek felé tartó fejlődés volt, amelyet Marx az ázsiai termelőmóddal hozott összefüggésbe. Ezzel egyidőben ugyanebbe az irányba fejlődött a későrómai államiság és ideológia is.

A bonyolult összetételű, bizonyos önállósággal rendelkező felépítményi rendszerekben az analóg folyamatok és azok kölcsönös viszonyatai még inkább lehetségesek és gyakoriak. Tanulmányozásuk bizonyos fókig alkalmas arra, hogy helyettesítse a történet-tudomány számára a kísérlet lehetőségét. Egy-egy, több azonos elemből álló, analóg struktúrájú és saját belső logikája szerint fejlődő rendszer különböző történeti feltételek között működhet. Ezek kölcsönhatása ezekkel a feltételekkel lehetővé teszi, hogy jobban megértjük a bennük uralkodó törvényszerűségeket és annak a folyamatnak a lezajlását, amelyben létrejöttük, fennállásuk és pusztulásuk végbe megy.

Vegyünk egy olyan felépítményi jelenséget, mint a szellemi kultúra, amely bonyolult és bizonyos mértékig önálló rendszert alkot.²⁹ A kultúra általános jellegét végső soron a formáció fő elemei és struktúrája határozzák meg. Több sajátos folyamata és viszonylata azonban összehasonlítható néhány olyan általános törvényszerűségnél fogva, amelyek a kultúrát mint külön rendszert jellemzik. Így, szemléletmást, minden kultúra a legnagyobb vitalitással azokban az időszakokban rendelkezik, midőn társadalmi bázisa a legszélesebb, vagyis midőn egyre újabb, a maguk idejében haladó társadalmi rétegek csatlakoznak hozzá s vesznek részt e kultúra építésében, kielégítendő a maguk igényeit. Ezzel ellentét-

²⁷ Marx, rámutatva arra, hogy a természetben járadék, a természetben szedett adók stb. átváltoztatása pénzjáradékká csak a társadalmi munka termelékenységének meghatározott fejlettségi fokán lehetséges, éppen a római császárok sikertelen kísérletére utal. — akik pénzbelivé kívánták változtatni a járadéknak legalább azt a részét, amelyet állami adók formájában hajtottak be —, s a természetbeni adóra való kényszerű visszatérésre (*Marx*: A tőke. I. köt. 136. l.).

²⁸ A genetikus viszonylatok a rendszer elemeinek és viszonylatainak fejlődési folyamatában keletkeznek, a funkcionális viszonylatoktól eltérőleg, amelyek meghatározzák a rendszer működését egy bizonyos időszakban. A genetikus és funkcionális viszonylatokról részletesen írnak M. A. Barz és V. A. Grusin fentebb említett munkájukban. Az utóbbi helyesen hangsúlyozza, hogy mind ezek, mind azok ismétlődhetnek ismétlődő feltételek között, ha a feltételek alatt a tárgy belső állapotát értjük és nem konkrét történeti feltételeket (*V. A. Grusin*: l. m. 72. l.). Az adott konkrét esetben az árutermelés és a pénzviszonyok fejlődési folyamatainak belső összefüggéseiről beszélhetünk.

²⁹ Arról, hogy az ideológia bizonyos fókig különleges, sajátos törvények szerint fejlődik, mint ismeretes, Engels írt. (Lásd: *Marx-Engels*: Válogatott Művek. II. köt. Bpest. 1963. 360. l.)

ben egy többé-kevésbé szűk társadalmi csoport igényeihez alkalmazkodva, amely még ráadásul egy hanyatló társadalmi osztályhoz kapcsolódik, a kultúrán az elfajulás jegyei mutatkoznak: túlzó individualizmus, a „tömeg” iránti finomkodó megvetés, pesszimizmus, irracionális, s elveszíti erejét, hatóképességét. Hogy mivel végződik ez a folyamat, megint csak a konkrét feltételektől függ; függ attól az osztálytól, amely a letűnő osztály helyébe lép és megalkotja a maga új kultúráját, függ a hivatalos és állami ideológiától, amellyel szemben az ellenzékben levő osztályok és társadalmi csoportok fellépnek. A folyamat menetét, általános törvényszerűségeit illetően azonban az ismétlődés kétségtelen.

Ilyenképpen — minden jel szerint — megállapíthatjuk, hogy nem ismétlődnek azok az erősen integrált rendszerek, amelyek a formációk lényegét alkotják és meghatározzák egész jellegüket, és azok a törvények, amelyek szerint ezek fejlődnek; és ismétlődést tapasztalhatunk a konglomerátumok és a nem alapvető, kevésbé integrált rendszerek esetében; ez az ismétlődés annál inkább lehetséges és észlelhető, minél önállóbbak ezek a rendszerek s a maguk törvényei szerint alakulnak, és másrészt, minél homogénebbek a szuperrendszerhez fűződő kapcsolataik.

Önkényesség a jelenségek, folyamatok összehasonlításánál, szemléletmód, megengedhetetlen, de ezek az összehasonlítások lehetségesek a rendszerek elemeinek és struktúrájának, továbbá genetikus kapcsolataiknak azonossága esetén. A hasonló folyamatok egybevetése pedig, mint Marx mondotta, e folyamatok megértésének kulcsa. Egybevethető folyamatok lehetségesek valamennyi antagonisztikus formációban, de aligha véletlen, hogy a tőkés rendszerrel való összehasonlításhoz rendszerint az antik világot választották és választják ki. Engels egy helyütt megjegyezte, hogy az újkor az antik világ tagadásának tagadása.³⁰ Ez már önmagában feltételezi egyes elemeinek és strukturális kapcsolatainak új alapokon való részbeni megismétlődését.³¹ S ez valóban így van, ha a kérdést nem a görög—római s a modern nyugati világ abszolút mutatóiból, hanem a megelőző korszakokhoz való viszonyukból kiindulva vizsgáljuk.

Mind a tőkés, mind az antik tulajdonforma, minden különbözősége ellenére is a faluközösség többé-kevésbé teljes felbomlása révén alakult ki. Az antik forma még megőrizte a faluközösség jegyeit, de az áru—pénzgazdálkodás hatására e jegyek mindinkább háttérbe szorultak a magántulajdon megszilárdulásával párhuzamosan. Ismeretes, hogy milyen jelentőséget tulajdonítottak a marxizmus klasszikusai a faluközösségnek. A germánok törzsi szervezete megifjította a haldokló római világot, írta Engels, mert olyan tulajdonságokat kölcsönzött neki, amelyeket a rómaiak már elvesztettek: bátorságot, szabadságszeretetet, ösztönös demokratizmust, amely minden társadalmi dologban a maga személyes ügyét látta.³² Ezek a tulajdonságok jellemzők voltak a görögökre és rómaiakra is azokban az időkben, amidőn még az állami, kollektív tulajdonformák túlsúlyban voltak az antik tulajdonformán belül az egyéni tulajdonhoz képest. Ezzel egyetemben Marx és Engels rámutattak a faluközösségi viszonyok negatív vonásaira is: a fejlődés lelassult ütemére, a látókör korlátozottságára, a személyiség fejlődésének rendkívül szűkreszbott lehetőségeire. Csak ott, ahol a faluközösségi rendszer felbomlott, tudott az önálló fejlődés előre jutni.³³ A faluközösség elemeinek felbomlása mind az antik, mind a modern világban (bár, természetesen, teljesen különböző méretekben és más-más erők hatására) azonos következményekkel járt: a lakosság jelentékeny fluktuációját; a régi viszonyok összetörését s az általuk képviselt etikai és vallási felfogások meggyengülését vagy teljes eltűnését; az individualizmus kifejlődését; a látókör kitágulását és, következőképpen, a hagyományos világnézet összeomlását; a városok fejlődését illetve átférfalódását és a „világvárosok” megjelenését eredményezte; ám annak ellenére, hogy az antik és a modern világ városai egészen más alapokon keletkeztek, volt a városoknak jónéhány közös vonásuk is.

Ha az áru- és pénzgazdálkodás fejlődését vagy a termelés fejlettségi színvonalát és differenciáltságát vesszük figyelembe, ezek persze — arányaikat és jelentőségüket tekintve — az antik világ és korunk viszonylatában nem hasonlíthatók össze. De ha a megelőző korszakokhoz viszonyítjuk ezeket, megállapíthatjuk, hogy mind a két esetben hatalmas előreugrás történt, amelyet hasonló jelenségek kísértek. Részben ugyanez vonatkozik a közvetlen termelők helyzetére is. A rabszolga és a proletár közötti minden

³⁰ Lásd: Karl Marx és Friedrich Engels Művei. 20. köt. 470. l.

³¹ A struktúrák változásának a tagadás tagadása törvényével való összefüggéséről bővebben lásd: V. I. Sziqverszkij: Az objektív világban végbemenő fejlődés egyes sajátosságai. Leningrád. 1964 (orosz nyelven).

³² Lásd: Marx—Engels: Válogatott Művek. II. köt. 275. l.

³³ Lásd: Karl Marx és Friedrich Engels Művei. 20. köt. 179., 182., 458—459. l. A faluközösségek különböző fajtáinak szerepét részletesen elemzi Marx: A tőkés termelést megelőző formák című munkájában. Moszkva. 1940 (orosz nyelven).

különbtség ellenére közel hozza őket egymáshoz s el is választja egyben a vérségi közösségek tagjaitól, az ókori Kelet termelési közösségi tagjaitól, és a feudális kor parasztjaitól az a körülmény, hogy a rabszolga és a proletár is egyaránt meg van fosztva a termelőeszközöktől, továbbá attól a természetes szervezeti formától, amelyet — Engels szavaival élve — a parasztoknak a vérségi kapcsolaton alapuló közössége vagy a faluközösség nyújtott. A feudalizmus korszakától eltérően a rabszolgatartó és a tőkés világ kizsákmányolói és kizsákmányoltjai közötti viszonylatokban nincs meg a hagyomány eleme, a gazdaságon kívüli vagy a gazdasági kényszer sokkal leplezetlenebb forrák között valósult meg. Feltehetően a dolgozó osztályok helyzetének bizonyos sajátosságaival magyarázhatók bizonyos hasonló vonások a rabszolgatartó és a tőkés állam fejlődésében is. A feudális állam a „tisztá” feudalizmusban lehetett bármennyire feldarabolt. Az állam megszilárdulását a harmadik rend megerősödése mozdította elő. Az antik és polgári állam viszont mindig feltételezett bizonyos fokú centralizációt. Már Platon tudta, mint ismeretes, hogy az új rabszolgáival nem lehetett volna meg a poliszon kívül. Míg a termelőeszközök tulajdonosa a maga termelési sejtjén belül ilyen vagy olyan eszközökkel maga meg tudta oldani — bizonyos határokon belül — a közte és munkásai között létrejövő konfliktusokat, az antik és polgári állam a demokrácia elvére épült. Midőn azonban az ilyen termelési egységek méreteinek megnövekedése, a benne alkalmazott emberek száma és az osztályharc kiéleződése folytán az egyes kizsákmányolók ereje, elégtelenségük bizonnyal, az állam szerepe mind a két esetben jelentékenyen megnövekszik, beavatkozása az élet minden területén egyre intenzívebbé válik, a demokratikus intézmények háttérbe szorulnak. Az antik és a polgári állam szerepének megnövekedése, a feudális állammal ellentétben, szervesen összefügg magának az adott termelőmóddal a fejlődésével.

A fenti és több más mozzanat alapján a tőkés termelőmód felfogható a rabszolgaság tagadása tagadásaként, s ez elegendő alap ahhoz, hogy egyes analóg folyamataikat összehasonlítsuk, figyelembe véve a méretekben s főként az eredményekben mutatkozó különbségeket.

Ilyenképpen, véleményünk szerint, ismétlődés a történelemben létrejöhethet: 1. olyan folyamatok hasonlósága révén, amelyeket az alaphoz vagy felépítményben létrejövő analóg jelenségek váltanak ki; 2. a formáció meghatározott fejlődési stádiumára jellemző folyamatok hasonlósága révén; 3. nem alapvető, kevésbé integrált rendszereknek és konglomerátumoknak a szuperrendszerekben: a formációkban való jelenléte révén; 4. a tagadás tagadása törvénye révén, ami biztosítja egyes, a fejlődés korábbi lépésfokaira jellemző elemek új alapokon való megismétlődését a fejlődésnek immár magasabb fokán.

Befejezésül megkíséréljük, hogy — kénytelenségből röviden ugyan, de — kitérjünk egy lehetséges példára.

A szovjet történeti irodalomban gyakran foglalkoznak a modern tőkés társadalom struktúrájával és azokkal a folyamatokkal, amelyeket a neokapitalizmus ideológusai kellő megalapozottság nélkül annak jeleként fognak fel, mintha a proletariátus részaránya csökkenne és egybeolvadna az „új középrétegekkel”, ami véleményünk szerint arról tanúskodik, hogy a kapitalizmus jellege megváltozott és ellentétei megszűnőben vannak. A fenti kérdésekről folytatott nemzetközi konferenciák marxista részvevői kifejtették, hogy itt sokoldalú folyamatról van szó: egyrészt a tisztviselők, az értelmiség proletarizálásáról, a munkások számos csoportjának dequalifikálódásáról; másrészt, a munkások egy részének az új technika által diktált, mérnöki — technikai színvonalra való emelkedéséről; a kizsákmányolás fokozásáról és a munkabér részleges emelkedéséről, egyrészt, a proletariátus osztályharcának eredményeképpen, másrészt pedig azért, hogy a burzsoázia lefizeti a munkásarisztokráciát. Az alkalmazotti létszám megnövekedéséről a nem termelő ágazatokban, a bürokrácia növekedéséről és a proletariátus sorainak újabb társadalmi rétegek rovására történő feltöltődéséről. A felszólalók hangsúlyozták, hogy a burzsoá szociológusok élesen értelmezik ezeket a folyamatokat, midőn a társadalom osztály-szerkezetének elméletével a társadalmi rétegződés elméletét, az „osztály” fogalmával pedig a „társadalmi réteg” fogalmát állítják szembe, s az utóbbit végtelenül sok és ködösen fogalmazott kritériummal határozzák meg, majd mindebből kiindulva arra a következtetésre jutnak, hogy a proletariátus és a burzsoázia egy „középréteggé” olvad össze, hogy a kapitalizmus békésen átalakul. A valóságban azonban, ha a marxista — leninista osztályelméletből indulunk ki, a tőkés társadalom és egyes osztályainak minden sokrétegtűsége ellenére is fennmaradnak az alapvető osztályok és az alapvető osztályellentétek kiéleződnek. A nivellálódás látszata ellenére egyes rétegek vagy proletarizálódnak, mint a tisztviselők, értelmiség, kispolgárság nagyobb része, vagy — elenyésző hányaduk — egybeolvad a burzsoáziával, mint állami főtisztviselők, menedzserek, szakszervezeti bürokraták.

Mint fentebb már említettük, a nivellálódás elméletét alkalmazzák a rabszolgatartó társadalom vonatkozásában is, főként fennállásának utolsó szakaszában. Első pillanatra ez megalapozottnak is tűnhet. A rabszolgák osztálya, illetve helyesebben rendje, rétegződőben van. Először a kézműves rabszolgák rétege válik ki belőle. Azok a követelmények, amelyeket a vevők a kézműipari készítmények iránt támasztottak, összeegyeztethetetlenek voltak a kézműves rabszolgák kizsákmányolásának pusztán kényszerítésen alapuló formáival. A rabszolgákat érdekeltekké kellett tenni a munkában. A tulajdonosok ellátták őket élő és dologi felszereléssel olyan feltételek mellett, hogy a jövedelem egy részét maguknak követelték, kiadták rabszolgáikat azzal, hogy bérük egy részét megtarthatták maguknak és így tovább. Így a városi rabszolgák köréből olyan személyek váltak ki, akik maguk is rendelkeztek termelőeszközökkel és rabszolgákkal. Körükből kerültek ki a felszabadított rabszolgák, akik egybeolvadtak a kisbirtokosi osztállyal. Ezt követően, a gazdasági, politikai és kulturális élet bonyolultabb válásával kialakult az értelmiségű rabszolga-réteg, megjelentek az üzleti ügynökként alkalmazott rabszolgák, s a közigazgatásban foglalkoztatott rabszolgák. A császárság korában az utóbbiak száma és súlya rendkívül gyorsan növekedett, s körükből kerültek ki az állam leggazdagabb emberei. Végül a rabszolgaság válságának kezdetével és kifejlésével a rétegződés kiterjedt a mezőgazdaságban alkalmazott rabszolgák legnagyobb részére is, akik pedig korábban az egységes osztály alapját alkották. A mezőgazdaság technikai fejlődése, amely képzetlenebb és kezdeményezőbb munkásokat követelt meg, a rabszolgák osztályharca, a nagybirtok növekedése, amely az adott feltételek között teljesen összeegyeztethetetlen volt azzal, hogy csak rabszolgamunkát alkalmazzon, ugyanazokkal a következményekkel jár a mezőgazdaságban, mint korábban a kézműipari fejlődés. A rabszolgákat földdel és felszereléssel látták el, bérlőkké tették, vagy pedig felszabadították és ugyanezen feltételekkel letelepítették. Ezek a folyamatok tükröződtek a törvényhozásban is, amely korlátozta az egyes rabszolgatartók önkényét s az „elnyomás funkcióját” az állam kezében összpontosította; tükröződtek abban is, hogy gyakorlatilag és jogilag is elismerték a rabszolgák bizonyos jogi lehetőségeit; abban, hogy elterjedtek a rabszolga és a szabadok természeti egyenlőségéről alkotott elméletek; végül abban, hogy elítélték a rabszolgával szemben alkalmazott túlzott kegyetlenkedést. Mindennek eredményeképpen a rabszolgák egy része valóban közelített a szabadokhoz, a termelőeszközökkel rendelkezőkhöz. Ezzel együtt a szabad lakosság köréből sokan elszegényedtek, s nemcsak bérmunka vállalására kényszerültek (ami gyakorlatilag, részben pedig jogilag is a rabszolgák szintjére taszította őket), hanem idővel jogilag is rabszolgákká váltak. A II. század közepén jóváhagyták a felnőtt római polgárok — korábban teljesen kizárt — rabszolgává való öneladását. Midőn a válság kezdett arra vezetni, hogy nemcsak a kis-, hanem a közép-földbirtokosok és rabszolgatulajdonosok is tönkrementek, ők is rabszolgasorba kerülhettek. Ezzel együtt rendkívül súlyossá vált a termelő lakosság korábban szabad tömegeinek: a kézműveseknek, a bérlő-kolonátusoknak a helyzete, akiket szolgasorba taszítottak. A társadalmi rétegek hasonló eltolódására — a nyugati szociológusok kifejezésével élve: „mobilitására” — került sür a feudális formáció fennállásának végén is, amikor is egyre inkább kiviláglott, hogy az egyes társadalmi csoportok rendi és osztály-hovatartozása között mind nagyobbaká válnak az eltérések. Akaratlanul is felvetődik a kérdés, nem beszélhetünk-e itt valamiféle közös törvényszerűségről, amelynek részletesebb kimunkálása érdekes eredményekre vezethetne, ha világos is, hogy e hasonló folyamatok különféle következményekre vezettek. Az antik és a feudális társadalomban ez abban jutott kifejezésre, hogy olyan új osztályok jöttek létre, amelyeknek az új formációban alapvető osztályokká kellett válniuk. A modern tőkés társadalomban viszont új osztályok (amennyiben, marxista szempontból, a „középrétegek” nem azok) nem keletkeznek, s ez természetes is, minthogy a tőkés rendszert nem egy új antagonisztikus formáció, hanem osztályok nélküli társadalom váltja fel.

Nem kevés azoknak a problémáknak a száma, amelyek révén a régmúlt idők kutatása napjaink sok égető kérdésére nézve aktuális lehetne. Bátorabban és szélesebben kellene ezeket felvetni, elhatárolódva nemcsak attól a ciklus-elméletek tápláló koncepciótól, amely minden történelmi jelenség és folyamat (s ezek következményeinek) fatális ismétlődését hirdeti, nemcsak a véletlenszerű analógiák alkalmazásától, a felületes, semmivel sem igazolható modernizálástól, hanem attól a felfogástól is, amely szerint nincsenek olyan általános törvényszerűségek, amelyek egyaránt hatnának különböző formációkban, s amely szerint az utóbbiakban végbemenő folyamatok sohasem ismétlődhetnek.

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

Zrinszky László:

A „világnézetünk alapjai” és a történelemtanítás

„A történelemtanításnak és a világnézetünk alapjainak... a munkamegosztás igen átgondolt, több oldalú formáját kell kialakítani.”

(Az új gimnáziumi Tantervi Utasításból)

Azok a diákok, akik idén a középiskolák alsóbb osztályaiba járnak, az utolsó évfolyamon már tanulni fogják a reform által életrehozott új tantárgyat, a „világnézetünk alapjai”-t. Fontos és időszerű feladat tehát, hogy tisztázzuk a történelemtanítás és a világnézet tárgyi kölcsönös kapcsolatait, s válaszoljunk arra a kérdésre, mennyiben érinti a történelemórákon folyó világnézetit nevelést egy ilyen sajátos, a világnézetit szintézis munkájára hivatott tárgy bevezetése.

Ehhez először is a világnézetünk alapjai feladatkörével és szerkezetével kell megismerkednünk.

A Tantervi Utasítás a tárgy kétféle — egybekapcsolódó, de viszonylagosan elkülönülő — funkciójáról beszél: egy szintetizáló és egy gyakorlati-politikai funkcióról. A tanítási anyag I. része (A marxista—leninista világnézet alapjai) inkább a szintézis, a II. rész pedig (A szocialista társadalom szerkezete, gazdasági és államrendje. A nemzetközi fejlődés és a világpolitika) inkább a gyakorlati-politikai tájékoztatás és meggyőzés szerepét teljesíti. Ha a történelemtanár szemszögéből tekintjük a tárgyat, nyomtatékosan kitűnik, hogy e két funkció merev elkülönítése nemcsak helytelen lenne, de lehetetlen is.

A II. részben szereplő témákkal a történelemtanítás is foglalkozik, s bár — mint látni fogjuk — a két tantárgyban az anyag más-más vonatkozásai kerülnek előtérbe, ezeknek egy része csupán az általánosítás szintje és a rendszerezés elve tekintetében különbözik. A világnézetünk alapjai itt is szintézist igyekszik létrehozni, lényegében ugyanolyan fajta bővített és áttagolt összegezést, amelyet a tanítási anyag első része nyújt. Ezt a megoldást kínálják a tanterv adottságai, s kívánja a didaktikai gazdaságosság elve, a különféle tantárgyakban nyert s egymással összefüggő ismeretek egybekapcsolásának és egymással való megerősítésének indítéka. De ennél többről is szó van. Arról, hogy a II. rész témái ne egyszerűen a világnézetit elvekből mechanikusan dedukálható alkalmazásként jelenjenek meg, hanem a történelemtanításban már részben elvégzett konkrét történelmi analízisre épüljenek. Például a háború és béke kérdéskörével foglalkozó órák a háborúk társadalmi-gazdasági gyökereinek a feltárásában szükségképpen támaszkodnak majd mindazokra az ismeretekre, melyeket a tanulók a történelemórákon szereztek az egyes háborúkról, azok helyes megítéléséről, valamint a háborúkról általában. Állásfoglalásuk csak akkor lehet clóg szilárd és differenciált, ha — egyéb feltételeken kívül — felidézhetően élnek bennük ezek az ismeretek. Nemcsak az apodiktikus kijelentések, de az elvont elmefuttatások sem pótolhatják a biztos alapról kiinduló szintézis — különösen világnézetit kérdésekben — egyedül meggyőző erejét. A világnézetit tantárgy tehát nem arra törekszik, hogy megadott premisszákból levezessen (még kevésbé, hogy bizonyítás nélkül közöljön) tételeket. Hogy a háború az osztályharc sajátos — fegyveres — formája, azt a háborúkra vonatkozó teljes tantervi anyag alapozza meg, s a világnézetit tárgy újszerű és nehéz feladata mozgósítani abból az általánosításhoz és rendszerezéshez szükséges ismereteket.

Mindamellett a tanítási anyag két nagy része között fennáll bizonyos funkcionális különbség is. Az első „A marxista—leninista világnézet alapjai” c. részben a szintetizáló szerepök az uralkodó és a szembetűnőbb, mivel „indukciós bázisa” rendkívül széles: úgyszólván valamennyi tantárgy részesedik benne. Például a mozgás filozófiai fogalmának a kialakításához hozzájárulnak a természettudományos tanulmányok, a történelem, a pszichológia, a művészeti tárgyak, s hasonló a helyzet a többi filozófiai egyetemességű kategóriával is. Természetesen az általános világnézetit fejezeteken belül is érvényesül a gyakorlati-politikai funkció, nemcsak mint elvi orientáció, hanem úgy is, mint a korszakos értelemben időszerű problémák konkrét megtárgyalása. A politikai eszmék társadalmi szerepével foglalkozó tantervi pont például külön alkalmat biztosít arra, hogy

megerősödjék a tanulók kritikai állásfoglalása a nacionalizmus és a kozmopolitizmus élő formáival szemben.

Bármilyen erős szálak kapcsolják is világnézetünk alapjait a többi tantárgyhoz, maga is önálló tantárgy, melynek megvan a saját belső logikája. A Tantervi Utasítás kifejtetten is számot ad róla, ezért elegendőnek látszik, ha itt csak vázlatosan mutatjuk be, kiemelve a történelemtanítást közelebbről érintő részek egymáshoz való viszonyát, beilleszkedését a szerkezet egészébe.

Mint hogy a szerkezetet a tárgy nevelési feladatai, az életkori sajátosságok és az elvárhatóan rendelkezésre álló előzmények is meghatározzák, a világnézetünk alapjai nem adhatja a marxizmus—leninizmus tudományos rendszerének — az előírt évi 87 órás keretben elhelyezhető — kivonatát. A tárgy elnevezése is kifejezi ezt a (más tantárgyak és tudományágak viszonyában is fennálló) eltérést, mely természetesen a legkevésbé sem csorbíthatja az oktatás tudományos jellegét.

A tanterv a marxista alapismertetek oktatásának több tekintetben újszerű didaktikai koncepcióját alakította ki.

A tananyag első része úgy törekszik egységes dialektikus materialista világkép és világszemlélet kibontására, hogy először (a természettudományi tárgyakra alapozva) a természet általános mozgástörvényeihez, majd (a történelmi ismeretanyagból kiindulva) a társadalmi mozgás fő törvényszerűségeihez vezet el, s csak ezután lép az általánosítás legmagasabb szintjére: vezet be az anyag és a törvény filozófiai fogalmát, definiálja a mozgást az anyag létezési módjaként, tételezi a világ anyagi egységét, és — egyszerre támaszkodva a már feldolgozott filozófiai összefüggésekre és bizonyos történelmi, fiziológiai és pszichológiai ismeretekre — tér rá a tudati visszatükrözés sajátosságaira, veti fel az anyag és a tudat viszonyának problémáját, mutatja be a megismerés legfontosabb törvényeit, előbb gnoszeológiai síkon, azután differenciáltan: a társadalmi tudat sajátos köreiben.

Nagy gondot fordít a tanterv a fejlődés csomópontjainak a megragadására, a folyamatok keletkezéstörténetére, az átmenetek sokoldalú megvilágítására, vagyis azokra a kérdésekre, melyek előtt ma is leggyakrabban torpan meg a mechanikus szemlélet. Például az emberi tudat kialakulásának témaköre (melyhez jelentős anyagot szolgáltat a történelem-, a földrajz-, a biológia- és a pszichológiatanítás is) először „A természeti folyamatok iránya” c. egységben jelenik meg — beleágyazva az antropogenezis általános menetének áttekintésébe — mint a természeti fejlődés következménye és egyszermind társadalmi termék. Ezzel a társadalmi mozgás jellemzésének mellőzhetetlen előfeltételeit kaptuk meg, az objektív folyamat logikáját tükröző átmenetet biztosítottunk a történelmi fejlődés tárgyalásához. Ez a szerkezet elősegíti, hogy az állatvilág és az ember közötti összeköttetést is, minőségi különbséget is jól megértessük (ami alapvető fontosságú, hiszen az előbbinek az elhanyagolása logikusan vezet idealista, az utóbbié pedig vulgár-materialista álláspontra). A pszichogenezis materialista magyarázata — most már mint érv — visszatér a világ anyagi egységének bizonyításakor, és még egyszer, amikor az anyag és a tudat viszonyáról van szó.

Az első részben két nagyobb témakör függ össze egészen közvetlenül a történelmi anyaggal: „A társadalom mozgása és fejlődésének fő törvényszerűségei” (kb. 6 óra) és „A társadalmi tudat formái” (kb. 14 óra).

Az előbbi a tárgyon belül, vagyis a horizontális szerkezetben a természeti folyamatokra vonatkozó általánosítások és a sajátosan filozófiai (ontológiai és ismeretelméleti) fejezetek között helyezkedik el. Itt kerül bevezetésre a *társadalmi törvényszerűség* fogalma, mégpedig nyomban a témakör elején, hogy a továbbiakban megkönnyítse a történelmi szükségszerűség és emberi aktivitás dialektikus egységben látását, segítsen elhárítani a törvényfetisizmus és a voluntarizmus egyaránt fenyegető veszélyét. Ezután csaknem kizárólag olyan összefüggéseket tárgyal ez a rész, a materialista történelelmélet néhány alapvető témáját fejte ki, melyeket a történelemtanítás is bemutat, de szétszórta, a maga tantárgyi logikájának rendjében. A terminológia is azonos, néhány fogalom azonban jelentős mértékben bővül új jegyekkel. Viszonylag mélyreható és sokoldalú megvilágítást kap a *termelőerők* és a *termelési viszonyok* kategóriája, hiszen az egész gondolatmenet rajtuk épül. A tanulók először mint minden termelési mód két oldalát szemlélik, majd eleven mozgásukban és egymáshoz való változó viszonyukban veszik szemügyre őket. A termelési viszonyok kezdetben (bár történelmi példák igénybe vételével) mint állapotként meglévő tulajdonviszonyok, osztály-, munkamegosztási és elosztási viszonyok jelennek meg. Ezekből azonban nyomban kibomlik egy dinamikus kép: az *osztályharc* a maga társadalmi objektivitásában, s az *alap és felépítmény* viszonylatában feltárul az osztályharc formáinak sokfélesége is (egyelőre az ideológiai oldal háttérben marad, de az állam, a politikai pártok és a jogintézmények itt kerülnek tárgyalásra).

A *társadalmi-gazdasági alakulat* fogalmára építi a tantárgy a *társadalmi haladás* tényének és tendenciájának az igazolását. A befejező pont a *társadalmi forradalmak* lényegét elemzi, s eljut a szocialista forradalom sajátosságai vizsgálatáig.

A társadalmi tudat formáival foglalkozó egység is túlnyomórészt a történelem-órákon elsajátított ismeretekre támaszkodik. Csak ha a történelemtanítás sikerrel oldotta meg az esztétorténeti részek beillesztését az emberiség „össztörténetébe”, ha konkrétan meg tudta láttatni a társadalmi tudat mozgásának anyagi alapjait, a különféle formák szakadatlan egymásra hatását és részesedését az emberi cselekvések ösztönzésében, csak akkor lehet viszonylag kis számú tanítási óra alatt gyümölcsözőben áttekinteni egy-egy tudatforma általános jellemzőit. S minél hívebb és életszerűbb elképzelést alakított ki a történelemtanítás — a művészeti tárgyak segítségével — az egyes korok világosos embereiről, sajátos atmoszférájáról, annál meggyőzőbben mutathat rá a világnézeti tárgy a társadalmi pszichológiai tényezők semmiképp sem elhanyagolható (mégis sokáig elhanyagolt) szerepére.

A társadalmi lét és a társadalmi tudat fogalmát és egymáshoz való viszonyát általánosságban tisztázó óra után a tudatformák tárgyalása a következő sorrendben halad: *politikai, jogi, erkölcsi, vallási tudat, művészet és tudomány*. A nagy összefüggések áttekintésének igénye s a tárgy szerkezetéből adódó keret szükségessé teszi, hogy mindennél szigorútan megmaradjunk az alapvető szempontnál, az egyes tudatformákat a társadalmi léthez való specifikus viszonyuk alapján jellemezzük. Ez megkívánja e formák keletkezéstörténetének, egymástól megkülönböztető főbb jegyeinek, sajátos hatásmechanizmusának és mozgásának a bemutatását, különös tekintettel a szocialista tudat kialakulásának és fejlődésének útjára. Nem mellőzhető az egyes formák egymásra tett hatásának többé-kevésbé konkrét leírása sem.

De van e fejezetek oktatásának néhány — a történelem tanításához ugyancsak szorosan kapcsolódó — egyéb feladata is. Amikor a politikai eszmék marxista elméletét tárgyaljuk, nem egyszerűen bizonyító vagy éppen illusztráló anyagként juttatjuk szerepbe a *nacionalizmus és a kozmopolitizmus kritikáját*, hiszen ez az a tantervi hely, ahol a legkoncentráltabban foglalkozhatunk vele. Ugyanitt nyílik arra alkalom, hogy a *marxista-leninista pártok stratégiájának és taktikájának* tudományos alapjait megvilágítsuk, hogy — a Tantervi Utasítás szavaival — „a társadalmi lét általános törvényeiből és az adott világhelyzet alapos ismeretéből leszűrt célok és eszközök rendszereként” mutassuk be. Ezzel a világnézetünk alapjai nemcsak a tananyag második főrészének tárgyalását készíti elő, hanem felhasználható és felhasználandó alapokat nyújt a negyedikes történelemtanítás számára is. (E témakör tárgyalásakor a történelemtanítás — az új tanterv szerint — kb. „A szocializmus felépítése a Szovjetunióban...” c. egység kezdetén tart.)

Az első főrész azonban javarészt a magasabb szintű általánosítások anyagaként épít a történelmi ismeretekre, s a történelemtanításra való visszahatása is inkább csak közvetett. Sokkal bonyolultabb a másik főrész és a történelemtanítás egymáshoz való viszonya. A két tananyag összefüggő témái magától párhuzamosan haladnak, s a kétféle tárgyalási nézőpont sem különül el olyan magától értetődően, mint az első résznél. Csak igen viszonylagos értelemben mondhatjuk azt, hogy a világnézetünk alapjai a jelenkor társadalmi-gazdasági strukturáit s ezek egymáshoz való viszonyát vizsgálja, a helyi és időbeli esetlegességektől elvonatkoztatva, míg a történelemtanítás a maga konkrét teljességében mutatja be a jelenhez vezető mozgást, a szerkezetek kialakulásának folyamatát. Ha a világnézeti tantárgy elvont ökonomiai, szociológiai és politikai rendszereket venne szemügyre, nem pedig az eleven valóságában tekintett szocializmus és kapitalizmus lényeges jellemzőit és dinamizmusát tárná fel, akkor fölöttébb kérdésessé válnék éppen a tárgy világnézeti nevelőértéke. A különbség nem határozható meg az elvontság más-más fokával; a világnézetünk alapjai is konkrét módon foglalkozik tárggyával, sőt bizonyos kérdéskörökben egészen az egyes ember életviszonyainak szférájáig hatol. Az igaz, hogy a történelemtanítás tengelyét az időrend, az új tantárgyét pedig a logikai rend alkotja, hogy ott inkább eseményekből, cselekvésekből bomlik ki a törvény, itt inkább meghatározott viszonyok szükségzerű jellemzőjeként, következményeként jelenik meg. Figyelembe kell azonban venni, hogy a gazdasági-politikai fejezetek is különböző jellegű témákat fognak egybe. Például a szocialista termelés fő vonásait tárgyaló egység közep-pontjában a minden szocialista társadalom gazdaságát feltétlenül jellemző szerkezeti és mozgástörvények állnak, s az itt és most érvényesülő működési elveket, mechanizmusokat elsősorban mint ezek megvalósítását tekintti. Ezzel szemben például az elmaradott országok helyzetének és problémáinak megbeszélésében — a tárgy természeténél fogva — nagyobb helyet kapnak a megkülönböztető vonások (legalább annyira, hogy a tanulók ne vegyék mindenben egy kalap alá — mondjuk — Délkelet-Ázsia és Fekete-Afrika vagy Latin-Amerika elmaradott országainak gazdasági, társadalmi problémáit). Megint más

természetű a „Társadalmunk politikai és állami szervezete” c. egység, mely nem csupán elvi, hanem konkrét-gyakorlati vonatkozásaiban is összegezi az idetartozó tudnivalókat („állampolgári ismeretek”).

E rész tantervi egységei a következő rendben helyezkednek el:

A szocialista társadalom szerkezete, ezen belül konkrétan társadalmunk mai osztály-szerkezete. A szocialista termelés fő vonásai. (Itt ismerkednek meg a tanulók a szocializmus politikai gazdaságtanának alapfogalmaival.) Társadalmunk politikai és állami szervezete. Ennek az egységnek a feldolgozása egészen közvetlenül irányul arra, hogy az iskolából kilépő fiatalok tevékenyen bekapcsolódjanak az állam életébe és fejlesszék a szocialista demokráciát. „A nemzetközi fejlődés és a világpolitika” kérdéseinek bemutatásával, megvitatásával — mint ezt a Tantervi Utasítás is hangsúlyozza — a viszonylag önálló tájékozódáshoz szükséges előismereteket és szemléletet kívánja biztosítani a tantárgy, s fejleszteni akarja a politikai tájékozottság és véleményformálás igényét. A témák túlnyomó részével a negyedik történelemtanítás is foglalkozik, s nélkülözhetetlen ismereteket szolgáltat a nagy összefüggések áttekintéséhez. Ezek a témák: A két világrendszer. Az imperializmus gyarmati rendszerének összeomlása. Az elmaradott országok helyzete és problémái. A szocializmus világméretű győzelmének útjai. A háború és béke kérdése. A második főrész — s egyben az egész tananyag — záróegysége a kommunista társadalom távlatát mutatja meg mint a fejlődés általános irányát, mint erőfeszítésre és harcra ösztönző történelmi feladatot.

Tantervi szinten pontosan nem tisztázható, hogyan illeszkedjenek e fejezetek és a történelemtanítás megfelelő fejezetei egymáshoz, sőt, minden részletében később sem dolgozható ki a koncentráció módja központilag. Az érdeklődést és aktivitást elorvasztó felesleges ismétléseket, átfedéseket csak úgy kerülhetjük majd el, ha a két tantárgy tanára szoros és eleven együttműködést alakít ki egymással. Ez azonban későbbi feladat. Most inkább azt kell megvizsgálnunk, mennyiben érinti a történelemórákon jelenleg is folyó munkát az új tantárgy majdani bevezetése.

A legdurvább, de mégis kísértő félreértés lenne azt gondolni, hogy bizonyos világnézeti vonatkozású általánosítások, következtetések levonására nincs többé szükség a történelemtanítás keretein belül, ha egyszer ezt egy külön tantárgy anyagis elvégzi. Ilyenféle felfogás érvényesülése tudományosságától fosztaná meg a történelemtanítást, visszavezetné a pozitívista faktológia már túlhaladott állapotába. A világnézeti nevelés — mint közismert — rendkívül sokrétű folyamat, melynek csupán egyik oldala az ismeretközvetítés és az értelem kiművelése, s ez is csak akkor töltheti be szerepét hatékonyan, ha nem különülnek el mereven a „semleges” tények, tényszerű összefüggések és az ideológikus magyarázatok. A következetes elkülönítés egyébként lehetetlen is, hiszen a véges számú tény kiválasztása a tények végtelenjéből, csoportosításuk, összefüggő kifejtésük megannyi ideológiai mozzanatot rejt magában. Széles a skálája viszont annak, hogy milyen mértékben explikáljuk ezeket a mozzanatokat.

Tapasztalatok tömege tanúsítja — pozitív és negatív irányban egyaránt —, hogy a hatékony befogadás és feldolgozás előfeltétele a jelenségek leírásának és elvi értelmezésének egysége. Hiába szereznének a tanulók az alsóbb osztályokban konkrét alapokat a későbbi világnézeti érdeklődés általánosításokhoz, hiába gyűjtenének mégegy hasznosnak látszó elszigetelt ismereteket, ezeket az utolsó évfolyamon, messze távolodva a jelenségek közvetlenebb szemléletétől, már aligha tudnánk harmonikus világgépbe rendezni.

És itt nemcsak oktatásméleti megfontolásokról van szó. A tanulóknak tapasztalniuk kell, hogy a tantárgyak összessége egybefüggő és egybehangzó világszemléletet involvál, s hogy ez kifejezésre jut tanáraik szemléleti egységében is.

Az egységes világnézeti nevelésben azonban minden egyes tantárgy másképpen vesz részt, s talán nehezebb ma még arra válaszolni, hogy a közös témák feldolgozása során miképpen őrizz meg a történelemtanítás saját arculatát, mint arra, miben egyeznek meg a világnézetünk alapjaival. A különböző nézőpontok jellegzetességeire a tantervi szerkezet bemutatásakor csak nagy általánosságban mutathattunk rá.

Konkrétabb képet kaphatunk az eltérésekről, ha azt vizsgáljuk, mennyiben különböznek egymástól a két tárgy egyazon fogalomkörre vonatkozó tantervi követelményei.

Mindkét tanterv előírja — ha a megfogalmazásban van is némi differencia —, hogy a tanulók ismerjék a szocialista népgazdaság főbb sajátosságait. A világnézetünk alapjai azonban további meghatározásokkal írja körül a kívánt ismeretek terjedelmét, s ezzel már a tantárgy specifikus követelményeire utal: a tanulóknak tájékozottságot kell szerelniük a szocialista népgazdaság *rendszeréről*, az állam gazdasági szerepéről és a nemzeti jövedelem elosztásáról is. E kérdéskörön belül tanulmányozzák például az állami költségvetést, bevételeinek fő forrásait, kiadásainak megoszlását, elemzik az életszínvonalat meghatározó tényezőket és így tovább.

Hasonlóképpen mind a két tantervben megtaláljuk azt a követelményt (a történelemtanítás tervében implicit formában), hogy a szocializmus világméretű győzelmének távlatát és lehetséges útjait lássák a tanulók. A világnézeti tárgy ebben az összefüggésben a forradalmi mozgalmak nagy stratégiai vitájára is fokozott mértékben tekintettel van, s — anélkül, hogy a tartalmi kérdésekről a nézetellentétekre irányítaná a figyelmet — megkívánja a békés úton végbemenő szocialista forradalom lehetőségének a bizonyítását is.

Ez a példa arra is fényt vet, hogy nemcsak az ismeretek más szerkezetében kell keresnünk a különbségeket a jelen történetét egyaránt feldolgozó két tantárgy között, hanem a közvetlen politikai gyakorlathoz való eltérő viszonyukban is. A világnézetünk alapjai közvetlenebb kapcsolatban áll az eleven politikai élettel, a történelemmel in statu nascendi, állásfoglalásra készítő, felhívó jellege nyilvánvalóbb, ezért a személyiség alakításában sajátos szerepet tölt be: fokozza a közéleti tevékenység igényét s direkt módon is fejleszti az ehhez szükséges készségeket.

Ennek azonban előfeltétele az is, hogy a történelemtanítás biztosítsa a jelen genetikus megértését, s ezzel elősegítse a bennerejlő emberi lehetőségek valóra váltását.

TÖRTÉNETI IRODALOM

SZÉKELY GYÖRGY:

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE MOHÁCSIG*

(Budapest, Gondolat Kiadó. 1964. I. köt. 11—158. l.)

A kötet első fejezetének címe: „A magyar föld és nép története a honfoglalás előtt”, a másodiké: „Magyarország története a honfoglalástól Mohácsig”. Szerzőjük, Székely György a felszabadulás óta a tanulmányok egész sorával járult hozzá a marxista történetírás ügyéhez. Emlékeztetek a XIV. századi parasztság történetéről, a huszita mozgalmak magyarországi hatásáról, a Dózsa-parasztháború ideológiájáról és forrásairól, a kelet-európai népek honvédő harcairól írt alapos munkái, nem is szólva az egyetemi tankönyvben és más gyűjteményes kötetekben való közreműködéséről. Azok az erények, amelyeket kétvázdes munkássága során megismertünk: a források alapos felhasználása, az irodalom széleskörű ismerete, a faladó hagyományok feltárása, a baráti népek közös küzdelmeinek hangsúlyozása, — ennek a két fejezetnek a soraiban is megmutatkoznak. Amikor a szerző az adott terjedelemben összefoglalja mindazt az eredményt, amelyet a magyar historikusok a Mohács előtti korszakok kutatásában értek, jelentős mértékben a maga kutatásait is sommázza. De biztosan mozog azokon a területeken is, amelyeknek részletes feltárásába nem bocsátkozott; vállalt feladatát becsülettel teljesíti, amennyire az egyáltalán teljesíthető.

Nem lehet elhallgatni e fejezetek ismertetésénél a terjedelem elosztásának kiáltó aránytalanságát. A közelmúltra vonatkozó népszerű forráskiadványok sikere mutatja, hogy a kultúrforradalom révén sokszorosára nőtt olvasóközönséget rendkívüli módon érdeklí az a korszak, amelyet maga is átélt; kétségtelen a Tanácsköztársaság vagy a felszabadulást követő esztendőök haladó hagyományainak, valamint a Horthy-korszak igazi arculatát leleplező műveknek nagy politikai-nevelő jelentősége is. Mindamellett a történelem iránt érdeklődőknek — éppen a most ismertetett mű olvasóinak — a korábbi korszakokról is egyértelmű, világos és kellőképpen indokolt képet kell adni. Ez pedig megfelelő terjedelmet kíván meg. Nagyon megszívlelendők az Akadémia II. osztályának 1965-i beszámolóján Pach Zsigmond Pál részéről elhangzott megjegyzések arról, hogy a történelmi mű időszerezését nem csak a mi életünkhöz való időbeli kapcsolata adja meg. A tömegek még ma is — és alkalmasint a jövőben is — tudni akarják, mi történt az Árpád-korban, hogyan zajlottak le a javaközépkor döntő hadi vagy politikai eseményei, mit gondoljanak I. Istvánról vagy I. Lajosról. Egyszóval: a középkori történelemnek rövidre fogásával csak azt érvük el, hogy olvasóink egy része visszatér a ma már túlhataldott világnézetű művekhez, ahol az eseményeket kellő terjedelemben találja meg.

Hozzávetőleges számítást végeztünk arra nézve, mennyi esik a műben a honfoglalástól Mohácsig terjedő időszakra. A 40—158. lapig terjedő tárgyalás a képanyag leszámításával gyakorlatilag kb. tíz szerzői ívet tesz ki. Ez annyit jelent, hogy a szerzőt alkotó munkájában mindig feszélyezi a terjedelmi korlátozás; s ha valahol enged a számára kedves anyag csábításának (mint Székely a huszitizmusnál), azt másutt, sokhelyütt meg kell fizetnie. Így fizet a szerző pl. a XII. századi trónviszályoknak egy bekezdésbe való összesűritésével (74. l.), vagy azzal a gyorsvonati száguldással, amely a XV. század elejétől V. László haláláig sodorja (110—111. l.), ezenközben olyan tények említésének mellőzésére kényszerítve őt, hogy Zsigmondot német-római császárrá koronázták. Néha úgy tűnik, fellázad a kényszerű korlátozás ellen, amikor pl. Székesfehérvár településének latin adatait szorítja legalább zárójelbe (27. l.), vagy az udvarház fogalmának bizonyítékait sorolja fel (60. l.). De ezek a kisebb formabontások csak foghatóbbá teszik azt a tényt, hogy tíz íven még az alapvető fogalmak kifejtésére is alig van lehetőség. Így 1308-ban megjelennek a rendek, 1318-ban a rendi törekvések anélkül, hogy az olvasó ezeknek

* Jelen ismertetéssel folyóiratunk megkezdli a Magyarország története I—II. című összefoglaló munka fejezetenkénti recenziálását (Budapest, Gondolat Kiadó. 1964. 626+654 l.).

lényegéről, kialakulásáról kellő felvilágosítást kapna (92, 96. l.), vagy Hunyadi kormányzó-sága idején a titkos kancellária hiánya gyengíti a központosító törekvést (111. l.), amelyről a törökverő hőst tárgyaló bekezdések nem szóltak. E törekvés a feudális széttagolódás ellen irányult, melynek „kezdetei” szakaszokban is szerepelnek, de megint csak anélkül, hogy a jelenséget és ennek 1061 körüli (?) megindulását a szerző megmagyarázta volna.

Ezek a terjedelemből vagy belső aránytalanságból eredő hiányok annál sajnálatosabbak, minél inkább emelkedik a tárgyalt rész tartalmilag a Horthy-korszak hasonló művei fölé. A Magyarország történetét talán leginkább a Hóman—Szekffüvel lehetne összehasonlítani. Ha csak a Mohács előtti fejezeteket nézzük, mennyivel többet tudunk meg ebből a könyvből — még tíz íven is! — a termelés fejlődésének, a társadalmi osztályok tagozódásának és küzdelmeinek, a velünk együtt élő népeknek történetéből. Székely tárgyalása következetesen érvényesíti azt az elvet, hogy a történelem elsősorban az anyagi javak termelőinek múltjával kell hogy foglalkozzék. Az árutermeles fejlődéséről, a városi iparágak tagozódásáról, a kereskedelemről szóló részekben mindegyik mondat mögé legalább egy jegyzet kívánkoznék, minden megállapítás szolid forráskutatáson alapul. Szólni kell itt arról is, hogy a szerző a gazdasági-társadalmi részekben — persze a terjedelem-megszabta rövidséggel — felvillantja a tárgyalt jelenség cseh, lengyel, orosz vagy francia analógiáját, vagy éppen összehasonlítással teszi lehetővé az értékelést. A tárgyalás tehát be van ágyazva a közép-európai keretbe, és már ezzel is sikeresen küzd a „magyar glóbusz” szemlélete ellen.

Ebben a vonatkozásban érdemel említést Székelynek a velünk együtt élő népek iránti érdeklődése, sőt kifejezett rokonszenve is. Túlzásoktól mentesen, de kellő hangsúllyal szól a szláv lakosságának a honfoglalás korában vitt szerepéről, sőt még Palacký tételét is magáévá teszi (a honfoglalás elszakította a szlovákok őseit a cseh—norva néptől, 44. l.). A humanisták poétikus örökségét, a dák—román eredetmondát ugyan nem fogadja el, de a szláv—román telepek erdélyi nyomait részletesen ismerteti, s azzal zárja sorait, hogy a kérdést a magyar és román történetírásnak váltóvetnie kell megoldania (73. l.). Olyan kívánság ez, amelyhez őszintén csatlakozhatunk.

Az általános értékelésen túl néhány részletre kell megjegyzést tennünk. Két esetben is előfordul, hogy az országgyűlés törvényhozó tevékenységét azzal az indokolással veszi tagadásba a szerző, hogy a nemesség csak kérelmet nyújtott be: 1267-ben és 1351-ben (84, 106. l.). Kétségtelen, hogy a törvényhozás Mátyás-kori gyakorlatát ezekben az években még nem kereshetjük, de a kérés formáját nem szabad összetéveszteni a követelő tartalommal. Elvégre az angol országgyűlés törvénykezdeményezési joga is a „petíció”-ból indult ki, s a „közös kérés”-ből fokozatosan lett törvényjavaslat. Vegyük példának akár XVIII. századi országgyűléseinket, melyek jvaslaikat barokkos alázatos-sággal, kérés gyanánt terjesztik elő. Ugyancsak kétkedéssel kell fogadnunk azt az érvelést, hogy „a szokásra s egyben a királyok, bárók és nemesek határozataira” hivatkozó 1318. június 29-i oklevél nem dekrétumra, hanem szokásjogra utal (96. l.). Ha nem is a kelethez közelálló dekrétumról, de mindenesetre még emlékeztetben élő törvényről lehetett itt szó. Az 1397-ben a halászatra kivetett földesúri járadékot a szerző tényként ismerteti (112. l.), holott Degré Alajos a halászatúri jogról írva kimutatta, hogy a kizsákmányolásnak ez a mértéke nem ment át a gyakorlatba. Ugyanezen a lapon túlzásnak látszik, hogy Székely hitelt ad a plébánosok gyakori váltogatására vonatkozó — nyilván egy-egy konkrét esetet felnagyító — 1410-i pápai panasznak.

Mátyás koránál a szerző alaposan megmunkált területre lépett. Itt olyan eredményhez tehetünk kérdőjelet, mely még Szilágyi Loránd úttörő tanulmánya révén terjedt el a szakirodalomban: a kancelláriai ügyintézés hivatalyszerűségéhez. A Székelynél erről olvasható passzus nem eléggé világos (136. l.); a nagyobb és a titkos kancellária közötti munkamegosztás nem Mátyás alatt, hanem jóval előbb jött létre, s ha ide iktatjuk, mi magyarázza meg „az egyesített fő- és titkos kancellár méltóságát”? Szilágyi egyébként is túlbecsülte az ügyintézés hivatalyszerűségét, amint ezt Kubinyi András már jelezte: a relációs jegyzetek nem egyedüli mutatói az ügyek elintézésének. Hozzátehetjük, hogy Mátyás alatt végig egyetlen titkár működött, s az ő referálása alig jelentett többet, mint a királyi akarat érvényesülését. Már csak ezért is csatlakozunk Székelyhez akkor, amikor több helyen is Mátyás abszolutista igényeiről, álmairól szól. Ha valaki Mátyástól — realitási híján — az abszolutizmusra való törekvést is elvitatja, vajon hogyan tudná beilleszteni skémájába a XIII. század meghökkentően modern abszolút uralkodóját, II. Frigyes császárt? A helyes felismeréssel némileg ellentétbe kerül a szerző akkor, amikor Vitéz János halála (1472) után Mátyást tovább vezeti „a központosítás útján” (138. l.); ezzel teljesen homályba vesznek azokat a centralista törekvések, amelyeknek — Mályusz kitűnő tanulmánya szerint — éppen Vitéz volt a nordozója. Ezekről a kormányzóság idején sem esik szó. Talán éppen az 1471-i lengyelbarát összeesküvés volt az, amely Mátyást

túlvitte a reálisan megalapozott központosításon, és a magyar gazdasági-társadalmi bázison még korai abszolutizmus vágyát oltotta belé?

Mátyás korában maradtva, kevésbé érthető, miért fokozza le a szerző a pozsonyi egyetemet főiskolává, és miért hallgatja el a királyi alapítás évét. 1465-ben valóban történt valami: Vitéz és Janus engedélyt kaptak a pápától egyetem alapítására. Hogy valóban egyetem (universitas) működött Pozsonyban, s ennek burzája is volt arra nemrég idéztünk néhány adatot (Einflüsse des römischen Rechts in Ungarn, IRMAE V. 10, Mediolani 1964, 45. l.). Valamivel alább megint Szilágyi hatására írja a szerző, hogy a személynöki irodában folyt az igazságügyek intézése; világosan kell látni, hogy nem az iroda bíraskodott, hanem a bíróság mellett működött iroda (144. l.). Ugyanezen a lapon olvassuk, hogy Werbőczy „megalázó zsidóesküt szövegezett meg”. Mivel a Hármaskönyvet tárgyaló bekezdések minden szempontból kifogástalanok, bizonyára csak megjelenési helyénél fogva került el a szerző figyelmét Kovács Ferencnek az az eredménye, hogy a Hármaskönyv 1565-i magyar fordításában megőrzött zsidóeskü szövege — éppen a primitív önátkozások halmozásánál fogva — még a XIV. század derekánál is korábbi (MNy. 57 [1961] 264. l.). Végül Dózsa parasztháborújával kapcsolatban nem adnánk olyan sokat azokra a számadatokra, amelyek a békési és mezőtúri parasztközpontok kialakozását szemléltetik (151. l.); forrásuk Szerémi György, aki ezeket alkalmasint a lavinaszerű növekedés téves koncepciójának igazolására illesztette be.

Székely György stílusának szintje nem mindig éri el a tárgyalt fejezetek tartalmi kiválóságát. Egy remélhető második kiadásban ki kellene küszöbölni az ilyen mondatokat: „Erzsébet anyakirálynőként is országglott” (110. l.) a bírótársakkal ítélkező tárnokmesterről szólva: „... ez külön bírósággá fejlődött” (113. l.), a főkincstartó jellemzéséül: „Ennek a számadatokhoz is értenie kellett” (143. l.), vagy a Dózsa-parasztháború szervezésének ezt a nehézkes sommázását: „A felkelés során a keresztes hadba hívás mellett megjelent a népi seregbe való beállás forradalmi formája is, az általános mozgósítás” (151. l.). A szöveget ebből a szempontból nem ártana itt-ott csiszolgatni.

Mindent összevéve Székely György fejezetei igen megbecsülendő — ha a szűk kereteknél fogva nem miníg teljesen sikeres — erőfeszítést jelentenek arra, hogy a fel szabadulás óta a marxista történetírásban elért eredményeket, s e történetírás szemléletét az olvasók széles tömegeinek közkinésévé tegyék, s a múlt káros örökségét tudatukból kiküszöböljék.

BÓNIS GYÖRGY

ÚJ OSZTRÁK MUNKÁK A MAGYAR 1848-RÓL

Friedrich Walter: Die Ursachen des Scheiterns der magyarischen Waffenhilfe für die Wiener Oktober-Revolutionäre 1848 (Südost-Forschungen, Bd. XXII. 1963. 377–400. l.) Az 1848-as bécsi októberi forradalmároknak nyújtott magyar fegyveres segítség megghiúsulásának okai — *Friedrich Walter: Magyarische Rebellenbriefe 1848. Aemtlliche Privat-Correspondenzen der magyarischen Rebellenregierung, ihrer Führer und Anhänger (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, Bd. 13. München. 1964. 161 l.)* — Magyar rebellisek levelei 1848. A magyar rebellis kormány, vezetőinek és híveinek hivatalos magánlevelezései.

Nagy érdeklődés fogadta magyar történész körökben az ismert osztrák történész, Friedrich Walter közelmúltban megjelent tanulmányát és forráskiadványát is. Mindkét munka egyik legszebb történeti örökségünkhöz, történelmünk nemzetközileg is legmagasabbra értékelt teljesítményéhez, az 1848-i forradalomhoz kapcsolódik, s joggal reméltük, hogy a kötetben közreadott forrásanyag és az ezen alapuló tanulmány mind történeti hitelesség, mind szemlélet szempontjából ennek a pozitív hagyománynak lesz a folytatója. Sajnálatos kell azonban megállapítanunk, hogy a kötet és a tanulmány mindkét szempontból csalódást kelt: a közreadott új anyag a középpontjában álló történeti problémával kapcsolatban — feltehetőleg szerzőjének szándékától függetlenül — eltorzítja az igazságot, s ennek következtében a belőle tükröződő történetiszemlélet is kifogásolható. Hangsúlyozni kívánjuk, hogy e két munkával kapcsolatos igényeinket nem a marxista történetírás követelményeihez mérjük, hanem megelégszünk a haladó polgári történetírás mércéjének alkalmazásával. 1848 polgári forradalmi a szabad polgári fejlődés számára törtek utat a Habsburg-monarchia országaiban is, az őket követő évszázad uralkodó polgári történetiszemlélete így látta jelentőségüket és ennek megfelelően értékelte őket, s az alábbiakban ehhez az értékeléshez mérjük mi is bíráló észrevételeinket.

Mivel az időrendben korábban megjelent tanulmány a később megjelent források kötet anyagán alapszik, célszerűbbnek látszik, ha fejtegetéseinkben a kötetben közölt forrásanyagból indulunk ki. Fentebb a kötetet említve a történeti hitelességgel kapcsolatos aggályainkra céloztunk, s ez talán különösen hangzik, ha azt látjuk, hogy a kötetben — a rövid, mindössze öt lapnyi bevezetőtől eltekintve — semmi egyéb nincs, mint 103 okmány, túlnyomórészt levél, hiteles német fordításban, minden megjegyzés, magyarázat nélkül. Eredeti szövegek történeti hitelességét valóban aligha lehet kétségbe vonni, ha azonban arról van szó, hogy az 1848/49-re vonatkozó százévezernyi iratból annak egy ezrelékét kiemeljük és közöljük, akkor már joggal vetődik fel a kérdés, vajon az így kiemelt anyag a vizsgált történeti folyamat valódi lényegét tükrözi-e, vagy esetleg egy olyan történetiszemléletet, amely a vizsgált kérdéshez nem a kötelező történetírói objektivitással, hanem elfogultan, s pártos célok érdekében közeledik. Sajnálattal jelentjük ki, hogy ebben az esetben az utóbbiról, a források tendenciózus összeválogatásáról van szó, de meglepő megállapítással folytathatjuk: a felelősség csak részben terheli Friedrich Waltert, mert a kiválogatást, a sajtó alá rendezést tulajdonképpen nem ő végezte, hanem olyan valaki, akiről tárgyilagosságot ebben a kérdésben aligha tételezhetünk fel. Az anyagot ugyanis nem kisebb személyiség, mint Alexander Bach, a forradalmat követő abszolutizmus hírhedt belügyminisztere válogatta össze!

A kötet bevezetőjében elmondja Friedrich Walter, hogyan találta meg a bécsi Verwaltungsarchiv anyagában. Bach iratai között az „Aemtlliche und Privat-Correspondenzen der magyarischen Rebellen-Regierung, ihrer Führer und Anhänger, Wörtlich getreu nach gefundenen Original-Documenten” c. iratesomót. Részletesen idéz az iratok elkészített előszóból, amely a kötet céljaként azt jelölte meg, hogy bebizonyítsa a magyar és osztrák forradalom közti szoros kapcsolatot és azt a „szégyenletes szerepet”, amit „a bécsi szélsőségesek mint a piros-fehér-zöldek akaratlan bábjai játszottak”. Szólt az előszó az iratok eredetéről, a fordítások hitelességéről is, majd hangsúlyozta, hogy az osztrák forradalom véres jeleneteit idegenek tervezték ki és idegenek irányították, francia, német, olasz, lengyel, de elsősorban magyar agitátorok, s munkájuk eredménye „nyílt lázadás, gyalázatos gyilkolás, anarchia, polgárháború” lett, „károsodása mindenkinék, haszna senkinék”. A kötetet azért adják ki — mondta az előszó —, hogy megvilágítsák a bécsi események és a magyar lázadás összefüggéseit, hogy a pamfletszerzők és memoárirók történethamisításaival szemben a becsületes történetíróknak hiteles forrásokat szolgáltatassanak, s hogy a közvéleményt a „hamis szemléletből fakadó, hazugsággal, csalással és pártgyűlölettel táplált és terjesztett” tévedésekből kiszabadítva, a forradalmakat leverő kormány támogatására megnyerjék. A könyv kiadására valamilyen okból mégsem került sor, Friedrich Walter azonban úgy látja, hogy „történeti forrásértékiükből azóta sem vesztek semmit”, s ezért kiadásuk indokolt.

A Bach-féle előszó ezek szerint nyíltan bevallja, hogy az okmányok összeválogatásának célja a magyar és az osztrák forradalom kompromittálása és a Bach-rendszer tömegbázisának erősítése. Ez a tendencia különben a mai olvasó számára is szembezőkő. A kiválogatott levelek ugyanis — amelyek kisebb részben az 1848 októberét megelőző és követő időszakokra is kiterjednek — nagyjából négyféle tárgykörbe sorolhatók: 1. Annak a bizonyítása, hogy Magyarország a Pragmatica Sanctio felrúgására és teljes elszakadásra törekedett. 2. Az osztrák főváros legforradalmibb elemeivel szövetezett, ezeket felkelésre ösztönözte, majd felkelésüket támogatta. 3. Kegyetlen terrort alkalmazott a nem-magyar felkelőkkel szemben. (Szemelvények vésztorvényszéki iratokból. — Bachék képmutatását ezek az iratok különösen jellemzik. Hiszen az áldatlan, és Magyarország minden népére olyan végzetes polgárháborút éppen Bécsből szították. A vésztorvényszékek munkáját is csak a polgárháború egészének perspektívájából ítélniük meg helyesen, s ha szólunk a forradalmi magyar hatóságok kéméletlenségéről, tudni kell azt is, hogy a felkelők kegyetlen akciója — pl. a Zalatna vagy Nagyenyed elleni — mennyivel több áldozatot követelt, mint a vésztorvényszékek egész működése.) 4. Egyes szereplőkre külön is kompromittáló adatok. Az előszóból és a levelek tartalmából így áll össze a közlésre kiválogatott anyag leplezetlenül ellenforradalmi, reakciós tendenciája, s ezen az a körülmény is alig változtat valamit, hogy Friedrich Walter a kiadvány előszavának végén néhány mondatban többé-kevésbé elhatárolja magát ettől a tendenciától. Ezt az anyagot ma így kiadni annyit jelent, mint az 1848-i magyar és bécsi forradalom megítélésében 1964-ben Bach 1850 körüli álláspontját propagálni, egy olyan álláspontot, amelyet már a kortársaknak is csak kis, konzervatív töredéke tekintett a magáénak.

A szerző a gyűjtemény kiadásának indoklásában arra hivatkozik, hogy a „magyar forradalmi szervek iratanyagának a háborús események során bekövetkezett nagyméretű megsemmisülése bizonyos korlátok közé szorította a forradalom történetének megismerését”, annál örvedetesebb tehát ennek az iratanyagnak a feltalálása, s annál indokoltabb

a közreadása. Az anyag valóban jelentős, s ha tényleg ismeretlen is lenne, akkor megfelelő színvonalú publikálása indokolt lenne. De — s ez a szerző másik nagy tévedése — ez az anyag túlnyomó részében nem ismeretlen és legjelentősebb részében nem is kiadatlan! Ismert, még hozzá az eredeti iratok alapján, s jórésze ki van adva nem fordításokból, hanem ugyancsak az eredeti levelek alapján. A szerző ugyanis alaposan téved, amikor azt hiszi, hogy olyan iratokat ad közre fordításból, amelyeknek az eredetije elpusztult. Ismeretes, hogy a magyar forradalmi kormányzervek Bécsbe vitt iratait az 1920-as évek végén visszaadták Magyarországnak, s azok a budapesti Országos Levéltárban, kisebb részben a Hadtörténelmi Levéltárban nyertek elhelyezést. Ez az anyag 1848/49-ben csak kisebb háborús károsodást szenvedett, s Bécsbe vitele után a császári hatóságok gondosan átvizsgálták, hogy főleg hadbírószági célra másolatokat, fordításokat készítsenek belőle. Ebben az időszakban jöttek létre a Bach által összegyűjtött fordítások is, ezeknek az eredetije azonban kevés kivétellel ma is megvannak, hozzáférhetőek azokon a helyeken, ahová levéltári provenienciájuk alapján tartoznak. S közülük a legfontosabbak, azok, amelyek az 1848 bécsi októberi forradalom megsejtésére vonatkoznak, jórészt kiadásra is kerültek Kossuth Lajos Összes Munkáinak erre az időszakra vonatkozó kötetében. (Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén I. köt. Kossuth Lajos Összes Munkái XIII. köt. Bpest. 1952. Sajtó alá rendezte Barta István.) A bécsi forradalommal kapcsolatos kb. félszáz iratnak több mint a fele megjelent itt az eredeti alapján. Ami nem jelent meg, az részben jelentéktelensége miatt, részben azért maradt ki, mert nem kapcsolódik közvetlenül Kossuth tevékenységéhez. Viszont a Bach által önkényesen kiválasztott félszáznyi irattal szemben az idézett Kossuth-kötet kb. hetvennel több eredeti iratot tartalmaz a Bécs megsejtésére irányuló akcióval kapcsolatban, köztük igen fontosakat, amelyek nélkül az események összefüggő megértése lehetetlen. S ugyanígy valószínűleg meg lehetne találni a kötet nem 1848 októberére vonatkozó iratainak eredetijét is a budapesti Országos Levéltár és a Hadtörténelmi Levéltár gyűjteményeiben. A forráskiadásnak megvannak a nemzetközileg kialakult szabályai, s csak csodálkozni lehet azon, hogy a szerzőben az iratköteg feltalálása után fel sem merült a gondolat, hogy a szomszédos ország történetére vonatkozó anyagot egybevesse az illető ország szakirodalmával, s megkísérelje a kiadni szándékolt iratok eredetijét felkutatni. Szakemberek előtt ismeretes az is, hogy a bécsi forradalomban való magyar részvétel erősen eltúlzott feltevését Károlyi Árpád a források velejéig ható elemzésben szállította le a maga reális értékére a Batthyány Lajos peréről szóló monumentális forráskiadványában. (*Károlyi Árpád: Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre.* I—II. köt. Bpest. 1932.) A szerző sajnálatos módon ezt sem ismeri, ehelyett megjegyzés nélkül közli Bach gyalázkodó megállapításait és a valóságot meghamisító, tendenciózus okmányválogatását. Friedrich Walter nagy alkalmat szalasztott el: teljes, eredeti anyag alapján valóban értékes, s mind az osztrák, mind a magyar történetírás érdekeit szolgáló kötetet lehetett volna összeállítani a két nép történetének erről a nagyszerű találkozási pontjáról. Friedrich Walter azonban — kényelmességből-e, vagy jóhiszemű tájékozatlanságból, nem tudni — a könnyebbik megoldást választotta, s emiatt könyve nem a szabadságukért küzdő népek összefogásának dokumentuma lett, hanem Bach és Schwarzenberg politikai ideológiájának késői propagálója.

Friedrich Walternek a címben említett tanulmánya a fentebb ismertetett kötet anyaga alapján kronológikus rendben ismerteti a segítségnyújtás alakulásának egyes fázisait. Abból, amit az előzőkben a forráskötetről elmondtunk, önként adódnak a tanulmánnyal szemben felhozható kifogásaink is. Ezek lényegében abban foglalható össze, hogy hiányos és tendenciózus forrásanyag alapján nehéz az eseményeket a maguk teljességében és a valóságnak mindenben megfelelően ábrázolni. S ha előbb, a forráskötet bírálatánál elsősorban azt kifogásoltuk, hogy a szerző nem ismerte a kérdésre vonatkozó gazdag forrásanyagot, és általában a szakirodalmat, most, a tanulmánnyal kapcsolatban hasonló jellegű és hasonlóan súlyos fogyatékosagra kell rámutatnunk: arra, hogy a tanulmányban nyoma sincs annak, mintha a kérdésnek korábbi szakirodalmi is volna. Friedrich Walter ebben az irányban is elmulasztotta a tájékozódást, s ez a mulasztása ismét fatális következménnyel járt. Nem vett ugyanis tudomást arról, hogy ezt a kérdést — a Kossuth Összes Munkáiban közreadott, tehát az általa ismertnél jóval gazdagabb történeti anyag alapján — feldolgoztuk már a Századok 1951. évfolyamában, s e tanulmány német nyelven is megjelent. (*Barta, I.: Die Anführer des ungarischen Freiheitskampfes und die Wiener Oktoberrevolution.* Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 1952.) Mivel ez a maga gazdagabb anyagában a Friedrich Walter által felfedezett anyag jórészt is felhasználja, természetesen, hogy a több mint egy évtizeddel korábban megírt tanulmány az eseménytörténetet nagyjából Walterrel egyezően foglalja össze. A két tanulmány futólágos összevetése is azt bizonyítja azonban, hogy ez a tanulmány

nemcsak tényanyagban ad mennyiségileg is lényegesen többet, hanem a történeti előzmények felvázolásában, a határátlépés körüli huzavona társadalmi-politikai indítékainak az osztályerők működésének feltárásában, valamint a kudarc kihatásainak elenzésében is. E munka ismerete talán megfosztotta volna Friedrich Waltert a forrásanyag „felfedezésének” dicsőségétől, de alkalmat adhatott volna neki arra, hogy a kérdéssel kapcsolatban a magyar történetírás eredményeinek ismeretében fejtsse ki az osztrák történetírás álláspontját. Vagy talán inkább arra ösztönözte volna őt, hogy elejtse a Bach-féle, immár ismeretlennek és kiadatlanak nem mondható okmányok kiegészítés és kommentálás nélküli közreadásának gondolatát. S talán ez is lett volna a legjobb.

Befejezésül szólni kell még a forráskiadvány és a tanulmány szerzőjének történet-szemléletéről, arról, hogy ő maga hogyan vélekedik a feldolgozott eseményekről. Említetük már, hogy Friedrich Walter a kötet bevezetőjében elhatárolja magát Bach történet-felfogásától. Kijelenti, hogy a történetírás a vezetők hibái ellenére is egészében pozitívnak értékeli az októberi forradalmat, s a felelősséget a szociális probléma elhanyagolásáért és az eseményekért a kormányra hárítja. A tanulmány befejezésében is rokonszenvvel szól a bécsiek mozgalmáról, s úgy látja, hogy a schwechati vereség mindkét nép szabadságtörekvéseire végzetes volt. Azt ugyan nem tételezi fel minden további nélkül, hogy a forradalmi mozgalmak esetleges győzelme a Habsburg-birodalmat boldogabb jövő felé irányította volna, úgy látja azonban, hogy „a reakció győzelme és az abszolutizmus visszaállítása az öszmonarchia számára szerencsétlen tétvált jelentett, mert ettől kezdve a birodalom nem-német népeinek a dinasztiahoz való kapcsolatai fellazultak, s szabadságmozgalmaiknak a nemzeti mozgalmakkal való mind szorosabb összefonódása következtében az öszzbirodalom-gondolattól elidegenedtek”. Ez a mondat megadja egyben a kulcsot is a szerző történet-szemléletéhez. Az öszzmonarchia, az öszzbirodalom az az abszolútum, amelyhez az eseményeket viszonyítja, s ehhez méri október eseményeit éppúgy, mint az egész 1848–49-i magyar mozgalmat. Ez a szemlélet teszi számára természetessé, hogy kötete címéül aggályok nélkül átvegye a Bach által választott címet, hogy „magyarische Rebellen”-ről beszéljen mindenütt, ahol a magyar mozgalomról beszél, s hogy a fegyveres harcba forduló fejleményekért mindig és mindenütt a magyarokat tegye felelőssé. Friedrich Walter szerint a magyarok márciustól kezdve elszakadási törekvéseket tápláltak, a tiszta perszonálunió túl minden kapcsolatot meg akartak szüntetni Ausztriával, önállóak akartak lenni, s ezzel veszélyeztették a birodalom érdekeit és Bécs politikai-gazdasági vezető szerepét. Bécs csak szeptember végén adta fel a horvát—magyar konfliktusban semleges állását, Jellacsics a magyar „Aufstand” leverésére vonult be stb. Kár lenne itt most felújítani a kiegyezés idején fellángolt vitát arról, hogy kikényeszerített volt-e a márciusi alkotmány, hogy letért-e Magyarország 1848 szeptemberé előtt a Pragmatica Sanctio alapjairól, hogy a „Gesamtmonarchie” érdekeinek mennyire lehetett és kellett az önálló nemzeti fejlődés érdekeit alárendelni. De nem árt ma sem emlékeztetni arra, hogy a márciusi törvények jogalapja volt olyan szilárd, mint a Pragmatica Sanctio-é, amelyet nem a nép akarata hozott létre, hanem az udvari diplomácia ügyeskedett össze, hogy Magyarország függő viszonya Ausztriával szemben a gyakorlatban mindig messze túlnem a Pragmatica Sanctio keretein, hogy a márciusi törvényeket még ki sem hirdették, amikor Bécs már megindította — Jellacsics kinevezésével — a támadást ellenük, s attól kezdve tervszerűen szorította bele Magyarországot a szeptemberi krízisbe, a fegyveres támadó elleni önvédelmi harcba. Friedrich Walter történet-szemlélete 1848/49 megítélésében megrekedt valahol az osztrák közjogászok és történetírók száz év előtti szintjén, egy olyan szinten, amelynek korszerűtlenségét az élet azóta a példák egész sorával bizonyította be.

Nem hagyhatjuk megemlégtelenül azt sem, hogy a magyarózó jegyzetek teljes hiánya külföldi olvasó számára megnehezíti az anyag megértését, a magyar helynevekben és személynevekben előforduló sok sajtóhiba pedig formai szempontból is rontja a kiadvány értékét. Mindent összevéve pedig azt a tanulságot vonhatjuk le ebből a rosszul sikerült vállalkozásból, hogy szomszédos országok közös történeti problémáinak feldolgozásához fokozott gondossággal és lelkiismeretességgel kell nyúlni. Ilyen esetben a sikerhez az illető ország történeti irodalmának és forrásanyagának elmélyült megismerése elengedhetetlen, s csak haszonnal járhat a témában érdekelte szomszédos történészek véleményének és tanácsainak kikérése is. A történészek nemzetközi együttműködésének annyira kívánatos erősítésére jó alkalom lett volna ez a vállalkozás, s csak a publikáció értéke, színvonala sínylette meg, hogy Friedrich Walter nem élt ezzel az alkalommal.

DOLMÁNYOS ISTVÁN:

A MAGYAR PARLAMENTI ELLENZÉK TÖRTÉNETÉBŐL 1901–1904

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1963.)

Történészeink már évek óta nagy figyelemmel fordulnak a dualizmus időszaka felé. Ez a figyelem a korszak nagy történelmi jelentőségének felismerésére mutat. A dualizmus évtizedeiben formálódott ki a kapitalista Magyarországnak, ebben az időszakban jöttek létre lényegében azok a társadalmi osztályok, amelyeknek nemcsak a korabeli, hanem a későbbi fejlődésben is nagy szerepük volt.

A korszak viszonylagos közelsége miatti politikai indulatok, az egyes történelmi problémákhoz tapadó szubjektív tényezők a dualizmus történetének feltárásában 1918-tól szinte mindmáig erősen éreztetik hatásukat. Gondoljunk a korabeli — ténylegesen erősen korlátozott, torzított — liberalizmus polgári felmagasztalására, vagy ugyanennek a liberalizmusnak szenvedélyes konzervatív bírálataira, a néptömegek helyzetének merőben ellentétes megítélésére, a lezajlott gazdasági fejlődés harsogó dicsőítésére vagy ugyanennek az előre haladásnak tulajdonképpeni negligálására. Nem szűkölködik történelmi irodalmunk kifejezetten politikátörténeti vonatkozásokban sem a végletes — és éppen ezért történelmietlen — megállapításokban. Elég, ha a „kuruc” és a „labanc” felfogásra, a korszak politikusainak római jellemként, óriásokként, vagy ugyanazoknak ügyeskedő, szélhámos törpékként történő ábrázolására utalunk. Nem is szólva az uralkodóról, Ferenc Józsefről, aki az elmúlt évtizedekben hol mint sorsüldözött bjlcs és atyai király, hol mint gonosz, szenilis vénember tűnt fel a történelemkönyvek lapjain.

Marxista történeírásunk kétségkívül sokat tett az 1867-től 1918-ig terjedő időszak hazai történetének feldolgozásáért. Több értékes gazdaságtörténeti munka, társadalompolitikatörténeti, munkásmozgalomtörténeti könyv és tanulmány jelent meg, a közelmúltban napvilágot látott „Magyarország története” pedig gondolatokban gazdag szintézist ad a dualizmus évtizedeiről. A korszak politikai történetének részletekbe menő feldolgozása azonban mindeideig várat magára.

Dolmányos István monográfiájának mindenek előtt az az érdeme, hogy alapos vizsgálatnak veti alá a dualizmus egyik igen fontos szakaszát, az 1901-től 1904-ig terjedő időszakot. Felvázolja a századforduló éveinek legfontosabb gazdasági és politikai folyamatait, képet ad a dualizmus rendszerének mindinkább kiéleződő válságáról. Könyvének értékét elsősorban az osztályerőviszonyok, az osztályok és ezeken belül a különböző társadalmi rétegek törekvéseinek nagy forrásanyag felhasználásával készült, a történeti szempontokat érvényesítő s éppen ezért hiteles ábrázolása adja meg.

Abból a megállapításból indul ki, hogy „az ipari és mezőgazdasági fejlődés több ponton aláaknázza a dualizmus két szövetséges társának viszonyát”. Behatóan vizsgálja az ellentétek kibontakozását mind az ipart, mind a mezőgazdaságot illetően. Úgy véljük külön is érdeklődésre tarthat számot „Az agrárpolitika ütközőpontjai” című alfejezet, amelyben annak okait elemzi a szerző, hogy a korábban szilárdan 67-es földbirtokosok jelentős része miért került fokozatosan szembe a dualizmussal. Dolmányos nagy gondot fordít az önálló vámtérület problémájának taglalására. „A nagybirtok és a fináncetöke közti ellentét — írja — Magyarországon nem érvényesül a maga »tiszt« formájában. Ezen az ellentétén még egyéb ellentétek erővonalai is átfutnak. Az ország függő helyzete pl. összekuszálja a gazdaságpolitikai rétegharc frontjait. A magyar nagyipari körök egy része az osztrák verseny miatt az önálló vámtérület felé tapogatózik. Az agrárius nagybirtok is arra a belátásra jut, hogy a vámkérdésnél és egyéb politikai kérdéseknél csak akkor képes érdekeit maradéktalanul érvényesíteni, ha bizonyos fokig lazítja az Ausztriához fűződő gazdasági kapcsolatokat, vagy legalábbis készséget mutat erre. Az osztrák-magyar kapcsolatok lazítása irányába tendáló két érdekkör szövetsége, közeledése önként kínálja magát. S az agráriusok nem sokáig késnek keztenyújtani a magyar ipar osztrák verseny által sújtott (általában kartellen kívüli) részének, hogy azt vezetésük alá vonva, segítségüket felhasználva, nagyobb feszítőerővel munkálhassanak saját célkitűzéseik érdekében.”

A szerző a legfontosabb elvi összefüggések felvázolása után sorra jellemzi a magyar politikai élet különböző pártjait. Ezek a jellemzések — bár természetesen számos, történelmi irodalmunkból már ismert elemet is tartalmaznak — sok, eddig feltáratlan fontos tényezőre hívják fel a figyelmet. Így igen értékesek a kormányon levő Szabad-
elvű Párt heterogén jellegéről előadottak, rendkívül karakterisztikus a Tisza és az Andrássy körül tömörülő csoport jellemzése. Itt említjük meg, hogy Dolmányos érdekesen és hitelesen fejtegeti Darányi Ignác politikai elgondolásait. Kimutatja, hogy — agrárius

elképzelésektől inspirált — reformtörekvései, bizonyos szociálpolitikai elgondolásai megbuktak, mert Tisza és hívei „még látszatreformokra sem hajlandók”. Tiszáról helyesen állapítja meg, hogy következetesen szolgálja „osztálya helyesen felfogott alapérdekeit” és „Andrássyéknál jobban számot vet a magyar urak értaralásával, a nemzetiségi kérdés és a demokratikus népmozgalmak oldaláról fenyegető veszedelmekkel, és görcsös igyekezettel kapaszkodik a dualizmus biztosnak vélt mentőkötelébe”.

A Nemzeti Párt és a Szabadelvű Párt 1899-ben történt egyesülése jó alkalmat ad a szerzőnek arra, hogy az Apponyi-csoport egész politikáját ismertesse. Sokoldalúan alátámasztja a Nemzeti Párt agrárius jellegét és bemutatja nemzeti demagógiáját. Kifejti, hogy a pártot hatvanhetes szellem hatja át. Dolmányos következtetéseiben azonban — mint a legtöbb helyen — itt is árnyaltság érvényesül. Figyelembe veszi a szubjektív szándékokat, de az azokból fakadó objektív következményeket is. Így megállapítja, hogy a Nemzeti Párt „legjobb hatvanhetes meggyőződése ellenére sérelmi politikájával nem szilárdítja, hanem gyengíti a Monarchia gazdasági és politikai egységét”.

Nem szűkölködik helyes megállapításokban a klerikális Néppárt, vagy a főként a fővárosi zsidó polgárságra támaszkodó Demokrata Párt jellemzése sem. Mindkét párt a maga módján kiutat keres az érlelődő válságból és lényegében politikai—szociálpolitikai reformokkal kívánja orvosolni a társadalmi élet mindinkább elgennyesedő sebeit. Ezek a törekvések a Néppártnál az agrárius érdekeket, a kétségkívül jóval pozitívabb Demokrata Pártnál a liberális polgárság-kispolgárság érdekeit szolgálják. Dolmányos helyesen mutat rá a Néppárt 1919 utáni, reakciós eszményítésének okaira, megalapozottan bírálja azokat a véleményeket, amelyek a Néppárt ideológiájában a „nemzeti megújulás” kezdeteit látták.

Annak a körképnek, amelyet a szerző Magyarország politikai pártjairól fest, talán legérdekesebb része az ugyancsak vegyes összetételű Függetlenségi Pártot ábrázolja. Dolmányos hansúlyozza, hogy a XIX. század folyamán a párt vezető garnitúrája liberális föld-birtokosokból, kispolgári demokratákból és polgárokból tevődik össze. A XX. század elején a párt jellege némiképpen megváltozik. Megnő az agrárius erők szerepe, számos nagybirtokos arisztokrata is csatlakozik a függetlenségi táborhoz. Dolmányos a Függetlenségi Párt elemzése kapcsán vitába száll azokkal a korábbi, szimplifikáló álláspontokkal, amelyek lebecsülték e párt tömegbefolyását. Rámutat arra, hogy a párt nagy hatással van a városi kispolgárságra, nem mentesek befolyásától a munkásság bizonyos rétegei sem, nem is szólva arról, hogy „a magyar parasztság számottevő részét Kossuth Lajos nevével maga mögé tudja állítani”. A szerző meggyőzően ábrázolja a Függetlenségi Párt elvadult nacionalizmusát, a vezetők opportunistusát és hatalom iránti történetét, karakterisztikus portrét fest Kossuth Ferencről. Az önálló vánterületről folyó vitákkal kapcsolatban megjegyzi, hogy az új század elején „Kossuth Ferenc is azok közé áll, akik össze akarják békíteni a függetlenségi gondolatot az agrárius eszmékörrel”. (Esetleg figyelembe lehetett volna itt venni *É. Várkonyi Agnes* rendkívül érdekes publikációját, „Adalékok a Függetlenségi Párt történetéhez. Kossuth Ferenc 10 levele testvéréhez, Kossuth Lajos Tódorhoz.” *Századok*, 1961. 2—3. sz. Ezek a levelek — jöhetnek későbbi évekből származnak — általános érvénnyel jellemzik Kossuth Ferenc egyéniségét és elképzeléseit.)

A Függetlenségi Pártról szólva talán csak egy összefüggést vinnénk következtetésben végig, mint ahogyan azt Dolmányos István teszi. Azt ugyanis, hogy ez a párt — a vezetők megalkuvása ellenére — részben a benne testet öltő tényleges osztályérdekek és törekvések, részben pedig a parasztfogó demagógia következtében objektíve a dualizmus rendszerét hatékonyan romboló erő is volt. Kétfős funkciót töltött tehát be: esetenként (pl. 1906-ban, a koalíció uralomrakerültekor) a biztonsági szelep, esetenként (pl. a parlamenti obstrukció éveiben) a „destrukció” funkcióját. Úgy vélem, bizonyos történelmi helyzetek tárgyalása során az eddigieknél jobban figyelembe kell vennünk, hogy adott esetben, tömeghatását tekintve, a demagógia is tényleges erő. (Dolmányos maga is utal erre, amikor azt fejtegeti, hogy milyen hatással voltak a népámtító Polónyi Géza 1904 áprilisában — a vasutas sztrájk kapcsán — elhangzó szavai a szuronyok esetleges sztrájkjáról.)

Különben a demagógia és a valóságos osztályérdek megnyilvánulásának elválasztása nem mindig könnyű. Szerző művének az obstrukció kezdeteivel foglalkozó fejezetében megállapítja, hogy „a magyar tömegek várva-várják a közös hadsereg felszámolását”. Am „a hazafias közérzületből új csúfot a Függetlenségi Párt, amikor a katonai javaslatok elleni tiltakozását az egész nemzet radikális harcának tünteti fel”. Itt — úgy véljük — arról van szó, hogy a párt vezetőinek, önmös érdekekből fakadó, kepec módra kezelt követelései — legalábbis részben — a tömegek jelentős részének kívánóságait is kifejezték. Nyilvánvaló, hogy a közös hadsereg egyik napról a másikra történő, teljes felszámolása irreális célkitűzés lett volna.

Az obstrukciónak, illetőleg a kormányzat katonai követeléseinek ügye felveti az egész K. und k. rendszer, az egész birodalom problémáját. Dolmányos színvonalasan ábrázolja az obstrukció eseményeit, sokoldalúan mutatja be az egyes politikai irányzatok és politikusok állásfoglalását. A kitűnő okfejtés azonban egy vonatkozásban hiányérzetet kelt az olvasóban. A problémák érthetőbbé válnának akkor, ha a szerző részletesebben szólna az egész Habsburg-birodalom általános helyzetéről. Mindenekelőtt arra gondolunk, hogy foglalkozni kellene a Monarchiának az imperialista hatalmak együttesében betöltött szerepével. Mi sem áll távolabb tőlünk, mint a bécsi uralkodó körök imperialista politikájának mentegetése. De — bár önmagában helyesnek — mégis kissé egyoldalúnak tűnik az obstrukcióról szóló fejezet bevezetése, amely csak a Monarchia militaristáinak balkáni hódító törekvéseit húzza alá. Itt szólni kellett volna emellett arról, hogy maga a Monarchia is imperialista törekvések célpontjává vált. (Csak a későbbiek folyamán olvashatunk egy ezzel kapcsolatos utalást, amikor Dolmányos István megjegyzi, hogy a német szövetség bírálói „a Monarchia és Oroszország közti háborús összeütközés veszélyét nyilvánvalóan lebecsülik”.) De a Monarchia problémáiról más vonatkozásban is szívesen olvastunk volna. A dualizmus érlelődő válsága nyilvánvalóan hatással volt a birodalom Magyarország határain kívüli területeire és viszont; a bécsi, a cseh, a délszláv törekvések közvetlenül hatottak a magyar politikai életre. Azok a Monarchia megreformálását és ezzel megmentését célzó különböző indítékú és jellegű törekvések, amelyek a század elején munkáltak, szervesen összefüggtek a dualizmus válságával és ugyanakkor a jövő nagy kérdéseit is felvetették.

A kritikus igényeire válaszul a szerző joggal hivatkozhat könyvének címére. Az olvasó azonban arra a meggyőződésre jut, hogy Dolmányos István így is sokkal többet adott, mint amennyit munkájának címe ígért. Egyébként is vitatható, hogy egy nagyszabású monográfiában fel lehet-e külön dolgozni a parlamenti ellenzék történetét. Hiszen mindaz, amit az ellenzék művel, szervesen összefügg a kormányzat politikájával, attól szinte elválaszthatatlan. Nem véletlen, hogy a szerző nemcsak a parlamenti ellenzék, hanem szinte az egész korabeli politikai élet történetét megírta.

A korabeli politikai élet fontos tényezője: az udvar. Dolmányos meggyőző képet ad mind Ferenc József, mind Ferenc Ferdinánd politikájáról. Mindkettő célja a birodalom megerősítése, biztosítása. Ezt a célkitűzést az uralkodó — mint ahogyan a szerző fejtegetései alapján összefoglalhatnánk — a dualizmus rendszeréhez ragaszkodva, bizonyos realpolitikai érzékkel, a megfontolatlan lépéseket elkerülve, sokszor óvatos taktikázással kívánja elérni. (Tudjuk, hogy elvileg a széleskörű választójogi reformtól sem zárkózott el, azzal a céllal, hogy azt a közös hadsereg megerősítésére, a Monarchia megszilárdítására használja fel.) Nagyon érdekes az is, amit a szerző a trónörökösről ír. Cáfolja azokat a nézeteket, amelyek szerint Ferenc Ferdinánd valamiféle demokratikus politikának a híve lett volna. Helyesen hangsúlyozza, hogy a trónörökös „szélsőségesen konzervatív beállítottságú, akitől távol áll mindenféle demokratikus gondolat, beleértve a nemzeti jogok méltánylását”. A ferencferdinándi koncepció — ezt talán Dolmányosnál kicsit nyomatékossabban aláhúzhatjuk — tartalmazott bizonyos demokratikus elemeket. Ezek azonban egy velejéig reakciós és anakronisztikus célkitűzést, a centralizált, lényegében önkényuralmi Habsburg-birodalom kiépítését szolgálták, és emiatt szinte már eleve halálra voltak ítélve. Ezzel kapcsolatban még csak annyit jegyeznék meg, hogy Ferenc Ferdinándot nem neveznénk „osztrák sovínisztá”-nak. A főherceg erősen katolikus, autokrata egyéniségétől — úgy véljük — minden modern értelemben vett nemzeti érzés távol állott. A magyar urakban nem a magyar nacionalistákat, hanem a trón (nem az osztrák, hanem a Habsburg trón) ellen támadó (nem egyszer „eretnek”-protestáns) rebelleket gyűlölte.

Mint már említettük, Dolmányos könyve távolról sem csak a parlamenti ellenzék történetével foglalkozik. Így behatóan taglalja a parlamenten kívüli ellenzéki erők tevékenységét és természetesen a képviselőházi ellenzékkel való kapcsolatát. Az, amit a szerző a Magyarországi Szociáldemokrata Pártról ír — ha nem is mindig eléggé árnyalt — alapvetően helyes. Itt van mindenekelőtt a nemzeti függetlenség kérdése. „A szociáldemokrata párt — írja Dolmányos — nem érti meg a magyar függetlenségi törekvések fontosságát, azt, hogy a dolgozók társadalmi felszabadulásáért folytatott harcot össze kell kapcsolni, egybekelni, a magyar nép függő helyzetének felszámolására irányuló akcióval, és ebből a szempontból is ostromozni kell Kossuth Ferencék megalkuvását.” A megállapítás helyes, de bizonyos kiegészítésre szorul. Fel kellene hívni az olvasó figyelmét arra, hogy Magyarország dualizmuson belüli helyzetének felmérése, a történelmileg igazolt és igazolatlan nemzeti követelések elválasztása rendkívül nehéz feladat volt, amelynek megoldásához a szociáldemokrata párt a II. Internacionálé vezető pártjaitól sem kapott segítséget. Vizsgálódásra készítő szempont az is, hogy a párt bázisát alkotó

munkás (elsősorban szakmunkás) réteg napi gazdasági érdekei nem kötődtek — leg-
alábbis közvetlenül nem — a nemzeti követelésekhez.

Dolmányos István — mint erről még lesz szó — általában a történeti szempont
figyelembevételével itéli meg a szociáldemokrata pártot. Mégis, a szociáldemokrácia
felelősségét egy-két helyen túlhangsúlyozza. A VI. fejezetben (A Szabadelvű Párt bomlása
és az obstrukció beszüntetése a Tisza-kormány idején) hibáztatja az MSZDP-t, mert nem
adta meg a függetlenségi pártok átlagó — történelmileg helyes — bírálatát. Ugyanitt
azonban szeretünk volna olvasni arról is, hogy Magyarországon ebben az időben — külön-
böző okok következtében — polgári demokratikus tömegpárt nem jött létre, és ez a hiány
minden vonatkozásban jelentősen megnehezítette a szociáldemokrata munkáspárt hely-
zetét. (E kérdéssel a hazai szociáldemokrata teoretikusok többször foglalkoztak.)

Említett megállapításaink alig változtatnak Dolmányos alapkoncepciójának he-
lyességén. Annak az állításnak alapos bebizonyítása, hogy „a koalíció maga löki a szo-
ciáldemokrata pártot Kristóffy karjaiba”, mindenek előtt az 1905—1906-os időszak
szempontjából fontos. A szerző fejtegetéseiből világosan kitűnik, hogy a szociáldemokrata
párt sokkal szívesebben működött volna együtt a függetlenségi pártokkal, mint a velük
szembenálló erőkkel. Természetesen az már messzebbre vezető kérdés, hogy a pártvezetés-
ben érvényesülő reformizmus hogyan akadályozta meg a mind a kormánypárt, mind pedi-
g az ellenzék vonatkozásában önálló, szocialista osztálypolitika megvalósítását.

Dolmányos foglalkozik — bár csak röviden — Szabó Ervin és Jászi Oszkár nem-
zeti kérdéssel kapcsolatos nézeteivel. Talán az itt túlságosan tömör fogalmazás követke-
ztében úgy tűnik, mintha kettejük álláspontja alapvetően hasonló lett volna. Hiányol-
ható annak megállapítása, hogy Jászi a nemzeti kérdés aktuális jelentőségéből sokkal
többet meglátott, mint Szabó Ervin. (Gondoljunk a „sérelemi plusz”-ról szóló találó meg-
állapítására.) Nem lett volna hiábavaló az sem, ha a szerző részletezi Jászi nemzetiségi
kérdéseit, amelyek történeti irodalmunkban mindeddig nem kaptak kellő méltatást.
Dolmányos egyébként a nemzetiségi mozgalmak fejlődéséről újszerű, nagy forrásmagyagon
alapuló, jól áttekinthető képet ad. A hiányolt vonatkozásokat műve folytatásakor
nyilván ki fogja fejteni.

Az eddigiekből kitűnik, hogy — tekintettel a mű magas színvonalára, gondolat-
gazdagságára és ha címében nem is, de tartalmában kifejezésre jutó átfogó jellegére —
egyes kérdésekről szívesen olvastunk volna többet. Ez az igény azonban semmiképpen
sem jelenti nagyobb terjedelem szorgalmazását. Dolmányos ugyanis nem egy helyen
túlbizonyít, túldokumentál egyes megállapításokat. Az ismereteinket már alig gyarapító,
kisebbségi erejű idézeteket bizvást el lehetne hagyni. Ugyanez vonatkozik a témá-
val nem szerves kapcsolatban levő utalásokra is.

A végére hagytuk szerintünk úgyszólván legfontosabb megjegyzésünket:
A szerző nagyszabású művében szinte mindenütt helyes történelmi mércét alkalmaz.
S ez nem is olyan egyszerű kérdés, mint amilyenek talán első pillanatokban látszik. Két-
ségtelen, hogy az a mű, amelynek szerzője mindenfajta történelmi mércétől eltekint, ada-
tok tömkelegévé válik. Tapasztalhattuk azonban azt is, hogy a történelmi mérce alkal-
mazásával hogyan lehet visszaélni, hogyan lehet a történetiség elvét szinte teljesen kikü-
szöbölni azáltal, hogy későbbi időszak követelményeit vetítjük vissza a tárgyalt időszak-
ba, későbbi felismeréseket kérünk számon az adott kor embereitől. Dolmányos István, a
marxizmus—leninizmus alapvető tételei mellett, a haladás korabeli képviselőinek állás-
pontjában látja a történelmi mércét, ezért hivatkozik szinte rendszeresen szociáldemo-
krata, polgári radikális vagy éppenséggel forradalmi demokrata véleményekre. Soha sem
feledkezik meg arról, hogy a tárgyalt kérdéssről hogyan vélekedik a magyar progresszió
sok igazságot felismerő, de nem egyszer tévedő és megtorpanó tábora; az a tábor, amely-
nek központjában a század első éveiben már — a személyi kvalitásokat tekintve — Ady
grandiózus alakja áll. Állításai igazolására nem egyszer felsorakoztatja Kunfi Zsigmond-
tól Bartók Béláig mindazokat, akiknek gondolkodását haladó törekvések hatották át.
Ezt annál is inkább megteheti, mert a magyar progresszió kimagasló képviselői nem
álmodozók, nem fantaszták voltak, hanem ezer szállal kötődtek a társadalmi valósághoz.

*

Dolmányos István könyvében csak a dualizmus rövid szakaszával foglalkozik.
Ezzel azonban olyan színvonalasan, olyan alkotó és általánosító készséggel, hogy az ol-
vasó a mielőbbi folytatást várva teszi le kezéből ezt a kitűnő könyvet.

ERÉNYI TIBOR

L. NAGY ZSUZSA:

A PÁRIZSI BÉKEKONFERENCIA ÉS MAGYARORSZÁG 1918–1919

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1965. 310 l.)

A fehér foltok feltérképezése hálás és csábító feladat a történétíró számára. Még akkor is, ha a kutatót kalózok előzték meg az új parton. Az ellenforradalmi rendszer politikai publicisztikája öngazolászként igyekezett felhasználni a győztes hatalmak és a magyarországi forradalmak antagonizmusát, a Népköztársaságot és a Tanácsköztársaságot bűnbaknak állítva Trianon tragédiájáért.

A felszabadulás után a marxista történétírás érdeklődéssel fordult a problémakör felé, de monografikus feldolgozására hosszú ideig nem került sor. Gyórfy Sándornak a személyi kultusz éveiben készült nagyszabású munkája úttörő jelentőségű volt a források felsorakoztatása, csoportosítása s részben feldolgozása terén is, de a korszak hibáit magán viselő írásnak csak egy fejezete jelent meg a Századok lapjain.

Lévainé Nagy Zsuzsa nehezebb helyzetben volt, mintha csak egyszerűen elsőnek publikálta volna egy fontos téma monográfiáját: kevés tudományos kísérletre támaszkodva meg kellett küzdenie a felületes és felöltlen írásoknak a közvéleményben meggyökerezsedett torzításaival. Önálló gondolkodásának, az elsődleges források felé törő kutatási módszerének s nagy anyagot rendszerező szorgalmának köszönheti, hogy ez sikerült neki. Az alapvető tényeket behatóan ismertetve, kommentárjaiban a legszükségesebbre szorítókzik: a tények magukért beszélnek s bizonyítják a párizsi békekonferencia céljainak és módszereinek imperialista ténységét; döntő szerepét az intervenció szervezésében és bátorításában. Másrészt a szubjektív hibákat el nem hallgatva feltárja a forradalmak végzetes külpolitikai helyzetét, a polgári kormányok reménytelen kötéltáncát a területi integritás védelme s az antant-imperializmusnak való udvarlás, diplomáciájuk e két szembenálló oszlópa között, a Tanácsköztársaság egyenlőtlen küzdelmét a világforradalom előretolt állásának védelmében. Bemutatja, hogyan vezette el a győzteseket a bolsevizmus elleni harc logikája, rossz előérzetüket feledtetve, a prefasiszta ellenforradalom támogatásához.

Az alapvető folyamatokat megrajzolva nem hallgatja el a szerző az azoktól eltérő irányban ható tendenciákat sem. A nyugati imperializmus egységes fellépése mögött bemutatja a nagyhatalmak közötti érdekellentéteken alapuló nézeteltéréseket is. Helyesen világítja meg az Egyesült Államok helyét a békekonferencián, rámutatva, hogy gazdasági hatalmánál s egyedülálló helyzeténél fogva döntő súlya volt a győztesek politikájának meghatározásában s irányító szerepet vitt — közép-európai viszonylatban is — a forradalmak, a kommunizmus elleni harcban, akkor még új módszerével, a gazdasági segély és az erőszak alkalmazásának kombinálásával. A közép-európai területi kérdések eldöntésében azonban, miután nem volt annyira közvetlenül érintelve, mint francia vagy olasz partnerei, azoknál kisebb aktivitással szerepelt.

Az ismertetett munkát a szenvedélyektől mentes, az objektív igazságot kereső módszer és hang jellemzi. Nem megy ez a marxista történelemszemlélet igazának rovására: a tények világánál előbukkan a ragadozó szándék az olyan látszatra békés akciók mögül is, mint a gazdasági segélyakciók vagy a Szovjet-Oroszországgal folytatandó tárgyalások terve. Felesleges bizonygatás nélkül dokumentálja, hogy a vitás, így a területi kérdések eldöntésénél a szubjektív megfontolásokon túl a békekonferencián a szerződéses végrehajtása és a győztesek természetes szolidaritása dominált.

A téma természetéből következik, hogy a szerző nem használhatta fel a döntő fontosságú források jó részét, így elsősorban a nyugati diplomáciai levéltárakat, azokat a sajtóban és másutt megjelent adatokat, amelyeknek Budapestről csak egy kis részét lehet áttekinteni. Éppen ezért a rendelkezésre álló források felhasználását és kritikáját dicséri, hogy a kézirat elkészülte óta megjelent jelentős hasonló tárgyú munkák (Low szinte azonos című könyve, Romanelli emlékirata), bár ismereteink körét bővítik, téziseinek helyességét nem teszik kétségessé.

L. Nagy Zsuzsa könyvéből új megállapításaik miatt különösen ki kell emelni a Smuts tábornok budapesti missziójával, illetve az olasz—jugoszláv ellentétekkel foglalkozó részeket.

A források kezeléséről szólva, meg kell említeni egy körülményt, amely a történeti munkák szerzőit nehéz próba elé állítja: kiadóinknak azt a gazdasági szempontból érthető igyekezetét, hogy egyazon tárgyról egy füst alatt tudományos monográfiát és népszerű ismertetést publikáljanak. Jelen esetben nem mondhatjuk sikertelenné a törekvést, de a kényszermegoldásnak ára van. A felesleges kommentárokat kerülő stílust a szakember örömmel üdvözi, de kétséget érez, hogy a témával kevésbé ismerős olvasó számára elég világos-e. Nemesak a laikus, de a szűkebb korszakkal nem foglalkozó pedagógus vagy diák is hasznosítaná az utalást a tárgyhoz nem tartozó, de azzal kapcsolatos ese-

ményekre. Így a nemzetiségi politikusok elfogultsága és magyarellenessége érthetőbb lenne, ha a szerző említést tenné a nemzetiségi elnyomás Európa-szerte hírhedt módszereiről, amelyekkel a régi rendszertől örökölt közigazgatás még a Károlyi-kormány égisze alatt is megpróbálkozott. Az antant-missziók tevékenységét ebben az időszakban is más-képp látja az, aki ismeri szerepüket a Horthy-rendszer megszilárdításában és bevezetésében az európai nemzetek közösségébe.

Mindez a tudományos kutatót nem aggasztja, hiányolni kénytelen viszont a historiográfiát, amely egyes utalásokban és jegyzetek formájában jelentkezik csupán, valamint a szerzőével ellentétes nézetek beható cáfolatát. Ez utóbbi többnyire elmarad, noha a tudományosság követelményei szempontjából nézve nem elég, ha a kutató leírja saját verzióját az események mikéntjéről. E sorok írója meg van győződve a szerző igazságáról a régebbi irodalom koncepcióival szemben, meggyőződése forrásainak azonban csak egy részét látta viszont a könyv lapjain. Így például a szerző számonkéri a kérdést érintő marxista kutatóktól az 1918 novemberi fegyverszüneti szerződés behatóbb ismertetését, maga sem bocsátkozik azonban vitába az idevágó ellenforradalmi írások nagyon is közismert legendáival és ferdtéseivel.

A forráskritika kérdésében meg kell jegyezni még, hogy a szerző — természetesen önhibáján kívül — a békekonferencia dokumentumai közül csak a már publikáltakat ismerheti. A legnagyobb jóhiszeműséggel is fel kell tételeznünk, hogy ezeknek tartalmát korlátozta — ha más szempont nem — hát legalább az összeállítók szubjektív értékítélete. A Négy Nagy tárgyalásainak középpontba állítása néha eltakarja azt a kevésbé ünnepélyes, de annál lényegesebb diplomáciai és vezérkari tevékenységet, ami a párizsi színpadok mögött folyt. Ennek feltárására — a lehetőségek határain belül maradván — igen hasznos lehetne a román, csehszlovák, jugoszláv levéltárak anyaga is.

Hangsúlyozva, hogy a szerző szemléletét józannak és objektívnek tartom, két olyan momentumra szeretnék utalni, amelyekben talán nem sikerült a tárgyalt korszak emberének szemüvegén néznie az eseményeket. Az egyik: a közeledés Böhm utólag felállított tételéhez, hogy Smuts feltételeit engedékenyebben kellett volna fogadni. Ma láthatjuk viszonylag előnyösnek e feltételeket, de néhány nappal a forradalom után — amely nem utolsósorban a magyar nemzet lázadása volt a békekonferencia diktátuma ellen — lehetetlennek, illogikusnak tűnt volna a diktátum némileg módosított változatának elfogadása, még ha meg is javította volna a forradalom külpolitikai helyzetét.

A világorradalom akkor uralkodó perspektíváján kell nézni L. Nagy Zsuzsának azt a megállapítását, hogy 1919 augusztusában a további harc „céltalan lett volna” (226. l.). Az események alakulását ismerve és utólag mérlegelve, a Magyarországi Tanácsköztársaság katonai adottságaiból kiindulva, a márciusi forradalmat is „céltalannak” lehetne nevezni. Ha azonban a magyar forradalmat mint az európai forradalom részét és előrsét nagyobb távlatból szemléljük, fennállása utolsó percéig történelmi missziót teljesített.

A monográfia helyesen vázolja a forradalmi kormányok politikáját Párizssal szemben, de — főleg a Károlyi-kormány esetében — nem elég differenciált az egyes pártok és irányzatok szerepének reprodukálása. Így olvashatunk olyan téves megállapítást, hogy „az integritás tekintetében nem volt különbség a kormány polgári és szociáldemokrata tagjai között”. Bár az SzDP külpolitikai irányvonalát Garami nacionalista felfogása határozta meg, a párt balszárnya és Kunfi-féle centruma, ha nem is következetesen, de nyíltan szembehelyezkedett a kormány politikájával. Így a Népszava egyik vezércikkében kijelentették: „Ha a nem magyar ajkúak nem akarnak velünk egy államban élni, kísérletet sem szabad tenni kényszereszközök alkalmazására.”¹ Másrészt a hadügyminisztérium ellenforradalmi vezetőit szerepelteti, mint az antant-megszállás fő híveit, noha a Károlyi-párt Lovászy-féle jobbszárnya a kormányban, majd a kormányból történt kiválása után is ebben az irányban tevékenykedett. A szociáldemokráciát kissé egysíkúan ábrázolja a szerző, mikor nagyon találóan Janus-arcúnak nevezi az osztrák kormányt (98. l.), de nem tesz különbséget az osztrák SzDP Renner- és Bauer-féle szárnyának teljesen eltérő külpolitikai koncepciója között.

A tárgyalt munka érdeméért kell kiemelni, hogy a téma feldolgozatlansága és bonyolultsága ellenére tárgyi tévedések alig fordulnak elő. Csupán 1—2 olyan elírás található, hogy az 1916-os bukaresti titkos szerződést londoninak nevezi (75. l.), úgy tűnik, mintha Vixet hírhedt jegyzéke átnyújtásakor csak Roosevel kapitány kísérte volna (76. l.).

L. Nagy Zsuzsa ismertetett munkája nemcsak úttörő jelentőségű, de maradandó értékű is: hű s megbízható képet ad a forradalmak és a Nyugat viszonyáról, amelyet az ezután napvilágra kerülő dokumentumok bizonyára gazdagítani fognak, de meggyőződésem, hogy alaptónusát igen kevésbé módosíthatják.

HAJDU TIBOR

¹ Népszava, 1918. dec. 5. A területi integritás hazug jelszava.

A NAGY HONVÉDŐ HÁBORÚ TÖRTÉNETE 1941—1945. II. KÖT.

(Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó. 1964. 629 l.)

A magyar olvasó e kötetrel immár a harmadik könyvet kapja kézhez, amely a Nagy Honvédő Háború első periódusával foglalkozik. Az első 1961-ben jelent meg (*Gyeborin: A második világháború*), a másik 1963-ban hasonló címmel egy szovjet szerzői kollektívától. Mindkettőt a Zrínyi Katonai Kiadó adta ki.

Jóllehet, az előbbi kötetek csak szerényebb keretek között foglalkoznak az említett periódus eseményeivel, mégis megállapítható, hogy a szovjet hadtörténetírás az utóbbi években igen komoly lépéseket tett előre mind az anyag publikálásának mennyiségében, mind az egyes katonai-politikai kérdések értékelésében.

A szóban lévő kötet három részben, tizenöt fejezetre bontva tárgyalja a Nagy Honvédő Háború történetét annak kezdetétől, a Vörös Hadsereg 1942 évi nyári-őszi védelmi hadműveletének befejezéséig. A szerzői kollektíva, amelyben a történelemtudomány képviselőin kívül helyet kaptak más tudományágak és a gyakorlati katonai szakemberek képviselői is, igen nagy — mindenekelőtt levéltári — anyag felhasználásával írták meg ezen időszak katonai eseményeit, belső politikai, gazdasági összefüggéseit és nemzetközi kihatásait. A levéltári anyagok mellett jelentős mértékben használták fel munkájuk során a külföldön megjelent, ezen időszakról írott könyvészeti anyagot is.

A tekintélyes levéltári anyag felhasználása lehetővé tette a szerzők számára, hogy a katonai eseményeket szinte naplószerűen tárják az olvasó elé. A harci cselekmények szinte napról-napra való követése lehetővé teszi az olvasó számára, hogy beleélje magát az események menetébe és átérezze azt a súlyos katonai helyzetet, amelybe a Szovjetunió került a német fasiszták hitszergi támadása következtében. Az események ilyen részletes leírásából ugyanakkor érezni lehet azt is, hogy a német fasiszták számára ez a háború már korántsem volt olyan „probléma mentes”, mint a lengyelországi vagy a nyugati hadjáratok. Butler német tábornok maga is elismerte, hogy „az oroszok szívós ellenállása folytán a német csapatoknak emberanyagban és harci technikai eszközökben már az első napokban olyan veszteségük volt, amely jelentősen feltöltölte a Lengyelországban és nyugaton elszenvedett veszteségeket”. Ahogy múltak a háború első hetei, az igen kemény kezdeti csapás ellenére a Vörös Hadsereg egyre komolyabb ellenállást fejtett ki és határozottan vissza-vissza is ütött. Ezt érezni lehet már a szmolenszki csatában júliusban, és még határozottabban Leningrád, Ogyessza, Szevasztopol és a moszkvai irány védelmében.

A hadművelési események sokszor száraznak tűnő leírása mellett a szerzői kollektíva igen jó példával szolgál arra, hogy az ilyen eseménytörténeti leírások mellett hogyan oldható meg a tömeges és az egyéni megkapó hősiességének bemutatása.

Feltétlenül helyeselni lehet azt, hogy a szerzők a szovjet—német arcvonal eseményeinek ismertetése mellett helyet adtak a kötetben a nagy nemzetközi problémák tárgyalásának, a háború más hadszínterein lejátszódó események ismertetésének. Így az olvasó egyrészt a nemzetközi keretekbe ágyazva láthatja a honvédő háború adott szakaszát, másrészt világossá válik számára: milyen hatalmas terhet viselt a Szovjetunió a második világháború ezen időszakában.

Az arcvonalon lejátszódó események ismertetése mellett nagyon gazdag anyagot találunk azon erőfeszítések bemutatására, amelyeket a kommunista párt és a szovjet kormány tett az ország háborús vágányokra való átállítására s arra, hogy az arcvonal ellátása érdekében a legbonyolultabb körülmények között is előteremtse a szükséges utánpótlást. Mindenekelőtt biztosítani kellett igen jelentős üzemek evakuálását és újra termelésbe állítását. Egyetlen adatot csupán ezzel kapcsolatban: 1941 júliusa és novemberé között az ipari és közlekedési szervek 1523 vállalatot telepítettek át az ország keleti körzeteibe. Ezek között olyan vállalatok voltak, mint pl. a „Zaporozsszta” és a „Dnyeproszpeszta” üzeime. Csupán az elsőből 8.000 vagon vasat és 50.000 tonna össz súlyú gépeket szállítottak el. Az evakuálás és az átszervezés nagy munkáját a szovjet állami szervek olyan gyorsan és eredményesen hajtották végre, hogy a következő évben már jelentősen nőtt a hadsereg és a háország ellátásának színvonala. Tippelskirch állapítja meg erről a munkáról: „Az Urál mögött újonnan épített, illetve oda áttelepített hadiipar most már teljes gőzzel dolgozott s elegendő löveggel, harkocsival és lőszerrel látta el a hadsereget.”

A háország munkájáról szólva a szerzők méltó emléket állítanak a szovjet embereknek, munkásoknak és parasztnak, mérnököknek és tudósoknak — névszerint is megemlítve a legkiválóbbakat —, akiknek munkája a győzelmes harcok megívásában ugyanolyan fontos volt, mint az arcvonalban harcoló katonáké.

Sok munkában olvasható már a magyar olvasó is a német fasiszták tervszerű és kegyetlen, népiértő tevékenységéről. A szerzők e kötetben jelentősen bővítik eddigi ismereteinket, és számos dokumentummal támasztják alá ezt a barbár tevékenységet. E tényanyagok fényében érthető a szovjet nép mélyeséges gyűlölete, amely a német fasiszták ellen eltöltötte, s az a hatalmas arányú partizánmozgalom, amely a megszállt területeken az ellenség ellen kibontakozott. A kötet szerzői igen sok, eddig ismeretlen adatot tettek közzé e nagy népi háborúra vonatkozóan.

A partizánmozgalom, amely már a háború legelső napjaiban elkezdődött, rövid idő alatt szinte második arevonallá vált a Szovjetunió megszállt területein. Méreteire jellemző, hogy csupán Bjelorusszia területén már 1941 augusztus hónapban 231 osztag működött, s 1942 tavaszára a megszállt részekben a partizánok nagyobb területen gyakorolták az ellenőrzést mint Dánia, Belgium és Hollandia együttvéve. E partizánháború méretei a háború ideje alatt egyre növekedtek és ez a központi irányítás eredményeképpen hathatós segítője lett a Vörös Hadseregnek.

A tárgyalt időszak egyik legkiemelkedőbb eseménye a szovjet főváros védelme és a német fasiszta hadsereg veresége a moszkvai csatában. A szerzők által elénk tárt képből látható az a megszállottság, amellyel a fasiszta hadvezetés Moszkva elfoglalására törekedett. Látható ugyanakkor az a hatalmas áldozat és hősi munka is, amelyet a vörös katonák és parancsnokok, valamint az egyszerű emberek hoztak a főváros védelme érdekében.

Magáért beszél az az adat, hogy Moszkvában a veszély közeledtekor mindössze négy nap alatt 168.407 fő jelentkezett önként a népfelkelő osztagokba, amelyekből aztán 12 népfelkelő hadosztályt szerveztek. A Vörös Hadsereg pedig, amelyről a fasiszta Németország vezetői már több ízben kijelentették, hogy szétzúzták és megsemmisítették, nemcsak hogy kiállta a hatalmas erejű csapást, hanem Moszkva alatt és az arevonál más részein védelemben is kényszerítette az ellenséget.

Részletes leírást kapunk a Vörös Hadsereg Moszkva alatti támadásának előkészületeiről és lefolyásáról. Az előkészületek anyagi biztosítására is csak egy adatot említünk meg: egyedül a Nyugati Front számára az előkészületek idején 26.432 vagon harci technika és más utánpótlási anyag érkezett. A csata ismert kimenetele a fasiszta hadvezetést igen súlyos helyzetbe hozta, ugyanakkor ez az eredmény meglepte még a Szovjetunió szövetségeseit is. E csata következményeinek hatása alól még ma sem tudják kivonni magukat a nyugati történészek és memoárirók. A szerzők bőven idézik a nyugati szerzők ezzel kapcsolatos megállapításait. Fuller szerint „a pesszimisták Napoleon oroszországi hadjáratát emlegették, s egyik napról a másikra ismét divatba jött a »Grande armée«-ről szóló egész irodalom”. Chassin, francia tábornok így ír: „A Moszkváért vívott csata a háború fontos fordulópontja volt.”

A moszkvai csatának azonban folytatása is volt, amely még tovább rontotta a fasiszták számításait, s végeredményben a „villámháború” csődjét jelentette. Ez a folytatás pedig a Vörös Hadsereg 1942 elején végrehajtott általános támadása volt, amelyben a fasiszták egyik legerősebb hadászati csoportosítása: a „Közép” hadseregcsoport szenvedett súlyos vereséget. E hadjárat eredményeképpen a szovjet főváros megszabadult az elfoglalás közvetlen veszélyétől, s az állami szervek nyugodtabb körülmények között folytathatták nagy szervező munkájukat a további összezsapások tartalékainak biztosítására, a szovjet népek munkájának szervezésére. A németek számára ez a hadjárat a nagy veszteségek mellett azt is jelentette, hogy a vezérkarban megindult a bomlási folyamat, kezdett kialakulni a bizalmatlanság légköre, amelynek a közvetlen következménye az lett, hogy 1941 decembere és 1942 áprilisa között 35 német tábornokot mozdtítottak el beosztásából. „A tábornokok ilyen bukására — írja Fuller — a marne-i csata óta nem volt példa.”

A Vörös Hadsereg 1941—42 telén elért sikereinek igen komoly jelentősége volt az egész világháború kimenetele szempontjából. A további hadműveleti események ismertetése során azonban a szerzők bemutatják, hogy a tényleges fordulat még messze volt. A német fasiszták támadása 1942 nyarán ismét súlyos helyzetet teremtett. A támadás olyan területek ellen irányult, amelyek a Szovjetunió számára is életbevágóan fontosak voltak. A Donyec-medence kiürítése, a Fekete-tengeri hadbázisok elvesztése, a Kaukázuson túli olajmezők veszélyeztetettsége mély erkölcsi hatást váltottak ki a szovjet népben és a Vörös Hadseregben. A párt és állami vezetésnek ismét meg kellett feszítenie minden erejét, hogy ezen időleges veszteségek ellenére is biztosítani tudja a nép, a hadsereg erkölcsi szilárdságát és az arevonál megfelelő tartalékokkal való ellátását. Az egyszerű embereknek és a felelős parancsnokoknak hatalmas áldozatot kellett hozniuk, hogy a kedvezőtlen helyzetben is helyt tudjanak állni. Ezen erőfeszítések 1942 kora őszen a volgamenti csatában, Sztálingrád hősi védelmében érték el tetőpontjukat.

A szerzők eddigi módszerükhöz híven ezen időszakon is a legrészletesebben vezetik végig az olvasót. E részletek közül különösen megrázóak azok a naplótöredékek, amelyek a sztálingrádi csata egyes időszakait mutatják be, amikor is a helyzetek szinte egyik óráról a másikra változtak hol az egyik, hol a másik fél javára. E harcok méreteire jellemző, hogy egyes időszakában mindkét fél részéről több mint két millió ember, 2000 harcokcsi, 25.000 löveg és aknavető és több mint 2.300 repülőgép vett részt a küzdelmekben.

A kötet záró fejezete a Nagy Honvédó háború első időszakának katonai-politikai eredményeit tárgyalja. Ismerteti a Vörös Hadsereg harcászataiban, hadművelési művészetében végbe ment változásokat, azokat a tapasztalatokat, amelyeket a katonák és parancsnokok szereztek ezen időszak alatt és amely tapasztalatoknak az elkövetkezendő évek helyzeteinek alakulásában igen nagy szerepük volt.

A fasiszta német hadvezetés terveiről szólva a szerzők rámutatnak, hogy azok már ebben a szakaszban kudarcra végződtek. A német fasisztáknak nem sikerült elfoglalniuk Moszkvát, Leningrádot, nem sikerült megszerezniük a kaukázusi olajat, és ami a legfőbb dolog volt, nem tudták szétzúzni a Vörös Hadsereget. Ezzel szemben a németek hatalmas veszteségeket szenvedtek, hihetetlen méretekben megnőtték az utánpótlási vonalaik, amelyeket nap mint nap pusztítottak a partizánosztatok és ami számukra a világpolitikában a katasztrófát jelentette — létrejött és egyre szorosabb lett az antifasiszta koalíció. A németek akkor még nehezen értették meg, hogy nem egyedül és nem is elsődlegesen Téli tábornok volt kudarcuk oka, hanem az, amit ugyan jóval később, de Hofmann német tábornok mégis csak megfogalmazott: „Kétségtelen — írta — a *keleti hadjárat egész kalandjában* a hibák gyökere az volt, hogy *lebecsültük* az ellenséget, mégpedig mind politikai, mind gazdasági, mind katonai vonatkozásban. Az orosz erőpotenciál egészen másnak bizonyult, mint amit a német vezetés, s különösen Hitler várt.”

Külön ki kell emelni, hogy a kötetben tárgyalt egyes események katonai-politikai értékelését a szerzők sokkal mélyebben és sokoldalúbban végzik el, mint ahogy más, ezen időszakokkal foglalkozó munkáknál tapasztaltuk. A szovjet csapatok kényszerű visszavonulása okainak, az eredményes harcok megvívása közben is megmutatkozó szervezési, vezetési hibáknak, hiányosságoknak őszinte, mély elemzése nagyban emeli a kötet tudományos értékét. De ami a legfontosabb e kérdésben, az az, hogy az ilyen értékelés nagyban hozzásegíti a politikai és katonai vezetést a helyes következtetések levonásához. E módszerben kétségtelenül az SzKP XX. kongresszusának szelleme tüdőződik.

Megállapítható tehát, hogy a kötetet a szerzői kollektíva igen magas tudományos igénytelenséggel készítette el. Ennek ellenére van néhány olyan probléma, amely ezen igényes munka ellenére is felmerül a szakemberben és az olvasóban egyaránt. Egyik az adatok kezelése. A 67. oldalon a szmolenszki csatáról szólva a szerzők megjegyzés nélkül idézik a német és szovjet adatokat, amelyek tiszteres eltérést mutatnak. A másik: ellentétes értékelésekkel találkozunk a Legfelsőbb Főparancsnokság tevékenységéről a Vörös Hadsereg 1941—42 téli hadjáratával kapcsolatban. Komolyabb probléma az a kérdés, hogy az adott időszakban kiemelkedő politikai vezetők értékelése, tevékenységének bemutatása hiányt szenved későbbi időben tanúsított helytelen politikai magatartásuk, vagy éppen káros cselekedeteik miatt.

Ezek a hiányosságok persze nem kisebbítik a szerzői kollektíva komoly eredményeit.

El kell még mondani, hogy a kötetet szerencsésen egészítik ki a különböző mutatók és a mellékelt térképvázlatok, amelyek megkönnyítik a kötet kezelését.

A Zrinyi Katonai Kiadó gondos munkájáról elismeréssel kell szólni.

MUCS SÁNDOR

A NEMZETKÖZI MUNKÁSMOZGALOM ÉS A NEMZETI-FELSZABADÍTÓ MOZGALOM TÖRTÉNETE A XVIII. SZÁZAD HATVANAS ÉVEITŐL 1917-IG

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1964. 641 l.)

A nemzetközi munkásmozgalom és a nemzeti felszabadító mozgalmak nemzetközi történetének két első nagy korszakát foglalja össze az a szovjet főiskolai tankönyv, amely most — a Kossuth kiadónál — magyar nyelven is napvilágot látott. A terjedelmes, 40 ívet tartalmazó kötet a magyar olvasó számára nem kevés új ismeretanyagot tartalmaz. Ismerteti a nemzetközi munkásmozgalom kezdeti lépéseit, a marxizmus kialakulását, az I. Internacionálé történetét; foglalkozik a dél-amerikai nemzeti függetlenségi küzdelmekkel, az olasz risorgimentoval, az 1848-as európai forradalmakkal; leírja az indiai és kínai mozgalmakat, népi felkeléseket a múlt század derekáig. A Párizsi Kommünt követő időszakról a könyv második része nyújt áttekintést. Az olvasó e részben a II. Internacionálé történetével (benne a dél-amerikai és a spanyol munkásmozgalom kialakulásával), az első orosz forradalom nemzetközi jelentőségével és hatásával ismerkedhetik meg: közte a perzsa, a török, a kínai polgári forradalommal, az indiai és az indonéziai nemzeti mozgalom kibontakozásával.

E gazdagság ellenére a kötet nem tudja kellőképpen átfogni a két nagy témakört. Főleg a nemzeti-felszabadító mozgalmak története hiányos: a kötet nem ismerteti a múlt századi görög szabadságharcot, az ír nemzeti mozgalmakat, nem foglalkozik a XIX. század két nagy lengyel nemzeti felkelésével stb. Az ismertetett mozgalmak egy részét — köztük az 1848—49-es magyar forradalmat és szabadságharcot —, emellett, egyoldalú megvilágításban, csak nemzeti-felszabadító jellege szempontjából vizsgálja. Ezáltal a valóságosnál nagyobb hangsúlyt kap e mozgalmak-forradalmak *egyik*, a polgári átalakulás egészének *alárendelt* vonatkozása.

Mindemellett a könyv nem ad átfogó áttekintést a nemzeti mozgalmak ideológiájáról: a nacionalizmusról, nem ismerteti kialakulásának feltételeit, az egyes mozgalmak közös vonásait és eltérő, megkülönböztető jegyeit.

Ezzel szemben a nemzetközi munkásmozgalom története egységesebb, kidolgozottabb része a kötetnek. Ha tömören és egyes esetekben talán vázlatosan is, de világos, áttekinthető képét nyújtja a nemzetközi munkásmozgalom főbb eseményeinek, fejlődése fő vonalainak, összefoglalóan ismerteti és elemzi a mozgalom uralkodó ideológiájának: a marxizmusnak keletkezését, fejlődését. A kötet jellegéből adódik viszont, hogy a fenti témakörrel az eddig ismeretes anyagok összefoglalásánál többet, újabb kutatási eredményeket nem tartalmaz. Ebből következik az is, hogy a könyv ábrázolásmódja egysíkú, nem eléggé differenciált, a nemzetközi munkásmozgalomban fellépő különböző áramlatok jellemzése elnagyolt, sematikus.

Ezzel együtt a kötet leszűkítetten tárgyalja a nemzetközi munkásmozgalom történetét olyan értelemben is, hogy általában elhanyagolja a munkásosztály és más demokratikus osztályok-rétegek kapcsolatát, harcát a feudális maradványok, a nagytőke, a monopolkapitalista szervezetek ellen, a demokratikus szabadságjogokért stb. Egyáltalán felvetődik az a kérdés, hogy nem kellett volna-e, ha csak főbb vonásaikban, hatásukban is, kitérni azokra a főbb demokratikus mozgalmakra, forradalmakra is, amelyek jellegüket tekintve nem voltak ugyan nemzeti-felszabadító mozgalmak, de — a nemzetközi munkásmozgalom és a nemzeti felszabadító mozgalmak mellett — szintén nagy szerepet játszottak és játszanak a feudális, majd imperialista reakció ellen folytatott világméretű küzdelemben.

Végezetül szövé tennem, hogy az Osztrák-Magyar Monarchiában fellépő munkásmozgalmak ismertetésébe több pontatlanság csúszott. Így, például, helytelen az az állítás, hogy „a magyar szociáldemokrata párt vezetősége bernsteini álláspontra helyezkedett” (487. l.), holott közkeletű s a magyar párttörténeti irodalomban általánosan elfogadott, hogy a magyar szociáldemokrata pártvezetőség centrista politikát folytatott, ideológiai tekintetben pedig a német „ortodoxokat” (mindenekelőtt Kautskyt) követte. Nem tisztázott a kötetben a cseh szociáldemokrácia szeparatista szárnyának ideológiai-politikai arculata sem: szeparitizmusának bírálatát nemzeti törekvéseinek helyeslő ismertetése váltogatja (477—478, 483, 486—487. l.) stb. Nem felel meg a tényeknek, hogy Szabó Ervin küldöttként részt vett volna a szociáldemokrata párt 1905. évi kongresszusán, túlzás, hogy az első világháború előtti időszakban Rudas László a szociáldemokrata baloldali egyik vezetője lett volna (484, ill. 488. l.) stb.

MUCSI FERENC

JAN DĄBROWSKI:

DAWNE DZIEJOPISARSTWO POLSKIE (DO ROKU 1480)

(Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wrocław—Warszawa—Kraków. 1964. 267 l.)

A RÉGI LENGYEL TÖRTÉNETÍRÁS (1480-ig)

A Lengyel Tudományos Akadémia társadalomtudományi osztályának kiadványaként jelent meg a nemrég elhunyt Jan Dąbrowski professzornak, a lengyel középkorkutatás kiváló képviselőjének e rendkívül hasznos áttekintése a középkori lengyel történetírásról. A szerző szándéka, mint ahogy arra a bevezetés nyomatékával utal, nem a Lengyelország történetére vonatkozó források összeállítása és megvilágítása volt, hanem kifejezetten a régi lengyel történetírásról kívánt képet adni. Az 1480-ig terjedő mű a vállalkozás első köteteként tekinthető, s ezt a szerző ki akarta egészíteni a humanizmus és a reneszánsz történetírásával. Az első kötet Długosz történetírói munkásságának értékelésével végződik. A szerző a meglehetősen szétágazó anyagot igen világos kronológiai rendbe illesztette, ami egyben a műfajok egymást váltogatását és fejlődését is érzékelteti. Az udvari történetírás c. fejezetben a Lengyelországra vonatkozó legrégebb idegen források értékelését kapjuk bevezetőként, majd az Adalbert életével kapcsolatos legendákat s életrajzokat, s ezt követően a XI. századi Lengyelországgal foglalkozó idegen források ismertetését. A munka szerzője legrészletesebben természetszerűleg Gallus-Anonymus krónikájával foglalkozik s itt merülnek fel sűrűbben a magyar vonatkozások. Dąbrowski professzor sorra vizsgálva a rejtélyes származású krónikás életére vonatkozó feltevéseket, cáfolja Gallus francia vagy olasz származását, és Gallus eredeti hazáját a legtöbb valószínűséggel Magyarországra helyezi. Felhívja a figyelmet arra a körülményre, hogy a lengyel történetírás elindítója kitűnően tájékozott nemcsak a magyar uralkodók és a magyar történelem kérdéseiben, hanem az általa használt terminusok egyike-másika (hospites, Pristaldi) a magyar viszonyok alapos ismeretére is utal, egyben valószínűtlenné teszi a francia származást. A Gallusnál szereplő „Bazoarium” helynév kérdésében Dąbrowski elfogadja Pauler magyarázatát, mely a Pecsvara-Bazoara analógia alapján Pécsben jelöli meg a szóban forgó Szent Péter székesegyház színhelyét és arra a megállapításra jut, hogy Gallusnak hosszabb időt kellett eltöltenie Dél-Magyarországon. Ami a nemzetiségi hovatartozását illeti, Dąbrowski nem fogadja el Kętrzyński és Grodecki fejtegetéseit Gallus szláv származásáról, és különösen a horvát eredetet teszi kétségesé. E kérdés kielégítő megválaszolására azonban ez idő szerint nincs mód. A könyv második fejezete a káptalani és kolostori történetírás keretében a krakkói, a cisztercita, ferences központ, valamint a poznańi káptalan évkönyveit ismerteti, majd Wincenty mester krónikájának kitűnő jellemzését adja. A XIII—XIV. század fordulójának lengyel társadalmára vonatkozóan Kinga (IV. Béla király leánya) életrajza nyújt legtöbb érdekes adatot, míg a sok vitát kiváltott, István életét tárgyaló lengyel—magyar krónika viszonylag igen alacsony forrásértékkel bír. Ez utóbbi keletkezését a XIII. század második felére teszi a szerző s benne a lengyel—magyar politikai közeledés bizonyítékát látja. A XIV. századtól kezdve a történetírói gyakorlatnak új központja alakul ki a királyi kancelláriában, s az állami egyesítés nagy feladatának végrehajtása után kiszélesedik a történetírás horizontja is; nem véletlen, hogy az új korszak történetíróinak élén Janko z Czarnkawat, a királyi alkancellárt látjuk. A megújuló lengyel történetírásban Dąbrowski feltételezi a szomszédos cseh és magyar királyi udvar ösztönző hatását is. Jellemző, hogy míg a lengyel viszonyokkal foglalkozó magyar források közül a XIII. századra a szerző mindössze egy művet említ, Kézai Krónikáját, a XIV. században a fejlődés ugrásszerű. Különösen értékesnek tekinti a szerző a Túróci-krónikát a várnai Ulászlóra vonatkozó adatok miatt. A munka Jan Długosz életművének kritikai analízisével érkezik el a lengyel humanizmus első időszakához és a lengyel történetírás e nagy alakjának munkásságát széles tájékozottságon alapuló előadásban tárgyalja.

A megvalósult mű beváltotta szerző szándékát: nemcsak hasznos, de egyenesen nélkülözhetetlen segédkönyvet nyújtott mindazoknak, akik a lengyel történetírás első századaiban kívánnak eligazodni.

KOVÁCS ENDRE

DIMITÁR ANGELOV:

ISZTORIJA NA VIZANTIJA. VTORA CSASZT 867—1204

(Szófiya, Nauka i izkusztvo. 1963. 322 sztr.)

BIZÁNC TÖRTÉNETE. MÁSODIK RÉSZ. 867—1204

Polyóiratunk egyik régebbi számában már ismertettük a jeles bolgár bizantinológus összefoglaló művének első kötetét (I. Századok 1961. 95. évf. 2—3. szám 412—414. l.). Nemrégiben jelent meg a második kötet, amelynek érdemeiként ugyanazokat a mozzanatokot jelezhetjük, mint korábbi ismertetésünkben.

Ennek a kötetnek fő problematikája a feudális viszonyok kibontakozása a birodalomban. Ennek megfelelően az első részben viszonylag bőséges elemzést kapunk a gazdasági és társadalmi viszonyok fejlődéséről, s itt a feudális nagybirtok kérdése áll az előtérben. Angelov jól mutatja meg, hogyan növekszik ez a nagybirtok a felbomló faluközösség rovására, s a nagybirtokosok kiváltságai, különösen az immunitás fokozatos megszerzése hogyan hatja át az egész bizánci társadalmat, hogyan szilárdul meg a feudális rend (bár még a XII. században is akadnak rabszolgák). A feudális függésben élő parasztság szolgáltatásainak többségét a terményszolgáltatás tette ki. Ugyancsak részletesen tárgyalja a szerző a kézművesipar és a kereskedelem fejlődését. Nagyon jó, világos áttekintést kapunk az államapparátusról, a központi hatalom intézményeiről, az udvar életéről s a közigazgatás ekkor megjelenő új mozzanatáról, a téma-szervezetéről.

A második rész a birodalom megerősödésének és területi terjeszkedésének politikai eseménytörténetét mutatja be a makedón dinasztia uralma idején (867—1025), érthető, hogy ebben a korban kétségtelenül igen lényeges bizánci—bolgár kapcsolatokat a szerző külön gonddal tárgyalja, s bizonyos kitekintést ad Bulgária belső fejlődésére is. A harmadik rész a XI. század további fejlődését tekinti át, az utolsó makedón császároktól a Komnénoszok uralomrajutásáig (1025—1081). A korszak a feudális nagybirtok megerősödésének, s ennek megfelelően a központi hatalom hanyatlásának, a birodalom területi veszteségeinek a korszaka, s egyúttal előkerül a fővárosi hivatali arisztokrácia és a kisázsiai nagybirtokos arisztokrácia ellentéte.

A negyedik rész az első Komnénoszoktól a latin császárság létrehozásáig eltelt időszakot mutatja be, az ideiglenes megerősödést, különösen a XII. század első felében. I. Mánuel nagyhatalmi politikája azonban túlfeszíti a húrt, az ország erőforrásai kimerülnek, és a birodalom összetörik a mohó kereszties hadak csapásai alatt. Ebben a részben, az előzőhöz hasonlóan, rövid fejezetben tárgyalja a szerző a gazdasági és társadalmi fejlődést. Végül az utolsó rész, amely az egész kötetnek mintegy ötödrészét teszi ki, a bizánci kultúra fejlődését tekinti át, mindhárom korszakon keresztül. A szerző az első kötet alapkoncepcióját itt is következetesen tudja érvényesíteni, s megmutatja a kulturális élet egyes ágaiban a keresztény és a pogány-görög elemek kettősségét. Különösen részletesen ismerteti a történetírás fejlődését, az irodalom történetével foglalkozó részben pedig kiemeli a Digenész Akritasz eposz jelentőségét, s rövid portrét ad néhány, világi költészetet is ápoló irodalmárról, többek közt a XII. századi Theodórosz Prodrómoszról, aki a nem arisztokrata származású, ezért szegénységében mecénásokra szoruló világi értelmiségi típusa, amilyen a nyugati fejlődés inkább már csak a reneszánsz korában produkált. Egyrészt a forrásanyag hiányosságai magyarázzák meg azt, hogy a politikai, eseménytörténeti fejezetek túlsúlyban vannak a gazdasági és társadalmi fejlődést tárgyalóak felett, másrészt, ugyanakkor, a szerzőnek az a szándéka, hogy valóban minden fontos kérdésre kiterjedő összefoglalást adjon. Ezt a szándékát sikerült is megvalósítania. A könyv, mint azt már az első kötettel kapcsolatban jeleztük, a legújabb külföldi irodalom felhasználásával, s annak eredményeit kritikusan megrostálva, foglalja össze a hatalmas birodalom több mint három évszázadának történetét. A második kötet használatát is elősegíti a gyakrabban idézett források és feldolgozások bibliográfiája és az egyesített tárgy- és névmutató. Reméljük, hogy az egész munkát lezáró harmadik kötet is mielőbb megjelenik.

NIEDERHAUSER EMIL

MAMORU SHIGEMITSU:

DIE SCHICKSALSJAHRE JAPANS.

VOM ERSTEN BIS ZUM ENDE DES ZWEITEN WELTKRIEGES 1920—1945

Denkwürdigkeiten des letzten japanischen Aussenministers im zweiten Weltkrieg

(Hrsg. vom Inst. für Asienkunde in Hamburg
Frankfurt am Main, A. Metzner. 1959. 409 l.)JAPÁN SORSDÖNTŐ ÉVEI. AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚTÓL
A MÁSODIK VÉGÉIG 1920—1945. A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTOLSÓ JAPÁN
KÜLÜGYMINISZTERÉNEK EMLÉKIRATAI

A könyv szerzője a két világháború közötti években, majd rövid ideig a második világháború után is fontos szerepet vitt a japán külpolitika gépezetében. Már 1919-ben küldöttként résztvett a versaillesi béketárgyalásokon. Az USA-ban és Kinában betöltött konzulátusi posztok után 1936—1938-ig Japán nagykövete a Szovjetunióban, 1938—1941-ig Nagy-Britanniában, 1942-ben pedig Franciaországban. 1943—1945-ig külügyminiszter, 1945-ben ő írja alá a japán megadásra vonatkozó okmányokat. A háború befejezése után háborús bűnösként bíróság elé állítják, és „kegyetlenkedések megakadályozásának elmulasztása miatt” 7 évi börtönrre ítélik. Az 50-es évek elején szabadon bocsátják és 1952-től 1957 januárjában bekövetkezett haláláig a Haladó Párt vezetőjeként ismét részt vesz a politikai életben. 1954—56 között miniszterelnökhelyettesi, majd külügyminiszteri tisztségben tevékenykedik, tehát aktív szerepe van a Szovjetunióval folytatott békeszerződés-tárgyalásokban és a Japán ENSZ-tagságát előkészítő diplomáciai munkában.

Ez a pályafutás eleve indokoltta teszi, hogy a börtönévek alatt íródott emlékirataira felfigyeljünk.

A könyv, forrásanyagát tekintve részben a szerző külpolitikai pályafutásának tapasztalataira, részben a 2 1/2 éven át tartó politikai per — a vádolt előtt addig állítólag ismeretlen — bizonyító anyagából készített jegyzetekre, részben pedig a többi elítélt háborús japán vezetővel a börtönben folytatott beszélgetésekre, közlésekre támaszkodik.

Shigemitsu írása a két háború közötti japán támadó külpolitika számos vonatkozásának diplomáciai, kulisszák mögötti történetéhez szólni szeretne fontos és érdekes adalékokat. Részletesen foglalkozik a mandzúriai politikával és hadjárattal (30-as évek eleje); az antikomintern szerződéssel, a Kína elleni háborúval, a Tokió—Berlin—Róma tengely előkészítésével, Japán második világháborús szerepével, a japán támadó erőnek a Suzuki-kormány alatti összeomlásával, a kapituláció belpolitikai és diplomáciai előkészítésével.

A Shigemitsu-emlékiratok korántsem csupán külpolitikai, diplomáciai vonatkozásúak. Sőt, érdekességük nézetünk szerint éppen abban van, hogy a külpolitikai eseményekhez kapcsolódva bizonyos jól tapintható támpontokat tudnak adni a polgári, „liberális” erőknél és a félfudális, katonai irányzatnak az egész korszakon keresztül húzódó konfliktusa értékeléséhez.

A két világháború közötti szakaszban, a 30-as évek elején könnyűszerrel félretolták a liberális látszatú „pártkormányzat” kellekeit, és a 30-as évek második felében a Hirota-kormány alatt az antikomintern szerződés megkötésével párhuzamosan megindult az ország intenzív fasizálása. S ezzel együtt az általános, a nyugati polgári demokráciákkal is szembe forduló támadó külpolitika kibontakozása.

Shigemitsu emlékirataiban az angol-amerikai (és ugyanakkor szovjetellenes) orientáció képviselőjeként igyekszik bemutatkozni, aki különösen nyugat-európai politikai és diplomáciai tapasztalataira támaszkodva óva inti a japán hivatalos köröket, a vezérkart és magát a császárt is attól, hogy a katonai csoportokhoz kössék az ország sorsát (248—251. l.).

A szerző, emlékirataihoz irt bevezetőjében úgy véli, hogy a japán történetírás igen nagy szolgálatot tehet honfitársainak a két háború közötti viharos korszak kérdéseinek, az események okainak alapos, tudományos feltárásával. Ez nyilvánvalóan így is van. Nem kétséges azonban, hogy a japán történetírókra, ha erre vállalkoznak, — nem éppen könnyű feladat hárul. A hivatalos szemlélet a japán történelemnek a Hirohito császár trónraléptétől (1926) számított, támadást támadásra halmozó szakaszát Showa-nak, a „fénylő béke érájának” nevezi. Ezt a kifejezést alkalmazzák itt-ott a Shigemitsu-emlékiratok is. Ezen az egyetlen tényen megközelítően felmérhető, hogy milyen természetű előítéleteket kell áttörniök azoknak a japán történészeknek, akik a Shigemitsu által tárgyalt korszak alapos, tudományos feldolgozására vállalkoznak.

SOLT LÁSZLÓ

JOHN STRACHEY:

THE END OF THE EMPIRE

(London, Gollancz. 1959. 351 l.)

A BIRODALOM VÉGE

Nagybritanniában manapság hálás témának látszik a brit birodalomról írni — legalábbis az e téma köréből megjelenő művek nagy száma ezt mutatja. Így *Edwardes: High Noon of Empire* (Indiát tárgyalja Curzon idejében), *Fitzsimons: Empire by Treaty* (az I. világháború után létrehozott arabiai brit uralom keletkezését vizsgálja fel), *Mehrotra: India and the Commonwealth 1885—1929*, *Galbraith: Reluctant Empire* (Dél-Afrika történetének egy periódusát tárgyalja) — hogy csak néhányat említsek a közelmúltban megjelent könyvek közül.*

A volt gyarmati országok történetének feltárása új területek számít a történetírásban, minthogy a tudományos igényű feldolgozások csak az elmúlt években kezdtek megjelenni, immár számot vetve a végbement politikai változásokkal.

A megjelenő művek másik csoportja inkább elméleti jellegű, megírásuk a jelenlegi gazdasági és politikai kapcsolatok megőrzését célzó törekvéseknek köszönhető: a történelmi folyamatok megfelelő interpretálásával a még menthető gyarmati pozíciókat igyekeznek ideológiailag is megvédeni és propagálják az együttműködés további formáit. Ebben a csoportba sorolható *Gordon Walker: The Commonwealth* c. műve, valamint az időközben elhunyt *Strachey: A birodalom vége* c. munkája.

A brit Munkáspárt 1951 utáni sorozatos választási kudarcai szükségessé tették a párt számára, hogy választói előtt világosabb programmal és valamilyen önálló ideológiával jelentkezzék. Így jelent meg John Strachey volt miniszter két népszerű-elméleti műve: „Contemporary Capitalism” és az itt tárgyalt könyv.

A mű tárgyköre szerint három részre tagolódik. Az első rész a brit birodalom keletkezésével, jellelével, az imperializmus fejlődésével foglalkozik. A második rész elsősorban a jelenlegi helyzet gazdasági vonatkozásait elemzi, bizonyítani igyekezve, hogy az imperializmus ma már idejét múlt, nem kifizetődő. A harmadik rész elméleti oldalról kísérli meg az imperializmus megközelítését.

Már a bevezetésben a birodalom „önkéntes feloszlásáról”, „post-colonial” korszakról beszél. Itt adja az imperializmus meghatározását is, ami igen fontos, mert ez művének kiindulópontja, és a bírálóknak is itt kell kezdődnie. „Imperializmuson azt az eljárást értem, amellyel népek vagy nemzetek meghódítanak, leigáznak és azután tartósan uralmuk alatt tartanak (de jure vagy de facto) más népeket vagy nemzeteket. Birodalmon az így kialakult helyzetet értem.” (7. l.) Így beszélhetünk asszír, római, spanyol stb. birodalomról, és ezeknek megfelelő imperializmusról, mondja. Szerinte ez a legáltalánosabb értelmezés, melyet a továbbiakban axiómnaként kezel. Míg műve más helyein általában ismerteti a marxista vagy az egyéb, az övével ellentétes nézeteket is, az imperializmus meghatározásával kapcsolatban ezt elmulasztja.

Strachey fogalmazása nem újszerű, tulajdonképp Kautskyt ismétli. A birodalmat és az imperializmust gyakorlatilag azonosítja (minthogy a gyarmatosítás általában az imperializmus egyik kísérőjelensége és jellegzetes vonása), így azután könnyen következteti ki az imperializmus végét a régi Brit Birodalom és általában a gyarmatrendszer felbomlásából. Strachey szembeáll az úgynevezett „anti-historicista” szemlélettel, mert szerinte igenis lehetséges tanulságok levonása a történelemből, így levonja az imperializmus felszámolásának szükségességét — szavakban mindenestre.

Az első rész történelmi keretbe próbálja ágyazni a vizsgált témát. Hogy ez ne köteteket vegyen igénybe, minden korszakot egy területen keresztül mutat be. A birodalom létrejöttének és az ezzel kapcsolatos problémáknak az illusztrálására India példáját hozza fel a szerző, és ebben a részben bizonyos tárgyilagossággal találkozunk. Élismeri, hogy India meghódítása a hódító, Clive ezredes szavai szerint „harc, csel, intrika, politika és tudja isten mi minden sorozata volt”, sőt hozzáteszi, hogy inkább csel és intrika, mint a harc volt a fő módszer. Az angol köztudatban szereplő indiai „atrocitások”-ról is tárgyilagosan ír, Bengáliának a szó legszorosabb értelmében vett kifizetését szintén a való-

* *M. Edwardes: High Noon of Empire. India under Curzon.* Eyre and Spottiswoode.

M. A. Fitzsimons: Empire by Treaty. Britain and the Middle East in the Twentieth Century. Ernest Benn.

S. R. Mehrotra: India and the Commonwealth 1885—1929. Allen and Unwin.

John S. Galbraith: Reluctant Empire. British Policy in the South African Frontier 1834—1854. Cambridge University Press.

ságnak megfelelően adja elő. Tárgyalásmódjára jellemző megjegyzése viszont, hogy bár nem akarja dicsérni vagy igazolni a XVIII. század angol gyarmatosító módszereit, de nem is akarja „a XX. század morális talajáról” elítélni. Az Indiából ellenérték nélkül kivitt értékek nagyságát kevesebbre becsüli, mint azt általában feltételezik. Ezeket az értékeket szerinte tulajdonképp kölcsönnek kell tekinteni, melyet India — akaratlanul bár — az angol nagyipar kialakításához nyújtott, s melyek visszafizetésére most jött el az idő. Hangsúlyozza a gyarmatosítás kettős, „egyszerre pusztító és regeneráló” hatását, itt Marxtól idézi anélkül, hogy Marx következtetéseit levonná, vagy idézné azokat. Művének ebben a részében Strachey hasznos adalékokkal szolgál sok bírálható és bírálendő megállapítás mellett.

1870-nel „új imperialista hullám” kezdődött — írja. Ennek okait azonban nem hozza kapcsolatba a kapitalizmus gazdasági rendszerében végbement változásokkal. Ehelyett az egyes területek megszerzését egyedi okokra vezeti vissza, melyek fennállottak ugyan, de nem voltak egyedüli és különösen nem voltak döntő okai ennek a hullámnak. Egyiptom és Dél-Afrika megfelelő korszaka szolgál például erre az időszakra. Strachey szerint Nagybritannia nem törekedett Egyiptomban a politikai hatalom megszerzésére (részben az ezzel járó politikai bonyodalmak, azaz Franciaország miatt), de mindent megtett, hogy biztosítsa az angol hitelezők kamatait, ezért 1882-ben katonai erővel leverte a nemzeti érzelmű tisztek Arabi vezette felkelését, és huszonnégy éven át Sir Evelyn Baring, későbbi nevén lord Cromer gyakorolta a teljhatalmat a ténylegesen brit uralom alá került országban. Strachey hangoztatja — csakúgy, mint India esetében — az angol uralom pozitív, fejlesztő intézkedéseit, itt elsősorban az adóbehajtás jobb és eredményesebb módszereire hivatkozhat.

Dél-Afrika esetében elismeri, hogy — ki nem mondva bár — a harc ténylegesen akörül folyt, hogy ki zsákmányolja ki a helyi lakosságot: a búr farmerek a földeken, vagy az angolok a bányákban. Stracheyvel ugyan az angol állapotokat meg, de ettől függetlenül igaz van, hogy a búr farmereket, akik az afrikaiakat az állatokkal tartották egyenrangúaknak, és akiknek leszármazottai ma az apartheid politikáját folytatják, csak a naivitás tekinthette az angol imperializmus ártatlan áldozatainak. Valóban, a búr háborúban a régi és új kizsákmányolási forma ütközött össze, és a harcnak szükségyszerűen az új, a fejlettebb győzelmével kellett végződnie, hogy azután a kettő kiegyezve egymással, közösen folytassák óriási haszonnal járó tevékenységüket.

A következőkben a szerző az imperializmus létrejöttének okait keresve az angol liberális Hobson, majd pedig Lenin álláspontját vizsgálja. Ezzel két eltérő fogalmat hasonlít össze, amiről elfeledkeznek: saját koncepciója szerint az imperializmus csak elnyomó politika, míg Leninnél a kapitalista termelési mód utolsó szakasza. Ennek leplezését szolgálja, hogy Leninnek „Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka” c. művét csak egyes oldalairól mutatja be, de a lényegét elhallgatja, már azzal is, hogy a mű címét „Imperializmus”-sá rövidítette. Stracheynek a marxizmus—leninizmushoz való viszonyáról az angol Kommunista Párt elméleti folyóirata, a „Marxism Today” 1960 februári számában olvashatunk. Ugyancsak alapos kritikát gyakorol Strachey felett a Nemzetközi Szemle 1960 októberi számában magyarul is megjelent cikkében A. Milejkovszkij.

Ha a szerző az angol imperializmust végeredményben a kapitalizmus fejlődéséből vezeti is le, ezt az alapot több ízben is elhagyja, mikor a többi imperialista hatalom fejlődését tárgyalja. Franciaországnak szerinte nem volt égető szüksége a gyarmatosító útra térni, csupán „nem tudta elviselni, hogy Afrika oly nagy részét pirosra festik a térképeken”. Németország presztizsokokból lépett erre az útra, Amerika pedig követte a „divatot”. Ez a megközelítés külön kommentár nélkül is bizonyítja, hogy Strachey történetfelfogása milyen hibás.

A második rész azt vizsgálja, hogy mi lett a birodalomból a második világháború után. E rész erősen bírálható mondanivalója nem történeti, hanem politikai természetű, de közül néhány érdekes és hasznos adatot. Így a 149—151. lapon táblázatot közöl Nagybritannia kereskedelmi feltételeinek alakulásáról. Az 1854-től megvizsgált export- és importárak változásából megállapítható, hogy 1958-ban az ezek aránya által adott kereskedelmi feltételek 40%-kal voltak kedvezőbbek Nagybritannia számára, mint 1888-ban, a brit imperializmus fénykorában. Ennek okait egyáltalában nem, következményeit csak részben kutatja. Ugyancsak értékes a 159. lapon található táblázat, melyről leolvashatjuk, hogy a British Petroleum Co. egy tonna 13 shilling önköltségű nyersolajból 87 és fél shilling tiszta haszonra tesz szert, amit még meg kell felezni az illető arab országokkal.

John Strachey művének aktuális politikai jelentőségén túl az ad fontosságot, hogy kijelölte az utat történeti művek egész sora előtt, melyek konkrét történeti kérdéseket sok tekintetben Strachey irányvonalát követve és céljait maguk előtt tartva dolgoztak

fel. „A birodalom vége” ugyan nem győz meg minket címe igazáról, de meggyőzően mutatja az angol történetírás és napipolitika közötti összefüggést, amely sok történelmi műnél egyébként nem domborodnék ki, egyben betekintést nyújt az angol történelmi publicisztika rendkívül ügyes, rugalmas módszereibe.

JESZENSZKY GÉZA

FRÉDÉRIC MAURO:

LE PORTUGAL ET L'ATLANTIQUE AU XVIIe SIÈCLE (1570—1670)

(Paris, 1960. S. E. V. P. E. N.)

PORTUGÁLIA ÉS AZ ATLANTI TÉRSÉG A XVII. SZÁZADBAN

A XVI. század első fele a portugál állam virágkora volt, amelynek gazdasági forrásai az ázsiai kereskedelemről és itteni gyarmatokból táplálkoztak. Ekkor még nem játszottak elsőrendű szerepet az atlanti óceáni birtokok, köztük Brazília, melynek hasznosítása a brazil fára korlátozódott. Nagyjában a spanyol uralom (1580—1640) kezdetével esett egybe az amerikai gyarmat és az ide vezető szigetek gazdasági jelentőségének megnövekedése, mely főként a cukortermelésnek köszönhető. A mintegy száz évig tartó brazíliai cukorkonjunktúra időszakának gazdaságtörténeti elemzésére vállalkozik F. Mauro, kinek e műve rendkívül jelentős a kereskedelmi tőke története kutatói számára.

A könyv első része a portugálok atlanti hajózásának természeti és technikai-tudományos feltételeivel foglalkozik. Nemcsak az Indiai Óceánnál kedvezőbb földrajzi és klimatikus adottságokkal rendelkező Atlanti Óceán, hanem a hagyományos caravellatípusnál mozgékonyabb galion hajófajta is nagymértékben könnyítette meg a portugál hajózást, amelynek gyarmati irányvonala a következő volt: Nyugat-Afrika-Kongó, Angola, Benguela — a szigetek (Madeira, Azori stb.) — Brazília. Legfontosabb a mű második része, amelyben a gyarmatok termékeivel, főleg a cukortermeléssel foglalkozik. Mig Madeira és az Azori szigetek az anyaországi szükségleteket kiegészítő búzát és bort termeltek, Brazília a cukorkultúra hazájává vált. Ennek fő feltétele az afrikai rabszolgák importja volt. 1570—1670 között mintegy 400 000 afrikai néger rabszolgát vittek Brazíliába, tehát évi átlagban 4000-et. A cukorültetvényesek (senhor de engenho) ebben az időszakban még az indiánok munkaerejét is felhasználták, tekintve hogy a néger rabszolgák életének időtartama átlagban nem volt több 7 évnél!

A cukorültetvényt az állam nevében a kapitány adományozta a birtokosnak, aki ezért a redizmát fizette. E földbirtok (sesmaria) közepén volt a cukorfeldolgozó üzem (engenho de assucar), amelyben a rabszolgákon kívül egyes szakemberek is dolgoztak bérért. A cukornádföldet rendszerint bérbe adták ki a birtokosok, a bérlő lavradorokkal szerződést kötöttek. A cukortermelés a harmincéves háború befejezését követő néhány évtizedben érte el a csúcspontját, az európai kereslet fokozódása következtében. 1670 után már jelentkezett a fő rivális, az Antilla szigetek, a brazil gazdaság válságot élt át. A cukornak mint az ázsiai fűszerekért kárpótlást nyújtó terméknek a szerepe ezzel véget ért a portugál gyarmati gazdálkodásban.

Más termékek jelentek meg, mint a dohány, gyapot, de nem tudtak jelentőségre szert tenni, az állattenyésztés a cukorültetvényesek igényeit volt hivatva kielégíteni. A portugál gyarmatokon is érvényesült a dohány eladásának monopóliuma, az állam szerződéseket kötött a kereskedőkkel a dohány szállítására. A szerző a „précision quantitative” álláspontján igyekszik a pénzek, áruk mozgását rögzíteni a portugál gyarmatokon. Ezzel foglalkozik munkája harmadik részében. A fő konklúzió, hogy az áruk a XVII. században nem mutattak csökkenő tendenciát, tehát a „százados” mozgás más a portugál gyarmatbirodalomban mint egyebütt. A spekuláció, az idegen kereskedők, háborúk szerepe meglehetősen nagy volt ebben a szilárd alapok nélküli, kereskedő tőkére alapozott felhalmozásban. Az 1649-ben megalapított kereskedelmi társaság inkább katonai védelmi szerv volt mintsem igazi kereskedő vállalkozás. Funkciója a gyengülő portugál gyarmatbirodalom védelme a holland, angol és francia vetélytársakkal szemben.

Mauro összeveti a portugál gyarmatokat a franciákkal, és azt állapítja meg, hogy bár a portugál területeken a spanyolokhoz hasonlóan nagyobb volt a társadalmi hierarchia, de az egyes népek, fajok összekeveredése sokkal könnyebben ment végbe mint a francia gyarmatokon. A portugál kereskedő tőke nagyon gyenge volt, az állam szolgálatában állott. A gyarmatok állami szervezete sokkal gyengébb volt mint a spanyol adminisztráció. Ennek ellenére Mauro határozottan „splendeur”-ről beszél, amikor a korszak portugál gyarmati gazdaságát a spanyollal összehasonlítja. Igaz viszont, hogy 1670 után meredek volt a hanyatlás.

WITTMAN TIBOR

GUSTAV HAMMANN:

CONRADUS CORDATUS LEOMBACHENSIS. SEIN LEBEN IN ÖSTERREICH

(Linz. 1964. Sonderdruck aus dem Jahrbuch des oberösterreichischen Musealvereines. 109. Bd., 250—278. 1.)

CONRADUS CORDATUS LEOMBACHENSIS. ÉLETE AUSZTRIÁBAN

„Cordatus Konrád budai pap, Luther jó barátja” — ahogy magyar életrajzírója, Payr Sándor nevezte, figyelemreméltó helyet töltött be a magyarországi reformáció úttörőinek sorában. Budán kívül Kőrmöcbányán is működött, s az 1525. évi besztercebányai bányászmozgalmakkal való, mindmáig tisztázatlan kapcsolata miatt 38 hetet töltött az esztergomi érsek börtönében; 1526-ban végleg elhagyta Magyarországot.

Hammann tanulmánya Cordatus fiatalkorát dolgozza fel, egészen a reformációhoz való csatlakozásáig, 1521 második feléig. Eddig figyelembe nem vett források alapján tisztázza származását, s korrigálja születési helyének és évének az eddigi irodalomban található adatait. Meggyőző feltevések segítségével rajzolja meg szellemi kibontakozását, s adatszerűen bizonyítja egyetemi éveit óta meglevő magyarországi kapcsolatait. Eredményei így közvetlenül érintik a magyar történettudományt.

A szakirodalom eddig úgy tudta, hogy Cordatus Weißenkirchenben született, 1476 táján, a szülőhelyét Magyarországon, Morvaországban vagy Alsó-Ausztriában kereste. Cordatus 1543-ban, 60 éves korában írott sajátkezű margójegyzetéből azonban kiténik, hogy 1483-ban kellett születnie, Felső-Ausztriában, a Wels közelében lévő Weißkirchen plébániához tartozó Leombachban. Az itt folytatott helytörténeti kutatás segítségével Hammann megállapította, hogy a leombachi községi előljáró fia volt, s az apa talán csehországi származású, mindenesetre a husziták vagy a cseh testvérek titkos híve. Wels környékén különben a valdens eretnekségnek évszázados hagyományai voltak. Cordatus (családi nevén Hertz) középiskoláit feltehetően Welsben végezte, 1502. április 14-én immatrikulálták a bécsi egyetemen. Itt hallgatta Celtis előadásait, s megismerkedett a lőcsei Henkel Jánossal, aki később Mária királyné udvari papja lett. Más magyarországi diákokkal való ismeretségét adatszerűen bizonyítani ugyan nem lehet, de joggal feltételezhetjük. Az eddigi irodalommal szemben pappá szentelését 1505-nél valamivel későbbre kell tennünk. 1506 végén vagy 1507 elején rövid ideig kántor volt valahol Csehországban, úgy látszik, egy két szín alatt áldozó gyülekezetben, mert az úrvacsorával kapcsolatos problémáira 1507-ben Rómában keresett választ. Innen hamarosan a ferrarai egyetemre ment, s 1509 végén vagy 1510 elején itt szerezte meg a teológiai licenciátust. A hagyomány szerint hazatérése után nem sokkal, még 1510-ben elhagyta Ausztriát. Nyilván bécsi humanista kapcsolatainak és a bécsi egyetemen szerzett magyarországi ismeretségeinek köszönhetette, hogy a budai német plébánián, a mai Mátyás-templomban lett pap. Hammann feltevése szerint Cuspinianus valamelyik magyarországi követségéhez csatlakozva jött le 1510 és 1515 között Budára. Itt csatlakozott a reformációhoz, feltehetően még 1521-ben, mert 1522-ben már lutheri szellemben működött Kőrmöcbányán. Az 1521-es évet, mint Cordatus pályájának fordulópontját, szellemesen és meggyőzően támasztja alá a szerző a Leombach közelében levő Sípbachzell plébánia-templomában 1962-ben feltárt, s a Hertz-családra utaló szimbolikus rajzzal, amely egy nyílall átlótt szív, s a „veritas odium parit” szavak fölött 1521-es évszámot visel.

HECKENAST GUSZTÁV

RANDOLPH BRAHAM:

THE HUNGARIAN JEWISH CATASTROPHE. A SELECTED AND ANNOTATED BIBLIOGRAPHY

(New York 1962, Yad Washem — YIVO. 86 l.) Bibliographical series of Yad Washem — Yivo 4)

A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓ KATASZTRÓFA

A jeruzsálemi Yad Washem intézet, amely a nácizmus rémtetteinek tárgyi és irodalmi emlékeit gyűjti és tárja fel, valamint a new-yorki YIVO Intitute közös vállalkozása a cimben szereplő bibliográfiai sorozat. Célja a forrásmunkák és az eddigi kutatások összegezése. Az 1-es jelzést viselő gyűjtemény 1960-ban jelent meg Guide to the

Jewish History under Nazi Impact címmel. (Ismertetését lásd Századok. 96. évf. 1962. 5—6. sz. 908. l.) Még 1959-ben látott napvilágot a sorozat második kötet: Bibliography of Books in Hebrew on the Jewish Catastrophe and Heroism in Europe. (Ismertetését lásd Századok. 95. évf. 1961. 4—5. sz. 785. l.) A harmadik kötet 1962-ben jelent meg Bibliography of Yiddish Books on the Catastrophe and Heroism cím alatt. E kötetek mindegyike tartalmaz a német nácizmus és nyilas szövetségeik magyarországi tevékenységére vonatkozó anyagot, azonban Magyarország, mint önálló egység, nem szerepel. Erre csak a sorozat negyedik kötetében került sor.

Jacob Robinson a kötet előszavában röviden ismerteti a magyarországi zsidóság útját a kiegyezéstől 1944 nyaráig, majd röviden összefoglalja az eddig megjelent kötetek főbb pontjait. Megemlíti, hogy a párisi Centre de Documentation Juive Contemporaine könyvtár katalógusa most készül. A hazai kutatók számára igen fontos forrásanyag kerül itt feltérésre. A bevezetés a szerkesztő Braham munkája. Főleg statisztikai kimutatások alapján elemzi az ember- és az anyagi áldozatok mértékét.

Magá a bibliográfia Prolegomena összefoglaló cím alatt a kötet kiadásáig megjelent bibliográfiákat s a kérdés történetére vonatkozó áttekintéseket közli. Értékes a külföldi irodalomból kiemelt, önálló egységet nem képező, tehát könyvészetileg nehezen hozzáférhető tételekről szóló referátum. (*Andreas Hillgruber*: Ungarn im Zweiten Weltkrieg. Bücherschau der Weltkriegsbücherei. Stuttgart, vol. 31. no 1—4, 1959, Hungary Contemporary Jewish Record, New York, vol. 1, no 1, 1938. vol. 8, no. 3, 1945.) A további bontásban a szerkesztő a katasztrófa hátterére vonatkozó munkákat gyűjtötte egybe. Itt is, mint azt a bevezetőben említi a szerkesztő, a kutatók jobb tájékoztatását kívánja szolgálni az egyes témák részletes bontásával. Külön említi a sajtó, a nevelés valamint a menekültügy problémáját. Az első, második és harmadik zsidótörvény szövegkiadásával, majd az e törvényekre vonatkozó irodalommal vezeti az érdeklődőt a náci megszállás irodalmához.

Az anyagban helyt kaptak a már máshelyt megjelent, bibliográfiailag feltárt hazai és külföldi publikációk. Mindez azonban nem csökkenti a gyűjtemény értékét. Itt is, mint azt az előbbiekben mondtuk, néhány igen értékes adattal gazdagítja ismereteinket. Felhívja a figyelmet az Universal Jewish Encyclopedia 11. kötetére, melyben 64 címszó foglalkozik a magyarországi deportálásokkal. Kiemelendő, hogy e címszavak kisebb magyarországi városok, falvak anyagát is tartalmazzák. Külön fejezet foglalkozik a haláltáborok magyarországi elhurocoltaira vonatkozó irodalommal. (*Stephanes Bishop*: Jews Under Hitlerism. New York. 1943. 115—133. l. l., *David Boder*: Topical Autobiographies of Displaced People. vol. 4, 523—574., vol. 7. 1205—1278., vol. 10. 1704—1740., vol. 12. 2223—2254., vol. 13. 2319—2422. l.)

A felszabadulás után íródott — e korszakkal foglalkozó — szépirodalmi művek regisztrálása után a kötetben dermográfiai anyaggal találkozunk. (*O. Schmelz*, and *R. Shebath*: Jewish Dermography and Statistics Bibliography for 1920—1960. Jerusalem. 1961. Section 66—72). Majd a háború utáni problémák tárgyalása következik. Itt kapott helyt a magyar háborús bűnösök betűrendes listája, amely a népbírói ítéletek, tanúvallomások, jegyzőkönyvek irodalmát összegezi. A kötet mutatórendszere több szempontból adja keresztszomszótát a tárgyalat kornak. A szerzőindex — amely tartalmazza az egyes kiadóként szereplő intézmények neveit is — nagyjából magyar autorokat jelez, de hazai kutatók számára a külföldi szerzők tekintetében is fontos értesülést nyújt. A címszómutató az egyes témák egységes feldolgozását segíti elő. A név-, ill. témamutató segítséget nyújt az egyes személyekre vonatkozó irodalom feltéréséhez. Ugyancsak fontos szerepet tölt be a helynévmutató.

A bibliográfia 780 tételt tartalmaz 13 nyelven. A legtöbb tétel magyar nyelvű anyag, de számos az angol, német, francia és jiddis. A szerkesztő igényességére mutat, hogy héber, szerb, svéd, román, olasz, norvég és holland forrásokat is feltár.

A Yad Washem intézet és a YIVO Institut bibliográfiai sorozatának előttünk fekvő 4. száma remélhetőleg a hazai kutatók segítségére lesz a nácizmus magyarországi rémtetteinek további felderítésében.

DÁN RÓBERT

A KOSSUTH-EMIGRÁCIÓ SZOLGÁLATÁBAN (TANÁRKY GYULA NAPLÓJA)

Válogatta, sajtó alá rendezte, előszóval és jegyzetekkel látta el Koltay-Kastner Jenő (Magyar Századok, 1961. Szépirodalmi kiadó).

A Magyar Századok című sorozat egyike a leghasznosabbaknak. Gondosan, ízléssel és hozzáértéssel kiválogatott, olyan tudományosan hasznos és egyben olvasmányos dokumentációk jelennek meg itt, amelyek kiadására tudományos kiadói tevékenységünk csak nagyon sokára találna lehetőséget. Egymást követően jelennek meg az érdekesnél érdekesebb, fontos forrásanyagok, s nagy általánosságban mondható, hogy mindenkor érdemes magyarázó bevezetés ismerteti a tárgyat a szélesebb közönséggel, s jól szerkesztett jegyzet-névmutató-tárgymutató apparátus óv meg a lehető tudományos félreértésektől.*

Tanárky Gyula naplójegyzeteinek, leveleinek és egyéb iratainak megjelentetése minden tekintetben indokolt és örvendetes. Tanárky Gyula nem volt politikai emigráns, sőt még politikailag számottevő alaknak sem volt tekinthető az emigráció éveiben, amelyeket túlnyomó részben Kossuth Lajos és Pulszky Ferenc környezetében töltött el. Mégis, mint hosszú éveken át megbízható titkár-barát a Pulszky-családban, s részben a Kossuth-családban is, igen sok hasznos, érdekes anyagot tartalmaznak feljegyzései, ha persze azokat mindenkor és mindenben hiteles forrásoknak tekinteni hiba lenne.

Az anyagot jegyzetelő és feldolgozó Koltay-Kastner Jenő gondosan mérlegelve válogatta a naplóból azt, ami elsősorban az itáliai vonatkozásokban jelentős. (Hiszen a Risorgimento évfordulójára készítette kiadványát.) Bevezetése lényegében kielégítően be is mutatja magát Tanárky Gyulát, s úgy vélem a jelentőségének megfelelő helyre sorolja is be.

Mégis azt gondolom, hogy egy fokkal nyomatékosabban kellett volna rámutatnia arra a tényre, hogy Tanárky ítéleteiben, véleményeiben, de még magukban a feljegyzésekben is rendkívül elfogult Pulszky javára. Az emigráció számos kisebb-nagyobb jelentőségű tagjáról aszerint alakítja véleményét Tanárky, hogy a jegyzet készítésének időpontjában jó vagy rossz viszonyban volt-e Pulszkyval. S mivel Pulszkyról, kiemelkedő képességei mellett azt is tudjuk, hogy igen összeférhetetlen ember volt, akinek a jellemzőségei sem tartozott legerősebb tulajdonságai közé, tudniuk kell azt is, hogy előbb vagy utóbb az emigráció valamennyi tagjával ellenséges viszonyba került — s az esetek jelentős részében nem biztos, hogy neki volt igaza. Ezzel összefüggésben említéniék meg, hogy téves Koltay-Kastnernek az az állítása, miszerint: „1848 végén Pulszky a magyar kormány angliai megbízottjaként Galicián keresztül Londonba távozott” (7—8. l.). Ismeretes, hogy Pulszky a *kormány tudta nélkül*, önkényesen megszökött és már régen kint tartózkodott nyugaton (Párizsban és Londonban), amikor a magyar kormány rászánta magát, hogy angliai megbízással ruházza fel. (Ez miben sem érinti Koltay-Kastner munkájának kitűnőségét, s csak azért tartom szükségesnek kiemelni, mert Pulszkyval kapcsolatban meglehetősen elterjedtek olyan hiedelmek, amelyek őt a valóságnál sokkal kedvezőbb színben állítják be.)

A Tanárky-válogatás igen jó és hasznos, a jegyzetelés és magyarázó név- illetve tárgymutató magán viseli a szerkesztő magas tudományos felkészültségének és fölényes anyagismeretének minden jegyét. Csak őszinte örömmel lehet a kitűnő publikációk sorában ezt a kötetet is üdvözölni, s kívánatos lenne, ha mind több és több hasonló kerülne kiadásra.

(H. Z.)

BUDAPEST TÖRTÉNETÉNEK BIBLIOGRÁFIÁJA. II. KÖT. 1686—1950

Városleírás, városépítés; Budapest egészségügye; Budapest fürdőváros
(Kiadja a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteménye.
Főszerk. Zoltán József. Szerk. Berza László)

(Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1963, XXIV, 4, 616, 2 l.)

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményének munkaközössége csaknem egy évtizedes kutató- és gyűjtőmunka után bocsátotta közre a főváros történeti bibliográfiái sorozatának II. — a megjelenés rendjében első — kötetét. A hét kötetre ter-

* Csak őszinte sajnálattal vehetjük tudomásul, hogy a kiadó a Magyar Századok sorozatot időközben beszüntette.

vezett sorozat I., később kiadandó kötete Budapest 1686 előtti, valamint a város történetének egészét felölelő általános irodalmat tartalmazza majd; a II—VI. kötet pedig az 1686—1950 közötti korszak irodalmát gyűjti egybe a következő felosztásban: II. Városleírás, városépítés — Budapest egészségügye — Budapest fürdőváros, III. Gazdaság, IV. Társadalom, V. Politika és közigazgatás, VI. Kultúra. A VII., befejező kötetben az egész gyűjtemény mutatói kívánják közreadni.

Mivel a sorozat a II. kötet kiadásával indult meg, ehhez külön füzetben mellékeltek a sorozat előszavát, valamint a folyóirat- és egyéb rövidítések jegyzékét, amely az I. kötetben majd ismét kiadásra kerül.

Az előszó tájékoztatást nyújt a bibliográfia gyűjtőkörére és a feldolgozás mikéntjére vonatkozóan. A sorozattal kapcsolatos gyűjtőmunka elsősorban a könyvtár Budapest Gyűjteményének könyv- és kéziratanyagára, valamint aprónyomtatványaira és az ugyan-csak a könyvtár állományában levő „Ballagi-gyűjtemény”-re terjedt ki. E gyűjtemények együttesen mintegy százezer tételt tesznek ki. Ezt a „törzsanyagot” a továbbiakban kiegészítették a Szabó Ervin Könyvtár általános anyagának, valamint az Országos Széchényi Könyvtár és más budapesti nagykönyvtárak állományának a gyűjtőkörbe vágó darabjaival. Mindezen felül feldolgozást nyert mintegy 1100 folyóirat és napilap, valamint a könyvtár újságszervei-gyűjteménye. E széles gyűjtőkörön belül különösen a sajtóanyagban végzett feltárás teljességének igényét természetesen korlátozni kellett, itt a fontosság szabott határt.

Helyes törekvésből fakadt, hogy az I. kötet kiadását későbbre tervezték: az 1686 előtti korszakok, valamint Budapest történetének összefoglaló irodalma terén az új összeállítás megjelenéséig más bibliográfiai gyűjtemények is eligazítást adhatnak. A kiadás ilyen sorrendjével belátható időn belül lehetővé válik a tájékozódás Budapest újabkori történetének irodalmában. Külön is hangsúlyozni kívánjuk, hogy az 1686 utáni időszak irodalmában igen nagy helyet foglal el az újabb korszakok anyaga, és így lehetővé válik a világvárossá fejlődő főváros, a modern Budapest kialakulásának nyomon követése.

A II. kötetben közreadott 15 053 címleírás kétharmada a „Városleírás, városépítés” fogalmköréhez (5—379. l.) tartozik. Ez a fejezet sorolja fel a hazai és külföldi íróknak a városról szóló leírásait, a cím-, lak- és utcajegyzékeket, a főváros kerületeire vonatkozó e tárgyú irodalmat az 1950 utáni közigazgatási beosztás szerint, az utak, utcák és terekre, a városkép kialakulására, a városrendezésre és a városrendezési intézményekre, a közvilágításra és a kiállításokra vonatkozó adalékokat. Ezt a fejezetet az elemi csapások és háborús károk irodalomjegyzéke zárja le.

A kötet második része (380—531. l.) mintegy 3700 tételben a főváros egészségügyére vonatkozó címfelvételeket közli. E fejezetből kiemelendők tartjuk az anya- és gyermekvédelem, az iskola- és munkaegészségügy, a betegségek, valamint a járványok, a közegészségügyi intézmények, kórházak, gyógyszertárak, a köztisztaság és a temetkezés irodalmát.

A 3. részt a fürdőügynek (532—585. l.) szentelték a szerkesztők: itt sorolják fel az ez irányú intézmények, az egyes fürdők, a források és gyógyvizek, valamint a vízellátás (kutak, vízvezetékek) csaknem 1400 tételre menő címanyagát.

Az egyes szakokon belüli címelrendezés vagy logikái, vagy történeti, vagy pedig egyszerűen betűrendi. Nagy erénye a bibliográfiának, hogy — főként az önállóan megjelent kiadványok esetében — a címleírást követően tartalmi megjegyzésekkel segíti az érdeklődőt. A szerkesztők maguk is tisztában vannak azzal, hogy ilyen nagy méretű munkában óhatatlanul maradnak következtelenségek, pontatlanságok, esetleg tévedések. Mindezek — mondhatnánk — csaknem természetes velejárója bibliográfiaszerkesztésnek, még akkor is, ha — igen dicsérendően — a címfelvételek és az annotációk az eredeti kiadványok, autopszia alapján készültek. A „Budapest történetének bibliográfiája” érdeklődéssel várt következő köteteivel minden bizonnyal rangos helyet nyer mind általában a magyar, mind pedig az egyetemes várostörténeti bibliográfiai irodalomban.

VARGA ISTVÁN

DR. LETTRICH EDIT:

ESZTERGOM, A DOROGI IPARVIDÉK VÁROSA

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1964. 181 l. Földrajzi tanulmányok 3.)

Esztergom vizsgálatával Lettrich kettős célt követett: „Egyrészt a dorogi iparvidék és Esztergom települési kapcsolatainak s a város morfológiai képének analitikus feltárásával a közvetlen gyakorlati munkát végző tervező, irányító szervek munkáját hiva-

tott tanulmányom segíteni. Másrészt a magyar városiasodási folyamatról — azon belül a kisvárosi centrum szerepéről — kíván egy konkrét példát bemutatva képet nyújtani. Egy gyors ütemben fejlődő iparvidék — mint amilyen a dorogi — és annak városi centrumát képező történeti kisváros — Esztergom — földrajzi vizsgálata különösen alkalmas arra, hogy bepillantást nyerhessünk azokba a bonyolult kapcsolatokba, amelyek ma iparvidékeink településkomplexumait formálják” (7—8. l.). Ezt a célkitűzést a magyar várostörténet művelői csak örömmel üdvözölhetik, hiszen a várostörténet számára nélkülözhetetlen a földrajzi alapvetés, de ugyanígy nélkülözhetetlen a város területi fejlődésének a történelem és földrajz határán álló stúdiuma is. Tegyük mindjárt hozzá, hogy ez az öröm annál nagyobb, mert Lettrich egyik legfontosabb középkori és az általános magyar fejlődés szempontjából jellegzetes újkori városunkat választotta ki, s munkája tárgyát máig vezeti, a szocialista építés problematikájába helyezi.

A tanulmányban Lettrich négy nagy részre osztotta mondanivalóját, egy-egy részben Esztergom fekvése, funkcióinak alakulását a kapitalizmus végéig, mai funkcióit és végül térbeli alkátát tárgyalva. A dolog természete szerint a történettudomány művelői számára a második és negyedik rész tarthat a legnagyobb érdeklődésre számot, bár az első fejezetben a város kialakulását elősegítő természeti tényezőkről tett megállapításai is biztos alapon szolgálhatnak tisztán történeti vizsgálatok számára. A második rész egyes fejezetei (Esztergom fejlődése a IX—XIII. században, a feudális egyház uralma alatt, a török alatt, a város újjáépítése, fejlődése a XVIII. században, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet, Esztergom a két világháború közti időszakban) önálló várostörténeti tanulmánynak is beillenek. Ezt az állítást annál is inkább megkockáztathatjuk, mert a szerző ezekben a fejezetekben — s a negyedik részben is — túllépve a geográfus szorosabb értelemben vett kötelező feladatkörét, önálló levéltári kutatásokat is végzett. Ha bírálóként kellett feltárni. S amilyen elismerésre méltó Lettrich részéről, hogy a levéltári kutatást vállalta, annyira kevéssé hízog város történetünkre, hogy Esztergom török utáni újratelepülésére Bél Notitiái és Villányi tanulmányai jelentsék a város történeti „irodalmát”, a XVIII—XIX. század fejlődésére pedig se forráskiadványt, se tanulmányt ne lehessen találni. Lettrich elsősorban a városi levéltárban a tanácsi jegyzőkönyvek 1730—35 közötti részét s a megyei levéltár népszámlálási anyagát kutatta át, s ebből a város népességszámának és társadalmi rétegződésének 1750—1945 közötti alakulását vizsgáló önálló tanulmánya (Demográfia 1961) született meg. Csak sajnálhatjuk, hogy nem hívták fel figyelmét a primási és káptalani levéltár XVIII—XIX. századi anyagára, amely lehetővé tette volna nemcsak az érseki város és a káptalan tulajdonában levő Szt. Tamás behatóbb vizsgálatát, hanem olyan kérdések élesebb megvilágítását is, mint amilyen a vasútvonali ügye. Ugyanígy sajnálatos, hogy a feudalizmus korának utolsó szakaszára az Országos Levéltárban őrzött úrbéri tabellák ún. 9 pontja és az 1828 évi országos összeírás nem került felhasználásra, mert ezek jó képet nyújtottak volna a város piacörzetének kiterjedéséről.

A fentebb elmondottak után már nem meglepő, hogy a munka a várostörténet szempontjából a város XVIII. századi topográfiai fejlődés és a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenete szempontjából hoz a legtöbb újat. A város kiépülésének folyamatát elemezve Lettrich rámutat az egyes különálló középkori települések összeolvadására, az ennek nyomán kialakuló telekrendszerre. E sorokat, s főképpen a volt középkori királyi város kettős telekrendszerének ismertetését olvasva az a benyomásunk, hogy Lettrich megállapította a középkori királyi város kiterjedését is (134. l.). Itt alkalmazza Lettrich a szociológiai kutatás területi kivetítését is. Egy 1777-i várostérkép alapján tüntet fel bizonyos jelenségeket, így a város népességének foglalkozás szerinti megoszlását (137. l.). Ez a módszer feltétlenül igen nagy figyelmet és elismerést érdemel. Városaink belül bizonyos rangsor szerinti elhelyezkedést találunk, nemcsak a korai, hanem a késői feudalizmus korában is. A korai feudális városokban a főtér ilyen irányú szerepe Paulinyi Oszkár Besztercebányára vonatkozó kutatásai alapján kétségtelen, de a későbbi korból Lettrich kísérelte meg elsőnek ennek a jelenségnek megállapítását. Ennek a módszernek az alkalmazását annál nagyobb örömmel kell üdvözölnünk, mert más, a kapitalizmus korában felvirágzó városaink szempontjából különösen jelentősnek tartjuk. Sajnos egy ponton nem oszthatjuk Lettrich koncepcióját, s ez a város népességének 1720—1869

közötti alakulása. Lettrich itt Acsády 1720 évi számaiból indult ki, aminek következtében az egész fejlődést helytelen bázisra alapozza (36, 39. l.). Acsády számai helytelenek, ami önmagában még nem jelentene akadályt, de helytelenségük mértékét még megbízható módon nem tudjuk megállapítani, azaz nincs (és véleményünk szerint nem is lehet) olyan szorzószámunk, amelynek segítségével Acsádyt a helyes mértékre emelhetjük fel.

A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet folyamatát — megfelelő irodalom hiányában — a szerzőnek ugyancsak a források alapján kellett kidolgoznia, tegyük rögtön hozzá, teljes sikerrel. A bortermelés nyomasztó fölénye, a városnak a terménykereskedelemből való kiszorulása (amely azonban még a középkorra nyúlik vissza) s az iparnak céhes szinten történő megrekedése általában jellemző városaink túlnyomó részére, de Esztergom esetében ennek részletes kimutatását Lettrich munkájának köszönhetjük.

Földrajzi munkát ismertettünk, de végső fokon az a benyomásunk, hogy a szorosabb értelemben vett várostörténet volt a földrajzi kutatás nyertese.

FÜGEDI ERIK

REPERTORIUM DER DIPLOMATISCHEN VERTRETER ALLER LÄNDER. III. BD. 1764—1815

(Herausgegeben nach den Beiträgen der Mitarbeiter in den einzelnen Ländern unter der Leitung von Leo Santifaller und der Mitarbeit von Edith Wohlgemuth-Kotasek, von Otto Friedrich Winter. Graz-Köln. Verlag Hermann Böhlau Nachf. 1965. XXIV, 612 l.)

A VILÁG VALAMENNYI ORSZÁGA DIPLOMÁCIAI KÉPVISELŐINEK REPERTÓRIUMA

W. G. Leland amerikai történész 1926-ban javasolta, hogy a Nemzetközi Történet-tudományi Komité adjon megbízást egy repertórium összeállítására, mely az 1648-as westfáliai békétől kezdődően tartalmazná a különböző országok diplomáciai képviselőinek a névsorát és fontosabb szolgálati adatait. A nemzetközi szervezet keretében működő diplomácia-történeti bizottság tíz éves munka eredményeként, 1936-ban már meg is jelentette Ludwig Bittner, a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv főigazgatója és helyettese, Lothar Gross szerkesztésében a repertórium I. kötetét, amely a westfáliai békétől a spanyol örökösödési háború végéig (1648—1715) terjedő időt ölelte fel. A II. kötet 1950-ben jelent meg Friedrich Hausmann professzornak, akkor a bécsi Institut für Österreichische Geschichtsforschung munkatársának szerkesztésében, s a sziléziai háborúkat lezáró hubertusburgi békéig (1716—1763) terjedt. Az ugyancsak Bécsben sajtó alá rendezett legújabb, III. kötet az 1815-ös bécsi kongresszussal zárul. A kötet szerkesztését Leo Santifaller professzor vezetésével és Frau Edith Wohlgemuth-Kotasek segítségével Otto Friedrich Winter állami levéltáros végezte. A kötet különben — az előzőkhöz hasonlóan — nemzetközi tudományos együttműködés eredményeként jött létre és az UNESCO támogatásával jelent meg.

A III. kötet beosztásában az előző kötetek jól bevált módszerét követi. Német elnevezésük albéce rendjében következnek az önálló diplomáciai képvisellel rendelkező országok (feltüntetve az államformában a tárgyalt időszak folyamán bekövetkezett változásokat, illetve — ne feledjük, részben a napóleoni háborúk koráról van szó — az egyes államok keletkezésének és megszűnésének időpontját). Az egyes országok diplomáciai akkreditálási helyük szerint, megint az államok sorrendjében, ezen belül időrendben kerülnek felsorolásra. A fontosabb nemzetközi kongresszusok, béketárgyalások (Kongressz zu Paris, — zu Rastatt, — zu Wien, — zu Sistovo, stb.) külön címszó alatt találhatóak. Ha ugyanaz a személy egyszerre több helyen is képviselte országát, mindegyiknél külön említésre kerül. Természetesen a felsorolás csak a követek és a követségek vezetőit tünteti fel, tehát a követségi személyzet tagjait, a konzulokat vagy a katonai attachékat hiába keresnők benne. Az egyes diplomatáknál az adatok a következő sorrendben következnek: vezetéknev és keresztnév, akadémiai cím, katonai rang vagy egyházi méltóság, diplomáciai rang, a küldetés kezdő és záróidőpontja (ahol erre lehetőség van, külön feltüntetve a megbízólevél keltjének és bemutatásának, a visszarendelő ill. az elbocsátó levélnek az időpontja, továbbá a követség tartama alatti esetleges megszakítások), rendkívüli követségeknél a küldetés rövid célja, végül a forrásul szolgáló levéltárakra való utalás. A kötet végén levő hatalmas névmutató (mely a teljes név és hivatali rang mellett

zárójelben azt az országot is feltünteti, melynek a szóban forgó személy diplomáciai alkalmazottja volt) lehetővé teszi egy-egy diplomata teljes karrierjének összeállítását.

A roppant utánjárást igénylő, aprólékos adatok egybeállítására mintaszerű gondolat történt, s a nagyszámú adat és rövidítés ellenére is a kötet jól áttekinthető és könnyen kezelhető. Ahogy a sorozat előző kötetei, ez is nélkülözhetetlen kézikönyv lesz mindazoknak, akik a kor diplomáciájával, nemzetközi kapcsolatainak történetével foglalkoznak.

BENDA KÁLMÁN

BOGDÁN ISTVÁN:

A MAGYARORSZÁGI PAPÍRIPAR TÖRTÉNETE 1530—1900

(Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963. 486 l., 2 térkép)

A szerző több évi kutatómunka eredményeként, e tárgykörben korábban megjelent tanulmányainak felhasználásával és nagy levéltári forrásanyag feldolgozásával négy fejezetben, rendkívül sokrétűen ismerteti a magyarországi papírkészítés három évszázados, valamint a nagyüzemi papírgyártás és a papírkészítés együttélésének 60 éves történeti múltját.

Könyve első fejezetében a papírkészítés eredetével, elterjedésével és magyarországi előtörténetével foglalkozik. Ennek során végigvezeti olvasóját azon az úton, melyet e kínai eredetű találmány évszázadokon át az arab világ közvetítésével kontinensünkig megtett. Magyarországon a papír az eddigi adatok szerint 1310. május 2-án tűnt fel. Megjelenését Gentilis bihoros, pápai legátus oklevele örököltette meg. A papír ezzel bekerült a magyar írásműveltségbe és harminc év leforgása alatt általánosan elterjedt. Fő fogyasztója, a magyar királyi kancellária a kereskedelem közvetítésével jutott hozzá. A szerző vizjel kutatásai alapján arra az érdekes megállapításra jut, hogy a kancellária papírbeszerzése egyszerre kisebb mennyiségekben és gyakran különböző papírmalmokból történt. Thurzó Elek kincstartó hiányos számadáskönyvének adataiból vont következtetése is valószínűnek látszik, mely szerint a magyar királyi kancellária papírfogyasztása 1525. január 12. és július 16., valamint 1526. május 24. és június 30. között havonta átlag 3 rizsmára, azaz 1440 ívre rúgott.

A könyv második fejezete, mely aránylag a legterjedelmesebb, a szerző tulajdonképpen célkitűzésének megfelelően a magyar papírkészítés, mint kézművesség háromszáz éves történetéről ad színes képet. A szerző ezt az eredményt azzal éri el, hogy minden tényezőt a legaprólékosabban megvizsgál, mely a papírkészítésre és a papírkészítés technológiájának a fejlődésére befolyást gyakorolhatott. A papírkészítés fejlődését alakító külső tényezők sorában első helyen a legnagyobb papírfogyasztónak, az igazgatásnak a szerepével foglalkozik. Emellett a többi papírfogyasztó jelentősége eltörpült. Az ország népe szegény volt, a termelőerők fejlődése messze elmaradt a Habsburg-tartományok mögött is.

Amikor a magyar papíripar általános elterjedésének a lehetőségei kialakultak, az osztrák iparpolitika megakadályozta kifejlődését. Papírmalmok felállítását nem hiúsította meg, de mindent megtett, hogy a magyar papírkészítést nyersanyagától, a rongytól elzárja. Ausztriába vámmentesen ment ki a rongy, ugyanakkor onnan a kiviteli tilalmak következtében a magyar papírmalmok nem juthattak nyersanyaghoz. A hazai rongykivitel az osztrák papírkészítés fejlődésével egyre nagyobb méreteket öltött. Mindezek miatt a magyarországi papírkészítés technikai felkészültsége csak nagyon lassú emelkedést mutatott. Az európai papírkészítés fejlődését jellemző új gépeket, a hollandit, a rongyvágót, a velin-szitát a magyar papírmalmok csak nagy késéssel alkalmazták.

A papírkészítés üzeme, a papírmalom Magyarországon viszonylag korán feltűnt. Hiteles adatok szerint 1330-ban égett le az eperjesi papírmalom, mely első ilyen jellegű üzemnek tekinthető. Ezt követően 1539-ben Brassóban, 1563-ban Kolozsvárott, 1573-ban Szébenben, 1596-ban Liptószentmihályon működtek papírmalmok. 1530—1840-ig 158 papírmalmot alapítottak. Ez a szám azonban a szerző szerint sem mondható teljesnek, mert a vízjelkutatás újabb, eddig nem ismert további papírmalmok létezését állapíthatja meg.

Ipartörténeti szempontból rendkívül figyelemre méltó az a névsor, melyet Bogdán e fejezetben a korábbi kutatások és saját vízjelvizsgálatai alapján feltárt papírmalmok tulajdonosairól, bérlőiről és papírkészítőiről közölt. Ugyanígy kell értékelnünk azokat a részeket is, melyek a papírkészítés technológiájával, munkaeszközeivel, a papírkészítő mesterek, legények és inasok szociális és kulturális helyzetével, végül a papírárakkal és

papírfogyasztással foglalkoznak. Az utóbbi kérdésben a szerző egyébként tetszetős valószínűségszámításokkal igyekszik három évszázad termelésének és fogyasztásának a mennyiségét rekonstruálni. Nem kell azonban különösebben hangsúlyoznunk, hogy az így nyert adatok megbízhatóságához kétség fér.

A könyv harmadik fejezete a magyar papíripar fejlődéstörténetének hatvan évét öleli fel és a papírkészítés és papírgyártás együttélését, valamint a papírkészítésnek, mint kézműves iparnak gyáriparrá való átalakulását ábrázolja. A XIX. század közepén meg-honosodott új termelési viszonyok elősegítették a nagyüzemi papírgyártást. 1840—1870-ig kialakult a papírgyártás, melynek helyzete a következő három évtizedben megszilárdult. A papíriparban is a kapitalizmust jellemző részvénytársaságok alakultak. Megváltozott a papírgyár erőgépe, a vízikerekeket kiszorította a turbina. Forradalmi változás következett be a nyersanyagban is. 1870-ben megindult az első facsiszoló üzem, 1882-ben pedig az első facellulózgyár. Az új nyersanyag különleges gépeket igényelt. A papírgép feltalálása és bevezetése fontos határkövet jelentett a papíripar történetében. Az új technológia a XIX. század utolsó évtizedeiben a papírkészítést, mint kézművességet megszüntette.

Az utolsó fejezet néhány mondatban a magyarországi papíripar fejlődéséről ad rövid értékelést.

A szerző könyvében több mint száz ábrát közöl. Több hasonmás mutatja be az első magyar papíroklevelet, a papírmalmok vízjeleit, a papírkészítő mesterek névalírásait és pecsétjeit. A papírmalmokról, azok berendezéséről, a legfontosabb munkaeszközökről, a papírkészítés folyamatáról és a papírgépekről közölt vázrajzok a papírkészítés technológiájának jobb megértését segítik elő. A munkát a papírmértékek és rövidítések jegyzéke, valamint név- és tárgymutató egészíti ki.

Bogdán ipartörténeti munkája figyelemre méltó, érdemes mű. A szerző imponáns terjedelmű levéltári forrásanyagot dolgozott fel kiadványához, de a tárgy feldolgozásának teljessége szempontjából — bár ez semmiképpen sem róható fel hibájaként — mégis hiányságnak érezzük, hogy a bécsi Hofkammerarchív anyagát nem értékesíthette.

Visszont elkerülhetetlen volna a több helyen előforduló ismétléseket, melyek itt-ott zavaróan hatnak. Néhány részben fejtegetései túl részletesek, erre példa a magyar technikatörténet szükségtelenül terjedelmes ismertetése. Előfordul az is, hogy a szerző mondanivalójával csak laza kapcsolatban álló adatokat közöl ott, ahol azok az összefüggéseket zavarják. (Pl. 299. l. II. József takarékosági intézkedéseivel kapcsolatban a kancellária gyertyahasználatának a szabályozása inkább lábjegyzetbe kívánkozik, ha a szerző nagyon ragaszkodik az adat közléséhez.)

Ezzel szemben vázlatosnak kell tartani a könyv harmadik fejezetét, mely a papírgyártás kialakulását és a kézművesség átalakulását ismerteti.

Kisebb hibának minősíthető a szerző azon tévedése, hogy a királyi és kerületi táblák alsófokú szervének a földesúri széklet és falubírótságot nevezi meg (39. l.).

A papírkészítők nemzeti érzésének aligha lehet kritériuma az, hogy a rongygyűjtés és a jó papír készítésének a kérdésében Ausztriával szemben álltak (127. l.).

A papírmalmok hasznának az ismertetése szerkezetileg inkább a II. 7. fejezethez, mely a papír- és a nyersanyagárakkal, valamint a papírmalmok bevételeivel foglalkozik és nem a papírfogyasztást tárgyaló II. 8. fejezethez tartozik (303—306. l.).

Bogdán érdeme, hogy témáját az általános technikatörténet keretébe illesztette be. A szokványos ipartörténettel szemben nemcsak külső történetet ad, hanem részletesen foglalkozik a műszaki fejlesztés, a papírkészítés technológiájának a történetével is. Történetírásunk mind ez ideig alig foglalkozott műszaki múltunkkal. A technikatörténetírás csak most bontogatja szárnyait. Ennek egyik értékes jelentkezéseként örömmel kell fogadnunk Bogdán alapvető papíripartörténeti munkáját.

JENEI KÁROLY

MAGYAR FOLYÓIRATOK

Történettudományi folyóiratok

ACTA HISTORICA. Tom. XI. (1965) Nr. 1–4: V. WINDISCH ÉVA: *Die Entstehung der Voraussetzungen für die deutsche Nationalitätenbewegung in Ungarn in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts* c. tanulmánya (mely kapcsolódik szerzőnek ugyane témakörből a Századokban és a Történelmi Szemlében megjelent cikkeihez) a magyarországi németek XIX. század végi és századforduló körüli helyzetéről nyújt képet. Az 1. fejezet a németiség számszerű változásait ismerteti, valamint gazdasági és társadalmi helyzetüket elemzi, ezen belül a német polgárság hanyatlását a kapitalizáló viszonyok között. A 2. fejezet a német polgárság nagymérvű asszimilálódásának természetét, jelenségeit és ennek okait ismerteti. A következőkben a tanulmány a német tannyelvű iskolák számának erős lecsökkenéséről, ugyanakkor a német nyelvű sajtó zavartalan továbbéléséről számol be. Végül szerző a századforduló magyarországi német társadalmát elemzi az 1910-es népszámlálás alapján. Az egyes német csoportok társadalmi viszonyainak összevetéséből kitűnik, hogy a délvidéki, bánági németiség az, ahol a parasztságnál erős differenciálódás mutatkozik, s az értelmiség (melynek száma országosan aránylag csekély) viszonylag a legerősebb. Fentiek arra engednek következtetni, hogy amennyiben a felgyült nemzetiségi sérelmek nemzeti mozgalom létrejöttéhez vezetnek, ennek gócpontja a Bánországban fog kialakulni. — NEMES DEZSŐ *Die österreichische Aktion der Bethlen-Regierung* c. tanulmánya a Bethlen-kormányának az osztrák fasiszta Heimwehr-mozgalom puccskísérlete előkészületei számára az 1927–1931 közötti időszakban nyújtott támogatásával foglalkozik. Az osztrák munkásság nagyszabású demonstrációja 1927 júliusában tiltakozásként arra, hogy a bíróság felmentette a Schattendorf helységben lezajlott munkásgyűlés ellen elkövetett Heimwehr-támadás gyilkos résztvevőit, súlyos félelmet keltett az osztrák uralkodó körökben. Ettől kezdve napirenden volt egy, a kormány

által támogatott Heimwehr „tiszogató akció” a munkásmozgalom felszámolására. Az akciót a Heimwehr hatalomátvitelre irányuló puccsnak szánta. A magyar kormánykörökben, amelyek a háború befejezése óta élénk figyelmet tanúsítottak az osztrák politika iránt, szintén súlyos félelem uralkodott az osztrák munkásság megmozdulásainak magyarországi hatásától. Ez arra ösztönözte a Bethlen-kormányt, hogy szoros kapcsolatot létesítsen a Heimwehr és a többi osztrák fasiszta szervezet vezetőségével, és élénken támogassa azok puccstörekvéseit. A magyar és az olasz kormány szoros együttműködésben rendszeres pénztámogatást nyújtott a Heimwehrnek és megállapodások sorát kötötte arról, hogy a puccs esetén Olaszország Magyarországon keresztül jelentős fegyverszállítványokkal biztosítja a puccs sikerét. Az elsősorban a magyar külügyminisztérium iratanyagára támaszkodó tanulmány a Heimwehrhez fűződő kapcsolatok ábrázolása során behatóan tárgyalja a magyar és osztrák kormány külpolitikai kapcsolatait, amelyeknek központi kérdése az adott időszakban az osztrák kormányoknak a munkásmozgalom elleni harca és annak támogatása volt a Bethlen-kormány részéről. A probléma az 1931-es német–osztrák vámunió létrejöttekor kerül le a napirendről, és az osztrák–magyar külpolitikai kapcsolatok középpontjába más jellegű problémák kerülnek. — RÁNKI GYÖRGY *The German Occupation of Hungary* c. tanulmánya a német külügyminisztérium levéltárának anyaga és a Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht alapján ábrázolja Magyarország 1944-es német megszállásának előzményeit. Bemutatja a megszállás katonai tervének, az ún. Marguerita-tervnek kialakulását. A tervnek két változata volt, az egyik esetleges katonai ellenállással számolt, a másik „békés” megszállással. A tanulmány szerint, ellentétben Horthy és Kállay emlékiratainak állításával, lehetséges lett volna katonai védekezés a megszállással szemben. A szerző ismerteti

a német hadvezetőségnek 1944 márciusában folytatott tárgyalásait, amelyek arról döntöttek, hogy a megszállás után leszereljük-e a magyar hadsereget. Az eredeti terv a leszerelést irányozta elő. Végül Veessenmayer javaslatára Hitler a magyar hadsereg felhasználása mellett döntött. — KERÉKES LAJOS *Akten zu den geheimen Verbindungen zwischen der Bethlen-Regierung und der österreichischen Heimwehrbewegung* címen a témára vonatkozó külügyminisztériumi okmányokat publikálja. Bevezetője értékes adatokkal járul hozzá a kérdés tárgyalásához. — KÖVÁGÓ LÁSZLÓ *Jugoszlavjane v Vengrii i pravo nacii na samoopredelenie (1918—1919 gg.)* címen egyenként bemutatja a három délszláv lakosságú egykori magyarországi terület: a Vajdaság, a Muraköz és a szlovén terület nemzeti önrendelkezésre törekvő mozgalmait az 1918—1919-es forradalmak időszakában. — JEMNITZ JÁNOS *The First International and the War (1864—1866)* c. tanulmányát folyóiratunk 1965. évi 291., L. NAGY ZSUZSA *The Mission of General Smuts to Budapest, April 1919* c. tanulmányát 1964. évi 838—839., — MÁTRAI LÁSZLÓ *Probleme des Fortschritts und des Verfalls in der Kulturgeschichte* c. tanulmányát 1965. évi 985. oldalán ismertettük. — Sz. M.

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE. VII. évf. (1965) 1. sz.: ORBÁN SÁNDOR *A mezőgazdasági népesség rétegződése a földreform után Somogy megyében (1945—1949)* c. tanulmánya a megye agrárnépességének szerkezeti változásait vizsgálja, s bemutatja az ebben szerepet játszó tényezőket. Nagy apparátussal ábrázolja a földreform által előidézett tulajdon- és bérleti viszonyok átalakulását, a művelési ágak arányának módosulását, majd a gazdaságok felszerelésének, állatállományának kérdésével és a hitelüggyel foglalkozik. Megállapítja, hogy a vizsgált területen minőségileg új struktúra keletkezett; a falu lakosságának többségévé a birtokos parasztság vált, míg a birtoktalanul maradtak közösségi, állami mezőgazdasági üzemekben találtak alkalmazást. Bár a falu nem vált egységessé, a differenciálódás tendenciáját egészében véve a nivellálódás váltotta fel, a paraszti ellentétek nem törtek ki elemi erővel, s nem indult meg valamiféle amerikai típusú kapitalista mezőgazdasági fejlődés. A kapitalizálódást gátolta a népi demokratikus állam politikája, melynek helyes alaptendenciáját a 40-es évek végén a kulákvészély elűzése és a szegényparasztságának mint szövetségesnek elhanyagolása zavarta meg, súlyosan éreztetve kedvezőtlen hatását az egész falusi politikában, de

különösen a szervezetek szervezésében. — DONÁTH FERENC *Ki jogosult a földre (Szegényparasztkok világi 1945-ben a föld felosztása körül)* címen a földreformmal kapcsolatban a parasztság különböző rétegei — nincstelenek és birtokos parasztok; falusiak és pusztaiak; nincstelenek és kishaszonbérlok — és a községek közötti vitákat, ellentéteket ismerteti, bemutatja a parasztok egyes csoportjainak óvatosságát a földigénylés körül, végül pedig a falusi kisiparosok, kétlakiak helyzetével foglalkozik. — A *Közlemények* rovatban LENCSES FERENC írása olvasható *Földosztás Martonvásáron 1945-ben* címmel, valamint KÁPOSZTÁS ISTVÁN közlésében 30, az 1945-i magyarországi mezőgazdasági helyzetre vonatkozó irat, Káposztás statisztikailag is adatmástrát összefoglalásával a vezetőben, végül HOÓZ ISTVÁN ugyancsak részletes adatokkal illusztrált munkája a mezőgazdasági felsőoktatás fejlődéséről 1945—1958 között. — Sz. M.

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK. 36. évf. (1965) 1. sz.: SZEDŐ ANTAL *20 év munkája a magyar levéltárakban* címen a felszabadulás évfordulójának alkalmával a levéltárügy azóta eltelt fejlődését ismerteti, különösen kiemelve a levéltárak publikációs tevékenységét. — KOMORÓCZY GYÖRGY *Az állami élet megindulása a felszabadult Bihar megyében* című tanulmánya bevezetésként utalva a megyében már 1944 végén kibontakozó demokratikus politikai kezdeményezésekre, először a nemzeti bizottságok, majd a megyei önkormányzati igazgatás, a járási igazgatás, végül az állami szakigazgatás szervezetének megindulását ismerteti. Gazdag adatanyag alapján kiemeli egyrészt a történeti megyének az 1938-as országhatár visszaállítására ellenére sem azonnal bekövetkező kettéválását; másrészt a megye kommunista főispánjának, dr. Zöld Sándornak szerepét és sokáig kezdeményező tevékenységét a közigazgatás megindításában, végül azt a körülményt, hogy az állami szakigazgatási szervek munkáját is a főispán indította meg újból, már akkor, mikor felső irányító szerveik még nem alakultak meg. — RÁCZ BÉLA *A Nehézipari Központ (NIK) szervezetének története 1946—1948* c. tanulmánya ismertette a NIK létrehozásáért vívott politikai harcot, részletesen bemutatja a NIK kialakított szervezetét, az egyes szervezeti egységek további tagozódását, ügyköreit, vezető személyiségeit. A szervezet részletes bemutatása folytán a tanulmány egyben segédeszköz minden, a NIK levéltári anyagában folytatható kutatáshoz. — A *Forrásközlés* rovatban

KARSAI ELEK *Dokumentumok Magyarország felszabadulásához* címen nyolc, hangszalagra mondott visszaemlékezést közöl. Kéry Kálmán az első hadsereg vezérkari főnöke a hadsereg tisztikarának politikai moráljáról és az október 15-i kiugrási kísérlet kapcsán a hadsereg vezetőinek állásfoglalásáról beszél; Kossa István a kommunista párt megbízásából a még ostromlott Budapestre történt útjáról és a pártnak a felszabadított városban meginduló tevékenységéről, a SzOT munkájának kezdeteiről emlékezik. — Kis Károly a pártnak a nyilas uralom alatt álló fővárosban kifejlesztett illegális tevékenységéről és a felszabadulás után kibontakozó országos szervezésének kezdeteiről szól. — Hegyesi János az Ideiglenes Nemzetgyűlés első üléséről, Benjámin László a debreceni sajtóviszonyokról, Sajbné András a nyíregyházi rendőrség szervezéséről és az első szabolcsi földosztásról, Balog István a borsodi bányák és üzemek munkájának megindulásáról, Szabó Imre a földosztás dunántúli szervezéséről mond el jellemző és érdekes adatokat. — V. K.

LEVÉLTÁRI SZEMLE. 15. évf. (1965) 1—2. sz.: VERES MIKLÓS *Az Országos Levéltár bírósági iratainak rendezése* c. cikke állagonként ismerteti a munkálat során rendberakott — túlnyomórészt feudális-kori — iratanyagot, esetenként felhívva a figyelmet a benne található, történeti szempontból jelentős adatokra, tárgykörre és az iratok alapján vizsgálható szempontokra. — Soós IMRE *Útmutató Heves és Külső Szolnok törv. egyesült vármegyék nemesi közgyűlésének irataihoz* címmel részletesen ismerteti a terjedelmes iratanyagot létrehozó megyei szervezeti történetét, ügyköreit, kitérve az anyag (részben annak belső tagolásában is észlelhető) tartalmi vonatkozásaira is. — KANYAR JÓZSEF *A hatalom átvétele és megszüldés az ellenforradalom első hónapjaiban Somogy megyében* címen gazdag levéltári adatanyag alapján mutatja be a tőkés restauráció menetét, nyomatékosan hangsúlyozva benne a megye nagybirtokos arisztokráciájának, a Somogy megyei Gazdasági Egyesületnek vezető szerepét. A restauráció menete három szakaszban bonyolult le: az elsőben a karhatalom védőszárnyai alatt a nagybirtokosok megszerverték a kormánybiztosi rendszert; ennek során még élve a hangulatot nyugtató, a népi elégedetlenséget leszerelni kívánó jelszavakkal. A másodikban a nagybirtokosok álláspontja megmerevedett és gazdaságilag már az 1918 őszén elejtett fonalat vették fel: ekkor jelent meg a nagybirtok új cseléldrendelete. A harmadik szakaszban

leépítették a kormánybiztosi intézményt is és visszatértek (az autonómia korszerűsítésének hangoztatásával) a jogfolytonosságot kifejező, 1918 előtti kormányzati formához. — FELHŐ IBOLYA *A magyarországi városi levéltárak története* címen összefoglalja a témát: a városok számára az önállóságot biztosító okmányok őrzése rendkívüli jelentőséggel bírva, itt már korán megindul az iratok rendszeres őrzése és kezelése, a városi jegyző feladataként. A XVII. század végétől az udvari kamara fokozottan ellenőrízve a város gazdálkodását különösen szorgalmazta a levéltárak rendezését is. A XVIII. század az abszolutizmus először a városokkal szemben érzékelhető erősödésével a városi levéltárak nagy rendezéseit eredményezi: helyenként megjelenik a városi levéltárosi állás is. 1848 után a levéltárnoki állást a városok már magasabb képesítéshez kötik, de a Belügyminisztérium szakmailag nem tud számukra megfelelő irányítást adni. A tanulmány ezután a városi levéltári jogszabályokat, majd a városi levéltárak munkájában történetileg alkalmazott munkamódszereket ismerteti. — HADHÁZY LAJOS Szabolcs megye a második világháborúban Sátoraljaújhelyre menekített levéltárának felszabadulás utáni hazaszállításáról számol be, az 1945—1946. évek vidéki szállítási, közlekedési viszonyait is jellemezve. — *A Levéltáraink anyagából* c. rovatban BORSA IVÁN az Országos Levéltár Film-tárának 1964. évi gyarapodásáról közöl jegyzéket, — GAZDAG LÁSZLÓ a Hadtörténeti Intézet és Múzeum térképtárát ismerteti az anyag csoportosításának bemutatásával, — SCHNEIDER MIKLÓS a Szentesi Takarékpénztár iratanyagát ismerteti: az egy vidéki kisebb bank forrásanyagára tipikusnak tekinthető bankirattár leírása hasznos tájékoztatás az efféle anyagokban kutatni kívánó történész számára.

3. sz.: JENEI KÁROLY *Fejér megye feudális kori törvénykezési iratanyagának (1737—1848) rendezése* címen beszámol az anyag levéltári rendjének a XVIII. században kezdődő kialakulásáról, s ismerteti a rendezés során kialakított fondokat és állagokat. — OLTVAI FERENC a Mezőkövácsháza község újratelepülésének 150 éves fordulóján rendezett iratkiállítás ismerteti, bevezetésében a község rövid történetével s a kiállított fontosabb iratok felsorolásával. — GYIMESI SÁNDOR *A helytörténetírás Borsod megyében* címen részletes, az egyes munkákat is értékelő cikkben tekint át a megye helytörténetírásának eddigi eredményeit: tájékoztatás értéken túl tudománytörténetileg is érdekes összeállítás egy megye a múlt századtól kibontakozó helytörténeti irodalmáról. — KANYAR JÓZSEF

A helytörténeti kutatás időszertű kérdései a Kaposvári Állami Levéltárban c. cikkének függelékében a megye felszabadulási eseménynapját teszi közzé, az ekkor vezető szerepet játszó személyek névsorát is adva. — DUX ERIKÉ a „Veszprém-megye Helytörténeti Lexikona” c. kötet vitájáról számol be részletesen: ennek során egy új, alakuló történeti műfaj konkrét munkán felmerült módszereinek és problémáinak sokoldalú bemutatásával, történeész, statisztikus és közigazgatási szakemberek hozzászólásain keresztül. — BARACZKA ISTVÁN egy-egy a krakkói, ill. jihlvai városi levéltárban talált, XVI. századi kereskedőkönv egyes magyar vonatkozású, e városok kiterjedt magyarországi kereskedelmi kapcsolataira utaló adatainak ismertetésével hívja fel a figyelmet az efajta külföldi forrásanyag feltárásának fontosságára. — V. K.

PÁRTTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK.
XI. évf. (1965) 2. sz.: MOLNÁR ERIK *A marxizmus szövetségi politikája az 1848-as európai forradalmak bukása és az I. Internacionálé megalakulása közötti időszakban* címmel itt közli a Századok 1964: 5–6. számában megjelent, *A marxizmus szövetségi politikája I. c.* munkájának folytatását. Ebben a nemzetközi helyzet konkrét elemzésébe illesztve vizsgálja Marx és Engels nézeteinek alakulását az európai forradalom menetéről. Nézeteik kiinduló pontjában az elcsúszott és ezért bukásra ítélt német szocialista forradalom állt; később azt a német forradalom francia kezdeményezéstől való függetlenedési lehetőségének felismerése követte, hogy végül elképzelhetőnek tartásuk az európai forradalom német kezdeményezését. Ugyanakkor elgondolásukban az angol proletariátus szerepe átmenetileg háttérbe szorult. Ami a németországi forradalom szövetségi viszonyait illeti, általában megengedhetetlennek tartották a munkáspárt és a feudális reakció szövetkezését, amire a lasalleanusoknál taktikai okokból lehetett bizonyos hajlandóságot tapasztalni. A szerző áttekinti az angol munkásmozgalom fejlődését, majd a nemzeti kérdés és a haladásproblematikájával foglalkozik. Megállapítása szerint Marx és Engels ebben az időszakban is azt vallották, hogy a nemzeti jogok csak a haladó és életképes nemzeteket illetik meg, míg a többiek a társadalmi fejlődés pusztulásra ítéli. Változott azonban álláspontjuk annyiban, hogy az előbbiek nemzeti egységre, ill. függetlenségre irányuló törekvéseit akkor is jogosnak ismerték el, ha ez nem fonódott össze forradalmi mozgalommal. E kérdéssel kapcsolatban felvetették a nemzeti jellem kérdését, s korábbi álláspontjukkal szemben,

mely szerint a Napóleon ellen viselt háborúk tisztán reakciók voltak, felismerték azok kettős jellegét. Hangoztatták, hogy a nemzeti harc funkciójától függően lehet haladó vagy reakciós jellegű, s hogy következőképpen meghatározott szituációkban a reakciós erők átmenetileg akarattuktól függetlenül haladó szerepet tölthetnek be. (Ezen az alapon ítélte meg pl. Marx az angol gyarmatosítók szerepét Indiában.) A haladás, fejlődés fogalmát differenciáltan alkalmazták; s amint a Molnár Erik által felhozott példákban (nemzeti kérdés, a parasztság szerepe, a burzsoázia és a politikai haladás) nyilvánvaló, olykor gazdasági, máskor társadalmi és politikai haladást, megint máskor egy-egy osztály politikai haladását értették rajta, s ugyanakkor különbséget tettek egy-egy mozgalom tartalma és formája, objektív és szubjektív oldala között. — LIPTAI ERVINNÉ *A magyar munkásmozgalom forradalmi erőinek harca egy legális, osztályharcos munkáspárt létrehozásáért (1919 augusztus–1925. április 14.)* c. munkája az MSZMP megalakulását és előzményeit vizsgálja. Lépésről lépésre végigkíséri a kommunisták harcát a baloldali ellenzéki mozgalom kibontakoztatásáért a legális szervezetek keretében, majd a kialakult góccok tevékenységének és hatókörének kiszélesedését 1924-től. Ez utóbbit nagymértékben elősegítette a Bethlen–Peyer-paktum lelepleződése és az 1925-ös ún. szanalási válság. A baloldali mozgalom megizmosodása tette lehetővé, hogy a kommunisták és a baloldali szocialisták közötti vitából az előbbiek álláspontja kerüljön ki győztesen, és az új párt 1925. április 14-én az SzDP jobboldali vezetőinek minden gáncsoskodása ellenére megalakulhasson. A cikk a párt programjának ismertetésével ér véget. — KIRSCHNER BÉLA *A Tanácsköztársaság jobboldali vezetőinek tevékenysége a párt- és a tanácskongresszuson 1919-ben* c. munkája a szociáldemokrata jobboldal arra irányuló tevékenységét, ill. elsősorban e tevékenység elméleti vetületét mutatja meg, hogy a Tanácsköztársaság proletár-hatalmát polgári demokráciával váltsa fel. Abból indultak ki, hogy a Tanácsköztársaság minden körülmények között halálra van ítéelve, s nem vetették figyelembe, hogy az általuk óhajtott polgári demokrácia megvalósíthatatlan, mert az antant nem kívánja, mert a munkástömegek túlhaladták, s mert a polgári rétegek java visszaretent tőle. A kül- és belföldi ellenforradalom fejlődése csak két lehetőség között engedett választást: a proletárdiktatúra és a polgári demokráciát félretelől ellenforradalmi rendszer között. A jobboldali szociáldemokrata vezetők puccs-törekvései a munkásosztály

magatartásán buktak meg. — CSONKA RÓZSA *A paraszt-internacionálé megalakulása (1923)* c. írása a III. Internacionálé kezdeményezésére alakult nemzetközi parasztszervezet kialakításának történetét, valamint az 1923-ban Moszkvában tartott kongresszusán elhangzott beszédeket (a háború és béke kérdéséről, a parasztság helyzetéről, a szövetkezeti politikáról, a paraszt-munkás szövetségről), főbb felhatalásokat és a kongresszus határozatait ismerteti. Megállapítja, hogy a szervezet megalakulása a parasztságot mint szövetest lebecsülő nézetek kudarcát jelentette. A szövetség nem zárkózott el a gazdasági paraszti szervezetekkel való együttműködés elől, bevonta a gyarmati népeket, helyesen értékelte a paraszti szövetkezeti mozgalom ügyét a kapitalista országokban. — KUZMIN, N. *Az SzKCP több kötetes történetének főbb kérdései* címen ismerteti az előkészületben levő munka szerkezetét, periodizálását (1883—1903, 1904—1917 február, 1917 március — 1920, 1921—1936, 1937—1952, 1953) és azokat a főbb kérdéseket, melyekről a mű alapvetően új részleteket vagy szemléletet nyújt. A feldolgozás sokkal szélesebb alapra helyezi többek között a párt megalakítását megelőző küzdelmeket, korrigálja Plehanov és csoportja értékelését; alapos vizsgálat alá veszi a XIX. század második felében Oroszországban végbement társadalmi szerkezeti változásokat, az orosz társadalom sajátosságait; nagyobb figyelemre méltatja az országszerte tevékenykedő marxista köröket, helyreállítja az I. kongresszus Lenin-féle értékelését; Sztálinnal szemben nem a VI. (prágai) konferenciát, hanem a II. kongresszust tekinti az új típusú párt megalakítójának. A munka nagy figyelmet fordít a mozgalom szociális összetételének ábrázolására, s az 1917-i forradalom tömegmozgalomként való bemutatására, majd a továbbiak során a gazdasági politika analizését helyezi középpontba. — PÁNDI ILONA *A magyar haladó értelmiség néhány irányzata a behlenni konszolidáció éveiben* c. írásában mindenekelőtt a magyarországi általános viszonyokhoz mérten definiálja a haladó értelmiség fogalmát. Eszerint ide értendők azok az értelmiségiek, akik radikális földreformot, köztársaságot, demokratikus szabadságjogokat követeltek és felvilágosult gondolkodtak. A szerző ezen belül 3 kategóriát különít el: a munkásosztállyal tartó (kommunista, baloldali szocialista, szimpatizáló), a haladó urbánus és haladó népies csoportokat. Az értelmiségi mozgalom eredménytelenségének okait vizsgálva az értelmiségi pesszimizmusra (ami a forradalom bukásában, az ellenforradalom általános körülményeiben, részben

a KP által elkövetett hibákban és a Szovjetunióról érkezett bizonytalan híresztelésekben leli magyarázatát) és individualizmusra (elit-gondolat, osztályfelettség érzése) utal. — A *Dokumentumok* rovatban HAJDU TIBOR a KMP vezetőinek 1919. február 21-i letartóztatásáról intézkedő minisztertanács jegyzőkönyvéből közöl részleteket, JEMNITZ JÁNOS pedig Pór Ödön levelezéséből publikál 25, főleg Szabó Ervinhez, ill. általa írt, 1903—1914 között datált levelet. — Az *Életrajzok* rovat Antal János (1907—1943) kommunista publicista és Csorba Mária (1874—1944) kommunista harcos életrajzát közli. — O. M.

TECHNIKATÖRTÉNETI SZEMLE. 1964 1—2. sz.: HAJNAL ISTVÁN *A gépkorszak kialakulása* c. tanulmánya szerző akadémiai székfoglalójának postumum kiadása. Az előadás vezérgondolata az, hogy a technikai fejlődést az ókortól a modern kapitalizmus kialakulásáig két ellentétes tendencia befolyásolta. Az üzleties magánérdek szolgáltatásban álló racionalizmus egyfelől, amely a szerző szerint a klasszikus ókori társadalom társadalmi magatartásának jellemzője volt (ez a szellem hatotta át állami felépítését is), — másfelől pedig az európai középkor társadalmi magatartása, amelynek alapja a hagyományok, társadalmi szokások s az ezeken nyugvó szerves társas együttműködés, amely a társadalom minden tagjának munkáját közszolgáltatná emelte. A szerző felfogása szerint, a közhiedelemmel ellentétben, nem az előző tendencia volt a modern technikai fejlődés serkentője; ellenkezőleg, az üzleties racionalizmus gátolta a technika fejlődését. A technikai fejlődés alapja a munkamegosztás, az egyes munkafolyamatok specializálódása. Ez a munkamegosztás csak a társadalmi munkafolyamatok szerves összefonódása közegében jöhet létre. Ahol az üzleti haszon egyes gépeket, mint hirtelen létrejött találmányokat kiszakít a szerves összefüggésből (amint ez bizonyos mértékig a XVIII. században, a szövőszék feltalálásakor történt), ez inkább hátráltatja, mint előmozdítja a további specializálódást. Az üzleti érdekek voltaképp egyszerre komplex gépre volna szüksége, amely az egész terméket gyártani tudja, ez azonban nem jöhet létre egyszerre. Ezért nem vált valódi géppé Heron ókori gőzgépe. A modern ipari fejlődés alapját képező technikai specializálódás a középkori kisipar világában született meg, ahol céhszabályok, munkaszokások, hagyományok különítették el, függetlenül az üzleti érdektől, az egyes foglalkozásokat az biztosították az iparosok számára a munkafolyamat részleteiben való szemlélődő elmélyülést. A mo-

dern kapitalizmust tehát a középkori kisipar teremti meg, de ebben a kapitalizmusban kialakult formájában az üzleti racionalizmust jut ismét — hasonlóan az antik világhoz — uralomra. Az ember és a munka korábbi harmóniája felbomlik. A középkori munkaszervezet nemcsak a technika szerves fejlődését biztosította, hanem az ember önmegvalósítását is munkájában: az emberi személyiség képességeinek sokoldalú kibontakozását. A modern kapitalizmus gépi civilizációja a sokoldalú szakértelmet, elmélyült foglalatosságot igénylő kisipari termelés helyére az üzleti érdek által determinált tömegtermelést állította, amelynek folyamatában a gép mellett végzett munka mechanikusan egyoldalúvá, lélekölővé, azaz elidegenültté válik. A kapitalista gépi civilizáció mintegy megbomlása a szerves munkamegosztásnak, az üzleti érdek minduntalan kiragadja a munkamegosztás szerves egészéből az egyes technikai berendezéseket, eljárásokat. — ENDREI WALTER *A műszaki eszme csúrája* c. tanulmánya a technikai fejlődés általános elveinek vizsgálatában szintén a termelési gyakorlatból indul ki, de ezt szoros összefüggésben szemléli a természettudomány fejlődésével. Hajnalával rokon kiindulása: a technikai találmányokat nem egyes feltalálók zsenialitása hozza létre, hanem a kor társadalmi, műszaki és tudományos fejlődésének szerves folyamata. Koncepcióját egy példán szemlélteti: Watt gőzgépének golyós szabályozóján, amely a modern kibernetika alapelveinek első műszaki megjelenéseként tekinthető. A Watt-féle szabályozó megvalósítja a kibernetikus zárt szabályozókört: az információ visszatáplálását és az ezen alapuló regulációt. A golyós szabályozó azonban nem egyszerűen Watt előzmény nélküli találmánya; a középkori malmokon már ismertek hasonló golyós szabályozót a gabona egyenletes adagolásának biztosítására. A malom főtengelye forgásban tartott egy a centrifugális erő következtében forgó felfüggesztett golyópárt. Ha a malom kiürült, s ezáltal a kövek mozgása gyorsult, a forgó golyók felemelkedtek, s mozgásba hoztak egy emelő kart, amely a garatot hágtította és helyreállította a kiegyensúlyozott adagolást. A tanulmány szerint azonban egy ilyen általános természettudományos alapvető demonstráló eljárás nem születet meg puszta az új szűk technikai eljárás parciális térnumán, hanem csupán az általánosító tudományos gondolkodás közegében. Ezt a közeget Endrei szerint a XIII—XV. századi természetfilozófiában a perpetuum mobile problémájának vizsgálata teremtette meg. Ezek az elvont vizsgálatok a ciklikus, önszabályozott mozgás elvének általános vizsgálá-

tával megteremtették az önszabályozó kör problémájának tudományos exponálását és kísérleteik során műszakilag is használható eljárásokat teremtettek ki. Mindezek alapján a tanulmány a műszaki találmányok megszületésének három etapját állapítja meg: Első állomás az alapvető tudományos megfogalmazása, a probléma felvetése, a megoldandó cél kitűzése. „Az emberi agy a feladatot kitézi és elfogadja a megoldás lehetőségét.” A második fok a kísérletek és primitív rész megoldásoké. Harmadik „a technika és társadalmi igény érettségének fókán” a találmány robbanás-szerű megszületése, rendszerint tömegesen, sok helyen, egymástól függetlenül. — PONGRÁCZ PÁL *Kallóalmok. A kézműves és manufaktúrális gyapjúipar kallóalmainak rekonstrukciós vizsgálata* címen a manufaktúra korszak kallóalmainak technikai fejlődését vizsgálja azzal a szándékkal, hogy támaszául szolgáljon egy kutatási programnak, amely rekonstruálni próbálja az egykori magyarországi kallóalmokat. A cikk bemutatja a kalló kalapácsok vezérlési technikájának történeti típusait és vízikerekek energiafelhasználásának alakulását. — LATINÁK ISTVÁN *A szentgotthárdi kaszagyár* címmel az 1901-ben Wieser József által alapított üzem technológiájának részletes ismertetését adja. — VAJDA PÁL *Magyarország első hegesztett vasszerkezetű hídja* c. cikkében kifejti, hogy Magyarország első ilyen hídja az 1931-ben épült balatonszemesi felüljáró, Európa negyedik, s nem első ilyen jellegű hídja, amint ezt korábban állították. — OPTIZ LÁSZLÓ *Egy XVII. századi szemüvegletünk optikatörténeti megvilágításában* címmel a budai várpalota területén 1949/50-ben végzett ásatások során napvilágra került legrégebb magyarországi szemüveg korát határozza meg. Beható elemzés alapján a tanulmány a szemüveget XVII. századi olasz vagy német munkának tartja. — SZŐKEFALVI NAGY ZOLTÁN *A XVIII. századi magyarországi hamuzsírőzés technológiája* c. cikke megállapítja, hogy a XVIII. századi magyar hamuzsírőgyártás minőségi színvonala lényegesen felülmúlta az akkori európai átlagszínvonalat. Ennek magyarázatát keresi a korabeli technológia elemzésében. Megállapítja, hogy a döntő a hamuzsírnak a szerves szennyeződéstől való igen gondos megtisztítása volt. — ENDREI WALTER és ANTON ŠPIESZ *Fehértési eljárás a XVIII. századból* címen elmondják, hogy 1783-ban a Magyar Kancellária foglalkozott a magyar posztókereskedelem passzív mérlegével és megállapította, hogy a konkurrenciában való alulmaradás oka a fejletlen technikai eljárás, öt cseh szakértőt küldött a Szepességbe a

korszerű fehéritési eljárás meghonosítására. Az általuk szerkesztett (a Lőcei Allami Levéltárban őrzött) fehéritési előírás a legrégibb hazai fehéritőrecept. A közlemény a dokumentumot teljes terjedelmében publikálja. — MINÁROVICS JÁNOS—TARJÁN REZSŐ Kőszeghi-Mártony Károly életmentő készülékét ismertetik. Kőszeghi-Mártony Károly, az osztrák-magyar hadsereg hadmérnöke, 1830-ban találta fel a gázokkal szennyezett légtérben, főleg tűzoltók által használt sűrített levegős légzőkészüléket. A cikk a találmány létrejöttét és jelentőségét tárgyalja. — ENDREI WALTER—NAGYRÉVI GYÖRGY *Két ismer-*

retlen léggömbfelszállás címen két megmaradt belépőjegy (a XIX. század elején a léggömb felszállások vásári látványosságok voltak, amelyeket belépőjegy ellenében mutattak be) és az őket megőrző egykori tulajdonosok reá írt megjegyzései nyomán Manner és Kraskovits (utóbbi állítólag magyar volt) és a híres svájci aviatikus Jean Degen 1810-es bécsi repülési kísérleteiről emlékeznek meg. — MANDORFF BÉLA Kandó Kálmánnak egy 1920-ban Pontecorvo olasz mérnökhöz írt levelét közli, amelyben Kandó az általa feltalált villamos vontatási rendszer lényegét fejt ki. — Sz. M.

Egyéb tudományos folyóiratok

ANTIK TANULMÁNYOK. 11. köt. (1964) 1—2. sz.: A folyóirat közli MORAVCSIK GYULA nekrológiát Marót Károlyról, valamint egy R. SZALAY ÁGNES által összeállított bibliográfiát Marót Károly munkásságáról. — MORAVCSIK GYULA *Megjegyzések a magyar—bizánci kapcsolatok művészeti emlékeihez* c. tanulmánya három képzőművészeti emléktárgyról ír, amelyek összefüggésben állottak a XII. századi magyar—bizánci háborúkkal. Forrása Kinnamos bizánci történetíró és a codex Venetus-Marcianus 524-ben található néhány XII. századi anonim vers utalásai. Az első emlék egy ércereszt, amelyet Mánuel császár az 1166. évi győzelmes magyarországi betörés emlékére állíttatott valahol a Déli-Kárpátok egyik szorosában, a betörés helyén. A másik egy aranytál, amelyet a Bizáncba származott magyar herceg Kalamanos, Boris árpádházi herceg fia adott ajándékba Mánuelnek. A harmadik egy, a magyar népet szimbolizáló, a konstantinápolyi fórumon elhelyezett nőszobor, amelyet Mánuel császár 1167-es Magyarország elleni hadjárata idején ledöntetett, hogy ezzel mágikus befolyást gyakoroljon a hadjárat sorsára. — IARMATA JÁNOS *Az ókori India és Kína kapcsolatainak történetéből* címen számos adattal kifejti, hogy bár az indiai buddhizmus jelentős mértékben csak az i. u. -i második században kezdett elterjedni Kínában, a rendszeres indiai—kínai, elsősorban kereskedelmi, részben vallási, kapcsolatok már az i. e. II. században megkezdődnek. Ezek a kapcsolatok a belső-ázsiai-hellenisztikus Greko-Baktriai Királyság közvetítésével létesültek, amely ellenőrzése alatt tartotta a Kína—India közötti ismert „selyem utat”. A baktriai királyság fővárosának, Begramnak helyén folytatott ásásokok ui. napvilágra hoztak olyan i. e. II. századi feliratot, amely félreérthetetlenül egy buddhista vallási terminust tartal-

mazott: ez Asoka indiai királynak, a budhizmus nagy terjesztőjének missziós tevékenységére utal a Greko-Baktriai Királyságban. Emellett számos nyelvészeti adat bizonyítja, hogy a korabeli krónikákban szereplő sér népnév a kínaiakat jelentette, ezzel a néppel pedig a krónikák tanúsága szerint a Greko-Baktriai Királyság kiterjedt kereskedelmi kapcsolatban állott. A baktriai—kínai kapcsolat bizonyítására felhossa továbbá, hogy a kínaiak saját maguk által használt népneve, a csin népnév, nyelvészetileg bizonyíthatóan, csak iráni (a baktriaiak iráni etnikumúak) közvetítéssel juthatott el az i. e. II. században Indiába. A befejező rész a Greko-Baktriai Királyság összeomlása utáni időkben, az i. e. I. században folyó kínai—ind kereskedelmi kapcsolatok létezésének bizonyítására sorol fel szórványos adatokat. — FÜVES ÖDÖN *A pesti görögök önállóságáért folytatott harca 175 évvel ezelőtt* címen egy, a pesti görög egyház irattárában felfedezett folyamodványt ismertet, amelyet Pest görög és makedo-román lakossága nyújtott be a Helytartótanácshoz 1788. április 18-án, kérve, hogy kiválhassanak a pesti szerb orthodox egyház keretéből és saját görög egyházközséget alapíthassanak, és saját templomot építhessenek. A Helytartótanács a kérelemnek helyt adott. Ez a pesti görögök önállósági törekvésének egy fontos állomása: a kérelem aláíróinak listája a görög és makedo-román lakosság teljes összeírásának tekinthető.

3—4. sz.: MARÓTI EGON *A rabszolgák szerepe a második triumvirátus idején* c. tanulmánya előljáróban megállapítja, hogy a kutatás eddig a második triumvirátus korát vizsgálva a rabszolgaság problémáját érdemben csupán a rabszolgafelkelések vonatkozásában érintette, s elhanyagolta a rabszolgák osztályharca egyéb, kevésbé kiélezett formáinak vizsgálatát, noha a szer-

ző véleménye szerint a korszak egész politikai történeti problematikájának kulcsa itt rejlik. Kifejti, hogy a triumvirek háborúi erősen aláásták a rabszolgák alávetettségi viszonyát a rabszolgatartókkal szemben. A proscriptioi során jutalomban részesült az a rabszolga, aki feljelentette a hatalmon levő kormányzattal szemben álló urát. Rabszolgák tömegesen éltek ezzel a lehetőséggel, s ez az osztályharc jellegzetes formájává vált. Még több lehetőséget nyújtott a rabszolgák számára alárendelt helyzetük csökkentésére a szembenálló felek hadseregeiben való részvétel. — **BORZSÁK ISTVÁN** *Simon Grynaeus — a Corvinkönyvtár őre?* címen áttekinti a neves humanista és reformátor, Melanchthon közeli munkatársa magyarországi működésének történetére vonatkozó adatokat. A hagyomány szerint Grynaeus II. Ulászló uralkodása idején tanárkodott Magyarországon, ahol a reformáció követése miatt egy ideig börtönt is szenvedett. Állítólag a Corvinkönyvtár őrei közé tartozott. A szerző véleménye szerint a gyér forrásanyag kevés támpontot nyújt a hagyomány valóságának megítélésére. — **KOPP ÉVA** ismeretlen francia nyelvű nekrológot közöl Zavirasz Györgyről: e polihisztor görög kereskedő a XVIII. századi görög diaszpóra szellemi életének egyik kimagasló alakja volt. Életének jelentős részét Magyarországon töltötte. A nekrológ 1805-ben a párizsi *Magasin Encyclopédique, ou journal des Sciences des Lettres et des Arts* c. folyóiratban jelent meg. — *Sz. M.*

COMMUNICATIONES EX BIBLIOTHECA HISTORIAE MEDICAE HUNGARICA Supplementum 3. (1965): A kötet **IVÁNYI BÉLA** *Részletek a magyarországi fertőző betegségek történetéből. Adatok a körmendi levéltárból a pestis XVI—XVII. századi történetéhez (1510—1692)* c. munkáját közli. A bevezető ismerteti a XVI—XVII. századi ismert hazai könyvtárkatalogusok orvosi anyagát, hangsúlyozva a XVI. századi polihisztor Batthyány Boldizsár aránylag nagy orvosi könyvgyűjteményét és a kassai Szt. Erzsébet egyház könyvtárának XVII. századvégi igen gazdag orvosi vonatkozásait. Ismerteti ezután a XVI—XVII. században a Batthyányak szolgálatában álló orvosok és gyógyszerészek neveit és működésük dokumentumait, köztük becses XVII. századi patikaleltárakat. A 381 tételből álló adattár a Batthyány-levéltár anyagából a kor pestises megbetegedéseire és járványaira tartalmaz adatokat.

35. köt. (1965): **SZÓKEFALVI-NAGY ZOLTÁN** *Hatvani István mint orvos-vegyész* c. tanulmánya a professzor munkájának orvos-vegyészeti ágát tartja a legjelentősebbnek:

ennek igazolására Hatvaninak a váradí vizekről 1745-ben írott gyógyvízelemzését és az alföldi sókivirágzások elméletével kapcsolatos elemzéseit, jatrokémiai nézeteit, pedagógiai jelentőségét és kémiai munkásságának hatását elemzi: érdekes hozzájárulásként a kor kevésbé ismert hazai természettudomány-történetéhez. — **KISS ÁKOS** *Az 1831. évi kolerajárvány Pest megyében* címen közöl levéltári kutatásokon alapuló rövid áttekintést a védelem szervezéséről, az orvosi előírásokról, a pusztítás méreteiről (Pest megyében a főváros nélkül kb. 10 000 halott, ebből a Buda környéki falvakban kb. 370), és a nép között itt is feltámadt zendülésekről (Vác, Nagykáta, Tápióbicske stb.). — **BENCZE JÓZSEF** Vas megye első fizikusának: Komáromi Jánosnak (1692—1761) s utódjának, Ehrlinger Lajosnak munkásságára vonatkozó adatokat ismertet: jelentős Ehrlingernek a megyével kötött, teljes terjedelmében közölt szerződése. — *Az Adattár* rovatban a 34. kötetben megkezdett erdélyi orvos-történeti levelek közlése folytatódik Fodor István kéziratgyűjteményéből: több mint 250 oldalon további 30 erdélyi orvos rövid életrajza s több-kevesebb levele kerül közlésre, igen értékes adalékként a kor erdélyi értelmiség-történetének is. — **BENCZE JÓZSEF** Sötér János Pest megyei alispán 1692. évi levelét közli az ekkor a Duna—Tisza-közén pusztító pestisjárványról; ugyanő két Vas megyei műhibaper iratait ismerteti. Az egyikben a községi bíróság 1722-ben a bécsi egyetem véleményét is kikérte (az ítéletet nem ismerjük), — a másik a sebész kártérítésre kötelezésével és 5 évi eltiltásával végződött. — *V. K.*

ETHNOGRAPHIA. 76. évf. (1965) 2. sz.: **BALOGH ISTVÁN** *A lófogatok Debrecenben a XVIII—XIX. században* c. tanulmánya megállapítja, hogy Debrecen lakosságának jelentős része a tárgyalt időszakban távol-sági fuvarozásból élt. Ez volt az oka a ló-tartás nagyméretű elterjedtségének, szemben az igavonó ökör tartással. A XVIII. század végén Debrecenben a lóállomány még nyolc-tízszeresen múlta felül az ökör-állományt. A tanulmány részletesen ismerteti a debreceni, félig extenzív lónevelés technikai eljárásait és a használt lószerszám-féleségeket. — **KANYAR JÓZSEF** *Néhány ismeretlen Herman Ottó levélről* c. közlését a Borsodi Szemle 2. számánál ismertetjük.

ÉPÍTÉS- ÉS KÖZLEKEDÉSTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK. VIII. köt. (1964) 3—4. sz.: **GRANASZTÓI PÁL** *Budapest és Szeged, két jellegzetes magyar város a századvégi városépítés időszakából* c. tanulmánya

hangsúlyozza a XIX. század végének jelentőségét a magyar városépítészetben és kiemeli az ekkor keletkezett egységesen eklektikus stílusban, a kor általános európai formanyelvének megfelelően kiépített városok művészi értékét. Vázolja kiépülésük menetét és elemezve az így létrejött együtteseket, rámutat, hogy Budapest és Szeged esetén a városmérletekben, formaképzés és műszaki kivétel szempontjából a kor legjobb európai színvonalán az egységes koncepciójú városépítés kivételes, Szeged esetén egyenesen unikum számba menő példája valósult meg. — IONESCU GRIGORE professzor *A moldvai Stefan cel Mare-kori (XV. századi) építészet jelentősége* című, számos fényképpel és alaprajzzal illusztrált tanulmánya elsősorban egyházi építmények sajátos vonásainak elemzésével kimutatja, hogy azok általában egységes alaprajzi elgondolás alapján épültek, bár egyes, részben szerkezeti, részben díszítő jellegű elemeiknél már vannak bizonyos elkülönülő sajátosságok is. Feltételezhető tehát, hogy ekkorra már kialakult az ún. moldvai iskola, építőműhely, mely a külföldi építőmestereket is hatása alá vonva alapul szolgál a következő századok moldvai építészeti stílusának. — BARCZA GÉZA *Műemlékredelem a Magyar Tanácsköztársaság idején* c. tanulmánya bevezetésül az 1881. évi műemléki törvény hiányosságaira mutat rá, kiemelve, hogy a MOB jórészt haladó gondolkodású vezetői és szakértői ilyen körülmények között is lelkes és eredményes munkát végeztek. A polgári demokratikus forradalom a műemlék-ügyet új alapokra szándékozván helyezni, a MOB-ot feloszlatta: az új műemléki főhatóságnak: a Műemléki Tanácsnak és a Műemléki Hivatalnak létesítése már a proletárdiktatúra alatt, 1919 július végén történt. A rendelkezésre álló rövid idő alatt a Hivatal működését már nem kezdhetette meg; annál elismerésreméltóbb az a tevékenység, melyet az ügyvezetést átmenetileg a Közoktatásügyi Népbiztosságon belül továbbvívó hivatali apparátus addig is végzett. A cikk főleg az új hivatal vezetőjévé kinevezett Éber Lászlónak és dr. Lux Kálmánnak tevékenységét emeli ki: ők kezdeményezték e hónapokban a fővárosi műemlékek felmérését. Határozott lépések történtek az ingó műemlékek: elsősorban egyházi műkincsek és a jelentősebb magángyűjtemények védelmére: ezeket szocializálták. A cikk az ellenforradalomnak a Tanácsköztársaság műemlékvédő munkájában részt vett szakemberek elleni megtorló intézkedéseit ismertette zárul. — LEVÁRDY FERENC *A hatsüveges boltozás szerepe a gótikus téralakításban* c. tanulmánya — hangsúlyozva, hogy a művészettörténetben

helytelen a korok és stílusok merev periodizációval való szétválasztása — a stílus állandó, korszakokon végignyúló folyamatos változásának példájátéként a későromán, szinte már öncélú díszítő törekvés termékének tekintett hatsüveges boltozás elterjedését és fejlődését vizsgálja, különös tekintettel magyarországi XIII. századi jelentkezésére, összefüggésben a stílusfejlődés hazai gazdasági, politikai és társadalmi alapjaival.

IX. köt. (1965) 1. sz.: KOROMPAY GYÖRGY *A föterek kialakulása a késő feudalizmus korában* c. tanulmánya — számos képpel és alaprajzzal illusztrálva — a folyamatot elsősorban a városi téralakítás különböző történetileg alakuló típusai szerint vizsgálja, bár a bevezetésben hangsúlyozza a polgárság és feudális erők ellentétének, a városban belüli harcnak e folyamatra gyakorolt hatását is. — MAJOR JENŐ *A városalaprajz mint a korai magyar városépítéstörténet forrása* c. tanulmánya a soproni belváros alaprajzának gondos elemzésével megállapítja, hogy Sopron alaprajzi rendszerének kialakulását elsősorban a római városfalak határozták meg: ezeknek vonalától befelé haladva alakult ki az alaprajz, melyet azonban az a körülmény is befolyásolt, hogy Sopron a középkori magyar városfejlődés egy sajátos típusához tartozik: ispáni várból alakult polgári várossá. Az e befolyások alatt kialakuló alaprajzban a XIII. század második felétől lesz érezhető a korszerű városépítési elvek hatása (ha azt az előző periódus hagyatéka korlátozta is). E fejlődést a városi polgárság egy modern generációja (feltehetőleg az Ausztriában és Csehországban királyi diplomáciai szolgálatban gyakran megforduló Harkai Fülöp és fia István vezetésével) kezdeményezi, kik az 1250-es évektől kezdve, felismerve az ispáni várszervezet válságba jutását, a várossá fejlődésben látják a kibontakozás útját. Ennek a jogi fejlődésnek része (vele a telekrendszer alakulása által összekapcsolva) a várostest kialakításának koncepciója. — V. K.

MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE. IX. évf. (1965) 3. sz.: MÁTRAI LÁSZLÓ *Az itáliai „averroizmus” hatása a XVI. sz.-i Magyarországon* c., eredetileg az 1964 októberi spoletói olasz–magyar történelem napokon előadott tanulmányában sürgeti, hogy az olasz reneszánsz és humanizmus általános kelet-európai és magyarországi hatásának felmérése után kezdődjék meg végre magyar részről tudománytörténeti és filozófiatörténeti alapon a konkrét, speciális összefüggések feltárása. Ebben a reneszánszkutatásban vezető szerepet játszó olasz történészek a fejlődés általános vonalainak megrajzolásával s a humanizmus fogalmá-

nak pontos körülírásával segíthetik a magyar tudósokat. A továbbiakban magyar példát hoz fel arra vonatkozólag, hogy mennyire helytelen az averroista Pádua és a platonista Firenze merev szembeállításának renani koncepciója. Igaz ugyan, hogy a XVI. század végi Magyarországon katolikus és lutheránus körökben nem hat például Galeotto Marzio padován arisztotelizmusa — mint ezt De homine c. művének egy 1610-i oppenheimeri hármas kiadása tanúsítja —, hanem helyette Patrizzii lapos újplatonizmusa. Unitárius körökben azonban a Pomponazzi-féle padován arisztotelizmus is érvényesül. A humanizmusnak eme két, egymással ellentétesnek látszó irányzata 1520–1570 között Bázelen békésen egymás mellett él és virágzik. Ez érdekes és jellemző esettel kapcsolatban a szerző igen fontos tudomány- és ideológia-történeti tanulságokat von le.

5. sz.: MÉREI GYULA *A polgári történelmszemlélet és történettudomány válsága Nyugat-Németországban a II. világháború után* c. tanulmánya első részében a polgári történetírás válságának kezdetét vizsgálja az első világháborút követő forradalmi periódusban főképp Meinecke és Troeltsch munkásságában. Ez a válság még jobban elmélyült a III. Birodalom bukásával, a szocialista világrendszer kialakulásával, a gyarmati rendszer széthullásával s végül az 1945 utáni ipari-technikai fejlődéssel. Ezek a megváltozott történeti körülmények ösztökélték a nyugat-német történészek egyik csoportját az ún. integrált globális történetelmélet kialakítására és új kutatási módszerek bevezetésére. A szerző ismerteti a német történészeknek az új történelmi körülmények hatása alatt megfogalmazott különböző nézeteit. Tárgyalja a mai nyugat-német történetírás Ritter és Schieder nevével jellemezhető fő irányzatait s különböző nézeteit, amelyek azonban egy ponton találkoznak: a szocializmus- és marxizmus-ellenességben. Nézeteiket a diszkontinuitás, a történelmi folyamat megszakítottságát hirdető elmélet, a technikai és ipari fejlődés döntő tényezővé emelése és a társadalmi viszonyokkal való azonosítása, a munka általános elidegenedésének, a történelem céltalanságának, a jövő megismerhetlenségének, a haladás tagadásának hirdetése jellemzi. Ugyanakkor a bírált történészek azt bizonygatják, hogy a technikai fejlődésen létrejövő integráció a jövő fejlődés útját egyengeti. A tanulmány befejező része azokat a változásokat tárgyalja, amelyek a nyugat-német történetírásban a természeti és egzakt tudományok fejlődésével kapcsolatban metodológiai téren a struktúra- és típusvizsgálatban végbe mentek. Ezek mellett azonban a korábbi,

Rankera jellemző individualizálás és az objektivisták faktológiai módszerek továbbélése is megállapíthatók. — B. B.

MAGYAR NYELV. 60. évf. (1964) 3. sz.: VÉGH JÓZSEF *Földrajzi-nevek gyűjteménye Zala megyéből* címen közlése az elmúlt években Zala megye területén folytatott szakszabású helynévgyűjtő-munka első szakaszának befejezése alkalmából rendezett ünnepi ülészak legfontosabb hozzászólásait. — TAMÁS LAJOS referátumában ismertette a gyűjtőmunka előzményeit, megszervezését, lefolyását, továbbá megemlékezett a hasonló jellegű külföldi vállalkozásokról. — PÁIS DEZSŐ *Ola* c. tanulmánya a Zala megyei Ola község nevének eredetét vizsgálja. Elveti azt a kézenfekvőnek látszó feltevést, amely a szót az oláh népnévből származtatja. Az oláh népnév a magyar nyelvben szláv jövevényező; a középkorban latin jellegű népelemet jelentett. Azonos tőből származik olasz szavunk is. E feltevés szerint talán a helynév vallon települést jelölt. Szerző a nevet a lovászt jelölt török vlag szóból származtatja. Feltételezi, hogy az Ola közelében levő Lovászi és Teshárd községek (utóbbi neve szintén török eredetű és ugyancsak lóval kapcsolatos tevékenységet jelent) ugyanannak a birtoknak a részei voltak. — BOJTÁR ENDRE *A kelet-európai típusú újabbbkori irodalmi nyelvek kialakulásának néhány kérdése* c. tanulmányában előljáróban így definiálja az irodalmi nyelvet: „Szóhasználatomban én a nemzeti nyelvek azt a belső típusát jelölöm vele, mely normalizált jellegével, egységességével, normatív érvényességével (tehát jellegével és funkciójával) a nemzeti nyelvek kulturális és társadalmi értelemben vett fő belső nyelvtípusa, s mint ilyen egységesen szembenáll az összes többi belső nyelvtípussal és nyelvváltozattal, főként pedig a nyelvjárásokkal.” A továbbiakban a munka megvizsgálja a cseh, a lengyel, az orosz és a magyar irodalmi nyelv kialakulását, szoros összefüggésben szemlélve a reá ható társadalmi körülményekkel, és megállapítja, hogy az irodalmi nyelv összefüggése a társadalommal, a társadalmi folyamatokkal és változásokkal, jóval szorosabb mint általában a nyelv. Az irodalmi nyelv kiválogatódása az adott nyelv belső rendszeréből, dialektusaiból, hagyományaiából, közvetlenül a társadalmi körülmények hatására jön létre. Ennyiben a szerző az irodalmi nyelvet felépítmény jellegűnek tekinti. A tanulmány a kelet-európai irodalmi nyelvek sajátosságainak a következőket tekinti: a) a kapitalizmus kifejlődésével egy időben alakulnak ki, jobbra a kulturális nemzeti harcok során; b) bizonyos

népi jellegük van; c) utalva Benkő Lóránd egy fejtegetésére, amely megkülönbözteti az irodalmi nyelvek formai és tartalmi oldalát (formainak tekintti a helyesírást, alaktant, tartalmiak a frazeológiát és szóképzőletet, a stílusi elemeket), szerző kifejti, hogy a kelet-európai irodalmi nyelvek kifejlődésében előbb a formai elem alakul ki. Az irodalmi nyelvek megszületésének első fázisában nyelvtan-írók kidolgozzák az irodalmi nyelv normáit. A második fázisban az irodalmi mozgalmak résztvevői fordításokkal gazdagítják tartalmilag a kialakuló irodalmi nyelvet.

4. sz.: **LIGETI LAJOS** *A magyar nép mongol-kori nevei (magyar, baskir, király)* c. tanulmányában áttekinti a magyar nép különböző, a magyarországi tatárjárás történetét leíró ujjur nyelvű mongol, perzsa és kínai forrásokban található elnevezéseit. Megállapítja, hogy a baskir népnév magyarokra alkalmazását egyesek azzal magyarázzák, hogy Baskiria területén ekkor még éltek magyarok, a Julianus barát által fel-lelt Magna Hungaria lakói. A király szó népnévként alkalmazása abból ered, hogy az uralkodó neve magyarul király volt, s ez a szó — jelentésváltozást szenvedve — egyes korabeli forrásokban magyar népnévvé vált. — **PAIS DEZSŐ** *A régi úton a veszélyben forgó Tátika név védelmére* c. közleménye Illyés Gyulának egy megállapításával vitatkozik, amely szerint a Tátika nevet Kisfaludy Sándor krea-ta Tadenka XIII. században élt püspök nevének elferdítéséből. A szerző okleveles adatokkal bizonyítja, hogy a Tátika helynév a Thad-deus, Tádé személynévből származó XII—XIII. századi Tadeuca magyar személynévből ered és már jóval Kisfaludy Sándor működése előtt mai formájában ejtették. — **KISS LAJOS** *Az albánok elnevezései a magyarban* c. cikke kifejti, hogy a magyar nyelvben az albán nép megnevezésére történelmünk során az orbonász, az arnót, valamint az albán neveket használták. (Ismeretes, hogy maguk az albánok szkipetároknak nevezik magukat.) Az arnót szó ozmán-török eredetű, eredetije, az arnaut, harcost jelent. A török hadseregben harcoló albán katonák elnevezése volt. Az orbonász és az albán azonos eredetű szavak, az albánoknak a XIX. században kialakult szkipetár név előtt használt régi népvnevéből, a ma is létező arbēn albán szóból származnak délszláv közvetítéssel. — **SZABÓ T. ATTILA** *Kolozsvár: gyálzkodás 1491-ből* c. közlése egy 1491-ből származó, a kolozsvári szász szék által hozott bírói ítélet német szövegében talált figyelemre méltónak ítélt magyar szitok formát, az aggeb kifejezést mutatja be. Véleménye szerint a kifejezés érdekes összefüggéseket

sejtet a korabeli boszorkány hiedelmekkel. 61. évf. (1965) 1. sz.: A Magyar Nyelvtudományi Társaság megalapítása 60. évfordulójának szentelt ünnepi megemlékezések alkalmat találnak arra, hogy egyik legkiválóbb tudományos társaságunk történetén túl a magyar nyelv-tudomány fejlődését is megvilágítsák. Ennek a nyelvtudománynak mindmáig legfejlettebb ága a nyelvtörténet. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság ünnepi közgyűlésén hangzott el **TAMÁS LAJOS** *A román nyelv magyar jövevényszavainak feldolgozásáról* c. előadása, amelyben a szerző a román nyelv magyar elemeit a mai tudományos igényeknek megfelelő módon tárgyaló, korszerű etimológiai szótára elvi és módszertani problémáit ismerteti. A munka 2800 címszót tartalmaz, legnagyobbbrészt többé-kevésbé elterjedt tájszót. Kb. 170-re tehető azoknak a magyar eredetű szavaknak a száma, amelyeket minden művelt román szóban vagy írásban használ, vagy legalábbis megért. — **IMRE SAMU** *Véghely Dezső és a Szabács Viadala* c. tanulmányában egyrészt írásszakértő vizsgálattal végleg megecfolja azt a gyanút, mely szerint a Szabács Viadalát felfedezője, Véghely Dezső paleográfus és történész hamisította volna, másrészt módszertani és tárgyi érvek (Verancsics Névtelenével és Tinódi Chronicájával való egybevetés) alapján visszautasítja a Horváth Mária régebbi számunkban ismertett stíluskritikai elemzéséből a históriás ének hitelessége ellen levonható azon következtetést, amely statisztikailag összevetve a Szabács Viadala szóképzőletét Heltai Gáspár szóképzőletével és konstatálva az egyezések nagy számát, feltételezi, hogy a hamisító Heltai művét használta forrásként. A szerző megállapítja, hogy az összehasonlított szóképzőlet zömét a tárgykörbe tartozó leggyakoribb szavak alkották, tehát az egyezések semmit sem bizonyítanak. A költeményben előforduló jellegzetes szavak nem találhatók meg Heltainál. Véggkövetkeztetésként a szerző kétségbevonja a nyelvi statisztikai módszer ilyen jellegű alkalmazásának létjogosultságát. — **HORVÁTH MÁRIA** *Ostrom szavunk történetéhez* címmel ismerteti, hogy a Szabács Viadala históriás énekben az ostrom szónak egy nyelvtörténetileg rendhagyó alakjára bukkant: a strumlottak, strumlás — hármas mássalhangzó torlódással kezdődő formára. A szerző feltételezi, hogy ez a forma nem közvetlen német átvételből származik, hanem olasz közvetítésű átvétel. — **BAKOS JÓZSEF** *Comenius magyar származásáról*, — *a Szegez családnévről* címmel beszámol a nagy cseh pedagógus és filológus magyar származását bizonyító kelet-morva néphagyományról s Comenius cseh

a nemzeti kultúra demokratikus és szocialista eredményeire támaszkodva látott hozzá az új képzőművészet megteremtéséhez, melyben a mű ismét konkrét társadalmi rendeltetést, a téma és így a művész szakmai felkészültsége pedig újból jelentőséget kap: kibővülnek a műfaji lehetőségek, a művészet népiségének lenini elve foglalja el a l'art pour l'art helyét. Új művészgenerációk indulnak el s a régiük munkássága kiteljesedik. — HORVÁTH BÉLA *Lenin a margón* c. cikke Kernstock Károly egy Wells-világtörténet margójára valószínűleg 1925-ben, emigrációjának utolsó évében rajzolt Lenin-portréja kapcsán érdekesen elemzi a művész gondolatvilágának forradalmi elemeit s kialakulásukban a Kernstock családba beházasodott Porth Györgynek szerepét (akiben szerző az Internacionálé egy Magyarországra küldött megbízottját sejteti).

3. sz.: PERNECZKY GÉZA *Tíz esztendő a magyar képzőművészeti kritika hőskorából* címen Lyka Károly és Fülep Lajos portréin s a Millenium s a Nyugat megindulása közötti időben kifejtett tevékenységükön keresztül mutatja be a kor hanyatló polgári közízlését, Lyka harcát a Hét-ben az új művészi irányzatok megismertetésére s hangsúlyozva Fülep jelentőségét az impresszionizmusnál tágabb látókörű s filozófiai-
lag is alátámasztott művészetszemléletért folytatott küzdelemben. (Függelékben Fülep Lajos munkáinak bibliográfiája.) — A folyóirat teljes terjedelmében közli a régi magyar művészet periodizációs problémáiról 1964 októberében megrendezett konferencia referátumait: igen jelentős anyagot a magyar történet és művészettörténet kapcsolatainak megvilágításához. Vitaindító referátumában DERCSÉNYI DEZSŐ a nemrég megjelent kétkötetes Magyar Művészettörténetével lényegében azonos periodizációs javaslatot terjeszt elő, előzőleg azonban néhány elvi kérdésre hívja fel a figyelmet. Így tárgyalandónak tartja a korábban itt élt népek, valamint a nemzetiségek társadalmának művészetét is, hangsúlyozza a művészettörténet mint önálló tudomány önálló periodizációjának fontosságát, s hogy ez csakis történeti principiumok szerint történhet meg. Ezeknek az elveknek alapján indokolja az előterjesztett periodizációs javaslatot is. — DÁVID KATALIN hozzászólása a magyar művészettörténeti kutatás Fülep Lajos által kidolgozott programjának folyamatban levő megvalósításához kapcsolja a periodizációs problémáit, mint lényeges elemeit egy, most már a sajátos magyarországi (tehát nemcsak magyar) művészet egészét felölelő vállalkozás megszületésének. Ebben annak fontosságát hangsúlyozza, hogy végül elvá-

lasztható legyen a külföldi import művészeti anyag a hazai alakulástól: ez egy sajátos hazai talajból kinövő, de nemcsak a hazai köztörténeti dátumoktól meghatározott, alapjában a stílus alakulásán alapuló, de természetszerűleg történetileg megalapozott periodizációt igényel. A stílus alakulásánál a vizsgált jelenség kibontakozásának jelentkezéséből kell kiindulni: ehhez felhasználhatók az elpusztult emlékenyagra vonatkozó dokumentális (levéltári, ikonográfiai stb.) adatok is. — MÁLYUSZ ELEMÉR a társadalom életében gazdasági és szellemi okok eredményeként bekövetkezett fordulatok közvetlen okát abban látja, hogy a társadalom életét alkotó sokféle összetevő elem közül a történeti fejlődés során hol egyik, hol másik kerül előtérbe: a fejlődés így nem egyenletes, de nem is tekinthető egyszerűen visszaesések és előreugrások sorozatának sem. Igen részletesen kifejtett társadalom- és gazdaságtörténeti fejlődés keretében ágyazva s vitatkozva a mindent az egyszerű árutermelés a korban uralkodó voltából levezetni kívánó sematikus nézetekkel (ez önmagában ugyanis a társadalom három évszázadon át azonos voltát jelentené, amiről nem lehet szó) a Mohács előtti magyar társadalom életében három, referátumában részletesen indokolt fordulópontot lát: a királyság megalapítását; a XIII. század közepén a köznemesség kialakulását, mely megakadályozta az országnak a nagyurak közötti feudális széttagolódását; a XV. század közepén a városi polgárság megerősödését. Befejezésül a periodizáció tisztázásához új kutatásokat sürget. — HECKENAST GUSZTÁV periódushatárként 1526 helyett már a XV. század közepéig visszanyúlva, az innen 1790-ig terjedő korszak fő jellemzőjének az állam rendi jellegét tekinti: periodizációs javaslatát így a rendiség fejlődése szerint teszi meg, ugyancsak részletesen indokolva a következő periódus beosztási javaslatát: 1440—1541 (a Hunyadiak centralizációs kísérlete és ennek bukása, esetleg 1490-nel kettéosztva); 1541—1683 (a három részre szakítottság: a IIabsburg centralizáció és a rendek harca a török őrnyékában, 1606—1608 körüli elválasztással); 1680—1740 (1711 elválasztással: a rendiség elleni abszolutista támadástól a rendiség pozícióinak újabb megerősödéséig); 1740—1790. — KLANICZAY TIBOR a nemzeti és területi szempontok elválasztásával kapcsolatos problémákat ismeretve a régi magyar irodalom záróhatárát valahol a XVIII. században látja: az ezt megelőző korszakra vonatkozóan az irodalomtörténészeknek a régi magyar irodalom nemrég megjelent történetében alkalmazott ölelkező periodizációját ismerteti. — V. K.

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK. LXVII. köt. (1965) 1. sz.: MOÓR ELEMÉR *Malom és molnár* c. kisebb közleményében elveti a két jövevényszavunknak nyugati nyelvekből való erőltetett származtatását, és művelődéstörténeti, valamint alaki érvek alapján X. századi szlovák szóalakokból vezeti le őket. A X. század végén a Dunántúl erdős vidékeit megszálló magyarok magukkal vitték ezeket a szlovák jövevényszavakat, bár az e szavak alapjául szolgáló vízmalom egyes szerkezeti elemeinek elnevezésénél a szlovén hatás sem rekeszthető ki teljesen. A tanulmány befejező részében nyelvtörténeti adatok alapján a vízmalomnak kallós vagy kölyüs, ill. fűrészmalmokká való átalakítására is utal. — Ugyancsak MOÓR ELEMÉR *Úr és ország* c. cikkében Harmatta János kritikájával szemben tárgy- és művelődéstörténeti, ill. nyelvészeti érvekkel körülbástyázza Munkácsi Bernát ismeretes felfogását „úr” szavunknak az ősráni *osuro—fejedelem szóból való eredeztetéséről. Moór egy *uhuru > *uhru > uru > ur alakfejlődési sort tételez fel. Az ország szavunk eredeti „uruszág” alakja tővegi magánhangzójával azonban arra vall, hogy ez a szavunk

még az uru > ur hangfejlődés bekövetkezése előtt kialakult. Ez leghamarabb Géza fejedelem korában történhetett, aki a törzsfők hatalmának tényleges megtörésével Magyarország tényleges és egyedüli *uhru-jává lett. Az Árpádok uralma alá tartozó terület csak ezután kaphatta a „fejedelemség”, vagyis uruszág elnevezést, ha ugyan eredetileg ez a szó nem az Árpádoknak a szabad magyarok legelőterületeitől mesgyével elkülönített családi birtokait jelentette. Szavunk mai jelentésének kialakulása azonban a nyugati típusú királyság bevezetésekor, vagyis 1000 körül már befejeződhetett, mert különben alighanem királyi szavunk neveztek volna el a királyok hatalma alá tartozó területet. A cikkíró feltételezi, hogy az Árpádoknak a királyi cím felvétele előtt *uhru lehetett a címük, míg a törzsfőknek a szláv-bizánci *βοεβοδος* (szláv vojevoda) szóból visszakövetkeztette: vezér. Mivel pedig az *uhru cím a finnugor őskorból származik, valószínűleg látszik, hogy a magyarság a múltban is mindig fejedelmek vezetése alatt élt, amit egyébként nomád életformája is érhetővé tesz. — B. B.

Helytörténeti és helyismereti folyóiratok

BORSODI SZEMLE. IX. évf. (1956) 2. sz.: KUN LÁSZLÓ *Harc a közélet demokratizálásáért, a reakció ellen Miskolcon* c. tanulmánya azt a küzdelmet ismerteti, amely 1945-ben és 1946 elején Miskolcon a Nemzeti Bizottság irányításával a közigazgatás demokratizálásáért és a fasizmus maradványaitól való megtisztításáért az igazolási és népbíróági eljárások keretében folyt. Ez a harc kezdetben nem járt eredménnyel nemcsak a kiszagdapárti reakció tevékenysége folytán, hanem amiatt sem, hogy az egyébként a kommunista Pődör László irányítása alatt álló Nemzeti Bizottság a helytelen kormánypolitikát következtében 1945 végére lényegében minden reális hatalmát elvesztette. Az előretörő reakciónak 1945. november 8-án a miskolci munkásság hatalmas tömegtüntetése kiáltott először megálljt, hogy aztán az 1946 tavaszán országosan kibontakozó baloldali ellentámadás során Miskolcon is frontátörést érjenek el. A kommunisták által vezetett baloldal támogatásával a Nemzeti Bizottság energikusan végrehajtotta a B-listázásokat. Ebben a bizottságnak nagy segítségére volt Oszip István kommunista főispán. Ugyanekkor a közigazgatási tanfolyamokon tömegesen képeztek ki egyszerű munkás- és parasztemberek közigazgatási feladatok ellátására. Ők az átmeneti nehézségeket, kezdeti bizonytalankodásokat le-

küzdve eredményesen birkóztak meg a népi demokratikus közigazgatás újszerű feladataival, s a későbbiek folyamán szilárd magyarává váltak a proletárdiktatúra kialakuló új államapparátusának, a tanácsrendszernek. — K. VÉGH KATALIN és KEMENCZEI TIBOR, a miskolci Herman Ottó Múzeum régészei *A Herman Ottó Múzeum régészeti kutatásai 1945–1965 között* c. referáló cikkükben először a régészeti feltárások időrendjében, majd a régészek tudományos publikációinak rendjében ismertetik a Borsod megyei régészeti kutatások két évtizedes történetét, 3 oldalas illusztrációval. — Kiegészíti a cikket *A hatszázéves Miskolc* c. közlemény, amely részletesen ismerteti a városi Tanács VB és a Herman Ottó Múzeum által rendezett nagyszabású várostörténeti kiállítást. — KANYAR JÓZSEF, a kaposvári Állami Levéltár igazgatója *Herman Ottó ismeretlen levelei* címmel a meryei piarista uradalom levéltárában talált öt ismeretlen Herman Ottó-levelet ismerteti és közli. A Bertalan Alajoshoz, a piarista uradalom néprajzbarát jószágkormányzójához intézett levelek a somogyi és a zalai néprajzi gyűjtőmunka eredményeiről és a milleniumi kiállítás néprajzi részlegének előkészítéséről szólnak. — LEHOCZKY ALFRÉD *Rombauer Tivadar és a borsodi ipar* címen Rombauer Tivadarról, a múlt század első fele egyik legképzettebb

és legtapasztaltabb kohászáról, az ózdi gyár építőjéről, a 48-as Földművelés- és Iparügyi Minisztérium osztályfőnökéről, a 48–49-es szabadságharc fegyvergyártásának szervezőjéről, az amerikai emigrációban elhunyt hazafiról közül néhány érdekes adalékot halálának 110. és az ózdi vasgyár alapításának 120. évfordulója alkalmából. — **KAMODY MIKLÓS** *Mit olvastak Tibolddárócon 1888-ban?* címen egy 1888-ból származó postamesteri kimutatás alapján ismerteti a Bükk déli lejtőjén meghúzódó, a szociográfiai irodalomból jól ismert borsodi falu 29-féle sajtótermékét 46 példányban járató olvasóközönségét, ennek rétegződését. — **B. B.**

VASI SZEMLE. XIX. évf. (1965) 2. sz.:
BÓNIS LAJOS *Körmennd húsz éve c.* tanulmánya a helység régebbi történetének rövid áttekintése után a felszabadulás időpontjában agrárjellegű, csak néhány apró iparteleppel ellátott helység további fejlődését vizsgálja: a földosztás 2000 holdat juttatott a körmenndi és környékbeli parasztnak, 1949-ben megalakult a ma is jól működő Vörös Csillag tsz., modernizálták és megnövelték az egykori kis téglagyárat, cipőipari és faipari üzem alakítja át a község profilját. Gimnázium és felsőfokú mezőgazdasági technikum is működik a községben. — **BÉKEFI ANTAL** *Vasi zenei emlékek a honfoglalástól a török időkig c.* tanulmánya (I. rész Savaria zenei emlékei címen az előző számban) egyrészt áttekinti a rómaiakori Savaria emlékanagyának (sír-köbbrázolások, szobrok, hangszerek stb.) zenei vonatkozásait, majd a honfoglalás utáni korból közöl adalékokat. Ezek részint többnyire általánosok és csak távolról vasi vonatkozásúak (pl. a Lél monda, St. Gallen), részint visszakövetkeztetések mai vasi népi dallamokból és a hozzájuk fűződő részletesen ismertetet népszokásokból (regölés, betlehemezés). — **SZÖVÉNYI ISTVÁN** *Chernel István utolsó évei* címen naplójegyzetei alapján rekonstruálja a jeles vasi ornitológus, Herman Ottó barátja s a Madártani Intézet igazgatóságában utódja (1865–1922) utolsó éveit. Jellemző, s e korra már kihaló példája ő a régi, életformájában a tudomány felé forduló, igazi értelmiséggé átnövő vidéki dzsentri még virágkorában sem gyakori típusának. Jellemző, hogy Chernel a Tanácsköztársaság idején a népművelési lehetőségek kitérülésén lelkesedve tesz intézkedéseket. — **HAJNAL ÉVA** *Adatok a munkásmozgalom történetéhez: a sárvári gyárrobbanás (1905)* címen a megyében az 1870–1900 között alakított közel 30 új iparvállalat sorához 1904-ben csatlakozó, a francia katolikus tőke s hazai szövetségeinek alapításában

létrejött sárvári műselyemgyárban történt robbanással foglalkozik. Az akkor még erősen robbanásveszélyes gyártásban a tőkés elhanyagolták a munkásvédelmi beruházásokat, ugyanakkor meggátolták a munkásság mindenféle szervezkedését is. A sárvári szegénység így is tömegesen jelentkezett a gyárba, ahol 5–600 munkást foglalkoztattak. Az 1905. október 16-i robbanásnak 6 halottja s kb. 60 sebesülte volt. A megrémült városi polgárság tiltakozott a gyár újjáépítése ellen, de a tőkés (végül is maguk mellé állítva a szűkös kenyereket feltű munkások egy részét is) mégiscsak megszerezték a további működési engedélyt. — **SMIDT LAJOS** *A felszabadulás emlékeiből* címen képekkel illusztrált cikkében mutatja be a vasi felszabadulás első nyomtatványait, rólapjait, apró emléktárgyait, szükségpénzeit, karszalagjait, felülnyomott bélyegeit, jelvényeit, plakátjait. — **KISS MÁRIA** *Szombathely piaca a XIX. században* címmel a régi szombathelyi piac életét, szabályait, s a rajta felvert sátrak egy régi helyszínrajzát mutatja be. — **FÜVES ÖDÖN** a XVIII. században Vas megyében élő görög kereskedőkre vonatkozó adatokat közöl. — **KUNTÁR LAJOS** az ún. Kossuth imádság (nyilván a „Kossuth imája a kápolnai csataterén” című, Roboz István — 1849-ben Noszlopy titkárja — által írt röpirat — V. K.) németre fordításáért és nyomtatásáért 1849-ben elítelt három szombathelyi polgár ítéletét ismerteti. Egyikük Bertalanffy, a kor jeles vasi nyomdásza, a másik Schalp Gyula, helyi könyvkereskedő.

3. sz.: **HORVÁTH ERNŐ** Saághy István (1865–1945) születésének százéves fordulóján a kámonai arboretumot alapító, európai hírű dendrológusra emlékezik. Egyike ő a kor kulturált vasi középbirtokosainak: apja korának leghíresebb magyar méhesze volt. — **HORVÁTH FERENC** a Vas megyei munkásmozgalom történetének forrásait ismerteti, felsorolva a számbajöhető levéltári állagokat, s a legfontosabb könyvészeti és sajtóanyagot, — külön hangsúlyosan emelve ki a Tanácsköztársaság forrásait. — **TUNGLI GYULA** Izsákfa község történetét feldolgozó monográfiájából közöl egy részletet: a község felszabadulás előtti történetének összefoglalását, ennek kapcsán a XVIII–XIX. századi társadalmi tagozódást, az 1820-as évek jobbágygazdálkodását s a parasztság helyzetét a kapitalizmus korában. — **HORVÁTH TIBOR** ANTAL hagyatékából a XVI. századi Szombathely növekvő katonai és földesúri terheire, a nemesiség városba özőnlésére és a polgárság differenciálódására vonatkozó adatokat olvashatunk. — **V. K.**

Kulturális, ismeretterjesztő és szépirodalmi folyóiratok

ALFÖLD. XVI. évf. (1965) 11. sz.: MÓRICZ MIKLÓS *Móricz Zsigmond levele szüleihez Kossuth című darabjáról* címen az író két-hónapos kisújszállási óraadó tanársága idején 1902 szeptemberében, Kossuth születésének centenáriumára írt rövid alkalmi darabjának keletkezéséről és egy vándor szintársulat általi sikeres előadásáról írt levelét közli: a darabról ma már semmit sem tudunk, a levél sorai azonban jellemzően érzékeltetik és jelzik a fiatal Móricz és egy egész kor vidéki társadalmának a függetlenségi politika jegyében fogant történelemszemléletét. — SZÜCS SÁNDOR *Népi legendák Csokonairól* c. cikke a költőt afféle varázsló, jövőndőlő, rímfaragásra mindig kész garabonciás diáknak ábrázoló történeteket (inkább hosszabb anekdotákat) közöl, elsősorban egy öreg biharnagybajomi csősz elbeszélése alapján: jellemző példaként a történeti-irodalmi személyiség folklorizálódásának tendenciájára, ill. az ezt elvégző népi tudatra.

12. sz.: GÓDOR FERENC *Tisztelettel adózunk a harcok forradalmár, dr. Zöld Sándor emlékének* c. emlékbeszéde a kiváló forradalmár életútját ismerteti: a szegény váradi cipész fia orvostanhallgató korában kerül kapcsolatba a párttal, egyik szervezője Debreceenben a Márciusi Frontnak, s ottani folyóiratának, a második szám után betiltott Továbbnak egyik szerkesztője. 1944 novemberében Hajdu-Bihar megye főispánja, majd az ideiglenes Nemzeti Kormány belügyi államtitkára. Különböző magas pártfunkciók után 1950-ben a Politikai Bizottság tagja lesz és belügyminiszter. 1951-ben családjával együtt az önkény elől a halálba menekült. — V. K.

KORTÁRS. IX. évf. (1965) 4. sz.: VARGA JÓZSEF *Jászi Oszkár Ady-portréja* címen Jászi Oszkár Egy verseskönyvről c., a Világ 1914: 40. számában a Ki látott engem? c. Ady-kötet megjelenése alkalmából írt méltatását értékeli és közli. A Jászi-ismeretetés döntő jelentőségét abban látja, hogy az egész Ady-műről, a költőről mint nemzeti és társadalmi jelenségről vall. Kiemeli költészetének proletár-paraszti, internacionalista jellegét, egy új vallásosságban és egy új hazafiság megalkotásában tetőződő új erkölcsiségét. Emellett Ady művészi eredetiségéről és zsenialitásáról is nagy művészi fogékonysággal vall. Jászi Ady-képe — hangsúlyozza a szerző — nagy vonalaiban ma is igaz.

6. sz.: KOMLÓS ALADÁR *A kívánatos és a nem kívánatos nemzeti jelleg* c. írásában vitatkozik Klaniczay Tibor Marxizmus és

irodalomtudomány c. könyvében kifejtett, szeinte utópikus irodalomelméletével, mely szerint a nemzeti jelleg a szocializmusban fokozatosan meg fog szűnni, s ez a folyamat a nemzeti választalak leomlásával már meg is kezdődött. Komlós szerint a nemzeti érzést meg kell különböztetni a nacionalizmustól, fejlődésében kell felfogni, ki kell egészíteni az általános emberi, vagyis a nemzetköziség követelményével, realista módszerrel kell párosítani, az általános és különös koordinátáiban kell elhelyezni.

7. sz.: MÁRKUS ISTVÁN *Az elkanyarodás és következményei* címen Pach Zsigmond Pál Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVIII. században c. könyvének ismertetése kapcsán három kérdést vet fel. Az egyik, hogy a szóban forgó XV. század végi „elkanyarodást”, a kései feudalizmus, a „második jobbágság” kialakulását és megszilárdulását a magyar történelem legfontosabb folyamatainak kell tekinteni. Ekkor és ezzel alakul ki az a hazai gazdasági-társadalmi struktúra, amely alapjában véve lényegében 1945-ig meghatározta egész történetünket, bel- és külpolitikánkat egyaránt. A második, szorosán ehhez kapcsolódó felvetés kölesönhatást tételez fel egyfelől a „második jobbágság”, másfelől a soknemzetiségű birodalmak rendszere között. „Úgy tűnik: a robotlatozó, tehát a parasztság elnyomására épülő nagybirtok konzerválta a birodalmakat, a birodalmak politikai rendszere pedig konzerválta a nagybirtokot.” A harmadik az, hogy a termelőerők és termelési viszonyok (dialektikája Nyugat-Európában másképp érvényesül, mint Kelet-Európában. A gazdasági, társadalmi fejlődés a periférikus területeken a birtokos osztályok szívós, taktikailag változatos, konzervativizmus és a reform fegyvereit változtató ellenállásába ütközik. Márkus szerint „ezen a területen minden bizonytalansággal helytelen a reform és a teljes vagy viszonylagos függetlenedés — pláne a birodalomkon belüli súlypontáthelyezés — helyi törekvéseit egyszerűen s általánosan haladó törekvéseknek tekinteni. Olyan korban, amikor a haladás valójában már túlment rajtuk.” — LUKÁCS LAJOS *Gondolatok a Dunakonföderáció eszméjének elindításáról és magyarázóiról* c. tanulmányában történetileg helytelennek és indokolatlannak mondja a dunai konföderáció gondolatának kizárólag Kossuth személyéhez kapcsolását. A konföderáció akkor a hazai és külföldi politikai gondolkodás szerves része volt, mint ezt többek között Csernisevszkij és Tüncesics

állásfoglalása is bizonyítja. A szűkebb értelemben vett magyar kezdeményezők és propagálók között Teleki Lászlót és Klapka Györgyöt illeti meg az első hely. Kossuth tulajdonképpen Klapka 1862-i dunakonföderációs tervét tette magáévá, s iparkodott — sikertelenül — a 60—70-es évek bel- és külpolitikai viszonyaihoz alkalmazni. Liberális nemzeti ellenfeleinek vádaskodásával szemben konföderációs tervében sohasem mondott le Magyarországot integritásáról, ami eleve illuzórikussá tette az egész tervet. A politikai közgondolkodás és a történeti köztudat ennek ellenére legnagyobb hatású és legtekintélyesebb hirdetőjéhez, Kossuthhoz kapcsolta konföderációs tervét, amely ilyenformán demokratikus és függetlenségi eszmék ideológiai és politikai keretévé vált és történelmi sorsfordulónak a megvalósulás igényével jelentkezett. Am sem 1918—19-ben Jászi Oszkár, sem 1941—44-ben Bajcsy-Zsilinszky Endre által képviselt változata nem tudott születési hibájától, a magyar integritás- és a magyar birodalom-eszmétől teljes mértékben megszabadulni. Efelé a döntő lépést az emigrációban Károlyi Mihály, idehaza — Révai József tanulmányaitól segítve — az antifasiszta demokratikus népfrempolitika jegyében a KMP tette meg. Azonban Révai Kossuth-féle konföderáció-értékelésében ma már korrigálni lehet és kell az olyan hibákat, mint pl., hogy Kossuth dunakonföderációs tervében lemondott volna a magyar hegemoniáról, a magyar birodalmi gondolatról, vagy hogy általában a magyar—szláv összefogás előharcosa lett volna.

9. sz.: A Bartók Béla halála 20. évfordulójára összeállított *Bartók Béla emlékezete* c. rovat több tanulmányt és néhány visszamemlékezést tartalmaz. JÁRDÁNYI PÁL *A tudós művész* c. cikkében a klasszikus harmónia-rendszer továbbfejlesztésén alapuló ún. tengelyrendszerrel bizonyítja, hogy Bartók a zenetörténet egyik legnagyobb *tulós* művésze. DEMÉNY JÁNOS *Bartók Béla szülőföldje* c., széles alapvetésű tanulmányában Bartók szűkebb hazájában, a népek országúttján fekvő Torontál megyei Nagyszentmiklós nagyközseggében találja meg azt a régészeti, történeti, néprajzi bázist, amelyről Bartók zenéje magasba szárnyal. A Cantata profanában, a nagy művész eme szabadságradiójában pl. Demény szerint a román nép eredetmondája visszhangzik általános humanista szinten. MOLNÁR ANTAL *Bartók és Kelet-Európa* c. cikkében azt állítja, hogy Bartók zenéjében a Nyugattal szemben a Keletre, a várossal szemben a falura, tanyára támaszkodik. „Nemcsak újszerű a bartóki muzsika, de magában rejti az újféle embertípus követ-

lését is. Ez az új, kelet-európai ember tevékenyen néz szembe az élet óriási nehézségeivel, bizonyos tragikus derűlátással, vagyis hősiességgel, amelyben benne foglaltatik a bármikori *önfeláldozás* a közösségéért. VAMOS FERENC *Az építészlet Bartók képzeletének fejlődésében* c. tanulmánya Lechner Ödön és Lajta Béla nemzeti stílusú építészetében látja Bartók szintén nemzeti zenei törekvéseinek egyik ihletforrását. KRISTÓF KÁROLY *Alma a fiókban* c. életrajzi vonatkozású írása a nagyszentmiklósi deputációval történt anekdotikus eset kapcsán Bartóknak hazájából való fájdalmas távozását és 20 évvel ezelőtti megrendítő newyork-i temetését idézi fel. Egyben felveti a Bartók-életrajz megoldásra váró problémáit. FABIÁN GYULA *Emlékek tárházában* c. Bartók özvegyének otthonába, emlékeibe s terveibe kalauzol el bennünket. — A *Dokumentum* rovat Ady-nak titkárával, Steinfeld Nándorral váltott, apró-cseprő mindennapi ügyekről szóló néhány levelét közli az 1914. március 1. — 1915. március 18. közti időből, Illés Bélának Steinfeld Nándorra, Steinfeld Nándor-nának Adyra való visszaemlékezésével.

10. sz.: GYURKÓ LÁSZLÓ *Lenin, Október* c. munkanaplójában levelek, naplók, emlékiratok felhasználásával képet rajzol az utolsó Romanovról, II. Miklósról és környezetéről. A cár akarat- és jellemgyenge, örökké ingadozó, bizonytalankodó ember, aki mellett az igazi határozottságot és energiát a cárnő, Alix képviselte. A hatalomhoz mindketten göresösen ragaszkodtak anélkül, hogy a politika magas művészetét ismerték volna. Ezért jutott politikájukban döntő szerep a kulisszák mögötti intrikáknak, szeszélyes, ötletszerű sakkhúzásoknak s nem utolsósorban a kegyecneknek, akik közül a legnagyobb szabású és egyben legbonyolultabb Rasputin volt. A cár és cárnő vakon és süketen állt szemben az 1917 februári polgári forradalom eseményeivel, mint ezt különösen a cár pszikovi lemondásának története igazolja. A cári család mindvégig hitte, hogy akad „néhány bátor és kitartó férfi, aki kívülről megszervezi a szökést”; ilyen azonban nem akadt. A cári családot Jekaterinburgba vitték, s 1918. március 16-án éjjel kivégezték. — B. B.

MÚZEUMI KÖZLEMÉNYEK. 1965. 1. sz.: TASNÁDINÉ MARIK KLÁRA *Húsz év az Iparművészeti Múzeumban* címen személyes emlékeit rögzíti az elmúlt két évtizedről: belőlük főleg a felszabadulás utáni helyzet és viszonyok rajza tanulmányos, — ugyanúgy, mint VÉRTES LÁSZLÓ *Visszapillantás műzeumi szolgálatom első éveire* c. cikkében, mely a Természettudományi Múzeum

1945—1948-as éveire és saját tudományos munkájának kezdeteire emlékeznek. — **ÉRY ISTVÁN** a szigetvári Zrínyi-kiállítás, **SZINVAVÖLGYI OSZKÁR** a diósgyőri Központi Kohászati Múzeum kiállítását ismerteti és értékeli. — A szám **Búcsú Kiss Lajostól** címen **ORTUTAY GYULÁNAK** a kiváló tudós temetésén elmondott, egész életútját és munkásságát méltató és értékelő gyászbeszédét közli.

2. sz.: **VERŐ GÁBOR** *Gondolatok a vidéki múzeumok felszabadulási kiállításairól és a legújabbkori múzeumi munka feladatairól* címen a kiállítások tapasztalatait ismerteti, történész-kutató számára is tanulságosan mutatva rá egyes történeti problémák múzeumi ábrázolásának nehézségeire (mely tulajdonképpen az ezt elősegíteni képes történeti megfogalmazásra irányuló igényt is jelenti). — **JENEI FERENC** *Irodalmi emlékek vidéki múzeumaikban* címen írók szerinti vázlatos jegyzéket ad vidéki múzeumokban őrzött kézírataikról, levelezésükről.

3. sz.: **KÖREK JÓZSEF** *A régészeti szakmai-ideológiai továbbképzés két éve* címen ismerteti az ennek során megvitatott témákat és ezek visszhangját. — **NAGY GYULA** *Húsz év az Orosházi Múzeumban* címen egy vidéki múzeum húsz évéről ad a kultúrforradalom kibontakozására igen jellemző, személetes, életközeli adatokban gazdag beszámolót. — **SZÉKESSY VILMOS** *A múzeumi látogatók száma a statisztika tükrében* címen a Természettudományi Múzeum látogatói számának kiállításokként és évenként történő részletes vizsgálatával ad jellemző adalékot a materialista természettudományos kutatásnak és ismeretterjesztésnek a tömegekre gyakorolt hatásáról és ezen keresztül a társadalmi tudat alakulásának egy fontos szektoráról. — **FILEP ANTAL** az egri múzeum új történeti kiállítását ismerteti és értékeli. — **V. K.**

TÖRTÉNELEMTANÍTÁS. X. évf. (1965): A folyóirat elsősorban a történelemtanítás szűkebb szakmai-módszertani kérdéseivel foglalkozik: e szempontból a történész számára is figyelemreméltóan érzékeltetve a legújabb kutatások pedagógiai felhasználhatóságával kapcsolatos problémákat. Általános történeti szempontból kiemelhetők: 1. 2. sz.: **VÁGÓ ERNŐ** a budapesti (1. sz.) és a vidéki (2. sz.) antifasiszta ellenállás jelenleg ismert fontosabb emlékhelyeit sorolja fel, ismertetve a hozzájuk fűződő konkrét történeti eseményt is. 6. sz.: **UNGER MÁTYÁS** *A forrásszemlély gyűjtemények használatáról* címen a sajátlagosan történeti jellegű források oktatási felhasználásának szempontjait és módszereit ismerteti, nem tanulság nélkül a forráskiadó történész számára sem. — **V. K.**

MŰEMLEKVÉDELEM. IX. évf. (1965) 2. sz.: **ALFRED MAJEWSKI** *Nedec, egy magyar vár Lengyelországban* címen a most restaurált híres Dunajec-parti vár történetét ismerteti számos alaprajzzal és igen jó fényképekkel. — **ZSIRAI LAJOS** a balatonfelvidéki kevéssé ismert *Zádor vár* történetéről ad rövid ismertetést: a várat a XIV. század végén kezdték építeni, a Hunyadiak korában egy ideig huszita kézen volt, később Kinizsi kapta meg, a török időkben a balatoni végvárrendszer egy tagja volt, s erődítéseit megújították. A XVII. század közepén azonban már elhagyott, s azóta is tovább romlott építmény.

3. sz.: **DERCSENYI DEZSŐ**—**ENTZ GÉZA**—**VOIT PÁL** műemlékvédelmünk újabb tudományos eredményeiről számolnak be. A korábbi középkori műemléki kutatásának eredményei közül kiemelendő a soproni középkori városfalak római alapjainak feltárása (a római alapfal felhasználását különben Máraevárnál is megfigyelték), — ugyancsak római és középkori kapcsolatra utalnak a balatonfüredi gótikus rom feltárásának eredményei. A kutatások a középkor templomainak általában több periódusban történt kiépítését igazolják. Ugyanezt mutatják váraink és templomaink XIV—XV. századi feltárásának eredményei is: itt is felismerhetők az építési periódusok, emellett egyre több támpontunk lesz művészeti kiképzésükre is; figyelemre méltók az e korban már számottevő polgári építkezések feltárása során nyert eredmények. A barokk kor emlékeinél elsősorban a gazdag levéltári forrásoknak feltárása hoz új eredményeket — így például a fertődi kastély esetén Hefefer tervezői szerepére utaló támpontokat. — **BANNER JÁNOS** Rómer Flóris életrajzát adja születésének 150 éves évfordulója alkalmából. — **H. BOROSS VILMA** a Hild által tervezett híres Trattner-Károlyi ház (Petőfi Sándor-utca 3.) építéstörténetét tisztázza; e ház volt a Magyar Tudományos Akadémia és könyvtára első otthona, a reformkori pesti kultúrlet egyik központja. — **PEREÁZSY KÁROLY** a Belváros újonnan restaurált klasszicista épületeit ismerteti.

4. sz.: **KÁROLYI GYULA** *A szombathelyi Kerek vár c. cikke* szerint a szombathelyi vár magvát a római castrum kaputornyának alapjaira a XIII. században a jáki kőfaragó műhely munkájának igénybevételével épült lakótorony alkotta, melyet a várat ekkor valószínűleg birtokló Geregye nemzetség építtetett: a jáki műhely Erdélyben is bizonyítható munkája Geregye Miklós erdélyi vajdaságával magyarázható. — **ERDEI FERENC** a várgesztes vár részleges helyreállítása kapcsán röviden ismerteti a vár történetét. — **V. K.**

TISZATÁJ. 19. évf. (1965) 5. sz.: Az *Örökség* rovat KÁROLYI MIHÁLYNÉ *Emigrációban* c., Károlyi Mihály születésének 80. évfordulóján Szegeden elhangzott előadásának második részét közli. Az előadás-részlet beszámol a Károlyi-család 26 esztendőös emigrációs hányattalásairól Ausztriától egészen Amerikáig, Károlyi szocialistává éréséről, az uralkodó osztályok ellene folytatott hadjáratáról, a munkások és kisemberek megindító és tevékeny rokonszenvéről és támogatásáról. A szorosan vett életrajzi vonatkozásokon túl különös érdeklődésre tarthat számot Károlyinak a franciaországi munkásegység megteremtése körüli fáradozása, Kun Bélával 1927-ben a parasztpolitikáról Bécsben folytatott tárgyalása, az 1929-i lateráni egyezmény elleni fellépése, 1931-i szovjetunióbeli útja, Sallai, Fürst és Karikás megmentésére szervezett nemzetközi akciója, párizsi antihitlerista szervezkedése, a második világháború alatt létrehozott Angliai Magyar Tanácsa, 1946-i hazatérése s a Rajk-pör miatt vállalt második emigrációja.

6. sz.: TROGMAYER OTTÓ *Kőkorszaki kincsek Rószkén* c. tudományos riportjában a rószkei határban feltárt mintegy hatezer éves kőkorszakbeli települést ismerteti. Az ún. Körös-csoportba tartozó, Kis-Azsiából idevetődött nép a kezdetleges földművelés és állattenyésztés mellett zöm-mel gyűjtőgetető-halász-vadász életmódot folytatott. Kő-, csont-, agyagletei közül legértékesebbek Európa legrégebb házmodelljének töredéke, az apró istennő-szobrok (fényképen is közölve), a hálószerű mintával díszített agyagedények.

7. sz.: HORVÁTH ISTVÁN KÁROLYI RÓMA *legélebb történetrajzírója* címen halálának 2000. évfordulója alkalmából C. Sallustius Crispusról ad frappáns értékelést. Egyéniségét és műveit is feloldhatatlan ellentmondások jellemzik. Sallustius Ciceróval ellentétben nem hitt a római társadalom megmenthetőségében, igyekezett hát saját magát megmenteni. Ézért realizálja a maga életében mindazt a bűnt, amit történeti műveiben elítél (pénz-, élvezethajászat, elvtelenség). E „kettős igazság”, az egyéni érdek és a társadalmi elhivatottság összeegyeztethetlensége révén lesznek történeti főhősei is kétarcúak és általában negatív figurák. De éppen ezek az ellentmondások teszik Sallustius műveit mélyen emberivé, Tacitus szavait megtoldva: „örökre elevenné”. — OLTVAI FERENC *20 év a szocializmus útján* címmel a Csongrád megye és Szeged m. j. város húszéves fejlődésének adatait első ízben közlő statisztikai kiadványt ismerteti. Az összeállítás képet nyújt Csongrád megye és városai, sajnos, elég kedvezőtlen, 1963-ban csak

0,3 %-os természetes szaporodást felmutató népmozgalmi viszonyairól, az ipari és a többi kereső ágakban növekedést (13,3%-ról 20,6%-ra), a mezőgazdaságban csökkenést mutató átlétegződésről, a jelentékeny mérvű elvándorlásról, a lendületes, az országos átlagot meghaladó 11,6%-os ipari, továbbá mezőgazdasági fejlődésről, az életszínvonal rétegenként kimutatott emelkedéséről. A recenzius hibaként említi a községek fejlődésének csupán érintőleges tárgyalását, a felszabadulástól 1949-ig terjedő anyag szegénységét, amelyet a statisztikai gyűjtésen túlmenő levéltári anyag felhasználásával lehetett volna nyhíteni.

8. sz.: OLTVAI FERENC *A szegedi boszorkányüldözés újabb dokumentumai* címmel a boszorkányüldözés általános és szegedi történetéről, valamint ennek történelmi feldolgozásáról adott rövid tájékoztató keretében ismerteti, majd a Függelékben szó szerint is közli a boszorkánysággal vádolt Nedelko Margit, Farkas István özvegye, utóbb valószínűleg Kókai felesége ügyében fölvetett, 1737. augusztus 13-án kelt tanúkihallgatási jegyzőkönyv eddig ismeretlen szövegét. — DANKÓ IMRE dr. Gorka Sándor természettudós, a Természettudományi Társulat egykori titkára hagyatékából közli Kálmány Lajosnak, a Szeged-vidéki néprajz nagy tudósának Gorkához a hónapok szerinti csillagterképek ügyében intézett levelét.

9. sz.: Bartók Béla halálának 20. évfordulója alkalmából DEMÉNY JÁNOS *A romantikus Bartók* címmel Bartók zeneművészetének romantikus periódusait elemzi. A tanulmányíró a romantikát pszichológiai, szociológiai és történeti szempontból az elárult forradalmak szemfedőjének tekinti. — BÓNIS FERENC *Régi magyar dallamok — modern magyar zenekutatás* címmel újabb zenetörténeti felfedezések alapján korrigál két, a múlt századi Bartalus által hibásan megfajított XVIII. századi dallamot. Az egyik a Csinom Palkó, a másik az Ej, haj, micsoda... kezdetű dal, amelyet Bartók is feldolgozott Gyermekeknek c. alkotásában. Műve 1945-ös amerikai kiadásából azonban kihagyta, megérezve a feldolgozott dallam töredékes, csonka voltát. — PÉTER LÁSZLÓ *Bartók és Szeged* c., nagy irodalmi és újságanyagot mozgató tanulmányában bemutatja a nagy zeneszerző és a nagy vidéki város intenzív személyi és zenei kapcsolatát. 1906 augusztusvégi első szegedi népzene gyűjtő útjára későbbi szövegírója, Balázs Béla inspirálta. 1906 augusztusától aztán 1939. október 27-ig, utolsó szegedi hangversenyéig Bartók gyakran megfordult Szegeden. Szeged műértő zenei közönsége a haladó zenekritikusoktól, Juhász Gyulától és szerkesztőségi társaitól

segítve egyre jobban megértette és megszerette a bartóki muzsikát. — JOÓS FERENC *Bartók Béla a kecskeméti emlékezetében* címmel Bartók kecskeméti fellépéséről ad fényképpel illusztrált tudósítást, kiemelve az 1937 áprilisi Bartók-ünnepséget, amelyen 10 énekkar 21 Bartók-kórusművet mutatott be. — Egy 1928-ból származó elfelejtett Bartók-önéletrajz-részlet, Kassák Lajos Bartókot köszöntő verse facsimiléje után DALOS GYÖRGY *Bartók Béla a Szovjetunióban* címen bevezetővel ellátott összeállítást közöl a szovjet sajtóból Bartók zenéjének szovjetunióbeli kezdetben lassú, de ma már feltartóztatathatlan előnyomulásáról.

10. sz.: KÁROLYI MIHÁLYNÉ *Károlyi Mihály októbere* c. visszaemlékezése elején Károlyi emberi egyéniségét rajzolja meg, hangsúlyozván következetes elvhűségét, amely konzervatív családi környezetből a demokrácia, majd a szocializmus táborába vezette őt. A továbbiakban szót emel a magyar októberi forradalom olykor még mindig tapasztalható lebecsülése ellen. Ez a forradalom vitta ki a magyar függetlenséget, s juttatta rövid időn belül a munkásságot a hatalom birtokába. Az októberi forradalmat nem lehet egységes forradalmi folyamatnak tekinteni, két egymástól világosan elkülöníthető szakaszból állt: az 1918. október 31-i polgári forradalomból és 1919-ben, a polgári elemek és a szervezett munkásság befolyásának növekedése után már a népköztársaság idején megkezdett munkáforradalomból. Károlyi röviddel a polgári forradalom győzelme után válaszúthoz érkezett: a szocializmust ellenző polgárságra vagy az azt igenlő munkásságra alapozza-e politikáját. Ő az utóbbit mellett döntött, ami természetesen nem jelentette azt, hogy figyelmen kívül hagyhatta a „történelmi osztályok” és a polgárság, sőt a jobboldali szociáldemokraták, valamint az antant ellenállását, a nacionalista, anti-kommunista, pacifista ideológiák ellenhatását. Károlyi nem volt hajlandó a forrongó parasztság és munkásság ellen fasiszta módszert alkalmazni, noha erre nemesak nacionalista, de jobboldali szociáldemokrata oldalról is biztatták. A parasztság megnyerésére, az ellenforradalomtól való elszakítására a Buza Barna-féle kompromisszumos földosztással tett kísérletet. A nagybirtokokból szövetkezeteket akart létrehozni. A tulajdonosokat erősen megadóztatott részvényekkel kívánta kárpótolni, jövedelmük ilyenformán 70–75%-kal csökkent volna. A Károlyi elleni gyűlölet ezzel a földreformrendelettel ért tetőpontjára az arisztokrácia körében. Ennek folyamánya volt a hírhedt Vyx-féle jegyzék is, amelyről az ellenforradalom, Bethlen

István gróf és Mikes Ármin mindenesetre előbb tudott, mint maga a kormány. A magyar októberi forradalom második szakaszában Károlyi az evolúció és a demokrácia jegyében akart előrehaladni a szocializmus útján; a proletárdiktatúra kiküldését bel- és külpolitikai okokból egyaránt korainak tartotta. — WITTMAN TIBOR *Gondolatok Vietnam szabadságharcának történelmi erőtegyezőiről* c. cikke szerint egy szilárd vietnami komprádor burzsoázia hiánya, a vietnami uralkodó osztály és a nép idegen hódítók ellen évszázadokon át folytatott közös harca, a vietnami értelmiség francia stílusú szellemi nyitottsága, az egységvágy, a vietnami családok történelmileg kialakult patriarkális etikája, az alapvető termelési-szellemi-vallási egységet alkotó faluközösség, s a forradalmi népháború mint történelmi erőtegyezők feltétlenül kudarcra kárhözhatják az amerikaiak vietnami politikáját éppúgy, mint háborúját, és előbb-utóbb meghozzák az ország egyesítését és függetlenségét. — B. B.

VALÓSÁG. VIII. évf. (1965) 8. sz.: BENEDEK EMMA és DOMONKOS ANNA *Vita a népi demokrácia fejlődéséről* címen részletesen ismerteti a felsőoktatási intézmények marxizmus–leninizmus tanzékei és a Magyar Történelmi Társulat 1965. április 26–28-i tudományos vitatülésének anyagát. A vita alapjául Mód Aladárnak a Valóság 1965: 3. számában megjelent tanulmánya, Berend T. Iván A népi demokratikus átalakulás első szakaszának gazdaságtörténeti kérdései c. referátuma s több korreferátum szolgált, köztük Szabó Bálintnak a Valóság 1965:7. számában megjelent vitacikke. Mód ill. Szabó folyóiratszemplékben már ismertett álláspontjának ismételt kifejtését itt mellőzve, Berend T. Iván felfogását abban foglalhatjuk össze, hogy ő az iparban az állami szektor meghatározó szerepe, a mezőgazdaságban a tőkésedés korlátozása folytán nem lát alapot az 1945–1948 közti szakasz felbontására. „Nem két külön forradalom követte egymást, hanem a demokratikus és szocialista elemek együttesen jelentkeztek a forradalmi folyamatban.” Az 1948 után jelentkező hibák forrását ő a fordulat éve után kibontakozó helytelen gazdaságpolitikában, elsősorban a sztálini iparosítási séma merev átvételében látja. A vita-indító előadások nyomán a vita három kérdéses csoport körül sűrűsödött. Az első ilyen kérdés-komplexum népi demokratikus forradalmunk előfeltételei voltak. Mód Aladár, Sipos János, Korom Mihály és mások álláspontjának konfrontálása után végül is egyetértés alakult ki a forradalmak

késésének kérdésében anélkül, hogy a késés forrására, következményeire vonatkozólag is sikerült volna a nézeteket összehangolni. A belső forradalmi helyzet érettségének megállapításához további konkrét történeti kutatásokra van szükség. A második vitagóc a népi demokratikus forradalom jellege és szakaszai körül alakult ki. A többségi véleményt Mód Aladár Berend T. Ivánnal egyetértően végül is úgy fogalmazta meg, hogy a népi demokratikus forradalom új típusú, egységes, permanens forradalom, amely a demokratikus és a szocialista forradalom feladatait egyaránt magában foglalja. Nem alakult ki viszont egységes álláspont a szakaszosság értelmezésében, a szakaszok számának, időbeli határainak megállapításában. Berend T. Iván például Mód Aladárral ellentétben nem fogadta el a népi demokratikus forradalomnak antifasiszta forradalomként való megindulását valló tézist. A harmadik vitakérdés a párt 1945–1948 közti politikai irányvonalának értékelése, az 1948 utáni hibák gyökerének feltárása volt. A vitázók többsége — így Berend T. Iván, Szabó Bálint, Harsányi Iván, Kárpáti Sándor, Kisfaludy Gyula — Mód Aladárral ellentétben alapjában véve helyesnek találták az 1945–1948-as időszak politikáját, és nem értettek egyet az 1948 utáni hibák antedatálásával. A vita eredményét a referensek összegezték. Berend T. Iván summázva az elért eredményeket, körvonalozva a közös álláspontot, rámutatott a szakaszosság kérdésében változatlanul fennálló véleménykülönbségre. A fő vitakérdés ezen a területen szinte nem az, hogy vannak-e szakaszok a forradalmi folyamatban (ezt csak kevesen tagadják), hanem az, hogy két szakaszra osztható-e az 1948-ig terjedő periódus vagy sem, és hogy első szakaszát lehet-e antifasiszta jellegűnek minősíteni, mint ezt Mód Aladár, Szabó Bálint, Korom Mihály, Mikecz Ferenc és mások állítják, ő azonban tagadni kénytelen. Berend ezután röviden foglalkozott az 1945–1948 közti korszak értékelésével is, jogosnak ismervén el Mód Aladár kérdésfeltevését, viszont elutasítva végkövetkeztetését. Mód Aladár válaszában főleg ez utóbbi problémával foglalkozott. Szerinte ha a forradalom lényeges részének tekintjük a tömegeknek a hatalomba való bevonását, akkor nem helyes az 1945–1948-as szakasz politikáját egészében komoly ellentmondásoktól

mentesnek minősíteni. Szabó Bálint álláspontjával vitatkozva újból aláhúzta az 1946 végi stratégiai irányváltás helytelenségét, amely szükségszerűen vezetett a személyi kultusz rendszerének kialakulásához; a demokratikus és a szocialista forradalom egységéről vallott felfogását, amellyel nincs ellentétben a kezdeti antifasiszta szakaszról vallott felfogása. Az antifasiszta szakaszt ugyan nem lehet szocialista forradalomnak tekinteni, de a monopoltöke diktatúrájának felszámolásával éppen e felé nyitott utat, tehát ez az új benne. Szabó Bálint állításával szemben nem tételez fel kettős vonalat a párt 1948 előtti vezetésében, de kétféle igényt, kétféle magatartást, kétféle lehetőséget igen. A forradalom szakaszosságáról az a véleménye, hogy az 1945–1948 közti forradalmi folyamatban igenis meg lehet különböztetni szakaszokat, az ő véleménye szerint nem is kettőt, hanem hármat, de ezek közt nem lehet minőségi különbséget tenni. Végezetül szembeszállt az elmélet a gyakorlattól való törvényszerű lemaradásának mechanikus értelmezésével, hangsúlyozván a kettő dialektikus egységét és az elmélet jelentőségét a munkásmozgalom fejlődése szempontjából. — MOLNÁR JÁNOS miniszterhelyettes zárszavában pozitíve értékelte az élénk vitaszellemet, sok fiatal oktató, kutató aktív részvételét, viszont kevesellte a felhasznált konkrét történeti tényanyagot. Ami a fölmerült konkrét vitakérdéseket illeti, maga is szükségesnek látja az egységes forradalmi folyamaton belül bizonyos szakaszok megkülönböztetését márcsak a tömegek valóságos politikai fejlődésének helyes visszatükrözése szempontjából is. Az 1945–1948-as periódus értékelése körüli vitáról az volt a véleménye, hogy Mód Aladár „valamiféle ideális módon elképzelt népi demokrácia vagy népi demokratikus forradalom szemszögéből kiesít visszavetítve vizsgálja az 1945–1948 közötti időszakot”; egyetlen mérce, a választások alkalmazása miatt kissé statikusan látja a tömegek helyzetét, valóságos politikai fejlődését s ezenkívül a szövetségi politikát szembeállítja a proletárinternacionalizmusra támaszkodó munkáshatalommal. Mindazonáltal helyesnek tartja Mód Aladár törekvését az 1945–1948 közti időszak ellentmondásainak tömegesebb feltárására, különösen a párt tömegkapcsolatai fejlődésének az eddiginél behatóbb vizsgálatára.

A magyar folyóiratszemplét összeállították: Bellér Béla (B. B.), Ormos Mária (O. M.), Szabó Miklós (Sz. M.) és Vörös Károly (V. K.).

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK

VOPROSI ISZTORII 1965. 8. szám. — JU. JU. KAHK: *A történettudomány fejlődése Szovjet-Észtországban* (3—13. l.) ismerteti a köztársaság történéseinek együttműködését a többi szovjet köztársaság történéseivel, az észt történettudomány eredményeit egyes korszakok felkutatásában, időrendben, és a skandináv országokkal foglalkozó munkákat. — A. JA. GUREVICS: *Az általános törvény és a konkrét törvényszerűség a történelemben* (14—30. l.) c. módszertani tanulmányát folyóiratunk egyik következő számában közöljük. — I. L. BACSILO: *A szovjet társadalomtörténet kidolgozásának néhány kérdéséről* (31—48. l.) ugyancsak módszertani jellegű cikkében három kérdést vizsgál meg: az első a kutatások elméleti színvonalát, itt utal a vizsgálat történeti és logikai módszerének különbözőségére. A következő kérdés az eddigi kutatások kérdése, mennyire tárták fel már a szovjet társadalom történetét. Végül a szovjet történelemmel foglalkozó burzsoá munkák módszeres bírálatát veti fel, hangsúlyozza, hogy a polgári munkákon belül is kell differenciálni, a szovjet kritika eddig inkább csak a tudatosan ellenséges munkákkal foglalkozott, a becsületlen szándékú, idealista történészek munkáit módszertani szempontból nem bírálta meg. Befejezésül hangsúlyozza, hogy a feldolgozások egyhangúságának az elkerülésére a logikai megközelítésnek többféle módját kell alkalmazni, az egyes munkák témájának megfelelően. — A. M. DUBINSZKIJ: *A Szovjetunió felszabadító küldetése a Távol-Keleten (1945)* (49—61. l.) elsősorban a kínai és észak-koreai népi szabadsághozsárgalomra gyakorolt hatást vizsgálja adatszerűen. — D. G. TOMASEVSKIJ: *A Szovjetunió harca a lengyel népi állam elismeréséért, 1944 július — 1945 július* (62—73. l.) ugyancsak adatszerűen ismerteti azt a szívós diplomáciai küzdelmet, amelyet a szovjet kormány azért folytatott, hogy a nyugati hatalmak ismerjék el a lublini ideiglenes kormányt, s így megakadályozza a lengyel emigráns kormány hazatérését, ami a háború előtti lengyel viszonyok helyreállítására vezetett volna. — V. A. ZELENCOV: *A vietnami forradalom új szakasza* (84—93. l.) a Vietnami Népi Demokratikus Köztársaság létrejöttének 20. évfordulója alkalmából ad áttekintést: a nemzeti szabadsághozsárgalomnak addig három szakasza volt, 1930—1931 során a gyarmatosítás-ellenes burzsoá-demokratikus mozgalom, amely kb. az 1905-ös orosz forradalom jelentőségét éri el, azután 1936—1939 széles demokratikus népi moz-

galom kibontakozása, végül 1939—1945 a kommunista párt vezette Viet Minh nagy nemzeti egységfrontja. Így került sor az 1945 augusztusi forradalomra, amelynek érvényesülését azonban a franciák által kikényszerített háború gátolta. 1954-ben a vietnami forradalom új szakasza kezdődött, a szocializmus építése. 1965-ben a munkások száma már meghaladta a félmilliót, számuk 10 év alatt megtízszereződött. A szocializmus építése szoros kapcsolatban van a dél-vietnami nemzeti szabadsághozsárgalommal. — A. SZ. KAN: *Az újkori történelem tanulmányozása a skandináv országokban a XVIII. századtól a XX. század elejéig* (94—107. l.) a moszkvai egyetemen készülő, az újkori történetírás történetét feldolgozó tankönyv egyik fejezete. Megállapítása szerint a svéd történetírás konzervatív volt, monarchista, a XVII—XVIII. századi diplomáciatörténettel foglalkozott legszívesebben. A dán történetírás liberálisabb volt, a korai középkor felé szeretett fordulni, a skandinávizmus itt a legerősebb. A nemzeti függetlenségért küzdő norvég burzsoázia történetírására a nacionalizmus és a politikai radikalizmus volt a jellemző. — *Az emlékiratok rovatában* N. G. KUZNYECOV: *Az ostromolt Leningrád és a Balti Flotta* (108—120. l.) az akkori haditengerészeti népbiztos visszaemlékezéseit közli 1942 végéig a flotta részvételére a város védelmében. — A. L. SZIDOROV röviden ismerteti D. N. Ljubimov emlékiratait (121—122. l.), amelyeket fia hozott magával 1948-ban az emigrációból. Ljubimov konzervatív monarchista főtisztviselő volt. Az emlékiratok itt közölt része (123—130. l.) Gapon pápa szerepével foglalkozik az 1905. január 9-i tüntetés előkészítésében. — K. L. SZELENYOV ismerteti az I. Internacionálé történetére vonatkozólag az utóbbi években megjelent munkákat, köztük néhány magyar könyvet is felsorol (137—158. l.). — JE. A. MESCERSZKAJA részletesen elmondja, hogyan fogták el Argentínában Eichmann (211—217. l.). — I. SZ. GALKIN: *A tudományos kutató munka szervezésének és tervezésének néhány kérdéséről a főiskolákon* (203—207. l.) szembeszáll azzal a szűklátókörű véleménynyel, mintha aktualitás és mai mondanivaló csak a közelmúlt eseményeivel foglalkozó munkákban lehetne. Az egyetemi és főiskolai oktatók a legkülönbözőbb korszakokat adják elő, azok szakemberei, tehát azokkal kell kutató munkájukban is foglalkozniok. Az aktualitást a régi történeti témánál elsősorban a kutató haladó szemlélete adja meg. Helyteleníti, hogy

régebbi korokkal foglalkozó munkákat a kiadók alig jelentetnek meg. Ugyancsak helytelennek tartja a tankönyvek szűkös terjedelmét, általában a történeti munkákra szánt csekély terjedelmet, hiszen a történeti munkák terjedelem szempontjából nem hozhatók egy nevezőre a természet-tudományi dolgozatokkal. Lényegesnek tartja a kutatás koordinálását, s ebben az Akadémia segítségét is várja.

1965. 9. szám. — A. V. GULIGA: *A fogalom és a kép a történettudományban* (3—14. l.) a használatos megismerési eszközökkel, felhasználásuk hatósugarával és korlátaival foglalkozik. Ilyen megismerési eszköz a történeti absztrakció, amely persze minél általánosabb fogalmat alkot, annál absztraktabbá válik, így az általános kategóriák (pl. „termelőerők”) már túl absztrakttá válnak. Max Weber ideáltípusainak van bizonyos racionális magvuk, hiszen teljesen tisztán, elvontan egyetlen jelenség sem található meg a történelemben. Weber hibája az volt, hogy összekeverte a tipologizálást és az idealizálást, s úgy vélte, elvben sem lehetséges valamely jelenség tiszta állapotban való megléte. A tipologizálás valójában a közös alap kiemelését jelenti, vagy egy fejlődő rendszer struktúrájának az elemzését. A történelem menete nem azonos a történeti megismerés menetével. A történelem nem halad az absztrakttól a konkrét felé, hanem az egyik konkrétumtól a másikhoz. A kapitalizmus logikai struktúrája nem azonos történeti kifejlődésével. De akármelyik társadalmi formáció logikai elemzése adja meg a kulcsot keletkezésének történeti elemzéséhez. Az absztrakció mellett azonban az individualizálás is lényeges. A történettudomány nemcsak általánosítja az egyedit, hanem egy korszak vagy jelenség egyéni képét is adja. Az idiografikus és nomothetikus tudományok megkülönböztetésében annyi a reális alap, hogy csakugyan vannak tudományok, amelyek csak az elvont törvényeket kutatják, más tudományok viszont azok konkrét egyedi megnyilvánulásait is. A kettőt azonban nem lehet mereven szembeállítani egymással, hiszen a történeti egyénítésnek is megvannak a maga határai. Az általános, különös és egyedi egységét kifejező logikai forma a fogalom. A történeti fogalomban az időrendiség a fő mozzanat, ezt azonban olykor egyéb jelenségek keresztelik. Végeredményben minden tudománynak a következő öt kérdésre kell válaszolnia: mi, hol, mikor, honnan, miért. Az ötödik kérdésre adott válasz emeli a történelmet elméleti jellegré. A fogalomba tartozó dolgok kiválasztásának kritériuma: az olyan események, amelyeknek van köztük a történeti

törvényszerűség megvalósulásához. E mellett az értékelméleti kritérium is fontos. Valójában „sine ira et studio” írt munka nincs. A történeti kutatás tárgyának van esztétikai struktúrája is. Az író behatolhat az egyén lelkkivilágába, új képeket alkothat. A történész viszont csak a meglévőket használhatja fel, de ezekkel is kelthet érzelmeket, ha a kép igaz. Nincs kétféle történetírás: filozófiai, amely az általánosan érvényes törvényszerűségeket tárja fel, s ezért szürke, és történeti, amely az egyedi eseményeket mondja el. — M. SZ. SZELEZNYEV, M. N. CSERNOMORSZKI: *A forráskutatási bázis létrehozásának kérdései a szovjet társadalom történetének vonatkozásában* (15—24. l.) a selejtezés néhány kérdését vizsgálják meg. Alapelv, hogy selejtezni lehet mindazt, ami más forrásban is megvan. Viszont sokszor egy összegező jelentésben sokkal kevesebb adat maradt fenn, mint forrásaiban. Ugyancsak fontosak pl. egy törvényszöveg előzményei, holott a formális szabályok szerint selejtezni kellene. Egyes iratfajtákra vonatkozólag már általános gyakorlatlát vált, hogy kiselejtezendők, ilyen pl. a levelezés. Helytelen, hogy az egyéni adatokat is kiselejtezzik, pl. a gyári munkalapokat, ugyanis 1933/34-től kezdve csak ezek alapján lehet a munkásosztály összetételét megállapítani, mert országos összeírások nem voltak. Helytelen az alsóbb szervek iratainak tömeges megsemmisítése is, hiszen ez a helytörténetírás alapanyaga. Nem lehet nyugati minták után indulva „funkcionális” alapon megszabni, hogy milyen intézmények iratanyagát kell megtartani. Minden önálló intézmény anyagát el kell fogadni, s ezen belül minden történeti érdekű dokumentumot meg kell tartani, a lehető legnagyobb számban. Ezeknek az elveknek a megvalósulásához persze szükség van új helyi levéltárak felállítására és a megfelelő szakemberek képzésére. — V. V. ZELENYIN: *A szovjet—jugoszláv fegyverbarátság a második világháború éveiben* (25—35. l.) különösen 1944 februárjától, a szovjet katonai misszió kiküldetésétől tekinti át adatszűrően a fejlődést: 1944 során szovjet repülőgépek 1930 berepülést hajtottak végre, 1758 t anyagot szállítottak. Az év januárjában a Szovjetunió területén jugoszláv önkéntes hadosztályt állítottak fel, bár az emigráns kormány ezt nem akarta. A katonai együttműködés tetőpontját Belgrád felszabadítása jelentette 1944. október 20-án. — G. M. LIFSIC, K. G. LJASCSENKO: *Hogyan jött létre a második „Föld és Szabadság” programja?* (36—50. l.) tisztázzák, hogy ez a második narodnyik szervezet nem 1878-ban alakult, mint eddig tudták,

hanem már 1876 őszén széleskörű programot dolgozott ki, amely eredetileg P. A. Kropotkin Genfben tartandó beszédéhez készült tézisek, ehhez is van szabva. — A. N. SZAHAROV: *A parasztság kategóriáinak fejlődése a XVII. században. Kritikai-historiográfiai vázlat* (51—67. l.) a patriarchai földbirtokok adatait veti össze más szovjet kutatók más vagybirtokból levont eredményeivel, és úgy látja, hogy a vagyoni differenciálódás a járadékforma változásától függ. A különböző kategóriákból hármat vizsgál meg részletesebben. A bobil (szellér) ekkoriban pénzjáradékkal tartozik, ezért a földesúrtól való függése egyre lazább. A bobilek általában szegények, de köztük is megindul a differenciálódás (akad köztük bérmunkás, kiskereskedő és önállóan gazdálkodó egyaránt). Legtöbbször pénzjáradékkal tartozó paraszt lesz. A „kresztjanszkije gyetyi” új helyre települt, szabadabb állapotú, pénzjáradékkal tartozó parasztokat jelentett. A „novoszelebnije” parasztok nem jelentettek egységes kategóriát, akadt köztük pénz- és terményjáradékkal és robottal tartozó egyaránt. — A. F. SULGOVSKIJ: *Közösségi földbirtoklás és agrárreform Mezőkőben* (74—87. l.) az ejido-nak nevezett földek sorsát vizsgálja, ez közlegelő volt, amelyet idővel a földesurak kisajátítottak. Az 1910—1917-es forradalom tulajdonképpen a parasztok harca volt a földért. Az 1925-ben a parcellázásra vonatkozó törvény mégiscsak a gazdag parasztokon segített. 1930-ban még mindig 13444 birtokos, akinek a birtoka ezer hektárnál nagyobb volt, tartotta kezében a termőföld 83,48%-át. A Cardenas-kormány, amely a kispolgári forradalmi demokratákat képviselte, agrárius ideológiával lépett fel. 1934 és 1938 közt 18,3 millió ha földet osztottak szét (1915—1933 közt összesen 8,1 milliót). A kormány ugyan elősegítette mezőgazdasági szövetkezetek alakulását, de a szétosztott föld parcellákban egyéni tulajdonba került, s így nem sikerült valamiféle nemkapitalista útnak a megvalósítása a mezőgazdaságban. — V. L. MALKOV: *F. Roosevelt munkáspolitikája 1933—1940* (88—101. l.) úgy látja, hogy politikájának lényege az állam erős beavatkozása a gazdasági életbe, a tőke szolgálatában, de ugyanakkor megőrizve az osztályfelettség látszatát. Roosevelt tudomásul vette, hogy a munkásmozgalom van, szükségesnek látta megszelídítését, ezért ellenezte a kizsákmányolás brutális formáit, nem humanus megmondolásból. Ez a törekvése viszont idővel a monopóliumok ellenzését váltotta ki. Roosevelt politikája megjavította a munkások helyzetét, de csak azért, hogy leszerelje a munkásmozgalmat. Poli-

tikájának kettős jellege itt mutatkozik meg igen plasztikusan. — A. Sz. GROSSZMAN: *„Hitler hagyatéka” és a führer mai követői* (102—113. l.) hosszan ismerteti és bőven idézi az ezen a néven ismeretes feljegyzéseket, voltaképpen Hitler 1945 februárja és áprilisa közt tett megjegyzéseit, amelyeket Bormann jegyzett fel, s a fennmaradt fényképmásolat alapján 1959-ben adták ki először franciául. Grosszman elsősorban a szovjet vonatkozású megállapításokat idézi. — Folytatódnak D. N. LJUBIMOV visszaemlékezései: *Gapon és január 9.* (114—121. l.). — I. P. GYEMENTYEV és A. M. ANHOV ismertetik az újabb szovjet történeti kiadványokat, amelyek az Egyesült Államokban élő négerrek rabszolgasága ellen vívott küzdelmet tárgyalják (136—141. l.). — JU. I. UGRICKIJ ismerteti a Slavic Review c. seattle-i folyóiratot (176—182. l.). — I. A. HODOS: *A tudományos bibliográfia a történettudomány szolgálatában* (203—207. l.) ismerteti a Szovjet Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Alapkönyvtára által eddig kiadott történeti bibliográfiákat.

1965. 10. szám. — M. V. NYECSKINA: *V. I. Lenin — az oroszországi forradalmi mozgalom történetírója* (3—13. l.) 1965 júniusában Kievvben tartott előadását közli. Három szempontból vizsgálja témáját: 1) Lenin előtt a hivatalos történetírás egyáltalában nem foglalkozott a forradalmi mozgalom történetével, csak liberális kispolgári történészek és közírók. Lenin meghatározása az oroszországi forradalmi mozgalom három szakaszáról és egyéb munkái tehát tudományos szempontból korszakalkotóak voltak. 2) Ezt a három korszakot Oroszország többi népeinél is meg lehet találni, s a nemesi forradalmiság fogalmát más népek történetében (itt a szerző az angol, francia és a lengyel nemességre utal), ez az eddig csak az orosz nemességre használt fogalom tehát egyetemes érvényű. 3) Végül Lenin forrásaival foglalkozik, szövegkritikai elemzésekkel is bizonyítja, milyen alaposan használta fel az általa idézett forrásokat, ezek mellett bizonyos szóbeli értesülései is voltak (N. K. Krupszkaja édesanyjától pl.). Teendőként veti fel a címk, hogy Lenin megállapításait a forradalmi helyzetről a kutatások során össze kell kapcsolni a forradalmi mozgalom egyes szakaszaival adott megállapításaival. — V. V. ZAGLAGYIN, A. Sz. CSERNYAJEV: *A második világháború és a jelenkor* (14—28. l.) megállapítják, hogy a második világháború számos területen hozott fordulóponthoz, bár ezek időben nem esnek egybe, politikailag a fordulóponthoz 1941, a Szovjetunió elleni támadás, katonai szempontból 1942—1943, a sztálingrádi és kurszki út-

közet, az osztályharc szempontjából 1944, az ellenállási mozgalmak fellángolása, a haditechnika szempontjából 1945, a német V-fegyverek és az atombomba bevetése. A világháború eredményeit abban foglalják össze, hogy a szocialista rendszer megrendíthetetlennek bizonyult; a fasizmus veresége azt mutatja, hogy az imperializmus már nem tudja háborúval megoldani ellentmondásait; a tömegek öntudata lényegesen megváltozott, ma már tudják, mit kell tenniük a béke érdekében; a politikai áramlatok életerejét is megmutatta; a háború valóban világméretű volt; a tőkés nagyhatalmak belső erőviszonyai alapvetően megváltoztak, Anglia és Franciaország másodrendű hatalommá váltak. A háború végső fokon elősegítette a társadalmi haladást. Nem hozott új forradalmi törvényszerűségeket, a meglévő ellentéteket élezte ki. Az imperializmus ma teljesen új helyzetben találja magát: a szocialista világrendszer léte, az újonnan létrejött államok nagy száma, a tömegek viszonya a béke megvédéséhez, az új háború hadi-technikai veszélyei mind módosítják helyzetét. Az államkapitalizmus kiépülése arra vezet, hogy a monopóliumok megegyezései ma állami szinten érvényesülnek. A nagy tőkés államok ma nem harmadik területek piacaiért harcolnak, hanem egymás piacára hatolnak be. De az egymás közti konfliktusok elintézésében ma óvatosabbak. Egészében azt lehet mondani, hogy az imperializmus visszavonulóban van. A háborús párt egyik országban sem uralkodik, persze, befolyását azért nem szabad lebecsülni. A szocialista tábor erejével ma a háború elhárítható, de ehhez minden erőt mozgósítani kell az imperializmus ellen. Részkonfliktusok nem különíthetők el. — Sz. L. SZENYAVSZKIJ, M. I. HUUSZOV: *A Szovjetunió ipari káderei 1946—1955-ben* (29—45. l.) megállapítja, hogy a háború befejezte után megmutatkozó munkaerő-szükséglet egy részét a hadsereg leszerelésével teremtették elő, legnagyobb részét azonban a parasztság soraiból (1946—1950 a munkaerőtartalékok iskoláiban tanulók 77%-a volt paraszti származású, a következő öt évben 66%). Felújították az 1931-ben bevezetett szervezett munkaerőszerzés rendszerét, de maguk a vállalatok közvetlenül is kötöttek szerződéseket. 18 millió munkást tanítottak a vállalatokban, 5 milliót az ipari szakiskolákban. Külön gondot fordítottak a művezetők stb. kiképzésére. Összesen 29 millió munkás szak-képzettségét fejlesztették. A munkásosztály létszámát több mint 12,5 millió fővel emelték, 1955-ben közel 28 millió főt tett ki. Közvetlenül a háború után a nők aránya csökkent, de azután ismét növekvő

tendenciát mutatott. A serdülőkorúak aránya 1945-ben még 18,3%-ot tett ki, s 1955-re sikerült ezt 2—2,5%-ra csökkenteni. Csökkent a munkaerővándorlás is. — V. A. CIBULSZKIJ: *A falusi adópolitika a Nep első éveiben* (46—59. l.) sok részlettel egészíti ki az eddigi ismereteket: 1922-ben bevezették a sokféle adó helyett az egységes terményadót, amelynél a föld terjedelme szolgált a kivetés alapjául, de néhány régebbi adónemet még ekkor sem sikerült eltörölni. Az árutermelés és pénzgazdálkodás kibontakozásával előbb csak részben, később egészében pénzre váltották át a terményadót, 1923-ban csökkentették is (a virtuális bruttó-bevétel 14%-áról 11%-ra), a gabonárák gyors csökkenésének ellensúlyozására pedig növelték a gabonakivitelét. — A. I. GUKOVSKIJ: *A történeti segéd tudományok néhány kifejezéséről* (60—66. l.) megkülönbözteti a szűkebben vett történeti segéd tudományokat és az egyéb segéd tudományokat, amelyek önálló tudományágak, s ezek közül a statisztikát tartja a legfontosabbnak, módszertanát minden történetésznek el kell sajátítania. Szükségtelennek tartja egyes történeti segéd tudományoknak speciális tudományokká való átkeresztelését, hiszen tekintélyük így is megvan. Problematikusnak tartja a forrástant, mert ha ezen a források belső kritikáját értjük, akkor ez azonos magával a történeti kutatással. Egyébként a forrásokkal való bánásmód propedeutikáját is szokták így nevezni. A paleográfia elnevezést a legújabbkori írásra is elfogadhatónak tartja, s szükségtelennek, hogy az újkori írást neográfianak nevezzük. Ugyancsak bizonytalannak látja az archeográfia fogalmát, amelyen többnyire a forráskiadás szabályait értik. A segéd tudományi terminológia egészének átvizsgálását és precizizását sürgeti. — I. Sz. GALKIN, A. D. KOLPAKOV: *Az újkori történetírás alapproblémái* (67—88. l.) a moszkvai egyetemen készülő tankönyv legfőbb elvi megállapításait foglalják össze, áttekintést adnak a történetírás fejlődéséről a humanistáktól kezdve, a XVII. századon át a felvilágosodásig, amelyet a liberális-burzsoá irányzat követ, ekkor fogalmazódik meg a historizmus elve. Az utópikus szocialisták után megjelenik a marxizmus, s ezzel döntő fordulat áll be. A pozitivisták fellépése után a polgári történetírás konzervatív és liberális áramlatai közelednek egymáshoz, s a századforduló körül már bekövetkezik a polgári történetírás válsága. Befejezésül Lenin tevékenységét ismertetik. — M. I. BRAGINSZKIJ: *A kelet-afrikai brit gyarmatok a második világháború éveiben* (89—98. l.) megállapítja, hogy az 1,7 millió km²-nyi területre Angliának

elsősorban úgy volt szükséges, mint munkaerőt és idővel katonát is szállító területre, azután egyre fontosabbá vált, mint élelmiszerek és nyersanyagok forrása (különösen a távolkeleti területek kieseése után). Az angolok itt a fakitermelésben, állattenyésztésben, bányászatban rablógazdálkodást folytattak, a feldolgozó iparban viszont jóformán semmi változás sem állt be. A lakosság életszínvonalát a létminimumra süllyesztették le, politikai szervezkedését meggátolták. A sztrájkok száma mégis egyre nőtt. — ČESTMÍR AMORT: *A Fekete-tó fenekén talált náci-dokumentumok* (99—106. l.) az 1964 augusztus-szeptember során a csehországi Fekete-tóban talált dokumentumokat ismerteti, amelyek minden bizonnyal a Reichs-Sicherheits-Hauptamt irattárából kerültek elő, s elsősorban a német kémszervezetek tevékenységére vonatkozólag tartalmaznak adatokat. Az első dokumentum 1934. ápr. 12-ről való, az osztrák SA tevékenységére vonatkozik. A kémtevékenység mellett van anyag Németország délkelet-európai érdekeltsegeire, szövetségeiseihez való viszonyára, meg az 1944-ben a németektől visszafoglalt területeken a németek által szervezett szabotázscelemekenyekre vonatkozólag is. — A visszaemlékezések rovatában K. A. MEREKOV: *A csaták útján* (107—118. l.) 1942 nyarára és őszére vonatkozó visszaemlékezéseit közli, amikor a Leningrádtól délkeletre vívott harcokban vett részt, s megakadályozta a város elfoglalását célzó német támadás kibontakozását. — A forrásközlő rovat folytatja A. Sz. GROSSZMAN: „*Hitler végrendelete*” és a *führer mai követői* c. közlemény (119.—140. l.) — L. N. PUSKARJOV áttekintést ad a szovjet forrástudomány terén megjelent újabb munkákról (141—144. l.), A. Sz. SZAMOLJO pedig a középkori gyarmatosítás szovjet történetírásáról (144—148. l.). V. M. LAVROVSKIJ nagy összefoglalást ad a XVII—XX. századi angliai nagybirtokkal foglalkozó nyugati irodalomról (165—174. l.). — O. Sz. SZOROKO ismerteti az 1920 óta negyedik évenként megjelenő Canadian Historical Review utóbbi évfolyamait (179—185. l.) — N.

NOVAJA I NOVEJSAJA ISZTORIJA 1965. 3. szám. — A. I. POLTORAK: *A nürnbergi per és tanulságai* (3—19. l.) a 20. évforduló alkalmával összegezi a perrel kapcsolatos legfontosabb tényeket: az angol kormány ellenzte a per lefolytatását, azzal az indoklással, „nehogy a szövetségesek ellen forduljon”, számukra kellemetlen tényeket tárjon föl. A többi nyugati szövetséges sem kívánta, a védelem pedig jogi érvekkel támadta a bíróság illetékességét. A nyuga-

tiak kísérleteket tettek arra, hogy a német vezérkart és a hadsereg főparancsnokságát mentesítsék a felelősség alól. A per során számos kérdés tisztázódott, kiderült például, hogy 1938-ban Németország még nem lett volna képes a háború viselésére. De nemcsak a hitleri Németország lepleződött le ennek a pernek a során, hanem általában az imperializmus. — A. Z. MANFRED: *A újkori történelem legfontosabb problémái a szovjet kutatásokban* (20—34. l.) felsorolja és ismerteti az újabb időkben megjelent munkákat, amelyek a francia forradalommal, az 1830—40-es, ill. az 1850—60-as évek fő kérdéseivel (a polgári forradalmak és nemzeti szabadságmozgalmak, a munkásmozgalom kezdetei, a párizsi kommün), az 1871—1917 közti időszakban pedig a munkásmozgalom, az oroszországi és a külföldi forradalmi mozgalom kapcsolataival és a külpolitika kérdéseivel foglalkoznak. — I. I. ZSIGALOV: *A háború és béke kérdései és Nagybritannia Kommunista Pártjának ideológiai harca, 1955—1964* (35—47. l.) a konzervatív kormányzat idején kialakult nehéz helyzetet ismerteti, amikor a kommunista pártnak a monopóliumok kezében levő, nagy hatalommal rendelkező polgári sajtóval szemben kellett a maga álláspontját kifejtenie. Mégis harcolt az atomkísérletek beszüntetéséért, a békeharc kibontakoztatásáért. Napilapja, a Daily Worker a bojkott miatt (a vállalatok nem adnak fel hirdetéseket a lapban) nehéz helyzetben van, mégis működik. Végül a szerző a párt által felhasznált egyéb propaganda-eszközöket ismerteti. — G. Sz. FILATOV: *Mussolini utolsó napjai* (48—59. l.) befejezi tanulmányát, itt április 25-ének estéjétől ismerteti az eseményeket, Mussolini elfogatását és kivégzését április 28-án. — I. R. GRIGULEVIC: *Az USA ideológiai terjeszkedése Latin-Amerikában* (60—68. l.) áttekinti a különböző ösztöndíjakat, amelyek segítségével amerika-harát réteget akar az amerikai kormány felnevelni, a propaganda-központok működését, a folyóiratokat, és ismerteti a misszionáriusok tevékenységét is. — Je. V. GYEMUSKINA: *A venezuelai demokrácia sikerei és veresége 1945—1948* (69—76. l.) eseménytörténeti összefoglalást ad: 1945-ben az 1941-ben alakult Acción democratica (Demokratikus Akció) nevű burzsoá-nacionalista párt kapta meg a választásokon a szavazatok 78,8%-át. Ezzel burzsoá-demokratikus rendszer került uralomra, a szakszervezetek tevékenysége fellendült, az Acción democratica azonban az osztályegytűtműködés meghirdetésével igyekezett a munkásság osztályharcát letompítani. Az 1947-es választásokon a párt a szavazatok 70,83%-át

kapta meg, az elnök, R. Gallegos a kommunista párt értékelése szerint a demokratikus táborhoz tartozott. Gallegos valóban megszavaztatott néhány fontos törvényt, így az olajtörvényt, amely az államnak biztosított részesedést a nagy olajvállalatok jövedelméből, az agrártörvényt, amely állami földek eladását, sőt a nagybirtok egy részének is az eladását irányozta elő. A törvények végrehajtására azonban nem került sor, az elnök eltúrte a jobboldali szervezkedést, ezért 1948. november 24-én államesínnel a jobboldali klerikális párt került uralomra. — G. V. KACMAN: *Hogen, az amerikai áttörténész Nyugat-Németországban* (77—81. l.) beszámol arról, hogy 1962-ben német fordításban megjelent könyve (Der erzwungene Krieg. Die Ursachen und Urheber des 2. Weltkrieges), amely meghamisítja a tényeket és azt próbálja bizonyítani, hogy Hitler nem a kart világháborút, még a nyugat-német történészek körében is élnék ellenvetéseket váltott ki, de hivatalos bonni körök támogatják. — JU. A. PISZAREV: *A tömegek szerepe Szerbia és Montenegró felszabadításában a megszállás alól 1918-ban* (82—90. l.) sok adatot sorakoztat fel az események megvilágítására, bőven használja a budapesti Hadtörténeti Levéltár anyagát is. — A. V. UROJEVA: *Marr „Töké”-jének propagálása Németországban az 1860-as években* (91—94. l.) sok adatot hoz Wilhelm Liebknecht és Ludwik Kugelmann tevékenységére vonatkozólag. — A *Visszaemlékezések* rovatban *Magyarország felszabadítása a fasizmus alól* (95—107. l.) címen részleteket közölnek PADÁNYI MIHÁLY és KOSSA ISTVÁN emlékirataiból, az előbbi a magyar partizánok kelenföldi tevékenységét ismerteti, az utóbbi a főváros helyzetét 1945 első hónapjaiban. — M. SZ. ZABOCSÉNY: *Oświęcim antifasizista illegális mozgalma* (108—123. l.) sok részadatot közöl az auschwitzi táborban működött ellenállási mozgalom tevékenységére vonatkozólag. — A *történelem nevezetes lapjai* címen a folyóirat új rovatot indít, amely a nagyközönség részére írt, az eseményeket színesen előadó tanulmányokat tartalmaz majd. Első alkalommal JE. B. CSERNYAK: *Pitt és Napóleon napjaiban* (124—138. l.) részletet közöl A. M. Nyekriccsel együtt írt, A titkos háború öt évszázada c könyvéből, amely a korabeli kémlelés történetét mondja el. — A. N. MERCALOV: *A második világháborúval foglalkozó nyugat-német burzsoá történetírás tendenciái* (139—148. l.) kiemeli, hogy sok dokumentumkiadvány jelent meg, s megállapítja, hogy a reakciós irányzat mellett fellépnek ebben a kérdésben liberális, szocialdemokrata, demokratikus nézeteket valló történészek és köz-

írók is, akik sok kérdésben beismerik a német fasizmus bűnös voltát. Ezeket a tendenciákat támogatni kell. — I. M. HRANCSEK és N. P. MAKARA beszámolnak arról, hogyan vesznek részt az ungvári egyetem történészei Magyarország történetének tanulmányozásában, milyen munkákat jelentettek meg, s milyen újabb kutatások folynak (179—180. l.). — Végül közli a folyóirat, országok szerint csoportosítva, az 1963-ban a Szovjetunióban az újkori és legújabb kori történetre vonatkozólag megjelent könyvek, okmánykiadványok és cikkek bibliográfiáját (183—188. l.)

1965. 4. szám. — G. G. KADIMOV: *Az USA gyarmati agressziója Vietnamban* (3—18. l.) megállapítja, hogy az Egyesült Államok gazdasági és politikai tekintetben érdekeltek vietnami uralkodó fenntartásában, az országra való tekintettel is, és azért is, hogy más hasonló helyzetben levő ország számára is behozni lehessen: hiába próbálna valóban önálló lenni. Az USA vietnami behatolása a második világháború alatt kezdődött. 1950 februárjában az amerikai kormány a franciák megkerülésével közvetlen kapcsolatot teremtett a vietnami bábkormánnyal. A Kínai Népköztársaság megalakulása után a vietnami behatolást az amerikai kormány a „kommunista agresszió” elleni harc és a bábkormány védelme ürügyén folytatta. Az 1954-es egyezmény által teremtett új helyzetben 1958-tól kezdve erősödött meg az ellenállás az amerikai gyámkodással szemben. Az agrárkérdés megoldására hivatott földreformot ugyan már 1956-ban meghirdették, de 1963-ban még hivatalos, tehát hamisított adatok szerint is csak 200 000 ha földterület került a parasztok közt felosztásra, a háború idején kiosztott földekről elkergették a parasztokat. A harcban háromféle katonaság vesz részt, jól felfegyverzett és ellátott reguláris csapatok, kevésbé jól ellátott helyi csapatok és a dél-vietnami lakosság egyéb elemeit magában foglaló népfelkelő csapatok. A dél-vietnami kormány válaszként zsoldoscsapatok megszervezéséhez kezdett, 1960-ig 10 hadosztályt állítottak fel, ezek háromodora azonban, amely nagy csapatrészek elleni bevetésre alkalmas, a partizánokkal szemben nem használható. Ezért hozták létre az amerikaiak az un. „stratégiai falvakat”. Amerika fontos gazdasági szerepét mutatja, hogy 1962 első negyedében a vietnami behozatal 40%-a került ki az USA-ból. Vietnamban belső gazdasági életében azonban továbbra is a francia tőkének van vezető szerepe (a rüggyantagyártó vállalatok 90%-a, a bankügyletek 39%-a a francia tőke kezében van). Az amerikai behozatal természetesen tönkreteszi a ha-

zai gazdasági életet, 1960-ban a munkanélküliek száma 1,5 millió volt. Ugyanekben az évben alakult meg Dél-Vietnam felszabadításának nemzeti frontja, amely 22 tömegszervezetet egyesít, a hozzá tartozó politikai pártokon kívül. Az 1962 februárjában és márciusában tartott I. kongresszusán három párt szövetségéként jelentkezett a Front, ezek: a haladó erőket tömörítő népi forradalmi párt, a demokrata párt (amely a nemzeti burzsoáziát képviseli), és a radikális szocialista párt (az értelmiség és a kishivatalnokok pártja). A Front már ekkor ellenőrzése alatt tartotta Dél-Vietnam területének 4/5 részét, 10 millió lakossal, leszámítva a földbérlet árát, jónéhány más intézkedést is hozott, és 1962–1963 során megkezdte a lakosság felfegyverzését. 1963. május 8-án a Buddha-ünnep betiltása miatt tört ki a fegyveres harc. Erre következett november 1-én amerikai ösztönzésre az államcsíny, amely véget vetett Dhiem uralmának. De Gaulle figyelmeztette az amerikaiakat, hogy ezt a háborút nem lehet megnyerni, tárgyalni kell. Az amerikai kormány mégis 1964. augusztus 5-én első ízben támadást intézett a Vietnami Népi Demokratikus Köztársaság ellen. — A. P. KOROLEVA: *Új szakasz az amerikai négerek szabadságmozgalmában, 1960–1964* (19–33. l.) először a négerek társadalmi helyzetét világítja meg: a néger lakosság 70%-a munkás, a tőkés vállalatoknak csak 2%-a van négerek tulajdonában. A mozgalom 1960-tól vett nagy lendületet, s 1964-ben már fegyveres ösztetűzésekre is sor került. A néger mozgalmon belül három irányzat különíthető el: az integracionista, amely a tömegeket képviseli, s programja a négerek bekapcsolódása a társadalomba, az egyenjogúsítás, demokratikus reformok végrehajtása, ezen belül van egy minden áron a törvényesség keretein belül maradni kívánó és egy harcosabb szárny; a szegregacionisták, akik az eddigi helyzetet akarják fenntartani, ez az irányzat a déli államok néger burzsoáziájának önző céljait szolgálja és reakciós; ugyancsak reakciós jellegű az 1913-ban kezdődött szeparatista-nacionalista „fekete muzulmánok” irányzat, amely a négerek teljes elszigetelődését kívánja, s faji alapon áll. Az amerikai burzsoázia álláspontja megoszlik a néger kérdésben, saját érdekeinek megfelelően: az északkeleti államok burzsoáziája a négerek helyzetének az enyhítését kívánja, a sok néger munkást dolgoztató vállalatok az eddigi helyzet fenntartását, a déli államokban a nagybirtokkal szembenálló bankok a négerek mellett állnak. Kennedy felemás egyenjogúsítási törvényének kétségtelenül van sok pozitívuma. Figyelembe kell venni

viszont azt is, hogy a nagy szakszervezetek nem foglalnak állást a négerek mellett. — J. V. ANAPOVA: *A dominicai tragédia. I. Trujillo kényuralma* (34–52. l.) Trujillo életrajzát és karrierjét mutatja be: a különböző nemzetiségű ösöket felmutató szegény sorsú és becsavagyó fiatalember tisztnek áll be, amerikai kiképzést kap. 1930-ban megválasztatja magát elnöknek, nagyarányú személyi kultuszt bontakoztat ki maga körül. Rendszerének támaszai a nagybirtokosok, nagyiparosok, nagykereskedők. Uralma alatt a parasztok jelentős részét megfosztották a földtől, a megmaradt birtokos parasztság 42%-ának a földje 5 ha-nál kisebb. Több tízezer embert megölték, pl. 1937-ben a Haitiből Dominicába menekülteket. 1954-ben a Vatikánnal kötött konkordátum révén Trujillo az egyházi támogatást is biztosította. Államapparátusa felett szigorú felügyeletet gyakorolt, egy hivatalnok sem maradhatott sokáig ugyanazon a helyen. A kubai forradalom győzelme után az amerikai kormány számára kényelmetlennek vált Trujillo diktatúrája, el akarta távolítani, ezért hazai támogatása is csökkent. Az összeesküvésben, amelynek eredményeképpen 1961. május 30-án meggyilkolták Trujillót, az amerikai kormánynak fontos szerepe volt. — G. BERTI: *Demokraták és szocialisták az olasz Rísorgimentóban* (53–62. l.) Mazzini és az utópista szocialista Carlo Pisacane példáján illusztrálva állapítja meg, hogy a demokraták nem voltak egységesek, nem volt kapcsolatuk a parasztsággal, minden kérdést alárendeltek a nemzeti egyesülés problémájának. Amikor ez a cél megvalósult, a demokraták útja szétvált, s baloldali szárnyukból alakul ki a szocialista párt, amely már az osztályharcot helyezi az előtérbe. — I. M. MAJSZKIJ: *A háború napjaiban* (63–72. l.) visszaemlékezéseinek azt a részét közli, amely a Churchill kormányra jutása és a Szovjetunió elleni német támadás közti időszakot tárgyalja, lényeges itt Hess angolai repülése, amelynek a célja egy kompromisszumos béke megkötése volt, azután az angol kormánytól kapott értesítések a szovjet határon folytatott német csapatösszevonásokról, amelyeket hiába jelentett Moszkvába. — M. M. SEJNMAN: *A „Syllabus”-tól a II. vatikáni zsinat határozatáig* (73–80. l.) emlékeztet IX. Pius 1864-ben kiadott, minden haladó irányzatot elítélő Syllabusára, s rámutat arra, hogy a katolikus egyház ma felismeri: nem zárkozhat el a világ fejlődésétől, nem szabad egy rendszerrel azonosulnia. Az ideológiai harcrol nem mond le az egyház, kísérleteket tesz a keresztény fekezetek egyesítésére, sőt a nem-keresztény vallások tömegeihez való közeledésre is. De a kapi-

talizmus rendszerét most sem ítéli el. Igaz, hogy az egyházon belüli tömegek nyomására a baloldal erősödik. — S. P. SZANAKOJEV: *A szocialista világrendszer fejlődésének fő szakaszai* (90—96. l.) c. vitacikkében a következő periodizációt javasolja: 1917—1944 a szocialista világrendszer hatalmas bázisának kialakulása a szovjet köztársaságok szövetségének a létrehozásával, ezen belül 1941—1944 a dolgozók világméretű szolidaritásának az erősödése; 1944—1949 a szocialista világrendszer megalakulása; 1950—1956 a szocializmus alapjainak az építése a népi demokratikus országokban, a szocialista tábor országai közti együttműködés megerősödése; az 1956—1960 közötti korszakban a XX. kongresszust, az 1957-es moszkvai nyilatkozatot és a kubai forradalom 1959-es győzelmét látja lényegesnek; 1961 után a nagy technikai sikerekkel, az egyes országok tervezdélkodásának összehangolásával, s világméreteken a gyarmati rendszer bukásával új korszak kezdődik. — JE. B. CSERNYAK folytatja *Pitt és Napóleon napjaiban* c. népszerű tanulmányát (97—110. l.) — Közli a folyóirat G. M. Dimitrov levelét az Internacionálé VII. kongresszusának előkészítésével kapcsolatban (120—122. l.). — E. A. DZSAFARIDZE ismerteti a *Studi* c. román történeti folyóiratban 1962—1964 során az új- és legújabb kori történelem tárgyköréből megjelent cikkeket (123—128. l.). — A. N. BAJKOVA: *Irország kommunista és munkássajtója 1831—1932-ben* (129—134. l.) az egyes hírlapokat és folyóiratokat ismerteti.

1965. 5. szám. — JE. M. ZSUKOV: *Lenin és a „korszak” fogalma a világtörténetben* (3—9. l.) a korszak (epoha) fogalmát osztályalapon és világtörténeti méretekben tartja meghatározandónak. A középkor és a feudalizmus fogalma nem fedi egymást, hiszen a középkorban a feudális formáció mellett az ősközösség, a rabszolgatartó társadalom és ezek sajátos válfajai is fennállnak egymás mellett. Ugyancsak nem azonosítható az újkor a kapitalizmussal stb. Éppen ezért a társadalmi formációk megkülönböztetése nem elegendő a periodizáláshoz. Itt jön segítségünkre a korszak fogalma: korszakon értve olyan időszakaszot, amelyen belül a társadalmi fejlődés olyan eléggé állandó tendenciája mutatkozik meg, amelyet az egymás mellett fennálló formációk aránya és kölcsönhatása határoz meg. Az egyes korszakok közti határokat forradalmi változások jelzik. Így a monopóliumok előtti kapitalizmus korszaka a XVIII. sz. végétől, elsősorban a francia forradalomtól számítható. Tartalma a kapitalizmus kibontakozása, a liberalizmus diadala. A korszak záró határköve a párizsi kommuné. 1871 után a bur-

zsoázia már nem tekinthető haladó, a társadalmi fejlődést vezető osztálynak. 1900-ig tart az átmeneti korszak, s 1900-ban kezdődik az imperializmus, amikor a kapitalizmus már a fejlődés gátjává vált. Lenin 1915-ben még úgy látta, hogy 1871—1914 egységes korszak, amikor az új demokrácia osztálya lassan gyűjti erőit, az imperializmus kora csak 1914-ben kezdődik. Később ismerte fel az imperializmus jelentkezését 1900-ban. 1917-tel megint új korszak kezdődött, ennek fő tartalma a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet, jellemvonása, hogy a szocialista rendszer vezető erő, de mellette és a kapitalista tábor mellett még ott van a széles periferia, a kapitalizmus előtti formációk maradványai. — B. I. KOVAL: *A Nagy Október és a braziliai munkásosztály* (10—21. l.) ismerteti a forradalom hatására 1917—1922 a braziliai munkásmozgalomban végbement fejlődést, az anarchizmus és forradalmi szindikalizmus, ill. a másik oldalon a reformizmus ellen vívott harcot, amelynek eredményeképpen 1922-ben megalakult a Brazil Kommunista párt. — L. A. SZLEPOV, JA. G. TYOMKIN: *A szocialisták zimmerwaldi nemzetközi konferenciája* (22—37. l.) a készülő nagy párttörténet II. kötetéhez írt előtanulmány, amely a moszkvai Marxizmus—Leninizmus Intézetében levő, eddig fel nem használt anyagok, ill. az Amszterdamban található eredeti jegyzőkönyvek alapján tekinti át a konferencia menetét, közli a résztvevők nevét, ismerteti a jobboldal, a centristák és a Lenin vezette baloldal harcát. A baloldal hajlandó volt kompromisszumra, annak érdekében, hogy a konferencia végén egységes kiáltványt adhassanak ki. — O. V. ORLIK: *Forradalmi orosz-francia kapcsolatok az 1830-as évek elején* (38—47. l.) ismerteti a korabeli orosz közvélemény (N. I. Turgenyev, Puskin, Csaadajev, Herzen és társai) állásfoglalását a júliusi forradalom mellett, ill. oroszok részvételét magában a forradalomban (M. A. Kologrivov és Sz. D. Poltorackij). Az oroszok bírálták is a forradalmat, mert a társadalmi problémák megoldásának radikálisabb útjait keresték. — A második világháború befejezésének 20. évfordulója alkalmából közli a folyóirat M. A. ZAHAROV tábornagy tanulmányát: *A szabadság és testvériség nevében* (48—68. l.), melyben részben mint résztvevő és visszaemlékező foglalja össze a Románia, Bulgária, Magyarország, Ausztria és Csehszlovákia felszabadításáért vívott harcokat, s szembeállít azzal a felfogással, mintha Berlint már 1945 februárjában el lehetett volna foglalni s ezzel a háborút lerövidíteni. — P. A. ROTMISZTROV tábornagy: *A harc dicsősége felejthetetlen lapjai* (69—78. l.) két

új hadtörténeti munkához fűz megjegyzéseket, az egyik a iasi-kisinyovi operáció történetét mondja el, a Budapest—Bécs—Prága című pedig a három ország felszabadítását. — A. J. JOFFE összefoglalja a Szovjetunió és Latin-Amerika államainak diplomácia és gazdasági kapcsolatait, a kapcsolatok felvételét és kiterjesztését vagy más esetekben éppen megszüntetését a második világháború kitöréséig (79—88. l.). — JOSÉ L. FRANCO sok adalékot hoz az első orosz forradalom kubai visszhangjára (89—93. l.). — SZ. A. SZTYEGAR: *A francia—olasz kapcsolatok a második világháború előestéjén, 1938 október—1939 augusztus* (94—103. l.) megállapítja, hogy a francia jobboldal az olaszokkal való meg egyezéstől várta a Németországgal kötendő egyezményt, ezért szorgalmazta. Mussolini viszont területi követelésekkel lépett fel, fenyegetőzött, s így az ismételt francia békülesi kísérletet ellenére a helyzet egyre inkább kieleződött. — A kémkedés történetét tárgyaló rovatban J. B. CSERNYAK: *Ki rejtőzött a „vas darc” alatt?* (104—117. l.) a XVII. századi francia történelem egyik rejtélyét exponálja. — A folyóirat közli J. F. Becker két levelét az 1860-as itáliai forradalmi mozgalomról (131—139. l.). — V. G. POLJAKOV ismerteti az ENSZ-szel foglalkozó újabb angol és amerikai munkákat, s megállapítja, hogy az elhallgatástól a valóság teljes kiforgatásáig a hamisítás sokféleképpen alkalmazták (140—150. l.). — J. F. JAZIKOV ismerteti a szovjet szerzők által 1960—1964 az Egyesült Államok legújabb kori történetéről írt munkáit (151—155. l.). — R. J. CIRULNYIK ismerteti tartalmilag Hajdu Tibor: *Michael Károlyi and the revolutions of 1918—1919* c. cikkét az *Acta Historica* 1964. 3—4. számából (185. l.). — K. N. BARAKOV: *A népi Magyarország 20 éve* (190. l.) beszámoló a Szovjet Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete és a Szovjet—Magyar Baráti Társaság által 1965. március 31-én rendezett ünnepi ülésről. — N.

ISZTORIJA SzSzSzR 1965. 4. szám. — A. M. SZAHAROV: *A hazai történelem jelentőségéről* (3—12. l.) azzal a javaslattal száll szembe, hogy a középiskolában szüntessék meg külön a Szovjetunió történetének a tanítását, s olvassák be az egyetemes történetbe. Arra utal, hogy az 1920-as években már történtek ilyen kísérletek a Szovjetunióban, de ezek végül a történelem teljes felszámolására vezettek, s csak 1931 után következett be változás. Egyes országok történetének a tanulmányozására szükség van, hiszen a történelem konkrét tudomány, az egyes tények a fontosak, nem elvont sémák.

A konkrét tényanyag tanulmányozása pedig a hazai történelemben történhet meg a legkönnyebben. A többi ország történetét is kell ismerni, de a gerinc a hazai történet. Ennek különös eszmei nevelő szerepe is van, különösen az 1917 utáni történelemnek. Ezért helytelen, hogy számos egyetemi és főiskolai szakon nem tanítják. — N. N. VORONOV folytatja visszaemlékezéseit: *A szovjet nép hőstette* (13—27. l.) és Berlin elfoglalását tárgyalja. — V. G. SZAPOZSNYIKOV, V. G. VORONOV: *A Szovjetunió felszabadító küldetése a Távolkeleten a második világháború éveiben* (28—48. l.) részletes adatokkal támasztja alá, hogy Japán a háború idején állandó előkészületeket tett a Szovjetunió megtámadására. Az angolszász hatalmak csak 1947-re tervezték a Japán elleni háború befejezését, így a Szovjetunió fellépése Japán ellen döntő változást hozott. — A. D. SZTYEPANSZKIJ: *A politikai csoportok az államtanácsban 1906—1907-ben* (49—64. l.) elemzi a 98 választott taggal bővült államtanács politikai állásfoglalását. A burzsoázia képviselőivel kiegészült tanácsban egy reakciós jobboldali, egy októbristákból álló centrista és kadetektől álló baloldali csoport alakult ki, a többség létrehozásának tehát ugyanaz a két módszere volt itt is lehetősége, mint később a III. dumában. — A vita-rovatban Z. K. JANYEL: *Az un. kényszerített bér munka kérdéséhez* (76—86. l.). Indova, Preobrazszkij és Tyihonov cikkéhez kapcsolódva, mely a 2. számban jelent meg, azt bizonyítja, hogy a bér munkát is vállaló szegényebb paraszti kategóriák meglete még nem jelenti a kapitalizmusra való átmenetet. — Ugyan-ebben a rovatban M. J. VOLKOV, Sz. M. TROJICKIJ: *A parasztok burzsoá differenciálódásáról és a bér munka piacának a kialakulásáról Oroszországban a XVIII. század első felében* (86—105. l.) sok adattal igazolják, hogy a közlekedésben, egyes iparágakban (sópárlás, pálinkafőzés, bőrkikészítés) alkalmazott bér munka már tőkés jellegű, bár jobbágyok vállalkoznak rá. — A. A. KURNOSZOV, J. E. SZ. LAGUTYIN: *Hogyan és miért tanulmányozza a Pentagon a szovjet partizán-mozgalom tanulságait* (173—188. l.) áttekinti a vonatkozó amerikai irodalmat és megállapítja, hogy az amerikaiak a megszálló csapatokkal szemben tanúsítható ellenállás formáit kívánják itt megállapítani, s a saját megszálló csapatok számára hasznosítani a tapasztalatot. — V. G. POLJAKOV ismerteti azt a polgári történeti irodalmat, amely a Szovjetunió 1933—1935 közötti külpolitikájával, a kollektív biztonságért vívott harcával foglalkozik. (188—198. l.)

1965. 5. szám. — Sz. M. KOROLIVSZKIJ *Az ukrán nemzeti mozgalom az Októberi*

Forradalom előkészítésének és megvívásának időszakában (3–24. l.) megállapítja, hogy a forradalom győzelme előtti hónapokban Ukrajna önállóságának a követelése nem vetődött fel, legfeljebb az autonómia követelése. A forradalmi mozgalom nem volt egységes. A parasztság nem a nemzeti kérdést állította az első helyre, hanem a földkérdést, a munkások a nemzeti örendelkezés mellett foglaltak állást. A Nemzeti Rada a burzsoázia és a kulákság képviselője volt, a forradalom előtt volt bizonyos pozitív szerepe, mert szembenállt az ideiglenes kormánnyal, de a Rada is csak autonómiát kívánt. Az Októberi Forradalom győzelme után ellenforradalmi jellege már kétségtelen volt. — V. Sz. Vaszjukov: *Az ideiglenes kormány 1917 nyári katonapolitikai kalandjának kudarca* (25–40. l.) a júniusban megindított katonai támadás meghiúsulásának az okait abban látja, hogy a katonaság nem kívánta már a háborút, a szövetségesek nem támogatták az offenzívát, a tüzérség rossz volt, a katonai előkészítés nem volt megfelelő, az ellenség is erősnek bizonyult, és a támadás nem is érte váratlanul. — J. D. CSERMENSZKIJ: *A zemsztvo-liberális mozgalom az 1905–1907-es forradalom előestéjén* (41–60. l.) sok részletadattal egészíti ki a századeleji mérsékelt ellenzéki mozgalom képét. — A. L. SAPIRO: *A XVII–XVIII. századi oroszországi parasztháborúk történelmi szerepéről* (61–80. l.) c. vita-cikkében (amelyet már a leningrádi egyetemen és a Kisinyovban tartott kelet-európai agrártörténeti symposiumon is megvitattak) általános jelentőségüket abban látja, hogy elősegítették az osztályellentétek kiéleződését, valamelyes osztályöntudatot teremtettek, s hozzájárultak a forradalmi gondolkodás kialakulásához. A Bolotnyikov-féle parasztháború fél évszázadra elodázta a teljes földhözköztést, a Razin-féle a mindennapos osztályharc sorába illeszkedik, utána megnőtt a szökéseknek és a szolgáltatások megtagadásának a száma. A Pugacsov-felkelés után javítottak az egykori egyházi és a bányákban dolgozó jobbágyok helyzetén, több lehetősége támadt a parasztságnak, hogy iparral és kereskedelemmel foglalkozék, a felkelés kényszerítette ki a felvilágosult abszolutizmus számos intézkedését. — L. N. KALINYIN sok adalékot hoz a szovjet-japán viszony normalizálása érdekében 1924–1925-ben folytatott megbeszélések történetéhez, amelyek az 1925 január 20-i egyezményre vezettek (81–92. l.). — N. N. VOLHOVINYINOV: *A tudományos és kulturális kapcsolatok létrejötte Amerika és Oroszország között* (102–113. l.) a XVIII. század végének kibontakozó kapcsolatát tárgyalja részletesen, különösen

Washington és Franklin tevékenységének oroszországi visszhangját. — A folyóirat közli F. Engels két 1893–1894-ből való, Lavrovhoz és Paula Lafargue-hoz intézett levelét (114–117. l.). — A. J. JOFFE ismerteti szovjet diplomata újabb kiadott emlékiratait és utal forrásértékekre (128–137. l.). — A. L. HOROSKEVIC és A. A. ZIMIN ismertetik azokat a külföldi forráskiadványokat, amelyek Oroszország feudalizmus-kori történetére vonatkoznak a XVIII. századig (159–173. l.). — J. I. IGRICKIJ: *A burzsoá szovjetológusok önelemzése* (174–186. l.) ismerteti a Survey c. amerikai folyóirat 1965 januári számát, amely kritikai áttekintést ad a nyugaton a Szovjetunió történetével foglalkozó kutatásokról. — N.

KWARTALNIK HISTORYCZNY 1965. 2. szám. — JERZY TOMASZEWSKI: *Az 1928–1938-as lengyelországi ipari termelés általános mutatója* (279–299. l.) a korabeli statisztikai hatóságok által alkalmazott általános mutatókat bírálja. Az 1938-ig használt mutató csak a 20 munkáson felüli munkahelyek adatait használta fel, s az indexet a bányászat és kohászat terén a termelés, a többi iparágban a foglalkoztatottság alapján állapította meg; az 1938-ban bevezetett már az 5 munkásnál többet foglalkoztató üzemek adatait is felhasználja, és a foglalkoztatottság helyett a termelést veszi alapul. A termelési arányosság 1928–1937 közt 100-ról 137-re emelkedett. Mindkét index pontatlan, mert a kisipari termelést nem veszi figyelembe, holott 1936-ban az ipari foglalkozásúak körében 39,2% volt a nagy- és középiparban foglalkoztatott munkás, 26,4% a kisipari munkás, 34,4% az önálló kézműves. A kisipari munkásság körében az iparkamarák nem teljesen megbízható adatai alapján a foglalkoztatottság terén a válság kevés hatást keltett, de a termelés csökkent. Tomaszewski a két mutató közeparányosságát tartja a valóságot inkább megközelítőnek, e szerint 1938-ban az ipari termelés csak valamivel nagyobb, mint 1928-ban, s a lakosság növekedését is számításba véve, egy főre ez a termelés csökkenését jelenti. Strukturális változások is történtek: a szénbányászat, cukor- és textilipar csökken, mert 1918 előtti piacának nagyobb részét elvesztette. Ez a csökkenés már 1918-ban megindult. 1928–1938 közt csökkent a falunak szánt iparcikkek (szerszámok, mezőgazdasági gépek, műtrágya) termelése is, ami a falu nehéz helyzetét mutatja. Csak a korábban elhanyagolt iparágokban mutatkozik fejlődés (hadiipar, vegyi ipar), ill. az új technikát alkalmazó iparágokban (villamosipar). 1936–

1939 között végeredményben nem felélénkülésről, hanem csak stagnálásról lehet beszélni. — ANNA KAMIŃSKA-LINDERSKA: *Lengyelország és Brandenburg. Szczeny Morsztyn követjárása Königsbergbe és Berlinbe 1670-ben* (301—324. l.) a litván alkan-cellár misszióját abban látja, hogy az új király, Wiśniowiecki Mihály az ellenzékkel szemben saját helyzetét kívánta erősíteni, s ezért engedményeket tett Brandenburg javára. — JERZY ŁOJEK: *A spanyolországi lengyel diplomáciai misszió 1790—1794* (325—345. l.) az 1763-ban megszakított diplomáciai kapcsolatok újrafelvételét és a lengyel követség tevékenységét mutatja be, amely egy Oroszország ellen irányuló angol-porosz-holland-lengyel háború terveit szövögette. Minthogy erre nem került sor, 1793-tól a követség szerepe már nem volt jelentős. — ANTONINA KŁOSKOWSKA: *Az értelmiség társadalmi struktúrája és öntudata* (393—396. l.) Janusz Żarnowskiinak a két világháború közti lengyel értelmiséget tárgyaló könyvéhez szól hozzá, ezt csak kezdő lépésnek tekinti a kérdés feldolgozásában, mert nem vizsgálja az értelmiség öntudatát. Ez ugyan hamis tudat, de mégis történelmi tényező. — ŻANNA KORMANOWA áttekinti az olasz munkásmozgalom történetével foglalkozó munkákat az 1950-es évektől kezdve (397—408. l.). — HENRYK BATOWSKI áttekintést ad ugyancsak az 1950-es évektől az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásával foglalkozó irodalomról, s úgy véli, szélesebben kellene vizsgálni a kérdést, nem egy-egy nép, hanem valamennyi nép és a Monarchiához tartozó kisebb terület szempontjából. — JAN REYCHMAN nagy elismeréssel ismerteti Kovács Endre: A krakkói egyetem és a magyar művelődés c. könyvét (437. l.)

1965. 3. szám. — BOGUSŁAW LEŚNODORSKI: *Történelem és társadalom. A tájékoztatás és megértés problémái* (539—566. l.) a történeti ismeretterjesztés fontosságát hangsúlyozza. Lengyelországban egyébként is nagy az érdeklődés, a varsói egyetem társadalmi gondolkodás történeti tanszéke Szczeczinben értelmiségi körökben folytatott írásos ankétja szerint a jogászok 70,7%-a szükségesnek tartja a történelmet, a közgazdászok 66,1%-a, s 51,2, ill. 37,2%-át érdekli is. Az egyetemes történetet is népszerűsíteni kell. A szakcikkek nyelvezete egyre érthetlenebb a kívülállók számára, ez a mai tudományos fejlődés mellett természetes is. A sajtó mellett a tömegközlés egyéb eszközeit is fel kell használni, a rádiót, televíziót. A történész nemcsak szerző lehet, hanem tanácsadó szakemberként is szerepet kell vállalnia. — HENRYK BATOWSKI: Az

1945-ös év az egyetemes történetben. Adatok és irodalom (567—586. l.) összefoglalja az év eseményeit és áttekintést ad a legfontosabb irodalomról, inkább csak felsorolás-szerűen. Annak ellenére, hogy a nagyhatalmak háború alatti együttműködése csökkent az év során, a mérleget általában pozitívnak látja. — WŁADYSŁAW TOMKIEWICZ: *Varsó a XVII. században* (587—610. l.) a város 700-éves fennállása alkalmából sok adatot sorakoztat fel az 1655-ig terjedő szakaszból a kulturális élet egyes ágainak a fejlődésére, az udvar hatására. — NINA ASSORODOBRAJ: *Kutatások a történeti tudat körében a mai Lengyelországban* (627—632. l.) beszámol a varsói egyetemen megindított kutatásról, amelyről Leśnodorski fenti tanulmánya is megemlékezett. Az 1960-ban indított gyűjtés részben mai sajtóanyagra is kiterjed, nagyrészt azonban ankét formájában történik majd, kérdőívvel. Mintegy 14000 személy megkérdezését tervezik. Eddig Szczeczinben ezer személynek küldtek kérdőívet, s ezek közül 33% válaszolt. A történelmet főlegesen csak a megkérdezett mérnökök 4,1%-a, a közgazdászok 3,4%-a az orvosok 1,5%-a tartotta, tanár és jogász egy sem akadt, aki szükségtelennek látná. A kutatás megkülönbözteti a kritikai történeti tudatot és a történeti köztudatot, s ez utóbbi kutatását tekinti céljának. — N.

PRZEGLĄD HISTORYCZNY 1965. 2. szám. — MARIAN MAŁOWIST: *Gondolatok a kereskedelmi tőke szerepéről Kelet-Európában a későközépkorban* (220—231. l.) 1964 novemberében Lipcsében a „Hansischer Geschichtsverein” ülésén tartott előadás bővebb változata. Megállapítása szerint a XIV—XV. század során Kelet-Európában (kivéve a XV. században Csehországot) gyors gazdasági fejlődés megy végbe, ezek az országok utólérik a nyugatiakat. A német és olasz tőke jelentős mértékben behatol ekkor ide, talán azért, mert nyugat felé az ottani válság miatt nem tud terjeszkedni. A gazdasági fellendülésnek azonban nem a kereskedelmi tőke a fő tényezője. A tőke mellett német és olasz iparcikkek és nyersanyagok is behatolnak, s ez idővel káros a hazai városi fejlődés számára. — ANDRZEJ DZIUBIŃSKI: *Lengyel—török kereskedelmi utak a XVI. században* (232—259. l.) azt bizonyítja, hogy a török kormányzat ekkor kedvezett a levantei kereskedelemnek. A fő útvonal Lvov—Galați—Drinápoly—Konstantinápoly volt. Az indiai fűszerek és egyéb cikkek ezen a szárazföldi úton ugyanannyi, vagy valamivel rövidebb idő alatt érkeztek Lengyelországba, mint a tengeri úton Afrika megkerülésével. A század végére 3 új útvonal tervei vetőd-

tek fel, de ezek már nem valósultak meg, — WASYL W. DOROSZENKO: *A livlandi majorsági gazdaságok piaci kapcsolatai a XVI—XVIII. század fordulóján* (260—283. l.) 19 livóniai nagybirtok adatait vizsgálta át. A királyi birtokokon a gabona-termelést nagyrészt felélte a katonaság, a fennmaradó résznek az eladása mégis a birtok jövedelmének 3/4 részét tette ki. A magánbirtok piaci kapcsolatai állandóbb jellegűek voltak, Tiesenhausen pl. gabona-termése felét eladta (kivéve a zabot). A jezsuita kézben levő birtokokon a termésnek több mint a fele piacra került. — IRENA KOBERDOVA: *Adalék a svájci „új emigráció” történetéhez 1850-ben* (296—305. l.) különböző források felhasználásával összeállítja a Svájcban élő lengyelek névsorát, származási helyük és 1850-beli foglalkozásuk feltüntetésével.

1965. 3. szám. — ALEKSANDER GIEYSZTOR: *Lengyelország a XIV. század derekáról való „El libro del Conoscimiento”-ban* (397—412. l.) az 1348 táján egy spanyol ferences által írt munka lengyel adatait vizsgálja felül, azonosítja a helyneveket. A munka génuai tengerészek és keleten járt hittérítők stb. adatait összegezi. Lengyelország egységének helyreállítása, a Fekete-tengeri génuai gyarmatok és Lengyelország közti kereskedelem újrafelvétele és a pápaság és a koldulórendek megnövekedett érdeklődése magyarázza a lengyel vonatkozású információk bőségét. — IRENEUSZ IHNATOWICZ: *A lódzi ipar értékesítési piaci a XIX. század második felében* (413—431. l.) megállapítja, hogy csak a textilárak, kisebb mértékben a fém, papír és bőrárak lépték túl a helyi piac kereteit. 1864-ben azonban még ezeknek is 50%-át a Lengyel Királyság területén helyezték el, 30—40%-át Ukrajnában, Belorussziában és Közép-Oroszországban. 1875—1900 közt a textilipari cikkek 3/4 részét szállították Oroszországba, de ez egyre nehezebben ment, a lengyel textilipart az orosz konkurencia kiszorította a peremvidékekre. Ezért tértek át a lódzi gyárak jónak látszó, de silány minőségű készítmények gyártására, amelyek nagy és gyors hasznot biztosítanak, de nem számolnak állandó piaccal. A moszkvai textilipar erősödő konkurenciája ellenére a lengyel textilipar ekkor épül bele az orosz birodalom gazdasági rendszerébe. A belső piacon nagyobb elhelyezési lehetőséget talál, s termelése nő. — ANNA ŻARNOWSKA: *Kísérlet a Lengyel Királyságban az 1905—1907-es forradalom idején lezajlott sztrájkok elemzésére* (432—458. l.) az egyik gyári felügyelő által összeállított, csak a nagyipari munkásságra kiterjedő összeállítás elemzésével megállapítja, hogy még Oroszországhoz viszonyítva is igen

nagy volt a részvétel, 1905-ben a munkások 93%-a, 1906-ban több mint 3/4-e, 1907-ben 48%-a sztrájkolt. Bár a Lengyel Királyságbeli munkások az egész oroszországi munkáslétszámnak csak 1/7-ét tették ki, a sztrájkolók 1/3-a került ki innen (1906-ban majdnem a fele.) A sztrájkok igen gyakoriak is voltak, sok volt közöttük a politikai sztrájk, ami a nemzeti kérdés súlyára is utal. A sztrájkolók közt a textilesek vezettek, a vasmunkások ugyan szintén jelentős szerepet játszottak, de a nehézipar fejletlensége következtében mégsem voltak vezetők. — MIECZYSLAW ŻYWCZYŃSKI: *Metternich és az 1846-os „véres prémiumok” felesége naplójának megvilágításában* (464—467. l.) megállapítja, hogy a kiadott napló hamisít, mert igyekezik a rossz franciaságú szöveget korrigálni, s közben egész mondatokat és részeket kihagy. Így kihagyták azt, hogy Zichy grófnő felháborodott a porosz kormányzat magatartásán a galíciai felkeléssel kapcsolatban, ti. hogy porosz részről terjesztették a hatósági felbújtásról szóló híreket. — Vita bontakozott ki EMANUEL ROSTWOROWSKI: XVII. századi legendák és tények c. cikke körül, amely a folyóirat 1964. 4. számában jelent meg (484—493. l.). A szerző újabb érveket hoz fel állítása mellett, hogy a Szabad hang c. 1733-as röpirat szerzője nem Leszczyński Szaniszló volt, mint eddig gondolták, hanem Białtoz. WEADYSŁAW MARIAN GRABSKI és JACEK ANTONI OJRZYŃSKI az érvelest nem tartják elfogadhatónak. — JAN ŚLASKI ismerteti Kovács Endre: A krakkói egyetem és a magyar művelődés c. könyvét (505—508. l.), értékes munkának tartja. — JAN REYCHMAN is pozitívan értékeli W. Felczaknak az 1848 előtti magyar nemzetiségi politikára vonatkozó, 1964-ben megjelent könyvét (534—538. l.) — A *krónika-rovat* néhány sorban beszámol az 1964-ben Budapesten tartott nemzetközi történetész-konferenciáról (549. l.) és 70. születésnapja alkalmából múltatja Molnár Erik munkásságát (549—550. l.) — N.

ACTA POLONIAE HISTORICA 1965. 11. köt. — JANINA KULCZYCKA-SALONI: *Az 1863-as felkelés a lengyel irodalomban* (5—21. l.) a felkelés idején született versektől kiséri figyelemmel a felkeléssel foglalkozó szépirodalmat Żeromski-ig, a századfordulóig. Żeromski az utolsó, akinél a felkelés még aktuális, az életből vett téma. Később már csak történelmi téma. — RYSZARD W. WOŁOSZYŃSKI: *Lengyelországa XVIII. századi Európá szemével* (22—42. l.) ismerteti a lengyel fejlődéssel foglalkozó európai véleményeket, amelyek távolról sem voltak mind elítélőek, bár a nagyobb rész élesen

bírálta az államban uralkodó nemesi anarchiát. Az első felosztás után a Lengyelországgal foglalkozó munkákban bizonyos aggodalom és lelkiismeretfurdalás mutatkozik. A század végén, a két felosztás idején és utána már általában a haladás hívei egyúttal rokonszenveznek a lengyel ügygel. — STEFAN KIENIEWICZ: *A lengyel emigránsok Algériában 1832—1856* (43—70. l.) az 1830—1831-es felkelés után emigrált lengyelek egy részének a sorsát ismerteti, akik beálltak az idegenlégióba, de csak igen kevesen közülük szolgálták a francia hódító érdekeket, nem egy akadt, aki a harcban az arabok mellé állt. — A folyó munkákat ismertető részben ANTONI MACZAK és HENRYK SAMSONOWICZ: *A balti övezet: az európai piac egyik eleme* (71—99. l.) egyik régebbi, lengyel nyelvű tanulmányuk megállapításait fejtik ki. A balti övezet fejlődésében a XVIII. század végéig 7 korszakot különböztetnek meg, ismertetik ezek sajátosságait, s azt, hogy az egyes korszakokban mely országok tartoztak a balti térséghez, hiszen ez változott. Utalnak arra, hogy a kereskedelmi kapcsolatok révén egybefűzött térség országainak a belső fejlődése meglehetősen különböző volt. — A beszámolóok rovatában JAN BORKOWSKI részletesen ismerteti a Népi Lengyelország történetével foglalkozó munkákat (101—124. l.), HENRYK DUCZYŃSKI és MARIAN KRWAJICZ a Lengyel Néphadsereg eddigi irodalmát (125—152. l.). — CZESLAW BIERNAT áttekintést ad a gdański állami levéltár anyagának megmentéséről és kiegészítéséről 1945 után és a ma meglévő legfontosabb állagokról (187—203. l.). — N.

ZEITSCHRIFT FÜR GESCHICHTSWISSENSCHAFT 1965. 3. szám. — A Németország felszabadulásának 20. évfordulója alkalmából megjelent ünnepi számban JOACHIM STREISAND: *A fasizmus alól való felszabadulás a két német állam történetírásában és történeti gondolkodásában* címmel (381—395. l.) szembeállítja egymással a felszabadulásról alkotott, egymással ellentétes nyugat- és kelet-német történeti felfogást. FRIEDRICH MEINECKE úgy jellemzi a felszabadulást, mint a külső idegen uralom korszakát, amelyet egy bűnöző csoport belső idegen uralma készített elő. GERHARD RITTER a nyugat-európai kultúrhagyomány pusztulásában és az állami tekintélynek a modern tömegdemokrácia korában való hanyatlásában véli felfedezni a bajok gyökerét. LUDWIG DEHIO szerint a német imperializmus bukása a második világháborúban jele annak, hogy a nemzetállamok kora lejárt, és Németországnak is csatlakoznia kell egy antikommunista

alapon felépülő imperialista hatalmi blokkhoz. E felfogást az Adenauer-éra bukása sem tudta megingatni. THEODOR SCHIEDER szerint az 1945-i „katasztrófa”-t külső tényezők idézték elő. Egy egységes Németország a jövőben csupán egy „nemzetek-fölötti európai rend” alkotórészeként állhat fenn. Schieder tanítványa, ERNST NOLTE szerint a fasizmus kora végleg lejárt, ami nyilván ellentmond az imperialista országok, köztük Nyugat-Németország mai fejlődésének. Nyugat-Németország hivatalosan elutasította a fasizmus szétzúzása 20. évfordulójának megünneplését, habár egyes elfogulatlan történétírók, mint pl. FRITZ FISCHER, sürgették a német múlt tanulságainak levonását a második világháború fényénél. Ezzel szemben a Német Demokratikus Köztársaság történeti köztudatában és irodalmában, elsősorban Albert Norden, Fritz Rörig, de a fiatalabb történészek, mint Stefan Doernberg, Horst Lipski műveiben, az 1957-i és 1959-i kelet-német—szovjet történeti konferenciák munkálataiban, nemkülönben a szépirodalom, Dieter Noll, Günter de Bruyn, Max Walter Schulz alkotásaiban világosan kirajzolódik Németország 20 évvel ezelőtti felszabadításának jelentősége mind német nemzeti, mind világtörténeti szempontból. — OLAF GROEHLER: *Az angol—amerikai háború utáni tervek Németországgal szemben a második világháború folyamán* (430—445. l.) elemzi az angol, amerikai burzsoázia különböző érdekcsoportjainak Németország jövőföld sorsára vonatkozó elképzeléseit. Ezek abban megegyeztek, hogy amerikai, ill. angol üzleti és politikai érdekből csökkeneni kell Németország gazdasági potenciálját, meg kell szüntetni állami egységét, de katonai erejét hosszabb vagy rövidebb idő múlva feltétlenül be kell vonni a szovjetellenes nyugati szövetségi rendszerbe. A különböző, nem egyszer fantasztikus tervek keretében a szerző érdekes és eredeti magyarázatát adja az ún. Morgenthau-tervnek, amely iparát leépítve túlnyomóan mezőgazdasági országgá akarta vissza fejleszteni Németországot. Ezzel Rooseveltt — a szerző véleménye szerint — ki akarta kapcsolni a Szovjetunió háború utáni újjáépítésének munkájából a német ipart, ezt a lehetőséget az amerikai ipar számára akarta fenntartani, hogy ezen az úton gazdaságilag függő helyzetbe hozza a Szovjetuniót az Egyesült Államoktól, és készségebbé tegye az amerikai politikai tervek iránt. — KARL OBERMANN: *A bécsi kongresszus 1814—1815* (474—492. l.) sokoldalú dokumentációval Metternich végül is sikeres diplomáciai tevékenységét mutatja be, amelynek során Anglia és Franciaország támogatásával, Porosz- és Oroszország ellenállását lesze-

relve az európai hatalmi egyensúly-politika fő szabályozó tényezőjévé tette Ausztriát, megakadályozva mind Német- és Lengyelországot, mint Itália egyesítését.

4. szám. — GERHARD SCHILFERT: *A történettudomány társadalomtudományok rendszérében* (581—596. l.) mindenekelőtt szembeszáll azzal a nézettel, amely a társadalomtudományokat aszerint rangsorolja, hogy fejlesztik-e közvetlenül a termelőerőket vagy nem, s ezen az alapon a történettudományt a második vonalba helyezi. Ez a fel fogás ellentétben van a társadalomtudományok — ezen belül a történettudomány — növekvő ideológiai szerepéről valott közismert pártfelfogással. A szerző ezután megállapítja, hogy a történettudományok a társadalomtudományok sorában elfoglalt helye még távolról sincs pontosan megállapítva. Sorra véve a Nagy Szovjet Enciklopédia, Sztromilin akadémikus, Kedrov filozófus felfogását ebben a kérdésben, kiemelve és rendszerbe foglalva nézeteik helyes elemeit, végül is arra a felfogásra jut, hogy a társadalomtudományokat két nagy csoportra lehet felosztani: a struktúra-tudományokra, amelyeknél a strukturális összefüggések (a logikai-történeti elem) a megismerés fő tárgya (nyelv-tudomány, filozófia, szociológia, művészet-, irodalomtudomány, stb.), és történeti tudományokra, amelyekben az időben lezajló történeti fejlődés (elsődlegesen, de nem a struktúrák kizárásával) a megismerés fő tárgya, vagyis a történeti-logikai elem (világ-, nemzeti történet, általános történet, technika-, nevelés-, jogtörténet stb.). Ez utóbbi csoport (jogtörténet stb.) szorosán véve nem tartozik a történeti tudományokhoz, noha erős történeti elemet tartalmaz. Helyesebb lenne tehát ezeket a tudományokat a dialektikus historizmus elvének a társadalmi fejlődés minden területén való érvényesülése figyelembevételével két egymással szorosan összefüggő tudománycsoportra bontani, mégpedig: 1. az egyes struktúrák tudományaira és 2. a struktúrák történeti fejlődésének tudományaira. Ilyenformán a következő párhuzamos sorok adódnának: technika — technikatörténet, államtudomány — államtörténet, jogtudomány — jogtörténet, hadtudomány — hadtörténet stb. Elvi és gyakorlati okokból egyaránt szükségesnek tartja az egyes társadalomtudományok szűk határainak át lépését és a társadalomtudományok leg szorosabb együttműködését. — PETER SCHÄFER: *Franklin D. Roosevelt és a „New Deal”* (597—616. l.) a sokat vitatott New Deal eddiginél pontosabb és árnyaltabb értelmezéséig kíván eljutni. Az eddigi kutatásból elfogadja azt, hogy a New Deal alapjában véve a fasizmus elkerülését, a világ-

gazdasági válság által megrendített, de összeomlás előtt korántsem álló amerikai kapitalizmus stabilizálását célozta. Roosevelt egy a középről a balra nyitást követelő polgári demokratikus mozgalomtól támogatva, a munkásmozgalommal szövetségben átmenetileg korlátozta a monopóliumok hatalmát az állammonopolizmus érdekében. A New Deal fő funkciója az amerikai kapitalizmus gazdasági stabilizálása, politikai tömegbázisának polgári liberális, gyakran állammonopolista program alapján gazdasági, társadalmi és politikai reformok segítségével való helyreállítása volt. A továbbiakban részletesen taglalja a New Deal gazdasági reformintézkedéseit, amelyeknek sikerült a válságot enyhíteni. Ezt többek közt az 1937/38-i válság enyhe lefolyása is bizonyítja, amelyet nem lehet az európai háborús veszély miatt a haditermelésre való áttállással magyarázni — mint Foster is teszi —, hiszen 1939-ben az amerikai ipar termelésének még mindössze 1—2%-a volt haditermelés. Még pozitívabban kell értékelni a New Deal társadalmi és politikai eredményeit. A New Dealhoz hozzátartozott a békés együttélés elveinek érvényesítése a Szovjetunióval az 1941-es évtől kezdve. A New Deal nem volt hosszúéletű, lényegében Roosevelt elnökségére korlátozódott. Utó dai előbb Roosevelt munkatársaitól, a New Deal-politika végrehajtóitól igyekeztek gyorsan megszabadulni, majd utóbb magát a New Deal-t is sutba dobták minden kül- és belpolitikai eredményével együtt.

5. szám. — HYME FAGAN: *A harmadik Labour-kormány Nagy Britanniában 1945—1951* (757—769. l.) szerint az Attlee-kormányt 1945-ben a háború után kibontakozó demokratikus mozgalom és öntudat juttatta uralomra. A kormány működése, sajnos rácsáfolt ezekre a reményekre. A bányászat, a vasút, az elektromos és a gázművek államosítása javította ugyan az ott dolgozó munkásság gazdasági és szociális helyzetét, de nem mért komoly csapást a monopolkapitalizmusra, sőt megszilárdította annak helyzetét. Az önálló atomerő megteremtésére való törekvés, a NATO-ban való részvétel, a véres gyarmati háborúk, a fegyverkezési verseny fogyasztási és bérkorlátozásokra, ezek pedig sztrájkmozgalmakra vezettek, amelyek ellen a kormány nem habozott fegyveres erőt bevetni. A Labour-kormány külpolitikája a hidegháború fokozására, a munkásosztály egységének megbontására irányult. A jelenlegi Labour-kormány politikája kísértetiesen emlékeztet az 1945-ösére. — HANS WALTHER: *A településtörténeti névkutatás jelentősége és módszertana* (770—784. l.) hangsúlyozza a szóalkatrészek etimológiája és

a névképzés formális elemeinek vizsgálata mellett a történeti-társadalmiszempont mel-
lőzhetően fontosságát. A névkutatás csu-
pán a következő problémákra való válasz-
adás után juthat megnyugtató eredmén-
yre: 1. elnevezés származás és a vonatkozó
név-, ill. névcsoporthalakja; 2. lényeg,
vagyis a névviselő vagy a megnevezett
dolog, ill. helység jellemző ismérvei és
funkciója; 3. eldöntése annak, vajon első-
leges vagy másodlagos megjelöléssel (funk-
cióváltozás) van-e dolgunk; 4. az illető
név, ill. névcsoporthelytörténeti és
nyelvföldrajzi besorolása; 5. a névadók,
ill. a névhasználók kikutatása; 6. utalások
a névadók, ill. a névhasználók kollektív,
ill. egyéni pszichológiai magatartására az
elnevezéssel szemben; 7. az illető név, ill.
nevek társadalmi és táji érvényességi köré-
nek megállapítása (770—771. l.). A továb-
biakban a tanulmány német helynevek
társadalmi-gazdasági, település-, terület-
és gazdaságtörténeti szempontból történő
elemzését nyújtja. Óv a helynevek egy-
oldalú etnológiai-népeségtörténeti értel-
mezésétől, nacionalista célokra való fel-
használásától, s nyomatékosan rámutat
különösen a feudális korban az osztály-
szempontú elemzés elsőbbségére a nemzeti
szempontú elemzéssel szemben. — BERN-
HARD TÖPPER: *A feudalizmus néhány alap-
kérdéséről* c. vita-tanulmányában (785—
809. l.) gazdag történeti anyag alapján
megállapítja, hogy a feudalizmus klasszi-
kus típusának a nyugat-európai fejlődés
tekinthető, amely törést jelent az antik
fejlődéssel szemben, amennyiben elsőde-
gesen nem az antikból eredt, hanem fejlő-
dését a kései antik elemek germán népek
belső fejlődési folyamataival való szintézi-
sének köszönheti, de úgy, hogy az utóbbi
tényező egészében véve a további fejlődésre
rányomta a bélyegét, míg a késő antik be-
folyások inkább gyorsító hatásúak voltak,
és a további gazdasági, állami vagy akár
városi fejlődést sem határozták meg köz-
vetlenül. Ezzel szemben a bizánci feudaliz-
mus korántsem jelentett ilyen mélyreható
törést az antik örökséggel szemben. A vá-
rosi civilizáció, az államhatalom, a városi
céhszervezet — a Nyugattal ellentétben —
fennmaradt, a tömegmozgalmak, szláv be-
törések is szűkebb térre korlátozódtak. En-
nek következtében a rabszolgatársadalom-
ból a feudalizmusba való átmenet folya-
matos és lassú volt. A bizánci birodalom
területén klasszikus értelemben vett feuda-
lizmusról csak a IX. század végétől beszél-
hetünk. Különböző időben, más és más
történelmi körülmények között jelennek
meg a feudális viszonyok Perzsiában vagy
Kínában. Ez attól függ, hogy milyen alap-
ról, a bomló ősközösség, a rabszolgatartó

társadalom vagy az „ázsiai termelési mód”
talajáról indul-e el a feudalizmus fejlődése.
Ennek viszont nem csupán a termelőerők-
ben, hanem a földrajzi viszonyokban rejlt
okai is vannak. Az intenzív, a jövedelmező
földművelést lehetővé tevő, de egyben át-
fogó szervezőmunkát igénylő folyóvölgyek-
ben az ősközösségből az ázsiai termelési
mód fejlődött ki; ahol a természettől fogva
kedvező feltételek kínálkoztak az áru-
pénzviszonyok, ill. egy kiterjedt kereske-
delmi tevékenység számára, ott a rabszol-
gatatartó társadalmi rend, ahol pedig az
áru- és pénzviszonyok számára nem volt
ilyen kedvező a helyzet, viszont a mező-
gazdasági termelés kiterjesztése tetemes
munkaráfordítást, erősebb egyéni érde-
keltséget kívánt átlagon felüli kooperáció
nélkül, ott a feudalizmus alakult ki.
A szerző óv attól, hogy eltulozzuk a kapi-
talizmus előtti három osztálytársadalom
közti különbséget, vagy azonosnak képzel-
jük el a rabszolgatartó társadalomból a
feudalizmusba való átmenetet a feuda-
lizmusból a kapitalizmusba való átmenettel,
s az igazi forradalmakat új vezetőosz-
tállyal és új termelőerőkkel az utóbbi át-
menetnek tartja fenn. Annak a ténynek,
hogy Nyugaton új, Keleten pedig a régi
alapokon jött létre a feudalizmus, nagy tör-
ténelmi jelentőséget kell tulajdonítanunk.
A Nyugaton létrejött lazább államszerve-
zet nem képviselhette kizárólagosan az
uralmi elemet, hanem emellett tág teret
adott a társadalmi elem, vagyis a városi
polgárság, városi ipar fejlődésének, ami
szükséges lépcsőfoka volt a kapitalizmus
kialakulásának. Ezzel szemben a Keleten
fennmaradó abszolutisztikus államhatalom
lehetetlenné tette a társadalmi elem önálló
fejlődését. Óvakodunk kell annak felté-
telezésétől, hogy a feudalizmusnak egy bi-
zonyos idő múlva mindenütt és minden
körülmények között automatikusan kapi-
talista viszonyok keletkezésére és megszi-
lárdulására kell vezetnie. A kedvező körü-
lmények egészen szokatlan számának kell
találkoznia ahhoz, hogy a világtörténelmi-
leg elkerülhetetlen és törvényszerű ugrás
a feudalizmusból a kapitalizmusba meg-
valósuljon. — ERICH DONNERT: *A for-
radalomelőtti Oroszország története a nyugat-
német Kelet-Európa- és Oroszország-kutatás-
ban* (810—825. l.) megállapítja, hogy bár
az utóbbi időben a nyugat-német Kelet-
kutatók finomabb, tudományosabb mód-
szereket alkalmaznak Oroszország törté-
netének rekonstrukálására, alapvető hibás
magatartásukat nem revidálták. Orosz-
ország történetében továbbra is tagadják
a társadalmi fejlődési törvényeket, és me-
rőben véletlen események halmazának
igyekeznek feltüntetni az orosz történel-

met. Ezenfelül az orosz történelem minden negatív vonásának továbbélését igyekeznek kimutatni a bolsevik rendszerben. A tanulmányíró a jelentősebb orosz történelmi korszakok és személyek nyugatnémet ábrázolásának kritikájával mutatja ki ennek az álláspontnak tarthatatlanságát a normann kérdéstől egészen a Nagy Októberi Szocialista Forradalomig terjedő problémakörben. — KARL OBERMANN: *A nemzetközi szolidaritás az 1848—49-i forradalomban* (826—842. l.) részletesen tárgyalja azoknak a londoni, brüsszeli stb. nemzetközi szervezeteknek, az egyes népek nemzetközi forradalmár csoportjainak tevékenységét, amelyet főképp a lengyel állam visszaállítása, Németország és Olaszország forradalmi egyesítése, Magyarország önvédelmi harcának támogatása terén kifejtettek. Az Amerikába szakadt 48-as európai emigráció kiemelkedő szerepet vitt Amerika polgári demokratikus fejlődésében, beleértve a polgárháborút is. — B.

ČESKOSLOVENSKÝ ČASOPIS HISTORICKÝ 1965. 4. szám. — VĚRA OLIVOVÁ: *Az 1935. évi csehszlovák—szovjet szerződés* (477—500. l.) a szerződés létrejöttének bonyolult történetét ismerteti elsősorban a csehszlovák külügyminisztérium levéltári anyaga alapján. Barthou Keleti Paktum-terve a francia külügyminiszter meggyilkolása után, Laval idején már nem volt olyan fontos Franciaország számára. Ezért a csehszlovák kormány külön is folytatott tárgyalásokat a Szovjetunióval, s ezek a tárgyalások visszahatottak a szovjet—francia viszonyra is. Csehszlovák részről igen nagy jelentőséget tulajdonítottak az egyezménynek, voltaképpen háromoldali francia—csehszlovák—szovjet szerződést akartak, amely egy szélesebb körű biztonsági rendszer alapja lett volna, de a francia kormány ellenállása miatt lett belőle kétoldali szerződés. A szerződés megkötése után a Budapest és Varsó részéről is támogatott német propaganda megingatta a csehszlovák álláspontot, végleg a Rajna-vidék remilitarizálásával következett be a nagy fordulat a csehszlovák külpolitikában, az eltérés a szerződéstől. — ZDENĚK DEYL: *A szocializmushoz vezető utunk és a városi kispolgárság gazdasági problémái 1945—1948* (501—520. l.) kimutatja, hogy a Csehszlovák Kommunista Párt már 1945-ben a kisipar támogatását tűzte ki céljául, azzal, hogy elősegítse ezen belül a ténylegesen termelő kisiparosok arányának a növekedését. Ezt támogatta a kiskereskedelem is, ugyanakkor fellépett az élésködők és a feketepiac hasznélvezői ellen. A csak a cseh tartományokra vonatkozó részletes 1947-es adatok szerint

a kisiparban csakugyan a kisüzem volt az uralkodó. A burzsoa pártok ennek a kispolgárságnak nem tudtak perspektívát adni, s így 1948-ra el is vesztették támogatását. — A vita-rovatban FRANTIŠEK GRAUS: *A világtörténet és a csehszlovák történetírás feladatai* (521—528. l.) 1965. ápr. 20-án tartott előadása szövegét közli. Ebben kifejti, hogy a történetírás feladata nem egyszerűen a múlt elbeszélése, hanem a tanulságok levonása. Az embereknek új, szilárd értékekre van szükségük, ezek kiválasztásához a történetírásnak is hozzá kell járulnia. Éppen ezért ma sok mindent másképpen látunk, mint régebben. Egyaránt elutasítjuk mindannak a felmagasztalását, ami cseh (pl. a cseh falu feliszálását), de azt is, ha mindent elvetnek, ami cseh. Ma már nem lehet a világ eseményeit hazai mércével mérni. Olyan egyetemes történetet kell tehát összeállítani, amely a mai csehszlovák olvasó igényeinek felel meg. Ilyen munka megindításának szakmai indítékai is vannak, hiszen a cseh történelem jónéhány helyen közvetlenül bekapcsolódik az egyetemes történetbe (a huszita háborúkban, a harminceves háborúban, a müncheni egyezményben). Az öt kötetre tervezett munka tehát, amelynek rövid tematikáját is felsorolja a szerző, nem mechanikusan foglalná össze minden nép történetét, hanem csak azt adná az egyetemes történetből, ami napjaink fejlődésére nézve fontos, aminek a mában valami jelentősége van, és olyan mértékben, amilyen a jelentősége. — PETER RATKOŠ: *Késmárk város és vár keletkezése* (570—577. l.) a korai forrásanyag minuciózus elemzésével megállapítja, hogy a XIII. századi német telepítés előtt itt szlovák település állt fenn, lakóinak helyzete 1269 után annyira megromlott a német betelepedés következtében, hogy nagyrészt elvándoroltak. — BOHUMIL BĀDURA érdekes összeállítást ad a Latin-Amerika történetével foglalkozó kutatás lehetőségeiről, levéltári és egyéb forrásanyagáról és eddigi eredményeiről Spanyolországban, elsősorban az utolsó néhány évben megjelent kiadványok figyelembevételével (578—594. l.). — V. M. ismerteti a budapesti Agrártörténeti Múzeum kiadásában megjelenő nemzetközi agrártörténeti bibliográfia első kötetét (596. l.), J. N. Ránki György tanulmányát a kisipar szerepéről a magyar kapitalista fejlődésben a Történelmi Szemle 1964. évfolyamában (614. l.).

5. szám. — JOSEF MACEK: *Reneszánsz, humanizmus és Dante* (633—654. l.) 1965. máj. 18-án Liblicében tartott előadását közli, ebben a reneszánsz korszakát úgy tekinti, mint a feudalizmus első válságának a korát, a humanizmust pedig a reneszánsz

ideológiájának minősíti. Rámutat Dante átmeneti szerepére középkor és újkor közt, és sok idézettel bizonyítja jelentőségét. — F. HRBATA, L. NIKLÍČEK: *A Komintern VII. kongresszusához vezetô úton* (655—682. l.) áttekintik az 1933—1934-es évek fejlődését, ezen belül a Csehszlovák Kommunista Párt helyzetét és szerepét, az Internacionálé Végrehajtó Bizottságának ingadozásait, s az ebből eredô komoly veszélyeket. A népfront gondolatát megtárgyaló kongresszusnak már 1934-ben össze kellett volna ülnie. — VLASTISLAV KROUPA: *A sztrájkmozgalom Kárpát-Ukrajnában 1935—1938-ban* (683—704. l.) a VII. kongresszus határozatainak végrehajtása során folytatott munka eredményeit ismerteti. Részletes adatokat és számításokat közöl, ezek szerint 1935 és különösen 1936 volt a mozgalom fellendülésének korszaka, 1936-ban 28 sztrájk zajlott le 2101 üzemben, 6357 részvevôvel, ez a kárpát-ukrajnai ipari és mezôgazdasági dolgozók 3,58%-át jelentette. A továbbiakban a sztrájkharc el lanyhult, a mozgalom politikai kérdései kerültek az elôtérbe. Ennek oka, hogy az egységfront taktikáját csak részben sikerült megvalósítani, a dogmatikus visszaesések megakadályozták a tartós együttmûködést s az együttmûködést szolgáló szervek kialakítását. Az állam terrorakciói is hozzájárultak a mozgalom visszaszorításához. — OLDŘIŠKA KODEŽOVÁ: *A mezôgazdasági proletariátus a Nizbori uradalomban, 1880—1900* (731—759. l.) a Fürstenberg család krivokláti uradalmának egyik részében dolgozó cselédség helyzetére, bérviszonyaira stb. hoz részletes adatokat, megállapítja, hogy a cselédek több mint fele nő. Az 1890-es években a bérek valamelyest emelkednek. — J[AN] N[OVOTNÝ] ismerteti A magyar irodalom története I. és II. kötetét (760. l.) és A magyar nacionalizmus kialakulása és története c. gyûjteményes munkát (761. l.), errôl megállapítja, hogy kiadása arról tanúskodik: a magyar történészeknél a nacionalizmus elleni harc nem kampány-feladat. — Néhány magyar folyóiratcikket is ismertet a folyóirat tartalmilag. — N.

HISTORICKÝ ČASOPIS 1965. 3. szám. — L'UBOMÍR LIPTÁK: *A Németország és a szlovák állam képviselôei közt folytatott 1940-es salzburgi tárgyalások elôkészítése és lefolyása* (329—365. l.) a júliusban lezajlott tárgyalások elôzményét abban látja, hogy 1939—1940 fordulóján kiélezôdtek az ellentétek a szlovák politikai vezetôk két szárnya közt; Tiso köztársasági elnök és D'určanský bel- és külügyminiszter tartózkodóbbak voltak a németekkel szemben, Tuka minisz-

terelnök és Mach, a Hlinka-gárda fôparancsnoka sokkal erélyesebb németbarát politikát követeltek. D'určanskýnak elég széles társadalmi bázisa volt, mögötte állt a néppárt, a katolikus egyház, a parlament, a burzsoázia legnagyobb része, amely a kisebbik rosszat látta benne. A februári miniszter-váltás és Machnak a Hlinka-gárda fôparancsnokságától való májusi felmentése után a németek titkos tárgyalásokat kezdtek a németbarát szárnyal, majd Hitlerhez rendelték Tisót, Tukát és Machot, itt felsorolták a Szlovákia elleni vádakat (a német erôfeszítések lagymatag támogatása, nem elég erélyes zsidóellenes intézkedések), s végül Tisót visszavonulásra kényszerítették, a feltétlenül németbarát szárny került elôtérbe. A visszaszorított szárny egyes képviselôei a késôbbiekben megtalálták az utat az ellenállási mozgalomhoz is. — ALŽBETA GAČSOVÁ: *A kelet-szlovákiai városok társadalmi struktúrájához a XVI. század elsô felében* (366—402. l.) egy eddig ismeretlen, 1542-bôl származó bártfai adójegyzéket dolgoz fel igen részletesen, összevetve az ugyanabból az évbôl való és eddig is ismert lócsi és késmárki adójegyzékkel. Mindhárom a magyar országgyûlésen hozott törvény értelmében az ingó vagyon 1/60 részére kiterjedô adó elszámolása, a bártfai jegyzék elônye a többivel szemben, hogy nemcsak az adó összegét tünteti fel, hanem a kiróvás alapjául szolgált vagyont is. A szerzô éppen ezért tisztázza, hogy az adó csak az ingóságokra terjedt ki, a városok az országgyûlésen tiltakoztak, eredményesen, az ingatlanok megadóztatása ellen. A részletes társadalmi elemzés alapján a szerzô megállapítja, hogy mindhárom városban igen jelentôs volt a plebejus rétegek aránya, Bártfán a lakosság 67,07%-ának a vagyona nem haladja meg a 15 forintot. Az inasok csekély számából a kisüzem uralkodó helyzetére következett. — JAROSLAV VALENTA: *A lengyel politika és Szlovákia 1919-ben* (403—422. l.) két problémát emel ki: az árvai és szepesi területek kérdése, amelyeket végül Lengyelország szerzett meg, és Szlovákia hovatarozandóságának a kérdése. A szlovák ellenzéki-klerikális vezetôk, Hlinka és Jellicka 1919 ôszén a párizsi békekonferencián Szlovákia autonómiáját követelték, utazásukat és tartózkodásukat a lengyelek pénzelték („kölesönként” 10000 frankot adtak). A lengyelek olyan politikusokkal és egyházi személyiségekkel is tárgyaltak, akik Szlovákiának Magyarországhoz való csatolását kívánták. A lengyel kormány mindenáron közös magyar—lengyel határt szeretett volna megteremtteni, és meg akarta akadályozni Csehszlovákia és Románia közeledését is.

— A vita-rovatban JURAJ KRAMER, JÁN MLYNÁRIK: *A forradalmi mozgalom és a nemzetiségi kérdés Szlovákiában a húszas években* (423—443. l.) kifejtik, hogy a Csehszlovák Kommunista Pártnak ebben a korszakban nem volt nemzeti programja, 1924-ig a csehszlovák nemzetegység elvi alapján állt. Nem hozott létre külön szlovákiai országos pártvezetőséget, holott közvetlenül a felszabadulás után volt ilyen. Az 1926-os zsolnai pártkonferencia ugyan helyes álláspontot fogadott el a szlovák kérdésben, eredményeit azonban később balosan értékelték. A szlovákiai gyárak leszerelése ellen indított mozgalom, amely a munkás egységmozgalom egyik formája volt, csak egy időre ért el eredményeket. A párt politikájának nagy hátránya volt a szociáldemokrata örökség, amely a nemzeti kérdésben is még éreztette hatását. A cseh fináncotke szlovákiai uralma ugyan csak kedvezőtlenül befolyásolta az eseményeket. Így a szlovák nemzeti mozgalom a néppárt vezetése alá került. — ANTON ŠPIESZ ismerteti Pach Zsigmond Pál németül megjelent munkáját a magyarországi és nyugat-európai agrárfejlődés különbségeiről a XV—XVII. században (447—449. l.). — O. CH. ismerteti Kerekes Lajos könyvét az Anshlussról (472. l.), ugyanő Az I. Internacionálé és Magyarországnak c. kiadványt (473—474. l.), CHM- ismerteti A magyar nacionalizmus kialakulása és története c. könyvet (480—481. l.) Ezek az ismertetések, és több magyar folyóiratban megjelent tanulmány ismertetése tartalmi összefoglalást nyújt. — N.

ACTA UNIVERSITATIS PALACKIANAE OLOMUCENSIS. FACULTAS PHILOSOPHICA 22. Historica VII. Sborník pračí historických. 1964. — A szerkesztő, DIMITR KRANDZALOV: *Hogyan különböztessük meg a balkáni országok régészeti anyagában a helybeli romanizált lakosságot a szlávok és egyéb népelemek anyagától* (5—43. l.) vitába száll I. Nestor román régésszel, s úgy véli, hogy a korábban bolgár-töröknek, majd 1945 után szlávoknak tekintett kerámia nagyrészt a romanizált helyi lakosság terméke, ez a lakosság azonban csak a Dunától délre eső területen maradt fenn. — OSVALD NEVŘIVA: *A morvaországi sztrájkmozgalom gazdasági előfeltételei a szabad versenyen alapuló kapitalizmus utolsó szakaszában* (91—134. l.) részletes adatokat közöl az 1860—70-es évek fejlődéséről az egyes iparágakban, az osztrák gazdaságpolitika hatásáról, a morvaországi ipari piaci problémáiról, a bérek alakulásáról (általában csökkenő tendenciát mutatnak)

és az élelmiszerákról. — JAN NAVRÁTIL: *Az osztrák—magyar és német imperializmus kereskedelmi kapcsolatairól az első világháború előtt* (135—186. l.) elsősorban a Német Demokratikus Köztársaságban gyűjtött levéltári anyag alapján ismerteti a két állam kereskedelmi kapcsolatait, különösen az 1906-os szerződést és a vámunió kérdését. Megállapítja, hogy a Monarchia egyre inkább függő viszonyba került Németországtól. A német tarifa-politika kedvezőtlen hatást gyakorolt. A két fél gazdasági szempontból nem tudta egymást kiegészíteni, ezért volt hiábavaló a vámunióra irányuló törekvés. Az ausztriai iparágak közül a hadianyagot gyártó szívesen látta az egyre közelebbi kapcsolatokat, más iparágak azonban igyekeztek elhatárolni magukat a német befolyástól. — JOSEF BARTOŠ: *A baloldali kezdődő kialakulása a csehszlovákiai proletár ifjúság soraiban 1917—1919* (187—201. l.) megállapítja, hogy az önálló állam létrehozása megakasztotta a kommunista irányzat felé való gyors előrehaladást. Külön vizsgálja a cseh, a szlovák és a német ifjúmunkás mozgalom fejlődését, s úgy látja, a baloldali áramlat kialakulása mindenütt párhuzamosan folyt a párton belüli balszárny kibontakozásával, nem előzte meg ezt a fejlődést. Nem az egész ifjúsági mozgalom volt baloldali, de kétségtelenül az ifjúság többsége idetartozott. Az internacionalizmus később megerősödött, pl. a marxista főiskolások nemzetközi egyesülésének létrejöttével. — ŠÁRKA BARTOŠOVÁ, JOSEF BIEBERLE: *Az 1946-os parlamenti választásokhoz Közép- és Észak-Morvaországban* (203—227. l.) részletesen ismerteti a választások számszerű és százalékos eredményeit, összevetve az országos és a morvaországi átlagokkal. A viszonylagos többséget a kommunista párt kapta (azokban a körzetekben, ahonnan a kitelepített német lakosság helyét csehek foglalták el, abszolút többséget is kapott), az országos átlagnál azonban alacsonyabb volt. A pártra szavazott a munkásság zöme mellett az agrárproletariátus és a szegényparasztság jelentős része. A második helyen a néppárt következett, nem sokkal kevesebb szavazóval, mint a kommunista párt. A néppártra szavazott a kis- és a középparasztság, a katolikus értelmiség, a kispolgárság egy része, elsősorban a katolikus érületű. A nemzeti szocialista párt hagyományosan a városi kispolgárság szavazatainak a zömét kapta meg. A legkevesebb szavazat a szociáldemokrata pártnak jutott, a textil- és élelmiszeripari munkásság mellett a városi kispolgárság egy része szavazott rá, valamint a baloldali értelmiségnek az a része, amely csak ekkor indult el a marxizmus felé. — N.

ISZTORICESZKI PREGLED 1965. 3. szám. — MITO ISZUSZOV: *A bulgáriai és szerbiai munkásmozgalom kapcsolatai a XX. század elején* (3—32. l.) részletesen ismerteti ezeket a személyi és ideológiai kapcsolatokat, melyek 1903 után bontakoztak ki, hangsúlyozza a szerb szociáldemokrata párt és a bolgár baloldali szociáldemokraták (tesznyákok) többszöri együttes fellépését az oportunizmus ellen, részvételüket a balkáni szociáldemokrata konferenciákon. A kapcsolatokat egészülkben igen pozitívan értékeli. — PETAR HR. PETROV: *A bolgárok megkeresztelése* (33—60. l.) elvileg foglal állást a kereszténység felvételének kérdésében, hangsúlyozza, hogy a keleti kereszténységről volt szó, s rámutat ennek pozitívumaira, Borisz diplomáciai ügyességére. — ASZEN KALINKOV sok adatot hoz arra a segítségre, amelyet az ország a hitleri Németország ellen harcoló bolgár csapatoknak nyújtott (61—68. l.). — ANGEL NAKOV részletesen ismerteti a Szovjet Hadsereg fogadtatását Bulgáriában a felszabadulás idején (69—76. l.). — HRISZTO HRISZTOV és KRUMKA SAROVA áttekintést adnak a Bolgár Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének 1964-ben vezetett munkájáról (124—131. l.), NIKOLAJ TODOROV és SZTRASIMIR DIMITROV pedig az ugyancsak az Akadémiához tartozó Balkán-kutató Intézet első évi fennállásáról (131—136. l.).

4. szám. — KONSZTANTIN BAJCSINSZKI: *A kommunista világmozgalom stratégiájának és taktikájának fejlődése és a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa* (3—29. l.) kritikusan ismerteti a munkás egységfront kérdésének az alakulását a Komintern IV. és VII. kongresszusa közti időszakban. — SZTOJAN MASZLEV: *Az 1821—1829-es görög felkelés és a bolgár nép* (30—57. l.) sok részletadatot hoz arra, hogy a bolgárok támogatták a görög felkelést, részt vettek a harcokban. A további kutatás még nyilván számos új adalékot tár majd fel. — DANICA MLIČIĆ: *A külföldi tőke Szerbiában az első világháborúig* (58—72. l.) összefoglalásában megállapítja, hogy 1876—1906 közt az ország 23 államkölcsonnt vett fel, ezek közül 15 külföldi kölcsön volt, kibocsátásuknál pénzügyi okok játszották a fő szerepet, nem az iparfejlesztés. A pénzkölcsönök területén sokáig a francia tőke játszott vezető szerepet. A külkereskedelemben a vámháborúig az Osztrák-Magyar Monarchia volt a legfontosabb partner, s a Monarchia látta el Szerbiát rövidlejáratú hitelekkel is, amelyek már befektetésre szolgáltak. A belga tőke elsősorban a bányászatban helyezkedett el. A német tőke szándékosan csak másodrendű szerepet játszott a Monarchia

mellett, nem törekedett nagyobb befektetésekre, csupán új piacot keresett ipara számára. — N.

LA PENSÉE 1965. jún. sz. — LOUIS ALTHUSSER: *A történelemfelfogás vázlata* (3—21. l.) Marx: A filozófia nyomorúsága és A tőke. c. munkái nyomán főként az idő kategóriájával foglalkozik. Az örök kategóriákkal szemben a dialektikus változást húzza alá, másfelől pedig a kölcsönhatások nagy szerepét hangsúlyozza. A cikk foglalkozik a gazdasági, politikai és ideológiai hatóerők együttes, másfelől különböző struktúráknak egyazon időben való jelentkezésével, valamint a determinizmus problémájával. — YVES BENOT: *Négerség, afrikai szocializmus és realizmus* (22—53. l.) c. tanulmányában gazdag irodalmi anyagot elemezve vizsgálja az afrikai, amerikai és európai szociológiai, történeti és politikai irodalomban a négerkérdés megközelítését, majd ugyanezt a szépirodalom területén is analízis tárgyává teszi. — ROGER ESTABLET: *Algériai anekdoták* (55—65. l.) c. írásában azokkal a szociológiai és gazdaságtörténeti munkákkal foglalkozik, amelyek Algéria mezőgazdaságának átalakulását, illetőleg az algériai munkásság helyzetét mérték fel. A szerző érzékelteti a problémák komplex voltát, hogy a gazdasági tényezők mellett a politikai, kulturális, sőt lélektani motívumoknak is mellék szerepük van, majd számos módszertani kérdést vet fel. — GUY LEMARCHAND: *Népi felkelések Franciaországban a XVII. században* c. írásában (109—119. l.) Borisz Porsnyev hasonló címen Franciaországban is megjelent ismert nagyobb munkájával, illetőleg annak francia tudományos visszhangjával foglalkozik. A recenzens érzékelteti, hogy Porsnyev részint új forrásanyagot tárt fel, de egyúttal új koncepciót is nyújtott. G. Lemarchand Porsnyevnek a népi mozgalmak jellegére vonatkozó megállapításait húzza alá, kiemelve azt, hogy a növekvő állami adók ellen a gazdagabb parasztság, a városi polgárság is megmozdult. Ugyancsak nagyobb helyet szentel a francia feudalizmus XVII. századbeli jellemvonásainak, annak, hogy noha a feudális birtokok általában eltűntek, a formáció lényege, a parasztság kizsákmányolása, s ennek egyik, a leglényegesebb mozzanata: a tized változatlanul fennmaradt. A tanulmány kitér az arisztokráciának és a nemességnek az abszolút monarchiához fűződő kapcsolataira, majd gondolatokat fűz a „népi osztályokon” belül meglévő szociális ellentétekhez, valamint a népi felkelések kudarcát magyarázó más motívumokhoz. — JEAN DAUTRY: *A Kommun és az oktatás kérdése* (120—125.

l.) c. ismertetésében M. Dommanget és Sz. Frumov két újonnan megjelent, egyaránt a Kommün nevelési-oktatásügyi tevékenységét feldolgozó munkájával foglalkozik. J. Dautry hangsúlyozza, hogy az enciklopedistáktól és a jakobinusoktól kezdve a forradalmi demokratikus irányzatok ezeknek a kérdéseknek mindig nagy figyelmet szenteltek. A Kommün igen sokat tett egyfelől a laikus oktatás, vagyis a vallásoktatás kiküszöbölése (ehelyütt az 1793–1794, 1801–1802-es ösvényen haladva tovább), másfelől a felnőttek oktatás megteremtése érdekében. A szerző aláhúzza, hogy a Kommün a politechnikai oktatás bevezetése irányába tört utat, s különösen fontosnak tartotta a lányok oktatásának ügyét, fel kívánván szabadítani őket a „konyha rabszolgaságából”. Dautry utal arra, hogy e kérdésnek van egy másik vonatkozása is: a tanárok anyagi helyzetének megjavítása. Külön megemlíti az árvák nevelésének megkülönböztetett felkarolását, végül megemlíti azok nevét, akik a Kommün egész nevelés- és oktatásügyi politikáját kezdeményezték.

1965. aug. szám. — NGUYEN KHAC VIEN: *A víz, a rizs, az emberek* (3–33. l.) c. írását a lap a Hanoi-ban megjelenő Études Vietnamiennes c. folyóirathól vette át. A cikk Vietnam szociális, gazdasági, demográfiai problémáival ismert meg. Adatokat közöl Vietnam népsűrűségéről, amiből kitűnik, hogy a Vörös Folyó torkolatának vidéke a föld egyik igen sűrűn lakott területe, ahol 1928-hoz képest szinte egyharmaddal nőtt a népesség, s 1957–62 között is ez a tendencia érvényesült. A lakosság, noha a mezőgazdaságból élt, az éhséggel sem tudott megküzdeni. A szerző ismerteti az 1954–56-ban végrehajtott földreform történetét, adatait, majd a szövetkezetek kialakítását, a víz rendkívül nagy jelentőségét, az öntözés és vízfelhasználás terén elért eredményeket. A cikk 1957 és 1962 között közli a megművelt terület, a rizs és burgonyatermesztés adatait, rávilágít, hogy a lakosság mezőgazdaságból eredő jövedelmén belül milyen szerkezeti változásokra került sor. Rávilágít a gazdasági-társadalmi mélyreható változások politikai összefüggéseire, sőt ezeknek kulturális kihatására is. — GEORGES COGNOT: *Jacques Solomon emléke* (34–39. l.) c. emlékbeszédében a mártírhálált halt francia kommunista orvos, tudományos kutató háború alatti ellenállási tevékenységét eleveníti meg, mikor a Sorbonne-on tanító társaival az értelmiség ellenállásának hangot és az *Université libre* 1941. évi kiadásával a lapot is adták. G. Cogniot elsősorban Jacques Solomon alakján keresztül az értelmiségiek

1940–41. évi ellenállásához nyújt adalékokat. — JEAN CHESNOUX: *Hol tart az „ázsiai termelési mód” vitája* (40–62. l.) a távol-keleti kérdések ismert francia kommunista kutatója, aki e problémáknak a bécsi nemzetközi történetéskongresszuson egyik exponálója volt, a Szovjetunióban e kérdéstről az 1930-as években folyó vitákhoz nyúl vissza. Marx és Engels gondolatának, valamint Varga Jenő idevonatkozó megfigyeléseinek felelevenítésén túl, s ezen a talajon Chesnoux hozzászól, hogy a mai történetírás sok új részeredményt mutat fel e területen. Részletezi a szovjet történetírásban végbement módosulásokat, majd a kínai történetírásról megállapítja, hogy az az ázsiai termelési módot rendkívül absztraktnak kezeli, s a távoli múltba helyezi vissza. Chesnoux kitér az angol, algériai és latin-amerikai visszhangra, majd rövid térképszerű vázlatot ad a vita világviszhangjáról. — KIMIO SHIOZAWA a japán történészek állásfoglalásait részletesen világítja meg (63–79. l.), SERGIO DE SANTIS ugyanezt a kérdést az inka, azték és maya kultúrák, illetőleg közösségek adatai alapján vizsgálja (79–96. l.).

1965. okt. szám. — CLAUDE WILLARD: *Tézis a guesdistákról, néhány módszertani kérdés* (92–100. l.) a Pensée szerkesztőségének tagja a Sorbonne-on megvédett rendkívül nagy anyaggal alátámasztott disszertációjának néhány gondolatát és módszertani problémáit ismerteti. Willard a marxizmus elterjedését illetően Franciaországban két hathatós akadályozó körülményt jelöl meg: a munkásság rendkívüli szétaprózódottságát és „a premarxista szocializmus szívós továbbélését”. A guesdista mozgalom fejlődésében öt nagy korszakot különböztet meg. Az első rövid „együttélési” periódus után a guesdisták 1882-ben elválnak a többi szocialista irányzattól. A második periódusban, 1889-ig a guesdisták azonban kis szektás, hitvalló csoportnál nem nyerne nagyobb jelentőséget. 1890–1893 között a párt erősödni kezd, a politikai küzdelmekbe is inkább bekapcsolódik. 1893–1899 között a párt a még nagyobb elterjedés időszakát éli át. Mindez azonban új helyzetet is teremt, tömegpárttá válva, forradalmi követeléseiről lassanként lemondva a parlamenti módszerekhez közelített. A guesdista mozgalom utolsó nagyobb korszakában (1899–1905 között) ismét hanyatlás következett be. Az elszigetelődés összefüggött azzal is, hogy Guesde és követői új nehéz problémákkal kerültek szembe, a reformizmus, a forradalmi szindikalizmus jelentkezésével, s e két áramlat életképes versenytársnak mutatkozott. Willard kitér a téma

forrásanyagának ismertetésére is. Három nagy forráskört jelöl meg. Az első csoportba a munkássajtót, a jegyzőkönyveket és a könyvészeti anyagot sorolja. Ezek a források mind guesdista „saját” anyagok és rokonszenves színben tüntetik fel a pártot. A második forráscsoport a rendőrségi s egyéb állami szervek feljegyzéseiből, jelentéseiből áll. Ez a csoport természetesen kedvezőtlen színben tünteti fel a mozgalmat, de a vezetőkre, létszámra, szervezeti életre sok adatot szolgáltat. Végül harmadik forráskörként Willard a magánlevelezéseket, magánlevéltárakat tünteti fel, amelyek esetenként kulcsfontosságú kérdésekben nyújthatnak felvilágosítást. Willard foglalkozik a guesdista párt megerősödésének, szociális összetételének problematikájával is. Ez utóbbit illetően igen sok az esetlegesség, mert hiszen egy esztorgályos esetben még nem lehet tudni, hogy az illető kisiparos, bér munkás-e, kisüzemi, vagy gyáripari bér munkás-e stb. A bizonytalansági tényezők ellenére néhány általános következtetést leszűr. Így megállapítja, hogy a párt 3/5-e gyáripari munkásokból került ki, de az évek múlásával a párt munkásjellege inkább csökkent, mint nőtt. A munkások közül leginkább a textilészeknél és a feldolgozó vasiparban érzett a párt gyökeret. A parasztság körében is voltak követői, főként a szőlőművelők-nél. A városi középrétegek, főként értelmiségi, szabadfoglalkozásúak a választási küzdelmeknél törtek előre, s a pártfunkcionáriusok tekintélyes részét tették ki. A párt nem egyformán volt erős a különböző országrészekben. Majd azt vizsgálta, miért volt Párizsban a Munkáspárt gyengébb, miért halványultak el a forradalmi távlatok. Néhány kérdésben hangsúlyozza, hogy a válaszok megadásához további kutatások szükségesek. Ilyen feladatnak látja a reformizmus elterjedésének nemzetközi összehasonlító elemzését, annak vizsgálatát, hogy a Dreyfus-válság milyen mély volt, a dreyfusardok és antidreyfusardok mekkora erőt képeztek, milyen mértékben fenyegette tényleges veszély a köztársaságot. Mindennek megválaszolásától függ a régi Guesde-Jaurès vita eldöntése is. Kérdéses, mennyire játszottak a szubjektív tényezők döntő szerepet a guesdisták elszigetelődésében. Mindamellet ezek hozzájárultak a guesdisták befolyásának szűküléséhez. Willard főként azt látja ilyen gátló körülménynek, hogy a guesdisták a marxi elemzéseket megmerevítették, s azokat a francia viszonyokra nem tudták alkalmazni. — A *könyvismertetés* rovatban JEAN DAUTRY egy új Babeuf-válogatásról számol be (128—130. l.). Dautry megjegyzi, hogy Babeufról új dokumentumok kerültek elő,

s a végleges képet nem lehet elkészíteni, míg a moszkvai Marxizmus-Leninizmus Intézet a birtokában levő Babeuf-íráásokat, tudósításokat nem rendezi sajtó alá. Mindamellet Babeuf életének kevésbé ismert részleteire, az 1793—95-ös évek válságokkal teli periódusára, a jakobinusok és sansculottok szakadására, a kezdeti thermidori megzavarodottságra új eredményekkel szolgál e válogatás. — PAUL MEIER Henry Collins és Chimen Abramsky nagy érdeklődést kiváltott könyvéről, „Karl Marx és az angol munkásmozgalom az I. Internacionálé éveiben” számol be (130—134. l.). Meier a könyv alapján az 1862—1872-es korszak problematikáját kíséri végig. A szerzők megfigyelései alapján kiemeli, hogy az angol szakszervezetek az 1867—68-as reformok után váltak fokozatosan mind érdektelenebbé az Internacionálé iránt, de nem lehet itt sem végleges megállapításokat elfogadni, s e vonatkozásban a könyv legsikerültebb részeinek tekinteti a Kommun periódusa angliai visszahatásának elemzését. Ugyanakkor a szerzők néhány következtetést megkérdőjelezi. — JEAN DAUTRY ugyanitt bemutatja Jean Massin-nak az I. császárságról összeállított almanachját (136—137. l.), amely nagy történeti, irodalmi és szépművészeti anyag alapján azt világítja meg, hogy mi változott, s mi maradt változatlan Napóleon idején. — J.

LE MOUVEMENT SOCIAL 1965. ápr.—jún. 51. sz. — MAXIMILIEN RUBEL: *Az I. Internacionálé Kartája* (3—22. l.) mottójául Marx egy Hyndmanhoz írott leveléből ragadott ki egy gondolatot, miszerint a munkáspártok programját nem szabad kizárólag egy szerzővel vagy művel azonosítani. E gondolat alapján Rubel, noha elismeri Marx kiváló képességeit, s az Internacionálé Főtanácsában játszott szerepét, azt taglalja, hogy mellette másoknak ugyancsak nagy befolyásuk volt, s néhány marxi megállapítás eredetiségét is vitatja. Foglalkozik magával a „marxizmus”, „marxisták” fogalom keletkezésével, amelyekről megállapítja, hogy az a bakuniszták körében, majd Brousse-nál nyert először megfogalmazást. Majd igen részletesen idézi az Alapító Üzenet keletkezésére vonatkozó anyagokat. Aláhúzza, hogy Marx hosszú időn át tudatosan háttérben maradt, s meglegedett az Internacionálé eszmei illetőjének szerepkörével. 1864-ben Wolff mazzinista programtervezetét Marx annak idején azzal vetette el, hogy az az Internacionáléban egy központ túlságos teljhatalmát teremtené meg. A XIX. század első felében az ipari fejlődéssel párhuzamosan

a társadalomtudományok elmélete is kialakult, miközben egyúttal ez megszabadult a meghaladott utópikus jegyeiktől, s a szociális elmélet forradalmi jelleget öltött. Rubel ennyiben a Szervezeti Szabályzatban jelzett „politikai hatalom megragadásának” tétele és a Kommün között szerves összefüggést lát. — JACQUES ROUGERIE: *Az I. Internacionálé történetéről. Egy tanácskozás és néhány új munka mérlege* (26—45. l.) megállapítja, hogy a munkásmozgalom immár a hivatalos történetírásban is polgárjogot nyert. Őv attól egyúttal, hogy az 1871 előtti munkásmozgalmat egyszerűen utópikus előtörténetként kezeljék. Felhívja a figyelmet azokra az írásokra, amelyek a századforduló idején már a történeti feldolgozás sikereiként voltak elkönnyelhetők. (Rougerie itt Puech, Jean Longuet és Rjazanov munkáira utal.) Az újabbkeletű irodalmat ismertette a Főtanács jegyzőkönyveinek moszkvai kiadásaira, a Freymond-féle két kötetes dokumentumgyűjteményre, Molnár Miklós munkájára, valamint az A. Lehning által szerkesztett Bakunin-kötetekre utal, amelyek együttvéve szinte teljesen hozzáférhetetlen eredeti forrásanyagokkal ismertetik meg az érdeklődőket. Szól más kiadványokról is, majd megállapítja, hogy tulajdonképpen a fő kérdésekben már aligha tudnak a kutatók újat mondani. Szemléleti véleményeltérések adódhatnak, de az Internacionálé egészét s nagyobb fontosságú kérdéseit már elég élesen exponálták. Miként francia vonatkozásban Puech a proudhonistákkal, Longuet a marxistákkal rokon-szenvezett, e beállítottsági eltérések ma is tovább hatnak. Mindennek ellenére Rougerie szerint a mai kutatások már csak rész-eredményekben adhatnak újat. E téren is elsősorban abban a vonatkozásban, hogy mi történt „lent” a munkások, az Internacionálé egyszerű munkástagsága körében, hogy ezek a tagok miért, mikor csatlakoztak a mozgalomhoz és hogyan gondolkodtak — ez az, ahol sok finomításra nyílik mód. Ami az Internacionálé megalkulását illeti, itt Rjazanov szinte már mindent elmondott. Újat azóta főként azokhoz a forradalmi emigráncsszervezetekhez tették, amelyek az Internacionálé alakulását közvetlenül megelőzően tevékenykedtek. Fontos feladatnak látna annak vizsgálatát, miként váltak a kis elit-szervezetekből befolyásos munkásszervezetek. Rougerie az 1964. évi novemberi párizsi nemzetközi értekezlet beszámolója alapján felhívja a figyelmet, hogy ebben a gazdasági ciklusoknak, sztrájkmozgalomnak milyen nagy szerepük volt. Majd az iparágak elhelyezkedését taglalja, kiemeli, hogy ekkoriban inkább kézműve-

sek, s a pusztuló iparágak munkásai csatlakoztak az Internacionáléhoz. Ezt a jelenséget a belga, svájci, francia és angol adatok egyaránt igazolják. A sztrájk hullámok kihatásán túl Rougerie utal arra is, hogy a megbeszéléseken kiviláglott: a Kommün nyomán az olasz, belga és spanyol munkások új követeléssorozattal álltak elő, ami új mozgalmi fellendülésre vezetett. Rougerie az Internacionáléban jelentkező ideológiai eszmeáramlatoknál részint nagyobb finomítást tart szükségesnek, másrészt annak kutatását, hogy mikor, hol, miért jelentkezik marxista, proudhonista, vagy bakunini befolyás, miközben ezeknél is belső részletezést szorgalmaz. Mindehhez hozzáfűzi, hogy nemcsak a szervezetek irányítóinak, hanem tagságának felfogását kellene megvizsgálni. Francia vonatkozásban a szindikalizmus jelenségét nem bakunini hatásra, hanem önállóan ható francia gyökerekre és körülményekre vezeti vissza. — MAX RUBEL: *Az Internacionálé forrásainál* (74—74. l.) c. dokumentumközlemény 1864—1865-től a Főtanács Moszkvában kiadott újabb dokumentumköteiből tartalmaz részleteket. — GEORGES HAUPT és JEANNINE VERDES: *Az I. Internacionálétól a II. Internacionáléig. Az 1877—1888 közötti nemzetközi kongresszusok aktái* (112—126. l.) rövid bevezetőben nyújtanak áttekintést e korszak történeti irodalmáról, a felvetődött kérdésekről. Mindenekelőtt a kontinuitást hangsúlyozzák, megjegyezve, hogy az I. és II. Internacionálé elnevezés is viszonylag késői, 1914 utáni keletű. E korszak történeti problémáit a történetírók — írják — gyakran felületesen tekintik át, az alapvető eredeti forrásanyagok tanulmányozása nélkül. Majd rámutatnak, hogy az Internacionálé újjáalakításáról különböző elképzelések mutatkoztak szocialisták, de még marxisták között is. A francia—német „hegemón-törekvések” mellett a szocializmus eltérő felfogása is problémákat okozott. Új jelenségeként állapítják meg, hogy az 1880-as években sok új munkásszervezet csatlakozott a nemzetközi mozgalomhoz, köztük olyan szakszervezetek, amelyeknek elméleti affinitása nem volt nagyfokú. Másfelől az 1880-as években érvényesült szerintük mindjobban az a tendencia, hogy az Internacionáléban a nagy nemzetek szocialista pártjainak súlya nagyobb, s ellentéteik vagy egységük befolyásolta az Internacionálé egész működését. Az általános észrevételek megtetele után a szerzők beszámolnak az 1877, 1878, 1881, 1883, 1886 és 1888. évi nemzetközi kongresszusokról. Repertoárjukat három csoportba tagolták: ismertetik a kongresszusok küldötteiné névsorát, a kongresszusok napirendjét, végül a kiadott jegyző-

könyvekről, későbbi irodalomról és archívális anyagokról adnak összesítést. — JACQUES ROUGERIE: *A Nemzetközi Munkásszövetség szekciói és nemzeti föderációi* (126—138. l.) bibliográfiai összesítést ad országok és témák körébe csoportosításban az I. Internacionálé legújabb történeti irodalmáról. — MARC VUILLEUMIER: *A festő Gustave Jeanneret levelezése* (75—112. l.) bemutatja Gustave Jeanneret-t (1847—1927), aki Svájcban született, egy ideig Elzászban, majd 1867-től Párizsban élt, részt vett az Internacionálé szekcióinak tevékenységében, majd ismét Svájcba tért vissza, ahonnan tovább levelezett francia barátjaival. 1872-ben rövid ideig Lyonban tartózkodik, majd újra Svájcban a juraiak neuchâtel-i szekciójának titkára lett, s így az egész korszakból érdekes levelezése maradt fenn nemcsak a francia szocialistákkal, hanem a svájciakkal is, kiváltképpen James Guillaume-mal. A közlemény 20 levelet tartalmaz az 1871 szeptember — 1872 október közötti időszakból. — J.

ANNALES. ÉCONOMIES, SOCIÉTÉS, CIVILISATIONS. 1965. 4. szám. — II. JOHN HABAKKUK: *Az angol paraszt eltűnése* (649—663. l.) ennek okait abban látja:

a XVI. században megnőtt a bérbeadott nagybirtok száma, mert a parasztesaládok fiatalabb tagjai (a telek egy ágon lévén örökletes) csak így tudtak megélhetéshez jutni. Tőkés bérlő réteg jött tehát létre.

Így a majorsági föld szigorúan elválasztva maradt a paraszti földtől. Ez a paraszti föld azután nagyrészt kisajátításra került, ez az egyik alapvető oka a paraszt eltűnésének. De a kisajátítás nem tüntette el az egész parasztságot. További ok, hogy a nagybirtok felvásárolta a paraszti birtokot, a paraszt pedig hajlandó volt eladni, mert 1640 után megszűnt a mezőgazdasági árak emelkedése, s a súlyos földadó is a földtől való menekülésre ösztönzött. — E. ASHTOR: *Árak és bérek a muzulmán Spanyolországban a X—XI. században* (664—679. l.) összehasonlítja a Földközi-tenger keleti arab területeivel: a jövedelmek nagyjából azonos szinten mozognak, a munkások jövedelme valamivel magasabb is volt Spanyolországban. — JACQUES DUBOIS külön térképmellékleten mutatja be a franciaországi egyházmegegyeket és ismerteti a térkép összeállításának módszerét (680—691. l.). — JESUS GARCIA FERNANDEZ: *Nyílt földek és elkerített földek Ó-Kasztíliában* (692—718. l.) megállapítja, hogy a nyílt földek rendszere ott maradt fenn, ahol eredetileg kétnyomásos gazdálkodást folytattak (año y vez), az elkerített földek pedig a háromnyomásos rendszerre vezethetők vissza (cultivo al tercio). —

ALVARO CASTILLO: *Népeség és „gazdagság” Kasztíliában a XVI. század második felében* (719—733. l.) a „millones”-nek nevezett 8 millió dukátos rendkívüli adónak az elosztását vizsgálja meg. Az adót 1590-ben vetették ki első ízben azzal, hogy 6 évig szedik (később állandósult). A kivetés az 1542-es összeírás népeségi adatai alapján történt, ez ellen azonban sok panasz érkezett, ezért 1591-ben újabb összeírást végeztek, és 1593-tól ennek alapján osztották fel az adót. A szerző összeveti az adatokat és úgy látja, hogy a lakosság száma és az adó mennyisége arányosan változott. Andaluzia volt a leggazdagabb vidék, itt az egy tűzhelyre eső átlagos adó 450—500 maravedi volt, a középső vidékeken 400—500, a szegény északi tartományokban pedig 300—400 maravedi. A gazdagság tehát a déli és középső területek felé tolódott el.

— A folyóirat két nagyobb összefoglaló szemlét közöl (számos szerzőtől), az egyik *Iszlám és Észak-Afrika* (807—833. l.), a másik *A hadsereg, a háború és politika* (833—857. l.), ez utóbbin belül JEAN-JACQUES HÉMARDINQUER ismerteti Perjés Géza: *Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélemezés és stratégia a XVII. század második felében c. könyvét* (836—838. l.)

1965. 5. szám. — ALPHONSE DUPRONT: *Könyv és kultúra a XVIII. századi francia társadalomban. Gondolatok egy anektóról* (867—898. l.) egy több szerző által írt munka eredményeit foglalja össze: 45 000 korabeli könyvet tekintettek át (a cenzúra elé benyújtott, de meg nem jelent könyveket is beleértve), megállapítható, hogy a tudományos érdeklődés, bizonyos enciklopédizmus iránti hajlam az egész századon keresztül érvényesül, nem lendül fel különösebben a forradalom előtti utolsó évtizedekben. — EMANUEL LE ROY LADURIE: *A XI. és XVI. századi éghajlat: összehasonlító sorozatok* (899—922. l.) beszámol a Colorado állambeli Aspenben 1962 júniusában az Amerikai Tudományos Akadémia paleoklimatológiai bizottsága által rendezett anekt eredményeiről. A két korszakra a legkülönbözőbb helyekről gyűjtötték össze az adatokat, részben primer forrásokból (amelyek az aratás időpontjára, a virágzás, gyümölcserés időpontjára stb. vonatkoznak), vagy az írott források mellett pl. a fák évgyűrűiből, ill. szekundér forrásokból (az írottak közül pl. a termés mennyiségére vonatkozó adatok, esőért könyörgő körmenetek adatai, a Nílus évi áradását rögzítő feljegyzések). Az így kapott adatokat grafikailag ábrázolták külön mellékleten, a XVI. századra vonatkozólag már a négy évszakra külön is megállapíthatók voltak az adatok.

A XVI. század második felében erősödő eljegesedést mutatkozott, ez kb. 1600-ra érte el maximumát, sok volt a havas nap, s az éghajlat általában hidegebb volt, mint a XX. században. — ÉLIANE AMADO LÉVY-VALENSI: *Történelem és pszichológia?* (923—938. l.) az utóbbi időben bizonyos közeledést lát a két tudomány közt, s úgy véli, csak olyan pszichológia hajthat hasznót a történettudomány számára, amely teljességében a realitás felé fordul. — JEAN-LOUIS FLANDRIN: *Érzelmek és civilizáció: szondázás a művek címeinek a szintjén* (939—966. l.) abból indul ki, hogy egy szó gyakorisága vagy hiánya a könyvcímekben sok következtetést enged meg. Összevetette a lyoni nyomdák XVI. századi 13000 kiadványának a címeit az 1961-ben megjelent 20000 francia könyv címeivel (a XVI. századi címek hosszúsága miatt végül is nagyjából azonos számú szót), itt a házassággal és szerelemmel kapcsolatos szavak előfordulását vizsgálja. A házasság szó maga a XVI. században háromszor annyiszor fordul elő, mint 1961-ben, s gyakran a szövetség és szerelem szavakkal együtt, ami 1961-ben hiányzik. A szexuális bűntettek a XVI. században igen sok kifejezés volt, ma inkább csak gyanítható, hogy arról van szó. Az összevetésből azt állapítja meg, hogy a XVI. században világosabb értékrend érvényesült, ma nagyobb a törekvés az objektivitásra. Függelékül közli néhány szó számszerű előfordulását. — FRANÇOIS G. DREYFUS: *Társadalom és kultúra a XVIII. századi német államokban* (976—983. l.) az újabb irodalom áttekintése alapján úgy látja, a német államokban a század végére olyan társadalmi-kulturális csoport alakult ki, amely szerepet játszik a francia forradalom átvételében és a következő század elején a nemzeti megújulásban. — BERNARD MICHEL: *Az ipari forradalom a cseh tartományokban a XIX. században* (984—1005. l.) bevezetőben röviden érinti általában a közép-európai országokat, kiemeli Sándor Vilmos eredményeit magyar vonatkozásban, s azután Jaroslav Purš alapján számol be a csehországi ipari forradalomról, megbírálv a Puršot azért, mert lebecsüli az iparosítást hátráltató tényezők hatását. Az Elbától keletre levő területeken az iparosítás csak a nagybirtokokkal kötött kompromisszum formájában érvényesülhetett. Az ipari forradalom a szerző szerint a régi társadalmi struktúra szétzúzása, az új technikai és jogi rendszerek lassú behatolása. — A szemlék a XVIII. századi filozófusok, tudósok és utazók irodalmát ismertetik (1051—1072. l.), ill. a nemzetközi kapcsolatok és a legújabb kor történetét (1072—1089. l.) — N.

REVUE D'HISTOIRE DE LA DEUXIÈME GUERRE MONDIALE 1964. 53. (jan.) szám. — COSSÉ-BRISSAC tábornok: *A német hadsereg az 1940-i franciaországi csatában* (3—28. l.) c. dolgozatában aprólékosan ismerteti a szereplő haderők számszerű erejét, felszerelését, a német és francia stratégiai terveket, majd a küzdelem egyes katonai fázisait. Végeredményben arra a kérdésre, hogy mi volt a német győzelem oka, úgy válaszol, hogy ezt a számszerű fölényen túl egészében véve a német hadsereg fölénye idézte elő. — ÉMILE WANTY belga hadtörténész a belga-brit viszony alakulásáról ír 1940. május 10—18. között (29—50. l.). Részletesen ismerteti a belgiumi hadműveletek során a belga és az angol hadvezetés összehangoltságának hiányából eredő taktikai hibákat, surlódásokat és incidenseket, melyek nem egyszer súlyos következményeket vontak maguk után. Úgy véli, ennek nem az volt az oka, hogy a belga, valamint az angol és francia parancsnokságok között május 10. előtt nem volt hivatalos kapcsolat, hanem az, hogy a kapcsolatok május 10. után túl ridegek, tartózkodóak, túlságosan „adminisztratívák” voltak. — MARCELLE ADLER-BRESSE: *Német tanuskodások a partizánháborúról* címen (51—60. l.) német források alapján ismerteti a partizánok — elsősorban a szovjet, francia, olasz, szlovák és jugoszláv partizánok — által a német erőknél okozott károkat. Megállapítja, hogy nem egyszer döntő befolyást gyakoroltak egy-egy hadművelet kimenetelére, óriási német erőket kötöttek le (egyedül a Szovjetunióban majdnem háromszor annyit, mint amennyi német — olasz divízió Észak-Afrikában harcolt), Franciaországban és Olaszországban összefüggő nagy területeket szabadítottak fel a szövetséges csapatok megérkezése előtt, hatalmas emberáldozatot kívántak a náciaktól, bénították a közlekedést és utánpótlást, és demoralizálták a német hadsereget. Ismerteti a német hadvezetőség elvi álláspontját és gyakorlatát a partizánháborúval szemben, azokat a német kísérleteket, melyek jogilag megpróbálták a partizánvadászat igazolását, majd megállapítja, hogy a kegyetlenség és mindaz, amit egyes német szerzők utólag „helytelen megszállási elveknek” neveznek, fokozta ezt a partizán küzdelmet, oka azonban nem ebben, hanem a megszállott nép hazafiságában rejlett, amely képes volt magával ragadni az egész népet. — A lapban THOMAS SCHREIBER *Magyar diplomáciai iratok* címen (81—84. l.) 4 magyar dokumentumkötetet ismertet: A Berlin—Róma tengely kialakulása, Magyarország külpolitikája a második világháború kitörésének időszaka-

kában 1939—1940, Magyarország és a második világháború . . .; Horthy Miklós titkos iratai. Megállapítja, hogy a közölt iratok igen fontosak a Duna-medence eseményeinek megértéséhez, s úgy véli, hogy e kötetek anyaga kiegészíti a már létező, de nem kielégítő nemzetközi dokumentációt. Kifogásolja a szovjet—német megnektámadási egyezmény magyarországi hatásának elhanyagolását. Megállapítja, hogy az iratok tanúsága szerint a délkelet-európai országok barátsága és szoros együttműködése a náciizmus számára komoly akadályt képezhetett volna, s hogy ennek hiánya viszont egyformán terheli a magyar, csehszlovák, román és jugoszláv vezetőket, akik a németek és részben az olaszok által egymás ellen hagyták uszítani magukat, mit sem tudva az őket magukat fenyegető veszélyről. Leszögezi, hogy az adatok megcáfolják Horthy politikájának emlékiratában előadott mentegését és igazolását. Végül úgy véli, hogy az iratok a nyugati szövetségesek felelősségét is felvetik, amennyiben arról vallanak, hogy a nyugathoz közeledést kereső Magyarország és általában a keleti országok esetében nemcsak hallgatólagoosan tudomásul vették, de bátorították is a szovjet igényeket.

1964. 54. (ápr.) szám. — Az egész számot Franciaország német megszállásának szentelték s három az 1963 szeptemberi Karlovy Vary-ban tartott nemzetközi konferencián elhangzott előadást adnak közre. A konferencia témája: Európa megszállása a tengely-hatalmak által. HENRI MICHEL: *Franciaország német megszállásának politikai aspektusa* (1940 június—1944 december) c. tanulmányában (1—40. l.) a megszállásról és Franciaország státusáról létrejött fegyverszüneti egyezmény feltételeit, okait, a megszállók szándékait, alkalmazása szemléletét vizsgálja. Megállapítja, hogy a németek célja az ún. szabad zóna és a független francia kormány fenntartásával csupán az volt, hogy Franciaországot kívül tartsák a háború további menetén, megakadályozzák a francia kormány emigrálását és a francia flotta egyesülését az angollal. Ismerteti a fegyverszüneti feltételeket, a megszállási rendszert az egyes zónákban. Kimutatja, hogy Abetz-et kivéve a hivatalos német szervek nem számítottak tartós kollaborációra, 1940 őszén azonban Hitler maga is gondolt egy rövidlejáratú katonai együttműködésre Anglia gyors kapitulációjának kikényszerítése érdekében, amiben a vichy-i kormány rendelkezésére engedett kis haderőnek is szerepe lehetett. A tárgyalások azonban, mivel a németek csak nagyon korlátozott engedményeket helyeztek kilátásba a vichy-

istáknak, nem vezettek eredményre, majd miután Hitler az Anglia elleni támadást elejtette és elhatározta, hogy a Szovjetunió ellen fordul, Vichy elvesztette számára jelentőségét, annál is inkább, mivel az együttműködés politikája Franciaországban igen szűk rétegre korlátozódott. Vichy mégis elment a Németország oldalán való hadbalépés határáig, mielőtt 1942. november 11-én a németek megszállották a déli zónát. 1943 nyarától Franciaország a partizán-háború, 1944 júniusától a reguláris háború színterévé vált, miközben a francia kollaboránsok egyre inkább csak a látszatát képviselték egy nem létező francia rezsimnek. A hadviselés szükségletei szerint változó német megszállás állandó tényezői a francia nemzeti vagyon kizsákmányolásának igénye, a jövőt illető minden ígért visszautasítása, a legyőzött franciák megvetése és a valódi érzelmeikkel szembeni bizalmatlanság volt. Kollaboráción mindössze azt értették, hogy elfogadják azokat a szolgálatokat, melyeket Vichy nekik nyújtani tud. A másik fél ezzel szemben abban bízott, hogy onyhíten tudja a fegyverszüneti feltételeket, a jövőben pedig — kisebb áldozatok árán — biztosíthatja Franciaország helyét a fasiszta „új Európában”. — FRANÇOIS BOUDOT: *A franciaországi német megszállás gazdasági aspektusa* c. tanulmányában (41—62. l.) vizsgálja a német gazdasági politika általános vonásait, eszközeit, gépezetét, a gazdaság kifosztásának eredményeit a mezőgazdaság, a szállítás és közlekedés, az ipar, a munkaerő területén. Konklúziójában megállapítja, hogy a politika lényege igen egyszerű volt: Franciaország anyagi és emberi gazdagságának rendszeres kifosztása. Ez a politika azonban nem egyformán érvényesült az egész szakaszban és nem egyformán sújtotta az egyes vidékeket és különféle hatása volt az egyes társadalmi rétegekre is. — MICHEL DE BOUARD: *A német megtorlás Franciaországban* c. dolgozatában (63—90. l.) mindenekelőtt ismerteti a megtorló apparátus szervezetét a fegyverszünet és 1942 június, valamint 1944 között; második részében a letartóztatások, deportálások, a tiszok kivégzése, a kollektív megtorlások, tömeggyilkosságok elvi megalapozásával és számszerű méreteivel foglalkozik, majd befejezésül a franciaországi zsidók ellen alkalmazott rendszabályokat ismerteti. Dolgozata végén felhívja a figyelmet arra, hogy szükséges lenne a megtorlások szociológiájával és lélektanával is foglalkozni.

1964. 55. (júl.) szám. — A számot a francia partizánmozgalomnak szentelték, címe: *A makik Franciaország felszabadításában*. — ROGER LEROUX: *A Saint-*

Marcel-i csata (1944. június 18.) c. dolgozatában (5—28. l.) a második világháborúnak szinte egyetlen olyan csatáját írja le, melyben a partizánalakulatok nyílt ütközetet vívtak az ellenséges csapatokkal. A bretagne-i Saint Marcel környéki húzóerős vidéken táborozó, meglehetősen felszerelt egységek július 18-án, amikor a Normandiában partraszállt szövetséges egységekkel való közvetlen kapcsolatba jutásra nem számolhattak, harcra kényszerültek a németekkel. Mivel az utóbbiak nem számítottak sem a harcokhoz, sem a harcok nagy számára (kb. 2400 fő), sem viszonylag jó felszereltségükre, a partizánok vissza tudták verni az ellenség 4 egymásutáni támadását, majd egy erőteljes ellentámadás után sikerrel kitortek és az alakulatot — igen csekély veszteséggel (kb. 30 halott, 60 sebesült, 15 fogoly) — kisebb csoportokra bontva szétszórták, míg az ellenség sokkal nagyobb, egyesek szerint 560 főnyi vereséget szenvedett. E csata alapján kaptak a németek először képet a partizán-egységek valóságos erőviszonyairól, ugyanakkor azonban a partizánharc vezetői leszúrták a tanulságot arra nézve, hogy a partizán-háború ereje nem tömegében, hanem mozgékonyságában rejlik, hogy a csapatokat nem szabad állandó táborhelyekre tömöríteni. A csata szerencsés kimenetele ugyanakkor nagy erkölcsi hatást gyakorolt, mivel a megszállók első kudarca megértette a partizánokkal, hogy a kellő pillanatban, jól felfegyverkezve megverhetik az ellenséget. — MAURICE LOMBARD: *A makik és Bourgogne felszabadítása* (29—54. l.) a Côte d'Or vidékén működő partizánosztatok elszört harci tevékenységéből a partraszállás után (1944. június 6.) kinövő Dijon környéki népi felkeléssel és hatásával foglalkozik. Részletesen ismerteti a csoportokat, szervezeteket, majd azt a harci tevékenységet, amelyet a tömegessé vált népi erők a visszavonuló német egységek ellen folytattak, igen érzékeny veszteségeket okozva az ellenségnek. Megállapítja, hogy az eredmény lehetett volna teljesebb, nagyobb is, több német katonát lehetett volna ártalmatlanná tenni Bourgogne útján, mint történt, ha a harcokat nem zavarja a félelem azoktól a megtorlásoktól, melyeket a németek a fegyvertelen lakossággal szemben alkalmaztak, s ha a szövetséges parancsnokságok jobban megértik e harc jelentőségét és biztosítják kellő felfegyverzésüket. — G. BOULADOU: *A languedoc-i makik a felszabadításban* c. cikkében (55—80. l.) a fentiekhez hasonló módszerekkel (az egyes csoportok, szervezetük, létszámalakulásuk, szabotázs- és harci-cselekményeik leírása) ismerteti a Földközi-tenger partjától északra a Languedoc tar-

omány területén vívott küzdelmet, melynek célja a német egységek visszavonásának és az új, Alpok-beli frontszakaszon való felhasználásának akadályozása volt. — P. CLÉMENTOTT: *A Vogézek makijai* címen (81—98. l.) az elzászi ellenállás történetének szentel lapokat, ahol a partizánok súlyos veszteségek okozása közben maguk is súlyos vereségeket szenvedtek az akkor már vesztét érző és kíméletet nem ismerő ellenségtől. A terület két hónappal később szabadult fel, mint remélték, de a központ ezt a hosszú ellenállást mégis lehetővé tette. Az elhúzódozó közelemben megmutatkoztak a szervezés gyengeségei, a csoportok harci erejének egyenlőtlensége, az egységes irányítás hiánya, az elővigyázatlanlanság, ami mind-mind halálos áldozatokat követelt.

1964. 56. (okt.) szám. — A szám a *Vichy és az ifjúság* összefoglaló címet viseli. RAYMOND JOSSE: *Ifjúsági munkatelepek* (5—42. l.) címen a Vichyben székelő kormány által életrehívott kötelező ifjúsági táborokkal foglalkozik, melyeknek célja a katonának behívott és a fegyverszünet után kiábrándultan lézengő, foglalkozás nélküli fiatalok együtt-tartása volt. Tulajdonképpen azt vizsgálja, hogy e táborok, életrehívóajt, Porte du Theil táborok és vezetőik szándékai és a valóság szerint milyen szerepet tölthettek be a maguk nem jelentéktelen létszámával (1942-ig 100 000 felé emelkedett, azután csökkent) a háború menetében. Aprólékosan ismertette szervezetüket, a Pétain marsall tiszteletére, engedelmességre, kollektivitásra irányuló nevelési elveket, munka- és nevelési módszereiket, arra az eredményre jut, hogy a táborok fiatalosága a táborok szelleme ellenére, de nem kis részben az ott szerzett tapasztalatok által segítve jutott el a makikhoz vagy az ellenállás különféle szervezetéig. A táborok szelleme németellenes volt, a vezetők többsége azonban elítélte a de Gaulle-féle vállalkozást és feleslegesnek vagy veszedelmesnek, esetleg politikailag károsnak vélte az ellenállási mozgalmat; a harc újrafelvételét Pétain-tól várta. A táborok erősítették a németellenes harcokésztséget, a szolidaritás szellemét, de nem adták meg a németek elleni harc konkrét lehetőségét. Ellenkezőleg, Porte du Theil táborok 1942-ben Afrikában tartózkodva elutasította azt a javaslatot, hogy ottmaradjon, s az ifjakat ellenállásra szólítsa fel. A vezetők többségének szemlélete miatt nem vált lehetővé, hogy a táborok fiatalosága csoportosan és felfegyverezve lépjen át az ellenállókhöz, ezt az utat egyénenként, és szinte kizárólag saját meggyőződésük hatására kellett megtenniük. — E. MAILLARD: *Az oktatási reform* (43—64. l.) röviden áttekinti a vichy-i kor-

mány által hozott intézkedéseket az oktatás rendjét és rendszerét illetően mind az alsó, mind az egyetemi és felsőfokú oktatás területén. Elsősorban J. Carcopino reformjával foglalkozik, aki 1941. február 23-tól mint közművelődésügyi államtitkár ellensúlyozta néhány elődének intézkedéseit és végrehajtotta az egész köznevelésügyi reformját. Megállapítja, hogy a sok káros mellékkörülmény ellenére ez a reform hasznos volt, nagy részében ma is fennáll, ill. a további fejlődés forrásául szolgált. — ANDRÉ BASDEVANT: *Ifjúsági szolgálat a megszállás alatt* (65—88. l.) a vichy-i kormány által szervezett ún. Ifjúsági Főtitkárság tevékenységét vizsgálja, melynek hatáskörébe tartozott a fiatalok munkával való ellátása, káder-iskolák, ifjúsági házak, étkezők stb. fenntartása, számos különféle ifjúsági szervezet szubvencionálása stb. — HENRI MAVIT: *Testi és sport-nevelés* címen (88—104. l.) a vichy-i kormány vonatkozó intézkedéseivel foglalkozik. —

1965. 57. (jan.) szám. — A német és francia gazdaság, elsősorban az alkalmaztatás vizsgálatának szentelték a második világháború idején. — JEAN FOURASTIÉ: *A francia termelő lakosság a második világháború idején* (5—18. l.) az alkalmazottság mértékét általánosságban vizsgálja. A rendelkezésre álló hiányos statisztikai adatok alapján megállapítja, hogy a háborús erőfeszítéssel kapcsolatos technikai haladás csak nagyon kevés nyomot hagyott a gazdaság alapvető struktúrájában. Mindössze néhány, a háborús szükséglettel szorosan összefüggő iparág képe tér ettől el. — PAUL DURAND (19—40. l.) és HENRI DELVINCOURT (41—52. l.) közölnek még a kérdésre vonatkozó részlettanulmányokat, ALFRED SAUVY pedig a statisztikusok munkakörülményeivel és módszereivel foglalkozik. (53—62. l.). — ANDRÉ HIRSCHFELD: *A mezőgazdasági szövetkezeti mozgalom a megszállás alatt* (63—84. l.) a vichy-i kormány korporációs törekvéseit vizsgálja, amelyek egyedül a mezőgazdaság területén jutottak el a törvényes rendezés stádiumába az 1940 és 1942-i vonatkozó törvényekkel és 1944-ben a Nemzeti Paraszti Korporáció megalakításával. Ismerteti az alapelveket, a jogi és fiskális kereteket, a létrejött korporációk számát és tevékenységét. Megállapítja, hogy 1937-hez képest 5700-ról 1947-re 13 100-ra emelkedett, amiben a háború alatti korporációs iránynak nagy szerepe volt. Végül a különféle mezőgazdasági szervezetek keretében kifejtett paraszti ellenállással foglalkozik. Megállapítja, hogy a háború alatti fejlődés menete máig kihathat a kooperatívák struktúrájára. — PIERRE CÉZARD (85—88. l.) a Nemzeti Levéltárban őrzött és a háború

alatti alkalmaztatás mértékére vonatkozó forrásokat ismerteti.

1965. 58. (ápr.) szám. — JOHN MC VICKAR HAICHT JR.: *Franciaország amerikai repülőgépvásárlásai* c. munkája (1—34. l.) a kérdést 1938—39-ben, a Daladier-kormány idején vizsgálja, megvilágítva a kérdéssről folytatott tárgyalásokat, ezek diplomáciai, belpolitikai és pénzügyi vonatkozásaival együtt. 1939-ben ezek eredményeként Franciaország 415 repülőt rendelhetett. Az ellentétek miatt igen korlátozott eredmény, az első megrendelés mégis utat nyitott a többihez, s így elvileg nagy jelentősége volt abban, hogy a későbbiekben az USA növekvő segítséget nyújtson az európai szövetségeseknek. — PHILIPPE MACHEFER: *De la Rocque ezredes és a „Francia Szociális Haladás” tevékenységének néhány aspektusáról* (35—56. l.) ismerteti az ezredes irányítása alatt álló szervezeteket, majd Parti social français nevű szervezetének Progrès social français néven való újjászervezésével foglalkozik. Ismerteti az ezredes programját és a köztársaság fenntartását célzó, fasiszta, de a német fasisztustól sokban eltérő nézeteit. Mozgalmának fenntartása érdekében együttműködött a kollaboránsokkal, 1942 folyamán azonban egyre inkább meggyőződve a szövetségesek győzelméről, németellenes tevékenységet kezdett kifejteni, közvetve az I. S.-nek dolgozott, s kapcsolatba lépett de Gaulle-lal. 1943. március 9-én a németek letartóztatták. De la Rocque doktrínája annak ellenére, hogy nagy egyéni hatása mozgalmanak fasiszta jellegét kölcsönözött, nem volt fasiszta, hanem inkább „keresztény szociális hazafias”, aki nagy hangsúlyt helyezett a nemzeti függetlenségre és a szociális igazságra, de nem kívánta a fasiszta államrendszer bevezetését. — KRUNO MENEGHELLO-DINČIĆ: *Jugoszlávia külpolitikája (1934—1941)*. (57—66. l.) J. B. Hoptner Jugoszlavia in Crisis 1934—1941. c. (New-York, London, 1962) könyvének koncepciójával vitázik, amennyiben nem osztja Hoptner nézetét Pál régensherceg és kormányai Németországhoz és Olaszországhoz közeledő politikájának mint egyedül reális politikának a felmentését illetően. Nem ismeri el azt sem, hogy az 1941. március 27-i jugoszláviai mozgalom okozta volna Jugoszlávia katasztrófáját. A szerző ellenkezőleg úgy véli, hogy Jugoszláviát csak egy olyan politika menthette volna meg, mely demokratikus eszközökkel egyesíti az egész népet és felkészíti az ellenállásra.

1965. 59. (júl.) szám. — P. RENOUVIN: *Bevezetője* (1—4. l.) megállapítja, hogy a második világháború történetének bizottsága mindezekig az ellenállás és a deportá-

lások kérdésének szentelte a legnagyobb figyelmet, ma azonban már itt az ideje, hogy nagyobb súlyt helyezzen a gazdasági és kulturális kérdésekre, valamint közelebbi vizsgálat tárgyává tegye a katonai műveleteket. Ennek programját megadva első helyre teszi a dokumentum-gyűjtemények kiadását és a magánkézben levő anyagok stb. összegyűjtését, ami majd a kritikai feldolgozások alapjául szolgál. Ez utóbbinak szoros kapcsolatban kell állnia a háború hadműveleteinek általános menetével és a háború lefolyásával, ami egyet jelent azzal, hogy nagy figyelemre kell méltatni a többi országok már elért eredményeit. A munkálatok végeredménye az egyes nemzeti szempontok összeegyeztetése lehetne, amihez szükség lenne a francia—belga együttműködés szellemében a angol—francia, orosz—francia, lengyel—francia információcsere megvalósítására. — A lap a továbbiakban ennek megfelelően az általános cikk mellett írást közöl a második világ-háború egy-egy csatájáról. — J. M. d'Hoop: *Nagy-Britannia stratégiai problémái (1941 június—1942 július)* (5—29. l.) c. tanulmánya a J. M. A. Gwyer és J. R. M. Butler által kiadott *History of the Second World War* (I—III. köt. London. 1964) c. mű alapján, néhány más forrást is felhasználva elemzi a címben jelzett kérdést. Összefoglalója kiterjed a háború e legválságosabb szakaszának lényeges kérdéseire, amennyiben ismerteti a brit birodalom valamennyi fronton fennálló súlyos helyzetét, a harci eszközök rendkívül hiányos voltát, hozzátéve, hogy a perspektívákat illetően sem engedett sok optimizmust az a kilátás, hogy a Szovjetunió ellenállása előbb-utóbb megtörhet, s hogy az USA egyelőre nincs abban a helyzetben, hogy döntő támogatást nyújtson. Mindezek ellenére London, mely ebben a veszélyes és zavaros korszakban is jelentősége és az egész világra kiterjedt érdekei folytán mindvégig az események központjában maradt, szem előtt tartva, hogy a legfőbb ellenség Németország, sohasem tett le arról, hogy védekezését támadással kombinálja, s minden kisebb, a lehetőségek által adott csatározásban a fő ellenség gyengítését tekintette a központi kérdésnek. Minthogy a nagy ellentámadásra készülve a fő kérdés a birodalmi érdekek védelmében a szovjet ellenállással függött össze, felfűzta a lehetséges módszerekkel a Szovjetunió segítségét, nem adott fel végső szükség nélkül egyetlen védekezési területet sem, de ugyanakkor tisztában lévén saját eszközei fogyatékosával, minden a jövőt illető optimizmussal ellenére sem kockáztatott elharmadított vállalkozásokat. — LE GOYER alezredes: *A sedani áttörés (1940. május*

10—15.) (25—52. l.) részletesen ismerteti a német—francia háború első döntő csatáját. Naponként haladva német és francia részről bemutatja az iniciatívákat, összevetve a számszerű erők és a katonai helyzet adta lehetőségekkel. A német siker a meglepetésen és a gyorsaságon kívül köszönhető volt a vidék jó kiválasztásának, az egységek tökéletes együttműködésének, Guderian tábornok aprólékos előkészítésének és személyes irányításának, valamint a francia hibáknak. Az a téves elképzelés, hogy az Ardennek harcocsival áthatolhatatlanok, s hogy a Meuse folyón az átkelés csak lassan valósítható meg, lehetlenné tette a németek feltartóztatását. Emellett bizonyos véletlenek, így pl. az ellentámadásra kiszemelt csapatok elhelyezése kérdésében keletkezett félreértés is a németek javára dolgozott. — A. COSTANTINI ezredes: *A szmolenszki csata (1941. július 10.—szeptember 10.)* (53—78. l.) röviden ismerteti a Szovjetunió német megtámadása után 1941 júliusára kialakuló általános helyzetet, a szmolenszki körzet földrajzi és a szembenálló felek erőviszonyait. A német erő célja, mely Szmolenszk irányába előrenyomult, az volt, hogy utat nyisson Moszkva felé. Az elhúzódozó ütközet azonban, melynek lefolyásáról a szerző részletes tájékoztatást ad, keresztülhúzta ezt a számítást, noha a németek objektív fölénnyben voltak. A szovjet erők bátorságának köszönhető, hogy nemcsak feltartóztatták a támadást, hanem azt is elérték, hogy a németek óriási szőlességben kénytelenek voltak erőiket szétszórni, a Moszkva elleni támadás helyett védekező állásba vonulni és lemondani a Leningrád elleni támadásról. E szovjet siker okai között az egységek rendje és a természeti akadályok jó kihasználása mellett a szerző a Hitler és a német vezérkar közötti ellentéteket tárgyalja, amiből a szovjet hadvezetőség hasznot húzhatott. A Vörös Hadsereg által alkalmazott taktika, mely egyesítette a védekezést az ellentámadások sorozatával, lelassította a hadművelet ritmusát, s így biztosította a szovjet hadsereg számára a szükséges időt a tartalékok előkészítésére és a Moszkva körüli védekező intézkedések meghozatalára. A németek első ízben szenvedtek érzékeny veszteségeket. Az orosz katona kitartása, szívossága, bátorsága ráértotta Hitlerre az első kudarcot. — 0.

INTERNATIONAL REVIEW OF SOCIAL HISTORY 1965. 1. szám. — PETER CADOGAN: *Harney és Engels* (66—104. l.). A szerző Harney ezidáig ismeretlen levelezését megtalálva ad rendkívül érdekes képet

Harney-nak a chartizmus bukása utáni életútjáról, gondolatairól, Engelshez fűződő kapcsolatairól. Az első levelek 1849-ből származnak, abból az időből, amikor Harney a Testvéri Demokraták szervezet lelkéént a nemzetközi szolidaritás szemléletét terjesztette, azt vallván, hogy a forradalom csak egyetemes talajon győzhet. A szerző bemutatja az új forradalmi lapok létrehozását, az O'Conorral folytatott vitákat, amikor Harney képviselte a szocialista elveket. Harney útja ekkoriban E. Jonestól is elvált, aki az 1850-es évek elején Engelshez és Marxhoz közelebb állt. Harney ugyanis a forradalmi diktatúra módszerét elhárította. 1853-ban Harney a választási harcban vereséget szenvedett, lapja megbukott és felesége meghalt. Ezt követően vándorolt ki az Egyesült Államokba. Nem sokkal később azonban E. Jones kezén az angol chartista mozgalom is elhalt. Harney és Engels között a levelezés tovább folytatódott, és még 1844-ben kötött barátságuk elmélyült, noha Harney az 1850-es évektől fokozódó szkepticizmussal nyilatkozott a forradalmi mozgalom távlatairól. A levelezésben 1863 és 1876 között sajnálatos úr tátong. 1876 után Harney fájdalommal emlékezik meg az elhaló forradalmárokról, és leveleiben ismételtelen kérdezi Engelist, hogy min dolgozik Marx, miért nem hallat magáról. Lenézőleg és korholólag nyilatkozik az angol munkásmozgalom új vezetőiről, akik az osztálybéke talajára helyezkednek. Kritikusan ír az Egyesült Államok politikai-morális légköréről, a pénz utáni hajszáról, sőt az amerikai Munka Lovagjai formalizmusáról, a munkásmozgalomba bevitt hierarchikus szervezkedéséről. Keserűen írja: „ha az amerikai tőke megjíed majd, könyörtelenebb lesz, mint az európai királyok, s legalábbis Thiers myrmidonjainak társává lesz”. Harney megjegyzéseket fűzött Engels írásaihoz, az utópista szocializmusról írott ismert munkája elolvasásakor megjegyezte, hogy az állam elhárítása utáni fejlődést nem látja tisztán Engels munkájának elolvasása után sem. Az ír kérdésben például úgy vélte, hogy nem állhatnk egyértelműen az ír nemzeti mozgalom oldalára, egyrészt mivel az nem osztályalapon áll, s féktelen angolgyűlöletre épül, másfelől pedig agrárprogramja is csak földfoglalást, földosztást követel, s nem a földek köztulajdonba vételét. Harney kritikusan szemlélte az angol munkásmozgalom fejlődését. Leggyakrabban a vezetőket ostromozta korrupt és a burzsoáziahoz dörgölődöz politikájukért, de más esetben Hyndman voluntarista szektariánizmusát is kérlehetetlenül elítélte. Általában kifejtette, hogy

nem a lumpenproletariátusra, s az East Endre kell építeni, ha a munkásmozgalmat akarják fellendíteni. A közölt levélrészletből azonban úgy tűnik, hogy Harney a lumpenproletariátus és a munkanélküliek nem mindig könnyen elválasztható rétegét nem különbözteti meg. Egészében véve az 1890-es évek levélváltása még inkább aláhúzza a már korábban is érvényesülő — s Harney által világosan meg is fogalmazott — tendenciát, hogy a chartista veterán harcos már nem nagyon hitt a munkásosztály ügyének közeli győzelmében. Noha Harney mindvégig büszke volt úttörő éveire — a levélváltás éppen azt tükrözi, hogy Engels többször felkérte, írja meg ezeknek az éveknél történetét —, tulajdonképpen az 1890-es években már azt is kétségbe vonta, hogy a munkásosztály önmaga vívja-e ki a kívánt eredményeket. A levelek tükrében úgy tűnik, Harney ekkor elkeseredve az integrális szocializmus felé tett lépéseket. — STEPHEN COLTHAM: *George Potter, a Junta és a Bee-Hive* (23—65. l.) a második, befejező rész, amely az 1868 utáni történeti kort dolgozza fel, azt a periódust, amikor Potter és a Bee-Hive is fokozatosan, de mind egyértelműbben a liberális-polgári befolyás alá került. A szerző rámutat arra, hogy mindez kapcsolatban állt azzal, hogy a radikálisabb munkásszervezetek ekkoriban meggyengültek, a Bee-Hive-t támogató London Working Men's Association tagsága 1867-ben már mintegy 600 főre zsugorodott. 1870-re pedig a szervezet egyik vezetője, a Bee-Hive-nak Potter mellett másik legbefolyásosabb irányítója és vezércikkírója, Hartwell szerint gyakorlatilag már megszűnt létezni. E kedvezőtlen tendencia mellett hatott az is, hogy az 1868. évi választási harc során a liberális párt a munkásömegekre — az új választókra — befolyást kívánt gyakorolni. Ennek során szövődtek kapcsolatok Potter és a liberális párt progresszívebb, nagy anyagi erővel rendelkező képviselői között. A lap hangvétele már ezután megváltozott, s Hartwell ezt érzékelve elvált a laptól. 1869 után a lap jellegében újabb változás következett be, a lap teljesen a liberálisok anyagi segítségétől függően, olyan átalakuláson ment át, hogy Potter irányítása helyébe rövid ideig triumvátus lépett, majd Pottert visszaszorítva Samuel Morley, a tényleges laptulajdonos Henry Sollyt, egy unitárius papot jelölte ki a lap élére. Solly általános emberbarát, humanista, a szegény esetekben sajnálkozó, azok számára kisebb gazdasági reformokat sürgető hangvételt ütött meg 1870 februárjától. Ezt követően hozta az Internacionálé Főtanácsa azt a határozatot, amelyben megszakított

minden kapcsolatot a Bee-Hive-val. Ennek ellenére a lap ekkoriban jobban elterjedt a munkások között. A francia—porosz háború idején, noha a munkások többsége a franciákkal rokonszenvezett, a Bee-Hive és Solly németbarát cikkeket közölt. 1870 szeptembere után a franciák antiklerikalizmusát is kifogásolták. 1871 után Solly anyagi okok miatt leköszönt, s a lapot újra Potter irányította, aki a lapot nyílt fórumná tette, s helyet biztosított Beeslynek a Kommun mellett szóló cikkei megjelenésére is. A lap radikálisabb lett, munkásjellege erősödött, és Potter szoros kapcsolatot tartott a Juntával, különösen Applegarth-szal. A szerző nyomon kíséri a Junta belső bomlását, különböző vezetőinek szembekerülését egymással, majd érzékelteti Potter 1872 utáni hangvételét. Potter ez idő tájt főként a liberálisokra igyekezett nyomást gyakorolni, hogy amennyiben a munkások támogatására igényt tartanak, akkor meg kell hozniuk a szükséges reformokat. A lap ugyanakkor fokozatosan folyóirat-jelleget öltött. 1877-től nevet változtatott, majd 1878-ban megbukott. Potter maga az 1880-as években liberális-munkás politikusként lépett fel. — J. R. HOOKER: *A munkaiügyi minisztérium szerepe az észak-rodéziai afrikai trade-unionizmus megszületésében* (1—22. l.) a helyi levéltári és sajtóanyag alapján azt vizsgálja, mennyiben jelentkezett a fehér munkások szervezeteiben a szakszervezeti törekvések mellett négerellenes vonás, s a helyi fehér nacionalista felfogást (akár kormányzati, akár szakszervezeti szinten is mutatkozott ez) mennyiben keresztelte a londoni szemlélet, amely a kiegyenlítést inkább szorgalmazta. — WERNER BLUMENBERG: *Marx és Engels levelezése Franz Dunckerrel* (105—119. l.). A szerző rövid bevezetővel látja el az itt közölt leveleket. F. Duncker kiadó és a liberális berlini Volkszeitung tulajdonosa volt. Marx és Engels mint kiadóval leveleztek vele. Marx politikai gazdaságtani írásokat jelentetett meg nála, míg Engels a „Po és Rajna” c. tanulmányát küldte el hozzá. Marx leveleiből politikai gazdaságtani fogalmak jobb tisztázása válik lehetővé, ami mellett ezek az 1859—1860-ban kelt levelek az akkori kiadási problémákra történetileg is fényt vetnek.

1965. 2. szám. — HELMUT GRUBER: *Willi Münzenberg: A Komintern melletti és Kominternellenes propagandista* (188—210. l.) kiterjedt anyag alapján mutatja be Münzenbergnek az 1930-as években végzett antifaszista propagandista és szervező tevékenységét. Münzenberg már 1935 előtt meghirdette az antifaszista egységfront politikáját, mikor a kommunista, pártönkívüli rokonszenvező, szocialista körök

tömörítését szorgalmazta a fasizmus ellen. 1935-ben a Komintern VII. kongresszusa után ez az irányvétel még inkább igazolódott. 1936—37 után Münzenberg szembekerült a német kommunisták felfogásával, s kapcsolata a Kominternnel meglazult. A szerző írásában kiterjedtebb forrásanyagot használ, felfogását azonban gyanakvás hatja át a Komintern iránt. — SIEGFRIED BAHNE: *A „szociálfasizmus” Németországban. Egy politikai megközelítés történetéhez* (212—245. l.) visszatekint Luxemburgnak a többségi szociáldemokráciát elmarasztaló ítéleteire, a Német Kommunista Párt 1921—1923 közötti politikájára, mikor szerinte felvetette ugyan a munkásegység megvalósításának jelszavát, de nem ösztönözte, s ezt összekötötte a „sárga tábornokok”, azaz a szociáldemokrata „vezérek” leleplezésével. S. Bahne foglalkozik a Komintern IV. kongresszusának történetével, az olasz fasizmusról elhangzó elemzésekkel, Bordiga ítéleteivel. Egyrészt megállapítja, hogy ekkor a kommunisták csak úgy nem vették észre a fasizmusban jelentkező új tömegtendenciákat, mint a szocialisták, másrészt azt hangsúlyozza, hogy ekkor hangzottak el az első olyan tételek, amelyek a fasizmus előtörténetét és előfutárjait a szociáldemokráciában, a reformizmusban jelölték meg. S. Bahne ezt követően Zinovjev, Radek, Brandler és Ruth Fischer írásait, 1922—23-as állásfoglalásait elemzi. Megállapítja, hogy Radek és a Thalheimer-csoport hajlamos volt a szociáldemokrata baloldallal való együttaladásra, s a jobboldal befolyását tekintette erősnek, amelyet még a fasizmusnál is árthatalmasabbnak vélték (Németországban és ekkor), másfelől a Ruth Fischer-féle ellenzék az egész szociáldemokrata pártot, s mindenekelőtt a baloldalt támadta. S. Bahne szerint a forradalmi válság lezárulásával a Kominternben Zinovjev vezetésével a „balos” felfogás győzedelmeskedett, s a német kommunista párthban is a baloldaliak törtek előre. Ezzel összhangban 1923—1924-ben érvényre jutott a „szociálfasizmus” terminológia, mely szerint a szociáldemokrácia a fasizmusnak csak egyik szárnya. 1924 őszén már Sztálin is ezt a tételt alkalmazta a nemzetközi helyzetről adott összegezésében. A szerző a Kominternben e kérdésben megnyilvánuló változásokat nyomon követi az 1920-as évek második felében, enyhülést lát 1926—28-ban (Buharin idején), majd az 1929. évi osztály-osztály ellen jelszó kiadásától újabb „balrafordulást” lát. Több periódust különböztet meg az 1930-as évek elején is a Kominternnek a szociáldemokrácia, s különösen a német szociáldemokrácia értékelésében. A szerző 1931-ig dolgozza fel fel-

fogásának megfelelően e problematikát, végül utal Togliattinak a Komintern történetéről szóló írására, amelyben Togliatti a „szociálfaszizmus” értékelést a Komintern legnagyobb hibájának minősítette. — MAXIME SZTEJNBERG: *Az Internacionálé miniszterializmusról hozott határozatának belga interpretációja (1909—1911)* (246—267. l.) hangszólítja, hogy a belga pártban nem alakult ki határozott reformista-revizionista, illetőleg ortodox szárny, sokkal inkább a praktikizmus jellemezte a párt vezetőit. Bizonyos megoszlás mégis mutatkozott. A párt vezetőinek többsége 1900—1904 között, a párizsi, amszterdami, illetőleg a drezdai viták alkalmával elvileg inkább a reformizmussal rokonszenvezett. Ugyanakkor néhányan a szindikalista fel fogást tették magukévá (Volckaert, Jackemotte), míg Louis de Brouckère Jules Guesde-del tartott kapcsolatot és a pártban az antireformisták zászlóvivője, teoretikusa volt. A cikkben a szerző később mégis azt bizonyítja, hogy Louis Bertrand elég tisztán képviselte a reformista színeket az 1909. évi vitában, mikor az Internacionálé nemzetközi kongresszusainak az egyes országokra való gyakorlati érvényességét is megkérdőjelezte. L. Bertrand-nal szemben az Internacionálé döntéseinek ilyen kihatása mellett L. de Brouckère és a Nemzetközi Szocialista Iroda belga titkára, C. Huysmans érvelt. A reformista és az „ortodox” antimiszterialista szárny között a szerző közbülső irányzatként jelöli meg a Vandervelde-Destré csoportot. Ez nemcsak a zömöt képviselte, hanem a párt tényleges irányítója, a N. Sz. I. elnöke, Vandervelde révén nagy tekintélyeket is tudott felvonultatni. Vandervelde elvileg ugyan elhatárolta magát a miniszterializmustól, sok fenntartással élt, gyakorlatilag mégis kaput nyitott számára. A szerző a liberális párt politikai pályafutását is vizsgálva érzékelteti, miért vált ez a kérdés a gyakorlatban reálissá, hiszen a liberálisok is csak szocialista segítséggel juthattak vissza a kormányrúdhöz — a katolikus párttal szemben. — ERZA MENDELSON: *Munkás-ellenzék az orosz zsidó szocialista mozgalomban 1890—1903 között* (268—282. l.) a Bund történetéhez nyújt adalékokat. Jelzi, hogy a Bundra hatott a korábbi letűnő narodnyik mozgalom és az új marxizmus. A területi szétszórtság is érvényesült, majd rámutat, hogy az értelmiségi szocialisták mellett Grodno, Vilna, Minszk, Gomel, Białystok körzeteiben zsidó proletariátus is kialakult. Az 1890-es évek végén az ökonomizmussal szemben a párt proletár elemeinél terjedt a lavrovi szemlélet, a szabotázások, a terror módszere, sok sztrájkot is kezdeményeztek. — J.

COMPARATIVE STUDIES IN SOCIETY AND HISTORY. 1964. 6. köt. 2. (jan.) szám. — A Hágában megjelenő és az Egyesült Államokban, a michigani egyetemen szerkesztett folyóirat évente négyszer közöl társadalomtörténeti tanulmányokat, sokszor kevésbé ismert területekről is. — GERALD RUNKLE: *Marx és az amerikai polgárháború c. tanulmánya (117—141. l.)* Marxnak a New York Daily Tribune-ban és a bécsi Pressében megjelent cikkeit, valamint Engelshez írott leveleit elemezve elismeréssel állapítja meg, hogy hivatalos források nélkül, csak a korabeli sajtóanyagra támaszkodva Marx helyesen mutatott rá a Dél-barát angol hivatalos politika gazdasági okaira, és arra, hogy ennek ellenére Anglia nem fog beavatkozni a háborúba, ezeknél fontosabb, de ugyancsak gazdasági megfontolások alapján, s ezért a legválságosabb időszakban (1862—63) is, még Engels-szel szemben is bizonyos volt Észak győzelmében, előre megjósolta a győzelmet követő periódus viharos ütemű fejlődését. Kisebb kérlésekben a szerző bírálja Marx álláspontját, és ezen keresztül a marxista történelemszemléletet. Runkle szerint a polgárháborúhoz két olyan uralkodó osztály összeköztetése vezetett, amelyek ténylegesen különböző területeken éltek, egymás létét nem fenyegették, így a forradalom „kívülről jött”. Véleménye szerint a fő ellentét nem a Dél és az iparosodott Északkelet között volt, hanem a déli rabszolgartató nagybirtok és az északnyugati szabad farmerek között. — BERT F. HOSELTZ: *Karl Marx a társadalmi fejlődésről. Tanulmány a tizenkilencedik századi társadalomtudomány szociológiájáról* (142—163. l.) célja annak bizonyítása, hogy Marxnak a fejlődésről vallott nézetei szorosan kapcsolódtak más korabeli gondolkodók eszméihez. E célból Marx két fiatalkori művét, a „Gazdaság-filozófiai kéziratok”-at és „A politikai gazdaságtan alapelvei”-t elemzi. Ezekben véli megtalálni annak okát, miért tanulmányozta Marx elsősorban a gazdasági fejlődés törvényszerűségeit a társadalmi-gazdasági rendszer helyett. Elismeri, hogy Marx idejében az ember alá volt vetve a dolgoknak, hogy az elidegenedés megszüntetésének kulcsát Marx joggal kereste a tőkés termelés viszonyainak vizsgálatában. A szerző megkísérli feleleveníteni a mai kapitalizmus megváltozott voltáról szóló tévelt, elismeri Marx „jelentős hozzájárulását” a XIX. század elméleteihez, de tagadja egyedülállót voltát. Marx egyes gondolatainak (így a tőkés vállalkozó magatartásának szükségszerű volta) folytatását Max Weber, majd Sombart és Schumpeter szociológiai nézeteiben véli felfedezni.

1965. 3. (ápr.) szám. — M. I. FINLEY: *Rabszolgaság és szabadság között* (233—249. l.) a rabszolgaállapot kritériumait keresi az ókori társadalmakat vizsgálva, különös tekintettel a szabad és a rabszolga, mint két pólus közötti átmeneti fokozatokra. Megállapítja, hogy a két szélső állapot között az átmenet fokozatos volt, több kategórián keresztül. Ezek az átmeneti társadalmi állapotok egyre jobban eltűntek, beleolvadtak a két végletbe, majd a római császárság idején a folyamat megfordult és a társadalom fokozatosan rétegekre bomlott, melyek folyamatos fokozatokat alkottak a két szélső pólus között. — BERNARD J. MEISLIN és MORRIS J. COHEN: *Az uszora elleni bibliai törvény háttere* (250—267. l.) azt vallják: ellentétben a szokásos nézettel, miszerint az idevonatkozó bibliai szakaszok egyszerűen a törzsi testvériség és az idegenekkel szembeni ellenséges érzület kifejezői, e törvények tükrözték a héber nép történeti fejlődését: Mózes II. és III. könyve egy viszonylag fejletlen állapotban keletkezett, célja a nép szegényebb elemeinek megsegítése, avagy rövidlejárátú kölcsön nyújtása mezőgazdasági termelési célokra — ez megtalálható a mezopotámiai népeknél is. Mózes V. könyvének keletkezése idején Izraelben már fejlett kereskedelmi tevékenység folyt, ezért a korábbi tilalmak fenntartásával már a törvény lehetővé teszi a kamatra történő pénzkölcsönzést idegenek számára. — JOSEPH H. SPENGLER: *Az Iszlám gazdasági elmélete. Ibn Khaldun* (268—306. l.) a XIV. századbéli jelentős arab államférfi, történész és gazdasági szakteknitely, kora talán legnagyobb tudósa (akit A. Toynbee is igen nagyra értékelt) gazdasági nézeteit vizsgálja, főleg a Muqaddimah (történeti munkája, a Kitáb al-'Ibar bevezetése) alapján. — ANTONIO MARONGIN: *Egy mintaállam a középkorban: a szicíliai norman és sváb királyság* (307—319. l.), II. Roger és Hohenstaufeni II. Frigyes államát vizsgálja, melyet igen nagyra értékelt erje és egysége alapján. J. R. STRAYER hozzászólásában (321—324. l.) felveti a kérdést, hogy a XII—XIII. századi Szicília összeomlásának oka annak korát megelőzően haladó jellege volt-e, vagy pedig egy régi formát megtestesítő anakronisztikus volta. Megállapítja, hogy a modern európai állam egyesíti a városállamok polgárainak összetartását, nagy feladatok elvégzésére való képességét, valamint a birodalmak katonai erejét. A szicíliai királyságra csak az utóbbi volt jellemző, népeinek kevés közös érdeke volt, így a végső soron anakronisztikus kísérlet bukásra volt ítélve. — JOHN F. FLINT: *Szekularizáció a norvég társada-*

lamban (325—344. l.) a szociológia egy fontosnak tartott, de komolyabban csak Howard Becker által érintett területével, a társadalmi változás (social change) végbemenésével foglalkozik a norvég társadalom vallási rendszerének változását vizsgálva a X. század pogányságtól a XVIII. század végéig, amikor a „naturalisztikus humanizmus” kiszorította az élet theista értelmezését. Vizsgálatának alapját a „papság szerepének rendszere” (clerical role system) képezi, vagyis a pogány Godi, a középkori katolikus klérus és a Reformáció evangélikus papságának helyzete és hatalma, ezek hogyan azonosultak vagy különültek el a társadalmi struktúrától, kapcsolatuk és befolyásuk ritkulása és csökkenése a világi elemeknél. (Szerző a szekularizáción az egyház szerepének átvételét érti a különféle világi intézmények által.) — CARTER JEFFERSON: *Munkásnevelés Angliában és Franciaországban* (345—366. l.) az angol Samuel Smiles „self-help” (önsegély) mozgalmából indul ki, kitér a munkások „téves nézeteit” kijávitani igyekvő London Mechanics' Institute politikai gazdaságtani tanfolyamaira. A kötelező elemi oktatást bevezető 1870-es törvény után a felnőtt-oktatás jelentősége csökken, illetve más útra terelődik: az 1903-ban létrehozott Workers' Educational Association (Munkásképző Társulat) célja munkások bejuttatása Oxfordba, itt említés esik Tawney legendáshírű tutor-tanfolyamáról. Harcias, marxista irányzatú volt a Plebs League (Plebejus Liga) által 1909-ben szervezett Central Labour College (Központi Munkás Kollégium). Jefferson Franciaországban kiemeli a forradalmár Condorcet tervezetét, Dupin 1819-ben alapított Haute École d'Application de la Science au Commerce et à l'Industrie-t (Főiskola a tudomány alkalmazására a kereskedelem és az ipar területén), ahol Say tanította a politikai gazdaságtant, Guizot tanfolyamait, melyeknek „erkölcsi” célja a nyugtalanság megelőzése volt. A 48-as forradalmak utáni visszaesés oka a félelem, ezt Victor Duruy törö meg 1860-ban. A századfordulón kiemeli Marius Gonin, Marc Saugnier, Georges Deherme tevékenységét. Összehasonlítva a két országot, a szerző megállapítja, hogy sok volt a hasonló vonás, de volt különbség is: Angliában a folyamat simább volt, célja a felemelkedés. Franciaországban a kormány, Angliában a magánosok és az egyház szerepe volt jelentősebb. Az első világháború után a mozgalom elsorvad: mindkét országban általános lesz az elemi oktatás. Tehát a mozgalom egy történelmi időszak, az ipari forradalom terméke volt.

1965. 4. (júl.) szám. — ROBERT JAY LIFTON: *Egyéni típusok a történelmi változásban: a japán ifjúság képe* (369—383. l.) Tokyo és Kyoto vezető egyetemén vizsgálja az ifjúság nézeteit, hogyan tükrözik azok korunk változásait. Jellemző rájuk a történelmi kizökkenés (historical dislocation), melynek oka a közelmúlt hirtelen változásaiban rejlik. Három jellegzetes álláspontot különböztet meg: a jövőben bízó, „tisztá kommunizmust” hirdető átalakuláspártiakat, a múlt szimbólumait őrző jobboldalakat, és a múlt, jelen és jövő között modus vivendi-t kereső, kompromisszumokra hajló csoportot. Ez utóbbi a legnépesebb, de hajlanak a pesszimizmusra. Frederick Wyatt észrevétele szerint a fenti csoportosítás megfelel a világméretekből jelentkező ultrakonzervatív — radikális — liberális felosztásnak. — D. A. Low vizsgálja Buganda társadalmában az elmúlt 75 év alatt végbement hatalmi erőeltolódásokat: *A populizmus megjelenése Bugandában* (424—444. l.). Az 1890-es években az uralkodó (a kabaka) teljhatalma megszűnt, átment a törzsfőnökök kezébe. Az 1950-es években a sorozatos népi mozgalmak szövetségést leltek a kabaka személyében és az 1962-es választással a bugandai parasztság felszámolta a törzsfőnökök tényleges uralmát. Ezek a változások egybeestek és összefüggtek a gyarmatosítók megjelenésével és távozásával. — IRFAN HABIB azt vizsgálja, milyen források igazolják az uzورا (azaz a kamatra történő pénzkecsönzés — függetlenül a kamatláb nagyságától) széleskörű elterjedését a Mogul birodalomban (393—419. l.).

1964. 7. köt. 1. (okt.) szám. — OROON K. GHOSH megkísérli rendszerbe foglalni a különféle történetfilozófiai elméleteket: *Az egyetemes történelem néhány elmélete* (1—20. l.) D. Hume-ot idézi: „aki ismeri a történelmet, az bizonyos tekintetben a világ kezdete óta él” —, ezért szükséges a történelem mélyenszántó tanulmányozása, helyes elméleti alappól kiindulva. A rövid terjedelemez képest találon foglalja össze az egyes gondolkodók nézeteit, saját csoportosításuk szerint. — D. A. Low: *Afrika átalakulásának tanulmányozása* címmel kritikai szempontból tekinti át az elmúlt évek történelmi irodalmát (21—36. l.), hibáztatva az eddigi gyakorlatot, amely többségében európai szemzőgből vizsgálta Afrikát, így elsősorban az európaiak tevékenységét tárgyalta Afrika története alatt. Kiemeli az Oliver és Matthews professzorok szerkesztésében készülő Kelet-Afrika történetet, amely magas tudományos fokon, a segédtudományok bevonásával valódi, afrikai szemzőgű Afrika-történetet ad. Részletesen tárgyalja az afrikai történelmi

irodalom fő csoportjait, értékelve az egyes műveket és rámutatva a hiányosságokra és a felér foltokra. A szerző helyteleníti azt is, hogy az afrikai kérdésekkel még ma is jórészt európai (és észak-amerikai) kutatók foglalkoznak, ez alól kivételt képez a nigériai Ibadan egyetemén folyó jelentős tudományos munka. Ugyanekkor Low óv az elszigetelt helyi hagyományokra szorítkozó, azok jelentőségét mesterségesen felnagyító irányzatoktól is. — HAROLD K. SCHNEIDER az afrikai gazdaság és társadalom kölcsönhatásait vizsgálja a házasági, választási, igazságszolgáltatási szokások és a kereskedelem viszonylatában (37—55. l.). 48 afrikai „társadalom” (törzs) esetében táblázatban hasonlíttja össze a menyasszonyváltás, emberölésért járó vérdíj stb. közti eltéréseket, ezek fizetési módját (élelem, élőállat stb.). Vizsgálja a közösségről a családi földművelésre, a matriarchátustól a patriarchátusra való áttérés hatásait ezekre. — GEORGE PASTI: *Kelet-Ázsia és Nyugat-Európa történetének összehasonlító tanulmányozása* (102—113. l.) állást foglal ilyen jellegű egyetemi tanulmányok folytatása mellett. Néhány témát javasol: Japán a világtörténelemben, a feudalizmus a történelemben, a vallás és a modern kapitalizmus, a modern tudomány eredete, gazdasági fejlődés és modernizálás, forradalmak, imperializmus, demokrácia és totalitarizmus. A cikk érdeme, hogy a fenti témákat érintő újabb történelmi irodalmat felsorolja — a teljesség igénye nélkül — egyben képet adva a nyugaton folyó történelmi kutatások egyik ágáról.

1965. 7. köt. 2. (jan.) szám. — *Forradalom és a törvény uralma* (173—202. l.) címen több szerző vitatkozik Indonézia utolsó 25 évének történelméről, elsősorban az igazságszolgáltatás alakulását vizsgálva. — GARY B. NASH a philadelphiai jogászok társadalmi hovatarozása alakulását vizsgálva 1800 és 1961 között: *A társadalmi mozgékonyág és a jogi pálya* (203—220. l.), arra a kérdésre igyekszik választ kapni, milyen lehetőségei voltak a XIX. századi Amerikában az egyéni érvényesülésnek, karriernek — minthogy a közelmúltban erről sok vita folyt. Megállapítja, hogy Philadelphiában a jogi nevelés a vezető konzervatív ügyvédek kezében volt az ötvenes évek elejéig, miközben radikális oldalról állandó támadások érték a pályát, kétségbevonva létjogosultságát. Az új ügyvédek szinte kivétel nélkül régi, befolyásos protestáns családok sarjaiból kerültek ki, míg Philadelphia lakosságának 27%-a 1870-ben idegen eredetű volt. Az ötvenes évekre a felsőbb osztályokból származó jogászok száma 44%-ra csökkent (1805-ben 72%), de az alsóbb rétegekből származók

aránya továbbra is igen alacsony maradt. Tehát a társadalmi emelkedés lehetősége igen csekély volt (elsősorban a bevándorlók között), csak a „középosztály”, a farmerek, kis üzletlajdonosok stb. gyermekei előtt volt erre némi lehetőség. — KONSTANTIN SYMMONS-SYMONLEWICZ kísérletet tesz a nacionalista mozgalmak összehasonlító tipológiájának megteremtésére (221—230. l.) A szerző megkülönböztet kisebbségi (önmaga megőrzése a célja) és felszabadítási irányzatot, ezeken belül pedig több alcsoportot.

1965. 7. köt. 3. (ápr.) szám. — HARRY J. BENDA: *Politikai éltértegek a gyarmati Délkelet-Ázsiában: történelmi elemzés* (233—251. l.) a fenti országok esetében kétfajta vezetőréteget különböztet meg: „intelligencia-elit”, amely képzettsége alapján tart igényt a vezetésre, és „modernizálódó-tradicionalista”-elit, amely „történelmi joga” alapján igyekszik kezében tartani a hatalmat, vagyis „intellektualizált” hagyományos uralkodó osztály. A két csoport politikai harca szerepet játszik a jelenlegi helyzetben is, bár nem kizárólagos oka annak a szerző szerint sem, aki a fenti felépítés korai és újabkori történelmi előzményeit vizsgálja részletesebben. — P. A. BRUNT megkísérli összehasonlítani a brit imperializmust az egykori római „imperializmussal”, és arra a következtetésre jut, hogy „egy demokrácia nem tud egy birodalmat kormányozni”, amit szerinte egyaránt bizonyít az ókori Athén és az újkori Anglia esete (267—288. l.). — ARNOLD A. SIO: *A rabszolga-állapot az amerikai földrészen* (289—308. l.) arra a megállapításra jut, hogy a rabszolgaság egyesült államokbeli és latin-amerikai formája között sokkal nagyobb volt a hasonlóság, mint azt eddig feltételezték, a faji megkülönböztetés és annak tulajdonjogi következményei egyaránt megtalálhatók voltak Észak-Amerikában és Latin-Amerikában.

1965. 7. köt. 4. (júl.) szám. — ALAN B. SPITZER: *A bürokrata mint proconsul: a restauráció prefektusa és a police générale* (371—392. l.) megállapítja, hogy a Franciaországban 1821-ben létrehozott prefektusi intézmény a restauráció hívei által korábban hevesen ellenzett centralizált napóleoni rendszert vetette be, amely a politikai ellenkezés nélkülözhetetlen eleme, a kormány politikájának végrehajtója volt. — KARL W. DEUTSCH és HERMANN WEILENMANN: *A svájci városi kanton: egy politikai találmány* (393—408. l.) az intézmény eredetéként az észak-európai városi szervezetet, a helyi kommunális mozgalmat és az itáliai városállamok szervezetét jelöli meg. Vizsgálják a három fenti terület gazdasági és politikai fejlődése közötti ha-

sonlóságot és különbözőséget, valamint a svájci politikai formációk szerepét. — J. G.

MARXISZM TODAY 1965. aug. szám. — ALICE WEST: *Az 1930-as évek* (255. l.) az angol kommunista párt történeti bizottságában lefolyt vitához fűz gondolatokat. A. West szerint az előadó J. R. Campbell Anglia helyzetét túlságosan kiszakította nemzetközi összefüggéseiből. Másfelől a szocializmus terminológiát illetően Campbellt idézte, aki ezt hibásnak minősítette, mert nem különböztette meg a vezetőket és a szociáldemokrata tömegeket. A. West mindehhez hozzáfűzi, hogy a kommunista pártok 1933-at követően a polgári demokrácia védelmét túlságosan defenzív feladatnak tartották, s nem látták, hogy a polgári demokrácia talajáról a népfrontok segítségével strukturális reformokat lehet elérni.

1965. szept. szám. — J. R. CAMPBELL válaszában (286. l.) rámutat arra, hogy a szociálfasizmus terminológia nem 1933 után, hanem 1928—33 között terjedt el, amikor nem a polgári demokrácia védelme volt a feladat, hanem a gazdasági válság körülményeiből a forradalmi kivezető út megkeresése. Mindemellett a szociálfasizmus fogalom alkalmazását Campbell ekkor is helyteleníti, mivel a polgárisággal szövetkező jobboldali szociáldemokrata vezetőknek alkalmat adott a munkás-akcióegység visszautasítására. — HARRY FOMISSON: *Oktatási forradalom* (306—308. l.) az utolsó 60—80 év rövid áttekintésével vizsgálja az oktatási rendszerben végbenemő mélyreható változásokat. Hangsúlyozza, hogy az 1880-as évekig a felsőbb iskolákat csak az arisztokrácia és a burzsoázia gyermekei végezheték el. Az alsóbb középosztály és néhány, a nép közül kikerülő gyermek számára a „plebejusabb” iskolákat a századforduló idején teremtették meg. Ezt a folyamatot mozdította elő az 1902. évi oktatási törvény is. Ez idő tájt azonban a gyermekeknek csak 1/8-a részesült ténylegesen oktatásban. A szerző megállapítja, hogy az első világháború tapasztalatai hatottak ezután serkentően, s főként az a körülmény, hogy a németek a tudományos-technikai képzésben megelőzték az angolokat. Így 1918-ban azután a Fishertörvény 14 évre emelte az iskolakötelezettség szintjét. Németország veresége után az angol közvélemény ismét megnyugodott, a reformok kóstek, s noha az iskola-intézmények hálózata szélesedett, ez nem volt kielégítő. Csak 1940—41-ben gyorsította meg az angol kormány a technikai káderek képzését. 1943—44-ben hangoznak el az ígéretek az iskolakötelezettség alsó határának újabb, 15—16 évre való emeléséről, de ezt a munkásszervezetek

nyomására csak a Labour-kormány iktatja törvénybe 1947-ben. A szerző szerint ezt újabb pangás-periódus követte, s csak az 1950-es évek elejétől gyorsult a fejlődés, s szerinte az elkövetkező 15—20 évben az iskolakötelezettség alsó határát 18 évre emelik majd. H. Fomisson érzékelteti az állami iskoláztatás tartalmi, szociális problémáit is, valamint azt is, hogy az állami iskolák mellett a munkástömegek képzésében más formák, munkásszervek is szerepet játszottak.

1965. nov. szám. — Az A. West által indított vitához kapcsolódott REG BEECH: *Az 1930-as évek c. hozzászólása* (349. l.) felelevenítette számos szociáldemokrata vezetőnek (főként német, francia példákra utalt) fasiszta politikusokkal kötött immorális paktumpolitikáját. Mindehhez hozzáfűzte, hogy néhány vezető tette mégsem indokolja, hogy a szociáldemokráciát mint áramlatot tekintsék a fasizmus szövetségésének. R. Beech végül az angol Labour Party jelenlegi külpolitikáját bírálja. — J.

LABOUR MONTHLY 1965. szept. szám. — JOHN WILLIAMSON: *Felforgató munka a szakszervezetekben* (411—415. l.) azt tekinti át, hogyan építették ki 1949 óta az AFL és a CIO anyagi támogatásával a Szakszervezeti Világszövetséggel szemben, antikommunista szellemben a „szabad szakszervezeteket”, s hogyan törekedtek ezeket az ázsiai, latin-amerikai kontinensen megerősíteni. — A szerkesztőség búcsúzik az 1965 augusztusában meghalt William Gallachertől, akinek életútját áttekintve főként az első világháború alatti és utáni forradalmas években tanúsított szerepét emeli ki (408. l.) — Az 1925. évi TUC kongresszusra visszatekintve a lap Swales és Bramley beszédeit idézi, kiemelve az akkor balfelé haladó angol szakszervezeti mozgalom pozitív vonásait. (416—417. l.)

1965. okt. szám. — BETTY AMBATHILOS: *Válság Görögországban. Harc a demokráciáért* (454—457. l.) a görög kormányválságot, Karamanlis bukását, a Centrum Unio és az EDA harcát világítja meg. — A lap megemlékezik az angol kommunista párt 12 vezetőjének 1925 októberében bekövetkezett letartóztatásáról, majd 6—12 havi elítéléséről, amely már az általános sztrájk előtörténetét képezte (458—459. l.). — STANLEY RYERSON: *Megosztott Kanada* (460—463. l.) a Kanadában kiéleződő rancia—angol ellentét történeti háttérét, politikai és munkásmozgalmi összefüggéseit világítja meg. — ANDREW ROTHSTEIN: *Az angol munkásmozgalom Marx idején* (474—478. l.) Royden Harrisonnak e korszak kérdéseiről megjelent könyvéhez fűz gondolatokat. Harrison aláhúzta, hogy az

angol szakszervezetek ekkoriban főként a szakmunkások szervezésére korlátozódtak, és a választójogot is csak a munkásarisztokráciának követelték, minthogy az egyhelybenlakás igényét elismerték. Harrison szemben Rothstein úgy véli, hogy a szerző túlhangsúlyozza az angol sajátosságokat. Ez vonatkozik az angol kormánykörök reformhajlandóságára is, ami ekkoriban Európa-szerte nem egyedülálló. Másfelől Harrison lebecsüli Marx és az Internacionálé szerepét a Reform Liga létrehozásában, holott ezt az Internacionálé jegyzőkönyvei kellőképp bizonyítják. Ismeretes az is, hogy a Reform Liga vezetőségének 12 tagja közül 6 az Internacionálé Főtanácsának is tagja volt. Marx szerepét illetően Rothstein az Engels-, Jones- és Kugelmann-levelezés bizonyítékaira utal. Hangsúlyozza, hogy az 1868-as választásokkal kapcsolatban Harrison az ismeretlen dokumentumok feltárásával igazolta Marx 1872-es kitételét, hogy az angol munkásvezetők zömét a liberális párt korrumpálta. Majd megállapítja, hogy Harrison könyve rendkívül gazdag, eredeti, idáig ismeretlen dokumentációt tartalmaz az 1870-es évek angol köztársasági mozgalomára, továbbá a középosztályból kikerülő pozívistáknak az 1880-as években az angol szakszervezetekben játszott szereplésére. Megemlíti, hogy Harrison nagy jelentőséget tulajdonít annak, hogy a korábbi elfogadott véleménnyel szemben egyes szakszervezeti vezetők 1861 után kezdetben a déliekkel rokonszenveztek. Rothstein megállapítja, hogy ez nem új, ezt Marx is tudta, meg is írta, de azt is, hogy a munkások zöme viszont kezdettől a déliek ellen fordult.

1965. nov. szám. — CHEDDI JAGAN: *A nyugati demokráciák bíróság előtt Brit Guyanában* (494—504. l.), Brit-Guyana volt miniszterelnöke áttekintést nyújt az 1953—1965 közötti bel- és külpolitikai válságsorozatról, amelynek ideiglenes lezárásaként az amerikai és angol tőkés körök megbuktatták a néppárti kormányt. — J.

AFRICAN AFFAIRS 1964. 63. köt. 250. (jan.) szám. — Az 1901-ben alapított Royal African Society negyedévenként megjelenő folyóirata. A Társaság célja a kontinens (elsősorban a Commonwealth-országok) tanulmányozása, népszerűsítése. A közölt írások többsége nem annyira tudományos, mint inkább ismeretterjesztő jellegű, vagy a napi politikával van kapcsolatban. Minden szám közli az angol parlament vitáinak afrikai vonatkozásait. Igen használhatóak a könyvismertetések: a tárgyba vágó történelmi, gazdasági és politikai (elsősorban angol nyelven megjelenő) művek leg-

nagyobb része tárgyalásra kerül itt. A szám közli TOM MBOYA előadását (6—12. l.) Kenya jövőjéről. Az afrikai miniszter a külföldi tőkét befektetésekre csábítja, garantálva Kenya stabilitását, tagságát a Nemzetközösségben. Ugyanekkor fellép az afrikai egységtörekvések mellett, figyelmeztet a rhodesiai helyzetben rejlő veszélyekre és Nagy-Britannia felelősségére. — IAN SMITH, aki *Dél-Rhodesia és jövője* c. előadásának megtartásakor (13—22. l.) még csak pénzügyminiszter volt, további bevándorlókat és további tőkebefektetéseket kér. Állítása szerint ez csak akkor fog bekövetkezni (az üzleti köröket idézve), ha „kivívják” a függetlenséget. — LORD WALSTON (23—31. l.) Afrikában háromfajta belső ellentét létét emeli ki: 1. faji ellentétek (ami nem akadályozza meg a Dél-Afrikai Köztársaságot, hogy a japánokat ne tekintse egyenrangúknak az európaiakkal), 2. „tradicionálista”, vagyis a törzsi hagyományokat erősen kultiváló, és „haladó” afrikaiak közötti ellentétek, 3. a hagyományos ellentét a gazdagok és a szegények között. — A kelet-afrikai kikuyu törzs ősi nevelési rendszeréről ír NEIL McCLASHAN. A kikuyu társadalom szerkezetére a szerző sémát készített. A mindkét nembeli ifjút a felavatás (körülmetelés) vezeti be a felnőtt társadalomba (kb. 15. ill. 18 éves korban). 23 éves koráig a férfi harcos, ekkor családot alapít, majd tevékenyen részt vesz a törzsi igazságszolgáltatásban, amely nem a büntetésen, hanem az elkövetett vétékért adandó anyagi jóvátételre alapul, az ítélezés a szokásjog alapján történik. A szerző kitér a nők feladataira, a kikuyuk vallási képzeteire. Szorosan vett neveléssel csak a felavatási előkészületek során találkozunk. Ez is szóbeli, a memóriára épít, tárgyai: a viselkedés, a vallás, a nemi élet és a háború mestersége. Ez a rendszer nem tudott alkalmazkodni a gyarmatosítással járó új helyzethez.

251. (ápr.) szám. — ALI A. MAZRUI Egyiptom nemzetközi helyzetét és célkitűzéseit vizsgálja. (129—141. l.). Megállapítja, hogy Egyiptom négy „kör” középpontja, vezetője igyekszik lenni: az arab világ, a mohamedán világ, Afrika és az elnemkötelezettek táborának vezetőszerepére törekszik. Ennek esélyeit taglalja részletesen. — P. A. OWIREDU: *Ajánlatok egy nemzeti nyelvre Ghana számára* (142—145. l.) síkraszáll a twi és fante nyelvek egyesítése mellett, az így létrejövő akan nyelv betölthetné a nemzeti nyelv szerepét.

252. (júl.) szám. — Az ismert Afrika szakértő COLIN LEGUM: *Pán-Afrikánizmus, a kommunizták és a Nyugat* (186—196. l.) fellép Afrika problémáinak két helytelen

megközelítése ellen: a régi gyarmati gondolkodás még mindig gazdasági és politikai gyarmatnak tekint a földrészt, míg a másik irányzat a hidegháború újabb színterét látja a kontinensben. Legum szerint Afrikában hét fontosabb problémával kell számolni. 1. A „balkanizáció”, vagyis mintegy ötven kisebb-nagyobb állam jöhet létre, melyek nagyobb része nem alkalmas önálló állami létre gazdasági helyzete alapján. 2. Az afrikai országok a nyersanyagexporttól függenek, így ezek árának változásától (vagyis állandó csökkenésétől). 3. A társadalmi viszonyok forradalmi helyzet kialakulásához vezetnek — függetlenül az egyes vezetők politikájától. 4. Állandó a félelem a neokolonializmustól. 5. Katonailag gyenge, önálló akciókra képtelen államokkal állunk szemben. 6. Afrika nemzetközi politikai versengés tárgya. 7. Általában az egypártrendszer felé halad. Mindezekre a problémákra a pánafrikanizmusban látja az orvoslást, de kétségbevonja, hogy az egység a közeljövőben létrejöhet. Tárgyalja az egységtörekvések négy fő korszakát (1600—1900; 1900—1935; 1935—1957; 1958—) és a marxizmus viszonyát a gyarmati felszabadításhoz. — SIR JOHN FLETCHER-COOKE: *A „Westminster-minta” kudarca* (197—208. l.) szerint az angol politikai intézmények Afrikában történő átültetésének nyilvánvaló kudarca a két földrész népeinek eltérő vitamódjában rejlik: az európaiak az eltérő nézetek dialektikájára építik a kormányzást, míg az afrikaiakban sokkal erősebb a közösségi érzés, és a viták célja egy közös álláspont kialakulása — ez valósul meg az önkormányzat, a függetlenség elérése után, előbb vagy utóbb. A szerző szerint Afrikában nincs „kommunista veszély”, mert nincsenek osztályok. — GEORGE BAKER az információ (sajtó, film, rádió, televízió) jelentőségéről ír Afrika fejlődésében (209—220. l.)

253. (okt.) szám. — Az időközben függetlenné vált Malawi jövőjét vizsgálja fel R. W. KETTLEWELL: *Nyaszaföld — honnan hová?* (258—265. l.). Minthogy az országban eddig még nem találtak számottevő ásványkincset, a népsűrűség viszont nagy, a jövő a mezőgazdaságon nyugszik. Itt viszont az ősi módszerek felhagyása (a folyamatos természetés) erőziót, a talaj pusztulását vonhatja maga után, ezt csak befektetésekkel: töltésekkel és védőfalakkal lehet megakadályozni. A szerző szükségesnek tartja a földreformot, azonban túlságosan kicsiny gazdaságok létesítésétől óv.

1965. 64. köt. 254. (jan.) szám. — A. MOELLER de LADDERSONS Kongó (Léopoldville) gazdasági viszonyairól ad pontos adatközlésen alapuló elemzést (6—16. l.),

a politikai eseményeket azonban nem kívánja összekapcsolni tárgyával. — Zambia jövőjével J. P. MURRAY foglalkozik (17—24. l.), a „többfajúság”, a politikai stabilitás, a mezőgazdaság és a bányászat kérdéseire tér ki. A katangai határ létrejöttének „füvesa” körülményeit is megismerjük.

255. (ápr.) szám. — LE QUESNE: *Francia Nyugat-Afrika* (78—90. l.) áttekinti hét ország politikai viszonyait a második világháború óta. Megállapítja, hogy a terület északi része bizonyos természetes gazdasági egységet alkotott (részben a Szaharán át folytatott kereskedelem is segítette ezt), ami a IX—XVI. században politikai egységgel is párosult. A francia kormány célja (ellentétben az angol politikával) a „franciásítás” volt, egységként kezelték az egyes gyarmatokat (1895-től jelentős hatáskörrel rendelkező főköormányzót neveztek ki), így ezek politikai fejlődése is hasonló volt, interterritoriális pártok jöttek létre (szocialisták, függetlenek, radikálisak), de az ötvenes évektől kezdve a különálló fejlődés eszméje hódított tért. 1958-ban De Gaulle ezt a változást figyelembevéve készítette el az V. Köztársaság alkotmányát, így 1960-ra valamennyi nyugat-afrikai gyarmat kivívta politikai függetlenségét. Részletesen tárgyalja a szerző az egypártrendszer kérdését, melyről megállapítja, hogy a jelenlegi afrikai viszonyoknak megfelelő, szükséges. — MERCEDES MACKAY Libéria fejlődését hasonlítja össze szomszédaiéval (116—119. l.). Dicséri Libériát, mivel teljesen szabad kezét ad a külföldi tőkének. Az általa is elismert nagyfokú inflációra nem ad magyarázatot. — J. G.

THE ENGLISH HISTORICAL REVIEW, 1965. 314. (jan.) szám. — W. A. PANTIN F. M. Powicke (1879—1963) angol történész életét és működését ismerteti, történetírói képességeit elemzi (1—9. l.). Mint a középkori intézmények és emberek kitűnő ismerője, a középkori történészek idősebb nemzedéke (Rashdall, R. L. Poole és Little) és a modernek közötti szemléletátmenetet képviselte. Egyaránt idegenkedett a kritikátlan romantícizmustól és a pesszimizmustól. Powicke az angol helytörténetírásban, a nemzeti életrajzszorozat írásában, az angol egyetemi oktatásban is nagy részt vállalt; kézikönyveknek, angol történeti folyóiratoknak nagyrabecsült munkatársa volt.

1965. 316. (júl.) szám. — F. A. DREYER az angliai 1845-ös politikai válságot elemzi tanulmányában (514—537. l.). Különösen hangsúlyozza a whig politikusok alapállását a protekcionizmus és a szabadkereskedelem kérdésében. Fontosságának megfelelően szerepelteti Sir Robert Peel, a kon-

zervatívok vezérét, aki a gabonatörvények visszavonását követelve, az idő sürgető intelmére figyelve segített a whig politikusoknak a protekcionizmus felszámolásában. A szerző az angol történelem e gazdaságtörténetileg jelentős szakaszát célkitűzésének megfelelően csak a politikai, azon belül a whigek és konzervatívok közt folyó parlamenti küzdelem oldaláról mutatja be, kitekintést is adva az 1852-t követő évtizedekre.

1965. 317. (okt.) szám. — J. H. WHYTE az írországi választások alkalmával érvényesülő földesúri befolyásolást ismerteti cikkében, az 1760—1885-ös időszakra vonatkozóan (740—760. l.). A XIX. századi Írországból a választási hadjáratokat általában két érdekkör uralta: a földesúri és a katolikus klérusé. Megmagyarázni e két érdekszféra kiterjedését, hatalmát, méreteit egy-egy választás alkalmával, magyarázatot ad egyben arra is, hogyan nyertek vagy vesztek el egy választás Írországból. E folyóiratban (1960. 239—259. l.) a szerző már feldolgozta a XIX. századi írországi választások alkalmával a katolikus klérus befolyását. Fenti tanulmányával, úgy véli, teljes képet tud adni az írországi választásokról. A földesúri befolyást ismertető cikkének bevezető része az 1793-at megelőző állapotokat festi le, — ekkor még a földesúri hatás csak fejlődésben, alakulóban volt, míg a következő korszakokban (1793—1825, 1826—1870, 1870 után) már teljesen érvényre jutott. — H.

THE ECONOMIC HISTORY REVIEW, 1965. 17. köt. 3. (ápr.) szám. — J. CORNWALL: *A korai Tudor-korszak gentryje* (456—475. l.) nem kívánja ismét feleleveníteni azt a vitát, amely az 1640-es forradalomig megkísérelte különböző felfogásban meghatározni a gentry társadalmi helyzetét és befolyását. A szerző szerint a fő vitapartnereknek, Tawneynek és Trevor Ropernek egyaránt az a szemléleti gyengesége, hogy nem rendszerező módon határolták körül a gentryt, mint gazdasági egységet. Folyt vita arról, hogy mint osztály 1540 és 1640 között erősödött vagy gyengült, de azt a lényeges kérdést nem érintették, hogy meddig, milyen fokig erősödött vagy gyengült. Válaszolni kell tehát elsősorban arra, hogy számszerűleg hány ember érintettek a változások, mennyi vagyonnal rendelkeztek, s ez a nemzeti vagyonnak hányadrésze volt s végül egységes osztálynak mondható-e akkor a gentry, ha nem: mennyire volt differenciált. A szerző vizsgálódásait az 1520-as évekre vonatkozóan 5 grófság vonatkozásában ejtette meg, ez az akkori lakosságnak valamivel több,

mint 10%-át foglalta magában. — J. BUTT nagy korszakot, csaknem 200 esztendő tekintetét a brit pala-olaj-ipar fejlődéséről és technikai változásáról (511—521. l.). — B. SEMMEL: *Malthus: Fiziokrácia és a kereskedelmi rendszer* (522—535. l.). Malthus életművének rövid méltatása mellett első-sorban azt igyekszik tisztázni — Ricardo eredeti kérdésfeltevése alapján —, hogy mi értendő a Malthusi rendszeren, mit értettek ezen Malthus angol és francia kortársai. Mi választotta el Malthust a klasszikus, ortodox közgazdaságtantól, melyek voltak a külkereskedelemtől, az értékről és a járadékról vallott nézetei. — Érdekesen elemzi E. M. SIGSWORTH munkája a kémiai tudományos kutatások eredményeit a serföző ipar gyakorlati felhasználásában 1850—1900 között, nyugat-európai vonatkozásaiban (536—550. l.). — Rövid ismertető cikk méltatja a walesi származású J. Hughes szerepét a XIX. századi oroszországi kohászat kialakításában (564—569. l.).

1965. 18. köt. 2. (aug.) szám. — A szám brit történelemmel foglalkozó tanulmányai közül nagyobb érdeklődésre tarthat számot P. E. RAZZELL újjáértékelő írása a XVIII. századi angliai népességváltozásról (312—332. l.). A század közepétől meginduló gyors lakosságnövekedés okainak eddig két hagyományos magyarázatát adták a történészek: 1. az ipari és mezőgazdasági forradalom következtében megjavult életszínvonal eredménye, 2. függetlenül e forradalmaktól az orvostudományban bekövetkezett fejlődés, újabb gyógyeljárások felfedezése segítette elő. A kérdés megválaszolása a jelenlegi angol gazdaság- és társadalomtörténetírás egyik eléggé központon álló kérdésére is választ adhat: vajon az ipari és mezőgazdasági forradalom teremtette-e meg a saját eljövendő munkaerőjét és növekvő számú fogyasztóközönséget, vagy ők maguk is a korábban lezajló népesség-forradalom gyermekei, következményei voltak? A szerző összegezve a XVIII. századi népességnövekedés okairól feltárt eddigi kutatásokat, arra a következtetésre jut, hogy döntően a himlő elleni védőoltások tömeges bevezetésének volt az eredménye a hirtelen megyorsult lakosságszaporulat a század második felében. — R. MITCHISON összehasonlító jellegű tanulmánya a XVII. és XVIII. századi skóciai gabonaárak mozgását vizsgálja (278—291. l.). Az Angliától eltérő skóciai ártörténet okait kikapintva felfedi a skóciai gazdasági konzervatívizmus egyes elemeit: a tőkehiany, az új módszerekkel való kísérletezés lehetetlenségét, számos skót birtok törpe voltát. — P. HARNETTY a szabadkereskedelem imperializmusát tárgyalja Lancashire

és az indiai gyapotvámok vonatkozásában, 1859—1862 között (333—349. l.). A XIX. századi brit birodalmi politikának egyik lényeges eleme volt India gazdasági gyarmattá való kiépítése, a brit ipar által szükségelt termékek egyenes kormánytámogatással való előteremtése, a brit exporttevékenységnek kormány-manipulációs vámmal való segítése stb. Konkrét helyzetben, egyes iparágakban, hogyan mutatkozott meg a közvetlen politikai irányítás, hogyan érvényesült a lancashire-i gyapotipar érdekében 1859—62 között az indiai vámok megállapításánál a kormány gazdasági manipulációja — e technikának és politikának elemzése és leírása Harnetty tanulmánya. — A. Kobata a XVI. és XVII. századi japáni arany-, valamint ezüstermelést és felhasználást ismerteti (245—266. l.), áttekintést adva egyszerűen a japán bányászatról és a Kínába irányuló arany, valamint ezüst kivitelről. — H.

HISTORY 1965. 168. (febr.) szám. — K. LEYSER: *A 955-ös Lech melletti csata* (1—25. l.) ismerteti a portyázó magyarok nagy vereségének történetét; elemzi a portyázások gazdasági, társadalmi hátterét, kilátásait. Értekezésének alcíme „A X. századi hadviselés tanulmányozása”. Újabb magyar forrásmunkák és feldolgozások közül Moravcsik Gyula, Török Gyula munkáit idézi. — M. CUNLIFFE historiográfiai jellegű írásában összegezi a centenáriumi alkalmából született amerikai és egyéb országokbeli történeti kiadványtermést az amerikai polgárháborúról (26—39. l.). Kéves kivételtől eltekintve e munkák minősége sok kívánnivalót hagy hátra. Általában az amerikai polgárháborúnak ez az új irodalma nem sok eredetit mutatott fel, újra megismételte a köztudottakat, többnyire a szokványos, ismert tételek szerint. A közepes színvonalú, gyakran felületes, elszett műveket jellemezve, a szerző igyekszik feltárni az okokat, amelyek ezen általánosítható hibákhoz vezettek. Ugyanakkor rövid áttekintést és méltatást nyújt az általa legjobbnak értékelt néhány munkáról (az angol W. Alan Barker, E. Wilson, A. Nevins és mások műveiről) is. — H.

THE JOURNAL OF ECONOMIC HISTORY 1965. 1. (márc.) szám. — E. L. JONES tanulmánya az Angliában 1660 és 1750 között végbement gazdasági, azon belül főképpen a mezőgazdaságban lezajlott változást, fejlődést mutatja be (1—18. l.). Kérdésfeltevése kettős: vizsgálja azokat a gazdasági feltételeket, amelyek a mezőgazdaságban, a fejlődést készítették elő, továbbá taglalja a mezőgazdaságban vég-

bement változás gazdasági következményeit. Pontosabban, korlátozott piaci lehetőségek mellett hogyan állott szemben a lényeges technikai újítások révén felfrissült, nagyobb hozamú és kiterjedtebb mezőgazdasági kapacitás a nagyobb hatókörű, szélesebb általánosabb gazdasági tevékenység szükségszerű terheivel. Továbbá mennyire volt értelmes vagy komolyan számításba vehető a mezőgazdasági beruházások és jövedelmek hanyatlása a XVIII. század második negyedében és mennyiben hatott ez a gazdasági fejlődés menetére. A szerző e kérdések kapcsán feladatának tekintette, hogy tisztázza az 1750 előtti technikai változások helyét és idejét, valamint a termelésre gyakorolt hatásukat. Feladatának tekintette továbbá, hogy a maga elé tűzött tudományos kérdések megoldása mellett áttekintést adjon tárgyában az eddig elért általános eredményekről és a kutatások jelenlegi állását figyelembevéve megjelölje a további munka irányvonalait. — Hasonló tárgy körben kutatási eredményeit összegezi A. H. JOHN, szűkebb időszakban, 1700 és 1760 között vizsgálva az angliai gazdasági fejlődés és a mezőgazdasági termelés adatait (19—34. l.). Megállapítja, hogy statikus népesség mellett a termelés növekedése véget vetett a mezőgazdasági termékek relatív árai felfelé irányuló mozgásának. Átmeneti jellegű visszaesésektől eltekintve elsősorban a gabonafélék árai estek (főleg a búzáé). Ennek társadalmi következménye az lett, hogy az ország legszegényebb rétegei (amelyeknek táplálkozása nagyobb részt kenyérből állt) bizonyos mértékig emelhetők életszínvonalukat. Ugyanakkor a farmer lakosság életszínvonala sem hanyatlott, mivel a csökkenő gabonákkal egyidőben az angol farmok állatállománya tetemesen megnövekedett. Foglalkozik a szerző a mezőgazdaságban időszakosan vagy állandóan foglalkoztatottak keresetével és munkaidejével, összefüggésben a megnövekedett mezőgazdasági termeléssel és a hazai (belső) piacra gyakorolt hatásával, a növekvő fogyasztással. Ennek kapcsán tér ki a XVIII. század első felének külkereskedelmi tevékenységére is. — D. ALDEN összehasonlító jellegű gazdaságtörténeti tanulmányában Brazília gyarmati korszaka indigó-iparának termelésével, fellendülése és hanyatlása okainak elemzésével foglalkozik (35—60. l.). — A. KAHAN írása a gazdasági tevékenység és politika folyamatoságát igyekszik bizonyítani, a Nagy Péter előtti kezdeti manufaktúraipar fejlődését végigkísérve, Nagy Péter erőszakkal siettető gyárfejlesztési programján keresztül a Péter utáni korszakot jellemző magánvállalkozások természeté-

nek és a kormánypolitikához való viszonyának leírásáig (61—85. l.).

1965. 2. (szept.) szám. — A. C. KELLEY az ausztráliai népességmozgás és gazdasági fejlődés összefüggéseit az 1865—1935-ös időszakra vonatkozóan vizsgálja (333—351. l.). — L. E. DAVIS statisztikai táblázatokkal bőségesen alátámasztott tanulmánya az észak-amerikai nemzeti piac jellegét, alakulását, fejlődését főleg a beruházások alapján (1870 és 1914 között) taglalja és M. M. Postan munkásságát, eredményeit figyelembevéve hasonlítja össze a XIX. századvégi és XX. századeleji brit képlettel (355—399. l.). — J. VAN FENSTERMAKER az 1782—1818 között létesült amerikai kereskedelmi bankok számáról és betétállományukról ad összefoglaló képet (400—413. l.). — II.

HISTORISCHE ZEITSCHRIFT 1964. 200. köt. 1. szám. — K. F. WERNER: *A virágzó középkori birodalom Franciaország politikai tudatában* (X—XII. sz.) (1—60. l.) szembeszáll a középkori német-római birodalom egyetemes voltáról a történeti irodalomban kialakult legendával. Franciaország számára a francia király volt a frank császárok egyetlen utóda, a német-római császár nem volt több, mint Németországnak és az itáliai, a Róma-városi birodalomnak ura. Utóbbi sem foglalt magában politikai, hanem csupán vallási értelmű egyetemességet. A német-római császár sohasem élvezett Franciaországban sem auctoritást, sem potestást, sem döntőbírói szerepet, hanem csupán magasabb dignitást, vagyis tiszteleti előjogot Róma és a pápaság védelmének ellátásáért. A virágzó középkor uralkodói szuverénitásukat nem a császártól kapták, hanem saját jöngön élvezik. Ha a francia történet kora középkori szakaszában az imitatio imperii eszméje bizonyos szerepet játszik, ezen a római birodalom példája értendő. Európa sok országot (regnum) foglalt magában, s ennek a kortársak is tudatában voltak. — ERICH ANGERMANN: *A rendi joghagyományok az amerikai Függetlenségi Nyilatkozatban* (61—91. l.) abból indul ki, hogy a Függetlenségi Nyilatkozat kortársai az államalapító okmány jelentőségét nem az emberi jogokat ünnepélyesen deklaráló bevezető részben, hanem az utána következő, az angol koronától való elszakadást kimondó és megindokoló jogi nyilatkozatban látták, amelynek a virginiai Jefferson volt megfogalmazója. Ez a jognyilatkozat nem magyarázható kizárólag Locke modern természetjogtanából, hanem gyökereiben a régebbi rendi jogfelfogásra, ezen belül elsősorban a hűbérurat és hűbéreseit összekapcsoló hűbéri jogra nyúlik vissza. Minthogy a

gyarmatok eleve nem ismerték el az angol parlament illetékességét, Angliával való egész konfliktusukat a királlyal való konfliktusban fejezték ki, és a király zsarnokságával, a köteles védelem elmulasztásával indokolták az alattvalói hűség felmondását. A hűbéri jog mellett természetesen az angol és a holland rendi-polgári alkotmány-fejlesztés ismert dokumentumai is hatottak a Függetlenségi Nyilatkozat megfogalmazóira. Ezek a hatások nem kerültek el az amerikai történészek figyelmét sem, ők azonban egyrészt a túlzott specializálódás, másrészt az amerikai kísérletnek az európai fejlődéstől eltérő, alapvető új és különböző jellegű hangsúlyozó felfogás miatt nem tulajdonítottak ezeknek kellő fontosságot.

2. szám. — ERNST NOLTE: *Az egyesülés utáni olasz történet alapproblémái* (332—346. l.) az újabb olasz történet folyamatát vizsgálva az irredentizmus, a déli kérdés és az egyház és állam viszonyának történeti megjelenési formáit és funkcióváltozásait kutatja. A hivatalos olasz kormánypolitika a konzervatív európai hatalmi rendszer ellen irányuló és forradalmi tartalmú irredentizmust az egyesülés után levette a napirendről, és a bismarcki receptnek megfelelően az európai területszerzés helyett gyarmati hódításokra törekedett. Az irredentizmus így Garibaldi névleges és Matteo Renato Imbriani-Boerio tényleges vezetése mellett 1876. január 26-ától ellenzéki mozgalommá vált. Az olasz gyarmati imperializmus 1896-i abesszíniai veresége sem rehabilitálta egy csapásra a kormánypolitikából száműzött irredentizmust, s határozta meg jólőre Olaszország első világháború alatti magatartását volt szövetségeseivel szemben. Az irredentizmus az előretörő nacionalizmussal érintkezve Nizzára, Szavojára, Korzikára és Máltára is igényt emel, elveszti forradalmi belpolitikai tartalmát, a Hármasszövetség felé fordul, sőt faji alapra helyezkedik. Az irredentizmus kérdésével szorosan összefügg Dél an nexiójának kérdése. Bár a Dél, elsősorban Szicília gazdasági-társadalmi-szellemi elmaradottságának riasztó tényeit és valódi oka it az olasz közvélemény Sidney Sonnino, Leopoldo Franchetti, Pasquale Villari firenzei történész és főként Giustino Fortunato munkáiból már korán megismerhette, a déli nyomorúságot mind az imperialista hódítópolitika, mind a fajelmélet igyekezett a maga hasznára kamatoztatni. Mindez hátráltatta a déli kérdés valódi megoldását. Az első, a Dél javára szóló különleges rendszabályokat Zanardelli és Giolitti hozta. 1912-ben a majdnem általános választójog bevezetésével megkezdődik a déli viszonyok mélyreható, bár elég lassú átala-

kulása. Az a tény, hogy Mussolini uralma vége felé szánta el magát a „szicíliai latinfundium elleni támadásra”, bizonyítja, hogy a valóságos életviszonyok Délén a fasiszta uralom két évtizede alatt is lényegében változatlanok maradtak. A „délieliek” vetése elsőízben 1945 után a déli pénztár (Cassa per il Mezzogiorno) létesítésével ért be. Bár ezt sem lehet a déli kérdés megoldásának tekinteni, azóta mégis állandóan napirenden van a kérdés. Az egyház és az állam közti feszültség nem robbant ki nyílt harcban sem a mérsékelt, sem a baloldali kormányzat alatt, sőt a katolikusoknak IX. Pius „Non expedit” enciklikája által kiváltott politikai tartózkodása még elő is segítette az állam megerősödését és a liberális kormányzat megszilárdulását. Mindamelllett az egyház és az állam viszonyának rendezetlensége súlyos bel- és külpolitikai komplikációkra vezetett. Ez magyarázza Crispi aggodalmát az általános választójoggal szemben, sőt az imperialista hódítópolitikának is érveket kölcsönzött. Fokozatokon keresztül azonban a fejlődés már az első világháború előtt is az egyház és az állam kiengesztelődése felé haladt. Ez a folyamat tetőződött be az 1929-i lateráni egyezményben, amelyet az új olasz köztársasági alkotmány is változtatás nélkül átvett. Ezt a tanulmányíró úgy értékeli, mint az egyház győzelmét az államon.

3. szám. — TH. SCHIEDER: *Az összehasonlító módszerek lehetőségeiről és határaitól* (529—551. l.) e módszerek előtérbenyomulását a történettudományban nem csupán korunk általános politikai fejlődésével, hanem a történettudomány belső fejlődéstörvényeivel is összefüggésbe hozza. Az összehasonlító módszert először a felvilágosodás alkalmazta, amely azonban a világtörténetet a felvilágosodás előkészítő lépcsőfokainak, a felvilágosodás példatárának tekintette. Schiller felfogásában jelenik meg a történelem mint „értelemszerűen összefüggő egész”; ő alkalmazza először az analógias összehasonlítást a felvilágosodás példaszzerű összehasonlításával egyező módon. Innen ágaznak el azok a módszerek, amelyek a későbbi korok történetfelfogását jellemzik, nevezetesen: az általánosított összehasonlítás, amely főképp Hegel történetfilozófiájában és annak marxi átalakításában találja meg legjellegzetesebb kifejezését, és az analógias összehasonlítás, amely a XIX. században összehasonlító módszer néven nyer széles körben polgárjogot. A tanulmány bemutatja a két módszer harcát, amely korunkban sem ért véget. Befejezésül felállítja azokat a szabályokat, amelyeket az összehasonlító módszer alkalmazásánál nem lehet figyelmen kívül hagyni. Ezek a következők: 1. Az aktuális ismer-

retelméleti célból kiindulva kell meghatározni az összehasonlító módszer konkrétan felhasználható formáját. 2. A mai tudományos kérdésfeltevés az egyenítő és az általánosító összehasonlító módszerek kapcsolatán nyugvó szintetikus összehasonlítást állítja előtérbe. 3. Ez lehetővé teszi ún. magasabbrendű egységek felfedezését a történetírás számára. 4. Ezek a magasabbrendű egységek módszertanilag és logikailag nem azonosíthatók egyszerűen az ideáltípusokkal, ámbar a szintetikus összehasonlítás révén bizonyos megszorításokkal ezeket is fel lehet használni történelmi fogalmakként. 5. Az összehasonlító módszer nem lépheti át a történelmileg összehasonlítható nagyságok határait, és nem szabad válogatás nélkül olyan történelmi jelenségekre alkalmazni, amelyekben tertium comparationis-ként nem állapítható meg egy közös történeti vonatkoztatási pont, valamiféle homogenitás. 6. Nem szabad arról sem megfeledkezni, hogy az összehasonlítás a történettudományban nem valami új vívmány, hanem csupán egy módszer, amely mellett más kutatási módszerek is alkalmazhatók és alkalmazandók. — **BERTHE WIDMER:** *Chartes-i Thierry, egy tudósorsaj a XII. században* (552—571. l.) képet rajzol a virágzó középkor kulturális helyzetéről, amelyet a határozott tekintélytisztelet és emellett az alkotó önállóság a mi számunkra összeegyeztethetetlen fogalmaival jellemez. Ebbe a korba harmonikusan illik bele a kortársak által „Vir doctissimus”-nak nevezett Chartres-i Thierry, eredeti nevén Theodericus Brito, a brit Theodorik egyénisége, tanítása és sorsa. A chartres-i iskolában tanító híres tudós Biblia-komentárjaiban eljutott a világ örökkévalóságának, az ősananyag nemzőerejének, a világlelének panteista tanításáig, egyes dogmák, pl. a Szentháromságban matematikai értelmezésig, s a híres Pierre Abélard-hoz hasonló bátorsággal, de nála nagyobb körültekintéssel és megfontoltsággal hirdette az új teológiai iskola nézeteit. Így sikerült elkerülnie nagyhírű barátja tragikumát. Tanári katedrájáról lemondva egy ciszterci kolostorba vonult, s életműve kevéssel halála után, még 1167 előtt elnyerte a teljes elismerést. — *B.*

VIERTTELJAHRCHRIFT FÜR SOZIAL- UND WIRTSCHAFTSGESCHICHTE. 1965. 52. köt. 1. szám. — KARL-HEINZ LUDWIG: *A gyermekek gyári munkája a XIX. században* (63—85. l.) c., instruktív statisztikai táblázatokkal felszerelt tanulmányában azt bizonyítja, hogy Poroszországban elsősorban nem is az Angliát gyorsan követő gyári szociális törvényhozás, hanem a gyors technikai fejlődés szüntette meg a gyer-

mekmunkát először a 9—11, majd a 12—13 éves kategóriákban. A porosz gyárakban nem teljes adatok szerint az 1853-as gyári törvény előtt összesen 21 945, 14 éven aluli gyermekmunkás (12 508 fiú és 9 437 lány) dolgozott. Nehezebben tűnt el a gyermekmunka a háziiparból. — **FERDINAND SEIBT** helyesbíti egyik tanulmányában (ism. Századok 1965. 4—5. sz. 1025. l.) a medius quartus grossusról adott értelmezését, megállapítván, hogy ez negyedfél, vagyis három és fél garast jelent. A helyesbítés sem teszi azonban szükségessé a prágai életszínvonalról tanulmányában közölt fejtegetéseit módosítást (117. l.).

1965. 2. szám. — **JOSEF MATL:** *A balkáni agrártársadalmi viszonyok történelmi alapjai* (145—167. l.) kiemeli a viszonyok tarkaságát, különbözőségét, sokrétűségét, amelyekben jóformán csupán maga a balkáni paraszt és pásztor, a városi civilizáció csekély jelentősége és idegen eredete az állandó tényezők. A balkáni népeknél a legutóbbi időkgig fennmaradt a nemzeti szervezet, viszont a törzsszervezet csupán helyenkint. A feudalizmust a balkáni népek idegen hódítás formájában ismerték meg. Ezért a feudalizmus több megjelenési formáját is megtaláljuk náluk: a bizáncit, a törököt, a közép-európai és a mediterránt. Ezek közül a szerző a törököt sem tartja gazdasági vagy társadalmi szempontból súlyosabbnak a többinél. A parasztek helyzete csupán a XVII. századtól, az állami rend hanyatlásával párhuzamosan rosszabbodott. A polgári fejlődés szempontjából nagy és pozitív jelentősége volt a XVIII—XIX. századi osztrák agrárszociális rendszabályoknak, amelyeknek hatása nem csupán a délszlávokra, hanem a románokra is kiterjedt. Szerbiában az 1804—1813-i felkelés során a török földesurakat megölték vagy elűzték, így a szerb paraszt teljesen szabad lett. Itt és bizonyos mértékig Bulgáriában forradalmi változás következett be az agrártársadalmi viszonyokban. Az agrárszociális, agrárjogi viszonyok és hagyományok a Balkánon még a XX. század elején is erősen eltérő képet mutatnak. Szerbia és Bulgária kivételével, ahol a szabadparaszti kis- és középbirtok egészséges agrárstruktúrája az uralkodó, a többi országban mindenütt parancsoló szükség volt egy alapos agrártársadalmi és agrárjogi reformra, valamint az elmaradt paraszti gazdálkodási módszerek modernizálására és racionalizálására. — **VOLKERT PFAFF:** *A zsidóság társadalmi helyzete a császár és az egyház vitájában a III. lateráni zsinattól a IV-ig (1179—1215)* (168—206. l.) általános képet nyújt a zsidóság és a kereszténység rendkívül barátságtalan viszonyáról, azután vizsgálja az egyház zsidópoliti-

káját a gratianusi dekrétumtól a III. lateráni zsinaton, III. Sándor és III. Ince „zsidóvédelmi” dekrétumain át egészen a IV. lateráni zsinatig. Az egyház álláspontja egyre inkább szigorodik a zsidókérdésben annak ellenére, hogy a zsidóügyi jogi és hatalompolitikai téren is egyre inkább kicsúszott az egyház kezéből. Egészen más politikát folytat a pápaság rivalisa, a császárság, Barbarossa Frigyes, VI. Henrik és II. Frigyes. Ennek a politikának legjellegzetesebb dokumentuma Barbarossa Frigyesnek a regensburgi zsidók részére biztosított 1182-i privilégiuma, amely a császári kamarának rendeli alá a birodalom zsidóságát és császári védelmet biztosít számukra. A pápai és császári zsidópolitika elvi alapjai is merőben eltérők. A pápai politikának még az egyházatyák által képviselt, Gratianus által közvetített zsidóellenes felfogás szolgált alapjául. Ezzel szemben a császár magatartását a késő-római és a Karoling-kori, a különböző kultuszokat egyaránt respektáló császári törvényhozás, a lovagkor türelmi szelleme s nem utolsó sorban kereskedelmi és közlekedési érdekek szabták meg. A tanulmány érdekes körképet rajzol a zsidóság helyzetéről az egyes nyugat-európai országokban és az egyes uralkodók zsidópolitikájáról. — B.

VIERTELJAHRSHEFTE FÜR ZEITGESCHICHTE 1965. 3. szám. — HANS ROTHFELS: *Bismarck 150. születésnapjára* c., először a nyugat-német szövetségi kormány 1965. április 1-i Bismarck emlékünnepegyén ellangzott s itt teljes szövegében közölt előadása (225—235. l.) a „vaskancellár”-ban elsősorban a realpolitikust hangsúlyozza, aki bármennyire tisztában is volt saját hatalmával, bármennyire azonosította magát a porosz, ezt pedig a német állammal, sohasem akart erőszakot elkövetni a történelmen. Ez a realpolitikai magatartás jellemezte őt a német egység felé vivő úton, amely korántsem volt nyílegyenes. Számára a nemzeti állam korántsem volt kizárólagos érték. Ez az állam belső szerkezetében a változatosság és az autonómia, ill. a centralizmus és az unitarizmus egyensúlyban nyugodott. Külsőleg nem volt teljes: nem ölelte fel az ösztönzést, viszont más nemzeteket is magában foglalt, pl. a lengyeleket, akikkel Bismarck elment volna egészen a federáció gondolatáig, vagy az elzász-lotaringiaiakat, akiknek az elcsatolását nem ő kezdeményezte. A lengyel kérdés egyébként a híd szerepét töltötte be bel- és külpolitikája között. Ezen alapult a rövidéletű három császár-szövetség. Bismarck az elért eredmények megszilárdítására törekedve nem

engedett a nemzeti-összsnémet és a gazdasági-imperialista ösztönzéseknek. Életbevágó európai érdekek tekintette a Monarchia fennmaradását anélkül, hogy fedezte volna ennek balkáni expanzióját. Önmérséklő politikája révén szabályozó szerepre tett szert valamennyi európai hatalommal szemben, és elhárított több háborús konfliktust. Ugyanez a rend-elv vezette belpolitikájában is. Az 1878-i szocialistaellenes törvény — amellet, hogy a cárhoz intézett figyelmeztetés is volt — nem tekinthető kizárólag elnyomó rendszabálynak, mert Bismarck a szerző szerint pozitív rendszabályokkal akarta kombinálni. A katolikus egyház ellen külpolitikai okokból s az egyházi hatalom iránti ellenérzéséből kezdemenyezett kultúrharcot is nem utolsó sorban azért fejezte be kompromisszummal, mert az egyháznak is szerepet szánt abban az új gazdaság- és társadalompolitikában, amelynek első jele a három biztosítási törvény volt. Szociális reformjai azonban töredékben maradtak, s ez nagyban hozzájárult a kivételes törvény kudarcához és Bismarck bukásához. — DIETRICH ORLOW: *A Hitler Adolf-iskolák* (272—284. l.) az 1937-ben felállított nemzeti szocialista vezéreképző iskolák történetét ismerteti. Az iskolákra való felvétel döntő szempontja kezdetben a fajtisztaság és a fizikai erő volt. Tantervük a sportnak és a katonai gyakorlatoknak juttatta a fő helyet. Később ezen váltottattak, smagasabb „elméleti” követelményekkel léptek fel anélkül természetesen, hogy az oktatás-nevelés alapvető egysége volt a torz ideologizálást megszüntették volna. A szerző ezt többek közt történelem-tankönyv-szemelvényekkel bizonyítja. A náci demagógiára élesen rácsafolva, a vezéreképző iskolák tanulóit közt a polgári közepretek gyermekei voltak túlsúlyban (80,5%). A pártalkalmazottak gyermekei országos átlagban 2,3%-ban, a München-Felső-Bajorország körzetben azonban 11,7%-os arányszámban szerepeltek. A vezérelöltek gyakorlati kiképzésüket a megszállt, elsősorban a keleti területeken kapták minden skrupulus nélküli fanatikus náci vezetőktől. — B.

ZEITSCHRIFT FÜR OSTFORSCHUNG. 1965. 14. évf. 1. sz. — FEDRINAND SEIBT: *A cseh szomszedság a XIII. és XIV. századi osztrák történetírásban* (1—26. l.) az osztrák történeti írók álláspontjának változásait vizsgálja az ausztriai 25 éves cseh uralommal (II. Ottokár) és utóhatásaival kapcsolatban. Megállapítja, hogy kezdetben a csehbarát hangok domináltak, majd a cseh uralkodócsalád kihalása után véleményváltozás kezdődött, s csehbarát szimpátiákat inkább már csak azokban az írásokban

lehetett találni, melyeket bizonyos rendi (egyházi) politikai szempontok befolyásoltak. A XIV. században, amikor erős Habsburg-törékvések mutatkoztak a csehországi hatalom megszerzésére, az osztrák történeti művek, szoros kapcsolatban a politikai eseményekkel, felfedezték a csehek politikai gyengeségét, éretlenségét, egyúttal azonban hangsúlyozták, hogy lelkesen támogatják Habsburg Albert trónigényét. Valamivel később, a század derekán a történetírás kifejezetten a politikai propaganda eszközzé vált; Ausztria, Csehország és Magyarország politikai egyesülésének eszméjét kezdte hirdetni. Ez az eszmei változás egyet jelentett azzal, hogy a történetírás az egyházi, kolostori feljegyzésekből a Habsburg-család világi ügyévé vált, és ezzel együtt a latin nyelvről áttért a népire. — ADALBERT HUDAK: *A német evangélikus egyház útja és megszűnése Szlovákiában* (27—38. l.) az 1938—1945. között fennállt szlovákiai, 42000 hívőt számláló, független német evangélikus egyház problémakörével foglalkozik, melynek központja a pozsonyi egyházkerület volt. Megállapítja, hogy mivel ezen a területen a reformáció idejétől kezdve az evangélikus egyház háromnyelvű volt, és ez az egyházon belül súlyos nemzetiségi problémák felvetődéséhez vezetett, a németajkú lakosság érdekében állt a független egyház létrehozatala, és ez volt egyúttal a probléma egyetlen megoldása is. Véleménye szerint megszüntetése kárt okozott a protestantizmusnak. — ALFRED BOHMANN: *Csehek és morva-szüléziaiak a népesedési statisztikákban* (39—93. l.) osztrák, német és cseh források alapján a XVIII. század végétől napjainkig tekintti át a fontosabbnak vélt népesedési adatokat, különös figyelmet fordítva a Szudétavidék német lakosságának viszonyaira. Vizsgálja a házasságok, születés, halálozás, a gyermekhalandóság adatait, a szaporodási arányt, a lakosság korosztályonkénti szerkezetét stb. Adataiból kiviláglik az a hatás, amelyet a háborúk, válságok stb. a népesedésre gyakoroltak. A dolgozat kuriózuma, hogy adatai szerint a második világháború idején a csehszlovák lakosság szaporodásában (ellentétben az elsövel) alig állt be változás, mivel a születési ráta évről évre nőtt, míg ugyanakkor a német lakosság arányszámai erősen megszűntek a háborút. A szerző szerint ez egyedülálló jelenség a háború által közvetlenül érintett országok között. A háború utáni korszakkal kapcsolatban két tényt világít meg különösen: az egyik, hogy a háború következtében a koronkénti piramis és a nemek aránya egyenetlen, a másik, hogy a német lakosság kitelepítése miatt egyes övezetekben a lakosság abszo-

lút száma a háború előtti név alá csökkent. — A könyvbírálatok között JOHANN ANDRISCH E. Andics: *Das Bündnis Habsburg-Romanow. Vorgeschichte der zaristischen Intervention in Ungarn im Jahre 1849* (Bpest. 1963) c. művéről közöl a könyv marxista felfogását és terminológiáját kifogásoló ismertetést. — O.

MITTEILUNGEN DES INSTITUTS FÜR ÖSTERREICHISCHE GESCHICHTSFORSCHUNG 1965. 73. köt. 1—2. szám. — HORST KOSPACH: *Angol hangok Ausztriáról és Jenő hercegről a spanyol örökösödési háború idején* (39—62. l.) kiváló, közismert és teljesen ismeretlen angol publicisták nézeteit szembeesíti egymással az Ausztriához való viszonyt illetően. Ezeketől a röpiratoktól természetesen nem várhatjuk Ausztria helyzetének beható és rendszeres tárgyalását, ehelyett be kell érünk önző pártérdekektől sugallt leegyszerűsítő megállapításokkal. A Defoe által 1700-ban írt röpirat II. Károly végrendeletének ismerteté válsága után a második felosztási szerződés elfogadását ajánlja Ausztriának és Franciaországnak is. Az elfogadó fél számíthat Anglia szövetségére, az elutasító Anglia hadbalépésére az európai hatalmi egyensúly helyreállítása érdekében. Egy whig körből, ismeretlen szerző által 1701-ben írt, 1702-ben megjelent röpirat hatásosan és helyenkint erős túlzással festi azokat a veszélyeket, amelyek Ausztriát egy túl hatalmas Franciaország részéről fenyegetik. Az angol részről felhozott vádiba, hogy ti. Lipót teljesen kiszolgáltatja magát a papoknak, nyilván a vallási szempont is belejátszik. Ennek egyébként a Rákóczi-szabadságharc mellett angol állásfoglalásban is szerepe volt. A kormányzatnak 1710-ben a toryk által való átvétele után angol részről megszaporodnak azok a szemrehányások, amelyek Ausztriát a „közös ügy” cserbenhagyásával vádolják, és felelőssé teszik az utolsó évek különböző kudarcaiért. Ilyen hangot üt meg a whig oldalról a toryk oldalra átpártolt Swift, aki egyik röpiratában nem kisebb dologra vállalkozik, minthogy Marlborough-t megbuktassa, a szövetségeseket megrágalmazza, és végső csapást mérjen a whig kormányzatra. Swift ellenében Hare arra törekszik, hogy ráirányítsa a figyelmet Ausztriának a legnagyobb nehézségek közepette, szorult helyzetében produkált teljesítményeire, s ezzel egyben tehermentesítse az Ausztriával szövetséges whig kormányzatot. A Swifthez hasonlóan a whigektől a torykhoz átpártolt Defoe viszont egy 1712-ben álnóven megjelentetett röpiratában szemrehányásokkal halmozza el Ausztriát, és hálátlansággal vádolja VI. Károly császárt, aki

szövetségeseinek bizalmatlanságból fakadó önkényes lépései ellen tiltakozásképp nem küldte el meghatalmazottját az 1711-i utrechti békekongresszusra. Az alacsonyrendű gyűlölködés hangján kommentálja egy ismeretlen tory-barát szerző 1712-ben kiadott röpirata Szavojai Jenő londoni misszióját. A közkedvelt herceg hírneve és tekintélye ellen indított publicisztikai pergőtűz közönséges háborús diszként igyekezett őt a közvélemény előtt kiszikreditálni. A rastatti békekötésből megerősödve kikerült Franciaország 1713-ban ismét aggodalmat ébreszt egy whig-párti röpirat-szerzőben. Az ismeretlen szerző rámutat azokra a veszedelmes következményekre, amelyek az Osztrák Háznak Franciaországgal szembeni alulmaradásából az európai hatalmi egyensúlyra és magára Angliára is háramolhatnak. Nem nehéz belátni, hogy itt az Ausztriáért való aggodalom leple alatt a toryk által folytatott politika kritikája húzódik meg. — HARALD PRICKLER: *A burgenlandi helytörténetírás irodalma 1952—64* (124—156. l.): Forráskiadványok, Település- és politikai történet, Vallás- és egyháztörténet, Gazdaság- és társadalomtörténet, Had- és katonai történet, Kortörténet, Művészettörténet, Kultúrtörténet, Életrajzok, Címertan, szfragisztika és éremtan tagolásban igen alapos, a teljes magyar szakirodalmat is felölelő összefoglalást nyújt a burgenlandi helytörténetírás legújabb eredményeiről. — B.

ÖSTERREICHISCHE OSTHEFTE 1965. 7. évf. 3. sz. — HENRYK BARYOZ: *A bécsi egyetem szerepe Lengyelország szellemi életében* (177—194. l.) áttekinti 6 évszázad tényeit és jelenségeit, melyek meghatározták a bécsi egyetem hatósugarát a lengyel kulturális életben. Megállapítja, hogy a mindvégig eleven kapcsolat különösen a reneszánsz idején, a XIX. század elején és az 1860—1910-es években volt intenzív. — KOVÁCS ENDRE: *A bécsi egyetem kapcsolatai Magyarországgal a humanizmus idején* (195—204. l.) a bécsi egyetemnek minden más nyugat-európai egyetemmel szemben egyedülálló szellemi hatását vizsgálja a magyar kulturális életre Mátyás és a Jagellók idején. A közeli, könnyen elérhető Bécs hatását a 7000 ott tanuló magyar hallgató száma is mutatja (1526-ig), akik hazatérve a legkülönbözőbb állásokban közvetítették az ott szerzett ismereteket. A közeledést elősegítette, hogy a XV. században Bécsben ugyanúgy előtérben állt a matematika és a természettudomány, mint Mátyás udvarában. A Mátyás és Vitéz János által szervezett pozsonyi egyetem, amelynek jó kapcsolatai voltak Béccsel, nem jelentette a bécsi egyetem jelentőségének csökkenését.

A Jagelló-korban a kapcsolat még szélesebben alapozott és többoldalú, amit a humanista szellem kiteljesedése, valamint a szétágazó szoros baráti kapcsolatok támasztottak alá, és az előregedett skolasztika elleni küzdelem tett tartalmassá. E kapcsolatok kiépítésében kimagasló szerepet játszott Celtis a Sodalitas Litteraria Danubiana (Dunai Tudós Társaság) megalapításával, melynek tevékenysége a kapcsolatok legszorosabb korszakát jelentette, és alapvetően német jellege mellett is mint a humanista emberideál és világnézet képviselője nemzetközi jelet nyert. A bécsi humanista köröket közvetlenül Mohács előtt foglalkoztatta a török vereség elleni összefogás gondolata is, de ez csak „jámbor óhaj” maradt. Mohács súlyos kárt okozott, de természetesen nem szüntette meg a későbbi kölcsönhatást, ha mértéke kissé öszsze is szorult — FRANTIŠEK KAVKA—JAN HAVRÁNEK: *A bécsi egyetem kulturális és szellemi hatása a csehekre és szlovákokra* (205—212. l.) rámutatnak arra a kölcsönhatásra, amely a korai prágai és a bécsi egyetem között kezdettől fogva fennállt, megjegyezve, hogy a prágai a Wiclif-féle filozófiai realizmus, a bécsi a nominalizmus irányában fejlődött, majd az utóbbi a huszitizmussal szembenálló cseh katolikusok egyrészének asyllumává, ami pedig teológia-professzorait illeti, a huszita tanok egyik fő ellenzőjévé vált. Prága számára az a tény, hogy az első reformált egyetemmé vált, elszigeteltséget eredményezett, s a bécsi hatásokat főként csak a természettudományok területén tudta felfogni. A felérhegyi csata után a helyzet megváltozott, szellemileg a két egyetem közelebb került, de Bécs közvetlen hatása csak a XVIII. század második felében kezdett érződni a felvilágosodás jözeфинista koncepcióinak hatásával együtt, ami azonban hamarosan a professzorok lojalitását helyezte előtérbe, és a szigorú állami rend kereteibe szorította az oktatást, s ettől a prágai egyetem hagyománya és szelleme távol állt. A XIX. század elején a hallgatók tevékenysége jellegzetesebb volt, mint a professzoroké. Az 1848-i forradalom idején a bécsi ifjúság adta a jelszót, amire a prágai reagált. A forradalom a bukás ellenére is az egyetemi reformot és a nemzeti nyelv bevezetését eredményezte. Ezt követően a bécsi egyetem hatása döntő jelentőségűvé vált, bár ugyanakkor az ott tanuló csehek száma — részben nemzeti-politikai okok miatt — jelentősen csökkent. — ERNST SANDIG: *Finnország kereskedelmi és gazdaságpolitikai fejlődésének problematikája* (226—234. l.) Finnország politikai és gazdasági helyzetének áttekintése után a külkereskedelem helyzetével és az európai

gazdasági integrációs törekvésekben elfoglalt helyzetével foglalkozik. — *O.*

DER DONAURAUM 1965. 3. szám. — LUDWIG JEDLIKA: *Olaszország belépése az első világháborúba* (133—140. l.) rámutat arra, hogy a hadbalépés az olasz kormány számára nem volt könnyű feladat. A döntést nagymértékben befolyásolta az utcán és a sajtóban folyó intervenciós propaganda, amely lassan az utca emberét is megbarátkoztatta az osztrákellenes háború gondolatával, s jobb meggyőződésük ellenére a kormányférfiakat is döntésre bírta. Olaszország világháborús célkitűzései messze túlmentek az osztrákellenes irredentán, és méltó részesedést akartak biztosítani a főképp ügyes politikájával nagyhatalmi rangra emelkedett országnak a világ imperialista újrafelosztásában. Ezeket a terveket az új szövetségesek sem méltányolták teljes mértékben, úgyhogy a későbbi ellentétek magvát már a londoni konferencia elvetette. Az osztrák-magyar és a német vezetőköröknek a háború kiterjedése óta súlyos gondot okozott megbízhatatlan szövetségességük. Osztrák részről mérsékelte terü-

leti engedmények elöl sem zárkóztak el. Ezt különösen német részről sürgették. Megkönnyítésére területi kompenzációként lengyel szénterületeket is felajánlottak a Monarchiának. Ennek realizálását azonban Ludendorff és Hindenburg tiltakozása megakadályozta. A diplomáciai tárgyalásoktól függetlenül mindkét fél folytatta a nagyszabású katonai előkészületeket. Az új olasz vezérkari főnök, Luigi Cadorna újjászervezte a tripoliszi háborúban érzékeny veszteségeket szenvedett olasz hadsereget. A fő támadási irányt az Isonzo folyóban jelölte meg. Az olasz hadseregek az Isonzon átkelve a Klagenfurt-Völkermarkt közti Dráva-szakaszt kellett volna elérnie. Osztrák részről Hötzenborfi Conrad vezérkari főnök — aki kezdettől fogva tisztában volt az olaszok szándékaival — mindent megtett a fenyegető olasz támadás visszaverése érdekében. Már 1914 augusztusában megbízta Franz Rohr lovassági tábornokot a délnyugati határvonala védelmének megszervezésével, elegendő emberi és anyagi erőt bocsátva rendelkezésére. Az olasz front csapatai meg is feleltek a beléjük vetett bizalomnak. — *B.*

A külföldi folyóiratszemplét összeállították: Bellér Béla (B.), Jemnitz János (J.), Jeszenszky Géza (J. G.), Niederhauser Emil (N.) és Sz. Ormos Mária (O.).

„RENDEZNI VÉGRE KÖZÖS DOLGAINKAT”

(Egy ismertetés ürügyén)

Négy esztendővel ezelőtt jelent meg Csanda Sándor munkája a törökellenes és kuruc harcok történetének szlovák—magyar kapcsolatairól. De még ma is azzal lapozhatjuk csak végig a figyelemre méltó munkát, hogy reálisan végiggondolva történettudományunk igényeit, igazság szerint sem kritikát, sem szokásos ismertetést nem lehet írni róla.

Mindkettő méltatlan lenne a mű témájához.

A téma ugyanis az utóbbi években hirtelenül kinőtte Csanda könyvének szükség-szerűen szerény és szűkreszabott kereteit. Megoldása ma már komplex módszereket követel és elképzelhetetlen a szomszédos országok tudósainak szoros együttműködése nélkül. Ezzel szemben nemzetközi összefüggéseiben ma még marxista megközelítésének egyetemes érték kategóriái sincsenek tisztázva, nemhogy az érdembeli kritika elméleti szempontjai kikristályosodtak volna. Ezért kevés már az ismertetés, korai még a kritika. Csak beszélnünk lehet ma róla, sőt kell is, mert egyre égetőbb a szükség, hogy foglalkozzunk vele. A hallgatás ma már vétek, nagy lehetőségek elmulasztásának vet ágyat, s mi több, gátat emelhet a szocialista nemzetudat egységes, korszerű kibontakozása elé.

E témakörben a szocialista országok történettudósai meg nem találták meg a közös hangot. De egyre többen ismerik fel, mennyire nem jutunk semeddig, ha országonként felparcellázza vizsgáljuk a többszázéves múlt e gazdaghatárú területét. Nem csupán Csanda könyve erre a példa.¹

Mitruly Miklós a Korunk 1965. évi 10. számában megjegyzéseket fűzve két Romániában megjelent kiadványhoz² a népi meseanyag nemzeti jellegének eldöntésében a gazdaság- és társadalomtörténeti alapvetés szükségéről beszél és azt fejtegeti, hogy a népballadák mennyi hiteles mozzanatát őrizték meg a különböző nyelvű jobbágycsoportok nemzeti történeti tudatvilágának. Rövid ismertetése a rendkívül bonyolult kérdés lényegét ragadja meg.

Nálunk ez a kérdés már évek óta viták keresztüzében áll. Miként vélekedtek a letűnt századok folyamán az elnyomott tömegek az államról, melynek keretei között éltek, országuk s maguk történetéről milyen fogalmaik voltak? Mi ösztönözte tetteiket, táplálta érzéseiket és indulataikat, mikor nemegyszer gyűlölt uraik oldalán hullatták véréüket a csatatereken. Hol voltak határai az ellenállásnak, hol értelme az önfeláldozásnak, hiszen a feudális viszonyai között a féltleniváló javak vékonyak, a jobb életre, a társadalom napfényesebb oldalaira szűke az utak, hamar lezárulók s a keserves erőfeszítések gyümölcseit mindig az államhatalom és a földesúr szedi le. Mennyit láttak mindebből maguk a rendi kiváltságok falain kívülélők? Honnan kerültek gondolatvilágukba az ország történetét, a feudális nemzet érdekét tükröző motívumok, s ezek mennyiben és hogyan fejezik ki saját történetiszemléletüket, véleményüket, ítéletüket?

Bármennyire is sok még a nyitott kérdés, a vitákból máris sokat nyert történettudományunk. Többek között tisztázódott, hogy mely eljárásokkal kell élnünk, ha kérdések nélkül akarjuk feltárni a történelem e legtávolabbi valóságát is. Számot kell vetnünk például azzal, hogy a nép gondolatvilágáról rengeteg téves vélekedés alakult ki. Különböző történetiszemléleti irányzatok építettek bele elgondolásaikba s ennek következtében igen sok többé-kevésbé tudatosan stilizált, elrajzolt, sőt hamis motívum került bele a tudományos vérkeringésbe, vagy rakódott le a különböző korok és rétegek történeti gondolkozásában. Ha nem akarjuk áltatni önmagunkat, el kell vetnünk vagy leg-

¹ Csanda Sándor: A törökellenes és a kuruc harcok költészetének magyar—szlovák kapcsolatai. Irodalomtörténeti füzetek 32. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1961. 223 l. + IV t.

² Aranyhajú testvérek. Romániai népmesék. Bukarest. 1964. Jávorfá muzsika. Népballadák. Bukarest. 1965. Mitruly Miklós: Két népköltészeti kiadvány. Korunk 1965. 10. 1463—1465. l.

alábbis felül kell vizsgálnunk minden másodkézből való adatot: csak az eredeti forrásokból meríthetünk.

Természetes tehát, hogy Csanda munkája és a romániai népmese-kiadványok egyaránt különös figyelmet ébresztenek. Jellegük különböző, egymástól eltérő céllal készültek, de mindkettő a népi hagyomány hatalmas anyagából merít, onnan, ahová a történészek is el kell jutnia, ha a nép történeti, nemzeti tudatvilágának forrásvidékeit keresi.

Köztudomású, hogy az ún. népi históriás énekek, balladák, hősi-énekek, katonabúcsúztatók, vitézi énekek, parasztdalok — elterjedt közkeletű kifejezéssel élve „történeti népdalok” — a történelem rendkívül sok mozzanatát őrizték meg, a néphagyomány sajátos módján, nemegyszer életteli mozzanatokban, vagy rövid summás ítéletekben. A történeti tudatformák kutatóját lényegrelátva tájékoztathatják pártok állásfoglalásairól, politikai véleményekről, határozott ítéleteket közölnek uralkodókról, háborúkról, ismert hadvezérekéről, vagy ismeretlen vitézekről. Minderre azonban a történettudomány csak akkor építhet, ha tisztázza a néphagyományban megőrzött gondolati anyag társadalmi eredetét. Vagyis: a jobbágyság történeti tudatvilágának kérdéseire reális és megnyugtató feleletet csak a feudális társadalom teljes ideológiai anyagának ismeretében adhatunk. Beletartozik a teljességbe nemcsak a két szembenálló osztály, a nemesség és parasztság, hanem a különböző rétegek, katonák, mezővárosiak, fő és kispapok tudatvilágának árnyalt ismerete, nemcsak a különböző vallások hatása, hanem a feudális állam viszonyai között egymással szorosabb vagy lazább kapcsolatban levő országrészek és szomszédos területen élők bármilyen nyelven megfogalmazott ránkmaradt gondolati anyag is. Különböző könnyen lehetünk félgazságok, summásan megfogalmazott tévedések áldozatai. A történettudományban sokáig tartotta magát pl. az a vélekedés, hogy a sokféle és a magas adók elleni tiltakozás valamiféle XVII. századi magyar sajátosság, a Habsburg-abszolútizmus ellen tiltakozó kuruc énekek jellegzetessége. Ma már tudjuk, hogy ilyenféle panaszok másutt is megtalálhatók, ahol az abszolút államhatalom a maga mindent letaroló adópolitikáját vezette be. Nem adatszigetekre, hanem kiterjedt, földrajzilag és történetileg szervesen összefüggő anyagbázisra lenne tehát szükség.

Csak hogy ez a forrásanyag nem szerves egységében és főleg nem eredeti tisztaságában maradt ránk.

Helyes, hogy Csanda az első kiadásig megy vissza. De a nép száján élő történeti énekeket nagyrészt nem a XIX. század első felében, hanem már korábban, a XVIII. század folyamán kiemelték eredeti társadalmi közegükből. A polgári fejlődés hajnalán néz szembe tudatosan a történettudomány a megnyugtatóan máig sem tisztázott kérdéssel: miféle emléket őrizi a múltnak a nép és van-e benne históriai hitel? Mikor az angol Percy 1765-ben kiadott ballada-gyűjteményének bevezetőjében történeti forrásértékűnek nyilvánította a nép körében élő dalokat, históriás énektörvédeket és általában a népi forrásanyagot, már nemcsak a Nyugaton, hanem Közép- és Kelet-Európa népei között is nagy erővel folyik a gyűjtés. A szerb, az orosz, a német mozzalmak részletezése helyett egyetlen példát említünk, az itteni gyűjtemények létrejöttére igen jellemzőt; Holkó Mátyás evangélikus lelkész egyaránt gyűjti a szlovák, a magyar és a latin nyelvű énekeket. Ami ebben sajátos, eltérő a nyugati gyűjteményektől, arról ma még keveset tudunk. Bár mióta elkészült a magyarországi énekeskönyvek és gyűjtemények bibliográfiája, megvan a lehetősége a gyűjtés társadalmi törvényszerűségeinek feltérképezésére is. Ez a lényegében már a XVIII. században összegyűlt anyag került ezután megoldva, kiegészítve s meglehetősen kezdetleges technikai eljárással kiadásra. A XIX. század első felében Európa minden ifjú vagy most születő polgári nemzete letette a nemzetközi tudományosság asztalára a maga újabb és régibb népdalokat és történeti énekeket tartalmazó gyűjteményeit, vagy ilyenekről beszámoló tájékoztatásait.

Csanda jó szemére vall, hogy a szlovák—magyar kuruc énekek eltorzulásának egyik gyökerét a szlovák irodalmi és nemzeti harc egyik nagy képviselőjének, Jan Kollárnak 1834—35-ben kiadott gyűjteményében ragadja meg. Kollár nem magányos úttörő, hanem egy nagy nemzetközi áramlat sodrában álló. Oldalakon át idézhetnénk a Národnie spievanky-val közel egyidőben megjelent, szerb, román, magyar, német s a legkülönbözőbb nemzetek hasonló anyagát közlő gyűjteményeket. E jelentős mű hiányosságai is azt mutatják, mennyire a XIX. század eleji hasonló témájú kiadványok hatalmas sorozatába illeszkedik bele. „Nem csupán a mai népdalokat tartja »nemzeti dalok«-nak, hanem szinte valamennyi szlovák költeményt, melyről feltételezte, hogy énekeltek is.” A szövegek hitelességét rontja még az a tény, hogy Kollár — e kor gyűjtőinek rossz szokása szerint — a versekben kisebb-nagyobb változásokot eszközölt — jellemzi Csanda a gyűjteményt (63, 64. l.). Ehhez csak meg annyit kell hozzátennünk, hogy a hibák forrása

nem valami absztrakt „rossz szokás”, társadalmi mozgalmaktól független, ha úgy tetszik steril, öncélú, esendő tudományosság. Sokkal többről van szó. Nyilvánvaló, hogy az elődeit kereső polgár szeme akad meg a történeti balladákon, a nép körében élt história-törédekeken. Itt találja meg a dokumentumokat, melyekkel bizonyíthatja: eredete épp oly régi és hősi, mint a nemeseké. Azt már a helyi viszonyok döntik el, hogy a nemességet utánozva vagy annak rovására él új kincsével. A francia polgárság őseit tudatosan nem a nemesség, hanem a kiváltságokon kívül élők körében kereste. De még a XVIII. századi angol polgárság sem kerüli ki a történeti énekek felfedezésével járó veszélyeket. A nagyra-törő vagy magasra jutott unokák szemében ezek az emlékek azt bizonyítják, hogy a most születő nemzet elődeinek volt annyi szerepe a múltban, mint az előkelőek ősapáinak, sőt az az irodalmi érzék, politikai ítélőképeség nem csupán a lovagok kiváltsága volt. Áthatva e meggyőződéssel könnyedén egészítették ki, írták szebbre, a maguk vágyainak jobban megfelelőre a töredékesen fennmaradt dalokat, sőt gátlás nélkül vetették papírra, fogalmazták újra az elveszettek vélt eredetieket. A kor polgári mozgalmainak erős nemzeti érzésében gyökeredzik tehát minden ilyen jellegű gyűjtemény egyoldalúsága, a kötetek csaknem minden darabja magán hordja a polgári nacionalizmus valamelyik jegyét. Hallgatnunk erről nemcsak fölösleges, de káros is, hiszen újabb tévedések láncreakcióit indíthatja el.

Erre pedig már csak azért sincs szükség, mert éppen elegendő megbirkózni az ilyen módszerekkel összegyűjtött történeti énekek körül kialakult tévedések és káros vélekedések konglomerátumaival.

E gyűjtemények anyagát ugyanis a polgári történettudomány a XIX. században bizonyító erejű forrásokként kezelte. A romantika különböző áramlatainak sodrában, a tudományos művek és népszerűsítő feldolgozások válogatás nélkül kapcsolták bele a történeti énekeket a kor politikai gondolkodásának vérkeringésébe. Számos tényező bonyolult kölcsönhatása döntötte el aztán, hogy mikor, hol, milyen szerepet vittek, a lényegét világosították meg, vagy botránysos tévedéseket szűltek, miként járultak hozzá a különböző korok és társadalmi rétegek tudatában a valóság és ábránd viszonyának alakításához.

Ha a történettudomány útján a történeti énekek felhasználási módozatait követve hordozzuk végig tekintetünket, a legnagyobb ellentéttekkel kell megismerkednünk. Az út elején a polgárság még a feudalizmusban dúló osztályharc tényének bizonyítására talál bennük érveket, a végén viszont éppen e tényeket tagadva hivatkozhat legmutatósbab darabjaira. A csúson A. Thierry áll, aki a nemesek és ez elnyomottak között ki-egyenlíthetetlen ellentét motívumait régi angol balladákkal és énekekkel is alátámasztja. A mélypontot — meg kell vallani — az álkuruc balladák jelzik.

A mérhetetlen messzeségeket a nagy francia történétíró, az osztályharcos történetírás atyja között és az önmagát túlélt köznemesi romantikát megtevesztően nagystíliú provincializmussal képviselő Thaly Kálmán között nem lehet egykönnyen áthidalni. A kitérők, elmulasztott lehetőségek a Nyugat- és Közép-Kelet-Európa közötti fejlődés eltéréseinek egész sora tükröződik abban is, ahogyan a népi-történeti forrásanyagot a történettudomány ott és itt a XIX. század folyamán kezeli.

Itt, a Duna völgyében összetorlódt kis népek között az elmaradt, keserves polgári fejlődés, a megkövesedett feudalizmus, a szegénység, az elesettség, főleg pedig a nemzeti függetlenség teljes vagy részleges hiánya miatt e történeti énekek sokkal inkább a nemzeti történetiszemlélet sarkpontjai lettek mint a Nyugat gazdag és önálló országai-ban. Mégpedig olyan nemzeti történetiszemléletnek, melyet feudális maradványok egész sora szótt át.

Mégis nagy lehetőségeket rejtett magában ez a népi forrásanyag: új felismerésekre vezethette a történettudományt, segíthette egymásra találni a Habsburg-abszolútizmus-sal összeláncolt kis nemzeteket. Szalay László, aki 1838-ban Palackyt ment felkeresni Prágába, forró szavakkal számol be az általános lelkesedésről, amit a köninginhoffi torony-ban fellelt régi cseh énekek ébresztettek fel. Később kiderült ugyan, hogy e költemények eredetisége több mint kétséges, de tény, hogy a cseh nemzeti öntudatosodás folyamatá-ban szerepet töltöttek be. Wenzel Gusztáv érdeklődését a szerb hősi dalok keltik fel, s a magyar történelemre keres bennük fogódzókat. 1853-ban a Szépirodalmi Lapok hasábjain olyan fejtegetést olvashatunk, amelyben tanulságosabbnak ítéli az író a szlovák dalok ismeretét, mint a svéd, holland, dán énekeket, mert — és ez itt a lényeg — a szlovákokkal évszázadok óta szorosabb viszonyban élünk. Sok egyéb, itt nem részletezhető tényező figyelemzet, hogy a történettudomány köreiben már ekkor, a XIX. század első felében jelentkezett a szükséglet a történeti énekek megbízható, kritikai összeállítására. S erre annál is inkább nagy szükség lett volna, mert a történeti énekanyag széthullásának, kü-lönböző, idegen elemekkel való elkeveredésének, teljes összekuszálódásának folyamata

most fejeződik be. E folyamat távolbavesző kezdeteiről és kiterjedésének roppant méreteiről akkor is csak hozzávetőleges képet alkothatnánk, ha számba vennénk az irodalomtörténet, a néprajz, a népzene-kutatás utóbbi összes szép eredményét. Társadalmi méreteinek felvázolásához ezeket az eredményeket kellene összevetnünk a történészek ideológiatörténeti kutatásainak első eredményeivel. De még akkor is csak felét és főleg egyszerűbben megközelíthető oldalát ismerhetnénk meg e folyamatnak. Hiszen az itt élő népek története a sokszoros összefonódottság jegyében alakult, a régi harcokról tájékoztató énekek egyik vagy másik nyelvű változatban maradtak reánk, töredékei itt vagy ott, esetleg több nyelven is, vagy népdalokba ágyazva bukkantak fel.

Mindezt számba véve talán érzékeltehető a roppant veszteség, hogy ez a forrásanyag így spontán összekuszálódottságának állapotában is csak töredékesen maradt ránk. Jóreszt maguk a tudósok később méginkább összekuszálták.

Ahelyett ugyanis, hogy 1848–49-ből félsikerekkel, megcsalatközva, tört reményekkel kikerült kis nemzetek tudósai közös erővel indultak volna ennek az elsüllyedt földrésznek a felfedezésére, a történeti énekek miatt szinte öltre mentek egymással. Nem a közeledést, egymásratalálást segítették, hanem az ellenségeskedés botránykövei, a romboló nacionalizmus eszközei lettek éppen azok az emlékek, melyek a népek közös küzdelmeinek bizonyosságai. Mert a múltbeteintés tudományának akkori bajnokai bezárkóztak konstruált elképzeléseik bástyái mögé, irigyen, gyanakodva szemlélték egymás kincseit, sőt elhitették magukkal, hogy a közös történeti témák és motívumok úgy kerültek a különböző nyelvű emlékekbe, hogy az egyik nemzet meglopta a másikat. Nemcsak nagyon találó, de általános érvényű igazság csendül ki Csanda megállapításából, mikor kifejti, hogy a Szilágyi és Hagymási mondája valóságos ütközőpontja volt a magyar és a szlovák irodalomtörténészek között a nacionalista gyanúsításoknak (183. l.). 1862-ben elkezdődött, a dilettantizmus csústeljesítményének tekinthető magyar–szlovák csarkodás a „Csák Máté nótája” kontra „Rákóczi nótája” tárgykorában (kár hogy ezzel Csanda nem foglalkozik behatóbban). 1864-ben a magyar és a román tudósok között kirobban a „Vadrózsa-pör”. Ma már e kor tudományos elfogultságain elképedve olvassuk a nagy nemzetközi tekintélynek örvendő Revue des Deux Mondes egyik cikkét, amely történeti énekekkel véli bizonyíthatónak, hogy a középkor korai századaiban a román paraszt külön lett volna politikai-nemzeti tudatosság tekintetében mint a vele, mellette élő magyar, szerb, bolgár jobbágy, s történelme az évszázadok során nem összefüzte, hanem elválasztotta szomszédaitól (1859, *Dora d'Istria: La Nationalité Roumaine d'après les chants populaires*).

Különös metamorfózisnak lehetünk tanúi: a XIX. század második felében a történettudósok inkább hittek a konstruált, átírt, koruk érzelmi és politikai motívumaival teletizdelt énekeknek, mint a töredékes, de a reális valóságra ablakokat táró eredetieknek. Mindez történeti tény, magunkat áztatjuk, ha bármilyen meggondolásból is nem számolunk velük.

Tudjuk, nem volt ártatlan kedvtelés, a polgári tudósok egymásra licitálása — bármilyen árnyalatú érzelmi motívumok hatották is át —, az egyszerű emberek, a népek kontójára ment. Nem ismerjük Dithfurth nagy XVI–XVII. századi „Historische Volkslieder” gyűjteményeinek hatását, melyeket a század 70-es évtizedében már kifejezetten kultúrmisszió céljával ad ki. — Csanda könyve viszont meggyőzően tájékoztat arról, hogy Thaly Kálmánnak ugyanebben az évtizedben megjelenő balladái, hogyan hozták meg a század végére a mérgezőbb, mert áttételekben jelentkező másodvirágokat.

Jónóhány kuruc énekekről Csanda bebizonyította, hogy azokat a XIX. század végén írta, vagy állította össze Matunák Mihály nagysurányi pap. Milyen sokáig nem vettük számba a polgári nacionalizmusok rejtett és éppen ezért még mindig áldozatokkal szedő Skylláit és Charybdiszeit; az énekből néhányat még a legutóbbi kiadvány is eredetiktől közölt (A kuruc kor költészete, Bukarest. 1956). Mennyire összekuszálódtak itt a különböző előjelű nacionalizmusok szálai! Csanda eredményei ezt is kitűnően illusztrálják. A „Piesne Rákócziho plukov” c. éneket a magyar függetlenségi mozgalommal nem rokonszenvező, azokra „konzervatív szemmel” néző (64. l.) Kollár tévesen datálja. Thaly innét veszi át az éneket, a keletkezési évszámon azonban a maga felfogásának megfelelően igazít, a tévedést újjal tetézi. Végül Thaly akkoriban még hitelesnek vélt álkuruc balladái lesznek a mintái a Matunák-féléknek, melyekben az álság, már szinte követhetetlenül sok rétegben jelentkezik. Most ugyanis a közlő Matunák, akit a magyar és szlovák történészek egyaránt számontartanak, nemcsak hogy szlovák jobbágyokra ruhazza a XIX. század második felének magyar köznemesis romantikus nacionalizmusát, hanem megteremti e köznemesis nacionalizmus vágyálmainak egyik legelképesztőbb valóság-látszatát. S a délibábok délibábjába, a magyar mintára konstruált szlovák versek a szlovák és a magyar irodalomtörténészek további tévedéseit inspirálják. Jellemző a

nyakatekert helyzete: „míg a szlovák származású Matunák a magyar nacionalistákat támogatta, addig magyar barátja, Ernyey a szlovák nacionalistákkal működött együtt” (111. l.). Csak elismerés illetheti meg Csanda körültekintését, amellyel felfeji a Matunák-féle énekekre ráakódott különböző, magyar és szlovák nacionalizmusok félvészad alatt vastaggyülemlett rétegeit.

Hogy mennyire nehéz azonban még ma is eljutnunk a tiszta forráshoz, azt megint csak Csanda könyve bizonyítja. Olyan jól körülhatárolt területen is, mint a törökellenes és a kuruc harcok szlovák—magyar emlékei, mikor a tudomány mai állása szerint hitelesnek tekinthetők számbavételére kerül a sor, fokozatosan elhagyja az a biztonság, mellyel a Matunák-féle hamisításokat leleplezi. Óvatos, feltételes mondatai, végleges eredményeket rögzítő megállapításoktól ódzkodó megfogalmazásai, a sok „bizonyára úgy lehetett érteni”, „alighanem”, „valószínűleg”, „lehetséges”, „feltehetően”, „feltevésünk szerint”, „nyilvánvalóan” mind abban a határozott feltétel nélküli meggyőződésében találunk célba, hogy a történeti, népi énekek világa ma még alig ismert megdöbbenésekkel teli dzsungel a történész számára. A Szilágyi és Hagymási-monda történeti eredetének megközelítésére valóban sok új, eddig elhanyagolt tényezőzt vesz számba és szellemesen állít fel új hipotéziseket. Vizsgálódásait mégis így zárja le: „az ismertetett adatok alapján valószínűbbnek látszik, hogy a széphistóriát magyarból fordították szlovákra, de a szlovákból magyarra fordítás sem elképzelhetetlen” (176. l.).

Hiszen ez a forráscsoport a maga spontánul és tudatosan összeállt, felében harmadában tisztázott, hevenyészetten rendbe rakott állapotában csak egyedi felismerésekhez segíthet hozzá, vagy más források alapján felállított hipotézisek illusztrálására alkalmas. Helyes az óvatos megfogalmazás az adott konkrét esetekben. De éppen ezért, ha szélesebb körben hordozzuk végig tekintetünket, semminemű meggondolás, óvatos nyugalom nem altathatja el a jogos elégedetlenséget.

Elégedetlenség esendül ki Mitruly Miklós megjegyzéséből is, mikor megállapítja, hogy a legutóbbi romániai népköltészeti kiadványok az egyes darabok nemzeti jellegének tisztázásánál nem mennek tovább az eddig elhangzott vélemények felsorakoztatásánál.

A magunk szűkebb portáján elért eredményeink sem lehetnek párnái a nyugalomnak. E sajátos forrás jelentőségét a történeti tudat vizsgálatában történettudományunk már felismerte. Ismeretes, hogy a Rákóczi-szabadságharc jobbágykatonáinak szándékáról a „Két szegénylegény egymással való beszélgetése” és a „Szegénylegények éneke” mindmáig a leghitelesebb forrás. Sőt ezek világították meg a különböző dokumentumokban felkelhető s a jobbágykatonák harcainak reális indítóokait tükröző összefüggéseket, a kuruc szegénylegények gondolatvilágában élő haza fogalom társadalmi tartalmát. De ha fel akarjuk tárni a maga reális valóságában a XVII—XVIII. századi Magyarországon élt különböző nyelvű jobbágyok tudatvilágát, a körükben élő eszmék, ideológiák változatait, akkor nem elégedhetünk meg ilyen mutatók, de mégis csak egyedi eredményekkel. Csanda munkája éppen arról ad tömény ízelítőt, hogy mennyire elszigeteltek, nemzetközi összefüggéseiben mennyire nem tisztázottak a jobbágyok osztályharcos nemzet tudatáról feltárt eredményeink.

Töredékes adatokból, elszórt tényekből és az egyetlen ma ismert szlovák nyelvű páten elemzéséből Csanda arra a csak vázlatosan megfogalmazható következtetésre jutott, hogy már a Rákóczi-szabadságharc idején is a nyelvi eltérésen kívül lényeges tudati különbségnek is kellett lenni a magyar és a szlovák jobbágyok között (18—19, 28—29. l.). A hajdúszabadság, a földesúri kötelékekből való felszabadulás ígérete mellett az „igen fontos tényező” a szabad nyereség, a zsákmányszerzés (19. l.). Szerinte a szlovák jobbágyok, hegylakók nyomora, társadalmi helyzete indokolja, hogy körükben a magyar jobbágyokat mozgósító eszméktől némileg eltérő ideológiai motívumok verhettek csak gyökeret. A zsákmányszerzés a magyar katonák között különösen korábban elevenen ható, magatartást meghatározó tényező, de határozott egyértelmű eszmei tartalom nem kapcsolódik hozzá. Meggyőződen mutatja ki Csanda, hogy a szlovák pátenben hiányoznak a magyar nyelvű kiáltványokat átszövő tudati motívumok. Viszont nem ad választ arra, hogy noha a fegyvertfogottak felszabadításáról elhangzott ígérek szlovák nyelven is eljutottak az északi megyék népéhez, mai ismereteink szerint az osztályharcos nemzeteszmeinek a szlovák történeti énekanyagban nem találjuk a magyarhoz hasonló visszhangját.

Mai ismereteink azonban nem is elegendőek ilyen jellegű kérdések megnyugtató eldöntésére. És ezzel eltértünk mondanivalónk lényegéhez.

A feudalizmus letűnt századaiban a különböző nyelven beszélő jobbágyok vállvetve „tették, ami kell”. Őltek, ha üszköt vetett portájukon az ellenség tüze, harcoltak törökkel, tatárral, küzdöttek a létüket fenyegető hatalmasságok ellen akár „Habsburgi katoná”, akár apák szavával élő földesúr képében találják szembe vele magukat. A feudalizmus korában a más ruha, a más nyelv, az idegen beszéd önmagában soha nem

szítótt ellenségeskedést a népek között. A szokások, az életmód, főleg pedig a legéletbevágóbb, a nyelv különbözősége viszont módosított a körükben élő történelmi hagyományon, a nemesi nemzeti ideológia tartalmán is, s mindezt a maguk legsajátabb képére formálva töltötték meg társadalmi helyzetük valóságanyagával. A tudati elemeken azután tovább kellett hogy alakítson e népek kapcsolata, egymás tudatvilágának kölcsönhatása.

A történelmi valóság e legösszetettebb területének megközelítésére ma már elégtelen egyetlen tudományág. A néprajz, a népzene-tudomány, az irodalomtörténet eredményeire és módszereire egyaránt szükség van. Az elszórt adattöredékek egységiségükben megtévesztőek lehetnek, megbízható, általánosító következtetésekre alkalmas anyagbázis kívánthatik. Ezt az anyagbázist pedig egyetlen ország tudósai sem teremthetik meg csak saját erejükből. Csak a legszorosabb nemzetközi együttműködéssel jöhet létre a különböző történelmi elemekben gazdag népdalok, balladák, énekek olyasfajta kritikai gyűjteménye és katasztere, aminő a XVI.—XVIII. századi német paraszténekekről készült el nemrégiben (*Strobach: Bauern-Klagen*. Berlin. 1964). A komplex módszerekkel, nemzetközi együttműködéssel s a kor tudományos igényeinek korszerű színvonalán összeállított gyűjtemény nemcsak a szocialista nemzetek közös kincse lehetne, nemcsak megbízható támasz a szocialista nemzettudat kialakításában, hanem egyetemes érvényű eredmények forrása is.

A történelmi tudatformák kutatása ugyanis elképzelhetetlen az összehasonlító módszer alkalmazása nélkül. A felépítmény területein azonban ennek a módszernek az a korszerű és megbízható eredményeket hozó formája, hogy nem egymástól távoli, kapcsolatban sem levő területek eredményeit vetik össze, hanem a különböző változatok érintkezési területein vizsgálják a különbségek és azonosságok, a hatások és kölcsönhatások mechanizmusát. A népzene-kutatás Bartók úttörő munkájának nyomán általánosan és eredményesen él az ilyen jellegű összehasonlító módszerrel. Lehetőségeiről a román akadémia kolozsvári fiókjának 1964. decemberi ülészakán elhangzottak tájékoztathatnak.

A történelmi tudatformák összehasonlító vizsgálatára sehol Európában nincs olyan kedvező anyag és talaj, mint itt a Duna völgyében, ahol annyi nép élt együtt, dolgozott és harcolt vállvetve századokon át. Nincs még egyetlen területe sem Európának, ahol annyiféle támadás zúdult volna a tájra s annyiféle elnyomás készítette volna védekezésre és ítélezésre a népeket.

Talán már elérkezett az ideje annak, hogy az elszórt kezdeményezések, melyek között Csanda munkáját rangos hely illeti meg, a közös munka nagy folyamában találjanak egymásra. Hiszen mindenütt hallani kell, hogy korunk igénye végleges szakítást követel minden XIX. századi nyomorúsággal, s a marxista történettudomány új lendülete korszerű, jövőbeívelő, közös vállalkozásokra veri az indulót az országhatárok közé zárt történezműhelyek ajtajain.

R. Várkonyi Ágnes

A KOMMUNISTÁK MAGYARORSZÁGI PÁRTJA MEGALAKULÁSÁNAK EMLEKKIÁLLÍTÁSA

Napjainkban nemcsak a történetírás, hanem a népszerű tudományos ismeretterjesztés egyik központi feladata is a magyar munkásmozgalom múltjának alaposabb megismerése és a szélesebb közvélemény számára történő bemutatása. Régebben számos téves nézet torzította a hazai munkásmozgalom egyes szakaszaival kapcsolatos felfogást, különösen a Kommunisták Magyarországi Párjának előtörténetére és a Tanácsköztársaság időszakára, az egyes vezetők tevékenységének értékelésével összefüggésben. A történelmi nevezetességű Visegrádi utca 15-ben megnyílt KMP megalakulásának emlékkiállítása szervesen illeszkedik abba a folyamatba, mely az őket megillető helyre állítja a sorsdöntő 1918–19-es események főalakjait, nevesebb személyiségeit.

A kiállítás szerkezetében az első világháború kitörésétől a Tanácsköztársaság kikiáltásáig terjedő időszak eseménytörténetére épül, legalaposabban természetesen a polgári demokratikus forradalom, a párt megalakulásának időszakát szemléltetve.

Fényképek és dokumentumok érzékeltetik a magyarországi munkásmozgalom feledését 1917 folyamán, s különösen az oroszországi forradalmi események hatását. Kevésbé ábrázolja a bemutatott anyag a tömegek tudatában bekövetkező minőségi változást, ahogyan az általános választójog óhajától a következetes polgári-demokratikus, majd szocialista átalakulás követeléséig eljutottak. Ismeretesek előttünk a társadalmi tudat szintjén végbemenő átalakulások konkrét, szemléletes bemutatásának nehézségei. Úgy véljük azonban, hogy teljesebb *magyarázó szöveg* legalább részben áthidalhatná a dokumentális ábrázolás hiányosságait, amelyek főként abból adódnak, hogy bizonyos képanyagok (pl. a tüntetésekről készült felvételek) önmagukban nem mindig tájékoztatnak az események valódi tartalmáról: hiszen két különböző történeti helyzetben lezajlott tüntetés a fotópapíron gyakran alig különböztethető meg egymástól.

Szerencsésebb helyzetben voltak a kiállítás rendezői a magyar internacionalisták szovjetoroszországi tevékenységének illusztrálása terén. Itt ugyanis a szokványos anyagot előnyösen bővíthették a volt hadifoglyok hétköznapi életét, az internacionalisták aktív politikai és harci tevékenységét felidéző változatos skálájú emlékekkel: újságok, igazolványok, naplók, rajzok, faragások, használati tárgyak, tábori pénzek stb.

Kevésbé sikerülnekinthető a polgári-demokratikus forradalom bemutatása. Még ha nem is központi feladata e kiállításnak, akkor is hiányolható, hogy az összeállítók nem domborítják ki az anyag elrendezésében sem azt a döntő változást, amelyet a forradalom győzelme a munkásmozgalom fejlődése számára jelentett. Itt jegyezzük meg, hogy az egyes korszakok elhatárolása technikailag nem teljesen megoldott, s különösen megnehezíti a tájékozódást, hogy 1918 végétől érthetetlen okokból eltűnik a *magyarázó szöveg*. Tekintettel arra, hogy a kiállított képek önmagukban nem láttatják az összefüggéseket, s nem mindig a legjellemzőbb mozzanatokot emelik ki (pl. földosztás Balmazújvárosban), így a történeti folyamat mozaikszerűvé töredeznek.

A párt agitációs irodájának miliójét idézi az egykorú párthelyiség egyik rekonstruált részlete. A látogató méginkább korhű képet kapna, ha a kiállítók jobban követték volna az eredeti elrendezést. Hiányzik egy nagyon fontos „berendezési tárgy”, ami hozzátartozott a forradalmak képéhez, a fölakasztott vagy falnak támasztott puska, amint a helység részletet ábrázoló korabeli fényképen láthatjuk. A fényképanyagban egyébként néhol fölöslegesen ismétlődések figyelhetők meg. „Kár, hogy egy-egy fénykép két-három példányban is előfordul. Ehelyett más, biztosan rendelkezésre álló dokumentumot lehetett volna elhelyezni” — olvashatjuk a kiállítás vendégkönyvében az egyik látogató tollából.

Változatosabbá, élénkebbé teszik a kiállítás anyagát a makettek, melyek a párt egykori székhelyét, Kelen Józsefék lakását, Kun Béla gyűjtőfogházi celláját mutatják be.

Kitűnő és technikailag leleményesen kivitelezett ötlettel tették hozzáférhetővé és könnyen olvashatóvá a Vörös Újság számos példányát.

A Kommunisták Magyarországi Pártja történetének e korai időszakával kapcsolatban általában gondosan összeválogatott, rendezett anyagot láthatunk. Különösen fontos funkciót tölt be a kiállítás egészében a Kun Béla-emlékszoba. Az itt bemutatott anyag lényegében egész életútját végigkíséri, új, eddig nem látott dokumentumok, tárgyak segítségével. Kár, hogy a kiállítók egy magyarázó jegyzetben nem utaltak Kun Béla tragikus halálára. A vendégkönyv tanúsága szerint a látogatók erre vonatkozóan is igénylik az őszinte, tudományos hangot.

A kiállítás, kisebb hiányosságai ellenére, eléri célját és hozzájárul a helyes történeti kép kialakításához, a Kommunisták Magyarországi Pártja történetének ezen időszakára vonatkozóan, s egyúttal rávilágít arra, hogy különösen az ifjúság nevelése szempontjából milyen szükség volna a magyar munkásmozgalom történetének egészét átfogó állandó jellegű tudományos gyűjteményre.

Szász Zoltán

A NÉPFRONT CSEPELI HELYTÖRTÉNETI BIZOTTSÁGÁNAK MUNKÁJÁRÓL

Felszabadulásunk huszadik évfordulójára — a Nemzeti Múzeumban megrendezett országos, központi jellegű kiállításon kívül — Budapest számos kerületében rendeztek helytörténeti kiállítást. E kiállítások többségét a Budapesti Történeti Múzeum elvi és gyakorlati segítségével, tehát muzeológus szakemberek hozzáértő irányítása nélkül az egyes kerületek már régebben, sok esetben spontán alakult helytörténeti akcióbizottságai szervezték, ügyeserettől és őszinte lelkesedéstől indítatva. Ezek a helytörténeti munkaközösségek még a felszabadulás 15. évfordulójára való felkészülés során, vagy még régebben — mint pl. a XX. kerületben az 50-es évek elején — jöttek létre. Tagjai nem képzett muzeológusok, hanem a munkásmozgalom régi harcosai, pedagógusok, olyan fizikai és szellemi dolgozók, akiket a helyi történet emlékeinek gyűjtése, feldolgozása érdekel, s ily jellegű feladatok elvégzéséhez kedvük van. 1960-ban a felszabadulás 15. évfordulóját ünneplő helytörténeti kiállítások sorát már ezek a munkaközösségek rendezték minden egység elvi, módszertani irányítás nélkül. Ezeket a spontán kezdeményezéseket foglalta 1961-ben keretbe a Hazafias Népfront Budapesti Bizottsága. A kerületi bizottságok feladatává tette, hogy hozzák létre a HNF helytörténeti akcióbizottságait a lakóhelyük történetével szívesen foglalkozó aktívákból. A hatvanas évek elején azután szinte valamenyny kerületben meg is alakultak az akcióbizottságok. Négy éves folyamatos működésük szép eredményei a felszabadulásunk 20. évfordulójára rendezett kiállítások.

Az évforduló méltó megünneplésére nagy lelkesedéssel indult meg a munka. A kerületek többségében azonban nagyobb feladatot szándékoztak vállalni, mint amire lehetőség volt. Így több kerületben tervezték kerülettörténeti monográfia kiadását. A XXI. kerületi kiállítás látogatói megismerkedhettek ugyan egy Csepel történetét feldolgozó, sokszorosított formában megjelent kis könyvecskével, amely azonban becsülendő őszinteséggel megvallja rögtön az előszóban, hogy célja „nem a történetírás tudományos módszereinek alkalmazása, csupán az, hogy népszerű formában ismertesse meg Csepelt — a csepeliekkel.” Így a csepeliek kiadványa is bizonyítja azt, hogy egyrészt ilyen komoly vállalkozásra kevés volt az idő, másrészt tudományos célú anyaggyűjtés maga a monográfia megírása, szerkesztése meghaladta a bizottságok erejét.

A felszabadulás évfordulójára a VI., X., XVIII., XIX., XX. és XXI. kerületben nyílt kiállítás, s ezeken főleg a felszabadulás utáni évek és a szocialista építés időszaka volt gazdagon dokumentált. Színes és érdekes kiállítás rendeztek a XVI. és a XVIII. kerületben, ahol helyet kapott bizonyos néprajzi anyag is. Ezekben a kerületekben a mezőgazdaságnak mindmáig jelentős szerepe van, s különösen az volt 1945 előtt; ezért helyes volt a paraszti néprajzi hagyományok figyelembe vétele a helytörténeti munkában. A megemlített területek közül csupán Pesterzsébeten van múzeum is. Az itteni kiállítást a Budapesti Történeti Múzeum munkatársai rendezték; s erről a Századokban már beszámoltunk (1965. 326. l.).

Meglepően jól sikerült, magas színvonalú felszabadulási emlékkiállítást láthattunk viszont Csepelen, ahol az öntevékeny helytörténeti akcióbizottságot munkájában semmiféle tudományos intézmény nem segítette. Itt szerepelt a leggazdagabb felszabadulás előtti anyag, s a legsokoldalúbban itt mutatták be az 1945 óta eltelt időszak történetét.

Az 1929—33-as gazdasági világválság idejéről kísérték végig a rendezők a helytörténet eseményeit. Megelevenítették Vörös Csepel harcát a fasizmus és a háború ellen. Láthatuk e harc vértanúinak fényképeit, Népszava cikkeket, a KMP csepeli sejtítkárságának felhívásait, a Horthy-rendszer utolsó évének elfogató parancsait, rendőri jelentéseit. Kitűnő fénykép-, újság-, röplap- és plakátanyagokkal illusztrálták a felszabadulás napjait, az élet megindulását, az újjáépítés nagy munkáját. Jól összeválogatott dokumentumok mutatják be a politikai és gazdasági harc egyes állomásait: a csepeli munkások szerepét a földosztásban, a koalíciós időszak tömegmozgalmaiban, az államosításokban, a munkaversenyek megindulásában, a sport- és kulturélet fejlődésében. A látogatók nyomon követhették a közigazgatás fejlődését, a kulturális és egészségügyi létesítmények nagyarányú bővülését, a közutak kiépítését, a közszolgáltatások, a közellátás eddigi fejlődését. S mindezen túl ízelítőt kaphattunk a jövőből is — a városfejlesztés terveinek kiállításával. A hatalmas arányú fejlődés bemutatása mellett megfelelő figyelmet fordítottak a nehézségekre, a negatív jelenségek érzékeltetésére is. Gazdag anyag számol be az 1956. évi ellenforradalom csepeli történetéről s Kalamár József mártírháláláról.

E rendkívül rövid ismertetés keretében szeretnénk még hangsúlyozni, hogy a felszabadult Csepel életének a valóságához hí b bemutatása nem utolsó sorban azért is sikerülhetett kiemelkedően jól, mert igen gondos anyaggyűjtés előzte meg a kiállítás összeállítását. Sokoldalú, nagyon gazdag anyagot sikerült a helytörténeti akcióbizottságnak felsorakoztatnia. A legkülönbözőbb eredeti iratanyagokon kívül, a korabeli sajtón keresztül a különféle tárgyi emlékekig szinte minden eszközt felhasználtak a rendezők a kiállítás mondanivalójának formábaöntésére. Ha eredeti dokumentumok nem álltak a munkaközösség rendelkezésére, akkor fotómásolatokat készítettek azokról az anyagokról, amelyeket a levéltárakban, a Párttörténeti Intézetben, múzeumokban vagy a Szabó Ervin könyvtárban őriznek, s Csepel történetével kapcsolatosak. Megtalálták a legkülönbözőbb intézményektől, gyáraktól való kölcsönzés módját is, hogy minél teljesebbé tegyék a kiállítás anyagát.

A jól sikerült kiállítás megtekintése után felkerestük a rendezőket, a helytörténeti akcióbizottságot, melynek vezetője dr. Zahár László pedagógus, tagjai: Bolla Dezső, Dankai Elek ugyancsak pedagógusok, Bató Vendel géplakatos, Cseh József és Dancs Imre a MAHART tisztviselői, valamint Malmer Frigyes nyugdíjas művezető. Beszélgetés közben kiderült, hogy történeti tájékozottságát egyikük sem szakszerű képzés útján nyerte — még a pedagógusok sem történelem szakosok —, hanem immár több évtizedes önműveléssel, amely éppen a kedvtelésből végzett helytörténeti emlékananyagok összegyűjtése, rendszerezése és feldolgozása folyamán teljesedett ki. Többen rendelkeznek saját gyűjteménnyel. (Érem-régészeti és újkori emlékekkel.) Kiemelkedő éremgyűjteményeikből 1963 októberében pénztörténeti kiállítást is rendeztek.

A csepeli helytörténeti munkaközösség 1960-ban alakult. Viszonylag rövid idő alatt, eléggé mostoha körülmények között — nincsen tároló helységük, anyagi nehézségekkel küszködnek — sok esetben megnemértést, nemtörődömséget tapasztalnak, s mindennek ellenére — eredményes munkát végeztek. A már említett pénztörténeti kiállítás után 1964. márc. 15-re kiállítást nyitottak az 1848—1949. évi polgári forradalom és szabadságharc emlékére, s eddigi működésükre a felszabadulási kiállítással tették fel a koronát.

További terveik középpontjában egy még teljesebb, reprezentatívabb — különösen az 1945 előtti részt sokoldalúbban, gazdagabban bemutató nagy helytörténeti kiállítás áll, amelyre az anyaggyűjtést máris megkezdték. Halaszthatatlan munka ez — mondják —, mert a felszabadulás előtti időszak szemtanúinak nagy része idősebb ember, s esetleges elhalálásukkal pótolhatatlan tárgyi emlékek, dokumentumok, személyes élmények kallódhatnak el. Az 1970-re, felszabadulásunk 25. évfordulójára tervezett nagy kiállításra való felkészülés nemcsak gyűjtőmunkát jelent. Lehetőség van egy-egy kerek rész önálló kiállítására is, amelyek majd — a közben szerzett tapasztalatok értékesítésével — a negyedszázados fordulóra a nagyobb egész részeként felhasználhatók.

A helytörténeti munkát szinte megható gondoskodással, önzetlenséggel végző csepeli aktívákról csak az elismerés és dícséret hangján lehet megemlékezni. Áldozatos és fáradtságos munkát végeznek, sok esetben pótolhatatlan értékeket mentenek meg, és jelentős népművelési feladatot végeznek azzal, hogy a helyi történetet megismertetik a lakossággal. Úgy véljük, az ilyen nagyfokú öntudattal dolgozó, öntevékeny helytörténeti munkaközösségek fokozottabb figyelmet érdemelnének mind a helyi tanácsok, mind a népfront részéről, s több elvi, módszertani és gyakorlati segítséget a Budapesti Történeti Múzeum részéről. Nem utolsó sorban pedig meg kellene valósítani régi kívánságukat, lehetővé kellene tenni e nagy munkásmozgalmi hagyományokkal rendelkező kerület számára egy múzeum alakítását.

Stier Miklós — Vida István

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

A központ hírei

Elnökségi ülés

Társulatunk elnöksége 1966. február 25-én *Molnár Erik* akadémikus elnöklete alatt ülést tartott, amelyen a Társulat soronkövetkező közgyűlésének előkészítését tárgyalta meg.

Igazgatóválasztmányi ülés

A Társulat igazgatóválasztmánya 1966. március 25-én délelőtt 1/2 9 órakor *Molnár Erik* akadémikus elnöklete alatt ülést tartott, melynek napirendjén a közgyűlésen elhangzó főtítkári beszámoló megvitatása szerepelt.

Székely György főtítkárral az igazgatóválasztmány tagjainak rendelkezésére bocsátott beszámolóvázlathoz a következő szóbeli kiegészítéseket fűzte:

„A Társulat titkárai által összeállított és az elnökségi vita alapján átdolgozott főtítkári beszámolóvázlathoz összegezi és felhasználja megelőző tanácskozások eredményét. Úgy érzem, hogy a Társulat általános — a beszámolóvázlathoz kifejtett — problémáin túl szükséges néhány szóban a társulati munka elmúlt időszakban vallott célkitűzéseiről is megemlékezni. A Társulat lényegében 1958 vége óta funkcióiban levő elnöksége és titkársága a társulati munka minden területén a marxista tudományos kutatás és tudományterjesztés feladatát vállalta, ha a mindennapi munka során nem is látszott szükségesnek elveink, meggyőződésünk külön hangsúlyozása. Visszatekintve már most a szűkebb társulati időszak elmúlt néhány esztendejére, örömmel kell megállapítanom, hogy a vezető szerv fenti célkitűzésével Társulatunk igazgatóválasztmánya és széles tagsága lényegében egyetértett és a vándorgyűlések, előadó ülések, tanári tagozati foglalkozások, a kiadványokkal kapcsolatos munka és a Századok egész működése megfelelt a marxista szellemű történetírás és történeti népszerűsítés mai követelményének. Ha voltak és irodalmilag is szóhoz jutottak némely aggályok a történeti munka társadalmi haszna, megbecsülése és jelentősége körül, úgy láthatjuk, hogy egyre nő a történelem iránti érdeklődés és új területek nyílnak meg előtte. A Magyar Nemzet mellett a Népszabadságnak is kialakult valóságos történeti rovata, mindkettő komoly reményeket ébreszt a történelem megkedveltetése, szélesebb társadalmi rétegekre való helyes irányú hatása tekintetében. Nem hinném, hogy társadalmunk feledni akarna, ellenkezőleg, mind teljesebben akarja megismerni múltját. A társulati munka nem merült ki a marxizmus apológiájában, hanem az alkotó gyakorlatot és a felelősségérzettel áthatott, következetes elvi szilárdságot igyekezett egyesíteni, szükség esetén pl. a budapesti vándorgyűlésen a népi demokratikus korszak általános és középiskolai tanításának kérdései kapcsán — vitatkozva az elszigetelten felvetődő túlzó nézetekkel, bírálva azokat a felvetéseket, amelyek a marxista történetírás eredményeit öncélúan, vájkáló módon kívánják felülvizsgálni (ilyenek egyes vitauléseken és nem történeti szakfolyóiratokban jelentkeztek). Elutasított azokat a hangulatokat, amelyek a történeti munka mélységét a szocialista építés hibáinak feltárásán mérik le. Egészeiben véve tehát a társulati munka elkerülte a szellemi élet egyes területein és egyes folyóiratcikkekben jelentkező eszmei bukdácsolásokat, akár ideológiai szélsőségek, akár a halálhír és az újjászületés végletei között botladoztak. A történeti irodalom és a történeti népszerűsítés egy évtizeddel előtti eredményeit egészeiben elvető, a történetírás tudománytalanításáról, illusztrációs gyűjteménnyé süllyesztéséről panaszkodó, a történetírás általános pozícióját vagy relativisztikusan, vagy pesszimistán látó felfogásokat egyaránt hibáztatjuk. Mindez a kérdések azonban aligha vitathatók ki az igazgatóválasztmányi ülés mai feladatainak keretében. Mindez még további tudományos elemzést érdemel. Amint gyorsabb, tudományos és ideológiai reflexiókat kíván a magyar és a szovjet fejlődés egynemely megítélése, ahogyan az irodalmi folyóiratok-

ban jelentkezik. A Magyar Történelmi Társulat és a Századok elveikben helyes munkája az említett nézetekkel szemben azért nem lehetett mindig elég hatékony, mert sem hatókörük nem terjedt ki az irodalmi folyóiratok olvasóinak egészére, sem állásfoglalásuk — folyóiratunk jellegénél fogva — nem lehetett elég gyors.

A társulati munka — szerény véleményem szerint — pozitív eredményei, amelyekről a beszámoló vázlatát szól, ugyanakkor megnyilvánulásaikban a társulati munka módszereinek gazdagodását is jelenti. A Társulat vándorgyűlései, előadóestjei, folyóirat-szemléi további teret adtak a történettudomány modern kérdéseinek és módszereinek, a történettudomány új önálló ágazatainak és a rokottudományok további csoportjának, a történettudomány klasszikus és modern módszereinek mind tökéletesebb együttes alkalmazása céljából, e módszerek marxista történetírásunkban megnyugtató alkalmazásának tisztázása végett. A társulati munka kereteiben (jelesen a tanári tagozaton belül is) a korábbinál nagyobb súlyt kapott a munkásmozgalom és a párttörténet újabb eredményeinek bemutatása és megvitatása és ezzel kutatóink és tanáraink szemléletében mind jobban a nemzeti történet szerves részévé válhatnak történelmünk ez új fejezetei.

A társulati munka fenti célkitűzései és eredményei a nemzetközi kapcsolatok fokozódó kiszélesedésével estek egybe, s a leendő új vezetőség már kitaposott utakon haladhat ebben a tekintetben, tovább érvényesítheti az öntevékenyen felvetődött tendenciát, a baráti országbeli helyi csoportok kapcsolatát, aminek lehetőségeit a Lengyel Történelmi Társulatokkal már megállapodás körvonalazza s remény van rá csehszlovák viszonylatban is. Ugyanakkor ebben a beszámolóban is szükségesnek érzem felvetni, hogy a társulati keretekben kialakított kapcsolatok nem lehettek minden szempontból elégségesek. Jelesen a marxista történettudomány mindmáig legnagyobb hatású gócpontjával, a szovjet történetírással való kapcsolatok kiépítésére, ill. megerősítésére az eddigi formák és keretek nem voltak elegendők. Itt talán azt kellene megvizsgálni az új társulati vezetőknek, hogy a szovjet történetírással való intézményes kapcsolatok mellett társadalmi jellegű kapcsolatok kiépítésében, a magyar és szovjet történészek közötti személyi kapcsolatok megerősítésében mi lehetne a Magyar Történelmi Társulat feladata és szerepe. Úgy gondolom, hogy az új vezetőség ezen a téren kezdeményező szerepet vállalhatna egy egyre érezhetőbbé vált hiány leküzdésében.

A társulati munka növekvő szervezeti és látszámviszonyai sajnálatosan nem haladhattak együtt az anyagi feltételekkel sem a rendezvényekre szükséges anyagi erők, sem a kiadványok tekintetében. Mégis az időnkint visszatérő anyagi problémák és a működési terület bizonyos vonatkozásokban való szűkülése méltán ellensúlyozást nyert abban az előrehaladásban, amit tanári vonalon és a vidéki munka területén felmutathattunk. Mindez felügyeleti intézményünk, a Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának teljes megértésével találkozott és az anyagi kérdésekben olykor felmerülő, jogosnak érzett panaszaink mellett elsősorban ezt a megértő támogatást látszik szükségesnek észlőttal kiemelni. Az akadémiai felügyelet kétségkívül hozzájárult a társulati munka szervezettebbé és rendszeresebbé tételéhez, ami mellett számvizsgáló bizottságunk ilyen irányú tevékenységét is meg kell köszönnöm. Az Akadémia hivatali szervei mellett külön köszönetet kell mondanom *Mátrai László* osztálytitkárnak, aki elvi kérdésekben és a társulati munka zökkenőin való átsegítésben mindenkor segítségünkre volt, nemkülönben *Molnár Erik* elnökünknek, aki mint az MTA Történelmi Bizottságának elnöke külön is sok működési területet biztosított és feladatokat adott a Társulatnak. Egyébként is kiszélesedett azoknak az intézményeknek köre, amelyekre a Magyar Történelmi Társulat támaszkodhatik. A Történettudományi Intézet, az Országos Levéltár, az ELTE és gyakorló gimnáziumai, a már korábban is bázis gyanánt ismert intézmények mellett növekedett a Párttörténelmi Intézet és a Marx Károly Közgazdasági Egyetem segítő szerepe, amivel egyben *Ember Győző* és *Pach Zsigmond Pál* mindig megszokott irányító és szervező tevékenysége mellett *Vass Henrik* és *Berend T. Iván* növekvő segítségét is említenem kell. A felügyeleti szervek közül nagy segítséget nyújtottak a tanári tagozatnak a Művelődésügyi Minisztérium, újabban pedig a Munkaügyi Minisztérium illetékes osztályai is. Ezek tevékenysége is hozzájárult a társulati munka általános gazdagodása mellett a Századok rovataiban is megnyilvánuló értékes gyarapodáshoz. A megértés és aldozatkészség növekedésével a vidéki tanácsok és pártbizottságok egész soránál találkoztunk, megyei és városi szinten. Ez tette lehetővé a vidéki csoportok szervezeti megerősödését, a helyi kiadványok ügyének előrehaladását. Ebben a vonatkozásban csak példa gyanánt említem Miskolc megyei jogú város és Borsod-Abaúj-Zemplén megye tanácsait, de más tanácsokat is említhetnék.

A szóbeli kiegészítés befejezése gyanánt az elnökség tagjai közül — a teljesség igénye nélkül — szeretnék megemlékezni *Révész Imréről*, aki betegágyából is rendszeres levelezésével segítette és terelte helyesebb irányba a titkárság munkáját; *Elekes Lajosról*,

aki a tanári tagozat, *Mályusz Elemérről*, aki a nemzetközi kapcsolatok vonatkozásában, továbbá *Pamlényi Ervinről*, aki a Századok aktív irányítása terén ért el kiemelkedő eredményeket. Ha az igazgatóválasztmány mint testület nem is kapott elég működési területet és tovább kell haladnia a Társulatnak e fontos testület mai munkaterülete kialakításában a közgyűlési beszámoló javaslatai alapján — ez nem jelenti azt, hogy az igazgatóválasztmány egyes tagjai nem nyertek volna lehetőséget igen aktív munkára. Ugyancsak a teljesség igénye nélkül említtem meg *Bandu Kálmán*, *Fügedt Erik*, *Makkai László*, *Paulinyi Oszkár*, *S. Vincze Edűt* legkülönbözőbb működési területeinkben érezhető aktivitását.”

A főtítkár ezután felhívta az igazgatóválasztmány tagjait, hogy mind az írásos előterjesztésre, mind a szóbeli kiegészítésre tegyék meg szíves észrevételeiket.

Az igazgatóválasztmány tagjai közül *Székelly György* főtítkári beszámolótervezetéhez és elhangzott szóbeli fejtegetéseihez elsőknek *Székelly Ilona* szólt hozzá a kiadóknál, a sajtóban, a televízióban és a rádiónál dolgozó történészek problémáiról és a Társulattal kapcsolatos igényeiről. Rámutatott arra, hogy a nem történész folyóiratokban megjelenő történész észrevételek, nemkülönben a történeti regények, drámák, tv-játékok, rádiójátékok nagy érdeklődést váltanak ki s mind a jók, mind az elkeserítően rosszak nagyon hatnak a közvéleményre.

Elekes Lajos a tanári tagozat eredményeit méltatva szembeállította azokat a szükségletekkel. Nyomasztó hiányról beszélt a vidéken, olyan nehézségekre mutatott rá, amelyeket Budapestről megközelíteni sem lehet. Sürgette megfelelő formában a tanári tagozatnak megfelelő szervezet kiépítését a vidéki csoportok keretében. Fejtegette a budapesti és vidéki ifjúsági tagozatok lehetőségét.

Szabad György kritikai és önkritikai álláspontontról állásfoglalást kívánt az elnökség, a tisztikar és az igazgatóválasztmány alapszabályszerű működése tekintetében.

Vass Henrik a tanári tagozat tagjainak aktivitását, nagy érdeklődését és jogos igényeit fejtegette. A tanári tagozati előadások konzultatív jellegét tartaná helyesnek, hogy azok alkalmat adhassanak a tanításban felmerülő tisztázatlan kérdések megoldására. A hozzászólás a továbbiakban a társulati munka társadalmi jellegének továbbfejlesztésére tett javaslatokat; a megyei pártbizottságokkal való kapcsolat rendszerességét igényelte, hogy azok jobban törődhessenek a területükre eső rendezvényeinkkel.

Lederer Emma a történelmi szakkörök patronálásának fontosságát hangsúlyozta, a történész utánpótlás egyik forrása gyanánt jellemezve a szakköröket. Ebben a munkában az egyetemi oktatókon túl a Társulatnak is volna szerepe, lenne hatása. Az ifjúsági szervezeteket is bele kellene kapcsolni munkánk e területébe.

Székelly György válaszolt a hozzászólásokra, utána az igazgatóválasztmány felhatalmazta a főtítkárt, hogy az írásos tervezet és a válaszok alapján tartsa meg közgyűlési beszámolóját.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZGYŰLÉSE

Társulatunk 1966. március 25-én délelőtt 10 órakor a Magyar Tudományos Akadémia Felolvasó-termében tartotta meg közgyűlését. *Molnár Erik* elnök javaslatára a közgyűlés *Elekes Lajos* akadémiai I. tagot, *Ember Győző* akadémikust, *Pach Zsigmond Pál* akadémiai I. tagot, *Sinkovics István* professzort és *Vass Henriket*, a Párttörténeti Intézet vezetőjét választotta be az elnökségbe. Ezután javaslatot tett a jelölőbizottság és szavazatszedő bizottság kiküldésére, majd a következőket mondotta:

„Tisztelt Közgyűlés, Kedves Elvtársak !

A Társulatunk legutóbbi közgyűlése óta eltelt időszakot áttekintve, történettudományunk jelentős fejlődéséről adhatunk számot. Csak a legfontosabb munkákat érintve: elkészült és megjelent a Magyar Munkásmozgalom Történetének I. kötete, napvilágot látott Magyarország Története című kétkötetes népszerű-tudományos összefoglalás. A monografikus munkálatok sorából kiemelkedik XV—XVII. századi agrárfejlődésünk összehasonlító módszerrel készült analízise, a középkori magyar állam fejlődésének rajza, továbbá két — több szerző által készített — gyűjteményes munka a magyar parasztság XIX—XX. századi osztályküzdelméről és helyzetének alakulásáról a kapitalizmus korában. Fejlődésnek indult több eddig kissé elhanyagolt ága tudományunknak, így a várostörténet, a legújabbkori társadalomtörténet, előrehaladás tapasztalható a technikatörténetben s ami talán ma a legfontosabb, az ideológiatörténet területén is. S most küszöbön áll a

művelődéstörténet problematikájának megbeszélése, mert egyre sürgetőbb a társadalmi igény, nemcsak az eddig is folyt részletkutatásokra, hanem a szintézisre is. Egész történetkutatásunk arányosabbá vált az egyes korszakok feltárása tekintetében; a felszabadulás utáni időszak történetének elemzésében legelől haladnak most a gazdaságtörténeteszek.

Elméleti munkák középpontjában ma is a nemzeti kérdés áll, a burzsoá nacionalizmus maradványai elleni küzdelem. Bizonyára nem véletlen ez, ha emlékeztetünk arra, hogy a nemzetközi munkásmozgalomban folyó polémia egyik sarkalatos kérdése éppen a szocialista országok fokozottabb együttműködésének vagy pedig elkülönülő önálló, autarchiás fejlődésének alternatívája. Másrészt pedig tudjuk azt is, hogy a szocialista országok felé irányuló nyugati propaganda egyik törekvése éppen a nacionalizmus maradványainak élesztése, alkalomadtán lángra lobbantása ezekben az országokban. Ezzel a két irányból jövő törekvésben, ezekkel a szándékokkal szemben nekünk hűnek kell maradnunk ebben a kérdéskörben is Marx—Engels—Lenin nézeteihez. Meg kell őriznünk elméleti tisztaságát, bírálnunk kell a nemzeti kérdés jelentőségét, a nemzeti érzés szerepét lebecsülő felfogást éppúgy, mint azt, amely a nemzeti fejlődés érdekeit kiemelve eredeti összefüggéséből, a múltban abszolutilja.

Tisztelt Közgyűlés! Mikor történetírásunk eredményeiről nagyon is röviden számoltunk, nem feledkezhetünk meg munkánk gyengéiről sem, amelynek felszámolása éppen az előttünk álló feladat. Társulatunk feladatai elsősorban és ténymódon Magyarország és a magyar nép történetéhez kapcsolódnak. Szeretném azonban hangsúlyozni, hogy egyetemes történeti perspektíva nélkül, az egyetemes történeti összefüggések ismerete nélkül a magyar történet problémáival sem boldogulhatunk. Itt nem történetünk külpolitikai vonatkozásaira gondolok, amelyek magától értetődőleg beletartoznak a magyar történetbe. Azokról az osztályokról van szó, amelyek, bár más-más változatban és más-más körülmények között egyaránt működtek a magyar és más népek történetében. Csak akkor tudjuk megállapítani, hogy a magyar történet meghatározott eseményei törvényszerűek vagy véletlenek voltak, ha a mögöttük álló osztályerők működésének törvényszerűségeit kielemeztük az egyetemes történet tényanyagából. Másként szólva, a magyar történetet csak akkor érthetjük meg, ha a összehasonlító történeti módszert alkalmazzuk. Ha ezt elmulasztjuk, menthetetlenül a provinciális szemlélet hátlójába kerülünk.

Az összehasonlító történeti módszer alkalmazása szükségszerűen magával hozza nemcsak a marxista, hanem a mai polgári történettudomány tényanyagának, eredményeinek felhasználását is. Felesleges talán említeni, hogy a mai polgári történettudomány eredményeit, különösen haladó irányzatait helytelen lenne eleve visszautasítani, szektás módon teljesen elvetni. Nyilvánvaló, — éppen a bécsi nemzetközi történész-kongresszus figyelmézet erre bennünket, — hogy ezek megtételeiben, kritikájuk módszerében meszszemenő differenciálásra van szükség. De csak a kritika módszerében, mert egyetlen pillanatra sem adhatjuk fel velük kapcsolatban a beható és sokoldalú marxista kritika igényét. Azt hiszem szükséges ezt most külön is hangsúlyoznom.

A jövőben nagyobb érdeklődéssel kell tudományunk módszertani kérdései felé fordulnunk: itt tagadhatatlanul észlelhető bizonyos elmaradás. Amikor ezt megemlítem, nemcsak a hagyományos módszertani kérdések, pl. a forráskritika kérdéseinek újbóli megvizsgálására gondolok. Történettudományunk most kibontakozó nagy közös vállalkozása, a tíz kötetes Magyarország története elkészítése is feltétlenül szükségessé teszi a módszertani-elméleti problémák újbóli felvetését. Arra, hogy ez egyáltalán nem felesleges, éppen a legutóbbi periodizációs vita nyújtott bizonyítékokat. De nem vettünk e vonatkozásban eléggé tudomást arról sem, hogy a Szovjetunióban is egy jelentős elméleti-módszertani megújulás van kibontakozóban, amely részben a hagyományos problémák felülvizsgálatára, részben más tudományok eredményeinek bekapcsolására, új módszerek kidolgozására, alkalmazására irányul. Ennek eredményeit magunkévá kell tennünk, saját tapasztalatainkkal kell gazdagítanunk.

Kedves Elvtársak! Az elkövetkező időszakban két évforduló közeledik, amelyeknek megünneplésével — történelmi munkákkal való megünneplésével — kapcsolatban fontos teendők várnak ránk. Ezeknek irányja együtthalad magasabb célkitűzéseinkkel. Az egyik évforduló a Magyar Történelmi Társulat megalapításának és folyóirata, a Századok megindulásának centenáriuma. Ez az egész magyar tudománytörténet, művelődéstörténet szempontjából is jelentős évforduló jó alkalmat kínál a historiográfia fellendítésére, nemcsak a magyar polgári történettudomány 80 esztendőös tevékenységének felmérésére, beható kritikájára, hanem a magyar marxista történetírás 20 esztendőös útjának, fejlődésének tanulmányozására is. A bírálatra, illetve önbírálatra s ugyanakkor marxista történetírásunk eredményeinek reális, túlzásoktól mentes bemutatására, továbbhaladásunk érdekében feltétlenül szükség van.

A másik évforduló — a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulója, illetve az utána következő magyar októberi forradalom és a Magyar Tanácsköztársaság 50. évfordulója — már nem történettudományunk belső ügye, hanem az egyetemes történet és hazánk történetének legfontosabb eseményeire emlékeztet. Kötelességünk megragadni ezt az alkalmat, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulóját arra, hogy népünk történeti tudatát megerősítsük a proletár internacionalizmus eszméivel. Nem lehet ugyanis a polgári nacionalizmus maradványait felszámolni teljesen addig, amíg nem erősítjük meg a szocialista hazafiságot, nem erősítjük az ezzel szorosan összefüggő proletár internacionalizmus gondolatát. S van-e az emberiség egész történetében kifejezőbb, sokatmondóbb példa a szocialista hazafisággal összeforrott proletár internacionalizmusra, mint éppen a Nagy Októberi Forradalom története, van-e ami történetünkben tanulságosabb példa erre, mint éppen a Magyar Tanácsköztársaság? Történettudományunk legnemesebb hivatásának tesznek eleget a magyar történészek, ha arra törekednek, hogy együttes munkával a Nagy Októberi Forradalom és a Magyar Tanácsköztársaság példájával erősítsék, fejlesszék népünk szocialista történettudatát.

Ezeknek a gondolatoknak a jegyében a Magyar Történelmi Társulat közgyűlését megnyitom.”

Ezután Molnár Erik elnök felkérésére *Székely György* főtktkár tartotta meg közgyűlési beszámolóját.

„Tisztelt Közgyűlés! Kedves Elvtársak!

Hosszabb időszak eredményeit és mulasztásait hivatott a mai tanácskozás összegezni, amelyet a Magyar Történelmi Társulat mennyiségi tekintetben számottevő tevékenysége jelez. Az eredmények, a rendezvények és publikációk egyszerű felsorolása 12 sűrűn gépelt oldalt tesz ki, amelyet a beszámoló mellékleteként most juttatunk el a tagság kezébe. Ez fel is ment attól, hogy a társulati munka részleteiről is beszámoljak, a hozzászólások viszont mind a szóbeli beszámolót, mind az írásos mellékletet érinthetik. Legyen szabad kiemelnem a melléklet anyagából, hogy mindez a társulati tevékenység nemcsak a rendszeres időközökben összeült és a munka körvonalait, irányelveit megszabó elnökség, nemcsak a kezdeményező és operatív feladatokat ellátó titkárság, nemcsak a tudományos munkatárs — az időszak végefelé más tudományos munkakörbe áttért Fügedi Erik barátunk — munkásságának, ha úgy tetszik érdemeinek tudható be. Egyáltalán, a lelépő vezetőség tevékenységének irányát, következetességét, munkakedvét és munkabírását a tagság bírálhatja el a mai közgyűlésen. A számszerű eredmények különféle elemzésre alkalmasak, minden esetre jelzik — hangsúlyozni ezt szeretném — a tagság, budapestiek és vidékiek, idősebbek és fiatalabbak mind aktívabb munkáját, részt vállalását és részt kérését a társulati munka legkülönbözőbb területeiből. A tagság gyarapodása, a vidéki csoportok hálózatának csaknem az egész országra kiterjedése alapján érezhette úgy az eddigi vezetőség, hogy mérlegelve feladatait és lehetőségeit, erőinek véges és a feladatok sokasodó voltát, azzal a meggyőződéssel állhasson a közgyűlés elé, hogy vállalt feladatát, a Magyar Történelmi Társulat korszerű reorganizációját nagy részben már teljesítette, s most új erőkre kell fátadoznom a még egyre növekvő tagságú intézmény megszilárdításán, a súlyponti feladatok fokozottabb ellátásán, a tömegkapcsolatok kiépítésén, a történész közvélemény további kialakításán, a korszerű műveltség történettudományi elemeinek formálásán. A lelépő vezetőség azzal a meggyőződéssel és reménnyel lépett a közgyűlés elé, hogy tagjai számára ezután is jut sok — erejükhez, idejükhez és szakmai érdeklődésükhöz közelebb álló — társulati feladat, amiből ki kívánják venni részüket.

Nem foghatok bele a Társulat működésének ismertetésébe anélkül, hogy ne emlékezzem meg igazgatóválasztmányunk két elhunyt tagjáról, akik valamennyiünk megbecsülését és szeretetét méltán kiérdemelték. Sándor Vilmos gazdaságtörténész, a tehetségével és szorgalmával nagy tekintélyre szert tett kolléga úttörő jelentőségű munkákkal és új összefüggésekkel gyarapította tudományunkat. Még 1962-ben hunyt el. A Társulati munkában még hosszabb ideig részt vehetett Hanzó Lajos, 1964-ben bekövetkezett haláláig nagy aktivitással dolgozott az oktatási reform ügyén, Szarvas tudományos publikációinak kiadásán és egyre újabb résztanulmányokkal járult hozzá maga is az agrártörténet és művelődéstörténet gazdagításához. Mindkét megbecsült pályatársunk egyben jelkép is: az első a sokáig elfojtott tehetség felszínre kerülése és gyors beérelődése példája, aki hamarosan maga is a fiatalok mesterévé lett; a második a vidéki oktatónévelő-kutatómunka egységének és lehetőségének, a kis vidéki kulturális centrumok kiépítésében elérhető eredményeknek elismert példája. Életüknek ez a tanulsága is örízze emléküket maradandó munkáik mellett.

Kedves Elvtársak!

Legyen szabad már most áttekinteni a társulati munka egyes területeit. Mint a Magyar Történelmi Társulat 1962—65. évi működéséről szóló melléklet a közgyűlést tájékoztatja, a Társulat tagságának létszáma a társulati időszak alatt rohamosan gyarapodott és jelenleg már a jelzett 872-t is túlhaladja. Ez jelzi a társulati munka iránti érdeklődés növekedését és következménye újabb területek bekapcsolódásának a társulati munkába. Ez a létszám maga is jelzi, hogy a Társulat központi szervei önmagukban mind kevésbé foghatják át a tagság aktivitását és érdeklődését, mind nagyobb jelentősége van tehát a vidéki csoportok és a tanári tagozat munkájának. A vezető szervek munkájáról szólva meg kell említenem, hogy a Társulat elnöksége az alapszabályoknak megfelelően irányított, a hatáskörébe eső ügyekkel, az évi munkatervek elfogadásával és azok megvalósításának ellenőrzésével mind az elnökségi üléseken, mind az ülések között állásfoglalása nyilvánításában foglalkozott. A titkárság a munkatervi feladatokat ellátta és újabb feladatok kijelölését kezdeményezte. A titkárság munkáját megnehezítette, hogy működése már csonkán indult és a titkárság tagjainak teherbíráshoz képest kellett átvállalniuk a megválasztását el nem fogadott titkár feladatkörének különböző részeit is. Mindezt a feladatok iránti felelősségérzetből tették. Az igazgatóválasztmány alapszabályszerű tevékenységének megvilágítása iránt a közgyűlésünket megelőző igazgatóválasztmányi ülésen már kérdés hangzott el. Erre is válaszolva meg kell állapítanom, hogy az igazgatóválasztmány alapszabályszerű feladatait korszerűen értelmezni eddig nem sikerült és a lelépő vezetőségnek nem sikerült megtalálnia annak feltételeit és formáit, hogy az igazgatóválasztmány a társulati munka irányvonalának kidolgozásában kellően részt vehessen. A vezetőség ennek a hiánynak felismerésével is fejtette ki javaslatait a főtítkári beszámoló vizsgálatában, amit a mai igazgatóválasztmányi ülés elé terjesztettünk. Az igazgatóválasztmány ülései viszont alkalmasak voltak olyan összefüggések megvilágítására, amelyek fontos elvi kérdéseket is tisztáztak világnézeti kérdésekből és a történettudomány fejlődéséből az igazgatóválasztmány tagjai számára. Gondolok itt mind *Molnár János*nak az 1956. évi ellenforradalom néhány kérdéséről tartott előadására, mind *Molnár Erik* és *Pach Zsigmond Pál* kongresszusi beszámolóira.

Ami a Társulat működési formáit illeti, a tevékenység középpontjában az 1963-ig évenként 2 alkalommal, 1964-től kezdve egy alkalommal megrendezett országos történeti vándorgyűlés állt. Ezek voltak a legalkalmasabbak a társulati tagság különböző rétegeinek találkozására és eszmecseréjére. De ezekkel kapcsolatban reflektálhatok a mai igazgatóválasztmányi ülésen elhangzott helyes igényre is, hogy tovább kell fejleszteni a társulati munka társadalmi jellegét. A vándorgyűléseken mindig sok segítséget kaptunk a tanácsoktól és pártbizottságoktól és valóban kívánatos ezeket az alkalmi kapcsolatokat általánosítani és a megyei, városi szerveket területeik rendezvényeiben általában érdekeltté tenni. Ugyancsak a vándorgyűlésekkel kapcsolatban említhetem meg, hogy ezekben a rendezvényekben különösen támaszkodni tudtunk a múzeumokra. A vándorgyűlésekről összefoglalóan annyit szeretnék kiemelni, hogy ezeknek a témaválasztása mindig aktuális és fontos volt, ezzel összefüggésben jelentős érdeklődést váltott ki.

A Társulat zártkörű szakmai konferenciái közül ki kell emelnem a várostörténeti konferenciákat. Az 1962. évi első várostörténeti konferencia fontos határozatokat hozott, amelyek rámutattak a várostörténeti kutatás komplex feladataira, a földrajztudomány, a régészet és a művészettörténet képviselőinek nélkülözhetetlen közreműködésére, valamint a terminológiai kérdések marxista alapon történő tisztázásának fontosságára. A helytörténeti kutatások eredményességének érdekében a konferencia kívánatosnak tartotta a városi tanácsok és a Társulat helyi csoportjainak szervezett együttműködését. A záróközlemény javasolta, hogy a Magyar Tudományos Akadémia történeti és régészeti bizottsága közösen tárgyalja meg a korai várostörténet helyzetét. Ezzel kapcsolatban is beszélhetek arról, hogy a Magyar Tudományos Akadémia történeti bizottsága az egész várostörténeti kutatás helyzetét megtárgyalta és ezzel kapcsolatban küszöbön áll az előkészítő bizottság életrehívása. A várostörténeti konferenciák közül a legutóbbi 1964-ben volt megtartható, az előkészített 1965. évi konferenciát előadói nehézségek miatt nem tudtuk megtartani, azonban a Társulat szándékában áll ennek a fontos munkának továbbfolytatása. A várostörténet legújabb időszakát, egy szocialista város fejlődését tárgyalta a dunaiújrósi legújabbkori történeti ülésszak az 1950—1963 időszak elemzésével s egyben foglalkozott a kérdés megértéséhez is nélkülözhetetlen problémával, a beruházási politikával az első ötéves terv megindítása idején. Az agrártörténeti konferenciát, mint annak a szándékunknak megnyilvánulását említem, hogy Társulatunk az agrártörténet illetékes szerveivel ebben a formában is együttműködni kívánt. A debreceni felszabadulási ülésszakot mint egyik példáját említeném azoknak a konferenciáknak, amelyeket vidéki csoportok rendeztek a Társulat központjának támogatásával.

A legutóbb tartott technikatörténeti konferencia érdekes irodalmi polémia kiindulópontja lett.

Ami a Társulat központi előadásait illeti, ezek a Tudományos Ismeretterjesztő Társulattal való együttműködés jegyében eredményesen folytak és kiindulópontjai voltak a hozzájuk kapcsolódó élénk vitáknak. Nincs terem az előadások teljes értékelésére, csupán két olyan sorozatukat emelném ki, amelyek a profil szempontjából különösen fontosak. Az egyik az 1962-ben és 1963-ban folyt előadás- és vitasorozat a rokontudományokkal való együttműködés kérdéseiről (néprajz, régészet, irodalomtörténet, művészettörténet, szociológia; az 1965-re tervezett folytatás a földrajztudomány művelőivel az előadó betegsége miatt maradt el.) Ezek közül is kiemelném a művészettörténeti megbeszélést, mivel azon megállapodások is születtek. A további rész témák együttes megvitatására gondoltunk (építészettörténet, ötvösség, kerámia, legújabbkori ideológiai jelképek és a művészet). A megbeszélés kívánatosnak tartotta kölcsönös ismertetések és beszámoló cikkek közlését, folyóirataink hasábjain. A megbeszélés alapján kívánatosnak látszott, hogy a Magyar Tudományos Akadémia II. osztálya jobban fogja össze a rokontudományokat. Végül a legfontosabbnak tartotta az értekezlet egy vita rendezésre a művelődéstörténetről a marxista történetírás feladatai között, a rokontudományokkal együtt. Itt kapcsolhatom be a beszámolóba, hogy még a lelépő vezetőség készítette elő ez év áprilisára a kecskeméti vándorgyűlést a művelődéstörténet kérdéseiről ilyen komplex módon. 1964-ben és 1965-ben folyt le öt folyóiratunk munkájának megvitatása.

A Magyar Történelmi Társulat a fentiekben kívül tartott néhány régi típusú felolvasó ülést is, továbbá teret adott külföldi tudósok fontos előadásainak. Így E. E. Botlyin szovjet, Fernand Braudel francia és Ruggiero Romano olasz történészek tartottak előadást. Be kell számolnom arról a kísérletről is, hogy a Békevilágtanács által meghatározott évfordulók ünnepelésébe a Magyar UNESCO Bizottsággal karöltve bekapcsolódjunk. Ebben a vonatkozásban egy előadás hangzott el Pódebrad György béketervezetről, míg a Hus János emlékére tervezett előadás a külföldi előadó meg nem érkezése miatt maradt el. Végül a Társulat több ízben is felelevenítette a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat budapesti történeti szakosztályával együtt tartott kötetlen klubesteket is.

A tanári tagozat előadásainak és foglalkozásainak részleteit ebben az áttekintésben mellőzöm, mert munkásságáról még külön szándékozom beszélni. A vidéki csoportok munkájáról általában megemlíthetem, hogy valamennyien rendszeres és aktív munkásságot fejtettek ki és székhelyükön kívül is sikerült hálózatot teremteniük. A déldunántúli csoport külön helytörténeti konferenciát is rendezett 1964-ben Kaposvárott. A délföldi csoport külföldi előadónak is teret adott rendszeresen tartott előadásai között. A Társulat vidéki csoportjai eredetileg tájegységenként alakultak és működnek. Legutóbb azonban új forma is jelentkezett: az Északmagyarországi Csoport Miskolcon, a Nógrádi Csoport Salgótarjánban működik. Ezek működési feltételeit jelenleg nem a korábbi formához való ragaszkodás szempontjából említem, a keretek megvizsgálása később megzsilárdulások után válik lehetségessé, most annak a pozitív fejlődésnek hangsúlyozása szükséges, hogy ezek a csoportok székhelyeik felszabadulás utáni nagy fejlődése alapján jöhettek létre.

A rendezvények között meg kell még emlékezni a rokontudományokkal való rendszeres kapcsolatot dokumentáló együttes rendezvényekről. A Magyar Régészeti Társulattal karöltve Társulatunk zártkörű vitát rendezett Fettich Nándornak a zempléni ásatásokról készített kéziratáról. Társulatunk a főtítkár által képviseltette magát a Magyar Országgyűlési Emlékek szerkesztőbizottságában, amivel jelezni kívánjuk a kiadványsorozat történeti és jogtörténeti fontosságának elismerését. Rendszeresen részt vett Társulatunk a Magyar Jogás Szövetség jogtörténeti szakosztálya által rendezett magyar-csehszlovák jogtörténeti konferenciákon, arra előadókat is adtunk. Mindez jelzi, hogy a Magyar Történelmi Társulat a maga részéről is támogatja a marxista magyar jogtörténettudomány kibontakozását. Ezt a régi kutatók iránti megbecsülés és az új kutatók iránti várákozás pozitív reménységei sugallják, s ezért el kell határolnom magam a Századok 1965. évi 6. számában egy könyvismertetésbe rejtett sommás véleményemtől (1314. oldal: „ nálunk — a jelek szerint — az 1957-ben megjelent egyetemes jogtörténeti tankönyv is soknak bizonyult, és ismét litografált jegyzet váltotta fel, a magyar jogtörténet korszerű összefoglalásának feltételei pedig láthatóan nincsenek meg... ” (A Századok rendelkezésére állhat valamely rokontudomány mély elemzésének, vitáinak is, de csak a nyílt és elvi vitának. Remélem, hogy az idézett általánosító kitétel — amelynek közzétételét fájjaljuk — nem fogja rontani a magyar marxista jogtörténészek és történészek viszonyát, együttműködését.

A Társulat külföldi kapcsolatairól megállapíthatom, hogy szovjet, NDK, csehszlovák, lengyel és jugoszláv vendégeket fogadtunk. Különösen élénk volt a Szlovák Törté-

nelmi Társulat, valamint a Német Történész Társaság tagjainak megjelenése konferenciáinkon, vándorgyűléseinken. Társulatunk részéről a beszámolási időszak alatt képviselőink megjelentek a Német Történész Társaság újkori szekciójának alakuló ülésén, a Német Történész Társaság kongresszusán, a Szlovák Történelmi Társulat kongresszusán, a Lengyel Történelmi Társulat elnökségi ülésén, a jugoszláv és magyar történész delegációk rijekai megbeszélésén. Csupán levelezési kapcsolatban álltunk egy távoli, de számunkra különösen kedves testvér szervezettel, a Vietnami Történelmi Társulattal.

A kiadványok területén mindenekelőtt tudományos publikációinkról kell megemlékezni, majd arról, hogy a Hazafias Népfronttal együttesen kiadott sorozatunk két köteté még megjelent a beszámolási időszakban, de ez a publikációs forma egyelőre sajnálatosan megszakadt. Új fontos lehetőséget jelent viszont az „Életek és korok” c. kis életrajzi sorozat, amely a Társulat gondozásában jelenik meg. Ebben a sorozatban már elkészült a kézirat a Fekete Lajos: Nagy Szolimán, Niederhauser Emil: I. Péter, Wittman Tibor: II. Fülöp c. munkáknak. A Társulati forráskiadás helyét kapott a Kossuth Kiadó tevékenységében. Társulatunk Keletdunántúli Csoportja és Borsod—Zempléni Csoportja saját kiadványsorozattal is rendelkezik.

Tisztelt Közgyűlés!

Ha a társulati munka eddigi és jövőbeli kulcskérdésének tekintjük a magyar társadalom történeti tudatának formálásában vállalt szerepet, akkor egyik legjelentősebb munkaterületünknek a tanári tagozati tevékenységet láthatjuk. Ennek ugyanis igen nagy jelentősége lehet a felnövekvő nemzedék világnézeti formálásában, történeti tudatának kialakításában: nagy szerepet játszhat az egyetemi történelemszakképzés előkészítő megalapozásában. Különösen most, az oktatási reform időszakában van nagy szerepe a tanári tagozati munka tartalmi és módszertani eredményeinek, kisugárzó hatásának. Bár a tanári tagozati munka keretei nyitva állnak a társulati tagság más munkaterületeken tevékenykedő csoportjai számára is és különösen a vándorgyűlések nyújtanak nagy lehetőséget a tanári munka problémáinak megismerésére, mégis elsősorban a társulati közgyűlés jelenleg az a fórum, ahol egész tagságunkkal megismertethetjük a tanári tagozat eredményeit és problémáit.

A tanári tagozati munka 1962-ben bekövetkezett újjászervezése után a tanári tagozat elnöke, munkacsoportjainak vezetői és a tanári választmány első feladatának azt tartotta, hogy a lehetőséghez képest kiterjesszék e tagozat vonzókörét s igyekeztek a rendezvényeiken való részvételre minél több tanárt megnyerni, a társulati tagságtól függetlenül. Ezt a célkitűzést annyiban sikerült elérni, hogy nagyobb részben középiskolai, kisebb részben általános iskolai történelemtanárokból álló törzsgárda alakult ki. A tanári tagozat vezetősége joggal tartja nagy nyereségnek, hogy az utóbbi két évben az előbbieken túlmenően — a Munkaügyi Minisztériummal való együttműködés révén — sikerült a munkába bekapcsolniuk az ipari tanulóiskolák és a Munkaügyi Minisztérium felügyelete alá tartozó szakközépiskolák tanárait. Ugyanakkor egyet kell érteni az igazgatóválasztmány mai ülésén elhangzott észrevétellel, hogy a tanári tagozat eredményei a szükségletekhez képest korlátozottak, hogy tovább kell lépni a munka kiterjesztésében a vidéken. Az új vezetőségnek és különösen a vidéki csoportoknak feladatuk azoknak a szervezeti formáknak kialakítása, amelyekben a vidéki tanári munka a legeredményesebben folyhatna. Az öntevékenység kibontakoztatása azonban nem mond ellent annak, hogy a tanári tagozat a vidéki tanári felelősöket fokozottan támogassa.

A tanári tagozat munkája tehát elsősorban a fővárosban bontakozott ki, s ebben az elmúlt időszakban is jelentős segítséget kapott a Fővárosi Tanács Felügyeleti és Továbbképzési Csoportjától. Az Országos Pedagógiai Intézettel való harmonikus együttműködés lehetővé tette, hogy a vándorgyűlések és nyári egyetemek alkalmával a vidéki tanárság legjobb képviselőivel, a Társulat vidéki csoportjainak tanárfelelősével is kapcsolatot építhettek ki. Ez talán a budapesti eredmények buzdító és gondolatébresztő hatásán keresztül hozzájárulhat a vidéki csoportok tanári tagozatainak fokozatos kibontakozásához. Azt is sikerült elérni, hogy a Munkaügyi Minisztériummal közösen rendezett tagozati előadásokon vidéki szakfelügyelők és tanárok is részt vehetnek. Így a tagozat szervezeti élete és működésének nagy része ugyan elsősorban budapesti, de ha az elmondottakhoz azt is hozzátesszük, hogy az előadások és rendezvények egy részének anyaga a Történelemtanítás vagy az Ipari tanuló nevelés folyóiratok, helyenként pedig a Századok hasábjain is megjelenik, szerénytelenség nélkül állíthatjuk, hogy a tagozati munka országos kihatású.

A tanári tagozat munkáját sokrétűvé igyekezett tenni, és ezért a céltudatosságát elsősorban a munkát kézben tartó, következetesen irányító Unger Mátyás illeti dicséret. A tagozat elsőrendű feladatának tartotta a történettudomány és a történelemtanítás élő kapcsolatának ápolását, a történettudomány legújabb eredményeinek friss és leghivatottabbaktól eredő hiteles tolmácsolását, a jelentősebb vitákról, hazai és külföldi kongresszusokról való gyors tájékoztatást. Helyesen mutatott rá ugyanakkor a mai igazgatóválasztmányi ülés egyik hozzászólója arra, hogy a tanári tagozat tagjai nem passzív alanyai ennek a munkának. A tanári igényeket figyelembevevő előadásoknak valóban jobban kell támaszkodniuk a jövőben a tanárok előre beklüdtől kérdéseire és tudatosabban figyelembe kellene venniük a tanári, oktatási igényeket. Az elért eredményeket öregbíti az egyenragúan vállalt feladat: a szakmódszertani kérdések megoldásában való részvétel, új pedagógiai eljárások, ötletek bemutatása, az oktatási reformtörekvések támogatása. A fenti célkitűzésekkel egyaránt összefüggött az egyes történettudomány-nyal foglalkozó intézmények munkásságának a bemutatása, pl. Országos Levéltár, Párt-történeti Intézet, egyes múzeumok. Ezek is azt a célt kívánták szolgálni, hogy a tanárok betekintést nyerhessenek egy-egy intézmény életébe, s megismerhessék olyan részleteit, műhelymunkáit is, amelyek egyébként a látogatók előtt rejtve maradnak.

A vázolt feladatok megoldására évente átlagosan 3–4 előadást rendezett a tanári tagozat. Ebben a tanévben ezen kívül még egy 5 előadásból álló sorozatot is szervezett a Munkaügyi Minisztériummal karöltve. A tagozat minden évben résztvett a tanári nyári egyetem, ill. a vándorgyűlések oktatási-pedagógiai programjának kialakításában, s az országos középiskolai tanulmányi verseny ankétjának megrendezésében. Az új pedagógiai módszerek terjesztése, általában a módszertani kultúra emelése érdekében eredményesen működtek a tagozat pedagógiai szakcsoportjai. Ezek közül kiemelkedően értékes — és a tanárok között nagy visszhangot kiváltó — munkát végzett bemutatóival és vitáival a gimnáziumi szakcsoport, élén Nagy Erzsébet gimnáziumi tanárral. De hasznos tevékenységgel hívta fel magára a figyelmet a szakköri csoport — amelynek nagy szerepe a történész utánpótlásban a szakkörök patronálásán keresztül joggal hívta fel a figyelmet igazgatóválasztmányi ülésünk egyik értékes hozzászólása és a sok nehézséggel küzdő általános iskolai csoport is.

A tanári tagozat a történettanárok munkájának támogatására elhatározta egyes kiadványok közrebocsátását, s úgy tűnik, hogy — bár rendkívüli nehézségeket kell leküzdeni — mégis egy-egy intézménnyel összefogva, a Tankönyvkiadó Vállalat támogatását élvezve, ez a terv sem megoldhatatlan. A tanári tagozat első könyve. A magyar munkásmozgalom válogatott dokumentumainak kb. 20 éves kiadványa, a tanári tagozat és a Párttörténeti Intézet közös gondozásában, „Szemelvények a magyar munkásmozgalom történetéhez” címmel.

A tanári tagozat eredményeket mutathat fel profilozott külföldi kapcsolatok kialakításában. A tanárok nagy öröme — főként az Országos Pedagógiai Intézet által teremtett lehetőségek kihasználásával — sikerült kapcsolatot teremteni néhány népi demokratikus országgal, s évenként megismétlődően többen vehetnek részt igen méltányos feltételekkel a Német Demokratikus Köztársaság, Csehszlovákia, Lengyelország és Jugoszlávia nyári egyetemein. A jövőt illetően a megkezdett és eredményesnek tűnő munka folytatásán kívül néhány új, részben az ország határain is túllépő feladat megoldásában kíván a tagozat közreműködni. 1967-ben vagy legkésőbb 1969-ben Magyarország feladata a történelemtanítás kérdéseivel foglalkozó nemzetközi szimpozium megrendezése, amelyet első ízben a Német Történész Társaság tanári tagozata szervezett meg 1965 októberében Berlinben. A magyar történelemtanítás színvonalának további emelése szempontjából döntő kihatású lehetne egy ilyen nagyszabású nemzetközi konferencia, s megítélésünk szerint ennek megoldásában a Magyar Történelmi Társulat tanári tagozatának — más érdekelt intézményekkel közösen — oroszlánrészt kell vállalnia.

A tanári tagozat hasznosan közreműködhet nyilvánvalóan abban is, hogy a szakmódszertanai foglalkozók vagy az az iránt komolyabban érdeklődők első országos találkozója létrejőjön, s később rendszeres időközönként tevékenykedjék. A jövőben szükségesnek látszik határozottabban kiterjeszteni a tagozat feladatkörét a vidékre, a vidéki tanári tagozatok előkészítése érdekében, feladata nagyobb mértékben megnyerni az általános iskolai tanárokat és valamilyen formában kiterjeszteni a tagozat munkáját — az egész társulati munkába bekapcsolás érdekében is — a végző egyetemi hallgatókra, a leendő tanárookra. Mindezt a sokirányú feladatot az eredmény reményében csak akkor vállalhatja a tanári tagozat, ha sikerül megnyernie a tanártársak kiterjedt körének bizalmát, az egyetemek és tudományos intézetek további megértését és együttműködését, az érdekelt minisztériumok, országos és fővárosi pedagógiai intézmények támogatását és utoljára, de nem utolsó sorban a társulati tagság fokozott aktív érdeklődését.

Tisztelt Közgyűlés!

Röviden be kell számolnom Társulatunk folyóiratának, a Századoknak munkájáról. A folyóirat a beszámolóinkban érintett évkörben (1962—65) 17 kötetben, 24 számban jelent meg. A megválasztott szerkesztőbizottság, Elekes Lajos elvtárs vezetésével rendszeresen tartott üléseken, Pamlényi Ervin mélyenszántó beszámolóai alapján vitatta meg a felmerülő elvi és gyakorlati problémákat. A folyóirat munkájának jellemzésére mindennek előtt néhány számszerű adat: a 4 évfolyamban 88 tanulmány és közlemény jelent meg. Ebből az 1848 előtti magyar történetre 24, az 1848—1918 közötti periódusra 16, a forradalmak korára 4, az ellenforradalmi korszak történetére 16, a felszabadulás utáni időszakra 8 vonatkozott. 20 tanulmány és közlemény pedig más országok történetének problémáival, egyetemes történeti kérdésekkel foglalkozott. Anélkül, hogy a megjelent valamennyi tanulmány tematikai csoportosítását itt el akarnánk végezni, ki kell emelni hogy a magyar és nemzetközi munkásmozgalom történetének egyes kérdéseivel 8 tanulmány, historiográfiai problémákkal 5 tanulmány foglalkozott, az előző évekhez viszonyítva emelkedett az ideológiatörténeti, művelődéstörténeti témák száma is. A szerkesztőbizottság mindenkor lelkiismeretes mérlegelése alapján összeállított vita-rovatban polémia folyt Kölcey munkáiról, történetstatistikai kérdésekről, a magyarországi városfejlődés kérdéseiről, Kossuth emigrációs politikájának értékeléséről, a népi demokratikus forradalom jellegéről. A Szovjetunió és a népi demokráciák történetiszíntje című rovatban csaknem valamennyi szocialista ország történettudományáról olvashattunk; ezen felül itt jelentek meg az elméleti szempontból különösen tanulságos szovjetunióbeli viták ismertetései is. Megtalálható volt ezekben az évfolyamokban közel 400 magyar és külföldi történeti munka ismertetése, továbbá beszámolók, nekrológok és megemlékezések, társulati hírek; beszámolók doktori és kandidátusi disszertációk vitáiról. Folyamatosan közölte a Századok a magyar történettudomány egyre gazdagodó bibliográfiáját is. A folyóirat tehát a központi történész folyóirat hagyományos funkcióját — ti., hogy egész történettudományunk fejlődését tükrözze — az új körülmények között alapjában betöltötte.

Az újabb kezdeményezések sorából megemlíttük a Történelemoktatás kérdései című rovatot, amelyben már néhány, az általános és középiskolai oktatók számára hasznos cikk látott napvilágot. Helyes irányba mutató kezdeményezésnek bizonyult a magyar és külföldi történész-folyóiratok rendszeresen közölt szemléje, valamint a kiállítások, történelmi filmek bírálataival foglalkozó Figyelő is.

Egészében véve az elmúlt négy évben a Századok tovább fejlődött. Tágult a folyóirat érdeklődési köre; erre mutatnak az Afrika, Távolkelet, Latin-Amerika történetének egyes kérdéseivel foglalkozó cikkek, tanulmányok. Egyre több az olyan munka, amelyik az adatok közlésén kívül az általánosításra is törekszik. A burzsoá nacionalizmus maradványai elleni küzdelem — napjaink egyik központi ideológiai kérdése — szintén tükröződik a folyóirat hasábjain. Általában elmondhatjuk, hogy a Századok a mai magyar marxista történettudomány csaknem valamennyi törekvéséről, elvi és módszertani eredményéről, kezdeményezéséről tájékoztat anélkül, hogy teret engedne akár a revizionista megnyilvánulásoknak, akár túlhaladott dogmatikus nézeteknek. A jelzett évfolyamokból Ándics Erzsébet, Ádám Magda, Balogh Sándor, Barta István, Berend T. Iván, Diószegi István, H. Balázs Éva, Jemnitz János, Juhász Gyula, Kónya Sándor, Makkai László, Mérei Gyula, Nemes Dezső, Perjés Géza, Ránki György, Révész Imre, Somlyai Magda, Ságvári Ágnes, Tilkovszky Lóránt, Tóth Ede, Wittman Tibor tanulmányai, közleményei emelkednek ki, konkrét eredményeikkel, az elvi kérdések tisztázására való törekvésükkel, módszertani igényességükkel. Külön is hangsúlyozni kell a megjelent elméleti munkák fontosságát: itt Molnár Erik tanulmányára gondolok, a marxizmus szövetségi politikájáról, továbbá Pach Zsigmond Pálnak történetírásunk fejlődésének fő problémáiról írt clemző áttekintésére, valamint a szovjet történetírás módszertani kérdéseiről folytatott vita alapos ismertetésére. Mindennek következtében úgy gondolom, meg lehet állapítani, hogy a Századok, az egyre szaporodó történész-folyóiratok között is megőrizte történettudományunk központi folyóiratának megtisztelő, de sokra kötelező helyét. Ebben Pamlényi Ervinnek és a szerkesztőbizottság tagjainak nagy érdemei vannak. Rajtuk kívül köszönetet kell mondanom Szaboles Ottónak és Unger Mátyásnak, akik a Történelemoktatás kérdései című rovatot gondozták, Niederhauser Emilnek és Vörös Károlynak, akik a folyóiratsemle elkészítését irányították, továbbá a fiataloknak, Glatz Ferencnek, Vida Istvánnak, Szász Zoltánnak, Stier Miklósnak, Szabó Miklósnak, akik szorgalmasan dolgoztak a kisebb rovatokon. Végül, utoljára, de nem utolsó sorban a szerkesztőség munkatársainak, Ince Miklósnak és Tilkovszky Lorántnak, akiknek tevékenysége jelentősen hozzájárult a kibővülő Századok színvonalának emeléséhez.

Természetesen bőven merülnek fel kritikai szempontok is folyóiratunk munkájának értékelésekor. A jelzett évfolyamokban napvilágot láttak olyan tanulmányok, cikkek is, amelyeknek szakmai színvonala alulmaradt történetírásunk mai szintjén. Még mindig meglehetősen sok a pusztá adatközlő, az általánosítást nélkülöző — néha egyenesen elkerülő — tanulmány is. Helyteleníteni lehet, hogy több vita lezáratlanul végződött a Századok hasábjain. Noha ebben a vonatkozásban az utóbbi időben némi javulás mutatkozik, még mindig túlteng a recenziók között az egyszerű ismertetés, még mindig kevés az érdemleges bírálat. Nem elég széles a munkatársak köre; különösen a vidékieket hiányolhatjuk. Laza a folyóirat kapcsolata olvasóival; ennek tulajdoníthatjuk talán a Jegyzet rovat lassú elhalását is. Nem tükrözi a Századok még mindig eléggé történészeink most megelégnélkül vitázó kevéte sem; vitacikkek helyett gyakran csak vitákról szóló beszámolóok jelennek meg. Amit azonban legjobban hiányolunk a Századok hasábjain, az a frissesség, a mai magyar szellemi élet jelenségeire való gyors reagálás, a történettudomány nemzetközi fejlődésének, módszertani újításainak ismertetése, kritikai értékelése. Keveselnünk kell a folyóirat részéről való kezdeményezést, általában a szervező munkát, ami pedig elválaszthatatlan egy marxista történeti folyóirattól. A Társulat új vezetőségének, az Akadémia illetékes osztályának, a szerkesztőbizottságnak és nem utolsósorban magának a szerkesztőségnek az elkövetkező jubileumi évben e hiányosságok felszámolására, a folyóirat munkájának fellendítésére kell törekedniök.

Tisztelt Közgyűlés!

Legelső feladatai közé tartozik minden testületnek, hogy mérítsen múltja tapasztalataiból, vizsgálja régibb és újabb eredményeit, kutassa örökségét és abból is mérítsen erőt a mindig szükséges megújuláshoz. A mai közgyűlés feladata az ezzel kapcsolatos feladatok kijelölése, lehetőségek feltárása, annak megvizsgálása, milyen előkészületeket kell tenni a Magyar Történelmi Társulat centenáriumával kapcsolatban.

A tisztújító közgyűlés szokásos feladatkorén túl a Társulat 100 éves évfordulójával kapcsolatos előkészületekről is hivatott dönteni. A Társulat folyóirata a „Századok” ez évben indítja 100. évfolyamát — a következő esztendő pedig a centenárium kapcsán ünnepélyes közgyűlés és nemzetközi tudományos ülésrendezését hátrítja az új tisztikarra. Ezzel kapcsolatban a lelépő tisztikar a következő előkészületeket tette:

a) A Századok szerkesztősége társulati kiadásban az Akadémiai Kiadónál megjelenteti a Századok 100 évfolyamának repertoriumát. A lehetőségekhez képest e bibliográfiát a társulati tagság kedvezményes áron kapja meg. Javaslat van arra vonatkozóan, hogy az évfordulóra négy nyelvű 40—50 oldalas füzet jelenjék meg, amely tartalmazza a Társulat és a Századok rövid történetét, tüntesse fel az 1945 óta megjelent társulati kiadványokat és adja meg a tervezett kongresszus programját. Szorgalmazni kívánatos a Dunántúli Történetbarátok működésének feldolgozását.

b) A Társulat 100 éves működését és historiográfiai értékelését is felölelő centenárius ülésrendezését az MTA II. osztálya támogatja és külföldi vendégek meghívását teszi lehetővé. Szükséges, hogy egy létrehívandó rendezőbizottságban valamennyi történész-intézmény megfelelő szinten képviseltesse magát. Egyben kívánatos, hogy egyes történész-intézmények saját keretük terhére néhány külföldi történész meghívását tegyék lehetővé.

c) A jubileumi ünnepséghez kapcsolódhatik néhány vidéki csoport ünnepi ülése is. Ily módon a külföldi résztvevők vidéki városainkat megismerhetik és ott előadásokat tarthatnak.

d) Az évforduló alkalmából esedékes lenne történész alapítvány vagy emlékérem létesítése.

Kérem a tisztelt tagtársakat, hogy ezekhez a javaslatokhoz szíveskedjenek állásfoglalni, ezeknek az állásfoglalásoknak alapján kívánatos a fenti javaslatok realizálása, ill. közelebbi meghatározása.

A Társulat közeledő 100 éves évfordulója fokozottan szükségessé teszi annak tisztázását, mi a Társulat jelenlegi és jövőbeli helyzete a történész-intézmények és intézetek között. Ismeretes, hogy a történettudományi intézmények öröndetes gyarapodása következtében a Társulat elvesztette azt az összefogó szerepet, amelyet újjáalakulása után néhány esztendeig betöltött. Már az 1955-ös közgyűlés foglalkozott azzal a problémával, hogy az intézetek vitái, előadásai megnehezítik a speciálisan társulati jellegű előadások tematikájának kialakítását. Már akkor elvesztette a Társulat a TIT tevékenysége következtében a szélesebb hallgatóságot, s lemondtunk az addig kéthetenként tartott előadásokról. Már akkor felmerült, hogy a Társulat kiadványtervének nincs kialakult

profilja, s hogy a korábban megindított forrásközlések mellett elsősorban a tudományos-népszerűsítő munkák megjelentetését kell szorgalmazni. Azóta a társulati könyvkiadás helyzete még nehezedett. A kiadók önállóságukat féltve zárkoznak el társulati sorozatok elől. Javaslatokat kérnek, kapnak, de végezetül — az Akadémiai Kiadó kivételével — saját terveikhez, szerzőikhez ragaszkodnak. Ehhez a kérdéshez kapcsolódik a mai igazgatóválasztmányi ülésen elhangzott értékes figyelemfelhívás azoknak a történetészeknek problémáival kapcsolatban, akik az ott felszólaló szerint a történettudomány periferiáin — szerintem nagyon is fontos munkaterületein — tevékenykednek, ti. a kiadóknál, a sajtóban, a televízióban és rádiónál. Sajátos ellentmondás, hogy amint felszólalónk csak helyeselhetően mondotta, ezek a történetészek rendszeres foglalkozást igényelnek a Társulattól, másrészt hogy munkahelyeik lényegében a Társulat nélkül döntenek a szakmát és a közvélemény történetiszemléletét nagyon is érintő kérdésekben. Az új vezetőségnek véleményem szerint külön megbeszélésre kell hívnia az említett munkaterületen dolgozó történetészeket, hogy együttes erővel tisztázassuk a kérdéseket és megoldhassuk közös feladatainkat.

Felmérve a jelenlegi helyzetet, világos, hogy a Társulatnak nem feladata régi értelemben a történész kutatómunka összefogása. Ezt ellátja az MTA Történettudományi Bizottsága. Figyelembe véve a társulati tagság összetételét, azt az öröndetes tény, hogy a 870 főnyi tagságból 300-nál több a gyakorló pedagógus s tagságunknak mintegy fele vidéken működő történész, azt lehet leszögezni, hogy a Társulat a közvetítő szerepét töltheti be a történész intézmények között. Az oktató és kutató, a budapesti és vidéki, a tudományos munkahelyen dolgozó és intézményen kívüli, országos témákkal foglalkozó és helytörténész szakemberek érintkezésének, az új tudományos eredmények terjesztésének fóruma lehet a Társulat. Ankétjain, tagozati és szekciói ülésein felszínre hozhatja azokat az igényeket és kezdeményeket, amelyek a történész társadalmon belül felmerültek. Részt vállalhat a Társulat abban, hogy az illetékesek figyelmét felhívja a kutatás és oktatás számára hasznos történetészekre és kutatókérdésekre. A Társulat helyének végleges tisztázása érdekében az új vezetőségnek további erőfeszítéseket kell tennie.

A továbbiakban fel kell vetnünk: mi az, amit ebből a közvetítő szerepből a Társulat már eddig vállalt, mi az, ami további tennivaló. A Társulat 1962—65. évi működéséről szóló beszámoló jelezte az eredményeket és hiányosságokat. Elsősorban a vándorgyűlések mutatkoztak alkalmasnak arra, hogy a Társulat égisze alatt intézetek, egyetemek, levéltárak, könyvtárak történészei együttműködjenek és a pedagógus történészekkel is megtalálják a kapcsolatot.

Bár a vándorgyűlések egy kivételével vidéken folytak le, az eddig végzett közvetítő munka a vidék irányában nem volt kielégítő. A vándorgyűléseken ugyan megtörtént a helyi történészek bevonása, de nem sikerült elérni, hogy egyes vidéki csoportok eleven életet éljenek, a központ nem küldött le megfelelő számban előadókat. Ez a mulasztás ezért súlyos, mert az intézetekben, levéltárakban, tehát nem egyetemeken működő történész kutatómunkája mellől amúgy is hiányzik a szóbeli közlés lehetősége. A közvetítés azonban arra is kiterjedhetett volna, hogy vidéki történészek központi előadásokat tartsanak. Utoljára, de nem utolsósorban említhető, hogy a Társulat fontos közvetítő szerepet tölthet be a különböző egyetemek történeti tanszékei, illetőleg egyetemi tanszékek és intézetek között, valamint a történészek és a rokontudományok képviselői között.

A közvetítés fontos területe a külföldi kapcsolatok ápolása. Az utóbbi évek eredménye, hogy együttműködés indult meg a csehszlovák, a demokratikus német, s legutóbb a lengyel ill. jugoszláv történelmi társulattal. Ezek konferenciáin néhány társulati tag részt vehetett, sőt a német társulattal a pedagógus tagok számára csereutazást lehetett lebonyolítani. A Társulat a bécsi történész-kongresszusra is lehetővé tette 24 fő részvételét.

A Társulat közvetítő tevékenységének legfontosabb munkaterülete a legfiatalabb történetnemzedék támogatása lehet. Újabb erőfeszítéseket kellene tenni a középipkolai szakkörök patronálására. Már eddig is történtek lépések arra, hogy a történész egyetemi hallgatók részt vegyenek a Társulat munkájában. Különösen fontos feladat azonban, hogy a Társulat a végző és vidéken elhelyezkedő történész pedagógusok szakmai segítségét vállalja. Ez elsősorban a vidéki csoportok segítségével történhetik meg. Kívánatos, hogy az egyetemeken működő helytörténeti munkaközösséget és a tudományos diákköröket a Társulat támogassa és esetleg egy ifjúsági szekciót hívjon életre.

Ez veti fel a szekciók kérdését, amely iránt társadalmi igény mutatkozik. Az adatszervi beszámoló jelzi, hogy a város és a technikatörténet kutatói lényegében szekciókba tömörülve folytatják évek óta a munkájukat. Az agrártörténet kutatóira a szervezés nem terjedt ki, s ezek a közelmúltban önálló társulatot alapítottak — mindez jelzi az

egészséges tagozódás kibontakozását. A leendő társulati munka feladata magasabb szinten a szintetikus látásmód biztosítása. További feladatnak látszik azonban az egyetemes történeti szekció létrehozása, amely a felsőoktatási és intézeti történészek kutatási eredményeinek kicserélését tenné lehetővé és magára vállalhatná a magyar és egyetemes történet problémáinak összefogását.

A szekciók számát megszabni, jellegét előírni helytelen lenne. A fejlődés és szűkéslet fogja ezeket megszabni. De a szekciók kérdése felvet egy olyan problémát, amely közelről érinti a közgyűlés résztvevőit: az igazgatóválasztmány tagjainak a társulati munkába történő bevonása, e formális testületnek valódi, irányító testületté tétele az, ami mind a szekciók, mind a tanári tagozat továbbiakban felmerülő kérdéseit, mind a vidéki csoportok életének fellendítését megoldhatná. A közgyűlésen lelépő titkárság, felmérve az elmúlt évek tapasztalatait, súlyos hibának tekinti azt, hogy nem élt eléggé az igazgatóválasztmány aktivizálásának lehetőségével. Bár a vándorgyűléseken, előadásokon sok választmányi tag vett részt a társulati munkában, de ez a részvétel sokszor esetleges volt és semmi esetre sem folyamatos. A jelenlegi titkárság javasolja a leendő titkárságnak a társulati demokratizmus fejlesztését, az igazgatóválasztmány tagjainak sokkal aktívabb bevonását. Az elmúlt időszakban az elnökség néhány tagja foglalkozott intenzíven egyes társulati munkaterületekkel. Működött egy szűkebb elnökségi bizottság is, amely a kiadványtitkár nagy segítségére volt. Hasonló jelleggel életre lehetne hívni az igazgatóválasztmány tagjaiból több olyan bizottságot, amelyek a társulati élet különböző területeivel (pl. kiadványügy, előadások) foglalkoznának. Az előadások és viták tematikai előkészítése mind Budapesten, mind vidéken akkor lehet sokoldalú, ha az igazgatóválasztmány néhány tagja elvállalja az ezzel foglalkozó titkár támogatását. Tanári tagozatunk is hasznát látná annak, ha az elnökségnek ezt a feladatot vállaló tagján kívül néhány, elsősorban vidéki igazgatóválasztmányi tag segítené munkáját. Csak ily módon érhető el, hogy a tanári tagozat kitérjen s a Budapesten folyó munka országos méretűvé növekedjék.

A leendő ifjúsági szekció igényelné leginkább a sokoldalú segítséget. Ily módon az eddigi formális választmányi tagság helyett aktív, a Társulat életét alakító választmányt lehetne mozgósítani.

Tisztelt Közgyűlés! Kedves elvtársak!

Befejezésül legyen szabad köszönetet mondanom az eddigi vezetőség nevében a tagságnak, a munka erőforrásának, amelynek bizalma volt a legserkentőbb tényező a hosszú évekre nyúlt hétköznapi fáradalmaiban, amelynek igényei, kollektív bölcsesége nélkül a vezetőség a beszámolóban vázolt eredményeket nem érthette volna el. Kérem a beszámoló elfogadását és a felmentvény megadását."

A főtáskári beszámolóhoz *Elekes Lajos* elnök szólt hozzá, hangsúlyozva a titkárság eredményeit, kiemelve a vezetőség következetes törekvéseit a marxista tudományosság érvényesítésére. A centenáris javaslatokat helyeselve igényelte, hogy legalább elindítsanak ebből az alkalomból egy nagyobb munkálatot a magyar történettudomány s ezen belül a Magyar Történelmi Társulat fejlődéséről. Hangoztatta a Társulat feladatát a történettudomány eredményeinek népszerűsítésében, terjesztésében.

Az elnöklést átvevő *Ember Győző* a 100 éves múlt megrását elengedhetetlennek mondotta. Elemezte a történettudomány és a Társulat fejlődésének ütemléteit. Polemizált azzal a nézettel, hogy a Társulat elvesztette volna létjogosultságát. Kifejtette, hogy több vélemény szerint az Akadémia átvette a történettudomány művelőinek irányítását, összefogását. A Társulat másik főfeladatát a tudományos ismeretterjesztést pedig a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatnak kellett átengednie. Hozzászólásában azonban rámutatott, hogy nem tud egyetérteni ezekkel a véleményekkel. Kétségtelen ugyan, hogy az Akadémia megújulása változást okozott a történettudomány irányításában, módosította — de nem tette feleslegessé a Társulat tevékenységét. Az Akadémia II. Osztálya és Történettudományi Bizottsága irányít, megszabja a kutatások fő irányvonalát, és összehangolja az intézmények kutatótevékenységét. De ennél többre az akadémiai irányítás nem vállalkozhat, s főleg nem vállalkozhat a történészek munkájának összefogására. E feladatkör fontosságát fokozza, hogy a történészek jelentős része az akadémiai intézményektől távol működik. Tehát a társadalmi feladatok és az akadémiai feladatokra való mozgósítás nagyon sok teret ad a társulati munkának. Várostörténeti és helytörténeti szekciók létrehozását javasolta a Társulaton belül. Hangoztatta, hogy az ismeretek terjesztésének feladatában osztoznia kell a Társulattal a Tudományos Ismeretterjesztő Társulattal. Viszont ugyanakkor arra is rámutatott, hogy a szakmabeliek körében az

ismeretterjesztés a Magyar Történelmi Társulat feladata. E vonatkozásban viták rendezése s a legújabb eredmények ismertetésére hívta fel a figyelmet. Befejezésül ismételtlen aláhúzta, hogy a Társulat nem veszítette el létjogosultságát. Szerepe változhatott, de jelentősége semmiben sem csökkent!

Lengyel Alfréd (Győr) a Nyugat-Dunántúli Csoport hálózati kiépüléséről, az előadások, ankétok, helytörténeti kutatások számottevő eredményeiről számolt be.

Virágh Ferenc (Békéscsaba) helyeselte a fővárosi történeteszek vidéki előadásait, mert azok elősegítik a helytörténetírás tudományos fejlődését. Felvetette, hogy a vidéki pedagógusokat jobban kellene bekapcsolni a Társulat munkájába.

Makkai László kiemelte a vándorgyűlések rokontudományokat összefogó és következményeikben is jelentős szerepét. Rámutatott a technikatörténeti szekció létesítésének szükségességére voltára. A szintén megvalósítandó egyetemes-történeti szekció fontosságát aláhúzta a gyarmati kérdés és összehasonlító kelet-európai történet szempontjából.

Sashegyi Oszkár a centenáriumi tudományos ülésszak kérdéseit vizsgálva kiemelte Horváth Mihály haladó szerepét a Társulat történetének első időszakában. A Társulat tevékenységét elemezve rámutatott, hogy a centenárium alkalmat ad a szomszédnépekhez való közeledés megújítására.

Vass Henrik az igazgatóválasztmányi ülésen elhangzott elméleti jelentőségű főtitkári fejtegetésekre utalva üdvözölte a munkásmozgalmi, újkori-legújabbkori témák előkerülését. Kifejtette, hogy a társulati munkának önálló arculattal kell bírnia, ebben a társadalmi kezdeményezés, a frissesség a lényeges. Ne a Társulat kapcsolódjék más intézményekhez, hanem ő kezdeményezzen. Igényelte a Századok munkájának gyorsítását, elméleti munkájának élénkítését.

Szabad György az alapszabályokhoz való ragaszkodást javasolta. Kifejtette, hogy nem lehet az erősödés jellemzőjét látni a taglétszám lényegében formális — amúgyis az alapszabályokban rögzített eljárás mellőzésével történő — gyarapításával. Nem tartotta indokoltnak, hogy a Társulat valamiféle „monumentális tömegszervezetté” fejlődjék, mert az eltérítene hatásától, amely arra utalná, hogy adjon szervezeti keretet a történetkutatóknak és a tudományos tevékenységet ténylegesen folytató pedagógusoknak. Javasolta a Társulat gyakorlati munkájának és az alapszabályok összhangjának megteremtését.

Pach Zsigmond Pál javasolta, hogy a Századokban jelenjék meg az igazgatóválasztmányi ülésen elhangzott értékes főtitkári fejtegetés, amely a legfontosabb elvi-politikai megjegyzéseket tartalmazta a Társulat elmúlt években kifejtett tevékenységéről. A vitában felmerült kérdésekkel kapcsolatban kifejtette: történettudományunk fejlődésének nagy eredménye — s ebben Társulatunknak is része volt —, hogy az utóbbi évek során megfelelő súlyt nyertek az új- és legújabbkori témák. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a történettudomány „korszerűsége” nemcsak az új- és legújabbkori tematikától függ; régebbi, középkori vagy akár ókori témák is nagyon korszerűek lehetnek abban az értelemben, hogy megfelelő kidolgozásuk jelentősen hozzásegíthet a történeti tudat — a társadalmi tudat e fontos része — formálásához, a szocialista tudat fejlesztéséhez. Megfontolandónak tartotta Makkai László javaslatát egyetemes történeti szekció létesítéséről. Viszont rámutatott, hogy ezzel az egyetemes történeti szemlélet fejlesztésével kapcsolatos feladatainknak csak részben — és kisebb részben — teszünk eleget. Még fontosabb ennél, hogy maguk a magyar történet kutatói is egyetemes szemlélettel forduljanak magyar történeti témájukhoz, — összehasonlító történeti módszert alkalmazzanak, — járuljanak hozzá a provinciális-nacionalista szemlélet leküzdéséhez, — azoknak a fontos elvi észrevételeknek szem előtt tartásával, amelyekre Molnár Erik elnöki megnyitója is utalt.

Kifejtette, hogy a Társulatnak milyen szerepe lehet az átfogó, korszakokon átfülvő történeti szemlélet fokozottabb érvényre juttatásában is. A kutatóintézetekben dolgozó történészek egy részénél ugyanis még mindig fellelhető az adott korszakba való bezárkózás tendenciája. A tudomány fejlődése szempontjából természetesen döntő fontosságú az ilyen specializálódás, de csak akkor érheti el igazán célját, ha az adott korszakban való elmélyedés a korszakhatároktól le nem béklyózott, 'áttekintő szemlélettel párosul; ha az adott tematikát úgy vizsgáljuk, hogy annak korábbi időszakokra visszanyúló előzményeire és későbbi periódusokra kiható következményeire is figyelemmel vagyunk. Ha Társulatunk rendezvényein növekvő teret ad az ilyen jellegű problémaállításoknak, ezzel bizonyos segítséget nyújthat kutatóintézetekben dolgozó történészeinknek is: részben viszonyozhatja azt az értékes támogatást, amit Társulatunk a kutatóintézetek részéről élvez.

Egyetértett azokkal az észrevételekkel, amelyek elégedetlenek a történettudomány eredményei publikálásának, terjesztésének lassú ütemével és a folyamat gyorsítását

sürgetik. Ezért javasolta, hogy fokozottabb aktivitással és gyorsasággal kapcsolódjunk bele azokba a vitákba, amelyek — közvetlenül történeti problémákat, illetőleg a történetfelfogás problémáit érintően — nem-történész szakfolyóiratokban, hanem általános társadalomtudományi, irodalmi folyóiratokban, vagy éppen napilapok hasábjain folynak. A társulat hatékonyan működhetne közre, ha kéthavonta olyan rendezvényeket tartana, amelyek éppen a legfrissebb, történeti szemléleti érdekű cikkeket vitatnák meg, s ezzel egyben jelentékenyen elősegítenék az azokra való írásbeli reagálást. Ez a társulati életet is felpelzsdítené, elevenebbé tenné; tartalmi eszközökkel növelné Társulatunk tagságának aktivitását, előmozdítaná az aktív társulati tagok körének kiszélesedését, hiszen — ellentétben Szabad Györggyel — nem tart attól, hogy Társulatunk „monumentális tömegszervezetté” válne.

Gunst Péter szerint a százéves évforduló éleesebben veti fel a Társulat problémáját mint a főtítkári beszámoló, vagy *Ember Győző* hozzászólása. Szakadékok lát a tagság és a vezetőség között. Az 1950-es évekből átvett akadályok között említette a Századok hatalmas szerkesztőbizottságát, mely megnehezíti a folyóirat működését. Általában pangást, visszaesést lát a Társulat munkájában.

Trócsányi Zsolt csatlakozott azokhoz a felszólalókhöz, akik a Társulat szekciójának megalakítására tettek javaslatokat. Hiszen a szekciók lehetnének a történész közvélemény fórumai, vitáikon alakulhatna ki az olyannyira szükséges egészséges kritikai szellem; az ilyen viták rendezésére pedig a minden történeztintézményt s aktív történeeszt átfogó Társulat a legalkalmasabb. Helyesnek látná, ha a szekciók vezetői helyet kapnának a Századok szerkesztőbizottságában, hogy ott a szekciók vitáin kialakult álláspontot érvényesíthessék.

Pamlényi Ervin hozzászólásában reflektált *Gunst Péter* véleményére és kifejtette, hogy a folyóirat szerkesztésének munkájában semmiképpen sem tartja nélkülözhetőnek a szerkesztőbizottságot, mivel az mind az elvi irányításban, mind konkrétan egyes tanulmányokkal kapcsolatban folyamatosan értékes segítséget nyújt. A szekciók gondolatának felvetését időszerűnek és helyesnek tartotta, mert elősegítheti a Társulat működését.

Székely György főtítkár válaszában egyetértett a színvonalasabb, aktívabb munkát kívánó felszólalásokkal. Bizonyították a felszólalások, hogy léteznek problémák a Társulat helyzetével, jellegével kapcsolatban. Egyetértett *Ember Győző*nek és *Pach Zsigmond Pálnak* a Társulat lehetőségeire, feladataira vonatkozó megállapításaival. Polemizálva *Gunst Péter* látásmódjával hangoztatta, hogy a Társulat munkájában nincsen szó visszaesésről, pangásról. Cáfolta a Századokra vonatkozó megállapításait is. Befejezésül hangoztatta, hogy a Társulat munkájának és jövőjének megítélését akkor fogadhatjuk el, ha az belülről szemléli a Társulat problémáit és ha a bíráló párosul felelősségérzettel a társulati aktivitással.

Ember Győző elnök megköszönte *Székely György* főtítkár válaszát. Felkérésére *Kovács Endre*, a jelölőbizottság elnöke ismertette a Társulat új igazgatóválasztmányi tagjelöltjeinek névsorát. Az elrendelt szavazás után a szavazatszedő bizottság elnöke, *Tilkovszky Lóránt* felolvasta a választás eredményét.

A Társulat igazgatóválasztmányának tagjaivá választották a következőket:

Andics Erzsébet, Arató Endre, H. Balázs Éva, Balogh Sándor, Barta István, Benczédi László, Benda Kálmán, Berend T. Iván, Borus József, Csatári Dániel, Déry László, Diószegi István, Dolmányos István, Elekes Lajos, Ember Győző, Erényi Tibor, Fügédi Erik, Gereblyes Ede, Györffy György, Hajdú Tibor, Hanák Péter, Horváth Miklós, Ince Miklós, Iványi Emma, Jemnitz János, Kerekes Lajos, Komjáthy Miklós, Kónya Sándor, Korom Mihály, Kosáry Domokos, Kovács Endre, Köpeczi Béla, Kumorovitz Lajos, Lackó Miklós, Lederer Emma, Makkai László, Mályusz Elemér, Markó Árpád, Mérei Gyula, Millei György, Mód Aladár, Molnár Erik, Molnár János, Nagy Gábor, L. Nagy Zsuzsa, Nemes Dezső, Niederhauser Emil, Otta István, Pach Zsigmond Pál, Pálffy Ilona, Pamlényi Ervin, Paulinyi Oszkár, Perényi József, Pölöskei Ferenc, Ránki György, Rázsó Gyula, Ságvári Agnes, Sashegyi Oszkár, Sik Endre, Simon Péter, Sinkovics István, M. Somlyai Magda, Spira György, Szabad György, Szabó Bálint, Szabó István, Szabolcs Ottó, Szakács Kálmán, Szántó György, Szedő Antal, Székely György, Szuhay Miklós, Szűcs Jenő, Tilkovszky Lóránt, Tokody Gyula, Unger Mátyas, Váczy Péter, Varga Endre, Varga János, R. Várkonyi Agnes, Vass Henrik, S. Vincze Edüt, Vörös Károly, Wellmann Imre, Wittman Tibor, Zsigmond László.

A választás után az elnöklő *Ember Győző* közölte, hogy az alapszabályok értelmében a vidéki csoportok elnökei és titkárai tisztségük időtartamára szintén tagjai a Társulat igazgatóválasztmányának, illetve a vidéki csoportok elnökei a Társulat

elnökségének; a tanári tagozat pedig külön választmányt fog létrehozni a tagozat munkájának vitelére. Ezután megköszönte a tagság bizalmát és a közgyűlést bezárta.

Ezután az új igazgatóválasztmány tartott ülést *Ember Győző* akadémikus elnökletével. Javaslatára az igazgatóválasztmány *Révész Imre* akadémikust a Társulat *tiszteleti tagjává* választotta. Majd az új tisztikar megválasztása következett.

A tisztikar tagjai :

Elnök: *Molnár Erik*

Alelnökök: *Ember Győző, Pach Zsigmond Pál, Székely György*

Elnökségi tagok: *Andics Erzsébet, Berend T. Iván, Elekes Lajos, Lederer Emma, Mályusz Elemér, Mérei Gyula, Molnár János, Nemes Dezső, Otta István, Ránki György, Sík Endre, Szabó István, Tokody Gyula, Vass Henrik, Zsigmond László*

Főtítkárs: *Berend T. Iván*

Titkárok: *Borus József, Dolmányos István, Kerekes Lajos, Vörös Károly*

Számvizsgáló bizottság:

Komjáthy Miklós elnök, *Milei György, Szuhay Miklós* tagok

A Századok szerkesztőbizottsága :

Balogh Sándor, Benda Kálmán, Elekes Lajos, a szerkesztőbizottság elnöke, *Ember Győző, Erényi Tibor, H. Balázs Éva, Molnár Erik, Nemes Dezső, Pach Zsigmond Pál, Pamlényi Ervin*, felelős szerkesztő, *Ránki György, Sinkovics István, Szakács Kálmán, Székely György, Zsigmond László*.

A kecskeméti országos történész vándorgyűlés

A Magyar Történelmi Társulat, a Művelődésügyi Minisztérium Közoktatási Főosztálya, az Országos Pedagógiai Intézet és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1966. április 7—8-án Kecskeméten országos történész *vándorgyűlést* rendezett. A vándorgyűlés középpontjában a művelődéstörténet kérdéseiről tartott anként állt. Bevezetőt tartott és a vitát vezette *Mátrai László* akadémikus. A tudományos vitához kapcsolódott a művelődéstörténet és az oktatás viszonyának tisztázása. Az előadások és a vita részletes ismertetésére legközelebbi számunkban visszatérünk.

A tanári tagozat hírei

1966. január 26-án a tanári tagozat felolvasó ülésén *Nagy Gábor* ezredes, a hadtudományok kandidátusa „A második világháború hadi tapasztalatai és a háború utáni fejlődés főbb vonásai” címmel tartott előadást. Bevezetésül ismertette a két világháború közötti katonapolitikai elképzeléseket. Előadásában részletesen elemezte a második világháborúban használt tömegpusztító fegyverek jelentőségét, jelezve azokat a változásokat, melyeket e fegyverek tömeges bevetése jelentett. Befejezésül a haditechnika fejlődésének legfőbb jellemzőit vázolta fel.

1966. február 23-án a tanári tagozat szakköri munkacsoportja látogatást szervezett a Martos Flóra gimnáziumban. A *Gyapay Gábor* gyak. vez. tanár által vezetett szakköri foglalkozás folyóiratszemplével kezdődött. A tanulók röviden beszámoltak történelmi folyóirataink egy-egyszámáról. Az ismertetést a szakkör tagjai megvitatták. Ezután a tanulók forráskiadványokból megadott szempontok alapján anyaggyűjtésre vállalkoztak. A szakköri foglalkozást hivatalörténeti előadás fejezte be. A tanár a szakköri tagok bevonásával ismertette az országgyűlés kialakulását és az ezzel kapcsolatos levéltári anyagot.

1966. április 20-án a tagozat gimnáziumi módszertani csoportja összejövetelt tartott. *Dr. Nagy Erzsébet* és *Kiss Istvánné* gyak. vez. tanárok magnetofon felvétel alapján bemutatták, hogy az Augustus princípátusa c. anyagot milyen elvi célkitűzések alapján tanították meg két különböző módszerrel. A bemutatást tapasztalatsere jellegű megbeszélés követte, elsősorban abból a szempontból, hogy a történelemtanításban mind nagyobb hangsúlyt kapó képzési feladatok megvalósítására milyen módszeres eljárások az alkalmasabbak.

A vidéki csoportok hírei

1966. március 15-én a Győr-megyi tudományos napok keretében Társulatunk Nyugat-Magyarországi Csoportja rendezésében *Unger Mátyas* a tanári tagozat elnöke „A történelmi források felhasználása az ismeretterjesztésben és az iskolai oktatásban” címmel tartott előadást. Az előadás feltárta, hogy a tanítási óra, a szakköri foglalkozás és az ismeretterjesztés körében milyen lehetősége van a történelmi források alkalmazás-

sának. Szóba került ennek a kérdésnek módszertani és tudományos vonatkozása különös tekintettel a gondolkodásra való nevelés és a materialista történet szemlélet kialakítására.

1966. április 18-án a Nyugat-Magyarországi Csoport ülést tartott. *Lengyel Alfréd* elnök beszámolt az 1963 novemberében alakult csoport tevékenységéről, majd *Diószegi István* kandidátus „Megjegyzések a Monarchia külpolitikájához” címmel tartott előadást. Fejtegette azokat a kérdéseket, amelyek a Monarchia külpolitikájának alakulását befolyásolták. Ezért a dualista korszak első időszakának problematikájából a dinasztikus expanzió gondolatát vizsgálta, majd foglalkozott a Délkelet-Európa nemzeti átrendezésével kapcsolatos tervek értékelésével.

*

Társulatunk Kelet-Magyarországi Csoportjának rendezésében több előadásra került sor. 1966. február 24-én *Máriaiföldi Márton* tanár „A szegedi polgárság szerepe az iparfejlesztésben a kiegyezés utáni években” címmel tartott előadást, melyben főleg az 1876. évi szegedi ipar- és mezőgazdasági kiállítás történetével foglalkozott.

1966. március 18-án *Kovács Zoltán* főiskolai tanár „A történeti demográfiai kutatások legújabb eredményei és népesedési viszonyaink mai helyzete” címmel tartott előadást. Vázolta a francia kutatók új eredményeit, majd vizsgálta a népesedés alakulásának gazdasági, szociális és politikai tényezőit.

1966. március 30-án *Serfőző Lajos* kandidátus „A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az ellenforradalmi rendszer viszonyának néhány kérdése” címmel tartott előadást. Bemutatta a jobboldali vezetés alá került munkaspárt elméleti koncepcióját és a gyakorlatban követett politikai irányvonalát. A továbbiakban bemutatta, hogy már a huszas években is fontos változások figyelhetők meg az SzDP-nél, ha az elméleti koncepcióban és a módszerekben nem is, de a rendszerhez, főképpen pedig a kormányhoz való viszonyt kifejező gyakorlati irányvonal tekintetében igen szembevetendő módon.

LEVÉLTÁRI HÍREK

Az Országos Levéltár megvásárolta Veress Endre történétíró (1868—1953) 12.500 db levélből és levélfogalmazványból álló hagyatékát. A múlt század végétől 1953-ig terjedő anyagban jelentős személyek fontos levelei találhatóak. Az anyag kutatható, a levélfűzők, illetve a fogalmazványok esetében a címzettek nevének betűrendjében jegyzék is készült hozzá.

*

Befejeződött a) Barna Mihály ügyvéd, b) a Cházár-család, c) a Dezsericzky-család iratainak rendezése. Barna Mihály (†1887) főleg Zemplén megyében birtokos családok, köztük a Forgách- és a Csáky-család ügyvédje, azonkívül országosan ismert nevű jogász volt. A Cházár-család anyagából kiemelkedik Cházár András rozsnói ügyvédnek a magyarországi siketnémaintézet felállításával kapcsolatos levelezése. A Dezsericzky-iratok Nyitra megyei birtokokra vonatkoznak. A rendezésekhez segédletként áttekintő raktári jegyzékek készültek.

*

Az Országos Levéltárban és a területi levéltárakban egységes elvek szerint tervezett kutatómunka indult meg az 1944 szeptembertől 1945 nyaráig terjedő időszak anyagának feltárására. A kutatás célja az, hogy országos méretekben mutassa be a felszabadulást követő időszak legfontosabb dokumentumaiban az élet megindulását.

*

A Levéltári Leltárak c. sorozatban új, kétkötetetes repertórium jelent meg a Ganz és Társa Villamosság-, Gép-, Vagon- és Hajógyár Rt. és a Hofherr—Schrantz—Clayton—Shuttleworth Magyar Gépgyári Művek Rt. változatos, gazdag iratanyagáról.

*

A Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya újfajta, az egyes iratokat számbavevő segédletsorozatot indított „Levéltári jegyzékek” címmel. A sorozatnak eddig két száma jelent meg: 1. Kézírtos térképek a területi állami levéltárakban (a

debreceni, egri, esztergomi, győri, gyulai, kaposvári állami levéltárakban levő térképek-ről, két kötetben) és 2. a területi állami levéltárakban őrzött feudális kori összeírások jegyzéke I. rész (Országos összeírások. Állami adóösszeírások) — II. rész. Mutatók.

*

1966 január közepe óta az frógéppel dolgozó kutatók részére külön helyiség áll rendelkezésre az Országos Levéltár negyedik emeletén.

*

A Várban, Uri u. 54—56. sz. alatt megnyílt az Országos Levéltár 2. sz. iratrestaurálóműhelye. Berendezése, felszerelése megfelel a korszerűség és higiénia követelményeinek. A jövőben a Bécsikaputér 4. sz. alatti régi műhely az Országos Levéltár, az új műhely pedig a területi levéltárak iratait fogja restaurálni.

I. E.

JUGOSZLÁV ÉS MAGYAR TÖRTÉNÉSZEK EGYÜTTMŰKÖDÉSE

Jugoszlávia és Magyarország kapcsolatai az utóbbi években igen kedvezően fejlődtek, gazdasági, politikai érintkezésük biztatóan erősödött. Az 1964-ben megkötött jugoszláv—magyar kulturális egyezmény lehetőséget nyújtott arra, hogy a két ország történészei között is rendszeres kapcsolat, összehangolt együttműködés alakuljon ki. Ezt a célt szolgálták azok a tárgyalások, amelyek az együttműködés koordinálására kiküldött jugoszláv és magyar történész bizottságok között 1964 decemberében zajlottak le Budapesten. A jugoszláv bizottságnak *D. Janković, A. Löbl, A. Radenić, V. Vinaver*, a magyar bizottságnak *Ránki György, Erényi Tibor, Hanák Péter, Heckenast Gusztáv, Katus László, Kővágó László és Pamlényi Ervin* volt tagja.

A két bizottság, behatóan megtárgyalva az együttműködés lehetőségeit, megállapodott a történeti kutatómunka egybehangolása, a kölcsönös tájékoztatás, valamint a két ország történelmi társulatai közötti kapcsolatok fejlesztése érdekében szükséges tennivalókról.

Népeink sok tekintetben közös múltjának feltárása a történeti kutatások koordinálását, közös munkálatok végzését kívánja meg. A két bizottság öt olyan nagyobb témakört jelölt meg, amelyek közös feldolgozásához a leginkább megvannak a kellő szakmai-személyi feltételek. Az első ilyen témakör a középkori kutatásokat foglalja magában. Ide tartozik a török hódoltság korának gazdaság- és társadalomtörténeti problematikája, a horvát—magyar nagybirtok (Zrínyiek és Frangepánok) XVI—XVIII. századi fejlődése, az árviszonyok, árforradalom kérdése a XVI—XVIII. században, a szerb kereskedőtevékenysége Magyarországon a XVIII—XIX. században.

A második nagy témakör az 1848—1849-es forradalmak és nemzeti küzdelmek problematikája; jelenleg főként a parasztság helyzetére és mozgalmaira, a jobbágyfelszabadításra, valamint az 1848—1849-es délszláv—magyar kapcsolatokra vonatkozó kutatómunka koordinálását helyezve középpontba.

A délszláv—magyar kapcsolatok alakulása 1849-től az első világháborúig című témakör Szerbia és Magyarország gazdasági kapcsolatainak alakulását, a nemzeti kérdés, a horvát—magyar viszony, a határőrvidék polgárosításának kérdéseit, az Osztrák-Magyar Monarchia és Szerbia diplomáciai kapcsolatainak történetét foglalja magába.

Külön kérdésesoporként emelte ki a két bizottság az 1917—1919. évi forradalmi és nemzeti mozgalmak problematikáját, a Magyar Tanácsköztársaság és a délszláv népek viszonyát, kapcsolatait.

Az ötödik témakör a két világháború közötti jugoszláv—magyar kapcsolatokat öleli fel: a diplomáciai kapcsolatok, az 1941—1944-es jugoszláviai magyar megszállás, a felszabadító harcok témakörét.

Az egyes témákkal összefüggésben a két bizottság megállapodott a témáért, illetve az adott témakörben a kapcsolatok ápolásáért felelős intézmény vagy kutató személyében, valamint az együttműködés formájában, konkrét tennivalóiban is (kutatók cseréje, levéltári és bibliográfiai tájékoztatók, egymás anyagainak kölcsönös recenzálása, esetenként munkalapinterferencia, esetleg más országok kutatóinak bevonásával is stb.).

Egymás folyamatos tájékoztatása végett a két bizottság úgy határozott, hogy történeti folyóirataink kölcsönösen helyt adnak a két ország történetírásáról készült

beszámolóknak, kölcsönösen lehetővé teszik tanulmányok publikálását a közös érdeklődésre számot tartó témákból. A jugoszláv—magyar történész kapcsolatok gondozását jugoszláv részről a Jugoszláv Társadalomtudományi Intézet, magyar részről az Akadémia Történettudományi Intézete vállalta magára. Megállapodás jött létre arra nézve is, hogy e két intézmény — a személyes kapcsolatok, konzultációk megkönnyítése végett — kölcsönösen tájékoztatják egymást a fent ismertetett témakörben dolgozó kutatókról és közelebbi kutatási témájukról.

A két ország történelmi társulatai közötti kapcsolatok fejlesztése érdekében mind a két bizottság javasolta saját történelmi társulatának, hogy lépjenek egymással közvetlen érintkezésbe, dolgozzák ki az együttműködés konkrét formáit (előadócsere, népszerűsítés, a tanári tagozatok kapcsolatai stb.). A két bizottság, mint különösen aktuális feladatot, javasolta történelmi társulatának, hogy szervezzen konferenciát a Jugoszláviában, illetve Magyarországon használatos történeti kézikönyvek, egyetemi tankönyvek megvitatására: ilyen kollokvium hasznosan elősegítheti egymás álláspontjának jobb megértését és a vitás kérdések közös alapról való megközelítését.

A két bizottság tárgyalásait azzal zárta, hogy a megbeszélés hasznos és eredményes volt, megvetette az alapját a két ország történései közötti szorosabb és rendszere-sebb együttműködésnek. A tárgyalás résztvevői egytörtettek abban is, hogy a koordináló megbeszéléseket a jövőben is folytatni kell.

1965 folyamán megkezdődött a kutatók kölcsönös cseréje, újabb területekre terjedt ki a jugoszláv—magyar történészek együttműködése. A noviszadi Pártarchivum, a beográdi és a budapesti Hadtörténelmi Intézet között megállapodás jött létre az 1941—1944-es magyar megszállás s a jugoszláviai népi-felszabadító háború történéseinek közös munkálataira nézve; a kérdés diplomácia-történeti vonatkozásaiba bekapcsolód-nak a Történettudományi Intézet ezzel foglalkozó munkatársai is.

A beográdi Munkásmozgalmat Tanulmányozó Intézet vezetőjének budapesti, majd az MSzMP KB Párttörténeti Intézetének jugoszláviai látogatása során a két intézmény vezetői megállapodást kötöttek a jugoszláviai illetve magyarországi munkásmozgalomtörténeti kutatások összehangolásáról. Az egyezmény tartalmazza azokat a külön megállapodásokat is, amelyeket a magyar párttörténet-sz-delegáció a zágrébi, ljubljanai illetve noviszadi párttörténeti intézményekben tett látogatásakor kötött.¹ A Történettudományi Intézet egyik munkatársának jugoszláviai tanulmányútja során felvetődött az a javaslat is, hogy az együttműködést ki kell terjeszteni a felszabadulás utáni korszak tanulmányozására is.

A bécsi történész kongresszus alkalmával lehetőség nyílt arra, hogy a jugoszláv és magyar történészek között további személyes kapcsolatok alakuljanak ki. Itt — többek között — szóbeli megállapodás jött létre arról, hogy az 1849—1914 közötti délszláv—magyar kapcsolatok kérdésében a horvátországi illetve magyarországi egyetemi tankönyvek, valamint Katus Lászlónak a horvát nemzeti kérdéssel foglalkozó kandidátusi diszsertációja alapján eszmecserére kerül majd sor a nézetek tisztázása s lehető közös nézőpont kialakítása végett. Ugyanígy előrehaladás volt tapasztalható az 1917—1919. évi forradalmi mozgalmak közelgő félvszázados fordulója kapcsán a forradalmi munkásmozgalom és a nemzeti küzdelmek első világháború alatti-utáni témakörében is. Itt is egyetértés született arra nézve, hogy e fontos kérdések közös megközelítésének kidolgozása munkakonferenciák, megbeszélések formájában mind a két ország történetírásának aktuális feladata.

1965 decemberében került sor a jugoszláv—magyar történészbizottságok második tanácskozására a rijekai Adria Tudományos Intézetben. A tanácskozáson részt vevő magyar küldöttséget *Molnár Erik* akadémikus vezette, tagjai voltak: *Arató Endre* kandidátus, egyetemi tanár, *Pamlényi Ervin*, a Történettudományi Intézet osztályvezetője, a Századok szerkesztője, *M. Somlyai Magda* kandidátus, a Történettudományi Intézet munkatársa és *Varga János* kandidátus, a Történettudományi Intézet munkatársa. A jugoszláv delegáció vezetője *D. Janković* professor, a Jugoszláv Társadalomtudományi Intézet történeti osztályának vezetője volt; tagjai: *Sl. Gavrilović* egyetemi tanár (Novi Sad), *A. Löbl* ny. egyetemi tanár (Novi Sad), *J. Šidak* egyetemi tanár (Zagreb) és *V. Vinaver*, a Jugoszláv Történettudományi Intézet történeti osztályának munkatársa.

A tanácskozásnak két napirendje volt: 1. Magyar—délszláv kapcsolatok 1848—1849-ben; 2. az együttműködés eddigi eredményeinek áttekintése.

Az első napirendi ponthoz Gavrilović és Löbl professorok már korábban megküldték téziseiket; Šidak professor szóban ismertette az 1848-as horvát politikai helyzetre

¹ A Párttörténeti Intézet küldöttségének jugoszláviai látogatásáról szóló beszámolót részletesebben lásd: Párttörténeti Közlemények, 1965. 4. sz. 167—169. l.

és a horvát—magyar viszonyra vonatkozó felfogását. Közötte és a magyar küldöttség tagjai között termékeny eszmecsere alakult ki, amelynek során az 1848—49-es horvát nemzeti mozgalom problematikája sokoldalú megvilágításra került mindkét oldalról. Rövidebb idő jutott Á. Löbl és Sl. Gavrilović professzorok téziseinek megbeszélésére, amelyekkel kapcsolatban kevesebb vitás probléma merült is fel.

A tanácskozás második napirendi pontjaként a küldöttek röviden áttekintették a két ország történései közötti kapcsolatok eddigi fejlődését. Megállapodtak abban, hogy a zagrebi Történettudományi Intézet és a pécsi Dunántúli Tudományos Intézet felveszik a kapcsolatot az 1966. évi Zrínyi-ünnepségek megrendezésével kapcsolatban. Megállapodás jött létre arra nézve is, hogy a nemzeti kérdés, a horvát—magyar viszony, a határőrség polgárosítása témakörből 1966 végén vagy 1967 elején munkakonferenciát rendeznek közösen megállapított legújabb szakirodalomról készített kölcsönös feljegyzések alapján. A küldöttek megállapodtak abban is, hogy az együttműködést kiterjesztik a két ország 1945 utáni történelmi feldolgozása módszertani és tartalmi kérdéseinek közös megvizsgálására és a korszak problémáinak összehasonlító módszerrel történő megoldására is; kijelölték egyben a témakör felelőseit is. A magyar delegáció javaslatára a tanácskozás hozzájárult ahhoz, hogy mind a két fél terjesszen javaslatot az illetékes szervekhez a két ország általános és középiskolai tankönyveinek közös felülvizsgálására, azonos álláspont kialakítására. Megállapodás jött létre néhány cikk illetve beszámoló elkészítésére is. A tanácskozás végül regisztrálta az év folyamán az egyes jugoszláv és magyar történeti, párttörténeti, hadtörténelmi intézmények között létrejött megállapodásokat.

Rövid áttekintésünkből is kitűnik, hogy az eddigi megállapodások jórészt megteremtették azokat a formákat, kereteket, amelyek között a jugoszláv és a magyar történészek kutatásainak összehangolása, egymás munkájának kölcsönös támogatása végbe-mehet. A két ország történészei, kutatói műlik a továbbiakban, hogy közös erőfeszítésekkel, a kölcsönös bizalom jegyében létrehozzák a közös múlt internacionalista szellemű feldolgozását.

Mucsi Ferenc

AZ ELSŐ OLASZ—MAGYAR TÖRTÉNÉSZTALÁLKOZÓ

A múltbeli történelmi kapcsolatok intenzitása és tartalma bizonyos fokig befolyásolja a jelenkori történész kapcsolatokat is. A termékenyítő hatásokban gazdag, többnyire baráti olasz—magyar történelmi kapcsolatok bő anyagot és szolid alapot nyújtanak a két ország történészeinek együttműködéséhez. — Ennek megfelelően a történész kapcsolatok is szép múltra tekintenek vissza. Száz év óta járják a magyar történészek az itáliai levéltárakat, könyvtárakat, s a közel négy évtizede fennálló Római Magyar Intézet is tevékenyen ápolta a közös múlt kutatását. Mind az olasz, mind a magyar történészek gyakran foglalkoztak a középkori és a Risorgimento korabeli kapcsolatokkal, s ezzel összefüggésben a másik ország történetével.

A történészek közötti kapcsolatok azonban — még a közelmúltban is — többnyire személyes jellegűek és esetlegesek voltak. Történettudományunk látókörének szélesedésére, megbecsülésének növekedésére volt szükség ahhoz, hogy a rendszeres tudományos együttműködés gondolata felmerülhessen. Szükség volt a mindkét részről mutatókozó érdeklődésre, az egymás eredményeinek megismeréséhez, megvitatásához való készségre, ahhoz, hogy a felmerült gondolat rövid idő alatt realizálódhassék. Az együttműködés rendszeresítéséhez a gondolatot és a formát azok a találkozők sugalmazták, amelyeket mi a csehszlovák, a lengyel, a német és az osztrák történészekkel, az olaszok pedig a jugoszlávokkal már kiépítettek. Érdekes itt megemlíteni, hogy az olasz és a jugoszláv történészek évek óta rendszeresen találkoznak a délszláv és az olasz történet szorosan összekapcsolódó — és természetesen sok konfliktust és sok vitaanyagot is tartalmazó — problémáinak tudományos megtárgyalására.

Hasonló elgondolások alapján készítettük elő az első olasz—magyar találkozót is. Megállapodtunk, hogy minden alkalommal egy nagyobb korszak meghatározott problémáit — először a Risorgimento korának közös küzdelmeit, továbbá az első világháború időszakának külpolitikai kapcsolatait — vitatjuk meg, és pedig viszonylag szűk körben, a szakutatók bevonásával. Eddig az ilyen szűkebb körű munkakonferenciák bizonyultak a legeredményesebbnek. Az olasz részről tanúsított együttműködési készséget mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az első találkoző megszervezését a római egyetem, személy szerint a nemzetközi fórumokon is jól ismert Franco Valsecchi professzor, a történeti intézet igazgatója vállalta. Az 1965. november 9—12. között tartott konferencián rajta

kívül a római, a firenzei, a perugiai, a milánói egyetem tanárai, Angelo Tamborra, Rodolfo Mosca, Rosario Romeo, Leo Valiani és más olasz történészek vettek részt. A magyar delegációt Molnár Erik akadémikus vezette. Tagjai voltak Ránki György, a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese, Hanák Péter, az Intézet osztályvezetője, Kis Aladár és Sallai Géza, az ELTE docensei.

A. *Tamborra* professzor európai távlatokba ágyazott s a magyar történelem alapos ismeretéről tanúskodó előadása abból indult ki, hogy Itália és a közép-délkelet-európai országok sohasem alkottak külön, egymástól idegen világot, hanem évszázadokon keresztül szoros szálak kapcsolták őket össze. Rövid történeti áttekintés után az 1848-as kapcsolatok problémáit elemezte. Rámutatott a nemzeti egyesítésért küzdő olaszok ama nehézségére, hogy a szövetségesnek tekintett magyarok, szlávok és románok között éles nemzeti ellentétek voltak, amelyeket az olasz kiegyenlítési törekvések sem tudtak kiküszöbölni. Helyesen világította meg a magyar nemzeti vezető réteg nacionalizmusának kétarcúságát. Reálisan, az ellentmondásokat is feltárva foglalkozott az 1850-es és 60-as évek olasz–magyar kapcsolataival. Az összefogási törekvések mellett hangsúlyozta a piemonti vezető körök óvatosságát, amely a magyarországi valóságos helyzet megismerésén alapult. A magyar közreműködés méltánylása mellett rámutatott az emigrációs politika utópikus vonásaira is. Az előadás érdekes, eddig kevésbé ismert adatokat közölt az 1864–65-ös felkelési tervekéről, amelyek a küszöbön álló háború esetében egy dalmáciai partraszállásra, az olasz kormánytól támogatott horvát és magyar felkelésre vonatkoztak.

A vita első napján a felszólalók az olasz kormány óvatos politikáját bírálták, és rámutattak arra is, hogy a magyarországi belső helyzet, különösen a parasztság és a vezető nemesség viszonya a 60-as években teljesen más volt, mint 1848 előtt és a forradalom idején.

Molnár Erik előadása a francia és az olasz nemzetté válás és a nemzeti tudat problémáival foglalkozott. Abból indult ki, hogy a francia nemzet mint territoriális-etnikai közösség, és egyúttal a feudális nemességre korlátozódó osztályközösség, objektíve — és szubjektív formájában is — már a feudális korban fennállott, de még nem alkotta a politikai közösség, a francia állam ideológiai alapját. A nyelvi kapcsolat objektív érteimben már a rendi, majd az abszolút monarchia korában is szerepet játszott az állami-nemzeti fejlődésben. Az abszolút monarchia, ha nem is tudatosan, lényegében a nemzeti területet egyesítette. Az ipari és kereskedő burzsoázia gazdasági érdekein alapuló és a felvilágosodás filozófusai által kifejezett polgári reformmozgalom új tartalmat és ideológiát adott a nemzeti fejlődésnek. A nemzet és a haza fogalmát elszakították az abszolút állam, a király személyétől, és a harmadik rendben megtestesült nemzetet tekintették a szabadság-eszme hordozójának. Ez a nemzet-fogalom és a politikai forma, amelyet a forradalom első szakasza megvalósított, ugyancsak szűk körű volt, a burzsoáziára korlátozódott, gyakorlatilag kizárta a népet. A fordulatot elvileg Rousseau alapozta meg, aki a nemzet fogalmát összekapcsolta a népszuverenitás elvével, politikailag pedig a jakobinus diktatúra valósította meg, amely bevonta a néptömegeket az antifeudális nemzeti mozgalomba, s a nemzeti hazafias eszme leglelkesebb híveivé, lángoló patriotákká tette őket.

Az olasz nemzeti fejlődés fő vonásait az előadás a franciához viszonyítva fejtette ki. Az első különbség az volt, hogy Olaszország a XVIII. században több államból állt, a nemzet nem politikai, hanem territoriális-etnikai-kulturális közösség volt. Másodszor, a francia burzsoá reformmozgalomtól eltérően, az olasz nemzeti mozgalom alapvető osztályerejét a polgárosodó nemesség és az agrárpolgárság alkotta. Itt a nemzeti egység gondolata nem a haladó osztályok anyagi szükségleteiben gyökerezett, hanem mint a nemzeti etnikai-kulturális fogalmának logikai következménye érvényesült. Ezután elemezte az olasz nemzeti mozgalom irányzatait, megvalósulási folyamatát, rámutatott a paraszti tömegek kizására, ill. távolmaradására a nemzeti mozgalomtól.

A hozzászólók elismeréssel méltatták a nemzeti fejlődésmenet elemzését, a francia és olasz fejlődés összevetését és társadalmi megalapozását. Többen kiegészítették az előadást a parasztmozgalmakra vonatkozó új kutatások eredményeivel, amelyek nem igazolják teljesen a parasztság részvétlenségéről vallott nézetet. Hiányolták, hogy az előadás nem foglalkozott a magyar nemzeti fejlődés problémáival, az olasz és magyar fejlődés párhuzamával. Ránki György hosszabb felszólalásában érintette a magyar és az olasz gazdasági-társadalmi fejlődés különbségeit; főként a magyar agrárfejlődés és a soknemzetiségű ország problémáit hangsúlyozta.

A „szematizmus veszélye” címszó alatt elhangzott olyan megjegyzés is, amely burkolt formában a marxista szemléletet vitatta, de ekörül nem alakult ki nagyobb vita. Az előadó etekintetben fenttartotta az előadásban kifejtett álláspontot.

Sallai Géza előadása jórészt a forradalmi olasz — magyar kapcsolatokkal foglalkozott. Részletesen tárgyalta és értékelte Kossuth és Mazzini kapcsolatát, Kossuth szakítását és közeledését Cavour, ill. III. Napoleon politikájához. Kitért Kossuth „bonapartizmusának” vitatott kérdésére is. Hangsúlyozta Kossuth óvatosságát, fenntartásait, de rámutatott koncepciójának gyenge pontjaira is. Ismertette Kossuth korabeli és későbbi véleményét az olasz politikai fejlődésről, majd részletesen tárgyalta a Garibaldival való kapcsolatait, Garibaldi befolyásolására irányuló kísérleteit. Elemezte azt a nehéz helyzetet, amely elé a Garibaldival és Cavourral való együttműködés, az illegális és a legális eszközök együttes felhasználása állította Kossuthot, akit a hazai helyzet alakulása is a mielőbbi cselekvésre készítetett.

A hozzászólók rámutattak a nemzeti függetlenség és a demokrácia bonyolult kapcsolatára. Az olasz demokraták 48-ban még a demokráciát tartották fontosabbnak, mint a konzervatívnak ítélt Piemont általi egyesítést. Ez a helyzet az 50-es évek során megváltozott, amint Kossuthéknál is a nemzeti önállóság kivívása vált a fő szemponttá. Egyik felszólaló Kossuthnak a nemzetiségi és a parasztkérdésben tanúsított érzéketlenségét hangsúlyozta, amelyet nemesi állásponjból származtatott. Más részről felvetődött, hogy akkor mivel magyarázható a magyar parasztságban évtizedekig továbbélő, erős Kossuth-kultusz. A magunk részéről igyekeztünk Sallai színvonalas előadását kiegészítve válaszolni a kérdésekre. A vita során merült fel az a visszatérő javaslat, hogy az olasz történetírás szempontjából nagyon hasznos lenne Kossuth válogatott műveinek olasz nyelvű kiadása.

Kis Aladár előadása az olaszországi magyar légió történetének fő mozzanatait elevenítette fel. Ismertette — az 1848-as előzményekből kiindulva — a légió megalakításának történetét, elemezte a légió tisztikarának összetételét, létszámát, helyzetének alakulását. Igen érdekes volt Türr István szerepének tisztázása. Az előadó kimutatta, hogy Türr nem volt valójában garibaldista, hanem a piemonti udvar megbízottja, aki állandó kapcsolatban állt a kormánnyal, ill. időnként Viktor Emánuel királlyal, és szerepet játszott az egyesítés piemonti módjának elősegítésében. A vitában kisebb kiegészítések és a légió legénységének szociális összetételére vonatkozó kérdés hangzott el.

R. Mosca professzor érdekes előadása az olasz — magyar kapcsolatok 1866 és 1870 között bekövetkezett fordulatával foglalkozott. Régebben, a Risorgimento-ihletésű olasz történetírás úgy látta, hogy az 1866 októberi bécsi békével, a Regno d'Italia Ausztria részéről való elismerésével, ill. az 1867. évi kiegyezéssel Olaszország „magyar” politikája tárgyalanná vált, és ezzel a kérdéssel nem is foglalkozott. Az előadó vitatta e felfogást. Szerinte 1866-tal nem szűnt meg, csak megváltozott a viszony: a korábbi „meleg” szakaszt „hideg” szakasz, a konspiratív, illegális, forradalmi eszközöket használó politikát a legális diplomáciai és széleskörű külpolitikai kapcsolatok váltották fel. 1866-tal Magyarország súlya az olasz politika szempontjából nem csökkent. Magyarország fontos ellensúly volt az osztrák revanstörékvéssekkel szemben, s mint ilyen, támogatta az olasz egység végigvitelét. De már ütköző pontok is jelentkeztek. Andrássy már 1870-ben ellenezte Trentino és más olaszlakta területek átadását, ami számára a Monarchia területi megbontásának veszélyes precedense lett volna. Vagyis már a „hideg” szakasz kezdetén jelentkeztek a későbbi hármasszövetség problémái.

Az előadást élénk vita követte. Magyar részről *Hanák Péter* rámutatott arra, hogy a „meleg” és a „hideg” szakasz között már 1861-től beszélhetünk egy „langyos” szakasról is, amikor egyrészt a magyar vezető réteg fokozatosan a kiegyezés felé közeledett, s a kossuthi emigrációs politika elvesztette hazai bázisát, másrészt az Olasz Királyság is lassan felhagyott a Habsburg-Ausztria elleni konspiratív, forradalmasító politikával. *Hanák Péter* és *Ránki György* hangsúlyozta a nemzetiségi kérdés jelentőségét a kiegyezés megkötésében és a kiegyezés utáni dualista Magyarország politikájában: „az egységes magyar politikai nemzet” esznieje a magyar vezető réteg külpolitikáját is konzervatív irányba fordította. Ugyanakkor, az előadóval egyetértve, helyeselték a „hideg” — és egyre inkább elhidegülő — szakasz politikai kapcsolatainak, a közvélemény átalakulásának további kutatását. Olasz részről több kiegészítés hangzott el Olaszország külpolitikájára, az Osztrák-Magyar Monarchiához való közeledésére vonatkozóan. Rámutattak arra is, hogy a magyar püspöki kar nem tartozott az Olaszországgal ellenséges konzervatív erők közé, állásfoglalása többnyire liberális volt.

Hanák Péter előadása eddig ismeretlen levéltári anyagok alapján a magyar vezető politikusok szerepét és befolyását világította meg a hármasszövetség utolsó éveiben, ill. a világháború kitörésétől Olaszország hadbalépéséig terjedő szakaszban. Rámutatott arra, hogy a magyar politikai közvélemény a múlt század végétől fokozatosan elhidegült Olaszország iránt. Közrejátszott ebben a nemzeti kérdés is, a Fiume miatti ellentétek, Olaszországnak a szeparatista, irredenta mozgalmak iránti rokonszenve is, főként azonban

a dualista Monarchia és Olaszország hatalmi érdekeinek ütközése, Olaszország kétértelmű külpolitikája hangolta a magyar uralkodó osztályokat és a középosztály zömét ellenségessé. A magyar vezető körök a háború kitörésekor dühvel fogadták Olaszország semlegességi nyilatkozatát, elleneztek bármilyen kompenzációt, különösen ellenezték — e tekintetben a legintranzigensebbek közé tartoztak — Trentino átadását Olaszország semlegességének vagy közreműködésének megnyerése érdekében. Ez az álláspontjuk szorosan összefüggött az Erdélyre vonatkozó román kompenzációs követelésektől való félelmükkel. A magyar vezetők mereven ellenállottak az engedményeket sürgető német nyomásnak is. Különösen kiéleződött a helyzet 1915 januárjától, amikor Burián vette át a külügyminiszteri tárcát. Burián politikájának, amelyet az előadás részletesen végigkövetett, nagy része volt az olaszokkal való szakításban.

A tartalmas vitából csupán néhány mozzanatot emelünk ki. Vita alakult ki a hármasszövetségi szerződés 7. §-ának értékelése körül. Egyik álláspont helytelenítette, hogy az olasz kormány a szövetségessel szemben mereven alkalmazta kompenzációs jogát, és ebben az olasz hadbalépés elkerülhetetlen csíráját látta. Más álláspont helyeselte a 7. § alkalmazását, jogos nemzeti követelésnek tekintette az olasz igényeket. Az előadó, egyetértve *Romeo* professzorral, a hangsúlyt nem a szerződés betűjére, hanem a hatalmi érdekekre és erőviszonyokra helyezte. Vitába szállt ugyanakkor azzal az állásponttal, hogy az olasz követeléseket a nemzeti érdek, a nemzeti elv védelme irányította volna. Rámutatott, hogy bár voltak jogos nemzeti igények is, az olasz kormány politikája alapjában imperialista, hatalmi politika volt. Végül megemlítjük a „mi történt volna, ha” vitát: többen felvetették a kérdést, belépett volna-e Olaszország a háborúba, ha idejében megkapja a területi kompenzációt. A vita azonban itt csak hipotéziseken alapulhatott, ezért tudományosan nem dönthető el.

L. Valiani színvonalas, nagy anyag- és tárgyismeretről tanúskodó előadása ugyancsak a hármasszövetség felbomlásáról, az 1914–15-ös olasz–magyar kapcsolatokról szólt. Az előadó részletesen foglalkozott a hármasszövetség ellentmondásaival. Rámutatott arra, hogy az olasz politikai élet demokratizálódása során megnőtt a közvélemény befolyása, amely nagyrészt Monarchia-ellenes volt. Véleménye szerint Olaszország a valódi nagyhatalom rangjára vágyott, nem maradhatott tehát ki a háborúból, vagy a központi hatalmak, vagy az antant oldalán be kellett avatkoznia. A kormány 1914 nyarán még nem döntötte el az alternatívát, bár a közvélemény jelentős része az antant felé hajlott. A döntés 1915 február második felében történt meg, s ebben nagy felelősség terheli a Monarchia vezetőit, elsősorban Buriánt, akinek intranzigenciája megakadályozta, hogy Giolitti hívei, a semlegességpártiak felülkerekedjenek. Márciusban már hiába ígértek engedményeket, az olasz kormány — érthető okokból — azonnali területátadást követelt, aztán pedig már megkötötte a londoni egyezményt. Az előadó részletesen foglalkozott a magyar politika alakulásával, az egyes pártok és politikuskok szerepével, különösen a függetlenségi ellenzék, Károlyi Mihály és társai politikáját, az Olaszországgal való meg egyezésre irányuló törekvéseiket hangsúlyozta és méltatta.

A vitában egyes olasz felszólalók ezúttal sem fogadták el azt a tételt, hogy a 7. §-hoz való ragaszkodás már magában rejtette a háború csíráját. Vitatták a Giolitti-féle vonal realitását is. Feltették a kérdést: mivel magyarázható Tisza álláspontváltoztatása a háború megindítása kérdésében 1914 júliusában, illetve Trentino átadásának kérdésében 1915 márciusában. Magyar részről *Hanák Péter* válaszolt a kérdésekre. *Ránki György*-gyel együtt szóváltette a függetlenségi párt szerepének túlzását.

A konferencián jól kidolgozott, érdemleges előadások hangzottak el. A vita sem volt melléktémák, udvarias-sablonos kiegészítések halmaza. Érdemleges, szakszerű volt, őszintén szívélyes, kollegiális légkörben zajlott le. Ez lehetővé tette, hogy az elvi kérdésekben mutatkozó véleménykülönbségek ellenére, elvi engedmények nélkül is több kérdést tisztázzunk, illetve megjelöljük a további kutatások és megbeszélések irányát. A kölcsönös érdeklődés iránya már a részletviták és a személyes beszélgetések során elég világosan kirajzolódott. Igen nagy érdeklődés mutatkozott a történelem mélyebb rétegeibe hatoló kutatások iránt: a viták többnyire a gazdaság- és társadalomtörténeti kérdésfeltevések felé kanyarodtak, a történelmi jelenségek megértésére törekvő vizsgálódás az összehasonlító módszer, a gazdasági-társadalmi fejlődés párhuzamos és eltérő folyamatai felé tájékozódott. Hamarosan kitűnt, hogy az igényes történészek nem elégszenek meg a kapcsolat-kutatás eddigi fő témáival és módszerével, a diplomáciai és a politikai-mozgalmi kapcsolatok feltárásával, illetve a felszíni politikai összefüggéseknél mélyebbre nem hatoló deskriptív módszerrel. Az olasz kollégák érdeklődést tanúsítottak a magyarországi iparfejlődés — az ipari forradalom — menete, a polgári átrétegződés során kialakult társadalmi struktúra iránt, amint mi is tanulságosnak tartjuk az olasz mezőgazdasági fejlődés tőkés útjának, az ottani iparfejlődés problémáinak megismerését.

Az összehasonlító módszer bizonyára magasabb színvonalra emeli az országok közötti kapcsolatok kutatását, egyúttal nagyobb teret enged a marxista szemlélet és módszer érvényesítésére is. Az elmondottak indokolják, hogy a következő találkozó napirendjére első helyen „Az olasz és a magyar gazdasági-társadalmi fejlődés problémái a XIX. század második felében” témát tűztük ki. A másik napirendi pont időrendben folytatja a megkezdett témakört: az 1918 és 1927 közötti olasz–magyar külpolitikai kapcsolatokkal foglalkozik.

A konferencián ismét meggyőződhattünk róla, hogy az olasz történészek közül sokan és szívesen foglalkoznak magyar történelemmel, néhányan — A. Tamborra, L. Valiani, R. Mosca és mások — kitűnően tájékozottak témájuk magyar történeti vonatkozásaiban. Az érdeklődést tanúsítja, hogy konkrét formában felmerült Kossuth válogatott műveinek olasz nyelvű kiadása, egyes magyar történeti munkák lefordíttatása, az olasz diplomáciai okmánygyűjtemény összeállításában való konzultatív közreműködés.

Végeredményben az első hivatalos olasz–magyar történeztalálkozó eredményesnek tekinthetjük. Jogos reményünk lehet rá, hogy ebből a kezdeményezésből mindkét fél számára gyümölcsöző, állandó tudományos eszmecsere fejlődhet ki.

Hanák Péter

A SMOLENICEI ACADEMIA ISTROPOLITANA-KONFERENCIA

Mátyás király pozsonyi egyeteme, az Academia Istropolitana megalapításának 500. évfordulója alkalmából a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete 1965. december 13–16. között nemzetközi konferenciát rendezett Smolenicén. A csehszlovák történetírás reneszánsz-kutatói nagy számban jelentek meg e tudományos megbeszélésen, melyen a külföldet egy lengyel és négy magyar kiküldött képviselte. Magyar részről *Mátrai László*, *Kardos Tibor*, *Csizmadia Andor* és e sorok írója vettek részt előadással a konferencián.

Bár a konferencia a küszöbön álló évforduló ünnepségeinek tudományos előkészítése kívánt lenni, a rendezőség az egyetemalapítással összefüggő szűkebb kérdések mellett az egykori Magyarország szlovák nyelvterületének átfogóbb problémáit is meg kívánta vitatni, különös tekintettel a mai Szlovákia területén tért hódító humanizmus társadalmi feltételeire, távolabbi összefüggéseire és belső tartalmára. A konferenciának a rendezőség eleve afféle felmérő jelleget szánt; a smolenicei megbeszéléseken kellett kiviláglania annak, hogy mennyire jutott előre a mai csehszlovák történetírás a XV–XVI. századi kultúrtörténelem marxista feldolgozása terén, és melyek a hiányok, melyek kitöltésére kutatási csoportokat kell létrehozni. E regisztráló felmérő feladat adja meg a magyarázatát annak a körülménynek, hogy a négynapos konferencián több mint 30 referátum szerepelt, s a történészek mellett a rokon szakmák képviselői is jelentős számban léptek fel. Ezt egyébként a konferencia témája is indokolta.

A smolenicei szimpozionon kétféle tudományos felfogás és módszer jutott érvényre: az előadók nagyobb része az adatok feltárására fektette a súlyt, s emellett némiképpen háttérbe szorultak az olyan referátumok, melyek kifejezetten a magyarországi és közép-európai humanizmus elvi kérdéseinek megvilágítását tartották feladatuknak. Ennek alapján a hallgatónak az lehetett a benyomása, hogy Csehszlovákiában a reneszánsz korát illetően a történészek igen széles körben végeznek adatfeltáró munkálatokat, de viszonylag csekély érdeklődés mutatkozik a szintétikus értékelések iránt. A konferencia résztvevői közül többen is rámutattak erre az aránytalanságra, s érthető, hogy a referátumokat követő vitákban már az elvi kérdések is helyet kaptak.

A konferencia szűkebb tematikáját jelző Academia Istropolitana-kutatás tekintetében az utóbbi évtizedek jelentősebb felfedezést nem hoztak, aminek következtében a hipotéziseknek és kombinációknak továbbra is szabad tér nyílik. Az olyan alapvetőeknek tűnő kérdésekre, mint hogy mi vezette Mátyás királyt a pozsonyi studium generale megalapítására, sokféle magyarázat kínálkozik anélkül, hogy bármelyiket is biztosnak, véglegesen megnyugtatónak éreznék. Nyitott kérdés továbbra is, hogy miért éppen Pozsony lett az új egyetem otthona és hogy mennyiben függ össze a hely megválasztása Mátyás külpolitikájával. Az egyetem fenntartása, pártfogása körül is sok a homályos pont, úgyszintén nem egyhangúan megválaszolt az a kérdés sem, milyen okok vezettek az egyetem megszüntetésére. A referátumok körül kifejlődött vitában majd minden itt felsorolt kérdéssel kapcsolatban többféle koncepció is felvetődött. Szlovák részről *Varsik* professzor — a korabeli szlovák–cseh kapcsolatok kiváló ismerője — ezuttal is annak a nézetének adott hangot, hogy a pozsonyi studium generale felállításának végső és természetesen indítóokait a prágai egyetem meglétében kell keresni; a prágai egyetemen ugyan- is a hazsita mozgalom letérése után sem csökkent a szlovák hallgatók száma, s az itteni

huszita légkör semmiesetre sem lehetett kívánatos a magyar király szemében. A vita ily módon előtérbe hozta Mátyás és a cseh hadjárat kérdéseit, s ennek politikai tartalmát. Mátyás feltételezett huszitaellenességével kapcsolatban *Kardos Tibor* kifejtette, hogy Podjebhrad esetében nem beszélhetünk a szó igazi értelmében vett huszitizmusról, még ha a kortársak a cseh uralkodót huszita királyként emlegették is; Mátyást pedig kizárólag az államrezon vezette, amikor hadat indított a „huszita” király ellen. A prágai egyetem dominálót befolyása a pozsonyi főiskola megalapítására végül is a vita során egyéb szempontoknak adta át helyét. *Peter Ratkoš* előadása meggyőzően világította meg az egyetemalapításnál szerepet játszó hazai feltételek és szükségletek fontosságát. Ami az egyetemalapításnak Mátyás külpolitikájával való összefüggéseit illeti, a konferencia nem jutott túl a már ismert nézeteken.

Az egyetem fenntartóit tárgyalva egyes előadók (Ratkoš) nyomatékosan utaltak Vitéz János és Schomberg György kiemelkedő szerepére. Nem nyert azonban kellő bizonyítást az a feltételezés, mely szerint Mátyás csak másodrendű szerepet játszott volna az érsek (az egyetem kancellárja) és az alkancellár mögött. Hogy a király az egyetemalapítás idején gyakran volt távol az országtól, ez egyáltalán nem bizonyítja, hogy nem törődött volna az egyetemmel. Továbbra sem világos, hogyan függött össze az egyetem megszűnése Mátyás és Vitéz ellentétével, melyet — mint *Kardos Tibor* rámutatott — helytelen volna pusztán személyes ellentétként felfogni, de ugyanígy nem állanak előttünk tisztán az egyetem anyagi forrásai sem, melyek megcsappanása sokban hozzájárult a főiskola megszűnéséhez.

A konferencia érthetően nagy figyelmet szentelt az Academia Istropolitana nemzetközi kapcsolatainak, s e téma szükségyszerűen összefonódott általában a reneszánsz nemzetközi kapcsolataival. Nagy súllyal kerültek szóba a prágai, a krakkói és a bécsi egyetemekkel fennállott kapcsolatok, viszont teljesen kiesett a vitákból az olasz és a német összefüggések tárgyalása. Érezhető volt az egyetemtörténeti kutatások általános gyengéje: az egyes egyetemek között fűződő személyi szálak mellett alig találkoztunk olyan kísérletekkel, melyek a hatások és kölcsönhatások konkrét eredményeit vizsgálnák. E szempontból fontos volt a magyar vendégek témaválasztása. *Mátrai László* az olasz reneszánsz filozófia magyarországi hatását konkrét példán (Francesco Petrizzi) is bemutatta, *Kardos Tibor* a devotio moderna és az Academia Istropolitana kapcsolatát ugyancsak konkrétan vizsgálta. Az európai összefüggések egybevetésére adott jó példát *Josef Polišíenský* (Prága) hangsúlyozva, hogy a humanizmus kérdései csakis az európai gazdasági-társadalmi helyzet ismerete alapján válaszolhatók meg. Polišíenský a vitában a szlovákiai humanizmus jellegéről szólva azt az álláspontot fejtette ki, hogy a XVI. század első felétől kezdve a szlovák nyelvtérületet semmiképpen sem lehet Európától elszigetelt, elmaradott területnek tekinteni, ahol a humanizmus is csak elcsenevésesedett formában, kisserűen nyilvánulhatott meg. Polišíenský hadat üzent a „szlovákiai esendélet” koncepciójának, melyet *Mišanik* képviselt a konferencián, s az egyes országok humanizmusának rangsorolása helyébe ezek jellemzését kívánta állítani. Kár, hogy választott témája (A szlovák humanista műveltség a Fehérhegy előtti Csehországban) csak egyes fragmentumokat tudott felmutatni abból a szélesebb európai perspektívából, melyről Polišíenský a bevezetőben beszélt. Előadása így is túllépett a tisztán szlovák—cseh összefüggések körén érintve a sziléziai, morva és magyar kapcsolatokat is. A XVI. század folyamán a cseh egyetemre került szlovák értelmiség kiváló képviselői úgy jelennek meg előttünk, mint a polgári-humanista gondolkodás szószólói. Különösen Jesenius és Fradelius munkássága kapott ismételtlen részletes méltatást a konferencián, mely éppen a későhumanizmus e két jeles alakjának megmutatása által jutott közelebb az általános európai (olasz, német, francia, angol, holland) műveltség hatásának érzékeltetéséhez. Hasonló eredményekkel járt a Sambucus életét és munkásságát megvilágító két előadás (*Vantuch* és *Kardos Tibor* referátumai). A szlovák—cseh humanista kapcsolatok tárgyalásánál a kérdés súlyának megfelelő arányban szerepeltek a sziléziai és morva humanizmus képviselői, s ha sok újat ezzel kapcsolatban nem is hallottunk, *Macúrek* professzor (Brno) lendületes előadása ismét ráirányította figyelmünket arra, hogy a közép-európai humanizmus történetében milyen sok szoros szál kapcsolja össze az egyes területeket, s mennyire kívánatos volna, hogy a kutatás is a nemzetközi együttműködés formájában történjék.

A konferencia legfőbb eredményét abban láthatjuk, hogy sokoldalú képet rajzolt a XV—XVI. századi szlovák szellemi élet viszonyairól, s megjelölte a további kutatás idevágó feladatait. A XV—XVI. századi szlovák iskolatípus, az általános műveltség, az írásbeliség műfaji megoszlása, a könyvtárak, egyes művészeti ágak fejlettsége sokrétűen bontakozott ki az egyes előadások nyomán, ösztönzést és támaszt adva a tudományos kutató munkának. A konferencia anyaga külön kötetben lát napvilágot.

Kovács Endre

A VII. MAGYAR—CSEHSZLOVÁK JOGTÖRTÉNETI KONFERENCIA

(Pécs, 1965. szeptember 23—25.)

Az 1957 óta évente rendszeresen megrendezésre kerülő csehszlovák—magyar jogtörténet találkozózn olyan kérdések szerepelnek napirenden, amelyek mindkét ország történelmét érintik, s melyek megoldásához hasznos és segítő a véleményesere. Mint eddig általában, az idei konferencián is, jogtörténetészeken kívül résztvettek állam- és jogelmélettel foglalkozó tudósok, történészek. *dr. Sárlos Márton*, ny. egyetemi tanár, a Magyar Jogász Szövetség Állam- és Jogtörténeti Szakosztályának elnöke megnyitóbeszédében méltatta a konferencia jelentőségét, majd *dr. Benedek Jenő*, a Magyar Jogász Szövetség főtitkára és *dr. Csizmadia Andor* egyetemi tanár, a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának dékánja üdvözlötte a résztvevőket.

*

A konferencián két téma került megvitatásra: *A szabadságjogok a dualizmus államában és A dualizmus államelmélete.*

Az első téma referátumát *prof. dr. Erwin Melichar* bécsi államjogász, *dr. Leonard Bianchi* pozsonyi jogtörténész és *dr. Pecze Ferenc* budapesti jogtörténész tartotta. *Melichar* professzor az 1867. december 21-i osztrák alaptörvényben lefektetett szabadságjogokat ismertette, különösen a soknemzetiségű Monarchiában oly rendkívül jelentős nemzetiségi egyenjogúságot és a szabad nyelvhasználat jogát elemezte részletesen. A polgári szabadságjogok érvényesülését elsősorban a birodalmi törvényszék jogalkalmazásában vizsgálta. Bizonyította, hogy a Reichsgericht „nemcsak hatáskörénél, hanem összetételénél fogva is politikai törvényszék volt”, amely judikatúrájával természetesen a fennálló társadalmi s politikai rendet védte. Hogy azonban ezt a funkcióját leplezze, igyekezett ítéleteit precíz jogi formákba önteni és hatályos jogszabályok rendelkezéseivel alátámasztani. A birodalmi törvényszék, amelynek az volt a feladata, hogy a decemberi alkotmányban biztosított politikai jogok megsértése miatt indított perekben ítélezzék, e feladatát elsősorban a kialakult viszonylagos nyugalom és rend megóvása céljával teljesítette.

A *Melichar* professzor által csak érintett, de részletesen ki nem fejtett egyesülési és a gyülekezési szabadság problematikáját vizsgálta *Raoul Kneucker* bécsi adjunktus, és kimutatta, hogy e jogok érvényesülésének lehetősége szoros függvénye volt a társadalom demokratikus fejlődésének és a szabadságjogokat érvényesíteni akaró osztályok és rétegek erejének. A Reichsgericht ítélező tevékenységét értékelve, *Kneucker* is *Melichar* véleményéhez csatlakozott.

Dr. Leonard Bianchi kandidátus, pozsonyi jogtörténész magyarországi és szlovákiai levéltárakban folytatott több éves kutató munkájának eredményeit összegezte a polgári szabadságjogoknak a dualizmus korabeli Magyarországon való érvényesülésére vonatkozóan. Mint köztudott, ezeknek a jogoknak nagy részét jogszabályok egyáltalán nem is rendezték, gyakorlásukat sokszor akadályozta a jogi rendezés hiányára hivatkozó hatósági önkény. Az előadó végigkísérte kérdésének alakulását a dualizmus fejlődésén és kimutatta, hogy az első világháborút közvetlenül megelőző évektől kezdve a munkás- és a nemzetiségi mozgalom rohamos fellendülésével párhuzamosan heves intenzitással tört felszínre a szabadságjogok érvényesítésének igénye, sőt követelése, de ugyancsak fokozódott az uralkodó osztályok állami aktusok alakjában jelentkező elnyomó törekvése is, különösen az 1912: LXIII. tc., a kivételes hatalomról szóló törvény életbeléptétől kezdve. A szabadságjogokat elsősorban a nemzetiségek körében korlátozták, az előadó ezért figyelmét elsősorban a nemzetiségi egyenjogúság, a szabad nyelvhasználat, a sajtó-, az egyesülési és a gyülekezési szabadság kérdésére, a nemzetiségi törekvésekkel szemben jelentkező erőszakos magyarosításra fordította.

Dr. Pecze Ferenc kandidátus referátumában a múlt század utolsó harmadában jelentkező választójogi reformtörekvésekkel foglalkozott. Részletesen ismertette a magyarországi választójogi reformjavaslatokat, az azok körüli parlamenti és parlamenten kívüli vitákat, majd a torzszülött választójogi szabályokat, amelyek a választókerületek aránytalan beosztásával, a „választási geográfiával” és „egyéb metajurisztikus eszközökkel” járultak hozzá „a magyar uralkodó osztályok hegemoniájának biztosításához a dolgozók és nemzetiségek felett”. Külön érdeme volt a referátumnak, hogy nemcsak a magyar választójogi fejlődését ismertette és értékelte, hanem vázlatosan, de jellemző vonásokkal megrajzolta a Monarchia különböző területein, tartományjaiban kialakult választási joggyakorlatot is, és így lehetőséget nyújtott azok összehasonlítására.

Dr. Karel Malý kandidátus, a prágai Károly Egyetem docense referátumában azt vizsgálta, hogyan érvényesült a sajtószabadság és a levéltitok védelme a dualizmus-korabeli Csehországban. E jogok megvalósulásának értékelésénél a törvények szavai könnyen megtéveszthetnek bennünket. Hogy ezek közül mi és milyen mértékben valósul meg, azt mindig az állam és a mögötte álló uralkodó osztályok pillanatnyi politikai érdeke határozza meg. Bár a hatvanas-hetvenes években az osztrák és a cseh burzsoázia között sok kérdésben éles ellentét alakult ki, a polgári szabadságjogok kérdésében álláspontjuk azonban volt: szűkíteni kell érvényesülési körüket. Ez álláspont az azonosság közös forrása az erőt akkoriban megerősödő munkásosztálytól való félelem volt.

Szabad György kandidátus, az ELTE BTK docense előadásában a tárgyalt témakör kérdéseinek előtörténetével foglalkozott, és azt vizsgálta, milyen koncepciókat tartalmaztak a szabadságharc bukása utáni időkben született alkotmánytervezetek a szabadságjogokat illetően. Rámutatott arra, hogy az abszolutizmus magyarországi támaszát jelentő konzervatív körök tervezeteikben nemcsak a negyvennyolcas törvényekben is már biztosított néhány szabadságjog szűkítést akartak, hanem a rendi kiváltságok visszaállítására is törekedtek. Ezekkel a retrográd koncepciójú alkotmányjavaslatokkal szemben a progresszív erők táborában emelkedett ki Kossuth 1851. évi alkotmánytervezete, amely az időtájt a szabadságjogok kérdésében a leghaladóbb magyar programot jelentette.

Dr. Tóth Árpád szegedi adjunktus korreferátumában a kivételes hatalom és a szabadságjogok összefüggését vizsgálta az 1912: LXIII. tc. alapján.

Dr. Sarlós Béla kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa, betegsége miatt csak írásban tudta eljuttatni referátumát a konferenciára. Témája a sajtószabadság érvényesülése volt. Kiemelte, milyen élesen tükröződtek a dualisztikus rendszer belső ellentmondásai és politikai módszerei a sajtóval kapcsolatos jogszabályokban. Egyrészt szabályba foglalták az 1848-as törvényekben gyökerező liberális vonásokat felmutató sajtójogot, másrészt a sajtóperekben való esküdtszéki bírászkodás területi centralizálásával, a pereknek a sajtóvétség elkövetési helyétől való elszakításával, a perek helyi társadalmi ellenőrzésének kiküszöbölésével gyakorlatilag megteremtették a sajtószabadság érvényesülésének akadályait is.

Az első téma vitájának eredményeit *dr. Kovács Kálmán* budapesti egyetemi tanár összegezte. A referátumok által megrajzolt kép sokszínűségének kiemelése után röviden összefogta a vita legfontosabb szálait. A szabadságjogok biztosítása mindenütt polgári program, a feudalizmus rendi megkülönböztetései ellen tiltakozó, a feudalizmus korlátait ledönteni törekvő burzsoázia követelése volt. A hatalomra került polgárság — attól függően, milyenek az erőviszonyok közte és a földbirtokos osztály között — többé-kevésbé jogszabályokban is körülírta ezeket a jogokat, de mivel érvényesülésük az elnyomott osztályok, főként a proletariátus mozgalmainak kibontakozását segítette, akadályokat is gördített gyakorlati alkalmazásuk útjába. Így történt ez az Osztrák-Magyar Monarchia nagy részében is. A polgári szabadságjogok értéke valójában nem az alkotmányok, törvények szavaiban rejlik, hanem megvalósításuk módjában és mértékében, s ezt az uralkodó osztályok társadalmi, politikai érdeke határozza meg. Magyarországon — a Monarchia más részeitől eltérően — még e jogok egészének általános deklarálásáig sem jutottak el a dualizmus idején, s a szórványosan egy-egy szabályban biztosított jogok részére sem intézményesítettek jogvédelmet, hiszen az 1896-ban felállított magyar királyi közigazgatási bíróság hatásköre — szemben az osztrák Reichsgerichtével — nem terjedt ki a szabadságjogok megsértéséből származó ügyekre.

*

A konferencia második témája — a dualizmus államelmélete volt.

Dr. Konstantyn Grzybowski, krakkói professzor referátumában kifejtette, hogy a dualizmus történeti-jogi alapját Habsburg Ferdinánd királlyá választása, majd a Pragmatica Sanctio, végül az 1867. évi kiegyezési törvény képezte. A dualizmusnak kettős politikai funkciót kellett betöltenie: egyrészt kompromisszumot kellett kialakítania az osztrák öszbirodalmi koncepció és az önálló magyar állam eszméje között, másrészt biztosítania kellett a német-osztrákok és a magyar uralkodó helyzetét Cislajtániában, ill. a magyar korona országaiban.

E kettős politikai funkció kettős ellentmondást is rejtett magában. A kiegyezés létrehozói a dualizmusban kifejezésre jutó realunió megvalósítására a közös ügyeket szabályozó és intéző szervek (delegációk, közös miniszterek, minisztériumok) létrehozásával vélték megtalálni a megfelelő államjogi formát. Ez a konstrukció azonban egész sor

konstitucionális problémát vetett fel, s ezeket fél évszázad alatt sem sikerült megoldani. Nem volt pl. elméletileg sem tisztázva, milyen helyet foglalnak el a közös minisztériumok az állami szervek hierarchiájában. Grzybowski professzor véleménye szerint a közös miniszterek nem az osztrák illetve a magyar állami főhatalom közös szervei, hanem egy harmadik közjogi jogalany szervei voltak. A konstrukció ellentmondásosságát mutatja az is, hogy e harmadik jogalany, a közös uralkodó mégsem irányíthatta önálló akarata szerint a külpolitikát és a hadügyet, ugyanis a katonaillesítés, valamint a költségvetés megszavazása (a külügy és hadügy tekintetében is) a parlamentek hatáskörébe tartozott.

A dualizmus másik nagy ellentmondásának forrása a német-osztrák, illetve a magyar hegemonia feltétlen és gátlástalan megvalósítása volt, az a hatalmi tendencia, ami a finom jogszabályoktól a durva erőszakig minden eszközt megragadott a Lajtán túl, ill. a Lajtán innen élő más népek, nemzetek elnyomására, s ami végeredményben a nemzetiségi mozgalmak erősödését váltotta ki és a vesztes háború végén a Monarchia összeomlásához is vezetett.

Dr. Valentín Urfus, prágai jogtörténész az 1868 augusztusában közzétett „cseh deklarációban” megfogalmazott, a dualizmus trializmussá való átalakítását követelő cseh „történelmi közjogi programot” ismertette és elemezte. Az osztrák és a magyar uralkodó osztályok Grzybowski professzor által kifejtett politikai-társadalmi céljai miatt ez a terv azonban hajótörést szenvedett, s nem járt több sikerrel a közel fél évszázaddal később 1915-ben az ifjabb András Gyula által felvetett osztrák—magyar—lengyel trializmus koncepciója sem, amint erre *dr. Buzás József* az ELTE JTK adjunktusa rámutatott.

A csehszlovák állam létrejöttéhez vezető tényezőkkel (az antant-hatalmak Európát átrendező tervével, a cseh burzsoázia politikai törekvéseivel, a munkásmozgalommal, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatásával) foglalkozott *dr. Jan Tomeček* prágai jogtörténész referátuma és *dr. Julius Mešaroš*, pozsonyi kutató hozzájárulása.

Dr. Hans Lentze, bécsi akadémikus, referátumában leszögezte, hogy a dualizmus korának államjogi problémáit nem lehet az akkori társadalmi, politikai tényezők figyelembe vétele nélkül, csak mai szemmel és a mai nyugati tudományos fogalmakkal megoldani. Grzybowski professzorhoz hasonlóan az államforma tisztázásához annak a kérdésnek az eldöntését tartotta a legényegesebbnek, hogy kiknek a kezében volt a hatalom és miként gyakorolták azt.

A dualizmus rendszerének államelméleti alapjairól *dr. Péteri Zoltán*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének osztályvezetője, a helyi autonómia kérdéseiről *dr. Martin Viator*, pozsonyi professzor értekezett, összekapcsolva ezt a nemzetiségi egyenjogúság kérdésével, amely a Monarchia és ezen belül Magyarország legsúlyosabb, a legsürgösebb megoldást követelő problémája volt, s amely kérdés megoldásának elodázása — egyéb tényezők mellett — végül is a Monarchia széthullásához vezetett.

Dr. Milošlav Doležal prágai jogtörténész felszólalásában rámutatott, hogy az osztrák—magyar kiegyezést elsősorban a Monarchia szláv népeinek rovására hajtották végre. A dualizmus kora — éppen a felmerült problémák sokrétű és területenként, tartományonként is differenciált volta következtében — gazdag jogszabálytermet hozott. Ennek jórészt később az utódállamok, így Csehszlovákia is felhasználta. Ezek a szabályok, mint a dualizmus jogrendszerének maradványai, csak az 1948 utáni nagy kodifikációs folyamat során hulltak ki végleg az új egységes csehszlovák jogrendszerből.

Dr. Sarlós Márton nyug. egyetemi tanár Deák Ferenc nézeteit elemezte a nemzeti-ségi és a parasztkérdésre vonatkozóan. Megállapította, hogy a Deák irányítása alatt készült Főtvis-féle nemzetiségi törvény a maga korában haladó volt. Deák és szűkebb köre szemben állott a magyar képviselőházban uralkodó túlfűtött nacionalizmussal, úgyszintén a 48-as törvények és az abszolutizmus korabeli patánsok által még nyitva hagyott agrárproblémáknak a parasztság rovására történő megoldásáért.

Dr. Vargyai Gyula, a pécsi JTK adjunktusa korreferátumában a dualizmus kori pártok szerepével foglalkozott. Megállapította, hogy ezek gyakran mégis programjukban sem nagyon különböztek egymástól, az általuk képviselt osztályérdekek pedig legtöbbször fedték egymást. Nagy részük a dualizmus rendszerének konzerválását, ill. módosítását akarta csupán, de nem gondolt a rendszer gyökeres átalakítására. A valóban forrami út követői nem juthattak be a parlamentbe.

Dr. Barbara Sobolewska, krakkói jogtörténész a Monarchia nemzetiségi szerkezetével foglalkozott, kiemelve, hogy míg Ausztriában az államvezető német-osztrákok kisebbségben voltak, Magyarországon a magyar nemzet relatív többséget élvezett. *Dr. Karol Rebro* pozsonyi professzor elemezte a szlovák nemzeti program alapelveit és az osztrák terveket a szlovák kérdés megoldására. *Dr. Horst Kuntschke*, a berlini Humboldt egyetem adjunktusa összehasonlította az 1848—1871-es évek németországi politikai fejlődését

azokkal az eseményekkel, amelyek az Osztrák-Magyar Monarchiában ugyanebben az időben a dualizmus létrejöttéhez vezettek.

A dualizmus felbomlásának alkotmányjogi kérdéseivel foglalkozott *dr. Buzás József*, az ELTE JTK adjunktusa. Elemezte, hogy a pángermanizmus és a pánszlávizmus mennyire veszélyeztette a Monarchia létét, majd a nemzetiségi kérdés tárgyalása folytán vázlatosan bemutatta azt a fejlődést, amelyet a nemzetiségek a területi autonómia követelésétől a teljes elszakadás, a független, önálló nemzeti állam létrehozásának követeléséig megtettek. Rámutatott arra, hogy az ellenzéki pártok, a Károlyi-féle Függetlenségi Párt, a Radikális Párt és a Szociáldemokrata Párt törekedtek ugyan a dualizmus rendszerének megváltoztatására, terveik között különösen érdekes és említésre érdemes Jászi Oszkár „Keleti Svájc”-konceptiója, a dualizmus felszámolására és a független Magyarország forradalmi úton történő megvalósítására lényegében nem gondoltak.

A második fő téma megvitatása után az egész konferencia eredményeit *dr. Csizmadia Andor* egyetemi tanár összegezte. Zárószavaiban kiemelte a vita sokoldalú és eredményes voltát, méltatta a csehszlovák és magyar jogtörténészek — a rendszeres konferencia kapcsán is erősödő — kapcsolatának jelentőségét, a közös problémák tisztázásában betöltött szerepének fontosságát.

Buzás József

A TÖRTÉNELEMTANÍTÁS AKTUÁLIS PROBLÉMÁIVAL FOGLALKOZÓ ELSŐ NEMZETKÖZI SZIMPÓZIUM

A Német Demokratikus Köztársaság fővárosának egyik legforgalmasabb terén (Alexander-Platz) áll a Tanárok Háza (Haus des Lehrers). A hatalmas, tizenkét emeletes modern palota, a hozzákapcsolódó háromezer személyes kongresszusi csarnokkal, a demokratikus Berlin egyik nevezetessége és jelképe. Építésművelésben tanulságos, hatalmas, két emeletet átfogó képzőművészeti kompozíciójának művészi értékén bizonyára vitakozni lehet, az azonban, hogy ez a belső berendezésében is minden tekintetben korszerű épület kifejezi a tanári munka iránti megbecsülést, aligha vitatható. Az 1965. október 25. és 30. közötti héten itt ülésezett a történelemtanítással foglalkozó első nemzetközi szimpóziium.

A vendéglátó és szervező a *Német Történelmi Társulat tanári tagozata* (Fachgruppe Geschichtsunterricht und Staatsbürgerkunde) volt, de bekapcsolódtak a munkába más intézmények is: a Központi Pedagógiai Intézet és az egyetemek, tanárképző főiskolák. A meghívott népi demokratikus országok közül delegációt küldött *Bulgária*, *Csehszlovákia*, *Jugoszlávia* és *Magyarország*. Magyar részről a szimpóziiumon *Vas Károly* főisk. tanár vezetésével *dr. Szebenyi Péter*, az OPI munkatársa, *dr. Waczulik Margit* gyakorló vezető tanár, *Porcsalmi János* szakfelügyelő és *Unger Mátyás* egyetemi adjunktus vett részt. A *Lengyelországból* érkezett néhány vendéggel együtt 23 külföldi vett részt a tanácskozásokon. Valamennyi delegációnak az volt a véleménye, hogy föltétlenül hasznos a kérdések nemzetközi szinten való megvitatása, s a jövőben arra kell törekedni, hogy a résztvevő delegációk köre tovább bővüljön. Különösképpen fontos volna a *Szovjetunió* részvétele, ahonnan az elmúlt években több, Magyarországon is felkarolt, élénk visszhangra lelt kezdeményezés indult ki.

A hat napon át tartó szimpóziium *programja* igen gazdag, jól szervezett volt. A szimpóziium tematikáját elsősorban a három fő előadás fejezte ki. Prof. *Schülfert*, a Német Történelmi Társulat elnöke „A tudományos történelemszemlélet a szocialista tudat formálásának integráns alkotórésze” címmel tartott előadást; Prof. *Weitendorf*, a Központi Pedagógiai Intézet vezető metodikusa „A történelemtanítás tudományos színvonalának emelése, különös tekintettel a tantervkészítés és a történelmi megismerési folyamat intenzívebb módszereire” címmel fejtette ki nézeteit, a potsdami pedagógiai főiskola tanára, Prof. *Gentner* pedig „A gondolkodásra nevelés a történelemtanításban” címmel mondotta el a témával kapcsolatos észrevételeit és gondolatait. *Vas Károly* az általános iskolai tanárképzés elvi kérdéseiről, *dr. Szebenyi Péter* a magyarországi történelemtanítás reformjáról, *dr. Waczulik Margit* a gondolkodásra nevelés tanárai lehetőségeiről, *Porcsalmi János* az iskolamúzeumról, *Unger Mátyás* pedig a források felhasználásáról tartott korreferátumot. — A központi probléma tehát a történelemtanítás világnemzeti hatékonyságának emelése és ezzel kapcsolatban az önálló gondolkodásra nevelés volt. Szerencsésen egészítette ki a programot a résztvevő delegációk beszámolója az országukban folyó szakmetodikai kutatásokról, az iskolai szemléltető eszközök bemutatása (film, térkép, faliképek stb.), s néhány tanítási órán való részvétel. A potsdami kirán-

dulás, a szervezett városnézés, operaelőadás a kissé zsúfolt programot tette sokoldalúbbá, a Johannishof zöld szalonjában adott fogadás pedig a szimpózium fontosságát és egyben a külföldi résztvevők iránt érzett megbecsülést juttatta kifejezésre. Német vendéglátóink tehát a tőlük megszokott szívélyességgel és alapossággal szervezték meg ezt a fontos találkozót, melyről e helyen rendszeres beszámolóat aligha lehetne adni. Legfeljebb arra vállalkozhatunk, hogy a szimpózium néhány különösen fontos gondolatát kiemeljük és néhány tapasztalatát nyilvánosság elé vigyük.¹

A szimpózium résztvevői: *történelemtanárok, szakmetodikusok és történettudósok* voltak. Ez az összetétel helyesen juttatta kifejezésre azt az egymásra utaltságot, az együttműködésnek azt a szükségességét, amely nélkül sem a történettudomány, sem a történelemtanítás nem oldhatja meg a ráháruló feladatokat. Német vendéglátóinknál élesebb volt az egyes kategóriák személyekben megmutatózó elkülönülése, ott ki-ki vagy az egyik vagy a másik csoporthoz tartozott: „csak” tanár, „csak” szakmetodikus vagy „csak” történettudós volt. (A „csak” ebben az esetben természetesen semmiképpen sem értékjelző, hanem a differenciáltságot jelzi.) A népi demokráciákból érkező küldöttek összetétele ezzel szemben érdekes módon jelezte az egyes feladatkörök személyekben való összekapcsolódását is (egyetemi tanár, kutató történész és egyben középiskolai tankönyvíró; történelemtanár és szakmetodikus stb.).

Az elmondott jelenségből megítélésünk szerint — a történelem szakmetodikára vonatkozólag — két következtetést is le kell vonnunk. Az egyik: ennek a területnek, ennek a tudománynak, az *önálló továbbfejlesztésére*, a másik a szakmetodikának a *történettudománnyal és az iskolai gyakorlattal való elválaszthatatlan kapcsolatára* vonatkozik.

Annak a jelenségnek, hogy egyes országokban a szakmetodika nem emelkedik ki eléggé az iskolai gyakorlat szűk praktícizmusból, vagy nem kap megfelelő szerepet a felsőfokú intézményekben folyó tanárképzésben, legfőképpen az az oka, hogy hiányoznak a megfelelő szervezeti keretek. Az a rögtönzött összevetés, amelyre a szimpóziumon rákényszerültünk, ilyen szempontból elgondolkoztatónak mutatta a magyar helyzetet, ahol a történelem módszertanával még fő feladatként is alig foglalkozik néhány ember, kizárólagosan pedig talán senki! Ezzel szemben minden német egyetemen és főiskolán — a történeti tanszékhez kapcsolatan — professzora és külön oktató személyzete van a metodikának, nem is szólva a központi intézményekről. De lényegesen jobb a helyzet — etekintetben — Csehszlovákiában, Jugoszláviában és Bulgáriában is.

Prof. Stohr — a szimpózium megnyitásokor — annak a véleményének adott kifejezést, hogy a metodika sajátos, *önálló tudomány*, amely nem lehet az általános didaktika függvénye, s amelyet nem szabad a szaktudománynak sem alárendelni. A metodikának vannak önálló feladatai, amelyeket tudományosnak és módszerekkel meg kell oldania.

A kérdés dialektikus kezelésére készítenek ugyanakkor azok a tapasztalatok, amelyekkel főként a vendéglátók szolgáltak, ahol a metodika — a mi megítélésünk szerint — még nem kapcsolódik elég szorosan a történettudományhoz, és nem egy esetben — úgy tűnik — elég nagy távolság választja el az iskolától is. Azt azonban rögtön meg kell jegyeznünk, hogy ezek a negatív természetű megnyilatkozások jórészt a metodika — mint önálló tudomány — útkereséséből, módszereinek a még fellelhető bizonytalanságai-ból, az elmélet és a gyakorlat kölcsönhatásának szabályozatlanságából fakadnak, s egyre inkább megoldódnak. Amellett ezek a negatívumok sem tehetik egy percre sem kétségessé azt az úttörő szerepet, amelyet a német szakmetodikusok vállaltak, s amelynek nem egy vonatkozásban, egy-egy kezdeményezésük átvételével mi is hasznélvezői voltunk. Az a következtetésünk viszont, hogy a szakmetodikát csak a szaktudománnyal és az iskolai gyakorlattal a legszorosabban egybekapcsolva lehet továbbfejlesztetni, a szimpózium minden résztvevőjében pozitív visszhangra talált, s zárszavában Prof. Stohr is alapkövetelményként említette.

A szakmetodika továbbfejlesztésére, a történettudomány és a történelemtanítás erőinek összefogására annál is inkább szükség van, mert, amint az a beszámolókból, a vitákból és a magánbeszélgetésekből kiderült, lényegében *azonos problémákkal* kell szembenéznünk. S ezek a problémák nem könnyen megoldhatók. Egy részről mindenütt emelkedett a minőségi követelmény a történelemtanítással szemben: a tanulóktól elvárjuk, hogy ismerjék a társadalom fejlődésének törvényszerűségeit, az eseményeket ne csak tényeikben tudják rekonstruálni, hanem összefüggéseiket is fölismerjék stb. Ezzel szemben viszont — ahogy az a prágai Károly egyetem fővételi vizgátán végzett kísérletekből is kiderült — a tanulók (ebben az esetben érettségizett diákok) történelmi ismeretei, különösen egyetemes történelemből eléggé hiányosak, a fogalmak használatában bizony-

¹ Jelezni szeretnénk, hogy a Német Történelmi Társulat a szimpózium előadásait és az elhangzott hozzászólások egy részét is 1966 tavaszán könyv alakban szándékozik megjelentetni.

talankor és pontatlanok, az egyetemes történelem és a nemzeti történelem fejlődési szakaszait nem igen tudják összeilleszteni stb., vagyis a magasabb követelményeknek alig tudnak eleget tenni. Ezzel párhuzamosan — bár ettől legalább is jórészt függetlenül — maga a történettudomány is nehéz helyzetben van: a történelem iránti társadalmi érdeklődés jelentősen megesappant. Ez persze többé-kevésbé világjelenség és kapcsolatban van a technikai forradalommal, a nagyarányú iparosítással.

A szimpózium a történelemtanítás belső problémáit elsősorban — talán egy kicsit egyoldalúan is — az önálló gondolkodásra nevelés módszereinek a továbbfejlesztésével vélte megoldhatónak, a történettudomány és a történelemtanítás társadalmi jelentőségét pedig azzal kívánta hangsúlyozni, hogy utalt azok tudatformáló szerepére.

Schilfert professzor előadásában rámutatott arra, hogy a technikai forradalom győzelmét a szocialista országokban a történettudomány éppen azzal segítheti elő, ha tanulmányozza annak fejlődéstörvényeit, s egyben segít kiemelni azt szűk, egyoldalú technicizmusából. Helytelen, ha a történettudományt a gazdasági feladatok ürgyén háttérbe szorítják. A társadalom fejlődésénél nemcsak a jelent és a jövőt kell számba venni, hanem a múltat is. Az ember belekerül az életbe, melynek kezdete nem az ő életébe esik egybe, hanem ezer szállal a történelmi múltba nyúlik vissza. Éppen ezért korántsem lehet közömbös, hogy annak kiemelkedő nagyjait ma az NDK-ban valaki Bismarckban, esetleg Stresemannban látja-e, vagy pedig Bebelben és Liebknechtben.

Az emberek társadalmi magatartása, sőt teljesítőképesége sem független ideológiai-politikai nézeteiktől. Az emberek szocialista tudata viszont nagymértékben éppen a történelemtudomány és történelemtanítás sikereitől függ. A szocialista tudat integráns része nemcsak a világkép, hanem a történeteszemlélet is, mert az ember helyzete nem érthető történelmi magyarázat nélkül.

Különösen nagy népnevelő jelentősége van a történettudományban a törvényszerűségek, főképpen a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet törvényszerűségei feltárásának, annak a tudatosításával, hogy a történelmi fejlődés a szocializmus irányába mutat. A történettudomány a történelem tanulságait közvetíti (különösen a munkássz-tály osztályharcainak nagy tanulságait), segíti a nemzetközi politikában való eligazodást, a nemzeti sorskérdések alakulásának helyes fölmérését. Ezzel a tudatformálással a történettudomány tulajdonképpen a legfontosabb termelőerőre, az emberre hat és jelentősen hozzájárul a szocializmus teljes felépítéséhez.

Schilfert professzor előadásában kitért arra is, hogy a szocialista kultúrforradalomnak szüksége van a haladó hagyományokra. A hagyomány a társadalmi tudat minden formájának jelentős alkotóeleme, azt viszont, hogy mi a haladó hagyomány, s a haladó hagyomány milyen vonatkozásait kell továbbra is a köztudatban tartani, csak a történettudomány döntheti el — mondotta.

Hangsúlyozta a történettudomány sokoldalú feladatkörét, politikai felelősségét, a szocialista erkölcsi normák kialakításában, a kulturális-esztétikai fejlődésben betöltött szerepét, s főként a társadalmi tudat elméleti színvonalának emelésében ráháruló kötelességeket. Különösen kiemelte ebben a vonatkozásban a történelmi tapasztalatok általánosításának a szükségességét, mert — megítélése szerint — a megfelelően általánosított történelmi tapasztalatokon nyugszik a tudományosan megalapozott politikai meggyőző munka.

Schilfert professzor rendkívül széleskörű, a szovjet és a német irodalmat gazdagon felhasználó, a nyugat-német nézeteket határozottan visszautasító előadás után közvetlenebb problémáink, a metodikusokra és történelemtanárokra háruló feladatok kerültek előtérbe. Ezzel kapcsolatban már bevezetőben joggal mondotta azt az elnöklő *Stohr*, hogy a metodikusoknak és a történelemtanároknak jut a nehezebb feladat, mert nekik kell feldolgozniuk és az oktatás területén érvényesíteniük a tudomány általánosításait. A történelmi fejlődés törvényszerűségeit, a törvényszerűségeket általánosított perspektíva-tudatot, a jövő bizonyosságának tudatát a metodika útmutatásai alapján kell az ifjúság tudatába plántálni. Ez a feladat előtérbe helyezi a történelemtanítás értelmi vonatkozásait.

A gondolkodásra való nevelés az egész világon hangoztatott tendencia. Az NDK-ban a történelmi múlt súlyos öröksége, két rettenetes világháború külön is hangsúlyt ad ennek a tendenciának, amelyet ezen kívül a jelenlegi német viszonyok is sok tekintetben erősíteni látszanak. Németország kettéosztottsága, Berlin tragikus megosztottsága német kollégáink megítélése szerint elsősorban az értelmi nevelés fokozását követeli.

Ezt az elsődlegesen értelmi irányban orientálódó történelemtanítást elméleti szempontból a legselesebb alapokra fektetve, néha szinte már túlságosan is absztrakt régiókba vezetve, *Weitendorf* professzor világította meg a szimpózium előtt. Gondolatmenetének kiindulópontjával — lényegében — mi magunk is messzemenően egyet-

értünk. A tanítási folyamat tervezésében, óravezetésében a tanárnak új felfogást kell érvényesítenie, amelyben a tanítási anyag és annak logikai felépítése határozza meg a magyarázatot és a magyarázat módszereit. Ennek megfelelően előtérbe kell állítani a gondolkodás- és feladat-struktúrák (Denk- und Aufgabenstrukturen) alkalmazását. Problémafelvetések, egyéni és csoportos megoldások segítségével dolgozzuk fel a tanítási anyagot. A tanárok egyoldalú közlésre való beállítottságát, amely a tanulók megfelelő gondolkodtatás nélkül elsősorban emlékezetpróbának teszi ki, meg kell változtatni. Különben a tanulók nem szerzik meg azt a készséget, hogy történelmi, ideológiai és politikai kérdéseket megmagyarázzanak, hogy a történelemből ítéleteket, következtetéseket vonjanak le. A történelemtanítás csak a megváltozott felfogás, az új módszerek segítségével tehet eleget a rábízott nevelési feladatoknak, főként ideológiai és politikai vonatkozásában.

Az új célkitűzéseket már az 1966/67-es tanévtől kezdve fokozatosan életbe lépő javított *tanterv* készítésénél figyelembe vették. Az eddigi tantervek az anyagközlésre voltak beállítva, az új tanterv az ismeret- és fogalomrendszer továbbfejlesztésére irányul, figyelembe véve a tanulók szellemi és ideológiai fejlettségét. Az új tanterv nemcsak a célokat és a tanítási anyagokat jelöli meg, vagyis nemcsak azt, hogy mit milyen céllal kell tanítani, hanem a pontosabbá tett tanterv kiter az egységes oktatási és nevelési folyamat tervezésére. Az új tanterv az ismeret- és fogalomrendszer segítségével egzakttá módon meghatározza a történelmi alapismereteket (a történelmi és világnézeti ismereteket, a fogalmi általánosításokat), amelyeket minden tanulónak meg kell szereznie és folyamatosan el kell mélyítenie és alkalmaznia. Mindezt metodikai útmutatással egészítik ki és segítik elő.

A tantervkészítésnek ezzel a módjával kapcsolatban föltétlenül ide kíváncsok annak a megjegyzése, hogy a mi nemrég befejeződött tantervkészítő munkánkban is tudatosan kerülni igyekeztünk a régi tantervkészítésnek elsősorban anyagközlésre ösztönző jellegét, és ezért az ún. törzsanyag kiválasztására, a történelmi fogalmak és törvényszerűségek tanítására vonatkozó megjegyzéseket fűztünk az anyag általános meghatározásához. Bizonyos, hogy ez csak a szerény kezdet, amelynek jelentős továbbfejlesztése a következő fokozatban szükségesnek is látszik, ugyanakkor bizonyos fenntartásokkal is élünk a német módszert illetően, — a túlságos megmerevítéstől féltve a tantervet és az attól túlságosan megkötött tankönyveket és történelemtanítást. Az igaz persze, hogy az NDK-ban ennek a kérdésnek igen magas fokú tudományos előkészítése van folyamatban, éppen az előadó Weitendorf professzor részéről. Mindenesetre élénk figyelemmel kell kísérnünk ezt a próbálkozást, hogy tapasztalatait alkalomadtán elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt felhasználhassuk.

Van Weitendorf előadásának és a vele kapcsolatos vitának még néhány olyan vonatkozása, amely nálunk is komoly figyelmet érdemel. Különösen a felszólalásokból derült ki az, hogy az egyetemes és a nemzeti történelem összehangolása — sőt akár a cseh és a szlovák, vagy a jugoszláv népek történetének vagy nálunk az 1918 előtti Magyarország népei történetének összefogása — milyen nehézségeket okoz. Egyező vélemény alakult ki abban a tekintetben, hogy a nemzeti történelmet erősen az egyetemes történeti fejlődésbe ágyazva, az egyetemes történelem integráns részeként kell tanítani, s az egyetemes történelem tanítását fokozni kell. (Úgy tűnik, hogy ebben a tekintetben a mi tantervünk tette a leghatározottab lépéseket — legalább is közvetlen szomszédainkkal összehasonlítva.)

Az önálló gondolkodásra nevelésben rendkívül fontos szerepe van a *történelmi fogalmak rendszerének*, amelynek kialakítása elválaszthatatlanul összekapcsolódik a társadalmi fejlődés súlypontjainak kialakításával. A fogalmaknak a gyakorlati oktatás során való elvonását illetően kétféle veszélyre — egyrészt a túl kevés, másrészt a túl bő tényanyag felhasználására — hívta fel az előadó a figyelmet. Az első esetben (faktologische Enge) az egyesben való megakadás, ellenkező esetben viszont a tényekbe való befulladás veszélyezett. (A csak tényszerűségekre való törekvés, az általánosításoktól való idegenkedés a történettudományban is komoly veszély lehet — hívta fel a figyelmet Schilfert.) A fogalmak kialakításában a tanár akkor jár el helyesen, ha állandóan gondja van az egyes, a különös és az általános közötti kapcsolatokra és tudatosan törekszik — az egyetemes és a nemzeti történelemben is — a folyamatok ábrázolására, és annak a készségnek a kialakítására, mely képessé teszi a tanulókat a folyamatok fölismerésére és jellemzésére. Ennek a készségnek a kialakítása viszont csak akkor sikerülhet, ha a fogalmak kialakításában, bővítésében, a történelmi jelenségek kölcsönhatásainak érzékeltetésében meghatározott tervszerűség, megszakítatlan kontinuitás érvényesül.

A történelmi fogalmak és általánosítások szerepével kapcsolatban került szóba és vált vita tárgyává az *aktualizálás* problémája. A korábbi évek sematikus alapon történt,

erőszakolt aktualizálásai, úgy tűnik, hogy mindenütt bizalmatlanná tették a tanárokat ezzel a nevelési lehetőséggel szemben, s ez a módszertani irodalomban is tükröződik. A vita során az egyik német kolléga, *Schalk*, a marxista klasszikusokra hivatkozva igyekezett ennek ellenkezőjét bizonyítani. Gondolatmenete kétségtelenül tartalmaz néhány figyelemre méltó megállapítást. Megítélése szerint a tanulók ismereteinek, absztraháló képességének figyelembe vétele, az anyag jó megválasztása biztosíthatja az aktualizálás metodikailag helyes végrehajtását. Tudományos szempontból pedig a törvényszerűségek felhasználásával, a történelmi fogalmak differenciált használatával és értelmezésével lehet elkerülni a fenyegető szubjektívizmust és sematizmust.

A gondolkodásra nevelés kérdéseit Weitzendorf inkább a tervezés és tantervkészítés irányából közelítette meg, *Gentner*, a potsdami főiskola tanára inkább a gyakorlati megvalósítás lehetőségét kereste, s ilyen irányt vett a vita is. Ennek során a résztvevők igyekeztek különbséget tenni általában a gondolkodásra nevelés és a történelmi gondolkodásra nevelés között. A sok hasonló gondolati tevékenység mellett — megfigyelés, következtetés, összehasonlítás, szintetizálás stb. — a különbséget *Donath*, a rostocki egyetem tanára és egyben a legtemperamentumosabban vitázó, a történelmi törvényszerűségek megragadásában, a törvényszerűségek alkalmazásában s a különböző történelmi folyamatok egymásmellettségének a felfogásában és megértésében jelölte meg.

A *Gentner*-féle előadás igyekezett választ adni a gondolkodásra nevelés néhány különösen fontos kérdésére. Hogyan lehet a tanulóknak tudatossá tenni a történelmi törvényszerűségek tendencia jellegét, amivel kikerülhető a sematizálás és megmutatható az, hogyan érvényesül a törvényszerűség a történelem sokrétűségében; milyen értékelési, vonatkozási kritériumokat kell figyelembe venni (az anyag jellege és a tanulók fejlettségéhez mérten), hogy a történelmi állítások tudományossága biztosítható legyen; hogyan lehet előre lépni az elemitől az összetett felé; milyen készségeket és jártasságokat követel a történelmi gondolkodás; milyen vonatkozásai vannak a speciális történelmi törvényszerűségeknek a történelmi materializmus általános filozófiai törvényszerűségeihez viszonyítva. Az előadó felhívta a figyelmet arra, hogy ma elég általános a történelmi törvényszerűségek azonosítása a történelmi materializmussal, s ez a folyamatok sematikus leegyszerűsítéséhez vezet, ami lényegében megfoszthatja a történelemtanítást nevelő erejétől.²

A gondolkodásra nevelés megvalósításában különösen fontos feladat vár a *rendszerező-összefoglaló órákra*, amelyek joggal nevezhetők az oktatás és az ideológiai nevelés csomópontjainak. Ezek — megfelelő anyagismeret birtokában — a legalkalmasabbak a fogalmak rögzítésére, általánosítások levonására, törvényszerűségek felismertetésére, egyben a korábbi évek anyagának a reaktíválására, jelenségeknek a nagy történelmi folyamatokba való beágyazására.

A tanítási órán való megvalósítás általános metodikai kérdéseivel *Tomaschewsky*, a berlini Humboldt-egyetem tanára foglalkozott. Órakonstrukciója tulajdonképpen egymásra épülő feladatrendszerek logikai összefűzése. Az egyik középiskolai osztályban megfigyeléses órán a bemutató órát vezető tanár ezt igyekezett megvalósítani. Az új anyaggal összefüggő, összehasonlítást követelő házi feladatból indult ki, azután csoportokat alkotva, és csoportonként feladatot kitzúve tanári elbeszélés formájában — forrásrészlettel élénkítve — mondta el a tényeket. Ezután a feladatok megbeszélésére, összevetésre, történelmi értéktételek és általánosítások megfogalmazására került sor. Majd lényegében az előbbi módon folytatódott az óra, azzal a különbséggel, hogy eredeti dokumentumok fényképmásolatainak bemutatására is sor került — diavetítővel. A tankönyv szövegének egyik részletét és a tankönyv egyik sematikus térképvázlatát is megbeszélték, s az egész óra menetét igyekeztek vázlatlaltal is rögzíteni és összefoglalni.

Az 1918 novemberi berlini forradalomról tartott óra a szándékot jól mutatta, de — figyelembe véve a másutt tartott bemutató órák hasonló tanulságait — a gyakorlati megvalósítás roppant nehézségeire és az órakonstrukció egyes hibáira is felhívta a figyelmet. A látottak és hallottak alapján ugyanis azt mondhatjuk, hogy így az órák egyoldalúan az értelmi nevelés irányába tolódtak el. S mégis az értelmi nevelést is csak elég felszínesen sikerült megoldani, amit főképpen a túl sok feladat, a feladatok halmozásának a terhére lehet írni, másfelől pedig a tanár és diák részéről a kellő begyakorlottság hiányában kell keresni. A kísérlet mégis rendkívül fontos, mert — a nevelés egyéb területeit s harmonikusabban figyelembevevő, módszereiben letisztultabb formában — nem egyetlen

² Ezzel a kérdéssel általánosabb síkon, metodológiai vonatkozásait illetően G. Schilfert „Die Geschichte als Gesellschaftswissenschaft” című, s a Német Történelmi Társulat III. kongresszusán tartott előadásában is foglalkozott. Az előadást a Német Történelmi Társulat elnöksége sokszorosítva kiadta a „Hauptreferate des III. Kongresses 19 — 22. März 1965” c. kötetben.

len, de legfontosabb óratípusunk lehetne. Hivatkoznunk kell ezzel kapcsolatban Gentner professzorra, aki előadásában utalt arra, hogy a gondolkodásra nevelés elméleti kérdéseit illetően az NDK-ban jelentős előrehaladás értek el, de a minden oldalról megalapozott iskolai tapasztalatok még hiányoznak. Mindebből tulajdonképpen azt a következtetést kell levonnunk, hogy a német elméleti eredmények felhasználásával nekünk elsősorban a gyakorlati megoldás lehetőségeit kell keresni, illetve tökéletesíteni és általánosítani. A feladatok jellegének kialakítása, a feladat-rendszerek összeállítása, a csoportok alkotásának legjobb módja, mind-mind csupa kísérletezésre váró feladat.

A gondolkodásra nevelés lehetőségeinek a megteremtésében jelentős szerep vár a *tankönyvekre* és más taneszközökre. Figyelemre méltó ebből a szempontból a jugoszláv — közelebről a zágrábi — kezdeményezés. Horvát kollégáink igen szép kiállítású tankönyveket adtak ki, s azokat a hagyományos feladatkörön túlmenően a tanulói munka eszközüvé is tették. Ezekben a tankönyvekben szöveg, fogalommeghatározások, szöveget kiegészítő illusztráció és térképanyag, táblázatok és grafikonok, kérdések és feladatok vannak. A kezdeményezés ugyan nem egészen új — mi is próbálkoztunk hasonló megoldásokkal —, a bemutatott horvát tankönyvek külső kiállítása, különböző jellegű részeinek harmonikus egysége mégis nagy hatással volt a szimpózium résztvevőire.

A tankönyv jelzett átalakítása mégsem oldhatja meg egyedül a problémát. A tapasztalatok — s ezt a jugoszláv delegáció is megerősítette — azt mutatják, hogy elsősorban a közvetlen munkát adó kérdéseket, feladatokat jobb a *munkafüzetbe* átvinni. A munkafüzet, úgy látszik, hamarosan általánosan bevett eszköze lesz majd a történelemtanításnak. Különösen német kollégáinkat foglalkoztatja a kérdés, melynek *Osborn*, a berlini Humboldt egyetem egyik metodikusa a legismertebb szakértője. Hamarosan — egyelőre kísérletképpen — munkafüzetet jelentetnek meg a VIII. osztály számára. Ebben a legfontosabb anyagrészekre és fogalmakra összpontosítva, a legváltozatosabb feladatokat teszik fel, amiknek a megoldása során a tanulónak hol írni, hol rajzolni, hol számolni kell, a tankönyvszöveg, a térképábrázolás, a tankönyvben közölt illusztráció, grafikon, táblázat, a látott film stb. feldolgozása közben.

Szóba került a történelmi gondolkodásra való neveléssel kapcsolatban a *programozott oktatás* kérdése is. Csehszlovák és német kollégáink számoltak be kísérleteikről. Úgy tűnt, hogy a fogalmat csehszlovák szomszédaink inkább az anyag meghatározott szempontú tagolására szűkítették (amelyet próbaképpen két osztályban hajtottak végre), német kartársaink pedig inkább az előkészített szövegekkel, feladatokkal végzett önálló munkát értik programozott oktatáson, ahol a tanulói megoldáshoz mindig kapcsolódik a tanári kiértékelés és összevetés. Egyetértettek a hozzászólók abban, hogy a programozott oktatás előkészítő lépéseit kell először elvégezni. Ez az előkészítés tulajdonképpen a hagyományos feladatok továbbfejlesztése, s leglényegesebb mozzanata a tananyag történelmi-logikai struktúrájának kialakítása.

Az önálló munka és különösen a történelmi gondolkodás szolgálatába állították német kollégáink a *taneszközök* gyártását is. Ezt a Központi Pedagógiai Intézet keretén belül működő taneszközök főosztályán láthattuk. (Az egykori Lehrmittel-Institut került a Központi Pedagógiai Intézethez, önálló épülete azonban továbbra is rendelkezésére áll.) A gazdag anyagból különösen a Humboldt egyetem egyik fiatal metodikusa: Fiala által tervezett *falitérképek* nyerték meg tetszésünket és a greifswaldi egyetem metodikusa: Krause által készített *film* az első világháború katonai eseményeiről. A faliképek művészi, és főleg történelmi értékéről már korántsem alakult ki ilyen egyértelműen pozitív vélemény. Abban azonban mindenki egyetértett, hogy az együttműködés továbbfejlesztése, taneszközök kölcsönös átvétele már csak azért is igen hasznos lenne, mert így gyorsabban, kisebb költséggel, gazdagabb szemléltető anyaghoz jutnánk.

A szimpózium ugyan egyetlen kérdéscsoportra irányította figyelmét, mégis — a fő témával kapcsolatban — sok egyéb is szóba került. A legtöbb szó ilyen vonatkozásban érthetően a *tanárképzésről* esett, hiszen a legjobb kezdeményezések is csak a megfelelő szakmai és pedagógiai felkészültségű tanárok közreműködésével válhatnak valóra. Figyelemre méltó, hogy a *tanárok továbbképzését* mennyire fontosnak tartották a hozzászólók, s hogy ebben a tekintetben milyen sokféle lehetőséget teremtettek pl. az NDK-ban, ahol a Német Történelmi Társulat, a Központi Pedagógiai Intézet, az egyetemek taneszközei — az állam erkölcsi és anyagi támogatásával igen nagy munkát végeznek.

A szimpózium, valamennyi résztvevő egyöntetű megállapítása szerint, rendkívül hasznos volt, Módot nyújtott a — helyi sajátosságok ellenére lényegében — közös problémák megvitatására, egymás eredményeinek, kutatási területeinek megismerésére, személyes kapcsolatok felvételére, a tapasztalatok nemzetközi méretekben való általánosítására. Éppen ezért nagy lelkesedéssel fogadta azt a határozati javaslatot, hogy a szimpóziumot — más-más ország fővárosában — két évenként meg kellene rendezni. Mivel a

résztvevő delegációk egyikének sem volt hivatalos felhatalmazása arra, hogy a következő szimpózium rendezését illetően kötelező ígéretet tegyen, a határozat csak ajánlhatta, hogy Csehszlovákia vagy Magyarország vállalja az 1967-ben esedékes szimpózium rendezését.

A berlini szimpóziumon az 5 tagú magyar delegáció szereplését komoly érdeklődés fogadta. Néhány tankönyvünk, filmünk, történelmi atlaszunk is elismerést váltott ki. Nem kétséges azonban, hogy eredményeink elsősorban a gyakorlati feladatok megoldásában mutatkoztak, s a módszertan tudományos igényű művelésének meglehetősen szerény lehetőségei vannak. A berlini szimpózium legnagyobb tanulsága, hogy fokozni kell erőfeszítéseinket ezen a fontos területen. Ezt pedig csak a hazai erők összefogásával és koordinálásával, a pedagógiai intézmények és a tanárok hatékony közreműködésével, a történettudósok támogatásával és nem utolsósorban a nemzetközi együttműködés révén érhetjük el.

Unger Máttyás

BESZÁMOLÓK KOMJÁTHY MIKLÓS ÉS MUNK KÁROLY KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓINAK VITÁIRÓL

Komjáthy Miklós: A közös minisztertanács és első világháborús működése című disszertációja, opponensei Galántai József és Hanák Péter kandidátusok voltak, a közös minisztertanács első világháborús jegyzőkönyveit publikáló levéltári kiadvány bevezető tanulmányaként készült. Az Osztrák-Magyar Monarchia legmagasabb kormányzatszerveinek kialakulását és működését vizsgálja, különösképpen világháborús tevékenységét, az ülésjegyzőkönyvek irattani elemzése és forráskritikája alapján.

A közös minisztertanács, amit a történeti közzefogás szerint az 1867-es kiegyezés teremtett meg, hivatali szervezete, irattermelése szempontjából valójában az abszolutizmus kori osztrák császári minisztertanács örököse volt. A császári minisztertanács működésének a tartalmat is determináló formái jegyei automatikusan éltek tovább a két birodalomfél közös kormányzatszerveiben. Úgy tűnt, hogy a jól bevált hagyomány feleslegessé teszi az új formák kialakítását. A hivatalfejlődés látszólagos autonómiája mögött politikai-társadalmi indítékok húzódnak. Amikor a königgrätzi vereség súlya alatt az abszolutizmus kényszerű engedményeket tett 1867-ben az osztrák nagyburzsoázia és a magyar liberális közép- és nagybirtokosság alkotmányos törekvéseinek, amikor a porosz vereség után a birodalmi nagyság és a magyar önállóság szempontjait kellett egyeztetni, a pillanat szüksége és lehetősége szabta meg a birodalom legfelsőbb kormányzatszerve működésének kialakítását. Abszolutizmus és alkotmányosság, centralizmus és dualizmus szempontjait és elemeit egyeztetve születtek meg a dualista Monarchia felemás intézményei: a delegációk és a közös minisztertanács. A delegációkban az osztrák fél a birodalmi parlament csíráját, a magyar biztosítékot látott egy eleve működésképtelennek ítélt, Babel tornyának csúfolt esetleges összbirodalmi parlamenttel szemben. S valóban, fokozatos elsovadása következtében nem vált az uralkodó abszolút hatalmát korlátozó, a magyar politikusokat majorizáló összbirodalmi parlamentté s így a közös minisztertanács alkotmányos ellensúlyává sem. A kiegyezési törvény negatív formuláiban (amelyek azt rögzítik, hogy mivel nem foglalkozhat a közös minisztertanács) a kiegyezéssel magyar politikusoknak a központi birodalmi kormányzást mereven elutasító álláspontja találkozott az uralkodói törekvéssel: az abszolutizmus minél több elemét átmenteni az alkotmányos rendezésbe. A közös minisztertanács funkciója az osztrák és a magyar kormány között felmerült nézeteltérések, az általános külpolitikai helyzet s a Monarchiát egyetemesen érdeklő problémák megtárgyalása volt; egyfelől az összbirodalmi problémák magasszintű vitaforum, másfelől az uralkodó legfelső tanácsadó testülete. A közös minisztertanács nem kormány, valotta a magyar ellenzék s hallgatólagosan a kormánypárt is, s ezt fejezték ki a kiegyezési törvény formulái is. „A kiegyezési törvény nagy negatívuma, ha kimondatlanul is, de így hangzott: az Osztrák-Magyar Monarchiának ne legyen közös felelős kormánya.”

Amint a közös minisztertanács eredete az osztrák császári minisztertanácsshoz vezet, a közös külügyminiszteré a XVIII. század derekán létesített Staatskanzler állásához. A közös miniszteri konferencia elnöki tisztében az egykori külügyminiszter, a miniszterelnök és a császári ház ügyeit intéző, a császár legfőbb bizalmi emberének funkciója egyesül, s e hármas szerep némi módosítással a közös külügyminiszter jogkörében is tovább élt, általa konzerválva az abszolutista hagyományokat. A közös minisztérium

másik két tagjának, a pénzügy- és hadügyminiszternek állása a XVIII. századi udvari hatóságok (Hofstelle-k) elnökeinek állására emlékeztet.

A disszertáció a Monarchia utolsó fél évszázada történetének három fordulati évét, az okkupációét, az annexióét és a hadüzenetét, illetőleg ezekben az években a közös minisztertanács működését vette tüzetesebb vizsgálat alá, hogy csak a legszembetűnőbb tényekre hivatkozva is mintegy villámfénnyel lehessen látni: mi szerepe volt a sorsdöntő események alakulásában a Habsburg-birodalom legfőbb kormányservének és ezen belül a közös külügyminiszternek. A vizsgálódások nemcsak a konkrét politikai funkció feltárására irányultak, hanem ezen túlmutató elméleti-módszertani összefüggések megállapítására is. Az államigazgatási szervek, intézmények egy adott történeti-politikai helyzet termékei s objektív megjelenési formái. „A disszertáció — vallja a szerző — s a hozzá hasonló vizsgálódások célja az, hogy próbálják megállapítani az efféle berendezések történeti szerepét. Az élet intézményes keretei maguk is tényezővé válnak a társadalmi-politikai fejlődésben. Bizonyos erők érvényesülésének lehetőségeit biztosítják, másoknak útját állják, hatásukat tompítják. A disszertáció (illetőleg szerzője már évek óta) keresi a hivataltörténelem s a történelmi segédtudományok szintjén jelentkező problémák vizsgálata társadalomtörténeti elmélyítésének módjait. Többek között nevezetesen azt, miképpen lehet a gazdasági-társadalmi élet alakulásának az ügyintézésre csak áttételesen gyakorolt hatását közvetlenül kifejező, ha törvényszerűségeket nem is, legalább szabályszerűségeket megállapítani képes formulákat találni.”

Az efféle elvi vizsgálódásokra a Monarchia ügyintézésének, jelesen a közös minisztertanácsnak első világháborús története kiváltképpen alkalmasnak látszott. A Monarchia világháborús hallatlan ütemű gazdasági, technikai fejlődésének s az államigazgatás feudalizmusban gyökerező elemeinek, a gazdasági alap s ez inadekvát felépítménynek szakadéka egyre áthidalhatatlanabb lett. A közös minisztertanács s a Monarchia vezető politikusai végzetesen lemaradtak a száguldó események mögött. A legfelsőbb kormány-szerv szápalmas szerepe a világháborúban egyfelől pregnáns példája a gazdasági, társadalmi-politikai alapjait vesztett szervezet szűkszerű destrukciójának és deformálódásának, másrészt annak, hogy az igazgatási gépezet tehetségesebb irányító elemei is az alá-ásott struktúrához kötötten elveszítik a politikai helyzet megítéléséhez szükséges tisztánlátásukat.

A munka opponensei mindenekelőtt a disszertáció módszertani eredményeit üdvözlötték. A marxista történetírásunkban szokatlan, de mint éppen a tanulmány bizonyítja, feltétlenül létjogosult eljárást, hogy a hivatali ügyintézésből (illetve forrásainak forrástani elemzéséből) — tehát másodlagosan felépítményi jelenségekből — jut el a társadalmi-politikai összefüggések új megvilágításához. „E módszer segítségével nemcsak azt mutatja ki, hogy a hivatali szervezet nehézkessége, elavultsága a dualizmus rendszerének belső ellentmondásait tükrözte, hanem azt is, hogy a hivatali szervezet zavarait miként járultak hozzá a pusztuló Monarchia súlyos ellentmondásainak elmélyüléséhez. A társadalmi determináció és kölcsönhatás felfedezésében rejlik a szerző forrástudományi kutatómódszerének lényege” — mondotta *Hanák Péter*.

A dolgozat, úttörő elvi módszertani eredményein túl, számos új felismerésre vezetett a dualista Monarchia történetének vonatkozásában. Ennek illusztrálására *Hanák Péter* a közös minisztertanács intézményének abszolutista és alkotmányos, centralista és dualista jegyeinek kitűnő történeti szempontú elemzésére utalt, arra a kutatási eredményre, hogy a közös minisztertanács nem volt operatív, határozathozó legfelsőbb kormányzati szerv, hanem az uralkodó körök és faktorok közti vitákat személyes megbeszéléssel egyeztető vitafórum, afféle „fiókparlament”, amely bizonyos fókát átvette az elsorvadó delegációk funkcióját is. (Az opponens e ponton is méltatta a kutatás módszerét — a magyar és a közös minisztertanács jegyzőkönyvének kitűnő forrástani egybevetését —, amely az új eredményekhez vezetett.)

Mindkét opponens igen hasznosnak vélte a delegációk létrehozásáról, jellegéről szóló fejtegetéseket, a kérdésre vonatkozó ismeretek logikus rendszerezését, különösen a delegációk elsorvadása folyamatának bemutatását.

Az opponenseket a munka utolsó fejezetei, a közös minisztertanács világháború alatti tevékenysége foglalkoztatta leginkább. *Galántai József* figyelemre méltóan tartotta azt a rajzot, amelyben a szerző a közös minisztertanács végső agóniáját mutatja be a világháború éveiben, lemaradását az események mögött, funkcióképtelenségét, amely azt eredményezte, hogy a legfőbb irányítás a katonai klikk, majd a német szövetségstárs vezető köreinek kezébe esúszott át. E folyamat összefüggése a Monarchia államrendszerének túlélt struktúrájával, a fejtegetések, amelyek a Monarchia vezető politikusainak illuzionizmusával foglalkoznak, mind-mind a munka figyelemre méltó új eredményei közé tartoznak.

Néhány ponton a disszertáció az opponensek ellenvéleményével találkozott, vagy olyan kritikai megjegyzésekkel, amelyek a munka módszereinek és gondolatainak további kibontását célozták és szolgálták. A közös miniszterumot s a dualista Monarchia egész felépítményi rendszerét létrehozó 1867. évi kiegyezés elnagyolt elemzését és következtetéseit bírálta *Hanák Péter*. Hogy a közös intézmények részletekre kiterjedő szabályozása hiányos maradt, az lehetett a történeti szituáció diktálta sietség következménye, — mint ahogy a disszertáció állítja, — hibáit mégsem lehet még részben sem a kisszerű pártérdekek, és a — túlozni helytelen — sietség rovására írni. A kiegyezés negatív vonása nem a pillanatnyi erőviszonyok tartós rögzítésében rejlett, — minden állami vagy nemzetközi szerződést ilyen törekvés vezet, — sem pedig elsietségében; hanem hogy retrográd társadalmi erők hatalmának megszilárdítását szolgálta, „amely kezdettől nehezítette és egyre nyomasztóbban akadályozta saját maga megváltoztatását, a haladás követelményeinek megfelelő társadalmi rendszer és nemzeti rendezés megvalósítását”.

A dualista rendszer társadalmi tartalmának elhomályosodása okozhatja, hogy a szerző az államapparátus működését nem történeti funkciója, hanem hivatalsszervezeti működésének hatékonysága szempontjából értékeli, — mennyiben valósult meg benne a centralizáció elve. Holott a következetes centralizáció hiánya „olyan történelmileg szükségszerű ellentmondása a dualizmus rendszerének, amely végső soron kedvezett a társadalmi és nemzeti haladást gátló rendszer felbomlásának”. A társadalmi és politikatörténeti szempontok következetesebb végigvitele lehetőséget nyújtana a dualista államrendszer abszolutisztikus maradványainak több oldalú megvilágítására. Az opponens a disszertációval szemben az uralkodói abszolutizmus jelentőségét domborítja ki. A külügyminiszter — akinek funkciójában látta a szerző az abszolutista tendenciák legkövetkezetesebb képviselőjét — valójában a dinasztia bizalmi embere volt éppúgy, mint az e vonatkozásban kissé elsikkadt közös hadügyminiszter. Az uralkodói abszolutizmus, mutatott rá az opponens, nem csupán egy személy abszolutista uralmának megnyilvánulása volt. A dinasztia maga is meghatározott osztályérdeket, a monarchiai arisztokráciát, a nagybirtokosok zömét, a katonai és civil felső bürokráciát, a nagyburzsoáziát, s ezeknek a Monarchia fennmaradásához, nagyhatalmi állásának megőrzéséhez, társadalmi rendszerének konzerválásához fűződő érdekeit képviselte. „A közös minisztertanács a több tagján keresztül is érvényesülő abszolutista velleitások ellenére is működésében társadalmilag kötött volt.”

Galántai József e ponton kapcsolódott a vitához, utalva arra, hogy a külügyek intézésének alkotmányos befolyásolására a két birodalomfél parlamentjében volt bizonyos lehetőség: interpellációk formájában, a trónbeszédre adott válasz, a költségvetési vita és a külállamokkal kötött szerződések becikkelyezése alkalmával.

Mindkét opponens foglalkozott a magyar miniszterelnök, Tisza szerepével a hadüzenetet megelőző közös minisztertanácsi tárgyalásokon. *Galántai* egyetértett a szerzővel abban, hogy az osztrák miniszterelnök és a közös miniszterek — illetőleg Tisza — nézeteltérése a háború időpontjára vonatkozott és nem jelentette azt, hogy Tisza a háborút magát tagadta volna. Elfogadta a szerzőnek azt a megállapítást is, hogy Tisza magatartása mégis bizonyos fokig pozitívan értékelendő, mivel az adott pillanatban, ha különböző taktikai megfontolásokból is, a háború ellen szólt. De hiányolta annak hangsúlyozását, hogy Tisza maga megváltoztatta álláspontját, s két héttel a sarajevói merénylet után már aktívan részt vett az elfogadhatatlan ultimátum kidolgozásában és átadásában. Egyik opponens sem fogadta el a disszertáció megállapítását, hogy az ultimátum feltétel nélküli elfogadására vonatkozó követi utasítással Berchtold tulajdonképpen „kijátszotta” Tiszát. Mindketten saját kutatásaik adataival támasztották alá, hogy a magyar miniszterelnök önkéntesen és aktívan csatlakozott a háború megindításához. Ugyanis Tisza időközben tudomást szerzett — mutatott rá *Galántai* — Románia időleges semlegesítéséről, ami elhárította azt a veszedelmet és aggodalmat, hogy a Monarchiát Szerbia elleni támadása idején hátra, illetőleg oldalba támadhatják; s arról is, hogy a német szövetséges a nagyhatalmi erőviszonyok alakulása szempontjából kedvezőnek ítélte meg a helyzetet. (Így Tisza maga is revidálta álláspontját a nemzetközi konstelláció vonatkozásában.)

Végezetül mindkét opponens ismételtén szólt a munka tárgyi és módszertani értékeiről. Komjáthy Miklós háromévtizedes történetírói, levéltárosi s oktatói tevékenységéről. „Ha a benyújtott disszertációt ebbe az egész munkásságba illesztjük — mondotta *Hanák Péter* —, akkor a mostani vitát voltaképpen alkalomnak, talán kissé megkésett alkalomnak tekinthetjük, hogy Komjáthy Miklós számára a már megérdemelt kandidátusi fokozat megajánlását javasoljuk.”

Komjáthy Miklós választát a közös minisztertanács világháborús működésével kapcsolatos észrevételekkel kezdte. Rámutatott arra, hogy míg a disszertációban a Tiszakérdés illusztrációként szerepel: a közös minisztertanács funkcionális sorvadását bizo-

nyító adatok egyike, az opponensek előadásában a probléma, a hagyományos tárgyalás kényszerének következtében a háborús felelősség vizsgálatává szélesedett. A disszertáció e kérdést csak közvetve érintheti. „... itt nem arról van szó, hogy Tisza István felelős-e a világháborúért, vagy sem, hanem arról, hogy az ő akaratát, ... amely a háború megindításának elődázása felé tendált, kemény diplomáciai küzdelemmel kellett megváltoztatni ahhoz, hogy a Monarchia uralkodó osztályának Berchtold magatartásában megtestesülő háborús érdekei végül is gáttalanul és azonnal érvényesülhettek. Tisza csak egy ponton, a háború terminusa kérdésében opponált. De még e viszonylag kisebb jelentőségű kérdésben sem tudták ellenállását minisztertanácsi vitában leküzdeni. „Elismerem, túlzás a magyar miniszterelnök »kijátszásáról« beszélni. Helyzetvázlatom alapmotívációját azonban fenntartom, Tisza meggyőződése, ellenállásának megtörése lényegében minisztertanácson kívül történt.”

A továbbiakban a szerző elismerte, szükséges lett volna a kiegyezés mélyebb társadalomtörténeti vizsgálata, amelyre sok más ok mellett azért sem kerülhetett sor, mert mint vallja: éppen csak túljutott a kérdéskomplexum vizsgálatának első nehézségein, azon a felismerésen, hogy az államforma és az államberendezés nagy vonalain túl a kormányzati szervek, azok ügyintézés módja a legapróbb részletekig eltéphetetlenül kapcsolódik a gazdasági-társadalmi viszonyok alakulásához. Hanak tételét továbbfejlesztve (hogy a tényleges kérdés nem a szabályozás időlegességének, a szabályozók előrelátásának mértéke, hanem az, hogy e szabályozás milyen érdekeket rögzít, s ezek mennyiben felelnek meg a történeti haladás követelményeinek) — általában és a kiegyezés esetében különösen — megállapítja, hogy a sietségben, amellyel a kiegyezést megalkották, objektiválódott a retrográd társadalmi erők megszilárdításának szándéka. A közös hadügyminiszter szerepének háttérbe szorulása, válaszolt a szerző Hanák Péternek, egy módszer-tani szempontból is vitatható nézőpontból eredt, amely a közös pénzügy- és a közös hadügyminisztert azonos jellegű funkcionáriusoknak látta, s szerepüket és állásukat a XVIII—XIX. századi udvari hatóságok elnökeivel vetette egybe. A közös hadügyminiszter hatalmi súlya, befolyása, legalább is addig, amíg a közös minisztertanács ülésein meg nem jelent a vezérkari főnök, valójában, — ahogy Hanák is állítja, — nem maradt el a külügyminiszter mögött. A vezérkari főnök befolyásának növekedtével pedig kettejük funkciója együttesen képezte a külügyminiszteri tiszt ellentéppárját.

Befejezésül a szerző a történeti segéd tudományok általános helyzetéről s megújításának lehetőségeiről — amelyen maga is fáradozik — ejtett néhány szót. A feladatot a hivatalszervezet társadalmi-gazdasági kapcsolatainak kutatásában látja. Szükséges lenne többek között annak vizsgálata, hogy a felépítményi jelenségek aránylag lassú, a társadalomtól gyakran lemaradó alakulásában a gazdasági alap, annak legrohamosabban fejlődő faktora, a technika, milyen szerepet játszik.

A bírálóbizottság az opponensek véleményével megegyezve, egyhangúlag javasolta a kandidátusi fokozat megítélését Komjáthy Miklós számára.

Somogyi Éva

*

Munk Károly „A párt harca a proletárdiktatúra hadseregének megteremtéséért” c. disszertációja többek között olyan lényeges kérdésekre keres választ, mint: a Magyar Kommunista Párt 1944—1949 között hogyan és milyen körülmények között vívta harcát a proletárdiktatúra hadseregének kialakításáért; ebben az időszakban hogyan és mennyiben változott a hadsereg jellege, miként alakult a tisztikar összetétele és szerepe; a reakciós és forradalmi erők közötti harcban melyek voltak a leglényegesebb összeütközési területek.

Szerző először a háború befejezésétől az 1945-ös választásokig tartó periódusban az új nemzeti haderő megteremtésével és frontra küldésével foglalkozik. Bemutatja, hogy a társadalmi átalakulás menetével egyidejűleg megindult a hadseregben a demokratizálódási folyamat, s ebben különösen kiemelkedő szerepe volt a munkáspártok kezdeményezésére megalakult nevelői intézménynek. A katonai alakulatok a frontról való visszatérésük után tevékenyen bekapcsolódtak az újjáépítő munkába. A háború befejezése után a hadseregben a reakciós erőknek még jelentős pozícióik voltak, és a burzsoázia országos méretű támadásához kapcsolódva kísérletet tettek a hadsereg megszerzésére is. Fellángolt a harc a demokratikus erők és a haladás ellenségei között, s az 1945-ös választások után ez még csak éleződött. 1946 elején átmenetileg erőegyensúly jött létre, de hamarosan megindult a küzdelem a reakció kiszorításáért, s ennek eredményeképpen 1947 elejére a legfontosabb kulcs helyekről eltávolították a régi horthysta elemeket. Ezzel párhuzamosan fokozatosan erősödött a párt helyzete. Az év végén a tisztikar 67%-a,

a tiszthelyettesi kar 75%-a, legénység 47%-a tagja volt a MKP-nak. A hadseregen belül a vezetés döntően a párt kezébe került.

A proletárdiktatúra győzelme, a nemzetközi helyzet kedvezőtlen alakulása előtérbe állította a honvédelem problémáját, mindenekelőtt szükségessé tette a hadsereg pártirányításának néhány elvi és gyakorlati kérdése tisztázását. Elsőként a Katonai Bizottság helyét, szerepét rendezték. 1948. május 8–9-én összeült a MKP IV. katonai konferenciája, ahol határozatot fogadtak el a honvédségi pártszervezetek átszervezéséről és a Kossuth Körök felállításáról. A katonai konferencia után a hadsereg fejlesztése lendületesen haladt előre. Kiemelkedett a feladatok közül az új tisztikar kialakítása, amely lényegében 1950 elejére oldódott meg; az új tisztek aránya az 1945-ös 3%-ról 60%-ra nőtt. 1949 végére befejeződött az új típusú magyar néphadsereg kialakulása, amely a proletariátus diktatúrájának hadseregévé vált.

Borus József opponensi véleményében a disszertáció erényei között első helyen a témaválasztást említette. A népi demokratikus forradalomnak szerves része volt a honvédségen belül a demokratikus hadseregért vívott harc és a proletárdiktatúra győzelmét nagyban elősegítette az a körülmény, hogy a burzsoázia sem 1945 őszén, sem később nem tudta a hadsereget a maga céljainak megvalósítására felhasználni. Elismeréssel szólt a felhasznált anyag szélességéről és gazdagságáról. Kiemelendő pozitívumnak tartotta a tisztikar összetételének, politikai areulátának, pártállásának vizsgálatát.

Attérve a disszertáció fogyatékoságaira, az opponens kifogásolta, hogy a szerző — az utolsó fejezettől eltekintve — a hadsereg problémáival foglalkozva, nem a párt terveiből, elgondolásaiból, a hadsereggel kapcsolatos politikájának részletes elemzéséből indul ki, nem a párt nézőpontjából vizsgálja a hadsereg helyzetét, fejlődését. Nehezményezte, hogy az egyes fejezeteket bevezető általános részek felületesek, helyenként pontatlanul vannak megfogalmazva, nincs meg a szerves kapcsolat a történeti részek és az azokat követő katonai fejtegetések között.

Nem értett egyet *Borus József* a szerzőnek a IV. katonai konferenciának a honvédségi pártszervezetek felosztásáról szóló határozata értékelésével, amely ezt a lépést „súlyos jobboldali, likvidációs hibá”-nak bélyegezte. Véleménye szerint a dokumentumok azt tanúsítják, hogy a határozat útkéres volt és valójában az MDP-nek a hadseregen belüli vezetőszerzete megszilárdítását célozta.

A párt Katonai Bizottságának 1948. április 22-én kelt javaslata leszögezte: „Meg kell... teremtenünk a tiszti és tiszthelyettesi kar politikai egysége kialakításának korszerű, népi-demokratikus szervezeti formáját, amely biztosítja az egész tiszti és tiszthelyettesi kar, ezen keresztül az egész honvédség marxista—leninista nevelését népi-demokratikus formák között, biztosítja a döntő kommunista befolyást kommunisták és nem kommunisták számára egyaránt. Az új szervezeti forma megteremtése céljából le kell bontanunk az akadályokat, jelen esetben az egyes pártoknak a honvédségen belüli, önálló pártszervezeteit, a mi pártunk pártszervezeteit pedig át kell szerveznünk.” Ugyanezeket a gondolatokat tartalmazta a IV. katonai konferencia határozata is. Az új rendszer lényege az volt, hogy az alakulat minden tagja számára kötelezően, a Kossuth-Körök keretében honvéd-napot kellett tartani; a marxista—leninista nevelés ugyancsak a Kossuth-Körök feladatává lett. A honvédségi pártszervezetek tagjai az illetékes helyi pártszervezetek tagjaivá váltak, de a külön honvédségi pártoktatás nem szűnt meg. A probléma végleges tisztázására újabb kutatásokra van szükség, hangoztatta az opponens. Felhívta a figyelmet arra, hogy a pártoktatás pártszervezetek átszervezéséről beszélnek, ugyanakkor az 1948 júliusi miniszteri rendelet, amelynek kidolgozásában a Katonai Bizottságnak, illetve elnökének orozslánrésze volt, előírta, hogy a honvédség tagjai honvédségi pártszervezeteket nem alkothatnak. Tehát a párthatározat és annak állami megvalósítása között lényeges különbség van. Ugyanakkor több helyen, mint pl. a Kossuth Akadémián, a miniszteri rendelet ellenére sem szűnt meg a pártszervezetek munkája. Az új rendszert néhány hónappal később hatályon kívül helyezték, egyben a végrehajtásban szerzett tapasztalatok mellett a nemzetközi helyzet alakulása és annak akkori értelmezése is szerepet játszott. Mindemellett nem lehet elfelejteni, mondotta, hogy éppen azok, akik 1948-ban egy, az akkori körülmények között reális párthatározat eltorzító értelmezésével saját magukat már akkor a párt fölé igyekeztek emelni, alig egy évvel később éppen ezt a párthatározatot mások nyakába varrva, vádként hozták fel az elkövetett súlyos törvénysértő perekben.

Lackó Miklós opponens szerint Munk Károly disszertációja fontos és értékes hozzájárulás a népi demokrácia hadserege történetének feldolgozásához. Külön kiemelte a reakciós jobboldali erők tevékenységének plasztikus ábrázolását, az új típusú hadsereg feltételeinek megteremtéséért 1946 tavaszától megindított küzdelem bemutatását, a hadseregen belüli reakciós erők bomlásának folyamatáról adott helyes képet, az 1946

márciusában megtartott második katonai konferencia lefolyásának, határozatainak részletes elemzését. Helyeselte a szerzőnek azt a törekvését, hogy a hadsereg fejlődését beleegyezze a népi demokratikus átalakulás menetébe.

Az opponens egyetértett a szerzővel abban, hogy a proletárdiktatúra győzelme után a magyar hadsereget mélyrehatóan át kellett alakítani a munkáshatalom követelményeinek megfelelően. A szerző koncepciójának lényege abban foglalható össze, hogy a proletárdiktatúra nem átalakította a régi hadsereget, hanem fokozatosan, polgárháború nélküli osztályharcban felszámolta. Ez a koncepció, mondotta Lackó Miklós, — számos reális mozzanat ellenére — alapjában véve egyoldalú. A szerző 1948—49-ben a pártvezetésnek, Rákosiéknak, Farkaséknak a hadsereggel kapcsolatos tevékenységét lényegében kritikátlanul szemléli. Minden fenntartás nélkül elfogadta Rákosiék egyoldalú bírálatát az addig működött Katonai Bizottságról, amely a párt aktív katonai tagjainak a Bizottság vezetésében való háttérbe szorítását eredményezte. A hadseregen belüli pártszervezetek feloszlásának hibás voltát eltűzölva — s ugyancsak egyoldalúan — a Katonai Bizottságot teszi felelőssé és fel sem veti, hogy miért fogadta el azt a párt Politikai Bizottsága. Magáévá teszi az osztályharc szükségképpeni éleződésének helytelen elméletét. Átveszti Rákosiék azon rágalmasz számba menő tételét, melyet az V. katonakonferencia így rögzít: „az osztálytudatos éberség és az osztályellenség elleni harcosságot öntudat csaknem teljesen kikalt a párttagságból”. A szerző túlbecsüli az ellenség lehetőségeit az 1948-as fordulat küszöbén s lényegében egyetért azokkal a módszerekkel, amelyeket Farkasék 1948/49-ben alkalmaztak.

A disszertáció koncepciójával szemben Lackó Miklós arra utalt, hogy a régi hadsereget nem fokozatosan számolták fel, azt a Szovjet Hadsereg megsemmisítette, az 1945—48-as évek nem egyszerűen a régi hadsereg fokozatos felszámolásának évei voltak, hanem egy erősen jobboldali befolyás alatt álló demokratikus hadsereg megtisztításának, népi jellege elmélyítésének évei.

A honvédségi pártszervezetek feloszlata, az opponens véleménye szerint, korlátozott taktikai jellegű mozzanat volt, s ténylegesen nem jelentette a párt vezetőszerkezetek háttérbeszorítását. A feloszlata háttérében a párt vezető szerepe kizárólagossá tételének szándéka állt, azt azonban helytelen, balos módszerekkel akarták elérni. Rákosiék 1948 májusában minden kritika nélkül el is fogadták ezt a javaslatot. Az intézkedés tehát valójában balos indítékú volt. A Rákosi—Farkas-féle vezetés 1948 őszén viszont már élesen elítélte a pártszervezetek feloszlata, s ez azért kellett, hogy a JKP-ügy kapcsán jobboldali „likvidátori” bűnököt fedezhessenek fel Magyarországon, és indokolhassák a kommunista katonai vezetők háttérbe szorítása.

Az opponens befejezésül több, kisebb jelentőségű bíráló és kiegészítő megjegyzést tett, s rámutatott arra, hogy a disszertáció szemléletbeli fogyatéka csak részben a szerző hibája, ezekben a kérdésekben eddig a történettudomány sem látott világosan.

Elek Tibor hozzászólásában először a disszertációnak a MKP szerepéről adott értékelésével foglalkozott. Véleménye szerint a szerző alapjában véve jól látja és helyesen értékeli a pártnak a hadsereggel kapcsolatos politikáját a fejlődés különböző szakaszaiban, mégsem ad — mint Borus József rámutatott — szabatos képet a párt politikájáról. A hadseregben dolgozó pártszervezetek és pártcsoportok a szervező munka mellett egyéb feladatokat is megoldottak. Állandó agitáció és propaganda munkát fejtettek ki, nekik volt köszönhető többek között a politikailag megbízható határőrség létrehozása. 1945 végétől kezdve sem az I., sem a VI. hadosztálynál, majd pedig a határőrségnél sem történetelt egyetlen egy lényeges változás sem a pártszervezetek akarata ellenére. A csoportoknál kivétel nélkül a MKP szervezetei voltak a legerősebbek. Emiatt a tényleges vezetés a hadseregen belül ekkor már nem a reakció kezében volt. Mindez nem jelenti azt, hogy a hadseregen belül a reakciónak semmilyen lehetősége sem lett volna a népi demokratikus fejlődés hátráltatására.

A pártszervezetek feloszlata kérdésében nem értett egyet Elek Tibor az opponensekkel. Véleménye szerint Munk Károly a történelmi tényeknek megfelelően írja le az eseményeket, helyes marxista értékelést ad.

A hadseregbeli pártszervezetek feloszlataáról szóló javaslatot Pálffy György és Jánosi Ferenc kezdeményezte, s ezt Farkas Mihály is támogatta, elfogadásáért az egész akkori Katonai Bizottságot és bizonyos mértékig a Politikai Bizottságot is felelősség terheli. A javaslatot azonban nem valami céltudatos politikai kártevés feltételezésével kell összefüggésbe hozni, hanem az akkori vezetők elméleti gyengeségével. A szovjet hadsereg forradalmi győzelmeinek fényében nem látták a szocialista hadsereg ellentmondásosságából fakadó problémák sokaságát. Később az V. katonai konferencia elé kerülő, az előző határozatot megváltoztatott javaslat előkészítői szintén Pálffy György, Jánosi Ferenc, valamint Elek Tibor voltak.

A disszertáció helyesen bírálja az 1948-ban elkezdődő, a személyi kultusszal kapcsolatos torzításokat. Így többek között pl. a párttag tisztek többségének megbízhatatlanná nyilvánítását. Nem egészen helyes azonban az az értékelés, amelyet a szerző a Katonai Albizottság 1948. szeptember 10-i üléséről ad. Farkas Mihály, aki augusztusban vette át a Honvédelmi Minisztérium vezetését, a hatalomért való tülekedésről beszélt, szavai Pálffy Györgyhoz, Súlyom Lászlóhoz és Illy Gusztávhoz szóltak. Farkas fellépése lényegében annak bejelentése volt, hogy a hadseregben a pártvezetés ezáltal döntően az egyszemélyi vezetést jelenti és a pártnak semmiféle katonai bizottságra vagy albizottságra nincs szüksége.

Farkas Mihály 1948-ban híve volt a pártszervezetek feloszlatásának. A Politikai Bizottság elé kerülő előterjesztést a Szervező Bizottság megvitatta, amelynek szintén Farkas Mihály volt az elnöke, és itt olyan egyöntetű volt a felzúdulás a feloszlatás kifejezés ellen, hogy Farkas Mihály jobbnak látta, az átszervezés kifejezést alkalmazni, ez a szó került be a párhuzamosba. Álláspontját azonban továbbra is fenntartotta, s ez az oka, hogy miniszteri rendeletben újra a feloszlatás kifejezést használták.

Otta István felszólalásában helytelenítette, hogy a szerző a néphadsereget és a szocialista hadsereget azonosítja és így a felszabadulás utáni honvédséget egészen 1949-ig nem tekinti néphadseregnek. Véleménye szerint a néphadsereg szélesebb fogalom, mint a szocialista hadsereg, és magában foglalja a népi demokratikus hadsereget is. Kifogásolta, hogy a szerző a hadsereg jellegének meghatározásánál egyedül a tisztikar összetételéből indul ki. A hadsereg jellegét az államhatalom jellege determinálja, s 1945 után a népi demokratikus államhatalom nyomán a hadsereget joggal tarthatjuk néphadseregnek.

Nem értett egyet a szerzővel abban, hogy az 1945-ös tiszteket egyöntetűen régi összetételű, reakciós tisztikarnak tekinti. Utalt arra, hogy a tisztek önkéntes jelentkezés alapján kerültek a néphadseregbe, s ettől a fasiszta tisztek egyrésze távol tartotta magát. Ugyanakkor volt a tiszteknek egy olyan része is, amely már a háború alatt önként otthagyta a Horthy-hadsereget, legnevesebb képviselőjük Pálffy György volt, aki politikai indítékokból már a 30-as években kilépett a Horthy-hadseregből. Rámutatott arra, hogy ezen kívül más források is voltak, amelyekből a néphadsereg új tiszteket kapott. Az MKP pl. tudatosan küldött régi párttagokat a hadseregbe. A tisztikarhoz lehet számítani a nevelő tiszteket is, bár nem rendelkeztek rendfokozattal. Számosan kerültek be a hadseregbe a hadifogságból hazatérő, antifasiszta iskolát végzett tisztek is. Otta István annak a meggyőződésének adott hangot, hogy az 1945-ös tisztikar politikai magatartása szempontjából már lényegesen különbözött a horthysta tisztikartól. Elismerte, hogy 1946 tavaszán a hadseregben számos reakciós tiszt is teljesített szolgálatot, s a felső vezetésben számos Horthy-restaurációt óhajtó tisztet lehetett találni, de a legénység körében akkor már fasiszta propagandát nem lehetett folytatni, s lényegében nem volt olyan egység, amelyet a fasiszta tisztek befolyásuk alatt tartottak volna. Kiemelte, hogy a párt két lényeges intézményt tartott a kezében — a nevelőtiszti rendszert és a Katonapolitikai Osztagot —, amellyel komoly befolyást gyakorolt az egész tisztikarra. Befejezésül Otta István a disszertáció első periodizációját tette szóvá.

Munk Károly válaszában köszönetet mondott az opponenseknek fáradozásaiért, s elmondotta, hogy mindenekelőtt olyan kérdésekre kíván reagálni, amelyek még megoldatlanok.

Első helyen Rákosiéknak a tisztikarról alkotott véleményét említette. Az első katonai konferencián a felső pártvezetés helyesen bírálta a hadsereg kommunizistát azért, mert elzárkóznak a tisztek megnyerése elől, s felhívta a figyelmet a tisztek irányában folytatandó körültekintőbb politikálásra. Ugyanakkor 1948-ban, amikor a hadseregben belüli kulcspozíciók már a kommunisták kezében voltak, a felső pártvezetés a tisztikar jelentős részét megbízhatatlannak minősítette. Ennek magyarázata ma még felderítetlen.

A másik problematikusság kérdés a Katonai Bizottság értékelése. Jelezte, hogy véleménye szerint Farkas Mihály elmarasztaló véleménye egyéni törekvéseiből következett, mert ő személyi hatalmát látta veszélyeztetve, és ezért szorította háttérbe a Bizottságot. Magáévá tette opponensei azon észrevételét, hogy a IV. katonai konferenciának a pártszervezetek feloszlatásáról szóló határozatának jelentőségét eltulozza. Jelezte, hogy a határozat magyarázatát maga is az akkori vezetők elméleti gyengeségében látja. De továbbra is fenntartotta azon nézetét, hogy a pártszervezetek gyakorlati felszámolása hiba volt.

Nem fogadta el Lackó Miklós bírálatát, mely szerint a disszertáció átveszi Rákosiéknak azt az 1948 nyári álláspontját, hogy a „hadseregért folyó harc a következő periódusban az ellenség részéről minden bizonnyal erősödni fog”. Rámutatott, hogy Rákosiéknak ez a megállapítása a Katonai-politikai Csoportfőnökségre vonatkozott, amelynek fő feladata a hadsereg kémei, diverzánsok, szabotőrök elleni védelme volt. S ez a megállapítás abban az időszakban alapjában véve helyesnek bizonyult.

Befejezésül a jelölt összefoglalta, Lackó Miklós észrevételeit bizonyos mértékig kiigazítandó, véleményét a magyar hadsereg fejlődéséről. Nézete szerint 1944-ben a régi horthysta hadsereg a szovjet hadsereg csapásai alatt megsemmisült, de helyébe nem került sor azonnal a proletárhadsereg megszervezésére. 1945 után államunk jellegének megfelelő, népi demokratikus hadsereg alakult ki, olyan, amely már nem burzsoá, de még nem is proletárhadsereg, s amelyben proletár elemek keverednek burzsoá elemekkel, s a kettő között harc folyik.

Az 1945 utáni hadsereg fontos sajátossága, hogy harc folyik a régi és az új, a burzsoá maradványok és az egyre terebélyesedő új elemek között. A harc a proletár elemek győzelmével végződött. A régit, a burzsoá maradványokat — régi hadászati, harcászati, kiképzési, szervezési elveket stb. — nem lehet átalakítani, azokat fel kellett számolni, helyükbe újakat kellett teremteni. Miközben harc folyt a hadsereg népi jellege elmélyítéséért, ugyan ez idő alatt fokozatosan, polgárháború nélküli osztályharcban felszámolódtak a burzsoá hadsereg maradványai.

A Bíráló Bizottság elfogadta a jelölt gazdag anyagra támaszkodó disszertációját és javasolta a TMB-nak a kandidátusi fokozat odaítélését.

Vida István

HIBAIGAZÍTÁS

Folyóiratunk mult évi utolsó számában, az 1393. lapon Zoványi Jenő halálának hónapja nem április, hanem *júnus*.

BIBLIOGRÁFIA

A MAGYARORSZÁGON MEGJELENT TÖRTÉNETI MUNKÁK (ÖNÁLLÓ KÖTETEK, TANULMÁNYOK, CIKKEK) JEGYZÉKE

(1965. január 1.—június 30.)

Összeállította: V. WINDISCH ÉVA

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

I. Bibliográfiák, katalógusok, leltárak

a) Bibliográfiák

L'art du gothique et de la Renaissance. /1300—1500./ Bibliographie raisonnée des ouvrages publiés en Hongrie. 1. p. Réd.: Miklós Boskovits. [Éd.]: Institut d'Histoire de l'Art de l'Université Eötvös Loránd et le Bureau Central de Propagande des Musées Hongrois. Bp. 1965. Söksz. 310 l.

Bibliographia historiae rerum rusticarum internationalis. 1960—1961. Red. Péter Gunst. Ed.: (Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum.) Bp. 1964. 208 l.

Bibliographie choisie d'ouvrages d'histoire publiés en Hongrie dans la deuxième moitié de 1962. [France és orosz nyelven.] AH. 1965. 11. tom. 1—4. nr. 425—447. l.

Bucsay Mihály: A magyarországi reformáció történetéről megjelent fontosabb könyvek és cikkek az utolsó negyedszázadban. ThSz. 1965. 8. évf. 5—6. sz. 160—166. l.

Budapest történetének bibliográfiája. — Bibliographia historiae civitatis Budapestinensis. [Összeáll. a] Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény. Főszerk. Zoltán József. 3. köt. 1686—1950. Gazdaság. 4. köt. 1686—1950. Társadalom. Szerk. Berza László. Bp. 1964, 1965. 639, 598 l.

Csekey István: Baranya és Pécs bibliográfiája. /Könyvek és folyóiratcikkek. /Sajtó alá rend. Vargha Károly. Pécs 1964, Városi Tanács — Városi Könyvtár. 283 l.

Déri Miklósné: Az Egyetemi Könyvtár bibliográfiája. (Kiegészítés. AnnBU. 2. 161—162. l.

(*Fülöp Attília*): A Borsod—Abaúj—Zemplén megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. 1842—1963. Miskolc 1964, II. Rákóczi Ferenc Könyvtár. 231 l., 1 térk. /Könyvtári füzetek 1./

Gazdag László: Nógrád megye térképei.

Balassagyarmat 1964, Nógrádm. Múz. Ig. 190 l.

/Nógrád megyei múzeumi füzetek 6./
Gönczi Éva, B. — *Szabó Erzsébet*: Az 1963. évi magyar művészettörténeti irodalom bibliográfiája. Összeáll.: — —. MűÉ. 1964. 13. évf. 4. sz. 321—349. l.

Krajewszky Gizella—Takács Miklós: Vas megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. 1777—1963. (Közrem. Terebesi Tibor.) Szombathely 1964, Berzsényi Dániel Megyei Könyvtár. 111 l.

Külföldi folyóiratok hadtörténelmi repertórium 1963. 1—3. r. Összeállították: Molnár Éva, Vinciczai István, Windisch Aladárné. HK. 1964. 11. évf. 4. sz. 690—703. l., 1965. 12. évf. 1—2. sz. 190—209, 367—387. l.

Külföldi történeti folyóiratok repertórium. Külföldi történeti folyóiratok. 1963. 1—2. rész. TSz. 1964. 7. évf. 3—4. sz. 635—662. l., 1965. 8. évf. 1. sz. 103—130. l.

A magyar irodalom bibliográfiája. 1958. Összeáll. Kozocsa Sándor. Bp. 1965, Gondolat. 581 l.

Magyar könyvészet. Bibliographia Hungarica. 1945—1960. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. 4. Művészetek. Irodalom. Földrajz. Történelem. Közread. az Országos Széchényi Könyvtár. (Főszerk.: Sebastyén Géza. Szerk. Komjáthy Miklósné.) Bp. 1964. 615 l.

A magyar levéltári irodalom bibliográfiája 1963. (Összeállították az Országos Levéltár Központi Könyvtárának dolgozói.) LK. 1964. 35. évf. 2. sz. 270—277. l.

A magyar munkásmozgalom történetéről szóló cikkek jegyzéke /1964 július—december/. PtK. 1965. 11. évf. 1—2. sz. 185. l., 252—253. l.

A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete tagjainak tudományos munkássága, 1949—1963. (Összeállította: Kallós Pálné.) TSz. 1964. 7. évf. 2. sz. 501—532. l.

Molnár Erik akadémikus irodalmi munkássága 1929—1963. Összeállította: Varga

- István. TSz. 1964. 7. évf. 2. sz. 490–500. l.
- (*Prager Miklós*): Marx és Engels műveinek magyar bibliográfiája. Pótkötet. Az 1953. évi kiadás hiányainak pótlása, kiegészítve az 1953–1963. években megjelent művekkel. Bp. 1964, MSZMP KB Párttörténeti Intézet. Soksz. 141 l.
- Somogyi Jolán*: Szabolcs-Szatmár két évtizede. Illusztrált, szemelvényes bibliográfia. [Kiad. a] Móricz Zsigmond Megyei Könyvtár. Nyíregyháza 1965. Soksz. 131 l., [21] lev., 22 t.
- Vas megye irodalma. Bibliográfia és repertórium. 1964. jan. 1. – márc. 31. Összeállította: Bánó Zsuzsa, Takács Miklós. VSz. 1965. 19. évf. 1. sz. 148–156. l.
- b) *Katalógusok, leltárak. Gyűjtemények ismertetése*
- Ambrus Béla—Kupa Mihály*: Vasi papírszükségpénczek. VSz. 1964. 18. évf. 4. sz. 563–577. l.
- Bánki Vajk Emil*: Rendjelek, kitüntetések a magyar történelemben. [Folytatás.] Az Érem. 1964. 20–21. évf. 29–32. sz. 155–163, 205–213. l.
- Bodgál Ferenc*: A miskolci múzeum néprajzi gyűjtése /1902–1962/. HOMÉvk. 219–232. l.
- Borsa Iván*: A Hunyadi-család levéltárának története. LK. 1964. 35. évf. 1. sz. 21–56. l.
- Degré Alajos*: A magyarországi vármegyei levtárak története. LSz. 1964. 14. évf. 4. sz. 96–119. l.
- Degré Alajos*: A Zala megyei múzeumokban őrzött iratanyag. LSz. 1964. 14. évf. 4. sz. 216–223. l.
- Az Esztergomi Római Katolikus Főegyházmegye anyakönyveinek mikrofilmjei az Országos Levéltár filmtárában. Tematikai konspektus. [Összeáll.] Mandl Sándorné. Bp. 1964, LOK. Soksz. IV, 98 l.
- /Levéltári leltárak 30./
- A Fővárosi Levéltár térképei. 1705–1918. Repertórium. Összeáll. Farkas Elemérné. Bp. 1964, Műv. Min. — LOK. Soksz. 300 l.
- /Levéltári leltárak 31./
- Gerencsér Miklós*: Színes asszonytól Deák Ferenc panaszáig. [A pannonhalmi apátság levéltáráról és kéziratgyűjteményéről.] Nsz. 1965. 23. évf. 93. sz. 8. l.
- Kulcsár [Péter] Petrus*: Catalogus incunabulorum Bibliothecae Batthyányanae. Szeged 1965. 167 l.
- Kupa Mihály—Ambrus Béla*: Magyarország papírpénzei. 2. köt. A Kossuth korszak és a független Magyarország papírpénzei. 1848–1866 és 1918–1964. Bp. 1964. M. Régészeti, Művészettört. és Éreantani Társ. Soksz. III, 52 l.
- Magyar Országos Levéltár. Az Eszterházy család tatai és csákvári levéltára. Repertórium. Összeáll. Bakács István, Iványi Emma. Bp. 1964, LOK. Soksz. 291 l., 4 mell.
- /Levéltári leltárak 25./
- Magyar Országos Levéltár. Külügyminisztériumi Levéltár. Repertórium. 2. Összeáll.: B. Lőrincz Zsuzsa. Bp. 1964, LOK. Soksz. VIII, 353 l.
- /Levéltári leltárak./
- Magyar Országos Levéltár. Polgári kori és tanácsköztársasági központi kormányhatóságok levéltárai. Kiegészítés a repertóriumokhoz. Fond- és állagjegyzék. Összeáll. Bekény István. Bp. 1964, LOK. Soksz. 221 l.
- /Levéltári leltárak 27./
- Nagykönyvtáraink jelentősebb új szerzeményei. MK. 1965. 81. évf. 2. sz. 174–177. l.
- A Néprajzi Múzeum 1962. évi tárgy-gyűjtése. [Összeáll.]: Szolnok Lajos. NrÉ. 46. 91–183. l.
- Pálánkás Sándorné*: Analekták és levelek mikrofilmjei. Bp. 1964. Soksz. 43 l.
- /Az Országos Széchényi Könyvtár mikrofilm címjegyzékei 3./
- Soós Imre*: A Heves megyei oktatási intézmények szervezettörténete és iratanyaga. LSz. 1964. 14. évf. 4. sz. 1–32. l.
- Thomas Edít, B.*: Az 500 éves szombathelyi lapidarium története. Savaria. 1. 107–130. l.
- Útmutató az Esztergomi Prímási Levéltárhoz. Archivum ecclesiasticum. [2.] Függelék. Szerk. Bónis György. Bp. 1964, LOK. Soksz. 305–591. l.
- /Levéltári leltárak 24./
- Vértessy Miklós*: Az Egyetemi Könyvtár ősnymtatványgyűjteményének története. AnnBU. 2. 109–126. l.
- c) *Ismertetések*
- Budapest történetének bibliográfiája. 3. k. 1686–1950. Gazdaság. Bp. 1964. — Ismerteti: *Pálvölgyi Endre*. Kts. 1965. 15. évf. 3. sz. 179–181. l.
- Déri Miklósné*: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetének bibliográfiája. Bp. 1963. — Ismerteti: *Hodinka László*. Felsőoktatási Szemle. 1965. 24. évf. 3. sz. 190–191. l.
- Gunst Péter*: Nemzetközi agrártörténeti bibliográfia. MMgMK. 273–278. l.
- Magyar geodéziai irodalom. 1498–1960. Bibliográfia. Bp. 1964. — Ismerteti: *Regőczy Emil*. MK. 1965. 81. évf. 2. sz. 197–198. l.

A Magyarországon megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiája. XVIII—XIX. század. Bp. 1961. — Ismerteti: *Mályuszné Császár Edit*. Száz. 1965. 99. évf. 1—2. sz. 283—284. l.

Staud Géza: A magyar színháztörténet forrásai. 1—3. köt. Bp. 1962—1963. — Ismerteti: *Kálmán László*. ITK. 1964. 68. évf. 732—733. l.

Stoll Béla: A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája /1565—1840/. Bp. 1963. — Ismerteti: *Vargha Balázs*. MK. 1965. 81. évf. 1. sz. 93—94. l.

Takács Imre: A magyar mezőgazdasági szakirodalom könyvészetének 6. /1920—1935. évi/ kötete. MMgMK. 279—280. l.

2. Marxizmus—leninizmus

a) Forrásközlések, forrásismertetések

Lenin, [Vladimir Il'ics]: A baloldali elhajlásról. [Bev.] (Szirmai István Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1964, Kossuth Kiadó. XVI, 402 l.

Lenin, [Vladimir Il'ics] Magyarországról. 2., átd. kiad. Bp. 1965, Kossuth Kiadó. 198 l., 3 t.

/A marxizmus—leninizmus klasszikusainak kiskönyvtára 6. (!7.) /

Lenin, V[ladimir] I[Il'ics] művei. 39. köt. Füzetek az imperializmusról. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1964, Kossuth Kiadó. XVII, 893 l., 5 t.

Lenin, V[ladimir] I[Il'ics] összes művei. 3. köt. A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. (Razvitie kapitalizma v' Roszszii.) (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége. 2. kiad.) Bp. 1964, Kossuth Kiadó. XII, 718 l., 5 t.

Lenin, V[ladimir] I[Il'ics] összes művei. 5. köt. 1901. máj. — dec. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége. 2. kiad.) Bp. 1965, Kossuth Kiadó. XIV, 494 l., 1 t.

Lenin, V[ladimir] I[Il'ics] összes művei. 6. köt. 1902. jan. — aug. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége. 2. kiad.) Bp. 1964, Kossuth Kiadó. XIII, 565 l., 4 t.

Marx [Karl]: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. MFSz. 1965. 9. évf. 2. sz. 274—291. l.

Marx, Karl—Engels, Friedrich művei. 16. köt. 1864—1870. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1964, Kossuth Kiadó. XVIII, 705 l., 2 térk.

b) Feldolgozások

Bródy Ferenc: Marx elméleti módszerének jelentőségéről. [Az Értéktöbbség-elméletek c. mű megjelenése alkalmából.] Nsz. 1965. 23. évf. 43. sz. 4—5. l.

Friss István: Leninre emlékezünk. Nsz. 1963. 23. évf. 94. sz. 5. l.

A kapitalizmus politikai gazdaságtana. 1. r. (Szerk. Bertóti László.) [Kiad. a] Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem. 2. jav. kiad. Bp. 1965, Kossuth Kiadó. 429 l.

A kapitalizmus politikai gazdaságtana. 2. r. A monopolkapitalizmus. (Szerk. Erdős Tibor.) [Kiad.] a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem. Bp. 1965, Kossuth Kiadó. 337 l.

Kedrov, B. M.: Lenin és a természettudomány új forradalma. Világosság. 1965. 6. évf. 1. sz. 1—7. l.

Kiss György: Proudhon és a marxizmus. Nsz. 1965. 23. évf. 31. sz. 4—5. l.

Molnár Erik: Law and tendency. AUBphil. 4. 3—10. l.

Varga Jenő: Tanulmányok a kapitalizmus politikai gazdaságtanának problémáiról. (Ocserki po problemam politikonómii kapitalizma.) (Ford. Zalai Edvin.) Bp. 1965, Kossuth Kiadó. 289 l.

A kötet tartalmából:

A kapitalizmus gazdasági alaptörvényének kérdése és a marxizmus.

A burzsoá állam kérdéséhez.

Az abszolút elnyomorodás kérdése.

A munkásarisztokrácia a második világháború után.

Változások az újratermelés ciklikus menetében a második világháború után.

Az agrárszükséglet problémája.

Az ázsiai termelési módról.

Wirth Adám: Marx, Engels, Lenin műveinek tanulmányozása és alkotó felhasználása. TáSz. 1965. 20. évf. 6. sz. 11—23. l.

Zevin, V.: Lenin művei milliók közkincsévé váltak. Lenin összes műveinek kiadása. Béke és Szocializmus. 1965. 8. évf. 4. sz. 119—126. l.

c) Ismertetések

Lenin a baloldali elhajlásról. Bp. 1964. — Ismerteti: *Vértes Imre*. Nsz. 1965. 23. évf. 17. sz. 4—5. l.

„Marxista—leninista irodalom Magyarországon.” Megnyílt a Kossuth Könyvkiadó jubileumi kiállítása. Nsz. 1965. 23. évf. 86. sz. 4. l.

Pethő Tibor: Politikai műveltségünk keresztmetszete. [A Marxista—leninista irodalom Magyarországon c. kiállításról.] MN. 1965. 21. évf. 86. sz. 9. l.

3. Általános és gyűjteményes munkák

a) Történetelmélet

- Agh Attila*: Népi demokratikus forradalmunk néhány kérdése. Hozzászólás Sipos János tanulmányának vitájához. MFSz. 1965. 9. évf. 3. sz. 298–308. l.
- Arató Endre*: A magyar nemzetfogalom történetéről. Nsz. 1965. 23. évf. 49. sz. 4–5. l.
- Arató Endre*: A marxista nemzetfogalomról. Nsz. 1965. 23. évf. 113. sz. 4–5. l.
- Balogh Sándor*: A népi demokratikus forradalom történelmi tapasztalataiból. Pártélet. 1965. 10. évf. 4. sz. 14–20. l.
- Berend T. Iván—Ránki György*: Történet-szemlélet és gazdasági fejlődésünk múltja. Nsz. 1965. 23. évf. 85. sz. 4–5. l.
- Borus József*: Hadtörténet és társadalomtörténet. TSz. 1964. 7. évf. 2. sz. 473–489. l.
- Fórizs József*: A háború lényegéről és rendszerezéséről. /Hozzászólás Otta István „A háború fogalmának és jellegének néhány kérdése” című cikkéhez./ HK. 1965. 12. évf. 2. sz. 333–344. l.
- Gedő András*: A társadalmi törvények marxista felfogásáról. TáSz. 1965. 20. évf. 1. sz. 71–84. l.
- Guliga, A. V.*: A történettudomány tárgyáról. Száz. 1964. 98. évf. 5–6. sz. 1226–1234. l.
- Gunda Béla*: Die regionalen und strukturellen Belange der ungarischen Volkskultur. EuHung. 13–25. l.
- Gunst Péter*: Agrártörténetírásunk néhány elvi kérdése. Vita az Agrártörténeti Szemle című folyóirat négy évfolyamáról. Nsz. 1965. 23. évf. 59. sz. 8. l.
- Korom Mihály*: Megjegyzések Sipos János „A népi demokratikus forradalom magyarországi sajátosságaihoz. Hozzászólás néhány vitás kérdéshez” c. tanulmányához. MFSz. 1965. 9. évf. 1. sz. 87–100. l.
- Mátrai L[ászló]*: Probleme des Fortschritts und des Verfalls in der Kulturgeschichte. AH. 1965. 11. tom. 1–4. nr. 95–111. l.
- Mód Aladár*: A népi demokratikus forradalom és a magyar népi demokrácia elvi és történelmi kérdései. Valóság. 1965. 8. évf. 3. sz. 1–16. l.
- Molnár Kálmán*: A materialista történelemszemlélet megalapozása. AUDmarx. 10. 15–23. l.
- Pach Zsigmond Pál*: Marxista történettudományunk fejlődésének problémái. Száz. 1964. 98. évf. 5–6. sz. 1011–1052. l.
- Pach Zsigmond Pál*: A nacionalizmus elleni harc történettudományunkban. TSz. 1964. 7. évf. 2. sz. 303–329. l.

Rípp Géza: Gazdasági törvény és osztályhelyzet. [Vita Szabó András György: A törvény és az ember c. művével.] Kgsz. 1965. 12. évf. 3. sz. 330–341. l.

Szigeti József: K voproszu o szocialiszticeszkom szoderzsanii i nacional'noi forme kul'turü. AUBphil. 4. 63–77. l.

b) Módszertani kérdések

- Borus József*: A falukrónika-írás elvi problémái. Honismeret. 4. 3–7. l.
- Dömötör János*: Gondolatok a békéscsabai kiállításról. Múzk. 1964. 4. sz. 25–30. l.
- Fedoszejev, P. N.—Francev, Ju. P.*: A történettudomány módszertani kérdéseinek kidolgozásáról. Száz. 1964. 98. évf. 5–6. sz. 1214–1225. l.
- Gádososi Vass István*: Egy újszerű kiállításról. [A békéscsabai történeti kiállításról.] Tiszatáj. 1965. 19. évf. 3. sz. 202–203. l.
- Gazdapusztai Gyula*: A régészet szerepe a valláskutatásban. Valóság. 1965. 8. évf. 2. sz. 89–97. l.
- Habuda Miklós*: Vita a szakszervezet-történeti kutatómunkáról. PtK. 1965. 11. évf. 2. sz. 219–222. l.
- Kávássy Sándor*: Történelem, történet. Módszertani Közlemények. 1965. 5. évf. 3. sz. 233–235. l.
- Papp Jenő*: Természettudomány és helytörténet. Honismeret. 6. 63–70. l.
- Perényi József*: A történész műhelytitkairól. Bp. 1965, Gondolat. 179 l.
- /Gondolattár 27./
- Veress Éva*: Forschungsfragen der sozialen Gliederung des Bauerntums im feudalen Ungarn. EuHung. 257–264. l.

c) Gyűjteményes munkák

- /A több szerző által frott kötetek történelmi tanulmányait lásd a megfelelő szakokban./
- Acta historiae litterarum Hungaricarum. Tom. 4. (Szerk. Szauder József.) (Kiad. a [Szeged, Egyetem] Bölcsészettudományi Kar.) Szeged 1964. 30 l.
- /Acta Universitatis Szegediensis./
- Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series historica. 3. 1964. (Szerk. Varga Zoltán.) Bp. 1964, Tankönyvkiadó. 163 l.
- Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Tom. 10. Ser. 1/1. Series marxistica leninistica. Red. I(stván) Kónya. Bp. 1964, Tankönyvkiadó. 103 l.
- Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica. Tom. 7. Red.

- Z(oltán) Oroszlán. Bp. 1965. 219 l., 1 t., 1 térk.
- Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio philosophica. Tom. 4. Red. P(ál) Sándor. Bp. 1965. 206 l.
- Arrabona. (A Győri Múzeum évkönyve. — Les annales du Musée de Győr.) 6. 1964. (Szerk. Uzsoki András.) Győr 1964. 402 l., 1 t., 1 térk.
- (Bőr és bőrfeldolgozó ipari tanulmányok) Bőripari Tudományos Egyesület Múzeumi Bizottságának kiadványa. Bp. 1964. Sokszt. 142 l.
- Budapest régiségei. A Budapesti Történeti Múzeum évkönyve. 21. Szerk. Tárjányi Sándor. Bp. 1964, Képzőműv. Alap. 393 l., 2 térk.
- A Budapesti Eötvös Lóránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának actái. — /Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis.../ 6. köt. 1. füz. Bp. 1964, Tankönyvkiadó. 227 l., 1 térk.
- Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei. — Annales Bibliothecae Universitatis de Rolando Eötvös nominatae. 2. 1964. (Szerk. Mátrai László, Tóth András, Vértesy Miklós.) Bp. 1964, Tankönyvkiadó. 287 l.
- Emlékkönyv Mezőkovácsháza község alapításának 150. évfordulójára. Szerk. Dankó Imre. Mezőkovácsháza 1964, Közs. Tanács. 207 l.
- Europa et Hungaria. Congressus ethnographicus in Hungaria. Budapest, 16—20. [Okt.] 1963. (Red.: Gyula Ortutay, T[ibor] Bodrogi.) Bp. 1965, Akad. Kiadó. 537 l.
- Folia archaeologica. /A Magyar Nemzeti Múzeum évkönyve./ 16. (Szerk. Fülepp Ferenc.) Bp. 1964, Képzőműv. Alap. 297 l., 2 t.
- A Gyöngyösi Állami Vak Bottyán Gimnázium és Szakközépiskola értesítője... 1963—64. tanév. Szerk. biz.: Sereg József, (Horváth Sándor, Hontert Rezső). Gyöngyös [1964]. 197 l.
- A Herman Ottó Múzeum évkönyve. — Annales Musei Miskolciensis de Herman Ottó nominati. 4. (Szerk. Komáromy József.) Miskolc 1964. 250 l., 1 térk.
- Honismeret. A honismereti szakkörvezetők tájékoztatója. 4—6. füz. Összeáll. Dömötör Sándor. Szerk. a szerk. biz. A szerk. biz. vezetője: Szántó Imre. Bp. 1963, 1964, Hazafias Népfront. Sokszt. 3 db.
- Húsz év. Tanulmányok a szocialista Magyarország történetéből. (Szerk. Lackó Miklós, Szabó Bálint. [Bev.] Vass Henrik.) [Kiad. a] MSzMP Központi Bizottság, Párttörténeti Intézet; Magyar Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézet. Bp. 1964. (1965), Kossuth Kiadó. 483 l.
- A Kertészeti és Szőlészeti Főiskola közleményei. — Publicationes Academiae Horti- et Viticulturae. 28. évf. 1964. Tom. 1. fasc. 1—2. Red. A(ndrás) Somos. Bp. 1964, Mezőgazdasági Kiadó. 2 db.
- Könyv és könyvtár. Könyvtártudományi és bibliográfiai tanulmányok és közlemények. /A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve./ (Szerk. Csűrű István, Varga Zoltánné.) Bp. 1964, Tankönyvkiadó. 281 l.
- Körös népe. Történelmi és néprajzi szemle. 5. (Fel. szerk. Maday Pál.) Békéscsaba 1965, Városi Tanács. 165 l.
- A Magyar Mezőgazdasági Múzeum közleményei. 1964. (Szerk. Szabó Miklós.) Bp. 1964, 280 l.
- Magyar műszaki múzeumok évkönyve. 1964. (Szerk. Szilágyi István.) [Kiad. a] Művelődésügyi Minisztérium. Bp. 1964. 243 l.
- A munkára nevelés hazai történetéből. A Magyar Tudományos Akadémia Neveléstörténeti Albizottságának gyűjteménye. (Szerk. Jausz Béla, Falusi Szilárd, Zibolen Endre.) Bp. 1965, Akad. Kiadó. 559 l.
- Néprajzi értesítő. A Néprajzi Múzeum évkönyve. 45. 1963. — 46. 1964. (Szerk. Szolnoky Lajos.) Bp. 1963, 1964, Akad. Kiadó. 183, 165 l.
- Az Országos Pedagógiai Könyvtár évkönyve. 1962. (Szerk. V. Waldapfel Eszter, Kondor Imre, Ujecznei Orbán Magda.) Bp. 1964, Tankönyvkiadó. 125 l.
- Palócföld. Nógrádi /írók és/ művészek antológiája. 1964. (Fel. szerk. Csukly László. Kiad. a Nógrád megyei Tanács.) Salgótarján (1964). 144 l.
- A Pécsi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. — Acta Academiae Pedagogicae in civitate Pécs. 8. 1964. (Főszerk. Weber Mihály.) Pécs 1964. 550 l., 11 t.
- A Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyve. 1964. (Szerk. V. Nyilassy Vilma.) [Ép.] 1964, Képzőműv. Alap. 204 l.
- Rákospalotai Múzeum évkönyve. 1. évf. 1964. (Szerk. biz.: Boross Marietta, Für Lajos stb.) [Bp.] 1964. 135 l.
- Savaria. A Vas megyei múzeumok értesítője. 1963. 1. köt. (Szerk. Szentlélek Tyhamér.) Szombathely 1963 [1964], Vasm. Múz. Ig. 320 l.
- Studia litteraria. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének közleményei. Tom. 2. Red. J(ános) Barta, I(mre) Bán. Bp. 1964, Tankönyvkiadó. 131 l., 1 t.
- A Szegedi Tanárképző Főiskola tudomá-

- nyos közleményei. 1964. 1. r. (Tanulmányok a társadalomtudományok köréből. Szerk. Benkő László.) Szeged 1964. 356 l.
- Tanítóképző intézetek tudományos közleményei. 2. (Fel. szerk.: Kiss Lajos, Kiss Tihamér.) Debrecen 1964. 262 l.
- Tanulmányok Budapest múltjából. A Budapesti Történeti Múzeum évkönyve. 16. (Szerk. Tarjányi Sándor. Bp. 1964, Képzőműv. Alap. 249 l., 1 térk. /Budapest várostörténeti monográfiái 25.)
- Tanulmányok a csehszlovák—magyar irodalmi kapcsolatok köréből. (Szerk. Zuzana Adamová, Karol Rosenbaum, Sziklay László. [Kiad.] a Magyar Tudományos Akadémia, Irodalomtörténeti Intézet.) Bp. 1965. Akad. Kiadó. 592 l.)
- Új Helikon. 1964. (Fel. szerk. Csaba Imre.) [Veszprém 1964], Veszprémm. Kiadó. 94 l.
- Vásárhelyi tanulmányok. Irodalom, művészet, tudomány. (Kiad. a Hódmezővásárhelyi Petőfi Művelődési Ház.) Hódmezővásárhely 1964. 99 l.
- d) Ismertetések*
- A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetének év-
- könyve I. 1962. Bp. 1962. — Ismerteti: *Glatz Ferenc*. Száz. 1965. 99. évf. 1—2. sz. 284—285. l.
- Dutt, R. Palme*: Korunk történelmi problémái. Bp. 1964. — Ismerteti: *Garai Károlyné*. MFSz. 1965. 9. évf. 1. sz. 149—151. l.
- Folia Archaeologica. XV. Bp. 1963. — Ismerteti: *Castiglione László, Entz Géza*. AÉ. 1964. 91. köt. 2. sz. 269—271. l.
- Folyóiratszeme. Magyar folyóiratok. — Külföldi folyóiratok. Száz. 1964. 98. évf. 5—6. sz. 1303—1359. l., 1965. 99. évf. 1—2. sz. 289—325. l.
- Fügedi Erik*: Újabb történeti demográfiai irodalmunkról. Száz. 1964. 98. évf. 5—6. sz. 1252—1264. l.
- Az István Király Múzeum évkönyvéről. Alba Regia 1—3. 1960—62. — Ismerteti: *Éri István*. Fejér megyei Szemle. 1965. 2. évf. 1. sz. 173—176. l.
- Kiss György*: A párttörténeti kutatás fóruma. (Jegyzetek a Párttörténeti Közlemények 1964-es évfolyamáról.) Nsz. 1965. 23. évf. 142. sz. 4—5. l.
- Klaniczay Tibor*: Marxizmus és irodalomtudomány. Bp. 1964. — Ismerteti: *Wéber Antal*. ALitt. 1965. 7. tom. 1—2. fasc. 237—241. l.

II. MAGYAR TÖRTÉNELEM

1. Összefoglaló és több korszakot tárgyaló munkák

a) Forrásközlések, forrásismertetések

- Hiller István*: Soproni oklevelek és telek-könyvek mint a mérnöki munkák kiinduló pontjai. SSz. 1965. 19. évf. 1. sz. 69—72. l.
- Horváth Ferenc*: Szombathelyi házszámozások. Savaria. 1. 257—277. l.
- (*Horváth Zoltán*): Sopron és a megye múltja egykorú iratok tükrében. Sopron 1964. 206 l., 5 t.
- Két ismeretlen magyar nyelvű sebészeti nyomtatvány. Közli: Csillag István. MT. 1965. 10 köt. 2. sz. 134—139. l.
- Kopasz Gábor*: A községi bíróládák és irataik. LSz. 1964. 14. évf. 4. sz. 44—53. l.
- Lengyel Alfréd*: Győr megye történetének írásos emlékei. /1001—1918./ Győr 1965, Győr-Sopronm. Tanács. 129 l., 7 t.
- Schneider Miklós*: A honismereti-helytörténeti szakkörök levéltári anyaggyűjtő munkája. Honismeret. 6. 71—81. l.
- Zala megye földrajzi nevei. Szerk. Papp László, Végh József. Közzétette Markó Imre Lehel, Ördög Ferenc, Kerecsényi Edit.) Kiad.: Zala megye (Megyei Tanács). Zalaegerszeg 1964. 737 l., 2 térk.

b) Feldolgozások

- Antalfy Gyula*: A gödöllői dombvidék. ÉIT. 1965. 20. évf. 10. sz. 454—459. l.
- Bachát László*: Helynévviszágatok Szabolcs-Szatmárban. AAPP. 8. 503—514. l.
- Balassa Iván*: Földművelés a Hegyközben. Bp. 1964, Mezőgazd. Múz. — Mezőgazd. Kiadó. 213 l., 1 térk. /Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok 1./
- Balassa Iván*: Die ungarischen Geräte der Bodenbestellung und ihre Beziehungen. EuHung. 59—69. l.
- (*Bálint Sándor*): Tápe. Falutörténet és népelet. [Közrem.] (Bodó István, Molnár Imre stb.) (Tápe) 1965. 40 l.
- Balogh István*: A mezőgazdasági ismeretek tanítása az elemi iskolákban 1840—1945 között. MNhT. 275—317. l.
- Bencze József*: Vas megye kórházainak 700 éves története. VSz. 1964. 18. évf. 4. sz. 531—551. l.
- Bendefy László*: Vízmérnöki munkálatok a Balaton környékén a XVIII—XIX. században. AtSz. 1964. 6. évf. 3—4. sz. 4. sz. 437—452. l.
- Bene Zsuzsanna*: Lábbeli a magyar népviseletben. BóRMB. 7—38. l.

- Bogdán István:** Adalék vizimalmaink műszaktörténetéhez. AtSz. 1964. 6. évf. 3–4. sz. 426–436. l.
- Boross Marietta:** Női népviseletek Rákospalotán. Rpm. 1964. 77–106. l.
- Csilléry Klára, K.:** Historische Schichten in der Wohnkultur der ungarischen Bauern. EuHung. 111–136. l.
- Dankó Imre:** A bodrogi Hosszú-rét települése. HOMÉvk. 4. 143–163. l.
- Dankó Imre:** Mezőkovácsháza történetének vázlatja. EkMkh. 7–21. l.
- Dávid Zoltán:** Statisztikai adatgyűjtések Magyarországon a XVIII–XIX. században. 1–2. StSz. 1965. 43. évf. 5–6. sz. 513–524, 625–638. l.
- Dercsényi Dezsdő:** Ják. Szombathely [1965], Vasm. Tanács Idegenforg. Hiv. 60 l., 1 térk.
- Dobossy László:** Kapcsolataink [csehszlovák–magyar kapcsolatok] a XX. században. CsehMír. 309–327. l.
- Dolanský, Julián:** Irodalmaink a századok ritmusában. CsehMír. 11–40. l.
- Domonkos Ottó — Ekés Mihály:** A pápai Képfestő Múzeum, egy régi magyar ipari műemlék. MMűszME. 201–218. l.
- Dömötör Sándor:** Simasági tisz parasztok. Savaria. 1. 149–197. l.
- Dömötör Tekla:** Naptári ünnepek — népi színjátás. Bp. 1964, Akad. Kiadó. 271 l.
- Dömötör Tekla:** Ungarischer Volksglauben und ungarische Volksbräuche zwischen Ost und West. EuHung. 311–323. l.
- Éri István:** Kisvárdá. Bp. 1965, Pannonia. 56 l.
/Műemlékeink./
- Erki Edű:** Károlyi Mihály. Élet és Irodalom. 1965. 9. évf. 10. sz. 2. l.
- Farkas Károly:** A mohácsi vesztől a Sabinvaccináig. SMed. 1965. Supplementum no. 3. 231–270. l.
- Gellért Gábor:** Az igazságtévő Károlyi. Új Irás. 1965. 5. évf. 3. sz. 348–352. l.
- Genthon István:** A Hacker-ház. Műemlékvédelem. 1964. 8. évf. 4. sz. 244–247. l.
- Gergely Pál:** Százéves az Akadémia palotája. MN. 1965. 21. évf. 2. sz. 4. l.
- Gergelyffy András:** A községi Jurisich-vár építési korszakai. Műemlékvédelem. 1964. 8. évf. 4. sz. 217–222. l.
- Gerő László:** Középkori vármaradványok mai magyar városképeinkben. Száz. 1964. 98. évf. 5–6. sz. 1053–1072. l.
- Hauszknacht Ilona:** A szigetvári malom. MűVT. 1965. márc. 104–106. l.
- Heckenast János:** Városfejlesztési problémáink egyetemes és helyi történelmi előzményei. VSz. 1964. 18. évf. 4. sz. 481–501. l.
- Hegyí Imre:** Nemzetiségeink lábbeli viselete. BőrMB. 39–63. l.
- Héjné Détári Angéla:** Régi magyar ékszerrek. Bp. 1965, Corvina. 53 l., 24 t.
- Hoffmann Tamás:** Die Extensivität der ungarischen bäuerlichen Wirtschaftsführung im XVIII–XIX. Jahrhundert. EuHung. 443–450. l.
- Horváth Jánosné:** Adatok az írószerek használatához Magyarországon a 12–18. században. LSz. 1964. 14. évf. 4. sz. 162–180. l.
- Inczei Géza:** Névtudományi jegyzetek Makó környékének földrajzi neveiről. SzegTK. 1964. 1. 149–160. l.
- Jász Miklós:** 120 év. Ganz-Mávag Közlemények. 1964. 35. sz. 4–18. l.
- Kamody Miklós:** Adatok Észak-Magyarország hírközlésének történetéhez. 1–2. BSz. 1964. 8. évf. 5–6. sz. 64–73, 72–81. l.
- Kiskunhalas. Helytörténeti monográfia. 1. Szerk. Janó Akos.** (Kiad. a Kiskunhalas, Városi Tanács.) Kiskunhalas 1965. 396 l., 1 térk.
- Koppány Tibor — Sági Károly:** Csobánc. Bp. 1965, Pannonia. 31 l.
/Műemlékeink./
- Koroknay Gyula:** Az eltűnt Nyíregyháza nyomában. /Adatok a régi városképhez./ Szabolcs-Szatmári Szemle. 1964. 2. sz. 51–63. l.
- Kovacsics József:** Veszprém megye közigazgatási szervezete, település- és népességfejlődése 1785 és 1960 között. AJKA. 6/1. 3–48. l.
- Kőhegyi Mihály:** Adatok Homokmégy egészségügyének történetéhez. CMed. 1965. 34. sz. 37–74. l.
- Körmendi Géza:** A tatai fazekasság története. [Komárom 1964], Komárom m. Tanács-Népműv. Tanácsadó. 81 l., 7 t.
- Kuliga Lőrincné:** A mezőkovácsházi általános iskola fejlődésének története. EkMkh. 188–193. l.
- A kultúra világa.** (Főszerk. Lukács Ernőné.) 8. köt. Klaniczay Tibor — Szauder József — Szabolcs Miklós: Magyar irodalom. — A magyar nép története. (Szerk. Márkus László.) [Bev.] (Köpeczi Béla. 2. kiad.) Bp. 1965, Közgazd. és Jogi Kiadó. 662 l., 6 térk.
- Laczkó István:** Borsod-Abaúj-Zemplén megye szőlőtermelésének monográfiája. Miskolc [1964]. 80 l.
- Lengyel Alfréd:** A törvényhatósági jogú város igazgatása a kapitalizmus korában /különös tekintettel Győr thj. város közigazgatására/. 1–2. LK. 1964. 35. évf. 1–2. sz. 99–125, 233–252. l.
- Lengyelőti János:** Mozgó dűlői és helyrajzi érdekességei. MűVT. 1965. jan. 74–86. l.
- A magyar irodalom története.** Főszerk.

- Sötér István. 1. r. A magyar irodalom története 1600-ig. 2. r. A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Szerk. Klaniczay Tibor. [Kiad. a] Magyar Tudományos Akadémia, Irodalomtörténeti Intézet. Bp. 1964, Akad. Kiadó. 567, 646 l.
- A magyar irodalom története. Főszerk. Sötér István. 3. r. A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig. Szerk. Pándi Pál. [Kiad. a] Magyar Tudományos Akadémia, Irodalomtörténeti Intézet. Bp. (1965.) Akad. Kiadó. 831 l.
- A magyar irodalom története. Főszerk. Sötér István. 4. r. A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig. Szerk. Sötér István. [Kiad. a] Magyar Tudományos Akadémia, Irodalomtörténeti Intézet. Bp. (1965), Akad. Kiadó. 1072 l.
- A magyar mezőgazdaság árhehelyzete az utolsó évszázadban. /1867—1963/ [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1965, Stat. Kiadó. Soksz. 71 l.
- /Statisztikai időszakok közlemények 73./
- Majewski, Alfred*: Nedec — egy magyar vár Lengyelországban. Műemlékvédelem. 1965. 9. évf. 2. sz. 88—103. l.
- Major Jenő*: A magyar városhálózatról. Településtudományi Közlemények. 1964. 16. sz. 32—65. l.
- Manga János*: A betyár a pásztorművészetben. ÉIT. 1964. 20. évf. 14. sz. 648—653. l.
- Manga János*: Hungarian Bagpipers. AEt. 1965. 14. tom. 1—2. fasc. 1—97. l.
- Mártha Zsuzsanna*: A baromfitermékek mai nagyüzemi termesének előzményei Magyarországon. MMgMK. 117—134. l.
- Martin György*: East-European Relations of Hungarian Dance Types. EuHung. 469—515. l.
- Márton Béla*: A Szatmár-Beregi síkság. ÉIT. 1965. 20. évf. 8. sz. 358—363. l.
- (*Mészáros Vince*): A magyar vasútügy. Bp. 1964. Soksz. 63 l.
- /A tudomány és technika történetéből. Az Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ ajánló bibliográfiái sorozata 4./
- Mihalik Sándor*: Adalékok a régi magyar művészi kerámiaipar történetéhez. FOLA. 16. 225—239. l.
- Morvay Judit*: The joint family in Hungary. EuHung. 231—242. l.
- Mühl Nándor*: A soproni szőlészet története. 1845—1945. Sopron 1964. 100 l., 4 t.
- /A Soproni Szemle kiadványai U. S. 5./
- Nagy Dezső*: A pesterzsébeti munkáskultúra útja. Bp. 1965. 97 l.
- /Emlékek Budapest múltjából [8]./
- Borítékaim: Pestkörnyéki munkásotthonok krónikája. Pesterzsébet.
- Nemeskürty István*: A magyar film története. /1912—1963./ Bp. 1965, Gondolat. 333 l., 34 t.
- Népkutató Kör évkönyve. 1963—64. Felkiadó: Gergely Ernő. [Kiad. a] (Kecskemét, Városi Művelődési Ház.) (Kecskemét) [1965]. Soksz. 47 l., 4 t.
- A kötet tartalmából:
- Kuczary: Adalékok Foktő történetéhez.*
- Néprajz és nyelvtudomány. 8. (Szerk. Bálint Sándor, Hajdú Péter, Nyiri Antal.) Szeged 1964. 92 l.
- /Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Sectio ethnographica et linguistica./
- A kötet tartalmából:
- Bálint Sándor*: A szegedi táj dohánykultúrája.
- Ormos Imre*: A kertépítés 100 éve Magyarországon. KSzFK. 28 /1/ 219—230. l.
- Ortutay Gyula*: Between East and West. EuHung. 265—278. l.
- Páhi Ferenc — Schneider Miklós*: 75 éves a Hódmezővásárhelyi Divat Kötöttárugyár. /1889—1964./ Hódmezővásárhely 1964. 200 l., 14 t.
- Palla Ákos*: L'histoire des eaux thermales de Budapest et de ses environs depuis l'époque de la pierre /néolithique/ jusqu'à nos jours. CMed. 1964. 33. no. 129—137. l.
- Palla Ákos*: Újabb adatok Buda hőforrásainak történetéhez. CMed. 1964. 33. no. 115—127. l.
- Pataki János Vidor*: Az egri vár. A hazai műemlékvédelem történetéből. Műemlékvédelem. 1964. 8. évf. 3—4. sz. 137—141, 222—226. l.
- Perjés Géza*: Lóra termett-e a magyar? A „huszárkérdés”. 1—2. ÉIT. 1965. 20. évf. 24—25. sz. 1107—1111., 1155—1159. l.
- Pintér István — Szabó László*: A század nevezetes bűnügyei. A modern magyar Pitaval. Bp. 1964, Minerva. 345 l.
- Porpáczy Aladár — Geday Gusztáv*: A magyar gyümölcsstermesztés 100 éves története. KSzFK. 28 /1/ 2. 63—72. l.
- Radnai Lóránt*: A Tabán. ÉIT. 1965. 20. évf. 21. sz. 982—987. l.
- Rajki Árpád*: Százhuszonöt év. [A Pesti Hengermalom története.] Malomipar és Terményforgalom. 1965. 12. évf. 5. sz. 183—187. l.
- Ribáry Zoltán — Joó Tibor*: A tokaji páloskolostor nyomában... HOMK. 1964. 6. sz. 49—52. l.
- Solymos Ede*: Dunai halászat. Népi halászat a magyar Dunán. Bp. 1965, Akad. Kiadó. 313 l.
- Somos András*: A magyar kertészeti oktatás száz éve. KSzFK. 28 /1/ 1. 11—26. l.
- Szabadfalvi József*: A Zempléni hegyvidék

- népi kultúrájának kutatásáról. *HOMÉvk.* 4. 115–126. l.
- Szabó Béla, H.:** Miskolc város szőlőmonográfiája 1313–1963 és a felújítás lehetőségei. Miskolc [1965], Megyei Tanács. 159 l., 1 térk.
- Szalmási János:** A megyei jogú városok kereskedelmi múltja és jelene. *BSz.* 1964. 8. évf. 5. sz. 53–64. l.
- Szedes Pál:** A mezőkovácsházi seprőcirok története. /1856–1964/. *IkMkh.* 162–180. l.
- Szigeti Kilián:** Orgonák és orgonaéptők Szombathelyen. *VSz.* 1964. 18. évf. 4. sz. 583–594. l.
- Szombathelyi Ervin:** Százéves a „Színészeti Tanoda”. *Népszava.* 1965. 93. évf. 8. sz. 7. l.
- Szöke Sándor:** Dombóvár. (Dombóvár) 1965. *Soksz.* 243 l.
- Takács Imre:** A mezőgazdaság általános szakfelügyelete a polgári Magyarországon. *MMgMK.* 147–169. l.
- Takács Lajos:** A dohánytermesztés Magyarországon. Bp. 1964, Akad. Kiadó. 463 l.
- Takács Lajos:** Az irtásos gazdálkodás néhány jellegzetessége a göcseji szegekben. *ET.* 75. évf. 4. sz. 489–522. l.
- Takács Lajos:** Zur Zwiespältigkeit der ungarischen Landwirtschaft. *EuHung.* 71–77. l.
- Tálasí Iván:** Die materielle Kultur des ungarischen Volkes in Europa. /Im Spiegel der sukzessiven Forschungen./ *EuHung.* 27–57. l.
- Tóth János:** Göcsej népi építészete. Bp. 1965, Műszaki Kiadó. 155 l., 6 t.
/A Göcseji Múzeum közleményei 24./
- Ujváry Zoltán:** A történelmi szó jelentéséhez. *ET.* 1964. 75. évf. 4. sz. 600–602. l.
- Unger Mátyás – Szabolcs Ottó:** Magyarország története. /Rövid áttekintés./ Bp. 1965, Gondolat. 417 l.
- Varga István:** Az újabb magyar pénztörténet és egyes elméleti tanulságai. (Sajtó alá rend., bev.: Schmidt Ádám.) Bp. 1964, Közgazd. és Jogi Kiadó. 217 l.
- Vekerdi László:** Magyar természettudományi és matematikai iskolák. Látóhatár. 1965. 15. évf. 1. sz. 169–178. l.
- Vincze István:** Historische Schichten und Kultureinflüsse in der ungarischen Weinkultur. /Zur Frage der ethnographischen Systematisierung der ungarischen Weinkultur./ *EuHung.* 173–180. l.
- Virányi Endre:** A villányi iskola oktatástörténetének vázlatja. *MűvT.* 1965. márc. 116–118. l.
- c) Ismertetések**
- Bálint Sándor:** A szegedi paprika. Bp. 1962. — Ismerteti: *Király István.* *AtSz.* 1964. 6. évf. 3–4. sz. 573–575. l.
- Berend T. Iván:** A Magyar Pamutipar életrajza. [*Hanák Péter – Hanák Katalin:* A Magyar Pamutipar 1867–1962. c. művéről.] *MN.* 1965. 21. évf. 1. sz. 13. l.
- Bogdán István:** A magyarországi papír-
ipar története 1530–1900. Bp. 1963. — Ismerteti: *Krajevsky Gizella.* *VSz.* 1964. 18. évf. 4. sz. 636. l.; *Molnár József.* *MT.* 1965. 10. köt. 1. sz. 74. l.
- Cennerné Wilhelmb Gizella:** Magyarország történetének képeskönyve 896–1849. Bp. 1962. — Ismerteti: *Györffy György.* *Száz.* 1965. 99. évf. 1–2. sz. 254–255. l.
- Erényi Tibor – Karsai Elek:** Megjegyzések a „Magyarország történetéről”. [Bp. 1964.] *TáSz.* 1965. 20. évf. 6. sz. 102–107. l.
- Haraszti Sándor – Pethő Tibor:** Utikalandok a régi Magyarországon. Bp. 1963. — Ismerteti: *Markó Árpád.* *HK.* 1964. 11. évf. 4. sz. 666–669. l.
- Hoffmann Tamás:** A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában. Bp. 1963. — Ismerteti: *Takács Lajos.* *AÉt.* 1965. 14. tom. 1–2. (–) fasc. 203–205. l.
- Károlyi Mihály válogatott írásai.** 1–2. köt. Bp. 1964. — Ismerteti: *Horváth Zoltán.* *Kritika.* 1965. 3. évf. 5. sz. 60–62. l.
- A kegyes olvasóhoz!** Bp. 1964. — Ismerteti: *Dezsényi Béla.* *MK.* 1965. 81. évf. 2. sz. 196. l.
- Kovács Endre:** A krakkói egyetem és a magyar művelődés. Bp. 1964. — Ismerteti: *Holl Béla.* *MK.* 1965. 81. évf. 1. sz. 83–84. l.
- A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig.** Bp. 1963. — Ismerteti: *Novák József.* *Népművelési Értesítő.* 1964. 3. sz. 180–184. l.
- Kupa Mihály – Ambrus Béla:** Kiegészítések és helyesbítések Kupa Mihály – Ambrus Béla: Magyarország papírpénzei I. kötetéhez. *Az Érem.* 1965. 21. évf. 31–32. sz. 226–230. l.
- Lengyel Géza:** Magyar újságmagnások. Bp. 1963. — Ismerteti: *Da.* *MK.* 1965. 81. évf. 2. sz. 193–195. l.
- Lettrich Edit:** Esztergom a dorogi iparvidék városa. Bp. 1964. — Ismerteti: *Bélusky Pál.* *FÖÉ.* 1965. 14. évf. 1. sz. 172–175. l.
- A magyar irodalom története 1772-ig.** 1–2. k. Bp. 1964. — Ismerteti: *Nemeskürty István.* *Kritika.* 1965. 3. évf. 5. sz. 52–54. l.
- A magyar nacionalizmus kialakulása és története.** Bp. 1964. — Ismerteti: *Kemény G. Gábor.* *TáSz.* 1965. 20. évf. 1. sz. 89–94. l.
- Magyar–zsidó oklevéltár.** 6. köt. Bp. 1961. — Ismerteti: *Benda Kálmán.* *Száz.* 1964. 98. évf. 5–6. sz. 1300–1301. l.

- Sándor Pál*: A jobbágybirtok történeti statisztikai vizsgálatához 1786–1853. Bp. 1961. — Ismerteti: *Hársfalvi Péter*. LK. 1964. 35. évf. 1. sz. 135–138. l.; *Trócsányi Zsolt*. Száz. 1964. 98. évf. 5–6. sz. 1298–1300. l.
- Timár István*: A modern magyar Pitaval. Pintér István és Szabó László könyve a század bűnügyeiről [A század nevezetes bűnügyei címen]. MN. 1965. 21. évf. 32. sz. 13. l.
- Tóth András*: A kötelespéldányszolgáltatás története Magyarországon. Bp. 1964. — Ismerteti: *Médrey Zoltán*. MK. 1965. 81. évf. 1. sz. 87–88. l.
- Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg 1964. — Ismerteti: *N. I.* MN. 1965. 21. évf. 138. sz. 8. l.
- 2. Magyar őstörténet. A római kori és népvándorláskori Magyarország, Magyarország története 1526-ig**
- a) *Forrásközlések, forrásismertetések*
- Dér Ferenc*: A cenzúra történetének első dokumentuma. III. Frigyes német-római császár magyar vonatkozású cenzúra-rendelete 1485-ből. MS. 1965. 6. évf. 2. sz. 45–46. l.
- Képes Krónika. — *Chronicon Pictum*. Hasonmás kiadás. 1. köt. [Facsimilék.] 2. köt. A krónika latin szövege. Sajtó alá rend. Mezey László. — A krónika magyar szövege. Ford. Geréb László. — *Dercsényi Dezsdő*: A Képes Krónika és kora. — *Csapodiné Gárdonyi Klára*: A Képes Krónika miniatúrái. Bp. 1964, M. Helikon. 76 t., 201 l.
- Kocztur Éva*: Somogy megye régészeti leletkatasztere. [Bp.] 1964, M. Nemz. Múz. Soksz. 169 l.
- /Régészeti füzetek 2 /13./
- Mollay Károly*: Kottanner Jánosné emlékiratai. /A legrégebb német női memoár./ /1439–1440./ SSz. 1965. 19. évf. 2. sz. 142–149. l.
- Nagy Lóránt*: A Corpus Nummorum Sclavoniae /CNS/ tervezete. Összeállította: —. (Folytatás). Az Érem. 1964. 20. évf. 29–30. sz. 146–154. l.
- Orationes Ladislai de Macedonia*. Ed.: I[stván] K[ároly] Horváth. Szeged 1964. 48 l., 3 t.
- /Acta Universitatis de Attila József nominatae, Acta antiqua et archaeologica. Kisebb dolgozatok a klasszika-filológia és a régészet köréből 7./
- Osztják /chanti/ hőseinek*. *Reguly Antal* és *Pápay J[ózsef]* hagyatéka. 3. köt. /2. füz./ (Tait kvátyl eri — Leu gudob ar. — Szoszvaközépi ének. Zsirai M[iklós] hagyatékának felhasználásával közlésezi Fokos Dávid.) Bp. 1965, Akad. Kiadó. 414 l.
- /Reguly-könyvtár 4./
- Szabó T. Attila*: Kolozsvári gyalzkodás 1491-ből. — Egy virágének-mondó kolozsvári leányzó pajzán históriája 1585-ből. MNy. 1964. 60. évf. 4. sz. 499–501. l.
- Szabó T. Attila*: Az OklSz [Szamota István — Zolnai Gyula: Magyar oklevél-szótár. Bp. 1902–1906.] egy szándéktalanul félrevezető keltezéséhez. MNy. 1965. 61. évf. 1. sz. 120–121. l.
- Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához. (Egyetemi segédkönyv. Szerk. Léderer Emma.) 1. r. 1000-tól 1526-ig. (Összeáll., jegyz.: Bertényi Iván, Bolla Ilona stb.) Bp. 1964, Tankönyvkiadó. 394 l.
- b) *Feldolgozások*
- Alföldy Géza*: Municipium Iasorum. AÉ. 1964. 91. köt. 2. sz. 218–221. l.
- Barkóczi L[ászló]*: The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian. AÉ. 1964. 16. tom. 3–4. fasc. 257–356. l.
- Bartha Antal*: Kijev és Itil. TSz. 1964. 7. évf. 2. sz. 223–254. l.
- Békefi Antal*: Savaria zenei emlékei. VSz. 1965. 19. évf. 1. sz. 32–46. l.
- Belényesy Márta*: A parlagerendszer XV. századi kiterjedése Magyarországon. ET. 1964. 75. évf. 3. sz. 321–349. l.
- Bellér Béla*: „Nem is gondoltak a szent háborúval...” A Dózsa-parasztháború vallási ideológiájáról. Világosság. 1965. 6. évf. 2. sz. 70–77. l.
- Bertalan Vilmosné—H. Gyürky Katalin*: Középkori útrendszer kutatása a budai várnegyed területén. BudRég. 21. 345–364. l.
- Bertényi Iván*: A nádori és az országbírói ítélőmester bírósági működése a XIV. században. LK. 1964. 35. évf. 2. sz. 187–205. l.
- Bertényi Iván*: Zur Gerichtstätigkeit des Palatins und des Landesrichters /judex curiae regiae/ in Ungarn im XIV. Jahrhundert. AUBhist. 7. 29–42. l.
- Bóna István*: Cundpald fecit. A petőházi kehely és a frank térítés kezdete a Dunántúlon. 1–4. SSz. 1964. 18. évf. 2–4. sz. 127–133, 218–233, 319–328. l., 1965. 19. évf. 1. sz. 32–41. l.
- Borzák István*: Simon Grynaeus — a Corvin-könyvtár őre? AT. 1964. 11. köt. 3–4. sz. 263–274. l.
- Casamassima, Emanuele*: A Corvin-kódexek néhány másolójára vonatkozó észrevéte-

- lek és megjegyzések. MK. 1965. 81. évf. 2. sz. 100–118. l.
- Csallány Dezső*: Népvándorlás-honfoglaláskori bizánci régészeti kapcsolataink. Nyíregyháza 1965. Soksz. 22 l.
- /Jósa András Múzeum kiadványai 5./
- Csóka J. Lajos*: Adalbert és Walfer pannonhalmi 1153., illetőleg 1157. évi oklevelének hitelessége. LK. 1964. 35. évf. 1. sz. 57–65. l.
- Dénes Gizella*: Amerre II. Lajos és maradék serege menekült... Vigília. 1965. 30. évf. 5. sz. 317–320. l.
- Dénes Gizella*: Tolna és a Hunyadiak. Vigília. 1965. 30. évf. 2. sz. 123–125. l.
- Dienes István*: Honfoglalás kori tarsolyainkról. Fola. 16. 79–112. l.
- Dienes István*: Még egyszer Álmosról. Élet és Irodalom. 1965. 9. évf. 9. sz. 11. l.
- Dienes István*: Történelemóra Álmosról. [Jánosy István cikkéről.] Élet és Irodalom. 1965. 9. évf. 6. sz. 5. l.
- Elekes Lajos*: Rendi ellentétek és kutatási problémák a XV. századi Magyarországon. TSz. 1964. 7. évf. 2. sz. 264–285. l.
- Feuerné Tóth Rózsa*: V. István király sírja a margitszigeti domonkos apácakolostor templomában. BudRég. 21. 115–131. l.
- Fügedi Erik*: Fehérvár középkori alaprajza. Fejér megyei Szemle. 1965. 2. évf. 1. sz. 3–14. l.
- Fügedi E[rik]*: Hungarian Bishops in the Fifteenth Century. /Some Statistical Observations./ AH. 1965. 11. tom. 1–4. nr. 375–391. l.
- Gazdapusztai Gyula*: Bronzkori temető a battonyai határban. Tiszatáj. 1965. 19. évf. 1. sz. 39–42. l.
- Gedai István*: II. Endre néhány friesachi típusú pénze és kapcsolatuk Buda pecsétjével. BudRég. 21. 261–265. l.
- Gerics József*: Beiträge zur Geschichte der Gerichtsbarkeit im ungarischen königlichen Hof und der Zentralverwaltung im XIV. Jahrhundert. AUBhist. 7. 3–28. l.
- Granasztói György*: Az alaprajzkutatás és feladatai Győr középkori történetével kapcsolatban. Arr. 6. 41–49. l.
- Gyimesi Sándor*: Az 1365-ös év jelentősége Miskolc történetében. HOMK. 1964. 6. sz. 42–46. l.
- Házi Jenő*: II. Lajos magyar király udvari zenésze. SSz. 1965. 19. évf. 2. sz. 177–178. l.
- Hermann Zsuzsanna*: Egy humanista karrierje. /Balbi Jeromos./ AnnBU. 2. 225–243. l.
- Intercisa*. [Kiállítási útmutató.] Dunaújvárosi Múzeum. 1965. (Rend. B. Vágó Eszter. A katalógust szerk. K. Kovácsy Márta.) [Székesfehérvár] (1965). 27 l.
- /István király Múzeum közleményei D. sor. 38./
- Karácsonyi Bélu*: Tanulmányok a magyar-lengyel krónikáról. Szeged 1964. 63 l.
- /Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica 16./
- Károly Sándor*: A huszita mozgalom és a magyar írásbeliség. CsehMír. 73–92. l.
- Kovalovszki Júlia*: A dobozi és bashalmi Árpád-kori faluásatások. Fola. 16. 125–143. l.
- Köszegi Frigyes*: A rákospalotai kincslelet. RpM. 1964. 9–32. l.
- Kralovánszky Alán*: Szarvas-marhatemetkezés és honfoglalás korából. MMgMK. 171–184. l.
- Kubinyi András*: L'agriculture à Buda et à Pest à la rencontre du XVe et du XVIe siècles. AtSz. 1964. 6. évf. Supplementum. 1–21. l.
- Kubinyi András*: Budafelhívíz topográfiája és gazdasági fejlődése. TBpM. 16. 85–180. l.
- Kubinyi András*: A budai vár udvarbírói hivatala /1458–1541/. /Kísérlet az országos és a királyi magánjövödelmek szétválasztására./ LK. 1964. 35. évf. 1. sz. 67–98. l.
- Kubinyi András*: A mezőgazdaság történetéhez a Mohács előtti Budán. /Gallincher Lénárt számadáskönyve 1525-ből./ AtSz. 1964. 6. évf. 3–4. sz. 371–404. l.
- Kumorovitz Bernát*: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből. /Pest legkorábbi említése./ TBpM. 43–83. l.
- Légrády Eszter*: Megszólal Álmos vezér sírja... Népszava. 1965. 93. évf. 8. sz. 4. l.
- Lengyel Alfréd*: A királyi (Győr) megye területi és társadalmi összetétele, szervezeti fejlődése. Arr. 6. 19–39. l.
- Lengyel Irina*: A fazekaskorong megjelenésének kérdése a Nagyalföldön. Fola. 16. 25–31. l.
- Ligeti Lajos*: A magyar nép mongol kori nevei /magyar, baskír, király/. MNy. 1964. 60. évf. 4. sz. 385–404. l.
- Lócsy Erzsébet*: Középkori telekviszonyok a budai várnegyedben. 1. BudRég. 21. 191–208. l.
- Magyarország története. Egyetemi tankönyv. 1. *Elekes Lajos*–*Lederer Emma*–*Székelgy György*: Az őskortól 1526-ig. [Kiad.] A Magyar Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézet. 2. kiad. Bp. 1965, Tankönyvkiadó. 460 l., 16 t.
- Méri István*: Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. Bp. 1964, M. Nemz. Múz. 82 l., 13 t.
- /Régészeti füzetek. Ser. 2. 12./

- Mona Ilona*: Lábbeli emlékek a kódex-irodalomban. BórMB. 65–84. l.
- Nagy Emese*: A középkori Buda és Pest építészeti technikai és szervezeti kérdései. 1. BudRég. 21. 133–190. l.
- Nagy Tibor*: Perióduskutatások az aquincumi polgárváros területén. BudRég. 21. 9–54. l.
- Oromszegi Ottó*: Egy elfelejtett hangszerről. [A fagott története.] Muzsika. 1965. 8. évf. 3. sz. 39–40. l.
- Pais Dezső*: A régi úton a veszélyben forgó Tátika név védelmére. MNy. 1964. 60. évf. 4. sz. 404–414. l.
- Póczy Klára, Sz.*: Aquincum a IV. században. BudRég. 21. 55–77. l.
- Póczy Klára*: Sopron római kori emlékei. Bp. 1965, Pannonia. 47 l.
- [Műemlékeink.]
- Pohl Artúr*: Cillei Ulrik és pénzverése. Az Érem. 1965. 21. évf. 31–32. sz. 202–204. l.
- Pohl Artúr*: Néhány adat Erzsébet királyné pénzveréséhez 1440–1442. Az Érem. 1964. 20. évf. 29–30. sz.
- Rédei Károly*: Vannak-e az előmagyar-permi érintkezésnek nyelvi nyomai? NyK. 1964. 66. köt. 2. sz. 253–261. l.
- Romanska, Zvetana*: Bulgarische und mazedonische Heldenlieder und historische Volkslieder über Persönlichkeiten aus der ungarischen Geschichte. EuHung. 333–343. l.
- Sándor Mária, G.*: A gesztesi vár építéstörténete. FoLA. 16. 163–179. l.
- Schultheisz Emil–Tardy Lajos*: Olasz orvosok Magyarországon. OHL. 1965. 106. évf. 14. sz. 659–660. l.
- Simonyi Dezső*: Pannóniai bolgárok és kuturgur-bolgárok. AÉ. 1964. 91. köt. 2. sz. 194–200. l.
- Surányi Bálint*: Pozsonyi bíródinasztiák a XIII–XIV. században. LK. 1964. 35. évf. 2. sz. 173–186. l.
- Szabó Miklós*: A pannóniai kelta személynévanyag vizsgálata. AÉ. 1964. 91. köt. 2. sz. 165–175. l.
- Szentpétery Imre*: A harmadik személy szerepe a középkori oklevelek kiállításában. LK. 1964. 35. évf. 2. sz. 161–172. l.
- Szigeti István*: Aranyforint /dukát/ története és pénzlába. Az Érem. 1965. 21. évf. 31–32. sz. 200–201. l.
- Timaffy László*: A honfoglaló magyarság hitvilágának maradványai a Kisalföldön. Arr. 6. 309–334. l.
- Ürögdi György*: A banküzlet nyomai Aquincumban. BudRég. 21. 239–245. l.
- Valter Ilona*: Régészeti adatok a Bodrogköz honfoglalás kori településtörténetéhez. HOMÉvk. 4. 131–141. l.
- Weinhöld, Rudolf*: Gemeinsamkeiten und Wechselbeziehungen zwischen der ungarischen und deutschen Weinkultur. [Zur Frage einer mitteleuropäischen Schichtung.] EuHung. 163–172. l.
- Zolnay László*: István ifjabb király számadása 1264-ből. BudRég. 21. 79–114. l.
- Zolnay László*: A középkori budavári Szent László és Szent Mihály-kápolna. BudRég. 21. 375–388. l.
- Zsiray Lajos*: Zádor vára. Műemlékvédelem. 1965. 9. évf. 2. sz. 111–114. l.

c) Ismertetések

- Bálint Sándor*: Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei. Bp. 1963. — Ismerteti: *Katona Imre*. ET. 1964. 75. évf. 3. sz. 483–485. l.
- Dienes István*: Honfoglalás kori kutatásunk újabb eredményeiről és feladatairól. Jászkúnság. 1964. 10. évf. 4. sz. 152–156. l.; 1965. 11. évf. 1–2. sz. 83–87. l.
- Elekes Lajos*: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig. Bp. 1964. — Ismerteti: *Balázs György*. Valóság. 1965. 8. évf. 3. sz. 109–110. l.; *Rottler Ferenc*. Nsz. 1965. 23. évf. 12. sz. 9. l.
- Elekes Lajos*: Rendiség és központosítás a feudális államokban. Bp. 1962. — Ismerteti: *Bertényi Iván*. AUBhist. 7. 207–209. l.
- Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp. 1963. — Ismerteti: *Fügedi Erik*. AtSz. 1964. 6. évf. 3–4. sz. 568–572. l.; *Szabó István*. AH. 1965. 11. tom. 1–4. nr. 393–398. l.
- Holub József*: Zala megye középkori vízrajza. Zalaegerszeg. 1963. — Ismerteti: *Kőhegyi Mihály*. ET. 1964. 75. évf. 3. sz. 486–488. l.
- Képes Krónika*. 1–2. köt. Bp. 1964. — Ismerteti: *Lajta Edit, Pogány Ö. Gábor*. Művészet. 1965. 6. évf. 6. sz. 43–44. l.
- Kulcsár Péter*: Bonfini-forrástanulmányok. 1. r. Szeged 1963. — Ismerteti: *Kurcz Ágnes*. ITK. 1965. 69. évf. 1. sz. 123. l.
- László Gyula*: Östörténelmünk legkorábbi szakaszai. Bp. 1961. — Ism.: *Bartha Antal*. AUBhist. 7. 205–207. l.
- Makkay János*: Megjegyzések Gunda Béla: Az aterrado-művelés és az alföldi kunhalmok kérdése c. cikkéhez. [Gunda Béla válaszával.] ET. 1964. 75. évf. 3. sz. 471–473. l.
- Pamlényi Ervin*: A középkori magyar állam életrajza. [Elekes Lajos: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig. Bp. 1964. c. művéről.] MN. 1965. 21. évf. 14. sz. 8. l.

- Sós Ágnes*: Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár. Bp. 1963. — Ismerteti: *Bartha Antal*. Száz. 1964. 98. évf. 5–6. sz. 1267–1269. l.
- Sós Ágnes*: Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár. — *Bökönyi Sándor*: Die Wirbeltierfauna der Ausgrabungen in Zalavár. Bp. 1963. — Ismerteti: *Kőhegyi Mihály*. AtSz. 1964. 6. évf. 3–4. sz. 566–568. l.
- Szöke Béla*: A honfoglaló és kora árpádkori magyarság régészeti emlékei. Bp. 1962.; *Fehér Géza*—*Éry Kinga*—*Kralovánszky Alán*: A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Bp. 1962. — Ismerteti: *Filép Antal*. AEt. 1965. 14. tom. 1–2. fasc. 212–216. l., ET. 1964. 75. évf. 4. sz. 634–636. l.
- Thomas Edit, B.*: Römische Villen in Pannonien. Bp. 1964. — Ismerteti: *Mollay Károly*. SSz. 1965. 19. évf. 2. sz. 192. l.
- Tóth Sarolta*: Magyar és lengyel Imre-legendák. Szeged 1962. — Ismerteti: *Kubinyi András*. Száz. 1965. 99. évf. 1–2. sz. 281. l.
- ### 3. Magyarország története 1527–1790
- a) *Forrásközlések, forrásismertetések*
- Bencze József*: Két utólag előkerült akta a boszorkányperek idejéből. CMed. 1965. 34. sz. 9–17. l.
- Borsa Gedeon*—*Walsh, James E.*: Eine gedruckte Selbstbibliographie von Johannes Sambucus. MK. 1965. 81. évf. 2. sz. 128–133. l.
- Borzsák István*: Ein Copernicus-Exemplar aus der Bibliothek des Johannes Sambucus in Debrecen. MK. 1965. 81. évf. 2. sz. 133–138. l.
- Csatkai Endre*: Az 1786-ban felozlatott győri ferences kolostor és templom leltára. Arr. 6. 133–141. l.
- Czeplédy Ilona, Sz.*: Jelentések és panaszos levelek a diósgyőri vár XVII. századi állapotáról. HOMÉvk. 4. 77–86. l.
- Détszy Mihály*: Palladio magyar vonatkozású levele. Műemlékvédelem. 1964. 8. évf. 4. sz. 242–244. l.
- Donáth Regina*: Egy török kori forrásgyűjtemény az Egyetemi Könyvtár kéziratárában. Néhány adat Karakas Mehemed budai pápa történetéhez. AnnBU. 2. 193–212. l.
- Esze Tamás*: Egy fejezet a Rákóczi-szabadságharc könyv- és irodalomtörténetéből. A debreceni tipográfia termése 1703–1705. DKtÉ. 4. 71–134. l.
- Füves Ödön*: A görög kereskedők Sanitátsfoedeje. CMed. 1965. 34. sz. 246–247. l.
- Grosz Artur*: Balassi Bálint a lipitói jegyzőkönyvekben. ITK. 1964. 68. évf. 5–6. sz. 690–695. l.
- Halmai János*: Antidotarium Cassoviense 1732. CMed. 1964. 33. no. 197–221. l.
- Iványi Béla*: Részletek a magyarországi fertőző betegségek történetéből. Adatok a körmendi levéltárból, a pestis XVI–XVII. századi történetéhez /1510–1692/. CMed. 1965. Supplementum no 3. 5–230. l.
- Kopasz Gábor*: Baranya megye első összeírása a török hódoltság után. MűVT. 1965. jan. 66–68. l.
- Kovács Zoltán*: Mossóczy Zakariás nyitrai püspök esztergomi breviáriuma. MK. 1965. 81. évf. 2. sz. 164–167. l.
- A Magyar Tudományos Akadémia első tervezete 1735-ből. Közli: Donáth Regina. MT. 1965. 10. köt. 5. sz. 373–377. l.
- Molnár Gyula*: Egy XVIII. századi gyógykovács-könyv receptjei. ET. 1964. 75. évf. 3. sz. 458–462. l.
- Az orvoslás módja Miskolcon 1700 táján. [Közli]: Marjalaki Kiss Lajos. CMed. 1964. 32. sz. 201–210. l.
- Palla Ákos*: A soproni ispotály gondnokának 1586. évi elszámolásáról. CMed. 1964. 32. sz. 31–82. l.
- Ua. német nyelven: uo. 83–135. l.
- Sárközi Zoltán*: Egy magyar költemény a 18. századból. TSz. 1964. 7. évf. 3–4. sz. 628–631. l.
- Szabó T. Attila*: Két 1594-i szilágysomlyói összeírás szótörténeti adalékai. MNy. 1965. 61. évf. 1. sz. 108–120. l.
- Temesváry Ferenc*: Török tűzifegyverek Buda 1686. évi ostromából. FOLA. 16. 211–218. l.
- b) *Feldolgozások*
- Abaffy Erzsébet, Egriné*: Sopron megye nyelve a XVI. században. Bp. 1965, Akad. Kiadó. 222 l.
/Nyelvészeti tanulmányok 7./
- Angyal Endre*: Cseh—magyar, szlovák—magyar kapcsolatok a barokk korban. CsehMIR. 93–115. l.
- Bakács István*: A hazai hitelügyletek XVIII. századi történetéhez. /Zichy Ferenc győri püspök zárgondnokság alá helyezése 1750–1758/. Száz. 1965. 99. évf. 1–2. sz. 6–32. l.
- Bakos József*: Comenius magyar származásáról, — a Szeges családnévről. MNy. 1965. 61. évf. 1. sz. 89–91. l.
- Bakos József*: Comenius nyelvi tankönyvei a magyar iskolákban: I. A Vestibulum. PSz. 1965. 15. évf. 6. sz. 540–545. l.

- Bánkúti Imre*: A högyéssi textilmanufaktúra. 1729–1732. Fola. 16. 219–224. l.
- Barlay Ö. Szabolcs*: A humanista Báthori András itáliai útja. ITK. 1964. 68. évf. 5–6. sz. 667–672. l.
- Békefi Antal*: Egy elfeledett históriás énekmondóról [Wathay Ferenc]. Éle-tünk. 3. köt. 84–96. l.
- Bencze József*: A jáki apátsági templom votív képeiről. VSz. 1965. 19. évf. 1. sz. 96–100. l.
- Bencze József*: Nediliczi Váli Mihály. CMed. 1964. 33. no. 237–261. l.
- Borsa Gedeon*: A szebeni nyomda a XVI. század utolsó negyedében. MK. 1965. 81. évf. 1. sz. 56–61. l.
- Borzák István*: Az antikvitás XVI. szá-zadi képe. Doktori értekezés tételei. Bp. [1965.] 131 l.
- Cennerné Wilhelmb Gizella*: Zrínyi Miklós, a költő arcképeinek ikonográfiája. Fola. 16. 187–209. l.
- Csatkai Endre*: Egy gyermekgyilkos leány kivégzése 1777-ben és annak visszhangja. SSz. 1965. 19. évf. 1. sz. 78–83. l.
- Csatkai Endre*: Serogélyveszedelem a XVIII. században. SSz. 1965. 19. évf. 2. sz. 164–166. l.
- Csillag István*: 140 éve halt meg Benkő Sámuel. OHI. 1965. 106. évf. 22. sz. 1044–1045. l.
- Dészhy Mihály*: Vezető az egri várban. [Eger] 1965. 36 l., 6 t.
/A Hevesmegyei Múzeumi Szervezet kiadványai 1./
- Domonkos Ottó*: A győri szíjgyártó legé-nyek szokásai a XVII. században. Arr. 6. 83–98. l.
- Dörnyei Sándor*: A XVI. századi beszte-rcébányai nyomda történetéhez. MK. 1965. 81. évf. 1. sz. 62–64. l.
- Drozdi Margit, H.*: Adalékok a XVI. századi németalföldi és a magyar huma-nizmus kapcsolataihoz. SzegTK. 1964. 1. 161–173. l.
- Études sur Descartes*. Bp. 1964, Akad. Kiadó. 169 l.
/Studia philosophica Academiae Scien-tiarum Hungariae 6/
A kötet tartalmából:
Tordai Zádor: Esquisse de l'histoire du cartésianisme en Hongrie.
- Földes Éva*: A korszerű termelési ismere-tek helye Comenius és Apáczai pedagó-giájában. MNhT. 59–96. l.
- Gábori Miklós*: Egy 200 éves adat Buda-pest régiségeiről. BudRég. 21. 211–214. l.
- Gündisch, Gustav*: Zur Lebensgeschichte des Humanisten Kaspar von Pest. MK. 1965. 81. évf. 1. sz. 1–13. l.
- Harasztiné Takács Marianna*: A későfeu-dalizmus udvarház- és kastély-építészet Magyarországon. /1526–1711./ Kandi-dátusi értekezés tézisei. Bp. 1965. Soksz. 10 l.
- Házi Jenő*: A soproni belváros házai és háztulajdonosai 1687-ben. SSz. 1965. 19. évf. 2. sz. 127–141. l.
- Hervay Ferenc*: L'imprimerie du maître Philippe de Nagyszeben et les premiers livres en langue roumaine. MK. 1965. 81. évf. 2. sz. 119–127. l.
- Hetyéssy István*: Adalékok főurak soproni kapcsolatairól az ellenreformáció korából. SSz. 1965. 19. évf. 1. sz. 92–93. l.
- Hofer Tamás*: Eine eigenartige ungarische Siedlungsform und ihre europäischen Beziehungen. EuHung. 95–110. l.
- Hopp Lajos*: La question d'imitation et d'originalité dans les Lettres de Turquie de Kelemen Mikes /1690–1761/. ALitt. 1965. 7. tom. 1–2. fasc. 192–195. l.
- Ila Bálint*: A vizimalmok teljesítőképe-sége a XVII. század végén. AtSz. 1964. 6. évf. 3–4. sz. 414–425. l.
- Jakó Zsigmond*: A szebeni nyomda XVI. századi történetéhez. MK. 1965. 81. évf. 1. sz. 48–56. l.
- Jakó Zsigmond*: Újabb adatok Hoffgreff György kolozsvári nyomdász életéhez. MK. 1965. 81. évf. 2. sz. 159–163. l.
- Jantsits Gabriella*: Adalék Zsámboki János ikonográfiájához. CMed. 1964. 33. no. 223–228. l.
- Jenei Ferenc*: A szerelmes Zrínyi. Petőfi Évk. 1964. 35–49. l.
- Katona Imre*: Adalékok a nyugatmagyar-orrszági anabaptisták történetéhez. /A győri jezsuiták harca ellenük 1761-ben./ Arr. 6. 99–107. l.
- Katona Imre*: Sárvár és a Nádasdyak a XVI. században és a XVII. század elején. Savaria. 1. 239–255. l.
- Käfer István*: A kuruckor képe a szlovák irodalomban. CsehMír. 117–135. l.
- Kókay György*: Göttinga és a magyar újsá-gírás kezdetei. MK. 1965. 81. évf. 2. sz. 141–150. l.
- Kókay György*: Pedagógiai vonatkozású cikkek az első magyar újságban /Magyar Hírmondó./ OPK. 1962. 90–96. l.
- Kovács Zoltán*: Magyar diákok a krakkói egyetemen. Vigilia. 1965. 30. évf. 1. sz. 62–63. l.
- Kovács József*: A Lackner Kristóf felett tartott gyászbeszéd és temetésének szá-madása. SSz. 1965. 19. évf. 2. sz. 167–170. l.
- Kovács Zoltán*: Somogy megyei községek népesedési viszonyai 1748-ban. SzegTK. 1964. 1. 221–243. l.
- Köpeczi Béla*: „Franciaország a birodalom megmentője és a kereszténység bajnoka.” Az 1664-es török hadjárat és a vaskéri

- béke francia szemmel. VSz. 1964. 18. évf. 4. sz. 502—512. 1.
- Krandžalov, D.*: K dnešnim stavu studia rumunských vlivů v Karpatech. SSl. 1964. 10. köt. 3—4. fasc. 291—342. 1.
- László Ferenc*: A mészáros céhekről. Húspár. 1965. 14. évf. 2. sz. 62—65. 1.
- Makkai László*: Robot — summa — taxa. /Az örökös jobbágyság rendszerének fejlődési tendenciái a XVII. század második felében/. TSz. 1964. 7. évf. 2. sz. 330—337. 1.
- Mészáros István*: Céhes oktatásunk a XV—XVI. században. MNhT. 11—57. 1.
- Mišianik, Ján*: Adalék a szlovák—magyar irodalmi kapcsolatokhoz a XVIII. század végéig. CsehMir. 43—71. 1.
- Misz János*: A Mária Terézia-féle úrbérendezés Mezőkövesden. Matyóföld. 1965. 1. sz. 52—59. 1.
- Nagy László*: Adalékok Bethlen hadseregének erkölcsi arculatához. HK. 1965. 12. évf. 2. sz. 299—319. 1.
- Némédi Lajos*: A nemzeti művelődés néhány problémája felvilágosodás-kori irodalmunkban. AAPP. 8. 473—490. 1.
- Némédi Lajos*: Nemzeti művelődésünk ügye a felvilágosodás korában. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1964. 13 l.
- Némédi Lajosné*: A magyar nyelvű könyv a „deáktalanok” szolgálatában. 1711—1780. DKtÉ. 4. 163—192. 1.
- Nyarády Gábor*: A celli csoda. Világosság. 1965. 6. évf. 1. sz. 25—32. 1.
- Prokopp Mária*: Műemlékvédelem 200 évvel ezelőtt. Az esztergomi középkori székesegyház maradványainak bontása 1763—65-ben. Műemlékvédelem. 1965. 9. évf. 1. sz. 32—36. 1.
- Rácz István*: A hajdúkérdés Bocskai István szabadságharc után. /Nagy András hajdúgenerális/. AUDhist. 3. 31—55. 1.
- Sinkovics I[stván]*: Quelques remarques concernant l'étude intitulée „La situation des serfs en Hongrie de 1514 à 1848”. [Charles d'Eszláry cikke a Revue d'histoire économique et sociale c. folyóiratban.] AH. 1965. 11. tom. 1—4. nr. 285—298. 1.
- Staud Géza*: Magyar kastélyszínházak. 3. r. Bp. 1964. Színháztud. Int. — Orsz. Színháztörténeti Múz. Soks. 135 l., 12 t. /Színháztörténeti könyvtár 15./
- Szalatnai Rezső*: Bél Mátyás ifjúsága. AnnBU. 2. 245—254. 1.
- Szalatnai Rezső*: Magyar családból származott Comenius. MN. 1965. 21. évf. 150. sz. 10. 1.
- Szendrey István*: Az Eszterházyak derecskei uradalmának kialakulása. AUDhist. 3. 57—72. 1.
- Szuromi Lajos*: A régi magyar irodalom helyzete a felvilágosodás korában. /A magyar irodalmi hagyomány szemlélet kibontakozása/. StudLitt. 2. 43—56. 1.
- Tolnai Gábor*: Die Reisen József Telekisi /1759—1761/. ALit. 1965. 7. tom. 1—2. fasc. 55—102. 1.
- Tordai György*: A rodostói emigráció filozófusa: Kiss István. Az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Tudományos Közleményei. 1965. 11. köt. 1. sz. 163—174. 1.
- Tóth Andrásné Polónyi Nóra*: A magyar állami műszaki szervezet kezdetei. LK. 1964. 35. évf. 2. sz. 207—232. 1.
- Varga János*: A teletulajdon a feudalizmus utolsó századaiban. TSz. 1964. 7. évf. 2. sz. 378—388. 1.
- Varga László*: Sámbocky (Sambucus) János emblémái. DKtÉ. 4. 193—226. 1.
- Várkonyi Ágnes, R.*: A Habsburg-abszolútizmus a XVII. század második felében és Magyarország. TSz. 1965. 8. évf. 1. sz. 14—22. 1.
- Várkonyi Ágnes, R.*: A jobbágyság osztályharcra a Rákóczi-szabadságharc idején. TSz. 1964. 7. évf. 2. sz. 338—377. 1.
- Vörös Károly*: Egy XVIII. századi adóösszeírás történeti statisztikai feldolgozásának problémái. Száz. 1964. 98. évf. 5—6. sz. 1206—1213. 1.
- Winkler Gábor*: Városi lakóházak Sopron barokk építészetében. SSSz. 1965. 19. évf. 1. sz. 42—68. 1.
- Wix Györgyné*: Néhány adalék a kismarton nyomda történetéhez. MK. 1965. 81. évf. 2. sz. 138—141. 1.
- Zemplén Jolán, M.*: A magyarországi fizika története a XVIII. században. A fizika szaktudománnyá válik. Bp. 1964. Akad. Kiadó. 495 l.

c) Ismertetések

- Bethlen Kata önéletírása. Bp. 1963. — Ismerteti: Benda Kálmán. Száz. 1965. 99. évf. 1—2. sz. 253—254. 1.
- Csizmadia Andor*: Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században. Bp. 1962. — Ismerteti: Ruzsás Lajos. Száz. 1965. 99. évf. 1—2. sz. 255—256. 1.
- Fekete Lajos—Káldy-Nagy Gyula*: Budai török számadáskönyvek 1550—1580. Bp. 1962. — Ismerteti: Hegyi Klára. AO. 1964. 17. tom. 3. fasc. 352—354. 1.
- Nyilas Márta*: Pest-Buda a 18. század költészetében. Bp. 1961. — Ismerteti: Niederhauser Emil. Száz. 1965. 99. évf. 1—2. sz. 282—283. 1.
- Pach Zsigmond Pál*: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században. Bp. 1963. — Ismerteti: Molnár Erik. AH. 1956. 11. tom. 1—4. nr. 398—405. 1.

- Perjés Géza*: Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében /1650–1715/. Bp. 1963. — Ismerteti: *Wellmann Imre*. Száz. 1964. 98. évf. 5–6. sz. 1269–1273. 1.
- Régi magyar filozófusok. XV–XVII. század. Bp. 1961. — Ismerteti: *Tordai Zádor*. Száz. 1964. 98. évf. 5–6. sz. 1275–1277. 1.
- Szamosközy István*: Erdély története. Bp. 1963. — Ismerteti: *Keserű Bálint*. ITK. 1964. 68. évf. 5–6. sz. 726–727. 1.
- Tarday Lajos*: A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság története /1733–1798/. Sárospatak 1963. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Száz. 1965. 99. évf. 1–2. sz. 282. 1.
- Vita a Történettudományi Intézetben Perjés Géza könyvéről [Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a XVII. század második felében /1660–1715/ Bp. 1963]. AtSz. 1964. 6. évf. 3–4. sz. 512–547. 1.

4. Magyarország története 1791–1849

a) Forrásközlések, forrásismertetések

- Bajkó Mátyás*: Az első sárospataki magyar nyelvű pedagógia tankönyv /1845/. PŠz. 1965. 15. évf. 6. sz. 546–551. 1.
- A békési követválasztás jegyzőkönyve. /1848./ (Közli Csizmadia Andor.) KÖN. 5. 153–158. 1.
- Boros Vilma, H.*: Két kiadatlan Széchenyi-levél. [John Pagethez, 1839, 1840.] MN. 1965. 21. évf. 139. sz. 4. 1.
- Dankanicz Adám*: Egy múlt század eleji magánkönyvtár és Pestalozzi hatása. DKtÉ. 4. 229–233. 1.
- Fenyő István*: Ungarn hoch! Újabb dokumentumok — hogyan hatottak Petőfiék a korabeli Nyugat-Európára. Nsz. 1965. 23. évf. 24. sz. 9. 1.
- Hackel Anna*: Soproni diák két latin verse a XIX. század elejéről. SSz. 1965. 19. évf. 1. sz. 90–92. 1.
- Hajdú Helga, J.*: Tessedik-kéziratok az Országos Széchenyi Könyvtárban. AtSz. 1964. 6. évf. 3–4. sz. 561–565. 1.
- Havas László*: Egy kiadatlan Kölcsey-levél. ITK. 1964. 68. évf. 5–6. sz. 672–674. 1.
- Kanyar József*: Kisfaludy Sándor három ismeretlen levele. Jelenkor. 1965. 8. évf. 1. sz. 48–49. 1.
- Kelényi Ferenc*: „Soproni újdonságok” az Életképek 1847-es évfolyamában. 1. r. SSz. 1965. 19. évf. 2. sz. 153–161. 1.
- Lipták Gábor*: John Paget's Lake Balaton. The New Hungarian Quarterly. 1965. 6. vol. 17. no. 154–160. 1.
- Lukácsy Sándor*: Kölcsey emlékszoobra. Vörösmarty ismeretlen írásai. Jelenkor. 1965. 8. évf. 1. sz. 44–47. 1.
- Medvigy Mihály*: Dokumentum a szabadságharc korából. Vigilia. 1965. 30. évf. 3. sz. 172–174. 1.
- Megay Géza*: A korrelajrvány emlékei a miskolci Herman Ottó Múzeumban. CMed. 1965. 34. sz. 248–260. 1.
- Naszáros István*: Ismeretlen Bem levél Sárosváron. VSz. 1964. 18. évf. 4. sz. 594–596. 1.
- Németh Annamária, T.*: A Nemzeti Múzeum első pecsétje. Fola. 16. 251–255. 1.
- Nizsalovszky Endre*: Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz. ITK. 1964. 68. évf. 5–6. sz. 674–678. 1.
- Orvostörténeti levelek. [Fodor István gyűjteményéből.] CMed. 1965. 34. sz. 85–245. 1.
- Öreg Gyűker József krónikája 1787–1866. Közli: Varga János. AtSz. 1964. 6. évf. 3–4. sz. 453–472. 1.
- Petőfi Sándor összes művei. 7. Petőfi Sándor levelezése. — Függelék: /Vegegy feljegyzések, szerkesztői jegyzetek, dedikációk, másolatok, rajzok./ [Összeáll.] (H. Törő Györgyi.) Bp. 1964, Akad. Kiadó. 701 l., 7 t.
- Schelken Pálma*: Széchenyi István tánca. MN. 1965. 21. évf. 38. sz. 14. 1.
- Schram Ferenc*: 1790–1819 közti körözölvelek nyelvi és néprajzi adatai. Bp. 1964, Akad. Kiadó. 54 l., 2 t.
- /A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 108./
- Schram Ferenc*: Simai Kristóf kéziratos szakácskönyve. ET. 1964. 75. évf. 4. sz. 578–598. 1.
- Sólyom Jenő*: Jegyzetek Tessedik Sámuel írásainak címjegyzékéhez. AtSz. 1964. 6. évf. 3–4. sz. 548–561. 1.
- Storno Gábor*: Brunsvik Teréz levele Széchenyihez Markó Károly érdekében. SSz. 1965. 19. évf. 1. sz. 94–96. 1.
- Szűlvágyi Irén*: Wesselényi Miklós lovolo. Fejér megyei Szemle. 1965. 2. évf. 1. sz. 15–16. 1.
- Vita Zsigmond*: Szász Károly ismeretlen politikai munkája. DKtÉ. 4. 245–252. 1.

b) Feldolgozások

- Andics Erzsébet*: Ismeretlen adalékok a világosi fegyverletétel kérdéséhez. MTATT. 1965. 14. köt. 3. sz. 207–220. 1.
- Bajkó Mátyás*: Az életre és munkára nevelés igényei a reformkori tantervi tervezetekben. MNhT. 227–274. 1.
- Balázs Péter*: Egy győri német polgár [Ecker János] 1848–49-ben. 1. Arr. 6. 149–183. 1.

- Barla Gyula*: Arany politikai környezete az 1840-es évek első felében. StudLitt. 2. 57–77. 1.
- Baróti Dezső*: A rab és a madár. Batsányi János forradalmi verseiről. Petőfi Évk. 1964. 51–69. 1.
- Bischoff Vilmos—Tóka József*: Kölesy Vince. Művt. 1965. jan. 90–95. 1.
- Buga László—Kerekes István*: Bugát Pál 1793–1865. TtK. 1965. 9. évf. 6. sz. 241–242. 1.
- Csanda Sándor*: Petőfi és a szlovákok. ITK. 1965. 69. évf. 1. sz. 11–33. 1.
- Csányi László*: Előjáték a reformkorhoz. Új Helikon. 87–92. 1.
- Csatkai Endre*: Könyvesboltok és kuruzslószerek. MK. 1965. 81. évf. 2. sz. 150. 1.
- Csizmadia Andor*: Az első Békés megyei népképviselői választások és a Békés megyei népképviselők az 1848–49. évi országgyűlésen. KöN. 5. 5–28. 1.
- Csukly Alajos*: A székesfehérvári színészet történetéből. Fejér megyei Szemle. 1965. 2. évf. 1. sz. 55–67. 1.
- Dányi Dezső*: Győr polgársága a XVIII. század végén. Arr. 6. 109–131. 1.
- Dévény István*: Vedres István. Megemlékezés születésének kétszázadik évfordulóján. 1765–1830. Vízügyi Közlemények. 1965. 2. füz. 143–146. 1.
- Erdélyi Ilona, T.*: Az ifjú Magyarország és Kazinczy Gábor. Bp. 1965, Akad. Kiadó. 133 l.
- /Irodalomtörténeti füzetek 48./
- Fejős Imre*: A Magyar Nemzeti Múzeum története 1802–1847. Fola. 16. 267–281. 1.
- Fenyő István*: A polgárosodás eszmevilága utirajzainkban 1848 előtt. ITK. 1964. 68. évf. 5–6. sz. 603–613. 1.
- Fried István*: Ribay György /Juraj/ és Sopron. /Adatok a magyar, a szlovák és a cseh kapcsolatok történetéhez./ SSz. 1965. 19. évf. 2. sz. 180–184. 1.
- Für Lajos*: Palotai jobbágyok utolsó pere a földesúrral. /Jobbágyfelszabadítás Rákospalotán./ Rpm. 1964. 33–75. 1.
- Georgikon Napok Tanácskozásai. 1963. (szept. 19–21. Szerk. Hajós Vilmos.) [Kiad. a] (Keszthely, Mezőgazdasági Akadémia, Földművelésügyi Minisztérium stb.) [Keszthely 1964]. Soks. 587 l. A kötet tartalmából:
- Arany Sándor*: A Georgikon nemzetközi kapcsolatai működésének első évtizedében.
- Gunda Béla*: Olasz sajtókészítők Magyarországon. ET. 1964. 75. évf. 4. sz. 599–600. 1.
- Hanzó Lajos*: Törekvések az oktatás gyakorlatiasabbá tételére Tessedik korában. MNhT. 97–140. 1.
- Horváth Róbert*: Berzeviczy Gergely közgazdasági és népességi tanai. Szeged 1964. 34 l.
- /Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta juridica et politica 11/7./
- Jankó Béla—Tóth Lajos*: A Carolina, az első dunai gőzhajó. ÉLT. 1965. 20. évf. 14. sz. 630–631. 1.
- Kamarás Béla*: Madách Imre, a politikus. Életünk. 1964. 3. köt. 68–80. 1.
- 200 éve született Vedres István, Széchenyi jeles előfutára. [Írta]: Sz. M. MN. 1965. 21. évf. 150. sz. 8. 1.
- Kiss Pál, M.*: Pataki Sámuel és Almási Balogh Pál orvosok portréi. CMed. 1964. 32. sz. 197–201. 1.
- Kovács Miklós*: A lipicai ménés menekítése Napoleon seregei elől. MMgMK. 247–250. 1.
- Kozoca Sándor*: Anfänge der ungarischen Nationalbibliographie. ALitt. 1965. 7. tom. 1–2. fasc. 196–205. 1.
- Könczöl Imre*: Fejér megye reformkori könyvtára. Fejér megyei Szemle. 1965. 2. évf. 1. sz. 81–85. 1.
- Lengyel Imre*: Méhes Sámuel és Váradi Szabó János. Adalék az Erdélyi Híradó történetéhez. DKt.É. 4. 137–162. 1.
- Lukácsy Sándor*: Egy fejezet az Athenaeum történetéből. ITK. 1964. 68. évf. 5–6. sz. 598–602. 1.
- Lukácsy Sándor*: Reformkori magyar utazók, ÉLT. 1965. 20. évf. 10. sz. 466–469. 1.
- Mályuszné Császár Edit*: Német drámafrók magyar színpadon. /1790–1867./ Helikon. 1964. 10. évf. 4. sz. 468–478. 1.
- Márkus István*: Teleki László. A dunai konföderáció terve – ami nem kellett senkinek. Kortárs. 1965. 9. évf. 3. sz. 454–468. 1.
- Molnár Gizella, F.*: Bugát Pál /1793–1865/. MNyőr. 1965. 89. évf. 1. sz. 3–6. 1. A monoki Kossuth emlékkiállítás vezetője. (Írta Fejős Imre. A kiállítást rend. Rózsa György.) [Monok 1965.] 27 l.
- Móra Magda*: Népoktatás a reformkori Fejér megyében. Fejér megyei Szemle. 1965. 2. évf. 1. sz. 69–79. 1.
- Murvai Margit*: Tavasi Lajos /1814–1877/. Köznevelés. 1964. 20. évf. 24. sz. 941–942. 1.
- Nagy Lajos*: Szalay László és a magyar büntető eljárásjog. AJ. 1964. 7. köt. 4. sz. 519–570. 1.
- Nagy Lajos*: A Viziváros XVIII. század végi topográfiája. TBpM. 16. 181–249. 1.
- Nagybáky Péter*: Koszorú és kard. 1848–49 feledésbe merült köztársasági felségjelvénye. ÉLT. 1965. 20. évf. 10. sz. 464–465. 1.
- Natter-Nád Miksa*: Kovács Mihály főorvos munkássága. (Med. 1964. 32. sz. 145–158. 1.)

- Novotný, Ján*: A cseh—magyar kapcsolatok történetéből az 1848 előtti nemzeti mozgalomban. CsehMír. 177—197. l.
- Oltvai Ferenc*: Mezőkovácsháza község telepítése és fejlődése. 1814—1849. EkMkh. 22—92. l.
- Pándi Pál*: Utópista szocialista eszmék a reformkori Magyarországon. MT. 1965. 10. köt. 3. sz. 147—159. l.
- Pápai Béla*: Magda Pál. StSz. 1965. 43. évf. 2. sz. 177—194. l.
- Sarlós Márton*: A szabad paraszti birtok Széchenyi jogi reformrendszerében. MT. 1965. 10. köt. 1. sz. 12—27. l.
- Sik Ferenc*: A rögtönítélő eljárás, mint a konszolidációért folytatott harc jogi eszköze Magyarországon a XIX. század első felében. AJKA. 6/1. 179—198. l.
- Sipos Istvánné*: A hradeki erdőgazdaság iskolája. MNhT. 197—226. l.
- Spira György*: A mérő és a font viszonyáról. AtSz. 1964. 6. évf. 3—4. sz. 473—475. l.
- Spira György*: Széchenyi tragikus útja. TSz. 1964. 7. évf. 3—4. sz. 583—595. l.
- Süle Sándor*: Oktatás és termelőmunka a keszthelyi Georgikonban. MNhT. 141—195. l.
- Szabó Miklós*: Berzsényi Dániel a mezei szorgalom némely akadályairól. MMgMK. 221—242. l.
- Szabolcs István*: Irinyi János — a szikkutató. AtSz. 1964. 6. évf. 3—4. sz. 305—312. l.
- Szántó Károly*: Adalékok a tanítóképzés történetéhez Pécsen, a XVIII. és a XIX. században. AAPP. 8. 37—71. l.
- Szekeres László*: A hírlapíró Jókai pályája küszöbén. 1847. jan. 2. — 1847. jún. 6. PetőfiÉvk. 1964. 97—110. l.
- Szemző Piroska, D.*: Madách Imre néplapterve. ITK. 1965. 69. évf. 1. sz. 79—81. l.
- Székely László*: Ján Kollár magyar kapcsolatai Pesten. CsehMír. 139—175. l.
- Szita László*: Az 1848. évi Klauzál Gábor féle iparstatisztikai felvételek eredménye néhány déldunántúli városban. /Újabb adatok a történeti statisztika magyarországi fejlődéséhez./ AAPP. 8. 73—94. l.
- Trócsányi Zsolt*: Az erdélyi jakobinuság kérdéséhez. TSz. 1965. 8. évf. 1. sz. 1—13. l.
- Urbán Aladár*: A nemzetőrség és a honvédség felfegyverzésére irányuló erőfeszítések 1848 nyarán. HK. 1965. 12. évf. 2. sz. 283—298. l.
- Urbán Aladár*: A nemzetőrség és a honvédség szervezése 1848 nyarán. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1964. 15 l.
- Varga József*: Az áruló. /Megjegyzések Németh László Görgey-drámájához./ TSz. 1964. 7. évf. 3—4. sz. 596—614. l.
- Varga János*: „A kőszívű ember fiai”-nak történeti mintái és forrásai. ITK. 1964. 68. évf. 5—6. sz. 614—642. l.
- c) *Ismertetések*
- Andics Erzsébet*: A Habsburgok és Romanovok szövetsége. Az 1849. évi magyarországi cári intervenció diplomáciai előtörténete. Bp. 1961. — *Ismerteti: Arató Endre*. SSl. 1964. 10. köt. 3—4. fasc. 469—472. l.; *Kovács Endre*. Száz. 1965. 99. évf. 1—2. sz. 245—249. l.
- Csizmadia Andor*: A magyar választási rendszer 1848—1849-ben. Bp. 1963. — *Ismerteti: Lukácsy Sándor*. ITK. 1964. 68. évf. 5—6. sz. 728. l.
- Sőtér István*: Nemzet és haladás. Bp. 1963. — *Ismerteti: Nagy Miklós*. ITK. 1964. 68. évf. 5—6. sz. 706—709. l.
- Teleki Blanka és köre*. Bp. 1963. — *Ismerteti: Nagy Miklós*. ITK. 1965. 69. évf. 1. sz. 125—126. l.
- Tolnai György*: A paraszti szövő-fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon /1840—1949/. Bp. 1964. — *Ismerteti: Simon Péter*. Valóság. 1965. 8. évf. 1. sz. 93—96. l.

5. Magyarország története 1849—1917

a) Forrásközlések, forrásismertetések

- Barta Lajos, H.*: Tagságuk kezdete: 1898—1904. Ünnepi találkozó a Nyomda-, a Papíripar és a Sajtó Dolgozóinak Szakszervezetében. MN. 1965. 21. évf. 68. sz. 7. l.
- Bodgál Ferenc*: Mezőkövesdre vonatkozó adatok az 1911—1913. évi hírlapokban. Matyóföld. 1965. 1. sz.
- Csillag István*: Egy orvosellenes magyar pamfletről. OHL. 1965. 106. évf. 8. sz. 369—370. l.
- Egy elfelejtett magyar garibaldista. Dunyov István életéhez. Közli: Telbizov, K. Száz. 1964. 98. évf. 5—6. sz. 1196—1205. l.
- Farkas József*: Hogyan készültek a kelet-szibériai hadifogolytáborpénzek. Az Érem. 1964. 20. évf. 29—30. sz. 180—184. l.
- Gortvay György*: Magyar kormányhatósági intézkedés 1862-ből Semmelweis születési profilaxisának a kórházakban való bevezetése érdekében. OHL. 1965. 106. évf. 14. sz. 660—661. l.
- Györfly Sándor*: Néhány sajtóközlemény a magyar kémia és a vegyipar száz év előtti helyzetéről. Magyar Kémikusok Lapja. 1965. 20. évf. 6. sz. 301—303. l.
- Idősb Szinnyi József hagyatéka az Aka-

- démia Könyvtára kéziratárában. Közli: M. Kondor Viktória. MT. 1964. 9. köt. 12. sz. 781—793. l.
- Iványi Emma*: Adalék az Országos Levéltár történetéhez. /Óváry Lipót országos főlevéltárnok levele 1908. február 15-én Wlassics Gyulához./ LSz. 1964. 14. évf. 4. sz. 181—184. l.
- Kamarás Béla*: Adat Madách Imre hadbírósi ügyéhez. ITK. 1965. 69. évf. 1. sz. 77—78. l.
- Károlyi Mihály*: Egy egész világ ellen. [Emlékirat.] [Utószó, jegyz.]: (Kiss György). Bp. 1965, Gondolat. 550 l., 10 t.
- Komáromy József*: A miskolci Tiszai Pályaudvarról 1859-ben készült litográfia. HOMK. 1964. 6. sz. 64. l., melléklet.
- Krizsán László*: Madách és a levéltári forrásanyag. LK. 1964. 35. évf. 1. sz. 126—132. l., 1 t.
- Krizsán László*: Pest és Nógrád megye Állami Levéltárának emlékkiállítása Madách Imre halálának 100. évfordulóján. LSz. 1964. 14. évf. 4. sz. 200—216. l.
- Malmos Endre*: Csornai regrutanóták. SSz. 1965. 19. évf. 2. sz. 184—185. l.
- Műnary József*: A Magyar Közlekedési Múzeum mozdonymodell gyűjteménye. MMűszME. 57—75. l.
- Nemcsik Pál*: Az országgyűlési képviselőválasztások borsodnádasdi emlékeiből /1900—1926/. HOMÉvk. 4. 175—181. l.
- Péter László*: A kiküldött tudóstító: Tömörkény István. Az író beszámolója Szántó Kovács János és társai préréről. VhTan. 51—59. l.
- Pór Ödön levelezése Szabó Ervinnel, valamint amerikai, angol és magyar szocialista teoretikusokkal. Közli: Jemnitz János. PtK. 1965. 11. évf. 2. sz. 174—199. l.
- Sáfrán Györgyi*: „A бүкки ősemberkutató” — Herman Ottó levelezésében. BSz. 1965. 9. évf. 1. sz. 59—66. l.
- Stüzl-Tass József*: Adalékok az egykori temesvári fogázmesterek történetéhez. CMed. 1965. 34. sz. 19—29. l.
- Szalmás Erik*: A fertődi kastély leírása 1858-ból. SSz. 1965. 19. évf. 2. sz. 179. l.
- b) Feldolgozások**
- Bakos József*: Erdélyi János sárospataki tevékenységének jelentősége és tanulmányai. BSz. 1965. 9. évf. 1. sz. 47—55. l.
- Balogh István*: Die Typen der Viehhaltung in den zentralen Gebieten des Karpatenbeckens im XIX. Jahrhundert. EuHung. 409—417. l.
- Barta János*: Történetfilozófiai kérdések Az ember tragédiájában. ITK. 1965. 69. évf. 1. sz. 1—10. l.
- Belitzky János*: Nógrád megye közgyűlése és sajtója a munkásság és a parasztság helyzetéről és mozgalmairól 1867—1890 között. Salgótarján 1964, Nógrádm. Múz. Ig. 88 l.
- /Nógrád megyei múzeumi füzetek 7./
- Bencze József*: Markusovszky Lajos /1815—1893./ OHI. 1965. 106. évf. 14. sz. 655—659. l.
- Benedek István*: Semmelweis. 1—2. Új Írás. 1965. 5. évf. 1—2. sz. 94—103, 246—250. l.
- Borbély Sándor*: „Nihilista” darab a soproni színpadon /1906/. /Látványosság és politika./ SSz. 1965. 19. évf. 2. sz. 161—163. l.
- Bordás Sándor*: 80 éves a transzformátor. Ziperovszky, Déry, Bláthy korszakalkotó munkássága. MN. 1965. 21. évf. 126. sz. 8. l.
- Boros Ádám*: Herman Ottó nyomában. BSz. 1965. 9. évf. 1. sz. 56—59. l.
- Bugyi Balázs*: Régi magyar röntgenintézetek. Radiológiai Közlemények. 1964. 1. sz. 25—32. l.
- Csaba József*: Hermann Ottó Vas megyében. VSz. 1964. 18. évf. 4. sz. 556—562 l.
- Csanád Vilmos*: Vándorszíneszek és színjátszás Szolnok megyében. Jászkunság. 1964. 10. évf. 4. sz. 181—188. l.
- Csapláros I [stván]*: Das Echo des polnischen Aufstandes im Januar 1863 in der ungarischen Literatur. SSL. 1964. 10. köt. 3—4. fasc. 343—371. l.
- Császár Edit, M.*: Molnár György, a rendező. Bp. 1964, Színházstud. Int. — Orsz. Színház tört. Múz. Soks. 153 l., 1 t.
- /Színház történeti könyvtár 16./
- Diószegi Vilmos*: Sebestény Gyula jelentősége a néprajztudományban. ET. 1964. 75. évf. 3. sz. 384—401. l.
- Dümmerth Dezső*: Kishivatalnokok az Egyetemi Könyvtár szolgálatában. 1836—1895. AnnBU. 2. 135—159. l.
- Fabó Irma*: A Munka Szemléje. /1905. febr. 15. — 1908. ápr. 29./ MK. 1965. 81. évf. 1. sz. 14—29. l.
- Farkas József*: A magyar agrárszocialista mozgalom hőskorából. Várkonyi István és a Független Szocialista Párt. ÉIT. 1965. 3. sz. 107—111. l.
- Felkai László*: A magyarországi tanítók negyedik egyetemes gyűlése. PSz. 1965. 15. évf. 5. sz. 458—465. l.
- Felkai László*: Természetudós — a közoktatáspolitikai áramlatában. Emlékezés Herman Ottóra. Köznevelés. 1964. 20. évf. 24. sz. 943—944. l.
- Felkai László*: Új eljárások meghonosodása a budapesti gyakorló gimnázium XIX. század végi oktatómunkájában. MNhT. 319—369. l.
- Gadó György*: Keleti Károly politikai né-

- zeteiről. StSz. 1965. 43. évf. 3. sz. 288—307. l.
- Galántai József*: Der Sturz der Tisza-Regierung im Jahre 1917. AUBhist. 7. 127—145. l.
- Gortvay György*: Semmelweis és Lister kapcsolata. OHI. 1965. 106. évf. 4. sz. 174—177. l.
- Gottesmann Dóra*: A Debreceni Egyetemi Könyvtár gyűjtőpolitikája az alapítástól 1919-ig. DKtÉ. 4. 235—244. l.
- Granasztói Pál*: Budapest és Szeged, két jellegzetes magyar város a századvégi városéptés időszakából. ÉKK. 1964. 8. köt. 3—4. sz. 403—415. l.
- Halkovics László*: Az 1896—1920 közötti hivatalos magyar iparstatisztikai adatfelvételek. StSz. 1965. 43. évf. 1. sz. 59—72. l.
- Hegedűs András*: Robot és szolgálat. /Gárdonyi Géza Győrött./ 1886—1888. Győr 1965, Hazafias Népfront. 131 l.
- Hegedűs András*: „Tanár úr volnék magam is...” Jegyzetek Juhász Gyuláról, a tanárról. Jelenkor. 1965. 8. évf. 5. sz. 468—475. l.
- Hetés Tibor*: Magyar tanítók harca a haladásért. ÉIT. 1965. 20. évf. 22. sz. 1011—1014. l.
- Hetvenöt éves az Eötvös-inga. MN. 1965. 21. évf. 20. sz. 8. l.
- Irányi István*: Petőfi Zoltán életpályája, különös tekintettel Békés megyei, szarvasi éveire. Szarvas /1964, Közs. Tanács/. 212 l.
- /Szarvasi füzetek 4./
- Jemnitz János*: A béke utolsó hónapja és az Internacionálé összeomlása /1914. július/. 1. r. Száz. 1964. 98. évf. 5—6. sz. 1130—1158. l.
- Jemnitz János*: 1890 május 1. Az első nemzetközi Vörös Május 1. ÉIT. 1965. 20. évf. 17. sz. 771—776. l.
- Jócsik Lajos*: A Cséri-telep története. ÉIT. 1965. 20. évf. 16. sz. 734—738. l.
- Kárpáti Endre*: Arányi Lajos és a műemlékvédelem. OHI. 1965. 106. évf. 20. sz. 943—945. l.
- Kelemen Ferenc*: Bereczki Máté emlékezete. /1824—1895./ EkMkh. 150—161. l.
- Keve András*: Herman Ottó a Dunántúlon. VSz. 1964. 18. évf. 4. sz. 552—555. l.
- Kokovai Lajos*: Az Országos Tanszermúzeum története. OPK. 1962. 97—113. l.
- Kondor Viktória, M.*: Id. Szinnyei József. MS. 1965. 6. évf. 2. sz. 61—62. l.
- Kovács Endre*: A Kossuth-emigráció forradalmi és demokratikus kapcsolatai. Doktori értekezés tézisei. Bp. 1964. 26 l.
- Kovács Ilona*: Könyvkiadási viszonyok a Nyugat tükreben. MK. 1965. 81. évf. 1. sz. 34—39. l.
- Ladányi Józsa*: Emlékelőadás Balassa János, az első magyar sebészprofesszor 150. születésnapján. [Bp. 1965]. 15 l.
- Ladányi Sándor*: 150 éve született Ballagi Mór. ThSz. 1965. 8. évf. 5—6. sz. 185—187. l.
- Lehoczky Alfréd*: A miskolci építőmunkások küzdelme 1907-ben. HOMK. 1964. 6. sz. 59—61. l.
- Lengyel Alfréd*: A törvényhatósági jogú város igazgatása a kapitalizmus korában /különös tekintettel Győr thj. város igazgatására/. [l. r.] LK. 1964. 35. évf. 1. sz. 99—125. l.
- Leszih Andor*: Herman Ottó és a miskolci Múzeum. HOMK. 1964. 6. sz. 2—5. l.
- Madaras Éva*: Die Tätigkeit Edmund Steinackers zur Hebung des nationalen Selbstbewusstseins des ungarländischen Deutschtums im letzten Drittel des XIX. Jahrhunderts. AUDhist. 3. 111—141. l.
- Marosi Ernő*: Das romantische Zeitalter der ungarischen Kunstgeschichtsschreibung. AUBhist. 7. 43—78. l.
- Mihályhegyi Géza*: Kossuth Lajos szembevetése. 1965. 105. évf. 12. sz. 561—565. l.
- Mód Aladár*: A dunai konföderáció. [Részlet Kovács Endre doktori disszertációjának vitáján elhangzott opponensi véleményéből.] Új Írás. 1965. 5. évf. 2. sz. 250—253. l.
- Mucsi Ferenc*: A magyar történettudomány néhány időszerű kérdéséhez. [Válasz Balogh Sándor és Simon Péter cikkére.] MT. 1964. 9. köt. 12. sz. 762—767. l.
- Mucsi Ferenc*: A szociáldemokrata párt vezetőinek paktuma a Fejérváry-kormányval s a választójogi tömegmozgalom kibontakozása /1905 július—október/. Száz. 1965. 99. évf. 1—2. sz. 33—91. l.
- Naszáros István*: A cukorgyártás kezdetei Vas megyében. VSz. 1965. 19. évf. 1. sz. 81—87. l.
- Nevelő Irén*: A magyarországi munkásosztály helyzete és mozgalmái az 1. világháború kezdetétől a Nagy Októberi Szocialista Forradalomig. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1964. 18 l.
- Oltvai Ferenc*: A Szántó Kovács János-féle agrárszocialista mozgalom makói és Csanád megyei hatása. VhTan. 24—49. l.
- Pachner, František*: Semmelweis und Prag. CMed. 1964. 33. no. 95—114. l.
- Pátvölgyi Endre*: A Csontos János elleni fegyelmi vizsgálat és annak politikai háttere. AnnBÜ. 2. 163—192. l.
- Pamlényi Ervín*: Szalay László: Magyarország története. Száz. 1964. 98. évf. 5—6. sz. 1370—1379. l.

- Pamlényi Ervin*: Vásárhelyi jegyzetek. [A Szántó—Kovács mozaikum emlékére rendezett tudományos ülésszokról.] MN. 1965. 21. évf. 102. sz. 7. 1.
- Pándi Marianne*: A Hunyadi László két külföldi bemutatója a múlt század közepén. MZ. 1965. 6. évf. 1. sz. 73—81. 1.
- Pap János*: 75 éves az Eötvös-inga. Nsz. 1965. 23. évf. 15. sz. 9. 1.
- Pável Judit, S.*: A szombathelyi Savaria Múzeum története. Savaria. 1. 293—312. 1.
- Polányi Imre*: A kivándorlás kérdéséhez. Az északi megyék és a szlovák anyanyelvűek kivándorlása. /1870—1914./ SzegTK. 1964. 1. 245—270. 1.
- Ratkó Ferenc*: Emlékezés Jósa Andrásra. CMed. 1964. 33. no. 151—161. 1.
- Regős János*: Vas megyei képek a kiegyezés utáni évek népoktatás ügyében. TanTK. 2. 227—249. 1.
- Rév Pál*: A magyar repülés hőskorából. TtK. 1965. 9. évf. 4. sz. 180—183. 1.
- Sára Péter*: Gondolatok Ady történelem-szemléletéről. PetőfiÉvk. 1964. 147—162. 1.
- Sáry István*: Győr város közigazgatási hatóságának szerepe a népiskolai viszonyok rendezésében. /1867—1873./ Arr. 6. 185—203. 1.
- Símkovics Gyula*: A mezőgazdasági termelés és a termelőerők fejlődésének néhány vonása Sopron megyében a XIX. század végén. SSz. 1965. 19. évf. 2. sz. 115—126. 1.
- Smidt Katalin*: Ismeretlen szombathelyi nyomda. VSz. 1964. 18. évf. 4. sz. 597—598. 1.
- Sőtér István*: Madách et les courants de l'époque. ALitt. 1965. 7. tom. 1—2. fasc. 5—18. 1.
- Steiner László*: Von den Vorläufern bis zu den ersten ungarischen Briefmarken. Vortrag... gehalten im Rahmen der Wiener Internationalen Postverzeichenausstellung. Bp. 1965. [8] lev., 8 t.
- Szabó Béla, H.*: „Nem ismerék érdemet, csak kötelességet...” Megemlékezés Herman Ottóról, halála félszázados évfordulóján /1835—1914/. BSz. 1964. 8. évf. 6. sz. 53—71. 1.
- Szabó Ferenc*: Mezőkovácsháza környéki részesmunkások szerződésai az első világháború előtti évtizedből. EkMkh. 93—126. 1.
- Szabó László*: Caporetto 1917. /Áttörés erdős-hegyes terepen./ HK. 1965. 12. évf. 2. sz. 239—255. 1.
- Szakács Margit*: A cinkotai magyarok. Fola. 16. 257—265. 1.
- Szakács Ottó*: A Központi Indóház. ÉIT. 1965. 20. évf. 2. sz. 60—64. 1.
- Szakasits Árpád*: Hatvan év óta napilap a Népszava. MS. 1965. 6. évf. 3. sz. 85—87. 1.
- Százötven éve született Rómer Flóris, a régész, a hazafi. [Írta]: R. Gy. Nsz. 1963. 23. évf. 87. sz. 8. 1.
- Tilkovszky Lóránt*: A századeleji Széchenyi-kultusz és a népművelés. /1901—1918./ Népművelési Értesítő. 1964. 4. sz. 205—229. 1.
- Tóth Árpád*: A kivételes hatalomról szóló 1912. évi 63. tc. létrejöttének előzményei 1868-tól a századfordulóig. Szeged 1964. 32. 1.
- /Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta juridica et politica 11/6./
- Tóth Ede*: Lajos Mocsáry über die Aussen- und Innenpolitik der Österreichisch-Ungarischen Monarchie in den Jahren 1870—71. AUBhist. 7. 109—126. 1.
- Tóth Mihály*: A lóvasút kora Budapesten /1866—1898/. Közlekedéstudományi Szemle. 1965. 15. évf. 1. sz. 34—40. 1.
- Trencsényi Tibor*: Markusovszky Lajos emlékezete. Születésének 150. évfordulóján. MN. 1965. 21. évf. 97. sz. 8. 1.
- Valkó Arisztid*: A nagyszentmiklósi földművelő-iskola működése 1863—1889 között. MMgMK. 201—219. 1.
- Vályi-Nagy József*: A proletár internacionális hatalmas ereje. AUDmarx. 10. 97—102. 1.
- Varga Zoltánné*: Az imperializmus kora első két évtizedének könyvtárpolitikai előzményei és kezdetei Magyarországon. /1. közl./ A kapitalista fejlődés természetéből és annak ellentmondásaiból származó politikai harc művelődéspolitikai vetülete. DKtÉ. 4. 43—69. 1.
- A világháború. A kapitalizmus általános válsága. A monarchia háborús veresége és felbomlása. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása. Forradalmi válság Magyarországon /A készülő párt-történeti tankönyv III. fejezetének tervezete./ PtK. 1965. 11. évf. 1. sz. Melléklet. I—LX. 1.
- Vörös Antal*: A belterjes gazdálkodás és az állattenyésztés Moson megyében 1896—1914. Újhelyi Imre és Magyaróvári Szarvasmarhatenyésztő Egyesület. 2. r. AtSz. 1964. 6. évf. 3—4. sz. 313—346. 1.
- Windisch, É[va] V.*: Die Entstehung der Voraussetzungen für die deutsche Nationalitätenbewegung in Ungarn in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. AH. 1965. 11. tom. 1—4. nr. 3—56. 1.
- Windisch Éva, V.*: Kísérletek a délmagyarországi németiség megszervezésére a századforduló éveiben. TSz. 1965. 8. évf. 1. sz. 23—60. 1.
- Windisch Éva, V.*: A magyarországi német nemzetiségi mozgalom előtörténete

- /1867–1900/. 1–2. Száz. 1964. 98. évf. 4–6. sz. 635–660, 1104–1129. 1.
- Zádor Tibor:** Magyarország első nyolcosztályos elemi iskolájának kialakulása Diósgyőr-Vasgyárban. TanTK. 2. 251–263. 1.
- Zsadányi Guidó:** A felvidéki vándorkiállítások története. HOMÉvk. 4. 183–206. 1.

c) *Ismertetések*

- Aranyossi Magda:** Lázadó asszonyok. Bp. 1963. — Ismerteti: *Tömöry Márta*. Száz. 1965. 99. évf. 1–2. sz. 285–288. 1.
- Czóbel Ernő** válogatott írásai. Bp. 1964. — Ismerteti: *Esti Béla*. Száz. 1964. 98. évf. 5–6. sz. 1264–1267. 1.
- Dolmányos István:** A magyar parlamenti ellenzék történetéből /1901–1904/. Bp. 1963. — Ismerteti: *Kende János*. MT. 1965. 10. köt. 3. sz. 231–233. 1.
- Az Internacionálé és Magyarország.** Bp. 1964. — Ismerteti: *Lakos Katalin*. Valóság. 1965. 8. évf. 3. sz. 110–112. 1.
- Horváth Zoltán:** Teleki László 1810–1861. 1–2. köt. Bp. 1964. — Ismertetik: *Gunst Péter*. MT. 1965. 10. köt. 5. sz. 379–382. 1.; *Lukácsy Sándor*. Valóság. 1965. 8. évf. 4. sz. 102–104. 1.; *Mann Miklós*. Ttan. 1965. 10. évf. 3. sz. 25–26. 1.; *Somogyi Sándor*. Kritika. 1965. 3. évf. 4. sz. 59–60. 1.
- Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. 1900–1903.** Bp. 1964. — Ismertetik: *Szász Zoltán*. MN. 1965. 21. évf. 26. sz. 13. 1.; Ttan. 1965. 10. évf. 2. sz. 29–30. 1.
- Irinyi Károly:** A Naumann-féle „Mittel-europa”-tervezet és a magyar politikai közvélemény. Bp. 1963. — Ismerteti: *Tokody Gyula*. Száz. 1964. 98. évf. 5–6. sz. 1274–1275. 1.
- Károlyi Mihály:** Egy egész világ ellen. Bp. 1965. — Ismerteti: *P. F.* MN. 1965. 21. évf. 150. sz. 13. 1.
- Kelen Jolán — Barabás Gyula:** A néptribun. Fejezetek Bokányi Dezső életéből. Bp. 1964. — Ismerteti: *Antal Gábor*. PtK. 1965. 11. évf. 2. sz. 245–247. 1.
- Pesti János:** Az ipar fejlődése és a munkás-ság mozgalmi Székesfehérvárott /1895–1905/. Székesfehérvár 1963. — Ismerteti: *Farkas Gábor*. Fejér megyei Szemle. 1965. 2. évf. 1. sz. 172–173. 1.
- Pölöskei Ferenc:** A koalíció felbomlása és a Nemzeti Munkapárt megalakulása 1909–10. Bp. 1963. — Ismerteti: *Vadász Sándor*. AUBhist. 7. 210–212. 1.
- Ránki György:** A Teleki-legenda és a történelmi igazság. MN. 1965. 21. évf. 12. sz. 5. 1.

- Szabad György:** Teleki és Kossuth megítélése. [Horváth Zoltán: Teleki László 1810–1861. 1–2. köt. Bp. 1964. c. művéről.] Nsz. 1965. 23. évf. 20. sz. 7. 1.
- Szabolcsi Miklós:** Fiatal életek indulója. Bp. 1963. — Ismerteti: *József Farkas*. PtK. 1965. 11. évf. 2. sz. 231–234. 1.
- Tokody Gyula:** Ausztria-Magyarország a Pángermán Szövetség /Alldeutscher Verband/ világszertei tervei /1890–1918/. Bp. 1963. — Ismerteti: *M. Kondor Viktória*. MT. 1965. 10. köt. 2. sz. 140–141. 1.

6. Magyarország története 1918–1919

a) *Forrásközlések, forrásismertetések*

- Emlékezzünk régiekről. Látogatás a Párt-történelmi Intézet Archívumában. /Kende Jánossal beszélget Benda Kálmán./ [Rádióriport.] LSz. 1964. 14. évf. 4. sz. 194–200. 1.
- Komáromy József:** A miskolci Vörös Órség naplója. HOMÉvk. 4. 165–174. 1.
- A KMP vezetőinek 1919. február 21-i letartóztatása a minisztertanács előtt.** Közli: Hajdu Tibor. PtK. 1965. 11. évf. 2. sz. 169–173. 1.
- Markovits Györgyi:** Egy érdekes kisregény 1919-ről. Beszélgetés Benedikt Ottó akadémikussal. Nsz. 1965. 23. évf. 83. sz. 8. 1.
- A nagy nap szemtanúi [1919. márc. 21.].** Nsz. 1965. 23. évf. 68. sz. 7. 1.
- Szántó Zoltán:** Az első Nemzetközi Vörös-ezred. Részlet a szerző önéletrajzának új kötetéből. Valóság. 1965. 8. évf. 5. sz. 88–94. 1.

b) *Feldolgozások*

- Balogh János, K.:** Tolna megye a Magyar Tanácsköztársaság időszakában. (Szekszárd 1964), MSzMP Tolna. Biz. 256 1.
- Barcza Géza:** Műemlékvédelem a Magyar Tanácsköztársaság idején. ÉKK. 1964. 8. köt. 3–4. sz. 443–465. 1.
- Farkas Dezső:** A két forradalom Bihar megyei történetéhez. /1917–1919./ Bp. 1965, Akad. Kiadó. 108 1.
- /Értekezések a történelmi tudományok köréből. U. S. 36./
- Farkas Gábor:** Adalékok Csákvár történetéhez /1918–19/. Fejér megyei Szemle. 1965. 2. évf. 1. sz. 17–20. 1.
- Gaál Endre:** Az 1918. jún. 21–22-i tüntetések Hódmezővásárhelyen. VhTan. 60–64. 1.
- Gerse János — Rácz János:** Entzbruder Dezső élete 1894–1919. VSz. 1965. 19. évf. 1. sz. 60–79. 1.

Göcze Géza—Perepatits Antal: A vörös Győr. Emlékezések és dokumentumok. (Győr) 1964, MSzMP Győr—Sopronm. Biz. — Győr—Sopronm. Tanács. 285 l.

Kávássy Sándor: Somogy vármegye direktóriuma 1919-ben. Megyevezetés Somogyban 1919. márc. 10. — 1919. jún. 8. SzegTK 1964. 1. 189—220. l.

Kirschner Béla: Der Rücktritt der Räte-regierung und die Bildung der Gewerkschaftsregierung und das Echo in Transdanubien /August 1919/. AUBhist. 7. 147—177. l.

Kirschner Béla: A Tanácsköztársaság jobboldali vezetőinek tevékenysége a párt-és tanácskongresszuson, 1919-ben. PtK. 1965. 11. évf. 2. sz. 91—115. l.

Kovács János: Egy palóc falu az első világháború és az azt követő forradalmak idején. Adatok Kazár történetéből. Palócföld. 122—125. l.

Köte Sándor: A munkaiskola problémái a Tanácsköztársaság idején. MNhT. 407—440. l.

Kövágó L[ászló]: Jugoszlavjane v Vengrii i pravonacij' naszamoopredelenie /1918—1919 gg./. AH. 1965. 11. tom. 1—4. nr. 113—162. l.

Ladányi Andor: A Tanácsköztársaság felszoktatási politikájának kérdéseihez. Száz. 1965. 99. évf. 1—2. sz. 152—171. l.

Nagy Zs[uzsa], L.: The Mission of General Smuts to Budapest, April 1919. AH. 1965. 11. tom. 1—4. nr. 163—185. l.

Nagy Zsuzsa, L.: A párizsi békekonferencia és Magyarország. 1918—1919. [Kiad.] a Magyar Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézet. Bp. 1965, Kossuth Kiadó. 309 l., 8 t.

Palánk István: A Magyar Tanácsköztársaság iparpolitikája, az üzemek szocializálása Vas megyében. Savaria. 1. 279—291. l.

Schönwald Pál: Az 1918—1919-es polgári demokratikus forradalom állam-és jogtörténeti kérdései. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1964. 13 l.

Vág Ottó: A Magyar Tanácsköztársaság közoktatáspolitikája és a Szlovák Tanácsköztársaság, P Sz. 1965. 15. évf. 3. sz. 262—265. l.

c) Ismertetések

Göcze Géza—Perepatits Antal: A vörös Győr. Emlékezés és dokumentumok. Győr 1964. — Ismerteti: H. A. PtK. 1965. 11. évf. 2. sz. 247—248. l.

Hajdu Tibor: Az őszirózsás forradalom. Bp. 1963. — Ismerteti: *Hetés Tibor*. HK. 1965. 12. évf. 2. sz. 355—358. l.

Kertész Miklós: A Károlyi Mihály emlék-

kiállítás. Az Érem. 1965. 21. évf. 31—32. sz. 231—233. l.

Siklós András: Az 1918—1919. évi magyarországi forradalmak. Bp. 1964. — Ismertetik: *Bodó László*. Ttan. 1965. 10. évf. 3. sz. 27—28. l.; *Péter László*. Kts. 1965. 15. évf. 2. sz. 114—115. l.

7. Magyarország története 1919—1945

a) Forrásközlések, forrásismertetések

Antal Jánosné: Antal János /1907—1943/. PtK. 1965. 11. évf. 2. sz. 200—209. l.

Bajcsy-Zsilinszky dokumentumok. I. A Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt emlékirata Magyarország külpolitikai és belpolitikai kibontakozásáról Kállay Miklós miniszterelnökhöz. /1943. július 31./ — II. Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Kállay Miklós miniszterelnökhöz 1944 februárjában. Közli: Rozsnyói Ágnes. Száz. 1965. 99. évf. 1—2. sz. 172—205. l.

Bakó József: Feljebb a kaptafánál. [Önéletrajz.] Bp. 1964, Szépirod. Kiadó. 408 l.

Baróti Géza: 20 év. A halálmenet gyalogosa. MN. 1965. 21. évf. 78. sz. 5. l.

Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. 1936—1945. Szerk. Zsigmond László. 2. *Ádám Magda*: A müncheni egyezmény létrejötte és Magyarország külpolitikája. 1936—1938. [Kiad.] a Magyar Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézet. Bp. 1965, Akad. Kiadó. 1029 l.

Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. 3. köt. 1935—1945. (Összeáll. Pintér István, Svéd László.) [Kiad.] a Magyar Szocialista Munkáspárt, Központi Bizottság, Párttörténeti Intézet. Bp. 1964, Kossuth Kiadó. 808 l.

Fábry Zoltán: Kuria, kvaterka, kultúra. Adalékok a csehszlovákiai magyar kultúra első fejezetéhez. /1918—1938./ Bratislava — Bp. 1964. Slov. vyd. krásnej lit. — Szépirod. Kiadó. 317 l.

Féja Géza: Szabadsapat. Életregény. Bp. 1965, Szépirod. Kiadó. 387 l.

Fuűik, Júlíus: Két holttest. Levél mindenkinek Sallai és Fürst elvtársak kivégzéséről. Élet és Irodalom. 1965. 9. évf. 19. sz. 4. l.

Granasztói Pál: Vallomás és bucsú. [Önéletrajzi írások.] 2., bőv. kiad. Bp. 1965, Magvető. 707 l.

Horthy Miklós. The confidential papers of admiral Horthy. (Prepared for the press, intr. by Miklós Szinai, László Szűcs. [Ed.]: Hungarian National Record Offi-

- ce.) Bp. 1965, Corvina. XXII, 439 l., 21 t.
Károlyi Mihályné: Emigrációban. Tiszatáj. 1965. 19. évf. 5. sz. 376–381. l.
- Kerekes Lajos*: Akten zu den geheimen Verbindungen zwischen der Bethlen-Regierung und der österreichischen Heimwehrbewegung. AH. 1965. 11. tom. 1–4. nr. 299–339. l.
- Magyar antifasiszták Európa népeinek szabadságharcában. Közlik: Gázi József, Harsányi János. HK. 1965. 12. évf. 1. sz. 177–189. l.
- Nemecz Alajos*: Visszaemlékezéseim az ellenforradalmi terror borzalmaira. GyöngyÉrt. 48–55. l.
- Népművelők emlékeznek [Baranya megyében]. Művt. 1965. márc. 28–39. l.
- Szabó Ferenc*: A „Dicsőséges nagyurak” egy szegedi izgatási pörben /1932/. ITK. 1964. 68. évf. 5–6. sz. 696–700. l.
- Vér Andor*: Emlékezés Bajcsy-Zsilinszky Endrére és a „Szabadság”-ra. /Részlet egy készülő önéletrajzregényből./ BSz. 1965. 9. évf. 1. sz. 66–77. l.
- Zupkó Béla*: Táplálkozási és szociális vonatkozások a matyó summás életéből. Matyóföld. 1965. 1. sz. 18–25. l.
- b) *Feldolgozások*
- Aranyossi Magda*: Csorba Mária /1874–1944/. PtK. 1965. 11. évf. 2. sz. 210–215. l.
- Arató Endre*: A Szép Szó csehszlovákiai útja. CsehMír. 451–492. l.
- Bárdosi Németh János*: Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életünk. 1964. 3. köt. 61–68. l.
- Becsky Andor*: Antal János /1907–1943/. Tiszatáj. 1965. 19. évf. 6. sz. 486–489. l.
- Bellér Béla*: Az ellenforradalom nemzetiségpolitikája és a német kérdés. 1919–1922. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1965. 17 l.
- Boros Ferenc*: A csehszlovák–magyar forradalmi és haladó kapcsolatok néhány kérdéséről a Magyar Tanácsköztársaság leverése utáni időszakban /1919–1921/. TSz. 1964. 7. évf. 3–4. sz. 615–627. l.
- Botka Ferenc*: A haladó cseh irodalom visszhangja a Kassai Munkás 1921–1925-ös évfolyamaiban. CsehMír. 324–350. l.
- Buzás László*: Nemesné Müller Márta Családi Iskolája. MNhT. 441–479. l.
- Csongrád megyei nevelők pedagógiai tapasztalatainak gyűjteménye. 3. 1963–64. (Szerk. Vida Zoltán.) [Szeged 1965.] 180 l., 3 t.
 A kötet tartalmából:
Csenke László: A népművelés múltja és jelene Csongrád megyében.
- Debreceni Agrártudományi Főiskola tudományos közleményei. Tom. 9. 1963. Debrecen 1964. 260. l.
- A kötet tartalmából:
Kiss István: A magyar jobboldali szociáldemokrácia a német fasiszmus győzelméről.
Degré Alajos: Kísérlet jobboldali pártegység megteremtésére Zala megyében 1944 nyarán. Száz. 1964. 98. évf. 5–6. sz. 1188–1195. l.
 Emlékezés egy mártír újságíróra. [Gáspár Zoltánról.] [Irtja: K. L. MS. 1965. 6. évf. 5–6. sz. 177–178. l.]
Garai Lenke: Az 1930. szeptember 1-i tüntetés Sopronban. SSz. 1965. 19. évf. 2. sz. 150–153. l.
Gázi József: A Honvédelmi Minisztérium a nyilas puccs után. LSz. 1964. 14. évf. 4. sz. 119–152. l.
Gunst Péter: Egy vecsési parasztagazdaság jövedelmezősége 1937-ben. MMgMK. 255–260. l.
Gyivicsán Anna: Adalékok a csehszlovák és magyar kommunisták kapcsolatához. /1937–1939./ SzegTK. 1964. 1. 175–187. l.
Hüller István: Sopron a fasiszta sajtó tükrében. /1944. okt. 15.–1945. ápr. 4./ SSz. 1965. 19. évf. 2. sz. 97–114. l.
Hüller István: Szabó Dezső 1920 februári soproni szereplésének visszhangja. SSz. 1965. 19. évf. 1. sz. 86–89. l.
Horváth Miklós: A szovjet–magyar diplomácia és kereskedelmi kapcsolatok felvételére irányuló 1924. évi tárgyalásokról. AJKA. 6/1. 165–177. l.
Illés László: A magyar antifasiszta irodalomról. Kortárs. 1965. 9. évf. 1. sz. 73–85. l.
Izsépy Edit: Az 1920-as évek gazdasági nehézségeinek hatása az Egyetemi Könyvtár folyóirat-állományára. Ann BU. 2. 127–133. l.
Juhász Gyula: Magyarország hadbalépése Nagy-Britannia és az Amerikai Egyesült Államok ellen. TSz. 1965. 8. évf. 1. sz. 61–87. l.
Kállai Gyula: A magyar függetlenségi mozgalom. 1936–1945. 5., átd. kiad. Bp. 1965, Kossuth Kiadó. 330 l., 10 t.
Karsai Elek: A budai Vártól a gyepüig. 1941–1945. Bp. 1965, Táncsics Kiadó. 759 l., 64 t.
Katona Béla: Nyíregyháza és a Nyírség Krúdy műveiben. Szabolcs-Szatmári Szemle. 1964. 2. sz. 77–84. l.
Kindlová, Hana: Anton Straka. CsehMír. 421–438. l.
Korompay Lajos: Várpalota szénbányászata a felszabadulás előtt. Várpalota 1965, Várpalota város Tanácsa. 99 l.

- Kovács Kálmán*: A Magyarok című folyóirat történetéből. Alföld. 1965. 16. évf. 4. sz. 75–84. l.
- Köváry László*: A finánetőke és finansz-oligarchia megerősödése Magyarországon az 1920-as években. AUDmarx. 10. 57–67. l.
- Krajkó András*: A keresztény kurzus művelődéspolitikájáról. ASzlitt. 4. 19–29. l.
- Kubitsch Imre*: A magyar bányamunkásság küzdelmei. /1919–1933./ [Bev.] (Vass Henrik.) [Kiad.] az MSZMP Központi Bizottság, Párttörténeti Intézet. Bp. 1965, Kossuth Kiadó, 271 l., 4 t.
- Lencsés Ferenc*: A mezőgazdasági munkásság helyzete a Tanácsköztársaság után /1919–1921/. Fejér megyei Szemle. 1965. 2. évf. 1. sz. 21–27. l.
- Lencsés Ferenc*: A summásgazda. AtSz. 1964. 6. évf. 3–4. sz. 476–487. l.
- Lengyel István*: Kormányzóválasztás 1920-ban. ÉIT. 1965. 20. évf. 11. sz. 498–502. l.
- Lévai Jenő*: A legújabb berlini leleplezés nyomán. A Westrick-ügy magyar dosz-sziéja. MN. 1965. 21. évf. 84. sz. 2. l.
- Lévai Jenő*: Magyarországon követte el bűncselekményeit a Sao Paulóban letartóztatott SS-tiszt [Alfred Trenker]. MN. 1965. 21. évf. 63. sz. 5. l.
- Liptai Ervinné*: A magyar munkásmoz-galom forradalmi erőinek harca egy legá-lis, osztályharcos munkaspárt létreho-zásáért /1919. augusztus–1925. április 14./ PtK. 1965. 11. évf. 2. sz. 47–90. l.
- Lovás Gyula*: Sopron vasútjai a második világháborúban. SSz. 1965. 19. évf. 1. sz. 14–31. l.
- Minárovics János–Tarján-Rezső*: A vízkármentes oltás kezdeményezője. /Szilvay-féle szárazoltás./ MMűszMÉ. 137–162. l.
- Molnár Pál*: Adalékok az 1929-es salgó-tarjáni bányászatrújk történetéből. Palóc-föld. 117–121. l.
- Nándori Pál*: Adalékok Magyarországnak a 2. világháborúba való belépéséhez. AJKA. 6/1. 49–74. l.
- Nemes D[ezső]*: „Die österreichische Aktion” der Bethlen-Regierung. AH. 1965. 11. tom. 1–4. nr. 187–259. l.
- Pamlényi Ervin*: A magyar értelmiség és az antifasizmus. Hozzászólás Sötér István cikkéhez. MN. 1965. 21. évf. 92. sz. 9. l.
- Pamlényi Ervin*: Pethő Sándor emléke. MN. 1965. 21. évf. 56. sz. 7. l.
- Pándi Ilona*: A magyar haladó értelmiség néhány irányzata a bethleni konszolidáció éveiben. PtK. 1965. 11. évf. 2. sz. 151–168. l.
- Pándi Ilona*: A magyar „középosztály” kérdéséhez. Száz. 1965. 99. évf. 1–2. sz. 132–151. l.
- Pašiaková, Jaroslava*: Apollo. /Egy magyar irodalmi folyóirat a két világháború között./ CsehMR. 439–450. l.
- Pásztor József, M.*: Elkobzott könyvek és folyóiratok Debrecenben 1934-ben. MK. 1965. 81. évf. 1. sz. 39–43. l.
- Petőcz Pál*: A magyarországi politikai katolicizmus ideológiai áramlatairól. /1931–1944./ Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1965. 10 l.
- Pintér István*: A Maus-akció – Höttl kéz-jegyével. Nsz. 1965. 23. évf. 135–137. sz. 6, 6, 10. l.
- Puskás Júlia*: A földtulajdonosok és a föl-det bérlők társadalmi rétegződésének módosulásai az 1920. és 1930. évi népszámlálási adatok alapján. TSz. 1964. 7. évf. 2. sz. 452–465. l.
- Ránki Gy[örgy]*: The German Occupation of Hungary. AH. 1965. 11. tom. 1–4. nr. 261–283. l.
- Ránki György*: A kisipar szerepe a magyar kapitalista fejlődésben. TSz. 1964. 7. évf. 2. sz. 423–451. l.
- Serfőző Lajos*: A Magyarországi Szociál-demokrata Párt és a szanálás. /Az SzDP parlamenti tevékenységéhez. 1923–1924./ Száz. 1964. 98. évf. 5–6. sz. 1159–1187. l.
- Silfen János*: A Bécsi Magyar Kiadó. MK. 1965. 81. évf. 2. sz. 154–158. l.
- Silfen János*: Bécsi magyar kiadók 1919 után. A Könyv. 1965. 5. évf. 1. sz. 35–36. l.
- Simon Gyula*: A szegedi Cselekvés Isko-lája. MNhT. 481–534. l.
- Sós Endre*: Sebestyén Károly. Jelenkor. 1965. 8. évf. 5. sz. 475–481. l.
- Sós Tabor*: Adalékok a forradalmi szolida-rításról az 1929 és 1936 közötti években. Az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Tudományos Közleményei. 1965. 11. köt. 1. sz. 125–146. l.
- Sötér István*: Az emlék és a jelkép. MN. 1965. 21. évf. 80. sz. 11. l.
- Szabó András Endre*: A Magyar Rádió útja. Népművelési Értesítő. 1964. 3. sz. 85–144. l.
- Szalai György*: A Mária Valéria-telep. ÉIT. 1965. 6. sz. 270–275. l.
- Szalai Imre*: Lakatos Péter Pál. Tiszatáj. 1965. 19. évf. 6. sz. 474–486. l.
- Székely Sándor*: Ideológiai irányzatok a ma-gyar egészségpolitikában a két világhá-ború között. Kandidátusi értekezés té-telei. [Kiad. a] (Tudományos Minősítő Bizottság.) Bp. 1964. 5 l.
- Szigeti Istvánné*: A XXXIV. Eucharisz-tikus Kongresszus és a Szent István év. Az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Tudományos Közleményei. 1965. 11. köt. 1. sz. 147–161. l.
- Szigeti József*: A magyar szellem-történet

- bírálatához. Bp. 1964, Kossuth Kiadó. 273 l.
- Szilágyi János*: Munkásosztályunk irodalmi műveltsége a két világháború között. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1964. 11 l.
- Szilágyi Irén*: A Vadásztölténygyár történetéből. Fejér megyei Szemle. 1965. 2. évf. 1. sz. 29–34. l.
- Szovák Béla*: Az 1929–1933-as világgazdasági válság hatása Miskolcon és a mai Borsod megye területén. BSz. 1964. 8. évf. 4–5. sz. 41–51, 74–81. l.
- Tardos Béla*: Vámos Sándor emlékezete. Nsz. 1965. 23. évf. 12. sz. 9. l.
- Vadász Ferenc*: A „Fasisztaellenes Munkás-egységfront” /1935/. Nsz. 1965. 23. évf. 84. sz. 4–5. l.
- Vargyai Gyula*: A legitimisták és szabad királyválasztók közjogi vitájáról az ellenforradalmi államban. Bp. 1964, Tankönyvkiadó. 47 l.
- /Studia iuridica auctoritate Universitatis Pécs publicata 35./
- e) *Ismertetések*
- Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. /I., IV. köt./ Bp. 1962. — Ismerteti: *Incze Miklós*. LK. 1964. 35. évf. 1. sz. 138–139. l.
- Erényi Tibor*: Negyedszázad magyar munkásmozgalmak dokumentumokban. MN. 1965. 21. évf. 56. sz. 13. l.
- Féja Géza*: Szabadcsapat. Bp. 1965. — Ismerteti: *Fenyő István*. Nsz. 1965. 23. évf. 143. sz. 7. l.
- Hegedűs Ferenc*: Bakó József posztumusz önéletrajza. [A Feljebb a kaptafánál Bp. 1964. c. mű ismertetése.] VSz. 1964. 18. évf. 4. sz. 626–628. l.
- Juhász Gyula*: A Teleki-kormány külpolitikája 1939–1941. Bp. 1964. — Ismerteti: *Sipos Péter*. Nsz. 1965. 23. évf. 88. sz. 8. l., *Szabolcs Ottó*. Ttan. 1965. 10. évf. 1. sz. 26. l.
- Kanyar József*: Somogyi parasztság, somogyi nagybirtok. Kaposvár 1957. — Ismerteti: *Kávássy Sándor*. Száz. 1964. 98. évf. 5–6. sz. 1298. l.
- Karsai Elek*: A budai Sándor-palotában történt. Bp. 1963. — Ismerteti: *Ormos Mária*. Száz. 1965. 99. évf. 1–2. sz. 275–279. l.
- Kis Aladár*: Magyarország külpolitikája a második világháború előestéjén. Bp. 1963. — Ismerteti: *Johancsik János*. AUBhist. 7. 217–219. l.
- Komját Irén*: Az idők sodrában. Bp. 1964. — Ismerteti: *Kövágó László*. Ttan. 1965. 10. évf. 1. sz. 26–27. l.; *Nógrádi Sándor*. TáSz. 1965. 20. évf. 1. sz. 94–96. l.
- Markovits Györgyi*: Üldözött költészet. Bp. 1964. — Ismerteti: *Dezsényi Béla*. MK. 1965. 81. évf. 2. sz. 196–197. l.
- Nagy Péter*: Szabó Dezső. Bp. 1964. — Ismerteti: *Bessenyei György*. ALitt. 1965. 7. tom. 1–2. fasc. 241–244. l.
- Nemes Dezső*: A Bethlen-kormány külpolitikája 1927–31-ben. Az „aktív külpolitika” kifejlődése és kudarca. Bp. 1964. — Ismerteti: *Borsányi György*. TáSz. 1965. 20. évf. 2. sz. 108–112. l.; *Berend Iván*. AH. 1965. 11. tom. 1–4. nr. 409–412. l.
- Pamlényi Ervín*: A magyar függetlenségi mozgalom. Kállai Gyula könyvének új kiadása. MN. 1965. 21. évf. 126. sz. 11. l.
- Ránki György*: A Teleki-legenda és a történelmi igazság. [Juhász Gyula: A Teleki-kormány külpolitikája c. művéről.] MN. 1965. 21. évf. 12. sz. 5. l.
- Szuhay Miklós*: Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években. Bp. 1962. — Ismerteti: *Szakács Kálmán*. Száz. 1965. 99. évf. 1–2. sz. 250–252. l.
- Tamás Aladár*: A 100%. A KMP legális folyóirata 1927–1930. Bp. 1964. — Ismerteti: *Illés László*. ITK. 1965. 69. évf. 1. sz. 118–119. l.
- Todero Frigyes*: „A gazemberek oldalára álltunk.” A Horthy-rendszer külpolitikája három mű. [Nemes Dezső, Juhász Gyula, Ránki György művei] tükrében. Alföld. 1965. 16. évf. 4. sz. 144–148. l.
- 8. Magyarország története a felszabadulás idején**
- a) *Forrásközlések, forrásismertetések*
- Adatok a budapesti antifasiszta ellenállásról. Összeállította: Vágó Ernő. Ttan. 1965. 10. évf. 1. sz. 9–13. l.
- Adatok a vidéki antifasiszta ellenállásról. Összeállította: Vágó Ernő. Ttan. 1965. 10. évf. 2. sz. 13–15. l.
- Afonyin, I. M.*: Harc Budapest felszabadításáért. Nsz. 1965. 23. évf. 38. sz. 3. l.
- Baranyi Gyula*: A teremtés első napja. [Visszaemlékezés.] Új Írás. 1965. 5. évf. 4. sz. 463–472. l.
- Baróti Géza*: Pest, 1945. január 18. — 1965. január 18. „Több kenyér, mint lövedék.” MN. 1965. 21. évf. 14. sz. 7. l.
- Beszélgetés régi pártmunkásokkal a szabadság első napjairól. (Közl: Karsai Elek.) TáSz. 1965. 20. évf. 2–3. sz. 65–69, 66–70. l.
- Beszélgetés a szabadság első napjairól. (Közl: Karsai Elek.) TáSz. 1965. 20. évf. 4. sz. 130–133. l.
- Boros István*: Tizennégynya p. Pécs, 1944.

- november 23.—december 5. Jelenkor. 1965. 8. évf. 2. sz. 135—138. 1.
- Csorba Barna*: A MOKAN. A miskolci ellenállási mozgalom harcaiból. Miskolc 1964, MHS Borsod m. Elnökség. 125 1.
- Csuka Zoltán*: Viharban. Feljegyzések 1944—45-ből. 2. Jelenkor. 1965. 8. évf. 5. sz. 433—438. 1.
- Dokumentumok és visszaemlékezések az új Magyarország megszületéséről. Közlik: Strassenreiter Erzsébet, Rácz Béla. TáSz. 1965. 20. évf. 2—4. sz. 61—64, 57—61, 124—130. 1.
- Dutkín, A.*: A „Budapesti” Gárdahadtest harca Budapéstért. MN. 1965. 21. évf. 38. sz. 7. 1.
- Emlékek a felszabadulásról. Interju Nyers Rezsővel. Valóság. 1965. 8. évf. 4. sz. 15—19. 1.
- Fábián Ferenc*: „A magyar felszabadulás a mi hajnalunk is.” Egykori lengyel menekültek emlékeznek. Nsz. 1965. 23. évf. 76. sz. 2—3. 1.
- Felszabadultunk. Bibliográfia Fejér megye felszabadulásának 20. évfordulójára. (Összeáll. a Vörösmarty Mihály Megyei Könyvtár.) Székesfehérvár 1964, MSzMP Fejérm. Biz. 31 1.
- (*Fenyvessiné Góhér Anna*): Megyénk [Bács-Kiskun megye] felszabadulása. 1944. Bibliográfia és dokumentum-gyűjtemény. [Kiad. a] Katona József Megyei Könyvtár. Kecskemét 1965. 79 1.
- Földes László*: Visszaemlékezés a felszabadulás előtti hetekre. Pártélet. 1965. 10. évf. 2. sz. 76—81. 1.
- Gazzi József*: Magyar katonák átállásai a Vörös Hadsereghez hazánk felszabadítása során. HK. 1964. 11. évf. 4. sz. 670—689. 1.
- Gergely Sándor*: Emlékek húsz év távlatából. Alföld. 1965. 16. évf. 5. sz. 72—77. 1.
- Haypál Tibor*: Esztergom, Dr. Berényi Zsigmond utca. Nsz. 1965. 23. évf. 2. sz. 6. 1.
- 20 évvel ezelőtt történt. Dokumentumok és visszaemlékezések az új Magyarország megszületéséről. TáSz. 1965. 20. évf. 1. sz. 44—55. 1.
- Így történt. Résztvevők az államosítás lebonyolításáról. Nsz. 1965. 23. évf. 63. sz. 7. 1.
- Illés Béla*: Valamivel több mint 20 év előtt. Nsz. 1965. 23. évf. 67. sz. 10. 1.
- Illés Sándor*: Az utolsó napok Budán. MN. 1965. 21. évf. 38. sz. 7. 1.
- Illyés Gyula*: Honfoglalók között. Ríport-sorozat a dunántúli földosztásról. Új Írás. 1965. 5. évf. 3. sz. 262—270. 1.
- Jancsenkov, Nyikolaj*: A bükki partizánok története. Él a robbantó is! MN. 1965. 21. évf. 101. sz. 5. 1.
- Karsai Elek*: Két Magyarország. 1—3. r. Kortárs. 1965. 9. évf. 3—5. sz. 377—384, 529—534, 709—714. 1.
- Kocsis Tamás*: Az Aszódi úti VI/2. MN. 1965. 21. évf. 86. sz. 7. 1.
- Kocsis Tamás*: Kőbányai partizánok. MN. 1965. 21. évf. 19—21. sz. 5, 9, 5. 1.
- Kocsis Tamás*: Szekszárdi ellenállók. 1944. 1—2. r. MN. 1965. 21. évf. 8—9. sz. 10, 5. 1.
- Korbacsics Pál*: Felszabadult a IX. kerület! [Visszaemlékezés.] TáSz. 1965. 20. évf. 3. sz. 61—66. 1.
- Kunszery Gyula*: A nyilas sajtó budai végvonaglása. MN. 1965. 21. évf. 17. sz. 5. 1.
- Molnár Zoltán*: 1945. április 2. Földosztás Geszten. Élet és Irodalom. 1965. 9. évf. 14. sz. 10—11. 1.
- Morvay Gyula*: Újjáéledés Zalában. 1—2. Jelenkor. 1965. 8. évf. 2—3. sz. 130—135, 244—247. 1.
- Münnich Ferenc*: A moszkvai rádió hírmegyerőzője Magyarország politikai és katonai helyzetéről 1944—1945-ben. HK. 1964. 11. évf. 4. sz. 551—562. 1.
- Nemes György*: Az első lépések. MS. 1965. 6. évf. 5—6. sz. 175—176. 1.
- Nemes János — Horváth József*: Felszabadítók. Nsz. 1965. 23. évf. 43—46. 1.
- Plíjev, I. A.*: A Tisza völgyében. [Visszaemlékezés 1944. szeptember-decemberi hadműveletekre.] HK. 1965. 12. évf. 1. sz. 139—160. 1.
- Sarohin, M.*: Az 57. hadsereg a Magyarországi felszabadításért vívott harcokban. [Visszaemlékezés.] HK. 1965. 12. évf. 1. sz. 161—168. 1.
- A szabadság hajnalán. (Visszaemlékezések. Összeáll. és szerk. Lányi Ernőné Nagy Eta, Petrák Katalin.) [Kiad. a] MSzMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete. Bp. 1965, Kossuth Kiadó. 393 1.
- Szabó József*: 1945. február 8. Kézbesítik az első levelet. MN. 1965. 21. évf. 33. sz. 5. 1.
- Száva István*: Őrszem az Ilona utcában. Élet és Irodalom. 1965. 9. évf. 19. sz. 2. 1.
- Székrenyesi Lajos*: A kezdet kezdetén. Napjaink. 1965. 4. évf. 4. sz. 10. 1.
- Török Júlia*: 1945. január 24. Az első katonai pontonhíd a pesti Dunán. MN. 1965. 21. évf. 20. sz. 5. 1.
- Történelem — hangszalagon. [Beszélgetés Bajcsy-Zsilinszky Endrénével, Erdei Ferencel, Molnár Erikkel, Darvas Józseffel.] (Karsai Elek összeállítása.) Valóság. 1965. 8. évf. 4. sz. 1—14. 1.
- Az új élet kezdetén... [A visszaemlékezéseket] (lejegyezte: Balogh Mária). Pártélet. 1965. 10. évf. 4. sz. 41—43. 1.
- Vadász Ferenc*: Házak, harcok, emlékek.

- Húsz éve alakult meg a Budai Önkéntes Ezred. Nsz. 1965. 23. évf. 34. sz. 4–5. l.
- Vajda Péter*: Felderítők nyomában. Budapest felszabadításának eddig ismeretlen hőstettei. Nsz. 1965. 23. évf. 132. sz. 10–11. l.
- Veres Péter*: Forradalom volt-e...? Nsz. 1965. 23. évf. 80. sz. 18. l.
- Veres Péter*: Az ország útján. Önéletírás. 1944–45. Bp. 1965, Szépirod. Kiadó. 240 l.
- Vitányi Iván*: Húsz év távlatából. Valóság. 1965. 8. évf. 2. sz. 15–30. l.
- Zaharov, M. V.*: Hogyan szabadította fel Magyarországot a szovjet hadsereg. MN. 1965. 21. évf. 80. sz. 9. l.
- Zibolen Endre*: A rendes tanítások megkezdődtek... Az iskolák újjászületésének első nyomai az egykori sajtóban. Köznevelés. 1965. 21. évf. 6. sz. 204–205. l.
- b) Feldolgozások**
- Beér János*: A demokratikus magyar államigazgatás születésének 20. évfordulójára. AI. 1965. 15. évf. 4. sz. 316–330. l.
- Berta Jenő*: Sopron 1945. A faszizmus végnapjai, a népi demokratikus államiség kezdetei. SSz. 1965. 19. évf. 1. sz. 2–14. l.
- Bihari Mór*: Óbuda felszabadulása és küzdelme az életért. Bp. 1965, MSzMP 3. ker. Pártbiz. 99 l.
- Borus József*: Felszabadító hadműveletek Borsodban. — 1944. BSz. 1964. 8. évf. 5. sz. 1–7. l.
- Csima János*: A 7. román hadtest a Budapest felszabadításáért vívott harcokban. HK. 1965. 12. évf. 1. sz. 37–63. l.
- Csizmadia Andor*: A társadalmi szervek szerepe a népi demokratikus állam feladatainak megoldásában. /1944–1945/. JK. 1965. 20. évf. 4. sz. 117–125. l.
- Donáth Ferenc*: Agrárreform vagy agrárforradalom. [Részlet Magyarország tavasza — címen készülő kötetből.] Valóság. 1965. 5. évf. 3. sz. 271–278. l.
- Donáth Ferenc*: Ki jogosult a földre? /Szegényparasztok vitái 1945-ben a föld felszántása körül./ AtSz. 1965. 7. évf. 1. sz. 60–85. l.
- Donáth Ferenc*: A nagybirtok igénybevétele az 1945. évi földreform során. MMgMK. 61–78. l.
- Godó Ágnes*: Az 1944–45. évi magyarországi hadműveletek. /Hazánk felszabadításának katonai története./ Pártélet. 1965. 10. évf. 4. sz. 20–29. l.
- Godó Ágnes*: A III. bolgár hadtest csapatainak védelmi harcái Somogy megye területén. /1945. március 6–20./ HK. 1965. 12. évf. 1. sz. 87–104. l.
- Harsányi János — Pintér István*: A magyar nép részvétele az ellenállási mozgalomban. HK. 1965. 12. évf. 1. sz. 122–138. l.
- Herczegh Géza*: A moszkvai fegyverszüneti egyezmény megkötésének jelentősége. AI. 1965. 15. évf. 2. sz. 97–101. l.
- Iványi Anna*: Az 1945-ös földosztás Mezőkovácsházán. EkMkh. 127–149. l.
- Kapiljevics, Ja. B. — Potulov, B. M.*: A 2. és 3. Ukrán Front egészségügyi biztosításának néhány kérdése a budapesti hadműveletben. Honvédorvos. 1965. 17. évf. ápr. — jún. 84–93. l.
- Kende János*: Budapest felszabadulása. Munka. 1965. 15. évf. 2. sz. 19. l.
- Kende János*: Magyar partizánok. Munka. 1965. 15. évf. 1. sz. 19. l.
- Korom Mihály*: Az ideiglenes nemzeti kormány létrejöttének előzményeihez. PtK. 1965. 11. évf. 1. sz. 18–40. l.
- Kovács Kálmán*: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés megalakulásának történelmi jelentősége. AI. 1965. 15. évf. 1. sz. 1–15. l.
- Köteles Jenő*: A magyar demokratikus hadsereg megalakulása. Pártélet. 1965. 10. évf. 4. sz. 35–40. l.
- Kun László*: A Miskolci Nemzeti Bizottság megalakulása és történetének első szakasza. BSz. 1965. 9. évf. 1. sz. 3–7. l.
- Lencsés Ferenc*: Földosztás Martonvásáron 1945-ben. AtSz. 1965. 7. évf. 1. sz. 86–97. l.
- A magyarországi felszabadító hadműveletek. 1944–1945. (Ford. Auer Kálmán, Székely Béla. [Bev.] Csémi Károly.) Bp. 1964, Trányi Kiadó. 140 l.
- Szemelvények a Nagy Honvédő Háború története 1941–1945. c. műből.
- Malahov, M.*: A szovjet csapatok hadműveletei Magyarország felszabadításáért. HK. 1964. 11. évf. 4. sz. 563–597. l.
- Mészöly Gábor*: Élő történelem. Szakmunkásnevelés. 1965. 16. évf. 3. sz. 2–4. l.
- Mucs Sándor*: Magyar műszaki csapatok a német faszizmus elleni harcokban. 1–2. HK. 1964. 11. évf. 4. sz. 598–619. l. 1965. 12. évf. 1. sz. 105–121. l.
- Ólvedi Ignác*: Harccselekmények a debreceni hadművelet második szakaszában. /1944. október 13–20./ HK. 1965. 12. évf. 1. sz. 12–36. l.
- Ólvedi Ignác*: Harccselekmények Debrecen felszabadítása után. HK. 1965. 12. évf. 2. sz. 219–238. l.
- Ólvedi Ignác*: Harccselekmények Debrecen előterében. Alföld. 1965. 16. évf. 4. sz. 47–56. l.
- Pataki Ferenc*: Front a város körül. /A Ceglédi járás és Cegléd város felszabadulásának története./ Cegléd 1965, Kossuth Múz. Soksz. 89 l., 3 t. /Ceglédi füzetek 14./
- Pozsonyi Tivadar*: A párt és a szegénypa-

- rasztság harca a földreform megvalósításáért Szolnok megyében. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1964. 15 l.
- Rácz Béla:** Amíg a kultúrforradalom elkezdődött. Adatok a felszabadult főváros tanügyi igazgatásának és oktatási munkájának újjászervezéséről. 1945 január-április. Köznevelés. 1965. 21. évf. 8. sz. 299—302. l.
- Rácz János:** A dolgozó tömegek forradalmi öntevékenysége a felszabadulás idején. Pártélet. 1965. 10. évf. 4. sz. 29—35. l.
- Rázsó Gyula:** 1945 január-március. A német hadműveletek kudarca Magyarországon. A „Késői szüret”-től az „Erdei ördög”-ig. ÉIT. 1965. 7. sz. 291—296. l.
- Seres Imre:** Az 1945. évi földreformról. AI. 1965. 15. évf. 3. sz. 193—202. l.
- Somlyai Magda, M.:** Demokratikus agrárátalakulás — történelmi igazságtétel. TáSz. 1965. 20. évf. 3. sz. 1—11. l.
- Szabó Ferenc:** A felszabadult Magyarország első kommunista napilapja, a Népakarat. /Orosháza, 1944. október 15—20./ MK. 1965. 81. évf. 1. sz. 43—47. l.
- Szabó László:** A felszabadulásért harcoltak. Nsz. 1965. 23. évf. 48. sz. 6—7. l.
- Szakács Sándor:** A földreformtörvény megjelenésének évfordulója. Pártélet. 1965. 10. évf. 3. sz. 62—67. l.
- Széni Imre:** Októbertől — májusig. Zala megye felszabadítása /1945. márc. 2-től ápr. 3-ig/. Zalaegerszeg 1965. 45 l.
- Szilágyi Miklós:** A Nemzeti Bizottság államhatalmi, közigazgatási és kulturális tevékenysége Debrecenben 1944—45-ben. Alföld. 1965. 16. évf. 4. sz. 57—66. l.
- Szomszéd Imre:** Emléktábla az Ipoly partján. [A „Nógrádi” partizán csoportról.] [Balassagyarmat 1964.] 8 l.
- Szomszéd Imre:** Nógrádi partizánok. Balassagyarmat 1964, Nógrádm. Múz. Ig. 77 l., 2 térk.
- /Nógrád megyei múzeumi füzetek 10./
A szovjet hadsereg felszabadító hadműveletei Magyarországon. Nsz. 1965. 23. évf. 80. sz. 12—13. l.
- Sztrókayné Mándi Teréz:** A sajtó felszabadulása. MS. 1965. 6. évf. 1. sz. 26—28. l.
- Tóth Sándor:** Budapest felszabadítása. MN. 1965. 21. évf. 37. sz. 5. l.
- Tóth Sándor:** Az 1945 márciusi balatoni német ellentámadás előzményei és a 3. Ukrán Front védelmi hadműveletének terve. HK. 1965. 12. évf. 1. sz. 64—86. l.
- Tóth Sándor:** A szovjet hadsereg oldalán. Román, bolgár és jugoszláv csapatok részvétele hazánk felszabadításában. MN. 1965. 21. évf. 74. sz. 5. l.
- Tóthné Jónás Irma:** Az 1945-ös földreform végrehajtása Sándorfalván. SzegTK. 1964. 1. 23—45. l.
- Vadász Ferenc:** Dr. Jahn Ferenc. Mártír-halálának huszadik évfordulóján. Nsz. 1965. 23. évf. 54. sz. 4—5. l.
- Vadász Ferenc:** Sortűz a kormányzói lakosztály teraszán. Húsz éve haltak hősi halált a Vörös Brigád tagjai. Nsz. 1965. 23. évf. 21. sz. 4—5. l.
- Vida István:** A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front programja. Pártélet. 1965. 10. évf. 4. sz. 78—82. l.
- Zaharov, M.:** A szovjet hadművészet a magyarországi felszabadító hadműveletekben. (A 2. Ukrán Front tapasztalatai alapján.) HK. 1965. 12. évf. 2. sz. 320—332. l.

c) Ismertetések

- Fenyő István:** Veres Péter önéletrajza: Az ország útján. [Bp. 1965. Nsz. 1965. 23. évf. 124. sz. 9. l.
- A magyarországi felszabadító hadműveletek 1944—1945. Bp. 1964. — Ismertetik: **Bodó László.** Ttan. 1965. 10. évf. 1. sz. 27. l.; **Mucsi Sándor.** HK. 1965. 12. évf. 2. sz. 345—348. l.; **Pethő Tibor.** MN. 1965. 21. évf. 44. sz. 7. l.
- A szabadság hajnalán. Bp. 1965. — Ismertetik: **Máté György.** TáSz. 1965. 20. évf. 5. sz. 89—90. l.; **Szabó Ferenc.** Tiszatáj. 1965. 19. évf. 6. sz. 498—499. l.; **Tamás István.** Nsz. 1965. 23. évf. 73. sz. 9. l.; **Vadász Ferenc.** PtK. 1965. 11. évf. 1. sz. 175—181. l.
- Tóth Sándor:** A szovjet hadsereg felszabadító harcai Magyarországon. Bp. 1965. — Ismerteti: **Sztana Béla.** HK. 1965. 12. évf. 2. sz. 349—354. l.

9. Magyarország története 1945—1965

a) Forrásközlések, forrásismertetések

- Bernáth László:** A felszabadult magyar könyvkiadás bölcsőjénél. A Könyv. 1964. 4. évf. 12. sz. 428—429. l.
- Budapest statisztikai évkönyve. /1964./ [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Budapest Városi Igazgatóság. Bp. 1964, Stat. Kiadó. Soksz. 278 l.
- Csatári Dániel:** Vallani és vállalni. Valóság. 1965. 8. évf. 5. sz. 1—8. l.
- Csillag István:** A gázláng fényei és tényei. Húsz évre emlékezik a Gázművek. MN. 1965. 21. évf. 32. sz. 7. l.
- Darvas József:** Orosházi változások. 2. Új Írás. 1965. 5. évf. 3. sz. 301—323. l.
- Dobi István:** Feléptettük a nép államát. AI. 1965. 15. évf. 4. sz. 289—302. l.
- 1945—1965. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1965. Soksz. 74 l.
- Hárs Éva:** A pécsi képzőművészeti élet húsz éve. 2. Jelenkor. 1965. 8. évf. 5. sz. 445—452. l.

- 20 év a felszabadult iskolákban. [Baranya megyei nyilatkozatok, beszámolók.] Művt. 1965. márc. 3–21. l.
- Iskolaügyünk 20 éves fejlődését irányító főbb útmutatások, jogszabályok. [Jegyzék. Összeáll.:] S. Gy. PSz. 1965. 15. évf. 4. sz. 355–365. l.
- Káposztás István*: Iratok a magyar mezőgazdaság 1945. évi helyzetéről. AtSz. 1965. 7. évf. 1. sz. 98–162. l.
- Kiss György*: „Munkások a tudományért, tudósok a munkásokért.” Pártélet. 1965. 10. évf. 4. sz. 53–55. l.
- Kossa István/1904–1965/. Nsz. 1965. 23. évf. 86. sz. 5. l.
- A Kossuth-hídtól az Erzsébet-hídig. 1945–1965. /Összeáll. a KSH, Budapest Városi Igazgatóság./ Bp. 1965. 79 l.
- Borítékcm: A felszabadult főváros húsz éve.
- Magyarország népesedése. Demográfiai évkönyv. 1963. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1965, Stat. Kiadó. Soksz. 297 l.
- /Statisztikai időszaki közlemények 68./
- Réti László*: Nagy Ferenc miniszterelnök félhivatalos iratai 1946–1947. LSz. 1964. 14. évf. 4. sz. 153–161. l.
- A Sarkadi Földmunkás Termelőszövetkezet első jegyzőkönyve és alapszabálya. /1945./ (Közli Maday Pál.) KöN. 5. 159–164. l.
- Statisztikai évkönyv. 1963. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1964, Stat. Kiadó. Soksz. XII, 419 l.
- Szabadság és új rend született. [Baranya m.-i községek felszabadulásának, fejlődésének története.] Művt. 1965. márc. 83–94. l.
- b) *Feldolgozások*
- Antal Jánosné*: Tudományos kutatásunk két évtizede. MN. 1965. 21. évf. 74. sz. 8. l.
- Balatonfüred fejlődése a felszabadulástól napjainkig. (Összeáll. Farkas Edit, Dóka Emánuelné stb.) Balatonfüred 1965, Közs. Tanács. Soksz. 153 l.
- Baranya 20 éve. (Szerk. Kurucz Pál.) Pécs 1965. 55 l.
- Baranyi Imre*: A Csillag című folyóirat irodalompolitikája. 1–3. r. Alföld. 1965. 16. évf. 4–6. sz. 92–98, 57–71, 55–64. l.
- Bárdi Imre*: A művelődésügy 20 éve Szolnok megyében. Jászkunság. 1965. 11. évf. 1–2. sz. 37–48. l.
- Beér János*: A jogászképzés. FSz. 1965. 14. évf. 4. sz. 259–267. l.
- Békés megye húsz éve. (Szerk. Botyánszki Pál, Cserei Pál stb.) (Békéscsaba) [1965]. 151 l.
- Benke József*: A somogyi példa. A barcsi „Vörös csillag” termelőszövetkezet története. 1–3. r. Jelenkor. 1965. 8. évf. 3–5. sz. 236–244, 370–376, 438–444. l.
- Bereczki Lajos*: Szolnok megye mezőgazdaságának 20 éves fejlődése. Jászkunság. 1965. 11. évf. 1–2. sz. 17–28. l.
- Berend T. Iván*: Gazdaságpolitika az első öt éves terv megindításakor. 1948–1950. Bp. 1964, Közgazd. és Jogi Kiadó. 135 l.
- Berend T. Iván* — *Ránki György*: A magyar iparfejlődés a felszabadulás után. Az ipar növekedési ütemének kérdéséhez. Húsz év. 19–74. l.
- Berényi József*: A dolgozó osztályok anyagi és szociális helyzetének alakulása. 1945–1965. Húsz év. 233–264. l.
- Besnyő Kálmán*: Az államhatalom központi és helyi szervei kialakulásának egyes kérdései hazánk felszabadulása után. JK. 1965. 20. évf. 4. sz. 141–147. l.
- Birta István* — *Kende János*: Az egyházak harca az ifjúságért. /1945–1957/. 1–2. Világosság. 1965. 6. évf. 2., 4. sz. 78–83, 218–225. l.
- Bizó Gyula*: A tanítóképzés. FSz. 1965. 14. évf. 4. sz. 223–226. l.
- Blaskovits János* — *Labádi Lajos*: Az osztályerőviszonyok 1946 nyarán és az MKP III. kongresszusa. PtK. 1965. 11. évf. 1. sz. 41–92. l.
- Buda István*: Munkabér-gazdálkodási rendszerünk fejlődéséről. Kgsz. 1965. 12. évf. 4. sz. 458–473. l.
- Csukás István* — *Bolló Bertalan*: Az általános iskolai tanárképzés. FSz. 1965. 14. évf. 4. sz. 216–222. l.
- Dávid Lajos*: A népi demokratikus forradalom Győr-Moson megyében 1945–1948. Az első szakasz kezdete. 1945. l. r. Arr. 6. 205–248. l.
- Diószegi András*: Lengyel József útja. Új Írás. 1965. 5. évf. 2. sz. 236–243. l.
- Dobi István*: A magyar parasztság a szocializmus útján. TáSz. 1965. 20. évf. 4. sz. 78–92. l.
- Domokos Jenő*: Adatok az eleki Nemzeti Bizottság történetéhez. KöN. 5. 125–150. l.
- Erdei Ferenc*: Agrárfejlődésünk a felszabadulás után. Kgsz. 1965. 12. évf. 4. sz. 414–423. l.
- Erdei Ferenc*: A magyar mezőgazdaság fejlődésének 20 éve. Húsz év. 105–166. l.
- Erdei Ferenc*: A tanyavilág két évtizede. Nsz. 1965. 23. évf. 13. sz. 3. l.
- Felszabadulás utáni pénzügytörténetünk első szakaszáról. [Írta:] /N. T./ Pénzügyi Szemle. 1965. 9. évf. 4. sz. 345–349. l.
- A felszabadult Nagykanizsa 20 éve. [Fő szerk.]: (Breznay Lászlóné). Nagykanizsa

- zsa 1965, MSzMP Nagykanizsai Városi Biz. — Városi Tanács. 144 l.
- Fodor Mihály*: Szolnok megye egészségügyi és szociális ellátottsága /1945—1965./ Jászkunság. 1965. 11. évf. 1—2. sz. 49—65. l.
- (*Földes István — Nemes János*): Két évtized. Tények és adatok a szocialista Magyarország húszéves fejlődéséről. Bp. 1965, Kossuth Kiadó. 181 l.
- Földi Tamás*: A magyar közgazdasági szakirodalom két évtizede. KGSz. 1965. 12. évf. 4. sz. 505—518. l.
- Fukász György — Vukovics Arnold*: A marxizmus—leninizmus felsőfokú oktatásának kialakulása és fejlődése a felszabadulás óta. FSz. 1965. 14. évf. 4. sz. 197—204. l.
- Garamvölgyi Károly*: Mezőgazdaságunk szocialista átalakítása. /Az átszervezés néhány közgazdasági és társadalmi problémája./ Bp. 1965, Kossuth Kiadó. 389 l., 6 térk.
- Glatz Ferenc*: Beszámoló Ránki György [Magyarország gazdasága a 3 éves terv időszakában c.] doktori disszertációjának vitájáról. Száz. 1964. 98. évf. 5—6. sz. 1396—1399. l.
- Habuda Miklós*: 20 éve alakult újjá a Szakszervezeti Tanács. Munka. 1965. 15. évf. 3. sz. 18—19. l.
- Halasi Andor*: Köszöntjük a 80 éves Gárdos Mariskát. Élet és Irodalom. 1965. 9. évf. 18. sz. 4. l.
- Hatvanöt év a szocializmus szolgálatában. [Gárdos Mariskáról.] [Írta] F. J. Nsz. 1965. 23. évf. 102. sz. 6. l.
- Heves megye a szocializmus útján. 1945—1965. (Összeáll. a Statisztikai Hivatal, [Heves] megyei Igazgatóság.) Eger 1965, MSzMP megyei Biz. 94 l.
- Hontert Rezső — Sereg József*: Gyöngyös története a felszabadulás után. 1. r. Gyöngy Ért. 10—47. l.
- Hoóz István*: A mezőgazdasági felsőoktatás fejlődése a felszabadulástól az 1957—58-as tanévig. AtSz. 1965. 7. évf. 1. sz. 163—176. l.
- 20 év a szocializmus útján. /Csongrád megye. 1945—1965./ [Bev.] Antalffy György.) [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Csongrád megyei Igazgatóság. Szeged 1965, MSzMP Csongrádm. Pártbizottság 95 l.
- 20 év a szocializmus útján. /Fejér megye 1945—1965./ [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Fejér megyei Igazgatóság. Székesfehérvár 1965. Soksz. 80 l.
- 20 év a szocializmus útján. /Nógrád megye. 1945—1965./ [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Nógrád megyei Igazgatóság. Salgótarján 1964. Soksz. 91 l.
- 20 év a szocializmus útján. /Pest megye. 1945—1965./ [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Pest megyei Igazgatóság. Bp. 1965. Soksz. 139 l.
- 20 év a szocializmus útján. /Vas megye 1945—1965./ [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Vas megyei Igazgatóság. Szombathely 1965. Soksz. 120 l.
- 20 év a szocializmus útján. /Zala megye. 1945—1965./ [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Zala megyei Igazgatóság. Zalaegerszeg 1965. 99 l.
- Húszéves a Közalkalmazottak Szakszervezete. 1945—1965. Bp. 1965, Táncsics Kiadó. 51 l.
- Időrendi áttekintés [az 1944—1964 évek fő eseményeiről]. Húsz év. 445—482. l.
- Időszertű bányagazdasági kérdések. [Írta] (Hábenczius Gyula, Kereszti Jenő stb.) [Kiad. az] Ipargazdasági és Üzemszervezési Intézet. Bp. 1964. Soksz. XII, 213. l.
- A kötet tartalmából:
Márton Géza: Munkaerő gazdálkodás a magyar szénbányászatban /1950—1963/.
Jakab Sándor: A Magyar Kommunista Párt Nógrád megyei szervezeteinek megalkulásáról és kezdeti tevékenységükről. Salgótarján 1963, Nógrádm. Múz. Ig. 32 l.
 /Nógrád megyei múzeumi füzetek 3./
 Két évtized. Dokumentumok, szemelvények, adatok és tények felszabadult hazánk történetéből. Nsz. 1965. 23. évf. 49—60, 62—67, 69—79. sz.
- Kiss Árpád*: Iskola és élet kapcsolata az általános iskola első koncepciójában. MNhT. 535—559. l.
- Kiss Tamás*: Irodalmi élet Debrecenben az Alföld folyóirattal megindulásáig. Alföld. 1965. 16. évf. 4. sz. 67—74. l.
- Kovács Imre*: Sarkasd, Feketeér. TáSz. 1965. 20. évf. 5. sz. 55—64. l.
- Kovács Sándor Iván*: A Forum szerepe felszabadulás utáni irodalmunk történetében. ASzlitt. 4. 3—17. l.
- Kovács Tibor*: Gondolatok az államigazgatás helyi szervei személyi állományának alakulásáról. AI. 1965. 15. évf. 4. sz. 370—384. l.
- Kőhalmi Béla*: Húsz évvel a felszabadulás után. MK. 1965. 81. évf. 2. sz. 97—99. l.
- Köpeczi Béla*: A kulturális forradalom húsz esztendeje. Húsz év. 265—311. l.
- Lackó Miklós*: Szerkezeti változások a magyar munkásosztály összetételében. 1945—1962. Húsz év. 75—103. l.
- Lackó Miklós*: Szerkezeti változások a magyar munkásosztály összetételében a felszabadulás után. Nsz. 1965. 23. évf. 91. sz. 4—5. l.
- Maróti Gyula*: A zenei népművelés két évtizede. MZ. 1965. 6. évf. 2. sz. 130—139. l.

- Márton Géza:** A munkaerőgazdálkodás és a munkásbérezés helyzete a magyar szénbányászatban. /1950–1963./ Bp. 1964, Ipargazd. és Üzemszervezési Int. 217 l.
- Mészáros Károly:** A magyar közlekedés húszéves fejlődése. KgSz. 1965. 12. évf. 4. sz. 491–504. l.
- Mikecz Ferenc:** A szociáldemokrata jobboldal felszámolása, a két munkáspárt egyesülésének előkészítése és megvalósítása. /1948./ AUDmarx. 10. 81–96. l.
- Molnár Lászlóné:** Társadalmi változások Hajdú-Bihar megyében és statisztikai adatok tükrében. AUDmarx. 10. 35–43. l.
- Mozgalmunk [a szakszervezeti mozgalom] húsz esztendeje.** Munka. 1965. 15. évf. 4. sz. 1–7. l.
- Nagy Gyula:** A magyar mezőgazdaság fejlődésének jellemvonásai az iparosodás szakaszában. KgSz. 1965. 12. évf. 2. sz. 133–144. l.
- Nagy László:** A földreform húsz év távlatából. JK. 1965. 20. évf. 4. sz. 125–131. l.
- A Nehézipari Minisztérium iparágainak fejlődése a felszabadulástól napjainkig. /Bányászat, energiaipar, vegyipar./ 1945–1965. [Kiad. a] (Műszaki Dokumentációs és Fordító Iroda.) Bp. 1965. 110 l.**
- Nezvál Ferenc:** A bírósági szervezet és az igazságszolgáltatási munka fejlődése a felszabadulás óta. AI. 1965. 15. évf. 4. sz. 303–315. l.
- Nyers Rezső:** Az új Magyarország két évtizede. KgSz. 1965. 12. évf. 4. sz. 389–396. l.
- Nyilas András:** Adatok a magyar társadalom és gazdaság szerkezetének átalakulásáról. KgSz. 1965. 12. évf. 4. sz. 519–528. l.
- Orbán Sándor:** A mezőgazdasági népesség rétegződése a földreform után Somogy megyében /1945–1949/. AtSz. 1965. 7. évf. 1. sz. 1–59. l.
- Orbán Sándor:** Változások a mezőgazdasági népesség számában és szerkezetében Magyarországon. 1949–1961. Húsz év. 167–232. l.
- Papp György:** A Ganz Villamossági Művek felszabadulás utáni 20 éve. Elektrotechnika. 1965. 58. évf. 4. sz. 133–135. l.
- Párdi Imre:** A termelőerők fejlődésének két évtizede Magyarországon. TáSz. 1965. 20. évf. 4. sz. 93–112. l.
- A párt igaz harcosának emlékezetére. [Szalai Andrásról.]** Nsz. 1965. 23. évf. 31. sz. 4. l.
- Peczé Ferenc:** Társadalmi szervek rendszere a népi demokratikus agrárátalakulásban. JK. 1965. 20. évf. 4. sz. 147–155. l.
- Polyák Károly:** Felsőoktatásunk fejlődésének mutatói. FSz. 1965. 14. évf. 4. sz. 276–284. l.
- Pozsonyi Tivadar:** Az 1945. évi földreform és a klérus. Világosság. 1965. 6. évf. 5. sz. 264–271. l.
- Prieszöl József 1906–1965.** Nsz. 1965. 23. évf. 77. sz. 5. l.
- Rácz Béla—Strassenreiter Erzsébet:** Az üzemi bizottságok harca a tőkés termelés és elosztás munkásellenőrzésének megvalósításáért és kiszélesítéséért /1944–1948/. PtK. 1965. 11. évf. 1. sz. 132–166. l.
- Rajeczky Benjámin:** Népzene kutatásunk útja 1945–1965. MZ. 1965. 6. évf. 2. sz. 125–129. l.
- Ságvári Ágnes:** A koalíció válsága, osztálytartalmának megváltoztatása 1947 folyamán. PtK. 1965. 11. évf. 1. sz. 93–131. l.
- Ságvári Ágnes:** A szakszervezetek a munkáshatalom megteremtéséért. Munka. 1965. 15. évf. 5. sz. 17. l.
- Sályi István:** A mérnökképzés. FSz. 1965. 14. évf. 4. sz. 227–234. l.
- Sánta Ilona:** A munkásegység fejlődése a felszabadulás után. Húsz év. 391–444. l.
- Simon Gyula:** Demokratikus iskolareformtörekvések a felszabadulás évében. PSz. 1965. 15. évf. 1. sz. 33–48. l.
- Simon Gyula:** Húsz év a magyar iskolaügyben /1945–1965/. PSz. 1965. 15. évf. 4. sz. 343–355. l.
- Simon Gyula—Szarka József:** A Magyar Népi Demokrácia nevelésügyének története. Rövid áttekintés. Bp. 1965, Tankönyvkiadó. 195 l., 8. t. /Egyetemes neveléstörténet 69–70./
- Sóós István:** Szolnok megye kereskedelmi fejlődése [1945–1965]. Jászkúnység. 1965. 11. évf. 1–2. sz. 29–36. l.
- Strassenreiter Erzsébet:** A Szakszervezeti Közlöny megjelenésének 20. évfordulója. Munka. 1965. 15. évf. 6. sz. 17. l.
- Strassenreiter Erzsébet:** Az üzemi bizottságok. Munkáshatalom, munkásdemokrácia. ÉIT. 1965. 20. évf. 13. sz. 579–583. l.
- Szabady Egon:** Adalékok a társadalmunkban végbement átrétegződéshez. TáSz. 1965. 20. évf. 4. sz. 134–144. l.
- Szabady Egon:** Magyarország népesedése a felszabadulás óta eltelt húsz évben. Demográfia. 1965. 8. évf. 1. sz. 7–19. l.
- Szabó Imre:** A magyar népi demokratikus jogrendszer kialakulásának és fejlődésének fő vonásai. Húsz év. 359–390. l.
- Szabolcsi Bence:** Jegyzetek a magyar zenetudomány húsz esztendejéről. MZ. 1965. 6. évf. 2. sz. 119–124. l.
- Szakál Pál:** Mezőgazdaságunk fejlődése az első öt éves terv időszakában. 1–2.

- r. AtSz. 1964. 6. évf. 1–4. sz. 233–265, 488–511. 1.
- Szakasits Árpád /1888–1965/. Nsz. 1965. 23. évf. 103. sz. 5. 1.
- Szakasits Árpád búcsúztatása. [Kállai Gyula és Mihályfi Ernő búcsúbeszédeinek közlésével.] MS. 1965. 6. évf. 5–6. sz. 130–134. 1.
- Szamel Lajos: A Magyar Népköztársaság államszervezetének kialakulása és fejlődése. Húsz év. 313–358. 1.
- Szamel Lajos: A népi bizottságok szerepe a közigazgatás demokratizálásában. AI. 1965. 15. évf. 4. sz. 345–357. 1.
- Székely György–Ladányi Andor: A középiskolai tanárképzés. FSz. 1965. 14. évf. 4. sz. 205–215. 1.
- Sztrókayné Mándi Teréz: Rudas László publicisztikai tevékenysége. MS. 1965. 6. évf. 4. sz. 120–123. 1.
- Timár Mátyás: Magyarország pénzügyeinek két évtizede. Pénzügyi Szemle. 1965. 9. évf. 5. sz. 353–360. 1.
- Tolna megye 20 éves számvetése. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Tolna megyei Igazgatóság. Szekszárd 1965, Tolna m. Tanács. 67 l.
- Tóth Béla: A pamutfonóipar 20 éves fejlődése. Magyar Textiltechnika. 1965. 17. évf. 5. sz. 193–200. 1.
- Tóth János: Szolnok megye ipari fejlődése [1945–1965]. Jászoknáság. 1965. 11. évf. 1–2. sz. 3–15. 1.
- Vas Tibor: A magyar népi demokratikus állam keletkezésének és fejlődésének néhány kérdése. JK. 1965. 20. évf. 5. sz. 177–185. 1.
- Vass Henrik: Húsz esztendő. PtK. 1965. 11. évf. 1. sz. 3–17. 1.
- (Végh Miklós): Húsz esztendőnk. /Tolna megye 1945–1965./ Szekszárd 1965, MSzMP Tolnam. Biz. [40] lev.
- Vikár Sándor: Zeneiskolánk 25 éve. Szabolcs-Szatmári Szemle. 1964. 2. sz. 65–76. 1.
- Westsik Vilmos: Négy évtized harca a homoki gazdálkodás megjavításáért. Szabolcs-Szatmári Szemle. 1964. 2. sz. 35–45. 1.
- c) Ismertetések
- Bognár Gyula: Húsz esztendő tükre. Egy dokumentumkötetről. [A Két évtized. Bp. 1965. c. műről.] Nsz. 1965. 23. évf. 79. sz. 8. 1.
- Húsz év. Tanulmányok a szocialista Magyarország történetéből. Bp. 1965. — Ismertetik: *Pethő Tibor*. M.N. 1965. 21. évf. 80. sz. 13. 1.; *Simon Péter*. PtK. 1965. 11. évf. 2. sz. 277–231. 1.; *Szabó Ferenc*. Tiszatáj. 1965. 19. évf. 6. sz. 496–498. 1.
- Kádár János: Tovább a lenini úton. Bp. 1964. — Ismerteti: *Kiss György*. Pártélet. 1965. 10. évf. 1. sz. 76–83. 1.
- Kápolnai Iván*: Helytörténeti irodalmi szemle. Matyóféld. 1965. 1. sz. 66–69. 1.
- Magyar műemlékvédelem 1959–1960. Bp. 1964. — Ismerteti: *Csatkai Endre*. MT. 1965. 10. köt. 1. sz. 71–73. 1.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962. Bp. 1964. — Ismerteti: *Darvasi István*. PtK. 1965. 11. évf. 1. sz. 170–174. 1.
- Népi demokráciánk húsz esztendeje. A Nemzeti Múzeum új kiállítása. MN. 1965. 21. évf. 73. sz. 4. 1.
- Pamlényi Ervin*: Gazdaságpolitikánk 1948 után. [Berend Iván: Gazdaságpolitika az első öt éves terv megindításakor 1948–1950. c. művéről.] MN. 1965. 21. évf. 132. sz. 11. 1.
- Szakács Sándor*: Földosztás és agrárfejlődés a magyar népi demokráciában 1945–1948. Bp. 1964. — Ismerteti: *Gunst Péter*. PtK. 1965. 11. évf. 1. sz. 182–184. 1.
- Tóth István*: A népi demokratikus korszakkal foglalkozó, 1965-ben megjelenő történelmi kiadványokról. Ttan. 1965. 10. évf. 1. sz. 24–25. 1.

10. Tudományos élet

a) Méltatások

- Balogh J.*: Erik Molnár, l'historien, le sociologue et le philosophe. AUBphil. 4. 33–46. 1.
- Bendefy László*: Horváth Tibor Antal. [Munkái jegyzékével.] VSz. 1965. 19. évf. 1. sz. 136–139. 1.
- Dersi Tamás*: Látogatóban Moravcsik Gyulánál. Köznevelés. 1964. 21. évf. 1. sz. 2–3. 1.
- Fehér Pál, E.*: Az Élet és Irodalom látogatóban Fábry Zoltánnál. Élet és Irodalom. 1965. 9. évf. 4. sz. 12. 1.
- Göncöl György*: Varga Jenő 1879–1964. MT. 1965. 10. köt. 5. sz. 341–344. 1.
- Harmatta János*: Baktay Ervin /1890–1963./ AT. 1964. 11. köt. 3–4. sz. 287. 1.
- Hegyi Miklós*: Kelemen Lajos 1877–1963 és történeti néprajzi munkássága. ET. 1964. 75. évf. 4. sz. 617–624. 1.
- Huszár Lajos*: Leszih Andor. [Irodalmi munkásságáról készített jegyzékkel.] /1880–1963./ HOMÉvk. 4. 207–218. 1.
- Istvánffy Gyula* /1863–1921/. [Írta]: *B. F.* ET. 1964. 75. évf. 3. sz. 455–458. 1.
- Juhász Géza*: Dienes László /1889–1953/. Alföld. 1965. 16. évf. 4. sz. 107–112. 1.
- Kovács Ferenc*: Rudas László /1885–1950/. Nsz. 1965. 23. évf. 44. sz. 6. 1.
- Molnár Erik. 70. születésnapjára. [Írta]:

- B. J. MFSz. 1964. 8. évf. 6. sz. 1110–1119. l.
- Pamlényi Ervin*: Molnár Erik történetírásáról. Száz. 1964. 98. évf. 5–6. sz. 931–942. l.
- Sándor Pál*: K szemideszjaiteliju Erika Mol'nara [Molnár Erik]. AUBphil. 4. 11–31. l.
- Tilkovszky Lóránt*: Hanzó Lajos 1915–1964. Száz. 1966. 99. évf. 1–2. sz. 330–331. l.
- Tóbiás Áron*: A magyar néprajz „szögény embőre” [Kiss Lajos]. ÉIT. 1965. 20. évf. 10. sz. 435–439. l.
- Varga Endre*: Föglein Antal. 1876–1964. LK. 1964. 35. évf. 1. sz. 140. l.
- Vörös Károly*: Iványi Béla. 1878–1964. LK. 1964. 35. évf. 1. sz. 141–142. l.
- b) *Tervek, beszámolók*
- Agrártörténeti konferencia. Száz. 1964. 98. évf. 5–6. sz. 1379–1388. l.
- Ausztria-Magyarország és az Internacionálé. Nemzetközi történész symposium Bécsben 1964. szeptember 7–9. Száz. 1964. 98. évf. 5–6. sz. 1393–1395. l.
- L'Autriche-Hongrie et l'Internationale. Symposium International d'Histoire, Vienne 7–9 septembre 1964. [Írta]: J. J. AH. 1965. 11. tom. 1–4. nr. 420–424. l.
- Balázs Péter*: A magyar állami levéltárak 1963-ban. LK. 1964. 35. évf. 2. sz. 255–269. l.
- Barati József*: Tájékoztató a honismereti mozgalom helyzetéről és további fejlődéséről. Honismeret. 6. 5–10. l.
- Bárczi Géza*: A Magyar Nyelvtudományi Társaság hatvan éve. MNy. 1965. 61. évf. 1. sz. 4–12. l.
- Bendefy László*: Könyvtárak és térképtárak a népgazdaság szolgálatában. MK. 1965. 81. évf. 2. sz. 185–189. l.
- Beszámoló Juhász Gyula, Kis Aladár és Simon Péter kandidátusi disszertációinak vitáiról [Összefoglalták]: F. M. és Vida István. Száz. 1965. 99. évf. 1–2. sz. 343–355. l.
- Beszámoló Diószegi István, Siklós András és Mészáros Károly kandidátusi disszertációinak vitáiról. [Összefoglalták]: Somogyi Éva, /–/, Stier Miklós. Száz. 1964. 98. évf. 5–6. sz. 1400–1411. l.
- A Budapesti Történeti Múzeum 75 éve. [Írta] (Szilágyi János, Nagy Tibor stb.) TBpM. 16. 7–41. l.
- Burger Alice, Sz.*: Tízéves a Nemzeti Múzeum adattára. Fola. 16. 282–290. l.
- Dankó Imre*: A Janus Pannonius Múzeum 20 éve. MúvT. 1965. márc. 107–109. l.
- Dömötör Ákos*: Honismereti-munkásmozgalmi konferencia Esztergomban. Honismeret. 4. 14–22. l.
- Dömötör Sándor*: A honismereti mozgalom eddigi eredményei és további feladatai. Honismeret. 6. 10–21. l.
- Éri István*: Zrínyi kiállítás Szigetváron. Múzk. 1965. 1. sz. 32–36. l.
- Az 1963. év régészeti kutatásai. (Szerk. Sz. Burger Alice. [Kiad. a] Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Múzeum.) Bp. 1964. Soksz. 101 l., 1 térk. /Régészeti füzetek 16./
- Faller Jenő*: Tudományos bányaműszaki konferencia Selmechányán, egykori Bányászati Akadémiája alapításának 200. évfordulója alkalmából. Bányászati Lapok. 1964. 97. évf. 12. sz. 855–859. l.
- A felszabadulástól napjainkig művelődési otthonainkban. [Beszámoló Baranya m. művelődési otthonainak életéről.] MúvT. 1965. márc. 40–67. l.
- Fügedi Erik*: Jelentés a II. Várostarténeti Konferenciáról. Arr. 6. 249–308. l.
- Haragos Mária–Kiss Mária*: A III. Várostarténeti Konferencia. VSz. 1965. 19. évf. 1. sz. 129–135. l.
- Harmatta János*: Az Ókortudományi Társaság 1964. évi közgyűlése. AT. 1964. 11. köt. 3–4. sz. 308–309. l.
- Hegy Klára*: Kiállítás Szigetváron. Száz. 1964. 98. évf. 5–6. sz. 1368–1369. l.
- Historical problems of the Austro-Hungarian monarchy, 1900–1918. Conference held in Budapest from the 4th to the 9th of May, 1964. AH. 1965. 11. tom. 1–4. nr. 341–373. l.
- A honismereti szakkörvezetők országos tapasztalatcseréje Orosházán. A legújabbkori történelem kérdéseiről. [Összeáll.] Dömötör Ákos. Honismeret. 6. 54–62. l.
- Horváth Sándor*: A történelmi szakkörünk munkaterve a felszabadulás 20. évében. Szabolcs-Szatmár megyei Nevelő. 1965. 3. évf. 4–5. sz. 26–29. l.
- Horváth Zoltán*: After-thoughts on the Habsburg Monarchy. International Congress of Historians in Budapest. The New Hungarian Quarterly. 5. vol. 16. no. 171–174. l.
- Irmédi Molnár László*: Térképtörténetírásunk helyzete. FőÉ. 1964. 13. évf. 4. sz. 504–507. l.
- Isztiméry László*: Mezőgazdasági vonatkozású pecséték csoportosítása. MMgMK. 261–265. l.
- Kádár Zoltán*: A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Eremtani Társulat szombathelyi vándorgyűlése. VSz. 1964. 18. évf. 4. sz. 616–618. l.
- Kilián István*: Megalakult a Legújabbkori Történeti Múzeumi Bizottság. HOMK. 1964. 6. sz. 61–63. l.

- Kiszély Gyula*: A diósgyőri Központi Kohászati Múzeum. MMűszMÉ. 163—200. 1.
- Körök József*: Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1963. évi munkájáról. FOLA. 16. 291—297. 1.
- Körök József—Kocztur Éva*: A régészeti feltárások és anyaguk helyzete. Múzk. 1965. 1. sz. 6—13. 1.
- Kuczay Károly*: A faktói falukrónika. Honismeret. 4. 8—13. 1.
- László Ferenc*: Vízgazdálkodási Múzeum. MMűszMÉ. 219—243. 1.
- A Magyar Tudományos Akadémia által 1962. október 17—23. között rendezett „Történeti városközpontok fejlesztése — építészettörténeti kérdések” konferencia. ÉKK. 1964. 8. köt. 1—2. sz. 5—399. 1.
- Meg kell menteni, ismertté kell tenni a múlt harcok emlékeit. Beszélgetés Gerey Ede elvtárrsal, a Legújabbkori Történeti Múzeum főigazgatójával. Nsz. 1965. 23. évf. 70. sz. 8. 1.
- Melléklet a Magyar Tudományos Akadémia elnökségi beszámolójához a 125. közgyűlésen. (A Magyar Tudományos Akadémia tizenöt éve. /1949—1964./ Bp. 1965. 213 l.
- Mészáros Vince*: A Közlekedési Múzeum újjászervezése. MMűszMÉ. 11—56. 1.
- Múzeumok Igazgatótanácsának Nemzetközi munkaértekezlete. 1964. [Előadás és korreferátumok.] (Bp. 1964.) Soksz. 63 l.
- A kötet tartalmából:
Liptai Ervin: A magyar múzeumok szerepe a szocialista kultúraépítésében. Az Osztrák-Magyar Monarchia történeti problémái. 1900—1918. /Konferencia Budapesten, 1964. május 4—9./ Száz. 1965. 99. évf. 1—2. sz. 206—228. 1.
- Pamlényi Ervin*: Magyarország története tíz kötetben. MN. 1965. 21. évf. 138. sz. 9. 1.
- Radocsay Dénes*: Beszámoló a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1963. évi működéséről. AÉ. 1964. 91. köt. 2. sz. 248—249. 1.
- Radocsay Dénes—Entz Géza—Weiner Mihály*: A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1963. évi működéséről. MűÉ. 1964. 13. évf. 4. sz. 318—320. 1.
- Rózsa György*: A társadalomtudományi kutatás és a tudományszervezés tájékoztatási problémái. Bp. 1965, Akad. Kiadó. 174 l., 5 t.
- Somlyai Magda, M.*: A tudományos szocializmus oktatóinak tanácskozásáról. TáSz. 1965. 20. évf. 6. sz. 48—55. 1.
- A statisztikatörténeti pályázat eredménye. StSz. 1965. 43. évf. 3. sz. 316—317. 1.
- Stier Miklós—Vida István*: Conférences scientifiques du Mouvement de la paix. AH. 1965. 11. tom. 1—4. nr. 416—418. 1.
- Stier Miklós—Vida István*: Helytörténeti kiállítás a XX. kerületben. Száz. 1965. 99. évf. 1—2. sz. 326—327. 1.
- Stier Miklós—Vida István*: Károlyi emlékkiállítás a Legújabbkori Történeti Múzeumban. Száz. 1964. 98. évf. 5—6. sz. 1361—1366. 1.
- Stier Miklós—Vida István*: Táncsics-kiállítás a Fővárosi Levéltárban. Száz. 1964. 98. évf. 5—6. sz. 1367—1368. 1.
- Stier Miklós—Vida István*: Tudományos békekonzferenciák. Száz. 1964. 98. évf. 5—6. sz. 1360—1361. 1.
- Szabady Egon*: A népegésztudomány helyzete Magyarországon. MT. 1965. 10. köt. 3. sz. 171—177. 1.
- Szentlélek Tihamér*: A Savaria Múzeum régészeti tárának története 1945—1962-ig. Savaria. 1. 85—105. 1.
- Színvavölgyi Oszkár*: A Diósgyőri Központi Kohászati Múzeum. Múzk. 1965. 1. sz. 45—50. 1.
- A szombathelyi várostörténeti konferencia. Száz. 1965. 99. évf. 1—2. sz. 333—342. 1.
- Szövényi István*: A harminc éves kőszegi múzeum. Savaria. 1. 313—318. 1.
- A TIT ipar- és üzemtörténeti konferenciája. Száz. 1964. 98. évf. 5—6. sz. 1390—1391. 1.
- A történeti demográfiai kutatásokról. [A MTA Elnökségi Bizottsága történeti demográfiai munkabizottságának üléséről készült beszámoló. Összeállította:] D. Z. Demográfia. 1965. 8. évf. 1. sz. 110—111. 1.
- Trogmayer Ottó*: Az Alföld régészeti kutatásának újabb eredményei. /A szegedi második régészeti tudományos ülészak./ Múzk. 1964. 4. sz. 64—66. 1.
- Urbán Aladár*: Doklad o nacsňuk [naucsňuh] rabotah, vŭpolnennŭh v 1957—1962 gg. na kafedrah isztorii Isztoriko-Filologiceszkogo fakul'teta Budapestszkogo universziteta im. Ètvesa Loranda [Ètvös Loránd]. AUBhist. 7. 179—204. 1.
- Vajda Endre*: A Postamúzeum történeti kiállításai. MMűszMÉ. 99—113. 1.
- Verő Gábor*: A 20 éves felszabadulási kiállítás előkészítéséről. /Hozzászólások: Györffy Sándor, Végh József stb./ Honismeret. 6. 28—47. 1.
- Végh Károly*: A Bajcsy-Zsilinszky Emlékmúzeum a megvalósulás útján. MN. 1965. 21. évf. 24. sz. 5. 1.

b) Történelemtanítás

- Balázs Györgyné*: Gondolatok a történelem életszerű oktatásáról. Száz. 1964. 98. évf. 5—6. sz. 1235—1242. 1.
- Balázs Györgyné*: A történelemoktatás és

- a személyiség alakulásának egyes kérdései. PŠz. 1965. 15. évf. 5. sz. 444—457. l.
- Bálint Béla:** Gondolatok a történelemtanítás korszerűsítéséről a középiskolák IV. osztályában. Ttan. 1965. 10. évf. 2. sz. 6—8. l.
- Békei Lászlóné:** A történelmi források felhasználása az ismeretszerzésben az általános iskolákban. Ttan. 1965. 10. évf. 2. sz. 1—5. l.
- Békei Lászlóné:** A történelmi források szerepe a rögzítés folyamatában az általános iskolákban. Ttan. 1965. 10. évf. 3. sz. 12—15. l.
- Bellér Béla:** Néhány gondolat az egyetemes történelmi szemléletről a szakközépiskolai tanterv készítése idején. Ttan. 1965. 10. évf. 3. sz. 9—11. l.
- Bíró Sándor:** A történelem megkedveltetése a technikumokban. Ttan. 1965. 10. évf. 3. sz. 4—8. l.
- Debreceni és hajduszoboszlói történelemtanári munkaközösségek munkájáról, tapasztalatairól.** [Írták:] (*Lovas Rezső, Nyakas László, Juhász Imre.*) Ttan. 1965. 10. évf. 3. sz. 16—20. l.
- Dolmányos István:** Az egyetemi történelemoktatás néhány időszerű kérdése. Nsz. 1965. 23. évf. 32. sz. 7. l.
- Eperjessy Géza:** A felszabadulás helytörténetének feldolgozása a középiskolai tanulmányi versenyen. Ttan. 1965. 10. évf. 1. sz. 4—8. l.
- Faragó Mihályné:** Gondolatok a siketek iskoláiban folyó történelemoktatásról. Gyógypedagógia. 1964. 9. évf. 5. sz. 166—170. l.
- Filla István—Szebenyi Péter:** Történelemtanítás az ötödik osztályban. Köznevelés. 1965. 21. évf. 12. sz. 449—451. l.
- Giday Kálmán:** A problémamegoldó gondolkodás fejlesztésének lehetőségei a történelemtanításban. Magyar Pszichológiai Szemle. 1964. 21. köt. 4. sz. 568—578. l.
- Horváth Mária, G.:** A történelmi diafilmek felhasználásáról és tökéletesítéséről. Ttan. 1965. 10. évf. 2. sz. 9—12. l.
- Kaponya János:** A Haditechnikai Park szerepe a honvédelmi nevelésben. HK. 1965. 12. évf. 1. sz. 169—176. l.
- Kiss Géza:** A helytörténet felhasználása a felszabadulás történetének tanításakor a középiskolában. Ttan. 1965. 10. évf. 1. sz. 1—4. l.
- Nagy Lajos:** Felmérések nyomában. Ttan. 1965. 10. évf. 1. sz. 14—18. l.
- Pécsi Tanárképző Főiskola, Módszertani kiadványok. 1—2.** (Szerk. biz.: Domján Károly, Kornlósi Sándor stb.) Pécs 1958, 1959. Soks. 101, 91 l.
A kötetek tartalmából:
Vas Károly: Az élőszóbeli szemléletnyújtás módszerei az általános iskolai történelemtanításban.
- Subosits István:** A történelemtanítás egyes kérdései a kisegítő iskolában. Gyógypedagógia. 1964. 9. évf. 5. sz. 161—165. l.
- Szabó Károly:** Összefüggések és algoritmusok. Ttan. 1965. 10. évf. 1. sz. 16—19. l.
- Szabolcs Ottó:** Az általános és középiskolai történelemtanítás egysége. Száz. 1965. 99. évf. 1—2. sz. 240—244. l.
- Szabolcs Ottó:** A szakközépiskolai történelemtantervről. Ttan. 1965. 10. évf. 3. sz. 1—3. l.
- Szebenyi Péter:** Honvédelmi nevelés a történelemtanításban. Köznevelés. 1965. 21. évf. 8. sz. 281—283. l.
- Szendreyne Fekete Erzsébet:** Gondolatok az ötödikes történelem könyvről. Köznevelés. 1965. 21. évf. 7. sz. 257—258. l.
- Tanulmányok a neveléstudomány köréből.** A Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Bizottságának gyűjteménye. 1964. (Szerk. Kiss Árpád, Nagy Sándor stb.) Bp. 1965, Akad. Kiadó. 646 l.
A kötet tartalmából:
Veress Judit: Tartalom és forma a történelemtanításban.
- Turai Kálmán:** A „hogyan” kérdése az V. osztályos történelem tanításában. Módszertani Közlemények. 1965. 5. évf. 2. sz. 99—103. l.
- Vince Tamás:** Néhány történelmi ismeret sajátossága a tanulók gondolkodásában a kisegítő iskola felső tagozatában. Gyógypedagógia. 1964. 9. évf. 5. sz. 170—174. l.

III. EGYETEMES TÖRTÉNELEM

1. Összefoglaló munkák

- Balázs Tibor:** A tudományos kutatástól az ipari gyártásig az izzólámpa története nyomán. /1830—1940./ Bp. 1965, Akad. Kiadó. 165 l.
/Tudományszervezési füzetek./
- Balogh András:** A díszkerti növények

- szimbolikus jelentéstartalmának kialakulása és történeti vizsgálata. KSzFK. 28/1/1. 243—255. l.
- Báder Andor:** A nő biológiai szerepe a társadalomban az őskortól a reneszánszig. Bp. 1964, Medicina. 236 l.
- Benedicty Róbert:** Kultikus és egyházi láb-beliviseletek. BőrMB. 122—142. l.

- Bloch, Marc*: Technika és társadalmi fejlődés. Világtörténet. 1964. 2–3. sz. 79–86. l.
- Braunbek, Werner*: Út a határtalanba. /Fizikai ismereteink kialakulásáról./ (Aufbruch ins Grenzenlose. Ford. Svékus Olivér.) Bp. 1964, Gondolat. 317 l., 16 t.
- Csitala, G. Sz.*: O nekotoruh oszovnuh csertah drevnekolhszkoj kul'turü. EuHung. 375–389. l.
- Csomor Tibor*: A többezer éves naptár. ÉLT. 1965. 1. sz. 7–9. l.
- Egyetemes történelmi kronológia. Segédkönyv az egyetemes történelem tanításához. Szerk. Pamlényi Ervin. 2. 1789–1960. Írták *Gunst Péter, Jemnitz János, Márkus László*. Bp. 1964, Tankönyvkiadó. 379 l.
- Gát József*: A zongora története. Bp. 1964, Zeneműkiadó. 132 l.
- Gerol, E. Harry*: Inkák tündöklése és bukása. (Dioses, templos y ruinas.) (Ford. Szokoly Endre.) Bp. 1965, Gondolat. 337 l., 26 t.
- Halász J[ózsef]*: L'égalité des citoyens et l'égalité en droit. AJ. 1964. 6. tom. 3–4. fasc. 257–299. l.
- Hanke, Helmut*: Az óceánok meghódítása. (Männer planken Ozeane.) (Ford. Vámosi Pál. — Függelék: Dezsényi Miklós: A magyar tengerészet és a dunai hajózás.) Bp. 1965, Táncsics Kiadó. 357 l., 32 t.
- Jemnitz János*: A politikai tényező a munkaidő megrövidülésében. TSz. 1964. 7. évf. 2. sz. 406–422. l.
- Koval, Václav*: Élet és halál féme a vas. (Kov života a smrti.) (Ford. Falvai Alfréd. [Kieg.] id. Petrik Ottó.) Bp. 1965, Táncsics Kiadó. 311 l.
- Mód Aladár*: Korunk vitája. Bp. 1965, Kossuth Kiadó. 214 l.
- Molnár Ivány László*: Hanoi, Vietnam fővárosa. ÉLT. 1965. 20. évf. 15. sz. 695–700. l.
- Moneim, Moukhtár Amin Abdel*: A keleti bizánci tartományok az arab uralom alatt a közigazgatás arabosításáig. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. [1965]. 15 l.
- Ponori Thewrewk Aurél*: A világoceán szigetétől a geoidig. A Föld alakja a tudomány tükrében. Világosság. 1965. 6. évf. 2. sz. 103–108. l.
- Román József—Marót Miklós*: Babeltól Bábelig. Bp. 1965, Gondolat. 338 l.
- Romhányi Imre*: A vegyi harcanyagok és a vegyi háború a történelemben. HK. 1964. 11. évf. 4. sz. 635–653. l.
- Sándor Pál*: A filozófia története. 1–3. köt. Bp. 1965, Akad. Kiadó. 669, 760, 669 l.
- Sík Endre*: Fekete Afrika története. 2. köt. Bp. 1964, Akad. Kiadó. 351 l., 11 t., 4 térk.
- Sík Endre*: Histoire de l'Afrique Noire. Tom. 2. Bp. 1964, Akad. Kiadó. 346 l., 11 t., 4 térk.
- Szentes Tamás*: A Mali Köztársaság történelmi és gazdasági fejlődése. ÉLT. 1965. 20. évf. 6. sz. 262–268. l.
- A technika története. (Isztorija tehniki.) [Írta] *A. A. Zvorikin, N. I. Oszmova* stb. Bp. 1964, Kossuth Kiadó. 547 l.
- Tőkei Ferenc*: Az ázsiai termelési mód kérdéséhez. Bp. 1965, Kossuth Kiadó. 133 l.
- Valló István*: Az urbanizmus szemléletének kibontakozása a kapitalizmusban. Településtudományi Közlemények. 1964. 16. sz. 102–117. l.
- Vezérfi Károly*: Utazó szentek — vándor istenek. Világosság. 1965. 6. évf. 4. sz. 226–230. l.
- Világ gazdasági idősorok. 1860–1960. [I.] (Szerk. Kenessey Zoltán.) [Kiad.] (a Központi Statisztikai Hivatal.) Bp. 1965, Közgazd. és Jogi Kiadó. 157 l., 1 melléklet: 35 l.
- Világtörténet. (Vszemirnaja isztorija.) (Főszerk.: J. M. Zsukov.) 6. köt. (Fel. szerk.): N. A. Szmironov. [Kiad.] a Szovjetunió Tudományos Akadémiája. Bp. 1964, Kossuth Kiadó. 838 l., 12 t., 10 térk.
- Zweig, Stefan*: Arcképek. (Tanulmányok. Vál. Salyámosy Miklós, Sós Endre. Bev. és jegyz. Salyámosy Miklós.) Bp. 1965, Gondolat. XVII, 347 l., 10 t. /Auróra 29./

2. Ókor

- Alföldy Géza*: Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien. [Mitarb.: András Mócsy.] Bp. 1965, Akad. Kiadó. 233 l., 1 térk.
- Alföldy Géza*: Polgárjog és névadás. AT. 1964. 11. köt. 3–4. sz. 249–261. l.
- Alföldy Géza*: Eine römische Strassenbauinschrift aus Salona. AÉ. 1964. 16. tom. 3–4. fasc. 247–256. l.
- Csillag Pál*: A concubinatus és Augustus család jogi törvényhozása. AT. 1964. 11. köt. 3–4. sz. 275–283. l.
- Hahn István*: Az ókori vallások és a rab-szolgaság. Világosság. 1965. 6. évf. 6. sz. Melléklet. 3–21. l.
- Harmatta J[ános]*: The Great Bactrian Inscription. AA. 1964. 12. tom. 3–4. fasc. 373–471. l.
- Harmatta János*: Az óperzsa pecséthenger-től a sásánida gemmáig. AT. 1964. 11. köt. 3–4. sz. 189–200. l.
- Harmatta János*: Egy párthus felirat Nyugat-Kazahsztánból. AT. 1964. 11. köt. 3–4. sz. 231–248. l.

- Havas László*: Cicero és a lovasrend. /i. e. 63–58./ AUDhist. 3. 17–30. 1.
- Hegyi Dolores*: A kisázsiai görögység korai keleti kapcsolatai és a perzsa hódítás. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1964. 31 l.
- Hippokratész könyve az időjárásról. Ford. Sattler Jenő. CMed. 1964. 33. no. 33–44. 1.
- Hippokratész könyve a kórjóslatokról. /Praenotium liber./ Ford. Sattler Jenő. CMed. 1964. 33. no. 61–93. 1.
- Hippokratész könyve a levegőről, a vízekről és vidékekről. /Liber de aere, locis et aquis./ Ford. Sattler Jenő. CMed. 1964. 33. no. 9–31. 1.
- Hippokratész könyve a szent betegségekről. 1. /De morbo sacro./ Ford. Sattler Jenő. CMed. 1964. 33. no. 45–60. 1.
- Ijjas Antal*: Az 1900-éves női tűzvész. Vigilia. 1964. 29. évf. 12. sz. 750–753. 1.
- Lauffer, S.*: Bemerkungen zum Sklavenproblem. AA. 1964. 12. tom. 3–4. fasc. 359–363. 1.
- Maróti Egon*: A rabszolgák szerepe a második triumviratus idején. AT. 1964. 11. köt. 3–4. sz. 215–229. 1.
- Maróti Egon*: Zum Problem der Ausgestaltung des überlieferten Cato-Bildes. AUDhist. 3. 3–16. 1.
- Máthé Elek*: Ismerte-e Plutarchos az újszövetségi irodalmi hagyományt? ThSz. 1965. 8. évf. 5–6. sz. 150–153. 1.
- Mayer Erika*: A Horatiusok és Curiatiusok mondája. /Az anyajog kérdéséhez./ AT. 1964. 11. köt. 3–4. sz. 201–214. 1.
- Morlon, Claude*: Archimédész a syrakusai mester. ÉIT. 1965. 20. évf. 5. sz. 195–199. 1.
- Munkás római hétköznapiak. [Írta:] L. L. ÉIT. 1965. 20. évf. 14. sz. 627–630. 1.
- Ókori történeti chrestomathia. Egyetemi segédkönyv. (1.) *Harmatta János*: Ókori keleti történeti chrestomathia. (Ford. és jegyz.: Dávid Antal, Hahn István stb.) Bp. 1965, Tankönyvkiadó. 412 l.
- Pákozdy László Márton*: A thébai ásatások. Kanaáni, sémi hatások az antik hellén kultúrában. ÉIT. 1965. 20. évf. 24. sz. 1116–1119. 1.
- Pál Imre*: A római császárkori görög kolonialis vereteinek ismertetése. [Folytatás.] Az Erem. 1965. 21. évf. 31–32. sz. 197–199. 1.
- Pethő Tibor*: Az Antonia-erődötől a Golgoáig. A tudományos bibliakutatás eredményei és kérdőjelei. MN. 1965. 21. évf. 92. sz. 9. 1.
- Román József*: Püthagorasz és a számok mágiaja. ÉIT. 1965. 20. évf. 13. sz. 610–613. 1.
- Szilágyi János*: Árak és bérek a római császárkorban. ÉIT. 1965. 20. évf. 2. sz. 51–54. 1.
- Tóth Kálmán*: Társadalomtörténeti motívumok a pátriarcha-elbeszélésekben. ThSz. 1965. 8. évf. 5–6. sz. 147–149. 1.
- Vekerdí László*: A matematikai absztrakció fejlődéstörténetéből. 1. Az ókor. Világosság. 1965. 6. évf. 6. sz. 347–354. 1.
- Welskopf, E. Ch.*: Einige Probleme der Sklaverei in der griechisch-römischen Welt. AA. 1964. 12. tom. 3–4. fasc. 311–358. 1.

3. Középkor

- Baumgarten, Karl*: A XVI. századi konjunktura hatásai az alsó-németországi parasztházra. AtSz. 1964. 6. évf. 3–4. sz. 405–414. 1.
- Bácskai Vera*: Husz János. ÉIT. 1965. 20. évf. 27. sz. 1251–1255. 1.
- Engel Pál*: Állam és uralkodó osztály a IX–XI. századi Bizáncban. AnnBU. 2. 213–223. 1.
- Garcilaso de la Vega*: Inkák és konkisztádorok. (Comentarios reales. — La conquista del Peru. — Historia de la Florida.) (Vál., ford., bev. és jegyz.: Szokoly Endre.) Bp. 1964, Gondolat. 371 l.
- /Világjárók. Klasszikus útleírások 6./
- Gieysztor, Aleksander*: A XIII. századi nagy városreform Lengyelországban. /A problémák és kutatások összefoglaló áttekintése./ TSz. 1964. 7. évf. 2. sz. 255–263. 1.
- Györfly György*: Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez. 1–2. r. TSz. 1964. 7. évf. 1, 3–4. sz. 1–25, 537–568. 1.
- Kardos Tibor*: Dante és a haladás. Világosság. 1965. 6. évf. 6. sz. 334–338. 1.
- Kulcsár Zsuzsanna*: Becket Tamás, Anglia kancellárja. ÉIT. 1965. 20. évf. 7. sz. 300–303. 1.
- Kulcsár Zsuzsanna*: Eretnekmozgalmak a XI–XIV. században. (Bibliográfia. Sajtó alá rend. Bezenyi Béláné.) Bp. 1964, Tankönyvkiadó. 335 l.
- /A Budapesti Egyetemi Könyvtár kiadványai 22./
- Kulcsár Zsuzsanna*: Vallásos álmok egy igazságosabb világról. A középkori eretnekségek. Világosság. 1965. 6. évf. 3. sz. 169–174. 1.
- Lewicki Tadeusz*: Animal Husbandry Among Mediaeval Agricultural People of Western and Middle Sudan. /According to Arab Sources./ AEt. 1965. 14. tom. 1–2. fasc. 166–178. 1.
- Macek, Josef*: Michael Gaismair, a tiroli forradalmár. TSz. 1964. 7. évf. 2. sz. 286–302. 1.

- Petur László*: Az Aranyszarvas regénye. ÉIT. 1965. 20. évf. 26. sz. 1218—1221. l.
- Petur László*: Hogyan hajózták körül Magellán tengerészei a földet? ÉIT. 1965. 20. évf. 12. sz. 550—555. l.
- Petur László*: A mongol posta, a „jam”. Hogyan kormányozta Dzsingisz kán a világbirodalmát? ÉIT. 1965. 20. évf. 16. sz. 753—757. l.
- Schultheisz Emil—Tardy Lajos*: Higiénia 700 évvel ezelőtt. ÉIT. 1965. 20. évf. 9. sz. 387—392. l.
- Vekerdi László*: A Geometrie /1637/ és a differenciálási algoritmus születése. A MTA Matematikai és Fizikai Tudományok Osztályának Közleményei. 1965. 15. köt. 1. sz. 33—49. l.
- Vezérfi Károly*: A calpulli rendszer Mexikóban. ÉIT. 1965. 20. évf. 8. sz. 352—356. l.
- 4. Újkor**
- Antall József*: Lincoln Ábrahám. ÉIT. 1965. 20. évf. 15. sz. 675—679. l.
- Barbarits Lajos*: A vetőgép magyarországi elterjedésének angol és németországi előzményei. MMgMK. 25—40. l.
- Benedek István*: A francia felvilágosodás természetfilozófusai. Valóság. 1965. 8. évf. 2. sz. 39—49. l.
- Blok, Georgij*: „Ő volt a mi első egyetemünk.” Kétszáz éve halt meg Lomonoszov. MN. 1965. 21. évf. 86. sz. 8. l.
- Bruzsilov, A. A.* Részletek — világháborús emlékirataiból. Világtörténet. 1964. 2—3. sz. 102—112. l.
- Dolmányos István*: Lomonoszov. Halálának 200. évfordulójára. Nsz. 1965. 23. évf. 90. sz. 9. l.
- Farkas Sándor*: August Bebel. Születésének 125. évfordulójára. Nsz. 1965. 23. évf. 45. sz. 4. l.
- Freymond, Jacques*: Az Első Internacionálé és a munkásság. Világtörténet. 1964. 2—3. sz. 39—52. l.
- Galántai József*: Miért hadakozott a vilmosi Németország? Nyugatnémet történeszek az első világháborúról. Valóság. 1965. 8. évf. 6. sz. 30—37. l.
- Gulya J[ános]*: Some 18th Century Antecedents of the 19th Century Linguistics. Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae. 1965. 15. tom. 1—2. fasc. 163—170. l.
- Halmái János*: Ernst Abbe, a szociál-reformer. OHI. 1965. 106. évf. 10. sz. 463—466. l.
- Haraszti Éva, H.*: Bronterre O'Brien /1805—1864/, a chartista mozgalom ideológusa. TSz. 1964. 7. évf. 3—4. sz. 569—582. l.
- Haydn, Josef*: Gesammelte Briefe und Aufzeichnungen. Hrg., Erl., [Einl. u. Notizen]: Dénes Bartha. Bp. 1965, Corvina. 599 l.
- Hobsbawm, E[rich] J[ohn]*: A forradalmak kora. /1789—1848./ (The age of revolution.) (Ford. Litván György. Névmutató: H. Haraszti Éva.) Bp. 1964, Kossuth Kiadó. 372 l., 17 t., 3 térk.
- Honfi József*: Obrazovanie guszarsztva v ruszszkoj armii XVIII veka. AUBhist. 7. 79—107. l.
- Horváth Árpád*: Anders Celsius 1701—1744. Fizikai Szemle. 1964. 14. évf. 11. sz. 339—343. l.
- Irodalmi élet Oroszországban. Szemelvénygyűjtemény a XIX. század első feléből.* (Összeáll., [bev.] és jegyz.: Karacsony László.) Bp. 1964, Gondolat. 237 l., 8 t. /Európai antológia. A XIX. századi Oroszország./
- Izsák Sámuel*: Orvosok és orvosi törekvések a román felvilágosodás korában. OHI. 1965. 106. évf. 16. sz. 747—751. l.
- Jemnitz János*: A béke utolsó hónapja és az Internacionálé összeomlása. 1—2. Száz. 1964. 98. évf. 5—6. sz. 1130—1158, 1965. 99. évf. 1—2. sz. 92—131. l.
- Jemnitz J[ános]*: The First International and the War /1864—1866/. AH. 1965. 11. tom. 1—4. nr. 57—94. l.
- Kenéz János*: Ilja Iljics Meccnikov — a zseniális enfant terrible. OHI. 1965. 106. évf. 24. sz. 1133—1137. l.
- Krizsán László*: Gyapotháború a fáraók országában. ÉIT. 1965. 20. évf. 12. sz. 531—534. l.
- Makkai László*: Puritanizmus és természet-tudomány. Száz. 1964. 98. évf. 5—6. sz. 1073—1103. l.
- Molnár Erik*: Az abszolutizmus gazdasági és társadalmi alapjai Európában. [Referátum és vita.] MTATT. 1965. 14. köt. 3. sz. 171—206. l.
- Molnár Erik*: A marxizmus szövetségi politikája. Száz. 1964. 98. évf. 5—6. sz. 943—1010. l.
- Molnár Erik*: A marxizmus szövetségi politikája az 1848-as európai forradalmak bukása és az I. Internacionálé megalakulása közötti időszakban. PtK. 1965. 11. évf. 2. sz. 3—46. l.
- A Monarchia közös minisztertanácsának első és utolsó világháborús jegyzőkönyve. [Közli:] Komjáthy Miklós. Világtörténet. 1964. 2—3. sz. 87—102. l.
- A nemzetközi munkásmozgalom és a nemzeti felszabadító mozgalom története a XVIII. század hatvanas éveitől 1917-ig. (Ford. Meggyesi János, Szabó Tamás.) [Bp.] 1964, Kossuth Kiadó. 640 l.
- Az N. D. Boguljubov és V. P. Rüzskova szerkesztésében megjelent Isztorija mezdunarodnogo rabocsego i osvoboditel'nogo dvizsenija e. tankönyv alapján.

- Niederhauser Emil*: Az orosz felvilágosodott abszolútizmus kérdéséhez. AUDhist. 3. 73—82. 1.
- Ofitea, Andrei*: Az Osborne-i egyezmény /1857. aug. 9./ TSz. 1964. 7. évf. 2. sz. 389—405. 1.
- Regöly-Mérei Gyula*: Henle életműve és jelentősége mai ismereteink kialakulásában. OHI. 1965. 106. évf. 22. sz. 1039—1042. 1.
- Sandburg, Carl*: Abraham Lincoln. (Abraham Lincoln. The Prairie years and The war years.) (Ford. Terényi István.) Bp. 1965, Gondolat. 837 l.
- Sándor Pál*: Az elmaradt párbeszéd. Nicolaus Cusanus — tegnapi és mai szemmel. Világosság. 1965. 6. évf. 5. sz. 277—282. 1.
- Schultheisz Emil*: J. P. Frank. OHI. 1965. 106. évf. 22. sz. 1042—1044. 1.
- Skalniková, Olga*: Beitrag zum Studium des Einflusses ökonomischer Veränderungen auf die Bildung neuzeitlicher ethnographischer Gebiete. EuHung. 217—223. 1.
- Szávai Nándor*: Jean-Jacques Rousseau. Bp. 1964, Tankönyvkiadó. 109 l., 4 t. /Egyetemes neveléstörténet 16—17./
- Tasnádi Kubacska András*: Ósállatok a fazekasműhelyben. EIT. 1965. 1.sz. 36—39. 1.
- Tokody Gyula*: A német történelem periodizációja a polgári átalakulás időszakában /1789—1871/. AUDhist. 3. 99—109. 1.
- Tokody Gyula*: A termelési viszonyok és a termelőerők jellege közötti összhang törvényének összefüggése a német történelem periodizációjával. AUDhist. 3. 83—97. 1.
- Trempe, R.—Perrot, M.*: A bánya és a bányászok. [Franciaországban, 1856—1914.] Világtörténet. 1964. 2—3. sz. 5—19. 1.
- Urbán Aladár*: Abraham Lincoln. Halálának századik évfordulóján. Nsz. 1965. 23. évf. 89. sz. 4. 1.
- Wellmann Imre—Endrei Walter*: A termelőerők fejlődése az ipari forradalom korában. [Kiad. az Országos Pedagógiai Intézet. Bp. 1964. Soksz. 62 l. /Történelemtanároknak 12./
- Zemplén Jolán, M.*: „A mozgásnak öröktől kell léteznie...” Emlékezés Lomonoszovra. Világosság. 1965. 6. évf. 5. sz. 283—289. 1.
- Bebrits Anna*: Gus Hall, a legismertebb amerikai kommunista vezető. Nsz. 1965. 23. évf. 62. sz. 2. 1.
- Bebrits Anna*: Roosevelt elnök — húsz évvel halála után. Nsz. 1965. 23. évf. 86. sz. 2—3. 1.
- Biel, K.*: Lengyel dokumentumok a náci bűncselekményekről. MN. 1965. 21. évf. 62. sz. 11. 1.
- Bitó János—Sinka József*: A modern fizika úttörője: Albert Einstein. Nsz. 1965. 23. évf. 87. sz. 9. 1.
- Collotti, Enzo*: A náci Németország. (La Germania nazista.) A Weimari Köztársaságtól a hitleri birodalom bukásáig. (Ford. Terényi István.) [Bp.] 1965, Gondolat. 385 l. /Studium könyvek 51./
- Csonka Rózsa*: A paraszt Internacionálé megalakulása /1923/. PtK. 1965. 11. évf. 2. sz. 116—134. 1.
- Delarue, Jacques*: A Gestapo története. (Histoire de la Gestapo.) (Ford. Széll Jenő.) Bp. 1965, Kossuth Kiadó. 429 l., 8. t.
- Dolmányos István*: A few Problems of the Land Reform in Eastern Europe /1917—1939/. AtSz. 1965. 6. évf. Supplementum. 22—36. 1.
- Dolmányos István*: A kelet-európai földreformok néhány problémája /1917—1939/. VI. Jugoszlávia. AtSz. 1964. 6. évf. 3—4. sz. 347—370. 1.
- Dormándi László*: Szorongás. /Párizsi napló. 1940. június 21—28./ Látóhatár. 1964. 14. évf. jun., aug., okt., dec. 403—414, 570—578, 799—805, 977—984. 1.
- Fučík, Julius*: Riport az akasztófa tövéből. (Reportáž psaná na oprátce.) [Napló.] (Ford. Palotai Erzsi.) [Bp.] 1965, M. Helikon. 105 l.
- Georghe Georghiu Dej. TÁSz. 1965. 20. évf. 4. sz. 123. 1.
- Gheorghe Gheorghiu-Dej. Béke és Szocializmus. 1965. 8. évf. 4. sz. 131—132. 1.
- Gheorghe Gheorghiu-Dej /1901—1965./ Nsz. 1965. 23. évf. 67. sz. 3. 1.
- Gualán, Alberto*: A hősi harc évei. /A Salvadori Kommunista Párt fennállásának 35. évfordulójára./ Béke és Szocializmus. 1965. 8. évf. 6. sz. 123—137. 1.
- Gyurkó László*: Lenin, Október. /Munka-napló./ 3. Kortárs. 1965. 9. évf. 4. sz. 615—619. 1.
- Jóború Magda*: A kapitalista országok közoktatásügye 1918-tól napjainkig. Bp. 1964, Tankönyvkiadó. 118 l. /Egyetemes neveléstörténet 60—61./
- Józsa Antal*: A breszt-litovszki béketárgyalások és a hadifoglycsere. /1917. december 22. — 1918. október 31./ HK. 1965. 12. évf. 2. sz. 256—282. 1.
- Jungk, Robert*: A hamu gyermekei. Hirosi-

5. Legújabb kor

Basir Hadzs Ali: Az algériai felszabadító harc néhány tanulsága. Béke és Szocializmus. 1965. 8. évf. 1. sz. 97—114. 1.

- ma népe. (Strahlen aus der Asche.) /Ford. Horváth Vera./ Bp. 1965, Kossuth Kiadó. 294 l., 8 t., 1 térk.
- Karsai Elek*: A berchtsgadeni sasfészekről a berlini bunkerig. (Fejezetek a második világháború történetéből.) 4. kiad. Bp. 1965, Táncsics Kiadó. 630 l., 36 t.
- Kis Aladár*: Matteotti meggyilkolása és az aventinusi válság. EIT. 1965. 20. évf. 4. sz. 176–181. l.
- Kuczynski, Jürgen*: Mégis második ipari forradalom? TSz. 1964. 7. évf. 2. sz. 466–472. l.
- Lévai Jenő*: A rigai véres vasárnap rendezője a Montevideóban meggyilkolt náci vezér [Herbert Cukurs]. MN. 1965. 21. évf. 60. sz. 5. l.
- Lister, Enrique*: A spanyolországi partizánharc tapasztalataiból /1931–1951/. Béke és Szocializmus. 1965. 8. évf. 2. sz. 103–115. l.
- Lozacsov-Jelizarov, Georgij J.*: Feledhetetlen évek. (Nezabüvaemoe.) [Visszaemlékezések.] (Ford. Szabó Tamás.) Bp. 1965, Kossuth Kiadó. 308 l., 8 t.
- Luis Carlos Prestes. [Írta]: M. S. Nsz. 1965. 23. évf. 3. sz. 4. l.
- Makai György*: A békemozgalom 15 éve. [Bp.] 1964, Orsz. Béketanács. Soksz. 42 l.
- Makai György*: Ki volt dr. Sorge? Bp. 1965, Kossuth Kiadó. 159 l., 8 t.
- „Mélységes és jóakarató baráti kötetlek...” A náci külügyminisztérium okmányai XII. Pius és Németország kapcsolatairól. [Írta]: V. M. Világosság. 1965. 6. évf. 1. sz. 8–13. l.
- Michel, Henri*: A francia ellenállás. TSz. 1965. 8. évf. 1. sz. 88–102. l.
- Mirkind, A. M.*: Az I. Internacionálé századik évfordulója és a nyugat-németországi szociáldemokrácia. Világtörténet. 1964. 2–3. sz. 31–38. l.
- Mitev, Jono*: A bulgáriai népi antifasiszta fegyveres felkelés 20. évfordulója. 1944. szeptember 9.—1964. szeptember 9. HK. 1964. 11. évf. 4. sz. 620–634. l.
- A Nagy Honvédő Háború története. (Isztorija Velikoj otecsestvennoj vojnü Szovetszkogo Sojuza.) 1941–1945. (Szerk. biz.: P. N. Poszpelov, V. A. Andrejev stb.) 2. köt. A szovjet nép visszaveri a fasiszta Németországnak a Szovjetunió ellen indított hitszegő támadását, és megteremtí a feltételeket ahhoz, hogy a háború menetében gyökeres fordulat következék be. /1941. jún.—1942. nov./ (Ford. Zalai Edvin, Nyíró József.) Bp. 1964, Zrínyi Kiadó. 628 l., 42 t., 25 térk.
- Pálos Tamás*: Lengyelország. Bp. 1964, Kossuth Kiadó. 175 l., 12 t.
/Egy ország — egy könyv./
- Pethő Tibor*: A berlini csata. MN. 1965. 21. évf. 102. sz. 9. l.
- Philiberto Barrero. Béke és Szocializmus. 1965. 8. évf. 4. sz. 133–134. l.
- A polgárháború a Szovjetunióban. 1918–1922. (Kratkaja isztorija grazdsanzkoj vojnü v SzSzsR.) (Írta: munkaközösség. Vez.: N. I. Satagin. Ford. Hollós Alfréd, Szepesi Gyula.) Bp. — Kijev 1964, Kossuth Kiadó — Politvidáv Ukrájini. 521 l., 12 t., 1 térk.
- Polzin, Martin*: A forradalmi német munkásmozgalom néhány kérdése 1917–1918-ban. AUDhist. 3. 143–162. l.
- Pomeroy, William J.*: Jesus Lava. Nsz. 1965. 23. évf. 61. sz. 2. l.
- Réti Endre*: Materialista és idealista irányzatok harca a biológiában. TtK. 1965. 9. évf. 6. sz. 253–256. l.
- Rózsa Zoltán*: Gramsci. Valóság. 1965. 8. évf. 4. sz. 91–93. l.
- Rudnyánszky István*: Santiago Carillo, a Spanyol Kommunista Párt főtitkára. Nsz. 1965. 23. évf. 40. sz. 3. l.
- Somogyi Vilmos*: A zene helyzete a Harmadik Birodalomban. [Folytatás.] Muzsika. 1965. 8. évf. 5–7. sz. 31–32, 30–32, 20–21. l.
- Soukup, M.*: A kommunista pártok közötti kölcsönös viszony egyes problémái. Világtörténet. 1964. 2–3. sz. 20–30. l.
- Sripad Amrit Dange. [Írta]: A. J. Nsz. 1965. 23. évf. 6. sz. 2. l.
- Szimonov, Konsztantyin*: Minden nap hosszú. Részletek az író háborús naplójából. Nsz. 1965. 23. évf. 86–92, 94–101, 103–105, 107–108. sz.
- XII. Pius és Tiso*. [Írta]: V. M. Világosság. 1965. 6. évf. 4. sz. 214–217. l.
- Tóth Béla, C.*: A prágai felkelés 20. évfordulója. Nsz. 1965. 23. évf. 104. sz. 4. l.
- Vámos Imre*: Churchill halálára. MN. 1965. 21. évf. 21. sz. 2. l.
- Várkonyi Tibor*: Egy forradalmár életútja. A hetvenöt éves Ho Si Minh. MN. 1965. 21. évf. 116. sz. 2. l.
- Vidács Ferenc*: A kelet-nyugati kereskedelem alakulása, különös tekintettel a közös piac létrejöttére. SzegTK. 1964. 1. 47–67. l.
- Zieleniec, Leon—Csarakcsiev, Aszen*: A szocialista építés történelmi tapasztalatai. Béke és Szocializmus. 1965. 8. évf. 5. sz. 24–40. l.
- Zsigmond László*: Zur deutschen Frage. 1918–1923. Die wirtschaftlichen und internationalen Faktoren der Wiederbelebung des deutschen Imperialismus und Militarismus. Bp. 1964, Akad. Kiadó. 345 l.
/Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 55./

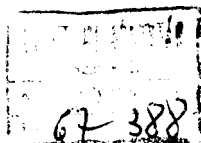
6. Ismertetések

- Antal Gábor*: A „Zöld Henrik”. [A Gestapo története c. műről.] MN. 1965. 21. évf. 144. sz. 13. l.
- Battaglia, Roberto*: A második világháború. Bp. 1963. — Ismerteti: *Ránki György*. Száz. 1964. 98. évf. 5–6. sz. 1291–1293. l.
- Bernal, John D[esmond]*: Tudomány és történelem. Bp. 1964. — Ismerteti: *Rádics József*. Népművelési Értesítő. 1964. 3. sz. 189–192. l.
- Beilen Oszkár*: A II. és III. Internacionálé értékelésének néhány kérdése J. Brauntal könyvében [Geschichte der Internationale. Hannover 1963.]. PtK. 1965. 11. évf. 2. sz. 234–242. l.
- Collotti, Enzo*: A náci Németország. Bp. 1965. — Ismerteti: *Tokody Gyula*. Nsz. 1965. 23. évf. 112. sz. 9. l.
- Fenyő István*: Riport az akasztófa tövéből. Július Fuők börtönaplója. Nsz. 1965. 23. évf. 52. sz. 8. l.
- Hermann István*: Napirenden a századforduló. [Ismertetések, köztük *Kovács Endre*: A népek tavaszától a Párizsi Kommunig és *Vitte, Sz. J.*: Egy kegyvesztett visszaemlékezései — c. művekről.] Kortárs. 1965. 9. évf. 1. sz. 86–90. l.
- Hobsbawm, Eric John*: A forradalmak kora. Bp. 1964. — Ismerteti: *Antal Gábor*. Valóság. 1965. 8. évf. 5. sz.: 105–107. l.
- Kerekes Lajos*: Anschluss 1938. Ausztria és a nemzetközi diplomácia 1933–1938. Bp. 1963. — Ismerteti: *Incze Miklós*. Száz. 1965. 99. évf. 1–2. sz. 264–267. l.
- Kiss György*: Jegyzetek egy kiváló ismeretterjesztő munkáról. *E. J. Hobsbawm*: A forradalmak kora /1789–1848/. Nsz. 1965. 23. évf. 6. sz. 9. l.
- Kuzmin, N.*: Az SzKP több kötetes történetének főbb kérdései. PtK. 1965. 11. évf. 2. sz. 135–150. l.
- Majszkij, I. M.*: Ki segített Hitlernek? Bp. 1964. — Ismerteti: *Salamon Katalin*. Ttan. 1965. 10. évf. 3. sz. 29. l.
- Mészáros István*: A középkori nevelés. Bp. 1964. — Ismerteti: *Étekes Lajos*. PSZ. 1965. 15. évf. 2. sz. 206–208. l.
- A nemzetközi munkásmozgalom és a nemzeti felszabadító mozgalom története a XVIII. század hatvanas éveitől 1917-ig. Bp. 1964. — Ismerteti: *Mucsi Ferenc*. MN. 1965. 21. évf. 44. sz. 13. l.
- Orosz István*: A parasztság rétegződésének vitás kérdései a legújabb szovjet történeti irodalomban. Világtörténet. 1964. 2–3. sz. 53–74. l.
- Pethő Tibor*: A kritikus 17 hónap. A Nagy Honvédő Háború történetének második kötete. [A Nagy Honvédő Háború története 1941–1945. 2. köt. Bp. 1964. c. műről.] MN. 1965. 21. évf. 8. sz. 2–3. l.
- A polgárháború éveit a Szovjetunióban 1918–1922. Bp. 1964. — Ismerteti: *Dolmányos István*. Nsz. 1965. 23. évf. 46. sz. 8. l.
- Quintana, Manuel José*: Francisco Pizarro. Bp. 1962. — Ismerteti: *Rubóczky István*. Ttan. 1965. 10. évf. 1. sz. 26–28. l.
- Római történeti chrestomathia. Bp. 1963. — Ismerteti: *Hahn István*. Száz. 1965. 99. évf. 1–2. sz. 279–281. l.
- Sandburg, Carl*: Abraham Lincoln. Bp. 1965. — Ismerteti: *MN*. 1965. 21. évf. 114. sz. 13. l.
- Sik Endre*: Fekete Afrika története. 1–2. köt. Bp. 1964. — Ismerteti: *Kalmár György*. TáSz. 1965. 20. évf. 2. sz. 112–114. l.
- Sipos Péter—Szász Zoltán*: Erőd a Néván. [A Leningrád védelmét bemutató filmről.] Száz. 1965. 99. évf. 1–2. sz. 327–328. l.
- Szabó Miklós—Sipos Péter*: Háborús bűnösök. /Svéd dokumentumfilm./ Száz. 1965. 99. évf. 1–2. sz. 328–329. l.
- Szemle. Elmélet, módszer, szintézis. (Munkásmozgalom. — Az első Internacionálé. — Két világháború közt. — A második világháború. — Ellenállási mozgalom.) [Külföldön megjelent művek ismertetései.] Világtörténet. 1964. 2–3. sz. 113–236. l.
- Szentesi Ede*: Találkozásharcok és találkozó-ütközések. Bp. 1965. — Ismerteti: *Csonka György*. HK. 1965. 12. évf. 2. sz. 359–361. l.
- Sziklay László*: A szlovák irodalom története. Bp. 1962. — Ismerteti: *Urhegyi Emília*. ALitt. 1965. 7. tom. 1–2. fűsz. 246–250. l.
- Ürögdi György*: A régi Róma. Bp. 1963. — Ismerteti: *Mihalcsó Miklós*. Ttan. 1965. 10. évf. 3. sz. 28–29. l.
- Zetkin, Clara*: Válogatott beszédek és írások. Bp. 1961. — Ismerteti: *Jemnitz János*. Száz. 1965. 99. évf. 1–2. sz. 256–257. l.
- Zsigmond László*: A német imperializmus és militarizmus újjáéledésének gazdasági és nemzetközi tényezői. 1918–1923. Bp. 1961. — Ismerteti: *Tolnay László*. AUBhist. 7. 213–216. l.

7. Tudományos élet

- Balassa István*: Nemzetközi megbeszélés a munkaeszköztörténeti archivumok kérdéséről a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban. MMgMK. 267–272. l.
- Balassa Iván—Regius János*: Europäische Zusammenarbeit der Archive zur Ge-

- schichte landwirtschaftlicher Arbeitsgeräte. AtSz. 1965. 6. évf. Supplementum. 37–52. 1.
- Besnyő Miklós*: A lengyel történelemtanítás módszertanának újabberedményei. Ttan. 1965. 10. évf. 1. sz. 22–24. 1.
- Castiglione László*: Abdallah Nirqi. Magyar ásatás Nubiában. ÉIT. 1965. 20. évf. 1. sz. 10–16. 1.
- Conférence d'historiens à Berlin, à l'occasion du 25e anniversaire du déclenchement de la deuxième guerre mondiale. [Írta] *L. T. AH.* 1965. 11. tom. 1–4. nr. 418–420. 1.
- Eckhardt, Wilhelm Alfred*: Agrártörténeti kutatások Nyugat-Németországban. AtSz. 1964. 6. évf. 3–4. sz. 587–590. 1.
- Ehrenburg befejezte emlékiratait. [Írta]: (*e. f.p.*) Élet és Irodalom. 1965. 9. évf. 24. sz. 2. 1.
- Elekes Lajos*: Béketervek ötszáz év előtt. [A csehszlovák UNESCO-bizottság prágaiszimpóziumja anyagának ismertetése.] MT. 1965. 10. köt. 3. sz. 212–217. 1.
- Erényi Tibor*–*Jemnütz János*: Megjegyzések egy párizsi történésztanácskozáshoz. Nsz. 1965. 23. évf. 55. sz. 4–5. 1.
- Györffy György*: A IV. Nemzetközi Szláv Régészeti Szeminárium. AÉ. 1964. 91. köt. 2. sz. 238–241. 1.
- Holotik, L'udovit*: A Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tíz éve. Száz. 1965. 99. évf. 1–2. sz. 229–239. 1.
- Kákósy László*: Kheopsz bárkája és a befejezetlen piramis. Az elmúlt tíz év régészeti eredményei Egyiptomban. ÉIT. 1965. 20. évf. 26. sz. 1203–1207. 1.
- Kowalska Lewicka, Anna*: Recherches polonaises sur la culture populaire des Carpates — méthode et réalisation. EuHung. 405–408. 1.
- Makkai László*: Mare Bloch /1886–1944/. Világtörténet. 1964. 2–3. sz. 75–79. 1.
- Neck, Rudolf*: Ausztria és az oszmánok az osztrák történettudományban. Száz. 1964. 98. évf. 5–6. sz. 1243–1252. 1.
- Steiner, Herbert*: Az ellenállási mozgalom ausztriai dokumentációsarchivuma. PtK. 1965. 11. évf. 2. sz. 222–224. 1.
- Szabó Bálint*: Tudományos ülészak Csehszlovákiában a népi demokratikus átalakulás kérdéseiről. PtK. 1965. 11. évf. 2. sz. 216–219. 1.
- Szedő A[ntal]*: Les Conférences Internationales de la Table Ronde des Archives. AH. 1965. 11. tom. 1–4. nr. 413–416. 1.
- Tamás István*: „Kicsoda ön, Maximilien Robespierre?” Francia történészek televíziós vitája. Nsz. 1965. 23. évf. 13. sz. 7. 1.
- Trencsényi-Waldapfel Imre*: Richard Meister 1881–1964. MT. 1964. 9. köt. 12. sz. 759–761. 1.
- Tudományos konferencia Berlinben a második világháború kitörésének 25. évfordulóján. Száz. 1964. 98. évf. 5–6. sz. 1391–1392. 1.
- Vajda Péter*: Négy évtized — Marx Károly kézírataival. [Nyina Nyepomjascsajáról.] Nsz. 1965. 23. évf. 126. sz. 7. 1.

TANULMÁNYKÖTET-CÍMEK RÖVIDÍTÉSJEGYZÉKE

- AAPP. 8. — A Pécsi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. 8.
 ÁJKA. 6/1. — A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának actái. 6. köt. 1. füz.
 AnnBU. 2. — Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei. 2.
 Arr. 6. — Arrabona. A Győri Múzeum évkönyve. 6.
 ASzlitt. 4. — Acta historiae litterarum Hungaricarum. 4.
 AUBhist. 7. — Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis... Sectio historica. 7.
 AUBphil. 4. — Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis... Sectio philosophica. 4.
 AUDhist. 3. — Annales Universitatis Debreceniensis... Series historica. 3.
 AUDmarx. 10. — Annales Universitatis Debreceniensis... Series marxistica—leninistica. Tom. 10. Ser. 1/1.
 BőrMB. — Bőr és bőrfeldolgozó ipari tanulmányok.
 BudRég. — Budapest régiségei. 21.
 CsehMÍr. — Tanulmányok a csehszlovák—magyar irodalmi kapcsolatok köréből.
 DKtÉ. 4. — Könyv és könyvtár. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem könyvtárának évkönyve.) 4.
 EkMkh. — Emlékkönyv Mezőkovácsháza község alapításának 150. évfordulójára.
 EuHung. — Europa et Hungaria.
 FoIA. 16. — Folia archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum évkönyve. 16.
 GyöngyÉrt. — A Gyöngyösi Állami Vak Bottyán Gimnázium ... értesítője... 1963—64.
 HOMÉvk. 4. — A Herman Ottó Múzeum évkönyve. 4.
 KöN. 5. — Körös népe. 5.
 KSzFK. 28/1/1.—28/1/2. — A Kertészeti és Szőlészeti Főiskola közleményei. 28. évf. Tom. 1. fasc. 1—2.
 MMgMK. — A Magyar Mezőgazdasági Múzeum közleményei. 1964.
 MMűszMÉ. — Magyar műszaki múzeumok évkönyve. 1964.
 MNhT. — A munkára nevelés hazai történetéből.
 NrÉ. 45. — 46. — Néprajzi értesítő. A Néprajzi Múzeum évkönyve. 45. 1963. — 46. 1964.
 OPK. — Az Országos Pedagógiai Könyvtár évkönyve. 1962.
 PetőfiÉvk. — A Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyve. 1964.
 RpM. 1. — Rákospalotai Múzeum évkönyve. 1. 1964.
 StudLitt. 2. — Studia litteraria. A Debreceni... Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének közleményei. 2.
 SzegTK. 1. — A Szegedi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. 1964. 1. (Az Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis c. sorozat folytatása.)
 TanTK. 2. — Tanítóképző intézetek tudományos közleményei. 2.
 TBpM. 16. — Tanulmányok Budapest múltjából. 16.
 VhTan. — Vásárhelyi tanulmányok.

FOLYÓIRATCÍMEK RÖVIDÍTÉSJEGYZÉKE

AA	— Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
AE	— Archaeológiai Értesítő
AEt	— Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae
AH	— Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae
AI	— Állam és Igazgatás
ÁJ	— Állam és Jogtudomány
ALitt	— Acta Litteraria
AO	— Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
AT	— Antik Tanulmányok
AtSz	— Agrártörténeti Szemle
BSz	— Borsodi Szemle
CMed	— Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica
ÉKK	— Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények
ÉIT	— Élet és Tudomány
ET	— Ethnográfia
FöÉ	— Földrajzi Értesítő
FöK	— Földrajzi Közlemények
FSz	— Felsőoktatási Szemle
HK	— Hadtörténelmi Közlemények
HOMK	— A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei
ITK	— Irodalomtörténeti Közlemények
JK	— Jogtudományi Közlöny
KgSz	— Közgazdasági Szemle
Kts	— A Könyvtáros
LK	— Levéltári Közlemények
LSz	— Levéltári Szemle
MFSz	— Magyar Filozófiai Szemle
MK	— Magyar Könyvszemle
MN	— Magyar Nemzet
MNy	— Magyar Nyelv
MNyőr	— Magyar Nyelvőr
MS	— Magyar Sajtó
MT	— Magyar Tudomány
MTATT	— A MTA Társadalmi és Történeti Tudományok Osztályának Közleményei
MúzK	— Múzeumi Közlemények
MűvT	— Művelődési Tájékoztató
MZ	— Magyar Zene
NrK	— Néprajzi Közlemények
Nsz	— Népszabadság
NyK	— Nyelvtudományi Közlemények
OHl	— Orvosi Hetilap
PSz	— Pedagógiai Szemle
PtK	— Párttörténeti Közlemények
SSI	— Studia Slavica
SSz	— Soproni Szemle
StSz	— Statisztikai Szemle
Száz	— Századok
TáSz	— Társadalmi Szemle
ThSz	— Theológiai Szemle
TSz	— Történelmi Szemle
Ttan	— Történelemtanítás
TtK	— Természettudományi Közlöny
VSz	— Vasi Szemle

(Csak a gyakrabban előforduló folyóiratok címét rövidítettük.)

PÁLYÁZAT

A Gondolat Kiadó pályázatot hirdet népszerű világtörténelem írására. A megírandó mű terjedelme 50—60 ívnyi szöveg, ehhez kb. 20 % illusztráció járulhat (kép, térkép, grafikonok, kronológia).

A pályázaton részt vehet egy személy vagy erre a célra megalakuló munkaközösség. Általában az egész mű megírására hívjuk fel a pályázókat, de benyújthatnak az emberiség történetének egy nagy korszakáról szóló tervezetet is.

A pályázók adjanak be bő vázlatot és csak egy korszakra vonatkozó pályázatnál 2—3 ívre (40—60 gépelt oldal, oldalanként 30 sor) terjedő, végleges szövegezésű, a pályamű egészét reprezentáló szövegrészt. Az egész műre vonatkozó pályázat esetén három, 2—3 íves részletet kérünk, amelyek egy ókori, egy középkori vagy újkori és egy legújabbkori anyag-részt tartalmazzanak.

A pályázat titkos. A vázlatot és a szemelvényt vagy szemelvényeket három gépelt példányban a szerző(k) nevét és címét tartalmazó jelíggel borítékkal együtt a Gondolat Kiadónak, Budapest, VIII. Bródy Sándor u. 16. kell megküldeni 1966. december 31-ig.

A beérkezett tervezeteket és szövegrészeteket bizottság bírálja el. A pályázat eredményét a Kiadó 1967. július 30-ig nyilvánosságra hozza.

PÁLYADÍJAK:

Az egész műre vonatkozó pályázat esetén

I. díj	12.000.- Ft
II. díj	8.000.- Ft

Csak egy részletre irányuló pályázat esetén:

4 díj egyenként	3.000.- Ft
-----------------	------------

A díjat nem nyert, de színvonalas pályázatokat a Kiadó jutalomban fogja részesíteni. A Gondolat Kiadó jogot nyer a pályadíjnyertes tervezetek és szövegrészek alapján megírandó mű kiadására. A kiadásra kerülő mű után a pályadíjon kívül a szerző(ke)t megilleti a szerződés szerint járó honorárium is.

A Művelődési Miniszter 77.274/66 számú engedélye — a 14/1965. (VIII. 1.) Korm. sz. rendelet 1. §-a alapján.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>И. Каллаи</i> : Хозяйство свободных королевских городов 1740—1780 гг. (Часть II) ..	287
<i>И. Пинтер</i> : Венгерская Комиссия по поддержанию исторических традиций и демонстрация 15 марта 1942 г.	329
<i>Д. Кошари</i> : К критике исторической литературы о 1815 годе	371
<i>М. С. Ормош</i> : Вопрос о вооружении в европейской дипломатии после прихода к власти Гитлера (1933—1934 гг.)	400

СООБЩЕНИЯ

<i>Ж. Б Лёринц</i> : Данные к политике Ватикана в венгерских дипломатических документах (1939—1940 гг.)	452
<i>Э. Х. Хараст</i> : Чартизм и интернационализм	461

ДИСКУССИЯ

Дискуссия о проблемах истории народно-демократического периода на научной сессии Экономического Университета им. Карла Маркса (<i>Т. Чато</i>)	472
--	-----

ИСТОРИЧЕСКИЙ ФРОНТ СССР И СТРАН НАРОДНОЙ ДЕМОКРАТИИ

<i>Е. М. Штаерман</i> : О повторяемости в истории	492
---	-----

ВОПРОСЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ

<i>Л. Зрински</i> : «Основы марксистского мировоззрения» и преподавание истории	506
---	-----

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА	511
-------------------------------	-----

ОБЗОР ЖУРНАЛОВ	541
----------------------	-----

ЗАМЕТКИ	607
---------------	-----

ОБОЗРЕВАТЕЛЬ	613
--------------------	-----

ХРОНИКА	616
---------------	-----

БИБЛИОГРАФИЯ	608
--------------------	-----

TABLES DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>I. Kállay</i> : L'économie des villes royales libres hongroises dans la période couvrant les années 1740—1880 (II ^e partie)	287
<i>I. Pintér</i> : Le Comité Hongrois Historique d'Honneur et la manifestation du 15 mars 1942	329
<i>D. Kosáry</i> : Remarques critiques sur la littérature de l'histoire de 1815	371
<i>M. Sz. Ormos</i> : La question de l'armement et la diplomatie européenne dans la période succédant à l'accession au pouvoir de Hitler (1933—1934)	400

COMMUNICATIONS

<i>Zs. B. Lőrincz</i> : La politique du Vatican à la lumière des documents diplomatiques hongrois (1939—40)	452
<i>E. H. Haraszi</i> : Chartisme et internationalisme	461

DISCUSSION

Débat ouvert sur les problèmes de l'histoire de l'ère démocratique à la session scientifique de l'Université des Sciences Economiques Karl Marx (<i>T. Csató</i>)	472
---	-----

LE FRONT DES HISTORIENS DE L'UNION SOVIÉTIQUE, ET DES PAYS DE DÉMOCRATIE POPULAIRE

<i>E. M. Stajerman</i> : Sur le recommencement dans l'histoire	492
--	-----

LES PROBLÈMES DE L'ENSEIGNEMENT DE L'HISTOIRE

<i>L. Zrinszky</i> : „Les fondements de notre conception du monde” et l'enseignement de l'histoire	506
--	-----

LITTÉRATURE HISTORIQUE	511
------------------------------	-----

RÉPERTOIRE DES REVUES	541
-----------------------------	-----

NOTES	607
-------------	-----

OBSERVATEUR	613
-------------------	-----

CRONIQUE	616
----------------	-----

BIBLIOGRAPHIE	658
---------------------	-----

TABLE OF CONTENTS

STUDIES

<i>I. Kállay</i> : Economic Management of Royal Free Boroughs in Hungary in the Years 1740—1780 (Part II.)	287
<i>I. Pintér</i> : Hungarian Historical Commemorative Committee and the Demonstration of March 15, 1942	329
<i>D. Kosáry</i> : On Criticism of the Historical Literature on 1815	371
<i>M. Sz. Ormos</i> : Rearmament in European Diplomacy after Hitler's Rise to Power (1933—34)	400

REPORTS

<i>Z. B. Lőrincz</i> : Contribution to Policy of the Vatican in Hungarian Diplomatic Documents (1939—40)	452
<i>É. H. Haraszti</i> : Chartism and Internationalism	461

DEBATE

Debate at the Scientific Session of the Karl Marx University of Political Economy, Budapest, on Problems Encountered in the History of the Popular Democratic Period (<i>T. Csató</i>)	472
--	-----

HISTORIANS' FRONT IN THE SOVIET UNION AND THE PEOPLE'S DEMOCRACIES

<i>E. M. Stajerman</i> : Recurrence in History	492
--	-----

QUESTIONS OF HISTORY TEACHING

<i>L. Zrínszky</i> : The „Foundations of our Ideology” and History Teaching	506
---	-----

HISTORICAL LITERATURE	511
-----------------------------	-----

REVIEW OF PERIODICALS	541
-----------------------------	-----

NOTES	607
-------------	-----

OBSERVER	613
----------------	-----

CHRONICLE	616
-----------------	-----

BIBLIOGRAPHY	658
--------------------	-----

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

<i>I. Kállay</i> : Die Wirtschaft der ungarischen königlichen Freistädte in den Jahren 1740—1780 (II. Teil)	287
<i>I. Pintér</i> : Die Ungarische Geschichtliche Gedenkkommission und die Demonstration am 15. März 1942	329
<i>D. Kosáry</i> : Zur Kritik der Geschichtsliteratur über 1815	371
<i>M. Sz. Ormos</i> : Die Frage der Rüstungen in der europäischen Diplomatie nach der Machtergreifung durch Hitler (1933—34)	400

BEITRÄGE

<i>Zs. B. Lőrincz</i> : Daten zur Politik des Vatikans in den ungarischen diplomatischen Schriften (1939—40)	452
<i>É. H. Haraszi</i> : Chartismus und Internationalismus	461

DISKUSSION

Debatte über Probleme der Geschichte der volksdemokratischen Epoche auf der wissenschaftlichen Session der Karl Marx Volkswirtschaftlichen Universität (<i>T. Csató</i>)	472
--	-----

HISTORIKERFRONT DER SOWJETUNION UND DER VOLKSDEMOKRATIEN

<i>E. M. Stajerman</i> : Wiederholung in der Geschichte	492
---	-----

FRAGEN DES GESCHICHTSUNTERRICHTES

<i>L. Zrinszky</i> : Die „Grundlagen unserer Weltanschauung“ und der Geschichtsunterricht	506
---	-----

BUCHBESPRECHUNGEN	511
-------------------------	-----

ZEITSCHRIFTENSCHAU	541
--------------------------	-----

NOTIZEN	607
---------------	-----

BEOBACHTER	613
------------------	-----

CHRONIK	616
---------------	-----

BIBLIOGRAPHIE	658
---------------------	-----

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HIRLAPIRO-
DÁNÁL, Budapest, V. József nádor tér 1. és bármely *posta-
hivatalban*. Csekk számlaszám egyéni: 61.257, közületi: 61.066.
MNB egyszámlaszám: 8.

Előfizethető és példányonként megvásárolható
az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21.
telefon: 111-010. Csekkbefizetési számla: 05.915,111-46.
MNB egyszámlaszám: 46.

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22.
Telefon: 185-612.

Előfizetési díj egy évre 54 Ft.

Következő számaink tartalmából

- Boros Ferenc*: Adalékok a kisantant létrejöttének kezdeti szakaszához (1919 augusztus—1920 november)
- Dolmányos István*: „Lex Apponyi” (Az 1907. évi iskolatörvények)
- Gonda Imre*: A hadi- és békecélok szerepe a Monarchia háborús politikájában
- Káldy-Nagy Gyula*: Alleppó kereskedelme a XVII. század elején
- Kristó Gyula*: Anjou-kori krónikáink
- Mályusz Elemér*: Krónikaproblémák
- Márkus László*: Kászonyi Dániel
- Mészáros István*: A Szalkai-kódex asztronómiai tananyaga
- L. M. Mumby*: Az angol helytörténetírásról
- A. I. Puskás*: Adatok a magyar haladó erők szerepéhez az ország felszabadításában
- Szekeres József*: Az 1940. évi általános bányászsztrájk története
- Tilkovszky Lóránt*: Kísérlet történeti társulat alakítására 1845-ben
- Tömöry Márta*: Bosznia-Hercegovina annektálásának történetéből (Részletek Thallóczy Lajos naplójából)
- L. Valiani*: Tárgyalások Ausztria-Magyarország és Olaszország között 1914—1915-ben
- V. Windisch Éva*: Kovachich Márton György és a magyar tudomány-szervezés első kísérletei

E számunk munkatársai

Barta István a történettudományok doktora, a MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Bellér Béla* középiskolai tanár (Bp.) — *Benda Kálmán* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Bónis György* kandidátus, a Fővárosi Levéltár osztályvezetője — *Buzás József* egyetemi adjunktus (ELTE, Bp.) — *Csató Tamás* a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem gazdaságtörténeti tanszékének tudományos munkatársa — *Dán Róbert* az Országos Széchényi Könyvtár könyvtárosa — *Erényi Tibor* kandidátus, az MSzMP Párttörténeti Intézet Tudományos Osztályának vezetője — *Fügedi Erik* a Központi Statisztikai Hivatal könyvtárának tudományos munkatársa — *Hajdu Tibor* kandidátus, az MSzMP Párttörténeti Intézet tudományos főmunkatársa — *Hanák Péter* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője — *H. Haraszi Éva* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Heckenast Gusztáv* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Horváth Zoltán* kandidátus (Bp.) — *Jemnütz János* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Jenei Károly* az Országos Levéltár osztályvezetője — *Jeszenszky Géza* egyetemi hallgató — *Kállay István* levéltáros (Országos Levéltár) — *Kosáry Domokos* kandidátus, tudományos munkatárs (Bp.) — *Kovács Endre* a történettudományok doktora, a MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője — *Lőrincz Zsuzsa* az Országos Levéltár osztályvezetőhelyettese — *Mucs Sándor* kandidátus, hadtörténész (Bp.) — *Mucsi Ferenc* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Niederhauser Emil* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet csoportvezetője — *Sz. Ormos Mária* a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Pintér István* az MSzMP Párttörténeti Intézet tudományos munkatársa — *Solt László* az Orsz. Műszaki Könyvtár és Dok. Közp. tud. főmunkatársa — *Somogyi Éva* a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Stier Miklós* a MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Szabó Miklós* a MTA Történettudományi Intézet könyvtárosa — *Szász Zoltán* a MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Unger Mátyás* egyetemi adjunktus (ELTE, Bp.) — *Varga István* a MTA Történettudományi Intézet bibliográfiai csoportjának munkatársa — *Vida István* a MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Vörös Károly* muzeológus (Budapesti Történeti Múzeum) — *V. Windisch Éva* az Országos Széchényi Könyvtár tudományos főmunkatársa — *Wittman Tibor* a történettudományok doktora, egyetemi tanár (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Zrinszky László* főiskolai adjunktus (Országos Pedagógiai Intézet).

Ára: 20,— Ft

Évi előfizetési ára: 54,— Ft

INDEX: 25.779

ÚJ TÖRTÉNELMI KIADVÁNYOK

- Köpeczi Béla:** A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966. 479 l. Ára: 105,— Ft.
- Barta István:** A fiatal Kossuth. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966. 283 l. Ára: 40,— Ft.
- Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. IV. kötet. 1903—1906.** Összegegyítette és jegyzetekkel ellátta: Kemény G. Gábor. Budapest, Tankönyvkiadó. 1966. 749 l. Ára: 97,— Ft.
- A magyar forradalmi munkásmozgalom története I.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1966. 277 l. Ára: 20,— Ft.
- Balázs József:** Négy év vasban és vérben. 1914—1918. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1966. 294 l. + 16 t. Ára: 19,— Ft.
- Liptai Ervin:** A Magyar Tanácsköztársaság. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1965. 475 l. Ára: 28,— Ft.
- Berend T. Iván—Ránki György:** Magyarország gazdasága az első világháború után 1919—1929. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966. 498 l. Ára: 65,— Ft.
- M. Ádám—Gy. Juhász—L. Kerekes:** Allianz Hitler—Horthy—Mussolini. Dokumente zur ungarischen Aussenpolitik (1923—1944). Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966. 409 l.
- Harsányi János:** Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó. 1966. 906 l. + 16 t. Ára: 58,— Ft.
- Hankiss Elemér—Makkai László:** Anglia az újkor küszöbén. Budapest, Gondolat Könyvkiadó. 1965. 462 l. Ára: 47,— Ft.

ÉRTEKEZÉSEK A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

(Új sorozat)

38. **Révész Imre:** Bécs Debrecen ellen. Vázlatok Domokos Lajos (1728—1803) életéből és működéséből. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966. 129 l. Ára: 15,— Ft.
39. **Pogány Mária:** Tőkés vállalkozók és kubikus bér munkások a Tisza szabályozásánál a 19. sz. második felében. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966. 120 l. Ára: 14,— Ft.
40. **Paulinyi Oszkár:** A vállalkozás kezdeti formái a feudáliskori nemesérbányászathban. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966. 95 l. Ára: 11,— Ft.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

51593

SZÁZADOK

4-6

51593

1966 NOV 23
A tartalomból:

Molnár Erik 1894—1966

TANULMÁNYOK

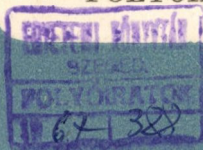
Mályusz Elemér: Krónika-problémák

A. I. Puskás: Adatok a magyar haladó erők szerepéhez az ország felszabadításában

L. Valiani: Tárgyalások Ausztria-Magyarország és Olaszország között 1914—1915-ben

Boros Ferenc: Adalékok a kisantant létrejöttének történetéhez és jellegéhez (1919 augusztus—1920 november)

KÖZLEMÉNYEK — VITA — A SZOVJET-UNIO ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSFRONTJA — A TÖRTÉNELMI TÁRSULAT ÉS A SZÁZADOK MÚLTJÁBÓL — A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI — TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE — KRÓNIKA

100. ÉVF.

1966. 4—5. SZÁM

1867-ben, a Magyar Történelmi Társulat megalakulását követően megjelent a Századok első száma

II. kötet
1867. október 16.
SZÁZADOK.

A
MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

KÖZLÖNYE.

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
THALY KÁLMÁN,

TITKAR

PÉST,

NYOMTATOTT EMICH GÉBERT ÁGYAS AKADÉMIAI NYOMDÁSZNAL
1867.

A Századok programjából

... az okmány-
... történetek első cik-
... ezáltal inkább közlőnyünk a
... irányára nézve akarunk itt egyet-mást el-
... A „Századok“ aug. és sept. hónapokat kivéve minden hónap-
ban megjelenend, a jelen alakban, 3—6 fves füzetekben. Feladata, a
hazai történelmet minden nemű e szakba tartozó kisebb-nagyobb közle-
mények által művelni, előbbre vinni, érdekeit híven és serényen képvis-
elni, iránta minél nagyobb érdekeltséget gerjesztetni, s szakkedvelőket
vagy inkább szakértőket képezni. Minderoknál fogva tartalmát inkább
kidolgozott cikkek, mint anyagul szolgáló pusztá okmány-
közlések képezendik; azonban bevezetéssel, kellő magyarázatokkal és
jegyzetekkel ellátva kisebb terjedelmű történelmi kütfüket, okmányokat
is igen szívesen vesz és közöl, főtekintettel mégis az eredetiben magya-
rúl irt kütfükre és okmányokra, hogy t. i. füzeiteink tartalma a tágabb
körül, nem annyira szaktudós, közönség számára is élvezhető legyen.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE
SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51-53
100. ÉVFOLYAM. 1966. 4-5. SZÁM
A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, BENDA KÁLMÁN, ELEKES LAJOS (elnök), EMBER GYÖZŐ,
ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, **MOLNÁR ERIK**, NEMES DEZSŐ, PACH
ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY,
SINKOVICS ISTVÁN, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY,
ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:
INCZE MIKLÓS és TILKOVSKY LÓRÁNT

Tartalomjegyzék

Molnár Erik 1894-1966 711

TANULMÁNYOK

Mályusz Elemér: Krónika-problémák 713
A. I. Puskás: Adatok a magyar haladó erők szerepéhez az
ország felszabadításában 763
L. Valiani: Tárgyalások Ausztria-Magyarország és Olasz-
ország között 1914-1915-ben 787
Boros Ferenc: Adalékok a kisantant létrejöttének történe-
téhez és jellegéhez (1919 augusztus-1920 november) 816

KÖZLEMÉNYEK

Mészáros István: A Szalkai-kódex asztronómiai tananyaga 850
Tömöry Márta: Bosznia-Hercegovina annektálásának törté-
netéből (Részletek Thallóczy Lajos naplóból) 878

VITA

Tudományos ülés a Kommunista Internacionálé VII. kong-
resszusa 30. évfordulója alkalmából (*Szokolay*
Katalin) 924
Megjegyzések az ideológiatörténetről - Pándi Ilona cik-
ke kapcsán (*Hunyady György*) 933

A SZOVJETUNIO ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSFRONTJA

Wittman Tibor: A történelmi kutatás a Vietnami Demokra-
tikus Köztársaságban (1953-1963) 936
Balogh Sándorné: A Szovjetunio története szovjet korszaká-
nak kérdései a Voproszi Isztorii hasábjain 939

A TÖRTÉNELMI TÁRSULAT ÉS A SZÁZADOK MÚLTJÁBÓL

Tilkovszky Lóránt: Kísérlet történelmi társulat alapítására
1845-ben 947

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

- Mann Miklós*: Politikai propaganda az ellenforradalmi rendszer történelemtankönyveiben 962

TÖRTÉNETI IRODALOM

- A három részre szakadt Magyarország története (Ism. *Benda Kálmán*) 969
- Lenin Magyarországról (Ism. *L. Nagy Zsuzsa*) 971
- Károlyi Mihály*: Egy egész világ ellen (Ism. *Horváth Zoltán*) 973
- Kubitsch Imre*: A magyar bányamunkásság küzdelmei (1919–1933), (Ism. *Szekeres József*) 975
- Internacionálé, Magyarország (Ism. *Révész Mihály*) 979
- Világtörténet 6. kötet (Ism. *Vadász Sándor*) 983
- Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Series Historia (Ism. *Szász Zoltán*) 985
- Irene Homola Dzikowska*: Mikolaj Zybliekiewicz (1823–1887), (Ism. *Kovács István*) 987
- Dimitr Krandzalov*: Valaši na Moravě (Ism. *Niederhauser Emil*) 988
- Enzo Collotti*: A náci Németország (Ism. *Ránki György*) ... 989
- Carl von Clausewitz*: A háborúról (Ism. *Perjés Géza*) 990
- José-Gentil da Silva*: Marchandises et finances II–III (Ism. *Witman Tibor*) 996
- Mihály Párducz*: Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn (Ism. *Kőhegyi Mihály*) 997
- Kiss Lajos*: Régi Rétköz (Ism. *Wellmann Imre*) 998
- Király István*: Fejezetek a Somogy megyeiszarvasmarhatenyésztés történetéből (1848–1945), (Ism. *Gunst Péter*) 999
- Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei (Ism. *Vörös Károly*) .. 1000
- Budapest munkásmozgalma 1919–1945 (Ism. *Rozsnyói Ágnes*) 1003

FOLYÓIRATSZEMLE

- Magyar folyóiratok 1005
- Külföldi folyóiratok 1034

KRÓNIKA

- Bottló Béla 1905–1964** (Bélay Vilmos) 1055
- A Magyar Történelmi Társulat hírei 1055
- Tudományos ülés az Eötvös Lóránd Tudományegyetemen a nemzeti ideológia múltja és jelene témaköréből. 1965. február 21–22. (*Glatz Ferenc—Stier Miklós*) 1068
- Nemzetközi konferencia az európai államok kialakulásáról (*Székely György*) 1081
- A várostörténeti kutatás helyzete és feladatai 1098
- Vita Lengyelország 1918–1921 közötti történelméről (*Kovács Endre*) 1108
- Beszámolók Tóth Ede és Kónya Sándor kandidátusi disszertációinak vitáiról (*Glatz Ferenc—Stier Miklós*) 1110

Molnár Erik

1894—1966

Nincs még két esztendeje, hogy — 70. születésnapját ünnepeelve — a Századok hasábjain megkíséreltük felvázolni Molnár Erik történetírásának fejlődését. Akkor kifejezést adtunk annak a reménynek, hogy megújult marxista történetírásunknak továbbra is mestere, éltetője lesz, a régi, fiatalkori lendülettel még hosszú-hosszú esztendőkön át. De ez a remény nem vált valóra: Molnár Erik 1966. augusztus 8-án rövid betegség után váratlanul meghalt.

Túlságosan közeli még ez a nap, hogy fel lehessen mérni a veszteséget, amely halálával Pártunkat, a tudományos életet, a magyar történetírást érte. Annyi azonban már ma is bizonyos, hogy a marxizmus kimagasló teoretikusa, nagy történetíró távozott el közülünk, akinek Szabó Ervin és Révai József mellett legnagyobb része volt a marxista történetfelfogás magyarországi meggyökereztetésében, elterjedésében és felvirágzásában. Történelmi, filozófiai és gazdaságtani munkák hosszú sorát hagyta hátra, egy tartalmában és méreteiben egyaránt hatalmas életművet, amely épp úgy például szolgálhat a legmagasabb értelemben vett pártosság és tudományos bátorság tekintetében mint az érdeklődés széles köre, a történetírói módszer finomsága, a merész kérdésfeltevések és a problémák eredeti megoldásának igénye szempontjából.

Nagyhatású teoretikus volt, de nem szobatudós. Tevékeny és fáradhatatlan közéleti ember, politikus is volt, aki eleven kontaktusban állt a mindennapi élettel, az aktuális politikai kérdésekkel is. Elméleti és politikai tevékenységét sohasem választotta ketté, életében ezek a mozzanatok természetes, összeforrott egységet alkottak, egyik a másikat kiegészítette: a marxista elmélet adott számára biztos iránytűt a gazdasági és politikai fejlemények helyes megítéléséhez, másrészt pedig az időszerű gazdasági, társadalmi és politikai problémák gondos megfigyelése adott indítást, ösztönzést tudományos kutatómunkájának. De politikai tevékenysége nem korlátozódott a megfigyelésre, a regisztrálásra: évtizedeken át aktívan dolgozott fontos kormányzati és vezető tudományos posztokon, mint népjóléti miniszter, többször külügy- és igazságügyminiszter, Magyarország moszkvai nagykövete, majd mint a Legfelső Bíróság elnöke. Idősebb korában is, — amely már a pihenést tanácsolta volna —, fáradhatatlan volt teendői pontos ellátásában s még legutóbb is épp oly szívesen fordította idejét, melynek értékét pedig jól ismerte, hevesmegyei választókerülete meglátogatására, mint tudományos munkájára.

Nagy szerepe volt Molnár Eriknek a történettudományi kutatás irányításában is. Mint akadémikus részt vett az Akadémia Elnökségének és a Filozófiai- és Történettudományi Osztály vezetőségének munkájában. Elnöke volt az Akadémia Történettudományi Bizottságának és 1949 — megalakulása — óta

igazgatója az MTA Történettudományi Intézetének. A történészek társadalmi szervezete, a Magyar Történelmi Társulat háromszor választotta elnökévé az elmúlt évtizedben. Főszerkesztője volt az Acta Historicának. Szoros kapcsolat fűzte folyóiratunkhoz is: az újjáalakult Magyar Történelmi Társulat első igazgatóválasztmányi ülése, még 1949-ben a szerkesztőbizottság tagjává választotta és azóta rendszeresen és tevékenyen vette ki részét a bizottság munkájából; 1957-től 1962-ig pedig, mint a szerkesztőbizottság elnöke személyesen irányította a Századok szerkesztőségének munkáját.

E fontos tisztségekben Molnár Erik nagy tekintélyt szerzett, történészeink széles körének őszinte megbecsülését vívta ki magának. Pedig soha nem kereste a népszerűséget, de mindenkiben tiszteletet ébresztett hűsége a munkásosztály, a munkásmozgalom ügyéhez, következetes marxista elvszerűsége, amely lehetővé tette számára, hogy szubjektív szempontoktól függetlenül, tárgyilagosan ítélje meg az egyes kérdéseket. Tudományos vitái során még ellenfelei sem vonták soha kétségbe meggyőződésének tisztaságát. Bírálatai egyenesek, olykor kemények voltak, — különösen, ha kommunistákról volt szó; de ugyanakkor mélyen megértette és alkalmazta pártunk politikájának azt az útmutatását, amely a türelmes, meggyőző munkában látja az eredményes eszközt a nem-marxisták fejlődésének elősegítésére, meggyorsítására. Ezért örvendett különös megbecsülésnek a pártonkívüliek körében is. Mint vezető, rendkívül fontosnak tartotta a demokratizmus minél fokozottabb érvényesülését; az új, egészséges kezdemények kibontakozásának legfőbb lehetőségét ebben látta.

Molnár Erik sokrétű értékes örökséget hagyott reánk, amelyet felmérni a marxista historiográfia szép feladata lesz. Reánk maradtak mindenekelőtt történeti munkái — szellemének mindemegannyi gazdag tárháza —, melyeket újabb és újabb történészgenerációk nemcsak anyaggazdagságuk miatt fognak elővenni, hanem azért is, hogy az eredeti problémafelvetést és megoldásokat, az osztályharcos felfogást, az internacionalizmus eszméjének termékeny alkalmazását tanulmányozzák bennük. Egyes eredményeit bizonyára korrigálni is fogják majd, de ez sem lesz idegen az ő szellemétől, akinél határozottabban senki sem sürgette a régi nézetek felülvizsgálatát az újonnan megismert tények fényében. Munkái már eddig is sokakat tanítottak s bizonyára sokakat fognak még dialektikus gondolkodásra, a dogmatikus nézetek elutasítására, a polgári történetfelfogás szigorú bírálatára nevelni, sokakat fognak arra tanítani, hogyan kell még a legelvontabbnak tűnő kutatómunkát is magas tudományos szinten összefüggésbe hozni napjaink nagy kérdéseivel.

De példamutatóak lesznek számunkra sokáig Molnár Erik egyéni kvalitásai, emberi tulajdonságai is. Mindenekelőtt rendkívül széleskörű és alapos műveltsége, amely a marxizmus—leninizmus klasszikusain, a szakirodalmon kívül olyan gazdag forrásokból táplálkozott mint a magyar, az orosz és francia irodalom, mint a klasszikus zene legnagyobb mestereinek művei. S követnünk kell még halálos betességében sem szűnő szorgalmát, tudományos munkája iránti odaadását, hihetetlen akaraterejét, amellyel végigvitte a felvállalt munkát, egészen a befejezésig. S hadd említsük meg végül egy másik jellemző tulajdonságát, szerénységét is, amely életmódjának puritán egyszerűségével párosult s mely oly rokonszenvesse tette egyéniségét.

Most, hogy végleg eltávozott közülünk, érezzük igazán hiányát. De, ahogy távolodik az időben, úgy nő, úgy magasodik, úgy mutatkozik meg maradandó nagyságában.

(p. e.)

Mályusz Elemér:

Krónika-problémák

Thuróczy János krónikájával foglalkozva figyelmünk önkéntelenül telerődött az előzmények egy-két oly részletére, amelyeket, megítélésünk szerint, történetírásunk érdemtelenül hagyott homályban. Az alább érintett problémák egyikének tárgyalására sem előre kitűzött céllal határoztuk el magunkat. A feladat, amelynek elvégzésére évek előtt vállalkoztunk, mindössze az volt, hogy a Thuróczy-krónika szövegét beható magyarázatokkal kísérve közzé tegyük. Mivel a ma érvényes kiadási elvek követésére törekedve nem érhattük be a földrajzi és személynevekhez fűződő felvilágosítások megadásával, a fogalmak, a társadalmi fejlődés változásait visszatükröző terminusok technicusok értelmezését is köteleységünknek tekintettük. Továbbá azt is, hogy a krónika egyes részeinek összefüggését tisztázzuk. Kevésnek találtuk ugyanis, hogy csak azt mutassuk ki, honnan származnak Thuróczy munkájának önállóan megfogalmazott részei. Mivel kiadásunk külföldi olvasóközönség részére készült, erről joggal tételezhettük fel, hogy a kezébe kerülő szöveg minden egyes mondatának eredete egyaránt érdekelheti, tekintet nélkül arra, vajon a XII. vagy a XV. században fogalmazták-e meg. Bármily világosan meg tudtuk tehát önmagunknak magyarázni a munka kezdetén, hogy túlzás volna Thuróczy forrása forrásának eredetével foglalkoznunk, engednünk kellett a követelésnek, amelyet a tudományos munka pusztá lényegével támasztott velünk szemben. Miután a kommentárok készítése közben megvilágosodott, hogy a Thuróczy által krónikájába változtatás nélkül átvett önálló részek, mint Kükülli munkája vagy a Képes Krónika, a Budai Krónika milyen alkotó elemekből tevődtek össze, a kísérő magyarázatok szükségképpen lettek olyanok, mintha az említett kútfők önálló kiadásához készültek volna.

Munkánk közben tudós elődök magas színvonalú, kitérő megfigyelésekben és szellemes ötletekben gazdag megállapításaira, három történész generáció forráskritikai eredményeire támaszkodhattunk. Feladatunk szinte csak az volt, hogy értékeljük és összefoglaljuk életművüket.

Az alább következő részletek nem mutatványok a Thuróczy-kommentárokból. Mint gondolható, a még oly alapos magyarázatok sem lehetnek annyira hosszadalmasak, hogy a Kükülli-előszóhoz terjedelmét sokszorosan felülmúló értelmezés járuljon. Itt a kiadás kommentárjai mindössze a Kükülli forrását jelentő szövegrészek párhuzamba állítására szorítkoznak. De éppen mert arra, hogy le is vonjuk a szövegek összehasonlításából adódó tanulságokat s magyarázatot keressünk összefüggésük értelmezésére, a kommentárok már nem adtak teret, külön excursus megírását megengedhetőnek véltük. Másutt ismét, így az ősgesta alkotórészeiül tekintett mondatok szétfejtésénél a magyarázatok egymástól oly távoleső fejezeteknél vannak szétszórva, hogy

összefüggésük a jegyzetek tengerében nem követhető figyelemmel. Ez esetben, mint a ferences krónikáírókra jellemző írói magatartás tárgyalásánál is az összefoglaló értékelést középkori történetírásunk fejlődési irányának hangsúlyozása tette indokolttá.

Egyszerű filológiai munka eredménye és kritikai szövegkiadás kísérő jelensége tehát három problémát megtárgyaló tanulmányunk. Lehet, hogy ez a vallomás elkedvetleníti az olvasót, mert talán szívesebben hallaná, hogy író és olvasóközönség viszonyának vagy társadalom és ideológia kapcsolatának megismerése ösztönzött bennünket a vizsgálódásokra. Ha mégis ilyen eredményekhez jutottunk, az önmagában is mutatja, hogy szükségképpen ide kell vezetnie a filológiai elemzésnek is.

1. Az ősgesta jellege

A gesta műfaji jellegével elsőnek Hóman Bálint foglalkozott.¹ Megállapításait az előtte fekvő munkákat olvasva fogalmazta meg. Csak helyeselhetjük elhatározását, hogy írói alkotást és irodalmi terméket keresett forrásaiban s nem érte be azzal, hogy csak szövegeket lásson bennük, amelyeknek egymással való kapcsolatát felderíteni sok történész egyedüli feladatának tekintette. Ugyanakkor sajnálatos, hogy Anonymus gestáját vette a műfaj legjellegzetesebb képviselőjének s azután akaratlanul is ennek mintájára képzelte el az ősgestát. A hasonlóság feltételezését megkönnyítette számára, hogy a legelső magyar történeti munka megírásának idejét a XI. század végére helyezte, s így bizonyosnak vehette, hogy a hercegek és Salamon király viszályát megörökítő, költői részletekben gazdag elbeszélés szerzője az ősgesta írójával azonos.

Ezt az auktort igen magas fokra helyezte értékelésében. A középkor klasszikus nyomokon járó historikusainak egyikét látta benne, aki nem időrendben haladó krónika, hanem önálló felfogással és egyéni íróművészettel készült mű szerzője, oly gestáé, amely a historiás formában írt középkori nemzeti történetek jobbjai közül való. Egyenesen nagy szerencsének mondom, hogy a szerző nem krónikás, hanem gestaíró. Mert igaz ugyan, hogy munkája — tette hozzá magyarázatul — tárgyi megbízhatóság tekintetében talán mögötte marad a szerzetes-krónikáknak, amelyek a konkrét tényekhez és eseményekhez, az írott források szövegéhez híven ragaszkodnak, de íróművészet, elevenség és sokoldalúság tekintetében messze felülmúlja azokat. Végül felfogását a szerző gestaírói mivoltából is következőnek látta: hőstörténetet ír, s lelkes bámulója a nemzet erejét bizonyító nagy tetteknek.

Az elfogultságtól, amely Hómant hatalmában tartotta, eleve mentesítette a Gesta-kutatók java részét, hogy vele szemben nem adták fel a régibb általános felfogást,² amely szerint a legelső magyar történeti összefoglalás a XI. század közepén keletkezett. Mivel ők a század második felében történt események megörökítését újabb, az ősgestát követő munka szerzőjének tulajdonították, s ez a felfogás ma általánosan elfogadottnak tekinthető,³ a költői

¹ A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszármazói. Bpest. 1925. 98. sk. 1. Ua.: A magyar történetírás első korszaka. Minerva 1 (1923), 11. sk. 1.

² *Toldy F.*: Nemzeti történelmünk kezdetei. Századok 2 (1868), 386. sk. 1., *Domanovszky S.*: A Pozsonyi Krónika és a kisebb latin nyelvű prózai szerkesztések. Századok 39 (1905), 399. sk. 1.

³ *Győry J.*: Adalékok XI. századi krónikáinkhoz. Egyetemes Philologiai Közöny 67 (1943), 218. l.; *Győrffy Gy.*: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bpest. 1948. 5. l.; *Hor-*

részeitől megfosztott, viszonylag csekély terjedelmű műt nem kellett, de nem is lehetett oly jelentős nemzeti történetnek látniok, mint amilyenek Hóman elképzelte. Tovább haladva arra kell még törekednünk, hogy a munka jellemzéséhez, értékének megállapításához ne csak a tetszetős színeket használjuk fel.

Mint minden középkori auktor, az ősgesta értékének megállapításához is akkor jutunk közelebb, ha azt vizsgáljuk meg, miként használta fel forrásait. S itt nem szabad egyszerűen beérnünk a lényeges részek átvételének pontos feltüntetésével. Sokszor jellemzőbb az érdektelen részek összehasonlításából levonható tanulság, nemkülönben az író tévedése, miként értette félre az előtte levő szöveget.

Az ősgesta, Hóman helyes megállapítása szerint, használta a Regino-féle krónikát és az aitaichi évkönyveket. Szövegük átírása közben azonban hibákat követett el. Így azt, hogy Continuator Reginonis 917. évi két, egymástól teljesen független híret összekapcsolta: Ungarii per Alamanniam in Alsatiam et usque ad fines Lothariensis regni pervenerunt. Erchanger et Berahold decollantur.⁴ A két sváb gróf, Erchanger és Berthold sorsa jól ismert, több egykorú kútfő megemlékezik róluk. I. Konrád király ellenzékéhez tartoztak, merészen szembe szálltak a püspökökre támaszkodó uralkodóval, mire ez, egyébként sógoruk, 917-ben lefejeztette őket.⁵ A magyaroknak semmi közülük sem volt a két testvér halálához, az ősgesta azonban, mivel Continuator Reginonis egymás után következő mondatait tévedésből összetartozóknak vélte, nekik tulajdonította kivégzésüket. Az, hogy a tévedést az ősgesta követte el, világosan következik az Anonymus és a XIV. századi krónika-szerkesztmény közötti egyezésből. Egyik kútfő sem használta közvetlenül Reginot, illetőleg folytatóját, a két testvér neve mégis mindkettőben szerepel, még pedig a magyarokkal kapcsolatban. Világos, hogy nem egyenkint hibáztak, hanem közös forrásuk, az ősgesta tévedését vették át. Anonymusnál a Reginoszöveg ily formában olvasható: A magyarok „Alemanniam ac Saxoniam et regnum Lathariense igne et gladio consumpserunt et Erchangenum atque Bertoldum duces eorum decollaverunt”.⁶ A három országnév — Alemannia, Elzász, Lotharingia — közül a középső helyére Anonymusnál tehát az ismeretebb Saxonia került, a sorrend azonban még világosan felismerhető. A XIII. századi gesta már csak Lotharingiát tartotta meg, egyébként a szövegből eseményort alakított ki azzal, hogy Erchangert lotharingiai, Bertoldot szövetséges brabanti herceggé tette meg, és Strassburg beiktatásával egész ütközetet konstruált: „Lothoringensem ducatum igne et gladio vastaverunt, ubi circa Strozburg in quodam prelio Echardum ducem Lothoringie et Pertoldum ducem Barbancie, qui ei venerat in auxilium, captivantes decollaverunt.”⁷

Az egymást átíró auktorok alaposan módosították tehát a szöveget, az

váth J.: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bpest. 1954. 305., 308. l.; Gericz J.: Legkorábbi Gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 22). Bpest. 1961. 79. sk. l.

⁴ M. G. H., SS I, 615.

⁵ E. Dümmler: Geschichte des ostfränkischen Reiches (Jahrbücher der deutschen Geschichte). III. köt. Leipzig. 1888. 611. l.; A. Cartellieri: Die Weltstellung des deutschen Reiches 911—1047. München u. Berlin. 1932. 6. sk. l.; E. Müller-Mertens: Das Zeitalter der Ottonen. Berlin. 1955. 41., 43. l.

⁶ E. Szentpétery: Scriptorum rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. (A következőkben: SRH). Budapestini 1937. I. köt. 110. l.

⁷ SRH I. köt. 309. l.

alapvető hibát elkövető kútfőtől függésük azonban világos, s az is kétségtelen, hogy annál hűbben tükrözik a Regino-szöveget, minél közelebb állanak hozzá. Az egymásba öltődő félreértéseknek ezt a láncolatát azért volt érdemes végig követnünk, mert így meggyőződhattunk, hogy az ősgesta ártatlannak látszó tollhibája végső fokon lavina módjára megnövekedett tévedést eredményezett. A történetíró, mint a példa mutatja, a XI. században is felelősséggel tartozott munkája iránt, s nincs okunk kételkednünk, hogy ily felelősségtudat hozzá tartozott tevékenységéhez. A szövegeknek a középkorra jellemző szó szerinti átmásolása, új munkának korábbiakból kontaminálás útján való szerkesztése, amit az írói önállóság hiányával szokás értelmezni, részben a tények, a valóság tiszteletével magyarázható. Azt nyugodtan mondhatjuk, hogy a szövegek gondos, szó szerinti másolása különb, lelkiismeretesebb, s a mai kutató szemszögéből nézve is helytállóbb eredményekre vezető munkának a jele, mint a laza, gondatlan, felszínes fogalmazás. Ne kicsinyeljük tehát le a tévedést, amely Erchanger és Berthold grófoknak a magyar történetbe való bevonását eredményezte. A hiba tanulságos, mert megkönnyíti a mérlegelést, ha elkövetőjének egész írói eljárását értékeljük.

Másik forrásából, az altaichi évkönyvekből szintén átvett az ősgesta szerzője szó szerinti részletet: „Anno domini 1022 in multis locis incendia multa et magna facta sunt, ingens etiam terre motus contigit 4. Idus Maii 10. hora diei sexta feria post ascensionem domini, quasi duo soles visi sunt 10. Kalendas Iulii.”⁸ Az évkönyvek kiadója, W. Giesebrecht már 1869-ben felhívta a figyelmet, hogy a magyar krónikának ez a része szó szerint egyezik az évkönyvek megfelelő helyével, s utalásából az is kitűnt, hogy az ősgesta 1022-i híradása forrásában 1020, illetőleg 1021 évek alatt szerepel,⁹ megállapítása felett azonban átsiklottak a magyar gesta-kutatók. A Szentpétery-féle kiadásban Domanovszky, hoha egyébként az altaichi évkönyvekből átvett szavakat, részeket tipografiaiilag is jelezte, nem utalt az összefüggésre, s a két kútfő évszámai közti eltérés magyarázatára sem tért ki. Pedig ez is jellemzi az írói eljárását. Megállapítható, hogy az ősgesta egyrészt összevonta két év eseményeit egy esztendőre, másrészt azokat egy harmadikra helyezte. Mint akinek közömbös, hogy az események 1020—1022 közül mely évben mentek végbe. A gesta kutatói valóban úgy is fogták fel, hogy a hírek érdektelenek, a mai embernek semmit sem mondanak s szóra sem méltók.¹⁰ Pedig az íróról elárulják, hogy érdemesnek talált tárgyhöz egyáltalán nem tartozó, tipikusan krónikás, természeti jelenségekről szóló adatokat felvenni könyvébe, s így ez a munka bajosan képzelhető összefüggő, folyamatosan gördülő elbeszélésnek. Nem lehetett magas színvonalú írói alkotás sem, szerkezetében éppen oly kevésbé, mint stílusában, de valószínűleg felfogásában sem. Azon-

⁸ SRH I. köt. 318. l.

⁹ 1020. In multis terrarum locis multa et magna incendia. 1021. Ingens terrae motus 4. Idus Maii. hora 10. diei sexta feria post ascensionem domini et quasi duo soles visi 10. Kal. Iulii. M. G. H., SS 20, 790. — Ehhez jegyzetben: Haec et notae ad annum sequentem ad litteram in chron. Hung. (Schwandtner SS rer. Hung. I. p. 119) descripta sunt.

¹⁰ Ez végeredményben még a jobbik esetnek bizonyult, mert Erdélyi László magyarországiaknak véelve, a gesta 1342 utáni óbudai első kibővítőjének tulajdonította s feltette, hogy Óbudán „kellott oly jegyzeteknek lenniök, aminök alapján a bővítő több ízben több helyen nagy tűzvészt említ 1022-ben s nagy földrengést május 4-én pénteken a napnak 10-ik órájában áldozócsütörtök után s mintha kettős Napot láttak volna június 22-én.” Krónikáink atyja Kézai. Szeged. 1933. 33. l.

kívül a római napjelölés mellett az egyházinak változatlanul hagyása az író felületességéről tanúskodik. Az ugyanis hozzátartozott a kor egyházi műveltségéhez, hogy a klerikusok tisztában legyenek az ünnepnapok sorrendjével, a húsvétól függők kapcsolataival, s ki tudják számítani egymás után következőiket. A naptárkészítés fortélyát, az időszámítást iskolában tanulták, s ha azt nem is kérjük számon a szerzőtől, hogy pontosan mondja meg, mikor, hányadikán volt 1022-ben áldozócsütörtök utáni péntek, azt joggal kívánhatjuk, hogy tudja: semmi esetre sem ugyanakkor, amikor 1021-ben. Ha tehát nem is várjuk tőle, hogy forrásának római és keresztény naptár szerint egyaránt helyesen megadott dátumát, 1021. május 12-t áthelyezze, 1022-t írva, május 4-re, azt joggal várhatnók, hogy tisztában legyen 1021. május 12-nek feria sexta post ascensionem és IV. Idus Maii naphoz kötöttségével, s az évszámot változatlanul hagyja. Az össze nem illő évi és napi kelet, egymás mellé helyezve, a szerzőnek ugyanolyan figyelmetlenségéről tanúskodik, amilyent a Regino-féle krónikából való átvételnél észrevehettünk.

Az író nem itt alkalmazta először azt az eljárását, hogy több év eseményeit egy esztendőre rögzítette. A honfoglalás utáni, kalandozások-kori fél-évszázad történetét ugyanígy állította össze. Regino és folytatója magyar vonatkozású, igen szűkszavú feljegyzéseit hasonló módon csoportosítva, adataikat egy-egy nagyobb hadi vállalkozás rajzának alkotórészeivé tette. 889 és 955 között 19 évnél talált forrásában magyar vonatkozású feljegyzést,¹¹ s ezekből a honfoglalástól a Lech mezei csatáig terjedő időre hét hadjáratot emelt ki, több év adatait is összeforrasztva, a közbe eső éveket pedig a nyugalom, az otthoni pihenés idejének nyilvánította. 889 után négy, 894 után hat, 901 után tíz, 912 után öt, 917 után 16, 934 után húsz évi pihenést iktatott be. Önkényesen válogatott, de a selejtezéssel elérte, hogy az események sora áttekinthetővé vált. Hét hadjáratot 19 helyett már figyelemmel lehetett kísérni, a közbeeső időszakokról pedig ügyes és elfogadható magyarázat mondotta, hogy azok a pihenés évei.¹² Valószínű, hogy nem egyedül a hatásos elbeszélésre törekvés volt a XI. századi író ösztönzője, hanem korának megváltozott harcmodora láttatta vele szokatlannak, talán érthetetlennek is a hadjáratcknak sűrűn egymás után következését. A háború fogalma a XI. század közepére a jelek szerint átalakult a magyarság tudatában, amint az egyes kisebb-nagyobb csapatok felelőtlen, csak zsákmányolást célzó vállalkozásai helyébe a központi hatalom, a királyság tervszerűbb hadmenetei léptek. Az írói összevonás tehát egyszersmind az eseményeknek az olvasóhoz közelebb hozását, könnyebb megérthetését is célozta s egyúttal biztosította.

Igen nagy jelentőségű, hogy Hómannak találó következtetések során sikerült kielemeznie az ősgestában Continuator Reginonis 912, 917, 934, 955. évi feljegyzéseit. A négy közül ugyanis három a magyarok kudarcáról szól. A 912-i feljegyzés az Inn folyó menti 913-i vereségről, a 934-i az előző évi balul végződő riadei nagy csatáról, a 955-i pedig az augsburgi katasztrófáról.¹³

¹¹ A. F. Gombos: *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendunt ab anno Christi 800 usque ad annum 1301.* Budapestini. 1937—1938. I. köt. 781. sk. 1., III. köt. 2038. sk. 1.

¹² Hóman (A Szent László-kori Gesta Ungarorum. 80. sk. 1.) Anonymus és a Budai Krónika adatait egybevetve minden elismerésünket megérdemlő leleményességgel bogozta ki elbeszélésük összekuszálódott szálai közül az ősgesta fonalát.

¹³ Nem egyedül az időpontokból, az évszámokból vonhatjuk le következtetésünket. Az Inn-menti csatáról szóló rész Anonymusnál szintén helyet kapott, még pedig az

Ezek szerint az ősgesta nem hallgatta el a magyarokra kedvezőtlen tényeket, a magyarokban nem legyőzhetetlen, soha kudarcot nem szenvedő hősokeket látott. Nem Anonymusnak és a XIII. századi gesta írójának felfogását valotta, és súlyos hiba volna az utóbbiakénak mintájára képzelni el az első magyar történeti munka szemléletét. Ez fokozatosan alakult át, amint az utódok egyre inkább enyhítették a magyarságra kedvezőtlen ítéletet, majd, az ellenkező véletbe csapva, dicsőítéssel váltották azt fel.

Nem véletlenül hiányoznak, mondhatjuk ezek után, a németek kudarcairól szóló hírek, nem is úgy kell elképzelnünk elmaradásukat, hogy az írónak nem volt alkalmja tudomást szerezni róluk. Aki az altaichi évkönyvek alapján földrengésről, tűzvészekről és természeti csodáról értesített, annak módjában lett volna egy évtizeddel későbbi időből a Konrád császár 1030-i sikertelen hadjáratáról szóló tudósítást átvennie. Az évkönyvek szavaiból is kitűnik, mily végzetes kudarc érte a császárt Magyarországon, s mily fényes győzelmet aratott Szt. István: *Chonradus imperator in Ungariam cum exercitu prope-rans . . . Rediit autem de Ungaria sine militia et in nullo proficiens, ideo quod exercitus fame periclitabatur et Vienni ab Ungris capiebatur.*¹⁴ Az ellenségnek ez a beismerése a megsemmisítő vereségről szinte parancsolólag követelte, hogy, mint ragyogó magyar fegyvertény, belekerüljön történetünk első összefoglalásába. Hozzá úgy, hogy a leírás minden túlzás nélkül megfogalmazva, beéri a tények felsorolásával. A XI. századi magyar közvélemény számon tartotta az 1030-i győzelmet, s évtizedek múlva sem feledkezett meg róla. A Szt. István-féle nagyobb legenda (1077 és 1083 között) meg is örökölte, még pedig oly módon, hogy az ősgestának az 1051-i hadjáratról szóló leírását mintául véve, ugyanennek fordulataival fogalmazta meg szövegét.¹⁵ Kétség-telenül azért kényszerült arra, hogy maga állítsa össze a hadjárat lefolyását, mert forrásában, az ősgestában nem talált reá vonatkozó adatokat.

Az ősgesta szerzőjét nem esetleges német származása indította a magyar vereségek megörökítésére és oly győzelem, mint az 1030-i elhallgatására. Magyarázatot arra vonatkozólag, hogy miért járt el így, az őshazáról és a magyarság leszármazásáról adott leírásában kereshetünk.

A gestában az őshazának két jellemzése is olvasható. Az egyik szerint termékeny föld volt, a másik szerint kietlen pusztaság. A leírások keletkezésének idejével és jellegével, ellenmondásuk magyarázatával a forráskritika nem foglalkozott. Nyilvánvalóan abból az egyébként általános meggyőződésből kiindulva, hogy csak olyan középkori szövegrészekkel érdemes törődni, amelyek a mai kutatónak hasznos felvilágosítást adnak, amelyeknek van forrásértékük. Ily szemszögből nézve Szkítia rajzával nem volt mit kezdeni. Sem azzal, amely vadban gazdag, ligetes és jó legelőjű területnek mondja,¹⁶ sem azzal, amely szerint különféle kígyók, sertés nagyságú békák, basiliscusok, mérget lehelő állatok, tigrisek és egyszarvúak szélsőséges éghajlatú hazája.¹⁷ Az első leírás közhelyszerűsége, a másik mesébe illő jellege miatt látszott

ősgestából, ahonnan átkerült Konrád király neve is (SRH I. köt. 109. l.). A XIII. századi gestában Konrád ugyan már rossz helyen, 955-nél szerepel (SRH I. köt. 307. l.), megemlé-tése azonban az író tévedése ellenére bizonyítja, hogy forrása, az ősgesta valóban szólt róla.

¹⁴ M. G. H., SS 20, 791.

¹⁵ Az egyezés először Marczalinak tűnt fel, részletesen megtárgyalta Geric (i. m. 19. sk. l.).

¹⁶ SRH I. köt. 254. l.

¹⁷ SRH I. köt. 252. sk. l.

figyelemre érdemtelennek. Amennyiben pedig mégis véleményt kellett nyilvánítani megírásuk kora felől, az volt a nézet, hogy az első leírás a régibb, a második pedig a XIII. századból, a hantörténet írójától származik. Hasonlóképpen szükségtelennek látszott sok gondot fordítani annak eldöntésére, hogy melyik bibliai őstől — Kámtól vagy Jáfettől — való származtatás a régibb. Az emberiségnek Noétól eredeztetése annyira a mesék világába tartozik, hogy teljesen feleslegesnek vélhette bárki is akár egyetlen szót vesztegetni a találgatásra, melyik fián keresztül kapcsolódik az emberiség ősatyjához a magyarság. A legegyszerűbb megoldásnak az látszott, hogy a Jáfettől való származtatást tartsuk a régibbnek, a Kámtól valót pedig XIII. századnak.

Az önmagukban érdektelen forrásadatok váratlanul lényegeseknek bizonyulnak, mert segítségükkel következtethetünk az írónak a magyarság sorsáról vallott felfogására. Az a körülmény, hogy a szerző az egyházi rend tagja volt, eleve indokolttá teszi, hogy a gondolkozását meghatározó tényezőket figyelembe vegyük s felfogását ne a mi, hanem korának világnézete alapján próbáljuk megérteni, azaz mérlegeljük az általa fontosnak tartott elveket. Ezért kell tehát tudomásul vennünk, hogy a keresztény egyház saját elsőbbségét kívánván kifejezésre juttatni az antik kor valamennyi — meggyőződése szerint későbbi eredetű — vallásával szemben, a biblia elbeszélését tette a világtörténet vezérfonalává, és minden népet Noé valamelyik fiától leszámazottnak tüntetett fel a Genesis legelején elhelyezett néptáblázat segítségül hívásával. Ez 72 őst sorolt fel. Maga a szám az egész középkoron át állandó maradt, annál több változáson ment át azonban az egyes őstől származtatott népek névsora.¹⁸ Ennek folytonos módosulása azzal a szokással függött össze, hogy minden újonnan feltűnt nép előbb vagy utóbb beosztást nyert abba. Az új népeket vagy saját íróik sorolták be, vagy ellenséges érzelmű historikusok. Az előbbi esetben dicsőséges őst lehetett kikeresni, akire azután büszkén tekintettek az utódok. A legelőkelőbb ős Jáfet volt, a megvetett népeket Kámtól volt szokás származtatni. Az európai népek Jáfetet foglalták le maguknak, Semnek Ázsia jutott, s így Afrika Kámnak maradt. Az ő utódai, Noé átkától kísértetve, már fekete testszínükkel elárulták alacsony származásukat.

A magyarokat a X—XI. századi nyugati történetírók két bibliai őshöz is megpróbálták hozzákapcsolni. Egyesek Sem ivadékai, Ábrahám egyik mellékfeleségének, Agarnak leszámazottjai közé iktatták őket, ahová a XIII. században a tatárokat is beosztották,¹⁹ mások Szkítiából való eredetük alapján mint Magóg leszámazottjainak Jáfetet tették meg ősüknek.²⁰ Az ősgesta a harmadik fiú, Kám mellett döntött, bizonyosságot téve, hogy minden büszkeség nélkül tekint a magyarság elődeire. Vállalta sőt megtette mindazt a becsmérlést, amit forrásában, Reginóban az antik barbár fogalmával azonosított szkítákról olvasott, vagy ami a hagyományokból tudomására jutott. Jellemzése szerint a szkíták a tétlenséget kedvelik, hiábavalóságoknak hódolnak, fennhéjázó természetűek, bújálgatók, rablásra áhítoznak és általában inkább fekete színűek, mint fehérek.²¹ Eljárásából azt kell következtetnünk,

¹⁸ A. Borst: Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker. Stuttgart. 1957—1959. 121. sk., 399. sk., 507. l.

¹⁹ Gombos: i. m. III. köt. 1967. l., I. köt. 199. l.; Borst: i. m. 767. l.; Kohn S.: Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez. Történelmi Tár, 1881. 12. sk. l.

²⁰ Gombos: i. m. II. köt. 1236. l.; vö. Borst: i. m. 531. l.

²¹ SRH I. köt. 252. l.

hogy az író számára a kereszténnyé válás jelentette a magyarság legfőbb problémáját, s mindent aszerint ítélte meg, hogy előmozdította vagy hátráltatta-e a keresztény vallás érdekét. A pogány magyarokkal nem érezve semmi közöséget, egyáltalán nem okozott neki fájdalmat a népek utolsó, megvetett csoportjában látni őket. Abban, amely az általános felfogás szerint az etióp, egyiptomi, kánaáni népekhez hasonló sötétbőrűeket egyesítette.

Az írónak a pogányság iránt érzett ellenszenvével magyarázható, hogy az események elbeszélésénél sem törekedett szépítgetésre. Ha forrásaiban a kalandozó magyarok X. századi pusztításairól, rablásairól s arról olvasott, hogy az egyházakat mint fosztották ki, a híreket szégyenkezés nélkül regisztrálta.²² Arra sem törekedett, hogy az uralkodó család első tagjait mint egyéniségeket kiemelje, noha közeli volt a csábítás, hogy királyának elődjait már egy évszázaddal korábban korlátlan hatalommal felruházottnak lássa, s a korokban történeteket nevükhöz fűzze, tetteik gyanánt tüntesse fel. Nem valami történeti valóságérzék vezette. Sokkal inkább az a hite, hogy a pogány magyarság egész élete, szerepe annyira kényszerszülte és negatív, hogy nem is tanácsos abból a királyok elődeivel részt és felelősséget vállaltatnia.

Gyökeresen megváltozott felfogása, mihelyt a magyarságot kereszténnyé lett népnek tekinthette. Mivel szemében az egész nép legfontosabb problémája a keresztény vallás felvétele volt, a térítést végrehajtó uralkodó családot szükségképpen mindenek fölé helyezte. Minden tettét, ami a keresztény vallás elfogadtatásához kapcsolódott, jogosnak tüntette fel, sőt az uralkodó osztály vezető családainak lehanyaglását vagy felemelkedését is a kereszténnyé válással magyarázta. Elmondva, mint jutottak egyes bevándorolt lovagok nagy gazdagsághoz, több előkelő magyar pedig, akik vonakodtak kereszténnyé lenni, szolgástorba került, mint végső elvet szűrte le: Aki hamarább csatlakozott Krisztus hitéhez, azt a közügyek intézésében előkelőbb szerep illette meg.²³

Az ősgesta szerzőjének történetfelfogása ezek szerint eléggé egyértelmű: a magyar népnek, rábízva magát az egyházra, kereszténnyé kell lennie, s mert az egyháznak ebben a munkájában a királyok a legerősebb támaszai, az uralkodó család érdekei szerint kell a történeteket értékelni. Mivel a valóságban is, tehát nemcsak az író szemléletében, az uralkodóház és az egyház érdekei azonosak voltak, hiszen a kialakuló feudális állam hűségese támogatót nyert az egyházban, az állam pedig a néptől nem függetleníthetvén magát, közvetve ennek fennmaradását szolgálta, az első magyar történetíró a fejlődés lényegét a valóságnak megfelelően ábrázolhatta. Ez az író magyar származású klerikus volt, annak ellenére, hogy művéből hiányzik a népe iránti elfogultság. A feltevésnek, hogy talán külföldről költözött be, ellene mond a meleg együttérzésen kívül, amellyel a kereszténnyé lett magyarság sorsát követi, főleg a gyűlölet, amellyel a német birodalom XI. századi magyarellenes hódító politikáját s annak eszközeit jellemzi. Túlzás nélkül mondhatjuk: egy nép ügyével idegen származású író nem tudta volna magát ennyire azonosítani.

Éppen német-ellenessége adott számára alkalmat, hogy tanultságának, irodalmi tájékozottságának, de egyszersmind invenciójának tanújelét adja. Az ősgesta „*furor Teutonicus*” kifejezésére célunk.

²² Domanovszky párhuzamba állítva közli az egyes szövegrészeket: Anonymus és a II. Géza korabeli Gesta. Századok 67 (1933), 172., 176. sk. 1.; *Ua.*: Kézai Simon mester krónikája. Bpest. 1906. 88. sk. 1.

²³ SRH I. köt. 297. l.; *Horváth*: i. m. 290. sk. 1.

Erről az első világháború alatt elterjedt szállóigéről jól ismert, hogy a középkorban Vergiliusszal népszerűségben vetekedő M. Annaeus Lucanus (i. u. I. sz.) *Pharsalia*-jából (I, 255 sq) származik, s a rómaiakat Marius korában eltöltő rémületet érzékelteti:

Nos primi Senonum motus, Cimbrumque ruentem
Vidimus et Martem Libyes cursumque furoris
Teutonici.

Azt is tudjuk egyrészt E. Dümmler gondos anyaggyűjtéséből,²⁴ másrészt J. Huizinga előadásából,²⁵ hogy a középkorban a németiség magatartásának jellemzésére legelőször a XI. és XII. század fordulóján alkalmazta Ekkehardus Uraugiensis, akinek francia és angol részről a XII. században támadtak követői. Dümmlert és Huizingát megismételve tehát arra emlékeztetünk, hogy Suger, Saint Denis apátja († 1151) a szóképet alkalmasnak találta általa jellemezni egyrészt az V. Henrik császár által Châlons-sur-Marne-ba 1107-ben kiküldött követ magatartását, amelyet mint szemtanú megfigyelt, másrészt a német lovagokat, amint a római Szt. Péter-bazilika előtt 1111-ben a polgárookra támadtak, az angol Iohannes Saresberiensis († 1180) pedig félévszázad múlva Barbarossa Frigyes elleni tollharcában adott hangot a furor Teutonicus által felébresztett megütközésének.

Sajátságos, hogy mindhárman keresetlenül alkalmazzák a kifejezést, mintha a közbeszédben élő megjelöléshez nyúlnának. Márcsak ezért sem volna szükséges az ősgestában feltűnését késői interpolációnak tulajdonítani, mintegy azt vélve természetesnek, hogy a szállóigének a nyugat-európai latinságban közkeletűvé válása szükségképpen sokkal megelőzte magyarországi lejegyzését.²⁶ Ha figyelembe vesszük, hogy a pannonhalmi bencés monostor könyvtárában megvolt, a XI. század végéről származó könyvjegyzékének tanúsága szerint a *Pharsalia*,²⁷ aggályoskodás nélkül feltehetjük, hogy az ősgesta szerzője közvetlenül alkalmazta olvasmányának kifejezését, amidőn Péter királyt mint zsarnokot a legerősebb szavakkal illette: *Petrus . . . rex omnem regie serenitatis benignitatem abiecit et Teutonico furore seviens nobiles Hungarie aspernabatur, bona terre superbo oculo et insatiabili corde cum Teutonicis beluina feritate rugientibus et cum Latinis yrundinum garru-*

²⁴ Über den furor Teutonicus. Sitzungsberichte der königlich preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. 1897. 116. sk. 1.

²⁵ Im Bann der Geschichte. Betrachtungen und Gestaltungen. Basel. 1943. 147. sk. 1.

²⁶ A kifejezés közismertté válását bizonyítja, hogy a XIII. századi híres bolognai tanár, Boncompagno, levélírára oktató ars dictaminis-tankönyvében az egyes népeket hátrányos oldalukról jellemezve már mint közhelyt említi, hogy a németeket dühöngésük, a franciákat kevelységük teszi nevetségessé. (*Teutonici per furorem . . . Francigenae per arrogantiam . . . a plurimis deridentur.* C. Sutter: Aus Leben und Schriften des Magisters Boncompagno. Ein Beitrag zur italienischen Kulturgeschichte im XIII. Jahrhundert. Froiburg i. Br.—Leipzig. 1894. 123. l.)

²⁷ A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. Szerk. Erdélyi L. I. köt. Bpest. 1902. 591., 354. l.; Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. Bpest. 1933. 349. l.; *Csapodi Cs.*: A legrégebb magyar könyvtár belső rendje. Magyar Könyvszemle 73 (1957), 15., 22. l. — A *Pharsalia* népszerűségéről és szöveggyomrányáról K. Büchner: Überlieferungsgeschichte der lateinischen Literatur des Altertums. Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur. I. köt. Zürich. 1961. 409. l.; H. Rüdiger: Die Wiederentdeckung der antiken Literatur im Zeitalter der Renaissance. Uo. 516., 534. l.

litate murmurantibus devorabat.²⁸ Már hallott kifejezés erősödhetett fel emlékezetében olvasmánya nyomán, akár mint az említett auktoroknál.

Távol áll tőlünk, hogy az ősgesta szerzőjében az esetleges találkozás alapján Sugerhez és Salisburyhez hasonló szabású írók keressünk. Amint munkájának kielemezhető részei nem foghatók azok könyveihez, ugyanúgy túlzás volna akár a francia kancellár, akár Becket Tamás benső barátja, az egyházpolitikus Salisbury szellemileg egyenlő társát látnunk benne. Hazai viszonyok között azonban a politika terén játszhatott ő, a legnagyobb valószínűség szerint Miklós püspök, I. Endre király notáriusa²⁹ oly szerepet, mint azok nálánál később és természetesen más körülmények között. Csak a méreteken lehetett köztük különbség, de nem saját társadalmukra gyakorolt hatásukat tekintve. S mert a német expansio a birodalomtól keletre előbb tette szükségessé a védekezést, mint nyugaton, a veszedelem pedig hamarabb tudatosította az emberek előtt hazájuk helyzetét, megérthetjük, hogy Magyarországon előbb merült fel és nyert alkalmazást az olvasmányból megismert kifejezés a közös ellenfélnek a jellemzésére. Magyar ember számára a XI. században megkönnyítette a költeményben olvasott kifejezésnek kortársakra ruházását a Teutonicus szónak köznapisága. Így hívták ugyanis nálunk a dél-németeket, a bajorokat, akiknek élén III. Henrik császár ismételtén Magyarország ellen vonult. Tagadhatatlanul sajátos gondolatalkozásnak vagyunk a tanúi, de egyáltalán nem lenne kevesebb akadálya az irodalmi kölcsönzés feltételezésének és valószínűsítésének, mert akkor azt kellene megmagyaráznunk, hogy Ekkehardustól, Sugertől vagy Saresberiensistől mikor s hogyan kerülhetett át a szállóige. A filológiai átvétel helyett valahogyan logikusabb arra gondolnunk, hogy az azonos politikai viszonyok azonos iskolai ismeretanyagból bontakoztattak ki közös felfogást.

Magyarországon azonban nemcsak volt, hanem maradt is talaja a furor Teutonicus szállóigéhez fűzni a nyugati szomszéddal szembeni védekezés képzetét. Az ősgesta Kálmán-kori folytatója furor Teutonicorum, sőt egyes kodex-variánsokban jelzős szerkezettel furore Teutonico alakban használta a kifejezést,³⁰ a III. István-kori átdolgozó pedig ugyancsak furor Teutonicorum-ot írt.³¹ A kifejezés, azt kell gondolnunk, nem maradt stílárius frázis. Ennél többet jelentett a XII. századi udvari történetíróknak s az általuk formált magyar történeti tudatnak. A nép és legveszedelmesebbnek tartott szomszédja viszonyának jellemzésére szolgált. A kifejezésnek ez a hosszú élete a szállóige megfogalmazójának, első alkalmazójának történetírói meggyőző tehetőségét bizonyítja. Hasonlóképpen az az erő is, amellyel mélyen a magyarság tudatába véste, milyennek lássa Péter királyt. Nemcsak évszázadokon keresztül a zsarnokság megtestesítőjéül szerepeltette, hanem így irányban elhatározóan befolyásolta a XIX. század tudományos történetírását is.³²

²⁸ SRH I. köt. 323. l. Dümmler (i. m. 124. l.) utal Péter jellemzésére, de azt csak Thuróczyból ismeri, hivatkozik Kézai megfelelő részére is, azzal azonban, hogy XV., ill. XIII. századi szerzőktől származónak tartja a magyar krónika kifejezését, a kérdés lényege homályban marad előtte.

²⁹ Horváth: i. m. 308. sk. l.

³⁰ Vilelmus vero et Poth duces Theutonicorum (ASBD codexek: Theutonico furore concitati. . . SRH I. köt. 357. l.

³¹ Duxit enim rex exercitum contra furorem Teutonicorum insultantium et Hungarie confinia devastantium. SRH I. köt. 453. sk. l.

³² Pauler Gy.: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. Bpest. 1899 I. köt. 78. sk. l.

Csak valamennyi kútfő adatainak igen gondos elemzése után lett világos, hogy az ősgesta rajza elfogult s a legnagyobb mértékben igaztalan.³³ A hamis kép tartós fennmaradása mindennél inkább tanúskodik a festő rábeszélő erejéről. Az ősgesta szerzője a közélet terén válhatott oly történetíróvá, akinek van koncepciója és tárgyát, népének sorsát képes saját feje után haladva megítélni, az írói készséget azonban az iskolában kellett megszereznie.

A história nem tartozott ugyan a hét szabad művészet közé, nem volt önálló tantárgy az oktatásban,³⁴ mégis nyílt alkalom megismerkedni nemcsak lényegével, hanem a szabályokkal is, miként lehet történetet írni. A döntő kétségtelenül az volt, hogy a történetiség nem volt idegen a XI. század gondolkozásától. Ez magának a keresztény egyháznak a lényegéből fakadt. Szemben a magyarság sámánhitével, amely a mágiát hívta segítségül, kereste a közvetlen kapcsolatot a szellemvilággal, a keresztény vallás történeti jellegű volt.³⁵ A kiválasztott nép sorsán keresztül azt tudatosította, hogy a jelen a múltnak a folytatása, a jövőt illetően pedig hirdette, hogy az utolsó ítéletig események láncolata vezet el. Történeti érvek, túlmenően az ó- és újszövetség tényanyagán is, a teológia valamennyi ágának művelői előtt ismereteseek voltak.

Ily bizonyítékok hasznos voltának felismerésére az iskolai rendszer nevelte a klerikusokat. Ők a grammatikától és a retorikától a latin szavakon és nyelvtani szabályokon kívül többet tanultak. A prózai szövegek, amelyeket az iskolában olvastak, magyaráltak, amelyekből hosszú részeket megtanultak, részben maguk is történetírók, ókori auktorok tollából származtak. Bármennyire stilisztikai volt a tanítás célja, a történeti munkákból vett példázatok akaratlanul történeti ismeretek megrögzítődését eredményezték. A grammatika törekvése, erősíteni az emlékezetet, igen fontosnak bizonyult a történeti módszer alkalmazásánál. Hozzászoktatott az egyszer hallottaknak utalászerű lejegyzésére s ily jegyzet alapján a leírás alkalmával a teljes szöveg visszaadására, megtanított a kivonatlásra, értvén az excerptumok készítésén szélesebb terjedelmű ismeretanyag áttekintését és biztos kezelését, a tényanyag kiválasztását, sőt a helyesnek találtak átvételét és beillesztését az új, egyéni munkába, de hozzászoktatott a mintaképül választott könyvek nyelvi, stílári és felfogásbeli utánzására is. Az ily tág értelemben vett írás módjának és szabályainak tanítását tovább folytatta a retorika, nem egyszerűen a szép fogalmazásra oktatta, hanem a históriának önálló szerepet juttatva. Egy VIII. századi excerptum-gyűjtemény a históriát, bár a retorika keretei között, sajátos feladatkör ellátására alkalmasnak látja. Meghatározása szerint a megtörtént és megörökítésre méltó hadi és békés eseményeket tárgyalja, a történetírónak pedig az a feladata, hogy a tényeket kritikával megállapítsa, félelem, kedvezés, irigység nélkül világosan és röviden, tehát felesleges és henyé részek nélkül választékos stílusban elbeszélje. A történetírás céljául

³³ *Gombos F. A.*: Történetünk első századaiból. Századok 45 (1911), 508. sk. 568. sk. 1.

³⁴ *J. Spörl*: Grundformen hochmittelalterlicher Geschichtsanschauung. München. 1935. 18. l., *J. Ghellinck*: L'essor de la littérature latine au XIIe siècle. Bruxelles—Paris (1954)² 313. sk. 1.

³⁵ A következőkre *H. Wolter*: Geschichtliche Bildung im Rahmen der Artes Liberales. *J. Koch*: Artes Liberales. Von der antiken Bildung zur Wissenschaft des Mittelalters. (Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters. Hrsg. v. J. Koch. 5) Leiden—Köln. 1959. 50. sk. 1.

azt tűzi ki ugyan, hogy megismertesse, mely dolgok a követésre méltók s melyek a kerülendőek, tehát változatlanul a retorika segédeszközének tekinti,³⁶ ez az alárendelés azonban nem akadályozza a tudományszak fejlődését. Bármennyire nem tartozott tehát a história az artes liberales közé, gyakorlatban az iskolai oktatás lehetővé tette, hogy a klérus tagjai, megismerkedve a történetírás alapfogalmaival, a XI—XII. században Európa-szerte jelentős történeti munkákat írjanak.

Az ősgesta, ellentétben Hóman feltevésével, nem lehetett nagy mintaképekhez hasonlítható alkotás. Jellegzetes vonásai arra mutatnak, hogy szerzője a grammatikai és retorikai oktatás során, iskolai tanulmányok közben elsajátított írói, némi túlzással mondva: kutatói elvek alapján járt el. Excerptumok készítése forrásaiból és segítségükkel az eseményeknek összevonása mozzanatokká írói eljárásának felismerhető elemei. A történeti előadás, az elbeszélés folyamatosságára törekvés, még ha nem is járt teljes sikerrel, alkalmas érzékeltetni, hogy a szerző szerint a tények genetikus láncolat részei. Az iskola tehát az írókat abban, hogy miként járjon el, sokra megtanította, ő pedig sokat megtanult. Ez határozott érdeme. Nincs azonban nyoma, hogy nagy alkotások csodálatába merülve, azok hatása alatt, mintaképp látva őket, követésükre ösztönzést érzett volna. Lehetséges, hogy ily mintaképeket nem is ismert s így nem volt, ami erejének megfeszítésére ösztönözze. De ha akár tehetségének korlátozott volta, akár a viszonyok ostohasága meg is akadályozta, hogy remekművet írjon, bátor és sikeres kísérlete, hogy egy merőben új témát elsőnek ragadt meg és minden előzmény nélkül egységes történetfelfogással megírta a magyar nép történetét, méltó az utókornak ha nem is csodálatára, de elismerésére.

Mint minden történeteszemlélet, az ősgestáé is addig élt, amíg a létrejöttékor uralkodó társadalmi viszonyok meg nem változtak. A kép, amely az őshazát, a szkítaősöket és a magyarság keresztény hitre térése előtti eseményeket ábrázolta, egységes jellegével alkalmas volt arra, hogy maradandóan bevésődjék az emberek emlékezetébe. Mint különös, komor, de belső logikával rendelkező elképzelés részei, korszerű történetfelfogás fonálára felfűzve, az őskor mesés viszonyai és a X—XI. század megtörtént eseményei egységes koncepcióba olvadtak össze. A kép egyes elemei a gesták át meg átírt szövegeiben napjainkig fennmaradtak, de már csak úgy, amint a diluviális korszaklagörgetegei máig sem tűntek el a távoli síkságokról. Maga a szemlélet, a magyarság sorsának oly felfogása, mint az az ősgestából kielemezhető, másoknak adott helyet, mihelyt az a probléma, amely napvilágra hívta, elveszítette időszerűségét.

Mivel az ősgesta írója szemében a pogányság volt a legnagyobb akadály a magyarság boldogulásának útjában, mihelyt a magyar nép kereszténnyé lett, a keresztény — pogány ellentét alkalmatlan lett arra, hogy egész történet-

³⁶ *Historia est rerum gestarum et dignarum memoria relatio: ea versatur aut in rebus bellicis aut in negotiis civilibus, id est pacis. Historici officii sunt tria: ut veras res, ut dilucide, ut breviter exponat. Verae res sunt, si rerum actarum vetustas et obscuritas diligenter exploretur, si explorata libere, id est sine metu aut gratia aut invidia referatur. Lucida fit historia, si ut oportet res pro temporibus, pro locis, pro actibus structura simplici et perfecta explanetur: brevis autem, si nihil vel supervacaneum vel leve interponatur, si singulis verbis sententiae exprimentur, si non longo circuitu eloquio terminetur. . . Opus historiae est, ut nos notitia rerum instruat, finis autem, id est *τὸ τέλος*, ut ex ea sequendas aut fugiendas res cognoscamus aut ad usum eloquentiae adiuvemur.* (C. Halm: *Rhetores Latini minores*. Lipsiae 1863. 588. 1.)

szemlélet épüljön reája. A nagyobb Szt. István-legenda, mely 1077 és 1083 között keletkezett,³⁷ a magyarokat már csak visszapillantászerűen nevezte úgy, mint az ősgesta egy emberöltővel korábban: a kárhozát és tudatlanság fiainak, nyers és kőbor népnek, amely Isten teremtményének is alig tartható, s látta rendeltetésüket, ismerte fel ősi lakhelyükről a nyugati részekre jövetelének célját abban, hogy Isten végzése szerint bosszút álljanak a keresztényeken bűneik miatt.³⁸ Ekkor már „a gonoszság útjáról az igazság ösvényére tért” keresztények közé számította őket, akiknek flagellum dei-szerepe a múlté lett. Mint az 1112—1116 között készült Hartvik-legenda mondotta: „Ismeretes, hogy a magyarok *egykor* a keresztények ostora voltak.”³⁹ A kereszténység teljes győzelme, a magyarságnak végleg kereszténnyé válása vetett véget az ősgesta történet szemlélete uralmának. Ettől fogva vált szabaddá az út, hogy az őshaza termékeny tájjá változzék, az ősök bátor hősökké legyenek, a kalandozások alatt, a pogányság korában végrehajtott cselekedeteik pedig elismerést érdemlő haditetteknek számítsanak.

2. Ferencesek mint krónikáírók

Marczali Henrik lett először arra figyelmes, hogy krónikaszerkesztményünk XIII. század végi és XIV. század eleji része a ferencesekről, főleg budai rendházukról sok megemlékezést tartalmaz. Éppen ezért ezt a részt budai minorita krónikának nevezte el.¹ Megjelölése általános lett. Domanovszky Sándor beható kutatásai nyomán tisztázódott, hogy a ferences szerző írta a IV. Lászlóról szóló fejezeteket is, még pedig Károly Róbert korában, visszatékinésszerűen az Anjou-ház érdekeinek megfelelően megváltoztatva a korábbi László-párti író előadását. Domanovszky az 1317. évnél vélte a ferences író munkáját lezárulónak. Elgondolása szerint a következő rövid feljegyzéseket már egy másik, önálló ítélőképességű szerző egészítette ki Záh Felicián merényletének és a Bazarab elleni hadjárat részletes leírásával.² Következtetését Horváth János stíluskritikai vizsgálati nem igazolták. Horváth az 1317 utáni rész stílusát a korábbival megegyezőnek, a későbbitől pedig eltérőnek találta, s így az Anjou-kori ferences történetíró az 1332-ig terjedő elbeszélés szerzőjének nyilvánította.³

Karácsonyi Jánosnak sikerült János ferences provinciális személyében rátalálnia az íróra is.⁴ Ez 1323-tól 1331-ig állott a magyarországi ferences rendtartomány élén, egyszersmind a király környezetébe, bizalmas emberei közé tartozott. Károly Róbert 1331-ben Avignonba küldte a papához, hogy a rossz hatást, amelyet az előző évben Bazarab havasalföldi vajdától elszenvedett veresége keltett, ellensúlyozza. A provinciális diplomáciai érzékét és eszességét dicséri, hogy feladatának eredményesen megfelelt. Nem hallgatta el egészen a vereséget, de oly ügyesen magyarázta azt árulással és emelte ki

³⁷ SRH II. köt. 368. sk. 1.; *Horváth*: i. m. 137., 144. 1.

³⁸ SRH II. köt. 378. 1.

³⁹ SRH II. köt. 402. 1.

¹ A magyar történet kútffői az Árpádok korában. Bpest. 1880. 49. 1.

² A magyar királykrónika XIV. századi folytatása. Emlékkönyv Berzeviczy Albert... tiszteleti taggá választása harmincadik évfordulója alkalmából. Bpest. 1934. 27. sk. 1.

³ I. m. 257. sk. 1.

⁴ Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. Bpest. 1923. I. köt. 34. sk. 1.

a „tataroknak” okozott veszteségeket, hogy a pápa végül is szerencsekívánatait fejezte ki Károly Róbertnek fényes győzelme alkalmából.⁵

A másik ferences eredetű munka szintén közismert. Ez a Dubnici Krónikában fennmaradt töredék, amely az 1345—1355 évek eseményeit beszéli el. Domanovszky kétségbe vonta, hogy írója azzal a János nevű szerzetessel lenne azonos, akit mint szemtanút megemlít a krónika,⁶ ezért a szerzőt Trencsényi-Waldapfel Imre óvatosan csak névtelen minoritának nevezi.⁷ Úgy véljük azonban, hogy a szöveg, bár az azonosítás nem bizonyítható, megengedi a feltevést, amelyet egyébként Mátyás Flórián és Alfons Huber is elfogadtak, s így a szerzőben Kétyi Jánost kereshetjük, aki hosszabb ideig az egri kolostorban az iskola vezetője, lectora volt, majd Erzsébet özvegy királyné káplánja, gyóntatója és prédikátora lett, járt követségben Avignonban, 1363-ban pedig a király nevezte gyóntatójának.⁸ Egyébként Domanovszky később maga is „János minoritának” nevezte az író,⁹ ami arra mutat, hogy fiatalkori aggályait akkor már nem osztotta.

A két, viszonylag nagy terjedelmű munkát kisebb szöveg hidalja át. Ezt az összekötő részt a Budai Krónika tartalmazza, annak befejező szakasza. Az 1333-tól 1342-ig, Károly Róbert haláláig terjedő események rövid áttekintését találjuk itt, a király temetésének, a gyászszertartásoknak aránytalanul részletes leírásával. Nem tudjuk, hogyan kapcsolódott össze Kétyi munkájával, mivel ennek eleje hiányzik. Csak feltesszük, hogy Kétyi az ifjú király trónralépésével kezdte elbeszélését, s a hiányzó éveket oly terjedelemben dolgozta fel, mint a fennmaradt töredék készült. Ez a feltevés, úgy hisszük, logikus.

A ferences provinciális és Kétyi János munkái közt helyet foglaló rövid rész hozzájuk hasonló gondos forráselemzésben még nem részesült. Domanovszky számára szétágazó kutatásai tömegében csak nagyon periferikus kérdést jelentettek a benne érintett problémák,¹⁰ Horváth János tárgykörén pedig kívül esett a késő Anjou-kor vizsgálata. Az évek szerint tárgyalt anyag tartalmi áttekintése a következő: 1332-ben a királynak István nevű fia születik. 1333-ban a király Nápolyba viszi fiát, Andrást, hogy ott megkoronáztassa, erre azonban nem kerül sor. A király 1334-ben szerencsésen hazatér. 1335-ben a király, a cseh és a lengyel uralkodók Visegrádon örök békét kötnek. 1338-ban az orosz herceg látogatást tesz Visegrádon. 1339-ben a lengyel király Visegrádon, halála esetére, lemond koronájáról a király fia, Lajos javára. 1340-ben és az utána következő két évben Magyarországon sáskajárás pusztít.¹¹

A különböző értékű hírek közül közelebbi vizsgálat alapján a legutóbbi, a legérdektelenebb nyújtja a leginkább használható felvilágosítást a három szövegrész összefüggésének megállapításához: Incidentia. Anno domini millesimo tricentesimo quadragesimo tribus annis subsequentibus, videlicet quadragesimo primo et quadragesimo secundo infinita multitudo locustarum ingressa

⁵ A. Theiner: Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. Romae 1859. I. köt. 544. sk. 1.

⁶ A Dubnici Krónika. Századok 33 (1899), 433. sk. 1.

⁷ Küküllői János és a Névtelen Minorita krónikája. Monumenta Hungarica 4 (1960), 29. l.

⁸ Karácsonyi: i. m. I. köt. 43. sk. 1., II. köt. 563. sk. 1.

⁹ I. m. Századok 67 (1933), 47. l.

¹⁰ Vö. A Budai Krónika. Századok 36 (1902), 624. l.

¹¹ I. Podhradczky: Chronicon Budense. Budae 1838. 251. sk. 1.

est per Syrimiam in omnem partem regni Hungarie transiens turmatim volitando et gradiendo in terra super omnia virentia in arboribus segetibusque ac graminibus potestatem accipiens preter folia vinearum. Post triennium autem in circumiacentia regna, scilicet Polonie, Bohemie et Austrie recententes se diviserunt usque ad Italiam et Franciam et sic morte perierunt.¹²

A krónikások által előszeretettel feljegyzett természeti csapások egyikéről van tehát szó. A parasztságot érintő, következményeiben nem lekicsinyelhető eseményről, hozzá általánosról, amely Európa jelentős részén érezttette hatását. Igen részletesen számolnak be a Csehországot ért veszedelemről a *Chronicon Aulae regiae* folytatója, Franciscus de Praga és Benessius de Weitmil krónikája. Leírásukból arra kell következtetnünk, hogy az ő tudósításuk és a magyar krónika híradása ugyanarra az elemi csapásra vonatkozik. Franciscus de Praga szerint a sáskahad Magyarországot is letarolta (Boemiam, Moraviam, Vngariam et alias terras vicinas devastaverunt), majd a Rajna felé vonult tovább,¹³ Benessius pedig Bécs környékének pusztulását külön is kiemeli.¹⁴ Eltérően Kétyitől mindketten 1338-ra teszik az eseményt. Ez év mellett szól, hogy a bajor krónikák szintén 1338-at említik.¹⁵ Egy évvel későbbre, 1339-re rögzíti a veszedelem időpontját Neplacho opatowici bencés apát.¹⁶ Az eltérést azzal magyarázhatjuk, hogy Neplachot, aki 1328-ban jött a kolostor iskolájába, apátja 1340-ben elküldte Bolognaba egyetemi tanulmányokat folytatni.¹⁷ Ilyesféle dátumra mindenki jól szokott emlékezni. Annál könnyebben tévedhetett utóbb, hogy útját egy vagy két évvel előzte-e meg a sáskák megjelenése. A csehországi, ausztriai, bajorországi adatok bizonyossá teszik, hogy a sáskajárás a Kétyi által megadott időpont előtt érte Közép-Európát. Kétyi tehát mindenképpen tévesen örökítette meg az évet, sőt abban is hibázott, hogy a pusztítás három éven át tartott. Ha így lett volna, az idézett krónikák semmiképpen sem mulasztják el az eset rendkívüliségét hangsúlyozni.

Kétyi tévedései bizonyossá teszik, hogy nem egykorú, évkönyvszerű feljegyzések alapján örökítette meg az eseményt, hanem utólag. A hibás évszámok alkalmasak feltárni előttünk, hogyan történt ez. Az író minden bizonynyal az úrt akarta kitölteni, amely az utolsó ismert eseménnyel megjelölt év, 1339 és Károly Róbert halála (1342) közt tátongott előadásában. A krónikaírók szokott kényelmes módján járt el: az 1338-i sáskajárás idejét áttette 1340-re, majd, talán mert nem jutott eszébe oly mozzanat, amelyről korábbi elbeszéléséhez illően szólhatott volna, további két évre kihúzta annak tartamát. Az évszám tehát csak látszólag pontosság jele és semmiképpen sem lehet belőle a feljegyzés egyidejűségére következtetni. Ellenkezőleg, bizonyos-

¹² *Chronica Hungarorum impressa Budae 1473. Typis similibus reimpressa. Budapestini 1900.*

¹³ *I. Emler: Fontes rerum Bohemicarum. Praha. 1884. IV. köt. 427. 1.*

¹⁴ *Ua. IV. köt. 490. 1.*

¹⁵ *Anno domini 1338 . . . circa S. Affre festum locuste innumerabiles ab oriente per totam terram Bavarie in Frankoniam venerunt. V. Arnpeck: Sämtliche Chroniken. Hrsg. v. G. Leidinger. (Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte. NF. III.) München. 1915. 251., 299. 1.*

¹⁶ *Circa festum Iacobi locustarum infinita multitudo ab extremis partibus Vngarie et Grecie veniens, non solum Boemiam et Moraviam, sed etiam Austriam, Bauariam. . . volantes universa consumunt. Emler: i. m. III. köt. 481. 1., H. Pez: Scriptores rerum Austriacarum. Lipsiae 1725. I. köt. 1039. 1.*

¹⁷ *Emler: i. m. III. köt. 445. 1.; Pez: i. m. II. köt. 1006. 1.*

nak látszik, hogy az esemény megörökítése és a szövegbe iktatása utólagos foltolgatások eredménye.

A ferences provinciális és Kétyi János munkáit összekötő rövid szöveg egy évtized történetével akkor kerülhetett beiktatásra, amikor már készen volt az a Lajos-kori magyar történet, amely, mint említettük, csak töredékesen maradt fenn. Befejezése után válhatott szembetűnővé, hogy a magyar történelem rajza nem teljes, hiányzik közben egy évtized leírása. A hiány pótlására az gondolhatott és vállalkozhatott, aki az utolsó részt illesztette a krónikához, akinek mintegy személyes érdeke volt, hogy műve ne álljon magában, hanem mint a nagy krónika része legyen ismeretessé. Mindezek alapján, bár csak feltevésekkel és következtetésekre támaszkodva, a ferences provinciális krónika-részét követő szakasz szerzőjének Kétyi Jánost tartjuk. További bizonyítékot jelentene, ha a stílus jellegének azonosságával lehetne az összekötő rész és a Kétyi-féle munka rokonsága mellett érvelnünk.¹⁸

Nem szemtanúnak, hanem csak kortársnak a feljegyzései tehát az 1332 és 1342 közti évekről korunkra fennmaradt hírek. Ezek, mint már Domonovszky is megjegyezte, elég felszínesek. Visegrádkhoz kapcsolódnak és a királyi család életének eseményeit örökítik meg, kivéve éppen a sáskajárásról szólót. Egy királyfi születéséről vagy magának a királynak a temetéséről mást, mint külsőségest nehéz lett volna feljegyezni, és csak a tény tekinthető jellegzetesnek, hogy éppen rájuk esett az író választása. Semmitmondó a Boleslaw halicsi fejedelem látogatásáról szóló tudósítás, mert nem derül ki, hogy milyen ok készítette Károly Róbert felkeresésére. Az író hallgatása miatt nekünk kell találgatnunk, hogy a fejedelem, aki rokonságban állott a királynéval, ennek távolabbi unokaöccse volt,¹⁹ mivel a látogatását követő évben (1339) méreg következtében halt meg, feltehetőleg uralma fenntartásához igyekezett segítséget kapni a magyar királytól.²⁰ Mindebből a feljegyzés semmit sem árul el, még a rokoni kapcsolatot sem. Az egésznek az a látszata, mintha a királynak jelentett volna kitüntetés, hogy elfogadhatja egy minden felől — tatártól, litvántól, lengyeltől — keményen szorongatott fejedelemnek a baráti jobbát.

A nápolyi útról, a visegrádi fejedelmi találkozóról és Kázmér lengyel király 1339-i látogatásáról Kétyi, szerencsénkre, feljegyzett részleteket is, s mert ezek segítségével eldönthetjük, mily mértékben volt tájékozódva a történtek felől, mérlegre tehetjük írói súlyát.

Előadása elbeszélés: A király 1333 júliusában Visegrádból hat éves András nevű fiával útnak indult és jó lovakok kíséretében Zágrábban keresztül a tengeren túra ment, hogy fiát XXII. János pápa akaratából és Róbert szicíliai király kérésére királlyá koronázzák. Elkísérte Csanád esztergomi érsek, András váradi püspök, Longobárd Jakab orvos csanádi püspök, Doncs mester és igen sok nemes. A király valamennyi kísérőjével jó egészségben

¹⁸ *Horváth János* abban a részletes lektori véleményében, amelyet a Történettudományi Intézet felkérésére „Thuróczy János krónikája” c. kézirat munkámról 1961 tavaszán készített, „tagadhatatlan rokonságot” ismert fel a két szövegrész között, hangsúlyozta azonban, hogy a probléma „természetesen további részletes vizsgálatot kívánna”. *Kurcz Ágnes* tanulmánya (Anjou-kori történetíróink kérdéséhez. Irodalomtörténeti Közlemények 68 [1964], 366. sk. l.) nem terjed ki a felvetett kérdésre.

¹⁹ *H. Grotefend*: Stammtafeln der schlesischen Fürsten bis zum Jahre 1740. Bresslau. 1889. 26. sk. l.

²⁰ *Pór A.*: Magyar—ruthén érintkezések a XIV. században. Századok 38 (1904), 940. sk. l.

1334 március havában tért vissza. Fiát Nápolyban hagyta, azonban nem megkoronázva, mint kívánta, hanem Róbert király védelmére bízva. Ez a Róbert nagy tudományú és életszentségű ember volt, de már kortól törődött. A világról és a trónról le akart mondani, hogy az elmélkedésnek élhessen s a gyermek következék utána az uralomban. De közben magasabb tanácsra még sem akart, amíg él, lelépni a királyi felség trónusáról. Azt azonban kívánta, hogy halála után a jog szerint őt követő gyermek kapja meg a koronát, mivel az ő. Róbert király örököse idő előtt meghalt. — 1335-ben Szt. Márton-nap körül János cseh király fiával, Károllyal és a lengyel király a magyar királyhoz jöttek Visegrádra, hogy örök békét kössenek, ami meg is történt. Naponta a két király ebédjére a magyar király bőkezűségéből kiosztottak 4000 kenyeret s az étkekből fölösen. A lovaknak naponta 25 gerleta takarmányt adtak. Borból elfogyott 180 átalaggal. A magyar király a csehet különböző értékes ékszerekkel, nevezetesen 50 ezüst edénnyel, két tegezzel, két övvel és egy csodálatos sakktáblával, két felbecsülhetetlen értékű nyereggel, egy kétélű tőrrel, amely 200 ezüst márkát ér, és egy csodálatos művű gyöngyházcésészével ajándékozta meg. Ugyanő, hogy sógorát, a lengyel királyt mentesítse a cseh királynak járó census fizetésétől, az utóbbinak 500 legtisztább aranymárkát adott. Végül a három király kölcsönös védelmi szövetséget kötött egymással s azt nagy esküvel megerősítették. — 1339 júliusában Kázmér lengyel király országa püspökeivel és báróival Visegrádra jött, itt valamennyiük hozzájárulásával és akaratából, mivel magának nem volt fia, a lengyel királyságot átengedte nővére és Károly király fiának, Lajosnak, s erről nyilvánvaló oklevelet állítottak ki.

A krónika előadása, hogy Károly Róbert a nápolyi király — Róbert — kérésére vitte fiát Nápolyba megkoronáztatni (*Anno domini millesimo tricentesimo tricesimo tercio egressus est rex de Vysegrad . . . ut filium suum per voluntatem summi pontificis domini scilicet Iohannis XXII. et ad instantiam et petitionem inclitissimi regis Roberti regis Sicilie regnique eiusdem coronaret in regem*), egy 1335-i királyi oklevélre emlékeztet: *ad induccionem seu petitionem diligentem . . . incliti . . . Roberti . . . Sicilie regis . . . Andream . . . Neapolym . . . anno domini 1333 disposuissemus, ibi postea feliciter . . . regnaturum.*²¹ A felszínen valóban így látszott: a nápolyi király javasolta, hogy unokája és András herceg kössenek házasságot, s XXII. János pápa ösztökölte Károly Róbertet az ajánlat elfogadására. Mindezt azonban mindketten csak azért tették, mert a magyar király messzemenő kívánságait más módon nem tudták elhárítani.

A követeléseknek, amelyekről a krónika és az oklevél egyaránt hallgatnak, a magyar király hosszas tárgyalásokon adott hangot. Jogtalanul mellőzöttnek érezte ugyanis magát, amiért atyjának, Martell Károlynak 1295-ben bekövetkezett halála után nagyatyja, II. Károly († 1309) nem őt jelölte ki nápolyi királynak, noha a hűbérjogi felfogás értelmében elsőszülöttség címen őt illette volna a korona, hanem atyjának harmadik testvérét, Róbertet. Mivel az öröklési rend megváltoztatásához VIII. Bonifác pápa 1297-ben hozzájárult, utódai, az avignoni pápák pedig változatlanul politikájuk irányelvül tekintették, hogy Magyarország és Nápoly nem egyesülhetnek egy fő alatt, Károly Róbert kénytelen volt beérni jogai fenntartásának hangoztatásával.

²¹ Anjoukori Okmánytár. Szerk. Nagy I. Bpest. 1883. III. köt. 175. l.; *G. Fejér*: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Budae 1832. VIII/4. köt. 58. l.

Ezt, bármennyire lekötötték erejét a magyar események, már 1309-ben megtette. Ugyanez volt a célja a salernoi hercegségre vonatkozó igényének felújításával 1317-ben, majd 1323-ban. A helyzet kiélezett voltát mutatja, hogy 1312-ben, II. Jayme aragon király követe szerint, Róbert király már attól tartott, hogy országát Károly Róbert fegyveresen fogja megtámadni.²²

A merevség, amely Károly Róbert magatartását az 1330-tól folyó tárgyalásokban Róberttel és a pápával szemben jellemzi, arról tanúskodik, hogy igényét nem adta fel, s csak az alkalmat várta annak érvényesítésére. Róbert király viszont fiának, Károly calabriai hercegnek 1328-ban bekövetkezett halála után el volt szánva, hogy Nápolyt nem adja ki családjá kezéből és két leányunokája számára biztosítja azt. Megoldásul ő vetette fel, hogy Károly Róbert két fia lépjen házasságra az ő két leányunokájával. Nemcsak Károly Róbert semlegesítésére számított, hanem arra is, hogy a magyar király támaszt fog jelenteni unokáinak saját öccseivel: Fülöp tarantói herceggel és János durazzói herceggel szemben, akik a leányok rovására a maguk, illetőleg családjuk számára igényelték a koronát. Károly Róbert hosszú tárgyalások során, részben a pápa, mint Nápoly hűbérura rábeszélésére, fogadta el a tervet. Az 1332. június 30-i megállapodás szerint, amelyet Róberttel Piacenzai Jakab csanádi püspök kötött meg ura nevében, Lajos herceg nőül veszi az idősebbik unokát, Johannát, ha pedig előbb halna meg, András lép a trónörökösével házasságra, míg Johanna halála esetére húga, Mária lesz Lajosnak vagy öccsének a felesége.²³ A megállapodás tovább módosult Károly Róbert 1333-i nápolyi tartózkodása alkalmával, amennyiben Lajos herceg kikapcsolódott a kombinációkból, ez azonban a lényegen, a nápolyi és magyarországi Anjouk közti ellentéteknek házassággal való áthidalásán mit sem változtatott.²⁴

Maga a szerződés, amelyet XXII. János pápa 1333. november 8-án jóvá hagyott,²⁵ egyetlen szóval sem céloz András herceg esetleges uralmára vagy koronázására, de nem esik erről szó más levelekben sem.²⁶ Károly Róbert kétségtelenül szívesen látta volna, ha erre vonatkozólag Róbert király kötelezettséget vállal, nem valószínű azonban, hogy ily remény éltette volna útja megkezdésekor. Az előzetes diplomáciai tárgyalások folyamán eleve tisztázódhatott, hogy mire számíthat.

Mind az 1335-i oklevél, mind a krónika ügyesen emelték ki Róbert király kezdeményezését. Az előző tények elhallgatásával azt a látszatot ébresztették, mintha a magyar uralkodóház jobb belátása ellenére szánta volna el magát a következményeiben később oly végzetesnek bizonyult lépés megtételére. Károly Róbert mintegy erkölcsi nyomást kívánt gyakorolni nagybátyjára: ha kérésére elvitte hozzá fiát, tegye meg, hogy az uralkodáshoz hozzá segíti. Természetszerűleg többet ért volna, ha a még oly nyomósnak látszó erkölcsi

²² . . . terra illa invadetur per ipsum regem Ungarie, cum in ea se aserat ius habere tanquam filius primogeniti filii domini Karoli regis quondam. *H. Fínke*: Acta Aragonensia. Quellen . . . aus der diplomatischen Korrespondenz Jaymes II. (1291—1327). Berlin u. Leipzig. 1908. I. köt. 323. l.

²³ *Theiner*: i. m. I. köt. 590. sk. 1.

²⁴ *Miskolczy I.*: Magyar—olasz összeköttetések az Anjouk korában. Magyar—nápolyi kapcsolatok. Bpest. 1937. 13. sk. 1.; *Fraknoi V.*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szent-székkal. Bpest. 1901. I. köt. 151. sk. 1.; *R. Caggese*: Roberto d'Angio e i suoi tempi. Firenze. 1922. I. köt. 663. sk. 1.

²⁵ *Theiner*: i. m. I. köt. 593. sk. 1.

²⁶ *Vö. Fraknoi V.*: Oklevelek Endre és Johanna házasságkötésének történetéhez. Történelmi Tár 1898, 385. sk. 1.

kötelezettség helyett jogira figyelmeztetheti. Ez azonban nem volt módjában. Annál inkább a történetírónak, akit nem gátolt, hogy a tényleges helyzet helyett a magyar udvar által óhajtottat ismertesse, s mindazt, ami a viszályok és tárgyalások során mint jogfenntartás hangzott el, noha az ellenfél visszaütötte, valóság gyanánt adja elő.

Azt, hogy Róbert király azért akart visszavonulni az uralkodástól, hogy András hercegnek átengedje a koronát, 1335-ben nem lehetett volna állítani, amint az oklevél sem mondja. Sőt később sem. Róbert király arra, hogy egyáltalán lemondjon az uralomról s ezt átengedje a magyar hercegnek, éppen olyan kevésbé gondolt, mint ahogyan nem tette őt meg utódjának sem. Valójában változatlanul egyesegyedül unokáit tekintette örökösének s halála előtt a legtöbb, amit hajlandó volt megtenni András érdekében és vállalt kötelezettségei értelmében, az volt, hogy 1342 húsvét negyednapjára kitűzte az esküvőt, Johanna és András együtturalkodását azonban oly korlátozott értelemben fogta fel, hogy csak Johannát fogják megkoronázni, Andrást a „királyné férje” cím illeti meg, ha pedig házasságukból gyermek nem születik, Johanna húga, Mária öröklí a trónt.²⁷ Róbert király halála és a herceg meggyilkolása után ellenben már szabadon lehetett arról beszélni, hogy mi volt a nápolyi király szándéka. A krónika érve eléggé semmitmondó. Abból ugyanis, hogy Róbertnek meghalt a fia, nem következett, hogy utódjává — unokái helyett — éppen unokaöccse fiát kívánta tenni. A krónika által Róbert királynak tulajdonított szándék, megint erkölcsi vonatkozású érv kíséretében, a magyar udvar fejtegetésében még évtizedek múlva is felmerült. Annak jeléül, hogy azt sokszor hangoztatták, s jól bevésődött az udvari körök emlékezetébe. Lajos király ügyvédje, Ludovicus de Placentia 1376 körül írt memorandumában a magyar királynak Nápoly feletti jogát bizonyítva mondotta: rex Robertus... conscientia ductus, quod regnum... debeatur de iure... domino Carolo regi Vngarie, voluit tunc renunciare sibi et filiis suis dictum regnum.²⁸ A krónikának a magyar és a nápolyi Anjouk viszályát ismertető előadása ezek szerint elfogult, a tényekkel ellenkezik, s a testvérharc küzdelmei közben kovácsolódott érvelésre támaszkodik.

Az 1335-i visegrádi kongresszus leírása szembeszökően a külsőségekre szorítkozik, a lényegét, a közép-európai hatalmak kapcsolatainak új elrendeződését a sematikus előadás nem képes érzékeltetni, és ugyanakkor súlyos ténybeli tévedést követ el. A régi relációkat egyrészt Csehországnak Lengyelországgal, Bajor Lajos császárral, Ausztriával, Lengyelországnak a német lovagrenddel való ellentéte, másrészt a Lengyelország és Bajor Lajos s Ausztria, továbbá Csehország és a német lovagrend közti egyetértés jellemezte. A helyzet megváltoztatásához Károly Róbertnek nem fűződött különösebb érdeke. A kezdeményezés nem is tőle, hanem János cseh királytól (1310—1346) és fiától, a későbbi IV. Károlytól, akkor morva örgróftól indult ki. Számukra volt fontos, hogy a császártól és az osztrák hercegektől elválasszák és a maguk oldalára vonják Lengyelországot. Károly Róbert vállalta a közvetítést. A megegyezés értelmében, amely 1335. augusztus 24-én Trencsénben jött létre, János király és fia a lengyel követek előtt lemondottak Lengyelországról (renunciaverint omni iuri... proprietati, dominio et titulo regni

²⁷ *Miskolcny*: i. m. 43. l.

²⁸ *Óváry L.*: A Nagy Lajos és V. Károly francia király között tervezett szövetség. 1374—1376. Magyar Történelmi Tár 23 (1877), 63. l.

Polonie), azon sziléziai territoriumok, köztük Boroszló felett azonban, amelyek ténylegesen kezükben voltak, megtartották hatalmukat.²⁹ A következő lépés a cseh és a magyar királyok közti szoros véd- és dacsövetség megkötéséről szóló oklevélnek a kiállítása volt szeptember 3-ról keltezve.³⁰ Visegrádon a három király helyben hagyta a trencsényi megállapodást, és tisztázva a pénzügyi vonatkozású részleteket, a lengyel királyért Károly Róbert november 19-én kezességet vállalt,³¹ végül pedig november 26-án a magyar és a cseh királyok mint felkért békebírák ítéletet hoztak Lengyelország és a német lovagrend viszályában.³²

Tévesen beszél a krónika általános véd- és dacsövetségről. Ilyenre lengyel—cseh vonatkozásban nem került sor. Az oklevelek *pacis unio, fedus perpetue dilectionis* kifejezései, *pax et tranquillitas* ápolását hangsúlyozó szavai³³ mind másképpen hangzanak, mint a cseh—magyar szövetséget megfogalmazó szeptember 3-i oklevél határozott szövege. Egyenesen félreérti a krónika a történeteket, amidőn hangot ad annak az elképzelésének, hogy a lengyel királyt hűbéri census fizetése terhelte, és ennek megváltásául adott Károly Róbert a cseh királynak 500 arany márkát. A valóságban a helyzet ez volt: Kázmér királynak 20 000 schock (sexagena) cseh garast, azaz 20 000 ezüst márkát kellett fizetnie a cseh király javára „occasione et ex causa renunciationis factae... de ipso regno et titulo Poloniae”. Az összeg felét azonnal átadta, 4000 márkát Henricus de Lipa cseh főúrral számolt el, a maradék 6000 márka megfizetését pedig későbbi időpontra ígérte. Viszonzásul a cseh király kiállította lemondó levelét, ez azonban csak akkor juthatott Kázmér kezébe, amidőn tartozását már végleg kiegyenlítette. Addig az oklevélnek Károly Róbertnél kellett maradnia azzal a kötelezettséggel, hogy vagy visszadja, ha Kázmér nem tartja meg ígéretét, vagy maga fizeti meg a 6000 márkát.³⁴ Mivel 6000 ezüst márka egyenlő 500 arany márkával,³⁵ bizonyos, hogy a krónika elbeszélése az eseményeknek erre a részére vonatkozik, következésképpen az is kétségtelen, hogy az író nagy túlzással azonosította a magyar király kezességi nyilatkozatát fizetés teljesítésével.

Fontos és a lényegét illető megállapítást tartalmaz ellenben Kétyi Jánosnak híradása a lengyel király 1339-i rendelkezéséről, amellyel biztosította a magyar Anjouk számára koronájának öröklését. Magának az intézkedésnek a meghozatala nem vitatható, de mert oklevél nem maradt fenn róla, sokat jelent, hogy magyar részről is megerősíti írásos kútfő a lengyel elbeszélő források előadását. A XIV. századi Iohannes de Czarnkow gnieznoi főesperes *Chronicon Polonorum* című munkája szerint „certis pactionibus iuramento et litteris praemunitis roboratis”³⁶ történt a megállapodás és az ő nyomán

²⁹ Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae. Urkunden-Sammlung zur Geschichte Mährens. Brünn. 1858. VII/1. köt. 56. sk. 1.

³⁰ Ua. 62. sk. 1.; *Fejér*: i. m. VIII/4. köt. 66. sk. 1.

³¹ Cod. dipl. Mor. VII/1. köt. 72. l.; *Fejér*: i. m. VIII/4. köt. 73. sk. 1.

³² E. Werunsky: Geschichte Kaiser Karls IV. und seiner Zeit. Innsbruck. 1880. I. köt. 153. sk. 1.; A. Óbál: Der Kongress von Visegrád in Ungarn vom Jahre 1335 und seine Bedeutung für heute. Als Manuskript gedruckt. Wien. 1936. 30. sk. 1.

³³ Cod. dipl. Mor. VII/1. köt. 70. sk. 1.

³⁴ Ua. 69., 72. l.

³⁵ Vö. Kováts F.: Pénztörténet. Közgazdasági Lexikon. Bpest. 1901. III. köt. 204. l.

³⁶ A. Bielowski: Monumenta Poloniae historica. Lwów. 1872. II. köt. 638. l.; F. W. Sommersberg: Silesicarum rerum scriptores. Lipsiae 1730. (II. köt.) 101. l.

haladó, azonban a kérdést nálánál részletesebben tárgyaló Długosz szavai szerint³⁷ „foedusque ... literis et privilegiis publicis fuit hinc inde sancitum et firmatum”.³⁸ Kétyi János hivatkozása oklevélre évtizedekkel megelőzi Czarnkow híradását, s mint kortársnak lényegben egyet értő tanúságtétele a lengyel író előadásának részleteit is elfogadhatóvá teszi.

A másik ferences, János provinciális munkájának egységes jellege Domonovszky és Horváth megállapításai után, mint említettük, ma már nem kétséges. Az sem, hogy a IV. Lászlóról szóló rész valóban késői, Anjou-kori. Erre vonatkozólag azonban a bizonyítékokhoz még egyet csatolhatunk: a krónika beszámolóját a Fülöp fermai püspök, pápai legátus által a kunok ellen hozott határozatokról. A téves időpont már magában is a feljegyzés késői voltára utal. 1279 helyett 1285 utánra a legátus magyarországi tevékenységét kortárs semmiképpen sem helyezhette. A krónika szerint a legátus elrendelte a magyar szokástól eltérő szakál leborotválását, haj lenyírását és a divatba jött kun süvegek letételét. A legátusnak valóban az volt a szándéka, hogy a kunokat a magyarokétól eltérő szokásaik elhagyására fogja kényszeríteni. Éppen ezért 1279. június 23-án IV. Lászlóval eskü alatt megígértette, hogy a három hét múlva összeülő országgyűlésen ily határozatot hozat, s azt végre is hajtatja. Mivel azonban a kunok, mint az előzetes tárgyalások során kiderült, éppen a külsőségek sértetlenül maradásához ragaszkodtak, a király kérésére a legátus elállt követelésétől. Engedélyét IV. László augusztus 10-i oklevelében írásba is foglalta: „Preter abrasionem barbarum et abbreviationem capillorum et habitum vestium eorundem [Cumanorum], super quibus eosdem preter ipsorum voluntatem venerabilis pater dominus legatus ad nostram devotam instantiam lenitate paterne pietatis condescendens invitos non coegit.”³⁹ 1288-ban az esztergomi érsek, kibékülve a királlyal, ezt kötelezte, hogy keresztény szokások szerint éljen övéivel együtt „exceptis aliis specialiter in victu, vestitu, barbibus, crinibus seu capillis”.⁴⁰ A kun ruházatnak jellegzetes darabja volt a magas, fekete süveg, amelyről a kunok az orosz évkönyvekben megörökített nevüket, Černii Klobuky-t is kapták. Ily süveggel ábrázolta őket a Képes Krónika miniátora a XIV. század második felében, s ilyennek a használatát tanúsítják a néprajzi és archaeológiai emlékek a XVI. századtól a XIX. század közepéig. A „kunsüveg” vagy túri süveg név arra utal, hogy a XIX. században is leginkább az Alföldön viselték.⁴¹

A krónika tehát éppen az ellenkezőjét jegyezte fel a legátus intézkedése gyanánt, mint ami valójában történt. A fogalmazásnak akkor kellett végbemennie, amikor az állítás alaptalan volta már senkinek sem tűnhetett fel.

³⁷ Opera omnia cura A. Przedziecki edita. XII. köt. (Historiae Polonicae libri XII. Tom. III.) Cracoviae 1876. 193. l.

³⁸ Vö. J. Caro: Geschichte Polens (Allgemeine Staatengeschichte). Gotha. 1863. II. köt. 217. sk. 1.; Pör A.: A magyar Anjouk igényei a lengyel trónra. Erdélyi Múzeum 19 (1902), 57. sk. 1.

³⁹ Gyárfás I.: A jász-kunok története. Kecskemét. 1873. II. köt. 439. l.; Marczali H.: A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Bpest. 1901. 179. l.; Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. II/2—3. köt. Szerk. Borsa I. Bpest. 1961. 3000. sz. Vö. Pauler: i. m.² II. köt. 355. l.

⁴⁰ Karácsonyi J.: A mérges vipera és az antimonialis. Századok 44 (1910), 4. l.

⁴¹ Zichy I.: A Képes Krónika miniatűrjei viselettörténeti szempontból. Petrovics Elok emlékkönyv. Bpest. 1934. 67. sk. 1.; Györfly I.: Néhány adat a régi magyar népviselet ismeretéhez. A Magyar Nemzeti Múzeum néprajzi osztályának értesítője 10 (1909), 178. sk. 1.; A magyarság néprajza. Bpest [1941]² I. köt. 337. l.

A ferences provinciális a valóság megváltoztatásával azt kívánta bizonyítani, hogy az ő korában meglevő külsőségek voltaképpen tilalmas dolgok. Ugyanakkor jellemzőnek kell mondanunk, hogy az 1279-i rendelkezések, az ún. kun törvény határozatai közül, amelyek a kunok társadalmi helyzete, az államszervezetbe illeszkedésük, az egyházzal való kapcsolatuk problémái felől tájékoztatnak, éppen a külsőségeket találta arra érdemeseknek, hogy szóljon róluk, s még azt is feleslegesnek vélte megjegyezni, hogy a legátus a kunokat, eltiltva sátraik használatát, falvakba és szilárd házakba betelepülésre kívánta parancsszóval rákényszeríteni.

A provinciális munkája Kétyi Jánoséval rokon szellemű, azzal valósággal egy töről fakadt. Szintén anekdotikus, érdekes eseményeket beszél el, kritikai vizsgálódás nélkül valónak fogadva el a hozzá eljutott híreket. Sokszor, az eseteknek talán többségében minden cél, tendencia nélkül, egyedül azért, hogy szórakoztassa olvasóit. Az elbeszélés előszeretettel fűz össze epizódokat. Ilyenek III. Endre származása, Ottó bajor herceg Magyarország felé tartva elveszíti, majd megtalálja a szentkoronát, Károly Róbert ellenfeleivel megvívja a rozgonyi csatát, bosszút áll Záh Felicián merénylete miatt egész nemzetiségén, vereséget szenved Basarab román vajdától. Ezeknek az epizódoknak részletes elemzésére nem vállalkozhatunk. Anélkül, hogy általánosításra gondolnánk, idézzük Paulernek a II. Endre házasságkötését ecsetelő részhez fűzött megjegyzését: „képtelensége bővebb cáfolatra nem is szorul”.⁴² A szövegkritikus itt különösen könnyű helyzetben van, mert arra mint közismert tényre utalhat, hogy II. Endre szentföldi hadjáratáról nem Olaszországon át jött haza, ahol egyébként soha sem járt.

Mellőzve az egyes esetek részletekbe menő elemzését, legyen szabad egy általános benyomásunkra hivatkoznunk. Sietve elismerjük, hogy ez nem tekinthető filológiai súlyú érvnek, de mert alkalmas érzékeltetni a mű jellegét, megemlíthetőnek véljük. Arra a tapasztalatunkra célunk, hogy a krónika szövegének magyarázó jegyzetekkel ellátása során meglepően kevés felvilágosítást volt alkalmunk a provinciális munkájához fűzni. Az ő szövege lényegesen kevesebb magyarázatot igénylő társadalmi terminus technicust tartalmaz, mint pl. a gesta XII. századi része, amit úgy foghatunk fel, hogy elbeszélése a jelenségek ismertetésében nem hatol elég mélyre, hanem megelégszik a felszínen észrevehető, az események regisztrálásával.

Példa gyanánt emeljük ki IV. László uralmának jellemzéséből az elszegényedő nemesek parasztosodásáról szóló mondatot: „Ceperunt in ea [Hungaria] intestina bella consurgere, civitates confringi, ville per combustiones ad nichilum redigi, pax et concordia penitus conculcari, divites deficere et nobiles rusticari.”⁴³ A folyamat, hogy a vagyonát elveszítő nemes elparasztosodik, magától értetődik, és megörökítése az író jó megfigyelő képessége mellett szóló bizonyítéknak látszik. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a „nobilis” fogalma a XIII. század második felében miként alakult, az író megállapítása felszínes általánosításnak bizonyul.

A nobilis név IV. Béla uralmának alatt a „királyi szervienst” azért váltotta fel, mert ily módon juthatott kifejeződésre, hogy a nemes nehéz fegyverzetű, a lovagi harcmodort ismerő, ily fegyverzetet megvásárolni képes harcos, jómódú, jobbágyokkal rendelkező úr. Nemesak IV. Béla törekvéseinek, hanem

⁴² I. m.² II. köt. 509. l.

⁴³ SRH I. köt. 474. l.

az egész magyar társadalmi fejlődésnek az volt a tendenciája, hogy a nemesiség azonos legyen a lovagsággal, s az ún. nemesi kiváltságokat csak azok élvezték, akik a legkorszerűbb fegyverzettel ellátva képesek eleget tenni katonai kötelezettségüknek. Az állam érdeke is azt kívánta, hogy az adófizetés terhétől ne mentesüljenek azok, akik anyagi gyengeségük miatt alkalmatlanok a fegyverfogásra. Az átalakulás menete, mint az adatokból következtethető, az lehetett volna, hogy egy-egy nemes családnak és rokonságának csak a valóban katonáskodó tagjai élvezik a nemesi előjogokat, a többiek ellenben, akik otthon gazdálkodva munkájukkal biztosítják a katonáskodó részére a megélhetést, ennek mintegy szolgálivá, parasztokká lesznek, és az állam által adóval megterhelhetők. Egy szűkkörű, csekély létszámú lovagság élvezte volna tehát a nemesi kiváltságokat. Ehelyett mindenki, aki nemes atyától született, a XIII. század végén nemesnek számított, tekintet nélkül anyagi helyzetére. A magyar nemesség így már a IV. Béla törekvéseit követő második-harmadik generáció idejében tömegszerű képződmény volt, s ez a jellege a későbbi időkben nemcsak megmaradt, hanem fokozottan erősödött. A nemesség tömegeinek elparasztosodását a zavaros, bizonytalan belső állapotok feltehetőleg sietteték, maga a tendencia azonban érvényesült békés időkben is. Ugyanakkor a folyamatnak az a része, amelyet a krónika szavai tükröznek, kevésbé IV. László korára, inkább későbbre, már Károly Róbert uralkodására jellemző.

Amíg annak tisztázása, hogy a társadalmi fejlődés rajzolása közben mily mértékben vezet szándékosság egy középkori krónikást, kissé mindég vitatható marad, a politikai események csoportosításában megnyilvánuló törekvés, főleg valótlán dolgoknak megtörtént gyanánt előadása általában könnyen észrevehető. A ferences provinciálisról sem nehéz megállapítanunk, hol és miért tért el a valóságtól. Elsősorban ott, ahol az Anjou-ház uralmának legalítását kívánta bizonyítani. Ennek a célnak az érdekében állította, hogy III. Endre halála után előkelő világi urak és a főpapok az országot Vencel cseh királynak ajánlották fel, ez azonban elhárítva kérésüket, maga helyett hasonló nevű fiát adta át Magyarországnak természetes királyául. Ez az állítás nem felel meg a tényeknek. A valóságban a magyarok nem is gondoltak Vencel király meghívására, hanem azonnal fiát kérték fel az uralom átvételére. Velencéből 1301. szeptember 13-án Jayme aragóniai királyhoz intézett jelentés, a *Continuatio Vindobonensis*, a *Continuatio Zwetlensis* és a *Chronicon Aulae regiae*,⁴⁴ valamint az ifjabb Vencel király 1302-i és István nádor 1303-i oklevelei,⁴⁵ tehát egykorú és egymástól független források tanúsítják ezt.

Az ok, ami a magyar előkelők elhatározását befolyásolta, a velencei jelentés segítségével állapítható meg. Ebből kiderül, hogy azért állottak egyértelműleg az ifjabb Vencel mellé, mert III. Endre leányának és egyetlen örökösének, Erzsébetnek jegyese volt.⁴⁶ A hét éves hercegnőt 1298-ban Bécsben jegyezték el a nála két évvel idősebb Vencellel, s bár a házasság nem jött létre — Vencel 1305-ben már mint cseh király egy tescheni hercegnőt vett feleségül, Erzsébet pedig 1338-ban a tössi dominikánus apácakolostorban

⁴⁴ *Gombos*: *Catalogus* I. köt. 791., 794., 499. l.

⁴⁵ *Fejér*: i. m. VIII/1. köt. 90. sk. 1.; *Anjoukori Okmánytár* I. köt. 26., 53. l.

⁴⁶ *Fínke*: i. m. I. köt. 241. sk. 1.; *Fraknoi V.*: Vencel király megválasztása 1301-ben. *Századok* 48 (1914), 81. sk. 1.

halt meg⁴⁷ —, kétségtelen, hogy 1301-ben III. Endre leányának jegyese, mint az elhunyt király legközelebbi férfi rokona számított a korona várományosának. Ezzel szemben a krónika hallgatással mellőzte, hogy III. Endrének egyáltalán volt leánya, azt pedig, hogy a magyar előkelők az idősebb Vencelhez fordultak, úgy magyarázta, hogy IV. Béla unokáját látták benne. Vagyis a krónika szerint a leszármazás lett volna a döntő. Ezen a ponton lesz nyilvánvaló az elbeszélés tendenciája. Az előző fejezetben a krónika ugyanis már elmondotta, hogy Károly Róbert a magyar koronára a leszármazás címén emelt igényt, közelebről mert nagyanyja leánya volt V. Istvánnak.⁴⁸ Vagyis az Anjou trónkövetelő közelebbi rokonságban állott az Árpád-házzal, mint a cseh király, aki azzal, hogy a krónika szerint megkínáltatva a hatalommal, nem fogadja el a választást, hanem lemond fia javára, ennek uralmát még inkább megfosztja a jogosság látszatától.

Az Anjouk tényleges hatalmát van hivatva megnagyítani a krónika azon eljárása, hogy Károly Róbert párthívei gyanánt tüntet fel egyes olyan előkelő magyar urakat, akik a jelzett időpontban még az ellentáborban voltak. Csak Mátéről és Amade nádorról azért mondja, hogy mindjárt III. Endre halála után Károly Róberthez csatlakoztak, mert ily módon pótolva a hiányzó párthíveket a később azokká válók nevével, feledtetheti, mily népszerűtlen volt a pápai jelölt.⁴⁹

A mindenkori királyt a gesta valamennyi szerzője hatalmas uralkodónak ábrázolta, a ferences provinciális azzal tehát, hogy az Anjouk tekintélyét megnövelte, még nem lépett új útra. Az új az volt az ő esetében, hogy a királyt a szentszék pártfogoltjává tüntetve fel, a pápai hatalmat túlzottan magas szintre emelte. Teljesen alaptalan mindjárt az a beállítás, hogy a magyar főurak VIII. Bonifác pápához fordulva, tőle kértek királyt.⁵⁰ A pápák ugyan, mint IV. Miklós 1290-ben, állandóan hangoztatták, hogy Magyarország „a római egyházhoz tartozik”, III. Endre életében azonban VIII. Bonifác is óvakodott, hogy szembeforduljon a királlyal és nyíltan pártfogolja az Anjouk igényeit. Ellenkezőleg, a bíborosokkal együtt oly magatartást tanúsított, ezek III. Endre római követe előtt 1300-ban oly kijelentéseket tettek, hogy a követ a római kúria teljes semlegességét biztosítottnak látta.⁵¹ Alaptalan tehát a krónika állítása, hogy Károly Róbertet VIII. Bonifác rendelte Magyarországra, s még inkább az a tudósítása, hogy védence érdekében egyik legátust a másik után küldötte utána.⁵² Nemcsak legátust nem adott a pápa a Magyarországra induló trónkövetelő mellé, hanem bullákkal sem támogatta.⁵³ Károly Róbert királyságához a kezdeményezés az Anjouk nápolyi udvarából indult ki, ahol Mária királyné, V. István leánya, arra a hírre, hogy testvére, IV. László meghalt, felvette a „regina Hungarie” címet, majd jogát fiára, Martell Károlyra

⁴⁷ *Pauler*: i. m. ²II. köt. 419., 446., 451. l., *Wertner M.*: Az Árpádok családi története. Nagybecskerek. 1892. 580. sk. l.

⁴⁸ SRH I. köt. 478. l.

⁴⁹ *Domanovszky* (i. m. Berzeviczy Emlékkönyv. 31. l.) ugyan úgy magyarázza, hogy a megfogalmazás idejére már elmosódott a két főúr korábbi pártállásának emléke. Értelmezésünk azonban inkább egyezik a ferences provinciális egész frói magatartásával.

⁵⁰ SRH I. köt. 477. l.

⁵¹ *Fraknói*: Magyarország... összeköttetései... I. köt. 98. sk. l.; *Pauler*: i. m. ²II. köt. 471. l.

⁵² SRH I. köt. 478. l.

⁵³ *Fraknói*: i. m. I. köt. 102., 106. l.

ruházta,⁵⁴ azonban a diplomáciai előkészítés a trónigény érvényesítésére szerfelett lassan haladt. Csak 1300 elején jelent meg Nápolyban Subich Pál szlavóniai bán testvére, György, hogy sürgesse II. Károly királyt, küldje unokáját Magyarországra, Károly Róbert pedig ugyanezen év augusztusában érkezett Dalmáciába.⁵⁵

A krónika Anjoukat pártoló pápai mellett kétszeresen ellenzékieknek látszanak a magyar főpapok. Ők, akik Vencelt megkoronázták, Ottót királynak elfogadták s Károly Róbert uralma érdekében mindaddig nem exponálták magukat, amíg általában a feudális uralkodó osztály Anjou-ellenes állásfoglalása meg nem változott, a valóságban is szemben állottak a pápa jelöltjével. A krónika úgy egyeztethette volna össze a maga szerzetesi engedelmességét és a magyar főpapok iránt érzett rokonszenvét, hogy a valósághoz hűen tartózkodik a pápaság Anjou-pártiságának kiemelésétől. Ez esetben a pápa és a magyar klérus ellentéte nem lett volna szembetűnő. A ferences provinciális azonban vállalta, hogy egyszerre zengi a pápai hatalom dicsőségét és helyesli a Rómával szembeszegülő klérusnak a magyar feudális társadalommal való összeszövődöttségét. Együtt érzett tehát János kalocsai érsekkel is, aki megkoronázta az ifjabb Vencelt 1301-ben.

Azért ő, tette hozzá, mert az esztergomi érsekség nem volt betöltve. Ez a kijelentés nyílt állásfoglalással ér fel. Esztergomi érsek ugyanis volt akkor: Bicskei Gergely egykori székesfehérvári prépost, akit mint III. Endre alkancellárját 1298-ban választott meg, kétségtelenül a király óhajára, érsekké az esztergomi káptalan. Bicskei Rómában, ahová megerősítésének kieszközlése végett ment, megértve, hogy az Anjouk érdekének szolgálatát várják tőle, elpártolt III. Endrétől, ezzel a lépésével azonban magára vonta magyar főpaptársai neheztelését. III. Endre megkísérelte, hogy követe útján a pápánál kieszközölje elejtését, de eredményt nem ért el. VIII. Bonifác felismerte Bicskeiben az alkalmas embert, s hogy még inkább kezében tarthassa, függőben hagyva megerősítését, az esztergomi érsekség adminisztrátorává, „in spiritualibus et temporalibus procurator”-rá nevezte ki.⁵⁶ Jog szerint Bicskei érsek volt, a pápa vagy önmaga, sőt részben ellenfelei is így nevezték, éppen csak neve mellé tették a szokásos electus jelzőt.⁵⁷ A gesta az érsekséget betöltetlennek nevezve, Bicskei azon ellenfeleinek felfogását vallja, akiket felháborított, hogy III. Endrével, az egykor általa is törvényesnek tekintett királlyal szembe fordult, csak hogy a pápa kedvében járjon. Ezek a püspökök, mint az erdélyinek a fellebbezéséből kitűnik, gúnyolódva és hitetlenkedve fogadták, hogy pápai nunciusnak nevezi magát és indulatukban odavetették: azt is csak szeretné, hogy esztergomi érseknek tartsák.⁵⁸

A krónika tagadva Bicskei érsekségét, azonosította tehát magát az Endre-párti főpapokkal, kétségtelenül azért, mert igazolni kívánta eljárásukat. Részben személyes rokonszenvtől is vezetettve, mert a kalocsai érsek a budai

⁵⁴ Wenzel G.: Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. Bpest. 1874. I. köt. 84. sk. 1.

⁵⁵ Pauler: i. m. II. köt. 468. sk. 1.; Hóman B. — (Szekfű Gy.): Magyar Történet. II. köt. [Bpest. 1930.] 246. l. A krónika tehát tévesen teszi Károly Róbert Dalmáciába érkezését 1299-re. (SRH I. köt. 478. l.)

⁵⁶ F. Knauz: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. Strigonii 1882. II. köt. 433. sk. 1.

⁵⁷ Pl. 1302-ben önmagát így nevezte: Gregorius dei et apostolice sedis gratia electus et administrator Strigoniensis ecclesie. (Knauz: i. m. II. köt. 514. l.)

⁵⁸ . . . idem magister Gregorius electus, ut allegare amat, Strigoniensis. (Knauz: i. m. II. köt. 466. l.)

ferences kolostorban temettette el magát, mint éppen a krónikából tudjuk,⁵⁹ részben mert érezte és tudta, hogy az 1301-ben történekkkel, a jelentéktelen Anjou-pártot leszámítva, valóban egyetértett a magyar társadalom, s így azok emléke nem küszöbölhető ki. Az állítás, hogy az érsekség üresedésben volt, eszerint a magyar főpapok mentegetése. Azt, hogy miként fogta fel a pápa és az Anjou-párt Vencel megkoronázását, pontosan ismerjük VIII. Bonifácnak Nicolaus Boccasini legátushoz intézett 1301. október 17-i utasításából. Itt a pápa nem fukarkodik a kalocsai érsek merészsége, vakmerősége, sőt esztelensége kárhözvitásával és az érsekségtől való megfosztásának terhe alatt követeli, hogy négy hónap alatt jelenjék meg előtte, számot adni viselkedéséről, a koronázásról, amelyet nem volt joga elvégezni.⁶⁰

A krónikának a társadalmi valósággal és hatalmi tényekkel számoló magatartása helyenként a királyi udvar felfogásától eltávolodást, sőt azzal határozott szembe fordulást eredményezett. A krónika a magyar közvéleménnyel egyetértve⁶¹ érvénytelennek tekintette Károly Róbert két első koronázását, azokról nem emlékezett meg. Sem az 1301-iről, amidőn Károly Róbertet pártja, felhasználva az alkalmat, hogy III. Endre halála után hívei még nem döntöttek Vencel mellett, sietve Esztergomba vitte s ott Bicskei Gergely érsekkel megkoronáztatta, sem az 1309-iről, amidőn a budai plébánia-templomban Tamás esztergomi érsek végezte el a szertartást. Mindkét alkalommal a megszokott, a szentkoronától különböző koronát használtak. Annak a körülménynek, hogy a koronázás a hagyományos módon történjék, vagyis az végezze el, aki arra hivatott és a megszokott helyen menjen végbe, a német birodalomban a trónviszályok alkalmával, pl. Szép Frigyes és Bajor Lajos esetében (1313) nagy szerep jutott.⁶² Érthető, hogy Magyarországon szintén elvárták Károly Róberttől: miután kezébe jutott a szentkorona és az egész ország ura lett, 1310-ben Székesfehérváron ismét koronáztassa meg magát.

A krónika azzal, hogy csak erről tett említést, szembehelyezkedett a kancelláriával. A királyi oklevelek ugyanis Károly Róbert uralkodási éveit első koronázásától, 1301-től számították,⁶³ ami egyrészt kifejezésre juttatta Vencel és Ottó királyságának jogtalanságát, másrészt kétségbe vonta, hogy a szentkoronával való koronázás az uralkodás nélkülözhetetlen feltétele. Ez a kancelláriai állásfoglalás már engedményt jelentett a magyar közvéleménynek, eltávolodást a nápolyi udvar felfogásától, amely IV. László halálától számítottotta az Anjou-ház uralmát s Martell Károlyt 1292-től nevezte magyar királynak, tehát attól az évtől, amidőn anyja, Mária — IV. László testvére — ráruházta jogait.⁶⁴ Ily túlzást, amely III. Endre uralkodását jogtalannak bélyegezte, a kancellária nem fogadhatott el, a krónika azonban nálánál is tovább ment.

⁵⁹ SRH I. köt. 480. l.

⁶⁰ *Theiner*: i. m. I. köt. 388. sk. 1.; *Knauz*: i. m. II. köt. 498. l.

⁶¹ Ezt a kifejezést *Gentilis* bíboros 1310-ben és Károly Róbert 1315-ben egyaránt használják: *ex dicti regni incolarum opinione* (*Acta legationis cardinalis Gentilis. Gentilis bíbornok magyarországi követségének okiratai 1307–1311.* [Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. I/2. köt.] Bpest. 1885. 353. l.), *opinionis gentis Vngarice* (*Knauz*: i. m. II. köt. 710. l.).

⁶² *Weber—Riess: Weltgeschichte.* Leipzig 1924.² I. köt. 886. l.

⁶³ *Hóman* (—*Szekfű*): i. m. II. köt. 258. l.

⁶⁴ Ezért mondják 1294-ben az oklevelek, hogy ez az év a magyarországi uralkodás harmadik esztendeje. *Wenzel*: i. m. I. köt. 119. l.; *S. F. Bridges: A feudal succession near Salerno in 1294.* Studi in onore di Ricardi Filangieri. Napoli. 1959. I. köt. 345. l.

A ferences provinciális állásfoglalása önállóság jele, minden királyhűsége és Anjou-pártisága ellenére. Ez rendjének jellegéből következett. A ferences rend világszervezet volt, akár mint vetélytársa, a másik koldulórend, a domonkosoké. Tagjai otthon voltak Európa valamennyi országában, útjuk közben testvérházra szinte minden nagyobb városban találtak. Élénk részt vettek mint írók és egyetemi tanárok a kor tudományos életében, mint hallgatók pedig nagy számban vegyültek el a diákok között. Abban a tudatban tevékenykedhettek, hogy megfiatalították az egyházat, korszerűbbé tették teológiáját s egész életét, új alapokra helyezték a világgal való kapcsolatát, azaz nélkülözhetetlenek, s ez az önérzetet sugárzó hitük nem is volt alaptalan. Szilárdan alátámasztotta magatartásukat igénytelenségük, a fitogtatásig vitt szegénységük. S mert pénzzel, földi javakkal nem voltak megnyerhetőek, annál inkább vonzotta őket a hatalom, még pedig abban a formában, amelyet nem a nyers erő, hanem az intellektus érvényesít. Külső megjelenésében alázatosság, gondolkozásában önállóság jellemezte a rendet, amint szellemét tagjai közül a legjobbak megszemélyesítették, a szerényebbek pedig követendő mintakép gyanánt maguk előtt látták.

Az udvarba bejáratos szerzetesnek ez a függetlensége magyarázza meg a provinciális bátorságát, amellyel koronás királynak bűnét elhallgatás helyett kipellengérezte és a balszerencsét mint Isten büntetését fogja fel. Nevén nevezi a bűnt: góg, superbia az, amely nem hallgat sem az engedelmséget ígérő és kötelezettségeinek mindég eleget tevő Basarab román vajda kérésére, sem a megfontolt Doncs ispán bölcs tanácsára.⁶⁵ Új és szokatlan volt így szemébe mondani a királynak tévedését, s csak úgy érthetjük meg, hogy tudjuk, az író Avignonban minden képességét és ügyességét összeszedve mosta le a vereség gyalázatát Károly Róberttről. Mintha csak feljogosítva érezte volna magát cserébe itthon őszintén megmondani rosszálló véleményét az egész úgyról, ha már mint diplomatának előzőleg szépítenie kellett. De nemcsak regisztrálja a tényt, hanem erkölcsbíró módjára alaposan mérlegeli is azt. Igaz, a továbbiakban már nem személy szerint a királyról beszél, hanem általánosságban a magyarokról, de oly átlátszóan, hogy mindenki észreveheti, kihez intézi szavait: A vereség azért következett be, hogy a gyakori győzelmek miatt ne legyenek a magyarok kevélyek vagy megbűnhődjenek előző fennhőzásuk miatt s alázatosságot tanuljanak, de egyszersmind arra példaképek is legyenek, hiszen Isten mint atya azokat fenyíti, akiket szeret.⁶⁶

Erzsébetet, a királynét már nem pellengérezheti ki, hiszen azt valóban nem mondhatja meg róla, hogy ledér öccsének szövetségeseül szegődött egyik kalandjánál, s ezzel a leánya becsületének elvesztését megbosszuló atya, Záh Felicián merényletének okozója lett, közlési vágyát azonban mégsem tudja teljesen elnyomni. Úgyes fogással Károly Róbert kegyetlen ítéletét egy korábbi eset megismétléséül tünteti fel és interpolációt fűzve a gesta XIII. századi szövegéhez, azt állítja, hogy Gertrud királyné gyilkosát, Bánk bánt egész nemzetségével kivégezték.⁶⁷ Mivel Bánk csak a nádorságot veszítette el 1213-ban, helyét ellenben megtartotta a befolyásos főurak között, s mert rokonai közül sem történt senkinek bántódása, az az állítás, hogy vele és nemzetségével szemben érvényesült a kegyetlen bosszúállás, éppen elég volna

⁶⁵ rex verbum superbie . . . iteravit. SRH I. köt. 498. l.

⁶⁶ SRH I. köt. 500. l.

⁶⁷ SRH I. köt. 464. sk. l.

megindokolni az 1330-i ítéletet és csökkenteni annak riasztó hatását. A provinciális azonban tovább megy, és Gertrudnak oly szerepet juttat, mint amilyen a visegrádi udvarban játszódtott le: meggyilkolását — teljesen alaptalanul — azzal motiválja, hogy segítséget nyújtott Bánk feleségének elcsábításához. Amennyire elveszi tehát, precedens teremtésével, Károly Róbert bírósága ítéletének élet, éppen annyira megbélyegzi az eset feljegyzésével a királyné magatartását. Megint csak az erkölcsbíró szerepében mondván hallgatagon ítéletet, egy évszázaddal előbbre helyezve ugyan az eset időpontját, de a legközvetlenebbül érdekelt fél, a királyné számára mementoként.

Önállósága megnyilvánul a pápasággal szemben is. Rendjének éppen odaadó szolgáltatékessége oltja a ferencesekbe a gyanakvó buzgalmat, hogy az egyház vezetőjének tetteit mérlegre tegyék és a maguk elképzeléséhez viszonyítva értékeljék. A pápa iránti vak engedelmesség távol áll tőlük. Ők első sorban rendi hagyományaikhoz hűek, s mert ezekhez hasonlítva nem nehéz a pápai politikában következtelenséget és kivetni való találni, állásfoglalásuk időnként kritikainak bizonyul.

Nicolaus Boccasini bíboros pápai legátust sem mentesíti a ferences provinciális bírálattól, hogy 1303-ban XI. Benedek néven pápává lett. Az 1301—1302. években Magyarországon nehéz feladat várt reá, mert Károly Róbert érdekében kellett tevékenykednie, noha az esztergomi érseken kívül a főpapok sem állottak az Anjouk mellett. A bíboros, hogy egészen lehetetlen helyzetbe ne kerüljön, óvatosan járt el. Megkísérelte, hogy kárpótlás ellenében lemondásra bírja Vencelt. Célját nem érte el, a pápaság szemszögéből nézve azonban sikertelennek mégsem mondható magyarországi tevékenysége.⁶⁸ A krónika mégis lakonikus rövidséggel intézi el: Látva, hogy semmit sem érhet el, visszatért a kúriába.⁶⁹ A rideg kritikát megérteti, hogy Boccasini a vetélytárs dominikánus rendnek volt a tagja, 1296-ban főnöke, s így kétszeresen jól esett a csakhamar utána következő ferences Gentilis bíboros mellett, akinek szívós munkája és ügyessége végre is Károly Róbertet a koronához segítette, sikertelenségét feljegyezni.

V. Kelemen pápán gyakorolt bíráltnak foghatjuk fel az alábbi epizódot, amellyel azért is érdemes foglalkoznunk, mert alkalmat nyerünk a szerző írói eljárásának megfigyelésére. Nem a magyar történet körébe vágó csemenyről van ugyan szó, ez a körülmény azonban segít egyéb forrásokkal tüzetesen összevetni az elbeszélést. A szöveg a következő: „Anno eodem [1310] papa Clemens quintus [tévesen: quartus] per cruciferos sancti Iohannis inter christicolos mundi huius inestimabilem thesaurum fecit sagaciter procurari ad passagium generale pro terra sancta expugnanda, tradens dictis cruciferis gratiam singularem, pecuniam largientes ab omnibus criminibus absolvendi usque ad continuos quinque annos. Sed postea de illo tanto thezauro nichil factum vidimus effective.”⁷⁰ A krónika az általános ferences közvéleménynek adott hangot, amidőn kitért a johanniták tevékenységére. Már Domanovszky észrevette, hogy a ferences Paulinus Venetus, XXII. János pápa gyóntatója V. Kelemenről szóló életrajzában hasonló rosszallással emlékezett meg a kudarcba fullt tervről, s a két író felfogása rokonságának illusztrálására párhuzamosan

⁶⁸ A. M. Walz: *Compendium historiae ordinis Praedicatorum*. Romae 1930. 42. l.; Pór A.: Miklós ostiai püspök követsége Magyarországon. Új Magyar Sion 16 (1885), 332. sk. l.; *Fraknói*: i. m. I. köt. 113. l.

⁶⁹ SRH I. köt. 482. l.

⁷⁰ SRH I. köt. 487. l.

idézte is az olasz szerzetes szavait: „Pro passagio congregata fuit peccunia et armorum ac aliarum rerum copia, offerentibus fidelibus, viris ac mulieribus, jocalia et que habebant carissima, Hospitalariis ad hoc missis, que vili pretio distrahebantur. De passagio vero nil sequutum est. Propter que magnum scandalum in christiano populo sequutum est.”⁷¹

Mint a két szöveg összehasonlításából kitűnik, a krónika a ferences hagyomány egyes elemeit tévesen örökítette meg. Tévedett mindjárt a hadjárat jellegének meghatározásában. Passagium generale a viennei zsinat (1311–1312) által elrendelt vállalkozás volt. Ily nagy kereszteshadjárat megindítását V. Kelemen pápa trónralépte óta szorgalmazta s nem szűnt meg intézkedéseit a „passagium ad subsidium terrae sanctae” szükségességével igazolni. Tervét a zsinat felkarolta, s a maga részéről is lehetővé tette, hogy a hadjárat vezéréül kiszemelt Szép Fülöp francia király hat évre megkapja az egyháziak jövedelmének tizedét s ugyancsak a pápát illető tizedet nyerték el az angol és a castiliai királyok kiadásai fedezésére.⁷² Ebben a vállalkozásban a johannitákra eleve sem várt különösebb szerep. Ellenben az ő nevükhöz fűződik az az 1307-ben kezdődő kísérlet, amely részleges keresztesháborúvá (passagium) erősödve, Rhodosnak Bizáncból való elfoglalására irányult. A sziget teljes meghódítása 1310-ben fejeződött be, s így a provinciális azzal, hogy erre az évre vonta össze a történeteket, a krónikáírók szokásos eljárását követte. A hadjárat érdekében V. Kelemen 1308-ban bocsátotta ki első rendelkezéseit. A patriarchák, érsekek, püspökök felszólítást nyertek, hogy a híveket adakozásra biztassák, a székesegyházakban és plébánai templomokban pedig perselyeket állíttassanak fel. Ezek kulcsait a püspök vagy a plébános, a johanniták procuratora és egy polgár tartotta magánál. A plébániákról a pénz a püspökhöz jutott, ez pedig a johannitákhoz továbbította. Az adakozók bűnbocsánatban részesültek. A szerzetesrendek felszólítást kaptak, hogy prédikációkban és gyóntatás alkalmával buzdítsanak a vállalkozás támogatására. Tized és egyházi jövedelmek helyett tehát ajándékokból, adományokból, hagyatékokból gyűlt össze a hadjárat költségeinek fedezésére szolgáló pénz, továbbá a pápai és a francia királyi kincstár hozzájárulásából.⁷³

A ferences hagyomány egyértelműen a johannitákra hárította a zsinat által elrendelt kereszties hadjárat elmaradásának ódiúját, holott azok a reájuk háruló feladatnak sikeresen eleget tettek. A ferencesek a lovagrend iránt érzett ellenszenvüknek adtak a két vállalkozás összekeverésével kifejezést. Érzelmeket a lovagoknak a pápai és fejedelmi kiváltságokra támaszkodó uralmi törekvése, felsőbbiségüknek érztetése befolyásolhatta. Hozzájárulhatott azonban amiatt támadt csalódásuk is, hogy eredménytelen maradt pápai rendelkezésre kifejtett propagandájuk és nem sikerült visszaszerezni a szentföldet, amelynek leghivatottabb gondozóiul önmagukat tartották. A magyar krónika, túlmenően ezen az általános ferences megfogalmazáson, hangsúlyozottan kiemeli a pápa intézkedését, s mintegy reá hárítja a felelőséget. Legalább az olvasó könnyen ily következtetés levonására juthat.

⁷¹ (St. Baluzius:) Vitae paparum Avenionensium. Nouvelle édition d'après les manuscrits par G. Mollat. Paris. 1914. I. köt. 82., 562. l.

⁷² F. Heidelberg: Kreuzzugsversuche um die Wende des 13. Jahrhunderts (Abhandlungen zur mittleren und neueren Geschichte. Heft 31). Berlin u. Leipzig 1911. 25., 61. l.; C. J. Hejtele—A. Knöppler: Conciliengeschichte. Freiburg i. Br. 1890² VI. köt. 408., 528. sk. 1.

⁷³ Heidelberg: i. m. 40. sk., 44. l.

Történeti hagyományt a ferencesek Európa-szerte nemcsak őriztek, hanem irodalmi művekben ápoltak és terjesztettek is. A középkor második felében a történetírásnak sajátos koldulórendi válfaja virágzott, s ezen belül kifejezetten ferencrendi irányzat fejlődött ki. Ennek jellegzetes vonásaival megegyeznek a két magyar írónak munkáikból kielemezhető sajátosságai, ami természetes is. Gazdag összehasonlító anyag áll rendelkezésünkre, amelynek felhasználásával elkerülhetjük, hogy egyéninek véljünk oly vonásokat, amelyek más írókéval közösek. Sőt helyzetünk még könnyebb, mert a historiográfiai kutatás oly kész munkát ad kezünkbe, amely mélyre hatoló elemzés során már feltárta a ferences történetírás sajátos jellegét, tipikus vonásait pedig megállapította. Fr. Baethgen kitűnő tanulmányára célszerű,⁷⁴ amely szerzőjének a ferences Iohann von Winterthur történeti munkája⁷⁵ kiadása közben tett megfigyeléseit gyümölcsözteti. Ez a jeles összefoglalás nálunk sajnos nem részesült figyelemben, s így megállapításaira, mivel mint közismertekre nem hivatkozhatunk rájuk, kénytelenek vagyunk kitérni, noha feladatunk csak az lehetne, hogy a kifejezetten magyaroknak bizonyuló vonásokra hívjuk fel a figyelmet.

A ferences történetírók adataikat nem oklevelekből merítették, nem is az eseményekkel egyidejűleg keletkezett krónikás szövegekből. Az évente felváltva más és más országban tartani szokott közgyűlések, amelyeken minden rendtartomány küldöttjei megjelentek, jó alkalmat szolgáltatottak a renden belül hírek szerzésére, információk kölcsönös kicserélésére. Azonkívül az egyes szerzetesek nem voltak, mint a bencések, egyetlen kolostorhoz kötve, hanem konventjüket, sőt rendtartományukat, esetleg hazájukat is könnyen felcserélték. Így sok emberrel juthattak érintkezésbe és megismerhettek idegen országokat. Látókörük messzire kiterjedt, túl Európa határain, hála a távoli Ázsiába vezető missziós utaknak, amelyekről részletes beszámolók jutottak el hozzájuk. Ilyen rendi hagyományból örökítődött át a krónikába III. Endre származásának és atyja életének emléke. Salimbene, a legismertebb XIII. századi ferences történetíró († 1287) krónikájából tudjuk, hogy a Ferrarán átutazó magyar ferencesek felkeresték az ott élő István herceget — II. Endre utószülött fiát, III. Endre atyját —, azután elmondották az íróknak, hogy a herceg mennyire hasonlít külsejében a királyra.⁷⁶ Az már viszont a provinciálisra jellemző, hogy hallgatással mellőzte a herceg kedvezőtlen anyagi helyzetéről szóló értesítést,⁷⁷ amit az 1271-ből fennmaradt végrendelet is megerősít, hiszen eszerint sem rendelkezett vagyonnal és felesége gazdag családjára volt utalva.⁷⁸ A rendi hagyományon ez esetben azért kellett Magyarországon változtatni, mert a herceg fia közben királlyá lett, róla pedig nem illett azt mondani, hogy szerény viszonyok között nőtt fel.

Híreket távoli eseményekről a ferencesek szemtanúktól szereztek be, s így megvolt a lehetőség, hogy előadásuk megbízható legyen. A baj csak az volt, hogy informátoraik azokból a többnyire tanulatlan rétegekből kerültek

⁷⁴ Franziskanische Studien. Historische Zeitschrift 131 (1925), 421. sk. l., új kiadása Baethgen összegyűjtött tanulmányai közt: *Mediaevalia* (Schriften der Monumenta Germaniae historica. 17/II). Stuttgart. 1960. II. köt. 319. sk. l.

⁷⁵ *Scriptores rerum Germanicarum*. N. S. III. köt. Berlin. 1924.

⁷⁶ *Gombos*: *Catalogus* III. köt. 2107. l.

⁷⁷ Stephanus . . . in altissima paupertate et summa miseria ultimam diem clausit.

⁷⁸ *Hazai Okmánytár*. VIII. köt. Szerk. Nagy I. Bpest. 1891. 431. sk. l.; *Pauler*: i. m. ²II. köt. 286. l.; *Wertner*: i. m. 559., 563. sk. l.

ki, amelyekkel érintkeztek. Csatákról és háborúkról a hazatérő katonák számoltak be nekik, a megbízhatóság pedig ezeknek nem volt erős oldaluk. Kétyi Jánosnak a leírásain általában érzik a nagyot mondó harcosok túlzása, a Zürich táján vitézkedők felülmúlhatatlan hősiességének dicsőítésén pedig különösképpen, hiszen itt még azt is megtudjuk, hogy az ellenfél hogyan könyörgött németül életéért, a magyar vitéz pedig amúgy huszárosan mit felelt neki. Bőségesen vettek át a ferences krónikások részeket a népi mulattatók, a Spielmann-ok költői elbeszéléséből is. Magyar énekesektől származó anyagra ugyan nem következtethetünk két ferences írónk munkájában, ebbe a kategóriába sorolhatjuk azonban, ami a hitelességet illeti, a Szt. László-csodáról szóló epizódot. Ez nem világi énekes szerzeménye, hanem egyházi eredetű, azonban keletkezése nem kevésbé a költői tevékenység fogalmába tartozik.

Többnyire felületes és megbízhatatlan hírekből merítették a ferences történetírók. Ilyen jellegűek lehetnek volna éppen az előkelő körökből származó információk is, amelyek államtitkokat tartalmaztak. A megbízhatóság nem a születés kiváltsága. Tény azonban, hogy a mindennapi élet apró mozzanatai inkább csábítanak túlzásra, a tények figyelmen kívül hagyására, mint a nagy események, amelyek mintegy súlyukkal a valóság tiszteletére kényszeríteneek. Ugyanakkor volt az események könnyed kezelésének egy következménye, amely új szint hozott a történetírásba: a stílus élénkebbé, az elbeszélés frissebbé válása, a novellaszerűség térhódítása. Nem egyszerűen azzal vált ilyené a történetírás, mert népi informátoroktól nyerték az írók híreiket. Sokkal inkább, mert az írók más közönséget láttak maguk előtt, mint a bencés és ciszterci rendből származó elődeik. Ők a népnek, tehát szélesebb társadalmi rétegnek írtak, ahogyan mint prédikátorok is ahhoz intézték szónoklataikat. Prédikálás és történetírás találkoztak, s mert a történeti művektől azt várták a prédikátorok, hogy számukra jól használható anyagot tartalmazzanak, a historikusok rajta voltak, hogy ilyen nyújtsanak.

Nem mondhatjuk, hogy új olvasóközönség megjelenése idézte elő a változást, mivel mint olvasó az új városi réteg, amellyel a koldulórendek foglalkoztak, még nem jöhetett szóba. Végső fokon azonban mégis a reá való tekintet kényszerítette a történetírókat, hogy ízléséhez, kezdetleges tanultságához alkalmazkodva írjanak. A történetírás azzal, hogy ismét anekdotászerű lett, az elbeszélésben örömét lelte, és a szórakozó vágy kiszolgálására törekedett, korábbi fejlődési fokra esett vissza. Elhomályosult az a már tudatosulni kezdő hivatásérzete, hogy igazi feladata a történelmet mint anyagot belülről egységesíteni, a történeti folyamatot megragadni és értékelni. Ehelyett a legkülsőlegesebb tárgyalási modor általánosult, az események egymásután elmondásának az elve, a korábbi itáliai történetírást jellemző kezdődő realizmust pedig a legnaivabb transzcendentáliszmus váltotta fel. Primitívebbé válásával egyidejűleg a koldulórendek körében honos történetírás viszont bővült a régi művekből hiányzó elemekkel is, amennyiben éppen úgy helyet kapott benne a színes, sokoldalú, feszültségek és ellentétek közt mozgó élet, mint a megkötöttségeitől szabaduló egyes ember egyénisége.

A provinciális és Kétyi János művei felfogásban, szellemben, tárgyalási modorban egyaránt megegyeznek az átlagos ferences történetírók munkáival. Ami ezek mellett értéküket csökkenti, az az a körülmény, hogy ők a hivatalos magyar történetet folytatták. Nem a köznépnek írtak, hanem az udvar, az ország legműveltebbjei részére. Engedményt tehát nem volt szükséges ten-

niök s ha — elsősorban Kétyi — mégis tettek, azzal a színvonalat indokolatlanul szállították le a XI—XII. századira. Azt kell mondanunk ugyanis, hogy a magyar gesta V. István-kori folytatója, Ákos mester és főleg gyökeres átdolgozója, Kézai Simon náluk hasonlíthatatlanul koncepciózusabb és tudósabb szerzők voltak. Különösnek tűnhet ezt éppen Kézairól állítani, aki korlátokat nem ismerő képzelőtehetségét szabadjára engedve írta meg munkáját. Éppen az ő fantáziája azonban nem kis jelenetek kifestésében élte ki magát, hanem egy nagy állampolitikai rendszer történeti alátámasztására alkalmas elgondolás kitervezésében. Ákos mester és Kézai korok társadalmának átalakulását, annak fejlődését a *communitas* elvével évszázadokra befolyásolva, mesterien tudták érzékeltetni s magát a fejlődést is befolyásolták. Sem János provinciális, sem Kétyi évről-évre haladó elbeszélése nem versenyezhetett velük. Az ő népies szemléletük és belletrisztikus előadásmódjuk térfoglalása azt jelentette, hogy a XIII. század utolsó évtizedeinek és a XIV. század első felének történetében a társadalmi fejlődés mozgató elvei észrevétlenül és feljegyzetlenül maradnak.

Az összkép nem lesz akkor sem kedvezőbb, ha a ferences szerzők mellé állítjuk a Képes Krónikát. Amióta, a közelmúltban, Karsai Géza kimutatta, hogy Toldy Ferenc kellő megfontolás nélkül nevezte el a krónika szerzőjét Márknak, Jakubovich Emil pedig a téves alapról kiindulva nagy akribiával kiásta ugyan Kálti Márkot a klerikusok tömegéből, de önkényesen azonosította a krónikaíróval,⁷⁹ azóta úgy látjuk, hogy csak egy színes buborék játékában gyönyörködünk és a Képes Krónika szerzőségének elintézettnek vélt problémája változatlanul megoldásra vár. A nyílttá lett kérdés megengedi, hogy a ferences történetírók oldaláról is vessünk reá egy pillantást, s felhívjuk a figyelmet a Képes Krónikának az övékével egyező vagy övékéire emlékeztető vonásaira.

A Képes Krónika bevezető fejezetéből lehet a legtöbbet következtetnünk a szerző személyére. Ez a fejezet, mint Horváth János megállapította,⁸⁰ írójának teológiai képzettségéről tanúskodik, amennyiben java része a biblia különböző könyveiből vett mondatokból van összeállítva. Ezzel az írói eljárással találkozunk a legismertebb XIII. századi ferences krónikás, Salimbene munkájában is, ahol hosszú részek szintén ily idézetekből állanak.⁸¹ A módszer azonossága ugyan nem elegendő bizonyíték amellett, hogy az író annak a rendi közösségnek az iskolázottságán ment keresztül, amelyen az olasz krónikás, azonban alkalmas valószínűsíteni a feltevést.

Maga a fejezet⁸² tartalmilag nem udvari klerikus szerzőségére emlékeztet. Ily klerikusoknak jellemző vonása tanultságuk, műveltségük korszerű jellege, annak megértése, hogy a magyar gesta szükségképpen tükrözi állam és társadalom kapcsolatának időnkénti módosulását. A gesta valamennyi szerkesztményében, amelynek szerzője világi pap volt, felismerhetjük a társadalmi fejlődés előre haladását. Velük ellentétben a Képes Krónika szerzőjének felfogása államról és társadalomról látszatra történetetlenül időtlen, valójában a XI. századi gondolkörben mozog. Nincs nála szó a társadalom-

⁷⁹ Névtelenség, névrejtés és szerzőnév középkori krónikáinkban. Századok 97. évf. (1963), 671. sk. 1.

⁸⁰ I. m. 269. 1.

⁸¹ M. G. H., SS. 32 (ed. Holder-Egger), 347, 348, csaknem az egész lap bibliai idézet.

⁸² SRH I. köt. 239. sk. 1.

nak a rendiség irányában való haladásáról. A királyokat, felfogása szerint, nem korlátozzák társadalmi tényezők. Ők az isteni akaratnak a végrehajtói s éppen ezért sikereiket sem maguknak, virtus-uknak köszönhetik. A helyes úton a négy sarkalatos erény — igazság, bölcsesség, türelem, könyörület — tartja meg őket, mint a magyar királyokat is, akik így tudták, szembeszállva a császárokkal és megfékezve a zsarnoki hatalmokat, biztosítani népeiknek, hogy a béke szépségét és a nyugalom bőségét élvezzék.

Ez a magyarázat egészében és részleteiben a magyar királykoronázás szertartásának szövegével rokon, ennek ismeretében készült.⁸³ Az egyezés ugyan nem betűszerinti, értelmileg azonban annál szorosabb a kapcsolat egyrészt az imák, benedictiók és admoníciók, másrészt a Képes Krónika szövege között. A liturgia, amely az erényeknek a gyakorlására a királyt felszólítja, az augustinusi „rex iustus” eszményét állítja követendő példának eléje, feladatává azt teszi, hogy a nyugalmat, a békét biztosítsa népei számára, jutalmul pedig az örök boldogságot igéri számára.⁸⁴ Ez az ordo, amelyet 1001-ben és a XV. században egyaránt követtek a magyar királyok koronázásánál,⁸⁵ a magyarság keresztény hitre térésekor uralkodó felfogást konzerválta. Gondolati tartalma kétségtelenül hozzáillik a XIV. század közepi magyar királyság stabilizációs törekvéseihez. Akkor az Anjouk, miután megtörték az oligarchák hatalmát, oly új arisztokráciára támaszkodva uralkodhattak, amely még nem volt elég erős, hogy vele szemben a királynak a köznemességhez kellett volna fordulnia. Bárki, udvari klerikus is vallhatta magát az augustinusi királyeszmény hívének, anélkül, hogy a kortól elmaradottnak kellett volna magát éreznie. Mégis, az uralmi elmélet és az uralkodási gyakorlat pillanatnyi egyezése sem változtat a lényegen: a XI. századi állammelfogásnak liturgikus szövegből a XIV. századi történetiszemléletbe való átvétele nem a jövő fejlődésének az útját mutatja. Éppen az archaikus jellegből következethető, hogy a Képes Krónika szerzője nem udvari klerikus volt, ha pedig szerzetes rendből került ki, akkor a legnagyobb valószínűség a ferencesek mellett szól.

Mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy csak Magyarországon lehet ily határozottan a ferences szerzőség mellett nyilatkozni. Ausztriában Ferencendiek szóba sem jöhetnének,⁸⁶ mert ott a történettudományban a dominiká-

⁸³ Eredetileg Aquinoi Tamás „De eruditione principum” (I, 2, 12, 15; VII. 2.) és „De regimine principum” (I, 1, 2, 8—10, 15) című munkáinak hatását véltem felismerni a Képes Krónika fejtegetésén. A helyes kapcsolatra Mezey László hívta fel figyelmemet. Lekötelező felvilágosítását ezúttal is hálásan köszönöm. A koronázási ordók azon jellegét, hogy a Karolingok és az Ottók kora fejedelemmorálját kodifikálják, kiemelte *W. Berges*: *Die Fürstenspiegel des hohen und späten Mittelalters* (Schriften des Reichsinstituts für ältere deutsche Geschichtskunde. (Monumenta Germaniae historica 2.) Leipzig. 1938. 6. sk. 1.

⁸⁴ *G. Waitz*: *Die Formeln der deutschen Königs- und der römischen Kaiserkrönung*. Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Phil.-hist. Klasse 18 (1873), 37., 45. l.; *P. E. Schramm*: *Die Krönung in Deutschland bis zum Beginn des Salischen Hauses* (1028). Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. 55, Kan. Abt. 24 (1935) 321., 328. l.

⁸⁵ *Bartoniek E.*: *Az Orsz. Széchényi Könyvtár 317. sz. középkori kódexéről*. Magyar Könyvszemle. Új folyam 30 (1923), 200. sk. 1.; *Ua.*: *A magyar királyáavatás-hoz*. Századok 57—58 (1923—1924), 275., 297. sk. 1.

⁸⁶ *A. Lhotsky*: *Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs*. (Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. Ergänzungsband XIX.) Graz—Köln. 1963. 147. l.

nusok nevéhez fűződik az a szerep, amelyet nálunk ők játszottak. Mivel, mint említettük, a két kolduló rend körében virágzó történetírás lényegében azonos volt, ami természetes is, hiszen mindkettőnek a társadalmi feltételei megegyeztek, teljes joggal dominikánus eredetűnek is tarthatnók a Képes Krónikát. Éppen csak még nehezebb volna ezt valószínűsíteniünk, mint a ferences szerzőséget.

Az utóbbi feltevést elfogadva magyarázatot találunk, miért éppen a Képes Krónika tartotta fenn teljes egészében a gesta Kálmán- és III. István-kori folytatásait. A codexet vagy codexeket, amelyekben ezek a XIV. század közepén találhatóak voltak, a Képes Krónika szerzőjén kívül mások is forgathatták, olvashatták. Mindazok, akiknek módjuk volt bejutni a capella regiba, ahol a kéziratok könyveket őrizték.⁸⁷ A XI–XII. századi részek hiányoztak a Kézaitól átdolgozott variációból, hasonlóképpen folytatásaiból, tehát abból is, amelyet János provinciális korszerűsített. Aki annak idején kihagyta, az fölöslegeseeknek, nem szorosán a tárgyhoz tartozóknak érezte őket. Úgy vélte, hogy az előadás tárgyiasabb, a lényegét hűbben tükröző, mai szóval tudományosabb lesz az összevonással. A Gesta sancti Ladislai-ból elhagyott fejezeteket valóban ma is költői jellegűeknek érezzük, Arany János meg egyenesen egy ősi naiv eposz töredékeit látta bennük.⁸⁸ Ezek a László király emlékét őrző népi hagyományból merítették anyagukat. Magyar nyelvű énekekből, amelyeket a hivatásos énekszerzők már megszokottá lett, népiessé vált fordulatokkal és hasonlatokkal fogalmaztak meg. A tényleg megtörtént eseményeket kívánták ezek megörökíteni, azonban a gyönyörködtetés lévén céljuk, eleve költőileg motiválva a fejleményeket. Az egyes különálló énekek mindegyike egy-egy eseményt beszélt el, s ezeket az epizódokat fűzte azután a gestairó az időrend fonalára. A költői hagyomány oly erős, hogy a latin stíluson és átfogalmazáson egyaránt keresztülüt.⁸⁹ A XIV. század közepén az ízlés megváltozásával a költői részek, amelyeket a korábbi század kihagyott, ismét vonzóknak látszottak. Egy ismeretlen történetíró visszaillesztgette tehát őket eredeti helyükre. Bizonyára azért, mert a maga anekdotázó, az eseményeket nevelisztikusan kikerekítő írói modorával rokonságot érzett velük és szóragoztatni kívánta közlésével olvasóit.⁹⁰

A változás, amely a XIV. század első felében Magyarországon az udvari történetírás területén bekövetkezett, annyira számottevő, hogy indokolt külön ferences periódusról beszélni. Egyébként van ennek az időszaknak egy maradványnak bizonyult emléke: ekkor lépett a műfaj korábbi Gesta nevének helyébe a Chronica megjelölés. Hóman a III. Endre-kori átdolgozás írójának

⁸⁷ *Jakubovič E.* szerint (Adalékok legrégebb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez. Magyar Nyelv 21 [1925], 36. l.) a királyi kápolnában őrzött királyi levéltárban. A levéltár azonban más megállapítás szerint I. Károly idejében és I. Lajos uralkodása elején Visegrádon volt; innen pedig a budai királyi vár ún. tárnoki házába került. Vö. *Fekete Nagy A.*: A levéltárak kialakulása. Levéltári Közlemények 14 (1936), 25. l.; *Szentpétery I.*: Magyar oklevéltan. Bpest. 1930. 183. l.

⁸⁸ Prózai dolgozatok. Bpest. 1879. 73. sk. I.; *Négyesy L.*: Árpád-kori compositio. Budapesti Szemle 154 (1913), 188. sk. I.

⁸⁹ *Horváth*: i. m. 321. sk. I.

⁹⁰ Az ízlésbeli egyezés magyarázza meg, hogy a forráskritikai irodalom egyes művelői hajlanak azokat a részeket, amelyeket mi Gesta sancti Ladislai és XII. századi folytatás néven tartunk számon, a XIV. sz. közepén keletkezetteknek vélni. *Erdélyi László* két bővítő átdolgozással számol: Az első 1347 körül, a második 1358-ban ment volna végbé. (Krónikáink atyja Kézai. 27. sk. I.; Krónikáink magyarul. Szeged. 1943. 117. l.)

vagy az I. Lajos-kori folytatónak tulajdonította a módosítást.⁹¹ Az elmondottak alapján valószínűnek látszik, hogy a régi nevet János provinciális cserélte fel az újjal. Azért gondolhatunk reá, nem pedig Kétyire, noha ennek fogalmazása a szárazabb és évkönyvszerűbb, mert ő igazolhatóan belejavitott a gesta korábbi szövegébe, míg ugyanez Kétyivel kapcsolatban nem bizonyítható. A provinciális mintegy ösztönszerűen adott új címet az egész munkának, hogy ily módon kifejezésre juttassa annak megváltozott, általa korszerűnek érzett jellegét.

3. Küküllei János előszava

Anonymus mellett — főleg az utóbbi években — Küküllei a legtöbbet emlegetett középkori elbeszélő forrásunk. A figyelem ellenére, amelyben Trencsényi-Waldapfel Imre és Kardos Tibor részesítették, még mindég maradt vele kapcsolatban felderítetlenül egy és más homályos kérdés. Olyanok is, amelyeknek problematikus volta csak akkor lesz szembetűnő, ha a kútfő-kritika látszólag felesleges, de figyelmen kívül nem hagyható módján vizsgáljuk a szöveget.

Az egyik fontos kritikai elvet, amelynek mi is eredményünket köszönhetjük, legutóbb C. A. Macartney kötötte a magyar historikusok lelkére,¹ bírálva gyakorlatunkat, hogy íróinknak végső, nem pedig közvetlen forrásai kimutatására szoktunk törekedni. Tehát hogy a bibliát vagy Flavius Iosephust — kikeresve a pontos helyet — idézzük, ha kútfőnk rájuk hivatkozik s így azt a látszatot keltjük, mintha magunk is azt hinnők, hogy valóban azokból való közvetlen átvételek az egyező szavak. Példát, amely igazolja Macartney tanácsának helyességét és az ellenkező gyakorlat hátrányait, a *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV-ből* is idézhetünk, tehát abból a szövegi kiadásunkból, amely két évszázaddal modernebb, mint legutolsó Kükülleiki kiadásunk. Nehogy úgy lássék, mintha csak azért nyílhata alkalmunk Macartney figyelmeztetésének megszívlelésére, mert XVIII. századi edícióra támaszkodva és fordításokkal beérve módunk sincs forráskritikai elvek alkalmazására, előjáróban kitérünk a Képes Krónika egy-két kezdő mondatára.

A történeti elbeszélés első szavai így hangzanak: „Sicut scribit magister ystoriarum Genesis decimo capitul.”² Jakubovich Emil a Genesis szót a magister historiarum birtokosjelzős kifejezés részének véelve, a bibliáíró Mózes-sel azonosította mind a szövegben említett történetírót, mind a codex díszes fejezetkezdő iniciális S betűjében ábrázolt scriptor-széken ülő, könyvet író férfit.³ Felfogását magáévá tette Erdélyi László s ennek megfelelően, de már értelmezőre fordítva át a szerkezetet, a szöveget így adta vissza: „Amint a Genesis (Mózes könyve, 10, 1), a történetek mestere írja a tizedik fejezetben.”⁴ Magister historiarum azonban Petrus Comestor XII. századi francia teológussal, a párizsi egyház kancellárjával azonos, aki a biblia szövegét folyamatos elbeszélésben olvasztva fel, *Historia scolastica* címmel egy rendkívül nép-

⁹¹ A Szent László-kori *Gesta Ungarorum*. 103. l.

¹ *Studies on the earliest Hungarian historical sources VI—VII*. Oxford. 1951. 74. sk. 1.

² SRH I. köt. 243. l.

³ *Magyar Nyelv* 21 (1925), 37. sk. 1.

⁴ *Krónikáink magyarul*. 119. l.

szerűvé lett munkát írt.⁵ Általában csak így volt szokás reá hivatkozni: dicit magister in historiis.⁶ Nem ismerve fel, kire hivatkozik a Képes Krónika, szövegkiadásunk a következő három mondatban közvetlen átvételt tételez fel a bibliából, Isidorus Hispalensis Etymologiae-jából és értelmi megegyezést Hieronymus „Quaestiones Hebraicae in Genesim”, valamint Flavius Iosephus „Antiquitatum Iudaicarum libri XX” című munkájával. Tehát — a bibliát figyelmen kívül hagyva — mondatonként egy-egy auctor ismerete bizonyítaná, mily olvasott az író, aki hozzá nagyfokú önállóságot tanúsítva, a forrásul szolgáló írón stílusosan, sőt értelmileg is változtatásokat eszközöl. Mert amíg Isidorus 73-ban állapítja meg a Noe három fiától származó nemzetségek számát, a Képes Krónika 72-re teszi azt, vagy amíg Iosephus a Taurus és Amanus hegységeket földrajzilag közelebről nem határozza meg, a Tanais folyót pedig Ázsiába helyezi,⁷ a Krónika a két hegyvidéket Cilicia (Szcília) és Szíria területén fekvőnek, a folyót pedig Szkítiában levőnek mondja. Így, e három mondat alapján forrásaihoz nem szolgálilag ragászkodó írónak látjuk a Képes Krónika szerzőjét, anélkül azonban, hogy meg tudnók magyarázni módosításainak okát.

Egyszerűbbé és érthetőbbé válik a Képes Krónika szövege, ha nem gondoljuk, hogy azért, mert Iosephusra hivatkozik, valóban a szerző kezében volt az Antiquitates, hanem ehelyett tényleg használt forrásával hasonlítjuk össze. Azzal, amellyel — leplezgetés nélkül — kezdte tárgyalását, a Historia scolastica-val. A Krónika és Petrus Comestor szövegei egymás mellé állítva:

Petrus Comestor⁸

Hae sunt generationes filiorum Noe et incipit a Iaphet minori, ut ultimo loco ponatur Sem. . . Texuntur autem ex eis septuaginta duae generationes, quindecim de Iaphet, triginta de Cham, viginti septem de Sem. Hi tres disseminati sunt in tribus partibus orbis... Sem Asiam, Cham Africam, Iaphet Europam sortitus est . . . secundum Iosephum filii Iaphet tenuerunt septemtrionalem regionem a Tauro et Amano montibus Ciliciae et Syriae usque ad fluvium Tanaim, in Europa vero usque ad Gadira.

Képes Krónika⁹

Iste sunt generationes filiorum Noe et de istis tribus filiis eius scilicet Sem, Cam et Iaphet exorte sunt post diluuium septuaginta due generationes, de Iaphet XV, de Cam XXX, de Sem vero XXVII. Isti disseminati sunt in tribus partibus orbis, Sem Asyam, Cham Affricam, Iaphet Europam sortitus est. Nam secundum Iosephum filii Iaphet possederunt septemtrionalem regionem a Tauro et Amano montibus Sycilie et Syrie usque ad fluvium Tanay, qui est in Seytia.

⁵ H. Hurter: Nomenclator literarius theologiae catholicae. Oeniponte 1906.³ II. köt. 183. sk. l.; Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche. Hrsg. v. A. Hauck. III. köt. (Leipzig, 1897) 128. l.; J. Le Goff: Les intellectuels au moyen âge. Paris (1957). 67. l.

⁶ Wetzer—Welte: Kirchenlexikon. IX. köt. (Freiburg i. Br. 1895²) 1904. l.

⁷ Iosephus 1470-i kiadásának latin fordítása szerint: Iaphet ergo Noe filius habuit filios VII. Isti habitaverunt regionem a Tauro et Aman montibus incipientem et pertinentem in Asiam usque ad flumen Tanaim. (Hain 9451. Lib. I, cap. XI.)

⁸ Migne, PL 198, 1087.

⁹ SRH I. köt. 243. l.

A megegyezés szó szerinti, oly mértékben, hogy Isidorus és Iosephus közvetlen használata fel sem tehető, Hieronymusénak feltételezésére pedig — legalább itt — nincs semmi okunk. A sok, korábban meg nem indokolhatónak bizonyult változtatásból csak egy marad — a Cilicia ~ Szicília félreértésen kívül, ami egyébként a másoló tévedésének tükrében az Anjou-kori Magyarország nápolyi tájékozódásának jeléül fogható fel —, s ez a Tanaisnak Szkítiába helyezése. Az írói önállóságnak csekély bizonyítéka viszont annál fontosabb helyen mutatkozik, mert a szkítiai őshaza hagyományának gazdagodását jelzi. Amíg ugyanis az őshazának az ősgesta szövegéből kihámozható legrégebb leírásában a Don folyó nevének csak Etil változata fordult elő,¹⁰ addig most a Tanais változat az Anonymusnál feltűnt hagyománynak számon tartását és tovább élését mutatja, további elemek hozzákapcsolódásához alkalmas alap erősödését.

Hosszasan lehetne tovább folytatnunk a Képes Krónika elemzését, de talán ennyi is elég annak igazolására, hogy a szövegkritikai elv, amelyet Küküllei előszavának vizsgálatánál követni kívánunk, valóban általános. Aminthogy nagy sikerrel alkalmazta is már, és pedig éppen az előszó tárgyalásánál Trencsényi-Waldapfel Imre, amidőn valószínűsítette, hogy a Küküllei által quidam prudens-nek nevezett szerző IX. Lajos francia király életrajzíróinak egyikével lehet azonos. Következtetése szerint az a mű, amelyet Küküllei szeme előtt tartott, oly Lajos-életrajz lehetett, amely Guillelmus de Nangisnak, a Saint Denis-monostor apátjának mintául szolgált. Az utóbbi és a magyar munka közt valóban oly meglepő, bár apró szó-, kifejezés-, sőt szerkezeti egyezések mutathatók ki,¹¹ hogy amíg nem sikerül más forrással közvetlenebb kapcsolatot igazolni, mint legvalószínűbb megoldást fogadhatjuk el Trencsényi-Waldapfel feltevését. Azért csak fenntartással, mert ha megvizsgáljuk, hogy az előszó miként viszonylik egyéb egyezéseknél forrásaihoz, azt találjuk, hogy Küküllei a másik két alkalommal többsornyi összefüggő szövegrészeket emelt át munkájába s így számolni kell azzal, hogy harmadszor szintén így járt el.

Elsőnek a Pseudoaristoteles-féle Secretum secretorumból való átvételt vegyük szemügyre. A két szöveg lenyomatása azért sem lesz felesleges, mert Küküllei fordítói nem tartották ezt feladatuknak, aminek következtében lemondtak könnyen észrevehető jelenségek felismeréséről.

Secretum secretorum¹²

Et primum instrumentum intellectus est desiderium bone fame, quia qui vere desiderat bonam famam famosus erit atque gloriosus et qui ficto desi-

Küküllei¹³

Hinc est, quod peritissimus princeps philosophorum Aristoteles in libro suo de secretis secretorum ita scribit: Primum instrumentum intellectus est

¹⁰ Deér J.: Szkítia leírása a Gesta Ungarorumban. Magyar Könyvszemle. Új folyam 37 (1930), 262. l.

¹¹ Trencsényi-Waldapfel: i. m. Monumenta Hungarica 4 (1960), 19. sk. 1., 9. j. közli mindkét szöveget.

¹² I, 7, 9. Opera hactenus inedita Rogeri Baconi. Fasc. V. Secretum secretorum cum glossis et notulis. Tractatus brevis et utilis ad declarandum quedam obscure dicta fratris Rogeri. Nunc primum edidit Robert Steele. Oxonii 1920. 45. sk. 1.

¹³ I. G. Schwandtner: Scriptorum rerum Hungaricarum veteres ac genuini. [Vindobonae] 1746. I. köt. 171. sk. 1.

derat, per infamiam confundetur. *Fama ergo est quod principaliter et per seipsum appetitur in regimine, quia regimen non appetitur propter se, set propter bonam famam. Inicium ergo sapientie et intellectus est desiderium bone fame, que per regimen et dominium acquiritur. Si igitur alia de causa dominium et regimen adquirantur (vel desiderentur) non erit fame adquisicio set invidie. Invidia itaque generat mendacium, quod est radix reprobabilium et materia viciorum inimicia generat bellum, bellum vero dissolvit legem et destruit civitates; et hoc est contrarium nature. Et quod repugnat nature destruit totum opus reipublice et corpus. Stude igitur et dilige desiderium bone fame, quoniam . . . elicit veritatem. Et veritas est radix laudabilium et materia omnium bonorum, quia est contraria mendacio amicicia generat consilium et juvamen. Per hoc siquidem orbis fuit constitutus et leges hominibus constitute, et hec rationi conveniunt et nature. Patet ergo quod desiderium regiminis propter bonam famam est bonum durabile et laudabile. . . . Quid igitur plura dicam? Non est precium, non est thesaurus qui possit sibi redimere bonam famam.*

desiderium bonae famae, quia qui vere desiderat bonam famam, famosus erit et gloriosus. Fama ergo principaliter et per se ipsam appetitur in regimine, quia regnum non appetitur propter se, sed propter bonam famam. Initium igitur sapientiae et intellectus est desiderium bonae famae. Et persuadendo subiungit: stude igitur o Alexander et dilige desiderium bonae famae, quia non est pretium, non est thesaurus, qui sibi possit redimere bonam famam.

Futólagos rápillantásra is megállapítható, hogy Küküllei az előtte fekvő könyv három helyéről másolta ki mondatait. Két, nem is közvetlenül egymás után következő fejezetből, hosszabb részeket átugorva állította össze szövegét, még pedig oly módon, hogy az átvett mondatokon semmit sem változtatott. Tehát nem fogalmazta át mintaképét, stiláris módosításokat nem tett. Eljárását írói magatartásnak tekinthetjük. Annál is inkább, mert, mint látni fogjuk, másutt is, ahol ellenőrizhetjük, hasonló módon másolt.

A szövegből kiragadott mondatok egymás mellé helyezésével Kükulleinek határozott célja volt. Ez akkor lesz egészen világos előttünk, ha számba vesszük, mi az, amit kihagyott, amit nem vett figyelembe. Sajátságos módon éppen az ellenkezőjét hirdette, mint amit forrásában olvasott. A Secretum secretorum ugyanis nem a hadi dicsőség mindenek fölöttiségét vallotta, mint Küküllei előzőleg bibliai idézeteivel, majd utóbb Vegetiusra hivatkozva teszi, hanem a békés uralmat magasztalta. Aristoteles a munka szerint tanítványának, Nagy Sándornak azt kötötte lelkére, hogy hírnevét a kormányzásban, mai szóval az alkotó munkában keresse. A szerző a hírnévnek más módon való megszerzését helytelenítette. Morális tanácsokat adva, egyrészt az igaz,

másrészt a hamis lelkületből, mint a dicsőségvágy kétféle kielégítésének forrásából indult ki s belőlük mint a jó tulajdonságok, illetőleg bűnök kútfejéből vezette le következtetését. Eredménye szerint a hírnévnek jó úton keresése elvezet a kölcsönös segítéshez, ami a világrend alapja, de egyszersmind az emberiség életét szabályozó, az értelemnek és a természetnek egyaránt megfelelő törvényeké is. A másik út végén a háború leselkedik, amely feloldja a törvényt és szétrombolja a városokat, természetellenes s mert az, tönkreteszi az állam egész testét és szervezetét.

A hűbéri gondolatrendszer elemei könnyen felismerhetők ebben a fejtegetésben. Egyrészt a hűbérurat és hűbéreseket kölcsönösen kötelező „tanács és segítség” (consilium et iuvamen, szokottabb kifejezéssel: auxilium) fogalom-párnak a társadalmi rend alapjává tétele, másrészt az államnak organizmus gyanánt való felfogása tanúsítja ezt. Kükülleinek lett volna mihez viszonyítani azt a békés világot, amelyet közelről ismert s amelynek maga is tagja volt, ehelyett azonban hallgatással mellőzte a Secretum secretorum-nak háborút kárhozható fejtegetéseit. Az ő idézeteiből, bármennyire szó szerintiek, senki sem következtethetne a háború rosszallására.

A hadakozás dicsóítása már egészen leplezetlenül megnyilvánul Vegetiusra hivatkozásában és a belőle idézett mondatokban. Küküllei szavait Trencsényi-Waldapfel¹⁴ lelkiismeretesen összehasonlította forrásával, azonban csak értelmi megegyezést talált. Vegetius megfelelőnek tekinthető részeit pontosan ki is jelölte. Nem akadt azonban a civilis potentia kifejezés nyomára, s így hosszas magyarázatra kényszerülve sikerült csak oly értelmezést találnia, amely hozzáillik Küküllei szavaihoz, ugyanakkor a kor társadalmi jelenségeivel is összeegyeztethető. Javaslatára szerint civilis potentia a „polgárokra támaszkodó katonai hatalom” kifejezéssel volna körülírható, nem város, hanem a haza polgáraitra gondolva, akik az adott körülmények közt az Anjoukorban alakuló banderiális hadrendszer alapját, a nemességet jelentik. Eszerint Vegetius azon tanácsára célozna, hogy a táborokban soha ne haladjon meg a szövetségesek és a segédcapatok együttes létszáma a római polgárokét, kora Magyarországra átvive, az idegen, megbízhatatlan zsoldosok ne legyenek többségben a köznemeseikkel szemben. Vagyis Küküllei civilis potentia fogalma a nemesi ideológia egyik pillére volna a nemesi egyenlőség elve mellett, amely utóbbi Lajos király koronázásának leírásában mint a főnemeselek és köznemeselek egyenrangúságát kifejező formula jelentkezik.

A fejtegetések második részét, hogy mily alapon lehet már a XIV. század közepén Werbőczy kora helyett a köznemesség és a főurak egyenrangúságáról beszélni, egészen figyelmen kívül hagyhatjuk, mivel a tényleges társadalmi viszonyok feltárása messze elvezetne tárgyunktól. Részben a társadalomfejlődési értékelést is megkönnyíti a forráshely eredetének tisztázása: Küküllei nem meritett közvetlenül Vegetiusból. Olvashatta, ezt tagadásba nem vehetjük. A sapiens és facundissimus jelzők közvetlen ismeretre utalnak. Magát az idézetet azonban Aegidius Romanus királytükrekből írta ki. Ezért is nem sikerült Kükülleivel párhuzamos helyet fellelnie Trencsényi-Waldapfelnek magában Vegetiusban. Az egyezés oly teljes, mint a Secretum secretorum esetében.

¹⁴ I. m. 14. sk. 1.

Aegidius Romanus, de regimine principum¹⁵

Vegetius in libro de re militari super omnia commendare videtur bellorum industriam. Hoc enim secundum ipsum est, quod Romam maxime exaltavit, quia maxime dederunt operam rebus bellicis et summo opere studuerunt, quomodo possent sibi subicere nationes, propter quod secundum eundem Vegetium hoc esse debet principalissimum in intentione principis, quod habundet in civili potentia et quod per eam sibi subiiciat nationes et gentes.

Küküllelei¹⁶

Praeterea sapiens et facundissimus Vegetius in libro de re militari super omnia commendare videtur militiam et bellorum industriam. Hoc enim secundum ipsum est, quo Romani maxime exaltantur, quia maxime dederunt operam rebus bellicis et summopere studuerunt, quomodo sibi possent subiicere nationes, propter quod secundum eundem hoc debet esse principalissimum in intentione principis, ut abundet in civili potentia et ut per eam sibi subiiciat nationes.

A két szöveg közt a megegyezés szó szerinti s ami eltérés adódik (Romam exaltavit helyett Kükülleinél Romani exaltantur, quod helyett ut), az úgy volna magyarázható, hogy Küküllei nem az 1498-i velencei ősnymtatvány alapjául szolgáló kéziratvariánst használta, vagy talán a Thuróczy-krónika sajtó alá rendezése, esetleg kinyomatása folyamán történtek a változások.

Arra, hogy Küküllei ismerte Aegidius Romanust, elsőnek Bartoniek Emma lett figyelmes.¹⁷ Ő azonban a kettőjük közti összefüggést csak államelméleti szempontból vizsgálta s ezért, bár ily vonatkozásban a gondolati összecsengéseket is pontosan számba vette, az előszó egyezését a De regimine principum megfelelő helyével nem tüntette fel. Bizonyosra vesszük, hogy felismerte azt, hiszen az I. könyv első részének 7. és 12. fejezeteiből egyaránt idézett, s így a 10. fejezetet is feltétlenül át kellett olvasnia, de mert az utalást mint tárgyhöz nem tartozót elmellőzte, ezzel a kérdés tisztázását a Küküllei-kutatók számára nehezebbé tette, mint amilyen az a valóságban.

A következőkben tehát az egyébként a középkorban is sokat olvasott és idézett Vegetius¹⁸ helyett Aegidius Romanusszal kell Küküllei kapcsolatát tisztáznunk. Könnyen érthető, hogy a XIII. századi ágostonrendi írónak, a doctor fundatissimus-nak ezzel a nagysikerű munkájával a magyar királyi udvarban meg lehetett ismerkedni. A legelterjedtebb nyugati királytükör volt, sőt egyáltalán a késő középkor legtöbbet olvasott könyveinek egyike.¹⁹ A középkorbeli francia, angol, olasz, kasztíliai, katalán, német, héber fordításainak kéziratái ismeretesek, gondolatai évszázadokon át egész Európa fejedelmi udvaraiban éltek, s még Gusztáv Adolf is leányát, Krisztinát a svéd átdolgozással vezettette be a politikai tudomány gondolatvilágába.²⁰ A magyar királyi udvarban elnyert népszerűségét megmagyarázza, hogy az Anjou-család francia ágának képviselője, Szép Fülöp mint trónörökös részére készült

¹⁵ I, 1, cap. 10. Velence. 1498 (Hain 109).

¹⁶ Schwandtner: i. m. I. köt. 172. l.

¹⁷ A magyar királyválasztási jog a középkorban. Századok 70 (1936), 381. sk. l.

¹⁸ Ghellinck: i. m. 306. l.; E. Norden: Die antike Kunstprosa vom VI. Jahrhundert v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance. Leipzig. 1898. II. köt. 704. sk. l.

¹⁹ Berges: i. m. 211. l.

²⁰ G. Bruni: Il „De regimine principum” di Egidio Romano. Aevum 6 (1932), 360. sk., 320. sk., 327. l.

(1277—1279) s még inkább, hogy a munkában kifejtett elvek megegyeztek azzal a gyakorlattal, amelyet Magyarországon sikerült megvalósítani, fenntartására pedig Károly Róbert és I. Lajos egyaránt törekedtek. Elmélet és gyakorlat csak ritkán előforduló egységben támogatták egymást. Károly Róbert feloldást találhatott a munkában, hogy azért, mert a pápaság aktív segítségével, Gentilis bíboros legátus diplomáciai ügyességére támaszkodva nyerte el a magyar koronát, ne érezze magát túlságosan lekötve a szentszéknek. A valóságnak a francia állapotokról lerajzolt képét, amely Szép Fülöpöt a templáriusok elleni fellépésekor hideg nyugalommal cselekedni segített, a magyar király is megelégedetten szemlélhette.

A munka a skolasztika korszerű elveinek fejtegetéseivel és bizonyítási eljárásával, Aristotelesnek tanait segítségül hívva, de Augustinusra és a neoplatonizmusra is támaszkodva, az egymásnak ellenmondó elveket egyeztetve²¹ a legkorszerűbb tudományosság apparátusával magasztalta a fejedelmi hatalmat. Az uralkodó imago dei, semideus, quaedam animata lex, olvashatták, akit önállóság a egyházzal szemben is megillet. Igaz, Aegidius Romanus két évtized múlva majd az ellenkezőt fogja hirdetni, amikor megírja a „De potestate ecclesiastica” c. művét s ezzel VIII. Bonifác Unam sanctam bullájának kibocsátását megalapozza, ez azonban nem csökkenti a királytükör által elért nagy hatást. A Potestas ecclesiastica-nak is meglesz a maga történeti szerepe, s két ellentétes felfogású könyvnek egy szerzőtől származása, ha nem is az író jellemzősége, annál inkább tehetségének tanújele. A fejedelmi udvarokban mindenesetre a királytükört forgatták és olvasták. Nemcsak a pápasággal szemben merítve erőt belőle, hanem a feudális társadalom uralkodó osztályának ellensúlyozására is. Aquinói Tamás communitas gondolata, amely a rendeknek a királlyal való együttműködését jelképezte, háttérbe szorult, ugyanígy maga a választott monarchia is az örökös mellett (III, 2, 5). A „regimen mixtum” a királyt és az arisztokráciát mint az uralmi szerződés résztvevőit összekapcsoló legjobb alkotmány hordozója, maga az alkotmányos királyság elmélete nem számíthatott oly népszerűsége a fejedelmi udvarokban, mint Aegidius Romanusnak az abszolutizmust helyeslő tanítása. Ebben kétségtelenül közrejátszott a tanítvány ügyessége, hogy a népszuverénitás elvét megtárgyalta, de csak elméletileg, azt nem utasította el, gyakorlatilag azonban nem alkalmazta.

Kükülei Aegidius Romanusnál oly fejedelmet ismert meg, aki abszolút uralkodó, hatalma teljességéből cselekszik, nem korlátlanul ugyan, mert az erköcsi törvények szerint él, az alattvalókra azonban az engedelmesség kötelezettségét hárítja. Ez az elmélet és a valóság, azaz Lajos király tettei egyaránt sok lehetőséget hagytak az író számára, hogy az alapvető gondolatot kifejtse és érzékeltesse. Ehelyett a magyar író szembefordult mintaképével. Nem ott, amiben mi a lényegét látjuk, tehát állam és társadalom viszonyának szabályozásában, azonban mégis társadalmi jelenség magyarázatánál. Eljárása rendkívül egyszerűnek mondható. Valósággal a mondat közepén megszakította a szöveg átvételét, s ezzel annak gyökeresen ellenkező értelmet adott, mint amilyent Aegidius Romanus szánt neki.

Ez munkája elején azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy az uralkodó

²¹ B. Geyer: Die patristische und scholastische Philosophie. (Fr. Ueberweg: Grundriss der Geschichte der Philosophie. II. Teil.) Berlin. 1928.¹¹ 545. sk. 1., Bruní: i. m. 343. sk. 1.

miben ismerje fel élete célját és keresse boldogságát. Mielőtt megmondta volna, hogy Isten szeretetében és az okosság állapotának elérésében (I, 1, 12), előbb végig haladt mint intő példákat sorakoztatva fel, hogy miben ne. Tehát semmi esetre sem érzéki gyönyörökben, gazdagságban, méltóságokban, dicsőségben vagy hírnévben, civilis potentia-ban, testi javakban (I, 1, 6–11). A hatalom keresésétől óvó pont kezdődik a Vegetiusra hivatkozó szavakkal, amelyeket Kükülleiből már megismertünk. Mint láttuk, bennük Aegidius Romanus oly szabadon fogalmazta meg benyomását olvasmányáról, hogy a modern klasszika filológiát zavarba hozta, hol is keresse a párhuzamos helyet. Vegetiust továbbra is figyelmen kívül hagyva, rögzítsük meg, hogy a reá való hivatkozást Aegidius Romanus kiinduló pontul azért helyezte fejezete élére, hogy rögtön utána kategórikusan kijelentse: „Quod est falsum”, majd Aristoteles Politikájának 7. könyvére hivatkozva öt pontban részletesen kifejtsé cáfolatát: Probat enim philosophus in 7. polli 5 rationibus foelicitatem non esse ponendam in civili potentia.

Erdemes átfutnunk legalább ezt az öt részes bizonyítást, mert megismerhetjük, milyen érvek ellenére, azokkal szemben hirdette Küküllei a maga harcvágytól égő felfogásának helyességét és vallotta a nemzetek leigázhatását. Vagyis nem azért, mert nem ismerte a nagy tekintélyű író tanítását, hanem — ellenkezőleg — érvei ellenére. Aegidius Romanus cáfolatát olvasva mindennütt arra kell tehát gondolnunk, hogy az egymást követő érvek sorra gyengéknek bizonyultak, hogy megingassák a Kükülleiben élő meggyőződést.

1. A nemzetek hatalom alá vetése az erőszak érvényesülését jelenti,²² az erőszakos uralom azonban természetellenes és rövid életű. Az a jó uralom, amelyben a nép szabadon és önként követi a fejedelem parancsait. 2. Hatalmat az is gyakorolhat, akiből hiányzik az életjóság, mint a sok zarnok, így szirakuzai Dionisius vagy Nero és Caesar példája mutatja.²³ 3. Jobb uralkodni a szabadok, mint a szolgák felett, s mert a kényszer és hatalom útján való uralom nem illik a szabadokhoz, az ilyen uralom nem tartható a legjobbnak és méltónak.²⁴ 4. A hatalomra vágyó fejedelem csak fegyverforgatásra és más nemzetek leigázására szoktatja a polgárokat, tehát nem az igazság, hanem a bátorság érényére, mivel pedig ez kisebb jó, mint amaz, nem a legnagyobb fokú tökéletesedésre ad ösztönzést. 5. Háborúban bizonyára derekasan viseli magát az, aki a hatalomban és a nemzetek leigázásában keresi boldogságát, de béke idején gonoszul fog élni, mert nem tanult meg igazságosságát és mérsékeltnek lenni, amint arra Aristoteles is utal a spártaiak példájával.²⁵

²² Prima via sic patet, nam per civilem potentiam velle sibi subicere nationes, hoc est velle dominari per violentiam.

²³ Nam Dionisius Siracusanus sive Sicilianus ut recitat philosophus in polliticis, maxime habundavit in civili potentia et tamen pessimus tyrannus erat. Nero autem et Caesar qui fuerunt Romani principes etenim habundaverunt in civili potentia: pessime tamen vivebant.

²⁴ Principatus ergo per coactionem et civilem potentiam, cum non sit liberorum sed servorum, non est optimus neque dignus.

²⁵ Propter quod philosophus 7. polliticorum vituperans Lacaedemones ponentes foelicitatem in civili potentia et ait turpe esse cum bellamus participare bonis, cum vero vacamus et sumus in pace fieri vitiosos. — Az Aegidius Romanusból idézett részletek már tájékoztatnak arról, hogy a civilis potentia kifejezést Küküllei milyen értelemben használta. Bár a magyar jelentés megállapításának nincs oly jelentősége, mint amikor még Vegetiusra vezetjük vissza, a teljesség kedvéért megkísérelhetnők az összefüggés tisztázását. A legegyszerűbb az lenne, hogy a Politika, Aegidius Romanus forrása által megadott értelmet vegyük kiindulópontnak. Ezt sajnos nem tehetjük meg, mivel a Politika álta-

Sem a Philosophus példái, sem a királytükörben a kor — modernnek tekintett — gondolkozásmódján és érvelésével kifejtett bizonyítékok nem tudták megváltoztatni Küküllei felfogását, amelyet hosszú életének tapasztalatai alapján és Lajos király uralma eseményeit megismerve alakított ki. Úgy látszik, mintha király, társadalom és velük együtt történetírójuk képesek lettek volna az egyházi elméletektől függetlenül a reálpolitika talaján megmaradni, és amellest, amit helyesnek tartottak, amit megvalósítani törekedtek, hitet tenni, azaz a valóság maradandóbb élményt jelentett volna számukra, mint bármely teória.

De vajon valóban nincs-e ideológiai lepel az előszóra borítva? Kardos Tibor Küküllei munkáját humanista jellegűnek találta. Módszerét a velencei történetírással a legszorosabb kapcsolatban állónak mondotta, mintáját Andrea Dandolo doge-életrajzaiban vélte megtalálni. Nagy jelentőséget tulajdonított annak a ténynek, hogy az az egyetlenegy történeti példa, amelyet Küküllei felhoz, a humanisták eszménye, a rómaiak, írói tekintélynek pedig az számít előtte, aki népszerűségének csúcspontjára a renaissanceban jutott fel: Vegetius, Machiavellinek is ihletője.²⁶ Trencsényi-Waldapfel Imre éles szemmel felismerte ennek a koncepciónak a gyengéit, teljes egészében elutasította azt és Küküllei írói mintaképét az itáliai kora-renaissance helyett, mint láttuk, a XIII. századi Franciaország udvari történetírásában tételezte fel.²⁷ Kardos túlzásaival mi sem érthetünk egyet, abban azonban igazat kell neki adnunk, hogy a földi hírnévnek Kükülleinél olvasható dicsőítése már a renaissance mutató jelenség. Középkorias az volt, amint a Secretum secretorum vagy Aegidius Romanus nyilatkoztak a dicsőségvágyról. Ahogy Küküllei tekintette, az már a renaissance jellemző.

Szavakkal való játéknak tűnhet fel különbséget keresni ugyanazon cselekedetek érzelmi kísérő jelenségei között, de vállalva a bizonytalanság következményeit, meg kell próbálnunk szétválasztani a különböző vonásokat, s közülök a renaissance jellemzőt, ha találunk ilyent, kiemelni.

A magyar lovagok, akik részt vettek a Küküllei által is leírt hadjáratokban, elsősorban az adott társadalmi szervezeten belül elfoglalt helyzetük következményeül fogtak fegyvert. Familiárisok voltak, összefűzve a királyhoz vezető fonalakkal s az urak parancsszavának teljesítését, bármire hívta az fel őket, el nem hárítható kötelességnek tartották. Lovagok is ugyanakkor, akiket arra, hogy túl az engedelmességen hűek legyenek, az előkelő uralkodó osztálynak egyháztól szentesített társasági szokásai ösztönözték. A lovagi becsület szabályainak követése lett volna kötelességük, más dolog azonban, hogy mennyire engedelmeskedtek azoknak. Nem egyedül a társadalmi érvényesülés, hanem a kaland- és zsákmányvágy is befolyásolhatta őket már a familiárisok közé lépésükkor s még inkább idegen országokban teljesített

lunk használt latin fordítása (A. F. Didot, Paris 1848), amelynek VII. könyvéből II, 4, 5, 7, 8, III, 2, 3, VIII 3, XIII 4, 11, 12, 14, 15, 20 hozhatók kapcsolatba Aegidius Romanus fejtegetéseivel, nem használja a kifejezést, középkori fordítás pedig nem állott rendelkezésünkre. (Aristoteles Latinus XXIX/1 [Bruges—Paris 1961] csak Politica I—II/11-t tartalmazza.) Mivel így nem dönthetjük el, hogy milyen görög szó rejlik a kifejezés mögött, ennek értelmét a De potestate következő helyének segítségével magyarázzuk: organa et instrumenta potestatis terrene sunt civilis potentia, arma bellica, bona temporalia que habet, leges et constitutiones quas condit. (*Aegidius Romanus: De ecclesiastica potestate*. Hrg. v. R. Scholz. Weimar. 1929. 69. l.)

²⁶ A magyarországi humanizmus kora. Bpest. 1955. 75. sk. 1.

²⁷ I. m. 12. sk. 1.

szolgálatuk közben. A lovagi erények itt igen könnyen helyet adtak a zsoldossá lett harcos kegyetlen ösztönei kiélésének. Azok a lovagok, akik Lajos királyt elkísérték 1345 elején litván hadjáratára, nőket is öldökölve, gyűjtogatva és rabolva pusztítottak. Pogányok ellen harcoltak, Máriáért és a keresztény hit terjesztéséért kapták meg nem a felmentést, hanem a dicsőítést címerköltőjüktől.²⁸ De a kaland- és zsákmányvágy felülrőlbb jelenséget is eredményezett. Toldi Miklós, akinek alakját Arany János költői tehetsége örökre belevésztette a magyar szívekbe, mint jó lovag lép elénk az oklevelekben, aki hűségesen szolgálja urait, fokozatosan feljebb is emelkedik a társadalmi hierarchiában, amíg eljut Olaszországba s ott, tehetségéhez illően, nagy lovagsapat parancsnokaként az angolokkal szoros egységben harcol. Mint tekintélyes vezér zsoldba szegődik, számunkra szokatlan és meglepő módon annak a Johannának szolgálatát is vállalva,²⁹ akit királya férjgyilkosnak tartott, Küküllői és Kétyi János, tehát mondhatjuk, a magyar közvélemény annak is nevezett. Igaz, amikor Toldi Johanna szolgálatába állott, akkor már rég vége volt Lajos nápolyi hadjáratainak, a magyar lovagság eszményképének magatartása azonban, a mi fogalmaink szerint, mégsem lovaghoz méltó.

Ha a lovagi erények is csak korlátozottan befolyásolhatták a Lajos-kori magyar társadalmat, még kisebb érvényesülési teret juttathatunk a dicsőségváagnak. Azokat az egyház ajánlotta, pártolva, helyeselve követésüket, ezt rosszalta és elítélte. Nem volt tehát ismeretlen érzélem. Az osztrák címerköltő, Suchenwirt Péter szintén megemlékezik róla. Ő magasztaló költeményeiben sok lovagot megénekelt, köztük Lajos királyt és néhányat az udvarában megfordulók közül. A kor lovagi ideálját kereste bennük, azt is találta valamennyiükben megtestesülve. Vágyódásuk, törekvéseik célpontját a lovagi becsületben látta, magasztalásai szerint abban összpontosulnak erényeik. Ezt az *Ehre* kifejezést magyar méltatója és költeményei magyar vonatkozású részeinek fordítója, Bleyer Jakab felváltva becsületnek és dicsőségnek értelmezte.³⁰ Figyelmesen megvizsgálva a vonatkozó helyeket, a dicsőség kifejezés túlzásnak bizonyul. Megfelelőbb helyette a tisztelt megjelölés. Azért is, mert a lovagi erényekkel nem törődő dicsőségvágyra van Suchenwirtnek külön kifejezése, amely rosszalást is fejez ki: Preisjagd (Preisbejag), dicsőítés hajhászás.

A dicsőségvágy tehát valóban nem volt a XIV. századi magyar társadalom előtt ismeretlen fogalom, azonban amennyire, a körülményeket mérlegelve, következtethető, nem is általánosan ható tényező. Küküllői nem elképzelte, hanem mint a királyi udvarban a történetek indokolásául szolgáló magyarázatot hallhatta, elsősorban I. Lajos tetteivel kapcsolatban. Megfigyelését az események ismeretéből vonta le. Tőle, az írótól függött, hogy milyen jelentőséget tulajdonít a magyarázatnak. Megtehette volna, hogy tudomást sem szerez róla, mint Kétyi János, ő azonban teljes mértékben azonosította magát vele. Munkája első részében I. Lajos és Lackfi István tettei magyarázatául reá hivatkozott. A királyról trónraléptekor mondja: Emlékezetébe idézte, hogy sok vitéz férfi felajánlotta életét a hazáért, s nem is haboztak vérüket ontani, csakhogy haláluk után az utódoknál dicsőség legyen

²⁸ A. *Primisser*: Peter Suchenwirt's Werke aus dem vierzehnten Jahrhundert. Wien. 1827. 49. l.

²⁹ A Toldi-monda történeti alapja. Hadtörténelmi Közlemények 25 (1924), 8. sk. l.

³⁰ Magyar vonatkozások Suchenwirt Péter költeményeiben. Századok 33 (1899), 802., 805. sk., 898. l. stb.

osztályrészük³¹ és elmékedése eredményeül jutott a király — folytatja — arra az elhatározásra, hogy visszaszerzi országának a szomszédos fejedelmek által elfoglalt jogokat. Lackfi Istvánnak a nápolyi hadjáratban tanúsított rettenhetetlen magatartása indokolásául is azt hozza fel, hogy menekülés helyett inkább akart halála után a hírnév dicsősége által élni.³² Lackfi dicséretét Küküllei oly 1350-i királyi oklevélből vette át, amelyet mint kancelláriai jegyző valószínűleg maga fogalmazott, s így a hírnév említése egyrészt igazolhatóan korhoz fűzhető, másrészt a királyi kancellária felfogásával egyező. Maga a dicsőség, a gloria szó is valósággal érinthetetlen kifejezés lett számára. Bár a bibliai szövegeket pontosan idézte, a gloria-val kivételt tett. Ézsaiás 40, 6-t kívánta citálni: Omnis caro foenum et omnis gloria eius quasi flos agri,³³ de mert a dicsőség itt mint hamar hervadó virág szerepelt, a gloria szó helyébe a concupiscentia-t (vágyakozás) helyezte, a flos agri-t pedig flos foeni-vel (fű virága) váltotta fel.³⁴ Ennyire gondosan valóban csak a legnagyobb elfogultsággal lehetett bárkinék is a fogalom sértetlenségén örködni.³⁵

A halál utáni hírnév lelkesítő erejére a Lajos királyt követő zavaros években egyszerre nagy szükség lett. Eltűnt az uralom szilárdságának ábrándja, pártok marakodtak a koronáért s az egyik francia, a másik német, a harmadik olasz orientációra támaszkodva próbálta a hatalmat kezébe keríteni. Többről volt szó, mint a feudális anarchia fellobbanásáról. Ilyen veszélyes viszonyok között fejezte be munkáját Küküllei és írta meg előszavát. Mint író, aki foglalkozásánál fogva hajlamos a valóságtól elvonatkoztatva szemlélni a világot, a megváltozott körülmények között mentő horgonyt látott a lelkesítő szavakban, a jelent formálni képes tényezőt a frázisban. Az író egyoldalúságával úgy gondolta, hogy befolyásolhatja a történelem menetét, ha kiemeli, hangsúlyozza, bővebben kifejti az érzése szerint lényeges lelki tényezőt. Ezt tette meg előszavában, de egyszersmind már régen elkészült munkája fejezetcímeiben, amelyekre maga felhívta olvasói figyelmét az előszóban.

Ismeretes, hogy az elbeszélésnek fejezetekre tagolása és címekkel ellátása a XIV. században lett szokásos,³⁶ s így Küküllei megjegyzése úgy volna felfogható, hogy vele munkájának korszerűsítését kívánta hangsúlyozni. Kardos Tibor rendkívül találó észrevétele szerint azonban a fejezetcímek, ha a tartalmat átugorva csak magukban folyamatosan olvassuk azokat, a hódításvágyat sugározzák, s az előszóval együtt „humanista célkitűzéssel római módra való cselekvésre buzdítanak”.³⁷ Az előszó ugyanis kitér az írói hivatásra, a munka céljára is és a „quidam prudens” szájába adva, az előzőleg kifejtettekkel teljes összhangban, következetesen, ugyanakkor meglepő határozottsággal nyilatkozik. Amíg e résznek Trencsényi-Waldapfel által feltételezett XIII. századi mintája az ősökre hivatkozva, példájukkal azt kívánja elérni, hogy az utódok nagylelkűek és erkölceikben meg életükben az elődökhöz

³¹ Schwandtner: i. m. I. köt. 173. l.

³² Uo. 182. l.

³³ Minden test olyan mint a fű és annak szépsége (gloria) mint a mezei virág.

³⁴ Schwandtner: i. m. I. köt. 198. l.

³⁵ Kurcz, bár Küküllei stílusával gondosan foglalkozott (i. m. Irodalomtörténeti Közlemények 68 [1964], 358. sk., 361. l.), nem tért ki a kifejezés módosulásából levonható tanulságra.

³⁶ Lhotsky: i. m. 120. l.

³⁷ I. m. 77. l.

hasonlók legyenek, azaz Pseudoaristoteles és Aegidius Romanus eszményképének követésére ösztönöz, addig Küküllei fogalmazása szerint a történetíró, akinek hivatása az elmúlt események előadásával a jövő befolyásolása, arra törekszik, hogy a fejedelmek és lovagok dicséretre és emlékezetre méltó hóstetteinek, harci cselekedeteiknek, győzelmeiknek, szerencsétlenségeiknek és sikereiknek megörökítésével a harci vágyat növelje. Abból a célból, teszi hozzá, hogy harcra tüzelve a hallgatókat, őket a példa megmutatásával bátrabbakká, a fáradozások elviselésére és a háborús szenvedések elbírására képe-sebbekké tege.

Amit Küküllei előszavában a koronatanúkul választott tekintélyek kiforgatása árán megírt, az tettnek mondható, mert a jövő útja felé mutatott. Ez a jövő a közgondolkodásnak oly átalakítása, hogy a jelent a történetiség elvének át kell hatnia. Mily mértékben lépett fel ily követelmény a humanizmusban, arra vonatkozólag nem állunk teljesen tanácstalanul. H. Baron egy régebbi tanulmányában tárgyunkra vonatkozólag rendkívül figyelemre méltó megállapításokat tett, amelyek könnyűvé teszik a magyar jelenségnek az általános fejlődésbe való behelyezését.³⁸

Megtanuljuk tőle, hogy Petrarca vallomása szerint a béke erkölcsileg tönkretesz, szükség van vetélytársra, amint Rómának is kárára volt Carthago eltörlése. Nem nyugalomra, hanem a szenvedélyek kiélésére van szükség. Donatello, Brunelleschi, Masaccio nemzedéke már úgy vélte, hogy a dicsőség és hatalom iránti vágyat kell minden nagy politikai és szellemi teljesítmény mögött mint nélkülözhetetlen mozgatóerőt felfedezni. P. P. Vergerio 1402-ben az emberi természetre alkalmazva hirdette az elvet, hogy az ifjú szenvedély nélkülözhetetlen, becsvágy és dicsőségsszomj nélkül nincs oly kiindulópont, amelyen az ifjú szelleme fellángolhat és az érzéki-anyagi ösztönökön túlmenően felemelkedhet, majd Francesco da Fiano 1403-ban a történelemre alkalmazta azt az elvet, hogy erkölcsi erő és nagyság nem keletkezik földi szenvedélyek együttregése nélkül, egyszersmind megfelelt az ellenvetésre, hogy az egyházatyák másképp gondolkoznak, Augustinus pedig bűnnek mondja a dicsőségvágyat: Isten és a természet oltotta az emberekbe a vágyat, amely nélkül az egyházatyák sem írták volna meg nagy műveiket, de Pompeius, Marius, Hannibal sem vitték volna végbe tetteiket.

A marxista irodalom közismert megállapítása szerint, amelynek érvényességét éppen H. Baron újabb igen alapos elemzései is megerősítik,³⁹ a humanizmus nem lombikban előállított vegyület, hanem a társadalmi viszonyoktól függően rendkívül változatos és sokszínű folyamat. Úgy annyira, hogy ugyanaz az író, mint Vergerio aszerint, hogy Firenzében vagy a Carraraj Paduájában élt, a köztársasági vagy a monarchikus elvnek volt a védelmezője. Mivel Magyarországon is kialakulhattak a feudalizmuson belül oly társadalmi feltételek, mint máshol Európában, analóg izlésbeli és irodalmi jelenségek átvétel és hatás nélkül feltűnhettek egymástól függetlenül. Nálunk esetleg korábban is, mint másutt. Nem gondoljuk tehát, hogy helyes volna csak azért a XIII. századi szellemi életből keresni Kükülleihez párhuzamot, mert a renaissance említése még korainak látszik. Az előszó bizonyosan 1382 után, Lajos király

³⁸ Das Erwachen des historischen Denkens im Humanismus des Quattrocento* Historische Zeitschrift 147 (1932), 6. sk. 1.

³⁹ The Crisis of the Early Italian Renaissance. Princeton, New Jersey 1955. I—II. köt.; Humanistic and Political Literature in Florence and Venice. Cambridge (Mass.)-1955.

halála után készült, valószínűleg 1387/8-ban,⁴⁰ s ez az időpont már egyáltalán nem oly korai, hogy a Küküllei előszavában olvasható és az olasz humanisták körében élő felfogást ne tartsuk azonos jellegűnek.

Az előszó humanista jellegéből azonban egyáltalán nem következik, hogy a mű megírásának terve is a renaissance gondolatvilágából sarjadt ki. Az előszót el kell választanunk magától az életrajztól. Ennek elkészítésére Kükülleit a ferences krónikáirókkal való elégedetlensége ösztönözhetette, s ugyanez az igényesség indíthatta Lajos királyt, hogy elismeréssel tekintsen Küküllei könyvére. Több oly körülmény volt, ami a Gesta régibb változatainak ismerőjét — királyt és kancelláriai jegyzőt egyaránt — elkedvetleníthetett János ferences provinciális és Kétyi János munkáinak olvasásakor. Kezdetlegesen kellett érezniök a szigorú évrénd szerinti elbeszélést, mivel ez jelentéktelen dolgok megörökítésére is alkalmat adott, ha fontosabb esemény éppen nem esett arra az esztendőre, ugyanakkor idegenszerűen szokatlannak is, mivel az események elaprózása útját állta a fejlődés összefüggő vonalai kiemelésének. Elütött azután a megszokott-tól, hogy a ferencesek a magyar történetet a világtörténelembe beágyazták, sőt abban részben fel is oldották.

Küküllei könyve valósággal ellentétük: magyar jellegű és életrajz. A benne ábrázolt világ sajátosan zárt, hazai, sőt a király a központ. Műfajilag életrajz, a világkrónikához szokott történeteszemlélettel merőben ellenkező végtelen, felfogásban kevésbé egyházas, több reális érzékről tanúskodó. Főleg azt nem fogadhatta el Küküllei, hogy a királyt oly bíráló érje, amilyenben a provinciális részesítette Károly Róbertet. A királyt a kancelláriai felfogás szerint minden gáncs fölé kell helyezni és az író dolga, hogy megtalálja ennek legalkalmasabb módját. Küküllei Lajos király dicsőségvágyában ismerte fel azt a tulajdonságot, amely a lélekben is lovagi környezetben egyedülállóan felülemelhetette.

Voltak végül a ferences krónikáknak olyan vonásai, amelyek látványa bosszúsággal tölthette el Kükülleit. A kancelláriai oklevelek gyakorlott fogalmazója értetlenül olvashatta Kétyi Jánosnál azt az öt soros levelet, amelyet a ferences szerzetes szerint az osztrák herceg intézett Lajos királyhoz,⁴¹ vagy a provinciálisnál Bazarab román vajda állítólagos levelét Károly Róberthez,⁴² s csak lenézéssel gondolhatott a tapasztalatlanságra, amely nem átallotta gyermekes elgondolásának okmányzerű tanújelét adni. Nem is tudta megállani és a kancelláriai munkában gyakorlatlan íróknak tudomására hozta, hogy Lackfi István tetteinek leírását oklevélből kell megismerni,⁴³ az évek és napok szerint haladó előadási modorra pedig enyhe malíciával tekintve, a maga folyamatos elbeszélésére büszkén ennek védelmével fejezte be munkája első részét.⁴⁴ Amióta Trencsényi-Waldapfel észrevette és kifejtette, hogy Küküllei valósággal művészi érzékkel csoportosította elbeszélésének anyagát,

⁴⁰ *Fekete Nagy A.*: Küküllei János. A bécsi magyar történetkutató intézet évkönyve 4 (1934), 123. l. *Kardos* találaton emelte ki (i. m. 77. l.), hogy Küküllei a fiatal Zsigmond elé állította követendő például Lajos királyt.

⁴¹ *M. Florianus*: *Historiae Hungaricae fontes domestici. Quinqueecelesiis* 1884. III. köt. 167. l.

⁴² SRH I. köt. 497. l.

⁴³ *Schwandtner*: i. m. I. köt. 182. l.

⁴⁴ . . . *venia tribuatur rite excusanti, cum sufficiat rerum gestarum seriem enarrare. Schwandtner*: i. m. I. köt. 187. l.

és a hatásosság kedvéért az események időrendjén is kész volt változtatni,⁴⁵ nem érezzük túlzásnak, hogy oly író-t lássunk benne, aki — megelőzve késői utódait — észreveszi társai hibáit, s ugyanakkor tudatában van saját képességeinek.

Э. Матюс:

Проблемы венгерских хроник

Резюме

Во время подготовки под печать хроники Яноша Турочи XV в. автору пришлось коснуться и охарактеризовать отдельных составных частей хроники. Предлагаемая статья подытоживает и подробно излагает те из установлений филологического характера, разобранных по сопутствующим тексту комментариям, которые относятся к трем проблемам.

1. Характер первоначальной хроники. Самая старая разработка истории Венгрии возникла в середине XI в. Ее источники, из которых она черпала знания о событиях истории Венгрии, связанных с известными датами, хроника Регинона и Альтахские анналы. Она стремилась использовать их данные вроде повествования, объединив находящиеся у Регинона и его продолжателей между 889 и 955 гг. при 19 годах данные, касающиеся истории Венгрии в части семи походов, а промежутки времени между ними она объявила периодом покоя. В числе семи походов она наметила и крупные поражения венгров, что вместе с тем, что она отождествила прародину венгров с дикой пустыней и что согласно ей венгерский народ происходит от Хама означает, что она рассматривала языческую эпоху жизни венгерского народа без всяких украшений отрицательной. Коренным образом изменившимся понимала она положение венгров с тех пор, как они приняли христианство. С этого времени она считала венгерский народ призванным к самостоятельной жизни, но таким образом, что его жизнь должна протекать под руководством церкви согласно интересам царствующей фамилии. В соответствии с изменением при повествовании событий XI в. намечается выражение «*furor teutonicus*». Писатель взял это выражение непосредственно из *Pharsalia* и впервые в европейской литературе использовал его для охарактеризования походов императоров священной римской империи германской нации.

2. Францисканцы как писатели хроник. Последние авторы композиции хроник, повествовавших историю венгерского народа с первоначальных времен до середины XIV в., которые описали события 1272—1355 гг., были членами францисканского ордена. Их предшественники, которые продолжали возникшую в середине XI в. первую хронику с большими или меньшими перерывами, перерабатывая сохранившийся до их времени труд согласно актуальным интересам, были придворными духовными. Люди широкого кругозора, находившиеся в тесных родственных связях со светским обществом, они понимали существо общественного развития своей эпохи и в целях его успехов, воспользовавшись прошлым в качестве зеркала они стремились способствовать стремлениям господствующего класса. Два историографа — францисканца, провинциаль (глава монашеского ордена в стране) Янош, который в 1331 г. находился в качестве королевского посла в авиньонском дворе, и Янош Кетьи, который был капелланом и духовным отцом королевы и проповедником, в 1363 г. духовным отцом короля, в своем повествовании, идущем из года в год пропустили передачу основной линии развития и вместо этого рассказывали события большего или меньшего значения под видом повестей. Оценка их литературных приемов облегчается тем, что относительно части хроники, идущей с 1333 по 1342 г. подарилось сделать вероятным авторство Яноша Кетьи. Заслуга провинциала Яноша заключается в том, что в отличие от своих предшественников, которые всегда оказывались некритическими панегиристами своих государей, он был строгим судьей по моральным вопросам своего короля, Карла Роберта. Впрочем, труды двух историков показывают те самые черты, которые Фр. Бетген установил как характеристические для историографов — францисканцев XIII—XIV вв.

⁴⁵ I. m. 22. 1.

3. Предисловие Яноша Кюкюллен. Кюкюллен был придворным духовным и своим трудом, биографией короля Людвика I (1342—1382) он сознательно противопоставился францисканским хронистам. Для его литературных приемов и исторических взглядов равным образом характерный способ, как он цитирует в своем предисловии псевдоаристотельское *Secretum secretorum* и Бегеция. Из первого путем выпусков он выводит именно противоположное тому, что содержится в источнике. Пока этот источник восхваляет мирное царствование и осуждает войну, Кюкюллен считает прежде всего важным приобретение доброго имени в войне. Вторая цитата происходит не от Бегеция, а из произведения Эгидия Романа «*De regimine principum*», а опять в противоположном источнику смысле. Произвольно прекращая приведение взятых из этого «зеркала для королей» предложений, Кюкюллен ставит перед государем задачу войны и покорения других народов. Против понимания Р. Бэкона и Эгидия, характерного для XIII в., Кюкюллен таким образом при написании предисловия (1387/8 гг.) проповедовал уже понимание, характерное для гуманизма.

E. Májusz:

Problèmes relatifs aux chroniques

Résumé

Au cours des travaux poursuivis en connexion avec la mise sous presse de la chronique de János Thuróczy datant du XVe siècle, il devint nécessaire de s'étendre sur les caractéristiques de ses différentes parties constitutives. Parmi les remarques philologiques dispersées dans les commentaires du texte, l'auteur a retenu celles qui ont trait plus particulièrement à trois problèmes, pour les traiter plus en détail dans la présente étude.

1. *Le caractère de geste primitive de la chronique.* La plus ancienne oeuvre de l'histoire hongroise date du milieu du XIe siècle. Pour ce qui est des événements pouvant être situés à des dates précises, l'auteur s'est appuyé sur la chronique de Regino et les Annales Altahenses, tout en s'efforçant de donner aux renseignements qu'il y a puisés le caractère d'un récit; il a notamment concentré les événements qui chez Regino et son continuateur s'échelonnent sur un laps de temps de 19 années, de 889 à 955, en sept campagnes, considérant les périodes intermédiaires comme des périodes de repos. Les sept campagnes en question comprennent également les grandes défaites essuyées par les Hongrois, ce qui montre — en particulier si l'on y ajoute que l'auteur nomme la patrie primitive des Hongrois un désert aride et fait descendre les Hongrois de Cham — qu'à ses yeux la valeur de la vie des Hongrois à l'époque payenne était entièrement négative. Le changement décisif se produit lorsque les Hongrois embrassent la religion chrétienne. Dès ce moment le peuple est appelé à vivre une vie indépendante, à condition de se laisser conduire par l'Eglise selon les intérêts de ses souverains. Conformément à ce changement on voit surgir dans la relation des événements du XIe siècle le terme «*furor Teutonicus*» emprunté directement au Pharsalia que l'auteur utilise pour la première fois dans la littérature européenne pour caractériser les campagnes des rois romains—germaniques conquérants.

2. *Les Franciscains en tant que chroniqueurs.* Les derniers auteurs de la chronique de l'histoire des Hongrois des époques primitives jusqu'au milieu du XIVe siècle, furent les membres de l'ordre des Franciscains à qui on doit la description des événements de l'époque allant de 1272 à 1355. Leurs prédécesseurs, c'est-à-dire ceux qui avaient continué avec plus ou moins d'interruptions la première geste datant du milieu du XIe siècle, non sans y opérer certains changements conformes aux intérêts de l'époque, avaient été des clercs de la cour. Ces hommes aux larges vues vivant en parenté étroite avec la société laïque, avaient compris l'essentiel du développement de leur temps, et afin d'appuyer les aspirations de la classe dirigeante ils présentèrent le passé comme une espèce de miroir afin que celle-ci en pût tirer des enseignements. Les deux historiens franciscains par contre, le provincial János qui en 1331 séjourna à la cour d'Avignon en qualité d'ambassadeur du roi et le chapelain János Kétyi, confesseur et prédicateur de la reine, puis en 1363 confesseur du roi, exposant les événements au fil des années, omettaient consciemment de dégager les lignes du progrès et se contentaient d'en donner la description dans un style de novelliste. Ce qui facilite l'analyse de leur qualité d'écrivain c'est le fait qu'on a réussi d'attribuer la partie allant de 1333 à 1342 à Kétyi. Le provincial János a le grand mérite d'avoir porté des jugements sévères sur le roi Charles Robert, très différent en

ceci de ses prédécesseurs qui avaient trouvé tout naturel de louer unanimement tous les faits et gestes de leur roi. Au demeurant l'oeuvre des deux historiens offre les mêmes traits que Fr. Baethgen a dénoncés comme caractéristiques des historiens franciscains des XIIe—XIVe siècles.

3. *La préface de János Küküllei.* Küküllei fut un clerc de la cour et en écrivant la biographie du roi Louis I (1342—1382) il se mit sciemment en opposition avec les chroniqueurs franciscains. Sa méthode d'écrivain et sa conception d'historien sont également bien caractérisées par la façon dont, dans la préface, il se réclame du *Secretum secretorum* du pseudo-Aristote et de Vegetius. En ce qui concerne le premier, il réussit, au prix de quelques omissions d'en tirer des conclusions diamétralement opposées aux conclusions originales. En effet, alors que sa source vante les avantages du régime pacifique et condamne la guerre, Küküllei proclame la nécessité de se faire une renommée par la guerre. La seconde citation ne date en fait pas de Vegetius, mais est tirée de l'ouvrage d'Aegidius Romanus intitulé «*De regimine principum*», où elle exprime une fois de plus le contraire de ce que Küküllei y croit comprendre. En interrompant arbitrairement la série des phrases empruntées au miroir des rois, Küküllei assigne au souverain la tâche de guerroyer et de soumettre d'autres nations. En face de la conception de R. Bacon et d'Aegidius, conception caractéristique du XIIIe siècle, Küküllei représentait donc au moment d'écrire sa préface (1387/88) des vues qui seront celles de l'humanisme.

A. I. Puskás:

Adatok a magyar haladó erők szerepéhez az ország felszabadításában*

(1944 október—1945 április)

1944. szeptember 23-án megkezdődött Magyarország felszabadulása a fasiszta uralom alól: ezen a napon, üldözve a hitlerista csapatokat, a Szovjet Hadsereg az ország területére lépett és megkezdte felszabadító küldetésével teljesítését. A szovjet csapatok megérkezése Magyarország területére az ellenállási mozgalom újabb fellendülését váltotta ki. A nyilasok hatalomra jutása után 1944. október 15-én fokozódott az ellenállási mozgalom. A forradalmi erők meggyőződhetnek róla, hogy a háborúból Horthy és környezete révén nem lehet kiragadni az országot. Horthy nemcsak hogy nem fogadta el a Magyar Front képviselőinek azt a javaslatát, hogy alakítsanak egy olyan kormányt, amely képes a hitleri Németországgal szakítani, hanem vissza is utasította — a kabinetiroda főnökének, Ambrózynek a tanúsága szerint — annak a Bethlen István fia és a saját fia által vezetett „munkásküldöttségnek” az előterjesztését, amelynek a kormánylistáján pedig oly név is szerepelt, mint a kormányzó egyik legközelebbi bizalmasa: Bethlen István.¹

1944 szeptember elején ismét működni kezdett a kommunista párt, amelyet ezidőtől fogva Magyar Kommunista Pártnak neveztek (MKP). A Békepárt beszüntette működését. Ismét megjelent a Szabad Nép. 1944 szeptember végén a kommunista párt kifejtette programját egy, a néphez intézett felhívásában, amelyben felszólította a nemzet haladó erőit a német megszállók elleni küzdelemre, partizánegységek megalakítására.¹

A magyar néphez intézett felhívásában a kommunista párt körvonalazta az antifasiszta, nemzeti-felszabadító küzdelem feladatait. A felhívásban az állt, hogy a kommunisták, küzdve a nemzeti felszabadításért és a demokratikus átalakulásért, nem mondtak le és sohasem mondanak le arról, hogy Magyarországon szocialista társadalmat hozzanak létre. A szocializmus megvalósításához azonban mindenekelőtt a fasiszta diktatúra megdöntésére s az ország demokratikus átalakítására van szükség. A magyar népnek szabadnak kell lennie és döntenie kell országának további társadalmi és gazdasági berendezéséről. A felhívás arra szólított fel minden demokratikus erőt, hogy tömörüljön szorosabban a munkásosztály köré és indítson határozott küzdelmet a német-fasiszta megszállók és a reakciós magyar uralkodó osztályok ellen,

* Jelen tanulmány részlet a szerző nagyobb monográfiájának (Magyarország a második világháború idején) abból a fejezetéből, amelyben a magyar haladó erőknek a német és magyar fasizmus elleni küzdelemben betöltött szerepét vizsgálja az 1944 szeptember — 1945 április közötti időszakban, vagyis abban az időszakban, mikor a Szovjet Hadsereg felszabadította hazánkat.

¹ Belügyminiszterium irattára (a továbbiakban BMI) V—55184. 1, 9. l.

az ország nemzeti felszabadításáért, a fasiszta rendszer megdöntéséért, a Magyar Front demokratikus kormányának megalakításáért és a szabad demokratikus Magyarország megteremtéséért. „Nemzeti szabadságharcunknak kettős a jellege — olvashatjuk a felhívásban —, s a kettő elválaszthatatlan egymástól:

Harc a megszálló német imperialista hatalom kiűzésével a független Magyarországért!

*Harc a magyar reakció megdöntésével a demokratikus Magyarország megteremtéséért!*²

Ugyanebben a felhívásban szó esett arról is, hogy feltétlenül fokozni kell a kommunista párt és a munkásosztály vezető szerepét a fasiszta-ellenes, nemzeti-felszabadító küzdelemben. A kommunista párt aktív harcba szólított minden hazafias, antifasiszta erőt, akár tagja volt a Magyar Frontnak, akár nem. A párt az ellenállási mozgalom igazi lelkesítőjeként, szervezőjeként és vezetőjeként lépett fel.

A kommunista párt megmagyarázta a Vörös Hadsereg felszabadító küldetésének világtörténelmi jelentőségét a magyar nép számára; ugyanakkor leleplezte a reakciós fasiszta propagandának azt a rágalmát, hogy a Szovjetunió állítólag beavatkozik más országok belügyeibe, és a felszabadított népekre ráerőszakolja a szocialista rendszert.

A kommunista párt újjászervezése azonnal éreztette hatását a Magyar Front tevékenységében. Előterjesztésére a Szociáldemokrata Párt és a Kisgazdapárt vezetői hozzájárultak ahhoz, hogy a Nemzeti Parasztpárt csatlakozhassék a Magyar Fronthoz. Szeptemberben létrehozták a Magyar Front végrehajtó bizottságát a négy pártból³ és hozzáfogtak a Magyar Front helyi szervezeteinek kiépítéséhez. Október 10-én megegyezés jött létre a kommunista párt és az 1944 márciusában illegalitásba szorított szociáldemokrata párt akcióegységéről. A következő napon a Magyar Front képviselői (Szakasits Árpád és Tildy Zoltán) Horthynak memorandumot nyújtottak át, amely rámutatott arra, hogy az uralkodó osztályok számára van még lehetőség arra, hogy csatlakozzanak a munkásság és a parasztság fasiszta-ellenes küzdelméhez, s ezért demokratikus kormány megalakítására van szükség.⁴

Röviddel azután, hogy visszaállították a kommunista párt nevét, a Központi Bizottságot kibővítették. Munkájába bevonták Rajk Lászlót, aki szeptemberben kiszabadult az internáló táborból és a központi bizottság titkára lett. Ismét bekapcsolódtak a munkába Apró Antal és Kiss Károly, a nyilas puccs után pedig a Németországba való elhurcolás elől megszökött Kádár János, Szikra Sándor és mások is.⁵

Az a megegyezés, amelyet 1944. október 10-én a két munkáspárt megkötött nagyjelentőségű volt az ellenállási mozgalom fejlődése szempontjából. A megegyezés 5. pontja alapján megalakult a két párt összekötő bizottsága, amelynek tagja lett — többek között — Kállai Gyula és Szakasits Árpád is.

² Felszabadulás. 1944 szeptember — 1945 április. 4. Dokumentumok. Bpest, Szikra. 1955. 18. l.

³ A végrehajtó bizottság elnöke Szakasits Árpád lett. A kommunista pártot Kállai Gyula képviselte.

⁴ A magyarországi munkásmozgalom 1939—1945-ig. Bpest. 1958—1959. 136—137. l.

⁵ *Orosz Dezső—Pintér István*: Adatok a Kommunisták Magyarországi Pártja szervezeti fejlődéséhez. Párttörténelmi Közlemények, 1962. 2. sz. 58. l.

A kommunista párt kezdeményezésére ismét megalakult a Kommunista Ifjómunkás Szövetség,⁶ amely főfeladatának azt tartotta, hogy megszervezze a magyar ifjúság aktív részvételét a fasizmus elleni fegyveres küzdelemben. A Kommunista Ifjómunkás Szövetség megjelentette a „Szabad Ifjómunkás”, majd a „Szabad Ifjúság” című lapot, amely harcba szólított a német és a magyar fasiszták ellen. A szövetség aktív részt vállalt a magyar partizánok hősies küzdelméből, ifjúsági fegyveres harci csoportokat szervezett. A nemzeti ellenállás diákmozgalma az Ifjúsági Szövetség diáktagozatává vált. 1944 novemberében a Kommunista Ifjómunkás Szövetség vezetésével ezek a diákcsoportok egységes szervezetbe tömörültek (Magyar Diákok Szabadság Frontja). November 22-én megjelent a diákkfront, a Kommunista Ifjúsági Szövetség, a Nemzeti Parasztpárt ifjúsági szervezete, továbbá a katolikus és a református egyház ifjúsági szervezeteinek közös nyilatkozata.⁷

A nyilasok és a hitleristák kétségbeesett kísérleteket tettek, hogy megállítsák a szovjet csapatok támadását és elfojtsák az országban kibontakozó fasisztaellenes mozgalmat. Ismeretes, hogy fokozták a terrort, a katonaszökevényekre és a bevonulást elmulasztókra halálbüntetést szabtak ki — minden vizsgálat és ítélet nélkül. A nyilasok elrendelték a gabona, a burgonya és a vágóállatok kényszerrekvirálását a helyi hatóság vagy a katonai parancsnokság belátása szerint. A GyOSz vezetőivel egyetértésben megszervezték a legfontosabb iparvállalatok értékes berendezéseinek leszerelését és Németországba szállítását.

De a nyilasok és a hitleristák intézkedései nem tudták elfojtani az országban a fasisztaellenes mozgalmat és megállítani a szovjet csapatok előnyomulását. A magyar hazafiak forró szeretettel üdvözölték felszabadítóikat. Meggyőződtek róla, hogy a szocializmus országának katonái a szabadságot hozzák számukra. A Magyar Kommunista Párt felhívta a dolgozókat, hogy adjanak meg minden segítséget a szovjet csapatoknak a fasiszták elleni küzdelemhez, Magyarország felszabadításához.

A fővárosi és környéki, továbbá a bányászvidékeken kibontakozó partizánmozgalom nagyobb lendületet kapott, midőn a hadi események áttevéődtek az ország területére. Erre az időre jelentős változások következtek be a kommunista párt Katonai Bizottságának munkájában. Az előkészítő munkát a partizánmozgalom létrehozásának és szervezésének feladata váltotta fel. A pártcsoportok, pártsejtek és „akciógárdák” többsége harci csoporttá változott. Ezeknek a csoportoknak és a Katonai Bizottságnak a mozgatásával irányította a kommunista párt Központi Bizottsága a partizánharcot. A kommunisták vezetésével partizáncsoportok alakultak, robbantó alakulatok jöttek létre, amelyek merész támadásokat hajtottak végre a megszálló helyőrségek ellen, vasútvonalakat robbantottak, autókat gyújtottak fel, vonatokat sikkaltak ki.⁸ Október 6-án a partizánok felrobbantották a német fasizmussal kötött szövetséget megtestesítő Gömbös Gyula volt miniszterelnök szobrát.⁹ 1944 novemberében a partizánok Budapest egyik kerületében, Kelenföldön 18 helyen rongálták meg a vasútvonalat. 1944. december 3-án a „Marót”

⁶ A Kommunista Ifjómunkás Szövetséget 1944 decemberétől Kommunista Ifjúsági Szövetségnek kezdték nevezni.

⁷ A magyarországi munkásmozgalom 1939—1945-ig. 361—363. l.

⁸ Az MSzMP KB Párttörténeti Intézetének Archivuma (a továbbiakban PI Arch.) A. VII. 2/85.

⁹ A Horthy-korszak rövid önéletrajza. Bpest. 1953. 72—73. l.

partizáncsoport, amelynek Pándi Mihály volt a vezetője, robbantást hajtott végre a Városi Színházban, ahol a nyilaspárt gyűlése zajlott abban az időben. Ez a gyűlés volt Szálasi híveinek utolsó budapesti összejövetele.¹⁰

Különösen eredményesen dolgozott az a négy robbantó csoport, amelyet 1944 szeptemberében hoztak létre a kommunisták a fővárosban.¹¹ A partizánok több tucat német katonai teherautót és tankot semmisítettek meg, felrobbantottak néhányágyút, három vasbeton erődítményt, két vasúti hidat, villanytelepeket, számos esetben rongáltak meg a vasúti hálózatot, és több tucat olyan épületet gyújtottak fel, amelybe fasiszták fészkeltek be magukat. A budapesti rendőrségnek gyakran volt mit jelentenie a Belügyminisztériumnak azoknak a partizáncsoportoknak a működéséről, amelyeknek Fehér Lajos volt a parancsnoka. 1944. november 24-én egy ilyen jelentés hírül adta, hogy a ferencvárosi és a kelenföldi pályaudvar között felrobbantottak egy vonatot. Egy december 2-i jelentés arról számolt be, hogy a Semmelweis-utcában német katonai autókat robbantottak fel.¹² Október 17-én bomba robbant a magyarországi német Gestapo parancsnokának, Otto Winkelmann-nak a lakásán.¹³

A német megszállók elleni fegyveres küzdelemben aktív szerepet játszott az ifjúság, főleg azokban a csoportokban, amelyek Kispesten, Kőbányán magyar katonai alakulatoknak álcázva fejtették ki tevékenységüket.¹⁴ Ezek a csoportok számos hősiességet hajtottak végre.

A vidéken működő partizánalakulatok közül sikeres tevékenységet fejtett ki a Fábri József és a Nógrádi Sándor vezette alakulat. Mind a két csoport mint kislétszámú, ejtőernyővel lebecsített alakulat kezdte meg működését Szlovákia területén. Rövid idő leforgása alatt a Fábri vezette csoport áttette működésének színhelyét Magyarország területére és 300 főnyi alakulattá nőtt. Az alakulat több mint 340 fasiszta katonát semmisített meg, és mintegy 100 főt ejtett foglyul.¹⁵ A Nógrádi Sándor vezette alakulat 1944 november végén áttette működési területét a salgótarjáni szénmedencébe. Ebben a körzetben már korábban is működtek fegyveres csoportok, s ezek csatlakoztak a Nógrádi-egységhez. Ezidőtől fogva az egész körzet a partizánok ellenőrzése alá került.¹⁶

Magyarország területén sikeresen működött még a Rékai vezette csoport Máramarosban, Szőnyi Márton alakulata Ózd körzetében, Lencsés csoportja, amely Uzsgorodtól Munkácsveo város irányába vonult, a Zgyerka János vezette bányász-partizánok és mások.¹⁷ A rendőrségi és csendőrségi jelentésekben gyakran tükröződött e csoportok sikeres tevékenysége. Október 17-én a csendőrök jelentették, hogy a partizánok Batyk (Zala m.) községben feldúlták a községházát, a postát, a vasútállomást; másnap ugyancsak csendőrségi jelentés adta hírül, hogy a partizánok felrobbantották a Jolsvatapolca (Gömör-

¹⁰ Beszámolva az adott kérdéssel kapcsolatban megejtett nyomozás „eredményeiről” Vajna nyilas belügyminiszter a nemzeti szövetségben dicsekvően ennyit mondott: „A résztvevők már Ábrahám kebelén vannak” (BMI. V—19430—XVI—11/94. l.).

¹¹ *Fehér Lajos*: *Harcunk Budapestért*. Bpest. 1953. 103. l.

¹² *Pl. Arch. A. XV. 16/6. 1. l.; A. VII. 2/85. 1—3. l.*

¹³ *BMI. V. 83989. 18. l.*

¹⁴ *Előre, harcra, ifjúmunkás!* Bpest. 1954. 734—735. l.

¹⁵ *Nemes Dezső*: *Magyarország felszabadulása*. Bpest. 1955. 130. l.

¹⁶ *Nógrádi Sándor*: *Magyar partizánok a salgótarjáni szénmedencében*. Bpest. é. n. 30—32. l.

¹⁷ *Mucs Sándor*: *A magyar fegyveres ellenállási mozgalom megszervezése és szerepe Magyarország felszabadításában. (1941—1945). Párttörténeti Közlemények, 1957. 1—2. sz. 39—59. l.*

Kishont m.) közelében levő vasúti hidat, hogy Ecsegben (Bars-Hont m.) a partizánok kilenc határórt lefegyvereztek, hogy laktanyákat támadtak meg és tűzharc keletkezett köztük és a katonaság között. Október 24-én a csendőrség központja azt jelentette, hogy partizánok Rákos mellett felrobbantottak egy vonatot.¹⁸ A csendőrségi napi összesítő tele volt hasonló esetekkel. 1945. február 18-án Zsidahegyen (Muraköz, Jugoszlávia) egy partizáncsoport leszámolt a lakosságot terrorizáló nyilasokkal. Az ország déli részén kibontakozó partizánmozgalomról 1945. február 9–16. között készült jelentés szerint a lakosság támogatja a partizánokat élelemmel, pénzzel, elrejti őket; a lakosság a házakban, a gazdasági épületekben kényelmes és biztonságos bújóhelyet készít számukra. A lakosság — olvashatjuk a jelentésben — védi őket (őrszemeket állít), felderítő munkát végez számukra, ugyanakkor nem hajlandó támogatni a közbiztonsági szerveket.¹⁹

A partizánok soraiban sokezer magyar hazafi küzdött.

A harci cselekmények mellett a partizánok széleskörű felvilágosító munkát is végeztek a lakosság körében, gyűléseket, összejöveteleket szerveztek, a lakosságot agitációs iratokkal (röplapokkal) látták el. A Petőfi partizánbrigád 10 röplapot adott ki összesen mintegy 30 000 példányban. Példamutató cselekedetet hajtott végre Szabó László és felesége, akik 1944 novemberében megszervezték négy hadifogságba esett szovjet tiszt szökését a budapesti börtönkórházból, s azután 53 napig rejtegették a hitleristák által megszállt Budapesten.

1944 október—novemberében a kommunista párt fokozta tevékenységét a hadseregben is.

Az 1944. október 15-i események, a politikai és a kormányzati válság elmélyülése Magyarországon, Horthy október 15-i felhívása — amelyben kifejezte a háborúból való kilépés és a Szovjetunióval valamint a szövetségesekkel való fegyverszüneti szerződés szükségességét —, Szálasi hatalomra jutása tovább fokozták a magyar hadseregben a németellenes tendenciákat. „A fogságba esett tisztek vallomása szerint — olvashatjuk a 4. Ukrán Front parancsnokságának jelentésében — az 1. magyar hadsereg abban az időben kész volt megszüntetni a harci cselekményeket a Vörös Hadsereg ellen, sőt egy része még arra is, hogy fegyvereit a németek ellen fordítsa.”²⁰

A 3. magyar hadsereg vezérkari főnöke, *Sallyay Jenő* tanúsága szerint a 23-as gyalogos hadosztályban Horthy október 15-i rádió-felhívása után szabadon bocsátották az orosz hadifoglyokat, s barátkozás kezdődött az oroszokkal. Vörös János felhívása után azonban — mondotta — parancsot adtak ki, amelyben megtiltották az ellenséggel való érintkezést. A 23-as gyalogos hadosztály zászlóaljait egymás után visszavonták a harc vonalából s komoly politikai megoldozásnak vetették alá.²¹

A magyar tisztek között voltak olyanok is, akik, tudván Horthy felhívásáról, megtagadták, hogy elterjesszék az alájuk rendelt katonai egységekben Vörös János felhívását, amelynek az volt a rendeltetése, hogy gyakorlatilag semmissé tegye a kormányzó felhívását. Az „Új Nemzedék” és a „Nemzeti Újság” című lapokban 1944. december 5-én közzétettek egy cikket

¹⁸ PI. Arch. A. VII. 2/10, 2. l., 2/32. 3. l., 2/69, 3. l.

¹⁹ BMI. V—19430—IV—21—32. l.

²⁰ A szovjet Honvédelmi Minisztérium Irattára. (A továbbiakban HMI.) 82 f., 11306 op., 573. d., 19. l.

²¹ Uo. 258. d., 387. l.

a következő címmel: „Halálos ítélet egy áruló tiszt ellen”. Eszerint a magyar királyi hadbíróóság kétél általi halálra ítélte Győrffy Gyula repülő ezredest, aki a kormányzó október 15-i felhívása után elrejtette a vezérkarnak a harc folytatására szólító felhívását, nem akarta azt tisztjei és honvédei tudomására hozni, s nem közölte azt a többi katonai repülőtérral sem. Ezáltal — olvashatjuk a cikkben — aláasta a győzelembe vetett hitet, és nagy szolgálatot tett a bolsevistáknak.

1944. október 16-án az 1. magyar hadsereg parancsnoka, Dálnoki Miklós Béla — vezérkarával együtt — a 4. Ukrán Front vonalán átállt a Szovjet Hadsereg oldalára. Abban, hogy Miklós Béla, átállva a Vörös Hadsereghez, nem adott parancsot a maga hadseregének arra, hogy kövesse az ő példáját, megmutatkoztak a magyar tisztikar reakciós vonásai, amelyre nagy hatást gyakorolt a porosz tisztii eszmény, májd a német fasisztákkal hosszú esztendő-kön át folytatott együttműködés.

Szálasi és klikkje határozottan és röviden végzett Horthy követőivel. Leváltották a számukra nem megfelelő parancsnokokat. Honvédelmi miniszterré Beregffyt nevezték ki, a „népfelkelők” parancsnoka Terneg vezérezredest lett. A 3. hadsereg parancsnoka a hitleristákkal szimpatizáló Heszlényi (Heizler) tábornok maradt. Az 1. hadsereg parancsokává László (Lautschek) Dezső vezérezredest nevezték ki, a 16. gyalogos hadosztály parancsnokát a magyarországi német származású, határozottan németbarát beállítottságú Lengyel vezérőrnaggyal váltották fel; Hankovszky vezérőrnagyot, a hegyi-vadász gyalog-hadosztály parancsnokát a németbarát Sövénházy vezérőrnaggyal váltották fel, s ezek a tábornokok — a németek segítségével — elérték, hogy a magyar hadsereg továbbra is részt vett a Szovjetunió elleni háborúban.²²

A nyilasok és a Gestapo a számukra nem megbízható tiszteket letartóztatták. A frontra küldés előtt — 1944 novemberében — az 1. lovas hadosztály kötelékéből letartóztatták az első és második század parancsnokát, Rudkó szakaszparancsnokot és más tiszteket, akik megállapodtak abban, hogy ha a frontra kerülnek, átállnak a Szovjet Hadsereg oldalára.

Két megerősített pont parancsnokai, Ahóczy és Natli zászlósok október 19-én megtagadták a parancsnokság utasítását és Miklós Béla felhívásának hatására csapattestükkel együtt átálltak az oroszok oldalára. Ez a mintegy 200 fő a 9. gyalogezred 3. zászlóaljának teljes fegyverzetben való átállását jelentette. Szvaljava körzetében követte példájukat a 13. gyalogos hadosztály 2. és 3. zászlóalja is.²³

A 6. és 13. gyalogos hadosztály szétszórt egységeiből négy volt hadifogoly magyar katona 1800 tisztet és katonát átvitt a Vörös Hadsereg oldalára.

A 4. Ukrán Front politikai osztályának jelentésében olvashatjuk, hogy a 16. gyalogos hadosztály 11. ezredének 3. zászlóaljból a 9. században szolgáló Somai Dénes honvéd, aki hét más társával együtt adta meg magát, kijelentette: „Századunkban 188 főből csak 24-en maradtunk. A többiek, akik tudomást szereztek Horthy fellépéséről, amelyben az oroszokkal való békéről szólt, hazamentek. A megmaradtak közül öten már átszöktek az oroszokhoz, s a többiek is, élükön a parancsnokukkal, át akarnak jönni.”

Nagy Imre honvéd, a 13. gyalogos hadosztály 7. ezredének 1. zászlóaljból közölte: „Október 17-én az én zászlóaljam katonái megtagadták, hogy

²² Uo. 573. d., 20. l.

²³ Uo. 21. l.

lőszert szállítsanak a harc vonalába, minthogy Horthy felhívásából megtudtuk, hogy a háború az oroszokkal végetért. Az ezredparancsnok, Tarnossy azonban fegyveres erővel harcba kényszerítette a katonákat.”

A 18. hadsereg szakaszán fogságba esett a 803-as magaslat egész védőrsége. Közülük 44 fő önként adta meg magát. A 9. gyalogezred 3. zászlóaljának géppuskás századából 11 honvéd átállt az oroszokhoz Boros Mihály zászlós vezetésével, aki fehér zászlót tartott a kezében.²⁴

Abban a propagandában, amelyet a magyar antifasiszták és az átállt 1. magyar hadsereg parancsnoksága a fronton folytatott, Horthy nevét is felhasználták. A magyar tisztikar egy része ugyanis szorosan kapcsolódott a Horthy-rendszerhez s magához Horthy személyéhez is, s ezért ez a fajta propaganda jelentős eredményekre vezetett. Sok tisztnek és katonának az az elhatározása, hogy megtagadja a Szálásira teendő hűség esküt, bizonyos mértékig azoknak a felhívásoknak a hatására is következett be, amelyek a Horthyhoz való hűségre apelláltak, s arra szólítottak fel, hogy teljesítsék a kormányzó parancsát, szüntessék be az ellenségeskedéseket az oroszok ellen.²⁵

„A magyar nép sorsa most dől el” című röplap népszerűsítette Horthynak a háborúból való kilépést elhatározó döntését és hangsúlyozta: a Németországgal való szakítás Magyarország megmentésének egyetlen lehetősége. A röplap felszólította a magyar tiszteket és katonákat, hogy határozottan lépjenek fel a németek ellen.

„A vak engedelmesség ára” című röplap azt fejtegette, hogy mibe került a magyaroknak az, hogy nem teljesítették Horthy parancsát és vakon engedelmeskedtek Szálásinak. „Csupán három nap leforgása alatt (október 23—25-én) — olvashatjuk a röplapban — az orosz tüzéség tüzétől s a ti eredménytelen támadásaitok következtében a 13., 16. és 6. gyalogos hadosztály 5200 halottat vesztített, az egész magyar hadsereg pedig ezidő alatt nem kevesebb mint 12 000 tisztet és katonát vesztett.”²⁶

1944 októberében csupán a 2. Ukrán Front 80-féle röplapot adott ki több mint 6 millió példányszámban, közülük több mint a fele a Front eszközeivel készült, s a magyar nyelvű röplapok száma elérte a 2 340 000-t.²⁷

A 4. Ukrán Front erőteljes csapásai alatt s a felvilágosító munka hatására az 1. magyar hadsereg széthullott és mint számottevő katonai erő megszűnt. 10 nap alatt, 1944. október 20. és 30. között, az 1. magyar hadsereg halottakban és sebesültekben 14 390 főt, foglyokban 19 924 főt vesztített, összesen 34 314 fő vált harcképtelenné. Ennek a hadseregnek több mint 10 000 katonája és tisztje önként, nagyobb egységekben, tisztjeik vezetésével²⁸ átállt a Szovjet Hadsereg oldalára.

1944 novemberében a 2. Ukrán Front 7. gárdaezredének arcvonalán 3495 katoná állt át önként és, mint a hadsereg politikai osztályának jelentése megállapítja, „ezek többségükben magyarok”.²⁹

A hadseregben végzendő munkát, akárcsak a partizánmozgalom vezetését, a kommunista párt fontos feladatnak tartotta. A nyilas puccs után kibocsátott Nyílt levél hangsúlyozta: „Minden munkás azonnal vegye fel az

²⁴ Uo. 139—140. l.

²⁵ Uo. 23. l.

²⁶ Uo. 24. l.

²⁷ Uo. 516. d., 261. l.

²⁸ Uo. 573. d., 26. l.

²⁹ Uo. 413. f., 10389. op., 80. d., 46. l.

érintkezést bevonult szaktársaival és ismerőseivel. Rajtuk keresztül be kell nyomulni a laktanyákba a honvédség legszélesebb rétegeinek megnyerésére.” Ezen kívül „az összes üzemekben, szakszervezetekben azonnal ki kell építeni a munkásság ellenállási bizottságait . . . kezdjenek hozzá szabotázsok szervezéséhez és végrehajtásához”, kezdjék meg „az általános sztrájk gondos előkészítését”.³⁰

A kommunista párt kezdeményezésére az üzemekben ellenállási bizottságok jöttek létre. Ezek tevékenysége egyelőre kevésbé van felkutatva. A kommunistáknak a hadseregben végzett munkáját a párt Katonai Bizottsága irányította. Benne, mint az általa létrehozott Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságában is, aktív szerepet játszottak a kommunista párt olyan megbízottai, mint Pálffy György, Sólyom László, Rajk László.³¹

A kommunisták s az általuk vezetett Magyar Front tevékenységének megélénkülése újabb sikerekhez vezetett a hatalomra jutott nyilas bandák és a német megszállók ellen irányuló népi felkelés előkészítésében.

Ezidőtájt a kommunisták fokozták a hadseregben végzett munkájukat, pártszervezeteket alakítottak, antifasiszta röplapokat terjesztettek. Szálasi hatalomra jutása után a Magyar Fronthoz csatlakozott egy, a vezérkarban és a magyar hadsereg irányító központjaiban dolgozó tiszti csoport, amely kézbe vette a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságában a katonai vezetést.³²

A Felszabadító Bizottságnak, amelyet a kommunista párt kezdeményezésére a Magyar Front hozott létre, az volt a célja, hogy létrehozza és vezesse a magyar nép „Ellenállási Mozgalmát”. A Felszabadító Bizottság, élén Bajcsy-Zsilinszky Endrével (illegális nevén: Bíró Zsigmonddal) a dolog katonai oldalának vezetését Kiss János altábornagyra bízta, a vezérkar főnökévé Nagy Jenő ezredest tették meg. Tartsay Vilmos nyugalmazott százados pedig a feladatok felosztását végezte a bizottság egyes tagjai között. A Felszabadító Bizottságban november elején képviselve volt a kommunista párt, a szociáldemokrata párt, a kisgazdapárt, a nemzeti parasztpárt és a Szovjetunió Barátainak Társasága. A legitimisták, a demokrata párt, a protestánsok és a diákszervezetek erre az időre még nem jelölték ki képviselőiket.

A Felszabadító Bizottság harci csoportokat hozott létre. A fővárost négy körzetre osztották. Csoportokat hoztak létre a hidak, más katonai létesítmények robbantása vagy megvédelése érdekében. A Felszabadító Bizottság technikai szekciója négy csoportból állt: rádiótechnikai, postai és vasúti, diverziós és községgazdálkodási. A technikai szekció részletesen kidolgozta valamennyi csoport tennivalóját. Ezt a dokumentumot külön futárral — a fronton keresztül — megküldték a 2. Ukrán Front parancsnokságának.³³ Kapcsolatot létesítettek a partizánokkal is.

A szervezetnek az volt a célja, hogy fegyveres felkelést robbantson ki abban a pillanatban, midőn a Vörös Hadsereg hozzáfog Budapest ostromához, amit decemberre vártak.

Annak ellenére, hogy a Magyar Frontba tömörült pártok egyike-másika eléggé határozatlan volt, mindegyik párt meglehetősen sok embert készített

³⁰ Orosz—Pintér: i. m. 61. l.

³¹ Uo. 63. l.

³² PI. Arch. Gy. 224.

³³ HMI. 32. f. 11306. 210. d., 22. l.

elő a fegyveres felkelésben való részvételre. A magyar hadsereg képviselői hajlandóknak mutatkoztak arra, hogy rendelkezésre bocsássák a szükséges fegyvereket. „Ilyenképpen a felkelés teljesen reális dolog volt.”³⁴

1944. november 22-én egy provokátor elárulta a Felszabadító Bizottság ülésének helyét. Sokakat letartóztattak. A nyilas kémelhárítás azonban csak a résztvevők egy részét tudta elfogni; köztük Bajcsy-Zsilinszky Endrét és csaknem az egész katonai vezetést Kiss János altábornaggyal az élén.³⁵

Valamelyes fényt derít a Felszabadító Bizottság tagjainak letartóztatására Újszászy István vallomása; ő az állambiztonsági osztálynak volt előbb a vezetője, amely magába foglalta a hírszerző és a kémelhárító osztályt (Újszászy részt vett 1944 márciusában az amerikai küldöttséggel folytatott tárgyalásokon, 1944 novemberében már illegalitásban volt, Danielsen svéd követ védnöksége alatt). November elején, Újszászy tanúsága szerint Kovács Imre (akit ő 1942–1943-ban nem adott át a katonai bíróságnak az angol hírszerzéssel való kapcsolata miatt) megismertette őt Bajcsy-Zsilinszky Endrével, továbbá Kiss János altábornaggyal, Fábíán ezredessel és a magyar ellenállási front több más képviselőjével.

November második felében volt megbeszélve találkozó Tartsay Andrásy úti lakásán. „Kovács és én — mondta Újszászy — késéssel érkeztünk, midőn a ház már rendőrséggel volt körülfogva, s a találkozó résztvevőit már letartóztatták. Nekem és Kovácsnak sikerült elrejtőznöm.”

A magyar ellenállási front vezető csoportjának bukása után — írta Újszászy — ő és Kovács Imre nem szüntették be tevékenységüket, ha szűkebb térre szorult is az. Így például december elején négy munkáscsoportot szerveztek azzal a feladattal, hogy megakadályozzák a németeket a hidak felrobbantásában. Minthogy azonban a németek hosszabb ideig maradtak Pesten, a csoportokkal megszakadt a kapcsolat, s a hidak felrobbantását nem sikerült megakadályozni.³⁶

Figyelemre méltó, hogy Újszászy, kihallgatása alkalmával igazolványt vett elő, amely az ő nevére volt kiállítva s Kovács Imre aláírása szerepelt rajta. Az igazolvány azt bizonyította, hogy ő aktív tagja a magyar ellenállási frontnak.

A hadbíróóság december 8-án halálra ítélte az ellenállási mozgalom hat résztvevőjét. Tartsay Vilmost, Nagy Jenőt és Kiss Jánost még aznap felakasztották a Margit körüti fogház udvarán. Bajcsy-Zsilinszky Endre ügyét elhalasztották; a hadbíróóság nem kapta meg erre az időre a parlament hozzájárulását;³⁷ Bajcsy-Zsilinszky ugyanis képviselő volt. Bajcsy-Zsilinszkyt a nyilasok Sopronkőhidán ítélték el és 1944. december 24-én végezték ki.

1944. december 10-én az „Új Nemzedék” és a „Nemzeti Újság” című lapok arról adtak hírt, hogy a hadbíróóság december 6-án és 7-én tartott ülésén hat személyt halálra ítélte a „Magyar Ellenállási Frontban” való rész-

³⁴ Uo. 583. d. 188—189. l.

³⁵ PI. Arch. Gy. 224.

³⁶ HMI. 32. f. 11306. op. 583. d., 243—245. l.

³⁷ Bajcsy-Zsilinszky ügyében Radó csendőrszázados vezette a nyomozást, közben a kínvallatás legkülönfélébb fajtáit alkalmazva, köztük elektromos készülékeket is. (BMI. V—101576, 12. l.) 1944. december 9-én Váczy György előadása nyomán a Sopronba menekült nyilas parlament kiadta a hadbíróóságnak Bajcsy-Zsilinszky Endrét, aki, „a magyar kormány megdöntésére hívott fel” s arra, hogy a német megszállókat fegyverrel a kézben ki kell űzni az országból—olvashatjuk a jegyzőkönyvben. Országos Levéltár (a továbbiakban OL.) Országgyűlési levéltár (a továbbiakban Ogy. L.) Nyilas képv. jkv. 1944. dec. 9.

vételük miatt. Ezt a szervezetet Bajcsy-Zsilinszky Endre és a szökésben levő Tildy Zoltán képviselők, Kiss János nyugalmazott altábornagy és mások vezették.

Az újságok közölték, hogy a szervezet azt a célt tűzte maga elé, hogy megdöntse a törvényes kormányt, gyengítse a magyar és a német hadsereg harci szellemét, akadályozza a hadműveleteket, előkészítse a talajt s a lakosságot a szovjet megszállásra.

A letartóztatás és kivégzések súlyos csapást mértek a fasisztaellenes mozgalomra. Nem semmisült meg azonban a demokratikus pártok együttműködésének minden lehetősége. Voltak lehetőségek arra is, hogy folytassák a fegyveres felkelésre való előkészületeket. Azonban a kispolgári elemeket annyira megrémítette a fasiszta terror, hogy gyakorlatilag lemondtak a további küzdelemlről.³⁸ Még a szociáldemokraták képviselője is kijelentette, hogy mély illegitimitásban kell maradni, mert az aktivitás a megmaradt demokratikus elemek teljes szétveréséhez vezet. Mások arra hivatkoztak, hogy az erők elégtelensége ugyanarra vezethet, ami Varsóban is bekövetkezett.

Mindezeknek az okoknak következtében a „Magyar Ellenállási Front”, amelyet a Gestapo lefejezett, december elején széthullott. Az egyes demokratikus pártokban a legaktívabb elemek mégis folytatták tevékenységüket, de már szétszórtan. Így például németellenes munkát fejtett ki a szociáldemokrata építők szakszervezete, amely fegyveres csoportot is alakított.

Novemberben, a „Magyar Ellenállási Front” vezetőinek letartóztatása után, midőn világossá vált, hogy a felkelésre nem kerül sor, a kommunisták arra törekedtek, hogy kisebb diverziós jellegű harci csoportokat alakítsanak. Ilyen harci csoportok Budapesten és a külvárosokban létre is jöttek.

Kőbányán például a kommunisták harci csoportja kezdetben 20—25 főből, az utolsó napokban pedig már több mint 60 főből állt. A csoport tagjai magyar katonai egyenruhába öltöztek és rádiós zászlóaljként tevékenykedtek, s ehhez megfelelő hamis papírokkal és pecsétekkel is rendelkeztek. Fegyvert és lőszert a szervezet a katonai raktárakból vételezett, élelmet pedig a vöröskereszt szervezetén keresztül.

A harci csoport, amely Kőbányán, Rákoscshabán és Rákoskeresztúron tevékenykedett, rendszeresen átvágta a telefon- és távíróvezetékeket, német katonai autókat, egyes német katonákat és tiszteket, valamint nyilas aktivistákat semmisített meg.

Hasonló szellemben működött a többi harci csoport is. A város központjában felrobbantottak egy légvédelmi üteget. A Vörös Hadsereg Vecsés elleni támadásával egyidejűleg támadás történt a német csapatok ellen a frontvonal mögül is, s ennek következtében azok súlyos veszteségeket szenvedtek.

A kommunista párt katonai szervezete arra törekedett, hogy közvetlenül tevékenykedjék a hadseregben. 1944 novemberére a szervezet vezetése alatt 18 tiszttel működött (század- és zászlóaljparancsnokok). Novemberben azonban többségüket letartóztatták, s velük együtt letartóztatták a velük együttműködő honvédeket is (összesen mintegy 300 embert).³⁹

1944. december 23-ról 24-re virradóra egy Budán megtartott razzia alkalmával elfogtak öt partizánt (a budai csoport hősies ellenállást tanúsított),

³⁸ HMI. 32. f. 1130. op. 583. d., 188—189. l.

³⁹ Uo.

s a Radetzky-laktanyában kivégezték őket — minden vizsgálat és ítélet nélkül még december 24-én.⁴⁰

„Annak ellenére, hogy a fasisztaellenes partizánmozgalom Magyarországon késedelmesen bontakozott ki és nem öltött tömeges méreteket — hangzik többek között a Kommunisták Magyarországi Pártja megalakulásának 40. évfordulójára megjelent tézisek szövege —, mégis, „a kommunista párt által szervezett és vezetett magyar antifasiszta partizánmozgalom a demokratikus nemzeti ujjászületésért, a néphatalomért, a magyar nemzet becsületéért folyó antifasiszta harc legteljesebb elismerésre méltó része volt”.⁴¹

A nyilasok vezére, Hitler ügynöke, Szálasi kétségbeesett kísérleteket tett arra, hogy elfojtsa a fasisztaellenes mozgalmat, s megállítsa a szovjet csapatok előnyomulását. Minden hiábavaló volt azonban. A fasiszta uralomnak Magyarországon meg voltak számlálva a napjai.

A kommunista párt vezette néptömegek szívós ellenállást tanúsítottak a nyilasokkal és a német-fasiszta megszállókkal szemben, hősi küzdelmet vívtak a szovjet csapatokkal együtt. A népi küzdelemnek ebben az időben a főformái a következők voltak: a fasiszta hatóságok kiürítési (a lakosságot és a vagyontárgyakat Németországba irányító) rendelkezéseinek szabotálása; a munkások és a technikai értelmiség haladó részének aktív küzdelme a gyáriüzemi berendezések leszerelése és Németországba való kiszállítása vagy megsemmisítése ellen; a vagyonuk védelmére kelt parasztok tömeges fellépései. A fasisztaellenes küzdelemnek nagyon fontos tényezője volt a hadseregből való dezertálás, a katonai behívások megtagadása, az erődítési munkák tömeges szabotálása stb.

A fasisztaellenes nemzeti-felszabadító mozgalom legfejlettebb formája Magyarországon 1944—1945-ben a hazafiak fegyveres harca volt.

Hajmáskéren az internálók tábor foglyai 10 perc lefegyverzése alatt lefegyverezték a német őrséget.⁴² 1945. január 7-én német SS-alakulatok megkísérelték, hogy Bakonyszombathely lakosságát erőszakkal Németországba tereljék. Annak ellenére, hogy a német megszállók teherautókra rakták az állatokat és az elmozdítható vagyontárgyak jórészét, a lakosság egy része pincékben és a környező tanyákon elrejtőzött.⁴³ A Nemzeti Szövetség 1945 februárjában tartott ülésén szóváltották a Szilasbáthás lakosságának kitelepítésére tett kísérletek kudarcát. Nem engedelmessé váltak a kiürítési rendelkezéseknek a Duna—Tisza közének lakói sem. A Kecskemétről erőszakkal elhurcoltak megszöktek. Budapesten a tisztviselők kitelepítésére egy 100 tengelyes szerelvényt állítottak össze, de mindössze 60—80 kitelepülni szándékozó akadt.⁴⁴

Szálasi irodájába jelentés futott be, amelyben az állt, hogy általános jelenség, hogy „a magyar lakosság nem teljesíti a kiürítésről szóló parancsot”.⁴⁵

A kalocsai hazafiak megakadályozták, hogy Németországba irányítsanak 695 vagon élelmiszert. A pécsi lakosság megtagadta a katonai parancsnokságnak azt a rendelkezését, hogy hagyja el a várost. A partizánok felrobbantották az összes Pécs felé vezető vasútvonalakat s két napra megakadályozták a

⁴⁰ BMI. V—19430—XVI—10/105—106. 1.

⁴¹ A Kommunista Párt megalakulásának 40. évfordulójára (Irányelvek). Társadalmi Szemle, 1958. 10. sz. 19. 1.

⁴² BMI. V—19430—XVI—15/33. 1.

⁴³ Uo. IV—29. 1.

⁴⁴ A Szálasi-per. Bpest. 1946. 99. 1.

⁴⁵ BMI. V—19430—IV—34. 1., XII—20—26. 1.

német csapatok harcbevételét. Ezzel nagy segítséget nyújtottak a Szovjet Hadseregnek. A fasiszták kénytelenek voltak a városban hagyni 6000 vagon gabonát, 70 vagon bőrárut, sok cukorrépát, kukoricát stb.⁴⁶ A németekkel szembeni tömeges ellenállásra példát adott Miskolc város lakossága is. A hitleristák és a nyilasok felrobbantották a városban a villanytelepet és néhány más objektumot, s előkészítették a diósgyőri kohó felrobbantását s a gyárak leszerelését is. A munkások azonban megakadályozták a fasiszták terveinek végrehajtását. Az ellenállási mozgalom helyi szervezetének felhívására a hazafiak a kommunisták vezetésével védelmük alá helyezték a gyárépületeket, a hidakat, kapcsolatot létesítettek a szovjet csapatokkal és segítséget nyújtottak számukra a német csapatok szétzúzásában.⁴⁷ A munkások oldalára állt Hinczern Sándor ezredes városparancsnok is. Hozzálatott, hogy megakadályozza a gyár felrobbantását s ezzel biztosítsa a termelést a felszabadulás után is. Hinczernt a visszavonuló németek megölték.⁴⁸ A Miskolcért folytatott harcokban 1944 novemberében a szovjet csapatokkal együtt küzdött többszáz partizán is, akiket ennek az ipari körzetnek mintegy 20 000 munkása is támogatott.

Az üzemek leszerelése és teljes megsemmisítése elleni népi küzdelem egyik legkimagaslóbb példájaként tarthatjuk számon a csepeli vasipari kombinátban lezajlott eseményeket. 1944 november végén a nyilasok parancsot adtak arra, hogy szereljék le az értékes felszerelést, s arra készültek, hogy a gyárépületeket felrobbantsák. 1944. november 27-én a kommunista párt külön felhívással fordult Csepel munkásságához, amelyben felszólította arra, hogy küzdjön a gyár épségben maradásáért. A munkások egyöntetűen támogatták a felhívást. Különleges fegyveres csoportokat hoztak létre, amelyek őrizetükbe vették a gyárat. A csepeli munkások megfutamították a nyilasokat, akik a gyár leszerelésére érkeztek. A csepeli igazgatósági épület előtt mintegy 5000 ember gyűlt össze. A jelenlevők ilyen jelszavakat kiáltottak: „Nem hagyjuk el hazánkat!”, „Itt akarunk maradni!” stb. Ez után a tüntetés után a kiűritést 24 órával elhalasztották. A gyűlés azonban erőteljes munkástüntetéssé változott. A tüntetők a közelben levő magyar katonák segítségével kiszabadították letartóztatott társaikat.⁴⁹

Csepel felszabadulása után azonnal megalakult az üzemi bizottság, amely azt a feladatot tűzte ki, hogy mielőbb megindítsák a termelést, s megtisztítsák az irányító apparátust a fasiszta elemektől.

Ezek a feladatok elsőrendű fontosságúak voltak, mert a bombázások eredményeként romokban hevert a repülőmotor-üzem, a traktor-üzem, a harckocsi-üzem és részben az acélöntöde is. A németek elszállították a gyár felszerelésének egy részét: az alumínium-kohót, az alumínium-hengersort stb.

Február 2-án, midőn még a Duna másik partján, Budán elkeseredett harcok folytak, már hét ezer munkás dolgozott itt az üzemek rendbehozásán, s hozzákezdtek a hidak vaselemeinek gyártásához. A 2. Ukrán Front politikai osztályának 1945. február 2-án kelt jelentése megállapította: „Jelenleg a munkások többsége melegegedését fejezi ki a Szovjet Vörös Hadsereg bejövete-lén s szeretne mielőbb munkába állni.”⁵⁰

⁴⁶ OL. OgyL. Törvényhozók Nemzeti Szövetsége (a továbbiakban TNSz.) jkv. 1944. dec. 1., 4. l., Felszabadulás, 90. l.

⁴⁷ PI. Arch. A. VII. 2/24; Néplap, 1944. dec. 10.

⁴⁸ OL. OgyL. TNSz. jkv. 1944. dec. 1. 131. l.

⁴⁹ Az illegális Szabad Nép. Bpest. 1954. 125. l.

⁵⁰ HMI. 32. f. 11306. op. 582. d., 103—104. l.

Teljesítve felszabadító küldetését, a Szovjet Hadsereg 1944 októberében felszabadította Magyarországnak a Tiszától keletre eső területeit, továbbá a Duna—Tisza közének déli részét, köztük október 11-én Szegedet, október 20-án pedig Debrecent. A sikeres hadműveletek eredményeként a 2. Ukrán Front csapatai felszabadították Kecskemétet, Szolnokot, Miskolcot, Hatvant stb., a 3. Ukrán Front csapatai pedig Pécs városát és környékét.

A magyar fasizmus a háború vége felé már csak a német szuronyokra támaszkodva tudta fenntartani hatalmát. Éppen ezért ahhoz, hogy a magyar nép győzni tudjon a gyűlölt nyilas-terrorral szemben, mindenekelőtt arra volt szükség, hogy a Szovjet Hadsereg szétzúzza a német fasizmust. A szovjet csapatok által hozott felszabadulás kezdetén Magyarországon népi-demokratikus forradalom bontakozott ki, ami a nyilas-rendszer bukásához és új államhatalom: a munkásság és a parasztság diktatúrájának létrehozásához vezetett.

A felszabadult területen a háború súlyos viszonyai között kialakulóban volt a népi-demokratikus rendszer.⁵¹ A régi fasiszta államapparátus tisztviselőinek jelentős része a hitleristákkal együtt menekült a Nyugatra. A kommunisták kezdeményezésére nemzeti bizottságok jöttek létre, amelyek kezükbe vették a helyi közigazgatás irányítását és fontos szerepet játszottak az új népi demokratikus államhatalom kialakulásában.

A kommunista párt állt az élén annak a mozgalomnak, amely a termelés mielőbbi helyreállítását célozta s mindenekelőtt azt, hogy a lakosságot élelmisszerűen lássa el. Ez különösen fontos volt 1944 októberében—novemberében, midőn a háború következtében mindennemű kapcsolat megszakadt város és falu között és minden egyes lakott terület afféle önálló államként működött.

A Magyar Kommunista Párt Központi Bizottsága ebben az időben a német csapatok által megszállt Budapesten volt. 1944 október—novemberében Magyarország felszabadított területére megérkeztek a Magyar Kommunista Párt Külföldi Bizottságának tagjai az emigrációból és létrehozták a kommunista párt felszabadított területen működő Központi Bizottságát (Szegeden), amely a kommunista mozgalmat az ország keleti részében irányította. A felszabadulás első heteiben Szeged volt a politikai élet központja. A Központi Bizottság innen irányította a létrejövő pártszervezetek munkáját és létesített kapcsolatot — a fronton keresztül — a Budapesten levő Központi Bizottsággal. Ebből a célból Kossa Istvánt küldték a megszállt területre. A maga részéről a budapesti Központi Bizottság is igyekezett kapcsolatot létesíteni a felszabadult területekkel, s évégett Budapestről Apró Antalt küldték ki.⁵²

A párt mindenekelőtt arra törekedett, hogy a párttagságot tudományosan megalapozott programmal fegyverezze fel, amely megjelölte a háború által okozott nehéz helyzetből kivezető utat. Az első, 1944. november 2-án Szegeden megtartott legális tanácskozáson, amelyen részt vettek a szegedi, orosházi, hódmezővásárhelyi és makói pártszervezetek képviselői, a résztvevők azokat az alapvető kérdéseket vizsgálták meg, amelyek az ország újjáépítésével, Magyarország jövőjével függték össze. A második világháború még korántsem ért véget, s ennél fogva továbbra is érvényben volt a párt fő stratégiai irányvonala (a fasiszta megszállók teljes kiűzése s az ország teljes felszabadítása, továbbá a demokratikus forradalom győzelemre juttatása), s ezt a párt széleskörű

⁵¹ Bővebben lásd: *L. N. Nyezsinszkij, A. I. Puskas: A magyar nép küzdelme a népi-demokratikus rendszer megteremtéséért és megszilárdításáért (1944—1948). Moszkva. 1961 (orosz nyelven).*

⁵² Felszabadulás, 148. l.

fasisztaellenes koalíció kialakításával kívánta szolgálni. E cél elérése érdekében a Magyar Kommunista Párt tevékenységét továbbra is a Szociáldemokrata Párttal 1944. október 10-én megkötött akció-egység-egyezmény szellemében fejtette ki. A két munkaspárt akcióegysége lehetővé tette a munkásosztály vezető szerepét az ország forradalmi-demokratikus átalakításában.

Ebben az időben a kommunista párt, figyelembe véve az ország gazdasági és politikai helyzetét, továbbá a német megszállók kiűzésének szükségességét, a demokratikus átalakulás programját hirdette meg.⁵³ Ez azonban egyáltalán nem jelentette, hogy a párt lemondott volna a proletárdiktatúra jelszaváról. Ellenkezőleg, midőn a párt a demokratikus átalakulásért folytatandó harc jelszavát zászlajára tűzte, tisztában volt azzal, hogy minél mélyrehatóbb lesz a demokratikus átalakulás, annál kedvezőbbek lesznek a feltételek ahhoz, hogy a demokratikus forradalom proletárforradalomba nőjön át.

1944. november 30-án a párt közzétette „Magyarország demokratikus újjáépítésének és felemelkedésének programját”, amelyben hangsúlyozta egy széleskörű nemzeti koalíció létrehozásának szükségességét a német és a magyar fasiszmus elleni harc céljából, az ország újjáépítése és demokratikus átforgalmazása érdekében, s e politikai egység szervezeteként javasolta a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front létrehozását. Ez az utóbbi hozná létre az új demokratikus államhatalmat. A program előirányozta a kartellek és a nagybankok állami ellenőrzését, az olajlelőhelyek, a bányák és a villanyerőművek államosítását. Követelte a 8 órás munkanap bevezetését, a fizetett szabadság rendszerének megvalósítását, a női és gyermekmunka díjazásában mutatókozó hátrányos megkülönböztetés megszüntetését és a reálmunkabér emelését. A program egyik legfőbb követelése az volt, hogy szüntessék meg a félféudális nagybirtokrendszert; kobozzák el az árulók, a háborús bűnösök, a német hadseregben szolgálatot teljesített „Volksbund”-tagok birtokait és rövid határidőn belül juttassák földhöz a földnélküli parasztságot, vagyis hajtsanak végre radikális földreformot.

Politikai téren a program a magyar nép elé a következő feladatokat állította: szakítás a hitleristákkal és aktív részvétel a fasiszta Németország elleni háborúban, az összes néppellenes, fasiszta szervezet feloszlata és megakadályozása annak, hogy a jövőben valaha is újjáéledhessenek, bírói úton való felelősségre vonása a hazaárulóknak és a háborús bűnösöknek, az állami hivatalok, a hadsereg és a bíróságok megtisztítása a fasisztáktól és más néppellenes elemektől; a fasiszta rendszer mindazon törvényeinek és rendelkezéseinek eltörlése, amelyek a reakciót szolgálták és ellentmondanak a demokrácia alapelveinek; a faji és nemzeti gyűlölség kiirtása az irodalomból és a sajtóból, a népoktatás rendszeréből és az egész társadalmi életből; a demokratikus szabadságjogok és a nép politikai jogainak visszaállítása; a sajtó-, a gyülekezési és egyesülési szabadság garantálása; minden hazafinak és a nemzeti függetlenség valamennyi harcosának kiszabadítása a börtönökből.

A külpolitikában a magyar kommunista párt azt követelte, hogy minden szomszéd országgal, mindenekelőtt a Szovjetunióval jószomszédi kapcsolatok alakuljanak ki.

A Magyar Kommunista Párt felszólított minden demokratikus pártot, szervezetet és csoportot, minden hazafit, hogy támogassa ezt a programot.⁵⁴

⁵³ Uo. 170—179. l.

⁵⁴ Néplap, 1944. nov. 30.

A kommunista párt meghatározta az új állami berendezkedés szervezeti formáit is: a helyi nemzeti bizottságok a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front helyi szervezetei; a legfőbb hatalom az Ideiglenes Nemzetgyűlés kezében van, az Ideiglenes Nemzeti Kormány pedig — a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front kormánya.

A Kommunista Párt programját megvitatták a pártszervezetekben, mindeütt a felszabadított országrészekben s a program egyöntetű helyeslésre talált.⁵⁵

A kommunista párt vezette munkásosztály harcot indított a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front létrehozásáért, hogy segítségével Magyarország területéről véglegesen kiűzzék a fasisztákat és hozzájáruljon a demokratikus államhatalom kiépítéséhez. A Kommunista, a Szociáldemokrata Párt, a Nemzeti Parasztpárt és a Kisgazdapárt vezetői között Szegeden megindult tárgyalások sikeresen végződtek. A kommunista párt kezdeményezésére 1944. december 2-án Szegeden megalakult a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front, amely tevékenységének alapjául elfogadta a kommunista párt által előterjesztett program-tervezetet.⁵⁶ A Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontban a kommunista párt mellett részt vettek a Szociáldemokrata Párt, a Kisgazdapárt, a Nemzeti Parasztpárt, a Polgári Demokrata Párt és a szakszervezetek. Ilyenképpen az ország alapvető pártjai vették kézbe a hatalmat.

A függetlenségi front programja, amelyet december 2-án fogadtak el, tartalmát tekintve nemzeti, demokratikus, antifeudális és antifasiszta program volt. Az volt a feladata, hogy széles alapokon egyesítse egy táborban a munkásokat, a parasztokat, a demokratikus értelmiséget és a magyar polgárság hitlerellenes beállítottságú részét. A függetlenségi front programját ezt követően a városokban és falvakban népgyűléseken vitatták meg; ezeknek a népgyűléseknek a határozata arról tanúskodik, hogy ezt a programot Magyarország egész dolgozó népe támogatta.⁵⁷

1944 végén és 1945 elején a német csapatok folytatták visszavonulásukat, tönkretéve és megsemmisítve mindent, ami útjukba került; az ellenséges csapatok visszavonulásával párhuzamosan, a felszabadult vidékeken megalakultak a községi, járási, városi, megyei nemzeti bizottságok, mint a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front helyi szervezetei, mint helyi hatalmi szervek. A nemzeti bizottságok koalíciós alapon jöttek létre, s az első hónapokban, míg nem voltak központi államhatalmi szervek, a maguk kezében összpontosították a teljes hatalmat. Munkájukban főként a kommunista szervezetekre támaszkodtak, minthogy a kommunisták voltak a nemzeti bizottságok legaktívabb tagjai.

A nemzeti bizottságok általában forradalmi módon működtek s a néptömegek érdekeit fejezték ki. Ez azonban nem vonatkozik valamennyi nemzeti bizottságra. Voltak közöttük olyan szervezetek is, amelyekbe álcázott horthysták, sőt nyilasok is beférköztek. Így, egyes helyeken, a reakciós bizottságokkal szemben a kommunisták és a szociáldemokraták létrehozták a maguk forradalmi bizottságát, s a kétféle szervezet között éles harc bontakozott ki a hatalomért a helyi feltételek között.

Egészükben azonban a nemzeti bizottságok hatalmas szerepet játszottak az új államhatalom kiépítésében. Kezdeményezői voltak a demokratikus koalíciós kormányzat létrehozásának, a népbíróságoknak és a tisztviselők igazoló

⁵⁵ Felszabadulás, 179—181. l.

⁵⁶ Délmagyarország, 1944. dec. 3.

⁵⁷ Néplap, 1944. dec. 20.

bizottságainak, sőt arra is kísérletet tettek, hogy átalakítsák a régi államapparátust. Faluhelyen az ő vezetésükkel indult meg a tönkretett gazdaságok talpraállítására. Sokhelyütt az ő vezetésükkel termelési bizottságok jöttek létre, vagy parasztbizottságok (földigénylőbizottságok), amelyek magukra vállalták a föld felosztását a parasztság között. A nagyvárosok nemzeti bizottságai a felszabadulás utáni első hetekben gyakran kiterjesztették a hatalmukat az ország elég tekintélyes területeire is. Olyan városok nemzeti bizottságai, mint Szeged és Debrecen, a helyi jelentőségű ügyek mellett — az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulásáig — több olyan rendelkezést hoztak, amelyek országos érvényűek voltak. Ilyen szerepet játszott a felszabadulás utáni első hetekben a fővárosi Nemzeti Tanács is, amely első ülésén kimondta, hogy míg a kormány Budapestre érkezik, ellátja a kormány funkcióit.

A nemzeti bizottságok nagy szerepet játszottak az Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívásának előkészítésében.⁵⁸ 1944 december elejétől a felszabadított országrész politikai életének középpontja Szegedről Debrecenbe helyeződött át. Debrecenben összegyűltek nemcsak a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front képviselői: a kommunista párt, az ismét feléledt Szociáldemokrata Párt, a Nemzeti Parasztpárt és a Kisgazdapárt képviselői, hanem a volt horthystáknak az a része is (jórészt magasrangú katonatisztek)⁵⁹, akik október 15-én átálltak a Szovjet Hadsereg oldalára, továbbá annak a küldöttségnek a tagjai, amely részt vett a moszkvai fegyverszüneti tárgyalásokon. December 12-én létrehozták az Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívását előkészítő bizottságot. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés első ülését december 21-re tűzték ki. Ezzel összefüggésben hatalmas munka bontakozott ki az országban, minthogy 8 nap leforgása alatt kellett lebonyolítani a helyi választásokat és összegyűjteni a képviselőket Debrecenbe. A nemzetgyűlési képviselőket a helyi nemzeti bizottságok jelölték, a nagyobb községekben és a városokban pedig népgyűléseken választották. A megválasztott képviselőket a nemzeti bizottságok megbízólevéllel látták el.

A Debrecenben 1944. december 21-én összegyűlt Ideiglenes Nemzetgyűlés összetétele megfelelt az országban azidőtájt kialakult osztályerőviszonyoknak. Az ipari munkásokat 42 képviselő képviselte, a mezőgazdasági munkásokat és a szegényparasztokat — 39, a kulákokat és a középparasztokat — 36; a parlamentben a kisiparosoknak 37, az értelmiségieknek 60 képviselőjük volt, az egyházakat 7, a katonákat 6, a kereskedőket 2 képviselő, a kereskedelmi alkalmazottakat pedig egy képviselő képviselte.⁶⁰ Az ország egész területének

⁵⁸ *Balázs Béla*: A nemzeti bizottságok szerepe népi demokráciánk létrejöttében. Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből. Bpest. 1955. (A továbbiakban: TMNT) 154—236. l.

⁵⁹ A magyar hadsereg legfőbb parancsnoki karában a régi tábornokok többsége az 1944. október 15-i fordulat után is hű maradt Horthyhoz. A német befolyást ellenzők s a germénofil tábornokok között a küzdelem már 1943 nyarán kiéleződött, s ez akkor a német-ellenes Nagybaconi Nagy Vilmos honvédelmi miniszter lemondásához, 1943 végén pedig a fasiszta Feketealmi-Czeidner és Grassy ellen indított bírósági eljárás-hoz vezetett. A magyar hadsereg tíz vezéreztudósa közül egyedül Beregffy Károly működött együtt a németekkel 1944. okt. 15. után is. A többiek: Szombathelyi, Nagybaconi Nagy, Csataj, Vörös, Miklós, Lakatos stb. nem vezethették tovább egységeiket, vagy letartóztatták őket, vagy átálltak a Vörös Hadsereg oldalára. A magasrangú katonatisztek körében erős volt a németellenes hangulat, viszont a törzs- és főtisztek körében a fasiszta befolyás sokkal erőteljesebb volt.

⁶⁰ *Révész Imre*: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány. TMNT. 143. l.

felszabadulásával az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagjainak száma 230-ról 498-ra emelkedett. Osztályösszetétele szempontjából alig különbözött valamiben is a debrecenitől. 115 paraszti és mezőgazdasági munkás-képviselő, továbbá 113 ipari munkásképviselő reprezentálta a Magyarországon hatalomra került két alapvető osztályt. Ezen kívül a parlamentnek volt 50 kisiparos képviselője, 8 kereskedő és 5 bankigazgató és gyárigazgató képviselője. A képviselők között volt 27 pártalkalmazott, 35 újságíró és író, 32 ügyvéd, 23 tanító, 13 tanár 16 pap.⁶¹

Pártok szerint a debreceni nemzetgyűlés a következőképpen oszlott meg: kommunista: 71, kisgazdapárti: 55, szociáldemokrata: 38, parasztpárti: 16, polgári demokrata párti: 12, a szabad szakszervezetek képviselője: 19 és 19 pártönkívüli. A kiegészült Nemzetgyűlésben a 498 képviselő közül 130 volt kommunista, 122 kisgazdapárti, 97 szociáldemokrata, 40 parasztpárti, 21 polgári demokrata párti, 61-en képviselték a szabad szakszervezeteket, 27-en voltak pártönkívüliek.⁶² A kommunista párt ez alkalommal is az Ideiglenes Nemzetgyűlés legnagyobb pártja maradt; a párt a mandátumok 26,1%-val rendelkezett.⁶³

A kommunista párt, a szociáldemokrata párt, a nemzeti parasztpárt és a szabad szakszervezetek, vagyis azok a pártok, amelyek a munkások, a dolgozó parasztok és a haladó értelmiségiek érdekeit képviselték, a debreceni időszakban a nemzetgyűlési mandátumok 62,6%-val rendelkeztek, Budapestre kerülve pedig 65,8%-val, vagyis a munkásosztálynak és a dolgozó parasztság-nak csaknem kétharmados többsége volt a parlamentben. A kisgazdapárttal alkotott koalíciójuk révén pedig ezek a pártok a mandátumoknak a 90,4% felett rendelkeztek.⁶⁴

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés december 21–22-én megtartott első ülészaka megvetette az alapját a kialakulóban levő népi demokratikus rendszer központi szerveinek. A Nemzetgyűlés kiáltvánnyal fordult a magyar néphez, amelyben kifejtette az új demokratikus államhatalom jelentőségét és megjelölte az új Magyarország felépítésének legfontosabb feladatait.

Ekkor nem döntötték még el az államforma kérdését. A köztársaságot egyelőre nem kiáltották ki, de gyakorlatilag megszűnt a magyar királyság korábban fennállt kormányzói tiszte. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1944. december 22-én Politikai Bizottságot hozott létre, amely az államfő feladatkörét látta el és 22 főből állt. Tagja volt 4 kommunista, 5 kisgazdapárti, 4 szociáldemokrata, 3 parasztpárti, 2 polgári demokrata és 4 pártönkívüli.⁶⁵

A Politikai Bizottság első teendője a miniszterelnök kinevezése volt. Erre a tisztségre Miklós Bélát javasolták, az 1. magyar hadsereg volt parancsnokát, aki átállt a szovjet hadsereg oldalára. Ő kapta azt a megbízatást, hogy alakítson Ideiglenes Nemzeti Kormányt. Ebben 3 kommunista, 2 kisgazda, 2 szociáldemokrata, 1 parasztpárti és 3 volt horthysta miniszter foglalt helyet. Vagyis a kormány összetétele jobboldalibb volt, mint a parlamenté: a 12 miniszterből 3 volt horthysta, a negyedik horthysta maga a miniszterelnök volt.

⁶¹ Uo.

⁶² Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója (a továbbiakban INN). Bpest. 1946. 181. l.

⁶³ 1945 februárjában a magyar kommunista párt taglétszáma meghaladta a 30 000-et, 1945 májusában pedig a 150 000-et.

⁶⁴ INN. 1946. 181. l.

⁶⁵ Uo. 22. l.

A kormányban a többség — ennek ellenére — a munkások és a parasztok kezében volt.⁶⁶

1944 decemberében a 3. Ukrán Front csapatai szakadatlanul támadtak, felszabadították a Dunántúl jelentős részét: Pécs, Kaposvár, Dombóvár városokat. December 20-án a Front csapatai nagyszabású hadműveletbe kezdtek Budapestről nyugatra, áttörték a magyar—német arcvonalat a Balaton—Velencei-tó—Duna térségében, felnyomultak Esztergomig, s bekerítették ilyenképpen az ellenfél Budapesten elhelyezett erőit.

Ebben az időben a 3. Ukrán Front politikai osztálya és a magyar antifasiszták nagyarányú felvilágosító munkát végeztek. 1944 decemberétől 1945 áprilisáig a 3. Ukrán Front 43 magyar nyelvű röplapot adott ki összesen 3 610 000 példányban.⁶⁷

A szovjet csapatok támadásával szemben csaknem valamennyi magyar katonai egység gyengének bizonyult. Az általános helyzet és a hadifoglyok-antifasiszták felvilágosító munkája hatása alatt gyorsan elvesztette harckészségét. A magyar csapatokban a szökés tömegessé vált, a katonák egyedül vagy csoportosan mind nagyobb tömegekben átálltak a Vörös Hadsereg oldalára. Ezt elősegítette az is, hogy a szovjet katonai parancsnokság a megadásra való felszólítás helyébe a hazatérés jelszavát hirdette meg közöttük.⁶⁸

Miután elvesztették bizalmukat utolsó szövetségeseikben, Magyarországon, a német parancsnokság ezen a frontszakaszon nem vetett be egész magyar kötelékeket, hanem a német egységek közé ékelt be egy-egy kisebb csoportot, s a magyar csoportok háta mögé gépfegyvereket állított, hogy elejét vegye szökésüknek vagy annak, hogy átálljanak a Szovjet Hadsereg oldalára.

Az 1944. december 25-én körülzárt budapesti katlanban maradtak a 13. harckocsi-hadosztály, a „Feldherrnhalle” nevű gépesített SS-hadosztály, a 271. gyalogos hadosztály, a 8. és a 22. gyalogos SS-hadosztály, a 239. német ostromágyú dandár, továbbá a 10., 12. és 20. magyar gyalogos hadosztály maradványai.⁶⁹

Korántsem teljes adatok szerint a budapesti hadművelet idején csupán a 2. Ukrán Front körzetében 807 magyar és német katona és tiszt tért vissza önként a frontvonalon át, hogy felvilágosító munkát végezzen a saját volt egységében. Közülük rövidesen visszatért a Vörös Hadsereghez 613 fő s magával hozott 6440 magyar és német katonát és tisztet. A budapesti hadművelet idején a 2. Ukrán Front 255 röplapot bocsátott ki több mint 39 000 000 példányban.⁷⁰

A Budán körülzárt német—magyar katonai csoport felszámolása idején 1945. február 1. és 13. között a 2. Ukrán Front körzetében 320 magyar hadifogoly-önkéntes átment a frontvonalon és közülük 275-en — felvilágosító munkát végezve a harcvonalban — 2192 magyar tiszttel és katonával tértek vissza.⁷¹

A háború befejező szakaszában, midőn az már magyar földön folyt, a magyar tisztek nemcsak hogy nem akadályozták meg, hogy katonáik szovjet röplapokat olvassanak, vagy hallgassák a hangszórós adásokat, hanem ezt elő

⁶⁶ *Révész*: i. m. 148. l.

⁶⁷ HMI. 32. f. 11306. op. 91. d., 317. l.

⁶⁸ Uo. 311—312. l.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ Uo. 128, 144. l.

⁷¹ Uo. 155. l.

is segítették. Az 1. magyar lovasezred híradós százada, amely teljes egészében átállt a Vörös Hadsereg oldalára, sok magyar és német röplapot is magával hozott. A katonák kijelentették, hogy a németnyelvű röplapokat a tiszték lefordították nekik.⁷²

1945. január 3-án átment az ellenséges állásokba a körülrzárt Budapesten a volt fővárosi 5. kerületi 3. század két katonája: Baktay Emil és Tóth István. Másnap magukkal hoztak 11 katonát 5 puskával és 2 géppuskával. Áttérésükkor a németek észrevették és géppuskatűz alá vették őket. Tóth és Baktay géppuskatűzzel válaszoltak és fedezték bajtársaik átállását.⁷³ Így változott át a magyar katonák gyűlölete a német megszállók iránt nyílt küzdelemmé. S ezek nem elszigetelt esetek voltak.

A porosz kaszárnya-módszerek a fasiszta fenphéjazással együtt már önmagában szinte elegendők voltak, hogy ellenséges viszonyt teremtsenek a német és a magyar katonák és tiszték között. Ráadásul a németek szigorú ellenőrzést vezettek be a magyarokkal szemben, minthogy nem bíztak bennük s készeknek tartották őket arra, hogy bármely pillanatban megszökjenek vagy megadják magukat. A hegyi vadász-brigád egész személyi állománya külön erre a célra kijelölt német katonai csoport felügyelete alatt állt, amely gépfegyverekkel volt felszerelve. A csoport feladata az volt, hogy megghiúsítsák a magyaroknak minden olyan kísérletét, hogy megadják magukat vagy megszökjenek. Ennek ellenére azonban, mint olvashatjuk a 2. Ukrán Front politikai csoportjának jelentésében, „a magyarok között szakadatlanul emelkedik az átállók, a katonaszökevények és az önkéntes hadifoglyok száma”.⁷⁴

A 4. gárdahadsereg politikai osztályának jelentése szerint „a magyar katonák egyes esetekben igen szívesen beleegyeztek abba, hogy visszatérjenek csapattestükhöz és áthozzák magukkal bajtársaikat még akkor is, mikor pedig a németek bizonyos sikereket értek el abban a kísérletükben, hogy áttörjenek Budapest irányában”.⁷⁵

A magyar katonák tudatosan vállalták ezt a feladatot, ilyenképpen is elősegíteni igyekezvén hazájuk felszabadulását. A nyilas képviselők Nemzeti Szövetségében gyakran esett szó arról, hogy az orosz oldalról visszatérő magyar katonákat azonnal agyonlőtték; december 1-én itt azt követelték, hogy fokozzák a harcot a katonaszökevények és az átállók ellen, mivel, mint mondták, midőn Balassagyarmaton a lakosság meglátta a 14 felakasztott katonát, „a lakosság hangulata megváltozott és mindenki hisz a jövőben”.⁷⁶ A magyar hazafiak többszörösen kockára tették az életüket, midőn ilyen feladatra vállalkoztak, mert a német alakulatok éberren figyelték a frontvonalat, s azonnal tüzet nyitottak a fronton átjövőkre. A szovjet hadügyminisztérium irattára sok olyan magyar katonának őrizte meg a nevét, akik életüket áldozták hazájuk szabadságáért, midőn keresztül akartak vágni a frontvonalon.

Néhány további adat a 7. gárdahadsereg 1944 decemberi jelentéséből. A 2. magyar harcokosi-hadosztály kötelékébe tartozó 3. gépesített lövészczred 5. zászlóaljában, kiegészítése után, mintegy 600 katona harcolt. December 21-re a zászlóaljban nem maradt 50 főnél több. A katonák többsége átállt a Szovjet Hadsereg oldalára. Az ezred 4. zászlóalja, amely Ipolyság környékén volt

⁷² Uo. 156. l.

⁷³ Uo. 582. d., 129. l.

⁷⁴ Uo. 160. l.

⁷⁵ Uo. 423. f., 2914. op., 254. d., 36. l.

⁷⁶ OL. OgyL. TNSz. jkv. 1944. dec. 1., 122—131. l.

bevetve, a harcok megindulása előtt mintegy 1500 főt számlált, december 14-re pedig mindössze 35 fő maradt a zászlóaljban. „Bátran mondhatjuk — vallotta az 5. hadosztály írnoke —, hogy a 3. gépesített lövészezred megszűnt létezni. A halottak és a sebesültek száma nem nagy. Az ezred legénységének nagyobb része átszökött az oroszokhoz.”⁷⁷ Hasonló helyzet nemcsak a 2. harcokcsi-hadosztály ezredei és alegységei között alakult ki.

Még a Szent László-hadosztály egységei is, amelyekben pedig Szálasi különösen reménykedett,⁷⁸ ugyanezen jelentés szerint, „nem viszonzták a tüzet és nagy csoportokban, tisztjeikkel együtt, megadták magukat”. Csupán december 28-án „önként megadta magát egységeinknek több mint ezer katona ebből a hadosztályból, élükön a tüzérezred parancsnokával, Valem István (?) alezredessel s az ezred más 28 tisztjével”.⁷⁹

A 46. hadsereg 1944 decemberi összefoglaló jelentésében szintén számos esetet sorol fel „a magyar katonák csoportos megadásáról, akik gyakran tisztjeik vezetésével adták meg magukat”.⁸⁰ December 5-én a 7. hadsereg arcvonalán, Budapest felé való előrenyomulása közben „9 szervezett átállás zajlott le magyar katonák és tisztek részéről”.⁸¹

1944 novemberétől a Vörös Hadsereg oldalára átállt katonák azt a kívánságukat fejezték ki, hogy fegyverrel a kezükben harcolhassanak a nyilasok és a német megszállók ellen. A 700 kihallgatott katona 98%-a kifejezte azt a kívánságát, hogy harcoljon a hitlerista csapatok ellen.⁸²

A magyar és a német csapatok közti gyűlölet különösen élessé vált a bekerített Budapesten. A budapesti harcok, a debreceni Ideiglenes Kormány megalakulása és tevékenysége (fegyverszüneti szerződés, hadüzenet Németországnak, új hadsereg létrehozása) nagy hatást gyakoroltak a magyar hadseregre. Ezért nem meglepő, hogy a németek és a nyilasok terrorja a magyar hadseregben jelentkező ellenállás miatt napról napra fokozódott. Ezért pl. Budapestről Sopronba szállították őrizet alatt a magyar hadsereg 170 ismert (vezető) tisztjét.⁸³

A budai oldal felszabadításáért folytatott harcokban több mint 2500 magyar katona vett részt. A budai vár ostromakor létrehozták az Önkéntes Magyar Ezredet, amelynek Variházy Oszkár alezredes lett a parancsnoka.⁸⁴

A tengerészgyalogság 83. különleges lövészbrigádjának február 11-i, a Budán meghúzódtott ellenséges fegyveres csoportosulás felszámolásáért indítandó döntő rohamot elrendelő harci parancsában ez áll: „A tengerészgyalogság 16. különleges zászlóalja a magyar önkéntes hadsereg egy századával közösen támadást hajt végre a 2804. pont irányában azzal a feladattal, hogy elfoglalja az Imre herceg út vonalát.” Ugyanennek az egységnek a másnapi hadparancsában az a feladat állt, hogy foglalják el a Várat és jussanak ki a Felsőhegy utcához. Eközben a tengerészgyalogság 144. különleges zászlóaljának a magyar önkéntes hadsereg 8. századával együtt a vár keleti oldalán kell tá-

⁷⁷ HMI. 341. f., 5337. op. 265. d., 59. l.

⁷⁸ OL. OgyL. TNSz. jkv. 1944. dec. 8. 1. l.

⁷⁹ HMI. 341. f., 5337. op., 265. d., 59. l.

⁸⁰ Uo. 243 f. 2914. op., 252. d., 40. l.

⁸¹ Uo. 41 f. 5337. op., 269. d., 129 l.

⁸² Uo. 244 f. 2980. op., 163. d., 124. l.

⁸³ Uo. 32. f. 11306. op., 582. d., 161—163. l.

⁸⁴ *Tóth Sándor*: Magyar önkéntesek Budapest felszabadításában. Élet és Tudomány, 1963. 13. sz. 391. l.

madnia, a tengerészgyalogság 305. különleges zászlóaljának pedig, a magyar önkéntes ezred 7. századával karöltve fel kell készülnie a vár elleni nyugatról kiinduló támadásra.⁸⁵

A tengerészgyalogság 83. különleges lövészbrigádjának a harci naplójában olvashatjuk, hogy 1945. február 11-én a brigád egységei, az önkéntes magyar ezred 7. és 8. századával egyetemben 9^h15'-kor támadásba lendültek a vár elfoglalásáért. 13^h-ra elfoglalták a Lenke-teret és más pontokat. Eközben foglyul ejtettek 80 magyar katonát, akik csatlakoztak a magyar önkéntes hadsereg harcoló századához. Ezen a napon a tengerész-gyalogsági brigádból 10-en estek el és 23-an sebesültek meg, a magyar századból pedig 12-en estek el, 15-en sebesültek meg. Ugyanakkor megsemmisítettek több mint 200 ellenséges tisztet és katonát, foglyul ejtettek 1590 főt, köztük 83 tisztet. A másnapi harcokban a tengerészbrigád, a magyar századok és a 320. lövész-hadosztály további, még nagyobb sikereket értek el.⁸⁶

A tengerészgyalogság 83. lövész-brigádjának napiparancsában elrendelték, hogy a magyar önkéntes hadsereg beosztott egységeit teljes ellátásban részesítsék s velük mint egyenlővel bánjanak,⁸⁷ a foglyul ejtett magyar tisztek és legénység közül pedig mindazokat, akik hajlandók harcolni a németek ellen, fegyverezték fel és osszák be a küzdő magyar egységekhez.

A Budapest felszabadításért folytatott harcokban több mint 600 magyar önkéntes halt hősi halált.⁸⁸ A 2. Ukrán Frontnak a 3. Ukrán Front csapatai által támogatott elkeseredett küzdelme Budapestért, amely 1945. január 1-én kezdődött, 1945. február 13-án, az ősi Budavár bevételével ért véget. A Budapestért folyó harcokban a szovjet csapatok foglyul ejtettek 110 000 katonát és tisztet, nagy mennyiségű fegyverzetet zsákmányoltak. A szovjet csapatok nagy győzelmet arattak, felszámolták a hitleristák budapesti fegyveres csoportosulását.⁸⁹

A Szovjet Hadsereg támadásának idején a magyar katonák tömegesen szöktek meg Szálasi hadseregéből. December elején maguk a nyilasok is kénytelenek voltak bevallani a Nemzeti Szövetségben, hogy a hadsereg felbomlott. A vezérkari főnök a Dunántúlon 50 000, a katonák által eldobált puskát szedetett össze.⁹⁰

A 46. hadsereg 1944 decemberi jelentésében olvashatjuk: „Az utóbbi időben jelentékenyen megnőtt a szökések száma a magyar hadseregből. Az átszököttek tanúsága szerint Martonvásáron, Baracskán, mielőtt a mi csapataink oda megérkeztek volna, többszáz katonaszökevény rejtőzködött, akik civil ruhába öltöztek át. A szökevényekre a németek valóságos hajtóvadászatot rendeztek. Az elfogott szökevényeket a helyszínen agyonlőtték. A szökevények egy részének azonban sikerült keresztül jutnia a fronton, a többiek pedig elrejtőztek a Vörös Hadsereg megérkeztéig.”⁹¹

A 7. gárdahadsereg jelentésében is találunk olyan tényeket, amelyek tükrözik a tömeges szökést a magyar hadseregből: hazatérésüket vagy átállításukat a Vörös Hadsereg oldalára. „A felszabadított helységekben — olvas-

⁸⁵ HMI. 2130. f., 104577. op., 1 d., 41—42. l.

⁸⁶ Uo. Zsurnál. 19—20. l.

⁸⁷ Uo. 1. d., 41. l.

⁸⁸ *Tóth Sándor*: i. m. 391. l.

⁸⁹ *R. Malinovszkij*: Harc Budapestért. Pravda, 1955 febr. 13. (orosz nyelven).

⁹⁰ OL. OgyL. TN Sz. jkv. 1944. dec. 1. 2—3. l.

⁹¹ HMI. 243. f. 2914. op., 252. d., 39. l.

hatjuk a jelentésben — különösen december 5. óta igen sok katona sőt tiszt is előmerészkedik, akik valamennyien polgári ruhákba öltöztek át.”⁹²

Megerősítik ezt a helyzetet a képviselők Nemzeti Szövetségének fennmaradt jegyzőkönyvei is. Maróti Károly a Nemzeti Szövetség 1945. január 2-i ülésén — a felsorakoztatott konkrét tényanyag mellett — kijelentette az egybegyültek előtt, hogy a Bakony erdői zsúfolva vannak szökött katonákkal. 1945. január 9-én Német Andor, az adott kérdés tárgyalása alkalmával, elmondotta, hogy a Magyaróvárra irányított 1200 leventéből három nap alatt csak 500 maradt. A többiek hazaszöktek. A Budapest környékén összegyűjtött 1600 leventéből pedig, Maróti Károly szerint, mindössze 160 maradt. Nagy Iván az ágfalvai léghárítósok esetét adta elő. Főhadnagyuk hazaszökött, Miskolcra, az altisztek pedig karácsonykor „kimenőt” vettek ki és nem tértek többé vissza.⁹³

Igy a magyar hadseregből, amely 1944 novemberében több mint 1 millió főből állt, s amelyet a nyilasok totális mozgósítással további 1 millió fővel kívántak növelni, 1945. február 2-ra, a harcokban elszennvedett veszteségei (ezek száma jelentéktelen volt), főként pedig a Szovjet Hadsereg oldalára való átállások és a szökések következtében mindössze 214 000 fő maradt.⁹⁴

A Szálasi rendelkezésére álló maradék csapatok is csaknem harcképtelenek voltak. Az SS-hadosztály Németországban volt, kiképzésen. Hajmás-kéren, ahová Zerinváry Szilárd, a Nemzeti Szövetség megbízottjaként megérkezett, Mayerszky hadnagy tanácsára nem tartott gyűlést annak a 600 katonának a számára, akik ott tartózkodtak, minthogy 30–40%-uk hajlamos volt a szökésre.

Február 15-én Hocki Károlynak, a Nemzeti Szövetség agitátorának a katonák kijelentették, hogy „nem hajlandók az oroszok ellen harcolni”.⁹⁵

1945 márciusában Nagysurányban Bucsik Flórián családja ellenállást tanúsított a nyilasokkal szemben, akik lövészárkot akartak velük ásatni. Az apa és három fia leterítették jónéhány katonát és csak német tankok segítségével tudták házukat szétdulni.⁹⁶ A három fiú elesett, az apának sikerült elrejtőznie.

A Magyarországon folyó harcok idején 1945 márciusában és áprilisának elején a magyar hadsereg teljesen széthullott. 1945. április 1-én Püskitől keletre egy szigeten a magyar utászok és a németek között fegyveres összetűzés zajlott le. Többen elesetek és megsebesültek; a németek visszavonultak, 376 magyar honvéd és 9 tiszt pedig átállt a Szovjet Hadsereg oldalára.⁹⁷

Arra a kísérletre, hogy a magyar csapatokat kivezényeljék Ausztriába, a magyar katonák többsége és sok tiszt is eldobta a fegyvert és csoportosan, nem egyszer nagyobb egységekben is, mint például az 1. hegyivadász-dandár, megadták magukat a Szovjet Hadseregnek.

Április 4-én a Szovjet Hadsereg befejezte egész Magyarország felszabadítását. A népi demokratikus hatalmat április 4-én kiterjesztették az egész ország területére.

⁹² Uo. 341. f., 5337. op., 269. d., 127. l.

⁹³ OL. OGYL. TNSz. jkv. 1945. jan. 2., 1945. jan. 9. 41. l.

⁹⁴ *Gazsi József. Adatok és dokumentumok a Szálasi-hadsereg történetéhez. Hadtörténelmi Közlemények, 1960. 2. sz. 227. l.*

⁹⁵ OL. OGYL. TNSz. jkv. 1945. febr. 16. 51. l.

⁹⁶ BMI. V—19430—IV—82—83. l.

⁹⁷ HMI. 243. f. 9533. op., 234. d., 391—392. l.

Már Magyarország felszabadításának kezdetével, a párt két központjának, az ország felszabadult és megszállt részén való aktivizálódásával s a széleskörű fasisztaellenes nemzeti front létrehozásával a forradalmi válság forradalomba nőtt át.

A munkások, parasztok, a kispolgárság és értelmiség hitlerellenes része a munkásosztály vezetésével, felhasználva a kedvező helyzetet, amely a fasiszmus szétzúzása és a Szovjet Hadsereg felszabadító tette nyomán következett be, eltávolították a hatalomból a nagybirtokosokat és a németbarát monopolista nagykapitalistákat, s a maguk kezébe vették a hatalmat. Az új hatalom a munkásosztály és a parasztság forradalmi-demokratikus diktatúrája volt.

A. И. Пушкаш:

О роли прогрессивных сил Венгрии в освобождении страны

Резюме

Период сентября 1944 — апреля 1945 годов, то есть, освобождения Венгрии от фашистского гнета и победы народно-демократической революции в стране является предметом данного исследования. Особое внимание в нем уделено участию прогрессивных сил Венгрии в борьбе за свержение власти хортистов и нилашистов и изгнание из страны войск немецких оккупантов.

В статье прослеживается деятельность нилашистов, рвавшихся к власти, которая с лета 1944 г. пользовалась поддержкой официальных представителей фашистской Германии и оккупационных гитлеровских войск. В результате путча, одобренного в Берлине, в октябре власть захватили нилашисты и Хорти вынужден был уйти в отставку. В условиях революционного кризиса, обострившегося на территории Венгрии военным положением (схваткой сил социалистического государства с гитлеровскими полчищами и на венгерском театре военных действий), была создана фашистская диктатура, в лице правления нилашистов.

Основное содержание статьи посвящено борьбе трудящихся Венгрии, под руководством рабочего класса во главе с Коммунистической партией против фашизма и войны. В ней показано, какую школу революционной борьбы прошли рабочие, создав широкий антифашистский, антигитлеровский национально-освободительный фронт против немецких оккупантов и венгерских фашистов всех мастей. Автор статьи приводит факты совместной борьбы венгерских патриотов и советских войск за освобождение Венгрии. В работе освещаются основные формы народной борьбы: сопротивление демонтажу и эвакуации в Германию фабрично-заводского оборудования, уклонение от призыва и дезертирство из армии, массовый переход солдат венгерской армии на сторону Советской Армии, партизанская борьба.

Используя благоприятную обстановку, создавшуюся в результате разгрома Советской Армией военных сил германского фашизма и его венгерских сателлитов, рабочий класс и крестьянство Венгрии в союзе с антигитлеровски настроенной частью буржуазии, в ходе народно-демократической революции свергли власть хортистов и нилашистов и установили революционную диктатуру рабочих и крестьян в форме народной демократии.

A. I. Puskás:

Contributions relatives au rôle des forces progressistes dans la libération de la Hongrie

Résumé

Mettant au point l'histoire de la période allant d'octobre 1944 à mars 1945 la présente étude décrit un chapitre de l'histoire de la Hongrie libérée de sous le joug de l'oppression fasciste et relate la victoire remportée par la révolution démocratique. L'auteur de l'étude porte une attention toute particulière à la question de savoir quel fut le rôle des

forces progressistes hongroises dans la lutte engagée pour le renversement du pouvoir des croix fléchées (nazis hongrois) et pour l'expulsion du pays des troupes d'occupation allemandes.

L'auteur de l'étude décrit l'activité des croix fléchées visant à s'emparer du pouvoir, activité qui se vit dès l'été 1944 soutenue par les représentants officiels de l'Allemagne et par les troupes d'occupation allemandes. En résultat du putsch approuvé par Berlin les croix fléchées réussirent à s'assurer le pouvoir et Horthy se vit obligé de démissionner. C'est au milieu d'une crise révolutionnaire, accentuée encore par suite de la situation de guerre régnant dans le pays (heurts de l'État socialiste avec les hordes hitlériennes dans les territoires de la Hongrie) que se créa avec en tête les croix fléchées la dictature fasciste.

L'auteur consacre la majeure partie de son étude à la description des luttes que les travailleurs hongrois appuyés par la classe ouvrière et le Parti communiste entamèrent contre le régime fasciste et la guerre. Ce faisant il relate les vastes expériences que les ouvriers acquirent sur le plan des luttes révolutionnaires en créant un large front de libération national contre les occupants fascistes allemands et contre toutes les variantes du régime fasciste hongrois. L'auteur n'omet pas de présenter les faits témoignant des luttes menées en commun par les patriotes hongrois et les troupes soviétiques pour la libération de la Hongrie. Il brosse un tableau sur toutes les formes des combats du peuple qui empêcha de démanteler et de transporter en Allemagne les installations des usines, se refusa à faire face aux ordres d'appel et déserta l'armée; les soldats de l'armée hongroise passèrent en masses à l'armée soviétique pour y participer aux combats de partisans.

La classe ouvrière s'alliant à la partie antihitlérienne de la paysannerie et de la bourgeoisie et profitant de cette situation favorable que l'armée soviétique écrasa les forces du fascisme hitlérien et de ses satellites hongrois réussit à renverser au cours de la révolution populaire démocratique le pouvoir des hortystes et des croix fléchées et créa sous la forme de la démocratie populaire la dictature révolutionnaire des ouvriers et des paysans.

Leo Valiani:

Tárgyalások Ausztria-Magyarország és Olaszország között 1914—1915-ben

Ferenc Ferdinánd meggyilkolása egyúttal a Habsburg-birodalom reformterveinek is véget vetett. Az osztrák-magyar kormány az volt a véleménye, hogy a Monarchiát csak egy győzelmes háború mentheti meg. Ausztria-Magyarország, ha azt akarja, hogy még nagyhatalomnak tekinthessen, nem teheti meg, hogy ne lépjen fel fegyveresen Szerbia ellen — mondotta gr. Berchtold külügyminiszter Ferenc Józsefnek 1914. július 2-án.¹ A magyar miniszterelnök, Tisza, aki a nemzetközi helyzetet józanabban látta, mint osztrák kollégái és tőlük eltérően meg volt győződve arról, hogy Oroszország — a Németország és Ausztria-Magyarország között fennálló szolidaritás ellenére — beavatkozik a háborúba, nem akarta a háborút, de nem zárta ki teljesen — és ezzel végzetesen meggyengítette saját ellenzéki állásfoglalását —, hogy pártolná azt abban az esetben, ha olyan helyzet alakulna ki, melyben biztosan lehetne számítani legalábbis Bulgária részvételére Szerbia megtámadásában.² Másrészt közismert volt az is, hogy Tisza mindenki másnál jobban ellenezte a háború helyetti egyetlen járható utat: az Osztrák-Magyar Monarchiában élő délszlávok nemzetiségi törekvéseinek kielégítését a Habsburg-monarchia újjászervezésének keretében. Ennek ellenére, két hét leforgása alatt, épp mikor a fejlemények

¹ *H. Hantsch*: Graf Leopold Berchtold I—II. köt. Graz—Wien. 1964, II. köt. 562, és k. l. Fél évszázad távlatából Hantsch, a katolikus történész még mindig ugyanúgy vélekedik: a Szerbia elleni háború elmulasztásának katasztrofális következményei lettek volna Ausztria-Magyarország számára. Uo. 576. és k. l. Hogy a háború hiánya mi módon okozhatott volna a világháborúhoz hasonló katasztrófát, ezt Hantsch nem magyarázza meg. A valóságban a közvetlen elhatározás Szerbia megtámadására — bár Bécsben ezt már egy éve tervezték — a szarajevói merénylet okozta felindulásban született és a rögtönzés minden jellemvonását magán viselte. Macchio, a későbbi itáliai nagykövet a szarajevói eset estéjén találkozott a bécsi külügyminisztériumban főnökével, Berchtolddal és Stürgkh osztrák miniszterelnökkel. Utóbbi rögtön a háború mellett nyilatkozott, mert ebben alkalmas eszközt látott arra, hogy az ausztriai szláv pártok és a pánszerb vagy jugoszláv mozgalom közti kapcsolatoknak véget vessen. Ő eszerint a háborút mint együttes belpolitikai műveletet is tekintette. Berchtold felvetette, hogy a Szerbia ellen intézett rögtöni támadás belesodorná a háborúba Oroszországot, ezt a kockázatot pedig szerinte viselni kellett ugyan, de nem előidézni. A külügyminiszter még abban a hitben ringatta magát, hogy lehetséges lesz egyedül Szerbia ellen viselni a háborút és elkerülni az összeütközést Oroszországgal, ugyanakkor pedig, lemondva Belgrád azonnali elfoglalásáról, amit a katonai vezetők sürgettek (holott nem álltak készen a csapatok egy villámakcióra), valójában időt adott az orosz kormánynak — amely az első percben még habozott a királygyilkosság miatt —, hogy megérlelődjék elhatározása a szerbek megvédelmezésére. Vö. a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban (H. H. St. A.) Macchio hagyatékában a Momentbilder aus dem diplomatischen Leben des Botschafters A. D. Freiherrn von Macchio c. gépelt kéziratot (VIII. fejezet).

² *H. Hantsch*: i. m. 560. és k. l.

igazolni kezdték aggodalmait és megmutatták, hogy Németországnak és Ausztria-Magyarországnak egyedül kell majd harcolnia legalábbis Oroszország, Franciaország és Szerbia ellen, Tisza megváltoztatta álláspontját és elfogadta a megelőző háború gondolatát.³

Nagybritannia beavatkozása a háborúba erősen lecsökkentette Németország győzelmi esélyeit; ugyanakkor nyilvánvalóvá tette azt is, hogy Ausztria-Magyarország csak akkor kerülheti el a vereséget, ha Olaszország — melynek háborúba lépése hármasszövetségbeli partnerei oldalán az angol beavatkozás után kizártnak látszott, viszont az angol flotta révén biztosított utánpótlások birtokában immár könnyen gondolhatott arra, hogy Ausztria ellen fordul — beláthatatlan ideig fenntartja semlegességét, melyet a római kormány 1914. augusztus 2-i nyilatkozatában leszögezett. Már az augusztus 8-i közös osztrák-magyar minisztertanácson, ahol Berchtold beszámolt arról, hogy Róma, Ausztria-Magyarország várható balkáni előnyomulására való tekintettel kárpótlást igényel és Berlin is azt javasolja, hogy kezdjenek ilyen értelemben tárgyalásokat. Conrad tábornok vezérkari főnök leszögezte, hogy nem rendelkezik elég katonai erővel ahhoz, hogy még egy harmadik fronton — az olaszokkal szemben is — háborút viseljen.⁴ Conrad, aki Sarajevoig az Olaszország elleni megelőző háború híve volt és utána is nehezen hajlott arra, hogy figyelmeztetéséből levonja a katonai helyzet diktálta következtetést, miszerint Olaszország felé megfelelő koncessziókra van szükség, hogy elkerüljék támadását, a következőkben is egyre azt ismételte, hogy az olasz beavatkozás Ausztria-Magyarország számára végzetesen kedvezőtlen katonai helyzetet teremtene. Érdemes elmélyedni abban a kérdésben, hogy Ausztria-Magyarország, amely mindent a Szerbia elleni háborúra tett fel — még azon az áron is, hogy így szembekerül Oroszországgal —, miért nem tekintette mindennél előbbrevalónak, hogy ezt a háborút meg is nyerje; és minthogy tudhatta, hogy abban az esetben, ha még az olasz támadással is szembe kell néznie, nem nyerheti meg, miért nem tett meg minden lehetőt, hogy időben biztosítsa magának Olaszország semlegességét. Még a nemrégiben megjelent Berchtold-életrajz — olyan tapasztalt történész munkája, mint Hugo Hantsch — sem foglal állást e kérdésben, holott éppen Berchtold volt az, aki kénytelen volt 1915 januárjában beadni lemondását, mert végre megértette, hogy feltétlenül meg kell adni Olaszországnak azokat az engedményeket, amelyek árán akkor még talán el lehetett volna kerülni beavatkozását.⁵

Helyes lesz e kérdést újra megvizsgálni a bécsi és római levéltárak vonatkozó anyaga és a nemrég kiadott olasz diplomáciai iratok alapján.⁶

A július 7-i közös minisztertanácson Berchtold, miután közölte, hogy

³ Tisza július közepén elfogadta, hogy háborút indítsanak Szerbia ellen, azzal a feltétellel, hogy csak annak megalázására és határkiigazításra törekedjenek, nem az annexióra. Július 31-én Tisza is egytértett azzal az állásponttal, hogy a kibékülésre vonatkozó angol javaslatot elvessék. Vö. a közös osztrák-magyar minisztertanács jegyzőkönyvét, H. H. St. A. — XXXX — 312 — P. A.

⁴ Uo.

⁵ H. Hantsch: i. m. 715. és k. l.

⁶ Bülow herceg római küldetését jelenleg Alberto Monticone dolgozza fel. Ami az olasz diplomáciai iratokat illeti, már 1954-ben megjelent az 1914. augusztus 2-tól Sangiuliano külügyminiszter haláláig (okt. 16.) terjedő iratokat közlő kötet; 1964-ben megjelent az 1914. június 28. és augusztus 2. közötti iratokat közlő kötet. Remélhetőleg a Sangiuliano halálától a beavatkozásig terjedő időszakra vonatkozó kötet, vagy kötetek megjelenése már nem késik sokáig.

háború esetére II. Vilmos és a birodalmi kancellár biztosították „Németország leghatározottabb támogatásáról”, hozzáfűzte, hogy „most még Olaszországgal és Romániával is számolnunk kellene”; majd a berlini kabinettel egyetértve azt a véleményt fejezte ki, hogy jobb előbb Szerbiát elintézni és megvárni a kárpótlás iránti esetleges igényt.⁷

A várakozás rövidebb volt, mint Berchtold gondolta volna. Sangiuliano márki, az olasz királyság külügyminisztere, már július 14-én a következőképpen határozza meg Bollati berlini és Avarna herceg bécsi nagykövetnek az olasz politika irányvonalát, amelyről különben már Flotow római német nagykövetet is tájékoztatta: „Egész politikánknak arra kell törekednie, hogy megakadályozza . . . Ausztria területi megnövekedését, ha azzal nem jár együtt megfelelő területi kárpótlás a mi javunkra.”⁸ Sangiuliano, ahogy levele szövegéből kiderül, akkor még nem gondolta volna, hogy az esetleges osztrák—szerb konfliktus európai háborúvá szélesedik, s így határozottan állította, hogy Olaszország helyesen teszi, ha egyelőre megmarad a Hármasszövetségben, bár egyáltalán nem zárta ki kilépésének lehetőségét: „néhány éven belül, hogy más csoportosuláshoz csatlakozzunk, vagy semlegesek maradjunk”.⁹ Véleménye szerint tehát a „Hármasszövetség szilárdsága és ütőképessége” érdekében Németországnak magáévá kellett volna tennie az olasz álláspontot az osztrák-magyar előnyomulás esetére Olaszországnak járó kárpótlás kérdésében.¹⁰ Július 18-án, mikor már meggyőződött arról, hogy Oroszország hadbaszáll Szerbia védelmében (előző nap egyenesen kérte a szentpétervári olasz nagykövetet, tanácsolja a cári kormánynak, hogy az fejtse ki világosan a bécsi kormánynak ezt a szándékát, megpróbálva ezzel jobb belátásra hangolni), Sangiuliano megbízta Bollatit, magyarázza meg sürgősen Berlinnek, hogy a Hármasszövetség szerződésének 7. cikkelye értelmében Olaszországot kárpótlás illeti meg minden ideiglenes vagy állandó jellegű területi foglalásért, amit Ausztria-Magyarország Szerbia előzőnlésével *dans les regions des Balkans* (a balkán térségében) végrehajt.¹¹

Egyelőre még szövetségesek közötti vitáról volt csak szó, még ha három olyan szövetséges között is, akik közül kettőt súlyos érdekellentétek választottak el egymástól és ebben a harmadiknak (Németországnak) kellett a döntőbíró szerepét játszania. Az orosz nagykövetnek, aki július 22-én arra figyelmezteti, hogy „Olaszországnak érdeke, hogy ne engedje összezúzni Szerbiát”, gátolva ezzel a balkáni osztrák hegemonia létrejöttét, Sangiuliano azt feleli: „Ez igaz, bizonyos határok között segíthetjük Szerbiát diplomáciai eszközökkel is, azért viszont nem fogunk háborúba keveredni Ausztriával, hogy megmentsük.”¹² A valóságban az olasz kormánynak, amely nem kevésbé volt

⁷ Lásd az ülés jegyzőkönyvét, H. H. St. A. XXXX. — 312.

⁸ I Documenti Diplomatici Italiani. IV. sorozat: 1908—1914. XII. köt. (1924. június 28.—augusztus 2.). Roma, 1964, 160. l. Vö. az egészre az Avarna—Bollati levelezést, 1914 július—1915 május (II carteggio Avarna—Bollati), „Rivista Storica Italiana” 1949—50. A kérdésre vonatkozó irodalomban vö. *Leo Valiani*: Il partito socialista italiano nel periodo della neutralità (Az olasz szocialista párt a semlegesség időszakában) (1914—1915). Milano. 1963. Vö. még *Brunello Vigezzi*: La neutralità italiana del luglio—agosto 1914 e il problema dell’Austria—Ungheria, „Clio”, 1965. 1. sz.

⁹ I Documenti Diplomatici, i. köt. 161. l.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo. 207., 221. l. A Hármasszövetségről ld. *Luigi Salvatorelli*: La Triplice Alleanza. Storia diplomatica. (A Hármasszövetség. Diplomáciatörténet.) 1878—1912. Milano. 1939; *Fritz Fellner*: Der Dreibund. Wien, 1960.

¹² I Documenti Diplomatici, i. köt. 278. l.

nacionalista vagy imperialista, mint Ausztria-Magyarország, elsősorban nem Szerbia megmentése volt a fontos, hanem az, hogy biztosítsa az olasz térhódítást Albániában és megakadályozza az osztrák térhódítást Montenegróban és általában a Balkán-félszigeten.

A szerb függetlenség támogatására nyújtott olasz diplomáciai segítség július 24-én, az ultimátum Belgrádba juttatásának másnapján, Sangiulianonak Olaszország berlini és bécsi nagykövetéhez intézett következő sürgönyében jutott kifejezésre. „Kérem Excellenciádat, jelentse az ottani külügyminisztériumnak, hogy abban az esetben, ha Ausztria-Magyarország — hacsak átmenetileg is — területi foglalásokat foganatosít előzetes beleegyezésünk nélkül, megsérti a szövetségi szerződés 7. cikkelyét és mi levonjuk ebből a következtetéseket. Ezenfelül jónak látom megjegyezni, hogy Ausztria-Magyarország e lépésének, mely veszedelmes bonyodalmakra vezethet, véleményem szerint nem lett volna szabad megtörténnie a szövetségesek előzetes jóváhagyása nélkül . . . Az az óhajunk, hogy szövetségeseinkkel egyetértő politikát folytassunk, de a balkáni kérdésekben . . . erre nem lesz módunk, ha nem kapunk megnyugtatót a 7. cikkely azonos értelmezése felől. Mert enélkül politikánknak arra kell irányulnia, hogy megakadályozza Ausztria területi terjeszkedését, vagyis így azokkal a hatalmakkal kellene együttműködni, amelyeknek ugyanez az érdekük . . .”¹³

Az olasz kormány az ultimátumról hivatalosan csak ennek átadása után értesült. Mivel olyan háborúról volt szó, melyet nem lehetett védelmi háborúnak minősíteni — hiszen Ausztria-Magyarország anélkül üzenté meg, hogy a másik fél támadása kényszerítette volna erre —, a védelmi szövetségként megkötött hármasszövetségi szerződés alapján az olasz kormányt semmi nem kötelezte arra, hogy beavatkozzék szövetségese oldalán. Július 15-én — mindjárt másnap azután, hogy Ausztria-Magyarország elhatározta a háború megindítását — Berchtold sürgönyileg szólította fel a Monarchia római nagykövétét, Méreyt, hogy értesítse az ultimátumról Sangiulianot egy nappal annak átadása előtt. Július 20-án azonban megváltoztatta szándékát és arra kérte Méreyt, hogy ezt a közlést csak az ultimátum átnyújtása utáni napon tegye meg.¹⁴ Nyilvánvalóan nem akarta, hogy csak egyetlen nap is rendelkezésére álljon az olasz kormánynak ellenkező álláspontját kifejezésre juttatni. Mérey megítélése szerint — pedig ő sokkal inkább olaszellenes volt, mint ahogy az egy Rómába akkreditált nagykövethöz illett volna — jobb lett volna az eredeti elhatározás mellett maradni és Olaszországot legalább egy nappal előbb értesíteni. Nem lehetett kétséges, hogy az osztrák-magyar kormány megszegte a hármasszövetségi.

¹³ Uo. 301. 1.

¹⁴ Vö. Österreich-Ungarns Aussenpolitik, 8. köt. Wien—Leipzig. 1930. 8., 584., 886. és k. l.-on Mérey jelentéseit 1914. júl. 22. és 29-ről. Vö. I Documenti Diplomatici i. köt. 354. és k. l. Biancheri lovag, Sangiuliano titkáranak júl. 26-i emlékiratát Méreyvel folytatott megbeszéléseiről. A bécsi olasz nagykövet már júl. 20-án tudta — és aznap meg is sürgönyözte Sangiulianonak —, hogy Ausztria-Magyarország ultimátumot készít Szerbiának; de azok, akikkel tárgyalt, azt remélték, hogy Szerbia fejet hajt. Vö. I Documenti Diplomatici, i. köt. 242. 1. Az olasz iratok összességéből kiviláglik, hogy Sangiuliano mindenesetre örült, hogy osztrák részről nem kérték ki véleményét a Szerbiának szóló ultimátum felől, mert ezzel elkerülte, hogy meg kelljen ismételnie az 1913-ban emelt vétőt és erélyes elhatározásokra kelljen jutnia, ha — amint nagyon valószínűnek látszott — Bécs ezúttal nem veszi tekintetbe az olasz fél ellenkezését. Viszont azért, hogy nem kérték ki véleményét, Olaszország szabadon dönthetett a háború kitörése után. Azzal, hogy Itáliát befejezett tény elé akarta állítani, az osztrák diplomácia az olaszok malmára hajtotta a vizet.

szervezésben foglalt kötelezettségét, amikor nem informálta előzőleg olasz szövetségesét a Szerbiához intézendő ultimátumról. Mérey mindazonáltal azt remélte, hogy Szerbia megtámadásának a sikere — amiért a maga személyében is fenntartás nélkül küzdött — vissza fogja állítani Olaszországban Ausztria-Magyarország tekintélyét.¹⁵ Mérey ugyan nem zárta ki annak lehetőségét, hogy európai konfliktus esetén az olasz kormány is jobbnak látja majd Németország oldalán haladni, nem volt azonban kételye az iránt, hogy Olaszország egyelőre — az osztrák—szerb háború kérdésében — azt a tényt, hogy nem kérték ki véleményét és nem értesítették, ürügyként használja majd fel arra, hogy várakozó állásponton maradhasson, — készen arra, hogy Ausztria-Magyarország minden Szerbiában végrehajtott területi foglalásáért kárpótlást kérjen. Mérey tartott attól, hogy ezzel kapcsolatban a berlini kormány Rómának ad majd igazat, ennek ellenére minden engedmény megtagadását tanácsolta Bécsnek. „Véleményem szerint — írja jelentésében — ebből semmi komoly veszély nem származhat: Olaszország hadseregének és pénzügyeinek kedvezőtlen helyzete, a gyakori belső zavarok, a jelenlegi kormány gyengesége, továbbá problémái Líbiában, a Dodekannészoszon és Kisázsiában szerintem nem engedik meg, hogy az ország nagyobb akciót kezdjen . . . Olaszország nem fogja otthagyni a Hármasszövetséget, már csak azért sem, mert a lakosság háromnegyedrésze nem értene ezzel egyet. A legrosszabb, ami történhet, Olaszország valamilyen dél-albániai akciója lehet.”¹⁶ Mérey, mikor e sorokat írta, nyilván nem ismerte a Sangiuliano által július 24-én szétküldött irányelvek pontos szövegét. Ha ebbe betekint, észreveszi, hogy az olasz külügyminiszter a kárpótlás iránti igényt olyan módon fogalmazta meg a hármasszövetségi szerződés 7. §-a alapján, hogy visszautasítás esetén Olaszország tulajdonképpen virtuálisan már Ausztria-Magyarország ellenfeleinek oldalára került át. Ezt különben Giolitti, a meglehetősen németbarát volt miniszterelnök és a parlamenti liberális többség vezére, aki ugyancsak nem ismerte Sangiuliano irányelveit, szintén nem vehette észre, mikor kijelentette, hogy teljesen egyetért az olasz kormánynak azokban a napokban elfoglalt álláspontjával, továbbá a 7. § értelmezésével, egyáltalán nem gyanítva, hogy ez az értelmezés kezdettől fogva csírájában magában hordta az Ausztria-Magyarország elleni háború lehetőségét.

Valóban, Sangiuliano kezdettől fogva úgy érezte, jogában áll az Ausztria-Magyarországgal ellenséges hatalmak oldalára állni, ha ez előbbi nem adja meg a 7. § szerint azokat az engedményeket, amiket Olaszország kielégítőnek

¹⁵ „Ezért igazi szerencsének fogom tekinteni, ha eljutunk a Szerbia elleni háborúig” — így írt Mérey Berchtoldhoz intézett júl. 29-i magánlevelében. H. H. St. A. P. A. rot. 506—7, Liasse XLVII, 5a *Italien*. Véleménye szerint ha ebből európai konfliktus származott volna, hát ez meg volt írva a sors könyvében és jobb volt, hogy mielőbb megtörténjék.

¹⁶ Österreich-Ungarns Aussenpolitik, VIII. Jul. 29-i jelentés. Az olasz közvélemény irányzata persze nem arra hajlott, amerre az osztrák-magyar nagykövet akarta a dolgokat terelni, de sok olasz újság olvasásából (jelentős kivételt csak a „Corriere della Sera” képezett) azt gondolhatta, hogy ez így van. Vö. erre vonatkozólag *B. Vigeggi*: i. m. Méreynek ezt az optimizmusát akkor Berchtold is osztotta, aki júl. 31-én azt mondta az olasz nagykövetnek, hogy Ausztria-Magyarország kész megállapodni Itáliával a 7. cikkelyre vonatkozólag, ha ez belép a háborúba szövetségesei oldalán. I Documenti Diplomatici, i. köt. 484. l. Másnap, mikor Mérey megkérdezte Sangiulianot, hogy Olaszország résztvesz-e a háborúban, természetesen a Hármasszövetség oldalán, ez válaszában „kifejtette az ismert okokat, amelyeknél fogva nem vagyunk erre kötelezve, bár fenntartjuk magunknak a lehetőséget, hogy később határozzunk, ha érdekeink ezt tanácsolják és ha ezeket világos egyezmények fogják biztosítani, amiket Ausztria mindeideig visszautasított”. Uo. 503. l.

ítélt. Persze, becületesebb lett volna, ha Sangiuliano nyíltan kijelenti Ausztria-Magyarországnak, hogy áthidalhatatlan ellentét esetén felmondja a Hármasszövetségben vállalt kötelezettségét. Ez különben, ha július 28-a előtt foganatosítják, hatásos eszköz lett volna arra, hogy nyomást gyakoroljon Ausztria-Magyarországra és ezzel eltérítse a háborútól. De Sangiuliano túl veszélyesnek ítélte volna Olaszországra nézve az ilyenfajta őszinteséget, és bécsi nagykövetének azt az utasítást adta, hogy július 24-én kifejtett szempontjait kendőzöttebb formában továbbítsa.¹⁷

Berchtoldnak mindenesetre tudomásul kellett vennie azt a súlyos figyelemztetést, amelyet néhány nappal később Románia királyától kapott, aki hiába próbálta a koronatanácson rávenni kormányát, hogy a Bécs és Bukarest közötti szövetségi szerződés alapján Ausztria-Magyarország oldalára álljon. Augusztus 6-án Czernin, Ausztria-Magyarország romániai követe, a követhöz sürgőnyt intézte Berchtoldhoz Sinaiából, a román király lakhelyéről:

„A király közli, hogy *nem* tekinti kizártnak, hogy Olaszország mindenképp megtámad. Az olasz közvélemény állítólag a legnagyobb mértékben ellenünk van. Az itteni olasz követ feltehetőleg erősen befolyásolhatta a koronatanács döntését, amennyiben röviddel ennek összeülése előtt minden tagjával közölte, hogy Olaszország nem fogadja el a casus foederist. Olaszország szerepe és befolyása, úgy látszik, döntő volt a koronatanács negatív állásfoglalásában. Az olasz követ a legnagyobb titokban közölte a királlyal, hogy Olaszországban rögtön kedvezően változnék felénk a hangulat és Olaszország módot találna aktív közreműködésére, ha mi átengednénk Trentot.”¹⁸ Az augusztus 8-i közös minisztertanácson Berchtold beszélt az olaszok Trento iránti igényéről, de helyesen azt a következtetést vonta le belőle, hogyha ezt ki is elégítik, Olaszország csak a jóindulatú semlegességet őrzi meg, háborút azonban Anglia és Franciaország ellen nem visel. Tisza, akinek az volt a legfontosabb, hogy elkerülje, hogy precedenst adjon Romániának Erdély iránti hasonló igényeihez, kijelentette: a maga részéről biztos abban, ha Olaszország ma megkap valamit Ausztria-Magyarországtól, holnap valami mást kér.¹⁹ Nem gondolt arra a lehe-

¹⁷ Felismerték ezt viszont a bécsi és berlini olasz nagykövetek, akik hamarosan sajnálkozva állapították meg, hogy Rómában háborút akarnak Ausztria ellen. Vö. az id. Avarna—Bollati-levelezést.

Legalábbis Bollati mindjárt világosan kellett, hogy beszéljen a berlini kormánnyal, ha Sangiuliano júl. 26-án ezt írta Salandrának: „Mióta az Olasz Királyság fennáll, most történt először, hogy egy német külügyminiszter kijelentse, itt a kedvező pillanatot Trento megszerzésére.” De ahhoz, hogy elérhessen valamit, az olasz kormánynak Sangiuliano véleménye szerint nem volt szabad kizárnia a háborús beavatkozás lehetőségét, akár Ausztria, akár a Központi Hatalmak ellenségei ellen. Július 27-én Sangiuliano Flotow német nagykövet értésére adta, hogy Olaszország két különböző út közt választhat és júl. 29-én sürgönyözött Bollatinak és Avarnának; a bécsi és berlini kormány tudomására hozza, hogy amennyiben Itália nem kap elégtételt a 7. cikkellyel kapcsolatban, „kénytelenek lennénk Ausztria-Magyarországgal ellentétes politikai irányt követni”. I Documenti Diplomatici, I. köt. 350., 362., 413., 438. és 443. l. A volt miniszterelnök magatartására vonatkozólag vö. *Giovanni Giolitti*: *Memorie della mia vita*, III. kiad. Milano. 1945, 513., 511. l. és *O. Malagodi*: *Conversazioni della guerra, 1914—1919*, 2. köt. Milano. 1960, I., 24. és k. l.

¹⁸ H. H. St. A. Liasse XLVII 5a i. Itália bukaresti követének, Fasciotti bárónak bizonyára igen ügyes tevékenységére vonatkozólag ld. I. Documenti Diplomatici stb.

¹⁹ 1914. szept. 7-én Tisza, válaszolva Czerninnek, aki azt tanácsolta, engedjenek a románok kívánságának, kijelentette, hogy semmiféle engedmény nem elég ahhoz, hogy meghatározza Románia magatartását, amely kizárólag a háború fejleményei szerint fogja alakítani viselkedését. Vö. Gróf Tisza István Összes munkái, IV. sorozat, Budapest. 1924—

tőségre, hogy éppen ez aggasztóan növekvő olasz igények Ausztria-Magyarország által történő kielégítése kényszeríthette volna Olaszországot arra, hogy odáig elmenjen, ahova nem akart eljutni: az elnyert követelések megtartása érdekében a központi hatalmak győzelmét kelljen kívánnia és félnie kelljen az Entente győzelmétől. Pedig nyilvánvaló volt, hogy az Entente, elsősorban Oroszország — amelyet ugyan imperialista szempontok vezettek, de amely azt hangoztatta, hogy egy balkáni szláv nép, Szerbia védelmében indít háborút — rossz néven vette volna Olaszországtól, ha ez elismeri az osztrák-magyar hódításokat a Balkán félsziget területén, olyan kárptólás ellenében, amely, ha Trento nem bizonyul elegendőnek, nem lehetett volna más, mint az etnikailag kevert adriai terület, olasz és jugoszláv lakossággal. Egy olyan olasz—osztrák megegyezés, amely a Hármasszövetséget erősítette volna, az Entente szemében szükségszerűen szolidárisá tette volna Olaszországot a központi hatalmakkal. Csak idő kérdése volt, hogy az olasz kormány arra a meggyőződésre jusson, hogy míg a 7. cikkely kérdésében felmerülő elsimíthatatlan ellentéte Ausztria-Magyarországgal ennek ellenségei mellé állítaná, ugyanakkor azonban a 7. cikkellyel kapcsolatban egy kielégítő megegyezés a Központi Hatalmak oldalára kell, hogy vezesse.

Az a tény azonban, hogy Bécsben már pusztán a trentói tartomány átengedését is eleve visszautasították, tárgytalanná tett természetesen minden olyan feltevést, hogy idővel Olaszországot szembe lehet fordítani az Entente-tal. Sőt, időseztűvé vált ezzel az ellenkező elképzelés, aminek az augusztus 8-i ülésen Stürgkh osztrák miniszterelnök adott kifejezést. Felvetette a kérdést, vajon okos dolog-e tétlenül kivárni Olaszország támadását és nem lenne-e helyesebb „félrevezetni valami titkos egyezségfélével . . . Az olyan brigantik ellen, amilyenek most az olaszok, semmiféle diplomáciai becsapás nem lehet túl elvetemült.”²⁰ Stürgkh azt javasolta — és ezzel előre igazolta az olaszok 1915 tavaszán tanúsított magatartását, amikor ragaszkodtak az akkor felajánlott osztrák-magyar engedmények azonnali megvalósításához —, hogy Németország titkos szerződéssel ígérje oda Olaszországnak Trentot, azon feltétellel, hogy avatkozzék be a háborúba hármasszövetségszövetségi társai mellett és a háború befejeztével ismerje el Ausztria-Magyarország intézkedéseit a Balkánon. Mivel ezek között szerepelt volna Montenegro megszüntetése, amibe Viktor Emánuel családi okból nem egyezhetett bele, Olaszország a maga részéről így kénytelen lett volna lemondani Trentoról. A magyar miniszterek, Tisza és Burián, az uralkodó személye körüli miniszter, elvetették az ötletet azzal a megjegyzéssel, hogy Olaszország bizonyára nem hagyná magát félrevezetni.²¹ De az, hogy ilyen gondolat egyáltalán felmerülhetett az osztrák kor-

1937. II., 126. l. Vö. még: *Graf Stefan Tisza: Briefe, 1914—1918, I. köt.* Berlin. 1928. De 1915 márciusa előtt Tisza ugyanezen okfejtés alapján helyezkedett szembe az engedményekkel Olaszország irányában is. Később megértette, hogy ebben tévedett, de Romániával kapcsolatban nem változtatta meg álláspontját. Ld. még *Arthur Weber: Graf Tisza und der Eintritt Italiens in den Weltkrieg*, „Berliner Monatshefte”, 1927, 608. és k. l.; *József Galántai: Stefan Tisza und der erste Weltkrieg*, „Österreich in Geschichte und Literatur”, 1964, 10. sz. *Die Kriegszielpolitik der Tisza-Regierung 1913—1917*, „Nouvelles études historiques”. Budapest. 1965, T. 2, 201. és k. l.

²⁰ Lásd az ülés jegyzőkönyvét, H. H. St. A. XXXX—312.

²¹ Uo. Ismeretes, mennyire olasz-ellenes érzelmű volt mindig Conrad tábornok vezérkari főnök, aki 1911-ben szabályszerűen sürgette a tripoliszi problémával elfoglalt Olaszország megtámadását. Ld. most emlékiratainak és a rávonatkozó irodalomnak kritikai tárgyalását Solomon Wauk beszámolójában az „Austrian History Year Book” 1965 1.

mányban, újra csak azt bizonyítja, mennyire hiányzott Bécsben minden valószínűségértek. Augusztus 9-én a berlini osztrák-magyar nagykövet azt sürgönyözte Berchtoldnak, hogy II. Vilmos csakúgy, mint a német vezérkari főnök, azt tanácsolta Ausztria-Magyarország katonai attaséjának, ígérje oda Trentot Olaszországnak és később, a háború megnyerése után találják meg a módját, hogy az ígéretet ne kelljen beváltani.²² Az augusztus 19-i közös minisztertanácson, arra a német forrásból származó értesítésre, hogy Olaszország nemcsak „kimondta már Trento nevét”, hanem „nagyszabású katonai intézkedéseket is tett”, úgyhogy bármely pillanatban támadhatott, Berchtold maga kijelentette: mivel ajánlatos minél távolabbra kitolni az Olaszországgal való háború eshetőségét, ő megbeszéléseket folytat az olasz kormánnyal, azt a hitet keltve, hogy Olaszország esetleg elérhet valami engedményt. Egy későbbi ülésen (szeptember 7-én) Berchtold meg is jelölte, hogy albániai koncessziókra gondol. Ezzel és az Olaszországgal szembeni felkészülés szükséges voltával Tisza is egyetértett, de ugyanakkor óva intett mindentől, amit Olaszország kihívásnak tekintett volna.²³

Közben Mérey, akinek idegei nem bírták a háborús bonyodalmak okozta feszültséget (noha ő is amellet volt, hogy Ausztria-Magyarország vállalja a kockázatot), idegösszeroppanást kapott és Rómában Macchio báró vette át helyét,²⁴ aki méltán megérdemli azt az elmarasztaló ítéletet, amivel Bülow herceg és más, Bülownál tárgyilagosabb politikusok illeték: hiányzott belőle a kezdeményezőlkészség és rugalmasság. Jelentései mindazonáltal komoly politikai felkészültségről tanúskodnak. Macchio már augusztus 15-én, alig hogy megérkezett Rómába, ahol rögtön találkozott az olasz külügyminisztérium főtitkárával, azt sürgönyözte, hogy az olasz fővárosban „a közönség még ingadozik; a semlegesség megőrzésének vágya az erősebb és a félelem a szövetségesekkel való bonyodalmaktól legalább olyan nagy, mint az az óhaj, hogy ilyesmit előidézzenek . . .”²⁵ Helytelenítette, hogy a német katonai attasé információi azt a hitet keltették Berlinben, hogy az olasz támadás bármikor bekövetkezhet.²⁶

Valójában a németek szándékosan túloztak, annak reményében, hogy a bécsi kormány ijedtében rászánja majd magát az áldozatokra, melyek szerintük alkalmasak lettek volna Olaszországot beavatkozásra bírni hármasszövetségbeli partnerei oldalán. Ez pedig Franciaország vereségére vezethetett

számában. III. Viktor Emánuel és az új vezérkari főnök, Cadorna, a maguk részéről, amennyire ismeretes, már 1914 augusztusától kezdve az Ausztria elleni beavatkozást óhajtották.

²² H. H. St. A. Liasse XLVII 5a i. Szögyény Berchtoldnak.

²³ Ld. az ülés jegyzőkönyvét.

²⁴ *Freiherr von Macchio*: Wahrheit! Fürst Bülow und ich in Rom, 1914/15, Wien, 1931. Általánosan ismertek Salandra könyvei a semlegességről és a beavatkozásról, az olasz „zöld könyv”, az osztrák „vörös könyv” és más szövegek.

²⁵ H. H. St. A. Liasse XLVII 5a i.

²⁶ Ld. uo. a berlini nagykövet, Hohenlohe herceg jelentéseit. 1914. aug. 21-én beszámolt a római német nagykövetség sürgönyéről, amely kétségbevonta, hogy Sanguiliano képes lesz fenntartani a semlegességet, tekintettel az Entente-propaganda sikerére a közönség körében. De abban az időben például Sonnino is még határozottan semlegességpárti volt. Ezt bizonyítják a „Giornale d'Italia” főszerkesztőjéhez, Alberto Bergaminihez intézett levelei is. Ezekről Mario Gaudini, San Giovanni in Persiceto „G. C. Croce” városi könyvtárának igazgatója volt szíves tájékoztatni; itt őrzik a levelezést, Bergamini szenátor könyveivel és más irataival együtt. Az első levél, amelyben Sonnino, bár még nem pártolja, de nem zárja ki az Ausztria elleni háborút, 1914. szept. 4-én kelt.

volna, ahol a németek offenzívában voltak. Az olasz diplomáciai iratokból viszont világosan kitűnik, hogy Olaszországnak egyáltalán nem volt szándékában fegyvert fogni az Entente-tal szemben, amellyel már titkos tárgyalásokat is folytatott esetleges háborúbalépéséről Ausztria-Magyarország ellen. Az olasz felelős politikusok csak a teljes semlegesség és az Ausztria-Magyarország elleni háború közti választást tartották lehetségesnek. Ez a választás véglegesen nem történt meg 1914-ben, hanem csak 1915 első hónapjaiban. Ha tehát Macchionak igaza is volt, mikor lerontotta német kollégái illúzióit és azt állította, hogy még nem érkezett el az olaszok visszavonhatatlan döntésének ideje, hibát követett el, mikor nem ismerte fel, hogy Rómában az idő Ausztria-Magyarország ellen dolgozik és hogy gyökeresen elhibázott az a Bécstől kapott utasítása, hogy húzza el az olaszok döntésének idejét. Az idő haladtával az olasz kívánságok nemhogy csökkentek, hanem még növekedtek volna. Az orosz támadások nyomása alatt Ausztria-Magyarország nem volt képes komoly előzetes csapatösszevonásokat foganatosítani az olasz határon. Viszont az olasz hadsereg felhasználta a közbeeső időt, hogy pótolja anyagi és technikai felkészültsége hézagait. Csak a véletlenül múlt, hogy az 1915. május 3-i gorlicei orosz vereség, amely egy nappal előzte meg Olaszországnak a Hármasszövetségből való kilépését és 3 héttel beavatkozását a háborúba, lehetővé tette az osztrák-magyar főparancsnokságnak néhány hadosztály nagy sietve átszállítását az olasz hadszíntérre. Ez a pillanatnyilag mindenestre értékes időnyerés nem a bécsi számítások pontosságának volt köszönhető, hanem Sonnino törekvésének, hogy az Entente-től a legnagyobb területi nyereségeket csikarja ki Dalmáciában és Albániában már azért is, hogy Giolitti véleményének — miszerint lehetséges lett volna Bécstől elegendő engedményt elérni — visszautasítása igazolva legyen.

De azt Macchionak és a bécsi kormánynak előre kellett volna látnia, hogy az Entente, és különösen Franciaország propagandája — ha Ausztria-Magyarország határozott diplomáciai lépést nem tesz ennek megelőzésére — előbb-utóbb biztosan felülkerekedik Olaszországban. A semlegesség útjához legjobban ragaszkodó Giolitti-párti képviselők, mint Guido Fusinato és Camillo Peano világosan felismerték ezt, és izgatott hangon jelezték a veszélyt Giolittihez írt augusztus 19-i és 25-i leveleikben.²⁷ Maga Giolitti viszont nem tulajdonított túl nagy jelentőséget a figyelmeztetésnek, mert nem hitte, hogy az általa akkor még támogatott miniszterelnök, Salandra háborúba meri keverni Olaszországot. Macchio, aki saját szemével látta szeptemberben a nagykövetsége előtt lezajlott osztrák-ellenes diáktüntetések, szintén úgy vélte, hogy a dolog nem sürgős.²⁸ Még november 29-én is azt írta Berchtoldnak: nem hiheti, hogy Sonnino, akit Salandra az elhunyt Sangiuliano helyére külügyminiszternek tett meg és akit nemcsak nagyon becsületes embernek tartanak, hanem a Hármasszövetség hívének is, áruló lépéssel akarja megkezdeni működését az olasz külügyminisztérium élén. Cadornáról, a vezérkari főnökről tudta a nagykövet, hogy osztrákgyűlölő, de azt gondolta, hogy nem lesz képes az olasz kormányra a már korábban elhatározott vonaltól eltérő politikát ráerőltetni.²⁹ Az osztrák diplomaták nem gondoltak arra, hogy mivel a 7. cikkely közismert volt Olaszországban (a „Corriera della Sera” még 1903-ban közzétette) a közvéle-

²⁷ Dalle carte di Giovanni Giolitti. Quarant'anni di vita politica italiana (G. Giolitti irataiból. 40 év az olasz politikai életből.) 3 köt. Milano. 1962, T. 3, 104. és k. l.

²⁸ Macchio: i. m. 40. és k. l.

²⁹ Uo. 57. és k. l.

mény, amelynek olyan parlamentáris rendszerben, amilyen az olaszországi volt (ellentétben az ausztriaival) döntő súlya van, nem fogja megengedni a római kormánynak, hogy belenyugodjék abba, hogy üres kézzel maradjon.

A képviselőház új ülészakájának megnyitásakor Salandra kijelentéseihez hozzá szólva Giolitti — látszólag azért, hogy támogassa a kormány álláspontját, miszerint Olaszország egyáltalában nem köteles fegyveres segítséget nyújtani hármasszövetségbeli társainak, mert hiszen nem érte őket támadás, sőt egyikük elsőnek támadta meg Szerbiát — felfedte azt, hogy Bécs már 1913 augusztusában arra kérte, támogasson egy osztrák akciót a szerbek ellen, de ő visszautasította.³⁰ Salandra, aki előtt Macchio csodálkozását fejezte ki az efajta, szövetségesek közt szokatlan leleplezés fölött, azt felelte, hogy a dolog őt is „kínosan érintette”. Bizalmasan hozzáfűzte — jelentette a nagykövet —, hogy Giolittinál mindig „számítani kellene személyi szempontokra”.³¹ Vagyis a miniszterelnök véleménye szerint Giolitti lépése arra irányult, hogy újra érvényre juttassa azt a döntő befolyást, amit ez továbbra is gyakorolni akart az olasz politikára. Macchio későbbi tudósításai szerint Giolitti, akit féltékenységre tett Salandra nyilatkozatának sikere, azért szánta rá magát a leleplezésre, hogy megakadályozza a kormányt a képviselőház határidő nélküli elnapolásában (hiszen ennek többségére a volt miniszterelnök biztosabban számíthatott, mint a minisztériumra) és kényszerítse, hogy újabb összehívásának időpontját meghatározza; ezt azután 1915. február 18-ra tűzték ki. Macchio hozzáfűzte: Giolitti „bizalmas barátján keresztül azt üzent nekem, hogy tisztában van úgynevezett leleplezése szokatlan jellegével. Csak az a szándék vezette, hogy érthetően bebizonyítsa: a casus foederis-t már annakidején megvitatták egy esetleges európai konfliktussal kapcsolatban, és ebből azt a következtetést akarta levonni, hogy bizonyos körülmények között az olasz semlegesség összeegyeztethető a szövetségi kötelezettségekkel. Ezzel emlékeztetni akart arra, hogy Olaszországnak továbbra is ki kell tartania a Hármasszövetség mellett és ezt tudatosabbá kell tennie a képviselőházban is.”³²

Ami Salandrát és Sonninot illeti, Macchio abban a hitben ringatta magát, hogy „végül is a kormány megszilárdult helyzete biztosíték a felelőtlen elemek erőszakos sakkhúzása ellen. Azonban a növekvő gazdasági visszaesésre való tekintettel a kormánynak magának kell a hadikészülődésre megszavazott

³⁰ Macchio rögtön észrevette, hogy Giolitti eltévesztette a dátumot. Ahogy dec. 8-án Bécsbe küldött sürgönyében közölte, 1913. júl. 4-én előterjesztett osztrák-magyar kivánságról volt szó. H. H. St. A. Liasse XLVII 5a i. Ezt bizonyítják Mérey júl. 13-i jelentései, Österreich-Ungarns Aussenpolitik i. köt. 881. és k. 1.

³¹ H. H. St. A. i. h. Salandra, ahogy Macchionak bevallotta, nem is tudott az 1913-as epizód megtörténtéről, amit Giolitti mondott el. Ld. az egész kérdéstről *Corrado De Biase: L'Italia della neutralità all'intervento nella prima guerra mondiale* (Olaszország a semlegességtől az első világháborúba való beavatkozásig). Modena. 1965. I. köt. 100. és k. 1.

³² H. H. St. A. — 150 — P. A. XI. Italien. Macchio Berchtoldhoz, 1914. dec. 16. Így magyarázták a dolgot a Giolittihez közelálló képviselők és újságírók is, akiknek ez azt mondotta, hogy Salandra célzásával Olaszország „igazságos vágyaira” a kormány „túl messzire ment”. Ld. *Corrado De Biase: La libertà d'azione concessa dal Parlamento al Governo* (dicembre 1914—marzo 1915) (A Parlamenttől a kormánynak megadott cselekvési szabadságig). „Rassegna Storica del Risorgimento” 1965 ápr.—jún. Ez az értelmezés helyes is volt. Az akkori olasz gyarmatügyi miniszter, *Ferdinando Martini* éppen most megjelent naplója (Diario, 1914—1918, Milano. 1966) bebizonyítja, hogy Salandra és Sonnino éppen azon voltak 1914 december elején, hogy az Entente-tal ismét felvegyék a tárgyalásokat, mikor Giolitti parlamenti beszéde arra kényszerítette őket, hogy ettől egyelőre eltekintsenek és előbb Ausztria-Magyarországgal tárgyaljanak.

milliárdnyi segéllyel szemben olyan ellenértéket mutatnia az országnak, amit elegendőnek ítélt arra, hogy mindvégig úgy állíthassa be a semlegesség politikáját, mint ami kielégíti az olaszok matematikai érzékét.”³³

Ezzel Macchio Berchtold közlésére is válaszolt, a bécsi olasz nagykövet lépését illetően, aki Sonnino nevében kijelentette, hogy a röviddel azelőtt megindult szerbiai osztrák-magyar előnyomulás következtében napirendre került a 7. cikkely alkalmazása. Macchio nem tagadta: az olasz kormány kényszerülve van arra, hogy megfogható eredményt igyekezzen elérni. De úgy vélekedett, hogy Olaszország nem akar komolyan belépni a háborúba, inkább puszta fenyegetésekkel szeretne valamit elérni — Ausztria-Magyarország rovására, ha a dolgok a központi hatalmak számára kedvezőtlenül alakulnak, vagy a másik fél rovására, ha az Entente maradna alul.³⁴ Bülow, aki közben Rómába érkezett, súlyosabbnak ítélte a helyzetet és nem titkolta azt a nézetét, hogy Trento átengedése elengedhetetlenül szükséges a további olasz semlegesség biztosítása érdekében. Ugyanakkor Bülow egy Giolittival közös barátjához írt levelében, aki magas állást töltött be az olasz pénzügyi életben és akinek ítéloképességében méltán bíztak mindketten, kijelentette 1915. január 3-án, hogy „Salandra igen jó hatást tett rám: okos és művelt ember”.³⁵

Az objektív helyzet elősegítette az olasz döntés megérlelődését. Az osztrák-magyar expedíciós hadtest, általános meglepetésre, vereséget szenvedett a szerbektől és kénytelen volt kiüríteni Belgrádot. Ahogy Macchionak meg kellett állapítania: Olaszország ebből távolról sem azt a következtetést vonta le, hogy a balkáni status quo megváltoztatására vonatkozó 7. cikkely fölötti megegyezés kevésbé sürgőssé vált, hanem azt, hogy a Habsburg-monarchia eléggé meggyengült ahhoz, hogy az ellene indított háború ne jelentsen túlságos kockázatot.³⁶ Bülow és munkatársai már előbb pontosan meglátták ezt. 1914 végén Berchen gróf, a római német nagykövetség tanácsosa egyenesen gróf Hoyoshoz, Berchtold kabinetfőnökéhez fordult, hogy megmagyarázza neki: amennyiben Trentot nem engedik át Olaszországnak, az minden bizonnyal háborút indít, és példáját Románia is követi majd.³⁷ Az osztrák-magyar katonai attasé is azt sürgönyözte főparancsnokságának: biztos forrás szerint Cadorna tábornok kijelentette, hogy tekintettel az olasz fegyverkezés méreteire és költségeire, Olaszország beavatkozását nem lehet elkerülni. A német katonai attasé szerint a beavatkozásnak tavaszra kellett volna bekövetkeznie; ő azonban, osztrák kollégájától eltérően, még azt hitte, Trentoval és Albániával Olaszországot szembe lehet fordítani Franciaországgal.³⁸

³³ H. H. St. A. i. h.

³⁴ *Macchio*: i. m. 64. és k. l.

³⁵ Bülow Otto Joelhez. A Joel-iratok tanulmányozását Dr. Rudolf Joel, Otto Joel unokája volt szíves lehetővé tenni részemre Párizsban. Ezekben a levelekben Bülow nagyon hízelgő véleményt ad Giolittiról. Otto Joel, danzigi zsidó család leszármazottja, amelynek egyik tagja (Levin Goldschmidt, Otto Joel anyai nagybátyja) jelentős politikai és tudományos pozíciót ért el Bismarck alatt, 1894-ben megalapította az Olasz Kereskedelmi Bankot és ennek vezérigazgatója volt. Felvette az olasz állampolgárságot és anélkül, hogy eredeti hazáját elfeledte volna, olasz érzelmű lett. Személyére vonatkozólag ld. *Bogdan Graf von Hutten Czapski* — az olasz — német viszony szempontjából igen érdekes — visszaemlékezéseit: *Sechzig Jahre Politik und Gesellschaft*. 2 kötet. Berlin. 1936; *Hans Fürstenberg*: *Carl Fürstenberg. Die Lebensgeschichte eines deutschen Bankiers*, Wiesbaden, é. n., új kiad. 1961. Vö. még: Levin Goldschmidt. *Ein Lebensbild. Briefe*, Berlin. 1898.

³⁶ *Macchio*: i. m. 71. l.

³⁷ H. H. St. A. Liasse XLVII 5a i.

³⁸ 1915. jan. 2-i távirat. A jelentésekről, amiket a római német katonai attasé, von

Macchio és vatikáni kollégája, Schönburg herceg anélkül, hogy a német katonai körök illúzióit osztotta volna — ezek ugyanis csak azok malmára hajtották a vizet, akik Bécsben eleve elutasítottak minden engedményt és könnyen meg tudván cáfolni Olaszország Entente elleni esetleges háborúja lehetőségét, felhasználták ezt ürügyül ahhoz, hogy ne adjanak hitelt egy Ausztria-Magyarország elleni olasz támadás valószínűségének — arra a következtetésre jutottak, hogy az olasz politika a beavatkozás felé fejlődik.³⁹ Január 6-án Sonnino emlékeztette az osztrák-magyar nagykövetet, hogy a 7. cikkelyben előírányzott kárpótlás megállapítását nem lehet tovább halasztani és bár nem kifejezetten, de értésére adta, hogy Olaszország Trentot követelné.⁴⁰ Ugyanaznap Macchio hosszú magánlevelet írt Berchtoldnak és azt tanácsolta neki, hogy a Monarchia megmentése érdekében határozza el magát területi áldozatokra, esetleg olyan olasz kötelezettség ellenében, mely szerint Olaszország a későbbiekben tesz valamely szolgálatot szövetségesüknek. Macchio meggyőződése volt, hogy enélkül előbb-utóbb bekövetkezik az olasz támadás, ha másért nem, az intervenciók köztársasági forradalmától való félelemből.⁴¹

Mint hogy a bécsi német nagykövet is állandóan erre ösztönözte, megmutatva neki Bülow aggasztó tartalmú titkos jelentéseit, Berchtold elhatározta magát. Január 9-én javasolta Ferenc Józsefnek Trento átengedését, de ez hallani sem akart róla, olyan területről lévén szó, mely különösen kedves volt családjának.⁴² Másnap — Conrad üzenete ellenére, aki a politikáló katonára oly

Schweinitz őrnagy küldött, és amelyekben már jóelőre jelezte az olasz beavatkozást, lásd *Wilhelm Spickernagel*: Fürst Bülow. Hamburg. 1921. 211. és k. l., továbbá magának Bülownak emlékiratait.

³⁹ H. H. St. A. i. h. Macchio Berchtoldhoz, jan. 3. Macchio szerint (jan. 3-i jelentés) a római német katonai attasé, aki biztosra vette a következő tavaszra az olasz beavatkozást, ha a megegyezés létre nem jön, szükségesnek tartotta tisztázni, hogy nem áltatja magát arra vonatkozólag, hogy Olaszország bizonyos ellenszolgáltatások fejében rögtön Franciaország ellen fordulna. Számítása egyszerűen a következő volt: miután hozzásegítette Trentohoz, Németországnak joga lesz azt kérnie Itáliától, hogy csapatait az osztrák határról a franciára szállítsa át; ez arra kényszerítette volna Franciaországot, hogy megerősítse ezt a határát és ezzel csapatokat vonjon el a német frontról. A németeknek ez azért is előnyt jelentett volna, mert így Ausztria-Magyarország, megszüadulva az olasz oldalról jövő fenyegetéstől, nagyobb erőket tudott volna bevetni az orosz fronton. Ha ez a helyzet nagyobb német győzelmeket tett volna lehetővé nyugaton, Itáliát ez arra ösztönözhetette volna, hogy megszerezze magának Tuniszt.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ *Macchio*: i. m. 72. és k. l. Szerinte Cadorna volt az, aki az Entente végső győzelmének biztos hitében nyomást gyakorolt a még habozó Salandrára és Sonninora. Macchio Berchtoldnak, 1915. jan. 13. — H. H. St. A. — 151—P. A. XI. Italien.

⁴² *H. Hantsch*: i. m. 705. és k. l. *Gerhard Ritter*: Staatskunst und Kriegshandwerk, 3. köt., Die Tragödie der Staatskunst. Bethmann Hollweg als Kriegskanzler (1914—1917). München, 1964 c. művéből kiderül, hogy maga Forgách, a bécsi külügyminisztérium osztályfőnöke, aki elsősorban volt felelős a Szerbiának küldött ultimátum végzetes megfogalmazásáért, készített emlékiratot Berchtold részére Bukovina átengedéséről Oroszországnak, vagy ehelyett Trentoéről Itáliának, ha a cári kormány nem akart volna békét kötni. Jan. 20-án Macchionak írt levelében viszont Forgách felháborodását nyilváníta, amiért Bülow felajánlotta Sonnionak Trentot. Azt írta, „ez hiábavaló vállalkozás lenne, csak növelné az étvágyat és csak megecsédtelné hanyatlásunkat”. H. H. St. A. Nachlass Macchio, I.—4. De Forgách azután írta ezt, hogy Tisza félreállította Berchtoldot. Persze nem minden magyar politikus osztotta Tisza álláspontját. Andrássy Gyula gróf pártolta Trento átengedését. Vö. *H. Hantsch*: i. m. 726. l. jegyz. Károlyi Mihály és Batthyány Tivadar, mint könyvekből ismeretes, még inkább hívei voltak annak, hogy Olaszországnak engedményeket tegyenek.

jellemző következetlenséggel a kedvezőtlen harctéri helyzetre való tekintettel azt tanácsolta, hogy semmiben ne engedjenek, nehogy ezzel gyengeségük bizonyosságát adják — Berchtold megismételte Stürgkh, Tisza és Burián előtt a császárnak előadott okfejtését. Tisza azt az ellenvetést tette: túl korai még engedményekről beszélni, hiszen az orosz fronton a katonai helyzet nem olyan súlyos, hogy ezt indokoltá tegye. Miután együtt ebédelt a német nagykövettel, aki még messzebb ment és figyelmeztette, hogy Bécs, minden engedménytől való makacs vonakodásával a vesztébe rohan, a magyar miniszterelnök közölte Berchtolddal, hogy lemondását fogja kérni. A külügyminiszter rögtön kijelentette, hogy örömmel beadja lemondását. Tisza, akinek Ferenc József azt ajánlotta, hogy vállalja el személyesen a külügyi tárcát, de aki azzal az érveléssel hátrította el az ajánlatot, hogy Bécsről is tudja befolyásolni, de Bécsből nem tudja kormányozni Magyarországot, Buriánt nevezette ki helyére.⁴³ Mielőtt még lemondása nyilvánosságra került volna, Berchtoldnak január 11-én fogadnia kellett az olasz nagykövetet és Sonnino kérdésére, hajlandó-e Ausztria-Magyarország átengedni valamit területéből, hogy eleget tegyen a 7. cikkelybe foglalt kötelezettségeinek, kénytelen volt nemlegesen válaszolni. A bécsi kormány szerint Olaszországnak be kellett volna érnie az albániai Valona elfoglalásával, ami addigra már megtörtént.⁴⁴

Utódjáról, Buriánról maga Berchtold azt állította, nem igaz, amit sut-

⁴³ Uo. 716. és k. l. Vö. még *Carlo Di Nola*: Documenti, „Risorgimento”, 1960, 2. sz. Trento átadását, amely végül is nem magyar, hanem osztrák tartomány volt, Tisza főképp azért ellenezte — ahogy Avarna herceg ezt világosan megértette (meg is írta Bollatinak 1915. febr. 5-én, ld. „Rivista Storica Italiana”, 1949, 561. l.) —, mert „előzményt jelentene Románia számára, amely itt figyelmeztet”. Czernin már dec. 17-én azt írta Bukarestből, hogy Románia Olaszországhoz fog igazodni; ha ez ellenzolgáltatásokhoz jutna, Románia is kérné ezt. H. H. St. A. Liasse XLVII 5a i. Kétségtelen, hogy amíg a máj. 3-i gorlicei áttörésig az orosz hadsereg nyomása a Kárpátokra nehezedett, Magyarország igen nehéz helyzetbe kerül, ha Románia semlegessége fejében juttatásokat igényel Erdélyben, olyan határozottsággal, mint Olaszország. Ha Tisza kikapcsolhatta volna a román szempontot, valószínűleg sohasem ellenezte volna, hogy Olaszország óhaját figyelembe vegyék. Mikor 1915. jan. 5-én fogadta Budapesten az olasz főkonzult, aki Sonnino nevében felhívta a figyelmét arra, hogy az olasz közvélemény nem nyugodnék, ha a háborúból valami előnyre nem tehetne szert, a magyar miniszterelnök így felelt: „Ha Itália barátai előnyökhöz jutnak, meg lehet majd találni a módját, hogy ezekben Olaszország is részesüljön.” Végzetes tévedése abban állt, hogy azt hitte (és ezt még aznap megírta Buriánnak): mivel az olasz hadsereg csak a következő tavasszal lesz felkészülve, még nem jött el az ideje, hogy annál korábbi időpontban tárgyaljanak esetleges engedményekről Olaszország részére. Vö. *Tisza* i. m. I. köt. 10. és k. l. Lehetséges különben, hogy Tisza, aki ellenezte szerb területek Ausztriához való csatolását, mert ezek gyengítették volna a magyarok súlyát a Habsburg-monarchiában, szíve mélyén egyáltalán nem kívánta, hogy Olaszország, kielégítő engedményekhez jutva, szabad kezét adjon a bécsi kormánynak a Balkánon. 1915. jan. 17-én Burián, elutasítva azt a gondolatot, hogy a 7. cikkely osztrák területek átengedését tartalmazná, kifejtette az olasz nagykövetnek, hogy „nincs szándékában a Monarchia szerb népességének számát növelni”, és hogy minden területi engedmény Olaszországnak etnikai okokból „precedenst jelenthetett volna” Románia számára. Ld. Archivio Storico del Ministero Italiano degli Esteri. Roma (a római Olasz Külügyminisztérium Történelmi Levéltára) A. S. M. E. Missione Avarna, politikalevelezés; magában foglalja a bécsi olasz nagykövet jelentéseinek másolatát.

⁴⁴ *H. Hantsch*, i. m. II. köt. 728. l. Avarna herceg 1915. jan. 13-án azt írta Sonnionak Buriánról, hogy „kétségkívül okos ember, széleskörű műveltséggel és a politikai és adminisztratív ügyekben nagy jártassággal rendelkezik. Nyílt, de kissé érdes modorú, nem nagyon közlékeny és nagy bürokrata, mint az osztrák-magyar diplomaták legnagyobb része”. Amikor sok évvel ezelőtt Avarna megismerte Buriánt Athénben, úgy látta, nem nagy barátja Olaszországnak, mert „nem bízik benne”. De később támogatta az osztrák—olasz viszony megjavulását, Aehrenthal politikája értelmében. A. S. M. E. i. h.

tognak róla, hogy csupán Tisza engedelmes eszköze lenne: inkább bátor ember, aki a saját fejével gondolkodik.⁴⁵ És igazság szerint ez derül ki naplójából is, ahonnan az is kitűnik, hogy 1917–18-ban többször került ellentétbe Tiszával. A bécsi külügyminisztérium osztályfőnöke, Forgách február 3-án azt írta Macchionak, hogy nagyobb ellentétet képzelni sem lehet, mint a mindig habozó Berchtold és az önmagában túlságosan biztos Burián közötti, majd végül megállapította: „Mindenesetre most igazi vezetőségünk van.”⁴⁶ A vezetés azonban nem volt jó. Az olasz nagykövet, Avarna herceg arra a következtetésre jutott, hogy Burián „mentalitása inkább szőrszálhasogató jogászhoz, mint diplomatához illik”. Február 24-én maga Forgách is beismerte, hogy nagyon aggasztja Burián működése: „Ha így halad, két hónap alatt itt a háború Olaszországgal és Romániával. A miniszter azt mondja, inkább következék be ez, mint hogy önként átengedjünk akár egy négyzetmétert is!!!”⁴⁷ De ez csak annak a kormányhivatalnoknak a kitörése volt, aki, minthogy döntő szerepet játszott a Szerbia elleni hadüzenet elhatározásában, most különös gonddal vigyázott, nehogy eljätsszanak bármilyen esélyt is a háború győztes befejezésére. Abba Burián soha nem ment volna bele, hogy magyar terület engedjenek át; de nem tagadta volna meg, hogy átengedjék Olaszországnak Trentot, ha meggyőződik róla, hogy ez az egyedüli módja az olasz beavatkozás elkerülésének. Ő maga éppúgy, mint Tisza, értésére adta ezt a közös minisztertanácsnak február 2-i ülésén; ez utóbbi még kihangsúlyozta a román fenyegetés súlyosabb voltát. Burián ott adott tájékoztatása szerint az olasz hadsereg még nem volt kész és az olasz kormány nem lehetett oly esztelen, hogy elhatározza a háborút, mielőtt hadserege felkészült.⁴⁸ Időközben, Tisza és Burián reménye szerint a dolgok még jobbra fordulhatnak Ausztria-Magyarország számára az orosz fronton.

Hogy egy kínos váltó kifizetését így attól a reménytől tegyék függővé, hogy a lejárta előtti utolsó napon talán történik valami, ami a kötelezettséget megszünteti, kimondottan hazardjátékosra valló eljárás volt. Németország vezetői, elsősorban maga Bethmann Hollweg kancellár, világosabban meglátták, hogy a háborút csak Franciaországban lehet megnyerni. Ezt pedig nagyban elősegítette volna, ha biztosan lehet számítani Olaszország jóindulatú semlegességére. Ezzel elkerülhető lett volna, hogy további német csapatokat kelljen küldeni Ausztria-Magyarország segítségére, Franciaország pedig az olasz határ védelmére is rákényszerül. Február 6-án és 10-én Bethmann Hollweg hosszasan értekezett az osztrák-magyar nagykövettel, és arra kérte, beszélje rá Bécsset, egyezzzék meg Olaszországgal, hogy ezzel elkerülhető legyen

⁴⁵ *H. Hantsch*: i. m. 724. l.

⁴⁶ *H. H. St. A. Nachlass Macchio*.

⁴⁷ Uo. Valóban febr. 9-én Burián egyenesen ellentámadásba ment át, emlékeztetve az olasz nagykövetet arra, hogy a 7. cikkely alapján Olaszország tartozik ellenszolgálatással, a Dodekanneszosz és Valona elfoglalása miatt. Vö. *Avarna Sonnionak*, 1915. febr. 9. és ápr. 23-án, *A. S. M. E. i. h.*, és „zöld könyv”, valamint „vörös könyv”.

⁴⁸ *H. H. St. A. XXXX—312*. A katonai értesülések, amikkel Bécs rendelkezett, helyesek voltak. Cadorna már november 14-én közölte az olasz kormánnyal, hogy az olasz hadsereg csak áprilisban lesz képes háborút viselni. Vö. *Emilio Faldella*: *La grande guerra. Le battaglie dell'Isonzo. 1915—1917 (A nagy háború. Az isonzói csaták)*. I. köt. Milano. 1965. 27. l. Az osztrák-magyar kormányférfiak a politikai megítélésben tévedtek. Az olasz kormány, ha hadserege ütőképes állapotban van, semlegessége fejében már nem elégedett volna meg azzal az engedménnyel, ami néhány hónappal korábban még elégségesnek látszott számára.

annak belépése a háborúba, amely — hangsúlyozta — végzetes lenne a Központi Hatalmakra nézve.⁴⁹

Macchio jelentéseiben már az olasz kormányon belül a háborús irányzat megerősödéséről számol be. Az ellentét Salandra és Giolitti közt — írta január 27-én, néhány nappal ez utóbbinak Ausztria-Magyarországgal való meg-egyezés mellett írt nyílt levele közzétételét megelőzőleg — egyre növekszik. Giolitti hívei újra hatalomra akarnak jutni. Giolitti viszont, aki megszokta, hogy valamilyen kényúri szerepet játsszék, úgy látszott, „előrehaladott korával veszített energiájából”, és nem nagyon vágyott a kormány terhét magára venni egy olyan helyzetben, amelyben Salandra, ha lemondásra kényszerül, minden nehézség nélkül a fejére olvashatta volna, hogy a líbiai háború után elhanyagolta a hadsereg felszerelését, anélkül, hogy sikerült volna másrészt rendbehozni a olasz pénzügyeket. Valószínű volt, hogy Giolitti, inkább mint hogy személyesen vállaljon szerepet, szívesebben vár arra, hogy Salandrát olyan valakivel váltsa fel, aki jobban meghajlik akarata előtt.⁵⁰ A semlegességhez való ragaszkodás kinyilvánítása a Giolitti-párti képviselők részéről és a szocialista gyűlések tömegsikere — folytatta Macchio február 10-i jelentésében — bizonyítja, hogy az olasz nép nem kívánja a háborút, de fennáll az a veszély, hogy éppen belső helyzetének meggyengülése miatt „Salandra segítségül hívja a külpolitikát, hogy nyeregben maradjon a nemzeti törekvések zászlója alatt . . .”⁵¹ Minthogy híveiben azt az illúziót ébresztette, hogy sikerül valamit kikényszerítenie Ausztria-Magyarországtól, és lényegében semmit sem ért el, Salandra nehéz helyzetben van — jelentette Macchio március 2-án. „Giolitti viszont, finom belpolitikai érzéssel, amelynek irányítása inkább, mint valaha, az ország külpolitikájának sarkalatos pontját képezi . . .” nem akarja kockáztatni saját tekintélyét és kihúzni Salandrát a csávából azzal, hogy átveszi szerepét az Ausztria-Magyarországgal folytatott tárgyalásokban. Giolitti távol áll attól, hogy jelen pillanatban kormányra kívánjon jutni, inkább „a jó nagybácsi szerepében tetszeleg a Salandra-kabinet mellett, amelynek újra támogatást ígér és közben örül, hogy nem ő az, akit a balsors ebben a hálátlan pillanatban a miniszterelnöki székből talál”.⁵² De az is igaz — és Macchio nem mulasztotta el felhívni rá a figyelmet —, hogy a bécsi kormánylapok egyhangúan elutasító álláspontja Giolitti nyílt levelével szemben — amit éppen az olasz intervenció sajtóval ellentétes irányból utasítottak vissza, vagyis azért, mivel áldozatokat kért Ausztriától — meggyőzte a volt miniszterelnököt, milyen nehéz lenne barátságos tárgyalások

⁴⁹ H. H. St. A. Liasse XLVII 5a i. Hohenlohe berlini nagykövet Buriánhoz.

⁵⁰ H. H. St. A. — 151 — P. A. XI. Italien. Január végén Giolitti írt egy hívének, Pedro képviselőnek, s levelében ama véleményének adott kifejezést, hogy a jelenlegi nemzetközi helyzetben Olaszország „elég sokat” elérhet háború nélkül. Pedro a levelet Giolitti engedélyével, febr. 1-én közzétette a sajtóban. Macchio értelmezése azt is megmagyarázza, miért utasította akkor vissza Giolitti azt a támogatást, amit a szocialista képviselők (vagy néhányan közülük) semlegespárti politikájának felajánlottak. Félve Salandra jobboldali bírálatától (amiért a múltban a Giolitti-kormányok elsőseget adtak a szociális kiadásoknak a katonaiakkal szemben, továbbá azért, mert egy új Giolitti-kormány esetleg elfogadott volna Ausztria-Magyarország részéről kisebb engedményt is, mint amit az olasz nacionalizmus követelt) Giolitti rossz taktikának tartotta, hogy ismét úgy tűnjék fel, mint aki szoros kapcsolatban áll a militarizmusellenes és a hódításoktól idegenkedő szocialista párttal.

⁵¹ H. H. St. A. Liasse XLVII 5a i.

⁵² Uo. Macchio Buriánnak, márc. 2.

útján megszerezni Ausztriától azt, ami Olaszországot ki tudta volna elégíteni.⁵³ Így hát, míg Macchio már elég becsvágyónak tartotta Salandrárt ahhoz, hogy háborút indítson, csak hogy megmentse kormányát, az osztrák véleménynyilvánítások olyan irányúak voltak, hogy azoknak is elvették a kedvét a felelősségvállalástól, akiknek barátságára a Hármasszövetség még számíthatott Olaszországban.⁵⁴

A német kormánynak nem voltak kételyei. Sonnino maga is elismerte Bülow előtt, hogy az olasz közvélemény várakozását tekintetbe véve, ha Ausztria nem tesz engedményt, „c'est la guerre”.⁵⁵ A pápa ugyanilyen kijelentést tett Erzberger német katolikus képviselőnek, aki azért ment Rómába, hogy támogassa Bülow akcióját.⁵⁶ A február 27-i porosz minisztertanácson ezért Bethmann Hollweg azt a határozatot fogadtatta el, hogy Ausztria-Magyarországnak, a tőle kért trentoi terület átengedéséért kárpótlásul felajánlják a sosnovicei lengyel bányamedencét, és ha ez Bécsnek nem lenne elegendő, határkiigazítást Porosz-Sziléziában.⁵⁷ De erre már nem kellett, hogy sor kerüljön. Aznap, amikor a német császár jóváhagyta kancellárja indítványát (március 6-án) már az osztrák-magyar vezetők is azon a ponton voltak, hogy rászánják magukat Trento átengedésére. Március 3-án Burián ezt írta naplójába: „Ma az olasz követelés azért látszik elutasíthatatlannak, mert rossz a harctéri helyzet.” Ugyanaznap Tisza is azt mondta neki, hogy bár Trento elvesztését továbbra is súlyosnak látná, elszánta magát rá, hogy beleegyezik, ha nincs más mód elkerülni az olasz—román szövetséget.⁵⁸ Ha Tisza kezdetben,

⁵³ Uo. Macchio február 17-i távirata. Ha Giolitti bepillantott volna Avarna jelentéseibe, arra a következtetésre kellett volna jutnia, hogy vonakodása a hatalom újabb átvételétől nagyon is indokolt. Bár őszintén szeretete volna elkerülni Olaszország hadbárlését, Avarna becsületesen beszámolt Sonnionak — így febr. 22-i jelentésében is — arról, hogy Ausztria-Magyarország vagy továbbra is visszautasítja Trento és Friuli átadását, vagy pedig „még ha fel is tesszük, hogy előre nem látott okokból a cs. és kir. kormány elszánja magát erre a korlátozott engedményre irányunkban, amely biztosan nem elégítené ki közvéleményünket, valószínűtlen, hogy ilyen alapon megegyezésre kerülhetne sor, mert Ausztria-Magyarország nem fogadná el azokat a feltételeket, amelyekről nézetünk szerint az engedményeket függővé kellene tenni.” Márc. 2-án Avarna már tudta, hogy Bécsben új álláspont van kialakulóban, de felhívta a figyelmet arra, hogy ha Ausztria-Magyarország valóban fel is fogja ajánlani Trentot és „kis határkiigazítást az Isonzo mentén”, ezeket a területeket „csak a háború befejezése után adná át, természetesen abban az esetben, ha az osztrák-magyar haderő győz és azzal a feltétellel, hogy mi mindaddig megőrizzük a Monarchia irányában a teljes és jóindulatú semlegességet”. A. S. M. E. Missione Avarna. Bécsei nagykövetének realiztikus borulátása erősen hathatott Sonninora, aki márc 3-án elhatározta a végleges tárgyalások megindítását az Entente-tal.

⁵⁴ H. H. St. A. Macchio Buriánnak, márc. 12.

⁵⁵ Uo. Hohenlohe berlini nagykövet (akivel a német külügyminiszter közölte) Buriánnak febr. 19-én.

⁵⁶ Uo. Hohenlohe febr. 28-i távirata. A pápa értesítését Zimmermann német külügyi államtitkár közölte vele.

⁵⁷ G. Ritter: i. m. 80. l. Ld. még *Egmont Zechlin*: Das „schlesische Angebot” und die italienische Kriegsgefahr 1915. „Geschichte in Wissenschaft und Unterricht”, 1963, 533. és k. l.

⁵⁸ I. Tisza: i. m. 3. köt., 144. l. Ha nem is ismerhette az 1914. szept 23-án megkötött titkos olasz—román szerződés szövegét egymás nézetének kölcsönös kikéréséről, amelyet 1915. febr. 6-án újabb egyezmény egészített ki (ld. erre vonatkozólag *Mario Toscano*: Il Patto di Londra, Storia diplomatica dell'intervento italiano, 1914—1915 [A londoni szerződés. Az olasz hadbárlés diplomáciai története]. Bologna. 1934, 52. és k. l.), Tisza Czernin jelentésain keresztül jól tudta, hogy a román kormány valószínűleg háborút szándékozik indítani Ausztria-Magyarország ellen az első kedvező pillanatban, amint Olaszország vállalta a kockázatot, hogy elsőnek támad.

attól való félelmében, hogy Románia szemében precedenst jelenthetnek, leállította a tárgyalásokat, most rájött, hogy éppen ellenkezőleg, az olaszok ellenséges állásfoglalása teszi veszedelmessé a románok magatartását. És mivel számára az igazi ellenséget Románia jelentette, e perctől kezdve azon fáradozott, hogy visszanyerje az olaszok barátságát, anélkül azonban, hogy elhatározta volna magát annak az útnak a végigjárására, amely bár kínos volt, de az egyedül célravezetőnek mutatkozott.

Nem sokkal ezután megérkezett Bécsbe Macchio március 5-i jelentése (és mint minden fontosabb diplomáciai levelezésnek, Tisza pár óra leforgása alatt ennek is megkapta másolatát) Factával, egy tekintélyes olasz képviselővel folytatott beszélgetéséről, akit Giolitti küldött hozzá. Ez utóbbi Macchio tudomására hozta, hogy támogatja az olasz kormányt Béccsel folytatott tárgyalásaiban; Bécsnek pedig azt tanácsolta, hogy „siessen” ezek befejezésével. Facta bevallotta, hogy Olaszország nem akar háborút, de „könyörtelen kényszer” hajtáná bele, ha Ausztria-Magyarország nem szánja rá magát a szükséges engedményekre.⁵⁹ Ez a figyelmeztetés, amely az olasz semlegesség leghűségesebb hívetől érkezett, annál is súlyosabb volt, mert — ahogy Macchio már többször jelezte — Giolitti legjobb ütőkártyája Salandra és Sonnino sakkbantartására, az tudniillik, hogy a mellette álló képviselők szavazati szótöbbségével bármely pillanatban lemondásra kényszeríthette őket, nehezebben lett volna felhasználható a parlamenti ülészak berekesztése után, aminek márciusban kellett volna bekövetkeznie. Lényegében az osztrák-magyar kormánynak legfeljebb néhány hét ideje maradt a megegyezésre. Így vélekedett maga Sonnino is, aki március 10-én utasította Avarnát, hogy a tárgyalásokra két hetes határidőt javasoljon.

Bécsben döntésre jutottak, de ez nem volt elegendő. A március 8-i közös minisztertanácson jóváhagyták Trento átengedését. A javaslatot Burián azzal a közléssel kísérte, hogy egyrészt értesülései alapján az olasz hadsereg feltehetően április közepére akcióra-kész lesz, másrészt pedig az olasz kormány már február 14-étől tiltakozást jelentett be a 7. cikkely alapján minden további osztrák-magyar katonai akció ellen a Balkánon, ha előzőleg nem történik megegyezés a hármasszövetségi szerződés szerint Olaszországnak járó ellenszolgáltatásról. Mivel pedig a német kormány hajlandó volt a maga részéről kezeskedni arról, hogy amennyiben Bécs a szükséges engedményeket megteszi, ő Olaszországtól „szabad kezet nyer a Balkánon” az arra irányuló osztrák-magyar tervek részére, a külügyminiszter úgy látta: Trento átadását nem lehet tovább megtagadni. Tisza csatlakozott a javaslathoz és bevallotta: a nagy galíciai erőd, Przemysl várhatóan orosz kézre jutása, az angol-francia partraszállás a Dardanellákon és az a valószínűség, hogy Románia Olaszországhoz csatlakozik és beleavatkozik a háborúba, meggyőzték, meg kell hozni azokat az áldozatokat, amiket januárban még megtagadott. Sőt azt akarta: ez azzal a meggyőződéssel történjék, hogy a jóviszony fenntartása Olaszországgal „a háború után is életkérdés lesz számunkra”. De az osztrák miniszterek, akiknek országára a szóbanforgó áldozatok hárultak (míg ugyanakkor a magyarokra nem róttak ki hasonló áldozatvállalást) nem akartak ilyen messzire menni. Stürgkh kijelentette, hajlandó ugyan átengedni Trentot, de az Isonzo vonalát nem — amelyről pedig tudták, hogy a minimum lesz, amit az olaszok majd kérnek —, és hozzátette: csak a háború végéig vállalja, hogy „jó képet

⁵⁹ H. H. St. A. Liasse XLVII 5a. Krieg. P. A. rot. 510.

vágjon a rossz játékhoz”; azután majd elválnak, mi lesz. Krobotin hadügy-miniszter bejelentette csatlakozását, de azzal a kikötéssel, hogy a háború után kitoloncoltatja majd, vagyonuk kisajátításával, azokat az olaszokat, még ha osztrák állampolgárok is, akik Triesztben vagy másutt továbbra is irredenták maradnak. Burián megjegyezte, hogy az irredentizmust le kell győzni, de nem ily drákói rendszabályokkal, és tekintetbe kell venni az olasz ellenszolgáltatást is: „Németország közölte, hogy Olaszország szabad kezet ad nekünk a Balkánon”, ami még Albániáról való lemondását is magával hozhatja. Conrad, aki Trento elvesztésére már elszánta magát, de kész lett volna inkább „haláláig harcolni”, mint az Isonzo-vonalat átengedni, nem tartotta lehetségesnek, hogy Olaszország valaha is szabad kezet adjon Ausztria-Magyarországnak Szerbiában: „Véleménye szerint a háború után meg kell ragadni a legelső alkalmat Olaszország megleckéztetésére.” Stürgkh is meg erősítette „azt a nézetét, hogy a jövőben összeütközésre kerül majd a sor Itáliával a szerb kérdés miatt”. Tisza és Burián vitatta ezt az álláspontot és újra hangsúlyozta: helyes lenne megkísérelni tartós megegyezésre jutni Olaszországgal. De helyzetüket gyengítette, hogy magyar létükre hallani sem akartak semmiféle, a románoknak tett engedményről Erdélyben és Tisza már a háború elején világosan kijelentette, hogy a kettős monarchia szláv lakosságának növekedését elkerülendő, ellenezni fogja Szerbia és Montenegro bekebelezését, ami az osztrák hadvezéreknek és minisztereknek — bár tudták, hogy Itália nagyon nehezen egyeznék ebbe bele — dédelgetett terve volt. Végül is Burián megelégedett azzal a felhatalmazással, hogy Trentot egyedül ajánlja fel.⁶⁰

Ugyanaznap Burián a következőket jegyezte fel naplójában: „Trentino, de jó stratégiai határral. Isonzoról szó sem lehet. Átadás csak a béke után.” Pedig Avarna már február 22-én figyelmeztette: „Az előzetes megegyezést nem csak meg kell kezdeni, hanem be is kell fejezni.”⁶¹ Ha bepillantathatót volna a fentebb említett osztrák-magyar minisztertanács jegyzőkönyvébe, Sonnino teljesen igazolva látta volna a megállapodás tárgyát képező terület azonnali átadására irányuló kívánságát. Hiszen Bécs elhatározása, hogy a megegyezés végrehajtását a háború végére halasszák, együttjárt Németország kötelezettségével, hogy Itáliát majd rábeszélje (vagy rákényszerítse, amit bizonyára megtehetett volna a Központi Hatalmak győzelme esetén): engedje Ausztria-Magyarországnak elfoglalni a Balkánon, amit csak kedve tart. Tisza tisztában volt vele, hogy Magyarországnak, ha más okból is, de éppúgy érdeke, mint Itáliának, hogy ne engedje meg Ausztria számára szerb területek anektálását, de nem értette meg, hogy már ezért is — nem csupán azért, mert egyedül ezáltal lehetett volna valóban megkötni a megegyezést Rómával —, Trento azonnali átadása mellett kellett volna kiállnia.

Az bizonyos, hogy Sonnino nem járt el becsületesen, mikor március 3-án, mikor Ausztria-Magyarország még Itália szövetségese volt a Hármasszövetségben, eldöntötte, hogy Londonban az Entente elé terjeszti azokat a feltételeket, amelyek alapján Olaszország hajlandó belépni a háborúba.⁶² Ezek között

⁶⁰ H. H. St. A. XXX — 312.

⁶¹ Burián i. naplója (Diószegi István szívességéből volt alkalmam 1964-ben Budapestben Burián naplóját átnézni).

⁶² *M. Toscano*: i. m. 82. és k. l. Ld. még *L. Albertini*: *Vent'anni di vita politica* (Húsz év politikai élete). 5 köt. Bologna. 1951—53. II. rész, 3. köt. passim; *Alberto Monticone*: *Salandra, Sonnino e l'intervento*. „Rivista di studi politici internazionali”, 1957, 1. sz. Vö. itt Salandra márc. 16-i levelét Sonninohoz, amelyben megmagyarázza, miért tartja

szerepelt olyan területek imperialista célú, vagy legalábbis az etnikai szempontokkal ellentétben álló követelése, mint pl. Dél-Tirol vagy Dalmácia, ahol a lakosságot teljes egészében osztrák-németek, illetve jugoszlávok alkották. Sietségét az angolok és a franciák Dardanellákon történt partraszállása indokolta: ezzel a háború áttérjedt a Földközi tengerre. Ha Sonnino egyébként még egy hónapot vár, láthatta volna, hogy azon a részen semmi olyan döntő esemény nem történik, ami arra kényszerítené, hogy egyidejűleg tárgyaljon — ahogy ezt Salandra rábeszélésére tette — mindkét egymással szemben álló hadviselő csoporttal. Itália felmondhatta volna előbb a Hármasszövetséget, és azután tárgyalhatott volna az Entente-tal. Valószínű, hogy ebben az esetben nem ígérték volna oda neki Dalmáciát, amit Szerbia is igényelt. De Olaszország így csak megkímélte volna magát a békekonferencia csalódásaitól. De ha Sonnino csak március 27-ig vár, amikor Burián Avarna tudomására hozta, mit vár Itáliától cserébe Trentoért, vagyis „jóindulatú semlegességet politikai, katonai és gazdasági tekintetben”, továbbá „teljes és tökéletes cselekvési szabadságot a Balkánon” — Albánia kivételével — Ausztria-Magyarország számára, arra a következtetésre kellett volna jutnia, hogy Trentino nem ér meg annyit.⁶³ Róma számára az azonnali átadás osztrák részről történt elutasítása — noha enyhítésül Burián felajánlotta Németország kezességét a háború befejeztével megtörténő átadásról — mindenképpen annyit jelentett, hogy Itália elkötelezi magát a semlegességre a háború egész tartamára, pusztán azért, hogy hozzájusson egy tartományhoz olyan európai háború után, amely végződhetett esetleg úgy is, hogy győzelem esetén a Habsburg-monarchia az egyezmény végrehajtását az olasz fél számára túlságosan súlyos záradékokhoz köti, vagy teljes vereség esetén lehetetlenné teszi Ausztria számára, hogy területe felett rendelkezék.

Sonnino ezért felhívta Macchio figyelmét arra, hogy míg az olasz parlamentnek rögtön meg kellett volna erősítenie a Béccsel kötött egyezményt, az osztrák országgyűlést, amelyet már a háború óta nem hívtak össze, nyilvánvalóan csak az Európában folyó ellenségeskedés befejezte után szólították volna fel jóváhagyásra. És mi történik akkor, ha a *Reichsrat* megtagadja a jóváhagyást? Tulajdonképpen Itália számára csak a rögtöni végrehajtással járó egyezménynek lett volna értelme.⁶⁴ De annak ellenére, hogy az olasz nagykövet március 14-én még világosabban megmagyarázta a német külügyi államtitkárnak (aki ezt rögtön közölte az osztrák-magyar nagykövettel), hogy a tárgyalásoknak két héten belül le kell zárulniuk egy, az azonnali végrehajtást előíró egyezménnyel, különben a római kormány meghiusultnak tekinti ezeket, Burián — akit különben a még nála is hajthatatlanabb berlini nagykövete is a végzetes visszautasításra ösztönzött — szilárdan kitartott egész április végéig, Avarna jelentései szerint, álláspontja mellett: az azonnali átadás

elengedhetetlennek, hogy egyszerre tárgyaljanak mindkét tömbbel. Bollati nagykövet márc. 9-én azt írta Avarnának, hogy a tárgyalások „meg fognak hiúsulni, mert nálunk meg akarják hiúsítani, mert mindenáron a háborút akarják”. Ld. id. levelezésüket „Rivista Storica Italiana”, 1950. évf., 82. l. Azonban Sonnino igazolására szolgálhat az, hogy két hónapig hiába várta, hogy Ausztria-Magyarország felajánlja Itáliának a 7. cikkely alapján neki járó ellenszolgáltatást, és febr. 12-én értesítette a bécsi kormányt, hogy mivel nem kapott komoly osztrák ajánlatokat erre vonatkozólag, kénytelen a megbeszéléseket megszakítottnak tekinteni.

⁶³ Avarna Sonnínónak, márc. 20. és 27. A. S. M. E. Missione Avarna.

⁶⁴ H. H. St. A. Liasse XLVII 5a i. Macchio márc. 19-i távirata.

„szóba sem jöhet”.⁶⁵ Április 16-án, a Sonnino által végre határozottan megfogalmazott követelésekre adott válaszában (a követelések kiterjedtek Trenton kívül, beleértve Bolzanot is, Gradiscára, Goriziára, Trieszt független állammá alakítására, a Curzola szigetekre és Valonára) az osztrák-magyar kormány újra leszögezte, hogy Valona átengedésén túl Trento tartományt hajlandó átadni Salorno-ig és beleegyezését adhatja — Burián Avarnanak tett kijelentése szerint — egy határkiigazításhoz az Isonzo vonalánál, de csak a háború befejezése után.

Sonnino ebből azt következtethette — és sietett is megtenni a következő lépést a londoni szerződés megkötésével —, hogy a tárgyalás Béccsel immár fölöslegessé vált.⁶⁶ A bécsi levéltárakban találtunk még néhány iratot, amely igazolhatja Sonnino döntését. A bécsi kabinet chiffre-irodájának vezetője az 1918-as őszi forradalom után kötelességének tartotta az Osztrák Köztársaság új külügyminiszterét, Otto Bauert, aki Ausztria és Németország egyesítését tervezte, arra figyelmeztetni, hogy a tapasztalat megtanította, az Entente meg tudja fejteti a német diplomácia chiffrekódexét. Biztosra vette, hogy 1915 áprilisában a franciák megfejtettek és Tittoni olasz nagykövet tudomására hoztak egy német sürgönyt, amit a berlini kormány váltott római és bécsi nagykövetségével és amiben kifejezésre jutott az az óhaj, hogy „Ausztria adja meg az olaszoknak az általuk kért engedményeket, hiszen a győzelem után ugyis vissza lehet venni, amit átengedtek”.⁶⁷

Nem sikerült ennek a sürgönynek nyomára jutni. De találtunk egy másikat, ami mintha megerősítené az osztrák chiffre-iroda vezetője állításának igazságát. 1915. május 9-én Schönburg, a vatikáni osztrák-magyar nagykövet, aki XV. Benedekkel egyetértésben éppen azon fáradozott, hogy elfogadhatóvá tegye az olasz kormány számára a Bülow és Macchio részéről tett utolsó engedményeket, sürgönyében felvetette Bécsnek azt a javaslatot, hogy kezességek a pápa Ausztria-Magyarország Olaszországgal szemben vállalt kötelezettségei betartásáért a háború végén. Hohenlohe herceg berlini osztrák-magyar nagykövet, akinek tájékoztatásul megküldték kollégája javaslatát, május 11-én ezt sürgönyözte a bécsi kormánynak: „Ha bizonyos megadott engedményekre vonatkozóan fenntartással kell élnünk, egészen addig, míg alkalmas pillanatban visszavehetjük, amit tőlünk kicsikartak — erről nyilván Schönburg herceg nem tud —, igazán elképzelhetetlen, hogy még a pápát is felkérjük, hogy kezességet vállaljon a részünkről megadott engedmények betartására.”⁶⁸

⁶⁵ Uo. Hohenlohe Buriánhoz márc. 14-én, Burián Hohenlohehoz márc. 15.

⁶⁶ Maga a német külügyminiszter, Jagow mondta az osztrák-magyar nagykövetnek, aki újra megerősítette előtte az azonnali átadás elutasítását, hogy ebben az esetben nem marad más hátra, mint „harcolni a bukásig”. Uo., Hohenlohe távirata Buriánhoz ápr. 6-ról.

Ahogy Avarna jelentette Sonnininak ápr. 23-án, Burián még nem hitt abban, hogy Olaszország háborút indítson csak azért, amit Trentinon felül kért, és az azonnali átadásért. A. S. M. E. Missione Avarna.

⁶⁷ H. H. St. A. Nachlass Otto Bauer. K 262 — X. Varia. Friedrich Probst, a chiffre-iroda vezetője 1919. ápr. 7-i levele O. Bauerhez.

⁶⁸ Vö. a két táviratot H. H. St. A. Liasse XLVII 5a i. (P. A. rot. 507). Május 1-én Stürgkh közölte Berchtolddal, hogy Tisza azt mondta neki, át kell engedni Itáliának „valamit *bona fide* és valamit *malá fide*”. Vö. *H. Hantsch*, i. m. II. köt. 738. l. Nem biztos azonban, hogy Stürgkh pontosan adta vissza Tisza szavait, aki abból az időszakból való minden levelében nyomatékosan hangsúlyozta, hogy nem szabad neheztelni majd Olaszországra, ha ez osztrák területi engedmények fejében semleges marad. Az bizonyos azon-

Az osztrák-magyar iratok további tájékoztatást nyújtanak arra nézve is, hogyan fejlődtek a dolgok odáig, hogy május elején (mikor már túl késő volt, de Bécsben ezt még nem tudhatták) megtegyék Itáliának azokat az ajánlatokat, előbb közölve őket Giolittival, mint Sonninoval, amelyek ha két hónappal korábban érkeznek, megváltoztathatták volna a dolgok menetét. Az első, aki rájött, hogy a március 8-án elhatározott engedmény nem elegendő, Tisza volt, aki mindegyik kollégájánál több politikai ösztönrel rendelkezett. Március 28-án azt írta Buriánnak, helyes lenne figyelmeztetni Itáliát, hogyha Trento átengedése fejében újra felújítja barátságát Ausztria-Magyarországgal, ez is baráti jobbot nyújt feléje és felajánlja Németország kezességét a szerződésileg kikötött területek átadásának lojális teljesítésére a háború befejeztével. Arra az esetre, ha Sonnino ennek ellenére is kintartana az azonnali átadás követelése mellett Tisza, azt javasolja, vegyék fel a kapcsolatot Salandrával, Giolittival és az olasz királlyal.⁶⁹

Akkor már talán kicsit késő volt ahhoz, hogy a dolgok menetét megváltoztassák. Olaszországban a képviselőház üléseit májusig elnapolták és a kormány, amely nem titkolta Bécs előtt, hogy Ausztria-Magyarország ajánlatát nem tartja kielégítőnek, teljes cselekvési szabadsága birtokában érezte magát. Burián azonban további értékes időt is veszített. Április 16-án, mikor Avarna megkapta Burián kedvezőtlen választát a Sonnino által bejelentett igényekre, bevallotta a miniszternek, hogy legnagyobb sajnálatára Itália a háború mellett fog dönteni.⁷⁰ Másnap Forgách azt írta Macchionak, hogy Burián egyszerre megváltoztatta magatartását: izgatott lett és aggodalmaskodó, azt mondogatja: békét kell kérni és hogy majd beszél róla Conraddal és a németekkel.⁷¹ Még aznap, április 17-én Tisza, Burián értesítésére válaszolva, azt írta neki, hogy a halogató taktika láthatólag felingerelte Olaszországot; tudomására kell tehát hozni, hogy Ausztria-Magyarország esetleg hajlandó átengedni majdnem mindent, amit Sonnino kért, kivéve Triesztet.⁷² A német kormány

ban, hogy Tisza maga is túlzottnak és lehetetlennek találta, és meg is írta ezt Buriánnak, a szigetekre támasztott igényt és Trieszt elszakítását Ausztria-Magyarországtól. A német hadsereg vezérkari főnöke, von Falkenhayn tábornok sokkal cinikusabban megmondta az osztrák-magyar vezetőknek egy összejövetelen 1915. ápr. 24-én, hogy a győzelem után úgyis vissza lehet majd venni Olaszországtól, amit neki adtak. Ez kiderül Burián irataiból (jegyzőkönyvek és levelek), amikre Hanák Péter hívta fel figyelmemet. Megköszönöm, hogy szíves volt elolvasni dolgozatomat és kritikai magyarázatokat fűzni ehhez a részéhez.

⁶⁹ *J. Tisza*: i. m. III. köt. 201. és k. l. Avarna maga sem mulaszthatta el, hogy Sonnino értesítse (ápr. 29-én), miszerint Bécsben azt remélik, hogy Olaszországban „a semleges irány kerekedik felül és talán arra kényszeríti (az olasz kormányt), hogy átadja a hatalmat Giolitti képv. úrnak, akire itt mint mentőhorgonyra tekintenek”. A. S. M. E. Missione Avarna. Avarnának különben Tisza nagyon őszintén megírta ápr. 11-én: „Ha megőrzi semlegességét (Itália), biztosíthatja szövetségesei győzelmét, viszont nagy esélyei vannak, hogy a háború kimenetelét megváltoztassa, ha ellenségei oldalára áll”. „*Rivista Storica Italiana*”, 1950, 392–393. l. A semlegességpárti Avarna nem óhajtott Ausztria-Magyarország vereségét, de sok más olasz ezt üdvösnek gondolta és óhajtotta; a bécsi kormány vonakodása, hogy megadja, amit kértek tőle, csak növelte ezt a lelkiállapotot.

⁷⁰ Burián naplója, ápr. 16-i feljegyzés. Ettől a perctől kezdve Burián kezdett megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy Trentot azonnal átadják. De az olasz iratokból nem tűnik ki, hogy valaha is közölte volna Olaszországgal, hogy kész megmásítani előző tagadó választát a területeknek a háború befejezése előtti átadására vonatkozólag.

⁷¹ *Macchio*: i. m. 108. l.

⁷² *J. Tisza*: Briefe. 185. és k. l. hogy ez az adott pillanat diktálta parancsoló szükségesség, azzal Tisza már annyira tisztában volt, hogy ő, a minden körülmények között a vég-

többször nyomatékosan emlékeztette a berlini osztrák-magyar nagykövetet az engedmények sürgető voltára.⁷³

Az osztrák-magyar külügyminisztérium irattárában Chlumecky név alatt szerepel egy 1915. április 30-i, aláírás nélküli jelentés, amely szerint „bizalmi emberünk” április 23-án Torinóban találkozott a Giolitti-párti „Stampa” c. napilap főszerkesztőjével, Alfredo Frassati szenátorral, aki még aznap este felkereste az éppen Torinóban tartózkodó Giolittit, aki Trento tartománynak és az osztrák Friuli egy részének átengedését, s Trieszt és Fiume teljes önállóságának megadását tanácsolta; a két város lakóit fel kellett volna menteni az Ausztria-Magyarországon teljesítendő katonai szolgálat alól.⁷⁴ Frassati szenátornak, az e lépésről tudó, bár azt határozottan ellenző Luigi Albertininek, valamint Olindo Malagodinak visszaemlékezéseiből — akinek Alberti Bergamini elmesélte, Sonnino közlése alapján, ennek Frassatival folytatott beszélgetését —, kitűnik, hogy a közvetítő Roberto Prezioso volt, a trieszti „Il Piccolo” c. lap helyettes szerkesztője. Chlumecky báró iratai közt szerepel egy aktacsomó „1914–15-ös olaszországi tevékenységemről”, amely eddig ismeretlen részletekre vet fényt.⁷⁵

sőkig folytatott harc híve, ápr. 27-én azt írta Buriánnak, hogy ha nem sikerül megegyezésre jutni Olaszországgal, békét kell kérni az Entente-től, hogy „megelőzzék a támadást Románia oldaláról is”. Tisza I. Összes művei. III. köt. 260. és k. l. De csak pillanatnyi csüggedésről volt szó. Tisza hamarosan újra a minden áron a végső győzelemig folytatott háború szószólója lett.

⁷³ Burián naplója, ápr. 14. H. H. St. A. Liasse XLVII 5a i. Hohenlohe ápr. 21-i jelentése.

⁷⁴ Uo. P. A. rot. 509 Krieg. Leopold Chlumecky, Ferenc József egy igen kedvelt miniszterének fia, tartományi képviselő, az „Österreichische Rundschau” c. folyóirat főszerkesztője, akit személyes kapcsolat fűzött Ferenc Ferdinánndhoz, a háború kitörése után azt a megbízást kapta a bécsi kormánytól, hogy a Külügyminisztérium szakértőjeként szerepeljen az olasz kérdésben, amit már hosszabb idő óta tanulmányozott. Chlumecky több ízben Olaszországba küldte Preziosot, mint bizalmi emberét. Vö. *Alfredo Frassati*: Giolitti, Firenze. 1959. 12. és k. l.; *O. Malagodi*: i. m. 1. köt. 156. és k. l. *Ld. Albertini*: i. m. II. rész, I. köt. 488. és k. l. Elena Carandini grófnő (született Albertini) szívességéből módomban volt átnézni az Albertini-irattárban azt a Vareseben kelt 1915. júl. 22-i emlékiratot, amit Prezioso átadott Carandini grófnő apjának, aki ezt röviden összefoglalta i. művében az 522. és k. lapokon. Luigi Albertini szenátor a háború-párti legnagyobb olasz napilap, a milánói „Corriere della Sera” főszerkesztője, Olindo Malagodi a Giolitti-hoz közel álló „Tribuna” és Alberto Bergamini a Sonnino-hoz közeálálló „Giornale d'Italia” római napilapok főszerkesztői voltak.

⁷⁵ H. H. St. A. Nachlass Chlumecky. Meine Action in Italien. 1914–15. Az iratcsomóra Dr. R. Neck a bécsi állami levéltárból volt szíves felhívni figyelmemet. Mind a egyik jelentés, amit olasz megbízottja Chlumeckynek küldött (kivéve egy-két sablonos szövegű táviratot) kézzel íródott, olasz nyelven, S. Benco aláírásával, aki akkor Prezioso munkatársa volt a trieszti „Piccolo” napilap szerkesztőségében. Prezioso aláírása — akit az iratok soha nem neveznek meg — a csomó egyetlen jelentésén vagy levelén sem szerepel. Írójuk azonban első személyben, pontról-pontra mondja el, mint vele történt, általa hallott, vagy művelt dolgokat, annak nagy részét, amit Prezioso Albertini szenátornak megküldött fentebbi emlékiratában elbeszélte egyrészt Chlumeckyvel, másrészt Frassati szenátorral fenntartott kapcsolatairól. Miután nem fér hozzá kétség, hogy Frassati Preziosoval találkozott, nem pedig Bencoval (a Benco-aláírású levelekben és Prezioso emlékiratában szereplő dátumok és körülmények pontos megegyezése kizárja azt, hogy mindkettőjüket ugyanazon küldetéssel bízták meg), arra kell következtetnünk, hogy Prezioso megállapodott Chlumeckyvel, akinek különben, felesége révén, rokona volt, hogy postán küldött leveleire S. Benco nevét írja alá; feltehetően ennek tudta nélkül. Prezioso nyilvánvalóan nagyon vigyázott arra, ahogy az Albertini szenátornak írt egyik leveléből is kiderül (és valóban vigyáznia is kellett, minthogy elhatározta, hogy háború esetén Olaszországba menekül), hogy küldetése hátteréről semmit el ne áruljon. Albertininek azt mondta, azért vállalta el, hogy kettős játékot folytathasson Olaszország javára, de ahogy

Már 1914. december 12-én, megköszönve közbelépését az osztrák hatóságoknál egy hozzá közel álló és irredentizmus gyanúja miatt üldözött személy védelmében, Chlumecky bizalmi embere ezt írja neki Triesztből: „Elhatároztam, hogy amint lehet, Rómába megyek, hogy ott akciót próbáljak szervezni ebben az értelemben a politikusok közt és ha sikerül, közvetlenül a kormányon belül is” és megmagyarázni nekik, milyen örütség lenne az olasz—osztrák kapcsolatok kérdésében „felelőtlen tényezőkre” hallgatni.⁷⁶ December 30-án a megbízott beszámolt Chlumeckynek, hogy Velencében járt és nevek említése nélkül tájékoztatta, milyen irányzatok közt oszlik meg az olasz közvélemény.⁷⁷ 1915. március 2-án tudatta Chlumeckyvel, hogy Rómában volt és többször találkozott Bergaminivel, a „Giornale d'Italia” főszerkesztőjével, de „nem sikerült meggyőznie”.⁷⁸ Április 12-én, miután közölte, hogy Milánóban járt és együtt volt Luigi Albertinivel, aki hajthatatlanul kitartott intervenció álláspontja mellett, a megbízott ezt írta: „Egész más beállítottságú volt viszont Frassati szenátor, a »Stampa« főszerkesztője, mikor elváltunk . . . Megerősítette, hogy Giolitti kifejezetten a beavatkozás ellen van, ezzel szemben nagyon pártolja a békés megegyezést Ausztria-Magyarországgal. Giolitti azt szeretné, ha Itália megkapná Trentot és Friulit és ezenfelül még teljes biztosítékok nyerne Ausztria-Magyarországtól Trieszt és Fiume olaszságát illetőleg. Ezeket szabad városokká kellene nyilvánítani, bár osztrák-magyar fennhatóság alatt.”⁷⁹ Április 22-én a megbízott ezt írta: „Tehát, ahogy sürgönyömben jeleztem, holnap reggel 5-kor indulok és a határon túl az első állomásról sürgönyözök F.-nek, kérve, hogy tartsa fenn számomra az estét. Megpróbálom rávenni, hogy szombat reggel utazzék el G. mostani tartózkodási helyére és remélem, ez sikerülni fog.” Április 30-án részletesebben jelentette: „Ebben a percben jöttem meg Velencéből, ahova tegnap utaztam, mert F. szenátor sürgönyileg odahívott és tegnap estére találkozót adott . . . Tegnap Velencében F. szenátor (aki egyenesen azért jött Torinóból, hogy elmondja ezt) a következőket közölte:

„Tegnapelőtt, kedden voltam Sonnionnál, közöltem vele, amit az Ön tájékoztatása szerint az osztrák-magyar kormány hajlandó megadni és tudomására hoztam G. nyilatkozatát, miszerint, ha a kormány ezeket az osztrák

a Chlumecky-iratcsomóból kiderül, tekintélyes összegeket kapott Chlumeckytől. Ezenkívül az iratcsomó leveleket tartalmaz Chlumecky egyik osztrák-német levelezőjétől Nápolyból, aki kapcsolatban állt Matilde Seraoval és más, semlegesség-párti személyiségekkel, továbbá más nyugtákat az olaszországi propagandára költött összegekről.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ Bár Prezioso Albertini számára készített emlékiratában azt állítja, hogy a „Piccolo” tulajdonosát, Teodoro Mayert is tájékoztatta, aki Rómában lakott, nyilvánvalóan nem tudott róla, hogy Sonnino ettől már 1915 márciusában megkérdezte, vajon elfogadható megoldás-e Trieszt szabad várossá nyilvánítása, és hogy Mayer ennek elutasításáért szállt síkra. Ld. *Silvio Benco*: Il „Piccolo” di Trieste. Milano. 1931. 215. l. Emlékiratában Prezioso azzal dicsekszik, hogy előbb Chlumecky előtt neki tulajdonította, majd pedig tanácsolta Frassati szenátornak (ismét csak azért, hogy a túlzott követelésekkel lehetetlené tegye az olasz—osztrák megegyezést), követeljék Trieszt és Fiume szabad várossá nyilvánítását. Valószínűleg annak az embernek utólagos csavaros mentegetődzéséről van itt szó, aki irredentistának mondta magát és szíve mélyén valószínűleg az is volt, hiszen átmenekült Olaszországba, de aki azért elfogadta a küldetést, amivel Chlumecky megbízta. A fontos azonban az, hogy Giolitti ezt a követelést a Trentinora és Friulira támasztott igény mellett mint az elengedhetetlen minimumot fogta fel.

engedményeket, mint a tárgyalások eredményét, a képviselőház és a szenátus elé terjeszti, ő, G. vállalja, hogy elfogadtatja azokat a parlamenttel.”

„Sonnino-t elképesztette közlésem. Azt mondta, hogy a hivatalos tárgyalások alapján azok az engedmények, amelyekre az osztrák-magyar kormány hajlandónak mutatkozik, annyira aránytalanul kisebbek ennél, hogy sem a két közlést összhangba hozni nem lehet, sem a köztük levő eltérést megmagyarázni.”⁸⁰

Frassati — folytatta a megbízott — beszámolt Giolittinek, hogy „az olasz kormány biztos benne, hogy nem tudja megkapni Ausztria-Magyarországtól azt, amit elengedhetetlennek tart a semlegesség megőrzéséhez és egyezmény megkötésére készül az Entente-tal”. Ennek következtében, ahogy Frassati mondotta a megbízottnak, „G. utolsó próbálkozásra szánta el magát. Engem bízott meg, hogy találkozzam Önnel Velencében, és kérjem meg, kösse bécsi barátai lelkére, vegyék rá az osztrák-magyar kormányt, hogy fogadja el programját és hozza ezt minél előbb hivatalosan az olasz kormány tudomására . . .”⁸¹

Frassatitól Chlumecky megbízottja értesült, hogy „G. semmi módon nem hajlandó olyan irányban hatni az olasz kormányra, hogy rávegye követelési csökkentésére . . . Minthogy a kormányt beavatkozás-pártinak, Giolittit pedig a semlegesség hívének tekintik, annak kell kitűnnie, hogy Ausztria engedményeit a kormány találta elegendőnek, nem pedig Giolitti. Ezért Giolittinek az árnyékban kell maradnia.”⁸²

Ekkor már maga a megbízott is borúlátó volt, már csak azért is, mert Chlumecky válaszaiból, amelyek másolatát azonban az iratsomó nem tartalmazza, nyilvánvalóan azt a benyomást kellett szereznie, hogy ellentétben korábbi reményeivel, az osztrák-magyar kormány még nem szánta rá magát, hogy megadja azt, amit Giolitti is elengedhetetlennek tekintett az olasz semlegesség fenntartásához. És csakugyan, idézett április 30-i levelében arra figyelmeztette Chlumeckyt: Olaszország arra hajlik, hogy néhány napon belül a háború mellett döntsön.⁸³

A háborúba való belépés után az Olaszországba menekült Prezioso Luigi Albertininek küldött emlékiratában erősen kiszínezve adja elő, mit mondott állítólag szóbelileg Frassatinak és Chlumeckynek, hogy megakadályozza köztük a megállapodást és ne jöjjön létre az osztrák—olasz megegyezés, hanem Itália úgy döntsön, hogy fegyverrel szabadítja fel szülővárosát, Triesztet.⁸⁴ Akár igazán megtörtént, akár csak utólag elképzelt volt ez a machiavellisztikus kettős játék, amit Prezioso szóban mondott, az csak másodrendű fontosságú — egyedül az írásbeli jelentések érdekesek, amiket Chlumecky Frassati és Giolitti álláspontjáról kapott és az, amit Frassati Sonnionak és Giolittinek mondott.

⁸⁰ Uo. Hogy Frassati megbeszélései Giolittivel és Sonninoval valóban úgy folytak le, ahogy Chlumecky bizalmi embere beszámolt róluk, megerősíti O. Malagodi is idézett művében, aki természetesen nem ismerte ennek levelezését Chlumeckyvel és 1917-ben Bergaminivel folytatott beszélgetéseire támaszkodott.

⁸¹ Nachlass Chlumecky.

⁸² Uo.

⁸³ Uo.

⁸⁴ Preziosora vonatkozólag (függetlenül az 1915 áprilisi küldetésétől, amit sem ebben, sem — amennyire tudjuk — többi könyvében nem említ) ld. S. Benco: i. m. passim. Bencot később az osztrákok internálták 1916-ban, de 1918 elején megengedték neki, hogy visszatérjen Triesztbe.

Chlumecky jelentéseiből világosan kitűnik egyrészt az, hogy a bécsi diplomácia április közepe óta ismerte azokat a feltételeket (Trento tartományon kívül Friuli átengedése és biztosítékok Trieszt és Fiume olaszságának védelmére), amiket a semlegespárti Giolitti is elengedhetetlennek tartott ahhoz, hogy a beavatkozást el lehessen kerülni, másrészt pedig az, hogy Bécs késlekedése a feltételek elfogadásában tette lehetetlenné Giolitti számára, hogy még időben lépéseket tehessen a kormánynál és a parlament többségét megjósolhassa. Giolitti Frassati útján azt tanácsolta Sonninionak, hogy fogadjon el bizonyos osztrák engedményeket, ha Ausztria megteszi ezeket az engedményeket. Giolitti nyilvánvalóan nem mozdulhatott addig, amíg Ausztria-Magyarország hivatalosan meg nem erősíti, hogy ténylegesen hajlandó azokra az engedményekre.

Május 4-én, ugyanazon a napon, amikor Itália felmondta a Hármasszerződést, a bécsi német nagykövet formálisan felhatalmazást kért Buriántól Bülw részére, hogy ez felajánlhassa Trentot, az Isonzo vonalát, Trieszt „szabad várossá” nyilvánítását és Albániát. Burián azt válaszolta: felhatalmazást ad Macchionak, hogy Bülw-val együtt tárgyaljon az olaszokkal ezekről az engedményekről.⁸⁵ Május 9-én Bülw rávette Macchiot: készítse el és a megszokottól eltérő módon mutassa be az aznap Rómába érkezett Giolittinek, majd pedig Sonninionak és Salandrának azt a központi hatalmak két képviselője által aláírt jegyzéket, amely jóval messzebbmenő engedményeket tartalmazott, mint a korábban körvonalazottak. A jegyzékben bennfoglaltatott Trentino és az Isonzo jobbpartjának átengedése az olaszoktól lakott részeken, Trieszt szabad várossá nyilvánítása olasz községi és egyetemi önkormányzattal és szabadkikötővel, noha Ausztria-Magyarország keretein belül; Valona; az osztrák-magyar fél távolmaradása Albánia többi részét érdeklő kérdésektől; az Ausztria-Magyarország területén maradó olasz anyanyelvű polgárok érdekeinek védelme; a Goriziára és a Curzola-szigetekre támasztott olasz igények jóindulatú megvizsgálása; Németország kezessége az egyezmény pontos végrehajtásáért.⁸⁶

Macchio a következő magyarázatot adta kormányának (amelyben mindenki, Tiszát is beleértve, azon a véleményen volt, hogy — különösen a két utolsóelőtti ponttal — túl sokat ígértek) arról, mi indította arra, hogy Bülw fogalmazását elfogadja: „Kiderült, hogy Giolitti úr megérkezése és a Szentatya tevékeny munkálkodása folytán, aki a béke érdekében odaig ment, hogy már kapcsolatba is lépett Giolittival, rendkívül fontos lenne azonnal döntő elhatározásra jutni.” A jegyzéket „átadták Őszentségének és a pápa eljuttatta Giolittihoz”, aki megmutatta a királynak.⁸⁷ A pápa később elmesélte a vatikáni osztrák-magyar nagykövetnek, hogy ezen az alapon ő már rávette Grippo közoktatásügyi minisztert, mondjon le, hogy ezzel kormányválságot idézzen elő és Giolitti újra hatalomra kerülhessen.⁸⁸ De Giolitti, jóllehet kijelentette az

⁸⁵ H. H. St. A. Liasse XLVII 5a i.

⁸⁶ *Macchio*: i. m. 117. l.

⁸⁷ Macchio máj. 10-i táviratai, H. H. St. A. i. h. Bülw nyomásával szemben tanúsított végső engedékenysége miatt a Macchiot ért bírálatokra vonatkozólag vö. *I. Tisza*: i. m. III. köt. 290–291. l. Tisza arra kérte Buriánt, tiltsa meg a római nagykövetnek, hogy további engedményeket tegyen. Burián ilyen értelemben sürgönyözött Macchionak máj. 15-én, és ebben főleg azért róttta meg, hogy odaigérte a szigeteket, „amiket Giolitti nem kért”. H. H. St. A. i. h.

⁸⁸ Uo. Schönburg máj. 15-i távirata.

uralkodónak, — és nemcsak neki —, hogy az utolsó osztrák-magyar ajánlatok érthetetlen képtelenséggé tették Olaszország háborúba lépését volt szövetségesei ellen, nem akarta újra kezébe venni a kormány rúdját. Macchio biztosra vette Giolitti vonakodását, „mert ő mégsem fogja jónak látni, hogy mint osztrákbarát miniszterelnök lépjen fel”.⁸⁹ A nagykövet szerint Giolitti csak arra törekedett, hogy félreállítsa Sonninot és megállapodjék Salandraval a Központi Hatalmak ajánlatainak elfogadásában.⁹⁰

Az, hogy Giolitti visszautasította a visszatérést a kormányba — eltekintve attól, hogy szabadabb tette az utat Itáliában Salandra újabb megbízatása előtt —, bizonyára összefüggésben volt azzal is, hogy Ausztria-Magyarország még nem nyilatkozott arról: hajlandó lenne-e azonnal átadni a felajánlott területet, csupán arról, hogy azonnal felmenti a katonai szolgálat alól a háború befejeztével átadandó terület lakóit. Eszerint tehát Itáliának (még ha nem is kötötte volna már meg április 26-án a londoni egyezményt, amit különben — ez most már biztosnak látszik — Giolitti még nem tudott) további nehéz alkudozásokkal kellett volna szembenéznie, mielőtt egyezmény aláírására kerülhetett volna a sor Ausztria-Magyarországgal.⁹¹ Így például Macchio azt tervezte, hogy abban az esetben, ha az ő és Bülow javaslatát elfogadják, rögtön az aláírás után egy szöveget nyújt be az olasz kormánynak, ez magába foglalja ugyan a fentebb felsorolt engedményeket (kivéve, hogy későbbi tárgyalásokra utalja Gorizia és a szigetek sorsáról hozandó döntést), de leszögezi: Itália nemcsak kártérítés megfizetésére kötelezi magát a neki átengedett területért, hanem lemond arról, hogy továbbra is éljen a — természetesen újra visszaállított — hármasszövetségi szerződés 7. cikkelyének alkalmazásával „akár területi, akár más előnyökre vonatkozólag, melyeket Ausztria-Magyarország szerezhet a jelen háborút lezáró békeszerződésből”.⁹² Bár ebben a szövetségben az szerepelt volna, hogy Itália „teljes semlegességre” kötelezi magát (Sonnino már leszögezte március 31-én, hogy az olasz kormány semmi esetre sem ígérhetett nyilvánosan „jóindulatú semlegességet”, különben — legalábbis gazdasági téren — az angolok megtorlását hívta volna ki), Macchio Bécsbe való visszatérése után fogalmazott magyarázó emlékiratában kitartott amellett, hogy az olasz viszonzásnak az osztrák-magyar engedményekre ténylegesen a „jóindulatú semlegességben” kellett volna állnia „a háború egész tartama alatt . . . és abban, hogy teljesen szabad kezet ad nekünk a Balkánon”.⁹³

Kétségtelen, hogy az Entente, amely természetszerűleg úgyszólván bizalmatlan volt, úgy értelmezte volna a megegyezést Itália és a Központi Hatalmak között

⁸⁹ Uo. Macchio máj. 10-i távirata.

⁹⁰ Uo., máj. 11-i távirat. Még néhány héttel korábban maga a Vatikán is, abban a hitben, hogy Salandra nem lép be a háborúba, belpolitikai okokból inkább őt pártolta, mint Giolittit. Vö. *F. Engel-János: Österreich und der Vatikan. 1846—1918*, 2 kötet. Graz—Wien. 1958—60. 2. kötet. 214. és k. l. A katolikus semlegességre ld. még *Klaus Epstein: Matthias Erzberger and the dilemma of German Democracy*, Princeton, 1959, amely fényt vet Erzberger római missziójára is.

⁹¹ Giolitti szerepéről azokban a napokban ld. *L. Salvatorelli: Miti e storia (mítoszok és történelem)*. Torino. 1964, továbbá O. Malagodi és V. E. Orlando visszaemlékezéseit; ezeket és az Erzbergerről szóló könyvet tárgyalja: *Leo Valiani: Recenti pubblicazioni sulla prima guerra mondiale (Új publikációk az első világháborúról)*. „Rivista Storica italiana”, 1960, III. sz. Ld. még *John A. Thayer: Italy and the great war. Politics and culture. 1870—1916*. Madison. 1964.

⁹² H. H. St. A. Liasse XLVII 5a i. Macchio máj. 15-i távirata.

⁹³ H. H. St. A. Nachlass Macchio. Geheim. Italien. Dátum nélküli emlékirat.

(még akkor is, ha az olasz kormány a londoni szerződéssel nem kötelezte volna már el magát az ellenkező irányba), mint az olaszok hallgatólagos ígétét, hogy segítséget nyújtanak ellenfeleinek. A legkevesebb, amit az olasz kormány még a londoni szerződés aláírása nélkül is az Entente részéről várhatott volna, ellenszenves diplomáciai és gazdasági magatartás s a Hármasszövetség-ellenes olasz politikai erők pénzzel való támogatása lett volna. A londoni szerződés aláírása után az Entente-nak nyilvánvalóan komoly fegyver állt rendelkezésére, hogy nyomást gyakorolhasson: az a fenyegetés, hogy nyilvánosságra hozza a szerződést, s ezzel Olaszországban mozgalmat robbantson ki az intervenció érdekében, amelyet azután támogatni szándékozott. De még Ausztria-Magyarország részéről sem várhatta Olaszország — ha a Monarchia győztesen kerül ki a háborúból, ami pozícióját nagyon megerősítette volna, az olasz kormány előzetesen kikért beleegyezésére is tekintettel, hogy szabad kezét nyerhessen a Balkánon — azt a tényleges jóindulatot, amit neki magának meg kellett volna ígérnie a háború tartamára. Az osztrák-magyar külügyminiszter — aki pedig magyar létére nem volt olyan olaszgyűlölő, mint osztrák kollégái — még május 15-én is azt sürgönyözte római nagykövetének, hogy míg egyrészt „minden hátsó gondolat nélkül” végre akarja hajtani „az általunk elfogadott területátengedéseket”, tehát azokat, amiket a Bülowtól összeállított május 9-i jegyzék előtt jóváhagyott, a többiekre nézve, amik még a jegyzékben szerepelnek „Gorizia, a szigetek, Trieszt olasz város jellege és az osztrák-magyar állampolgárságú olaszok jogai” — ahogy Burián pontosan megjelölte — úgy foglalt állást: „Ez az elhamarkodott kibővítés arra kényszerít minket, létfontosságú érdekeink védelmében, hogy most, vagy később korlátozásokra gondoljunk.”⁹⁴

Lehetséges, ahogy Giolitti Malagodinak megjegyezte, hogy Ausztria-Magyarország abban az esetben, ha olasz részről újra felveszik és folytatják a tárgyalások fonalát, végül is megadta volna Itáliának a szükséges biztosítékokat, csak hogy beavatkozását elkerülje. Maga Macchio is sürgönyözött Bécsbe május 16-án, hogy Trento városának azonnali átadását javasolja.⁹⁵ Tisza pedig, Forgách tanúsága szerint, ekkor már „teljesen meg volt győződve arról, hogy a háborút Olaszországgal minden áron el kell kerülni; ezt a nézetet Conrad is többször kifejezésre juttatta”.⁹⁶

De eltekintve attól, hogy még május 18-án Berlin arról értesítette Bülowot: a bécsi kormány továbbra is ellenzi az azonnali átadást, amit a pápa is támogat, már nem is volt idő további alkudozásra.⁹⁷ Ha a londoni paktum megkötése előtt teszik meg az utolsó osztrák-magyar ajánlatokat, amelyek

⁹⁴ H. H. St. A. Liasse XLVII 5a i. Burián Macchionak, máj. 15. Ha Giolitti kap megbízást, még harcolni kell majd, hogy ne engedjük át Goriziát és a szigeteket — írta Burián naplójába máj. 14-én.

⁹⁵ H. H. St. A. i. h.

⁹⁶ H. H. St. A. Nachlass Macchio. Forgách máj. 15-i levele. Máj. 15-én és 18-án Tisza valóban Buriánhoz fordult, hogy ez sürgősen szólítsa fel Bülowot és Macchiot, tegyenek valamit, hogy a Vatikán útján rábírák a semlegesség-párti minisztereket a lemondásra, Giolittit pedig, hogy mozgassa meg a szocialistákat, és így tovább. „Miatán a háborúpárt a megfélemlítés terrorisztikus eszközeivel dolgozik, ezt a munkások háborúellenes tüntetéseivel kellene ellensúlyozni” (*Tisza*: i. m. III. köt. 305. l.) — ezt telefonálta Buriánnak a magyar kormányelnök, akit pedig inkább úgy ismertek, mint aki országa munkástüntetéseinek erőszakos elfojtásában jártas. *Vö. I. Tisza*: i. m. III. köt. 301. és k. l.

⁹⁷ *Vö. Macchio máj. 18-i táviratát.* A pápa még mindig Trentino azonnali átadását sürgette, mint a háborúbalépés elkerülésének eszközét, de Bülow biztos volt benne, hogy Bécsből ezt nem lehet időben elérni. H. H. St. A. i. h.

az azonnali, vagy a háború végén történő átadás kérdésén kívül — nagyrészt — megfeleltek Olaszország több mint egy hónappal korábban bejelentett követeléseinek, meglett volna a lehetőség a Giolitti által is támogatott tárgyalásra, ami még reményt nyújthatott az olasz beavatkozás elkerülésére. De Ausztria most is elkésett egy órával.

Л. Вальяни:

Переговоры между Австро—Венгрией и Италией в 1914—1915 годах

Резюме

Статья является главой подготавливаемой к печати в Италии книги автора о распаде Австро—Венгерской монархии в период между 1905—1918 годами. В ходе своей работы автор исследовал материалы архивов Италии, Австрии и Западной Германии, использовал в некоторых случаях и венгерские архивные материалы (например, неопубликованный дневник Иштвана Бурияна, несколько раз занимавшего пост министра иностранных дел и другие важные министерские должности), а также привлекал к своим исследованиям международную специальную литературу. В настоящей главе ставится вопрос о том, что фактически заставило итальянское правительство в период между августом 1914 и маем 1915 года выйти из Тройственного союза, членом которого Италия — вместе с Германией и Австро—Венгрией — состояла с 1882 года, перейти на сторону противников своих бывших союзников и объявить войну Австро—Венгрии.

Как явствует из недавно опубликованных итальянских документов, итальянское правительство, руководствуясь националистическими и даже империалистическими соображениями, рассматривало себя как соперника австро-венгерского империализма на Балканах, еще до покушения в Сараеве. Наступление Австро—Венгрии против суверенитета Сербии, то есть, балканского государства, по взглядам правительства Италии явилось скрытым наступлением и против интересов Италии, которые не позволяли, чтобы восточное побережье Адриатического моря целиком принадлежало другой великой державе. Итальянское правительство однако готово было согласиться по этому делу с Австро—Венгрией при условии получения соответствующей компенсации, принципиально предусмотренной даже в 7 пункте Тройственного союза. В качестве возмещения возможных завоеваний Австро—Венгрии на Балканах (на территории Сербии и Монтенегро) Италия, не доверяясь тому, что венское правительство после победоносной войны согласится на компенсацию, заранее требовала себе тех австрийских провинций, большинство населения которых составляли итальянцы (Тренто, Гориция), а также объявления города Триеста свободным государством, что обеспечило бы полное самоуправление итальянскому большинству в этом крупном портовом городе.

Германия, финансовый капитал которой имел в Италии большие заинтересованности и которая — поскольку основная тяжесть войны на важнейших фронтах легла на нее, — более реально оценивала положение в 1915 году, чем Австро—Венгрия, оказывала на Вену сильное давление в интересах удовлетворения притязаний Италии.

Если бы Австро—Венгрия в январе или хотя бы до марта 1915 года предложила Италии то, что она в мае, уже слишком поздно предложила под давлением Германии, то бывший итальянский премьер-министр, сторонник нейтралитета Джолитти, который имел большинство в парламенте (и которого, в данном случае возможно поддерживала бы решительно антивоенно настроенная Итальянская социалистическая партия), вероятно снова оказался бы у власти и сумел бы воспрепятствовать тому, чтобы националистическое правительство Саландры вопреки желанию народа втянуло Италию в войну. Как видно из неопубликованных докладов Министерству иностранных дел в Вене посла Австро—Венгрии в Риме барона Маккио, посланец заметил, что решение вопроса о нейтралитете или вмешательстве в войну Италии было связано со скрытым соперничеством между руководимым Джолитти демократическим крылом и руководимым Саландрой националистическим крылом лагеря либералов, однако он, а тем более венское правительство слишком поздно пришли к соответствующему выводу.

L. Valiani:

Dialogues entre l'Autriche—Hongrie et l'Italie en 1914—1915

Résumé

La présente étude constitue l'un des chapitres de l'ouvrage intitulé «La décomposition de l'Autriche—Hongrie dans les années 1905—1918» rédigé par le même auteur et se trouvant sous presse en Italie. Après avoir dépouillé les archives italiennes, autrichiennes, ouest-allemandes (et fondé sur le journal conservé aux archives hongroises d'István Burián ayant rempli à plusieurs reprises les fonctions du ministre des affaires étrangères et détenu tour à tour plus d'un important portefeuille), n'ayant pas négligé non plus l'étude de la littérature internationale y relative l'auteur de l'article pose la question de savoir quelles étaient les raisons qui amenèrent le gouvernement italien à se détacher entre août 1914 et mai 1915 de l'accord tripartite conclu avec l'Allemagne et l'Autriche—Hongrie, alliance dont il fut membre depuis 1882, et de se ranger aux côtés des ennemis de ses anciens alliés et de déclarer la guerre à l'empire austro—hongrois. Comme il ressort des documents italiens récemment mis à jour le gouvernement italien, guidé par un parti pris nationaliste voire impérialiste, se considérait, dès avant l'attentat de Sarajevo, comme l'ennemi de l'impérialisme austro—hongrois aux Balkans. L'attaque lancée contre l'indépendance de la Serbie, pays balcanique, équivalait à une attaque contre les intérêts de l'Italie, intérêts qui se refusèrent à céder la domination du littoral de l'Est de la mer Adriatique à une autre grande puissance. Cependant le gouvernement italien se montra disposé à s'y mettre d'accord avec l'Autriche—Hongrie et cela en retour d'un dédommagement prévu en principe dans l'article 7 de l'accord tripartite. En échange des conquêtes à obtenir éventuellement aux Balkans (dans les territoires serbes et monténégrins) par l'Autriche—Hongrie l'Italie — ne se fiait pas à ce que la gouvernement de Vienne soit enclin après une guerre victorieuse à s'acquitter du dédommagement — réclama d'avance la cession des provinces autrichiennes de prépondérance italienne (Trento, Görz) et la reconnaissance comme ville-Etat libre de Trieste, ce qui aurait garanti dans cette grande ville maritime une pleine autonomie à la population italienne. Fortement intéressée en Italie par ses capitaux financiers y investis et supportant par ailleurs les principales charges de guerre sur les fronts décisifs l'Allemagne, elle, fut en effet plus réaliste à juger la situation de 1915 que ne l'était l'Autriche—Hongrie, aussi se mit-elle à exercer une pression sur Vienne, afin d'assurer à temps la satisfaction des revendications de l'Italie. Si l'Autriche—Hongrie s'était décidée dès janvier 1915, ou au plus tard jusqu'en mars de la même année à offrir à l'Italie ce qu'elle offrit — trop tard — en mai sur la pression allemande, l'ancien premier italien, adepte de la neutralité et disposant d'une majorité au parlement, aurait pu se récupérer le pouvoir (appuyé dans ce cas par le parti socialiste adoptant une position nettement antibelliciste) et aurait pu mettre des obstacles à ce que le gouvernement nationaliste de Salandra entraîne le pays dans la guerre à l'encontre du peuple italien. Inédits jusqu'à présent ses rapports envoyés à Vienne attestent que l'ambassadeur de l'Autriche—Hongrie à Rome, le baron Macchio, se rendit compte de ce que la question de la neutralité et celle de l'intervention dépendait en Italie d'une rivalité masquée qui s'était déclenchée entre l'aile démocratique dirigée par Giolitti et celle nationaliste conduite par Salandra; mais quant aux conclusions l'ambassadeur fut en retard pour les tirer, alors que le gouvernement de Vienne en laissa échapper l'occasion.

Boros Ferenc:

Adalékok a kisantant létrejöttének történetéhez és jellegéhez

(1919 augusztus—1920 november)

A csehszlovák, a jugoszláv és a román burzsoá államok szövetséges blokkja, a kisantant az első világháború utáni években alakult meg. Alapjait tulajdonképpen az 1920. augusztus 14-én Belgrádban megkötött csehszlovák — jugoszláv védelmi szövetség és a pár nappal később Csehszlovákia és Románia részéről Bukarestben aláírt kölcsönös segélynyújtásra kötelező jegyzőkönyv okmányai alkották.

Ezek az egyezmények a kisantant megalakulásának első szakaszát zárták le. Az aláírt szerződések létrejöttének körülményei jól tükrözik, hogy ez az új közép-európai (értsd: közép- és délkelet-európai) szövetség bizonyos franciaellenes éllel alakult s a döntő, a kezdeményező szerep a csehszlovák burzsoáziának, elsősorban pedig Beneš csehszlovák külügyminiszternek jutott. A franciaellenesség alapját az adta meg, hogy az 1918 után elmélyülő francia — csehszlovák viszonyban 1920 nyarára kisebb szakadás, megingás következett be, ha mindjárt rövid időre is. Ennek oka egyrészt az volt, hogy a csehszlovák burzsoázia az országban megnövekedett forradalmi erők nyomására, másrészt saját imperialista közép- és délkelet-európai politikai törekvéseit szem előtt tartva nem tudta, de nem is akarta korlátlanul kiszolgálni a francia imperializmus érdekeit. Többé-kevésbé hasonló volt a helyzet Jugoszláviában és részben Románia esetében is. Közrejátszott az a tényező is, hogy Franciaország 1920-ban Európa legreakciósabb nagyhatalma volt. Szovjetellenes politikája közelebb hozta őt Közép-Európa reakciósabb erőihez — így az ellenforradalmi Magyarországhoz is. Nemcsak szovjetellenes politikájában, hanem a status quo megvédése szempontjából sem tartotta szilárd bázisnak e szűkkörű közép-európai szövetséget.

Ily módon a csehszlovák — s részben a jugoszláv és román — burzsoáziának is a párizsi békekonferencián korábban megszerzett pozícióit 1919 végétől kezdve, s különösen 1920 nyarán bizonyos tekintetben védenie kellett fő szövetségesével, Franciaországgal szemben is. Éppen ezért, amikor a csehszlovák burzsoázia a magyar reakció revizionista törekvései ellen védekezve — amelyek akkor aktuális veszélyt jelentettek — a kisantant alapításának útjára lépett, ezzel egyidőben, bizonyos vonatkozásokban a francia politika ellen szegült.

Marxista történetírásunk a kisantant megalakulása nemzetközi körülményeinek feltárásával lényegében még nem foglalkozott. Más országokban megjelent, jórészt korábbi marxista történeti feldolgozások útján azonban nálunk is eléggé elterjedt az a szemlélet, hogy a kisantant, mint szovjetellenes

szövetség, a francia politika találmányaként jött létre.¹ E szemlélet, mint ahogy ezt több, azóta megjelent — s öröndetes, hogy nagyobbbrészt éppen csehszlovák — feldolgozás is megerősíti,² nélkülözi a konkrét tényanyagokra épülő, sokoldalú elemzést. Cikkem feladata, hogy elsősorban csehszlovákiai levéltári anyagokra támaszkodva e kérdés néhány összefüggésére rámutassak és azokat alátámasszam.

*

Ismeretes, hogy az antanthatalmak — köztük Franciaország — sem voltak feltétlen hívei az Osztrák-Magyar Monarchia népei felszabadításának, még kevésbé demokratikus, forradalmi irányú fejlődésüknek. Háborus céljaik között nem szerepelt a Monarchia szétzúzása. Sőt, szinte az utolsó pillanatig védték a Monarchia egységét. Hogy azután 1918 közepétől, bár nem egyöntetűen, mégis a Monarchia felosztása mellett foglaltak állást, ez elsősorban azért történt, mert ekkor már nyilvánvaló lett, hogy a Monarchia hatalmas elnyomó állami gépezete a Monarchiában élő népek forradalmi és nemzeti felszabadító harcainak kieleződése és nacionalista burzsoá képviselőik lázas tevékenysége miatt már nem tartható fenn.

A Monarchia széthullott, ezen már változtatni nem lehetett. A forradalmi hullám azonban még tartott, sőt helyenként nagyon is magasra szökött, s veszélyeztette a kapitalizmust egész Európában, főleg pedig Közép-Európában. Az antanthatalmak előtt közvetlenül felmerült a kérdés: hogyan őrizhetik meg hatalmukat e területen, s ezen túlmenőleg, hogyan biztosíthatják gazdasági és politikai befolyásukat a közép- és délkelet-európai országokban. E

¹ Ilyen értelemben veti fel és tárgyalja a kérdést számos csehszlovák publikáció is. Így pl. O československé zahraniční politice. 1918—1939. SNPL. 1956; V. Olivová: Československo-sovětské vztahy v letech 1918—1922. Praha. 1957; Zl. Urbán: Příručka k dějinám Československa v letech 1918—1948. Praha 1959 stb., amelyekben bár a kisantantot létrehozó tényezők és okok felsorolása, sorrendje különböző, egy dologban azonban azonosak: szó sem esik a csehszlovák—francia ellentétéről ebben az időben. Bár legtöbb esetben rámutatnak arra, hogy a magyar revizionista politika veszélye nagy szerepet játszott a kisantant megalapításában, de ezt önálló vagy elárendelt tényezőnek (lásd: O československé . . . 80—82. l.), míg a „bolsevik veszélyt” elsőrendű tényezőnek tekintik (V. Olivová: i. m. 236—237. l.). „A kisantant tehát az imperialista államok egész nemzetközi, szovjetellenes és ellenforradalmi politikájának alkotó részeként alakult meg” (O československé . . . 81. l.). „Csehszlovákia, különösen a húszas években. . . a francia politika jelentős exponense lett Közép-Európában. Ezzel összefüggésben és holmi szolgálatokért járó kártérítésként mint Közép-Európa gazdaságilag legfejlettebb államának engedélyezték, hogy az ún. kisantant vezető állama legyen.” (J. Veselý: Vznik a charakter předmnichovského Československa. Praha. 1958. 15. l.) Ezek az idézetek csak jelezni kívánják azt a sokrétű, a „hangsúlyt” illetően változatos fejtegetések sokaságát, amelyek, nemcsak e három-négy munkában, hanem a korábbi — néha az újabb — csehszlovák és más, román, szovjet kiadványokban, tananyagokban, lexikonokban is megtalálhatók.

² Ld. ebből a szempontból A. Gajanová: K některým otázkám mezinárodního postavení předmnichovské ČSR (ČCH, 1961/5, 677—697. l.) c. tanulmányát; K. Gajan: Německý imperialismus a československo-německé vztahy v letech 1919—1921 (Nakl. Česk. Ak. Věd. 1962) c. monográfiájának idevágó részeit. Bizonyos tekintetben előrehaladást jelent Věra Olivová egyik legújabb cikke: Versailleský systém a charakter jeho krise v roce 1920, ČCH, 1964/4, 520—535. l., hozzátehetjük ugyanakkor, hogy a problémát közel sem oldja meg megnyugatóan. A téma irodalmához figyelemreméltó Pietr S. Wandycz: France and her Eastern Allies 1919—1925. Minneapolis. 1962 nyugati forrásanyag is, 454 l. (The Crisis of 1920, 135—207. l.), French—Czechoslovak—Polish Relations from the Paris Peace Conference to Locarno.

törekvésekben Franciaország járt az élen, amely a legnagyobb katonai erővel rendelkezett az európai kontinensen. A volt orosz piacok megszerzésén és a cári adósságok megfizettetésén kívül közép- és délkelet-európai korlátlan uralmának kiépítése volt a cél. Olyan szélesebb körű, francia érdekeltségű közép- és délkelet-európai konföderáció, vámszövetség vagy szövetségi rendszer lebegett a francia imperialisták szemei előtt, amely véd a „bolsevizmus”, de a német militarizmus újjáéledése ellen is. Egy ilyen blokk létrehozásának terve azonban egyrészt az antanthatalmak egymás közötti nagyhatalmi törekvései, másrészt a közép- és délkelet-európai államok közötti sokrétű ellentét és ellenségeskedés révén eleve kudarcra volt ítélve. Angliának és Olaszországnak hasonló elgondolásokból más-más módon, megközelítőleg ugyanilyen törekvései voltak, beleszóltak Közép-Európa sorsának alakulásába. Közép-Európában, a volt Monarchia területén keletkezett államok között pedig nemcsak mint a háborúból győztesként kikerült és legyőzött, hanem a „győztesek”, az újonnan létrejött államok között is jelentős, nem könnyen leküzdhető ellentétek alakultak ki.

A Monarchia romjain keletkezett új államok, elsősorban Csehszlovákia, de Jugoszlávia és Románia is, 1918 után Franciaország számára kedvező kiinduló pontul szolgáltak közép-európai hegemoniájának kiépítéséhez.

Az újonnan keletkezett államok burzsoá politikusaiknak nagy része arra számított, hogy a francia imperializmus, a német militaristák legnagyobb ellensége, a békekonferencián a leghatározottabban harcol majd a legyőzöttek megbüntetéséért, tehát teljesíti ezeknek az új államoknak a követeléseit. Erre számított Masaryk és Beneš is, akik korábbi széles körű francia kapcsolataikat kihasználva, külpolitikai orientációjukban 1918 októbere után hamarosan a francia imperializmus mellett kötötték ki.

A csehszlovák külpolitika, hasonlóan a másik két állam külpolitikájához — francia segítséggel — már a békekonferencia első szakaszában jelentős sikereket ért el, különösen területi kérdésekben. A csehszlovák burzsoázia területi követeléseinek nagy része már a békekonferencia első szakaszában, tehát 1919 közepéig teljesült, mégpedig olyan körülmények között, amikor Magyarországon proletárállam volt. A magyar Vörös Hadsereg előretörése következtében a csehszlovák hadsereg nehéz helyzetben volt. A Clemenceau-féle jegyzékek megjelölték az új csehszlovák — magyar demarkációs vonalat. A cél a Vörös Hadsereg további előrenyomulásának megakadályozása volt. Bár nem elégítették ki a csehszlovák burzsoázia maximális igényeit, mégis, egyéb területi követeléseinek kedvező kielégítésével együtt lehetővé tették, hogy a csehszlovák burzsoázia a Monarchiában meglevő piacait korábbi konkurrensének — a német, a magyar és a lengyel tőkének — a rovására részben pótolja. A burzsoá csehszlovák köztársaság iparilag fejlett, erős államként jött létre.³ Noha a csehszlovák burzsoáziának voltak további igényei is⁴ és fontos területi kérdések sem oldódtak meg véglegesen (lengyel, magyar), az addigi eredményekkel alapjában véve meg volt elégedve. „... helyzetünk... — jelentette ki Beneš

³ A volt Osztrák-Magyar Monarchia iparának tekintélyes részére támaszkodhatott. Erre vonatkozó adatokat ld. *Zd. Urban: Příručka k dějinám Československa v letech 1918—1948*. SPN. 1959. 17. l.

⁴ Így pl. Csehszlovákia és Jugoszlávia között 200 km hosszú korridor létesítését óhajtották, amely Ausztriát és Magyarországot elválasztotta volna egymástól. Hogy még milyen kívánságok nem teljesültek a békekonferencián, arról részletesen szól *Ed. Beneš: Problémy... c. munkájának* 18—19., majd a 33. oldalán.

1919 őszen — összehasonlíthatatlanul jobb, mint bármely másik államé.”⁵

A csehszlovák burzsoázia, amely — kivéve a Beneš- és Masaryk-féle külföldi antant orientációjú csoportot — szinte az utolsó pillanatig nem vetette fel a Monarchiától való elszakadás gondolatát, 1918 után fokozatosan szakított a Monarchia eszméjével, a korábbi tradíciókra, balkáni kapcsolataira támaszkodva,⁶ elkötelezve magát a francia imperializmusnak, annak égisze alatt vezető szerepre törekedett Közép-Európában.⁷ Beneš csehszlovák külügyminiszter 1919 szeptemberében érkezett haza Párizsból. Szeptember 30-án a parlamentben elmondott nagyjelentőségű beszédében felvázolta a jövőbeli csehszlovák külpolitika főbb irányelveit és határozottan kijelentette, hogy a külpolitika egyik fő láncszeme a szomszéd államokkal való szoros baráti, elsősorban gazdasági kapcsolatokra épülő szövetségi hálózat kiépítése, amelyből sem Ausztria, sem Lengyelország, sem Magyarország nem maradna ki.⁸ Ezt megismételte november 7-én is, a sain-germaini békeszerződés ratifikálási vitája során.⁹ Beneš rámutatott továbbá arra, hogy az új közép-európai (értsd: keletközép-európai) politikai rendszer kiépítésére irányuló ilyen törekvések az antant elveinek és óhajainak is megfelelnek.

A csehszlovák burzsoázia számára azonban nem volt mindegy, hogy egy ilyen rendszer milyen áron és Csehszlovákia számára milyen perspektívával jön létre. „Külpolitikánk céljait... fő irányvonalát — állapította meg Beneš — már ma meghatározhatjuk: Prága teljes mértékben megszervezheti magának azt a súlyponti helyet Közép-Európában, amely egyáltalán elérhető, ha jól fogunk haladni.”¹⁰ Csehszlovákiának az antanthoz, vagy pontosabban Franciaországhoz fűződő kapcsolatai nem épülhettek a francia vagy más nagyhatalmi érdekek korlátlan kiszolgálásának elveire. Ezek a kapcsolatok lényegében attól függték, hogy szövetségesei mennyire respektálják a csehszlovák burzsoázia egyéni törekvéseit, mennyire védelmezik a békekonferencián elért vívmányait. Erre Beneš is utalt beszédében, amikor kijelentette, hogy a kapcsolatok elmélyítésére irányuló törekvés „...nem jelenti azt, hogy ténylegesen alárendelt a mi szerepünk, és hogy az antant nagyhatalmak egyikének vagy másikának eszközévé válunk”.¹¹

Ezt a kérdést 1919 végétől — de bizonyos vonatkozásban már korábban is — egyre inkább fontolóra kellett vennie a csehszlovák burzsoáziának.

Az antanthatalmak csak az utolsó pillanatban mentek bele a Monarchia feldarabolásába, ezt követőleg pedig éles harcot folytattak egymás között a közép-európai befolyásért, ugyanakkor a forradalmi mozgalom nagy bizonytalanságban tartotta a kapitalizmust egész Európában. Éppen ezért nem mondható, hogy a csehszlovák burzsoázia 1919–1920-ban nemzetközileg bebiztosítottan tekinthette sikereit és elért eredményeit. Már a béketárgya-

⁵ *Ed. Beneš: Problémy novÉ Evropy a zahraniční politiky Československa. Praha. 1924. 33. l.*

⁶ A cseh fináncotke behatolása Közép- és Délkelet-Európába még a háború előtt elkezdődött. A háború után az a kérdés merült fel, hogyan védje meg ottani pozícióit. Ld. *Československé zahraniční politice. SNPL. 1956. 77–78. l.*

⁷ Ld. *K. Gašan: Příspěvek ke vzniku KSČ od prosincové generální stávký do slučovacího sjezdu KSČ. SNPL. Praha. 1954. 62. l.; Zd. Urban: i. m. 17. l.*

⁸ *Ed. Beneš: Problémy... 30–31. l.*

⁹ Uo. 40. l.

¹⁰ Uo. 30. l.

¹¹ Uo. 27. l.

lások időszakában megmutatkozott, hogy nem számíthat minden körülmények között még fő szövetségesének, Franciaországnak a támogatására sem. A békekonferencián a csehszlovák burzsoázia képviselőinek épp úgy, mint a többi utódállam képviselőinek, bizony nagyon szerény szerep jutott. Többnyire csak figurák voltak a nagyhatalmak sakkjátszmájában. Amikor pedig a csehszlovák burzsoázia 1919. január 23-án intervenciót indított Těšin (a legvitatottabb cseh-lengyel terület) megszerzéséért, nemcsak az angol és amerikai körök, hanem a franciák is felléptek ez ellen.¹² Ez már ekkor jelezte, hogy a kapitalista Lengyelország komoly konkurrensé Csehszlovákiának a francia politikájában. Hasonló jelenség játszódott le a Magyar Tanácsköztársaság elleni intervenció idején is, amikor Franciaország az újabb intervenció előkészületei során végül is nem vette számításba a csehszlovák segítséget, részben azért, mert a francia burzsoázia ez időben Németországgal állt éles ellentétben, s a csehszlovák burzsoáziát arra kényszerítette, hogy elsősorban az ezzel kapcsolatos francia érdekek védelmére tegyen katonai előkészületeket.¹³ Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a magyar proletárállam ellen 1919 májusában indított csehszlovák intervenció sikertelensége folytán a csehszlovák burzsoázia sokat veszített presztízséből a franciák szemében.¹⁴

A magyar proletárállam után kiépülő ellenforradalmi fasiszta diktatúra újabb konkurrenst jelentett a csehszlovák burzsoázia számára.

A közép-európai forradalom központjának, a Magyar Tanácsköztársaságnak az eltírása 1919 nyarán az európai reakció egyik fő törekvése volt. Ezért mind a munkáshatalom eltírásában, mind az ellenforradalmi rendszer hatalomra juttatásában és kiépítésében a nemzetközi reakciónak igen jelentős szerepe volt. Ismeretes, hogy az antanthatalmak sem számoltak komolyan azzal, hogy a Peidl-kormány hosszabb ideig uralmon lesz. Ha nem is teljesen olyan tempóban és formában történt minden, ahogy ezt akarták, lényegében részesei voltak a nyílt reakció előretörésének Magyarországon, amelyet Friedrich István puccsa, majd kormánya vezetett be.

A Friedrich-kormány hatalomra jutásával olyan fordulat következett be Magyarországon, amely az utódállamok érdekeinek elevenébe vágott: a volt Monarchia visszaállításának veszélyét rejtette magában. Friedrichnek jelentős monarchista múltja volt, s maga Habsburg József főherceg nevezte ki miniszterelnökké. Fellépése mozgósította a monarchista reakciót az országban. Ugyanakkor Európa-szerte nagy reményekkel töltötte el a nemzetközi monarchista mozgalom erőit.¹⁵ Ilyen erők nemcsak Németországban, Ausztriában, hanem az antantállamokban, sőt, ha nem is ugyanolyan mértékben, még az utódállamokban is voltak. Elég csak arra utalni, hogy Angliában, Olaszországban, sőt Romániában és Jugoszláviában is megmaradt a monarchista államforma. Az antant monarchista, reakciós körei sem tettek le végleg arról, hogy a volt Osztrák-Magyar Monarchia politikai egységét valamilyen formában felújítják — mondván, hogy ily módon Közép-Európa jobban ellenállhat

¹² K. Gajan: Německý imperialismus. . . 59. l.

¹³ A. Gajanová: K některým otázkám. . . 682. l.

¹⁴ Ed. Beneš: Problémy. . . 68. l. Lásd továbbá ezzel kapcsolatban a Londonból érkező jelentéseket: Archiv ministerstva zahraničních věcí (a továbbiakban AMZV) — Praha, Londýn, 1919/138 (1919. 10. 23.); 1919/140 (1919. 10. 30.)

¹⁵ Bőséges anyagot tartalmaznak erről a csehszlovák külügyminisztériumba befutott svájci, londoni stb. jelentések a nemzetközi monarchista mozgalom megélénküléséről, tevékenységének kiszélesedéséről.

a „bolsevizmusnak”. Ez az eszme a béketárgyaláson is felmerült és sok vita folyt körülötte.

A nemzetközi monarchista mozgalom egyik központja Károly király környezete volt Svájcban. Ez a központ lázas tevékenységet fejtett ki, hogy élére állhasson a Habsburg-Monarchia felújítására irányuló kísérletnek. Károly király, aki 1918. november 11-i kiáltványában lemondásra kényszerült, a magyarországi fordulat hatására 1919. augusztus 14-én uralkodói jogát követelte,¹⁶ elsőrangú feladatként emlegetve a volt Habsburg-Monarchia felújítását.¹⁷ A svájci és londoni csehszlovák külképviseltek jelentéseikben beszámoltak arról, hogy Károly igyekszik kiterjeszteni befolyását az antant országok monarchista köreire is, s különösen élénk kapcsolatban áll az osztrák és német monarchistákkal.¹⁸

A köztársasági erők mindenütt élesen szembefordultak a monarchista kísérlettel. A csehszlovák burzsoázia is nagy megdöbbenéssel fogadta a Friedrich-kormány hatalomra jutását. Nemzetközi hatását illetően Csehszlovákia számára a végső veszélynek tartotta, amely — ahogyan erre Horthy Miklós is rámutat emlékirataiban¹⁹ — a csehszlovák köztársaság létét fenyegette. Nem csupán Habsburg József főherceg és Friedrich István személye okozta a gondot, hanem elsősorban az, hogy mindez az antant magyarországi képviselőinek a hozzájárulásával történt. Egyes burzsoá lapok rá is mutattak erre. Így pl. a „Slovenský denník” nyíltan kijelentette, hogy a magyarországi monarchista kísérlet szorosán összefügg egyes antantkörök számításaival. A magyar reakció ezeket igyekszik megnyerni és be akarja bizonyítani nekik, hogy Magyarország „a béke óre” és „a rend bástyája” Közép-Európában. „Csehszlovákiának — vonja le a következtetést a lap — új tényezővel, a nemzetközi tőkével kell számolnia, amely érdekének tartja Magyarország konszolidálását, mivel abban hasznot lát.”²⁰ Ily módon az a széles körű Habsburg-ellenes mozgalom, amely Csehszlovákiában Friedrich magyarországi hatalomra jutása után kezdődött, nem csupán Friedrich és a magyar monarchista erők ellen irányult, hanem nemzetközi támogatóik, köztük a francia monarchista beállítottágú körök ellen is. A vezető burzsoá lapok, mint az ipari burzsoáziát képviselő „Národní listy”, az agráriusok lapja, a „Venkov”, — bár nem egyöntetűen²¹ — rámutattak arra a „nagy” veszélyre, amelyet a magyarországi monarchista fordulat Csehszlovákia és a többi utódállam számára jelent. A csehszlovák külügyminisztérium nyilatkozata megállapította, hogy Csehszlovákiának a leghatározottabban védekeznie kell a „szélsőséges” veszéllyel szemben.²² A csehszlovák kormány augusztus 14-én határozott hangú tiltakozó jegyzéket küldött a Legfelsőbb Tanácshoz. A jegy-

¹⁶ Diplomatické dokumenty Habsburků, Praha. Úvodník.

¹⁷ AMZV-Praha, Bern 1919/59 (A monarchista mozgalom Svájcban). — A jelentés szerint Károly király véleménye szerint a monarchista restauráció kérdése egy éven belül megoldódik.

¹⁸ AMZV, Praha—Bern, 1919/71, 73, 99; Londýn 1919/114.

¹⁹ *Horthy Miklós*: Emlékirataim. Buenos Aires. 1953. 121—122. l.

²⁰ Ld. *Národní listy*, 1919. aug. 12.

²¹ Sokat vitatott és bíralt cikk jelent meg a „Národní listy” 1919. aug. 8-i számában. A cikk szerzője meleg szavakkal írt József főhercegről, akinek törekvéseiben Közép-Európa federalisztikus megoldásának reményét látta, ahol a csehszlovák fináncsőke érvényesülhet. Ez azonban egyedülálló jelenség volt, a következő napokban már ez a lap is teljesen ellenkező módon értékelte az eseményeket.

²² *Venkov*, 1919. aug. 7.

zékben az antant tudomására hozta, hogy Csehszlovákia sohasem lenne hajlandó megbékélni, vagy kapcsolatokat felvenni a „német dinasztikus érdekeket szolgáló Habsburg főherceg kormányával”, s felhívta a figyelmet arra, hogy a magyarországi monarchista akció egész Közép-Európa „békéjét” fenyegeti.²³

A szomszédos államok nem monarchista körői részéről jövő ellenállás híven tükrözte, hogy ezek az államok semmiképpen sem törtődének bele a restaurációba. Ez kétségtelenül hozzájárult ahhoz, hogy az antant nyomására augusztus 15-én a Friedrich-kormány átalakult, augusztus 23-án pedig József főherceg lemondott és létrejött a harmadik Friedrich-kormány. Ez azonban még nem oldotta meg a problémát, és a Habsburg-veszélyt sem háritotta el. M. Hodža, a csehszlovák kormány budapesti megbízottja ezt követőleg arra hívta fel kormányának figyelmét, hogy a fenti változások ellenére az antantnál nem tapasztalható egy határozott Friedrich-ellenes irány.²⁴ Beneš emlékirataiban saját maga is beismeri, hogy Csehszlovákia helyzete 1919 őszen igen súlyos volt.²⁵

Miért nem került előbb sor már ekkor az utódállamok és a monarchista reakció elleni harcban érdekelt államok szorosabb összefogására és együttműködésére? Mint ahogy erre már utaltunk, az állam jellege sem volt azonos e három országban. A romániai és jugoszláv monarchista államforma fennmaradása feltételezte azt, hogy itt a monarchista erők nagyobbak voltak, mint Csehszlovákiában. Csehszlovákia és Románia között, majd Románia és Jugoszlávia között jelentős területi viták voltak, amelyek különösen a Magyar Tanácsköztársaság időszakában éleződtek ki időnként,²⁶ de még 1920 folyamán is akadályozták a két ország összefogását. A Friedrich-puccskísérletet Románia hadserege biztosította, a románok Friedrichhel tárgyaltak.²⁷ Külpolitikai, közelebbről közép-európai koncepcióik sem egyeztek teljesen. Szovjet-Oroszország közelsége, a vele fennálló határproblémák (Besszarábia) a román burzsoáziát és kormányát jobbra tolták — a szovjetellenesség nagyobb volt, mint Csehszlovákiában. Ennek megfelelően Románia egy olyan szövetségi hálózatot tartott célszerűnek, amely ugyanúgy véd a „bolsevizmus” ellen, mint a revíziós törekvésekkel szemben. Ez viszont 1920-ban szinte megvalósíthatatlan volt. Egészeiben véve tehát egyelőre még 1919 után szó sem lehetett Csehszlovákia és Románia közötti szorosabb szövetségről. Olyanannyira nem, hogy pl. a budapesti csehszlovák külképviselőt Prágából 1919 augusztusában azt az utasítást kapta, hogy a románok ellen a legszorosabban dolgozzék együtt a jugoszláv képviselővel.²⁸ Erre sor is került. Csehszlovákiának és Jugoszláviának ugyanis lényeges érdekellentéteik nem voltak, sőt közös óhajuk, a csehszlovák — jugoszláv korridor kérdése még nem került le a napirendről, s ez megteremtette a szorosabb kapcsolatokat feltételeit. Ellenben Közép-Európa sorsát

²³ Právo lidu, 1919. aug. 16., Národní listy, 1919. aug. 17.

²⁴ AMZV-Praha, Budapest 1919/139/u (1919. szept. 9.). A külföldi hatalmak jelenlegi viszonya Magyarországhoz.

²⁵ *Ed. Beneš*: Pět let zahraniční politiky Československa. Praha. Orbis. 1924. 7. l. Ugyancsak *Ed. Beneš*: Problémy... 40. l.

²⁶ A Tiszától északra fekvő területekről, Kárpát-Ukrajna kiűréséről, a vasúti felszerelések Romániának történő átadásáról és az itteni határ kérdéséről volt szó. Az ellentétek még 1920-ban is fennálltak. E területet Románia stratégiai okokra hivatkozva nem akarta Csehszlovákiának átengedni. *Al. Ghija*: Spolupráce rumunské a československé buržoázie při vzniku Malé dohody. Dipl. práce, Praha. 1959. 72. l.

²⁷ AMZV-Praha, Budapest 1919/76 (1919. okt. 28.).

²⁸ AMZV-Praha, Budapest 1919/58. (1919. aug. 26.).

illetően Jugoszláviának még nem volt kiforrott álláspontja. Ezt igazolja többek között az is, hogy a budapesti amerikai katonai misszió képviselője által szorgalmazott jugoszláv-magyar-csehszlovák-lengyel blokk gondolatát, valamint Renner föderalisztikus tervét egyaránt szimpátiával fogadták a jugoszláv politikusok. Sőt ebben az irányban dr. Baié, a budapesti jugoszláv követség megbízottja vállalta a közvetítő szerepét Csehszlovákia és Jugoszlávia között.²⁹ Az olasz—jugoszláv ellentétek is jelentősen kihatottak Jugoszlávia orientációjára.

A magyar monarchista és revizionista törekvések elleni harcban közvetlenül érdekelt fél volt az osztrák burzsoá köztársaság is. Egyrészt Burgenland veszélyeztetése miatt, másrészt azért, mert a magyar reakció mozgósította az ausztriai köztársasággellenes monarchista erőket. A monarchista magyar szomszédtság tehát Ausztriában — ugyanúgy mint Csehszlovákiában — a köztársasági államforma létét fenyegette. A két ország viszonya azonban mind ez ideig feszült volt, a feszültség csak a saint germaini szerződés megkötése után (1919 szeptember) enyhült. Ez a szerződés lényegében helyrebillentette a két állam viszonyát. A szerződés aláírása és a közös társadalmi alkat, meg az antant orientáció, megteremtette a további közeledés és tárgyalások előfeltételeit, amelyekre október elején sor is került. Megegyezést azonban csak 1920 januárjában sikerült elérni — antant nyomásra. Jellemző, hogy a közeledésnek és a bizalom elmélyülésének egyik fő akadályja éppen Renner föderalisztikus politikája volt.

Ez különösen akkor mutatkozott meg nyílt formában, amikor Friedrich kormánya Ausztriában is lépéseket tett Csehszlovákia elszigetelésére. Gratz, a magyar kormány bécsi követe 1919 októberében látogatást tett Rennernél és javasolta neki, hogy fogadja el a lengyelek által felvetett lengyel-magyar-osztrák blokk gondolatát.³⁰ Renner ezt a tervet elvetette, viszont javaslatot tett a dunai konföderáció megvalósítására, amely Csehszlovákiát, Ausztriát és Jugoszláviát foglalta volna magába.³¹ Renner Flieder csehszlovák követnek elmondta, hogy a föderáció megvalósítása céljából már érintkezésbe lépett a jugoszlávokkal,³² s rendkívül melegen ajánlotta, hogy a köztársaság léte érdekében a csehszlovák kormány is tegye magáévá a gondolatot és programot.³³ A csehszlovák külpolitika azonban nemcsak ekkor utasította vissza Renner föderalisztikus tervét, hanem pl. amikor a tárgyalások 1920. január 10-én újból megkezdődtek, Beneš csak azzal a feltétellel egyezett bele Renner prágai útjába, hogy ott a föderáció gondolata nem kerül szóba.³⁴

Beneš és Masaryk elsősorban érzelmi okokra hivatkozva indokolták szembeállásukat a volt Monarchia föderalisztikus átszervezésének gondolatá-

²⁹ AMZV-Praha, Budapest 1919/66 (1919. szept. 6.); 1919/139/a.

³⁰ AMZV-Praha, Videaň 1919/146. (okt. 23.); 1919/15/a (okt. 24.).

³¹ Uo.

³² Uo.

³³ Uo. — Renner a Fiedlerrel folytatott megbeszélés során kifejtette, hogy Csehszlovákia helyzetét kritikussá látja. Szerinte a csehszlovák burzsoázia Szlovákiát feltétlenül el fogja veszíteni, s itt utalt Horthy készülődő puccsára, amelyet a lengyelek titkos támogatásával akarnak végrehajtani. Véleménye szerint ez a katolikus Európa gondolata, s a cél az, hogy Bajorországot, esetleg Ausztriát és Magyarországot, valamint Lengyelországot az ellenforradalmi reakció közös táborába egyesítse. Horvátország és Szlovákia ez esetben Magyarország kezében maradna. Az egész akciót az angol konzervatívok, az olaszok és a Vatikán támogatják. Mindez — véleménye szerint — szükségessé teszi Ausztria és Csehszlovákia szorosabb kapcsolatát.

³⁴ Uo. 1919/172.

val.³⁵ Ezek mögött azonban tulajdonképpen a csehszlovák burzsoázia nemzetközi, illetve közép-európai pozícióinak féltése rejtőzött. A Renner-féle föderalisztikus elképzelések elvetése nem jelentette azt, hogy a csehszlovák burzsoázia elvből szemben áll a közép-európai államok valamilyen formában történő gazdasági és politikai tömörítésével, vagy nem törekszik erre. Ezt igazolják Beneš 1919. szeptember 30-i és november 7-i megállapításai is, amelyekre már utaltunk. Viszont a föderalisztikus forma kötöttségét nem tartotta Csehszlovákia számára elfogadhatónak. „Ezek a törekvések mindig összeomlottak és mindig meg fognak hiúsulni ellenállásunkon” — jelentette ki Beneš 1919. november 7-én a parlamentben.³⁶ Legfőbb indoka az volt, hogy a föderalisztikus forma nem garantálja a csehszlovák burzsoázia vezető szerepét a szövetségben belül. Ez a probléma különösen élesen vetődött fel — ahogy később látni fogjuk — 1920 folyamán.

*

Az újonnan keletkezett államok és Magyarország viszonyát 1919 végétől, 1920 első hónapjaiban főként a párizsi békekonferencia tárgyalásai, a Magyarországgal kötendő békeszerződés feletti vita és az e körül támadt bonyodalmak befolyásolták. Az antantnak, de a csehszlovák kormánynak is érdeke volt, hogy a békeszerződés megkötésére minél előbb sor kerüljön. Ezzel is összefügg, hogy az antant sürgette a viszonyok normalizálódását Magyarországon. A Friedrich-kormány sorsa eldőlt. Az antant támogatásával létrejött a Huszár-féle koalíció. A magyar kormány 1919 végén megkapta a békekonferenciára szóló meghívót, s a békedelegáció Apponyi Albert gróf vezetésével 1920. január 5-én el is utazott Párizsba. Bár a Magyarországgal kötendő békeszerződés feltételeit lényegében már a Tanácsköztársaság idején meghatározták, és Beneš még 1919 őszén is azt mondta, hogy azok már „megoldottak”, „el-döntöttek”, „végelegesek”, a valóságban mindez nem volt ilyen egyszerű. Időközben jelentős változások történtek a világpolitikában és a szűkebben vett közép-európai országok viszonylatában. Franciaországban erős jobbrafordulás ment végbe. 1920 elején tömegével kerültek be a francia parlamentbe szélsőséges reakciós képviselők, akik rossz szemmel nézték az utódállamok munkásságának demokratikus vívmányait, egyesek még az Osztrák-Magyar Monarchia feloszlását is végzetes hibának tartották.³⁷ Hasonló nézetek terjedtek el Angliában, s különösen sok híve volt a revízióknak Olaszországban. Egyre inkább kiütközött az a társadalmi különbség, amely a magyar ellenforradalmi, katonai diktatúra és Csehszlovákia között — ahol a forradalmi erők folyton gyarapodtak — fennállt. Ilyen körülmények között a csehszlovák

³⁵ „A dunamenti államok konföderációja, azoknak az államoknak a politikai szövetsége, amelyek az Osztrák-Magyar Monarchia területén jönnének létre, nem lenne más, mint a dualista monarchia felújítása. Túlságosan örülünk annak, hogy végre szabadok vagyunk, semhogy kötelekeink felújítására gondoljunk. Sosem fogunk ilyen politikát folytatni” — jelenti ki T. G. Masaryk. (Právo lidu, 1919. aug. 22.) Ugyanebben az értelembe nyilatkozott Beneš is: „A dunai föderáció tapasztalataink alapján ránkénzve elfogadhatatlan: semmiféle körülmények között nem adnánk fel teljes gazdasági és politikai szuverenitásunkat; ha nyugaton a politikusok erről beszélnek, akkor a felszabadult népek pszichológiájának ismerete hiányában beszélnek.” (Id. *Peroutka*: Budoványi státu. Praha. 1934—1936. 2261—62. l.) Peroutka értékelve az akkori helyzetet, saját maga is megállapítja, hogy „pszichológiailag e terv elfogadása ki volt zárva”. (Uo.)

³⁶ *Ed. Beneš*: Problémy. . . 41. l.

³⁷ *Dr. Kelecsényi Ferenc*: Párizsban a békekonferencia idején. Bpest. 1920. 30. l.

burzsoáziának minden erejét összpontosítania kellett a békekonferencián, hogy ott eddigi vívmányait a szó szoros értelmében megvédhesse. S e kérdésben a „józan”, „megfontolt”, Európa „békéjét”, jövőjét óvni akaró és feltő fél szerepét játszotta, s ezt a megfontolást, „józsánságot” akarta az antanttal is elfogadtatni. A csehszlovák kormány, bár az országnak nem állt különösebben érdekében, hiszen 1919–1920 telén maga is rendkívül nehéz gazdasági, éllemezési nehézségekkel küzdött, inkább az antant nyomásának eleget téve 1920. január 10-én széles körű gazdasági egyezményt kötött a súlyos gazdasági problémákkal küzdő Ausztriával, amelynek jelentős politikai és katonai kitételei is voltak. E szerződés bizonyos fokig Magyarország ellen irányult.³⁸ Bár katonai szempontból sem járt rosszul a csehszlovák burzsoázia,³⁹ de talán ennél is fontosabb volt a példamutatás, amelynek célja nemzetközi pozícióinak erősítése volt: ily módon kívánta ugyanis a csehszlovák burzsoázia konkrét formában bebizonyítani az antanthatalmaknak, hogy Csehszlovákia kész vállalni az „új közép-európai politikai rendszer kristályosodási pontjának szerepét”. Továbbá szemléltetni kívánta, hogy a közép-európai államok közötti egyetértés, a béke és a gazdasági egyensúly létrejöttének előfeltétele a békeszerződés megkötésében és végrehajtásában keresendő.⁴⁰ Külföldi propagandájában a szerződést a csehszlovák burzsoázia alaposan kihasználta.

A második jelenség, amely a csehszlovák külpolitikát ez időben jellemezte, a külföldi propaganda fokozása volt, elsősorban Franciaországban. Apponyi párizsi útját ugyanis nagyarányú magyar propaganda-hadjárat előzte meg Angliában és Olaszországban. A magyar külpolitika megpróbálta Franciaország segítségét is megnyerni ahhoz, hogy a nagyhatalmak a békekonferencián megváltoztassák a békeszerződések feltételeit és engedélyezzék a szóbeli tárgyalásokat. S itt nem csupán propagandáról volt szó. A magyar kormány, mint ahogy ezt már korábban is megtette,⁴¹ jegyzékben hívta fel a francia militaristák figyelmét a magyar ellenforradalmi reakció „érdemeire”. Elsősorban azt hangsúlyozta, hogy Magyarországon mily példásan felszámolták a forradalmi erőket, megteremtették — a szomszéd államokkal szemben, ahol a forradalmi mozgalom mindinkább előre tört — a „nyugalom szigetét”. Ezzel egyidőben a magyar kormánysszervek elmélyítették kapcsolataikat a

³⁸ A szerződés a két állam veszélyeztetése esetén kölcsönös diplomáciai és politikai segítségnyújtást garantált, a magyar részről jövő támadás esetére pedig katonai segítségnyújtást is kilátásba helyezett. Csehszlovákia vállalta, hogy Nyugat-Magyarország védelmében is segítséget nyújt Ausztriának. A két kormány továbbá kimondta, hogy közösen lépnek fel minden olyan kísérlet és terv ellen, amely a régi viszonyok visszaállítására irányul. A szerződő felek kölcsönösen vállalták, hogy mindennemű muníció és háborús dugáru Magyarországra való szállítását megakadályozzák. AMZV-Archiv státních smlův. L. 108. Ld.: *Olivová*: K historii československo-rakouské smlouvy z. r. 1921. ČCH, 1961/2 203. l.

³⁹ Az ausztriai katonai anyagok likvidálásáról van itt szó. Ez alkalommal a kiépülő csehszlovák hadsereg jelentős mennyiségű munícióhoz jutott.

⁴⁰ Sborník zahraniční politiky r. I. č. I. (1919. jan. 18.) Renner prágai útja.

⁴¹ Ilyen értelmű jegyzékek már korábban is érkeztek az antant budapesti misszióhoz (lásd Somssich gróf külügyminiszter 1919. okt. 14-i levelét a Szövetségi Katonai Bizottsághoz. Ld. *Zsigmond L.*: A német imperializmus és militarizmus újjáéledésének gazdasági és nemzetközi tényezői (1918–1923). Bpest. 1961. 120–121. l. Bethlen I. gróf 1920. januári javaslata alapján jan. 27-én Párizsba elküldött jegyzék. Papers and documents relating to the foreign relations of Hungary. Bpest. 1939. 8750. l. Ld. *Zsigmond L.*: Az amerikai imperialisták a magyar nép felszabadulása ellen. 1919–44. Bpest. 11. l., *Raoul Chélar*d: Responsabilité de la Hongrie dans la préparation du bolshevisme en Russie. Párizs. Ld. *F. Houdek*: i, m. 341. l. E kísérleteket továbbiak követték.

szlovákiai szeparista mozgalom jelentős vezető személyiségeivel, mint pl. Jehlicskával, aki ez időben a Magyarország kebelében létrehozandó szlovák autonómia elvét hirdette. 1920. január 9-én tárgyalta a magyar minisztertanács a Magyar Nemzetiségügyi Minisztérium által előterjesztett szlovák autonómia tervét.⁴²

Mindez azt bizonyítja, hogy a magyarországi reakció sok oldalról támadta a csehszlovák burzsoázia pozícióit. Volt azonban még egy ennél is nyugtalanítóbb jelenség: a nacionalizmus és a sovinizmus felszítése, és ezzel kapcsolatban a magyar irredentatevékenység széles körű kibontakoztatása Szlovákiában. Ez tulajdonképpen beleilleszkedett Horthy revíziós programjába, amelyet még a fővezérség Siófokon dolgozott ki, az ismert „Emlékirat” formájában.⁴³

Az „Emlékirat”-ba foglalt program, mint ismeretes, a Monarchia összeomlása során elveszített területeknek a visszaszerzését tűzte ki feladatul. E célból nagy szerepet szánt az utódállamokban folytatandó irredenta propagandának, de a magyar nemzeti hadsereg fegyveres katonai beavatkozásának lehetőségét sem zárta ki. A terv arra számított, hogy a lengyel és a magyar burzsoázia csehszlovákellenes revizionista célokat szolgáló barátsága elmélyül. Továbbá számolt a szudéta-német szeparatistákkal való együttműködéssel éppen úgy, mint az antanthatalmak közötti ellentétek kihasználásának lehetőségével.

Bár e tervek csak kalandortervek maradtak, soha valóra nem váltak, viszont eszmei alapot adtak 1920 folyamán a magyar revizionista mozgalomnak, és megvalósításuk érdekében sok minden történt. Így pl. Horthy Budapestre való bevonulása (1919. november 16.) után meggyorsult a magyar irredenta propaganda szervezése Csehszlovákia és a többi szomszéd-állam ellen. A Szlovákia visszaszerzéséért folyó harcban az ún. Bulissza- és Dvorcsák-féle akciók⁴⁴ kerültek az előtérbe. Bulissza és Dvorcsák nyílt nacionalista felkelés előkészítésén dolgoztak Szlovákiában. Még 1919 végén lépések történtek az osztrák és csehországi német nacionalistákkal való együttműködés megteremtésére is.⁴⁵

Mindez azt a célt szolgálta, hogy a magyar reakció alkalomadtán kész helyzet elé állítsa a békekonferenciát. A felfokozott szlovákiai propagandának, a szlovák nacionalistákkal elmélyített kapcsolatoknak pedig akkor lett volna nagy szerepük, ha a békekonferencia hozzájárul a magyar békedelegáció által követelt „népszavazáshoz”.

A magyar békedelegáció ugyanis január 20-án, miután átvette a békefeltételeket Párizsban, hazautazott. Itthon az a döntés született, hogy a békefeltételeket a magyar kormány nem fogadja el, megváltoztatásuk érdekében, vagy legalább is a „népszavazás” jogának kivívásáért tovább folytatja a harcot. Ebből a célból ismét széles körű propaganda-hadjárat kezdődött. Az akció Angliában és Olaszországban támogatókra talált, sőt még egyes

⁴² Erre vonatkozólag lásd *Bellér Béla*: Az ellenforradalmi rendszer első éveinek nemzetiségi politikája c. cikkének idevágó részleteit. Századok, 1963. 6. sz. 1291–1297. l.

⁴³ HL VKF 1919. I. csop. 2045/I., hadm. (1919. okt. 28. Siófok). Megtalálható: *Nemes Dezső*: Az ellenforradalom hatalomrajutása és rémuralma Magyarországon 1919–1921. Bpest, Szikra. 1953. c. dokumentumkötetben is (239. l.).

⁴⁴ Bulissza Károly volt eperjesi ügyvéd és Dvorcsák Győző volt eperjesi levéltáros nevéhez fűződő akciókról van szó, akik szoros kapcsolatban álltak a magyar kormánykörökkel, ezek instrukciói szerint, nagy összegű támogatásukkal kiterjedt hálózattal dolgoztak Szlovákiában.

⁴⁵ HL VKF. 1919. II. csop. 1130/300.

francia klerikális és egyéb konzervatív körök is felkarolták.⁴⁶ Nemcsak Angliában és Olaszországban, hanem Franciaországban is sokan voltak azon a véleményen, hogy „meg kell változtatni az egész békeszerződést, amely teljesen hibás és korlátolt alkotás”,⁴⁷ helyette „a dunai államok föderációjába kell tömörülni”.⁴⁸ Voltak, akik a csehszlovák államot „lehetetlen valami”-nek nevezték.⁴⁹

Mindez kétségtelenül elég lesújtó volt Csehszlovákiára és a többi utódállamra nézve.⁵⁰ Ha ez a felszín alatt játszódott is le, kétségtelenül hozzájárult ahhoz, hogy az utódállamok kormányai éppen ebben az időben egységesen léptek fel a magyar kormány ellen, amely visszautasította a békekonferencia által átnyújtott békefeltételeket. Ez lehetséges volt, mert e kérdésben nem volt nézeteltérés közöttük.

A csehszlovák diplomácia 1919 végén, majd közvetlenül 1920 elején kapcsolatba lépett Jugoszláviával és Romániával a magyar reakció elleni közös fellépés érdekében. December folyamán Beneš Párizsban Trumbić-csal (párizsi jugoszláv követ) folytatott megbeszéléseket és az ő útján védelmi szövetség megkötését ajánlotta Jugoszláviának, amely az esetleges magyar támadás ellen védene.⁵¹ A csehszlovák és a jugoszláv hadvezetőség között ekkor már állandó volt a kapcsolat.⁵² 1920. január 5-én Beneš levelet küldött Vajda Vojevodnak, az újonnan megválasztott román miniszterelnöknek, amelyben a két ország szorosabb együttműködésének fontosságát hangsúlyozta. Egyrészt a Magyarországon kialakult helyzetre hivatkozott, másrészt azért tartotta fontosnak az együttműködést, mert — ahogy erre rámutatott —: „Párizsban elég nehéz munka vár ránk, hogy ott érdekeinket megvédjük”.⁵³ Megállapította, hogy a magyar veszély elleni megegyezés, amiről már többször szó esett, most aktuálissá vált mind a három ország számára. A három államnak sürgősen meg kell egyeznie, hogy így „bármilyen veszély ellen bezbiztosítsuk magunkat”. A közös védelmi szerződésre csehszlovák részről konkrét javaslatot is készült.⁵⁴

A magyar külföldi propaganda megindulásával egyidőben a londoni csehszlovák, román és jugoszláv külképviseletek kapcsolatba léptek egymással. Seton Watson londoni lakása volt a gyülekező hely, ahol vezető angol politikusok és lapok megnyeréséről tárgyaltak, hogy ily módon paralizálják a

⁴⁶ Az „Éclair” febr. 2-i és 3-i számai polemizálnak pl. Romániával és Csehszlovákiával, hivatkozva az évszázados magyar — francia közösségre megállapítják, hogy Magyarország mély rokonszenvet érez Franciaország iránt, és „Franciaországnak ezt a helyzetet a maga hasznára kellene fordítani”. Nemzeti Ujság, 1920. febr. 3. Erre vonatkozólag még bőséges anyagot találhatunk Dr. Kelecsényi Ferenc idézett munkájában.

⁴⁷ Dr. Kelecsényi F.: i. m. 40. l.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ HL. VKF. 1919. II. csop. eln. 1203/29. Jelentés az utódállamok szövetségéről (1919. 11. 27.). — Már itt arról olvashatunk, hogy a jelek szerint a csehek is „kezdik elveszteni hitüket Franciaországban. A bizonytalanság ellen így más módon is megpróbálnak harcolni.” Ugyanez ismétlődik meg a 1227/2. (dec. 18.) sz. jelentésben.

⁵¹ Diplomatické dokumenty o spojeneckých smlouvách Republiky československé s Královstvím Srbů, Chorvátů a Slovinců a s královstvím Rumunským. Prosinec 1919 a srpen 1921. Praha. 1923. 11. l. 1—4. id. V. Olivová: Československá zahraniční politika a pokus o restauraci Habsburků v roce 1921. ČCH, 1959. 4. sz. 677. l.

⁵² HL VKF 1919 II. csop. 1218/11 (1919. dec. 20.); ugyanott 1217/15. dec. 17.

⁵³ Diplomatické dokumenty. . . 13—14. l.

⁵⁴ Uo.

magyar sajtópropaganda hatását. Az együttműködést célzó összejövetelek ettől kezdve állandósultak.

Nem sokkal később Osuský, párizsi csehszlovák követ három pontból álló programot nyújtott át a román békedelegációnak, amelyben a csehszlovák kormány közös akciót javasolt a Magyarországgal kötendő békeszerződés feltételeinek megváltoztatása ellen. A program foglalkozott a Magyarországnak adandó békefeltételekkel, majd felvetette a közös akció gondolatát arra az eshetőségre, ha Magyarország megtagadná a békeszerződés aláírását, vagy ha magyar részről bármelyiküket támadás érné.⁵⁵ Vajda is szimpatizáltak ugyan a tervvel, de egyelőre mindketten tartózkodó álláspontra helyezkedtek egy ilyen megállapodást illetően. Ennek oka egyrészt abban rejlett, hogy a két ország határának kérdése még mindig megoldatlan volt, továbbá — ahogy erre a csehszlovák külügyi jelentések rámutatnak⁵⁶ — Románia erősen tartott Angliától és Olaszországtól. A román vélemények szerint a megegyezés nem javította volna az utódállamok pozícióit.

A fejlemények azonban mégis szükségessé tették a közös fellépést. A magyar kormány újabb akciója és az a veszély, hogy az antant végül is engedményeket tesz Magyarországnak, közelebb hozta egymáshoz Csehszlovákiát, Jugoszláviát és Romániát. Elősegítette a közeledést, hogy Beneš engedett Romániának.⁵⁷ Ezt követőleg ültek össze Londonban — ahol a magyar kérdést megvitatták — a három ország képviselői, s megegyeztek a Magyarországnak adandó közös válaszban.⁵⁸ Ez nagy vihart keltett a békekonferencián, mert — ahogy Osuský erre rámutatott — eddig még ezek az államok egy kérdésben sem tudtak megállapodásra jutni.⁵⁹

A megegyezésnek a magyar táborban különösen nagy hatása volt. A magyar lapok, a „Pesti Hírlap” és a „Nemzeti Ujság” a kisantant megalkulásaként értékelték,⁶⁰ s kissé irónikusan úgy állították be, mint a nagyantant ellenlábását, amely joggal bosszanthatja az antant vezető köreit.

A megállapodás azonban csupán a Magyarországnak szánt békefeltételek megváltoztatása elleni közös fellépésre vonatkozott, tehát korai volt még a kisantant létrejöttéről beszélni. A román—csehszlovák kölcsönös bizalmatlanság továbbra is fékezőleg hatott egy tartós szövetség kiépítésére. Sőt Beneš megállapítása szerint a románokra — a magyarok elleni összefogástól eltekintve — nem lehetett számítani. De nem jött létre a szövetség Jugoszlávia és Csehszlovákia között sem, bár a csehszlovák külpolitika a németországi eseményekre (Kapp-puccs) hivatkozva⁶¹ ezt ekkor erősen szorgalmazta.

⁵⁵ *Št. Osuský*: Malá dohoda, Praha. 1933. 14. l.; *Št. Osuský*: Origines Historiques de la Petite Entente. Dikt. Diplomatique sous la direction de Frangaulis. II. köt. 396—397. l.

⁵⁶ Lásd *Ghita*: i. m. Továbbá AMZV-Praha, Paříž 1920/25 57. — Osuský jelentése szerint a románok Kelet-Kárpátaljára igényt tartanak.

⁵⁷ Kelet-Kárpát-Ukrajna kérdésében ugyan ragaszkodott a békeszerződés döntéséhez, de egy későbbi időszakban kilátásba helyezett bizonyos területi engedményeket. AMZV-Praha, Paříž, 1920/42 (1920. febr. 10.).

⁵⁸ AMZV-Praha, Londýn 1920/22. (1920. febr. 14.). *Št. Osuský*: Malá dohoda. 16—17. l.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Pesti Hírlap, 1920. febr. 26. Apró Antant.

⁶¹ Diplomatické dokumenty. . . 21—31. l. Ez olyan veszély volt, amely ténylegesen előállt és lekötötte a csehszlovák burzsoázia figyelmét. De nem azért, mert akut veszély volt a monarchizmus Németországban. A monarchisták akcióját Németországban a demokratikus és forradalmi erők elsöpörték. A veszélyt elsősorban a puccs hatása jelentette, melyet elsősorban Magyarországon kiváltott. A német kérdés, bár egyik központi kér-

Beneš merész, önálló akcióját azonban a jugoszláv politikusok — ahogy ezt a fent idézett dokumentumkötet anyaga is szemléltetően bizonyítja⁶² — óvatosan, tartózkodóan fogadták, annak ellenére, hogy egy ilyen védelmi szövetség gondolatával elvben egyetértettek. A helyzet csak 1920 nyarán változott meg.

A közös cshszlovák, román és jugoszláv párizsi fellépés hatással volt a béketárgyalások kimenetelére.⁶³ Végső soron elősegítette, hogy a csehszlovák, a jugoszláv és a román küldöttek követeléseik zömét kiharcolhassák a békekonferencián.⁶⁴ A magyar hírszerző szolgálat határozottan rámutatott a csehszlovák-jugoszláv-román fellépés „nyomasztó” hatására, amely elsősorban a francia sajtót állította szembe a magyar tervekkel, de Angliában is megtette a hatását.⁶⁵ Hogy a Nagykövetek Tanácsa elutasította a magyar jegyzéket, annak okát a három állam közös fellépésében látta.⁶⁶

Az utódállamok egymáshoz való közeledése mérsékletre intette a magyar kormányt az irredenta vezető személyiségek által sürgetett szlovákiai fegyveres felkelés kirobbantása tekintetében is.⁶⁷

1920 március és április folyamán tehát nyilvánvalóvá vált, hogy az antanthatalmak lényegében semmiféle engedményt sem tesznek a magyar reakciónak. Ebben természetesen nemcsak az utódállamok nyomása, hanem az antanthatalmak érdekei is közrejátszottak. Még az angol politikusokat is — akik pedig erősen kardoskodtak a revízió mellett — rendkívül aggasztotta⁶⁸ a magyar „pirat (kalóz) állam” szélsőséges revizionista és irredenta politikája, ami által veszélyeztetve látták Közép-Európa békéjét és stabilizálódását. A francia politikusok pedig, akik egészében véve e kérdésben mégis csak igyekeztek következetesen eljárni, — annak ellenére, hogy már 1919 végétől jelentős körök egyre több megértést kezdtek tanúsítani Magyarországra — ügyeltek arra, hogy az általuk kiharcolt békeszerződésekben jelentősebb repedések ne keletkezzenek.

Ugyanakkor a francia kormánykörök egyre több jelét adták annak, hogy a békeszerződés aláírása esetén hajlandók gyökeresen megváltoztatni Magyarországgal szemben alkalmazott politikájukat. Kelecsényi „Párizsban a békeszerződés idején” c. írásában rámutatott, hogy a magyarelles támadások élet elvonná, ha a magyar kormány aláírná a békeszerződést. Megállapította, hogy kimondott magyarelleség a francia táborban nincs, sőt gazdasági

dése volt Csehszlovákiának, az adott periódusban nem jelentett komolyabb veszélyt. Amikor Németország gyenge volt, a militarizmus a porban hevert, a csehszlovák burzsoázia még védettnek érezte magát. (Lásd: *F. Peroutka*: Budoványi státu. . .)

⁶² Uo. 21—37. l. Peroutka szerint márciusban azért nem fogadták el Beneš ajánlatát, mert Jugoszlávia tartott az antanttól, Franciaországtól, nem tudta, hogyan fogják e szövetséget fogadni. Ezen az állásponton volt szinte az utolsó pillanatig, míg „a magyar veszély meg nem győzte őt a Beneš által szorgalmazott út helyességéről.” *F. Peroutka*: i. m. Hozzátehetjük, hogy Jugoszláviában ezidőben éltek még bizonyos föderalisztikus elképzelések is.

⁶³ „A három állam részéről történt nyílt közös fellépésnek sorsdöntő jelentősége volt.” *Dr. Al. Kúnoši*: Malá dohoda ako činitel mieru. Praha 1936. 43. l. Dr. Kelecsényi Ferenc is rámutat munkájában arra, hogy az óriási méretű „ellenséges propaganda” miatt csak szelídíteni lehetett a párizsi hangulatot, Magyarországra javára fordítani nem.

⁶⁴ O československé zahraniční politice. . . 79. l.

⁶⁵ HL. VKF. 1920. II. csop. 115/501.

⁶⁶ HL. VKF. 1920. II. csop. 416—501 (1920. ápr.); 407/1.

⁶⁷ Lásd: OL KÜM pol. res. 1920. 7-es. 28/res. Kánya márc. 23-i táviratában közli Csekonicsal, hogy az utódállamok között garanciális egyezmény van az elszakadt területek védelmére, és erre hivatkozva ismét lefújta a felkelés megindítását.

⁶⁸ Sborník zahraniční politiky 1920. 5. sz. 106. l.

alapon, a francia tőke favorizálásával, lényegesen meg lehetne változtatni a helyzetet. Ismeretes Magyarország nemzetközi jelentősége — írja —, így Kelet-Európában a jövő az övé.⁶⁹ A francia tőke favorizálása céljából gazdasági tájékoztatási iroda felállítását javasolta.⁷⁰

Kétségtelenül meggyorsította a békeszerződések aláírását az a politikai szemlélet, hogy a nemzetközi helyzetben és a francia politikában végbemenő további változások később kedvező helyzetet teremthetnek a revíziós tervek megvalósítása számára. Magyarország és Franciaország között 1920 áprilisában gazdasági tárgyalások kezdődtek. Ebben, ahogy azt később látni fogjuk, nemcsak a magyar kormánynak az a törekvése tükröződött, hogy kiépítse a készülő ill. megindult újabb szovjetellenes intervencióba való részvételének — így a revíziós törekvéseinek is — feltételeit, hanem francia részről is fennállt egy olyan törekvés, hogy a francia fináncsőke egy újabb ellenforradalmi blokk összkovácsolásával párhuzamosan azokban az államokban is megvesse lábát, amelyek ezideig befolyási szféráján kívül álltak. E célból szorgalmazták a közép- és délkelet-európai államok egymásközi gazdasági kapcsolatainak egyébként kívánatos kiépítését s ezeknek az államoknak egy francia érdekelt-ségű dunai konföderációban való egyesülését. A magyar kormány ez alkalommal kedvező gazdasági feltételeket helyezett kilátásba Franciaországnak. Az engedmények mögött természetesen politikai megfontolások húzódtak meg. S a franciák nem is fukarkodtak az ígéretekkel. Ezt mutatja a békeszerződéshez mellékelte ún. Millerand-féle levél, amely bizonyos területi kiigazításokat helyezett kilátásba.⁷¹

A békeszerződés aláírása szimpátiát váltott ki Magyarországgal szemben a francia politikusok körében is.⁷² Magyarország nemzetközi helyzete valamelyest javult. E változó helyzetre, és az ebből származó veszélyre Beneš — már 1920. május 24-én Párizsból küldött jelentésében — érzékenyen reagált. Részletes tájékoztatást adott a tárgyalásokról és az ott elért eredményekről. A csehszlovák külpolitika nagy sikerének könyvelte el a békeszerződések jóváhagyását, de egyúttal rámutatott arra is, hogy Magyarországot a győztesek már nem mint ellenséget kezelik, hanem ellenkezőleg, elismerik, tárgyalnak vele, s ezért kezd veszedelmesebbé válni, mint azelőtt. Ezzel szemben a Csehszlovákia iránti bizalmatlanság külföldön növekszik, mert olyan államot látnak benne, amely erősen balra tolódott és ahol a bolsevizmus veszélye fenyeget.⁷³ Ezt a hangulatot és véleményt külföldön a magyar külpolitika igyekezett alátámasztani.

⁶⁹ Dr. Kelecsényi F.: i. m. 31—33. l.

⁷⁰ Uo. 68. l.

⁷¹ Ld. Gratz Gusztáv: A forradalmak kora. Magyarország története. 1918—20. Bpest. 1935. 312. l. F. Houdek: Vznik hranic Slovenska. Bratislava. 1931. 430—442. l.

⁷² HL VKF 1920. II. csop. 416/501. „Magyarország ismét új reményeket táplálhat. . . talán még jelentékenyebb szerep vár rá a jövődéli Európában. . .” — írja a Temps (Nemzeti Újság, 1920. máj. 8.). A „Homme Libre” mentegetőzik, hogy a békefeltételeket nem mind a franciák szerkesztették (Nemzeti Újság, máj. 25.). A Temps egy későbbi számában kijelenti, hogy „Magyarország nem érdemelte meg a kegyetlen békét”. A Temps szerint „Franciaország jelenlegi érdeke bizonyos pontig kapcsolódik Magyarország talpraállításához . . . a dunai államok gazdasági csoportosulásának a központja egyedül csak Budapest lehet”; a Petit République azt írja, hogy a Magyarországra rákényszerített béke kegyetlen és igazságtalan. Franciaországnak tehát hálásnak kell lennie a magyarok iránt, hogy politikai bölcsességből azok mégis aláírták. (Nemzeti Újság, 1920. jún. 8.)

⁷³ AMZV-Praha, Paříž 1920 /158-a /1920. máj. 24.)

A magyar kormány elsősorban arra kívánta ráirányítani a francia körök figyelmét, hogy korábbi szövetségeseik sem politikai, sem gazdasági téren nem képesek a beléjük helyezett reményt valóra váltani.⁷⁴ Ezért Franciaországnak elkerülhetetlenül Magyarországra kell orientálnia. A Szövetségi Katonai Bizottsághoz intézett leirat⁷⁵ (1920. május 9.) megállapította, hogy a kommunistista propaganda az utódállamokban, különösen pedig a Felvidéken tervszerűen folyik. Magyarország ezzel szemben az egyetlen izolált sziget Közép-Európában. „Ha az orosz-szovjet hadseregnek sikerült a lengyel arcvonalat áttörni, s útját nyugat felé erősen fegyelmezett, teljesen megbízható katonai erők el nem zárják, úgy egy európai felvonulás előtt állhatunk... Európa, különösen annak nyugati része csak az által biztosíthatja rendjét és jelenlegi viszonyait, hogy a lengyel—román arcvonalt mögött erős és megbízható tartalékokat teremtsen. Hogy ezen tartalékok között egy erős magyar hadsereg mily értéket képvisel és annak elbírálása, hogy ezen hadseregnek az idők folyamán a bolsevizmus letörésében mily szerep juthatna, az a reális gondolkodók és a világ előtt felelős államférfiak feladata” — állapította meg a leirat.

*

1920 nyarán az európai politika központjába ismét a lengyel—szovjet háború, azaz a harmadik szovjetellenes intervenció került, amelynek előkészületei tulajdonképpen már a második intervenció összeomlása óta, 1919 végétől folyamatban voltak.

A harmadik intervenció rendkívül bonyolult nemzetközi viszonyok közepette bontakozott ki és ment végbe. Az intervenció fő szervezői a francia kormány és a kormányra jelentős befolyást gyakorló francia klerikális és militarista körök voltak. Millerand, Paléologue és Berthelot csoportja — ha nem is egyformán — a szélsőségesen szovjetellenes finánciókészek irányzatát képviselte. A közép- és délkelet-európai országokból akarták létrehozni azt az ellenforradalmi politikai blokkot, amely bázisa lehetett volna az újabb szovjetellenes intervenciónak és általában az európai forradalmi mozgalmak elleni harcnak. E tervek megvalósítása azonban nagy akadályokba ütközött. Nemcsak arról volt szó, hogy a nagyhatalmak vezető köreiben is növekedett azoknak a tábora, akik egyre reménytelenebbnek látták Szovjet-Oroszország fegyveres úton való megdöntésének lehetőségét, hanem attól is félték, hogy az újabb intervenció kimerítheti, méginkább forradalmasíthatja Európát, tehát fontosabbnak tartották a bolsevizmus lokalizálását Európa gazdasági megszilárdításának útján. Ezért a Szovjet-Oroszországgal való gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok kialakítására törekedtek. Sem Anglia, sem Olaszország, sem a német, sem az osztrák burzsoázia, sem pedig az utódállamok kormányai nem mertek nyíltan részt venni az intervencióban. Kénytelenek voltak az úgynevezett „semlegesség” álláspontjára helyezkedni, ami természetesen nem jelentette azt, hogy különböző formákban nem támogatták az intervenciót.

Az intervencióellenes hangulat különösen az antanttól függő kis államokban erősödött. Ez már a második intervenció során is megmutatkozott.

⁷⁴ Nemzeti Újság, 1920. máj. 22.

⁷⁵ HL VKF 1920. II. csop. 507/410. (1920. máj. 9.) A Szövetségi Katonai Bizottságnak — a Magyar Kir. Vezérkari Főnök Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia erőviszonyairól és ezek Magyarországhoz való viszonyairól. 1920. máj. 7.

Lenin már a második intervenció kudarcát értékelve rámutatott egyrészt arra, hogy a néptömegek nyomása hogyan befolyásolja a kapitalista országok szovjetellenes külpolitikai törekvéseit, másrészt azokra az ellentétekre, amelyek a nagyhatalmak és a kis államok között e kérdésben fennálltak. A Szovjet-Oroszországot nyugatról és északnyugatról körülvevő kis államok, ahol burzsoá rend uralkodott és amelyek szinte teljesen az antanttól függtek, nem tudtak Szovjet-Oroszország ellen sikeresen harcolni, mert tömegeiket az orosz forradalom elhódította, s ahogy erre Lenin rámutatott, maguk is részben meggyőződtek az antant „arcátlanságáról”. „Ezek az államok velünk szemben a baráti semlegesség álláspontjára helyezkedtek és szembeszálltak a világbíró antanttal, mert az antant fenevad volt és meg akarta őket fojtani.”⁷⁶ Egy másik helyen az Észtszlovákiával kötött békével kapcsolatosan ugyancsak e jelentős mozzanatra utalt Lenin, arra, hogy nagy „az a rokonszenv, amelyet ellenfeleinknél és a burzsoá kormányoknál is fel tudunk kelteni, hogy egy kis ország rokonszenve erősebb, mint az a katonai nyomás, az a pénzügyi segítség és azok a gazdasági szálak, amelyek ezt a kis országot a világbíró hatalmakhoz fűzik... meg tudják nyerni egy kis állam burzsoá kormányának rokonszenvét annak ellenére, hogy ezt a kormányt a nemzetközi tőke minden eszközzel segítette”.⁷⁷ Mindaz, amit itt Lenin az észtekkel, a finnekkal, az ukránokkal és más szomszéd burzsoá államokkal kapcsolatban elmondott, bizonyos vonatkozásokban a harmadik intervenció időszakában is megmutatkozott számos közép-európai állam esetében, amelyet a nyugati imperialisták a harmadik intervencióban fel kívántak használni.

A szovjetellenes intervencióban nem vett részt Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia sem. Milyen okok készítették a „semlegesség”-re ezeket az országokat?

Vegyük Csehszlovákiát. Első helyen kell megemlíteni az ország belső helyzetét. 1919 őszétől, nagyrészt a Magyar és Szlovák Tanácsköztársaság idején szerzett tapasztalatok alapján a szociáldemokrata pártban megkezdődött a nyílt szakadás folyamata, létrejött a marxista baloldal. 1919–20 telén súlyos gazdasági és élelmezési nehézségekkel küzdött az ország. A forradalmi munkásmozgalom erősödött. Az 1920 áprilisában tartott választáson a szociáldemokrata párt elsöprő győzelmet aratott. Ezt követően a balra tolódás, különösen a szovjetellenes intervenció hatására, méginkább meggyorsult. A szociáldemokrata szervezetek tömegei fogadták el a III. Internacionálé platformját, az események a kommunista párt megalakulása felé haladtak, az osztályharc kieleződött. A munkásság országos méretű mozgalmakban, akciók sorozatában fejezte ki rokonszenvét Szovjet-Oroszország iránt, követelte az intervenció beszüntetését, a diplomáciai és gazdasági kapcsolatok felvételét Szovjet-Oroszországgal. Mindez lehetetlenné tette nemcsak azt, hogy a csehszlovák burzsoázia az intervencióhoz csatlakozzék, hanem azt is, hogy érdemlegesen támogassa.

A csehszlovák kormány külpolitikája is, eltekintve Kramař irányzatától, amely 1920 elejétől mind jobban elszigetelődött — a csehszlovák burzsoázia érdekeit szolgálva — szembefordult az intervenció politikával, ámbár tisztában volt azzal, hogy ez a franciák ellenállását fogja kiváltani. Míg a békekonferencián továbbra is a franciákba vetette minden reményét, a szovjetellenes

⁷⁶ V. I. Lenin Művei. 30. köt. 207. l.

⁷⁷ Uo. 315. l.

politikában már nem volt hajlandó követni őket. (E tekintetben csak 1920 nyarán következett be némi változás, amire később még visszatérünk.) Beneš ún. lavírozó politikája egyrészt abból a meggyőződéséből fakadt, hogy az intervenció sok milliárdos költséggel jár, ezért értelmetlen. Ahogy 1920. január 31-én mondott beszédében rámutatott, a bolsevizmust nem lehet fegyveres erővel megsemmisíteni, e helyett annak okait kell feltárni, gazdasági és politikai konszolidációval kell lokalizálni és megelőzni.⁷⁸ Beneš és a csehszlovák kormány nem támogatta az intervenciót Csehszlovákia és Lengyelország ellentétei miatt sem. A lengyel győzelem Csehszlovákia egyik legnagyobb közép-európai konkurensének megerősödését jelentette volna. Ezért Beneš 1920 nyaráig nyíltan akadályozta a lengyelek intervencióját. Titokban abban reménykedett, hogy amíg Lengyelország harcol és legyengül, addig Csehszlovákia helyzete konszolidálódik.⁷⁹ A hadianyagszállítmányokat visszatartotta, május 8-án pedig tárgyalásokat kezdett Szovjet-Oroszországgal. Bár a csehszlovák burzsoázia intervencióellenes magatartását a belső nehézségekkel indokolta, mégis e politika mögött azt a szándékot kell látni, hogy az antantot és Lengyelországot akarta befolyásolni.⁸⁰

Kétségtelen, hogy francia körökben nem nézték jó szemmel Csehszlovákia belső helyzetének alakulását és az intervencióhoz való viszonyát. Francia diplomáciai körökben már 1920 elejétől kezdve Csehszlovákia bolsevizálódásáról, a csehszlovák hadsereg megbízhatatlanságáról beszéltek. Pellé francia tábornok már ekkor igen kedvezőtlen híreket küldött Párizsba a csehszlovák hadsereg állapotáról.⁸¹

1920 júliusában és augusztusában a szovjetellenes lengyel intervenció kritikus szakaszhoz ért, amelynek csúcspontja az volt, hogy a Vörös Hadsereg áttörte a lengyel frontot, megkezdte előnyomulását és augusztus elejére egészen Varsóig jutott el. Ez a tény lázba hozta egész Európát, mind a forradalmi munkásságot, mind pedig a másik tábornok, a nemzetközi burzsoáziát, amely hatalmát féltette. A forradalmi fellendülés ismét bekövetkezett. A reakció pedig kétségbeesetten kereste az utat, amelyen kilábalhat válságos helyzetéből. A lengyelek a franciák segítségét sürgették. Ilyen körülmények között a francia politika nyomást fejtett ki a csehszlovák kormányra is. Különösen a szélsőjobboldali sajtó támadta nagy dühvel a cseheket, követelte csatlakozásukat az intervencióhoz. A „Victoire” című lapban augusztus 1-én megjelent éles hangú cikk kategórikusan felszólította Csehszlovákiát és Romániát, hogy lépjenek harcba. „Egyedüli szövetségesek, amelyek Szovjet-Oroszországgal szomszédságban vannak, Csehszlovákia és Románia. Felleptek már az antanthatalmak Prágában, és Bukarestben? A szövetségközi fővezérség kapcsolatban van a csehszlovák és román államokkal?” tette fel a kérdést a „Victoire”. Néhány nappal később „vaksággal” vádolta a csehszlovák, a magyar, a román kormányt, mert „egymás ellen akarnak menni”, elnézik Lengyelország bolsevizálódását, anélkül, hogy „ujjukat is megmozdítanák”. „Ez a vakság megbosszulja magát, ha bevezetik a szovjet rendszert Prágában, Budapesten és Bukarestben is, akkor lesz idő majd tördelni a kezeket és elkeseredetten rimáncodni: ha ezt tudtuk volna! De már egy hónappal ezelőtt

⁷⁸ *Ed. Beneš: Problémy nové Evropy a zahraniční politiky Československa. Praha, Melantrich. 1924. 55–56. l.*

⁷⁹ *V. Olánová: Československé-sovětské vztahy v letech 1918–1922. 211. l.*

⁸⁰ *Uo. 214. l.*

⁸¹ *AMZV-Praha, Videň 1920 e. 12.*

láthatatók, mi vár reátok”⁸² — olvashatjuk e helyen. Ilyen szellemben írt a francia lapok többsége. Csúpn a „l’Humanité” fordult szembe az antant nyomásával.⁸³

Vezető francia körök ebben az időben azzal a tervvel foglalkoztak, hogy Magyarország, Románia, Csehszlovákia és Jugoszlávia katonai erőt egyesítik.⁸⁴ Ezért is követelték Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia összefogását Lengyelország megsegítésére. A francia hadügyminisztérium a csehszlovák fővezérségnek közvetlen instrukciókat és parancsokat is küldött a lengyel hadsereg konkrét támogatására vonatkozólag és feladatul tűzte ki a lengyel és a csehszlovák csapatok lehető legszorosabb együttműködését.⁸⁵ Ebből a célból a francia burzsoázia sürgős lépéseket tett abban az irányban, hogy a Těšin-terület miatt fennálló csehszlovák és lengyel ellentétek feloldódjanak. A spaa-i konferencia egyrészt ezeknek az ellentéteknek az elsimítását szolgálta, másrészt azonban arra is törekedtek, hogy a csehszlovák csapatokat az intervencióba aktívan bekapcsolják. Beneš ugyan ekkorra már részben feladta lavírozó politikáját, amely elsősorban Lengyelország helyzetének súlyosbítását szolgálta, a csehszlovák burzsoázia maga is közvetlenebbül érezte a veszélyt, nagyobb részt akart vállalni az intervencióban, de a katonai részvételt ez alkalommal is megtagadta.

Ezt több okból tette. Mindenekelőtt a forradalmi munkásmozgalom felé ívelő lendületét akarta ezzel fékezni, ugyanakkor ilymódon próbálta megakadályozni, hogy a szovjet csapatok az esetleges további sikeres előrenyomulás során Csehszlovákia területére lépjenek. (Hasonló megfontolások készítették a „semlegességi” politikára a többi utódállamot is.) Viszont a tanácskozáson Beneš ígéretet tett, hogy Csehszlovákia a transzportokat átengedi az országon. Tekintettel a csehszlovákiai forradalmi mozgalomra, ezt a kötelezettséget már nem tudta betartani.⁸⁶ Hogy miért nem, arról megközelítően hű helyzetképet ad a magyar vezérkari főnökséghez befutott egyik jelentés is,⁸⁷ amely megállapítja, hogy Franciaország lehetlent kér Csehszlovákiától, amikor Lengyelország támogatására szólította fel. Ez esetben „az egész munkásság rögtön sztrájkba lépne, a tartalékosok be sem vonulnának, a tábori hadsereg csődöt mondana, proletárdiktatúra jönne létre. A francia kívánság így bombaként hatott” — olvashatjuk a jelentésben.⁸⁸ Eszerint Csehszlovákia belső helyzetével függött össze, hogy augusztus 9-én a cseh-

⁸² Sborník zahraniční politiky r. I. č. 16. z. 19. aug. 1920. 408. l.

⁸³ A. Gajanová: i. m. 691. l.

⁸⁴ V. Olivová: i. m. 226. l. továbbá Raymond Poincaré: Histoire politique, Chronique de quinzaine, II. köt. Paris, 1921. 16. l. Ez a terv tulajdonképpen az egyes francia körök által propagált és óhajtott dunai konföderáció alapjait volt hivatott lerakni, amely a francia finánetőke szférájába tartozott volna.

⁸⁵ Ld.: V. Olivová: i. m. 227. l.

⁸⁶ K. Gajan: i. m. 174. l.; V. Olivová: i. m. 220—225. l. Az előtérbe ekkor a munkásmozgalom újabb hullámának feltartóztatása és a magyar revizionizmus támadásának kivédése került. Kárpát-Ukrajna forrongott, júl. 5. és 19. között a bohumini vasutások sztrájkoltak. A lengyelek, a franciák és az angolok semmiféle nyomással sem tudtak a helyzeten változtatni.

⁸⁷ HL VKF. II. csop. (1920. aug. 16.) 21477.

⁸⁸ Uo. A jelentés megállapítja, hogy Oroszország ellen mozgósítás nincs, ha lenne is, az csak Magyarország ellen irányulna, s ebben az egész munkásság támogatná a burzsoáziát. Egyúttal közli, hogy a csehek a magyarok szovjetellenes fellépését — ha nem vonná maga után a cseh területek átlépését — közömbösen vennék. Ha azonban a magyar csapatok Kárpát-Ukrajnán át vonulnának a lengyelek megsegítésére, az casus belli lenne.

szlovák kormány kénytelen volt közzétenni semlegességi nyilatkozatát. Hasonló volt a helyzet Jugoszláviában is,⁸⁹ míg Romániában — ahogy erre később rámutatunk — némi különbség mutatkozott.

A magyar reakció igyekezett kihasználni az utódállamok szorongatott helyzetét. Horthy június 10-én Pilsudskinak küldött levelében magyar-román-lengyel szövetséget javasolt, amivel a francia militarista körök is szimpatizáltak. A magyar kormány 1920 július második felében és augusztus elején újabb diplomáciai lépéseket tett az antant felé. Teleki Pál miniszterelnök Párizsba Praznovszky Iván párizsi magyar ügyvivőnek azt az utasítást küldte, hogy komolyan figyelmeztesse a francia kormányt arra a veszélyre, amelyet a szovjet csapatok előretörése jelent Európa számára. „Lemberg elestével nyitva állna az út a Kárpátokon át, s nincs kizárva, hogy Csehszlovákia is csatlakozna az oroszokhoz, s Ausztria sem tudna ellentállni” — olvashatjuk az irányelvekben.⁹⁰ A magyar miniszterelnök augusztus 6-i nagyterjedelmű jegyzékében tájékoztatta a nagyhatalmakat a csehszlovákiai akut „bolsevik veszély”-ről.⁹¹

Ezalatt folyt az aknamunka Csehszlovákia ellen. Sokoldalú előkészületeket tettek Szlovákia és Kárpát-Ukrajna katonai erővel történő visszaszerzése érdekében. 1920 nyarán a magyar irredenta propaganda Szlovákiában a fegyveres felkelés és puccs előkészítését célzó irányelvek szerint dolgozott. Horthy szorosabbra fonta csehszlovákellenes kapcsolatait a lengyel intervencióssokkal, a szudétanémetek szeparista mozgalmával, és továbbra is fenntartotta kapcsolatait a német monarchistákkal.⁹²

A csehszlovák burzsoázia és diplomácia nagy aggodalommal szemlélte az események bonyolódását, s a több oldalról fenyegető veszélyt. A beérkező csehszlovák külügyi és katonai jelentések rendkívül súlyosnak ítélték meg Csehszlovákia helyzetét. Az 1920. július 22-i keltezéssel Budapestről érkezett követségi hírközlés arról tájékoztatta a külügyminisztériumot, hogy a háború a két ország között hamarosan bekövetkezhet: Magyarországon a helyzet nagyon feszült, a csehellenesség és az integritás felújításában való reménykedés mérhetetlen. A lengyelek segítségért fordultak a románokhoz és a magyarokhoz, a magyarok igyekeznek elszigetelni Csehszlovákiát Romániától, s az antantot pedig a Kárpátok megszállásának szükségességéről akarják

⁸⁹ AMZV-Praha, Bělehrad, 1920/334; 1920/342 (1920. aug. 8., ill. 9.)

⁹⁰ Id. *Nemes D.*: i. m. 326. l.

⁹¹ AMZV-Praha, Budapest, 1920/155.

⁹² OL KÜM res/pol 7-es;(418/pol. sz. 96); AMZV 1920/49-a. Lásd erre vonatkozólag még: Prónay Pál naplójegyzetei 1918—1921 I—II. köt. 339—341. l. E szerint 1920 tavaszán és nyarán egymás után érkeztek Magyarországra olyan külföldi egyének, akik különböző ellenforradalmi frakciók képviselői voltak, többek között cseh és német területekről. Így pl. szoros kapcsolat alakult ki Bauer Ottó porosz ezredes és egyes magyar politikai tényezők között. Bauer társaival együtt Ludendorff volt császári vezérezredes küldte Magyarországra a Kapp-puccs után. Feladatuk az volt, hogy a magyar kormánnyal egy antibolsevik front létrehozásának tervét dolgozzák ki. Tervük szerint „német és bajor katonákat, főleg az Ehrhardt divízióból szándékoztak hajókon a Dunán Ausztriába, azután Magyarországra szállítani. Ezekkel és az ausztriai frontkämpferekkel és más megbízható fehér jobboldali szervezetekkel puccsot akartak véghezvinni oly értelemben, hogy minden országban kimondottan keresztény és nacionalista kormány jusson uralomra. Ugyanakkor a szudétanémeteken keresztül Csehország északi részébe, németekkel egy betörést szervezzenek, amelyet ugyanakkor Prónay különítménye egy délről jövő támadással támogatna.

meggyőzni.⁹³ További jelentések számoltak be arról, hogy a magyar hadsereg előkészületeket tett a Szlovákiába való betörésre, csapatösszevonásokat, részleges mozgósítást hajtott végre.⁹⁴ Híreket közöltek az irredenta mozgalom magas szervezetségéről, ügynökhálózatáról, amely meghatározott feladatokat kapott (különböző katonai objektumok, stratégiai hidak, fontos vasúti keresztvezetések megsemmisítése). Megállapították, hogy a magyar irredenta propaganda rendkívül erősen dolgozik a csehszlovák hadseregben is. „A leghatalmasabb és legveszélyesebb, amit elértek — olvashatjuk az egyik jelentésben⁹⁵ — az, hogy a kassai, eperjesi és ungvári szlovák ezredekre nem lehet számítani.” A jelentésben javasolták, hogy a csehszlovák hatóságok szervezzenek széles hálózatú defenzív szolgálatot a magyar irredenta propaganda ellen. A legfontosabbnak pedig azt tartották, hogy a kelet-szlovákiai ezredeket helyezték át cseh területre, vagy legalább is a gyanús tiszteket cseréljék ki. A berlini követség arra hívta fel a csehszlovák külügyminisztérium figyelmét, hogy Horthy szoros kapcsolatot tart fenn Ludendorffal, s vele egységes terv szerint dolgozik.⁹⁶ 1920 nyarán fordult elő először, hogy a csehszlovák hadvezetőség is súlyosnak látta a helyzetet. Rámutatott, hogy Magyarország sokoldalú előkészületet tesz a Csehszlovákia elleni támadásra, ami szerinte teljes figyelmet érdemel és megköveteli az időben megtett ellenintézkedéseket, a hadikészletet.⁹⁷ „Magyarország Csehszlovákia elleni támadásának kedvez az — olvashatjuk a fenti helyzetértékelésben —, hogy a fő utak, vasutak, az összes közlekedési eszközök a szlovák határok felé összpontosulnak, az átcsoportosítás gyorsan véghezvihető, míg nekünk kevés stratégiai vasutunk stb. van Szlovákiában. Az osztrákok, olaszok, angolok, németek segítségével felszerelték hadseregüket — ez persze túlzás —, úgyhogy belátható időn belül alkalmas támadó akcióra és ezt nem szabad lebecsülnünk.”⁹⁸

Különösen lesújtóak voltak azok a hírek, amelyek szerint a magyar ajánlatot és a magyar kormány revíziós törekvéseit a franciák támogatják, s e tervek összefüggésben vannak az új francia orientációval. „... egyes antant körök támogatják a magyar terveket, sőt megjelölik a városokat, megyéket, amelyeket esetleg át kellene adni Magyarországnak”⁹⁹ — olvashatjuk az egyik Budapestről érkező híryanagban. Egy másik helyzetértékelésben arról olvashatunk, hogy Franciaország csupán arra törekszik, hogy a Magyarországgal folytatott tárgyalások során a lehető legnagyobb előnyökhöz jusson, s lemondott a csehek további támogatásáról. Hasonlóan az olaszok is a magyarok mellett sorakoznak fel.¹⁰⁰ A bécsi csehszlovák követség pedig arra hívta fel a csehszlovák külügyminisztérium figyelmét, hogy a francia kormány és a parla-

⁹³ AMZV-Praha, Budapest 1920/130 (1920. júl. 22.). „A magyarok ezután betörnének Szlovákiába, melyet aztán önként nem ürítenének ki” — olvashatjuk a jelentésben.

⁹⁴ VUA Gen. Insp. 22/63 (1920. júl. 22—28.); AMZV-Praha, Budapest 1920/140.

⁹⁵ AMZV-Praha, Budapest 1920 (140. júl. 29.).

⁹⁶ AMZV-Praha, Berlin 1920/49-a. A kapcsolat Ludendorffal ténylegesen fenn is állt. HL VKF 1920. II. oszt. 715/12.

⁹⁷ VUA-Praha, Gen. Insp. 281/3—11 (1920. aug. 6.). A hadsereg létszámát kb. 110 000-re (7 gyalog- és 1 lovashadosztály) becsüli a jelentés, amely létszám azonban könnyen megkétszerezhető és mozgósítható. E tekintetben az előkészületek meg is történtek. A jelentés a továbbiakban megállapítja, hogy a magyar hadsereg erősen fegyverezett és jól kiképzett hadsereg.

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ AMZV-Praha, Budapest, 140/1920.

¹⁰⁰ Uo. 1920/135, 137, 151, 170-a.

ment a kommunista mozgalommal szembeni védekezés céljából a nem szocialista orientációjú államokból, mint Magyarország, Lengyelország és Románia, erős katonai blokkot akar kialakítani. Továbbá, hogy a francia kormány a magyar gazdasági engedmények ellenében állítólag területi engedményekre is hajlandó. Renner szerint különösen Kárpát-Ukrajnáról s a közös lengyel-magyar határ megvalósításáról van szó, még pedig azért, mert ott „burjánzik a bolsevizmus, amelyet a magyar kormányzat alatt felszámolnának”.¹⁰¹

A Vörös Hadsereg előretörése valóban megváltoztatta a francia kormányköröknek Magyarországgal szemben tanúsított magatartását. Az addig elsősorban gazdasági jellegű tárgyalások egyre inkább politikai és katonai jelleget öltöttek. A „Nemzeti Újság” — korábbi megállapításaitól eltérően — már július elején rámutatott, hogy a jelek szerint Franciaország hajlandó Magyarországot bekapcsolni a francia-lengyel érdekszférába.¹⁰² Július végén pedig, amikor a katonai tárgyalások megindultak, már arról írt, hogy ez az út — „az okos politikával párosított út” az, amelyen Magyarországnak sikerülni fog a jövőben visszaszerezni elveszített területeit.¹⁰³ Tény, hogy 1920 júliusának végén és 1920 augusztusában (sőt még szeptemberben is) a francia vezető politikusok, kormánykörök, hevesen vitatták a magyar ajánlatot,¹⁰⁴ hajlottak a magyar csapatok felfegyverzésére, még a cseh burzsoázia érdekei ellenére is.¹⁰⁵ Kategórikusan követelték a Magyarország ellen 1920 júniusában megindult nemzetközi szakszervezeti bojkott megszüntetését.¹⁰⁶

Mindez arra mutatott, hogy a francia—cseh szövetség megingott. Egyes francia vezető politikusok egyre intenzívebben kezdtek foglalkozni azzal a gondolattal, hogy egy szűkebb szovjetellenes blokkot hozzanak létre, amelyhez Lengyelország, Magyarország és Románia tartozott volna. A francia militarista körökben megvolt a szándék arra, hogy szükség esetén a magyar hadsereget felfegyverezzék, s a szovjetellenes intervencióba bekapcsolják. Ez méginkább arra készítette a csehszlovák burzsoáziát, hogy a „magyar veszélyt” — éppen a francia álláspont miatt — komolyan vegye és érdekeinek védelme, nemzetközi pozícióinak erősítése céljából megtegye a szükséges lépéseket a már korábban kezdeményezett szövetségi hálózatának kiépítése felé. A csehszlovák külpolitika az elmúlt időszakban, különösen pedig 1920 nyarán meggyőződött arról, mennyire fontos, hogy elsősorban saját erőit vegye számításba, s kiépítse szövetségi hálózatát azokkal a kis államokkal, amelyekkel egy sor közös érdek fűzte össze.

Milyen lépéseket tett a csehszlovák burzsoázia a nemzetközi elszigetelő-dés veszélyének elhárítása érdekében?

Mindenekelőtt a magyar reakció ellen irányuló országos méretű propaganda fokozását kell megemlíteni, amely elsősorban a sajtóban folyt. Célja

¹⁰¹AMZV-Praha, Videň 1920/69 (1920. júl. 9.). Mivel a tervek mindkét állam ellen irányultak, dr. Renner sürgette az összejövetelt Benešsel.

¹⁰²Nemzeti Újság, 1920. júl. 2.

¹⁰³Uo. júl. 29.

¹⁰⁴Lásd *Gajan*: Německý... 172—173. l. V. *Olivová*: Československo—sovětské vztahy... 227—228. l.

¹⁰⁵Lásd: gr. Csáky jelentése Párizsból (OL KÜM. res. pol. 1920—11—281), amely szerint a pozitív eredmény elérését az angol és olasz ellenállás veszélyezteteti, „míg a cseh ellenállásnak a franciák sem tulajdonítanak fontosságot”.

¹⁰⁶AMZV-Praha, Videň, 1920/80. Az amszterdami szakszervezeti központ aug. 8-án adott ki is egy felhívást, amelyben a bojkott beszüntetésére hívott fel. A bojkott ezután még tovább tartott — bár csökkenő hatással —, s csak ez év szeptemberében szűnt meg teljesen.

részben az volt, hogy a magyar reakció részéről fenyegető veszélyt a közvélemény figyelmének középpontjába állítsa, ezzel elterelje a figyelmet a szociális kérdésekről, „nemzeti egység”-re való hivatkozással a munkásság osztály-célkitűzéseiről folyó harcát háttérbe szorítsa. Ebben a szociáldemokrata párt jobbszárnya minden segítséget megadott. Ami pedig az ellenforradalmi reakció elleni harcot illeti, a csehszlovák burzsoázia eleinte szimpatizált a bojkottal, s szeretne volna, ha a bojkott Magyarországon a revizionista irányzat visszaszorítását eredményezi. Az adott helyzetben azonban jobban félt a bojkottban megnyilvánuló forradalmi erőktől. Ismeretes továbbá, hogy Horthy ellenbojkotttal válaszolt, s a nemzetközi reakció ellenszenvét is kiváltotta a bojkott. Ilyen körülmények között a csehszlovák burzsoázia is a bojkott leszerelésén fáradozott.

A kormány 1920 nyarán több intézkedést tett a szlovákiai magyar irredenta tevékenység megakadályozására és visszaszorítására. Részben ezek közé tartozott a Szlovákiában július folyamán bevezetett statárium. Nagy előkészületek folytak katonai téren is. Még május végén, amikor a közös lengyel-magyar csehszlovákellenes akció veszélye egyre nyilvánvalóbbá vált, a csehszlovák hadvezetőség gyorsított ütemben kidolgozott egy katonai tervet, az ún. „P H” tervet, arra az esetre, ha Csehszlovákia Lengyelországgal, illetve Magyarországgal háborus konfliktusba bonyolódna.¹⁰⁷ A Vörös Hadsereg ellen, azaz az intervencióba való bekapcsolódás céljából semmiféle intézkedést sem tettek.¹⁰⁸ Ami történt, az a magyar reakció terveinek megakadályozása céljából történt és a forradalmi mozgalom saját területen való feltartóztatásával és a külső behatások (Vörös Hadsereg közelsége, a tanácsrendszer esetleges lengyelországi győzelme) elhárításával függött össze. Ebből a célból dolgozták ki az ún. „B”-tervet, majd az ezt követő Klesandruv-tervet, amely nem feledezett meg a déli határok Magyarország elleni védelméről sem.¹⁰⁹ A terv szükségesnek tartotta, hogy ebből a célból a Szlovákiában és Kárpátalján levő katonai alakulatokat lovassággal, szibériai cseh légiós csapatokkal erősítsék meg. A terv külpolitikai vonatkozásai pedig a Jugoszláviával és Romániával való szoros kapcsolatok kiépítését jelölik meg feladatként, „hogy ezáltal Csehszlovákia a magyar revizionizmus ellen szövetségest nyerjen”.¹¹⁰ E terveknek megfelelően Szlovákiában és Kárpát-Ukrajnában a csapaterősítések napirenden voltak. Erről a magyar katonai jelentések is beszámoltak.¹¹¹ Helyenként határincidensekre is sor került.¹¹²

A magyar reakciós tervek ellen irányuló és legnagyobb súllyal bíró tényező azonban diplomáciai vonalon következett be. Az utódállamokat a magyar ajánlat és a magyar—francia közlekedés még közelebb hozta egymáshoz. 1920 július végén a csehszlovák követség útján már Sándor jugoszláv király is sürgette a magyarellenességet megteremtését. Arra hivatkozott, hogy a magyarok augusztus vagy szeptember folyamán betörésre készülnek Szlová-

¹⁰⁷ VUA—MNO Hl. stáb. br. moci 4. old. 373/10 50 őj. 62048/taj. přisné dův. z 29. 5. 1920; Gen. stáb č. 3737/3 E. N. Id.: *Gajan*: Německý imperialismus . . . 173—174. l.

¹⁰⁸ HL VKF II. csop. (1920. aug. 16.) 21477.

¹⁰⁹ *V. Olívová*: Československé—sovětské vztahy. . . 234. l.

¹¹⁰ Uo. 232—235. l.

¹¹¹ HL VKF I. oszt. 15714 (aug. 16.). Eszerint a csehszlovák hadsereg hadművelési felvonulást tart. Salgótarján és Miskolc környékén is csapatösszevonások történtek, a vasúti gócpontokat és támpontokat drótakadályokkal erősítik. Továbbá VKF 1920. II. c. csop. 22123, összefoglaló jelentés 1920. aug. 31-i dátummal (katonai rész).

¹¹² HL VKF I. oszt. 1920. 15831 (Bánréve környékén).

kiába, ami kezdete lenne a szomszéd országok ellen irányuló további akcióknak. Kérte, hogy Beneš sürgősen utazzék Belgrádba. „Siessünk, siessünk — olvashatjuk a levélben —, mert az idő rohan, augusztus és szeptember közeleg.”¹¹³

Ezt követőleg utazott Beneš Belgrádba és írta alá augusztus 14-én a jugoszláv kormánnyal kötött védelmi szövetségi megállapodást, s pár nappal később a kölcsönös segítségnyújtásra kötelező csehszlovák—román jegyzőkönyvet. Ezzel a kisantant alapjai létrejöttek. Romániával ekkor még nem sikerült védelmi szövetségre lépni.¹¹⁴ Erre csak 1921. április 23-án került sor. Nem akarta még magát lekötölni a kisantant-szövetség mellett, bár elfogadta mindazokat az érveket, melyeket a magyarországi reakció elleni védekezés ügyében Beneš felhozott.

A kisantant jellegének értékelése, tartalmának meghatározása az első pillanattól kezdve találgatások tárgya lett és fontos politikai kérdéssé vált. Az 1920. augusztus 14-én kötött csehszlovák—jugoszláv szerződés első pontja kimondotta, hogyha egyik fél ellen magyar részről nem kihívott támadás indul, a másik fél köteles a megtámadott fél segítségére sietni.¹¹⁵ Azonban nemcsak a szerződés dokumentumai, hanem felelős államfők és politikusok akkori közvetlen nyilatkozatai is¹¹⁶ szinte egyedül vagy elsősorban a magyar veszélyben látták a kisantant létrehozásának okát. A burzsoá történetírók megfelelő távlatból nézve, hasonlóan ítélik meg a helyzetet. Peroutka, csehszlovák burzsoá történész ezzel kapcsolatban kifejtette: nyilvánvalóvá vált, hogy a rend helyreállítását nem lehet a véletlenre bízni. A magyar propaganda az utódállamokban kialakult új viszonyok alapjai ellen tört. Különösen Szlovákiát fenyegették előre nem látható veszélyek. Meg kellett mutatni a magyaroknak, hogy túlerővel találkoznak, ha kalandot kísérelnek meg. Következésképpen Beneš útjának fő célja az volt, hogy Szlovákiában végre rend legyen. Az államférfiak tekintetében arra kellett fordulnia, ahonnan Csehszlovákiát leginkább fenyegette veszély: „Magyarország felé”. „A tanácskozások témája az volt, hogyan biztosíthatják a trianoni béke végrehajtását a veszélyesen ellenszegülő Magyarországgal szemben”¹¹⁷ — írja Peroutka.

Beneš lépésének ilyen leszűkített értelmezésével természetesen nem érthetünk egyet, mert nem tükrözi a valóságot, azt, hogy miért tekintette a magyar veszélyt a csehszlovák burzsoázia ilyen aktuálisnak. Egyoldalú lenne ugyanakkor az is, ha a magyarellenesség mellett csupán a két állam korábbi hagyományos kapcsolatainak egyszerű továbbfejlődését látnánk a kisantant megalakulásában, s azt a törekvést, hogy a burzsoázia ezáltal kívánta pozícióit

¹¹³ AMZV-Praha, Bělehrad 1920/318; Dipl. dok. spoj. . . 45, 51, 55. l.

¹¹⁴ Ld. *L. Peroutka*: i. m. 1918. l. Ez volt az egyetlen tényező ugyanis, amely Romániát és Csehszlovákiát már korábban összekötötte. (Ld. Beneš 1920. máj. 24-i jelentését, amelyben leírja, hogy a magyar kérdésben a románokra lehet számítani, egyébként a románok megbízhatatlanok. AMZV, Praha—Pariž 1920 (1920/158/a). Románia ekkor még tétovázott és — nem kis mértékben francia nyomásra — foglalkoztatta a lengyel—magyar—román blokk gondolata is. (Lásd: 1920 szeptembertől a gazdasági és diplomáciai kapcsolatok elmélyülése Magyarországgal.) A kisantantot illetően pedig Lengyelország és Görögország bevonását követelte. Erre azonban nem kerülhetett sor. S 1921-ben ismét a magyar veszély volt az, amely Romániát véglegesen a kisantanthoz kapcsolta.

¹¹⁵ *Diplomatické dokumenty*. . . 59—60. l.

¹¹⁶ AMZV-Praha, Pariž 1920/216. Št. Osuský a Temps szerkesztőjének tett nyilatkozata; Take Jonescu Rómában tett kijelentései stb.

¹¹⁷ *F. Peroutka*: i. m. 1917—1926. l.

a munkásmozgalommal szemben megerősíteni — a szerződés szövegéből ugyanis ezekre a tényezőkre is lehet következtetni. Helytelen lenne, ha nem vennénk figyelembe, hogy a csehszlovák—francia viszony megingott, amiről a csehszlovák burzsoá közvélemény mélyen hallgatott és a szerződés dokumentumaiban sem található a nyoma. A tényanyagok alapján és az akkori nemzetközi helyzetből következtetve azonban nyilvánvaló, hogy a kisantant államok pozícióit a francia imperializmussal szemben is meg kellett szilárdítani, s a magyar veszély éppen az akkori francia politika eredményeként vált súlyossá. Nem kis igazságot tár fel a magyar reakció, amikor a kisantant alakulásának erre az oldalára is felhívja a figyelmet. Így pl. egyik katonai jelentés szerint Beneš tisztában van azzal, hogy „a lengyel— orosz helyzet rövid időn belül nem oldódik meg, s Franciaország még sok mindenre képes lehet” —, s éppen ezért Beneš „biztosra akar menni”.¹¹⁸ A magyar jobboldali sajtó rámutatott, hogy a franciák nagyon rossznéven vették, hogy a csehek a lengyeleknek nem nyújtottak segítséget, s „ellene szegültek Franciaország parancsának”. Ezzel „eljátszották Franciaország jóindulatát, amely ezentúl aligha fogna pártjukra kelni, ha a rablott területeik megóvásáról lenne szó . . . A francia kegy eljátszása és a magyar—lengyel szövetségtől félelem hajszolta Beneš Bukarestbe és Belgrádba.”¹¹⁹

Mindez meggyőzőbbé válik, ha megnézzük, hogyan fogadta a francia politika Beneš belgrádi és bukaresti útját.

*

Nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy a francia burzsoá és kormánykörökben nagy felháborodást és ellenszenvet váltott ki Beneš útja. Osuský erről elmondja, hogy nagyon meglepte az a mód, ahogyan Franciaország fogadta a Prága, Belgrád és Bukarest között kötött egyezmény hírét, annál is inkább, mivel a Prága, Belgrád és Bukarest közötti egyezmény az 1914 óta folytatott csehszlovák politika pozitív oldala volt,¹²⁰ amely politikát Franciaország már 1916-ban elvben, s 1918-ban pedig a gyakorlatban is elfogadott.

A royalista és a burzsoá lapok egyhangúlag a kisantant ellen foglaltak állást. Beneš belgrádi útjáról csupán néhány lap irt szimpátiával, de ezek sem egyöntetűen. Míg a „Journal des Débats” teljesen együtt érzett a kisantant-elvvel, a szocialista lapok már csupán azért helyeselték Beneš lépését, mert az a magyar reakció és így a fehérterror rendszere ellen is irányult. A „l’Humanité” pedig amellett, hogy rokonszenvvel fogadta a kisantant magyarellenességét, támadta is, mert e szövetség éppen a burzsoázia pozícióinak megszilárdítását szolgálta, és mint ilyen a munkásmozgalomnak ártott.¹²¹ A diplomáciai és kormánykörökben elsősorban Peléologue és Millerand köre szállt szembe nagyon élesen Beneš belgrádi útjával és az ott megkötött egyezménnyel.¹²²

A francia burzsoázia véleménye szerint „az új kis hármass ellenkezik Franciaország érdekeivel”, egyrészt azért, mert szűken értelmezett szövetség és gazdasági szempontból sem előnyös. Ha már nem jöhet létre a dunai föderáció, legalább új gazdasági viszony létesüljön a volt kettős monarchiából

¹¹⁸ HL VKF II. csop. (1920. aug. 16.) 21477.

¹¹⁹ Nemzeti Újság, 1920. szept. 7.

¹²⁰ AMZV-Praha, Paříž 1920/220. (szept. 7.); és uo. 1920/238 (1920. szept. 26.).

¹²¹ AMZV-Praha, Paříž 1920/220. (szept. 7.).

¹²² Uo. 1920/223. (szept. 10.).

alakult új államok között — hangsúlyozták —, mert az európai béke is ezt kívánja. Ha e szövetségből Ausztria és Magyarország kimarad, akkor féltő, hogy ezek az államok Németország felé fognak orientálódni.¹²³ A „Temps” szerkesztője kijelentette, hogy Franciaország érdekelt abban, hogy Bulgária és Lengyelország is csatlakozzék a közép-európai szövetséghez.¹²⁴

A francia fináncetöke ellenállását jellemzően mutatja Paléologue Osuský-val folytatott beszélgetése, illetve a francia külügyminiszter kirohanásai. Osuský Paléologue-nál tett látogatása alkalmával a francia külügyminisztérium „vezértitkára” szinte számonkérte Beneš bukaresti és belgrádi útjának célját. Osuský jelentése szerint Peléologue durván támadta őt, szóhoz sem hagyta jutni. Figyelmeztette arra, hogy Csehszlovákia veszélyes útra lépett. Közölte vele továbbá, hogy a kisantant-politikát nem tartja megfelelőnek, mert az olyan szövetség, amely Balkán tüze miatt nem állhatja meg a helyét. Ezzel szemben olyan megoldást lát célszerűnek Közép-Európában, amely a közös vasúti közlekedésre, a közös folyamhajózási és kereskedelmi, valamint ipari politikára épül fel. Utalt arra, hogy egy francia szindikátus nagy vállalatokat vásárolt Csehszlovákiában, Lengyelországban, Romániában, Jugoszláviában és Magyarországon. Szerinte csak az ilyen gazdasági alapokon nyugvó politikával lehet Közép-Európában valamit elérni, Közép-Európát konszolidálni.¹²⁵

Paléologue és a francia kormány tekintélyes része, a Quai d'Orsay¹²⁶ (a francia külügyminisztérium) a kisantant-tervben és Beneš törekvéseiben franciaellenes irányzatot látott, amely a kis államoknak a francia szférából való kiválását egyengeti. „Ez a szövetség semmi más, mint annak a szövetségnek a kicsinyített mása, amelynek közeljövője: a pángermanizmus és pánszlávizmus szövetsége” — olvashatjuk az „Éclair”-ben. Ez a szövetség legelőször Lengyelország és a magyarok, majd pedig az antant ellen fog fordulni.¹²⁷ A lap indokolatlannak, „időszertűltennek”, „koraszülöttnek” tartotta a szövetséget, mert az a bizalmatlanság és a versengés szellemét szítja Európában, amit pedig onnan ki kell küszöbölni. Herbetten, a „Temps” szerkesztője Osuský-val folytatott beszélgetéséből azt a tanulságot vonta le, hogy Csehszlovákia nem közép-európai, hanem szláv politikát akar folytatni. Eszerint amit Beneš tett, az nem francia politika, hanem „a csehszlovák állam szláv politikájának kezdete”.¹²⁸

A kisantant ellen felsorakoztatott érvek között szerepel elsősorban Beneš „szovjetbarát” politikája, másrészt pedig bírálják magyarellenességét. Már Paléologue is — említett kirohanásaiban — Osuský szemébe vágta, hogy Csehszlovákia lepaktált Szovjet-Oroszországgal, vele szemben békülékeny politikát folytat, s kijelentette, hogy Csehszlovákia semlegességi politikáját indokolatlannak tartja. Hasonlóan bíralták Beneš a francia burzsoá lapok is. Az „Éclair” azzal vádolta Csehszlovákiát, hogy eltitkolja az antant előtt azt, „hogy Csehszlovákiában hamarosan győz a bolsevizmus...” Szerinte a Tusár-féle belpolitika a bolsevizmushoz vezet, a Beneš-féle külpolitika pedig Németországhoz.¹²⁹ Az „Action Française” feltette a kérdést: milyen következmé-

¹²³ Nemzeti Újság, 1920. szept. 7.

¹²⁴ AMZV-Praha, Paříž, 1920/216. (szept. 1.) Osuský jelentése.

¹²⁵ Uo. 1920/223. (1920. szept. 10.)

¹²⁶ Uo. 1920/238 (szept. 6.).

¹²⁷ Sborník zahraniční politiky, I. évf. 8. sz. 197. l.

¹²⁸ AMZV-Praha, Paříž, 1920/216. (1920. szept. 1.) Osuský jelentése.

¹²⁹ Sborník zahraniční politiky 1920. I. évf. 8. sz. 197. l. — Az Éclair közli továbbá,

nyekkel járt volna a kisantant számára, ha a Vörös Hadsereg bevonul Varsóba. Ez esetben — szerinte — a csehek nem csupán semlegesek maradnak, hanem semlegességre kényszerítették volna Jugoszláviát és talán Romániát is. Ez a magatartás mutatja Csehország törekenységét és gyengeségét — állapította meg a lap. Szerinte a kisantant megalapításával Beneš egyáltalán nem tesz szolgálatot Franciaországnak. „Beneš szabad kezet akart adni az oroszoknak és a németeknek és pusztulni hagyni a magyarokat”,¹³⁰ holott Magyarország már „rendfenntartó állam”, bűneiért már megbűnhődött s elért ahhoz a ponthoz, hogy „többé már nem elhanyagolható ország”. „Ha az oroszok előrenyomultak volna és a magyarok megtámadják őket, a csehek rávetették volna magukat a magyarokra, mint a béke felforgatóira. A kisantant valószínűleg vigyázott volna, hogy Magyarországot lefegyverezzék és megbénítsák, mert azért alakult meg.”¹³¹

A „La Matin” szintén méltatlankodva állapította meg, hogy a kisantant franciaországi, közép-európai és szovjetellenes terveiben a még el nem ejtett Magyarország ellen irányítja a fő tüzet, amely minden katonai erejét felajánlotta az antantnak, a szovjet Vörös Hadsereg elleni háború céljából.¹³² Az „Éclair” szerint e kettős szövetséget a lengyel balsikerek idején találták ki, s a Magyarországra gyakorolt katonai nyomás „Franciaországnak éppenséggel nem áll érdekében”, hanem „a mostani helyzetben a legkedvezőbb ellenszer az lenne, ha Lengyelország, Románia és Magyarország között szövetség megkötését kezdeményeznék”.¹³³ Paléologue és Millerand elítélte azt is, hogy a kisantant önhatalmúlag akar nyomást gyakorolni Magyarországra. Szerintük ez felesleges, mert Magyarország lojalitásának biztosítására elég Franciaország is.¹³⁴ Paléologue a „Temps” számára írt cikkében leszögezte, hogy a magyarok most bebizonyították, hogy ügyes államférfiakkal rendelkeznek, jól megértették a helyzetet, amikor felajánlották csapataikat a bolsevikok elleni harc céljaira. Kijelentette továbbá, hogy a cseh kormány magatartása e helyzetben eléggé furcsa volt. Nemcsak, hogy nem akartak a bolsevikok ellen harcolni, de védekezni sem akartak ellenük, ha megtámadták volna országukat. „Pellé generális közölte velem — folytatja Paléologue —, hogy a csehszlovák hadsereg semmi áron sem akar harcolni a bolsevikok ellen. Figyelmeztetnem kellett a csehszlovák kormányt erre a furcsa viselkedésre.”¹³⁵

Mindebből kitűnik, hogy Beneš lépése kellemetlenül érintette a francia militarista köröket, mert keresztezte terveiket — ahogy erre az „Irish Times” is rámutat¹³⁶ —, amelyek a dunai konföderáció felújítására irányultak. A kisantant nagyantantellenes beállítása tehát nem csupán magyar és francia jelenség volt. Beneš is utalt arra, hogy a csehszlovák—jugoszláv egyezmény megkötése ellenállást váltott ki a nagyhatalmak részéről. „A kisantantot bírálták nyugaton is, kezdetben nem tetszett nekik . . .” — mondta 1924-ben.¹³⁷

hogy Kun Béla Bécsben, Károlyi Mihály pedig Prágában készíti elő a cseh—osztrák proletariátus szövetségét. A lap szerint a kommunizmus győzelme automatikusan bekövetkezik mindkét országban.

¹³⁰ Nemzeti Újság, 1920. szept. 7.

¹³¹ AMZV-Praha, Páriz, 1920/218. (1920. szept. 2.).

¹³² Uo.

¹³³ Nemzeti Újság, 1920. aug. 31.

¹³⁴ Nemzeti Újság, 1920. szept. 5.

¹³⁵ AMZV—Praha, Páriz, 1920/220.

¹³⁶ Sborník zahraniční politiky I. I. č. 20. (1920. okt. 14.).

¹³⁷ *Ed. Beneš: Pět let. . .* 11—12. l.

Paderewski, a „Petit Journal” és az „Intransigeant” c. lapoknak tett nyilatkozataiban azzal indokolta Lengyelország tartózkodását a kisantanttól, hogy az franciaellenes szövetség. „Lengyelország . . . nem lép be semmiféle olyan szövetségbe, amelynek elve nem a Franciaország iránti hála, tisztelet és korlátlan bizalom; a mai kisantantnak ezzel szemben más jellege van . . .”¹³⁸

Ha a későbbi fejlődést vizsgáljuk, látjuk, hogy a kisantant nagyon kedvező alakulattá vált Franciaország számára, s viszonya Franciaországgal ennek megfelelően alakult. Eleinte azonban, amikor Franciaország még egy egységes közép-európai blokk kialakításán dolgozott, amelynek Magyarország is részese lett volna, a kisantant magyarellenes éle zavarta a francia terveket, a jelentős hatalmat képviselő francia körök törekvéseit. Beneš 1920 szeptemberi beszédében, amikor felsorolta a kisantant létrejöttének okait, kijelentette: „Időről időre, hol az egyik, hol a másik oldalról hangzanak el sajnálkozások afelett, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia megsemmisült. Egyes nemzeti államok különböző nehézségeit hozzák fel . . . Ezen az alapon különböző elképzelések alakulnak ki a dunai konföderációról, vagy legalább is a volt osztrák-magyar területek vámegységéről . . . A hasonló alakulatok rekonstrukciója akár politikai, akár gazdasági értelemben veszélyes lenne számunkra.”¹³⁹ A csehszlovák burzsoá történetírás is helyenként utalt arra, hogy a kis államok részben azért is akarnak tömörülni, hogy könnyebben ellenállhassanak az érdekeiket sértő nagyhatalmi nyomásnak. „Természetesen olyan csoport kialakulásáról volt szó, amely nagyobb elszántsággal lép fel a közép-európai kis államok független külpolitikájának megsemmisítésére irányuló nagyhatalmi befolyás ellen.”¹⁴⁰ Arról volt szó, hogy a csehszlovák burzsoázia, a többi kis állam burzsoáziájához hasonlóan, saját érdekeit és céljait védő szövetségre törekedett,¹⁴¹ s ezzel szembe került a francia militarista köröknek a lengyel—szovjet háború időszakában folytatott politikával. A francia burzsoá közvélemény és kormánypolitika ezért az új szövetséget ennek megfelelően fogadta.

*

Ekkor a csehszlovák burzsoázia előtt az a feladat állt, hogy lépését a francia kormány előtt tisztázza, s ha lehet, összhangba hozza a kisantant eszméjét a francia politikai elképzelésekkel, illetve bebizonyítsa, hogy a kisantant nem ellenkezik a francia érdekekkel. A francia militarista körök ugyanis nem maradtak csupán a bíráló megjegyzéseknél. A magyar és a csehszlovák bizalmas katonai és diplomáciai források egyaránt igazolják, hogy mindjárt Beneš Belgrádba érkezése után akciót indítottak a kisantant ellen. S hogy Romániával nem sikerült szövetséget kötni, azt egyrészt a francia militarista körök nyomásának tulajdonítják,¹⁴² amelyek ez időben, az intervenció folytatása céljából erősen támogatták a román—lengyel blokk kialakítását, s a

¹³⁸ Uo. č. 19. (1920. szept. 30.).

¹³⁹ *Ed. Beneš: Problémy . . .* 86. l.

¹⁴⁰ *Al. Kúnoši: i. m.* 41—42. l.

¹⁴¹ HL VKF II. csop. 23 945. sz. dok.-ban olvashatjuk, hogy a kisantant titkos célja „egy olyan szövetségnek a létrehozása, amely elég erős önálló politikát úzni Közép-Európában, s ne kelljen Franciaország rendőrének vak eszköze lenni az orosz kérdésben”.

¹⁴² AMZV-Praha Páriz 1920. č. 218 (1920. szept. 2.); HL VKF 1920. II. csop. 23995.

magyar kormánnyal sem szüntették meg az ez irányú tárgyalásaikat,¹⁴³ ami a magyar reményeket fokozta. A magyar reakciós sajtó nemcsak a francia imperializmus általános „jóindulatát”, szimpátiáját látta mindezekben a jelenségekben, hanem olyan vélemények is elhangzottak, hogy „ha az antant most határozna meg a békefeltételeket, kevésbé lennének (ti. az utódállamok) megelégedve hatalmas szövetségeikkel”.¹⁴⁴ A csehszlovák burzsoázia számára viszont nagyon lényeges volt, hogy a francia imperializmussal keletkezett szakadás jeleit eltüntesse. Osuský Párizsból küldött bizalmas jelentésében, francia vélemények alapján értékelve a kialakult helyzetet, arra a megállapításra jutott, hogy lényegében kár volt Beneš lépéséért, nem kellett volna Jugoszláviával egyezményt kötni: „... jobb lett volna elhalasztani a Belgráddal kötött szerződés aláírását és várni, míg Bukarest kifejezi hajlandóságát egy hasonló szerződés megkötésére”.¹⁴⁵ Szerinte, minthogy Bukarestben a talaj nem volt előkészítve, az előállt helyzetet nemcsak az olaszok, hanem a franciák is kihasználhatják a kisantant ellen.¹⁴⁶

Nem véletlen, hogy ilyen körülmények között a csehszlovák diplomácia — korábbi nyilatkozataitól bizonyos mértékig eltérő módon — nagy sietséggel kezdte bizonygatni és sokoldalúan megokolni, hogy a csehszlovák burzsoáziának ez az önálló akciója nem ellenkezik Franciaország érdekeivel, hanem ellenkezőleg, a korábbi francia politikát követve, a fennálló viszonyok között a legkedvezőbb módon akarja Közép-Európa problémáinak megoldását elősegíteni. Ennek a célnak volt alárendelve Beneš említett beszéde is, amelyet 1920 szeptember elején a parlament külügyi bizottságában mondott el. Beneš ez alkalommal rámutatott, hogy a szerződés és a tárgyalások fő motívuma a szövetségesekkel való egység és összhang volt.¹⁴⁷ Szembetűnő, hogy a kisantant létrejöttének okait öt pontba foglalta,¹⁴⁸ s itt a magyar reakció elleni védekezés már a negyedik helyre szorult. Tehát a kisantant magyarellenességét már korántsem hangsúlyozta annyira, mint a szerződés szövege és az azt követő kijelentések. Annál többet beszélt a közép-európai gazdasági helyzet stabilizálásának és a forradalmi mozgalom elleni sikeres harc biztosítékai megteremtésének fontosságáról.¹⁴⁹ Emellett azonban újra leszögezte azt az álláspontját, hogy a kisantant nem épülhet az újabb szovjetellenes intervenciós elgondolásokra. Beneš ismételten hangsúlyozta, hogy az intervenciós politika értelmetlen, mivel egyik fél sem tudja a másikat legyőzni, így mindnyájan csak elvéreznének. Hangsúlyozta továbbá a „béke” fontosságát, amely a politikai,

¹⁴³ *Nemes D.*: i. m. 328. l.

¹⁴⁴ *Nemzeti Újság*, 1920. aug. 12.

¹⁴⁵ *AMZV-Praha, Paříž*, 1920/238. (1920. szept. 6.).

¹⁴⁶ *Uo.*

¹⁴⁷ *Ed. Beneš: Problémy* . . . 92. l.

¹⁴⁸ 1. Felfordulás, idegesség Európában, a jövő féltése; 2. gazdasági viszonyok Közép-Európában; 3. a föderalisztikus tervekkel szemben az új szövetség mennyiben jobb, 4. magyarellenesség, 5. a német és „orosz” blokk között álló blokk erősítése. (*Ed. Beneš: Problémy* . . . 84—91. l.)

¹⁴⁹ A kisantant az első lépés Közép-Európa új gazdasági és politikai rendszerének kiépítése felé, amely megteremti a külső biztonságot, lehetővé teszi a belső békés fejlődést, s az egyenesen vezet a politikai és szociális reformokhoz (*Beneš: Problémy* . . . 86. l.). A kisantant célja, hogy Európa a lehető leggyorsabban konszolidálódjék. Ennek módszere: eltávolítani a konfliktusokat, a nyugalom megteremtése, ami biztosítja a gazdasági virágzást (uo. 97. l.). A bolsevizmus elleni harc legjobb eszköze szerinte „a béke atmoszférájának megteremtése az országban”.

pénzügyi és gazdasági konszolidáció előfeltétele.¹⁵⁰ A bolsevizmus elleni legjobb orvosság az, „hogy béke-atmoszférát teremtsünk magunknak, belevevünk magunkat a gazdasági és szociális reformok nyugodt, békés munkájába”.¹⁵¹

Beneš beszédében tehát egyrészt kereste a közeledés útját a francia állásponthez, másrészt határozottan kitartott a csehszlovák burzsoázia érdekeinek leginkább megfelelő út mellett. Ez utóbbi mögött ott voltak a csehszlovák burzsoázia makacs, önálló, egoista érdekeit szolgáló törekvései, hogy befolyásolja a nagyhatalmak közép-európai politikáját, mégpedig olyan szövetség kiépítése irányában, amelyben a vezető szerepet a csehszlovák burzsoázia játssza.

Ezt elősegítette, hogy a francia politika is kompromisszumokra törekedett. Elsősorban Berthelot volt az, aki a többiekénél hamarabb látta a várható fejleményeket. Bár ezideig ő is mellőzte a csehszlovák diplomáciát, de időben felismerte azt a veszélyt, amelyet Magyarország felfegyverzése jelentett volna a békeszerződésekre, így gyorsabban fogta fel a csehszlovák külpolitika lényegét is.¹⁵² Már szeptember 25-én, Osuskýval folytatott beszélgetése során elmondta, hogy a magyarok elsősorban Paléologue terveire építettek, amelyekben Magyarország jelentős helyet töltött be. Osuský szerint Peléologue a terveitől nagyon nehezen fog elállni. Ellenben Millerand és ő Magyarországnak csupán a Franciaországra nézve kedvező gazdasági ajánlatait akarták kihasználni, ami mögött semmiféle politikai szándék nem volt., „Tudja Ön, hogy a magyarok nekünk gazdaságilag nagyon jól jöttek és mi nem tétováztunk, megragadtuk a gazdasági előnyöket... E lépésünk semmiféle politikai előnyvel nem jár. A magyarok azt gondolták és gondolják, hogy viszonzásul politikai engedményeket teszünk nekik. De Millerand és én a magyar szerződés integrális véghezvitele mellett vagyunk...”¹⁵³ Kijelentette továbbá, hogy a francia politika a békefeltételek tekintetében nemcsak hogy nem tesz engedményeket Magyarországnak, de rövidesen jegyzéket fog küldeni, hogy a magyar kormány törődjék többet a szerződések ratifikációjának előkészítésével.¹⁵⁴ Majd megjegyezte, hogy a csehszlovák kormánynak „felesleges bármilyen gondot is magára vennie a francia álláspont miatt”, mert e politikát jónak, Franciaország háború alatti politikája folytatásának tekinti. Azonban szükségesnek tartja Románia megnyerését, Lengyelország és Görögország csatlakozását a kisantanthoz, továbbá Ausztria háttérben tartását, vigyázva, nehogy az Németországhoz csatlakozzék.¹⁵⁵

1920 szeptember végére és október elejére gyökeres változások álltak be a nemzetközi helyzetben, ami a csehszlovák burzsoázia kisantant-tervének kedvezett. Franciaország intervencióis terve kudarcha fulladt. A lengyelek a franciák akarata ellenére — e ténynek Lenin igen nagy jelentőséget tulajdonított — tárgyalásokba kezdtek a szovjet hatalommal, s aláírták a fegyverszüneti egyezményt. Franciaország ezután már képtelen volt megakadályozni az intervenció összeomlását. A francia kormánypolitikában mindez jelentős változásokat eredményezett: a magyar reakció elveszítette jelentőségét a francia politika számára, a francia politika és a kisantant koncepció között

¹⁵⁰ Uo. 86. l.

¹⁵¹ Uo. 97. l.

¹⁵² AMZV-Praha, Pafíz, 1920/233. (1920. szept. 25.).

¹⁵³ AMZV-Praha, Pafíz, 1920/233. (1920. szept. 3.).

¹⁵⁴ Uo.

¹⁵⁵ Uo.

viszont az összhang fokozatosan létrejött.¹⁵⁶ Természetesen ennek nemcsak politikai tényezői voltak, Ebben az időben a francia tőke lényeges előnyöket szerzett Csehszlovákiában.¹⁵⁷

A további küzdelmek a kisantant kibővítésére irányuló törekvések jegyében zajlottak le. Az ilyen szélesebb alapokra épülő szövetség létrehozása, vagy akár csak a románokkal kialakítandó szövetség megteremtése előtt azonban számos akadály állt, amelyek a kisantant-tervet is megghiúsulással fenyegették. A románoknál csak 1921 tavaszán, az első Károly-puccs idején következett be változás. Április 4-én Take Jonescu kijelentette, hogy hajlandó a szerződés megkötésére. Pár héttel később, április 23-án erre sor is került. Ezt követte 1921. június 17-én a román—jugoszláv szövetség, s ezzel a kör lezárult, a kisantant létrejött.

Az 1920 augusztusában kötött egyezmények kétségtelenül megerősítették Csehszlovákia nemzetközi pozícióit, amelyeket a teljes elszigeteltség veszélye fenyegetett. A francia álláspont megváltozása ebből a szempontból fordulópontot jelentett. A hatás azonban kölcsönös volt. A kisantant keresztülhúzta a francia terveket, s hozzájárult a francia politika megváltozásához. Nagy csapást mért a dunai konföderációs elgondolásokra, a lengyel—román—magyar reakciós ellenforradalmi blokk megteremtésére. Franciaország közép-európai politikájából csak azt a minimumot tudta megvalósítani, amit a kisantant képviselt. A kisantant megalakulása meggyorsította a magyar reakció nemzetközi elszigetelődését is, éppen azért, hogy a franciák a kisantant felé közeledtek. 1920 október végén Paléologue helyébe „vezértitkár” címmel Berthelot került. A „Nemzeti Újság” ezt követően október 23-án megállapította, hogy Berthelot kinevezése „revolúciót” jelent a francia külpolitikában.¹⁵⁸ Első intézkedései közé tartozott, hogy a francia—magyar tárgyalásokat megszakította.

A tényeket összegezve megállapíthatjuk, hogy a francia—csehszlovák viszonyokban 1920 nyarán rövid időre megingás következett be. Tényleges szakításra azonban nem lehetett számítani. Erre a magyar levéltári anyagok is rámutatnak.¹⁵⁹ A szakadás csupán epizód maradt, de veszélye fennállt nemcsak ez alkalommal, de később is.

¹⁵⁶ A. Gajanová: i. m. 695. l.

¹⁵⁷ A prágai Hitel Bank jelentős részvénytöredéket enged át a nagy francia bankoknak. A Schneider-Creusot cég 1920 szeptemberében megszerzi a Škoda Művek részvénytöbbségét. Piotr S. Wandycz: France and her Eastern Allies. Mineapolis. 1962. 199. l.

¹⁵⁸ Nemzeti Újság, 1920. okt. 23.

¹⁵⁹ HL VKF II. csop. (1920. aug. 16.) 21477. Összefoglaló jelentés Csehszlovákiáról. A jelentés megállapítja, hogy korai lenne a csehszlovák—francia szakadásról beszélni, „inkább csak félreértésekről beszélhetünk”.

Ф. Борош:

Данные к истории образования Малой Антанты и ее характере (Август 1919 — ноябрь 1920 гг.)

Резюме

Статья характеризует некоторые стороны и взаимосвязи образования Малой Антанты, на которые — за исключением некоторых статей — до сих пор не обращалось должного внимания в марксистской исторической литературе. Одним из этих вопросов является некоторая антифранцузская направленность Малой Антанты. Картина, начерченная автором, противостоит трактовке, по которой Малая Антанта возникла под эгидой Франции как антисоветский блок. Автор показывает, что такое понимание вопроса не соответствует полной исторической правде или по крайней мере является упрощением вопроса. Правда, французская политика после 1918 г. начала создание своего базиса опираясь на страны, возникшие вслед за распадом Австро—Венгерской Монархии с целью защиты как с Востока так и с Запада (Германия). Но является верным и то, что она считала это лишь исходным пунктом и добивалась более широкого блока, которое впоследствии ввиду противоречий между странами Центральной Европы оказалось неосуществимым. Борьба против большевизма, точка зрения антисоветской интервенции играли важную роль в том, каким образом формировалось отношение французской буржуазии к своим первоначальным союзникам. Особенно так обстояли дела в 1920 г., когда во французской политической жизни господствовало крайне правое направление. Позиции Чехословакии — главного организатора и фактора Малой Антанты — ослабляло то обстоятельство, что она не могла участвовать в третьей антисоветской интервенции весной и летом 1920 г. организованной французами вследствие укрепления внутренних революционных движений и чехословацко—польских противоречий. И когда советская Красная Армия перешла в контрнаступление, французская политика стала всерьез заниматься привлечением в интервенцию контрреволюционной венгерской реакции и также может быть сколачиванием антисоветского польско-венгеро-румынского блока. Это показывало, что чехословацко—французские союзнические отношения, хотя и временно, были поколеблены. В таких условиях сделал шаги Э. Бенеш для создания Малой Антанты, приведшие к подписанию 14 августа 1920 г. в Белграде чехословацко—югославского оборонительного союза. Этим-то и были созданы основы для Малой Антанты. Румынией — отчасти под французским воздействием — в это время удалось подписать лишь протокол о взаимной помощи в Бухаресте.

Какую роль играла венгерская ревизионистская политика в сближении стран Малой Антанты? С какой стороны означала эта политика угрозу для стран, созданных на руинах бывшей Австро—Венгерской Монархии и таким образом как содействовала в создании основ Малой Антанты? Это является вторым вопросом статьи. Наши изложения в связи с этим вопросом можно подытожить следующим образом: опасность венгерской ревизионистской политики зависела во многом — и можно сказать, в конечном счете — от того, насколько удастся венгерской реакции добиться поддержки антанты для вооружения венгерской армии с целью участия в антисоветской интервенции, дающего возможность также для совершения своих ревизионистских планов. Так как во время советского контрнаступления существовали такие планы со стороны французов, венгерская опасность стала угрожающей и ускорила сближение новых государств, имевшее до тех пор еще серьезные преграды. Воздействие Малой Антанты, а также английской, итальянской дипломатии повлияло на венгерские ревизионистские планы косвенным образом, путем давления, оказанного на французское главное командование. Ситуация потребовала, чтобы чешская буржуазия стремилась укрепить свое положение путем укрепления своей международной позиции против французской «уступчивости».

Французская буржуазная политика почти целиком осудила шаг Бенеша и только постепенно, с изменением международного положения и французской внутренней политики примирялась с тем, что ее первоначальные планы потерпели фиаско и перешла к ориентации на Малую Антанту в Средней Европе.

F. Boros:

Contributions relatives à la formation et au caractère de la Petite Entente (août 1919—novembre 1920)

Résumé

La présente étude se propose de mettre en lumière les côtés et connexions de la formation de la Petite Entente, phénomènes auxquels les ouvrages historiques d'inspiration marxiste s'occupant de la question ont négligé, à quelques exceptions près, de porter l'attention qui leur était due. Tel est par exemple le problème qui se pose par rapport à une certaine hostilité que la Petite Entente éprouvait vis-à-vis de la France et des raisons de cette même hostilité. Le tableau que l'auteur en brosse se trouve opposé à cette ancienne conception suivant laquelle la Petite Entente se serait créée sous l'égide français comme un bloc anti-soviétique. L'étude démontre que cette conception se révèle être contraire à la réalité, ou du moins se contente de la simplification de la question. La vérité en effet est que, en s'appuyant des Etats dits successeurs formés dans les territoires de l'ex-Monarchie Austro-Hongroise, la politique française se mit après 1918 à développer son hégémonie en Europe centrale, afin de se protéger à la fois contre l'Est et l'Ouest (Allemagne). Mais en fait ce n'était qu'un point de départ pour forger un bloc plus élargi, ce qui, en raison des antagonismes surgis entre les pays de l'Europe centrale, s'avéra être irréalisable. La lutte menée contre le «bolchévisme», les points de vue d'une intervention anti-soviétique entrèrent, eux aussi, pour beaucoup en ligne de compte quant au développement des rapports de la bourgeoisie française avec ses anciens alliés. Tout cela prévaut pour l'an 1920, période où la vie politique française se vit dominée par une tendance d'extrême droite. La position de la Tchécoslovaquie — organisatrice et facteur principal de la Petite Entente — fut débilitee du fait que le renforcement dans le pays du mouvement révolutionnaire et les antagonismes polono-tchécoslovaques mirent obstacle à son ralliement à la troisième intervention anti-soviétique organisée par les Français au printemps et en été 1920. L'Armée Rouge ayant lancé une contre-attaque la politique française s'appliquait sérieusement à rallier à cette intervention la réaction contre-révolutionnaire de la Hongrie et à préparer un bloc anti-soviétique réunissant la Pologne, la Hongrie et la Roumanie. Ces tentatives n'étaient pas sans témoigner de ce qu'un ébranlement — encore que passager — se produisit dans les rapports d'alliance franco-tchécoslovaques. C'est dans de telles conditions que E. Benès prit des initiatives afin de former la Petite Entente, initiatives qui connurent leur conclusion dans une alliance de défense conclue à Belgrade le 14 août 1920 entre la Tchécoslovaquie et la Yougoslavie, alliance qui venait de jeter les fondements de la Petite Entente. Cependant en raison de la pression française on ne réussit alors à signer avec la Roumanie que les documents d'un procès-verbal qui obligea les parties contractantes à une aide à fournir mutuellement.

Quel était l'effet exercé par la politique révisionniste hongroise sur le rapprochement des pays, membres de la Petite Entente, de quel point de vue la politique révisionniste hongroise marquait-elle un danger pour les États successeurs et dans quelle mesure s'affirma-t-elle une entrave pour jeter les fondements de la Petite Entente, voici la seconde série de problèmes examinés par l'auteur de l'étude. Les raisonnements concernant cette question se résument dans ce qui suit: le danger de la politique révisionniste hongroise se trouvait attaché sous maints rapports, voire en dernière analyse, au problème de savoir dans quelle mesure la réaction hongroise réussirait à se gagner l'appui de l'Entente pour équiper son armée quelles seraient les possibilités qui lui permettraient de se rallier à l'intervention anti-soviétique, démarche que le haut commandement hongrois considérait comme une excellente occasion pour exécuter ses projets révisionnistes. Étant donnée que dans la période de la contre-attaque soviétique des aspirations de ce genre ne manquaient pas de se présenter de la part des Français le danger hongrois devint de plus en plus sérieux, ce qui ne fit qu'encourager et accélérer l'union des États successeurs, union qui antérieurement se heurtait encore à des obstacles. Cependant l'effet de l'existence de la Petite Entente agissant à l'unisson avec la pression de la diplomatie italienne et anglaise n'influençait que par la voie indirecte, par l'entremise d'une pression exercée sur les cercles militaires français, les revendications révisionnistes de la Hongrie. La situation réclamait en effet à la bourgeoisie tchécoslovaque de s'opposer, en consolidant sa position internationale, à «l'esprit de concession» témoigné par les Français.

La politique de la bourgeoisie française était quasi unanime à condamner la démarche de Benès et ce n'était que successivement, à la vue du changement accompli dans la situation internationale et dans la politique intérieure française qu'elle s'accoutuma à l'échec de ses anciens projets et se résigna à admettre une ligne politique qui s'orienta vers la Petite Entente formée en Europe centrale.

Mészáros István:

A Szalkai-kódex asztronómiai tananyaga

Értékes emléke a magyar művelődés történetének az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban levő ún. *Szalkai-kódex*, amely Szalkai László, a későbbi humanista esztergomi érsek diákkori feljegyzéseit tartalmazza. Mint 14–16 éves tanuló 1489–1490-ben vetette papírra sorait valamelyik sárospataki iskolában. Jelenlegi könyvtári jelzete: Mss II. 395.

A kódex írása nehezen olvasható *későgotikus kurzíva* (gothica cursiva currens). Írója sokhelyütt diákos buzgalommal összezsúfolta, egybesűrítette a betűket és a sorokat, hogy minél több szöveg férhessen a lapokra. De a legtöbb lap ázástól is szenvedett. A kódex végigolvasása és teljes anyagának részletekbe menő ismertetése talán ezek miatt várható eddig magára.

Éppen ezért megokolatlan az a vélemény, amelyet a legújabb magyar irodalomtörténeti összefoglalás — polgári történészek (Ábel Jenő, Hegedűs István, Fináczy Ernő) állítását magáévá téve — hangoztat: a Szalkai-kódex szerintük azt bizonyítaná, hogy a XV. század végén hazánkban „a tanítás rendje és anyaga lényegében változatlan maradt”.¹ Az eddig közzétett részek s a most ismertetendő fejezet éppen az ellenkezőjét bizonyítja.

Jelen dolgozatunkban a kódexben leírt tananyagok közül az *asztronómiai rész* bemutatására vállalkozunk.

Maga a kódex ugyanis nem más, mint különféle iskolás tananyagrészeket tartalmazó füzetek kolligátuma, amelyet később kötöttek csak egybe és láttak el bőrrrel bevont borítótáblával. Összesen 258 lapot tartalmaz. Mindegyik füzet tulajdonképpen a tankönyvet és a diákgjegyzetet egyesíti magában, mint általában minden középkori iskolás-könyv: a diákok lemásolták maguknak a tanár által rendelkezésükre bocsátott szövegeket, amelyeket azután az iskolai foglalkozások során „feldolgoztak”, közben a korábban leírt részeket tanáruk vezetésével kiegészítették, újabb betoldásokkal látták el. Az így kiformalódott szövegeket kellett azután az iskolásoknak megtanulniuk.

A sárospataki iskola tanára ebben az időben *Kisvárdai János* volt, nevét több helyütt is megemlíti Szalkai jegyzetfüzeteiben. A Szabolcs megyei Kisvárdáról származó tanárról nem sokat tudunk: 1481–1484 között a krakkói egyetemen végzett tanulmányokat, az ottani ars-fakultáson szerezte meg a bakkalaureátus fokozatát.² Nem ismerjük az időpontot, hogy mikor jött haza lengyel földről, de éppen csillagászati fejezetünk tanúsága szerint 1486-ban már Patakon tanított. A kódex kezünkben levő szövegét — köztük az ismertetendő részt — ő adta a pataki diákok elé lemásolásra, akik azután az ő vezetésével mélyedtek el annak tanulmányozásába.

*

Fejezetünk tárgya: az asztronómia, a hét „szabad” tudomány egyike. A „septem artes liberales” elnevezést még használják a kor elméletírói az iskolai tanulmányok felszítására, az egyes tudományszakok tartalma azonban gyökeres változáson ment keresztül nevük és rendszerük ókori felbukkanása óta. Látni fogjuk: az asztronómia a XV. század végén nemcsak matematikai és fizikai csillagászatot jelent, hanem sok más ismeretet is. Ebbe az ismeretkörbe tartozott többek között az asztrológia, a csillagjólás is, amely jegyzetünk leírásának idején virágkorát élte.

Kódexünkben az 1. a–27. b lapokon, tehát 54 sűrűn teleírt oldalon található a csillagászati anyag, amely a következő, külön címekkel nem jelzett részekből áll:

¹ A zenei fejezet közzétéve: *Barta Dénes*: Szalkai érsek zenei jegyzetei monostor-iskolai diák korából (1490). Bpest. 1934; az irodalmi fejezet részletes ismertetése, a Szalkai-kódexről alkotott néhány régebbi vélemény kritikája: *Mészáros István*: Theodolus költeménye a Szalkai-kódexben. Filológiai Közölny, 1964. 3–4. sz. 268–290. l.; az említett új irodalomtörténet: A magyar irodalom története. Főszerk. *Sőtér István*. I. köt. Bpest. 1964. 132. l.

² Album studiosorum Universitatis Cracoviensis. Edidit *Josephus Pelzer et Adam Chmiel*. Cracoviae. 1887–1892. I. köt. 250. l.; *Josephus Muczkowski*: Statuta nec non liber promotionum philosophorum ordinis in Universitate Jagellonica ab anno 1402 ad annum 1849. Cracoviae. 1849. 91. l.

1. Hexameteres vers, amely többsoros szakaszokban tartalmazza a legfontosabb naptárszámítási tudnivalókat. 2. Minden szakasz után kommentár következik kb. fél—egész oldal terjedelemben. 3. Csillagászati ábrák és táblázatok. 4. Részletes naptár. 5. A naptár magyarázata. 6. Csillagászati megjegyzések, ún. „consideratio”-k. 7. Táblázatok az állatövi csillagképek és az emberi testrészek közötti kapcsolatokról. 8. Fiktív Arisztotelész-levél Nagy Sándorhoz „de regimine hominis circa bibendum et comestione”. 9. A négy évszak részletes ismertetése. 10. A négy vérmérséklet részletes ismertetése: „Figura de complexionibus”. 11. A négy legfontosabb testrész ismertetése.

A kódex első két lapja hiányzik, a harmadik versszakhoz tartozó kommentár utolsó soraival kezdődik jelenleg a csillagászati fejezet. A fejezet utolsó része viszont hirtelen szakad meg, a négy fő testrész közül csak hármát tárgyal, a negyedik elmarad. Nem a helyhiány akadályozta a folytatást, hiszen az oldalon sok üres hely volt még. Talán amiatt, amit másutt jegyez fel: „Quia exemplum non habeo ultra” (63.b), vagyis nem kapott olyan mintaszöveget, amely a folytatást tartalmazta.

A többi tananyag-rész befejezésénél megtaláljuk a leírás pontos dátumát, itt azonban a fentiek miatt ezt hiába keressük. De a fejezet néhány adata eligazítást nyújthat. Több naptárszámítási gyakorlatot végeztek ugyanis az anyag feldolgoása során a diákok, de minden esetben az 1486—1489. évek adataival. A kódex többi részét 1489—1490-ben másolta Szalkai, tehát ezek előtt készült csillagászati fejezetünk, valószínűleg az *utolsó számítási évben, 1489-ben*. E számítási adatok részletes elemzésére még visszatérünk.

A naptárszámítási vers

A középkori iskolai oktatás igen elterjedt módszertani fogása volt az ismeretanyag versbefoglalása. Ezt könnyebb volt megtanulni és emlékezetben tartani, mint a folyamatos prózai szövegeket. Az alapelemek szilárd emlékezetbevétele a kéziratosság korában mindenféle oktatás és tudományos foglalkozás alapvető feltétele volt, sokkal inkább, mint ma. E versek megtanulása természetesen nem jelentett értelem nélküli „beszajkózást”, ellenkezőleg: az ismeretanyag megértése nélkül aligha tudta volna megoldani diákokunk az ismereteknek azt a sokrétű gyakorlati alkalmazását, amelyet éppen e csillagászati fejezet feltételezett és megkívánt.

A vers 18 „capitulum”-ból áll, ezek mindegyike 8—10 hexameteres sort tartalmaz. A következő naptárszámítási ismeretek kerülnek itt sorra:

1. Az „aranyszám”-ról. 2. A nap- és holdciklusokról. 3. Az „indikció”-ról. 4. A vasárnapi betűről. 5. Az „intervallum”-ról. 6. A „concurrrens”-ről. 7. Az öt mozgó ünnepről. 8. Az ég formájáról és a szférák rendjéről. 9. A négy elemről. 10. Az égboltozat helyzetéről és mozgásáról, valamint a napjegy-egyenlőségekről és napfordulatokról. 11. A bolygók állásairól, a nap- és holdfogyatkozásokról. 12. A Nap mozgásáról. 13. A Hold mozgásáról. 14. A Nap és a Hold együttállásairól és szembenállásairól. 15. A hónapok kezdetéről. 16. A Kalendareről, Nonaeről és Idusról. 17. A négy évszak kezdetéről. 18. A négy évszakkal kapcsolatos bűjtökről.

1. *De aureo numero.* 2. *De circulo solari et lunari.* 3. *De indictione.* 4. *De littera dominical.* 5. *De intervallo.* 6. *De concurrentibus.* 7. *De festis quinque mobilium.* 8. *De forma caeli et ordine sphaerarum.* 9. *De quatuor elementis.* 10. *De situ et motu firmamenti, atque de aequinoctiis et solstitiis.* 11. *De aspectibus planetarum, haudnon de eclipsibus Solis et Lunae.* 12. *De motu Solis.* 13. *De motu Lunae.* 14. *De coniunctione et oppositione Solis et Lunae.* 15. *De initiis mensium.* 16. *De Kalendis, Nonis et Idibus.* 17. *De initiis quatuor temporum anni.* 18. *De angariis quatuor temporum.*³

Kódexünk első két lapja kiszakadt, az idők folyamán elkallódott, s mostani első oldalán a „Capitulum quartum” olvasható. Könnyű volt azonban megállapítani a vers kezdő sorát („*Mille quadringenos ab anno deme salutis . . .*”) s a megelőző szakaszok címeit, mivel a vers (és a hozzá csatlakozó kommentár) a XV—XVI. század fordulóján számtalan nyomtatott kiadásban látott napvilágot Európa különféle városaiban „*Computus novus*” címmel.⁴ A könyvben feldolgozott tudomány modernségét, szükségességét, praktikus felhasználhatóságát igen jól dokumentálja a nyomtatványok nagy száma, hiszen csak olyasmint volt érdemes kinyomtatni, amire várhatóan elegendő számban lesz majd vevő, amelyet nagy példányszámban fognak majd vásárolni. Ez a szándék e kiadványok címlapján is kinyilvánításra került: a könyv „szinte az egész asztronómia alapjait a legszeb-

³ A kódexből idézett szövegeket a szokásoknak megfelelően a mai frászmód szerint adjuk, a kétséges olvasatokat kérdőjellel ellátva, az esetleges kiegészítéseket zárójelbe téve.

⁴ *Hain* Repertóriumában 5593—5602, 5602/a közötti számok; *Copinger* Supplementumában az I. 5595—5596., II/1. 1727—1734., II/II. 1728. alatti számok.

ben tartalmazza" („totius fere Astronomiae fundamentum pulcherrimum continens”), s tartalma „nemcsak hasznos, de szükséges is” („non minus utilis quoque necessarius”) a diák számára. Újszerűségére versünk kódexbeli explicit-je is utal: „Computus novellus totius fere Astronomiae fundamentum pulcherrimum continens feliciter explicit” (8.a).

Magyarországi könyvtárakban e nyomtatvány következő kiadásai találhatók: 1508. *Olmütz* (Országos Széchényi Könyvtár, Ant 3204.); 1513. *Landshut* (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Theol Qu. C 334., valamint OSzK Inc. 1100.); 1514. *Krakkó* (Egyetemi Könyvtár, Vet 14/9).

A kiadások tüzetesebb vizsgálata alapján megállapítható, hogy a krakkói és az olmützi példányok *korábbi kiadások vagy régebben leírt kéziratok alapján készültek*, bennük ugyanis kizárólag 1502–1503-i számítási példákat találunk. E két kiadás szövege (a vers és a kommentár) tökéletesen megegyező, a landshuti viszont hozzájuk képest sok apró kiegészítést tartalmaz. Nem meglepő — tudva Kisvárdai János krakkói egyetemi éveiről —, hogy Szalkai jegyzete a krakkói változatot követi.

Nem ismerjük komputus-versünk szerzőjét, de keletkezési helyét igen. Az ősnomtatvány-kutatás ugyanis három kiadását tartja számon „*Computus Cracoviensis*” néven.⁵ Az egyik 1487–88-ban Lipcsében, a másik 1500 táján Kölnben, a harmadik 1499-ben Lipcsében jelent meg. A kölni kiadás címlapján ezt olvashatjuk: „Incipit computus astronomicus nuper in alma Universitate Cracoviensi felici sidere est compositus”.

A vers tehát a krakkói egyetemen készült „szerencsés csillagállás idején”, Kisvárdai János bizonyára még kéziratból itt jegyezte le s hozta magával hazájába, a pataki iskolába.

Feltűnő, hogy versünknek igen kevés kéziratát ismeri a szakirodalom. *A. G. Little* művének új kiadása egyet sem említ, *Hans Walter* incipit-katalógusa is csak két XV. századi, s egy 1509-i bécsi szövegét ismerteti, regiszteréből azonban nem tűnik ki, hogy ezek nyomtatványok-e vagy kéziratok.⁶ Joggal következtethetünk ezért e tényből arra, hogy a vers ebben a formában a XV. század második felében keletkezett, s Kisvárdai János valóban új, friss („novellus”) művet adott diákjai kezébe.

Ami versünk tartalmát illeti: az 1–7. capitulumok a naptárszámítás („computus”) évszázadok alatt kialakított adat-elemeit tartalmazza.⁷ A naptár kezelése, biztos készség az időszámításban, keltezésben már nemcsak az egyháziak számára volt szükséges, de a XV. század folyamán elengedhetlenné vált sok világi munkakör betöltőinek is. De versünk talán még nagyobb részletességgel tárgyalja azokat a csillagászati ismereteket (8–17. capitulum), amelyek a reneszánsz idején új virágkorát élő asztronómia-asztrológia műveléséhez adták meg a jártasságot. A hírneves krakkói csillagászat-tanár, *Johannes Glogoviensis* joggal írja erről az új szemléletű komputusról:

„Kettős arcú a komputus: fizikai-filozófiai, valamint asztronómiai. Ez a csalhatatlan idő megismerésének tudománya, amely nem mellözi a perceket, s más apró idő-elemeket sem. Inkább az asztronómia tudományához tartozik, mint az egyházi élet gyakorlatához — állapítják meg erről a komputusról az asztronómusok, akik a Nap és a Hold együttállásainak és szembenállásainak, a fogyatkozásoknak és a bolygók helyzetének idejét, s más efféléket kutatnak.”⁸

E tudomány elemeinek elsajátítása céljából adta Kisvárdai János diákjai kezébe csillagászati jegyzeteit.⁹

A kommentárok

A komputus hexameteres strófái a megtanulandó ismeretanyag lényegét tartalmazzák. Ezt „könyv nélkül” tanulták meg a XV. század végén a diákok. A sorok gépies

⁵ Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Herausgegeben von der Kommission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Band VI. Leipzig. 1934. 7274., 7275., 7276. számok.

⁶ *Initia operum Latinorum, quae saeculis XIII., XIV., XV. attribuantur*. Edidit *A. G. Little*. New York. 1904. Új kiadása: 1932. — *Hans Walter*: *Initia carminum ac versuum mediae aevi posterioris latinorum*. Göttingen. 1959. 11041. szám.

⁷ E naptár-elemek részletesebb ismertetését lásd újabban: *Mollay Károly*: *Középkori soproni naptárak*. Soproni Szemle, 1962. 3—4. sz.

⁸ „Est autem duplex computus, scilicet phisicus vel philosophicus aut astronomicus et est scientia discretiva temporis infallibilis, non praetermittens minuta ceteraque fractiones temporis. Et de tali computo determinant Astronomi, qui inquirunt tempora conjunctionum et oppositionum Solis et Lunae, tempus eclipsium et aspectuum planetarum et alia, quae ad studium Astronomiae magis attinent, quam ad usum ecclesiae.” *Computus chromatralis*. Krakkó, 1507. A/3.

⁹ Erdemes összevetni kódexünk asztronómiai tananyagát Apáczai „Magyar Encyclopaedia”-jának párhuzamos fejezetével (VI. rész: „Az égi dolgokról”).

bemagolása azonban nem volt elegendő: *meg is kellett érteni a betanult verset*. Ezt segítették elő a minden versszak után megtalálható kommentárok, amelyek egyrészt bővebben kifejtették, másrészt gyakorlati példákkal megvilágították a versben rövidre fogott lényeget. Néhány idézet jól dokumentálhatja ezt a szándékot.

A VIII. szakasz a Földet körülvevő különféle szférákat tárgyalja, s a kommentárban a *Föld gömbalakja* — mivel „minden matematikus bizonyítja ezt” — *már mint vitathatatlan tény szerepel*: „Mundus habet figuram dispositam ad modum nobilioris figurae, quae peritandam formam continet, ut probant omnes mathematici” (2.b).

De szó esik erről még a IX. szakasz kommentárjában is, a négy elem kapcsán, ahol *néhány tapasztalati bizonyíték* is sorra kerül. A Föld gömbalakját igazolja egyrészt az a tény, hogy a csillagok a Föld minden részéről ugyanolyan nagyságúnak látjuk. Ez nem így lenne, ha a Föld egyes részei (vagyis a Föld „szélei”) közelebb lennének a gömbalakú égboltozathoz, ha metszenék azt.

„*Et hoc probatur per stellas, quia ex omnibus partibus a nobis in una et eadem quantitate videntur, quod non esset, si terra ex uno loco magis ad caelum appropinquaret, quam ex alio.*”

Az igaz, hogy keleten és nyugaton néha változik a csillag fényének erőssége, de ennek az az oka, hogy nem tiszta, hanem gőzökkel, ködökkel szennyezett az a közeg, amelyen keresztül látjuk ezeket. Itt ugyanaz a jelenség játszódik le, mint a vízbedobott denár esetében.

„*Sed quod stellae maioris quantitatis nobis apparent existentes in oriente vel occidente, hoc provenit propter medium non depuratum, sed per vapores elevatos in spissatum, sicut denarius proiectus in aquam, qui maior in ea, quam extra ipsam apparet.*”

Egy másik bizonyíték: ha kocka-alakú vagy sík lenne a Föld, akkor nem egyformán érnék a szférák hatásai az egyes részeket, a sarkokon például a tűz szférája nyilvánvalóan sokkal erősebben hatásokat váltana ki, mint a sík Föld közepén. Ez azonban így sehol sem tapasztalható.

„*Sic ergo clare apparet terram esse non quadratam, nec planam existentem, quia sic non equaliter ex omnibus partibus influxum reciperet, quia angulus, qui magis accederet ad firmamentum, influxum magis subesset.*”

S itt van pataki diáknak XV. századi jegyzetfüzetében is olvasható bizonyíték: síknak látjuk magunk körül a Földet *nagysága* miatt. Bár ez a nagyság viszonylagos — teszi hozzá kommentárunk —, mert a világegyetem méreteihez képest a Föld csak kis pont a csillagok és a bolygók mellett. Nála csak a Hold és a Merkúr kisebb, a Nap viszont 166-szor nagyobb.

„*Sed quod nobis plana videtur, est nimia magnitudo eius, quo ad aspectum nostrum, quae tamen magnitudo ad firmamentum sive ad caelum nulla est vel quasi minimi puncti ad maximum circum, quia minima stella in caelo multo maior est, quam tota terra, exceptis Luna et Mercurio, qui minores sunt in quantitate, quam ipsa terra. Sol enim CLXVI maior est tota terra.*”

S a végső konklúzió: *Igy tehát nyilvánvaló, hogy a Föld gömbalakú* („Sic ergo clare apparet terram esse rotundam”) (3.a—3.b).

*

A XI. szakasz igen lényeges és fontos gyakorlati ismeretanyagot tárgyal: *a bolygók állásának különféle módozatairól*, ún. aspektusairól szól.

Ötféle aspektusa lehet a bolygóknak. Első a *coniunctio*, amikor két bolygót a Földről nézve egy zodiákus-jegyben látunk az állat-öv ugyanazon fokán. — Második a *sextilis*, amikor két szomszédos állatövi jegyben van két bolygó, s közöttük legfeljebb 60 fok távolság van. — Harmadik a *quartus*, amikor a két bolygó távolsága három zodiákus jegy, azaz 90 fok. — Negyedik a *trinus*, ekkor különbségük négy állatövi jegy, illetőleg 120 fok. — Utolsó az *oppositio*, vagyis amikor az égi egyenlítőn egymással szemben áll a két bolygó, közöttük hat zodiákus jegy van, vagyis 180 fok.

„*Quinque sunt aspectus planetarum. Primus est coniunctio, quando duo planetae simul in uno signo et uno gradu coniunguntur. Secundus est aspectus sextilis, quando distant a se invicem per 60 gradus. Tertius est aspectus quartus, quando a se invicem distant per 90 gradus, vel per tria signa. Quartus aspectus est trinus, quando a se invicem distant per centum quidem et viginti gradus. Quintus autem aspectus sive applicatio est oppositio, fit autem quando a se invicem distant per centum octoginta gradus.*” (5.a)

Mindez igen lényeges tudnivaló és jól használható volt a kor társadalmi életében: a fentiek alkotják ugyanis a *horoszkóp-készítés* alapjait. A horoszkóp nem más, mint egy adott időpontban a bolygók állásának írásbeli meghatározása a zodiákus csillagképeihez

viszonyítva. Mindezekből azután sokféle következtetést vontak le a hozzáértők az asztrológia szövevényes és fantasztikus kombinációi szerint sorsra, szerencsére, egyénre és társadalomra egyaránt.¹⁰

Kódexünk egész csillagászati tananyagának ez a legrészletesebben feldolgozott része, jelzi a sok lapszéli jegyzet, sor fölé írt glossza, magyarázó rajz és táblázat. Ezekről a továbbiakban sokszor esik még szó.

*

E fejezetben tanulmányozták diákjaink a nap- és holdfogyatkozásokat is, mivel ezek különleges helyzetben létrejött oppozíciók és konjunkciók, lévén szerintük ezek az égitestek is bolygók. A két fogyatkozási jelenség neve: „eclipsis Solis”, illetve „eclipsis Lunae”. A kommentárban található részletes leírásnál mai középiskolás tankönyveink sem adnak sokkal többet.

Jegyzetünk elmagyarázza, hogy amikor konjunkció van bizonyos sajátos körülmények között a Nap és a Hold között, akkor napfogyatkozás keletkezik. Ez általánosságban azért van így, mivel ekkor a Hold a Föld és a Nap közé ékelődik, tehát közelebb van a Földhöz, mint a Nap, a szemünk és a sugárzó Nap között áll. A napfogyatkozás vagy teljes vagy nem teljes. Ez utóbbinak az az oka, hogy a Nap az ilyen jelenség alkalmával sohasem veszíti el teljesen fényét, mivel a szélső földrészekre, észak és dél felé a napfogyatkozás ideje alatt is változatlanul szórja sugarait.

„Cum ergo fuerit coniunctio Solis et Lunae circa caput vel caudam, tunc communiter generatur eclipsis solis. Et hoc taliter, quia tunc Luna interponitur, quae est propinquior Terrae, quam Sol, inter aspectum nostrum et radios solares. Et talis eclipsis Solis sive fuerit totalis, (sive) non est totalis vel universalis in toto orbe. Et ratio est, quia Sol ex tali eclipsatione non perdit lumen totaliter, ergo ad provincias extremas versus meridiem et septentrionem radios suos proicit.” (5.a)

S a holdfogyatkozás ismertetése ugyancsak helytálló ma is. Ha a Nap és a Hold között — fejtegeti kommentárunk — oppozíció van, akkor bizonyos esetekben holdfogyatkozásról beszélünk. A Föld helyzete okozza ezt, amely ilyenkor a Hold és a Nap sugarai között helyezkedik el. A Holdnak nincs saját fénye, ami fénye van, azt a Naptól kapja. Ha tehát valami akadály kerül a fény útjába, mint a Föld, illetőleg annak árnyéka, akkor szükségserű, hogy fénye megszűnjék. Amikor ez az elsötétülés teljes, akkor egyetemes az egész Földön. Oka ennek az, hogy a Holdnak nincs ilyenkor semmi fénye sem, a Földön tehát egyetlen területet sem világíthat meg. S természetesen a Föld árnyéka nagyobb, mint maga a Hold, s így ezt könnyen teljesen elsötétítheti.

„Sed cum fuerit eorum oppositio in his locis, tunc ut in plurimum, Luna eclipsatur et hoc propter interpositionem terrae inter Lunam et radios solares, quoniam Luna caret cum lumine proprio, sed id, quod habet, ex Sole recipit. Ergo cum aliquod venerit obstaculum, sicut umbra terrae, tunc necessarium est ipsam eclipsari. Et cum totalis fuerit, tunc est universalis in toto mundo. Ratio, quia non habet aliquod lumen, quod ad nonnullas regiones proiceret etiam quia umbra terrae maior est, quam ipsa Luna, quae facilliter ipsam totaliter obfuscat.” (5.a)

Mátyás királyról beszélnek, hogy igen félt a szokatlan, ritka természeti jelenségek-től, egyszer egy holdfogyatkozás szinte kedélybeteggé tette. Udvarának tudós csillagásza, Regiomontanus azonban megnyugtatta, megmagyarázva neki a tünemény természetes okát.¹¹ A valóságos okok kikutatása, a jelenségek értelmes megmagyarázása: ezt tette a pataki iskola tanára is ugyanebben az időben.

*

Érdemes a XIV. szakasznál is elidőzni, amely a Nap és Hold közötti havi „normális” konjunkció és oppozíció, azaz a Hold fényváltozásainak kiszámítási módjaival foglalkozik.

A mai csillagászati tankönyvek is konjunkciónak nevezik az újholdat, ekkor ugyanis a Hold földkörüli keringése során a Nap és a Föld közé jut, s a Nap és a Hold együttállásba kerül. S ma is oppozíció a neve a holdtőltének, amikor 180 fokra távolodik el a Hold a Naptól és a két égitest szembenállásba jut.

¹⁰ A horoszkópkészítés módjáról: Carl Bezold—Franz Boll: Stern Glaube und Sterndeutung. Leipzig. 1918. 78. l.; Weger Imre: Regiomontanus és a népnaptárak. Bpest. 1937. 36—45. l.; Szathmáry László: Az asztrológia, alkémia és misztika Mátyás király udvarában. Mátyás király emlékkönyv. Bpest. 1940. II. köt., 429—437. l.

¹¹ Zinner Ernő: Regiomontanus Magyarországon. Bpest. 1936. 282—284. l. Szerinte ez az eset az 1468. aug. 4-i, vagy az 1469. jan. 27-i teljes holdfogyatkozás alkalmával történt. — Bécs falai alatt állt Mátyás hadaival, amikor — Heltai szerint — „oly sötét eclipsis lön, hogy nappal sok helyen látszanának a csillagok az egeken”. Heltai Gáspár Magyar Krónikája. Bevezette Varjas Béla. Bpest. é. n. 361. l.

A pataki iskolában a következő módon tanulták meg kiszámítani ezeket a fényváltozásokat:

A komputus-vers XIV. szakaszának első három sorában betűkkel leírva, rövidítve különféle számok („dikciók”) vannak egymás után, de nem sorrendben, fölöttük pedig számjegyeket látunk, 1—19-ig, egyesével sorjában.

1	2	3	4	5	6	
Nod.	Octo.	Vigintisep.	Sed.	Quinque.	Vigintiquor.	
7	8	9	10	11	12	13
Tred.	Duo.	Vigintiunum.	Decem.	Vigintino.	Sepde.	Septem.
14	15	16	17	18	19	

Vigintisex. Quind. Tria. Vigintidu. Duod. Triginta.
Decemnovem numerum complet aureum tot et hic dictiones
Et harum numerus aureum ciclum manifestat.
Et de se diei numerum in quo Luna novatur
Primo, quae est radix anni, totius assurgit.
Vigintinovem tribuas et radici lunaris
Cum horis duode, Lunam sequentem habebis:
Dies quindecim adde, Lunam accipe plenam.

A betűvel leírt számok napokat jelentenek januárban, a számjegyek pedig az aureus numerust, az aranyszámot.¹² Ki kell keresni a számjegyek közül az adott év aranyszámát, s az alatta levő dikció megmutatja, hogy január hányadikán van az első konjunkció, vagyis újhold. Ezt radixnak nevezik, amiből az év összes fényváltozása könnyen kiszámítható.

A kommentár példákon mutatja be a kiszámítás menetét.

„Például: 1486-ban tudni akarom a konjunkciót, akkor megnézem az aureus numerust, ez 5. Az ötös számjegy alatti dikció: öt. Tehát az első konjunkció napja ebben az évben: január 5.”

Ez a példa azonban nem szerencsés, a két ötös szám esetleg félreértésre adhatott alkalmat. Ezt a tanár is érezhette, ezért a következő év rádixát is kiszámították:

„Ugyancsak: az Úr 1487. évében az aureus numerus 6, tehát a hatodik dikció mutatja meg az első konjunkció napját. Ez pedig 24, tehát január 24. az első konjunkció napja. Ha azután a következő konjunkciókat is tudni akarom, akkor hozzáadok minden alkalommal 29 napot és 12 órát. — Ha pedig az oppozíciókat, vagyis a holdtölték idejét is tudni akarom, akkor mindegyik konjunkcióhoz 15 napot adok hozzá, s azt a napot azután kikeresem a naptárban.”

„*Exempli gratia: anno 1486 volo scire coniunctionem: aspicio aureum numerum et invenio quinque pro aureo numero. Ergo quinta dictio in ordine metri ostendit mihi diem coniunctionis, et est quinque. — Item anno Salvatoris nostri 1487: aureus numerus est sex, ergo sexta dictio ostendit mihi diem primae coniunctionis et est viginti quatuor, hoc est vigesima quarta die Januarii et prima coniunctio. Si autem sequentes coniunctiones habere voluero: addo semper ad unamquamque vigintinovem dies et duodecim horas. — Si vero oppositiones, tunc ad quamlibet coniunctionem addo quindecim dies. Numerum autem dierum secundum Cysioianum accipio.*” (7.a)

*

A XVII. szakaszhoz fűzött kommentár igen jól példázza a jelenségek tudományos megmagyarázásának tudatos szándékát. Szerinte az egyes évszakok kezdetét a népi regula bizonyos szentek ünnepnapjaihoz köti, a tudós viszont tudja, hogy a tavasz akkor kezdődik, amikor a Nap a Kos csillagképbe ér, s a többi évszak kezdetét is a Nap útja jelzi, ezekben az időpontokban jut el ugyanis a Rák, a Mérleg, illetőleg a Bak zodiákusjegyre.

„*Ver Petro detur, aestas exinde sequentur*
Hanc dabit Urbanus, autumnum Simphorianus,
Festum Dementis caput hyemis est ventientis.”

Nota in his versibus secundum regulam vulgariam habentur initia quatuor temporum anni. Ad astrologorum autem dicta tunc ver iniciatur, cum sol Arietem, aestas Cancrum, autumnus Libram, et hyems Capricornum intrat.” (7.b.)

¹² Minden évnek megvan a maga aranyszáma, kódexünk 18. a—b oldalain található táblázat felsorolja ezeket is 1486-tól 1604-ig.

A kiegészítések

A verset és a kommentárt a diák a tanár által elkészített és rendelkezésére bocsátott mintaszövegről írta le magának, még az iskolai feldolgozás előtt. A kész szöveget vitte azután magával az iskolába akkor, amikor sor került az anyag részletes tárgyalására, kifejtésére.

A tananyag jobb megértését sokféle módon igyekezett a középkori iskola elősegíteni. Egyik lehetősége volt a *tanári szóbeli magyarázat*, amelynek világos tanúbizonyossága a kódexünkben található sok lapszéli és szövegközi utólagos bejegyzés. Ezek kétségtelenül később kerültek a papírra, mint a törzsszöveg, vékonyabb tollal, apróbb betűkkel, más színárnyalatú tintával, de kétségtelenül Szalkai kezétől származnak.

A hold- és a napfogyatkozásoknál a diákok nem látták elég világosan a *három égitest nagyságának arányait*. A tanári magyarázatot örökíti meg a glossza: A Hold tömege kisebb, mégis elsötétítheti az égen a Napot, amelynek tömege nagyobb.

„*Luna ergo, quod est corpus minus, obfuscat Solem, quod est corpus maius, non per totum mundum, sed ad istas regiones, quas videlicet sunt propinqua.*” (5.a)

S a holdfogyatkozásnál is szükséges a viszonyítás: a Föld tömege nagyobb, mint a Holdé. A közbevetett megjegyzés („ahogy előzőleg mondtuk”) is a szóbeli magyarázatra utal: a szövegben ugyanis nem volt szó a Föld nagyságáról.

„*Ratio, quia — sicut prius dictum est — corpus terrae est maius, quam fit corpus Lunae.*” (5.a)

Egy másik lapszéli mondat a magyar népnyelv hatását tükrözi: az Ursus maior csillagképet a középkori latin—magyar szójegyzékek „szekércsillagnak” nevezik, ma is: Göncöl-szekér.

„*Ursa dicitur congregatio vel situs stellarum septem ad modum currus.*” (3.b)

A szöveget kiegészítő magyarázat általában a reneszánsz legnagyobb csillagászati szaktekintélye, a II. században élt híres ókori asztronómus, *Ptolemaiosz* alapján történt. Többször látjuk a megjegyzések élén: „ut ostendit Ptolemeus”, „in primo quadripartiti” (ez Ptolemaiosz műve, a *Τετραβιβλος*), „ut refert Ptolemeus, omnium astrologorum princeps”, „ut dicit auctor in principio Almagesti”, „ut probat Ptolemeus in sapientiis” stb., mintha Ptolemaiosz könyve ott lett volna tanárunk kezében. De az arab *Albumazar* és *Hali ha ben Ragel* is gyakran szerepelnek, mint idézett vagy említett szerzők. Ez utóbbi nem más (a följé írt megjegyzés szerint), mint „imitator Ptolemei”. Feltűnő, hogy Kisvárdai János krakkói tanárának, Johannes Glogoviensisnek műveiben is e két arab szerzővel találkozunk a leggyakrabban, Ptolemaiosz mellett.¹³

E tudós krakkói tanár egyik kéziratos könyve egészen bizonyosan ott volt Kisvárdai János kezégyében. Erre a XI. szakaszhoz fűzött megjegyzésből következtethetünk. Az „aspectus planetarum” vagyis a bolygók állásának definícióját nem tartalmazza sem a vers, sem a kommentár. Ott áll azonban a lapszélén: „Aspectus est certa distantia planetarum in signis zodiaci, in quibus se planetae iuvant notabiliter vel impediunt.” Ez a szövegrész Johannes Glogoviensis egyik, később nyomtatásban is megjelent művéből való.¹⁴

A Föld gömbalakjának tanulmányozása során további magyarázatra is szükség volt. A „*mundus*” ugyanis a világmindenséget is, a Földet is jelenti kódexünk (és a középkor) általános szóhasználatában. Tanárunk ezért hangsúlyozta, hogy nemcsak az égboltozat gömbalakú, ami a látszat alapján könnyen elfogadható volt, hanem a Föld is, majd sorra kerültek ennek már ismertetett bizonyítékai: Diákunk ennek nyomán az „óra” alatt a IX. szakasz 6. sora fölé még egyszer odaírt: „terra est rotunda figurae”.

Itt is felmerült azonban valamelyik diák fejében a probléma: *lakhatnak-e a gömbalakú Föld „túlso” felén emberek?* Kisvárdai János — a marginális jegyzet tanúsága szerint — a következőképpen válaszolt a kérdésre: Ptolemaiosz alapján nem valószínű, hogy a Föld túlso felén lakknak emberek. A Földnek nem lakható része tulajdonképpen félgömb alakú, olyan mint egy dob. (A XV. századvégi iskolás előtt a korabeli üstdob képe jelent meg a tanár magyarázata nyomán, ez az alul szélesen kigömbölyödő hangszer.)

¹³ E két arab csillagász a reneszánsz nagy felfedezettje. *Albumazar*, másképpen *Abu Mászor* (805—885), latinra fordított művelnek új kiadásai: De magnis coniunctionibus (Augsburg, 1489), Flores Astrologici (Augsburg, 1488), Introductorium in Astronomiam (Venecia, 1506). — *Hali ha ben Ragel*, másképpen *Ali Aben Ragel* (a IX. században élt), művei: De iudiciis seu fatis stellarum (Venecia, 1485), De revolutionibus nativitatium seu de fredariis (Venecia, 1524).

¹⁴ Introductorium compendiosum. Krakkó. 1513. 97. l. — Budapesti könyvtárakban *Johannes Glogoviensis* következő művei találhatók: Tractatus praeclarissimus in iudiciis astrorum. Krakkó. 1514; Introductorium Astronomiae in Ephemerides. Krakkó. 1514 (egy kötetten: MTA könyvtára, Inc. 380); Introductorium compendiosum. Krakkó. 1513 (Bp. Egyetemi Könyvtár, Vet 13/81); Computus chirometricus. Krakkó. 1507 (Bp. Egyetemi Könyvtár, Vet 07/37).

„Ptolemeus (in) quarta. Pars terrae et modicum ultra est habitabilis et haec pars non est rotunda, sed tympanalis figurae, ut ostendit Ptolemeus in Cosmographia sua, id est in descriptione mundi.” (3.b)

Vajon honnan merítette Kisvárdai János válaszáat? Lehet, hogy az eredeti Ptolemaiosz-kötetből, de valószínűbb, hogy krakkói egyetemi tanulmányainak jegyzeteiből. Johannes Glogoviensisnél ugyanazt olvashatjuk:

„Intelligendum est hoc (a gömbalak) de toto elemento terrae, quod rotunda est et non de terra habitata. Certum est, quod terra habitata non est circularis figurae, sed potius secundum Ptolemeum in Cosmographia sua tympanalis figurae.”

De érdemes tovább is olvasni Johannes Glogoviensis jegyzetét, Kisvárdai János talán ezt is elmondta a pataki diákoknak: „A Föld lakott része olyan, mint egy köpeny, amely észak felé szűk, dél felé viszont bő.”¹⁵ Tehát csak az északi féltekét gondolták lakhatónak.

A lapszéli utólagos bejegyzések az ismeretek gyakorlati alkalmazására is adnak példát. Említettük már a rádixot a naptárszámítási vers XIV. szakaszával kapcsolatban, amivel a Hold havi fényváltóságait ki lehet számítani. Maga a mintaszöveg 1486 végén készülhetett, de a tanár vezetésével természetesen kiszámították az „órán” a tanulmányozás évének rádixát is. Ott áll a szegélyen: „1489 prima facies Capricorni est radix anni”, — „1490 secunda facies Thauri est radix anni” (6.a). Ez bonyolultabb megjelölési mód, mint amiről fentebb volt szó. Ugyanis egy újabb elemet is beiktat a képletbe: akkor van az első konjunkció vagyis újhold, amikor a Nap a Kos első fáciésében, illetőleg a Bika második fáciésében van.

Az ismeretek sajátos alkalmazási módját jelentette egy — a bibliában olvasható — természeti tünemény elemzése a tanultak alapján. Krisztus halálakor a biblia szerint délután három órákor sötétség lett az egész földön, elsötétedett a nap, s mindez három óra hosszat tartott.

E jelenséget már Johannes de Sacro Busto, a középkor legjelentősebb csillagászati írója is napfogyatkozásnak magyarázta. Érdemes az ő szövegét összevetni Kisvárdai János fejtegetésével. Pataki tanárunk már nem elégedett meg Aeropagita Dénes jámbor mondásával, ő korának szintjén mozgó tudományos okfejtést akart adni, s azt mutatja ki, hogy miért nem lehetett ez a jelenség napfogyatkozás.

Kisvárdai János magyarázatának forrása ismét Johannes Glogoviensis jegyzete.¹⁶ De a rajzzal történő szemléltetésnek is nyomát találjuk kódexünk csillagászati fejezetében.

A Föld gömbalakjának magyarázata mellett ott az illusztráció, illetőleg a tanár „táblai” ábrájának mása. Köralakon itt-ott a csillagok vázlatos x-jele, a kör középső részén négyzet, a négyzetben köralაკ satírozott nagy pont — mindez az égboltozat, benne a feltételezett (és megegáfolt) négyzetalakú vagy sík Föld, illetőleg a gömbalakú Föld képe. A csillagokból induló vonalak szemléletesen érzékeltetik, hogy a gömbalakú égboltozat csillagait csak a gömbalakú Földről láthatjuk úgy, ahogyan látjuk. A Föld tehát nem lehet sík vagy négyzetalakú (3.a).

A XI. szakasznál (4.b) az előre leírt szövegből nem tűnt ki egész világosan a „draco” fogalma, ennek ismerete viszont elengedhetetlenül szükséges volt a fogyatkozások megértéséhez és kiszámításához. A lapszéli magyarázat szerint a Nap körpályájának síkja és a Hold pályájának síkja elhajlik egymástól, s az egyik pálya a másikat két pontban metszi. Az egyik a caput (fej), a másik a cauda (farok), s a két metszéspontot összekötő egyenes a draco (kigyó). A csillagászati tankönyveg ma is beszélnek a Hold drakonikus keringéséről, s a fogyatkozást éppen úgy magyarázzák, akárcsak jegyzetünk

¹⁵ „Terra habitata est sicut pallium versus septentrionem stricta et versus meridiem ampla et lata, quemadmodum et pallium superius est strictum et inferius est amplum et latum.” Introductorium compendiosum. Krakkó. 1513. 32. l.

¹⁶ Johannes de Sacro Bosco: „Ex praedictis procedit, quod eclipsis Solis esset in passione Domini et eadem passio esset in plenilunio. Illa eclipsis Solis non fuit naturalis, imo miraculosa, contraria naturae, quia eclipsis Solis in novilunio vel circa debet contingere. Propter quod legitur Dionysium Ariopagitam in eadem passionem dixisse: Aut Deus naturae patitur aut mundi machina dissolvitur.” Tractatus de spera (Országos Széchényi Könyvtár kéziratára, CIm ae 29.8.a).

Johannes Glogoviensis szövege: „Quod eclipsis, quae fuit tempore passionis Christi fuit miraculosa ex tribus. Primo ratione durationis, quia duravit tribus horis. Non est enim possibile eclipsis Solis tolemaem tam longe durare, in tribus enim horis Luna movetur et recedit a Sola, quem ecl psat et sic Sol apparebit. Secundo fuit miraculosa ratione temporis, quia fuit tempore oppositionis, ubi non est possibile Solem eclipsari, sed solum in conjunctione Lunae et Solis. Tercio ratione modi, quia ut scribit Dionysius ad Polycarpum monachum, ut dictum est superius. Cum ipse fuit Athenis Egypti Luna movebatur contra naturam supra horizontem et interposuit se Soli et aspectum hominum et postea eclipsi peracta iterum rediit sub orientem.” Introductorium compendiosum. Krakkó. 1513. 155. l.

A Szalkai-kódex szövege: „Item eclipsis Solis tempore passionis Domini fuit praeter naturam propter tria. Primo ratione durationis, quia duravit per tres horas. Secundo ratione temporis, quia fuit in oppositione. Tercio ratione modi, quia ut scribit Dionysius ad Polycarpum monachum, quod tempore passionis Domini Luna fuit sub terra et movebatur supra orientem et supposuit se Soli et postea peracta eclipsi iterum rediit sub terram” (5.a).

már idézett latin szövegei (érdemes összevetni!): „Amikor a Hold a Nap és a Föld között kerül újhold idején felszálló csomópontba (=caput) vagy leszálló csomópontba (=cauda), napfogyatkozás keletkezik.” „Ha a Hold akkor érkezik pályája egyik csomópontjába vagy a csomó közelébe, amikor a Föld van középen és így a három égitest egy vonalba kerül, holdfogyatkozásra kerül sor.”¹⁷

Jegyzetünk magyarázó bejegyzése szintén Johannes Glogoviensis szövege alapján készült. A krakkói professzor szövegében azonban, a fejtegetés közben, ezt olvashatjuk: „... ut patet in figura sequenti.” De rajz a nyomtatott kiadványban nem található, ott van viszont kódexünkben, a draco-t tárgyaló 4.b oldal alján. Ha összehasonlítjuk ezt az ábrát idézett mai főiskolai tankönyvünknek ugyanezt a jelenséget ábrázoló rajzával, láthatjuk: a kettő tökéletesen ugyanaz, a jelzések, a metszéspontok, a pályák.¹⁸ Egyetlen különbség van csak, ez azonban döntő módon lényegbevágó: Szalkainál az *ekliptika* a Nap feltételezett földkörüli körpályáját jelentette a mozdulatlan Föld körül, míg ma ugyanez a kifejezés a Nap körül forgó Föld pályájának megjelölésére szolgál.

Az európai iskolákban Szalkai kora után még századokon keresztül a geocentrikus világméretű tanították. Kopernikus, Galilei és Kepler már megalkották sok viharral kavart elméleteiket, amikor a XVII. század második felében *Comenius* híres és modern tankönyvében, az *Orbis Pictus*-ban rajzban és képben egyaránt még a mozdulatlan Föld körül keringő Napról magyaráz.¹⁹

De hogy a XV. század végén már érelődött az új tudományos bizonyosság, hogy a krakkói egyetem a csillagászati vizsgáldóság egyik fellegvára volt ebben az időben, azt kódexünk egyetlen mondata, de egy egészen új világot jelentő mondata bizonyítja. A Nap földkörüli mozgását tárgyaló XII. szakasz kommentárja mellett ugyanis ezt a sort olvashatjuk, amit a diák Szalkai a tanári magyarázat eredményeképpen jegyzett oda: „*Ez a szabály nem biztos, hanem vitatott!*” („Canon iste non docetur certitudine, sed propugnante” 5.b). E mondat jelentőségét egy XV. század végi magyar iskolás füzetben aligha kell részletesebben fejtegetni.

A táblázatok

A kódex 8.a lapjának felső részén fejeződik be a komputus-vers és kommentárja, s az oldal legnagyobb részét a „*Tabula facierum*” tölti ki.

A Nap egy év alatt futja végig látszólagos égi útját, s e 360 fokos körpálya bejárása során rendre „elhalad” a 12 csillagkép előtt. (Ma persze már tudjuk, hogy fordítva van a dolog: a csillagképek mozognak a Nap mögött.) A középkori csillagászok — az ókoriak nyomán — ezért 30 fokos egyenlő távolságokra osztották a zodiákust, ez volt egy-egy csillagkép körve. Ugyanilyen spekulatív módon minden csillagképhez egy-egy bolygót is rendeltek, s a bolygóknak e „saját” csillagképiük volt a „házuk” (domus).

Egy csillagkép 30 foka a zodiákus legnagyobb mértékegysége, ezt tovább osztották három kisebb részre, a 10–10 fokos „facies”-ekre. Minden faciesnek ugyancsak volt egy-egy „saját” bolygója.

Táblázatunk a faciesek bolygóit tartalmazza, Johannes Glogoviensis egyik könyvéből, a ma is szokásos jelekkel jelezve őket.²⁰ Hol jár a Nap egy-egy fontos esemény időpontjában, melyik „ház”-ban, melyik faciesben tartózkodik? Döntő következtetéseket tudtak levonni ebből a kor asztrológusai.

*

A római klasszikusok művei ismét népszerűsíteni kezdték a régi római időszámítást, amit már meglehetősen kiszorított a gyakorlati használatból a mai, vagyis a hónap nevével és a nap sorozásával, illetőleg az egyházi ünneppel való időpont-rögzítés. Nem is csoda, hiszen a Kalendae, a Nonae és az Idus alapján való számítás eléggé bonyolult és nehézkes volt.

A feléledt, kissé sznob igényt az első „modern” naptárkészítő, *Johannes Regiomontanus* is kielégítette kalendáriumában,²¹ a latin és a német változatban egyaránt: pontosan megjelölte az egyes napok római naptári nevét is.

¹⁷ Általános földrajz. Szerk. *Szabó László*. Pedagógiai Főiskolai tankönyvek. Bpest. 1960. 75., 77. l.

¹⁸ *Computus chometralis*. Krakkó. 1507. G. — Id. főiskolai tankönyv 23. l.

¹⁹ Vö. III., CIII—CVI. fejezeteket.

²⁰ *Introductorium Astronomiae in Ephemerides*. Krakkó. 1514 C(II)a.

²¹ Tanulmányozott kiadások: Velence. 1485, Augsburg. 1489, Augsburg. 1492 (OSzK Inc. 1099, 1100, 1101); Velence. 1492. (MTA Inc. 460); a német kalendárium faksimile-kiadása: *Der deutsche Kalender des Johannes Regiomontanus* (Nürnberg, um 1474). Mit einer Einleitung von *Ernst Zimmer*. Leipzig. 1937.

Szalkai László ezt külön táblázatban közli, amely a 10.a—10.b oldalakon található, ugyanolyan rendszerben, mint Regiomontanusé.

*

A 18.a—18.b oldalon a naptárszámtás legfontosabb adat-elemeiről találunk táblázatos kimutatást. Az aureus numerus, a littera dominicalis, az intervallum és a concurrentes kiszámított értékeit, valamint az öt mozgó ünnep naptári idejét olvashatjuk itt, amelyek az 1486-tól 1504-ig terjedő tizenkilenc éves ciklusra érvényesek. Ezek az elemek tizenkilenc évenként ugyanilyen sorrendben mindig megismétlődnek.

Említettük már, hogy kódexünk többi anyagát — maga Szalkai írja — 1489—1490-ben vetette papírra diákunk. De mi szükség volt akkor a csillagászati részben az elmúlt évek adataira, s a már ismertetett szakaszokban 1486-os konjunkció-számításokra? Egyetlen oka lehet csak: 1486 végén készítette Kisvárdai János („exeunti anno domini 1486” — írja az egyik kommentár példája, 6.b) azt a mintaszöveget, amelyet diákjainak lemásolásra átadott, akik évről évre ezt a szöveget írták le maguknak, s az iskolai feldolgozás folyamán a tanár útmutatása nyomán egészítettek ki aktualitásokkal. Ebből viszont az is következik, hogy *Kisvárdai János valószínűleg 1486-ban került a pataki iskolába*, nem sokkal azután, hogy 1484-ben Krakóban megszerezte a bakkalaureátust.

Az ábrák

Már említettük, hogy a legrészletesebben kifejtett része kódexünk csillagászati tananyagának az „*aspectus planetarum*” volt. Ennek megértését szolgálta két igen gondosan kivitelezett, egy-egy oldalt betöltő vázlatrajz is a 8.b és a 9.a oldalakon.

Mindkét ábra köralakú kerete a zodiákus-kört ábrázolja, feltüntetve az egyes csillagképek helyét és nevét. Ezen a kereten belül azután átlós vonalakkal jelzi diákunk az egyes bolygók között létrejövő relációkat, különféle jelekkel: a konjunkciót $-O$, az oppozíciót $O-O$, a szextilist \times , a quartust \square , a trínust Δ jelzi. Az első ábra csak egy-két relációt ábrázol mindegyik fajtából, igen jól áttekinthető módon, a másodikon pedig az összes létrejövő aspektust bemutatja, bonyolult átlók hálózatával.

Ezeket az ábrákat *Johannes Glogoviensis* több művében is megtalálhatjuk. Nem az ő leleménye azonban ez a szemléltető kép, már Regiomontanus nagy bécsi tanítómesterének, *Georg Peuerbachnak* „*Theoricae novae planetarum*” című munkájában is szerepel, amely 1461-ben jelent meg.²²

A kalendárium

A kódex 12.a—17.b közötti lapjain részletes kalendárium található, oldalanként egy-egy hónap napjait és adatait sorakoztatva fel. Ez a naptár azonban nem a középkori miscelányvek elején található kalendáriumokkal tartja a rokonságot.²³ Több részlete (különösen az alábbi d) pontban részletezett konjunkció-oppozíció adatok, valamint az f) pont alatt jelzett Nap—Hold fokszámok közlési módja) bizonyítja, hogy *mintája az első „modern” naptár*, Regiomontanus már említett latin és német nyelven 1474-től számtalan kiadásban nyomtatásban megjelent kalendáriuma volt.

Akárcsak az, „öröknapár” ez is, mert olyan időszámítási elemeket tartalmaz, amelyek — megfelelő módon értelmezve — minden évben alkalmazhatók a gyakorlatban.

Naptárunk a következők oszlopokat tartalmazza:

a) A hónap napjai szám szerint.

b) Minden hónap mellett ott van a „*littera ferialis*”. Ezek az ábécé betűi a-tól g-ig, az év végéig folyamatosan, állandóan ismételve. Segítségükkel könnyen meg lehet állapítani, hogy a hónap napjai abban az évben a hét melyik napjára esnek. Ehhez azonban tudni kell a „*littera dominicalis*”-t, vagyis a vasárnapi betűt, amely a fenti hetes sorozat egyik betűje. A vele jelzett nap az adott évben mindig vasárnap. A 18.a oldalon levő táblázat tartalmazza az 1486—1504 közötti évek vasárnapi betűit. 1489-ben például *g* volt a vasárnapi betű, tehát a kalendáriumban minden *g* betűvel jelzett nap

²² *Johannes Glogoviensis*: Introductorium in tractatum sphaerae Johannis de Sacro Bosco. Krakó. 1506. H/3.a: *Johannes Glogoviensis*: Introductorium Astronomiae in ephemerides. Krakó. 1514. Mindkét ábrát közli e művekben: Polonia typographica saeculi sedecimi. Kraków—Wrocław—Warszawa. 1959. II. füzet 39. kép, III. füzet 70. kép. — A tanulmányozott Peuerbach-mű: *Theorica novae planetarum Georgii Purbachi astronomi celebratissimi, a Spaerae mundi (Augsburg. 1488) című kolligátumában* (OSZK Inc. 1102), a kép az Fiii/b oldalon. -- Meg kell jegyezni, hogy a Johannes de Sacro Bosco-nál a kép még nincs meg. Vö. a fenti kolligátumban: Sphaerium opusculum, vagy az OSZK 29. sz. Cmae kódexében: Tractatus de spera.

²³ Vö. az 1466-ban írt Münchener-kódex vagy az 1506-ból származó Winkler-kódex naptárával. A Münchener-kódex faksimile kiadása: Der Münchener kodex. Herausgegeben von Julius von Farkas. Wiesbaden. 1968.

esett vasárnapra. Az első vasárnap január 7-én volt. Mivel január elseje mellett van az a betű, újév tehát hétfőn volt.

c) Ezután a „*Cisio Janus*” szótagokra bontott latin szövegének függőleges oszlopa következik: minden napra egy szótág jut. A betanult hexameteres latin cszóió-vers itt vált érthetővé, logikussá a tanulók előtt.

d) A következő kettős oszlop a *Hold konjunkcióját* azaz az újhold idejét jelzi. Az első szám, amely mindvégig pirossal van írva, az aranyszám, a második szám pedig az újhold keletkezésének órája. Fölöttük a jelzés: „a.n.”, illetőleg „h”.

Ha ismerjük az év aureus numerusát, akkor könnyű itt megtalálni, hogy az adott évben bármelyik hónapban melyik napra és órára esik az újhold. 1490-ben például 9 volt az aranyszám, tehát január 20-án volt az első konjunkció.

A mellette levő kettős oszlopból viszont a *Hold oppozíciója* vagyis a holdtölte idejét lehetett megtudni: itt is az aureus numerus és az óra van feltüntetve. 1488-ban 7 volt az aranyszám, az első holdtölte ebben az évben tehát január 28-án volt.

e) A következő rovatban a *nagyobb ünnepek nevét* találjuk. Általában csak a latin cszóió egész Európában azonos szövegében szereplő szentek neveit láthatjuk itt, a nagyobb ünnepeket pirossal írva. Különleges nemzeti jelleg nem érvényesül benne, néhány mozzanatra azonban fel kell figyelnünk.

Bartha Dénes publikációja óta az újabb szakirodalom a pataki augusztínusok kolostorát említi, ahol Szalkai mint diák írta volna annak idején kódexét. Patakon azonban sohasem volt ennek a szerzetnek kolostora. Volt viszont a dominikánusoknak, de Szent Domonkos neve nem szerepel itt a naptárban, márpedig a rendalapító szent ünnepe minden rendházban nagy fénnel ülték meg. Ferencesek is működtek ekkor Patakon, Assisi Szent Ferenc neve viszont csak feketével szerepel október 3-i ünnepén. Más férfi-szerzetesrendnek nem volt kolostora itt a XV. század második felében.²⁴ Így hát nem valószínű, hogy szerzetesi rendházban, kolostori iskolában keletkezett a kódex, ezt sok más, belső argumentum is bizonyítja.

Akkor hát hol tanult a diák Szalkai ezekben az években? Melyik iskola tanára volt Kisvárdai János? Kódexünk kalendáriumából megtudhatjuk.

Keresztelő Szent János két ünnepe is megtaláljuk a naptárban: a június 24-ít és az augusztus 29-ít, a „*Decollatio Sancti Johannis*”-t, Keresztelő János fejevételének napját, mégpedig piros színnel írva ezt az egyébként nem magas rangú ünnepet. Olyan helyen készült tehát a kódex, ahol nagy, megkülönböztetett tisztelettel vették körül ezt a szentet. A sárospataki, ma is meglévő hatalmas, háromhajós plébániatemplomot egy régebbi templom helyén a XV. században építették, a vár és a város közötti téren. Déli kapujára talán még kódexünk ott létekor vésték rá az 1492-es évszámot. A templom patronusa (elődjéé is) Keresztelő János volt.²⁵ Sok más adat mellett ez a tényező is azt mutatja, hogy *Szalkai László a pataki plébániai iskolában írta le és állította össze jegyzeteit*. Nagyobb, fejlettebb városainkban működő plébániai iskoláink (Patak sokáig királyi város volt!) közül többen igen magas szintre emelkedtek ebben az időben.

Jól beleillik a pataki viszonyokba az a jelenség is, hogy július 13-án Antiochiai Szent Margit is piros színnel szerepel, tehát őt is nagyobb fénnel ünnepelték Patakon, mint másutt. Oltára minden bizonnyal ott állt a pataki gótikus főtemplomban. II. Endre idejében a királyi család lakta a várat, s maga a király is nagy tisztelője volt e keleti szentnek. Keresztes hadjáratából erekljéjét is hazahozta, s nem lehetetlen, hogy azt éppen a plébániatemplomnak ajándékozta. Helyi tiszteletének két és fél évszázados fennmaradása — sok hasonló középkori kultuszhely bizonyítja — egészen valószínű, annál is inkább, mert később országosan megült ünnep lett e szent névnapja, amit azonban csak kódexünk megírása után, 1493-ban rendelt el az esztergomi zsinat.²⁶

f) Az oldal szélén ismét kettős számoszlop áll, a *Nap, illetőleg a Hold fok-száma*it (az oszlopok tetején a jel: „g” = gradus) mutatja, minden napra kiszámítva. E számérték alkalmazási módját a kalendáriumot követő részletes magyarázat mondja el.

A Szalkaiéhoz hasonló naptár készítése jelentős tudományos feladatnak számított ebben az időben. Schrötter Mihály soproni patrícius naptárát, amely Wolfgang Huber nürnbergi nyomdásznál jelent meg 1509-ben, „*maister Georg Tannstetter von Rain*” (1482 —

²⁴ Vö.: G. H. J.: Sáros-Patak hajdan szabad-királyi, sokszor királynéi, most mező-városnak Történetel. Tudományos Gyűjtemény. 1818. V.; *Csánki Dező*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Bpest. 1890. I. köt. 338. l.; *Divadl Kornél*: A sárospataki vár. Bpest. 1902. 5—9. l.

²⁵ *Deseöly Sándor*: Pata arcis Patak. Temesvár. 1901. 40., 41. l.; *Divadl*: i. m. 6. l.; *Nagy András*: A sárospataki róm. kath. plébániatemplom története. Sárospatak. 1935; *Genhón István*: Magyarország művészeti emlékei. II. köt. Bpest. 1961. 250. l.

²⁶ Magyar Könyvszemle, 1939. 405—406., 409. l. A „*Decollatio*” ekkor sem, de előzőleg sem volt kötelező országos ünnep.

1535), kiváló matematikus, anatómus és asztrológus, a bécsi egyetem professzora, majd rektora szerkesztette. Bár éppen Bécsben a XVI. századtól kezdve egészen századunk első évtizedéig mindig megjelent a „Krakauer Schreibkalender” is, amelynek adatait a XVI—XVIII. században a krakkói egyetem tanárai állították össze.²⁷

A kalendárium magyarázata

A kódex 20.a—20.b oldalain levő feljegyzések a kalendárium csillagászati adatait magyarázzák meg. Sorravittek az egyes oszlopokat (columnulá-kat), s kiegészítőseket fűztek hozzájuk, de több „használati utasítás”-szerű részt is találunk itt.

Az első bekezdésben a kalendárium elején (a 11.b oldalon) található, *köralakú, belső forgatható papírkoronggal ellátott Hold-számítási eszköz* leírását olvashatjuk. Ezt az „instrumentum”-ot diákunk igen gondos munkával, aprólékosan, több színnel kifestve készítette el.

„*Pro intellectu huius Calendarii est advertendum, quod hoc Calendarium circa eius principium habet instrumentum, quo ad motum Lunae cum divisione 12 signorum et graduum quiritur dies . . . intra aureus numerus, ad quam rotula cum denticulo pro verificatione arcus anni applicatur*” (20 a).

A keret külső köre itt is a zodiákust ábrázolja, feltüntetve az egyes csillagképeket, megfelelő sorrendben, nevük és jelük mellett ott a 30—30 fokos beosztás, s ezen belül is jól elkülönül minden facies 10—10 foka, de az egyes fokokat is világosan megkülönbözteti a piros és a fehér szín váltakozása.

A keret belső köre 19 különféle hosszúságú részből áll, bennük a számozás 1-től 19-ig, de nem a számok sorrendjében következnek egymás után az egyes részek, hanem látszólag össze-vissza, az eggyessel jelzett résznél kis „fogacskával”. Ez az arany-számok köre.

E belső körbe illeszkedik a forgatható korong, a rotula, amelyben csigavonalban kialakított számszalag fut 1—82-ig terjedő számozással. A forgatható korong külső körének számai 27-ig tartanak, a hónap napjait, illetőleg a Hold körbefutási idejét jelezve („Lunae cursus mense uno sive diebus 27 horis 8 determinatur” — olvashatjuk a VIII. szakasz kommentárjában). A számszalag többi része csak dekoráció, akárcsak a korong középpontjában látható holdprofilú emberarc.

Maga az „instrumentum” — megfelelően beállítva — a Hold helyét mutatja meg a zodiákuson, a hónap bármelyik napján. Segítségével könnyen ki lehetett számítani, hogy a keresett napon a Hold melyik csillagképben, annak melyik fáciésében jár. Kezelésének módját a magyarázat utolsó bekezdése tartalmazza.

A magyarázat második bekezdése a kalendárium további részeiről tájékoztat. „*Post instrumentum menses sequuntur, (ad) quorum unusquisque partes seu columpnulas demptis sillabis Cisticianus continet. — In prima columpnula dies mensis cum litteris ferialis apparent. — In secunda columpnula aureus numerus cum horis coniunctionum verarum. Et hoc ad horologium verum rectificatis effertur cum quibusdam etiam punctis ante aut post notatis, antecedens quidem punctus horam ante meridiem effert, ut sexta dies Januarii ac etiam primo ostendunt. — Sequens autem horas post meridiem transactas demonstrat, quodammodo clare prima Januarii dies visui elucidat. — Si autem ab horis exit quidam Gnomonculus sursum vel deorsum porrectus „∟” illa non est dies coniunctionis seu oppositionis, sed ipsa, ubi talis Gnomonculus terminatus fuerit. Gratia exempli: quinta decima die Februarii exit Gnomonculus in columpna coniunctionum, et terminatur sexta decima die, quare est ipsa et coniunctionis dies existit. — Tertia autem columpnula oppositiones sicuti servanda coniunctiones rectificat.*” (20.a)

A második és harmadik kolumnával kapcsolatos fenti megjegyzések két okból is figyelmet érdemelnek.

Egyrészt azért, mivel egy apróságban eltérnek Regiomontanus naptárától: ott külön számítással lehetett csak megállapítani, hogy az óraadat délelőttre vagy délutánra érvényes-e. Itt Szalkainál egyszerűbb a dolog: az óra-adat előtt levő pont a dél (12 óra) előtti, az adat után levő pont pedig a dél utáni érvényességet jelzi. Talán krakkói sajtóság ez is?

Egy másik érdekesség forrása viszont kimutathatóan Regiomontanus kalendáriumára, illetőleg a „De coniunctionibus et oppositionibus luminarium” című fejezete. Néhány esetben több év konjunkciója vagy oppozíciója egy napra esett. A kalendáriumban egy naphoz viszont csak egy vonalköz tartozik, s ebbe csak egy év számadata fér.

²⁷ Mollay: .h.; Monsberger R. *Ultrik*: A hazai német naptáirodalom története 1821-ig. Bpest. 1931. 10—11.

Úgy oldották meg, hogy egyik év adatát szabályszerű helyére írták, a másik évét viszont az alatta vagy a fölötté levő üres vonalközbe, oldalt pedig egy \lrcorner vagy \llcorner alakú jellel, illetve annak kampójával jelezték, hogy melyik napra érvényes mindkét adat. Ennek a jelnek a neve Regiomontanusnál éppenúgy, mint Szalkainál: *gnomonculus*, azaz kis gnómon. A *gnómon* nem más, mint ósrégi csillagászati eszköz, egy vízszintes alapra állított függőleges rúd. E mutató árnyékából és hosszából a Nap állását, magasságát, deklínpontját határozták meg.

Vitéz János számára még váradi püspök korában Peuerbach küldött egy ilyen eszközt, volt e bécsi professzornak „*Canones Gnomonis cum nova tabula*” című könyve is. A krakkói egyetem régi tanszeri között is van gnómon, talán éppen Ilkus Mártonnak, Mátyás budai csillagászának hagyatékából (tudjuk, hogy ő összes csillagászati könyvét és műszerét a krakkói egyetemenek hagyományozta). Nem lehetetlen, hogy Kisvárdai János pataki diákjai számára is barkácsolt valamilyen egyszerű gnómont.

A negyedik és ötödik oszlop magyarázata következik ezután. A szentek ünnepeire tanárunk egyetlen szót sem veszteget, annál részletesebben fejtegeti a kalendárium utolsó oszlopában található holdszámítási elemeket, amelyek segítségével használni lehet a kalendárium elején található forgatható hold-kereső eszközt.

„*Quarta (columnpnula) nomina sanctorum offert. — Quinta ac ultima (columnpna) numeri graduum, signorum, in quo Sol graditur; numeri Lunae, per quam cursus lunaris et instrumento venatur. Nam instrumento rectificato — ut praedictum est — filum eius super consilendum numerum, in rotula quemadmodum in die tibi proposita numerus Lunae se obtulit, aplica. Et haec super lineam, quae sequitur et absque omni labore numeros graduum et signorum Lunae reperies. Hoc tamen notato, quod in anno bissextili post festum Cathedrae Petri ad numeros Lunae usque ad finem anni unitatem addes, antequam motum eius investigabis.*” (20.a)

Arról van tehát itt szó, hogy *hogyan lehet megtalálni egyes napokon a Hold helyét.*

Először „rektifikálni” kell az eszközt, vagyis a belső forgatható korongot úgy állítom be, hogy annak kiálló foga (amely a számsorozat kezdetén van) az adott év arany-számára mutasson. Ezután kikeresem a kalendáriumból az adott nap utolsó oszlopában levő Hold-fokszámot. Majd megfogom a korong középpontjában rögzített fonalat és úgy húzom ki, hogy a fonal kifeszített vonala a beállított belső korongnak azon számán menjen keresztül, amelyet előbb a kalendáriumból kikerestem. Ha most tovább követem az így kifeszített vonal útját, akkor a külső körben „absque omni labore”, könnyűszerrel leolvashatom a zodiákusjegyet, s azon belül a faciest, illetőleg a pontos fok-számot, ahol a Hold azon a napon éppen tartózkodik.

Efféle köralakú számítótáblázatok alkalmazása igen gyakori volt a XV—XVI. század fordulóján, kéziratoss és nyomtatott művekben egyaránt. Az 1507-i *Breviarium Cracoviense* az aureus numerus és az indictio összefüggéseinek bemutatására alkalmazza,²⁸ a már említett landshuti kiadású *Computus novus* elején ugyancsak ilyen célokat szolgál, de Regiomontanus kalendáriumának 1474-i nürnbergi német kiadásában, s az 1489-i és 1492-i augsburgi latin nyelvű kiadásában is találunk a Szalkaiéhoz hasonlókat, amely szintén a Hold állásának napi kiszámítására szolgál. Használati utasítása a „*De loco Lunae*” c. fejezetben van. Regiomontanusé azonban igen bonyolult, két forgatható korong s egy kiegészítő táblázat is szükséges hozzá. A kódexünkben levő jóval egyszerűbb, nraktikusabb, az iskolai oktatást bizonyára jobban segítette.

*

A kódex tartalmának további ismertetése előtt szükséges néhány szót ejteni a *kor világgképéről*. A reneszánsz kor tudósi szerint a vilárendszer *egység*: minden a négy elem keveredéséből áll. A négy elemnek négy alaptulajdonsága van: a *tűz* meleg és száraz; a *levegő* meleg és nedves; a *víz* hideg és nedves; a *föld* hideg és száraz. Ez a négy elem mindenütt jelen van, ahol e tulajdonságok megnyilvánulnak, a földön és a világűrben, a mikro- és makrokozmoszban egyaránt. A négyes összefüggés e kozmikus távlatait *Antiochos* athéni asztrológus foglalta rendszerbe, a II. században. Elmélete a görög csillagászati művek eredetiben való megismerése után a XIV—XV. században vált elterjedté Európá tudós-köreiben.²⁹

*

²⁸ Polonia Typographica Kraków—Wrocław—Warszawa. 1959. II. füzet, 57. kép.

²⁹ *Boll-Bezold*: i. m. 54. l.

A kalendárium kezelése jegyzetünk szerint igen egyszerű, nem kell hozzá különleges képzettség, megérti könnyen mindenki. További aprólékos magyarázat nem is szükséges, „his igitur obmissis” a 20.a oldalon diákunk rátér arra, amit egyesek inkább kívánnak a naptárral kapcsolatban: *mikor vannak az érvágásra és izzasztásra alkalmas idők, melyek az orvoslásra, gyógykezelésre megfelelő időszakok, a csillagképek mikor gyakorolnak jó, mikor pedig rossz hatást az ember életére.*

„*Quia huius Kalendarium denumeratio admodum facilis est, ut quisque non tam rudis ingenii insignis ipsium in singulis (casibus) plane intelligat. His igitur obmissis, occurrit aliud, quod nonnulli magis cupiunt: tempora vicis incisioni venari apta et fortuita, haustatio infortuita, genitoris quorum luminaria plurimam in signis gradientes potestatem habent, paucissimis verbis explanabitur.*” (20.a)

E célkitűzésnek megfelelően a 20.a—20.b oldalakon az egyes csillagképek tulajdonságainak, hatásaiknak részletes ismertetését tanulmányozhatjuk.

Ezt olvashatjuk például a Bikáról: „Aki e jegyben születik, az gazdag lesz, megingathatatlan személyiség, előljáró, aki szívvel-lélekkel dolgozik elvégzendő feladatain, szilárd azokban, amelyek saját tulajdonai. Végül nagy gazdagságot szerez. Öregségében jobban fogja magát érezni, mint ifjúkorában . . .”

„*In eo quisque natus fuerit, in magnitudine vivet, erit persona immobilis, praepositus, et cor tenebit ad res peragendas, fictum in eis, quae sunt proprietates. Tandem ad magnam divitias pervenit. Tempore senectutis melius se habebit, quam tempore juventutis . . .*”

A Skorprió már sokkal kedvezőtlenebb hatásokat vált ki: hideg, nedves, vizes bolygó ez, tehát ilyen időt hoz; az érvágásra közepszerű módon alkalmas, nem szerencsés a nemi tevékenységre. Aki „uralkodása idején” születik, az megbízhatatlan és kicsapongó lesz, parázna, ámitó és hízog . . .”

„*Scorpio frigidus, humidus, aquaticus, mediocres ad venam incidendam, non autem pudendam, quem ea gubernat. Sub ea natus luxuriosus erit et lubricus, adulator et deceptor, blanditor . . .*”

Az Ikrek idején született ember tehetséges, dolgos, okos és éleseszű lesz, a Nyilas alatti könnyelmű, állhatatlan, hazug és buta, aki mindig elhiszi azt, amit nem kellene elhinni; a Hal „uralkodásakor” születettnek viszont balszerencsés a sorsa, huzamosabb ideig jósora sohasem lesz, mindig szegény marad, de hívó és tiszta lelkiismeretű . . .

„*. . . ingeniosus erit, laboriosus, sagax et boni intellectus . . .*”, „*levis erit corde et inconstans, falsus et mali capitis, credens, quod non sunt credenda . . .*”, „*natus sub eo fortunam debilem habebit et non durabilem, erit semper pauper, fidelis, tamen erit et bonae conscientiae . . .*” (20.b).

Minden csillagkép megfelelő életkort „biztosított” szülöttjének: a Skorprió például 66 esztendő, a Kos idején született pedig előreláthatólag 83 évet fog megélni.

Ennek alapján jószolt Mátvás udvarában hosszú életet az uralkodónak a ferrarai Filippo Valori. Hogy a jóslat nem teljesedett, s a király már 50 esztendő korában meghalt, erről — szerintük — nem az asztronómus tehet, nem a prognosztikon volt rossz, de idők folyamán egy ellenséges csillagzat hatása kerekedett felül Mátvás életében.³⁰

*

A 21.a oldalon a római időszámítás elemeinek magyarázatába kezd jegyzetünk: a Kalendae, az Idus és a Nonae kialakulásának történetét olvashatjuk itt, a XIII. századi computus-szerző, Johannes de Sacro Busto-ra (másutt inkább Sacro Bosco-nak nevezik) hivatkozva, új magyarázatokkal kísérve.

Érdekes például a Kalendae kialakulásának története. A szót diákunk a görög kalo-ból eredezteteti, amely hívást jelent. (Pontosabban: *kaléo* = hívok, kiáltok.) A régi rómaiak papjai hívták volna e szóval a népet a Hold állásának kihirdetésekor. A másik magyarázat: nagy vásárok voltak havonta annak idején Rómában, s a papok naponta kihírdették, hogy hány nap van még hátra a vásározásból. Kitalált történet mindkettő, a középkori élet két fontos, lényeges mozzanatának visszavetítése a múltba.

„*Inquit Johannes de Sacro Busto in Computo suo. Kalendarium est liber, in quo Kalendae sunt distincte et descripte. Dicitur autem Kalendarium a Kalendis, Kalendae autem dicuntur a Calo, quod est voco et dicuntur Kalendae, quod vocande, id est primus dies mensis. — Dicuntur autem Kalendae quasi vocande duplici. De ratione prima, quia eodem die solebat pontifex ascendere turrim de consuetudine Romanorum et volens nuntiare, quata esset Luna eadem die, vel principio mensis. Olamabat plures: Kalo, Kalo, Kalo, quod diceret: Voco vos, venite et audite aetatem Lunae . . .*” (21.a).

³⁰ Szathmáry: i. h.

Ebben az esetben is *Johannes Glogoviensis* volt a közvetítő.³¹

A fentiekhez hasonlóan történik kódexünkben a további oldalakon az *Idus* és a *Nonae* magyarázata is.

Nyolc „consideratio”, megjegyzés

A 21.b oldalon különféle tartalmú, rövidebb-hosszabb csillagászati vonatkozású megjegyzések kezdődnek, amelyeket diákunk — a szinte csak *Johannes Glogoviensis*nél található szakkifejezéssel — „consideratio”-knak nevez.

A „*Consideratio prima*”-ban a zodiákus 12 jegyének felsorolását, elhelyezkedését, valamint részletes ismertetését találjuk.

A *második konszideráció* az állatövön történő, nem könnyű fok-számítás gyakorlati vonatkozásait elemzi.

A zodiákus-kör legnagyobb mértékegysége ugyanis a „signum”, vagyis az állatövi jegyek egymástól való elméleti távolsága volt, amely 12 részre osztja az egész Nap-pálya körét. A signum feloszlik 30 grádusra (ezekből 10—10 fok a fácies), egy grádusban 60 perc (minutum), egy percben 60 szekundum, egy szekundumban pedig 60 tercium van.

A bolygók állásának pontos írásbeli rögzítéséhez szükséges volt, hogy ezekkel a mennyiségekkel jól tudják a tanulók az összeadást, a kivonást és a szorzást „in praxibus Astronomiae”. A szöveg utal az egyes egységek átváltási nehézségeire (12—30—60). Kisvárdai János nem elégedett meg a fogalmak tisztázásával, de alaposan gyakoroltatta is ezeket a műveleteket, a lapszéli számítás-sorozatok tanúsága szerint. Több utólagosan bejegyzett összeadást és kivonást találunk itt. Íme az egyik összeadási „exemplum”:

„Aliud exemplum compositionis:

S	g	m	2'	3'
11	29	59	59	59
10	12	21	45	17
10	12	21	45	16

Numerus proveniens ex additione”

Az osztásra csak egy mondat utal a lapszálon, bár a szövegben a „via divisionis”-ról is esik szó: „Facies nihil aliud est, quam aequalis divisio signi in tres partes aequales.”

A zodiákus kör teljes fokszámát szorzással is megállapították, illetve ellenőrizték, a „multiplicatio”-t így jelölték:

$$\begin{array}{r} 30 \\ 12 \\ \hline 360 \end{array}$$

Érdekes a mellette levő megjegyzés: „secundum ytalos”, s az összeadási oszlopok mellett is: „ytalicus”. Itáliai, lombardiai számolást tanító mesterek nagy számban járták ekkor Európa városait, a számolási módszer nyilván tőlük származott. Kisvárdai János krakkói éve alatt bizonyára tanulmányozta mesterségüket.

Szalkai László számjegyei csak részben azonosak a maiakkal, ő is olyan formákat használt, amelyek a XV. század végén voltak általánosak: egyes: 1, kettes: 2, hármas 3, négyes: 4, ötös: 5, hatos: 6, hetes: 7, nyolcas: 8, kilences: 9, tízes: 10 stb. (21.b).

A *harmadik consideratio* a nap járásának kiszámítását magyarázza el, amit a kalendárium utolsó kolumnájában levő Nap-adatok alapján kell elvégezni (21.b).

A „*consideratio quarta*” a nagy hírű arab csillagászt, Albumazar-t citálva, szerinte elemzi a „signum”, azaz a legnagyobb csillagászati mértékegység további osztását: 10 fok egy fácies, a signum tehát három fáciest tartalmaz. Mindegyik faciesnek van „saját” bolygója, ahogyan ezt a 8.a oldalon levő táblázat mutatja (21.b).

³¹ *Johannes de Sacro Bosco* szövege csupán ennyit: „Dicitur Kalendae a Kalo, quod est voco. Praeco in primo die mensis ascendebat locum eminentem in civitate et clamabat: calo!” (OSZK Kézirattára Clmae 29. sz. 18(b)). Ugyanő másik szófejtése: calon = bonum, mivel a hó első napján mezejándékozzák egymást a barátok. Szalkai azonban ezt, akárcsak *Johannes Glogoviensis*, nem veszi át.

Johannes Glogoviensis szövege: „Calendae interpretantur quasi vocande duplici. De causa prima. Quod in principio calendarum apud priscas religionis usum pontifex sacerdos solebat locum altum ascendere et volens nunciare, quata est Luna eadem die vel principium mensis vel etiam festivitatis celebrandas clamabat sic in loco alto existens pluries: Calo, calo, quasi diceret: Voco vos, venite et audite aetatem Lunae.” *Computus chirometralis*. Krakkó. 1607. C/3.

A hatodik *consideratio* következik ezután, ötödik nincs. Ez a rész az érvágásra, erre az egész XIX. századig dívó legfőbb gyógyászati eljárásra alkalmas időkről beszél. Hippokratészre hivatkozva („iuxta Ipcratem”) július 20. és augusztus 20. között tiltják ezt — írja — a „medicinae doctores”. Alkalmasabb erre a tél (oldalt a margón a pedáns megjegyzés: „scilicet a vicesima Januari usque ad vicessimam Februarii” (22.a).

Ugyancsak Hippokratészt (azaz „Ypcras”-t) idézi a következő mondat, az Aforizmákat („particula quarta”), amely szerint „sub cane” idején kerülni kell az érvágást, de minden más gyógyászati eljárást is. Ugyancsak ő ajánlja, hogy a fiatalok a növekvő Hold idején, az öregek pedig a fogyó Hold idején végezzék ezeket.

E rész iskolai feldolgozása során azonban aktuális problémák is felmerültek, bizonyára konkrét eset kapcsán. Ezt mutatja az tény, hogy — a marginális jegyzet bizonyítja — Kisvárdai János magyarul is megnevezte a szóba került betegséget: *torokgyök* (mindenfajta torokgyulladás — *inflatura colli* — így neveztek ekkor), s receptet is adott a gyógyításra: Főzz „görög” hagymát (fokhagymát?) vagy „görög” hagymát és salátát, s ennek főzetét, forrázatát szájba véve gargalizálj!

„*Servancia est inflatura colli, vulgo torokgyök. Medela: coque allium graecum sew graecum et lactucam et in os recipe et gargariza*” (22.a).

Néhány megjegyzés következik még itt, ugyanebben a konsziderációban az érvágással kapcsolatban. Minden betegségre jó hatással van a vérvétel, mégis csak a szerencsés bolygó alatti érvágás szokott sikerülni. Ezután részletesen felsorolja, hogy az egyes csillagképek milyen vérmérsékletű emberekre hatnak kedvezően vagy kedvezőtlenül. A szabály: a vérmérsékltre ellentétes jelben legyen a Hold az érvágáskor. A flegmatikus tehát, akinek a természete hideg és nedves, az meleg és száraz jegyekben járó Hold idején vágasson eret, tehát akkor, amikor a Hold a Kos, Oroszlán vagy a Nyilas jegyében jár.

Mindez *Regiomontanus* kalendáriumában is így található, a „De horis temporalibus” című fejezetben. Ugyanitt láthatjuk két oszlopos táblázatban a meleg, illetőleg hideg (australia-borealia) zodiákusjegyeket. Erre a felosztásra diákunknak is szüksége volt, ezért oldalt utólag ő is leírta magának.

A hetedik konszideráció igen lényeges kérdést vet fel: hogyan áll a szabad akarat problémája, ha ilyen nagy a csillagok befolyása, hatása és irányító szerepe az ember életében? Nagyon diplomatikus a megoldás, ravasz distinkcióval különböztet itt szerzőnk véleményeket, hogy a egyház indokolt elutasítását e fatalista, a szabad akaratot tagadó nézetek ellen kivédje.

Serinte uyanis „mores hominum, virtutes et vitia dependere a virtute stellarum potest intelligi duabus (modis).

... *virtutes enim et vitia hominum in mente dependent a voluntate humana, quae est libera, verum (in) tertio Ethicorum: Nos sumus domini et rectores nostrarum operationum de principio usque ad finem. Et Ptolemeus, omnium astrologorum princeps dixit in principio Almagesti: Sapiens vir dominabitur astris. Sic enim talis nativitas ab actus humanos tolleret meritum et demeritum, quae non modo fallacia sunt, sed est haeretica et religionis explicatione adversa.*

Secundo potest intelligi, quod virtutes et vitia hominum in moribus dependent a virtutibus stellarum inclinatione et dispositione. Et insufficienter hoc est. Verum caelum enim agit in corpora, animae autem sequuntur, ut ostendit Aristoteles in Phis(i)onomia sua. Astrologus ergo dividens, quid aedum (est) circa mores hominum, quod ad virtutes et vitia non nativitatem, sed inclinationem ostendit” (22.b).

Feltűnő e szövegben, hogy Ptolemaiosz itteni értékelése, amely az egyház hivatalos véleményét tükrözi a nagy ókori csillagász tanításáról, mennyire ellentétben állt a pataki iskola, illetőleg a krakkói egyetem oktatási gyakorlatával. E helyeken — és Európa szinte minden tudományos központjában — bőségesen tanították Ptolemaiosz tanait, hiszen ő „minden csillagász fejedelme”. Az egyház eltévedt véleménye nem zavarta Johannes Glogoviensist sem, aki maga is papi férfit, a Szent Flórián káptalan kanonokja volt, hogy Ptolemaiosz tanítását teljes egészében magáévá ne tegye.

Ptolemaiosz itt is olvasható determinista alapelve: „a bölcs embert a csillagok kormányozzák”, gyökeresen ellentétben állt az egyház tanításával, a józan erkölcsi felfogással: az emberi cselekedet értéke, az érdem és a vétek, a felelősség mivolta vitathatóvá válik általa, illetőleg teljesen átértékelődik (ez viszont tökéletesen megfelelt a reneszánsz-machiavellista autonóm cselekedet-felfogásnak). Ezért ez a tanítás jegyzetünk szerint nemcsak egyszerűen nem igaz, de a vallás tanításával szembenálló eretnokség is.

Más módon is lehet azonban értelmezni az asztrológiát, s mintha szövegünkben ez tűnnék ki: ez a hívó ember számára is elfogadható. E szerint nem a csillagoktól, s főképp nem a születéskor fennálló csillagképtől függ ez emberi erkölcs, hanem a csillagok állása

az Isten akaratát jelzi az ember számára. Az ember testére általuk az isteni erő hat (szövegünkben a panteisztikus „caelum” kifejezés szerepel, a „primum mobile” analógiájaként), a testet pedig követi a lélek, — „ahogyan Arisztotelész kimutatja ezt Phisionomia című művében”. Érdekes, hogy jegyzetünk az előző bekezdésben Ptolemaiosszal szemben sem bibliai vagy teológiai érvet hoz, hanem Arisztotelész etikáját idézi.

E konszideráció egy gondolatánál érdemes megállnunk: „a lélek követi a testet” — olvashatjuk, vagyis a test meghatározza a lelket. E mondat a krakkói egyetem és a budai humanista udvar filozófiájának visszatükröződése a pataki iskolában.

A „Phisionomia” ugyanis az ember külsejéből következtetett belső tulajdonságaira, jellemére, de a négy temperamentum tárgyalása is ez okkult „tudomány” keretei közé tartozott. Legnagyobb mesterei Arisztotelész és az arab Avicenna voltak. Arisztotelész „De phisionomia” című művéről később még esik szó dolgozatunkban, ott megállapítjuk róla, hogy szerzője nem Arisztotelész, hanem főképp arab orvosok műveiből összeállított kompiláció. E műből való tehát jegyzetünk szerint a fent idézett mondat: „*animae sequuntur corpora*”.

E nézetet a budai udvar kalandos életű filozófusa, Mátyás kedvelt embere, Galeotto Marzio is ismerte és vallotta, aki Avicennára hivatkozva idézi ugyanezt, Mátyás ajkára adva anekdota-gyűjteményében. De hogyan egyeztethető össze ez a nézet a vallás tanáival, hiszen gyökeresen materialista gondolat ez!³²

A *nyolcadik s egyben utolsó konszideráció* az életkorról szól, amely az asztrológusok szerint a születés idején fennálló bolygóállástól függ. Erről már többször volt szó a konsziderációkban, az előző sorokban éppen eltéelő módon, tanárunk-diákunk most mégis az ott fejtegetett ismereteket szövi tovább.

Két vélemény, két szerző szembeállítása történik itt is. A nagy skolasztikust, *Albertus Magnust* idézve jegyzetünk megállapítja: az élet hosszúsága nem függ a születéstől, nem függ szükségszerűséggel a csillagoktól.

„*Haec quantitas vitae nati sub tali vel tali signo — cum in canone quantitas vitae nati praedicitur — non est hoc intelligendum de necessitate. Periodus enim nati vel quantitas vitae non de nativitate vitae attingitur, ut dicit Albertus de libro de duabus sapientis a nativitate vitae nati vel periodum.*”

Albertus Magnus véleménye azonban nem akadályozza meg tanárunkat, hogy az arab asztrológusra, *Hali ha ben Ragel*-re hivatkozva ki ne fejtse részletesen a periódusok elméletét: az ember csak addig él, ameddig csillagzata engedi.³³ A bolygók mozgásából keletkezően vannak különösen szerencsés évek, s jegyzetünk részletesen felsorolja ezeket a „periódusokat”. A kis év egy földkörüli forgás éve (a Saturnusnál 30, a Jupiternél 12 stb.), a közepes, a nagy és a legnagyobb évek ezek aránytalan többszöröse (a Saturnusnál 43, 57, 463, a Jupiternél 45, 79, 428 stb.). Ezekben az években a bolygók különleges hatásokat gyakorolnak az ember életére.

„*Nondum est etiam, quia id, quod hoc dicitur de annis vitae, quod natus sub tali vel tali signo tantum vivet. Hoc est verum de annis maioribus, quos dat planeta, qui dominabitur in tali signo et maxime cum ex planeta(rum) bene disparitatus fuerit.*” (22.b)

S még egy utolsó megjegyzés: minden embernek az a planétája, amely uralkodó volt akkor, amikor az ember megszületett. Ez nemcsak éveinek számát határozza meg, de tulajdonságait is.

„*In cuius nativitate ascendit Taurus, illius planeta est Venus; in cuius nativitate ascendit Aries, illius planeta est Mars, quia Mars habet domum in Arie.*...” (23.a)

A Mars-bolygó háza tehát a Kos. Bonfini mondata idéződik emlékezetünkbe Mátyásról: Mars fia volt, mert a Mars-bolygó jegyében született, s a Mars uralkodása idején halt meg.³⁴

*

A konsziderációkhoz kapcsolódva a 23.a—23.b oldalakon táblázatokat találunk az 1489-i eszterdöre vonatkoztatva, amelyek a *csillagképek és az ember egyes testrészeinek* „kapcsolatait” tüntetik fel: a test részei ugyanis a megfelelő bolygók „védelme alatt” álltak. A Kos például az ember fejét, arcát „védi”, a Bika a nyakra, torokra van jó hatással, az Oroszlánhoz pedig a szív, a jobb oldal és a hát tartozik.

³² „Anima enim, ut a doctis viris accepi, ex medicorum sententia, sequitur corporis habitudinem.” *Galeottus Martinus Narniensis*: De egregie, sapienter, loquose dictis ac factis regis Mathiae. Edidit Lad. Juhász. Lipsiae. 1934. 21. l. Említ: *Kardos Tibor*: A magyarországi humanizmus kora. Bpest. 1955. 183 l.

³³ Jellemző két mű címe: *Hali ha ben Ragel*: De revolutionibus nativitatum seu de fredariis. Velence. 1524. — *Johannes Glogoviensis*: Doctrina de nativitatibus. (Említ: *Lynn Thorndike*: A history of magic and experimental science. New York. Új kiadása: 1900. IV. köt. 451. l.)

³⁴ *Bonfini*: Mátyás király. Tíz könyv a Magyar Történetből. Bpest. 1959. Fordította Geréb László. 335. l.

„*Aris — mobile, igneus — respicit caput, facies*”, „*Thaurus — fixum, terrenum — respicit collum, guttor*”, „*Leo — fixum, igneus — respicit cor, latus dextrum, dorsum . . .*”

Az elsőhöz hasonló a második táblázat is, de erről azt olvashatjuk le, hogy „pro pharmacia”, illetőleg „pro flewbotionium” azaz a gyógyászat és érvágás tekintetében milyen hatásúak az egyes zodiákus-jegyek. A Rák például jó a mell, a lép és a tüdők gyógyítására, az érvágásra viszont közömbös ez a csillagkép. A Vízöntő viszont kifejezetten rossz hatással van a csontokra, de jó ilyenkor eret vágatni.

E táblázat anyagát Regiomontanus kalendáriumának már említett „De horis temporalibus” fejezete is tartalmazza. Ennek alapján készült *Spoerer* fametszet-kalendáriuma 1474-ben, amelyben először jelenik meg az az ábra, amely az állatövi jegyek és a testrészek összefüggéseit szemlélteti. A leírás megtalálható Johannes Glogoviensis egyik könyvében is, szerinte „Ptolemeus in libro centum verborum XX., Hali in libro suo completo VIII., Albumazar in libro magnarum coniunctionum” írta le először ezeket.³⁵

Bizonyára ismét „óra alatti” problémákat tisztáz a 23.a oldalon található terjedelmes utólagos jegyzet, amely „*pesten et inferior pubes viri vel mulieris*” címmel néhány testrész leírását tartalmazza. Betegségekről (pesten?) azonban nem esik szó. Ez a bejegyzés jelezheti a serdülő korban levő fiú kamaszos kíváncsiságát éppen úgy, mint a reneszánsz ember élénk érdeklődését az emberi test iránt. A következő testrészek és testtájak szabatos megfogalmazása kerül itt sorra: ylia (belek), nates (far), verenda (nemi szervek), anus (a végbél nyílása), femora (combok), coxa (csípő), inguen (has).

Az „anyag” aktív meg tárgyalását megint magyar szó dokumentálja, mindjárt az első megjegyzésben: „*ylia, ilium, ylibus — intestinum magnum, vulgo vighurka*”. Kisvárdai János felső-tiszai i-zó nyelvjárással nevezi így a vastagbelet: véghurka. — A „verenda” kifejezésben a nagyfokú szemérmetség nyilvánul meg, mert „verenda dicuntur genitalia virorum vel mulierum propter veracundiam”. Ugyancsak naív a „femora” kifejezés szófejtése is: „Femora sunt ab inguine usque ad genua, dieta a femina, quia ibi fit distinctio feminae et viri.” De kritikái megjegyzése is van Kisvárdai Jánosnak a korabeli szerzőkkel szemben: „Femor dicitur quoque punguedo, quae est in pube virorum, sicut semen, — punguedo, quae est in pube mulierum, hoc tamen pars apud auctores saepe corrumpitur.”

A fiktív Arisztotelész-levél

Új bekezdéssel, vastagbetűs címmel új rész következik a 24.a—24.b oldalakon, amely egészségügyi vonatkozásai miatt került a bolygókról szóló rész után.

A cím és az utána következő magyarázat Arisztotelészt jelöli meg az írásmű szerzőjéül, aki ezt a „levelet” Nagy Sándorhoz írta volna. Tartalma: *egészségügyi szabályok gyűjteménye az evéssel és ivással kapcsolatban.*

„*Incipit epistola Arestotelis ad Alexandrum de regimine hominis circa bibendum et comestionem. — Arestoteles de conservatione directa sanitatis, quam fecit Alexandro Regi Magno, quem quidam interpres iussu imperatoris sui multo labore consinit.*”

Az írásmű szerzője nem Arisztotelész, sajátos középkori, anonim, kollektív alkotás részlete ez: a salernói hexameteres „Regimen sanitatis Salernitanum”, az arab orvosok egyre nagyobb számban latin nyelvre fordított művei, s az egyetemeken fellendülő orvosképzés hatásaképpen alakult ki a XIV. század második felére és vált a „Secreta Secretorum” című, ún. királytűkrök szerves részévé. Nagy Lajos királyunknak is volt egy példánya, a címe: „Nobilissimus liber compositus per Aristotelem, qui directum est ad discipulum suum Magnum Alexandrum, qui liber dicitur et nominatur Secreta Secretorum”. A mű iránti érdeklődés a XV. század folyamán egyre fokozódott, s Bolognában még 1516-ban is kiadták nyomtatásban „Aristotelis philosophorum maximi Secretum Secretorum ad Alexandrum de regum regimine, de conservatione sanitatis, de physiologia” címmel.³⁶

A Szalkai-kódexben található részlet e nyomtatvány egy korábbi, kézirásos szövegéből származik. Ezt bizonyítja többek között, hogy jegyzetünk a „de physiologia” részből is idéz a már említett hetedik konsziderációban, ez a fejezet viszont a Nagy Lajos-féle változatból hiányzik. Az átvétel Kisvárdai János ügyességét bizonyítja: ő a címben a „de regum regimine” kifejezést átalakította „de regimine hominis”-ra, s ezzel alkalmassá tette azt a pataki diákok számára is. A mű ehhez hasonló, „demokratizált” címszövegéről másutt a szakirodalom nem tud.

³⁵ *Introductorium Astronomiae in Ephemerides*. Krakkó. 1514. Gil/d.

³⁶ A *Secreta Secretorum*-ról bő irodalommal: *Jakubovich Emil*: Nagy Lajos oxfordi kódexe. Magyar Könyvsemlé, 1930. 383—388. 1.; *Kardos*: 1. m. 61. 1.

A részletes tartalmi ismertetés előtt szükséges felidézni, hogy a kor felfogása szerint a világrendszeret alkotó négy elemből tevődik össze az ember is. Az emberi szervezet életét eleme a *nedv*, amelyek a négy alaptulajdonság (hideg, meleg, nedves, száraz) szerint összefüggésben vannak a négy elemmel. A négy nedv: a vér, a sárga és a fekete epe és a nyálka különböző arányban keverednek az emberi testben és aszerint, hogy melyik nedv van túlsúlyban, a négy vérmérsékletet, temperamentumot határozzák meg. A négy temperamentum azért különösen fontos, mert befolyásolja a követendő gyógy-módot. Ezért első dolog a vérmérséklet helyes felismerése. A gondolat *Hippokratésztől* származik, amelyet az arab orvosok őriztek meg, s fejlesztettek tovább, s az európai orvosi gyakorlatban és elméletben a XIV—XV. század folyamán szinte teljesen egyed-uralkodóvá vált.

A fiktív Arisztotelész-level kódexünkben olvasható megjegyzései között sok az újszerű jótanács, a reneszánsz ember életfelfogására, világlátására jellemző megállapítás. Közülük néhány még ma is szerepel a köztudatban és a családi nevelésben, az iskolai tantervekben és nevelési programokban, elméletben és gyakorlatban egyaránt. Itt vannak például a felkelés utáni teendők: *a reggeli torna és a hideg vízben való mosdás* követelménye már itt elhangzott, a következő indoklással: ezek felfokozzák a test belső melegét, serkentik a vérkeringést és jó étvágyat keltenek az étkezéshez.

„*Oportet te, Alexandre, cum a somno surrexeris, modicum ambulare et membra tua extendere, aequare et caput tuum pectere, quia extensio corroborat corpus et pectio trahit vapores, (quae) ad caput ascenderunt tempore dormitionis a stomacho. Et lavare in aestate cum aqua frigida, quia hoc strugit et restituit calorem corporis internus. Et hoc est quasi excitatio voluntatis ad comedendum . . . Et cum rejecta et corroborata fuerit anima, corroborabitur et gaudebit cor et currit sanguis libere in renes . . .*”

Előttük is közismert volt a tény: *a testmozgás az egészséges életmód szerves tartozéka*. Ez megerősíti, megeddli, könnyűvé teszi a testet, a gyomorban meleget kelt, megtöri az ártalmas szeleket, megerősíti az izmokat, kiűrti a gyomorban maradt fölösleges nedveket.

„*Cumque voluntas comedendi iuxta horam consuetudinis fuerit, verte modico corpus (tuum) labore moveri, scilicet equitare ac simile agendo, quia hoc est profici(ens). Nam fugat vel frangit ventositas, apiat corpus et corroborat et alleviat atque calorem stomachi incondit et constringit compagnes, liquefacit residuentes humores . . .*”

Nem tanácsolja jegyzetünk sok hús evését: ebédnél csak egy szeletet együnk, az is puha legyen. Ha ugyanis így van elkészítve, akkor jól megrágható. Csak az így megévett étel emészthető meg könnyen. Az egyik egy étkezésnél nagyobb mennyiségben húst, akinek gyors az emésztése.

Széles körben él még ma is a tilalom: evés közben nem szabad vizet inni. E népi vélekedés gyökere itt megtalálható: az étkezés közben megivott víz kihűti a gyomrot, előzi onnan az étkezéshez szükséges meleget, összekavarja, felhigítja az ételt.

„*Similiter retine animam tuam a potatione aquae super cibum, donec tibi semper in consuetudine veniunt, quia potatio aquae super cibum infrigidat stomachum et extinguit ignem digestionis et confundit cibum et generat impedimentum, si multum bibatur.*”

Az egészséges életmód elengedhetetlen feltétele: *a nyugodt alvás lehetősége*: egyenes és puha fekhelyen ajánlatos aludni, mégpedig egy keveset hanyatt fekve, egy órát a jobb oldalon, többet ne, azután a bal oldalon. Étkezés előtt nem tanácsos lefeküdni: ez soványtságot okoz, s a test nedveit kiszárítja.

„*Et si vis quiescere, super stramenta mollia et subtilia te reclina, deinde dormire temperate cum pace. Et dormi una hora super latus dextrum, deinde super sinistrum. Et scito, quod dormitio ante prandium macilentem reddit corpus et siccit humiditatem eius.*”

A reneszánsz ember életérzését fejezi ki a következő jótanács, egészségügyi indoklással, távol a középkor önmegtartó, aszketikus szellemétől: *ha éhes vagy, egyél!* Éhség esetén ugyanis káros nedvekkal telik meg a gyomor, ez nedvekkal való túltelítettséget, azaz betegséget okoz, s megzavarhatja az agyat is.

„*Et cum reperis desiderium comedendi, debes statim comedere, quia si non cito comederis, statim implebitur stomachus pessimis humoribus, qui trahitur de superfluitate corporis et turbat cerebrum.*”

Regiomontanus kalendáriuma nem tartalmazott részletes egészségügyi szabályokat. Az első, „Regimen sanitatis”-szal egyesített naptár 1480-ban jelent meg Augsburgban. De Regiomontanus véleménye is ez volt: „Medicus bonus etiam astrologus.”³⁷

³⁷ Weger: i. m. 17., 20. l.

A négy évszak

Ezután a négy évszak részletes egészségügyi és csillagászati tárgyalására tértek rá a pataki iskolások, az anyag rögzítése a 24.a—26.a oldalakon található.

Először minden évszak csillagászati adatait jegyezték le.

A tavasz például „tunc incipit, quando Sol ingreditur signum Arietis. Tunc est initium veris et durat per nonaginta tres et viginti tres horas et quartam partem unius horae. Hoc a decimo die in Martio usque ad vigesimam diem mensis Junii. In hoc mense dies et nox adaequatur.”

Elsorolták az egyes évszakok egészségügyi vonatkozásait is. Említésre méltó, hogy felhívták a figyelmet: ilyenkor egészséges salátát, csirkehúst és tojást enni, kecsketejet inni.

„Ver est calidum et humidum, aeri simile est. Excitatur in eo sanguinicus, et diffunditur per universa membra corporis et proficit in eo, quod fuerit, aequat complexionis temperamentum. Utilis sunt (est?) pulli gallinarum et carne(m) edere et ova et lactuca(m) et lac caprorum, et non est tempus eo melius, nec utilis ad minutionem. Et proficit in eo usus veneris et corporis motus et usus balnei . . .”

A csillagászati és egészségügyi megjegyzések közé azonban mindegyik évszakra négy figyelemreméltó bekezdés ékelődik: az évszak természeti jelenségeinek leírása. Ez sem a csillagászati szakkönyvekben, s nyilvánvalóan az egészségügyi szabályok között sem található, ez annak a fogalmazási gyakorlatnak első jelentkezése a magyar iskolázás történetében, amely hol prózában, hol versben, hol dolgozatban vagy házi feladatképpen mindmáig megvan. Ezt a témát Szalkai óta minden iskolásgyermek kidolgozta „A tavasz érkezése”, „A nyár”, „Ősz a természetben”, „Téli örömek” — vagy más, hasonló címeken.

Kisvárdai János, illetőleg diákja így írt a Bodrog-parti tavaszról:

„A legfelső régiókban ragyog az idő, szikrázik a levegő, szelek fujdogálnak, a hó elolvad, futnak a patakok, csörgedeznek a források. A hegyek között már csak a csúcsokon marad hó.

A fák koronái, az ágak rügyei sarjadni kezdenek, növekszik a vetés, zöldülnek a rétek, szépülnek és színesednek a virágok. Megindulnak a vizen a hajók. Levelekbe öltöznek a fák, s a föld fölől lesz díszes, a legelők új takarmányt növelnek. Minden visszanyeri erejét. Énekelnek a madarak, zeng a fülemile.

Az egész föld ismét virulni kezd, szépséggel ékesül, s olyan lesz, mint a legszebb, leggyönyörűbb menyasszony, aki tarkaszínű ruhába öltözik, hogy tessenek az embereknek lakodalmanak napján.”

„In summis regionibus lucescit tempus, nitescit aer, suflant venti, dissolvantur nives, currunt torrei, fontes scaturizant. Inter montes extolluntur humiditates ad summitates. Arborum capite ramorum germina surgunt. Crescunt segetes, virent prata, pulchrescuntur et colorantur flores. Navigantur naves. Induuntur arbores foliis et ornatur terra gramibus, generant alia pabula pascuae, cuncta resumitur vires. Cantant aves, resonant philomenae. Tellus reincipit virere. Totum ornatur in pulchritudine sua et fit sicut sponsa pulcherrima speciosa ornata varis coloribus, ut appareat hominibus in festo nuptiali.”

Magyar diák fogalmazása ez: a mi nyelvünkben jelent az „idő” szó időtartamot is, időjárást is. A „lucescit tempus” a „ragyogó idő” kifejezésére szembetűnő hungarizmus. Ezért a fogalmazás utolsó mondata is bizonyára a Tokaj-vidéki lakodalom sokszínű népviseletbe öltöztetett menyasszonyát idézi elénk.

*

Az évszakok különféle hatásainak ismertetése után ismét egy sorozat egészségügyi vonatkozású jótanács következik. Először olyan tevékenységek végzését ajánlják, amelyek jó hatással vannak az emberi szervezetre. Több közülük ma már közhelynek számít, így például a gyakori tejivás vagy a bor mértékletes élvezése, mai felfogásunk szerint is hasznos és jó dolog a pihenés, a jóllakottság, az édességek élvezése vagy az ebéd utáni szieszta.

„Haec sunt autem, quae impignant corpus. Quies, saturitas et esus cibarium dulcium ac diversorum et potatio lactis dulcis, callida potatio vini dulcis et dormitatio post comestionem . . .”

A gyakori fürdőlátogatásra való buzdítás is az élet újszerű szemléletéből következett. Hosszú ideig a vízben tartozkodni azonban — szól az intés — nem tanácsos.

„Frequens ingressus balneorum aquarum dulcium et in illis balneis modica mora, ne diuturnitate corpus debilitetur.”

Kellemesebbé teszik az ember életét a természet szépségei — új hang ez minden tekintetben. Jegyzetünk a következő sorokban a virágok látványának és illatának élvezését ajánlja: tavasszal a mezei virágokat, nyáron a rózsát, violát, mályvát.

„*Odorem sentias odoriferorum, ut quia in eo boni odor saporis fuerit. Veri tempore campus, ager (?) cum floribus et herbae naturae calidae, in aestate autem rosae et violae et flores malvae et quicquid fuerit in aestate.*”

Ovatosságra int szerzőnk az egyik leggyakoribb gyógymód, a hánytató szerek alkalmazásával kapcsolatban: a frigid természetűek havonta csak egyszer-kétszer éljenek vele.

„*Complexionis frigidae temperatae exercentur vomitus bis semel in unoquoque mense et maxime in aestate, quia vomitus lavat stomachum et purgat eum ab humoribus pessimis et putredinibus. Et cum pauci fuerit humores in stomacho, confortabitur calor facto vomitu.*”

Az életet szebbé tevő tényezők felsorolásának utolsó mondata ugyancsak az ember- és földközponti reneszánsz gondolkodást sugározza: „Nagyon jó, nagyon hasznos az öröm, a vidámság.” („*Et multo melius et utilis est gaudium et laetitia.*”)

Mi lehet *ártalmas* az ember életében? Mit kerüljön el?

Erre is választ kaptak a pataki iskola diákjai, mégpedig — akárcsak az előző részben — „*regula Hypocratis*” szerint. Némelyek ezek közül ma is megállják a helyüket: káros ma is végnélkül enni, sokat inni, kimerítően dolgozni, mértéktelenül menni, gyalogolni, idegeskedni, félni stb. Sok viszont naiv, ma már komikusnak tűnő: káros ebéd előtt kemény fekhelyen aludni, kénes fürdőbe menni, sós ételt enni, nagyon régi bort inni, gyakran ért vágatni . . .

„*Sequentes autem sunt, quae macerant corpus: debilitate atque desinenter comedere et bibere multum et multum laborare . . . extra mensuram deambulare, dormire ante prandium super stramenta dura . . . mentem sollicitare et meture et balnea aquae sulphureae intrare. Comedere salsas cibos. Vinum vetus multum potare, multum quoque egredere sanguinem minutionem . . .*”

A négy vérmérséklet és a négy fő testrészt

Arisztotelész logikai négyzetébe illesztve a 26.b oldalon a négy temperamentum ismertetését olvashatjuk „*Figura complexionum*” címmel. Az elhelyezés illusztrálja a contrarius, subcontrarius, subalternus és contradictorius logikai viszonyokat az egyes vérmérséklet-típusok között.

Az egyes tulajdonságok részletezése Hippokratész alapján történik, lényegében így szerepelnek a mai pszichológiai szakkönyvekben is, leszámítva néhány korabeli különlegességet: a négyes tulajdonságrendből az adott vérmérsékletű emberre vonatkozó két tulajdonság, valamint jellemző színének megjelölését, ezen kívül a női nemmel adódó kapcsolatokra való alkalmasságát. Ez utóbbiból következik, hogy e temperamentum-típusokat csak a férfiakban vélték felfedezni.

Ilyen például a *kolerikus* ember: csapongó gondolkodású, ha azt mondja valamire, hogy megteszi, azt nem mindig valósítja meg. Indulatos, hirtelen gerjed haragra. Mint a szél, forog és változik: ha valamikor örül, igen könnyen válik hangulata haragossá. De vakmerő is, gyorsan feltámad benne a merészség, s akkor olyan, mint a megháborodott, a bolond. A kolerikus ember keze, lába és melle szőrös — olvashatjuk —, a színe pedig, mint a sáfrányé, tulajdonságai: száraz, meleg. S az utolsó mondat: „*mulieribus mediocriter aptus*”.

„*Colericus est siccus et calidus et paucos habet humores et est enim crocei coloris . . . Et hyrsutus in manibus et pedibus et pectoris et est versutus in mente, quia quod agere pronuntiat, raro opere adimplet. Et est vehemens, irascitur quidam subito, quia non dimittit iram a corde. Et cholera iram provocat. Et sicut ventus vertitur et mutatur, nam si aliquando iucundatur, ex facili ad iram provocatur. Est etiam audax: cito exercet audaciam, quasi vesanus et debilis . . . est boni ingenii et bonae memoriae . . . et diligit mulieres et cum eis laetatur et conversatur. Est siccus, calidus, mulieribus mediocriter aptus.*”

Milyen a *szangvinikus*?

Piros színű, a négy alkati elemből ő nedves és meleg. Nagy vágyai vannak, de meg is tudja valósítani ezeket. Jó képességekkel rendelkezik, de emlékezete gyenge. Mindig jókedvű és szeretetre kész. Ez azért van, mert kevés benne az epe, sok viszont a vér és a lép. Nagy szíve van, innen származik a szeretet, nem gyullad haragra. Az utolsó megjegyzés: „*mulieri dulcis et aptus*”.

„*Sanguinicus est humidus et calidus, rubicundus. Multum appetit et multum potest. Boni ingenii et malae memoriae. Semper hilaris est et amore paratus, et hoc ideo, quia paucam*

habet de felle et multum de sanguine et splene. Et secur (sic!) habet magnum, a quo amor procedit, non concitat iram . . . Est calidus, humidus, mulieri dulcis et aptus."

Néhány flegmatikus tulajdonság: a négyes tulajdonságrendben a hideg és a nedves illik rá, jellemző színe a fehér. Az arca mindig sápadt, nehezen mozdul, lomhaszívú, sokat kísérletezget, óvatos, mivel sok fölösleges nedvvel rendelkezik. „Langyos” ember, se hideg, se meleg, sokat alszik. Nem különösebben tehetséges, rossz emlékezetű, s végül „raro mulieribus aptus”.

„Flegmaticus est frigidus et humidus, est autem albi coloris et in facie pallidus est, gravis et tardus in corde et experitur multum, quia humores multos habet superfluas. Est etiam tepidus, id est non multum calidus, nec multum frigidus, sed mediocriter univertur . . . Quia humores multos flegmaticos habet, multam dormit . . . Est ideo mali ingenii et malae memoriae. Est humidus, frigidus, raro mulieribus aptus."

Egy-két kiragadott mondat a melankólikus vérmérséklet sajátosságaiából: Hideg és száraz, fekete a reá jellemző szín. Halvány az arca, a haja zsiros, s ennek az az oka, hogy sűrű fekete vére van. De mennél több folyadékot iszik, hogy javítsa vére összetételét, annál inkább rosszabbodik állapota, mivel gyenge, erőtlen természetű. Rossz temperamentum ez, telve irigységgel vegyített gyűlöléssel. Nincs tehetsége semmire, bár memóriája megfelelő. Nincs szerencséje az asszonyokkal sem: „nunquam mulieribus aptus”.

„Melancolicus est frigidus et siccus, est autem niger in colore et pallidus et unguos habet capillos. Et hoc ratio, quia habet sanguinem nigrum et spissum. Et quanto magis bibit, ut melioratur, tanto palescit et debilitatur, et hoc ratio, quia debilem habet naturam . . . Melancolia est vilis et plena invidia congregante odio . . . Male ingenii et bonae memoriae. Et est siccus, frigidus, nunquam mulieribus aptus."

*

Ezután a négy fő testrészt tárgyalása következik, a 27.a oldalon, „Sequitur de cognitione quatuor membrorum corporaliū” címmel. Itt azonban nem az egyes testrészek tulajdonságainak leírását olvashatjuk, hanem elsősorban a velük kapcsolatos betegségekkel, ezek tüneteivel s az orvoslás módjaival foglalkozik jegyzetünk.

Első a fej. Betegséget okoz, ha benne túlságosan sok nedv gyűlik össze. Ezt a következők jelzik: homályosodik a látás, nehéz lesz az ember feje, fájdalom a halántékokban, fülzúgás, az orr eldugulása stb. Ilyen esetekben a következőket ajánlatos tenni: Édes borban „szép” (?) gyökeret forraljunk addig, míg az el nem fő benne egészen. Ezzel kell reggel gargalizálni, míg csak nem érzi a beteg, hogy használ.

„Corpus dividitur in quatuor partes. Prima est caput. Quando congregantur in eo superfluitates, poteris scire per signa. Fit namque tenebrositas oculorum, gravitas, dolores temporum, fremitus aurium, inclusio nasorum. Si quis ergo (habet istam), decocquat ipsum (?) in vino cum radicebus pulchris, donec diminuat medicinas, et teneat ipsum in ore gargarizando mane, donec sentiat sibi prodesse."

De más gyógyszer is van. Használ, ha a beteg ételébe mustármagot teszünk, vagy ha kenőcsöt készítünk: 12 unciát veszünk a hierácium porából, s ezt összefőzzük egy font faggyúval. A használat módjáról további felvilágosítást nem ad jegyzetünk, csak azt említi, hogy alvás közben hat. Bizonyára ezt a főzetet is — mint a következőket — rákötötték a fej fájó részére. — A bekezdés utolsó mondata: ha valaki beteg és elhanyagolja, az sokkal nagyobb bajt is szerezhet magának: elvesztheti látását, agyvelő-fájdalmakat szenvedhet és sok mást.

„Utitur etiam in cibo suo grano sinapis, atque operas de pulvere deyerati cum duodecim (unciis), sebim decocquas in ponde unius cum pulvere, confecto de his unguento et hoc in dormitione sua. De remedio capitis. Si vero optinuit hic et negligit, sumere potest periculosas infirmitates, et inde corruptionem visus, dolorem cerebri, et multa alia de generibus omnibus. Dominus te custodiat omni tempore vitae tuae!”

Kisvárdai János nem elégedett meg az előre leírt szöveggel, néhány jótanáccsal ki is egészítette azt, a lapszéli jegyzetek tanúsága szerint. Amikor a szövegben arról esik szó, hogy „cum radicebus pulchris” kell az orvosságot készíteni, az idézett szavak fölött ott a megjegyzés: „ut cynamonium”, vagyis fahéjat ajánlatos használni. De a fejfájás ellenszere az ecetben megfőzött tárkony is, amelyet a halántékra kell kötni.

„Si quis patitur dolorem capitis, quia caput minus est calidus, tunc recipiat arthemisiām et decocquat in aceto et liget ad tempora capitis, sic curabitur.”

Különféle szembejokra is van javaslat a patáki tanárunknak: a jól megmosott fehér üröm és tojásfehérje keveréke, amivel ugyancsak borogatást ajánl.

„Item quando est fluxus oculorum vel obscuritas aut si quis patitur optalmiam, tunc recipiat absintium et lavat bene, post hoc recipiat albumen ovi, et cum leva lerentio, similiter commisceat cum absinteo, imponens super paramentum, liget ad oculos et curabitur.”

A következő fő testrész a mell, ami egészében jelentette a mellkas szerveit: a szívet, a tüdőt, de a gyomrot is. Légzési, emésztési zavarok kerültek e tananyagrészt kapcsán sorra.

A betegség szimptomái itt a következők: akadozik a nyelv, a száj íze sós, ecetes, öklendezés a gyomorból, kesernyést érez az ember, mert sok a gyomorban a nyálka és a fekete epe. Szükséges ezt csökkenteni, mégpedig hánytatószerekkel. Utána rózsacukrot ajánlatos bevenni, aloe-gyökérrel keverve. Ezt jól össze kell törni, egybekeverni, hogy a bevévés után kellemes érzést keltsen. E célból lehet keverni rózsavízzel vagy tiszta borral is. Ettől az ember megerősödik, és utána jó étvágygal tud enni. Evés után szintén ajánlatos a „Balenga”-aloe gyökérből készült orvosságból egy unciányi mennyiséget bevenni. Ha a beteg nem akarja ily módon gyógyíttatni magát, abból a következő bajok keletkezhetnek: oldalfájás, fájdalom az erekben, lázas lesz, megbénul a nyelve, nem tudja majd rendesen formálni a szavakat stb.

„Pectus est secunda pars corporis. Si itaque in eo superfluitates congregantur, tunc signa sequuntur: lingua fit ponderosa, os salsum et acetosum et de aliis orisum stomachi, acerbum sentit homo, colera et lussis adest. Oportet ergo diminuire de congregatione et uti vomitu. Et post vomitum sumere czuchrum rosarum cum ligno aloes. Et mastrire et commasticare ipsum, ut (excitat) perfectum aromatum post assumptionem, ipsam czuchri rosali (potest commiscere) cum aqua rosae vel vino perfecto. Et sic homo confortatus est, postea cum appetitu comederet. Et post comestionem sumere ad magnitudinem unius unciae de electuario magno dyarisum, quod est confectum de ligno aloes Balenga. Hoc qui non fecerit delentire, potest incurrere dolorem lateris et dolorem in venibus, et febrem et impedimentum linguae, non potest bene formare sermonum, et aliae aegritudines quamplures.”

A harmadik fő testrész a vese. Megbetegedésének jelei: fájdalom a térdekben, bénulás, belső szelek. Az orvoslás módjai ugyanazok, mint az előző részben, a „pectus” bajai esetében. Ha viszont elhanyagolják, ez súlyos következményekkel járhat: beteg lesz a lép, fáj az ember háta, vérfolyás, elromlik az emésztés, zavar támad a máj működésében.

„Tertia pars est renes. Si itaque in eo superfluitates congregantur, tunc signa sequuntur inflationis: dolor genuum, rigor et ventositas deambulans. Oportet ergo facere purgationem cum arguo lenientis et subtili et utatur regimine, quod superius descripsimus in pectoribus. Quod si hoc non facitur, potest infirmitatem splenis et dorsi et fluxum sanguinis vel ventis et corruptionem digestionis et epilationem epatis.”

A negyedik fő szerv a máj, amely a nedveket termeli. Jegyzetünk azonban ezt már nem tárgyalja, a fenti sorokkal a fejezet hirtelen megszakad, befejeződik.

A négy fő testrészt tárgyaló rész a későbbi nyomtatott német kalendáriumokban „Von allen gebranntem Wassern” címmel szerepel, amelyben különböző növények forrázatát ajánlják — Szalkai jegyzetéhez hasonlóan — a különféle betegségek gyógyítására. 1514-ben jelent meg Michael Schrick kötete Nürnbergben „Destillierbuch” címmel e témáról.³⁸ — Érdemes jegyzetünk „receptjeit” az első magyar nyelvű orvosi kompendiumgyógy-szereivel is összehasonlítani, amely a XVI. század második feléből való, s amelyet 25 év előtti közreadója a kor színvonalán állónak, korszerűnek és modernnek nevez.³⁹ E kéziratosa mű terjedelme hatalmas, de lényegében ugyanolyan feldolgozásmódot találunk abban is, akárcsak jegyzetünkben. Az összes testrészt végig veszi az, nemcsak a legfontosabbakat, s így részletezi a velük kapcsolatos betegségek okait, jeleit, majd orvosságait. Gyógyászati alapelvük is közös: minden betegséget a nedvek keringési zavarai okoznak.

*

Asztronómiai komplex tananyagunk végére érve — tartalmának ismeretében — megoldható a kódex *zenei* részének végén található, két döcögős distichonból álló vers értelmezése is. E tananyagrészt befejezve ugyanis diákunk nem említi meg — ahogyan a többi befejezett résznél teszi — a lemásolás pontos dátumát, ez a vers rejt magában valamilyen időpontot.

³⁸ Karl Sudhoff: Iatromathematiker. Abhandlungen zur Geschichte der Medizin. II. köt. Breslau. 1902. 41. 1.; Weger: i. m. 22. l.

³⁹ Varjas Béla: Egy XVI. századi magyar nyelvű orvosi kompendium. Bpest. 1940.

A „költemény” így hangzik:

Cum Sol giro lucis patiebatur eclipsim.
Annorum, cui nomen domo Jovis erat.
Recte Mathias, dumque polonos instar acervis
Terra fovebat predis, liber iste finit.

A verset Bartha Dénes is közölte említett kiadványában.⁴⁰ Mi a második sor utolsó előtti harmadik szavát „domo”-nak olvassuk, nála ez „dono” (valóban így is olvasható). Ő a verset „a Mátyás halála utáni lengyel betörésre” vonatkoztatja. Ez a feltevés azonban tüzetesebb vizsgálat után tévesnek bizonyul.

A vers szerint ugyanis a könyv (illetőleg a zenei anyag mintapéldánya) akkor készült el, amikor a Nap fényes pályáján (giro lucis) megtörtént az évek óta esedékes fogyatkozás (eclipsis annorum), azon a helyen, amelynek neve: Jupiter háza (domo Jovis). Mindez Mátyás uralkodása alatt történt (recte Mathias, helyesebben Mathia), amikor ő, Mátyás szinte a föld nagyságával felérő (instar terra) hatalmas zsákmánnyal (acervis predis) kedvezett a lengyeleknek.

Hogyan lehet ezt a két eseményt az időben elhelyezni?

Nézzük először a második mozzanatot. Mátyás uralkodása idején feszült viszonyban volt Kázmér lengyel királlyal. Többször hadat viseltek egymás ellen, visszaikat mindig fegyverrel intézték el. Egyszer kényszerültek csak tárgyalásztalnál megkötött kompromisszumra: az *olmützi egyezségben*. A Csehország rendjei által királlyá választott lengyel Ulászlóval, Kázmér fiával ekkor állapodott meg Mátyás a cseh tartományok felosztásában. Versünk szerzője nyilvánvalóan rokonszenvezett Mátyással: őt tekintni nagylelkűnek, aki Lengyelországnak területeket engedett át, mintegy ajándék-képpen. Ez a találkozás 1479 nyarán zajlott le, hallatlanul fényes külsőségek között, amelyről Thuróczi is, Heltai is részletesen megemlékezik.⁴¹

Ami a másik eseményt illeti: „Jupiter háza”, tudjuk, hogy ez pontos csillagászati meghatározás: minden bolygónak van saját „domus”-a a zodiákus-körön. *A Jupiter helye, „háza” nappal a Bak, éjjel pedig a Rák csillagképe.*⁴² Üssük fel Regiomontanus kalendáriumát: láthatjuk a függelék ábrákkal kísért adatsoraiból, hogy 1479-ben két részleges holdfogyatkozás és egy részleges napfogyatkozás volt. Az első holdfogyatkozás júliusban, a második decemberben, a napfogyatkozás ugyancsak decemberben következett be. Regiomontanus naptára (de Szalkaié ugyancsak) azt is pontosan megmutatja, hogy ezekben a hónapokban melyik zodiákusjegyben járt a Nap: június 12-től július 13-ig tartózkodik a Rák csillagképben, december 12-től január 11-ig pedig a Bak-ban. Tehát ebben az évben valóban Jupiter „háza”-ban történtek a fogyatkozások.

De az olmützi egyezség és Jupiter háza között is van összefüggés: Amikor a Nap itt tartózkodik, akkor jó — az asztrológia szabályai szerint — királyt koronázni, új ruhát szabtatni, lovagolni, vetni, *királyokkal, hercegekkel tárgyalni és egyezkedni*, pénzüveleteket végezni. Bonfini kötete számtalan példával bizonyítja, hogy Mátyás minden jelentős cselekedeténél „megkérdezte a csillagokat”. Vele volt Olmützben 1479 nyarán egyik udvari csillagásza, a lengyel Ilkus Márton is, s akkor tárgyalt a király, amikor a Jupiter bolygó „védelme alatt” állt.⁴³ (De valószínűleg Ulászló csillagásza is ezért választották ezt a napot . . .”)

A zenei jegyzet mintaszövegét — mindezekből következik — kétségtelenül *1479-ben* írták le. Vajon Kisvárdai János költötte a verset még ifjúkorában, itthon vagy Krakóban, vagy máshonnan, valamilyen könyvből származik (erre enged következtetni a „liber” szó), ezt már nehéz lenne megállapítani. Az viszont bizonyos: suta kis versünk Mátyásnak az egyszerű emberek közötti nagy népszerűségét, tekintélyét meggyőző erővel bizonyítja.

Tananyagunk és a korabeli művelődés

A tartalmi ismertetés után érdemes néhány megjegyzésben (azaz „consideratio”-ban, a krakkói szakkifejezés szerint) rávilágítani azokra a kapcsolatokra, amelyek tananyagunkat a korabeli művelődéshez fűzték.

⁴⁰ Bartha: i. m. 3. l.

⁴¹ Thuróczi János: Magyar Krónika. Fordította Geréb László. Bpest. 1957. 185. l.; Heltai Gáspár: Magyar Krónika. Bevezette Varjas Béla. Budapest. é. n.

⁴² Bezdold—Boll: i. m. 73. l.

⁴³ Az asztrológiai szabály: Weger: i. m. 40. l.; Ilkus Olmützben: Szathmáry: i. m.

Jól látható a fejezetből, hogy a középkori iskolázás hét „szabad” tudományának asztronómia-ága *jelentős mértékben differenciálódott a XV. század végére*. Három, önmagában is jelentős, terjedelmes, de egymással is szoros összefüggésben levő ismeretkört foglalt magába: a *naptárszámítást, a csillagászatot, valamint az egészségügyi ismereteket*. Jegyzetünk szerény iskolai lecsapódása ezeknek a szélesterjedelmű, gazdag tartalmú ismeretköröknek, amelyekről — bár sok bennük a téves okfejtés, balhiedelem és babona — a tudományok fejlődésének dialektikus útját ismerve nem tagadhatjuk meg a *tudomány rangját*.

Az ismert társadalmi-gazdasági okok következtében ezek a tudományszakok ebben az időben nagy fejlődésnek, virágzásnak indultak az egyetemeken s más művelődési központokban. E tudományok nekilendülés a következő évszázadban hozza meg majd nagy eredményeit: a Gergely-féle naptárreformot, Kopernikusz heliocentrikus elméletét, s Paracelsus, Vesalius új gyógyászati elveit és módszereit. A XV. század újszellemű tudományok vizsgálódásai, alapozó kutatásai nélkül ezek az új eredmények, amelyek forradalmasították az európai tudományt, *aligha jöhettek volna létre*. Az ókori — annak idején visszhang nélkül maradt — e témába vágó tudományos hipotézisek és ötletek ezek által kezdtek most bizonyítottakká vagy éppen vitatottakká válni, most lettek szélesebb körben ismertek, s ezáltal elismertek vagy elvetettek.

Kódexünk tárgyalta fejezete is bizonyítja a *világi tudományok szétterülését*, mivel e tudományok alapelemeit egy egyszerű városi iskolában tanították, természetesen nem minden tanulónak, nem is a tanulók zömének, hanem a kor szokásai szerint csak annak a néhánynak, akik ezt kívánták.

E tudományok — s iskolai tananyagunk is — kétségtelenül kizárólagosan világi jellegűek, s a bennük való elmélyülés *jó érvényesülési lehetőséget nyújtott az egyre sokasodó világi pályákon* bárkinek. Jól példázza ezt éppen Szalkai László pályafutása is. Egy pataki vargamester fia volt, s jegyzetének megírása, megtanulása, azaz pataki iskolás éveit után máris a budai királyi udvar egyik gazdasági ügyintézője, kancelláriai hivatalnok, „udvari ember”. Egész életében gazdasági és kereskedelmi, s az ezekkel szorosan összefüggő társadalmi-politikai-közéleti ügyekkel foglalkozott. De a kor szokása szerint élénk szellemi tevékenységet kifejtő kört tartott maga körül tudósokból, írókból, művészekből. Arra, hogy pappá szenteltesse magát, csak élete vége felé, mint az ország kancellárja szánta rá magát, bár ezt megelőzően is magas egyházi címekkel és nagy egyházi javadalmakkal rendelkezett. A pappászentelés volt annak feltétele, hogy elnyerje az esztergomi érseki széket is. E legfőbb országos méltóságok javait azonban nem sokáig élvezhette: a mohácsi csatamezőn ő is ottvesszett.⁴⁴

Sok, e *tudományszakokban képzett embert igényelt a kor társadalmi élete*, uralkodó osztálya és feltörekvő rétege egyaránt. Gyakran hasznosították az ezekben az ismeretekben járatos szakemberek tudását a királyi, főpapi, főúri udvarok éppen úgy, mint a városi polgárok, kereskedők, kézművesek és patríciusok, vagy a falusi papok, iskolamesterek, ispánok.

A csillagoktól „kérdzte meg” például II. Gyula pápa koronázásának megfelelő óráját, III. Pál pápa a konzisztóriumok időpontját éppen úgy, mint a városi kereskedő a hajószállítás vagy a pénzügyi tárgyalás alkalmas kezdetét. Mátyás király sem tett e nélkül semmit. „Úgy látszott, hogy semmihez sem fogott hozzá a csillagok megkérdezése nélkül; ezekből akarta kitudni az Isten akaratát, a kedvező órát” — írja Bonfini —, minden jelentős diplomáciai vagy hadászati lépés előtt „tanácsot kért a matematikusoktól és csillagásztól”.⁴⁵

Szalkai után egyébként még hosszú életet élt maga a tudósok körében az asztrológia. *Rudolf császár* prágai udvara csak egyik dokumentuma ennek („Készítsd el Kepler horoszkópomat” — szól Madách-csal az uralkodó), de még *Goethe* is nagyra becsülte és életében magvalósultnak tartotta születésekor készült horoszkópját. Ezt írja 1749. augusztus 28-ról a „Dichtung und Wahrheit” első oldalán 1811-ben: „Die Konstellation war glücklich”.⁴⁶

Mindezek ellenére jól megfigyelhető az is, hogy e hármas ismeretanyag, tudományos és babonás részeivel együtt, néhány évtized múlva *teljesen kiszorult az alap- és középszintű iskolázásból*, a reformáció és az ellenreformáció hatásának eredményeképpen. E „reális” ismereteket a protestáns, majd pedig a jezsuita kollégiumokból a latin grammatika és a klasszikus auktorok, azok közül is jobbra a moralizáló antik szerzők szorítják ki.

⁴⁴ Balogh István: Szalkai László esztergomi érsek. Kassa. 1942; Horváth János: Az irodalmi műveltség megszólása. Bpest. 1935. 195. l.

⁴⁵ A pápákkal kapcsolatos adatok: Bezold—Boll: i. m. 44. l.; Mátyásról: Bonfini: i. m. — többek között — 217. 220., 313., 335. l.

⁴⁶ Goethe horoszkópját részletesen elemzi: Bezold—Boll: i. m. 85. l.

A szorosán egyívé tartozó hármas ismeretkör más módon mégis tovább élt a szélesebb néptömegek körében. A Szalkainál olvasható tananyag ugyanis nemskóra sajátos módon átfর্মálódott: kimaradtak belőle a didaktikus részek, számítási gyakorlatok, elvontabb csillagászati magyarázatok, s így alakult ki belőle az *első népkönyv*, amely századokon keresztül a parasztság és a városi plebejus rétegek egyetlen világi olvasmánya lett: a kalendárium.

A kalendárium a XV. század végétől kezdve rohamos gyorsasággal terjedt el Európa-szerte, Regiomontanus neve alatt. A nagy német csillagásznak 1474-ben jelent meg német és latin nyelvű naptára. A népi kalendárium azonban ebből a tudományos műből nem sokat örökölt, hanem annak — Szalkainál is található — iskolás változatát folytatta. Regiomontanus neve inkább csak a jó cégért jelentette.

A XVI. század végén jelent meg az első magyar nyelvű kalendárium a kolozsvári Heltai-nyomdában, amely ettől kezdve több tucat kiadást ért meg. A legutolsót Budán nyomták 1873-ban, Bagó Mártonnál. Címlapjából, amely felsorolja teljes tartalmát, látható, hogy anyaga szinte semmit sem változott Szalkai fentebb ismertetett fejezete óta, négy száz esztendő alatt:

„Csizió avagy az Astronomiai tudománynak rövid értelemmel való leírása. A' Csillagoknak, Planétáknak és Égbeli Jeleknak 'sat. különb-különb természetöknek folyásáról, az emberek' négyféle complexiójáról, természetiről és tulajdonságáról; mindenik hónapban micsoda rendtartással éljen az ember mind ételben és italban, mind aluvásban, fürdésben, tisztulásban és érvágásban.”

Visszatérve Szalkai pataki jegyzetéhez, fel kell figyelniük arra a tényre, hogy *Kisvárdai János modern szerzőket, a kor legjelesebb tudósait tanítja a pataki iskola diákjainak*. A nagy hírű bécsi professzor, Vitéz János majd Mátyás pártfogoltja: *Johann Peuerbach* ábráját látjuk a jegyzetben, s még többet találkozzunk a kor legnagyobb csillagászának, *Regiomontanus*nak nézeteivel. Ő néhány esztendeig Magyarországon tartózkodott, Mátyás udvari asztronómusa volt, professzora a pozsonyi Academia Istropolitana-nak, jelentős tudományos művek szerzője. Bennük helyesbítette a ptolemaioszi számításokat, tökéletesítette a vizsgálati módszereket. Nevét még a későbbi századok magyar kalendáriumi is megemlítik: „E' könyvecsék írta és csinálta Királyhegyi Müller János (Joh. Müller Regiomontanus, mely városnak közönségesen ismert német nevezete Königsberg, Burkusországbán) híres Ástronomus, Mathematikus és Mechanikus, született 1436-dik esztendőben, '40 esztendőskorában halt meg . . .”⁴⁷

Se nagy tudósok mellett jegyzetünk minden sora egy nem kevésbé nagytudományú férfiút idéz elénk: *Johannes Glogoviensis*-t, lengyelesen *Jan z Glogowa*-t, a krakkói egyetem tanárát. Csaknem negy évtizeden keresztül, 1468-tól haláláig, 1507-ig tanította az ifjakat, köztük a magyar fiatalok százait. Hatalmas enciklopedikus tudása művei között találunk grammatikai jegyzeteket, Donatus-interpretációt, poétikai és retorikai tankönyveket éppen úgy mint Arisztotelész-kommentárokat. „Vir omniquaque doctissimus, decus singulare universitatis Cracoviensis” — írták róla. Hírét-nevét leginkább mégis asztronómiai-asztrológiai műveinek és ilyen tárgyú egyetemi előadásainak köszönhette.⁴⁸

Valószínűleg a korabeli magyar tudományos élettel is kapcsolatban állt. Az asztrológia-történet monográfusa, Lynn Thorndike említi egyik kéziratát, a ma Münchenben levő *Summa astrologiae*-t, amelyekből sok részlet jelent meg nyomtatásban a különböző *Introductorium*okban később. Ebben a kéziratban *Johannes Glogoviensis* név nélkül, csak a nemzetiség megjelölésével magyar szerzők csillagászati fejtegetéseit is közli, amelyeket egy orosz orvos, *Georgius Medicus* de Russia tanulmánya követ.⁴⁹

Szalkai László csillagászati jegyzetéből a *tudós krakkói professzor tanítása hallatszék ki*. Ezt bizonyítja az a sok egyezés, amelyet nyomtatásban megjelent művei s jegyzetünk egésze, illetőleg egyes szövegrészei között kimutattunk. E műveket korábban egyetemi jegyzetnek írta „az ifjak oktatására”, „a hallgatók használatára”,⁵⁰ s több évtizedes kézirat használat után (többet csak halála után) adták ki nyomtatásban. Mint kézirat mintaszöveget kaphatta meg *Kisvárdai János* is Krakkóban, s magának lemásolva használta fel azután hazatérve saját pataki iskolájában.

⁴⁷ A fentebb idézett „Csizló” 1855-i budai kiadásából. — A Regiomontanus-kalendárium magyar fordításáról: *Weger*: i. m. 53—54. l.

⁴⁸ *Johannes Glogoviensis*ről: *Casimir Morawski*: Histoire de l'université de Cracovie. Moyen âge et renaissance. Paris—Cracovie. 1903. II. köt. 238., 256. l.; III. köt. (1905) 31., 53., 196., 231—232. l.; *Szerémi György*: Magyarország romlásáról. Erdélyi László fordítását átdolgozta Juhász László. A bevezetést és a jegyzeteket írta Székely György. Bpest. 1961. 42. sz. jegyzet; *Lynn Thorndike*: i. m. 449—453. l.; *Kovács Endre*: A krakkói egyetem és a magyar művelődés. Bpest. 1964. 32., 60. l.

⁴⁹ *Lynn Thorndike*: i. m. 453. l.

⁵⁰ „pro institutione juniorum” *Computus chroimetralis*. Krakkó 1507. A/2.; „in communem studentum utilitatem hoc compendium scribere institui.” *Introductorium compendiosum*. Krakkó. 1513. 3. l.

Kisvárdai János minden valószínűség szerint tanítványa volt Johannes Glogoviensisnek 1481—1484 között. De nemcsak az egyetemi oktatás hozta őket egymáshoz. 1483-tól 1487-ig — tehát Kisvárdai János ott-tartózkodásának egy ideje alatt — ő bérelte a magyar diákok szálláshelyét, a magyar „burza” házát és telkét az egyetemtől. Ő fogadta fel őket, s az ő felügyelete alatt éltek a Krakóban tanuló magyar diákok ezekben az években.

Jegyzetünk segítségével tehát jól nyomon követhető a külföldi egyetem, illetőleg egy professzor hatása egy magyar iskola oktatási-nevelési gyakorlatában. Ritka lehetőség ez diákjaink XIV—XV. századi külföldi egyetemjárásainak történetében.

Krakko egyébként ebben az időben (különösen 1470—1510 között) az *európai csillagászati tudomány középpontja* volt. Nem hiába írta Bonfini 1491-ben: „Krakkóban nyüzsögnek az asztrológusok”,⁵¹ itt tanszéke volt a matematikának, de külön az asztro-nómiának és az asztrológiának is. Nem egy tanárról tudunk, aki matematikus, orvos és asztronómus volt egy személyben. Kopernikusz 1491—1496 között volt az egyetem hallgatója, s tanárai között volt Johannes Glogoviensis is. A Nap-központú világméretű bizonyítót műve, a „De revolutionibus orbium caelestium” ugyan 1543-ban jelent meg, de a gondolat felmerült már korábban is, s a geocentrikus világkép kritikája — jegyzetünk is bizonyítja — már Kisvárdai János tanulmányai idején elhangzott Krakóban. Kisvárdai János tehát valóban a legmodernebb tudományos elveket közvetítette pataki tanítványaiknak.

*

Kisvárdai János nemcsak korszerű ismeretanyagot, de jó oktatási módszert is hozott Krakkóból. Sok példát láttunk erre a fejezet tartalmi ismertetése során, itt csupán ennek kapcsán a tanítás közben használt *néhány feljegyzett magyar szót* regisztráljuk. A kódex „irodalmi” fejezete, amely Theodolus költeményét tartalmazza, bizonyítja, hogy a pataki iskolában a latinnal együtt mindig felhangzott az anyanyelv is, ahogyan ez akkor Európa-szerte szokásban volt. Az asztronómiai fejezet feldolgozása során történt magyar magyarázat szerény tanúja a lejegyzett néhány magyar kifejezés.

Nyelvevtörténetileg a „*torokgyík*” eddigi első írásbeli megjelenése a Teleki-kódexben (1525—1531) olvasható, a „*véghurka*” a vastagbél megjelölésére Pápai Páriz Ferenc „Pax corporis: az emberi test nyavalyáiról” című, Kolozsvárt 1690-ben megjelent művében szerepel először. A közbeszédben ez a szó igen elterjedtet lehetett, a Czuczor—Fogarasi szótár is értelmezi 1865-ben.

Két mai magyar szavunk még latinus formában szerepel Szalkainál. A cukor nála „*czuchrum*”. A szóalak fejlődésének valószínűleg ez az első formája, ebből alakult ki az 1490-i, majd 1505-i oklevelekben található „*czucarum*”, s a Frankovics Gergely „Hasznos könyv betegségek ellen” című 1588-ban kinyomtatott könyvében olvasható „*czukaron*”, amiből azután a mai forma származott.

Nem klasszikus eredetű, hanem a középkorban született hangutánzó szó a latin „*gargarizo*” kifejezés. A germán nyelvek nem vették át, mi igen, s Melius Péter „Herbarium”-ában (Kolozsvár, 1578) már így olvasható a jótanács: „A rhabarbarumot főzd meg vizes borban és a gégedet gargarizállyad vele”.⁵²

Jegyzetünk híven tükrözi a kor *humanista nézeteit a világról, a természetről és az emberről*. A kor gondolkodói — ellentétben a középkor teológusaival — sajátos *monisztikus, dinamikus egységben* látták a világmindenséget, s ennek összetartó és mozgató erőt keresték. Azt vallották, hogy az ember testi-lelki valója és a világegyetem között szerves kapcsolat van. Eget és földet, embert és állatot, élő és élettelen természetet az anyag fogja szerves egységbe: a *négy elem*, amely az egész világmindenséget alkotja. Egymásra-hatás csak ezen a rendszeren belül lehetséges: anyagi okok okozzák a jellembeli tulajdonságokat, a vérmérsékleti különbségeket éppenúgy, mint az egészséget vagy betegséget, jó vagy rossz időt, az évszakokat, nap- és holdfogyatkozásokat, sorsot, szerencsét, jövőndőt. A reneszánsz gondolkodót ezért elsősorban az ember helyzete érdekelte a világban, s az ember érdekében akarta megismerni a természet erőt.

Az új korszak, a születőben levő új társadalom embere nem érezte ellentétesnek ezt a felfogást a determinizmus és fatalizmus eszmei világával, amely az arab tudományosság és az averroizmus hatására, s az újplatonizmus feleledésének következtében ter-

⁵¹ Idézi: Kovács: I. m. 18. l.

⁵² Szarvas Gábor—Szinycsei József: Magyar nyelvtörténeti szótár. Bpest. 1889. I. köt. 1168., 1518., 364, 1065. l.; Zolnai: Magyar Oklevél-szótár. Bpest. 1902—1906.

jedt el, s tett szert nagy népszerűsége egész Európában. Sokszor egybefolytak ezek a kavargó eszmék, sokszor éles vitákban mérték össze erejüket képviselőik (gyakran Mátyás asztalánál is a budai palotában).⁵³

Jellemző e világkép megalkotóira és vallóira: bár tanaik ellentétesek voltak a vallással, ők — megalkudva a körülményekkel — általában nem álltak szemben az egyházzal, sok esetben maguk is egyházi rendbeli férfiak voltak. Jegyzetünk is jól dokumentálja ezeket az egymás mellett élő és ható eszmerendszereket.

E kor értelmiségi emberei hallatlan nagy érdeklődéssel figyeltek fel a különböző új tudományokra. A gombamódra szaporodó nyomdák egymás után adják ki a csillagászati, földrajzi, egészségügyi és más természettudományos műveket, korabeli szerzőktől származókat éppen úgy, mint a régebbieket, friss kommentárokkal. *E művek segítségével alakulnak ki a reneszánsz komplex ismeretkörök*, mint például az ismertetett fejezetben keresztül bemutatott asztronómia. *A korabeli iskolai oktatás — 1489-ben Patakon is — ezeknek az ismeretköröknek a mai értelemben vett tudományokká fejlődését szolgálták.*

*

Celio Calcagnini 1519-ben Zigler Jakabhoz, Ulászló király udvari orvosához írt levelében panaszkodik: kérte nemrégiben Szalkait, keresse ki részére Mátyás könyvtárában, a Corvinában az egyik Ptolemaiosz-kötetet, hogy azt magának lemásoltathassa. Szalkai azonban féltette a kéziratot, s nem adta oda.⁵⁴

A magyar humanista mecénás — jegyzetünk szerint — még Patakon, diák korában kezdte tanulni a könyv, a tudomány féltését és szeretetét.

⁵³ Vö. A filozófia története. Szerk. M. A. Dinnyik és mások. Bpest. 1958. 250—261. l.; Egyetemes filozófiatörténet. Bpest. 1963. 118—125. l.; Kardos: i. m. 202—227. l.; Elekes Lajos: Mátyás és kora. Bpest. 1956. 138—150. l.

⁵⁴ Kardos: i. m. 227. l.

Tömöry Márta:

Bosznia-Hercegovina anektálásának történetéből

(Részletek Thallóczy Lajos naplóból)*

I

Thallóczy Lajos érdekes egyénisége volt a múlt század utolsó, századunk két első évtizedének. Eredetileg Strommer (Benedek) Lajosnak hívták, Kassán született, de budainak vallotta magát,¹ születési éve 1857, bár haláláig 4 évvel idősebbnek tudták.² Már középiskolás korában figyelemre méltó történetírói készségről tanúskodó dolgozatokat írt. Egészen fiatalon előbb az országgyűlési gyorsírók között tevékenykedik, igen rövid ideig dolgozik a Nemzeti Múzeumban Fraknói Vilmos keze alatt, majd 1877-ben a budai levéltárba kerül, mint levéltáros. Kállay Benjamin³ közös pénzügyminiszter hamarosan felfigyel rá — nyelvtudása miatt —, s felviszi Bécsbe, a minisztériuma keretén belül működő udvari kamarai levéltárba, a Hofkammerarchivba, ahol előbb (1885-től) beosztott levéltáros, majd hosszú éveken át a levéltár igazgatója, s Kállaynak, mint Bosznia-Hercegovina kormányzójának jobbkeze a tartományok ügyeinek intézésében.⁴

Mellékfoglalkozás, vagy passzióként jut ideje csak a történelemmel foglalkozni — a bécsi Thereziánium és a bécsi Keleti (konzuli) Akadémia növendékeit oktatja magyar történelemre, jogra, illetve közjogra⁵, közben folyamatosan jelenteti meg főleg a középkori magyar, illetve balkáni szláv népek történetével foglalkozó tanulmányait. 23 éves korában egyetemi magántanári képesítést nyer, 26 éves korában akadémiai levelezőtag, s a 29 éves Thallóczyt már a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjai között találjuk.

* E cikk részlete szerző Thallóczy Lajos naplóból készülő, politikai történeti vonatkozású feljegyzéseit tartalmazó kéziratos munkájának.

¹Thallóczy születésekor budai származású apja kassai adóhivatalnok, akit röviddel fia születése után Budára, a pénzügyminisztériumba rendelték. Thallóczy iskoláit már Budán kezdte el.

²Születési évét megváltoztatta, mert csak így nyerhetett el egy oroszországi tanulmányutat, illetve kiküldetést. Hivatalosan mindenütt 4 évvel idősebbnek, azaz 1854-es születésűnek tudták.

³*Kállay Benjamin* (1839—1903) előbb országgyűlési képviselő szabadelvű programmal, majd a Sennyei-párt tagja, 1868 januárjától belgrádi főkonzul, diplomáciai ágens, Andrássy Gyula bizalmi embere. Az egymásnak küldött távirataikat sokszor siffrírozottan — titkos jelekkel, számokkal — írták. Ld. ehhez: Országos Széchényi Könyvtár Kéziratára (a továbbiakban OSzKK), Pol. Hung. 1732, ill. 1733. — 1878-tól a közös pénzügyminisztérium osztályfőnöke, 1882-től haláláig közös pénzügyminiszter, ugyanakkor Bosznia-Hercegovina kormányzója.

⁴A közös pénzügyminisztérium bosnyák-hercegovinai főosztályának beosztottja, később főosztályvezetője; előbb csak a tartományok közoktatásügyiyei tartoztak hatáskörébe. Később Kállay mindjobban rá támaszkodott általában a boszniai ügyek intézésénél. Thallóczy valóban a két tartomány kitűnő szakemberévé fejlődött.

⁵Elhangzott előadásait összegyűjtve nyomtatásban megjelentette: *A közjog kútfejei. Quellen des Staatsrechtes. Magyarország közjoga. Gyakorlati vezérfonal.* [Szerk.: Thallóczy Lajos, a cs. kir. Keleti Akadémia magyar közjog tanára.] Bécs. 1897. 369 l.

Nem feladatunk most tudományos munkásságának ismertetése, méltatása, csak utalunk arra, ami számunkra legpozitívabb ténykedésében: ő tette lehetővé a bécsi titkos levéltárakban őrzött anyagban való kutatást, felhívta erre a lehetőségre a fiatal magyar történészek, jogtörténészek figyelmét — ebben segítette is őket,⁶ a magyar oklevelek gyűjteményes kiadását szorgalmazta.⁷ 1898-ban teljesülne szíve titkos vágya, a budapesti tudományegyetem történeti tanszékére kapna meghívást, de Kállay visszatartja azzal, hogy Bécsben jobban teljesíti hazafiúi kötelességét: ha elmegy, helyére osztrák kerül. — Évekig reméli még, hogy egyszer mégis egyetemi tanár lesz, kapcsolata éppen ezért is szoros elsősorban a budapesti tudományos élettel, többször tart beszédet az Akadémián; több emlékbeszédet elhunyt akadémiai tagok felett. 1913-tól elnöke (17 éves korától tagja) a Magyar Történelmi Társulatnak. Mindezek mellett csak távolról részese a budapesti tudományos életnek, bár bécsi háza mindig nyitva áll nemcsak a történészek, hanem más tudományágak tudósai, művészei előtt is.⁸

Hivatali pályáján eléri a legmagasabb rangot, amit — miniszterségen kívül — akkor magyar ember elérhetett (belső titkos tanácsos). Az első világháború kitörése után, saját kérésére Szerbia polgári kormányzójaként 1916-ban a minisztériumból, illetve levéltárból Belgrádba távozik. Innen jön fel Ferenc József temetésére 1916 november végén, s visszautazásakor, 1916. december 2-án a hegyeshalmi vasúti szerencsétlenség egyik áldozata lesz.

Kállay megbízásából többször jár külföldön (Oroszországban, Németországban s a Balkán különböző országaiban) speciális megbízatással, pl. Bosznia-Hercegovina annektálása előtt Németországban azzal a megbízással, hogy a német sajtón keresztül a német közvéleménnyel Bosznia-Hercegovina bekebelezésének jogosságát „megértesse”.⁹

⁶ Baráti köréhez tartoztak a történétírók közül Károlyi Árpád, Takáts Sándor, Csányi Dezső, Fejérfataky László, Hodinka Antal; az akkor fiatalabbak közül: Szekfű Gyula, Eckhart Ferenc, Karácson Imre, Teleki Pál stb. A művészek közül Kresz Géza hegedűművész, Farkas Blanka énekesnő, Csányi Dénes festőművész s mások, akiket nem egyszer anyagilag támogatott, külföldi tanulmányútra segített stb. Ld. ehhez pl. OSzKK Quart. Hung. 2459. XI. f. 74. p.

⁷ „Magyarország melléktartományainak oklevéltára” címmel 1903—1915 között egymásután jelentek meg kötetei: I. a horvát véghelyek okmánytára. Szerk.: Thallóczy Lajos—Hodinka Antal. Bpest. 1903, CVII, 753 l.; II. A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések Oklevéltára 1198—1596. Budapest. 1907, 479 l.; III. *Thallóczy Lajos—Horváth Sándor: Alsó-szlavóniai okmánytár* (Dubnicze, Orbán és Szana vármegyék) 1244—1710. Bpest. 1912, XXXI, 450 l.

⁸ Johannes-, majd Traungassei lakása szinte szállodaként fogadta be a magyar politikusok, kortárs-tudósok mellett a tehetséges magyar fiatal értelmiségieket. Sokan hosszabb ideig nála is laktak. Ellátásukért Thallóczy „progresszív” állapította meg a fizetendő díjakat. Házjáról egyébként sok érdekes dologt beszéltek. (Mint valami közép-kori „nagyúr” íródeákot, krónikást — költőt — tartott, nagy összejöveteleket, vacsorákat rendezett. — Hölgyek ritkán jelenhettek meg házában, csak az ún. „fehér estéken”, amikor lakása festményeit, szobrait letakarták, nehogy a meghívott hölgyvendégeket „megbotránkoztassák”).

⁹ Mint egyik hivatalos útjával kapcsolatban jegyzi fel: „A nagyszerb marhaságot kell megértetni a német publikummal.” — Hivatalos kiküldetéseit mindig összeköti valamilyen tudományos érdekű látogatással, tárgyalással is. 1902-ben kétszer járt Németországban, januárban a porosz kultuszminiszterrel, von Stunos-szal a königsbergi töredékek visszakapásáról, majd 1902 decemberében a német közoktatásügyi miniszterrel. E tárgyalás után kapja vissza a magyar állam a bajor állami levéltártól a Hunyadi levéltár okmányait. (Ld. ehhez *Károlyi Árpád: Thallóczy Lajos élete és működése c. munkáját.* A Thallóczy Lajos Társaság kiadványai 3. sz. 7. l., továbbá OSzKK Fol. Hung. 1644. ff. 114—140. p. iratait. Müncheni csere-ügy, a müncheni Hungaricák kicserélése címen.)

Barátain kívül Budapesten kevesen szeretik, s az a vélemény róla, hogy osztrákká lett, pedig Thallóczy szinte csökönnyösen ragaszkodik ahhoz az elképzeléséhez, hogy ő Bécsben „missziót” teljesít, a magyar érdekekért harcol. A Bécsbe felutazó magyar politikusok legtöbbször meg találja a kapcsolatot — sőt, azok keresik meg őt! —, hogy tanáccsal segítse őket.¹⁰ Mint több helyütt írja, Kállay tanítványa ebben, akinek álmait (Kállay 1903-ban meghal) megvalósítva szeretné látni.

Politikai felfogásában a dualizmus törhetetlen híve, de Ausztria mellett Magyarországot egyenlő értékű félnek akarja látni. Nézete szerint Magyarország „történelmi jogon” hivatott arra, hogy pl. a Balkánból területet kapjon. A Monarchia erősödését, súlyának növekedését óhajtáná. Ugyanakkor Thallóczy is — akár Kállay — egyre jobban látja a Monarchia repedéseit, az együttélés nehézségeit, jobban, mint a vele együtt Bécsbe szakadt többi magyarországi hivatalnok vagy politikus. Talán azért is keresi a magyar politikusok, államférfiak barátságát, mert szeretné úgy irányítani, illetve irányíttatni az eseményeket, hogy azok folyamán Magyarország (maga a Monarchia) mind kevesebb zökkenőn menjen keresztül. Talán ezért is fog naplójához már az első években, ahogy Bécsbe kerül.

Bizonyos, hogy a Kállay-tanítványból idővel mind pesszimistább, kételkedőbb, szomorú ember lesz, akinek meg kell látnia, hogy elhibázott volt Kállaynak, majd utódja, Burián Istvánnak¹¹ bosnyák-politikája; a Balkánon nem valósulhat meg semmi a nagy magyar álmokból. Idővel mindinkább arról győződik meg, hogy süllyedő hajó a Monarchia. Elsősorban nem a külpolitikai viszonyainak rosszabbodása miatt; nem azért, mert a balkáni népek önállósulási, függetlenségi harcai eredménnyel végződnek, s ezzel a belső, kapcsolódó nemzetiségi problémák megnőnek; nem azért, mert a nemzetiségi politika rossz, helytelen, hanem azért, mert — mindehhez — gyenge egyénekből áll a Monarchia mindkét országában a vezető réteg. Kedvét veszti, nincsenek már lángoló, tervezgető sorok naplójában, csak megszokásból rója azokat.

Feljegyzései igen értékesek számunkra, mert sok olyan részletét, gyakran egészen ismeretlen „kulisszatitkát” mondják el a századforduló izgalmas külpolitikai, politikai eseményeinek, amelyekről nem sokat tudhattak még kortársai sem.

Maga Thallóczy úgy szól eleinte feljegyzései forrásértékéről, mintha azokat lekicsinyelné: „... fényes bizonyosága lett volna annak, hogy mennyit hazudik öntudatlanul a naplójáró, ha két-három ember egyoldalú információját készpénznek veszi. Rendkívül sokat haladtam az emberek megismerésé-

¹⁰ Elsősorban pl. Khuen-Héderváry Károly, Fejérváry Géza, Tisza István, Wekerle Sándor, ritkábban Szogyény Marich László, Sándor János, Forgách János stb.; az osztrákok közül a minisztereken (Ernst Koerber, Leo Bilinski) túl Berchtold Lipót, Alois Lexa Aehrenthal, M. Vladimir Beck, Ludwig Windischgrätz, Artur Bolfras, Conrad von Hötzendorf; Ferenc Ferdinánd köréből Alexander Bosch stb. Maga a király többször kérte magához. Pl. a balkáni ügyekben kérte tanácsát; utazásai után beszámoltatta szerzett megfigyeléseiről, tapasztalatairól. — Egyesek szerint kapcsolata egészen baráti volt Ferenc Józseffel, pl. minden január 1-én paprikás szalonnát küldött neki. A király megbízásából a trónörökösöknek — előbb Ferenc Ferdinándnak, majd Károlynak — magyar történelem, illetve közjog-oktatója volt.

¹¹ *Burián István* (1851—1922). Mint pénzügyminiszter 1903-ban lép Kállay örökébe, s mint ilyen a megszállt Bosznia-Hercegovina kormányzója, az annexió előkészítője. 1910-ben ad alkotmányt a két tartománynak. A magyar érdekek pártolásának vádlójával — éppen az annexió miatt — az osztrák parlamenttel, a Bienenherth-kormány többségét alkotó keresztényszocialista párttal kerül konfliktusba.

ben, vagy tíz év óta s mióta egy-két év óta contemporain históriát is forga-
tok, látom, hogy a memoireok mennél szélesebbek, annál több mondjuk a fir-
nisz (magyarul máz) rajtok . . .”¹²

Később mindinkább azzal a határozott céllal írta feljegyzéseit, hogy azokat a jövő történetírója forrásul használhassa. „Noha mindig s mindenben teljes objektivitásra törekedtem s kritikailag jártam el, e feljegyzésekben öntudatlanul is megnyilvánul gyakran a szubjektivitás. Néha csipős, néha goromba, gyakran túltermészetes a jellemzés. Kettő azonban bizonyos, hogy egyfelől *van értékük*,¹³ mert alkalmam nyílt sok olyat megrögzíteni, ami elszállott volna, másfelől, hogy igazságra törekedvén, mindenütt idézem a forrást, kerülöm az egoizmust. Mindazonáltal — teszi hozzá — a történetíró csak közvetlen kritikával használja ezeket a feljegyzéseket, mert a hirtelen feljegyzések közvetlen értékét paralizálja, hogy a csak máshonnan kideríthető folyamat összekötő szálai gyakran megszakadnak.”¹⁴

Valóban a magyar politikai élet sok fontos eseményéhez állott közel, s amit látott, hallott, személyes élményét — sok esetben másod-harmadkézből kapott értesüléseit — hűen feljegyezte. Ezek az intim részletek teszik naplóját ma érdekessé, értékessé.¹⁵

Kétségtelen, hogy számunkra legértékesebbek naplóinak a politikai történettel foglalkozó feljegyzései, azokból is elsősorban azok, amelyeket idővel mindinkább nem közönséges, hanem gyorsírással írt. A sztenogrammos sorok mindjobban eluralják naplóját. A világháború kitörése idejétől csak gyorsírással ír, vagy — ha másnak diktál — gyorsírással írat.

Maga értékeli feljegyzéseinek e gyorsírásos részeit 1914-ben, amikor a háború kitörése után naplói sorsát biztosítani akarja: „Legértékesebbek gyorsírással írott feljegyzéseim és naplóm.”

Mint említettük, Thallóczy nem mindig írta feljegyzéseit sajátkezűleg. A századforduló után, a mindjobban bonyolódó politikai harcok eseményeiről sokasodó mondanivalóját titkárainak (Jaszenovics-Jávor Gézának,¹⁶ illetve Traeger Ernőnek)¹⁷ diktálta. A naplókba betekintést más nem kaphatott. 1914-ben megfogalmazott „végrendelkezése” szerint naplóját halála után 25 év múlva bocsáthatják a kutatók — a nyilvánosság — rendelkezésére. A gyorsírásos feljegyzések „áttételére” Jaszenovics Gézát jelölte meg, készpénzt hagyva honorálására. 1920-ban az akkori Kultuszminisztérium a gyorsírásos részek megfejtését Peregriny Jánosra¹⁸ bízta, s nem Jávorra. Jávor csak később kapcsos-

¹² OszKK Quart. Hung. 2459. I. köt. 602. p.

¹³ Kiemelés tőlem — T. M.

¹⁴ *Traeger Ernő*: Thallóczy Lajos bécsi magyar tanyáján. Az egységes magyar gyorsírási könyvtára 128. sz. Bpest. 1936. 18 l. (gyorsírással).

¹⁵ Különös tekintettel arra, hogy a korszak nagy naplóírójának, az idősebb Andrassy Gyulának naplói 1956-ban az Országos Levéltárban megsemmisültek.

¹⁶ *Jaszenovics (később Jávor) Géza* (1882—) jogász, mint jó gyorsíró kerül egyetemi hallgató korában Thallóczyhoz Bécsbe, s négy évig Thallóczy személyi titkára. Tanulmányai befejezése után a budapesti pénzügyminisztériumba kerül, de Thallóczy haláláig megtartja bizalmas ügyei intézőjének, naplói gondozójának. A 20-as években a naplók gyorsírással írt részleteinek egyik megfejtője.

¹⁷ *Traeger Ernő* (1887—) jogász, ifjú korában Thallóczy egyik magántitkára, szintén gyakorló gyorsíró. — Az 1920-as években a Közoktatásügyi Minisztériumban dolgozik, az egységes magyar gyorsírási megteremtésén fáradozik, 1926-ban, mint a gyorsírási ügyek kormánybiztosa azt életbe is lépteti. A Thallóczy Lajos Társaság egyik legaktívabb tagja, a társaság kiadványai az ő gondozásában jelentek meg.

¹⁸ *Peregriny János* (1853—1924) a parlamenti gyorsíró iroda főnöke.

lódik bele a munkába, amikor Peregriny nem boldogul a sztenogrammos sorokkal.¹⁹

Minden jel arra mutat, hogy az ellenforradalmi rendszer politikusait, államférfiait „izgatta” Thallóczy gyorsírásos naplója, ezért fogatnak hozzá 1920-ban a megfejtéséhez. Közben — eddig kiderítetlen módon — egyes részek eltűntek a naplóból még a Széchényi Könyvtárba érkezésük, felvételezésük előtt! Ezek fontos részletek, s nemcsak maguk a feljegyzések, hanem a naplóhoz csatolt hivatalos iratok fogalmazványai, másolatai (pl. külügyminisztériumi hivatalos iratok, politikusok levelei stb.), ha Thallóczy azokhoz hozzáférhetett).²⁰

A naplókban a közönséges és gyorsírásos részek váltakozása nehézséget okoz felhasználásuknál. De nemcsak ezért komplikált használatuk, hanem azért is, mert Thallóczy — jó „krónikásként” — mindent válogatás, rendszerezés nélkül, azonnal feljegyzett; sokszor egy-egy dologról, személyről csak félmondatot, s máris átugrott a következő, akkor jelentkező másik témára, személyre, eseményre, majd újra másra. A részeknek mozaikszerű jellege, sokfélesége miatt nagyon nehéz egy szokványos „bevezetővel” közölni Thallóczy naplóját. Az egy témára vonatkozó részek kiemelése s összeillesztgetése szükséges, s akkor is a bevezetón túl, szöveg közben is fokozottan nélkülözhetetlen a magyarázó szövegek használata.²¹

Feljegyzéseiből olyan részleteket emelünk itt ki, amelyek viszonylag összefüggőek: a Bosznia-Hercegovina annektálására vonatkozó feljegyzéseket. Thallóczy nemcsak azért foglalkozott olyan intenzíven ezzel az eseménnyel, mert a Balkán-államok történetét kutatta, hanem a két tartomány kormányzásában, a tartományok ügyeinek intézésében Kállaynak, majd Buriánnak legközvetlenebb politikai munkatársa, az eseményeknek aktív részese volt. Mondanivalója tehát valóban igen sok lehetett. Sorait olvasva nemcsak a korszak történetével foglalkozó történetíró, de a történelem iránt érdeklődő olvasó is részletesebben, több oldalról s így helyesebben ismerheti meg az annektálás történetét.

*

¹⁹ Ugyanis kétféle gyorsírási rendszerrel írt részletek vannak a naplókban, mert Thallóczy maga Stolze—Fenyvesi-rendszerrel, Traeger Gabelsberger—Markovics-féle írással, Jaszenovics pedig mindkettővel írt. Ezért is őt bízta meg Thallóczy naplói átételével.

²⁰ Itt kell kitérnünk arra, hogy eddig Thallóczy naplójából nyomtatásban csupán egy 1914-es útinaplója jelent meg, melyet *Ferdinand Hauptmann* jugoszláv történész „Ein Reisebericht dr. Ludwig Thallóczy's” címmel a *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs*-ban (13. B. 1960, 404—450. p.) jelentetett meg. Hauptmann a naplókat ismertette, bevezetőjében azt írja, hogy Thallóczy azokat *két nyelven*, a bizalmas természetű megfigyeléseinek, beszélgetéseinek feljegyzését németül, a kevésbé fontos részleteket, pedig magyarul írta. Ugyanakkor ezeket a „bizalmas” részleteket, illetve magát az egész naplót — mert utazás közben természetes, hogy Thallóczy nem bajlódott a hosszadalmas közönséges írással, hanem gyorsírással jegyzetelt — a *gyorsírásos* naplórészletek feloldott — áttett — szövegéből idézi. Thallóczy a bizalmas természetű feljegyzéseit már csak azért sem írta volna németül, mert abban az időben általában tudtak a bécsi hivatalnokok, Bécsbe járó magyarországiak is németül. *Gyorsírással* írta a bizalmas részleteket, mert akkor még kevesen tudtak gyorsírni (környezetében csak két, egymást követő magántitkára). A Hauptmann által közzétett napló-részlet Thallóczynak egy beadványa útjáról, amelynek *fogalmazványát* is németül készítette, mert a beadványt németül kellett átadnia.

²¹ Az itt közlendő naplórészletek zöme gyorsírással írt, ezeket a részeket *álló betűkkel*, a közönséges írással írt részeket *dőlt betűkkel* közöljük.

A Monarchia a Bosznia-Hercegovina feletti uralmat — mint megszálló és rendfenntartó hatalom — az 1878-as berlini kongresszus határozata alapján kapta. A Monarchia vezető államférfiai közül többen (elsősorban Goluchowski,²² Andrassy,²³ Conrad von Hötzendorf,²⁴ Ferenc Ferdinánd trónörökös²⁵ s mások) a Monarchia határait délen veszélyeztetve látták a fejlődő, önállósulás útjára lépett délszláv népek, államok részéről, s ezért a megszállást a két tartomány teljes bekebelezésével szándékoztak felváltani. Csak a nemzetközileg alkalmas pillanatot várták ehhez. Bár a Monarchia országain belül akadtak olyan politikusok s államférfiak, akik nem helyeselték már az okkupációt sem, méginkább ellene voltak az annektálásnak.²⁶

A Monarchia két állama együttesen akarja a tartományok bekebelezését — de egymással szemben is. A problémát ugyanis az okozza: melyik országhoz kerüljön jogilag Bosznia-Hercegovina? Ezért egymás rovására igyekeznek megnyerni nemcsak a két tartomány népét, hanem elsősorban a Monarchia keretein belül élő horvátokat, szerbeket. A magyar kormánynak ezért lesz mind több problémája Horvátországgal, annak ellenére, hogy 1868-ban létrejött a két ország között a kiegyezés. — Idők múltával Horvátország és Magyarország viszonya mindjobban elhidegül, megromlik. Egyrészt éppen azért, mert 1878-ban nem közvetlenül Horvátországhoz került Bosznia-Hercegovina; másrészt azért, mert az 1868-as magyar—horvát kiegyezés csak időleges, illetve színleges lehetett mindkét oldalról. Az 1868: XXX. nemzetiségi törvényt a magyarok nem hajtották végre, de idővel a benne lefektetett jogok már Horvátországnak sem voltak elegendők. Ezen túl, vagy e mellett a kiegyezéshezta megbékélés tartóssága ellen az osztrák politikusok egy csoportja is aknamunkát folytatott.²⁷ A helyzetet segítette elmérgesíteni a magyar függetlenségi pártnak hatalomra kerülése (1906) után a horvátokkal szemben alkalmazott politikája, mely ellentéte volt a „fiumei rezolúcióval” addig folytatott politikájának.²⁸

²² *Agenor Goluchowski* (1859—1906) külügyminiszter. A koalíciós kormány idején sem a magyar, sem az osztrák delegáció nem szavaz neki bizalmat, ezért 1906 októberében lemond.

²³ *Idősb Andrassy Gyuláról* van szó.

²⁴ *Franz Conrad von Hötzendorf* 1906-tól Ferenc Ferdinánd trónörökös bizalmasaként a vezérkar főnöke. Már 1907-től az Olaszországgal s Szerbiával szembeni preventív háborút tanácsolja.

²⁵ *Ferenc Ferdinánd* (1863—1914) I. Ferenc József testvéröccsének, Károly Lajos főhercegnek fia, aki Rudolf trónörökös halála után, 1889-től trónörökös.

²⁶ Magyar részről az egyesült ellenzék hosszan s igen hangosan tiltakozott, de a magyar nacionalisták tábora sem lelkesedett; az osztrákoknál pedig tulajdonképpen a nagyosztrák eszme hívei — akik pedig ugyancsak imperialista álmokat szöttek — feltékenyen szisszentek fel, mert attól tartottak, hogy ha az okkupációt majd a teljes bekebelezés követi, azt Magyarország javára hajtják végre. Ld. ehhez még: Molnár Erik (szerk.): Magyarország története. II. köt. 221—222. l.

²⁷ Nem nézték jó szemmel a nagyosztrák eszme hívei, elsősorban a Karl Lueger által alapított s vezetett osztrák keresztényszocialista párt, továbbá Ferenc Ferdinánd trónörökös és köre, akiket a Bécsben járó különböző szláv nemzetiségi csoportok, elsősorban a horvátok mindig felkerestek.

²⁸ A függetlenségi párt és a szerb—horvát koalíció pártjai között már előbb megtörtént a közeledés, majd 1905 októberében a Supilo által Fiumében összeverbuvált horvát és szerb képviselők megalakítják a „fiumei rezolúciót”. A cél Magyarország függetlenné tételének segítése; ugyanakkor Dalmáciának Horvátországgal egyesítése és Horvátországnak a magyar királysággal egyenjogúvá tétele. A rezolúció bizottságot küldött ki tagjai közül, melynek a magyar függetlenségi párt küldötteivel további tárgyalásokat kellett volna fenti célok érdekében folytatni. — Közben azonban a független-

A Monarchiának Olaszországhoz fűződő viszonya is változott ebben az időben. Olaszország féltékenyen nézte a Monarchia balkáni terjeszkedését, mert az ottani olaszlakta területek (Isztria, Dalmácia) megszerzésére maga is terveket szőtt.

Ezeket a problémákat feszegetik Conrad von Hötzendorfnak az uralkodóhoz intézett memorandumai. Conrad első ilyen írásaiban Olaszországgal követeli a leszámolást, mert — mint írta — Olaszországnak céljai vannak a Balkánon, s a Monarchiát meg fogja támadni, ha balkáni területeken terjeszkedni szándékozik. Később, 1907-től, a Conrad-memorandumok a Szerbia elleni „preventív” háborút sürgetik.

1908-ban végül komolyan felmerül Bosznia-Hercegovina annektálásának szükségessége, de — ahogyan azt a Monarchia akkori vezető politikusai, egyes történétírói vallják²⁹ — nem azért, mert a vezető államférfiaknak, politikusoknak imperialista terjeszkedési vágyai erősödtek, hanem mert a Monarchia urai attól tartottak, hogy — mint már említettük — a nemzetiségek engednek a szomszéd területeken felnövő délszláv államok hivatásának, s e mozgalmak nyomán a Monarchia elvesztheti esetleg nemcsak a megszállt Bosznia-Hercegovina feletti befolyását, hanem déli országrészekről is le kell mondania.

Az 1908-as évet azért is tartották kedvezőnek, mert Oroszországot katonailag gyengének ítélték, Olaszországot nem tartották követeléseivel komoly veszélynek, ugyanakkor sürgetően szólt a dologba az ifjútörökök júliusban kitört polgári forradalma. (Attól tartottak, ha az végleg győz, esetleg a két tartomány is autonómiát, önállóságot nyer, s akkor szükségtelenné válik a Monarchia ottani felügyelete.)

Itt kell feltétlenül kitérnünk arra, milyen volt az okkupált tartományok élete a megszállástól az 1908-as évig eltelt 30 esztendő alatt. Az erőszakos okkupáció eleve a tartományok népeinek ellenzését váltotta ki; a kül- és belpolitikai tényezők — amikre itt nem akarunk bővebben kitérni — megnehezítették a „rendcsinálást”. A tartományok megszállása sokhelyütt fegyveres ellenállásba ütközött. — A berlini szerződés nem tisztázta a tartományok jogi helyzetét, hovatartozását. Andrassy ugyan csatolt egy függelékét a szerződéshez, mely szerint a Monarchia felügyelete mellett a szultán jogai nem

ségi párt a koalícióval hatalomra kerül, s amikor a király 1908 s 1909-ben kihallgatásai során szemrehányásokat tesz Kossuth Ferencnek (miért szövetkezett annakidején a horvátokkal), azzal védekezett, hogy csak az 1868: XXX. tc.-t akarták érvényesíteni, de nem is jött létre találkozás közöttük. Kossuth viszont öccséhez, Tódorhoz írt leveleiben elismeri, hogy a horvátok s pártja között hosszantartó tárgyalások folytak. — Az annexió végrehajtását Kossuth függetlenségi pártján belül elsősorban Hock János és csoportja ellenetzte. Supilókkal ekkor ók állottak kapcsolatban — akik viszont ekkor már Szerbiával tárgyalnak. A többi horvátországi pártcsoport Ferenc Ferdinánd s Luenger mögé sorakozott fel, mert azok a Monarchián belül trialista alapon önálló állam létrehozását ígérték nekik. Ld. ehhez *Katus László*: A horvát kérdés története 1849—1918. c. kéziratos monográfiát, továbbá *Kristóffy József*: Magyarország kálváriája c. könyvének 510—525. oldalát, Ferenc Ferdinánd levelét Kristóffyhoz 1907. augusztus 10., 1908. március 28.-ról, valamint *Mirjana Gross*: Die nationale Idee der kroatischen Rechtspartei und ihr Zusammenbruch (1861 bis 1895), zum Nationalitätenproblem der Donaumonarchie c. tanulmányát (megjelent Österreichische Osthefte 1964. 5. H. 373—388. l.), melyben a jogpárt történetét taglalva a horvát—magyar viszony alakulásáról sok fontos vonatkozó részletet mond el a szerző.

²⁹ Ld. ehhez pl. *Gratz Gusztáv*: A dualizmus kora. II. köt. 176—184. l.; továbbá *Conrad von Hötzendorf*: Aus meiner Dienstzeit 1906—1918. 1—5. köt. Wien—Berlin. 1921—1925. és *Bajza József*: A horvát kérdés. Bpest. 1941, 529. l. stb.

szenvednek csorbát, de ezzel csak a megszállás ideiglenes jellege kapott hangsúlyt, ami a boszniai lakosság ellenállását tartotta ébren, ugyanakkor bizonytalanság érzetét keltette a rendfenntartó kormányzásban.

Kállay kormányzását különben már kezdettől ellenszenv kísérte, mert az 1882-es katonai sorozások miatti mozgalom durva elfojtása előzte meg; csak a csendőrség állandó segítségével s a tartományok legreakciósabb rétegére — a felsőburzsoázia egy csoportjára (elsősorban a nagykereskedő-elemekre) és a vékony értelmiségi rétegre támaszkodással tudta a rendet fenntartani. — Gazdasági vonatkozású intézkedéseivel, melyek az osztrák-magyar, sőt német tőke behatolásának kedveztek — sok esetben csak rontotta a helyzetet. A vasutakon kívül állami kezelésbe vette a nagyobb ipari, bányászati vállalkozásokat. A néhány kereskedelmi vállalat, illetve bank létesítésével jelentős idegen tőke beáramlását segítette elő.³⁰ A lakosságot ugyanakkor feudális járadékok s nagy adók sújtják. A bég a tulajdonos, a paraszt csak bérlő, akit el lehet távolítani a földről. Mindez lelassította a mezőgazdasági fejlődést, az addig virágzó háziipart tönkretette, a gyors proletarizálódást segítette elő. Kállaynál, de utódjánál, Buriánnál is súlyosbította a helyzetet, hogy a több nemzetiségű s vallású tartományokban a megosztás politikájával élve, elsősorban a kormányzás iránti ellenszenv növekedett, s nem az egymás közti nemzeti, vallási ellentétek. A hazai burzsoázia felső rétege mozgalmat indított a saját bank létesítéséért; harcolt a külföldi tőke beáramlása, az értelmiség az idegen tisztviselői kar növelése, a néptömegek pedig — papjaik vezetésével — a vallási elnyomás ellen.

A tartományokban tehát állandó az elégedetlenség a Monarchia kormányzásával szemben, a Monarchia urai — válaszul — az annektálás végrehajtását határozzák el. Ehhez szükséges azonban a nagyszerb propaganda monarchiánbelüli bizonyítása. A „tényeket” a délszláv per³¹ és Friedjung cikke nyomán támadt „felháborodás” és per³² adják.

³⁰ *Peter Sugar*: Industrialisation of Bosnia—Hercegovina. Washington. 1963, XII, 275. l. c. könyvében Kállay iparfejlesztésre vonatkozó intézkedéseiről sok érdekes, jellemző adatot találunk. Kállay a tartományok gazdag nyersanyagkincsét új — idegen! — iparvállalatok létrehozásával is a helyszínen akarta feldolgoztatni, vagyis a fő célja az osztrák-magyar tőke behatolásának segítése, tehát az ország gyarmati helyzetben tartása volt.

³¹ A *zágrábi per* néven ismert nagy délszláv bírósági ügyet a szerb—horvát koalíció egyik pártja indítja az osztrákellenes szerb—horvát önálló párt vezetői ellen. A Hrvatsko Pravo c. napilap 1908 márciusi számában „Levelek Kosztajnicából” c. cikksorozatban névszerint a Pribičević testvérek Szerbiával való kapcsolatát leplezi le. A gyanúsítottak pert indítanak a lev ellen. A per egyik döntő tanúja Nastić György lesz, aki 1908 júliusában „Finale” c. röpiratában, majd a perhez adott vallomásaiban megerősíti a vádat. (Vallomása szerint a délszlávoknak a Monarchiától való felszabadítását célzó forradalmi szervezet szabályzatát terjesztették, s céljuk az egységes szerb állam tartományi önkormányzattal rendelkező föderatív államközösség, azaz köztársaság kiharcolása volt.) Nastić, aki előbb a bécsi egyetem hallgatója, de 1906-tól, mint a boszniai kormány ügynöke, a belgrádi egyetemre iratkozott, ott bekapcsolódott a Slovenski Jug egyesület tevékenységébe. A magyar kormány 1908 augusztusában — hogy az annexió jogosságát, sőt szükségességét indokolja — megkezdi a mozgalom részvevőinek letartóztatását. A tárgyalások azonban csak 1909 januárjában kezdődnek, s csak októberben hoznak ítéletet (53 vádlottból 33 összesen 184 évi börtönbüntetést kap). A pernek s ítéletnek különösen szerbiai s csehországi visszhangja igen erős. A szerb kormány pl. addig nem is bocsátkozott a magyar kormánnyal kereskedelmi tárgyalásba, amíg a pert le nem zárták. — Aehrenthal több ízben kérte Wekerlért, fejezzék már be a még zajló s rendkívül kellemetlenné váló pert. 1910 áprilisában mégis új per indul, majd 1911-ben ítélet nélkül törli a bíróság. Ld. ehhez *Katus*: i. m. VII. fejezetét.

³² *Friedjung per*: *Heinrich Friedjung* (1851—1920) osztrák történétíró, közíró,

Az eddigi források s feldolgozások szerint az annexió végrehajtása, kezdeményezésétől fogva a Monarchia akkori külügyminisztere, Aehrenthal³³ nevéhez fűződik, aki 1908 tavaszán veszi fel programjába a tartományok helyzetének végleges rendezését — ettől kezdve tárgyal ennek érdekében a különböző, elsősorban olasz, orosz stb. külügyminiszterekkel.³⁴

Az annexiót a magyar politikusok többsége ellenzi, Wekerle Sándor³⁵ miniszterelnök azonban hozzájárul végrehajtásához, mert cserébe az általános titkos választójog törvényes behozatalának elejtését, illetve a katonai engedmények megadását reméli a királytól.

A külpolitikai visszhang most sem kisebb, mint 30 évvel előbb, az okkupáció idején: Szerbia és Törökország nem akarja elismerni az annektálást; már-már háború kitörésétől kell tartani Szerbia és a Monarchia között (s ez a háború korántsem korlátozódnék a két ország közötti harcra!), majd nagyobb zökkenők áthidalása után (vámháború, megváltás fizetése!) a német császár támogatásával, Oroszország és végül Anglia nehezen megszerzett beleegyezésével mégis megvalósulhat a tartományok bekebelezése.³⁶

*

Thallóczy Lajos 1908 tavaszától írt naplójának jelentős részét teszik ki a Bosznia-Hercegovináról szóló feljegyzések. Mint említettük, e bejegyzések között sok a hivatali munkával kapcsolatos (a felmerült tartományi iskolaügyek, egyéb kulturális intézmények — múzeumok stb. — ügyei, a gazdasági stb. jellegű dolgok), de a feljegyzések zöme a köré a gondolat köré csoportosul: mi lesz Bosznia-Hercegovinával, megtarthatják-e, ha igen, hogyan; mikor következik be, melyik államhoz csatolva annak végleges Monarchiához kapcsolása.

Thallóczy míg Kállay mellett dolgozott, figyelemmel kísérte annak erőfeszítéseit, hogy miként igyekezett a két tartományt — a sok nehézség ellenére — „mintaállamként” feltüntetni; ismerte az ott zajló mozgalmakat, de tanúja

az osztrák baloldal egyik vezetője „Österreich-Ungarn und Serbien” címmel 1909. márc. 25-én a Neue Freue Presseben leplező cikket közölt a szerb—horvát koalíció és Szerbia kapcsolatairól. Cikkén felbuzdulva 2 nap múlva a Reichspost már névszerint említi a mozgalom vezetőit (Supilo F., a Pribičević fivérek, Lukinić). — Nevezettek Friedjung és a Reichspost ellen pert indítanak, mely 1909. dec. 9-ével vette kezdetét. Közben Friedjung a maga igazolására közzétette „Aktenstücke zur großserbischen Bewegung in Österreich” címmel a cikkéhez felhasználta mintegy 24 darab okmányt (nagyreszt a Slovenski Jug jegyzőkönyveinek másolatát, illetve nyugtáit azokról az összegekről, melyeket a szerbiai vezetők kaptak a nagyszerb eszmék horvátországi propagálásának céljára). Az akták hitelessége támadható volt, s Friedjung nem tudta bebizonyítani igazát, mert az eredeti aktákat sem a bécsi külügyminisztériumban, sem Wekerle miniszterelnökségén nem bocsátották rendelkezésére, bár Wekerle pl. elismerte, hogy látta azokat. Friedjung és Funder — a Reichspost szerkesztője — állították, hogy ők a fényképmásolatokat látták, de az eredeti akták nem kerültek elő, sőt 2 jegyzőkönyvről a berlini rendőrség segítségével kiderült, hogy azok hamisítványok. Ezt Friedjung is kénytelen volt elismerni, s a per így — hosszú elhúzódás után — kompromisszummal végződött. Ld. bővebben *Katus*: i. m.

³³ *Alois Lexa von Aehrenthal* 1906-tól külügyminiszter.

³⁴ *Patyomkin*: A diplomácia története (1872—1919). Bpest. 1945. 185—194. oldalain mondja el Izvolszkijnak Aehrenthallal, továbbá a nagyhatalmakkal folytatott tárgyalásait. — Ugyanerről olvashatunk — más beállításban — *Gratz*: i. m. II. köt. 185—186. oldalain.

³⁵ *Wekerle Sándor* 1906 áprilisától a koalíciós kormány miniszterelnöke.

³⁶ Ld. ehhez: Magyarország története II. köt. 222. l.

volt annak is, mennyi támadás érte Kállayt a delegációk ülésein a boszniai viszonyok miatt. A naplók vonatkozó részleteiből valóban úgy értesülünk, hogy Kállay kormányzásában tendenciózusan igyekezett a tartományok népeségének egy részét kedvezményekben részesíteni, hogy a másik csoporttól leválassza, esetleges ráhatását semlegesítse. (A görög-keleti vallású szerbeket, akik szerinte Szerbiához „húztak”, háttérbe szorította a mohamedán szerbek, illetve a katolikus vallású horvátok mellett.³⁷) Thallóczy sokszor írja: nem értik, nem ismerik a tartományokat, az ott élő népet. — Azonban Thallóczy maga sem láthatott tisztán — a kor esztelen területszerzési, hódító törekvéseinek hatása alatt. Nem tudta felmérni a hibák nagyságát, de a módját sem tudta annak, hogyan kellene valóban segíteni a bajokon. Fel sem merült benne a gondolat, hogy a tartományoknak a Monarchiához való erőszakos csatolása maga helytelen.

Thallóczy és Kállay felfogásában is volt különbség: Kállay elsősorban politikus, akinek szeme előtt minimálisan a gazdasági behatolás valamilyen konkrét formája lebegett; a történetíró Thallóczy viszont a „szellemi patronálás” mellett kardoskodott.³⁸

1903-tól a tartományok kormányzója Burián István, Thallóczy régi iskolatársa, részben barátja. Kezdetben úgy látszik, hogy tanácsadását, szaktudását ugyanúgy igényli, mint hivatali elődje, bár politikai taktikája éppen fordítottja a Kállayénak: ő ti. a görög keleti szerbeket támogatja intézkedéseivel. De mint kiderül, egyébként is megvan az önálló koncepciója a tartományok sorsát illetőleg. Burián kormányzása alatt egyre több a probléma Bosznia-Hercegovinában, de Horvátország és Magyarország között is, nem utolsósorban éppen a tartományok miatt. (Talán azért tér rá Burián a tartományokban a szerbpártolás politikájára.) Thallóczy szerint Burián a kezdeményező az annexió napirendre tűzésében is. Ő győzi meg pl. Aehrenthalt annak szükségességéről.³⁹

Thallóczy feljegyzéseiből az annexió történetének sok érdekes részletére derül fény. Az előzményekre: milyen okok „kényszerítették” Buriánt erre a lépésre. (A tartományokban egymásután merülnek fel a fogásnál fogasabb kérdések: a mohamedánok követelése, közigazgatási nehézségek stb. S ezek

³⁷ Bosznia-Hercegovina lakosságának nemzetiségi s vallási megoszlása ekkor a következő:

673 000 szerb, görög keleti vallású
334 000 horvát, római katolikus vallású
548 000 szerb, mohamedán vallású.

³⁸ Angyal Dávid mondja Thallóczy elgondolásáról: „Magvas képzetnek» nevezte azt a régi magyar történeti törekvést, hogy a magyar királyság kiterjessze hatalmát a Balkán területeire. Nem úgy értette ezt, mintha fegyverrel kellene ott hódítanunk, hanem a már meghódított két országban és azokon túl is gazdasági és szellemi felsőbb-ségünket minél hatásosabban kellene éreztetnünk . . .” Ld.: [Angyal Dávid]: Thallóczy Lajos. Budapesti Szemle 169. sz. (1917). 144—147. l. A Horthy-korszak ellenforradalmi, fasiszta ideológiához forduló történetírói, illetve politikusai Thallóczynak ezt a „felsőbb-ségtudatát” hangsúlyozták ki s akarták fajai ideológiájuk egyik alappillérvé tenni. Az 1930-as években a Thallóczy nevében s szellemében alakult baráti társaság tagjainak — elsősorban történetírók, de művészek s politikusok is — egyes kiadványaiban fellelhetjük ennek a gondolatnak „kifejlesztésére” irányuló tendenciáját.

³⁹ Burián feljegyzéseit Thallóczy naplóival egybevetettük máshol is, s ahol szükséges, ott azt a napló idézése közben, jegyzetben jelezni fogjuk. Burián István naplót írzi a *Református Egyház Konventi Levéltára Burián iratok* 42. csomó. — Ld. ehhez még *Pölsökei Ferenc: A koalíció felbomlása és a Nemzeti Munkapárt megalakulása (1909—1910)*. Bpest. 1963, 201., 105. l.

mellett jelentkezik a külpolitikai bonyodalom, az ifjútörökök érlelődő forradalma, melynek egyik vívmánya lehet majd a két tartománynak adandó autonómia, vagy más reformintézkedés, ami indokolhatatlanná teszi a Monarchia felügyeletét.) S aztán előttünk peregnék le az előkészítés különböző lépései — hogyan igyekeztek a dolgot titokban tartani, s hogyan szivárgott az mégis ki, elsősorban éppen külföldre; hogyan sejteti Burián az időközben vendégként Budapesten járó Ferdinánd bolgár királlyal a bekövetkezendő boszniai eseményeket. Majd beelátunk Thallóczy — sokszor rajta keresztül Burián — gondolatmenetébe, felfogásába: mennyire jogtalanak tartják Szerbia tiltakozását a balkáni területek elcsatolásánál, s mennyire nem vetődik fel egyiknél sem a párhuzambaállítás: ugyanazt teszi a Monarchia, amit felhaborítónak, illetéktelennek tartanak Szerbia részéről.

A naplók alapján a két tartományba küldendő királyi leirat s proklamáció szövegezésének nehézségei, Thallóczy aktív szerepe ebben, mind előttünk játszódik le. De olvashatunk — az osztrákok támadásairól főképp a delegációk ülésein;⁴⁰ a bosnyák tartománygyűlés létrehozásáért folyó erőfeszítésekről, tárgyalásokról, hiszen a két tartományt önálló lábakra kell állítani. Látjuk, hogy az alkotmánytervezet szövegezésénél, megszerkesztésénél milyen nagy egyetértés jön létre az egyébként egymással civakodó magyar vezető államférfiak, politikusok között (együtt „javítják” pl. a szöveget Wekerlénél Apponyi, Andrássy stb.). Sok részlet szól arról is, hogyan akarják kipuhatolni az annexió bejelentése után annak Szerbiában zajló politikai reakcióját, az ottani viszonyok megfigyelésére, befolyásolására hogyan keresnek kémeket; kiknek személye merül fel. (Nem véletlen, hogy ekkor kerül sor a Julián Egyesület⁴¹ szervezésének, illetve működésének leírására.)

Thallóczy beszámoló naplójában az osztrák katonai körök, illetve Ferenc Ferdinánd trónörökös annexióval kapcsolatos véleményéről, majd a háborús hangulat alakulásával jelentkező eseményekről. A katonák hogyan követelik a mozgósítást, ugyanakkor az addig „harcias” államférfiak hogyan rettennek vissza, amikor a háború veszélye komolyan kezd felmerülni. A török bojkott feloldására hogyan keresnek s találnak írt. Majd előttünk áll a megszülető török—osztrák-magyar egyezmény. A továbbiakban a magyar kormányválság sok részlete bontakozik ki: hogyan kerül sor arra, hogy a király előbb Kossuth Ferencel, Andrássyval, majd Justh Gyulával tárgyal, mi a véleménye a császárnak ekkor Kossuth Ferencről, Wekerléről. Előttünk a versenyfutás az osztrák és a magyar kormány részéről Bosznia-Hercegovina birtoklásáért: hogyan vetik fel, s oldják meg pl. előbb az osztrák s utána a magyar kormány az iszlám vallás bevezetését, hogyan vitáznak a létesítendő agrárbank felett stb. Egyetlen cél lebeg mindegyik kormány előtt: magához „édesgetni” a két tartomány népét.

De találunk anyagot az annexióval kapcsolatban Olaszország magatartásának megváltozásáról,⁴² Tittoni beszédeiről, illetve a bécsi olasz diákok

⁴⁰ Ezek a támadások osztrák részről akkor erősödnek, amikor eltérbe kerül a tartományok sorsával kapcsolatban az a megoldás, amely szerint azokat végleg Magyarországhoz kell csatolni.

⁴¹ A *Julián Egyesület* 1904-ben alakult, célja a Horvátországban, Bosznia-Hercegovinában élő magyarok kulturális gondozása — be nem vallott célja a magyarosítás.

⁴² Itália elhidegülésének fő bizonyítéka az a titkos szerződés, amelyet 1909 októberében Raconigiben II. Miklós cár és III. Viktor Ernáuel, illetve Tittoni és Izvolszkij kötnek, amelynek értelmében együttesen fejtenek ki ellenállást, ha a Monarchia a Balkánon a továbbiakban még terjeszkednék. Ld. ehhez *V. P. Patyomkin*: i. m. 194. l.

tüntetéseiről. Thallóczy már ekkor megjegyzi: az olaszoknak megváltozott a viszonya a Monarchiához, s erre a jövőben gondolni kell.

És amikor még mindig nem kerül nyugvópontra az annexió ügye, láthatjuk a naplóból, hogyan keresnek „bűnbakot” az „elsietett” külpolitikai akcióért; hogyan hangzik el először az osztrák parlamentben: ki a felelős, Aehrenthal-e, vagy Burián? Láthatjuk, hogyan indítanak az osztrákok koncentrált támadást Burián ellen, hogy a magyar s ne az osztrák parlament kerüljön válságos helyzetbe.

A békés elintézés érdekében tett sakkhúzásokról is olvashatunk: Ferenc József levelet ír az orosz cárnak, melyben biztosítja: Szerbiától (!) a Monarchia nem fog területet elvenni. Figyelemre méltó a naplóban mindaz, amit a Monarchián belüli szerb propaganda meglétének bizonyításáról, a zágrábi perről, Nastićról, s méginkább Friedjung cikkének megjelenési körülményeiről, annak születési s egyéb kulisszatitkairól, a hamis vagy eltűnt (?) okmányokról stb. ír. Thallóczy szerint Friedjung cikkének eredménye, hogy a cár „rohan” elismerni az annexiót.⁴³

Az események zajlása közben jelenik meg Thallóczy egyik, délszláv kérdéssel foglalkozó — ahogyan ő nevezi — „bosnyák” tanulmánya,⁴⁴ amelynek hatását a munka megírásakor egészen másként képzelte el, s most bosszankodva értékeli a magyar politikai — kevéssé a tudományos — életben jelentkező visszhangját.

A nagy külpolitikai manőver, az „erőpróba” jó hat hónapig húzódik el, s látszólag teljes sikerrel zárul. Thallóczy naplói bizonyítják, milyen nehezen, mennyi erőfeszítés, politikai sakkhúzás, izgalom kíséri. Végül Thallóczy keserű szájjal vonja le a végkövetkeztetést, amelyben már ő sem marad a „szellemi fölény” hangoztatásánál: egyfelől a hódító hangját érezzük szavaiból kicsendülni, a nagy láz — versenyt futni a Balkánért, ha kell, fegyverrel is — áttérjed rá is, ugyanakkor retteg attól, hogy a versenyben alulmaradnak, vagy még inkább attól, hogy a Monarchia területi épsége szenvedhet csorbát. Mindezek tudatában Thallóczyt a Szerbiával elrontott viszony aggasztja a legjobban. Szerbiában látja a Monarchia balkáni terveinek elgáncsolóját, déli

⁴³ *Patyomkin* szerint a német diplomácia, közelebről maga Bülow német birodalmi kancellár avatkozott be teljes súllyal a kérdés elintézésébe, pétervári nagykövetével, Pourtalèsval üzeni Izvolszkijnak márc. 21-én, hogy a berlini szerződés 25. cikkelyét hatályon kívül kell helyezni, s Oroszország hasson oda, hogy ezt Szerbia is elismerje. Márc. 22-én, majd 29-én a Monarchia — mert a válasz késik — több hadtestet mozgósít, azzal a szándékkal, hogy Szerbiát „lerohanja”. II. Miklós cár, mivel Oroszország ekkor fegyverrel nem segíthetett volna, táviratban értesíti Ferenc Józsefet arról, hogy a Németország által előírt követeléseket elfogadja. Márc. 31-én ezután a szerb kormány jelenti ki, hogy az annexió nem sérti Szerbia jogait. „A német diplomácia diadalmaskodott — írja *Patyomkin* —, de ez kiélezte a német—oroszl viszonyt.” *Patyomkin*: i. m. 192—193. l.

⁴⁴ Bosnyák és szerb élet- és nemzedékrajzok c. 1909 januárjában megjelent két kötetes munkájáról van szó, amelynek sajtóvisszhangja igen nagy, s elsősorban „aktualitását” hangsúlyozó. Pl. a Budapest 3—4. sz., Budapesti Hírlap febr. 7-i száma, a Magyar Alkotmány febr. 3. sz., Magyar Nemzet febr. 3., a Neue Freie Presse márc. 25. sz. (Friedjung ír róla), a Magyarország jan. 15., a Neues Pester Journal jan. 15., a Pester Lloyd febr. 21., a Pesti Hírlap márc. 28., a Pesti Napló febr. 11. stb. számai mind hosszabb lélegzetű cikkben taglalják a könyv jelentőségét, kapcsolatba hozva az annexió válságával, illetve az annexió jogosságával. Thallóczy egyébként Bosznia és Hercegovina egész történetét meg akarta írni. A kezdő fejezetek mind elkészültek (az őskortól a nyugatrómai birodalom bukásáig terjedő időszak), de több további részlet is sajtó alá került (pl. Jajcezenak története).

határainak veszélyeztetőjét, mert, mint írja: „Szerbiát nem intéztük el megnyugtatóan, katonailag nem vertük meg. Szerbiával még számolni kell az elkövetkező időkben . . .”

Valóban Bosznia-Hercegovinának Monarchia általi bekebelezése nehéz európai krízist eredményezett, aminek következménye először abban jelentkezett, hogy Ausztria-Magyarország elvesztette a környező államok bizalmát. Erősödött az ellenségeskedés Szerbiával; Olaszország ezután tér le a hármasszövetség útjáról; Oroszországot és Angliát pedig a Monarchia még inkább ellenségei közé számíthatja.

Végso soron az annexió a Monarchiával később szembenálló tábor egysülését mozdította elő.

II.

Naplófeljegyzések

Mint mondtuk, Thallóczynak Bosznia-Hercegovina anektálására vonatkozó rendszeres feljegyzései 1908 őszével kezdődnek, azonban már 1907-ből és 1908 elejéről is vannak e tárgyú feljegyzései. Ezekkel kezdjük a naplók idézését.

1907

Június 4. Burián nagyon izgatott, rossz kedvű, az úszre politikai „nagy” dolgokat helyez kilátásba, „fontos fejleményeket” mint ő mondott. Öreg királyunk ezt természetesen nem veszi be.¹

Június 11. Burián a mohamedán autonómiai szervezetbe bevette a mesihatot², t. i. hogy a kinevezett reis-z-ulemának³ jogában áll a seich-ül-izlámhoz⁴ fordulni egyházi funkcióinak formai felhatalmazása végett. Hátha a seich-ül-izlám nem adja meg, a szultánnál kell és fognak is majd közbenjárni. De hát ő a felelős.⁵

Június 16. Tegnap Buriánnal félórát beszélünk a bosnyák helyzetről. Tegnap Horoviczal⁶ beszél. Ő azt hiszi, a bosnyákok már kinőttek az iskolából s bizonyos dolgokat nem lehet visszatartani. Először a járási autonómiát, azután jön az alkotmánytervezet, melyet bizonyos változtatásokkal úgy, mint annakidején Kállay tervezte s amelyet ez csak félretett, azonban be is akart majd hozni.

Július 12. . . . A mi bosnyák-mohamedán helyzetünk, ha nem akartunk velők megegyezni (pedig akartunk) kedvező, de ha igen, az esetben nem jól csináltuk. B[urián] maga táviratozott s teljesen diplomata módjára kezelte a tárgyalást. K[utschera]⁷ pedig dragománkodott. Ez nem módja, ököl is kell oda, nem csak tollszár.⁸

¹ Burián István Thallóczynak sem mondotta el ebben az időben még, hogy a bosnyák tartományok anektálásának gondolatával foglalkozik; naplójában azonban több olyan bejegyzést találunk, amelyek bizonyítják, hogy Burián a soronkövetkező eseményekben sokszor lát indokot, ösztönzést arra, hogy ezt a lépést megtegye. 1907. márc. 20-án bosnyák mohamedán küldöttséget fogad, s feljegyzi: közöttük s Belgrád között erősödik a kapcsolat, „most sakkhúzás sakkhúzás ellen” megy, május 11-én Conrad emlékiratáról jegyzi fel: „offenzív fellépésre”, „háborúra készül”, s ezután írja máj. 13-án: „Öfelségének átadtam a Bosznia-Hercegovina politikai helyzetére vonatkozó emlékiratot.” (Denkschrift über Bosnien und die Herzegovina, Wien im Mai 1907. A 23 gépelt oldal, másolatban a Református Egyház Konventi Levéltára [a továbbiakban REKL.] Burián iratok 42. cs.-ban található). Egy nappal később pedig beírja naplójába, hogy az emlékirat egy másolatát elküldte Aehrenthalnak. Május 17-én már azt olvashatjuk nála, hogy Ferenc József másfél órák hosszat beszélt vele az Emlékiratban foglaltakról s „annak alappondolatait kegyesen jóváhagyta”.

² Mesihat, v. meseihat = kinevezési jog, amelyet a mohamedán autonóm szervezet feje gyakorol Boszniában, ha ehhez a tartományok kormányzója — Burián — hozzájárul.

³ A re'isz-el-Ulema a boszniai mohamedánok feje (ulema = egyházi tudományokkal foglalkozó, azaz pap).

⁴ Seikh-ul-izlám a mekkai mohamedán főpap.

⁵ Thallóczy helytelennek tartaná, ha a mohamedán autonómia keretén belül a reis-el-Ulema gyakorolna minden kinevezési jogot, aki jogait a mekkai főpaptól vagy a szultántól kapja, mert ezzel a Monarchia elvesztené a heleszólási, döntési jogát a tartományok ügyeibe. E bejegyzés után gyorsírással még ennyit ír: „Ha módomban állana, most kellene elmennem innen s milyen szívesen mennék.”

⁶ Horowitz (?) a közös pénzügyminisztérium egyik tapasztalt, régi pénzügyi szakembere, főtitkárja, majd a Bosznia-Hercegovina-i kormányzóságon osztályfőnök.

⁷ Kutschera Hugo a bosnyák-osztály egyik tisztviselője. 1886—1904-ig szarajevói civiladlat, majd — idős korára tekintettel — visszakérül a pénzügyminisztériumba.

⁸ Thallóczy véleménye a tartományok ügyeinek intézéséről az, hogy vagy az ott élő nép szelleméhez, szokásaihoz igazodjanak, vagy „erős kézzel” vigyék az ügyeket.

December 22. [Az osztrák delegáció ülése után]: Buriánnal hazáig. Elmondotta, hogy a trónörökös s az összeabajgatott vezérkari főnök alulról jött jelentések alapján kifejti, hogy így nem maradhat a helyzet Boszniában, el kell az 1882. civiladlatusi törvényt⁹ törölni s a katonai uralmat illetve kormányzatot helyreállítani. Ettől majd megjuhászodnak. Ha lázadás tör ki, annál jobb, mert leveretvén rendet csinálunk, holott háború esetén az ország ellenünk lesz s leköti egyrészét a haderőnek. Körülbelül ez a tartalma, még néhány félmegjegyzéstől elnézve. A hadügyminiszter¹⁰ ennek alapján, kissé szelídítve rajta, egy felségfelterjesztést írt, s azt felküldvén, előtte a rendes hivatalos úton „ante expeditionem vizum” végett elküldte neki. Burián azonnal elrendelte, hogy ezt nem fogadján el, hivatalosan nem kap számot. 20-án este komolyan beszélt a hadügyminiszterrel s kijelentette a), hogy ő ezt az előterjesztést nem vidámolja, b) hogy ha a hadügyminiszter úgy küldi el a felséghez, ő ezzel szemben fog előterjesztést tenni s elvárja a hadügyminisztertől, c) hogy az előterjesztés felküldéséről értesíti. Mindenesetre erre a hadügyminiszter arra kérte, hogy jelölje meg neki az előterjesztés sérelmes pontjait. Burián 21-én a jelentés kétharmadát lehúzta s megglosszálta s egy magánlevéllel visszaküldte Schönaichnak ezt a felterjesztést. Tegnap, 21-én este a hadügyminiszter kijelentette, hogy egyetért vele s így ez az ominózus ügy egyelőre végetért. Hogy Konopist¹¹ mit szól hozzá, arról majd a jövő fog megoktatni.

1908

Január 10. [Burián] odaadja a szerb—bosnyák „skupstina”¹² beadványát, melyben bizonyos javaslatok foglaltatnak. 8 pontban sorolják elő követeléseiket: 1. egyesületi és gyűlékezési jogot kívánnak, 2. a bírák függetlenségét s a politikai foglyok elváltatását a közbüntetésektől. 3. az erdészeti kihágásokra szabott büntetések enyhítését, 4. a kulug vagyis a közmunka megszüntetését, 5. a személyes hitel emelésére hivatott intézkedések behozatalát, 6. gazdasági szervezetek felállítását (korlátlan jótállással), 7. a kivándorlási ügynökök megrendszabályozását s az illetéktelen kivándorlásra vonatkozó rendelet megszüntetését (nincs érvényben), 8. belső kolonizációt, a dohánybevételek reformját.

Rossz hercegovinai felületes vezércikk, mely ignotos fallit,¹³ maga a beadvány mutatja, hogy a tisztelt panasztevők niveauja az 1875-ik kérelmezőkhöz képest (mindannyian hozzánk fordultak) csak annyiban változott, amennyiben rác újságokat olvasnak. Igazán lokális hercegovinai panaszlevél, melyre könnyű a válasz.¹⁴

Február 19—20. Beszéltem Kutscherával, a Bosznia-hercegovinai mohamedánok ügyében. Szerintem az lesz a dolog lefolyása, hogy Pallavicini¹⁵ átadja majd a bosznia-hercegovinai múzeum beadványát, melyet a seich-ül-izlám a seri¹⁶ értelmében fog akép elintézni, hogy a reisz kinevezése őt illeti. De hogy majd egy kibúvót s ahogy én ismerem Buriánt, egy kompromisszumot fog ajánlani a felség kinevezési jogának megrövidítése tekintetében. Nagyt kellene tévednem, ha nem úgy lesz a dolog. Ez a legkedvezőbb eset. — Francia újságírók a szandzsák vasútról¹⁷ akarnak tudni és bősze manőverezésnek nevezik azt. Buriánnak az a nézete — s ezt követi a Ballplatz is —, hogy a transzverzál vasutat most melegen kell pártolni, ezzel kihúzzák az oroszok méregfogát.¹⁸

Burián a katonakörökkel szemben ezúttal győzött, azt akarták a vezérkarnál, hogy a Landeschef¹⁹ hatásköre tágítassék a civiladlatos rovására. Azonban Achrenthal segélyével a felség a status quo mellett döntött.

⁹ Az 1882. évi civiladlatusi törvény a Bosznia-Hercegovina-i katonai főtisztviselő — tábornok — mellé a polgári ügyek vitelére azonos rangú polgári főtisztviselőt rendel. Itt arról van szó, hogy a katonák a civiladlatos főlékarnak kerülni.

¹⁰ Franz Fhr. von Schönaich. 1905—1906-ban osztrák Landwehr (honvédelmi) miniszter, majd közös hadügyminiszter.

¹¹ Konopist — csehországi vár, Ferenc Ferdinánd trónörökös családi fészke.

¹² Szkupstina = országgyűlés.

¹³ Ignotos fallit = mely a hozzá nem értőket csak tévedésbe ejti.

¹⁴ Thallóczy itt egyszerű „letorkolásra” gondol. Ebből a pár követelésből láthatjuk viszont azt, mennyire erős, feudális jellegű elnyomás alatt élt a tartományok népe.

¹⁵ Pallavicini János 1906—1918 között a Monarchia konstantinápolyi nagykövete. Az annexió tevékeny munkálója.

¹⁶ Seri = vallási törvény.

¹⁷ A szandzsák vasút vonala a novipazari szandzsákon át — észak-déli irányban — vezetne Szalonikibe, azaz a Monarchiának az Égei-tengerre lenne kijárója ezzel a vasútvonallal. — A másik vasútpépítési akció és terv a transzverzális vasútvonal, mely viszont az Alduna—Pekete-tenger vidékét köti össze az Adriai tenger vidékével (kelet-nyugati irány), vagyis Szerbiának Ausztriától független kijárót ad a tengerhez. E két vasútvonal építése a múlt század 80-as éveiben elkezdődött, majd abamaradt, 1908-ra most már nemcsak a Monarchia, illetve Szerbia, hanem Törökország, Bulgária, Olaszország, de Anglia is sürgetik a transzverzális vonal továbbépítését.

¹⁸ Erre vonatkozólag Burián naplójában találunk hasonló bejegyzést, Burián szerint is, ha a Monarchia a transzverzális vasút építését sürgeti, és támogatja, ezzel Oroszországnak kedvez és viszontkedvezményre számíthat. Mint írja, Achrenthalnak mondta Izvolszkij: „Monarchia speciális érdeke Bosznia-Hercegovina kérdésében (annexió) kompenzálható méltányosan és jóakarattal.” Vö. Patyomkin. i. m. 182—193. 1.

¹⁹ Landeschef Bosznia esetében annak katonai feje. Buriánnál látjuk, hogy Schönaich és a katonai körök a

Burián 223/08 febr[uar] 15. Pr. B[osznia] H[ercegovina] sz[ám] a. eltért álláspontjától, a diplomáciai intervenciót nem fogja koncedálni s azon feltétel alatt, hogy a BH mohamedán otbor²⁰ az általa jelzett irányban korrigálja emlékiratát, azt be fogja adatni a Portának. Kijelenti azonban, hogy a seich-ül-islám bármint mondjon is, ő ragaszkodik a felség álláspontjához. Ezzel a porta kezébe adta a kulcsot. Ó lássa.²¹

Május 21. 604.sz. alatt a Külügyminisztérium leküldte Konstantinápolyba jegyzékét. Hogy ebből mi lesz, a jene tudja.²²

Június 3. [Burián fogad egy szarajevói küldöttséget] Mondott ő még egyebet is. Beszért nekik, hogy ismerjük összes belgrádi összeköttetéseiket, valamint azokat is, amelyeket Konstantinápolyban folytatnak. Az érdeklí őt, hogy Belgrádban is, Konstantinápolyban is kijelentette, hogy az *annexió meglesz*. Itt szeretik a dolgokat pihentetni és nem tenni semmit. Kétségtelen, hogy ez a kardcsörtetés nagy hatást fog tenni a délszláv sajtóra. Kutschera ma nagy titokban mondotta, hogy a miniszter (Burián) nagyon le van verve. Dehogy van — ilyen lélekbúvárok ezek.

Július 5. Forgách²³ belgrádi követünk június 25-én jelentést tett, hogy Krulj mostári szerb hírlapíró pénzt kap Belgrádból s hogy a belgrádi szláv kör²⁴ Karagyorgyevics fiát²⁵ ösztökéli, hogy a berlini szerződést revidiálják, melynek következtében azután Ausztria-Magyarország elesnék Bosznia igazgatásától. Ebbe az oroszok csak úgy mennek bele, ha Bulgária Macedóniát kapja, de ez is kell a szerbeknek. A jelentésben nevek is említettek, hogy ki kap pénzt. Mindössze 9—10 ezer Frankról van szó. A jelentést 1067/M. d. A. sz. a. július 3-án kaptuk (1020/Pr. BH), erre a király azt írta sajátkezűleg: Ich sehe voraus, dass dieser Bericht nebst Beilagen dem Minister B. Burian mitgeteilt & ihm und der b. L. R.²⁶ zum eventuellen Einschreiten benützt wird. Franz Joseph.

Augusztus 22. [Wekerlével] reggeliztem, arra kért, hogy Bosznia közjogi dolgairól írjak neki egy emlékiratot szeptember 10-ig. A szeptember 19-i miniszteri értekezlet [anyagába] felvették *Bosznia annexiójának* kérdését. Burián írta meg ezt az emlékiratot annakidején, melyben (májusban) kifejti, hogy enélkül nem lehet a kérdéseket megoldani. Most hajlandók belemenni, mert a külügy érzi, hogy ehhez joga van. Wekerle nézete szerint magyar joga kell okkupálni,²⁷ de azért a status quot meghagyni. Ez ugyan így odaállítva meglehetősen ignoráns dolog, de én megigérttem neki, hogy dacára bolond elfoglaltságomnak, megteszem, azaz megkísértem (sic!) legalább, csak azt nem tudom még, hogy a dolog köztünk marad-e vagy sem.²⁸

Augusztus 23. Itt van dr. Horváth Ödön.²⁹ Beszéli, hogy a Nastić röpiratot az ő jelentései alapján Budapestben csináltatta Wekerle és Szterényi. Palágyi rendőrdetektív vitte a tárgyalásokat Pálffy álnéven s körülbelül ötezer Koronába került. Ezt, úgymond Horváth, nem tudja senki. Wekerle haragudott, hogy Hadik is megudta Horváth révén. Biztos, hogy megijesztették a szerbeket, de hogy ez titokban marad?! Horváth szerint Szterényi viszi a politikát, a karlócai választás dolgában is ő közvetített.³⁰ Bogdanovic³¹ főnek-fának ígér. Szterényi 800 000 Koronát kapott Schreier útján talpfákért, állítólag ő látta. Szóval lopnak vígan. Ez a Horváth előadása.

boszniai kormányzást a Landeschef kezébe akarják tenni. Burián ebben a bécsi keresztény-szocialista, centrista hatás erősödését, térhódítását látja, s attól fél, hogy Ferenc Ferdinánd és a katonák a tartományok igazgatását elrontják így. Burián ezt a törekvést látva, adja be a királynak második emlékiratát, melyben az annexió végrehajtását sürgeti.

²⁰ Mohamedán otbor: mohamedán vallási bizottság.

²¹ A későbbiekben Burián mégsem adja fel a kinevezési jogot, csak „bizonyos engedményeket tesz”. Thallóczy erre megjegyti: gyengíti a Monarchia pozícióit. Kállayra hivatkozik, aki ezt a kérdést már 1895-ben meg akarta oldani, a mesinatkinnevezési jogának a császár kezében hagyásával.

²² A Külügyminisztérium — Aehrenthal — Burián II. emlékiratának (II. Denkschrift über Bosnien und Hercegovina, Wien, April 1908. Másolata REKL) értelmében fogalmazott jegyzékéről van szó. Thallóczy akkor még nem tudja, hogy ennek elindítója Burián maga. *Buriánnál* előzményként olvashatjuk a következőket: Izvolszkij Aehrenthalnak bejelentette, hogy Oroszországra újabb aktivitási szándékkal van a szorosok kérdésében. „Akkor a külügyben legény kell a gáton, s Aehrenthalnak megjött volna a nagy alkalma.” Majd feljegyzi (1907. nov. 18.), hogy Schönbrunnban 80 percig volt a Felsősnél kinallatáson, s Bosznia dolgairol számolt be, továbbá a szerb szervezkedésről, Bosznia-Hercegovina jövődől kezeléséről, összefüggésben a Monarchia kül- és belpolitikájával.

²³ Forgách János gr. 1908—1909-ben belgrádi követ.

²⁴ Szláv kör a *Szlovenszki Juy* nevű, forradalmi irányú, 1903-ban alakított, nagyszerb célokért küzdő szerbiai egyesület, melynek jelszava „Los von Österreich”. Ld. ehhez *Katus*: i. m. 23. l.

²⁵ I. Péter (Karagyorgyevics) szerb király fiáról, György trónörököséről (szül. 1887) van szó, aki oroszbarát kapcsolatairól ismert.

²⁶ Rauch Pál (Lerin) br. (1864—1933) horvát bánról van szó.

²⁷ *Annektálni* kellene, valószínűleg elírásról van szó.

²⁸ *Mcjegyezzük*, hogy Kállay a *közös* jogon való annektálást akarta, nem beszélt sohasem a magyar érdekek előtérbe hozásáról ilyen értelemben.

²⁹ Horváth Ödön dr. hírszerző, Andrássy Gyula bizalmi embere, aki Thallóczyval állandó kapcsolatban áll. Minden boszniai hírszerző útjáról előbb hozzá megy, neki számol be — Andrássy tudta nélkül.

³⁰ A karlócai választás a szerb pátriárka-választás *Branković György* szerb pátriárka halála után.

³¹ *Bogdanović Lucivn* előbb budai püspök, majd 1907-től karlócai érsek, s erb pátriárka; választásával kapcsolatban írja Thallóczy, hogy megválasztása érdekében mindenkinek ígéreteket tesz.

Szeptember 1—2. [Buriánnál] Most ő töri a fejét a bosnyák annexión. Mondotta hogy Aehrenthal az ő emlékiratára először emlékiratot akart szerkeszteni, de most minden tényezőt megnyert az eszmének. Most forog a dolog az agyakban. Én a történeti igényekről gondolkozom és az állampolgárságról. Nagy zavarban voltam, midőn elmondotta őszintén az egész dolgot. 8-án felutazik Budapestre az Erzsébet requiem³² örve alatt, mely most Budapesten lesz. 9-én és 10-én du. lesz egy kripto miniszteri tanácskozás, melyen az ő bölcsessége fog tündökölni. Mit csináljak én most? !³³

Szeptember 10. Nálam járt Forgách. Jól ítél Bosznia tekintetében, előre látja a csődöt. Mi tudjuk, hogy megvan. Pitnerék³⁴ a katolicizmus mellett kardoskodnak, a Stadler-féle³⁵ mellett! Ferenc Ferdinánd szellemében beszélnek a jó urak. Így vesztették el a mi királyaink is mindig Boszniát . . .

Szeptember 13. 10 óraker beszéltem Buriánnal . . . , a budapesti közös minisztertanácsban elsült a bomba . . . Burián áprilisban beadott mandátuma fermentálódott. Előbb Aehrenthal aggodalmait győzte le, most a két kormány ellenállását kellett legyőznie. — Hosszú vita után azután elhatározták, hogy egyszerre villámcsapásként kell a dolgot megoldani. Proklamáció készül, melyet a külügyminisztérium csinált. Ezt elhozta magával s megtette rá megjegyzéseit. Vélem íratja le. A proklamáció tervezetét a külügyminisztériumban készítették, ez a Bach-korszakba való sérelmes dolog. Először a kutya sem gondolt vele, most mint mindenben, 'übers Knie brech'-olnak. Összezavarják államjogi helyzetünket. Burián megjegyzései: Mit akarnak itt diplomáciai jegyzékkel, mely egy célt el akar érni, el is éri ezzel a proklamációval, de rengeteg kárt fog okozni. Előbb leírom, azután majd elmondom neki.

„Itt Ilidzében³⁶ délelőtt és délután leíratom ezt a proklamációt. A cél egyelőre, hogy a Monarchia szuverenitási joga tisztáztassék. Az egész egy compromisszumon alapul, amelyből látom, hogy Wekerle az én emlékiratom eszemenetéből egyet s mását átvett. Maga a tervezet Aehrenthal konyhájából való s igazán centralista, 1804. Ebből Burián kiháslított egy passzust, mely a Boszniának adandó alkotmányos képviselőlet, a többi királyságok módjára' akarja megoldani.

Belevette, hogy emlékezetben tartva ama régi kötelékeket is, amelyek a mi házunkat és elődeinket ezen országgal egykor egybefűzték. — Igen, de melyikkel!?

Leginkább zavaros az, hogy mi a mi „sei für einen untrennbaren Bestandteil unseres kraft der Pr.S.³⁷ unteilbaren & unauf lösbaren Länderbesitze denen Wir sie hiemit als autonomen Verwaltungskörper einverleiben”. Ahány mondat, annyi zavar. A pragmatica sanctio dualizmust konstruál. Lásd az 1868: XII. t. c. 1—7. §-át.³⁸ Ehhez mint autonóm közigazgatási terület. De mihez, melyikhez? nem ország hát . . . Szóval elsietik a dolgot csak hogy tényeket teremsenek. Mondják meg, hogy ez nem praediciál. Burián ideges, lehet, hogy majd proklamációt ír, ez így lötytyedt, egy-két passzus helyes, a többi lapos, semmit sem mond, egy erőtlén semmi és sok baj kútforrása lesz. Nem írom le ide a fogalmazványt, úgyis nekem kell majd szerbre fordítani.

Most este akar velem beszélni . . .

Beszéltem Buriánnal, 1907 május havában írt egy memorandumot, melyben az autonómiáról beszél s a délszláv kérdést aképp akarja megoldani, hogy Bosznia mint külön test csatlótassék a szent István koronájához, de a quota szűnjék meg s az osztrákok is biztosíthassák Krajnát maguknak. Áprilisban azután újból írt, de most már az annexió dolgában. Ezelőtt 3 héttel emlékiratot adott be a két miniszterelnöknek: Bosznia hovatartozásának kérdését csak úgy lehet megoldani, ha először tisztázva van a formalitás kérdése, mert ha előbb a hovatartozandóság felett vitázunk, akkor nem lehet megoldani. Mennél tovább húzzuk, annál nehezebb lesz a helyzet. Az állampolgárságon fordul meg minden. Nálunk nem akarnak bele menni. Ausztriában Horvátországhoz akarják csatlótni,

³² Erzsébet királyné halála évfordulóján tartott gyászmise.

³³ Gyorsírással hozzárja: „Copf itt minden, szinte ordít a dolog a változás után.”

³⁴ Karl Pitner a közös pénzügyminisztérium beosztottja, előbb mostari kerületi főnök, majd szarajevói adminisztratív főnök.

³⁵ Stadler-féle katolicizmus a Josef Stadler Bosznia-Hercegovina első katolikus érseke s a hozzá kapcsolódó horvát politikuskok politikai felfogását fémjelzi, akik a horvát politikának leghevesebb harcosai — a görög keleti szerbek vallási s nemzeti szempontból féltékenyen nézték ténykedésüket. A horvátokat támogató bécsi politikuskokkal (Ferenc Ferdinánddal és Luegerrel) szoros kapcsolatban álltak. Az ellentétek kiagyenyítése érdekében, még Kállay (1897-ben) 2 új szerb püspökséget alapított a bosnyák tartományokban.

³⁶ Ilidze Szarajevótól mintegy 7 km-re, hegyek övezte szép völgyben fekvő fürdőhely, meleg, kénés gyógyforrásal. Thallóczynak kedvenc üdülőhelye. Ide vonult el a fordítási munkával.

³⁷ Pragmatica Sanctio.

³⁸ Az 1868: XII. t. c-re s annak 1—7. §-ára való hivatkozás minden bizonyly téves, mert ennek a törvényeknek mindössze 1—4. §-a van, s a Zágráb—zákányi és Miskolc—batvani („alföldi”) vasút építésére vonatkozik, az 1867: XI. 1—7. §-ai foglalkoznak a „közös-ügyekkel”, illetve azzal, hogy a Pragmatica Sanctio szerint csak az uralkodó közös, a kormányzás önálló és sértetlen.

hogy Magyarországot megkisebítsék. Most a két miniszterelnök téri a fejét, hogy mit csináljon.

Két egybehangzó törvényt akarnak (ezt én adtam be nekik); a dolog most már gyors ütemben fog menni s villámként kell hatnia. Ó 23—25. között Bécsben lesz. Ott csak darabonként adja be. Nem mondta el a dolgot, csak azt, hogy Beck³⁹ vette át a szövegezést s hogy csak azután értesíti Wekerle minisztertársait. Én holnap megyek Budapestre. Itt majd az én szerepem kezdődik vagy végződik.

[Burián kiemeli, hogy] egyidejűleg az annexió kimondásával, kinyilatkoztatjuk Európa előtt, hogy kivonulunk a Szandzsákból,⁴⁰ ezzel a Kelet meg lesz győződve békés szándékaink felől. Erre vonatkozik a gyermekek és nők kiköltözése, Szulejman pasa ma utazik át Szarajevón Plevljéből jövet. A delegációs bácsik csak gyűjtseák az anyagot . . .

Szeptember 23. A lapok nagyon kíváncsiak, miért kell Novibazárból a katonák feleségeinek és gyerekeinek kivonulni. Egész jól meg van őrizve a titok, hogy ez a kivonulás előzménye. Buriánt itt a minisztériumban s a szarajevói helybeli sajtó „Hamletnek”, „köszöbor-vendégnek” jellemzi, pedig ebben az esetben minden fenyegetés dacára ő áll felül. Bátorsága neki volt csupán, akár sikerül a dolog, akár nem. Ó még az apósának, Fejérvárnak sem szólt, kivel tegnapelőtt találkoztam Budapesten s aki tanácsokat adott s nagyon kíváncsi volt a bosnyák helyzetre. Holnap Budapesten lesz Burián, holnapután itt.

Szeptember 24. Budapesten koncentrálódik most az ú. n. állami élet. Aehrenthal lement s leutazott Beck az ő törvényjavaslat-tervezetével Bosznia ügyében. Burián ma érkezik oda álli ólag, de úgylátszik, most nem egyeztek meg, mert Wekerle minisztertársainak megoldozására vár s e hó 30-ára szándékoznak összegyűlni, sub titulo spanyol király.⁴¹ A sajtóban sikerült eddig mindent elhallgattatni, csak a Neue Freie Pressenek vannak mégis forrásai, de legalább nem biztos a dolgában. Egyébként Laibachban és Prágában az osztrák nemzetiségek közti hangulat meglehetősen kedvező praeludim a következő eseményekhez. A szlovén dolog nekünk csak kapóra jöhet. Gyönyörű lesz az a Nagy Horvátország! Az osztrákok majd terjesztik, hogy délnék elállják az útjokat.

Burián áll egyenesen, jön mégis Boszniába, Bécsbe, mert Budapesten nem végeztek . . .

Szeptember 26. Erősen bonyolult a helyzet azáltal, hogy éppen most vesztek össze a szlovének a németekkel, a csehek a németekkel Prágában, a fiatal keresztényszocialisták kezét fognak a szociáldemokratákkal, itt Andrassy ellen⁴², mert a magyar választási törvényjavaslat a többségi rendszeren alapszik. Ilyen körülmények mellett most a bosnyák bomba és a külügyi felfordulás — Bulgária függetlensége⁴³ — nagyon kemény diónak jelentkezik. Ennek okvetlen lesz áldozata s a mi hagyományos peches kezünk mellett ugyan szép dolgokra ébredhetünk, de már úgylátszik, benne vagyunk. Wekerle visszavonult Dánosra, Szögyény⁴⁴ járt a királynál és Wekerlénél, behívták, azaz „ismét bekerődött”, hogy informálva legyen, nem tudom, nem is kérdeztem: bizonyos fátummal és hidegverrel néztem ezt az egész kavarodást, sok dolognak meg kell történnie, de történjen is. Maga Burián nem lát most a fő célján kívül egyebet; a részletek végrehajtásában amúgy is győnge volt.

Szeptember 27. Tegnap átadta Burián a proklamáció legutóbb megállapított szövegét, amely azonban még Wekerlével való tanácskozásra vár. Az összes magyar miniszterek, Andrassy kivételével meg vannak nyerve. Ez utóbbi „ősi piethásból” „otthoncultus”-ból ragaszkodik a mostani formához. Bizonyos tekintetben elégtételemlre szolgál, hogy a magyar kormány, legalább eddig, erősen ragaszkodik a magyar történeti joghoz s benne van az a passzus, hogy „megemlékezzvén azon régi kapcsolatáról, mely őseink, mint a Szent István koronája hordozói és ezen országok között fennállott”. Ki vannak küszöbölve egyúttal a legvastagabb botlások, illetőleg osztrák frázisok. Átadta nekem azzal, hogy én fordítsam, illetőleg fordíttassam le ezt a felhívást. Dr. Čarović nevű

³⁹ *Maz Vladimír Frh. v. Beck* 1906 júniusától miniszterelnök. Thallóczy szerint egyike volt azoknak a keveseknek az osztrák parlamentben, akiknek volt önálló politikai koncepciójuk. Ferenc Ferdinándnak egy darabig bizalmasa. Később azonban — a cseh kérdésben vallott véleményeltérés miatt — elveszti a trónörökös kegyeit és visszavonult a politikai élettől.

⁴⁰ A novibazári szandzsákról van szó, amelyet röviddel Bosznia-Hercegovina megszállása után ugyancsak megszállt a Monarchia.

⁴¹ 1908 szeptember végén a spanyol király és felesége rövid látogatást tett Budapesten, ezt használták fel ürügyül a miniszteri találkozókhoz.

⁴² Andrassy Gyula belügyminiszter ekkor nyújtja be választójogi tervét, mely osztályokba sorolja a választókat, s egyes osztályokban a tagoknak egyenként több, másokban többedmagyakkal van csak szavazati joguk („plurális” vál. jog.).

⁴³ Bulgária függetlenségét 1908. okt. 5-én nyilvánítják ki.

⁴⁴ *Szögyény-Marich László* a Monarchia berlini nagykövete, Ferenc Józsefnek és II. Vilmos német császárnak is bizalmasa. Thallóczyval baráti kapcsolatban áll, minden alkalommal közli vele azokat a politikai értesüléseket, amelyeket a történetírás szempontjából megőrkítésre alkalmasnak ítél. Ezeket Thallóczy naplóiba mindig gyorsírással jegyezte be.

hercegovinai szerb embert, aki nálam fogalmazó, szemeltem ki erre a célra, megeskettetem s reggel 10-től este 6-ig elvégeztük. Azt hiszem elég jól és népiesen hangzik.

Este 1/2 7-kor elmentem Buriánhoz, vele átvettük a szöveget, most még hátra van annak a kéziratnak a fordítása, amelyet Ó Felsége fog kiadni s amelyben őt az intézkedések megtételére felhatalmazza. Wekerle holnap reggel vagy legkésőbb este itt lesz, s az utolsó simítás és megegyezés itt lesz.

Szeptember 28. Átadta [Burián] . . . olvasásra a bosnyák kérdésben szerkesztett második emlékiratot, mellyel a kérdés voltaképpen kezdődik. 1908 április havában kelt s 6 április 4-én adta át a Felségnek, 20 kopogtatott oldal. Az első memorandum voltaképpen a Monarchia jövőjéről szól, s ebben fejtegeti az 50 százalékos quotát, ezt még — úgymond — nem adja ide. Ez a második emlékirat⁴⁵ kissé terjedős ugyan, de úgyesen van szerkesztve, hozzáilleszkedik a Felség gondolkodás módjához s abban kulminál, hogy mennél tovább halasztjuk a dolgot, annál nehezebb lesz az annexió, később annál több áldozatot fog kívánni. A külügyi szempontokat úgyesen emeli ki, noha nem vág elébe a külügyminiszternek. Érvei meggyőzők s éppen a szerb agitációt használja fel közvetlen indítókul.

Ismervén a Felség gondolkodását, vele közölte a dolgot. Már néhány nap múlva jött Aehrenthal, kinek a Felség átadta, de oly irányban, hogy neki tetszik s kijelentette, hogy egy ellen-emlékiratot fog szerkeszteni. Ez az ellen-emlékirat elmaradt. Aehrenthal Budapestre menvén, erről Wekerlénék szolt. Wekerle mellette volt. Beck, az osztrák miniszterelnök nagyot ugrott, amikor olvasta, azonban midőn később a Felség a minisztertanácsban tárgyalta az ügyet, Burián meggyőzte róla, mert gyorseszerű ember. A magyar igényeket illetően azzal szerelte le, hogy ha valaki valamit örököl, — kár elhallgatni, hogy kitől örököl, csak az örökséget kapja meg (sic!).

Az első memorandum 1907 május havában kelt s úgylátszik, erről is beszéltek, de azt már nem jegyzem meg magamnak. Rendkívül sok nehézséget kellett elhárítani, Ferenc Ferdinándról nem is szolt, itt ádáz harc folyt. Burián ha nem is az a miniszter, aki a bosnyák hivatalnokoknak kell, de ezzel igazolta, hogy milyen jószemű és bátor diplomata, s ha a dolog sikerül, ez az ő érdeme lesz. Persze sokat el lehet rontani, s csak ezután kezdődik a bonyodalom, de ő optimista módon veszi a dolgot. Hogy az itteni széthúzó faktorok mely irányba terelhetik a dolgot, erről sokat lehetne írni, de most az a kérdés: a dolgot meg kell csinálni s állani elébe az összes következményeknek.

Bulgária függetlensége persze, szintén következik. Hogy a Balkánkérdés szőnyegre kerül-e majd, ki tudná ezt előre mondani. Bizony, az érzés azt mondja, hogy a dolog nem fog oly könnyen menni, mint hisszük.

• Szeptember 30. Tegnap Buriánnál: Wekerle nem jöhetett, ő megy most d. u. a 4 óra 40 perces vonattal. Este összeülnek 10 órakor Wekerlénél, de ha nem egyeznek meg, akkor Becket meg kell várniok, aki csak 2-án megy Pestre. Előre érzem, hogy a „szent István koronás” frázis miatt van a baj, alig is tudtam elhinni. Most őt variánst visznek le, hogy elhomályosítsák a dolgot. Ha Budapesten belemennének, megadják az árát a jövőben. Andrassy ellene van a dolognak, még nem vették le a lábáról. Burián augusztus 5-e után, mióta Aehrenthal belement, teljesen ennek a gondolatnak áll a hatása alatt . . .

• Október 1. Tegnap reggel 10 órakor átvettem Buriántól ismét a proklamációt s a hozzá és Aehrenthalhoz intézendő legfelsőbb kéziratokat. Mentől tovább olvasom, a proklamációban annál szembeszökőbb a régi cafrang, ragaszkodnak hozzá, akár az ötvenes években. Mit ér a „szent István koronája”, ha ismét népesaládról beszélnek s ezt a Kossuth-aeraban! Hogy fogják ezt megvédeni? A néptörzseket is szegény Khuen nyakába varrták, dehát Tisza is megelevenedett, megjön-e a második ideje is? Egyébként én ebben csak eszök vagyok. Burián közöl mindent, de nem kérdez s különben jól is teszi. *Amít én mondhattam azt megírtam.*⁴⁶ Most azért csak ki kell nyomatni ezt a dolgot,

⁴⁵ Az 1908 ápriliában beadott II. Denkschrift über Bosnien und Herzegovina c. iratról van szó.

⁴⁶ Ez a mondat arra a beadványra vonatkozik, amelyet Thallóczy *bizalmus* használatra írt Buriánnak, mint saját véleményét, s amelyet naplóhoz mellékelve találok. (OSZK K. Quart. Hung. 2459. 11. f. 79—80. p.) Szükségesnek tartjuk legalább jegyezten a fenti időponthoz kapcsolva közölni ezt az emlékiratot, mert Thallóczy véleményét, elgondolását kitűnően mutatja, s mert ennek az iratnak egyik-másik részlete hol itt. hol ott bukkán fel a továbbiakban az államférfiak, politikusok javaslataiban.

„Bosznia és Hercegovina annexiójának kérdése, amint az események eddigi lefolyása bizonyítja, körülbelül úgy ment végbe, mint az azt intézők előre megállapították. Nagyon természetes azonban, hogy a kérdés csak a nemzetközi vonatkozás feltüntetésével nyert megoldást. De viszont előre látható volt, hogy már most megindul az az áramlat, hogy hová tartozásuk e két ország. Benne van a nemzetközi ösztönben, hogy ha megjön az ideje és az alkalom, bizonyos problémák megoldásával foglalkozik, ezért nagyon érthető, hogy magyar részről megnyilatkozik az az áramlat, amely nem akarja, hogy velünk ellenkező elemek hatalmába essék e két ország, s viszont az osztrákok igyekezzen ezen az úton a birodalmi egység eszméjét valamelyes kézzel foghatóbb formában megvalósítani. Most van az a pillanat, amikor szembe kell szállnunk azzal a már 1878-ban feltámadt rémlátással, hogy Bosznia egy millió 800 000 főnyi lakossága, amely vallásilag három történelmi egységet alkot, felbontja a magyar szent korona egységét. Igaz, hogy talán

hogy vajon a titkot meg lehet-e tartani s óvni nov. 7-ig, ezt nem tudom, mert már nagyon sokan tudják. A sajtóba is átmegegy a dolog.

Egész nap rára [szerbre] és magyarra fordítom e jeles darabokat. Burián tegnap d. u. Budapestre utazott s tegnap este beszéltek Wekerlével a dologról. Aehrenthal társaságában; megegyeztek-e, nem tudom. Meglehet, hogy le kell utaznom. Törődött vagyok, mit csak azért jegyzek meg, mert a feljegyzések tenorját is jellemzi . . .

► *Október 2. . . .* Tegnap Kutscherával és Čeković-csal átnéztük újra a Buriánhoz és Aehrenthalhoz intézendő Királyi iratokat és a felhívást. Kutscherának nem tetszik a „Szent István koronája”, mert a törökök azt fogják kérdezni, hogy miféle szent is, nekem meg az a „népcsalád” nem fér bele sehogy a fejembe, a „közös joggalral” egyetemben. Szóval sok a mafláság benne, de hát az utolsó percben fognak határozni. Ma (X. 2.) Burián lehívatta Kuit,⁴⁷ én meg a nyomdával, illetőleg qui vivunt . . . Ma Macchio,⁴⁸ az információs osztály vezetője jön hozzám bemutatkozni, amint mondja . . . Már a

nem egészen rémlátással van dolgunk. A mi feltétlenül megalapozott, a történelem igaz adataival támogatható historiai jogunkkal szemben íme előáll egy úgynevezett horvát historiai jog, amely neveltséges volna, ha nem volna oly szomorú a mi tudatlanságunk és nem terelné lelkismeretünket egy csomó mulasztás ebben az irányban. A Monarchia két államában elhelyezkedett horvátság kezét fog most a bosnyák katolikus lakossággal és első lépésnek tekinti az annexiót arra nézve, hogy ebben a Monarchiában egy harmadik elem, t. i. a saját elemük verődjék államiságra, ez az aramat kapóra jön az Ausztriában uralkodó pártnak, amely a mi „kiváltságos” állásunk megtörésében leli a „birodalom” üdvét. Ezzel meg kell bírkoznunk. Azonban nemcsak ennek a jövőben megsűrösödhető veszélynek elhárítása, de a mi befolyásunknak a biztosítása a két országban sem könnyű feladat.

• E sorok írója 1878-ban közelebb állott az akkori okkupáció kérdéséhez és az akkori közvélemény megnyilatkozásait nagyon jól ismerte. Az 1878-iki helyzet úgy állott, hogy akkor is csak három lehetőségről volt szó: 1. vagy: a tartományok a magyar királyi korona historiai joga alapján a magyar királyságha bekebelezettek;

2. vagy: azok Ausztriához csatoltatnak;

3. vagy: mint Ausztria és Magyarország közös hódítmánya megmaradnak a dualisticus birodalom hódoltságának provinciális minőségében.

Magyarországhoz csatolhatók a historiai jog alapján, ha azt Magyarország és az uralkodó főltség úgy óhajtták s azon viszony ama tartományok népeinél is kellő visszhangra találta.

Ausztriához csatolhatók, ha Magyarország historiai jogait nem kívánja érvényesíteni, s ha ama tartományok népei az odacsatolást óhajtták.

A legtermészetesebb, s ama népek valószínű óhajtatásának is megfelelne az, hogy ama tartományok mint hódoltság, mint provincia, külön tartományi jogokkal álljanak a császári és királyi korona hatalma alatt, s közirzigazgatási sriükségeit s a fejedelmi civillistán felül eső jövedelmei tétessenek át a közösügyi pénztárba, miután a rendbehozatalára fordított mostani kiadások visszatérítenek.

Az utóbbi helyzete ama tartományoknak alkotmányunkon mitsem változtatna. Semmi szükség sem volna ama tartományok kormányzatára közvetlen befolyást gyakorolni akár a közös, akár a külön minisztériumoknak.

Erdély három szakaszon át volt visszakapcsolva a magyar királysághoz, anélkül, hogy azzal unióvala lett volna. Kormányzata a kormányzó s egy korlátnak a király mellett vezette legfelsőbb helyen annak ügyeit, anélkül, hogy akár az osztrák, akár a magyar kormány belevatkozott volna.

A provinciák nem igényelhetnek parlamentáris kormányzatot, Bosznia és Hercegovina már az autonóm tartományi kormányzattal is rendelküül, eddig soha nem élvezett jogokat nyernének. És ha idővel fejlődnek miveltésége, s összesimulna bensőbbben államéletünkkel: a történelem dolga lenne kifejleszteni ama népek politikai életét oda, hogy a birodalom egyik vagy másik feléhez szorosabban csatlakozva, az egyik vagy másik rész parlamentjébe is képviselőket küldhessék.

E sorokat írta akkor *Salmon Ferenc* id. Andrásy Gyula gróf tudtával s vele való közvetlen érintkezés útján. Ma sem változott a helyzet. Szakis így volt megoldható a kérdés, mint ahogy megoldható. Nincs ebben semmiféle centralisticus vonás, hanem bekövetkezett a harmadik eshetőség mint ideiglenes állapot szintén, amely, hogy hova fejlődik, az teljesen mitőlünk függ.

Nekünk (a magyar kormánynak!) Boszniával és Hercegovinával intenzíve kell foglalkoznunk. A két tartomány viszonyait, személyi körülményeit a legalaposabban kell ismernünk. Tudomással kell bírnunk úgy az eddigi kormányzati működés egyes tényeiről, be kell folnunk, mégpedig hathatósan amaz intézmények létesítésébe, amelyek most célba fognak vétetni. Nem papirosjóra kell támaszkodnunk, hanem igazi államférfiúi jóakarattal befolyásra. *Az állampolgárság kérdését ne vitassuk, hanem alkalmazzunk bosnyák illetőségiüket magyar szolgálatban a lehetőség szerint.* Tekintsük őket de facto magyar állampolgároknak, ha idejönnek, *édesenük őket Budapesthez, intézményeinkben legyünk bizonyos tekintettel rájuk is, teyünk átmeneti intézkedéseket.* Módjával, feltétele nélkül keltsünk érdeklődést minálunk ez országok iránt a sajtóban, az irodalomban, az iskolában. S ezzel karöltve vegyük közelebbül szemügyre az egész délszlávság kérdését, *neely ha erőre kap, akkor Magyarország cantoniizálása bizony el fog következni.* A Budapestben levő horvát elemeket jobban kell pártolni, a horvát viszonyokat élénk figyelemmel kísérni, azokba befolyjni — nem a hivatalos befolyást érve ez alatt. — Tudni a szerb dolgokról alaposan, első forrással és koncentrálván működni. Magyarország-nak ez az egyik küllgyi kérdése.

Nagyon jól tudjuk, hogy az ilyen eszméknek megvalósításához évek és szakadatlan munkásság kell. Ezt egy ember nem végezheti el, ehhez egy generáció szükséges. Anélkül, hogy most részletezésebe bocsátkoznánk, azt a komoly eszmét vetjük fel, hogy létesítsék a magyar politika intézésének főhelyénél, a miniszterelnökségnél egy oly osztály, amely kizárólag e viszonyokkal foglalkozik, egy nemzedéket nevel fel és felülről lefelé felkelti az érdeklődést tanítás, tapintatos kezelés és ernyedetlen munkásság útján. Ennek a megvalósítása oly elemektől függ, akik érzik magukban a missiót. A pénzkérdés itt nem játszik szerepet. S aztán nem is kerül az olv sokba, mert minden kiadás, amelynek gyümölese van, ha szellemi téren is, ellenértéket alkot. A részletek megállapítása és az egészek beállítása rövidesen megtörténhetik. Mi a haszna: Haszna lesz Magyarországnak belőle, mert tájékozva lesznek intéző körei, haszna lesz a Monarchiának, mert nem centrifugális irányban vezetendő ez ügyökör, és haszna lesz a közöletnek is, mert a felmerülő bosnyák-hercegovinai részletekéknél a magyar kormány a saját tudomása alapján fog intézkedni, nem pedig követve. E tárgyról hosszasan lehetne írni, ki lehetne fejteni saját körmondatokban múltat, jelent és jövődöt; de *elérkezett a cselekvés órája* — s félő, hogy az utolsó előtti. Az eszmények sokkal gyorsabban fejlődnek, mint himnénk. Annyi nálunk a bomlasztó anyag, hogy csak antisepticus eljárással lehet a test általános megbetegezését elkerülni . . .

⁴⁷ *Kuit* Burián egyik beosztottja a Bosznia-hercegovinai osztályon, Thallóczy kollegja.

⁴⁸ *Macchio* külügyminisztériumi osztályfőnök, kivel Thallóczy sokszor tárgyalja meg az aktuális részleteket.

hírlapok is-szerét vették az annexiónak. Berlii újságok hirdetőgétik, sokáig ezt nem lehet megtartani. Buriánt az izgatottságtól eszi a macska. Értem, amennyiben fene nagy felelősséget vett magára. Azt persze nem tudja, hogy mennyire elronthatják mások. A király — mint semper August — természetesen könnyen állt kötélnék. Ferenc Ferdinánd magának akarta megcsinálni, úgy sejtette, valami szekundó-genitúrától fecsegettek. Ez csak amolyan privát sejtés, melynek semmi alapját nem tudom . . .

• *Október 3.* . . . Ma reggel küldte Burián a kész proklamációt és a hozzáintézendő királyi leiratot. A proklamációból — igen helyesen — kivették Pesten a sok közjog-ellenes régi flosculusokat. — Nagy harc folyt, minden szempontból kompromisszum az eredmény. Becket Klein⁴⁹ osztrák igazságügyminiszter befolyásolta. 30-án este, amikor az első összejövétel volt, Wekerle mindig arra hivatkozott, hogy miniszterei mit szólnak hozzá; erre 1-én meghívták Andrássyt, Apponyit,⁵⁰ Kossuthot. A fél osztrák minisztérium itt volt. Folyt a kapacitálás, végre megegyeztek, „Szent Istvánt” kihagyták, de a magyar trón régi igényeit — ami helyes és elengedhetetlen kellék — hangsúlyozták. Így egészen ártatlanul dolog a manifesztum.

. . . Beck az utolsó pillanatban figyelmeztetett némi stílári helytelenségekre, amiket kiigazítottam. Wekerlével telefonon beszélünk, hogy ő küldje ide a hozzá intézendő legfelsőbb kézirat másolatát, mi azt is közzétesszük. Mindössze hatot. Azután ő tölem várja a magyar fordításokat és egy zavaros ellenjegyzési kérdést tett.

• Újabb izgalom, de Burián azt mondván, hogy a manifesztum nem lesz ellenjegyezve, imprímáltam. Budapest a kelet. Hogy „magyar”-hatást fog elérni, kétségtelen. Azonközben Szögyény akart velem beszélni, aki Berlinbe utazik, de nem lehetett. A sajtó erősen piszkálja a dolgot, sőt Párizsban máris elárulják a dolgot. Tudni mindenki tud már róla, csak a napot nem tudják. Isten csudája, hogy ránk nem törték ma. Este 10 órákor 1200 példányra imprímálva a dolgot, 600 lemeget, 600 itt marad; az udvari nyomdában minden elképzelhető intézkedés meg volt téve. Nem rajtunk múlik, ha zavar lesz. Ismét egy historikus nap, mint a historiai pillanatok rendesen.

• *Október 4.* Reggel 7 órákor nyomdába. Minden elkészült, ¼ órákor a vasútra vitték az egyes kerületeknek szánt kiáltványokat, Pault⁵¹ besegíttetem a vonatba, igen ügyesen csinálta, sőt nagy garral és innen 8 óra 50 perckor elment a dolog, hogy október 7-én elsüljön. Holnap konferencia lesz a külügyben, hogy a sajtóval szemben milyen eljárást lehet követni.

• *Október 5.* . . . Felrendeltem (X. 5.) Jaszenovicot,⁵² hogy Wekerléhez küldjem a kéziratok magyar fordításával. Burián misére ment, a Felsőg nevenapja lévén. Ezalatt fordítom a magyar fordításra a kéziratot s újból leiratjuk a szarajevói kormányhoz menő kéziratokat. A vén Kutschera rémül, hogy baj lesz keleten, a tartománygyűléssel nem lesznek megelégedve Boszniában . . . egy órákor visszajön Burián, nagyon ideges, kapkod. Baj történt a kézirat keltevel. A király 6-ával akarta keltezni, de azután figyelmeztették, hogy ez nem jó dátum (Arad!); lett belőle 5. A felhívás október 7-ével van keltevez, Burián parancsa szerint, ez tehát szépséghiba. 2—4-ig Aehrenthallal konferencia. Wekerle figyelmeztette őket, hogy ne hivatkozzanak a berlini szerződésre az Aehrenthalhoz intézett kéziratban.⁵³ Daruváry⁵⁴ telefonirozott (sic!) Buriánnak, erre összeülnek s a berlini szerződésre való hivatkozás kimarad az Aehrenthalhoz intézett kéziratból; illetőleg lefordítjuk szerbre, benne marad. Kis hiba, ezt utólag reparálni kell.

• Aehrenthal idegessé tesz, hogy Szögyény fecsegett még rólam is, hogy egész éjjel nyomdában vagyok, holott ezt a szolgáló fecsegték. Tehát kipattant a dolog. Párizsban valószínűleg Clemenceau révén, és Khevenhüller⁵⁵ is fecsegetett. Ő már 1885-ben is ketyogott. A börzén a papírok estek, nagy riadalom támadt és Franciaország barátság-

⁴⁹ Franz Klein, 1906-tól osztrák igazságügyminiszter.

⁵⁰ Apponyi Albert gr. 1906—1910-ig a koalíciós kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere. Mint a független-ségi párt vezetőjére, a boszniai annexiónak egy darabig ellenzője.

⁵¹ Otto Paul Thallóczy miniszterümbeli referense, a vallás- és népművelési osztályon.

⁵² Jaszenovicot (Jávor Gézát) rendelte fel Bécsbe, hogy az személyesen vigye a fontos iratokat Pestre. Jávor akkor már budapesti pénzügyminisztériumi tisztviselő volt, de Thallóczy magántitkáráként megtartotta, havi honoráriumot fizetett neki, s valahányszor Pesten járt, Jávornak diktálta tovább naplóját, gyorsírásba. Megesett sokszor az is, hogy bizonyos tárgyi ügyeket telefonon beszélt meg vele Bécsből, s Jávor hivatalos (vagy baráti) levelet írt — legtöbbször ezek a budapesti főhivatalokhoz, miniszterekhez szóló ajánlósorok voltak, állás stb. ügyben —, s ha azok sürgősek voltak, Jávor Thallóczy nevét is aláírta. Mindjárt Thallóczyhoz kerülése után meg kellett tanulnia utánozni Thallóczy aláírását. Jávor Géza még ma is tökéletesen tudja utánozni Thallóczy aláírását, mint valamikor magántitkár korában. Jávor Géza ma nyugdíjas, s kedves szórakozása a levéltári kutatás, azzal a céllal, hogy volt főnöke, Thallóczy életrajzi adatait összeszedje, róla tanulmányt írjon.

⁵³ A berlini szerződés ugyanis hangsúlyozza a status quo fenntartását, a Monarchia ideiglenes jellegű boszniai felügyeletét.

⁵⁴ Daruváry Géza 1895-től külügyi szolgálatba lép, több helyen teljesít diplomáciai szolgálatot, 1905-ben a kabinetirodába rendelik, Thallóczy így kerül vele kapcsolatba.

⁵⁵ Rudolf Khevenhüller párizsi osztrák-magyar nagykövet.

talán magatartást látszik tanúsítani. Ezen rémülés. Tudni már mindenki tudja, hogy fog történni valami, csak azt nem, hogy mikor? A trónbeszédben-e, vagy a delegációk tárgyalása folyamán.

Délután 4–6-ig az irodában ültünk. Hatkor Burián expedáltatta a szarajevói kormányhoz intézett kéziratokat és sürgönyt menesztett Vincernek,⁵⁶ hogy a 15. hadtest mellett a csendőrség is legyen készenlétben. Megadta nekik a részletes utasításokat október 7-re. A fő, hogy ezt a dátumukat ne tudják meg. Ezt Budapesten fogják kifecsegni. Szóval nem kedvezően indult meg a dolog. A diplomácia nem hallgat.

Végre este elért a nagy buzgóság. Fáradtan ebédre mentünk Buriánnal, aki már felgombolkozott.⁵⁷

Amikor ő 30-án belement, Wekerlénél várták a miniszterek, Apponyi, Kossuth, Andrásy s előmutatván a kiáltvány szövegét, Apponyi kijelentette, hogy ha ezzel előfoghadatlanok voltak. Erre Burián azt mondta, hogy hát fogalmazzák meg őket, mit akarnak. Wekerle igen ügyesen azt indítványozta, hogy 1-én jöjjön hozzá reggel mindenki, de a magyar miniszterek jöjjenek előbb. A magyar miniszterek odamentek ½10-kor. A közösek ¼12-kor, s az osztrákok. Az alatt Apponyiékat fogalmazgattak s az osztrákok végleg hozzájárultak, ámbar 30-án Klein erősen tüzelt a „szent István” ellen. Elsején azután minden ment. Kossuth folyton jött újabb tervekkel. Ezeket Wekerle nagy tisztelettel fogadta, de félretette. Andrásy azzal indokolta, hogy ő ellene van, de mint-hogy a közös miniszterek akarják, ő nem kívánja, hogy miatta ne csinálhassák, tehát beleegyezik. Wekerle Sztérenyi⁵⁸ útján Horváthot akarta kiküldeni, de Andrásy örvendő mondta, hogy „neki már van hiteles információja”, t. i. „az enyém!” — vagyis Horváthé. Aehrenthal a királlyal megszólította Apponyit, de ez megreválta, hogy ő nem olyan ostoba, hogy ezt észre ne vette volna. Apponyi megmondta, hogy az a baj, hogy minden alkudozó fél másképp értelmezi azt, amit határoztak. Ez bizony közjogunk nagy baja.

Burián a mozgósítás ellen volt, eleinte 2 hadtestet akartak mozgósítani. Ő garantírozta (sic!), hogy 6 napig nyugalom lesz mindenképpen. A vezérkar azt állította, hogy fegyver van Boszniában, mutassák meg. Beszéltünk a bosnyák alkotmányról, amelyről tanácskozás fog folyni november–december-ben; az új autonómiáról. Pitnert odaadta segítségnek Benko⁵⁹ mellé. Az a jövő embere. Nagy stréber, de el fog hasalni, mert belső meggyőződése nincs — úgy értem, hogy ügyileg, mert még Kossuthal is megfér.

A törökökkel való konvenciót Aehrenthal felmondta (1879: IV. 21.), most már az a kérdés, hogy lesz-e szerencse, vagy Ausztria hagyományos pechje áll-e majd be. Buriánra nézve mindenestre jobb, ha nagy dolgon bukik, mintha a keresztény-szocialisták nyelve alatt, hátulról. Én historice próbálok gondolkozni ebben a zavarban. Az a baj, hogy megfigyeléseimet csak kapkodva írhatom...

Október 5. ... Délelőtt értekezet Sieghartnál⁶⁰, jelen Jettel,⁶¹ Ábrányi,⁶² én, Sieghart, Skerlecz,⁶³ Pinschhof,⁶⁴ Sieghart... először a miniszterhez tett kérdést, hogy miként közöltessenek a kéziratok, először Aehrenthallal-e, azután a miniszterelnök, és végül Burián. Wekerle súlyt fektetett arra, hogy a magyar közlésben ő jöjjön előbb; ebbe belementek; mi Boszniában először az Aehrenthalhoz, azután a Buriánhoz intézettet [közöljük]. A lapokkal holnap este 8 óraker közlik a dolgot. Ezután jön a hír, hogy Bulgária kimondta függetlenségét. Tableau. Itt a bolgárok a levesbe köptek, aminek Sieghart erősen „örült”. Itt a második szépséghiba, lesz még egy 3., 4. stb. is. Azután elmondotta Sieghart, hogy az ügyet a szocialistákra nézve patrimoniumnak fogja degradálni, hogy a magyar vonatkozás csak történelmi emlék, stb...

Október 6. Ábrányi lezáratta ma este 7–11-ig Szarajevóba a telefont és távirót. A bulgár bomba felzaklatta a szarajevóiakat, a nép csöndes. A sajtóban persze kipattant a dolog. Párizs következtében. Tudnak már mindent, a mi határozataink illuzórikusak, nem fognak meglepni senkit, szóval a „mis en scène”⁶⁵ nem sikerült. Aehrenthal notifiká-

⁵⁶ Vincer 1908 őszén tartományi katonai főnök.

⁵⁷ Burián ehhez ennyit tesz hozzá: „Bulgária független királyság. Nem hiába dolgoztam 1886 és 1887-ben.”

⁵⁸ Sztérenyi József 1906–1910 között kereskedelmi államtitkár Kossuth Ferenc minisztériumában.

⁵⁹ Benko Isidor 1904–1912 között boszniai civiladlatus. (Előbb 1895-től a boszniai ügyek intézésében a pénzügy-minisztériumban tisztviselő.)

⁶⁰ Rudolf Sieghart osztrák miniszterelnökségi osztályfőnök.

⁶¹ Jettel pénzügyminisztériumi hivatalnok, pénzügyi szakember.

⁶² Ábrányi Kornél 1906–1910 között a miniszterelnökségi sajtóiroda főnöke. Apponyi Albert bizalmi embere.

⁶³ Skerlecz Iván br. 1896-tól a pénzügyminisztériumban dolgozik, mint miniszteri titkár, majd miniszteri tanácsos, 1913-tól horvátországi kir. biztos, majd horvát bán.

⁶⁴ Pinschhof pénzügyminisztériumi tisztviselő.

⁶⁵ „Mis en scène” = színrehozni, azaz a meglepetésszerű bejelentés nem sikerül.

ciója a nagyhatalmakhoz is kipattant, csak az lehet a szerencséje, hogy nem lesz háború. Komplikáció már van. A bulgárok ügyesen csinálták. Most a „vogue la galère”⁶⁶ még hátra van. Görögország, amely Krétát szedi majd el, de az talán még visszatartja a dolgot. Aehrenthal megegyezett, legalább papíron, az olaszokkal és e felől sincs baj — mondja Burián.

• Széchen Miklós⁶⁷ volt nálam „szaglászni”. Mondta, hogy jobb lett volna, ha ezt a trónörökös csinálta volna meg — mégis jogsértés és az öreg urat kompromittálja „au fond” fél a bonyodalmaktól; az olaszoknak nem lehet Albániát adni, ezért háborút is kell viselni. Magáról a dologról Aehrenthal csak úgy általában szólt neki s október 15-re rendelte, ő mint pápai követ persze, nem fungál. Most Friedjunghoz megy az apja dolgában beszélni. A sértett, neminformált diplomata beszél belőle, rá csak „kék ív”⁶⁸ vár, stb. Én megoktattam a bosnyák helyzet felől, de a dolgot illetőleg egy szót sem szóltam. A mai Neue Freie Presse már mindent tud. Azt hiszem, maga Aehrenthal beszélt Benedikttel.⁶⁹ Másként nem tudhatná olyan pontosan a részleteket, vagy Sieghart, de az utóbbi nem hiszem, hogy most beszélt volna. Persze a tisztelt újságírók izgatottak, nem kicsit. Burián már, mint aki készült, illetőleg elkészült rá, most már nyugodt. A levelet megfőzte, egyik meg a többiek. A kéziratok dátumaival volt félreértés, de azt is eligazították. Ma d. u. megyek Budapestre.

• Skerlecz-cel beszéltem tegnap, ez fordította le az emlékiratomat a királyhoz, mely ügylátszik, bizonyos tekintetben Wekerle vezérfonala volt, én annyiban örülök, hogy sikerült egyelőre elsimítani az ellentéteket. Beck is tud erről. Gondoltam, elmegyek Budapestre államtitkárnak, de ilyen viszonyok közé fázom jönni. Leutazván először Zichy Tivadar⁷⁰ fogott el, aki nagyon kíváncsi volt a dologra, de tőlem nem tudott meg semmit. Azután egy hírlapíró üldözött, akit lefőztem . . .

• Október 7. A kéziratok megjelentek. A magyar vidéki sajtót Wekerle informálta. A budapesti sajtó voltaképpen a kormány akaratának visszfénye, egy-két lap berzenkedik, de a közönség ösztönszerűleg érzi, hogy ez nem megoldás, hanem ennek ki kell alakulnia. Érdeklődés van a börzén, lesz-e háború, ez katasztrófára vezetne. Még most a reggeli hangulatnál nem lehet végleges ítéletet mondani, de a megtörtént tény érezteti súlyát. Szerényíróll hallottam mindenféle talpa disznóságot, de ha mindent feljegyezne az ember, amit hall, baj volna. Andrássy Gyuláról Horváth mesélte, hogy az annexió ellen volt, de az ő „információi” meghatották! A legügyesebb Wekerle, aki elhívatta Kmetyt,⁷¹ tegnap d. u. fene büszke is volt rá. A Nap külön kiadást rendezett éjjel mégis . . . Kállay sírjánál meláztam.

. . . Délután jön Burián. Gusztáljuk az első sürgönyöket. A délután ezzel telt el . . . 4 óraker Burián a felséges úrnál, kinek első szava ez volt: „*Na jetzt ist's g'scheh'n*”. De még drukkol a külső események miatt. Estig azután kiderült a kép, Boszniában a hatás kielégítő volt, úgy, ahogy előre láthatta, aki ismeri a viszonyokat. A katolikusok örülnek, örülnek a hivatalnokok, a törökök részben belenyugszanak, részben nem tudják, hogy mit cselekedjenek, a szerbek összehúzzák a bet.⁷² organumaikat és a zsebükben mutatnak fűgét, várván, hogy mire vezet a külföldi agitáció. A táviratok hangja mutatja, hogy voltaképpen ez nem is novum, eddig sehol rendezavarás nem volt. A katonák sem idegesek, szeretnének 3 hadtestet mozgósítani. . .

Október 8. Az osztrák delegáció . . . 10 óraker a magyar országos bizottság alakult meg. Wekerle ideadta a törvényhez való indokolást. A historiai rész felületes. Ő maga csinálta, elég jó különben . . . Nekem azt mondta, hogy egy Revue-beli⁷³ cikket írhatnak magyar érdekekben. Wekerlével azután egy pár szót váltottam, hogy az osztrák delegátusokkal jó lenne egy kis intimitást kezdeni.⁷⁴

Az a hangulat, hogy a bosnyák belső szervezet ügye ne tartozzék a delegáció elé. Úgy hiszik, hogy november 10-ig végeznek. Beck-vel beszéltem, roppant szereti az elismerést. A proklamációt ő csinálta, illetőleg „izzadt vele” — mondja. Ezen fordult meg az egész beszélgetés.

⁶⁶ „Vogue la galère” (= Rajta, hadd menjen, [vagy] lesz, ahogy lesz) francia kifejezéssel jelzi, hogy a Monarchia bejelentése most következik, s ezután derül ki, hogyan fogadják azt.

⁶⁷ Széchen Miklós gr. diplomata, 1908—9-ben va ikáni nagykövet.

⁶⁸ „Kék ív” az állami hivatalokban, minisztériumokban használt, nyugdíjazás-iránti kérés blankettája.

⁶⁹ Edmund Benedikt a bécsi Neue Freie Presse munkatársa.

⁷⁰ Zichy Tivadar a Monarchia rendkívüli követe Bajorországban. -

⁷¹ Kmetty Károly budapesti egyetemi tanár, közjogi író, függetlenségi párti országgyűlési képviselő, pártjából 1908-ban kilépett.

⁷² Nem lehet tudni, mit akart itt rövidítve írni Thallóczy.

⁷³ A Revue de Hongrie magyar történeti folyóiratról van szó, mely a külföld számára készült.

⁷⁴ Thallóczy ezen azt érti, hogy az osztrák és magyar delegáció tagjait össze kellene barátkoztatni valami baráti találkózón.

A sajtó „jól” desorientálva van. Voltaképp tanulatlanok, mert nem foglalkoztak sehol egyébbel, mint belpolitikával. Ábrányi megadta a direktívákat, de hiába visz boglyát Kukutyinba, mert ott nem ismerik a boglyát.

Aehrenthal délután fél ötkor kezdte exozóját, 23 percig olvasott. Figyelemmel hallgatták. — Mint a trónbeszéd, nyugodt, nincs benne frázis; európai szempontból ugyan felhívja a kritikát, de a mi bonyolódott viszonyaink között egyebet ő nem csinálhatott.

Fél öt óraker büszkén kivonultak monitorjaink Óbudáról. A Duna fenséges árjában, gyönyörű időben, igazán pompás látványt nyújtottak, amint teljes felszereléssel úsztak nagy gyorsasággal lefelé. Péterváradra mentek.⁷⁵ A lakosság kíváncsian nézte. Egy-kettő kendőt lobogtatott. Mindenféle hír van elterjedve: •Belgrádban háborút követelnek, de konpenzációkról beszélnek, mi mozgósítunk. A katonák félnek, ma érkezik a vezérkar főnöke. Szóval történelmi időket élünk.

A delegációban is nagy a csend. Kíváncsian hallgatják Aehrenthalt. Én Beck-vel beszélek, hogy közeledést kellene létesíteni a magyar és osztrák delegáció között. Ő helyesli. Csak fél a keresztényszocialista—horvát barátságtól. . .⁷⁶

Október 9. Burián ideadja exozóját. A proklamáció körülírását akarja. A 10-i osztrák külügyi albizottságban Axmann⁷⁷ a horvát-jog mellé áll. Ebben a szlávokkal meg a bécsi centralista párt, amely a birodalmi egységet proklamálja, már szemtelen. A horvátoknak megnőtt a tarajuk; a horvát államjogot feszegetik. A mi embereink készületlenek és tudatlanok, mintha nem is az ő dolgukról lenne szó. — Baernreuther⁷⁸ „pro domo” beszélt. Redlich úr,⁷⁹ a közjoggal állott elő. A vita elég érdekes, de nem ad aggodalomra okot. Ma 2 óraker a bosnyák „horvátok” Buriánnál. Lesz ilyen stréberrel elég dolgunk. Voltak Wekerlénél is.

Lőnek Szarajevóban. Eddig elég jól megy minden, csak a horvátoknak nőtt meg a tarajuk. Horvát királyság — himnusz, törökellenes hangulatról beszélnek a sajtótudósítások, amelyek ugyan ilyen formában nem hivatalosak teljesen, de erre ügyelni kell. Lesz még bajunk elég ebből a vizzályból. Most „császári és királyi bosnyák és hercegovinai” címet kap a sereg és a tisztviseléség! Ez már hosszú időre szól. De hát mit csináljunk mi? Ezt nem akarom én. . .

Október 10. . . Az osztrák delegációban külügyi albizottság, a horvátok és szerbek akcióba kezdtek. Szerintük Magyarországnak semmi joga Boszniára nincs és mindazt, amit valaha a magyar királyok cselekedtek, azt mind a horvátok csinálták. (Mutatja, hogy Isztria hogyan fejlődött.) Viszont azok is, akik a mi részünkről foglalkoznak a tárggyal, teljes ignoranciában vannak. A mi részünkről Batthyány Tivadar⁸⁰ és a vad függetlenségi párt fog majd akciót indítani, kifejezni. Egy Redlich nevezetű tanár a magyarok nagy száma miatt szólalt fel diplomáciai téren. Valóban neveléses, ha az ember beletekint a közösgyi hálózatba, hogy milyen méltánytalanság uralkodik velünk szemben. Nagyon hidegvérűnek kell lenni, hogy ezt a hülyeséget az ember csendben hallgassa végig. . .

A felséges úr izgatott volt a napokban és ez kihatott magatartására is, amit a delegátusok közül többen megjegyeztek. A vezérkar most bizonyos külön szerepet játszik és ha az ember végignézi a katonákat. . . ! . . .

Október 12. [Wekerlénél]: Beadtam neki a mellékelt emlékiratot.⁸¹ Figyelmesen olvasta, de látszott, hogy „személyzeti ügynek” nézi. Itt megnyugtathatom lelkismeretemet, én szóltam, most már csinálják ők, ahogyan tudják. Én majd magamra maradvá harcolok Bécsben, míg lehet. . .

Rátérve a bosnyák dolgokra, mondta, hogy Burián neki az április 4-i emlékiratról nem szólt, azt ő Aehrenthal útján tudta meg. A Burián-ellenes katonai és bécsi támadás alkalmával ő védte Buriánt, Aehrenthallal szemben, aki őt akkor elejtette. Neki inponált, hogy egy Budapestre jött bosnyák küldöttség minden egyes tagját ismerte. Elovasván emlékiratát, ő augusztusban, midőn Ischlben járt, kijelentette Aehrenthalnak, hogy hozzá csatlakozik. Megmondotta, hogy egy miniszteri értekezleten arról tanácskoztak, hogy a

⁷⁵ Pétervárad a déli határmenti katonai erősség, erőd volt Újvidékkel szemben, a Duna mellett.

⁷⁶ Thallóczy, illetve Beck itt a Lueger és a horvátországi pártok között egyre mélyülő barátságra utal.

⁷⁷ Julius Axmann Lueger bécsi polgármester bizalmi embere, budapesti vonatkozású híreinek szerzője. A Kossuth Ferencre vonatkozó kompromittáló levelet ő terjesztette el 1903-ban, s annak alapján írtak a keresztényszocialista bécsi sajtóban támadó cikkeket Kossuth Ferenc és a függetlenségi párt ellen.

⁷⁸ Joseph Maria Baernreuther az osztrák igazságügyminisztérium tisztviselője, később országgyűlési képviselő. A cseh parlament club alapítója, 1907-től az osztrák Urak házának tagja.

⁷⁹ Oswald Redlich osztrák történetíró, haloldali politikus.

⁸⁰ Batthyány Tivadar a szabadelvű párt széthullásával előbb a nemzeti párt, majd 1904-től a függetlenségi párt híve, a vezérbizottság tagja, később a függetlenségi párt Justh-szárnyának alelnöke.

⁸¹ A boszniai hivatalnokok személyzeti ügyeiről, fizetésemelésekről van benne szó, ami azonban az adott helyzetben nem pusztá fizetésemelést jelentett volna, hanem politikai sakkhúzást is.

szláv provinciák külön kezelendők. Ez Aehrenthal terve. A király magát német uralkodónak érzi s nem akar szláv monarchiát. A trónörökös kétszer üzent neki, hogy meg van elégedve, most nagyon nyájas volt vele. A trializmustól fél.

A királyhoz ő is írt egy memorandumot, amelyben a történelmi jogokat még élesebben fejtegeti, mint én augusztus 19-én. Ő a diplomáciai jegyzékbe is bele akarta venni a „magyar jogom”, e „sallang” felvételét. Csak így vált lehetségessé a dolog. Azután adta be az enyémét a királynak. A közjogi részben azonban ő nem talált eltérést a közjogi tankönyvek és az enyém között. Persze nem, mikor azok közül a főbbeket az én tanulmányaim útján imformálták. De ez mellékes. Beszélni akart hosszasan a nemzetiségi és bosnyák dolgokról, de előre járt az idő, menni kellett. Én többet ezzel nem törődöm. Maradok a helyemen, amíg ki nem dőlök.”

„... [Rákosi Jenőnél⁸²]... Ez köpte ki, hogy mindig a magyar jogon és eszméken nyargalnak és a német látja hasznát...”

Október 15. Reggel hadügyi albizottság. Ugron⁸³ úgy beszél, hogy egy mameluk se beszél különben a régi világban. Megy minden, mint a karikacsapás... Délután Burián expozéját fordítottam... Fél 5-től 7-ig hadügyi albizottság. Barabás⁸⁴ elnökölt mint egy isten. Este olvastam a montenegrói vajda felhívását.⁸⁵ „Kedves csernogorcok. Legyetek hívek hozzám ma, mint eddig s én veletek maradok és leszek az utolsó vércsöppemig, mert az mi két testvérünk: Bosznia és Hercegovina idegen kézre jutott. Már számos éve, hogy idegen uralom alatt nyögnek, a mi sírjainkat idegen lábak tapodják. Vissza fogjuk követelni két testvérünket: Boszniát és Hercegovinát s inkább akarom feladni Montenegro, minthogy testvéreinket idegen kezekben hagyjam, míg egy csernogore él!”

Szerbiából jön a sok rémhír, mindent elvisznek. Még meglehet, hogy a katonák elvesztik a fejüket, azután üthetjük bottal, sokan még szeretik is, hogy lesz háború. Furcsa kis világ lesz ez. Dehát most válik meg, hogy jól számítottak-e? A közönség máris aggódik...

Október 16. ... Jönnek a hírek, hogy a törökök mozgósítanak, féltik Keletruméliát és a Szandzsákok. A konferencia elől kitérni nem lehet. A vezérkar ideges. Burián felment a királyhoz. Pitnert, akit Szarajevóba akart küldeni, most egyelőre itt kell tartani. Az itteni vad püspök⁸⁶ csinált galibát. Burián a részletekben nagyon gyöngö...

Október 16—18. Felmegyek újra Bécsbe, ott a bosnyák tartománygyűlés szervezetén dolgoztak, Kutschera és Burián. De egyiknek sincs jogi képzettsége. Én viszont ezzel már nem törődöm.

Itt Bécsben nem történt egyéb, mint hogy idegesen lesik most a budapesti híreket. Aehrenthal jól manevrroz, minthogy kihasználja a hibákat, amelyeket a török és a t. francia—angol indiszkrécioi elkövet. Annyi bizonyos, hogy Boszniából egy talpalatnyi földet sem ad s Novi-Bazárt sem áldozhatja fel egy államférfi sem. Mindamellett még ha minden jól megoldódik is, a szerb-kérdés nyílt seb marad. Ez a jövő egyik fontos problémája. Ma az a szerencse, hogy nevetségessé tették magukat.

Kossuth Ferenc most élvezi a bosnyák szerbek halálját.

Ferenc Ferdinánd római útja lép előtérbe. Meglássuk, mi lesz ebből.

Október 20. [Szógyénytól]... Volt a királynál. A király törődött és a külakciót illetőleg teljesen Aehrenthal és Burián nézetét vallja: örül, hogy bevált a német szövetség. Őt bízta meg köszönete nyilvánításával. A király mondta, hogy Burián volt az első, aki felvetette a dolgot, dicsérte is; Aehrenthalról mondta, hogy nyugodt, de nem dicsérte, hanem meg van elégedve. Szógyény kénytelenül is bevallotta, hogy a dolog jólmegy eddig. Szerinte jobban kellett volna előkészíteni...

... Délután Singernél⁸⁷, a Pester Lloyd szerkesztőjénél. Wekerle megfizette a sajtót Bosznia érdekében, jesusül Rónayt⁸⁸. Singer dühös Buriánra — kibékkéfttem. A király a Pester Lloydot olvassa. Ő most hivatalos Andrásyhoz, a választójog dolgában akarja megtéríteni. Én Andrásy mellett szólok. A király elhagyatva érzi magát, de ezt nem akarja

⁸² Rákosi Jenővel Thallóczy sajtó-megbízatai közben került kapcsolatba, Rákosi sok esetben fordul hozzá politikai cikkei történeti anyagáért.

⁸³ Ugron Gábor függetlenségi párti képviselő. A német szövetség helyett az Oroszországhoz és Franciaországhoz való közeledés híve.

⁸⁴ Barabás Béla függetlenségi párti politikus. Az 1906-os — korona és pártja közötti — kiegyezés munkálója. A „koalíció” Fejérváry (a bécsi udvar) és Kossuth Ferenc között az ő lakásán született. 1906—1908 között a magyar delegáció alelnöke, ill. elnöke.

⁸⁵ Montenegró a berlini kongresszus után önálló fejedelemség, 1908-tól vajdája Dulcigno fejedelem, aki az annexió kimondása után Szerbiával együtt tiltakozott Bosznia-Hercegovina bekebelezése ellen. Az idézett felhívás ennek megnyilvánulása.

⁸⁶ A „vad püspök” és „vad pap” kifejezéssel illeti Stadler horvátországi katolikus püspököt.

⁸⁷ Singer Zsigmond a Neue Freie Presse budapesti levelezője, később a Pester Lloyd szerkesztője. Thallóczy többször tárgyal vele, mert cikkeivel a magyar imperialista törekvések propagálója.

⁸⁸ Rónay bécsi újságró.

túrni. Wekerlét szereti. Wekerle valamennyiüket orruknál fogva vezeti. Itt Machiavelli. A függetlenségek mindenre készek a hivatalért. Kossuth a legnagyobb és legperszébb köztük. Benyovszky⁸⁹ szedi a províziót . . .

Október 21. Beck állítólag csak december 2-ig akar maradni, hogy akkorra készített szép beszédje kirába ne vesszen. Ugron erősen tüzel a horvátok ellen, ügynökei ma mérsékeltlen szemtelenkedtek. Burián helyeselte, én nem.

Wekerle ideadta nekem újból a Bosznia annexiójáról szóló indoklást. A múltkori beszélgetésnek többet nincs substratuma, de az igazat meg kell mondani . . .

Október 22. [Wekerlével]: Burián expozéja nem tetszett. Susteršič⁹⁰, Redlich, Baernreuther keményen támadnak. A magyar közjog ellen való kifakadások . . . Tehát az osztrákok legnagyobb készséggel mennek bele a dogba. A souverain és a középkori jog alapján nem lehetett jogigényt konstruálni, esetleg III. Henrik hódításaira lehet szerinte hivatkozni és Sichelbergre. Az a fő baj, hogy Buriánt mindenki támadja. Beleszagoltak és ezek nem hagyják magukat. Nehéz itt miniszternek lenni . . . Konferencia (akkor lesz) csak, ha Bosznia és Hercegovina kérdése tisztázottnak veendő.

Szerbia és Montenegró sem a Szandzsákból, sem tőlünk nem kap területi kárpótlást. Kérdés, hogy megállhatunk-e e mellett, ha nem: baj volna annál inkább, mert Anglia ma — s amennyire én tudom — Konstantinápolyban a velünk való megegyezés ellen igzat.

Október 24. Wekerléhez a bátyára. Elhívott az indokolás megvitatására. Én teljes őszinteséggel feltártam, hogy milyen gyöngye az érvelése historaiilag, milyen antimagyar közjogi tarló a pragmatica sanctio kérdésében. Egyáltalában osztrák részről jött s onnan szuggerálták ezt Szaravejóban, ahonnan ez a kakukktójas ered, megírtam neki.⁹¹ Erősen vitattuk 1/2 11-ig 8-tól. Az erős faj beszél, de eziránt érzéke nincs s nem jó a politikai memóriája. Az osztrák miniszterelnök megjegyzései ezirásban nagyon jók s egyben megegyeznek az enyéimmel. Állítólag Apponyi, Kossuth, Zichy látták a dolgot, sőt Apponyi bele is korigált. Értekezés közben hívta Kossuth a telefonhoz, aki neheztelt, Andrassy nem mutatta meg neki a választási törvényjavaslatot. Aprehenzió az egész vonalon. A király habozását illetően ő is szeretné tudni, hogy ki sugalmazza? Ferenc Ferdinánd nem, hát akkor ki? Mária Valéria⁹² útján Luegerék? Én végleg elodáztam magamotl ezt a pesti „franciskánus missziót”,⁹³ hogy a délszláv ügyekben vezessek. Ezekkel? Himezett, hámozott, hogy ő igen, de nem tudja, hogy hogyan álljon minisztertatni elé, akik közel vannak, felemlítvén, hogy én az előbbi kormányoknak is tettem szolgálatait. (Hát hogy a fenébe ne tettem volna!)⁹⁴ . . . Hála Istennek, hogy a saját magam gyermekétől megsza- badultam.

Október 26. Horváth Ödön(t) az én emberem(et) Aehrenthal kikérte Andrassytól s lenn volt Belgrádban. Megszerezte a mozgósítási tervet, egyáltalában a mai körülmények között igen lényeges szolgálatot végzett. A külügyminiszter nem is mozdulhat nélküle. Szerencséje, hogy a szerbeknél a régi összeesküvő elemek mindenre készek a mostaniak ellen. Belgrád izgatottsága tényleg nagy. Szerinte háború nem lesz, mert Szerbia nincs elkészülve, rothadt minden, tehát egymást fogják ölni s a király helyzete tarthatatlan. Aehrenthal Horváthot hosszabb ideig akarja, de Andrassy és Hadik⁹⁶, akit Aehrenthal meglátogatott, nem adják s kívánnák, hogy mindent közöljön velük. Szóval hecc a faiseurért, Aehrenthal embere báró Pitner volt tengerésztiszt, aki nem ismeri a Monarchiát, hanem egy rendőrszaglászó, de még zöld felfogású, centrista osztrák. Szövetkezik mindenkivel és a leghülyébb nézeteket vallja Horvátországról, a Monarchiát antidinasztikusnak tartja, szótval rólunk ellenségeink útján alkot nézetet, szemben nyál — ahol lehet már —, de teljesen kezünkben van, mert ravaszsága primer eleme, mint a rókáé és nem tudja a dolgok eredetét. Apró pontokból áll, most egy kis szintén rácot, Ődiócot adtak

⁸⁹ Benyovszky Sándor függetlenségi párti képviselő.

⁹⁰ Susteršič Iván klerikális szlovén képviselő.

⁹¹ A levél nincs mellékelve.

⁹² Mária Valéria Ferenc József ifjabbik leánya, Ferenc Szalvátor főherceg felesége, aki kapcsolatot tart fenn Lueger keresztény-szocialistával.

⁹³ A „franciskánus misszió”-n itt azt érti, hogy ez önként vállalt boszniai — keleti — küldetése nem olyan lett gyakorlatban, mint ő elképzelte, különben is megoldhatatlan számára a feladat, mert nem képviselheti a „magyar” érdekeket ott, ahol azt a „magyarok” (a magyar uralkodó osztályok dualizmushoz hű csoportja) sem akarják.

⁹⁴ Thallóczy megőrzött itt egy-két olyan levelet, amelyek bizonyítják, hogy a magyar közvéleményben tudtak Thallóczy politikai szerepéről. Thorma Miklós erdélyi szabadelvű képviselő húga egyik levelét olvashatjuk itt, . . . az annexió minő kemény dió lehetett, elképzelem. És fáj, miért kell magának mindk a más számára dolgoznia. De azért én bízom a jövőben, amelyben ott fog állni elsőnek a sorban. Adja Isten, hogy összes eddigi munkájának hosszasan élvezhesse bőséges jutalmát . . . OSZKK Quart. Hung. 2459. 11. f. 5. sz. levél. — Kállayné írja egy nappal később keltezett levelében: „ . . . Ma vettem szíves sorait az elszámolással. Kétszeresen fájjalom, hogy éppen az idén senki sem jöhetett ki Belzelre, mert gondolhatja, hogy a Balkán-események kétszeresen érzetik velem annak hiányát, hogy valaki legyen mellettem, akitől első kézből tudom meg a dolgokat . . .” Uo.

⁹⁶ Hadik János gr. 1904-ben Andrassyval kilép a szabadelvű pártból, s megalakítják az Alkotmány-pártot: Andrassy bizalmi embere, később miniszter.

mellé. Fontos ez a dolog most, mert hisz válságos, kétséges időben ezekkel dolgozik a külügy. Nekem elmondotta, hogy egy nagykövet, talán Berchtold⁹⁶ állaná meg helyét és a német császár táviratozott Szógyény elutazása után, hogy a mi felséges urunknak rendületlenül áll mellette, Németország készen áll, és ő türelmetlenül várja a pillanatot, hogy visszaadja nekünk az algesztrazi szolgálatot. Jelzi, hogy a németek híven kitaranak mellettünk. Az angolok engednek. Iswolszkij⁹⁷ kudarcot vallott. Az orosz cár „állítólag” Nikita⁹⁸ herceg utazása után új reményeket kelt a szerbségben, de ez nem olyan fontos-ságú, hogy változtasson a dolgokon. Az oroszok maguk bevallják, hogy 5—10 év előtt képtelenek velünk háborút viselni. A külügyminisztérium számár, mindenkit leszólt. Ilyen a mai, illetve a tegnapi helyzet, egy rendőrhivatalnok előadása nyomán.

Október 27. Kállay munkája kész. Ezzel is lesz baj még.⁹⁹ Aehrenthalt most nagy észnek és államférfinak tartják. Milyen lehet a többi!

... Az este a Park-klubban Zichy estélye, itt volt mindenki. A szocialisták nem jelentek meg. A cél az volt, hogy összehozzuk az osztrák és a magyar delegátusokat. Bizonyos tekintetben sikerült bemutatnom egymásnak őket. A németek még a legszívesebben barátoktaz, Wolf¹⁰⁰ nagy ravaszul viselkedett. A mieink még kevésbé ismerik az osztrák viszonyokat, mint ezek a magyarokat. A legnagyobb érdeklődés volt bizony Wekerle és Andrássy iránt. Axmann viselkedett a legügyesebben. Vele Szivákot¹⁰¹ hoztam össze. Zichy¹⁰² kitűnő házigazda. Justh, a képviselőház elnöke egyike a legügyesebb embereknek, a hírlapírókat kereste, akik ezúttal szerényen viselkedtek... Andrássyval beszéltem a pluralitás dolgában,¹⁰³ színt vallottam, mellette vagyok. Nem lehet egyebet csinálni. Boszniát illetőleg még mindig vannak aggodalmai, mintha mi nem ismernők a helyzet nehézségeit...

November 1. [Burián „oktatja”] Most a szerbek és montenegróiak lesik a konferenciát. Ezt két hónapig is el lehet húzni. Ha nem lesz, akkor verekednek. A tavasszal dől el, hogy mit csinálnak, lesz-e háború, vagy sem. Vagy ők kezdik, vagy betörnek, de akkor tiszta a helyzet. Ha lesz konferencia, ez nem fogja őket kielégíteni s ugyanaz történik, ami a konferencia, vagy a háború előtt szokott lenni, vagy utána, tehát várjunk erre. A munka szempontjából különben ez a köznézet...

November 2. Hoffmann¹⁰⁴ altábornagy Kossuthot paralitikusnak tartja, már a múltkor első katonai személynek mondta magát. Tisztelt apja t. i. erre nevelte őket, hogy a haza hasznáért valamikor fegyvert fogjanak. Rákosi Jenőnél 30-án Csepelen, mint egy bajzós jelent meg. Panaszkodott, hogy családja megeszi, amit ő keres. Leánya új házassága, fia gazdasági kísérletei, neki passziói vannak, kéne neki 200 ezer korona vagy forint új pénzforrást keresni. Neki vagyona nincs, csak hitele van...

November 3. [Wekerlével] A király végre jóváhagyta Andrássy javaslatát a pluralitásról, Kristóffyék¹⁰⁵ erősen dolgoznak. Ő maga látta a kabinetirodában. Khuen¹⁰⁶ volt a királynál és figyelmeztette, hogy ez a paktum ellene van, a nyilatkozatait is ő fogalmazta meg. Wekerle szeretne Khuennel találkozni, a horvát dolgról beszélendő. Strébernek tartja őt ma is. 1895-ben is felkínálkozott a királynak és kétértelműen nyilatkozott s a királlyal mesterkedett a szabadelvű párt ellen. Most is ilyenén képen tette. Tisza¹⁰⁷ államférfi és jó magyar, de azért Khuen barátja volt és a horvát dolgokhoz ért. En figyelmeztetem, hogy ebben téved, t. i., hogy most befolyása van. Nem akar Khuen

⁹⁶ Berchtold Lípót gr. 1907—1911-ig a Monarchia pétérvári nagykövete, majd külügyminisztere.

⁹⁷ Alekszandr Petrovics Izvolszkij 1906 májusától orosz külügyminiszter. Nagy része volt abban, hogy 1908-ban nem robbant ki Szerbia és a Monarchia között háború. Az annxió végrehajításánál Aehrenthal félrevezette, 1910-ben ezért bukik meg.

⁹⁸ Nikita Petrovič Negoš Montenegró fejedelme, 1910-től király.

⁹⁹ Kállay Szerbia történetével foglalkozó három kötetes munkájáról van szó. A margóra még ideírta Thallóczy: „Kállay munkájának I. kötetét el kell halasztanunk a jövő évre.”

¹⁰⁰ Julius Wolf osztrák képviselő, újságíró.

¹⁰¹ Szédek Imre Andrássy bizalmi embere, 1907-ben magyar delegátus, így vesz részt a delegátusok baráti találkozásán.

¹⁰² Zichy Aladár gróf néppárti politikusról, a király személye körüli miniszterrel van szó.

¹⁰³ Thallóczy is annak a véleménynek vallója, hogy az írástudatlan és nemzetiségi (1) lakosságnak nem lehet egyenkénti szavazati joga, mert ezzel gyengülne a magyar politikai súlya.

¹⁰⁴ Hugo Hoffmann altábornagy, a közös hadügyminisztérium osztályfőnöke, Thallóczy baráti kapcsolatban áll vele.

¹⁰⁵ Kristóffy József a Fejérváry-kormány belügyminisztere. A darabont-kormány bukása után fokozatosan elfordul addig vallott elveitől. A magyar politikai viszonyokról sokszor tájékoztatja Ferenc Ferdinándot; Thallóczyt is többször felkeresi.

¹⁰⁶ Khuen-Héderváry Károly jogász, szabadelvű politikus. Mint főispán kezd 1882-ben pályafutását, 1883-tól 20 évig horvát bán, majd több ízben miniszterelnök. Meggyőződés dualista, a király bizalmi embere. A szabadelvű párt széthullása után a Nemzeti Munkapárt alapítója, elnöke haláláig. Thallóczyval különösen az 1903-as miniszterelnöksége idején tart szoros kapcsolatot.

¹⁰⁷ Tisza István gróffal Thallóczy az 1903-as kormányválság idején, majd méginkább 1908 végétől kerül szorosabb kapcsolatba.

semmit. Wekerle, mint bánt posszibilisnak tartja, mint miniszterelnököt nem. (Még az a pletyka is járja, hogy a király Kossuthnak felkínálja a miniszterelnökséget Khuennel, mint belügyminiszterrel!¹⁰⁸) Wekerle átlátta a trializmus veszedelmét. A királynak elmondotta, hogy az általános titkos választói jog nem dinasztikus érdek, hogy jobb most megadni az érzelmi momentumokra ható dolgokat, címert stb. mint később érdemben engedni. A bosnyák kérdés megpuhította a királyt. Ő szeretné a létszámemelést és a bankot is megoldani ezzel kapcsolatban. Elmondotta azután a bosnyák alkotmányról nézetét: többet nem, mint Horvátország. Ez a jelszó. Majd elküldi nekem nézetét. Fél a háborútól, honnan vegye a pénzt? Nagyon nyíltan és őszintén beszélt. Vezér sereg nélkül, talán azért többet ér.

November 7. Boszniából 2 petíció érkezett. Nagy cécót csinálnak nekik, mindenki fogadja őket Bécsben.

A külügyminisztérium albán akciója fegyverszállításra redukálódik . . . Budapesten, Horvátországban nagy züllési momentumok.

. . . A külügyminisztériumban elejtették az albán fegyverkezést, mert ezt maga a török kormány csinálja, amennyiben fegyvert oszt ki közöttük. Úgy látom, hogy a törökökkel még azon az áron is akarnak paktálni, hogy elvállalnak valami államadósság-félet. Ez szép dolog lesz . . .”

November 10. „A külügyben azt hiszik, hogy nem lesz háború. Persze, ha a törököknek fizetünk, nem lesz.

November 11. A német parlament tegnapi tárgyalásai felette érdekesek, ha nálunk olyan képzettségű emberek lennének, mint a német vezetők!

November 14. Hazulról Rákosi Jenőnek egy érdekes levele érkezett!¹⁰⁹, mely jellemzi, hogy abszolúte még fogalmuk sincs a bosnyák kérdéstről. Megverte az isten szemeiket vaksággal. Tőlem kérnek szempontokat! Mintha én beleönthetném azokba az üres kobaktokba a magam tapasztalatait!

November 18. Tegnap Bienerth¹¹⁰ osztrák miniszterelnökkel vacsoráltam . . . A szerb háborúban ő is hisz . . . A trializmust számárságnak tartja . . . Ilyen tisztviselőnek van sok, de ez olyan szürke, hogy a mai helyzetnek megfelel. Elhiszem, hogy jó hivatalnok, de politikusnak nem, az bizonyos. Ferenc József mellé jó . . .

November 19. . . . Mozgósítunk. A déli harctéren nem terem részünk babér. Hiába, én félek. Eszembe jut Kállay . . . Wekerle hétfőn itt lesz, Aehrenthallal érkekeznek majd . . . A háború, noha a külügyi helyzet kedvező, kikerülhetetlennek látszik.

A külügyi sajtó kedvezően nyilatkozik Vilmos császárról. Éppen tegnap fejtegettük, hogy Németországnak roppant árt a teoria és a sok egyetemi tanár . . .

November 20. . . . A vezérkar főnöke, Conrad ügylátszik Ferenc Ferdinánddal már nincs olyan jó lábón. „Das ist unser Mann, den wir brauchen” — így szólott előbb. Most meg egész másképp fúj a szél. Ügylátszik, mindenkivel így jár, kit magának választ . . . Hoffmann ugyanezt mondta ma és hozzátette, hogy kitűnő katona, de egyáltalában nem politikus. A hadügyben nem hiszik, hogy lesz háború, de azért érzik, hogy a szerb kérdés nyílt ügy. A nemzeti vívmányokkal még semmi sincs, ügylátszik, hogy azt várják, hogy Wekerle szóljon.

November 23. De kutyaszorítóban vagyunk Törökországban. Áruinkat nem engedik partraszállni s mi nem merjük őket kérdőre vonni most. Szóval furcsa egy helyzet. Most a múltba menekültem el, Kállay 1882-es szereplésébe.

November 24. Furcsa helyzet. Törökországgal bojkott. Mi itt azt mondjuk, hogy békeszeretők vagyunk, nem akarunk provokálni. Más hatalom — francia, olasz — holmi gyári követelések miatt, azaz a posta ügyében fellép, demonstrációt rendez, mi meg tőrünk. Nem ebben látom én a bajt, de abban, hogy félünk. Mert a többi hatalom ellenünk van s így egyfelől nem fél a török s egész fellépésünk a kútba esett.

Vámbéryt¹¹¹ akarják elküldeni Konstantinápolyba, hogy közvetítsen, az meg fél, „szűköl”. Nevetséges volna, ha ez így állna, . . . Buriánnal ma beszélvén, koncedálta, hogy

¹⁰⁸ Burián említi naplójában, hogy Kossuth Ferencnek a király felajánlotta a miniszterelnökséget.

¹⁰⁹ Ezt a Rákosi-levelet idézzük: „Kedves Barátom! — kezdi. — Az annexiót becikkelyező törvényjavaslat parlamenti tárgyalásának előkészítésére a Ház 21 tagú bizottságot küld ki s ebbe, mint hallottad, engem is beválasztanak. Nagyon kérek, . . . erre való tekintettel láss el engem egy kis bosnyák anyaggal, új szempontokkal, amit ebből az alkalomból el lehetne mondani és fölhasználni. Nem a mi földatunk lesz most a történelem kapcsairól a rozsdát letisztítani, erre majd akkor kerül a sor, ha az osztrák parlamenttel tárgyalunk. De van sok egyéb kérdés is, amivel már most tisztába kell jönni. Például a horvátokkal szemben, akik arról álmodoznak, hogy ez az első lépés a horvát királysághoz. Hallod, ha így állna a dolog, akkor inkább ma Szerbiának ajándékoznám az egész bosnyák dicsőséget. Nagyon kérek, ha csak lehet, küldj valamit e jelszó alatt: »Csülökre magyar» . . .” OSZKK Quart. Hung. 2459. 11. f. 90. p.

¹¹⁰ Richard Joseph Frh. v. Bienerth 1908—1911 között miniszterelnök.

¹¹¹ Vámbéry Armin mint a magyar nyelvű török jövővényaszavainak, kapcsolatának kutatója, sokat jár a Keleten, Törökországban is, így merül fel kandidálása, ami azonban komolytalan ötlet volt, nem politikusról, hanem tudósról lévén szó.

hiba történt. Aehrenthal megpróbálta az ifjútörökökkel való alkut s most tehát ellenük nem igen léphet fel . . . De az oroszokkal is elvétették az alkut. Burián most közöl 1878-ból részleteket.¹¹² Burián azt mondta, hogy ő úgy is többet szólt bele a kelleténél, ő csak a belügyekért felelős. — Szerintem bonyolult a helyzet, ebből nehéz kimáznai. Aehrenthal nagyon szorgalmas, de nagyon impulzív s az események a fejére nőnek . . .

November 25. Aehrenthal helyzete nem nagyon irigyelendő. Tegnapelőtt lövöldöztek a bécsi aulán a tisztelt olasz diákok, s néhány nap múlva Tittoni¹¹³ beszédét készült tartani az olasz parlamentben; ilyen kilátások mellett épp apropos-ként jött a dolog. Tény, hogy az osztrák csacsi politika zavarja össze ezt a kérdést, de nem lehetetlen, hogy a Monarchia valami „barátjának” a keze is benne van. Az egyik szövetséges — az olasz — sajtója most támadott; szóval szép entente ez. Sok a hiba, sok a pech . . .

A bosnyák katolikus küldöttség így megint a nyakunkon. Stadlerrel, a király pedig nem szereti¹¹⁴ . . . Lueger¹¹⁵ fogadta a horvát katolikusokat, élükön Stadlerrel . . . Lueger lapos, unalmas megnyitót mondott . . . szidta a magyar vasutat . . . 4 órát késtek . . . míg az „egyetlen” városba (Bécsbe) értek . . . Azután ebédhez ültünk a városháza fényes nagytermében vagy négyszázan. Az asztalfőre Lueger ült. Jobbra tőle Burián, balra a vén szakácsné pófajú Stadler. Lueger maga hijo de la muerte a facies Hypocritica¹¹⁶ lerí róla, nem tud járnai, csak segítséggel, de arca megkisebbedett s pergamenszerű, de hangjának a timberje meleg s noha meglátszik beszédén, mint a vén Szógyény szerint megtartotta fogásait, modorát, amellyel most szenvedő apátiájánál fogva mint valami életében már megdicsőült hat, azért lehanyaglott. Érintkezésében kellemetlen típus, de nincs sem színvonal, sem kultúrája. Nem sokáig él már. A terem közepén van egy emelvény. A beszéd a körülményekhez képest jó volt. A peccsenyénél, kb. 2 órákor fellépett Lueger s üdvözölte a vendégeket s ünnepeltette a croatische Treuet; 1848-ban a szerzesánokról másként beszéltek itt. Beszédét megszíviozták. Az egész tüntetést Stadlerék teljesen a keresztény-szocialista pártnak megfelelően s felfelé is tetszőleg szervezték. Elhozták a szarajevói apáca preaparanandiát, vagy 25 leányt, bosnyák új ruhákban és cipőkkel s azokkal horvát dalokat énekeltek. Ezek között szétosztották Lueger képét . . . Elosztrákosították ezeket, az biztos. Lueger után Stadler állt fel s dicsőítette először a királyt, s aztán a keresztény-szocialista pártot s csak még egy kérést intézett hozzájuk, hogy törekedjenek, ill. ők csinálják meg az összes horvátok egyesítését. Horvátul, azután németül folytatván a leghihetlenebb ügyetlenséggel dicsőítette Luegert, de nem zenghetett volna annyi himnust, amit Lueger el ne túrt volna. . . . Burián is felment az emelvényre. Meghallgatták, de gyöngé hangon beszélt, azt hiszem, csak azért beszélt, hogy úgy tünjék fel, hogy ő voltaképpen a döntő tényező, de csak succès d'estime volt.¹¹⁷ Ezután felléptettek egy vén hercegovinai parasztot. Csukott szemmel egy bemagolt orációban a horvát királyt éltette. Minthogy Stadlernek erről nem volt szabad beszélnie, ezt a parasztot léptették fel . . . Lueger tíz után elment, mi sajnós, csak egy fél óra múlva szabadulhattunk . . .

November 26. Ma reggel azután olvasom, hogy Zágrábba mentek vissza. Nosza, lesz ebből tüntetés. Szóval Budapestnek lesz mit nyelni, mert a lármajuk nem sokat használ. Az egyetlen ütközőpont, hogy az annexiós javaslatokkal most foglalkoznak és rájöttek, hogy a szövetséges Ausztriában és Magyarországon eltér. Ezen fordul majd meg a vita. Ferenc főherceg természetesen a horvát állásponton áll. Meddig? S most az ember legyen „közös” hivatalnok. Ilyenkor sajnálom, hogy nem mentem vagy parasztnak, barátanak, vagy nem jutottam külföldre. Csúnya egy monarchia.

Ferenc Ferdinándhoz pedig elmentek. Ő a horvát rokonszenvét nem egyszer kimutatta már.¹¹⁸

November 30. . . . Thaly Kálmán odalent megint valami számárságot csinált. Hirdetik a lapok, hogy én megyek le az annexiós törvény bizottsági tárgyalására innen. Ez valami diszkurzus volt Pesten Wekerlével, de én nem tudok róla semmit.¹¹⁹

¹¹² Ezzel Thallóczy azt akarja mondani, hogy Burián most nézte meg jobban a berlini kongresszus vonatkozó határozatát, mely szerint az okkupáció „időleges” („provisoire”) jellegű. Ld. ehhez Burián feljegyzéseit REKL.

¹¹³ Tommaso Tittoni 1908 májusától olasz külügyminiszter.

¹¹⁴ E feljegyzéshez mellékelte a király „lezfelsőbb választát” a küldöttséghez, horvátul. Ebben ígéri Ferenc József, hogy „mindazt, ami a ti vallásotokat illeti, a ti vallási szokásaitokat és gazdasági érdekeiteket illeti, mindig azok szerint az Intenciók szerint fogja (kormányon) megoldani, amiket én már kezdetől fogva hirdettem, illetve közzétettem. . . .”

¹¹⁵ Karl Lueger Bécs polkärmeistere, az osztrák keresztény-szocialista párt alapítója és vezére, az annexió végrehajtása idején különösen szívesen fogadja a horvát s bosnyák küldöttségeket: több magyarellenes tüntetés zajlik le polkärmeistersége idején. Ld. ehhez *Heinrich Schnez*: Karl Lueger. Leben und Wirken eines grossen Sozial- und Kommunalpolitikers. Umriss einer politischen Biographie. Berlin. 1900. 123 l.

¹¹⁶ „Hijo de la muerte” a halál fia, akiről a facies Hypocritica lerí.

¹¹⁷ Burián itt szerénykedik.

¹¹⁸ Azzal vigasztalja magát Thallóczy, hogy Bécs s a bécsiek rokonszenve változó, s „csacsik állanak a mozgalom élén” — mármint a horvát mozgalom élén, — s hozzáteszi „mint Stadler »kegyelmes úr»”.

¹¹⁹ Thallóczy mellékelte e feljegyzéshez a *Magyar Nemzet* 1908. 286. számának 2. oldalát, melyen a „Politikai

... Este (Budapestre utazva) Thaly fogadott a Bristolban. A vén hiú műkuruc fecsegett akkor a Házban, hogy engem meg akar hívni az annexió bizottságba szakembernek. Erre az »Alkotmány« és a »Néppárt« illetőleg Polónyi, de valószínűleg a ganef Rakovszky, kivel gyűlöletben élünk, megtámadott, hogy mit keres ott egy közös hivatalnok. Erre Thaly nagy bölcsen a magyar tudósító előtt nyilatkozott, hogy mint tudóst hívnak meg s ő hívhat akárkit s én az *osztrákok ellen* fejtem ki nézeteimet, persze a tisztelt sajtó tele volt vele, mint eleve közjogi sérelem, megcsúszott az Alkotmány, az Újság s bizonyára a bécsi antiszemita is. Az öreg kuruc, aki mindenáron titkos tanácsos akar lenni, így akar szolgálatot tenni a Felsőnek s rontja itteni helyzetemet s amellet a t. kuruccal még nem is beszélhetek, mert elvénült ... Természetesen nem nyilatkozom ... Az annexió törvény egyáltalában nagyon kiélesedik. Itt akarnak nagy vitát, odalenn a horvátok; — a két szöveg nem egyezik. Bienenrth itt új. A képviselőházban nem nagy a harcikedv s voltaképpen az 1878 hangulat, hogy nem kell Bosznia, fel-felbukkan.

December 1. A Monarchia dolgaiból: Prágában tüntetés, Bécs kivilágítva, Lueger a főember a királynál. Kicsiben mintha előkészületek lennének 1848: XII. 2-ára. A csehek egyenesen a germanizációtól félnek s a pánszlávokkal szövetszövekednek. Szájhőseink a bécsi fényárhoz gondoskodtak árnyékról is. Ferenc Józsefnek — „Pech Franz”-nak — mindegyik beleköpnék a leveisébe. Most természetesen a diplomáciai előkészületeket okolják. Hiba kétségtelenül történt, elszietve csinálták, szóval nem sikerült úgy, ahogyan akarták s utólag meg kell másodsor fizetnünk Bosznia birtokát. A legnagyobb baj az, hogy akár győzünk, akár nem, a törökök rokonszenvét Ausztria-Magyarország elvesztette igen hosszú időre s ennek az árát a kereskedelem adja meg. Most derül ki, hogy milyen rossz a helyzet ... Baj volt ez így s nagyobb baj lett volna talán, ha semmit sem csinálunk. Ki kell tartani.

... A munkásokat elbocsátották, mert nincs áru. A bojkott miatt.

December 2. ... Megtárgyaltuk Buriánnal ... az értekezletnek anyagát. A fő elv magyar részről, hogy többet, mint a horvátok, nem kaphatnak, Wekerle igen gyorsan fogta fel a dolgot, s élvezet volt vele tárgyalni ... A királyt úgy informálja, hogy Ausztria nem bír el több szlávot.¹²⁰

December 4. Tittoni beszélt. Ugyan nagyon változott a külpolitika sora. Már más látószögből kell nézni a dolgokat. Itt azzal vigasztalódnak, hogy Tittoni kimondotta, hogy Bosznia és Hercegovina a miénk s e miatt háború és compensatio nem lesz. A tény az, hogy a hármasszövetség egyik tagja, Olaszország muszájból benne van a hármasszövetségben, de érzelmileg teljesen olasz politikát csinálnak. A szerbek külügyminisztere, Milovarić ma egy közleményt adott ki, mely teljesen igaz szempontból jellemzi a helyzetet: történjék bármi, a bosnyák kérdés szerb szempontból nyitott kérdés marad. Ez a kommuniké rendkívül tanulságos, azért el is tettem. Ez volt az én nézetem végig a dologról ... Benne élvén a kormányhatalomban, amely külpolitikai szempontból dög, hiszen leveretett minden igényével s képtelen bárminő akciót kifejtteni. Ezért ma mi részei va-

nírek” rovatból „Thallóczy — és az annexió bizottság” című cikk van. Ebben az újságról kb. fentiek közli, s hozzá teszi: „Egyébiránt Thaly Kálmán Thallóczyt nem is mint közös pénzügyi osztályfőnököt, hanem mint a Magyar Tudományos Akadémia olyan tagját hívta meg, aki Bosznia régebbi történetével s Magyarországhoz való viszonyával évtizedek óta foglalkozik s mint ilyen a maga nemében első helyen áll, akitől a bizottság Boszniának a magyar koronát illető bármely viszonyaira nézve bő tájékoztatást nyerhet. Az elnök célja, hogy a magyar jogtörténetet és a közjogot alapul véve az annexió kérdését a bizottságban minél tüzetesebben vitassák meg, *éppen az osztrák felfogással szemben.*” A másik újságkivágás, amit idecsatolt, az Egyetértés 1908. dec. 4-i (290.) számából való. „A horvátok és az annexió. Az annexió javaslat ugyan nem kerül egyhamar napirendre, de a horvátok élreken foglalkoznak vele. A »Hrvatska«, mint Zágráb-ból jelentik, *Roić Milán* országgyűlési képviselő elaborátumát közli, melyet a nevezett képviselő az annexió bizottság elé szándékozik terjeszteni. Roić, aki tudvalevőleg az annexió bizottság tagja, azt mondja, hogy a magyar országgyűlésnek a pragmatika szankció kiterjesztésénél nem volna szabad praecjudikálna a horvát országgyűlésnek. Roić azt ajánlja, hogy a törvényjavaslat 1. §-ában s a magyar trónra kifejezés helyett „mint Szent István koronájának viselője” tétessék, úgy, hogy az egész passzus ekként szóljon: „tekintettel azokra a kötelekekre, mely dícsó elődjét, mint Szent István koronájának viselőitá ...”

A 3. §-nál Roić a következő passzus kihagyását ajánlja: „Tekintettel arra, hogy Bosznia és Hercegovina viszonya a magyar államhoz sem régebbi, sem újabb törvényeinkben nem nyert kifejezést.”

Roić szerint ez a passzus elrejtében van az első paragrafus tartalmával

Itt említtük meg, hogy *Thallóczy Lajos*, a közös pénzügyminisztérium osztályfőnöke, ma Budapestre érkezett.

Az osztályfőnök budapesti tartózkodása az annexió törvényjavaslattal van kapcsolathat.

Thallóczy ugyanezen ide mellékeli Rákosi Jenő levelét, melyben Rákosi tiltakozását fejezi ki a Thallóczyt ért hírlapi támadások miatt, kijelenti, hogy nem a függetlenségi pártból került ki s örülnék neki, ha hozzászólna. Különben új cikkanyagot is kér tőle. Ide mellékeli aztán a *Budapesti Hírlap* karácsonyi számát is, melyben egy török elbeszélést írt. — (Thallóczy Kunos Ignáchoz utasítja a török témával kapcsolatos segítségkérésével.)

¹²⁰ Wekerle december 2-án kérte Buriánt, engedje le Budapestre Thallóczyt, mert a bosnyák törvényt „csinálják” s szükségük lenne rá. Thallóczy feljegyzi ekkor: „Erre célzott Thaly. Én nem fogok lemenni, mert az 1867: XII. tc. 27. §-a értelmében nem foglalkozhatunk egyoldalúan sem a magyar, sem az osztrák dolgokkal, mint *közös, nem tehelem* most, hogy beleegyezzek olyan dolgokba, melyek tényleg nem tartoznak hozzám. Tetszett volna Wekerlének határozottan beszélni. Így nem lehet. Burián ezt helyesli, — azért utána a következőket olvashatjuk: „Holnap megyek Budapestre.” Nyilván volt szerepe a következő napokon, mert december 4-én dátumozott következő táviratot csatolja itt naplójához: „Legősintébb örömmel gratulál Kossuth.”

gyunk annak a csacsi osztrák politikának, mely egyedül a németekre támaszkodik, pedig Prágában verik őket, oda hóhért kellene küldeni, itt meg olasz deákok lövöldöznek, Horvátországot elvesztjük. Most csak arra vagyok kíváncsi, hogy Erdéllyel mikor kezdődik a komédia. És megveré az isten őket vaksággal . . .

Konstantinápolyból vettem levelét Karácson Imrének,¹²¹ szerinte hiába minden bojkottellenes dolog, míg az angolok nem szűnnek meg ösztökélni az ifjútörököket.

December 8. Bülow¹²² beszél Berlinben. Ebben van szívnval, bármint ítéljük is róla egyénileg. Híven kitart mellettünk, jövődömondásaiban tartózkodó, a helyzet konstatálásában józan. Hogy a mi politikánkról van egyéb nézete is, az biztos, de mint jó barát, nem beszél erről a publikumnak . . .

Nekem személyesen az tetszik, az tetszett, kissé túlzás — az tűnt fel, hogy Cavourt ilyen nagyra helyezi. Kállaynak is Cavour volt az ideálja. Hogy Bülow beszéde nem nagyon tetszett a német hírlapok ama részének, kik a külügyi helyzet megítélésénél mindig olyan jövődöléseket és konstatálásokat akarnak, amelyek szentírásként garantirozzák (sic!) a jövőt, nagyon természetes. De tény azért, hogy a mai helyzetnek német szempontból intő képe ez.

December 9. Megegyezést akarnak a törökökkel. Elküldik a károk jegyzékét (Calice¹²³ eszméje), Titttoni nézete szerint kényszerhelyzetben volt az olasz diákok miatt. Nos, ez kifogásnak jó, de hogy az olasz politika már régóta megváltozott, az bizonyos. Addig, míg osztrák, ill. osztrák-magyar — ami egyre megy — külpolitika lesz, lényegében aligha lehet másként operálni. Andrassy esete kivétel,¹²⁴ de annak kritikai története még csak később vizsgálható . . .

December 11. . . . Bülow ismét beszélt, hiába, mert még mindig gyengén állunk . . .

December 12. Horváth érkezett Budapestről, járt Belgrádban. Itt nagy a zúllás, anyagilag most már odalenn, a háború kérdése nem tölünk függ (úgy mondják), hanem a hatalmaktól. Lopnak vígan, mégis találunk egy becsületes embert, Stojan Novakovićot,¹²⁵ akit nem lehet megvesztegetni, úgy értem, hogy a pártbelieinek nem, mert idegen hatalom nem is gondolt rá. Hozott sok érdekes jelentést, Pašić-dolgait,¹²⁶ de ez engem nem érdekel . . .

Horváth szerint Muraviev¹²⁷ — a pesti főkonzul — azt beszélte: hat hónapja van itt, és többet tanult, mint másutt néhány esztendő alatt. A magyarok nagyon kedves nép, de de külpolitikai tekintetben valóságga stupidok, ezeket vezetik, mint a juhokat . . .

Vagy lesz konferencia vagy nem. Ha lesz s azután egyezzzék meg Ausztria Törökországgal előzetesen, vagy nem, az mindegy, — akkor Oroszország húszféle tervvel áll majd elő. Konpenzáció legyen, anélkül a dolog nem megy. Nem kell ennek éppen területinek lenni. Azonban ez Ausztria-Magyarország lealázását jelenti. Aehrenthal készen van, utána jön Andrassy, az egyetlen, aki Bosznia anektálása ellen szólt. Mit beszél Aehrenthal, hogy Izvolszkival beszélt. Felvették a jegyzőkönyvet, ami azt illeti, hogy Ausztria-Magyarország nem megye bele a konferenciába, akkor háború lesz a Balkánon, de Oroszország semmi esetre sem fog háborút viselni itt. Ha Ausztria-Magyarország nagyobb előrehaladást tesz a Balkánon, közbe fog lépni. Egyébként Ausztriának szüksége van egy entente Oroszországgal, amire elkészül, de nem mint Mürtstegben,¹²⁸ ahol a gyanú mindig fennmaradt Oroszország ellen. Ennek meg kell szűnnie . . . Ezt az érdekes beszélgetést személyesen adtam be Aehrenthalnak, minthogy Horváth igen ügyes hírszerző, de abszolút nem politikus. Annál becsebb. Voltaképen a dolog engem személyemet illetően tárgyilag sem érdekel, mert fáj a szemem s történelemmel van dolgom. Buriánról Muraviev mint közönséges hivatalnokról beszélt.

¹²¹ *Karácson Imre* történetíró, nyelvész, akit Thallóczy kezdeményezésére küldenek ki a konstantinápolyi levéltár magyar anyagának kiválogatására, rendezésére. Karácson a nehéz viszonyok között végzett munkáról többször beszámol Thallóczynak, majd 1911-ben a rendezés közben kapott sérüléseiből eredő vérmérgezésben hirtelen meghal Konstantinápolyban.

¹²² *Bernhard Bülow* 1900—1909-ig német birodalmi kancellár.

¹²³ *Heinrich Calice* a portánál 26 éven át teljesít követségi szolgálatot.

¹²⁴ Az idősebb Andrassy Gyula külpolitikájáról van szó.

¹²⁵ *Stojan Novaković* szerbiai politikus, előbb külügy-, majd 1884-től belügyminiszter, több helyen követ, a haladó párt tagja, Garašanin halála után annak vezére.

¹²⁶ *Nikola Pašić* a szerb radikális párt megalapítója, több ízben miniszterelnök. I. Péter uralomra jutásától (1903-tól) döntő befolyást gyakorolt a szerb politikai életre. Az 1917—1919-es években a Monarchiával igyekeztek békes viszonyban élni, ez a jóviszony az annexió bonyodalmai idején romlik meg.

¹²⁷ *Michail Muravjov* 1908-ban budapesti orosz főkonzul.

¹²⁸ *A mürtstegi egyezmény* (1903. okt. 5.) a Monarchia és Oroszország (Goluchowski és Lamsdorff külügyminiszterek) kötötték. Az egyezmény szerint a török kormány beleegyezésével Makedónia felett Oroszország és Ausztria-Magyarország polgári megbízottja felügyeletet gyakorol. E mellett azonban nemzetközi esendőség tartja fenn a rendet, ennek tájfal (angol, francia, olasz, orosz, osztrák-magyar tisztek) többségükben az orosz befolyás támogatói. — Az ifjú török forradalom győzelme után — 1908 júliusától — az idegen beavatkozást visszautasítják, 1909-ben nemzetközi esendőség is feloszlik.

December 15. Burián tegnapelőtt volt öfelségénél: a király nagyon lekötelezve fogadta, megdicsérte, megköszönte fáradságát és a végén azt mondta: „Sie haben doch Recht behalten.” Ez a pár szó jellemzi az utolsó év intrikái a maguk teljességében.

(Burián) egy óráig fejtegette, hogy az annexió megvan, hogy a hatalmak közül egy sem kívánja, hogy kimenjünk. Ha a török kárpótlásról beszélne, ez már annak a jele, hogy hajlandó az országot átengedni, más hatalomnak ehhez nincs köze. A mi címünk perennisz.¹²⁹ Mindezt szépen adta elő, de hát ez hatalmi kérdés. Amennyiben megvállik, hogyan manővrozunk. Arról van szó, hogy esetleg valami címen fizetünk, de ezt még a miniszterelnökkel meg kell beszélni. Mindez nagyon helyes, de azt mondják meg úgy, hogy mindenki elhiggye neki, illetőleg nekik.

December 18. A „katonai reformok”, „engedmények”, „kívánások” körülbelül tétő alatt vannak, s két hét múlva minden „megvalósul”, csak Ferenc főherceg elleni még azokat. Elkéstek velük, azt hiszem és itt lesz a nyomában a felfordulás. A trializmus-sal kiléptek a t. Reichsrathban, kissé korábban, a gyümölcs még nem érett, talán így szabadulunk meg tőle.

December 22. Mennyibe került Bosznia-Hercegovina

Halott		Sebesült		Eltűnt		Összesen	
Tiszt	Legény	Tiszt	Legény	Tiszt	Legény	Tiszt	Legény
44	902	131	3849	3	269	179	5020

1878: Halott Sebesült Eltűnt
71 legény 16 tiszt 255 legény 8 legény

December 22. „Pogatscher [a keleti ügyek előadója a külügyben meghat[almazott] min[iszteri] titk[os] tanácsos] azt ajánlotta, hogy mi ajánljuk fel Törökországnak Bosznia-t, kárpótlása mellett a ráfordított költségeknek, a török nem tudván fizetni, majd odaadja nekünk !! Bármely európai hatalom adott vón pénzt a töröknek erre. E naív ember ma egyik Egeriája Aehrenthalnak. Este 8-kor nyugati vasúton II. o. hálólhelyen . . .”

December 25. . . . A hazai hírek idegen világtáiban nagyon szürkének mutatják a dolgokat, mintha a pessimistáknak lenne igazok. Két fej alighanem hullani fog. (Aehrenthalé) és talán (Buriáné). A katonai reformokat nem is olvasom többé . . .

December 31. „Az év utolsó napja. Ha ráérnék, szentimentalizmusra volna okom elég. De úgy látszik, hogy ez a korrall jár. Magam előtt szívár harcokat látok, egy nem erős új nemzedéket, bomladozó társadalmi kereteket, egy nem biztató uralkodójelöltet, de hát vegyítsünk e kilátások közé egy csöpp oleum optimisticumot s küzdjünk. Ez a messinai földregres¹³⁰ annyira lesújtó általános emberi katasztrófa, hogy sötét hivatalos odúmba is megremegetti a lelkemet.

Ez az év anyagi és külső sikereiben rámnézve kedvező volt, belső küzdelmeimet illetőleg, melyeket — nem lévén sem Werther, sem egyéb ily nyafla költői alak — nem from le: tele volt szürkeséggel. Tehát: hajrá, ne hagyjuk a magyar eszmét, a magántűzhely meleget maradjon a tömegnek.

1909

Január 1.: Reggel Budapestre . . . 6-kor Wekerlééknél a szokásos újévi malacevés és tarokk. Wekerle fáradt — úgymond — s utódja egy Andrássy—Popovics¹³¹ kabinet lehet csak. Popovics jelen volt s nem tiltakozott. Andrássy feltétlenül megbizik Popovicsban. Az újévi beszédek óvatos általánosságban mozogtak, de a koalíció repedeseit amúgy szórmentén mutatják. A katonai kérdésekről csak amúgy szórmentén dilatorius jelleggel beszélt. „Ő nem bírja tovább a dolgot. Vendiamo.” A bosnyák vitához készül egy coup-val, t. i. a Gül Baba sírjához¹³² általam kerestet egy hodsát Konstantinápolyból s egy müezzint. A fizetést ő adja. Ezzel rögtön megbíztam Karácson Imrét, a mi gospolii

¹²⁹ Perennis, vagyis Boszniában a Monarchia uralma örökjogon áll.

¹³⁰ Messinában 1908. december 21-étől igen erős földregres pusztított, ami átterjedt Calabria félszigetére is, ahol hatalmas földcsávok merültek a tengerbe, óriási anyagi s emberáldozatot okozva.

¹³¹ *Ponovics Sándor* 1909-ben az Osztrák-Magyar Bank kormányzója lett.

¹³² *Gül Baba*, vagy Rózsaa-apó török szerzetes, *Evlia Caelebi* (1611—1680) török történetíró szerint Szulejmán szultán kíséretében (1541) jött Budára, mint a szent Bektasi-rend tagja. Itt halt meg, késő őregkorban, budai rózsás-kertje tette híressé. Sírja fölé kis kápolnát (türbét) emeltek a Rózsadombon, mely ma is áll.

megbízottunkat. 11-ig együtt voltunk. Aehrenthalt leszamarazta. A budapesti általános sztrájk — sztrájkolt. A szocialista vezéreket megunták.”¹³³

Január 4. Budapesten a beavatottak közt pesszimisztikus hangulat. A Budapesti Hírlapban ifj. Andrassy Gyula predikálja az összes hazafias elemek tömörülését, ő — aki a bosszút oly mesterien alkalmazta. — Szerényi mellékelt levele is kongatja a vészharangot.¹³⁴ A keresztény-szocialisták, Ferenc főherceg a katonai reformok ellen, a német zsidó-liberális elemek a bank ellen, Justhék a fúzió ellen s a koalíció megrepedt. Ezek a szempontok dominálnak ma a magyar politikában. A külügyi politikai kilátások egyelőre változatlanok. Kis legények állanak a kormányrúd mellett.

Január 6. Tegnap Buriánnal a Gül Baba ügyben beszéltem. Ő a török imám ellen van, mert hisz bosnyákok jönnek Budapestre. Megállítottam a megbízást, de Wekerle ragaszkodott álláspontjához s így csak a műezzim lesz bosnyák. Tegnap a boszniai Sabor hatásköréről értekezünk, még távolról sem vagyunk készen. Wekerle ittléle alatt csak diskurzusok voltak. Wekerle ugyan „urbi et orbi” letagadta, hogy a Bosznia-hercegovinai fizetendő kárpótlásról csak szó is esett volna, de 5-én egyébről sem beszéltek Aehrenthalal. A két kormány nem akar fizetni, közös kölcsönről szó sincs, valanint az sem lehet, hogy Bosznia-Hercegovina maga fizessen azért, hogy eddig „sehogy sem” került hozzánk. Most Burián törí a fejét rajta.

Karácson már kerített embert.

A mi bosnyák szerbjeink, kiket a belgrádiak szamaraknak tartanak (hát hisz nem is térnek el messze az igazságtól), most szeretnének — ismét a kormánnyal megalkudni.

Január 11. Tehát fizetünk Boszniáért . . . Kállay, Kállay hol vagy? Ma Burián azt az eszmét vetette fel egy jegyzékében, hogy a közös aktíváknak tartozván Bosznia-Hercegovina, az évi törlesztési hányad ne aktíváknak]¹³⁵, hanem a két kormánynak, mely aztán előlegezi a sommát. Expediensnek még a legjobb.

Január 12. . . . Bosnyák tanulmányaimat adtam ki most a Franklinnál.¹³⁶ Éppen rosszkor jelentek meg. Tisztán szigorú történeti dolog, s mégis lármát csapnak vele, hátha még a Kállay könyve jelent volna meg.

Január 13. Úgy örülnek mindenfelé, — kivéve Szerbiát és Montenegrót — mintha győztes hadjáratunk lett volna. Ausztria-Magyarország e békés megtartóztatását, mint a béke eszméjének diadalát ünneplik majd. Miért nem fogadta el Ferenc József annak idején azt a sommát, amit Olaszországért ajánlottak neki!¹³⁷ Belső szempontból határozott nyereség, hogy elkerültük a háborút, de azért a Balkán-kérdés sem megoldva nincs, sem a szerb királyal nem végeztünk.

Tegnap végre elvégeztük a bosnyák alkotmányos értekezletnek kitűzött programját azzal, hogy az új tartománygyűlés hatáskörét tárgyaltuk. Van abban sok kétes pont, mely a két kormány részéről még bírálatban fog részesülni, de elvégre megvan. Burián tényleg igen komolyan foglalkozott vele s voltaképen az ő eszméit kodifikálták. Nem lehet mondani, hogy a szövegezésnél fejes lett volna.

Január 15. Az osztrák kultuszminisztériumban titokban tanácskoznak a fölött, hogy az izlámot Ausztriában elismertessék vallásfelekezettnek. A keresztény-szocialista párt sem nem keresztény, sem nem szocialista, hanem Gross-Oesterreichisch párt s valami Mayerhöfer nevű agitátor kezdeményezte Lueger megbízásából ezt a mozgalmat. Nálunk járt Hussarek nevű kanonista osztályfőnök, híres klerikális és Kutscherától egy szakértőt kért, ki neki az én referensemét, Paul kormánytanácsost ajánlotta, ez természetesen elmondta nekem a dolgot és én azonnal megírtam Wekerlének, hogy Budapesten kontrakarirozzák, mert különben innen meglepi őket.

. . . A külügyminisztérium nagy rendjére vall, hogy nálunk a közös aktívák lajstromában Budik udvari tanácsos talált egy tételt, hogy a török kormány 1833 óta tartozik nekünk 11 millió kárpótlással, melyre még 1873-ban is fizettek! Ezt Aehrenthal nem tudta,

¹³³ Andrassy Gyula belügyminiszter 1908 december végén beszűnteti a munkásegyletek működését. E miatt Szilveszter éjjelétől sztrájkot hirdet a szociáldemokrata párt. A sztrájk azonban nem általános (hár pl. a nyomdászoknál teljes a munkabeszűntetés, január 1-ével nem jelennek meg az újságok, néhol pedig véres összetűzésre kerül a sor a sztrájkolók és a rendőrség között, pl. a malomipari rakodómunkásoknál), a párt jelentést sem ad ki napokig arról, milyen méretű volt a sztrájk, viszont a kormányal megegyezés jön létre: az egyletek zárva maradnak, de az azok vágyának megfelelő összegeket a sztrájkban résztvevők között kioszthatják.

¹³⁴ Szerényi mellékelt levelében Magyarország helyzetét a calabriai földrengés-sújtotta vidékhez hasonlítja. Teljes csődöt jósol az országnak. A levél dátuma 1909. január 1.

¹³⁵ Buriánnal erre vonatkozóan azt olvashatjuk: „A kárpótlási összegnek a közös aktívákól való fizetését pendíttettem meg.” Tehát (pillanatnyilag) ne Bosznia-Hercegovinának kelljen megfizetni a Törökországnak andandó kárpótlást, hanem a Monarchia két állama előlegezze azt. *Burián*: i. n. 1909. jan. 6—8.

¹³⁶ A Franklin-társulat kiadásában megjelent, idézett gyűjteményes kötetről van szó, mely „Bosnyák és szerb élet- s nemzedékrajzi tanulmányok” címmel jelent meg Kállay emlékének ajánlva 1900-ban. X, 559 l.

¹³⁷ 1849. márc. 23-án Novaránál az osztrákok (Radetzky serege) megverik az olaszokat, s a tárgyalásokat folytató Cavour ügyességének tudható be, hogy Ausztria eladja a hadisare követeléséértől.

mikor az alkudozás folyt. Most Burián megírta neki, remélhető, hogy Ada Kaleh¹³⁸ szigetét megkapja Magyarország! Mert ezt is szabályozni akarják.

Január 16. Wekerle itt jár Bécsben. Délben eljött hozzám vagy 20 percre megköszönni az értesítést. Azonnal értesítette Apponyit, aki most sürgősen tanulmányozza a kérdést... Egyébként elég jó kedvű volt... (Közvetlenül utána jött hozzám Vučetić zágrábi főispán, aki azt mondta, hogy „nagyon jól állnak”. Ha ezek nem érzik, hogy mi készül, nem csodálom.) Ma elkészültem a törvénnyel. Búcsúzás közben még hozzátette, hogy Aehrenthal megbukott, de ő nem akar ellene fellépni, nehogy azt mondják, hogy a magyar kormány buktatta meg őt. „No — mondtam — csak azután úgy ne járjanak, hogy majd Aehrenthal buktatta meg őket” — ami különben valószínű is, ha Aehrenthal marad.

Január 19. A naponként változó hangulatok feljegyzését mellőzöm. Megjelent a bosnyák tanulmányokat magában egybefoglaló kötetem, azaz hogy megkaptam. Nagy kötet, a fene sem fogja elolvasni. Elkészültem végre a tartományi illetőséggel. Másként nem tudtam megokolni, mint provizórius jelleggel s hogy közjogi jelentősége nincs a dolognak, csak közigazgatási.

Január 20. Burián meg van elégedve a tartományi illetőségi javaslattal. A magyar kabinet s Wekerle helyzetét ő is ingadozónak tartja. Múltkor találkozott Goluval,¹³⁹ aki most élesen bírálja a külpolitikát. Vele is beszélt, de ő a főbb pontokban, nevezetesen a szandzsák kiűrtésében vallja a részességet. A dolgok kezdenek simán menni. Nálunk hamar készen vannak a számár jelzővel, Deákat is számárnak tartották. Csak visszaadom Burián szavait.

Január 21. Tegnap megérkezett Thaly Kálmán, hogy a titkos tanácsosi esküt letegye. Bizony erősen megöregedett és szomorú példáját nyújtja, hogy az ember nagy trotty. Hiába a „vanitatum vanitas”, az emberek kívánják a vanitást. Rákóczi iródeákja Geheirath s örül neki. A régi kurucok Deákkal szálltak a sírba. No de azért kegyeletesen bántak el vele.

A budapesti „kriszoid” helyzetről nincs mit írni. Még Wekerle kezében vannak a szálak.¹⁴⁰

Január 22. Burián megmutatta az osztrák-magyar-török egyezmény tervezetét Bosznia ügyében. Ezt a „Times” már közzétette. Egy pontja valósággal döreség, hogy három évig a mohamedánok szabadon kivándorolhatnak s ingóságukat kezelhetetik. Ez felszólítás lett volna vagy lenne a kivándorlásra, s csak a szerbek kezére játszaná a hatalmat. Burián észrevette rögtön a dologt s írásban megtette megjegyzéseit erre (É” ”/I. BH. Pr.) Aehrenthalhoz intézett bizalmas jegyzékében.

Január 23. Tegnap az osztrák parlament annexió bizottsága elhatározta, hogy Buriánt, Aehrenthal és Bienert meg hívja a tárgyalásokra. Ez mintegy arra felelet, hogy engem Wekerléék tudtomon kívül meg akartak hivatni az ő tárgyalásaikra. Természetesen ők sem mehetnek. Munkámról beszélt Burián.

... A bankkérdesben furcsa játék folyik: Wekerléék Justhot le akarják szereltetni, hogy ne csináljon ellenzékét s azt remélik, hogy két hónap múlva menni fog a dolog. Justh maga számár és gógös, szerepet játszani akaró. A bécsi sajtó, jelesül a Neue Freie Presse szemtelen, belevonja a királyt is, aki nem akarja a különbankot (hiába nem akarná, ha lenne pénzünk) s a mi rongyos, levitézlett megvásárolt sajtónk, mely ezelőtt három évvel adta a bankot, most vinnyog és szűkül, mint a kutya.

Január 25. Budapesten félnek a szabadelvű párttól.¹⁴¹ Ma nálam járt a legügyesebb zsidó újságkiadó: Zilahi Simon.¹⁴² „Programmal kormányt lehet alapítani, de nem újságot fenntartani” — ez az ő programja. A Budapesti Hírlap jól áll, de jól áll több egyéb lap is, mint a Pesti Napló, mely a ma forrongó Magyarországnak hú tükre. Simon úr a szabadelvűekről, illetőleg a régi rendszerről nagy respektussal beszél, a szíve oda vonzza.

Január 26. Tegnap délben nálam járt Bókay Árpád,¹⁴³ a budapesti szabadkőművesek helyettes nagymestere. Ők hírt vették, hogy Szalonikiból ifjútörökök és Zágrábbból

¹³⁸ Ada Kaleh kis alduai sziget Orsova közelében, török birtok; a Monarchia ekkor számít rá, hogy megkapja Ld. ehhez *Karácson Imre* cikkét, Századok, 1908. 654. l.

¹³⁹ Goluowski Agenorról van szó.

¹⁴⁰ Célzás a koalíciós kormány, illetve pártok zavaraira.

¹⁴¹ A koalíció bomlása, a függetlenségi párt kettészakadása időszakában újra jelentkeznek a volt szabadelvűek pártalakítási szándékkal, a királyt ezt támogatná, mert újból a „67-esekre” akar támaszkodni. — Nem sokkal ezután (1910-ben) alakul meg a Nemzeti Munkapárt Khuen-Héderváry és Tisza István vezetésével. Ld. ehhez *Pöhlkei Ferenc*, I. m. 78—88. l.

¹⁴² *Zilahi Simon* a Neues Pester Journal, majd a Budapesti Hírlap szerkesztője, így kerül vele Thallóczy kapcsolathoz.

¹⁴³ *Bókay Árpád* a magyarországi szabadkőműves páholyok nagymestere, kolozsvári, majd budapesti egyetemi tanár, a magyar fűrődügyek úttörője. Politikai ténykedést a Társadalomtudományi Társaságban, a polgári radikálisok körében fejtett ki.

horvátok páholyt akarnak nyitni Boszniában. Az ifjútörök mozgalomban a szabadkőműveség nagy szerepet játszott s az ifjútörökök esetleg szeretnének ezen a réven befurakodni. Nem hivatalosan kérdi, de hogy lehetne-e nekik páholyt nyitni, vagy köröket alkothatnak-e, ők az országból magából kaptak ez iránt hírt és biztatást. Esetleg elküldi a „profánok” számára készült ismertetőket. — Erre én azt feleltem neki, hogy én nem voltam, nem vagyok és nem leszek szabadkőműves, tehát a dolog lényegéhez nem szólhatok, hanem szólok Buriánnak. Buriánnak sehogyan sem tetszett a dolog s azt mondta, hogy hivatalosan nem akar semmiképpen sem velük foglalkozni, ha pedig egyesületi úton csinálnak valamit, az az ország törvényes rendelkezései értelmében fog kezeltetni. Éppen most van munkában az új egyesületi törvény. — Ma azután elmondtam neki Burián ediktumát, mit ő köszönettel vett tudomásul, de azt mondja, majd jótékony köröket alkotnak, minket értesíteni fog, vagyha ellenséges páholyok alakulnának, s kért, hogy mi se engedjük meg, mert nekik nemzetközi szabályaik vannak s ha nem is ad a történeti jogra, de Bosznia hozzájuk tartozik épúgy, mint Romániának sem volt szabad Bécsben páholyt alapítani. Lelkes úr, noha nagyon jól tudja, hogy a kőműveség a jelen formában a tömegre nem hathat s nálunk tulajdonképpen zsidó céger alatt halad.¹⁴⁴

Megpróbáltam őt a külföldi magyarság iránt érdekelni. Ha tetszik jó, ha nem, én haladok a magam útján.

... A Justh-féle kihallgatás dominálja a sajtót.¹⁴⁵ Ez a nevelésesen gőgös és erőszakos üres hólyag a másik gyöngye hólyagot akarja kivetni, t. i. Kossuthot. A zsidó sajtó mellette van, itt, „mert liberális”. Az az érdekes, hogy ki fogja a másikat kapacitálni: a király-e Justhot, vagy Justh-e a királyt? ...

Január 27. ... Horváth Ödön beszéli, hogy Nastić, az az árulkodó bosnyák, Budapesten van s fenyegetéseivel megfajta Wekerlét egy évre szóló járadékig, havonta 250 koronát kap. Bejött. Most pénzért Nastić hajlandó a *zágrábi pörben*, mely a nagyszerb agitátorok miatt indul meg, vallani, mint a parancsolat. Pitner, Aehrenthal politikai rendőre, Belgrádban volt fegyencektől kap híreket. Mindezt Horváth beszélte, valamint azt is, hogy Andrássy Szlavóniáért hajlandó Boszniát odaadni a horvátoknak, no meg Sušákért,¹⁴⁶ szóval van pletyka elég. A hozzám híven ragaszkodó úr, ha szívességéhez még esztét is csatolná, nagyon becses ember lenne a Monarchiára nézve, nekem annyiban kellemes, hogy leutazásom alkalmával kaláberezz.

Január 30. [Budapestén.] ... Wekerlével. ... Beszéltünk a szerb háborúról. A katonák, jelesül Conrad úr a szerbekkel való „leszámolást” sürgeti. Én azon esetben, ha a szerbek nem kezdik, a mi részünkről minden háborút veszedelmesnek, politikailag számárságnak tartok. Kifejtettem okaimat, ha mi Boszniával nem tudjuk, mit csináljunk, hová jutunk Szerbiával; azután nem is engedik a foglulást; kárpótlást nem kapunk, vagy ha kapunk, háromszor annyiba került. És azután hadseregünk ha győzne is, mit mutat fel? Mindezt Wekerle helyeselte. Később Burián is, kinek mindezt elmondottam. ...

Január 30. ... Wekerle azért kéréselt, hogy Bécsben a Jorkasch¹⁴⁷ beszédjével szemben mondjam meg Buriánnak, hogy az agrárbank ügyében Buriánnal megy és ebből tárcakérdést csinál.

Február 3. Burián haragszik, hogy a sajtóban sem itt, sem Budapesten nem reagáltak a Reichsposznak egy öt támadó cikkére. A tegnapi miniszteri értekezleten ő Jorkascht összehívta s az Bienerth-tel együtt hallgatott. Bienerth, illetőleg Jorkasch arra hivatkozott, hogy Horovitz hozzájárult Jorkasch nyilatkozatához. (A dolog úgy volt, hogy Burián — elég hiba — nem ment el a vele egy házban lakó Jorkaschhoz, hanem Horovitzot menesztette el hozzá. Jorkasch persze haragudott, s elküldte az osztályfőnökhöz, Bruberhez, aki felolvasott neki egy skizset, melyre Horovitz azt mondta, hogy a minisztériumnak, t. i. a miénknek, más az álláspontja, de ő ehhez nem szólhat. (Burián, amint mondja, nagyon élesen lesepülte Jorkascht, aki bánja, hogy így belement a dologba, Wekerle szekundált neki s Aehrenthal is. Azonban a Neue Freie Pressében a közlemények osztrák szempontból vannak szerkesztve s így nem igaz. Most mi Wekerléhez menesztettük a mi átiratunkat a bank (agrár) ügyében, információ végett, hogy feleljen Bienerthnek. Wekerle kijelentette, hogy ha ebben nehézségeket csinálnak, az annexió törvényt nem tudja ke-

¹⁴⁴ Thallóczy kritika nélkül veszi át a helytelen (antiszemita) nézetet, hogy a magyarországi szabadkőműveség, mely valójában a polgári radikális felzárkú érdekszövetsége, zsidó irányítás alatt áll. Az igaz, hogy a szabadkőműveség ekkor már inkább visszahúzó erő, nem áll a haladás élvonalában. Thallóczy azonban nem ezért, hanem ellenkezőleg, szerinte még radikális voltáért marasztalja el, illetve bélyegzi meg.

¹⁴⁵ Justh Gyulát a király Kossuth, majd Andrássy kihallgatása után fogadja. Thallóczy Justhot csak a budapesti sajtón keresztül ismeri, ítélete itt nem helyes.

¹⁴⁶ Sušák Modrus Fiume megyei község, vegyes — horvát, szlovén és magyar — lakossággal.

¹⁴⁷ Adolf Jorkasch-Koch 1875-től az osztrák pénzügyminisztérium vámosztályán, majd a közös pénzügyminisztériumban tisztviselő, az 1898-as osztrák-magyar vámkiegyezés egyik előkészítője.

resztülvinni. Ez az agrárbank fene sok bajt csinál. Elek Pál úr, a Kereskedelmi Részvénytársaság embere, Szinnyei-Merse Istvánt küldte le hozzám, Horovitzhoz és Buriánhoz, hogy ők beszűntetik Szarajevóban az üzemet, hogy ha mellőzik őket beadványaik miatt. Szóval nem igaz, hogy a varjú nem vájja ki a varjú szemét.

Ma este Horovitz-cal beszéltem. Ő a magyar bank felállítását nem tartja lehetetlennek s oly veszedelmesnek sem magyar szempontból, a vámterületi elkülönítés is jönni fog. Túlzott.

Február 5. Budapesten az a kuriózum, hogy József főherceg¹⁴⁸ és a felesége¹⁴⁹ a Nemzeti Kaszinóban megnézték egy kabarettelőadást, ahol Kossuthot kigúnyolják. Mikor azután a hiú nagyság vérig vansértve, József főherceg bizonyosan Wekerle kértére, elmegy Kossuthot meglátogatni s egy óráig időzik nála. István főherceg unokaöccse Kossuth Lajos fiánál. „On revient toujours stb. de nem amours.”

Február 8. 6-án bezárták az osztrák parlamenti ülésszakot, mert a csehek obstruáltak s a végén összeverekedtek. A mi embereink, illetőleg a sajtó Budapesten számár módon örvendezett, hogy íme, milyen jó ez Magyarországnak s hogy most kellene felhasználni az állapotokat a katonai ügyek rendbehozatalára s mily érettek vagyunk mi!? Éppen így beszéltek, mikor Széll Kálmán, de még előbb Bánffy idejében a németek obstruáltak, s nálunk oly gyorsan eltanulták, a „politikailag oly érett” elemek csak oly vadul féktelenkedtek, mint ezek. . . . S rossz próféta legyek, ha a mi budapesti Házunkban nem is sok idő múlva újból felvirágzik ez a szép planta obstructionis! Nagy képpel borzadozunk, de majd megérjük, hogy utánozzuk, mint egyébként mindent; ami Nyugatról szármáság jön, azt . . . felvirágoztatjuk.

Február 11. Tegnap új osztrák kabinet alakult. Bilinski,¹⁵⁰ a bankkormányzó, osztrák pénzügyminiszter lett; úgy hallatszik, hogy Popovics Sándor lesz a bankkormányzó. A bank ügyében otthon vajúdnak, de hogy miként végzik, még Wekerle maga sem tudja. Azonfelül az új véderőtörvényt tárgyalják. Itt háborús hangulat uralkodik. A mai Neue Freie Presse félhivatalosan megfenyegeti Szerbiát¹⁵¹; mi nem kezdjük a háborút, de a türelem határán vagyunk. A szerb bombakészítésekéről és emisszáriusokról jól vagyunk értesülve, itt tehát az a nézet, hogy praeveniálni kell. Burián tegnap Aehrenthallal és Schönaich-hal tárgyalt. A török egyezményel még nem vagyunk tisztában, a bojkott tart még. A bosnyák bíróban várjuk Kutschera nyugdíjaztatását. . . .

Február 13. Ő [Burián] és Aehrenthal igyekeznek kalmírozni a vezérkar harci vágyát. Ma is értekezlet van Aehrenthallal s a hadügyminiszterrel. Őszintén meggondolva a dolgokat félek: azok a jelentések és értesülések, melyeket a hadügyi kormányzat nyújt és kap, oly szegényesek és tudatlanok, hogy nagyon hasonlítanak a régebbi [1866] állapotokhoz. A külügyminisztérium jobb, de az is Horváthból és Forgáchból él, aki újabb bursikózsán jelent. A szerbek szemtelenek, de mit akarunk mi? Ez a vén Ausztria csak az, ami volt. Wekerle halad a maga útján, úgylátszik megnyergelte Kossuthékat, legalább egyelőre.

Február 15. [Burián] A tárgyalások célja, hogy a szerbeket a 12-ik órában megintsek, hogy eddig s ne tovább. Őreg király alatt nehéz harciaskodni. A rációk nincsenek jól informálva a mi viszonyainkról (mondja ő). Ők úgy szerzik információikat, mint mi. Boszniában folynak az alkotmányos értekezletek, halasztgatják, amint csak lehet. Kutschera nyugdíjaztatásának már híre jár a lapokban is. Wekerlének írtam a Gül-Baba hodzsája tárgyában. Burián mulatságosnak találja, hogy műezzim kell neki. 200 évig azon voltunk, hogy a műezzim ne ordítson s most mi hívjuk őket. Ez Budapesten numerus lett. Karácson már megszerezte a hodzsát.

Tisztjeink erősen készülnek a háborúra, noha nem éppen nagy kedvvel. Jelenleg állítólag 30 zászlóalj van Boszniában és 120 gépfegyver.

Február 17. Tegnap a magyar országgyűlésen Lueger szólalt meg Maniu¹⁵² képében. Nem vagyok barátja a durva sovínizmusnak, s veszedelmesnek tartom, de az ilyen osztrák beavatkozásra nem lehet egyéb, mint kidobással felelni. Szerinte a jövőnek a képe tűnik fel előttünk. Wekerlének fülbaja van, bizony az eléggé aggasztó a jövőre nézve.

Az osztrák kultuszminisztériumban most a mohamedán vallás elismeréséről külön törvényjavaslaton dolgoznak. Figyelmeztettem rá Wekerlét újólag. Tegnapelőtt a „Con-

¹⁴⁸ József főherceg József Károly Lajos Habsburg-főherceg fia, magyarországi birtokán (Alcsut), illetve budai palotájában sokat tartózkodik.

¹⁴⁹ József főherceg felesége Augustia bajor hercegnő, a budapesti társadalmi élet ismert alakja.

¹⁵⁰ Leo Bilinski osztrák, illetve lengyel politikus. Két ízben osztrák pénzügyminiszter, 1912-től közös pénzügyminiszter, s mint ilyen Bosznia-Hercegovina kormányzója.

¹⁵¹ A Neue Freie Presse 1909. febr. 11-i számában megjelenő cikk a bécsi udvar sugalmazására készült. Szerbiára akarnak vele nyomást gyakorolni.

¹⁵² Iuliu Maniu román politikus, az erdélyi román burzsoázia érdekeinek képviselője.

cordia" bálján voltam. Aehrenthal jókedvű és „leereszkedő" volt. A zsidó journalistika napja volt ez, ahol mindenkit összeszedtek. Voltaképpen jaj annak, aki ok nélkül elmaradt. Ugyangy bánnak el az emberrel az antiszemiták is.

Február 20. . . . Szarajevóban az alkotmány-tanácskozásokat úgy látszik befejezték. Adem aga Mesić, egy nagyhorvát kereskedő Tesanjból indítványozta, hogy a bosnyákok járuljanak hozzá a civillistához. Ez az udvarnak persze nagyon fog tetszeni, mert a pénzt elfogadják, jöjjön az bárhonnán. Írtam Wekerlének, hogy vigyázzanak, ezzel ismét szeretnének a „horvát"-királyságnak praecjudicálni.

Február 22. Tegnap a hadügyminisztérium átfírt, hogy én mozgósítás esetére egy polgári biztosi állásra vágyom. A dolog abból áll, hogy a delegációban Schönaich-hal s Hoffmann-nal s háború esetére tényleg óhajtottam résztvenni. Múltkor kérdeztem Hoffmant, az altábornagyot, hogy mint áll a dolog, erre átfírtak. Hábóru ugyan nem lesz talán, de ha lenne, ebbe a szürkeségbe változatosságot és akciót hozna egy ily munkálkodás.

Itt járt Horváth Ödön a belgrádi „értesítő". Nyomon vannak, hogy a zágrábi hadtest révén a szocialista párt közvetíti a szerbeknek adott felvilágosításokat rólunk, illetőleg seregünkről. Hörmann¹⁵³ eljött Szarajevóból. Novemberig akar szolgálni, . . . Burián rossz néven vette, hogy én neki erről a politikai biztosságról nem szóltam. Igaza is van, de biz én erről teljesen megfeledkeztem. Tisztelt barátom éreztemi is velem haragját, ma igen udvariasan „lefúj", mikor jelentkeztem nála.

Egyébként a külső helyzet ma komolyabb. Oroszország presztizsét a Balkánon helyre akarván állítani, egyfelől biztatja, másfelől ma — a maga módja szerint — oktatja a rációkat. Intervenció a négy nyugati nagyhatalom részéről, konferencia fenyeget, szóval csomósodik a helyzet. Van mit rágni, van min gondolkodni elég.

Február 24. Tegnap beszéltem Buriánnal. Nincs semmi harag, tehát az én „hősi szándékaimra vizet öntött", amennyiben nem ereszt s ezt nekem kell majd Hoffmann-nal közölnöm. A közvetítést lefújták ottan a Balkánon, amennyiben Németország híven áll a szövetség mellett s Oroszország, illetőleg Iswolski bluffje egyelőre nem hatott. Mindamelllett az egész vezetés a Gondviseléstől teszi függővé a mi politikánk sikerét. — Nagyon hiányzik Kállay, epigonok ezek. — Kossuthék tegnapelőtt este érkeztek. Nagyon számítottak rá, hogy a külső helyzet megkönnyebbíti a helyzetet befelé. Végezni semmit sem végeztek, mert a király Wekerle receptje szerint bánt el vele. A keresztény-szocialista párt, illetőleg a Reichspost tegnap a Bankgasse környékét ellepte vörös-fehér-zöld plakátokkal és egy „Der wahre Franz Kossuth" címmel kiadta a lapban megjelent förmedvényét, arra számítván, hogy Kossuthnak perelni kell.¹⁵⁴ Kossuth maga nem akar perelni, Sztérényi azonban szorítja rá. Horváthot Sztérényi elfogta, hogy ő legyen a koronatanú ebben a perben. A szegény jakhec izgett-mozgott, de azután diktáltam neki egy levelet, melyet Sztérényihez elküld, hogy ne pereljen, az lenne csak szép látvány. Elvégre nekem mindegy, ha a koalíció szennyesét itt Bécsben mossák. Hegedűs Ferenc¹⁵⁵ egy kis rőpiratban fejti ki, hogy „az én bűnöm" a hazafiság. A külügyi helyzet ma nyugodtabb, de bár a pessimismus nincs helyén, jobban kell ügyelni, mint valaha.

Február 26. Tegnapelőtt és tegnap d. u. 3—6. Benko civiladlátus jelenlétében tárgyaltuk a Szerajevóban megbeszélte alkotmányos javaslatokat. Nem sokat mondtak a tisztelt meghívottak, azért nem is volt nehéz módosíthatni. Azonban Burián most a direkt választás felé hajlik, megadja a nagybirtokosok kúriáját, a mint ezt a mohamedán nagybirtokosok kívánják s lesz vallásfelekezetre való tekintet nélkül az első kúriában három külön szavazó csoport: nagybirtokosok, nagykereskedők, értelmiség. A hivatalnokok közt Benko furcsa bizonyítványt kér. Neki nem vagyunk eléggé „angolok", a tengerésztiszt, aki volt Angliában, angol nyeret akar, a bosnyák alkotmányra. Furcsa világ ez az elméleti műkedvelő kodifikáló-bizottság. Burián nagyon engedékeny a részletben s a végén az ú. n. országtanácsból „városi tanács"-féle lett; hogy hol állunk meg, nem tudom. Benko ramoli biztossal erősen vitatkozom, Horovitz-cal jobbára egyetértettünk.

Ma Hoffmann osztályfőnöknél. Vitézi gerjedelmeim véget értek. Tárgyaltanná lett a polgári biztosság. Katonáék a védtörvénnyel bajlódnak, a katonai reformokat csak akkor adja meg a király, ha Budapesten garantírozzák (sic!). Most ózre remélik a fűzöt! Addig beleköpnék a levesbe. A szerb háború egyik célja, hogy okkupáljuk az országot

¹⁵³ *Konstantin Hörmann* a bosnyák osztály tisztviselője, 1904—1910 között az osztály adminisztratív ügyeinek főnöke. (Az adminisztratív ügyeken a közigazgatási ügyek vitelét értik.)

¹⁵⁴ Kossuth perelni akarja a bécsi hírlapokat, az öt ért sajtótámadás miatt 1909 február közepén, de a per végül is elmarad.

¹⁵⁵ *Hegedűs Ferenc* Wekerle miniszterelnöksége idején pénzügyminisztériumi beosztott, előbb a Fejérváry-kormányban pénzügyminiszter.

s berendezzük a közigazgatást, s csak ha huzamosabban voltunk benn, akkor vonulunk ki. Már t. i. ha arra kerül a sor. A külügyi vezetést kritizálta. Szamárság volt kivonulni a szandzsákból.

Kristóffy mint a tetű, ragaszkodik hozzám, kell a fenének. Elsején feljön a feleségével s a király is meg Ferenc Ferdinánd is fogadják! Szervusz koalíció.

Február 27. Tegnap Mária Terézia főhercegnőnél, ¼5-kor. Vagy húsz percig folyton Boszniáról volt szó. Persze még azt sem tudják, ami az újságban van. . . . A főhercegnő még mindig szép és ha vénült is, de érdekes. A fő, hogy beadtam neki, hogy Burián csinálta az annexiót.

Ma nálam járt Forgách Jani. Bízik benne, hogy leszereljük a szerbeket. Nem hitték, hogy a törökök ennyi ellenállást is fognak kifejteni, a szerbek dühöngni fognak, de leszerelni kénytelenek, de azért megmarad ez az ország, s ez a baj, mert sarkunkon van. Ezt tudják. A török egyezmény végre megvan. Ez Aehrenthal sikere, Burián türelmi politikája győzött a katonákkal szemben. Nálam volt az a hülye Blaskovich Sándor,¹⁵⁶ megy Párizsba szemlét tartani. . . . Itt Budapestről Horváthtal, katonát kérnek a határra, a csendőrség nagyon igénybe lévén véve, vagy 8—9 százat. A nemzetiségi ügyek vezetésére beadtam Horváthtal egy tervezetet, mely Andrásynak nagyon tetszett. Ha tudnák, hogy tőlem van, elvetnék biztosan. A Kossuth rópiratát állítólag Andrassy szerint Polónyi¹⁵⁷ írta, ki pört akar bosszúból a Kossuth nyakába akasztani. Andrassy azt mondja, hogy ne legyen pör, a minisztertanácsban is tárgyalták ezt az ügyet. Polónyi ide Bécsbe felküldte a Reichsposthoz egy emberét Szilágyit (Aurél),¹⁵⁸ hogy ellopja a kéziratot, nehogy rájöjjenek. Szerényi már nagyon gazdag, Petrovics Dusán a pótervári brigád adutánsa árulta el a katonai titkokat a rácoknak. Ezek „szép” hírek.

Március 1. A külügyi helyzet javult. Tegnapelőtt megjött Wekerle Szerényivel, Hadik is Horváthtal. Én nem láttam őket. Tegnapelőtt a török külügyminiszterrel volt „kibékülési ebéd”, tegnap pedig Aehrenthalnál reggeli. Azonfelül miniszteri értekezlet. Most az az álláspont, hogy a szerbekkel először meg kell békülni, vagyis nekik le kell rakniok a fegyvert, a tisztelt Európának pedig meg kell mutatni, illetőleg mondani, hogy ezt a fajtájú előzetes ígérvényezést nem kérjük [Burián]. A katonák folyton pénzt kérnek. Ma nálam volt Kristóffy, aki elbeszélte a József főherceg dolgait, melyekkel nem untatom magamat, elvégre joguk van a skandalumokhoz, de kár azokat még leírni. Örülten gyűlöli a koalíciót. Megvallotta, hogy ő már többször érintkezett Ferenc Ferdinánddal, s most vakbélgyulladásra alatt többször kérdezősködött utána, s ezúttal nyíltan fogadja, mert úgy látszik Lányi révén megszét vették, hogy vele érintkezett, de előbb kívánja, hogy a Felsőnél legyen audienciát. Ő radikális. Nálunk, itt Bécsben a leányát szeretné valami piknikre elvinni. Persze, itt is megvan a haladó elleni gyűlölet, fog-e ez menni, nagy kérdés. Ebbe a fene elegyedik, Ferenc Ferdinándnál leendő kihallgatása nagy feltűnést fog kelteni. Furcsa egy helyzet ez! mikor a trónörökös ezzel a „népszerű” radikális svindlerrel érintkezik, a kormányt pedig elhanyagolja.

Március 2. . . . A vén generálisok félnek a háborútól, csak a fiatalabb tisztek kívánják (Salmék).

. . . Tegnap délután Tisza tartott beszédet, a főrendiházban, a külügyi helyzetről. Boszniáról okosan, szépen, hazafiasan beszélt, de hogy miért ment neki, mint protestáns és magyar politikus oly élesen az angoloknak, nem tudom. Ezt ő neki nem kellett volna mondani. Legalább első olvasásra ez az érzésem. Wekerle jól felelt. Különbön a beszédről már itt tudtak s Wekerle választát itt készítették előre. Burián azt mondta, hogy talán azért haragszik Tisza az angolokra, mert tavaly a fia ott sok adósságot csinált s neki oda kellett utaznia. De akármint legyen a dolog, a beszéd nagy hatást tett. Hogy azonban a katonai kérdéseket megoldják-e, erre kevés a kilátás. Hoffmann-nal ismét találkoztam. A Felsőg azt mondja, hogy két jelvényt nem akar. Hogy milyen legyen a jelvény, azt állapítsák meg a kormányok. Persze, így sohasem lesz belőle semmi. Apponyi két jelvényt akar, egyet a magyar, másikat az osztrák csapatok részére, akkor megadnak mindent.

. . . A külügyi helyzet ma nem oly akut, mint néhány nappal még ezelőtt.

Március 4. Tegnap 3-án délután a külügyben Esterházy Pálnál¹⁵⁹ és Macchio osztályfőnökél. Esterházy igen rokonszenves, jó hazafi, nem éppen világrengető, de becsületes gondolkozó, tőle értesültem, hogy Tisza István Andrassyval ezelőtt 6 héttel

¹⁵⁶ Blaskovich Sándor előbb Ambrus Zoltánnal az Új Magyar Szemle szerkesztője, 1908-tól a Das Neue Europa c. folyóiratot szerkeszti, mely francia nyelven (La Nouvelle Europe) Párizsban is megjelent.

¹⁵⁷ Polónyi Géza 1881-től függetlenségi képviselő, a párt egyik vezető embere. Több törvény szerkesztésében vett részt, a század első évtizedének parlamenti harcaiban főszereplő.

¹⁵⁸ Szilágyi Aurél újságíró.

¹⁵⁹ Esterházy Pál a külügyminisztériumban 1907-től osztályfőnök, később követségi tanácsos a párizsi nagykövetségen.

már találkozott, hogy ezeknek a személyi érintkezése immár biztosítva látszik. Tisza beszédje nagyon tetszett, egy passzus ellen tett kifogást, hogy Tisza az angolok beleavatkozását az angol belügyekkel hozta kapcsolatba. Hogy lesz-e háború vagy sem, mikép tudná azt valaki a Ballhausplatzon, ahol nézet nincs, ahol jobbra csak az események tolják őket. Macchio éppen nem volt egyéb, mint csak masina, aki valamikor nagykövet lesz. Ez csak afféle felületes vizit volt, melyről nincs mit szólni.

Március 5. [Budapesten] Tiszánál hagytam névjegyvet, de csak udvariasságból. Rám telefonált háromszor is s este 11 órára meghívott vacsorára. Elmentem. Ott volt Sándor János¹⁶⁰ a feleségével, Polónyi a feleségével s ők ketten. Vacsora, jó bor, azután beszélgetés. A régi okos fej, bal kéz, nézetei tiszták, helyesek, de bizonyos bursikozitás és ábránd van benne mindig. Örömmel hallgattam kérdéseit a keleti politikát illetőleg, tekintélyünk elvesztét félti a Balkánon (hisz az sohasem volt valami erős); Aehrenthal számár-e, vagy csak pechje volt-e? Persze, én, aki egy hajón evezem a közös miniszterekkel s egy s más dologban részem van, nem lehetek még objektív megítélő, amit átlátott, hogy be kell várni még az események kialakulását s ismerni az összes fázisokat, mielőtt ítélkezni lehetne. Ezt mondta különben beszédjében is. Nagy hibának tartaná, hogy mi a szerbeknek felkínálkoznánk, előbb meg kell őket fenyegetni, azután lóhatnak csak, nos rosszul ismeri a dolgokat, ha itt keménységet vár, itt mindig azzal állnak elő, hogy mikép csináljanak ők külpolitikát, ha nincs rend belül? Andrássyról nem éppen rokonszenven nyilatkoztak, örült beszédje sikerének, s kívánatosnak tartja, hogy a koalíció csak maradjon meg, míg hivatását betöltötte. Beszélgettünk Ferenc Ferdinánd főhercegről. Nincsenek vele tisztában. Ugyan tisztában van-e magával? Kristóffy Ferenc Ferdinándnál leendő fogadtatásáról itt Budapesten főnek-fának beszélt, Budapesten ezt igyekeznek devalválni. Szimptoma pedig, a király minisztereit nem fogadja, de a radikális Kristóffy-t ő kereste fel legelőbb a Löw-szanatoriumban. — Ez a Tisza István kétség-telenül hivatva lenne a nemzetet vezérelni, csak az a „csak” ne lenne a nyomában.

Március 6. . . . [Weklerlénél] . . . A most folyó dulakodás a szélsőbalon nem egyéb, mint a hatalomért való versengés. Komoly dolog ez, mert titkolják dolgaikat e betörők. Justh győz-e, az nem valószínű. Számár, erőszakos analfabéta, de hát Kossuth kristályos alak-e? Szóval a sok beszédnek az a vége, hogy lavíroznak, amíg lehet, de a koalíció megrepedt. Önálló bank nem lesz, ez a nézete. De ő is elvesztette az önbizalmát, bármily jókedvű is. A mohamedán recepcióról beszéltünk, s később Klebelsberggel¹⁶¹ a Julián-egyesület dolgairól Boszniában, s bosnyák — magyar leendő viszonylatokról. Lelkes ember, de vezetni kellene, nem pedig önállóan tenni. Wekerléhez Apponyi jött, meg Popovics, akit Bécsben szívesen látnának bankormányzóknak, de még habozik, mert új életpályát kezdeni nincs kedve, ezt az érzést nagyon jól ismerem.

Forster Gyulával¹⁶² is találkoztam. A főrendeknek nagyon tetszett a Tisza beszédje . . .

Március 7. Tegnap Buriánnál . . . Winsort,¹⁶³ a mostari tartományfőnököt a katonai párt, vagyis Lapošćak szerajevói vezérkari főnök végre Conrad útján elnyomta, megteszik bárónak s helyébe jön Varešanin,¹⁶⁴ a nagyhorvát hírében álló jelenlegi dalmát katonai parancsnok. Varešanin igazi grancsár, felesége rác, ő horvát. Nem ellenszenves ember, nem nagy tehetség, de nagy szája van, mint a grancsároknak általában. Elöttem unionistának mutatta magát mindig, s nem magyarellenesnek, a főherceg-trónörökös volt vele jól is, de rosszul is, hogy a trialisztikus törekvésekhez közelébb vonták, magam is hiszem, de csak azért, mert az most divat. Hisz Aehrenthal is „Grossösterreicher, aber mit der ung[arischen] Autonomie”. Burián nem sokáig marad, ha ez a változás oly könnyen ment, mert a katonák nem felejtik el, hogy először nem sikerült őt megbuktatni.

Tegnap este Khuen-Héderváryt láttam. Optimista. Körülbelül egyformán ítéltük meg a helyzetet. Jókedvű, látszik, hogy sokat foglalkozik önmagával s apró ügyekkel. Tiszával nincs egy nézeten sokban, de szereti, Andrássyval nem akarja megegyeztetni, nehogy még egyszer felüljön neki. Beszélte, hogy Almássy Károlyi Tibor leánya összehozta Andrássy Ilonát Tisza Istvánnal, illetőleg úgy intézte, hogy egy estélynél melléje került! Pedig Andrássy Ilona egy oly hitvány levelet írt Tiszának megbukásakor, aminőt csak asszony írhat, mondja Khuen.

¹⁶⁰ Sándor János 1901-től belügyi államtitkár.

¹⁶¹ Klebelsberg Kunó Tisza István első minisztersége idején „fedezi fel”, mint a „magyar kultúrfőlény” hirdetésére alkalmas minisztériumi tisztviselőt.

¹⁶² Forster Gyula 1887-től a Műemlékek Országos Bizottságának tagja, majd elnöke. A II. Rákóczi Ferenc hamvait hazahozó bizottságba Thallóczy javaslatára került főrendiházi tag.

¹⁶³ Anton Winsort altábornagy, Bosznia-Hercegovina Landeschefje 1907-től.

¹⁶⁴ Marian Varešanin tábornok, 1905-től prágai katonai parancsnok, 1909-től Bosznia-Hercegovina kormányzója. A délszláv törekvések támogatója, ezért 1911-ben felmentik.

Kristóffy tényleg „rendkívül nyájasan” fogadta a főherceg ma.

Március 8. . . . Ma nálam volt Pitner Siegfried,¹⁶⁵ a Külügyminisztérium informátora. Utasítást nem kap, a miniszter politikájáról nem tud semmit, ő azt hiszi, hogy Aehrenthal tudja, hogy mit csinál, csak neki nem mondja meg. A magyarázat egyszerű, az események viszik őt, de csak máról holnapra dolgozik. Jelenleg Aehrenthal azt hiszi, hogy a szerbek jóakarottnak veszik Forgách demarcheát. Tényleg az érdekelte, hogy a szerb processus minket bosnyákokat érdekel-e, neki vannak bizonyítékai, de ő nem akar belekeveredni, milyen réven juttassa el a bizonyítékokat Zágrábba. Arra határozta el magát, hogy a zimonyi rendőrfőnököknek adja majd át. Háború nem lesz. Délután találkoztam Thánnal a katonai irodából. Winsor és Varešanin közt rangkérdések voltak, a vezérkar főnöke ifjabb, mint Winsor, Varešanin idősebb. Varešanin a déli harctér parancsnoka. Thán mind a kettőt analfabétának tartja, Winsor paraszt, a másik is az. Buriánnal ő közölte a dolgot, de azt mondták, hogy ő már tudott róla s nem tett ellene kifogást.

A déli praesumptív harctérré Conrad von Hötzendorf maga akar lemenni, de Schönaich ellenzi. Tegnap volt a Felsőgnél Conrad, de a Felsőg még nem határozott, szóval a nagy katonák veszekszenek.

[Burián: Kristóffy kihallgatásáról] A főherceg egyfelől bosszantani akarja a lentieket, másfelől ez a keresztény-szocialista politika. A magyargyűlölet itt már komikus mérveket öltött. Azt hiszik, hogy megtalálták a magyar politika letörését: a nemzetiségeket rászabadítani a magyar fajra s paralizálni annak a befolyását, akkor megvan Gross-österreich. Kristóffy erre az eszköz.

Március 9. Tegnap láttam Kristóffy. Nagyon titkolózott, mert nem bízik bennem; ezt jól teszi. Valósággal fáj a lelkem, ha látom, hogy ilyen eszközökkel dolgoznak ellenünk. Felesége rokonszenves előttem, de kivált a leánya. Annyit mondott, hogy úgy a Felsőgnek, mint a trónörökösnek azt mondta, hogy csak a paktumhoz való visszatérés az egyetlen mentés, tehát általános titkos választói jog, a kormánypolitika átalakítása s „kielégítése” a nemzetiségeknek, vagyis „Grossösterreich”, melyet ő nem lát, nem is akar, de az lenne. A Felsőg azt mondta: „Most megtint a bankkal vannak megbolondulva.” Fogadtatása különben otthon zuhanyként hatott, hisz arra is volt szánva. Bár felnyílnék a szemük. . . . Ma aztán Redlich, a keresztény-szocialisták „liberális” zsidaja ment hozzá, tehát azzal trafikál. Boszniában vannak kellemetlen tünetek, a határon kezdenek átszökni az emberek Montenegróba s a tisztelt hivatalnokok nem igen okosak, katonáink még kevésbé. A töröknek fizetendő 54 millió ügyében kölcsön legyen-e, ez a kérdés?! Ezen veszekednek a bankok.¹⁶⁶

Otthon a szélső bal megint szépen együtt maradt, mert Kossuth beteg, szépen elhúzták a válságot, de az megvan, ezt mindenki látja.

Március 11. . . . A szerb jegyzék nem egyenes válasz, még sok folyik el, míg ezzel rendbe jövünk. Az osztrák parlamentben tegnap csendesebben ment a dolog. Annál élesebb az ellentét az Agrárbank¹⁶⁷ ügyében, ha az osztrák kormány nem enged (Wekerle persze beleegyezett), a királynak kell döntenie. Vajon Burián hozzáköti-e állását s a király valószínűleg engedi-e a dolgot, ez persze kérdés. . . . Az ügy érdemében az osztrák kormánynak nincs igazsága, itt ma mi magyarok vagyunk alul. Khuen elutazott, hihetőleg Kristóffy is, akit hála Istennek nem láttam; meglehet, hogy a trónörökös újra fogadta.

Március 12. . . . Háború nem lesz, Aehrenthalt sajnálnák, mert határozatlan. [Hoffmann] . . . A sajtó Bilinski beszédjének hatása alatt áll. Itt, ebből most erős küzdelem lesz. Tény, hogy erős áramlat van Burián ellen s ő érzi ezt; el van rá készülve, hogy megbukik. Holnapután ez ügyben ülés lesz s Burián leutazik, vagy Wekerle feljön. Nyugodt és elszánt. A magyar kormány gyöngye, az osztrák is az.

Március 13. . . . Burián Aehrenthallal ma s holnap tárgyal, kártérítés, külpolitika iránya stb. . . . A szerb jegyzék kétszínű, ki akarják ugratni a nyulat a bokorból.

Március 14—15. Burián tegnap este leutazott Fejérváry születésnapjára. Wekerlével ma reggel beszélt. Wekerle egyébként ma este érkezik Szterényivel. A háború veszélye kezd előtérbe lépni. A szerbek folyton fegyverkeznek, már a budapesti és bécsi ú. n. közvélemény is kezd belenyugodni a harcba. Hogy ez kikerülhetetlen, azt előre látom,

¹⁶⁵ Siegfried Pitner br. Aehrenthal bizalmi embere. Thallóczy szerint veszedelmes ember, mert nem ismeri a Monarchiát, s így mint kém téves adatokat, információkat ad. Thallóczy máshol Aehrenthal „politikai rendőrének” nevezi.

¹⁶⁶ Burián naplójában a török kárpótlás fizetésére vonatkozó feljegyzéseket ezekkel zárja: „legcélzerűbbnek mutatkozik előleg igénybevétele, az idő rövidsége miatt”.

¹⁶⁷ Az agrárbank létrehozása mellett s ellen felmerülő sokféle nézetről, variánsról Thallóczy sokat feljegyez. De sem az önálló magyar bank, sem a boszniai agrárbank megvalósítása nem sikerül. A Wekerle-kormány bukása e sikertelenségnek következménye. (Kossuth Ferencnek közbevető javaslatát, a „kartellbank” létrehozása, sem sikerül). Ld. ehhez *Pölskei Ferenc*: i. m. 76—79. l.

még azon esetre is, ha elposványosodik a dolog. De azért a harci kedve nem valami nagy. Az öreg király izgatottan olvas minden apróságot. A jelentések közt van egy különös a montenegróiak „méregpilulákat” akarnak a katonáinknak eladandó zöldségbe kevertetni Boszniában. Ily formában rossz tréfának tetszik a dolog, a sajtó is megteszi a magáét, de azért távolról sem „Jingo”¹⁶⁸ szellemű. Katonáék erősen készülnek; egyébként ez a helyzet olyan, hogy teljes biztonsággal senki sem tud előre mondani semmit. A szerbek akarnának ugyan háborút, de első sorba állni nem mernek. Forgách demarcheára ma jött meg a szerb kormány válasza. Igazi rác, ravasz válasz, Boszniát illetőleg marad az összes hatalmakhoz intézett jegyzékénél, a kereskedelmi szerződést illetőleg „hajlandó” az év végéig terjedő meghosszabbítás iránt tárgyalásokba bocsátkozni. Szóval a régi játék, de amellet mozgósít. Mi természetesen nem ejtjük el a békés kiegyenlítés fonalát, de ki tudja előre, hogy nem szoríttatunk-e mégis az akció terére?

Március 16. Ma nagy kavarodás. Lesz-e háború vagy sem? A hadügyminisztérium 14 zászlóaljat Dalmáciában hadilétszámra helyezett. Ferenc Ferdinánd mint vezér 2—300 emberrel készül lemenni főparancsnoknak. Egyfelől az a jelszó, hogy azokat a „disznókat” ki kell irtani, a józanabbak még mindig szeretnék elkerülni a háborút, melynek beláthatatlan következményeitől félnek.

Buriánnal beszéltem. Ma jött meg reggel. Wekerlével kimerítően beszélt. A magyar kabinet szolidáris a bank (agrárbank) ügyében s ma Aehrenthal és Wekerle fogják a Felséget a magyar álláspont ügyében informálni. Wekerle nagy áldozatokkal letartotta a sajtót, hogy Ausztria ellen ne írjanak, mert nem akar osztrák harcot, ez az ő taktikája, amit nem lehet vaktábla aláírni. De erősen áll az ügyben. Erőpróba lesz-e? Burián beszélt szombatn az osztrákokkal is, hiába volt minden érvelés, az osztrák parlament ez ügyben teljesen szolidáris. Az osztrák gyöngye kabinet most úgy bújik ki, hogy a parlament álláspontjára áll s nem akar sem osztrák, sem magyar intézetet, hanem az agrárkérdés megoldását látja ebben, melyet nem akar magyar kézbe letenni. Azt indítványozták, hogy halasszuk el a dolgot, míg a tartománygyűlés összeül. Burián erre nem is tett megjegyzést, úgyis hiába tett volna, mert az egész dolog Magyarország ellen van irányozva, mely tényleg gyöngye s ezzel állnak most elő. Ez csak ürügy, Burián csak céltábla, melyet ha megtalálnak, a magyarságát is érik vele. Mindezt elmondotta ő Wekerlének, s a mai naptól várja a fordulatot, melyhez majd alkalmazkodik. Ő ugyan tudna kibújni, a tartománygyűlésnek nem lehet ilyen jogokat adni.

A magam részéről ugyan nem hiszem, hogy legyen döntés, az a Felségnél soha sincs, akarni fogja az osztrák és magyar kabinetet is megtartani, meg Buriánt is. Ergo tárgyalni fognak ismét. S ez most, mikor esetleg fegyverre kerül a dolog. Szóval a belső nehézségek mellett kifelt verekszünk. Bienenrth mondását, hogy Burián múlt, most értem.

Aehrenthal parlamentáris diner-kezt kezd Bismarek módjára. No vén Bismarck, a te ebédeiden azt hiszem, más hangturalkodott.

Március 17. Aehrenthal III/13. 166/C.d.M.szám alatt a két miniszterelnökhöz titkos jegyzéket intézett. Elvben elhatározottat, hogy a XV. hadtest kiegészítéseképp 14 zászlóalj „auf nahezu Kriegstand” elhatározottat. Ő megbeszélte közös miniszter-társaival és a vezérkar főnökével a helyzetet, hogy megállapítsák, mely rendszabályokat ajánljanak a Felségnek. Ez 13-án történt. A vezérkar főnöke amellet volt, hogy a katonai rendszabályokat *azonnal* vegyék foganatba. Méltányolja teljesen a vezérkari főnök indokait, de még 3 napi haladékot kíván, t. i. míg Pétervárról megérkezik a hír, hogy Oroszország kész-e Belgrádban kinyilatkoztatni „es betrachte mit der Unterzeichnung des Ententeprotokolles die materielle Seite der Annexion als bereinigt, so dass nur mehr die formale Finalisierung derselben erübrige”.¹⁶⁹ Továbbá meg kell várni, amíg Szerbia Forgáchnak közvetlen választ ad. Ha 15-én estig nem jön kielégítő információ, akkor Ófelségének a katonai rendszabályok foganatba vételét fogja ajánlani. De ez nem mozgósításnak tekintendő, hanem a saját határaink biztosítására irányozott lépésnek és presszió-nak, melyek a tárgyalásoknak nem praecjudikálnak. A katonai rendszabályok lehetőleg nagy discretióval kezeltessenek a sajtó részéről.

169/C.d.M. szám alatt titkos értesítés a két miniszterelnökhöz. Minthogy a szerb válasz éppenszeggel nem kielégítő, „gänzlich unbefriedigend”, Ófelségének 15-én szóval jelentést tett, hogy most elérkezett az időpont, hogy a határaink biztosítására okvetlen szükséges katonai előkészületek végrehajtassanak. Ófelsége ehhez hozzájárult s az ez iránt való parancsot aláírta.

¹⁶⁸ Jingo = harciaskodó, hazafiaskodó, itt inkább zug-sajtót jelent.

¹⁶⁹ „Az antant jegyzékönny aláírásával az annexió *anyag*i oldalát tisztáztottnak tekinti, úgy hogy most már csak annak *formális* véglegesítése marad hátra.”

Ez a helyes tényállás.

Buriánnal beszéltem, de Duleba, az újonnan kinevezett lengyel miniszter belépése zavart meg. Tegnap este nagy felfordulás történt, az osztrák, a magyar és a közös kormány demissionálnak, mert az Agrár-bank kérdésében nem lehetett megegyezni. Egyelőre semmi sem pattant ki még (ha kipattan, Budapesten fog történni). Ő most egy módozaton töri a fejét, hogy lehetne a dologból kigázolni? Maga írja a dolgot. Eddig tart ez a töredék.

Március 18. Ma reggel Hoffmann-nal találkoztam, a hadügyminisztérium osztályfőnökével. Ő még mindig hiszi, hogy a béke fenntartható. Valami nagy izgalom nincs itt. A bécsi sajtó hallgatott, a pesti a hívásokról fecsegett, nem lehetvén a sok behívást elhallgatni. Ismeretes különben a pesti sajtó „discret” magatartása. Délben heccelő hírek, Szemere Budapesten jingobeszédet mondott a háború mellett, az ő kártyás észjárásával mondott okokat, bolondot. Wekerle feleletét még nem ismerem. Délután Buriánnal beszéltem. A bosnyák Agrár-bank ügyében egy kibúvón dolgozik. Itt addig hallgatnak vele, míg az annexió bizottság ülésén szóba nem kerül. Az osztrák kormány kissé megpuhult, de ehhez persze a bank beleegyezése is kell. Esméje egy verkappt [elburkolt] módon cacheirozni a dolgot, de ő nem enged. Wekerlénak az a baja, hogy sok teendője közepette elfelejti, amit mondtak neki. S a tegnapelőtti értekezleten egy hibát csinált, ehhez ő nem járult hozzá. Most tehát legalább néhány napig respirium van. A külügyi bonyodalmakat illetően, ma néhány jó kártyánk van. Oroszországgal nem lesz háború, ezt egész pozitíve állítja, akkor bizonyos bizonyítékok alapján beszél. A szerbeknek bajuk lesz, akár háború készül, akár nem, annyira fellovalták magukat. Az osztrák-magyar jegyzékkel kapcsolatban intervenció készül, még pedig komoly, Belgrádban. Várjuk meg hát.

Március 20. Tegnap reggel ide jött dr. Horváth Ödön. Protá Gjuríé, a szerb radikális párt vezére írt neki, hogy szeretné ha lejönné. Ő beszélt Wekerlével és Andrássyval, s azt mondá, hogy a szerb befolyásos embereket, közöttük ezt és Pašićot meg lehet venni a béke érdekében. Pašićot Weiss,¹⁷⁰ a Pesti Kereskedelmi Bank igazgatója már egyszer megvette s ezt bizonyíthatja is. Ennélfogva ily kényszer alatt Pašićot és a többieket is rá lehet venni majd, hogy leállítsák a harcias fejleményeket, csak Weiss nyeressék meg. Wekerle és Andrássy ezért Aehrenthalhoz küldték őt, hogy ezt elterjessze. Én reggel hallván ezt, szégyenletesnek, ostobának és célra nem vezetőnek tartom . . . Aehrenthalról fel sem tétéleztem, hogy erre rááll. Horváth elment hozzá s Aehrenthal megmondotta, hogy egy erélyes jegyzéket intéz a szerbekhez s a többi hatalom azután rászorítja a rációkat, reméli, hogy megjön az eszük, addig tehát erre rá nem állhat. Azután majd meglátja. Tehát okosan fogta fel a dolgot, nem is lehet másképpen. A szerbek annyira megkötötték magukat, hogy csak hazudhatnak, akár mint szorítják is őket.

Wekerle Budapesten elmondotta, hogy a király nem akar háborút, ez Belgrádon is tetszett, ahol különben minket kukavicáknak (poltronoknak) mond a közvélemény. De azért örülnek neki mégis, mert egy-két hétnél tovább nem tartják ki pénzzel a dolgot. Ezért ma békésebb a hangulat az egész vonalon. A Felsőgát vén kora tükröződik vissza az egész külpolitikán.

Március 22. Tegnap behívták a bécsi ezred tartalékosait, volt nagy srás; a magyar 86. ezred vidáman indult. Nem csoda, hogy a nők embereket nem nagyon lelkesíti ez a diverzió „a felségjogokért” s ha még tudnák, hogy a két állam is veszkezik Boszniáért. A tiszték félnek, hogy ha főherceg lesz a vezér, megverik őket, ők sem lelkesednek. Mindez csak hangulat dolga. A háború kérdése a levegőben van, jobb volna, ha túlesnénk rajta. Jelenleg [Burián] az angolok komolyan közvetítenek, 1—2 hét múlva eldől, hogy mi lesz? Így szólnak hivatalosan . . . Megjött Khuen-Héderváry, optimistice beszél, mint mindig, de persze már inkább a múltból beszél. Együtt hagytam őket Steinbach-hal,¹⁷¹ mialatt a miniszternél referáltam. Most nincs a diskurzusok ideje. Steinbach szerint azon vannak, hogy szerencsés szerb háború esetén a vám területébe belevonják Szerbiát. Előbb meg kell verni!

Március 24. Holnap délre várják az angol új formulát, mert ebben dolgoznak.¹⁷²

¹⁷⁰ *Weiss Fülöp* 1889-től a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatója, felsőházi tag, a bosnyák agrárbank alapítójának, de általában a balkáni (szerbiai) tőkebehatolásnak egyik fő munkálója.

¹⁷¹ *Emil Steinbach* 1891-től osztrák pénzügyminiszter.

¹⁷² *Burián* naplójában igen röviden, a lényegét foglalja össze ennek a végső diplomáciai tárgyalási szakasznak: „„Forog a sors kereké feltarthatatlanul. Szerbia teljesen belevaduit harcias hangulatába. A helyzet ilyen kialakulását Oroszországnak és Angliának köszönhetjük. A dolog kiküzdése most annyiban jobb, mint később, mert Oroszország, Franciaország és Olaszország kezei kötvék. Csak úgy kell majd gondoskodni, hogy Szerbia ne egyhamar ocsúdhassék fel vereségéből. — Ma Németország szilárd szövetséges; Olaszország t hetelen korrektt, Franciaország socialista békóban, Oroszország hadserege nélkül, Angolország igazatáival felhagyott s kárt csak mással egyetemben tehet. Törökország legjobb konstellációkban.” (Márc. 23.) „Aehrenthal kategorikus békebiztosítást követelt, s kezességet a katonai rendszabályokat illetően.” Uo.

Értekezlet lesz holnap, melyre hír szerint Wekerle is feljön. De azért lehet, hogy még csak holnapután lesz döntés. „Mi mindent megteszünk, hogy kipécézzük azokat a határokat, melyeken belül a béke fenntartható. Az orosz politika, úgy látszik, hogy az egész vonalon nehézségeket csinál, itt van a főbaj” mondá ma Burián. Ő különben most a belső krízissel foglalkozik, még pedig az osztrák és magyar krízissel; azon van, hogy az Agrár-bankból kimásszék. A delegációig nem lesz az ő személyét illetőleg krízis. Baernreuther különben most szerbül tanul: trialista lett belőle és bosnyák önkandidátus. Bizonyos fatalizmussal fogadják a háború híret itt. Kedv nincsen, csak *Kolozsvár* akar verekedni. A magyar asszonyok a hágai békebíróásra utalnak...¹⁷³

Március 25. Tegnap beszéltem Horovitz-cal. Burián az Agrárbank dolgában azt a közvetítő indítványt akarja tenni, hogy a bank alapszabályai kiegészítetnek egy §-sal, mely szerint a bank privilegiuma megszűnik, hogyha a tartománygyűlés a földterhementesítés ügyében törvényt hoz. Ezzel azt hiszi, hogy az osztrák kormány beéri s a krízis elkerülhető lesz. Horovitz nem szól az ügy érdemében semmit, csak teljesíti, amit Burián mond neki. Lánczy¹⁷⁴ elfogadta ezt.

Ma úgynevezett nagy nap van. A lapok a béke sugarát látják Pétervárról érkező hírekből ítélve. A dolog úgy áll, hogy az angolok egy formulán dolgoznak, melyet el akarnak fogadtatni Pétervárral is, mely lehetővé tegye a szerbeknek is, hogy egyrészt megfeleljenek a közkívánatnak, másfelől ne szegyeníttessenek meg. Ha Pétervár ezt rezerva nélkül teszi, illetőleg elfogadja, akkor Forgách nem adja át a jegyzéket, mely állítólag tegnap este ment el hozzá; ha pedig nem, akkor háború lesz. A háborúért senki sem rajong, de azzal körülbelül minden gondolkozó ember egyetért, hogy a számlát jobb lenne most kiegyenlíteni, mint évekre terjedő agitációnak szabad utat engedni. Ma délben 12-kor lesz a közös miniszteri értekezlet, melyre megjelent Wekerle is, erre várják a formulát, mely azonban holnap is jöhet. A szerbek meg vannak szeppeven, bizonyos, de ha megmentik őket a diplomaták, épp oly szemtelenek lesznek, mint előbb. Sőt a belső zavarok nálunk s Ausztria és Magyarország „jó” viszonya még megnövelik a tarajukat. De hát egy hajóban evezvén, arra szorítkozom, hogy 5—6 nappal később olvassom a depecheket.¹⁷⁵ Oroszország érzi, hogy ha cserbenhagyja a szerbekt, az a féltett prestige megint szenvedni fog. A fene egye meg ezt a prestiget, olyan az, mint a vörös öv a papok hasán. Magyarországon elég józanul fogják fel a dolgot. Wekerle egyébként szöcső.

Aehrenthal, amint hallom, most a Burián nyakába akarja sózni a felelősséget, előbb meg sem említette, most azután ő lesz a bűnbak.

A mai Neue Freie Pressében Friedjung historizál a dologról.

Március 26. A megszokott, de egyúttal még nem várt és mint rendesen történni szokott ünnepen vagy vasárnapon — a drámai fordulat Szerbiában bekövetkezett György¹⁷⁶ herceg famózus lemondásával. A részleteket minek ismételni, azok ismeretesek. Itt és Budapesten örvendetes hatást tett, mert noha a háború veszélye imminens, illetőleg éppen azért s mert az előkészületek komolyak, bizony nem lelkesen akarnak vért bocsátani. Otthon egyáltalában félnek Bosznia miatt az összbirodalomtól. Tegnap itt történelmi nap jellegű tanácskozások folytak. Wekerle az Agrárbank, a török költség és a londoni közvetítés ügyében egész nap értekezett. Ami a külpolitikai helyzetet illeti, annak veszedelme ugyan nem múlt el, de enyhébb lett. Azon fordul meg minden, hogy Szerbia a Monarchiával szemben nyilatkoztassa ki, hogy leszerel. Mindamellet a béke fenntartásának lehetősége inkább fennforog, mint még tegnap, ez a diplomáciai terminus technicus...

Beszéltem Buriánnal. A bank-kérdésben folyton dolgozik, még nem jöttek tisztába. A formulázás folyik. Főbaj, hogy nagyon kevesen tudnak franciául. Grey formuláját félreértették, erre Mensdorf tett figyelmessé, trustig-et Grey szótárából je me confie-re fordította. Itt németből fordítanak, Oroszországban oroszból s így igen sok kifejezés finomsága elvesz s másra változik. A szerbek nagyon ügyesen mindenből ki akarnak bújni; ferdítenek, hazudnak, amint csak lehet és színelenek. Ezért kell oly formulát találni, mely leszögezze őket. Az oroszok elfogadták, hogy a berlini szerződés XXV. art[ikulusa] supprimer, vagyis legyen megszüntetve, minden tartózkodás nélkül. Csak-hogy Burián megjegyezte, hogy ha az oroszok ezt elfogadtatják a szerbekkel, kérdés,

¹⁷³ Id. ehhez az 1909. márc. 20-i sajtót.

¹⁷⁴ Lánczy Leo a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank elnöke.

¹⁷⁵ Valószínűleg azokra a táviratokra célzás, amelyekkel a fontos ügyeket jelentették a minisztériumoknak.

¹⁷⁶ György herceget, a szerb trónörökösét, I. Péter idősebb fiát Oroszországból hazatérte után rágalomhadjárat indul elzene, Thallóczy itt ennek háborús politikája miatt támadják, Oroszországból hazatérte után rágalomhadjárat indul elzene, Thallóczy itt ennek híret hallja. Györgyöt március 30-án valóban lemondatták, illetve a szkupstina elfogadja lemondását, s öcséét (Sándort) proklamálják trónörökösnek.

vajon nem fogják-e azok azt mondani, kibújni akarván, hogy igen a XXV. art. megszüntették, de nem ismerték el vele az annexiót. Ezt nagyon messzire menő kételkedésnek vették. Pedig ebben Burián felszólalása és kételye jogosult volt, mert az oroszok ugyan nem akarnak háborút, de nekünk feltétlenül szükségesünk van arra, hogy Európa előtt fel ne süljünk, hogy most felfegyverezvén magunkat, nevetségesen visszavonulunk, illetőleg a garanciák, melyeket kérünk, nem lesznek elegendők. Burián szerint ez a három-négy nap, ameddig ez az állapot még fog tartani, a nehezebb próbaköve ennek a nehéz kis helyzetnek. Persze sok függ a szerbektől. Wekerle értelmesen viselkedik, Bienert is megteszi a magáé. Azzal tisztában vannak régen, hogy Szerbia nem bújhatik Európa mögé. A bosnyák-„kérdés” el van intézve, most a szerb következik.¹⁷⁷

Március 27. Tegnap este beszéltem Pitner Siegfrieddel. A katonai párt akarja a háborút. El akarják venni Belgrádot és Sabácot. Azzal állnak elő, hogy a szerbeknek megvan a fegyverük s 3–4 év múlva, ha a hármasszövetség felbomlik, az olaszsal, oroszsal és a Balkánnal meggyűlik a bajunk s három front ellen kell harcolnunk. Ezt Burián is megerősítette, mondván, hogy a katonák most a maguk idejét látván elkövetkezni, erősen politizálnak.

A háború esélyei ma ismét némileg kedvezőlenebbek. Anglia és Franciaország állítólag csak feltételesen akarják elismerni az annexiót. György, a szerb trónörökös lemondása bluffnek látszik.

Március 28. A Friedjung cikke nagy hatást keltett. A horvát koalíció megfenyegeti pörrel, de ennek áll elébe. Az adatokat alighanem a Külügyminisztériumból kapta, vagy pedig Frankék révén.

A béke kilátásai ma kedvezők, Belgrádból depresszió híre érkezik. Itt van dr. Horváth, aki ismét hozott egy pár értékes dolgot. A ráe milieut illetőleg mulatságos dolgokat beszél. A koronaherceg, illetőleg György, azzal dicsékedett, hogy 14 nap múlva Budára érnek a szerbek s még Bécs alá jutnak. Ők a Balkán japánjai. Újvidéken akar reggelizni s Pesten ebédelni. A pétervárad-i erősség egy alezredestét kérte, hogy György fogadtatására készülnek-e: Igen, egy cellával a kazamatákban. Azért általában véve a felszított hangulat Belgrádban közönyre változott, mint minden nagy eseménynél. Úgy volt ez 1871-ben; úgy Sándor¹⁷⁸ megöletésénél s így van ez a trónörökös lemondásánál. Voltaképpen nem dinasztikus a nép, csak túri egy darabig az uralmat. Még tegnap a szerb miniszteri tanács elhatározta, hogy nem enged, de ma már Sándor herceg lesz a trónörökös.

Itt nagy meglepődés, hogy nem lesz háború, de a komoly elemek közül a többség azt tartja, hogy jobb lett volna most végezni a szerbekkel. Andrassy is így fogja fel a dolgot. A harci kedv katonáéknál nagy. A megoldás nem fog tetszeni nekik.

Március 29. A béke kilátása ma már pozitív alakot nyert, amennyiben Anglia elfogadta Aehrenthal formuláját s ma az európai nagyhatalmak Belgrádban ez irányban fognak Szerbiában lépést tenni. Ha Szerbia nem enged, akkor lássa a következményeket. Itt el vannak határozva, hogy kibúvót nem engednek. Azonban a logkedvezőbb esetben is a szerb kérdés nem veszi el krónikus jellegét, mert fegyverük van, s kényszerítve Európától ugyan lemondanak, de belséjükben az „ideál” megmarad. Bármí történik is a távolabbi jövőben Szerbiában, — melyet nem vertünk meg katonai erővel, — mint ellenséggel számot kell vetni, az bizonyos. Hozzávéve még a belső nehézségeket, melyek Monarchiánkban elő fognak állni, e siker csak a jelenre vonatkozatható. Aehrenthalnak a sikerét még magam előtt sem kívánom kisebbiteni, ha siker az, hogy a háború most nem tört ki, akkor az ő diplomáciai szerencséje győzött, megfizettük ugyan drágán, de a háború talán drágább lett volna „erkölcsi tanulságokban”, amelyektől sokan nagyon féltünk. . .

[Buriánnál]: A béke, illetőleg a diplomáciai győzelem biztosítva van. Oroszország mintegy rohant elismerni az annexiót, amit szövetségesei, a franciák és angolok szinte csodálkozva észleltek. Most nem teheti, hogy beleavatkozzék, de fenntartja a revancheit, hacsak valami, — például a forradalmi irányzat terjedése — meg nem akasztja a készülődéseiben. Oroszország tudta, hogy mi április 4-én kimondottuk az általános mozgósítást és megvertük volna Szerbiát, s keményen megsarcoltuk volna úgy, hogy Szerbia a jövő esélyeiben nem képezett volna veszedelmes tényezőt. Hogy ez ne történjék, elismerték az annexiót reservatio mentalis-szal, ugyanígy Szerbia is. Azért azoknak, akik a háború most való megvívása mellett voltak, szir tén vannak helyes okai. Figyelmeztet a „Nemzet” cikkére, azt Úgiron írta. Hacsak most Szerbia nem akar bebújni vagy nem következnek

¹⁷⁷ Figyelemre méltóak *Burián* idevonatkozó feljegyzései: „Sir E. Grey elfogadta Aehrenthalszövegét a Szerbia által adandó nyilatkozatnak s azt azonnal Franciaországnak, Oroszországnak, Olaszországnak ajánlja támogatás végett. Most minden attól függ, hogy Szerbia lenyeli-e? A béke érdekében.”

¹⁷⁸ Utalás *Obrenović Sándor* szerb király meggyilkolására.

be oly események, melyek szükségessé teszik a bevonulást, béke lesz. A Monarchiában ma az itteni faktorok vezetnek, azért kellene Magyarországnak erősnek lenni. Ezt már tudjuk.

Március 30. Bülow tegnapi nagyszabású beszéde becsületes és okos volt minden irányban. A diplomáciai siker kétségtelen. Ezalatt itthon s itt megindul a belső erjedés, a bankkérdés hűsvét után fog eldőlni. Kimászik-e Wekerle vagy sem, az a kérdés. Burián ma ismét fejtegette a szerb kérdés jövőbeni alakulását. Értzi, hogy a dolog s az agitáció nem fog elmúlni. Egy-két hónapig csend lesz, de azután más formában megindul. Hogy azalatt odalenn miképalakulnak a dinasztikus kérdések, arra mindig el lehetünk készülve. Egyébként maga Belgrád ma temető. Blaskovics szemléje ma megjelent. Nem sokat ér.

Március 31. Szerbia lefeküdt.¹⁷⁹ Noha alig hihető, sőt Szerbia történeti fejlődéséből bizonyos, hogy ideáljaikat nem fogják sem elfelejteni, sem titkos manipulációikat sokáig halogatni rác szomszédaink. Az angol—német antagonizmus erősen feltetszik (Grey államtitkár beszédjéből s most valószínűleg értzi, hogy a világhelyzet a jövő háborújának csiráit bőven tartalmazza). A szerb kelés miatt még nem került döntésre a dolog, de elkövetkezik bizonyára a leszámolás. Erről különben önfeljegyzéseim nincsenek miéért bocsátkozni. Bülow újabban beszélt a német birodalmi pénzügyi reform dolgában, élesen, de konkrét eredmény nincsen. Mi Boszniában az alkotmányon nyavalygunk. Sismánov, a bolgár titkár járt nálam, statutumot kért, magyar bolgár.

Április 14. [Pitner] Friedjung cikkét Aehrenthal írta s a nagyszerb agitációkat felfedte azért, hogy a cár ezt észrevegye. Ugyanis a cár ettől idegenkedik, mert mi orosz machinációkról is tudunk s ez neki kellemetlen. Mikor a cikk megjelent, Pétervárott elébe került, az oroszok két nap múlva engedtek. Ez a cikk története. Most a meginduló perben tőlünk is kérték az adatokat. Ma jön a magyar krízis ügyében előfutárként Wekerle. Én nem sokat várok ettől, nem lesz olyan feszült, mint a régebbi krízisek, Ferenc Ferdinánd Horvátországban járt.

Április 15. . . . Este Szterényinél voltam. A helyzet veszedelme a mostani krízist illetőleg abban áll, hogy Kossuth ugyan ma erősen áll a fúzió mellett, de ha két hét múlva esetleg 50—60 ember kiválik a pártból, s azt mondja, hogy az apja elveit megtagadta, visszaszív mindent, kezdődik a vízőzön. Ettől pedig joggal lehet félni . . .

Öfelsége szentesítette a bosnyák mohamedánok statutumát, kilene évi küzdelem záródott be ezzel, melyhez sok munkám és keserves emlékem fűződik a többiek közt nekem is.

Április 19. . . . Egy heti ittlappangásom alatt [Budapest, Margitsziget] nem találkoztam tulajdonképen senkivel. Ez alatt folyt le a magyar krízis s próbáltak tüzelni a lemondásra készült tisztelt közegek. De erről még írni sincs kedvem.

Az ügyetlen dr. Horváth jött ki hozzám, nagy idegesen, elbeszélve, hogy antidi-nasztikus párt készül, hogy Wekerle Aehrenthallal összetűzött s nem adja ki a Friedjung cikkére vonatkozó jelentéseket stb. stb.

Április 28. Éjjel felveretett Pitner, a boldogtalan még azon az éjjel akart velem beszélni. Bizonyosan szorul a kapca s a Friedjung peréhez kellene „az a frivol akta”, melyet Andrassy nem akart kiadni.

Tényleg azért jött, Szterényitől akarja megkapni. Friedjungot kívánják mentesíteni. Wekerle nem adja a dokumentumot, most Pitner így kísérli meg.¹⁸⁰ Úgy próbálta most. Aehrenthal, ahogy Ferenc Ferdinánd adta a Reichspostban a múlt novemberben Kossuthék ellen intézett anyagot. Pitner szegény azt hiszi, hogy ő csinálta meg azt, hogy a jelen kabinet maradjon s a bankot és katonai kérdést halasszák el *őszig!*

Április 30. . . . A 48-asok akarják a hatalmat egészen, persze elveik fönntartásával. Pitner u. i. mégis rávette Szterényit, hogy kiadja a horvát koalíciót compromittáló jelentést. Vederemo. . .

Május 3. [Bécs] Burián ma fogadta a reálpolitikussá vedlett bosnyák-szerbeket: Jektanović-csal. E jelentős dolgot nem tudja kihasználni eléggé. A bosnyák Agrárbank dolgában homéri harc folyik az osztrák kormánnyal. A bosnyák alkotmány ügyében az előterjesztések már elmentek a két kormányhoz. . .

Május 6. 3-án a bosnyák szerbek küldöttsége Buriánnál volt. A két frakció: Jektanović és Sola (belgrádi párt) s Dimitrijević a szerb néppárt reálpolitikai alapon egyesültek és Burián előtt leadták a tejet. Hogy ők loyálisak lesznek stb. Burián szívesen fogadta őket, de odamondogatott nekik. Erről aztán a Felsőnek jelentést tett írásban.

¹⁷⁹ Burián feljegyzése e napon: „A szerb jegyzék átadása: Békel Április 4-én tavaly adtam át Öfelségének annexió emlékiratomat. En voltam az annexió Colombusa. Aehrenthal annak — Amerigo Vespucci-ja.”

¹⁸⁰ Thallóczy Horváth öbönt tartja „ludasnak” a dologban, mert „ő volt a fő forrás, aki viszont nem okos és nem politikus”.

Jellemző azonban, hogy Buriánt megelőzőleg Luegerhez mentek, aki „bosnyák barátait” beteg állapota dacára fogadta, mondván: „I war zwar mit Euch Serben nôt zufrieden, aber wanns Euch brav auffiarts, bin i a für Euch. I bin fir jede Nation, dô fir ihre Freiheit kämpft.”¹⁸¹ Ez az úr ma a dynastia bölcsé, ezután mennek. Minket — magyarokat — alaposan kivetettek a nyeregből, — ma — Ausztria a trompf. A mi ú. n. túlsúlyunknak egyelőre vége s defenzívában vagyunk. „Wekerle a wurstlizásra” jó, de nem az a tekintély, ki a nemzetet ismét kiviszi a hínárból (Burián). Aztán Weisskirchnerhez mentek a p. t. rációk. Ez a nádor. Egyébként Belgrád adta ki a jelszót erre a diverzióra, mert a Bosznia-hercegovinai tartománygyűlésen nem bolondok, hogy a vezetést kiengedjék a kezökből. A budapesti krízis sehogyssem érdekel. Nem azért, mert nem ismerem a részleteket, de bizonyos undor fogott el a p. t. vezetőkkel szemben. Csak egy kiút van — s ez gyöngé vigasz — ellenségeink ostobasága.

Ma járt nálam Pitner, aki Budapesten is meglátogatott. Aehrenthalnak állítólag megmondotta, hogy a király menjen le [Budapestre] s azután ő is (t. i. Aehrenthal). Ez volt a nézete. A királyt azután Aehrenthal rávette a dologra s ő is lemegy. Jelentette továbbá, hogy a szerbek utasították Szimcsákot,¹⁸² hogy ők többet nem fognak közvetlenül agitálni, minden összekötötésüket megszakítják, minthogy az általános szláv érdekek körében fognak, illetőleg akarnak érvényesülni. Jęftanović¹⁸³ és társai részére Gavrilá¹⁸⁴ hozta fel az utasításokat. Varešanin most nagy kegyben áll s Benkoról azt mondta, hogy már öreg, a király kérdésére, hogy kit helyébe: Sheket ajánlotta. Pitnert azonban, a mostani főispánt leküldték Szerajevóba Benko mellé. Burián azt hiszi, hogy Benkonak legalább még két évig ki kell tartani.

Május 7. A bosnyák Agrárbankot erősen támadják az itteni lapok. A pesti sajtó semmit sem csinál, mert nincs hozzá ereje s az egész dologban csak a „Lánczy bankját” látják, nem a magyarság elleni ádáz támadást. Ez a dolog el van hibázva, ezt reparálni nem lehet. Beszéltem Buriánnal, most persze Steinbachot akarja hívatni, de Benedikt a főszerkesztő, aki pénzügyileg van bizonyára engagerozva, aligha fog kötélnek állni. Hogy a delegációk alkalmával ebből nagy baj, illetőleg éles támadás fog kerekedni, ha csak Burián addig el nem megy.

D. e. 3/4 12-től 1/4 1-ig Steinbachnál a szanatóriumban. Benedikt Buriánra hagszik, mert a Zeitot pártolja, sőt állítólag Lánczyval a Zeitot szanálni akarta (!). Burián elbukott, ez nem a megváltás módja. Elmentem 2-kor Benedikthez. Nyájasan fogadott a nagy potentát, Buriánhoz elmegy hétfőn, kikérdezett a magyar viszonyok felől, neki fő a közös bank, a többi mind csak hangulat dolga nála. A magyar viszonyban dualista, a trónörököséről kérdezett, erről ő többet tud. Wekerle embere. Hírlapi fecsegés. Lefekszik-e Buriánnak, kötve hiszem, de „liferáltam” neki.

Május 10. [Buriánnál.] Ma volt nála Schustersits szlovén klerikális képviselő. Két óráig beszélt neki az agrár bankról. A szláv unió és a szociáldemokraták meg akarják buktatni Bienerthet s vele együtt Buriánt is. Schustersitsnak nem az a kellemetlen, hogy ott magyar bank alakul, minthogy ők osztrák bankot sem engedtek volna felruházni ily kmet-megváltással. Holnapután bizalmatlanságot akarnak szavazni Buriánnak az osztrák parlamentben. A keresztény-szocialisták meg akarják Bienerthet menteni, mert félnek, hogy azután gyenge kormány következik, mely a magyaroknak enged, de Burián fejét kéri. Nem bánják, hogy Wekerle vagy Zichy jön-e, de meg akarván buktatni, most forszirozzák a delegációt, hogy ott a bosnyák alkotmányt felülvizsgálják. Ő mondotta Schustersitsnak, hogy őt nem nehéz eltólni, de helyt áll Filippinél. Holnap Lichtensteinel¹⁸⁵ beszél, azután Aehrenthallal, azután a királlyal. A magyar kormány most nem számít.

Május 12. Tegnap 11-én a miniszternél [Burián] járt Lichtenstein. Sokat nem végzett vele, amennyiben ezek Bienerthet akarják megmenteni mindenkép, mert félnek az utódtól, s Burián fejét kéri. Burián nyíltan beszélt vele szemben s az illető fórum előtt felveszi velük a harcot, ha megbukik, tesz róla, hogy bukásának politikai indokai is előtérbe lépjenek. . .

Burián tanácskozásai nem váltak be. A bécsi birodalmi tanács annexiószófogadásában ma Bienerth az ide mellékelte beszédét mondotta, mely egyenesen Burián ellen fordul. Bienerth a maga kormányát védi s Burián megbuktatásával akar megmaradni.

¹⁸¹ „Én ugyan veletek szerbek, nem voltam megelégedve, de ha jól viselkedtek, én is mellettetek vagyok. Én minden nemzet mellett vagyok, mely a szabadságért küzd.”

¹⁸² Szimcsák(?) a sarajevói kormányzóság egyik beosztott tisztviselője.

¹⁸³ Jęftanović a zágrábi párt egyik vezére, 1909 májusában pártja egyesült a szerb néppárttal, Dimitrijevićekkel. *Radnolitikai* alapon állva Buriánhoz mentek hűségnyilatkozatot tenni.

¹⁸⁴ Emil Gavrilá dr. boszniai író, újságíró. 1905-től a Srpska Rijec (Szerb Szó) nevű hírlap szerkesztője.

¹⁸⁵ Lichtenstein pénzügyi szakember.

Magyar kormány nincs s így Buriánnak sem Aehrenthalnál, se Budapesten nincs támasza. A király kénytelen lesz elejteni. . . Most a végküzdelem következik, előbb, mintsem hitük volna. Sok jót tett, de ezt az ügyet a huzavonával maga ellen fordította, a körülmények sem kedveztek neki s ami a főbaj, hogy az általános magyargyűlöletnek esik áldozatául. Vele együtt minket, idősebb tisztviselőket is ki akarnak szorítani. A Vaterland már el is temet minket.

Tudományos ülés a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa 30. évfordulója alkalmából

A MSzMP KB Párttörténeti Intézetében 1965. július 12-én a legújabbkori történet kutatói, oktatói, a munkásmozgalom régi harcosai, pártoktatók, tudományos ülésen emlékeztek meg a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusának évfordulójáról. A nagy érdeklődés mellett megtartott tudományos értekezlet előadói a nemzetközi munkásmozgalom ismert magyar szakemberei voltak. Az ülésen négy előadás hangzott el: *Bellen Oszkár*: A Komintern VII. kongresszusának néhány elvi kérdése; *Csonka Rózsa*: A Komintern parasztpolitikája a KI VII. kongresszusa előtt; *Salgó László*: Az anti-imperialista népfiontpolitika és annak továbbfejlődése; *Jemnitz János*: A Labour Party és az angol munkásság antifasiszta harca (1932—1939). Az előadásokhoz hozzászólások kapcsolódtak. Felszólaltak: *Köböl József*, *Szokolay Kálmán*, *Pintér István*, *Boros Ferenc*. A vita *Namus Dezső*nek, az MSzMP PB tagjának, a Párttörténeti Intézet főigazgatójának hozzászólásával zárult.

A tudományos ülést *Vass Henrik*, a Párttörténeti Intézet igazgatója a Kommunista Internacionálé és VII. kongresszusa jelentőségének méltatásával nyitotta meg. „A Kommunista Internacionálé megalakulása és tevékenysége olyan negyedszázadra terjed ki — mondotta —, amelyhez hasonlót aligha találunk a világ népeinek történetében. Ebben az időszakban az államok és osztályok közötti harc olyan éles formákat öltött, amelyeknek eredményeképpen mélyreható átalakulások mentek végbe az egész világ struktúrájában. A Kommunista Internacionáléra hárult az a feladat, hogy az 1935. július 25. — augusztus 20. között tartott VII. — és egyben utolsó — kongresszusán kijelölje annak a nagyszabású politikai stratégiának az útját, amely az egész világot fenyegető fasiszta veszély útját állhatja, és a társadalmi haladás távlatát tárhatja fel a világ proletariátusa és az egész emberiség számára.” „A Kommunista Internacionálé történelmi jelentősége abban van — hangsúlyozta Togliatti szavaival —, hogy fennállása egész ideje alatt a haladás és a reakció világméretű harcának középpontjában állt, e harcnak egyik legfőbb ösztönző és irányító tényezője volt.”

Ezek után felvázolta, hogyan áll a Kommunista Internacionálé történetének feldolgozása a nemzetközi marxista irodalomban. Joggal hiányolta a Kommunista Internacionálé történetének marxista szintézisét, bár rész kérdésekben a kutatómunka már jelentősen előrehaladt, kiterjedt azokra a területekre is, amelyek korábban érintetetlennek számítottak. A marxista történészek felvették a harcot a szubjektivista, dogmatikus nézetek és az olyan történelemhamisító módszerek ellen, amelyek a kor viszonyait, a munkásmozgalom fejlettségének a fokát figyelmen kívül hagyva próbálják a kommunista pártok történetét meghamisítani. Igaz, a külföldi (német, csehszlovák, lengyel stb.) párttörténészek elsősorban azokat a kérdéseket és időszakokat vizsgálják, amelyeknek hazai vonatkozásai vannak, mégis ezek a rész kutatások mind nemzetközileg, mind a mi számunkra igen tanulságosak. A Kommunista Internacionálé történetének kutatása — az ismert nehézségek ellenére — az elmúlt években jelentőset lépett előre.

A hazánkban folyó kutatásokra vonatkozóan Vass Henrik elmondotta, hogy szerény keretek között Magyarországon is megindult ez a munka. 1960 óta több figyelemre méltó tanulmány jelent meg e témakörből. Érthetően, a kutatómunka középpontjában nálunk is olyan kérdések álltak és állnak, amelyek a magyar párttörténet értékelése szempontjából különösen fontosak, segítenek megérteni pártunk két világháború közötti történeti fejlődését, ellentmondásait. A megjelent tanulmányok nemcsak a kommunista párt történeti szerepének elemzésével foglalkoznak, hanem igyekeznek differenciáltan bemutatni a szociáldemokrata pártok és köztük a magyar szociáldemokrata párt politikáját, tevékenységük kölcsönhatását az egész magyar munkásmozgalom fejlődésével. Felvázolják, milyen ellentmondások árán sikerült az új irányvonalnak érvényt szerezni

Magyarországon, kimutatják a kapcsolatot e politikai irányvonal és a felszabadulás utáni történetünk szövetségi politikája között. „Mindazt azonban, amit eddig Magyarországon a Kommunista Internacionálé történetének feldolgozása terén tettünk, csak szerény kezdetnek tekinthetjük” — állapította meg.

Betlen Oszkár, a Párttörténeti Intézet tudományos főmunkatársa előadásának elején vitába szállt azokkal, akik a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusát csak a népfretpolitika kongresszusának tekintették. Hangsúlyozta, hogy a Komintern VII. kongresszusának óriási érdeme, hogy az antifasiszta népfretpolitika kongresszusa is volt, de ez az egyik érdeme. S ha volt időszak, amelyben a VII. kongresszus nagy jelentőségét elismerték ugyan, de úgy vélték, hogy politikájának a maga idejében volt nagy jelentősége, eszmái azóta már túlhaladtak, úgy ez éppen azért volt lehetséges, mert a kongresszussal csak az antifasiszta népfretpolitika kongresszusának és a kongresszus politikáját csak a fasizmus és a háború elleni harc politikájának tekintették. Az előadó itt lényegében azt a vitát érintette, amely a VII. kongresszus forradalmi marxista és reformista értékelői között folyik, s választ, milyen lényeges különbségek voltak 1933 után a szociáldemokrata és a kcm-unista önvizsgálat között. A német fasizmus és az osztrák fasizmus hatalomra jutása a reformizmus csődjét jelentette. A szociáldemokrata pártok egyrésze (elsősorban az osztrák) arra az álláspontra helyezkedett 1933 után, hogy szakítani kell a reformizmussal és osztályharcosabb politikát kell folytatni. Más szociáldemokrata pártok (svéd, dán, holland, csehszlovák, angol) ennek ellenkezőjét hangoztatták, azt, hogy még következetesebben reformista politikára van szükség. De ha a szociáldemokrácia két irányzata, a baloldali és a jobboldali, homlokegyenest ellenkező következtetést vont is le a németországi és ausztriai fejleményekből, valamilyen azonosság is volt közöttük. Mind a két irányzat kizárólag a fasizmus uralomra jutásának tényéből indult ki vizsgálatai során.

A kommunista mozgalom önvizsgálatában a fasizmus németországi győzelmére nagy szerepet játszott, de nem volt kizárólagos tényező. A kommunista pártoknak már Hitler uralomra jutása előtt is foglalkozniok kellett annak vizsgálatával, hogy miért éri a forradalmi munkásmozgalmat a sikertelenségek hosszú sora, ennek a történelmi vizsgálatnak a tapasztalatai készítették a kommunista pártokat arra, hogy ne csak a részletkérdésekben keressék sikertelenségeik okát, ne egyik-másik munkamódszerükben vagy jelszavukban, hanem egész stratégiájukat és taktikájukat tegyék vizsgálat tárgyává.

A munkásmozgalom két fő irányzatának önvizsgálata között tehát abban rejlett az alapvető különbség — szögezte le az előadó —, hogy míg az egyik számára a baj a weimari demokrácia eltűnésével, a német fasizmus uralmával kezdődött, a másik, a forradalmi irány a németországi katasztrófában azoknak a balsikereknek és vereségeknek rendkívül kirívó, fajdalmas részét látta, amelyet a munkásmozgalom hosszú évek óta megélt. Így a levont következtetés sem lehetett azonos. A szociáldemokrata reformista vezetők a célt a fasizmus elkerülésében látták, a polgári demokrácia visszaállításában. A nemzetközi forradalmi munkásmozgalom viszont nem szakította el a fasizmus elleni harcot, a polgári demokratikus vívmányok védelmét az antikapitalista harc, a szocialista forradalom perspektívájától.

Az előadó a továbbiakban szembeszállt azokkal, akik úgy látják, hogy a VII. kongresszus szembeállította a proletárforradalom perspektíváját a demokrácia védelmének, az antifasiszta harcnak a perspektívájával. A VII. kongresszus nagyszerűsége éppen abban van — hangsúlyozta —, hogy meghatározta a kommunista pártok konkrét, napirenden levő feladatát, a fasizmus elleni harc helyes taktikáját és stratégiáját, s ezt eleven kapcsolatba hozta a kapitalista rend megdöntésével, a szocialista forradalom távolabbi perspektívikus feladatával. S ezen túlmenően a kongresszus újból tanulmányozta és az új viszonyokra alkalmazta a szocialista forradalom megközelítésének különböző módjaira, formáira vonatkozó lenini tanítást.

Az előadó a Komintern VII. kongresszusa jelentőségére vonatkozó érdekes fejtegetéseiben még egy új vonásra mutatott rá a kongresszus munkájában. A kongresszus nemcsak forradalmi fellendülés idején, hanem ellenforradalmi előretörés viszonyai között vizsgálta a szocialista forradalomhoz való átmenet új módjait. S felismerte, hogy ilyen helyzetben is megváltoztathatja az aktív antifasiszta harc a mozgás irányát, a defenzívát offenzívává változtathatja, a polgári demokrácia védelme megfelelő átmeneteken áthaladva szocialista forradalomhoz vezethet.

Betlen Oszkár ezek után elmondotta, hogy a kongresszus a fő elvi kérdéseken túl foglalkozott mindazokkal a részletekkel, amelyek az alapvető stratégiai útmutatások gyakorlati megvalósulását, a kommunista pártok tömegbefolyásának szélesedését, szövetségeik táborának növekedését elősegítik. A kongresszus nagy gondot fordított a kommunista pártok munkájának rugalmassá tételére. A kongresszus nagy fordulatot eredményezett a pártok politikai fejlődésében, a pártok munkájában. Az előadó hang-

súlyozta, hogy ez a fordulat folyamatos volt, a kongresszus előtt kezdődött és a kongresszussal nem ért véget. Azzal a vitával kapcsolatban, hogy mi vezetett ehhez a fordulathoz, leszögezte, hogy a korábbi hibás elvek, módszerek elvetése mellett nagy szerepe volt ebben a megváltozott objektív helyzetnek, a mozgalmon kívül álló szubjektív feltételeknek is, mint pl. a szociáldemokrata pártok egy részében végbe menő radikálizálódás. De szükségesnek tartotta azt is kiemelni, hogy a fordulat a Kominternben és az egész kommunista mozgalomban a nézetek és irányzatok összecsapása közben született meg. Óvta attól is a hallgatóságot, hogy túlságosan egy-egy személy hatásával magyarázzák a Komintern politikájának akár pozitív akár negatív vonásait.

A fordulat kezdetére vonatkozóan Betlen Oszkár Campbell — a VII. kongresszuson az angol párt egyik küldötte — véleményével ért egyet, amely szerint a fordulat kezdetét 1933 márciusától a Komintern Végrehajtó Bizottsága ismert felhívásától lehet számítani. Véleményét azzal indokolja, hogy a Komintern ebben a felhívásban szakított azzal a hibás felfogással, hogy a szociáldemokrata vezető szervezetekkel semmilyen körülmények között nem lehet egységfrontot teremteni, s ezzel egyúttal törölték a Komintern szótárából a „szociálfasizmus” sok kárt okozó kifejezését. Az előadó azután elmondta, hogy a továbbhaladás módjáról milyen elvi vita bontakozott ki ezt követően a Kominternben, de az egyes kommunista pártokon belül is; milyen véleményeltérések voltak arra vonatkozóan, hogy nemzetközi szintű egységfrontjavaslatot tegyenek-e, vagy csak az egyes kommunista pártok országaikon belül törekedjenek egységfrontot létrehozni. Kifejtette, hogy mennyire hibás az a szemlélet, amelyik a Komintern és az egyes kommunista pártok viszonyát egysíkúan ábrázolja és úgy képzei, hogy a Komintern és az SzKP központja testesített meg minden erényt, vagy akár az ellenkezőjét, minden bajt, és szintűgy hibás az az elképzelés, hogy a VII. kongresszus politikáját kizárólag a francia, a csehszlovák, az angol stb. pártok nyomására határozták el.

Utolsóként Betlen egy fontos kérdésre tért ki — jelezve, hogy ez további kutatásokat igényel —, a Szovjetunió Kommunista Pártjának a Kominternben játszott szerepére. Megállapította, hogy az SzKP-nak egész helyzeténél, erejénél, tekintélyénél fogva nagy volt a hatása a Kominternre és gyakran tükröződtek a Komintern munkájában felesleges módon is az SzKP bizonyos belső problémái. Kétségtelen azonban, hogy a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa politikájának kialakításánál, a népfrontpolitika kidolgozásánál, az SzKP hatása ugyancsak szerepet játszott. „Azt hiszem, nyugodtan mondhatjuk — mondotta Betlen Oszkár —, hogy a KI VII. kongresszusában azért kerekedhetett felül a helyes politika, mert a Komintern fontos kapitalista országbeli szekcióiban és az SzKP-ben is saját problémáik és tapasztalataik vizsgálása során felismerték ennek a politikának, a legszélesebb antifasiszta összefogásnak szükségességét.” Utalt arra, hogy a Szovjetunióon belül is történtek olyan lépések, amelyek elősegítették a kommunista pártok egységfront-, népfrontpolitikáját. Sajnos nagyon ártott ennek a folyamatnak a nem sokkal utóbb megindult koncepciós perek sorozata. Amikor azonban ezek a perek voltak, már más tényezők is rendkívül kedvezőtlené tették a talajt az egységfront- és népfrontpolitika eredményes továbbvitele számára. A nemzetközi életben, s elsősorban a kulcsszerepet játszó Angliában, háttérbe szorultak az antifasiszta koalíció hívei, felülkerekedtek a prohitlerista elemek.

Csonka Rózsa, a Budapesti Pártbizottság marxizmus—leninizmus esti egyetemének tanszékvezetője, a Komintern parasztpolitikájának fejlődésével foglalkozott. A téma ismertetésénél abból indult ki, hogy ez a dialektikus ellentéteken keresztül fejlődő parasztpolitika fontos előzménye volt a népfrontpolitikának.

Előadása első részében összevetette a szociáldemokrata pártok első világháború utáni agrárprogramjának alakulását a Kommunista Internacionálé agrárpolitikájával. Megállapította, hogy a szociáldemokrata pártok az első világháborút követő forradalmi fellendülés idejére még nem jutottak el addig, hogy kidolgozott agrárprogrammal rendelkezzenek. Agrárpolitikájukban változás csak a 20-as évek derekától kezdve tapasztalható. Utalt a német szociáldemokrata párt kiel agrárprogramjára, hangsúlyozva, hogy ez a program sem lépte túl a burzsoá földreformok hagyományos követeléseit. Az új csak az volt ebben — emelte ki az előadó —, hogy a szociáldemokrata mozgalom vezető pártja — korábbi állásfoglalásával szemben — a mérsékelt földreform mellett foglalt állást. Ezt a mérsékelt reformokra való törekvést több szociáldemokrata párt követte.

A Kommunista Internacionálé — ellentétben a Szocialista Internacionáléval — megalakulásától kezdve feladatának tekintette a szövetségesek, elsősorban a parasztság megnyeréséért és érdekeiért vívott harcot. Nem zajlott le a Komintern-nek egyetlen olyan kongresszusa vagy fontosabb tanácskozása sem, ahol a parasztkérdés ne került volna napirendre. A Komintern agrárprogramjának kidolgozása és az egyes pártok agrárpolitikájának kialakítása szempontjából a legjelentősebb lépést a Kommunista Internacionálé

második kongresszusa tette meg, ahol Lenin előterjesztette az agrárkérdésről szóló téziseket.

Az a felismerés, hogy a legtöbb országban nem közvetlenül a proletárforradalomra kell készülni, fokozatosan és ellentmondásosan ugyan, de kezdett tért hódítani a Komintern agrárpolitikájában is. Előre lépést jelentett ebből a szempontból a Komintern IV. kongresszusa: a fiatal kommunista pártok már kezdtek megerősödni, s alkalmazkodni a sajátos hazai viszonyokhoz. Tény például, hogy a KMP is a Kommunista Internacionálé IV. kongresszusának hatására kezdte átértékelni addigi hibás agrárprogramját. Nagy szerepet játszott ebben a Komintern IV. kongresszusának utasítása, amelyet a II. kongresszus által elfogadott agrártézisek végrehajtásához adtak ki.

Csonka Rózsa a továbbiakban a Parasztnacionálé kérdésével foglalkozott. A hatékonyabb agrárpolitika jegyében merült fel a kommunista pártokban a Komintern vezetése alatt álló, osztályjellegét tekintve elsősorban agrárproletárokat és szegényparasztokat képviselő Parasztnacionálé megalakításának gondolata. Megalakítására 1923 őszén került sor. A szervezet feladatának tekintette: a világ parasztságának a nagybirtokosok és kapitalisták elnyomása alól való felszabadításáért indított harca támogatását; a paraszttömegek érdekvédelmét; a paraszti gazdálkodás színvonalának emelését; a paraszti — szövetkezeti, gazdasági és politikai — szervezetek között a legszorosabb kapcsolat létesítését; a városi és falusi tömegek közös harcának szervezését — nemzeti és nemzetközi keretek között egyaránt —; végül az összes parasztszervezetek összefogását a „munkás-paraszthatalom” jelszó megvalósítása érdekében.

A Nemzetközi Parasztnacionálé Tanács a különböző országok parasztszervezeteinek képviselőiből alakult meg, titkárságot választottak, s Nemzetközi Parasztnacionálé Irodát állítottak fel. Folyóiratot, évkönyvet és különféle kiadványokat jelentettek meg. A Parasztnacionálé még a forradalmi fellendülés utolsó évében alakult meg annak a stratégiának a részeként, amely közvetlen feladatnak tekintette a proletárforradalmat. A Komintern IV. kongresszusának szellemében azonban már olyan feladatot is kapott, amely már a burzsoázia és proletariátus közötti nemzetközi méretekben kialakult „erőegyensúly”-t is figyelembe vette. Fő célja a „munkás-parasztköztestársaság” megteremtése volt.

„A Parasztnacionálé megalakulása — állapította meg Csonka Rózsa — egy új politika csíráját rejtette magában, egy láncszemet jelentett a népfrempolitika eszméjének kialakításához.”

Ez a szervezet volt az egyetlen a Kommunista Internacionálén kívül, amely megalakulásának első percétől fogva bevonta az imperializmus elleni közös küzdelembe az elnyomott gyarmati népeket.

A továbbiakban az előadó a Komintern politikai vonalában a KI V. kongresszusát követően bekövetkezett törés, hanyatlás problémáival és azoknak a parasztpolitikára való hatásával foglalkozott. Véleménye szerint ez nem hatott ki azonnal a Komintern parasztpolitikájára, ezen a téren a törés csak a 20-as évek végén következett be. Majd az agrárpolitikában fellépő hibákat elemezte. A hibás parasztpolitika illusztrálására a Kommunista Internacionálé VI. kongresszusán elfogadott program vonatkozó részeit, valamint a Német Kommunista Párt által 1934 májusában kidolgozott agrárprogramot idézte. Hogy a szektás hibákkal egyidőben az agrárkérdésben utat tört magának a helyes politikai irányvonal, arra vonatkozólag utalt a Kínai KP és a Kínai KP agrárprogramjára — amelyek tapasztalatai azután például szolgáltak a Komintern VII. kongresszusa számára a proletár egységfronton alapuló antifasiszta népfrempolitika kialakításában.

A VII. kongresszuson a fő kérdésekkel szoros összefüggésben fontos helyet kapott a gyarmati és félgyarmati országokban folyó antiimperialista küzdelem egész komplexuma. Ezeket a kérdéseket taglalta *Salgó László* kandidátus, egyetemi docens. A 30-as években a VII. kongresszust megelőző időszakban a gyarmati és félgyarmati országokban a régi gyarmatosítók elleni küzdelem összefonódott a világ újrafelosztásáért kibontakozó fasiszta kolonizációs harc ellen folytatott küzdelemmel. Az antifasiszta és antiimperialista egységfrontpolitika, s elvi problémáinak helyes megválaszolása sürgető létkérdéssé vált a gyarmati és félgyarmati országokban.

Az egységfront elvi alapját Lenin rakta le, a gyarmati kérdéssről szóló téziseiben, a II. kongresszuson. — Lenin elsősorban a forradalom jellegének helyes meghatározását tartotta döntőnek, hangsúlyozva azt, hogy a keleti népek többsége nem munkásból áll. A harc a keleti országokban a gyarmati elnyomás ellen irányul. Azaz Lenin több ízben hangsúlyozta, hogy antiimperialista és antifeudális forradalom van napirenden, s ennek alapján kell a szövetségi politikát, az antiimperialista egységfrontpolitikát kidolgozni, a szövetséges helyzet, szerepét meghatározni. Ennek aláhúzása nagyon fontos volt, mivel a gyarmati országokban működő kommunisták hajlamosak voltak arra, hogy Október

nagy tapasztalait mechanikusan, sernatikusan alkalmazták saját országukra, különösen a gyarmati országok burzsoáziájával kapcsolatban.

A másik fontos útmutatás, amit Lenin adott, hogy a nemzeti burzsoázia szövetségként való megnyerése mellett még fontosabb ezekben az országokban a lakosság túlnyomó többségét kitevő parasztság megnyerése.

A lenini útmutatások a 20-as években több fontos gyarmati és félgyarmati országban elsikkadtak. Az előadó két párt, illetve két ország kommunistáinak hibás gyakorlatára hivatkozik: az indiai és az algériai kommunistákéra. Mindkét országban a kommunisták elválasztották a munkások, parasztok osztályköveteléseit az össznemzeti érdekeket jelentő függetlenségi harctól. Kínában 1924-ben magvalóult ugyan az egységfront a Kuomintang és Kommunista Párt között, de ennek balról való bírálói, Lenin mechanikusan értelmezve, úgy vélték, hogy Kínának is meglesz a maga 1905-je, azaz ugyanannak kell bekövetkeznie mint Oroszországban 1905-ben. Ezt a hibás nézetet Sztálin is bírálta. Ennek ellenére a Komintern VI. kongresszusa határozatába később kárt okozó, helytelen következtetés és megállapítás került. A kínai események helytelen értékelése kapcsán a VI. kongresszus arra a téves megállapításra jutott, hogy a Kuomintang és az általa képviselt nemzeti burzsoázia végleg átvonul az ellenforradalom és imperializmus táborába. A Komintern 1928-as határozata, valamint az utána következő küzdelmek egyik tanulsága az — szögezte le Salgó László —, hogy a nemzeti burzsoázia álláspontjának megítélésében óvakodni kell minden időre, minden helyzetre érvényes kategóriák megállapításától.

Az előadás a továbbiakban azokat a küzdelmeket ismertette, amelyek — elsősorban a kínai pártban, de a többi pártban is, — a baloldali elhajlások kiküszöböléséért folytak. 1935 januárjában, a kínai pártban bekövetkezett változás lehetővé tette ezeknek a baloldali elhajlásoknak a felszámolását és 1935 januárjában már megkezdődött a nagy küzdelem, amely egy új egységfront megteremtését célozta.

A másik lényeges tanulság mind a kínai, mind az indiai és indonéz tapasztalatok alapján a VII. kongresszus után az — mutatott rá az előadó —, hogy az osztályszövetségben, a burzsoázia mellett, változatlanul a parasztságot tekintette fő szövetségeseinek. A parasztkérdés helyes vagy helytelen értelmezése 1937 után úgyszólván minden gyarmati pártban megmutatta pozitív és negatív következményeit.

A VII. kongresszus legutolsó alapvető tanulságaként a pártok önállóságának a kérdését vetette fel az előadó. Utalt itt Leninnek a II. kongresszuson elhangzott megállapítására, hogy a gyarmati és félgyarmati országokban a kommunista pártoknak és kommunistáknak önállóságukat minden körülmények között meg kell őrizniük. Az, hogy együtt kell működniük a burzsoá pártokkal, egyáltalán nem jelenti és nem jelentheti azt, hogy feloldódnak a polgári nacionalisták egyetemes körében. Leninnek ez az útmutatása a második világháború előtt, alatt és utáni időszakban egyaránt igen fontos és alapvető elvi útmutatás volt. Az egységfrontnak éppen a párt önállósága alapján úgy kell létrejönnie, hogy ne mindenáron való egységfront alakuljon ki, vagyis a pártoknak a gyarmati és félgyarmati országokban meg kell őrizniük a kritika szabadságát. Ha összehasonlítjuk India és más délkelet-ázsiai országok kommunista pártjainak háború alatti és háború utáni tapasztalatait, akkor az indiai fejlődésben egyik alapvető negatív elemként látjuk, hogy az indiai párt nem élt a kritika jogával és szabadságával. Az „egységfront — mindenáron” jelszó alatt 1935 és 1937 után az indiai párt nem bírálta Gandhi polgári nacionalista nézeteit, nem bírálta a háború alatt Nehru vallásfilozófiai és politikai nézeteit, pedig erre szükség lett volna ahhoz, hogy a paraszti tömegeket kivonják a Nemzeti Kongresszusi Párt befolyása alól. Ezen semmit sem segített az, hogy 1945 után, a második világháború követő időszakban ellenkező előjelű hibával az Indiai Kommunista Párt egészében és kategorikusan „az imperializmus ügynökségének” bélyegezte az indiai Kongresszusi Pártot; mégpedig pontosan abban az időszakban — 1945—47 között —, amikor a nemzeti kongresszus egész történetének legpozitívabb, legantiimperialista küzdelmét vívja. Ez az álláspont azért volt helytelen, mert nem segítette a nagy indiai paraszti tömegeket ahhoz, hogy kiszabaduljanak a gandhista befolyás alól és a parasztság a munkásosztály és pártja szövetségese legyen a háború követő időszakban.

Befejezésül Salgó László kifejtette, hogy napjainkban, amikor a klasszikus gyarmati rendszer nagyjában és egészében felbomlott — a küzdelem sokkal differenciáltabb, bonyolultabb volt mint bármikor. Éppen ezért az antiimperialista egységfront politikával kapcsolatos pozitív és negatív tapasztalatok érvényesítése, hasznosítása a mozgalomban, nagyon gondos, alapos elméleti kutatómunkát és a gyakorlati harcban körültekintő politikai munkát igényel.

Jemnitz János kandidátus, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa a Labour Party és az angol munkásosztály antifasiszta harcának néhány kérdését vizsgálta.

Először azt vázolta fel, hogy mit is jelentett a Labour Party hivatalos jobboldali vezetése. A Labour Partyn belül a fasiszmus elsősorban nemzetközi problémaként okozott gondot és a reakciók is elsősorban ezzel kapcsolatban nyilvánultak meg.

A Labour Partyban végig meggingathatatlan volt a jobboldali vezetés, s ez a vezetés már a 20-as évektől kezdve mindenféle, a kommunistákhoz való közeledést elhárított. A vezetésnek néhány fő szakaszát határozta meg az előadó: az 1933 utáni szakaszt, amikor a Labour Party programot adott ki, amelyben mindenféle diktatúrát elítélt; ezután a baloldali erjedés fokozódott a pártban, a jobboldali irányzat, 1934 és 1936 között, igyekezett a belső balratolódást gátolni és nemzetközileg visszautasította a Kommunista Internacionálé közeledő lépéseit; 1937—1939-ben egymás után zárta ki a baloldal nevesebb vezetőit a pártból. 1935-ben a Labour Partyban a fiatalabb generáció került az élre. Ez fellépett ugyan a fasiszmus ellen, de gyakorlatilag nem lépett fel a kormány benemavatkozási politikájával szemben, nem adott választ a felmerült kérdésekre, s nem tudta az angol kormány politikáját módosítani.

A továbbiakban Jemnitz rátért a labourista balszárny tevékenységére. Ez a balszárny már 1931-ben ható tényező volt. Követelte a munkásegységet évről évre a szakszervezeti kongresszusokon, s bár a többséget soha nem kapta meg, a politikai életben nem lehet számíttéson kívüli tagyoni. Ez volt a legnagyobb tömeggerő, amellyel a Labour Party-ra nyomást lehetett gyakorolni. A baloldaliakkal akkori felfogását G. D. H. Cole ismert történészprofesszor elméleti munkásságának tolmácsolásában ismertette az előadó. Cole a Labour kutatóközpont egyik vezetője volt, aki a leglényegesebb összefüggéseket felismerve a baloldali sikerének előfeltételét az egységes munkásosztályban látta. Elmélyült elemzést adott a jobboldal téves és vétkes útjáról. A labourista vezetés a kontinentális szociáldemokrácia csúdjából ugyanis ezt a következtetést vonta le, hogy azok túl energikusak voltak. Cole viszont azt, hogy túl bátorítalarok voltak, s a kudarc egyik fő okát a munkásegység hiányában látta, arra törekedett, hogy a labourista politikát belülről módosítsa.

A jobboldali vezetők ellenére a fasiszta veszély a Labouron belül a baloldal erősödésére vezetett. Ennek egyik jele volt a Kommunista Párt, a Szocialista Liga és a Független Munkáspárt közötti szervezeti közeledés. A baloldali erjedésre negy csepást méit 1937. Ennek okát a spanyol események visszaható következményei, a Szovjetunióban lefolyt perek mellett Jemnitz főleg abban látja, hogy a jobboldali vezetőség kizárta a pártból az 1937-es együttes felhívást követően a baloldali vezetőket. 1939-ben újabb kizárások következtek.

Az előadó ezután egy új témakörre tért át: a Labour Party és Kommunista Párt közötti kapcsolatokra. A Labour Party szervezeti szabályzata megengedi, hogy egész pártok testületileg a tagjai lehessenek. A Kommunista Párt kezdetben elutasította a Labour Partyhoz tartozás gondolatát. A későbbiekben a történelmi fejlődés ismét felvetette ennek lehetőségét. A Labour Partyban azonban a jobboldali irányzat mindvégig elvágta ezt az utat, sőt az egyéni tagságot is eltiltotta, még a szakszervezeteken belül is. A fasiszta veszély következtében erősödő baloldal sürgette az egység megteremtését az angol kommunistákkal. Az előadó az egység sikertelenségének fő okát a Labour Party-n belüli vezetésben látja, de előadásában utalt arra, hogy a Kommunista Pártban fellépett szektás elképzelések is akadályozták ezt.

Az előadás befejező része a Labour Party-nak a háborúval kapcsolatos magatartását elemzi. Az előadó elsősorban azért marasztalja el a munkáspártot, mert bár a különböző konferenciákon, kongresszusokon a fasiszta veszély miatt a kormány politikáját általában bírálta, nem vonultatott fel tömegerőket, nem vitte szakadásig a dolgot, nem igyekezett a munkásság erejével kényszeríteni a kormányt politikájának megváltoztatására.

Jemnitz János ezzel zárta az általa érintett problémakört, hogy tragikus kérés következett be az angol munkásmozgalom részéről a fasiszmus elleni harcra való szellemi felsorakozásában. Ez a tragikus kérés részben történelmi előzményekre, részben belső problémákra és összefüggésekre vezethető vissza, amire nemcsak az angol munkásmozgalom, munkásosztály, hanem az egész európai munkásmozgalom kellett volna, hogy megadja a választ.

Az előadásokat követő vitában elsőnek *Köböl József*, a Tervhivatal főosztályvezetője szólalt fel. Köböl József — aki akkor a Lenin-iskola hallgatója volt — 1935-ben a KIMSz képviselőtében részt vett a Kommunista Ifjúsági Internacionálé VI. kongresszusán. Visszaemlékezése elején röviden érintette azokat a vitákat, amelyek a Lenin-iskola meggyar hallgatói között a KI VII. kongresszusát megelőzően és azt követően folytak, majd rátért a KIMSz problémáira. A magyar kommunista mozgalomnak a KI VII. kongresszusa előtti szektarianizmusa és izoláltsága talán még súlyosabban mutatkozott a kommunista ifjúsági mozgalomban — mondotta.

A magyarországi objektív helyzetből kiindulva, a felszólaló véleménye szerint, az ifjúsági mozgalom mélyebb befolyást nyerhetett volna, de nem tudták kihasználni az objektív helyzetet.

A továbbiakban Kőből József rátért a VII. kongresszust követően a Lenin-iskolán az ifjúsági mozgalom feladatairól és teendőiről folyt vitára s magának a Kommunista Ifjúsági Internacionálénak értékelésére.

A Kommunista Internacionálé és az Ifjúsági Internacionálé határozatainak hazai térhódításáról a felszólaló elmondotta, hogy a KI VII. kongresszusa határozatai a magyarországi munkásmozgalomban bizonyos fáziseltolódással jelentkeztek, így volt ez az ifjúsági mozgalomban is. Mindenesetre, ha kissé késve is, de nagyon érdekesen kezdtek alkalmazni. Olyan sajtósaján módon oldották meg a kommunista és szociáldemokrata ifjúsági szervezetek egységét, hogy a szociáldemokrata párt országos ifjúsági bizottságának vezetői kommunista ifik voltak (Ságvári, Kulich). A szakszervezeti ifjúsági csoportokban is ilyen kommunista ifjúsági frakciók tevékenykedtek, ami arra mutat — állapította meg az előadó —, hogy tudatosan, átgondoltan folyt az ifjúsági mozgalomnak ilyen módon való felépítése. Jelezte azt is, hogy az ifjúsági mozgalomban mindez nem ment konfliktusmentesen: pl. a szakszervezeti ifjúsági mozgalomban a 30-as években komoly ellenállás mutatkozott a népfrentpolitikával szemben. Mindezek ellenére — állapította meg — a Kommunista Internacionálé határozatai a magyar ifjúsági mozgalomban, főleg a 40-es évektől kezdve erősen érvényesülni kezdtek. Az egységes szocialista ifjúsági mozgalom viszonylag gyorsan nyert tért, vált országossá.

Következő felszólalóként *Szokolay Katalin* kandidátus, a Párttörténeti Intézet tudományos főmunkatársa a kommunista pártok önállóságának problémájához szólt hozzá. A 30-as évek tapasztalatai, amelyek szükségessé tették a Komintern stratégiájának és taktikájának felülvizsgálását, napirendre tűzték a pártok fokozott önállóságának kérdését is. W. Pieck, a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottsága tevékenységéről szóló beszámolójában igen behatóan foglalkozott a Komintern VB és az egyes szekciók közötti kapcsolatok kérdésével, rendkívül hangsúlyozva a pártok önállóságának a fontosságát. A kommunista pártok megnövekedéséből, valamint az elmúlt évek negatív tapasztalataiból azt a következtetést vonta le, hogy a Kommunista Internacionálé munkastílusának és módszereinek megváltoztatására szükség van. Hangsúlyozta, tekintettel a kommunista pártok egyre növekvő szerepére és felelősségére, hivatásukra, az operatív vezetést magukban a szekciókban kell összpontosítani. A Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottsága tevékenységéről szóló határozat részletesen foglalkozik a Kommunista Internacionálé vezető szervei és az egyes szekciók közötti kapcsolat megjavításának problémájával. A Komintern VII. kongresszusának határozata csupán az első lépés volt a kommunista pártok önállóságának szervezeti biztosítása terén.

A felszólaló a továbbiakban azt vázolta, hogy gyakorlatban hogyan alakult e határozatnak végrehajtása, majd a szekciók és a Komintern vezető szervei között a háború ideje alatt kialakult kapcsolatokról szólt. Befejezésképpen a Komintern feloszlásának problémájára tért rá, s annak a véleményének adott hangot, hogy a feloszlás logikusan következett a nemzetközi kommunista mozgalom szélesedéséből, fejlődéséből. A határozat megformálásába azonban az antifasiszta háború körülményei belejátszottak. Felvetette azt a lehetőséget, hogy ha ez a feloszlás nem a háború körülményei között következett be, akkor a folyamat nem a teljes elhalás, feloszlás formájában ment volna végbe, hanem a szervezet átalakult volna a kommunista pártok tanácskozó konzultatív szervévé.

Pintér István, a Párttörténeti Intézet tudományos főmunkatársa a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa irányvonalának érvényrejtésével a magyar pártban foglalkozott. A Komintern VII. kongresszusán részt vett magyar delegáció a kongresszusról szóló beszámolójában úgy vélte, hogy a magyar pártnak nincs szüksége, hogy a politikáját részletes elemzés alá vegye; úgy vélte, hogy a párt politikája már eddig is helyes vonalon mozgott, így a kongresszusi határozatok nem kívánnak éles fordulatot. Abból a kétségtelen tényből indultak ki, hogy 1932 után a magyar pártban is történtek lényeges lépések a korábbi, különösen 1929—1932 közötti mélyen szektás politika kijávitására. A magyar pártban megindult útkeresés legfőbb hibája azonban abban rejlett — mondotta *Pintér István* —, hogy számos más párttól eltérően, nem ismerte fel és nem akarta megérteni, hogy a fasizmus- és háborúellenes harc, a gyökeresen megváltozott nemzetközi helyzet, a polgári demokráciák és a demokratikus szabadságjogok veszélybe kerülése nemcsak lényeges részletkérdésekben, hanem a kommunista pártok fő irányvonalában kíván változtatást.

Azt a tényt, hogy a magyar elvtársak nem ismerték fel az átmeneti szakasz szükségességét, a felszólaló azzal hozta összefüggésbe, hogy a magyar elvtársak helytelenül

ítélték meg a népfrontpolitika lényegét. Osztálytartalmát leszűkítették a proletárdiktatúra kivívásában érdekelt tömegekre. Többségük, így Kun Béla is, csak az akcióegység kérdésében ismerték fel az újat, amit a VII. kongresszus adott, de nem ismerték fel a fa-szizmus elleni általános harc kérdésében.

A KMP a VII. kongresszus előtt is és utána is, a legtöbb eredményt az akcióegység, a szakszervezetekkel és az SzDP-vel való helyes viszony kialakítása terén érte el. Mégis — éppen a magyar szociáldemokrata párt jobboldali vezetőinek továbbra is erős kommunista- és szovjetellenes beállítottsága következtében — még a VII. kongresszus után is zavaró momentumok léptek fel az SzDP-hez és a reformista szakszervezetekhez való helyes viszony kialakításában. A hozzászóló ezekre a negatív jelenségekre utalva, megállapította, hogy ugyanakkor történetek komoly erőfeszítések is a hibák kijavítására. Itt az 1936-ban közzétett Elvtársi Levélre hivatkozott.

A KMP-ben a legkomolyabb problémát azonban továbbra is, a VII. kongresszus után is, a párt fő irányvonalának, a II. Tanácsköztársaság stratégiai célkitűzésének megváltoztatása jelentette. Ez annál is inkább fejtörést okozott, mert maga a VII. kongresszus sem mondta ki a proletárdiktatúra stratégiai irányvonal megváltoztatásának szükségességét, csupán a helyes lenini munkás-paraszt, illetve népfront-kormány felvetését jelezte.

A KMP ellenállása a VII. kongresszus határozatával szemben kiváltotta a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottságában a magyar párt iránti bizalmatlanságot, ami a KMP-vel szemben kezdetől fogva bizonyos türelmetlenségben jelentkezett. Tehát a KMP-ben a népfrontos vonal érvényesülését két tényező befolyásolta — állapította meg Pintér István —, egyrészt a KMP vezetői részéről a népfrontpolitika bizonyos meg nem értése, bizonyos oppozíciós magatartás a VII. kongresszus irányvonalával szemben, másrészt a Kommunista Internacionálé VB részéről bizalmatlanság és türelmetlenség.

A továbbiakban a felszólaló arról a pozitív útkereséséről számolt be, ami a magyar pártban a VII. kongresszus után a zavaró körülmények ellenére is folyt, melyben komoly szerepet játszott a KI Titkárság 1935 decemberi határozata, az Ercolival (Togliattival) történt kétszeri tanácskozás stb. Egyik leglényegesebb eredménye, hogy először vetődött fel annak szükségessége, hogy a második Magyar Tanácsköztársaság jelszava helyett olyan központi jelszót adjanak ki, amely a demokratikus követelések mintegy összefoglalója. A tanácskozáson három részből álló demokratikus program is megvitatást nyert.

Pintér István hangsúlyozta abbeli véleményét, hogy ez a demokratikus program-gondolat a KMP helyes népfrontos vonalának kialakulását tükrözi, még akkor is, ha a Tanácsköztársaság jelszava nem került le a napirendről. Bár rögtön hozzáfűzi, hogy az 1935 december végi KB ülése, sem az 1936 januárjában született Elvtársi Levél, sem pedig Kun Bélának e tárgykört érintő februári tanulmánya nem lépett tovább előre a demokratikus harci program kérdésében, sőt megkockáztatja azt a véleményét, hogy inkább visszalépés volt tapasztalható.

Ezután az előadó a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottsága a KMP KB leváltására és a magyar párt további népfrontos politikájának kialakítására vonatkozó 1936 májusi határozata következményeit és hatását elemezte.

Boros Ferenc, a Párttörténeti Intézet tudományos munkatársa a Csehszlovákiában folyó Komintern-kutatásokról számolt be. A csehszlovák párttörténetírás az utóbbi években igen nagy figyelmet fordított a KI egyes periodusainak és problémáinak vizsgálatára. Ennek okait az előadó az általában Csehszlovákiában az ideológiai fronton az utóbbi időben bekövetkezett mozgással, felélénküléssel hozta összefüggésbe. A kutatások elsősorban a Komintern V. és VI. kongresszusa közötti periodusra és a VI. kongresszus utáni fejlődésre terjednek ki. A felsorolt történeti problémákból Boros Ferenc azt a következtetést vonta le, hogy a dogmatizmus a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusához vezető utat még olyan pártban is rögzössé, ellentmondásossá tette, mint a csehszlovák párt, amely az útkeresésben egyébként a legtöbb tapasztalatot nyújtotta.

A kutatások alapkonceptiójával kapcsolatban Boros Ferenc elmondotta, hogy a csehszlovák marxista irodalomban e kérdések vizsgálatánál a fő feladat nem annak bizonyítása, hogy helyesek voltak-e és mennyiben voltak, vagy nem voltak helyesek a Kommunista Internacionálé V. és VI. kongresszusa által elfogadott koncepciók, hanem az, hogy kimutassák, hogyan kerülhettek a helytelen taktikai és részben stratégiai tételek az V. és VI. kongresszus előterébe, a VI. kongresszus utáni periódusra vonatkozóan pedig az, hogyan tarthatták magukat fenn éveken keresztül.

Az egynapos ülészak vitája Nemes Dezső, az MSzMP Politikai Bizottságának tagja, a Párttörténeti Intézet főigazgatója hozzászólásával zárult. Hozzászólásának első részében a történelmietlen vizsgálódás veszélyétől óvott. Így — mondotta — nem lenne helyes számunkrni a Komintern VI. kongresszusától 1928 nyarán azt, hogy nem számol

a fasiszta előretörés tényével, veszélyével. A fasiszta veszély nem 1928 nyarán, hanem 1929-ben és főleg a világválság éveiben válik nagyon jelentőssé.

Egyetért Jemnitz János megállapításával, hogy Angliában tragikus kérés következett be az antifasiszta egységfront kialakulásánál. Jemnitz János e kérés különböző okait említette. Ez is helyes. De a mi kutatómunkánkban mégis nagyon fontos, hogy megtegyük a főokot és megkülönböztessük az egyéb okoktól. És azt hiszem — mondotta Nemes Dezső —, hogy a főok megállapításához nagyon körültekintően és gondosan kell feltárni és megvilágítani, hogy a Labour Party politikájában milyen szerepet játszott az angol uralkodó köröknek az a kísérlete, hogy a fasiszta Németországot és a Szovjetuniót egymásnak ugrassák. Ha ezt kellő alapossgal, minden sematizmustól tartózkodva megvizsgáljuk, csak akkor tudunk megnyugtató választ adni a fenti kérdésre.

Nemes Dezső a továbbiakban azt fejtegette, hogy az angol kommunista pártnak pozitív szerepe volt a Komintern új politikájának kidolgozásában, s ezt is feltétlenül figyelembe kell venni, ha e párt korabeli politikáját vizsgáljuk. Ugyanez vonatkozik a csehszlovák kommunista pártra is. Vigyázni kell, hogy a párt hibáinak egyoldalú vizsgálata ne vezessen bennünket teljesen elfogadhatatlan következtetésekhez.

Ezután Nemes Dezső az antifasiszta egységfrontpolitika magyar vonatkozásival foglalkozott. S bár megjegyezte, hogy még sok olyan pont van, amely további tanulmányozásra szorul, alapjában egyetért Pintér István felszólalásával.

Elmondotta, hogy a fordulat Magyarországon a szakszervezeti munkával 1933 nyarán, a „be a szakszervezetekbe” jelszó végrehajtásával kezdődött. Ez nem ment viták nélkül, de rövid idő alatt sikerült meggyőzni a korábbi „Nem szerveziink a bürokratáknak — Peyernek” hibás nézetek képviselőit, a szakszervezetek erősítéséért és egységéért való harc fontosságáról, Az ellenzék fő erősségét képező építők és bőrsők, akik külön szervezettel rendelkeztek, megállapodtak a szakszervezet vezetőivel és végrehajtották a beolvadást. Nemes Dezső beszélt arról, hogy a Központi Bizottságban is volt vita a „be a szakszervezetbe” jelszóval kapcsolatban. Meg kellett küzdeni azzal a korábbi nézettel, amely kétségbe vonta, hogy a reformista szakszervezetek osztályharcos szervezetekké változtathatók-e, hogy meg lehet-e hódítani a szakszervezeteket. Csakhamar egyes helyi csoportokban, szakosztályokban meg tudta szerezni az ellenzék a vezetést.

Nagy jelentőségű volt, hogy a Központi Bizottság kiadta a „harc a szakszervezetek védelméért” és a „harc a szociáldemokrata párt legalitásáért” jelszót, és az egységfrontot nemcsak alulról, hanem felülről is próbálták kiépíteni. Nem a párton múlt, hogy ez az egységfront nem jöhetett létre.

Ezután Nemes Dezső ismertette a titkos választójog és a trianoni kérdéssel kapcsolatos vitát. Az 1936-os Komintern határozatról szólva Nemes Dezső megállapította, hogy a határozatra, bár segítőkész szándékkal jött létre, és számos kérdésben jogos bírálatban részesítette a KMP-t, rányomta bélyegét az a légkör, amelyben született. Elsősorban Kun és Huszti elleni akcióról volt szó, de kiterjedt ez az egész Központi Bizottságra. Ennek a következménye „a tényleges eredmények csökkentése és a tényleges hibák eltűlése lett”.

Rátérve az ifjúsági mozgalom kérdéseire, Nemes Dezső kiegészítette s részben korrigálta Kőből József hozzászólását. Hangsúlyozta, hogy a KIMSz nemcsak részt vett a szociáldemokrata csoportok munkájában, de biztosítani tudta maga számára a vezetést is. A kommunista ifiknek a szociáldemokrata ifjúsági csoportokban vezető szerepük volt. Ennek a munkának volt köszönhető, hogy a KIMSz és az OIB között 1935 szeptemberében egységfrontegyezmény jött létre. Nem felel meg a valóságnak az sem, hogy a KIMSz kapcsolatai nem terjedtek túl a munkásifjúságon.

Befejezésül Nemes Dezső hangsúlyozta, hogy az egységfrontpolitikában, valamint az egyes pártoknál időnként bekövetkezett visszaeséseket ne önmagukban vizsgálják; ne egyedül a dogmatikus szemlélet továbbélésével magyarázzák, hanem nézzék meg, milyen egyéb tényezők reakciójaként történt a visszalépés.

*

A Párttörténeti Intézetben tartott tudományos ülés azt mutatta, hogy a nemzetköz munkásmozgalom történetének vizsgálata Magyarországon is új, pozitív eredményekhez vezet. Az ülés — sablonoktól és történelmietlen párhuzamoktól mentesen — vázolta azokat az összefüggéseket, amelyek a Komintern VII. kongresszusának politikája és a nemzetközi munkásmozgalom története mai fázisának problémái között fennállnak.

Megjegyzések az ideológiatörténetről Pándi Ilona cikke kapcsán

A Századok 1965. évi 1—2. száma értékes tanulmányt közölt Pándi Ilona tollából „A magyar »középosztály« kérdéséhez” címmel. A tanulmány adatokban gazdag hozzájárulást jelent a Horthy-rendszer társadalmi bázisa korábbi kutatásaihoz. Sokoldalú jellemzést ad a korszak néhány igen jelentős rétegéről.

Pándi Ilona munkájában más kiindulópontot választ, mint azok a kutatók, akik a kérdést már korábban vizsgálták vagy érintették. Nemes Dezső, Lackó Miklós és Szaboles Ottó ugyanis közvetlenül a valódi társadalmi alapot tették vizsgálatuk tárgyává, amelyen a Horthy-rendszer ténylegesen nyugodott. Ennek a bázisnak az elemzéséhez és leírásához a marxista társadalomtudomány osztály- és rétegekategorióit, illetőleg az általánosan használt foglalkozásmegjelöléseket alkalmazták, ezzel is mintegy jelezve, hogy az objektív viszonyokat tárják fel, tekintet nélkül arra, hogyan tükröződtek ezek a kor ideológiájában. Szaboles Ottó új munkája, a „Köztisztviselők az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisában 1920—1926” (Bpest, 1965) ezen felül önálló vizsgálat tárgyává teszi „A bethleni koncepció” című fejezetben azokat az ideológiai-politikai törekvéseket, amelyek az általa tárgyalt réteg szerepével kapcsolatosak. Pándi Ilona új úton indult el, amikor a társadalmi bázis kérdéséhez a kor tudata felől közeledett. A címben idézőjelesen szereplő „középosztály” fogalom — Weis István, Szekfű Gyula és Kornis Gyula középosztály-definíciói —, amelyekből a szerző kiindul és amelyeket kritikával illet, a korszak ideológiájának kategóriái. Így a tanulmány a „középosztály” egykori fogalmának és az *ennek megfelelő* társadalmi valóságnak a viszonyát, a „középosztály”-fogalom objektív érvényességét dolgozza fel. A szerzőnek ahhoz, hogy a „középosztály”-fogalom tartalmát (a benne tükröződő rétegek mennyiségi és minőségi jellemzését) kritika tárgyává tegye, el kell fogadnia a fogalom terjedelmét (azt, hogy mely rétegek foglalhatók belé). Így kettős lesz a szerző viszonya a „középosztály” fogalmához, egyrészt bírálatban részesíti, másrészt fenntartás nélkül elfogadja.

Ez a kettősség módszeréből következik, abból, hogy az ideológia felől közeledik a valósághoz. Talán helyes lett volna azonban ezt a kettős viszonyulást az olvasó számára megmagyarázni. Így, enélkül ugyanis zavaró, hogy a szerző előbb tudománytalannak minősíti a „középosztály” fogalmat, majd a Kornis által felsorolt ismérvek alapján megkezdi a „középosztály” vizsgálatát. Előbb elítéli az egykori ideológusok felfogását: „A »középosztály« fogalom . . . tudománytalan és megtévesztő volt, elmosott lényeges, elsődleges vonásokat, és kiemelt másodlagosakat; társadalmi osztálynak tüntetett fel olyan rétegeket, amelyeknél hiányoztak az osztály kritériumai. Az »úri középosztály« rangjával egy igen heterogén, tarka összetételű és eltérő helyzetű elemekből álló réteget kívánt az ellenforradalmi rendszer politikai célok érdekében magasra emelni, megtévesztő módon ezért egységes osztálynak tüntette fel.” (Pándi: i. h. 132. l.) Utóbb azonban mégis ezt a fogalmat fogadja el kiindulópontul, s ezt le is írja: „ . . . a Kornis által felsorolt ismérvek alapján indulunk el vizsgálódásunkban — természetesen fenntartva állításunkat, hogy nem társadalmi osztályt vizsgálunk, csupán egy réteget . . .” (Pándi: i. h. 133. l.) Pándi Ilona tehát arról ír, hogy *milyen* volt a „középosztály”, de mintha nem döntené el, hogy *volt-e* egyáltalán „középosztály”, mint társadalmi egység.

Ha a társadalom elemzéséből indult volna ki, akkor kifejezhető volna, hogy mely rétegek álltak az ellenforradalmi rendszer mögött az uralkodó osztályokon kívül, milyen indítékaik voltak, hogyan tükröződött ez a „középosztály”-ideológiában, s hogyan hatott ez utóbbi vissza a kor társadalmi viszonyaira. Minthogy azonban a kor „középosztály” fogalmából indult ki a szerző, hiába utasítja el, hogy egy *osztályról* lenne szó, azt nem tudja megkerülni, hogy *egy* rétegről beszéljen, s hogy ebbe a rétegbe sorolja mindazokat a társadalmi csoportokat, amelyeket a polgári ideológusok a „középosztály” kategóriájába

soroltak. Csak így tudja a szerző azt vizsgálni, hogy érvényes-e ezekre a csoportokra nézve mindaz, amit a polgári ideológusok a „középosztályról” állítottak. A kor „középosztály” fogalmával való összeláncoltság visszahúzza, korlátozza a társadalmi valóság megismerését.

Ugyanakkor Pándi Ilona módszere, mint a kor tudatának ellenőrzése, sajátosan ideológiatörténeti feladat megoldását ígéri. Ideológiatörténetet azonban nem lehet egy kategóriára korlátozottan írni. Az eszme és a valóság egybevetése az egyik feladata az ideológiatörténetnek, a másik feladata az, hogy magyarázatot adjon arra, hogy miért élt valamilyen törekvés az ideológiában. Az előbbi feladatot sem lehet az ideológia töredékére nézve megoldani, a másik feladat megoldását pedig meg sem lehet kísérlni az egész ideológia megértése nélkül. Úgy véljük, hogy egy-egy ideológiai törekvés kategóriáinak egész rendszeréből érthető csak meg; az egész ideológiát s nem külön-külön egyes fogalmait kell vizsgálat tárgyává tenni. Ezt a feltevésünket látszik alátámasztani a hazai ideológiatörténetírás. Például a korszakra nézve Balogh Sándor, Mérei Gyula, Pach Zsigmond Pál és Szigeti József tanulmányai is egy-egy gondolati rendszert tárgyalnak társadalmi, gazdasági meghatározottságában.

Pándi Ilona csak abból a fogalomból indul ki, melyet Kornis alkotott, azt veti egybe a valóság adataival, s ennek alapján ítéli meg. Bírálataát, úgy érezzük, bizonyos fokig módosítanunk kell, ha Kornis társadalomfelfogásának egészét tartjuk szem előtt. Anélkül, hogy itt ezt az elemzést részletekbe menően elvégezhetnénk, néhány megjegyzést szeretnénk tenni kiegészítés gyanánt. Kornis Gyula társadalomfelfogásának alakulását igen sok munkája dokumentálja. Filozófiai munkássága híján van az eredeti gondolatoknak, de rendkívül kiterjedt, felöleli a történelem- s társadalomfilozófia minden területét. Korai munkái a marxista társadalomfelfogás elleni polémiában születnek, az ún. szellemtudományok ismeretelméletével foglalkoznak. Mindezek alapján bizonyos idealista elméleti tételek igen következetes módszerbeli alkalmazását várhatjuk tőle és tapasztaljuk is nála. Történeti munkái és társadalmi típusrajzai a legutódatosabb módszerrel készültek. Ha ennek dacára sem hatják át őket egységes elvek, ez az elméleti alap eklekticizmusával magyarázható. Ellentmondásai azonban abból is fakadnak, hogy minden olyan tételt és eljárást elfogad, amit a marxista társadalomtudománnyal szembe lehet szegyezni. Mint a polgári ideológusok általában, sok nehézséggel küzd, amikor a XX. században idealista társadalomrajtot kíván nyújtani, hiszen elhagyva az ismeretelmélet és ontológia filozófiai területét, ahol idealista interpretációra több alkalom adódott, kénytelen a társadalom tudományos értelmezésében a történelmi materializmus küzdőterére lépni, kategóriáit „kritikailag” alkalmazni. Képtelen tehát egységes elmélet kimunkálására, csak arra törekszik, hogy idealista magyarázatot adjon. Ennek érdekében elegyíti a különböző társadalmi típusok előtt lebegő „eszmények”, „jelentések” teóriáját a társadalmi csoportok sajátos „lelkiségére”, „irracionális értékfelfogására” vonatkozó subjektív észetekkel. Egyidejűleg metafizikusan racionalista és lemondóan irracionalista. Mindezzel az a nyilvánvaló célja, hogy elhomályosítsa, összekuszálja a társadalom tényleges belső összefüggéseit, „fantómnak” minősíthesse a társadalmi törvényt, és kiiktassa az általa meghatározott „osztály” kategóriáját. Ez a törekvés jellemzi minden társadalmi réteg vizsgálatakor, ez jellemzi a „középosztály” elemzésekor is. A különböző társadalmi rétegek vonatkozásában elméleti felfogását különböző mértékben tudja alkalmazni. Ha sok rész-tanulmányát mellőzzük, s csak az „Az államférfi. A politikai lélek vizsgálata” (Bpest. 1934. I—II. köt.) és a „Tudomány és társadalom. A tudomány szociológiája” (Bpest. 1944. I—II. köt.) című szintetikus feldolgozásait nézzük, akkor azt tapasztaljuk, hogy az arisztokrácia, a plutokrácia és a dzsentri „típusait” idealista módon írja le, de a parasztságot és a proletariátust nem tudja anyagi helyzetétől, tulajdoni állapotától függetlenül látni, s ez önellentmondásokba sodorja. A „középosztály”-t az előbbi rétegekhez hasonlóan főként eszméi és lelkisége szerint írja le, s így ülteti át a politikai ideológiából az „idealista tudományba”. Kornis elemzése saját korához viszonyítva mélyenszántó, de eredménye hamis fogalom, a tudat tudatos meghamisítása. Mindezek szerint óra nem érvényes, hogy a „középosztályt” „megtévesztő módon . . . egységes osztálynak tüntette fel” (Pándi: i. h. 132. l.), mert hiszen ezzel kapcsolatban bárhol is kerüljön róla szó, leírja Kornis, hogy „még a típusnak . . . rugalmasabb értelme is viszonylag legnehezebben alkalmazható a középső társadalmi rétegre, az ún. középosztályra”. (Kornis: Az államférfi 298. l., Tudomány és társadalom 164. l.) Bizonyos fokig alkalmas ad a tévedésre az a megfogalmazás is, hogy „ha a Kornis Gyula által a »középosztály« közös ismérvének feltüntetett »közepes jövedelem« fogalmát elemezzük, ismét bizonyos labilitással találkozunk”. (Pándi: i. h. 142. l.) Kornis egyáltalán nem tartja oly fontosnak az anyagi körülményeket, mint ebből gondolhatnók, sőt lebecsüli azokat. Többhelyütt írja: „szembe- szökő, hogy pusztán a gazdasági kategória, bármennyit agyaskodunk is vele, nem elég a

középosztálynak csak némileg is kielégítő elhatárolására". (*Kornis*: Az államférfi 300. l.) Pontatlannak tűnik Pándi Ilonának az a megfogalmazása, hogy „maga Kornis Gyula is beismerte, hogy nincs más összetartó ereje — mármint a középosztálynak —, mint a »konzervatív világnézet egyneműsége«". (*Pándi*: i. h. 144. l.) Úgy tűnik ebből, mintha Kornis a „középosztály”-t marxi értelemben akarta volna osztályként feltüntetni, s ez nem sikerült volna neki. Pedig Kornis pontosan az ellenkezőjét akarta, és a maga szempontjából sikerrel járt el. Ez a tény valószínűleg azért kerülhetett el a szerző figyelmét, mert a kor ideológiáját és személy szerint Kornis társadalomfelfogását nem egészében, tendenciájában, történetiségében tekintette. Kornis, mint idealista gondolkodó, a „középosztály”-ba tartozás legfőbb kritériumának az említett, úri jobboldali világnézetet tekinti. Ennek rendeli alá mind az anyagi, mind a műveltségi szempontot. „Nem tartozik a magyar középosztályba — írja —, aki nem érez együtt ösztönösen is, meg öntudatosan is a történeti Magyarország életakarásával, erkölcsi és politikai hagyományaival. Lehet közepes jövedelme, lehet közepes vagy akármekkora műveltsége: nem él a magyar középosztály lelki közösségében.” (*Kornis*: Az államférfi. 303. l.) Tehát a világnézeti kritériumot sem empirikusan szűri le a társadalom megismerése során, hanem mintegy kinyilvánítja tartalmát. Valaki vagy idealista, nacionalista, mértéktartóan konzervatív — vagy nem tagja a „középosztálynak”. Kornis idealista módon nem az osztályt jellemzi világnézetiileg, hanem a világnézethez konstruál „típust”. Messzire vezetne annak további kifejtése, hogy a „középosztály” korabeli és jövőbeni jelentőségét is annak világnézetéből származtatja — tény, hogy azt írja ezzel kapcsolatban: „... a társadalmi rétegek közül elsősorban a középosztály az, amely a haladást nemcsak egyedül az anyagi jólét fokozásában látja, mint akár a szervezett munkásság történelmi materializmusának marxi dogmatikája, akár a nagytőke midási életbölcssége, hanem a szellemi-erkölcsi értékek lehető megvalósításában is.” (*Kornis*: Az államférfi 302. l.) Mindebből igazoltnak tűnik, hogy nem „beismerés”, hanem célkitűzés Kornis számára, hogy a „középosztálynak” csupán az eszmei egységét lássa és láttassa.

Mindebből az ideológiatörténet írására nézve azt az általános tanulságot lehet talán levonnunk, hogy jogosult és tanulságos ugyan az ideológiai kategóriák érvényességét, objektivitásának mértékét történeti vizsgálat tárgyává tenni, de ehhez szem előtt kell tartani az ideológia egészét és az egész ideológiai törekvés társadalmi meghatározottságát. Ha pedig az ideológia és a társadalmi valóság viszonyát ezen az alapon kutatjuk, akkor sem közömbös, hogy a kor valóságához mérjük tudatát, vagy megfordítva, a kor tudata felől közelítünk valósága felé. Az utóbbi az ideológiatörténet írásának sajátos módszere, válfaja, amelynek alkalmazásakor tudnunk kell, hogy még ha figyelembe is vesszük az egész ideológiát, akkor is megadott szempontokból, megadott kategóriákkal, talán eleve korlátozva közeledünk a kor valóságos viszonyaihoz.

Pándi Ilona tanulmánya nem ennek a módszertani kérdésnek a megoldását tűzte ki céljául, hanem a Horthy-rendszer társadalmi bázisának vizsgálatát Kornis Gyula „középosztály” fogalmából kiindulva. Ezt a célkitűzését a fent tárgyalt korlátok között valóra váltotta, a kérdés további vizsgálatához értékes adatokat és szempontokat nyújtott. A kérdés egyéni megközelítésével azonban olyan módszertani problémákra hívta fel a figyelmet, amelyek érdeklődést és vitát váltanak ki a társadalomtudományok kutatói között.

Hunyady György

A SZOVJETUNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSFRONTJA

Wittman Tibor:

A történeti kutatás a Vietnami Demokratikus Köztársaságban (1953—1963)

Az elmaradását rohamléptekkel behozó vietnami történetírás néhány főbb kutatási területéről, vitás problémáiról és eredményeiről már alkalmunk volt röviden beszámolni (Századok, 1964. 4. sz. 782—784. l.). Most a Hanoi Történeti Intézet munkatársának összeállításában — *Phan Gia Ben: La recherche historique en République Démocratique du Vietnam 1953—1963. Éditions Scientifiques. Hanoi, 1965* — módunkban áll magukat a tanulmányokat és a kiadott forráscsoportokat megismerni, hogy még teljesebb legyen képünk a nehéz körülmények között dolgozó észak-vietnami marxista történészek egy évtizedes munkásságáról. A mintegy 100 oldalas tájékoztató korszakonként felsorolja a legfőbb kérdéseket, vitás pontokat és az összes vonatkozó monográfiákat és cikkeket.

Bevezetőül megismerhetjük a vietnami történelem főbb *forrásait*. Azok számára, akik a klimatikus viszonyok okozta veszteségek miatt hajlandók az írott források hiányait eltúlozni, tanulságos, hogy a XIII. századtól kezdve meglehetősen jelentékeny vietnami krónikairódalom áll a kutatók rendelkezésére. 1272-ből származik *La Van Huu*: „Dai Viet története” című krónikája, ennek műfaját folytatja a XV. században *Phan Phu Tien* és *Ngo Si Lien*. A XVI. században is folytatták „Dai Viet történetét”, melyet 1665-ben egészítették ki. A feudális anarchia (Trinhek és Nguyenek harca) bénítólag hatott a történetírásra, amely a XVIII. század második felében elevenedett meg, a különböző felkeléseknek és szabadságharcoknak megfelelően. A XIX. századi feudális monarchia történetírói a dinasztia szűk körére korlátozták érdeklődésüket.

A gyarmati uralom francia történetírói munkái (*Charles Maybon, Henri Maspéro* stb.) meglehetősen szegényesek dokumentációban. A XX. század első évtizedeinek hazafias mozgalmi új lendületet adtak a történetírásnak, amelynek jelentőségét a kommunista párt kezdettől fogva hangsúlyozta. Főként az 1945-ös forradalom és az ellenállás győztes befejezése után lendületet vett a publikációs tevékenység, melynek során sok régi kézirat és forrás látott napvilágot. Ennek ellenére a kínai írásjelekkel írt dokumentumok mintegy 20%-a még mai napig kiadatlan. Több mint 30 fontos, kínai írásjelekkel írt művet fordítottak le viet nyelvre és a legfontosabb kínai krónikák Vietnamra vonatkozó részét is lefordította a Történeti Intézet fordítói csoportja. Folyik a forrásgyűjtő munka, beleértve az elbeszéléseket, a tárgyi emlékeket, 1962 óta az üzemek is nagy mennyiségben szolgáltatnak forrásokat saját történetükre.

A *korabeli* történelmet a vietnami kutatók az 1945-ös Augusztusi Forradalomtól számítják. A forradalom tüzeiben megszületett összefoglalások

(*Truong-Chinh, Tran Huy Lieu* stb.) nem tisztázhatták végső érvennyel az egyes bonyolultabb kérdéseket, amelyeket a forradalom és ellenállás története felvetett. Olyan kérdés is, mint pl. a vietnami munkásosztály keletkezése, ma még nem tekinthető lezártnak, egyesek a XX. század elejére, mások a 20-as évek közepére datálják. Az Augusztusi Forradalomról indított újabb viták tisztázták a forradalmi átalakulás fegyveres jellegét, de az osztályok szövetségének, a Nemzeti Frontnak a problémái ma még csak vitára előkészített állapotban vannak. Ami a periodizációt illeti, eldöntöttnek tartható, hogy a vietnami történet újkori szakaszát a francia gyarmatosítástól, a legújabbkorit vagy korabelit pedig az 1945-ös forradalomtól számítják. Előkészületben van az ellenállás történetének szintézise és vitacikkek jelentek meg az ellenállás szakaszának felosztásáról is. Résztanulmányok jelentek meg az ellenállás egyes tartományokban lejátszódó eseményeiről, a kutatásokat kiterjesztették Dél-Vietnamra is. Külön foglalkoztak a francia és amerikai imperialisták célkitűzéseivel a Dien Bien Phunál lezajlott történelmi hadműveletekben.

Külön kutató kollektíva foglalkozik a Dél-Vietnamban folyó függetlenségi háború kérdéseivel. Az 1960 novemberi államesinyről Ngô Dinh Diem diktatúrájáról, a dél-vietnami katolikus egyház szerepéről, az ottani komprádor burzsoáziáról, a buddhizmusnak az ellenállásban való részvételéről, az 1963 januári puccsról és más kérdésekről írtak cikkeket, 1963-ban egy 9 eszten-dőre visszanyúló áttekintést adtak az amerikaiak dél-vietnami „zsák-utcájáról”.

Az agrárkérdésnek is nagy figyelmet szenteltek az észak-vietnami történészek, de az ismertetésből kivehetően nagyobb monográfiák még nem körnázták a kutatók munkáját, és különösen kevés a mezőgazdaság fejlődésével foglalkozó gazdaságtörténeti vizsgálódás. A gazdaságtörténet terén nem kevés a pótolnivaló.

A régi és középkori Vietnam néhány kérdése immár a magyar közönség előtt is ismert (vö. cikkünket a Századok 1963. 2. számában). Az elmúlt évtized archeológiai kutatásai jelentős mértékben kiszélesítették a vietnami ősközösség korszakára vonatkozó ismereteinket. A feudális korszak átfogó problémái közül a vietnami nemzet kialakulása kapott vitafórumot, de sem ezt, sem a kapitalizmus csíráiról folytatott vitát nem lehet végérvényesen befejezetteknek tekinteni. A vietnami medievisták megkülönböztetett figyelmet fordítanak feudális múltjuk haladó vagy ellentmondásos személyiségeinek, és különösen az évfordulókat használják fel az új értékelés alapjainak lerakására. Segíti a történészek munkáját az 1957—1960 között kiadott 5 kötet is a vietnami irodalom történetéről.

1959-ben a Történeti Intézetben létrejött a *néprajzi szekció*. Szorgalmas gyűjtés és több hasznos cikk jelzi a megindult néprajzi kutatások eredményességét, ennek ellenére a kutatók nincsenek megelégedve munkájukkal, nem sikerült kellő tudományos kritériumok alapján megkülönböztetni egymástól egyes nemzetiségeket és magát a fő népet, a vieteket sem tették tüzetesebb vizsgálatok tárgyává, főként a felszabadulás után végbement változásokat nem regisztrálták kielégítően.

Az 1960-ban megalakított *egyetemes történeti* szekció még kevés eredményt tud felmutatni. Egyes fontos jelenkori problémákról szóló cikkeken kívül az Intézet most fejezte be Laosz és Kambodzsa történetének összefoglalását.

1962 óta megindultak a szervezett *helytörténeti kutatások* is, az akkor szervezett beindító konferencián 27 referátum hangzott el. Az Intézet szoros

kapcsolatokat tart fenn üzemekkel és rövid tanfolyamokat tervez a helytörténeti források gyűjtéséről és feldolgozásáról.

A tájékoztató összefoglalás utolsó fejezete a vietnami történészek nemzetközi kapcsolatairól szól, amelyek különösen 1959 óta egyre intenzívebbekké váltak. Különösen 1956 óta több szovjet kutató járt Vietnamban, és a Történeti Intézet 20 szovjet tudományos és kulturális szervvel tart kapcsolatot. A Kínai Népi Köztársaság szakembereivel való kapcsolat is meglehetősen szoros, sok vietnami történész járt Kínában, ahol 3 fontos vietnami történeti tanulmányt is lefordítottak kínai nyelvre, köztük a tárgyalt összefoglalás szerzőjének, *Phan Gia Bennek* a vietnami kézművesség történetéről szóló vázlatát. Vietnami történészküldöttségek jártak a Német Demokratikus Köztársaságban, Lengyelországban és Koreában is. Az Intézet igazgatóját, Tran Huy Lieut az NDK akadémiaja levelező tagjává választotta. Mindezideig hiányzik egy világnyelven megírt, Vietnam történetéről szóló szintézis, amely megismertetné a világgal ennek a hős népnek a történeti múltját. Sajnos, az Intézet folyóiratában (Nghien cuu lich su) hiányzanak az egyes cikkek után idegen nyelvű rezümék is.

A vietnami történészek nem keveset dolgoztak, de az önelégültség nem jellemzi őket. Amint a francia nyelvű beszámoló utolsó sorai utalnak rá, tisztában vannak azokkal a kötelességekkel, amelyeket a „nemzet iránt érzett felelősség” és az a törekvés ró rájuk, hogy méltóképpen járuljanak hozzá a nemzetközi történetírás eredményeihez. Ehhez magyar kollégáik szívből kívánnak sok sikert.

Balogh Sándorné:

A Szovjetunió története szovjet korszakának kérdései a Voproszi Isztorii hasábjain*

A folyóirat lapjain érintett legérdekesebb kérdések egyike — az új gazdasági politika, a NEP kérdése. A neves szovjet történész, *E. Genkina*, „V. I. Lenin és az áttérés az új gazdasági politikára” című cikkével (1964. 5. sz.) vette kezdetét a NEP-re való áttéréssel foglalkozó rendkívül érdekes és aktuális eszmecsere. A legutóbbi időkig ugyanis túlságosan is egyszerű magyarázatot nyert e kérdés, s nem mindig összességében vizsgálták a párt s különösen Lenin nézeteinek alakulását és fejlődését az új gazdasági politikával kapcsolatban. Ugyanakkor a szovjet történetírásnak az utóbbi időben megfigyelhető fellendülése, új dokumentumok — többek között Leninhez fűződő források, így Lenin felszólalásai 1920 végén, 1921-ben — széleskörű publikációja révén lehetségessé vált a NEP-pel kapcsolatos számos probléma eredményes, újszerű tanulmányozása.

E. Genkina cikke a mellett, hogy új tényanyagot közöl, bizonyos fokig összefoglalását adja az utóbbi években végzett munkának, s egy sor fontos, módosító megállapítást tartalmaz a NEP-re való áttéréssel kapcsolatban.

Megállapítja, hogy a „hadi kommunizmus”-ról az új gazdasági politikára való átmenet szükségességét meghatározó új körülmények és új osztályerőviszonyok már kétségekívül 1920 végén kialakultak, amikor alapjában véve befejeződött a katonai intervenció és a polgárháború. A harc befejeztével lényeges változás következett be a parasztság hangulatában. Tiltakozni kezdett a beszolgáltatás és annak végrehajtási módszerei ellen. A parasztság ilyen irányú hangulatváltozása már 1920-ban érződött, amikor a munkásosztály és a parasztság katonai-politikai szövetségének alapjai lényegében kimerültek, egy új szövetség alapjai pedig még nem nyertek konkrét meghatározást. A szerző utal a terménybeszolgáltatás elviselhetetlen voltáról panaszkodó paraszti levelek sokaságára.

Ily módon a parasztkérdés a párt és a kormány figyelmének középpontjába került. Erről tanúskodott valamennyi párt- és kormányhatározat, de különösen „A paraszti gazdaságok megszilárdításának és fejlesztésének módjairól” szóló törvénytervezet előkészítésének története. E tervezet előkészítése 1920 novemberében kezdődött, majd a Szovjetek VIII. kongresszusán (1920 december) került széleskörű megvitatásra és jóváhagyásra.

A kongresszuson — mondja a szerző — bírálattal illették azt a felfogást, amely a további kollektivizálás és a „kötelező kommuna” útját javasolta. *Genkina* idézi Leninnek a kongresszuson elhangzott fejtegetését, amely szerint ez a politika csak eltaszítaná a parasztságot, felvetése helytelen és káros lenne. A paraszti gazdaságoknak nyújtandó segítség módjaival foglalkozó s a vita tárgyát képező törvénytervezet gyakorlati javaslatai közül csupán az egyes parasztgazdaságoknak a mezőgazdasági termelésben elért eredményeiért nyújtandó prémium kérdését emelték ki. A feltétel a kulák-módszerek kizárása volt.

A kongresszuson nagy vita bontakozott ki a premizálás kérdésében. A küldöttek közül sokan azt hangoztatták, hogy az önálló paraszti gazdaságoknak nyújtandó prémium csupán fékezi a kollektív egyesülést és megszilárdítja a már megingott kapitalista pillérek a mezőgazdaságban. A szerző kifejti, hogy Lenin e gyökerében helytelen nézetek bírálata során kifejtette, hogy Oroszország adott viszonyai között, amikor 20 milliónyi paraszti gazdaság egymástól függetlenül gazdálkodik, lehetetlen fellendíteni a mezőgazdasági termelést bizonyos ösztönzés nélkül.

A parasztok egyéni premizálásáról szóló határozat — hangsúlyozza a szerző — új jelenség a parasztsághoz fűződő kapcsolatok terén. Egyéb tekintetben azonban továbbra is fennmaradtak a „hadi kommunizmus” módszerei.

* E beszámoló a Századok 1964. évi 1–2. számában megjelent, hasonló című írásnak folytatása, áttekintést nyújt a Voproszi Isztorii 1964. évi számaiban megjelent, a szovjet korszak történetével foglalkozó tanulmányokról.

Alapjában véve a „hadi kommunizmus” pozícióit meghagyó VIII. Szovjet-kongresszus mégis nagy szerepet játszott a háború után a parasztsággal kapcsolatos nézetek kialakulása, s így a párt felkészülése szempontjából, az új szakaszra, a NEP-re való áttérés kérdésében.

A szerző részletesen foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy gyakorlatilag miért volt megvalósíthatatlan a NEP-re való áttérés 1920 decemberében. A háború befejezéséhez közeledett, a hadsereg még 5 millió embert kötött le, s éppen csak megkezdődött demobilizációja. A jónéhány millió főnyi katonaság állami ellátásának s a katonai kiadásoknak a megszüntetése 1921 tavaszára-nyarára vált megvalósíthatóvá. A kapitalista országokkal (a balti országokat kivéve) 1920-ban kereskedelmi szerződések még nem létesültek, s éppen ezért nem volt mód arra, hogy az áru- és élelmiszerkészleteket a külfölddel folytatandó kereskedelem útján növeljék. Végezetül 1921. február 20-ra az országos beszoigáltatást csak kevesebb, mint kétharmadára (mintegy 60%-ra) sikerült teljesíteni. Lenin éppen ezért ebben az időben gondosan mérlegelte a beszoigáltatás megszüntetésének és bizonyos adó bevezetésének időpontját (március 15. vagy április 1.), hogy lehetségessé váljék még legalább minimális mennyiségű gabona begyűjtése és az első adó beérkezéséig terjedő időszak átvészelése. Rendkívül komplikált és nehéz volt abban az időben a párt belső helyzete. A szerző részleteket idéz Lenin 1921. január 19-én írt „A párt válsága” c. cikkéből, amelyben jelzi, hogy a trockisták által a pártra erőltetett szakszervezeti vita elvonta a pártot a fő-, gazdasági jellegű feladatokról, a parasztsághoz fűződő viszony új formáinak kérdéséről. A február 6-ra kitűzött X. pártkongresszust áttették 1921. március 6-ra. A kongresszus elhalasztásának egyik oka éppen az 1920 végére s 1921 elejére rendkívül kiélesedő szakszervezeti vita volt. Azonban még a legnehezebb 1921. évi januári és februári napokban is — mondja a szerző — a helyi partszervezetek gyakorlati tevékenységének súlypontja a begyűjtés mielőbbi végrehajtására, az éhező körzetek megmentésére stb. irányult.

Hangsúlyozza, hogy az 1921 elejére kialakult helyzet elemzése arra a következtetésre vezet, hogy feltétlenül megérett a NEP-re való áttérés szükségessége, ugyanakkor azonban rendkívüli nehézségek és komplikációk is jelentkeztek ezen áttérés során.

E. Genkina megállapítja, hogy a begyűjtést adóval felcserélő változással kapcsolatban megoldandó kérdések közül a legfontosabb és legnehezebb az adó teljesítése után a paraszti gazdaságoknál fennmaradó feleslegek felhasználási módjainak és formáinak kérdése volt. Felmerült az árucseré-forgalom, a szabad-kereskedelem engedélyezésének kérdése. Premizálás — adó — árucseré — íme az egymást követő fokozatok ama határozat kialakulása, előkészítése során, amely aztán igen fontos fordulópontot jelentett a párt politikájában az új gazdasági politikához vezető úton.

A NEP-hez vezető fokozatos átmenet e három lépcsőfokával behatóan foglalkozik *Ju. Poljákov* „Az ösztönzés, a mérték, az ütem” című cikkében (1964. 7. sz.). Utal a beszoigáltatás megfelelő és időben történő végrehajtásáért a parasztnak folyósított prémium gyakorlatára, majd hangsúlyozza, hogy ez az intézkedés még nem vállaltott igazi ösztönzővé a parasztság számára. A NEP-re való áttérés előkészítő évek során az ösztönzés keresése és meghatározása meglehetősen komplikált és nehéz volt, mivel e kérdéssel elválaszthatatlanul összefüggött egy másik kérdés, a kapitalista elemek újjászülésének veszélye a parasztság körében.

A kulákság megerősödésének veszélye felmerült már a földbirtok-átadás szabályozásának kérdésével kapcsolatban. A forradalmat követő első időkben bekövetkező gyakori földátadások pozitív jelleggel bírtak, mivel elősegítették a paraszti földhasználat kiegészítődését. A földátadásoknak ugyanakkor kifejezetten negatív oldala is volt. Megfosztották a parasztot a kezelésében levő föld megjavítására irányuló igyekezetétől, mivel hiányzott a földhasználat stabil, állandó jellege. A gyakori földátadások gazdasági célszerűtlensége következtében (a parasztnak kívánságainak megfelelően) szükségessé vált azok korlátozása. 1920. április 30-án az PSzFSZK népbiztosi tanácsa külön rendelkezést adott ki „A földátadásokról”. A rendelkezés szerint földet átadni ezután csak a földművelésügyi szervek beleegyezésével lehetett. Ugyanezt a célt szolgálta — jegyzi meg a szerző — az Össz-szövetségi Központi Végrehajtó Bizottság és a Népbiztosok Tanácsa által 1920. május 27-én elfogadott „A dolgozó paraszti gazdaságok földhasználatára mértékének megnöveléséről” szóló dekrétum is. A korábban érvényben volt törvényekkel ellentétben a szántóföld és egyéb mezőgazdasági területek feljavításával foglalkozó, ipari növényeket termelő s vetésforgót alkalmazó intenzív gazdaságoknak engedélyezte a használatukban levő teljes földmennyiség megtartását, még akkor is, „ha ez a földmennyiség meghaladná az adott körzetben elfogadott föld-juttatási normát”.

Az a kérdés, hogy a parasztnak ilyen ösztönzése a kapitalista elemek erősödéséhez vezethet, ilyen élesen a paraszti gazdaságok premizálásával kapcsolatban merült fel a VIII.

szovjet-kongresszuson, A szerző megjegyzi, hogy Lenin teljes világhírességet teremtett e kérdésben, kifejtve, hogy amíg a kistermelő megmarad ezen kivételében, addig megfelelő ösztönzésre, stimulátorra van szüksége.

A NEP-re való áttérés — jegyzi meg *Poljakov* — Lenin egybekötötte annak szükségességével, hogy a parasztra ösztönzést gyakoroljanak, gazdaságilag érdekeltté tegyék a földművelésben, s így egyúttal gazdasági alapon megerősítsék a munkásosztály és a parasztság szövetségét. A szerző a továbbiak során kifejti, hogy a gazdasági szövetség elméletileg egyedül elfogadható alapja a természetes adó bevezetése, a szabad-forgalom engedélyezése volt. A paraszt számára szükséges volt a szabadkereskedelem, mivel az megengedte a fennálló kisárutermelés gazdasági feltételeinek.

Igy Leninnek sikerült megtalálnia a parasztokat kielégítő ösztönzést, és ebben rejlik a NEP sikerének egyik titka.

A NEP-re való áttéréssel kapcsolatban felmerült a kapitalista elemek növekedésének veszélye. Lenin egy pillanatra sem feledkezett meg erről a veszélyről. Lenin felvetette az elméletileg rendkívül fontos kérdést — „lehet-e megengedni a magántermelést a kis földművelők részére úgy, hogy ezzel együtt ne ássuk alá gyökerében a proletariátus politikai hatalmát?” S a kategórikus válasz: lehetséges! A kérdés csupán a magántermelés engedélyezésének mértéke, az állami szabályozó tevékenység formája és módszerei, az állam készsége a kapitalizmus elleni harcra. Milyennek kellett lennie e mértéknek, e határnak? Lenin ismételt hangsúlyozta, hogy a gyakorlatból, a tapasztalatokból, a konkrét helyzetből kell kiindulni, s nem pedig eleve megkötni saját kezünket valamiféle előre meghatározott normákkal. A fő feladat abban állt, hogy ne vesszen szem elől az alapvető cél, ne adjunk olyan engedményeket, amelyek aláássák a proletariátus diktatúráját.

A szerző rámutat arra is, hogy az ebben az időben aktivizálódó, s a polgári, kispolgári nézeteket valló agráriusok harcot kezdtek a föld nacionalizálása ellen, követelve a 20 gyeszjatináig terjedő földmagántulajdon visszaállítását, a paraszti föld adás-vevésének engedélyezését. Az állam a föld nacionalizálásának kérdésében nem lépett az engedmények ilyen útjára, mivel az a szovjet politikai és gazdasági rend alapjait érintette volna.

Az 1922 októberében elfogadott Föld-kodex ismételt megerősítette a földmagántulajdonnak a Nagy Októberi Szocialista Forradalom által történt eltörlését és valamennyi földet, erdőstéget stb. a munkás-paraszt állam tulajdonának nyilvánított. Ebben a kérdésten szó sem lehet engedményről.

Poljakov kifejti, hogy másként állt a helyzet a földhasználati forma megválasztásával, a földbérlet és a bér munka alkalmazásának bizonyos korlátozásokkal történő engedélyezésével kapcsolatban. Kétségtelen, az a kérdés ilyen jellegű megoldása lehetőséget nyújtott a kulákgazdaságok terjesztésére számára. Egyidejűleg azonban a bélet és a bér munkaerő alkalmazásának engedélyezése pozitív jelentőséggel is bírt a falusi termelők fellendítése szempontjából.

A szocialista gazdálkodási formákra való áttérés üteméről szólva a szerző megjegyzi, hogy az élet és gyakorlat bebizonyította a szocialista átszervezés korábbi lassabb megvalósításának célszerűségét és szükségességét. A kapitalizmus ellen intézett roham során túlságosan messze előreszaladt a proletár állam és éppen ezért a X. kongresszus által elfogadott s az új gazdasági politikára való áttérést jelentő irányvonal bizonyos visszavonulás volt, amelynek azonban — bizonyos idő után a paraszti tömegekkel szoros szövetségben — támadásba kellett átmennie a kapitalista elemek ellen.

Érdekes *D. Selesztov* „A polgárháború és katonai intervenció szovjet historiográfiája” (1964/2.) c. cikke, amely az első kísérletek egyike a polgárháborúra és a katonai intervencióra vonatkozó historiográfia teljes egészének felélesztésére. (Ilyen jellegű mű eddig hiányzott.) A témára vonatkozó hatalmas irodalom áttekintése, rendszerezése s annak az olvasó elé tárása a szerző legfőbb érdeme.

A szerző mindenek előtt megjegyzi, hogy az 1918–1920-as évek eredményeivel kapcsolatos tudományos elemzés megalapozója V. I. Lenin, mivel Lenin műveiben kifejtést nyer a polgárháború, az ország védelmének valamennyi kérdése, sajátos vonása stb.

Az 1918–19-es években már megjelennek az intervenciókkal és a fehérgárdistákkal folytatott küzdelemre vonatkozó cikkek és írások gyűjteményes kötetek formájában. E művek szerzői megkísérelték a Vörös Hadsereg által szerzett harci tapasztalatok összegzését. Írásaik általában népszerű jellegűek. A polgárháború befejezése után, 1920 őszén „ISZPART” néven bizottság alakult az októberi forradalom és az OK(b)P történetének tanulmányozására. Az „ISZPART” központi folyóirata, a „Proletarszkaja Revolucija” („Proletár forradalom”) — elsősorban memoár-jellegű cikk-gyűjtemények formájában — széleskörű publikációba kezdett a polgárháború és intervenció történetére vonatkozóan.

A 20-as évek elejétől kezdetét vette a polgárháború történetének hadtörténeti tudományos feldolgozása. Ebben aktív részt vállaltak a Vörös Hadsereg olyan neves hadvezérei, mint M. Frunze, M. Tuhacsevszkij, A. Jegorov és mások. A 20-as években a jelentős mennyiségű forrásanyag összegyűjtésén alapuló összefoglaló művek sora jelent meg a katonai intervenció történetére vonatkozóan. Itt említhető meg az ismert hadtörténész, N. Kakurin kétkötetes monográfiája: „Miként harcolt a forradalom?”

A polgárháború történetével foglalkozó fiatal szovjet történetírás számára komoly veszélyt jelentett a trockizmus — jegyzi meg Szelesztov —, amely megkísérelte, hogy a bolsevizmustól, a marxista—leninista ideológiától idegen nézeteket csempésszen a történetírásba. Az adott korban született egyes művek szerzői megkíséreltek trockista értékelést nyújtani a polgárháború történetéről. A trockizmusnak a párt által végrehajtott eszmoi és szervezeti szétverése rendkívül pozitív jelentőségű volt az egész történettudomány, s ezen belül a polgárháború és a katonai intervenció történetírása számára is.

Az 1928—30-as években elkészült az intervenciókkal és a felhőrgárdistákkal folytatott harc történetére vonatkozó fundamentális kiadványok egyike, „A polgárháború 1918—21” c. három kötetes mű. (Szerk. A. Bubnov, Sz. Kamenyev és R. Eideman.) A rendkívül gazdag tényanyagot felölelő munka — a cikk szerzőjének véleménye szerint — mintegy lezárta „a katonai intervenció és a polgárháború tanulmányozásának” egy teljes szakaszát.

1931-ben az SZK(b)P KB határozatot fogadott el „A polgárháború története” című, s a szovjet hatalom első éveinek történetét tárgyaló sorozat kiadásáról. Megalakult a főszerkesztőség is, melyben helyet foglalt többek között A. M. Gorkij s a párt valamint a kormány számos vezetője, a forradalom és a polgárháború történetével foglalkozó szakemberek jelentős része.

A 30-as, 40-es években „A polgárháború története a Szovjetunióban” c. műnek csak két kötete készült el. (Az I. kötet 1935-ben, a II. 1942-ben.) Egyidejűleg számos mű jelent meg, amelyek mindegyike a polgárháború és a katonai intervenció egyes eseményeit és problémáit választotta témájául.

A 30-as évek második felétől a polgárháború és a katonai intervenció történetének tanulmányozására mindinkább rányomta bélyegét Sztálin személyi kultusza. Erősen lecsökkent a polgárháború történetével kapcsolatos egyes témákra vonatkozó publikációk száma, s mindinkább a Sztálin tevékenységével foglalkozó témák kerültek előtérbe. A személyi kultusz idejében megjelent művek jellemző vonása, hogy eltérnek a polgárháború eseményeinek marxista—leninista ábrázolásától, eltérnek a történeti igazságtól.

Miután 1942-ben megjelent az ilyen hatás alatt készült „A polgárháború története a Szovjetunióban” c. mű II. kötete, 15 évre megszakadt a sorozat, s folytatására csupán az SzKP XX. kongresszusa után került sor.

Az utóbbi években — írja a szerző — számos tanulmány jelent meg a polgárháború és az intervenció történetére vonatkozóan. Rendkívül kiterjedt — a kutatók számára korábban hozzáférhetetlen — levéltári anyagok tanulmányozása. Nagyszabású dokumentum-publikációkra került sor. Így 1956—60 közt az októberi forradalom és a polgárháború történetére vonatkozóan, mintegy 200 dokumentum-gyűjtemény látott napvilágot.

1957-ben jelent meg „A polgárháború története a Szovjetunióban” c. mű III. kötete, amely a szovjet hatalom megszilárdításával, valamint az intervenciók és felhőrgárdisták ellen meginduló harc eseményeivel foglalkozik (1917 november—1919 március).

1959-ben ezt követte a IV. kötet, amely beszámol az antant egyesített erői és a belső ellenforradalom felett a Vörös Hadsereg által aratott döntő győzelmekről 1919-ben s 1920 elején. 1960-ban az V. kötet megjelenésével, amely a katonai intervenció és polgárháború utolsó szakaszát, az utolsó ellenforradalmi góccok felszámolását örökíti meg (1920 április — 1922 október) a sorozat befejezést nyert.

Egyidejűleg folytak „A Szovjetunió polgárháborújának történetéből” c. három kötetes dokumentum-kiadvány munkálatai, amely első ízben terjed ki teljességgel az 1918—1920-as évek eseményeire.

Cikke befejező részében utal a szerző a polgárháború és a katonai intervenció történetének tanulmányozása során megoldásra váró problémákra is. Ide sorolja az 1918—20-as évek szocialista átszervezéseinek, továbbá a szovjetek és egyéb tömegszervezetek történetének tanulmányozását. Véleménye szerint fokozottabb figyelmet érdemelnek a szovjet hátsóország kérdései is. A szerző a legfontosabb feladatok közé sorolja a szovjet-ellenes intervenció csődjének további tanulmányozását.

Végezetül a szerző bírálatot illelti azt a kialakult helytelen gyakorlatot, amely a korábbi művek mellőzésében mutatkozik. Szerinte a korábbi szerzők által feldolgozott hatalmas anyag figyelmen kívül hagyása megnehezíti annak helyes felmérését is, hogy

mi új születik az adott probléma további kutatásai során és milyen kérdések várnak még megoldásra.

Módszertani szempontból közel áll D. Selesztov írásához L. Zak cikke: „A Szovjetunió kulturális fejlődése a szovjet történetírásban” (1956—1963). A szerző a kulturális fejlődés fő irányvonalai tanulmányozásának szentelt, 1956—63 során végzett kutatások ismertetését tűzte ki célul.

Zak megjegyzi, hogy a kultúrforradalommal foglalkozó történeti művek keletkezésében három alapvető s a szovjet történetírás egész fejlődésével szorosan összefüggő szakaszt különböztethetünk meg.

Az első szakasz 1917-től az 1930-as évek kezdetéig terjed, amikor is Lenin vezetése mellett sikerült kidolgozni a kultúrforradalom elméleti és gyakorlati alapjait. A szerző megjegyzi, hogy bár a Lenin által alkotott „kultúrforradalom” terminus megjelenése az 1923-as esztendőhöz fűződik, a lenini örökség átfogó tanulmányozása meggyőzően bizonyítja, hogy Lenin értelmében a kultúrforradalom szerves részét képezte már a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győelmét követően rögtön meginduló szocialista építő munkának. V. I. Lenin cikkei, majd N. Krupszkaja, A. Lunacsarszkij, M. Pokrovszkij írásai — a szovjet művelődéstörténet gazdag forrásai. Az első periódusban azonban — jegyzi meg a szerző — a hivatásos történetírók nemigen foglalkoztak az adott problémakörrel.

Az 1930-as évek közepétől az 50-es évek kezdetéig terjedő második szakaszt elsősorban az anyaggyűjtés s emellett egyes művek publikálása jellemzi. A kultúrforradalom történetének átfogó feldolgozását azonban a személyi kultuszból fakadó, a történetírás egésére jellemző okok egész sora akadályozta.

A harmadik szakasz az 1953—1956-os években a történettudomány teljes értékű fejlődését lehetővé tevő feltételek létrejöttével vette kezdetét. Az SzKP XX. kongresszusát követően jelentősen bővült a kulturális fejlődés történetének tanulmányozásához szükséges forrás-bázis. Elsőrendű jelentőséggel bírt e tekintetben Lenin cikkeinek, beszédeinek s egyéb dokumentumainak gyűjteményes kiadása, a pártkongresszusok és konferenciák, valamint az össz-szövetségi szovjet-kongresszusok gyorsírással jegyzőkönyveinek ismételt megjelenítése, az annak idején alaptalanul megvádolt neves szovjet államférfiak műveinek újabb közzététele.

Az SzKP XX. kongresszusa után Lenin szerepének tanulmányozása a kultúrforradalom történetében a történetírás központi témája lett. Születésének 90. évfordulója alkalmából jelent meg I. Szmirnov monográfiája: „Lenin és a szovjet kultúra. V. I. Lenin államfői tevékenysége a kulturális fejlődés terén. (1917 október — 1918 nyara)”, a Moszkvai Allami Egyetem által megjelentetett „Lenin forradalmi és államfői tevékenységének történetéből” c. gyűjteményes kötet, és még sok Lenin ez irányú tevékenységét tárgyaló egyéb munka.

Azonban — jegyzi meg a szerző — ezek a művek csak kezdetet jelentenek a Lenin által a szovjet kultúra terén kifejtett tevékenység vizsgálatában. A szovjet történészekre vár az a feladat, hogy monográfiák egész sora segítségével teljes egészében feltárják a „Lenin és a szovjet kultúra” c. témát.

A vizsgálat tárgyát képező periódusban a Szovjetunió kulturális fejlődésével foglalkozó történetírás számos módszertani elvvel gazdagodott. Ezek legfontosabbja a kultúrforradalom történeti periodizációjára vonatkozik. Még nem is olyan régen a történeti irodalomban Sztálinnak az a dogmatikus megállapítása uralkodott, hogy a XVII. és a XVIII. pártkongresszus közötti periódus képezte a kulturális forradalom idejét. A kulturális forradalom időhatárainak ez a leszűkítése azt a határozott tendenciát rejtette magában, amely a kulturális forradalom irányításának szerepét személy szerint Sztálinnak tulajdonította, elhallgatva azt a fontos tevékenységet, amelyet a szovjet hatalom első napjaitól kezdve Lenin és a párt a kulturális forradalom megvalósítása érdekében végzett; magát a kulturális építő munkát pedig nem tekintették a szocializmus felépítésére vonatkozóan Lenin által kidolgozott terv szerves alkotó részének.

A történetírásnak a személyi kultusz felszámolása nyomán bekövetkező általános fellendülése, valamint Lenin alkotó hagyatékának széleskörű publikálása révén lehetővé vált a kulturális forradalom Lenin által meghatározott, majd elfeledetté vált programjának ismertetése. E kérdés kutatása terén a Szovjet Tudományos Akadémia levelező tagja, M. Kim játszotta a kezdeményező szerepet, aki elsőként vetette fel a Szovjetunió kulturális fejlesztésével kapcsolatosan Lenin műveinek és beszédeinek helyes értékelését.

A periodizálás problémája — jegyzi meg Zak — nem merül ki a kultúrforradalom kezdeti időpontjának meghatározásával. Meg kell határozni a kultúrforradalom kronológiai kereteit, de általában helyét is a szovjet társadalom történetében. Annak ellenére, hogy az adott kérdéssel kapcsolatosan már számos, helytelen nézetet sikerült felszámolni, még hosszú ideig — egészen az SzKP XXII. kongresszusa által elfogadott programter-

vezet megjelenéséig — a történeti művek csupán a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet idejét tekintették a kulturális forradalom időszakának. Az SzKP programja pontosan meghatározta a kulturális forradalom tartalmát és időhatárait, kiemelve Lenin útmutatását, amely szerint a kulturális forradalom hosszú ideig tartó folyamat, s alkotó része nem csupán a szocializmus, de a kommunizmus építésének is.

A cikk szerzője a továbbiakban megjegyzi: annak ellenére, hogy napjainkban már tisztázottá váltak a Szovjetunió kulturális forradalmának időhatárai, alapvető fejlődési szakaszaival kapcsolatos belső periodizációja még megoldásra vár.

A másik vitás kérdés a kulturális forradalom feladataival, törvényszerűségével és sajátosságaival kapcsolatos. E téren még különböznek a tudományos irodalomban található nézetek.

A szerző utal arra, hogy a kulturális forradalom problematikus kérdéseit haszonnal vitathatnánk meg egy, a történészek, filozófusok, irodalomárok és művészettörténészek részvételével megrendezett tanácskozáson.

Előző írásomban (Századok. 1964. 1—2. sz.) megemlítettem, hogy a „Voproszi Isztorii” hasábjain nem szerepelnek a Szovjetunió külpolitikájának kérdései. A folyóirat 1964. évi számaiban azonban már néhány — az adott problémakörrel foglalkozó — cikket találhatunk. Legérdekesebb közülük *V. Iszraelján*: „A békés együttélés lenini politikája, a Szovjetunió és a kapitalista országok közötti diplomáciai kapcsolatok normalizálása” c. cikke (1964. 10. sz.).

A szerző ezúttal azokat az alapvető okokat törekedett feltárni, amelyek a Szovjetunió és a kapitalista világ közötti viszony rendezését eredményezték.

A cikk bevezető részében Iszraelján utal arra, hogy a kapitalista országokhoz fűződő kapcsolatok normalizálása a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után a szovjet állam külpolitikájának egyik központi feladata volt. A Szovjetunió megalakulásának idejére, 1922 decemberére már 12 állam rendelkezett diplomáciai képvisellel Moszkvában: Afganisztán, Németország, Irán, Törökország, Lengyelország, Finnország, Lettország, Litvánia, Észtország, Mongólia, Buhara és Horezm. Ezenkívül több államnak volt féldiplomáciai jellegű hivatalos képviselője, így Norvégiának, Ausztriának, Csehszlovákiának, Angliának, Olaszországnak stb.

A szerző kifejti, hogy a Szovjetunió és több külföldi állam között a diplomáciai kapcsolatok 1920—22-beli normalizálásának jelentősége elsősorban abban állt, hogy a szomszédos országok kormányaival folytatott tárgyalások során rendezésre kerültek a rendkívül bonyolult területi és egyéb vitás kérdések. Ezzel súlyos csapás érte a nyugati imperialista államokat, amelyek a Szovjetunió elleni harcra szándékozták felhasználni ezen országok burzsoá kormányait.

Ez a lenini békés együttélési politika nagy sikere volt. A diplomáciai kapcsolatok rendezése ezen időszakának (1920—22) jelentősége abban is állt, hogy ekkor hehezödött szilárd alapokra a diplomáciai viszony a szovjet köztársaság és a vezető kapitalista államok egyike, Németország között.

A Szovjetunió és a kapitalista országok közötti viszony normalizálásában a következő szakaszt 1924—25-re teszi Iszraelján. Ebben az időben ismerte el a Szovjetuniót Anglia, Olaszország, Ausztria, Görögország, Norvégia, Svédország, Kína, Dánia, Mexikó, Franciaország és Japán. Valamivel később normalizálódott a viszony Uruguayval, Szaud-Arábiával és Jemennel. E periódus jelentősége elsősorban abban foglalható össze, hogy a vezető kapitalista országok többsége kénytelen volt feladni az „el nem ismerés” politikáját. A kapcsolatok rendezése az európai államok többségével elősegítette a Szovjetunió aktív részvételét a világpolitikában, a világ különböző országaihoz fűződő gazdasági és politikai kapcsolatok fejlesztését. Az 1924—25 évi tárgyalások során a szovjet kormánynak sikerült végérvényesen elhárítania a legnagyobb kapitalista államoknak a cári adósságokkal és az ipar szovjetunióbeli államosításával kapcsolatos megalapozatlan igényeit és költsönös kompromisszumok alapján egy sor fontos megállapodást kötni velük.

A 30-as évek derekán a Szovjetunió „el nem ismerésének” politikája teljes és végleges vereséget szenvedett. Tizenhat esztendei makacs tartózkodás után az USA kormánya — több tényező hatására — kénytelen volt felülvizsgálni a Szovjetunióval kapcsolatos politikáját, és 1933-ban rendezni a szovjet—amerikai kapcsolatokat. Ez a tény a Szovjetunió és a kapitalista országok újabb csoportja közti viszony rendezését eredményezte: 1933-ban az USA-val és Spanyolországgal, 1934-ben Albániával, Bulgáriával, Magyarországgal és Romániával, Csehszlovákiával, 1935-ben Columbiával, Belgiummal és Luxemburggal. Ilyen módon a Szovjetunió és a kapitalista országok közötti viszony normalizálási folyamata a 30-as évek közepére befejeződött. A Szovjetunió nemzetközi jogi elismerést nyert a világ államainak többsége részéről és meghívták a Népszövetségbe.

A szerző a továbbiakban áttér azoknak az okoknak és tényezőknak elemzésére, amelyek a szovjetellenes "el nem ismerési" politika teljes kudarcát eredményezték, kényszerítve a burzsoá kormányokat, hogy lemondjanak a politikájukról. A szerző megjegyzi, hogy V. I. Lenin jóval az 1924–25-ben bekövetkezett „elismerési periódus” előtt bizonyos volt abban, hogy a nemzetközi kapcsolatok fejlődésének törvényszerűségei elvezetnek az „el nem ismerés” imperialista politikájának csődjéhez.

Az objektív gazdasági szükségszerűség kényszerítette a burzsoá kormányokat arra, hogy tárgyalásokba bocsátkozzanak a Szovjetunióval. Ez volt a legfontosabb oka — Iszrealján véleménye szerint — a Szovjetunió és a kapitalista országok közötti diplomáciai viszony rendezésének. A kapitalizmus általános válságának viszonyai között a piac- és nyersanyaglelőhely-probléma rendkívül éles jelleget öltött. Az Oroszország és a kapitalista államok közötti hagyományos gazdasági kapcsolatok felborulása rendkívül negatívan hatott ez utóbbi országok gazdasági életére. A Szovjetunióval szembeni kereskedelmi bojkott káros következményei különösen szembetűnően jelentkeztek a gazdasági válság éveiben, amikor a végsőkig kiéleződtek a kapitalista rendszer ellentmondásai. Nem véletlen, hogy a Szovjetunió 1924–25-beli, valamint 1933–35-beli elismerését megelőzték az 1920–22, valamint az 1929–32 évi gazdasági válságok. A burzsoá államférfiak mind szélesebb köre számára vált nyilvánvalóvá a Szovjetunióhoz fűződő gazdasági kapcsolatok helyreállításának és fejlesztésének szükségessége. Az üzleti körök képviselői, vállalkozók, kereskedők, mind gyakrabban és kitartóbban követelték kormányaiktól a Szovjetunióval szembeni irreális „el nem ismerési”-politika felülvizsgálatát. A szerző számos — erről tanúskodó — dokumentumot idéz.

A Szovjetunió és a kapitalista országok közötti diplomáciai viszony rendezését kiváltó másik fontos tényező a Szovjetunió egyre növekvő szerepe volt a nemzetközi életben. A Szovjetunió hatalmas sikereket ért el gazdasági élete és fegyveres erői fejlesztése terén, így a világ egyik vezető hatalmává vált. Nem egy burzsoá kormány kezdte megérteni, hogy a Szovjetunió „el nem ismerés”-e régi politikájának a folytatásával saját magának okozhat kárt. Ez volt a magyarázata tehát annak, hogy a külpolitikai megfontolások is komoly helyet kezdtek elfoglalni a kapitalista országok és a Szovjetunió közötti diplomáciai viszony rendezését kiváltó okok sorában.

A Szovjetunió harca a békéért és a nemzetközi biztonságért általános elismerést aratott. A Szovjetunió fontos cróvé vált a háború kitérése ellen folytatott harcban. Anglia, Franciaország és más kapitalista országok kormányai érdekeltek voltak a status quo fenntartásában, és ezért igyekeztek politikai kapcsolatokat létesíteni a Szovjetunióval, majd fejleszteni is azokat. Ezenkívül valamennyi kapitalista ország abban reménykedett, hogy a diplomáciai kapcsolatok rendezését a Szovjetunióval saját politikája érdekében használhatja fel.

Az egyik döntő tényező, amely a Szovjetunióhoz fűződő kapcsolatok normalizálására készítette például az USA-t, a távolkeleti japán—amerikai ellentétek kiéleződése volt a 30-as évek elején. A szerző idézi C. Hull amerikai külügyminiszter nyilatkozatát arról, hogy az USA és a Szovjetunió közötti diplomáciai viszony felvétele hivatott megoldani az amerikai külpolitika egyik legfontosabb feladatát, „megakadályozni Japánt abban, hogy elfoglalja a legfőbb pozíciókat az egész Távol-Keleten”, továbbá hatásos nyomást gyakorolni e kapcsolatok révén Japánra.

A Szovjetunió és a kapitalista államok közötti viszony normalizálását elősegítő fontos tényezőként említi meg Iszraelján a kapitalista országok népeinek széleskörű s évről-évre növekvő mozgalmát baráti viszony kiépítésére érdekében a Szovjetunióval. E mozgalomban a kommunista pártok által vezetett munkásosztály játszott a legaktívabb szerepet.

A szovjet külpolitika problematikájával foglalkozik *I. Kirilin* cikke: „A Szovjetunió külpolitikája a nagy évtizedben” (1964/9. sz.), melyben a szerző ismerteti a szovjet állam külpolitikai tevékenységét az 1953–1963 közötti időszakban. A szerző a konkrét feladatok tartalma és megoldásuknak a Szovjetunió belső és nemzetközi helyzetéből eredő módjai alapján két szakaszra osztja az évtizedet.

Az első periódus 1953–58, vagyis az az időszak, amikor a Szovjetunióban megvalósult a szocialista társadalom felépítése, a népi demokratikus országokban befejezéshez közeledett a szocializmus alapjainak lerakása, a gyarmati függő országokban pedig széles körben kibontakozott a nemzeti-felszabadító mozgalom.

A szerző utal arra, hogy az 1953–58-as években a szovjet külpolitika főfeladata abban állt, hogy megőrizze és megszilárdítsa a békét, megszüntesse a nemzetközi feszültséget, és ezzel egyidejűleg kedvező feltételeket teremtsen a szocialista társadalom építésének befejezése, a kommunizmushoz való fokozatos átmenet érdekében a Szovjetunióban.

A szovjet külpolitika fejlődésének második szakasza az 1959. évvel kezdődik,

amikor a szovjet nép hozzáfogott a népgazdaság fejlesztésére irányuló hétéves terv megvalósításához.

Ez új fejlődési szakasznak megfelelő szovjet külpolitika elméleti és gyakorlati kérdései sokoldalú kifejtést nyertek az SzKP XXII. kongresszusa által elfogadott határozatokban és az új programban. A továbbiak során a szerző részletesen foglalkozik az 1953–1963 közötti külpolitika egyes, főbb eredményeivel.

A szovjet ipar és munkásosztály történetének kérdéseivel foglalkoznak: Sz. Gersberg „A szovjet munkásosztály sikerei a munka frontján a nagy évtizedben” (1953–1963), (1964/6 sz.), V. Drobizsev „Az ipar szocialista társadalmasítása a Szovjetunióban” (1964/6. sz.), V. Lelcsuk, „A vegyipar és a népgazdaság fejlődése a Szovjetunióban” (1964/8. sz.), M. Itkin, V. Szelickij, I. Csernomaz „A munkásellenőrzés szovjet historiográfiája” (1964/11. sz.).

A legutolsó cikk, valamint V. Drobizsev írása a Szovjetunió gazdasági életében a szocialista átszervezések első akcióját jelentő — a termelés és az elosztás felett gyakorolt — munkásellenőrzés történetének egyes kérdéseivel foglalkozik.

Sz. Gersberg cikke néhány érdekes statisztikai adatot közöl a Szovjetunió népgazdaságában foglalkoztatott munkások és alkalmazottak számának alakulásáról 1953–1963 között. Így pl. 1952-ben 42,2 millió volt a munkások és alkalmazottak száma, 1962-ben pedig 68,3 millió fő.

A munkásosztály sorainak megnövekedése döntő befolyást gyakorolt a szovjet társadalom osztályszerkezetének változására is. 1962-ben a Szovjetunió össznépességén belül a munkások, alkalmazottak, valamint nem dolgozó családtagjaik aránya elérte a 73,6%-ot, szemben az 1913-beli 17%-kal s az 1928-beli 17,6%-kal.

A szerző utal a munkásosztály soráiban végbement jelentős minőségi változásokra is. A műszaki fejlődés s a kulturális forradalom új eredményei következtében számottevően emelkedett a munkások kulturális és műszaki színvonala. Így pl. 1963 elején a munkások 42%-a rendelkezett közép-, főiskolai vagy befejezetlen főiskolai végzettséggel.

A folyóirat hasábjain találkozhatunk a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó cikkekkal is. Ide sorolhatók N. Manszvetov írásai: „A nemzetek közeledése és a szovjet népek internacionalista közösségének kialakulása” (1964. 5. sz.) és V. Krutalevics írása: „A Bjelorusz SzSzk megalakulásának történetéhez” (1964/7. sz.).

A szovjet korszak történetéről szóló cikkeket áttekintve megállapítható, hogy azok zömükben nagy érdeklődésre tarthatnak számot, új anyagokra épülnek, és olyan problémákat tárnak fel, amelyek eddig még egyáltalán nem vagy csak kevésbé lettek megvilágítva a történeti irodalomban.

A TÖRTÉNELMI TÁRSULAT ÉS A SZÁZADOK MŰLTJÁBÓL

Tilkovszky Loránt:

Kísérlet történelmi társulat alapítására 1845-ben

A Magyar Történelmi Társulat küszöbönálló centennáriuma alkalmából fel kívánjuk eleveníteni a magyar történettudomány e nagymúltú társadalmi szervezete — és folyóirata, a Századok — történetének egy-egy fontosabb vagy érdekesebb részletét, felidézve az idevonatkozó, eddig ismeretlen vagy kevésbé ismert forrásokat. Ezúttal a Társulat előzményeinek történetéből, mint a legjelentősebbet, a reformkori alapítási kísérlet kérdését ragadjuk ki, és bemutatjuk annak két fennmaradt dokumentumát: az alapszabálytervezetet (I.) és az annak megvitatására folytatólagosan tartott ülések jegyzőkönyvét (II.).

A történelmi társulat alapítását célzó 1845. évi kísérletről megemlékezett a félszázados jubileum alkalmával készült történeti áttekintés is,¹ a rendelkezésre álló egyetlen forrás, a kinyomtatott alapszabálytervezet alapján, amely nagyobb tudományos könyvtárainkban egy-egy példányban megtalálható. Az alapszabálytervezet bevezető része adott ugyan némi eligazítást az előzményekre s a már kezdetben felmerült problémákra vonatkozóan, s megnevezte az előkészítő tárgyalások elnökének és jegyzőjének személyét is; az általános és részletes alapszabályok pontjai is sok mindent elárultak a kitűzött célokról, követendő módszerekről, az elképzelt szervezeti felépítésről és társulati mechanizmusról. Mindezek ellenére egyedül ezen alapszabálytervezet alapján nem volt lehetséges a történelmi társulat alapítására irányult kísérlet megfelelő elhelyezése a kor élénk egyesületi mozgalmi közt és politikai atmoszférájában, s az ideiglenes elnök és jegyző személyén túl az is teljesen homályban maradt, hogy kik voltak azok, akik e társulat létrehozását szükségesnek tartották, s annak megalapításán fáradoztak. Ráadásul e munkában az alapszabálytervezet ismertetése oly kivonatossan történt, hogy ily módon annak tudománytörténeti érdekessége csak nyomokban érzékelhető.

A reformkori történelmi társulat alapítási kísérletre vonatkozóan 1918 óta stagnáló szűkös ismereteinket egyszerűen kiszélesítheti és az egész kérdést új, teljesebb megvilágításba helyezheti az alapszabálytervezet megvitatására folytatólagosan tartott ülések jegyzőkönyve. Ez a 6 folio terjedelmű kézirat az Országos Levéltár ún. Széchenyi István gyűjteményében található, a Bártfai Szabó László által Széchenyi István és kora vonatkozásában évtizedek munkájával összehordott, ismeretlen provenienciájú legkülönbözőbb iratok között.³ A jegyzőkönyv tartozéka a 7. folion levő véleményezés egy, az elő-

¹ *Lukinich Imre*: A Magyar Történelmi Társulat története. 1867—1917. Bpest. 1918. 11—15. l.

² A Magyar Történelmi Társulatnak tervezett alapszabályai. Pesten, 1845.

³ Országos Levéltár, P. szekció 626. 10. csomó. 640—645. folio.

készítés stádiumában levő társulat által is már kitűzött pályatételre beérkezett dolgozatról.⁴

Eddigi ismereteinkhez képest már az is újdonság, hogy az alapszabálytervezet kidolgozását elrendelő, s azt egy választmányra bízó 1845. május 9-i tanácskozás után — melynek jegyzőkönyve sajnos nem ismeretes — még három alkalommal (május 30-án, 31-én és június 18-án) összejöttek a társulat megalakításának szorgalmazói, hogy pontról-pontra megvitassák a száz példányban kinyomatott és az érdekelteknek előzetes tanulmányozásra megküldött alapszabálytervezetet, s meglepetés az is, hogy a tényleges megalakulásig el sem jutott társulat már pályatételt tűzött ki és pályamunkát bíráltatott el. A jegyzőkönyv — minden szűkszavúsága ellenére is — újabb fontos adalékokat szolgáltat az alapszabálytervezet bevezetőjében is már jelzett problémákhoz, s a tervezet egyes pontjain végrehajtott módosítások is lehetőséget nyújtanak néhány következtetés levonására. A jegyzőkönyv legnagyobb értéke azonban az, hogy névszerint megörökítette az egyes ülések résztvevőit!

A május 30-i ülésnek 19, a következőnapinak 16 résztvevője volt; június 18-án már csak 9-en voltak jelen,⁵ s közülük is ketten sértődötten kivonultak hamarosan a tanácskozásból. A jelenléti szám júniusi nagymérvű megfogyatkozása már magában véve is az alapítás ügyének kátyúba kerülésére utal. Összesen 22 személy neve szerepel az alapszabálytervezet megvitatásával foglalkozó három ülés jelenlevőiként; közülük 7-en részt vettek mindhárom ülésen (Kiss Ferenc, Kiss Károly, Luczenbacher János, Vargay Károly, Vállas Antal, Walther László, Wargha István); 8-an csak a május végi két ülésen voltak jelen (Bártfay László, Császár Ferenc, Fényes Elek, Jerney János, Kovacsóczy Mihály, Kubinyi Ágoston, Rosthy Zsigmond, Zsoldos Ignác), 7-en pedig csak egy alkalommal vettek részt (május 30-án: Balogh Pál, Haeufler József, Körmöczy Imre, Nendtvich Károly; május 31-én Sztrókay Antal; június 18-án Csanády Ferenc, Kossalkó János). Az alapítási kísérletben résztvevők kétharmada tagja volt az akkoriban inkább Magyar Tudós Társaság néven emlegetett Magyar Tudományos Akadémiának (Balogh, Bártfay, Császár, Fényes, Jerney, Kiss Ferenc, Kiss Károly, Kubinyi, Luczenbacher, Nendtvich, Sztrókay, Vállas, Walther, Wargha, Zsoldos). Egyesek a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Egyesületében, illetve a Magyar Természet-tudományi Társulatban kifejtett tevékenységükről (Balogh, Kubinyi, Luczenbacher, Nendtvich), mások az Iparegyesületben vagy a Magyar Gazdasági Egyesületben folytatott munkájukról voltak ismeretesek (Csanády, Fényes, Vállas, Wargha).

Mint az alapszabálytervezet jól tükrözi, a társulat alapításáról tanács-

⁴ A kézírás azonossága alapján feltehetőleg a jegyzőkönyveket vezető Luczenbacher Jánostól származó véleményezés a jelíges pályamű előttiünk ismeretlen szerzőjének felületességét az Anonymus-kérdésben oly gyakran tapasztalható korabeli nemzeti elfogultságtól mentes ítélettel állapítja meg: „Tekintetes Társaság! Micsoda hitelessége van Béla nevetlen jegyzőjének a görög írókra nézve, melyek bizonyos tévedései, miben vádoltatik helytelenül? E három részből álló kérdésre beküldött „Vexa tantum natura” jelmondatú felelet mindenek előtt a bársony palotában született Constantin görög császár hitelességét igyekszik lerontani, és Anonymust magából merített belső erősségeivel védeni; felelő az egész Anonymushan csak egyetlenegy tévedést talált, de annál több vádolóira akadt. Az egész felelet futólag kiállított 16 lapra terjedő dolgozat, mely közel sem jár a kérdés megfjtéséhez, és azt sem jutalomra sem kiadásra nem ajánlhatom.”

⁵ A jegyzőkönyv — az elnököt is beleértve — csupán 8 nevet sorol fel; a jegyzőkönyvet vezető Luczenbacher ezúttal a maga nevét nyilván elmulasztotta a jelenlevők névsorába iktatni.

kozók lényegében három csoportot képeztek, aszerint, hogy a történelem, régészet vagy a statisztika kérdéseivel kívántak inkább foglalkozni. A „történetvizsgálók” közé a legtöbb joggal az őstörténész Jerney Jánost,⁶ a hadtörténész Kiss Károlyt,⁷ az egyháztörténész Körmöczy Imrét,⁸ a történetírási elvi és módszertani kérdéseivel is foglalkozó lapszerkesztő Kovacsóczy Mihályt⁹, a levéltáros Walther Lászlót számíthatjuk.¹⁰ De nyilván ide kívánt tartozni az irodalmi szalónjáról ismert Bártfay László,¹¹ a történelmi cikkeket is író jogász Császár Ferenc s az ugyancsak jogász Kossalkó János, Sztróka Antal. A „régiségtan kedvelői” közé kell viszont számítanunk Kubinyi Ágostont, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatóját,¹² Luczenbacher Jánost, a Magyar Tudományos Akadémia éremgyűjteményének őrét,¹³ az ugyancsak neves „régiségbúvár és éremtanász” Kiss Ferencet,¹⁴ a középkori régészettel, művészettörténettel, történeti topográfiával foglalkozó pesti német polgár Haeufler Józsefet; a római-kori és középkori régészeti kutatások iránt érdeklődő jogász Rosthy Zsigmondot. A harmadik csoportot, a statisztika híveinek táborát elsősorban Fényes Elek¹⁵ igyekezett megszervezni, nyilván főleg az Iparegyesületben vele együtt dolgozó Vállas Antalra,¹⁶ Wargha Istvánra,¹⁷ Csanády Ferenc-re,¹⁸ de a jogász Zsoldos Ignácra is támaszkodva, akit ugyancsak az „országállapot-tan” érdekelt leginkább. A jegyzőkönyv szerint az alapítandó társulaton belül egy statisztikai osztály létesítését Walther László mellett Vargay Károly támadta a legelkeseredettebben. Kilétéről sajnos semmi közelebbit nem tudunk kideríteni. Ami pedig a két orvos és természetbúvár, almási Balogh Pál és Nendtvich Károly részvételét illeti a történelmi társulat alakítását célzó kísérletben, az elsősorban a korabeli magyarországi egyesületi mozgalmakban betöltött kezdeményező szerepükkel, valamint a létesítendő társulat általuk is méltányolt fontosságával volt összefüggésben.

⁶ Jerney épp a megelőző napokban, 1845. április 23-án érkezett haza „a magyar nemzet ázsiai maradéka, lakhelyei, s emlékei kinyomozása végett” tett utazásáról.

⁷ Katonatiszt kapitányi rangban; 1825 óta jelentek meg tanulmányai a török elleni harcok egy-egy csatájáról, illetve a francia köztársaság hadieseményeiről.

⁸ Konzervatív szellemű katolikus egyháztörténész; 1845—52 közt négy kötetben jelent meg „A keresztény hit s egyház történeti kifejlése” című műve.

⁹ A szerkesztésében megjelenő Literatúrai Lapok 1841-ben közölte „Nézetek a historiographia körül” című cikkét. Szívesen írt történeti elbeszéléseket, Kinizsiről, Dózsáról, Martinuzziról stb. — Feltehető, hogy a létesítendő történelmi társulat folyóiratára vonatkozóan esetleg Kovacsóczyval és lapjával kapcsolatosan bizonyos elgondolások lehettek.

¹⁰ A gróf Károlyi-nemzetség levéltárosa. Kisebb történelmi cikkei, közleményei jelentek meg 1828 óta különböző lapokban, folyóiratokban.

¹¹ Gróf Károlyi György titkára és központi ügyésze. A Kisfaludy-társaság alapító tagja. Heraldikai, jogi, történelmi dolgozatai, szépirodalmi írásai ismeretesek.

¹² Természettudományos képzettsége történeti, régészeti tanulmányokkal egészült ki. Elsősorban tudományos szervező tevékenységet fejtett ki.

¹³ „Pénztudományi” munkái jelentek meg 1841-ben, 1843-ban. (Nevét 1848-ban Érdy-re változtatta.)

¹⁴ Tudományos dolgozatai 1838 óta jelentek meg; 1843-ban például a magyarországi hun emlékekről. 1844-ben egy németnyelvű éremtani műve jelent meg.

¹⁵ 1836 óta jelentek meg az ország állapotát felmérő statisztikai munkái. 1843 óta a Magyar Gazdasági Egyesület előadója; az Iparegyesület tevékenységének egyik legaktívabb tényezője.

¹⁶ Fizikus, kémikus, matematikus. 1837—38-ban Fényes Elekkel együtt szerkesztette az Ismertetőt. Most az Iparegyesület egyik „oszlopa”; Hetilapjának szerkesztője. 1845-ben jelent meg „Új kézi és iskolai atlasz”-a, „statisztikai jegyzetekkel megtoldva”.

¹⁷ A Hetilap munkatársa.

¹⁸ Az Iparegyesület jegyzője.

A reformkori egyesületi mozgalmak történeti összefüggéseinek felvázolása szükséges ahhoz, hogy az 1845. évi történelmi társulat alapítási kísérlet lényege, körülményei, ellentmondásai világosak legyenek. A polgári fejlődés irányában való megindulás és haladás egyre jobban felismert szükséglete mindenekelőtt a „hasznos” tudományok, vagyis az iparilag, mezőgazdaságilag alkalmazható természettudományok hazai megteremtését és kifejlesztését, s az ilyentermészetű „hasznos ismeretek” minél szélesebb körben való elterjesztését igényelte. Az almási Balogh Pál által angol mintára indítványozott Hasznos Ismereteket Terjesztő Társaság létesítése fölött 1841 tavaszán folytatott hírlapi vita tanúsága szerint azonban a természettudományos ismeretek iránti lelkesedés nem csökkentette az általános műveltség egyéb összetevőinek, így a történelmi ismereteknek becsét, s amikor az egységes ismeretterjesztő társulat helyett a „műiparos osztály” tudományos ismeretekkel való segítésére az Iparegyesület jött létre, a mezőgazdaság hasonló támogatása pedig a Magyar Gazdasági Egyesület ismeretterjesztő szakosztályának feladatává tétetett, ezek népszerű tudományos előadásai és kiadványaik sorába tervszerűen iktattak be történelmieket is. A nehézség abban mutatkozott, hogy e feladatok ellátására nem voltak megfelelő történész szakemberek; az Iparegyesület és Gazdasági Egyesület részéről a történelmi társulat alapítása iránt később megnyilvánult határozott érdeklődés egyik nem lényegtelen indítéka kétségkívül éppen az, hogy a történelmi társulatra támaszkodva végre elháríthassák ezirányú munkájuk tartós akadályát.¹⁹ A természettudományos ismeretek szóbeli és írásos terjesztésének is a szakemberek hiánya volt egyik legnagyobb gátja, amelyen a már 1841 tavaszán létrehozott Magyar Természettudományi Társulat volt hivatott enyhíteni.²⁰ Ugyancsak ekkor jött létre — német mintát követve — a természettudományok népszerűsítésére és az ország természeti kincseinek megismertetésére a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Egyesülete. Bármily különösnek tűnik, ennek tevékenysége döntő szerepet játszott az 1845-ös történelmi társulat alapítási kísérlet feltételeinek megteremtésében.

A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Egyesülete a Pesten történt 1841. évi megalakulás után évenkénti nagygyűléseit céltudatosan az ország más-más vidékén (1842-ben Besztercebányán, 1843-ban Temesvárott, 1844-ben Kolozsvárott) rendezte meg. Ezek a vándorgyűlések egy csapásra rendkívül népszerűek lettek: az ország minden tájáról egybeseregglő „természetvizsgálók” megismerkedhettek egymással és közelebbről megismerhették az ország különböző tájait. A cél az volt, hogy a vendéglátók szerepét betöltő helyi természetvizsgálók szűkebb hazájuk természeti kincseivel (pl. ércelőfordulásokkal, növényfélésegekkel, gyógyvizekkel stb.) ismertessék meg a vándorgyűlés résztvevőit, s azok egyrészt adjanak tudományos segítséget annak elbírlásához, hogy e különféle természeti kincsek az ipari, mezőgazdasági, gyógyászati stb. hasznosítás szempontjából milyen értéket képviselnek, másrészt vigyék hírért ezeknek a kiaknázásra, hasznosításra érdemes természeti kincseknek, mert csak így kelthető fel irántuk országosan is a figyelem. Az ország természeti kincsei tervbevetett, a vándorgyűlések segítségével évről évre fokozatosan előrehaladó felmérésének azonban éppen a hasznosíthatóság szempontjából kifolyólag szükségképpen ki kellett egészülnie a termelőerők adott állapota

¹⁹ Hetilap, 1845. évf. 11. sz. 174. hasáb; 21. sz. 336. hasáb („Egyesületi mozgalmak” c. rovat).

²⁰ *Tilkovszky Loránt: A Természettudományi Társulat megalakulásának társadalmi jelentősége. Természettudományi Közöny, 1958. évf. 1. sz. 1—4. l.*

és az uralkodó termelési viszonyok tudományos igényű, számszerű vizsgálattal, felméréssel. Természetes tehát, hogy a vándorgyűlések programjában a természettudományos témák mellett nagy szerepet játszottak a vidék népességi problémáival, a lakosság társadalmi megoszlásával és jogi helyzetével, megélhetési és műveltségi viszonyaival foglalkozó, a mezőgazdasági és ipari üzemek, a kereskedelem és közlekedés, vendégforgalom stb. adatainak összegyűjtését célzó statisztikai dolgozatok, előadások.

De a vándorgyűlések házigazdái soha és sehol nem mulasztották el azt sem, hogy vendégeiket városuk, megyéjük, tájegységük történelmi múltjáról ne tájékoztassák. Így már kezdettől fogva beletartoztak az orvosok és természetvizsgálók vándorgyűléseinek többnapos programjaiba a természettudományi és statisztikai előadások mellett a történelmi és régészeti előadások is; a tanulmányi kirándulások nemcsak a környék valamely bányája, hutája, manufaktúrája, uradalma, hanem egy-egy műemlék, történelmi nevezetességű hely megtekintését is szolgálták; a vándorgyűlések alkalmából a helyi gyűjtők nemcsak a vidék flóráját, faunáját, ásványait mutatták be kis kiállításokon, nemcsak a helyi műipar készítményeivel vagy a mezőgazdaság legszebb terményeivel büszkélkedtek, hanem kiállították szűkebb hazájuk érdekesebb régészeti leleteit, történelmi emlékeit is. Ezek a történelmi és régészeti tárgyú előadások, kiállítások, tanulmányi kirándulások igen hatásosan vezettek arra a felismerésre, hogy a magyar orvosok és természetvizsgálók különben is az adott korban és viszonyok közt nemzeti törekvésektől mélyen áthatott buzgalma Magyarországra és Erdély természeti javainak felmérésére és nemzeti közkinccsétételére kiterjesztendő a történelmi múlt szétszórta, feledésbe merült, föld mélyén lappangó, vagy kallódásnak kitett emlékei számbavételére, feltárására, összegyűjtésére is.

A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Egyesülete, amelynek vándorgyűlésein oly általános érdeklődéssel találkoztak a történelmi, régészeti, statisztikai témák, jellegénél fogva szervezetileg mégsem adhatott kereteket a tudományok műveléséhez. Még leginkább a régészeti kutatómunkát tartották összekapcsolhatónak a geológiai kutató és feltáró munkával, s a régészeti leletek kémiai vizsgálatától vártak nemcsak a régészet, hanem a természettudományok számára is értékes eredményeket. Így hát a Besztercebányán tartott 1842. évi nagygyűlés határozata alapján, amely helyeselte az egyesület tevékenységének a régészeti kérdésekre való kiterjesztését, a Kolozsvárott tartott nagygyűlés a régészetet most már „név szerint is véve föl munkakörébe”, — a fizikával, csillagászzal és geológiával közös szakosztályban egyesítette azt! Ez a „megoldás”, amely az orvosok és természetvizsgálók egy részénél, így Bugát Pálnál, heves ellenzésre talált, mert az egyesület természettudományos jellegének megsértését látták benne, a „régiségtan kedvelőit” azért nem elégíthette ki, mert a régészet sajátos igényeit egyoldalúan természettudományos szempontoknak rendelte alá. Egyre inkább utat tört magának egy önálló régészeti társulat alapításának gondolata, amelyet főként Kubinyi Ágoston, a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Egyesületének alelnöke, a Magyar Természettudományi Társulat elnöke, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója karolt fel.²¹

²¹ Az előadottak forrásául a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Munkálatai címmel évente kiadott kötetek anyaga szolgált; főleg az 1846-ban megjelent kötetből *Halász Gejza*: Az eddigi magyar természetvizsgálói gyűlések történetei és hasznai című összefoglalása.

Ezzel párhuzamosan az írásos történeti emlékek összegyűjtésének és közkinccsé tételének gondolatával foglalkozók báró Mednyánszky Alajos körül tömörültek. Mednyánszky németnyelvű cikkeket írt a magyar történelem köréből a Hormayr-féle történeti zsebkönyv évfolyamaiba; majd a Tudományos Gyűjteményben jelentek meg „történeti s országismertető” dolgozatai, de elsősorban mint nagy kéziratgyűjtő volt hírneves. Az a történelmi társulat, amelyet alapítani szándékozott, az írásos történelmi emlékek eddig esetlegesen és magánjelleggel folyt gyűjtését szélesebb bázisra kívánta helyezni. Átfogóbbá, rendszeresebbé, tervszerűbbé, s mindezzel egyben eredményesebbé szeretne volna tenni.²² Ebben a törekvésben méltán vallhatta elődjének Kovachich Márton György több mint fél évszázaddal korábbi híres „Institutum”-át.²³

Mednyánszky 1844 nyarán bekövetkezett halála után a tárgyi és írásos emlékek gyűjtésének ügyét egyre inkább összekapcsolták, s közös bázisul a Kubinyi Agoston vezetése alatt álló Magyar Nemzeti Múzeumnak — a létesítendő társulat munkálkodása által tovább gyarapítandó — régészeti, történeti gyűjteményeit tekintették. A társulatra vonatkozó elképzelések, amelyek Magyarország és Erdély uniója követelésének jegyében és a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Egyesületének 1844. évi kolozsvári nagygyűlése alkalmával létesített kapcsolatokra építve — de bizonyára a Kovachich — Aranka-féle hajdani hasonló célú együttműködés emlékét is ápolva²⁴ — Erdélyt feltétlenül bele akarták vonni annak szervezetébe és tevékenységébe, erdélyi vonatkozásban is egy múzeumi bázisra számítottak. Az 1841—43. évi erdélyi országgyűlésen ugyanis az Erdélyi Múzeum gondolatának megvalósításáról már komoly formában szó esett.²⁵

1845 tavaszán a híradások szerint már egy olyan „Koremlék- s Történetnyomozó Társulat” alapításáról volt szó, amely egyesítené a régészeket és történészeket.²⁶ De a velük való társulás lehetőségét keresték azok is, akik a statisztikai tudomány ügyét kívánták előmozdítani. A társulati tevékenység anyagi alapjainak megteremtése szempontjából mindhárom csoportozat számára kívánatos volt ez az összefogás, bár ezen belül a régész-történész együttes már eleve kritikusan fogadta a statisztikusokkal való együttműködést. Ha talán el is ismerték, hogy a statisztika, vagy mint másként nevezték: „ország-állapot-tan”, minden vonatkozásban a maga történelmi kialakultságában igyekszik felmérni az ország állapotát, a történelmi múlt emlékeit nemzeti lelkesedéssel, de részben konzervatív szellemben búvárlók mégis idegennek érezték ezt a jelen helyzetet felmérő, aktuális problémákat felvető vizsgálódást egy történelmi társulat jellegétől, s zavarta őket az, hogy az adott korban és viszonyok között a statisztika közismerten a liberális irányzat fegyvere volt, művelői a Kossuth befolyása alatt működő Iparegyesület és épp ekkoriban indult lapja, a Hetilap munkatársai voltak. Fényes Elek, Vállas Antal a „koremlék- s történetnyomozást” is határozottan a progresszív erők szolgálatába kívánták állítani. Az Akadémia konzervativizmusát, meglehetősen nyelvi-irodalmi egyoldalúságát és in produktivitását 1844-ben sokak megbotránkozá-

²² Toldy Ferenc Összegyűjtött Munkái. 5. köt. (Pest. 1872) 102—106. l. Gyászbeszéd báró Mednyánszky Alajos felett.

²³ *Lukinich*: i. m. 9—10. l.

²⁴ Uo. 4—9. l.

²⁵ *Kelemen Lajos*: Az Erdélyi Múzeum Egylet múltja, jelene, tárai. Kolozsvár, 1909. 5—6. l. — Valójában csak 1859-ben alakult meg.

²⁶ Jelenkor, 1845. évf. 41. sz. („Budapesti napló” c. rovat).

súra röpiratban támadó, s vele szemben a „független polgári tudóstársaságok” jelentőségét hangsúlyozó Vállas például egy, a történelmi kútfőket feltáró, rendszerező és közrebozsátó történelmi társulat létesítésének gondolata mellett azzal a meggyőződéssel foglalt állást, hogy az elnyomó osztálynak a múltból eredeztetett kiváltságait épp a historia fáklvivilágával lehet elenyésztetni.²⁷

Nem tudjuk, kik vettek részt annak a kilenc tagú választmánynak munkájában, amely 1845 májusában kidolgozta a most már Magyar Történelmi Társulat elnevezéssel javasolt társulat alapszabályainak tervezetét. Az azonban világos, hogy a tervezet kompromisszum eredménye volt; a „jelen állapot” vizsgálatából származható veszélyeket egy, a politikai kérdéseket a társulat köréből eleve kizáró alapszabály-pont volt hivatva elhárítani. Az alapszabály-tervezet vitájának szűkszávú jegyzőkönyve igen heves vitára, az ellentétes felfogások heves összeütközésére utal. Úgy véljük, hogy a május 30-i ülés résztvevőinek névsorában a jegyzőkönyv vezetője által aláhúzással megkülönböztetett 7 személy (Bártfay, Császár, Kiss Ferenc, Kovacsóczy, Körmőczy, Vargay, Walther), valamint a mentalitása és további magatartása ismeretében biztonssággal hozzájuk számítható Kubinyi Ágoston elnök, együtt jelenti azt a 8 szavazatot, amely 11 ellenében a „jelen” statisztikai vizsgálatának a társulat feladatköréből való mellőzését, de ezzel egyúttal a társulatnak a liberális politikai irányzat befolyásától való mentesítését is kívánta elérni. Kisebbségben maradásuk következtében azonban a társulatnak „történetvizsgálati, régiségtani és statistikai” osztályokra épülő szerkezete, és ilyen értelemben tágabb feladatköre helyben hagyatott. A következő napi ülés változatlanul a csekély liberális többség akarata jegyében folytatta az alapszabály-tervezet vitáját: a társulati tagság formáinak egyszerűsítése, a fizetendő összegek mérséklése, a működési mechanizmus tökéletesítése érdekében eszközölt különféle módosítások és összevonások során a politikai kérdések tárgyalását tiltó pontot kihagyták az alapszabályból!

Az eseményeknek nyilván híre terjedt; az óvatosságáról és lojalitásáról ismert Kubinyi egyre késlekedett a következő ülés összehívásával. A kormányzat éppen ebben az időszakban tett lépéseket az irányban, hogy az egyesületek működését szorosabban kézben tartsa; a Magyar Természettudományi Társulat június 7—10-i közgyűlésén, a várható nagyobb anyagi támogatással kecsegtetve, korteskedés indult Scitovszky János pécsi püspök elnökké választására. Kubinyi, az eddigi elnök, engedelmesen átengedte helyét, beérve az alelnökséggel; a Magyar Történelmi Társulat előkészítő tárgyalásainak elnökségéről pedig részint egészségi okokra, részint sokoldalú elfoglaltságára hivatkozva lemondott.²⁸ A június 18-i ülésen már igen megfogyatkozott jelenlevők Kiss Károlyt kérték fel elnöklésre. A statisztikai osztály két elkeseredett ellenzője,

²⁷ *Vállas Antal*: Tudós társaságok körül. Pest, 1844. 11. 1.

²⁸ Ide kívánczik Nendtvich Károly találó jellemzése Kubinyi Ágostonról: „Szokott és egyenetelt biztos úton szeretett jární, minden merész, vagy biztos sikert nem ígérő lépéstől óvakodván. Kubinyi Ágoston azért bajba sohasem keveredett, és élete egész végig simán és minden rázkódtatás nélkül folyt le.” (*Nendtvich Károly*: Kubinyi Ferenc és Ágoston életrajzuk. Értekezések a természettudományok köréből. 7. köt. Bpest. 1876. 18. l.) Nendtvich azonban ugyanitt arra is utal, hogy Kubinyi „a megtiszteltetések és a kitüntetések szerette, sőt ha módjában volt, kereste”. Nem lehetetlen, hogy 1845. évi kitüntetése királyi tanácsosi címmel összefügg a Magyar Természettudományi Társulattal és a Magyar Történelmi Társulattal kapcsolatos, a kormányzat kívánalmait méltányló magatartásával.

Vargay és Walther ezúttal is szót emelt, de eredménytelenül, s ezért elhagyta a tanácskozást, amely az általános alapszabályok vitáját befejezve anélkül oszlott fel, hogy a részletes alapszabályok tárgyalásába belefogott volna.

Ezen az ülésen már kimondatlanul is nyilvánvaló lehetett az ügy bukása, amely a „történetvizsgálók” számára jelentette a legnagyobb veszteséget. A régészek éltek a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Egyesülete meghívásával, és az 1845. augusztus 11–15. közt Pécsen rendezett vándorgyűlésen, átmenetileg lemondva tudományuk önálló ápolásáról, amelyhez a Magyar Történeti Társulat régiségtani osztálya, az alapszabálytervezetből is kitűnően, megfelelő szervezeti keretet biztosított volna, bekapcsolódtak a fizikai, csillagászati, geológiai szakosztály munkálataiba.²⁹ A „statisztikusok” az Ipar-egyesületre és a Hetilapra támaszkodva, az adatokat az ország minden tájáról szervezeten begyűjtve, a következő években sok tekintetben sikerrel megvalósították az „országállapot” azon felmérését, amelyet a Magyar Történeti Társulat statisztikai osztályának kellő részletességgel meghatározott feladatköre is tartalmazott.³⁰ A „történetvizsgálók” azonban teljesen magukra maradtak; az alapszabálytervezetben felsorolt, csak a történészek egybehangolt, céltudatosan irányított kollektív erőfeszítéseivel megközelíthető sokoldalú feladataik elárvultak.

Az 1845. évi történelmi társulat alapítási kísérlet sikertelenségének okát — Lukinich véleményétől eltérően — nem abban látjuk, hogy „a tervezet nagy arányai inkább elriasztólag, mintsem bátorítólag hatottak”.³¹ Az egyes osztályok tervezeteiben éppen hogy azt a lelkesedést látjuk tükröződni, amely egy átfogó, és évtizedek hosszú sorára szóló programot állít össze akkor is, ha az alakulásnál egy-egy ilyen osztályprogram mögött mindössze csak 5–6 pesti történész, régész, illetve statisztikus áll. A tervezett társulat mindhárom osztályának programja egyaránt a körébe tartozónak ítélt feladatok lehető teljességgel történő felmérését tűzte ki láthatólag célul, s ez ellen a viták során nem hangzott el kifogás. Az alapszabálytervezet vitájáról felvett jegyzőkönyvek ugyanakkor világosan megmutatják, hogy akik „az alakulandó társulat célját szűkebb körre szorítani” kívánták, azok nem „a tervezet nagy arányai”, hanem kifejezetten az adott országállapot felmérését célzó statisztikai osztály ellen léptek fel; ezt akarták a Magyar Történeti Társulat szervezetéből a maga egészében kiiktatni. Az elmondottakkal talán sikerült érzékeltetnünk, hogy ebben nem annyira szakmai, mint politikai megmondolások játszottak szerepet. Hiszen ha igaz is, hogy statisztikusok kevesebb indokkal lehetnek egy történelmi társulat részesei, mint történészek és régészek, e három tudományág összefogásával létrejövő társulat mégis egyaránt szolgálhatta volna mindegyikük önálló fejlődését, s emellett a statisztikai osztály tevékenységének „politikus” természete kedvező hatással lehetett volna a múltbaforduló régészek és történészek szemléletmódjának alakulására.

²⁹ Az öccsével ellentétben bátor liberális szellemű és magatartású Kubinyi Ferenc azon törekvése tehát, hogy a régészet önálló szakosztályt képezhessen a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Egyesülete keretében, továbbra is kivülről maradt. A régészeknek a helyzettel való kényszerű megalkuvására jellemző *Wenzel Gusztáv*: „Néhány észrevétel, mennyire fekszik az archaeologia a magyar orvosok és természetvizsgálók gyülekezetének föladatában” c. előadása. (Munkálatok, 1846. évi kötet, 210–212. l.)

³⁰ Vö. *Fényes Elek*: Magyarország leírása. Pest. 1847. *Új*: Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik. Pest. 1851.

³¹ *Lukinich*: i. m. 15. l.

Az 1845. évi történelmi társulat alapítási kísérlet sikertelensége ellenére azonban a részletes alapszabálytervezet nem merült a feledés homályába, nem vesztette el jelentőségét, hanem a maga átfogó programszerűségével később, 1848—49 után is kiindulópontul szolgált a történelmi társulat létrehozását, kiépítését célzó törekvésekben.³²

Függelék

I.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULATNAK TERVEZETT ALAPSZABÁLYAI

*Tiszteld a múltat jelenünkben s tartsd a jövőnek;
Emlékek nélkül nemzetnek híre csak árnyék.*

Kovachich Márton a múlt század végével többféle javaslatot terjesztett elő az oklevelek és más történelmi kiűfők gyűjtése s kiadása iránt, de indítványozott történelmi társulata siker nélkül hangzott el.

A hazai történet mezején sokat fáradozott báró Mednyánszky Alajos szinte tervezett ilyféle társulatot; e jeles férfiú azonban akkor hűnyt el, mikor a vezérlete alatt keletkezendő történelmi társulat szerkezetéről leginkább folytak a tanácskozások.

Most Kubinyi Agoston a magyar nemzeti museum igazgatójának ideigleni elnöklete alatt vétetek ily társulat állítása tanácskozás alá, hol leginkább a társulat célja iránt ágaztak el a vélemények: mások egyedül régiségtani társulatot kívántak alapítani s azt Kubinyi Ferencz indítványa szerint a magyar orvosok és természetvizsgálók hazánk külön részeiben tartatni szokott évenkénti gyűlekezetéhez, mint külön osztályt, akarták kapcsolni, mások szélesebb munkakört javasoltak, mások a keletkezendő társulat hatáskörét hazánk minden oldalú megismertetésére óhajtották kiterjeszteni. És így a társulat alakulását mindenki pártolta ugyan, mivel hazánk ismeretének hiánya napjainkban mind inkább érezhető: ámde a tanácskozást leginkább az alapszabályok tervének nemléte s a teendők kijelelésének hiánya akadályozá.

Mínthogy választmányra bízatek: készítsen oly tervet, mellyből a keletkezendő társulat alapszabályait lehessen bővebb meghányás után meghatározni, s kegyelmes jóváhagyás végett a legfelsőbb helyen bemutatni, elmondja az röviden lezeteit a társulatnak mind általános szerkezetéről, mind egyes osztályainak teendőiről; egyes pontokban előadott észrevételei vázlatul is szolgálhatnak az alapszabályoknak, és könnyű lesz némellyeket akár megváltoztatni, akár bővíteni; némellyeket pedig szorosabb rend végett talán máshova áttenni, vagy épen kihagyni.

Jegyzé: Luczenbacher János.

ÁLTALÁNOS ALAPSZABÁLYOK.

1. A társulat célja Magyarország és Erdél régi, középkori s mostani állapotját megismertetni, mindennemű, főleg hazánkat és tartományait illető iratokat és emlékeket kinyomozni, a nemzetnek megmenteni, tudományos vizsgálat által felderíteni, hazánk jelen állásának megismertetésére szükséges adatokat időről időre összegyűjteni, s mind ezeket nyilvánosság elébe hozni.

2. Munkaköréhez, melly már céljában foglaltatik, tartozik a történetvizsgálat minden segéd-tudományaival, régiségtan egész terjedelmében, és statistica minden ágazataival.

3. Főosztálya kettő: magyarországi és erdéli, amaz Pesten, ez Kolozsvárt tartandó gyűlésekben intézi el munkálatait, mándkettő külön vezeti ugyan jegyzőkönyveit, de mint ugyanazon célra alakult két testvér osztályu egy magyar társulat, közös emlékiratot és időszaki lapot ad ki, s kölcsönös egymásközi közlekedések által tartja fenn a tudományos egységi kapcsolatot.

4. Mind a magyarországi, mind az erdéli főosztály, munkaköréhez képest: történetvizsgálati, régiségtani és statistikai három osztályra szakad.

5. Hogy a társulat mindennemű hazánk ismeretére vonatkozó kiűfők és emlékek nyomozására s kiadására minél több pénzerőt fordíthasson, és honunk jelen állapotjának tökéletes megis-

³² Uo. 16—17., ill. 31. 1.

mertetése végett annak minél több vidékeire utazásokat rendelhessen: külön kivált nagyszerű könyvtárt, vagy osztályos pénz- és régiséggyűjteményt nem kíván alapítani; mi ugyanis a pesti és kolozsvári nemzeti museumok rendeltetése, melyeknek közhasználatu gyűjteményeiből a társulat legtöbb feldolgozandó tárgyat és tudományos segédesszöveget remél. Azért érdekének kívánata szerint, minden tudtára esett nevezetes felfedezésekről és találmányokról, hogy a nemzetnek megmentessenek, az illető museum igazgatóságát értesítendő; a küldemény, ajándok, rendeltetés, csere vagy vétel által begyűlendő érdekes régiségdarabokat pedig, azok megismertetése után, a pesti vagy kolozsvári nemzeti museum kincstermeinek engedi át, egyedül azon kisebb szerű s nagyobb helyet nem kívánó példányokat tartja meg kézi gyűjteményül, melyek a nemzeti museumokban ugyanis feles számúak volnának.

6. A társulat nagyszerű céljainak előmozdítására s bármí akadályok elleni védelmére fensőbb helyzetű s magasb tekintélyű pártfogót választ és kér meg.

7. Nagy kiterjedésű munkaköre miként szellemi, úgy anyagi segéderőket is kíván; kell tehát, hogy hazajúi buzgalma alapítói, ápoló részvényesei, pártoló gyámolítói, ügyszeretettel munkáló tagjai, és telkes tisztviselői legyenek.

8. Alapítói azon nemeslelkű hazafiak, kik a társulat pénzalapjához legalább 200 pgő forint készpénzzel, vagy ugyanannyiról szóló kötelezvény kiadása mellett, ezen mennyiségtől örökösök által is fizetendő száztól ötös kamattal járulnak.

9. Részvényesei azok lesznek, kik holtiglan 5 pgő forintnak évenkénti lefizetésére kötelezik magokat.

10. Gyámolítói akár évenkénti, akár további köteleztetés nélkül egyszeri és pedig tetszésök szerinti fizetéssel adakoznak a társulat elősegítésére.

11. Tagjai olly bel- és külföldi férfiak közül választatnak, kik valamely a társulat munkakörébe tartozó tudományzakban vagy kiadott dolgozataikról ismeretesek, vagy abban tárgyakat gyűjtögetvén, gyakorlati avatottsággal bírnak.

12. Minden belöldi, megválasztását elfogadó tag, ha nem alapító, tartozik a társulat részvényesei sorába állani; mire a külföldiek nem köteleztetnek.

13. A társulat munkálatai az elnök által rendelt osztályok külön gyűléseiben, választmányi gyűlésekben, rendszeren az országos vásár idejére határozott évnegyedes, vagy szükség esetében többször is tartandó közgyűlésekben intéztetnek el.

14. Minden alapító, részvényes és valamelyik osztályba megválasztott tag a társulat közgyűléseiben külön szavazati joggal bír; a gyámolítók azonban csak értesítő, nem eldöntő szavazattal bírnak.

15. Az alapítók és részvényes tagok által közgyűlésben három évre választandó tisztviselő személyzetéhez tartozik: az elnök, alelnök, jegyző, pénztárnok, ügyész és szerkesztő, kik a három osztályból szinte szavazatok többségével megbízott választmánnyal együtt kormányozzák a társulat ügyeit.

16. A társulat és osztályainak belső intézkedései köz- és osztálygyűlési határozatok által rendeltetnek el.

17. Minden a társulat munkakörébe tartozó dolgozatért, ha az elfogadtatván, kiadatlik az illető osztályok által, annak jelessége, nyelvbeli előadása, gondos vagy gondatlan kiállítására szerinti javaslandó nagyobb, vagy kisebb tiszteletdíj kiadatását a közgyűlés határozza el.

18. A tagok óvják magokat a vallást, az ország kormányát, vagy akár melly a társulat céljával nem egyező mostani politikai kérdéseket a társulati gyűlésekben vitatás alá venni.

R É S Z L E T E S A L A P S Z A B Á L Y O K .

a) A történetvizsgálati osztály.

19. Ennek foglalkozása a magyar és vele rokon népek hajdani, közép és újabb kori történeteit illető, vagy azokra bármiként vonatkozó kiűfők gyűjtése, rendezése, azok hitelének critical megalapítása és közzététele.

20. Felügyelése alá tartozik mind az ekkorig kiadatlan, mind töredékesen, vagy nem híven kiadott oklevelek és köziratok gyűjtése, és pedig nem csak azoknak, melyek egyenest az eredetiből vétethetnek, hanem azoknak is, melyeket csak másolat után szerezhetni meg.

21. Munkálkodása sorába való a kiadatlan, vagy forgásból enyészni kezdő s most már hivebb szorgalmat kívánó hazai krónikák, életrajzok és egészen tekinthető emlékiratok megszerzése és azoknak vagy egyedül eredeti nyelven, vagy fordításban is napfényre bocsajtása.

22. Elővonnja a könyv- és levéltárakból a kiadatlan hivatalos jelentéseket, felterjesztéseket és válaszokat, békealkudozásokat és rendeleteket, utasításokat, az egyházi látogatások és zsinatok iratait, egyes tárgyú értekezéseket, töredékeket, és bármí forrásokul használható jegyzeteket.

23. Kírja s tárgy és évrendbe sorozza a külföldi egy- és közekori írók munkáiból mind azon szakaszokat, elszórt töredékeket, észrevételeket és mondatokat, mellyek nemzetünk és hazánk viszonyaira vonatkoznak.
24. Összevont elbeszélő kivonatokat készít minden, miként nemzetünk életét, úgy hazánk boldogságának és szenvedéseinek kulforrásait magokban foglaló kiadatlan országgyűlési naplókban és irományokból.
25. Összegyűjti a tisztviselők, hivatalok, hatóságok és nemzetségek köz és magány naplót, jegyzőkönyveit és urbéri jegyzeteit, vagy azoknak közérdekű egyes szakaszait.
26. Elősorolja az uralkodók, vezérek, cancellárok, országnagyok, ispánok, bánok, valamint más igazgatók és törvénykezelésbeliek, püspökök, hiteles helyek előljárói s személyzete; a várak, azok birtokosai s várnagyok neveit és éveit.
27. Felvilágosítja a püspökségek, káptalanok, szerzetesek, monostorok, iskolák, nevelő s tanító valamint a könyvnyomtató intézetek és más tudományos segédeszköz gyűjtemények viszonyosságait.
28. Meghatározza a helynevek koronkénti változásait; a városok, faluk, vidékek, tűz, éhség, dögvész, ragadványok, földrengés, süllyedés, vízár, sáskapusztítás, ellenségedulás és hasonló esetek által szenvedett viszonyosságait.
29. Ide tartozik a hazai irodalom és könyvészet története, vagy az írók, életviszonyaik, és azoknak minden, akár mi nyelven kiadott és kiadatlan bárhol rejtő irományaik ismeretése.
30. Nemzedékrendtan. Minthogy a keresztelő könyvek nálunk 1515-ben hozattak be: a régi magyar, kun, székely és ezekkel rokon, valamint a jövevény nemzetségek leszármazását, atyjaisági s rokonsági elágazását nem annyira a keresztelő, bérmlő, egybekelési és halotti könyvek, mint az osztálylevelek, nemzetségi krónikák, czimerek azonsága s más hiteles kútfők után alapíthatni meg.
31. Czimertan. A királyi jegyzőkönyvek, czimerlevelek, emlékkövek, koporsók, pecsétek, pénzek és más hites kútfők segédelmével gyűjtött czimerek, azon koru arczképeket, különféle jegyvereket, öltözeteket, nemzetségi összekötéseket és más érdekes korjellemző tárgyakat állítanak előnkbe.
32. Az időtan. Valamint mindennemű oklevelek, régi kéziratok, névrejítőjegyek és iratok olvasása, ereklék és jelképek magyarázata, továbbá a fejedelmek, országnagyok, tisztviselők stb. aláírásainak képmásban összegyűjtése.
33. Régi törvények magyarázata; az uralkodók és alattvalók, egyháziak és világiak, országnagyok, nemesek és néposztályok hajdani viszonyainak kikutatása, egyszóval nemzetünk vallási, polgári és házi egykori egész életének, műveltségi fokának, elveinek, eszméinek, bal-életének, izlésének, szertartásainak, szokásainak és műveinek megismertetése.

b) A régiségtani osztály.

34. Ez foglalkozik ugyan a görög, római s más művelt nemzetek és népek régiségeivel; fő figyelmét mégis hazánk régi s középkori földíratára, annak téerein tartózkodott, vagy elvonult hajdani s középkori népek és azoknak mindennemű itt talált műemlékeinek megismertetésére fordítja.
35. Összegyűjti a római uralkodás alatti Dalmatia, Moesia, Pannonia és Dacia tartományok történeti, földtani, nép- és helyismereti állapotját felvilágosító kútfőket és bármilyen töredékes adatokat.
36. Meghatározza a mondott tartományokban volt városok, gyarmatok, őrvárak helyeit és ezredek állomásait, megismerteti a templomok, diadalívek, körszinek, bányák, gyűrűhelyek, töltések, csatornák, utak, vízvezetvények, fürdőhelyek és a szorgalomnak egyéb maradványait; köztudomásra hozza a kormányzókat és tisztviselőket, talált, vagy kiáztatott köemlékeket, pénzeket, jegyvereket, áldozati, házi s hadieszközöket, edényeket, szobrokat, bálnyokat és más itt elő nem sorolható régiségdarabokat.
37. Kikutatja az Arad, Békés, Fehér, Heves, Hont, Nógrád, Temes, Szabolcs és más vármegyékben található kunhalmok rejtekeit, a várkunok földvárainak nyomait úgy, mint az őseinktől itt talált és alattok beköltözött különféle népcsoportok vallási, polgári és házi életét, és azoknak bár mi csekélyeknek látszó műemlékeit.
38. Kitanulja a magyar és érdéli festészek, szobrászok, és más művészek zsenge maradványait, azoktól úgy, mint az itt letelepedett vagy tartózkodott idegen művészekről kiállított mindennemű ékszeret, valamint vallási, házi és hadi eszközöket.
39. Ide tartozik az egyházak, monostorok, várak, középkületek, városfalak, tornyok eredete s viszonyossága, azoknak valamint a sírkövek, oszlopok, harangok és más ilyenemű emlékek hív rajzokban összegyűjtése s feliratainak lemásolása.
40. Utazásokat és ásatásokat rendel. Ha azt akarjuk, hogy emlékeink legyenek a múltból, nagy embereinket kell sírjaikból feltámasztanunk. A sírhalmok, egyházak és monostorok sír-

boltjai megbecsülhetetlen emlékeket rejtenek számunkra. Az ősi vallásu magyarok a csatatéren; néha saját telkeiken díszesen öltözve s fegyverkezetten, nem ritkán paripástól takarítottak el; utóbb pedig az ősi vallásnak a keresztény hittel felcserélése után koporsóik és emlékköveik az egyházak és monostorok sírboltjaiba tétettek.

41. Munkakörébe tartozik a pénztan, melyben a magyar királyok, vezérek, erdéli fejedelmek, magyar tartományok pénzei, valamint azok, melyek személyek és események emlékére vették, mint nemzeti érdekük fő figyelemre méltók, mind azon idegen, főképp kiadatlan példányokkal, melyek hazánk térein találtattak. Ide tartozik mindennemű mérték, súlyrendszer és pénzérték, pénzverő helyek, pénzjegyek, nevezetek, és ilyennemű körülmények egész apróságig oklevelekből és más kútfőkből kinyomozása; a régi s mostani pénzügyi eredmények és gyűjtők megismertetése, Magyarországon és Erdélben lelt kincsek leírása stb.

42. Pecséttan, vagy a magyar királyok, királynék, vezérek, érsekek, főpapok, országnagyok, bírák, hiteles helyek, kormánysszékek, törvényhatóságok, hivatalok, városok, községek, nemzetségek stb. kiadatlan vagy nem hiven kiadott pecsétjeinek, oklevelek, pecsétnyomók és hív rajzok után összegyűjtése, hitelességök megalapítása, s felvilágosítása.

43. Az elhunyt nagy emberek és jeles férfiak megtiszteltetésére, s rendkívüli események emlékére, Őfelsége királyi engedelmével a pénzverő műhelyben előre kidolgozott felirati és képvereti terv szerinti emlékpénzeket veret vagy más állítandó emlékekről gondoskodik.

c) A statistikai osztály.

44. Munkakörébe tartozik Magyarország és Erdél jelen állapotját minden tekintetben megismertetni; az e czélra összegyűjtött hiteles adatokat részletesen feldolgozni, az eredmény kivonatát időről időre a társulat időszaki lapjában közzétenni, végre pedig annak egész terjedelmét rendszerbe állítani.

45. Feladata a népességet, Magyarország és Erdél lakosinak számát, vallás, nyelv, életkor, nem, életmód és polgári állapot szerint, a népességnek évenkénti gyarapodását, megállapodását vagy hanyatlását megismertetni.

46. Meghatározza a két hazánk terjedelmét, a művelés alatti és használat nélküli föld mennyiségét, különösen: mennyi tért foglalnak el a szántóföldek, kaszálók, legelők, háztelkek, erdők, szőlők, kertek; és mennyit a hegyek, tavak, folyók, mocsárok, lápok, fertők, és morotvák; utak, sivatag puszták, és kopár vidékek. Kitanulja az évenkénti minden águ s nemű természetmennyek mennyiségét, s gazdasági állatok számát, azok szaporodását, vagy fogyatkozását.

47. Külön ismerteti meg az uralkodó nemzetség egyes tagjainak uradalmait, a koronai, kamarai, alapítványi s egyházi jószágokat, a fő- és alnemesség birtokait, és az urbéri telkeket.

48. Megszerzi az egyes kerületek, megyék, városok, helységek és puszták térképeit; a felmérések és telekkönyvek eredményeit, valamint a tagosztályok, urbéri elkülönözések és osztályozások hiteles irományait.

49. Összeírja a gyárokat és iparintézeteket, a gyárosok és mesteremberek számát, az évenként kiállított mindennemű gyártmányok és kézművek mennyiségét és értékét.

50. Kinyomozza a magyarországi és erdéli bányák és sóaknák, kúták és kohók állapotját, az azok körül foglalkodók és azokban dolgozók számát, valamint az évenként kiállított mindennemű bányatermékek mennyiségét és értékét.

51. Leírja a magyarországi és erdéli fürdők, ásvány és gyógyvizek helyeit és állapotját, azok jövedelmeit és személyzetét, valamint az azokban évenként megfordult vendégek számát.

52. Figyelemben tartja a belső és külső kereskedés folyamát, mindkettőben évenként megfordult termékek és iparművek mennyiségét és értékét; a folyók, csatornák, kő- és vasutak, valamint a magyar kereskedelmi társulat, bank, biztosító intézetek, országos vásárok, és mindennemű közlekedési és kereskedési eszközök állapotját és akadályait.

53. Kikutatja az adó alá tartozó és minden adótól ment földek mennyiségét; az egyes vármegyékben, kerületekben és városokban divatozó adórendszerek különjelségét; a hadi és házi adó mennyiségét mind részletesen, minden egyes törvényhatóságokban, mind összesen a magyar birodalomban.

54. Ide tartoznak a különböző vallású székes, fő- és főkegyházak, azok igazgatóinak és személyzetének száma, egyházi alapítványok, jövedelemforrások, és azokból évenként begyűlt jövedelmek.

55. Szemmel tartja a köz és magány iskolák, tanító és nevelő intézetek állapotját, azok igazgató, tanító, hivatalsegéd, tanuló és szolgáló személyzetének számát, mindennemű iskolai alapítványokat, jövedelemforrásokat, év- segéd- és nyugdíjintézeteket és évenkénti összes jövedelmeik mennyiségét.

56. Összeszedi a kerületek, megyék, városok és községek bírói s rendőrségi intézményeit, minden helyhatóságok beligazgatási s pénz kezelési határozatait, statutumait, vagy történeti jog-alapon nyugvó szokásait, és az egész belszerkezet és igazgatás állapotját.

57. *Ügyel a polgári, tisztii és fenytő perekre, az elítelt vagy rendőrségileg megfenytett egyének számára, a börtönösök nyert vagy elhanyagolt nevelésére, és a rabok tartásából az országra háramló terhekre.*
58. *Kitanulja az ország közjóvedelmeit, azok különneüi forrásait ugy, mint az évenkénti kiadások ágazatait.*
59. *Előadja a rendes és végkatonaság számát, az önkéntesek, pénzen fogadott helyettesek, és sors által állítottak mennyiségét; a megyei pénz- és jegyvertárak, katonai laktanyák, nevelőintézetek, kórházak stb. állapotját.*
60. *Kidolgozza évről évre a magyar birodalomban létező kórházak, kisededőv és szegényintézetek, árva, lelenz és örültházak, vakok és siketnémák iskoláinak, takarékpénztárak, kárbiztosítóintézetek, nyugdíjtársulatok, stb. állapotját és jóvedelmeit.*
61. *Magyarország és Erdél minden oldalú tökéletes megismertetésére utazásokat rendel; mire nézve a többi osztályokkal egyesülten külön terv leszen készítendő.*
62. *A többi osztályokkal és más segédnyújtásra ajánlkozókkkal adatokat gyűjt Magyarország és Erdél egész terjedelmében tökéletes megismertetéséhez és földirati szótár kiadásához, mellyben a tartományok, kerületek vármegyék, járások, uradalmak, városok, faluk, puszták, csárdák, homokos és kopár vidékek, fordulók, dülök, telkek, hegyek, völgyek, erdők, ligetek, bányák, szőlőhegyek, források, folyamok, csatornák, tavak, mocsárok, morotvák, ingoványok, hidak, töltések, révek, szigetek, malmok, stb. régiségtani, történeti, természettudományi, gazdasági, statistikai stb. tekintetben ismertetnek meg.*

II.

AZ ALAPSZABÁLYTERVEZET VITÁJA

ELŐLEGES TANÁCSKOZÁSI GYŰLÉS, MÁJ. 30. 1845.

Kubinyi Ágoston, a magyar nemzeti museum igazgatójának ideigleni elnöklote alatt.

Jelen: Balogh Pál, Bártfay László, Császár Ferencz, Fényes Elek, Haeufler József, Jerney János, Kiss Károly, Kiss Ferencz, Kovacsóczy Mihál, Körmöczy, Luczenbacher János ideigleni jegyző, Nentvik Károly, Rosthy Zsigmond, Vállas Antal, Vargha István, Vargay Károly, Walther László, Zsoldos Ignác.

1. *A folyó év máj. 9-én tartatott előleges tanácskozási gyűlésben 100 példányban kinyomatni rendelt alapszabályok terve kerülvén pontonként vitatás alá, előre is az alakulandó társulat czime hozaték szóba:*

És a társulatnak ezen czime: „Magyar történeti társulat” egyezőleg elfogadták.

2. *Olvastatott az alapszabályok első pontja, mellynek szerkezetéről hosszas és élénk vitatkozások keletkeztek: mások a szerkezet mellett nyilatkoztak, és azt teljes épségében kívánták meghagyatni, mások módosítást terveztek, és az alakulandó társulat czélját szűkebb körre akarván szorítani, abból hazánk mostani állapotjának megismertetését, és így a jelent, vagy a statisticiát egészen kihagyandónak vélték. Végre ezen pontnak szerkezete vagy módosítása szavazatra bocsátaték:*

A jelen volt 19 vitakozó közül 8 módosításra, 11 pedig a szerkezet elfogadására szavazván, az első pont, és ennek következtében a többi is egészen a 6-ig bezárólag, egészen és változatlanul meghagyatott.

*

ELŐLEGES TANÁCSKOZÁSI GYŰLÉS MÁJ. 31. 1845

Kubinyi Ágoston, a magyar nemzeti museum igazgatójának ideigleni elnöklote alatt.

Jelen: Bártfay László, Császár Ferencz, Fényes Elek, Jerney János, Kiss Károly, Kiss Ferencz, Kovacsóczy Mihál, Luczenbacher János, Rosthy Zsigmond, Sztrokay Antal, Vállas Antal, Vargay Károl, Walther László, Wargha István, Zsoldos Ignác.

3. *Olvastatott a mult előleges tanácskozási gyűlés jegyzőkönyve:*

És jóváhagyatott.

4. *Vizsgálat alá kerülvén folytatólag az alapszabályok terve, s a 7. következőleg módosítatott:*

7. Nagy kiterjedésű munkaköre mind szellemi, mind anyagi segédeket kíván; kell tehát, hogy rendes tagjain kívül még alapítói és pártolói is legyenek.
5. Olvastatott a nyolczadik szabály, melynek szerkezete így alapítatott meg:
8. Alapítók azon nemes lelkű hazafiak, kik a társulat pénzalapjához legalább 100 pgő forint készpénzzel, vagy ugyanannyiról szóló kötelezvény kiadása mellett ezen mennyiségtől örökösök által is fizetendő száztól ötös kamattal járulnak.
6. A 9. és 10. szabály helyébe ez tétetett:
9. Pártolók azok lesznek, kik legalább öt évre 5 pgő ft-nak évenkénti lefizetésére kötelezik magokat.
7. A 11-dik így igazítatott meg:
10. Rendes tagjai oly bel- és külföldi férfiak közül választatnak, kik a társulat munkakörébe tartozó valamely tudományszakban vagy kiadott dolgozataikról ismeretesekek, vagy abban anyagokat gyűjtögetvén, gyakorlati avatottsággal bírnak.
8. A 12. szabály egészen kihagyatott.
9. A 13. így módosítatott:
11. A társulat munkálatai az osztályok külön gyűléseiben, választmányi ülésekben, és évenként legalább egyszer tartandó közgyűlésekben intéztetnek el.
10. A 14. így igazítatott meg:
12. Minden alapító, pártoló és rendes tag a társulat közgyűléseiben egyenlő szavazati joggal bír; a választmány és osztályok üléseiben pedig csak az illető tagok bírnak eldöntő szavazattal.
11. A 15. következő módosítással fogadták el:
13. Az alapítók, pártolók és rendes tagok által közgyűlésben, titkos szavazattal, három évre választandó tisztviselő személyzethez tartozik: az elnök, alelnök, jegyző, pénztárnok, ügyész és szerkesztő, kik a választmánnyal együtt, és egyenlő szavazati joggal kormányozzák a társulat ügyeit.
12. A 16. 17. és 18. szabályok helyébe ezek tétettek:
14. A közgyűlésnek határozatait, végzéseit és rendeleteit az évenkénti közgyűléstől közgyűlésig megbizandó választmány hajtja végre, mely egyenlő szavazati 6 alapító, 3 pártoló és minden osztályból 5—5, összesen 24 tagból állandó, és a tisztviselőket ide nem számítva, legalább is 7 választmányi tagnak jelenléte nélkül nem hozhat érvényes határozatot.
15. Rendes tagokat az illető osztályok ajánlanak, kik a választmányi ülésben titkos választás alá bocsátatnak.*
16. Minden osztály nemcsak belső intézkedéseit maga rendezi el, hanem tisztviselőit is egyedül maga választja, úgy mindazáltal, hogy minden egyes tisztviselőjének szabadon választhatására a nagy gyűléstől legyen felhatalmazva.

*

ELŐLEGES TANÁCSKOZÁSI GYŰLÉS JUN. 18-KÁN 1845

Kiss Károly ideigleni elnöklete alatt.

Jelen: Kossalkó János, Vállas Antal, Kiss Ferencz, Wargha István, Vargay Károly, Walther László, Csánády.

13. Jelentették, hogy Kubinyi Ágoston tisztelt ideigleni elnök gyengélkedése miatt nem jelenhetett meg a gyűlésben, ki ámbár meleg részvétellel kíván mindig viselkedni a társulat iránt, még is sokágu foglaltságai miatt kéri magát ezután is az elnökségtől felmentetni.

A jelenlevők közül Kiss Károly kérétek meg az ideigleni elnökségre.

14. Olvastatott a múlt gyűlés jegyzőkönyve

És helyben hagyatott.

15. Vargay Károl és Walther László egész elkeseredésig keltek ki a statistikai osztály ellen, melynek kihagyatását sürgették.

Az előbbi határozat ellenére célt nem érven, eltávoznak.

16. Az általános szabályok közé még a következők soroltattak.

17. Ha a fennálló szabályok másítása, módosítása, vagy újaknak alkotása iránt tétetnek a közgyűlésben indítvány: akkor a választmány bizatik meg indokolt véleményadás végett, és a következő közgyűlésben jelenlevőknek két-harmada határoz.

* A törölt további szöveg: „honnan mind az osztályok által ajánlottak, mind pedig azok, kik a választmányban többséget nyertek, megerősítés vagy visszautasítás végett a nagygyűlés elébe terjesztetnek fel.”

18. A közgyűlésben jelenlévőknek összes megegyezése kívántatik úgy, hogy egyetlenegy szavazati joggal bírónak ellenmondása is meggátolhatja a határozatot: mikor a társulat feloszlata, vagy ezen 18-dik szabálynak eltörlése, másítása vagy módosítása indítványoztatott; ha pedig egyhangu akaratból oszlatnék fel végképen ezen magyar történelmi társulat, akkor annak minden vagyona a magyar académiáé legyen.

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

Mann Miklós:

Politikai propaganda az ellenforradalmi rendszer történelemtankönyveiben

Az ellenforradalmi rendszerben a középiskolai történelemtanítás a „keresztény-nemzeti” szellemet, a magyar fasizmus ideológiáját szolgálta. Bár a sovinszta hungarocentrikus szemlélet következtében az egyetemes történelem oktatása jelentőségénél messze kisebb súlyú volt, a tankönyvek foglalkoztak a legújabbkori egyetemes történet olyan alapvető kérdéseivel mint az imperialista világháború utáni fejlődés, a kapitalizmus „békés” fejlődése, a gyarmatosítás, a fasiszta államok létrejötte, jellege, céljai és szerepelt a tanítási anyagban a Szovjetunió is.

Úgy véljük, nem lehet számunkra közömbös, mit és hogyan tanítottak e fontos kérdésekről, hiszen generációk „nevelődtek” ezen az ismeretanyagon, ismerték meg az ellenforradalmi szellemű tananyagot. Ennek bizonyos maradványai nem egy esetben hathatnak még napjainkban is és hozzájárulhatnak ahhoz, hogy tanulóifjúságunk egy része ki van téve a kettős nevelés veszélyének. Ez teszi indokolttá, hogy bonckés alá vegyük az ellenforradalmi korszak egyetemes történeti tankönyveinek a legújabb korra vonatkozó egyes főbb kérdéseit.

*

Az ellenforradalmi rendszer „kultúrfölénnyel” akarta igazolni területi igényeit, az „elmaradt” szomszéd népek leigázására irányuló törekvéseit. Gróf Klebelsberg Kunó kultuszminiszter gyakran beszélt úgy saját minisztériumáról, mint honvédelmi tárcáról, s döntő fontosságúnak hirdette, hogy „... a magyar műveltség toronymagasan emelkedjék Kelet-Európa népei fölé”.¹ A sovinizmus és revizionizmus eszméi a Horthy-korszak egész kultúrpolitikáját jellemezték. A középiskolai nevelés arra törekedett, hogy a tanulóifjúság olymódon váljék az ellenforradalmi rendszer hívévé, hogy közben a szocialista eszméken kívül a polgári liberális hagyományokkal is szembekerüljön.²

Arra a kérdésre igyekszünk csupán válaszolni jelen dolgozatunkban, hogyan tükröződnek az ellenforradalmi korszak kultúrpolitikájának jellemző vonásai — a sovinizmus, klerikalizmus, a marxizmus elleni harc stb. — a *fasizmus* és a *szocializmus* tárgy-körének tanítási anyagában.

Kilenc egyetemes történeti tankönyvet igyekszünk e szempontból elemezni. E tankönyvek időben felölelik 1926-tól 1940-ig a legfontosabb, legismertebb tankönyvi anyagot. Szerepelnek közöttük az egyházi (katolikus és protestáns) iskolai, állami valamint magán-középiskolai tankönyvek.³ Közülük is kitűnnek a katolikus tankönyvek, mind részletes-ségükkel, mind reakciós szemléletükkel. Az 1930-ig megjelent tankönyvek a fasizmussal

¹ Gr. Klebelsberg Kunó beszédei, cikkei és törvényjavaslatai. Bpest. 1927. 675. l.

² Ez különösen jellemezte a 30-as évek tankönyveit. Az 1940-ben kiadott Marcell—Szegedi-féle tankönyv a Népszövetség kora című szakaszt két részre osztja: I. A győztes államok hatalmaskodása, II. Németország és Olaszország felemelkedése. Jellemző, hogy a Németország hatalmi súlya címnek hét oldalt szentelt, míg a Brit Birodalomnak mindössze két oldalt.

³ *Takáts—Koczogh*: Egyetemes történelem a gimn. és reálisk. VII. oszt. számára. Bpest. 1926; *Madai*: Világtörténelem IV. A legújabb kor története a középisk. VII. osztálya számára. Bpest. 1930; *Marcell—Szolomajer*: Egyetemes történelem IV. a gimn., reálgimn. és reálisk. VII. oszt. számára. Bpest. 1930; A Szent István Társulat középiskolai tankönyvkiadványai; *Mesterházy*: Egyetemes történelem a tanító- és tanítónőképző intézetek számára. Bpest. 1931; *Ember*: Világtörténelem III. Újkor és legújabb kor. A leánygimn. és leányliceumok VI. oszt. számára átdolgozta *Várady*. Bpest. 1932; *Miskolczy—Mezősi*: Egyetemes történelem II. A liceum és leányliceum II. oszt. számára. Bpest. 1939. Szent István Társulat liceumi tankönyvei; *Jánossy—Varga*: A legújabb kor története. A ref. középisk. VI. oszt. számára. Debrecen. 1940. *Marczinkó—Pálfi—Várady*: A legújabb kor története a francia forradalomtól napjainkig. A gimn. és leánygimn. VI. oszt. számára. Bpest. 1940. A gimnáziumi történelmi egységes tankönyvek sorozata; *Marcell—Szegedi*: A legújabb kor története a gimn. és leánygimn. VI. oszt. számára. Bpest. 1940. A Szent István Társulat tankönyvei. A tankönyveket a továbbiakban szerzőik nevének kezdőbetűivel és azonos esetben az évszámmal rövidítjük, ill. jelezzük.

még nem foglalkoznak, de az 1932-ben kiadott Ember—Várady-féle tankönyv már tartalmazza alapvonásaiban a későbbi tankönyvek anyagát.⁴ Az 1939—40-ben kiadott tankönyvek már a nyílt fasiszta ideológiát sugározzák.

A tankönyvek külön tárgyalják az egyes államok fejlődését, s először az *olaszországi fasiszmussal* foglalkoznak.

A fasiszma *hatalomrajutását* általában a belső gazdasági bajoktól vezetik le. Kifejezéseik — „ilyen körülmények között. . . súlyos kormányválság idején”⁵ — tükrözik azt a gazdasági és politikai helyzetet, melynek hatására a burzsoázia kialakította a fasiszta uralmi rendszert. Röviden vázolják a fasiszta párt szervezését. Megemlítik, hogy a Milánóból kiinduló szervezet első tagjai a katonaság köréből kerültek ki. A szervezet 1921-ben politikai párttá alakult, majd 1922 októberében sor került a római bevonulásra. Ez a tankönyvrők messzemenő helyeslésével találkozunk, hiszen „az olaszországi kommunista zavargásokat Benito Mussolini verte le”.⁶ Ez a tény pedig elsőrendű fontossággal bír az ellenforradalmi rendszer történettanítása számára. Ez bizonyítja, hogy több tankönyv is hangsúlyozza a fasiszma hatalomrajutásával párhuzamosan: az ország a teljes felfordulás állapotából a fasiszták mentették meg, hiszen „már a bolsevizmus győzelmétől lehetett tartani”.⁷ Kiemelik, hogy ez a „nagy veszély” — a bolsevizmus győzelmének lehetősége — adott ösztöntést „egy rendkívüli egyéniségnek. . . , hogy páratlan erejű mozgalmat indítson”.⁸ Mussolini dicsőítése, a különböző jelzők — lángelméjű, rendkívüli egyéniség, rettenthetetlen akaratú —, melyekkel elhalmozták, mind annak szólnak, hogy felvette a harcot a „nemzetrontó szocializmussal”.

Hangoztatják a tankönyvek, hogy Mussolini a fasiszta rendszerrel alapozta meg Olaszország belső rendjét, katonai erejét, eredményes külpolitikáját,⁹ — egyszóval új világot teremtett Olaszországban. Szerintük Mussolini megváltoztatta az olasz nép szellemét, s ez tette alkalmassá nagy külpolitikai feladatok megoldására. A tanuló mindebből logikusan következtethetett arra, hogy Magyarországon is a nyílt fasiszta diktatúra bevezetésére van szükség ahhoz, hogy a magyar nép is alkalmas legyen Horthyék agresszív, revizionista külpolitikai koncepciójának végrehajtására.

A tankönyvek nem tagadják, hogy a fasiszma *szakít a parlamentáris rendszerrel*. Elismerik, hogy Mussolini csakhamar a fasiszta párt számára biztosította a teljes hatalmat, bár kezdetben a szövetkezett pártokkal együtt kormányozta az országot. Ezt Marczinkó úgy próbálja magyarázni, hogy elismeri Mussolini diktatóri hatalmát, de hozzáteszi: „. . . a legnagyobb óvatossággal vezetni az olasz népet”¹⁰ 1940-ben!

Utálnak az ismert fasiszta elvre: „Mindenki az államért van, mindenkinek az államért kell élnie-halnia.”¹¹ Tehát ki kell küszöbölni minden társadalmi ellentétet, hogy az egész társadalom gazdasági és szellemi erejét a fasiszta állam szolgálatának lehessen szentelni. Az államtotalitás eszméje megfelel e tankönyvrőknek, egyedül a Szent István Társulat kiadásában megjelent Marzell — Szegedi-féle tankönyv ad hangot annak, hogy a totális állam „az emberi élet egészét önmagának foglalja le: magát öncélúnak vallja”.¹² Ezzel szembe állítják a szerzők az Egyház ama tanítását, „hogy az állam nem öncélú. . . , nem állhat annak útjába, hogy a család és az egyház gyakorolják az Istentől rájuk rótt jogokat és kötelességeket, mint pl. a gyerek, az ifjúság nevelését”.

A *fasiszta állam rendszerét* részletesen ismertetik a tankönyvek; foglalkoznak a törvényhozó és végrehajtó hatalommal, s ismertetik, hogy ellenzéki képviselők nem kerülhettek a parlamentbe. Végso konklúziójuk: „Mussolini fasiszta politikájával Olaszországot egyik legrendezettebb, legfegyvermezettebb országává varázsolta.”¹³

A fasiszta *gazdaságpolitikáról* egyes tankönyvek „gazdasági megerősödés” alcím alatt számolnak be. A munkások és munkaadók fasiszta szervezetének megalapításáról szólva kiemelik az állami felügyelet alá helyezés fontosságát.¹⁴ A Munkaügyi Minisztérium felügyel rájuk, szabályozza működésüket a fasiszta állam érdekei szerint. Íme a magyarázat: miért tartják fontosnak a tankönyvek az állami felügyeletet. A fasiszta korporációk-

⁴ Az angoloknál a válságra tér ki, az olasz fasiszmust viszont dicsőíti és hangsúlyozza az olasz—magyar barátság szerepét a „szláv veszély”-lyel szemben.

⁵ J—V: 175. l.

⁶ M—M: 126. l.

⁷ M—Sz: 1940. 112. l.

⁸ Uo.

⁹ Vö. M—M: 126. és M—Sz: 112. l.

¹⁰ M: 1940. 147. l.

¹¹ Uo.

¹² M—Sz: 112—113. l.

¹³ M: 1940. 147. l.

¹⁴ „A gazdasági életben a tökéletes állami irányítás érvényesül: a fasiszta gazdálkodás tervezettség.” J—V: 175. l.

ról hangoztatják: „... áldásos az a hatásuk, hogy békés együttműködésben tartják a társadalmi osztályokat”.¹⁵

Persze az „áldásos hatás”-t úgy érték el, hogy Mussolini betiltotta a sztrájkokat és a munkásegyleteket állami felügyelet alá helyezte. Nem véletlen, hogy a munkáskérdés után említik a tankönyvek a miliciát, mint a fasiszta államrend „hivatott őrét”.

A tankönyvek az olasz fasizmus tanítása kapcsán részletesen foglalkoznak az *Egyház és a fasiszta állam viszonyával*. A lateráni egyezményről úgy beszélnek, mint XI. Pius pápa és Mussolini békeszeretetének együttes művéről, melyből mind az Egyházra, mind az államra előnyök származtak. Mussolini sikeréről, „böles mérsékleté”-ről¹⁶ írnak. A katolikus iskolákban használt Marcell—Szegedi-féle tankönyv szerint „mintaszerűen rendezték az Egyház és az olasz állam kölcsönös viszonyát és az Egyház jogai teljes mértékben érvényesültek”.¹⁷

Részletesen foglalkoznak Olaszország *külpolitikájával*. Hangoztatják, hogy a megerősödött Olaszország visszanyerte külpolitikai súlyát! Igyekeznek szép szavak és szövegek mögé bújtatni az olasz nagyburzsoázia erőszakos gyarmatosító tevékenységét. „1926-ban barátságos szerződést kötött Albániával, 1938-ban pedig, hogy befolyását Albánia földjén megőrizze. . . Zog királyt menekülésre kényszerítette és Albániát Olaszországhoz csatolta”.¹⁸ Megtaláljuk a gyarmatosítóknak azt a régi hamis beállítást is, mely szerint a gyarmatosításnál a fejlettebb ország áldásos civilizáló hatásáról van szó.¹⁹ Hangoztatják azt is, hogy az albánok politikailag éretlenek, képtelenek az állami életre. Ezek után már nem meglepő az az állítás sem, hogy az olasz fasiszta csapatok bevonulását albán „haza-fiak” kérték!!

Tanulmányok az Abessziniával kapcsolatos magyarázatok is. Először is a lakosság elmaradottságával igazolják jogosságát. Itt vallási, faji és társadalmi szempontokra utalnak.²⁰ A hódító háborút igyekeznek elbagatelizálni: „Előbb csak érdekkörébe vonta Abessziniát, majd feljogosítva érezte magát arra, hogy meghódítsa és az európai művelődés körébe vonja.”

A tankönyvnek különösen a fasiszta külpolitikával kapcsolatos megjegyzései érdemelnek figyelmet, talán itt mutatkozik meg a legpregnansabban az ellenforradalmi burzsoá-nacionalista történetnézet hatása a történettanításra. Hangoztatják a népszövetségi szankciók hatástalanságát, kiemelve, hogy a „baráti Magyarország és Németország” támogatta Olaszországot, és emiatt a szankciók nem okozhattak kárt. A tankönyvek kiemelik és dicsérik az 1927-es olasz—magyar barátságos szerződést és nagy elismeréssel beszélnek — például a bécsi döntéssel kapcsolatban — az olasz—magyar barátság további fejlődéséről.

A tankönyvek részletesen foglalkoznak a *német fasizmussal*. Felismerik a gazdasági világválság és a náciizmus előretörése közötti összefüggést, a náciizmus és a nagytőke kapcsolatát is. Ismertetik a náci fajelméletet, mely szerint a germán faj olyan kiválóság-gal bír, amely a németet minden más nép fölé emeli és vezetésre teszi hivatottá.²¹

Hitlerről a legnagyobb elismerés hangján tanítanak.²² Hangoztatják, hogy hatalomra jutása Németország megerősödését jelentette, hiszen „megtörte a kommunista és szociáldemokrata pártokat”.²³ A gazdasági és társadalmi megerősödés fő érveként a munkanélküliség megszüntetését dicsőítik, de természetesen elhallgatják, hogy ez együttjárt a világháborúra való készüléssel; a hadiipar fejlesztésével vezették le a munkanélküliséget.²⁴

Minden bíráló megjegyzés nélkül ismertetik Hitler *szakítását a parlamentarizmus-sal*; a kommunista, szociáldemokrata majd a polgári pártok feloszlását. A fasiszta egy-pártrendszert azért helyeselték, mert — mint írják — az egyetlen párt célja „a régi becsület helyreállítása. Ezért kéréllhetetlen harcot kezdett az idegen fajok ellen.”²⁵ Aligha

¹⁵ M—Sz: 1940. 113. l.

¹⁶ Uo. 144. l.

¹⁷ Uo. Az tény, hogy a pápaság évi hétszázötven millió lírát és kb. egy milliárd értékű értékpapírt kapott. Ez tényleg mintaszerű rendezés, nem csoda, hogy megfelel a Szent István Társulat tankönyvének.

¹⁸ J—V: 176. l.

¹⁹ „Olaszország temérdek anyagi áldozattal meg is indította a szellemi és anyagi művelődés útján a kis balkán államot, mely több száz éves török uralom alatt messze elmaradt az európai színvonaltól.” M—Sz: 1940. 134. l.

²⁰ „... lakói hamita-semita keverék, de vannak nézer törzsei is: vallására nézve túlnyomórészt eretnek keresztény és mohamedán, művelődésében elmaradott, még rabszolka kereskedést is űzött.” Uo. 132. l.

²¹ Uo. 125. l. Igaz viszont, hogy az Egyház tanítására hivatkozva bírálják ezt az elméletet, de a német fasizmus dicsőítése közepette ez a bírálat elsikkad.

²² „A néplélek kitűnő ismerője . . . az élőszó mestere . . . népét egyéniségének lenyűgöző hatása alá vonta” stb. Uo. 124—125. l.

²³ M—M: 125. l.

²⁴ J—V: 177. l. ezt ki is mondja: „A birodalom gazdasági talpraállítással egy időben megtörtént a fegyverkezés megindítása is”.

²⁵ Vö. M—M: 125. l. és M: 1940. 144. l.

kell hangoztatnunk, miért tetszhetett ez a Horthy-korszak történettanításának. Hiszen az a történet szemlélet, amely jellemezte az ellenforradalom egész tanítási rendszerét: az idegen népek elleni gyűlölet, a szomszéd népek lebecsülése, a trianoni béke revíziójára való törekvés — mindezt igazolva látták, a nemzeti szocialista párt azonos törekvéseiben, melynek célja „a régi becsület helyreállítása”. Úgy érzik, a tekintélyi elvre, a totalitásra épült fasizmus „megfíjtotta a nemzeti lelket s befelé-kifelé egyaránt alkotó és messzeható erővel lépett fel”.²⁶ S erre az erőre vágyik a Horthy-rendszer is, befelé a munkásság elnyomása, kifelé pedig hódító tervek végrehajtása érdekében.

Ismertetik a tankönyvek azokat a külső erőket is, melyekre Hitler támaszkodhatott. Beszámolnak Olaszország segítségéről. A Berlin—Róma tengelyt mint Európa két nagy nemzeti államanak összefogását mutatják. Az egyházi iskolák tankönyvei is a fasizmus nagy érdemeit hangoztatják, de az Egyház és a fasizmus viszonyát boncolgatva megemlítik, hogy az állami mindenhatóság megvalósítása nem vagy egybe az Egyház tanításával. Ez a bírálat azonban elenyészik a több oldalon keresztül tömjénezés mellett.

A német imperializmus agresszív külpolitikájáról — a tényeket elképzelve — mint jogos, egyedül helyes irányzatról tanítottak, és követendő példaként állították a magyar ifjúság elé. Szerintük Hitler „a német népet ért sérelem jóvátételére és a német egység továbbfejlesztésére törekedett. . . Ezen a téren néhány év alatt óriási jelentőségű eredményeket ért el.”²⁷ Olyan állítás is szerepel, mely szerint Hitler pusztán a győztes hatalmakkal való jogegyenlőségre törekedett.²⁸ Helyeselték, hogy Hitler a versaillesi szerződés „lealázó pontjait” érvénytelenné nyilvánította,²⁹ hiszen az előkészíthette a trianoni békepontok hatályaltanítását, revízióját is! A durva erőszakkal megvalósított Anchlussról azt írják, hogy az osztrák lakosság óriási többséggel döntött a birodalomhoz való csatlakozás mellett.³⁰

Csehszlovákia sorsának tárgyalásakor a göbbelsi propagandához hasonlítható frázisokkal hamisítják meg az eseményeket. A csehszlovák válságot — írják, átvéve a német rágalmat — „a szudéta-németek sanyargatása és kínzása a csehek által” érlelte meg.³¹ A müncheni egyezményt Marczinkó mint a „népi elv és az örendelkezési jog” diadalát értékeli! Majd szerinte bekövetkezett az „életképtelenné vált” ország összeomlása. A Já-nossy—Varga-féle tankönyv³² szerint a köztársasági elnök maga ajánlotta Csehszlovákiát a birodalom védnökségébe, ami helyes lépés volt, mert egyrészt megoldotta a német kisebbség kérdését, másrészt Csehszlovákia így visszatérhetett a történelmi folyamán kialakult birodalmi kapcsolatba! Szlovákiáról a közismert imperialista hazugságot találjuk: a kis, önállóságra képtelen állam maga kérte a birodalom védnökségét. A katolikus iskolákban azt tanították³³, hogy a szlovákok Hitler segítségét kérték függetlenségük kivívásához, mire a német kormány „pártfogásába vette ügyüket. . . a birodalom pedig átvette az új állam politikai függetlenségének és területi sérthetlenségének védelmét”.

A vizsgált tankönyvek közül a Szent István Társulat által 1940-ben kiadott Marczell—Szegedi-féle tankönyv foglalkozik Lengyelország sorsával és a *második világháború* eseményeivel. A szerzők igyekeznek elkerülni azt a számukra kellemetlen problémát, hogy ki a felelős a világégésért. Először azt állítják, hogy a lengyelek „. . . készek voltak. . . fegyveresen megmérkőzni a birodalommal”.³⁴ Majd sajnálkoznak, hogy az események fejlődését nem lehetett megakadályozni, és „megkezdődtek a hadműveletek”. Végül a szerzők igyekeznek a német fasiszta agressziót mentesíteni. Képesek azt állítani, hogy Hitler „békét óhajtott, de az angolok és franciák a háborúnak nyugaton való folytatására kényszerítették”. Ezzel a történelmhamisítással zárul a fasiszta rendszer tanítása e tankönyvekben.

*

A 20-as évek közepétől kezdve jelenik meg az egyetemes történelmi tankönyvekben az *októberi forradalom*, a *Szovjet állam* megalakulása, élete c. anyagrész.

Az októberi forradalom valóságos *okaival* foglalkozva a tankönyvek a konkrét kiváltó okokat összetévesztik a mélyebb okokkal. Általában a világháború szenvedéseiből vezetik le a forradalmat. Az 1926-ban megjelent Takács — Koczogh tankönyv³⁵ szerint

²⁶ M—Sz: 154. l.

²⁷ M—M: 125. l. A tankönyvet a második világháború kitörésének évében adták ki.

²⁸ M—Sz: 126. l.

²⁹ J—V: 177. l.

³⁰ M: 1940. 144. l.

³¹ Uo.

³² J—V: 170. l.

³³ M—Sz: 129. l.

³⁴ Uo. 130. l.

³⁵ T—K: 203—204. l.

„... a világháború... a legnagyobb változást Oroszországban idézte elő, mert a világháború következménye lett a forradalom, majd a bolsevizmus”. Mesterházy arról írt, hogy a bolsevizmus vezeterei már előbb megpróbálkoztak a hatalom megragadásával. Kísérletük akkor nem sikerült, de a világháború alatt összeomlott Oroszország zavarai lehetővé tették uralomrajutásukat. Ember—Várady szerint „a sorozatos vereségek, az élelmiszerhiány és a fokozódó elégtelenség következtében”³⁶ törtek ki a forradalmi mozgalmak. A 40-es évek tankönyvei is ezt a nézetet hangoztatták. Pl. „... Oroszország összerokkad a háború csapásai alatt. A hihetetlen sok vért vesztett hadsereg és a meggyötört nép forradalomban tört ki...”³⁷

A forradalom társadalmi okaira egyetlen tankönyv célzott. „A békepártiak már a háború kitörésekor megmondották, hogy a belsőleg meghasonlott orosz társadalom nem bírja el a háború terheit. . . 1917. február 27-én három pétervári gárdaezred lázadt fel és csatlakozott a lázongó, sztrájkoló munkásokhoz. Ezzel kezdetét vette a forradalom. . .”³⁸ Egyes tankönyvek a két forradalmat — a februárit és októberit — nem különböztetik meg.³⁹

1930-ban így tanították a huszadik század legfontosabb eseményéről: „Oroszország az 1917-i forradalom után legyilkolta az egész cári családot, kommunista köztársasággá alakult.”⁴⁰

1939-ben abban látták Október jelentőségét, hogy mit jelentett az a központi hatalmaknak a világháború szempontjából. „Fontos esemény volt a központi hatalmakra nézve, hogy 1917-ben Oroszország kivált az ententéből.” Magyaratzásképpen fűzte ehhez a szerző: „Itt ugyanis Kerenszki forradalma megdöntötte a cári uralmat, majd Lenin bolsevik forradalma felborította a belső rendet.”⁴¹

A következőkben a szerzők megpróbálják jellemezni az októberi forradalmat, ill. az annak következtében kialakult „Tanácsköztársaságot”. Gúnyosan és megvetően írták: „Ebben a köztársaságban teljesen »a nép« gyakorol minden hatalmat, ezért az államformát proletárdiktatúrának is nevezik.”⁴² A harmincas évek elején használt Ember—Várady-féle tankönyv a szovjet köztársaságot így jellemezte: „... a régi gazdasági és társadalmi rendet rövid idő alatt véres erőszakkal megsemmisítették.”⁴³

Altalában jellemző — a bolsevizmus meghatározásának ürügyén — annak rágalmazása. „A legterrorisztikusabb eszközökkel vették üldözőbe mindazt, ami támasza volt a régi társadalmi rendnek, tehát nemcsak a vallást, hazafiságot, hanem az egyházat, nemzeti államot is.”⁴⁴ Ugyanez a gondolatmenet jellemző a 30-as évek végén megjelent tankönyvekre is.

Egy tankönyv tett csak kísérletet a szovjet hatalom létrejöttének megmagyarázására.⁴⁶ Kiindult abból a problémából, miért lehetséges, hogy a kommunista párt — melynek taglétszáma egymillió körül volt — „uralma alá tudta vonni a csaknem kétszázmilliónyi orosz népet?” A jelenséget a háborúval és Oroszország elmaradott állapotával magyarázta. Utalt a cári abszolutizmusra, a gazdasági rend elmaradottságára, a parasztság szegénységére, elesettségére. Kuriózusképpen hatnak a mai olvasóra azok a sorok, melyekben az októberi forradalom „távolabbi, történeti okaira” ad magyarázatot.⁴⁷

A tankönyvek megállapításai szerint az orosz bolsevizmus mindenekelőtt a gazdasági élet rendjén változtatott. Felháborodva írtak arról, hogy a kommunista állam minden vagyont államosított. Főleg ezt az intézkedést kárhóztatják, hiszen ezzel a polgári társadalom alapját semmisítette meg! Felháborodva írnak arról is, hogy a bolsevikok nem ismernek el semmiféle osztálykülönbséget. A bolsevizmus rovására írják, hogy a „szélsőséges materializmus világnézetét” hirdetik és az államhatalom is az „istentagadó atheizmus mellett áll”.

³⁶ E—V: 210. l.

³⁷ M—Sz: 1940. 100. l.

³⁸ J—V: 158. l.

³⁹ A sommás, egyszerűsítő megoldásra pl. „1917 márciusában Oroszországban kitört a forradalom. II. Mikló cárt letették. A hatalmat előbb a munkás- és katonatanács, később a bolsevisták ragadták magukhoz.” T—K: 201. l.

⁴⁰ M—Sz: 1930. 129. l.

⁴¹ M—M: 119. l.

⁴² M—Sz: 1940. 100. l.

⁴³ E—V: 210. l. Így egészítette ki a gondolatot: „A szovjet politikai hatalommal felruházott munkás választmány. A városi szovjetek mellett vannak a mezőgazdasági szovjetek is. Az egyes igazgatási ágak élén népbiztosok állanak.”

⁴⁴ M: 1931. 144. l. A „rémuralmat” hangoztatják más tankönyvek is. Pl. „A vörös hadsereg és a titkos rendőrség (csaka) rémuralma kiirtotta a cári Oroszország vezető társadalmát, s II. Miklós cárt és családját is meggyilkolták”. M—M: 127. l.

⁴⁵ M—Sz: 1940. 116. l.

⁴⁶ „Az oroszok Bizánctól vették keresztény műveltségüket s vele együtt már a XI. században elszakadtak a nyugati keresztény művelődéstől. Ehhez járult az a nemzeti szerencsétlenségük, hogy harmadfélszázadon át megszállva tartották őket a tatárok. Uo.

A breszt-litovszki *békével* kapcsolatban azt emelték ki a tankönyvek, hogy Oroszországból kisebb államok kiváltak, s öt új ország alakult.⁴⁸ Örültek Oroszország meggyengülésének, mely szerintük a bolsevizmus miatt következett be.⁴⁹ Természetesen a béke fontosságát, az időnyerést — mely a fiatal szovjet állam számára létfontosságú volt — nem voltak hajlandók látni.

Sajnálkozva állapították meg, hogy több ellenforradalmi kísérlettel szemben is sikerült a kommunista vezetőknek megőrizni uralmukat. Pedig — írják — az európai államok mindjárt az elején véget vehettek volna "a bolsevik uralomnak, de alig egy-két állam támogatta a bolsevikiek ellen harcoló »fehér« hadsereget, s az is erőtlentül".⁵⁰ Az *intervenció* tényének letagadásában, a történethamisításban annyira jutott az egyik tankönyvszerző, hogy nem átalotta kijelenteni: „A hatalmak inkább erősítették a szovjetet, midőn gazdasági és politikai érdekből elismerték. . . korszerű színvonalra emelték gazdálkodását.”⁵¹ Az intervenciók közül csak a lengyel ellenforradalmárokról emlékeztek meg dicsérőleg, mint Európa megmentőiről a bolsevista veszélytől.⁵²

A szovjet állam *helyzetéről* csak valótlanosságokat írtak.⁵³ Az első évek hallatlanul súlyos gazdasági nehézségeit a „kommunista államrend” nyakába varrták és 1930-ban is jelen időben tanították a szovjet állam népének „hihetetlen nélkülözései”-ről.⁵⁴

Ami a Szovjetunió belpolitikájáról írtakat illeti, az első tankönyv, amely egyáltalán foglalkozott a kérdéssel, 1930-ban jelent meg.⁵⁵ Elfogult, korlátolt és hazug szemlélet jellemzi a két évvel később használatba került Ember—Várady-féle tankönyvet is. Ez hangoztatja, hogy Oroszországot mély szakadéké választja el a nyugat-európai kultúrától. Olyanokat is írtak, hogy a szovjet hatalom nem rendelkezik elegendő tőkével, mert egyrészt külföldről nem kap a forradalom óta, másrészt az egyéni verseny korlátozása megakasztja a tőkeképződési folyamatot — s ennek eredményeként a központból irányított termelés a békebelinek 30%-át sem éri el. Ebből arra következtetnek, hogy „minden teher az egyedül produktív földre nehezedik, adó vagy lefoglalás útján”.⁵⁶

Az ellenforradalmi rendszer utolsó éveiben íródott tankönyvek közül a Marczell—Szegedi-féle tankönyv újabb kiadásában⁵⁸ arról írt, hogy Oroszország egyre jobban távolodik Európától. Az egyetlen gazdasági problémákkal foglalkozó tankönyv (Jánosy—Varga) szerint a kommunizmus állami kezelésbe vette a termelőeszközöket és ezen keresztül a gazdasági élet irányítását, az ipart teljesen államosították és így „államkapitalista” rendszer jött létre.⁵⁹

A Szovjetunió *külpolitikájáról* eleinte teljesen hallgattak. Először 1930-ban hangzott el az a kitétel, hogy: „legnagyobb gondját a kommunista eszmék terjesztésére fordítja,”⁶⁰ amit a következő tankönyv már úgy fogalmazott meg, hogy a szovjet külpolitika legfőbb célja az „Oroszország kívül élő társadalmak forradalmasítása”.⁶¹ Egyetlen tankönyv emlékezett csupán meg a Szovjetunió békés külpolitikájának sikeréről.⁶²

Az 1940-es tankönyvek már más nótát fújtak. Az 1939-es lengyelországi és balti eseményekkel kapcsolatban azt állították, hogy a Szovjetunió a cári Oroszország imperialista politikájának nyomdokain halad, — teljesen elhallgatva a Szovjetunióknak a kollektív biztonságért és a fasiszta agresszor megfékezéséért folytatott küzdelmét.⁶³ Újból szerepel az a rágalom, hogy a szovjet külpolitika lényege a bolsevizmus eszméinek terjesztése.⁶⁴

Tanulságos, ha végül megvizsgáljuk azokat a véleményeket is, melyek — időrendben — az Októberi Szocialista Forradalom győzelmének *jelentőségével*, a világra gyakorolt hatásával foglalkoztak.

⁴⁸ „Elvesztette kikötőit, a folyók torkolatait, területének 1/7-ed részét (800 ezer km-t 30 millió lakossal) s a megmaradt területen is 27 köztársaság keletkezett.” *T—K*: 204. l.

⁴⁹ *J—V*: 158. l. „A bolsevik agitáció az orosz hadsereget széttűlesztette, ezért az oroszok kénytelenek voltak elfogadni a németek kívánásait. Lemondtak Ukrajnáról és a Balti államokról.”

⁵⁰ *M—Sz*: 1940. 117. l.

⁵¹ Uo.

⁵² „... mikor a Vörös Hadsereg Varsóig ért. a lengyelek tönkrevérik s ezzel Közép-Európát megmentik a bolsevik veszélytől. (A lengyel marni csata 1920. augusztus 14—21.)” *M*: 1930. 141. l.

⁵³ *M*: 1931. 144. l.

⁵⁴ „A kommunista államrend azonban — főképp az első években — a termelés csődjét vonta maga után, úgy hogy a gazdag ország népe hihetetlen nélkülözéseket kénytelen elviselni.” *M—Sz*: 1930. 219—230. l.

⁵⁵ Uo. 130. l.

⁵⁶ *E—V*: 216. l.

⁵⁷ *M—Sz*: 1940. 154. l.

⁵⁸ *J—V*: 183. l.

⁵⁹ *M—Sz*: 1930. 130. l.

⁶⁰ *M*: 1931. 144. l. Uo. hangzik el az is, hogy az orosz propaganda eredménye „házánk bolsevizálása 1919-ben”.

⁶¹ *M—M*: 127. l. „... elérte, hogy felvették a népszövetség tagjai közé és a legtöbb állam gazdasági, politikai kapcsolatot teremtett vele.”

⁶² *J—V*: 183. l.

⁶³ *M—Sz*: 1940. 116. l. Szerintük is „első sikerét Magyarországon érte el”.

Az első vélemény⁶⁵ 1930-ból a Szovjetuniót a bolsevizmus kísérleti állomásának nevezte, mely 20 millió km²-t és 140 millió lakost „vont ki a világforgalomból, és nagyban hozzájárult az európai gazdasági válság állandósításához”. Több szerző azt tartotta Október egyetlen eredményének, hogy sikerült „hazánkat bolsevizálni”.⁶⁶ Igyekeztek lejáratni a népfront-mozgalmakat, s ennek érdekében úgy állították be a francia- és spanyolországi eseményeket, mintha mindennek oka az, hogy a Szovjetunió törekszik a kommunista eszméket az egész világon elterjeszteni.⁶⁷ Politikai céljuk — a Szovjetunió rágalmozása — érdekében tehát nem riadtak vissza az események durva meghamisításától.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az ellenforradalmi rendszer *tankönyvei* az uralkodó osztály imperialista törekvéseit szolgálták, arra törekedtek, hogy a tömegek figyelmét eltereljék a belső társadalmi bajok valódi okairól. A magyar nemzeti felsőbbrendűség hirdetése érdekében kritikátlanul elfogadták és dicsőítették a fasizmust. Tetteit követendő példaként állították a magyar tanulóifjúság elé — s így előkészítették a közvéleményt a fasizmus magyarországi térhódítására, a német fasizmus rablőháborújában való csatlós részvételre. Ugyanakkor nem voltak tisztában — és nem is akartak tisztában lenni — az Októberi Forradalom valódi okaival, menetével, igazi tartalmával, jelentőségével. A forradalmi események és az intervenció tanításában gyakran történethamisításhoz folyamodtak. A Szovjetunió bel- és külpolitikájáról gyűlölködve, a valóságot — osztályérdekeiknek megfelelően — durván torzítva tanították. Jellemző vonása e tankönyveknek a nemzeti fennhőjázás és gyűlölködés, a marxizmus elleni harc, dühödt szocializmusellenesség, az osztályellentétek leplezése; a tőkés állam iránti odaadásra, fegyelemre, áldozatkészségre való nevelés.

⁶⁵ M: 1930. 141. 1.

⁶⁶ Vö. M: 1931. 144. 1. és M—Sz: 1940. 116. 1.

⁶⁷ M—M: 128. 1.

TÖRTÉNETI IRODALOM

R. VÁRKONYI ÁGNES:

A HÁROM RÉSZRE SZAKADT MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

(Magyarország története. I—II. köt. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
1964 III. fejezet. 159—316. I.)

Magyarország történetének 1526—1711 közti részét R. Várkonyi Ágnes írta. Munkája szerencsésen egyesíti magában a szintézis iránt megnyilvánuló kettős követelményt: összegezi az eddigi kutatások eredményeit és egyben kijelöli a további feladatokat.

Azt szokták mondani, hogy ez a korszak történelmünk egyik legjobban ismert része. Valóban, a forráskiadványok száma a XVI—XVII. századra szinte kisebb könyvtárra tehető, amellett a múlt századi folyóiratok apróbb közlései is ezernyi adalékot tartalmaznak a török—magyar viszony, a Habsburg-udvar politikája, az erdélyi fejedelmek, vagy a reformáció és ellenreformáció történetére. Mégis, a nagy forrásbőség, a rengeteg feldolgozás ellenére is a fejlődés számos vonatkozása szinte a legutóbbi időkig homályban maradt, közöttük alapvetően fontos gazdasági és társadalmi kérdések. A történelmi feldolgozások előterében szinte kizárólagosan a politikai események állottak, és ahogy az egykorúak, a történészek is két nagy pártra oszlottak, kuruc vagy labanc szempontból értékelték a fejlődést. Ebből a szemléleti körből egy ideig a marxista történetírás sem tudott teljesen kilépni.

R. Várkonyi Ágnes a fejlődést a társadalom oldaláról közelíti meg. Ezzel egy csapásra megszűnik a történelmi megítélésben eddig domináló tisztán politikai jelenségek primátusa, de megszűnik a kuruc vagy labanc szempontok kizárólagos alkalmazásának lehetősége is. A társadalmi megközelítés elszakítja azt a szálát, mely a két évszázad történetének megítélését nemegyszer napi politikai szempontokhoz kötötte, s ezzel megtisztítja a történetíró útját, eltávolítva azokat az akadályokat, amelyek szinte a legutóbbi évekig megakadályozták a megnyugtató ítéletalkotást.

Várkonyi a korszak egységét elsősorban nem is a török—magyar küzdelmekkel, az ország három részre szakadásával vagy a Habsburgok ellen vívott függetlenségi harcokkal indokolja. Számára a társadalmi fejlődésben érvényesülő azonos tendenciák, a rendiség előretörése, s ezzel párhuzamosan a korábban még biztató szabad paraszti és polgári törekvések elakadása, a jobbágyság helyzetének fokozatos elnehezedése teszik egységessé külsőleg és belsőleg a tárgyalt kort. Ezzel a felfogással persze bizonyos ellentétben van a kötet politikai eseményekhez igazodó beosztása, hiszen főleg 1526, de 1711 sem jelent határt a társadalmi fejlődésben. A központi hatalom és a rendek küzdelme csakúgy megindult már Mohács előtt, ahogy a paraszti sors megnehezedése is csak folytatódott a három részre szakadt országban. A magyar rendek és az idegen uralkodóház közt az 1711-es szatmári békével egy évszázadra létre jövő kompromisszum gyökerei is korábban nyúlnak vissza, a Rákóczi-szabadságharcot megelőző időre. A XVII. század végével indultak a szabad paraszti fejlődés teljes elfojtását célzó sikeres törekvések is, — ahogy ezt éppen Várkonyi kutatásai meggyőzően bizonyítják — abban az időben, amikor, a török kiűzése után, az uralkodó osztálynak immár nem volt szüksége a paraszti fegyverek védelmére. A Rákóczi-szabadságharc ugyan egy időre új, egészségesebb irányba terelte az 1690-es években elindult fejlődést, Szatmár után azonban a dolgok visszazökkentek a régi kerékvágásba. A kötet periodizációja tehát a kezdeteknél és a korszak végénél is elmetszi a társadalmi fejlődés szálait, ami megnehezíti az egységes tárgyalást. Történet szemléletünknek a társadalmi kérdések javára történt eltulodása előbb-utóbb szükségessé teszi a még politikai szempontok alapján megvont korszakhatárok felülvizsgálását.

Jól tükrözi a szintézis az utolsó évtized gazdaságtörténelmi kutatásainak nagy eredményeit. Míg korábban inkább csak a végeredményt ismertük, Várkonyi összefoglalásából élénk tárul a fejlődés egésze. Magunk előtt látjuk, ahogy a XVI. századi árutermelésben még országosan is jelentős paraszti gazdaságokat már a századfordulóra maga alá gyűri a földesúri birtok, hogy a század derekára, a majorsági uradalmak kialakulásával, a nagybirtok végleg saját maga számára fölösze le az árutermelés hasznát. Megismerjük a tőke-

hiánnyal küzködő városi polgárság nehézségeit, a XV. században még biztató városi fejlődés fokozatos elakadását és a XVII. századra elprovinciálizálódását. A gazdasági faktorok alakulásának ismertetésén át jut azután a szerző a társadalmi jelenségek bemutatásához. Ábrázolásának nagy érdeme, hogy állóképek helyett itt is folyamatokat rajzol meg, s mozgásában tárja elénk a kor társadalmát. Valósággal kaleidoszkópszerű gazdagságban bomlik ki előttünk az egykorú társadalom, jobbágyok, mezővárosi parasztok, végvári katonák és városi polgárok helyzete, mindennapi élete, a másik oldalról pedig a nemesség rétegződése, az egyes rétegek törekvései és problémái és ugyanakkor a nagy társadalmi osztályok egymás ellen folytatott harca. Az előrehaladás és visszaesés ellentmondásos állomásain keresztül azután kitárul előttünk a fejlődés egésze, s megértjük, miért nem tudott a korszakban társadalmi fejlődésünk átlendülni a feudalizmusból a kapitalizmusba.

A társadalmi szempontok alkalmazása teszi lehetővé, hogy a Habsburg—magyar viszonyról új, meggyőződéssünk szerint a valóságot az eddiginél jobban megközelítő képet adjon az összefoglalás. A Habsburg centralizációs, majd abszolutisztikus törekvések ismertetésénél régebbi történetírásunk a szembenálló felek valamelyikének álláspontját tette magáévá. Így vált az udvar törekvése az egyik rész szemében a korszerű haladás üdvös megtestesítőjévé, míg a másik rész ugyanebben a magyarság megtörésére és a nemzet létének megsemmisítésére való igyekezetet látott csupán. Várkonyi felülemelkedve ezeken a politikai szemléletből adódó különbségeken, úgy látja, hogy a Habsburg-politikában erőteljesebben a XVI. század második felétől jelentkező központosító törekvések—amelyek a birodalom különböző tartományait egységes egészbe próbálták meg összekötni, s melyek ugyanakkor a rendekkel szemben a központi hatalom megerősítését célozták—elvileg korszerűek, a fejlődés érdekében szükségesek és hasznosak lehetnek volna. A baj az volt, hogy nem valósulhattak meg, mert a Habsburg-kormányzat nem tudta megteremteni sem a központosításhoz szükséges anyagi alapot, sem az azt végrehajtó hivatalnokszervezetet, sőt a török—magyar harcok állandó háborús légkörében kénytelen volt olyan intézkedéseket tenni, amelyekkel még a központi hatalom szervezetét is aláásták. Így pl. miután a katonaságot, de még a főméltóságokat sem tudták rendszeresen fizetni, már a XVI. század végére szokásba jött, hogy az évek során felgyült fizetés fejében az uralkodó valamely nagyobb birtokot adományozott a főtiszteknek vagy főméltóságoknak, ezzel viszont állandóan csökkentette a kincstári vagyont és az adóbevételt, a központi hatalom anyagi alapjait. A várak fenntartására rendelt uradalmak sorozatos eladományozása azután megakadályozta a várak korszerűsítését, és elviselhetetlenné tette a katonaság sorsát, mely fizetést gyakran éveken át nem kapott, s így kénytelen volt a parasztságon élésködni. Mindennek következtében a központi hatalom nemhogy erősödött volna, hanem egyre gyöngült, s a hatalom tényleges gyakorlása zsoldosvezérek, vagy jobbik esetben nagybirtokos urak kezébe került. Pedig Várkonyi kimutatja, hogy nemcsak a polgárság és a jobbágyosság, de a nagybirtokos főurak érdeke is vagyoni- és jogbiztonságot kívánt, amiért cserében szívesen támogatták volna a megerősödött állami hatalmat. A királyi udvar azonban sem az ország határainak védelmét, sem a belső nyugodt termelés feltételeit nem tudta biztosítani, sőt korrupt és tehetetlen rendszere már a századfordulón mint a bajok legfőbb oka tűnt fel, s joggal hívta ki maga ellen az országglakosok egészének összefogását és ellenállását. Végső fokon tehát a rendiség megtörésére igyekvő kormányzat kétbalkezes politikája éppen ellenkező eredményt ért el, s a rendiség megerősödésére vezetett.

Az elmondottakból következik Várkonyi álláspontja a függetlenségi harcokat illetően is. Az ország lakóinak, parasztoknak és nemeseknek a kezébe az elviselhetetlen elnyomás elleni önvédelem adta a fegyvert, Bocskai, Bethlen, Thököly vagy Rákóczi harcainak megtélelésében a döntő tényező azonban végső soron mégis az: ezek a rendi fölkelések hozták-e valamit és mit a magyarországi társadalmi haladás érdekében. A magyar rendek és a Habsburg-udvar szembenállása is csak ebből a szempontból értékelhető megnyugtatóan. Bár itt még további kutatások szükségesek, Várkonyi helyesen állapítja meg, hogy a korszak fejlődésére éppen az a jellemző, hogy az udvari központosító törekvések és a rendi partikularizmus fél úton kiegészítkeztek egymással, s a magyar fejlődés maradt felemás és anakronisztikus. A kétszáz év végső mérlegét különben Várkonyi a következőkben állítja fel: Magyarország az egész korszakon át társadalmában, állami szervezetében és intézményeiben egyaránt sajátos kettősséggel vajdúd állam maradt. „Államszervezetében a rendi intézmények és a centralizált hatalmi szervek működtek egymás mellett. Társadalma a kiváltságos gazdag főurak, tehetős és jobbágyi sorban élő nemesek, fél szabadok, armálisták, szegény polgárok és gazdag tőzsérek, hivatalnokok és szabad, független végvári katonák csoportjaiból tevődik össze, a törvény mégis a kiváltságos nemesek és az alávetett jobbágyok nagy tömegét tartja csupán számon. A gazdálkodás az áruterelés jegyében, a földesúri robotmunkán alapuló majorépítés irányában alakul, de a pénz nem

fektetik a termelésbe, mert a középkori törvények alapján nem fejlődhet a hitel. Az igazságszolgáltatás elvileg a feudális osztályviszonyokra épül, konkrét intézkedései viszont a vagyon fokozott védelme felé mutatnak" (288. l.). A történelem ítélőszéke előtt a magyarországi fejlődés elmaradásáért a bécsi udvar és a magyar rendek osztoznak a felelősségben.

Attól persze még messze vagyunk, hogy a fejlődés részleteit mindenütt tisztán lássuk, s a Várkonyi által felvázolt kép itt-ott halványabb színei akaratlanul is figyelmeztetnek a még feltárára váró problémákra. Politikai és társadalomtörténeti szempontból egyaránt fontos a XVII. századi országgyűlési iratanyag közreadása, hiszen az országgyűlések vitáin valósággal sűrítve jelentkeznek az udvar és a vele szembenálló rendiség problémái. De tisztázásra vár a katonarétegek, hajdúk, végvári vitézek, kuruc katonák társadalmi hovatartozásának és tudatának kérdése, a nemesség különböző rétegeinek és csoportjainak az erdélyi fejedelmek vagy II. Rákóczi Ferenc nemzeti abszolutista törekvéseihez való viszonyulása, valamint a városi polgárságnak a rendi társadalomban elfoglalt helye. Nem látjuk minden esetben tisztán a Habsburg udvari törekvéseket mozgató erőket sem, — itt még alaposan meg kell vizsgálnunk az egyetemes kapcsolatok és hatások alakulását is. Tisztázandó a katolikus klérus befolyása az uralkodó állásfoglalásaira, főleg a XVII. század második felében, ahogy a másik oldalon felderítendőek az erdélyi fejedelmek politikájának a protesztantizmussal való kapcsolatai. Kérdéses, vajon indokolt-e, hogy az összefoglalás már az 1530-as években olyan erősen hangsúlyozza Fráter György irányító szerepét Zápolyai politikájában, s az, hogy az ő javára írja János király reformtörekvéseit, többek közt az 1536-os jobbágytörvények vonatkozásában. Annyi bizonyos, hogy Fráter György személyével és politikájával nagyon régen nem foglalkozott monográfiaszerű alaposítással történetírásunk. Ugyancsak további kutatásokat igényel még az 1607—1608-as hajdúfelkelésnek az országos politikára gyakorolt hatása. Én inkább úgy látom, hogy a bécsi udvarral szemben, mely érthető okokból halogatta az 1606-os bécsi béke megerősítését, a hajdúfelkelés kényszerítette ki a béke pontjainak becikkelyezését. A hajdúk ugyanis csak ezen a réven érthették el Bocskaitól kapott kiváltságaik törvényerőre emelését. További kutatásokat igényel a nemességnek a Thököly-szabadságharc leverését és a török kiűzését követő időkben végbement megtorpanása, sőt meghátrálása is.

Történetírásunk eddigi mulasztásai és az ebből adódó feladatok különösen erősen érződnek művelődéstörténeti vonatkozásban. Az utolsó évtizedek kutatásai elhanyagolták a kulturális fejlődés vizsgálatát, s ez Várkonyi összefoglalásán, csakúgy mint a könyv többi fejezetén is erősen érezhető. Olyan fontos dolgokat sem tudunk, hogy a magyarországi iskolákban mit tanítottak, és a tanultak hogyan alakították az életet. Hogy melyik osztály gyermekei milyen iskolába jártak és milyen műveltségben nőttek fel. Nem ismerjük sem a nemesség, sem a polgárság kulturális szintjét, nem tudjuk, hogy az egyes politikai vagy társadalmi törekvések milyen kulturális hatások alatt formálódtak, s hogy az egyes osztályok milyen tudatot hordoztak. Sok vonatkozásban még a reformáció és ellenreformáció művelődési hatását sem látjuk tisztán.

Végezetül ki kell emelnünk Várkonyi Ágnes történetírói stílusát. Nemcsak az elbeszélő és értekező részek egymással szerencsésen ömelkező váltakozását, a szerző stílusának világos, magyaros, közérthető, ugyanakkor emelkedett voltát, hanem azt a színes változatosságot, mellyel könyvében egymást követik eseményleírások és személyi arcképek, a fejlődés egyes szakaszait megvilágító vagy a nagy összefüggéseket felvillantó részek. Adat- és gondolatgazdagsága párosulva mélyreható problémalátással és színes stíláris megelevenítő erővel, mindez együttesen jellemzi R. Várkonyi Ágnes munkáját. Egyéni meglátásokra alapozott összefoglalása hű képe mindannak, amit a kor történetére vonatkozóan ma tudunk, vagy ami a kor lényegét illetően valamennyiünket foglalkoztat.

BENDA KÁLMÁN

LENIN MAGYARORSZÁGRÓL

(II. átdolgozott kiadás. A marxizmus klasszikusainak kiskönyvtára. 6. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1965. 198 l. 3 mell.)

Lenin Magyarországra vonatkozó írásainak, megjegyzéseinek ismételt, az előző, 1954-es kiadásához viszonyítva javított, sőt, némileg bővített kiadása feltétlenül indokolt, szükséges volt. Rövid úton meggyőződhetünk erről, ha összevetjük az 1965-ös és 1954-es kiadást, annak ellenére, hogy szerkezetében és anyagának túlnyomó részében azonos a két kötet.

Vegyük hát sorra, mit tartalmaz az új, átdolgozott kiadás. Mint a kiadói előszó is jelzi, Lenin — a Tanácsköztársaság kivételével — viszonylag keveset szolt Magyarországról.

ról, s így csak olyan részleteket publikál a kötet, amelyekben a magyarországi utalások világos összefüggésben szerepelnek. A közreadott beszédek, írások zöme már megjelent a Lenin Művei c. sorozatban; új anyag hazai levéltárakból, orosz nyelvű kiadványokból került ki, s ezek az említett sorozatban még nem kaphattak helyet. Az összeállítás nyilvánvalóan azok számára készült, akik praktikusán, egy kötetben akarják áttekinteni Lenin magyar vonatkozású utalásait. A szerkesztőbizottság azonban a csatolt bibliográfiában feltünteti mindazokat a helyeket a „Lenin Művei” sorozatban, amelyek valamilyen magyarországi vonatkozást tartalmaznak.

A közölt anyagot most is, mint az előzőben, öt nagy részre bontják: Az első az 1848—1917 közötti időre vonatkozó anyagot tartalmazza tematikai csoportosításban. A további részek időrendben követik egymást, s ezzel a szerkesztési elvvel egyet is lehet érteni.

A kötet első része a cárizmusnak az 1848/49-es forradalom és szabadságharc elfojtásában játszott szerepére, az agrár- és a nemzeti kérdésre, valamint Andrassy Gyulára vonatkozó ismert megjegyzéseket tartalmazza. E részben a legkevesebb az eltérés a korábbi kiadásához hasonlítva: egy írás, mely csupán zárójeles utalást tartalmazott magyarországi vonatkozásban, most kimaradt. Az új szerkesztési elv ugyanis érdemi anyagot kívánt adni az olvasónak, nem pedig formális utalás-gyűjteményt.

A kötet II. fejezete a Moharchia felbomlásának problematikájával foglalkozik. Anyaga — lényegében véve — azonos a korábbival, mert új iratot nem tartalmaz, de néhány fontos különbség mégis van. Az OK/b/P VIII. kongresszusán tartott központi bizottsági beszámolóból vett idézet lényeges részekkel bővült: azokkal a sorokkal, amelyek a külföldi csoportok szövetségének tevékenységére s ennek jelentőségére vonatkoznak. E szövetség a korszakot átható internacionalizmus szülőtte volt, s a szövegből kiténik, hogy Lenin és a beszámoló milyen nagy fontosságot tulajdonított a nem orosz kommunistákkal való együttműködésnek (68—69. l.).

A szerkesztők helyreállították az egyes iratok aláírásának eredeti rendjét is, Kamenyev, Trockij, Buharin esetében, vagy egyáltalában közölték az aláírókat, amikor az előző kiadásban egy-két esetben elmaradt. (Ld. pl. új kiadás 74. l.)

A Tanácsköztársaságra vonatkozó anyag már új iratokkal is bővült a korábbi részek kiegészítése mellett. Szerepel ezek között Lenin egyik utasítása a katonai előnyomulás meggyorsításáról a Tanácsköztársasággal való kapcsolat felvétele érdekében (89. l.); Lenin tájékoztatója Kunhoz a Franciaországba utazott szovjet vöröskeresztes misszió tevékenységéről, amelyben a várható francia rágalommal szemben Kun közvetítését kérte az amerikaiakhoz (91—92. l.); Leninnek egy április végi biztató megnyilatkozása a magyar Vörös Hadsereg katonáihoz (98. l.). A Tanácsköztársaság leverésének idejéből további négy új irat szerepel a 110—112. oldalakon. Ezek egyikében Lenin július 30-án értékeli a burzsoázia ajánlatát a tanács hatalom feladása fejében, a másik az ellenálláshoz kért segítség lehetőségével foglalkozik, s július végén további kitartásra biztatja a Kormányzótanácsot. Rudnyánszky moszkvai követ tolmácsolásában ismerheti meg az olvasó Lenin üzenetét a várható katonai segítségről, s végül az utolsó irat Lenin feljegyzésében adja Kun Bélának a szakszervezeti kormány megalakulásáról és ennek okairól szóló Leninhez intézett táviratát.

A IV. fejezet a Tanácsköztársaság tanulságaival foglalkozik. Itt a „Baloldaliság”-ból vett idézet most kibővült, az olasz pártra valamint a munkásmozgalomnak a versaillesi békeszerződéssel kapcsolatos taktikájára vonatkozó részekkel (126—127. l.). Egy ugyancsak innen való részlet önálló beiktatása a németországi független szocialistáknak és a magyar pártviszonyoknak az összevetése révén szélesebb keretbe ágyazza a magyarországi proletárdiktatúra tanulságait (128—129. l.).

Helyett kapott e fejezetben három új dokumentum, melyek az emigrációban élő magyar és más nemzetiségű kommunisták problémáival foglalkoznak, illetve Leninnek egy, külföldi kommunisták előtt tartott beszédével ismertetik meg az olvasót. Az új anyagot tekintve, talán ez a legtanulságosabb. Lenin itt elemzi az 1921 júliusi helyzetet, az európai erőviszonyokat, a kommunista pártok tennivalóit, hangsúlyozza az „opportunistus” akciók fontosságát a „baloldali ostobaságok”-kal szemben (140. s. köv. l.). Itt természetesen csupán jelezni lehetett e beszéd fontosságát, elemzése túlmegy az ismertetés keretén.

Az utolsó fejezet a fehérterror, az ellenforradalmi rendszer időszakával foglalkozik. Az itt közölt új iratok (149. és 164—165. l.) megvilágítják, hogy Lenin mily törődéssel foglalkozott Kun Béla és az emigráns magyar kommunisták helyzetével 1921-ben.

Igényesebb jegyzetapparátus egészíti ki az iratokat, amelyek a magyaráraton túl, korrigálják korábbi évek hibásnak bizonyult megállapításait (pl. 81. l.). Az iratokhoz bibliográfia és részletes névmutató csatlakozik.

Összevetve az első és második kiadást, szembetűnik, hogy több ponton a megfogalmazás az egyes iratokon belül eltérő. Ezek zöme nyilvánvalóan abból ered, hogy a

„Lenin Művei” sorozat számára szakszerű és új fordítást készítettek, míg ez 1954-ben nem állt rendelkezésre. Néhol azonban úgy tűnik, hogy az új szöveg stiláris módosulásai már tartalmi eltérést is magukban foglalnak (pl. 12., 17. l.). Helyes lett volna általában, s ilyen, kétséget támasztó esetekben különösen, rövid jegyzetben utalni a különbségek okára.

Egészében véve azt állapíthatjuk meg, hogy a kiadó jó szolgálatot tett e kötet ismételt kiadásával, s az átdolgozás nem csak a lenini utalások jobb megértését segíti elő, de gazdagítja is ismereteinket Lenin megnyilatkozásainak köréről, problematikájáról, s ezzel az egész korszaknak szélesebb, és egyben realisabb távlatot is ad.

L. NAGY ZSUZSA

KÁROLYI MIHÁLY:

EGY EGÉSZ VILÁG ELLEN

(Budapest, Gondolat Kiadó. 1965. Az utószót és jegyzeteket írta: Kiss György. — 552 l.)

42 esztendő s késedelemmel jelent meg Magyarországon Károlyi Mihály könyve — már régen történelemmé vált, s nem bírálatot, hanem történelmi értékelést kell és lehet adni róla. (A kiadó helyesen tette volna, ha feltünteteti, hogy az első kiadás 1923-ban jelent meg a Verlag für Kulturpolitik, München kiadónál, s így ez bár az első magyarországi, de második magyar nyelvű kiadás. Az sem helyeselhető, hogy a mottót — *Ora e sempre* — kihagyták.)

A századfordulót követő közel két évtized (1918-ig) magyar politikai életének belső atmoszférájáról, erkölceiről és módszereiről nincs ennél a memoárnál hitelesebb forrásunk. Károlyi Mihály írását a mindenben és minden felett uralkodó beszámolóí becstelenség, őszinteség, s magának Károlynak nagy etikai imperativusza jellemzi. A mű maga bizonyos fokig az emlékirat és az önvallomás keveréke, telve van olyan önbíráló elemekkel, amelyek az objektív ténybeszámolót szokatlanul szubjektív színezetűvé is teszik.

Alighanem éppen ennek a sajátos vegyítésnek tudható be, hogy a világosan két részre — az ifjúság leírására és a politikai aktivitás korára — tagozódó könyv nemcsak izgalmasan érdekes olvasmány, hanem egyben szerzője emberi erényeinek és gyengéinek ugyanolyan hű tükrözése, mint amilyen bevilágító ismertetése a magyar társadalmi szerkezetnek és közéletnek.

Károlyi Mihály nagyon is szem előtt tartotta azt, amit könyve előszavában írt: „... a magyar nép ha előre akar menni, nem tűr már el egy lattal több hazugságot sem” — de tudjuk, hogy sajnos sem a magyar nép, sem majd negyedszázadon keresztül volt urai nem tartották magukat ehhez. Rettenetes sokat hazudtak ennek a népek és rettenetes, hogy milyen sok hazugságot hittek el ebben az országban, holott tudta minden ember, hogy lépten-nyomon csak hazudnak, csak rágalmaznak Károlyi Mihállyal kapcsolatban is, de minden más tekintetben is.

„Legyen elég, hogy meghamisították 1848-at: vagyunk még egy páran, akik tenni fogunk róla, hogy 1918-at ne hamisítsák meg.” S tudjuk: olyan soká hamisították meg 1918-at, hogy még ma, majd ötven évvel utána, s 42 évvel Károlyi könyvének megjelenése után, még egyre vívódunk és küzdünk 1918 igaz történetének felderítéséért, helytálló értékeléséért, ha magának Károlyi Mihálynak történelmi szerepét már a megillető méltánylásban részesítjük is.

Károlyi maga írja meg könyve előszavában azt, ami művével szemben az egyetlen fenntartást teszi szükségessé. „Sok szálát, amely hozzá (ti. a magyar arisztokráciához) fűz, elszakítottam, mindent nem szakíthattam el.” Majd hozzáteszi: „... akarom, hogy az olvasó tudja, honnan jövök.”

Ez végig érezhető a könyvön, mert Károlyi becsülésreméltó bátorsággal vállalja korábbi elfogultságait akkor is — a forradalmak után! —, amikor már régen levetkőzte őket (tehát mégis sok mindennel szakított) és minden illúziótól mentessé lett. Mert rá kellett ébrednie arra, hogy (bocsánat a triviális hasonlatért) kaszinói szabályok szerint ült le kártyázni sipistákkal, tehát feltétlenül csak veszíthet. Károlyi nem tudott másképpen játszani, csak „kaszinói” szabályok szerint — partnerei pedig (bár a Kaszinóból kerültek is ki), valamennyien „hamiskártyások” voltak, élükön az oly impekkabilisan becsületesség kikiáltott Tisza Istvánnal. Ez önmagában is világossá tenné, hogy Károlynak miért kellett feltétlenül vesztessé lennie, s miért kellett ráeszmélnie, hogy kaszinói eszközök, a fői és párizsi ifjúkori emlékek hagyományai nem tarthatók fenn, ha az elveket is fenntartja: „Azt hittem, hogy lehet elvekért küzdeni anélkül, hogy egész életünket hozzáido-

mitsuk a küzdelemhez.” Ekkor — de csakis ekkor — válik Károlyi Mihály szellemében és hitében a haladó politikusból forradalmat kívánó, forradalmat akaró államférfivá (ha az a jelző, hogy „forradalmár” nem is pontosan illik rá).

Szövevényes és cseppet sem könnyű út az, amely ebben a könyvben feltárul — és szépítés, de torzítás nélkül tárul fel. Maga a sok tekintetben ellentmondásos hagyományokra visszatekintő család is hányódik a császárhű lojalitás és a reformkori ellenkezés, a feudális társadalmi helyzet és a liberális fejlődés között, s a légkör, amely a fiatal Károlyi Mihályt körülveszi, formálja, a belső feszültségekkel van tele.

Egyik alapjellegzetessége ennek a világnak, hogy politikai szemléletre és világnézetre, királyhű lojalításra, vagy Kossuth-barát függetlenségi érzelmekre való tekintet nélkül, a család élete a legnagyobb anyagi jólétben és gondtalanságban telik. Semmiféle családi legendában nem szerepel olyan emlék, hogy a „forradalmár” Károlyi Györgyné Zichy Karola például, aki Haynau parancsára hagyta el Magyarországot, külföldön anyagi gondokkal küzdött volna. Sőt, ismeretes, hogy vagyona és jövedelme felett szabadon rendelkezve, valóságos udvart tartott Franciaországban, illetve Svájcban, gyakran segített is nyomorgó emigránsokon, — kuruc magatartásának nem volt semmiféle vonatkozásban „demokratikus” tartalma.

Az a Károlyi Sándor, aki oly döntő szerepet játszott Károlyi Mihály életében, s akiről fenntartás nélküli tisztelettel, sőt szeretettel és hálával szól, maga is mint szabadságharcos katona kezdte pályafutását és 1861-ben a határozati párt egyik legszélsőségeiben tagja volt (mint ez Jósika Miklóshoz intézett leveleiből kiderül). De a kiegyezés után egyre vesztett radikalizmusából, és mikor Mihály unokaöccsét nevelte, megmaradt ugyan nagykultúrájú és messzetelektől embernek, de ekkor már mérhetetlen vagyonú feudális-klerikális főúrrá lett, s a szövetkezeti mozgalom torzult formájának megvalósításáért szállt síkra, miközben a Szent István Társulat legfőbb patrónusa s a magyarországi antiszemita-klerikalizmus egyik elindítója lett. (A jegyzeteknek lett volna feladata rámutatni, hogy ez a Károlyi Mihály életében oly fontos szerepet játszó magnás azonos Ady Endre „Kártevő Sándor”-ával, s azzal, aki ellen Károlyi későbbi harcostársai, a radikálisok, Jászi és főleg Szende Pál a legélesebben harcoltak. Károlyi Mihály ettől függetlenül tisztelettel benne egyik legfontosabb szellemi mentorát, de nekünk látnunk kell, hogy milyen eredetűek a hatások.)

Károlyi Mihály úgy látja, hogy Sándor nagybátyja egész életét a közjónak szentelte, de a valóság az, hogy Károlyi Sándor egész életének (a század végén) célja a fennálló társadalmi rend fenntartása, a városi kapitalista-merkantalista fejlődés meggátlása, s így Magyarországnak a világ fejlődésével szemben való további lemarasztalása volt. Ez a cél — függetlenül a személyes jó- vagy rosszakarattól — objektíven „kártevő” volt, s ha végig követjük a történelem alakulását, rá kell döbbernünk, hogy Károlyi Sándor programja magában foglalta (persze a brutalitástól és különítményes kurzusszellemtől menten) az 1919 utáni ellenforradalom, főleg a konzolidálódó kurzus hirdett eszméit.

Azért kell erre nyomatékkel rámutatni, mert ezen keresztül demonstrálható a legplasztikusabban, hogy milyen nehéz és bonyolult volt az út, amelyen Károlyi Mihálynak végig kellett menni ahhoz, hogy azzá legyen, akinek ma tiszteljük: a magyar demokratikus átalakulás legkimagaslóbb harcosává a dualizmus utolsó két évtizedének hivatalos politikusai között.

Mert (csak egy példa a kínálkozó rengeteg közül) miközben Károlyi, mint egy országos párt vezetője, nem tehet egyebet, mint hogy a háború legalábbis tisztességes helytállással való végét (ha ugyan nem győztes befejezését) hirdesse célként, saját maga tudja, hogy a háború vereség nélküli befejezése a magyar (és német) uralkodó osztályok megerősödését jelenti. Tudja, hogy Tisza még 1916-ban azt a kijelentést tette, hogy „határainkat megvédtük, s a háború után határainkon belül semmi sem változik”. S ha a Monarchia nem megverten kerül ki a háborúból, akkor sem nemzetiségi kérdés, sem a demokrácia többi problémája sem oldható meg a humanizmus szellemében. De ugyanakkor Károlyi — már 1916 elején! — azt írja a Világban, hogy a háborút követő idők problémáinak megoldására „a kapitalizmus egymaga nem lehet elegendő” és feltétlenül „igénybe kell majd venni egyes kollektív termelő szervezet”.

Persze, a nemzetiségi kérdés rendezésére vonatkozó elképzelések is természetesen korlátozottak, mert hiszen még a legradikálisabbnak számító Jászi Oszkár elképzelései is erősen idejüket múltak voltak már a háború előtt is. Károlyi (ez is valahogy a család radikális-függetlenségi hagyományain keresztül jutott el hozzá) sokáig abban a hitben élt, hogy a nemzetiségi kérdés leghaladóbb megoldását Kossuth konföderációs terve vetette fel (41. l.), holott tudott ma már, hogy (bármennyire is tiltakozott jóformán az egész magyar társadalom már Kossuth terve ellen is) ennek teljes megvalósítása sem oldotta volna meg a magyar határokon belüli kérdéseket.

Ugyanilyen tünet (s csak mint tünetre érdemes rámutatni), hogy Károlyi szerint „... bizonyos, hogy Andrássy és Deák a kiegyezést csak alapnak tekintették, amelyen fokozatosan föl lehet építeni akár az ország teljes függetlenségét is”. Merőben felesleges ennek a felfogásnak teljes tévedését kimutatni — csak azt kell kiemelni, hogy a magyar függetlenségi mozgalom legkövetkezetesebb vezére is azt láthatta, amit ez a mondat kifejez — s ez azt jelenti, hogy akkor még távolról sem látta tisztán a kiegyezés létrehozásában szereplő osztályerőket.

Amikor azonban nem hagyományok állják útját, hanem a maga lucidus ítéletére és magas moralitását politikai ösztönére van utalva, akkor olyan helyesen lát, mint a Mitteleuropa (132. l.) kérdésében, amelyben — érdekelt reakcióssokkal, de haladó baloldali polgárokkal (így egyebek között Jászival) szemben is — nyomban felismerte a mögötte meghúzódó alapérdeket: a német expanzió hódítási szándékait. Egyike volt az elsőeknek, akik elutasították Naumann tervét, s ilyenekben mutatkozik meg Károlyi rendkívüli politikai tisztánlátása, tehetsége.

Károlyi Mihálynak, ha innen és onnan kapott is segítséget, támogatást és útbazigasztást, végeredményben egymagának kellett a mágnási család, a mérhetetlen vagyon és a nép millióitól idegen légréör óriási bástyáján rést, söt réseket törni, amíg eljutott a maga politikai és emberi teljességéig.

Bizonyos, hogy ha Károlyi Mihály két évtizeddel később, már a fasizmus rettenetes tapasztalatainak birtokában írhatja meg emlékiratait, ha az a Károlyi Mihály ítélezik a magyar politikáról, s abban betöltött szerepéről, aki már a harmincas évek derekán felismerte, hogy a reakcióval kerül egy frontba mindenki, aki aktívan antikommunista politikát követ — akkor jobban feloldotta volna az életút sok ellentmondó kanyargását. De ha ezeket feloldotta volna, akkor — ez kétségtelennek tetszik — műve rendkívül sokat veszített volna a közvetlen, szinte ellenőrzéstől nem korlátozott emlékezés hitelességéből.

Mindent egybevéve megállapítható, hogy Károlyi könyvének első fele belevilágít az ország uralkodó, legexkluzívabb mágnás rétegének életébe, második fele pedig olyan módon és olyan közvetlenséggel mutatja be a magyar félpármentarizmus jegyében lezajló politikai életet, mint egyetlen más munka sem.

Nagyon fontos és nagyon is esedékes volt Károlyi könyvének magyarországi kiadása. Nem kívánunk itt a jegyzetelés részleteivel foglalkozni. (E sorok írója a Kritika, 1965. 5. számában a Válogatott írásokra vonatkozóan kifejtette véleményét.) Elegendő talán arra rámutatni, hogy a jegyzetekben sokkal kevesebb a tárgyi hiba, mint a Válogatott írások jegyzeteiben. A jegyzetek inkább lexicálisak, semmint értékelő-magyarázó jellegűek, ami pedig hivatásuk. Csak példaként említjük meg, hogy nem lehet jegyzetelő magyarázatot nélkül elvárni a mai olvasótól (aki remélhetőleg nemcsak hivatásos történész lesz), hogy tudja, mi az értelme és tartalma ma a „Belvedere-politikának”. A jegyzet azonban sem Belvedere, sem Ferenc Ferdinánd címszó alatt nem ad semmiféle magyarázatot rá.

Végül nem a jegyzetelő, hanem a kiadó hibája, hogy az Utószót tipográfiailag nem különítette el Károlyi szövegétől, s ez így azt a benyomást keltheti, mintha Károlyi maga írta volna.

Nem lehet eléggé és elégszer hangsúlyozni, hogy a Károlyi-probléma teljes tisztázása, a Károlyi-életmű teljességének publikálása, a levelezés közzététele rendkívül fontos feladata a legújabbkori történetírásunknak. Nézzük a problémák bármely csoportját is, Károlyi magatartása mindenkör igen figyelemre méltó. Ha felidézünk Szabó Ervin 1917 végén, már halálos betegen és négy esztendő háborús tapasztalatok birtokában elmondott szavait — „We don't need measures, we need men!” — hogy ugyanis férfiakra van szükség a világ átalakításához, akkor Károlyi Mihályban meg kell becsülnünk a haladás melletti férfias kiállását, nagyszerű példaadását.

HORVÁTH ZOLTÁN

KUBITSCH IMRE:

A MAGYAR BÁNYAMUNKÁSSÁG KÜZDELMEI (1919—1933)

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1965. 275 l.)

A hosszú súlyos betegség után tragikus hirtelenséggel elhunyt Kubitsch Imrének állított méltó emléket az MSzMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete, amikor a kötetben összefoglalóan publikáltatta a szerző elkészült s részben már a Párttörténeti Közleményekben megjelent nagyobb monográfiájának befejezni már nem tu-

dott fejezeteit. Az elhunyt szerző munkásságáról részletes és átfogó képet nyújtó, szép kiállítású kötet megfelelő módon szolgálja mind a szerző emlékének megőrzését, mind a munkásmozgalom történetének továbbfejlesztését és a tudományos igényű, de egyben a széles tömegeket is lebilincselő módon meggyerő, népszerű történelmi ismeretterjesztést.

Kubitsch Imre postumus kötete három fő részre és számos alfejezetre tagozódik, s befejezetlensége ellenére — a sajtó alá rendező munkatársak választotta címnek megfelelően — szinte kerek egésznek tekinthető. A szerző célját eredetileg a bányamunkásság változatos sorsának sokkal szélesebb alapokon való ismertetése képezte, mint ahogyan az a jelen kötetben található. Külön fejezetekben szándékozott tárgyalni a bányamunkásság szociális helyzetét, kulturális, egészségügyi és lakásviszonyait. E fejezetek egyike-másika készülhetett csak el. Terjedelmes fejezetben szándékozott ismertetni a „kétlaki” bányászok sajtósági életviszonyait, idevonatkozó sokoldalú kutatómunkájának értékes eredményeit. Nem tekinthető teljesen lezárt egésznek az 1929—1933 évi gazdasági világváltság hazai eseményeit a bányászati és a bányamunkásság harcai vonatkozásában bemutató fejezet sem. Ilyen korlátok között kell vizsgálni e postumus kötetet, melyet a szerző minden bizonnyal még sokkal teljesebbé, színesebbé és kiforrottabbá alakított volna, ha a végzet nem üti ki kezéből oly korán a tollat. Ennek ellenére az olvasó a kötet áttanulmányozása után szinte hiánytalan képet nyer a korszakról és sokoldalúan megismerheti a magyar bányamunkásoknak a hatalmuk teljében levő bányatókékkel és a velük szoros szövetségben álló államhatalommal folytatott szüntelen, változatos formájú harcait. Lényegesen aláhúzza tehát a szerző munkásságának értékét az a tény, hogy nem teljesen befejezett művével is lényegében sikeresen oldotta meg a vállalt feladatot.

Külön kiemelendőnek tartjuk Kubitsch Imre szerzői módszerét választott témái megközelítésében. Eltérően sok hasonló jellegű műtől, a szerző elsősorban a bányamunkásság harcainak gazdaság-történeti hátterét vázolja fel: ismerteti a szénbányászat helyzetét, általános körülményeit. Ebbe a gazdaságtörténeti keretbe ágyazva sokkal érthetőbbé válik egy-egy munkáskövetelés, sztrájkharc vagy szakszervezeti kongresszus leírása. A szerző széleskörű kutatásai révén gazdaságtörténeti szempontból is sok értékes adalékot nyújt az ellenforradalmi rendszer első évtizedének bemutatásánál. A politikai viszonyok leírása is mindenkor tömör, találó és megalapozott. Igen fontos tény, hogy Kubitsch Imre szakított a korábbi évek dogmatikus munkásmozgalom-történetírói szemléletével, amely a munkásosztálynak a tőkés kizsákmányolás elleni harcát gyakran szakadatlan diadalmenetként glorifikálta, a Szociáldemokrata Pártot és a szakszervezeteket pedig mindig és minden helyzetben az osztályharc árulóiként és fékezőiként tüntette fel. A szerző nem zárkózott el a kommunista mozgalom egyes szakaszaiban jelentkező szektás hibák, „baloldali” jelszavak és célkitűzések káros hatásának a bányászmozgalmon belüli megnyilvánulásainak bemutatásától csakúgy, mint a vesztett, vagy csak annak látszó harcok tanulságainak levonása, marxista értékelése elől sem. A kötet lapjairól ily módon túlzásoktól megtisztítva, sallangok és frázisok nélkül bontakozik ki a bányamunkásoknak a megosztottság problémáival küzdődő, gyakran az opportunizmus és szektás hibák ellentétes hatásai között fejlődő és hullámozó változatos harca a bányatókék ellen.

A kötet első két réze képezi a monográfia legértékesebb anyagát. A magyar szénbányászat vezető monopóliumainak és kisebb vállalatainak, a szénkartell gazdaságilag és politikailag egyaránt kártékony tevékenységének bemutatása után a szerző ismerteti a háború utáni inflációs időszak szénkonjunktúrájának kihatásait az ország gazdasági viszonyaira és a bányamunkásság életére. Bemutatja a bányászok hősie ellenállását a fehérterrorista tisztí különítményekkel, a vérgőz ellenforradalommal szemben. Kitűnő adatokkal bizonyítja, mennyire szilárdan kitartottak a bányászok a Tanácsköztársaság eszményei mellett. Hiteles kép bontakozik ki az első fejezetben a munkások számos esetben vérbefojtott harcáról, az újból hatalomra jutott bányatókék elnyomó és bércsökkentő törekvéseivel szemben. Megismerjük részleteiben is a bányamunkásságnak a katonai parancsuralom elleni és a Bányamunkás Szövetség, a szakszervezet elismerettségéért folytatott több éves küzdelmeit. A Bethlen-kormány a tömegsztrájkok valamint a nyomasztó kül- és belpolitikai helyzet következtében nem választhatott másképpen, mint hogy kiegyezett a munkásság vezetőivel, s ha — mint ez kétségtelen — a Bethlen—Peyer paktum egyfelől az opportunisták vezérek szolgálalkúságát is tükrözte, másrészt bizonyos jogokat, szervezkedési lehetőségeket is biztosított a munkásosztály részére. Kubitsch Imre igen helyesen értékeli a paktumot s megállapítja, hogy a hatósági üldözés enyhülése következtében a Bányamunkás Szövetség működése éppen a paktum megkötése után lendült oly magasra, mint az ellenforradalmi rendszer negyed százada alatt egy alkalommal sem. Sajnos, a szerző e témára vonatkozó nagy jelentőségű kutatásait már nem fejezhette be. Értékesek a bányamunkásoknak az inflációs időszak alatti kereseti és megélhetési viszonyait tárgyaló fejezetek megállapításai. Fő konklúzió, hogy a pénzromlás és a

természetbeni fizetés viszonyai között a tőkéseknek sikerült a teljesítmények nagyjában változatlan szinten tartása mellett a fizetéseket a háború előtti színvonal felére leszállítani. Gazdaságtörténetírásunk adós még e néhány esztendő bonyolult problémáinak részletes feltárásával, s nyilvánvaló, hogy Kubitsch Imre művének ezen részei segítséget és adatanyagot nyújtanak az ilyen irányú munkához.

A mű második fejezete a bethleni kormányzat stabilizációs intézkedéseinek munkásellenes jellegét leplezi le, s egyben csattanós választ ad bőséges adatanyagával azoknak is, akik az ellenforradalmi rendszer e néhány éves periódusát valamilyen gazdasági csúcsnak fogják fel. A monográfiából kitűnik, mennyire a kizsákmányolásra, a munkateljesítmények fokozására épült a prosperitás és hazug jólét látszata, hogy azután néhány év múltával a legmélyebb válságba zuhanjon az egész talmi csillogás. E fejezetekből kitűnik, hogy — különösen az olcsó és sokkal magasabb kaloriaértékű külföldi szén egyre növekvő behozatala miatt — ezek az esztendők mennyire vészterhesek voltak a szénbányások számára, hiszen a bányavállalatok profitjuk növelése érdekében kiméletlenül csökkentették a béreket, munkásait egyre nagyobb teljesítmények végzésére hajszolták.

Kubitsch Imre kitűnően mutatja be, hogyan csapott át a mértéktelen kizsákmányolás, a bányatelepek egyre sűrűsödő nyomora a politika területére, ami elsősorban a bányamunkásság radikalizálódásában nyilvánult meg. Eddig jórészt ismeretlen tényanyag bemutatásával bizonyítja a kommunista befolyás növekedését, szervezett erővé válását a bányások között. Részletesen ismerteti a kommunisták által kezdeményezett gazdasági és politikai harcokat, a KMP-nek a bányászokhoz intézett röplapjait, jelszavait és egész politikai vonalvezetését. Egyben feltárja azokat a szektás hibákat is, melyek gátolták a kommunista eszmék és szervezetek sokkal nagyobb arányú kibontakozását, a megvalósult és tervezett mozgalmak sikerét. Ismerteti a KMP és a szociáldemokraták harcát a bányások megnyeréséért. Meggyőzően bizonyítja, hogy a szakszervezeti egységtől való eltérés politikája, az önálló, „vörös” szakszervezetek létesítésének terve a fasiszta diktatúra viszonyai közepette károsan hatott a bányamunkásság osztályharcára, magára az illegális forradalmi mozgalomra is. A párt által kezdeményezett aknabizottságok alakítása, aknabizalmiak választása elkerülhetetlenül a szakszervezet szakításának irányában hatott, egységbontáshoz, szakadáshoz vezetett. A bányásztömegek az adott helyzetben távolról sem követték egységesen a párt irreálisan radikális jelszavait, de ugyanakkor csalódottan fordultak el az örökké csak rendet, fegyelmet prédikáló, megalkuvásokra mindenkor kész szociáldemokratáktól és elhagyták legális, baloldali munkásszervezeteiket is. A mindenáron eredményeket hajszoló, ultra-baloldali pártvezetés, mely a Kommunista Internacionálé ismeretes két Nyílt levele közötti időszakban érvényesült, az aknabizottságok, a gyengén szervezett sztrájkok erőltetésével, terhelve a „nyíltisakos politika” lehetetlenségével, végeredményben súlyos konspirációs válságot idézett elő. A fasiszta nyomozóhatóságoknak, rendőrségnek, csendőrségnek ebben a helyzetben viszonylag könnyen nyílt lehetőségük arra, hogy spicliket építsenek be az illegális szervezetekbe, felfedjék a kommunista bányászokat. A vezető, harcos káderek lebukása, elüldözése, kikapcsolásuk a mozgalomból pedig a munkástömegek magáramaradását eredményezte. 1931 végén került sor a KMP hibáinak felszámolására, de addigra olyan érzékeny csapást mértek a bányászmozgalomra, amit az hosszú évekig nem tudott kiheverni, s akadályozta az akcióképes illegális pártmunka kiépítését is.

Kubitsch Imre művének különös érdeme, hogy — mint a fenti példák is mutatják — olyan igazságokat tár fel, melyekhez nála kevésbé alapos szerző aligha juthatna el. Igaz, a szerző csupán egyetlen szakma munkásságának viszonyait kutatta és tárta fel, mégis műve nyomán olyan alapvető szempontok domborodnak ki, melyek útmutatásként szolgálhatnak minden, a magyar munkásmozgalom kérdéseinek tanulmányozásával foglalkozó történész számára. Művéből világosan kitűnik a magyar munkásmozgalom két ágának, a politikai és gazdasági, párt- és szakszervezeti mozgalomnak szoros, szerves, elválaszthatatlanul összefonódott egysége. Világossá válik, hogy a Szociáldemokrata Párt, — de nagymértékben a KMP politikája is, — elsősorban a szakszervezeteken keresztül realizálódott, hatolt be a tömegek közé, vált valóságos erővé, az osztályharcot formáló tényezővé. Ebből következik, hogy munkásmozgalom-történetírásunknak — beleértve a szorosan vett párttörténetírást is — az eddigienél sokkal behatóbban és átfogóbban kellene foglalkozni a szakszervezet-történettel.

A könyv néhány hiányosságára és hibás megállapítására is rá kell mutatnunk. Ilyen irányú megállapításaink kizárólag a könyv harmadik fejezetével kapcsolatosak, tehát azon részére vonatkoznak, melyet a szerző még távolról sem tekintett teljesen befejezett, véglegesen lezárt kéziratnak. Ismerve Kubitsch Imre elnézést nem ismerő önkritikáját, aligha tételezhető fel, hogy ezen kifogásolható részletek bentmaradtak volna a könyvben, ha azt ő maga rendezhette volna saját alá.

Így nyilvánvaló tévedésnek minősíthető csupán, midőn a könyv 198. oldalán a barna- és feketeszén termelését elemző adatokat a szöveg így tárja elénk: „A feketeszén termelése — némi visszaesés után, — 1932-ben jóval meghaladta az 1929-es legmagasabb termelési szintet, ugyanakkor a barnaszéntermelés 65%-kal volt kevesebb, mint 1929-ben.” Ha e megállapítással szemben a néhány sorral lejjebb következő táblázat adatait nézzük, a következőket találjuk: barnaszéntermelés 1929 = 70 439 196 q, 1932 = 59 312 717 q. E két adat százalékszerű különbsége pedig mintegy 16,5%, semmi esetre sem 65%, ahogyan néhány sorral feljebb olvasható.

Érthetetlen, hogy a magyarországi szénbehozatal és kivitel 1929—1934 évi alakulását ismertető táblázat rovatai közül miért maradtak ki az 1933 évre vonatkozó adatok, holott ezt akkor is könnyű lett volna pótolni, ha a kéziratból egy vagy más okból hiányoztak is.

Tévedések forrásává válhat az a körülmény, hogy a szénimport és -export tekintetében nincs különválasztva a szén és koksz kivitele és behozatala, ami lényegesen torzított képet eredményez a szénbányászat helyzetének megismerése terén az 1929—33-as gazdasági válság esztendeiben. Így pl. míg a szerző adatai szerint a szénbehozatal 1929 évben még 18 603 049 q-t tett ki, ami 1934-re 3 299 793 q-ra csökkent, addig a Berend Iván—Ránki György: Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958) c. könyv 137. oldalán a magyarországi szénimportra vonatkozóan a következőket találjuk: „1931-től kezdve a külföldi szénbehozatal erősen korlátozták, sőt egyes különleges kokszfajtáktól eltekintve, teljesen megtiltották. . . Míg 1929-ben 1,3 millió tonna (tehát kerekon 13 millió q — Sz. J.) volt a behozatal, 1933-ban ez már nem egészen 0,2 millió tonnára (tehát 2 millió q-ra — Sz. J.) csökkent, vagyis a fogyasztás csökkenésének közel felét egyenlítette ki.” A két forrás adatainak eltérése, mint láthatjuk, lényeges, mint ahogyan nem kevésbé lényegesek a belőlük levonható következtetések. Az adatok közötti eltérés nagymértékben abból adódik, hogy, mint fentebb már mondtuk, nincsenek különválasztva a szén- és kokszbehozatal adatai, holott a kokszbehozatal sokkal kisebb mértékben esett, mint a szénimport, s ennek elhanyagolása az egész kimutatást irreálissá teszi. (Nagyjából ugyanilyen eredményre jutunk, ha az Ungarisches Wirtschaftsjahrbuch [1934. évf. 78. l.] adataival vetjük össze a szerző kimutatását.)

Más vonatkozású, de lényegében hasonló, gondosabb szerkesztéssel elkerülhető tévedésbe ütközünk a könyv 209. oldalán is, ahol szerző a bányamunkásság helyzetét a keresők és eltartott családtagok arányának tükrében vizsgálja. „A tatabányai munkás-telepek nem tartott 1920-ban 600 keresőre 189 nemkereső eltartott jutott” — olvassuk. Ismerve a bányászcsaládok népes voltát, ezt az igen kedvező arányt eleve kételkedéssel fogadjuk. Cáfolja ezt az ugyanazon oldalon közölt táblázat: 1920-ban Tatabányán, Újtelepen és Mésztelepen az összlakosságot jelentő 21 633 lélekszámból 7470 főt tett ki a dolgozók és 14 163-at az eltartottak száma, vagyis egy keresőre nem egészen két eltartott jutott, ami pedig sehogyan sem egyeztethető össze a korábban említett 600 kereső — 189 eltartott aránnyal, s amiből tehát megkérdőjelezhető képet és következtetéseket vonhatnánk le a bányászcsaládok életkörülményeit illetően.

Bizonyos egyoldalúságból adódó tévedést állapíthatunk meg a bányamunkásság béreit illető adatokra vonatkozóan is az 1932—33 éveket illetően. Mikor ezt szóvá tesszük, hangsúlyozni kívánjuk, hogy az összes ipari szakmák közül a bányamunkásság valóságos béreinek, jövedelmének kiszámítása ütközik a legnagyobb nehézségbe. Nem csupán a természetbeni juttatásoknak ugyanazon a telepen is változó mértékét és a változó árakat kell figyelembe venni, hanem a juttatott lakás, világítás, tüzelő bányatelepenként más és más módját. Éppen a 30-as években tudunk még olyan bányáról is, ahol a munkások kizárólag a kitermelt szénből kaptak részesedést fizetés gyanánt, s ezt úgy adták el, ahogyan éppen tudták. Nyilvánvaló, hogy mindezen és még egy sor egyéb tényező tekintetbe vételével szinte teljesen lehetetlen egészen pontos és megbízható adatokat szereznünk a bányász-reálberek tekintetében.

Ilyenformán, noha kétségtelenül helyes a szerző megállapítása, hogy a bányászkeresetek az említett években csökkentek, nem érthetünk egyet azzal a móddal, ahogyan ezt a szerző bizonyítja. „1932-ben még 3,4 millió pengőt tett ki a munkások természetbeni járandóságának értéke, 1933-ban már közel 20%-kal kevesebbet, csupán 2,7 millió pengőt juttattak természetben.” Hogy a természetbeni juttatások értékének csökkenése nem jelentette a bányász-reálberek ugyanolyan megcsappanását, az egyrészt nem is szorul bizonyításra, másrészt kiténik a szerző statisztikájából, hiszen egyébként igen alapos és jól részletezett táblázatából láthatjuk, hogy 1929-et 100-nak véve, a bányász munkabérek 1932-ben 85-re, 1933-ban 76,5-re süllyedtek. Amíg tehát a természetbeni juttatások értéke 20%-kal, addig a teljes keresetek aránya „mindössze” 8,5%-kal csökkent. A látszólagos

ellentmondás kulcsát úgy találjuk meg, ha figyelembe vesszük, hogy 1932—33 között igen jelentős mértékben, ugyancsak mintegy 20%-kal estek az élelmiszerárak is, tehát ugyanannyi élelmiszer beszerzéséhez kisebb összegre volt szükség, mint egy évvel korábban. Más szóval a természetbeni juttatások értékének csökkenése nem jelentette feltétlenül a bányászok reálbérének, életszínvonalának a leszállítását. Kubitsch Imre, figyelmen kívül hagyva minden egyéb tényezőt, összegezi a bányamunkások készpénz- és természetbeni juttatásainak összegét, azt elosztja a bányamunkások létszámával és jut arra a megállapításra, hogy: „. . . Az átlag keresetek tehát a válság éveit 23,5%-kal estek.” Senki által kétségbe nem vont tény, hogy a bányamunkásság élet- és kereseti színvonala — hasonlóan az ország egész dolgozó népéhez — jelentősen süllyedt a válság éveit alatt. Azonban mégsem ilyen mértékben, s nem is a műszakbérek redukálása következtében elsősorban, hanem ezekben az években mindenek előtt az átdolgozott műszakok csökkentett száma miatt, amiatt, hogy a bányák termelési kapacitásának alig több, mint 50%-át használták ki csupán. A válság éveiben tehát nem elsősorban a csökkentett bérek, mint inkább az üzemszüneti napok számának nagyfokú emelkedése képezte okát és forrását a hallatlan bányásznyomornak.

Ismételten hangsúlyozni kívánjuk, hogy ismerve Kubitsch Imre puritán lelkiismeretességét, rendkívüli alaposágát kutatási tevékenységében, alig tételezhető fel, hogy a felsorolt — s még néhány — elírások, számottevő és jelentéktlenebb hibák akkor is becsúszhattak volna művébe, ha munkáját teljes egészében befejezheti. Ám éppen olyan nyomatékosan kívánjuk hangsúlyozni, hogy Kubitsch Imre könyve rendkívül komoly hozzájárulást jelent munkásmozgalmi történetírásunk gyarapításához, példát mutat és követésre buzdít éppen abban az irányban, ahol az eddigi eredmények továbbfejlesztésére úgy lehet leginkább van szükség: a szakszervezetek történetének megrírása területén.

SEKERES JÓZSEF

INTERNACIONÁLÉ, MAGYARORSZÁG

Jemnitz János: Az I. Internacionálé. — *Kovács Endre:* A Kossuth-emigráció és a nemzetközi munkásmozgalom. — *Erényi Tibor:* A magyarországi munkásmozgalom és az I. Internacionálé. — *Kemény G. Gábor:* Fejezetek a függetlenségi baloldal és a korai munkásmozgalom kapcsolatai köréből, 1864—74.

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1964. 527 l.)

Amikor elolvasásra, tanulmányozásra, cédulázásra — hónapokkal ezelőtt — kezembe vettem ezt a címsorokban jellemzett kötetet, eszembe jutott az a pársoros kommuniké, amelyet bizonyára a kiadói főigazgatóság juttatott el a lapokhoz, adván beszámolót ama „könyv-szépségszavverseny”-ről, amelyben háromszáz mű vetélkedett egymással: melyik a legszebb. Az ismeretterjesztő kötetek közül kettő kapta azt a megjelölést, hogy: legizlésebb, az egyik ez az Internacionálé-kötet. A régi évjáratok emberei még most is megmosolyogják, ha hallják vagy olvassák ezt a szót: külcsin, társaságában ennek a szónak: belbecs. Mégis: ne érződjék frivolitásnak, ha azt mondom, hogy e sorok írója azzal fogott hozzá a lapozgatáshoz és a tanulmányozáshoz, hogy: lássuk csak, megfelelő-e a belbecs a külcsinnek?

Hadd adjam itt egy szóval a summázást. Megfelel.

Az előtt az olvasóközönség előtt, amelynek a tagjai legnagyobb részét történések, szakemberek, bizonyára csak természetesnek tűnik, hogy a mű ismertetőjének nem szabad meglegednie az ilyen egyszavas summázással. Az a mű még nem született meg, amellyel szemben a kritikának csak levett kalappal lehet szólnia. A vaskos könyv négy tanulmánya íróinak megbecsült helyük és tisztas nevük van a történeti irodalomban, és ez a tisztesség-megbecsültség teszi kötelességévé a könyv ismertetőjének, hogy elmondja a kifogásait.

Mert ezek jócskán vannak.

De — a tárgyilagosság követelménye kötelez! — szóljunk előbb az elismerés és a dicséret szavaival arról, hogy a kötet szerkesztői — Erényi Tibor és Kovács Endre (egy-egy tanulmánnyal maguk is résztvevői a munkaközösségnek) — abból a helyes célkitűzésből indultak ki, hogy most már kifejezetten történettudományi eszközökkel kell megvilágítani a magyar munkásmozgalom és az I. Internacionálé kapcsolatait. E sorok írója (nem tagadja — némi meglegedettséggel) azok sorában érzi magát, akik elsőként

próbalta írni a magyarországi szocialista mozgalom jelentősebb állomásairól, évtizedeken át nemcsak cikkekkel és tanulmányokkal, hanem füzetekkel és könyvekkel is, — és elég csak az arra való utalás, hogy a Hűtlenségi Pör című füzeté ötvenöt év előtt, A Magyarországi Munkásmozgalom Története, 1867—1913 című könyve ötvenhárom év előtt jelent meg (és most arról szó se essék, hogy az előbb említett még az előttünk levő mű bibliográfiájában sem szerepel). És aki ezeket a sorokat írja, olyan évtizedeket kapott a sorstól, amelyekben állandóan figyelhettem nemcsak azt, hogy hogyan folynak a szocialista mozgalom dolgai, hanem azt is, hogy a tudomány, a politika, a kritika, a közélet, a propaganda hogyan reagál a szocialista mozgalom egyik-másik fejzetére, erre-arra a jelentkezésre. Nos, a dicséret szavaival azért kell köszöntenünk e könyv szerkesztőit és tanulmányainak az íróit, mert határozottan szakítanak az 1948 utáni szektás gyakorlattal és kísérletet tesznek a szociáldemokrácia szerepének reális, objektív megállapítására. Nem kell külön mondani, hogy ilyen értékelés 1948 után semmi nem volt és a személyi kultusz viszonyai között sok alaptalan váddal illették, teljesen méltánytalanul marasztalták el — propagandisztikus okokból — a szociáldemokráciát. Sokan pedig egyszerűen el akarták hallgatni a szociáldemokraták szerepét, hatásukat a szocialista gondolat magyarországi kibontakozásában, meggyökerezésében. Ezt meg kell mondani, amikor megtörténnek az első kezdeményezések a magyar szocialista történettudományban a szociáldemokrácia objektív értékelésére.

Le kellett írunk ezeket a dicséző szavakat, hogy most már sorra kerüljenek a kifogásolás mondatai. És most a megelőző bekezdés szavaival kell kapcsolódnunk, azokhoz, amelyekben „legalább a kísérletezés”-t említettünk. Ebben a derék gyűjteményben — nem is egy helyütt — találkozunk kellett olyan megállapításokkal, amelyek azt mutatták, hogy a tanulmányíró megtorpant: nem tudjuk folytatni, nem is próbálkozhatunk az értéktellességgel, mert az eddigi kutatások nagyon hiányosak. Elég, ha csak egyetlen helyre, egyetlen névre utalunk (a kötet 258. oldalán, a tanulmány jegyzetei között a 369. oldalon) azzal kapcsolatosan, hogy az Internacionálé Főtanácsa 1865 augusztusában megválasztotta tagul Hrabje Jánost, majd a főtanácsai jegyzőkönyv megörökítette: „Hrabje polgártárs, akinek a közeli időben Londonból Magyarországra kell távoznia, megbizatik, hogy ebben az országban a Szövetség nevében tevékenykedjék”, és a tanulmány 45. számú jegyzetében a historikus melankólikusan állapítja meg, hogy „Hrabje Magyarországra érkezésének időpontjáról, magyarországi tevékenységének első mozzanatairól nincsenek adataink”. Eszünk ágában sincs, hogy ezért a megállapításért a tanulmány írója felé forduljunk nehezményezéssel, de szomorúsággal kell gondolnunk arra, hogy hosszú évek adatfeltáró munkája után, a feltérképezésben még mindig vannak fehér foltok. „Nincsenek adataink?” Hasznos lett volna átlapolni a Budapest tanácsai iktatókönyv ama kötetét, amelyekben utalás van a H betűvel kezdődő nevek viselőire. Vagy ellenőrizni kellett volna egyik mozgalomtörténeti vázlatomnak azt az adatát, amely szerint Hrabje Londonból való hazatérte után „hamarosan elkerült a munkásmozgalomból, munkáltató lett”. Sokkal könnyebb lett volna most az értékelés munkája, ha a kis adatok tömegét a tanulmányok szerzői vagy segítőitársai már régebben összegereblyézték volna. (E vonatkozásban a korán elhunyt Geréb László tanulmányainak köszönhet igen sokat a történettudomány.)

Az Internacionálé-kötet négy tanulmányáról, sorban, csak az után szólhatunk, amikor már elmondtuk a kötet szerkesztéséről szóló megjegyzésünket. A kiadók és a szerkesztők e kötet megjelentetésével ünnepelni akarták az I. Internacionálé megalakulásának százéves fordulóját, és természetesen, magától értetődőnek kell venni azt a szándékot, hogy magyar vonatkozások felsorakoztatásával akartak megfelelni a jubiláris ünnepség parancsának. Szép a fele-fele arány, de a mű címe utasításának nem tudtak engedelmesskedni az egyes tanulmányok. Csak az első és a harmadik cikk adatai és értéktelletei illeszkednek a mű címének a parancsához, Jemnitzé („Az I. Internacionálé”) és Erényié („A magyarországi munkásmozgalom és az I. Internacionálé”), a második és a negyedik, Kovácsé és Keményé mintha csak azért került volna amazok társaságába, hogy a jubiláris mű kötetébe vastagodjék. A Kossuth-emigrációról szóló tanulmány illethető azzal a megjelöléssel, hogy hézagpótló az Internacionáléhoz, a magyar munkásmozgalomhoz való vonatkozása. Nehéz helyzetbe kerültek a szerkesztők, azzal a szomorúsággal, hogy Geréb László kidőlt a kutatók és történettudósok táborából, a témáját Keménynek kellett átvennie, felhasználhatván Geréb „irodalmi hagyatéka vonatkozó adalékait”. Az idő sürgetett, az adatokat-adalékokat sorba kellett szedni, itt-ott bizonyára erősen szaporítani is, és így is csak az a tanulmány jelenhetett meg, amely „fejezetek”-et adott „a függetlenségi baloldal és a magyar munkásmozgalom kapcsolatai köréből”. Hézagpótlónak mondhatjuk ezt a Kemény-tanulmányt is, de a jubiláris mű szerkesztésének az intenciója Geréb remélt feldolgozásának üttörésművel nem a függetlenségi baloldalt emelte volna ki.

De ha már így kellett történnie, örülnünk kell azon, hogy ez a két tanulmány is az olvasók elé került, társaságában az ímént említett két másik írásnak, Jemnitzének és Erényiének: amannál a hangsúly az Internacionálén van, emennél a magyarországin.

Jemnitz János munkáját csak annak megismétlésével dicsérhetjük, amit már mások többször is feljegyeztek a munkálkodásáról: lelkesedik a témájáért ez alkalommal is, az adatok egész halmaszágot gyűjtötte össze, vigyázott a kronológikus rendre, nem riadt vissza a bőségesen való idézéstől sem, és azzal még teljesebbé is akarta tenni megállapításainak a sorozatát, hogy a kiválóbbnak mondható szereplők jellemzésének is áldozott néhány mondatral. Meg kell dicsérnünk a rengeteg anyaggal és utalásokkal bőséges tanulmányában megmutatkozó azt a buzgalmát — egyúttal önuralmát —, amellyel gazdaságosan tudott dolgozni, hiszen elég csak az arra való reámutatás, hogy a genti, a lausannei, a brüsszeli, a bázei kongresszusokon és egyéb találkozásokon a kiváló harcosok és teoretikusok az államigazgatásnak, az autonómiának, az adózásnak, az örökségjognak és egyéb pénzügyeknek, a hitel-ügynek, a kapitalizmus teljes kialakulásának, a gépek terjedésének, a nevelésügynek, a háborúnak a kérdéseivel éppennyel voltak kénytelenek foglalkozni, mint a szervezés különböző kérdéseivel, ügyrendiekkel is, szakszervezeti-szövetkezeti vonatkozásokkal, nem feledkezvén meg a sztrájk kérdéséről sem. Nem nehezíthetjük ez alkalommal a szerző írásmódjának a szárazságát sem: puritánul azt tartja kötelességének, hogy az adatait sorba szedje, hogy az adatok beszéljenek. És ezek az adatok beszélnek is, sokatmondóan: az olvasó maga körimthet akár novellisztikus részleteket is az egyes nemzetközi találkozások körül: idegen városokban, a közlekedés primitívségében, zezguzos utcák labirintusában, gyérvilágítású helyiségekben kellett egymással találniuk azoknak a forradalmároknak és teoretikusoknak, akik érezték, hogy tenni kell már valamit, egyelőre legalább az utat kell megtalálni.

Es nem illethető szemrehányással a szerző amiatt, hogy magyar vonatkozás alig van a tanulmányában, hiszen a szerkesztés azt a címet adta a témájának, hogy: „Az I. Internacionálé”. Mégis: valami hiányérzet terebélyesedik el az olvasóban: a százdalalansnál terjedelmesebb tanulmányban ez a szó: „magyar”, „magyarországi” talán csak kétszer-háromszor fordul elő. Még azon a helyen is, amelyen (93. l.) meg kell állapítania, hogy „a különböző országok Internacionálé-szervezetei az üldözötést is vállalva mindenütt szolidaritás-tüntetésekben, -nyilatkozatokban fejezték ki a kommün iránti nagyrabecsülését, szeretetüket”, még csak egy szó sincs a pesti tüntetésről meg a hűtlenségi perről, és Magyarország csak Ausztriával kapcsolatosan kap helyet abban a mondatban (115—116.l.), amely arról szól, mennyire hatott bénítóan a kormányok részéről tapasztalható föllépés a párizsi kommün után támadt és egyre erősödő terrorban. És ez annál inkább feltűnő, mert a tanulmányozó adatgyűjteményének olvastakor sokszor megtorpanunk, amikor, hogy egyebet ne említsünk, olaszországi meg spanyolországi adattömeeggel találkozunk, nem egyszer részletezően is.

A száz oldalt erősen megközelíti Kovács Endrének, a kötet egyik szerkesztőjének a kossuthi emigráció és a nemzetközi munkásmozgalom vonatkozásairól szóló tanulmánya, vagy 140 jegyzet-anyaggal ellátottan, és a jegyzetek sorában itt is vannak terjedelmesebbek. A megelőző sorokban, amelyek a mű szerkesztésének tendenciájáról és gyakorlatáról szölkak, már kiemeltük Kovács tanulmányának a jelentőségét: a történelem-irodalomban eddig meglehetősen elhanyagolt, fehér foltokkal nagyon is jelentkező területről közöl adatokat, amelyek közül néhányra emlékezhettünk önletrajzokból, vita-cikkekből, amelyek azonban együttesen, szinte kontradiktórianus csak itt jelentkeznek először, noha bizonyára még nem teljességükben. Szölkünk már arról a kínálkozó gyanúnkrol, hogy ez a tanulmány nem az Internacionálé-mű számára készült, és ez a gyanúnk csak megerősödik egyes részek ismételt olvasásakor: a belső-magyarországi vonatkozások föltüntetésével vagy pláne elemzésével nem jeleskedhetik a tanulmány, a középpontban mindig az emigrációnak, ennek az élén is mindig Kossuthnak kell lennie. A részletezésnek itt sem volna értelme, talán elég az arra való reámutatás, hogy a tanulmány első nagyfejezetében — amely azt kapta címül: Nemzeti és társadalmi kérdések a magyar emigráció politikájában — van egy szakasz, ezzel a címmel: Az emigráció, a munkásosztály és a szocializmus; itt csak az emigrációról, főképpen Kossuthról van szó, Kossuth viszonyáról általában a szocializmushoz-kommunizmushoz = „vörösök”-höz, alig valami a magyarországi helyzetről. És csak üdvözölhetjük a (170. oldalon) Kossuthról mondottakkal kapcsolatosan, hogy tudniillik „a társadalom mélyében, a gazdasági alapokban végbenemő változások nem keltették fel érdeklődését”, azt a . . . jegyzetet (47., a 233—234. oldalon), amely azzal kezdődik, hogy „a magyarországi parasztság nagy tömegeinek helyzete 1849 után távolról sem volt kielégítő”, és szölkaj néhány adalékkal is.

Mégis: hozzá kell tennünk, hogy ha előbb hézagpótlónak mondottuk Kovács publikációját, ezt bővíthetjük azzal, hogy úttörő jelentőségű is. Amikor, nagyon is hiányos ada-

tokra támaszkodottan, szólnia kellett a Xantus-féle londoni magyar demokrata egyletről, reámutatott arra, hogy „e demokrata egylet története mindmáig feldolgozatlan a magyar történeti irodalomban”. Talán ő a megmondhatója annak, hogy még mennyi földolgozatlan terület van a kossuthi emigráció idejéből is, elindulván Törökországgal, folytatván Angliával és Észak-Amerikával. Megint csak annak a fontosságára kell rámutatni, hogy tárgyilagossághoz nélkülözhetetlen az anyag-tömeg; akármennyire írásművész is, az csak csevegő és nem történelemtudós, aki a megállapításainak valamennyi szavához — ha csak a maga gyakorlatában is, talán a tanulmányhoz nem is illesztetten — nem rendelkezik bizonyítékkal.

És ne feledkezzünk meg arról, hogy — ha már említünk kellett a paraszt-kérdést — a kossuthi emigráció évei nemcsak a magyarországi agrárkérdés erősen való jelentkezésének az évei voltak, hanem itthon is a céh-rendszer végvonaglásának az esztendői is: igen, az Internacionálé tanításaival gazdagodottan hazatérő magyar emigráns ipari munkások voltak a hősei az 1867-tel elindult szocialista propagandának. (Amint-hogy, csak mellékesen megjegyezve, vagy két évtizeddel később a földmunkásproletárok szervezettebben történő jelentkezéseinek propagandistái, elindítói azok a kubikosok voltak, akik külföldi munkahelyről látogattak haza vagy telepedtek vissza.)

Viszont: kevesebb a kiemelni való, mint amennyi eddig volt, a kötet két másik tanulmányával kapcsolatban. A mű derekát Erényi tanulmánya adja, az Internacionáléról is szól, a magyarországi munkásmozgalomról is, halmozza az adatokat és utalásokat, de nincs különösebb megállapítása és értéktétele. Az adatait, utalásait — a jegyzetire gondolunk — dicséretes szorgalommal válogatta össze, de nem tud még teljesen szakítani a régi módszerével, s noha kétségtelen törekvése a tárgyilagosságra, gyakran indul még ki előbbi beskatulyázásokból, az adatok újbóli átvizsgálása helyett. Elismerjük azt is, hogy a tanulmány-kötet derekát adó ezt a munkát magának kellett föntartania, hiszen emlékszünk: A Magyar Munkásmozgalom Története Válogatott Dokumentumai első kötetének (A Magyar Munkásmozgalom Kialakulása, 1848—1890) szerkesztője ő volt, Erényi. Az bizonyára nem hangzik dicséretnek, hogy fölülnyes biztonsággal vezeti adat-tömegének a fősorakoztatásában: a vagy 120 oldalas tanulmányhoz 256 jegyzetes utalást csatol, és az olvasónak nem szabad csodálkoznia azon, hogy ezek közül majdnem száz a MMTVD-ra (a Válogatott Dokumentumokra) utal.

Erényi nagy tanulmányának utolsó oldalain az 1870-es évtized derekáról is vannak dátum-megjelölések és jegyzetek is utalnak ezekre. Az értekezés utolsó fejezetének az a címe, hogy „Frankel és a Magyarországi Általános Munkáspárt megalapítása”. Nagyjában tehát ott vagyunk 1880-nál, az első pártprogramnál. A szerző, nagyon helyesen, leszűkítette az évek számát, az 1850-es—60-as Internacionálé-vonatkozások előkerültek a jegyzetekben mindig utalt, helyesen, Jemnitz tanulmányára. Sajnálatos azonban, hogy az 1860-as évektől kezdődően Erényi nem adja — általános utalásoknál eltekintve — a szociális mozgalmak fejlődéstörténetét. Holott izgalmas fejezetek sorának kellett volna következnie, ha adatok kerülhetek volna a tanulmányíró elé; adatok arra, hogy mennyire szinte törvényszerűség diktálta a tempót: a karitatív tevékenykedéssel (beteglátogatás, temetkezés) indul el a legkülönbözőbb munkahelyeken foglalkoztatottak (ahogy' az előbb írtuk:) szociális munkája, illetőleg ez szinte megállás nélkül folytatódott a *Bruderschaft-Gesellschaft*-idők után, a karitatív mozgalmat szinte esztendőik megjelölésével kimutathatóan fölvaltotta a szociális tevékenykedésnek az a formája, amelyben a dolgozók már nemcsak kórházlátogatásra és sírbatételre indultak, a filléreiket-garasaikat már azzal a meg gondolással rakták a legénycéh ládáiba, hogy a segítségre reászorultak a szaktársi-tesztvéri szolidaritásra számíthassanak, amikor a mester kegyetlennek mutatkozik, és a legények maguk fogadták a külszágokból vándorúton levőket, illetőleg vándorútra ellátták azt, aki a vándorlás muszájának tett eleget, amikor vállára akasztotta a tarisznyát. Szinte év szerint megmutatható — magyarországi vonatkozásokban — az az idő, amelyben az ipar proletárai elérték a szervezkedésnek arra az útjára, amely már az önképzéshez vezetett: a bajtársi kórház- és temetőlátogatás megmaradt, megmaradt a segélyezés kötelezettsége is, de a szaktársi egyesülésnek fő-tartalma már az volt, hogy az önképzés vezessen bennünket abban a küzdelemben, amelybe az osztályharc kerget bennünket, amikor az értéktöbbletből minél többet akarunk a magunk számára megszerezni (és ennek az igazsága akkor is áll, ha tudjuk, hogy osztályharc-praxisról, *Mehrwert*-teóriáról ekkor még csak nem is hallottak a gyári és kisműhelyi proletárok). És a folyamat újabb fejezetet kapott akkor, amikor — körülbelül egyidőben a munkáspárti kongressussal — a szívós küzdelemmel kicsikar alapszabályaik olyan módosításáért indultak harcba az ipar munkásai, hogy érdekvédő szakszerveületet alakíthassanak, és amikor ennek az irányzatnak egymásután vétót mondtak a belügyminiszterek, akkor — az időpontot is megjelölhetjük: az 1890-es pártalakító szociáldemokrata kongresszust követő években,

végig az évtized során — a legális szakegyesület mellett megteremtették, illegálisan, a szaklap-alapot, a sztrájk-alapot, az ellenállási pénztárt. A folyamatot azután betetőzte a századfordulót követő néhány éven belül az országosítás nagyszerű állomás-sorozata, szakmai szövetségekkel.

És ha most, befejezésül az Erényi-tanulmányról írottakhoz, megállapítjuk, hogy a nagy anyagot jól összefogta, hogy a stílusa olvasmányos, hogy az adatok csoportosítása alkalmas arra, hogy akár az ő tollából, akár másokéból folytatódhassék a kutató és ítélező munka, pár szóval rátérhetünk a mű negyedik tanulmányának, Kemény G. Gábornak a munkájára.

Neki a Geréb számára kijelölt munkát kellett elvégeznie, segítségül kapván a tanulmányírónak eredetileg kijelölt történetész-specialista kutatásainak irodalmi hagyatékát. Nos, Kemény derekas munkát végzett, noha azon a területen, amelyen dolgoznia kellett, bizonyára nem érezhette magát a specialista tudós helyzetében. De beledolgozta magát a tárgya évtizedének (1864–74) annyira érdekes eseménysorozatába, és, bizonyára a Geréb-adalékok segítségével is, a további kutatás és ítékezés számára értékes alapot teremtett. Ez annál is inkább dicséretnek számíthat, hiszen neki is azaz kellett elindulnia, amit e sorok írója annyiszor emlegetett ebben az ismertetés írásában: kutatni kell tovább, minél előbb és minél alaposabban: „hiszen még a korai magyar munkásmozgalom adatfeltárása, részletesebb történeti kimutatása terén is sok a tennivaló” (382. l.). Ha a céltudatos szerkesztés eredményességét károsan befolyásolta az a tragikus eset, hogy a halál kiragadta az adatgyűjtők táborából Geréb Lászlót, akinek a munkálkodása mindig nyereség volt a történettudomány számára, ha Keménynek egészen más munkakörben kellett dolgoznia, nagy örömmel olvashattuk a korai magyar munkásmozgalom és a függetlenségi baloldal kapcsolatai köréből írt fejezeteket. A Geréb—Kemény-féle jegyzetgyűjtemény egész kincscsátár sejtet azok számára, akik nagyjából ismerik az 1860-as, 70-es —80-as esztendőök politikai és munkásmozgalmi világát! Külön nagy kutatómunka indulhat el ama figyelmeztetések alapján, amelyek Kemény tanulmányának a szövegében és jegyzeteiben vannak: Matlekovits Sándor, Illésy György, György Aladár, Szini Károly, Tóvölgyi Titusz, Kászonyi Dániel — hogy csak egy-két nevet említsünk! Adatgyűjtők tanulmányai egész sorának kell elindulnia a Kemény-tanulmány megállapításainak nyomán a hatalmas tömegű jegyzet-anyag útmutatásával is (250 a jegyzetek száma és a jegyzetek némelyike nemcsak terjedelmével, hanem utalásaival is szinte kedvre deríti az olvasót).

Ha most még megállapítjuk, hogy a mű nyomdai kiállítása (Athenaeum) szinte kifogástalan, hogy sajtóhibával alig találkozunk, befejezhetjük azzal, amivel elindultunk: a Kossuth Könyvkiadónak, illetőleg a Történettudományi Intézetnek meg a Párttörténeti Intézetnek „Az I. Internacionálé és Magyarország” című kiadványa azért kapta az elismerés díját a „könyv-szépségverseny”-ben, mert a legszebben előállított könyvek egyikének ítélte a szakértő zsűri, de az elismerés díját megkaphatja a történetészek táborából is. Igy summáz e sorok írója is, bár néhány kifogását el kellett mondania.

RÉVÉSZ MIHÁLY

VILÁGTÖRTÉNET 6. KÖTET

(Budapest, Kossuth Kiadó. 1964. 838 l.)

A szovjet történettudomány nagy vállalkozásának, a 10 részes Világtörténetnek immár hatodik kötetét kapja kézhez a magyar olvasó. A több mint 800 oldal kitévő mű az 1789-től 1871-ig, a nagy francia polgári forradalomtól a párizsi kommunig terjedő korszak történetét tartalmazza. Anélkül, hogy bármiféle fontossági sorrendet kívánnánk felállítani a sorozat eddig megjelent darabjai között, leszögezhetjük, hogy a szóbanforgó kötet az emberiség történetének egyik legfontosabb, legizgalmasabb szakaszát tárgyalja. A marxizmus klasszikusainál számos utalást találhatunk a XIX. század megkülönböztetett jelentőségére, arra, hogy az emberiség tulajdonképpen ekkor lett nagykorúvá. Közismert tényekről lévén szó, elegendő, ha jelzésekre szorítkozunk, a társadalmi haladás legfontosabb összetevőinek pusztá felsorolására: gazdasági téren a gépi nagyipar kialakulása, a közlekedés és szállítás gyors fejlődése, ennek eredményeként a kapitalista világpiac rohamos bővülése; politikai értelemben ez a század a burzsoázia forradalmainak, végleges győzelmének kora. Ugyanebben a periódusban születik meg a munkásmozgalom, dolgozzák ki Marx és Engels a tudományos szocializmus elméletét, sőt — a korszak záróakkordjaként — a párizsi munkások időlegesen magukhoz ragadják a hatalmat, mintegy anticipálva a kapitalizmusalkonyát, a jövőendő proletárforradalmakat.

Még egy szempont előrebocsátását tartjuk szükségesnek, nevezetesen arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a fentebb körvonalazott témakörök kutatásában a szovjet történettudomány már a két világháború közötti időszakban, de méginkább az utóbbi két évtizedben jelentősen előrehaladt. Elsősorban az 1789-es francia polgári forradalomra, a napóleoni korszakra, a korai európai munkásmozgalomra gondolunk, az utópikus szocializmus különféle irányzataira, valamint az 1848-as forradalmakra, az I. Internacionáléra és a párizsi kommunjára. Tarle, Volgin, s a jelen kötet írókollektívájából Dalin, Manfred, Molok, Zselubovszkaja és mások munkássága nyomán a szovjet történetírás idétálló eredményeket mutathat fel, ezekre az eredményekre épülnek a Világtörténet 6. kötetének fejezetei is.

A fejezetről-fejezetre haladó, részletekbe menő ismertetés ilyen vaskos könyv esetében — véleményünk szerint — nem lenne célszerű; hasznosabbnak tűnik, ha néhány, a mű egészére jellemző sajátosságra fordítjuk figyelmünket. Elsősorban a *szinkronisztikus szerkesztési módszerről* kívánunk néhány szót ejteni. A szerkesztők kisebb időegységekre osztották a korszakot, és egy-egy alperióduson belül egymás mellett tárgyalják több ország történetét. Ez a módszer kiválóan alkalmas az alapvető történeti folyamatok kidomborítására, ugyanakkor érzékelteti jelentkezési formáik nemzeti sajátosságait. Hogy konkrét példát említsünk, az 1830—40-es évek történetére kíváncsi olvasó először a tőkés fejlődés élén járó országok, Anglia és Franciaország ipari forradalmával, a munkásmozgalom megszületésével, majd Németország, Ausztria és Itália lassúbb tempójával, nemzeti mozgalmával ismerkedik meg, végül pedig az oroszországi hűbéri rendszer fokozódó válságáról tájékozódik. Európa után az Egyesült Államok gyors előretérését, India végleges meghódítását és Kína félgaryarmattá válását mutatják be, mindenütt hangsúlyozva a kölcsönös összefüggéseket. A szinkronisztikus módszernek persze hátrányai is vannak — elkerülhetetlen ismétlések, az olvasó kénytelen vissza-vissza lapozni, ha egy ország történetét összefüggően kívánja tanulmányozni —, azonban nem vitatható, hogy az így nyert kép plasztikusabb, többreutóbb, mintha a fejezetek nagyobb időszakokat ívelnének át.

Valamennyi fejezetben végighúzódik az *átfogó szemlélet kialakítására* irányuló törekvés. Ez természetesen szorosan összefügg a szinkronisztikus módszerrel, de több annál, azt jelenti, hogy a szerzők minden ország esetében valóban a legfontosabb, az adott korszakra legjellemzőbb tényeket vonultatják fel. Így például Korea és Japán századképzési történetét rajzolva a szerzők figyelmüket — helyesen — a feudalizmus felbomlási folyamatára, az idegen hatalmak behatolási kísérleteire, valamint a belső reformtörekvésekre irányítják, mivel a múlt századi fejlődés lényege: a középkori hűbéri rendszer veresége a magasabbrendű tőkés társadalmi formációval szemben. Nyilvánvaló, hogy sem a szinkronisztikus módszer, sem az átfogó történet szemléletre valló tárgyalási mód nem egyszerűen módszertani kérdés, hanem a világ egységes fejlődéstörvényeiben gyökerező megoldás. Éppen ezért a Világtörténet eredményei is a materialista történetfelfogás alkalmazhatóságát, rendkívüli életerejét bizonyítják.

A következő sajátosság lényegét így summázhatnók: *minden eddiginél szélesebb áblaknyitás az Európán kívüli földrészekre*. Igen tanulságos következtetésekhez jutunk, ha a Világtörténet 6. kötetét összehasonlítjuk a Novaja Isztorija című egyetemi tankönyvvel. Ez utóbbi ugyancsak az 1789—1870 közötti periódus történetét foglalja magába és egy évvel korábban került ki a nyomdából, mint a Világtörténet orosz nyelvű, 1959-es kiadása. Amíg a Novaja Isztorija csupán 5 fejezetet szentelt az Európán kívüli országok történetének, addig a Világtörténet már 10 ilyen fejezetet tartalmaz. De még ez a számszerű összevetés sem fejezi ki hűen a különbséget, mert az említett 5 fejezet mindössze két történeti táj, az Egyesült Államok és Latin-Amerika fejlődését követi nyomon, ezzel szemben az itt ismertetett műben 2—2 fejezetet kapott India és Kína, 1-1-t Irán, Korea, Japán valamint a keleti kérdés és a közelkeleti országok. Nem érdektelen megjegyezni, hogy a terjedelemben is jelentős a gyarapodás. A bővítés, amint ez a felsorolásból is kitűnik, egyértelműen a Kelet javára történt. Mivel az Európa-centrikus szemléletnek hazánkban is erős gyökerei vannak, örömmel üdvözljük ezt az áblaknyitást, bár a mulasztások pótlása csak részben történt meg. Délkelet-Ázsia országai, Ausztrália, Dél-Amerika nyilvánvalóan nem maradhatnak ki a sorozat esetleges második kiadásából, nem szólva a fekete kontinensről, Afrikáról. Az Afrika-kutatás csak az utóbbi öt évben lendült fel, máris számottevő eredményei ezért nem gazdagíthatják a sorozatnak ezt a kötetét, amely még az 50-es évek végén eljutott az olvasókhöz.

Az egyre táguló szemhár feletti örömmel mellett hiányérzet is keletkezett bennünk olvasás közben, ugyanis hiába kerestük Skandináviát, Hollandiát, Svájcot. Belgiumot is egyetlen fontos esemény, az 1830-as forradalom reprezentálja.

A szovjet történészek szem előtt tartották az *olvashatósság* rendkívül fontos követelményét, mindegyikük igyekezett oldottabb formában közölni mondanivalóját.

Nem véletlen például, hogy a nagy francia polgári forradalomról szóló rész nem az ismert periodizációnak megfelelően tagolódik, ellentétben a korábban követett gyakorlattal. Mindez nem jelenti azt, hogy a forradalom törésvonalai elmosódnak, vagy a társadalmi erők mozgása háttérben marad. Színes, eleven leírások találhatók sokhelyütt, így a Napóleon oroszországi hadjáratáról szóló részben, az Egyesült Államok, Anglia, Oroszország történetét tárgyag fejezetekben.

Külön méltatást érdemelnek a könyv végén található, az irodalom és művészet, valamint a technika és természettudományok haladását ismertető művelődéstörténeti fejezetek. Bár a szerzők szükségképpen csak vázlatos áttekintést nyújthattak, kizárólag a legáltalánosabb összefüggések feltárására vállalkozhattak, fogódzókat adtak az olvasónak, hogy eligazodjék a század főbb irodalmi-művészeti áramlatai: a klasszicizmus, a romantika, a realizmus problémáiban. A technika- és tudománytörténeti rész a főbb termelési ágak technikáját és a természettudományos kutatások legjelentősebb vívmányait, azok világnézeti vonatkozásait foglalja össze. Az időrendi mutató és a bőséges bibliográfia hasznosságát részletezni, úgy hisszük felesleges.

A Világtörténet 6. köteté a klasszikus kapitalizmus korszakáról a legnagyobb szabású marxista szintézis. Gazdag tényanyaga, a feldolgozás igényessége egyaránt indokolják, hogy ne csak könyvespolcunk díszé, hanem gyakorta forgatott, hasznos olvasmányunk legyen.

VADÁSZ SÁNDOR

STUDIA UNIVERSITATIS BABEŞ—BOLYAI

Series Historia, Fasciculus 1, 1964

A kolozsvári egyetem 1964. évi első tanulmánykötete hat tanulmányt és egy megemlékezést tartalmaz.

Stefan Pascu Simion Bărnuţiu, az 1848-as forradalom erdélyi román vezetőegyenységének életútját és munkásságát ismerteti, halálának századik évfordulója alkalmából. A visszaemlékezés egyben a hányatott sorsú politikus történeti szerepének sokoldalú vizsgálata és értékelése. Bărnuţiu tevékenységének különösen három fő területét: az iskolai oktatás megreformálására és az anyanyelvi tanítás terjesztésére, a parasztság felszabadítására és az erdélyi románok egyenlő jogainak kivívására irányuló törekvéseit emeli ki.

Gh. Toma A. D. Xenopol neves román történésznek (1847—1920) a történettudományi kutatás módszertanáról vallott filozófiai nézeteit veszi vizsgálat alá.

Beatrice Dăncoviciu: Az erdélyi városok és Iovan Nenada felkelése c. tanulmányában részben ismeretlen iratok alapján rámutat arra a felemás magatartásra, amelyet a száz városok a felkeléssel szemben tanúsítottak 1527 április—júniusban. Perényi Péter erdélyi vajda és Zápolya János többszöri fenyegetése és sürgetése dacára alig nyújtottak valami támogatást a felkelők ellen. A helyzet akkor sem változott, amikor Iovan Nenada Erdélybe is betört. A semleges és bizonyos fokig ellenséges magatartás okát a szerző abban jelöli meg, hogy a Zápolya és Ferdinánd között dülő harcban a városok inkább Ferdinándhoz húztak, s így nem is kívántak Zápolyának Ferdinánd szövetségese elleni harcához segítséget nyújtani. A szerző mellékletben a besztercei levéltár anyagából három idevonatkozó levelet közöl.

Magyari A. a Rákóczi-szabadságharc kezdeti időszaka paraszti osztályharcának kérdéseit vizsgálja Máramaros és Szatmár vármegyék viszonylatában. 1703-as események elemzéséből megállapítja, hogy a parasztság a kuruc mozgalom révén veszélyeztette a birtokos nemesség előjogait, s a két osztály közötti összetűzések fokozódása az adott pillanatban a nemességet Rákóczi táborába kényszerítette. Ez természetesen nem szüntette meg az alapvető ellentétet, s a kisebb-nagyobb összetűzések az elkövetkező években állandósultak. E meggyék levéltári anyaga egyúttal megvilágítja azt is, hogy a nemesség miként lépett fel az otthonmaradottakkal szemben és milyen mértékben támogatta ténylegesen a kuruc hadsereget.

Jakó Zsigmond: Az erdélyi papírmalmok feudalizmuskori történetének vázlata, II. 1712—1848 c. magyar nyelvű tanulmánya (az első részt ism. Századok 1964. 5—6. sz.) gazdag levéltári anyag alapján ismerteti a fejedelemség bukásától a polgári forradalom időszakáig terjedő időszak papírgyártását. A szerző rámutat a jofinista gazdaságpolitika itt megmutatkozó egyes eredményeire, a papírtermelés bizonyos fellendülésére. Eredetük szerinti csoportosításban mutatja be a korszak papírmalmait (állami és közületi, magánvállalkozások), létesítésük és működésük idejének, főbb berendezéseinek, termelési

adatainak, vízjegyük típusainak egyenkénti elemzésével. A korszak 15—20 papírmanufaktúrájában a szerző megállapítása szerint a XVIII. század végén évente mintegy 5000, a tárgyalt korszak végén mintegy 50.000 kötést termeltek. A korszak nagyobb részében a nyersanyagbeszerzés és az értékesítés meglehetősen nehézségekbe ütközött. A szerző bemutatja, hogyan kísérelték meg a nemesi tulajdonosok vagy a gubernium a rendszeres, de még feudális jellegű alapanyagbeszerzést bevezetni. Megvizsgálja a gazdaságossági, értékesítési viszonyokat és a technikai fejlődés elmaradásának kérdéseit, a szakember-utánpótlás útjait. Megállapítja, hogy a XVIII. század derekán a mesterek és a legények nagy többsége németországi eredetű, a századfordulóra már gyakori az erdélyi mester, a XIX. század huszas éveiben pedig minden kategóriában túlsúlyba kerülnek a helyiek.

Al. Neamțu: A székely határőrök forrongása 1779-ben c. rövid tanulmánya a marosvásárhelyi és szitáskeresztúri határőrök 1779. március 4-i megmozdulásával foglalkozik, amikor ui. az osztrák—porosz örökösödési háború idején ezeket Csehországba akarták vezényelni. A szerző a Wesselényi-család levéltárából mellékletben közli a parancsmegtagadás kivizsgálásáról felvett jegyzőkönyvet.

Teofil Hăgan a Román Kommunista Párt 1944. augusztus 23. és 1945. január 30. között a szakszervezeti mozgalom újjászervezéséért folytatott harcát elemzi. Rámutat, hogy az 1944. május 1-én megalakult Munkás Egységfront-már augusztus 23. előtt hozzalátott az üzemi bizottságok szervezéséhez. 1944. szeptember 1-én a Kommunista és Szociáldemokrata Pártok közös határozata alapján megalakították a szakszervezetek szervezőbizottságát. Még ebben a hónapban törvénytervezetet készített a mozgalom átszervezése érdekében, a konzervatív többségű kormányzat ezt természetesen elutasította. A kommunisták határozatának megfelelően mégis megkezdték a szervező munkát s 1945 januárjában ez meg is hozta gyümölcsét, a törvény kérdésében sikerült a reakciót meghátrálásra kényszeríteni. A szerző felveti a jobboldali szociáldemokraták és a Kommunista Párton belüli frakciók által a szakszervezeti mozgalom szervezéséért folyó harc akadályozásának kérdését is.

Befejezésül ismertetést olvashatunk az Erdély története c. munka I. és II. kötetéről, s az egyetem történeti tanszékének 1960—1962 közötti tevékenységéről.

Series Historia, Fasciculus 2, 1964

A kolozsvári egyetem folyóiratának 1964. 2. száma közli *Constantin Daicovicu* akadémikus ünnepi beszédét, amelyben 1944. augusztus 23-áról, Románia felszabadulásának évfordulójáról emlékezett meg.

Ștefan Pascu a felszabadulás utáni 20 év román történetírásának főbb eredményeit ismerteti. A szerző rámutat, hogy a történeti kutatás jelentős eredményeket ért el az ún. fehér foltok felszámolása, a régészeti és történeti adatfeltárás, a polgári történetírás által egyoldalúan vizsgált kérdések megoldása és széles időszakokat felölelő szintézisek alkotása terén. A szerző ismerteti az egyes korszakokra vonatkozó kutatások (teljes bibliographie raisonnée a Studii 1964. 4—5. számában) fontosabb megállapításait.

M. Dan és *S. Goldenberg:* Beszterce a XVI. században és kereskedelmi kapcsolatai Moldvával c. tanulmánya viszonylag gazdag levéltári anyag alapján mutatja be a XVI. századi Beszterce gazdasági életét és Moldvával már korábban kialakult élénk kereskedelmét. Ez a Brassó, Kolozsvár és Nagyszeben után legnagyobb város a Moldvából Erdélybe irányuló kereskedelemben már 1523-tól árumegállítási joggal bírt. A szerzők bemutatják a városi patriciátus hatalmi harcait, a város elsődleges gazdasági forrásait képező alapokat: adókat, szőlőket, erdőket, malmokat s a 26 községből álló ún. provinciát. A város számára különös jelentőséggel bírt Radna, ezüst és ólom termelése valamint kedvező földrajzi fekvése miatt. A bányák birtoklása a városon belül, a város és a kamara, sőt 1529 után egy ideig a város és a moldvai vajda között éles harc tárgyát képezte. A Moldvába irányuló kereskedelem általában a politikai viszonyoktól, a moldvai vajdák magatartásától függően elég hullámzó képet mutat. Meglehetősen kedvező időszaknak tűnik Alexandru Lăpușneanu uralmának ideje. Az itteni kereskedelmi forgalom jellegét a gazdasági szervezetekben mutatkozó különbség adja meg. A besztercei ipar, kiegészítve a nyugatabbról hozott termékekkel, komoly mértékben Moldva felé irányult, onnan viszont bizonyos átfedésektől eltekintve, főként állatokat vagy állati termékeket szállítottak Beszterce irányába. A szerzők elemzik a kereskedelmi mechanizmus működését, a hitel, a pénzváltás, a vámok, a pereskedések, az utak, a nemesfém- és más jellegű csempészet kérdéseit. Rámutatnak, hogy kereskedői érdekeinek védelmében, elsősorban Beszterce, gyakran folyamodott a moldvai kereskedőket sújtó hitelzárlathoz, áruiknak elkobzásához, letartóztatáshoz, s ebből a két fél között bizonyos kölcsönöségi politika alakult ki. A szerzők a rendelkezésükre álló levéltári anyag alapján részletesen elemzik a csereforgalom mennyiségi és minőségi összetevőit.

Constantin Enea: Új adatok a zsilvölgyi bányászok forradalmi harcainhoz (1914—1918) c. tanulmánya előjáróban bemutatja a háború előtti zsilvölgyi széntermelést, majd a militarizálás következtében a munkaviszonyokban és az életkörülményekben beállt változásokat. Ezután a petrozsényi, dévai és kolozsvári levéltárak feltáratlan anyaga alapján ismerteti a munkások 1916—1917-es sztrájkmozgalmait, ezek eredményeit, a katonai hatóságok ellenintézkedéseit. Különösen plasztikus képet ad a bányászmegmozdulások legkiemelkedőbb eseményeiről, az 1916 május—júliusi általános sztrájkokról, az 1918 márciusi lupényi és lónyai sztrájkokról, a munkásság harcának fokozódásáról vagy időleges visszaeséséről. A tanulmány értékét növeli a forráselemzés és forráskezelés mértéktartó módszere.

A folyóiratot az ismertetések és a krónika rovatai zárják.

SZÁSZ ZOLTÁN

IRENE HOMOLA DZIKOWSKA:

MIKOLAJ ZYBLIKIEWICZ (1823—1887)

(Wrocław—Warszawa—Kraków, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1964. 192 l.)

A Lengyel Tudományos Akadémia gondozásában 1958 óta jelenik meg a krakkói történészek tanulmánysorozata, a Történettudományok Bizottságának Munkái. Az évente 1—2 kötettel jelentkező sorozat elsősorban a XVIII—XIX. századi Lengyelország történelméből közöl dolgozatokat. Ebbe a sorba illeszkedik be Dzikowska dolgozata M. Zybliekiewicz pályafutásáról.

Az ukrán polgári családból származó Zybliekiewicz 1823-ban született. Tanulmányait a lwówi egyetem filozófiai fakultásán 1846-ban fejezte be, majd rövid nevelősködés után elvégezte Krakkóban a jogot. Doktorátusa megszerzése után irodát nyit. Ügyvédi tevékenysége folytán közel kerül a város politikai vezető köreihez, többek között Adam Potockihoz. Ez az ismeretség indító volt később politikai karrierjéhez.

26 éves politikai tevékenysége három nagy szakaszra bontható, s ezt a könyv négy fejezetben tárgyalja. Pályafutásának első, 1861—1874-ig terjedő része a szeimben és az államtanácsban való működését öleli fel, az osztrák társadalmi-politikai reformok idején. Maga Zybliekiewicz a lengyel értelmiség tipikus képviselője volt. Mint a kisnemességből és a kispolgárságból származó értelmiségiek többsége, a tehetséges ifjú is nagytekintélyű pártfogói révén kerül a többnyire ügyvédekből álló politikusok körébe. A nemesség támogatása révén emelkedett pályáján, és a nemesség érdekeinek tökéletes védelmezője lett. Politikai beállítottsága tükrözi a birtokos nemesség politikájának teljes következetlenségét, a polgárság problémáinak megneemtését. Amikor Nyugat-Európában és Ausztriában is az állam irányításából a polgárság mindinkább kiveti részét, a lengyel polgárságnak Galiciában le kellett mondania saját politikai programjáról, be kellett kapcsolódnia a lengyel nemességnek a gazdasági és politikai életben túlsúlyt adó autonómia elnyeréséért folyó akciójába. A polgárság két részre oszlott. Az egyik megőrizte a liberális demokráta vonalat, a másik rész csatlakozott a konzervatív arisztokraták táborához. Zybliekiewicz és köre ez utóbbi irányzatot képviselte.

Politikai karrierjének első éveiben, a Schmerling-korszakban Adam Potocki és a krakkói konzervatívok oldalán harcolt a bécsi centralizációs politika ellen. Bátor fellépései népszerűséget és rokonszenvet szereztek számára. Az 1860-as évek közepén azonban mindjobban közeledik a galíciai vezető politikusok mérsékelt szárnyához, feladja radikális elveit. Jól példázza ezt 1868-as parlamenti szereplése is, amikor napirendre került Galícia autonóm jogainak tisztázása. A radikálisok Smolka révén olyan javaslatot nyújtottak be, amely az autonómia kérdését összekapcsolta a polgárságnak a vezetésbe történő bevonásával. A konzervatív nemesség nagy harc után megbuktatta ezt az előterjesztést és ebben nagy segítségükre volt, hogy a már tekintélyes Zybliekiewicz az ő oldalukon harcolt.

Az 1868-tól 1873-ig terjedő időszakban a korábban erősen osztrákellenes Zybliekiewicz közeledett a bécsi kormányzathoz. Egyidejűleg viszont úgy lavrozott, hogy népszerűségét se veszítse el. Ebből ered politikájának számos ellentmondása és következetlensége: egyszer harc a centralizmus ellen, másszor harc a centralizmus mellett. Jól mutatja ezt az ún. „galíciai határozat”-tal kapcsolatos állásfoglalása is. A határozat Galiciának nagyfokú gazdasági és politikai önállóságot biztosított volna, s ennek egyik kezdeményezője és szerkesztője Zybliekiewicz volt. Amíg a szeimben támogatta a határozatot, Bécsben, amikor harcolni kellett volna érte, már alkudozott, majd pozícióját féltve, belenyugodott az elutasításba.

1874-ben heves választási harcok után Krakko város elnöke lett, mely tisztséget 1881-ig viselte. Nagy energiával fogott reformtervei megvalósításához. Rendet teremtett a városi adminisztrációban, új iskolákat, házakat építtetett, helyreállította a műemlékeket. Sokat adott a város kulturális fejlődésére, nagy ünnepélyeket rendezett (Kraszewski jubileum), és nagy pompával fogadta a császárt. Elnöksége idején nagy tekintélyre örvendett, megnőtt Krakko jelentősége, a város képe szinte teljesen megváltozott. A hatalmat teljes egészében a maga kezében összpontosította, és minden felvonulást, megmozdulást ügyesen megelőzött, az ellenállást kegyetlenül letörte. Hatalmát nem egyszer a liberális demokrata elemek üldözésére, a meg-megújuló nemzeti mozgalom elfojtására használta fel.

1881-ben élete utolsó hat évére Galícia elnöke lett. Ebben a szerepkörben főként az ország gazdasági fejlesztésén fáradozott. Gazdasági programjának az ipar fejlesztése volt egyik alapeleme. Az ország gazdasági szerkezetében lényeges változásokat kívánt végrehajtani, megalapította az Országos Bankot, létrehozta az Országos Iparügyek Bizottságát, kölcsönöket bocsátott ipari célokra, támogatta a kézműipart. Továbbra is üldözte azonban a nemzeti autonómia kiszélesítését követelő titkos szervezetek résztvevőit s politikai koncepciójának egyik jele, hogy elnöksége alatt egyetlen javaslat, egyetlen politikai akció sem született Galícia és Ausztria viszonyának átalakítására. Álláspontja egyezett a nemességével, amely gazdasági elsőbbségének megerősödése és néhány nagyobb jelentőségű autonóm intézmény, valamint az állami apparátus tisztségeinek megszerzése után nem látta célját további eredményekért küzdeni. Ezáltal is tökéletesen beépült az Osztrák-Magyar Monarchia uralkodó osztályainak sorába.

Zybliekiewicz politikai tevékenységének korlátai mellett is hangsúlyozni kell érdemeit: az általa kezdeményezett reformok meggyorsították Lengyelország egyik elmaradott részének gazdasági fejlődését.

KOVÁCS ISTVÁN

DIMITR KRANDZALOV:

VALAŠI NA MORAVĚ. MATERIÁLÝ, PROBLÉMY, METODY

(Praha, Státní Pedagogické Nakladatelství. 1963. 248 l. Acta Universitatis Palackianae Olomouensis. Facultas Philosophica 18. Historica V.)

A MORVAORSZÁGI VLACHOK. ADATOK, PROBLÉMÁK, MÓDSZEREK

A bolgár származású, román és cseh egyetemen tanult olomouci tanszékvezető professzor már 1938-ban kiadott könyvében azt igyekezett bebizonyítani, hogy a Morvaországban a XVI. század óta szereplő vlachok nem azonosíthatók a román etnikummal, hanem sajátos társadalmi kategóriát jelentenek, pásztorok, s bizonyos mértékig — egyideig — kedvezőbb jogállásban levő jobbágyi réteget. Itt ismertetett könyve voltaképpen 1938-ban előadott téziseinek megismétlése, abban a formában, hogy ismerteti és kritikailag elemzi az azóta megjelent, a kérdéssel foglalkozó, elsősorban cseh és lengyel irodalmat, s ennek az elemzésnek a során ismételtelen kifejti a maga eredeti álláspontját. A bevezető fejezetekben még a román etnogenezis kutatásának mai állapotára is kitér, elveti a román kontinuitás-elméletet, bebizonyítottnak látja, hogy a Balkánon a román mellett még más román nyelvek is vannak, az aromán és megreloromán stb. tehát nem tekinthető a román nyelvnyelvjárásának. A továbbiakban a Kárpátokban (pontosan Szlovákiában, Morvaországban, Lengyelországban) mutatkozó vlach telepítéssel, ill. ennek újabb irodalmával foglalkozik. A nyelvi elemzés alapján úgy látja, hogy a román etnikai elem az Ung folyótól nyugatra már nem jutott el, a vlach telepések szókincsének román elemei (amelyek mind a pásztorok életforma egyes termelési szokásaira vonatkoznak) a pásztorok, de etnikailag már szláv elemekkel terjedtek el nyugat felé. A morvaországi vlach telepítésben véleménye szerint nagy szerepet játszott a XVI—XVII. században az a tény, hogy magyar főuraknak is sok birtokuk volt itt, s ők saját jobbágyaikat is telepítették át magyarországi, vagyis szlovákiai birtokaikról a morvaországiakra.

A morvaországi vlach település etnikailag lényegében véve szláv jellegre vonatkozó fejtegetésekket egyet lehet érteni, ha nem is szabad olyan kategorikusan elutasítani minden román elem jelenlétét, ahogy azt a szerző teszi. Igen sajnálatosnak tartjuk viszont azt a vitamódszert, amelyet a szerző követ. Több megértés az ellenérvek iránt, legalább valamelyes szerénység saját álláspontja tekintetében többet használt volna a könyvnek.

NIEDERHAUSER EMIL

ENZO COLLOTTI:

A NÁCI NÉMETORSZÁG

(Budapest, Gondolat Kiadó. 1965. 386 l.)

Midőn az olvasó kezébe veszi Collotti olasz marxista történész könyvét, óhatatlanul az a gondolat merülhet fel benne, mi az oka, hogy a modern történelem egyik legérdekesebb problémájáról 1965-ben jelentettek meg először kiadónk tudományos munkát. Mindenesetre, a kezdeti választás jól sikerült. Igaz, találhatunk már a külföldi könyvpiacra Collotti munkájánál alaposabb, nagyobb jelentőségű munkákat is, Collotti igen jó áttekintéssel s marxista elemzéssel mutatja be a harmadik birodalom történetének legfontosabb összefüggéseit, s így első ismerkedésre igen sok hasznosat nyújt a magyar olvasónak.

A munka első fejezetében a náciizmus hatalomra jutásának történelmi és ideológiai előfeltételeit vizsgálva, a szerző jó áttekintést nyújt a weimari köztársaságban jelentkező reakciós ideológiai tendenciákról, Moeller van den Brucktól Spengleren át a nyíltan fasiszta Schmittig. A probléma vizsgálata azért is érdekes, mert ez nyújt alkalmat Collottinak, hogy vitába szálljon Gerhard Ritterrel, aki igyekszik elvitatni a fasiszmus születésének speciális német vonásait.

Az ideológiai előkészítés vezet át a NSDAP történetéhez, fejlődésének ismertetéséhez a hatalomrajutásig.

A korai, jelentéktelen, kispolgári ellenforradalmi párt, melynek első programjában a nacionalizmust és antiszemitizmust meglehetősen kevés szociális frázis egészíti ki, az első években elég lassan halad előre, jóllehet bizonyos helyi tökécs csoportok s egyes különösen agresszív revizionista körök kezdetről felkarolják. Sőt, az 1923-as sörpuccs után, a 20-as évek második felében úgy tűnt, hamarosan teljesen eltűnik a német történelem színpadáról. A válság, mondhatnók, új fordulatot adott e történetnek, a súlyos szociális problémák elsősorban a kispolgárságban — de ne áltassuk magunkat: a munkásosztályban is — bázist teremtettek (a szerző adatai szerint a tagok egyharmada volt munkás) a rendkívül erős nacionalista és szociális demagógiával fellépő, s a nagytőke mind erősebb támogatását élvező párt számára.

Collotti marxista elemzése a munkáspártok helyzetéről — elsősorban a szociáldemokraták antikommunista elvakultságáról, de a kommunisták határozott antifasiszmusában jelentkező szektás hibákról és a fasiszta diktatúra lehetőségeinek alábecsüléséről — a náci párt hatalomrajutásának körülményeit más oldalról mutatja be.

A nemzetiszocialista állam vonásait mutatja be a harmadik fejezet. Gazdag dokumentációs anyag felhasználásával tárja fel a hatalom teljes megszervezését, a totális állam kiépítését. Meggyőzőek itt a szociáldemokrata párt súlyos politikai hibáit — a párt egyes csoportjai az abszolút legalitás és politikai semlegesség irányvonaláig jutottak el — elemző részek.

A közigazgatás, a politikai és kurtális élet gleichschaltolása, a jogrendszer fasiszálása, a zsidóüldözés megindítása voltak ezeknek az éveknek legfontosabb mozzanatai. Collotti szematizmustól mentesen mutatja be, miként alakult ki és szilárdult meg ezekben az években a nagytőke, a náci párt és a hadsereg szövetsége.

A totális állam kiépítésének gazdasági oldalát vizsgálja a negyedik fejezet. A szerző bemutatja, hogy Hitleréknek sohasem volt semmiféle tényleges gazdasági és társadalmi elméletük; programjuk egyes gazdasági követeléseit, pl. a földbirtokra vonatkozót, már 1928-ban, másokat pedig a hatalomra jutás után elejtettek. A führerprinzip elve alapján kiépült korporatív rendszer teljesen a nagytőke szájafele szerint szervezte át a gazdasági életet.

A fejezetet hasznos adatok egészítik ki a koncentrációra és a kartellekre s a gazdasági élet háborús vágyanyokra terelésére vonatkozóan. Az állam szerepének elemzése azonban itt néhány nem eléggé mély megállapításra vezet, melyeket nem lehet egyszerűen a szöveg rövidségére visszavezetni. A fejezet ilyen irányú mozzanatait egyébként az armágyis sok kívánnivalót maga után hagyó fordítás néhány súlyos hibával tetézi, pl. amikor a Reichsnährstand-ot birodalmi parasztságnak fordítja, vagy midőn a Schacht-féle Neuer Plan-ról mindig mint német New Deal-ról szól.

Az SS állama címet viseli az ötödik fejezet. Itt a világtörténelemben egészen egyedülálló fajüldözés történetét dolgozza fel a szerző. Az elméleti kiinduló pontoktól az 1938-as Kristallnacht-on keresztül a háború alatt kialakult, milliók gyilkolására berendezett Vernichtungslagerekig. Ennek a folyamatnak másik oldalát jelentette az SS és a GESTAPO stb. történetének feldolgozása, majd az SS hatalmas modern rabszolgotartó üzemeinek bemutatása.

Érthetően veszt a könyv érdekességéből, midőn a hatodik fejezettől a német külpolitika illetőleg a második világháború kérdéseire tér át. Ez a kérdés, mely könyvtárnyi történelmi irodalommal bír, egy rövid áttekintés során szükségszerűen veszt alaposágából, s a munka itt kevésbé tud szolgálni — még talán a magyar olvasóknak sem — az újdonság erejével.

Collotti helyesen elemzi a német külpolitika célkitűzéseit, a nyugati megbékélési politikát, s újszerű a fejezet azon része is, amely a háború végleges elhatározásának időpontját próbálja kikutatni a német külpolitika döntéseiben.

A harmadik birodalom katonai hódításait leíró hetedik fejezet kapcsán két magyar vonatkozású pontatlanságot kell szóvátennünk. Ha a kiadó a fordítást gondosabb szaklektorálásnak veti alá, mindkettő elkerülhető lett volna. Egyrészt, 1940-ben Németország a második bécsi döntéssel nem általában Románia északi részének, hanem Erdély egy részének átengedésére készítette Romániát, másrészt ezzel kapcsolatban semmiféle szovjet területek kárpótlásként való átengedése nem merült fel.

Az is téves, mintha a Szovjetunió elleni támadásban Magyarország és Szlovákia Romániához és Finnországhoz hasonlóan már június 22-től résztvevő volna. Ismeretes, hogy a Barbarossa-tervben Magyarország eredetileg nem szerepelt; a hadbalépést egyébként is a magyar történelmi irodalom már tisztázta.

Ügyes összeállítást képez a nácik európai uralmát bemutató nyolcadik fejezet. Különösen Hitler ún. társasági beszélgetései, valamint Himmler beszéde és Frank naplója van ebből a szempontból jól kiaknázva. Itt is azonban a tervek és elképzelések mellett az összerésztéseken túlmenő részlet-tényekkel még megróbban lehetett volna bemutatni, mit jelentett a hitleri európai új rend.

Enzo Collotti a nemzetközi ellenállási mozgalom kiváló szakértője, nem véletlen tehát, hogy a náciellenes mozgalom című fejezetben a német belső ellenállást elemezve, tudományosan is újat tud adni. Collotti tárgyalási módja a német belső ellenzék osztályhátterét, árnyalatait úgy mutatja be, hogy elkerül minden sematizálást, mely etekintetben jónéhány marxista igényű munkát jellemez.

Vizsgálja a Wehrmacht helyzetét, a náciellenes ellenzék megosztottságát, a passzív és aktív ellenállók megosztottságát. Vitába száll az egyház ellenzéki szerepének eltúlzásaival, utalva arra, hogy inkább csak teológiai és morális elvekből származó aggályokról, semmint határozott náciellenes álláspontokról beszélhetünk. Utal arra, hogy a szociáldemokraták sohasem tudták teljesen magukévá tenni a kommunisták egységfront-taktikáját, foglal kozik Hitlerék konzervatív ellenzékével, s behatóan elemzi a háború alatt kialakult kis ellenállási csoportokat s az 1944. július 20. mozgalom történetét. Az 1944. július 20-i kísérlet programbeli s egyéb, társadalmi gyengeségeit, tekintélyuralmi monarchikus nosztalgiait, tömeg- s demokráciaellenességét, szélesebb népi ellenállástól való elzárkózásukat hangsúlyozva.

A Harmadik Birodalom bukása című fejezetben Collotti bírálja a mai nyugat-német történetírás kísérleteit, melyek szerint a német belső ellenállás gyengesége a szövetségesek feltétel nélküli megadás koncepciójának az eredménye volt.

Az utolsó háborús évek diplomáciai és katonai eredményeinek rövid áttekintése után a munka befejező részéből az SS és a Wehrmacht új viszonyára vonatkozó fejezeteit szeretnénk kiemelni.

Enzo Collotti könyvének (melyet hasznos bibliográfiai áttekintés egészít ki) megjelentetésével a Gondolat-Kiadó hasznos szolgálatot tett a modern történelem iránt érdeklődő közönségnek.

RÁNKI GYÖRGY

CARL VON CLAUSEWITZ:

A HÁBORÚRÓL. I—II.

(Budapest, Zrínyi Kiadó. 1961—1962. 349 + 517 l.)

Ha valaki a háborúról szinte végtelen irodalma alapján akarna képet alkotni, nemcsak a megjelent művek óriási mennyisége miatt állna megoldhatatlan feladat előtt, hanem azért is, mert az egyes szerzők felfogását, a háborúval szemben elfoglalt álláspontját áthidalhatatlan szakadék választja el egymástól. A háborúval szemben ugyanis lényegében véve három álláspont lehetséges: a katonáé, aki a szakmait, a mesterségbeli látja meg benne; a társadalom törvényszerűségeit kutató tudósé, akit a háború és a társadalmi élet összefüggései érdekelnek; végül az íróké, akikben a háború emberi oldalai, a

halál, a szenvedés, a pusztulás, a kötelességteljesítés, a hősiesség vagy a gyávaság megnyilvánulásai hagynak kitörölhetetlen nyomokat. A háborúhoz való hozzáállásnak ezekből az alapvető különbségeiből következik, hogy annak tengernyi irodalmát tanulmányozó olvasó teljesen tanácstalanul áll és egy lépéssel sem kerül közelebb lényegéhez. Valójában: mit tud az a háborúról, aki megtanulja a katonai szakmunkákból a harci alakzatokat és eljárásokat, a stratégia és a taktika különböző elveit és szabályait, de semmit nem tud meg a félelemről vagy a háború társadalmi hátteréről? De nyilvánvalóan egyoldalú képet alkot magának az is, aki, elolvassa a *Háború és béke*t, megismerkedik ugyan a háború emberi oldalával, de ugyanakkor, azonosulva Tolsztojjal a háború borzalmai felett érzett felháborodásában, mindent elvet, ami a katonai szakmához tartozik: hadtudományt, hadvezetést, stratégiát, taktikát.

Clausewitz mulhatatlan érdeme, hogy a háború három oldalát — ti. a katonait, a társadalmi-politikait és az emberit — együtt látja, egymáshoz viszonyítja és kapcsolatba hozza egymással. Ebből az eredeti álláspontból következik, hogy a háború lényegét sem előtte, sem utána nem ragadta meg senki hozzá hasonló mélységgel és annak egészen sajátos légkörét senki nem hozta közelebb az olvasóhoz, mint ő.

Clausewitz könyve kétségtelenül nem könnyű olvasmány. Ennek legfőbb oka nem az, hogy nehezen érthető filozófiai nyelven írt, amint azt egyes kritikusi állítják, hanem sokkal inkább az, hogy műve befejezetlen és több igen lényeges kérdéssel csak vázlatokat hagyott ránk. Sőt, azt kell mondani, hogy dialektikus ellentétek között hullámozó gondolatmenetének követése könnyűvé válik, ha az olvasó beledolgozza magát filozófiai nyelvébe, s ha világossá válik a mű fogalmi apparátusa. Csak így érthető meg koncepciója, s csak így kerülheti el az olvasó, hogy félreértse művét, amire befejezetlensége miatt, sajnos, bőven adódik lehetőség.

Clausewitz felfogásának és módszerének vezető gondolata, hogy ki kell dolgozni a háborúnak a valóságtól elvonatkoztatott filozófiai fogalmát, az „abszolút”, az „ideális”, az „absztrakt” háború fogalmát, hogy „iránypontként” szolgáljon a társadalmilag adott, a „valóságos” háború tanulmányozásánál. Ért a gondolatot a könyv első fejezetében fejtí ki, amelynek címe: „Mi a háború?”. A műnek ez a legfontosabb fejezete, nemcsak azért, mert az egyetlen, amelyet ő maga teljesen kidolgozottnak tartott, hanem azért is, mert, amint írja: „megadja az irányt, amelyet mindenütt (ti. a könyv átdolgozása során — P. G.) követni fogok”. Mindenekelőtt a háború definícióját adja meg: „A háború az erőszak alkalmazása, hogy ellenfelünket akaratum teljesítésére kényszerítsük.” Hogy ezt a célt elérhessük, az ellenséget képtelenné kell tennünk a védekezésre és „fogalmilag a háborús ténykedés tulajdonképeni célja ez”, amely háttérbe szorítja, helyettesíti az előbbi, ti. azt, hogy az ellenséget akaratum teljesítésére kényszerítsük, mint olyat, „ami nem tartozik magához a háborúhoz”.

Miután a háború filozófiai fogalmából következően az erőszak alkalmazásának nincsenek korlátai és mert mindkét fél a másik teljes lefegyverzésére törekszik és erőt a végsőkig megfeszíti, kölcsönhatás áll elő, amely a végletekhez vezet. Ép ezért a mérséklés elve idegen a háború fogalmától.

Ímígyen tehát, ha csupán a háború elvont fogalmát követnénk, a szüntelen kölcsönhatások következtében a legvégsőhöz jutnánk el, ami természetesen nem lenne más, mint a „képzelet játéka”. A valóságban ugyanis minden másként alakul, mivel a háború: 1. nem hirtelen váratlansággal fellépő elszigetelt jelenség, hanem összefügg az állam előbbi állapottal; 2. nem egyetlen döntésből, vagy egy időben végbemenő döntő akciók sorából áll; 3. nem önmagában befejezett aktus, hanem kimenetelét már a rákövetkező politikai állapotra vonatkozó kombinációk is befolyásolják.

Ebben az esetben viszont újra előtérbe lép a háború politikai célja — ti. akaratumnak az ellenségre való kényszerítése — amelyet eddig a háború katonai célja — ti. az ellenség teljes lefegyverzése vagy megsemmisítése — helyettesített. Amennyiben ugyanis a végletekre való törekvés törvénye megszeli, a politikai cél automatikusan újra a színre lép. És abban a pillanatban, amint a háború elhagyja a valóság felett lebegő fogalmi világot, amint érintkezésbe kerül a társadalmi és állami élettel valamint az emberek szubjektív törekvéseivel és érzelmeivel, döntően esik latba a mérlegelésnél a háború politikai célja, és erőfeszítéseink is ehhez igazodnak: nagyobb politikai tét nagyobb, kisebb tét kisebb erőfeszítést von maga után. Ilyen formán tehát az eddig háttérben maradt politikai cél fogja megszabni a katonai célkitűzést és az erőfeszítés mértékét is.

De más körülmények is „szelidítik a háborút és növelik az abszolút és a valóságos háború közötti szakadékot: az óhatatlanul előálló harc szünetek, a háborúban oly gyakori véletlen és a szerencse, az állandó veszély és ennek következtében a karakternek, azaz a szubjektív elemnek döntő szerepe”. Láthatjuk tehát, hogy a dolgok természetéből következően a hadtudományban „az abszolút, a matematikai számítás soha nem találhat

biztos talajt magának”, és benne döntő szerepe van a különböző „lehetőség (1) (1) ve színűségnek, a szerencsének és balszerencsének”, valamint a morális tényezőeknek.

A háború mindig valamilyen politikai állapotból keletkezik és mindig valamilyen politikai motívum hívja létre, tehát politikai aktus. Ha nem az lenne, ha az erőszaknak „tökéletes, zavartalan, abszolút megnyilatkozása volna, amint pusztá fogalmából következik”, akkor abban a pillanatban, amint a politika életre hívta, helyére lépne, függetlenül válnék tőle és saját törvényeit követné. A valóságcs háború azonban nem ilyen és a politikai motívum állandóan hatással van rá, természetesen alkalmazkodva a háború sajátos természetéhez: „A háború tehát nem csupán politikai aktus, hanem valóságos politikai eszköz, a politikai kapcsolat folytatása, a politika végrehajtása más eszközökkel. Ami ezek után a háborúban még sajátos marad, az eszközök sajátos természete.”

Milyen következményei vannak mindennek a hadtörténet megismerése és a hadtudomány szempontjából? Először is az, hogy a háború „nem önálló dolog, hanem a politika eszköze; csak ez a szemlélet óvhat meg bennünket attól, hogy ellentmondásba keveredjünk az egész hadtörténettel”. Másodsor az, hogy a háborúk, motívumaiktól és az őket megelőző állapotoktól függően, igen különbözők lehetnek.

Ez tehát Clausewitz módszerének, filozófiai rendszerének rövid foglalatla. Mint említettük, mindezt könyvének első fejezetében fejti ki. Könyvének további részeiben — a háború légkörének megkapó leírásában, a fáradtság, a veszély, a bizonytalanság érzékeltetésében, a surlódás hatásának bemutatásában, a háború elméletéről, a stratégiáról, a taktikáról, a hadszervezetről, a védelemről, a támadásról és a haditervről írt részekben — néhol drámai erővel, de mindenütt igen szakszerűen, ugyanakkor emelkedett elviséggel rajzolja meg a háború egészét és összefüggéseit a politikával.

Igen fontos és Clausewitz művének megítélése szempontjából elengedhetetlen annak hangsúlyozása, hogy az első fejezet kivételével a könyv egyik része sem tekinthető véglegesnek és ő maga alapos átdolgozásukat tartotta szükségesnek. A könyvéhez írt „Nachricht”-ből tudjuk meg, hogy milyen változtatásokra gondolt. Mindenekelőtt fontosnak tartotta, hogy élesen elkülönítse egymástól a háború két fajtáját, ti. azt, amelynél az ellenség megsemmisítéséről van szó, és azt, amelynél pusztán egy határmenti tartomány elfoglalása a cél. Másodsor érvényesülnie kellett volna az átdolgozásnál annak az elvnek, hogy a háború nem más, mint a politika folytatása más eszközökkel. Ennek az elvnek az alkalmazása a haditervről szóló 8. könyvben lett volna döntően fontos, tehát abban a részben, ahol a politika és a hadvezetés összefüggései állnak az előtérben. A „Nachricht”-ban szinte profétai előrelátással jósolja meg könyve sorsát Clausewitz: „Ha a korai halál félbeszakítaná munkámat, mindaz, ami itt található, természetesen csak formátlan gondolati tömegnek nevezhető, amely állandó félreértéseknek kitéve, tömémentlen esetlen kritikára ad majd alkalmat.” Ez valójában bekövetkezett: művét legtöbbször félreértették és egyes, az általános összefüggésekből kiragadott kijelentéseire a töves elméletek egész dandárja épült fel, főleg Németországban. Különös ironiája a sorsnak, hogy éppen szülőhazájában értékelték meg legkevésbé.

Bár Clausewitz hatása messze Németország határain túl is érvényesült — szinte minden európai nyelvre lefordították —, tanait nem fogadták mindenütt osztatlan lelkesedéssel, sőt súlyos bírálatok is érték. Legújában az angol Liddel Hart vette bonckés alá művét. Véleménye igen elmarasztaló. Első kifogása az, hogy Clausewitz filozófiai nyelven írt ugyan, de mégsem dolgozott ki zárt filozófiai rendszert. Kifejezőmódja túlságosan elvont és „egy közönséges katonaeész számára érthetetlen”. Másrészt azért, hogy a csatát tartotta egyedüli háborús ténykedésnek, a hadművészetet a tömegmészárlás színvonalára süllyesztette, és ő a felelős azért is, hogy a hadművészet az utolsó évszázadban lehanyatlott. De Clausewitzre vezethető vissza a totális háború embertelen eszméje is, hiszen azt mondta, hogy „képtelenség bevezetni a háború filozófiájába a mérséklés elvét”. Végreményben Clausewitz eszméinek elfogadása majdnem a civilizáció pusztulásához vezetett a két világháborúban — zárja gondolatmenetét Liddel Hart.

Úgy tűnik azonban, hogy Liddel Hart alaposan félreértette Clausewitzot és mintha nemcsak a „közönséges katonaeész”, de ő sem tudta volna feltörni művének filozófiai burkát. Egyszerűen nem látja az abszolút és a valóságos háború megkülönböztetésének módszertani indokoltságát, jelentőségét és funkcióját. Egyáltalán nem igaz, hogy Clausewitz a döntő csatát és az ellenség teljes megsemmisítését tartotta volna egyedüli hatóeszköznek a háborúban. Ilyen következtetést csak kiragadott idézetek alapján lehet művéből levonni, de semmiképpen nem könyvének egésze, főleg pedig az alapkonceptiót tartalmazó 1. fejezet és a „Nachricht” alapján. És nem is értjük egészen, hogy mennyiben hanyatlott volna a hadművészet. Talán annyiban, hogy nem alkalmazták a liddel-harti „követett megközelítés” elvét? Valójában, igen problematikus, ha valaki Liddel Hart módjára bizonyos a priori megformált elvek megvalósulását keresi a hadviselésben és

ezeknek az elveknek a gyakorlatban történt megvalósulása alapján mond ítéletet egyes háborúkról és hadvezérekről. Clausewitz nem esett abba a hibába, hogy egy immanens katonai szférát alkosson, amiben a társadalmi viszonyoknak semmilyen hatásuk sem lehet a háborúra. Legnagyobb érdeme éppen az, hogy a háborút társadalmi jelenségként kezelte és élesen tagadta, hogy pusztán katonai ügy lenne. És hogyan lehet olyat állítani, hogy Clausewitz a felelős azért, hogy a két világháborúban a civilizáció majdnem elpusztult? Egyrészt képtelen gondolat, hogy valamilyen háború konkrét megtervezésénél a vezérkarok elméleti művekhez fordulnának tanácsért. De, ha így lenne is, éppen Clausewitztól éppúgy kaphattak volna útmutatást a németek a Liddell Hartnak jobban tetsző közvetett módszerekre, mint a ténylegesen követett, ellenfelek megsemmisítését egy-két csapással elérni akaró eljárásukra. Ha a németek mindkét háborúban a gyors döntésre törekedtek, az angolszászok pedig inkább az időben bíztak, ez távolról sem jelenti azt, mintha a német vezérkar az abszolút háború megsemmisítő csapásának bűvöletében élt volna, az angolszászokat pedig valamilyen józan bölcsesség, esetleg a „közvetett megközelítés” elve vezette volna. Egyszerűen arról volt szó, hogy a szövetségesek hatalmas hadi potenciáljának érvényesítéséhez idő kellett, és ennek felismerése határozta meg a szembenálló felek haditerveit.

Amennyire kifogástalan Clausewitz alapkonceptiója és amennyire nagy jelentőségű az a megállapítása, hogy a háború társadalmi jelenség, ugyanannyira problematikusak hadtörténeti megállapításai, s ha valahol, akkor itt kell a bírálóknak igen élesen és félreérthetetlenül állást foglalnia. Különös jelentősége van ennek egy történeti folyóirat hasábjain, amelynek olvasói mégiscsak az érdeklő elsősorban, hogy mit hasznosíthatnak munkájuk közben Clausewitz művéből.

Clausewitz hadtörténeti módszerének bírálatát legcélszerűbb azzal kezdeni, hogy milyen következtetéseket vont művéből a hadtörténeti kutatás. (A kérdéstről már néhány gondolatot felvetettünk: *A „metodizmus” és a Zrínyi—Montecuccoli vita*. Századok 1961/4—5. és 1962. 1. sz.; *Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében*. Bpest. 1963; *Hadseregélelmezés, logisztika és stratégia a vasutak elterjedése előtti kétszáz évben*. H. K. 1963; *Az élelemellátás kérdése Napoleone oroszországi hadjárataiban*. Századok 1963.) A Clausewitz nyomán kialakult, de alapkonceptióját tulajdonképpen félreértő hadtörténeti iskola elveit és módszertanát a következőkben lehet összefoglalni: 1. a hadművészet legfőbb elve a megsemmisítés, és egy hadvezér ténykedése elsősorban azon az alapon bírálendő el, hogy mennyire törekedett az ellenség megsemmisítésével végződő döntő csatára; 2. a francia forradalmi háborúkig és Napoleonig kevesen ismerték fel ezt az igazságot; 3. egy olyan attitűd eluralkodása a kutatásban, amely a francia forradalmi és napoleoni háborúkból kiindulva, a régebbi háborúkat szinte lenézte, és a hadművészet „örök elveinek” világánál tökéletlennek tartotta; ez az attitűd vezetett például a „metodizmus” hibás elméletéhez; 4. egy immanens katonai szféra megteremtése és a háború elszakítása a gazdasági, társadalmi és politikai viszonyoktól — mondhatnók: a szellemtörténet diadala a hadtörténetírásban.

Mindazok után, amiket eddig Clausewitz koncepciójáról elmondtunk, csodálatosnak tűnhet, hogy tanításai ilyen következményekhez vezethettek. S ha még azt is tudjuk, hogy igen figyelemreméltó megállapításokat tett a francia forradalmi és a napoleoni háborúkról, teljesen érthetetlennek tűnhet koncepciójának ez az eltorzulása követőnél. Hogy milyen világosan látta a francia forradalommal beköszöntő hadművészeti változásokat, arra nézve jellemzők ezek a sorai: „A francia forradalom rendkívüli hatásának okát nyilvánvalóan nem annyira a francia hadvezetés új eszközeiben és nézeteiben kell keresni, hanem sokkal inkább a teljesen megváltozott államigazgatásban, a kormány jellegében, a nép állapotában stb.” A francia forradalomban alapvető változások mentek végbe a hadművészetben, „de ezek a változások nem úgy keletkeztek, mintha a francia forradalom emancipálta volna és bizonyos fokig elszakította volna magát a politika járszalagjáról, hanem a változások a forradalom nyomán Franciaországban és egész Európában megváltozott politikából eredtek. Ez a politika más eszközöket és más erőket vonultatott fel, amiáltal oly energiái keletkeztek a hadviselésnek, amelyekre egyébként gondolni se lehetett volna. A hadművészet valóságos változásai tehát a megváltozott politika eredményei s nemhogy a kettő lehetséges szétválasztását igazolják, hanem sokkal inkább belső egységüket bizonyítják.”

Mindezek után miként vezethetett mégis Clausewitz műve a hadtörténeti kutatás omfíttett tévedéséhez? Az első hibalehetőség magából az „ideális” és a „valóságos” háború megkülönböztetéséből, e két fogalom bevezetéséből eredt. Ez a megkülönböztetés ugyanis veszélyes dualizmus csráit hordozza magában, az „abszolút” és a „valóságos” háború egymásmellettiességét, sőt az abszolút háború abszolutizálását, normaként való alkalmazását, ami végül is a történeti valóság megengedhetetlen megosztásához vezethet.

Ezt elkerülni csakis rendkívül önmérséklő, fegyelmezett, a háború „absztrakt” fogalmát tényleg csak „iránypontként” felhasználó, a történeti tényeket pedig elmélyülten vizsgáló magatartás mellett lehetett volna. Ezek lehetnek volna a fékek, amelyek megakadályozhatták volna, hogy koncepciója túlzásba forduljon, önmaga ellentétévé váljék. Sajnos, a fékek nem működtek kielégítően és úgy látszik erre csak a „Nachricht” megírása után döbrent rá. A józan, megbízható vágányokról való kisiklás körülményei és okai minden esetben kitapinthatók. Egyrészt a filozófia igény, amely a felállított rendszert és benne az abszolút háború fogalmát érvényre akarja juttatni: írás közben elragadta a filozófus hév és gondolatai ellenőrizhetetlen, a valóság gravitációs erőinek vonzása alól kiszabadult pályára tévedtek. A másik ok: háborús élményei, amelyek nyomán ugyan a háború lélektana szempontjából igen fontos megállapításokhoz jutott, de ezek a megállapítások, ha a maguk helyén alapvetőek is, a háború egésze szempontjából túlzott jelentőséget kaptak, bizonyos fokig az objektív körülmények fölé emelkedtek és a háborút elszubjektivizálták. Mint a harmadik s talán leglényegesebb körülményt kell megemlíteni a kortárs ámulatát a forradalmi és a napoleoni hadviselés eredményei felett: amint művében ehhez a ponthoz ér, szinte szárnyakat kap tolla és nem egyszer alapkonceptiójával kerekellenek sorokat szánt a papírra. Végül pedig nagyban hozzájárult műve egyensúlyának felborításához a történeti anyag elégtelen ismerete és módszertanilag helytelen kezelése, bár ebben a vonatkozásban feltétlenül méntességül szolgál, hogy az ő idejében a forrásanyag hozzáférhetlenebb, a feldolgozások száma pedig lényegesen kevesebb volt, mint napjainkban, azonkívül a kor egész történetírását az idealista módszer jellemezte. Továbbá arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy az ő korában a gazdaság- és népesedéstörténeti, valamint történeti statisztikai kutatások úgyszólván teljesen hiányoztak, s így alig volt lehetőség a hadviselés anyagi alapjainak feltárására, ami pedig a legfőbb ellensúlya lehetett volna gondolatai elszabadulásának.

Művében a filozófiai igény és a kortárs ámulata nem egyszer kölcsönhatásba került és felerősítette egymást: a háború elvont fogalmát kidolgozó filozófus örömmel tapasztalta, hogy kategóriája nem is annyira elvont, hiszen a francia forradalom realizálta, vagy legalábbis igen közel hozta hozzá a valóságos háborút, a kortárs pedig csak úgy tud magyarázatot találni az új jelenségekre, hogy eredetük valamiképpen mégis csak a háború filozófiai fogalmában van. A valóságos háború egyáltalán nem olyan, mint a háború filozófiai fogalma szerint lennie kellene — írja egy helyen —, „és már kételyünk támadhatott aziránt, hogy abszolút tökéletes lényéről alkotott elképzeléseinknek bármilyen valóságértéke is legyen, ha nem napjainkban láttuk volna a valódi háborút ebben az abszolút alakjában színe lépni. A francia forradalom rövid bevezetése után a kíméletlen Bonaparte gyorsan erre a szintre emelte. Alatta megszakítás nélkül tartott az előnyomulás egészen az ellenség teljes leveréséig és majdnem ilyen gyorsan következtek be a visszacsapások is. Nem természetes és szükséges tehát, hogy visszavezessen bennünket ez a jelenség a háború eredeti fogalmához a maga összes szigorú követelményeivel?” A kortárs csodálkozása és a filozófus absztraháló törekvése kezét nyújtanak egymásnak: a napoleoni háborúk „megkönnyítették számunkra, hogy belőlük az új, az abszolút háború fogalmát a maga romboló energiáival absztrahálhassuk”.

De, ha ez így van, ha az új hadviselés megközelíti, sőt kiteljesíti a háború abszolút fogalmát, akkor nyilvánvaló, hogy a napoleoni háborúk töléletesebbek, mint a régiek, s most már csak indulat, hangsúlyozás és történeti tájékozottság dolga, hogy mennyire tartunk a régi háborúkat tökéletleneknek. Sajnos, sok olyan kijelentés található Clausewitznél, amelyekben eltéli, kimondott lenézéssel kezeli a régebbi háborúkat. Művének alapkonceptióját nem értő, hiányos történeti tudással rendelkező követői éppen ezeket a kisiklásokat vették alapul, ezeket építették fel a hadtörténeti kutatás egész módszertanát.

Épp ezért problematikusnak tartjuk a nyugat-német katonai irodalom állásfoglalását, amely szerint Clausewitz műve teljes egészében elfogadható. Nohn német hadtörténész részben Delbrück-vel, részben Liddel Harttal vitakozva, szinte már azokat az aggályokat sem tartja említésreméltónak, amelyek pedig magában Clausewitzben is felmerültek a „Nachricht” megírásakor. Szem elől tévesztve Clausewitznek a kétfajta háborúról írt sorait, tulajdonképpen csak a teljes megsemmisítésre törő, az abszolút háborút megközelítő háborút tartja valódi háborúnak. Ezt írja a gyenge motívumok által vezérelt háborúkról: „Nos, a kérdés egyik oldalról az, hogy nevén nevezik-e ezt a háborút, másrészt, hogy egyáltalán igényt tarthat-e az összetűzés arra, hogy háborúnak nevezzék. (Der unzeitmässige Clausewitz. Beiheft 5 der Wehrwiss. Rundschau 1956.) A punctum saliens azonban éppen itt van: azt, hogy egy háború valódi háború-e, vagy nem, igen nehéz lenne eldönteni magukból a háborús cselekményekből. Ilyen alapon például az első világ-háború állásfoglalásait, amelyekben hosszú időn keresztül szóba sem jöhetett az ellenség megsemmisítésére indított döntő akció, alig nevezhetnők valódi háborúnak. Egyébként

ez a gondolkodás vezetett ahhoz is, hogy a XVII. század végi és a XVIII. századi háborúkat, amelyekben döntő csatára oly ritkán került sor, „kabinett háborúnak”, „királyi társasjátéknak” stb. nevezzék. A kérdésre választ csakis a társadalmi-politikai összkeret részletes elemzése adhat, valahogyan úgy, ahogyan azt maga Clausewitz is gondolta, de amire az ő idejében, a történettudomány akkori állapotában érthető módon nem kerülhetett sor.

Itt kell válaszolnunk arra a marxista oldalról felmerült bírálatra is, amely idealistának minősíti Clausewitz módszerét. Monoszlay Gyulának a magyar kiadáshoz írt bevezetőjében olvashatjuk ezeket a sorokat: „A háború fogalmának meghatározásánál nem a valóságból, hanem fordítva, az eszmei, az abszolút háború fogalmából indul ki. Ehhez az erőszak alkalmazásában végetlekre törő ideális háborúhoz viszonyítja a valóságot, és a valóságos háborúkban több-kevesebb teljességgel meg is találja az abszolút háború vonásait. E szemlélet gyökere nyilvánvalóan a hegeli filozófiába nyúlik, amely szerint a valóság az abszolút eszme megnyilatkozása, degradációja csupán.” Véleményünk szerint túlzó ez a bírálat. Kétségtelen ugyan, hogy Clausewitz több alkalommal is idealista vizekre téved, de láthatuk, hogy ennek oka nem annyira egy kiforrott idealista világnézet, hanem sokkal inkább az, hogy személyes élményei és filozófikus hajlamai túlságosan messze ragadták. Egyébként alapkonceptiója dialektikus, abban pedig, hogy a háborút társadalmi jelenségnek fogta fel, alapvetően materialista. Másként érthetetlen lenne, hogy Marx, Engels és Lenin miért értékelték oly nagyra művét.

Ajánlhatja-e ezek után a hadtörténetész-recenzens történetész olvasóinak a mű tanulmányozását? Ha a katonák ennyire félreértették, nem fenyegeti-e még jobban ez a veszély a katonai szakmában laikus történetészeket? Úgy érezzük azonban, hogy a történetészek jobban fel vannak vértézve ezzel a veszéllyel szemben. Egyrészt a történeti tévedéseket hamar felismerhetik, másrészt a mű 1. fejezetében vázolt helyes alapkonceptió ártérsége és állandó szem előtt tartása sokkal könnyebb a háború társadalmi és politikai oldalai iránt érdeklődő történetész számára, mint a háború katonai célja — ti. az ellenség megsemmisítése — felé fordult katonai számára. Hogy ez a feltételezés nem alaptalan, annak legfőbb bizonyítéka az a tény, hogy Clausewitz mondanivalóját a múltban sem a katonák, hanem a marxizmusnak a társadalom törvényszerűségeit kutató klasszikusai értékelték meg igazán.

Három szempontból láthatja hasznát a történetész Clausewitz tanulmányozásának. Először is fogalmat alkothat magának a háború egészen különleges, semmilyen más emberi tevékenységben nem tapasztalható légköréről, és érzéklni tudja a lélektani és morális tényezők rendkívüli fontosságát. Másodszor a háború legalapvetőbb és legáltalánosabb törvényszerűségeit tekintheti át, és miközben a szerző dialektikus gondolatmenetét követve csodálatos gondolati magasságokat és mélységeket vándorol be, a katonai szakma mesterségbeli részéből is megtanul annyit, amennyi történészi szakmájának műveléséhez elengedhetetlen. Bár a könyv ilyen szempontból természetesen a XIX. század eleji viszonyokat tükrözi, mégis éppen filozófikus tárgyalásmódjából következően az olvasó megismerheti a taktikának, a stratégiának, a vezetésnek és a harctéri szolgálatnak minden időkből érvényes alapelveit. Végül, minden tévedés mellett is, a mű alapvető mondanivalója mégis csak az, hogy a háború társadalmi jelenség s ennek tudatosítása a történetész számára sohasem haszontalan.

Clausewitz művének ez a második magyar fordítása. Az első fordítás, amely Hazai Samu munkája, rendkívül nehézkes, sokszor magyartalan, általában véve pedig szinte élvezhetetlen. Ezzel szemben a jelen fordítás gördülékeny, magyaros, stílárís szempontból szinte kifogástalan. Mégsem mondható szerencsésnek, s ez érzésünk szerint nem a fordító, Réczey Ferenc hibája. Úgy tűnik, hogy a fordítás több lektori és szerkesztői beavatkozás után kapta meg végleges alakját, s ezek a beavatkozások nem voltak mindig szerencsések. Gyanúnk az, hogy a jó magyar hangzás és a gördülékenység érdekében főleg a stílus-szerkesztő ceruzája fogott igen vastagon és sok esetben lényegbevágó, Clausewitz felfogását eltorzító, a könyv megértését megnehezítő változtatást hajtott végre a szövegen. Egy ilyen rövid recenzió keretei között lehetetlenség teljes hiba-jegyzéket nyújtani, ezért inkább a fordításban elkövetett hibák tendenciáját próbáljuk néhány példa alapján érzékeltetni. (A fordítás hibáival foglalkozom „Clausewitz magyar fordítása” c. bírálatomban, HK 1966/1. 104—132. l.)

Clausewitz művének fő erőssége a filozófiai terminusok igen következetes használata, általában a rendkívül pontos fogalmazás. Sajnos a fordítás fellazította a fogalmi apparátus zártságát és ennek következtében magát az alapkonceptiót sem adja vissza adekvátan. A fordítás sokszor elmosza a clausewitzi módszerben annyira fontos fogalmi és valóságos háború különbségét. A „fogalom” (Begriff) fordítása egyszer „fogalmazás”, másszor „alapotfogalom”, megint máskor „elméleti cél”. A fordításban — talán attól

vezetve, hogy az olvasó dolgát megkönnyítsék — többször önkényesen megváltoztatják a mondat értelmét. Így például egy helyen „sokrétűen tagozott egész” helyett „sokrétűen tagozott közösség” található a fordításban, ami teljes elferdítése Clausewitz gondolatának. A fordításban szinte irtózáttal kezelik a „tendencia” kifejezést, és hol „cél”, hol „hivatás”, hol pedig „szándék” áll helyette. Így azonban Clausewitz mozgalmas, dinamikus, a dolgokat nem statikusan, hanem fejlődésükben megragadó gondolkozását sem érzékelheti az olvasó.

Nem adja vissza szerencsésen a fordítás Clausewitz stílusát sem. Clausewitz szövege drámai, amint hogy drámai az egész könyv: egy ember hallatlan küzdelmét mutatja be a gondolattal. Az eredeti szöveg érdességének lecsiszolása a fordításban, a gördülékeny stílusra való törekvés, a magyar nyelv szabályainak kissé tanáros szigorral való alkalmazása ezt a drámaiságot ölte meg; kisímtott arcú, kozmetikált Clausewitzet kap a magyar olvasó, holott ezernyi ránc, forradás borította képét. Ha a „Nachricht”-ban Clausewitz a „Spalte und Kluft” kifejezést használja, akkor azt „repedés és szakadék”-nak kell fordítani, nem pedig „hézag”-nak, mert itt döbben rá a szerző művének hiányosságaira. A fordítás sokszor elszűrkíti Clausewitz rendkívül plasztikus, sokszor képszerűen ható szövegét. Így például, amikor a háborúnak a nép, a hadvezér és a politika felé fordul, hármias Janus-arca emlékeztető természetéről ír, a fordítás ezt az igen kifejező képet azzal öli meg, hogy a „fordul” helyett az „érint” kifejezést használja.

A fordítás néha katonai terminusokat is hibásan ad vissza. Az „Ökonomie der Kräfte” (Économie des forces — közkeletű francia kifejezés német fordítása) nem „erő-takarékosság”, hanem „erőssel való gazdálkodás”, lényegében a súlyképzést jelenti. A „verwandte Front” nem „két arcvonal”, hanem „fordított arcvonal”. A ricochet-lövés nem magas, hanem éppen ellenkezőleg, alacsony indulószöggel leadott lövés.

Sajnos, a fordításban elkövetett hibák száma sokszorosra a felsoroltaknak. Éppen ezért annak, aki pontosan meg akarja ismerni Clausewitz tanításait és aki igényt tart a szellemnek arra az iskolájára, amit művének elolvasása jelent és arra a gyönyörre, amit — Engels kifejezésével — „sajátos” filozófiájának áttérése okoz, annak éppoly szüksége esz az eredeti szöveg használatára, mint e fordítás előtt.

PERJÉS GÉZA

JOSÉ-GENTIL DA SILVA:

MARCHANDISES ET FINANCES II—III. LETTRES DE LISBONNE 1563—1578

(Paris. 1959—1961)

KERESKEDELMI ÉS PÉNZÜGYLETEK. LISSZABONI LEVELEK 1563—1578

A mű az École Pratique des Hautes Études kiadványainak sorában jelent meg. A kiváló, portugál származású francia gazdaságtörténész, José-Gentil da Silva azokat a leveleket gyűjtötte össze két kötetbe, amelyeket a legnagyobb tőkeerővel rendelkező portugál kereskedők írtak Lisszabonból a spanyol kereskedelmi tőke koronázatlan királyainak, a Ruiz-családnak, elsősorban Simon Ruiznak. Az Elva, Evora, Ximenes, Britto, Morale és más portugál nagykereskedők az atlanti világgiaici konjunktúra fő haszonélvezői között, minden kötöttségtől mentesen bonyolították le hatalmas ügyleteiket, melyek Amerika, Németalföld, Franciaország és más területek összekapcsolásával irányították a különböző értékekkel a legnagyobb haszonnal celesztető piacra. Főleg bors, drágakő, textiliák és gabona szerepel a tételek között. A spanyol nyelvű levelek tanúsítják, hogy e portugál közvetítő kereskedelem kizárólag a forgalmi haszon lefőlözésére összpontosította figyelmét, a termelést messze elkerülte, semmit nem investált az iparba. A kereskedelmi kulshelyeken legfeljebb a fizetési feltételeket megkönnyítő tőkeátvitelre vállalkoztak.

A portugál—spanyol kereskedelmi levelezés között szakasza abban az időszakban fejeződik be, amikor a Medina del Campo-beli spanyol kereskedő-dinasztia, a Ruizek visszavonulnak az aktív ügyletektől, és ezzel véglegessé válik a spanyol kereskedelmi tőke veresége. 1577-ben portugál állami tilalom is megnehezíti a portugálok mozgását a kasztíliai piacon. A portugál borskirályok jól ki tudják használni a konjunktúrákat, de a hitelélet terén sebezhetőek, nem állott mögöttük semmiféle bankszervezet. A levelezésből fény derül a spanyol gazdaság gyengéire is, az észrevételek hasznosítása ugyan véleményünk szerint nem vezet új eredményekre, de jól egészíti ki az eddig kialakított ismereteket a spanyol hanyatlás menetéről.

A nagy portugál kereskedőházakat családi kötelékek fűzték egybe, a fontos kereskedelmi helyeken családtagokat alkalmaztak ágensekként. Csak a nagybani üzletek érdekelték őket, ezek kihasználásában rendkívül rugalmasnak mutatkoztak. A portugál nagykereskedők tevékenysége annyiban hasonlított a genovai üzletemberekéhez, hogy nem érintette a termelés szektorát, de nem volt meg náluk az a specializáció a pénzügyek lebonyolításában, amely olasz társaikat jellemezte. José-Gentil da Silva a két kötet elé írt bevezető sorokban röviden érintette a portugál kereskedőtöke „stratégiáját”, amelyről más, nagyobb tanulmányában bővebben írt.

A szöveg rekonstruálása kiváló, az egyes levelek előtt rövid, francia nyelvű tartalmi összefoglalások találhatók, amelyek nagyban megkönnyítik használatukat. A III. kötet végén található névjegyzék szintén nélkülözhetetlen a kutató számára.

WITTMAN TIBOR

MIHÁLY PÁRDU CZ:

DIE ETHNISCHEN PROBLEME DER HUNNENZEIT IN UNGARN

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1963. 63. I., 12 tábla, 3 térkép)

A MAGYARORSZÁGI HUNKOR ETNIKAI PROBLÉMÁI

A hunok régészeti hagyatékának leválasztása a népvándorláskori leletek nagy tömbjéről csak alig három évtizede történt meg. Pósta Béla, Supka Géza, P. Rau és T. Minajeva előmunkálatai után Alföldi András és Joachim Werner kísérelte meg a hunoknak tulajdonítható emlékmennyiség elhatárolását. E biztató kezdetet azonban nem követte ilyen irányban folytatott ásatás és a probléma is más oldalról, a szarmata emlékek vizsgálatánál vetődött fel újra. A hunok társadalmi viszonyait feldolgozó, illetve azt nagyobb idő- és térbeli távlatokban is megvilágító tanulmányokon kívül a Szeged-nagyszéksői fejedelmi sírlelet közlése is megtörtént, de a hun köznép régészeti hagyatékáról — egyetlen dolgozatot kivéve — alig esett szó. A régi szakirodalom legfőbb fogyatékossága az volt, hogy nem állott rendelkezésére hitelesen feltárt temető és telepennyiség. Emiatt a szorványként kezelhető leleteket csak tipológiai módszerrel lehetett úgy-ahogy értékelni. E módszer korlátai természetesen szembetűnőek voltak a kutatás eme területén is. Bár kétségtelenül vannak a történelem folyamán olyan korszakok, amelyekben egy-egy tárgytípus használata többé-kevésbé egy népre korlátozódik, azonban a hunkor, bonolyúlt etnikai viszonyaival és nagyarányú keverttségével, nem tartozik e korszakok közé.

Eppen ezért érezzük Párducz Mihály új módszert próbáló és ezideig közöletlen anyagot bemutató könyvét alapvető jelentőségűnek. A nagy kérdéskomplexumból a szerző csak egyetlen — de talán a leglényegesebb — kérdést, a koponyatorzítás szokását ragadja ki és dolgozza fel.

A Tiszántúlról 16, a Duna-Tisza közéről 9, a Dunántúlról 19, a környező államok (Jugoszlávia, Románia, Csehszlovákia) területéről 10 lelőhelyről ismeretes torzított koponya. Ebből a statisztikából azt is meg lehet állapítani, hogy az ilyen jellegű anyag döntő többsége a mai Magyarország területén került elő. A tájegységeken belül ábécé-rendben történő felsorolás azonban a veszéllyel jár, hogy a Duna, illetve a Tisza mentén szomszédos, de szemben fekvő lelőhelyek egymástól távol kerülnek leírásra, pedig feltételezhető, hogy a Csongrád, illetve Szeged és Bátaszék körül csoportosuló lelőhelyek folyami átjárókat őriztek. Ez a felismerés, amennyiben a későbbi kutatások igazolják, nem lehet közömbös a hunok letelepülése egészének szempontjából sem. Aligha lehet véletlen, hogy a Duna-Tisza közének torzított koponyás sírjai — a kunadacsít és a bizonytalan bajait kivéve — a Tisza mentén kerültek elő.

A leletanyag legnehezebb kérdését kétségtelenül az egyes sírok, illetve temetők etnikai hovatartozásának megállapítása jelentette. Avar, gepida és gót (?) népesség mellett, a sírok irányításának, a sírbatétel módjának és a leletanyag figyelembevételével a szerző a hun köznép sorai közé tartozó sírokat is meghatározta. Különösen lényegesnek tartjuk azt a megállapítást, hogy eddigi későszarmatának tartott csoportok (pl. a Bajmók-mórahalmi) valóban szarmaták (alánok?), de a hunokkal együtt jönnek be. A korábbi szarmata néphullámok pedig (jazigok, roxalánok?) őslakosságként találják meg helyüket a hun birodalom keretében. A hunkori etnikum kérdését tehát nem lehetett a szarmatakor III. periódusának bizonyosfokú újraértékelése nélkül megoldani.

Párducz Mihály könyve lényeges előrelépést jelent hunkori régészetünkben. A korszak rendkívül vegyes népi csoportjainak emlékmennyisége és temetkezési szokásai

az eddiginél világosabban állanak előttünk. Újra és még hangsúlyozottabban kitűnt, hogy a szarmata-alán tömegek nagy szerepet játszottak a Kárpátmedence V. századi történetében. Természetesen messze vagyunk még attól, hogy a kutatást lezártnak tekinthessük, ám az eddigi eredmények számbavétele, a vitás kérdések kikristályosodása önmagukban is olyan biztos alapot teremthetnek, melyről elindulva a végleges megoldás is megkísérelhető.

A kötettel új régészeti sorozat indul, mely abban különbözik az *Archeologica Hungaricától*, hogy benne kisebb terjedelmű monográfiák látnak napvilágot. Az előttünk fekvő kötet méltó beköszöntője az új sorozatnak.

KÖHEGYI MIHÁLY

KISS LAJOS:

RÉGI RÉTKÖZ

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1961. 481 l. + 1 térkép)

Néprajztudósaink nemrég elhunyt nesztora e kötettel a helytörténetírás terén is szép emléket állított magának. Egyben ritka példáját adta az ernyedetlen buzgalomnak, mely a tudomány megszállottjait sok hátráltató akadály közepette is egyszer megkezdett kutatómunkájuk véghezvitelére serkenti: 80 éves fővel sem volt rest tető alá hozni, aminek megalapozásához négy évtizeddel előbb fogott hozzá. Még 1921-ben történt, hogy Györffy Istvánnal együtt bejárta a Rétközt, Szabolcs megyének mintegy 142 ezer kataszteri holdnyi északi vidékét, mely 1881-ben történt lecsapolása előtt sajátos életű lápvilágot alkotott. Az első felderítő utat három esztendei kitartó kutatómunka, majd más lekööttség okozta 23 évi kényszerű szünet követte. Csak az 1949–50-es évek hozhatták meg a munka lezárásához szükséges „független nyugalmat”.

Kiss Lajos munkája szokványos néprajzi feldolgozásnak indult, helyszíni gyűjtőutakkal, nagyidejű öregek kérdezgetésével. De kitűnő kutató érzékét dicséri, hogy hamarosan belátta: nem sokra megy ezzel a módszerrel. „A hallott dolgok — írja — mindenütt ugyanazok az általános jelenségek voltak... Hiába faggattam az öregeket, unalmasságig meséltek azok a halak bő fogásáról, a csíkok nagy tömegéről, a nádasok rengetegéről, a víziszárnyasok és a farkasok meg a rókák sokaságáról stb. Mindez ismétlésekből csakhamar rájöttem, hogy ezzel a mesélgető eljárással nem írhatom meg a Rétköz régi életét. Dehát hogyan, mily módon?”

Igen tanulságos az út, melyet a szerző az első indulás csekély eredményén okulva választott magának. A táj vizek, lápok, ingoványok okozta rendkívüli talgotsága azt a belátást érlelte meg benne, hogy a Rétköz régi, lecsapolás előtti életét úgy elevenítheti meg leginkább, ha e nagyszámú határrészek múltjába világító adatokból rakosgatja össze: „A sok kisebb-nagyobb terület múltjából, történetéből aztán majd kialakul mind az egyes községek, mind az egész Rétköz élete.”

De hogyan induljon el ezen a járatlan úton? Ugyancsak nincsen megszívlelendő tanulság nélkül, hogy első lépésként a helynevek (nem helység-, hanem földrajzi, dűlőnevek) összeszedégetésével kezdte. Korántsem elégedett meg Pesty Frigyes helynévgyűjtésével: maga látott hozzá, hogy tagosítási, kataszteri iratokból, földkönyvekből, térképekről jóval gazdagabb együttest hozzon össze, s ezt aztán a legkiadósabb forrással, az öregek visszaemlékezésével tette teljesebbé. Így gyűlt össze a táj 30 községének területéről Pesty 1075 helynevének felül további 7039.

Elmondhatjuk tehát Kiss Lajos könyvéről, hogy messze legbővebben ömlő közzétett helynévgyűjteményünk. Ezzel azonban még vajmi keveset mondtunk. Korántsem a névanyag pusztá felsorakoztatásáról van itt szó. A szerző nem sajnálta a fáradságot, hogy meghatározza: minden egyes helynév a faluhatár melyik s milyen kiterjedésű darabját jelölte, s hogy kiderítse: mi volt ezek korábbi hasznosítása, egykori életükről milyen részletek maradtak meg az öregek emlékezetében. De felhasználta a múlt meglevenítésére okleveles, levéltári (kár, hogy ezek közelebbi lelőhelye nem minden esetben tűnik ki) és egyéb adatokat is, mindenképp az úrbérrendezéskor feltett 9 kérdőpontra tett paraszti vallomások anyagát. Ilyenformán a falvanként betűrendben felsorakozó helynevekhez gyakran igen beszédes magyarázó szöveg járul, mely nem egyszer magának az elnevezésnek gyökerét is felfedi. Egy-egy község népének életét pedig ugyancsak ízesen megírt, jó jellemző erejű bevezető szöveg jeleníti meg.

Túl a megszívlelendő módszeren, rendkívül érdekes a kép, mely erről az elsüllyedt világról a határrészek s a községek leírásának tükrében az olvasó elé tárul. (S még teljesebb

lenne a tanulság a helytörténet kutatója számára, ha a domborzatot is feltüntető térképek segítenék a tájelemek helyükre tételében, ha tájnyelvi kifejezések, kevésbé ismert fogalmak megfejtését magyarázó jegyzetek könnyítenék, s ha végül a történeti rekonstrukció differenciáltabb rétegződésben, időhöz kötöttebben bontakoznék ki előtte.) A kötet lapjairól sokszínű részletekben bomlik ki az ingoványok világa, a lápi ember jellegzetes életmódja, melyet a maga összességében a sajnos csak tervnek maradt második, feldolgozó kötet lett volna hivatva igazán felidézni. A Rétköz lakóinak megélhetésében fontos szerep jutott a gyűjtögetésnek és a halászatnak, de a lápok, nedves rétségek az állattartásra is bő alkalmat nyújtottak. Már a földművelés többnyire csak a legszükségesebb mértékben folyt, nem is nyílt rá lehetőség másodt, mint dombokon, emelkedettebb határrészekben. De oda is nem egyszer vizi alkalmatosságon kellett kivinni az ekét, a ló meg úgy úszott a csónak után, mint ahogy a lápra, füvelőre is nem egyszer úszva jutott el tavasszal a jószág, hogy aztán csak ősszel térjen onnan megint vissza. Az sem volt ritka dolog, hogy a termést csónakon kellett behordani, ha ugyan nem várták meg vele a téli jég idejét. S még bőven lehetne sorolni a paraszti gazdálkodás és életforma hagyományos vonásait, melyek mármár anakronizmus-számba menő életét természeti tényezők s általuk biztosított táji zárt-ság nyújtották hosszúra.

Az elmúlt nyolc évtized alatt azonban nagyot fordult a világ a Rétközön. Ma már nagyrészt eke hasítja a földet azokon a határrészekben is, ahol a helynevek még hajdani vízborította területről, lápról, ártérről árulkodnak. A sajátos különállását hosszú időn át megőrzött tájnak e roppant átfornálódása, a szomszédaihoz hasonló kultúrtájja alakulása adja az értékes kötet legfőbb tanulságát.

WELLMANN IMRE

KIRÁLY ISTVÁN:

FEJEZETEK A SOMOGY MEGYEI SZARVASMARHA-TENYÉSZTÉS TÖRTÉNETÉBŐL (1848—1945)

(Somogy megyei tanács V. B. művelődésügyi osztálya Kaposvár. 1962. 86 l. Somogyi Almanach 7.)

A Magyar agrártörténetírásnak, noha jelentős fejlődést tett meg az elmúlt 100 évben, nem tartozik erős oldalai közé a mezőgazdaság termelői egészének, vagy egyik-másik ágának vizsgálata, nem is beszélve arról, hogy a termelőerők és termelési viszonyok bonyolult kapcsolatának, egymásra gyakorolt hatásának komplex vizsgálatára eddig még úgyszólván sor sem került. Még mindig jobban ismert azonban a szántóföldi növénytermelés fejlődése, mint az állattenyésztés egyik-másik ágának korántsem elhanyagolandó jelentőségű problematikája. Holott éppen e tárgykörből több összefoglaló munka is készült már, legutóbb *Éber Ernő* tollából jelent meg egy vastag kötet (A magyar állattenyésztés fejlődése. Bpest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1961. 519 l.), míg *Gaál László* könyve sajtó alatt van. Mindezek ellenére igen fontosnak tartjuk a szerző célkitűzését, azt, hogy egy megye állattenyésztéstörténetének vizsgálatára szánta el magát. Az előbb említett összefoglaló művek ugyanis kivétel nélkül csak vagy már kiadott anyagokra alapoztak, vagy már megjelent feldolgozásokból merítettek, azaz csak összefoglalják ismereteinket — ami persze fontos, — de nem tágtják azokat új adatoknak, összefüggéseknek a történeti kutatás vérkeringésébe eresztésével. Jelen füzet szerzője éppen ez utóbbi feladata rá vállalkozott, nemcsak jelentős új forrásanyagra hívja fel a figyelmet, hanem egyúttal a mikrovizsgálat során lényeges új szempontokat is ad olvasóinak.

Nem látszik szükségesnek a munka részletes ismertetése, részint azért, mert a szerző — mint az utószóban is kifejti — csak vázlatnak szánta jelen tanulmányát, részben pedig, mert a munka megjelenése óta tanulmányait folytatván, a témáról már egy újabb cikket tett közzé az Agrártörténeti Szemlében (1963. 1—2. sz. 177—210. l.), amelyik a jelen füzet több hiányosságát kiküszöbölte, s tisztultabb szerkesztési és stílári technikával készült. Amit mégis külön kiemelendők tartunk, az a szerzőnek az a törekvése, hogy munkájával ne csak egyszerűen a múlt egy szegmentumát ragadja meg, hanem egyúttal segítségére siessen vele *mai* gazdaságpolitikánknak, konkrétan: a Somogy megyei állattenyésztési politikának is.

GUNST PÉTER

AZ EGYETEMI KÖNYVTÁR ÉVKÖNYVEI.

(I. 1962. (Budapest. 1962. 222 l.)

(II. 1964. (Budapest. 1964. 288 l.)

A Könyvtár korábbi két sorozata (Bibliográfiák az egyetemi oktatás számára és A Budapesti Egyetemi Könyvtár kiadványai) mellett négy éve megindult és eddig már két kötetet eredményezett új sorozat létrehívását az az igény indokolta, mely szerint a könyvtárnak a szakbibliográfiai tevékenység mellett „fokozottabb gondot kellett fordítania a tudományos kutatás rendszeres művelésére is”. Az Évkönyv ennek jegyében részint a szorosabb értelemben vett könyvtártan, részint a könyvtár által képviselt egyes szaktudományok területéről egyaránt közöl cikkeket, megfelelően a *Mátrai László* akadémikus előszavában hangsúlyozott ama helyes törekvésnek, mely szerint „a tudományos könyvtár a szocialista társadalomban csak akkor töltheti be hivatását, ha minél több dolgozója ismeri alkotó tudományos kutatómunka révén a tudományos kutatás módszertanát és legújabb eredményeit”.

Az I. kötet sokoldalú, gazdag tartalmából — eltekintve most már a sajátlagosan módszertani kérdések gyűjtőcíme alá sorolt tanulmányok tárgyalásától — mindenképp a könyvtár történetével foglalkozó három cikket kell megemlítenünk. Közülük különös figyelmet érdemel *Pálvölgyi Endre* tanulmánya: „Bretschneider és az egyetem 1783. évi felülvizsgálata”. Szerző a vonatkozó forrásanyag alapján, azt részben újraértékelve, érdekesen mutatja be a német felvilágosodás e hányatott életű, jellegzetes képviselőjének néhány éves pesti tartózkodása alatti harcát a „jezsuitizmus” (melynek szűkebb fogalomra utaló elnevezése mögött szerző helyesen látja meg — ha kellően nem konkretizálja is — a tágabb, általában a felvilágosodással szembenálló s az abszolutizmushoz kötött politikai magatartást is), s annak az egyetemen működő, elsősorban valóban exjezsuita képviselői ellen. Sajnos a tanulmány, bár a Bretschneider feljelentésére lefolytatott vizsgálat teljesen egyoldalú voltát s ugyanakkor a volt jezsuiták kötségtelen erős összetartását, tehát a jezsuitizmus létezését, igen világosan bizonyítja, — egészen megsemmisítő lehetőségre e harc egyértelmű, világos értékelését. Ehhez ugyanis, véleményünk szerint, a jezsuitizmus megállapításán túl, még annak tüzetesebb elemzése is kívánatos lett volna, amivel most már Bretschneider — harcának sikere esetén — személy szerint az adott korszak hazai kultúrájának előbbrevitelében többet akart és tudott volna nyújtani, mint az általa elsősorban támadott Pray és társai: Wagner és Schönwisner, s általában értékelni kellett volna azt a kulturálpolitikai programot is, amiben őt Prayék tevékenysége ily módon megakadályozta. (Annyit ugyanis joggal feltételezhetünk, hogy Bretschneider jezsuitaellenes fellépésének közvetlen indítékát mégis csak Prayjal való konkrét viszálya szolgáltatta.) Ehhez viszont Bretschneider teljes életművének legalább nagyvonalú bemutatása és tárgyi értékelése is szükséges lett volna, mint ami nélkül éppen az egész ügy értékelésének legfontosabb előfeltétele, a viszonyítási lehetősége hiányzik. Bretschneider későbbi életpályájának s a kor hasonló értelmiségi típusainak ismeretében ugyanis egyéniségét és fejlődését nem érezzük annyira ellentmondásmentesnek (s ugyanúgy a kor hazai politikai és kulturális viszonyait és arcvonalait sem annyira egysíkúaknak), hogy e szélesebb háttérű vizsgálódást feleslegesnek tarthatnók. — *Vétesy Miklós* „Szinnyey József és Horvát Árpád” című cikke érdekes bepillantást nyújt egyrészt a kor hazai tudományos könyvtári rendszeralkotásába, másrészt könyvtári munkájának módszereibe. — *Déri Miklósné* összeállítása (Az Egyetemi Könyvtár bibliográfiája) hasznos bázis minden további, a könyvtár történetével foglalkozó tudományos munka számára.

„Az Egyetemi Könyvtár kéziratiról” cím alatt összefoglalt tanulmányok közül *Kenyeresné Bolgár Ágnes* „Proveniencia és vízjelkutatás” című cikke 16 meghatározott provenienciájú kódex papirosát vizsgálva arra a megállapításra jut, hogy közülük a hazai eredetűekben előforduló méréleg vízjel valamely magyarországi papírmalom vízjele lehetett, s ezt a magyar vonatkozást még a vizsgált nem hazai eredetű, ám ugyancsak méréleg vízjelet alkalmazó kódexek esetén is valószínűsítenni törekszik. Okfejtése kétségtelenül szellemes és tetszős, de e 16 kódex alapján, a vonatkozó iratanyag vizsgálata nélkül levont következtetéseit csak mint feltételezést fogadhatjuk el, melynek alátámasztásához még kiterjedt levéltári kutatásokat (pl. elsősorban az említett kódexekkel összefüggő hiteleshelyek egykorú papírhasználatának módszeres vizsgálatát) tartjuk szükségesnek. — *Mezey László* „Egy állítólagos Corvin-kódex” című cikke gondosan alkalmazott szövegkritikai módszerekkel bizonyítja be, hogy *Ats Tivadar* egy korábbi feltevéseivel szemben (*Térképészeti Közlemények*, 1950) a budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. Ital. 2. jelű kódexe (egy XV. század végi portolano, vagyis a Földközi tenger kikötőit ismertető hajózási segédkönyv) nem corvina, s nem is Benincasa műve, az Országos Széchényi

Könyvtár Fol. Ital. 8. jelű kéziratában található parttérkép pedig nem e portolano melléklete. Ennek a ténynek megállapításával persze megoldhuk a Mátyas könyvtárának természettudományos vonatkozásaival kapcsolatos újabb — részben e kötetre is alapított — feltevések is. — *Borzák István* tanulmánya: „Die Tacitus-Handschriften der Bibliotheca Corviniana”, az Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 9. jelű corvinjának, egy a nemzetközi klasszika filológiai kutatás által kevésbé ismert és használt Tacitus-kéziratnak helyét és értékét állapítja meg az ismert Tacitus-kéziratok között, — külön vizsgálva Vitéz Jánosnak, a kódex egykori tulajdonosának a kéziraaton tett filológiai jellegű jegyzeteit, ilyenirányú érdeklődését tükröző néhány kézjelét. — *Donáth Regina* „Adalékok a XVII. századi Kolozsvár életéhez az Egyetemi Könyvtár egy kézírata alapján” című cikkében a könyvtár G 327. sz. kéziratában található XVII. századi kolozsvári statutumokat elemzi, szépen bemutatva azt, hogy e (különben túlnyomórészt a Corpus statutorum-ban már kiadott, s így szövegszerűen ismert) statutumok hogyan tükrözik a kor kolozsvári életének főbb ellentmondásait: a szász patriciusság, valamint a magyar polgári és plebejus elemek közötti, nemzetiségi elemekkel is átszőtt harcot; a városba törekvő nemesség és polgárság közötti harcot; továbbá, vagyonosok és vagyonatlanok, s kézműves polgárok és uszorás kereskedelmi tőke harcát. — *Tóth András* és *Lengyel Béla* rövid orosz nyelvű adatközlése azt mutatja be, hogyan használta fel Pray Dissertationes c. munkájának néhány pontján Lomonoszovnak, az Egyetemi Könyvtárban megvolt német nyelvű munkáit, s ennek kapcsán kitér arra is, hogy a nagy orosz tudós egyáltalán mennyiben volt képviselve a könyvtár korabeli állományában.

A könyvtári tematikához már lazábban kapcsolódó négy egyéb tanulmány közül *Ákos Károly* „Apologetika és filológia” (Adalékok az „ördög” fogalmának „modern” használatára) c. cikke a témát néhány érdekes, modern szakirodalomból vett példán illusztrálja; kár, hogy csupán néhány példája is a különben önmagában is érdekes témának mindössze egy merőben könyvtártani kicsengéséhez (mennyiben kell egy könyvet tematikusan feltárni) vezet el. — *Dümmérth Dezső* „Horvát István ifjúsága” című tanulmánya rendkívül szemléletes és életteli képet ad a XIX. század elejének pesti egyetemi életéről, benne a fiatal Horvát István szellemi és fizikai környezetéről, ennek jellegzetes alakjairól, s ezek gondolatvilágáról: együttesen a Horvát későbbi történetiszemléletét kialakító tényezőkről. A cikk különös erősségei jószemmel meglátott, jól sikerült, s az ábrázolt személyt roppant életközelségben, valóban tipikus vonásaival ábrázoló portréi, valamint a környezet finom és mégis konkrét, valóban a legjellemzőbb vonásokat élesen kiemelő rajza. A stílárás szempontból is igen szépen és gondosan megírt tanulmányból legfeljebb a részleteket összefoglaló s egy nagyobb összefoglalóban egyesítő lezárás elmaradását hiányoljuk. — *Lengyel Béla* tanulmánya egy elfelejtett magyar író, Tímár Szaniszló (1859—1917) munkásságának bemutatásán és elemzésén át felhívja a figyelmet a marxista szemlélet egyik korai megjelenésére a magyar regényirodalomban. Tímár a századfordulón megjelent két regénye a polgári társadalom éles kritikáját adja, úgy, hogy ezzel a munkásság erejét és igazságát állítja szembe. — *Szalantai Rezső* „Juhász Gyula és az Egyetemi Könyvtár” című cikke a költő munkásságában gyakran visszatérő könyvtárelmény gyökereit, alapjait mutatja ki, a diákkornak a budapesti Egyetemi Könyvtárban szerzett benyomásait, — eközben néhány jellemző, apró részlettel gyarapítva Juhász Gyula emberi portréját is.

A könyvtár évkönyveinek 1964-ben megjelent második kötete több, szorosabban vett könyvtári módszertani kérdésekkel foglalkozó cikk mellett ugyancsak számos történeti vonatkozású értékes tanulmányt és közleményt is tartalmaz. *Vértesy Miklós* „Az Egyetemi Könyvtár ősnymtatvány-gyűjteményének története” címen az ország harmadik legnagyobb ilyenmű gyűjteményének történetét részint a kötetekbe beírt possesszor-bejegyzések, részint az 1632 óta megszakítatlanul vezetett katalógusok alapján vizsgálja. Az 1635-ben alapított nagyszombati egyetem könyvtárának alapját az ottani jezsuita kollégium könyvtára szolgáltatta, benne 25 incunabulummal, melyeknek száma azonban 1635 után csak lassan gyarapodik, mivel a könyvtár elsősorban gyakorlati tanulmányi célokat szolgál, s mecenásai nincsenek. Az ősnymtatvány-állomány csak a XVIII. század végén növekszik meg a felosztott szerzetesrendek könyvtáraiból átvett kb. 550 kötettel mintegy 900 kötetre. (Szerző az ország egész ősnymtatvány-állományát akkor kb. 1700 kötetre teszi.) E szám a századvégi két árverés alkalmával némileg csökken, majd napjainkra lassan 1130 darabra nő. A tanulmányból kiemelendő egy 1600. évi bejegyzés idézése, mely egy 1483-ban Velencében nyomtatott magyar krónikára látszik utalni, — valamint a XVIII. század végén felosztott szerzetesrendek ősnymtatvány-állományának rendszerezett kimutatása: szemléletes dokumentuma a korábbi időszakok egyházi szellemű kultúrájának. — *Izsépy Edit* az 1920-as évek gazdasági nehézségeinek hatását vizsgálja a könyvtár folyóiratállományára: a kétségbeesett erőfeszítéseket a teljes

infláció és az általános nyomor között részint a háború alatt kiesett külföldi folyóirat évfolyamok pótlására, részint a további folyamatos folyóiratszerzeményezés biztosítására. — *Dümmerth Dezső* „Kishivatalnokok az Egyetemi Könyvtár szolgálatában 1836—1895” című tanulmánya a könyvtár tulajdonképpen könyvtárosi szakmai munkáját ellátó könyvtártszettek, napidíjasok és díjnokok küzdelmes hivatali és emberi életét mutatja be 8 ember típusként tekinthető hivatali pályájának s a XIX. század második fele mindennapi könyvtári munkájának aprólékos kutatással és finom megelevenítő készséggel megrajzolt képén. A nyolc ember egyike Garay János, ki országosan ismert költőként és akadémiai levelező tagként 1844—1847 közt lelkiismeretes, ám csak szűkösen és rendszertelenül fizetett díjnoki munkában eltöltött éveit után a könyvtári írnok már legalább rendszeresített állását sem kaphatta meg, s csak élete utolsó éveiben, az abszolutizmus alatt kap második könyvtártszti állást, amit azonban betegsége miatt már nem láthat el. E nyolc ember között találjuk Egervári Potemkin Ödönt, 48 egyik jónevű memoáriróját is; a többi kevésbé ismert kisember, kik közül — mint a cikk szépen bemutatja — végül is éppen nem mindig az érdem vagy a becsületes munka jutalmaként juthat el valaki még csak a könyvtári hivatali hierarchia alján álló szerény fix álláshoz is. A tanulmány e réteg mindennapjainak megismeréséhez általános társadalomtörténeti szempontból is rendkívül jellemző és érdekes adalékokat közöl. — *Pálvölgyi Endre* „A Csontosai János elleni fegyelmi vizsgálat és annak politikai háttere” című tanulmánya igen kiterjedt kutatómunkával összegyűjtött adatok alapján ismerteti a Csontosai János, az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárának vezetője ellen 1893 elején lefolytatott s elboccsátásával végződött vizsgálatot. Ennek során Csontosit az anyag hanyag kezelésével vádolták, felelőssé téve olyan hiányokért, melyek, mint két évtized múlva kiderült, egy altiszt által elkövetett lopásokból álltak elő. A tanulmány bemutatja, hogy az ügy hátterében a parlamenti ellenzéknek a Múzeum igazgatásában vezető szerepet játszott Pulszky-család elleni akciójáról van szó (mely a múzeumigazgatás tekintélyét romboló eszközökben nem válogatva, végül is évek múlva az öngyilkosságba kergette Pulszky Károlyt, a kiváló műgyűjtőt), motiválva a Zichyeknek Csontosai ellen irányult — a cikkben érdekesen bemutatott — személyi ellenszenvétől is. Jellemző, hogy Csontosit akkor sem rehabilitálták, mikor két évtized múlva mindvégig hangoztatott ártatlansága a tolvaj leleplezésével végül teljesen bebizonyosodott. A tanulmány igen jellemzően világítja meg a kor politikátörténetének és kultúrpolitikájának szoros kapcsolatát. — *Donáth Regina* „Egy törökori forrásgyűjtemény az Egyetemi Könyvtár kéziratárában” című tanulmánya Hans és Ludwig von Mohlart, valamint J. L. Kufstein XVII. századi császári diplomaták a könyvtár kéziratárában őrzött hagyatéka alapján L. v. Mohlart konstantinápolyi követi működésével kapcsolatos iratokat ismerteti, illetve ezekből a végvidékről érkező konkrét panaszok elintézése kapcsán a Karakas Mehemed budai pasával való levelezést és az ebben az ügyben kelt szultáni rendeleteket. Az 1618—1620-ból közölt 13 irat a hódoltság határán lezajló harcokra közül fontos adatokat; érdekes még (általános kultúrtörténeti szempontból) a Homonnai Györgytől elvett és neki visszaszolgáltatandó drágaságok 1619. évi jegyzéke. — *Engel Pál* „Állam és uralkodóosztály a IX—XI. századi Bizáncban” című tanulmánya a bizánci állam e legtöbbet vitatott korszakában igyekszik meghatározni az átmenetileg látszólag az osztályok fölé emelkedő, a nagybirtokosokkal ellentétbe kerülő bizánci állam politikáját mozgató erőket. A szovjet kutatás eredményeit áttekintve hangoztatja, hogy a despotikus állam Bizáncban addig csak az izlám államaiban ismert hatalmi viszonyokat hozott létre: a korai feudalizmus sajátos társadalmi-gazdasági viszonyai olyan uralkodó osztályt alakítottak ki, mely az idők folyamán szembekerült a feudalizálódás képviselőivel, s ily módon a haladás gátja lett. A despotikus uralkodónak nagy mértékben lehetősége volt kialakítani ezt az öt támogatott vezetőréteget: szerző e szempontból az eunuchok e korban kibontakozó nagy hatalmát és befolyását e rétegnek az uralkodó számára veszélytelen, ám ugyanakkor mégis mindenre jól felhasználható voltában látja. Talán a tanulmány szinte „részlet”-jellegéből következik, hogy belőle éppen a despotikus hatalom társadalmi-gazdasági bázisának kellő mélységű elemzése hiányzik: annak alaposabb ismertetése, hogy az állam hogyan és mely tényezők révén jutott el odáig, hogy ilyen funkciót tölthessen be. — *Hermann Zsuzsanna* „Egy humanista karrierje” című, a vonatkozó nemzetközi irodalom igen alapos ismeretéről tanúskodó, gondos filológiával megírt tanulmánya Balbi Jeromosnak, 1501—1521 között Ulászló vezető udvari humanistájának pályáját mutatja be, jól érzékeltetve benne a kor hazai humanizmusának társadalmi és ideológiai problémáját: mivé lesz e humanizmus olasz polgári ideológiája a magyar feudális talajon? A párizsi, bécsi és prágai egyetem tanári éveit után a XVI. század elején hazánkba került, a kortársak által összeférhetetlen, kapzsi, vallástalan és betegeshajjamú emberként leírt tehetséges humanista 1510 után egyre jelentősebb előrehaladást tesz a hazai egyházi ranglétrán s az udvari életben: diplomáciai megbízásokat lát el, és a királyi titkára lesz:

azonosul a magyar uralkodó osztály érdekeivel. 1521-ben azonban Ferdinánd szolgálatába lép, de 1524-ben már Rómában van mint pápai prelátus. A város bevétele után karrierje megtörik, újból a Habsburgok szolgálatába akar lépni, de sikertelenül, s e kísérletei kegyvesztetté teszik a kuriában is. Irodalmi működését elemezve szerző rámutat arra, hogy egyénisége a Mohács előtti elvilágiasodott, anyagias, ám a hazai politikai életben s a humanizmus pártolásában vezető szerepet játszott magyar egyházi vezetők közé pontosan beleillik. — *Szalatnai Rezső* Bél Mátyás ifjúságát ismerteti, összegyűjtve a vonatkozó adatokat, hangoztatva Bél kétségtelen magyar anyanyelvűségét (elsősorban néhány fiatal korban írott szép magyarságú versezete alapján), — ám ugyanakkor azt is, hogy szlovák vidéken töltött gyermekora a szlávsnak is megértő és elismerő barátjává tette, igazi patriótává. — *Lenygel Béla* „Masereel Magyarországon az ellenforradalmi negyedszázadban 1919—1944” című tanulmánya a kiváló grafikus forradalmi témájú munkáinak hatását mutatja ki egyrészt a kor hazai haladó művészeti irodalmában és kritikájában, másrészt az antifasiszta mozgalmakhoz közelálló grafikusok munkájában, a kommunista mozgalom illegális röplapjainak művészi megformálásában.

Egészében vizsgálva a köteteket, megállapíthatjuk, hogy az Évkönyv fent ismertett cikkei a könyvtár dolgozóinak a társadalomtudományok valóban széles területére kiterjedő, széleskörű és aktív érdeklődéséről tesznek tanúságot. Jeleként annak, hogy az előszóban megfogalmazott igényeknek messzemenően készek és képesek is eleget tenni).

VÖRÖS KÁROLY

BUDAPEST MUNKÁSMOZGALMA 1919—1945

(Budapest munkásmozgalmának válogatott irodalma 1919. aug. 1. — 1945. február 13.)

Bibliográfia. — Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. 1965. Második, átdolgozott kiadás. 475 l.)

A könyv az 1959-ben igen alacsony példányszámban megjelent 3 kötetes kiadvány átdolgozott és újraszerkesztett változata. Így a munka, most már könyvalakban terjesztve, betölti hivatását, fontos segítséget nyújtva mindazoknak, akik a főváros két világháború közötti életével, munkásmozgalmával kívánnak foglalkozni.

Az új kiadás is válogatott anyagot közöl, mely az adott körülmények között — a hatalmas adathalmazt ismerve — az egyetlen lehetőség volt a szerkesztők számára. Az előző kötet nehezekebb beosztásán változtatva egyszerűbb tematikai csoportosításban, előnyösebben áttekinthető, élőbb anyagot talál a kutató. E rendszerezési szempont legjobban a „Sajtó” c. fejezetben észlelhető. Itt ugyanis a szerkesztők az első kiadás maguk alkotta korlátait áttörve, egyszerűen fogták össze a címanyagot, és — nagyon helyesen — a kutatókra bízták az elrendezését, ami a kutatási tematikától függően nagyon változatos lehet, nem erőltetve be formálisan szerkesztett keretek közé. Ennek az elvnek érvényesülése eredményezi, hogy összefüggő kép alakul ki a tárgyalt korszak munkássajtójáról, s ha figyelemmel olvassuk az egyébként igen mértéktartó hangú és terjedelmű annotációkat, a sajtóban vívott éles osztályharcot is érzékelhetjük.

A kötet beosztása logikus és arányos. „A munkásosztály helyzete”, és a „Munkáspártok és a befolyásuk alatt álló mozgalmak. — Politikai elnyomás” c. fejezetek időrendi beosztásukkal segítik a tájékozódást. Az előbb már említett „Sajtó” és a „Községi és országos képviselő választások” c. részek éppen osztatlan egységükkel adnak jól használható adatokat a kutatóknak. A legnagyobb helyet a kötetben a szakszervezeti anyag kapta. Ezért helyes volt ezt a fejezetet szakmák szerinti beosztásban közölni. A helytörténészek, tanárok, diákok számára ez a rész talán a leghasznosabb, hiszen e terület irodalma nagyon gazdag, de szerzteágazó, és komolyabb összefoglalása még eddig nem volt. Így rengeteg időtrábló aprómunkától mentesíti a kutatókat. A következő — talán túl rövid — fejezet a szövetkezetek irodalmát foglalja össze. A munkáskultúrát tárgyaló gazdag anyag a kötet egyik legjobban szerkesztett, — mondhatjuk — legszebb része. A lényegtelen adatok elhagyásával, az egész kérdés jelentőségéhez mérten helyesen merlegett sokoldalú jegyzék szépen tükrözi a tárgyalt korszak hangulatát is. A „Munkáspárt” c. fejezet az elhanyagoltabb kérdésekre is ráirányítja a figyelmet. A helytörténetkutatóknak a legtöbb segítséget talán az anyag kerületenkénti beosztása nyújtja. Ebből plasztikusan, szinte térképszerűen tárul fel a budapesti munkásterületekben folyó élenk politikai munka, szemben a „polgári” kerületek kevésbé mozgalmas „munkásmozgalmi” tevékenységével. A kötetet hasznos mutatók zárják le, melyek biztosítják a tájékozódást az anyagban, annak ellenére, hogy egy cím csak egyszer, egy helyen szerepel.

A munka értékelése során ki kell emelni, hogy a szerkesztőknek sikerült a terjedelem indokolatlan megnövelése nélkül olyan komplex képet kialakítani, mely a kor munkásmozgalmának helyzetéről, ideológiai harcáról és mindennapi küzdelmeiről — így önmagukban csak a címekből és annotációkból következőt is — összefüggő képet ad a különben szinte áttekinthetetlen adatok rendszerbe foglalásával. Helyesnek tartjuk a kötet azon szerkesztési elvét, hogy a téma komplex bemutatása érdekében felvesz anyagába néhány jellemző ellenséges megnyilatkozást is.

Külön kell szólni a kötetben megjelent illusztrációkról, melyek a témához alkalmazkodva, agitatív jellegüket tekintve, a gondos szerkesztést dicsérik és szép nyomással a kötet külső formáját is vonzóvá teszik.

ROZSNYÓI ÁGNES

MAGYAR FOLYÓIRATOK

Történettudományi folyóiratok

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE. 1965. VII. évf. 2—3. sz.: SÁNDOR PÁL *A századforduló agrárstruktúrájának vizsgálatához* c. cikkében arra hívja fel a figyelmet, hogy a struktúra-vizsgálat hagyományos módja, mely a birtokterjedelem alapján történő kategorizálást jelenti, kiegészítendő lenne a tájegységek, gazdaságtípusok, a művelési ágak eltérő struktúrájának, a termelés jövedelmezőségének vizsgálatával. E kutatások fő forrásaként a kataszteri felméréseket jelöli meg, s mintegy példaként be is mutatja 3 község így nyert főbb adatait. Ezekből kiderül, hogy a birtokkategóriák önmagukban még nem szabták meg a birtokok tulajdonosainak életviszonyait; számos esetben a birtokkategória alapján az agrárproletariátushoz sorolható paraszt jövedelme elérte a középparaszti átlagjövédelmet és megfordítva stb. Kiegészítő vizsgálatok céljára ajánlja még a szerző a családi levéltárak, valamint a megyei árkaszékek iratainak figyelembevételét. — MÉSZÁROS KÁROLY *A marcali szocializált mezőgazdasági üzem („termelőszövetkezet”) gazdálkodása 1919-ben* címmel vizsgálja a jelzett gazdaság körülményeit, a Tanácsköztársaság idején elért eredményeit, problémáit. Megállapítja, hogy ez utóbbiak összefüggtek az inflációval is, alapjukat azonban a földosztás elmaradása képezte, ami a falu passzív ellenállását váltotta ki. A volt uradalmi cselédek erőfeszítése biztosította a munkák elvégzését, noha a kollektív szerződés szerinti bérezés elmaradása az első évnegyedben ennek a rétegnek is csalódást okozott. Az agrárproletárok és szegényparasztek passzív ellenállása miatt kialakult munkaerőhiány azonban a gazdaságot léteiben fenyegette. — DOLMÁNYS ISTVÁN *A kelet-európai földreformok néhány problémája (1917—1939) VII. Bulgária* címen ismerteti a Sztambolijszkiféle radikális reform-tervet, majd annak az 1923-i puccs után történt lassú, fokozatos befagyasztását. Megállapítja, hogy az eredeti koncepció irreális volt, mivel Bulgáriában nem állt rendelkezésre annyi föld,

amennyit a terv kiosztani kívánt, de alapelveinek féltreolására nem ez a körülmény, hanem a Sztambolijszkij-rendszer megdöntése vezetett, ez pedig annak következménye volt, hogy az utóbbi nem mert a kommunistákra támaszkodni, s a kommunisták is vonakodtak megadni rendszerének a szükséges támogatást. Az 1923-i fordulat a korszak földreformjainak történetében a legélesebb; Bulgáriában a reform-terv csak ezt követően válik a többihez hasonlóvá: egy reakciós rendszer megtévesztő manőverévé. Az agrárprobléma megoldásának reális útjára csak a kommunista párt mutatott rá, amikor a kollektivizálás és az iparosítás szükségességét meghirdette. — WELLMANN IMRE *Királyi mérték és mérő alá való föld* c. tanulmánya kiemeli, hogy a középkor nem ismerte az egységes mérték-rendszert. A feudális széttagoltságnak megfelelően minden vidék helyi mértékeket alkalmazott. A királyi udvar hivatalos használatára azonban nem volt nélkülözhető speciális királyi mértékegység alkalmazása. A tanulmány ismerteti Werbőczy Hármaskönyvének adatai alapján a magyar királyi mértékegységeket. A hossz-mértékként szolgáló királyi öl 304,8 cm volt; a területmérték, a királyi hold, 72 királyi öl hosszú és 12 királyi öl széles földdarabot jelentett; a királyi ekealja 150 királyi holddal volt egyenlő. A tanulmány a királyi mértékek alkalmazását gyakorlati példán (a magyar kamara egy 1715-ben, Dány községben lefolytatott vizsgálatának esetén) megvizsgálva arra a következtetésre jut, hogy a királyi mértékek csupán elméleti egységek voltak, amelyeket lehetetlen volt pontosan egyeztetni a gyakorlatban használt helyi mértékekkel. — FEKETE NAGY ANTAL egy, a Zala megyei Zalavár és Kapornak mezővárosok majorsági földjeinek terméseredményeiről kiadott 1589-ből származó termésigazolást ismertet. — BOGDÁN ISTVÁN *Háromszáz éves búzaszem az Országos Levéltárban* c. cikke a Batthyány-család az Országos Levéltárba került körmendi levéltárának irataiból mel-

lélekteként előkerült néhány 1674-ből, a németújvári uradalomból származó búzaszem agrotechnikai vizsgálatának eredményét ismerteti, valamint adatokat közöl az uradalom XVII. századi terméseredményeiről. — **SCHRAMM FERENC** *Feljegyzés 1777-ből aszúbor készítéséről* c. cikke szöszzerinti közlés Babos Gábor a nagyküüllői Szász-vessződön írt, az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában található szakácskönyvből. — **GUNST PÉTER** *Nagybirtok-leltárak 1934–1939* címen különféle peres ügyek kapcsán keletkezett birtok-leltárakat tesz közzé (Nirnsee Ferenc ajkai és zsófiapusztai, Gróf János és neje endrefalvi, valamint Tóth László csillagtornyai és kőrmödspusztai birtokáról), — *O. M.* — *Sz. M.*

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK.
12. évf. (1965) 3. sz.: **TÓTH SÁNDOR** *A horthysta klikk 1941. október 15-i kiugrási kísérletéről* címen a nyárvégi hadihelyzetet elemezve megállapítja, hogy a román kilépés utáni objektíve kedvező hadihelyzet a németekkel való szakítás szükségességét felismerő uralkodó körök és a Magyar Front vezette antifasiszta demokratikus erők összefogását követelte. Horthyék ellenben attól tartottak, hogy a németek még elég erősek minden ilyen kísérlet stétűzására ott, ahol nem fenyegeti őket a közvetlen szovjet támadás veszélye, — amellet változatlanul az angolszászok felé kerestek kapcsolatot, legalább egy finn típusú megoldás biztosítására. Ezek kudarcának és a gyors szovjet előretörésnek hatására Horthyék aláírták a fegyverszünetet, de realizására nem tették meg a kellő lépéseket. Bár igaz, hogy a németek jelentős erőkkel rendelkeztek Magyarországon, de ezt a felfegyverzett munkásság bevonásával a hadsereg képes lett volna ellensúlyozni. A cikk ezután október 15. eseményeit elemzi: kiemeli Vörös János gyáva és kétkulacsos magatartását a fegyverszüneti parancs kiadásának elszabotálása körül, és elmarasztalja Miklós Bélát is, ki ahelyett, hogy hadseregével együtt állt volna át (ami kétségtelenül nagy pozitív eredmény lett volna), csak személyében fordult szembe a nyilasokkal. Az előkészítetlen kiugrás még a munkásság közbelépése esetén is legfeljebb csupán vérfürdőhöz vezethetett volna, de egy jól előkészített átállás eredményeit nem érthette volna el. A hadsereg átállásának hiányában így a néptömegek szerepe is jóval kisebb maradt hazánkban, mint más felszabadult országokban: a fegyveres harc majdnem egész terhét a Vörös Hadsereg vállalta. — **GAZSI JÓZSEF:** *A Kóvpak partizáncsoport portyája a Kárpátokban* címen a legendáshírű, a németek

hátában tevékenykedő, mintegy 1200 főnyi partizáncsoport 1943. június 15. — augusztus 6. közötti portyájával foglalkozik, mely — ekkor még a front háta mögött 1000 kilométerrel — egészen a magyar határig jutott el. A magyar katonai szervek a határt biztosították és némi légitámogatást adtak a németek hatalmas méretű ellenakciójához. A szerző — részben magyar jelentések alapján — részletesen bemutatja és értékeli a csoport tevékenységét és a magyar katonai szervekre gyakorolt hatását. A magyar hatóságok kemény belső biztonsági intézkedéseket rendeltek el Kárpátalján, tartva attól, hogy a lakosság körében a határon átszivárgó partizánok fegyveres mozgalmat hoznak létre. A partizáncsoportnak különben, a németek minden igyekezete ellenére, ha súlyos veszteségek árán is — de sokkal súlyosabb német veszteségeket okozva — sikerült kitörnie a gyűrűből; tevékenysége jelentősen hozzájárult a kurszki csata sikeréhez. — **GODÓ ÁGNES** — **SZTANA BÉLA** „*Nemzetnevelés*” és „*nemzetvédelem*” c. alatt a horthysta katonapolitikának a nemzet háborús felkészítését szolgáló propagandatevékenységét ismerteti, behatóan elemezve ennek imperialista céljait és leplezetlen kommunistaellenes ideológiáját. — **HÉTÉS TIBOR** *Stromfeld Aurél világháborús portréjához* címen Stromfeld világháborús tevékenységét ismerteti: fontos vezérkari beosztásait a harcban álló Monarchia majd minden frontján, s ennek során fokozódó kiábrándulását a Monarchia katonai vezetéséből. — **GELLÉRT TIBOR** *Adalékok a magyar polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság légierejének történetéhez* címen ismerteti a háború végén Magyarországon maradt kb. 650 gépnyi légielő összetételét, majd a november 18-án felállított Légügyi Kormánybiztosság szervezését és a légielő gazdasági ürüggyekkel való további fenntartására tett lépéseket: a személyi keretek fenntartását, a karhatalmi szolgálatot, a légi hálózat kiépítését. A Tanácsköztársaság alatt a repülésügy szükségszerűen a katonai célok szolgálatában állt: katonai szervezetet hoztak létre, növelték a személyi létszámot. A szervezet többször átalakult, fő feladatai azonban változatlanok maradtak: első sorban felderítés, időnként harci repülések, egyízben légi harcra is sor került. A Vörös Hadsereg az egész idő alatt mindig légi fölényben volt, amit elősegített a kezdettől fogva jól megszervezett repülőgépgyártás is. A Vörös Hadsereg kb. 750 gépből 640-et végül a megszállók hurcoltak el, 110-et meg kellett semmisíteni. — **L. SZPIRIN** Lenin szerepét ismerteti a szovjet

parancsnoki állomány megteremtésében, bemutatva ennek során a Vörös Hadsereg parancsnoki kara összetételében rövid idő alatt bekövetkezett döntő változásokat. — **MUCS SÁNDOR** *Népi demokratikus ferradalmunk és a hadsereg* című tanulmánya kifejti, hogy a horthysta hadseregnek a háború elején még általában intakt katonai morálja a Vörös Hadsereg győzelmeinek és a párt felvilágosító munkájának, valamint a német megszállásnak és az ellenállási mozgalom megerősödésének hatására bomlásnak indult, ha a nyilas terror és propaganda a bomlás folyamatát lassította is. Ebből azt a következtetést vonja le, hogy 1944 végén az uralkodó osztály a hadsereggel már nem tudott volna fellépni egy szervezett forradalmi mozgalommal szemben. Kiemeli továbbá a nemzetellenes harcra önként jelentkező hadifoglyok aránylag nagy számát, és a tisztikarban a háború alatt a tartalékosok fokozott mértékű behívásával szükségképpen erősödő demokratizálási folyamatot. Majd elmondja, hogy a felszabadulás után a hadsereg szervezése először a koalíciós politika jegyében történt: a pártellenőrzést ekkor elsősorban a nevelőtisztek jelentették. A háború után a hadsereg létszámát csökkentették, emelték azonban a határőrségét, amit kommunista parancsnokság alá helyeztek. Egyidejűleg megindult a harc a hadsereg politikai megnyerésére is, mely 1946 tavaszán, majd Dinnyés Lajos miniszteresse alatt ért el döntő sikert: az akkor 14 000 főnyi hadsereg állománya már felerészben párttag volt. — **ÖLVEDI IGNÁC** *Néhány gondolat a hadászati hadműveletek politikai céljáról* címen politika és hadászat összefüggését elemzi, hangsúlyozva, hogy a politika nemcsak feladatot állít a hadászat elé, hanem aktívan közreműködik a kitűzött feladatok megvalósításához szükséges feltételek megteremtésében. A második világháború több példáján bizonyítja: abból, hogy a háború a politika folytatása más eszközökkel, törvényszerűen következik a hadászat alárendelése a politikának és a hadászati hadműveletek politikai célja. — **A. N. SZAGYLENKO**, az 1944–45. évi szlovákiai partizánharcokban résztvevő szovjet partizánalakulatok egyik parancsnoka a hozzájuk csatlakozó magyar katonákból alakított magyar dandár tevékenységére emlékszik. — **WELSER TIBOR** *37 nap a kclozsvári főhadiszálláson* című visszaemlékezése rendkívül életszerű, adag gazdag képet rajzol szerzőnek Veress Lajos, a II. hadsereg parancsnoka mellett második segédtisztii beosztásban a román kiugrás után eltöltött néhány hetéről. Igen jól érzékelteti az egyre nyomasztóbbá váló légkört, kapkodást, érdekes adalékokkal szol-

gál a magyar legfelsőbb vezetési augusztus 23. utáni ingadozására: megtámadják-e a német szövetségből kiugrott Romániát? — A szám elején rövid nekrológot olvashatunk Szimonidesz Lajos vezérőrnagyról (1884–1965).

4. sz.: **TÓTH SÁNDOR** *Áttekintés a magyarországi felszabadító hadműveletek hadtörténeti irodalmáról* c. historiográfiai tanulmánya először a magyar marxista hadtörténeti munkákkal, a kérdést érintő szovjet munkákkal és a résztvevő szovjet katonai vezetők emlékirataival foglalkozik, majd ismerteti a kérdést nyugat-német könyvanyagát: forráspublikációkat és emlékiratokat, valamint bírálja a kérdésre vonatkozó két magyar emigráns munkát. Összefoglaló véleménye szerint a magyar marxista hadtörténeti irodalom kielégítően feltárta a szovjet hadsereg magyarországi harcselekményeinek történetét, nem kielégítő azonban a magyarországi harcok hadművészettörténetének, valamint a Magyarországon harcoló német csapatok harctevékenységének ábrázolása. — **ÖLVEDI IGNÁC** *A honvéd vezérkar 1944. szeptember 4-i memorandumának vitájához* címen a nagybacsoni Nagy Vilmos „Végzetes esztendő” c. emlékiratában közölt, 1944. szeptember 4-i keltezésű, Vörös János vezérkari főnök által a hadihelyzetről Horthy számára készített memorandummal foglalkozik. A memorandum kifejti, hogy a németek nem nyerhetik meg a háborút, mindazonáltal szükségesnek tartja a harc további folytatását a németek oldalán azzal a reménnyel, hogy így időt nyerve, Magyarországra angolszász csapatok vonulnak be és nem a szovjet hadsereg. A memorandum eredeti példánya nem maradt meg, szövege csupán Nagy Vilmos közlésében ismert. Horváth Miklós a közelmúltban egy tanulmányában kétségbe vonta a memorandum hitelességét, e vitacikk viszont e mellett sorol fel érveket. — **OTTA ISTVÁN** *Reflexió „A háború lényegéről és rendszerezéséről”* c. cikkhez címen Főrizs Józsefnek a folyóirat 1965:2 számában megjelent, fenti című tanulmányával vitatkozik. Első ellenvetése, hogy Főrizs a „háború jellege” kifejezést kizárólag a háború politikai jellegének értelmében tartja alkalmazhatónak. Második ellenvetése az, hogy egy háború politikai jellege nem determinálja annak minden meghatározottságát. Nem dönti el tehát az illető háború kirobbanásának időpontját, a benne alkalmazott fegyverfajtákat, hadviselési módszereket. Ezeket a termelőerők fejlettségi színvonalán, az adott politikai helyzet stb. határozza meg. — *Sz. M. — V. K.*

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK. XXXVI. évf. (1965) 2. sz.: KUMOROVITZ L. BERNÁT *A magyar közép- és nagycímer kialakulása c. tanulmánya azt vizsgálja, hogy a XIX. század első negyedére a Habsburg-abszolútizmus egyre erőteljesebb kiépülésével párhuzamosan hogyan alakul ki az a fajta címerábrázolás, mely a régi magyar kiscímert a Habsburgok pecsétjén egy paizsba vontá össze, most már nemcsak a magyar társ- és igényeimre, de nem magyar vonatkozású és kapcsolatos címerekkel is. A magyar rendek (és a Kancellária is) attól tartottak, hogy ez a konstrukció, a címer közjogi jelentősége folytán, közjogilag elfogadottnak tekinthető megfogalmazásává válhat annak az állapotnak, mely Magyarországot közjogilag a Habsburgok többi tartományaival egy sorba szorította volna. A tanulmány második része a Magyar Kancelláriának az ilyen törekvések elleni harcát ismerteti, melynek során a régi gyakorlatra és törvényekre hivatkozva védte meg álláspontját 1769-ben Kaunitz-cal, majd 1780-ban II. Józseffel szemben is, nem fogadva el a birodalmi hangsúlyú egységes címet. Az osztrák császárság létesítésével (1806) a helyzet tovább éleződött: meg kellett akadályozni a magyar címer felbontását és elemeinek — a Monarchia egységét kifejezően — a birodalmi címerekkel való elvegyítését. Ez a harc közel 50 esztendeig tartott; végpontja az 1848-ban kialakított, a Habsburg-emblémáktól teljesen független magyar állami címer, mely az 1868-as és a későbbi címerrendezésnek is alapjául szolgált. — BARACZKA ISTVÁN *A hazai pénzrendszerek és pénzek történetéhez* címen, nyugat-dunántúli számadáskönyvek 1540—1560 közötti pénztörténeti adatai alapján, a korban forgalomban volt sokféle fizetési eszköz és a számadáskönyvekben többnyire használt, ezeket közös nevezőre hozó számítási pénzek viszonyát igyekszik megállapítani, táblázatosan mutatva ki a viszonyt egyrészt a magyar forintra épült magyar, másrészt a számítási fontra épült osztrák pénzrendszerben. Végül a két pénzrendszer egymáshoz való viszonyát tisztázza. Kitekintésszerűen utal Brno, Jihlava valamint Krakkó városi számadáskönyveinek pénzrendszerére, ha goztatva a kelet-európai helyi pénzrendszerek és egymáshoz való viszonyuk felderítésének fontosságát. — NAGY ISTVÁN *Az 1773. évi ügyviteli reform és az ügyosztályi rendszer bevezetése a Magyar Udvari Kamaránál c. tanulmánya* kiemelve a Magyar Kamara területi illetékességének és hatáskörének 1740 utáni, a magyar rendek Mária Teréziának nyújtott támogatása fejében lehetővé vált megnövekedését,*

az ennek következtében a Kamara szervezetében is szükségessé vált változásokat ismerteti: ezek különböző kísérletek és átmeneti, de már a modern hivatalserősség irányába mutató megoldások után 1773-ban a Kamara ügyosztályi rendszerű átszervezésében fejeződtek ki. A tanulmány ismerteti az így kialakuló hivatalserősséget, a segéd- és szakhivatalok szervezetét és az ügyintézés és iratkezelés új vonásait. — V. K.

LEVÉLTÁRI SZEMLE. 15. évf. (1963) 4. sz.: ÉRSOK KÁROLYNÉ az MSZMP KB titkárságának 1961. évi határozata alapján működésüket 1962—63-ban országsszerte megkezdő, a budapesti ill. megyei pártbizottságok apparátusának részeként működő pártarchivumokról ad rövid áttekintést. Az archivumok feladata a párt különféle szerveinek működésében keletkezett iratanyag gyűjtése, rendezése és őrzése. Az archivumok, melyeknek munkáját módszertanilag a Párttörténeti Intézet irányítja, az 1960-ig létrejött anyagot már begyűjtötték, hozzá megfelelő nyilvántartó és tájékoztató apparátust építettek ki. A cél a párt gyakorlati munkájának és a munkásmozgalom helytörténeti kutatásának megsegítése: a későbbiekben növekvő mértékben tudományos publikációs munka is. — DEGRÉ ALAJOS tanulmánya az elemi népiskolák és általános iskolák iratainak levéltári értékére hívja fel a figyelmet, a történész kutató számára igen tanulságos mutatva be az egyes jellegzetes irattípusokat (anyakönyv, iskolaszéki jegyzőkönyv stb.) és a belőlük megfelelő módszerek mellett nyerhető, jó példákön illusztrált történeti információkat. — ILA BÁLINT *A regionális történet és a történeti statisztika összefüggései* címen az ELTE-n 1965 őszén rendezett történeti demográfiai kollokviumon elhangzott előadása egyrészt az ilyen típusú kutatások világszerte megfigyelhető fellendülését emeli ki, másrészt azt, hogy ezeknek során a régió történetére vonatkozó teljes forrásanyag összegyűjtése és lehető legkomplexebb feldolgozása szükséges. Ebben jelentős szerephez jut a történeti statisztika is: szerző rámutat az efféle források teljességének hiányában alkalmazandó interpoláció szükségességére, végül hangsúlyozza valamennyi forrás feltárásának és forrásértékük megfelelő elemzésének fontosságát, — mindennek érdekében pedig a szervezett kollektív kutatómunkát. — BOROSY ANDRÁS a falukrónika-írás helyes gyakorlatához ad szempontokat: mit vegyen tekintetbe a krónikaíró és mit érdemes egyáltalán tekintetbe vennie? — V. K.

PÁRTTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK.
 XI. évf. (1965) 3. sz.: A folyóirat közli a készülő párttörténeti tankönyv IV. fejezetének tervezetét, mely az 1918 október — 1919 március közötti időben az októberi polgári demokratikus forradalommal, a Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakulásával és a szocialista forradalomért folytatott harcával foglalkozik. A tervezet utolsó fejezete a Kommunista Internacionálé megalakulásának, ill. a magyarországi polgári rendszer esődjének problematikáját tartalmazza. — MOLNÁR ERIK *A marxizmus szövetségi politikája az I. Internacionálé időszakában* című tanulmányorozatának 2. részében a porosz—osztrák, majd a porosz—francia háború fő kérdéseit vizsgálja a munkásmozgalom szempontjából és elemzi a velük kapcsolatban felmerült kérdésekben Marx és Engels nézeteinek fejlődését. Megállapítja, hogy Marx 1850-ben a városi kispolgárságot még a demokratikus forradalom vezető osztályának és a munkásosztály szövetségésének tartotta, 1865-ben azonban Engels már csak kisegítő szerepet tulajdonított neki, hogy végül 1870-re szemében e réteg minden politikai jelentősége megszűnjék. Ugyanakkor viszont nőtt megítélésében a parasztság forradalmi szerepe, sőt „A német parasztháború” előszavában első ízben tekintette a kistulajdonos álláspontot képviselő parasztságot is a munkásosztály lehetséges szövetségésének saját uralmának megteremtéséért vívott harcában. A háború marxi felfogásával kapcsolatban megállapítja, hogy Marx a francia—porosz háború kapcsán arra a felismerésre jutott, hogy a kapitalista államok között kétféle háború lehetséges: olyan, amelynek mindkét részről rabló jellege van (imperialista háború), s olyan, melynek egyik részről nemzeti elnyomó, a másik részről azonban nemzeti felszabadító jellege van (nemzeti háború), s hogy ez utóbbit a munkásosztálynak támogatnia kell. Ezt követően a szerző a Párizsi Kommun létrejöttével és belső fejlődésével foglalkozik, s Marx értékelését elemelve megállapítja, hogy a munkáskormány, melynek célja a kommunizmus volt, nem jutott el a proletárdiktatúra megszervezéséig, nem jutott tovább a demokratikus forradalomnál, ezért konkrétabb meghatározása így hangozhatnék: a munkásosztály és a kispolgárság demokratikus diktatúrája a munkásosztály vezetésével, ahol a munka gazdasági felszabadításának megtalált formáját a proletárdemokrácia jelentette. — BETLEN OSZKÁR *A Szocialista Munkásinternacionálé állásfoglalása a Komintern VII. kongresszusához* címen áttekinti az SzMI keretében a jobb- és baloldal harcát a munkásegység-

front kérdésében 1933 és 1935 között. Megállapítja, hogy mivel az új politika elfogadása egyet jelentett volna a reformizmus kudarcának elismerésével, amire viszont az SzMI un. „legerősebb”, kormányon levő, vagy kormányképes pártjainak vezetői nem voltak hajlandók, ezek a pártok 1935 októberében végül is — néhány jelentéktelen engedmény mellett — a baloldallal, ill. a baloldallalnak lényegesebb koncessziót adni kívánó csoportokkal szemben kiereszkakoltak a Komintern VII. kongresszusa által az egységfront megvalósítására tett javaslat elutasítását. A határozat megjegyezte, hogy a határozat fő ellenzői a brit—skandináv csoport pártjai voltak. A határozat nemcsak a kommunistákkal való együttműködés, hanem az általuk ajánlott harci formák elvetését is jelentette. — JEMNITZ JÁNOS *A szocialista pártok, pártcsoportok háborúellenes fellépése 1914—1915-ben és a zimmerwaldi konferencia* c. cikke az európai szocialista mozgalom baloldallának fejlődésével foglalkozik, a háború és a háború elleni harcnak az uralkodó osztály elleni harccal való összekapcsolása kérdésében. Részletesen elemzi az egyes csoportok álláspontját, összevetve szempontjaikat Lenin nézetével. — MILEI GYÖRGY *Mikor alakult a KMP?* címen újabb adatok alapján valószínűsíti 1958-ban megjelent cikkének következtetését arra nézve, hogy a párt 1918. november 24-én (és nem 20-án, vagy 21-én) alakult meg. — A Vita rovat 3 részletet közöl a Marx Károly Közgazdasági Egyetem népidemokratikus vitájának anyagából (1965. április 26—28.). Mindhárom részlet a forradalom jellegére és szakaszaira vonatkozik. SZABÓ BÁLINT fenntartja álláspontját arra nézve, hogy a forradalom első szakasza (1945 tavaszáig) antifasiszta demokratikus fordulatot jelentett, míg második szakasza a szocialista forradalomba való átnövés jegyében zajlott le. A folyamat fontos jellemzője, hogy már a munkás-paraszt demokratikus diktatúra idején jelentős lépéseket tettek a szocialista termelési viszonyok kialakítása felé, s hogy a proletárdiktatúra bázisa kezdettől fogva szélesebb volt, mint az 1917—19-i szocialista forradalmak korában. MIKECZ FERENC lényegében Szabó nézetét támogatja M. SOMLYAI MAGDA álláspontjával szemben, aki tagadja a két szakasz elkülöníthetőségét és a forradalmat lényegében véve kezdettől szocialista forradalomnak tekinti. Mikecz azonban Szabóval ellentétben úgy véli, hogy az első szakasz nem 1945 tavaszán-nyarán, hanem már korábban átadta helyét a másodiknak. KÁRPÁTI SÁNDOR ugyancsak a Szabó által képviselt alapon a két szakaszt mint egyazon per-

manens forradalom egymásbafonódott periódusait fogja fel, amelyben 1945 nyarát a maga részéről abban az értelemben tekintti korszakhatárnak, hogy a szocialista forradalom reális lehetősége ekkor jelent meg. Kárpáti felhívja a figyelmet arra a jelenségre, hogy a történészek néhány alapfogalmat nem azonos értelemben használnak (pl. típus-forma). — A *Dokumentumok* rovatban BETLEN OSZKÁR közli Buchinger Manó feljegyzését az SzMI Végrehajtó Bizottságának 1935. augusztus 16—18-i, a Komintern VII. kongresszusának javaslataival foglalkozó üléséről, JEMNITZ JÁNOS pedig a zimmerwaldi konferencia dokumentumaiból publikál. — A *Visszaemlékezések* rovat NÓGRÁDI SÁNDOR emlékeiből ad közre az 1945-i országgyűlési választások Borsod-Abaúj-Zemplén megyei eseményeiről, az 1945 november miskolci tüntetéséről, a széncsátáról, az 1946. augusztus 1-i miskolci véres eseményekről, végül az 1947-i választásokról.

4. sz.: *A Tanácsköztársaság 1919. március 21.—augusztus 1.* címen a szám közli a készülő párttörténeti tankönyv V. fejezetének tervezetét. Foglalkozik a szocialista forradalom győzelmének okaival és körülményeivel, a szocialista építés és a forradalmi honvédelem megszervezésével, a honvédő háború katonai történetével és a Tanácsköztársaság nemzetközi helyzetével, az egyesült munkáspárt helyzetével és kongresszusával, valamint a Tanácsok Országos Gyűlésével, az ellenforradalmi erők tömörülésével és a Tanácsköztársaság elleni katonai támadással, a tanácshatalom megdöntésével. A tervezet a Tanácsköztársaság történelmi jelentőségének és tanulságainak összefoglalása zárja le. — A folyóirat közli MOLNÁR ERIK *A marxizmus szövetségi politikája az I. Internacionálé időszakában* c. tanulmányorozatának 3. fejezetét. Ebben a szerző az Internacionálé megalakulásának körülményeivel és a benne résztvevő különféle burzsoá és kispolgári frakciók ellen Marx által folytatott küzdelem problematikájával foglalkozik. A francia kispolgári irányzatok elleni fellépés ismertetése után az angol csoport reformista magatartásának és Marx forradalmi álláspontjának összeütőközését elemezve nagy figyelmet szentel a nemzeti kérdésnek, amit az 1863-i lengyel felkelés és az ír kérdés állított a viták központjába. Marx a kérdést a munkásmozgalom általános fejlődésének alárendelve vizsgálván, mindkét esetben a nemzeti függetlenségi törekvés jogosultsága és támogatása mellett lépett fel, ami azonban nem jelentette minden elnyomott vagy gyarmati nép önrendelkezési jogának elismerését, függetlenül az adott történel-

mi viszonyoktól. Szerinte erre csak az életképes, vagyis a haladásra képes népek tarthatnak igényt. Az angol csoporttal az összeütőközés másik forrását az általános választójog ügye szolgáltatta, amelyről Marx angol vonatkozásban igen sokat várt, s amit az ír függetlenség ügyéhez hasonlóan az angol munkásvezetők reformista politikája buktatott meg. A bakunyinizmus elleni küzdelemmel kapcsolatban a szerző elsősorban az önálló proletárpárt és a proletárdiktatúra kérdését vizsgálja, s megállapítja, hogy Marx és Engels különösen a Párizsi Kommun tanulságai alapján vetették fel az önálló munkáspárt és munkáspolitikai szükségességét, mivel arra a követeltetésre jutottak, hogy a hatalom átmeneti megszerzését rövidesen a proletariátus állandó hatalma kell, hogy kövesse. Ezért törekedett Marx ekkor fokozottan az Internacionálé egységes ideológiával rendelkező harci szervezetté alakítására. Székhelyének Amerikába helyezését az átmenetinek tartott reakciós hullám miatt ideiglenesnek szánta, az általános európai fejlődés várákozásától eltérő tendenciája miatt azonban ez a lépés az Internacionálé elhalásához vezetett. — SZABOLCSI MIKLÓS *József Attila és az illegális Kommunista Párt* című tanulmánya a költő párttagságának és a pártból való kikerülésének történetét vizsgálva megállapítja, hogy József Attila 1930 nyarától volt az illegális párt aktív, harcos tagja, s kapcsolatának megszakadása 1933 eleje és 1934 ősze közé esett. Az eseményekért a párt szektás politikája mellett a költő hibáit is megállapítja; egyúttal leszögezi, hogy József Attila mindennek ellenére nemcsak a munkásosztály költője, de egyúttal kommunista, pártos költő is. — ZSILÁK ANDRÁS *A magyar társadalom osztályszerkezetének alakulása a szocializmus építésének kezdeti időszakában és az MDP szövetségi politikájának főbb vonásai (1919—1956)* c. tanulmányában részletesen elemzi a megjelölt időszakban a társadalom struktúráját, majd a párt politikáját a munkásosztály, a parasztság és a többi társadalmi rétegek irányában, s megállapítja, hogy e politika koncepciója és alkalmazott módszerei a szövetségi bázis szűkítését eredményezték. Az 1953—1954-ben előtérbe jutott Nagy Imreféle revizionista vonal elleni fellépést 1955 elején a Rákosi-féle szektás csoport öngigazolásra és a régi hibás politika folytatásának megállapozására használta fel mind a munkásosztály, mind a parasztság irányában folytatott politikát illetően. A Népfront kérdését vizsgálva a szerző úgy találja, hogy a Népfront létrehozása az 1947—48-ban kialakított helyes programnak már csak a karikatúráját jelentette:

nem az összefogás, hanem a többi pártok elorvasztásának eszközévé vált. A szerző úgy véli, hogy az elkövetett hibák okát a személyi kultusz, a nemzetközi helyzet hibás értelmezése stb. mellett elméletileg abban lehet keresni, hogy a proletárdiktatúrát dogmatikusan fogták fel és szembeállították a szocializmus népidemokratikus útjával. Megállapítja, hogy bár az e korszakban folytatott politika a szocializmus építésének politikája volt, a hibák nem részletkérdésekben jelentkeztek, hanem eltorzították a politika egészét, 1948 második felétől sematikusán fogva fel a szocializmus építésének általános törvényeit és szolgálaián másolva e törvényszerűségeknek a Szovjetunióban sajátosan, nem egyszer hibásan alkalmazott módszereit, szakítva a felszabadulást követő évek egészében véve helyes politikájával, megsértették az alapvető gazdaságpolitikai és társadalompolitikai elveket. — SALGÓ LÁSZLÓ *A Komintern VII. kongresszusa és az antiimperialista egységfront* címen a Párttörténeti Intézetben tartott tudományos ülésen elhangzott hozzászólását közli le, melyben a kommunista pártok fő irányával foglalkozik elsősorban Kína, India és Vietnám esetében. Az egységfront politikájának vonalát Lenin elméleti megállapításaitól a Kominternnek egészében véve helyesnek ítélt koncepcióján át a második világháború után elért nagy eredményekig kíséri figyelemmel; ennek során kitér az 1928-i VI. Komintern-kongresszus hibás állásfoglalására a burzsoázia végleges ellenforradalmivá válását illetően, ami a kínai párt balos vezetőinek interpretálásában átmenetileg tragikus helyzet kialakítására vezetett. A szerző végül leszögezi, hogy míg a II. Internacionálé a kolonializmus fenntartását szolgálta, a Komintern a gyarmati rendszer felszámolásáért küzdött; tévedéseit és hibáit is e cél szolgálatában követte el. — A *Közlemények* rovatban LEHOCZKY ALFRÉD *Gazdasági és politikai viszonyok Ózdon a fehérterror és az ellenforradalmi rendszer első éveiben (1919—1922)* c. dolgozatát olvashatjuk, az *Életrajzok* rovatban pedig Várkonyi Istvánról, a Független Szocialista Párt megalakítójáról FARKAS JÓZSEF cikkét találja az olvasó. — O. M.

TÖRTÉNELEM. 1965. 4. sz. a magyar partizánok antifasiszta harcát ismertető tanulmányokat tartalmaz. VÁRADI GYÖRGY a kelet-, nyugat-európai s külön a magyarországi partizánharcok politikai és katonai jelentőségével és korszerűségével foglalkozik, kitérve a magyarországi partizánharcok késésének és gyengéségének okaira is. — GÁRDOS MIKLÓS az 1944. évi buda-

pesti partizánharcokat, ezen belül a buda-pesti, az újpesti, a rákospalotai, a rákos-hegyi, a kispest-kőbányai partizán csoportok, a „kiska” századosi harci tevékenységét, a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága felkelési tervét s a Buda felszabadításában résztvett Budai Önkéntes Ezred harcait tárgyalja. — PINTÉR ISTVÁN cikke a bányászoknak 1943-ban meginduló s 1944-ben kiszélesedő, tüntetésekben, kimaradásokban, bányászgyűlésekben, végül pedig fegyveres akciókban (Tatabánya, Salgótarján, Pécs) kirobbanó antifasiszta harcáról szól. — SALLAI ELEMÉR a magyar partizánoknak szovjet földön, Kovpak, Jelmjutyin, Naumov, Fjodorov, Szatanovszki partizánseregében, majd magyar földön Uszta Gyula Rákóczi partizánegységében, Szőnyi Márton és Nógrádi Sándor ejtőernyős csoportjaiban, a Bujanov-Lencses, továbbá a Dékán-Rékai csoportokban vívott harcát tárgyalja. Emellett foglalkozik a szovjet frontagitátorok által elősegített tömeges szökések és átállások jelenségeivel, a Budai Önkéntes Ezred megalakulásának körülményeivel is. — PINTÉR ISTVÁN a Szlovák Nemzeti Felkelésben résztvett Kozlov-Grubics magyar partizánegység, a későbbi Petőfi-brigád, továbbá a Nógrádi Sándor-féle partizánegység harcainak történetét írta meg. — MÉSZÁROS FERENC a jugoszláviai és magyarországi felszabadító harcokban úgyszólván teljesen felmorzsolódott Petőfi-brigád elkeseredett harcainak állít emléket. — STANISLAV A. SOCHACKI a magyar antifasisztáknak a lengyel ellenállási mozgalomban való részvételét vizsgálja meg. A magyar katonaság segítette, támogatta a lengyel lakosságot és partizánokat, magyar partizánosztagok, önkéntesek harcoltak lengyel kötelékekben (Szőnyi-csoport), a varsói felkelésben a Lengyelországi Magyar Kolónia tőle telhetően segítette a lengyel ellenállást, a mielőtt német katonai repülőtéren magyar antifasiszták lengyelekkel közösen hajtottak végre szabotázsakciókat. Említésreméltó, hogy a magyar ellenállási mozgalom kiváló harcosa, Kilián György is felvette a kapcsolatot a lengyel ellenállási mozgalommal, s Varsóba menet történt el 1943 júliusában. — GEREBLYÉS LÁSZLÓ és MÓD PÉTER részben saját élményeik alapján a franciaországi magyar ellenállás rendkívül változatos, az irodalmi propagandától a politikai szervezőmunkán át egészen a fegyveres harcokig terjedő formát ismerteti. Az ellenállást a Magyar Függetlenségi Mozgalom irányította. Legemlékezetesebb megnyilvánulásai Párizs katonai parancsnokának, von Schaumburg vezérőrnagynak, Richter német főbiztviselőnek kivégzése,

a Huszonhármas emlékezetes, három magyar antifasiszta életét kioltó póre, a Pas-de Calais-i bányavidéken s másutt folytatott fegyveres harcok, a párizsi felkelésben való részvétel s utána az önálló Petőfi-harci egység megalakulása volt. — A belgiumi magyar antifasiszták Magyar Század nevű partizáncsoportjának akcióit ÁRKUS JÓZSEF ismerteti. A gyűjteményt VÁGÓ ERNŐ Budapesten kerületenként és utcánként, vidéken megyénként és helységenként haladó, irodalommal is ellátott összeállítására zárja le a hazai antifasiszta ellenállás legfontosabb eseményeiről és emlékeiről. — B. B.

TÖRTÉNELMI SZEMLE. VIII. évf. (1965) 2—3 sz.: JEMNITZ JÁNOS *A magyarországi szociáldemokrata párt külpolitikai irányvonalának alakulásához (1945—1948)* c. tanulmánya megállapítja, hogy az SzDP az ország felszabadulása után nagyrészt új irányvonalra támaszkodva nézett szembe a megoldandó feladatokkal; vállalta a szocialista megoldásokat, fellépett a munkásegységért. A baloldal, mely híve volt a kommunista párttal való együttműködésnek és szovjetbarát magatartást tanúsított, jelentős szerepet játszott a munkásegység megvalósításában, mivel az általa javasolt vonalat a jobboldal politikáját szintén elítélő centrum is támogatta. A baloldal álláspontja érvényesült a párt külpolitikai koncepciójában is, amennyiben fellépett a hidegháború politikája ellen, bírálta a jobboldal kommunista- és szovjetellenes magatartását, és igyekezett előmozdítani a Labour Party közéledését a kommunistákhoz és a Szovjetunióhoz. A baloldal álláspontját a szerző részletesen elemzi a Labour Party megítélése, az általa 1946-ban kezdeményezett tárgyalások és kibocsátott kérdőívekre adott válaszok, a francia szocialisták által szervezett elméleti kongresszus, az 1946—47-i lengyel-magyar-olasz konferenciákon képviselt nézetek alapján. — RÁ CZ BÉ LA — STRASSENREITER ERZSÉBET *cikke Az üzemi bizottságok szervezete (1944—1948)* címen az üzemi bizottságok belső kérdéseivel és szervezetük fejlődésével foglalkozik. Részletesen elemzi a hagyományok szerepét (a Tanácsköztársaság, az osztrák munkásosztály kezdeményezése, a háború alatti ellenállási mozgalom tapasztalatai) a bizottságok születésében és gyors fejlődésében. Bemutatja a bizottságok összetételét, viszonyukat a magyarországi fejlődéshez és elemzi az évenként tartott választások által előidézett változásokat. Leírja a bizottságok változatos formáit és egyesülési folyamatát; vizsgálja központi irányításuk sokoldalú problémáját. Ismerteti a tőkésék, a szak-

szervezetek és a munkáspártok álláspontját a bizottságokkal kapcsolatos harcokban és megmutatja, hogy miként sikerült a gyakorlatban érvényesíteniük a vállalati munkásdemokráciát. — VIDA ISTVÁN *A „demokratikus államrend és a köztársaság büntetőjogi védelméről” szóló törvényjavaslat megszűlése és parlamenti vitája* c. írása az 1921: III. tc. megszüntetése és az 1946: VII. tc., az új, demokratikus államvédelmi törvény létrehozása körüli harcot világítja meg. Részletesen elemzi a Kisgazdapárt jobbszárnyának Sulyok Dezső által vezetett harcát a burzsoá demokrácia szempontjai védelmében az országgyűlés többségével, de elsősorban a kommunista párttal szemben. A szerző megállapítja, hogy az új, demokratikus köztársasági törvény jelentős szerepet játszott Magyarország társadalmi fejlődésében, a proletárdiktatúra megvalósításában és konszolidálásában. — L. NAGY ZSUZSA *Az olasz érdekek és Magyarország 1918—1919-ben* címen Olaszország közép-európai érdekeit alapul véve vizsgálja a magyar-olasz kapcsolatokat a Károlyi-féle polgári demokrácia és a Tanácsköztársaság idején. Részletve a Károlyiékkel folytatott tárgyalásokat, majd a Tanácsköztársasággal szemben elfoglalt olasz álláspontot, az olasz misszió tevékenységét és a békekonferencián hangoztatott olasz nézeteket, megállapítja, hogy az olasz politikát kettősség jellemezte: a magyarországi kereskedelmi és politikai behatolás, valamint a francia politika törekvéseinek keresztézése érdekében, a „szent önzés” jegyében kapcsolatokat épített ki a tanácskormányval és szállított Magyarországnak, majd — törekvései nem vezetvén sikerre — az ellenforradalom oldalára állt és elősegítette annak győzelmét. — A szám vitacikkét közöl BEREND T. IVÁNTÓL *Az iparfejlődés és az úgynevezett parasztipar kérdéséhez* címen. Ebben Tolnai György A paraszti szövő-fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon 1840—1849 c. munkájának és Simóni Péter e munkáról a Valóság 1965. januári számában megjelent ismertetésének koncepciójával száll szembe. Elemzése során elveti Tolnai kiinduló tételét, mely szerint a tőkésedés folyamata általában a paraszti iparból indul ki, cáfolja, hogy speciálisan Magyarország esetében ez történt volna, s hibásnak véli a szerző levont következtetéseit is, nevezetesen, hogy Magyarországon a tőkés fejlődés a XIX. század első felében a legjobb úton haladt, ami meghatározta az 1848-as forradalom jellegét, s hogy ezt a fejlődést a forradalom bukása törte meg. Rámutat arra is, hogy a tőkés fejlődés vizsgálatánál nem lehet figyelmen kívül

hagyni a mezőgazdaság útjának, sem pedig az ország függőségének problémáját. Ugyanakkor megállapítja, hogy a koncepció túlzásai ellenére a mű maradandó értéke a kisértelmelés paraszti-falusi formáinak kutatása terén elért eredménye. — NAGY LÁSZLÓ *Néhány gondolat és kritikai megjegyzés R. Várkonyi Agnes A nemzet, a haza fogalma a török harcok és a Habsburg-ellenes küzdelmek idején című tanulmányához* c. írásában a tanulmány egyes részleteit boncolgatva, lényegében véve azt kifogásolja, hogy Várkonyi elhallgatja, ill. nem

emeli ki eléggé, hogy a XVII. századi Habsburg-ellenes küzdelmek „népünk történetében a haladást vitték előre”, hogy a bennük való részvétel nem állt ellentétben az elnyomottak osztályérdekeivel, hogy e harcok igazságosak voltak, s „honvédő” ideológiájuk csak ismeretelméleti és nem politikai szempontból volt „hamis” ideológia. — VÁRKONYI ÁGNES válaszában részletekbe nem bocsátkozva, Nagy László módszerét bírálja: tendenciózusan idéz, nem alkalmaz forráskritikát, s hivatkozásai pontatlanok. — O. M.

Egyéb tudományos folyóiratok

BÉKE ÉS SZOCIALIZMUS. VIII. évf. (1965) 9. sz.: Sz. LUVSZAN *A japán militaristák szétzúzódásának nemzetközi jelentősége* címen a Japán feletti győzelem 20. évfordulója alkalmából eleveníti fel a japán imperializmus hódító törekvéseit, a második világháborúban folytatott hadjáratainak történetét, valamint a szövetségesek és ezek sorában elsősorban a Szovjetunió küzdelmét a japán imperializmus ellen. Megállapítja, hogy az amerikai atombombák ledobását a hadihelyzet nem kívánta meg, valamint, hogy a japán haderőre elsősorban a Szovjet Hadsereg által mért csapás lehetővé tette a nemzeti felszabadító harc nagymérvű fellendülését. A cikk végén a szerző összefoglaló képet ad a Távol-Kelet problémáinak háború utáni fejlődéséről.

10. sz.: KÁLLAI GYULA *A polgári nemzetből — a szocialista nemzetig* címen az MSzMP Politikai Akadémiáján elhangzott előadása alapján írt cikke azt a folyamatot vizsgálja, melynek során a „nemzetek kivülinek” bélyegzett, hazaárulónak kikiáltott magyar munkásosztály, pártja vezetésével, az antifasiszta nemzeti összefogás gondolatával elindulva, fokozatosan megeremeltette a szocialista nemzet kialakításának objektív feltételeit, s ezek körében a nemzeti egységet. Végigkísérve a harci folyamat főbb történelmi szakaszait, az első fordulópontot 1944 végén a demokratikus államhatalom kialakításában, a másodikat az 1947—48-as fordulatban, a munkásosztály hatalmának megszervezésében jelöli meg, elutasítva azokat a nézeteket, melyek szerint a fordulat végrehajtása elszigetelt volt és ezért indokolatlanul leszűkítette a létrejövő szocialista hatalom osztálybázisát. Megállapítja, hogy az 1948—49-ben végrehajtott államosítás döntő lépést jelentett a szocialista nemzet fejlődés útján, a továbbhaladást azonban egy időre megakadályozta a pártvezetésben 1948 után megerősödött személyi kultusz

és a dogmatikus politika, amely a revizionizmus erősödésével együtt gátolta a népfront-mozgalom fejlődését és a szocialista nemzeti egység kialakulását. Ez a polgári nemzet erőinek továbbbélését és feleledését segítette, és elvezetett az 1956-i ellenforradalomhoz. Ennek leverése és a szocialista hatalom konszolidálása után a most már torzulásoktól mentes politika keretében nagy jelentőségű változást eredményezett a mezőgazdaság szocialista átszervezése 1959—1960 folyamán. Ezzel létrejött a szocialista nemzet kialakulásának utolsó objektív feltétele. E történelmi fejlődés során eltűntek a kizsákmányoló osztályok, a proletariátusból szocialista munkásosztály vált, mely Magyarország vezető osztálya lett, megszűntek a parasztságot megosztó vagyoni különbségek és érdekellentétek, átalakult az alkalmazott- és értelmiségi réteg, s mindez lehetővé tette, hogy a párt VIII. kongresszusán a szocialista nemzeti egység kialakítását tűzze ki célul. Kállai Gyula leszögezi, hogy a nemzeti egység fejlesztésének értelme az egész nemzet felsorakoztatása a szocializmus felépítéséért folytatott közös munka frontján. Nemzetünk akkor válik majd szocialistává, ha a szocializmus a termelés, a tulajdonformák és a társadalmi tudat területén egyaránt leküzdí a kapitalizmus maradványait.

12. sz.: *Az internacionalizmus eszméi legyőzhetetlenek* címen rövidítve közli a Komintern VII. kongresszusának 30. évfordulója alkalmából Prágában rendezett nemzetközi találkozón elhangzott felszólalásokat. PONOMARJOV, az SzKP KB-ának titkára általános értelemben méltatta a kongresszust, JOHANN KOPLÉNIG, az Osztrák KP tiszteletbeli elnöke elsősorban a kongresszus stratégiai orientációjával, a demokratikus szabadságjogok védelmére irányuló harccal, HALED BAGDAS a Szíriai KP KB-ának főtitkára a harc kommunista vezetésének szükségességével, JACQUES

DUCLOS, a Francia KP PB-ának tagja a francia népfront tanulságaival, RODOLFO GHIOLDI, az Argentin KP VB-ának tagja az antiimperialista népfront latinamerikai problémáival, NEMES DEZSÓ, az MSZMP KB PB-ának tagja a népfronttól a népi demokráciáig vezető út kérdéseivel, GASTONE GENSINI, az Olasz KP KB-a mellett működő pártiskola igazgatója a kongresszus példamutató, sémamentes alkotó szellemével, FRANZ DAHLEM, a Német Szocialista Egységpárt KB-ának tagja a kommunista pártnak a többi munkáspártokkal és szervezetekkel való együttműködéséért folytatott harc fontosságának kérdésével foglalkozott. WITOLD JAROSIŃSKI, a Lengyel Egyesült Munkáspárt KB-ának titkára a háború elleni tömegharc útjairól, DOLORES IBARRURI, a Spanyol KP elnöke a spanyolországi tapasztalatokról, ENCSO SZTAJKOV, a Bolgár KP Politikai Irodájának tagja a VII. kongresszusnak a bolgár pártra gyakorolt hatásáról és Dimitrov szerepéről, VLADIMIR KOUCKÝ, a Csehszlovák KP KB-ának titkára a demokráciáért és a szocializmusért vívott harc szerves kapcsolatáról s végül CLAUDE LIGHTFOOD az USA KP-ja részéről a háború elleni küzdelemről beszélt. — O. M.

COMMUNICATIONES EX BIBLIOTHECA HISTORIAE MEDICAE HUNGARICA. 36. sz. (1965): HATOS GÉZA *Teleki László halálának körülményei* c. cikke a Teleki halála alkalmával felvett orvosi látlelet, szemlejegyzőkönyv és kihallgatási jegyzőkönyvek, valamint a haláletet körüli emigrációs levelezés tanulmányozása alapján feltételezi, hogy Telekit esetleg meggyilkolták; nem lehetetlen egy (az emigráció részéről?) politikai bosszúból elkövetett, vagy talán a körülményeket figyelembe véve jól időzített politikai gyilkosság sem. — ZBORAI BERTALAN a magyar oltóanyagtermelés történetét ismerteti. Magyarországon Eperjesen 1711-ben alkalmazták először a himlőoltást, szélesebben azonban a XIX. század elején terjedt el immár hatósági támogatással és jó eredménnyel. Az oltóanyagot termelő intézmények részben kórházak voltak, részint, egészen a 20-as évekig, magánvállalkozások, magánlaboratóriumok. Az új szérumok, oltóanyagok készítése a 20-as évektől kezdve került állami irányítás alá. — VITA ZSIGMOND reformkori orvosi és fürdő-hirdetéseket ismerteti: nemcsak orvostörténetileg, hanem általában a polgári életformák terjedése szempontjából is érdekes adatokkal. Ugyanakkor a csodás gyógyulást ígérő szemfényvesztő hirdetések előfordulása a tömegek természettudományos műveletlenségét is sejteti.

37. sz. (1965): KÓTAY PÁL Pápai Páriz Ferenc 1672. évi drezdai útját ismerteti, rekonstruálni igyekezve Páriz naplófeljegyzései alapján az őt ott ért benyomásokot, kulturális és művészeti hatásokat. — ORMOS PÁL Imre Józsefnek, a későbbi jeles kolozsvári szemészprofesszornak 1879—1909 közötti hódmezővásárhelyi tevékenységét ismerteti: harcát a városi szemkórházért, majd ennek komoly eredményei alapján a város további egészségügyi létesítményeiért. A tanulmány igen érdekes adatokat közöl a múlt század végi alföldi egészségügyi kultúráról, benne egy áldozatkész és művelt vidéki orvos harcának és módszereinek érdekes rajzával. — VÖRÖS LÁSZLÓ *Adatok a Horthy-korszak egyetemi orvoskarainak társadalomszemléletéről és társadalmi meghatározottságáról* címen először a Tanácsköztársaság bukása után azonnal meginduló kommunista-ellenes hajszát ismerteti, majd a karok állásfoglalását a diákság körében a 30-as évektől kezdve fellendülő kommunista mozgalmakkal szemben. Jellegzetes az orvoskarok álláspontja a zsidóellenes intézkedésekben, valamint a nők orvostudományi felvételével kapcsolatban: a legnegatívabb álláspontot a budapesti kar foglalja el; a vidéki: főleg a pécsi és szegedi egyetemek orvoskarai (melyekkel szemben a pesti orvoskar főleg kezdetben erős idegenkedést és sokszor méltánytalan megkülönböztetést is tanúsított) sokkal liberálisabbak. De merev állásfoglalásában a pesti orvoskar még a kormánnyal is szembekerül, ahol Klebelsberg — külpolitikai megfontolásokból is — bizonyos enyhébb felfogást képvisel és kényszerít rá végül a budapesti karra is. A tanulmány ismerteti a karok leplezetlen osztálypolitikáját a hallgatók felvételében és az arisztokratikus művelődési eszmény fenntartásában, majd ilyen magatartásuk okait elemzi. — V. K.

GEODÉZIA ÉS KARTOGRAFIA. 17. évf. (1965) 1. sz.: CSÖRE PÁL a karlsruhei Badische Landesbibliothekben őrzött magyar vonatkozású történeti térképanyag rövid megtekintése alapján frott kis cikkében rámutat arra, hogy abban olyan térképeljzésekben is található magyar ábrázolás, melyek Glasernek a gyűjteményt ismertető, 1933-ban kiadott katalógusában még nem szerepeltek.

6. sz.: AMBRUS-FALLENBÜCHL ZOLTÁN Hevenesi Gábornak, a forrásgyűjtő tevékenységéről ismert jezsuita történésznek térképszerkesztői munkásságát ismerteti: 1689-ben készült el Parvus Atlas Hungariae-ja 2600 helységnevet tartalmazó mutatójával; a már elkészült szelvényeket Hevenesi az ország különböző részein mű-

ködő rendtársaival kritizáltatta. Később megpróbálkozik egy megyénkénti atlással is: ennek csak kéziratos lapjai maradtak meg, helynévgyűjtését pedig adóösszeírások alapján végezte. Hevenesi térképeinek alapjául mindkét esetben idegen felvételek szolgáltak, de az ezek kiegészítése során alkalmazott módszereinek úttörő jelentőségét ez nem csökkenti.

18. évf. (1966): 1. sz.: REGŐCZI EMIL *Kútjók sorsa* c. cikke az 1860. évi ma is érvényes felsőrendű háromszögelési hálózatunk alapjául szolgáló elsőrendű hálózat alapanyagának és az annak történetét összefoglaló, egykorú, páratlan forrásértékű leírásnak második világháborús pusztulását ismerteti. — V. K.

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK. 69. évf. (1965) 3. sz.: VARGA IMRE *Magyar nyelvű iskolaelőadások a XVII. században* c. tanulmánya kiegészítésként készült a Dömötör Tekla által szerkesztett Régi Magyar Drámai Emlékek második kötetéhez, amely a XVII. századi magyar nyelvű drámairodalom emlékeit tartalmazza. Szerző vitatkozik ennek bevezetőjével, amely szerinte túlhangsúlyozza, hogy a XVII. századi magyar iskoladráma, mind a jezsuita, mind a protestáns elsősorban latin nyelvű volt és magyar nyelvű emlékei alig maradtak fenn. A szerző kiegészítésként utal a kolozsvári és a nagyzebeni unitárius kollégiumok színjátszására, amelyben az iskoladramákat általában nemcsak latin, hanem magyar nyelven is előadták. A latin előadások didaktikai célt szolgáltak, míg a magyar nyelvű előadások iskolán kívüli közönségnek, a város polgárságának szóltak, érdekes tükröként a korabeli erdélyi polgárság életének. — REMETE LÁSZLÓ *Dienes László és a Korunk* című a kolozsvári Korunk c. baloldali folyóirat alapítójára, a magyar kommunista mozgalom jelentős alakjára emlékezik. Tagja volt a Galilei Körnek; Szabó Ervin közvetlen elvbaráti és munkatársi köréhez tartozott; a KMP első tagjai között volt; az 1919. január 20-i letartóztatások után megalakult második központi vezetőség tagja; a Tanácsköztársaság idején a főváros népbiztosa. 1919 után emigrált és Romániában telepedett le. A huszas évek elején megszakadt kapcsolata a kommunista mozgalommal, s ezidőtájt zavaros polgári eszmék is erősen hatottak szemléletére. Élete ezen időszakának végén alapította 1926-ban a Korunk-at. A tanulmány célja azoknak a véleményeknek a cáfolata, amelyek Dienesnek a Korunkban kifejtett munkáját és a folyóirat első éveit folytatott tevékenységét nem tekintik haladónak, hanem a lap baloldali fordulatának azt az

időpontot tekintik, amikor a szerkesztést Gaál Gábor vette át. A tanulmány kimutatja, hogy a folyóirat bizonyos elvi hibái és fogyatékoságai ellenére is kezdettől fogva baloldali, útitárs-folyóirat volt. — TAMÁS ATTILA *A magyar verses regény és a műfaj néhány sajátossága* címen kiemeli, hogy a verses regény a XIX. század második fele magyar irodalmának egyik leg-sajátosabb műfaja. A tanulmány végigvezeti fejlődését a műfaj első jelentős alkotásától, Arany Bolond Istókjától a század végén bekövetkezett elhalásáig. A szerző véleménye szerint a verses regény jellegzetes tükröződése volt a kapitalizálódás időszakának. Olyan állapotot fejezett ki, amelyben már érlelődtek, de még nem fejlődtek ki teljes egészében a realista regény létrejöttének előfeltételei. Érvényre juttatta azt a törekvést, hogy a kialakult kapitalizmus mindennapjait ábrázolják, ugyanakkor azonban ezeknek a mindennapoknak prózai szürkeségét költőiesítsék, romantizálják. A műfaj legértékesebb és legtipikusabb alkotásában Arany László Délibábok hőse c. művében ez a költőiesítés az elbukott forradalom hanyatló, már csak illuzióként élő, de mégis haladó eszményeinek tiszteletét fejezte ki. Ezzel szembeállítja a szerző, mint a műfaj másik jellegzetes alkotását Gyulai Pál Romhányi-ját, amely viszont már igenli a forradalom illuzióként szétfoszló eszményeivel szemben az új állapothoz alkalmazkodó „realista” magatartást és az ezt megvalósító, valójában kietlenül prózai nyárspolgári világot akarja a verses regény formáját felhasználva költőiesíteni. Az apologetikus tendencia természetesen a mű művészi értékére is hat. Ezt a tendenciát még több kisebb jelentőségű korabeli verses regényben is megmutatja a tanulmány. Befejező része a műfaj felbomlását ábrázolja, a polgári novella eleminek gyarapodását a műfaj utolsó alkotásaiban. — HAVAS LÁSZLÓ *A. Cortesius panegyricusa Mátyás és a pápaság diplomáciai érintkezésének tükrében* című cikke rámutat arra, hogy Alexander Cortesius olasz humanista Mátyás ausztriai győzelmét megéneklő panegyricusa több figyelemre méltó politikatörténeti adalékot tartalmaz. Így azonosítja a vers Nova Urbs-át Bécsújhellyel: a vers ui. Bécsen kívül még egy ausztriai város elfoglalásával is foglalkozik. Emellett felderíti, hogy a jelentős vatikáni tisztséget betöltő Cortesius miért írt dicsőítő verset Mátyáshoz, amikor ebben az időszakban Mátyás igen rossz viszonyban volt a pápával. Kimutatja, hogy 1486-ban egy fellázadt condottiere elfoglalta az Egyházi Állam számára létfontosságú Ancona várost. Mátyás, azonnal kihasználva a pápa szorult helyzetéből

adódó politikai lehetőségeket, felvette a kapcsolatot az anconaiakkal, hogy nyomást gyakoroljon a Vatikánra. A pápa valóban kénytelen volt meghátrálni és több jelentős engedményt tett a magyar egyház ügye ben Mátyásnak. A közeledés egészen rövid életű volt; a vers a tanulmány szerint ennek a rövidéletű diplomáciai közeledésnek terméke volt. — KOVÁCS JÓZSEF *Ábel Ádám amerikai évei* címen a század elején élt amerikai magyar munkásköltő életének rövid vázlatát adja. Ábel Ádám az amerikai magyarság munkásmozgalmának lapjában, az Amerikai Népszavában fejtett ki irodalmi munkásságot. — A szám ismerteti BARTA JÁNOS Madách történelemszemléletéről szóló tanulmányának (1965:1. sz.) megvitatását az Irodalomtörténeti Társaságban. A résztvevők közül VÁRKONYI ÁGNES az 1850-es évek magyarországi történelemszemléletét, a korszak történetfilozófiai felfogását ismerteti, mint a dráma eszmei hátterét. Kiemeli, hogy ebben az időben hódít tért a pozitivisták színezetű, a művelődéstörténetet középpontba állító, a természettudományok kutatási módszerei iránt nagy érdeklődést tanúsító történetfelfogás. Ez ebben az időben még a 48-as forradalom demokratikus eszméinek befolyása alatt áll, és egyértelműen haladó szerepet játszik. Később, az 1860-as években következnek be reakciós irányú fordulat a magyarországi történetfilozófiai közszellemben. — HORVÁTH KÁROLY megállapítja, hogy Madách korában két történetfilozófiai felfogás állt szemben egymással: a hegeli indítású eszme-hit és a pozitivisták szellemű biológiai és környezeti determinizmus. Barta előadásával szemben hangoztatja azon véleményét, hogy Madách szemléletében az előbbi dominált. Madách számára a kardinális eszmék a szabadság és a nemzeti eszme voltak. Ez utóbbinak a Tragédiában közvetlenül nincsen szerepe, viszont központi gondolata Madách egyéb munkáinak és megnyilvánulásainak, és közvetlen indítéka magának a Tragédia megírásának. — BARANYI IMRE egyetért az előadás vezérgondolatával, azzal a törekvéssel, hogy Madách művének történetfilozófiai szemléletét a korabeli hazai közgondolkodásból magyarázza. Kiemeli azonban, hogy Madách a magyar liberalizmus eszmei körében élt. Az 1849 után bekövetkező ideológiai bomlás ebben a táborban hatott legerősebben. Madách legkövetkezetesebben járva végig a liberalizmus ideológiáját, mélyen megszenvedte a kor történetbölcsélete által értelmezett ellentéteket. Madách alapélménye a liberalizmus hegeli ihletésű romantikus eszmei hitének devalválódása: így szkeptikussá vált az eszmei hittel szem-

ben, de az még hat rá annyira, hogy fokozott szkepszissel fogadja az új, romantikán túli természettudományos-pozitivisták színezetű történetfilozófiai koncepciókat. Az eszmei hit devalválódásának átérzéséből származó fájdalom, a hegeli eszmei hit determinizmusának módján felfogott történelmi fejlődésben való hit megingása után is keres valamely morális tartalmú, bizakodó megoldást. Ezt a determinista felfogással szemben egy bizonyos, a szabadakarat alapján álló szemlélet elfogadásával éri el. A zárt történelmi fejlődés koncepciójával szemben felfedezi a nyitott történelmi távlatot. — NAGY MIKLÓS utal arra, hogy a Tragédiában kevés szerep jut a Madách más műveiben megnyilvánuló nemzeti érzésnek. Ez a hiány katarzisz: egyrészt hozzásegítette a költőt, hogy szemlélete az egyetemes emberi felé forduljon, másrészt azonban elmélyítette pesszimizmusát, megfosztotta egy „fogódzótól”. Összeveti a Tragédia nemzetszemléletét Arany művének, a Buda halálának nemzetfelfogásával, mely szerint a nemzet sorsára nehezedő fátum a nemzeti hibákból táplálkozik. Aranyt ez a romantikus nemzeti szemlélet — párosulva egyfajta, a népköltésben, a parasztsághoz fűződő vonzalomban gyökerező humanizmussal — megóvta attól a szintén romantikus tömegellenességtől és a tömeg alantagságával szembe állított nagyember kultuszától, amely Madách művének vezérgondolata. Kifejti, hogy Madách az 1861–62-es alkotmányos harcok idején lényegesen magasabbra értékelte az eszmei mozgósító erejét, mint a Tragédia megírásakor. Az eredmény azt mutatja, hogy a kétely lelkiállapota összehasonlíthatatlanul magasabb szintű művészi teljesítményt hívott életre, mint a zavartalan nemzeti optimizmusé. — ESZE TAMÁS *Ujváry Tamás versei. Katolikus hang a Rákóczi-szabadságharc költészetében* c. tanulmánya (I. rész az előző számban) kéziratos verses kötetet ismertet, melyet Ujváry 1705 elején Rákóczinak ajánlott. Egy Carmen memoriale c. latin bevezető vers után a kézirat a szomolányi diadalt és Szatmár sikeres kuruc ostromát elmondó két verset tartalmaz. Thaly csak az utóbbi kettőt adta ki, de értelemszerűen hibákkal. A tanulmány újból közli a teljes szöveget, rámutatva, hogy a kézirat (s főleg a Carmen memoriale) bensőséges Mária-kultusza révén egyik legreprezentatívabb dokumentuma a Rákóczi-felkelés katolikus költészetének. A vers irodalmi-szemleli hátterét felvázolva, a tanulmány behatóan elemzi a felkelésnek ezt az eddig elhanyagolt ideológiatörténeti vonatkozását. Elsősorban a jezsuita eredetű Mária-kultusznak a kuruc oldalra való átláthatására, egy

sáját, kuruc Mária-kultusz megteremtésére irányuló, főleg irodalmi, kísérleteket vizsgálja. — M. PÁSZTOR JÓZSEF *Irodalmi svjtóper 1931-ben* címen a Párttörténeti Intézet archivumában található törvényszéki iratok alapján ismerteti a Szabad Írás című legális kommunista folyóirat ellen 1934—1936-ba lefolytatott sajtópert. A per vádlottai Müller Lajos kommunista nyomdász, a lap szerkesztője, E. Kovács Kálmán és Darvas József voltak. A vád tárgyát szocialista szellemű és a Szovjetuniót elismerő hangon tárgyaló cikkek képezték. A cikk közli a per néhány iratát. — Sz. M.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE XII. évf. (1965) 10. sz. JÁNOSSY FERENC *A háborúk utáni helyreállítási periódusok jellegzetességei és a japán „gazdasági csoda” rége* címen azt mutatja ki, hogy a német, olasz és Japán ún. gazdaság csoda, a gazdaság fejlődés szokatlanul meredek fellendülési szakasza nem egyéb, mint elnyújtott helyreállítási periódus. Ez szükségszerűen és hirtelen megszűnik, mielőtt az ország elérje az ugyanerre az időre normális viszonyok között általa elérni lehetséges szintet. Megállapítja, hogy Japánban ez az átmeneti szakasz lezárult, s ráadásul a japán ipar egyszeresmind arra a pontra ért el, ahol az eddigi extenzív fejlődést az intenzív fejlődés kell, hogy felváltja, ami (kb. a soron levő évtizedben) fejlődésének fokozott lelassulását fogja eredményezni. — O. M.

MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE. IX. évf. (1965) 6. sz.: ÁGH ATILA *A marxista társadalmi ontológia kialakulása és néhány kérdése* c. tanulmányában a tervgazdaság és a termelés társadalmi irányításának szükségletéből kiindulva, az általános termelőtevékenység alapfogalmainak mélyebb értelmezését tűzi ki feladatául Marx műve alapján. A termelőerők marxista fogalmát az eltárgyiasulás folyamatából eredezteti, és objektív, valamint szubjektív vonatkozásait egységében vizsgálja. A fogalom így magába foglalja a társadalmi viszonyok fogalmát is, mégpedig két különböző értelemben: először mint társadalmi termelési viszonyokat általánosságban, másodszer mint társadalmi anyagi viszonyokat. Első értelmezésben a termelési viszonyok fogalma a társadalmi, a másodikban a gazdasági viszonyokkal lesz szinonim. A munkamegosztás a termelési viszonyok belső, a tulajdon azok külső, formális oldalát képezi. A termelési mód fogalma a termelőerők mozgásának technikai-társadalmi feltételeit és általános ismérveit foglalja magában. A tanulmány végezetül fenti fogalmak dogmatikus sztálini torzulásait tárgyalja, s eredeti marxista értelmük helyreállítását

követeli. — HELLER ÁGNES *Létezett-e egységes reneszánsz embereszmény?* c. tanulmányában a közkeletű reneszánsz értelmezéssel vitázva, Athén és Firenze összevetésének példáján keresztül hangsúlyozza a reneszánsz-kori gazdasági és társadalmi viszonyok alapvetően új voltát. Ezen a bázison bontakozik ki a reneszánsz új emberfogalma, a dinamikus ember, amely alapjában egységes. Ezzel szemben a reneszánsz konkrét embereszményei rendkívüli gazdagságot és változatosságot mutatnak ugyan, de mindezek a dinamikus emberfogalom talaján sarjadtak. Az emberfogalom és embereszmény korábbi egységét magasabb fokon a marxizmus állítja helyre. Ugyancsak a marxizmussal születik meg a kifejezett társadalom-fogalom, amit az egész megelőző fejlődés — a reneszánszot is beleértve — nem ismer. — M. JOVCSUK *A leninizmus és a filozófiatörténet mint tudomány* címen néhány metodológiai problémát elemez a nemrégiben megjelent hatkötetes szovjet filozófiatörténet alapján. A marxista filozófiatörténet főirányát a haladó filozófiai örökség, a filozófiai gondolat fejlődésének fő törvényszerűségeit a materializmus és az idealizmus, a dialektika és a metafizika harca jelenti, amelyet azonban a leninizmus minden dogmatizmustól menten értelmez. Az új filozófiatörténeti szintézis feltárta a materializmus és a dialektika egész történeti fejlődését (a Marx előtti materializmus két formájához hozzácsatolva harmadiknak az orosz forradalmi demokraták materializmusát) és tetőződését a marxizmusban. A filozófiatörténet lenini koncepciójának alapja a társadalmi, ezen belül a filozófiai eszmék objektív anyagi meghatározottsága. A leninizmus szembezáll a nacionalista és kozmopolita koncepciók minden formájával, lett légyen az akár az Európa-centrizmus, akár a kínai filozófusoktól az utóbbi időben képviselt aziocentrizmus, és a filozófiai gondolat fejlődésének internacionalista elvét vallja. A leninizmus harcostársainak tekinti a kultúra nagy vívmányaiért harcoló idealista filozófusokat is, de ugyanakkor bírálja is őket. — B. B.

MAGYAR NYELV. LXI. évf. (1965) 2. sz.: MOÓR ELEMÉR *A paszkoncától a ruháig* c. tanulmányában a kender- és lenfeldolgozás technikájának és szakszókincsének (paszkonca, mocsoya, tiló, gereben, kőc, guzsaly, pereszlen, motolla, pászma, szátyva, ruha) egységes, X. századi szlovák eredetét bizonyítja. Mindezt a magyar-szlovák vegyesházasságok révén ismerte meg a magyarság, amely a közhittel ellentétben nem fél-nomádként, hanem valódi nomádként érkezett a Kárpát-medencébe.

A földművelésre való áttérése különböző szakaszokban a XI. század közepe táján fejeződhetett be. — ERDŐS KÁROLY *Kárcli vagy Kárcli Gáspár?* c. cikkében a bibliafordító sajátkezű aláírása alapján a Károlí alak mellett foglal állást. — MIKESY SÁNDOR *Fáró* c. közleményében a Fáró család- és helyneveket, valamint a fáró kártyajátékokat a cigányokra, az „egyiptomi” név után ruházott fáraó köznévből vezeti le. A Fáró vezetéknevek azonban aligha cigány etnikumot takarnak, mint-hogy viselőik eredetileg adófizető jobbágyokként lépnek föl az 1522-i adójegyzékben a Cigány nevű jobbágyokhoz hasonlóan.

4. sz.: KÁZMÉR MIKLÓS *Helynévazonosítások egy új forrás adataival* c. közleményében a zalai határnévanyagot tartalmazó Zala megye földrajzi nevei c. kiadvány segítségével nyolc, jórészt csak Csánkiban, ill. XVI. századi levéltári forrásokban előforduló -falva > -fa típusú helységnevet lokalizál. — KÓSA LÁSZLÓ *Adatok a -fa, -fala, -falva utótagú helynevek történetéhez* c. cikkében megállapítja, hogy a csallóközi, nyugat-dunántúli, a baranyai -fa utótagú helynevek esetében a -falva > -fa változást a történeti adatok meggyőzően bizonyítják, viszont a magyar nyelvterület más részein szórványosan előforduló -fa utótag alakoknak általában más a magyarázatuk. A néhány kivétel kutatásának fontosságára külön felhívja a figyelmet. — MIKESY SÁNDOR *Egy hajdani foglalkozás tulajdonnévi emléke* c. cikkében a Sölét család-, a Sölétormos hely- és a salétrom köznevet egyaránt a salétromfőzéssel hozza kapcsolatba, a Főző vezetékneveket pedig a Salétromfőző megrövidülésének tartja. — SZABÓ T. ATTILA két 1594. évi szilágysomlyói összeírás szótörténeti adalékait közli (I.—II. rész az 1., 2. számban). — B. B.

MAGYAR NYELVÖR. LXXXIX. évf. (1965) 4. sz.: KOMLÓS ALADÁR *A polgár szó jelentéstörténetéhez* c. szómagyarázatában kifejti, hogy a polgár szó a feudalizmus idején a nemesség alatt álló rangtalan személyt jelentette. 1848 után emelkedik a szó ázsiója, már valamiféle, bár nem túlságosan magas rangot jelent. A századvégi paraszt szemében már társadalmi felértékelés a polgár titulus. A polgárság differenciálódásával a szó értelme is megoszlik. A büszke „polgár” szó a proletár fölött álló városi lakost, a „pógár” jómódú, a „bugris” pedig műveletlen parasztot és városi kispolgárt kezd jelenteni. — MOLNÁR JÓZSEF *Orsós hintó* — orsós folyosó c. szómagyarázatában gazdag irodalmi, történelmi és művészettörténeti anyagon az

orsós hintó, ill. folyosó értelmét és alakját tisztázza. Az orsós hintó fedeles, ill. ekhós jármű volt, amelynek fedelét — Dománovszky Sándor magyarázatától eltérően — egy orsónak nevezett rúd tartotta. Az orsós folyosó eredetileg orsó alakúra faragott oszlopos, esetleg bábkorlátos folyosó. — B. B.

MAGYAR TUDOMÁNY. X. évf. (1965) 7—8. sz.: CASTIGLIONE LÁSZLÓ *Abdallah Nirqi 1964* címen az MTA núbiai ásatásainak eredményeit ismerteti: ezek során egyrészt egy, a IV—VI. századból származó, a barbárság szintjén álló társadalomra jellemző, másrészt egy, a VI—XIV. századi, tehát az eddig elhanyagolt núbiai keresztény korszakból származó települést tártak fel, utóbbiban egy, a bizánci központjaitól az arab hódítás folytán elszakított, sajátos színezetet felvevő, a középkor során azután ki is haló keresztény kultúra építészeti és használati emlékeivel.

9. sz.: ZOLTÁN IMRE *Semmelweis halálának 100 éves évfordulóján* című tanulmánya a személye körüli vitás kérdéseket tisztázza, egyrészt bizonyítja Semmelweis magyarságát, másrészt hangsúlyozza, hogy bár külföldön kétségtelenül előzőleg is többen felismerték a kórtermek tisztántartásának jelentőségét a gyermekágyi láz leküzdésében, azt, hogy itt sebfertőzésről van szó (tehát a betegség jellegének felismerését illetően) Semmelweis elsősége kétségtelen. Halálának oka sepszis volt; egyénisége mániakusnak tartott vonásai személyiségének — felfedezése jelentőségétől csak erősített — expanzív vonásaiból erednek. — MÉRETI GYULA *A Habsburg-Monarchia fenntartására irányuló tervek 1848-ban* c. tanulmánya hangsúlyozva a Monarchia iránti jelenkori érdeklődés megnövekedésében a mai politikai törekvéseik számára tanulságokat kereső tendenciák jelentőségét, rámutat arra, hogy ennek kapcsán gyakran föderációs tervek minősítenek autonomista, vagy csupán decentralizációs elgondolásokat is. Ezután áttekinti a Monarchia föderalizására 48-ban született terveket. Az osztrák demokratikus kispolgárság terve, bár köztársasággá akarta alakítani a birodalmat, a német, osztrák és magyar államterületek integrálását elismerve, e területek nemzetiségeinek további elnyomását is elismerte. Az osztrák liberális burzsoázia rövid életű föderációs terveinek, a cseh liberálisoknak az 1848 májusi prágai szláv kongresszuson hirdetett ausztrószláv koncepciói, az ezzel rokon Ostrozinski-féle horvát terv kifejezésre juttatta az illető népek burzsoáziáinak hajlandóságát a Habsburg-abszolútizmussal való megalkuvásra azért, hogy meg-

tartsák, autonómia elnyerése mellett, részvételüket az összbirodalmi piac kiaknázásában. I. Maiorescu, a román forradalmi kormány elnöke 1848 őszén a frankfurti gyűléshez benyújtott tervezete az orosz cárizmustól való védelem végett felveti a román fejedelemségek csatlakozását a Habsburg-birodalomhoz, a föderáció keretében lehetségesnek látva a román és a magyar nép együttműködését is, ha Magyarország biztosítja az erdélyi románság és szászág nemzetiségi jogait. Bár a szerző ebben a megnyilatkozásban egy meg nem valósult lehetőség igazolását látja demokratikus magyar nemzetiségi politika esetén a román és magyar forradalmi mozgalom közötti együttműködésre, a Maiorescu-tervezetet végső soron még sem értékeli haladónak, mert, hasonlóan az ausztrorszláv törekvésekhez, a Habsburg-jogar alatt kívánta föderatív törekvéseit megvalósítani.

10. sz.: BESSENYEI GYÖRGY *A Népszava vitája Ady Endréről és a modern magyar irodalomról* címen az 1909-ben a Népszava hasábjain Ady költészetéről lezajlott vitát ismerteti. A Népszava írói ui. lényegében a konzervatív kritika vádjait ismételték: érthetetlennek, dekadensnek bélyegezték Ady költészetét. Az ellenvéleményt csupán Bresztovszky Ernő képviselte, aki látva Ady költészetének modernségét — polgári liberális érveléssel ugyan —, de óvta elvtársait, hogy bármilyen területen elmaradjanak a leghaladottabbtól. Emellett néhány munkás-olvasó levele hangoztatja, hogy munkás létükre igenis érték és szeretik Ady verseit. A magyarországi szociáldemokrata mozgalomnak a vitában megnyilvánuló irodalmi szemléletét a tanulmány Csizmadia Sándor példáján mutatja be: az ő költészete jellegzetes terméke volt kora konzervatív verselésének. A szocialista mondanivaló külsődleges, szervesen elem volt verseiben, amelyeket néhány sor megváltoztatásával a Kisfaludy-Társaságban is felolvashattak volna. A tanulmány utal arra a figyelemre méltó tényre, hogy ugyanazok a konzervatív kritikusok, akik élesen támadták Adyt, dicsérső kritikákat írtak Csizmadia verseiről, s szocialista politikai szemléletét sem kifogásolták.

11. sz.: WELLMANN IMRE *Bél Mátyás és a magyar tudós társaság terve 1735-ben* c. tanulmánya, kapcsolódva Donáth Reginnának a Magyar Tudomány 1965: 5. számában közölt tanulmányához, kifejti, hogy az ott ismertetté tervezet szerzője Germeten, a tudós társaság gondolatát a vele szoros kapcsolatban álló Bél Mátyástól vette át, aki a társaság megszervezésére tett kísérletben is jelentős szerepet játszott.

12. sz.: HORVÁTH PÁL *A szocializmus viszonyai közt újjáéledő egyetemes állam- és jogtörténettudomány* címen megállapítja, hogy a burzsoá jogtörténetírásban általában ismeretlen az egyetemes állam- és jogtörténet: ehelyett az összehasonlító jogtörténetet művelik; az összehasonlító módszer persze a marxista egyetemes jogtörténetírásban is döntő fontosságú. Az egyetemes jogtörténetírást mint önálló tudományágat azonban a jogtudományon, illetve a történeti tudományokon belül a marxista tudomány teremtette meg. Módszertana a történeti tudományok módszertana. Törekvése nem irányul minden nemzeti jogtörténet teljességében való feltárására, hanem az egyes jogágak, jogrendszerek, jogintézmények történetét a kialakulásuk és történetileg kialakult szerepük szempontjából klasszikus országok történetének keretei között mutatja be. A tanulmány ezek után áttekinti az egyetemes jogtörténet életrehívására tett kísérleteket a magyar jogtörténetben: kiemeli ebben Wenzel Gusztáv és Hajnik Imre úttörő szerepét. — *Sz. M.*

MTA NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI XXII. köt. (1965) 1—4. sz.: TOLNAI GÁBOR *Barokk problémák* c., egy nagyobb elméleti alapvetés részét képező tanulmánya felvázolja a külföldi és hazai barokk kutatás történetét, és kísérletet tesz a barokk létrejöttére társadalmi ideológiai törvényszerűségeinek megállapítására. Arra a következtetésre jut, hogy „... létrejötté azonos indítékokra megy vissza azokban az országokban, ahol az átmeneti polgári fejlődés után a feudalizmus restaurálódik, és azokban, amelyekben a polgári társadalom továbbra is fenn tartja magát, győzedelmeskedik, ... a barokk genezise az előző országokéval azonos ott is, ahol a reneszánsz nem polgári, hanem nemesi bázisra épült”, mint Magyarországon is. Részletesen vizsgálja a reneszánsz válságát kifejező s a barokkot előlegező új forma és stílus, a manierizmus nemzetközi és hazai jelentkezését, Nagyszombatot, Késmárkot és a független erdélyi fejedelemséget jelölőlvén meg magyarországi centrumaiként. — VARGA JÓZSEF *Ady képzőművészeti érdeklődése* címen Ady alkalmi, ösztönzerű, de így is lényeges összefüggéseket feltáró képzőművészeti érdeklődését, ennek forrásait, költői lecsapódásait ismerteti. A századelő francia és magyar képzőművészeivel a művészet szubjektívizálódása, modernsége, közéleti ihletettsége, társadalmi elkötelezettsége köti össze Adyt. Ő maga különösen Gauguinért, Rodinért és Rippl Rónaiért rajongott, de

a tanulmányíró Csontváryt tartja az Adyval leginkább rokon alkotónak. Ady képzőművészeti fogakonyaságát bizonyítja a pazar színhatásokat mutató, festői látásmódot eláruló lírája is. — B. B.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI. XIV. köt. (1965) 3. sz.: *Az abszolutizmus gazdasági és társadalmi alapjai Európában* címen közli a Történettudományi Bizottság 1964. nov. 9-i vitáját MOLNÁR ERIKnek a bécsi 12. Nemzetközi Történeztkongresszusra készített azonos című referátuma felett. Molnár Erik referátuma a XVI—XVIII. századra vonatkozóan az abszolutizmus olyan meghatározásából indul ki, mely szerint „a politikai hatalomnak olyan rendszeréről van szó, amelynél az államhatalmat az egész ország területén lényegileg és ténylegesen az uralkodó gyakorolja, a tőle függő katonai és hivatalnoki szervezet útján”. Ez a politikai rendszer Európában minden formájában „a nemesi vagy földbirtokosi osztály érdekét szolgálta és így ennek politikai uralmát fejezte ki a társadalom többi osztályával, elsősorban a legszámosabb parasztsággal szemben”. Ennek folytán az abszolút állam objektív lényegének azt a funkcióját kell tekinteni, amellyel az alapvető társadalmi viszonyt, az adott kizsákmányolási rendszert fenntartotta és minden támadással szemben megvédelmezte, — tehát mellyel a parasztságot elnyomta és kizsákmányolását biztosította. Azt most már a klasszikusnak tekinthető francia fejlődésen vizsgálva, hogy az abszolút állam e funkciójából a társadalom mely osztályának származott elsősorban haszna, melyik volt tehát a francia állam uralkodó osztálya, — a referátum az 1661—1683 közötti francia költségvetések elemzésével megállapítja, hogy az állami kiadások nagyobb része minden valószínűség szerint a burzsoázia jövedelmévé alakult át ugyan, — az államháztartás ilyen alakulásával azonban lényegében a burzsoáziát a nemesség érdekei alá rendelték: a költségvetés összes folyó kiadásai ui. közvetlenül a nemesség érdekeit szolgálták. Az abszolút állam tehát végül is a nemesség osztályérdekét szolgálta nemcsak a parasztsággal, hanem másodlagosan a burzsoáziával szemben is. Az abszolutizmus azonban mint viszonylag önálló erő, politikájában ellentmondásos: s ha mondható is, hogy a nemességet és a burzsoáziát kijátszotta egymással szemben, látnunk kell, hogy a két osztály az államhatalmi rendszeren belül nem volt egyenlőségi helyzetben: az állam végül is a nemesi

osztály érdekét szolgálta, még ha igazgatását burzsoa elemekre bízta, és a nemességet a politikai hatalomban való közvetlen részesedéstől megfosztotta is. Ami a francia abszolutizmus genezisét illeti, szerző hangsúlyozza, hogy azt nem előzte meg az egységes francia belső piac kialakulása: azt magát is az abszolutizmus mint a gazdaságtól viszonylag független politikai folyamat kialakulása teremtette meg. De nem is a parasztság növekvő ellenállásától megrémítet nemességnek az államhatalom megerősítését és összpontosítását igénylő törekvései teremtették meg az abszolutizmust: azt a feudális anarchia leküzdésében érdekelt mind a három osztály: a nemesség, a városi polgárság és a parasztság hozta létre, anélkül, hogy az — s főleg következményei — egyik osztály akarátának is megfelelt volna. — A referátum vitájában ELEKES LAJOS az abszolút állam jellege és funkciója közötti, a jelenleginél egyértelműbb különbségtételt igényelt: egyrészt határozottabb állásfoglalást az abszolutizmus egyensúlypolitikájában már mintegy valamely kompromisszumot, kettős hatalmat feltételező nézetekkel szemben, másrészt az abszolutizmus útja bizonyos haladó vonásainak megemlítését. Ugyanakkor felvetette a kérdést, hogy a belső piac bizonyos elemeinek meglétéről és folyamatos fejlődéséről nem beszélhetünk-e már az abszolutizmus kialakulásával párhuzamosan is. Megfontolandónak tartotta az utalást a paraszti osztályharc nem csupán a nagy felkelésekben mutatkozó és nem egyedül azokon mérhető intenzitásának jelentőségére. — PACH ZSIGMOND PÁL hangsúlyozza, hogy a gazdasági változások bizonyos, országoként persze különböző foka nélkül nem kerülhet sor a centralizáció megindulására, majd az abszolutizmus kifejlődésére, — e vonatkozásba ezért e kölcsönhatások érzékeltetése lenne szükséges; s rámutatott annak szükségességére is, hogy az abszolutizmus a feudális államnak milyen történelmi feltételek között, milyen szakaszban jelentkező formája (aminek meghatározásában az árutermelés foka nyilván nem mellőzhető). — Végül utalt arra, hogy az alapban jelentkező ilyen változások az osztályharc jellegben és körülményeiben bekövetkező változások által új feltételeket jelentenek a politikai felépítmény fejlődésében is. — HORVÁTH MIKLÓS ugyancsak azt hangsúlyozta — a fegyvertechnika fejlődésére vonatkozó adatok alapján —, hogy az egységes piac és a politikai centralizáció kialakulása kölcsönhatásban áll egymással. — SINKOVICS ISTVÁN hangsúlyozta, hogy nemcsak a jövedelemeloszlást, hanem a munkamegosztást is kényszerítő viszo-

nyok határozták meg, — s rámutatott arra, hogy, ha néha nehezen felismerhetően is, de a centralizációnak kezdetiben is már mindig megfigyelhető az árutermelés bizonyos minimuma. — WELLMANN IMRE az abszolutizmus térbelileg különböző típusai érzékeltetésének fontosságára hívta fel a figyelmet (utalva pl. a kelet-európai abszolutizmus jobbágyváltó szerepbe való feltűnésére). — OTTA ISTVÁN a reakcióssá vált abszolút monarchiát alátámasztó ideológiai elemeknek ugyancsak reakcióssá válását hangsúlyozta. — H. BALÁZS ÉVA a francia fejlődésben (jellegét tekintve nem annyira az angol vagy holland típusú, tehát burzsoá kezdeményű) a gyarmatosítás jelentőségének és az arra épülő merkantilista gazdaságpolitikának fontosságát emelte ki, rámutatva, hogy a felvilágosult abszolutizmus — és a hozzá kapcsolódó fiziokrata tanítások — jelentkezése Franciaországban szorosan összefügg a francia gyarmatok jó részének elvesztésével. — R. VÁRKONYI ÁGNES a paraszti osztályharc és abszolutizmus viszonyának elemzésében hangsúlyozta a paraszti osztályharc új formáit, de azt is, hogy az abszolutista államnak megvoltak az eszközei az árutermelő és árúértékesítő, s ily módon emelkedni próbáló parasztság korlátozására, gazdálkodása hasznának leföldözésére is. — MOLNÁR ERIK összefoglalójában határozottan állást foglal az abszolút monarchia kettős hatalomként való felfogása ellen: az abszolút monarchia a nemesek hatalmát fejezte ki és képviselte. Vitatható és még nem eldönthető kérdés viszont, hogy a francia abszolutizmusban melyik volt az uralkodó osztály: nem lehetetlen, hogy a XVIII. században már a burzsoázia sajátította ki a paraszti teremtőbbel nagyobbik részét. A francia belső piac kérdésében továbbra sem fogadja el azt, hogy az abszolút állam a belső piac talaján nőtt volna fel — árutermelés és abszolutizmus kapcsolata (s ezen keresztül a belső piac fejlődése) azonban valóban vizsgálható. Egyetért azzal, hogy már a munkaerosztást is a kényszerítő viszonyok idézték elő. Végül rámutat arra, hogy a társadalmi haladás ellentmondó osztályok bonyolult kölcsönhatásának eredménye, melyben gyakran nem lehet kimutatni azt az osztályerőt, amely a többivel szemben egyértelműen a haladás hordozója volt. — VAYER LAJOS a Bonnban tartott XXI. Nemzetközi Művészettörténeti Kongresszust ismerteti. Bevezetőben részletesen bemutatja az 1873 óta többé-kevésbé folyamatosan tartott kongresszusok (a negyedik 1896-ban Budapesten volt) történetét és a magyar tudományosság szereplését azokon.

4. sz.: A szám közli az Akadémia Társadalmi Történeti Tudományok Osztálya vezetőségének az 1965. április 22-i kibővített osztályülésen elhangzott beszámolóját a társadalomtudományok utolsó húsz évi fejlődéséről. A történettudomány eredményeit ismertette („történelmünk egészét tekintve történettudományunk megragadta azokat a legfontosabb törvényszerű folyamatokat, amelyek hazánk történetét az európai történet s így az egész emberiség történetének egészébe kapcsolják bele”) a beszámoló rámutat a polgári történetírás nyomasztó örökségére, mely a dogmatizmus elleni indokolt, ám a revizionista nézetek felelevenedéséhez is vezető harc után a polgári nézetekkel való békülékenységhez, az öncélú szakmai igényesség álobjektívizmussal párosult hirdetéséhez vezetett. Ezen az elmúlt években történészeink körében meginduló s megyorsult eszmei-politikai tisztázódás folyamata segítette túl a történettudományt. A beszámoló történelmünk egészét korban és tematikában egyaránt átfogó kutatásokat sürget, s az elméleti-módszertani kérdések alkotó művelését. — A referátumhoz hozzászólva PACH ZSIGMOND PÁL felhívta a figyelmet a történeti tudat jelentőségére, hangsúlyozva az ehhez vezető, a régebbi korokig is visszanyúló kutatások fontosságát, tekintettel a társadalmi tudatnak a múlt rendszerek történeti ideológiája által még ma is sokban befolyásolt voltára. Különösen fontosnak tartja nemzeti történetünk európai helyének tisztázását Nyugat- és Kelet-Európához való viszonyunkban s népünk demokratikus hagyományainak, ill. e hagyományok hiányának kérdését, — mindkét kérdés kutatásában kiemelve a bármilyen oldalról is jövő szematikus túlzásoktól való óvakodás szükségességét. Végül a történettudományhitelességről, módszerbeli egzakt-ságáról szolt, mint tudatformáló hatékonyságának egyik fontos feltételéről. Hangsúlyozta, hogy amellett, hogy a történettudományban a visszatükrözés és az állásfoglalás aktusa nem választható el a meroven, sőt éppen a pártos haladó állásfoglalás teszi lehetővé az adekvát visszatükrözést, — természetesen szükség van minél egzaktabb módszerekre: itt utal a számítógépek segítségével (azonban lehetőségeiket a marxista módszer talaján alkalmazva) elérhető eredményekre. — MÁTRAI LÁSZLÓ zárszavában erre reagálva kiemelte a történettudomány egzakt-sága kérdésének fontosságát, hangsúlyozva: a marxizmus a világ anyagi egységének elve alapján eleve nem ismerhet el elvi különbséget társadalom- és természettudomány között, — az egzakt-ságot illetően külön-

segük lehet fokozati, de semmiképpen sem elvi vagy végleges. E különbség végül is onnan ered, hogy a társadalmi jelenségek sokkalta komplexebbek az addig ismert leginkább komplex természeti jelenségek-nél is: olyan probléma ez, mely az egész történettudomány tudományosságának egyik központi kérdése. — V. K.

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉRTESETŐ.

XIV. évf. (1965) 4. sz.: ENTZ GÉZA *Az ercsi bencés monostor* c. tanulmánya a teljesen elpusztult és csupán néhány faragott követben és az alapfalakban megmaradt kolostor művészeti jelentőségét ismerteti. A kolostort a XII. század végén Tamás nádor építtette a bencések számára: a templom művészi stílusa az összes jelentős XII. századi királyi, királytól függő, vagy az udvarral kapcsolatos műhelyekével (Pécs, Somogyvár, Székesfehérvár) rokon; időben és művészetiileg is mintegy közvetítve a XII. század közepi érett és a század végén Esztergomban induló késői román királyi, ill. a királlyal kapcsolatba hozható építő és szobrászati tevékenység között. — ROZVÁNYINÉ TOMBOR ILONA egy XVII—XVIII. században tevékeny ötvöscsálád, a Komárom megyei Pécsvarady-ak történetét ismerteti néhány alkotásuk (református templomi edények) bemutatásával. — SOMOGYI ÁRPÁD a XVIII. század második és a XIX. század első felében élt székesfehérvári ötvösök tevékenységét ismerteti feltalálható műveik jegyzékével: jól mutatják ezek egy ötvöscéh hatóságát és foglalkoztatottságát, — bár a megmaradt munkák elsősorban egyházi jellegűek. — A szám közli KOÓS JUDIT *Kozma Lajos helye és szerepe a XX. sz.-i művészettörténetben* című kandidátusi vitájának anyagát: MIHALIK SÁNDOR és POGÁNY Ö. GÁBOR opponensi véleményei tanulságosan mutatnak rá iparművészet és általában a művészet egymás közötti és a társadalommal való kapcsolatára, s a burzsoá mecénások nemegyszer haladó kezdeményeket támogató szerepére az imperializmus korában stb. — V. K.

NÉPRAJZI KÖZLEMÉNYEK. 8. évf. (1963) 3—4. sz. (A címlapján 2—4. számnak jelzett, 1964-ben megjelent számot 1965: 986. lapon ismertettük): MOLNÁR ISTVÁN *A libellusok adatai a Nyikómente gazdaságnéprajzának tanulmányozásához* c. tanulmánya előljáróban megállapítja, hogy bár a gazdaságnéprajzi vizsgálatok általában a vizsgált jelenség élő anyagából és hagyományból szerzik adataikat, sok esetben mégis szükséges történeti dokumentumok vizsgálata is, melyet a néprajzi kutatás azonban eddig igen kis

mértékben alkalmazott. A tanulmány a libellusoknak, az unitárius egyházköz-ségek kurátoriszámadáskönyveinek alapján nyújt adatokat a községi erdő- és legelő-gazdálkodás megismeréséhez a XVIII—XIX. század fordulójától a XIX. század hetvenes éveigi terjedő időszakban. Erre az időszakra esik a kettős határrendszer-ről a hármassá váló áttérés, az 1820—1830-as évek fordulójára pedig a közös községi erdők felosztása. A továbbiakban a tanulmány a termelési munkafolyamatok megismeréséhez nyújt adatokat. — TÓTH JÁNOS *Lóorvoslások* c. alatt egy XVIII. századi állatorvosi könyvet ismertet. — GYÖRGYI ERZSÉBET tanulmányának első része a házasság mint társadalmi intézmény beilleszkedését vizsgálja a *bukovinai székelység társadalmi életébe*; ilyen értelemben tanulmányozva a párválasztást, az udvarlást (kiemelve osztályvonatkozásait) s a házasság anyagi megalapozását. A tanulmány második része a lakodalmi szokások monografikus összefoglalása. — KATONA IMRE *Kártyajátékok — kártyázás kubikosmunkán* c. cikke megállapítja, hogy míg a hagyományos keretek között élő parasztság morális felfogása elítélte a kártyázást, a paraszti életformából kiszakadt kubikosok körében a XIX. század végén, átveve a polgárságtól, elterjedt a kártyázás szokása.

9. évf. (1964) 1. sz. (Megjelent 1965-ben): IGAZ MÁRIA *A szarvaskői ólaskertek* c. tanulmánya utal arra, hogy a bükki község jellegzetes példája az ismert sajátos magyar két beltelkes települési formának. A tanulmány elkülönítve vizsgálja a belső telek két típusát, a szállaskertben (itt épület nem volt) és az ólaskertben (ahol külső gazdasági épületek voltak) folyó termelési módszereket. A kutatás huszadik századi állapotokat vesz alapul, de az egrí káptalan iratai alapján részletes történelmi visszatekintést is ad a XVI. századig. — TAKÁCS LAJOS *Mese és olvasmány egy mesefenntartó közösség életében* c. tanulmánya a rendszeres közösségi népmesemondás elhalását vizsgálja a századfordulón Várong község példáján. Megállapítja, hogy a feudális termelés viszonylag alacsony munkaintenzitást kívánt s jelentős szabad időt hagyott a parasztoknak. E mellett a munkatevékenység nagy része közösen folyt. A tartósan együtt dolgozó emberek bőséges pihenőidőket mesehallgatással töltöttek. E mesehallgató közösségeket a kapitalista termelés magas munkaintenzitása és a munkatevékenység individualizálódása bomlasztotta fel. — BODGÁL FERENC *Kövacs limitációk Magyarországon északi területekről a XVII—XVIII. századból* c. alatt városok,

megyék és céhek által kiadott árszabásokat publikál Borsod megye levéltárából. — SCHRAMM FERENC régi bakterének szövegeit közli az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található XIX. századi gyűjtésekből.

2. sz.: Teljes egészében PAIS SÁNDOR a becsvölgyi (Zala m.) gazdálkodást monografikusan feldolgozó, ennek során történeti vonatkozásokat is érintő tanulmánya. — Sz. M.

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK.

LXII. évf. (1965) 2. sz.: VOIGT VILMOS *A sámánizmus mint etnológiai kutatási probléma* c. tanulmánya a Reguly Antal emlékének német nyelvű tanulmánygyűjtemény megjelenése alkalmából ismerteti a szibériai sámánizmus-kutatás jelenlegi főbb irányzatait, a szovjet vallástörténeti, az etnográfiai, a vallásfenomenológiai irányzatot, s legcélszerűbbnek a vallástudományi, az összehasonlító, tipológiai módszerű vallástörténeti irányzatot tartja, amely a maga elgondolásai szerint használja fel a nyelvi és etnográfiai anyagot, és saját feladatait elsősorban a szokások, hiedelmek és folklór-szövegek elemzése útján kívánja megoldani. Ezután felvet néhány megoldásra váró kérdést, így pl.: a sámánizmus alkalmas-e egy nép etnikai meghatározására; osztálytagozódáshoz illeszthető, vallásnak tekinthető-e? Ezekre a kérdésekre tagadó választ ad. A sámánizmus kialakulását egyébként a korai neolitikumhoz kapcsolja. Tagadja, hogy a honfoglaláskor a sámánizmus lett volna a magyarság legkifejlettebb és legjellegzetesebb vallási rendszere. Ehelyett a Kaukázusból, az iránialföldről és a délorosz steppékről ismert vallásokra utal. — B. B.

PEDAGÓGIAI SZEMLE. 15. évf. (1965)

4. sz.: SZARKA JÓZSEF *A szocialista pedagógiai gondolat hazai fejlődése* c. tanulmánya végigtekint a felszabadulás utáni művelődéspolitikai útján: a demokratikus nevelés céljának kitűzésén közvetlen a felszabadulás után, majd az általános iskola megteremtésén, a szocialista nevelői gondolatnak a szocialista ifjúsági mozgalmak (elsősorban a népi kollégiumok) keretében történő kibontakozásán és iskolai térnyerésén. 1950-ben a magyar közoktatás szocialista alapokra helyeződött, cél a szocialista szemléletiség kifejlesztése lett, a dialektikus materializmus eszmerendszere alapján. Ezután egyenként vizsgálja a fegyveremre, a szocialista hazafiságra és nemzetköziségre irányuló nevelés fejlődését. — SIMON GYULA *Húsz év a magyar iskolaügyben* c. tanulmánya az iskolaügy szocialista fejlődésének

fázisait tekinti át: az iskolaszervezet demokratizálása, az általános iskola megteremtése után az iskolai társadalmi szervezetek kapcsolódtak be a demokratizálásért folytatott harcba. Ezután jött az iskola államosítása, majd a nevelésünket a marxizmus alapjára helyező 1950. évi határozat. Ismertette az 1950—56-os korszak köznevelésének sajátosságait és hibáit, a következő periódusból az 1961. évi oktatási reformot emeli ki. — S. Gy. bibliográfiai összeállítást közöl az iskolaügy húszéves fejlődésének főbb útmutatásairól, jogszabályairól.

5. sz.: FELKAI LÁSZLÓ *A magyarországi tanítók negyedik egyetemes gyűlése* c. tanulmánya megállapítja, hogy az 1870 óta rendszeresen tartott egyetemes tanítógyűlések jelentős állomásai voltak a magyar pedagógusok szakmai szervezkedésének. Az 1890-ben tartott negyedik egyetemes gyűlés az előretörő nacionalizmus, az iskolák keretében folyó nemzetiségellenes, magyarosító politika jegyében zajlott le. A gyűlés újra felvetette a korábbi gyűlések szokásos problémáit: a tanítók munkáját könnyítő intézkedéseket követelt; szolgálati pragmatikát a feletteseknek való kiszolgáltatótságra csökkentésére, s hasonló okból a tanfelügyelet korszerűsítését. Kis hangsúllyal ugyan, de itt is felmerült az egységes tanrend szükségének gondolata. Elhangzottak a tanítók anyagi helyzetének javítását célzó követelések is.

6. sz.: BAKOS JÓZSEF *Comenius nyelvi tankönyvei a magyar iskolákban: I. A Vestibulum* cím alatt kifejti, hogy Comenius híres latin nyelvkönyvét 1643-ban magyar fordításban kinyomtatta Váradon. Ez a kiadás több utánnomást ért meg a XVIII. század folyamán. Comenius könyvét a XIX. századig használták nyelvkönyvként Magyarországon, elsősorban Sárospatakon. A fordítások magyar nyelvtörténeti adalékokkal is szolgálnak. — BAJKÓ MÁTYÁS *Az első sárospataki magyar nyelvű pedagógiai tankönyv (1845)* című cikke Szeremlei Gábor, külföldön tanult haladó pedagógus 1845-ben Sárospatakon írt első magyar nyelvű Neveléstanát ismerteti. Szeremlei az anyanyelvi oktatás előharcosa volt. Munkája a kor ismert nyugati pedagógiai irányzatainak hatása alatt készült (Pestalozzi, bell-lancastarizmus). Eszmeisége haladó, „ember és polgár” nevelését vallja céljának.

7—8. sz.: CSINÁDI GERŐ egy európai híró régi magyar földrajztkönyvről írva Frölich Dávid polihisztor késmárki tanár 1639-ben Bártfán nyomtatott *Medulla Geographiae practicae* c. földrajztkönyvét ismerteti. A könyv, mint ez az I. Rákóczi György udvarába akkreditált francia

követ egy utalásából kitérnek, Franciaországban és Hollandiában is ismert volt. Pedagógiatörténeti jelentőségét elsősorban empirikus szemlélete adja. Szerzője felhasználta gazdag úti tapasztalatait, s ezzel könyve bizonyos mértékig a szemléltető oktatás előharcosává is vált; e mellett jelentős szerepe volt a magyar földrajzi tudományos nyelv megeremtésében. — ALMÁSSY GYÖRGY *Fáy András*, „a haza mindenesé” címen a reformnemesség e tipikus képviselőjének pedagógiai törekvéseit ismerteti. Ezek az ő általános politikai tevékenységének szerves részét alkotják; annak a reformkori szemléletnek jellegzetes megnyilvánulásai, amelyek a nemzet nevelését fontos politikai tevékenységnek tekintik. Pedagógiai írásai: az 1816-ban megjelent „Próbátétel a mai nevelés két nevezetes hibájáról”, az 1842-es „Óramutató — Jóakarató hitfelelnek mutogatja Fáy András” és az 1855-ben megjelent „A legegyszerűbb, természet- és tapasztalathűbb s gyakorlatibb nevelési rendszer” Rousseau és Pestalozzi hatását tükrözik. Pedagógiai törekvés hatja át szépirodalmi munkáit is. Regényeiben gyakran foglalkozik a reformkor ismert nevelési problémáival, az iskolarendszer demokratizálásának szükségével, a nevelés kérdéseivel. Fabuláinak közvetlen erkölcsi nevelő célzata nyilvánvaló. Törekvése demokratikus erkölcsi szemlélet terjesztése. Meséiben leleplezi a nemesi kizsákmányolást, parasztnyűzást és terjeszti a reformkori patriotizmus eszméiségét. — ARATÓ ENDRE *Az 1848. évi elemi oktatásról szóló törvényjavaslat és a magyar nacionalizmus* c. tanulmánya az 1848. július 24. és augusztus 12. között tárgyalt, Eötvös József által kidolgozott elemi iskolai törvényjavaslat országgyűlési vitájának nemzetiségpolitikai vonatkozásait vizsgálja. Bemutatva a reformnemesség nacionalizmusának sajátos arculatát, megállapítja, hogy a legtüreletlenebb nacionalistának bizonyult, ám következetesen polgári törekvésű szármánnyal szemben Eötvös törvényjavaslata a viszonylag haladó liberális szemléletet tükrözte: a nemzetiségi területeken a többség nyelvét kívánta oktatási nyelvvé tenni. A javaslatot elsősorban a magyarországi román kisebbségnek a forradalommal együttműködő képviselői és a mérsékelt liberális képviselők kisebbsége támogatták. A radikálisabb polgári többség azonban élesen visszautasította a javaslatot és az augusztus 7-i tárgyaláson a kérdéssel foglalkozó országgyűlési bizottság módosító javaslatot fogadtak el, amely előírta, hogy a magyar nyelv mindenütt rendes tanulmány legyen, anyanyelvükön pedig csak

azok a tanulók nyerjenek oktatást, akik nem bírják a magyar nyelvet.

10. sz.: DÉNES MAGDA *Helvétius születésének 250. évfordulójára emlékezve* kiemeli, hogy Helvétius pedagógiai szemlélete a Locke-tól átvett dogmatikus szenzualizmusban gyökerezett. Kiemelte a környezet döntő szerepét a nevelésben, ugyanakkor lebecsülte a született tulajdonságok szerepét, s mivel a környezeti hatások összességét azonosította a legtágabb értelemben vett neveléssel, túlhajtott pedagógiai optimizmust tanúsított. Politikai gondolkodásában is központi szerepe volt a nevelésnek, a társadalmi változásokat idealista módon, elsősorban az emberek átnevelésétől várta. A szenzualizmus volt alapja pedagógiai szempontból jelentős utilitarista etikai felfogásának, amely jelentős lépés volt a középkori dogmák elleni harcban, az erkölcsi felfogás középpontjába állítva az ember boldogságra törekvését. Az egyéni érdekek és az ezeken alapuló közérdek harmóniáját azonban túlhangsúlyozta. Végül kiemeli Helvétius jelentős hatását az utópista szocialisták, elsősorban Owen nézeteinek kialakulására.

11. sz.: DÉKÁN KÁROLY *Dokumentumok a Németországba hurcolt magyar egyetemisták sorsáról* c. alatt elmondja, hogy 1944. december 8-án a nyilas kormányzat elindított Németországba mintegy 2500 katonailag behívott magyar egyetemistát: mérnök-, orvos- és gyógyszerészhallgatókat. A szállítmány 1944. december 22-én érkezett meg Breslauba. Az orvos-, gyógyszerészhallgatók, valamint a mérnökhallgatók egy része itt maradt, innen később félig szökés jelleggel, a harcbevetés elől menekülve, Halleba, majd Grazba kerültek. A mérnökhallgatók másik része Drezdába ment tovább. Itt érte őket a háború befejezése. A közlemény a diákok kihurcolására vonatkozó, a Szombathelyen székelt nyilas Vallás- és Közoktatási Minisztérium iratai között található dokumentumokat publikálja.

12. sz.: FELKAI LÁSZLÓ *Kármán Mór emlékezete* c. tanulmánya kiemeli, hogy Kármán Mór az első magyar pedagógus tudós, aki önálló tudományos pedagógiai koncepciót dolgozott ki. Munkássága szervesen beágyazódik kora társadalmi, politikai és mindenek előtt kultúrpolitikai viszonyaiba, törekvéseibe. Nem csupán tudós, hanem jelentős kultúrpolitikus is, akinek nagy része volt a XIX. század második fele magyar neveléspolitikájának alakításában. Jelentősége e téren, hogy a dualista kultúrpolitika fokozatos konzervatív és nacionalista irányba tolódása idején utóvédharcosa az Eötvös—Trefort kezdeményezte demokratikus iskolapoliti-

kának. Éppen ez az oka, hogy a század végére mint neveléspolitikus egyre inkább háttérbe szorul, s ekkor fordul teljes figyelmével a neveléstudomány kérdései felé. A cikk a továbbiakban Kármán neveléstudományi koncepcióját ismerteti. — Sz. M.

TÁRSADALMI SZEMLE. XX. évf. (1965) 10. sz.: LŐRINC TAMÁS *A húszéves ENSZ címen méltatja a világszervezet tevékenységét és ismerteti a keretében folyó nemzetközi harc jellegét.*

12. sz.: NEMES DEZSŐ *A Kommunista Internacionálé VII. kongresszusának irányelvei és a Kommunisták Magyarországi Pártjának tapasztalatai* c. írásában áttekinti a kommunista párt stratégiai és taktikai vonalát 1919-től 1935-ig. Megállá-

pítja, hogy a Tanácsköztársaság megdöntése után elfogadott hibás stratégiai elvet, mely szerint Magyarországon a szocialista forradalom volt napirenden, a párt csak a kongresszus után cserélte fel a demokratikus forradalomra irányuló helyes stratégiai vonallal. Emiatt az 1933 után alkalmazott új taktika felemás maradt, nem vezethetett kielégítő eredményekre. — ERÉNYI TIBOR a Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulásának 75. évfordulója alkalmából méltatja a magyar szocialista mozgalom nagy hagyományait. Megállapítja, hogy a reformizmus bírálata nem jelenti e mozgalom előremutató, a jövőt szolgáló megmozdulásainak, hagyományainak elvetését. — O. M.

Helytörténeti és helyismereti folyóiratok

BORSODI SZEMLE. IX. évf. (1965) 3. sz.: KUN LÁSZLÓ *A népi demokratikus forradalom kibontakozásának néhány sajátossága Miskolcon* c. tanulmányában az 1943. szeptember 9-i spontán vasgyári béketüntetés, a Fügetlen Kisgazdapárt 1943. szeptemberi miskolci területi értekezlete, a német megszállás és nyilas hatalomátvétel hatásának, a MOKAN-Komité politikai, gazdasági és részben katonai tevékenységének elemzése alapján arra a következtetésre jut, hogy Miskolc—Diósgyőrött „a népi demokratikus forradalom erői... a felszabadulás előtt kibontakozóban, gyülekezőben voltak, s így 1944 novemberének második felére a forradalmi válság objektív feltételei kialakultak a városban”. A forradalom realizálását azonban megakadályozták Miskolcon a front távolsága, továbbá a kommunista párt ideológiai felkészültségének hiányai. A közvetlenül a proletárdiktatúrára irányt vevő „baloldaliság”-ot azonban a Kommunista Párt néhány hónap alatt központi segítséggel leküzdötte. — SZŐKEFALVI NAGY ZOLTÁN—ZÉTÉNYI ENDRE *Égy XVIII. századi magyar meteorológus: Benkő Sámuel miskolci orvos* címmel a nevezetes magyar polihisztor 22 évre kiterjedő meteorológiai és orvosmeteorológiai munkásságát méltatja. — LEHOCZKY ALFRÉD *A századeleji munkásmozgalom néhány sajátossága Borsod megyében* c. cikkében azzal a szembevethető ellentéttel foglalkozik, amely Borsod megye ipari fejlettsége és munkásmozgalmi elmaradottsága között fennáll. A főbb okokat a munkásság abszolút többségét, 74%-át kitevő ún. középső réteg befolyásában, a lakóhely (telepi és vidéki), ipari terület (Miskolc—

Diósgyőr, közép-borsodi és az ózdi iparvidék) szerinti erős megosztottságban, a szociális demagógia hatékonyabb alkalmazásában jelöli meg. Deák Gáborral polemizálva felveti a borsodi forradalmi munkásmozgalom periodizációjának kérdését, általános jellemvonásként jelölve meg a borsodi mozgalmaknak az országotól való elmaradását. — H. SZABÓ BÉLA *Bereczki, Budny, Váry* c. cikkében a gyümölcstermesztés hazai történetébe beágyazva méltatja a három nagy pomológus munkásságát. Bereczki (Badinszki) Máté (1824—1895) főképp a magyar almafajták szakszerű leírásával, Budai József (1851—1939) gyümölcsnemesítéseiével, Váry József (1869—1945) pedig mint a hazai származású gyümölcsök legkiválóbb fajtagyűjtője írta be nevét a magyar és a nemzetközi gyümölcsészet történetébe.

4. sz.: LEHOCZKY ALFRÉD *„Vörös csü-törtők” — Borsod megyében (1907. okt. 10.)* c. cikkében a választójogi sztrájk Borsod megyei lefolyását ismerteti. Bár ez a hatósági terror következtében nem érte el az ország többi nagyvárosa megmozdulásainak színvonalát, hivatalos adatok szerint Miskolcon mégis 255 vállalat 965 munkása, Ózdon 221, Bánszálláson pedig 411 munkás szüntette be a munkát. A miskolci megmozdulás fő eseménye a Korona-szálló udvarán megtartott népgyűlés volt, amelyen mintegy 5—6000 fő vett részt, munkások mellett földmunkások, sőt polgárok, kereskedők, kisiparosok is. A Reisinger Ferenc által felolvasott határozati javaslat kimondta, hogy a miskolci népgyűlés „... az ország veszedelmes közállapotát orvosló általános egyenlő titkos választói jog törvénybeiktatását minden rendelkezésre álló esz-

közze! siettetni fogja, s ha kell, ennek érdekében kész a politikai tömegsztrájkra is". A miskolci tömegmozdulásnak, a Szociáldemokrata Párt hibájából, sajnos, nem balra-, hanem jobbratulódás lett a következménye. A miskolci, zömében kispári munkásság nem a nagyszámú diósgyőri nagyipari proletariátus, hanem a kispolgári tömegek felé orientálódott. — **SZECSKÓ KÁROLY** *Az 1918-as novemberi parasztmozgalmak Borsod megyében* c., anyagban gazdag tanulmányában megállapítja, hogy a parasztmozgalmak kezdeményezői Borsodban is elsősorban az Oroszországból hazatért hadifoglyok, az ipari munkások, néhol nők voltak. A város közelében levő falvakban intenzívebb volt a parasztmozgalom, mint máshol. A nép forradalmi mozgalma elsősorban a régi államhatalom helyi képviselői, a jegyzők, papok, de rajtuk kívül a falusi kiskereskedők, gazdag parasztek és földbirtokosok ellen is irányult. Követeléseinek középpontjában a parasztság évszázados álma, a földosztás állott, még a Buza Barna-féle földreformtervezet kihirdetése előtt. A megye földbirtokosai 1918. november 16-i miskolci nagygyűlésükön kísérletet tettek arra, hogy a földreformot a maguk érdekeinek szűk keretei közé szorítsák. A falun a köztársaság eszméje terjedőben volt. A változatos elnevezés alatt különböző funkciókkal működő Borsod megyei tanácsok osztályszempontból az országos viszonyoknak megfelelően tagolódtak. A tanulmány befejező része megvilágítja a Borsod megyei értelmiség helyzetét a forradalomban. Míg a jegyzők, papok általában ellenségesen álltak szemben a forradalommal, a tanítóság aktívan támogatta, és szerepet vállalt benne. — **B. B.**

SOPRONI SZEMLE. XIX. évf. (1965) 2. sz.: **HILLER ISTVÁN** *Sopron a fasiszta sajtó tükrében (1944. okt. 15. — 1945. ápr. 4.)* címmel a korszak helyi sajtójának alapján rajzol sokoldalú képet a város életéről: a nyilas uralom tombolásáról, népbufitó (és teljesen hitelét veszítő) propagandájáról, az életviszonyok alakulásáról, a zsidóellenes intézkedésekről. — **SIMKOVICS GYULA** *A mezőgazdasági termelés és termelődők fejlődésének néhány vonása Sopron megyében a XIX. sz. végén* című (a folyóirat 1964:1. számában megjelent cikkéhez csatlakozó) tanulmánya a mezőgazdaságban kibontakozó tőkés fejlődésnek Sopron megyében az ország többi részéhez képest gyorsabb menetét hangsúlyozva kiemeli, hogy ennek során itt a porosz út negatív hatása rejtettebben érvényesül; a kötött forgalmú birtokok nagy aránya folytán korán jelentkeznek az intenziválásra való törekvés.

Elősegíti ezt az, hogy az agrárváltság a nyugati piacok közelsége folytán itt kevésbé pusztító hatású. Statisztikai táblázatok mutatják a művelési ágak így befolyásolt változását: ennek során megszűnik az ugaros művelés és helyette a vetésforgó terjed el; növekszik a műtrágya felhasználása, a termelési szerkezetben a takarmányfélések lépnek előtérbe, növekszik a gépésítés. A tanulmány végül az élvonalba tartozó kapuvári Esterházy-uradalmat mutatja be. Szerző szerint a belterjesség a kisárutermelés versenyképtelenségét növeli, egyúttal kifejezi a gazdaság Ausztriától való függőségét, mely nem engedi létrejönni a saját belső talajon épült önálló mezőgazdaságot. — **A Helytörténeti Adattárban GARAI LENKE** *Az 1930. szept. 1-i tüntetés Sopronban* címmel a helyi sajtó alapján ismerteti az eseményeket: az illegális kommunista szervezkedés és a soproni munkásmozgalom néhány vezetőjének érdekes portréjával. — **BORBÉLY SÁNDOR** *„Nihilista” darab a soproni színpadon (1906) (Látványosság és politika)* címen egy, az 1905—07. évi orosz forradalom idején írott „Láthatatlan kezek” c. rémdráma-operett soproni előadását ismerteti. A darab a Budai Színkörből került le Sopronba: a technikai trükkökkel élenkített gicces és reakciós rémdráma jellemző, mutatja a tömegeknek az országosi események iránti érdeklődését kihasználni, és egyben reakciós irányban befolyásolni kívánó, elüzletiesedett színházi viszonyokat. — **CSATKAI ENDRE** a soproni szölkben a XVIII. században pusztító (s még 1925-ben is óriási károkat okozó) katasztrófális seregélyinváziók elleni régi védekezési módszerekről közöl érdekes adatokat. — **KOVÁCS JÓZSEF** Sopron nagy humanista polgármesterének, Lackner Kristófnak temetését és Schwanhoffer Kristóf ott elmondott, életrajzilag becses adatokat tartalmazó gyászbeszédét ismerteti. Soós—**GYULA Kugler Pál** Ferenc soproni szobrász (1836—1875) életét és a város határára is túlerjedő munkásságát mutatja be. — **HÁZI JENŐ** Adler Györgynek, a város első névleg is ismert, 1536—1547 közt tevékenykedett toronyzenészenek életéről közöl adatokat. Adler II. Lajos dobosa volt, részt vett a mohácsi csatában, ott meg is sebesült; soproni évei alatt garázdla magatartása miatt sok kellemetlensége volt, amit a tanács művészi képességei miatt sokáig elnézett, de mikor maga mondott fel, börtönbe csukták, honnan csak királyi közbelépésre szabadult ki: Sopronból Znaimba távozott ugyancsak toronyzenésznek. — **FRIED ISTVÁN** Ribay György és Sopron kapcsolatát a magyar, szlovák és cseh kulturális kapcsolatok szempont-

jából vizsgálja, kiemelve a szlovák felvilágosodás jeles tudósának soproni tanulóévet és itt szerzett, egész életét végigkísérő benyomásait, személyi kapcsolatait.

3. sz.: KLINGER ANDRÁS *Sopron népeségének társadalmi, gazdasági összetétele* c. tanulmánya (csatlakozva az 1964:1. számban megjelent, a város demográfiai helyzetét elemző cikkéhez) az 1960. évi népszámlálás alapján a városi népesség összetételét esetenként az 1900. évi népszámlálásig visszanyúló adatokkal elemzi. Sopron helyzetét a tanulmány a többi nyugat-dunántúli várossal való állandó összehasonlításban mutatja be. — HÁZI JENŐ *A soproni belváros házai és háztulajdonosai 1687-ben* c. tanulmánya (I. rész az előző számban) az 1687. évi adójegyzékben a Belvárosban kimutatott 107 háznak egyenként határozza meg ez időbeli tulajdonosait, azok változását, esetleg családi kapcsolatait, helyenként birtoklásuk előzményeit. A tanulmány Thirring 1734-gyel kezdődő ház- és háztulajdonosjegyzékéhez is kapcsolódik, s így az abból végezhető vizsgálat időhatárát visszafelé mintegy fél évszázaddal kitágítja. — A Helytörténeti Adattárban PAP ISTVÁN a budapesti hadműveleteknek a korabeli soproni nyilas sajtóban való tükröződését ismerteti. — HILLER ISTVÁN a Magyarországi Erdészeti Egyesület 1858. évi 9., soproni közgyűlése alkalmából rendezett még zártkörű erdészeti kiállításról ír; ezt 1900-ban Felsőpulyán követei egy, a lakompaki Esterházy-hitbizományt bérló cég által rendezett erdészeti kiállítás, majd 1901-ben már a megyei Gazdasági Egyesület rendezésében Sopronban létrehozott Erdészet és Vadászat c. nagy, nyilvános kiállítás. — ALFÖLDY GÉZA egy Újkéren talált későrómai feliratos sírkövet ismerteti, mely az I. század közepén csak rövid ideig fennállott, azután kiürített és mesterségesen elpusztított szakonyi római tábor egy katonájának sírköve. — KELÉNYI FERENC (az előző számban kezdve) az Életképekben 1847 folyamán rendszeresen megjelenő, Torma álnév alatt Atády Ignác által írott soproni hírvagyot ismerteti: érdekes apró adalékok ezek a városi élet reformkorvégi mindennapjaihoz. — FRIED ISTVÁN a Sopron megye reformkori ipari létesítményeiről (így elsősorban a soproni gőzmalomról és az eszterházi répacukorgyárról) beszámoló egykorú tudósításokat ismerteti. — BRAND JENŐ a soproni szemorvoslásra közlő adatokat, elsősorban néhány (a korabeli gyógyító eljárás egész részletesen érzékeltető) levéltári adatot a XVII. század végén és a XVIII. század első felében Sopronban működött két Loew doktor (apa és fia) praxisából. — CSATKAI ENDRE

A salétromszedés soproni múltjából címen közöl adatokat.

4. sz.: HILLER ISTVÁN *Naszódi Zsigmond élete és munkássága* címen egy soproni származású elfelejtett szocialista író életpályáját ismerteti. A polgári iskolát végzett, szegény családból származó Naszódi asztalossegédként töltött évek után katonai szolgálata alatt súlyos szívbeteget kapott, majd jegyzősegédként dolgozott Sopron megyei falvakban, később börgyári könyvelő lett Kapuváron. Élete utolsó éveit Pesten töltötte: itt bekapcsolódott a munkásmozgalomba és a Népszavába írt. 1906-ban Vitnyédre megy és ott is hal meg. 1907-ben adta ki a Népszava Dózsa népe c. novelláskötetét Csizmadia Sándor előszavával. A cikkben részletesen bemutatott novellák realista szemléletű harcos, leleplező, a korral foglalkozó kutatás figyelmét megérdemlő képet rajzolnak a kor magyar falusi valóságáról. — LOVAS GYULA a Sopron—Kanizsa közötti vasút megépítésének történetét ismerteti: a vasút, mely 1847-ben még Bécsset egyedüli vonalként kötötte volna össze Triesttel, csak 1865-re épült meg; így a huza-vona 18 éve alatt roppant költséggel felépített Semmering-vasút a triezsi forgalom hasznát az osztrák tartományoknak juttatta. A cikk részletesen bemutatja a vasút építéséért a városi polgárság részéről folytatott harcot, később pedig, megépülte után, a vasútigazgatás német nyelvezetéből származó érdekes problémákat. — BOROS MARIETTA a Fertő-tó déli partján négy község sajátos zöldségtermelési kultúráját ismerteti, kimutatva ennek a XVIII. század végéig megszokás nélkül visszanyúló előzményeit, — a fejlődés során kialakult egyes birtokkategóriák részvételét a zöldségtermesztésben (a közép- és főleg a kisparaszatok voltak a zöldségtermelők) s a termelés technikáját és az értékesítési szokásokat; — igen jellegzetes és érdekes kép ez a kapitalizmus korának szegényes paraszti eszközökkel is eredményesen folytatott intenzívalódási kísérletéről. — MOLLAY KÁROLY Kottaner Jánosnak (sz. Wolfram Ilonának, Szekeles Péter soproni polgármester özvegyének), Erzsébet királyné bizalmasának és V. László dajkájának visszaemlékezéseit közli magyar fordításban (I.—II. rész a 2—3. számban, az eredeti német szöveg az Arrabona 1965. évi kötetében). A bécsi Nemzeti Könyvtárban őrzött kéziratból közölt szöveg, az első német női memoár, az 1439—40-es évek magyarországi eseményeit (köztük pl. a korona elrablását) közvetlen közelről szemlélve mutatja be, számos érdekes politikátörténeti, helytörténeti, néprajzi és kultúrtörténeti mozzanata-

ban. — SZAKÁL ERNŐ a régi soproni városháza bontásakor 1893—94-ben felfedezett soproni római Kapitolium helyét igyekszik megállapítani az egykorú, tévesen végrehajtott felmérés új értelmezésével. — BERTA JENŐ a soproni Bánya- és Erdőmérnöki Főiskola szovjet rokonintézményekkel és könyvtárakkal a Horthy-rendszerben kialakított, elsősorban könyvcsereben megnyilvánuló kapcsolatait ismerteti, kiemelve azonban, hogy a főiskola egy professzorának érefeldolgozási szakkönyvét a Szovjetben a 30-as években oroszra is lefordították. — BORONKAY PÁL régi soproni árvizekről emlékezik egykorú képekkel is illusztrált cikkében. — WAIGAND JÓZSEF és CSATKAY ENDRE Hajnóczy Dániel 1739. évi soproni városleírását teszik közzé részletesen ismertette keletkezésének körülményeit (I. rész a 3. sz.-ban). A kiváló soproni humanista (1690—1747), az ottani evangélikus gimnázium tanára, majd rektora mostanáig kéziratban maradt, itt is csak szemelvényesen, fordításban közölt igen részletes városleírása az alapos jegyzetelés révén a mai állapothoz is szorosan kapcsolhatóan írja le a XVIII. századi Sopront. — KELÉNYI FERENC 48-as lapok soproni tudósításai alapján ismerteti a város eseményeit e

nagy napokban: érdekes arlatokat hoz a város ekkor külsőségeiben hirtelen magyarosodni kezdő képerő; a klérus egyes elemeinek reakciós magatartásáról, melyhez az adminisztrátori rendszerből származó megyei tisztviselői kar mesterkedései is hozzájárultak, s mely végül a városi és megyei tisztújítás alkalmából a reakció előretörésében jelentkezett. (E cikkek szerzője, Stettner Lajos 1849 után börtönben halt meg.) — HORÁNYI ISTVÁN Rát Mátyásnak, az első magyar nyelvű újság, a Magyar Hirmondó szerkesztőjének soproni kapcsolatait ismerteti. — KÖVECSES REZSŐ az egri képtár két Dorfmeisternek tulajdonított képerő bizonyítja be, hogy nem a mester művei. — CZOBOR LÁSZLÓ Batsányi soproni éveit: iskoláját, környezetét, tanárait mutatja be. — HAMMERL LAJOS egy 1869-ban létesült, rövidéletű, antiklerikális lap (Morgenstern) körül a városban támadt nyugtalanságot ismerteti: az ifjúság egy része megtámadta a szerkesztőséget. A lap rövid pályafutás után meg is szűnt. — THIRING LAJOS Thiring Gusztávnak, a jeles statisztikusnak az 1898—1937 közötti évekről készített, kéziratban levő nagyszabású fővárosi színházi statisztikai adagyűjtését ismerteti. — V. K.

Kulturális, ismeretterjesztő és szépirodalmi folyóiratok

ALFÖLD. XVII. évf. (1966) 1. sz.: JULOW VIKTOR *Ludas Matyi évezredei* címen Fazekas történetének forrásait keresi. Ezt ugyanis nem találjuk meg a magyar népköltészetben, sokáig francia gyökerűnek hitték, de Ludas Matyi harmadik csele az alapjául hitt francia változattól hiányzik. 1951-ben azonban egy i. e. 710 körüli asszír nyelvű ékirásos agyagtáblán előkerült az egész Ludas Matyi történet, sokszor fordulataiban is teljesen megegyezően. Ennek további útját nyomozva Julow az arab-grúz-ukrán közvetítést tételezi fel: Ukrajnából jutott e történet Romániába, ahonnan egy csángó változata már ismert volt, de román változata még inkább megközelíti Fazekas meséjét. A román változat Fazekashoz vezető útján Julow Fazekas egy katonakori román szerelmének szerepét tartja lehetségesnek. — V. K.

JELENKOR. VIII. évf. (1965) 11. sz.: D. NÁDOR TAMÁS *Pécs zenei életének húsz éve* címen röviden áttekinti a város zenei fejlődését. A pécsi zenekonzervatóriumban indult meg 1945-ben Magyarországon először a szolfézs oktatása; 1950-ben a konzervatóriumot államosították, s 1952-ben két intézmény alakul belőle: az Állami Zeneiskola és az Állami Zenekonzervató-

rium (ma Zeneművészeti Szakiskola). Zenei oktatás folyik 1948 óta a Tanárképző Főiskolán is. Szélesen bontakozik ki a pécsi kórusmozgalom (elsősorban a munkásalárdák bázisán). A Zenebarát Egyesület zenekarának utódjaként filharmónikus zenekar szerveződött, s 1959-ben a Nemzeti Színháznak önálló operatagozata létesült.

12. sz.: KANYAR JÓZSEF *Újjáéledés Somogyban* címen a front 1944 végi átmeneti megmerevedése folytán három hónapra három részre szakadt megye életének megindulását mutatja be. Legkedvezőbb helyzetben a már decemberben felszabadult 166 keleti község volt, bár lakosságukat erősen nyomta az igásállomány csökkenése, az üzemanyaghiány és a frontvonalból áttelepített lakosság eltartása. A közvetlen frontvonalba esett 85 helység nagyrésztben rombadőlt, s a mezei munkák megindulását az általános nehézségeken túl a rengeteg halálos áldozatot követelő aknamezők is akadályozták. A nyilas kézben maradt nyugati rész 50 községén a harcselekmények gyorsan átfutottak, itt azonban a fasisztáknak idejük volt a terület alapos kifosztására. Minden nehézség ellenére az azonnal, hallatlan nehézségek között megindult mezőgazdasági munkák során a parasztság a vetésterület 80%-án, csaknem

negyedmillió holdon mégis elvégezte a tavaszi mezőgazdasági munkákat.

IX. évf. (1966) 1. sz.: SÓS ENDRE *Földes Imre* (1881—1958) portróját rajzolja meg; a XX. század első felének ügyes, rutinos és sikeres színmű- és operettírbírója; néhány színművében (A császár katonái, Hivatalnok urak, Ifjú Horváth Pál) és egy regényében azonban már a kor komolyabb politikai és társadalmi problémái is felmerülnek. Különben 1918-ig a Budapesti Városi Villamosvasút egyik igazgatója volt, az őszirózsás forradalom után a köztulajdonba vett és egyesített városi villamosvasutat h. vezérigazgatója, a Tanácsköztársaság alatt háromtagú direktóriumának ügyvezetője, — emiatt 1919 után nem térhetett vissza a hivatali pályára.

2. sz.: HALLAMA ERZSÉBET a fiatalon elhalt *Kóczán Sándornak* (1850—1870) rövid életútját ismerteti; a sokat ígérő, Petőfi-stílusú verseket és egy vázlatos, meghatározó jelentőségű naplót: töredékeiben is jellemző dokumentumai ezek egyrészt a Petőfi utáni kor útkeresésének, másrészt az ifjút sokáig oly nagyrabecsülő pécsi közvélemény irodalmi ízlésének is.

3. sz.: TÜSKÉS TIBOR *Régi dunántúli folyóiratok* címen rámutat arra, hogy a közhiedellemmel ellentétben a Nyugat nem állt egyedül a modern magyar irodalom hirdetésében: ennek helyi orgánumai csakhamar megjelentek a Dunántúlon is. Töredékesen megmaradt sorozataik alapján ismerteti az első világháború előttről a Modern Dunántúl (Veszprém) és a Soproni Kultúra c. folyóiratokat, a háború utánról pedig a Dunántúl több pontján (Kaposvár, Győr, Szombathely, Zalaegerszeg, Nagykanizsa, legerőteljesebben pedig Pécs) meginduló irodalmi folyóiratokat; sürgeti ezek számbavételét és történeti feldolgozását, hangsúlyozva jelentőségüket az egész hazai irodalom hatásugarának megismerése szempontjából. — TALPASSY TIBOR *Eltévedt garabonciás* címen Sértő Kálmánról, a népi irodalom sorából elindult, de teljesen elzüllött, végül a nyilasokhoz sodródott, kétségtelenül tehetséges, de jellemgyenge, korrumpált parasztköltőről ad személyes visszaemlékezésekkel átszőtt, eleven, a probléma társadalmi jelentőségét és súlyát érzékeltetni képes portrét. — V. K.

KORTÁRS. 9. évf. (1965) 11. sz.: GYURKÓ LÁSZLÓ *Lenin, október* c. „munkanapló”-jának 5. részében az októberi forradalom megszervezését lehetővé tevő október 10-i és 16-i központi bizottsági üléseket ismerteti, s Lenin harcát a pesszimisták és az árulók ellen.

12. sz.: E számban ér véget KARSAI ELBÉK *Két Magyarország* című, a felszaba-

dulás történetét bemutató cikksorozata, mely a korszak fontos vagy jellegzetes eseményei nagyszámú résztvevőjének, szemtanújának hangszalagra vett visszaemlékezésén alapul, helyenként kiegészítve a Rádió Archivum 1944. évi anyagával, a felszabadulás 10. évfordulójára készült riportokkal, levéltári és könyvtári forrásokkal. A folyóirat 3, 4, 5, 7, 8. számaiban megjelent szemelvényanyag az 1943 szeptemberi háborúellenes munkástüntetések-től kezdve mutatja be a faszizmussal szembeni erősödő ellenállást, hőseivel és mártírjaival. — DEMÉNY JÁNOS *Ady és a Nyolcak* címen Ady összes prózai művei 5. kötetének megjelenése és a Nyolcak és az aktivisták köre székesfehérvári képkiallítása megrendezése alkalmából a magyar költészet, zene, festészet századeleji nagy reneszánszát és „szimbiozist” idézi. A Vezér Erzsébet által példamutató filológiai műgonddal szerkesztett kötetrel kapcsolatban rámutat egyrészt a próza és a vers meglepő aránytalanságára Ady első párizsi tartózkodása idejéből, másrészt egyes Ady-versek publicisztikai ihletforrására. A Nyolcak kiállításával kapcsolatban felidéri az új magyar páktúra hőskorát, a „festészeti adyzmust”, amelynek zenei megfelelője volt Bartók muzsikája. „Jelképes szinte — írja —, hogy Bartók és Ady a Nyolcak egyik — valószínűleg későbbi — kiállításán találkozott egymással.” Demény sürgeti a művészeti magyar avantgarde mielőbbi tudományos feldolgozását. —

10. évf. (1966) 1. sz.: VEZÉR ERZSÉBET *Gondok és gondolatok: az Ady—Babits barátság* c. jegyzetében a két költő közti nyilvánvaló alkati és magatartásbeli, végző soron Ady javára kiütő ellentét érintése után Kardos Pál és Basch Lóránt cikkeivel vitázva bizonyítja, hogy Ady jogosan volt-e elégedetlen Babits ő iránta életében tanúsított emberi és költői magatartásával kapcsolatban. Babits Ady halála után ugyan megadta neki a legnagyobbaknak kijáró tiszteletet, de mint a Nyugat szerkesztője nem ápolta eléggé a demokrácia javára kiaknázható és a faszizmus ellen fordítható Adyhagyományt. A két nagy magyar költő emberi és művészi kapcsolatának tisztázásához elengedhetlen lenne Babits műveinek Adyéhoz hasonló teljes kritikai kiadása. — SÜKÖSD MIHÁLY *Károlyi Mihály harcai* címen Károlyi annyiszor félreértett és félremagyarázott egyéniségét elemelve „Egy egész világ ellen” címen nemrégiben megjelent emlékiratát fogja vallatóna. A magyar arisztokrácia jellegzetes magatartástípusainak, alakjainak kitűnő karakterképeit, cserbenhagyott arisztokrata osztályostársai gyűlöletétől és újonnan választott radikális-szocialista barátainak gyanú-

jától egyaránt elősegített magányosságának, a történelmi feladatok előtt egyre nagyobbra nővő morális-politikai nagyságának megrendítő dokumentumaira talál benne.

2. sz.: DIÓSZEGI ISTVÁN *A ballhausplatzi palota utolsó gazdája* címen a Monarchia utolsó közös külügyminiszterének, Burián István bárónak diplomáciai karrierjét és politikai kudarcát rajzolja meg, részben új adatok alapján. Burián mint közös pénzügyminiszter a nagyszerb megoldás lehetetlenné tételére Bosznia-Hercegovinának Magyarországra való annektálását és egy Szerbiát is magábaolvasztó Nagy-Bulgária létrehozását javasolja. Később, az első Balkán-háború idején, Nagy-Bulgáriát az Erdélyre aspiráló Románia féken tartására is alkalmasnak véli. A második Balkán-háború azonban maga alá temeti ezt a bulgarocentrikus tervet. Később mint a felség személye körüli miniszter az ukrán és a lengyel kérdésben való megegyezés alapján Oroszországhoz akar közeledni olyan időben, amikor ennek kilátástalanságáról már az eddig oroszbarát konzervatív osztrák arisztokrácia is meg volt győződve. Ennek ellenére vállalta Tiszának a háborús párt mellé állítását. Mint külügyminiszter kezdetben teljesen alárendelte a diplomáciát a háborúnak, s mit sem tett Olaszország és Románia hadbalépésének megakadályozására. A háborús győzelem reményében fölveti a lengyel és délszláv kérdésnek egy „bővített dualizmus” keretében a Monarchián belül való megoldását. A győzelmi remény szétfoszlása után a kompromisszumos béke híve lesz, ebbeli akciójába azonban belebukik. A háború végén újból külügyminiszter, ekkor már csak méltányos békét akar, de a Monarchia sorsa már elvégeztetett. Politikai karrierjénél életpályája sem nyúlt sokkal hosszabbra: 1922. október 20-án meghalt, miután előzőleg még megírta öngazoló emlékiratait. — B. B.

KÖNYVTÁRI FIGYELŐ. 11. évf. (1965) 2—3. sz.: V. BUSA MARGIT *A XVIII—XIX. századi magyar hírlapok és folyóiratok mellékleteinek tudományos és művészettörténeti forrásértéke* c. cikkében a mellékletekben található képek, olykor kották, s elég sok esetben szöveganyag művészettörténeti, gazdaságtörténeti, helytörténeti stb. szempontból egyaránt jelentős dokumentációs értékére hívja fel a figyelmet, példaként egyes folyóiratok mellékleteinek jegyzékcsúsztaival. — V. K.

A KÖNYVTÁROS. 15. évf. (1965) 7. sz.: -y Kisfaludy Sándor javaslata „Zala vármegyének könyvtárja éránt” címen a költő-

nek az 1830-ban a megyének adományozott Skublics-könyvtár elhelyezése és használata tárgyában a közgyűlés számára kidolgozott 11 pontos részletes javaslatát ismerteti: jellemző, hogy a kölcsönzést csak a megyében lakos ismerős birtokos nemeseknek engedné; nyomtatott katalógus kiadását és rendes könyvtári órák tartását javasolja. Mindezt a megye 1832-ben el is fogadta.

11. sz.: Közli a felszabadulási évforduló helyismereti kiadványainak bibliográfiáját.

16. évf. (1966) 2. sz.: VÉRTESEY MIKLÓS az első bibliográfia megalkotójáról, Konrad Gessnerrel (1516—1565) emlékezik születésének 450 éves évfordulóján. A svájci orvos és jeles természetkutató polihisztor 1545-ben megjelent *Bibliotheca Universalis* c. munkája 3000 szerző addig nyomtatásban is megjelent latin, görög és héber nyelvű könyveit és íróik életrajzát ismerteti, emellett tanácsokat ad könyvtári munkamódszerekre is. — V. K.

KRITIKA. III. évf. (1965) 11. sz.: SZABOLCSI MIKLÓS *József Attila és az illegális Kommunista Párt viszonyának kérdéséhez* című tanulmánya — bővebb jegyzetanyaggal — megjelent a Párttörténeti Közlemények 1965: 4. számában is; folyóiratszemlénk azt ismerteti.

12. sz.: DIÓSZEGI ISTVÁN *A marxizmus és a mai történettudomány* címen a bécsi történetészkongresszus tapasztalatai alapján összegezi a jelenkori történettudomány helyzetét. Megállapítja, hogy a polgári történetírás mintegy fél évszázada tartó válságát nem oldotta fel sem a nyílt antimarxista iskola (Gerhard Ritter nyugatnémet történész), sem a Toynbee-féle modern szellemtörténeti irányzat, sem az ún. „korhokötöttség” elmélete. Nagyobb eredményeket ért el az Annales körének gazdaságtörténeti iskolája, mely azonban elvitathatatlan érdemei ellenére is elszegényíti a tudományt a politikátörténet félretolásával és nem egy esetben veszedelmes torzulásokig vezet. A történetírás csak a marxizmus egyértelmű alkalmazásával nyerte vissza tudományos rangját, sajnálatos módon azonban a szovjet történetírásban az elszigeteltség és veszélyeztetettség tudata egyidőben teret adott a szubjektívizmusnak és a nemzeti öntudat túlzott táplálásának. A szerző megállapítása szerint a bécsi történetészkongresszus azt mutatta, hogy a népi demokratikus országok történettudományában ez a probléma ma is él, s ezt le kell küzdeni ahhoz, hogy a kelet-európai történet bonyolult problémái között rendet lehessen teremteni. — O. M.

LEGÚJABBKORI MŰZEUMI KÖZLEMÉNYEK. 1964: Az évfolyam egyetlen száma egyrészt az országsszerte megnyílt felszabadulási kiállításokkal kapcsolatos beszámolókat tartalmaz, melyekből a legújabb kor dokumentum- és tárgygyűjtésének, valamint múzeumi megjelenítésének sajátos, a történelem számára is feltétlenül érdekes és figyelemre méltó problémája jól kirajzolódik, — másrészt adatokat közöl. **DANCSA JÁNOS** *Heves megyei veteránok visszaemlékezéseinek gyűjtése* címen érdekes adatokat idéz visszaemlékezésekből ill. visszaemlékezőkről. — **KANYAR JÓZSEF** Somogy megye felszabadulásának történetéhez közöl adalékokat a nyilas megyeszervezet egyre jelentéktelenedő tevékenységéről, az élet megindulásáról a felszabadított területeken, — ez utóbbiak között is különösen a fronttá vált megyerészt emelve ki, melynek szörnyű pusztulását gazdag adatanyag illusztrálja. — **ERDÉSI SÁNDOR** egy nyiregyházai építómunkás még a Tanácsköztársaság óta rejtegetett fegyverének történetét ismerteti.

1965. 1. sz.: A szám első része a legújabbkori történeti muzeológusok 1964 novemberi békéscsabai tanácskozásának anyagát ismerteti: **GERELYES EDE** az addigi eredményeket áttekintve, a munka soronkövetkező feladatairól szólva hangsúlyozza, hogy a módszertani problémákat csak kiállítások során át lehet megoldani; azokban a bemutatást a munkásmozgalmon túlmenően a kor nemzeti történetének egészére ki kell terjeszteni. — **GYÖRFFY SÁNDOR** *A népi demokrácia korszakának pártjai és tömegszervezetei* cím alatt nemcsak ezekről ad áttekintést, hanem kitér az államigazgatási és gazdasági szervekre is: kialakulásukat röviden ismertette felhívja a figyelmet az ezektől sajátos profiljuknak megfelelően begyűjtendő egyes jellegzetes anyagfélésekre. — **ORBÁN ANTAL** a népi demokratikus korszak tárgyi emlékei gyűjtésének néhány kérdését világítja meg, kitekintéssel a külföldi, vonatkozó szakirodalomra, és felvetve elvi kérdéseket: így pl. korunk tárgyi anyagának viszonya a régebbiekéhez, történelem-idező képességük szempontjából. — A szám második részében **NAGY DEZSŐ** az agrárszocialista mozgalom költészeti hagyományainak gyűjtéséről szólva részint problémákat vet fel e dalok genezisést és az értékelésükhöz szükséges ismereteket illetően, másrészt sok érdekes múlt század végi dalszöveget közöl a mozgalom egyes ágazatai szerinti csoportosításban. — **KILIAN ISTVÁN** a miskolci Földes Ferenc gimnázium iskolamúzeumát mutatja be, jól használható mintaként hasonló jellegű gyűjtemények számára.

2—3. sz.: A szám első része a szakág muzeológusai 1965 tavaszi kecskeméti tanácskozásának anyagát közli. **GERELYES EDE** a felszabadulási kiállításokat ismertető áttekintéséből főleg a kiállításokban érvényesülő különböző megközelítési módok bemutatása az érdekes: hol, mit emel ki valamely kiállítás, — valamint az ábrázolási módszerek eszmei és technikai problémái és ennek kapcsán az újonnan begyűjtött forrásanyag növekedésének múlt évi eredményei. — **WELTNER DÁNIEL** *A helytörténeti kutatás egyes kérdései* c. cikke Kecskemét a két világháború közötti politikai fejlődésének főbb vonásait ismerteti. — **SZAMOSFALVI JÁNOS** Bács-Kiskun megye 112 felszabadulási emlékkiállításának tapasztalatait ismerteti, érdekes szempontokat adva hasonló kiállítások rendezéséhez. — A szám második felében **NEMCSIK PÁL** Ózd-vidéki munkásdalgyűjtésének tapasztalatairól számol be, bemutatva a gyűjtés különböző problémáit. Végül több dalszöveget közöl tipológiailag csoportosítva őket, bizonyos magyarázatokkal. — **H. KOHUT MÁRIA** 1888-ban a pesti munkások között Lasalle képével és szocialista feliratokkal ellátott gyufacsomagok forgalombahozataláról közöl adatokat: az inkriminált csomagolás képét közölve felhívja a figyelmet Lasalle még a századvégén is eleven népszerűségének e jellemző bizonyítékára. — **V. K.**

MŰZEUMI KÖZLEMÉNYEK. 1965. 4. sz.: **DRAVECZKY BALÁZS** négy ismeretlen Móra-levelet tesz közzé a Kaposvári Állami Levéltárból: közülük az elsőben Móra 1927-ben a kaposvári múzeum akkori tervezett megépítésével kapcsolatban a múzeum belső berendezése, fenntartása, pénzügyi terhei felől tájékoztatja, saját tapasztalatai alapján, a somogyiakat; — a másodikban 1929-ben a múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének megszűntetése után a vidéki múzeumigazgatók öntevékeny, kötetlen formájú évi szakmai-kollegiális találkozásainak létrehozását sürgeti a magukra hagyott vidéki múzeumok elszigetelődésének megszüntetésére. — **V. K.**

TISZATÁJ. XIX. évf. (1965) 12. sz.: **SÓS ENDRE** *Széljegyzetek Radnóti Miklósnak Farkas Lászlóról írott verséhez* címen egy, a magyarországi üldözés elől 1931-ben Bécsbe menekített és ott 1932. január 12-én tüdővészben elpusztult tehetséges kommunista költő tragédiáját eleveníti fel.

XX. évf. (1966) 2. sz.: **BÓNIS FERENC** *Még egyszer az „elfelejtett” Bartók-önéletrajzról* címmel a folyóirat által kétízben is közölt írásról belső és külső ismérvek

alapján kimutatja, hogy azt nem Bartók írta, hanem Bartók adatai alapján Kristóf Károly újságíró. — **OLTVAI FERENC** *Vedres István egy kiadatlan referátuma a kereskedelemről 1811 címen közli Szeged nagy fiának a Helytartótanács rendeletére benyújtott, a török átmenő kereskedelem fejlesztésére vonatkozó javaslatát. A referátum keretében Vedres felveti a Szeged—Pest közötti csatorna építésére vonatkozó nagy-szabású tervét, és csatolja ezt tárgyaló korábbi munkáját.* — *B. B.*

VALÓÓSÁG. X. évf. (1965) 12. sz.: **MÓD ALADÁR** *Vitával az egységért. A népi demokráciáról folyó vita eredményei és problémái* címen részben összefoglalja, részben továbbviszi a jelzett vitát a pártvezetés és a szövetségi politika kérdése területén. Fenntartja — Szabó Bálint és Ságvári Ágnes álláspontjával szemben — korábbi nézetét, mely szerint az 1949 után bekövetkezett torzulások gyökerei visszavezetnek a korábbi szakaszba. Úgy véli, hogy a nemzetközi helyzet értelmezése és Sztálin 1947-ben tett visszakanyarodása saját 1935 előtti politikája irányában nem magyarázza kielégítően a magyar párt hibáit; ennek előfeltételei a magyar párt múltjában is adva voltak. A torzulás elkerülésére nem volt elegendő, hogy a pártvezetés egy részében — a fő kérdések elvi tisztázása nélkül — megvolt az igény a néppel való széles és szoros egység politikájára. — *O. M.*

VILÁGOSSÁG. VI. évf. (1965) 10. sz.: **SZÉKELY GYÖRGY** *Hitújító a máglyán c.* tanulmányában Husz mártírhalálának 550. évfordulója alkalmából a polgári nacionalista és baloldali túlzásoktól egyaránt megtisztított, történetileg hiteles Husz-képet rajzolja meg. A prágai Betlehem-kápolna cseh nyelvű igehirdetője és liturgia-szerzője a pápai egyházfőiség tagadásával s az urvacsoara reformjával, a kehelyhasználatat túljutott a wyclifi tanításokon és előremutat Luther felé. A cseh nemzeti nyelvű művelődés előharcosa mentes volt a nacionalista elfogultságtól, a németellenességtől. Bár Husz nem tekinthető antifeudális lázadónak, főképpen az egyház, de a világi nemesség ellen is fordított társadalomkritikája nyomán tanítása mégis antifeudális színezetet nyert, s egy nagy népi mozgalom harci ideológiájává vált. Ellenfeleivel szemben Husz magamagát tekintette igazi kereszténynek, s ellenfeleit keresztényellenességgel vádolta. A tanulmány befejező része nagyszabású keresztmetszetet ad a huszitizmusban találkozó különböző osztályokról, majd röviden összefoglalja a huszitizmus kelet-európai hatását. — **SCHER TIBOR** *Valláskritikai tendenciák a középkori*

héber irodalomban c., nagyrészt ismeretlen anyagot feldolgozó tanulmányában a valláskritika ókori, a minuth eretnekségben rejlő gyökereinek feltárása után részletesen tárgyalja a középkor híres zsidó valláskritikusait, az afganisztáni származású Chivi al Balchit, aki a Biblia-kritikán keresztül eljutott az általános valláskritikáig, a spanyolországi származású, panteista gondolkodást, kritikai-racionalista szellemű Abraham ibn Ezrát, valamint a reneszánsz zsidó előfutárának számító, a „középkori Heine” néven emlegetett itáliai Manuelle költőt, valamint az anyagi világ örökkévalóságát, az oksági viszonyt, a lélek halandóságát hirdető spanyolországi Averroest (Ibn Rosd), a teoretikus kutatások szabadságát valló Levi ben Gersont s végül a tragikus sorsú, sokoldalú, deista szellemű Uriel Dacostát.

11. sz.: **KULCSÁR ZSUZSANNA** *Celn di Rienzo c.* tanulmányában Itália demokratikus egyesítése XIV. századi előharcosának tragikus egyéniségét és ellentmondásos tevékenységét vizsgálja. Cola di Rienzo első, 1347-i kísérletei a római hatalom megragadására és Itália egyesítésére a bárói és a pápai hatalom letérésében még egy aktív tömegmozgalomra támaszkodott. Második, a pápai politika szolgálatában álló 1354-i kísérlete azonban gyorsan lerombolta korábbi népi bázisát, s ezzel védtelenné tette magát bárói ellenfelei, a Savelliek és társaik támadásával szemben. — **LORÁND IMRE** *A magyar legitimizmus a két háború közt c.* cikkében a magyar uralkodó osztályon belül a legitimisták és a szabadkirályválasztók közti ellentét kiéleződéséről, a IV. Károly-féle restaurációs kísérletek kudarcáról, majd az ellentétnek 1925 körüli feloldódásáról, a legitimizmus és a revízió kapcsolatáról, gyenge és hatástalan Hitler-ellenességéről és Szekfü Gyulának a legitimizmust igazoló történetírói tevékenységéről ír.

12. sz.: **GECE GUSZTÁV** *A páli fordulat c.* cikkében azt a vallástörténeti fordulatot ismerteti, amelynek során a kereszténység, kilépve a judaizmus köréből, kompromisszumot kötve előbb a rabszolgatartó társadalommal, majd állammal, egyetemes világvallássá lett. — **HERMANN LEY** *Az arab filozófia virágkora c.* tanulmányában a haladó mutazeliták és a reakciós aszkariták harcának keretében a középkori arab filozófia materialista tendenciái főképp viselői, Al Razi, Al Farabi, Al Kindi, Avicenna, Al Biruni, valamint Averroes életét és filozófiai tevékenységét vizsgálja. — **VAMOS IMRE** *Kereszt és horcskereszt c.* tanulmánya (I—III. rész a 9—11. számban) a Vatikán és a német fasizmus közt a második világháború folyamán szövődött

együtműködés keletkezését vizsgálja. — Pacelli bíboros, a későbbi XII. Pius német élményekkel és szimpátiákkal telített diplomata egyéniségében, Hitlernek az egyházzal szemben tanúsított óvatossága és mérsékelt taktikájában, hangsúlyozott kommunistaellenességében, a német katolikus egyház demokratikus hagyományainak hiányában, anyagi és politikai érdekeinek az új rezsim általi biztosításában és nem utolsósorban a konkordátum megkötésére vonatkozó hitleri ígéretében jelölve meg az együtműködés kiváltó okait. A továbbiakban ennek az együtműködésnek egyes részleteit elemzi: az 1933. július 20-i, Hitlernek támogatást nyújtó konkordátum létrejöttét, melynek még megsértése sem vezette el a Vatikánt a náciizmus elvi elítéléséig; majd XII. Pius megválasztása után tett Hitler-barát lépéseit: a Szovjetunió kirekesztésével tervezett 1939. május 4-i nemzetközi békéltető értekezletet, s a Hitler által lerohant országok melletti (az általános sajnálkozás kifejezésén túlmenő) aktív kiállás hiányát. Végül a Vatikánnak az európai zsidóság sorsa tekintetében tanúsított állásfoglalását tárgyalja.

VII. évf. (1966) 1. sz.: KOMORÓCZY GÉZA *Kain nemzetsége* c. tanulmányában a Genézis Kain-genealógiáját s Kain és Abel történetét a dél-kánaáni és a héber törzsek történelmi kapcsolatai és a pásztor-földműves életforma-csere mítikus tükröződéseként magyarázza. — BELLÉR BÉLA *Regnum Marianum* c. tanulmányában a kilencedfélszázados vallási eszme történeti funkcióváltozásait tekinti át. A középkor és az humanizmus idején, egészen a XVI. századig a királyi hatalom belső és külső függetlenségét alátámasztó ideológia a XVII.—XVIII. században a rendi függetlenséget kifejező szentkorona-eszmével szemben a Habsburg-abszolutizmus támasza lesz. A tanulmány részletesen elemzi az ekkor virágkorát élő eszme közjogi, kultikus vonatkozásait, irodalmi jelentkezését, történetiszemléletét. A felvilágosodással és a liberalizmussal megkezdődik a máriás állameszme lassú sorvadása, amelyet a millénium kora sem tud orvosolni. Új életre serken viszont a Horthy-korszakban ellenforradalmi és kommunistaellenes éllel, de régi történetiszemléletét, lojalitás-szemléletét és protestánsellenességét is megőrizve. A Csehszlovákia felé irredenta célokat szolgáló Patrona Hungariaeval szemben a szlovák klerikális nacionalisták a Patrona Slovaciae XVIII. századi eszméjét újítják fel. A tanulmány a befutó része a Regnum Marianum korunkban történő utolsó színrelépését és lassú elhalását mutatja be. — A folyóirat mellékletében LUKÁCS JÓZSEF *Vallás és törté-*

nelmi tudat I. címen — készülő, főként a katolicizmus történetfelfogásának sajátosságait tárgyaló — nagyobb műve egyik bevezető részét közli. A hinduizmus, a hinajána- és a mahajána-buddhizmus, valamint a kínai univerzizmus vallási tudatvilágának beható elemzése után arra a következtetésre jut, hogy a keleti vallásokban az egyszeri, megismételhetetlen, törvényszerű, határozott cél felé igyekvő történelmi fejlődési folyamat, valamint a társadalom fogalma még fantasztikus vallási tükrözésben sincs meg. „Ilyen viszonyok közt igazi történelmi tudat nyilvánvalóan nem jöhet létre, hiszen ezt *végeredményben* csak a változás pozitív lehetőségeinek, az egyes ember s a *társadalmi közösségek* történelemformáló tevékenysége *reális* feltételeinek, törvényeinek felismerése alapozza meg.” Igaz ugyan, hogy ilyen típusú történelmi tudat a munkásosztály öntudatára ébredése, a marxizmus megjelenése előtt Nyugat-Európában sem alakulhatott ki, de kialakulását elősegítették nemcsak a filozófiai fejlődés egyes történelmi dialektikus vonásai, hanem az üdvtörténet illuzórikus, torz s objektív reakciós szerepet is betöltő formái közt maga a vallási fejlődés is. Ezek alapján az egyetemes vallási fejlődés két viszonylag önálló típusát, a keleti és a nyugati vallásfejlődési típust kell feltételeznünk.

2. sz.: JOÓB ISTVÁN *A vallási szektákról* c. cikkében a szekták döntő kritériumát egy bizonyos csoport meghatározott vallási szükségleteinek intézmény nélküli közvetlen kielégítésében látja. A szekták társadalmi gyökerei Magyarországon a paraszti nyomorúságból táplálkoztak. Az első világháborúig a baptizmus volt a legelterjedtebb irányzat, a két világháború között a misztikus, khiliasztikus, apokaliptikus irányzatok, a millenisták, Jehova tanúi stb., a felszabadulás után pedig újból a szelidebb anabaptista irányzat kerelkedett felül azzal a különbséggel, hogy most már nem annyira a társadalmi nyomor, mint inkább az egyéni szerencsétlenség a táptalaja. — HERMANN ISTVÁN *A fasiszta mítosz kialakulása* I. c. tanulmányában a fasiszta ideológia előzményeit vizsgálja. Ezeket a polgárság általános dekadenciájának talaján keletkezett egyenlőtlen-, erőszakeszmeiben, az elit- és a fajelméletben találja meg. Az elvont góbenai fajelmélettől a Nietzsche-féle Übermensch-koncepciót át a fizikai megsemmisítés jogának hirdetésén keresztül a Chamberlain-féle fajelméletig tart ez a fejlődés, amelyben az uralkodó faj fogalma a germánságra, a megsemmisítendő faj pedig a zsidóságra konkretizálódik, s az egyéni felelősség tudatát kioltja a mitizált faji

tudat. — PAIS ISTVÁN „*Ami az ész ellen van, az képtelenség...*” címen Spinoza filozófiáját, vallás- és biblia-kritikáját veti mérlegre. Filozófiája panteista színezetű materializmus. A teológiaiával az okságot, a szabadakaratot a determinizmust állítja szembe. Az istent az emberi tulajdonságok kivetítésének, a vallást a tudatlanság, tehetetlenség és az ezekből fakadó függőségi-érzelmi állapot eredőjének tekinti. A kettős igazság tana nála a hit alárendelését jelenti a tudásnak. Államfilozófiájában a polgári demokratikus köztársaságot tekinti a legtermészetesebb államformának, amelynek az egyházat is alárendeli. Vele kezdődik a tudományos igényű modern bibliakritika. — ALEKSANDER GIEYSZTOR neves lengyel középkortörténész *Aposz-*

tázia a IX—XI. században c. tanulmánya az igazi nagy XIII—XIV. századi népi eretnekmozgalmakat megelőző IX—XI. századi eretnekszerű mozgalmakat elemzi részben ismeretlen anyag felhasználásával. Ezek a mozgalmak nem voltak egyebek, mint társadalmi és eszmei tiltakozás az állami erővel bevezetett kereszténység és az új társadalmi rend ellen, s mint ilyenek fékeztek a kereszténység térhódítását. Szerepük analóg a későbbi népi eretnekségekével. Bár a népi aposztáziák közt voltak erősebb (IX. századi szász, XI. századi lengyel, orosz, magyar), sőt átmenetileg sikeres megmozdulások is (a veletlencsikerettség 983-i felkelése, az oborítók X—XI. századi felkelései), végső soron kudarcra voltak kárhoztatva. — B. B.

A magyar folyóiratszemlét összeállították: Bellér Béla (B. B.), Ormos Mária (O. M.), Szabó Miklós (Sz. M.) és Vörös Károly (V. K.).

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK

VOPROSI ISZTORII 1965. 11. sz. — M. I. TRUS: *V. I. Lenin külpolitikai tevékenysége. Az 1922-es év* (3—15. l.) Lenin művei összkiadásának megfelelő kötetek kivül egyéb forrásanyagot is felhasználva mutatja be, hogy Lenin betegsége ellenére milyen sokat foglalkozott többek közt külpolitikai kérdésekkel: ragaszkodott a külkereskedelmi monopólium fenntartásához, ebben az ügyben heves vitát folytatott Zinovjevvel, s végül a Központi Bizottság Lenin álláspontját fogadta el. Foglalkozott az ipari koncessziók kérdésével, és irányelveket dolgozott ki a lausanne-i konferencián való részvételhez. — JE. G. GIMPELSZON: *Az egypártrendszer kialakulásának történetéből a Szovjetunióban* (16—30. l.) hangsúlyozza, hogy a forradalom idején a Szovjethatalom nem törekedett erre. A baloldali eszerek 1918 márciusáig részt vettek a kormányban, az év júliusában tartott V. szovjet kongresszuson a küldöttek 31%-a közülük került ki. A mensevikek és eszerek is legálisan működhettek a forradalom győzelme után, de 1918 júniusában ellenszocialista tevékenységük miatt kizárták őket a szovjetekből. A júliusi felkelés után a baloldali eszereket kizárták a vezető funkciókból, és egyéb állásokból is, ha a baloldali eszerek pártvezetésének a kalandorpolitikáját követik. Ezért 1918 őszén a baloldali eszerek közül sokan szembefordultak a vezetéssel, kiléptek, s kisebb pártokat hoztak létre (forradalmi kommunisták, narodnyik kommunisták), ezek részben még 1918 végén, részben 1920 szeptemberében olvadtak be a kommu-

nista pártba. Az egyéb kispolgári pártok (maximalista eszerek, szociáldemokrata internacionalisták stb.) eleve csekély létszámúak voltak, s elszigetelődtek a tömegektől. A mensevikek 1918 őszén, az eszerek 1919 februárjában jelentették be, hogy szakítanak a burzsoáziával való együttműködés politikájával, ezért ismét megengedték részvételüket a szovjetekben. Egyes tagjaik derekasan harcoltak a polgárháborúban. De, mint azt Lenin előre látta, a pártok ingadozó magatartást tanúsítottak, ahogy a hadiszerencse váltakozott. A szovjetek Végrehajtó Bizottsága ennek ellenére intézkedéseket tett politikai működésük biztosítása érdekében, a kisebb pártok még anyagi támogatást is kaptak propaganda céljaira. Az eszerek kongresszusa viszont 1919 nyarán nyíltan bejelentette, hogy a bolsevikok elleni harc feladása nem elvi kérdés, hanem csak taktika. Így a tömegek teljesen elfordultak tőlük. Gimpelszon hoz néhány statisztikai kimutatást arról, hogyan változott a pártok aránya a szovjetekben ebben az időben. Összefoglalóan megállapítja, hogy az egypártrendszer nem 1918-ban alakult ki, mint eddig tartották, hanem 1920—1921 során, amikor a kis pártok sorra beolvadtak a kommunista pártba. 1922—1923-ban már a nyomai is eltűnnek a többpártrendszernek. — L. A. NYIKIFOROV: *A szocialista Jugoszlávia ipari fejlődése* (45—53. l.) a felszabadulás évfordulóján ad áttekintést: 1939 és 1964 közt az ipari termelés meghétszereződött, 1964-ben a nemzeti jövedelemnek már 40%-át az ipar adta, 26%-át a mezőgazdaság. — JA. Sz. GRO-

SZUL, N. A. MOHOV, P. V. SZOVETOV: *A feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet sajátosságai Délkelet-Európában. A mai agrártörténetírás kritikai áttekintése* (54—76. l.) lényegében véve a két román fejedelemség, Havasalföld és Moldva fejlődését vizsgálják. A gabonakivitel nem magyarázza meg itt a második jobbágyság jelenségét, mert az állattartás és szőlőgazdálkodás sokkal fontosabb volt, majorsági föld nincs is, a terményjáradék az uralkodó. Hangsúlyozzák az állami adó növekvő szerepét (a XVIII. században a földesúri szolgáltatások négy-nyolcszorosát teszi ki). A központositott járadék jelentősége az egész Balkán vonatkozásában fennáll, de ezen belül a két fejedelemség fejlődésének sajátos vonásai is vannak. Az eredeti felhalmozás itt sokkal lassabban megy végbe, mint a kelet-európai területeken. 1829 után azonban a hazai felhalmozás lehetőségei megnövekednek, ezzel tehát az eredeti felhalmozás történetének új korszaka kezdődik. A központi járadék helyét is inkább a magánföldesúri járadék veszi át. Így összefoglalóan úgy látják, hogy a két fejedelemség története 1829-ig inkább a délkelet-európai fejlődésre, 1830—1864 inkább a kelet-európai fejlődésre emlékeztet. — I. R. GRIGULEVIC: *A egyház és a klerikalizmus Chilében a második világháború után* (77—89. l.) az előzményeket az 1930-as években látja, amikor fiatal katolikusok (Nemzeti Falange) szembefordultak az egyház és az oligarchia fennálló szövetségével. 1945-ben ebből a mozgalmából nőtt ki a keresztény demokrata párt, amely a nyugat-európai hasonló nevű és jellegű pártok politikáját követte, radikális társadalmi reformokat követelt, s tiltakozott a kommunizmus üldözése ellen. Az 1964-es elnökválasztáson — miután a jobboldali pártok félreállították saját jelöltjüket, hogy szembefordulhassanak a haladó erőköt tömörítő chilei népi akciófront jelöltjével — szavazatukkal a keresztény demokrata párt jelöltjét, Eduardo Freit segítették a hatalomhoz. Frei „békés forradalmat” hirdetett meg, külpolitikájában azóta csakugyan önálló, belpolitikai reformjaival kísérkedik, de az biztos, hogy megválasztásával Chile történetében új korszak kezdődött. — H. PALLI: *A lyukkártyák felhasználása a történeti kutatásban* (90—98. l.) gyakorlati tanácsokat ad, hogyan lehet kisebb vidéki intézményekben is lyukkártyákat készíteni, milyen rendszer szerint lehet a perforálást végezni és a keresést meggyorsítani. — *A szemtanú vallomása a Nagy Októberről* (99—115. l.) címen I. M. KRASZNOV bevezető tanulmányával néhány cikket közöl, amelyet John Reed a szovjet államból való hazatérése után,

1918 augusztusa és novembere közt jelentett meg amerikai újságokban. — M. A. POLTAVSKIJ: *Az 1934 júliusi fasista puccs Ausztriában és Dollfuss kancellár meggyilkolása* (116—121. l.) bevezeti a folytatásokban közölt forráskiadványt, a nemzeti szocialista puccsról szóló titkos német beszámolót, amelyet a csehszlovákiai Fekete-tóban találtak sok egyéb dokumentummal együtt, s német nyelven is kiadtak már (121—130. l.). — N. N. JAKOVLEV: *Lapok F. D. Roosevelttől életéből* (131—148. l.) részleteket közöl F. D. Roosevelttől, az ember és a politikus c. könyvéből, amely számos amerikai munka alapján az első kísérlet az amerikai politikus marxista szemléletű életrajzának megírására. Az itt közölt részben 1910-től az elnökválasztásig kíséri figyelemmel Roosevelt életét. — N. N. BOLHOVITYINOV ismerteti az 1964-ben megjelent munkákat, amelyek Oroszországnak a latin-amerikai államok XIX. század eleji függetlenségi harcával kapcsolatos állásfoglalását tárgyalják (153—159. l.). — F. I. PANKEVIC: *A weimari köztársaság története és a mai nyugat-német történetírás* (186—190. l.) kritikai áttekintéséből azt szűri le, hogy a nyugat-német történészek Bonn és a weimari köztársaság közt bizonyos párhuzamot vonnak: helyeslik a baloldal elleni heves harcot, s nem tartják veszélyesnek a jobboldalt. Ezt a párhuzamot Pankevics aggasztónak tartja. — V. R. LOPUHOV: *A római menetelés* (211—214. l.) Mussolini hatalomrajtásának eseménytörténetét ismerteti.

1965. 12. sz. — M. V. NYECKINA, V. T. PASUTO, JE. B. CSERNYAK: *A történelmi gondolkodás fejlődése a XX. század derekán* (3—10. l.) a bécsi történész kongresszuson tartott előadásuk szövegét közlik. Szembeszállnak a szubjektívizmus és szkepticizmus elúrhodásával. Hangsúlyozzák a történeti tények tiszteltbentartását. A mai nyugati történetírásban sok új, meggondolandó jelenség, módszertani szempont található. Rámutatnak a marxista elmélet hatására nyugaton is, bár kétségtelenül még sok a tudománytalan, antimarxista nézet. Fontosnak tartják az egyes országok közötti tudományos együttműködést és ennek alapját az igazság kutatásában jelölik meg. — A vita-rovatban K. I. RUGYELSON: *A levéltárügy elméletének és gyakorlatának megérett kérdései* (11—21. l.) a selejtezés problémáit tartja igen fontosnak, s hangsúlyozza, hogy az alsó- és középfokú állami és gazdasági szervek és intézmények anyagát nem szabad teljes egészében kiselejtezni. Az anyag osztályozásának elméleti kérdéseit még ki kell dolgozni. Az állagok egységét és ezek felbonthatását az osztályozás során nem szabad

szubjektív alapon végezni. Az osztályozás rendszerét egységesen kell kialakítani valamennyi levéltárban. Végül a tájékoztatás kérdéseit veti fel, s hangsúlyozza itt az információ gépesítésének szükségességét. — P. G. SZEMJONOV: *A szovjet nemzetek függetlensége* (22—33. l.) történeti áttekintést ad a kérdés fejlődéséről, Lenin 1917 előtti elképzeléseiről, az örendelkezés elvének kimondásáról és tényleges megvalósításáról. Az örendelkezés elve a nemzetközi egyesítés eszköze volt a szovjet fejlődésben. A már kialakult helyzet a szovjet nemzetek szuverénitásának teljességét adja. Ha ma nagyobb joghatóságot biztosítanak az egyes szövetséges köztársaságoknak, ez nem kikényszerített engedmény, hanem a demokratikus centralizmus objektív következménye. — N. N. JAKOVLEV: *Az 1905-ös szovjetekről* (34—44. l.) megvizsgálja (az eddigi irodalom kritikai átrostálásával) a szovjetek előzményeiként megalakult munkásbizottságokat, amelyeket nem azonosít a szovjetekkel. Leninre hivatkozva megállapítja, hogy a szovjetek a forradalom csúcspontjának termékei, nem hozhatók bármikor létre. Ezért történetüket 1905 októberétől kell tárgyalni. Nem a mensevikok hozták létre ezeket a szovjeteket, hanem a munkástömegek. Lenin a forradalmi hatalom, egy ideiglenes kormány csíráit látta meg bennük. A további teendőt nem annyira új szovjetek „felfedezésében”, hanem az ismert szovjetek történetének alaposabb tanulmányozásában jelöli meg. — M. G. SZEDOV: *A Narodnaja vclja (Népakarati) a történelem ítélszéke előtt* (45—62. l.) az 1870-es évek narodnyik szervezeteinek eddigi értékelését vizsgálja: a polgári felfogás az értelmiség osztályok feletti mozgalmát látta benne. Lenin a szociáldemokrácia előfutárainak tekintette őket. Újabbban sok anyagot kiadtak, de még nagyon sok adat lappang levéltárak mélyén. Az eddigi irodalom alapján úgy látja, hogy lebecsülték a szervezet jelentőségét és pozitív szerepét. — N. I. LEBEGYEV: *A romániai „történelmi pártok” a szovjetellenes háború időszakában, 1941—1944* (63—78. l.) a nemzeti liberális párt és a nemzeti parasztpárt vezetőinek az állásfoglalásáról ad áttekintést: nem csatlakoztak a németellenes fronthoz, támogatták a szovjetellenes háborút. Csak 1944 tavaszán és nyarán kezdtek Kairóban tárgyalásokat a román kormány tudtával a nyugati szövetségesekkel, hogy lehetlenné tegyék az országnak a Szovjet Hadsereg által való felszabadítását. Június 20-án mégis kénytelenek voltak mindkét párt vezetői belépni a nemzeti demokratikus blokkba, a kommunista és a szociáldemokrata párttal együtt. Maniu paraszt-

párti vezető azonban még 1944 augusztus derekán sem volt hajlandó kormányalakításra, amikor a demokratikus blokk tagjai erre felkérték. — A. J. SEVELENKO: *A feudális viszonyok fejlődési útjának összehasonlítása a frank államokban és Indonéziában* (79—96. l.) az V—IX. századi frank és a II—VII. századi indonéziai fejlődés összehasonlító vizsgálata alapján úgy látja, hogy a termelőeszközök fejlettségi foka, a lakosság foglalkozása, a feudális tulajdon, a függő helyzetben levő parasztság, az államhatalom, a járadékformák és még néhány kritérium vizsgálata arra mutat, hogy a feudális viszonyok kialakulása alapján azonos úton ment végbe. A rab-szolgotartó formáció kimaradása a legtöbb társadalomban megtörtént, ez nem ázsiai sajátosság. — A visszaemlékezések sorában K. A. MERECKOV folytatja: *A csaták útjain* c. írását (97—111. l.), itt 1944 februárjától a Karéliában, a Sarkvidéken és Norvégiában vívott harcokról számol be. — Úgyancsak folytatódik az 1934 júliusi ausztriai nemzeti szocialista puccskísérelte és Dollfuss meggyilkolására vonatkozó dokumentumok közlése (112—129. l.). — N. N. JAKOVLEV: *Lapck Franklin D. Rooseveltt Fehér ház-beli életéből* (130—142. l.) részletes eseménytörténeti áttekintést ad 1933—1940 között. — Z. V. UDALCOVA áttekinti a feudalizmus keletkezésének kérdéseivel foglalkozó újabb szovjet történeti munkákat (143—151. l.). — V. B. VORONCOV ismerteti az amerikai polgári szerzők munkáit az Egyesült Államok Csendes-óceáni politikájáról a Japán elleni háború idején (172—177. l.), s úgy látja, még többnyire hamisan tárgyalják a kérdéseket, de a tények nyomása alatt már új, realisabb látókörű irányzat is kialakulóban van. — V. M. KOVALCSUK, G. P. SZOBOLJEV: *A leningrádi rekviem* (191—194. l.) megállapítja, hogy a városban a háború és a blokád idején mintegy 800 000 ember halt éhen. — L. M. HLEBNYIKOV: *Az „oroszk Faust”* (195—200. l.) összefoglalja a meglévő ismeretanyagot Ja. V. Brjus (Bruce) grófra vonatkozólag (1670—1735). A skót származású orosz tiszt és hivatalnok, I. Péter egyik híve, aki igen művelt volt (könyvtárában 1418 könyve volt), tudományos kutatásokkal is foglalkozott, ő adta ki az első matematikai könyvet Oroszországban, holland—oros szótárt is szerkesztett. Tudományos kísérletei révén vált a néphitben városzlóvá, aki az ördöggel cimborál. — N.

NOVAJA I NOVEJSAJA ISZTORIJA 1965. 6. sz. — WALTER ULBRICHT: *A Kommunista Internacionálé VII. kongresszusának történelmi jelentősége* (3—13. l.) részben

saját élményei alapján méltatja Dimitrov előadói beszédét, a szektásság elleni harcot, a népfront-politikát, s a Német Kommunista Párt 1935-ös brüsszeli konferenciáját, amely konkretizálta az új feladatokat. — V. G. KORJONOV: *Kiváló harcok a marxizmus—leninizmus eszméinek győzelméért Latin-Amerikában* (14—22. l.) a perui José Carlos Mariátegui tevékenységét ismerteti születésének 70. évfordulójára alkalmasból, hangsúlyozza, hogy ellenfelei annak idején narodnyiknak bélyegezték, mert az indián faluközösségnek is szerepet szánt a szocializmushoz való átmenetben, ma pedig trockistának mondják sokan, holott meggyőződéses és képzett marxista volt, aki harcolt a kispolgári reformista irányzatok ellen, és a marxizmus—leninizmus tételeit a konkrét perui viszonyokra alkalmazta.

— LEO STERN: *1945. május 8. a két német állam történetében* (23—36. l.) áttekinti a két állam kétféle fejlődési útját 1945 óta, utal a nyugat-német történésznek Bismarck-imádatára, a revansista szellem erősödésére, a német történész-napok egyre harciasabb hangnemére. Megállapításai szerint a német szociáldemokrácia ebben az uralkodó osztály segédsapata. A demokratikus német állam azonban létével megakadályozza a reakciós tervek megvalósítását.

— D. A. SZEJVJAN: *A Kommunista Párt a jugoszláviai nemzeti szabadságharc és a népi forradalom élén* (37—50. l.) összefoglalja a JKP vezető szerepét a németek ellen vívott harcokban, amelyeknek a megszállás idején 450 ezer német katonára esett áldozatul, a partizánok vesztesége pedig halottakban 305 ezer fő volt és 455 ezer sebesült. Kitér az 1944 szeptemberétől a Szovjet Hadsereggel együttesen vívott harcok történetére is.

— A. L. NAROCNSYICKIJ: *A kontinentális blokádnak történelmi jelentőségéről* (51—63. l.) a bécsi történész-kongresszuson tartott előadásának szövege, amelyben a kérdés legújabb irodalmának kritikai megrostálásával rámutat a blokádnak mindenütt többnyire negatív gazdasági következményeire, s úgy véli, a napóleoni háborúk lényege nem a burzsoá forradalom harca a feudális Európa ellen, hanem az a kísérlet, hogy szuverén államokat alávessenek a francia tőkének. A franciák elleni felszabadító harc nem egy helyen a hazai reakció elleni harccal fonódott össze. — JE. V. AVANOVA: *A dominikai tragédia. II. A köztársaság a válaszáton* (64—80. l.) folytatja a 4. számban kezdett áttekintést (ld. Századok 1966. 2—3. sz.) 1961. május 30-án egy reakciós klikk ölte meg Trujillót, a család többi tagja ugyan meg tudta tartani a hatalmat, de kénytelenek voltak néhány ellenzéki polgári párt működését engedélyezni (a forradalmi párt, a nemzeti állampolgári szövet-

ség, a június 14-i mozgalom), csak a Népi Szocialista Párt működése volt továbbra is tilos. Októberben azonban az új elnök, Balaguer megvédésének az ürügyén már amerikai hadihajók jelentek meg. A rendszer a Trujillo-rokonság ekkor bekövetkezett elűzése után sem változott. 1963 decemberében viszont az elnökválasztáson a forradalmi párt jelöltje, Juan Bosch győzött, aki földreformot, iparfejlesztést, az adóságokra 20 évi moratóriumot, új munkatörvényt, általános demokratizálást ígért programjában. Ez a program azonban a néptömegek számára kevés volt, a burzsoázia számára túl radikális. Kommunistaellenes fellépést követeltek tőle, s amikor erre nem volt hajlandó, 1964. szeptember 25-én a hatalom egy katonai junta kezébe került, amely ugyanazokat a társadalmi erőket képviselte, mint a Trujillo-rendszer, s mögötte az USA állt. Ez a fordulat nagy ellenállást váltott ki, Caamaño vezetésével az alkotmány hívei szembeszegültek a juntával. 1965. április 28-án ezért az amerikaiak fegyveresen beavatkoztak, a katonai diktatúrát nem sikerült létrehozniuk.

— Sz. V. OBOLENSZKAJA Franz Mehring pályafutását ismerteti (81—96. l.) születésének 120. évfordulóján, különös tekintettel tudományos munkásságára, amely miatt támadták a szociáldemokrata párton belül. Hangsúlyozza, hogy Mehring forradalmár volt, aki megértette a proletár-diktatúrát.

— A közlemények rovatában G. M. PROHOROV hoz adalékokat a Szovjetunió és az újonnan felszabadult országok közötti kereskedelmi kapcsolatok történetére (97—108. l.), az 1920-as évektől, de különös tekintettel az 1960-as évekre. 1965-ben a Szovjetunió 26 államnak nyújtott műszaki segítséget, ugyanakkor helyben az ottani munkások szakmai képzését is segíti, nemzetközi síkon pedig a szovjet támogatásnak köszönhető, hogy az új országok tekintélye az ENSZ-ben megnőtt.

— JE. B. CSERNYAK: *A nyugati fronton* (109—125. l.) címen folytatja a kémkedés történetéről írt cikkét, itt az első világháború alatti híresebb eseteket sorolja fel, s kimutatja, hogy Mata Hari szerepe nem volt olyan jelentős, mint eddig gondolták.

— K. B. VINOGRADOV ismerteti az 1960-as években megjelent újabb irodalmat, amely az első világháború alatti nemzetközi kapcsolatok történetével foglalkozik (126—135. l.). — Közli a folyóirat amerikai tudósok és közéleti személyiségek 1965. június 20-i nyilatkozatát, amely elítéli az USA latin-amerikai politikáját és dominikai intervencióját. Az eredetileg 9, Latin-Amerikával foglalkozó tudós, művész stb. által aláírt nyilatkozatot azóta több mint 100 ember írta alá. — N.

ISZTORIJÁ SzSzsZR 1965. 6. sz. — V. V. GARMIZA: *A „harmadik út” politikájának a csődje a forradalomban. (Az 1918-as ujai állami tanácskozás)* (3—25. l.) az 1918. szeptember 1-re összehívott tanácskozás előzményeit és eseménytörténetét ismerteti. A szovjethatalom ellen létrejött helyi ellenforradalmi kormányok közötti ellentétek elsimítására hívták össze, ezser kezdeményezésre, a Szamarában székelő Komucs és az Omszkban levő szibériai kormány voltak a legerősebbek a részvevők között, de több más kormány és párt képviselője is részt vett a tanácskozáson. Az egész Oroszországra vonatkozóan létrehozandó központi szerv hatalmának forrása, a kormány jellege (diktatúra legyen-e, vagy a pártok képviselője) és összetétele voltak a vitatott problémák. A csehszlovák légio képviselői sürgették az egységes kormány létrejöttét. Szeptember 23-án végül 5 tagú direktóriumot választottak, amelynek 1919. január 1-ig vagy február 1-ig, az alkotmányozó gyűlés összehívásáig kellett volna ideiglenesen a hatalmat gyakorolnia. Minthogy a szibériai kormány tovább működött, a direktórium áttette székhelyét Omszkba. Mindez csak ideiglenes kompromisszum volt. A helyzet igazi urai a külföldi intervenciók voltak. A direktórium összetétele és további sorsa mutatja, hogy a burzsoázia csak ideig-óráig húzódik meg a kispolgári pártok mögött, mihelyt erőt gyűjtött, átveszi teljesen a hatalmat. Azt is mutatja ez a kísérlet, hogy Oroszországban a kispolgári baloldali pártok is mind az ellenforradalom oldalára álltak, ezért volt szükség az egypárti-rendszer bevezetésére. — A. A. ZIMIN: *A holopok a régi Oroszországban* (39—75. l.) a források és az eddigi irodalom kritikai vizsgálata alapján úgy látja, hogy a VI—IX. században fennállt a patriarchális rabszolgaság a keleti szlávoknál, a szolgákat cseljagy-nak nevezték. A IX. század második felében és a X. században a korafeudális viszonyok kialakulásával párhuzamosan a rabszolgák száma nő, elnevezésük nem változik. A X—XI. század fordulóján táján, amikor a fejedelmi kíséret tagjai földbirtokot kapnak, a rabszolgákat is a földre telepítik. A cseljagy kifejezés ekkor már általában a feudális függésben levő rétegek elnevezése, a rabszolgákat holopoknak nevezik. A XI. század derekán a holopokat a földesurak erősen dolgoztatják. Az elnevezés ekkor kiterjed általában minden feudális függésben élő emberre. A XI—XII. század fordulójának nagy népi megmozdulásai azt eredményezik, hogy a holopok helyzete megközelíti a feudális függő viszonyban élő szolgákét. Vlagyimir Monomah enyhíti a holopok közé

tartozó szmerdek és zakupok helyzetét, a tulajdonképpeni rabszolgákat ezentúl obelnij holopnak nevezik, de az ő helyzetük is egyre inkább hasonló lesz a feudális függőségben élők helyzetéhez. — A szovjet történészek tapasztalatát bemutató rovataban A. I. GUKOVSKIJ: *Hogyan lettem történész?* (76—99. l.) beszámol életútjáról. Polgári családból származott, jogot végzett, s a jogászai képzést történészek számára igen hasznosnak tartja. 1917-től állami tisztviselő, ekkor lesz marxista, 1921-től a Vörös Professzura intézetében tanul, sok élményt mond el Pokrovskijről, azután saját oktató és tankönyvíró munkásságáról, amelyet Sztálin 1931-ben elítélt (erre vonatkozólag is személyes élményeit közli). — N. JA. GUSCSIN sok adalékot hoz arra, hogyan segítették meg 1930—1931-ben Leningrád és Moszkva munkásai a szibériai parasztságot a mezőgazdaság kollektivizálásában (100—109. l.). — I. M. KAMENYECKAJA ismerteti a monopólium kialakulását az orosz cukoriparban az 1880—90-es években (110—121. l.). — I. N. VLAGYIMIRCEV ismerteti a szovjet korszak történetével foglalkozó, 1964-ben megjelent szovjet munkákat (122—135. l.). — V. R. LEJKINA-SZVIZSKAJA az 1863-as lengyel felkelés újabb szovjet történeti irodalmát tárgyalja (136—143. l.). — JA. I. STERNBERG: *Az orosz—magyar kapcsolatok kutatása a népi Magyarországon* (165—178. l.) részletesen ismerteti az 1917 előtti korszakra vonatkozó magyar kutatásokat. — G. A. BELOV: *A szovjet levéltárosok nemzetközi kapcsolatai* (178—187. l.) beszámol a külföldi kiküldetésekről, kiállításokról, és a más országok levéltárosaival együtt készített közös forráskiadványokról. — M. F. MELNYIKOV: *A helytörténeti tettekre vár* (191—198. l.) ismerteti saját tapasztalatait (helytörténeti kutatócsoport alakítása), s egy helytörténeti folyóirat kiadását sürgeti. — V. G. LURJE bemutatja az OSzSzsZK helytörténeti múzeumainak 1959—1964 közti kiadványait (199—205. l.). — N.

KWARTALNIK HISTORYCZNY 1965. 4. sz. — IRENA PIETRZAK-PAWŁOWSKA: *A dąbrowai medence és a Loire körzete. A francia tőke behatolása 1870 után* (785—809. l.) lengyel, francia és szovjet levéltári anyag alapján vizsgálja az 1870-es bányatörvény után kialakuló helyzetet. Az 1873-as válság miatt a régi felszerelésű állami vállalatokat eladták orosz nagybirtokosoknak, a rekonstrukció és a vasútépítés konjunkturát teremtett itt. Ugyanakkor a Loire-vidéki bányászatot és kohászatot az észak-francia konkurencia fenyegette. Ezért szállítottak a Loire-vidékéről bányafelszerelést is a

dąbrowai medencébe. 1876—1877-ben két részvénytársaságot hoz létre a francia tőke a Lengyel Királyságban, amely nagyrészt elvégzi az itteni iparvállalatok rekonstrukcióját, az egyik a későbbiekben is folytatja a beruházásokat, a másik a profitot kiszállítja Franciaországba, tehát félgymarmati kizsákmányolást valósít meg. — ALEKSANDRA TYMIENIECKA: *Szakadás a Lengyel Szocialista Pártban 1928-ban* (811—836. l.) az 1926-os államesiny utáni fejlődést ismerteti, amikor a Lengyel Szocialista Párt ellenzékbe vonult Pilsudski diktatúrájával szemben. Ez nagy vitát vált ki a párton belül, a varsói pártszervezet (J. Moraczewski hatására) néhány más városal együtt Pilsudski oldalára állt, a párt többsége azonban, különösen a szakszervezetek és az ifjúság, vele szemben foglaltak állást. Amikor Moraczewski a párt engedélye nélkül belép a kormányba, 1928 őszén szakadásra kerül a sor a két irányzat közt, a Moraczewski-vezetete kisebbség új pártja felveszi a régi elnevezést: Lengyel Szocialista Párt (PPS)—forradalmi frakció. — EUGENIUSZ HUMENIUK: *Tadeusz Kościuszko ismeretlen kézírata* (897—900. l.) egy francia nyelvű emlékiratot publikál a lvovi egyetemi könyvtárayagából, amelyet Kościuszko 1814-ben Párizsban adott át Adam Czartoryski hercegnek, s ebben a vallásra vonatkozó, a felekezetiiség felül-emelkedő nézeteit fejti ki. — SŁAWOMIR KALEMBKA: *A Lengyel Demokratikus Társaság vezetői és tagjai* (901—917. l.) kiegészítések hoz Marian Tyrowicz 1964-ben megjelent bibliográfiai gyűjteményéhez, amely az 1830 után az emigrációban működő burzsoá demokratikus szervezet egyes részvevőinek az életrajzát foglalja össze. — ZBIGNIEW WÓJCİK ismerteti a IV. (Rettegett) Iván közigazgatási reformjára, az opricsnyinára vonatkozó újabb, elsősorban szovjet, kisebb részben nyugati irodalmat (919—929. l.). — STANISŁAW SAMSONOWICZ: *Babeuf körül* (931—935. l.) a Babeufre vonatkozó újabb irodalmat tekintti át. — N.

PRZEGLĄD HISTORYCZNY 1965. 4. sz. — ANDRZEJ POPPE: *Tanulmányok az orosz egyház legrégibb történetéről. III. rész. A csernyigovi metropólia* (557—569. l.) egy XI. század végi bizánci forrás s Boris és Gleb legendája alapján megállapítja, hogy Csernyigovban is alakult metropólia, élén Neofit metropolitával. Ez valószínűleg összefügg azzal, hogy Bölcs Jaroszláv halála (1054) után Csernyigovban Szvjatoszlav komoly hatalomra tett szert, s a bizánci császár ezért nevezett ki metropolitát mintegy képviselőjeként. A metropólia Neofit halála után valószínűleg Vszevolod egyeduralmának a megerősödése miatt

1078 után megszűnt. — MILORAD EKMEČIĆ: *Külső tényezők a balkáni forradalmak érlelődési folyamatában, 1849—1878* (570—594. l.) az európai liberalizmusban és a nagyhatalmak politikájában látja ezeket a külső tényezőket, a szocializmus alig hatott, hiszen ehhez a társadalom még fejletlen volt. A Balkán gazdaságilag Ausztriától volt függő helyzetben, s ez igyekezett elzárni az egyéb európai befolyások elől, különösen a Krími háború idején fél a törökellenes felkeléstől, mert ez tovább terjedhetne a birodalom területére is. 1856 után Oroszországban látja a nagyobb ellenfelet, 1858-után ismét a nyugati liberalizmusban, amelyet ekkor az olasz egyetemozgalom képvisel. Az Ausztria-Magyarország által elnyomott balkáni mozgalmakban az olasz eseményekhez hasonlóan a szerb elvetélt forradalmat (rivoluzione mancata) lát. — TERESA MONASTERSKA: *A Nemzeti Munkásszövetség az Alkotmányozó Sejm választásainak időszakában (1918 december—1919 január)* (595—625. l.) az 1905 óta szereplő munkáspárt helyzetét vizsgálja: ellenezte a szocializmust, a burzsoázia politikáját támogatta (a nemzeti demokrata pártét), de minthogy ez az adott pillanatban ellenzékben volt, nem tudott nyíltan melléje állni, s így egyszerre harcolt a Lengyel Szocialista Párt és a nemzeti demokraták ellen. A január 26-i választásokon 15 mandátumot kapott (a szavazatok 2,2%-át), Varsó kivételével éppen a régi proletár központok mind erre a pártra szavaztak. Csak szórványosan akadt kispolgári szavazója. Ez lehetetlenné tette, hogy a párt túlságosan jobboldali irányban tolódjék el. — ZBIGNIEW LANDAU: *A lengyel ipar helyreállításának kulcsproblémái az első világháború után* (626—643. l.) képet ad a lengyel ipart ért háborús károsodásokról, ezek következtében az egykori Lengyel Királyság területén (amely a legtöbbet szenvedett a háborús cselekményektől) 1919-ben a háború előtti munkásszámának csak a 15%-át foglalkoztatták. A tőke húzódozott a beruházásoktól, az államosítástól vagy újabb forradalomtól való félelmében, ezért a kormánynak kellett hozzálátnia a rekonstrukcióhoz, s ennek első lépései 1919-ben meg is történtek, már csak a forradalommal fenyegető munkanélküliség elhárítása érdekében is. — OSKAR BARTEL összefoglalja a Zwingli és Kálvin lengyelországi hatására vonatkozó adatokat (644—650. l.). — A vita-rovatban MARIAN TYROWICZ: *A Lengyel Nép (1837—1846) szervezeti fejlődésének néhány kérdése a legújabb történetírás tükrében* (651—657. l.) az emigráció utópikus szocialista irányzatait tárgyaló munkákat ismerteti. — HENRYK ZIELIŃSKI: *A nyugat-német tör-*

ténetírás a varsói felkelésről (658—666. l.) Hans v. Krannhals 1962-ben megjelent, a felkelésről szóló könyvével vitatkozik. — N.

ZEITSCHRIFT FÜR GESCHICHTSWISSENSCHAFT 1965. 6. sz. — SIEGFRIED SCHMIDT: *A németországi polgári pártok előtörténetéről* (973—991. l.) elvi-módszertani kérdések tisztázása, az eddigi, főleg életrajzokban jelentkező kelet-német feldolgozások számbavétele után először is megállapítja a német polgári pártoknak az angol és a francia polgári pártokhoz viszonyított kései megjelését. Az 1848—49-es forradalom előestéjén Németországban három polgári pártcsoport létezett: liberális, radikális és katolikus, a forradalom idején pedig négy: liberális, demokrata, katolikus és konzervatív. A demokraták és a katolikusok nemzeti szervezetekben egyesültek; a fő polgári irányzat, a liberalizmus szembefordult Németország demokratikus egyesítésének gondolatával. A szerző egyrészt szembeállítja a polgári történéseknek a liberalizmus polgári osztálylénnyegét tagadó felfogásával, másrészt azonban az 1848—49-es liberális áruálás után sem vitat el minden haladó szerepet a német liberalizmustól. — HANS JOACHIM BARTMUS: *A németországi feudális társadalom keletkezése c. vitáikében* (1001—1010. l.) E. Müller-Martens hipotézisével vitatkozik, aki a VIII—IX. századi germán társadalmat nem tartja korai feudális társadalomnak, hanem egy alacsonyabb fokú barbár előfeudális társadalomnak, rendkívül bonyolult tulajdon- és függőségi viszonyokkal.

1965. 7. sz. — GERHART HASS: *Hans Adolf Jakobsen második világháborús történeti koncepciójáról* (1148—1171. l.) megállapítja, hogy Jakobsen nyugat-német történész második világháborúval foglalkozó 30 nagyobb munkája és tanulmánya a szerző ígéretével ellentétben nem ad alapvetően új, a történeti valóságnak megfelelő koncepciót a második világháborúról, habár több részletkérdésben előrelépést tesz. A Jakobsen által hirdetett egyetemes történeti prespektíva lényegében az atlanti politika történeti igazolását szolgálja. A háború történetéről adott új periodizáció lebecsüli a Szovjetunió katonai szerepét. Hitler személyének előtérbe állításával a szerző a mögötte álló gazdasági, katonai és politikai tényezőket fedezi. Végül nem szentel kellő figyelmet a német ellenállási mozgalomnak sem. — ROLF WEBER: *A kispolgárság szociális struktúrája és politikai ideológiája közti viszony az 1848—49-es forradalomban* (1186—1193. l.) a problémát Szászország vonatkozásában tárgyalja. Itt működött 1848—49-ben Németország

taglétszámánál, szervezettségénél, tömegbefolyásánál fogva egyaránt legfejlettebb vidéki kispolgári demokratikus szervezete. Ennek gazdasági alapja Szászország fejlett kis-, házi- és részben nehézipara volt. A kispolgári tömegmozgalom magját a kézműves mesterek alkották, akik a háziiparos kismesterekkel együtt megközelítették a legények számát, s szociális helyzetüket tekintve közel álltak a proletariátushoz. Vezetőik a demokratikus értelmiség soraiból regrutálódtak. Az értelmiségi vezetők 1848 nyaráig szinte egyöntetűen a kispolgárságot tekintették a demokratikus mozgalom bázisának, ezután azonban egyesek már a proletariátusban látták a legmegbízhatóbb támaszt. A kispolgárságon belül az antidemokratikus erőt a céhrendszer hívei alkották, akik különféle zártkörű egyesületekben szervezkedtek.

1965. 8. sz. — WERNER BERTHOLD: *A Német Kommunista Párt állásfoglalása a német történelem időszereű fő kérdéseiben 1945—46* (1323—1341. l.) a pártnak az új marxista történelemszemlélet kialakítása és elterjesztése érdekében kifejtett tevékenységét ismerteti. A párt ennek során szembeállít mind a nacionalista, mind a nemzetihilista állásponttal, s a német nép történetét is a többi nép történetéhez hasonlóan a haladó és a reakciós erők csatáreként mutatta be. A haladó erők harcának értékét nem okvetlenül a siker, hanem a mozgalom dinamikája adja meg. A pártnak már 1945/46-ban sikerült helyes megvilágításba állítani a német történelem olyan alapvető kérdéseit, mint a német fasizmus és a második világháború kirobbantása, a párt és a német munkásmozgalom története (1918—1945), az 1918 novemberi forradalom jellege, az 1848—49-i forradalom, a reakciós, a fasizmus felé vezető poroszság. — ERNST WERNER: *Pánturkizmus és a modern török historiográfia néhány irányzata* (1342—1354. l.) bemutatja: mint lett az ifjú-törökök eredetileg haladó, a pániszlamizmussal nemzeti demokratikus alapon szembeforduló pánturkizmusából az első világháború körül a nemzeti elnyomást szolgáló reakciós és szovjetellenes irányzat, amely végül is a turanizmusba torkolt. A pánturkizmussal Kemál Atatürk nemzeti demokratikus forradalma szakított. Kemál kormányzatának utolsó éveiben és utána német fasiszta befolyásra ismét erőre kapott, hogy a fasizmus vereségével újabb, de még mindig nem végleges vereséget szenvedjen. A reakciós Menderesz-kormány alatt a pánturkizmus ideológiája újból teret nyert, elsősorban a balkáni török hódításnak igyekezett pozitív jelentést adni. A Menderesz-kormányzat 1960-ban bekövetkezett bukása után a középkortörténészek

nagyszabású és hasznos forráskiadó és kritikai tevékenységbe kezdtek. — HEINZ ODERMANN: *A náci propagandaminisztériumi konferenciák bizalmas sajtóutasításai* címen (1365—1377. l.) kitűnő, a náci propagandaminisztérium egész belső szervezetét, munkamódszerét, közvéleményformáló hatását feltáró bevezető tanulmány után közli a spanyol polgárháborúba való beavatkozástól a müncheni diktátumig terjedő dokumentumanyagot, amely mindennél jobban jellemz a náci propaganda lényegét és módszereit a második világháború előestéjén. — B.

ČESKOSLOVENSKÝ ČASOPIS HISTORICKÝ 1965. 6. sz. — JAN KŘEN: *Dr. Beneš a háború alatt* (797—826. l.) az eddigi, részben Beneš-t idealizáló, részben teljesen negatívan értékelő, elvető nézetek kritikája után úgy látja, hogy Beneš az 1938 előtti Csehszlovákia helyreállítására törekedett, gazdasági és társadalmi téren is, bár bizonyos reformok szükségesek voltak maga is látta. Ezt a célt azonban csak olyan eszközökkel érthette el, amelyek hatásukban messze meghaladták elképzeléseit. A Szovjetunióval való együttműködés szükségességét teljes mértékben belátta, s tudomásul vette ennek következményeit, azt, hogy együtt kell működnie a baloldallal, a kommunistákkal. Egyébként a Szovjetunióban nagy politikai átalakulást várt, amely közelebb hozza a nyugati hatalmakhoz. A háború alatt tehát Beneš a burzsoázia szélső balszárnyát jelentette, sokszor túlmént saját céljain. Ezért 1948-ig a forradalom első demokratikus és nemzeti szakaszában sok minden nemcsak Beneš ellenében, hanem legalább egy részében vele együtt történt meg. Nagysága éppen ott mutatkozik meg, amikor a haladást segíti elő. De ellenfélnek sem jelentéktelen, nagysága csak növeli a forradalom nagyságát. — A vita-rovatban Jiří KOŘALKA: *A cseh munkásmozgalom nemzetközi jelentőségéről az I. és II. Internacionálé időszakában* (827—845. l.) František Grausnak a folyóirat 4. számában írt cikkéhez (ismertetését ld. Századok 1966. 2—3. sz.) szól hozzá, rámutat a cseh nemzeti kérdés elintézetlen voltára akkor, amikor a munkásmozgalom megindul. Így a cseh munkásmozgalom a demokratikus nemzeti mozgalomnak is része. Csehszlovákia sajátos átmeneti helyzetben van a nyugat- és kelet-európai fejlődés közt, ezért mindkét típus internacionalizmusa megtalálható itt. A cseh viszonyok közt a nemzeti nyelv használatára és az elkülönülés elengedhetetlen volt. A szerző úgy látja, hogy a II. Internacionáléban a világháború előtt erősebb volt az internacionalizmus, bár igaz, hogy a nacio-

nalizmus veszedelmét lebecsülték. Végül szembeszáll azzal a felfogással, amely szerint egyes osztályok vonatkozásában ugyanúgy fel lehet vetni, helyesen cselekedtek-e vagy mit kellett volna tenniük, ahogy ezt egyének vonatkozásában meg lehet tenni. — JOSEF HAUBELT: *Lomonoszov?* (846—853. l.) erősen kétségesnek tartja, vajon az a három, I. Péter cár történetével foglalkozó kézirat, amelyet Václav Černý Prágában talált meg nemrég és kiadott, csakugyan Lomonoszov műve; még vitathatóbbnak tartja Černý erre épülő következtetéseit Lomonoszov és Voltaire kapcsolataira vonatkozólag. — Az anyagközlő rovatban TAMARA REIMANOVÁ folytatja a Szovjetunióban rehabilitált párttagok, politikusok, katonák stb. névsorának közlését (869—880. l.), melyet a 4. számban kezdett meg (ld. Századok 1966. 2—3. sz.). — JOSEF POLIŠENSKÝ: *A kubai történetírás mai helyzete és perspektívái* (881—884. l.) áttekintést ad a mai intézményekről és a folyó kutatásokról. — J[AN] N[OVOTNÝ] ismerteti A magyar irodalom története III. kötetét (889. l.). Arató Endre: Die ungarische Geschichtschreibung nach 1945 und ihre Aufgaben c. tanulmányát (891. l.), Kovács Endre: Uniwersytet Jagielloński a kultura węgierska c. könyvét (901. l.) és a Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936—1945. II. kötetét Ádám Magda szerkesztésében (909—910. l.) — N.

SBORNÍK MATICE MORAVSKÉ 1965. 84. évf. — A felszabadulás 20. évfordulójának részben szentelt kötetben ZDENĚK KONEČNÝ, FRANTIŠEK MAINUŠ, JOSEF PLUHAŘ: *Brno felszabadítása 1945* (5—27. l.) részletes eseménytörténetet adnak. — ZDENĚK ŠTĚPÁNEK: *A Szlovák Nemzeti Felkelés és Kelet-Morvaország* (28—40. l.) sok adalékot hoz arra, milyen támogatást nyújtott a felkelés a morvaországi ellenállási mozgalomnak, s ennek a fellendülése hogyan hatott vissza a szlovák mozgalomra. — ALOIS ŠIMKA összefoglalja a třeboví körzet ellenállási mozgalmának történetét, részletesen az 1944—1945-ös években (41—76. l.). — LUDVIK KUBIČEK adalékokat hoz Ivančice község történetéhez a náci megszállás időszakában (77—101. l.). — JAROSLAV NOVOTNÝ: *Kísérletek az árak és bérek rendezésére Morvaországban a XVII. század második felében* (102—131. l.) a morva tartományi gyűlés által 1669-ben kiküldött és 1675-ig működő bizottság tevékenységét ismerteti: sok adatot gyűjtött össze a tényleges ár- és bérvizonyok ismeretéhez és ezek alapján állította össze tervezetét. A szerző a bizottsági anyag alapján ismerteti az élelmiszerpar, az építőipar

és a napszamosok helyzetét és a szabályozásra vonatkozó javaslatokat. — JAROSLAV DRÍMAL: *A Morvaországi királyi városok politikája az 1440-es évek feudális harcáiban* (132—156. l.) sok adalékot hoz a szomszédos magyarországi területekkel, de különösen az osztrák tartományokkal vívott harcokra. — JAN MLÁDEK: *A délmorvaországi határterület mezőgazdasági betelepülésének néhány problémája* (157—169. l.) az 1945 utáni betelepülés szakaszait és a települők összetételét vizsgálja. — *A náci biztonsági apparátus Morvaországban 1939—1945* (232—257. l.) részletes ki-mutatást közöl az egyes hivatalok szervezéséről, személyi állományáról. — JIŘÍ RADIMSKÝ: *Röplapok a második világháború kezdetéről* (258—277. l.) a Csehszlovák Kommunista Párt néhány röplapjának a szövegét közli 1939 augusztus—szeptemberéből, amelyek a szovjet—német egyezményrel és a háború értékelésével foglalkoznak — N.

HISTORICKY ČASOPIS 1965. 4. sz. — VILIAM PLEVZA: *A kommunista mozgalom kialakulásának néhány kérdéséhez a München előtti Csehszlovák Köztársaságban* (489—516. l.) 1964 decemberében tartott előadásának első része, 1928-ig tekintti át a fejlődést. A Csehszlovák Kommunista Párt 1921-től a forradalmat nem látta közelinek; nagyjából a III. Internacionálé politikáját követte 1924-ig. Helyesen kívánta a munkásosztály egységes frontját, de a nemzeti kérdésben helytelen álláspontot foglalt el a csehszlovák nemzetegység helyeslésevel. 1924-ben a II. kongresszuson elfogadta ugyan a nemzeti önrendelkezés elvét, de nem tisztázta Szlovákia helyét a köztársaságban, s így átengedte a teret a nacionalista burzsoázisnak. 1925-től megindul a párt bolsevizálódása, de számos doktrinér és dogmatikus vonás is megmaradt. Az 1926-ban Zsolnán tartott pártkonferencia helyesen vetette fel a cseh burzsoázia szlovákiai befolyása elleni harc feladatát, vagy a gyárok leszerelése ellen 1927-ben indított mozgalom is helyes volt, de a balos irányvonalat a Komintern VI. kongresszusáig nem sikerült leküzdeni — JOZEF BUTVIN: *Martin Hamuljak és a szlovák nemzeti megújulás alapvető kérdései* (517—545. l.) az 1789—1859 közt élt, a Helytartótanácsnál működő szlovák kultúrpolitikus életét mutatja be a megújulási mozgalommal egybekapcsolva. Hamuljak a Bernolák-féle csoport második nemzedékéhez tartozott. Butvin hangsúlyozza, milyen fontosnak tartotta a nyelvkérdést és a nemzeti mozgalom egyesítésének a feladatát, ezért üdvözli Štúr kezdeményezését is. A szlovák mozgalom fő feladatának Hamuljak a szlovák nemzet

egyénségének megőrzését tartja. — TILKOVSKÝ LÓRÁNT: *Magyarosító törekvések az iskolapolitikában Dél-Szlovákiának Horthy-Magyarország által való megszállása idején, 1938—1944* (546—559. l.) kimutatja az első bécsi döntéssel átszabt terület szlováksága vonatkozásában folytatott iskolapolitika magyarosító tendenciáit, amelyek érvényesülését gátolta azonban a szlovákiai magyar iskolahelyzettel fennállott szoros viszonyosság. A tanulmány kiterjeszkedik az e területen kifejtett iskolán kívüli népművelő tevékenység vizsgálatára is. — JURIJ ŽUDEJ: *A lakosság betelepítése és mozgása a vöröskői uradalomban a Fuggerek idején 1535—1583 között* (571—599. l.) az 1543-as urbárium és az 1583-as census-jegyzék alapján megállapítja, hogy a Fuggerek módszeresen törekedtek az átvételkor csak 45%-ra betelepített, jelentős mértékben elpusztult uradalom betelepítésére, különösen az első korszakban (1544-ig) horvát menekültekkel. 1583-ra a betelepültség mértéke 97,2%. Míg 1544-ig a letelepített lakosság alig változik, utána igen nagy a mobilitás. — N.

REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES 1963. 1—2. sz. — A Román Akadémia Délkelet európai Tudományos Intézetének új folyóirata azt tűzte ki feladatául, hogy hozzájáruljon a délkelet-európai térség múltjának és jelenének alaposabb ismeretéhez, s elősegítse az ott élő népek kölcsönös megismerését és megértését. Különös súlyt kíván helyezni a közös elemek és közös problémák kutatására. A folyóirat történeti, nyelvészeti, néprajzi és kultúrtörténeti tanulmányokat közöl francia, német és orosz nyelven. — VICTOR PAPACOSTEA: *A felsőoktatás kezdetei Havasalföldön* (7—39. l.) az 1646-ban Trgovishtében alapított „Schola graeca e latina” létrejöttének kultúrtörténeti hátterével és működésével foglalkozik újabb napvilágra került adatok alapján. Ismerteti az erdélyi fejedelmek által támogatott reformáció és a jezsuiták vezetete ellenreformáció küzdelmét a Balkánon, s ennek hatását az orthodox egyházon belüli neoaristotelési szellemű haladó párt és a tradícionista párt közötti küzdelemre. Részletesen bemutatja a chiosi születésű, Rómában nevelkedett Panteleimon Ligaridés pályafutását, aki ötévi konstantinápolyi működés után érkezett 1646-ban Matei Basarab havaselvei fejedelem udvarába, s ott a nyugati jezsuita kollégiumok mintájára szervezte meg a Constantin Cantacuzino által az arisztokráta ifjúság nevelésére alapított iskolát. Az iskola a görög-bizánci humanizmus szellemében működött, s egyik célja volt, hogy a román arisztokráciát megnyerje a Rómá-

val való vallási unió gondolatának. — ION NESTOR: *A szlávok behatolása a Balkán-félszigetre és a kontinentális Görögországba* c. tanulmányának I. részében (41—67. l.) ismerteti a kérdés irodalmát Šafaříktól Roessleren és Niederlérn át Lemerle-ig, majd a bizánci elbeszélő források elemzése alapján arra a megállapításra jut, hogy a VI. század utolsó negyedében csak zsákmányoló hadjáratokat vezettek a szlávok a Dunától délre, tömeges és állandó betelepülés a forrásokból nem igazolható. A szláv földművelő lakosság végleges megtelepülése a Balkán félszigeten csak a VII. század első évtizedeiben történt meg. — Összehasonlító társadalom- és jogtörténeti szempontból figyelemreméltó VALENTIN GEORGESCU: *Ósi albán jogszokások* című tanulmánya (69—102. l.). J. W. Iwanowa 1960-ban Tiranában megjelent Munkája (Kanuni i Lekë Dukagjinit) alapján ismerteti és a román jogszokásokkal egybevetve elemzi az észak-albániai hegyvidék lakosságának szokásjogi kódexét, amelyet a XIX. század végén Sht. K. Gječov gyűjtött össze és szerkesztett egybe. E „kanun” intézményei és jogszabályai az ősközösségből a korai feudális rendbe való átmenet szakaszát tükrözik, s számos olyan elemet tartalmaznak, amelyek tipológiailag ősibbek a román faluközösségek szokásjogának a XIV—XV. századi okleveles anyagból rekonstruálható elemeinél. A család és a nemzetség társadalmi viszonylatainak szabályozásánál még a XX. század elején is csaknem teljesen hiányoznak az állami tevékenység és beavatkozás nyomai. — Még szélesebb keretben veti fel az összehasonlító szempontokat NIKOLAJ TODOROV szófiai kutató tanulmánya: *A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet néhány vonásáról az Oszmán Birodalom balkáni területein* (103—136. l.), amely — címétől eltérően — csak a Balkán középső és keleti területeivel foglalkozik, több ponton vitába szállva a probléma hagyományos felfogásával. A balkáni oszmán feudalizmus lényeges vonásait összefoglalva, a szerző hangsúlyozza, hogy a fejlett középkori városi élet folytonossága a török hódítással nem szakadt meg. A XV—XVI. században intenzív városi élet virágzott — kétharmad részben keresztény városi lakossággal — fejlett kisárutermeléssel és kézműparral, élénk piaci forgalommal, s a lakosság körében előrehaladott volt a vagyoni rétegződés. A XVIII. század második felében és a XIX. század első felében létrejött a tőkés viszonyok minimuma; a városi szegénység széles rétege kielégítő bér munkaerő-forrást jelentett, s a kézművesek és kereskedők körében a tőkés vállalkozó típusa is megjelent. Hogy a tőkés gazdaság magasabb

formái a kedvező feltételek ellenére sem alakulhattak ki, annak fő akadályja az oszmán államszervezet volt, amely — a maga minden fejlődéssel szembe forduló parazita uralkodó osztályával — a feudalizmus leginkább megmerevedett és elmaradt formáját testesítette meg. Befejezésül a szerző kétségbevonja, hogy beszélhetünk-e eredeti tőkefelhalmozásról a Balkán e részein, s úgy véli, hogy a terminus alkalmazása nem visz közelebb a balkáni kapitalizmus genezisével kapcsolatos sajátos problémák megértéséhez. — NICOLAE BĂNESCU Bartikian örmény tudóssal szemben azt igyekszik bizonyítani, hogy Theodulos szerzetes 1059-ből származó feljegyzésében szereplő Basileios „Paradounavis”-i magistros azonos az egyéb forrásokból ismert Basileios Apokapés paristrioni archónnal (155—158. l.). — A Krónika-rovat beszámolót közöl a plovdivi ókortudományi konferenciáról és a sinaiai nemzetközi kollokviumról, amely a balkáni civilizációkkal foglalkozott. A bőséges szemle- és bibliográfiai rovat Szabó T. Attila és Szőke Béla tanulmányait is ismerteti.

1963. 3—4. sz. — A legrégebb autentikus szláv jogi emlék keletkezésével foglalkozik MIHAIL ANDREEV: *A „Zakon Sudnyi Ljudem” eredetéről* (331—344. l.). Szövegkritikai elemzéssel arra az eredményre jut, hogy a törvénykönyvet Bulgáriában szerkesztették I. Borisz uralkodása alatt, a IX. század második felében, s a hivatalos bolgár törvényhozás első aktusának tekinthető. Cáfolja azokat a nézeteket, amelyek szerint a kódex Metod vagy Cirill illetve tanítványaik műve, s cseh vagy pannóniai szlovén környezetben keletkezett volna. — ION-RADU MIRCEA: *Román-szerb kulturális kapcsolatok a XVI. században* című tanulmánya a két nép közötti politikai kapcsolatokra is kitér, s rámutat az Erdélyben élő szerb emigránsok fontos szerepére e kapcsolatok létesítésében (377—419. l.). — DINU GIURESCU: *A román államoknak a Balkánra irányuló sókiviteléről a feudalizmus korában* (421—462. l.) összegyűjti Havaselve, Moldva, Erdély és a Bánát sókivitelére vonatkozó adatokat a IX. századtól 1848-ig. Különösen részletesen — gazdag számszerű adatanyag felvonultatásával — ismerteti a XIX. század első felét. — VLADIMIR DICULESCU: *Románia és a bolgár szabadcsapatok kérdése (1866—1868)* (463—483. l.) ismerteti, hogyan alakult a különféle külpolitikai tényezők hatása alatt a hivatalos román politika magatartása a Románia területén szervezkedő bolgár szabadcsapatokkal szemben. Kezdetben a román kormányzat támogatta a bolgár felszabadító mozgalmat, de az erősödő diplomáciai nyomás

hatása alatt előbb semleges álláspontra helyezkedett, majd 1868-ban korlátozó ellenintézkedések megtételére is kényszerült. — A bibliográfiai rovat Kerényi András, Kovrig Ilona, Korek József, Hazai György és Gáldi László tanulmányait ismerteti. — *K.*

ASSOCIATION INTERNATIONALE D'ETUDES DU SUD-EST EUROPEEN. BULLETIN. 1965. 1. sz. — A folyóirat beszámol a délkelet-európai kutatásokat irányító szervezet Irodájának 1964. november 30. — december 3. közt Bukarestben tartott második üléséről és a szervezet egyes bizottságainak teendőiről hozott határozatáról (5—11. l.). — ANDRÉ MIRAMBEL: *Délkelet-európai beszélt irodalom és általános irodalom* (31—37. l.) az itteni népek nem írott irodalmának középkori eredetére utal, hangsúlyozza a reális emberi elem szerepét az irodalmi alkotásokban, a közösség formáló szerepét, az alkotásokból áradó harcosságot szemlélve. — VIRGIL CÂNDEA: *Közös román—arab kultúrpolitika a XVIII. század első felében* (51—56. l.) a Brâncoveanu és Maurocordato fejedelmek idején a két román fejedelemségben nyomtatott arab nyelvű könyvek vizsgálata alapján megállapítja, hogy ezeket a szíriai és libanoni pravoszláv vallású arabok számára nyomtatták, azok kezdeményezésére, s céljuk a katolikus befolyás ellensúlyozása volt. Ezért nyomtattak egyházi szövegeket és azokat magyarázó népszerű munkákat. — *N.*

ISZTORICESZKI PREGLED 1965. 5. sz. — JORDAN NIKOLOV: *A Proletár Szabadgondolkodók Szövetsége (1931. okt. 14.—1931. máj. 19.)* (3—30. l.) ismerteti a Proletár Szabadgondolkodók Internacionáléjának részeként működő szervezet részletes történetét, az egyházat támogató hivatalos politikával való szembenállását, nagy felvilágosító tevékenységét. A Szövetség ugyan túlzott forradalmiságával, kampányszerűségével, a szovjet ateista propaganda egyszerű másolásával különösen eleinte elszigetelte magát a tömegektől, de mégis széles körben hatott és sok harcost nevelt a kommunista párt számára. — FANNY G. MILKOVA: *Az oszmán földbirtok-törvényhozás fejlődése és jellege 1839-től 1878-ig* (31—55. l.) a legfontosabb intézkedések részletes elemzésével arra a megállapításra jut, hogy a Tanzimat reformjai csak a burzsoá tulajdonjog egyes elemeit vitték be a lényegében továbbra is feudális jogrendszerbe. A török magánjogi rendszer polgári átalakulása csak az első világháború után megy végbe. — JONO MITEV: *A prágai bolgár kommunista diákcsoport tevékenységéből az 1923-as szeptemberi felkelés után* (56—60. l.) sok adattal igazolja, hogy az osztályharc a Prágában tanuló bolgár egyetemi hallgatók körében is folyt. A kommunista diákok a bulgáriai fehér terror letartóztatott áldozatainak akartak segíteni, ill. a terror miatt szenvedők számára anyagi segítséget gyűjteni. — KRUMKA SAROVA ismerteti a jugoszláviai levéltárakban a bolgár nemzeti felszabadító mozgalomra vonatkozó anyagot (130—136. l.). — *N.*

IZVESZTIJA NA ARHEOLOGICESZKIJA INSZTITUT 1965. 28. köt. — CVETANA DREMSZIZOVA-NELCSINOVA: *Omurtag ujlja a Ticsa folyó partján* (5—23. l.) az 1960—1962 során folytatott ásatások eredményeit foglalja össze: a 822-ben épült palota mellett még 989 utáni, ill. XII—XIII. századi építkezések nyomait is fel lehet találni. Részletesen ismerteti a leletanyagot. — TODOR GERASZIMOV: *Georgi Terter pénzei félhóddal, csillaggal és arcával* (25—30. l.) az 1280—1291 uralkodott bolgár cár 6 rézpénzét ismerteti, amelyeknek emlémeiben a tatároktól való politikai függés elismerésének a jegeit látja. — ZSIVKA VÁZSAROVA: *A Cibrica és Ogoszta folyók völgyeinek középkori leletanyagai* (231—246. l.) kilenc, 1963 során feltárt település leletanyagát vizsgálja, a IX—XI. századra datálja és széleskörű analógiák alapján szláv eredetűnek tartja. — TODOR GERASZIMOV ismerteti az 1964-ben talált bulgáriai pénzleteket (247—252. l.). — *N.*

LE MOUVEMENT SOCIAL 1965 júl. — szept. (52.) sz. — FRANÇOISE BÉDARIDA: *A szocializmus és a nemzet: James Conolly és Írország* (3—30. l.) utal arra, hogy a századforduló nemzetközi munkásmozgalmának, s főként az angol s ír forradalmi mozgalomnak ezt az ismert alakját az újabb kiadványok ellenére meglehetősen eltemették, holott az általa érintett, felvetett kérdések mind a mai napig nagyon élők. Conolly munkásságában a szocializmus, a hazafiság és a katolicizmus hármasának összeegyeztetésére tett kísérletet említi ki. Conolly a nacionalizmust és internacionalizmust úgy hangolta össze, hogy az elnyomott ír nemzet felszabadítását tekintette egyúttal az internacionalizmus gyakorlati magvalósulásának. Az ír nemzeti függetlenségi harcok történetét 6 maga írásban többször megelevenítette, de ebből egyúttal olyan tanulságot szűrt le, hogy az ír polgári vezetők osztálykorlátaik miatt gyakorta elárulták a nemzeti függetlenség ügyét. Eppen ezért a nemzeti függetlenség kivívását csak a néptömegek kezében látta

biztosítottak. Nagy tisztelettel szolt a sinn-feinek és az agrármozgalmak érdemeiről, azonban az ő esetében személy szerint is éppen az a változás mérhető le, hogy a forradalmi mozgalom súlypontja — még az elmaradott, agrárjellegű Írországban is — a városba került. Conolly félreérthetetlenül a munkásságtól várta a nemzeti és szociális forradalom megvalósítását. Az ír nemzet nyomortól, társadalmi ellentétektől való megszabadítását így a szocializmussal és a proletariátus forradalmával kötötte egybe. A szocialista patriotikus és internationalista elemek így összeszővődtek írásiban, amit még a vallásos megfogalmazások, gondolatok is színeztek. E hármias hatás Conolly egész tevékenységére kihatott. Mindemellett Bédarida Conolly tevékenységében mégis meghűz néhány belső cezurát. Az 1868-ban Skóciában született Conolly, aki 11 éves korától fizikai munkásként kereste meg kenyerét (pék, nyomdász, segédmunkás, földmunkás volt) az 1880-as évek végétől kapcsolódott a skót—angol szocialista politikai mozgalomba. 1896-ban költözött át Írországba, ahol nyomban megalapítja az Ír Szocialista Köztársasági Pártot. Ezt a lázas politikai szervezőmunka évei követték, ami részben az illegális jegyében folyt, ő maga pedig gyakorta a munkáltatók feketelistájára került. Conolly ezután az Egyesült Államokba ment, ahonnan nyolc évi távollét után 1910-ben tért vissza Írországba. Felfogása azonban ezen idő alatt lényegesen módosult. Mert míg korábban a proletariátus politikai mozgalmától, a politikai hatalom megszerzésétől, parlamenti küzdelemtől, illetőleg politikai forradalomtól várta a kérdések megoldását, 1910 után, az amerikai és angol szindikalista mozgalom fellendülése nyomán ő maga is szindikalista lett. A forradalom megvalósulását már a szakszervezetektől várta, s a szocialista társadalmi rend kiépítését az állami etatista bürokráciától féltve a szakszervezetekre bízta. 1910 után James Larkinnal, az ír forradalmi mozgalom másik vezetőjével működött együtt és az ír szállítómunkások szakszervezetére támaszkodott. Végül Conolly fejlődésében a harmadik korszak 1914-ben köszöntött be. E változás ekkor inkább a gyakorlati következtetéseket, mint az eszmei módosulásokat érintette. Conolly ekkor megérte a dublini általános sztrájk csődjét, ami, ha nem is ábrándította ki a szindikalizmusból, de ezt követően a katonai erők felsorakoztatását inkább szorgalmazta. 1914-ben a Home Rule körüli politikai válság a nemzeti önállóság elakadására ébresztette, a nemzeti törekvések még határozottabb felkarolására sarkallta. 1914 nyarán az Internacionálé összeomlása, a kirobant

világháború új feltételek elé állította, nemzeti törekvéseinek még inkább szabad utat adott. Bédarida hangsúlyozza, hogy Conolly és Lenin között ekkoriban bizonyos hasonlóságok figyelhetők meg: mindkét forradalomra készülnek, elítélik a háborút, de a pacifizmust is. Az elnyomott népek felszabadulását mindketten fontosnak tartják. Bédarida a fő különbséget abban véli megjelölni, hogy míg Lenin e forradalmat a párt, Conolly továbbra is a szakszervezet, illetőleg a munkáshadsereg útján kívánta megvalósítani. 1916 tavaszán Conolly vállalta azután a harcokban való személyes részvételt, noha számított a forradalmi felkelés bukására. Conolly életútjának vázolója után Bédarida rövid historiográfiai áttekintést is nyújt e kérdéstről. Megállapítja, hogy a nemzeti, az ír labourista, a katolikus, keresztény-szocialista, de a kommunista ír—angol mozgalom is ősenek tekintti Conollyt. Maga a szerző Conollyt Leninnel és Jaurès-vel rokonítja, akik szintén arra törekedtek, hogy a hazafias érzéseket összeegyeztessék a szocialista törekvésekkel. — A cikk közlését belső vita is kísérte. Ennek során M. Rebérioux azután érdeklődött, hogy Conollyra, az amerikai IWW-n kívül mennyire hatott a francia szindikalizmus. Bédarida kitérően válaszolt, minthogy szerinte a francia befolyás inkább Larkin esetében érvényesült. Más kérdésre válaszolva Bédariba kifejtette, hogy Írország nem tekinthető gyarmatnak, de bizonyos gyarmati vonások jellemzők voltak az angol—ír kapcsolatokra. — JOHN W. BOYLE: *Az ír munkásmozgalom fejlődése 1880—1907 között* (33—53. l.) hangsúlyozza, hogy Írország alapján agrárjellegű struktúráját az egész időben megtartotta, mindamellett az iparosodás előrehaladt. A munkások száma nőtt, belső szerkezeti összetételük változott, a mezőgazdasági munkások száma mindvégig csökkent. Boyle feltérképezi az első szakszervezetek megalakulását az 1830—40-es évektől, jelezvén, hogy a nagyobb fellendülés csak az 1860—70-es évektől kezdődött. Utal az angol fejlődéstől eltérő jegyekre: az íreknél általános textiles szakszervezet nem alakult, csak a textílesek néhány elit-csoportja létesített külön, körülhatárolt szakmai szervezetet. Másfelől az ír nem-szakmunkások az angolokénál hamarabb hoztak létre szakmai csoportosulásokat (mezőgazdasági, dokkmunkások stb.). Boyle vázolja a területi szakszervezeti tanácsok (trade councils) kialakítását, majd az Ír Szakszervezeti Szövetség megerősítését az 1880—90-es években. Ismerteti az ír szakszervezetek politikai magatartását, kapcsolatukat az angol politikai élettel és az angol munkás, szocialista szervezettel,

végül pedig a megalakuló Labour Party-val. Foglalkozik a szocialista szervezetek írországi terjedésével, megállapítván, hogy a fábiánusokkal és a Szociáldemokrata Federációval szemben inkább a Független Munkáspártnak volt nagyobb a hatása, mígnem Conolly, de főként Larkin 1907-es tevékenységével az ír munkásmozgalom új periódusba lépett. — JEANNE GAILLARD: *A termelőszövetkezetek és a politikai gondolkodás Franciaországban (1852—1870)* (59—84. l.) visszatekint az 1848-as év szövetkezeteire, III. Napóleon kormányának ezzel kapcsolatos magatartására, jelzi, hogy a szövetkezetek megalakulása 1863—65 között következett be. Megvizsgálja a szövetkezetek gyakorlati tapasztalatait, politikai színezetüket, magatartásukat a kormányzattal, illetőleg a politikai ellenzékkel szemben. Az 1860-as évek végén megállapítja e szövetkezetek radikalizálódását, mikor ezek során a sztrájkok támogatását is elfogadták. — F. BÉDARIDA: *A munkásmozgalom történetének vázlatai Angliában* (55—58. l.), miután rövid indokolást adja annak, hogy a munkásmozgalomkutatás miért keltett mindig érdeklődést Angliában, beszámol a munkásmozgalom történetét kutató társaság megalakulásáról, munkatervéről. Kiemeli, hogy a munkásmozgalom művelésének új angol központja első sorban a kutató történészeknek kíván segítséget nyújtani. Rendszeres bibliográfiai mutatókat adnak majd ki, a kölcsönös tájékozódást biztosítják, de előmozdítanak a mozgalom múltjának újraírását is. Évente kétszer Bulletin-t ad ki, ugyancsak évente 2—3 vitát rendez (ezek közül Bédarida kiemeli a Webbek történetfelfogásáról, illetőleg Hobsbawmnak a szindikalizmus történetéről szóló előadását). Bédarida hangsúlyozza, hogy a Társasághoz különböző beállítottságú tagok (276-an) tartoznak, marxisták és nem-marxisták egyaránt. A közös érzés és szemlélet, ami összefogja a tagokat, az, hogy valamennyien elfogadják a koegzisztenciát, de egyúttal a munkásság ügyével rokonszenveznek. — PIERRE AUBREY: *Mécislas Golberg, az anarchista* (97—109. l.). Golberg 1868-ban született, 1891-től Párisban élt. Nagy irodalmi, filozófiai, történeti, szociológiai műveltséggel rendelkezett, az 1890-es évek kezdetétől megjelenő írásokban fejtette ki önálló koncepcióját. Eszerint a munkásmozgalom diadalra juttatásában a lumpenelemeknek és a munkanélkülieknek tulajdonított nagy lehetőséget, s ezzel újra felkarolta a már Bakunyin által is kifejlesztett nézeteket. — MARC JARBLUM: *Miként gondolkodott Jaurès a demokráciáról, a nemzeti kérdéstről, a cionizmusról Közép-Európában* (85—93. l.). Jarblum az 1905.

évi orosz forradalom után hagyta el Varsót, Párizsba érkezvén a szocialista párt tagja lett, s 1907—1908-ban folytatott beszélgetéseket Jaurès-vel. Jarblum most megjelenő életrajzában eleveníti fel a beszélgetést, amelyben a zsidók helyzetét vitatta meg Jaurès-vel. Jarblum utalt Jaurèsnek arra, hogy a szocialista mozgalomban is akadtak antiszemiták (Fourier, Proudhon, Bakunyin esetében voltak ilyen utalások), amit ő a századfordulón is észlelt, ennek alapján közeledett a cionizmushoz. Jaurès elismerte, hogy a zsidóság belső polarizálódását, társadalmi rétegekre, osztályokra bomlását korábban nem látta tisztán. — JEMNITZ JÁNOS: *Jaurès beszélgetése 1914 júniusában egy magyar újságíróval* (94—96. l.) dr. Orbók Attilának, a Magyarország tudósítójának riportját tartalmazza. Ebben Jaurès Tisza István politikai, szociális és kultúrpolitikai törvényeiről, kormánypolitikájáról mond ítéletet. — JEMNITZ JÁNOS: *Szabó Ervin levelezése francia szocialistákkal és szindikalistákkal* (111—119. l.) c. dokumentumközlemény áttekinti Szabó Ervin francia munkásmozgalmi kapcsolatait, idézi Monatte-tal, Delesalle-al, Cornelissennel és főként Hubert Lagardelle-el váltott leveleit 1904—1914 között. A levelezés a szindikalista felfogás elmélyülését, Szabó Ervin francia megbecsülését bizonyítja. — A folyóirat krónikarovata ezenkívül tájékoztat a Sorbonne-on megvédett munkásmozgalomtörténeti disszertációról, továbbá felsorolja a benyújtottakat. — J.

LA PENSÉE 1965. dec. szám. — A francia Centre d'Etudes et de Recherches Marxistes rendezésében 1965 áprilisában tartottak konferenciát a nők számára kiadott sajtóról. A konferenciát a Marxista Kutatóközpont titkára, Gilbert Mury nyitotta meg, felhívta a figyelmet, hogy pusztán a dialógust nyerték meg, s nem óhajtanak végső igazságokat leszögezni. A konferencia fő beszámolóját EVELYNE SULLEROT tartotta: *A női sajtó történetéről* (9—21. l.) címen, aminél azonnal helyesbített, s megjegyezte, hogy inkább a nők számára írt sajtóról kell beszélni. E nagyobb kérdésnek két aspektusát emelte ki: a gazdasági és a szociológiai-pszichológiai összefüggéseket. Sullerot utalt arra, hogy az első „női lapok” a XVII. század derekán jelentek meg, s a ruházatkodás, szobabutorozás kérdéseivel foglalkoztak — de férfiak adták ki. A második hullám az 1860-as évek végén, III. Napóleon császárságának liberális szakaszában indult el, s e lapokat többségükben már nők írták. Ezekben a lapokban az irodalmi színvonal meglehetősen magas volt, de ezen a téren a párizsi s a vidéknek szánt lapok között eltérés mutatkozott. Még egy

sajátságra utalt: míg a későbbiekben a női lapok általában a házasság védelmében szólaltak fel, a francia forradalmat közvetlenül megelőző időszakban, illetőleg alatta a házasságot bírálták, s a válás biztosításáért emeltek szót. Sullerot megjegyezte, hogy az 1792-ben (!) engedélyezett választótvény után 75%-ban a nők indítottak bontópert. Sullerot egyúttal arra is rávilágított, hogy noha Rousseau tulajdonképpen antifeminista volt, hiszen a nőket nem művelni, nem az egyenjogúságra nevelni kívánta, hanem a férfiak társává óhajtott tenni, ennek ellenére — nyilván az érzelmeik megszólaltatása miatt — Rousseau volt a nők között népszerű, s csak kevesen hibáztatták antifeminizmusa miatt. A forradalom idején már a politizáló nők cikkei láttak nyomdafestéket. 1795-ben a cinizmus, hedonizmus, a divat, a tánc és a társalgási nyelv hódított tért. Napóleon idején minden szervezett jelleget öltött, egy lapot kaptak a nők is — mindezt a belügyminisztérium felügyelete alatt. A konzulátus idején a nőlapban már a vallásosság visszatértét hirdették meg, amit a császárság, majd a restauráció idején még inkább hangoztat- tak. Sullerot emléket állított az első szocialista, munkás nőlapoknak. Előadásából kitűnt, hogy az 1830-as évek elején külön saint-simonista nőlap jelent meg, ugyanakkor a lyoni felkelőknek is pártját fogta e lap. Az 1830-as évek elején megjelenő másik nőlap (La Paix des Deux Mondes) pedig egyúttal az egyik első pacifista orgánuma volt az országban. Az 1830-as években jelenik meg a nőlapokban az új fogalom, „a női méltóság” megbecsülése is. Másfelől azonban ekkor pusztít a tömeges prostitúció is (Sullerot szerint Párizsban a nők 1/3-a volt ekkor prostituált), aminek orvoslását a szocialisztikus nőlapok már ekkoriban a gazdasági függetlenedésben keresték. 1848-ban az új szocialista nőlap (Voix des Femmes) már a női munka megszervezésével, szövetkezetek, szakszervezetek megteremtésével foglalkozott. Ugyanekkor a nők számára is „nemzeti műhelyek” felállítását szorgalmazták. E lapban Jeanne Deroine heves polémáit folytatott Proudhonnal, aki Rousseauhoz hasonlóan antifeminista és konzervatív volt, ellenezte a nők munkába vonását. A lap 1848 június barrikádjain szintén elvérzett. A második császárság korában a női lapokat megint a társadalom felső rétegeinek írták, nagyryzta a divatról. Az előrelépés csak abban mutatkozott meg, hogy a nevelést, illetőleg oktató-nevelést immár a feleségek, anyák kötelességévé is tették. Az 1860-as évek végén kezdtek cikkezni újból a nők jogairól. Előadásának végén Sullerot utalt Louise Michel nőlap-

jára, amelyben a neves anarchista forradalmár nő tiltakozott a gyarmati háborúk ellen, kitekintést nyújtott a századforduló új tüneteire, valamint a női lapok megjelentetésének problémáira. — JACQUELINE BOULLIER: *A női sajtó művészete és technikája* (31—42. l.) ugyanennek a témának néhány speciális kérdését tárgyalta. — LOUISE BLANQUART: *Az eszmék harca és ezeknek szociális tartalma* (42—53. l.) azzal foglalkozott, hogy a női sajtó semleges-e. Természetesen a divat- és kereskedelmi női lapokra vonatkoztatta a kérdést, hiszen akár a katolikus, akár a különféle demokratikus, szocialista és szakszervezeti lapok esetében e kérdésfeltevésnek nincs értelme. Majd a jelenkor tapasztalatainak fényében a feltett kérdésre olyan feleletet ad, hogy ezek a divat- és kereskedelmi lapok többségükben mégis adnak politikai útmutatót, de a fennálló társadalmi rend, illetőleg a kormány intézkedéseinek védelmében, azok igazolására. — CLAUDE MAZAUROIC: *Vendée és a huhogók* (54—85. l.) a Nantesban 1965. február 11-én megtartott marxista napokon elhangzott előadás kibővítése. A szerző ismerteti az 1793-ban előállott helyzetet, különösen annak gazdasági nehézségeit, mindezt a katonaiállítással, a háborúval összekötve, de rávilágít arra, hogy az adóterhek, az infláció belső nehézségeket, elégedetlenséget váltott ki. Majd nagy anyag alapján részletezi a Vendée-felkelés kibontakozását mind kronológiailag, mind topográfiaiilag. A szerző hangsúlyozza, hogy a huhogók mozgalma kiterjedtebb, lángolóbb és eredményesebb volt, mint a Vendée-felkelés. Igazat ad Balzac-nak, aki a huhogókban a lázadó parasztot látta meg. E tekintetben is kiegészítő történeti, katonai adatokkal szolgál a cikk, majd kísérletet tesz a „paraszt ellenforradalom” szociológiájának felmérésére. Mazauric megállapítja, hogy a hagyományos elképzelésekkel szemben nem nemesi, vagy egyházi lázadást kell látni a huhogók mozgalmaiban. Mazauric e nézeteknek igen részletes historiográfiai rajzát adja meg, amelyek még a forradalom napjaiban kaptak először nyomdafestéket, s később is gyakorta a haladó-szemléletű történétírók véleményének alapjául szolgáltak. Mazauric elismeri, hogy ezekben a mozgalmakban a nemesek és papok nagy szerepet játszottak, de hiba lenne egyszerűen nekik tulajdonítani a felkelést. A spontaneitást feltételezve néhány új vonatkozást mutat ki: az ellenforradalmi felkelés területén az egyháznak viszonylag kis földbirtokai voltak, ezzel szemben a burzsoázia itt már korábban a földek jó részét megszerezte, s ő vált nagybirtokossá. Természetesen vidékenként különféle arányok

adódtak. Egészében a szerző a felkeléseket ellenforradalmi népmozgalmaknak minősítette. — FRANÇOIS HINCKER: *A társadalomtudomány Franciaországban* (90—102. l.) az École Normale Supérieure által 1965. május 15—16-án rendezett vitát foglalja össze. A vita nagy érdeklődést keltett, s igen élénk volt. Az egyik fő referátumot Albert Soboul tartotta. A társadalomtörténetről historiográfiai áttekintést nyújtva megállapította, hogy míg korábban inkább leíró volt, ma inkább a struktúrákutatás jellemző rá. A leíró módszernél az impresszionista megelevenítésre, a minőségi jegyek kimutatására törekedtek (Michelet), később, a 30-as években írták az új összefoglaló nagy munkákat az ártörténetről, a társadalmi rétegződésekről. A gazdasági kérdések kutatása során azonban ezeket túlságosan elaprózták, a gazdaság egész szerkezetének vizsgálatára már nem is került sor. Hincker egyúttal azt is jelzi, hogy a konferencián résztvevők többsége olyan véleménynek adott hangot, hogy a mennyiségi mutatók mellett a minőségieknek nagyobb hangsúlyt kell adni. A statikus strukturális kutatás mellett a konjunkturális változásokat, szakításokat, válságokat kell megvilágítani. Mindez annál szükségesebb, mert az utóbbi időben a disszertációs témák azt mutatják, hogy a strukturális témák kiszorították a politikai események feltárását. Az új kutatási módszerek (matematikai módszerek) alkalmazása éppenséggel megköveteli ezeknek a minőségi mutatóknak kellő tiszteletben tartását, miként a pszichológiai, emberi motívumokat sem szabad a közgazdasági tényezőknél visszaszorítani, s így a történelmet „dehumanizálni”. Ezeknek a követeléseknek E. Labrousse, a szociológiai iskola egyik fémjelzett irányadója is helyt adott. — J.

ANNALES. ÉCONOMIQUES, SOCIÉTÉS, CIVILISATIONS 1965. 6. sz. — P. BAIROCH: *Gazdasági fejlődési szintek 1810—1910* (1091—1117. l.) a használható és hiteles statisztikai adatok számbavétele után, miközben utal az előforduló hibalehetőségekre, Németország, Belgium, Spanyolország, az Egyesült Államok, Franciaország, Olaszország, Japán, Anglia, Oroszország, Svájc és Svédország gazdasági fejlődését próbálja számszerűen rögzíteni hat időmetszetben (1810, 1840, 1860, 1880, 1900, 1910), a mezőgazdaság vonatkozásában úgy, hogy kiszámítja a mezőgazdaságban foglalkoztatott aktív férfi lakosság által termelt kalória mennyiségét (az egyes időmetszetek körüli 7 év átlagát számítva), itt az Egyesült Államok állnak az első helyen, Japán az utolsón. Az ipari fejlődésre vonatkozólag (15 éves átlagokat számítva) a gyapotfelhasználás és a megtermelt öntöttvas mennyiségét számítja ki az egész lakossághoz viszonyítva egy főre, az elsősorban Anglia áll az első helyen, az utolsón Oroszország, a második mutató terén Anglia és Belgium, a korszak végén az Egyesült Államok az első, Japán az utolsó. A vasút fejlődésére a következő

$$\text{képletet állítja fel } \frac{V}{P + 3 \times S}, \text{ ahol } V \text{ a}$$

vasútvonalak hosszúsága kilométerben, P a lakosság száma és S a terület km²-ben számítva. Végül az egy főre eső szénfogyasztást is kiszámítja, és az így adódó részletadatokat alapján összesítést végez a fejlődés szintjeiről, úgy látja, hogy az így nyert adatok alapján az ipari forradalomban az eddiginél nagyobb helyet kell juttatni a mezőgazdaságnak. — J. C. RUSSEL: *A feudális kezdetek demográfiai aspektusai* (1118—1127. l.) a Karoling korszakbeli Európát vizsgálva utal az elsőszülötti öröklés jelentőségére, a munkaképes korban levő lakosság viszonylagos csekélységére (a 20—34 éves korban levők a lakosság kisebb felét teszik ki) és a lakosság lélekszámának általános növekedésére, ami a feudális (vagyis hűbéri) viszonyok terjedésére vezet. — Fordításban közli a folyóirat I. D. KOVALCSENKO és V. A. USZTYINOV tanulmányát az elektronikus számológépek felhasználásáról (1128—1149. l.), amely eredetileg a Voproszi Isztorii 1964. 5. számában jelent meg (ismertetését ld. Századok 1965. 1—2. sz. 304. l.). — MICHEL MORINEAU: *Tengerészeti fejedelmek* (1150—1157. l.) 1570-ből angliai, 1705-ből holland, 1725-ből orosz és 1759-ből svéd adatokat közöl tengerészek élelmezésére vonatkozólag, napi 2600/2800—4000/4200 kalóriát jelentett ez, magas átlagot, amelyet csak európai társadalmak adhattak ebben a korban. — J. P. FILIPPINI: *A francia tengerészet által szállított katonák és milicisták élelmézése a XVIII. században* (1157—1162. l.) 1747-ből és 1759-ből származó három kimutatás alapján viszont a fejedelmeket elég szegényeseknek tartja. — GUY THUILLIER: *Az élelmézés Nivernais tartományban a XIX. században* (1163—1184. l.) a társadalmi osztályok élelmézése közti különbségeket is figyelembe próbálja venni, amennyire a források lehetőségesé teszik, megállapítja a kenyér uralkodó szerepét, az 1850-es évektől a hal és déligyümölcs tömeges megjelenésével bizonyos javulást mutat ki, utal a bor egyre növekvő fogyasztására. — Az ismertetési rovatban *Lázadások, éhínségek és banditizmus* (1253—1258. l.) címen a parasztfelkelésekre vonatkozó irodalmat is tárgyalják az egyes

recenzensek, a következő rész az európai és amerikai kereskedelem XVI—XVIII. századi történetével foglalkozó munkákat elemzi (1258—1267. l.), *A történelem és a történetészek* (1281—1297. l.) címen pedig módszertani munkákat. — *N.*

MARXISM TODAY 1965. dec. szám. — JAMES KLUGMANN szerkesztői jegyzeteiben (353—357. l.) tér vissza az 1930-as évek problematikájára, amely a folyóiratban hónapok óta ismételtelen szerepel a vita rovatban. Klugmann A. J. P. Taylor most megjelent munkájának (Oxford History of England. 1914—1954) megállapításaira utal: a 30-as évek úresjáratot képeztek, illetőleg szomorú emlékeket jelentettek az angolok számára. Végeredményben a munkanélküliség, illetőleg a fasiszta hatalmakat kiengesztelő ún. „appeasement” politika nyomta rá e korszakra bélyegét. Mindehhez azonban hozzáfűzte, hogy egyúttal a növekvő jólét is jellemezte e kort: a hosszabb pihenő, rövidebb munkaidő, magasabb bérek. Klugmann ezt az értékelést kérdőjelezi meg. A növekvő jóléthez ugyanis nem általánosan és nem egyenlő mértékben jutottak az angolok. Egyes szakmák krónikus válsága miatt nemhogy a jólét fokozódásáról, hanem állandó nélkülözésről és válságról kell beszélni (szénbányászat, hajóépítőipar, acélipar, gyapotfeldolgozás), mindez széles tömegeket érintett. Másfelől viszont igaz, hogy azok, akik fellendülő iparágban dolgoztak, jobb anyagi körülmények közé jutottak. Még inkább áll ez a járadékosok rétegére, akik nagyobb előnyöket élveztek, mint valaha. Ugyanis ezekben az években az áresés állandósult, részint mert a hazai válsággal küzdő iparágak olcsóbban dobták piacra termékeiket, részint azért, mert a domíniumok és a gyarmatok a világgazdasági árhullámnzás, illetőleg depresszió miatt szintén leszállították árait. Mindez elsősorban a járadékosokat, a fixfizetésees tisztviselői rétegeket juttatta előnyökhöz — mindebből azonban nem szabad általános következtetéseket levonni. Klugmann még egy jellemvonásra hívja fel a figyelmet: a nagy gazdasági világválság után, a depresszió elhúzódása erőszakkal hatott az értelmiségre, s a marxizmus iránt széles körökben igen nagy volt az érdeklődés, nagy volt a „marxizálók” száma. — FRIDA KNIGHT: *A francia ellenállás* (368—375. l.) megállapítja, hogy 20 év távlatában elkezdett az idő az ellenállás történetének megrajzolására. Ehelyütt utal a Francia Kommunista Párt történetéről 1964-ben megjelent munkára, s Charles Tillon ugyanakkor ekkor megjelent összegezésére. A kommunista párt volt az egyetlen, amely az

első pillanattól kezdve meghirdette az ellenállást, amely azután a személyes és kollektív hősiesség csodálatos láncolatát teremtette meg. A szerző visszaidézi az 1939—1944-es zaklatott évek eseményeit, majd két szálon bontja ki az ellenállás kialakulását: a kommunista párt akcióinak felvázolásával, illetőleg de Gaulle koncepciójának, ténykedésének bemutatásával. A kétféle ellenállás azonban jó ideig külön-külön vágányon haladt. De Gaulle kezdetben tartózkodott „a vörösöktől”, s csak 1942-ben módosította állásfoglalását, s kérte fel a Francia Kommunista Pártot, hogy a partizánok nevében küldjön valakit Londonba. Az összhangot azonban ekkor sem sikerült megteremteni. De Gaulle környezetét változatlanul a kommunista-ellenesség jellemezte, s ennek olykor katasztrófális következményei lettek, hiszen 1943-ban olykor azért buktak el akciók, azért szenvedtek hiányt partizánok fegyverben, ruházatban, élelemben, mert a londoni központ politikai fenntartásai miatt nem továbbította számukra ellátást. Knight utal arra is, hogy a londoni központból olykor a partizánakciók készletelésére adtak ki utasításokat, a második front megnyitásával kapcsolatban pedig gyakran inkább a visszavonulásra, a macqui-táborok kiürítésére adtak ki parancsokat, noha ellentétes tapasztalatokat szűrhettek volna le Marseille felszabadításából, ahol a merész támadásnak, a két ellenálló góc közös akciónak megett az üdvös következménye. Mindez káltképpen Párizs felszabadításával kapcsolatban vált nyilvánvalóvá. Bradley tábornok ekkoriban jelentette ki, hogy Párizs csak tintafolt a térképen — ennyire nem volt hajlandó az ellenállással számolni. 1944 július—augusztusában az ellenállás jelei szaporodtak, s Laval ekkor már a kiutat kereste, Herriot-t kívánta megbízásokkal ellátni — amit Herriot visszautasított —, majd svéd közvetítéssel már a fegyverszüneti megbeszélések folytatására is kész volt. A különböző körök ténykedése, tárgyalásai felgyorsultak, de mindent áthúzott a párizsi nép szabadságvágya. A politikai szövődményeknek, kiegyezéseknek elébevágva, az augusztusi népfelkelés teremtett tiszta helyzetet. De még ekkor sem egyik pillanatról a másikra. A szerző Tillon könyvére támaszkodva hangsúlyozza, hogy a már győztes népfelkelés másnapján is de Gaulle még kollaboráns politikusokkal, Pétain közvetítőivel, az egyháznak néhány nagyon is pettyezett vezetőjével tárgyalt. A párizsi nép teljes értékű győzelmét de Gaulle sem fogadta osztatlan örömmel, hiszen ez az ő finomabb politikai kapcsolatkereséseit, tárgyalásait

is áthúzta, aminek hangot is adott. A szerző végül hangsúlyozza, hogy az ellenállás egészéhez hasonlóan a párizsi felkelésben is a kommunistáké volt az irányításban, a kezdő lendület megadásában a vezető szerep. — *J.*

HISTORY, 1965. 170. (okt.) sz. — A. McINNES Robert Harley-nak, Stuart Anna kedvelt politikusának, utolsó miniszterelnökének politikai nézeteit, politikai hitvallását kíséri nyomon tanulmányában (309—322. l.). Ismerteti életútját, XVIII. századeleji gyakori politikai pálfordulásait, melyek látszatra arra engednek következtetni, hogy elvtelen karrierista volt. A valóságban a szerző véleménye szerint Harley nézetváltozásai és politikai taktikázása nem a saját pályafutásának sikerét mozdították elő. Harley-nak kialakult, határozott elvei voltak: ellenezte a párt-kormányzati elvet és kidolgozta a párt nélküli kormányzás módszereit. Erős zsarnoki uralkodóval szemben viszont igyekezett a királyi hatáskörét és hatalmát féken tartani (mint Vilmos uralkodása idején), Anna uralkodása alatt pedig minden erejével a párt zsarnokságának fenyegetése ellen küzdött. A szerző kérdéssel zárja fejtegetéseit: mivel Harley tevékenységének alaposabb vizsgálata kimutatta, hogy elvi alapokon álló politikus volt, s elvei, nézetei szorosan kapcsolódnak a XVIII. század nagy ideológiai vitáihoz, vajon Harley esete egyedi-e vagy tipikus. S vajon valóban oly nagy a különbség Tawney és Namier százada között, mint korábban feltételezték, vagy sem? — *H.*

BULLETIN OF THE INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH 1965. 98. (nov.) sz. — L. A. CLARKSON: *Angol gazdaságpolitika a XVI. és XVII. században: a bőripar esetének áttekintése kapcsán* (149—162. l.) megállapítja, hogy az angol gazdaságtörténet egyik megoldatlan kérdése a korabeli gazdaságpolitika jellege: mennyiben érvényesült az állami irányítás, beavatkozás, milyen szerephez jutottak az egyes érdekcsoportok, más volt-e a helyzet a XVII., mint a XVI. században. A kérdésekre egy olyan iparág történetének vizsgálata adhat kielégítő választ, amelynek fontos és folyamatos szerepe volt mindkét században egyaránt, és amelynek lehetőségeit, kereteit egy korai — az 1563-as bőripari — törvény határozta meg. A bőripar története az adott időszakban azt a feltevést igazolja, hogy mind a kormány, mind a különböző, érdekelt pártok úgy irányíthatták ezzel az iparággal kapcsolatban politikájukat és úgy érvényesíthették befolyásukat, ahogy az saját érdekeiknek a legjob-

ban megfelelt. A jellemző az volt, hogy általában — de különösen gazdasági depresszió vagy háború esetén — a kormányzat nem tudta, milyen gazdasági rendszabályokkal éljen, vagy ha tudta, nem tudta felmérni azok következményeit. Emiatt a közérdek nevében fellépő érdekcsoportok könnyebben érvényesíthették a parlamenten keresztül saját elképzeléseiket. — *H.*

THE HISTORICAL JOURNAL. 1965. 8. köt. 2 sz. — QU. SKINNER: *Történelem és ideológia az angol forradalom idején* (151—178. l.) megkísérli egy korszak historiográfiáján keresztül bemutatni az angol történetírás sokat emlegetett és boncolgatott „whig” tolmácsolását. Végigkísérve a whig ideológia felülkerekedését a korábbi angol történeti felfogásokon, a szerző megállapítja, hogy sok vonatkozásban, például a korai (XI. századi) angol történelem megítélésében a whig „változat” szinte teljességében útját állta minden további vitának, bár a whig felfogás magába olvasztotta az „abszolutista” vagy „leveler” történetírás sok elemét is. Ezért vált oly meggyőző és befolyásossá a whig szemlélet. Az angol fejlődés folyamatosságáról valott nézet azt a felt. szolgálta, hogy az angol alkotmányosságot és alkotmánytörténetet Európa többi nemzetéénél nagyobb fontosságúnak ítélkelje. A norman hódítás csupán átmenetileg gátolhatta e folyamatosságot, sőt Freeman nagyszabású és nagyhatású kötetének tanúsága szerint, a norman hódítás nem is volt olyan nagy jelentőségű esemény, és nem vetett véget az angol nép nemzeti életének, nyelvének, törvényeinek és alkotmányának. A whig felfogás sajátossága még az is, hogy a történelmet egy szemszögből ítélték — sőt ítélik még ma is egyesek — meg, hogy az alkotmányos követelményeknek megfelelő-e vagy sem. S az angol politikai gondolkodásban ez a magatartás vált a legjellegzetesebbé és legbefolyásosabbá. De ha valóban az angol liberalizmus gyökereit akarjuk kitapintani, úgy nem a politikai élet whig tolmácsolásánál, hanem sokkal inkább Hobbesnál vagy a levelereknél kell azokat keresnünk. Az ő szemléletük sokkal racionálisabb, sokkal rendszeresebb s jegyeiben jóval szembetűnőbben liberális. Ugyanakkor a whigekével ellentétben e szemléletek nem lezártak, hanem inkább vitakeltők. A „whig” szemlélet valójában nem emelkedett igazi történetírói rangra, nem vált rendszerező politikai elméletté sem. Inkább történeti mezbe öltöztetett politikai propaganda ez, mégis nemcsak a politikai életen hagyta a legerősebb nyomot, hanem a történetíráson és a politikai eszmeáramlatokon is.

A tanulmány kettős lehet: a legáltalánosabban elfogadott ideológia nem szükségszerűen a legkevésbé támadható tényeken, tételeken alapszik, és a történeti adatok ideológiailag legelfogadottabb felhasználása, történetileg gyakran a legkevésbé hiteles.

1965. 3. sz. — CH. MORRIS: *Shakespeare politikai nézetei* (293—308. l.) eredetileg az 1964 júliusi angol—amerikai történészkonferencia ülésén elhangzott előadás. A szerző vigyáz arra, hogy ne tévedjen sem a pszichoanalízis, sem az irodalmi kritika területére. Shakespeare-t ezúttal úgy tekinti, mint történelmi dokumentumot. Politikai nézeteit természetesen szindarabjaiból bontja ki: vizsgálja elsősorban a darab teljes hatását és figyelembe veszi a szóbeli hatást — szemben azzal a hatással, amelyet Shakespeare darabjai, mint olvasmányok gyakorolnak. (Pl. II. Richárd alakja olvasva szinte rokonszenves, romantikus mártír, előadva, az Erszébet-koriak szemével látva gyenge, neurotikus, a trónra alkalmatlan személy.) A szerző helyesen azt is hangsúlyozza, hogy Shakespeare nem akármilyen, hanem kivételes tehetségű színműíró volt. Jellemei szinte mind meggyőzőek a maguk terében. Shakespeare felette állt minden konvencionális királytiszteleten vagy a „köznép” megvetésén. S bár az ún. politikai eszméhez keveset adott hozzá, Shakespeare-t a szerző az első nagy angol szociológusnak értékeli. Ezt nagy olvasmányossága takarta el eddig előlünk. Shakespeare azért szociológus, mert nyilvánvaló érdeklődéssel fordul embercsoportok felé. Jellemei, alakjai soha nem elszigetelten jelennek meg. Egy egész társadalom vagy udvar erkölce, légköre fonja őket körül. Utolsó darabjából, a „Vihar”-ból politikai testamentuma is kiolvasható. Végeredményben a „természet-(természetes) államban” és utópiában hitt, az elveszett aranykort visszaidéző társadalmi megújulásban. — N. RAVITCH a XVIII. századi angol és francia püspöki kar társadalmi származását mutatja be tanulmányában és megállapítja, mindkettő tükrözi az angol és francia arisztokrácia sajátos helyzetét, vonásait (309—325. l.). Mindkét ország arisztokráciája monopolizálta az egyházi kinevezéseket, de míg az angol helyt adott politikai, irodalmi kiváltságoknak is, a francia nemesség kizárólagos területének tekintette az egyházi méltóságokat. Ily módon az angol egyházi kar származását tekintve képviselte az akkori értelmiségi réteget is, a francia csupán egy kiváltságos, zárt nemzeti osztályt. — M. HURST: *Irország és az 1872-es választási törvény* (326—352. l.) szembeszáll azzal az általánosan elfogadott

tétellel, amely szerint az 1872-es titkos szavazati jogot biztosító törvény forradalmasítóan hatott az írországi politikai életre. A szerző szerint akár rövidebb, akár hosszabb időtávra ez a törvény az ir nacionalizmus történetében csekély jelentőségű esemény volt. Gyakran védőcsekként szolgált az unionista elemek számára. Ch. S. Parnell és az 1867—1877 közötti évtized újszerű és alapos méltatásával is találkozunk e tanulmányban. — J. P. D. DUNBAIN cikke elemzi az 1880-as évek végén az új angol megyei tanácsok működését, megjeleníti azt a vidéki társadalmi és politikai helyzetet, amely közepette ezek az új testületek megkezdték működésüket és leírja az első megyei tanácsi választások folyamatát (353—379. l.). — R. HYAM J. C. Smuts tábornok szerepét tisztázza az angol liberális kormány 1906. évi februári döntésében, amellyel Transvaalnak felelős kormányzatot biztosított (380—398. l.). A szerző itt ismét egy mítoszt oszlat szét, amelyet maga Smuts és Lloyd George keltett: azt ugyanis, hogy Smuts „missziójának”, közbenjárásának volt az eredménye a liberális kormány fenti döntése. A szerző meggyőzően bizonyítja, hogy a kormány döntése a Transvaalnak nyújtandó felelős kormányzatról már befejezett tény volt, mielőtt Smuts bármelyik liberális miniszterrel tanácskozott volna. Hogy volt-e befolyása egyáltalán Smutsnak ebben az ügyben, arra a dokumentumok nem adnak végleges feleletet. Smuts állításait egy forrás sem támasztja alá; ha a miniszterelnök döntését valóban befolyásolta volna Smuts, akkor az előbbi ezt soha nem ismerte volna be, mivel határozata ez esetben nagy ellenállást váltott volna ki. Egyébként a miniszterelnök, Campbell-Bannerman személyes hatása kormányára csupán abban nyilvánult meg, hogy milyen módon adják meg a felelős kormányzatot. S ebben a kérdésben egyáltalán nem lehet lényeges Smuts befolyása. A szerző még egy lépéssel tovább megy; nem abban látja a mítosz szétesését, hogy a Smuts-misszió a dél-afrikai kérdés rendezéséhez nem járult hozzá, hanem abban, hogy a liberálisok által biztosított alkotmány végeredményben nem sokban különbözött az előző kormány által javasolt ún. Lyttelton Alkotmánytól. — J. S. CONWAY: Hitler hatalomrajutásának historiográfiája (399—415. l.) ismerteti a Machtergreifung elméleteinek német és más (főleg angol) történészek által képviselt változatait. Ezek tükrözik szerzőik politikai állásfoglalásait, társadalmi helyzetüket, melyeknek megfelelően a rendelkezésükre álló anyagokból nagyobb súlyt adnak Hitler hatalomrajutásában a politikai légkörnek, az egyes politikások

akaratának (vagy annak hiányának), a politikai pártok szerepének, a hadsereg magatartásának, a földbirtokosok és a nagyiparosok álláspontjának, a világgazdasági válság hatásának vagy egyéb tényezőknek. (Shirer, Bracher, Dehio, Taylor, Ritter, Bullock, Laqueur, Klein, Conze, Hallgarten, Dorpalen, Wheeler-Bennett, Meissner, Saur és mások munkáinak összehasonlító értékelése.) — H.

THE JOURNAL OF MODERN HISTORY, 1965. 2. sz. — E. S. Teall a francia renaissance nemesének helyét keresi és jelöli ki a középkor francia társadalmában (131—150. l.). A XV. és XVI. századi adatok alapján bizonyos fokig kétségbevonja R. Mousnier állításait a korai XVII. század paraszt-nemes viszonyára vonatkozóan. Mousnier ugyanis erőteljesen bizonygatja, hogy a paraszt-bérlő és nemes érdekei az uralkodó törekvései ellenére egybeestek, s a paraszt kész volt a lázadásban urát követni. A szerző szerint ez leegyszerűsítése az akkori egymásraultal érdekeltségek valóságos összefüggéseinek. A nemes és paraszt-bérlő viszonyát a gazdasági szűkességessé magyarázza. A nemesek nagylelkűsége önszeretet volt; vigyázni kellett azokra, akik eddigi életmódjukat, élet-színvonalukat biztosították. A ténylegesen fennálló lojalitás és kölcsönös kötelezettség, az adott mezőgazdasági gazdasági helyzetből és kötöttségből fakadt. — R. E. ZELNIK az oroszországi vasárnap-iskola-mozgalmal (1869—1862) foglalkozik (151—170. l.). Ez az I. Miklós halálát és a krimi háborús vereséget követő igen csekély politikai enyhülés időszakában átmenetileg virágzó vasárnap munkásoktatás olyan többségében liberális értelmiségiektől indult el, akik az adott politikai keretben akartak tenni valamit az analfabéta munkásságért. A szerző elvitatja e mozgalom bizonyos fokú konspiratív politikai jellegét, ellentétben az erre vonatkozó újabb szovjet tanulmányokkal. — D. O. ORLOW a német nemzeti szocialista párt (NSDAP) struktúrájának és szervezete kiépítésének történetét mutatja be 1913 és 1923 között (208—226. l.). Négy esztendő alatt a NSDAP Bajorország jobboldali „népi” pártjai között a legerősebb paramilitáris erővel is rendelkező szervezet lett, szigorú hierarchikus rendszerre épült és több ezer volt tagjainak száma. E totalitárius párt hirtelen, gyors fejlődését teljes egészében Hitlernek köszönhette, nem csupán propagandisztikus és szónoki tevékenységének, hanem céltudatos törekvéseinek, hogy a pártot központosított, bürokratikus, saját akaratát ellentmondás nélkül megvalósító szervezetté építse ki.

1965. 3. sz. — S. J. SHAW III. Szelim szultán katonai reformjának, a Nizam-i Dzaedid hadseregnek a kialakulását és jelentőségét méltatja (291—305. l.). A „Nizam-i Dzsedid” (új rend) elnevezést általában a III. Szelim uralkodása idején (1789—1807) bevezetett egész reformrendszerre alkalmazzák, sőt gyakran III. Szelim uralmára is. Valójában a szultán és kortársai csupán reformjai egyikét, az új hadsereget illette ezzel az elnevezéssel; a szerző is ebben az értelemben használja a fogalmat. III. Szelim nem volt olyan uralkodói egyéniség, aki szembenézett a nehézségekkel és felülkerekedett volna azokon. A reform túlságosan kisméretű és korlátozott koncepció volt ahhoz, hogy valóságos eredményeket, igazi sikereket arathasson. — GORDON A. CRAIG az első világháború idején a központi hatalmakat összetartásra hivatott katonai rendszerek, tervek és személyek jellegét és jellemzését foglalja össze (336—344. l.). — H. D. ANDREWS Bismarck külpolitikáját jelenkori német történeti munkák (1919—1945) értékelései alapján úgy foglalja össze, hogy egyben áttekintést nyújt e művek, illetve íróik (E. Fyck, W. Frank, F. Thimme, J. Ziekursch, H. Holborn, O. Becker, W. Schüssler és mások) történetfelfogásáról, nacionalizmusáról, patriotizmusáról, kritikai értékének fokról (345—356. l.). — H.

HISTORISCHE ZEITSCHRIFT 1965. 201. köt. 1. sz. — THEODOR SCHIEDER: *Ludwig Dehio emlékezetére 1888—1963 c.* (1—12. l.) a jelentős nyugat-német történész egész életpályáját felölöl nekrológot ír. — KURT VON RAUMER: *Stein báró és Goethe* (13—56. l.) a nagy reformer és költő kapcsolatát elemzi. — HANS ULRICH WEHLER: *1889: fordulópont az amerikai külpolitikában* (57—109. l.) az 1873—1897 közti nagy gazdasági hanyatlás által kiváltott, Latin-Amerika és a Csendes-óceán felé irányuló új amerikai imperialista politikát világítja meg, amelyben J. G. Blain republikánus külügyminiszter játszott vezető szerepet. Az 1889-i első pan-amerikai konferencia legfőbb célja az angol konkurrensnek a latin-amerikai piacról való kiszorítása volt. Ehelyett azonban az amerikai kormányzat kénytelen volt beérni ún. kölcsönösségi egyezmények megkötésével. Az ugyanebben az évben a berlini konferencia által lezárt Samoa-válságban az Egyesült Államok kénytelen volt beleegyezni egy angol, amerikai, német képviselőből álló kormányzó testület felállításába, ugyanakkor azonban biztosította a maga kizárólagos jogát Pago Pago kikötőjére.

1965. 201. köt. 2. sz. — H. GOLLWIT-

ZER: *Ideológiai blokk-képzés mint a nemzetközi politika alkotórésze a XIX. században* (306—333. l.) szerint a vallásháborúk befejezése után több mint száz év múlva kerül sor először nagy nemzetközi ideológiai és egyidejűleg társadalmi-politikai frontképzésre a konzervatív és a liberális-demokrata tábor között. Ennek nyitányát a francia forradalom jelentette. A napóleoni korszakban annak konzervatív-stabilizáló lényegénél fogva csökkent az éles ideológiai szembenállás. Napoleon leverése után jött létre a konzervatív irányzat több új vonást felmutató nemzetközi szervezete, a Szentszövetség, amely azonban sohasem volt teljesen egységes. Az 1830-as években pedig szembekerült egy Anglia vezetése alatt álló liberális-demokrata fronttal. A tanulmány elemzi a konzervatív és liberális frontok államhatárokon és szövetségi rendszereken túlnyúló társadalmi szervezeteit is, megállapítván, hogy ilyeneket elsőnek és sikerrel a radikális polgári baloldal és a szocializmus hozott létre. Nemzetközi ideológiai blokkok létezésének a kortársak is tudatában voltak, mégha ezeknek bonyolult rendszerét a szabadságkőművesség és a „jezsuita párt” antagonizmusára redukálták is. Bár az ideológiai frontképzés a nagypolitikának is fontos alkotórésze volt, sohasem lett belőle uralkodó tényező. — B.

VIERTELJAHRSCHRIFT FÜR SOZIAL-UND WIRTSCHAFTSGESCHICHTE 1965. 52. köt. 3. sz. — E. PRYZ: *A késő-középkori gazdasági válság* (347—367. l.) módszertani kérdéseket is tisztázó tanulmánya a rendelkezésre álló forrásokportok természetének és felhasználásának kritikai-módszertani megvilágítása után arra a végeredményre jut, hogy a későközépkori gazdasági válság nem volt depressziós jellegű, ámbár a későközépkori gazdasági szervezet bizonyos fokú összehúzódását nem lehet tagadni. Ez a válság sokkal inkább strukturális jellegű volt, amelynek során az európai gazdaság dinamikus, sok része számára kínos fejlődése tört magának utat. Ennek során olyan új gazdasági forma született, amelynek termelékenysége a tőkejavakon és a tőkeberuházáson nyugodott. — B.

VIERTELJAHRSCHEFTE FÜR ZEITGESCHICHTE 1965. 4. sz. — H. G. GELBER ausztráliai történész: *A Morgenthau-terv* (372—402. l.) a Németország iparát a háború után felszámolni s a német gazdaságot agrár sorba viasztöríteni kívánó, 1944 augusztusában keletkezett ismeretes Morgenthau-féle tervvel foglalkozik. Annak ellenére, hogy a Németországgal szem-

ben kemény vonalat folytatni akaró politikának Rooseveltten és közvetlen környezetén kívül a hadügyminisztériumban is voltak szószólói, a szélsőséges elképzelést mind Hull külügy-, mint Stimson hadügy-miniszter, mind Eisenhower tábornok főparancsnok leplezetlen ellenkezéssel fogadta. A Roosevelt és Churchill közt létrejött 1944 szeptemberi találkozón ugyan egy erősen szelídített formában nyilatkozatba foglalták, de ennek nem volt kötelező ereje. A konferenciába később bekapcsolódott Eden is elvetette. Végül a közelgő választásokra való tekintettel Roosevelt is elhatározta magát a tervtől. A Morgenthau-tervnek ilyenformán jelentősebb politikai hatása nem volt sem a szövetséges hatalmak politikájára, sem a nyugati megszálló hatalmak gyakorlatára. — RUTH KÖRNER: *A nyugat-újguineai konfliktus* c. tanulmányában (403—425. l.) azt a szívós és meglepő fordulatokban bővelkedő küzdelmet ismerteti, amelyet Indonézia megalakulásától kezdve egészen 1962-ig Nyugat-Újguinea felszabadításáért folytatott. A hollandok kezdetben nem vonták kétségbe Indonézia jogát erre a területre, utóbb azonban az ausztráliaiak támogatásával a pápua önkormányzat létrehozásának ígéretével iparkodtak ezt a területet Indonézia elleni hídfőállásként megtartani. Miután a holland—indonéz kerekasztal-értekezletek és az ENSZ-beli tárgyalások sem hozták meg a várt eredményt, a helyzet a háborús konfliktus veszélyéig kiéleződött. Minthogy azonban Indonéziának ebben az időben már sikerült megnyernie az afroázsiai országok, a Szovjetunió és Kína támogatását, s egy fegyveres konfliktus vagy a „fehér ember” újabb vereségével vagy egy új világéggel fenyegetett, a nyugati hatalmak, elsősorban Kennedy Amerikája, de Anglia és Ausztrália is megvonták támogatásukat Hollandiától, s ezáltal elősegítették az újabb ENSZ-akció sikerét. Az 1962. augusztus 15-én megkötött, 29 szakaszból álló egyezmény előbb ENSZ, majd indonéz igazgatás alá helyezte a vitás területet egy 1969 végéig a hovatartozás ügyében megtartandó népszavazás kötelezettségével. — B.

DER DONAURAUM 1965. 4. sz. — Hugo HANTSCH: *Meternich és Európa* (193—203. l.) a 39 évig vezető szerepet betöltő államférfi politikáját és politikai ideológiáját elemzi. Számára a forradalom egyet jelentett a háborúval és a zsarnoksággal. Éppen ezért az új Európa békéjét a történeti jogra kívánta alapozni. Ebben nem is a Szentszövetségnek, hanem az öt európai nagyhatalom együttműködésének szánta a fő szerepet. Ez a hatalmi rendszer azon-

ban az 1830 júliusi francia forradalom következtében szétesett, s Európa ismét egy konzervatív és egy liberális államsoportha hasadt, amelyet ezenkívül még a Kelet és a Nyugat közti politikai feszültség is terhelt. Ettől az időtől, de még inkább az őt teljes mértékben megértő és támogató I. Ferenc halálától Metternich nagyrészt visszavonult az európai politikai ügyek intézésétől. — PETER BERGER: *A „békés egymás mellett élés” alapelve és a Duna-térség* (218—224. l.) a fenti „kommunista” alapelv kialakulását és az értelmezésében az utóbbi időben a szocialista országok közt mutatkozó

véleménykülönbséget taglalja. Ezeket nem ideológiai, hanem gyakorlati politikai jellegűeknek tartja, és végső fokon nemzeti érdekellentétekre vezeti vissza. A továbbiakban ismerteti a fogalom meghatározására az ENSz különböző bizottságai által végzett kísérleteket. Tanulmánya befejező részében a békés egymás mellett élés gondolatát Kelet-Európában csupán Ausztria és a szocialista országok kapcsolatára vonatkoztatja, és főleg a gazdasági és kulturális együttműködésre látja érettnak a helyzetet. — *B.*

A külföldi folyóiratszemplét összeállították: Bellér Béla (B), H. Haraszi Éva (H), Jemnitz János (J), Katus László (K) és Niederhauser Emil (N).

BOTTLÓ BÉLA
1905—1964

1964 Szilveszter napján kísértük utolsó útjára Bottló Béla főlevéltárost, a Magyar Országos Levéltárnak több mint harminc éven keresztül hűséggel és hivatásszeretettel szolgáló munkatársát. Aki az utolsó három évtizedben mint a feudális korszak forrásanyaga iránt érdeklődő kutató felkeresté az Országos Levéltárat, az bizonyára ismerte őt, hasznát vehette gazdag anyagismeretén alapuló tanácsainak.

Bottló Béla 1905. január 18-án született Besztercebányán hivatalnok család fiaként. Középiskolai tanulmányait Pozsonyban, az egyetemet Budapesten végezte, utóbbit mint az Eötvös Kollégium tagja. Tanulmányainak elvégzése után három évig a Varsói Magyar Intézet könyvtárosa, az egyetem és a kereskedelmi főiskola magyar lektora volt. 1933-tól haláláig az Országos Levéltár tudományos munkatársa, szolgálati idejének jelentős részében a „regnikoláris levéltár”, vagyis az országgyűlési, nádori és az országbírói levéltárak referenseként dolgozott. Számos történettudományi mű — elsősorban forráskiadvány — készítésében működött közre, melyek közt a legjelentősebb az úriszéki jegyzőkönyvet publikáló levéltári forráskiadvány. Ugyanő készítette a Regnikoláris Levéltár alapleltárát, amely sokszorosítva is megjelent.

Nem kevésbé maradandó emléket állít Bottló Bélának három évtizedre terjedő levéltári referens-szolgálatát: e munkássága — ha többnyire névtelenül is — hozzájárult azoknak a monográfiáknak és forráskiadványoknak létrejöttéhez, amelyek e három évtized alatt az Országos Levéltár iratanyagából merítettek.

Emlékét kegyelettel megőrizzük.

Bélay Vilmos

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

A központ hírei

Elnökségi ülés

Társulatunk Elnöksége 1966. május 30-án *Molnár Erik* akadémikus elnöklete alatt ülést tartott, melyen az új titkárság által készített munkatervét vitatta meg.

Emlékkülés

A Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Jogász Szövetség Jogtörténeti Szakosztálya Deák Ferenc halálának 90. évfordulója alkalmából 1966. június 10-én emlékülést rendezett, amelyen *Sarlós Márton* ny. egyetemi tanár „Deák Ferenc a zalai követ” címmel tartott előadást. Az előadás felkért hozzászólója *Szabad György* kandidátus, egyetemi docens, Deák Ferenc reformkori politikájának fejlődését mutatta be.

A kecskeméti országos történeész vándorgyűlés

A Magyar Történelmi Társulat, a Művelődésügyi Minisztérium Közoktatási Főosztálya, az Országos Pedagógiai Intézet és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1966. április 7–8-án Kecskeméten országos történeész-vándorgyűlést rendezett. A vándorgyűlés középpontjában a művelődéstörténet kérdéseiről tartott ankét állt. A vándorgyűlés első napján *Mátrai László* akadémikus, *Elekcs Lajos* akadémiai I. tag, egyetemi tanár, *Borus József* kandidátus, a Társulat titkára és *Pozsgay Imre*, a megyei pártbizottság művelődési osztályvezetője foglalt helyet az elnökségben. A több mint kétszáz résztvevőt *Reile Géza*, a városi tanács VB elnöke üdvözölte. Ezután *Mátrai László* akadémikus tartott vitaindító előadást.

Bevezető előadásában a művelődéstörténeti kutatás mibenlétével és jelenlegi állásával foglalkozott. Kifejtette, hogy itt nem egyszerűen a hullámmozgás tudományos divatok egyikéről van szó (amint ezt a téma iránti érdeklődés örvendetes növekedése mutatja), hanem a modern történettudomány hazai és nemzetközi fejlődésének egy szerves, következetes jelenségéről. A marxista történetírás fejlődésének új állomása ez is, az elmélet és gyakorlat egységének jegyében szervesen bontakozik ki a szocialista tábor benső fejlődése során. A marxista tudomány figyelme a XX. és XXII., ill. a magyarországi VIII. kongresszus után fokozott mértékben fordult az „egész ember” problémái felé, a korábban nagyon is elhanyagolt „szubjektív oldal”, a társadalmi és egyéni tudati problémái felé. Következik az elsősorban abból, hogy a szocialista forradalom politikai és gazdasági alapfeladatainak megvalósítása után egyre inkább a forradalom kulturális feladatai kerülnek előtérbe, a lezajlott forradalmi változás tudati következményei. Másrészt ugyan-ezen kérdések fokozott kutatását írja elő a nemzetközi fejlődés is azért, hogy a békés egymás mellett élés politikájának fokozódó megvalósulása az ideológiai ellenfeleinkkel való konkrét és fokozódó vitatkozást hozza magával, s ennek sikeres megvalósításához égetően szükséges az általunk eddig elhanyagolt kulturális problematika kidolgozása, a pozitív, marxista megválaszolása azoknak a tudati kérdéseknek, melyeknek helytelen, polgári válaszait nagyon is bőven kínálják vitapartnereink, kihasználva mintegy azt az „ideológiai vákuumot”, melyet a mi elméleti egyoldalúságunk okozott.

A Párt ideológiai irányelvei („szocialista módon gondolkodni”) világosan utalnak az itt rejlő elméleti feladatokra, és az Akadémia is már 1964-ben sürgette munkába vételüket, ill. maga is hozzáfogott e munkához: a „szubjektív oldal objektív fontosságát” hangsúlyozva, a kultúrhistoriai haladás és hanyatlás törvényeit kutatva (csak néhány példát említve), de azért is, hogy az ilyen tárgyú kutatások szervezeti feltételeit is egyre jobban megteremtette, létrehozván a szociológiai és pszichológiai kutató bázisokat és központi, kiemelt komplex témaként jelölte ki a „szocialista tudat kialakításának” problematikáját.

A művelődéstörténet eredményes kutatása csak úgy lehetséges, ha történeészeink túl lépnek a hagyományos és kényelmes köztörténeti szemlélet kialakult, szabványosított korlátain és vállalják — az alkotó marxizmus szellemében — az újszerű témák ismereti, módszertani és ideológiai terheit. Ezt a feladatot nem lehet a filozófusokra (vagy egyéb szakmák képviselőire) áthárítani, annál kevésbé, mert történeészeink már amúgyis bizonyos késésben, lemaradásban vannak e vonatkozásban, aminek egyik pszichológiai oka kétségkívül a szellemtörténeti szemléletbe való visszaeséstől vagy az idealizmus valami egyéb fajtájától való félelem volt. Nem kell várunk a „kultúra” mibenlétének valóminő „végleges” definíciójára, hanem ki kell dolgoznunk nem csupán az intézmények és a társadalmi tudatformák történetét, hanem annak a „közbenső”, de igen jelentős területnek a történetét is, melyet az újabb marxista kutatás társadalmi pszichikumnak nevez, s amely azokban a konkrét tényekben nyilvánul meg, melyeket közvélemény, közhangulat, közízlés, életforma, világnézet, jogtudat, közkerköles stb. néven szoktunk — ha egyáltalán — megemlíteni. Ily módon juthat valóban szóhoz a történetírásban a történelem voltaképeni alanya, az ember.

Néhány tézis ezzel kapcsolatban alkalmas lehet a konferencia által való megvitatásra.

a) A történelem mindig az *egész* társadalom története, vagyis egyaránt története az alapnak és a felépítőmennynek.

b) Ez utóbbiba beletartozik a „társadalmi pszichikum” története is (ld. Porsnyev cikkét Ch. Mandrou könyvéről).

c) A felépítőmenny története nem azonos az egyes társadalmi tudatformák történetének mégoly teljes summájával sem, a kultúrhistoria nem azonos egy nép irodalomtörténetének, művészettörténetének, tudománytörténetének stb. egyszerű összegezésével.

d) A tudat késése (vagy előresietése) a léthez képest: fontos történeti téma, mely az osztályharcok történetének eddig ismeretlen oldalait, benső szerkezetét tudhatja megvilágítani; az itt rejlő elvi és tényleges összefüggések feltárása *előtt* legalábbis könnyelműségnek nevezhetők azok az egyoldalú stílustörténeti vállalkozások, melyeket jelen irodalomtörténetünkben itt-ott tapasztalhatunk.

e) Meg kell találnunk a kapcsolatot nyelvtörténet és kultúrhistoria között, a Hegel és Pavlov által megfogalmazott problematikának marxista megoldásait kell kidolgoznunk.

f) Nemkülönbben meg kell ismernünk a kapcsolatot a mindenkori politikai eszmék története és az osztályharcok története között.

R. Várkonyi Ágnes kandidátus, a Történettudományi Intézet osztályvezetője korreferátumában a XIX. századi magyar történetírásban jelentkező művelődéstörténeti felfogás módszertani és elméleti kérdéseivel foglalkozott.

Bevezetésül rámutatott arra, hogy a magyar történettudománynak ezt a demokratizmussal ellentételt és racionalista szemlélettel átítatott törekvését szinte a teljes ismeretlenségből kell feleleveníteni. A szellemtörténet egyében kibontakozó irányzatok ugyanis, amelyek a művelődéstörténet fogalmát a XX. század első felének magyar tudományos köztudatába beplántálták és munkálkodtak kidolgozásán, vagy csupán megtévesztő látványossággal szorgalmazták az ilyen jellegű szintézis megalkotását, egyértelműen hangsúlyozva, hogy a magyar történettudományban addig nem folytak európai színvonalú művelődéstörténeti kutatások. Ezzel szemben — állapította meg az előadó — a művelődéstörténeti érdeklődés hazai jelentkezése idején teljes szinkronban volt a hasonló európai törekvésekkel.

Vázolta az előadás az európai országok történettudományában és történeti gondolkozásában megmutatkozó művelődéstörténeti felfogások jellegzetességeit. Megállapította, hogy az „egyidős a hatalomra törő polgár önmagára eszmélésével”, tehát szükségyszerűen antifeudális indítékokkal terhes. Új színtereit fedezi fel a történelemnek, mert a nemzeti kiváltságokkal nem rendelkező rétegek történelmi szerepét és útját kívánja megragadni, a kézművesműhelyekben, a szántóföldeken, a falvak, a városok életében kell széttekintenie, a kétezri munka, a szerszámok, a tudomány, a mindennapi élet világában, s az újonnan felfedezett jelenségek láncolatát, a múlt folyamatait, fejlődésvonalait kell feltárnia. A továbbiakban a különböző kultúr- és civilizációtörténetek tartalmi kérdéseivel foglalkozott az előadó, utalva ezek összefüggéseire a különböző országok sajátos történelmi fejlődésében megmutatkozó társadalmi törvényszerűségekkel; vázolta a nemzeti és egyetemes mozzanatokat hangsúlyozó elgondolások egymáshoz való viszonyát. Végül jelezte a változásokat, amelyek a XIX. század végére a művelődéstörténeti felfogásokban ugyanúgy bekövetkeztek, mint ahogyan a polgári történettudomány egész jellegét átalakították. Részletesebben a pozitivistá történelemszemléleten belül jelentkező művelődéstörténeti felfogások tartalmi eltéréseivel foglalkozott.

A magyarországi művelődéstörténeti törekvések első képviselőjét Bessenyei Györgyben látja az előadó, de hangsúlyozta, hogy az a művelődéstörténetet szorgalmazó szemlélet, mely a kor társadalmi szükségleteiből nőtt ki, s a politikai törekvésekkel kölcsönhatásban kapott erőre, csak a reformkorban fedezhető fel. Megállapítja, hogy a „műveltség történet”, a művelődéstörténet a kor historikusainak felfogásában polgárosulást, a polgári fejlődés folyamatát jelenti. Lényegében a reformkor előtt álló feladatok megoldásának igényéből kinőtt társadalomtörténeti érdeklődés öltött benne testet. Terveket, anyaggyűjtéseket, összefoglalásokat ismertetett, amelyekben felfedezhető az antifeudális szemlélet, s a történelmet összefüggéseiben feltárni kívánó látásmód. Vázolta Horváth Mihály, Hunfalvy János, Hunfalvy Pál, Hornyik János művelődéstörténeti tájékozódásának és elemzésének módszereit, majd megállapította, hogy törekvéseik elszigeteltek maradtak, nem váltak uralkodóvá a század második felének magyar történettudományában. Ennek okait a hazai társadalmi fejlődés kötöttségeiben és a polgári történettudomány fejlődésének belső törvényszerűségeiben látta. Befejezésül utalt arra, hogy a művelődéstörténeti szintézisalkotás lehetősége hazánkban a történettudomány és a rokottudományok szakágazataiban teljülemlett tapasztalat és tényanyag alapján adva van.

Pamlényi Ervin, a Történettudományi Intézet osztályvezetője bevezetőül a művelődéstörténet fejlődésének útját vázolta, bemutatta, hogy a XVIII. század második felében hogyan nyert a történettudományban teret az a törekvés, hogy a politikai történeten kívül „a népek szokásait és erkölceit” is előadják. Hangsúlyozta a művelődéstörténet fejlődésének ez időszakban alapvetően pozitív vonásait, melyek a polgárság előretérésével függtek össze. Kiemelte azonban, hogy a múlt század végén, a jelen század elején a művelődéstörténet egyik iránya hogyan hajolt át a szellemtörténetbe, amely az imperialista burzsoázia történelemszemlélete volt. Itt utalt a második világháború utáni polgári történetírás azon törekvéseire, amelyek a kultúrtörténetet — elméleti síkon — abszolutizálják,

s amelyekben fokozottabban érvényesül a politikátörténet, különösen az osztályharc történetének teljes kiküszöbölésére irányuló szándék, valamennyi emberi tevékenységnek a rendkívül széles értelemben vett kultúrába, kultúrálódásba való áttétele.

A marxista kultúrtörténet művelésével kapcsolatban — a hozzászóló szerint — nem annyira az egyes művelődéstörténeti témák kidolgozásánál merülnek fel nehézségek, mint inkább a kultúrtörténeti szintézis megalkotásánál. Ezzel kapcsolatban — közbevetőleg — rámutatott a művelődéstörténeti témák marxista kidolgozásánál mutatkozó hibák típusaira, így egyfelől az alap és felépítmény összefüggésének dogmatikus vulgarizálására, másfelől arra a módszerre, amely a gazdasági-társadalmi alapot a felépítményből kíséri meg kikövetkeztetni.

A marxista kultúrtörténeti szintézis problémái részben az előmunkálatok hiányából következnek. De csak részben. A legnagyobb problémát az okozza, hogy egy ilyen szintézisnek azonos összefüggésrendszerben kell értelmeznie az adott korszak kulturális életének valamennyi jelenségét. Ez az, ami a szintézist szintézissé teszi. Példának említette, hogy egy ilyen szintézisben a XIX—XX. századi magyar irodalmi fejlődést, festészetet és építészetet, oktatást és sajtót, a tudományt és lakás-kultúrát, és a művelődésnek még sok más területét, fejlődésük irányának lényegét hitelesen kell jellemezni, le kell vezetni és meg kell magyarázni a XIX—XX. századi magyar társadalom és gazdaság struktúrájából, mozgásából. Ezzel adja meg a marxista kultúrtörténész a valódi kulcsot a kulturális fejlődés teljes megértéséhez, ezzel válik a mozaik egységes képpé, ezzel — és csak ezzel — lehet megcáfolni a szellemtörténet látványos tablóját. Ez bonyolult feladat, nehezebb mint az egyszerű anyagfeltárás, de ez a módszer a feltétele a marxista kultúrtörténet most már halaszthatatlan kibontakozásának.

Pogány Ó. Gábor, a Nemzeti Galéria főigazgatója korreferátumának bevezetésében kifejtette a közelmúlt néhány esztendő vitái, tanulmányai alapján, hogy történelemírásunk további gazdagodásához látóhatárának kiszélesítése vezet. A köztörténet, a politikai történelem feldolgozása akkor válik mind hitelesebbé, ha a múlt és jelen tudatformái s ezek alakulása iránt megnövekszik a figyelem. A történettudomány fejlődését egyre hatósabban segíti elő a mindenkori kulturális állapotok komplex vizsgálatának alkalmazása, a gazdasági, politikai események, jelenségek mellett a művészeti, irodalmi alkotások mérlegelése, értelmezése. A képzőművészetekkel foglalkozó tudósok, teoretikusok éppen ezért ószinte várakozással figyelik a történészek és filozófusok körében megélnékült eszmecserét, mely a művelődéstörténeti emléktanyag aktivizálását célozza. A továbbiakban hangsúlyozta, hogy a művészettörténet nem él meg a história, a bölcsélet nélkül, de kielégítően történelmet sem lehet írni a műalkotások lényegremutató tanulságainak tudomásulvétele nélkül.

Részletesen elemezte, hogy az ösztörténet érvényes tablóját megformálni, de még felvázolni sem lehet a kultúrhistoriái anyag nélkül. Ez a művészettörténészek számára rendkívüli feladatot jelent, munkálkodásukat különleges jelentőséggel ruházza fel. Elő kell készíteniük azt az építőanyagot, szerkezeti elemet, mely a történelmi rekonstrukcióhoz elegendhetlenül szükséges. Mivel a valóság megismerésének nem csak a jelenben, de a múltra vonatkozóan is szuggesztív eszköze a művészet, a műalkotások alapos analízise éppen ezért perdöntő adalékokkal szolgálhat az eszmék történetéhez, a felépítmény visszaható erejének felméréséhez, ami megkönnyíti a történelem menetének motiválását. Rámutatott arra is, hogy a műtörténészek számottevő segítséget nyújthatnak ahhoz, hogy a történettudomány mind eredményesebben rendezze el a múlt emlékeit, emelje ki a fejlődés törvényeit, adjon támpontokat a jelen megértéséhez, a jövő megtervezéséhez.

Felvetette azt a problémát, hogy miért szorgalmazzák a műtörténészek a művelődéstörténet tanulságainak beépítését az ösztörténelembe, a kézikönyvekbe csak úgy, mint a részletmonográfiákba. Véleménye szerint még a kiműveltebb emberfők is tájékozatlanok a képzőművészet tudatformáló jelentőségét illetően, s páratlan szellemi energiák maradnak így kiaknázatlanul a szocialista nevelés szempontjából. A reformkorra való rövid utalással demonstrálta az effajta tudati hézagokat.

Balogh Sándor kandidátus, az ELTE rektorhelyettese korreferátumának bevezetésül hangsúlyozta: a vándorgyűlés jelentőségét elsősorban abban látja, hogy hozzájárulást jelenthet a művelődéstörténeti kutatás céljainak a korábbiaknál konkrétabb kijelöléséhez és segíthet számításba venni azokat a lehetőségeket, valamint erőket, amelyek céljaink eléréséhez közelebb vihetnek bennünket.

Előadásának első részében kifejtette, hogy az anyagi és a szellemi javak termelésének, létrehozásának történetét tanulmányozó művelődéstörténet sem mellőzheti a politikát. A politika és a művelődéstörténet összefüggésével kapcsolatosan adott gazdasági-társadalmi viszonyok mellett elsősorban és döntően az uralkodó osztály politikájáról, az uralkodó osztályt képviselő kormányzat politikájáról van szó, s azon belül, annak

szerves részét alkotó művelődési politikájáról, mely a legközvetlenebbül befolyásolja az egész társadalom művelődését.

A művelődéstörténeten belül a kutatás szempontjából indokoltnak tartja elhatárolni az anyagi és a szellemi javak létrehozása történetének tanulmányozását. Annál is inkább, mert az utóbbi tárgyköre is rendkívül széles és bonyolultan szerteágazó az adott társadalom politikai eszmeáramlatától kezdve az irodalmon, filmen, színházon, képzőművészen, zenén, az oktatásügyön és tudományon át bizonyos vonatkozásban magának a szellemi javak elsorangú „termelő”-jének, az értelmiségnek a történetéig.

A korábbi korszakok művelődéstörténetét vizsgálva, megállapította, hogy az a kultúrának inkább csak a kiemelkedőbb alkotásait, eredményeit vette számításba. Ha foglalkozott is a tömegek művelődésével, akkor is figyelme jórészt az állam, illetőleg az állam által is támogatott egyesületek, mozgalmak „népfelvilágosító” tevékenységére szűkölt. Pedig már a szocialista forradalom győzelmét megelőzően, Magyarországon is, már jóval a felszabadulás előtt a munkásosztály és a parasztság haladó, demokratikus pártjai, szervezetei igen nagy erőfeszítéseket tettek, legtöbbször a kormányzat ellenére, annak érdekében, hogy a dolgozó tömegek művelődési szintje állandóan emelkedjék, s a hivatalos „népfelvilágosítás” hatása csökkenjen.

A továbbiakban a felszabadulás utáni, s ezen belül is főként a szocialista magyar művelődéstörténettel kapcsolatos kérdésekkel foglalkozva megállapította, hogy 1945 után sajátos helyzet alakult ki. Az ismeretek terjesztésének hivatalos intézményei, legtöbbször a korábbi szellemtől áthatva csak részben szolgálták a művelődési szint emelésének népi demokratikus igényeit. Emellett, gyakran, ugyancsak állami támogatást élvező új intézmények létesültek a kultúra különböző ágainak, az ismereteknek a dolgozó tömegekhez való közelebb hozása érdekében. A haladó, demokratikus mozgalmak kultúrát terjesztő tevékenysége lényegesen kiszélesedett, de nem egy területen néha lényegében változatlan formában működtek a régi hatalom támogatását élvező társadalmi egyesületek is.

Gyökeresen csak a népi demokratikus forradalom győzelme után, de nem azonnal és ellentmondások nélkül, változott meg a helyzet. Az állami kulturális intézmények (az iskolától a színházig) egyre maradéktalanabban teljesítették a széles tömegek műveltségi színvonalának emelése érdekében kifejtett tevékenységüket, hivatásukat. Ugyanakkor a társadalmi szervezetek, mozgalmak ismeretterjesztő tevékenysége nem csökkent, hanem kiszélesedett.

Befejezésül kifejtette: a munkásnak, parasztnak, értelmiséginek a kulturális javak megszerzéséhez vagy létrehozásához nemcsak az anyagi élet bizonyos színvonalára van szüksége, hanem megfelelő időre, tehát szabadidőre is. Így válik az anyagi élet és a szabad idő a kulturális színvonal emelésének a tényezőjévé. Ezután a fentmondottakból kiindulva kísérte figyelemmel a felszabadulás utáni magyar társadalom anyagi-gazdasági és művelődési viszonyainak történeti fejlődését.

Tarnai Andor kandidátus, az Irodalomtörténeti Intézet munkatársa a művelődéstörténet bonyolult tematikájához, az irodalomtörténet, azon belül is elsősorban a régi magyar irodalom szempontjából szövegezt. Utalt az új hatékony irodalomtörténeti szintézis előkészítésére, melynek sajtó alá rendezése során egyre határozottabban kitűnt az irodalom- és művelődéstörténet szoros összefüggése, egymásrautaltsága.

Előadásában az irodalomtörténet és a művelődéstörténet kapcsolatának néhány kérdését először a szintézis problémái felől közelítette meg, s közben érintette az irodalomtörténet és a történettudomány kapcsolatának problémáit is.

Véleménye szerint a szintézist szerkesztő irodalomtörténésznek fel kell használnia egy sor más történeti szak eredményeit is, ha a kutatás körébe tartozó emlékeket más művészeti ágakkal s az egyes korok filozófiájával és tudományosságával akarja kapcsolatba hozni. Az irodalomtörténész, aki jól tudja, hogy az irodalom a művelődés, az irodalom története a művelődés történetének része, ezen a ponton ütközik először nem megoldott és el sem hanyagolható kulturhistóriai problémába: annak tisztázása volna ugyanis munkája megkönnyítésének céljából kívánatos, hogy a művelődéstörténet több-e, és ha igen, mennyivel magasabbrendű egység, mint a közfelfogás szerint beletartozó tudománysszakok összessége, s egy még körvonalazandó kulturhistóriai koncepció keretében vajon hol, milyen közelebbi szomszédságok társaságában foglal helyet az irodalom története. Az a művelődéstörténeti fejezet, amely megtalálható az irodalomtörténeti szintézisekben, nagyjából rokonítható a történeti összefoglalások kulturhistóriai részleteivel, azzal a különbséggel, amit a historiográfiai és az irodalomtörténeti anyag eleve feltételez. Az előadó a fő rokonvonást a szerkezethelyi funkcion kívül abban látja, hogy mindkét helyen a művészeti élet eseményein kívül jórészt tudománytörténeti studiumok során kidolgozott eredmények és adatok kerülnek szóba. A tudománytörténet azonban — túl a historiográfiával közös szükségleten — más szempontból is fontossá válik az irodalomtör-

tétben, különösen pedig a régi irodalom történetének vizsgálatában. Helyeselte, hogy a történészek foglalkoznak tudománysszakok históriájával, az utóbbi évszázad kimagasló tudósaival és irányzataival. Javasolta a régebbi korokkal való foglalkozást is, mert meggyőződése szerint egy ilyenirányú kutatás igen fontos, a mai viszonyok között talán döntő eredményeket hozhat majd a nemzeti ideológia feudális kori történetének megvilágításához. Hasonlóképpen nagy jelentőséget tulajdonított a politikai irodalom feldolgozásának, majd példákkal érzékeltette, hogy milyen fontos az irodalomtörténészek számára a tudománytörténet.

Befejezésül egy állandó fórum létesítését javasolta, ahol a kultúrhistoria keretében a tudománytörténet speciális kérdéseit meg lehetne vitatni.

Benczédi László, a Történettudományi Intézet munkatársa bevezetőben arról beszélt, hogy milyen új távlatokat nyit meg a művelődéstörténet kutatói előtt az a szemléleti tisztázódás, amely a nacionalista maradványok felszámolásával egész történetírásunkban végbemegy. A régi függetlenségi szemlélet ugyanis — mondotta — hallgatólagosan abból indult ki, hogy az állami és nemzeti függetlenség követelése — pl. a XVI—XVII. századi Magyarországon — a legkülönbözőbb társadalmi helyzetű emberek tudatában mintegy a központi helyet foglalta el. A források beható, aprólékos vizsgálata azonban nem igazolta ezt a feltevést. Nyilvánvaló, hogy a régi történetírás által erőszakoltan visszavetített nemzeti és függetlenségi eszmekör helyét a történeti valóságban más tudattartalmak töltötték ki az emberek gondolkodásában, mégpedig olyanok, amelyeknek tekintélyes része éppen a művelődéstörténet kutatási körébe tartozik. Többek között a termelőmunkához kapcsolódó ismereteket és tapasztalatokat, a különböző műveltségi elemeket és a hamis tudat vallásos világnézetben kifejeződő változatait említette meg ebben a vonatkozásban.

A továbbiakban Benczédi László azokról a tapasztalatokról beszélt, amelyeket a művelődéstörténeti kérdések vonatkozásában a gimnáziumi II. osztályos történelmi reform-tankönyv írása közben szerzett. A gyakorlati munkában — a tankönyv írása közben — győződött meg arról a szemléleti veszélyről, hogy a korábbi történetírásunkban oly fontos szerepet játszó „honvédő paraszt — hazaáruló úr” hamis alternatíváját a mostani tisztuló, osztályharcos marxista történészemléletben a „jó paraszt — rossz úr” ugyancsak hamis, mert sematikusnak ítélezhető és moralizáló szembeállítás foglалhatja el. Következik ez abból, hogy a feudalizmus századaiban végbemenő társadalmi folyamatok még oly higgadt és objektív leírása is óhatatlanul érzelmeket kelt — és kell is, hogy keltsen — az elnyomott jobbgáyparaszttság mellett. A hozzászóló hangoztatta: véleménye szerint a középiskolai történelemtanításban éppen a tananyag művelődés- és kultúrtörténeti fejezetei hivatottak arra, hogy ebben a vonatkozásban a végletes és sematikus ítélezésnek elejét vegyék. A tanulók sajátos kettősségre ütközhetnek, ha a tananyag társadalom- és művelődéstörténeti fejezeteit párhuzamba állítják: emitt a kultúrát pártoló és hordozó személyekként látják viszont azokat az embereket, akiket amott, mint a jobbgáyaik terheit csigázó, őket emberileg megvető földesurakat ismerhettek meg. Ez a kettősség azonban kiküszöbölhető, mert az osztálytársadalmak korának valóságos ellentmondását kiküszöbölhetetlen, mert az történelemoktatásban, véleménye szerint, pedagógiai szempontból éppen arra lehet és kell is kiaknázni ezt az ellentmondást, hogy az alapvető osztálymeghatározottságon belül a széles skálájú és változatos, eltérő emberi minőségek re hívjuk fel a figyelmet. S arra is, hogy nagy erővel mutassuk meg: az osztálytársadalmakban a kultúra is a kizsákmányolási viszonyban testet öltő társadalmi elidegenedés terméke lehetett csupán.

Heltai Nándor népművelési felügyelő (Kecskemét) beszámolt arról a művelődéstörténeti érdeklődésről, mely városát az elmúlt években jellemezte. Így pl. a Népkutató-Honismereti Kör eddig tizenhét füzetben publikálta munkásságának eredményeit. A Kiskunsgy és az Aranyhomok antológiák is színvonalas helytörténeti, művelődéstörténeti tanulmányokat közöltek. Megjelent a város színházának, könyvtárának és nyomdájának története. A továbbiakban elemezte a 75 esztendőes Katona József Társaság tevékenységét és beszélt azokról a problémákról, melyek a város művelődéstörténetének kutatása közben felvetődtek.

Földes Éva, a pedagógiai tudományok doktora hozzászólását Leninnek a megállapításával vezette be, amely arra figyelmeztet, hogy minden európai nemzet kultúrájában két kultúra van. A továbbiakban kifejtette, hogy a lenini értelmezést a megfelelő megszorításokkal általánosíthatjuk: a „két kultúra” problémája nem egyedül a burzsoá társadalom sajátos vonása, hanem megtalálható minden osztálytársadalomban. Az uralkodó kultúra, az uralkodó ideológiát kifejező — azzal összefüggő kultúra; de az egész kultúra fogalmába feltétlenül beletartozik az is, amit az elnyomott osztály alakított ki a maga számára, a maga érdekei szolgálatára.

Az antifeudális népi-forradalmi mozgalom tanulságai alapján bebizonyította, hogy a kulturális felemelkedésért vívott harc mindig szoros velejárója, szinte előfeltétele, a gazdasági, társadalmi felemelkedésért folytatott küzdelemnek. Táborban, az új, feudális osztályelőítéletektől mentes társadalomban kezdettől fogva új tartalommal feltöltött a kultúra fogalma is. A táborita cikkek elvetik a szellemi műveltség majd minden addigi eredményét, amelyet az emberiség a régi társadalom keretei között felhalmozott. Elvetik a múltban felhalmozott tudást, mert hamisnak vélik, de nem vetik el az igazi tudást, — a tudásnak, a kultúrának a társadalmi igazsággal, a felkelt nép igazságával egybeeső formáját. Olyan kultúrát keresnek, amelyet mindenki elérhet, magáévá tehet. Ezért már a legelső időkben megkezdték az anyanyelvű olvasás, írás tanításával — az új, a régítől gyökeresen különböző műveltség megalapozását.

Befejezésül leszögezte: a marxista kultúrtörténeti kutatás egyik fontos feladata éppen az, hogy a „másik” kultúrát, a dolgozó nép sajátos kultúráját is a maga sokrétűségében feltárja és a két kultúra fejlődését, alakulását egymással és a közös gazdasági alappal szoros összefüggésben vizsgálja.

Angyál Endre filológus, a Dunántúli Tudományos Intézet munkatársa hozzászólásában a művelődéstörténet kutatásával kapcsolatos irodalomtörténeti szempontokra utalt.

Elekcs Lajos akadémiai I. tag, egyetemi tanár hozzászólása elején utalt a bevezető referátumra és a vitára, mely igazolta: mennyire szükséges és időszerű foglalkozni a művelődéstörténet kérdéseivel. A szakirodalomban megfigyelhető szóhasználati ingadozással kapcsolatban hangsúlyozta, hogy emögött elvi, tartalmi különbségek mutatkoznak. A régebbi kutatás egyes — főleg német — irányzatai elvi különbséget tettek kultúra és civilizáció közt, az előbbin a művelődés szellemi-erkölcsi, az utóbbin anyagi-intézményi oldalait értve. Ilyen éles különválasztással a polgári kutatás egyéb — pl. francia vagy angol — ágazatainál ritkán találkozunk, sőt az újabb irodalom egyik angol összegezője az egész különbségtételt meghaladottnak minősítette. Megállapította, hogy az újabb irodalom egyre inkább egységként szemléli a művelődés anyagi és szellemi oldalait. A marxista terminológiában általánosnak tekinthető „anyagi és szellemi kultúra (műveltség)” kifejezés konkrét értelmezése terén szintén mutatkoznak nem jelentéktelen eltérések a fogalom körének szűkebbre vagy tágabbra vonása szerint.

Véleménye szerint a műveltség, művelődés fogalmát a szokásosnál tágabban kell értelmezni. Szellemi oldalába feltétlen beletartoznak a tudományok és művészetek mellett az emberek közti viszonyt szabályozó erkölcsi-magatartásbeli normatív tényezők. A művelődésen az emberiség történelmi felemelkedésének, a természet erőivel folytatott küzdelemnek, az e küzdelem konkrét módozatait meghatározó társadalmi körülményeknek és a mindezekről alkotott tudati-eszmei, ám a személyiség egészére kiható megnyilvánulások összességét kell érteni. Ez azért fontos — hangsúlyozta —, mert ebben a tág értelemben a művelődéstörténeti kutatás fontossága nagyot nő.

A továbbiakban a művelődéstörténet feladatát elemezte, majd az eddigi kutatásokat értékelte. Hozzászólása második részében azokkal a kezdeményezésekkel foglalkozott, amelyek a kultúra közös magvát a társadalmi psziché területén keresik. Ennek fogalma, értelmezése további vizsgálódást, beható elemzést igényel. A kutatás jelenlegi állapotában mintegy közvetítő közeg gyanánt értelmezhető, mely a fejlődés egészének irányát, jellegét meghatározó gazdasági-társadalmi fő folyamatok és a végső soron ezekben gyökerező kulturális jelenségek közt a kapcsolatot biztosítja.

Befejezésül — egyetértve mindazzal, amit a bevezető előadás a növekvő időszerűség kérdéseiről közölt — megállapította, hogy az emberiség úton van történelmi létének ahhoz a szakaszához, amelyet a marxizmus klasszikusai „igazi” történelemnek mondtak. Amilyen mértékben közeledünk történelmünknek ehhez a szakaszához úgy nő a szűkséggel az igény és az érdeklődés a művelődéstörténet kérdéseinek a feltárására.

Hatos Géza történész hozzászólásában főleg Firenze középkori történetére vonatkozó kutatásai alapján kifejtette azt a szoros kölcsönhatást, amely a gazdasági, politikai és kulturális fejlődés között fennállott. A korabeli gondolkodók fennmaradt munkái pontosan és híven tükrözik a fejlődés mikéntjét és ezen túlmenően több előremutató elemet is tartalmaznak.

Márai László akadémikus befejezésként néhány hozzászólással vitatkozott, majd összegezésként megállapította, hogy a konferencia igen hasznosnak és eredményesnek bizonyult a művelődéstörténeti kutatások kibontakoztatása szempontjából. Mint örvendetes eredményt különösen kiemelte a történeti társtudományok igen pozitív együttműködését a közös probléma közös megoldása terén.

A vándorgyűlés második napján *Elekcs Lajos* egyetemi tanár, akadémiai I. tag, *Unger Mátyás* egyetemi adjunktus, a Társulat tanári tagozatának elnöke és *Fischer Sándor*, a Hazafias Népfőrt kecskeméti városi bizottságának elnöke foglalt helyet az előadásokban.

Elekes Lajos megnyitója után *Waczulik Margit* gyak. vezető tanár „A művelődés-történet az iskolai történelemtanításban” címmel tartott vitaindító előadást.

Előadásának bevezető részében az elmúlt húsz év történelemtanítását értékelve megállapította, hogy az már nem elégítheti ki mai igényeinket. Elérkezett az ideje annak, hogy az iskolai történelemtanítás az élet komplex bemutatására törekedjék. A továbbiakban az iskolareform új tanterveivel kapcsolatban hangoztatta, hogy más módszert követel meg a művelődéstörténet tanítása az általános iskolás életkorban, mint a középiskolában. Az általános iskolában a létviszonyok szemléletes, életszerű tanításán keresztül vezethetjük a tanulókat az emberi művelődés nagy tényeinek megismerésére. A történelmi létezés alapvető területei bontakozhatnak csak ki és csak a leglényegesebb összefüggések, törvényszerűségek és tanulságok világosodhatnak meg előttük. A középiskolai tantervek már továbbmehetnek ennél. Megismertethetik egy-egy korszak világnézetének fontosabb vonásait, filozófiai irányait, tudományának legjellemzőbb eredményeit, néhány kiemelkedő képzőművészeti alkotását. Ha mindezt összhangba tudjuk hozni az irodalom ismeretével, nagyjából képet kap a tanuló egy-egy korszak művelődési viszonyairól. Örvedetes — állapította meg —, hogy az új tantervek megfelelő lehetőséget biztosítanak erre a XX. század tárgyalásánál is, hiszen ez a korszak igen bő lehetőségeket nyújt fontos tanulságok levonására, és így a tanulók világnézete formálása szempontjából különösen nagy jelentőségű. Segítséget kap, de ad is egyúttal a történelemtanítás a bevezetésre kerülő új tantárgy, a „világnézetünk alapjai” oktatásával. Konkrét tényanyagon keresztül ismerik meg a tanulók egy-egy korszak anyagi és szellemi kultúráját. Az anyagi és a szellemi fejlődést ezen a fokon összefüggéseikben, kölcsönhatásukban kell látniuk a tanulóknak. Mindebből világos, hogy az általános és a középiskolai történelemtanítás nem csak tárgyában koncentrikus, hanem módszereiben és követelményeiben is kiegészíti egymást a tanulók életkori sajátosságainak megfelelően.

Előadásának következő részében felvetette a kérdést: milyenek a lehetőségek ezeknek a követelményeknek a megvalósítására? Megállapította, hogy a régi általános iskolai tankönyvek édes-keveset nyújtanak hozzájuk, a középiskolaiak már jóval többet, mint a megelőzők. Az új tantervhez még csak az általános iskola V. és VI. osztályaiban van tankönyv, a középiskolában pedig csak a gimnáziumok I. osztálya számára. Ezek már szem előtt tartják az új tanterv követelményeit és így segítséget jelentenek a művelődéstörténet tanításában is. Hasznos eszközöknek bizonyulnak az olvasókönyvek is. Nem nélkülözhetők a művelődéstörténet tanításához a diafilmek illetve az epizódos vetítés, egyre több helyen foglalkoznak a zenei szemléltetéssel is és folynak az iskola-televízió kísérleti adásai, egyelőre az általános iskola V. osztályos anyagához. Több segítséget kap a pedagógus a tudományos irodalomból is, mint néhány évvel ezelőtt, akár a történettudományt, akár az irodalom- vagy művészettörténetet nézzük. Ez a segítség azonban korántsem elég. Nagy szükség lenne pl. a XX. századi művelődés kérdései tudományos feldolgozására. Hasonlóan fontosak lennének a művelődéstörténettel kapcsolatos szociológiai vizsgálatok is.

A művelődéstörténet tanításának módszertani problémáit vizsgálva kifejtette, hogy tényanyagát könnyebb képekben, múzeumi anyagban vagy műemlékek helyszíni megtekintésekor megmutatni, esetleg meg is szólaltatni, mint pl. felidézni a gazdasági-politikai fejlődés tényeit. Éppen ezért nagyobb gondot kell fordítani a forrásanyag bemutatására és velük kapcsolatban kiváltani a tanulók valódi aktivitását. Az előadó arra is felhívta a figyelmet, hogy ez a lehetőség hibák forrása is lehet, ha nem válogatunk eléggé vagy nem ügyelünk a válogatáskor arra, hogy valóban a leglényegesebbet, a legjellegzetesebbet nyújtsuk. Nem fedkezhetünk meg annak megvilágításáról sem, kik alkották a kultúra javait, a társadalom mely osztályához, rétegeihez jutott el a kultúra és közöttük hogyan alakult társadalmi igényeik szerint.

Befejezésül hangsúlyozta, hogy csak a gyakorlati tapasztalat alapján alakul majd ki a legmegfelelőbb, leginkább célravezető módszer. Mindenképpen érdeemes azonban a művelődéstörténet tanításának kérdéseivel foglalkozni a benne rejlő, fontos világnézeti tanulságok miatt.

Bodó György, az Országos Pedagógiai Intézet adjunktusa hozzászólásában a „Világnézetünk alapjai” tárgy jellegével és a történelemtanítással megvalósítandó koncentráció fontosságával foglalkozott. Hangsúlyozta, hogy a társadalomtudományi ismeretekre való támaszkodás, a társadalom anyagi és szellemi életével való alapos megismerkedés elengedhetetlenül szükségessé teszi a világnézetünk alapjai tantárgy számára a középiskolai történelemoktatással való erőteljes koncentrációt. Kifejtette, hogy az együttműködésnek, a munkamegosztásnak a tantárgyi koncentráción is túlmutató formáját kell megtalálni, mivel mindkét tárgy eredményes oktatása megköveteli ezt. A Világnézetünk alapjai nem töltheti be hivatását a történelem sokoldalú megalapozó és elemző munkája nélkül, a

konkrét tényanyag és ismeretek hiányában, úgyszintén a történelem tanításának eredményessége, világnézetet formáló ereje és hatása az új tárgy szintetizáló funkciójában válik magasabb szintűvé, meggyőzőbb erejűvé a tanulók számára.

A művelődéstörténet tanításánál — fejtegette a referátumhoz kapcsolódva — nemcsak az arányok helyes megállapítására kell figyelemmel lennünk, arra, hogy mi volt az adott korszakon belül a legjellemzőbb, a legfontosabb, mi vitte előbbre a kultúra fejlődését stb., hanem nagyobb gondot kell fordítani a felépítmény elemeinek differenciáltabb vizsgálatára is. Ez a differenciáltabb vizsgálat a történelemtanítás és a Világnézetünk alapjai tárgy számára is fontos lenne, s növelné mindkét tárgy oktatásának világnézeti hatékonyságát.

Dombi József gyak. vez. tanár hozzászólásában a történelemtanítás keretében folyó művészettörténet tanításával foglalkozott. Megállapította, hogy a tankönyvek írói és szerkesztői részint a tanterv, részint az utasítások előírásainak megfelelően jó módszerekkel iktatták a művészetekre vonatkozó részeket a történelmi anyagba. A módszer legfontosabb elve — helyesen — a szemléletesség volt. Örömmel állapította meg, hogy igen sok kép található a reformtankönyvekben. Majd azzal a kérdéssel foglalkozott: miként lehetne a művelődéstörténet tanítása közben leggyümölcsözőbbé tenni a művészettörténet tanítását a valamennyi iskolában rendelkezésre álló, legminimálisabb szemléltető eszközökkel. Befejezésül javasolta, hogy a tanárjelöltek az egyetemi oktatás során négy féléven át szigorlati tárgyként tanulják a művészettörténetet. Ez nem lenne felesleges, mert a magyarországi művészeti emlékek megismerése épp oly forrása a magyar történet-tudománynak, mint az oklevelek vagy a régi krónikák ismerete, s az effajta kutatások kiszélesítése pedig gyarapíthatná a magyar művelődéstörténet gazdag tárházát.

Kanizsai Nagy Antal igazgatóhelyettes felszólalásában kifejtette, hogy senki nincs, aki ne helyeselné a kultúrtörténet tanítását a középiskolai történelemtanításon belül. Nehézséget a kis óraszám miatt a „mikor?” kérdése okoz. Pedig volnának lehetőségek, ha a tantárgyak közötti koncentrációt és az egyes tantárgyak anyagának kiválogatását jobban meg tudnánk oldani. Teljesen elhibázott — mondotta —, hogy az irodalomtörténet és történelem nincs összhangban: az irodalomtörténet előtte jár a történelemnek. Véleménye szerint a megoldást ott kellene keresnünk, hogy az irodalomtörténetet általános esztétikai tantárgy rangjára emelnénk, hiszen pl. a filmművészet már be is tört ebbe a tantárgyba. Elferne még a művészetek története is. Ezzel nagyobb távlatokat, szélesebb összefüggések feltárását teremtenék meg, lehetővé válnék az esztétikai tantárgy és a történelem koncentrációja, s bizonyos értelemben a történelemtanítást is tehermentesítenék. A tantárgyak szorosabb összeépítése esetén a történelem mintegy összefoglalná a középiskolai anyag egészét, mert éppen a középiskolában tanított tantárgyak kultúrtörténeti anyagát is tartalmazná.

Degré Alajos levéltárigazgató (Zalaegerszeg) egyetértett azzal a gondolattal, hogy a történelemtanításban érvényesíteni kell a művelődéstörténetet. Utalt arra a szerencsés helyzetre, hogy a vidéki levéltárakban igen sok iskolai iratanyag található, amelyek segítségével kitűnő képet rajzolhatunk a mai tanulók számára már elképzelhetetlen — 50—60 év előtti — elemi iskolai oktatásról, különösen a falusi oktatásról. Véleménye szerint, ha saját környezetük múltjából közlünk velük iskolai adatokat, bizonyos, hogy felkeltjük a művelődéstörténet iránti érdeklődésüket.

Kaposvári Gyula múzeumigazgató (Szolnok) hangoztatta, hogy az újabb kutatások új művelődéstörténeti vonatkozású anyagokat tártak fel. Majd arra hívta fel a figyelmet, hogy a múzeumi kiállítások figyekezznek didaktikai szempontokat érvényesíteni.

Kralovánszky Alán muzeológus (Székesfehérvár) hozzászólásában elmondotta, hogy a Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi Főosztálya kezdeményezésére a Fejér Megyei Tanács, a székesfehérvári Tanács Művelődésügyi Osztálya és a Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága közös tervet készített 1966 tavaszán, amelynek értelmében a múzeum elkészíti 1966. szeptember 30-ig a művelődéstörténeti oktatáshoz szükséges szakirodalmi bibliográfiát. Ugyanakkor a kijelölt székesfehérvári pedagógusok is elkészítik a speciális pedagógiai szempontú szöveges múzeumi vezetőt, melyet sokszorosítva, a Tanács módszertani levél kíséretében eljuttat a város iskoláihoz, hogy az új tanévben már ennek értelmében történjék a tanítás.

Végezetül megemlítette, hogy a Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága eddigi gyakorlata és tapasztalata szerint (Tác, Székesfehérvár) a művelődéstörténeti szemlélet és anyagismeret leghatékonyabb módja a diákok részézetí átátán való aktív közreműködése, amely a tanulók részére a leggyyszerűbb módon a legmaradandóbb élményt és tudást adja.

A vitán *Unger Mátyás* utalt arra, hogy a vándorgyűlés sok érdekes gondolatot vetett fel, s útmutatást adott az új tankönyvek elkészítéséhez.

Az országos történész-vándorgyűlést *Fehér Sándor*, a Hazafias Népfront kecskeméti városi bizottságának elnöke zárta be. Gratulált a gyűlés hasznos és eredményes munkájához és Kecskemét város nevében megköszönte, hogy a vándorgyűlést itt rendezték meg.

A tanári tagozat hírei

1966. május 9-én a tanári tagozat általános iskolai csoportja szakmai továbbképzés keretében az Országos Levéltár gyűjteménye t, tevékenységét tanulmányozta.

Történelemtanárok nyári egyeteme

A Magyar Történelmi Társulat, az Országos Pedagógiai Intézet és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1966. július 1—9. között Debrecenben rendezte meg a történelemtanárok nyári egyetemét. *Benczély József*, az Országos Oktatási Tanács titkárnak az iskolareform végrehajtásáról szóló bevezető előadása után a nyári egyetem mintegy 300 hazai és 60 külföldi résztvevője kettős programon vett részt. Minden reggel 9 órától 11 óráig a történelemtanítás módszertani kérdéseiről hangzottak el előadások és folytak viták — külön az általános iskolai, külön a középiskolai tanárok számára. Az általános iskolai szekcióban *Szebenyi Péter*, az OPI adjunktusa, *Waczulik Margit* gyak. vez. tanár, *Sándor György*, a Magyar Rádió-Televízió osztályvezetője, a külföldi vendégek közül pedig *L. Bulcar*, a prágai Pedagógiai Intézet munkatársa, *N. Poprva*, a szófiai Tudományegyetem docense, valamint *Cz. Wojcik*, a lengyel delegáció vezetője tartott előadást. A középiskolai szekcióban *Eperjessy Géza*, az OPI docense, *Unger Mátyás* egyetemi adjunktus, *Hunyady György*, az MTA Pszichológiai Intézetének munkatársa, valamint *L. Siková*, a prágai Pedagógiai Intézet munkatársa, *Fritz Weitendorf* egyetemi tanár, a berlini Pedagógiai Intézet osztályvezetője tartott előadást.

A nyári egyetem résztvevői naponta 11 órától két szekcióra oszolva az egyetemes történelem illetve a magyar történelem új kutatási eredményeiről hallgattak előadásokat. Az egyetemes történelmi szekcióban *Hahn István* egyetemi tanár, *Székelgy György* egyetemi tanár, *H. Bulázs Évi* egyetemi docens, *Niederhuser Emil*, az MTA Történettudományi Intézetének csoportvezetője, *Incze Miklós* tudományos kutató és *K. Myslinski* egyetemi docens tartott előadást. A magyar történelmi szekcióban *László Gyula* egyetemi tanár, *Szücs Jenő*, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa, *R. Várkonyi Ágnes*, az MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője, *Szabad György* egyetemi docens, *Berenyi T. Iván* egyetemi tanár és *Vass Henrik*, az MSZMP KB Párttörténeti Intézet igazgatója tartott előadást.

A nyári egyetem tudományos programját *Szabolcs Ottónak*, az OPI tanszékvezető docensének a történelemoktatás reformjának végrehajtásáról szóló előadása zárta be. Délutánonként fakultatív kirándulások és előadások voltak, melyek keretében az ellenállási mozgalom történetéről, Afrika helyzetéről az emberiség történetében, valamint az ismeretterjesztés munkájáról hangzottak el beszámolók; a magyar és külföldi résztvevők kerekasztal beszélgetés formájában cserélték ki tapasztalataikat.

A vidéki csoportok hírei

Az orosházi tudományos ülészek

A Magyar Történelmi Társulat Délalföldi Csoportja az 1891. évi viharsarki földmunkás mozgalomról 75. évfordulója alkalmából 1966. április 29-én Orosházán emlékülést rendezett. Az emlékülést *Székely József*, a városi tanács elnöke nyitotta meg. A megnyitó után az ülészek első előadásait *Szűry Miklós* kanlidátus, egyetemi docens „A mezőgazdaság fejlődésének egyes kérdései a XIX. század utolsó évtizedeiben” címmel tartotta.

Az előadás bevezetőjében a kiegyezés gazdaságpolitikai hatásáról szólt, majd részletesebben foglalkozott azon tényezőkkel, amelyek a mezőgazdaság technikai fejlődését elősegítették. Kifejtette, hogy gyors és nagyarányú növekedésről mind a természetlakok, mind pedig a termésmennyiség vonatkozásában a XIX. század utolsó évtizedeiben beszél-

hetünk. A magyar mezőgazdaság egész tőkés korszakát tekintve a leggyorsabb fejlődés ebben az időszakban figyelhető meg, míg a százéiforduló után a fejlődés lelassulásának tendenciája lépett előtérbe. Mivel a magyar mezőgazdaságban a gépésítés foka, a műtrágyahasználat — a viszonylagos gyors növekedés ellenére is — rendkívül alacsony volt, a termésmnövekedés a százéiforduló után alig haladt már előré. Sajátos okként, de fontos szerepet játszott ebben a magyar mezőgazdasági termékeknek az osztrák piacon uralkodó monopolhelyzet, a magas monopolár miatt ugyanis a technikai fejlesztés útján megvalósítható önköltségcsökkentés, ill. a versenyképesség fokozása nélkülözhető volt. Ehhez járult még a porosztatás fejlődés következtében meglévő széles mezőgazdasági tartaléksereg is, amely költségmentesebb önköltségcsökkentést tett lehetővé, mint a technikai fejlesztés.

A főbb mezőgazdasági termékek fejlődésének vizsgálata alapján bebizonyította, hogy a 80-as és 90-es évek első felében végbement magyarországi fejlődés eredményeit át a Magyarország és a nyugat-európai országok fejlettsége közötti színvonalbeli különbség csökkent, míg a századforduló utáni időszakban fokozódott. Befejezésül megállapította, hogy mindez a fejlődés, amely a magyar mezőgazdaságban a tárgyalat korszakban megfigyelhető, nem jellemző általában valamennyi birtoktípusra, hanem döntően a nagybirtokra. A parasztgazdaságok helyzete a tőkés árutermelés fejlődésével egyre rosszabbá vált. A tőkés árutermelésben előrehaladó nagybirtokkal az elmaradott parasztgazdaságok nem tudnak versenyezni, így tönkremenetelük fokozódik. Ez kifejezésre jutott a végrehajtások és a birtokeladások megnövekedett számában, valamint a kivándorlás nagyarányú növekedésében.

Az ülésszak második előadását *Pölskei Ferenc* kandidátus, egyetemi docens „Az agrárszocialista mozgalomak megindulásának 75. évfordulójára” címmel tartotta. Előadásának első részében megállapította, hogy a 75 évvel ezelőtt Orosházán fellobbanó agrárszocialista mozgalom szervesen illeszkedik a dualizmus válságát képező s azt előidéző tényezők közé. E válságjelenségek síkján a szocialista munkásmozgalom szoros szálakkal fűződött az agrárszocialista mozgalmakhoz. A 90-es évek elsajén a Viharsarok szegényparasztsága a szocialista munkásmozgalomtól, konkrétan az 1890-ben megalakult Szocialista Párttól kapta a legnagyobb hatását és közvetlen ösztönzést harcának megkezdésére és vállalására. A továbbiakban kifejtette, hogy az agrárszocialista mozgalom megindulásához a dualizmus általános ellentmondásai mellett a kapitalista és feudális jellegű kizsákmányolás erősebb viharsarki összefonódása és az itteni szegényparasztság helyzetének alakulása is hozzájárult. A termelési technika XIX. századvégi átalakulása csökkentette a fontosabb mezőgazdasági munkák idejét, s ez lényegesen korlátozta a szegényparasztság munkaalkalmait. Különösen súlyossá tette a szegényparasztság helyzetét az a körülmény, hogy a kapitalista kizsákmányolás formái mellett tovább éltek, sőt erősödtek a feudális jellegű ingyenmunkák.

Előadásának második részében rámutatott, hogy az agrárszocialista mozgalom megindulását és kibontakozását elősegítette az a gazdag szervezkedési és harci tapasztalat is, amely különösen a 48—49-es forradalom és szabadságharc óta halmozódott fel. A 80-as évek végén a szocialista munkásmozgalom hatására meg erősödött a szegényparasztság politikai tevékenysége, főleg most alakuló önálló, a gazdagparasztság szervezeteitől független olvasógyuleteiben, népközeiben, munkásgyuleteiben. A 48-as hagyományok ötvöződtek itt a magyarországi munkás mozgalom legfontosabb célkitűzéseivel. Bizonyította, hogy ez szakítást jelent a függőtlenségi párt jobbra forduló, a 48-as örökség társadalmi tartalmától egyre inkább elszakadó magvaságszemléletétől.

Befejezésül rámutatott arra, hogy az agrárszocialista szervezkedések, mozgalomok új korszak kezdetét jelentik a földmunkásmozgalom történetében. A szegényparaszti mozgalom találkozására a megélénkült munkásmozgalommal elsősorban a parasztság számára jelentett sokat, de a munkásosztály számára is megmutatta azt a társadalmi erőt, amelyre történelmi hivatásának betöltésében leginkább számíthatott.

Az emlékülés korreferátumai az 1891. évi agrárszocialista szervezkedések helyi vonatkozásainak néhány fontos részletét mutatták be.

Hóhr József, a TIT nemzetközi választmányának titkára (Budapest) az 1891. június 21-i határozati megmozdulással foglalkozott. *Oltvári Ferenc* levéltárigazgató (Szeged) az örökéltvási törvény végrehajtását elemelte a Csanád megyei telepes községekben. *Szabó Ferenc* levéltárigazgató (Gyula) pedig bemutatta az orosházi agrárszocialisták szervező munkájának hatását Csanád megyében. *Vass István* országos (Békéscsaba) az 1891. május 2—3-i békéscsabai megmozdulást ismertette. *Vidák Ferenc* tanár (Békéscsaba) az orosházi járási földmunkásmozgalom szervezkedéséről beszélt.

A tudományos ülésszak második napján az „Orosháza története és néprajza” című monográfia szakmai vitájára került sor. A vita elnökségében a felkért bírálókon kívül helyet foglalt *Darvas József* Kossuth díjas, az Írószövetség elnöke is.

A felkért bírálók közül elsőnek felszólaló *Bálint Alajos* muzeumigazgató (Szeged) a monográfia régészeti tanulmányait vizsgálva kifejtette, hogy a kötet a helytörténettel foglalkozók számára igen értékes gyűjtemény. Sajnálkozva állapította meg, hogy a csekély régészeti leletanyag következtében a régészeti rész nem támaszkodhatott alapvetően új és hiteles anyagra. A monográfia szerkesztésével kapcsolatban az aránytalanság problémáját vetette fel. Megjegyezte, hogy a könnyebb kezelhetőség miatt célszerűbb lett volna ugyanezt az anyagot négy kötetben megjelentetni.

Wellmann Imre, a Mezőgazdasági Múzeum osztályvezetője hozzászólásának bevezetésében megállapította: Orosháza város Tanácsa a monográfia létrehozásával példát állított más városok, községek elé a helytörténet művelésében. Hangsúlyozta, hogy az orosházi vállalkozás létrehozói nemcsak meglátták a helytörténet művelésében rejlő lehetőséget, hanem élni is tudtak vele. Áll ez bizonyos fokig arra a fejezetre is, amely a község múltját a török idők utáni újjátelepüléstől 1848-ig tárgyalja, kivált, ha a néprajzi kötet érintkező fejezeteinek mondanivalóját is hozzávesszük. Véleménye szerint több tényezővel függ össze, ha mindebben a korra vonatkozólag mégsem látjuk kimerítve a helytörténet-írás elé táruló lehetőségeket. A kútfők szélesebb körű kiaknázása, behatódott értékelése, a fejlődés folyamatainak bemutatása — az adatok, események kronologikus egymásmellé helyezése helyett — sokban hozzásegíthette volna a megfelelő történeti fejezet szerzőjét a feudális kor utolsó szakaszának teljesebb és elevenebb ábrázolásához. Felhívta a figyelmet arra a körülményre, hogy az egész vállalkozás nélkülözötte a központi támogatást és iránymutatást álltató munkájában. Sajnálkozva állapította meg, hogy a helytörténet-írással kapcsolatos viták nyomán nem született olyan gyakorlati eredmény, teljes értékű falutörténeti feldolgozás, melyet módszerében, mondanivalójában követendő példaként állíthatnánk a készülő falutörténeti monográfiák elé. Kifejtette, hogy — a mai Magyarország legtöbb falutelepítéséhez hasonlóan — Orosháza múltja is a török hódoltság utáni évtizedekig nyúlik vissza megszakítás nélkül. Részletesen foglalkozott a kialakuló község népének életével az újjátelepüléstől a jobbágyfelszabadításig. Megállapította, hogy az újjáéledő falvak történetéről a mezőgazdasági termelőrök és termelési viszonyok feltárása mondhatja el a leglényegesebbet, annak a küzdelmes útnak ábrázolása, ahogy a török kor pusztasága helyén fokról-fokra bőven termő kultúrtáj jött létre, s az összeverődő első településekből differenciált, s feszültségekkel terhes falusi társadalom alakult. A lassanként bontakozó ipar éppúgy az agrártevékenység talaján sarjadt, mint ahogy erre az alapra épült rá a szellemi művelődés vékony felépítménye is. Befejezésül annak a reményének adott kifejezést, hogy Orosháza helytörténetíróinak — épp a falusi ember életét kitöltő agrártörténet kellő szerephez juttatása révén — városuk múltjáról lesz még mondanivalójuk.

Borus József kandidátus, a Társulat titkára, a kötet hadtörténeti részeihez szolt hozzá, elsősorban 1848—49 vonatkozásában. Megállapította, hogy az „Orosháza a forradalom és a szabadságharc idején 1848—49” című rész szerzője a témát jelentőségének megfelelő terjedelemben ábrázolja. Állásfoglalása helyes, a paraszti osztályharc reális, sokoldalú elemzésére törekedett. Ez nemcsak az 1848—49-es rész, de az egész kötet vonatkozásában is kiemelendő.

E pozitívumok mellett azonban utalt több probléma jelentkezésére is, elsősorban az irodalom és a források kezelése következtében. A szerző sokoldalú kutatást végzett, és csak sajnálni lehet, hogy a nemrég elhunyt Barta István által még az ötvenes évek első felében kiadott „Kossuth Lajos Összes Munkái” sorozat vonatkozó köteteit nem vette figyelembe. A XIII. kötetben közölt okmányok némileg módosítják is a szerző álláspontját, pl. a Lehel-huszárok orosházi alkalmazását, és ennek következtében az 1848. december 14-i aradi ütközetből történt távolmaradását illetően. Megállapítása szerint hasonló pontatlanságok adódnak az irodalom nem kellő figyelembevételéből is.

A továbbiakban 1944 és a felszabadulás hadtörténetének problémáival foglalkozott. Itt szintén rámutatott arra, hogy jóval több adat áll rendelkezésünkre, mint amennyit a kötet e részéhez felhasználáltak. Hiányolta annak említését, hogy milyen körülmények között szabadult fel Orosháza és környéke, milyen szovjet, illetve magyar alakulatok álltak egymással szemben.

Végezetül hangsúlyozta: jelentős munkáról, komoly eredményről beszélünk ebben a vitában. Ennek ellenére a város történetét még korántsem tekinthetjük feldolgozott-nak, — és gondolkodni kellene azon, hogyan lehetne a további kutatások eredményeit közzétenni.

L. Nagy Zsuzsa kandidátus, a Történettudományi Intézet munkatársa írásban beküldött hozzászólásának bevezetésében a helytörténetírás nehézségeit fejtegette. Az 1867-et követő időszakra vonatkozó fejezetekkel kapcsolatban megállapította, hogy sokoldalú anyaggyűjtés — helyi levéltári és sajtóanyag, sőt visszaemlékezések — mellett a kor-szak egészére vonatkozó irodalom, a fővárosi és országos események forrásai, publikált

anyagai — alapozzák meg mindkét fejezetet. A szerzők alapos elemzésnek vetik alá a forrásokat, az elemzést és magyarázatot nem kerülik meg a források sokszor kényelmesnek tűnő megszólaltatásával. Kiemelte, hogy az Orosháza történetében nem jártas kutató vagy olvasó tájékoztatását, valamint a reális mérlegelést nagymértékben megkönnyíti, hogy a szerzők járási, megyei adatokkal, eseményekkel vetik össze a helyieket, hogy ezen túl, az ország más, jellegzetesen eltérő vagy hasonló tendenciát mutató vidékeire is utalnak. Az 1905—7-es válság kapcsán feltáruznak azok az okok, amelyek a fővárosi vagy országos eseményekhez képest itt fáziseltolódást okoztak, s így sajátosan színezik a korszak képét. Az ilyen és hasonló mozzanatok feltárása a kötet egyik jelentős érdeme.

Tarnai Andor kandidátus, az Irodalomtörténeti Intézet munkatársa véleménye szerint az Orosháza művelődéstörténetéről írott monográfia-részletet abból a szempontból kell tanulmányoznunk, hogy mivel járul hozzá a kulturhistoria mai kérdéseinek általános tisztázásához, mit tanulhatunk belőle és hol vannak még hiányok, amik miatt hézagosnak látszik egy alföldi város művelődésének leírása. Megállapítása szerint az iskolatörténet, a színház-történet, valamint a különböző társadalmi szervezetek története világos vonalvezetésű és példamutató abban az értelemben, hogy miként kell összefüggésbe hozni a különböző szervezetek megalakulását és bomlását a társadalom mozgásával s a művelődési igények növekedésével. Orosháza irodalomtörténetének kérdését vizsgálva hangsúlyozta, hogy meg lehetne kísérelni egy művelődéstörténetileg hasznosíthatóbb irodalomtörténet megírását, csak ennek az a feltétele, hogy az irodalomban ne elsősorban az esztétikai értéket keressük, hanem világosan megkülönböztetve a közönség különböző rétegeit, az irodalomtörténet szociológiai oldalát, elsősorban történeti vonatkozásokat kellene kiemelni.

A monográfia vitájában felszólaltak még *Dénes György* tanár (Budapest), *Szabó Pál* tanár (Miskolc) és *Zelei László* egyet. hallgató.

A vita tanulságait a vitavezető, *Benda Kálmán* kandidátus, a Történettudományi Intézet főmunkatársa összegezte. Megállapította, hogy „a szempontokban és adatokban is gazdag, elmélyült, nem egyszer tanulmányzámba menő hozzászólások azt tanúsítják, hogy az Orosháza története kötet szerzői jó munkát végeztek, s hogy a művet megkülönböztetett hely illeti meg helytörténeti irodalmunkban”.

A következőkben a helytörténetírás feladatairól szolt a vitavezető, és kiemelte a helytörténeti munkák hivatását népünk szocialista öntudatra való nevelésében. A tudományos és nevelési szempontok egyaránt azt kívánják — mondotta —, hogy a helytörténeti kutató a múlt kendőzetlen, igazi arcát tárja fel, rosszul értelmezett lokálpatriotizmusból ne szépítse meg azt, de ne hallgassa el azt sem, ami előremutató, lelkesítő volt a közösség életében. A hozzászólók részletesen szoltak arról, ami ebben a vonatkozásban az Orosháza története kötetben pozitív, és a korábbi, hasonló jellegű munkákhoz képest előrelépést jelent, ugyanakkor nagyon hasznos és tanulságos volt, hogy arra is rámutattak, milyen további fontos kérdések vizsgálatát és megoldását várja a tudomány, főleg a mezőgazdaság- és a művelődéstörténet terén a helytörténeti kutatásoktól. Azzal a vitában elhangzott megjegyzéssel viszont, hogy a kötet, ha tudományos feladatát be is tölti, nevelői hivatásának csak részben tud eleget tenni, mert stílusa száraz, nem olvasmányos, a vitavezető nem értett egyet. Megcáfolja ezt a véleményt — mondotta — a kötet iránt a helyi lakosság körében megmutatkozott nagy érdeklődés csakúgy, mint az a lelkes és elismerő visszhang, amelyet a kötet eredményei szakemberek és nem szakemberek körében egyaránt kiváltottak, és nem utolsó sorban az az érdeklődés, mely a hallgatóság részéről ezen a vitaülésen is megnyilvánult. Ezek a tanulmányok megnyitnak egy új korszakot — folytatta a vitavezető —, amelyekben a kutatók most már biztos alapokról indulva, nagyobb kitekintéssel és finomabb módszerekkel a múlt ma még sötétbe vésző vonásait megvilágíthatják. Ebből a szempontból is nagyjelentőségű, hogy a kötet munkálatai kapcsán felnőtt egy helyi kutatógárda, amelynek további működése elé országos szempontból is nagy reménységgel tekinthetünk. A további eredményes munkának egyik fontos feltétele azonban az is, hogy az együttműködést a helytörténeti kutatások fejlődésében is”. A vita végén a városi tanács részéről *Szabó Gyula* köszönte meg az eredményes munkát.

Április 30-án délután az orosházi megmozdulás 75. évfordulója tiszteletére emlékművet lepleztek le az esemény egykori színhelyén. A Társulat nevében Borus József helyezett koszorút az emlékmű talapzatára.

Társulatunk Keletdunántúli Csoportja és Várpalota városi Tanácsa 1966. június 3-án Várpalota ostromának 400. évfordulója alkalmából tudományos ülészakot rendezett. *Sinkó Iván* kandidátus, egyetemi tanár „Törökellenes harcok, a török berendezkedése a Dunántúlon” címmel tartott előadásában megállapította, hogy Buda 1541-ben történt elvesztésével a török elleni harcoknak új szakasza kezdődött. A török újabb és újabb területek megszerzésére törekedett; ezt kellett minden eszközzel megakadályozni. A védekezés leghatásosabb módjának bizonyult az, hogyha várak, megerősített helyek állják útját az ellenség terjeszkedésének, megszurik rablóvállalkozásait. Mivel a török elsősorban nyugat felé igyekezett terjeszkedni, különös jelentősége volt a dunántúli védelmi vonal kiépítésének és fenntartásának. 1548-ban 20 várat tartottak nyilván, mint amelyekre a Dunántúl védelme támaszkodik. 1555-ben Nádasdy Tamás már mintegy félszáz várat sorolt fel, amelyek valóságos rendszert alkotnak. A védelem tehát aránylag rövid idő alatt szervezetté vált. Véleménye szerint ebben jelentős része volt a dunántúli főkapitányoknak, akik között olyan kiemelkedő személyekkel találkozunk, mint Nádasdy Tamás és Zrínyi Miklós. Ugyanakkor rámutatott, hogy a török elleni védekezést nagyon megnehezítette a pénzhiány, ami miatt a végvárak őrsége sokat nélkülözött, és nem lehetett megfelelő számú mezei hadsereget tartani. Részletesen foglalkozott a meghódított területeken kibontakozott sajátos török gazdasági, társadalmi és politikai rendszerrel. Befejezésül annak a véleményének adott kifejezést, hogy a török terjeszkedés megállításában több tényezőnek is része volt (a Habsburgok és az európai országok segítsége, a török birodalom hanyatlása stb.), de elsősorban a magyar nép harcának jelentőségét kell kiemelni.

A hozzászólások a törökkori végvárakkal, műemlékeinkkel, Thuri György jelentőségével és a várpalotai iparmedence kialakulásával, valamint a helység története iskolai tanításának kérdésével foglalkoztak.

TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK AZ EÖTVÖS LÓRÁND TUDOMÁNYEGYETEMEN A NEMZETI IDEOLÓGIA MÚLTJA ÉS JELENE TÉMAKÖRÖBŐL. 1965. FEBRUÁR 21—22.

Az ELTE Tanácsa és MSzMP Bizottsága kétnapos ülészakának célja a nemzeti eszme történeti múltjának és jelenkori szerepének megvitatása volt. Az ülészak szervezői arra törekedtek, hogy az előadók minél több szaktudomány oldaláról közelítsék meg a nemzeti kérdés sokat vitatott problematikáját, és az irodalmi, történeti, nyelvi, jogi, filozófiai előadások segítsék a kérdést a maga sokoldalúságában megragadni.

Az ülészakot *Sóter István* rektor nyitotta meg. Üdvözölte az előadókat és a megjelent közönséget, majd röviden érintette a nemzeti kérdés néhány központi problémáját. Kiemelte a helyes, egészséges nemzeti érzés megőrzésének fontosságát, annál is inkább, mivel a nemzeti közösségek eltűnése csak a kommunizmus egy majdani szakaszán fog bekövetkezni, s jelen pillanatban a nemzeti sokféleség nagyrészt hozzájárul az emberi élet gazdagságához, változatosságához. Véleménye szerint e vonatkozásban természetesen a fő kérdés: hogyan jutunk el a polgári nemzeti közösségi tudattól a szocialista nemzet-tudatig, s hogy miként őrzi meg e nemzet-tudat a nemzeti kultúra gazdagságait. Végül az ülészak minden résztvevőjének jó munkát kívánt, s átadta a szót az előadóknak.

R. Várkonyi Ágnes a Történettudományi Intézet osztályvezetője „A nemzet fogalma a XVI—XVIII. század társadalmi és politikai harcaiban” című előadásában röviden utalt a nemzeti fogalmának több évszázados — a XIII. században kezdődő és a XV—XVI. század fordulóján kiteljesedő — fejlődési folyamatra, majd megállapítva, hogy a XVI—XVIII. században „a nemzeti gondolat tetekket indokló érv lesz az uralkodó osztály politikájában, de érv az elnyomottak küzdelmeiben is” — az 1505 és 1707 közötti ellenforradalmos évek fejlődési tendenciáit elemezte.

1505 a rendi nemzeti eszme kibontakozását jelzi. Ekkor a nemzet az ország kiváltságosainak összességét jelenti, magába foglalja a résztvevőkre való tekintet nélkül a nemesség egészét. Összekapcsolja az egymással nem egyszer szembenálló borsosorost és gazdag zászliúrukat. A rákosi országgyűlés és Werbőczy Tripartituma ennek szellemében a Székthiából jött ősszékkel rendelkezőket, ezeknek — a nemzetnek — közösségét határozottan elhatárolja az ország lakosságának másik felétől. Noha a humanisták már ekkor tágabban értelmezték a nemzet fogalmát, s néha beletartozónak mondták a mestereket

s paraszttal is, az egységes nemesi nemzetideológia alapjaiban csak a XVII—XVIII. század fordulóján töredezik fel. Nem csak aulikus és kuruc áll egymással szemben már ekkor, hanem a főnemesi réteg is bármikor kész a szegény-nemességet adózásra szorítani. 1707 egyrészt ezt a nemesi eszmevilágon belüli feszítő erőt jelzi, másrészt ekkor jelentkeznek a szegénylegények megfogalmazásában a nemesi kiváltságokat éppen a nemesi nemzet koncepciójával szembeni érvekkel támadó nemzettudat körvonalai is.

A nemzeti tudaton belül ez a változás csakis hazai történelmünk e két, igen sok különböző irányú társadalmi és politikai erőt felvonultató évszázadának áttekintése alapján érthető meg. Mind a nemesség, mind a parasztság tudatvilágában lejátszódó változásokat alapjaiban a következő tényezők formálják: a három részre szakadt Magyarország állandó harcai átalakítják a hadviselés egész rendjét; ezzel egy időben Nyugat-Európában megindul a tőkés termelés kialakulási folyamata, mely az állandósuló háborúsodások mellett kiterjeszti a mezőgazdasági termékek felvevő piacát; mindezek növelik a pénzszerzésnek mint a gazdagodás formájának előtérbe kerülését; végül e társadalmi talajon megjelenő reformáció az ideológia síkján kezdi ki a nemesi nemzeti ideológiát.

A nemesi osztály a hadakozások szükségzerű következményeként „végérvényesen elveszti” azt a pozícióját, melyet a fegyveres erő kizárólagos tulajdonosaként élvezett. Ugyanakkor mind szívósabban törekszik kihasználni az árutermelésből adódó gazdagodási lehetőségeket. Ez azzal jár, hogy minden erejével maga alá akarja gyúrni az árutermelésre vállalkozó mezővárosok és falvak népeit. E törekvéseinek megvalósítása folytán azonban szemben találja magát az államhatáronnal, a Habsburgok „mohó abszolutizmusával”. Mint ismeretes, a Habsburg-abszolutizmus nélkülözötte a belső erőforrásul szolgáló polgári bázist, s mindinkább a jobbgyi adópénzekre támaszkodott. Ebből hasznot természetesen csak az udvari arisztokrácia egy vékony rétege húzott, mely mind határozottabban idézte elő a hazai nemesség tudatvilágában a közös nemesi tulajdonságok, a „szittya-erkölcsök” háttérbe szorulását s vele együtt az idegenellenesség, a rend, a biztonság óhajításának hangsúlyozását. A nemesség e belső ellentései mellett az egységes nemzeti ideológia XVIII. század elejére kitapintható teljes bomlását a rendi kereteken kívüleső változások idézik elő, melyek szorosan kapcsolódnak az elnyomott népek sorsának alakulásához, s az ónodi országgyűlésen mutatkoznak meg teljességükben.

Az állandó háborúk legjobban a jobbágyot sújtották. Az idegen katona elpusztította gazdaságát, felgyújtotta házáat, kialakult közösséget szétdúlta, s így objektív érdeke volt, hogy „nem egyszer gyűlölt urai oldalán” harcoljon. A felemelkedést számára egyébként is vagy a pénzen szerzett részleges szabadság, vagy a fegyveres szolgálat biztosította. Az uralkodó osztály, mivel rá volt utalva jobbágyának fegyveres erejére, kedvezményeket adott a fegyverviseelésért cserébe. E kisebb szabadságok eszmei alapját úgy próbálta megteremtetni a nemesség, hogy a nemesi nemzet-eszmében a harcias, katonai erények fontosságát mind erősebben hangsúlyozta. Ez még természetesen megért a rendi nemzet-eszme kereteiben, szélesebb körűen uralkodóosztály-ellenes élet csak a reformáció hirdetői, maguk a fegyvert forgató rétegek hangsúlyozták (a főurak felelősségének hangoztatása az ország sorsáért stb.). Nem arról van szó, hogy a várkatonaság, a fegyvertforgató nép meg akarta volna változtatni a feudális rendet, csupán annak „napfényesebb oldalára” vágyott. Természetesen tartották, hogy katonáskodásukért szabadságokat kapnak majd, s mikor a török kiűzésével Becs minden erejével e kiváltságszerzési lehetőségek megsemmisítésén fáradozik (végvárok lerombolása; szoldos katonaság helyettük) tudatukban mind dühösebbé válik a nemzeteszme idegen-ellenessége.

A jobbágyosztályt — amelyet egyébként a végvárakból kiszakadó várkatonaság is nem egyszer sanyargatott — a Habsburg-abszolutizmus a török kiűzése után minden eddigénél jobban sújtotta. Az egész jobbágyásra alapozó és a középpénzben követelt adó magában is súlyosbodást jelentett, melyet elviselhetetlenül fokozott az udvari klikek érdekében rendszeresített merkantil gazdaságpolitika (monopolrendszer, vámpolitika), mely elérhetetlenné tette, hogy az adózás alapjául szolgáló rendszeres pénzjövendelmet a jobbágyok előteremtsek.

Tehát a Habsburg-abszolutizmus mind nemesnek, mind jobbágynak „elevenébe vágott”, s ha nem is békítette őket össze, „ideig-óráig való együttműködésre kényszerítette egyes csoportjaikat”.

Ez együttműködés alapjainak gyengeségét azonban mindennél jobban mutatja az, hogy amikor Rákóczi a fegyvert forgó jobbágyoknak teljes szabadságot ígért (mint ismeretes, a jobbágykatonák ez ígért beváltását nagyon határozottan követelték is), s az ónodi országgyűlésen meg is kezdődik ennek megvalósítása (Göncz mezőváros hajdú-kiváltsága), mind erősebbé valnak a nemesi tiltakozások, melyek „régii nemzetünknek és szabadságunknak magunk jobbágyai által való megbántódását” sérelmezik. Az a gondolat, hogy a jobbágykatoná „nemzetéért hullatja vérért” a nemesi nemzet ideológiájától

független, önálló nemzettudat jelentkezését mutatja, s egyik mozgója lett a nemzet rendi fogalmát összetörő erőknek. Noha Rákóczi 1707–1708 körüli rendeleteinek sok olyan vonása van (a nemesek megadóztatása, föld ígérese minden katonának), mely egy szélesebb társadalmi alapokra épülő nemzeteszme kialakulásának feltételeit hordozta magában, a nemesek nagy részének békevágyai már vele szemben fogalmazódtak meg, amikor a függetlenségért nem voltak hajlandók nemesi szabadságukat feladni.

R. Várkonyi Agnes összegezőként megállapította, hogy a vizsgált időszakban a nemzeti ideológia sohasem fejlődött olyan közösségtudattá, mely a különböző osztályokat tudatosan összekapcsolta volna. Noha a nemzeti ideológia tartalma a két évszázad folyamán sokat változott, egyes elemei túlmutatnak már a feudalizmus keretein, mégis mutatva e folyamat alapját adó gazdasági-társadalmi fejlődésben érvényesülő konzerváló tendenciákat, lényegében megmarad régi formájában. Ez azonban nem akadályozza meg, hogy az ilyen viszonyok között kialakult nemzeti ideológiában a dolgozó osztály erőfeszítései, harcai is kifejeződhessenek.

Szathmári István egyetemi docens „A magyar irodalmi nyelv kialakulása és a nemzetté válás” címmel tartott előadásának bevezetőjében rámutatott arra, hogy az irodalmi nyelv történetének vizsgálata, mivel az a nemzeti nyelvnek az írott változata, létrejöttének és alakulásának vizsgálata a társadalomtörténet pontosabb megközelítéséhez is hozzásegíti a kutatót.

Előadásában részletesebben a XVI. és XVII. század jelenségeivel foglalkozott. Kiemelte, hogy a nemzeti, illetőleg az irodalmi nyelvvel egységesülés igazi megindulását e korszaktól számíthatjuk, és sok egyéb tényező mellett ez is nagyban előmozdította — és egyben már tükrözte is — a nemzetté válást. Kitért röviden a nyelvi egységesülés XVI. század előtt jelentkező csúráira (az oklevelezés helyesírásában, a kódexfordítások stilisztikai formáiban, továbbá a hangtan és az alaktan területén mutatkozó egyes jelenségekre), hangsúlyozta azonban, hogy ezek mennyiségi, minőségi sajátágaiknál és elterjedtségük mértékénél fogva is csak csúráknak tekinthetők.

Ezután áttekintette azokat a társadalmi, politikai és művelődésbeli tényezőket, amelyek a XVI.—XVII. században elősegítették a nyelvi kiegyenlítődést és normalizálódást. Ebben az irányban hatott mindenekelőtt a magyarországi *humanizmusnak* az a hajtása, amely Erasmus tanításai nyomán fedezte fel anyanyelvünket, s fordításai, nyelvtanai, szótárjai, prédikációs kötetei révén a nyelvi öntudatosodáshoz, a kiterjedtebb magyar nyelvű irodalom megindulásához vezetett. — A XVI. és XVII. század egész történetére rányomja bélyegét és a nyelvi kiegyenlítésre is számos lehetőséget nyújt a *reformáció*. Iskolái, könyvnyomatása, irodalma, magyar nyelvű istentiszteletei, bibliafordításai stb. már az egész magyar nyelvterületre kiterjedően szabályozóan hatottak a magyar nyelv használatára. — Ez időszakban nőtt meg a számban is jelentőssé vált iskolázott világiak, a *literátusok* vagy *deákok* rétegének a gazdasági, jogügyi írásbeliségben s így a nyelvi kiegyenlítődésben betöltött szerepe. E literátus réteg igen nagy érdeme, hogy a XVI. század második felében a magyar nyelv a latinnal szemben megjelenik az irodalmon kívüli írásbeliségben is (missilisek, végrendeletek, egyéb hivatalos okiratok). Egyesek véleménye szerint — mondható az előadó — egyenesen nekik köszönhető mai irodalmi nyelvünk alapjainak megteremtése. Országjárásuk, hányódásaik (Magyarország három részre szakadt) közepette különböző vidékek nyelvjárásait hozták egymással érintkezésbe. E korszakban növekedett meg az anyanyelv tekintélye, s ők azok, akik legalábbis megsejtették az anyanyelv egység fontosságát a magyarság egységének megvalósításában. — Jelentős nyelvjáráskeveredést s így nyelvi kiegyenlítődést eredményeztek azok a *település- és népiségtörténeti* változások is, amelyek a török hódoltsággal és a törököknek Magyarországól való kiűzésével kapcsolatosak. — Megemlékezett az előadó az *önálló Erdély* szerepéről is, ahol a XVII. században a magyar művelődésnek valóságos kis mentsvéra alakult ki, s fellendült a magyar nyelvű irodalom s szélesebb értelemben vett nyelv-művelés. Az Erdélyben ekkor létrejött nyelvtípust regionális irodalmi köznyelvnek tekinthetjük. — A magyar irodalmi nyelv kialakításához a XVII. században — ellentmondásos formában ugyan (a latin nyelv jogainak visszaállítására az iskoláztatásban és az egyházi életben), mégis — hozzájárult az *ellenreformáció* is, mivel a reformáció kezében hatásosnak bizonyuló eszközöket maga is felhasználta céljai megvalósítására.

A XVII. század nyelvtanainak — a nyelvi normák fokmérőinek és egyben továbbvívóinak — vizsgálata azt mutatja, hogy a század végére mai helyesírásunk alapjaiban kialakult, legfőbb hangtani normáink megállapodtak s az alaktaniak nagyobb hányada is megszilárdult.

A nyelvtanokban tükröződő állapot az irodalmi nyelvnek csak a belső, nyelvi oldalára vonatkozik, társadalmi hatóköre ekkor még nem érte el az annak megfelelő szintet. Hogy ez megvalósuljon, s hogy a teljes belső nyelvi rendszer kikristályosodjék,

azaz hogy irodalmi nyelvünk kialakuljon, ahhoz a felvilágosodásnak, a nyelvújításnak, a reformkornak és a szabadságharcnak kellett eljőnnie — fejezte be előadását Szathmári István.

Arató Endre egyetemi tanár „A nemzet és haza fogalmának alakulása Magyarországon a felvilágosodástól a kiegyezésig” című előadásában mindenekelőtt leszögezte, hogy ezen időszak hazánkban a polgári fejlődés kezdetének időszaka volt. Az első hetven esztendő (1780—1849) a progresszív periódus, amikor a vizsgált fogalmak jelentős szerepet tölthettek be a polgári-nemzeti haladásért folytatott küzdelemben. A második időszakban viszont a nemzet és haza eszméje a magyar uralkodó osztályok érdekében mindenekelőtt az osztályharc elhomályosítását és a soknemzetiségű magyar állam fenntartását szolgálta. Miután a magyar polgári-nemzeti fejlődést a nemesség vezette, a polgári átalakulás nemzeti ideológiáját a kiváltságos osztályhoz származásban vagy gondolatkörben közelálló értelmiségiek, vagy maguk a birtokos nemesség képviselői alakították ki, s e nemzeti ideológia sok feudális vonást viselt magán és csak fokozatosan vált polgárivá.

E bevezető gondolatok után sorra vette Arató Endre a XVIII. és a XIX. század fordulójának időszakában a nemzet- és hazafogalom legfőbb jellemzőit, majd megállapította, hogy e fogalmak modern, burzsoá értelmezésére csak Széchenyi, Kölcsey, Wesselényi, Kossuth és a plebejusok tevékenysége kapcsán kerül sor. A liberális középnemzeti nemzet-haza ideológia legfontosabb, jórészt polgári sajátosságait az előadás a következőkben tárta fel: a nép befogadása a nemzet testébe („érdekegyesítés”), a nem magyar népek befogadása, hazafiság és haladás szoros összefüggése, a magyar patrióta cselekvő kritikája (Széchenyi, Wesselényi), a szülőföld szeretete, a hagyományok tisztelése, a feudális hazaszeretet egyre erősödő bírálata, bizonyos szempontból az ősi alkotmányhoz való ragaszkodás, az erősödő nemzetiségi ellentétek, az egy politikai nemzet koncepciója. A 40-es években új mozzanattal gazdagodott: Kossuth felismerésével, akinek gondolkodásában előtérbe került a polgári nemzet gazdasági ismerve is.

Ebben az évtizedben teljesedik ki a plebejus nemzet-haza fogalom is, amelyben a népnek a nemzetbe fogadása tartalmazza a nemesi földterület részleges felosztását, a mindennemű földesúri kárpótlás elvetését, a jobbágyfelszabadítás kiterjesztését valamennyi jobbágyi kategóriára, s amely elveti a nép nemességhez való felemelésének feudális színvetű felfogását.

Hangsúlyozta az előadás, hogy az eltérések mellett nem szabad elfeledkeznünk azokról az egyezésekről sem, amelyek éppen az osztrák abszolutizmussal szemben a haza védelmében összefűzték a liberálisok és plebejusok nemzet-haza fogalmát. (A dicső múlt ösztönző szerepe, a hazafiság és haladás szerves összefüggése, a nemesi nacionalizmus kritikája, a hibák feltárása, a cselekvő kritika.)

Előadása második részében Arató Endre az abszolutizmus éveinek nemzet-haza koncepcióit elemezte. Megállapította, hogy továbbélt ugyan a liberális felfogás, de egyre inkább helyet kapott a nép érdekeit teljesen semmibe vevő s kizárólag az uralkodó osztályok ügyét szolgáló ideológia. Mindez összefüggésben volt azzal, hogy a forradalmat és szabadságharcot támogató középnemesség többsége elfordult korábbi tevékenységétől, elvetette az érdekegyesítés programját.

Kemény Zsigmond és Eötvös József gondolatrendszerének ismertetése után az emigráció, elsősorban Kossuth nézeteit vizsgálta fel Arató Endre. Rámutatott arra, hogy az itthoniak és az emigráció felfogásában közös motívum a területi integritás, a történeti jog, azaz az egy politikai nemzet koncepciója, azonban az emigráció különböző megnyilatkozásaiban, alkotmányos és konföderációs terveiben mind a demokratikus, mind pedig a széleskörű nyelvi jogok biztosításában a hazai nézeteknél lényegesen előbbre jutott. Legmesszebbre Teleki László felfogása mutatott, s a hozzá közelálló Klapkáké, akik meg tudtak szabadulni az egy politikai nemzetnek a magyar szupremáciát magában foglaló béklyóitól.

Itthon a hatvanas évek elején mint egyedül üdvözítő eszme az egy politikai nemzet koncepciója terjedt el. S ha 1860—61-ben még találkozunk türelmesebb állásponttal, amely a területi elvvel össze tudta egyeztetni a nem magyar népek nyelvi-kulturális jogait, a kiegyezés idejére azonban ez mindinkább háttérbe szorult. Figyelemreméltó, hogy a nemzet egyik fontos ismertetőjegye, a nyelv — amely a század első felében a legdöntőbb ismérv volt — elmaradt, s helyét az állam vette át. A változást az aktuális politikai feladatok különbsége magyarázza: a XIX. század elején folytatott harc eredményeként kialakult a magyar irodalmi nyelv, amely el is foglalta méltó helyét az életben, de továbbra is napirenden maradt a nacionalista célkitűzés: a nem magyar népek elmagyarosítása. Ezt szolgálta az államot előtérbe állító nemzetfogalom, amely a dualizmus idején mindenekelőtt jellemezte a nemzet-haza ideológiát.

Progresszivitást ez időben Mocsáry Lajos nézetei jelentettek, aki elvetette a nemzet és állam azonosításának hamis és irreális eszméjét. A későbbiekben viszont elszigetelődött, s anakronisztikusan vallotta 49-ből táplálkozó liberális-demokratikus nemzetiségi felfogását.

Az abszolutizmus korának novuma: a politikusokon kívül már a fejlődő társadalomtudományok (először a történet- és jogtudomány) is foglalkoznak a nemzetelmélet problémáival. Horváth Mihály és Szalay László történeti szintézisei egyaránt a liberális középemesség reformkori koncepcióját képviselték. A nemzetet nem tartották történeti kategóriának, a modern nemzeti eszme megjelenését már a középkorra tették. Horváth Mihály a magyarok és nemzetiségek múltbeli viszonyát a politikai nemzet koncepciójának megfelelően szemlélte, Szalay szemléletében pedig a magyar birodalmi gondolat erőteljesebb jelentkezését tapasztalhatjuk. A jogtudós Kautz Gyula állam és nemzetiség viszonyát vizsgálva a politikai nemzet ismert álláspontjára helyezkedett, s tagadta a nemzetiségek „külön státus alapításának” lehetőségét is.

A szépirodalom (Arany, Vajda János) sok esetben előbbre mutat, mint a politikusok felfogása.

Végezetül Arató Endre rámutatott arra, hogy az eddig áttekintett megnyilatkozások legprogresszívbabjai is távol állanak a népi nemzet-haza fogalomtól, amely — nem véletlenül — akkor jelent meg, amikor a polgári fejlődésért harcoló középemesség elérulta eszményeit és szakított az érdekegyesítésben kétségtelenül meglevő, a nép érdekeit is figyelembe vevő, sok vonatkozásban pozitív politikával. Az abszolutizmuskori parasztrozgalmak emlékei arról tanúskodnak, hogy a hazát a parasztság is magáénak vallotta; de demokratikus és paraszti követelésekkel, köztük földosztással, az urak pátriáját a maga hazájává akarta tenni.

Tóth Ede egyetemi docens „A polgári nemzetszemlélet fejlődésének fő vonásai a dualizmus korában” c. előadásában a polgári nemzetszemlélet bizonyos típuscsoportjainak jellemzésére vállalkozott.

A dualista rendszer támogató polgári és földbirtokos körök nemzetszemléletének fő tartalma a dualista rendszer nemzeti vívmány jellegének bizonyítása volt. A nemzeti ideológiát az uralkodó osztályok a kiegyezés belső megerősítésének szolgálatába állították. A polgári nemzetszemlélet egyik alapvetelvé a magyar polgári nemzet-állam fogalmának a dualista állammal való azonosítása vált. 1867 után a nemzetszemlélet és a birodalmi szemlélet ötvöződött, s a politikai nemzetfogalom törvényes renddé, a dualista állam egyik alapvető közjogi és állampolgári alapelvévé lett. E felfogás szerint a nemzet közjogi fogalom. A nemzet mint etikai, nyelvi fogalmat az államjogból kirekesztették. A magyar állam polgárai állampolgárságuknál fogva a magyar nemzet tagjai lettek, s ebben a minőségben egyenlő állampolgári jogokhoz jutottak. Az anyanyelvi oktatás elvét is törvényben biztosították, a gyakorlatban azonban „a magyar nemzet és állam ellenes izgatás” címen vádat emeltek a törvényadta jogokkal élni óhajtó iskolák ellen.

A kiegyezés utáni években a nemzetiségi kérdést és a közjogi vonatkozásokat tudatosan polgári osztályuralmi propagandaszerszökekként fogták fel. A néhány százaléknyi vagyonos választópolgárra szűkített politikai nemzet, a hatalmi osztályszemléletnek alárendelt nemzetszemlélet, a magyar vezetőkörök szemléletében hallgatólagosan és később nyíltan is összekapcsolódott egy sajátos birodalmi szemlélettel. Eszerint a magyar nemzet — természetesen az általuk értelmezett szűk osztályuralmi jogokat élvező nemzet — jóléte, boldogsága és biztonsága az Osztrák-Magyar Monarchia által valósult meg, és minden más történelmileg lehetséges megoldás a magyar nemzetet romlásba és pusztulásba döntné.

Tóth Ede kiemelte, hogy a 48-as radikálisok és demokraták szerepe tovább folytatódik az emigrációban és a kiegyezés után a 48-as pártban. E csoportnak jelentős szerepe volt a kiegyezés nemzeti és demokratikus polgári osztályérdekeket is sértő és feladótartalmának feltárásában. Ez az agitáció erős ellenzéki hangulat keletkezését segítette elő az országban, hatást gyakorolt a balközéppárt balszárnyára is. A polgári baloldal a polgári demokratikus szabadságjogok és alkotmányreform, általános választójog, főrendiház eltörlése, perszonálunió stb. kiharcolásával törekedett a viszonyok megváltoztatására. Ezeket a törekvéseket az osztrák-magyar hatalmi szövetség azonban erőszakkal és anyagi eszközökkel is hosszú ideig képes volt ellensúlyozni.

Az előadás a továbbiakban a dualizmuskori polgári nemzetszemlélet kettőszortottságának fokozódását mutatta be. Az államrend hatalmi jogkörét gyakorló politikai fórumon a nemzetszemlélet reakciós tartalmú változása figyelhető meg, ezzel szemben végbemegy a demokratikus polgári nemzetszemlélet olyan jellegű kiteljesedése, amely a szocialista munkásmozgalom magyarországi megjelenése és megerősödése nélkül nem képzelhető el. A fúzió után a korábbi balközép, immár megerősödött kormánypárti pozí-

ciókból, gazdasági és politikai hatalmának kiszélesítése nyomán megkísérli a magyar politikai nemzetállam etnikai nemzetállammá alakításának megvalósítását. A másik oldalon a magyar munkásmozgalom eljut a népek demokratikus nemzeti érdekeinek világos és elvi alapon álló megkülönböztetéséig az uralkodó körök osztályferdekeitől. Sajátos módon a két egymást kizáró felfogás között a mérsékelt, polgári nemzetfelfogás-változatok elsősorban nem demokratikus irányban fejlődnek tovább. A nemzetiségi politika jobboldali, konzervatív agrárius kidolgozói ekkor alakítják ki a liberális elveket teljes mértékben tagadó „magyar kultúrfelény” elvi alapjait.

A magyarországi nem magyar népek nemzetszemléletében jelentős új mozzanatot akkor figyelhetünk meg, amikor a cseh és román nagytőke kezd behatolni a nemzeti rokonság segítségével az osztrák-magyar nagytőke uralta nemzetiségi területekre Magyarországon, a nemzetiségi burzsoázia gazdasági tevékenységének támogatása címén. A már a XIX. században irodalmi téren jelentkező néprokonság, nyelvrokonságon és testvériségen alapuló szimpátia tőkés gazdasági kapcsolatokkal egészül ki a századfordulótól kezdve, amelyben vezetőszerpepet játszik a banktőke.

A századforduló hatalmas arányú ipari és mezőgazdasági munkás osztályútközetei a kizsákmányolás adott rendje ellen, a polgári demokratikus átalakulásért — a munkás-ság és parasztság politikai szervezeteinek polgári demokratikus politikai programtervezetei — a kis- és középpolgári pártokat is új orientációra kényszerítették, sőt a reakciós irányzatokra is átalakító hatással voltak.

A XX. század első évtizedében a polgári nemzetszemlélet reakciós tendenciái rendkívül megerősödtek. A függetlenségi-nemzeti demagógiát az ország demokratizálódásának megakadályozására használják fel. A tömeg forradalmasodásának meggátolására erőteljesen jelentkezik a keresztény nemzeti és szociális politika gondolata Magyarországon is. Nálunk is létrejöttek az imperialista világújrarendelési politika sokoldalú előkészítésének eszközei: az imperialista célok nemzeti célokként, méghozzá keresztény-nemzeti célokként jelentkeztek. A polgári „nemzeti politika” a modern technika eszközeivel és anyagi forrásaival megsokszorozott propagandájának kakofoniájá mögött az uralkodó körök nemzetvesztő, a népeket a történelemben korábban nem látott katasztrófába sodró következményeit csak kevesen sejtették előre a legjobbak közül — fejezte be előadását Tóth Ede.

Délután a hozzászólások sorát *Székelgy György* nyitotta meg. Szathmári István és R. Várkonyi Ágnes előadásáról szólva elmondotta, hogy azok a magyar nemzeti fejlődés egy olyan szakaszát tárgyalták, melynek több tisztázatlan kérdését csak a történészek, nyelvészek és irodalomtörténészek együttes munkálkodása oldhatja meg. R. Várkonyi Ágnes referátuma önálló kutatásai alapján megnyugtatóan rajzolta fel a nemzetfogalom fejlődési vonalát 1505—1707 között, s elemzése tisztázni törekedett a történészek között oly sokat vitatott feudális nemzet, rendi nemzet kérdéskörének sok fontos problémáját. Ezzel kapcsolatos vizsgálódásainkat azonban a nacionalizmus elleni harc eredményességének érdekében nem szabad csak a magyar történelemre szűkíteni, hanem a szomszédos illetve más európai népek hasonló fejlődésbeli sajátosságaira is rá kell mutatnunk. (Pl. a magyar szkita ideológiával párhuzamosan jelentkező lengyel ún. szarmata-ideológia, a német teuton-ideológia a magyaréval hasonló jellegére; ugyanakkor azokra a más nemzetek fejlődésétől eltérő jelenségekre, amelyek pl. a török hódoltság miatt keletkeztek nálunk a nemzetfogalom történetében.) A más nemzetiségekkel való együttélést — noha a nemesi nemzet kötelékéből a nyelv nem jelentett kizárási alapot — már az előadók által említett időpontnál korábban figyelembe vették, melyeket néhány Zsigmond-kori oklevél és humanisták tevékenysége is bizonyít. A szomszéd népek nyelvi-nemzeti fejlődésével töltendő összevetést hiányolta Szathmári előadásából is, s a reformáció történetéből vett példákon bizonyította, hogy eme fejlődés szükségességét már a XVI. századi írók, prédikátorok is figyelembe vették.

Szabán György egyetemi docens Arató Endre előadásához kapcsolódva annak szükségességét emelte ki, hogy a liberális, ill. a plebejus demokratikus álláspont a nemzeti kérdésben kerüljön szembeállításra a konzervatívok egykorú felfogásával és taktikájával is. A hazai konzervatívok, akik az 1840-es évek elején, politikai alapelveik meghatározásakor lényegében a birodalmi arisztokráciának a minden nemzeti mozgalommal szembeforduló álláspontján álltak, hovatovább a liberális reformpolitikásokat azzal is kívánták lejáratni, hogy azok hajlandók pozícióikat átengedni a nemzetiségeknek. Az abszolutizmus válsága idején, a hatvanas évek elején pedig a kormányrúthoz jutva nagyon is tudatosan törekedtek arra, hogy a következetesen Habsburg-ellenes erőket a nemzetiségek feletti hegemonia megtörésével „vádolva”, segítsék a Habsburg-birodalmat továbbéltető kiegyezés létrejöttét. Teleki László belső föderációs elgondolásait illetően lényegében egyetértett Arató Endre értékelésével, de szükségesnek mondotta annak hangsú-

lyozását, hogy Kossuth sem utasította el teljes egészében azt, hanem maga is kísérletet tett — mint azt 1850. június 15-i, Telekihez intézett nevezetes levelében kifejtette — annak körvonalazására, mint közelíthető meg az önálló állami életet élő népeket egybefűző konföderáció mellett „a belszerkezetben is a föderáció eszméje a lehetőségig”. Kossuth, aki Magyarországot nem pusztán soknemzetiségű, hanem (területének jelentős részét tekintve) kevertnemzetiségű országnak is tekintette, a megoldást abban kereste, hogy a „lehetőségig egynyelvű nép legyen egy megyében összefoglalva” és az így szervezett nemzetiségi megye nyersen széleskörű demokratikus örendelkezést az állam keretei között, amint azt 1851-ben alkotmánytervében részletesen kifejtette. Noha mindez kétségtelesen elmaradt a nem-magyar népek egykorú maximális nemzeti törekvéseitől, az abszolútizmus korában számosan tárgyalási, sőt megegyezési alapnak tekintették azt vezetőik közül, a kiegyezés után pedig a nemzetiségi képviselők lényegében a Kossuth által ajánlottakat követelő törvényjavaslattal fordultak szembe a Deák—Eötvös-féle, az 1868-as nemzetiségi törvényben testet öltő kormányjavaslattal. A jórészt az emigrációban az abszolútizmus korában született elgondolások polgári demokratikus államberendezkedés kialakítására és ezzel kapcsolatban a nemzetiségi megbékélés, összefogás megteremtésére nyújtották a legtöbb múltbeli indítást a Tóth Ede által jellemzett dualizmus-kori pozitív kezdeményezéseknek a szélsőbaltól Károlyi Mihályig.

Elekes Lajos egyetemi tanár az elhangzott előadásokkal és hozzászólásokkal kapcsolatban egy szóhasználati kérdést tartott tisztázandónak: a Sztálin egyik munkájában egyszer előfordul „feudális nacionalizmus” kifejezés korábbi évszázadokra történő visszavetítése, értelmezése teljesen felesleges félreértésekre adhat alapot. A kifejezés mögött feltételezhetően meghúzódó tartalom konkrét megközelítése — feudális patriotizmus, natio — helyeselhető, de feudális *nacionalizmus*ról nem beszélhetünk.

Szathmári István előadásához kapcsolódott hozzászólásában *Terestyéni Ferenc* egyetemi adjunktus. Az irodalmi nyelvvel párhuzamosan a magyar politikai nyelv fejlődését kísérte figyelemmel a XVIII. század végén, majd a reformkorban kibontakozó politikai viták elemzése alapján.

A hozzászólásokra adott válaszában *Arató Endre* elmondotta, hogy mindenképpen helyt ad Szabad György megjegyzéseinek. Az arisztokraták álláspontját területi okok miatt nem tárgyalta. Egyébként szerinte azok felfogásában sovinizmusuk mellett is fellelhető egy, nemzetiségi, kérdés megoldásában nagyobb türelemre hajló vonal érvényesülése, amely a dualizmus korában mindinkább elhalványul. Kossuth nézeteit csak annyiban tekintette feladatának tárgyalni, hogy „elfogadjá-e a politikai nemzet fogalmát, vagy sem”. *Szathmári István* megköszönte a történészek észrevételeit és egyértelműen Székely Györggyel abban, hogy a magyar irodalmi nyelv és a nemzeti kérdés kapcsolatát megnyugtató módon csak a szomszéd népek hasonló fejlődési sajátosságainak figyelembevételével és összehasonlító vizsgálattal lehet tisztázni. A más népek történetével való együttes tárgyalás fontosságát illetően *R. Várkonyi Agnes* is egyetértett a hozzászólókkal, s e vonatkozásban kitért a török- és Habsburg-ellenes harcokra, melyekben a nem magyar népek is részt vettek. A források azt tanúsítják, hogy a nemzetiségeket „a magyarral közös gazdasági és társadalmi érdekek fűtik”. Az újabb kutatások problémája éppen az, hogy miként közelíthető meg a népek XVI—XVII. századi nemzeti tudata. E téren tovább kell menni a „részt vettek vagy sem” kérdésfeltevésén, s a valósághoz csakis a különböző tudományágak együttes munkálkodása folytán férközhetünk.

Az ülészak első napjának tanácskozásait *Balogh Sándor* rektorhelyettes zárta be.

*

Az ülészak második napját *Horváth Pál* „Adalékok a nemzeti ideológia múltjának elemzéséhez a magyar jogi historizmus történetéből” c. előadása nyitotta meg. A referátum a századforduló reakciós jogtörténeti irányzatának kialakulását és egyes elemeinek továbbélését elemezte. Bevezetőjében hangsúlyozta, hogy a nemzeti ideológia történetének kutatása a társadalomtudományok együttes feladatát képezi, melyet az is jelez, hogy a jogtörténészek eddig is aktívan részt vettek az e téren kialakult vitákban. A nacionalizmus a hazai jogi gondolkodás egyik legsúlyosabb teherterele volt a dualizmus és a Horthy-korszak idején és fejlődésének elemzése a mai jogtudománynak ezert is fontos feladata.

A XIX. század második felében, az alkotmány és a jog egyes ágazatait kodifikáló törvénykönyvek hiánya és a „nemzetinek” vélt feudális jogrend elemeinek megőrzésére való törekvés a jogtudomány szerepének megnövekedéséhez vezetett. Az, hogy e jogi gondolkodás polgári demokratikus hagyományokkal alig rendelkező, s hogy a jogászgenerációk sorát jórészt a társadalmi helyzetében mind inkább süllyedő dzsentri adta,

lehetővé tette, hogy „a reformkor és a szabadságharc emlékeiből egyaránt táplálkozó természetes nemzeti érzélem” a haladástól elszakadó hazafias nemzeti ideológiává váljék a századforduló jogi hisztorizmusában. A millenáris-kor jogtörténetírásának ezen irányzata Timon Ákos munkásságában tapintható ki legjobban. Ez a jogi hisztorizmus feladta a korábbi forrásfeltárás és forráselemzés hagyományait, mint Eckhart Ferenc mondotta „jobban szeretik fantáziájukat szabadon engedni, mint az adatok tömegét feldolgozni”, s határozottan képesített a 67 után kifejlődő konzervatív romantika szemléletéhez. Noha nem beszélhetünk semmiféle ilyen irányú iskola kialakulásáról, mégis számolni kell azzal, hogy egész jogászgenerációk tudatára gyakorolt igen erős befolyást. Ez az ideológia osztályalapjait tekintve elsősorban a magyar uralkodó osztályok agrárius rétegének érdekeit képviselte és sok feudális elemet hordott magában.

Az előadó sorra vette a magyar jogfejlődés egyes korszakairól kialakított nézetüket, s rámutatott azok aktuális politikai gyökereire. Egyik központi kategóriájuk volt a bírói elme, a „Szent István létesítette fogalmazat”, s a nem létező „ezeréves alkotmány” gondolatköre, mely a szomszédos népek ellen irányult elsősorban. Ez a „nemzetes jogtörténet” elfordult a szomszédos népek államfejlődésének a magyarral történő összevetésétől, és „európai kitekintés” címén olyan nyugati — angol, spanyol — államfejlődésekkel hasonlították össze a magyar állam történetét, amelyek természetes különbözőségükön fogva bizonyítani látszottak, hogy a „magyar alkotmány” és államfejlődés egyedülálló a kontinensen. Ennek szellemében fogantak a „magyarság különleges közjogi kérdései”, a „szent korona közjogi fogalmán alapuló államszervezet”-ről és a magyar őstársadalomban fellelhető alkotmányos élet alapját képező „nemzetgyűlés”-ről s ennek „demokratizmusáról” költött teóriák, valamint olyan más tudománytalan elemzések, amelyek pl. a miniszteri felelősséget már az 1298. évi 23 tc.-ben fellelni vélték.

E hazai reakciós jogtörténet igen sok eleme átkerült a két világháború közötti szellemi történet felfogásába, mégis már korábban és követői között is sok bírálója akadt. A szomszédos népek jogtudományán kívül támadta már a kortárs Balogh Jenő, majd később Eckhart Ferenc, Szekfű Gyula s a 40-es években Molnár Erik. Ráműtettek egyes nézeteik eredetére, korlátaira, ellentmondásaira, s hogy egészében mennyire visszalépést jelentettek az őket megelőző pozitívista jellegű jogtörténetírásához viszonyítva. A hazai burzsoáz jogtörténetírás e „mélypontját jelentő arculatá”-val, annak nacionalizmusával, a szellemi történeti irányzatban továbbélő alapelemeivel leszámolni és azokat együttesen elemezni a korabeli pozitív nemzeti társadalomfelfogásokkal, fontos feladata napjaink jogtörténetírásának.

Béládi Miklós „Az irodalom nemzeti jellege” című előadásának bevezetőjében elmondotta, hogy az irodalom nemzeti jellegéről érdemi eszmecsere mindössze néhány esztendeje indult. A vita indokolt és időszerű, bár az irodalom eleven valóságában megoldottnak, magától értetődő jelenségnek mondható. Az irodalomtörténeti és elméleti vizsgálódásnak azonban van tisztázni valója. A vita időszerűsége nemcsak szakmai kíváncsalmakból folyt, hanem kulturális életünk valóságos mozgása, eddig megoldottnak vélt kérdések ismételt előtérbe nyomulása, s nem utolsósorban a történészek körében zajló viták irodalommal is érintkező pontjainak nyitott kérdéseket szaporító eredményei is megkövetelték a nemzeti jelleg tisztázásának szükségességét. A nemzet történelmi szerepének értelmezésében, fejlődési szakaszainak változásában nem mutatkozott véleményeltérés, de a mai helyzet és a jövő távlatainak megítélése egyik fordulópontjává vált a nemzeti jelleg körül folyó vitáknak. Klaniczay Tibor tanulmánya fogalmaz a legvégtetesebben — mondotta Béládi Miklós, — amikor azt állítja, hogy „a nemzet ismerve a szocializmus korában — sőt esetleg a kapitalizmus viszonyai közt is — kezdenek háttérbe szorulni, majd a kommunizmus szakaszán fokozatosan teljesen eltűnnek. . .” Majd pedig: „a nemzetek közti kapcsolatok szorosabbra fűzése, különösen a szocializmus útjára lépő népek viszonylatában már javában tart”. Béládi Miklós a jövővel illetően kétség-telenül elfogadja e koncepciót, kérdés csupán az, igazolja-e a teóriát a jelen helyzet és a közeli jövő valósága. Mert az erre adott válasz — nézete szerint — a nemzeti jellegről szóló vélemény lényeges elemét is tartalmazza.

Előadásában rámutatott arra, hogy az a gondolatmenet, amely egy majdan elérendő célt közelív és részben jelenvalóvá avat, a történeti folyamatnak egy lényeges láncszemét veszíti el: elhallgatja a fejlődés egy fontos, közbeeső szakaszát, a szocialista nemzet létét, pedig a jelen kívánalma — és részben máris eredménye — a szocialista nemzet minél gazdagabb kibontakoztatása. Véleménye szerint „a polgárság nem mondta és nem is mondhatta ki az utolsó szót a nemzeti kérdésben. A nemzeti keretekre, de magára a nacionalizmussal ellenlábás nemzeteszmére, nemzeti érzületre ma és holnap még új hivatás, új szerep vár.”

A továbbiakban kifejtette, hogy az irodalom nemzeti jellegétől ma már idejét-

múlt elgondolás lenne annak XIX. századi értelmezését (magyaros színezet, stílus, műforma, szemlélet stb.) számonkérni. A XX. század folyamán a nemzeti jelleg mindjobban igyekezett összefonódni az egyetemesselel. Ady igényt illeszt az előlő, aki azt így fogalmazta meg: „Az irodalomban nincs jogcíme annak, ami csupán nemzeti, általános emberi vonások nélkül.” A nemzeti jellegnek — hangsúlyozta — ma már tartalmi-szemléleti oldala érvényesül mindenekelőtt, noha ma is sugall, s a jövőben is sugalmazni fog hagyományokban meggyökerezett, tradíciókból eredő esztétikumot is. A nemzeti jelleg nem köthető irodalmi irányzatokhoz sem. „Nem formai-esztétikai kánon, vagy akárcsak a realizmus kötelező eljárásainak is rögzítője, hanem az irodalmi fejlődés által létrehozott stílusok, irányzatok önkéntelen teremtménye, amely az ábrázolt világ léteitnyeiből, atmoszférájából, sajátzerűségeiből ered.” Benne van a modern életérzés éppúgy, mint a hagyományok tovább sugárzó hatása; a ritmusnak, a nyelvnek különleges ízei. Mindez soha nem lehet ellentétes sem a szocialista eszmeiséggel, sem az egyetemes tágasságú mondanivalókkal. „A nemzeti jelleg nem mond annál többet, hogy van a világnak egy része, egy kisebb világ, amelyet jobban ismerünk, amely átélhető közelségben van hozzánk, múltjával, jelenével, embereivel és tájaival, amely szülőföldet és hazát is jelent; nyelvet és emberi közösséget is. Lehetett idő, mikor a nemzeti jelleg az elkülönülést hangsúlyozta — ma a nemzeti jelleget az egyetemes elszíneződött változatának kell tartanunk.”

Előadására végén Beládi Miklós a „szocialista tartalom — nemzeti forma” definíció értelmezéséről fejtette ki véleményét. E meghatározás nem a tartalom és művészi forma viszonyát hivatott tükrözni — mondotta —, hanem — Szigeti József véleményével egyetértve azt hangsúlyozta, hogy ez — azt jelenti, hogy szocialista eszmeiségű, álláspontú művészet nemzeti keretek között fejlődik. A nemzeti jelleg ma, legjobb megvalósulásaitban társadalmi, osztálytartalmú. Nem különváltan, kinagyítva, hangsúlyozott nemzeti ideológiában nyilvánul meg, nem is hagyományos stílusformákban, hanem a társadalmi viszonyok életszerű ábrázolásában támad életre.

Végezetül pedig hangsúlyozta, hogy új, szocialista irodalmunk nemzeti jellegének kiművelése nem befejezett folyamat, s épp a mai irodalom példái adnak arra bizonyítékot, hogy élvonalbeli alkotók fáradoznak nemzeti jelleg és szocialista mondanivaló együttélégettetésén.

Pamlényi Ervin, a Történettudományi Intézet osztályvezetője „Az ellenforradalmi korszak történetírásának nacionalista jellegéhez” című előadásában mindenekelőtt e korszak történetírásának eddigi kritikáját foglalta össze: a nacionalizmus fő vonásaként azt jelölte meg, hogy a nagybirtokos-nagyfőkécs uralkodó osztály revíziós törekvéseit igazolta. Ide vezethető vissza a honfoglaláskori szlávok történelmi szerepének lebecsülése, a középkori magyar nagyhatalom idealizálása, a nem-magyar népek nemzeti ébredésével kapcsolatos ellenszenv, a dualizmuskori nemzetiségi elnyomás eltagadása. Mindez ötvöződött a szocialista rendszer gyűlöletével ebben a történetírásban.

Ez a kritika a történetírás lényeges jegyeit ragadta meg; a kutatások előrehaladása következtében azonban már ma van lehetőség e bírálatot kissé differenciáltabbá tenni.

A következőkben a 20-as évek történetírása nacionalizmusának tartalmi vizsgálatánál az előadó különbséget tett a megelőző korszakokból továbbélő elemek és az új helyzetben kialakult komponensek között. Részletszve a megfelelő korszakokból továbbélő elemeket, hangsúlyozta, hogy új töltéssel a nacionalizmust a Trianon utáni politika látta el.

A 20-as évek elején Klebelsberg Kunó kultuszminiszter ismerte fel, hogy az adott helyzetben a revízió hazai és külföldi ideológiai előkészítésében, történelmi megalapozásában mennyire fontos a történettudomány szerepe. Nézte szerint a közoktatásügyi minisztériumnak kell ellátnia képtelen a honvédelmi minisztérium feladatát. Az előadó bemutatta, hogy a 20-as években hogyan számolták fel a pozitívista történetírás maradványait tükröző folyóiratokat, kiadványsorozatokat, és hogyan szentelték az újonnan meginduló munkálatokat tervszerűen a nemzetiségi kérdés prolemtikájának.

Új vonást jelentett a 20-as évek fejlődésében a nemzeti történet tudatos abszolútizálása, a már a század elején is csak lassan csörgedező egyetemes történelmi kutatás szinte teljes elapadása, történetírásunk „hungarocentrizmusa”, amely még az egyetemes történelmi kutatás számára is azt a szempontot diktálta, hogy minden történelmi jelenséget csak magyar szemzőgöből kell tekinteni és értékelni.

Ezután tért rá az előadás annak vizsgálatára, hogy az ellenforradalmi korszak történetírásában, nacionalizmusában milyen változásokat hozott a német fasizmus megerősödése és hatalomra jutása. A magyar nacionalizmusnak ebben a bonyolult helyzetben egyszerre kellett támadni és védekezni, úgy kellett a németekre támaszkodni revíziós céljainak megvalósítása érdekében, hogy egyúttal védekeznie is kellett a német

nacionalizmus ellen. Két főirányzat bontakozott ki, melyek tartalmát Szeffü és Hóman nevével, nagyon is eltérő további politikai orientációjukkal lehet megjelölni. Az egyik a konzervatív, az önálló, független magyar nacionalizmus eszméjét melengette, míg a másik az önállóságot kész volt alárendelni a német fasizmus érdekeinek. Mindkét irányzat egyetértett a revízió szükségességében, de míg az egyik, a konzervatív, a revíziót inkább békés úton akarta megvalósítani és magyar kezdeményezésből, erőit inkább a németek ellen gyülekeztetve, addig a másik a németekre támaszkodva, akár erőszakkal is kész volt az első adandó alkalommal a szomszédokra támadni.

A konzervatív revíziós program új formulázása jelentkezett abban az időben az ún. szentistváni állameszme kidolgozásában. Eszerint a magyarság Szent István óta mindvégig a töle hagyományozott, toleráns, békés nemzetiségi politikát folytatta, és a magyarságnak különös tehetsége van a nemzetiségek összefogására, irányítására. Szeffü, a szentistváni állameszme kidolgozója, később felismerte, hogy a magyar csak primus inter pares lehet a nemzetiségek között, 1938-ban pedig már a föderalisztikus megoldást javasolta, ha azzal Szent István birodalma feltámasztható.

Mikor azonban 1939-ben illetve 40-ben a német fasizmus segítségével a „Felvidék” egyrésze és Erdély is Magyarországhoz csatolódott, még ez a konzervatív irányzat is — nem annyira Szeffü, mint inkább követői — ismét a magyar birodalmi programot élesztette fel.

Az előadó, referátuma végén, Szeffü Gyula 1945 eleji előadását idézte, a negyedszázadig uralkodó nacionalista ideológia csődjére.

Mód Aladár egyetemi tanár „A szocialista nemzet elvi kérdéseihez” című előadásában a népi demokrácia útján szocialista nemzetté átalakulásunk tartalmát és sajátosságait és a szocialista nemzet és nemzetköziség jelentőségét vizsgálta korunk fő kérdései szempontjából. Bevezetésében hangsúlyozta, hogy a kérdés feltárását nagyrészt nehezíti a nacionalizmus elleni harc követelményeinek egyoldalú értelmezése. Véleménye szerint a nemzeti kérdés vizsgálata akkor történik helyes irányban, ha azt, mint a népek társadalmi fejlődésének szükségszerű és konkrét formáját, mint az osztályharc konkrét feltételét elemezzük.

Mód Aladár a következőkben áttekintette Lenin és Sztálin elméleti munkásságának a nemzeti kérdés problematikájában kifejtett nézeteit. Rámutatott arra, hogy a szocialista nemzet fogalmának első meghatározásához Sztálin jutott el 1929-ben „Leninizmus és nemzeti kérdés” c. tanulmányában. Véleménye szerint a szocialista nemzetek kérdésének tisztázásánál a sztálini meghatározás történeti és kritikai elemzéséből kell kiindulni. A sztálini meghatározás szerint a szocialista nemzetek lényege: a munkásosztály vezető szerepe, a munkás-paraszt szövetség, a szocializmus építése, az internacionalizmus, egy szóval a proletariátus diktatúrája. E sztálini meghatározást elégtelennek kell tekinteni, mert a szocialista nemzeteknek a burzsoá nemzetektől való megkülönböztetésénél maradván nem elemzi azokat a lényeges és alapvető problémákat, melyek magán a szocializmuson belül határozzák meg az új szocialista nemzetek fejlődését — fejttete ki Mód Aladár.

A továbbiakban rámutatott azokra az ellentmondásokra, amelyek feltárása hiányzik a sztálini meghatározásból. 1. A gazdasági bázist tekintve nem elég csak a termelő eszközök társadalmi tulajdonát kiemelni. A szocialista nemzetek gazdasági fejlődése a szocialista árutermelés keretei közt megy végbe, problémái és ellentmondásai csak ezzel összefüggésben érthetők és oldhatók meg, s ez a gyökere a szocialista nemzetek külső és belső ellentmondásainak is. A kapitalista árutermeléssel szemben azonban a szocialista árutermelés — éppen mert a szocialista nemzet gazdasági bázisát a termelőeszközök társadalmi tulajdona, a termelési viszonyok szocialista átalakítása képezi — nemcsak lehetővé teszi, hanem egyenesen megköveteli az összesség érdekeinek tudatos érvényesítését. 2. A szocialista nemzet társadalmi és politikai struktúráját tekintve sem elég csak a burzsoá nemzetől való különbözőségével jellemezni, hanem ez új struktúráját önmagában, változásában, fejlődésében, új problémái és ellentmondásai oldaláról is vizsgálni kell. A szocialista nemzet feladata nem egyszerűen az, hogy a burzsoázia osztályuralmát a munkásosztály és a dolgozó parasztság uralmával váltsa fel, hanem az, hogy a munkásság, parasztság és értelmiség múltból örökölt életmódbeli és képzettségbeli különbségeit az életszínvonal állandó emelése mellett fokozatosan felszámolja, s a különböző osztályokat és rétegeket új történelmi feladataikért való küzdelmükben egyre közelebb hozva vezessen az új és magasabbrendű szocialista nemzeti egységhez. 3. A társadalmi küzdelmet, politikai mozgalmat tekintve a szocializmus fejlődésének elengedhetetlen feltételévé válik a szocialista demokrácia minél szélesebb és gazdagabb fejlesztése, a vezetés és tömegek új dinamikus egysége. 4. A nemzetköziség értelmezését tekintve Mód Aladár leszögezte, hogy a szocialista nemzetek fejlődésük feltételeként a nemzetek közötti ellentétek kikü-

szöbölését, a nemzetek közötti egyre szorosabb együttműködést és kölcsönös segítséget, végső soron a nemzetek egybeolvadását követelik meg. Igaz, hogy az alapvetően közös érdekek ellenére sem küzdelem és ellentmondások nélkül valósul meg a szocializmus nemzetközisége. A kapitalizmusból örökölt lényeges különbségek következtében az érdekek átmeneti különbözősége, az ellentmondások forrása nem hiányzik a szocialista országok kapcsolataiból sem. Véleménye szerint az integráció csak a reális anyagi térben mehet végbe, amelyben a kölcsönös segítség tartalma elsősorban a szocialista nemzetek közötti kölcsönösen előnyös árucserére, a gazdasági kapcsolatok és munkamegosztás ugyanezen elven nyugvó fejlődése útján érhető el. Kettős tendencia tapasztalható a szocialista nemzetek fejlődésében. A történelmileg kialakult s adott nyelvi, területi, gazdasági, kulturális különbségek a szocializmus talaján is korlátozzák, akadályozzák a nemzetek közvetlen egybeolvadását, sőt a részben már szocializmus utjára lépő népek közötti együttműködés ellentmondás nélküli érvényesülését is. Ugyanakkor más oldalról éppen a különböző nemzetek különböző feltételek közti küzdelme a szocializmus megvalósításáért, illetve eredményes fejlesztéséért olyan erő is, mely egyik lényeges tényezője annak, hogy a szocialista demokrácia alapján a szocialista nemzetköziség mint az egyes nemzetek aktív és alkotó szerepét magában hordó magasabb rendű formája alakuljon ki.

Előadás végen mintegy az elmondottak összefoglalásaként utalt azokra az összefüggésekre, melyek fennállnak a szocialista nemzet formája és tartalma között a demokrácia vonatkozásában.

A második napi program délután *Magyar György* egyetemi docens előadásával folytatódott. „A szocialista országok együttműködésének néhány elméleti problémája” című referátumában először a kérdés általános elvi majd gyakorlati fontosságát hangsúlyozva a témával kapcsolatos nehézségekre utalt. Bár a kérdés rendkívül sokoldalú, jelenleg tudományos munkában, közvéleményben egyaránt a gazdasági együttműködés problémáinak vizsgálata áll előtérben. Előadása mindenekelőtt az európai szocialista országok együttműködésének problémáival — a problémakör kérdéseit két nagy csoportra osztva, egyrészt a szocialista országok kapcsolatának jövőndő perspektívájával, másrészt az általános perspektíva megvalósításában alkalmazható eszközökkel, utakkal és módokkal — foglalkozott.

A szocialista országok jövőndő kapcsolatainak elvi alapvetése a marxizmus klaszszikusainak munkásságában kialakult. Szükséges tehát, hogy ezen általános elvi alapvetésen túl — miként a Szovjetunióban Lenin és a bolsevikok részletesen kialakították politikájuk módszereit, úgy — a jelen helyzet konkrét vonásainak figyelembevételével — megvalósuljon a szocialista nemzetek együttműködésének programja. Bár az alapvető követelmények egyeznek, mégsem másolhatók ugyanazok a formák és megoldások, amelyek a Szovjetunió szocialista nemzetjeinek együttműködésében eredményeseknek bizonyultak. Különböznek ugyanis azok a konkrét feltételek, amelyekben a szocialista nemzeteknek együttműködése kialakítható. Ezek a különbségek: 1. A Szovjetunióban a szocialista fejlődés egy államszövetség keretei közt bontakozott ki, Kelet-Európában pedig különálló, szuverén államokban kezdődött. 2. Az európai népi demokratikus országok a második világháború alatti antifasiszta harcából születtek meg, és e harcuknak volt egy erőteljes német fasizmus ellenes éle is. Számukra a nemzeti függetlenség problémája a politikai-ideológiai harc központi kérdése volt és maradt. 3. A szocializmus győzelme mind az első, mind a második világháború után, ha az egyes országok fejlettsége el is tért egymástól, döntően — gazdaságilag viszonylag elmaradott országokban valósult meg. Ezért a szocialista társadalmi-gazdasági viszonyok megteremtése mint alapvető feladat mellett a szocialista építésben egy sor olyan, a technikai-gazdasági fejlődésből általában következő feladatot kell megoldani, amelyet más országok a tőkés fejlődés folyamán oldanak meg. Mindez ahhoz is hozzájárult, hogy minden szocialista országban megalapozódhasson egy, az autarchiához közelálló gazdasági koncepció. Magyar György hangsúlyozta, hogy jogos és reális törekvésnek kell tartanunk a szocialista országok azon törekvését, mely az egyes országok gazdaságát belső feltételeiben is harmonikussá akarja fejleszteni. Ugyanakkor ezt úgy kell érvényesíteni, hogy ne keresztesse a szocialista országok együttműködését, és megfeleljen mind az egyes, mind valamennyi szocialista ország törekvéseinek. Az egyes szocialista országok saját kereteik között széles spektrumban világszínvonalú gazdaságot nem teremthetnek.

E konkrét lehetőségek elemzése után tért rá az előadó a távolabbi cél — az egybeolvadás — szem előtt tartásával a *ma* feladatainak változására, amelyek megoldása — mondotta — hacsak esetenként kicsivel is, a távolabbi cél megvalósításának irányában kell, hogy hasson. Első és alapvető: a szocialista országok gazdasági integrációjának kibontakozása, a termelés szakosításával — ahol lehet, a KGST keretein belül, ahol nem, ott az érdekelt szocialista országokkal való kölcsönös megegyezés alapján.

A szocialista országok együttműködésének hatékonyabbá tételében az objektív adottságok mellett számos szubjektív, ideológiai problémával is számolnunk kell — mondotta Magyar György. Véleménye szerint az együttműködéssel kapcsolatos nézetek két alapvető álláspontra vezethetők vissza: egyrészt a kínaiak által nyíltan meghirdetett és mások által is vallott: a szocializmus önerőből történő építésének programjára (ami teljességgel elfogadhatatlan), másrészt a szocialista országok többségének álláspontjára, amely a széleskörű együttműködést, a fejlődés kölcsönösségét, a szocialista integrációt hangsúlyozza.

Előadása végén Magyar György a szocialista integráció biztosítékaival foglalkozott. Kifejtette, hogy az integráció mindenekelőtt gazdasági szükségesség, de fejlődése azon is múlik, hogy a gazdaságpolitikai és konkrét termelési tervek mennyire épülnek a szocialista országok optimális szükségleteire és lehetőségeire. A közös vállalkozások, a közös tulajdon irányításának egyszerre kell kifejeznie a gazdasági igényeit és az együttműködésben résztvevő valamennyi ország érdekeit. Az együttműködés csak a résztvevő országok egyetértésével, egyenjogúságuk, szuverenitásuk tiszteletbentartása alapján valósulhat meg. Ezzel kapcsolatban utalt a szuverenitás fogalmának állandóan fejlődő s változó tartalmára és ennek mai irányaira.

Szigeti József egyetemi tanár „Szocialista hazafiság, szocialista közösségi tudat, proletár internacionalizmus” c. előadásában hangsúlyozta, hogy a címben adott fogalmak meghatározásakor lényegében azok bizonyos elemeinek kiemelését akarja elvégezni.

A nacionalizmus elleni harc közben nem egyszer felvetődtek olyan nézetek, amelyek közvetve kétségbevonták a szocialista hazafiság létét. Így például szerinte Klaniczay Tibornak a nemzeti kérdéssel kapcsolatos állásfoglalása nem azért hibás, mert a nemzeti jelleg átmenetiségét hangsúlyozza, hanem azért, mert tagadja, hogy a szocializmusért folyó harc jelenlegi szakaszán a nemzeti fejlődés irányát akár a politika, akár a művészet, irodalom területén figyelembe kell venni. A proletár osztályharc és a nemzeti forma kérdésében kapcsolódott Mód Aladár fejtegetéseihez, de véle szemben nem a sztálini gondolatból, hanem a Kommunista Kiáltványnak idevonatkozó mondataiból indult ki, s a művészetek nemzeti jellegét elemezve kimutatta, hogy a nemzeti sajátosságok tulajdonképpen osztályviszonyok sajátosságai, s ezen osztályviszonyok változásával a nemzeti sajátosságok is változnak. Ez az állítás érvényes mind a kultúra, mind a gazdasági élet vonatkozásában. A külfölddel megéltékül kapcsolataink ~~é~~ nemzeti tudat alakulására is hatással vannak és számtalan példa tanulsága alapján levonhatjuk a következőt: fejlesztenünk kell az állampolgári öntudatot, mert enélkül nincs szocialista hazafiság. Ez a hazafiság természetesen nem maradhat a nemzeti keretek között, funkciója nem az, hogy bárkitől is elkülönítsük magunkat, hanem sokkal inkább elősegíteni a szocialista nemzetek egymáshoz közelítését. Itt merül fel a „sokféleség” problémája. Noha egyetért Mód Aladárral, hogy ennek jelentősége nagy — gondoljunk csak a nyelvi sokféleségre —, de abban már nem biztos, hogy mind a nyelv, mind a társadalomfejlődés más területén a nemzetek között nem az összeolvadási folyamat a fejlődés pozitív iránya-e. Szerinte ezt a problémát napjaink politikai eseményei is felvetik, s azt bizonyítják, hogy az összeolvadás jövőbeni szerepét, a szocialista népek egymáshoz közeledésének tudatát kisebbiteni nem lehet.

Az *internacionalizmus* tartalmát — noha látszólag kimerítik az előbb érintett kérdések — ennél tágabban kell értelmeznünk. Magában foglalja minden ország elnyomott osztályaival történő és cselekvő együttérzést, jelen körülményeink között mindenképp a szocialista világrendszer népei közötti szocialista közösségi tudatot. Ez a szocialista közösségi tudat az internacionalizmus egyik variánsa, s legfontosabb politikai feladata az imperializmus ún. *fellazítási taktikájának* megakadályozása. E taktikának két eszköze van: a nacionalizmus és a burzsoá internacionalizmus, a kozmopolitizmus. Mindkettő gyökerei a polgári társadalom kialakulásának gondolatvilágában erednek, s születésük idején pozitív szereppel bírtak. Ma a nemzeti eszme torzultan a nacionalizmusban, a kozmopolitizmusban pedig a „nemzetek feletti technikai társadalom”, a „szocializmus és kapitalizmus feletti” eszme köntöskében jelentkezik. A kettő, mint azt az 1956-os események is mutatták, együttjár: a nacionalizmus a szocialista országok közötti ellentéteket hivatott felkelteni, s ezután jelentkezik a kozmopolitizmus, amely felveti, hogyan kapcsolódhatnak ezen államok a Nyugathoz.

E kérdéskörhöz tartozik a *nemzeti szuverenitás* eszméje is. Azok a megközelítések, amelyek a szuverenitás megszűnését igyekeznek igazolni, így az amerikai Rostowéi hamisak. Amikor 1947-ben Dimitrov felvetette a balkáni népek föderációjának gondolatát, több cikkben helytelenül állították szembe a föderáció gondolatával — mely a nemzetek egy-

máshoz közelítésének egyik lényeges formája — a nemzeti szuverenitást. Ez a szembeállítás kapcsolódott ahhoz a politikai állapothoz, melyben a népi demokratikus országok egymással elsősorban a Szovjetunióval keresztül érintkeztek. Ma maga a Szovjetunió hangoztatja a szocialista országok közötti két és többoldalú kapcsolatok kiépítésének szükségességét. Tudatában kell lennünk annak, hogy a Szovjetunió világtörténelmi szerepe hosszú időre szóló történelmi küldetés. A szuverenitás megsemmisülésének tendenciája nem bizonyítható. Marx nyomán a szuverenitást nem a szocialista országok korlátozásaként kell felfogni, hanem úgy, hogy annak értelme a szocialista népek felemelése s fejlődésének útja a szocialista népek közötti kölcsönös, a szocializmus minden népét gazdagító és erősítő függés. Ez napjaink társadalmi fejlődésének objektív törvényszerűsége. Kapitalista viszonyok között a szuverenitás szakadatlan megsértése közepette haladnak az integráció felé, melyet azonban állandóan keresztez a szuverenítésre törekvés.

Végezetül utalt arra, hogy e tényezők elemzése is figyelmeztet, milyen nagy józansággal kell kezelni a programokat, mert különben azokat a néptömegekben kiábrándulás követheti.

Az előadások után *Mód Aladár* Szigeti József megjegyzéseire válaszolva ismét leszögezte álláspontját. Előadásában nem tárgyalhatta a problémakör minden részletét, mert az elhangzott szöveg csak egy készülő nagyobb munkájának része. Egyetért, hogy a nemzeti jelleget nem lehet csak a múlt kérdésének tekinteni. Az osztályharc és a nemzeti forma kérdésében az állásfoglalás nézőponttól is függ: ha az általános társadalmi fejlődés oldaláról közelítjük meg a problémát, akkor az osztályharc az elsődleges, ha egy ország fejlődését elemezzük, akkor — noha itt is osztályharcot vizsgálunk lényegében — a sajátosságok mint az általánosnak egy országban való érvényesülése tűnnek döntőnek. Alapjában egyetért Szigeti Józseffel, hogy a szocialista hazafiság nem elszigetelődést, hanem a szocialista nemzetköziség felé haladást jelent, de természetesen minden ország problémáját az adott konkrét viszonyok között lehet megoldani. A „sokféleség” kérdésében utalt a szocialista világegységre vonatkozó elképzelések fejlődésére, Marx, Engels, majd Sztálin erről vallott nézeteire. Véleménye szerint a szocialista közösségi tudat kialakulása hosszú folyamat, és ehhez csakis a szocializmus építésének közös eredményei alapján juthatunk el.

Balogh Sándor rektorhelyettes zárszavában elmondotta, hogy nem kíván sem az előadások többségével kapcsolatosan állást foglalni, sem a szóban forgó kérdések bármilyen jellegű lezárásának igényével fellépni. A kétnapos ülészak hasznos és eredményes voltát mindenekelőtt az adta, hogy a különböző társadalomtudományok — történelem, filozófia, jog, irodalom és nyelvtudomány — segítségével sikerült sokoldalúan megvilágítani a szóbanforgó problémakört, s előrelépni az elmúlt években a magyar nacionalizmus történelmi gyökereiről kialakult vitákhoz képest. Ezt az előrelépést jelezte az is, hogy a történelmi múlt tanulságait az ülészak a szocialista nemzet, a szocialista hazafiság és a proletáris internacionalizmus szempontjából tekintette át, s így a nemzeti ideológia problematikájának történetisége nem szenvedett esorbát. E tekintetben fontos volt az a mozzanat is, hogy a dolgozatok a magyar nemzeti ideológia történetét beágyazták a szomszédos népek történetének és a szocialista világtrendszert vizsgáló kérdéseinek összefüggéseibe, s így az áttekintett történelmi fejlődés során világossá váltak az „általános” és a „sajátosan magyar” vonatkozások. A konferencia hiányosságaként említette azonban, hogy a Tanácsköztársaság története tanulságainak elemzésével sem előadás, sem hozzászólás nem foglalkozott és szűk helyet foglalt el az ülések során a munkásmozgalmak és a nemzeti kérdés közötti összefüggések megvilágítása is. Ezért az elhangzottakhoz ilyen irányban fűzött megjegyzéseket.

A forradalmi munkásmozgalom létrejötté óta az egész világ munkásosztályának közös, a nemzetitől független érdekei megvalósításáért, céljaiért küzd. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a munkásoknak nem lenne érdekük a szocialista forradalom előtt az idegen elnyomás elleni harc, esetleg a burzsoázia által vezetett háborúban való részvétel, hiszen a kizsákmányoló osztályok elnyomó tevékenységének része a más nemzetek elnyomása is. A proletariátusnak érdeke a demokratikus célokért harcolni a kapitalizmus keretei között is, s ennek a harcnak része az idegen elnyomás, a nemzeti kiváltságok elleni küzdelem is. Az idegen hódítókkal történő leszámolás után kerülhet sor a saját burzsoázia megdöntésére, mert noha a proletárnak mindegy, hogy milyen nemzetiségű a kizsákmányolója, de az már nem mindegy, hogy a belső elnyomást külső is tetézi, s nem nézheti tétlenül azt sem, hogy a nemzeti kiváltságok megteremtésével hogyan szítják az ellentétet a nemzetek dolgozó tömegei között, s nehezítik meg ezzel összefogásukat. Mindebből természetesen nem következik, hogy a proletáriusnak minden nemzeti mozgalmat, minden időben támogatnia kell. Azt, mint Lenin is számos esetben hangsúlyozta, csak a konkrét elemzés döntheti el. A imperializmus előtti nyugat-európai nemzeti háborúk, a gyarmati

mozgalmak, majd az imperialista rablőháborúk történetéből vett példák felsorakoztatása után röviden kitért a két világháború közötti szociáldemokrácia, a kommunistáknak a néprontban betöltött szerepének elemzésére, majd a szocialista nemzetné válás folyamatairól szövege kifejtette, hogy ez fokozatosan ment végbe: tévedés ennek kezdetét az ellenforradalom leverése utáni évekre datálni, mert a munkásosztály már 1945 után részese volt a hatalomnak, s ez, valamint a szocialista forradalom győzelme alapját adta a szocialista nemzetné fejlődés megindulásának, illetve — az ismert gátló tényezők ellenére is — a kibontakozásának. A szocialista nemzetné válás útjának megtisztítása és a felszabadulás utáni nacionalizmus elleni harc néhány sajátosságaival foglalkozva utalt annak az egyes szakaszokban különböző célkitűzéseire. A reakció ellen támaszkodni kellett a kispolgári nacionalizmustól nem egy vonatkozásban fertőzött, egyébként demokratikus pártokra, azok tömegeire, s az ideológiai harc előterében ekkor elsősorban a fasiszta, konzervatív nacionalizmus legyűrése állott. A nacionalizmus elleni harc csak a szocialista forradalom győzelme után teljesedhetett ki, noha ezekben az években mind a dogmatizmus, mind a revizionizmus erősen fékezték e harc lendületét. Ez is aláhúzza napjaink tudományos, ideológiai életének felelősségét e kérdésben és, mint arra az MSZMP VIII. kongresszusa is utalt, a szocialista hazafiság, a nemzeti öntudat ápolása mellett törekednünk kell a nemzeti előítéletekkel szemben a szocialista közösségi tudat kialakítására.

Végezetül méltatva az elhangzott előadások eredményeit, jelentőségüket a nacionalista maradványok felszámolásában, berekesztette az ülésesszakit.

Glatz Ferenc — Stier Miklós

NEMZETKÖZI KONFERENCIA AZ EURÓPAI ÁLLAMOK KIALAKULÁSÁRÓL

(Colloque International „Les origines des Etats européens aux IXe—XIe siècles”)

A lengyel állam 1000 éves fennállására¹ az építőmunka hatalmas alkotásaival és a tudományos kutatások elmélyült munkájával méltóképpen emlékezik a lengyel nép. A történeti kutatások sorában is jelentős szerepet szántak annak az összehasonlító igényű konferenciának, amelyet a Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete (Tadeusz Manteuffel professzor, igazgató és Aleksander Gieysztor professzor, az Intézet középkori szekciójának vezetője) rendezett 1965. szeptember 7—13. napjain Varsóban és Poznańban. A résztvevők sajnálkozással állapították meg, hogy a bolgár állam és nemzet kialakulásának² bemutatására felkért I. Dujčev (Szófia), a VII—XI. századi Brit Szigetéről előadásra felkért Ph. Grierson (Cambridge), a kievi Oroszország külpolitikájának bemutatására felkért V. Pasuto (Moszkva) és A. Vetulani (Krakkó), akinek az egyház szerepéről kellett volna előadnia a közép-európai államok szerveztében, nem tudott részt venni a konferencián. Felkérésük mindenesetre jelezte a rendezők törekvését az európai történet teljességének, a történettudományi irányzatok és szakágazatok arányainak megfelelő figyelembevételére. Fogadta a konferencia résztvevőit a Lengyel Tudományos Akadémia a jablonnai kastélyban, a Varsói Egyetem rektora és a poznańi Adam Mickiewicz Egyetem rektora tanácsstermekben. A poznańi városi tanács régi lengyel zenei hangversenyt adott a konferencia tiszteletére. A konferencia résztvevői megismerkedhettek a lengyel kultúra olyan kiemelkedő emlékeivel, mint a żelazowa wola Chopin-emlékmúzeum, a poznańi iparművészeti múzeum, a rogalini kastély-múzeum, a varsói régi építészet alkotásai és a wilanówi kastély-múzeum.

A konferencia a Történettudományi Intézet varsói óvárosi főteri épületében vette kezdetét. Az első ülést Aleksander Gieysztor (Varsó) nyitotta meg munkarendi közléseivel. A konferencia folytatása kíván lenni a bécsi kongresszusnak, különösen František Graus ottani témájának. A kontinens állami megszervezésének története fontos általános keret, amelybe a lengyel milleniumi kutatásokat beilleszteni töreksenek. A cél az állam történetének egyes kérdései mellett a struktúrák megtárgyalása és az összehasonlító történeti módszer alkalmazása. Ezután Tadeusz Manteuffel (Varsó) tartott átfogó és elemző előadást „A IX—XI. századi európai államok integrációjának és dezintegrációjának

¹ I. P., J. D.: Session historique à Warszawa (Archaeologia Polona III, 1960) 217—218. l.; Aleksander Gieysztor: La Pologne et l'Europe au Moyen Âge (Académie Polonaise des Sciences. Centre Scientifique à Paris. Conférences. Fascicule 44.) (Warszawa, é. n.); Aleksander Gieysztor—Stanisław Herbst—Bogusław Leńnodorski: Le Millénaire de la Pologne (° Varsovie, 1964); Henryk Łowmiański: Les recherches sur l'histoire du Moyen Âge jusqu'à la fin du XVe s. au cours vingt années de la République Populaire de Pologne (dans: La Pologne au XIIe Congrès International des Sciences Historiques à Vienne. Warszawa, 1965) 167, 169—170. l.

² Vö. Witold Hensel: Recherches archéologiques polonaises sur le haut Moyen Âge en Bulgarie en 1961 (Archaeologia Polona VI., 1964) 185—202. l.

problémái” címmel. A frank és bizánci államok kezdeti szerepének vázolósa után a Karoling-terület dezintegrációját és Kelet-Európa szétszórót területeinek egyidejű területi integrációját mutatta be, mint az államok kialakulásának két formáját. Áttekintette a Karoling-terület királyságainak kialakulását: Franciaország, Burgundia, a szétesőtött Lotharingia (ahol Swentibold harcolt a nagyurakkal), a bajor, ill. alamann törzsekkel összefüggő Bajorország és Svábföld, Frizföld. A normann, szaracén és magyar betörések veszteségeket okoztak az egyháznak, bonyolították a szuzerén és vazallus viszonyok változásait. Feloszlott a Francia Media. Kialakult Normandia. A keleti frank állam is feloszlóban volt: a szász urak összezárkóztak a dán és szláv betörések ellen, újjászületett hercegségük; a bajor urak hercegük alá helyezkedtek a magyar betörések ellen; az alamann hagyomány hatott, szilárdították a betörések Burgundiába és a védekezés a magyarok ellen. Ahol ellenséges betörés fenyegetett, a lakosság valamely hűbérúr védelme alá helyezkedett, az etnikai tényező másodlagos volt. Kelet-Európában az első időszakban csak szlávok alkottak államszervezetet, mégpedig törzsi eredetűt. A horvátok az avarok és Bizánc között fejlődtek, törzsükre kihatott a frank-bizánci versengés. Külön területté fejlődött a dalmát és a pannóniai Horvátország. Az utóbbi a nomád magyarok megérkezésekor szabadulófélben volt a frankoktól. A karantán szlávok frank, bajor, magyar uralmat éltek át. A morvák és csehek szabadulása az avar uralom alól új szláv állam alakulását egyengette. A lengyel törzsek nagy területen szóródtak szét. A szlovákok törzse Pribina nyitrai fejedelemsége kapcsán nyert említést. Foglalkozott a cseh — keleti frank viszonytal, a csehországi bajor beszivárgással. Nagymorvaország a Tiszáig terjedt, 907-ben omlott össze a magyarok csapásai alatt. A cseh törzsek kiváltak a megbukó Morvaországból, Prága premyslida és Libice slavníkida szervezése jelzi az új állam vételekző gócait. Krakkó és Lengyelország a morva bukás után alakult ki a polan törzs szervezése során. Az angolszász törzsekkel vetette össze az obotritok, liuticsok törzsi dinasztiáit. Foglalkozott a rutén törzsek helyzetével a kazár, besenyő, normann elemek közepette. A X. századi magyar, nomád eredetű állam az egyedüli Kelet-Európában, amely nem szláv. Bemutatta fosztogató déli és nyugati hadjárataikat, megemlíttette a lechmezei vereség szerepét. A szláv (horvát-pannóniai) örökség és a módosított Karoling modell szerepét vizsgálta a magyar államiságban s azt különleges képződménynek jellemezte a szláv előzmény és nomád hódítás hatása kapcsán. Konfrontálta a Iustinianus által módosított római birodalom (bizánci Balkán) és a szuzerén — vazallus viszonyú alapuló feudális Nagy Károly-császárság államiságát. A Bizánc-tól északra eső területen pedig a törzsek integrálódtak. A létrejött nagyterületű államok belülről gyengültek, feloszlásuk törvényszerű volt. A hozzászóló *Fernand Vercauteren* (Liège) a centrifugális és centripetális erők kérdéséhez kapcsolódva a Karoling frank állam sorsáról beszélt. A királyság patrimonialis felfogását és a republica elvét vetette egybe. Nagy Károly császárságának elve az oszthatatlanság, ő lényegileg a frankok királya. A verduni szerződés az európai modern államrendszer alapvetése, az első európai államszerződés és az utolsó (Chlodvig óta jellemző) családi patrimoniumfelosztás volt. Itt ugyanis már a frank államterületen túli részek is osztódtak s így lett államalkotó jellege. Az előző részkirályságok (Aquitania, Itália, Bajorország) és a szász terület különállása érvényesült. 900 után a patrimonialis elvet az állam oszthatatlansága váltja fel. *Jean François Lemaignier* (Párizs) az Annales Bertiniani alapján szövegezte a felosztás folyamatáról s a nagyok ebben játszott szerepéről, majd a későkaroling-kori újraosztásokról. *Alexandre V. Soloviev* (Genf) a magisztrális előadást méltatva Nyugat-Európa (beleértve a nyugati gót állam) dezintegrációját állította szembe Kelet-Európa primitív integrációjával. A primitív, patrimonialis IX — XI. századi kelet-európai királyságok kora után a XI. századra feloszlík Bulgária, kétszázéves fennállás után magyar kapcsolatba lép Horvátország, a XII. században dezintegrálódik Lengyelország és Oroszország. *T. Manteuffel* a bolgár probléma nehézségeiről beszélt, a magyar fejlődéssel analogikus jelenségeire utalt.

F. Vercauteren „Liège, Hainaut, Brabant és Flandria fejedelemségek a IX — XI. században” címen tartott előadást. A XV — XVIII. században különböző uralknak alatt álló, de közös intézményekkel bíró hercegségek eredetét vizsgálva, a középkori Belgium négy fő területét veszi szemügyre a Meuse és az Ardennek között. Ezek frankkori szervezete nem sajátos: pagi; comitatus, grófságok. A királytól kinevezett és visszahívott gróf intézménye Nagy Károly után átalakult. Kialakult a flandriai grófi dinasztia és dinasztikus kapcsolatai. Kiemelkedett a brüggei castrum. A politikai egység területileg kialakult a normannok elleni védekezésben³ (a pagus Flandrensis kis területe). Már

³ *F. Vercauteren*: Comment s'est-on défendu, au IXe siècle, dans l'empire franc, contre les Invasions Normandes? (Extrait des Annales du XXXe Congrès de la Fédération archéologique et historique de Belgique) (Bruxelles, 1936), kifejezetten flandriai vonatkozások 118, 125, 128, 130. 1.

Kopasz Károly alatt I. Baudouin gróf pénzt veretett, uralmat gyakorolt. Az angolszász dinasztikus kapcsolatot létrehozó II. Baudouin, elméletileg a francia király vazallusa nagyobb germán területet egyesített s függetlenként viselkedett. Alatta létesült, egyesült, népesült be a normannok okozta pusztulás után a flandriai fejedelemség. I. Arnoul a gazdag és erősen romanizált Délre terjeszkedett (St. Omer, Arras, Douai megszerzése). Flandria és Normandia egyidőben stabilizálódott fejedelemségek. A gyapjúipar már a IX—X. században szerepet játszott Flandriában. Az Escauttól keletre eső területek a lotharingiai független politikai egységből szakadtak ki. Vicusok, portusok, kereskedelmi tevékenység helyei emelkedtek fel. Liège eredetileg kis pagus volt, egyházi birtokok töltötték ki. Autonóm fejedelemséggé vált, amelyben a főpap regáliákat gyakorolt, császári oklevéllel megkapta a grófi jogokat is. Tekintélyes területi egység: romanizált, népes, uradalmi szervezetekkel bíró vidék. A császárokkal élénk kapcsolatai mellett is önálló volt. Brabant a IX—X. század során Brüsszel és Louvain grófságokból alakult ki. Tirmont terület megszerzésével etnikai és kulturális egységet alkotó területi tömb jött létre a germán eredetű, erősen romanizált grófsági szervezetből. A terület élén álló német császári vazallus hercegi címét is a lotharingaitól nyerte, de valójában már „brüsszeli”, „louvaini” herceg címmel élt, majd „brabanti” herceg lesz. Így éledt fel a X—XI. században a régi Brabant karolingkori földrajzi neve. Nevét a XII. században a brabanton szoldosok elterjesztették Itáliában, Németországban, még Bizáncban is. Hainaut pagus egy grófságból nőtt ki, a grófi dinasztia nagy személyisége II. Renier. A X. században III. Renier erődöt épített, ez a Mons a grófné és gyermekei lakása, ez lesz politikai központtá. Ez a gróf egyházi területeket is konfiskál, szembeszáll a császárral, végül Csehországba száműzik, de visszatér. Megnó a monsi udvar. Hainaut három irányba növekedett: észak, kelet, nyugat (Valenciennes) felé, míg dél felé egyházi birtokok állták el útját. Az áttekintett négy terület fejlődésében közös volt az uradalmi-falusi birtokszervezet, az etnikai-kulturális egység léte, a várközpontok (Brügge, Gent, Mons, Brüsszel, Liège stb.), a városi kezdetek. A castrumok a világi fejedelem udvarának változó központjai voltak. Az állam az államban rendszerén belül megnyilvánult a fejedelmek és apátok szövetsége, értelemiségi és igazgatási feladatokat a fejedelmek egyházi munkatársai láttak el a X—XI. században. Maguk a fejedelmek alkotó, de brutális egyéniségek voltak. Az előadáshoz *Percy Ernst Schramm* (Göttingen) szólt hozzá.

J. Fr. Lemarignier „A francia állam kezdeteihez: politikai struktúrák és a királyság a X—XI. században” című előadása következtet, amely új monográfiája⁴ módszertani elveit és eredményeit ismertette. Az oklevélaláírók összetételének tükrében elemezte a királyi hatalom hanyatlását.

Az aláírók társadalmi kategóriáinak összesítő táblázata:		I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
		987—996	996—1028	1028—1031	1031—1060	1060—1077	1077—1108
		Capet Hugó	Jámbor Róbert		I. Henrik	I. Fülöp	
A magas arisztokrácia	Királyi család		8	6	13	16	5
	Nagy tisztviselők				22	102	85
	Érsekek és püspökök	9	58	15	62	129	32
	Apátok		3	0	3	4	8
A közepes és alsó arisztokrácia	Területi fejedelmek és fejedelemségek grófjai		5	4	9	22	8
	A FRANCIA grófjai	4	13	14	45	62	10
	Főesperesek és kisebb egyháziak		0	2	44	16	16
	Várurak és vicomte-ok		8	23	51	127	105
	Lovagok		10	20	55	14	8
	Bírák és az utak felügyelői				9	181	174
	A táblázatba nem írtak						
Összesen		13	105	85	313	675	460

Az összesítés megértéséhez az előadó elemezte az ún. királyi püspökök (a királyi területre esők) kiemelkedő szerepét, az udvari és vidéki arisztokrácia szerepváltását, a társadalmi átalakulást (előkelőség formái), a jogi változást (a „király hívei”-ből a „hűbérek birtokosai” alakultak ki). Szembetűnő eredményre vezet a területi eloszlás vizsgálata is

⁴ Jean-Fr. Lemarignier: *Le gouvernement royal aux premiers temps capétiens (987—1108)*. Paris, 1965

(a Francia és Párizskörnyék szerepe). Elemzése szerint nem annyira a hűbérek, mint a várak ideje ez a kor. I. Fülöp alatt még tart a hatalmi hanyatlás, de új erők is jelentkeznek a „homályos” elemekkel, köztük 1080 óta polgárok is. Ekkor érvényesül a gregoriánus reform szerepe is, a király udvarát a gregoriánus zsinatokra hívott püspökök elhagyják s ez brutális méretű esést okoz az egyházi aláírók arányában. A grófok visszavonulása is tart az udvarból. Fontos új laikus elem viszont az Île-de-France váruirából és lovagokból a király állandó környezetébe emelkedett nagy tisztviselők (sénéchal, chambrier, connétable, bouteiller), ami I. Henrik óta (egyikük 1043-i első aláírása és együttesük 1060-i első aláírása) tört fel, s döntő (sokszor kizárólagos) szerepük lesz az aláírók között: I. Henrik alatt az összes aláírás 1/12-e, 1060—77: 1/7-e, 1077—1108: 1/5-e. 1085 után egyes királyi okleveleket csak a király, a kancellár és a négy nagy tisztviselő írt alá. Az elnöklő *A. Gieysztor* az oklevéltant megújító módszert dicsérte, amit a mennyiségileg elem bevonása jelent. *Karol Górski* (Toruń) rámutatott, hogy a kézikönyvekben a királyságok mindig hanyatlásban vannak. A feudális állam kialakulásában már mindig ott van egy arisztokrácia kialakulása is, amint Dániában a XI—XII. században, új arisztokráciáé pedig a XII—XIII. században. A lengyel király környezete is többször megújult. A chamber, camera intézményével kapcsolatban arra utalt, hogy az eredetileg a szolgák rendelkezésre állását jelentette az úr közelében. Vizsgálni kell az erőd és a szolgák lakóhelye szerepét is a struktúraváltozás szempontjából. *Eugenio Duprè-Thesieder* (Róma) az 1077. évi határvonásnak az investitúraharcra való összefüggését veti fel, ti. a főpapok miért nem jönnek többet a királyi udvarba. Különböző történeti jelenségeket fedhetnek ezek a számok, veszélyes teljesen rájuk hagyatkozni. *Lemarignier* a vidékenként is változó fejlődés finomító tényezőjét is figyelembe véve megállapítja, hogy a társadalmi változás és a gregoriánus reform hatása esik egybe. Németországban erősebb a királyság és harcol a pápaság ellen (I. Ottó-féle rendszer), a gyenge I. Fülöp nem harcolhatott a pápaság ellen. Erősebbnek a gregoriánus hierarchia bizonyult. A fenti számok szerint viszont nőtt a nagy tisztviselők aránya az oklevélaláírók között. Elismeri, hogy az eredeti erős Karoling-államban elég volt a császár és a kancellár aláírása. A német császári oklevelek aláírói összetételével is foglalkozik, de ott más a helyzet a királyság eltérő erőviszonyai miatt. *P. E. Schramm* a statisztikát elégtelennek nyilvánította, amennyiben az összehasonlításban nem veszik figyelembe a királyi állapota szervezését. *K. Górski* a lengyel királyi oklevelek aláíróit, a kancellária szerepét ismertette. *F. Vercauteren* az erődített castrum és a székhelyül szolgáló chateau különbségével foglalkozott, ami a társadalmi fejlődés fokozataiban mutatkozott meg. *Girolamo Arnaldi* (Bologna) az itáliai oklevélhasználati újításokról beszélt, ami a királyság gyengülésével függött össze: a longobard-kori notarii (magánjegyzők) és notarii regis (királyi kancelláriai emberek) közül a X. századra eltűntek a notarii, de a megmaradt notarii regis, notarii sacri palatii sem királyi hivatalnokok többé, hanem királyi felhatalmazással magánügyletekben tevékenykedő személyek. Még a comunekben is így jártak el, a királyság örökségként, de annak hanyatlása jegyében.

A második ülésen *P. E. Schramm* elnöki megnyitójában visszaemlékezett az 1933-ban már látott lengyel fővárosra és az akkor megismert barátokra, akik közül Manteuffelt, Górskit itt üdvözölheti, mások emlékét elevenítheti fel tisztelettel, mint Kutrzebaét. Külön hódolt a háborúban és koncentrációs táborokban a bukott német rezsim kegyetlenségéből elpusztult lengyel tudósok százai emlékének. Őrömet fejezte ki Varsó újjászületése láttán s megfogadta, hogy élete végéig tevékenykedik országa és Lengyelország normális viszonyáért.

Az ülésen *Georges Duby* (Aix-en-Provence) adott elő „Arisztokrata családi struktúrák Franciaországban a XI. században, az állami struktúrákkal való vonatkozásukban” címen. A vezető családok struktúrájának kérdéséhez az okleveles anyag (pl. az általuk különösen támogatott egyházak iratanyaga), krónikák, XII. századi rangjegyzékek és genealógiai feljegyzések feldolgozása a kulcsot. Hasonlóval a frank területre vonatkozóan német tudósok, Nyugat-Franciaország tekintetében Jan Dhondt és J. Lemarignier kutatásai foglalkoztak,⁵ ő maga Franciaország északi és déli területeit kutatja. Körvonalazta a modern genealógia feladatait az állami és családi struktúrák kapcsolatának feltárásában. A hercegek, vidéki vezetők, grófok, vicomte-ok, várurak családtörténeti feldolgozása fényt vet az állam dekompozíciójára és a területi alakulásra. Grófi és várbirtokos szintű családok hűbérbirtokszerezéssel emelkedtek arisztokrata családokká. Grófok és csatlós várurak családi viszonyatai is figyelmet érdemelnek. Nagyon zárt struktúrák ezek, apáról-fiúra szálló helyzettel — családi vetülete ez

⁵ A módszerre még *F. Vercauteren*: Une parentèle dans la France du Nord aux XIe et XIIe siècles (Le Moyen Âge, 1963), 223—245. 1.

az arisztokraták körében az államot — az autonommá váló hercegség hűbéres volta ellenére is — dekomponáló alakulásnak. De a kisnemesi, lovagi családok struktúrája is érdemes genealógiai kutatásra a család és az állam struktúrájának összefüggése miatt. *P. E. Schramm* német egyházi krónikákból adódó genealógiákat említett párhuzamul. *G. Arnaldi* utalt a főúri feleségek nagy társadalmi szerepére, majd a német és itáliai területekre szétszóródott Karoling-kori családokról megemlékezve kifejezte meggyőződését, hogy az előadásban tárgyalt új arisztokrácia így összefügghet a régi Karoling-funkcionárius (örgrófi) családokkal.

Ezután *Jacques Le Goff* (Párizs) önálló tárgyú felszólalása következett. Azt vizsgálta a IX. századtól követhető középkori irodalomban — tehát az integráció és dezintegráció folyamatainak korában —, hogyan mutatkoznak meg a különféle társadalmi rétegek és csoportok ideológiai-politikai eszközei a maguk hatalmi, öröklési, jogi helyzetének körében. Bonyolult problémák, szükségletek, gazdasági-társadalmi-politikai adottságok jelennek meg a klerikális, katonai és gazdasági három rend szférájában belül. Nagy Alfréd az imádkozó, harcoló, dolgozó embereket különböztette meg. Egy XI. századi francia szöveg az oratores, bellatores, laboratores fogalmait nyújtja. A királyságról ír Abbou de Fleury a világiak között ír a földművesek feladatáról: izzadjanak a föld művelésében, az agonistákról pedig: harcoljanak isten egyházáért. Ezek a világiak jelennek meg a Boleslaw Chrobry-korabeli hatalmas lengyel királyság gazdagságáról szóló XII. századi Gallus Anonymusnál mint milites és rustici laboriosus. Számukra tehát a királyság három rend foglalatá, amiben a gazdasági rend megjelenése maga is új. A katonai rend az arisztokrácia volt, amely maga határozza meg katonai szerepét, már lovagi-várúri s nemesek Karoling-típusú birtokos. A laboratores a társadalom többi, nem pap és nem katonai arisztokrata eleme. A laboratores a dolgozók, akik sorában utóbb megjelentek az iparosok és munkások is. A tárgyalt kor végén a királyi környezet alsó szélén valóban feltűntek a termelők legtevékenyebb, felső réteghez tartozó elemei, akik szerepet játszottak a föld terményeiből tételében, a kiszáritásban. A gazdasági értékek, a reális értékek honorálása velük keletkezett az irodalomban.

Gerard Labuda (Poznań) „Az egyesítés és széttagolódás problémái a Német királyságban” címen tartott előadást. Ennek a X–XIII. századi eseménysorozatnak forrásanyaga, német történeti irodalma,⁶ a régészeti és etnológiai adatok lehetővé teszik az összehasonlító módszer alkalmazását, az egyetemes történeti szabályosságok keresését. Ennek érdekében rendkívül gazdag anyagot sorakoztatott fel, de a törvényszerűségek keresése érdekében a múltba (Meroving, Karoling) és a jövőbe (Habsburg és porosz állam) talán túl messze is tekintett. Gondosan elemezte a különböző szintű területi-igazgatási egységek helyzetét a királyságban s a birodalom föderatív szerkezetét, román és szláv elemeit, mint a bomlás, ellentétek okozóját. Tárgyalta a császárok és pápák harcát, mint amelyek szerepet játszottak a teljes szétbomlásban, utóbb vizsgálta az investitúra szerepét az egyházi fejedelemségek sorsában. Habsburgi Rudolf a császári hatalom családi biztosítása érdekében családja területi hatalmát alapozta meg. Figyelemmel volt e folyamatok társadalmi alapjaira: az államegység dekompozíciójának politikai csirái a vezető réteg X. századtól bekövetkező társadalmi változásai voltak; II. Konrád és I. Frigyes alsó lovagságra támaszkodtak; az egyház szerepe ellentmondásos volt a dezintegrálódásban (papok a központi államigazgatásban — az egyházi fejedelemségek szétbontó szerepe). Bírálta a német történetírást Barbarossa reformáló szerepének eltúlzása miatt, ami a királyi hatalom megszilárdítási kísérletét illeti. Igaz, hogy fellépett birodalmában a világi és egyházi fejedelmek dezintegráló szerepe ellen, de bonyolultabb itáliai politikája értékelése. Végül soron a csereviszonyok fejlettségében látta az előadó az egység és — az állam szétbomlásának akadályozására hivatott — oszthatatlanság érvényesülésének akadályát. Az itáliai német támadások is összefüggtek a német kereskedelmi utakkal és olasz gazdagító tapasztalatokkal. A régi társadalmi erők dezintegráló, az új gazdasági erők integráló szerepet játszottak. Ezen belül tárgyalta a város és tartomány ellentétes érdekösszefüggését, hozzákapcsolva a parasztság földesúri függésének alakulását. A nagyfeudális világi és egyházi centrifugális erőkkel kapcsolatos II. Frigyes rendelkezése in favorem principum. Haladó szerepet játszott a Landfrieden intézménye. A régi feudális állam, amely a régi feudális járadékon alapult, idejét múlta, az új gazdasági erőknek (telepítés, iparfejlődés) megfelelő új politikai erők jelentek meg. A feudális urak ellentétesen viszonyultak a városokhoz: belőlük járadékot nyertek, de azokat a feudalizmus szilárdsága szempontjából is megtílték. Összefoglalásul megállapította, hogy a német történelemben két tendencia mutatkozott meg törvényszerűen:

⁶ A kérdés német marxista felvetésére *Eckhard Müller-Mertens*: Vom Regnum Teutonicum zum Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation. Reflexionen über die Entwicklung des deutschen Staates im Mittelalter (Zeitschrift für Geschichtswissenschaft XI, 1963), 319–346. 1.

az integráció és dezintegráció, az újraegyesítés és széttagolódás. Az első elemek mindig a haladók, a másodikkal a konzervatívok, regresszívek a társadalom szempontjából. Az elnöklő *P. E. Schramm* üdvözölte a német történelem lengyel kutatását. *G. DUBY* felvetette a kérdést: hanyatlás-e a széttagolódás? Ez ugyanis a legelénkebb gazdasági (földművelési, szőlőművelési) fejlődéssel függ össze. Az érsekek kereskedelmi gazdagsága a gazdasági fejlődésben gyökerezett. A szerzetesi átalakulás is figyelembe veendő az állam szerkezetében, a feudális hierarchiában. A királyság új struktúrája új koncepciót kívánt. Labudával szemben ő ebben haladást lát.

A harmadik ülés *E. Duprè-Théseider* előadásával kezdődött: „A pápai állam kialakulása”, amivel — mint az elnöklő *A. V. Soloviev* bejelentette — a konferencia a mediterrán területek államalakulásának tárgyalására tért át. Az olasz előadó mindenképp előtt témájának nehéz és bonyolult voltára utalt, ami abban a speciális kérdésben fejezhető ki, hogy az egyházi (pápai) állam politikai realitás volt-e a középkorban és pedig mióta. Az állam elemei (terület, népesség, kormányhatalom, szuverenitás) közül az első kettő mint *patrimonium* megvolt Nagy Gergely alatt: Róma környéke s a nagy szigetek. A longobard invázióval ez összeomlott s ezért beszéltek annyit „*restitutiones*”-ről a pápák. Az immunitással bíró, *patrimonialis* feudális földbirtok — a pápai állam — mikortól volt valódi közhatalom? Kezdetben ugyanis nem volt sem állami, sem közhatalmi jellegű. A longobardok idején II. Gergelynek volt jelentős szerepe. Bizánc itáliai területén a képmombolási harc hatásaként az olasz népesség közeledett a pápasághoz, s amikor a bizánciak feladták a longobardok elleni védelmet, a hagyomány szerint azt maga II. István vette fel. Már nem *patrimonium*, hanem új területi szervezet a *ducatus Romanus*. A bizánci császárságtól elszakadva a Rómától északra eső területet *castra sancti Petri*-nek nyilvánították. A világi hatalom tényleges megalapítója III. Gergely lehetett. Igényt emelték Anconára. A VIII. század közepén a lateráni palatium egységes területi igazgatás központja. A lakosság a pápa alatti *peculiaris populus* lett. Az állam vallási, természetfeletti erőkre is hivatkozva vallotta sérthetlenségét. Ekkor már összefüggő birtokok egységes foglalatá vált a *patrimonium sancti Petri*. Amikor Aistulf hódítása a pápát peregrinus apostolicus-szá tette, a frank kapcsolat „*causam sancti Petri et rei publicae Romanorum*” védte. A bizánci császár „római” címe a görög címhasználatban megmaradt, de Róma elveszett számára. A *donationes* (az előadó a frank adományokat elemezte) oly tekintélyes növekedést nyújtott, hogy elhagyták a *restitutiones*-t. Megalakult a kormányzati (joghatósági) hatalom és a szuverenitás: a pápa *superiorem non cognoscens* lett s a *regalis potestas* felett állt. A pápa maga — Szt. Péter eszmei személyisége mellett — gyakorolta az államiságot, a pápaság anyagi erővé lett. I. Adorján már teljes szuverenitást gyakorolt, Középitália természetes védnöke, Spoletoé is, amelynek hercege *more Romanorum* kért hűbért a pápától s *ducatum Spoletanum* *sub iure et potestate beati Petri* subiugavit. Az új szervezetté lett *patrimonium sancti Petri* területét, lakosságát a pápa közhatalommal kormányozta. Ellenben toscanai területek felől a frank császár és a pápa vitatkoztak, az első kapta a városokat és népet, az utóbbi az egyházakat, bár a városok feletti „legem” követelte. A Karoling-birodalom feloszlása a pápai állam császári ellenőrzését, de védelmét is felszámolta, sok problémát okoztak a római nagy nemesi családok. Az előadó ismertette Alberich fejedelmi hatalmát, majd az I. Ottó-féle fordulatot, a császári-pápai *condominium* állapotát. Gerbert-Szilveszter hűbéri szervezetté alakította a pápai államot, de abban nem volt hűbéri hierarchia, hanem helyi hatalmak egymásmellettsége a pápa alatt. A normann foglalás, Canossai Matild adománya, a pápák és császárok küzdelmei alkották az előadás befejezését. VI. Henrik hiteles végrendeletében szerepeltek már a pápai állam területi határai, IV. Ottó császár pedig restituálta a pápai joghatóság alatti *districtus*okat. Az előadáshoz hozzászólt *T. Mantouff* az Itálián kívüli *patrimonium sancti Petri* alakzatokról. *J. Le Goff* a gazdasági tényezőkről beszélt a pápai állam kialakulásában, ami ott sem jelent szentségtörést. A pápának mint római püspöknek táplálnia kellett csapatait, fenn kellett tartania igazgatását, biztosítania kellett a római városi összehsugorodó népesség ellátását. Szólt a kolostori és Róma város környéki kerti gazdaságokról. Nagy Gergely Sziáliára emelt igénye is a Város gabonaellátása miatt volt fontos. Ugyanez a pápa hajófa ügyében levelezett az alexandriai patriarchával. A tengeri forgalmi problémák előtérben állottak a pápai állam szempontjából. *G. DUBY* a római kúria, *patriciusság* és nemesség helyzetéről beszélt. *P. E. Schramm* egyebek közt Nagy Károly adományairól szólt hozzá. Ravennai és környéki vereteim „*Rex Francorum et Langobardorum ac Patricius Romanorum*” felirat⁷ jelzi felfogását. Nagy Károly rendszerében a pápa mint-

⁷ Arthur Suhle: Deutsche Münz- und Geldgeschichte von den Anfängen bis zum 15. Jahrhundert (Berlin, 1955), 27. l.

egy alkirály volt a Szent Péter patrimonium számára, ezt jelzi a későbbi vicarius Sancti Petri pápai és servus apostolorum császári cím. *G. Arnaldi* ezt annyiból vitatta, hogy már a rex Langobardorum is alkirály volt (Pippin), ez alatti alkirály lett volna a pápa? *E. Duprè-Theseider* hangsúlyozva az egyházi állam kialakulásának rendkívül bonyolult folyamatát, rámutatott a római nép védelmezésére kötelezett patricius állami jelentőségére. Más patrimonium német Petriből nem lett egyházi állam. Részletezte az állam megszervezésének szempontjából is figyelemre méltó domus cultae szerepét, amelyeket Zacharias pápa a frank segítségtől befolyásolva alakított ki. Az emphyteusis kiszélesedésével ugyanis a pápa elvesztett patrimoniumából sok jövedelmet s azt a római nemesség szerezte meg. A domus cultae viszont a kúria alatt álltak közvetlenül, nem volt szabad azokat emphyteusisba bocsátani, hanem a militia sancti Petri fenntartására voltak rendelve a szaracénok elleni harera. Számuk mintegy 12 lehetett, mind a nagy római utak mellett. A pápa mint defensor civitatis köteles volt a jövedelmekből Rómát is támogatni. De Róma nemcsak nagy fogyasztó volt, népe gazdálkodott. Adorján pápa pénzverését is meg kellene vizsgálni. Végül a bizánci kor társadalmában gyökerező római nemesség jelentőségét hangsúlyozta, amelynek családjai a bizánci római ducatus főhivatalnok családjából eredtek. Crescentius a Városban és a vidéken egyaránt befolyásos volt, a római nemesként általában kettős bázissal rendelkeztek (Róma és vidék). Egyedülálló nemesség volt az, amely korán szerepet játszott az államfő választásában.

G. Arnaldi „Regnum Longobardorum — Regnum Italiae” címen tartott előadást. Az összehasonlító módszer hangoztatása és témájának historiográfiai bevezetése (műlt századi neoguelf irányzat; Croce; mai történetírás) után a X—XII. századi német és itáliai városállamok — egyházi állam — szicíliai normann állam egymás mellettiségét taglalta, különösen a császárságon belüli függő itáliai királyság helyzetét, egyes olasz nagyurak császárelles harcát is. Ezt a helyzetet vezette vissza Nagy Károly birodalma korára, amelyben nem teljesen szívódott fel a regnum Langobardorum. A fejlődésben tehát kérdés lehetett a regnum Langobardorum vagy regnum Italiae — a longobard állam hosszú agóniája egybeesett az itáliai királyság, a városállamok országának kialakulásával. Dél-Itália elkerülte a frank uralmat. A bizánci múltú Nápoly, Gaeta, Amalfi autonóm, ill. a longobard Benevento (ahová a translatio regni Langobardorum következett be Paviából), Salerno, Capua hercegségi korszaka után a normann állam hűbéri intézményeinek föléjük kerekedése következett. A frank és normann korszak között azonban Apulia népessége Longobardia helyreállítására vágyakozott, a longobard irásbeliség és kultúra Beneventóban virágzott. Monte Cassino olasz — rusticus verbis írott — nyelvemléke jelzi, hogyan lett Longobardia az eredeti latin nép maradványának, az olaszoknak menedéke. Dél-Itália a IX. században muzulmán veszedelmeknek volt kitéve (Bari harminc évig kezükön is volt), II. Lajos itáliai császár és I. Baszileiosz görög császár együttműködésre tett kísérletet a muzulmánok ellen. Dél-Itália német császári meghódítása — az Ottó korában — katonai nehézségekbe ütközött. Befejezésül a nyugati és a bizánci császárság adriai összeütközéseit, Velence kereskedelmét, a Po-völgy forgalmát fejtegette az előadó.

Milko Kos (Ljubljana) „A karantániai szlovén állam” címen adott elő. A karantán szlávok állama, pontosabban államhoz hasonló alakulata kétszázéves életét jelentős történeti irodalom tárgyalja. A bajor, frank, longobard, avar szomszédságban állt területre bevezették a kereszténységet. A Samo-féle alakulat felbomlásakor szét nem esett alakulat a 740-es évekig önállóan, majd bajor-frank főség alatt fennállt a IX. századig. Főforrásának⁸ kiaknázása mellett nagy a szláv összehasonlítások lehetősége. 745 körül a dux bajor segítséget kért az avar támadás ellen (vö. a szorbok, szklavinok duxai, az obotrit civitasok élén álló duxok). A Conversio is szembeállítja a karantán duxokat a frank rexekkel. Ljudevit felkelésének alakulásával elvesztette a függetlenség, a duxok helyére frank grófok és prefectusok kerültek (vö. a szorb duces eltűnése a német király és örgróf felülkerekedésével). Megjelentek karantán területen a frank comesek is, akik nagyobb törzsfőnökök is lehettek. Karantán-bajor szövetség is létrejött az avarok ellen (hasonló eset, amikor a vilcek támadása idején az obotritoknak a frankok nyújtottak segítséget; obotritok a frankok mellé álltak a szászok, a dánok ellen). Az alávetés jele a karantán fejedelmi túsuladása a frankoknak (vö. az obotrit fejedelmi dánokhoz, dalemnc fejedelmfiak frankokhoz túsul kerülése). A függés jele az adó is, amit a karantánok a salzburgi egyháznak fizettek (vö. más szláv törzsek adókötelezettségével a frank király javára). A frank felsőbbség idején is egy családon belül folyt a hercegi utódlás a karantánoknál, az új hercegfelállításban a nép és a király szerepelt tényezőként — az utóbbi adta a herceget, s neki a nép a hercegi méltóságot (ducatum). A karantán herceg népszövetsége

⁸ *M. Kos*: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (Ljubljana, 1936).

élen állt, vele tárgyaltak a bajorok, hogy befolyást nyerjenek, a hercegi család vette fel a keresztiséget. (Az obotritoknál is volt dinasztikus utódlás, a vilceknél saját rítusuk szerinti fejedelmükről esik szó; a dalmáciai horvátok 821-ben a frank uralkodótól kaptak királyt, az obotrit fejedelmet a IX. század elején éppúgy a frank király konstituálta.) A *Conversio populosa*i törzsek lehettek, amelyek közül csak a karantánokat nevezik nevükön. A 817. évi frank birodalomosztás azon keleti népek sorában említi őket, amelyek nem bekebelezett részei a birodalomnak, de függenek tőle. (Így maradtak meg rezervátumterületeiken régi szokás szerint vezetőik alatt az avarok is, politikai népként.) Végül a karantán kereszténység bevezetésének társadalmi körülményekkel összefüggését fejtegette az előadó. A részletesen hozzászóló *Hynek Bulín* (Brno) a Száva-környék 800 körüli frank forrásanyag alapján elemezte a bajor, avar, bizánci háborúk idejét. Elemezte a Bíborbanszületett Konstantinosz törzsfelsorolásait is. Frankok alá kerültek a pannóniai és dalmáciai horvátok is. Frank évkönyvek 818-nál említik Pannónia inferior szlávjait. Amikor Ljudevit, Pannónia inferior duxa a Dráva—Száva-közén felkel a frankok ellen, csak a horvát-dalmát herceg maradt frank hűségben. Ez volt az első eset, hogy horvát fejedelm karantánokat is kormányzott. A felkelést ismételt frank hadjárat 821-ben döntötte meg. A Ljudevit erődépítései iparosai útján segítő Fortunatus gradói patriarka Konstantinápolyba menekült. Talán Bizánc is támogatta ezek szerint Ljudevitot, nehezen viselve a frank szomszédságot. Végül a predenecenti („obotriti”) szláv törzseket igyekezett lokalizálni a hozzászóló: a Tiszától délre, Bulgária és a dunai Dácia köze, frankok és bolgárok köze. Ezzel ezek a törzsek eltűntek.⁹ *Vladimír Procházka* (Prága) az Elba-szlávokkal való párhuzamokat a németekhez való viszony tekintetében jogosnak minősítette, de a belső fejlődésben más a helyzet. Eltérő értelmű a zsupán. Az Elba-szlávok fejlődése elmaradt a karantánoké mögött, az elsőknél még törzsi, a másodikknál már protofeudális fejedelemség volt. A karantán koronázási szertartás is a fejlődés magasabb fokát jelzi. *M. Kos* egyetértett a karantánok magasabb fejlettségével.

Ivan Božić (Belgrád) „A szerb állam kialakulása a IX—XI. század során” című előadása következett. Az előadó egyenként vizsgálta a IX. századi szerb területek állapotát: Bosznia, Zachlumi (Zahumlje), Paganja, Tragunia (Travunje), Diocleia (Diklja). Az avar—szláv szétszóródás, nagy elhagyatott területek betelepülése a fejlődés kiindulópontja, a forrásanyag szegénysége miatt erre a korszakra különösen fontosak a régészeti-nyelvi bizonyítékok. Dívott az erdőégetéses földművelés, a föld elhagyása a termőerő kimerülése után. De fejlődtek az agrárviszonyok, tőkéletesedett az eke, erősödött a kézművesség (keramika, fegyvergyártás). A nemzetségi-rokoni viszonyok területiakkal (zsupa) váltódtak fel, a törzsfőket a zsupán váltotta fel. Kialakult az arisztokrácia (bellatores). Bíborbanszületett Konstantinosz várák sorát említi. A legendás híradások egybevetése alapján a keresztény vallásra térés, az egyházalakulás lassú folyamata, I. Baszileiosz szerepet játszott benne. Keresztényüldözés a krónikás hagyományban kimutatható, régészeti, epigráfiai és építészeti bizonyítékok szerint a dalmáciai Adria-parton kísérlet volt a VIII—IX. század fordulóján a keresztény egyházak helyreállítására, V—VI. századi romokra építve. A szerb kereszténység pápai iratok utalása szerint latin, ill. szláv (Method-féle). A *proceres Serborum* megtértek. Szervezték a püspökségeket. Szerbia területi kialakulásában nagy szerepet játszottak a bizánci területvesztések. Dalmácia egyes pontjai (Dubrovnik) bizánci kézen maradtak. A középszerbiai állam a X. században helytállt a bolgár Simeonnal szemben. A királyság kialakulása, igazgatásának fejlődése nyomon követhető a zsupánok kormányzásának Bíborbanszületett Konstantinosznál megőrzött adataiból, a comites és centuriones latin forrásbeli említéseiből, a másoknál magasabb állású nagyzsupán feltűnéséből, akinek udvara alakult ki, még állandó főváros nélkül. A vezető rétegre utal a *populi et milites* gyűlése. Ezt az elemet a zsákmányon osztozás és a parasztok adója tartja fenn. A X. századi fejlődéstől vezet az út az első megkoronázott uralkodóig, Nemanja Istvánig. *H. Bulín* a délszláv timocsánokról szóló hozzá, akiket a tulajdonképpeni szerbek keleti szomszédságában, Bulgárián innen lokalizált. E távoli timocsánok is támogatták Ljudevit felkelését.¹⁰ *V. Procházka* hangsúlyozta, hogy az államok fejlődése gazdasági alapjukhoz kapcsolódik. A szerb állam feudális, de régi fejlődési típusú. Nem állandó, nem tartós alakulatok, földrajzi elaprózottság jellemzi őket. A zsupán cím is a régies fejlődési fokra utal.

A negyedik ülésre *M. Kos* elnökletével a varsói egyetemen került sor (János Kázmér-palota), ahol *H. Bulín* tartott nagyszabású előadást „A szláv államok eredetéhez Morvaországban és a Közép-Duna medencéjében a IX. században” címen. A dunamedencei

⁹ Sorsukat tekintve eltérő módon *Győrffy György*: A szászszentdemeteri görög monostor XII. századi bir-
tókösszeírása I. (Klny. a Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közle-
ményeiből 1953), 329—331. l.

¹⁰ Eltérő helyre lokalizálja őket átköltözés során *Győrffy Gy.*: i. m. 329. l.

szlávok IX. századi átalakulását etnikai, politikai (állami szintű) síkon tárgyalta. Pannónia, a Tisza-vonal, Morva-Szlovákia, a Szávától délre eső terület mind ilyen fejlődésű volt; Pannoniában gyors fejlődésük sem érte el az állami stabilitást; a IX. századi Morvaország volt legnagyobb jelentőségű államalakításuk. Mídon Theodor kagan népével visszavonult Sabaria és Carnuntum közé, a Duna körül duces sclavorum voltak. A frankok fősége alatti szinten folyó szláv—avar viszályok után az avarok a szlávokba olvadtak. A pannonszlávok több fejedelemségi formációt hoztak létre, királyságukról későbbi források visszautalva szólnak. Az avarok bukását Krum kagan bolgárjai is kihasználták, terjeszkedésük keletről fenyegette a dunamedencei szlávokat, az utóbbiak állami-államelőtti alakulatait. A szomszédoktól kevésbé fenyegetett Morvaország és Horvátország fejlődése haladhatott az élen. Ljudevit felkeléséhez más szláv „népek” is csatlakoztak. A Nagy Károly alatt felhőtlen frank—bolgár viszony Omortag alatt ellenségessé vált, az obotritok léte is bonyolította. A szlávok feletti frank győzelem olykor bolgárokat emelt szlávok fölé. A pannonszlávokat a teljes kibontakozásban külső nyomás akadályozta. A Morvaország és a mai Szlovákia területén lejátszódott fejlődésről szólva gazdag forrásanyag bevonásával tárgyalta a morva fejedelemség egyházi szervezetét, a frank—morva viszonyt, s ez utóbbiba ágyazta a nyitrai terület szuverén ura, a bajor kapcsolattal Pribina elűzetését Mojmir területtegyesítő morva fejedelem által s Pribina frank kapcsolatát; a Balatonvidéket hűbérbe, majd tulajdonba kapta. Rostislav morva fejedelem uralma kapcsán elemezte az előadó a IX. századi, különféle irányokból folyó morvaországi térítés folyamatát, egyházi építkezéseit, különös tekintettel a bajor szerepre. Rostislav volt az első fejedelem, aki önálló egyházat akart szervezni. Konstantin és Method morvaországi szerepe, ill. Pribina fia Kocel bizánci térítéshez való viszonya nagy szláv független egyháztartomány tervét mutatja. Pedig Kocel — országa a frank birodalom része — inkább vetélytársa volt a morváknak, mint szövetségük. Nem lehet szó morva—pannoniai egyházi tartományról, rövid epizód volt Method működése Pannoniában. Rostislav verebéséget szenvedett a frankoktól, de Szvatopluk alatt az újrakezdő Morvaország függetlenül a frank haderőtől és német papságtól. A morva struktúrá és társadalmat elemezte a keveset nyújtó frott források mellett a régészeti bizonyítékok nagy fontosságát, a földvárak városias jellegű fejlődését (ipar, mezőgazdaság) hangsúlyozta. A IX. század második felében az osztályok kezdeti fejlődése állapítható meg. A törzsek szövetségei (morva, de cseh is) ethnopolitikai szervezetet jelentettek a törzsek fölött, nagy birodalom alakult ki, amely magába foglalta Cseh- és Morvaországot, Sziléziát, a szorb vidéket, Szlovákiát, Pannoniát. Megjelentek a frankok szemében addig nem észlelt nagy erődítések. De a hatalmas állam igen törékeny is volt, gyorsan dekomponálódott. Hiányzott a gazdasági alap, heterogén volt az összetétel. (Ezt a frank állam bukásával állította párhuzamba.) A morvákat a cseh fejedelemség váltotta fel a történelemben. Pannónia visszakerült a frankok alá, 896-ban pedig Braszláv fejedelem alá jutott, amit a magyarok megtelepedése követett. A morva birodalom bukása, amelyről a krónikák nem emlékeznek meg, a nyugati szlávok tragédiája volt, de egyben pozitív volt a közép-európai államfejlődés megalapozása szempontjából. A hozzászóló V. Procházka hangsúlyozta a morva fejlődés feudalizmus előtti voltát.

Majd *František Graus* (Prága) tartott önálló tárgyú felszólalást. Utalt bécsi kongresszusi előadására. A X. századi cseh, lengyel, magyar párhuzamokon alapuló összehasonlító elemzés, a monografikus feldolgozás fontosságát hangsúlyozta, a struktúrák feldolgozását sürgette. A X. századi cseh történetből itt csupán a cseh nemesség struktúráját mutatja be, genealogiai kérdésekről beszél. Ehhez felhasználta a későközépkori cseh történetírást és az újkori cseh demokratizmus-illúzió bírálatát. A régészeti kutatás megdöntötte az idillikus képet. Volt cseh nemesség, éspedig a IX. századtól. A cseh nemességre utaló nomenklatura változásairól (eltűnés, értelemmódosulás) beszélt a X—XI. századoktól fogva. A šlechta neve a Geschlecht szóból vezethető le. Néhány család története figyelemreméltó: a Slavnikok (Libice vára urai) veszélyessége miatt e családot a Přemyslek lemezárólták, aminek emlékére Adalbert megmenekvése kapcsán tartották fenn; a Vršovecek már új nemességet jelentettek, de veszélyes volta miatt ezt a családot is teljesen lemezárólták. Nagy út vezetett a XIII. századi, új arisztokráciáig, amely már a király mellett bírt határozott jogi szereppel. Előbb a kíséret, nagy kíséret, szolgálati telepek játszottak nagy szerepet a cseh feudalizmus fejlődésében, a király ezek alapján hathatósan uralkodhatott. Mindezek vizsgálatával lehet előrehaladni a struktúrák kutatásában. A *Gieysztor* a struktúrák vizsgálatának most divatos módszere kapcsán hozzászólásában a Přemyslidák és Piastok szláv államainak jellegzetességeként mutatta be a felső nemesség likvidálását. Lengyelország, Csehország, Magyarország várnagyságai, megyei viszonylag primitív igazgatási, egységes szervezetek voltak (katonai, igazgatási, gazdasági, sőt kulturális is). A vezetés a felső nemességhez tartozott. Ezek az országok ebben külön-

böztek a többi szláv országoktól, ami új kutatási területet jelent. Fredetileg ezek a vár-nagyok az állami egység képviselői; az egységes igazgatást — ami megfelelt a gazdasági fejlődésük fokának is — kell vizsgálni. A fejedelem kísérete a viszonylag primitív, csaknem archaikus elemhez tartozik ezekben az országokban. A felmerült kérdésekhez még *J. Fr. Lemarignier* és *P. E. Schramm* szolt hozzá, majd *Fr. Graus* adott felvilágosítást. Ezután következett a rektori fogadás, ahol az üdvözlő szavakra válaszoló *P. E. Schramm* megemlékezett az egyetem szenvedéseiről és jókívánságait fejezte ki a helyreállított, növekvő egyetemnek.

A Történettudományi Intézetben megtartott ötödik ülésen *Székely György* (Budapest) tartott előadást „A magyar és szláv elem szerepe a magyar állam kialakulásában” címen. Ismertette a szláv területi szervezetek fejlettségi fokát a IX. században a Dunántúlon s a magyar társadalom fejlettségi fokát a honfoglalás idején, majd a szlávok alávetésének az előbbiekből következő jellegét. Áttekintette a magyar honfoglalás szerepét a szláv települések és a kereszténység sorsában. A magyar törzsszervezet honfoglalás utáni alakulását, a települést a domborzat, talaj és növényzet szerepével, a legelőterület megszükülésének társadalmi hatásával kapcsolta össze. A törzsszövetségi intézmények szerepe a X. században megváltozott, a törzsszövetségi méltóságok területi urakká váltak. Külön foglalkozott az Árpád-család birtokaival, azok népességével, a fejedelmi kíséret összetételével. Ezeknek a fejtegetéseknek során foglalkozott a törzsi jellegű helynevek problémájával, a magyar és szláv temetők és telepek, nyári és téli szállások foglalkozási és demográfiai vetületeivel. Összekapcsolta a X. századi társadalmi átalakulást és foglalkozásváltozást a magyar—szláv egybeolvadás feltételeinek létrejöttével. A kalandozások magyar (sőt szláv) elemei, a foglyok társadalmi sorsa, a magyarság és a földművelés, a szlávok és az állattenyésztés viszonya, a magyar és szláv iparúzés, a korábbi települések szerepmódosulása kerültek sorra az előadásban. Majd összefoglalta a feudális jellegű függés kialakulásának tényezőit és formáit, hangsúlyozva, hogy az államszervezet nem folytatódja, hanem szétrombolója a törzsszervezetnek. Géza és István reális szerepének bemutatása után az előadás meghatározott településekhez kapcsolva elemezte az állam és a birtokigazgatás szláv elemeit, a megye és ispánság új funkcióit, az állami és egyházi szókineset, az udvarházak szervezetét. Befejezésül az előadó hangsúlyozta: a XI. századi magyar—szláv települési és nyelvi egybeolvadás már a korafeudális társadalomban ment végbe, az államszervezetnek volt jelentős szerepe a szabad magyarok feudális függésbe süllyesztésében. Az elnöklő *F. Vercauteren* kiemelte, hogy a kalandozások oldaláról ismert magyarok belső helyzetét igen fontos volt megvilágítani, majd méltatta a nyelvi (helynévi), jogi, régészeti elemek bevonását a forrásanyagba. Még *Karol Górski* (Toruń) szolt hozzá a magyar állam kialakulásának előzményeihez.

A. V. Soloviev „Az orosz állam szervezete a IX—XI. században” címen tartott — messze elkalandozó — előadást. A normannisták és a szláv fejedelmek normann zsoldosairól író szovjet antinormannisták vitájából indult ki, majd a bizánci—orosz szerződésnek névanyagát elemezte. A követség kapcsán főleg skandináv (szórványosan még észti és livi finn törzsbeli) nevű orosz rabszolga- és prémkereskedők szerepelnek, tehát a varégorussz elem van előtérben. A Nyesztor-krónikával, a saga anyagával és Liutpranddal támasztotta alá felfogását: nagy könung Novgorodban, könungok a „városok országa” más helyeinek élén. (A követségek nagyszámú volta a helyi fejedelmeknek felel meg.) Azután következett be szlavosodás az uralkodó családban, jelentek meg szláv nevek is (talán a Bíborbanszületett Konstantinosztól egész Oroszország hegemonjának nevezett Olga anyja volt szláv). A nagyfejedelem és helyi fejedelmek mellett tűnik fel a druzsina és a török—bolgár eredetű bojár kifejezés. A kereskedők skandináv voltát Lowmiański is elismeri, de a bojárokat szlávoknak tartja, pedig az utóbbit Grekov megfelelő adatok nélkül gondolta ki. Az előadó szerint a nagy skandináv telepesek földbirtokrészesedést kaphattak, akár a nyugati gótok, frankok stb. Majd foglalkozott Mavrogyin, Litavrin, Rübakov újabb elméletével, amely szerint nem Novgorod, hanem a poljan Kiev a döntő az államalakulásban. Az ukranofil Hruszevszkijre megy vissza az a szovjet felfogás, amely a hrosz elemet a poljannal összefüggésbe hozza. Pedig az Ermanarich-monda roszszomonjai gótok („lovasember”), a steppei népek antik-bizánci leírásaiban pedig a hrosz olyasmi, mint az amazonok. Nehéz mindezeket a poljanokkal azonosítani. Marx jegyzetei is szólnak Oroszország gót korszakáról, amit az előadó skandináv korszaknak értelmezett. A Ruths skandinávok adta elnevezés:

Roden — ᚱᚲᚱᚲ = Rodhin/Ruthen

Rodz — ᚱᚲᚱᚲ = Rodhs/Ruths

Ezekkel függ össze a finnek Ruothi, Roths neve. Az is a Ruothi-ra megy vissza, hogy mindig hosszú az arab, bizánci rós név alakja. Az előadó Ibn Hordadbeh említését bag-

dadi rusz kereskedőkről, akik nála szláv törzsbeliék, úgy magyarázta, hogy a keleti szerző igen rosszul ismerte Európát, nem is tudott skandinávokról, számára (talán bagdadi fogoly szláv tolmácsokkal érintkezés miatt) egész Kelet-Európa szláv volt. Már Pogogyin egyik elfeledett cikkében írt a skandináv jogbéli ruothsikről, azok jogáról (Rose ret), amely századokon át szóbeli módon őrződött s így X. századi lehet. Az előadók az alábbiakban foglalta össze megállapításait: a IX. századi kereskedő rothsok három finn és három szlovén törzse alapítva hozták létre az államot. A Kievebe menő három személy is skandináv. Ez utóbbi területet az orosz krónika nem is nevezi rusz földnek. A dinasztia elszlávosodott, a kereskedők varégo-szlávok lettek, ezért a Ríborbanszületett helynevei is skandinávok és szlávok. Oroszországot tehát a varégorusszok alkották meg, s ezt az állami szervezést segíthette a szláv törzsek fejlődése.

Az előző előadóval való határozott polémia elemeit tartalmazta *Henryk Lowmiański* (Poznań) „Nagy-Novgorod eredete” című előadása. Az államalakulás kutatásának módszertani nehézségeiből, a társadalomtörténeti forrás-analízis problémáiból indult ki. Hangsúlyozta, hogy gazdasági alapok kellene az államalakuláshoz.¹¹ A törzsi szervezet a szlávoknál (szlovének) az átmenetet jelentette az állami szervezetbe. Bemutatva a szlávok lakóhelyét az Ilmeny-tónál, az öt folyós vízrendszer Novgorod kialakulásával való összefüggését fejtegette. Az orosz évkönyvek adatait elemezve a folyóknál lakó szlovének törzsi-területi alakulatai szempontjából arra az eredményre jutott, hogy öt kis alakulatról van szó. Feltárta a finn környezetet, a régészeti forrásanyagot és a helynevek tanulságait, megállapítva, hogy Novgorod öt törzs alapította öt negyedből állott, szláv területi körzet központja, régészeti bizonyítékok szerint is szláv. Az orosz — bizánci kereskedelem értékelésénél is figyelembe kell venni, hogy Novgorod a szláv főváros volt egy ideig. A szláv és déli elemet jelentő rusz-rosz és a varég-skandináv elem kettősségének a skandináv nyelvészet és az Annales Bertiniani adata sem mond ellent, ha csak nem Soloviev normannista módján kerül megvilágításra. Kiev volt Dél-Oroszország; Rusz az Ilmeny-tó környéke volt: itt volt a tó déli végén Rusza (a mai Sztaraja Russza), Novgorod (= új vár) pedig az északi szélén, mint fejedelmi központ. Tehát varég délre irányuló és orosz északra (finn területekre) irányuló expanzióról van szó. Elemezve Rurik novgorodi szerepének évkönyvi adatát, az előadó arra az eredményre jutott, hogy Novgorod varéggelene szláv szövetségben állt, az államapparátus elemei pedig szláv jelleget mutatnak. *K. Górski* a dán fejlődés oldaláról szólt hozzá a vitához. *Stanisław Piekarczyk* (Varsó)¹² a skandinavisztika szemszögéből foglalt állást a Ruslagen, Upplandslagen kérdésében. Az Upplandslagen XIII. századi magnásösszeállítás, nem lehet másokhoz hasonló szóbeli hagyomány összeállítását látni benne. Persze ettől még lehet régebbi anyaga, de nem lehet belőle nagy elméletet levonni. Számára nagy kérdés marad, hogy a IX. századi skandináv könnigok bírhattak-e oly nagy tapasztalatokkal, hogy a nagy orosz államot megalapíthassák. A skandináv-iai vikingkori fejlődés párhuzama a régebbi szláv államalakulási kor: kevés név és az állam létének nagy eredménye. Átmeneti korról van szó. A (centralizált vagy nem centralizált) feudális járadék keletkezése teremtette meg az államszervezéshez felhasználható felesleget, de ezt a fejlődési fokot a skandináv-iai források alapján nem lehet valószínűnek tekinteni. A skandinávok maguk képesek voltak rablőexpanziót szervezni (Oroszország, Anglia, Skandinávia területeire). A luxus-, többletfogyasztást nem feudális járadékkal, hanem rablőszervezéssel biztosították. Társadalmi stratifikáció lehetővé tette a skandinávoknál, de IX. századi társadalmuk nem jutott túl a kisszerű vagyoni különbségen, ez ideológiailag is tükröződik (Edda). A társadalmi differenciálódás kezdetéről beszélhetünk csupán. A törzsfők, „királyok” és környezetük tendenciája volt a többi ember fölé emelkedés végett a tőlük megkülönböztetés, a főnökök „erényeinek” előírása a társadalmi tekintély kialakítására. Ilyen körülmények között nem lehetett szó a hatalom centralizálásáról. Norvégia első királyai mindig mint rablók kezdték politikai karrierjüket. A decentralizáció volt a szabály. *Juliusz Bardach* (Varsó) rámutatott, hogy Soloviev a normann elméletet kiválóan képviselte, de ez Herderig, romantikus gyökerekre megy vissza, amint a normannellenesség nem Grekov találmánya, hanem a cári idők szlavofiljeire vezethető vissza. Historiográfiai, sőt politikai kérdések ezek, nem pedig forráskuta-

¹¹ A szláv államok gazdasági-társadalmi alapjaira, önálló alakulására és az oroszországi normann kérdésre vonatkozó lengyel irodalomra *Henryk Lowmiański*: La genèse des États slaves et ses bases sociales et économiques (La Pologne au Xe Congrès International des Sciences Historiques à Rome. Warszawa, 1955, 29—53. l. Novgorodra 51. l.); *Henryk Lowmiański*: Les recherches sur l'histoire du Moyen Âge jusqu'à la fin du XVe s. au cours vingt années de la République Populaire de Pologne (dans: La Pologne au XIIe Congrès International des Sciences Historiques à Vienne. Warszawa, 1965), 197—198. l.

¹² *S. Piekarczyk* skandináv kutatási eredményeire vö. *Henryk Lowmiański*: Les recherches sur l'histoire du Moyen Âge jusqu'à la fin du XVe s. au cours vingt années de la République Populaire de Pologne 195. l.

tásiak. Nem lehet a varégek szerepét tagadni a dinasztia, a druzsina;¹³ a kereskedelem tekintetében, ennyiben lényeges elem a X. századi orosz életben. Házasodtak a szlávokkal, elenyésző kisebbséget jelentettek azok között, azok hatalmas területén. Ezért nem lehet a normannok államszervezéséről beszélni. Inkább szövetséges elem, mint hódító (bár a kettő nem is választható el teljesen). A törzsi kisállamok előbb is megvoltak, s varég dinasztia alatt egyesültek. A kazároknak való adófizetés alól szabadulás szláv részről, a szabad átmenő kereskedelem varég részről volt a közös érdek. A varég elem nem vethető össze a magyar, a bolgár bevonuló elemmel, a normann katonák pedig szétszóródtak. A rusz név lehetett valóban normann szóból, de az állam, a nép szláv! Az elnöklő *F. Vercauteren* méltatta a vita ilyen felolvasását, de azt még nem zárta le. *Backhus* (USA) a népek, törzsek összeolvadásának szélesebb körébe (szlávok, finnek, alánok) helyezte az oroszok fejlődését. A ruszok délről jövése előtte problematikus, ugyanakkor megemlítette, hogy skandináv részről a sagakra való szláv, délről jövő befolyást is kutatták. *G. Duby* a vitához kapcsolódva Piekarczyk módszerét méltatta.

A kalandor bandavezérekkel kapcsolatban az északnyugat-francia „iuvenes” analógiájára hívta fel a figyelmet: nem házasodott, nem megtelepedett arisztokraták, állhatatlan elemek, akik kíséretbe egyesülnek, hódítani képesek. *A. Soloviev* válaszában fenntartotta, hogy az orosz állam alakulása a frankok galliai foglalása mellé állítható, amint csak tízezernyi haduk hajtott végre. Ibn Ruszta is a békés szlávokat és harcos ruszokat különbözteti meg. Olga felszámolta a törzsi ellenállást, más törzseket a kazártól szabadulás vágya önként hajtott a dinasztia karjaiba. (Rollonak is egyaránt alávetették magukat a hajlók is, a nem akarók is.) Az összefüggést az oroszországi és svédországi bizánci meg arab pénzletek is mutatják szerinte. Łowmiański fejtegetéseit csak hipotézisnek fogadta el, de a vízrajzi és ötös elemet meggondolkoztatónak tartotta. Az orosz krónikákban a poljanok nem szerepelnek az első helyen a felsorolásban, ill. a krónika szerint a poljanok „most” nevezik magukat oroszoknak. Nem fogadja el tehát Naszovon felfogását, aki szerinte a XII. századi novgorodi viszonyokat vetíti vissza a X. századba.

Az európai országok kialakulását áttekintő előadások és részben le nem zárt viták után a konferencia Poznańba tette át iléshelyét és a lengyeltárgyú előadások jobb megértése végett is megtekintette a korai lengyel történet fontos állami, egyházi és földesúri színtereit és települési típusait. A hercegi castrumból kialakult Poznańban a preromán—román—gótikus székesegyházat és a Dómsziget X—XI. századi régészeti lelőhelyét, továbbá a régi városházában berendezett városi múzeumot;¹⁴ a 7 hektárnyi Ostrów Lednicki (Lednica-sziget), Hős Boleszláv és III. Ottó összejövetelének helyén a X—XI. századi castrumot és palatiumot, hídmaradványt és az akkor is folyó ásatásukat,¹⁵ egyházi épületnyomokkal; a polánok legfontosabb castrumából és annak suburbiumából kialakult Gnieznoban a preromán—román—gótikus székesegyházat és X—XI. századi régészeti lelőhelyét, a tematikai szempontból is nagyértékű bronzkaput, a főegyház-megyei kézirattárát, valamint a régészeti múzeumot;¹⁶ Strzelcuban a XII—XIII. századi premontréi apátság templomát tematikai szempontból jellegzetes román oszlopaival és a XII. századi földesúri kápolnával; majd a visszafelé vivő úton Kórnikban a régi lengyel történelmi források fontos kézirattárát; a római korig visszanyúló múltú vidéken kialakult Kalisz—Zawodzie castrum régészeti lelőhelyét¹⁷ és a kaliszi régészeti múzeumot tekintették meg a konferencia résztvevői.

A Lengyel Tudományos Akadémia intézeteinek fiókjában, a poznaí régi főtéren

¹³ Ezen a reális felfogáson túlmélt Győrffy György, amikor arra mutatott rá, hogy a varégek a kieví államban nemcsak az uralkodó kíséretét alkották, hanem az uralkodótól egyes városokat is kaptak igazgatásra és bevételi forrás gyanánt. *G. Győrffy: Die Rolle des buyru, in der alttürkischen Gesellschaft* (Separatum. Acta Orient. Hung. Tomus XI. Fasc. 1—3. Bpest, 1960), 178. l.

¹⁴ *Witold Hensel: Types de fortifications slaves du haut Moyen-Âge* (Archaeologia Polona II, 1959), 71, 76—79. l.; *Witold Hensel—Jan Zak: Poznań im frühen Mittelalter* (Archaeologia Polona VII, 1964), 258—276. l.

¹⁵ *Gabriela Mikolajczyk: Une résidence des Piasts sur l'île de Lednica (Ostrów Lednicki) distr. Gniezno* (Archaeologia Polona VI, 1964), 219—233. l.

¹⁶ *Witold Hensel: Types de fortifications... 71—72, 75, 78. l.; Zdzisław Rajewski: Settlements of a Primitive and Early Feudal Epoch in Biskupin and its Surroundings* (Archaeologia Polona II, 1959), 118—119. l.; *Kazimierz Majewski: Résidences des princes de territoires tribaux situés au nord des Carpates et des Sudètes aux temps de l'Empire romain* (Archaeologia Polona V, 1962), 16. l.; *Kazimierz Żurawski: Gniezno au début de l'époque féodale. Recherches archéologiques* (Archaeologia Polona VI, 1964), 203—218. l.; *Aleksander Gieysztor: Societate e cultură nell'alto medioevo polacco* (Wrocław—Warszawa—Kraków, 1965), 9, 26—27, 29. l.

¹⁷ *I. D.: Séance historique à Kalisz* (Archaeologia Polona III, 1960) 218—219. l.; *Krzysztof Dąbrowski: Kalisz and its neighbourhood in the Roman period* (Archaeologia Polona IV, 1962), 235—244. l.; *K. Majewski: Résidences des princes de territoires tribaux... 16. l.; Krzysztof Dąbrowski—Wojciech Stopiński: The Application of the Electric-Resistivity Method to Archaeological Investigations Illustrated on the Example of an Early Mediaeval Hill-Fort Zawodzie in Kalisz* (Archaeologia Polona V, 1962), 21—30. l.; *Twona Dąbrowska: Les vestiges d'une enceinte fortifiée de Kalisz à la lumière des recherches archéologiques 1958—1960* (Archaeologia Polona VI, 1964), 246—260. l.; *Bronisław Biliński: Le vie dell' ambrà, la Vistola e la carte géographique di Tolomeo* (Archaeologia Polona VII, 1964), 135—150. l.; *Henryk Łowmiański: Les recherches sur l'histoire du Moyen Âge jusqu'à la fin du XVe s. au cours vingt années de la République Populaire de Pologne*, 186. l.

(Działyński-palota) került sor a konferencia hatodik ülésére, amelyen *E. Duprè-Thesider* elnökölt, lengyel nyelvű üdvözlő szavaival jelezve, hogy a konferencia a vendéglátó ország történetére fordítja figyelmét. *J. Bardach* „A lengyel állam a X—XI. században” címen, állandó historiográfiai utalásokkal adott elő.¹⁸ Nagylengyelország fővárosában külön aktualitása van a X—XI. századi lengyel államfejlődésnek, amely több nemzedék munkájának volt eredménye, nem egy esemény vagy éppen hódítás hozván létre államot. A kialakulás idejének fejlődését és államszervezetét, a társadalmi csoportokat és a kiemelkedett vezetőréteget rekonstruálva arra is gondolni kell, hogy az államot már viszonylagosan fejlett szervezetként ismerjük meg. Ehhez viszont bizonyos fokú termelőerők voltak szükségesek. A lengyel fejlődést nem előzte meg rabszolgatartó római társadalom, hanem — mint Közép-, Kelet- és Észak-Európa más területein — törzsi fejlődésből nőtt ki. Lengyelországban belső evolúció és külső fenyegetés játszott szerepet. Párhuzamba állítható Skandináviával az elmaradott belső fejlődés tekintetében. Az előadó foglalkozott a kis törzsi államok kérdésével s a nagy területű állam kialakulásával — egyenlőtlen fejlődés jellemezte ezt, a szomszédos kisebb területek politikai fejlettségi foka is eltért egymástól.¹⁹ Ezért is az integrációs és partikuláris erők és tendenciák még a XI. században is összeütözköztek. A fejedelem, a király vándorlása biztosította az igazság helyszínen szolgáltatását, a tartomány személyes igazgatását. A X. század végén a nagyterületű államban a monarchikus hatalom konszolidált volt. Az államigazgatás központjába a curia regis került. De problémákat vetett fel a trónöröklés megoldatlansága, ill. vegyes rendszere: Gallus Anonymus szerint az uralkodó dinasztia köréből a nagyurak választottak. A király szükségessége vitathatatlan volt, ezért sikerült az arisztokratikus szétválás és a népi felkelés után a Kázmér alatti helyreállítás. A felkelés tömegei is üdvözölték az új királyi egyesítést. A királyság szervező tevékenységet fejtett ki a külső veszedelem ellen, korlátozta a földesúri kizsákmányolást, az igazságszolgáltatási nyilvános szereplés tömeges jelenléttel szintén összehangolta a monarchikus és társadalmi érdekeket. A király tanácsosaival való megbeszélései, a nagyok vezette gyűlések a kérdések kifizésével és elhatározásával segítették az arisztokrácia felnövését a monarchia mellé. A királyok nagy része nem volt megkoronázva, mégis karizmatikus erővel bíró laikus jellegű tekintély volt. Az előadó azt a kérdést vizsgálta ezután német és cseh párhuzamokra is tekintettel, mennyire érvényesült a Karoling modell követése a lengyel államigazgatásban, politikai és egyházi szervezetben. Szabad kiválasztás útján alakult receptoról beszélt. Az intézmények analóg volta nem jelent mindig átvételt, hanem analóg gazdasági-társadalmi helyzet eredménye. A XII—XIII. század forrásaiból levonható kép, hogy a lengyel állam a nagyurak érdekszervezete, korábbra nem vetíthető vissza. Az állam ereje által, tisztségei útján nőtt csak fel a nagyurak és az egyház hatalma a törzsi arisztokrácia helyére. A fejedelem és a vezető társadalmi rétegek együttműködése (a druzsina; az államigazgatás laikus vezetője; a püspöki egyházszerződés) tette Bolesław Chrobryt fejedelemideállá Gallus Anonymus szemében. A kereszténység felvételeinek jellegét, a papság szerepét meghatározta, hogy kívülről jött, hogy a fejedelem erőltette — az államalakulás lényeges eleme, ideológiája az uralkodó réteget és az új rendszer társadalmi alapját egyaránt érintette. A feudalizálódás és a kereszténység felvétele megerősítette a teljes állam fejlődését. Lengyelországban győzött az államgyházáság, az egyház római jellege mellett elsődlegesen feudális, állami funkciót betöltő volt a XII. századig. Az előadó bemutatta a nagy tömegek természetbeni és erősen specializált szolgáltató kötelezettségeit. Az adó mint állami adó a fejedelem földmagántulajdon alapján jöhetett létre. Szólt a várak körüli telepítésről (szolgák, hadifoglyok munkábaállítás) és a szabad parasztok településéről. Az újonnan alakult állami szervezet kisajátította a régi opole területi szervezetét; a piac, a pénzverés regálejogai jöttek létre. Az állam kezdeményező szerepéről beszélt a városfejlődés feltételeinek megteremtésében, a termelőerők és társadalmi fejlődés biztosításában. Végül a lengyel állam és a birodalom viszonyáról beszélt.

¹⁸ *Aleksander Gieysztor*: Les origines de l'État polonais (La Pologne au Xe Congrès International des Sciences Historiques à Rome, Warszawa, 1955), 55—81. l.; *Juliusz Bardach*: L'état polonais du haut Moyen Âge (Acta Poloniae Historica V. 1962), 7—47. l.; *Aleksander Gieysztor*: Societate e cultura... 12, 17—18, 20, 22, 24, 27, 30. l.; a lengyel államalakulás középkori felfogásának nevezetes forrása: Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Księga pierwsza. Księga druga (Warszawa, 1961); a forrásokra és irodalomra *Henryk Łowmiański*: Les recherches sur l'histoire du Moyen Âge jusqu'à la fin du XVe s. au cours vingt années de la République Populaire de Pologne, 165, 167—168, 171, 177—178, 197. l. és *Brygida Kürbis—Jerzy Luciniński*: Les éditions polonaises de sources médiévales entre 1945 et 1965 (no.) 206—207, 214, 216. l.

¹⁹ Különösen a wíslanok törzsi „állama” kelteit fel érdekelték és vitát. Vö. *Aleksander Gieysztor*: Les origines de l'État polonais, 76. l.; *Kazimierz Majewski*: Résidences des princes de territoires tribaux situés au nord des Carpates et des Sudètes aux temps de l'Empire romain, 15. l.; *Stefan Noszek*: L'enceinte fortifiée du haut Moyen Âge à Stradow (district Kazimierza Wielka) à la lumière des sources archéologiques (Archaeologia Polona V, 1962), 86—100. l.; *Henryk Łowmiański*: Les recherches sur l'histoire du Moyen Âge jusqu'à la fin du XVe s. au cours vingt années de la République Populaire de Pologne, 176—177. l.

A kereszténység lengyel felvétele egybeesik a 962-ben újjászervezett császársággal, lehetővé tette a kapcsolat új jellegét. A lengyel fejedelem szövetségessé válhatott. A lengyel állam függetlenként alkothatt normális viszonyt a szupranacionális császársággal. A függés elemét nem lehet átvinni a koraközépkorba, nem volt felsőbbéget jelentő állam a császárság, hanem koexistált. A császári hatalom területileg lehatárolt volt. A lengyel fejedelem ténylegesen volt független. A XI. század második felében érvényesülő pápai felsőbbéget pedig nem volt veszélyes a lengyel államra, sőt erősítette a német igényekkel szemben. További fejlődés az új társadalom, gazdaság, politika alapján, német és szláv elemek koexistenciájával volt lehetséges. Az európai és lengyel fejlődés egésze vihette előre az univerzalisztikus szervezést.

Herbert Ludat (Giessen)²⁰ „Piaatok és Ottók” címen szólott. Kifejezte köszönetét, hogy a Piaatok törzsterületén tarthatja meg előadását. A közép-európai államok kialakulása és egybevetése központi kérdés lett a X. századi európai történeti keretben és a fellépő dinasztikus államalakulatok között. A történelem különféle speciális területekről közelítik meg a kérdést, a szellemi és anyagi kultúra feldolgozásának nagy eredményei lehetőséget adnak Közép-Európa keleti részének összehasonlító kutatására, aminek bevonása pedig nagyon fontos az összeurópai látásmódba. Graus, Gieysztor, Szekeley, Bardach felvetései alapján a Piaatok, Premyslicidák és Árpádok államai erősebb alakulatok a német királyság felépíttetésével szemben. A német—lengyel nemzeti ellentét felbukkanása 1000 után, amit Bardach vitatott, mindkét oldalról vizsgálandó kérdés. Mivel dogma a nemzeti ellentét-jelleg a császárság és a Piaatok területi állama között, döntő fontosságú Gniezno és a Piaatok—III. Ottó viszony problémája. 1000 márciusában Ottó és Bolesław Chrobry együttes tiszteletadásra járultak Gniezno-ban Adalbert vértanú elé, aminek értékelése igen eltérő a német (pl. Schramm, Uhlirz) és lengyel történészek megítélésében. Egyes németek III. Ottó tévedését, lengyelek Bolesław sikerét látják gnieznoi aktusban. III. Ottó elképzeléseinek realitása felől halála ítélte. A gnieznoi metropolia megvédhette magát a magdeburgi igényvel szemben. Az előadó megítélése szerint Nagy Ottó történeti hagyatéka az univerzális és nem a német-nemzeti lehet csupán. Gallus Anonymus leírása a gnieznoi eseményről a Piaat-állam ideológiája gyanánt fogható fel. A koncepció és interpretáció eltérései tehát igen régi időre nyúlnak vissza németek és lengyelek között. Bolesław felemelkedéséről (tributariusból dominatorrá) Thietmar²¹ is ír. Slavínia (= Polonia) az imperiumon belül regnummá, olyan egyházi szervezetté lett, ahol a császár Jézus Krisztus szolgájaként szerepelt. Metropolia és suffraganeus püspökségek jöttek létre, a császári jogok egyházat illető elemeit átengedték a lengyel királynak. A Mauritius-lándzsa jelentése: az egyház védelmének lengyel vállalása. A dinasztikus kapcsolatokat Ludat a bizánci király- „rokonsági” párhuzamokba is bevonta. Numizmatikai megnyilvánulások alapján mégsem tekinti Bolesławot kiengedettnek a császári hatalom alól. Már Zeissberg rámutatott arra, hogy Bolesław mindezt eszköznek tekintette a kapcsolat lazításához. Valójában Bolesław számára ez a konkrevens Mieszko-politika folytatásának eredménye volt, Slavínia a Piaatok államaként konszolidálódott. A kép teljességéhez hozzátartozik a Premyslicida-liutics és a Slavnik-császári kapcsolat. A pogányok elleni harc az elbai szlávok pacifikálásának politikájával esett egybe. Magdeburg Slavínia feletti uralma zavaró elem volt, amit a pápa, a császár, a lengyel király egyetértésével feláldoztak, ez közös érdek volt a császárság és Lengyelország számára. A magdeburgi igényt nem is emelték újra a Kázmér-féle újjáépítés után. A renovatióba egyébként Lengyelország, Magyarország és Velence is beletartozott. Gniezno-ban Róma nagyobb bázist kapott Kelet felé. A császár Gniezno-ból Aachen felé vonulva találkozott Magdeburg érsekével s a keleti részek uralva, akiket igényeikről lebeszélte. Ennek is hatással kellett lennie Bolesławra. De Ottó halálával a renovatio politikája megszakadt, utópikusnak bizonyult. Az egymással harcba szálló II. Henrik (visszatért a régi koncepcióhoz) és Bolesław (nagy hatalmi útra tért) eltért Gniezno értelmétől. Nem győzte meg az előadót az a felfogás, hogy a 960-as évek kereszténységre térése német—lengyel ellentét miatt történt, hanem egyetértés jellemezte azt, előzménye III. Ottó politikájának. Amint 1000 után is figyelembe kell venni olyan forrásokat, amelyek a képet módosítják. Voltak Gniezno szelleme fenntartásáért fellépő lengyel és német erők, s nem lehet szó nemzeti ellentétről. Szemben kérdéses jellegűek Bolesław 1002 évi elbai szláv-, 1003 évi cseh-ellenes lépései. Nem bizonyos, hogy ez nagy hatalmi politika volt, legalább Bolesław gyors

²⁰ Ez a német történetíró már 1942-ben elvetette a Piaat-uralkodóház viking származását. Vö. *József Kosztzer-ski: Le problème du séjour des Germains sur les terres de Pologne* (Archaeologia Polona IV, 1962), 32, 44. l.

²¹ Chron V, 10: „... quasi ad dominum ... Deus indulgeat imperatori, quod tributarium faciens dominum ad hoc unquam elevavit, ut, oblita sui genitoris regula, semper sibi prepositos aunderet in sublecionem paulatim detrahare villissimoque pecunie transeuntis insecutos amo in servitutis libertatisque detrimentum capere.” Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon. (Ed. R. Holtzmann-Werner Trillmich. Berlin, é. n.) 204.

sikere, invitatio-ja, az új területek élére választása, további német dinasztikus kapcsolata, birodalmi fejedelmként való fogadtatása mást mutat. Bolesław egyes Pfemyslidák ellen, de mások mellett volt. Henrik sem volt ellene a foglalásnak, csak mint Csehország urától követelte a szokott kötelezettséget, s erre következett a szakítás, mert a birodalmi jogokat sértette. Német fejedelmi oppozíció is megmutatkozott a császárral szemben. A császár pedig az elbai szlávokat ellenségből familiarissimus-szá tette s őket nyugaton bevetette. A fordulat után a lengyelekkel együttes térítési munka folyt az elbai szlávok között. A magdeburgi igények ezt még speciálisabb kérdéssé teszik. Nagyon nehéz tehát a két oldalról nemzeti politikát, ilyen jellegű ellentétet felfogni. A belső okok nagy szerepet játszottak. III. Ottó sógora, Ezzo volt II. Henrik fő ellenfele (mert utóbbi lefoglalta Ezzo feleségének birtokait), ez is belezáratott a keleti politikába. 1012-ben restituálta a császár a lefoglalt birtokokat s kötött megegyezést Ezzoval. Az 1060-as években keletkezett Ezzohagyomány utalt a regnum Sclavorum és Teutonicorum szövetségére, ami utalás lehet a két ország békéjére. Lehetetlen volt ugyanis a császárnak annyi ellenféllel küzdenie, így szükségessé vált a kiegyezés Lengyelországgal. Polonia-Sclavinia a birodalom része és a császár szövetségese, dinasztiaja házassági kapcsolat által is rangemelt. Talán innen is ered Kázmér programmatikus Carolus mellékneve. Bolesławot áthathatta a nagykárolyi birodalomfelfogás. A Magnus melléknév kelet-európai felbukkanása is idekapcsolható, amit az előadó a norvég Magnus párhuzammal is alátámasztani kívánt. Kázmér-Károly hivatása volt a gnieznoi politika. Újabb liutiesbarát császári politika következett. Az előadó összefüggést látott, egyetemes látásmódot kívánt a következő események között: az 1018-i bautzeni béke — ugyanakkor cseh és magyar osztagok Bolesław Kievet elleni csapatai sorában — Baszileiosz szerepe és itáliai események. A Piastok kapcsolata a német arisztokráciával is erősödött. Az 1025-i koronázás a Piast-állam erősítését jelentette, de késeiése jele is a császár iránti lengyel figyelemnek. Bolesław szerepe mindenesetre nagy volt a két fél közötti viszonyban. *E. Duprè-Théseider* méltatta a gnieznoi aktus átértékelését, amihez Gniezno látása jó előzmény volt.

P. E. Schramm „Lengyel uralmi jelvények a középkorban” címen tartott összehasonlításában szerteágazó és a XIV. századig elnyúló, kutatási és kiadási terveket is felvető előadást, amelyet nyomtatásban kifejtett vázlatos megállapításai²² helyesbítésére és kiegészítésére szánt, egyúttal Manteuffel és Labuda előadásához, az integráció—dezinTEGRáció kérdéséhez is kapcsolódott. 843-ban befejeződött a frank birodalom egysége, de továbbkutatható élete az uralmi jelvények, államszimbolika és államprezentáció területén. A Károly név felvétele maga is szimbolikus tiszteleti név. A bizánci császáré mögött nem maradhatott el a frank korona s ez utóbbi lett a minta — a magyar „István-korona” a XII. században kapta a bizánci koronára illesztett felső ívét, hogy zárttá legyen, s a magyar király ne maradjon el a német császár mögött. Az országalma-sphaira kérdéshez: először II. Henrik használt aranygömböt, ezt követik a többi fejedelmek pecsétjűkön, képeiken — rangban nehogy elmaradjanak tőle. Lengyelországban a királyság megszilárdítása után vannak országalmák. A koronázás egyesítette a szimbolikus elemeket, itt a lengyel koronázási ordo-ra is utalt. Az államprezentációhoz tartoznak a fejedelmi kocsi, a felvonulás, az állatkertek. III. Ottónak tevés kísérői is voltak, az állatokat a lengyel hercegtől kapta, ami az utóbbi nagy tekintélyéhez hozzájárult. Foglalkozott a lengyel szent lándzsával, a lándzsahegy ereklyejellegével, ennek XI. századi magyar párhuzamával (az elvett és Rómába küldött lándzsával), továbbá a lándzsa szerepével a német beharcokban. Mindez jelzi: a lándzsa birtoka német császári szintre emelt. A liturgikus felszentelést 1025-ben nyerte el Bolesław Chrobry, s talán XI. századi a Piastok fegyver- és zászlómegáldása, a zászlós lándzsa használata. Figyelmet szentelt a „Sancti Adalberti gratia” herceg fogalmának is. Majd a felosztási elvet kutatta, különös tekintettel a lengyel hercegek ábrázolásaira (Mazoviaai Konrád XIII. századi ábrázolásos paténája) és jelvényeire (krakkói kereszt; a Piast-házba férjhezment Jolánta magyar királylány pocki koronája; V. Bolesław és felesége, Kunigunda magyar királylány krakkói koronája). Hangsúlyozta, hogy Lengyelországot felosztásai ellenére egységes államként fogták fel (fejedelmek gyűlései; egyház; államszimbolika; a gnieznoi érsek vitathatatlan primátusa). (Az előadásra később az általános vitában *K. Górski* reflektált.)

A konferencia hetedik ülésére a varsói Régészeti Nemzeti Múzeumban került sor, ahol *Zdzisław Rajewski* (Varsó) és a készülő kiállítás szovjet, csehszláv, jugoszláv, bolgár, magyar, román, NDK, lengyel rendezői bemutatták „A szlávok kultúrája a korai középkorban”²³ kiállítás anyagát. A rákövetkező záróülésen elnöklő *A. Gieysztor* mondott köszönetet *Zd. Rajewskinek*.

²² *P. E. Schramm: Herrschaftszeichen und Staatssymbolik. Bd. III (1950).*

²³ *Kultura słowian we wczesnym średniowieczu”. A szláv és szláv múltú országok régészeti anyaga, a lengyel építészeti korai emlékeinek kiállításával. A magyarországi anyagot Török Gyula rendezte el.*

V. Procházka „A törzs, a kezdetleges fejedelemség és a feudális állam az Elba és a Balti-tenger közötti szlávoknál” címen tartott előadást.²⁴ A Balti-tenger és az Elba közötti szlávok feudális fejlődését vizsgálta: kifejlődött-e náluk a feudalizmus vagy mennyire maradtak meg a régi fejlődés maradványai? Mit jelentettek a zsupa, a zsupan, az obotrit-heveller (Bajor Geográfus szerinti) civitates? A vojevoda választott törzsi katonai vezető volt, de öröklődésre törhetett. Törzsszövetségi formák alakultak a nyugati támadás ellen. A fejedelmi őrség idővel feudális irányú fejlődést mutat. A feudálisnál alacsonyabb gazdasági fejlődés alapján protofeudális fejlődésről beszélhetünk. A korábbi szláv szervezettel és vallási nézetekkel összeütközött a német, keresztény feudális rendszer. A háborúkban a törzsek összefogtak, a törzsgyűlésen túl megjelent a központi gyűlés. A földművelés előretört. A Swantowid-tisztelet is ezt a fejlődést jelzi. A fejedelem és a szláv egyház (Arkona) összeütközött, a szláv fejedelem nem állt ellen Arkona lerombolásának. Az előadó polemizált azzal a lengyel felfogással, hogy Pomeránia kialakuló feudális állam. Nem volt még feudális ez a fejlődés, de volt már náluk területi szervezeti fejlődés, központi és városi gyűlés, tengeri rablás és kereskedelem. A pomerániai városok és protofeudális (még törzsi alapon nyugvó) fejedelmek fonódtak össze, nemesség alakult közöttük. Az obotritoknál, veleteknél 1000 körül érdekhálózattal és központi erőd alakult ki. A protofeudális fejedelemség már saját nevében és akaratából, nem pedig választott törzsi funkcionárius gyanánt cselekedett. A fejedelmi őrség a törzset is elnyomta, a kíséretben nemesi elemek, szomszéd törzsbeli és idegen elemek is voltak már. A *Gieysztor* kiemelte, hogy a születő feudális állam törzsi elemeit milyen jól mutatta be az előadó. (Az általános vitában H. Bulín tért vissza az előadásra.)

Jan Brankač (Leipzig) tartott ezután önálló tárgyú felszólalást, a szlávok németországi történetéről. A német és a lengyel állam születési kora kedvezőtlen volt a kisebb szláv csoportoknak, nyugat felé nyílt etnikai hátárakkal és a nagymorvától elvágvá. Az elbai szlávoknál nem mutatható ki Přemyslida-Slavnikida típusú fejlődés. A liuticsok IX. századi fejlődése figyelemre méltó. A szorbok fejedelmei is szerepelnek krónikás forrásokban, de 858 (az utolsó államalakítási esélyű szorb fejedelem megölése) után eltűnik a törzsi fejedelmekre vonatkozó forrásanyag és felső réteg sem szerepel, amelyek pedig a kisállami alakulás bizonyítékai volnának. A viszonylag állandó gazdasági nivót feltételezve az alsó és felső szorb rétegeknél, a további fejedelmi centralizáló hatalmi kísérleteknek a IX. századi törzsi centrifugális elemek és parasztek állhattak ellen, de ez közelebről nem fogható meg. 970-ben szorb seniort német uralkodó védelme alatt, annak oldalán említettek már. A szorb felső réteget (duces, principes) valószínűleg a német nemesség nyomhatta felre (Gero) s a feudalizmusnak ellenálló elemeket is elnyomhatták. A liuticsok és obotritok egyenlő fokon álltak. A német nemesség, páncélos lovasság előnyomulása és a paraszti antifeudális gyalogság ellenállása saját fejedelemségi törekvéseknek lelassította a feudális szorb állam kialakulását. Késői volt már az 1066/78. évi államalakítási kísérlet. Mégsem volt jelentéktelen évszázadokig játszott szerepük a német állam alsóbb szféráiban. Fejlettségüket, az erősebb szláv technikai ismereteket sejteti a berlini régészek által liutics területen feltárt 2 km hosszú, 25 m mélyre tőba épített híd is. A *Gieysztor* üdvözölte a NDK szlavisztikai kutatásait és szlávok maradó szorb népét. A szorbok alkotó felső arisztokráciája — állapította meg — hiányzott. Ahol pedig ilyen arisztokrácia megvolt, ott a szláv fejlődés államiságba haladt. (Az általános vita során az előadáshoz kapcsolódó H. Bulín hangsúlyozta, hogy a VIII—IX. századi fejlődésben még kevés különbség volt a különböző szláv területek között.)

A. Gieysztor mondott ezután záróbeszédet. Ebben kifejezte reményét, hogy a konferencia anyagának kiadása is előrevi a tárgyalat korszak szintézisét. Fontos volt a konferencia a módszerek szempontjából is, pl. összehasonlító módszere miatt. A „strukturák” tárgyalásának (Le Goff, Duby, Graus stb.) helyes értelmezése nyilvánult meg: a gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális, ideológiai elemek bemutatása Európa különböző országaiban. Külső elemekre és együttes szereplőkre is figyelmet fordítottak (Szé-

²⁴ A kérdés irodalmára *Vladimír Procházka*: Les Slaves (V^e — XIIIe siècle) (= Introduction bibliographique à l'histoire du droit et à l'ethnologie juridique. Publiée sous la direction de John Gillissen. B[3].; Bruxelles, 1964) 3, 7, 19—20, 24—28. 1.; *Walter Schleginger*: Die Verfassung der Sorben (Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder. Herausgegeben von Herbert Ludat Giessen, 1960), 75—102. 1.; *Manfred Hellmann*: Grundzüge der Verfassungsstruktur der Liutizen (no.) 103—113. 1.; *Franz Engel*: Grenzländer und slawische Burgwardbezirke in Nordmecklenburg (no.) 125—140. 1.; *Wolfgang H. Fritze*: Probleme der abotritischen Stammes- und Reichsverfassung und ihrer Entwicklung vom Stammesstaat zum Herrschaftsstaat (no.) 141—219. 1.; *Herbert Jankuhn*: Schlußbetrachtungen (no.) 221—228. 1.; *Ernst Wiedemann—Wolfgang Rudolph*: Das Ernst-Moritz-Arnold-Museum zu Garz (Putbus, 1957), 13. 1.; *Lech Leciejewicz*: Die Anfänge und die älteste Entwicklung der westpommerschen Ostsees-äde (Archaeologia Polona III, 1960), 120—138. 1.; *Lech Leciejewicz*: Investigations Concerning Early Medieval Kclobierz in Pomerania (Archaeologia Polona V, 1962), 133—147. 1.; *Jawina Kamińska—Andrzej Zbierski*: Ville de Gdańsk du haut Moyen Âge à la lumière des recherches archéologiques (Archaeologia Polona V, 1962), 148—168. 1.

kely, Soloviev). Az állami fogalmak (imperium, regnum, ducatus) tisztázásához is hozzájárult a konferencia (Bardach). Kitértek az egyház és állam viszonyára, volt szociológiai, gazdasági és földrajzi elemzés (Itália, Skandinávia, Novgorod). Nem volt kielégítő a párhuzamok bemutatása, erre még általános vitát nyitott. *K. Górski* az összehasonlító történet problémáit fejtegette, figyelemmel a források értelmezésére. Államok, intézmények és az egyházzal javasolt állammodell kérdései foglalkoztatták. A szent királyok kérdését felvetve az orosz szentek típusait taglalta (fejedelmi mártírok, apostoli szentek, társadalomvédő-igazságosztó fejedelmek). Az egyház államalakulást elősegítő, kényeszerítő szerepe is bevonandó lett volna olyan területeken (magyar, cseh), ahol a római fejlődés hatása kevésbé érvényesült. Lengyelországban nincsenek szent királyok, de szent püspök van,²⁵ Szerbiában viszont sok a szent fejedelem. A hozzászóló foglalkozott a fejedelmi és kislefeudális erődök szerepével, a technikai-építészeti kérdésekkel, a „dán fal” szerepével, végül az ilyen munkálatoknál felhasznált robottal. *A. Gieysztor* a hagiográfiai elem bonyolult szerepét illesztette be az államalakulás ideológiai folyamatába. A szlav területi fejedelmek népi eredete is tényezője volt a tisztelgetnek. *F. Graus* rámutatott, hogy a korabeli ideál szerint előileg „rex iustus” volt s nem szent király. Csak mártírok fordultak elő szentként, az első nem vértanú király szent István magyar király. Nagy Károly szentként tisztelgette sikertelen kísérlet volt. A francia királyi kultusz tárgya Szt. Márton, Szt. Dénes. Magyarország, Csehország, Skandinávia, Oroszország a térítő királyok sajátos területe. *E. Duprè-Théseider* kiemelte, hogy a lengyel királyok közül egyet sem kanonizáltak, népi — egyházzal jóvá nem hagyott — kanonizáció által sem. Az is feltűnő, hogy csak három lengyel királyt koronáztak meg, a többi nem. A királyság karizmatikus — a szent jellegtől eltérő — voltát is tagadták ezzel? *A. V. Soloviev* az orosz (vértanú, propagátor és védelmező) fejedelmek egyházi kultuszáról, politikai és ideológiai szerepéről beszélt: Szt. Vladimir és az apostoli király későbbi kultusza kapcsolódott egybe; Böles Jaroszláv; Borisz és Gleb szentségének eleme volt, hogy idősebb testvére nem emelte kezét. *J.-Fr. Lemaignier* a szentelt király Karoling és ottói intézményének problémáihoz s az államegyház, investitúra kérdéséhez szállt hozzá. A római bírodalommal érintkező germán királyságokban törzsi elemek és galloromán érintkezésre átalakulások jellemzők. A lengyel állam és egyházalakulás ottói jellegű, ami a gregoriánus reform szerepét is módosította. Foglalkozott a római kapcsolattal, a Szt. Péter-vazallusság kérdéseivel is. *K. Górski* kiemelte, hogy I. Mieszkot nem kanonizálták. *A. Gieysztor* elmondotta, hogy Lengyelország Róma szemében a kereszténység alakulása korában Civitas Gniezno volt. Olasz egyházi befolyás Lengyelországban személyileg bizonyítható a bencések között. De mindebből nem lehet Rómától való jogi függést levonni. A lengyel egyház ottói típusú-mintájú, Reichskirche. Az egyházi reform is inkább gorzei-lotharingiai — szerzetesi és püspöki tekintetben — mint clunyi.²⁶ Az utóbbira vonatkozott elmélet sem tartható. *P. E. Schramm* az aznapi látott kiállításról hiányolta Európa 1000 körüli vízirajzi és mocsártérképét, ami pedig egyaránt alapvető volt a lovasseregek tevékenységére és a forgalomra. Egy-egy folyón, mocsáron alig 3—4 helyen lehetett átkelni (vö. Oldenburg). A hegyi átjárók térképre vetítése is hasznos volna. *A. Gieysztor* tájékoztatást adott: az ilyen lengyel és cseh munkálatokat ismertette, s a — bár kétes eredményű — toponymiai kutatásokat sürgette. *J. Bardach* hangsúlyozta, hogy a lengyel államban több Karoling, mint ottói elem volt, a hatás nem közvetlenül, hanem Csehországon keresztül jött a Renovatio Imperii-vel már egyidejűleg. A társadalmi valóságnak is a Karoling elem felelt meg Lengyelországban. A szlávoknál a Károly-tiszteletré vall a kral, król cím (király). A tárgyaló történeti korszakra a legjellemzőbb a politikai fejlődés, államszületés bonyolult összefüggése a viszonylag állandó középkori gazdasággal. *A. Gieysztor* a Bardachnál helyesen megnyilvánult dialektikus szemlélet szükségességét húzta alá. Az ottói korban a lengyel, cseh, magyar udvarszervezet eltért a Karoling államétól. A német püspöki udvarszervezetben volt hadvezető comes palatinus, aki a püspök helyett járt el ilyen funkcióban. *Jerzy Kłocowski* (Lublin) a familiális és állami struktúrák (Duby, Graus) fontosságát hangsúlyozta az összehasonlításban. Kis társadalmi csoportok összehasonlítása az eleme

²⁵ A korai lengyel egyháztörténetet különböző irányzatú lengyel történészek világtították meg: *Aleksander Gieysztor*: The Acceptance of Christianity in 10th and 11th century Poland (The Review of the Polish Academy of Sciences V, 1960, No. 3—4), 58—70. 1.; *Jerzy Kłocowski*: L'eremitisme dans les territoires slaves occidentaux (Est-ratto dal volume L'eremitismo in Occidente nei secoli XI e XII), (Milano—Monza, 1965), 330—354. 1.; *Aleksander Gieysztor*: Società e cultura . . . 4, 8—9, 13—17, 21, 23, 25, 28—29. 1.; a forrásokra és irodalomra *Henryk Lovianski*: Les recherches sur l'histoire du Moyen Âge jusqu'à la fin du XVe s. au cours vingt années de la République Populaire de Pologne, 177, 179, 200. 1. és *Brzydła Kurbis—Jerzy Lucifski*: Les éditions polonaises de sources médiévales entre 1945 et 1965 (uo.) 210. 1.

²⁶ Vö. *György Székely*: Gemeinsame Züge der ungarischen und polnischen Kirchengeschichte des XI. Jahrhunderts (Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica. Tom. IV. Bp., 1962) 55—57, 60—64, 71—72, 75. 1.

annak, hogy össze lehessen vetni a nagy struktúrákat. Az egyházi közösségek összevetése jó és megalapozható kérdés ebben a körben. A XI. századi magyar törvény a plébánia és az állam összefüggését mutatja. Dialektikus változások voltak a társadalmi és egyházi-szervezet körében. Fontosnak látja a lengyel, magyar, francia összehasonlítást: a X—XI. századi alakulású államok struktúrájában a XIII. századra törnek elő a postkaroling társadalmi elemek. *A. Gieysztor* elismerve a plébániaszervezet fontosságát azt csak egy aspektusként veszi figyelembe. A lengyel, cseh, magyar igazságügyi szervezet és a nyugati formák viszonya bevonandó szerinte az összehasonlításba. *G. Duby* fájalta, hogy a kelet-európai történelmet és irodalmat nyugaton kevésbé ismerik. A nyugati és kelet-európai gazdaság, falusi szervezet, agrárgazdasági struktúra összevetendő volna. Ezekkel összefügg az arisztokrácia s a királyság viszonya, az arisztokrácia királyi kézbe tartásának problémája. A gazdasági fejlődésben az erők kérdésére is figyelemmel kell lenni. A tárgyalt keretben fontos a helyi arisztokrácia gazdasági ereje, továbbá Itália és Franciaország városi eleme. *A. Gieysztor* előadta, hogy 1000 körül Közép-Európában kis, gyenge, de kétségtelen gazdasági konjunktúra, a balti és lengyel törzsek területén arab pénzek szerepe figyelhető meg. A fejedelem így is szerzett aranyat, erősítette kíséretét. Ez még barbár megoldási módja a fejedelmi hatalom erősítésének. *G. Arnaldi* helyeselte az összehasonlító módszert, amelyből gyümölcsöző megbeszélést lehetne tartani. Pavia, az itáliai Karoling királyság központja volt az egyetlen stabil főváros a Nyugaton. Ez a kérdés is összefügg a királyságok stabilitásával és az államok gazdasági alapjával. Gazdasági tekintetben is kell keresni a kontinuitást, a paviai erro is vall, ezen alapszik az udvar állandó élete. A Földközi-tengeri viszonyok különleges volta hatott erre. A Capeting államalakulás, az itáliai Karoling királyság gyengülésében az uralom módjainak (perszonálunió) is szerepük volt, nemcsak a helyi erőknek. *A. Gieysztor* rámutatott, hogy a gazdasági hatalom kontinuitása és a hatalom forrása mennyiben függenek össze. Még az orosz állam kialakulása is a helyi gazdasági erők és a külső forgalmi hatás kapcsolatába esett. *E. Duprè-Théseider* arra hívta fel a figyelmet, hogy a struktúrákat teljesen és részlegesen, továbbá fejlődésben kell vizsgálni. *József Matuszowski* (Lódz) az erők és kastély kérdéssel foglalkozott, a hatalommal való összefüggésükben. Ez szélesebb kérdés, mint a feudális hatalomé: a mezővárosok, települések hálózata; az építés, építőanyag; a katonai és állami igazgatási szervezet alapelve. Másik alapelmet jelentenek a templomok, egyházak, annak is lévén katonai, politikai oldala. XIII. századi lengyel forrásban szerepelnek az erődde alakított templomok (ecclesiae incastellatae), ami nem csökkentette kultuszbeli jelentőségüket. A megadómanózott és erődített templom az adományozó úr lelkiüdvén túl személyét, családját is védte. Nehézsége a kutatásnak, hogy csak a pusztulás idején jelenik meg a forrásokban az ecclesiae incastellatae intézménye. Új elem az ius patronatus, ami összefüggésben állhatott az eltűnő intézménnyel. Ezt az összefüggést kutatni kell. *A. Gieysztor* ennek a kérdésnek is lengyel—cseh—magyar méretben való kutatását javasolta. Végül köszönetet mondott az elnököknek, előadóknak, résztvevőknek, a konferencia megtartásához hozzájáruló intézményeknek.

A konferencia utolsó, baráti összefoglalására a Varsói Egyetem Történeti Intézetének a svájci emigrációban meghalt Marcell Handelsmanról (1882—1945) elnevezett olvasótermében, szeptember 13-án este került sor, ahol *Aleksander Gieysztor* fogadta a külföldi vendégeket. Az épületben a háború alatt német esendőrkaszárnya működött. *E. Duprè-Théseider* mondott köszönetet a kiváló szervezésért, a házigazdák munkájáért, emlékeztetve a lengyel nép sok szenvedésére és nagy kultúraszertétét mutató földalatti egyetemére, eredeti formákhoz ragaszkodó újjáépítő munkájára. Örömet fejezte ki, hogy boldog embereket láthatott Lengyelországban. *T. Manteuffel* igazgató mondott búcsúszavakat. Ezzel ért véget az európai államok kialakulásának színes körképét nyújtó konferencia, amely kétségkívül jelentős lépés volt a marxista és polgári tudomány eszmecseréjében, a történetkutatás és rokontudományai együttműködésében.

Székely György

A VÁROSTÖRTÉNETI KUTATÁS HELYZETE ÉS FELADATAI

Vita a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottságában

Az MTA Történettudományi Bizottsága 1966. jan. 10-i kibővített ülésén *Mályusz Elemér*, *Ruzsás Lajos* és *Szücs Jenő* előterjesztése alapján megvitatta várostörténeti kutatásunk helyzetét és feladatait. Alább kivonatossan közöljük az előterjesztést és a vitát.*

* A vita teljes szövege megjelent az A MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei XV. kötet 1—2. száma 5—67. oldalain.

A referátum

„Lényegesen kedvezőbb perspektívából mérhető fel ma a várostörténeti kutatás múltja és vehetők számba teendői, mint bármikor a közeli vagy távolabbi mulmban, hasonló számvetések alkalmával.” Ennek a ténynek kettős oka van. Egyrészt végre kézzelfogható eredményekre lehet visszatélni, másrészt pedig a történettudomány feladatainak, belső struktúrájának, módszertanának új szemlélete kiszabadította a várostörténetet korábbi elzártaságából és elismerte mint önálló kutatási ágazatot. Az MTA Történettudományi Bizottsága fontos teendőnek nyilvánította a várostörténeti kutatásokat. Ez a tény és az elmúlt évek eredményei indokolják a reményt, hogy a magyar várostörténeti kutatás, mint szervesen fejlődő marxista kutatási ágazat, fejlődésnek fog indulni.

A várostörténet Európában több tudományág kutatási szükségleteiből és eredményeiből alakult ki, a magyar múltbeli várostörténeti kísérletek azonban nem ismerték ezeket az eredményeket. Helyes lenne a jövőben ezért az egyetemes várostörténeti kutatás kritikai vizsgálata.

A referátum nem kívánja a várostörténet módszertanát részletesen kifejteni, hanem általános szempontok és a legfontosabb teendők felvázolására törekszik, előbb azonban röviden ismerteti a hazai várostörténetírás múltját és jelenét.

1. A magyar várostörténeti kutatás múltja 1945-ig

A várostörténetírást két különböző igény hozta létre, az egyik a lakóhely, a szülőváros múltja iránti érdeklődés, a másik pedig a történetírás igénye, mely mint a történelemben sokfajta funkció betöltő képződmény felé fordul a város történetéhez. Szerencsés esetben a két törekvés társul. Európa-szerte a lokális érdeklődés volt az első, majd Nyugat-Európában párhuzamosan a polgári tudományosság fejlődésével, a XIX. század közepétől fejlődött a második. A századforduló körül a gazdaság- és társadalomtörténet keretében önálló kutatási ágazat a várostörténet.

Magyarországon a polgári életfelfogás és hagyományok nem lévén elég erősek, nem irányult figyelem a polgári, a városi múltra. „Nemzeti” szempontból sem keltett érdeklődést a városok története, mert azok lakossága a régebbi századokban helyenként teljesen idegen nyelvű volt. Az 1860–1870-es évektől fogva feltámadt ugyan némi ilyen irányú érdeklődés, de, kevés kivételtől eltekintve, nem tudott a dilettantizmus színvonala fölé emelkedni. Mindez összefügg azzal a ténnyel is, hogy sem a pozitívista, sem a szellemtörténeti irányzat nem kedvezett e történeti ág kialakulásának. A várostörténet szélesebb alapokon való megszervezésére csak 1944-ben hangzott el határozottabb javaslat.

A mégis megszületett eredmények — a fentiek következtében — igen szegényesek voltak. A XIX. század második felében indult ugyan helyi publikációs tevékenység, megjelentek egyes városok történetével foglalkozó vegyes közlemények és monográfiák, azonban ezek közül csak kevés volt felkészült történész munkája, a legtöbb a történettudomány szempontjából nem használható.

A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle megindulása szerencsés fordulatot hozhatott volna, mert ennek keretén belül kísérlet történt a magyar gazdaságtörténet megteremtésére, azonban a komoly eredmény itt is elmaradt. Kivételt képez Kováts Ferenc munkássága, aki a korszerű tudomány színvonalán álló várostörténeti kutatást végzett. Munkássága nyomán azonban nem fejlődött iskola, mindössze egy-egy tanulmány készült a gazdaságtörténet analitikus módszereit alkalmazva, illetve a társadalomtörténeti kutatás eszközeivel vizsgálva a polgárság mint társadalmi réteg fejlődését. Ezeken kívül néhány város bocsátott közre használható forráskiadást és a rokon szakmák egy-egy kutatója ért el új, várostörténeti szempontok segítségével eredményeket.

A polgári történettudomány tehát egyes eredményei ellenére sem tudta a várostörténetet megfelelően kifejleszteni, és így az ezzel kapcsolatos teendők nálunk nagyrésztben a marxista tudomány művelőire maradtak.

2. A feudalizmus-kori kutatás helyzete napjainkban

A marxista történetírás az 1950-es évek derekán fordult a várostörténeti kutatási ágazat felé. Ekkor indultak meg vagy újultak meg bizonyos, a kutatás szervezeti keretétől szolgáló és publikációs lehetőséget nyújtó vállalkozások, mind a Budapest történe-

tére vonatkozó anyaggyűjtés, a „Tanulmányok Budapest múltjából” és a „Soproni Szemle”. Ugyanakkor idevonatkozó monográfiák és tanulmányok jelentek meg és jelennek meg azóta is. Az eredmények révén elmondható, hogy a magyar marxista város-történet megszületésének korszakát éljük.

Az eredményeket áttekintve mindenekelőtt megállapítható, hogy a számos tudományág megfelelő együttműködése irányában — mely egyik előfeltétele a várostörténet megfelelő művelésének — komoly lépések történtek. Régészet, művészettörténet, településtörténet, nyelvészet stb. lényeges adatokat nyújtottak, maga a történetkutató munka pedig elmélyült a gazdaság- és társadalomtörténeti kérdések vizsgálatában.

A várostörténeti kutatások időbeli határai is kitolódtak az elmúlt évtizedben. Az addig süllyal a középkorra összpontosult figyelem végre ráirányult a XVIII–XIX. századra is.

Bár a várostörténet művelésében még a részletkérdések feltárása van soron, az elmúlt években átfogóbb tanulmányok is jelentek meg e tárgykörben. Ugyanekkor pedig a részletkérdéseket helytörténeti alapon vizsgáló munkák egy része szakított a régen jellemző szűklátókörűséggel és tárgyát „a városfejlődés általános problematikájába ágyazva dolgozza fel”.

E várostörténet fejlődése szempontjából öröndetes jelenség az is, hogy helyi kutatási centrumok vannak kialakulóban Budapesten kívül is, több nagyobb vidéki városban. A várostörténeti kutató munka fellendülését szolgálták az elmúlt években megtartott várostörténeti konferenciák. Az 1960-ban Sopronban tartott ankét a kutató munka összehangolását, a teendők megjelölését, a módszerek kialakítását és a szervezés mikéntjét igyekezett megjelölni. Az 1962. évi budapesti konferencia konkrét tárgyköröket vitatott meg, míg az 1963-as győri elsősorban Győr történetének kutatásával kapcsolatos problémákat vetett fel.

A fentiek alapján megállapítható, hogy a várostörténeti kutatás az utóbbi időben sokat fejlődött és a fejlődés odamutat, hogy méltó helyet fog kapni a marxista történet-tudományban; ennek ellenére azonban még nem tart lépést sem a belső igényvel, sem az e téren fejlettebb országok megfelelő eredményeivel. Bár számos feltétel adva van a várostörténet megfelelő kibontakozására, bizonyos feltételek még most sem látszanak kielégítőeknek. Így csekély a várostörténettel foglalkozó kutatók száma, ezek sem mindig a legfontosabb témákat ragadják meg, és nem a legjobb módszerekkel dolgoznak. Az idevonatkozó viták lehetnének eredményesebbek, egyes városok helytörténeti kutatást támogató kezdeményezése nem kitartó, és így a megkezdett munkálatok abbamaradtak.

3. A várostörténet fogalma és keretei

A várostörténet fogalmának értelmezése nem teljesen rögzített nálunk. Míg egyrészt — és ez a gyakoribb — a várostörténetet egyszerűen a helytörténet fogalmára szűkítik le, másrészt önálló tudományág, a „várostudomány” részeként szélesítik ki. Ez a kiszélesítés azonban túlzott és irreális. A várostörténet fogalmának, tárgykörének meghatározása azért ütközik nehézségekbe, mert maga a város is bonyolult, definiálhatatlan fogalom, melynek történetét egészében, minden vonatkozásban különállóan egyetlen szaktudomány sem művelheti. Tágabb értelemben a várostörténet több tudományág — mint az archeológia, művészettörténet, településföldrajz, településtörténet, a város-épitéstörténet, jogtörténet, irodalomtörténet, nyelvészet, filológia, statisztika, történeti demográfia, technikatörténet — együttműködését feltételezi. Ezek a városat más-más oldaláról, más-más funkciója szerint a saját szempontjukból tanulmányozzák és adatokat szolgáltatnak a várostörténet számára. A továbbiakban azonban egy szűkebb értelemben vett várostörténetről lesz szó, melynek egyedüli tárgya a város történeti jelensége a maga teljes bonyolultságában és mely a fent említett tudományágaktól csak azt várja, hogy azok minél alaposabban foglalkozzanak a városi múlt saját érdeklődési körükbe vágó területeivel.

A modern várostörténet a kölcsönhatások és összefüggések felismeréséből született meg. E szerint összefüggés és kölcsönhatás van három faktor, a város térbeli kiterjedése, népessége és gazdasági, társadalmi funkciói között, másrészt ez mind függvénye az általános gazdasági és társadalmi fejlődésnek, ugyanakkor vissza is hat arra. E kölcsönhatások felderítése a várostörténeti kutatás tárgya és feladata. A város lényege funkcióiban rejlik, ezek képezik a fejlődés dinamikus elemeit, ezek fejezik ki és közvetítik a város és a történeti fejlődés egésze közti kölcsönhatásokat, ezek függvénye végső soron a város térbeli alakulása, népességének fejlődése és belső tagozódása is. E funkciók között alapvető a munkamegosztásban, a termékek előállításában és cseréjében megnyilvánuló funk-

ciók, a másodlagosak azok, melyek a jogi, alkotmányos, kulturális felépítmény szférájába tartoznak. A város mint történeti produktum és mint organizmus csak a gazdasági folyamatok felől érthető meg; a várostörténet tulajdonképpen a gazdaság- és társadalomtörténet vetülete, melyet a városok történeti elemeire és funkcióira vonatkoztat. „A gazdaság- és társadalomtörténet egyik speciálisan kibővült tematikájú ágazataként jellemzett várostörténet valamennyi rokon kutatási ágazattal a legmesszebbmenően együtt akar működni, eredményeket átadni és eredményeket átvenni, hogy aztán azokat a városi fejlődés színtetikus részébe illessze bele.”

A magyar városfejlődés korszerű módszerrel való feltárása a mainál több kutató néhány évtizedes szervezett munkáját igényli. Mindenek előtt a várostörténet fogalmát és tárgyát illetően kell azonban megegyezésre jutni.

4. A kutatás legfőbb feladatai a XVIII. századig terjedő időszakban

A magyar várostörténeti kutatás legfontosabb kérdése, hogy a történettudomány részéről megnyilvánuló igény és a helyi múlt felé irányuló érdeklődés megfelelő arányban találkozzék. E kutatások helyes arányát a feladatok helyes kijelölésével kell támogatni. A tárgy és a forrásanyag természete határozza meg, hogy a kutatás melyik oldalról közelítsen. A várostörténet kutatási irányainak egybehangolása tehát nagyrészt szervezési probléma, melynek megoldása sokban függ a kiadványokat támogató helyi tanácsoktól és egyéb intézményektől. A főváros pl. múltjára vonatkozóan nagyméretű anyaggyűjtést szervezett, és évkönyvet adott ki. Ezzel szemben azonban, bár a hozzá szükséges anyaggyűjtés megtörtént, a Budapesti Oklevéltár munkálatai megszakadtak, ugyanekkor a „Tanulmányok Budapest múltjából” jövője is bizonytalan. Nincsenek kellő összhangban a kutatóintézetek, múzeumok, levéltárak kutatóinak ezirányú munkái sem. A fentiek nyilvánvalóvá teszik, hogy a kutatások szervezeti kereteit kell megteremteni. Ezt a célt szolgálná egy kutatóintézet felállítása, vagy tekintve, hogy erre jelenleg nincs mód, egy az MTA II. osztálya keretei között a Történettudományi Bizottság alá rendelt Várostörténeti Bizottság életre hívása. A Bizottság, melynek tagjai között lennének a várostörténet szempontjából fontos kutatásokat végző intézmények képviselői, központot teremtené a jelenleg egymástól elszigetelt kutatómunka számára.

A várostörténeti kutatások elősegítéséhez szükség lenne a középkori források számbavételére. Nyilvántartást kellene készíteni, mely az oklevelek nehezen átekinthető tömegén belül megjelölné azokat, melyek adatokat tartalmaznak a városi fejlődésre.

Fontos lenne a külföldi publikációkat és a számbajövő külföldi levéltárak idevonatkozó anyagát rendszeresen átvizsgálni, mert nyilvánvaló, hogy a magyar városfejlődés szempontjából sok érdekes adat kerülne napvilágra.

Az anyagfeltárás módja azonban maga is külön problémát jelent. Elsőrendű tenni-való a múlt mulasztásoknak pótlása lenne, ez azonban olyan nagy munkát igényelne, melyet lehetetlen néhány évtized alatt elvégezni. Lehetséges lenne azonban két munkaközösség és néhány külföldi ösztöndíj létrehozásával eredményes középszintű feltárást végezni a forrásanyagban. A munkaközösségek megteremtését az MTA vállalhatná a kutatásban érdekelt városok anyagi segítségével, a vállalkozás megszervezésébe és ellenőrzésébe a megalakítandó Várostörténeti Bizottság is bekapcsolódhatna. Ha nem is cél és nincs is rá lehetőség, hogy nagyszámú forráskiadvány készüljön, feltétlen szükség lenne egy városalaprajz-gyűjtemény készítésére, a középkori városprivilégiumok összegyűjtésére és kritikai kiadására, a Budapesti Oklevéltár és a Soproni Oklevéltár munkálatainak folytatására és befejezésére.

Feltétlenül elvégzendő, idevágó alapmunka lenne a XVI–XVIII. századi legfontosabb várostörténeti forrástípusok feltárása és cédulakatalógusra való felfektetése. Nem elsősorban várostörténeti kérdés, mégis kedvezően befolyásolná azt az ár- és bértörténeti kutatás megindulása.

A középkori magyar várostörténet nem dolgozható fel helyi metszetekben, mert ehhez kevés és nem is megfelelő a forrás. Szükséges lenne azonban a német jellegű városokon kívül a középkorban nagy szerepet játszó magyar városok (Székesfehérvár, Szeged, Debrecen) múltját illetően a megfelelő ismereteket bővíteni, mert források hiányában ezt a valószínűleg sajátos várostípust nem ismerjük még. Fontos lenne továbbá a magyar, a szlovák és a román várostörténeti kutatások eredményeinek kölcsönös felhasználása, mert a modern várostörténetírás feltételeinek megfelelő forrásokat elsősorban határainkon túli levéltárak őrzik.

A középkori várostörténeti kutatásnak tehát tág tematikai metszetekben kell történnie. Ilyen témák lennének a városok kialakulásának monografikus feldolgozása; egy-egy iparág története több évszázadon át; a magyar külkereskedelem első korszakának

feltárása; a magyar polgárság vándorlásának és a városi különböző társadalmi rétegek szerepének, mozgalmainak vizsgálata. A tulajdonképpeni cél — mindezek alapján — az lenne, hogy kijelölhető legyen a magyarországi városok összes típusa, funkciója, fejlődése és ezek összefüggései, végül a magyarországi gazdasági és társadalmi fejlődéssel való kölcsönhatásuk.

A XVI—XVII. század városfejlődése jóformán ismeretlen terület, az eddigi — ugyan igen fontos, de — kizárólag agrártörténeti kutatások egymagukban nem adhatnak a korszak nagy kérdéseire választ. Tudni kellene, mennyiben komponense a magyarországi városfejlődés a történeti fejlődés kelet-európai típusú kialakulásának. Az erre a kérdésre adandó válasz — tekintve a korszak forrásainak megsokszorozódását és természetét — egyre inkább a helytörténeti metszetekben történő kutatás eredménye lesz. Természetesen ez a módszer a XVI—XVII. század várostörténete vizsgálatánál sem lehet kizárólagos, mert az átfogó problémák nagy része itt is csak központi kutatásokkal közelíthető meg. A két kutatási irány összehangolásához mindenekelőtt a helytörténeti módszer régi értelmezésének újjáalakítására van szükség. „A» helytörténeti metszetű» kutatómunka horizontja tehát tematikailag és geográfiailag is ki kell, hogy táguljon». Egy-egy város fejlődésének végigkísérése helyett élszerűbb a városok történetileg, funkciójukban összetartozó csoportját szűkebb időhatárok között vizsgálni.

5. A kutatás helyzete és feladataink a késői feudalizmus és kapitalizmus korának vizsgálatában

A tőkés termelőmód kialakulásával a városok jelentősége is megnőtt. E gyors fejlődéssel azonban a történettudomány nehezen tartott lépést, csak az 1880-as évektől kezdve fordult a gazdaság- és társadalomtörténet felé. A gyakorlati élet sürgette a közgazdaságtan, a szociológia, a demográfia, a gazdaságföldrajz eredményeinek gyors kialakulását. E tudományágak kibontakozása viszont szükségessé tette a várostörténet fogalmának kiszélesítését. A feladat most már annak a funkciónak a vizsgálata lett, amit egy város piacán gazdasági és társadalmi struktúrájával betölt. A piac azonban maga sem állandó, hol terjeszkedik, hol pedig zsugorodik. Ezzel párhuzamosan a várostörténet más tudományágakat is segítségül hívott problémái megoldására és komplex tudományá vált.

Az ilyen módon átalakult XVIII—XX. századdal foglalkozó várostörténetnek akkora volt a hatása, hogy egyes országokban a gazdaság- és társadalomtörténet fejlődéséhez és eredményeihez komoly anyagot adott. Amerikában, Angliában, Franciaországban és Németországban több olyan munka látott napvilágot, melyek a városok egy-egy csoportját fejlődésében mutatják be.

„A magyar XVIII—XX. századi várostörténeti irodalom fejlődése az európai várostörténeti irodalom fejlődésével hasonlóságot mutat fel. Ugyanazok a tudományos tendenciák azonban Közép- és Délkelet-Európában a társadalomfejlődés eltérése, kisebb tagozottsága és sok törésvonala következtében gyengén érvényesültek.”

A gazdaság- és társadalomtörténet figyelme a XIX. század végén nálunk is a városok múltja felé irányul, azonban az ilyen jellegű művek a gazdasági fejlődés változását igen szűkre szabták, helyette inkább politikai történettel foglalkoztak. Ezeknél a munkáknál lényegesen értékesebbek a velük egy időben keletkezett városi egyházak történetét feldolgozó munkák, melyeket a tárgy természeténél fogva nem lehetett a források áttanulmányozása nélkül, politikai történet alapján megírni.

A felmerült kérdésekkel nálunk is közgazdászok, városi tanácsnokok, kereskedelmi, iparkamarai és banktisztviselők, mérnökök, orvosok kezdtek foglalkozni. El is készült néhány igen jó munka a városi víz-villany ellátásról, egyéb műszaki létesítményekről, pénzintézetek múltjáról, egy-egy város közgazdasági és közegészségügyi helyzetéről, szociálpolitikájáról, népesedéséről. Ugyancsak kiváló városfejlesztési tervek keletkeztek. Bár a feltételek nálunk is megvoltak tehát, a következő lépés nem következett be, a várostörténet nem használta fel ezeket. „A szociográfia fogalmainak és problémáinak nem ismerése, a közgazdasági ismeretek hiánya és ennek nyomán a társadalomtörténetnek a teljes negligálása okozta, hogy a magyar helytörténetírás azt a problematikát, amelyet Tagányi 1894-ben dolgozott ki, igen szórva nyitva kivétel nélkül eltekintve nemhogy nem fejlesztette tovább, hanem meg sem valósította.” A várostörténet komplex módszerei nálunk a második világháború végéig sem bontakoztak ki. Ilyen módon várostörténettel foglalkozó sorozataink nem hasonlíthatók a nyugatiakhoz, nagy részük korszerűtlen és tudománytalan. Vonatkozik ez a megállapítás a XIX. század végén megindult „Magyarország vármegyéi és városai” sorozatra és a két háború közt megindult „Magyar városok

monográfiái" sorozat köteteire, bár az utóbbi gazdaságtörténeti leírásai részben ma is használhatók.

Az a felismerés, hogy a várostörténetírásnál a gazdasági és társadalmi problémákat kell alapul venni, a marxizmus hatására vált általánossá. Az utóbbi években megjelent tanulmányok és megtartott konferenciák bizonyítják, hogy a várostörténeti kutatás komplexitása is már kialakult.

A lemaradást felmérve, rá kell mutatni elvégzendő legsürgősebb feladatainkra és azokra a szervezeti formákra is, melyek a feladat megoldásához szükségesek.

A magyar városok a XIX. század végére maradtak le az osztrák, cseh és az észak-európai városok fejlődése mögött, és pedig több okból. Nálunk a városi polgárságot nem támogatta a fejedelmi abszolútizmus. Főváros mint uralkodói székhely a XVIII. században nem volt. Központi kormányservek és hivatalsservezet a tőlünk nyugatra levő államokhoz hasonló mértékben nem alakult ki. A városokat a XVIII. században mindenhol a kereskedelmi tőke fejlesztette, mely külföldre szállított. Nálunk azonban ez a haszon a nagybirtokosoknak jutott, kik egykeztek a városokat jogilag és gazdaságilag is fejlődésükben visszavetni. Bécs gyarmatosító politikája pedig mind a városokat, mind a nagybirtokot akadályozta a tőke gyűjtésében. A XVIII. század végén fokozódott az örökös tartományok városainak kereslete a magyar mezőgazdasági áruk iránt és ez elősegítette, hogy a magyar városokban kereskedői szervezet alakuljon ki. A kereskedelemről eredő tőke azonban csekély maradt, és csak kis mértékben tudott az iparba átmenni, elsősorban a malom-, szesz-, sör- és némileg a mezőgazdasági gépiparba. Ugyanakkor, 1848 után, az osztrák és cseh tőke létrehozott valamelyes textil-, vas- és gépipart Magyarországon. Így alakult ki városaink gyáripara, mely azonban megtartotta függését a külföldi tőkéktől, tőkeszegény maradt és fejlődése nem gyorsult. A magyarországi városok ipari funkciójukat megkésve és igen csekély mértékben alakították ki, tőke- és nyersanyaghiány egyaránt visszafogta a fejlődést. E fentieket és a várostörténeti kutatás mai problematikáját figyelembevéve a következő kérdéseket kutatásá lenne első-sorban ajánlatos.

Vizsgálunk kell azt a harcot, melyet a városok a feudalizmussal szemben folytattak önállóságukért a kereskedelmi funkció kialakulásával kapcsolatban. Kereskedők üzleti könyveit, levelezését kell feldolgozni, hogy a kereskedők vállalkozásaira, a kereskedelmi tőke keletkezésére fény derüljön. Fontos volna tisztázni azt a szerepet is, melyet 1718 és 1750 között a szerb kereskedők játszottak városaink történetében. A XVIII–XIX. századi összeírások segítségével el kell deríteni egy-egy városban belül az iparral, kereskedelemmel és mezőgazdasággal foglalkozó lakók arányát és ennek révén azt, hogy a kereskedelem és a kézműipar milyen piacra épült. Szükséges lenne feleletet keresni arra a kérdésre is, hogy milyen külföldi kapcsolatai voltak a városok kereskedőinek és a belföldi kereskedelmi tőke mennyiben függött a külfölditől. Erre a városi jegyzőkönyvek és perek tartalmaznak anyagot, mint ahogy a perek anyaga derítene fényt arra a harcra is, melyet a kereskedők az iparosok ellen folytattak a városi piac birtoklásáért. Városonként kell vizsgálni a manufaktúrák keletkezését és szervezetét. A tájpiac szervezetének felvázolásához fontos lenne megtalálni azokat a — bár laza — kapcsolatokat, melyek a szabad királyi városok és a mezővárosok között fennálltak.

A városok ipari funkciójának kialakulásával kapcsolatban városonként vizsgálandó, miként és mikor ment át a kereskedelmi tőke az iparba, és hogy milyen iparágakban jelentkezett a külföldi kereskedelmi tőke. Erre a kérdésre a városi levéltári és a cég-bírósi iratok adnak választ, akárcsak az üzemek kialakulására és a mellettük megmaradt kisiparra vonatkozóan.

A kereskedelem és az ipar vizsgálata mellett ugyancsak lényeges feladat lenne a pénzügyzetek keletkezésének és tevékenységének vizsgálata.

Eddig különösen elhanyagolt kutatási terület a mezővárosok fejlődésének feldolgozása. Foglalkozni kell a várospolitikával, a városok kereskedelmi, ill. ipari funkciójának alakulásával és társadalmuk struktúrájára történt hatásával. E funkciók erőssége vagy gyengesége befolyásolja az egyes osztályok erősségét vagy gyengeségét és az osztályharc jellegét is. Városi jegyzőkönyvek, cégiratok, városi rendőrkapitányságok iratai és a sajtó adnak a kérdésre felvilágosítást.

E fentiek alapján meghatározható a második világháború előtti városhálózat, az egyes várostípusok és azok tájakra mint piacra gyakorolt hatása, megállapítható, hogy városhálózatunk milyen gazdasági struktúra kialakításában működött közre, meddig jutott el és milyen fejlődési irányba mutat az urbanizáció.

Az előterjesztés vitája

Mályusz Elemér hozzászólása bevezetésképpen közölte, hogy „Szücs Jenő és Rúzsás Lajos laborátuma 1963-ban készült. Mindjárt megjegyzem, hogy nekem csak annyi részem volt benne, hogy mint a kiküldött bizottság elnöke ismételtlen megbeszéltem velük az elmondandókat és összeegyeztetvén nézeteinket, biztattam őket az elaborátum megfogalmazására. Megjegyzem azt is, hogy ez számomra könnyű feladat volt, sok biztatásra egyáltalán nem volt szükség. Természetesen minden vonatkozásban azonosnak érzem magamat előterjesztésükkel és a felelősséget vállalom.”

Mivel az előterjesztés megfogalmazása óta két és fél év telt el, kiegészítésképpen meg kell említeni, hogy a Történelmi Társulat még 1964-ben is tartott egy várostörténeti konferenciát. E Szombathelyen megrendezett, tulajdonképpen helyi jellegű konferencia általános érdekű témával — éspedig a kontinuitás kérdésével és dualizmus-kori várostörténeti problémákkal — foglalkozott.

Mályusz Elemér köszönettel nyugtázza a Történelmi Társulatnak a konferenciák megrendezésében kifejtett munkáját, mellyel előkészítette, hogy a Történeti Bizottság tovább foglalkozhassék e kérdésekkel.

A körülmények változása folytán most módosítja a Várostarténeti Szemle megindításával kapcsolatos korábbi álláspontját, amennyiben a megalakuló Várostarténeti Bizottság első feladatául éppen a folyóirat létrehozásával kapcsolatos munkálatokat jelölné meg.

„Az elaborátum, mint minden munka, bírálható és kell is bírálni, hogy jobb legyen”, mondta Mályusz Elemér. Feltétlen haszna, hogy olyan kérdéseket vet fel, melyek előbbre fogják vinni a várostörténeti kutatásokat.

Székely György alkalmasnak találja az előterjesztést arra, hogy tanulmányként megjelenjen. A munka legelőbbrevivő részének a fogalmi elemzést tartja, mely a legtöbb hasznos vitát válthatja ki. A Rúzsás Lajos által írt rész érdeme, hogy konkrétan foglalja össze az eddigi kutatási eredményeket, melyek Szücs Jenő írásából nem domborodnak ki eléggé.

Székely György nem ért egyet az előterjesztéssel, amennyiben az a várostudományt elméleti konstrukciónak nyilvánítja: ezt olyan tudománytörténeti jelenségnek tartja, mely jelzi, hogy a várostörténet szerepe ma már nem primér és magabizárt. Vizsgálni kellene, hogy a történettudományok mint a tudományágak egyikének mi a szerepe és mennyiben kell együttműködni a társtudományokkal. A kérdéssel kapcsolatban a marxizmus elméleti igényeit is fel kell használni, nemcsak a kérdések megválaszolásánál és a módszertannál, hanem a várostörténeti kutatás önálló kutatási ágként való felfogásánál is. Ezt már csak azért is hangsúlyozni kell, mert a várostörténet kérdései között még marxista igényű kutatások sem tartják mindig szem előtt a társadalmi munkamegosztás alapvető voltát, mely épp a legfontosabb idevágó jelenségek feltárásához lenne multhatatlanul szükséges.

Az előterjesztés igényességének jele a historiográfiai elemzés — mondta Székely György —, azonban helyes lett volna ezen belül az arányok betartása. Hiányt jelent, hogy az egyetemes várostörténeti irodalom tárgyalásánál elsősorban a régibb német polgári történetírásról volt szó, holott említeni kellett volna a modern polgári tudomány néhány képviselőjét, és beszélni kellett volna a szovjet, cseh, lengyel, valamint NDK-ban folyó marxista kutatás tematikájáról is. A magyar történeti kutatás kérdéseinek elemzése alapos, a történetírói iskolák felvillantása azonban hiányos. Ami a helyi publikációs tevékenységet illeti, erősebben hangsúlyozni kellene, hogy az minden dilettantizmusa mellett is a várostörténeti tudomány kialakulásának jele. Bár Kovács Ferenc idevonatkozó munkássága fontos, mégsem ő az egyetlen, aki a várostörténetírással kapcsolatban megemlíthető. Szólni kellett volna még Horváth Mihály, Wenzel Gusztáv, Lederer Emma, Paulinyi Oszkár, Makkai László, Mályusz Elemér munkáiról is. A felzabadulás utáni várostörténetírás lassú megindulásának — mondta Székely György — több oka van. Egyik tényező, hogy a régen elsősorban kutatott városok története a szomszéd országok történezeinek feladatkörébe került, másrészt a feudális nacionalizmus tematikájának marxista szempontok szerint való tisztázása tette csak lehetővé az idegen etnikum szerepének értékelését a magyar városfejlődésben. Ide kapcsolódik a XIX—XX. századi magyarországi várostörténet nemzetiségi és vallási tényezőinek vizsgálata is. Ugyanígy a XVI—XVII. századi kutatások elmaradottabb voltának említésénél számot kell adni arról a tényről, hogy az újkori gazdasági fejlődés keretei túlhaladták a városi kereteket, a súlyponti települési helyek gyakran áthelyeződtek.

Ami a szervezeti kérdéseket illeti, Székely György feleslegesnek tartja külön

várostörténeti intézet vagy akadémiai kutatócsoport létrehozását. Helyesen jár el az előterjesztés, amikor a meglévő intézményekkel való együttműködést és a korábban megindult vagy tervezett sorozatok, oklevéltárak kiadását sürgeti. Ezeken kívül a külföldi levéltári munkáknál fel kellene venni az illető intézményekkel a tudományos kapcsolat; továbbá az előterjesztésben szükségesnek minősített forráskiadványokon kívül a debreceni városi jegyzőkönyvek kiadására is sort kell keríteni.

Székely György kiegészítő és módosító javaslataival az előterjesztés egyenlete-sebbé tételét kívánja elősegíteni, megemlíti, hogy alkalmas alapnak tekinti az összes érintett tudományágakkal való együttes megvitatásra.

R. Várkonyi Ágnes felszólalásában rámutat arra, hogy már egyes reformkori történetírók is városi életünk fejletlenségében keresték lemaradásunk okát. Ennek ellenére a várostörténet máig is a történetírás elmaradott ága, hiányosságai kihatnak az ország történetéről alkotott kép egészére. E hiány felszámolását kívánta szolgálni a Történettudományi Bizottság, mikor 1963-ban a történettudomány egyes szakágazatai helyzetének és feladatainak felmérése keretében, a várostörténetre vonatkozóan programba iktatta a jelen referátum elkészítését is.

Tekintettel arra, hogy az előterjesztés már három éve elkészült, felmerül a kérdés: aktuális-e még. R. Várkonyi Ágnes e kérdésre igennel felel. Az elaboratum megírása óta eltelt évek ugyanis, ha hoztak némi eredményeket e területen is, a várostörténeti konferenciákon kitűzött feladatok azóta sem valósultak meg. Másrészt ismeretes, hogy az Akadémia 1965. évi, a társadalomtudomány területén való tennivalói között szerepel az egyes tudományágak felmérése, a tudományterületek együttműködésének fokozása, az elvi-elméleti-módszertani kérdések előtérbeállítása. Ez a referátum tehát, mely a várostörténeti kutatás alapvető módszertani, szervezeti, tárgyi kérdéseit veti fel, föltétlenül időszerű és alkalmas tárgyalási alapul szolgál.

Az elaboratum historiográfiai áttekintését bizonyos szempontok felvételével kívánja kiegészíteni Várkonyi Ágnes. Nevezetesen a társadalomtörténeti tényezőkre fokozottabb figyelmet kellene fordítani a várostörténet kialakulásának vizsgálatánál. A várostörténeti érdeklődés mögött mindig ott volt a társadalmi indíték, ma is ott van, hiszen a városiasodás napjainkban legdinamikusabb korszakát éli. Helyes volna továbbá, ha a XX. századi várostörténet szélesebbkörű vizsgálat alá esnék.

Az előterjesztés készítői is leszögezték, hogy a várostörténetre vonatkozóan több elvi kérdés nincs megnyugtatóan kifejtve, melyek tisztázása sürgető feladatot jelent — állapítja meg Várkonyi Ágnes. E kérdések közül elsők között áll az időhatár lerögzítése. Mély elemzést kívánó munkát igényel még annak eldöntése is, hogy az új és legújabb korban miként ragadható meg a város funkciója.

Várkonyi Ágnes az elaboratum legelőreutatóbb részének a várostörténetírás helyzetének javítására tett javaslatot tartja. Az elmaradás csak minőségi ugrással hozható be, ehhez viszont az erők koncentrálására van szükség. Ezt a célt szolgálná az előterjesztésben javasolt Város-történeti Albizottság, majd a Város-történeti Szemle létrehozása.

Berend T. Iván az előterjesztésnek a tőkés idoszakra vonatkozó, utolsó fejezetéhez szól hozzá. A kapitalizmuskori várostörténet műfaji problémái egyelőre tisztázatlanok. Jónak tartja a Rúzsás Lajos által készített elaboratumot, azonban magát az alapkérdést továbbvitatandónak látja, amennyiben felveti a kérdést, létezik-e egyáltalán az előző korszakokhoz hasonló értelemben vett várostörténet a kapitalizmus korszakában. Nálunk, a hazai irodalmat tekintve, úgyszólván fehér lapot találunk, külföldön pedig kevés olyan munka látott napvilágot, mely a várostörténettel kapcsolatos műfaji követelményeknek eleget tett volna. A kutatás hiánya arra mutat, hogy a várostörténet kialakulatlan műfaj, sőt bizonyos megfontolások alapján felmerül a kérdés, létezik-e ilyen műfaj egyáltalában. Mindenekelőtt a város önmagában is — sok vonatkozásban — alig megközelíthető. Ebben a korszakban a városok bizonyos fokú zártsága is eltűnik, a város fejlődését meghatározó folyamatok országos folyamatok. Erre mutat az ipar, a gazdaságpolitika, a bankrendszer kialakulásának példája is, hisz a kapitalizmus korszakában egyik kérdéshez sem lehet városi problémaként nyúlni, mindezek országos kérdések. Még a társadalomtörténet vizsgálatánál is ez a helyzet, a városi társadalom is csak az osztályviszonyok általános képét tükrözi.

E fenti okok teszik kétségessé a várostörténet műfaját a kapitalista korszakra, állapítja meg Berend Iván, ugyanakkor olyan érveket is talál, melyek a várostörténet művelését erre az idoszakra is jogosultnak mutatják. Elsősorban a XIX. században lejátszódó „városfejlődési forradalom” — mely sokszorosa emeli a városok lélekszámát — követeli meg ennek a folyamatnak önálló vizsgálatát. A népesedésgyarapodás természetesen megnövelte a városok területét. Hatalmas építkezés indul meg. „A köz-művesítéstől a szociális ellátáson keresztül az egészségügyig sajátos új területek nyílnak

meg, amelyek a várostörténet gyűjtőnév alatt foglalhatók csak össze. Ugyanakkor az egész folyamat, amely a gazdasági fejlődésből adódik, visszahat a gazdasági fejlődésre. Ez különösen fontos tényező a várostörténetnek az egész nemzetgazdaságban betöltött helyét illető vizsgálatban." Ugyanakkor, bár az előbbieket szerint a kapitalista társadalom fejlődését nem lehet városi oldalról megközelíteni, mégis szükséges a városokat társadalmi egységként is megvizsgálni, különösen egy-egy jelentős város szempontjából.

„A modern kori várostörténet értelmezése bizonyos vonatkozásban egyelőre elvi kérdés” — mondotta Berend T. Iván. Az elvek tisztázása azonban fontos, mert bármennyire szükségesek is a részletkutatások, a jelenben is elengedhetetlenek azok a kutatások is, melyek a XIX—XX. századi városfejlődést általános vonásokban tárják fel.

A szocialista korszak várostörténetének problémája ugyancsak sok megválaszolásra váró elvi kérdést tesz fel. Ezekre a kérdésekre nyilvánvalóan csak a későbbiek folyamán lehet majd válaszolni.

Berend T. Iván egyetért a Várostörténeti Albizottság megalakítására vonatkozó javaslattal.

Makkai László, egyetértően Mályusz Elemér véleményével, a Történelmi Társulat komoly érdemének tartja a várostörténeti konferenciák megrendezését. E konferenciák közül kiemeli a szombathelyit, melyen egyéb tudományágak, mint a városépítészet is, érdeklődést nyilvánítottak a várostörténet kérdései iránt. A fiatal építészmérnökök városépítésztörténeti érdeklődését az Építészeti Egyetemen való munkája során is megfigyelte.

Makkai László egyetért Berend T. Ivánnal abban, hogy nehezen megközelíthető, tisztázandó probléma a feudalizmus kora *utáni* várostörténet. Ugyancsak aktuális vita-kérdésként kell fenntartani a várostudomány kérdését is, espedig a Berend T. Iván által kifejtett szempontok alapján. Helyesli az előterjesztésnek azt a tételét, mely szerint a várostörténet jelenlegi konstrukcióját kell megtartani szoros együttműködésben a várossal foglalkozó egyéb szakmai ágazatokkal.

Székely Györgyhöz csatlakozik Makkai László, amikor a várostörténet kérdései között a marxista szemlélet alapvető szempontjait, mint pl. a munkamegosztás szerepének kidomborítását kívánja. Ugyancsak a Székely György által hangsúlyozott elvek szerint kellene kiegészíteni az előterjesztést az agrárviszonyok tárgyalását illetően.

A historiográfia részletesebb kifejtését kívánja Makkai László is, az előtte felszólaltakkal egyetértve. Maga az előterjesztés kerete azonban erre nem adhatja meg a lehetőséget, a historiográfiai problémák felmérése további munkát kíván, éppen az elhangzott hozzászólások iránymutatása alapján.

Makkai László javasolja a vita közrebecsátását és az albizottság megalakítását.

Mód Aladár véleménye szerint is tovább kell fejleszteni a várostörténeti kutatást. Az egyes városokban spontán megnyilvánuló helytörténeti érdeklődés megfelelő keretek között támasza lehet e munkának. Törekedni kell arra, hogy a várostörténet a feudalizmus kora utáni szakaszokat is kidolgozza, továbbá, hogy a politikai történet is szerepet kapjon benne.

Mód Aladár javasolja az albizottság megalakítását, a külön folyóirat megindítását azonban nem tartja szükségesnek, ellenben felhívja a figyelmet a várostörténet témájába való disszertációk kiadásának fontosságára.

Paulinyi Oszkár elismeréssel nyilatkozik az előterjesztésről. Megemlíti, hogy 1920-ban és 1940-ben is készült egy-egy hasonló tárgyú munka, azok azonban nem élveztek támogatást, spontán megnyilvánulások voltak.

Az előterjesztés lényegének Paulinyi Oszkár a Várostörténeti Albizottság megalakítását tartja, melynek feladata a várostörténeti kutatások megszervezése, mind a munkálatok összehangolását, mind pedig a publikációs lehetőségek megteremtését illetően.

Paulinyi Oszkár a várostörténeti kutatás elmaradottságát éppen a marxista történetfelfogás által megszabott igényhez mérten igen súlyosnak mondja; e hiány felszámolása sürgős.

A helytörténet problematikája nem azonosítható a várostörténettel, szögezi le az előterjesztés megállapításával egyetértően Paulinyi Oszkár, azonban a kettő között nincs akkora különbség, hogy ne lennének egymásra hatással. Semmi esetre sem helyes a helytörténet lekicsinylése, inkább fogyatékoságaitól kell azt megszabadítani, komoly művelődéspolitikai feladattá kell válnia, a színvonalas helytörténeti kutatás intézményes kiépítésével.

Az elaboratumban említett — a várostörténetben mutatkozó — XVI—XVII. századi „fehér folt” megszüntetéséhez Paulinyi Oszkár véleménye szerint szükséges lenne a pozsonyi kutatócsoport keretében az idevágó fontos iratok filmmezéséről gondoskodni, ugyanis e kutatási terület nagy része az ország határaitól esik.

Paulinyi Oszkár ajánlja az elaboratum megjelentetését és egyetért az albizottság megalakítására vonatkozó javaslattal.

Tarjányi Sándor jelentőségteljesnek mondja azt a társadalmi igényt, mely a várostörténettel szemben megnyilvánul. E kutatások fellendítése érdekében Budapest Főváros Tanácsa sokat tett, mind az ilyen jellegű munkák anyagi támogatásával, mind pedig Budapest története monografikus feldolgozásának megindításával. A jövő feladatokat illetően összefoglaló és adatfeltáró munkára is van szükség. A Budapesti Történeti Múzeumban 6—7 tudományos kutató munkaidejének nagy részét várostörténeti kutatással tölti.

Tarjányi Sándor egyetértve az előterjesztéssel, fontosnak tartja az oklevéltárak és egyéb forráskiadványok további kiadását, ugyanígy a kapitalizmus kori várostörténet problémáinak tisztázását. Ez utóbbival kapcsolatban bizonyos részletkérdések mielőbbi megoldását kívánja.

Várostörténeti albizottság megalakítását Tarjányi Sándor is szükségesnek tartja és a Szemle megindításával is foglalkozni kell.

Pamlényi Ervin hozzászólásában megállapítja, hogy bár megjelennek jó helytörténeti munkák is, a helytörténet még ma is a „dilettánsok vadászterülete”. A megalkandó Várostörténeti Albizottság egyik legfontosabb feladata, hogy e téren bizonyos centralizációt teremtsen. Segítenie kell a városi tanácsokat annak elbírálásában, hogy melyek az eredményesnek ígérkező és így támogatásra érdemes várostörténeti munkák.

Szücs Jenő válasza mindössze az előterjesztés egyes részleteit érintő kritikai megjegyzésekre kíván reflektálni, míg a továbbiakra — reméli — a megalkandó Várostörténeti Albizottságban vagy a meginduló Várostörténeti Szemleben kerül sor.

Szücs Jenő röviden felidézi, mi volt a tulajdonképpeni feladat, melyre az elaboratum készítői megbízást kaptak. 1963-ban az MTA Történettudományi Bizottsága öt munkabizottságot jelölt ki, hogy a magyar történelem bizonyos „kiemelt témáinak” távlati tervére vonatkozóan tervreferátumot készítsen. Ezek között volt a várostörténettel foglalkozó munkabizottság is és az előterjesztés célja nem több, mint e szakág jelenéről és jövő feladatairól összefoglaló képet adni. A megbízás nem terjedt ki tehát a tudományág teljes felmérésére, még kevésbé bibliográfia készítésére, ahogy azt több hozzászóló számonkérte a munkától. Az elaboratumban mégis helyet kapott rövid historio-gráfiai rész csupán szükséges visszatekintés kívánt lenni, mely mintegy bevezeti a jövőről mondottakat.

Megállják-e helyüket azok az elvi megállapítások, melyeket a referátum a historio-gráfiai visszatekintésben állít? — teszi fel a kérdést Szücs Jenő. Elhangzott olyan vélemény is, hogy az előterjesztésben a várostörténet múltjáról festett kép sötétebb a valóságosnál, más hozzászóló ezzel szemben az elaboratum készítőivel ért egyet. Szücs Jenő rámutat, hogy a múlt hiányainak kellő feltárása éppen a feladatok megjelöléséhez volt elengedhetetlen, ez és a módszertani kérdések megvilágítása képezik az előterjesztés lényegét, és ehhez várták a kiegészítéseket, melyeket a munkabizottság nevében köszönettel nyugtázt. Reméli, hogy rövidesen alkalom nyílik még több konkrét állásfoglalást hallani ebben a vonatkozásban.

A várostudomány kérdésében Szücs Jenő egyelőre megmarad a referatumban kifejtett nézeténél, mert Székely György hozzászólásában leszögezett ellenvéleményét nem fejtette ki olyan részletességgel, hogy azzal vitába szállhatna. Egyetért azonban Székely Györgynek azzal a megállapításával, hogy az előterjesztésben részletesebben kellett volna az agrártörténet és várostörténet szerves kapcsolatára rámutatni. Nem egészen tartja érhetőnek Szücs Jenő Székely György és Makkai László észrevételét, miszerint a munkamegosztás kérdésével kapcsolatban a marxizmus elméleti igényeit is érvényesíteni kellene, ugyanis az elaboratum a marxista történetírás igényeit kívánja megszólaltatni éppen a munkamegosztás problémáinak központba állításával.

Szücs Jenő megszívlelendőnek tartja Berend T. Iván hozzászólásában kifejtett gondolatait, mindössze két ponton szeretne vele vitába szállni. Egyrészt szemléletét kissé egyoldalúan gazdaságtörténetinek tartja, másrészt pedig nem hiszi, hogy indokolt lenne a feudalizmus és kapitalizmus kori várostörténet módszereit olyan mértékben egymástól elválaszthatónak látni, mint az Berend hozzászólásából kitűnik.

Szücs Jenő nem kívánja összefoglalni az elhangzottakat, tekintve, hogy a vitalapnak készült referátum az elhangzott kiegészítésekkel és kritikai megjegyzésekkel bővülve további vita anyagává lett.

VITA LENGYELORSZÁG 1918—1921 KÖZÜTTI TÖRTÉNELMÉRŐL

A Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete 1966. június 6—8. között kétnapos vitát rendezett Varsóban a *Lengyelország története* (Historia Polski) soronlevő részének próbakötetéről. A makett 1918—1921 között tárgyalja a lengyel történelmet; pontosabban 1918 novemberétől 1921 márciusáig, az új alkotmány elfogadásáig. Két és fél esztendő t egy vastkos, több mint 500 oldalas kötetben. A szerkesztőség eredetileg a két háború közti lengyel történet első részét (1918—1926 közti időszakot) teljes egészében kívánta megjelentetni, de számos nehézség — mindenekelőtt a kutatás jelenlegi helyzete, a levéltári anyag feltárása körül mutatkozó hiányok — arra indították, hogy az 1921 elejéig terjedő részt már most a széles szakértő tábor elé bocsássa megvitatás végett. A makett kezdő és záródátuma önként adódott: a két időpont közé esik a lengyel államiság megszületése és a határok megállapítása.

A vitára bocsátott makettet a Leon Grosfeld és Henryk Zieliński neveivel fémjelzett szerkesztőség ellátta a két háború közti időszak egészére vonatkozó historiográfiai áttekintéssel. Gazdag térképanyag is csatlakozik a munkához, és nagy számú illusztráció. Ennek ellenére a vitán sűrűn vitatták a makett apparátusát és igen sok pontatlanságot vetettek a szerkesztők szemére.

A szerkesztés problémái állandóan visszatértek a kétnapos vitában, jelölül annak, hogy nem is olyan könnyű dolog a minden főkérdésre figyelemmel levő, egybehangolt szerkesztői munka. A makett több szerző műve, de valójában a munkálatok súlypontja a legterjedelmesebb fejezetek szerzőin, Henryk Zielińskin és Tadeusz Jedruszczakon nyugodott. A szintézis és a monográfia eltérő szerkesztési elvei meglehetősen összekeveredtek a két szerzőnél, s ennek nyomán többször is elhangzott az a vélemény, hogy a makett jelenlegi alakjában sem a szintézis, sem a monográfia sajátos céljainak nem felel meg: szintézisnek túlzottan aprólékos és kronológikus, monográfiának viszont hiányos és teljesen mellőzi az apparátust. A felszólalók természetesen a szintézis irányába kívánták eltolni a makett kereteit.

A vita résztvevői egyhangúlag elismerték, hogy a vitára bocsátott makett az első jelentős kezdeményezés a Lengyelország történetében oly sorsdöntő évek átfogó tárgyalására, s mint ilyen méltóan sorakozik a millénium egyéb historiográfiai művei mellé. Emelett azonban azt is megállapították, hogy csak az első lépésként értékelhető, s éppen ezért sok kiegészítésre szorul. A vita maga is sok értékes kérdésfelvetéssel járult hozzá a makett további tökéletesítéséhez.

A vitában résztvevő lengyel történészek hangsúlyozták az 1918. év hatalmas jelentőségét a lengyel nemzet történelmében. Éppen ennek a fordulathoz a teljesebb értékelése végett kérték számon a szerzőktől az olyan bevezető fejezet megírását, mely alkalmas volna arra, hogy sokoldalúan világítsa meg azt a kérdést, hogyan fogadta a lengyel társadalom valamennyi jelentős rétege a független állam visszaszerzésének tényét, mennyire volt felkészülve a nemzet a maga sokféle tagolódásában az 1918-as fordulatra, mennyire értékelte az önállóságot és hogyan képzelte el a jövő útját. Utalás történt arra, hogy a makett jelenlegi formájában a politikai pártok programjainak megmutatása mellett kevés szó esik arról, hogyan nézték a kérdéseket a lengyel társadalom legkülönbözőbb rétegeiben, hogyan fogták fel pl. a hatalom problémáját, az alkotmányos-jogi kérdéseket, az új határok alakulását, a keleti háborút és így tovább. Kiderült a felszólalásokból, hogy bizonyos egyoldalúságot látnak a szerzőknek abban a törekvésében, hogy teljesen a politikai pártok vonalán haladva láttassák az eseményeket.

Egy másik általános kívánság volt, hogy sokkal behatóbban kellene a szintézisnek foglalkoznia a társadalomfejlődés gazdasági alapjaival és a társadalomtörténettel. (A kulturális fejezetről azért nem esett szó, mert ez a kötet nem tartalmaz ilyen. Csak a következő részben lesz kulturális jellegű összefoglalás.)

Problémákat okoz a vita tanúsága szerint az 1918. évi fordulat jellegének pontos meghatározása is. Több hozzászóló hangsúlyozottan kiemelte, hogy 1918-ban gyökeresen megváltoztak a lengyel társadalmi viszonyok, s egyesek ezt a változást hajlandók voltak olyan mélyrehatóan tekinteni, hogy ezt már egyenesen egy burzsoá-demokratikus, végig nem vitt forradalom jellegével ruházták fel. Ezzel kapcsolatban vetették fel azt a kérdést is, hogy milyenek voltak a forradalmi változás lehetőségei 1918 körül, s mennyiben tekinthető szükségesnek és elkerülhetetlennek, hogy a forradalmi erők alul maradtak és Lengyelország a nagybirtokos-burzsoá osztályok uralma alá került.

A makett természetesen felszínre hozta a lengyel történelemfejlődés egyik legsajátosabb problémáját, azt a tényt, hogy a három megszállott övezet viszonyai eltérően alakultak, és azt a kívánságot, hogy ezt a szerzőknek fokozottan kellene szem előtt tartaniok. A hatalomért folyó harc, a politikai küzdelmek megmutatása a makett-

ban jól sikerült, de utaltak a vitázók arra is, hogy mindezek mellett s velük egy időben egy fontos folyamat is végbement, s ez az állami integrálódás folyamata, s ez kevésbé látható a makettban.

A szerzőket áthatotta az a törekvés, hogy a szóban forgó évek lengyel történetét szoros összefüggésben mutassák meg az európai politikai erők alakulásával, s ebben a tekintetben csak egy kritikai megjegyzést lehetett tenni, azt ugyanis, hogy a nagyhatalmak lengyel-politikája mellett majdnem teljesen megfeledeztek a szomszédos országok (Cseh-szlovákia, Magyarország, Románia stb.) szerepéről a lengyel külpolitika alakulásában.

A lengyel államhatárok kialakulása azok közé a kérdések közé tartozik, melyek főhelyet foglalnak el a lengyel szintézis megvitatott részében. A szovjetellenes intervenciót a szerzők a kérdésnek megfelelő terjedelemben tárgyalták és egyértelműen elítélték. Ennek ellenére itt is hallatszottak ellenérvek és a vita jó része itt csúcsosodott ki. Manteuffel professzor, a Történettudományi Intézet igazgatója, bizonyos anakronizmust vetett a szerzők szemére, ami szerinte abban nyilvánul meg, hogy a lengyel—szovjet viszonyt mai ismereteink alapján tárgyalják s nem veszik eléggé figyelembe, hogy 1920—21-ben a helyzet még nem jegecesedett ki eléggé s a lengyel közvélemény nem láthatott olyan tisztán, mint ma. Manteuffel professzor aláhúzta a lengyel föderatív terveket Litvániával és Ukrajnával kapcsolatban s úgy fogalmazta meg a kérdést, hogy ami nem sikerült a lengyeleknek, az sikerült a másik államnak (a Szovjetunióknak). Kowalski professzor viszont arra utalt, hogy a kétféle föderáció közé nem lehet egyenlőségi jelet tenni s végül is figyelembe kell venni az érintett litván, ukrán lakosság spontán törekvését afelé az állam felé, amelyről joggal feltételezte, hogy benne választ kap a maga kérdéseire.

Több hozzászólást váltott ki a makettban az a része is, amelyben a szerzők elítélik a fiatal lengyel állam elutasító magatartását Szovjet-Oroszországgal szemben, ami meg nyilvánult többek között abban is, hogy a lengyel kormány vonakodott diplomáciai kapcsolatot teremteni a Szovjetunióval. A felszólalók hangsúlyozták azt a tényt, hogy éppen a szovjet kormány volt az, amely elsőként ismerte el a lengyel függetlenséget. Ami pedig a Pilsudski-féle szovjetellenes intervenciót illeti, kidombrították a felszólalók, hogy ennek az intervenciónak is tudható be az, hogy Lengyelország külpolitikája teljesen alárendelődött az antant-hatalmaknak, s odahaza megerősödtek a reakciós erők. Utaltak a felszólalók arra is, hogy ellentétben Vörös-Oroszországgal, Fehér-Oroszország nem ismerte el a lengyel állami függetlenséget, ezért lényegében a lengyel kormánynak közös érdeke volt a fellépés Szovjetország oldalán Fehér-Oroszország ellen. Ezt azonban elmulasztotta, mivel Pilsudskinak már 1918-ban az volt a meggyőződése, hogy a főelleniséget Szovjet-Oroszországban kell keresnie. A lengyel nemzeti demokrata párt viszont készen állott arra, hogy együttműködjék Fehér-Oroszországgal.

Pilsudski politikájának ábrázolását általában nem vitatták, bár elhangzott olyan megjegyzés is, hogy világosabban meg kellene fogalmazni egy helyütt a Pilsudski-féle politika, stratégia és taktika lényegét. Különösen fontos ez azért, mivel az 1926. évi Pilsudski-féle puccs ideológiai előzményei adva voltak a tárgyalt szakaszban is.

A vita során természetesen számos részletigény nyert megfogalmazást. Hiányolták annak rajzát, hogyan változott meg a munkásosztály anyagi és kulturális helyzete a függetlenség visszanyerése után, kifogásolták azt a módot, mely az antanthatalmak külpolitikáját igyekeznek közös nevezőre hozni, jóllehet nagy volt az eltérés köztük, mások a külföldi tőke szerepének pontosabb megvilágítását kérték s volt, aki a politikai pártok történetét elválasztotta a lakosság életének történetétől, mivel a pártok története valójában egy „elit” története s nem a nemzeté. Hiányosnak tartották a Lengyel Szocialista Párt nemzetiségi politikájának tárgyalását. Egyesek külön szeretnék látni a nemzetiségi csoportok (pl. zsidóság) történetét az adott időszakban.

A szerzők válaszából azon a törekvésen túl, hogy figyelembe veszik az elhangzott kritikákat, az a körülmény is kiváglott, hogy nem minden fontos elvi kérdésben törek-szenek apodiktikus feleletre; marad még válaszra váró kérdés. Így például arra a kérdésre, hogy volt-e 1918-ban forradalmi helyzet Lengyelországban, Henryk Zieliński azt válaszolta, hogy a források alapján sem igennel, sem nemmel nem lehet felelni. Kizárni azonban nem lehet azt a lehetőséget, hogy megvoltak a győzelem előfeltételei.

Zieliński professzor válaszában határozottan állást foglalt abban a kérdésben is, hogy a Szovjetország elleni háborút „offenzívá”-nak vagy „agresszió”-nak kell-e nevezni. A leghatározottabban megvédte azt a felfogást, hogy a körülményeket figyelembe véve (így pl. azt a tényt, hogy 1919 végén a vörös hadsereg messze volt a lengyel határoktól Lwów és Minsk mögött!) csakis az agresszió a helyes kifejezés. Ami azt a megjegyzést illeti, hogy a lengyel lakosság az intervenció idején erősen oroszellenes hangulatú volt s a „honvédő háború” tudatában élt, Zieliński igen találóan mutatott rá, hogy a keleti

agressziót, mint Pobóg-Malinowski emlékezései bizonyítják, a lengyel lakosság nem is nagyon értette, másrészt, ami a hangulatot illeti, a németellenesség bizonyára nagyobb volt a határviták következtében, a lengyel kormány arrafelé mégis megtette a lépéseket a diplomáciai kapcsolat megeremtése végett. Jędruszczak, a második szerző, válaszában elvetette azt a felfogást, mintha lengyel részről a szovjetellenes háborút nem-hivatalos részről (a tábornokok) folytatták volna.

Összegezésként megállapíthatjuk, hogy a vita mindvégig magas színvonalon mozgott. Sajnálni lehet azonban, hogy nem vettek benne részt nagyobb számmal külföldi történészek is. A Német Demokratikus Köztársaság jelenlevő történészei nem folytak bele a vitába, a szovjet történészek pedig hiányoztak. Így Csehszlovákia részéről Lejár (Prága)*szólt fel s a közép-európai kapcsolatok hiányára mutatott rá, e sorok írója pedig részletesebben beszélt a tárgyalt időszak magyar kapcsolatairól: a Tanácsköztársaság és a lengyelek viszonyáról és az ellenforradalmi rendszer kezdeti időszakának politikai és diplomáciai kapcsolatairól.

Kovács Endre

BESZÁMOLÓK TÓTH EDE ÉS KÓNYA SÁNDOR KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓINAK VITÁIRÓL

Tóth Ede „Mocsáry Lajos útja a Függetlenségi Párthoz” című disszertációja Mocsáry fiatalkori éveinek bemutatása után tér rá az abszolútizmus elleni küzdelemben kibontakozó publicisztikai, közírói tevékenysége vizsgálatára. „Nemzetiség” című, első röpiratában Eötvössel vitatkozva fejti ki 1848/49 tanulságait a továbbfejlődés számára. A békés polgári fejlődés igenlésében még találkozott elképzelésük, amíg azonban Eötvös ennek zálogát az európai egyensúlyban, egy megerősödött, központosított Habsburg-birodalomhoz való szoros csatlakozásban látta, addig Mocsáry a nemzeti haladás fő akadályának éppen a dinasztikus nagyhatalmakat tartotta, elvetette az abszolútizmust, hangsúlyozta a népek önálló fejlődésének, polgári nemzettéválásának elkerülhetetlenségét. Magyarország szerinte kényszerűségből (mivel a százakadózott kis népeket a nagyok elnyomnák), mint soknemzetiségű államot kell fenntartani, mely azonban minden nemzetiségnek biztosítja szabad fejlődését.

Az 1861-es országgyűlésen Mocsáry elfogadta Eötvös és Deák közjogi 48-as programját kiindulási pontként, ami a Habsburg-országok egységét nem dinasztikus alapon, hanem a polgári állami önkormányzattal rendelkező népek szövetségeként vélte megtartatónak. Ez az elképzelés és programjának további részei, melyek szerint hajlandó lemondani a magyar államnnyelvről s csak az országgyűlésen megtartani azt kötelező érintkezési nyelvként, szembeállították nem csak Eötvössel, de az egész Deák-párttal.

Az országgyűlést csendesebb időszak követte Mocsáry életében: miután röpiratait elkobozták, elvállalta a sárospataki főiskola felügyelőségét és nevelőpolitikával foglalkozott. Az 1865-ös év azonban ismét az országos politika színterén, Deák ellenzékének táborában találta. A „Kérdések kérdése” c. röpiratában azt bizonygatja, hogy az 1861-es követelések megtartására a nemzetközi és a belső erőviszonyok is lehetőséget nyújtanak. A kiegyezés ellenzékét a megyében vélte megszervezhetőnek, s ezért elvállalta Borsod megye alispánságát. Élénk publicisztikai tevékenységet fejtett ki: a „Hon”-ban Lónyayval a költségvetésről vitatkozott, bírálta Eötvös iskolapolitikáját. Pártján, a Balközép párton belül is erős ellenzésre találtak nézetei, s részben ez, részben a kormány átmeneti megerősödése lehetetlenné tette alispáni tisztségének további megtartását. Mindinkább pártja baloldalahoz közeledett, kezdte felismerni az ellenzék — a Balközép és a 48-as párt — egységes fellépésének szükségességét.

Egyházipolitikai tevékenysége során sikraszállt a felekezetek egyenjogúsításáért, ellenezte a kötelező egyházi adót, hangoztatta az egyházi birtokok kisajátításának és a kötelező polgári házasság bevezetésének szükségességét. Konceptiójában a protestáns egyház védelme szorosan kapcsolódott a Habsburg-barát katolikus „közösügyes iskolaügy” bírálatához. Amikor azonban az állami támogatás fejében a protestáns egyház is teret engedett az állami ellenőrzésnek, Mocsáry véglegesen visszavonult az egyházipolitikától.

Nemcsak a kormánnyal, hanem saját pártja vezetésével is mindinkább szembe került. Míg Tiszáék elutasították, Kossuth örömmel fogadta Mocsáry osztrákellenes állásfoglalását a porosz—osztrák háború idején. Az 1870—71. évi porosz—francia háború második szakaszát viszont — felismerve a monarchikus államrend megdöntésének szükségességét — a franciák részéről tartotta igazságosnak. Gondolatvilágában a köztársasági Párizs melletti állásfoglaláshoz szorosan kapcsolódott a kelet-európai népek önállóságának hangoztatása. Szintén pártjával vitatkozva száll szembe a Lónyay-féle vá-

lasztójogi törvényjavaslattal, mondván: „... a polgári rend, a burzsoázia hatalma csak a néptömegek politikai jogainak biztosítása útján, a társadalom közép- és alsó rétegeinek a politikai életbe való bevonása útján biztosítható.” Az 1872-es választásokon világosan látszott, hogy a válságban levő kormány megbuktatásának legfontosabb feltétele az egységes ellenzék létrehozása. Mocsáry akciót kezdeményezett a Balközép elégedetlenkedő képviselőinek és a 48-as párt tagjainak közös pártban egyesülésére. Miután azonban a Tisza—Ghyecz vezetés tudomást szerzett a szervezkedésről, és határozott fellépésével megakadályozta a Balközép bomlását, Mocsáry nyíltan szakított pártjával.

A disszertáció azután rátér Kossuth politikai elképzelésének elemzésére. Kimutatja, hogy a függetlenségi politika koncepciójába ágyazva Kossuth dolgozta ki először az egységes ellenzék létrehozásának taktikáját. Elképzelése azonban, mely szerint egy perszónaluniós programmal el lehet érni a parlamenti ellenzék barátságát, egységes fellépését, — kivihetetlennek bizonyult. Amikor az 1873—1874-es gazdasági és politikai válság meggyengítette a Deák-kormányzatot, Kossuth új programot javasolt a 48-as párt vezetőihez írt leveleiben, melyek értelmében most már egy nyílt függetlenségi program zászlója alatt lehetne létrehozni a Balközép egy részének és a 48-asoknak egyesült ellenzéki pártját. Ezt a kossuthi taktikát egy függetlenségi prát megalakítására a Balközépből csak a Mocsáry—Csávolszky csoport, a 48-as pártból pedig csak a perszónaluniót végcélnak tekintő Irányiékkal szembehelezkedő Simonyi—Helfy csoport tette magáévá.

Mocsáry vezetésével ekkor megindult az új párt létrehozásának előkészítése: 1847 januárjától megjelentették a „Baloldal” c. lapot, mely a Madarász-féle „Népszázlól-alja”, a Simonyi szerkesztette „Szombati lapok” és más vidéki újságok támogatásával erős függetlenségi propagandát fejtett ki. Mocsáry ekkori írásaiban sorra leplezte le a jobbra eszű Balközép vezetőségének tevékenységét, Ghyecz tárcavállalását, Tisza állandékoságát. Tekintélye országsszerte megnőtt, s ez egyik jelentős tényező volt abban, hogy — részben Kossuth programja alapján — sikerült tető alá hoznia az „Egyesült Közjogi Ellenzék Pártja” neve alatt a 48-as párt többségének és a balköz éppárti balszárnyak egyesülését. Pártjuk társadalmi bázisának megerősítésében jelentős szerepet kapott az is, hogy az előkészítési folyamán sikerült biztosítani a vidéki ellenzéki körök csatlakozását a függetlenségi programhoz. A vezetőség, megszüntetve a 48-as párt lapjait, kiadta saját sajtóorgánumát, az „Egyetértés”-t, majd 1874 áprilisában a párt végleges formában történő megalakítására országos gyűlést hívtak egybe. E gyűlésen, melyen már a megválasztott vidéki megbízottak is jelen voltak, visszaverték Irányiék támadását a perszónalunió programbavételére vonatkozóan, s Mocsáry javaslatára felvették a *Függetlenségi Párt* nevet. A gyűlésen kialakult vita és a program megmutatja a fiatal párt erősségét és gyengeségeit is: kétségtelenül sikerült a magyar kispolgári, paraszti, középpolgári választók széles köreiben népszerűvé tenni a függetlenségi programot, ugyanakkor a pártot szervezetileg nem építették ki eléggé, az egyszerű tagok véleményének a pártvezetőséghez való eljutása sem volt biztosítva. Ezekért Kossuth is jogosan bírálta a pártot. A függetlenségi erők tömörítése azonban kétségtelenül történelmi érdeme mind Mocsárynak, mind politikai barátainak.

A szerző végül összefoglalva eddigi fejtegetéseit, megállapítja, hogy Mocsáry küzdelme a Balközép jobbratolódo tagjai ellen egyéni fejlődése szempontjából is jelentős volt: ekkor került közel Kossuth függetlenségi koncepciójának elfogadásához, ekkor jutott el arra az álláspontra, hogy a polgári haladás csak az általános választójog útján, a néptömegek aktivizálásával lehetséges. Elismeri a munkásság megtermékenyítő szerepét a politikai életben, de megmaradt azon álláspontján, hogy egyrészt az osztrákbárát konzervatív, másrészt a forradalmi erők ellen csak a liberális középrétegek vezetése a polgári rend biztosítója. E liberális elveit ragaszkodott hosszú ideig, s ez irányba igyekezett terelni a Függetlenségi Párt politikáját is. Amikor ez később nem sikerült neki, és a párton belül eluralkodó sovínisza nézetek elleni harcban elszigetelődött, kénytelen volt szakítani a Függetlenségi Párttal is.

A disszertáció 1963. január 26-i vitáján *Mérei Gyula* kandidátus opponensi véleményében a disszertáció érdemének tartotta az alapos forrásfeltárást, a jegyzetek jól sikerült historiográfiai utalásait, s a szerzővel való egyetértését fejezte ki Mocsáry publicisztikai munkásságának, Eötvössel folytatott vitájának, a nemzeti kérdésben elfoglalt álláspontjának értékelését illetően. Kossuth és a 48-as párt kapcsolatának, függetlenségi koncepciójának, a párt egyes csoportjai osztályalapjának finom elemzése új eredmény történelmi irodalmunkban. Véleménye szerint azonban egyrészt jobban meg kellett volna rostálni a tárgyalásra kerülő problémákat, másrészt viszont helyenként mélyebb elemzésre lett volna szükség. Mocsáry nemzetiségi politikai elképzelését kiegészítendőnek tartotta a annak leszögezésével, hogy az ő „tapintatos nacionalizmusa” sem jelenthetett volna — még függetlenség esetén sem — megoldást. Igaz, hogy a jelölt szól Kossuth és Mocsáry

függetlenségi elképzeléseinek korlátairól, de mégis osztani látszik azon nézetüket, mely szerint a polgári átalakulás és fejlődés főkérdése a nemzeti függetlenség kérdése lett volna, mivel nem vitatkozik velük. Nem bírálja Kossuthot abban sem, amivel különben Mocsáry is egyetértett, hogy azonosította a függetlenségi harcot a forradalommal. Ez az 1848-as forradalom közjogi megközelítéséből származik, amely a forradalmat a Béccsel való összehasonlításból eredezteti, s nem a társadalmi-gazdasági változások oldaláról tekinti a kérdést. Rá kellett volna mutatni Mocsáry korlátaira a megyei önkormányzat védelme kérdésében is. Az ő megyei demokratizmusa nem azonos az általa is sokszor idézett amerikai önkormányzati demokratizmussal: az 1848 előtti megye szerepének kiegyezésellenes éllel történő felújítása sok feudális színt is tartalmazott és közjogi célja mellett a birtokosság lecsúszó tagjainak kívánt megélhetést nyújtani.

Ezután kisebb bíráló megjegyzéseket tett a reformkori nacionalizmus, a perszonális unió értékelését illetően; hiányolta Madarász és Mocsáry, valamint Tisza nézeteinek egybevetését; állásfoglalást igénylőnek tartotta Mocsárynak a cseh, osztrák stb. autonómista és föderalista törekvéseket támogató felfogását. Végül a disszertációt elfogadásra ajánlotta.

Arató Endre kandidátus opponensi véleményében megállapította, hogy a disszertáció a Mocsáryval és az 1850–1860-as évek politikai küzdelmeivel foglalkozó eddigi irodalmat igen sok új anyaggal gazdagította. Mocsáry életét szervesen beleillesztette a kor társadalmi-politikai eseményeibe, az ellenzéki pártok belső harcaiba, s a Függetlenségi Párt előzményeként részletesen feltárta az ellenzéki csoportosulások politikáját. Mocsáry eddig a nemzetiségekkel való együttműködés apostoljaként élt elsősorban a történelmi köztudatban, a disszertáció megmutatja, mennyire haladó nézeteket vallott más kérdésekben is.

Kiemelte a disszertációnak művelődéstörténeti adalékokban való gazdagságát, a Madách—Mocsáry párhuzam kérdésében elfoglalt álláspontját, a francia—porosz háborúból levont következtetések és a demokratikus választójogi felfogás Mocsáry gondolatvilágában kialakult kapcsolatának újszerű megvilágítását. Személyi, családi vonatkozásban azonban kifogásolta egyes részletek túlságosan aprólékos kidolgozását, a disszertáció szerkezeti egységének hiányosságait, a kronológikus tárgyalás helyenkénti indokolatlan megtörését, amely azután ismétlésekre készíti a szerzőt. Kifogásolta továbbá, hogy Tóth Ede legtöbb esetben csak ismerteti Mocsáry írásait, nézeteit, de kevéssé elemzi azokat.

A továbbiakban kitért a dolgozat által felvetett nemzetiségi problémák néhány elvi vonatkozására. Hiányolta, hogy nem történik utalás arra, hogy Mocsáry nemzetiségi politikai elveinek regresszív vonásai is vannak. A nemzeti egyenjogúság, az erőszakos asszimiláció elvetésének előremutatói követelesei mellett a magyar hegemonia gondolata is beletartozott Mocsáry koncepciójába, következésképpen Mocsáry elképzeléseiből természetesen teljességgel hiányzott az elszakadásig menő önrendelkezés gondolata, amely csak jóval később, és a nemzetközi munkásmozgalmában is egyedül a bolsevik pártban vált programmá. A nagy politikai korlátainak mutatója az is, hogy míg az osztrák örökös tartományok önállósági törekvéseinek jogosságát elismerte, ugyanezt a magyarországi nemzetiségek vonatkozásában nem gondolta elfogadhatónak. Ehhez kapcsolódik a cseh autonóm mozgalom megítélésének felemássága is: szembeszállt Andrásyék csehellenes politikájával, igazságosnak tartva a nemzeti autonómiaért folytatott harcot, de elítélte a cseh-szlovák szövetséget, mondván, hogy az a szlovákoknak, mint „nem történelmi jogú” nemzetiségnek a magyar államot bomlasztó tevékenységét segíti elő. Az ilyen elvi elemzés elmulasztása vezet oda, hogy Tóth Ede maga is elfogadja Mocsáry terminológiát különbségtételét *nemzeti* és *nemzetiségi* mozgalom között, holott mindkét esetben azonos gyökerű mozgalmakról van szó. Végül a dolgozat érényeinek ismételt kihangsúlyozásával javasolta a kandidátusi cím megítélését.

Az opponenseknek adott válaszában *Tóth Ede* először a disszertáció periodizációját indokolta, majd a szerkezeti felépítést ért kifogásokat akceptálta. Külön megköszönte Révész Imre akadémikus levélben eljuttatott megjegyzéseit az egyháztörténeti részt illetően. Nem értett viszont egyet a Mocsáryt közvetlenül nem érintő részletek bővebb elemzését számon kérő bírálatokkal. Így szerinte olyan részletek, mint a reformkori nacionalizmus Mérei Gyula által hiányolt értékelése, vagy a föderációs elképzelésekről alkotott Mocsáry-álláspont részletesebb elemzése, szétfeszítené az életrajz-szintézis kereteit. Kifejtette továbbá, hogy a megyei önállóság felújításának gondolata Mocsárynál nem feudális korlát, hiszen az ún. ellenállási jogot, mint „csodaszert” elvetette, és nem hitte, hogy a megyei önkormányzat a dualista rendszert megakadályozhatja működésében, — de mint politikai fórumot, közeleti nevelő iskolát tartotta fontosnak. Mocsáry tevékenységének értékelésében más vonatkozásban is szükségesnek látta leszögezni, hogy a taktikai megfontolásokat nem szabad feltétlenül a „feudális korlátok” számlájára írni.

Vitakozott Arató Endrének az önállóság kérdésével kapcsolatban elmondott véleményével is. Szerinte az „elszakadásig menő önrendelkezés gondolata” nem a bolsevikok nemzeti kérdésről adott programjában szerepel először, hanem ez olyan általános polgári demokratikus követelés, amely gyakorta előfordul a felvilágosodás filozófusainak és a polgári liberális államelmélet képviselőinek gondolataiban is. A bolsevik párt több vonatkozásban továbbfejlesztette az önrendelkezés elvét, de a nemzeti különválás, nemzeti elszakadás jogának eszméje nem a forradalmi munkásmozgalomban született, hanem a felvilágosodás polgári filozófiájának eredménye. Nem tagadható, hogy ezt az elvet Mocsáry osztálykorlátainak megfelelően értelmezte, s ebben egyetért Arató Endrével. Az 1870-es évek elején azonban továbblépett e kérdésben és Kossuth konföderációs elképzelését is éppen a magyar hegemonia egyoldalú érvényesítése miatt vetette el. Végül még kitért a függetlenség és forradalom fogalmát azonosító Kossuth—Mocsáry szemléletre, röviden elemelve, hogy milyen összefüggésbe hozható ez a Függetlenségi Párt programjának következetlenségével.

Ezután a bíráló bizottság egyhangúan javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Tóth Ede részére a kandidátusi fokozatot ítélje meg.

Glatz Ferenc

Kónya Sándor: „Kísérlet a totális fasiszta diktatúra megteremtésére Magyarországon (1932—1935)” című kandidátusi értekezése azt tűzte ki célul, hogy bemutassa a magyar uralkodó osztályok egyik csoportjának a totális fasiszta diktatúra bevezetésére irányuló tervét, és felvázolja azt a politikai harcot, amely e terv megvalósításának kísérlete során a magyar uralkodó osztályok különböző csoportjai között kialakult.

A disszertáció bevezető fejezete az 1929—33-as gazdasági világválság társadalmi hatását méri fel. Bemutatja a válság eredményeként kiéleződött osztályellentétek és az uralkodó osztályokon belüli ellentétek következményeit, a Bethlen-féle uralmi rendszer bukását, majd az uralkodó osztályoknak azon eredménytelen kísérletét, hogy Károlyi Gyula kormányával megszilárdítsák a megingott politikai rendszert. Ez csak még jobban kiélezte azokat a gazdasági és politikai ellentéteket, amelyek előzőleg a Bethlen-kormány bukásához vezettek. Az uralkodó körök ezután más módszerhez folyamodtak a kormányzati válság megszüntetésére: az elnyomás nyíltabb, ugyanakkor a tömegek félrevezetésére, a politikai tömegbázis kiszélesítésére alkalmasabb, demagóg, a néptömegek vágyait hamis jelszavakká formáló eszközeit alkalmazták. Így került sor a Gömbös-csoport kormányalakítására. A hatalmat kézben tartó körök már 1932 tavaszán eldöntötték, hogy Károlyi után Gömbös következik. A Gömbös-csoport már 1931 ősztől szervezkedett, s 1932 tavaszától megkezdte a hatalom átvételére való közvetlen felkészülést, hozzálátott a kormányprogram kidolgozásához. Gömbös hatalomra kerülésének terve Horthy hozzájárulásával, Bethlen egyetértésével, az agrárszerep és a fajvédők aktív közreműködésével, a fináncotke támogatásával valósult meg.

A Gömbös-csoportnak a kormányzati válság megoldására 1932 tavaszán kidolgozott terve tartalmazta a fajvédők korábbi célkitűzéseit és tükröződött benne az olasz fasiszmus és a német nemzeti szocializmus hatása is. A Gömbös-csoport az 1931—32-re kialakult válságos belpolitikai helyzetből a kivezető utat a totális diktatúra bevezetésében látta. Ennek megvalósítása a politikai berendezkedés több fontos területén lényeges változást eredményezett volna. Egyet jelentett volna a régi, hagyományos konzervatív uralmi formák átalakításával, az árpárlamentáris rendszer fokozatos felszámolásával, a kormány korlátlan hatalmának biztosításával, tekintélyuralmi rendszer bevezetésével, az önálló munkásszervezetek felszámolásával. A Gömbös-csoport a munkásosztály harcának leszerelését, az osztályharcos munkásmozgalom megsemmisítését, a munkásoknak a fasiszta társadalmi rendszerbe való beszervezését az egységes érdekképviseleti rendszer megvalósítása útján akarta biztosítani. A terv az olasz korporációs rendszer alapján készült, s bár nem foglalkozott a törvényhozás és a kamarák kapcsolatával, de Gömbös további tervei közé tartozott a korporációs állam kiépítése is. A totális fasiszmus megteremtésének egyik legfontosabb eszközét a jól szervezett, országos hálózattal rendelkező, az egész ország politikai, társadalmi és kulturális, sőt gazdasági életét is átfogó fasiszta tömegpárt létrehozásában látta. Ezzel nemcsak a haladó mozgalmak és politikai erők elnyomásának eszközét akarta létrehozni, hanem azt az erőt is, amelyre támaszkodni tud a bethleni politikai rendszer kereteihez ragaszkodó, a Gömbös-csoport előretörését megakadályozni akaró politikai erőscsoportosulással szemben. Ugyancsak a fasiszta diktatúra kilépítését célozták az addig is korlátozott szabadságjogok felszámolására, a végrehajtóhatalom hatáskörének kiterjesztésére irányuló tervek. A közigazgatás átszervezésével pedig a vármegyék még meglévő autonómiájának maradványait akarták felszámolni.

A továbbiakban a disszertáció az első Gömbös-kormány megalakulását és programját vizsgálja. Bemutatja, hogy miért fogadták el Gömbös kinevezését az uralkodó osztályok különböző csoportjai. Rávilágít arra is, hogy éppen e különböző csoportok eltérő érdekei s az új kormányhoz fűzött reményei tulajdonképpen kompromisszumra kényszerítették Gömböst. Miniszterelnök lett, megkapta a pártvezérséget, a kormánypárt vezető posztjaira saját embereit ültette, de a kormány személyi összetételében engednie kellett, és le kellett mondania a parlament feloszlatásáról. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a kormánypártban és a parlamentben Bethlen hívei maradtak többségben, és bármikor leszavazhatták a miniszterelnököt. Ennek következtében programjában sem tárhatta fel teljes nyíltsággal a nyílt fasiszta diktatúra bevezetésének tervét. Gömbös kormányprogramját elemezve hangsúlyozza, hogy az a legnagyobb hatást a kispolgári értelmiségi, városi és falusi középrétegekre gyakorolta, s az uralkodó osztályokon belül sem váltott ki kifejezett ellenzést, sőt a kormánypárt nagy többsége is — elsősorban Bethlen állásfoglalása következtében — Gömbös mellé állt. Az első hetekben kialakult „lelki koncentráció” azonban nem bizonyult tartósnak, s 1933 elejére komoly elégedetlenség okozott a Gömbös-kormánynak nehézséget.

A kormány helyzetét a válság következményeinek megszüntetését célzó főbb gazdaságpolitikai kormányintézkedések szilárdították meg. Ezek áttekintése után a disszertáció részletesen feltárja a fasiszta tömegpárt megszervezésének kísérletét, majd dámutat arra, hogy a totális fasiszta diktatúra megvalósítását szolgáló konkrét intézkedéseknek nemegyszer maga a kormánypárt állja útját. Ez arra készíti Gömböst, hogy tervei megvalósításához a kormánypárton kívül keressen szövetségeket. 1933 tavaszától egyre világosabban mutatkoznak annak jelei, hogy a kispardapárt vezetőiben, főleg Eckhardtban megfelelő partnerre lel a miniszterelnök. A Gömbös-Eckhardt közeledést érlelte a kormánypárt Bethlen körül tömörülő szárnyának aktivizálódása is. 1934 elejétől ugyanis Bethlen mind több alkalommal bírálta nyíltan a kormány politikáját. Gömbös helyzetét azonban nem sikerült gyengítenie: a miniszterelnöknek Eckhardt-tal létrejött megegyezése erősítette pozícióit.

1934 végén mindinkább kiéleződtek a Bethlen- és Gömbös-csoport közötti ellentétek. A választójog reformjáról folytatott párton belüli viták mögött a totális fasizmus híveinek és a bethleni konzervatívabb politikai csoportnak összecsapását kell látnunk. A Bethlen-csoport fellépte s a kormány 1934. évi külpolitikai nehézségei arra készítették Gömböst, hogy tervei megvalósítását későbbre, kedvezőbb időpontra halassza, s átmenetileg néhány kérdésben visszavonuljon. Ugyanakkor szövetségeseinek táborát szélesítendő, megegyezést keresett a Keresztény Gazdasági Párt Wolff Károly vezette szárnyával, s támogatást nyert a Reformnemzedék mozgalmában is. 1935 elején — a külpolitikai helyzetnek is kedvező alakulása mellett — a Gömbös-csoport mozgósította szövetségeseit a kormánypárt Bethlen-szárnya ellen. A küzdelem eredménye: 1935 tavaszán átmenetileg visszavonult a bethleni konzervatív fasiszta diktatúra híveinek csoportja, s úgy tűnt, hogy a választások után Gömbös megvalósíthatja a totális fasiszta diktatúrát. Az 1935-ös választásokon a kormánypárt abszolút többséget kapott; azon belül döntő fölényre tett szert a gömbösi gárda, lényegesen csökkent Bethlen híveinek a száma.

Az 1936 tavaszi helyzet elemzése mégis azt mutatja, hogy egy évvel a Gömbös-csoport nagy választási győzelme után nyilvánvalóvá vált a totális fasiszta diktatúra tervének megghiúsulása. A munkásosztály és a parasztság egyre határozottabb ellenállása, az uralkodó osztályok különböző csoportjainak a totális fasiszta tervekkel való szembe fordulása arra kényszerítette Gömböst, hogy először az érdekképviselési rendszer bevezetésének tervét ejtse el, majd pedig az egypártrendszer kiépítése érdekében megindított párt-szervezést függesse fel. A Gömbös-csoport egyre inkább elszigetelődött, s a miniszterelnök betegsége, majd halála csak gyorsította háttérbeszorulását.

Ránki György, a történettudományok doktora, opponensi véleményében rámutatott arra, hogy Kónya Sándor disszertációja a két világháború közötti magyar történelem egyik igen fontos láncszemét ragadja meg, s lényegében az első tudományos képet nyújtja a Gömbös-kormányról a történeti irodalomban. A Gömbös-kormány tevékenységének ábrázolásával, programjának részletes feldolgozásával és elemzésével jelentősen hozzájárul ahhoz a kutatómunkához, amely a fasizmus sajtóságainak tisztázását, osztályhátterének és tömegbázisának megmutatását tűzte feladatául. Kiemelte a jelölt feldolgozó módszerének erőnyeit, melyek eredményeképpen a Gömbös-időszak történetének tárgyalásában mindig megvan a kellő dialektikus egység az alapvető osztályok ellentéte és harca, valamint az uralkodó osztályon belüli küzdelem között.

Elismeréssel szövegezt a disszertáció forrás-gazdagságáról is. Kónya Sándor sikeresen használta fel a sajnos nem túlságosan gazdag magyar levéltári anyagot, merített a német külügyminisztériumnak a kérdéssel kapcsolatos irataiból, s alaposan kiaknázta a nyom-

tatott forrásokot is. Mindezt kiegészítette a sajtó anyagával, s nem utolsó sorban Antal István kéziratoss emlékiratával. Az opponens a német külügyminisztérium iratanyagának még fokozottabb kihasználását ajánlotta, többek között azért is, mert egy-két konkrét kérdésben fontosabb körülményekre hívhatja fel a kutató figyelmét. Ilyen kérdés pl. a magyar tábornoki kar — belpolitikailag is nagyjelentőségűnek tűnő — 1934 decemberi lecserélése. Ugyancsak jó kiegészítést jelentettek volna a német külügyi iratok a fővárosi törvényjavaslat kérdéseire vonatkozóan. Anyaggyűjtés szempontjából még két összefüggésben tartotta az opponens kiegészítendőnek a dolgot. Egyrészt a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt mélyebb elemzésének vonatkozásában, másrészt Gömbös és a nemzeti szocialista pártok viszonyának kérdésében.

Az alapos és eredményes anyagfeltárás szilárd talaján Kónya beható elemzésben foglalkozik azokkal az elvi kérdésekkel, melyeket a totális fasizmus bevezetésének magyarországi kísérlete felvet. Ilyen kérdés a totális fasizmust képviselő csoportoknak a kormányzati hatalom élére való jutása. Sokoldalúan mutatja be a vizsgált időszak történeti eseményeit, kezdve attól, hogy a válság hatására az uralkodó osztályok a Gömbös-csoport kezébe juttatták a kormányzati hatalmat, egészen addig, míg a nagybirtok és nagytőke konzervatív szárnya mindinkább szembe került a totális fasiszta kísérlettel. Az uralkodó osztályon belüli ellentétek bemutatása a disszertációban 1935 nyaráig lényeges kívánni valót nem is hagy maga után, — hangsúlyozta Ránki György, — a munka befejező részlete azonban még további kutatásokat igényel.

A másik jól megoldott elvi kérdés a totális fasizmus magyarországi tervének beható elemzése. Kónya munkája azt bizonyítja, hogy ez a terv elsősorban az olasz fasizmus elképzeléseire és rendszerére alapozódott; középpontjában az érdekképviseleti rendszer kiépítése állt. Gömbös terveinek másik gyűjtőpontját a fasiszta tömegpárt kiépítése képezte. Kónya jó érzékkel ismeri fel ebben egy már 1922-ben felmerült terv elmélyített változatát. Az állami és politikai élet gleichschaltolása, a Bethlen-rendszer konzervatív burzsoá vonásainak felszámolása, a végrehajtó hatalom jogkörének teljessé tétele volt Gömbös totális-fasizmus tervének további döntő láncszeme Gömbös terve, valamint a végrehajtási kísérlet azt tanúsítja, hogy az olasz s a mind erősebben érvényesülő német elemek mellett a Gömbös-féle kísérletnek saját hagyományai vannak, mindenekelött az 1919—1920-as ellenforradalmi időkben.

Ránki György a továbbiakban megjegyezte, hogy bár a disszertáció alapvetően jól mutatja be a totális fasizmus magyar sajátosságait, a fasiszta tömegpárt esődjének vizsgálatakor mélyebb társadalmi clemzésre lenne szükség, mégpedig a dzsentri kérdés irányában. Gömbös és társai sokkal inkább a hagyományos arisztokratikus jellegű magyar uralkodó osztályhoz tartoztak, szemben a német és olasz fasizmus kispolgári vezetőivel, semhogy tényleges tömegmozgalom kiépítésére alkalmassá váltak volna. Ezért található meg a magyarországi totális fasizmus kiépítése során a felülről való szemlélet, a szolgabírákra, a régi államapparátusra támaszkodó, még formailag is sokkal konzervatívabb felfogás, mint a fasizmus két vezető országában.

A Gömbös-időszak s a magyarországi totális fasizmus kérdésével kapcsolatosan további elvi kérdésként merül fel a militarizmus és a fasizmus összefüggése és kölcsönhatása. „Aligha vitatható — hangsúlyozta az opponens —, hogy a militarizmus a XX. században szinte valamennyi országban a fasiszta tendenciák hordozója... Magyarországon a tisztikar kezdetben tán csak mint a katonai omnipotencia feltétlen híve sürgeti az ország militarizálását, a katonai diktatúra megerősítését, s ezen keresztül került érintkezésben a fasiszta eszmékkel, azokat mindinkább magáévá téve — vagy olykor anélkül — válik a totális fasizmus legerőteljesebb hordozójává.”

Kónya Sándor munkája felveti — anélkül, hogy ezt a problémát kizárólag a jelöltnek kellett volna megoldania — az uralkodó osztály és a kormányzó réteg, ill. a politikai-hatalom és kormányzati hatalom elkülönülése és egymáshoz való viszonya kérdését. E problémakör vizsgálata azért is szükséges, mert lehetővé teszi a fasizmus árnyaltabb ábrázolását. A totális fasizmus ugyanis általában a gazdaságilag s politikailag uralkodó osztály kezéből a közvetlen kormányhatalmat kiveszi s a fasiszta párt kezébe adja. E kormányzati hatalom mozgásterülete osztályilag korlátozott, bizonyos önmozgási lehetősége azonban így is adódik. „A Gömbös-időszakban az uralkodó osztályon belül folyó politikai harc egyik fő tartalma az, hogy az osztályharc alakulása megkövetel-e egy ilyen fasiszta kormányzó réteget, vagy pedig a hagyományos uralkodó osztályok — mint ez a Bethlen-időszakban is történt — a kormányzást közvetlenül sem adják ki kezükből” — fejtette ki Ránki György.

Végezetül — összefoglalva a jelölt munkájának magasfokú tudományos értékeit — a kandidátusi disszertáció elfogadását javasolta a bírálóbizottságnak.

Kis Aladár kandidátus opponensi véleményében először a jelölt témaválasztásá-

ról szólt. Kónya Sándor értekezése — mondotta — hiányt pótol. A korszak politikai történetével kapcsolatosan marxista történetírásunk még csupán az alapvonalak és a fő tendenciák tisztázását végezte el, így a jelen disszertáció a részletesebb kutatásoknak kiinduló pontját képezheti. Elismerően vélekedett ezután a felhasznált igen gazdag forrásanyagról. Kiemelte, hogy Kónya Sándor értekezése, bár feladata csak az 1932—36-os évek történetének elemzése volt, mégis feltételezte a Horthy-fasizmus 1920-as évek alatti történetének pontos ismeretét is. Dicsérően szólt a munka logikus vonalvezetéséről és okfejtéséről; valamint rendkívül erőteljes, tömör stílusáról. Legmaradandóbb értékeknek „A Gömbös-kormány megalakulása és programja” (III.), „Az ellentétek kiéleződése Bethlen és Gömbös között” (V.), valamint „A konzervatív, árpámentáris fasiszta rendszer totális rendszerré való átváltoztatásának terve” c. (II.) fejezeteket tartotta.

A dolgozat szerkezeti felépítésével kapcsolatban kifogásolta a második fejezet eltérő metodikai felépítését, amelynek eredményeképpen megszakad a munka egysége, és szóvártta a zárófejezet elnagyolt voltát: a munka egészének gazdagsága megkövetelné a tartalmasság lezárását.

Elvi jellegű megjegyzéseiben főleg a magyar fasizmus kérdéseivel kapcsolatban tett észrevételeket. Kifogásolta, hogy a jelölt a bethleni rendszer és a gömbösi totális fasiszta elképzelések közti különbségeket elsősorban formai jelenségeken keresztül illusztrálja, s egyes esetekben olyan terminusokat használ, amelyekből már-már úgy tűnik, mintha a bethleni időszakot sem tekintené fasizmusnak. Véleménye szerint a tartalmi, a társadalmi különbségeket kell hangsúlyozni. Néhány, az olasz és német fasizmus történetéből, sajátosságaiból vett példával bizonyította, hogy mennyire nem a formai jellegzetességek (liberális vonások, parlamentarizmus, az ún. törvényesített terror kérdése stb.) adják a fasizmus teljes magyarúzatát. A magyarországi fasizmus lényegének megértéséhez azt kell először is figyelembe venni, hogy az — szemben az olasz és német változattal, amely mint preventív ellenforradalom, egy érlelődőben levő proletárforradalom megelőzése jegyében jutott uralomra — a Tanácsköztársaságban megtestesült proletárforradalom nyomán, mint konkrét fegyveres ellenforradalom került hatalomra. Így a fasizmus keletkezése és hatalomra jutása magában az ellenforradalomban koncentrálódott. Ez a tény egyrészt gyorsította a fasizmus funkciójának (a munkásmozgalom terrorista leverésének) érvényesülését, másrészt lelassította, sőt feleslegessé is tette a fasiszta irányzatok kikristályosodását, ami az egész Horthy-korszak fasizmusának folyamán szinte alapvető jellegzetesség maradt.

Az olasz és német fasizmus hatalomra jutása után a fasizmust támogató tradicionális reakciós erők feloldódtak a fasizmusban — sőt félreállították őket és a rendszer arcúlatát azok a szélsőséges fasiszta reakciós erők adták meg, amelyek úgy léptek fel, mint egy új társadalom építői. Magyarországon ez a folyamat elmaradt, mert a Tanácsköztársaság miatt az ellenforradalom azonnali szükségességgé vált, ami a tradicionális reakciós körök vezetése mellett rögtön egy táborba vonta a mindenféle rendű és rangú ellenforradalmárokat. Az ellenforradalom így lezárta és feleslegessé tette a magyar fasizmus érlelődési folyamatát, amely az egész Horthy-korszakon át — beleértve a gömbösi időszakot is — a finánciókés és nagybirtokos (és részben középbirtokos) osztályok legreakciósabb elemeinek arcúlatát viselő fasiszta rendszer maradt. Így a magyar fasiszta rendszerben olyan irányzat, amely magát munkástípusú vagy antikapitalista mozgalomnak állította volna be, nem létezett, s amennyiben a harmincas években jelentkezett is, jelentéktelen maradt, és az uralkodó körök legmélyebb ellenállásával találkozott.

A magyar fasizmus és ellenforradalom azonnali találkozása magyarázza azt, hogy lényegében alárendelt kérdéssé maradt a rendszer totálisvá váló kiépítése, és azok az irányzatok, amelyek a totális vagy bethleni formák érvényre juttatásáért küzdöttek, tulajdonképpen minden éles szócsata ellenére sohasem váltak el teljesen egymástól. A totális diktatúrával kísérletezők éppúgy az uralkodó osztályok legfontosabb csoportjaiból jöttek, mint a régi bethleni rendszer hívei, köztük legfeljebb árnyalati differenciák voltak. Ez magyarázza azokat a kompromisszumokat, amelyek a 20-as—30-as évek folyamán a bethleni és Gömbös-féle irányzat között létesültek, a fasiszta tömegpárt kiépítésének sajátos magyar körülményeit, valamint azt a tényt is, hogy a totális fasizmus kísérlete is csupán Gömbös kormányzakerülése után kristályosodott ki.

Kis Aladár a következőkben néhány apróbb megjegyzést tett, melyek között megemlítette, hogy szükséges lenne a katonai gépezetnek és a rendőrségi szervezetnek a rendszerhez való kapcsolatait bemutatni, valamint a magyar fasizmus és a középkeletiek kérdését mélyebben elemezni. Bővebb kifejtést igényelne a náci típusú magyar fasiszta mozgalmak szerepe és funkciója a magyar fasizmus történetében. E néhány kívánnivaló mellett apróbb kiigazító megjegyzése Kónya Sándor azon megállapításának korrekciójára irányult, mely szerint az olasz korporativizmusban a munkások bizonyos jogokat kaptak,

ami javulást hozott az olasz munkásosztály életszínvonalában. Az olasz munkásosztály életszínvonalának bizonyos javulása nem a korporatív rendszer következménye, hanem a stabilizáció idején bekövetkezett mérsékelt gazdasági fellendülés eredménye.

Opponensi véleménye összegezéséként Kis Aladár javasolta a disszertáció elfogadását.

Berend T. Iván, a történettudományok doktora, a bírálóbizottság elnöke, általános jellegű megjegyzésében helytelennek minősítette azt az utóbbi vitákon uralkodóvá vált gyakorlatot, hogy tulajdonképpen nem egy témát, hanem monográfia-sorozatok témáját kéri számon a jelölttől. Az opponensi véleményekben foglaltak — különösen Kis Aladár — bizonyos mértékig azt az igényt fogalmazzák meg, mintha a Gömbös-kormányról szóló disszertációnak kellene eldöntenie, vagy akár állást foglalnia abban a hosszú idő óta a történészek egész sorát foglalkoztató vitában, hogy az ellenforradalmi korszak fasiszta jellege és a különböző országokban megteremtett fasiszta rendszerek közötti hasonlóságok, különbségek hogyan értékelhetők, hogyan ítéltetők meg. Véleménye szerint ez túlzott követelmény, s a disszertáció legfőbb gyengéje is abból adódik, hogy maga a témaválasztás is túlzottan széleskörű. Az első Gömbös-kormány teljesen elegendő feladat a komoly anyagot mozgó monográfiára, s így a disszertáció befejező része, amely ilyen módon érthetően nem egyenértékű az előző fejezetekkel, további témát, további kutatási programot jelöl meg.

Kónya Sándor válaszában mindenekelőtt köszönetet mondott az opponenseknek elismerő szavaikért, javaslataikért és bírálataikért egyaránt. Hangsúlyozta, hogy észrevételeikkel egyetért, s inkább néhány részletmegjegyzést fűz egyes megállapításaihoz. Így a második fejezet Kis Aladár által kifogásolt eltérő jellegével kapcsolatban elmondotta, hogy e fejezet funkciója az, hogy összefoglalja és egységben tárgyalja a Gömbös-csoport részleteiben csak évek során kialakult tervét, elképzelését a totális diktatúra kiépítésére. Tekintetbe kell ugyanis venni, hogy Gömbösök a végrehajtóhatalom hatáskörének kiterjesztésére, az eddig is korlátozott szabadságjogok felszámolására irányuló törekvéseiket nem foglalták egységes keretbe, nem volt rögzített tervük, mint az érdekképpiséleti rendszerre vagy a fasiszta tömegpárt kiépítésére vonatkozóan, s így az ezekkel kapcsolatos fejtegetéseket a három év konkrét történeti anyagából kellett dokumentálni.

Jogosnak értezte mindkét opponens kívánságát a befejező résszel kapcsolatban. El fogja végezni a belpolitikai helyzet alakulásának feltárását Gömbös haláláig.

Egyetértett Ránki Györgynek a vizsgálódás körébe bevont forrásanyag kiegészítésére vonatkozó javaslatával is. Különösen hasznosnak tartotta a budapesti német követés belpolitikai helyzetjelentéseinek tanulmányozását, mert több esemény — egyébként fel nem tárható — hátterének megismeréséhez jelentős segítséget adhat. Ugyancsak egyetért Ránki György azon kívánságával, hogy szükség lenne a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt vonatkozásában alaposabb feltárára.

Mindkét opponens véleménye meggyőzte arról is, hogy szükséges lett volna a magyar fasiszta irányzatok szélesebb skálájú ismertetése s Gömbös e mozgalmakhoz való kapcsolatának és viszonyának feltárása.

Kis Aladár megjegyzésére reflektálva kifejtette, hogy messzemenően igaza van az opponensnek abban, hogy az olasz munkások életszínvonalának emelkedése alapvetően a stabilizációra épült, viszont ténylegesen a Carta del Lavoro kiadása, annak rendelkezései hozták a javulást. A tények helyes értelmezése természetesen nem mond ellent annak, hogy maga a korporációs rendszer a munkásság fokozottabb politikai és gazdasági elnyomását jelentette.

Kis Aladárnak a bethleni rendszer jellegére s ez időszaknak a disszertációban többféle megjelöléssel is történt jellemzésére vonatkozó észrevételeire abban foglalta össze válaszában, hogy a bethleni kormányzatot is fasiszta rendszernek tartja, azonban a Gömbös által tervezett fasiszta rendszertől való megkülönböztetésre törekedve s egyben a legalkalmasabb megjelölést keresve, a disszertációban végül is nem alakult ki következetes, egységes szóhasználat. A bethleni rendszert egyébként konzervatív-árlparlamentáris fasiszta rendszernek nevezi, ezzel is érzékeltetve a totális fasizmustól való különbséget.

Válaszában jogosnak ismerte el opponenseinek azon megjegyzését, hogy szükséges lenne a fasizmus és militarizmus kérdéseinek tisztázása. Előbbrejutást e téren a HM levéltári anyagának feltárása révén remélhetünk — mondotta.

Egyetértett Ránki György azon észrevételével, hogy a magyar fasizmus sajátosságainak vizsgálatában az egyik döntő szempont a dzsentri-kérdés. Új és jelentős gondolatként értékelte opponensének a politikai hatalom és kormányzati hatalom elkülönüléséről és egymáshoz való viszonyának kérdéséről kifejtett nézetét.

Befejezésül kiemelte, hogy azok az elvi jelentőségű észrevételek, amelyek a fasizmus és militarizmus kapcsolatára, a magyar fasizmus esetében a dzsentri-kérdésre, továbbá

a politikai hatalom és kormányzati hatalom viszonyának vizsgálatára vonatkoznak, nemcsak szűkebb témájának további finomításához nyújtottak segítséget, hanem véleménye szerint a magyar fasizmussal foglalkozó történészek számára általában is figyelemre méltó útbaigazítást jelentenek.

Kónya Sándor válaszában elhangzása után a bírálóbizottság egyhangú határozatban javasolta a TMB-nek a disszertáció elfogadását, s szerzőnek a kandidátusi cím odaítélését.

A határozat kiemelte, hogy a disszertáció jelentős mértékben előreviszi a magyarországi fasizmus sajátosságait, osztályhátterét és tömegbázisát illető kutatásokat. Sokoldalúan bemutatja a korszak — eddig csak vázlatosan, vagy csak részleteiben feltárt — történeti eseményeit, a Gömbös-csoportnak a kormányzati hatalom élére való jutásától a hagyományos uralkodó osztályoknak a totális fasiszta kísérlettel való szembekerüléséig. Magas színvonalon tárgyalja az uralkodó osztályon belüli ellentéteket az 1935 nyaráig terjedő időszakban. A munka további fontos eredménye — állapítja meg a határozat — a totális fasizmus magyarországi tervének beható elemzése, illetve e tervnek az olasz fasizmus korporatív rendszerével való összehasonlítása.

Stier Miklós

СОДЕРЖАНИЕ

Эрик Мольнар 1894—1966	711	
СТАТЬИ		
<i>Э. Маюс</i> : Проблемы венгерских хроник	713	
<i>А. И. Пушкаш</i> : Данные к роли прогрессивных сил Венгрии в освобождении страны	763	
<i>Л. Валиани</i> : Переговоры между Австро-Венгрией и Италией в 1914—1915 гг. ...	787	
<i>Ф. Борош</i> : Данные к истории образования Малой Антанты и ее характере (Август 1919 — ноябрь 1920 гг.)	816	
СООБЩЕНИЯ		
<i>И. Месарош</i> : Учебный материал по астрономии кодекса Салкай	850	
<i>М. Тёмери</i> : Из истории аннексии Боснии-Герцеговины (Отрывки из дневника Лайоша Таллоци)	878	
ДИСКУССИЯ		
Научное заседание по случаю 30 годовщины VII конгресса Коминтерна (<i>К. Соколаи</i>)	924	
Отметки об истории идеологии — в связи со статьей Илоны Панди (<i>Дь. Хуңьяди</i>)	933	
ИСТОРИЧЕСКИЙ ФРОНТ СССР И СТРАН НАРОДНОЙ ДЕМОКРАТИИ		
<i>Т. Виттман</i> : Исторические исследования в Демократической Республике Вьетнам (1953—1963 гг.)	936	
<i>Ш. Балог</i> : Вопросы истории советского периода истории СССР на страницах журнала Вопросы Истории	939	
ИЗ ПРОШЛОГО ОБЩЕСТВА ИСТОРИКОВ И ЖУРНАЛА САЗАДОК		
Попытка создания Венгерского Общества Историков в 1845 г. (<i>Л. Тилковски</i>)	947	
ВОПРОСЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ		
<i>М. Манн</i> : Политическая пропаганда в учебниках по истории во время контрреволюционного режима	962	
ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА		969
ОБЗОР ЖУРНАЛОВ		1015
ХРОНИКА		1065

TABLE DES MATIÈRES

Erik Molnár 1894—1966	711
 ÉTUDES	
<i>E. Mályusz</i> : Problèmes relatifs à la chronique	713
<i>A. I. Puskás</i> : Contributions relatives au rôle des forces progressistes dans la libération de la Hongrie	763
<i>L. Valiani</i> : Dialogues entre l'Autriche-Hongrie et l'Italie en 1914—1915	787
<i>F. Boros</i> : Contributions relatives à la formation et au caractère de la Petite Entente (août 1919—novembre 1920)	816
 COMMUNICATIONS	
<i>I. Mészáros</i> : Programme d'astronomie dans le manuscrit Szalkai	850
<i>M. Tömöry</i> : De l'histoire de l'annexion de la Bosnie et de la Herzégovine (Parties des journaux de Lajos Thallóczy)	878
 DISCUSSION	
Séssion scientifique à l'occasion du 30 ^{ème} anniversaire du VII ^e Congrès de l'Internationale Communiste (<i>K. Szokolay</i>)	924
Remarques sur l'histoire de l'idéologie — en connexion avec l'article d'Ilona Pándi (<i>Gy. Hunyady</i>)	933
 LE FRONT DES HISTORIENS DE L'UNION SOVIÉTIQUE ET DES DÉMOCRATIES POPULAIRES	
<i>T. Wittman</i> : La recherche historique dans la République Démocratique du Vietnam (1953—1963)	936
<i>S. Balogh</i> : Les problèmes de la période soviétique de l'histoire de l'U.R.S.S. dans les colonnes des <i>Voprosy Istorii</i>	939
 DU PASSÉ DE LA SOCIÉTÉ HONGROISE D'HISTOIRE ET DE LA REVUE SZÁZADOK	
Tentatives faites en 1845 pour fonder la Société Hongroise d'Histoire (<i>L. Tilkovszky</i>)	947
 LES PROBLÈMES DE L'ENSEIGNEMENT DE L'HISTOIRE	
<i>M. Mann</i> : Propagande politique dans les manuels d'histoire du régime contre-révolutionnaire	962
LITTÉRATURE HISTORIQUE	969
RÉPERTOIRE DES REVUES	1015
CHRONIQUE	1065

TABLE OF CONTENTS

Erik Molnár 1894—1966	711
 STUDIES	
<i>E. Mályusz</i> : Problems of Chronicles	713
<i>A. I. Pushkash</i> : Contribution to the role of Hungarian progressive forces in the liberation of the country	763
<i>L. Valiani</i> : Negotiations of Austria-Hungary with Italy in 1914—1915	787
<i>F. Boros</i> : Contributions to the history of the establishment of the Little Entente and to its character (August 1919—November 1920)	816
 REPORTS	
<i>I. Mészáros</i> : The astronomical curriculum in the Szalkai-Codex	850
<i>M. Tömörny</i> : Pages from the history of the annexion of Bosnia and Herzegovina (Selected passages from the Diary of Lajos Thallóczy).....	878
 DEBATE	
Scientific Session on the occasion of the 30th anniversary of the VII. Communist International (<i>K. Szokolay</i>)	924
Comments on the history of ideology — in connection with the paper of Ilona Pándi (<i>Gy. Hunyady</i>)	933
 HISTORICAL FRONT IN THE SOVIET UNION AND THE PEOPLE'S DEMOCRACIES	
<i>T. Wittman</i> : Historical research in the Democratic Republic of Vietnam (1953—1963)	936
<i>S. Balogh</i> : The questions of the Soviet epoch of the history of the Soviet Union in the journal <i>Voprosy Istorii</i>	939
 ON THE PAST OF THE SOCIETY OF HUNGARIAN HISTORY AND OF THE „SZÁZADOK”	
Efforts towards foundation of the Society of Hungarian History in 1845 (<i>L. Tilkovszky</i>)	947
 QUESTIONS OF HISTORY TEACHING	
<i>M. Mann</i> : Political propaganda in the text books of the counterrevolutionary system	962
HISTORICAL LITERATURE	969
REVIEW OF PERIODICALS	1015
CHRONICLE	1065

INHALTSVERZEICHNIS

Erik Molnár 1894—1966	711
STUDIEN	
<i>E. Mályusz</i> : Chroniken-Probleme	713
<i>A. I. Puschkasch</i> : Daten zur Rolle der ungarischen fortschrittlichen Kräfte in der Befreiung des Landes	763
<i>L. Valiani</i> : Verhandlungen zwischen Österreich-Ungarn und Italien in den Jahren 1914—1915	787
<i>F. Boros</i> : Angaben zur Geschichte und zum Charakter des Zustandekommens der Kleinen Entente (August 1919—November 1920)	816
BEITRÄGE	
<i>I. Mészáros</i> : Astronomischer Lehrstoff des Szalkai-Kodexes	850
<i>M. Tömöry</i> : Aus der Geschichte der Annexion Bosniens und der Herzegowina (Details aus den Tagebüchern Lajos Thallóczys)	878
DISKUSSION	
Wissenschaftliche Sitzung aus Anlaß des 30. Jahrestages des VII. Kongresses der Kommunistischen Internationale (<i>K. Szokolay</i>)	924
Bemerkungen zur Ideologieggeschichte — in Zusammenhang mit dem Artikel Ilona Pándis (<i>Gy. Hunyady</i>)	933
HISTORIKERFRONT DES SOWJETUNION UND DER VOLKSDEMOKRATIEN	
<i>T. Wittman</i> : Die Geschichtsforschung in der Demokratischen Republik Vietnam (1953—1963)	936
<i>S. Balogh</i> : Fragen des sowjetischen Abschnitts der Geschichte der Sowjetunion in den Spalten der Woprosy Istorii	939
AUS DER VERGANGENHEIT DER HISTORISCHEN GESELLSCHAFT UND DER SZÁZADOK	
Versuch zur Gründung einer Ungarischen Historischen Gesellschaft im Jahre 1845 (<i>L. Tilkovszky</i>)	947
FRAGEN DES GESCHICHTSUNTERRICHTES	
<i>M. Mann</i> : Politische Propaganda in den Geschichtslehrbüchern des gegenrevolutionären Systems	962
BUCHBESPRECHUNGEN	969
ZEITSCHRIFTENSCHAU	1015
CHRONIK	1065

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat beérkezett: 1966, V. 17. — Példányszám: 1950. — Terjedelem: 36,40 (A/5) ív

66.62397 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Következő számaink tartalmából

- Diószegi István*: Kálnoky, Andrassy és a bolgár válság 1885—87-ben
Dolmányos István: „Lex Apponyi” (Az 1907. évi iskolatörvények)
Glatz Ferenc: Kísérlet történelmi folyóirat indítására 1865-ben
Gonda Imre: A hadi- és békecélok szerepe a Monarchia háborús politikájában
*T. M. Iszlamo*v: Az 1907. évi osztrák-magyar kiegyezés megkötése
Jemnitz János: A Német Szociáldemokrata Párt erfurti programjának megszületéséhez
Káldy-Nagy Gyula: Adatok a levantei kereskedelem XVII. század eleji történetéhez
Kristó Gyula: Anjou-kori krónikáink
Márkus László: Kászonyi Dániel
Molnár János: A fegyveres csoportok 1956-ban, az ellenforradalom „had-serege”
K. M. Mumby: Az angol helytörténetírásról
K. Obermann: Társadalmi struktúra és politikai ideológia a kapitalizmusra való átmenet korszakában
Szekeres József: Az 1940. évi általános bányászsztrájk története
V. Windisch Éva: Kovachich Márton György és a magyar tudományszervezés első kísérletei

E számunk munkatársai

Balogh Sándorné kandidátus, egyetemi adjunktus (ELTE, Bp.) — *Bellér Béla* középiskolai tanár (Bp.) — *Benda Kálmán* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Bélay Vilmos* levéltáros, (Országos Levéltár) — *Boros Ferenc* az MSzMP KB Párttörténeti Intézet tudományos munkatársa — *Glatz Ferenc* a Magyar Történelmi Társulat segédmunkatársa — *Gunst Péter* az Agrártörténelmi Szemle tudományos munkatársa — *H. Haraszti Éva* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Horváth Zoltán* kandidátus (Bp.) — *Hunyadi György* az MTA Pszichológiai Intézet segédmunkatársa — *Jemnitz János* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Katus László* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Kovács Endre*, a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője — *Kovács István* egy. hallgató (Bp.) — *Kőhegyi Mihály* a bajai Türr István Múzeum tudományos munkatársa — *Mann Miklós* a Magyar Történelmi Társulat tudományos munkatársa — *Mályusz Elemér*, a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Mészáros István* az Országos Pedagógiai Intézet adjunktusa — *L. Nagy Zsuzsa* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Niederhauser Emil* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet csoportvezetője — *Sz. Ormos Mária* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Perjés Géza* tudományos kutató (Bp.) — *A. I. Puskás* a történettudományok doktora (a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Történettudományi Intézete, Moszkva) — *Ránki György*, a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese — *Révész Mihály* hírlapíró (Bp.) — *Rozonyói Ágnes* az MTA Történettudományi Intézet bibliográfiai csoportjának munkatársa — *Stier Miklós* az MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Szabó Miklós* az MTA Történettudományi Intézet könyvtárosa — *Szász Zoltán* az MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Szekeres József* levéltáros (Fővárosi Levéltár) — *Székely György* kandidátus, egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Szokolay Katalin* kandidátus, az MSzMP KB Párttörténeti Intézet tudományos főmunkatársa — *Tilkovszky Lóránt* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Tömöry Márta* az MTA Történettudományi Intézet bibliográfiai csoportjának munkatársa — *Vadász Sándor* egyetemi adjunktus (ELTE, Bp.) — *L. Valiani* professor, a Rivista Storica Italiana Italiana igazgatóbizottsági tagja (Milano) — *Vörös Károly* muzeológus (Budapest Történeti Múzeum) — *Wellmann Imre* a Mezőgazdasági Múzeum osztályvezetője (Bp.) — *Wittman Tibor*, a történettudományok doktora, egyetemi tanár (József Attila Tudományegyetem, Szeged)

Ára: 20,— Ft

Évi előfizetési ára: 54,— Ft

INDEX: 25.779

ÚJ TÖRTÉNELMI KIADVÁNYOK

- Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágytság kialakulásának korszakában.** Szerkesztette és bevezetéssel ellátta *Makkai László*. Írták: *N. Kiss István, Veress Éva, Kirilly Zsigmondné, Román János*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966. 638 l. Ára: 100 Ft.
- Szigetvári Emlékkönyv.** Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára. Szerkesztette *Ruzsás Lajos*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966. 402 l. Ára: 75 Ft.
- Köpeczi Béla: A Rákóczi szabadságharc és Franciaország.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966. 479 l. Ára: 105,— Ft.
- Kossuth Lajos: Ifjúkori Iratok. Törvényhatósági tudósítások.** Kossuth Lajos összes munkái VI. kötet. Sajtó alá rendezte *Barta István*. Magyarország újabbskori történetének forrásai. Magyar Történelmi Társulat. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966. 1202 l. Ára: 200,— Ft.
- A magyar forradalmi munkásmozgalom története. I.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1966. 277 l. Ára: 20,— Ft.
- Kun Béla: Válogatott írások és beszédek. I—II.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1966. 490 l. + 524 l. Ára: 80,— Ft.
- Berend T. Iván—Ránki György: Magyarország gazdasága az első világháború után 1919—1929.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966. 498 l. Ára: 65,— Ft.
- Pándi Ilona: Osztályok és pártok a Bethlen-konzolidáció időszakában.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1966. 250 l. Ára: 28,— Ft.
- Lackó Miklós: Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935—1944.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1966. 342 l. Ára: 31,— Ft.
- Saul Friedländer: XII. Pius és a Harmadik Birodalom.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1966. 228 l. Ára: 20,— Ft.
- P. Ovszjanyin: Mussolini végnapjai.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1966. 141 l. Ára: 14,— Ft.
- Világtörténet IX. kötet.** Szerkesztette: *L. I. Zubok, A. M. Dubinszkij, G. N. Szevosztyanov*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1966. 742 l. Ára: 160,— Ft.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1528

SZÁZADOK

A tartalomból:

TANULMÁNYOK

Molnár János: Fegyveres csoportok 1956-ban; az ellenforradalom „hadserege”

Jemnitz János: A Német Szociáldemokrata Párt erfurti programjának megszületéséhez

KÖZLEMÉNYEK

L. M. Munby: Az angol helytörténet és amatőr művelői

Szinai Miklós: Bethlen István és Szkoropadszki kapcsolatai

VITA — A SZOVJETUNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSFRONTJA — A TÖRTÉNELMI TÁRSULAT ÉS A SZÁZADOK MÚLTJÁBÓL — A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI — TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓÍRATSZEMLE — KRÓNKA

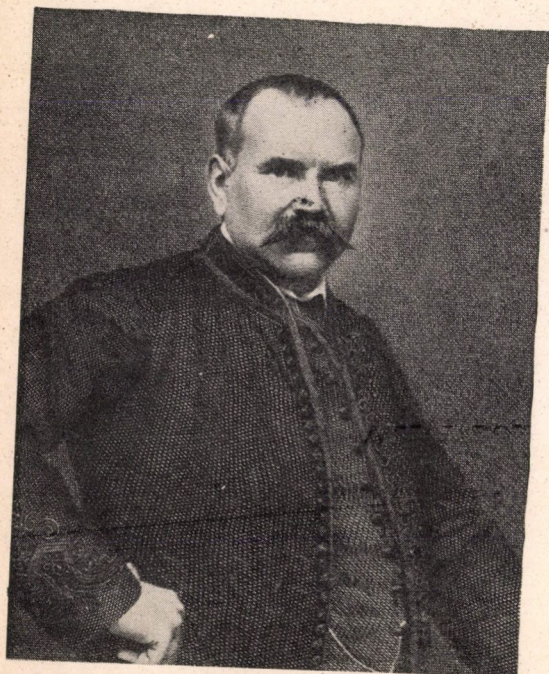

HORVÁTH MIHÁLY
1809—1878

THALY KÁLMÁN
1839—1909

1867. július 2-án megválasztották a Századok első szerkesztőbizottságát. Elnöke Horváth Mihály volt, tagjai Toldy Ferenc, Thaly Kálmán és Pesty Frigyes. A szerkesztői munkát a bizottsági elnök Horváth Mihály és a pénztáros Pesty Frigyes mellett lényegében — az alapszabályoknak megfelelően — a Társulat titkára, Thaly Kálmán végezte.

TOLDY FERENC
1805—1875

PESTY FRIGYES
1823—1889

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE
SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I, URI UTCA 51—53.
100. ÉVFOLYAM 1966. 6. SZÁM
A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, BENDA KÁLMÁN, ELEKES LAJOS (elnök), EMBER GYŐZŐ,
ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, NEMES DEZSŐ, PACH ZSIGMOND
PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SINKO-
VICS ISTVÁN, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

INCZE MIKLÓS és TILKOVSKY LÓRÁNT

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Molnár János*: Fegyveres csoportok 1956-ban; az ellenforradalom „hadserége” 1127
Jemnitz János: A Német Szociáldemokrata Párt erfurti programjának megszületéséhez 1168

KÖZLEMÉNYEK

- L. M. Munby*: Az angol helytörténet és amatőr művelői 1207
Színai Miklós: Bethlen István és Szkoropadzski kapcsolatai 1218

VITA

- Tudományos ülés a Magyarországi Szociáldemokrata Párt I. kongresszusának 75-ik évfordulója alkalmából
(*B. Gy.*) 1241
Sárközi Zoltán: Válasz az erdélyi szászok ügyében 1249
Siklós András: Megjegyzések Mód Aladár bírálatához .. 1257
Károlyi Mihályné: Néhány megjegyzés Simonyi Henri Viszsaemlékezései-hez 1264

A SZOVJETUNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSFRONTJA

- A. Ja. Gurevics*: Általános törvény és konkrét törvény-szerűség a történelemben 1265

A TÖRTÉNELMI TÁRSULAT ÉS A SZÁZADOK MÚLTJÁBÓL

- Glatz Ferenc*: Kísérlet történelmi folyóirat indítására 1865-ben 1278

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

<i>Huszár Lajos</i> : A numizmatikai anyag jelentősége az oktatásban	1300
--	------

TÖRTÉNETI IRODALOM

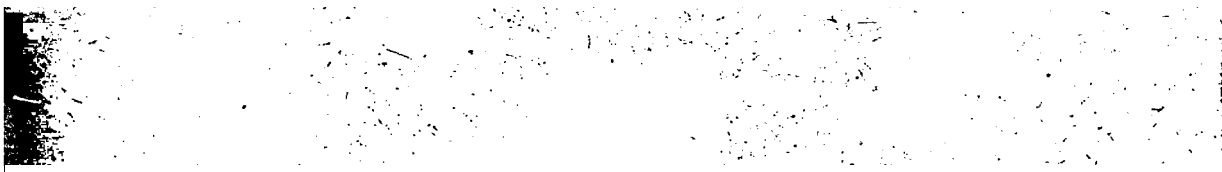
<i>Varga János—Vörös Antal</i> : Magyarország a Habsburg abszolútizmus rendszerében. Magyarország története I—II (Ism. <i>Vörös Károly</i>)	1307
Két könyv Zrínyi Miklósról (Ism. <i>Makkai László</i>)	1310
A müncheni egyezmény létrejötte és Magyarország külpolitikája 1936—1938 (Ism. <i>Tilkovszky Loránt</i>) ..	1314
<i>O. Pjatyickij</i> : Egy bolsevik visszaemlékezései (Ism. <i>Agárdi Ferenc</i>)	1319
<i>V. M. Turók</i> : Ocserki isztorii Avsztrii 1929—1938 (Ism. <i>Tokody Gyula</i>)	1320
<i>R. A. Averbuh</i> : Revolucija i nacionalno-oszvodogyityelnaja borba v Vengrii 1848—1849 (Ism. <i>Arató Endre</i>) ..	1322
A polgárháború a Szovjetunióban 1918—1922 (Ism. <i>Glatz Ferenc</i>)	1323
<i>Janusz Tazbír</i> : Bracia polscy w Siedmiogrodzie 1660—1784 (Ism. <i>Kovács Endre</i>)	1325
<i>Anna Owsińska</i> : Powstanie palatynacko-badeńskie 1849 roku oraz udział w nim Polaków (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	1327
<i>Jacques De Launay</i> : Les Grandes Controverses de l'Histoire contemporaine 1914—1945 (Ism. <i>Ormos Mária</i>) ..	1328
<i>R. Romeo</i> : Risorgimento e capitalismo (Ism. <i>Ránki György</i>)	1332
<i>A. L. Sapiro</i> : Russzkaja isztoriografija v period imperializma (Ism. <i>Menyhárt Lajos</i>)	1333
Beiträge zur deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte des 18. und 19. Jahrhunderts (Ism. <i>Gyimesi Sándor</i>) ..	1336
<i>C. Mazauriac</i> : Babeuf és az Egyenlők összeesküvése (Ism. <i>Magyar György</i>)	1339
<i>Alfred D. Low</i> : The Soviet Hungarian Republic and the Paris Peace Conference (Ism. <i>L. Nagy Zsuzsa</i>)	1342
<i>Hermann Diener</i> : Zur Geschichte der Universitätsgründungen in Alt-Ofen (1395) und Nantes (1423). (Ism. <i>Mályusz Elemér</i>)	1344
<i>Marc Szeftel</i> : Documents de droit public relatifs à la Russie médiévale (Ism. <i>Bónis György</i>)	1345
<i>Walter Wittwer</i> : Streit um Schicksalsfragen (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	1347
Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen (Ism. <i>Szász Zoltán</i>)	1349
<i>Méri István</i> : Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában (Ism. <i>Köhegyi Mihály</i>)	1350
Kritikai tanulmányok a modern polgári jogelméletéről (Ism. <i>Buza László</i>)	1351
<i>Czizmadia Andor</i> : A magyar választási rendszer 1848—1849-ben (Ism. <i>Vörös Károly</i>)	1352
<i>Balázs Tibor</i> : A tudományos kutatástól az ipari gyártásig az izzólámpa története nyomában (Ism. <i>Endrei Walter</i>) ..	1355
<i>Csekey István</i> : Baranya és Pécs bibliográfiája (Ism. <i>Varga Zoltánné</i>)	1358
Helytörténeti kiadványok (Ism. <i>Benda Kálmán</i>)	1360

FOLYÓIRATSZEMLE

Magyar folyóiratok	1363
Külföldi folyóiratok	1396

KRÓNKA

Barta István 1910—1966 (<i>Tilkovszky Lóránt</i>)	1426
A Magyar Történelmi Társulat hírei	1427
Levéltári hírek	1432
A marburgi nemzetközi történészkonferencia (<i>Kovács Endre</i>)	1433
A Lengyel—Magyar Történész Vegyes Bizottság 1965. évi tudományos tanácskozásáról (<i>Szokolay Katalin</i>)	1436
Francia és magyar történész megbeszélés a középiskolai történelemtankönyvekről (<i>Sz. Ormos Mária</i>)	1438
Beszámoló Kovács Endre doktori disszertációjának vitájáról (<i>Katus László</i>)	1441
Beszámoló Ádám Magda és Serfőző Lajos kandidátusi disszertációinak vitáiról (<i>Stier Miklós, Glatz Ferenc</i>)	1448

Molnár János:

Fegyveres csoportok 1956-ban: az ellenforradalom „hadserege”*

A magyarországi ellenforradalom alatt fegyveres harcok november 4-ig tulajdonképpen csak a fővárosban voltak. Vidéken legtöbb helyen a fegyveres csoportok — legalábbis formailag — a különböző tanácsok, bizottságok alá rendelt, és általában parancsaik szerint működő erők voltak. Győrben, Veszprémben például a nemzeti tanácsok rendelkeztek fegyveres csoportok felett. Miskolcon a Megyei Munkástanács mellett és formális irányítása alatt működött a fegyveres csoport. (Ez azonban november első napjaiban már csak névleg ismerte el a Munkástanács irányító szerepét.) Később a különféle ún. bizottságok a hadsereget és rendőrséget tekintették az ellenforradalom fegyveres szervezetének. Október 31-én a Dunántúli (és nemcsak a Győri) Nemzeti Tanács már a Dunántúlon állomásozó hadsereg-egységeket számította saját csapatainak. Miután harcok vidéken nem voltak, csak letartóztatások, ehhez nem is volt szükség nagyszámú fegyveres erőre. Ezért a továbbiakban a vidéki fegyveres csoportokra nem térünk ki.

Budapesten azonban más volt a helyzet. Itt a fegyveres csoportok voltak az ellenforradalom fő erői október 23-ika után. Nemcsak katonailag, hanem politikailag is kezdeményező szerepük volt. A fegyveres csoportok szervezték a 23-a utáni tüntetéseket, fogalmazták meg a jelszavakat és követeléseket. A fegyveres felkelők Budapesten az ellenforradalom szervezetiileg is önálló részét alkották, nem olvadtak egybe a különböző ellenforradalmi tanácsokkal, bizottságokkal, sőt kezdeményező szerepük volt a különböző elnevezésű bizottságok, illetve bizottmányok létrehozásában és újjáalakításában, valamint a munkástanácsok újjáválasztásában is 28-a után. A Dudás-csoport hozta létre az Országos Nemzeti Bizottmányt, a IV. kerületi Forradalmi Bizottság azonos volt az ottani fegyveres csoporttal stb. De mindenütt fegyveres ellenőrzés alatt tartották az ellenforradalmi szervezeteket, munkástanácsokat stb. A felkelő csoportok politikai és szociális összetételének vizsgálata nem ad választ minden, az ellenforradalom történetével összefüggő kérdésre, de alapvető következtetések levonására alkalmas, ezért ennek az elemzése igen fontos.

*Ez a cikk egy nagyobb — az ellenforradalom történetének számos kérdését átfogó — tanulmány egyik fejezete. A tanulmány a nyugati polgári irodalom állításaival vitázva vizsgálja az ellenforradalom olyan kérdéseit, mint a szembenálló erők helyzete október 28-ig, a munkástanácsok, az egyes revizionista csoportok, a polgári szervezetek és pártok stb.

A korabeli tudósításokban — november 4-ig — nem találkozunk a fegyveres felkelők közelebbi meghatározásával. „Felkelők”, „szabadságharcosok”, „fiatalok”, „diákok” volt a szóhasználat, s természetesen: „a nép”. November 4-e után azonban megváltozott a felkelők elnevezése: es előkelő — gyakran első és kizárólagos — helyre került a „munkás” elnevezés. A „munkás”, aki ezekben az írásokban úgy tűnik fel, mint a harcok — különösen a november 4-e utáni harcok — szinte egyedüli résztvevője.

Az első álláspontot — ahol a „szabadságharcos” még mindenki, de leginkább diák és fiatal — képviselték a korán, 1956 végén vagy 1957 elején megjelent írások szerzői, pl. Mikes, Tollas, Pogány, Pálóczi. Mikes a Szénatéri *fiúkról* beszél, Pálóczi tipikus példája az a fiú, aki attól retteg, hogy ha hazamegy, összeszidja a mamája, mert részt vett a harcokban. Tollas harcosát már megveri a mama, ha észreveszi, hogy hol járt.¹ A másik, a munkások részvételét kiemelő álláspont tipikus példája az ENSz-jelentés. Ez általában hangsúlyozza a munkásság részvételét, sőt szerinte a szabadságharcosok — különösen november 4-e után — legnagyobb részét munkások voltak.² Ez az álláspont később nagyon elterjedt, mivel a későbbi feldolgozások az ENSz-jelentésre sokszor mint forrásra tekintettek. November közepe óta a publicisztikai jellegű politikai irodalom — a munkástanácsok akkori fontos szerepe következtében — érthetően írt harcoló munkásokról. Az összefoglaló munkák mindmáig ezt a nézetet vallják. Ez az álláspontja Sartre-nak, Seton-Watsonnak, Aronnak stb. Egészen természetes, hogy a magyar

¹ *George Mikes: Revolution in Ungarn.* Scherz et Goverts Verlag. Stuttgart. 1957 (a továbbiakban *Mikes*) 104—106. l. A magyar származású szerző a két világháború között politikai emigránsként hagyta el az országot. Angliában él, polgári lapoknál újságíró, író. Az ellenforradalom idején Magyarországon tartózkodott. Könyve a polgári újságírás tipikus jegeit viseli magán. Elsősorban a „szenzációk” érdekelték, „Moszkva” álláspontja, Mikojan és Szuszlov látogatása stb. Szerinte a „magyarok” nyugati demokráciát akartak. Pongyola, pontatlan és felületes könyve az elsők között jelent meg 1956-ról, ezért mindmáig gyakran idézett munka. Kiadták angolul és franciául is. — *György Faludi—Mária Tadr—György Pálóczi—Horváth: Tragödie eines Volkes.* Europa-Verlag. Wien. 1957 (a továbbiakban *Pálóczi*) 125. l. Pálóczi renegát kommunista. Ő írt ebben a munkában az ellenforradalomról „SOS Ungarn” címmel. 1956 előtt igazságtalanul bebörtönözték. 1956-ban disszidált. Angliában él. Polgári állásponton van. — *István Tollas: Wir kämpften für unsere Freiheit.* Ein Tatsachenbericht. Lüdin A. G. Liestal. 1957 (a továbbiakban *Tollas*) 26. l. Tollas fasiszta ízü szélsőjobboldali könyvében mindent összehordott, ami akkor nyugat számára érdekes volt. — *Fritz Molden—Eugen Géza Pogány: Ungarns Freiheitskampf.* Libertas-Verlag. Wien. 1956 (a továbbiakban *Pogány*) 36—37. l. Pogány magyar származású újságíró, a Die Presse című bécsi lap munkatársa. A november 4-ig terjedő időről írt a könyvben.

² Az ENSz Ötös bizottságának beszámolója a magyar kérdéstről. 1957. VI. 12. Hivatalos magyar fordítás. MTI. Bizalmas Tájékoztató. Különkiadvány (a továbbiakban ENSz) 57, 61. (A számok nem az oldalszámra, hanem a paragrafusok számára vonatkoznak.) Az ENSz-jelentés nem tartozik a politikailag legjobboldalibb írások közé a magyar ellenforradalomról. Bizonyos demokratikus, néhol szinte revizionista máz van rajta. Ennek nem az az oka, hogy közvetlen összeállítói között voltak szociáldemokraták is, hanem keletkezésének ideje és a beszámoló politikai-világnézeti funkciója. Részletkérdésekben és ismétlésekben gazdag, bizonyos pozitívista vonásokat mutató írásmű. Ez volt a polgári irodalom „hivatalos” alkotása. Szerzőinek gazdag dokumentumanyag (sajtó, röplapok stb.) állt rendelkezésükre, melynek nagy részét az ENSz irattárába tették, jegyzéküket pedig a jelentés mellékleteként felsorolták. Ezenkívül 111 tanú vallomására támaszkodtak, akiket részben Európában, részben az USA-ban hallgattak ki. Erről részletesen beszámolnak az 1—46. paragrafusokban. Nyolc nyelven jelent meg.

emigráció, különösképpen a revizionisták hasonló módon foglalnak állást. De így foglal állást gróf Széchenyi György, úgy is mint volt munkás. Szerinte Óbudán is a csepeli munkások harcoltak, vele együtt.³

A fegyveres csoportok összetételével, a „hadsereg” eredetével összefüggő fontos kérdés, hogy mikor és hogyan nyitották ki a börtönöket. Bár a magyar ellenforradalomról szóló polgári írások túlnyomó többsége kronologikusan tárgyalja az eseményeket, *egyetlen egy sincs*, amelyik valamelyest pontosan meghatározná a börtönök kinyitásának idejét. Az ENSz-jelentés ama a fejezetben, amelynek témája az ellenforradalom esemény-története, a következő módon ír a börtönök kinyitásáról: „A kormány november 2-án felhívta az ÁVH volt tagjait, hogy jelentkezzenek felülvizsgálatra. Ennek a felhívásnak sokan eleget tettek. Közben a nép kiszabadította a börtönök foglyait.”⁴ Hogy a „közben” mikor volt, azt nem lehet tudni. A jelentés másik fejezetében — elszigetelt epizódként — szólnak csak arról, hogy a győri börtönt október 25-én nyitották ki.⁵ Hasonló pontatlanság jellemzi Mérayt,⁶ Freyert.⁷ Mikes csak a váci fogház foglyainak kiszabadulásáról beszél, akik 27-én éjjel

³ *Georg Graf Széchenyi: Ungarn zwischen Rot und Rot. Ein Bericht aus den Jahren 1944—1956.* Biederstein Verlag. München. 1963 (a továbbiakban *Széchenyi*) 171. l. Gróf Széchenyi a felszabadulás után hosszabb ideig börtönben volt. 1956-ban fegyveresen részt vett az ellenforradalmi lázadásban, majd disszidált. Az NSzK-ban létrehozta a Volt Politikai Foglyok Szövetségét. Könyve arisztokrata érdekektől fűtött, alacsony színvonalú írás. A politikai „jóléretsültségének” számos badarság a következménye. Pl. „Rákosi—Hegedüs—Piros triumvirátus a hatalom birtokosa” (130. l.); a háttérben a hatalomért harcoló egyik csoport, a szociáldemokraták (uo.). Szerinte a mezőgazdaság szocialista átszervezése azért volt káros az országra, mert 5000 munkás foglalta el a vezető posztot a mezőgazdaságban és eltanácsoltak onnan jól bevált szakembereket, a nagybirtok volt intézőit stb. (uo.). Mindamellet — nyilván családi okokból — úgy véli, hogy 1956 nem is Kossuthhoz, hanem Széchenyi Istvánhoz vezet vissza. „Der von István Széchenyi bebahnte Weg führt in gerader Linie über András Bajcsy-Zsilinszky zur Person von Imre Nagy.” (Uo. 11. l.)

⁴ ENSz 71. §.

⁵ ENSz 497. §.

⁶ „Doch in den späteren Tagen der Revolution wurden auch viele Kriminelle aus ihren Zellen befreit”. *Tibor Méray: Dreizehn Tage, die den Kreml erschütterten.* Imre Nagy und die ungarische Revolution. Landen-Müller. München, é. n. (1961), 166. l. (a továbbiakban *Méray*). A Szabad Nép munkatársa, az Írószövetség párttitkára volt. 1956-ig rendkívül szektás-dogmatikus álláspontjával tűnt ki. Később revizionista, majd polgári álláspontra tért át. 1956-ban disszidált. Egyideig vezetőszerepet játszott a londoni, majd párizsi Irodalmi Újságban, Aczél Tamással írták „Az értelem lázadása” c. könyvet, amely 1956 előkészítésének idejéről, az írók szerepéről szól. Méray könyvében világosan megfigyelhető a revizionista frázisoktól a polgári lényeghez való átmenet. Polgári ismertetői is aláhúzzák ezt, mondván, hogy a „kommunizmus fogalma” igen „általánossá” (frázissá) vált már nála. Az emigráció polgári szárnya — pl. Kovács Imre — határozottan bírálta, mert sokallta a Nagy Imre iránt táplált illúzióit. Nem annyira könyvének értekei, mint inkább a szerző személye (a megtagadott baktériumháború, a „sztalinista” múlt) okozták, hogy nyugaton a legnagyobb visszhangot kiváltott könyvek közé tartozik. Először franciául, majd angolul jelent meg. A német kiadás a két előző javított szövegének fordítása.

⁷ *Peter Fryer: Ungarische Tragödie.* Köln. Markus Verlag. 1957 (a továbbiakban *Fryer*) 18—20. l. A szerző az Angol Kommunista Párt tagja és lapjának, a Daily Workernek a tudósítója volt. Az ellenforradalom alatt néhány napig Magyarországon tartózkodott, s mert lapja nem közölte megzavarodott és hamis tudósításait, az „igazság” nevében felháborodott. Gyenge és igen sok tévedést tartalmazó könyvének az szerzett népszerűsége, hogy szerzője hitehagyott nyugati kommunista. A könyv megjelent angolul, olaszul, japánul stb.

szabadultak ki. Zinner a 30-a körüli eseményekkel kapcsolatban említi meg, közelebbi időpont nélkül, a börtönök kinyitását.⁸

Néhány szerző azt állítja, hogy csak a politikai foglyokat engedték szabadon, sőt olyan megállapításokkal is találkozunk, hogy a lázadók, amikor egy-egy börtönt kinyitottak, maguk válogatták ki a foglyok közül a politikaiakat.⁹ Nem vizsgálják azt a kérdést: miféle politikai irányzatokat képviseltek az 1956 októberében még börtönben levő politikai foglyok. Sokuk úgy véli, hogy minden egyes politikai fogoly igazságtalanul került a börtönbe.

Az említett, egyszerűsítő módon hamis nézetek után azonban többen kritikai vizsgálat alá vetették a magyar ellenforradalom felkelőinek szociális és politikai arcukat. Ez a kritikus hang kezdetben — és a szerzők nagyobb részénél — inkább a tények nyomasztó súlyának tett *engedményként*, mint megfontolt következtetésként jelentkezett, másoknál bizonyos fajta megdöbbenést tükrözött. Az emigráltak között feltűnően nagy arányban található fasiszta és bűnöző elemek megdöbentették a nyugati közvéleményt. Ez tükröződik az olyan véleményekben, hogy a „puskát kézben tartó tipikus forradalmár alakja” nem volt túlságosan vonzó,¹⁰ hogy sok közöttük a huligán és a gyanús elem, hogy nem keltenek jó benyomást,¹¹ hogy fasiszta elemek és huligánok, börtöntöltelékek vannak közöttük,¹² hogy a Corvin-közi felkelők „Pongrácz csirkefogó bandái” voltak.¹³ Ezek igen súlyos megállapítások.

⁸ *Mikes*: 138—139. l., *Zinner*: 288. l. *Paul E. Zinner*: Revolution in Hungary. Columbia University Press. New York and London 1962 (a továbbiakban *Zinner*). A szerző az amerikai „Keletkutatás” nyugaton ismert szakértője. Ezen a könyvén kívül egy dokumentumkötetet is kiadott az 1956-os magyar és lengyel eseményekről; utóbb jelent meg a Csehszlovákiáról szóló könyve. Könyve aprólékos feldolgozás néhány speciális vonással — pl. részletesen ír az értelmiségről. Polgári-konzervatív felfogású munka. Igen kedvező fogadtatásra talált a Nyugaton, különösen alaposágát dicsérik. A magyar revizionista emigráció elítélte. (Szemle 1963/1.) Itt T. R. F. aláírással azt írják, hogy a hegy egeret szült. Ennek az oka, hogy Zinner polgári szempontból bírálta a revizionizmust.

⁹ *Pl. Szöllösi Árpád*: A forradalom Győrött. Új Látóhatár, 1961. 5. sz. 414. l.; *Gosztonyi I. 3. sz.*: 244. l. — *péter*: Kik a magyaróvári hősi halottak? (Bécsi Magyar Híradó, 1957. 18. sz.); *Tollas*: 39. l.; *Váli* is csak a politikai foglyokról beszél (321. l.). *Ferenc A. Váli*: Rift and Revolt in Hungary. Harvard University Press. Cambridge Massachusetts. 1961 (a továbbiakban *Váli*). Váli reakciós magyar politikus volt, nemzetközi jogász. 1956 előtt kémkedés miatt börtönben volt, az ellenforradalom után disszidált. Könyve konzervatív polgári szemléletű, az előtte megjelent írásokhoz képest sem tényekben, sem elvekben nem hoz újat. A tényekben pontatlan, felületes. A nacionalizmus szerepét emeli ki mindenekelőtt. Könyvének nyugaton nagy visszhangja volt, de elég élesen bírálták felületessége miatt.

¹⁰ „They also included *Lumpenproletariat* elements. The typical freedom fighter with gun in hand did not cut a particularly appealing figure. His motivation for fighting did not always rest on noble patriotic sentiments. Many of the teenagers considered it great fun to blow up Soviet tanks with home made „Molotov cocktails”. Many of the *Lumpenproletariat* elements were working off their resentments against society in general.” (*Zinner*: i. m. 272. l.)

¹¹ *Basil Davidson*: What Really Happend in Hungary. U. D. C. Publication 1957 (a továbbiakban *Davidson*), 20. l. Davidson kis füzetecskéje szociáldemokrata álláspontot tükröz. Ahol tudja, kiemeli a szociáldemokrata eszmék szerepét, ezeknek szerinte az előkészítésben is nagy súlyuk volt (14. l.). A szerző író, újságíró, történész. Magyarul megjelent „A sellők” c. regénye (Európa. 1964) és „Az újra felfedezett ősi Afrika. A fekete Anya” c. nagy történelmi összefoglalása (Gondolat. 1965).

¹² *Méray*: i. m. 117, 166. l.

¹³ „Kalman Pongracz, a rough, tough *Lumpenproletariat* type who led a determined band of rowdies at Corvinus Place in an industrial section of Pest” (*Zinner*: 290, 291. l.). Pálóczi ezekről írta, hogy a Pongrácz fivérek „alle sechs Fabrikarbeiter, organisieren

A szerzők mindezek ellenére a magyar ellenforradalmat dicsőséges szabadságharcnak, felkelőit bátor nemzetőröknek tekintették és a fenti jelzőket csak kisebb csoportokra vonatkoztatták, vagy az ilyen elemek részvételét véletlennek tekintették.

Az, hogy a felkelők ilyen összetételét és ennek következményeit az egészzel össze nem függő véletlen, szerencsétlen momentumnak tekintik, különösen az akkori revizionista írónál, kutatóknál feltűnő. Pl. Méray a szóbanforgó „hadsereg” jellemével összefüggő kegyetlenségeket azzal magyarázza, hogy az ellenforradalom kirobbanásakor ilyen „elemek” is fegyverhez jutottak és fegyvereiket később is megtartották.¹⁴ Egy másik szerző megkísérelte, hogy különbséget tegyen pl. Pongrácz Corvin-közi csoportja és a „felfegyverzett csőcselék”, tehát a fegyveres csoportok, a felkelők és a huliánok között. Forrása erre Pongrácznak hozzá eljuttatott nyilatkozata.¹⁵

Két szerző alaposabban vizsgálta ezt a kérdést. Következtetéseik is mélyebbre hatolnak. Kecskeméti, akinek katonai-stratégiai szemlélete különösen megkövetelte az ilyenfajta vizsgálatot, azt a következtetést vonta le, hogy a fegyveres felkelők fő erejét az „utca tömege” képezte, ezek voltak a harcok, valamint a terrorcselekmények fő táplálói, megvalósítói.¹⁶ Kecskemétinél az utcai tömegnek nincs pontosabb meghatározása. Tekintve azonban, hogy valamennyi dolgozó réteget, munkásokat és parasztokat, értelmiségieket és fiatalokat *külön* számbavett, nem kétséges, hogy kifejezése a lumpen-elemek fogalmával azonos.

Még figyelemreméltóbb Bain, akinek könyvét a nyugati irodalomban éppen a felkelőkről vallott nézetei tették híressé. Ezek a nézetei olyan meggyőző erővel hangzottak, hogy senki nem mert ellenük tiltakozni, bár könyvét — általános politikai tendenciája és következtetése miatt — sokan igen élesen bírálták. Bain pedig félreérthetetlenül és egyértelműen polgári szemléletű, sőt eredményesebben képviseli a polgári célkitűzéseket, mint sok más — koncepcióját goromba hazugságokra építő — szerző. Bain öt hadseregről beszél, amelyek egymást követték. Közülük részletesebben csak egyvel fog-

eine Kompanie junger Arbeiter” (*Pálóczi*: 135. l.). Hasonló szellemben ír a 125. oldalon is, közben elismeri, hogy voltak „ausserdem einige Gruppen, die aus Halbstarcken bestehen”. (130. l. Hasonlóan ír a 143. lapon is.)

¹⁴ Méray: 166. l.

¹⁵ Gosztonyi P.: Az ÁVH és a magyar forradalom. Új Látóhatár 1964. 2—4. sz. (A következőkben Gosztonyi I.) 127. l. A szerző katonatiszt volt a Kilián laktanyában. 1956-ban disszidált, ma Svájcban könyvtáros. Több polgári szemléletű cikke jelent meg 1956-ról a Nyugaton.

¹⁶ „Extreme combativeness manifested itself in the Hungarian Revolution primarily among three categories of people: street crowds who assembled in spontaneous fashion, the youngest age group, and industrial workers. Each group had its own characteristic style of revolutionary behavior . . . But at first the street crowds were mere on-lookers, curious to see what would happen. As time went by, however, the people's mood gradually changed.” Az ő tevékenységükhöz köti ezután a kegyetlenkedéseket és a lincselést. *Paul Kecskeméti*: The Unexpected Revolution. Social Forces in the Hungarian Uprising. Stanford University Press, California 1961 (a továbbiakban *Kecskeméti*) 110—112. l. A szerző 1945 előtt vándorolt ki. Szociológus, történész. Más könyvei és cikkei az USA háborús stratégiájáról szólnak. Könyve céltudatos polgári munka, számára már csak a hasznosítható eredmény a fontos. A leginkább elemző jellegű, bár önálló kutatás már szinte semmi sincs benne, hacsak nem számíttjuk annak Aczél Tamástól és másoktól szerzett személyes információit. A társadalmi összefüggések iránt leginkább érdeklődik. Igen élénk visszhangja volt az USA-ban és az NSzK-ban is.

lalkozik: a bennünket is közelebből érdeklő ún. „negyedik hadsereggel”. Bain szerint az első hadsereg október 23-án alakult, diákokból, a második 24-én diákokból, valamint fiatal munkásokból, a harmadik október 25-én minden magyarból, a negyedik — az október 28-a után megalakuló — hullágnokból, nyilasokból, fasisztákból és egyéb csőcselékből állott. Végül az ötödik — november 4-ike után — ismét minden magyart magában foglalt.¹⁷

Az ún. negyedik hadsereget részletesen megvizsgálja. Véleménye részleteiben is lesújtó. Nagyon elítélte azt is, hogy — mint írja — ezt a bandát Maléter és Nagy Imre nemzetiszínű karszalaggal ellátva hivatásos nemzetőrökké változtatták. Elmondotta benyomásait Nagy Imrének és Losoncynak is, akik megdöbbenve vették tudomásul tájékoztatóját, de nem tettek ellene semmit.¹⁸ Az a véleménye, hogy ennek a hadseregnek a „láthatatlan feje” a katonai diktatúrára törő Maléter Pál volt. Bain véleményében nagyon sok igazság van. Egyrészt többé-kevésbé helyesen állapította meg e hadsereg politikai és szociális összetételét, másrészt helyesen mutatott rá arra, hogy a felkelő csoportok összetétele november 4-ig változott. E két momentum egyedül Bain elemzésében található meg ilyen világosan.

A szerző azonban azt tartja, hogy a forradalmak természetét nem lehet megérteni (nyilvánvalóan szerinte az ellenforradalmak természetét sem), ezért sok fontos kérdést elmulasztott feltenni. Bain felfogásának egyik alapvető hiányossága az, hogy túlságosan későre teszi az általa negyediknek nevezett hadsereg kialakulását. Másrészt — bár a jobboldali katonai diktatúra lehetőségéről is szól — mégis ezt a hadsereget csak „eltévedésnek” tekinti és nem az ellenforradalom egyik lényeges elemének; az egész jobbrafordulási folyamattól független képződménynek tartja. Ebből a szempontból Kecskeméti álláspontja realisabb, mert a jobboldali akciókat éppen eme kategóriák tevékenységével kapcsolja össze.

*

¹⁷ *Leslie B. Bain: The Reluctant Satellites. The Macmillan Company. New York 1960 (a továbbiakban Bain) 122—126. l., 157. l.* Bain ír—magyar származású újságíró. 1945 előtt vándorolt az USA-ba. 1956-ban — az ellenforradalom alatt is — Magyarországon tartózkodott. Könyve sok részletkérdésben közel jár az igazsághoz. Végkövetkeztetési természetesen polgári szemléletűek. Sok mindent határozottan bírál, ami a fasiszmus felé mutatott, bár természetesen ezeket elvileg elvlasztja az egész ellenforradalomtól. Sokan a Nyugat és különösen a SzER szerepét bíráló hangját, a fasiszmus jeleit leleplező álláspontját túlzottnak tartották, ezért bírálták és sok, nála jelentéktlenebb íráshoz képest agyonhallgatták. Szerinte pl. a Nyugat hősi szabadságharcosok után szaladgált, pedig ilyenek nem léteztek, csak a nyugati rádiók tudósításában. („We were after sensational stories, heroic freedom fighters who pledged to die fighting and who never existed except on Western radios.” Uo. 98. l.) Azután a negyedik hadsereg: „less than half of them were intransigent nationalists, Hungarian patriots of the Horthy-Nyilas era — the rest were dubious characters recruited mostly from the dregs of Budapest” (uo. 125—126. l.), és hogy ebből akart Maléter hadsereget szervezni magának. („... to cut through official formations and create a new armed force largely made up of rowing bands.” Uo. 157. l.) Váli ezekre a kérdésekre nem fordít figyelmet. Ő csak szabadságharcosokról beszél, akik diákok, munkások és „járókelők” („passers-by” 321. l.). De megjegyzi, hogy „sok szabadságharcos korábban politikai fogoly volt. (Many of the Freedom Fighters were former political prisoners, uo.)

¹⁸ *Bain: 159. l.*

Kikből állott, hogyan szerveződött meg az ellenforradalmi hadsereg? Kialakulásában, abban is, hogy kik csatlakoztak hozzá, jelentős szerepe volt a véletlen elemeknek. Csellengő emberek sodródásának, félreértett szituációknak, ijedtségnek, az elkeseredett és bosszúvágytól hajtott emberek törekvéseinek, megcsúfolt tiszta vágyaknak stb., stb. Nem ezek a véletlenek határozták meg azonban a fegyveres csoportok létrejöttét, nem ezek befolyásolták összetételüket. Talán soha nem lehet pontosan kimutatni az egyes felkelő csoportok létrejöttének folyamatát, de a fegyveres csoportok szociális és politikai összetételének vizsgálata a rendelkezésre álló adatok alapján nagyon egyértelmű következtetéseket tesz lehetővé.

A 23-án este és éjjel lefolyt katonai akciók fegyverhez juttatták a felkelő csoportokat. Az első napokban még igen kaotikus és szervezetlen volt a sok felkelő csoport, de mindenütt volt már egy szilárd és jól irányított mag. Ekörül azonban nagy hullámmás volt és ennek a hullámmásnak fontos tényezője volt a diákság.

Diákok — egyetemisták és középiskolai diákok — is részt vettek az ellenforradalom fegyveres harcaiban. Három nagyobb csoportjuk volt. Az orvostanhallgatók és a jogászok kisebb csoportjai a Tompa utca, valamint a Corvin-köz környékén, vegyes összetételű csoportok a Móricz Zsigmond körtéren és egy kisebb, főként műszaki egyetemi diákokból álló csoport a Városmajorban harcolt október 23. és 25. között. Létszámuk nem volt jelentős. Már 24-én kiéleződtek az ellentétek közöttük és a fegyveres csoportok egyéb rétegei között. A Corvin-közben levő hallgatók küldöttei már 24-én felkeresték a Rádió épületét visszafoglaló katonai egység parancsnokát, bejelentve azt a szándékukat, hogy a Corvin-köz leteszi a fegyvert. A Corvin-közi felkelők elkergették és árulónak bélyegezték a visszaérkező követeket.¹⁹

24-én más felkelő egységek is — főleg diákok kis csoportjai — közvetítőkön — pl. az Írószövetségen és egyes személyeken — keresztül jelezték fegyverletételi hajlandóságukat. A harcokból visszavonulók és a többiek ekkori összetűzésére, fegyveres összecsapásaira utal a felkelők fegyveres csoportjai által pontosan meg nem állapítható helyen kiadott sokszorosított újság 27-i és 28-i száma, amelyik nyilván a 25-i és 26-i tapasztalatokra utal. Ezekben az újságokban nagyon nyomatékosan hangsúlyozzák, hogy tovább kell folytatni a harcot, még nem érkezett el a győzelem, nem szabad letenni a fegyvert. A 28-án megjelent szám vezércikke többek között így szól: „... aki ebben a helyzetben rá próbál beszélni Titeket a harc feladására, vagy fegyverek eldobására, azt úgy lőjétek le, ott a helyszínen, mint a legrühesebb ÁVO-s kutyát, még ha soraitok közül való is.” Félreérthetetlen, határozott állásfoglalás volt ez az ingadozókkal szemben.²⁰

Az egyetemi hallgatók csoportjai október 31-ig soha nem képeztek önálló egységeket a felkelők között, és amikor 26-án a Corvin-közből és a Városmajorból is visszavonultak (a Móricz Zsigmond körtéri fegyveres csoportból már 24-én elvonultak és egy részük a Corvin-köziekhez csatlakozott), ez a kivonulás nem egy szervezeti egység vagy szervezeti egységek leválását jelentette, hanem politikai különválást. Az elvonulók nagy része fegyverét eldobta, más része a kollégiumba vitte.

¹⁹ Belügyminisztérium Irattára (a továbbiakban BM.) V—150 006/10. (Jkv. 1957. jún. 19. 126—145) és BM. V. 150.005/8. (Jkv. 1958. II. 4. 65—70).

²⁰ Fegyveres Újság, 1956. okt. 28. Valószínűleg a Baross téri csoport lapja volt

Hogy a fegyverüket a kollégiumba visszavivők száma nagyon kevés lehetett, azt az is mutatja, hogy 28-a után nem kis erőfeszítésbe került, amíg felfegyverezték az egyetemisták néhány kisebb egységét. Természetes, hogy a jobboldali beállítottságú egyetemi hallgatók nem vonultak vissza. Egész sor olyan esetet ismerünk azonban, amikor egyes lumpenek vagy deklasztált kategóriák képviselői diákoknak, egyetemi hallgatóknak adták ki magukat, mert egy ideig ez előnyös hatást váltott ki.²¹

A diákok visszavonulása 25-e után — amikor a fegyveres lázadás politikailag legalizálódott, amikor tudomásul vették, hogy van, és a következő nap, amikor megkezdtek a harcot „törvényes” elismertetéséért — már nem vereség, hanem győzelem volt a felkelők számára. A diákok csak a tüntetéshez kellettek igazán, nem a fegyveres harcokhoz, különösen nem 23-a után, mert a politikailag ingadozó, bizonytalan rétegeket képviselték. Fegyveres harcot többségük nem akart. Ezt a fegyveres csoportok szélsőjobboldali vezetői hamar felismerték és tudták, hogy a diákság zöme nekik ellenségük, politikai ellenfelük, mert azok a szocializmus torzulásai és nem a szocializmus ellen harcolnak, mint a fegyveresek többsége. A diákok visszavonulása a harcokból nemcsak azért volt nyereség ennek a hadseregnek, mert megszabadította őket egy bizonytalan, ingadozó rétegtől, hanem azért is, mert helyüket új és a célkitűzés szempontjából megbízhatóbb erők foglalták el, akik gátlástalanul végrehajtották a rájuk bízott politikai feladatokat. Megindult a börtönök népének áradása e csoportok felé. Ez az erő sokkal „megbízhatóbb” volt a szélsőjobboldali vezetők számára, mint a diákok.

Munkásfiatalok, ifjúmunkások, ipari tanulók is részt vettek a fegyveres harcokban. Részt vettek munkások is, és a lakosság más szociális rétegének képviselői is. Alig volt üzem, ahonnan néhány fő ne kapcsolódott volna be. 28-a után pedig az ellenforradalmi gyárórségekben vettek részt többen is. Parasztok is harcoltak, akik véletlenül a fővárosba keveredtek ezekben a napokban. A felkelők és a lakosság, a fegyveresek és a tömegek kapcsolatában azonban nem az volt a domináló, hogy a lakosság szinte minden rétegének képviselői közül jöttek fegyveresek, hanem az, hogy a katonailag és politikailag válságos időszakokon az segítette át őket, hogy tömegmozgást tudtak előidézni. Különös figyelmet érdemel ebből a szempontból az október 25-i tüntetés.

Ennek a tüntetésnek az volt a hátterében, hogy 24-e, ha ellentmondásosan is, de erkölcsi, politikai nehézségeket is okozott a fegyveres csoportok számára, mert ezen a napon még nem tudták olyan általánossá és erőssé tenni a szovjetellenes hangulatot a fővárosban sem, mint ahogy sikerült nekik a későbbi időben. Katonailag pedig 24-én és 25-én reggel nagy csapásokat szenvedtek. 24-én reggel visszafoglalták tőlük a Rádió épületét, a József központot, a Szabad Nép székházát, szóval valamennyi lényeges objektumot,

²¹ Pl. a Péterffy Sándor utcai csoportban többen. Népbírószág (a továbbiakban Nb.) XI. 3676/1957. Az Újpesti NB-ról: Nb. II. 8017/1958/101 stb. — Az 1956. nov. 4-e utáni revizionista szervezkedések egyik legkésőbbi etappja a Mérei—Fekete-féle csoport volt. Nyugaton nagy visszhangot váltott ki a Hungaricus című röplapjuk, amely bizonyos önkritikus elemeket is tartalmazott. (Így pl. hangsúlyozta a revizionista csoportoknak és különösen Nagy Imrééknek a tömegekkel, főleg a munkásosztállyal való gyenge kapcsolatát.) Azt is beismerték, hogy igazán kevés diák vett részt a harcokban. A Hungaricus megállapítása szerint a fegyveres felkelők közül mindössze 3—5%-ot tehetett ki a diákok száma (BM. V—145—288/10. 65. l.). Ez talán túlságos alábecsülése az aránynak, de kétségkívül közel áll az igazsághoz.

a már ekkor bázisukká vált Kilián-laktanya kivételével. Sokan eldobálták fegyvereiket és a Főkapitányságra egész sor foglyot, szállítottak be. Más katonai központokban is voltak foglyok. Ez nem jelentette a fegyveres csoportok felszámolását, mint ahogy ezt akkor a Rádióban bejelentették, de kétségkívül nagy katonai vereséget jelentett. Ennek ellensúlyozására szervezték a 25-i tüntetést.

Különböző helyekről, elsősorban azonban a Kálvin térről és az Astoria-szállótól kiindulva szervezték meg a 25-i tüntetést és felvonulást. Részt vettek benne a Móricz Zsigmond körteri, Corvin-közi, Széna téri, Tompa utcai, Tűzoltó utcai — tehát valamennyi fontos — fegyveres csoport tagjai. A tüntetők száma 15–20 000 fő volt. Egyik oszlopuk a Parlament elé ment és ott következett be a súlyos provokáció. A másik csoport a Dózsa György út, a jugoszláv követség, a Váci út, a Vörös Csillag Nyomda, az amerikai és az angol követség, a Főkapitányság és újra a Vörös Csillag Nyomda útvonalán véres zászlót hordozva igyekezett újabb tömeg-támogatást teremteni. Ennek a tüntetésnek is sikere volt, hiszen amellett, hogy a statárium idején nyíltan dokumentálták, hogy a kormánnyal szemben a felkelők mellett állnak, olyan konkrét követelésre összpontosították a fő jelszavakat, amelyekkel még mindig együttérző visszhangot tudtak kiváltani: Gerő Ernő leváltását követelték. Ezen a felvonuláson a „Mindent vissza” jelszótól kezdve más, antiszemita és fasiszta jelszavakig sok követelés elhangzott, ami a tüntetést szervező rétegek jobboldali-fasiszta politikai célkitűzéseire utalt.²² A Tűzoltó utcai csoport vezetői: Angyal és Csongovai; a Fő utcai csoport vezetője: Szabó János és sok más kisebb vagy nagyobb fegyveres vezető vett részt a tüntetés szervezésében. Ezek a vezetők a tüntető csoportok élén mentek, véres zászlót vittek, megadták a jelszavakat is. Megszállták a Vörös Csillag Nyomdát és a tüntetés idején, majd a késő esti órákban kényszerítették a Vörös Csillag Nyomda dolgozóit, egy másik csoportjuk az Athenaeum Nyomda dolgozóit, hogy röplapjaikat nyomtassák ki. Így született meg a Magyar Nemzet október 25-i külön kiadásának felhívása is, amelyet a „magyar ifjúság” nevében írtak alá. Hasonló rölapot fogalmaztak, s ez később a sajtóban is megjelent, a Vörös Csillag Nyomdánál „Egyetemi Ifjúság és Ideiglenes Kormány” aláírással. Ezt azonban nem az ún. egyetemi ifjúság, hanem pl. egy volt nyilas karhatalmista — 1956-ban munkás — és néhány társa készítette.²³ Kihasználták a Parlament előtt kialakult súlyos helyzetet és azt, hogy a kormány 25-ére feloldotta a kijárási tilalmat, sőt 25-én délután egyenesen felhívta a lakosságot a házak fellobogozására és a kormány mellett tetszennyilvánítások kifejezésére. A tömegmozgás újabb kedvező lehetőséget teremtett arra, hogy 25-én éjjel az addig kissé kaotikus szervezetű fegyveres csoportok megszilárduljanak. Ez az összefogás elősegítette és meggyorsította aztán a következő napon az egyetemi hallgatók kiválását.

A fentiekben említett tényezőknek és a véletlennek is szerepe volt a fegyveres harc megerősödésében és abban, hogy a lakosság szinte valamennyi rétege képviselve volt benne, ha sokan teljesen a vak véletlen folytán csapódtak is a felkelők közé. Pl. nagyon sokan ama 70 000 ember közül, akik 24-én még a reggeli vonatokkal vidékről Pestre érkeztek, de visszamenni néhány napig nem tudtak. Mégis a közelebbi vizsgálat azt mutatja, hogy a felkelő

²² T. Nb. XI. 8005/1958/2.

²³ Nb. II. 8017/1958/101. Később az Újpesti NB tagja lett.

csoportok politikai és szociális arculata alapján egymű volt és igen egyértelműen körvonalazható. Ezek a fegyveres csoportok, ez a „hadsereg” ugyanis lényegében reakciós, fasiszta és lumpen-elemekből állott. Különösen nagy számban köztörvényes bűnözőkből.

A lumpenproletariátus összetétele a népi demokratikus rendszerben megváltozott. Alapvető tömegeit most is — mint 1945 előtt — a munkakerülő, bűnöző elemek adták. Ezek nagyrésze — akkor, amikor éppen nem börtönben ült — valamilyen ipari munkahelyen dolgozott. A revizionista és ellenforradalmi agitáció, a nyugati sajtó és rádió munkásnak is tekintette őket. A felszabadulás, a fordulat éve után egy ideig az ilyen — 1945 előtt is a lumpen rétegekhez tartozó — elemek száma csökkent. Sokan közülük dolgozó munkássá váltak. Ez a folyamat azonban a társadalmi elégedetlenség növekedésével párhuzamosan megakadt. Sőt később ellentétes tendencia: az anti-szociális rétegek növekedése következett be. Másrészt pedig növekedett a számuk a deklasszálódott kispolgári elemekkel, a volt fasiszták, valamint a volt uralkodó osztályok deklasszálódott tagjaival.

A tüntetések egyik fő követelése 24–25-én már a politikai foglyok szabadonbocsátása volt, és minden jelentős vidéki tüntetésnek követelése volt e jelszó valóráváltása. Az ellenforradalom alatt kb. 13–14 000 elítéltet engedtek ki a börtönökből.

A börtönök kinyitása október 24-én kezdődött Győrött, 25-én Kaposvárott, Zalaegerszegen; 26-án Tatabányán, Oroszlányban, Nyíregyházán stb. nyitották ki a börtönöket, ill. a rab-munkahelyeket. Néhány börtönt később nyitottak ki. Így a váci 27-én, az Országost 31-én, a Fő utcait november 1-én.²⁴ A kiszabadult, mintegy 13 ezer fogoly közül 5400 volt politikai, a többiek köztörvényes bűnözők voltak.²⁵ Ami a politikai foglyokat illeti, ezek között a Rajk-perben vagy egyéb koholt perekben elítéltek már nem voltak. Túlnyomó többsége háborús bűnös, nyilas, kém volt. Kiszabadulásuk után azonnal bekapcsolódtak a jobboldali klerikális, reakciós pártok megszervezésébe. A foglyok nagyobbik része vidéken szabadult és azután Budapestre jött. Előbb szabadultak ki a köztörvényes bűnözők. A politikai foglyok egy része csak október 27-e után szabadult ki, míg a köztörvényesek már 25–26-án nagyrészt kiszabadultak. A köztörvényes bűnözők szinte teljes tömegükben azonnal bekapcsolódtak a fegyveres harcokba. A politikai foglyok ezekben a harcokban vezetőszerpet játszottak. Saját politikai szervezkedésüket november 1-én kezdték meg, amikor létrehozták „A Volt Politikai Foglyok Szövetségét”, ennek fővédnökségét Mindszenty József vállalta.²⁶ Ezen kívül a gyorsan megalakuló szélsőjobboldali pártok vezetői lettek.

A fővárosban sok fegyveres csoport működött. A budai részen főbb központok a Széna téren, a földalatti állomás felvonulási épületei környékén, Óbudán a Schmidt kastély környékén, a Móricz Zsigmond körtéren, a pesti részen a Royal szálló környékén, a Hársfa utcában és a Continental szállóban, a Baross téren, az ún. Corvin-közben (tulajdonképpen Kisfaludy-köz), a Kilián-laktanyában, a Práter utca, Tűzoltó utca, Tompa utca környékén voltak. Később, 28-a után lett a Dudás-csoport központja a Szabad Nép

²⁴ A rabok kiszabadulásáról a korabeli sajtó is cikkezett. Pl. Zala, okt. 26. Új Fehérvár, okt. 27. Új Zala, okt. 30.

²⁵ *Lovas Márton*: Mi történt Budapesten október 23-tól november 4-ig. Bpest. Kossuth. 1957. 137. l.

²⁶ *Magyar Nemzet*, 1956. nov. 4.

székház, ugyancsak ezután egy másik csoporté a VII. ker. pártház. Legnagyobb egységek a Széna tériek, Corvin-köziek, Tűzoltó utcaiak és a Baross tériek, valamint a Szabad Nép székházbeliek voltak.

Vizsgáljuk meg néhány felkelő csoport kialakulását. Viszonylag pontosan körvonalazható a Széna téri felkelő csoport kialakulása. Kis csoportok már 24-én ide húzódtak. Ez a csoport két nagy és több kisebb forrásból keletkezett 26-a után. Az egyik a pilisszentiváni javító munkahely volt, ahol politikai elítélteket és köztörvényes bűnözőket dolgoztattak az ottani bányában. Itt dolgozott — mint politikai elítélt — szabadulásáig, 1956 nyaráig gróf Andrassy Alfréd is. Szabadulása után politikai érdeklődése a Petőfi-kör felé vonzotta és az ottani viták látogatója lett. 1956. október 25-én ment vissza Pilisszentivánra, bejutott a munkahelyre és az ott levő rabmunkások előtt beszédet tartott. Mintegy 100–120 főnyi csoportot szervezve közülük, elindult a főváros felé. Útközben végrehajtottak néhány akciót az útbasó falvak és gyárak megfélemlítésére, majd Budapesten csatlakoztak az akkor még kis létszámú Széna téri csoporthoz. Ezek közül 17 főt november 4-e után bíróság elé állítottak. Közülük 11 fő bányában dolgozott Pilisszentivánon, a többiek útközben csatlakoztak hozzájuk. A 11 „bányász” közül 7 volt büntetve mint köztörvényes bűnöző, összesen 25-ször. Közülük 1 fő 13-szor, egy másik 3-szor, 3 fő 2-szer, a többiek egyszer-egyszer.²⁷

A Széna téri csoport másik fő forrása az oroszlányi bányákban javító munkán dolgozó, elsősorban köztörvényes bűnözőkből került ki. Őket egy hasonló összetételű tatabányai csoport szabadította ki, és október 26-án csoporttá szerveződtek. Rablott autóbuszokon megindultak — kb. 150 fő — Budapest felé. Nagykovácsiban lefegyverezték a rendőrörsöt, élelmiszert raboltak maguknak a hizlaldából. Közben 28-án reggel a Széna térieket, az Andrassy-féle csoportot — akik előzőleg „Szabó bácsit” vezetőjükkel választották, — a magyar fegyveres erők — főleg a Bem-laktanya 80 fős egysége — kiszorították állásaikból. Kimenekültek Budapest határába. Velük találkozott és egyesült az addig Tatabányán, Nagykovácsiban, Pilisszentivánon tevékenykedő oroszlányi csoport, és most már együtt vonultak be újra a Széna térre. Ezután alakult meg a Széna téren az ún. „bányászbrigád”, amelyiknek különösen kiemelkedő szerepe volt az ÁVH tagjainak üldözésében és általában kommunisták, bírók, ügyészek stb. letartóztatásában. Központjuk a Maros utcai laktanya lett, amelyet a Széna téri csoport október 30-án foglalt el. A Maros utcai laktanya az ellenforradalmi hadsereg budai részlegének olyan központjává vált, mint amilyen Pesten a Kilián-laktanya vagy a Corvin-köz volt. Az oroszlányi csoport tagjai közül 14 főt bíróság elé állítottak. Közülük 14 fő volt büntetve, 1 politikai okok miatt, a többi köztörvényes bűnöző volt. (Rablás, munkakerülés, betörés, csavargás stb. miatt elítélve.) A 14 fő együtt összesen 45-ször volt büntetve, egyikük 8-szor.²⁸

A Széna téri csoport ezen kívül más forrásokból is táplálkozott, amelyek ugyan számszerűen a csoport tagjainak kisebb részét alkották, politikailag és katonailag azonban jelentős tényezők voltak. Így a csoport tagjai között voltak Nyugat-Németországból 1956-ban — október 23-a előtt — visszajött és itt kémtvékenységet folytató személyek. Egyikük e kapcsolatait felhasználva próbálta meg, hogy az osztrák követség segítségével fegyverért menjenek ki Ausztriába. A csoport tagjai közül rajtuk kívül még 3, közelebből

²⁷ Fővárosi Bíróság (a továbbiakban FB.) FB. B. II. 2383/1957.

²⁸ FB. B. II. 1383/1960/31.

nem ismert, október 23-a után a Nyugatról visszaszökött személy volt.²⁹ Ezenkívül voltak a csoport tagjai között volt Horthy-tisztek és egyéb reakciós politikai személyek.

A miskolci ellenforradalmárok egy fegyveres csoportja, az ún. kutyás vagy defenzív-csoport kb. 20 főből állott. (Ez a Földvári-féle megyei munkástanács egyik részlege volt.) Közülük 13-at találtak meg november 4-e után. A 13 főből 9 volt büntetve, kettő középiskolás diák volt. A 13 fő közül két Horthy-rendőrtiszt (egyikük a Hungarista Légiónak a tagja), egy a Horthy-hadsereg zászlósa volt. Nagyobb részük lumpenproletár volt, akik különböző munkahelyeken dolgoztak. Egy részük — mielőtt fegyveres szolgálatát ennél a csoportnál megkezdte — az üzemben egyben munkástanácsi funkciót is betöltött. A 13 fő közül 6 a munkástanács elnökségében vagy a tanácsban vett részt.³⁰

A Corvin-köziek *név szerint* ismert 145 tagja közül 70 fő volt büntetve. 15 fő horthysta katonatiszt vagy politikus volt. A belőlük kivált ún. Colos-csoport 22 tagja közül 19 főt ismerünk. Ebből 10 fő volt büntetett előéletű, jobboldali, fasiszta, ill. volt tőkés pedig 4 fő. (Ez utóbbiak közül két fő egyúttal büntetett is.)³¹ Az ún. újpesti Nemzeti Bizottság vezetői tagjai közül 14 fő 22-szer volt büntetve. Közülük nyolcan nyilasok vagy horthysta tisztek, ill. a volt tőkésosztály tagjai voltak.³² A Baross tér környékén tevékenykedők, közül elfogott 16 főből 14 fő sokszor volt büntetve, 4 fő nyilas vagy tőkés, ill. földbirtokos kapcsolatú.³³ A XIV. kerület központi fegyveres csoportjának 24 elfogott tagjából 15 fő 31-szer volt büntetve. Ebben a csoportban több nő is részt vett, akiknek nagy része tiltott kéjelgés miatt többször állt bíróság előtt. Számosan Oroszlányból, javító munkáról szabadultak.³⁴ Az egyik IX. kerületi fegyveres csoport 16 elfogott tagja közül 8 volt büntetve összesen 18 alkalommal. Azok is, akiket még nem büntettek, általában munkakerülők vagy munkahelyüket gyakran változtató emberek voltak.³⁵

Nincs kétség aziránt — és ezt nemcsak a levéltári anyag bizonyítja, hanem az ellenforradalom alatt az eseményekről készített fényképek is —, hogy a fegyveres felkelők nagy része az említett szociális kategóriákból került ki. Pontosan természetesen nem lehet megállapítani a fegyveresek összegének szociális összetételét.

Budapesten november 4-ére kb. 8–10 ezer lehetett a fegyveres ellenforradalmi csoportok taglétszáma; nem kétséges, hogy ezeknek kb. 70%-a lumpenem volt.

²⁹ A 27. és 28. jegyzetben említett iratokban 4 ilyen emberről történik említés.

³⁰ Nb. 1232/1957/12. és FB. Gys. B. XI. 1057/1957.

³¹ BM. Összesítő feljegyzés az ellenforradalom fegyveres csoportjáról. II. köt. 1–45. l.

³² Nb. II. 8017/1958/101.

³³ Nb. XI. 3676/1957.

³⁴ FB. T. Nb. XI. 9019/1959.

³⁵ FB. B. II. 5652/1957. Még rengeteg anyagot lehetne erre idézni: Pl. a Köztársaság-téri pártház ellen támadó egyik csoport 8 tagja közül 5 fő 17-szer volt büntetve. Egyikük a felszabadulás óta mindössze 4 évet volt szabadon (FB. T. Nb. XI. 8058). Sok a Nyugatról visszajött ember is részt vett a fegyveres harcokban (FB. B. VIII. 4767/1957). A miskolci fegyveres provokáció és lincselés (okt. 26.) 21 elfogott résztvevője közül 12 fő volt büntetve, összesen több mint 25-ször (1 fő 10-szer, 1 fő 4-szer). Gys. B. XI. 1057/1957. Az egyik kispesti csoport elfogott 12 tagja közül 4 fő volt büntetve, de összesen 12-szer és a csoport vezetője összesen 8-szor. Másikuk egyszer, de 8 évre (FB. Nb. X. 5753/57) stb., stb.

A lumpen-elemeknek a csoportok vezetésében is elég jelentős szerepük volt, de a katonai vezetés nem az ő kezükben volt, mint ahogy nem első-sorban közülük kerültek ki azok a politikai vezetők sem, akik az állami, társadalmi, politikai szervekkel tartották a kapcsolatot, tárgyaltak, megbeszéléseken vettek részt. Az ilyen szociális kategóriák képviselői gyakran a csoportok felső vezető magjában is túlsúlyra jutottak. Így pl. mindenképpen a Corvin-közi parancsnokságon, ahol a mintegy 10—15 főnyi stáb közül 6—8 fő ezt a kategóriát képviselte, s közülük Duk 17-szer, Mész és Sipőcz 16—16-szor, Dilinkó 7-szer, mások is 8—9-szer voltak büntetve. Azonban itt is, mint ahogy általában, az igazi vezérkar nem belőlük állott, hanem politikailag tudatos reakciós elemek, mindenekelőtt a Horthy-rendszerben magas katonai vagy rendőri posztion dolgozó emberek, volt tisztek kezében összpontosult. Az ilyenfajta kategóriák száma az országban több ezer főre tehető, és éppen elegendő voltak ahhoz, hogy megoldják a csoportok vezetésének feladatait. A számítások azt mutatják, hogy az ellenséges kategóriák közül kb. 15 ezer fő aktivizálódott. (Tőkés vagy földbirtokos érdekeltsé-
gűek, papok, Horthy-tisztek, csendőrök, rendőrök, burzsoá pártvezérek, nyilasok, SS-katonák, magasrangú horthysta tisztviselők stb.)

Vizsgáljuk meg ezt a kérdést részletesebben. A Corvin-köziek parancsnokai közül két fő a volt nyilas párt tagja, négy-öt pedig ismert horthysta tiszt volt, egy másik a rongyos gárda önkéntese volt 1944-ben. (A Pongrácz-fivérek kúriai bíró gyermekei, egy másik parancsnok, Iván Kovács, Horthy-tiszt fia volt.) A Dudás irányítása alatt álló és a Szabad Nép székházban működő csoport egyik katonai parancsnoka és helyettese Horthy-tiszt, ill. csendőr volt. A Széna tériek vezetője Szabó, Horthy-örrmester, társai egy ludovikás tiszt és egy kémkedésért 15 évre elítélt katona. A Baross téri és a Péterffy Sándor utcai kórház köré tömörült csoport vezetői közül az egyik zászlóalj-parancsnok a Prónai-különítmény tagja volt, a másik egy romániai illetőségű bárói család elsőszülöttje. Az újpesti vezérkarban 3 Horthy-tiszt, 2 nyilas, 3 polgári politikus (Sulyok-párti, Baross-szövetségi stb.) volt. A csepeli fegyveres csoport 4 vezetője horthysta katona-csendőr, 4 rendőrtiszt volt. A Várban székelő egyik csoport vezetője Végvári Vazul szerzetes volt.

A horthysta-fasiszta elemek vezetőszerépét eszmeileg-katonailag régen előkészítették a már említett — 1945—48 óta működő — illegális szervezetek. Különösen a katonai-csendőri (hadapródiskolások, Botond hadosztály) és klerikális jellegű (Keresztyén Front, ciszterciták stb.) csoportok. Nem mindenütt egyforma szervezettséggel és természetesen nem pontosan követhető módon, de a főbb pontokon (Corvin-köz, Baross tér, Újpest, Csepel) teljesen ők irányítottak.³⁶

Hasonló funkciót töltöttek be azok a kémek vagy ügynökök is, akik már korábban az országban voltak, vagy 23-a után érkeztek. A polgári szerzők némelyike csodálatos naívsággal kérdezi, hogy hol vannak ezek a Nyugatról beküldött emberek, miért nem fogták el őket, hol vannak a bizonyítékok szerepükre? Az ellenforradalom leverését követő kuszált viszonyok alatt az ilyen típusú elemek elhagyták az országot, és itthagyták azokat a rétegeket, amelyekre támaszkodtak, amelyeket felhasználtak. A tényeket vizsgálva kitűnik — ezt a nyugati sajtótudósítások is leírják —, hogy október 26-a után tulajdon-

³⁶ A fent említett forrásokon kívül: B. M. Ellenforradalom Magyarországon. Összefoglaló jelentés a budapesti és megyei ellenforradalmi fegyveres góccokról. I—III. köt.

képpen hosszú ideig nyitva volt az osztrák—magyar határ. A SzER* később bevallotta, és a tevékenységét feldolgozó irodalom is megemlítette, hogy a SzER munkatársai közül is elég sokan Magyarországra jöttek. Ezenkívül más tények is bizonyítják a Nyugatról jött kémek, emigránsok szerepét a közvetlen katonai irányításban. Több rádióleadót is juttattak a SzER-en keresztül Magyarországra. Az egyik ilyen Győrött adták át a Nemzeti Tanácsnak 28-a után, egy másik 23-a után ismeretlen időpontban kezdte meg működését Budapesten és az újpesti Nemzeti Bizottság fegyveres csoportjai gondoskodtak arról, hogy a „Kukac” fedőnévre hallgató kezelőjét november 5-én—6-án átsegítsék a határon. Bain leírja, hogyan vállalt hírvívő szerepet november 9-e után a Győrött véletlenül letartóztatott SzER-ügynökök kiszabadítása érdekében.³⁷ Az osztrák—magyar határ ausztriai részén pedig egész sor erősítő berendezést, közvetítő állomást szereltek fel. Több CIC-ügynökről tudunk, akik ebben az időben jöttek be az országba (Fodor, Holló, Barkóczi, Kollonits stb.). Vallomások alapján ismeretes, hogy a Corvin-közbe vöröskeresztes jelzésekkel érkező teherautók amerikai kézigránátokat és géppisztolyokat is kiraktak.³⁸

* SzER=Szabad Európa Rádió, amerikai irányítás alatt álló adó Münchenben.

³⁷ Bain: 187. l.

³⁸ A korabeli nyugati sajtóban számos dicsekvő közlemény jelent meg, amelyek arról tájékoztattak, hogy a különböző emigráns és nem emigráns szervezetek hogyan próbálták fegyveres katonai segítséget nyújtani az ellenforradalmároknak. Az amerikai *The New Leader* 1957. jan. 28-i száma közli M. Boic jugoszláv emigráns cikkét, aki szerint „Nyugat-Európában élő magyar emigránsok tömegesen mentek Magyarországra harcolni”. A nyilas-fasiszta beállítottságú, azóta megszűnt *Új Hungária* című lap (Nyugat-Németországban adták ki) nov. 2-án közölte, hogy a Nyugaton alakult „önkéntes zászlóaljok útban vannak Magyarország felé és talán már átlépték a határt”. Az Egyesült Államokban megjelent jobboldali emigráns lap, a *Szabad Magyarság* 1956 dec. 21-i számában közölte Mártonfalvi Hugó cikkét. A szerző az MHBK amerikai csoportjának parancsnokhelyettese. A következőket írta: „Egy kis csoport, valamennyien egykori magyar katonák, az MHBK tagjai, mégis minden nehézség és tilalom ellenére átmentek (Magyarországra), hogy kapcsolatot vegyenek fel a lázadókkal. E kis csoport talán nem nyomott sokat a látba, de a nemzethű magyar emigránsok harci készségének jelképévé vált. Éveken át tartó csendes munkánk nem bizonyult eredménytelennek. A forradalom kitörésekor tárgyalásokat kezdtünk és vezetőségünk kész volt minden aktív lépésre. A mi munkánk természetesen a jellegénél fogva csendes és bizonyos vonatkozásban titkos.” A *Berliner Zeitung* nov. 20-i közleménye szerint a nyugat-németországi traunsteini menekült-táborból magyarországi svábok, volt nyilasok október 24-től kezdve többen is átjöttek. Wassermann mint szemtanú írt a Bécsből Magyarország felé irányuló nagy és akadálytalan forgalomról, mely meghaladta a Bécsből a Nyugat felé irányuló forgalmat (*Wassermann: Tagebuch der Freiheit. Gütersloh. 1958.* — A továbbiakban *Wassermann*). Zathureczky azt is megjegyezte, hogy bár a kommunisták le akarták zárni a határt, ez nem sikerült nekik. (*Gyula v. Zathureczky: Der Volksaufstand in Ungarn. Berichte und Zeittafel. 3. Auflage 1957. Köln. 68. l.* A szerző disszidált Magyarországról. Füzetecskeje az aktuális politikai szükségletre készült, mint egyike az NSZK-ban legelőször megjelenő írásoknak 1956-ról. Konzervatív szemléletű és igen pontatlan.) Hasonló megállapítások Pogány, Szöllösi stb. cikkeiben nagy számban vannak. Michie (vö. a 42. sz. jegyzettel) is szól arról és Gosztonyi az *Irodalmi Újság* 1963. 19. számában „Idegen önkéntesek a magyar forradalomban” címmel ír az ellenforradalmi harcokban résztvevő amerikai, nyugat-német, osztrák, svájci stb. egyénekről, és cseheket, románokat is említ. Az *Ellenforradalom Magyarországon* I. kötetében név szerint végig követik az útját néhány ügynöknek, akik 23-a után jöttek át az országba (78—81. l.). Ugyane kötet több korabeli nyugati vagy emigráns tudósítást közöl, amelyek — mint a fentebb idézettek is — nyugati fegyveres csoportok beáramlására utalnak (154—163. l.). Hasonlóan számos anyagot közölt *Herrbert Apfheker: The Truth about Hungary* c. művében (New York. 1957).

Bizonyos, hogy nem lehetett túlságosan jelentős a Nyugatról az ellenforradalom alatt átjöttek száma. Peter Fryer 2000-es számát is túlzottnak lehet tartani. Biztos, hogy nem a 23-a után a Nyugatról bejött elemek játszották a döntő szerepet, még a fegyveres csoportok szervezésében sem. Nem is volt szükség ilyen nagy számra, tekintve, hogy 1956 tavaszától kezdve a belső ellenforradalmi erők, illegális katonai és egyházi szervezetek tevékenysége megélénkült és részben egymással is kapcsolatba léptek. Amikor pedig a népforradalmi erői olyan bénultság állapotába jutottak, mint amilyenbe a magyar munkásság 1956 nyara után, nem volt szükség nagyon széles ellenforradalmi vezérkarra egy fegyveres lázadás kiprovokálásához. Ezenkívül a Nyugatról az általunk vizsgált időszakban érkezett segítségnek sem ez volt a legfontosabb eleme. Október 23. és november 4. között a Nyugat — elsősorban az Egyesült Államok és az NSzK — nem ezen az úton, hanem főként a SzER útján adta a legtöbb és egyáltalán az alapvető segítséget a magyarországi ellenforradalmi csoportoknak.

A SzER ilyenirányú tevékenysége nem maradt említés nélkül a polgári irodalomban sem. Már nem sokkal az ellenforradalom leverése után a nyugati publicisztika, sőt diplomácia vitatott kérdése volt a SzER szerepe a felkelés alatt. Ez a kérdés a Nyugaton nem elsősorban azért került napirendre, mert akár a Szovjetunió diplomáciája, akár a szovjet vagy a magyar sajtó részletekkel szolgálhatott volna november 4-e után közvetlenül a SzER szerepére. Az a nyomás kényszerítette a nyugati újságírást először s nyomban vele együtt a diplomáciát ezzel a kérdéssel való foglalkozásra, amelyet az emigránsok háborgása jelentett. Ezek ugyanis, mint a polgári irodalom azt az ENSz-jelentéstől Bainig bezárólag megemlíti, már az ausztriai menekült-táborokban súlyos vádakat támasztottak a SzER adásaival szemben, főként azért — mint azt olvasni lehet —, mert ezek az adások feltűztették és biztatták a felkelőket. A SzER elleni nyugati kampány kezdeményezője az NSzK-beli Szabad Demokrata Párt lapja volt, amely feltette a kérdést, hogy mit tud az NSzK-kormány a területén, Münchenben székelő SzER tevékenységéről; egyetért-e azzal, vagy nem. Ezután egy elég nagy akció bontakozott ki a SzER tevékenységének vizsgálatára, amelyben Adenauertől kezdve az ENSz megbízottaiig sokan résztvettek. Később a polgári szerzők joggal állapították meg, hogy bizonyos bűnbak-keresés folyt a SzER-rel kapcsolatban. Az ENSz-jelentés arra szorítkozott, hogy megállapítsa: a Magyarországnak szánt adások nem voltak elég higgadthangúak, de hozzáteszi, hogy még Adenauer is megmondta, hogy nem kell túlzott jelentőséget tulajdonítani a SzER szereplésének és — kivéve a túlbuzgóságot — nem lehet azt bármiért is felelősnek tartani.³⁹

Néhány más szerző azonban részletesebben vizsgálta ezt a kérdést. 1958-ban jelent meg Holt könyve a SzER történetéről, elég frissen ahhoz, hogy kihasználja a SzER körül támadt érdeklődést. Ismerteti az 1956-ban Csehszlovákia ellen irányuló VETO és a Magyarország ellen irányuló FOKUSZ léggömb-akciókat, amelyeknek szerinte nagy szerepük volt az említett országok kommunista pártjai elleni támadásban, különösen pedig abban, hogy megakadályozzák e pártokat a hibák kijavításában. Holt véget vetett a nyugati irodalom szemérmes hallgatásának a SzER helyéről, politikai hovatartozásáról, mert nagyon határozottan leszögezte, hogy „bármennyire magán-

³⁹ ENSz 310–311. §.

jellegű szervezet, mégis úgy kell értékelnünk, mint az amerikai külpolitika eszközét". Részletesen leírta, hogyan irányítják az USA külügyminisztériumából a SzER müncheni központját. Azt is elmondotta, hogy ez az irányítás október 24-e után mennyire megerősödött és egyáltalán: a SzER tevékenysége Magyarország felé mennyire fellendült ezekben a napokban. 24-én reggeltől kezdve az addigi 6–7 órás adást folyamatos, 0 órától 24 óráig tartó adássá változtatták, és az osztrák határon erősítő állomásokat rendeztek be, több munkatársuk Bécsbe, majd Magyarországra érkezett. Azt is leírja, hogy október 24-től kezdve mennyire megsűrűsödtek a New Yorkból Münchenbe küldött utasítások az adások politikai vonaláról.⁴⁰

Bain nagyon felháborodott a SzER korabeli tevékenységén és sok oldalt szentelt arra, hogy bemutassa: már október 28-án jelezte a SzER bécsi kiküldötteinek, „Koch és Koch” uraknak, hogy mennyire elégedetlen a SzER tevékenységével, mennyire elítéli azt. Annyival egészíti ki Holt ismeretetését, hogy nagyon határozottan felelősségre vonja az USA kormányát azért, hogy a SzER müncheni központjában megtűri a volt nyilasok, a Horthy-tisztek és más reakciósook tevékenységét, pedig teljesen törvényszerű, hogy ezek az emberek a saját volt egzisztenciájuk visszaállításáért harcoltak, ez határozta meg magatartásukat. Konkrétan azonban ő is csak arról beszél, hogy a SzER adásai lázítottak és hiú reményeket keltettek a Nyugat várható katonai segítségéről, hogy ezt valamilyen adás állítólag napra pontosan megjelölte. Másrészt pedig árthatja kárhóztatja ezt az adót, mert az Egyesült Államok hivatalos diplomáciájának amúgy is szerencsétlen politikai vonalvezetését: az első pillanattól kezdve igen erős Nagy Imré-ellenességét még tovább fokozta.⁴¹

Michie — Holthoz és Bainhez képest később megjelent könyvében — tulajdonképpen semmi újat nem ad. Még tovább részletezi az egésznapossá váló adások, a bécsi központ személyzetének feltöltésével kapcsolatos kérdéseket. Egyébként azonban Holtnál és Bainnél jobban védi a SzER tevékenységét, tagadja, hogy Nagy Imrét támadták volna. Az NSzK-ból 1956. november 9-én kiinduló SzER-ellenes kampányt tudatos diplomáciai fogások tartja, mert hiszen pl. az NSzK sajtójának és hivatalos köreinek október 23. és november 4. között semmi kifogása nem volt a területükön működő rádióadó munkája ellen. Ebben a „támadásban” a kérdéseket is, a vádakot is a Nyugat fogalmazta — érezteti Michie —, és a választ, a védelmet is maguk adták.⁴²

A SzER tevékenységét nagyon nehéz elemezni. Nem állanak rendelkezésünkre a SzER korabeli adásai. Nyugaton több nyelven és igen bő változtatásban — magyarul pedig teljes terjedelemben is — megjelentek a Magyarországon akkor működő rádióállomások adásai; a SzER adásaiból még csak válogatást sem közöltek. A polgári irodalom szó nélkül hagyja ezt a mulasztást. Ezekből az adásokból csak egyes részletek állnak rendelkezésünkre. Kétségtelen, hogy a SzER elleni nyugati támadás nemcsak azért volt elterelő hadmozdulat, mert más szervek — pl. kémügynökségek — tevékenységét

⁴⁰ R. T. Holt: Szabad Európa Rádió. University of Minnesota Press. Minneapolis. Magyar nyelvű kiadás, kézirat. 1959 (a továbbiakban Holt).

⁴¹ Bain: 198. l.

⁴² A. Michie: Voices Through the Iron Curtain: The Radio Free Europe Story. Dodd, London. 1963. 304. l. A szerző a SzER müncheni központjának alelnöke volt. 1957-ben váltották le. Újságíró és diplomata.

szorították ezzel háttérbe, hanem azért is, mert a SzER tevékenységének *lényegéről* is igyekeztek elterelni a figyelmet. A lényeg ugyanis nem abban volt, hogy a SzER felelőtlenül ígérgetett, hogy jön az amerikai vagy nyugat-német katonai segítség, hogy lázított, hanem abban, hogy nagyon konkrét szervezési, katonai és politikai tanácsokat adott.

Már 24-étől kezdve, nap mint nap meghatározták az akkor aktuális, fő politikai jelszavakat, és ezek nemcsak általános szovjetellenes uszításban merültek ki, nemcsak abban, hogy mindig hangsúlyozták: a fegyvert nem kell letenni, hanem olyan konkrét katonai tanácsokban is, amelyek például a tankelhárítás korszerű módszereiről szóltak. A revizionisták korabeli cikkei, megnyilatkozásai, de a polgári irodalom is igen nagy figyelmet fordít arra, hogy aláhúzza: a „Molotov-koktél”, a benzines palackokat, amelyeket a tankra dobtak, a szovjet irodalomról szerzett élményeik alapján használták a „fiatal harcosok”. Pedig az igazság az, hogy a harcosok meghallgatták a Szabad Európa Rádió katonai szakértőjének előadását, amely pontosan részletezte, hogyan kell a tank ellen benzines palack segítségével harcolni. Október 28-án, amikor a Nagy Imre-féle kormánynyilatkozat pillanatnyi zavart idézhetett elő a müncheni központ tevékenységében, azonnal táviratoztak New Yorkba, és még aznap megkapták a választ arról, hogy milyen legyen a további politikai vonal. Ebben a válaszban minden benne van, amit 29-től kezdve bárki is — akár a legszélső jobboldal — követelhetett Magyarországon. Holt ezt a következőképpen ismerteti: „New York visszatáviratozott Münchennek és felsorolta azokat a minimális feltételeket, amelyek szerint (ti. a New York-i központ szerint) elfogadhatók a szabadságharcosok részéről:

1. *Azonnali és teljes visszavonása* a szovjet csapatoknak magyar területről.

2. Az ÁVH teljes feloszlata azonnal és az új rendőrségnek vagy biztonsági erőknek és a hadseregnek az irányítását *olyan miniszter* kezébe kell adni, *aki egyetlen előző kabinetnek* vagy központi kommunista szervnek *sem volt tagja*.

3. Teljes amnesztia valamennyi szabadságharcosnak, aki részt vett a felkelésben.

4. *Az új ideiglenes kormányból kizárandók* mindazok a személyek, akik *bármilyen módon kapcsolatban voltak a rezsim kormányával*, vagy a legfőbb pártvezetőséggel Nagy Imre előző miniszterelnöksége óta.

5. *A kormány* (az új ideiglenes kormány) *többségét a különböző hazafiak csoportjaiból kell kialakítani* képviseleti alapon.

6. *Azonnal összehívandó* az Alkotmányozó Gyűlés, amelyet szabad és titkos népszavazással kell megválasztani, hogy új alkotmányt készítsen, valamint kormányprogramot — az alkotmányt és a kormányprogramot szabad, titkos népszavazás alá kell bocsátani, meghatározott időn belül, esetleg hat hónapon belül, hogy elfogadják, vagy elvetik.

7. *Magyarország felmondja* a Varsói Paktumot.

8. *A helyi Munkás- és egyéb Tanácsok* és hazafias bizottságok, amelyeket a válság idején szerveztek, folytatják működésüket és *felveszik az összeköttetést egymás között* mindaddig, amíg a fent említett összes feltételeket meg nem valósítják.

Október 29-én egy külön kis híradásban Münchenből teljes egészükben közvetítették ezeket a követeléseket. Eddig Holt.⁴³ Még látni fogjuk, hogy a katonai kérdésekben 29-e után is részletes tanácsokkal szolgáltak, hangsúlyozták a győri ellenforradalmárok, Mindszenty stb. példaadó szerepét. Név szerint követelték a kormány egyes tagjainak távozását stb.

Természetes volt, hogy az ilyen részletes és alapos irányítás nagyon megkönnyítette a fegyveres ellenforradalmi csoportok helyzetét.

*

A lumpen-rétegek kellemetlen szokásaik és természetük ellenére képesek bátor, merész cselekedetek végrehajtására. Marx azt mondta az ilyenekről, hogy bár naplopó jellemüket sohasem tagadják meg, „... teljesen befolyásolhatók, épp úgy képesek a legnagyobb hőstettekre és a leglelkesebb önfeláldozásra, mint a legközönségesebb utonállásra és a legmocskosabb megvesztegethetőségre”.⁴⁴ A szóban forgó rétegek e vonásai 1956-ban is megmutatkoztak. Bátran harcoltak, sokszor vakmerően. Katonai képzetlenségük ellenére gyorsan átvették politikai és katonai irányítóiktól a forradalmi harcokat jellemző frazeológiát és azokat a minimális katonai ismereteket, amelyek az utcai harcokhoz szükségesek. Saját fogalmazású röplapjaik ugyan elég durva és sokszor nyíltan fasiszta, antiszemita jelszavakat is tartalmaznak, de azok inkább belső használatra készültek és az utcai és nyilvános jelszavak kezdetben a nemzeti forradalom plattformján álltak.

A lumpen-elemek azonban nem bírták sokáig a szabadságharcos és nemzetőri allűröket, és igazán akkor voltak elemükben, amikor visszatérhettek saját eszközeikhez, ami politikai vonatkozásban a letartóztatást, a gyilkolást, a lincselést, a brutalitást követelte. Ez az alapvető jellemvonás nem a különböző fegyveres csoportok egyéni, speciális célkitűzése volt. Ez teljes mértékben megfelelt az ellenforradalom politikai célkitűzéseinek, és ezekkel az *ellenforradalom általános feladatait* hajtották végre a csoportok. Ugyanakkor bizonyosfajta önállóságot mindvégig megőriztek kettős értelemben is.

Mindvégig megőrizték önállóságukat abban a tekintetben, hogy rabló, fosztogató jellegüket soha nem tagadták meg. A csoportokon belül egyesek továbbra is megtartották alvilági neveiket (Bizsu, Bipo, Kockás, Dzsumbuj, Tuskolábú, Csoki, Csöpinővér, Kócos stb.).

A rablás és a fosztogatás kezdettől fogva jellemzője volt az ellenforradalmi harcoknak, kétségtelen azonban, hogy 28-a után különösen elszaporodott. A Gyömrői úti egyik fegyveres csoport egy sikkasztásért büntetett személy parancsnoksága alatt villanytargoncát és dömpert használt nagyarányú rablásaihoz. A már említett Széna téri-oroszlányi csoport különösen

⁴³ Holt: 324—325. 1. (Kiemelések tőlem.) Főleg a SzER tevékenységére gondolt Maléter Pál is a nyugati újságíróknak adott tájékoztatójában nov. 1-én. Miután megköszönte Ausztria és a többi nyugati állam segítségét — megkérte a nyugati sajtó képviselőit, „hassanak oda, hogy a nyugati sajtó és rádió segítsen nekünk. Mindenekelőtt azzal, hogy most már ne szólítsa fel sztrájkra munkásainkat, mert ettől a sztrájktól már nem a szovjet haderő, hanem a szabadságharcos magyar nép gyengül. A magyar szabadságharc magyar ügy, ezt a harcot mi végig visszük az önök erkölcsi támogatásával.” (Magyar Honvéd, 1956. nov. 2.) — Néhány adást idéz az *Ellenforradalom Magyarországon I.* című kötet is (204—212 l.).

⁴⁴ Marx—Engels Művei. 7. köt. Bpest. 1962. 24. 1.

szorosán összekapcsolta terrorista akcióit rablással és fosztogatással. Először a nagykovácsi hizlaldát fosztották ki, később a környékbeli üdülőt rabolták ki, azután a Maros utcai laktanyát, egy dorogi katonai tábort stb. Ezenkívül azonban egyenként órákat és egyéb használati tárgyakat azokból a lakásokból is loptak, ahol a letartóztatásokat végrehajtották.⁴⁵

A Baross utcai felkelő csoport a többi csoportokhoz képest is kitűnt fosztogatásaival. Ez a csoport rabolta ki a Divatcsarnokot részben november 4-e előtt, részben november 4-e után, utóbb már a Péterffy Sándor utcai kórházból kiindulva. Ruhaneműek, rádiók stb. mellett összesen 28 db írógépet és közel 100 fényképezőgépet tulajdonítottak el a csoport tagjai. A Szabad Nép székházban székelő csoport november 4-e előtt a környékbeli üzletekben fosztogatott, majd 4-e után a Corvin Áruházat fosztotta ki. Október 28-a után a fosztogatások már teljesen gátlástalanul folytak.⁴⁶

Megőrizték önállóságukat, mert fegyvereiket soha nem adták át senkinek sem, mert szervezetileg nem olvadtak be semmiféle nem hozzájuk tartozó nagyobb egységbe. Ezzel dokumentálták, hogy nem a tűzszüneti parancsnak, nem a revizionistáknak engedelmesskedtek, hanem az ellenforradalom jobboldali politikai vezérkarának, amelyet az egyes csoportokon belül a volt Horthy-tisztek vagy más jobboldaliak képviseltek. Nem adták fel önállóságukat politikai értelemben sem, szervezetileg sem, mert egyideig még Maléterékkal, Király Béláékkal szemben is megőrizték politikai és szervezeti különállásukat, és mindegyik alakulat saját megszokott parancsnoksága alatt vált az ún. nemzetőrség részévé. Megőrizték politikai különállásukat a Corvin-köziek, a Széna tériek, a VII. kerületi csoport, a Wesselényi-zászlóalj, a Colos-csoport, Dudásék stb., stb. Ez biztosíték volt számukra és a jobboldali politikai irányzatok számára ahhoz, hogy ez a „hadsereg” teljesen végrehajtsa a rábízott feladatokat és a forradalmi erők, a kommunisták fizikai likvidálásának tennivalóit is elvégzik.

A felkelő csoportok csak 28-a után szerveződtek „hadsereggé”. De a megelőző héten sem az anarchikus és egymástól elszigetelt csoportokhoz volt jellemző tevékenységükre. 28-ig szervezetileg, politikailag és katonailag is úgy működtek már, mint akik a következő hét „hadserege” lesznek. Politikailag ez abban nyilvánult meg, hogy kapcsolatot tartottak a jobboldallal, a revizionistákkal, különösen a revizionisták második és harmadik csoportjával. Újságírókat — különösen nyugati újságírókat — fogadtak (28-a után pedig méginkább). Rendszeres kapcsolatot tartottak egymással, és a Corvin-köz és a Kilián-laktanya már ekkor is bizonyos fokú központi szerepet töltött be valamennyi csoport számára, hasonlóan a Széna téri csoport is. A VII. kerületi párházban székelő ellenforradalmi csoport, a csepeli fegyveresek is állandó kapcsolatban voltak a Corvin-közzel, Dudással, a VII. kerületi tanács épületében levő másik csoporttal. Hasonló egyesítési törekvéseket kezdtek a IX. ker. Tűzoltó utcai, Tompa utcai, Berzeviczy utcai stb. csoportok 25-én, ill. 26-án és a Corvin-köz mellett, mint másik — többé-kevésbé egységes — csoport léphettek fel.⁴⁷ A Corvin-köziek — még mielőtt elfogadták volna

⁴⁵ BM. V—04/27. Jkv. 1957. nov. 14. és FB. B II. 1383/1960/31.

⁴⁶ Nb. XI. 3676/1957 és BM. V—145. 629.

⁴⁷ BM. V—04/26. (Jkv. 1958. máj. 8. 175. l.) A Délamerikai Magyarság c. emigráns lapban, az 1960. okt. 20. szám mellékletében „A magyar forradalom” c. cikkben Király Béla azt írta, hogy „a fontosabb harccsoportok vezetői földalatti gyűlések során létrehozták a Forradalmi Karhatalmi Bizottságot, mint a forradalom összes fegyveres erőinek központi szervét”. Ennek hatáskörét — szerinte — Nagy Imre később elismerte.

Maléter és Király Béla irányító szerepét — végrehajtották a hozzájuk közeleső, kisebb csoportok egységesítését, közös parancsnokság alá rendelését, és amikor mint Corvin-köziek léptek fel október 31-én a nemzetőrség alakuló értekezletén, közel 2000 fegyveres felett rendelkeztek. Ugyanerre az időre a Maros utcai laktanyát birtokukba vevő Széna-tériek is számos kisebb budai csoportot magukba olvasztottak.⁴⁸

Kezdettől fogva jellemezte ezeket a csoportokat az állandó mozgás. 28-ig e mozgás mögött nemcsak — és nem is elsősorban — fegyveres harcok voltak. Ez a mozgás nemcsak Budapesten belül érvényesült, hanem vidéki városokon belül, főként pedig Budapest és vidék, valamint a vidéki nagyvárosok és környékük között is. Ennek a mozgásnak fontos katonai és politikai funkciója volt. Katonailag egész sor helyen végrehajtotta a kis rendőri egységek lefegyverzését és megalakította a helyi ellenforradalmi fegyveres csoportokat és ezzel elindította a vidék fellázítását, az ellenforradalmi hadsereg vidéki egységeinek megalakítását. Politikailag pedig megteremtette a feltételeket ahhoz, hogy a helyi ellenforradalmi elemek bátorságot kapva végrehajtsák az államhatalmi szervek funkcióinak kisaajátítását és megkérdőjelezzék a hatalom átvételét. A fővárosban a Széna téri csoport különösen jelentős szerepet játszott a főváros környékének és részben a tatabányai bányavidéknek a fellázításában és helyi ellenforradalmi fegyveres erőinck a megszervezésében. Ez a csoport járt Oroszlányban, Tatabányán, Tatán, Nagykovácsiban, Pilisszentivánon, Pilisvörösváron, Solymáron, Ürömmön, Budakalászon, Pomázon, Csolnokon, Dorogon. Egyes itteni akcióiknak messziről nézve az a látszata keletkezett, hogy mindezek a helyeken önálló fegyveres csoportok, külön-külön egységek alakultak, hogy sikereket ért el az ellenforradalmi mozgalom. Ezenkívül ez a csoport november 2-án teherautókon és autókon egy jelentős kiszállást hajtott végre. Felfegyverkezve leutaztak Győrbe. 2-án éjjel és 3-án délelőtt Győrött tartózkodtak, nyilatkozatokat adtak a győri Vörös Csillag Szállóban nyugati újságíróknak, majd 3-án átmentek Szombathelyre, ahol megtámadták és megszállták az egyik laktanyát. A Ráday utcai csoport az enyingi járás községeibe ment ki. A VIII. kerületi felkelők úgy járták a vidéket, hogy a Magyar Honvéd c. lapot szállították Dunántúlra. Jártak Székesfehérvárott, Veszprémben, Győrött, Esztergomban. Dudás emberei pedig saját lapjukat, a Magyar Függetlenséget szállították vidékre. Jártak Szolnokon, Kecskeméten, Dunaföldváron, Pentelén.⁴⁹

Az egyik győri fegyveres csoport nemcsak Győrött ellenőrizte az üzemi fegyveres őrségeket (amelyek közül néhányat ő maga hozott létre), hanem sorrendben a következő helyeken járt még: Tét, Sárvár, Szombathely, Budapest, Celldömölk, Pápa, Sárvár. Bár a Török-féle csoport, amelyről itt szó van, néhány fegyveresből állott összesen, a fentebb felsorolt helyeken (Budapestet kivéve) mindenütt elvégzett valamilyen katonai vagy politikai akciót. A győri Vagongyárban inspirálták a munkástanácsot, ellenőrizték a fegyveres őrséget, Szombathelyen meglátogatták a megyei nemzeti tanácsot, a győri Vagongyárban gyűlést tartottak és a gyűlés elé idézték a népi rendszerhez hű munkásokat azon a címen, hogy az „ÁVH ügynökei” voltak, és lincshangulatot provokáltak ellenük. Téten a forradalmi tanács ülésén vettek részt,

⁴⁸ FB. B. II. 1383/1960/31. 28—30. l.

⁴⁹ FB. BII. 1383/1960/31; FB. B. 918/1957/7. A szabadságharcosok vidéki központja (Magyar Honvéd, 1956. nov. 1.), Magyar Függetlenség (Magyar Függetlenség, 1956. nov. 1. reggeli szám).

hangsúlyozva a kommunisták leváltásának szükségességét. A következő napokon a győri fegyveres őrsegeket ellenőrizték, különböző vidéki helyeken letartóztatásokat hajtottak végre stb., stb.⁵⁰

A miskolci defenzív alakulat, valamint a munkástanács más fegyveres csoportjai szintén bejárták az egész megyét, hogy ellenőrizzék a kommunisták és az ÁVH elleni akciók előrehaladását és bátorítsák a késlekedőket.⁵¹

Október 23. és 28. között nagyon kritikus napokat élt át ez a „hadsereg”. Többször is meggyengítették, visszaszorították, szétverték egységeiket, 28-án reggel elzavarták a Széna téri csoportot és kész volt a támadási terv a Corvin-köz felszámolására. Csakhogy akkor különböző okok miatt sem a katonai, sem a politikai vereségek nem váltak köztudottá, ezért nem is hatottak elhatározó mértékben.

Katonai vereségeik eltitkolását elősegítette az is, hogy a kormány ebben a tekintetben 28-ig megtévesztő propagandát folytatott. Többször bejelentették a lázadók felszámolását. Csak egyszer kellett kitűnnie annak, hogy ez nem igaz — ami ki is derült —, s már nem ért semmit a hivatalos hadijelentés. Minden pillanat, óra, nap, amit még megértek, amellyel meghosszabbított létük és tevékenységük, nagy politikai nyereséget jelentett számukra. Ha az újság, a rádió róluk szólt, fegyverletételre kérte őket. Ezzel is azt dokumentálta, hogy — szemben a hadijelentésekkel — még élnek és nem számolták fel őket. A kormány ingadozó magatartása a statárium kérdésében különösen hozzájárult erősödésükhöz. 24-én a fegyveres támadás a nagy tömegek között visszatetszést szült. 25-én reggelre kialakulhatott volna egy olyan hangulat, amelyik tömegbázist teremt annak, hogy amnesztiával tegyék le a fegyvert. Az ellenforradalmi erők 25-én szervezett felvonulásai azt a célt szolgálták, hogy a támadás továbbfolytatásának szerezzenek támogatást.

A magyar néphadsereg irányításának bizonytalansága, a Kilián-laktanya dezertálása, Maléter ottani tevékenysége, szintén számottevően megkönnyítette a fegyveres csoportok megerősödését, mégis ezek a tényezők együtt sem esnek annyira latba, mint a revizionista csoportok bomlasztó tevékenysége, amelyik a kormányban és pártvezetésben, majd a katonai vezetésben segítette tevékenységüket. Ez a segítség egyrészt eszmei volt és abban jelentkezett, hogy hangoztatta: a fegyveres csoportok nem ellenforradalmárok, nem fasiszták, hanem szabadságharcosok. Másrészt katonai szervezeti segítségben jelentkezett, abban, hogy fegyvereket osztottak a felkelőknek, hogy 25-étől kezdve rendszeresen szabadon engedték az elfogott felkelőket, hogy megbénították a honvédség és a rendőrség ellenük harcoló erőit, végül pedig abban, hogy igyekeztek „hadsereggé” szervezni a felkelőket.

*

A fegyveres csoportok hadsereggé szervezése nem volt könnyű. Elvileg ezt a revizionisták alapozták meg október 30-án megjelent és Nagy Imre által aláírt, a nemzetőrségről szóló utasításban fejeződött ki. Lehetőségét

⁵⁰ T. Nb. 8/1958/8.

⁵¹ Nb. 1232/1957/12. Jártak: Hidasnémetiben, Tiszapalkonyán, Tiszagyulaházán, Tiszapolgáron, Sajókázán, Kesznyétenben, Perén, Edelényben, Füzesabonyban, Sajókeresztúron, sőt még Egerben is.

az teremtette meg, hogy október 27-én és 28-án Nagy Imre megakadályozta a fegyveres csoportok katonai likvidálására tervezett akciók végrehajtását. A revizionisták többsége, akiknek akár elvileg, akár gyakorlatilag szerepük volt a felkelők hadsereggé változtatásában, ismerték ennek a hadseregnek az összetételét, arculatát, néhány vezetőjét. Ennek ellenére bizonyos, hogy sokukat a teljes kép nagyon meglepte.

Amikor Nagy Imre fellépése elhárította az útból azt az egyetlen akadályt — a forradalmi erők támadását —, amin teljesen megbukhatott volna a hadsereg megteremtése, akkor már csak a fegyveres csoportokat kellett meggyőzni arról, hogy fogadják el Maléter Pál és Király Béla parancsnokságát. A felkelők és különösen a Corvin-köziek hosszú ideig részben valóságos, részben taktikai megfontolásból bizalmatlanok voltak Maléterrel szemben. Ez politikai jellegű bizalmatlanság volt, megfogalmazói a közöttük levő reakciós politikai vezetők voltak. Ennek a bizalmatlanságnak és támadásnak — amelyet Maléter személyes megbeszéléseivel is igyekezett csökkenteni vagy eloszlatni — az is feladata volt, hogy Maléternek és rajta keresztül Nagy Imrének is tudomására hozza: a felkelők ragaszkodnak a fegyvereikhez. Még az október 31-i értekezleten is fontosnak tartották — nyilvánvalóan most főleg taktikai okokból —, hogy fellépjenek Maléter ellen, mert ezzel segítettek megindokolni Maléternek és társainak is a Corvin-közi csoport viszonylag nagyarányú részvételét az ún. operatív bizottságban.

A Corvin-köziek és Maléter összefogása volt az új „hadsereg” létrehozásának egyik fontos feltétele. Maléter Pál döntő lépése ebben a vonatkozásban az volt, hogy átállt a felkelők oldalára éppen a Kilián-laktanyában, a Corvin-köz mellett. Ez az átállás, amelyet ő azonnal közölt a Corvin-köziekkel, a felkelők előtt azt reprezentálta, hogy a hadsereg és a felkelők azonosak, hogy nemcsak egyes katonák, hanem tisztek és seregrészek is átálltak. Hogy Maléter pontosan ki mindenkivel tartotta a kapcsolatot 25-e után, azt nem lehetett megállapítani. Tény az, hogy a Corvin-köziekkel már akkor felvette a kapcsolatot.

Maléter átállása kezdetben ellentmondásos volt. A rendelkezésre álló források nem teszik lehetővé a teljesen egyértelmű állásfoglalást. Maléter az újságíróknak adott nyilatkozatában november 1-én egyenesen október 24-ére tette az ellenforradalom mellé való csatlakozását.⁵² Az emigráns sajtóban megjelent írások, bár a valóságnak megfelelően 25-ére teszik Maléter megérkezését a Kiliánba, egyben azt is leszögezik, hogy Maléter már 25-én délelőtt átállt. 26-án megkezdte a harcot a szovjet és magyar csapatok ellen. Ugyancsak leírják, hogy a Corvin-közbe ő ment át.⁵³ Ezekre a dolgokra azonban pontosan nem derült fény. Maléter és társai 4-e után tagadták ezt, és csak a 28-án, a kormánynyilatkozat, a tűzszünet után bekövetkezett átállást ismerték el. Valószínű, hogy mindkét álláspont túlzott, és 28-ig Maléter két-kulacos politikát folytatott. Épp úgy tárgyalt a felkelőkkel, mint a kormány-csapatokkal és tiltakozott az ellen, hogy a Rádió őt árulónak nevezte, löszert kért a stúdiót őrző katonáktól a felkelők ellen stb.

⁵² Magyar Honvéd, nov. 2. „Nyugati újságírók Maléter Pál ezredesnél” c. (A múlt „szérdán hajnalban . . .” állt át, mondja).

⁵³ Gosztonyi Péter: Napló a Kilián laktanya harcairól. Szemle, 1960. október (a továbbiakban Gosztonyi II.) 46—48. 1.

Gyakorlatilag tehát — ugyan még a Corvin-köziek vezetésével, de Maléterék tudtával — a lényeges lázadó fegyveres erők együttműködése biztosítva volt.⁵⁴

Október 29-én a kormány küldöttsége keresi fel a lázadókat a Corvin-közből; Maléter is jelen van a tárgyalásokon. Nagy vita volt, amelynek részleteiről nincs pontos leírások, de tudjuk, hogy nemcsak a felkelők, hanem Maléter is visszautasították a kormány megbízottainak javaslatait. Tiltakozott az ellen — és ekkor ez volt a lényeg —, hogy a felkelők fegyverletétellel kapjanak amnesztiát. Maléter javasolta, hogy azokat a felkelőket, akik erre készek, vegyék be a honvédség, a rendőrség alakulataiba. A többi kérdés ehhez képest csak mellékes volt, hiszen ha a fegyveres csoportok fegyvereiket megtartják, akkor nyilvánvalóan győztek. Ezen a tárgyaláson a felkelők részéről csak Maléter és a Corvin-köziek vettek részt. A Corvin-köziek részéről azonban a teljes vezető-garnitúra. Maléter javaslatán felbuzdulva kiereszkolták azt, hogy a felkelő csoportok szervezeti önállóságukat is megtarthatják. Ez ellen sem tiltakozott Maléter.⁵⁵

A Tűzoltó utcai ún. proletár-szárnynak a revizionista csoportokkal való szoros kapcsolata miatt lehetősége volt arra, hogy korán kapcsolatba lépjen kormánykörökkel. Egyes vezetőik, Iván Kováccsal, a Corvin-köz akkori parancsnokával és néhány más társával együtt már október 28-án elmentek a Honvédelmi Minisztériumba tárgyalni. Ekkor nem járt eredménnyel a megbeszélésük, ezért 29-én folytatták. Megegyeztek abban, hogy a főváros területéről kivonuló szovjet csapatokat felváltó magyar egységeknek átadják fegyvereiket. Mint ahogy az ellenforradalom valamennyi politikai szerve többször is átalakult és egyre fokozottabb mértékben jobbra tolódott, úgy a fegyveres felkelők olyan vezetőit is háttérbe szorították, akik kicsit is ingadoztak, akik tárgyaltak és szónokoltak. Elvileg ez még 29-én bekövetkezett, amikor a kormány képviselői és a Corvin-köz, Maléter és a Corvin-köz végleges egységre léptek és dezavualták, megtagadták mindazt, amit az engedékenyebb parancsnokok korábban már aláírtak.⁵⁶

A sorozatos megbeszélések tisztázták, hogy a fegyveres ellenforradalmi csoportoknak igen határozott és világos követeléseik, feltételeik vannak ahhoz, hogy „nemzetőrök”, hogy hadsereg legyenek. Ezeket a feltételeket a SzER útján az USA vezető körei sugalmazták. A már fent idézett nyilatkozaton túl egyéb konkrét közlések is utaltak erre. 29-én a SzER hangsúlyozta, hogy a tűzszünet Nagy Imre trójai falova, ezért a felkelők ne tegyék le a fegyvert. Gallicus egyenesen a felkelők és a kormány képviselői közötti tárgyalásokra utalva mondta, hogy nem szabad letenni a fegyvert. Azután — másodszer — azt hangsúlyozták, hogy a cél a kommunista rendszer megdöntése és nem egyszerűen a szovjet csapatok kivonása. Harmadszor azt, hogy a felkelők vegyék kezükbe a Honvédelmi és a Belügyminisztériumot, azaz a honvédség,

⁵⁴ Gosztynyi szerint Maléter már 28-án este magához hívta megbeszélésre Pongráczot, de az nem ment, mert bizalmatlan volt és egyik helyettesét küldte. És ezzel együtt Maléter még akkor este átment a Corvin-köziekhez és vagy két órát töltött ott. Másnap reggel pedig Pongrácz adta vissza a látogatást (*Gosztynyi II.* 49. l.). Egy másik cikkében (A forradalom tábornoka; Új Látóhatár, 1963/1.) azt írja, hogy ezen a megbeszélésen (itt időpontot nem közöl) „a környéken működő felkelő csoportok tevékenységének összehangolása” volt az egyik téma (17. l.).

⁵⁵ BM. V—150 005. (Jkv. 1957. ápr. 11. 211—216.)

⁵⁶ Uo. és BM. V—150,005/3. (Jkv. 1957. ápr. 23. 122—128.)

rendőrség felső irányítását.⁵⁷ A felkelők valóban ezt szabták feltételül és így is jártak el a hozzájuk állott Maléter, az őket támogató revizionisták segítségével.

Az ellenforradalmi fegyveres csoportok — miközben Nagy Imre, Kopácsi és köre nyomására és előkészítése alapján, éppen készült aláírni a nemzetőrösről szóló utasítását — megkezdték az első feltételek realizálását: a kommunista párt felszámolására irányuló támadást. Alig vonultak ki a fővárosból a szovjet csapatok, azonnal megkezdődött ez az akció. Jelképnek is szánt ütközettel, a Budapesti Pártbizottság Köztársaság téri székháza elleni támadással indult. Ennek a támadásnak igen fontos szerepe volt az ellenforradalom kibontakozásában. Az volt a célja, hogy nyilvánvalóvá tegye: *a kommunista párt működését az új rendszer hadserege nem engedi*, hogy megindult a kommunisták elleni általános fegyveres támadás és a tömeges letartóztatás.

A polgári irodalom kortársi és jobboldali termése képtelen és buta hazugságokat terjesztett erről az eseményről. Mikes szerint az épületben éppen 120 ÁVH-s tiszt ebédelt, dőzsölt, hölgyek társaságában. Ekkor támadtak a felkelők. Ruháikra akasztották ékszereiket és bankjegyeiket. Sokukat megölték és felakasztották a téren.⁵⁸ Pogány szerint ez volt az utolsó harc a fiatal diákok, munkások hadserege és az ÁVH között, és ez után a harc után lett uralkodóvá a szabadság.⁵⁹ Vannak, akik később már csak néhány sorban vagy lábjegyzetben említik meg a támadást, de némelyikük a lényegyet helyesen emeli ki. Pl. Váli ezt az eseményt helyesen nem az ÁVH, hanem *a párt elleni* támadásnak tekinti.⁶⁰

Néhány revizionista bizonyos erkölcsi felháborodással írt október 30-áról. Méray szerint az eseménynek — „amely ellen — mint írja — fel kell emelni a szavunkat” — az volt az oka, hogy a környéken húsért sorban álló asszonyok látták, hogy a teherautókon húst szállítanak az ottlevő néhány ÁVH-snak. Ők ezen felháborodva szóltak a felkelőknek, akik azután megtámadták a székházat.⁶¹ Gosztonyi — a magyar ellenforradalom történése az emigrációban — különösen nagy figyelmet fordított arra, hogy megmagyarázza ezeket az eseményeket. Ő a hazai revizionisták ama érvét fejtegette, hogy a

⁵⁷ MTI Bizalmas 1956. okt. 30.

⁵⁸ *Mikes*: 130. l. „Am 30. Oktober drangen Freiheitskämpfer in das Hauptquartier der Partei auf dem Platz der Republik — früher Kálmán Tisza Platz — ein. Sie befreiten eine grosse Anzahl von Gefangenen aus den Kellern und begaben sich dann in den dritten Stock hinauf, wo eine Anzahl hochgestellter AVO-Offiziere ein Diner gaben. Einige Frauen waren auch anwesend. Im ganzen sassen wohl hundertundzwanzig Leute um den Tisch herum. Die AVO-Männer leisteten Widerstand, und ein heftiger Kampf entbrannte, bei dem achtzehn Freiheitskämpfer fielen und ungefähr vierzig AVO-Offiziere getötet wurden. Weitere sechzig wurden in dem Gebäude aufgegriffen. Alle hatten grosse Geldbeträge bei sich und sehr viel Schmuck. Die sechzig Gefangenen wurden auf den Platz hinuntergeführt, der Schmuck und die Banknoten wurden ihnen an die Anzüge geheftet — und dann wurden sie alle an Bäumen und Laternenpfählen um den Platz herum, mit dem Kopf nach unten, aufgehängt und totgeschlagen. Wiederholt wurden ihnen 100 Forint-Noten in den Mund gesteckt und angezündet, Tagelang hingen die Leichen dort. Niemand rührte das Geld oder die Schmucksachen an, aber viele Vorübergehende spuckten die Leichen an. Schliesslich setzte die ungarische Armee mit Nachdruck dem Gemetzel ein Ende.”

⁵⁹ *Pogány*: 54—55. l.

⁶⁰ *Váli*: 288. l.; 15. sz. jegyzete az 550. lapon. Ugyancsak lábjegyzetben említi Kecskeméti is (*Kecskeméti*: 112. l.; 11. sz. jegyzete a 165. lapon). Pálóczi meg sem említi, amikor a 30-i eseményeket tárgyalja (*Pálóczi*: 142—146. l.).

⁶¹ *Méray*: 165—168. l.

felkelők támadása *jogos* volt, hiszen az ÁVH-t a kormány már feloszlatta, és mégis voltak ÁVH-sok. Ugyancsak ő különbséget tesz a lincselők és a „felkelők”, Pongráczék csoportja között.⁶²

A Budapesti Pártbizottság — a mártírhalált halt Mező Imre irányításával — 28-a után megpróbálta a kommunistákat és a rendszerhez hű munkásokat felfegyverezni. Létrehoztak egy katonai bizottságot, amely a Budapesti Pártbizottságon fegyveres munkásalakulatokat akart szervezni. Felvették a kapcsolatot a nagyobb gyárak legális vagy illegális pártszervezeteivel, illetve a kerületi pártbizottságok munkatársaival, fegyvert is próbáltak szerezni. Ez az akció azonban már elkésett. Nyilvános szervezés vagy agitáció már veszélyes volt. Ők pedig ezt nyilvánosan bejelentették. Eközben még élt (elméletben és újságcikkekben) az a jelszó: „Munkásokat a nemzetőrségbe”. Hogy az ellenforradalom mennyire rettegett volna attól, hogy ez bekövetkezik, október 30-a mutatta. Október 30-a emellett azt dokumentálta, hogy a kommunisták, a hazafiak *fegyveres* szervezkedése számára már csak az *illegális út maradt*.

A különböző ellenforradalmi, fegyveres csoportok tervszerűen készítették elő ezt a támadást. Már 29-én este taktikai megbeszéléseket tartottak. Szinte a főváros valamennyi jelentősebb fegyveres csoportja részt vett az akcióban. 30-án reggel riadóztatták a támadáshoz a csoportokat. Ezek a csoportok — a Corvin-köziek, a VII. kerületiek, a Colos-csoport, a Wesselényi-zászlóalj stb. — kb. 10 órakor gyülekeztek és kezdték meg a támadást. Ebben kb. 3–400 fő vett részt.⁶³ A túlerővel szemben a védők tehetetlenek voltak. A Pártbizottság elfoglalásának a története szemléletes példája volt a forradalmi erők dezorganizáltságának is. A védők számára küldött segítség több kárt okozott, mint hasznot. A fővárost nem ismerő vidéki katonák rádióösszeköttetésre alkalmas felszerelések nélküli tankokon, tűzparancs nélkül, a helyzet ismerete hiányában maguk is a pártbizottságot lőtték.

A Pártbizottság székháza elleni fegyveres akció volt az első *nyílt* támadás a kommunisták fizikai megsemmisítésére. Az volt a célja, hogy megindítsa a kommunisták elleni terrorhadjáratot. A Budapesti Pártbizottság elleni támadás véres figyelmeztető volt a kommunisták s a népi rendszer minden híve számára. A revizionisták mindent megtettek, hogy elhallgassák e véres mementót.

A Nagybudapesti Pártbizottság székháza elleni támadást a sajtóban egy nyílt antikommunista kampány követte, amely ugyan még mindig első helyen az ÁVH-t emlegette, de ez most már félreérthetetlenül össze volt kapcsolva az *egyik* pártszékházzal. Innen igen rövid volt az út ahhoz, hogy összekössék minden pártházzal.

Méray szerint Nagy Imre november 1-én, 2-án megérezte, hogy most csak nyugodtan, meggondoltan, hideg fejjel szabad gondolkodnia. Minden provokációt kerülnie kell. Elment Kádár, és lehet, hogy jönnek az oroszok. Ezért személyesen maga tiltotta meg a lapoknak, hogy bármilyen provokációs

⁶² *Gosztonyi II.*: 4. sz. 329–337. 1. Megismételte e részletet: „A Köztársaság-téri csata” címmel a Magyar Híradóban (1965. 11. sz.). Itt is azt bizonygatja, hogy ez nem a párt, hanem az ÁVH elleni támadás volt, s azt állítja, hogy más pártházak ellen nem is volt támadás!

⁶³ A támadás előkészítéséről: F. B. Nb. XI. 8046/58. és F. B. I. Nb. XI. 9019/59.

cikket írjanak. Sajtófőnöknök nevezte ki Vásárhelyit, aki a kormány nevében új lapengedélyeket adott. Semmiféle provokációt! Ez volt a jelszó.⁶⁴ Nagy Imre és az új sajtófőnök azonban azt megengedték, hogy az ellenforradalmi sajtó tollnokai fasisztaüzű koholmányokat terjesszenek a Köztársaság téri „kazamaták”, „kínzókamrák” állítólagos rejtelméről. Nem a szélsőjobboldal, hanem a Kis Újság írta: „A Köztársaság téri pártközpont földalatti kazamatáinak titka!” Tehát nem ÁVH-s székház, nem Gestapo-ház stb., „Pártközpont”, pártszékház. A Magyar Nemzet — már szintén a Kisgazdapárt lapja — „Földalatti börtön a budapesti kommunista párt háza alatt” címmel megkérdezte: „miért vannak ott középkori börtönök? Az egész budapesti közvélemény... joggal kérdi... hogyan kerülnek foglyok egy budapesti párt háza pincéjébe?”⁶⁵ A polgári irodalom nagy része bekapcsolódott abba a rágalomhadjáratba, amelyet a magyar ellenforradalmi sajtó megindított és terjesztették a képtelen meséket, ponyvaüzű tudósításokat a Köztársaság téren megindított ásatásokról. Ha a pártszékház alatt börtön van, akkor a párt és az ÁVH azonos. Mikes is pontosan tudta, hogy 154 elítélt és egy ÁVH-s őr van a földalatti folyosókban és már utolsó perceiket élik. Pogány sajnálkozott, hogy nem találták meg azt a mérnököt, aki ismerté volna e földalatti börtönök tervrajzát. Wassermann-nak a felkelők azt mondták, hogy ide ÁVH-sok is elbújtak, s ha ebben bizonyosak lesznek, akkor levegőbe repítik a teret.⁶⁶ Méray túlzott az előbb idézett álláspontjában. Nagy Imrének sem, Vásárhelyinek sem volt már ereje arra, hogy a sajtót valóban ellenőrizze. De a dolog lényegét illetően igaza van. Ha Nagy Imre meg akart maradni a kormány élén, akkor számára nem lehettek az ilyen cikkek provokációk. Itt azonban nemcsak az ilyen cikkeket engedték, hanem azt is, hogy az ellenforradalmi erők egészen november 4-ig további ásatásokat végezzenek a téren. Így a Budapesti Pártbizottság elleni támadás, a Köztársaság téri ásatások — Nagy Imréék tudtával és beleegyezésével — egy nagy kommunista-ellenes írtóhadjáratá kezdtek fejlődni.

Még mindig nem voltak azonban biztosak a felkelők a honvédség felől. A lázadók propagandája itthon főként azt hangsúlyozta, hogy a honvédség „mellettiünk” van. A SzER messze volt és nem befolyásolták közvetlenül a harc napi szükségletei, a lényegét mondhatta: a honvédség megbízhatatlan (a felkelők céljára) és szét kell zúllasztani, kézbe kell venni a vezetését. El kell távolítani a néphez hű tiszteket.

A honvédség helyzetét a 28-i kormánynyilatkozat nagyon megnehezítette. A passzivitás, amely néha addig is jellemezte a honvédség alakulatainak egy részét, továbbra is fennmaradt, bár a polarizáció erősödött és mind a forradalmi magatartást tanúsító egységek álláspontja, mind az ellenforradalomhoz való csatlakozás határozottabb profilt öltött. A fővárosban működő különböző ellenforradalmi csoportok nagy figyelmet fordítottak arra, hogy vidéki látogatásaik során felkeressék a helyőrségi laktanyákat az ottani honvéd-erők zúllasztása érdekében. A honvédség tisztikarának nagyobbik része nem értett egyet a kormánynyilatkozattal. Ez különböző surlódásokra

⁶⁴ Méray: 224. l.

⁶⁵ Kis Újság, nov. 3.; Magyar Nemzet, nov. 4.

⁶⁶ Uo. 54—55. és 59. l.; Wassermann: 360—362. l. Ő következetesen „AVO-Ge-bäude”-ként emlegeti a párt házat. (ÁVH-székház és ásatások még: Fryer: 28. l. Folyosók a föld alatt: Tollas: 49. l.)

vezetett magában a politikai vezetés bizonytalansága miatt kaotikus állapotban levő Honvédelmi Minisztériumban és az egyes egységeknél is.

A vidéki helyőrségek főtisztjeit épp úgy, mint a fővárosi nagy laktanyák parancsnokait azonban nagyon erős ellenforradalmi nyomásnak vetették alá. Néhányan közülük nemcsak a 28-i kormánynyilatkozat szellemének akartak eleget tenni, hanem menteni és saját befolyásuk alatt akarták tartani egységeiket, amikor az ellenforradalom mellett nyilatkoztak. Az egyik nagy egység egyik parancsnoka 28-ig számos akciót hajtott végre csapataival az ellenforradalmi támadók ellen. 28-a után azonban, miközben ő Budapesten tartózkodott, az állomáshelyén is hatalomra jutó ellenforradalmi tanácsok kitiltották a városból. Erre ő hűségnyilatkozatot tett az ellenforradalom mellett, amelyet akkor forradalomnak neveztek.⁶⁷ Egy fővárosi laktanya egyik parancsnoka ellenforradalmi nyomásra 28-a után kénytelen volt az egyik nemzeti bizottság ülésén önkritikát gyakorolni amiatt, hogy addig lőtte és támadta a felkelőket. Miután levélben közölte önkritikáját elfogadták, személyesen is megjelent az ülésen.⁶⁸ Ez természetesen végső soron mégis csak azt jelentette, hogy a hadsereg a politikai vezetésben bekövetkezett fordulat miatt dezorganizálódott. A hadsereg tisztikarában is voltak revizionista beállítottságú tisztek, de ezek is csak 28–30-a után nyomultak előtérbe.

Miután 30-a után Nagy Imre jóváhagyta az ún. nemzetőrség létrehozására vonatkozó tervezetet, amelyet a revizionisták főkapitánysági csoportja terjesztett elő, ezek nyomására a Honvédelmi Minisztériumban is végre kellett hajtani a teljes fordulatot. Október 30-án este megalakították a Honvédelmi Minisztérium Forradalmi Tanácsát, amelyik határozatokat hozott a tisztikar „sztalintalanításáról”, de még mindig nyitva volt a kérdés, hogy a honvédség erői mennyire kapcsolódhatnak be az ún. nemzetőrség szervezésébe. A Forradalmi Katonai Tanács állást foglalt a szovjet csapatok kivonása, az ún. sztalintalanítás, az ÁVH leszerelése stb. mellett,⁶⁹ Az ellenforradalmi csapatok hadsereggé változtatásának feltétele volt a néphadsereg, a honvédség teljes dezorganizálása.

Erre szolgált a Honvédelmi Minisztériumban október 31-én hajnali 2 órára szervezett értekezlet. Az értekezlet egy tiszt elnöklésével kezdődött. Elnöklése alig egy félórára, a megnyitásra szorítkozott, mert utána az értekezleten többségben levő felkelők — személy szerint a Tűzoltó utcai csoport egyik vezetője — vették át az ülés irányítását, amelynek során két feladatot oldottak meg. Egyrészt megbírálták a honvédség tisztikarát és a minisztérium vezetőit azért, mert nem álltak az ellenforradalom mellé; másrészt megfogalmazták azt a kiáltványt, amelyet október 31-én a lapokban a „Felkelt Forradalmi Erők Megbízottai, a Néphadsereg Forradalmi Küldöttei” aláírással közöltek. Ez a platform, melyet főként a Tűzoltó utcai csoport tagjai — Csongovai, Szirmai stb. — fogalmaztak, a szovjet csapatok kivonásán, a Varsói Szerződés felmondásán kívül azt követelte, hogy ha a szovjet csapatok nem vonulnak ki december 31-ig az országból, a honvédség fegyveresen harcoljon ellenük.⁷⁰ Létrehozták ekkor a Magyar Néphadsereg Forradalmi Honvédelmi Bizottmánya nevű szervezetet. A listavezető Király Béla vezérőrnagy volt. Maléter

⁶⁷ BM. V—150 006/10. (Sk. 112—113.) és BM. V—150 005/10. (Jkv. 1957. jan. 21. 39—46).

⁶⁸ Nb. II. 8017/1958/101.

⁶⁹ BM. V—1500.

⁷⁰ T. Nb. XI. 8005/1958—2.

már a második helyre csúszott. Ez a lista még sok revizionista nevét is tartalmazta. A szervezet azonban nemsokára teljesen eltűnt.

A hadsereggé szervezés mostmár gyorsan haladt. A fenti ülés után még aznap éjjel megszervezték a másnap — 31-én — tartandó értekezletet, ahol ünnepélyesen megalakult a magyar „Nemzetőrség”.

Az október 31-én a Kilián-laktanyában rendezett⁷¹ értekezletnek a következő lényeges funkciói voltak:

a) Leszámolás a revizionisták ama csoportjával, amelyik még mindig önállóságot akart. Az a nemzetőrség, amelyet a revizionisták harmadik csoportja, a Kopácsy-csoport képzelt el, még saját vezetésükkel jött volna létre, és tervükben fontos helyet juttattak a diákságnak. Nem számoltak eléggé Maléter és Király vezetőszerépével. A revizionisták harmadik csoportjának, a Kopácsy-féle csoportnak a temetője volt ez az értekezlet.

b) Ezen az értekezleten le kellett számolni — legalább elvileg — Dudással is, aki a többiek szerint is bolond volt és dilettáns, másrészt éppen jó volt áldozatnak. Dudás átmeneti háttérbeszorításának a döntő oka az volt, hogy tehetetlensége hamar kitűnt, s rosszul kapcsolta össze a politikát a hadvezetéssel. Sem hadvezérnek, sem politikusnak nem volt jó. Ugyanakkor közszereplése hova-tovább azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy botrányba fullasztja a „szabadságharcot”. „Diplomáciai” kapcsolatai — állítólagos telefonbeszélgetései —, nagystílű fellépései, hogy 30-án követelőzött Nagy Imrénél, hogy nyilatkozatokat írt alá stb. — mindez már túl veszélyes volt, mert rossz fényt vetett a többi felkelő csoportra is. Ezért őt — távollétében — itt megszegényítették, lejáratták.

c) Az értekezlet nagyon fontos célja volt az is, hogy bemutassa a felkelőknek felsőbb vezetőiket: Malétert és Király Bélát. A Corvin-közieknek bizonyos kifogásuk volt Maléter ellen és inkább Király Bélában bíztak, őt javasolták honvédelmi miniszternek is Maléterrel szemben.⁷² Az a jelenet, amikor Maléter és a Corvin-köziek veszekedtek, majd kibékültek, nagyon elengedhetetlen, szükséges jelenet volt, mert reprezentálni akarta, hogy a felkelők és a fosztogatók nem azonosak, valamint, hogy a felkelőknek nincs szükségük effektív nyugati fegyveres támogatásra. Maléter itt megtámadta a Corvin-köziek, hogy először a felkelőkre lőtt és még később is megpofozott egy felkelőt. Maléter óriási sikert aratott válaszával. Elmondta, hogy ő azért pofozta meg a felkelőt, mert gyöngysort talált nála, egy másik emberüket meg azért kergetett el, mert az „úr” megszólítást használta bajtárs helyett.⁷³ Lehet, hogy ez előre megbeszélte dolog volt. Hiszen Maléter addig már többször is beszélt a Corvin-köz vezetőivel és különösen a 29-i megbeszélés után nem lehetnek lényeges vitáik. A nemzetőrség operatív bizottságában (amely az adott helyzetben a szóbajóhető fegyveres erőket képviselte) a Kopácsy-féle csoport — amely kezdeményezte a nemzetőrség létrehozását — lényegtelen szerepet kapott. (Az operatív bizottság 20 tagja közül 10 a felkelők közül került ki, 5 a honvédség, 5 a rendőrség képviselőiből. Ez utóbbi két szervezetet csak olyan egyének képviselheték, akik még megfelelő időben a „forradalom”

⁷¹ Az előkészítő értekezletek és a 31-i ülés jkve: *B. Szinkovich Márta*: Az 1956. októberi ellenforradalom dokumentumaiból. (Párttörténeti Közlemények 1957. 1. sz. 135—169. 1. 1., 2., 3. sz. dokumentum).

⁷² T. Nb. XI. 8005/1958—2.

⁷³ BM. V—150 005/2. (Sk. 269—275).

mellé álltak, tehát pl. Maléter és Kopácsy. A felkelőket megillető 10 hely közül 4-et a Corvin-köziek kaptak meg.)⁷⁴

A 31-i értekezlet után ott, ahol eddig nem történt meg, a fegyveres csoportok vezetését mindenütt a legszélső jobboldali elemek kezébe adták. Ennek különösen nagy jelentősége volt a Corvin-közben, ahol a kevésbé kegyetlen Iván Kovács László helyett Pongrácz kezébe került a vezetés. Hasonló változások, hasonló előjellel más helyeken is történtek, mint pl. a VII. kerületi párházban levő fegyveres csoportnál.⁷⁵ Teljesen kiszorították az ingadozó elemeket, illetve megakadályozták, hogy a revizionisták újra bevigyék azokat, mint nemzetőröket.

Szólunk már arról, hogy a diákság korán — 24-én és 25-én — visszavonult a fegyveres harctól. Ezt a polgári irodalom is elismeri. Vizsgáljuk meg részleteiben ezt a kérdést.

Egyetemi hallgatókból vagy diákokból álló, *önálló* fegyveres egységek 31-ig nem működtek. Azt, hogy az ifjúság, amelynek nevében szónokoltak, sehol sincs, a revizionisták hamar észrevették. És annak az objektíve ellenforradalmi törekvésnek a jegyében, hogy visszahozzák az ifjúságot, kezdték meg a nemzetőrség külön, önálló, revizionista jellegű szervezését 28—29-én. Ebben mindenekelőtt a főkapitányságiak és az Értelmiség Forradalmi Bizottságának tagjai vettek részt. Ez azonban kudarcot vallott. 30-áig a nemzetőrség megalakításához bizonyos olyan reményeket fűztek a kormány egyes kommunista tagjai, egyes pártszervezetek is, hogy ez, ha valóban munkásokból és diákokból áll, alkalmas lesz az ellenforradalmi, fasiszta fegyveres csoportok likvidálására. De az ilyen elképzelések nem voltak reálisak. 30-án Nagy Imre nem is vette ezt komolyan, és az ő közbelépésével megindult egy önálló, revizionista allűröktől mentes, szovjetellenes egységben összeforrott nemzetőrség megszervezése. Ebbe is igyekeztek bevonni az egyetemistákat. Ennek eredményeként október 31-e és november 1-e táján a Műszaki Egyetemről kiindulva kezdték létrehozni az egyetemi nemzetőr egységeket. Ekkor erősödött meg az ELTE fegyveres csoportja is. (Itt azonban az Egyetemi Forradalmi Bizottság parancsba adta, hogy a hallgatók nem mehetnek az Egyetemen kívül.) Ők őrizték az Országos Nemzeti Bizottság három főnyi vezetőségét is.⁷⁶

Ezekben a napokban elszaporodtak a felhívások az egyetemi ifjúsághoz, hogy csatlakozzék a nemzetőrséghez. A Magyar Szabadság október 30-i száma „Jelentkezzetek a nemzetőrségbe” címmel közli a Petőfi Akadémia Forradalmi Katonai Tanácsának felhívását, amelynek kiemelt mondanivalója az, hogy „Forradalmi Ifjúság! . . . jelentkezzetek a rend helyreállításáért harcoló nemzetőrségbe”. A Magyar Honvéd még november 2-án a 4. számban is azt írja, hogy „az egyetemisták hatalmas többsége részt vett a forradalomban. Ki azonnal tudott fegyvert szerezni, ki később, *ki még ma sem*. Fegyvert kérnek. Javasoljuk: adják meg nekik. Erősítsék a karhatalmat a forradalom

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ Pongrácz az emigrációban azonnal a szélsőjobboldali csoportokhoz csatlakozott. Előbb a fasiszta MHBK körül mozgott (Hadak Útján 1960. 128/129. sz. 11.) majd Sulyok Dezső (akit az emigráció egyes vezetői — pl. Kovács Imre — ki akartak szorítani a vezetésből) próbálta felhasználni, ezért az általa szervezett „Október 23-i mozgalom” elnökévé tette. (Sulyok Dezső: A magyar emigráció szerencsétlensége. New York. 1962. 36. l.)

⁷⁶ BM. V — 150 004. (Jkv. 1957. IV. 8. 7. l.)

legaktívabb csoportja, az egyetemi ifjúság felfegyverzésével” („Fegyvert az egyetemi hallgatónak!” c. cikk). A Debreceni Hírlap november 2-i számában közli, hogy 1-én az ottani egyetemek és főiskolák hallgatói „feltétlenül szükségesnek tartják” a felfegyverzésüket, többek között a „kóbor fegyveresek” ellen.

Ez az akció is megbukott, bár ezt már nem önálló revizionista törekvések jegyében szervezték, hanem általános polgári, jobboldali törekvésekkel. Két okból bukott meg ez a kísérlet is. Egyrészt, mert maguk az egyetemisták (mint erre még visszatérünk) tudták, hogy a szerveződő nemzetőrség nem az övék, másrészt és főként azért, mert a „nemzetőrségnek” nem kellett az olyan bizonytalan erők, mint az egyetemisták. Nem a vezetőik, hanem maguk a hallgatók. Hiszen a vezetők, pl. Marián a Műszaki Egyetemen november 1-e után a többi fegyveres csoporttal legbiztosabban összekötő elemet, a szovjet-ellenes harcot igyekezett előtérbe állítani. A Budai Egyetemi Forradalmi Albizottság nevében közölt felhívás uszító, szovjetellenes platformot hirdetett. Összefogásra szólít fel és a szovjet csapatok elleni harcra (Igazság 1956. nov. 2.).

Az egyetemisták szervezkedését a szélsőjobboldaliak, de mindenekelőtt maguk a *fegyveres csoportok* (bizonyos tekintetben indokolatlanul, hiszen sok jobboldali egyetemi vezető volt) állandóan támadták. Az elvi támadást Dudásék indították meg, amikor a Magyar Függetlenség november 1-i reggeli kiadásában (4. sz.) „Néhány szó az ELTE központi épületében megalakult forradalmi diákszövetségről” címmel támadást indítottak Pozsár István és Molnár József ellen, azt állítva róluk, hogy sztalinisták voltak. Felszólítja a diákokat: „ne engedjétek, hogy vezetőitek sorában régi sztalinisták legyenek”. Erre a támadásra az Egyetemi Ifjúság csak a hatodik, november 4-én megjelent számában mert válaszolni. „Válasz helyett” c. cikkében azt írta, hogy a Magyar Függetlenség cikkírója az egyik megtámadottat, Pozsárt nem is ismerte, ezért az ő cikkét „jogi nyelven rágalmazásnak” nevezi és leszögezi, hogy „szerte a világon sajtóper indítható elkövetője ellen. Ettől azonban eltekintünk.” Az egyetemisták töredék fegyveres csoportjai elleni támadáshoz — vagy inkább a felfegyverzésükre irányuló 29-e utáni tervek megakadályozásához is — a SzER adta az indítást. Október 29-i adásában közölte, hogy a dunántúli ifjúság „függetlenül attól, hogy mit határoznak és mit követelnek az egyetemi diákok”, harcol, amíg meg nem szűnik a kommunista párt uralma.⁷⁷

Nemcsak elvileg, hanem fegyveresen is rátámadtak az egyetemistákra, az egyetemista nemzetőrökre. Ennek körülményeit nem lehet részletesen dokumentálni. Azonban erre utal az Egyetemi Ifjúság október 29-i számában megjelent közlemény „Polgártársak figyelem!” címmel. A lényege az a felhívás, hogy a budapestiek támogassák a nemzetőröket — ezen itt egyetemistákat kell érteni —, és hogy „Felkelők! Ne tüzeljétek becsületes honfitársaitokra”. 30–31-én az ELTE-n székelő fegyveres egyetemista csoportot — akiket 29-e után szerveztek nemzetőrökké — fegyverrel támadta meg egy felkelő csoport. Tűzharc alakult ki. A felkelők a fegyvert és a lőszeret akarták elvenni az egyetemistáktól.⁷⁸

Látszólag ezt a tendenciát sikerült áttörnie a budai egyetemi nemzetőr zászlóaljnak, amelyet volt revizionisták, katonatisztek vezettek. Ez azonban csak látszat. A Marián-féle egységek szervezését épp úgy, mint a többi egyetemi

⁷⁷ MTI Bizalmas 1956. okt. 29. Ilyen dunántúli ifjúsági követelés nem volt. Csak a SzER hirdette.

⁷⁸ BM. V—150 010. (371—377. 1957. júl. 31.)

kísérleteket október 28-a után kezdték el. 28-án este vetődött fel a gondolat és 29-én tartották az első szűk megbeszélést, de igazán csak 31-én indultak. A tervek nagyvonalúak voltak. Létre akartak hozni egy zászlóalj. Létre is hozták a parancsnokságát. A zászlóalj részének tervezték a diákoththonban lakó tanulókat és a kint lakó egyetemistákat, a fiatal oktatókat és az egyetemi dolgozókat. Ezekből több századot akartak szervezni. Az ún. egyetemi zászlóalj ereje nem tett ki többet 4—500 főnél. Ebből az egyetemisták száma kevés volt. A zászlóalj nagyobb része a Tatáról megérkező (ott éppen tartalékos kiképzésen résztvevő) tiszti századból, a Szentendréről beérkező műszaki alakulatokból, az Ercsi-i vegyvédelmi alakulatokból, a Petőfi Akadémia tisztjeiből, valamint a volt politikai elítéltekből alakított két századból állott. Ez utóbbiak a Bocskay utcában székeltek. Az ún. egyetemi zászlóalj tehát tulajdonképpen csak nevében volt egyetemi, és még így is támadták.⁷⁹ A Magyar Jövő című, november 3-án megjelent lap 1. számában közölte a budai Egyetemi Forradalmi Bizottság 1. sz. diszparancsát. Ez bejelenti, hogy 1-én éjjel megválasztották a budai egyetemi nemzetőregységek parancsnokságát. Ezután „az új folyamán orvgyilkos banditák fegyveres támadást indítottak a budai egyetemi nemzetőr egységek parancsnoksága ellen”. Akkor azt hirdették, hogy az ÁVH támadta meg őket, de november 1-én ez szinte kizárt dolog volt. Az ELTE mellett létrejött fegyveres csoportok egy része az Egyetemi Forradalmi Bizottság utasítása ellenére kivonult az egyetemről és a Ráday utcai diákoththonban ütötte fel székhelyét. November 1-én azonban az ún. Petőfi-brigád — egy vegyes összetételű fegyveres csoport — megszállta a diákothont és kiszorította őket onnan. Főhadiszállásukká tették az addig egyetemi diákothont.⁸⁰

A diákok egy része maga is észrevette, hogy ez a fegyveres harc már ellenük folyik. Az ELTE fegyveres csoportjának egy része október 31-én afeletti keseregésben, hogy a jobboldali jelenségek egyre szaporodnak, és hogy a kormány ezek ellen nem tesz semmit, rábírta az egyik professzort, hogy vezesse küldöttségüket Nagy Imréhez, akitől azt kéri, hogy a kormány a honvédséget mozgósítsa a jobboldali erők ellen. Maléért szerették volna parancsnoknak. A Parlamentben a portás kidobta őket professzorostól együtt. (A professzor, aki vezetőjükül szegődött, a következő napokon azt az egyetemi forradalmi bizottságot szervezte, amely mint frissen létrejött politikai szerv, egyenesen a Dudás-féle bizottmányhoz akart csatlakozni.)⁸¹ A Budapesti Műszaki Egyetem és az Építőipari Egyetem hallgatóinak egy része a Bartók Béla úti kollégiumban tartózkodott az ellenforradalom alatt és sokuk kezében fegyver volt. November első napjaiban azt a hírt hallották, hogy egyes egyetemi tanárok a szakérettségis diákokat ki akarják zárni az Egyetemről. A diákbizottság egyik szakérettségis tagja ezen felháborodott, és másnap megjelent az egyetemi Forradalmi Bizottság ülésén és azzal a jelszóval, hogy a fegyver a mi kezünkben van, vitát robbantott ki erről a kérdéstről. A vita résztvevői — hiszen a partner kezében valóban fegyver volt — végül is leszögezték, hogy nem lehet kidobni a szakérettségiseket.⁸²

A hadsereggé szervezésnek nemcsak politikai, hanem katonai szakmai nehézségei is voltak. Ez a leendő „hadsereg” ugyanis katonailag rendkívül

⁷⁹ Legfelső Bíróság Katonai (a továbbiakban: Legf. B. kt.) I. 0039/1958.

⁸⁰ A Művelődésügyi Minisztérium Irattára. Fegyelmi ügyek (a továbbiakban: MM. Irattár). 14/855—C. 13/1957. Jkv. 19. l.

⁸¹ MM Irattár 14/855 — Sz. 29/1957. 1—15. l.

⁸² MM Irattár 0019/5—A. 1957. 24—25. l.

értéktelen volt, jelentős fegyveres akciókban nem is vett részt. Hogy mégis sikeresen tudott védeni bizonyos stratégiailag kedvező helyzetben levő pontokat, annak sajátos okai voltak.

(Engels annakidején az utcai harcok törvényszerűségeiről írva, felhívta a proletárpártok vezetőinek figyelmét azokra a nehézségekre, amelyek utcai harcok szervezésében mutatkoznak. Úgy látta, hogy utcai harcokra már nem kerülhet sor, mert a modern fegyverek ezt nem teszik lehetővé. Hangsúlyozta az utcai harcok ama vonását is, hogy a felkelők számára nem az a fontos, hogy *fegyveresen támadjanak*. Számukra katonailag az a fő és első cél, hogy meg tudják tartani állásaikat.⁸³ Ez az utóbbi vonás — azzal kombinálva, hogy gyakran változtatták állomáshelyeiket — teljes mértékben jellemző volt a magyar ellenforradalom felkelő csoportjaira is.

Valami azonban megváltozott ahhoz a helyzethez képest, amelyet Engels szem előtt tartott. Mindenekelőtt az, hogy a magyar ellenforradalom utcai harcainak szervezőit felülről, a kormányhatalomból támogatták. A kormányban levő ingadozók és híveik megakadályozták az összpontosított és határozott támadást ellenük. A vezetés határozatlansága megkönnyítette helyzetüket. De ezen kívül a modern fegyverekkel vívott utcai harcok ama következménye, hogy az ártatlan és a felkelésben részt nem vevő fegyvertelen tömegek lakásait is tönkreteszik, nagyon nagy felelősséget jelentett a házakban meghúzódó csoportok elleni harcban.

De az utcai harcok nem veszítették jelentőségükből, mert a legmodernebb fegyverek, pl. a tankok is megteremtik a maguk könnyen kezelhető ellenszerét is, pl. a benzinalackot, amellyel könnyen harcképtelenné lehet tenni a tankokat.)

Ezért a hadsereggé szervezés — ezt maguk a felkelők is érezték részben — megkövetelte, hogy katonailag is foglalkozzanak velük. A Corvin-köziek még október 29-én kapcsolatba léptek a Zrínyi Akadémia tisztjeinek egy csoportjával, akik közül 10 fő 30-án vagy 31-én kiment a Corvin-közbe és megpróbálta ezt a csoportot katonai alakulatokba szervezni és a modern fegyverek kezelésére oktatni.⁸⁴ A Corvin-köziek felépítették *saját*, önálló katonai szervezetüket. Számos más felkelő egység is így járt el. Csak a kisebb egységek némelyike volt hajlandó rendőrökkel, katonákkal együtt részt venni egyes nemzetőri egységekben. A hevenyészetten meginduló katonai kiképzésnek az volt az elsődleges célja, hogy felkészítse e csoportokat a szovjet csapatok elleni harcra.

Bár a párt fegyveres csoportjait, a nyíltan a párt nevében megindított legális fegyveres szervezkedést a Budapesti Pártbizottság, a kerületi pártszékházak elfoglalásával felszámolták, bár a honvédséget az árulás megbénította, Maléter és Király, s rajtuk keresztül a felkelők kezére játszották, bár a diákokat — kivéve egyes szélsőjobboldali elemeket — kiszorították, az ellenforradalmi hadsereg problémája még nem volt megoldva. Reakciós vezetői, fellépése és lumpen megjelenése nagy visszatetszést keltett. Nemcsak utólag az irodalomban Zinnernél vagy forrásainál, akik nyilván emigránsok voltak, hanem a kortársaknál is. Ez pedig súlyos erkölcsi problémát vetett fel. A „hős ifjúságról”, a „szabadságharcosokról” szóló propagandisztikus állásfoglalások szembekerülését a tényekkel. Az akkor átalakult kormány, az új pártok számára ez kelle-

⁸³ Marx—Engels Művei. 7. köt. 539—541. l.

⁸⁴ BM. V—150 005/2. (Sk. 215—237).

metlen volt. Ezért megpróbálták erkölcsileg védeni a felkelőket és elvenni az élet a felkelők hadserege ellen egyre szaporodó és egyre kínosabb támadásoknak. Mert ezek a támadások egyre szaporodtak és nem hagytak kétséget aziránt, hogy egyre szélesebb tömegek ismerték fel, miféle nemzetőrségről is van itt szó.

Csak fő vonásaiban tekintsük át, mit írtak a korabeli lapok: *Október 30.*: „Aggasztó hírek érkeznek vidékről. Némely helyen, ha a hírek hinni lehet, népítéletet hajtanak végre egyes tanácselnökökön, párttitkárokon, begyűjtési megbízottakon... Nem ők a mi ellenségeink.” (Függetlenség, október 30. „Ki az ellenség?”) *Október 31.*: A Verseny-áruházban elfogtak egy fosztogató bandát. (Magyar Függetlenség október 31. 3. sz. „A fosztogatók ellen.”) Nem akarunk önbíráskodást. Fel kell számolni a közbiztonságot veszélyeztető csoportokat. (Uo. „Törvényes bíráskodást.”) „... jelentések fekszenek előttünk, de alig merünk hinni szemeinknek. Vandalizmusról, felkoncolásról beszélnek a hiteles adatok... Ha a gáttalan ösztönökön uralkodni nem tudunk... sok ártatlan áldozat lesz.” (Magyar Szabadság, október 30. „Harcunk becsületéért.”) A Központi Forradalmi Katonai Tanács éjszakai ülésének egyik felszólalója: „... jelenleg olyan elemek is hozzá tudnak jutni fegyverhez, akik a nép nagyszerű fegyveres forradalmában nem vettek részt”. (Magyar Honvéd október 1. „A Központi Forradalmi Katonatanács izgalmas éjszakai ülése”.) *November 1.*: „Tegnap délután a tömeg felakasztott egy ÁVO-s tisztet a Körút és az Aradi utca sarkánál. Láttam. Ott függött...” Ez nem helyes (Magyar Honvéd, november 1. „Rend és törvényesség”). Négy volt politikai fogoly tiltakozik a pesti utcák legutóbbi jelenetei ellen. Követelik, „hogy a kormány lépjen közbe”. (Magyar Függetlenség, 4. sz. november 1. „Csak mérsékeltesen”). Az utcai népítéletekre, uszításokra, pillanatnyi felindulásra stb. nincs szükség. (Magyar Ifjúság, november 1. „Ne engedjük beszennyezni a forradalom becsületét.”) *November 2.*: A Magyar Szabadság forrás megjelölése nélkül szó szerint átvette a Magyar Ifjúság előbb idézett cikkét — „Beszélni kell arról, hogy a népet egyesek és csoportok a nép fegyverei által akarják kifosztani jogaikból.” (Magyar Honvéd, november 2. „Az emberiség pártján”). — Lopják az olajat, a petróleumot, a benzint! (Uo. „Fegyvert az egyetemi hallgatóknak”). *November 3.*: A Magyar Honvéd 5. száma közli a közismert cikket „A halálos tévedésekről”, amikor Kelemen Kőbányáról ÁVH-snak nézték és nyakára tették a kötelet. A lap egy másik cikke írja a következőket: „... megjelentek a fővárosban és környékén a keselyük. A forradalom vámszedői ők, a köztörvényes úton jogosan elítélt, s a nagy felfordulásban kiszabadult gyilkosok, tolvajok, bűnözők... Karjukra nemzetiszínű karszalagot húznak, piros-fehér-zöld szín díszlik gomblyukaikban is. Vállukon fegyver himbálódzik — külsőre szakasztott forradalmárok... Egy jól felfegyverzett és hamis igazolványokkal felszerelt haramiabanda Újpesten a Kórházakat szemelte ki magának... Forradalmi bizottsági tagoknak adták ki magukat és elhurcoltak 5 féldisznót, 4 hízott kacsát, 3 láda őszibarackot és más, a betegek szempontjából nélkülözhetetlenül fontos élelmiszert... Sokkal gondosabban kell ügyelniük a továbbiakban arra is, hogy kiknek a kezébe adnak fegyvert. A tapasztalatok ugyanis azt bizonyítják, hogy a forradalom vámszedőinek, a börtöneikből valamiképpen kiszabadult közönséges gonosztevőknek első és legfontosabb feladata fegyverhez jutni, hamis igazolványokat szerezni — mintegy megteremteni a feltételeit a rablásnak, az erőszakoskodásnak.” (A forradalom vámszedői.) A Budai Egyetemi Forradalmi Bizottság felhív az anarchisták és a közönséges gyilkosok, bűnözők elleni harera (Magyar

Jövő, 1. sz. november 3. „A budai egyetemi forradalmi bizottság 1. sz. diszparancsa.”) A lap egy másik cikkében a genfi egyezményre hivatkozva tiltakozik az akasztások ellen. (Uo. „Nem tűrjük az önbíráskodást”) Szilágyi József, Nagy Imre titkárságának vezetője arról nyilatkozik, hogy „felfegyverkezett az alvilág egy része is, akik rabolnak, lakásokat fosztogatnak ki. Vannak olyanok is, akik a magyar demokrácia alatt anarchiát értenek, önbíráskodnak, személyi bosszúból ártatlan embereket is meghurcolnak, lincselnek.” (Valóság, 4. sz. november 3. „Ne szennyezzük be a forradalom szent zászlaját”) *November 4.*: Péntek este négy fegyveres Szabó István törzsőrmestertől — annak lakásán — elrabolta azt a pénzt, ami 15 rendőr bajtársnak a fizetése volt. (Valóság, 5. sz. november 4. „Mi történt péntek éjszaka a városban?”) — „Mióta a szabadságharcosok fegyverei elhallgattak, egymásután érkeznek a hírek szerkesztőségünkbe rablásokról és betörésekről... Néhány helyen a rablók nemzetőrnek adják ki magukat.” (Egyetemi Ifjúság, 6. sz. november 4. „Patkányok”.)

A fent közölt idézetek, amelyek a Dudás-féle laptól kezdve az egyetemi hallgatók lapjáig mindenütt megtalálhatók, csupán azt mutatják, hogy október 30-ra ennek a hadseregnek a jellemvonásai teljesen szembeszökővé váltak, és nem lehetett róluk nem beszélni. A különböző lapok természetesen különböző indítékkal beszéltek ezekről a jelenségekről. Közös vonásuk volt az, hogy megkülönböztették a nemzetőrséget, a „hadsereget” általában ezektől a fosztogatóktól, lincselőktől. Ez persze nem volt meggyőző. Tovább folyt azonban a közismert tények ellenére ennek a lincselő és rabló társaságnak a hadsereggé szervezése éppen azokban a napokban, amikor — mivel senki nem lépett fel ellenük fegyveresen — effajta tevékenységük különösen kibontakozott. Ez volt a szükségszerű dolog. A Kis Újságban, az Új Magyarországon és a Népszavában ilyen jellegű közlemények alig jelentek meg. Ezekben, Németh László és Kéthly Anna nyilatkozatán túl, azért nem találkozunk a fentiekhez hasonló elítélő nyilatkozatokkal, mert a polgári pártok jól tudták, hogy az effajta dolgok hozzátartoznak a leszámoláshoz és az új hadseregnek szüksége van az ilyenfajta erőkre.

A revizionisták nem azért léptek fel a szabadságharcosok védelmében, mert személy szerint szövetséget kötöttek ezekkel, hanem mert a „sztalinizmus” elleni harcuk logikája, a polgári álláspontra való átcsúszásuk kérlelhetetlenül idevezetett. Amikor felismerték ezeket a tényeket, mert felismerték, álcázni akarták, hogy objektív szövetségesük ellenszenves arculata nehogy feltűnjék a kommunistáknak, a munkásoknak. Az Igazság november 4-ig — előbb az ifjúság, majd a „Forradalmi Honvédség és Ifjúság” többé-kevésbé revizionista lapja élen járt a lázadók mentésében. Október 31-én arról ír pl., hogy kedden délelőtt (30-án, a Budapesti Pártbizottság ostroma idején) „a város különböző pontjain lövések hallatszottak, sőt tűzharc is kifejlődött”, az ÁVH lőtt a sztalinisták utasítására. (Ebben a számban a Corvin-közi, a Széna téri és a VII. kerületi felkelők parancsnokai felhívják a „hősöket” arra, hogy védjék a forradalom csodálatos tisztaságát.) November 1-én közlik — végig kiemelt szedéssel — „A főkapitány cáfol” címen Kopácsy nyilatkozatát, aki azt mondotta, hogy „nem igaz a célzatosan terjesztett hír, hogy a politikai foglyokkal együtt a közönséges bűnözőket is szabadonbocsátották”. Már láttuk, hogy történt ez, és mennyire beismerték már maguk is ennek ellenkezőjét. A Magyar Honvéd november 1-i száma a nemzetőrséget még úgy jelenteti be, hogy „mind hősök ők”.

A sok olyanfajta nyilatkozat közül, amelyik a lincselést elítéli, szembe-tűnően más jellegű az Írószövetség nyilatkozata, amelyik így szól: „Nemzeti forradalmunk, szabadságunk és függetlenségünk kivívásának legnagyobb erénye az erkölcsi tisztaság. A magyar írók kivették részüket a forradalom előkészítéséből. Kötelességük, hogy őrködjenek a forradalom tisztaságán is. Követelik, hogy vonják felelősségre mindazokat, akik a nép ellen vétkeztek. Ugyanilyen határozottsággal követelik azt is, hogy a bűnösök a szabad magyar bíróság előtt feleljenek. A nép ne az utcán ítélkezzék, hanem a tárgyalóteremben! Felszólítunk mindenkit, hogy a vétkeseket bántatlanul adják át a nemzetőrség vagy a honvédség járőreinek. A személyi bosszú méltatlan hozzánk. Meggyőződésünk, hogy a magyar nép ebben is egyetért az íróival. A világ szeme rajtunk. Csodálja forradalmunk tisztaságát. Ne essék rajta folt. Budapest, 1956. november 1. A Magyar Írók Szövetsége.” (Irodalmi Újság, november 2. „A Magyar Írók Szövetségének nyilatkozata”.)

A fentebb idézett, elítélő cikkek patkányokról beszéltek, arról hogy, ártatlanokat akasztanak fel, hogy a rablók nemzetőröknek adják ki magukat, hogy felfegyverkezett az alvilág. Itt arról olvasunk, hogy a nemzeti forradalom erkölcsi tisztasága a jellemző, ezen őrködni kell, hogy felelősségre kell vonni és hogy a *nép* (tehát nem az alvilág, nem a fasiszták, nem a jobboldaliak, hanem a *nép*) ne az utcán ítélkezzék. A revizionisták egyes csoportjainak azonban volt ennél egy sokkal inkább politikai akciója arra, hogy segítsen e hadsereg tisztára mosásában. Ez volt a legveszedelmesebb és egyben a legkárosabb. Erről a Magyar Szabadság c. revizionista lap „Forradalmunk nagy-szerű erkölce” címmel november 3-án így tájékoztat: „A sok csodálatraméltó esemény, amelynek szabadságharcunk napjaiban szüntelenül szemtanúi voltunk, óráról-órára újabbakkal gyarapszik. A Tanács körút és a Kossuth Lajos utca sarkán, a gyógszertár Kossuth Lajos utcai kirakatán a következő tábla függ: „Forradalmunk tisztasága megengedi, hogy így gyűjtsünk mártírjaink családjinak. A Magyar Írók Szövetsége.” Egy 10 éves gyerek őrzi a százasokkal tele ládát, amelyhez szerinte senki nem próbált még hozzányulni.” Így a közlemény. Ezeket a ládákat november 1-én vagy 2-án tették ki. Igen fontos volt akkor, abban a hadjáratban, amely a hadsereg, az ellenforradalom érdekében igyekezett bekötni az emberek szemét. Társadalmilag ilyen funkciót vállalhatott volna egy osztály vagy csoport, amelynek küzdelméhez — mint ahogy ez szinte elkerülhetetlen — bizonyos kétes, társadalmi és szociális tekintetben megbízhatatlan elemek csatlakoztak, azzal a feltétellel: *ha* elvi politikai platformja annyira félreérthetetlen, hogy az említett kategóriák ideiglenes csatlakozását úgy teszi lehetővé, hogy nem hagy bennük félreértést: a mozgalomnak ezek a célkitűzései és aki csatlakozik, annak ezt tudomásul kell vennie, mert egyébként a puszkagolyó a jutalma, és *ha* ennek érvényesítésére lett volna ereje. A felkelők szilárd jobboldali bázisa ezt a maga szempontjainak megfelelően világosan tudta. A Felkelők Lapja címen október 27-én megjelent, sokszorosított írásukban hangsúlyozzák, hogy ők nem fasiszták, de azt is, hogy a fegyvert nem teszik le. A Fegyveres Újság címen október 28-án megjelent 2. sz. külön aláhúzza, hogy közöttük csak szegény emberek vannak, „úrifiúk vagy zsidók” nincsenek, ők a nép, hogy a harc még nem ért véget, a kormány még nem az övéké. *Ezért a fegyvert nem szabad letenni.* A felkelés tömegerejét képező lumpen-elemeknek is szólott ez a parancs, nemcsak az ingadozó diákoknak; közölte: itt nemcsak rabolni és fosztogatni lehet, hanem *lőni kell* az oroszokra és „gyarmattartóikra”, mert egyébként Téged lövünk

agyon. Ha akárcsak a revizionistáknak is, mint „revizionistáknak” valamelyes biztosítékuk és főleg erejük lett volna e feltétel megteremtésére, úgy az Írószövetség közleményét másként kellene vizsgálni.

*

A 31-i értekezlet — mint láttuk — pontot tett arra a vitára is, hogy kik legyenek a „hadsereg” vezérei. Sok jel arra mutat, hogy Maléter nyugati kapcsolatai lényeges szerepet játszottak felemelkedésében. Király Béla csak október 23-a előtt nem sokkal szabadult és 28-áig kórházban feküdt. Maléter volt a Kilián felső parancsnoka. A katonák összetételéről már szoltunk. A lak-tanya parancsnokát Maléter szeptemberben váltotta le. Maléter első nyilvános szereplése egy sajtótájékoztató volt, amelyben kinyilatkoztatta, hogy a hadsereg (amelynek akkor már a vezetője volt) *mindaddig* híve Nagy Imre kormányának, *amíg* ez a kormány a szovjet csapatok kivonásáért következetesen harcol. Az akkori magyar kormány megbízásából hivatalos küldöttként Tildy Zoltán és Maléter Pál keresték fel Mindszentyt. Maléter azonban már előzőleg — külön is — beszélt Mindszentyvel stb. stb.⁸⁵

Maléter különös szerepe a nyugati megfigyelőknek is feltűnt. Mikes pl. megemlíti, hogy Maléter jobboldalról bírálta Nagy Imrét, hogy ő a görökkel akart összefogni ellene.⁸⁶ Legmesszebb Bain megy. Szerinte Maléter a negyedik hadseregre támaszkodva kísérte meg a katonai diktatúrát bevezetni.⁸⁷ Bainnak ez az álláspontja figyelemreméltó jele annak, hogy éles szemmel látott. E koncepció is terhes azonban attól a fogvatékokosságtól, hogy Malétert különválasztja az egész jobboldali mozgalomtól, az ellenforradalomtól, azaz csak benne látja az ellenforradalmat.

A magyar ellenforradalom érdekes figurája volt Dudás József, egy nagylétszámú felkelő csoport vezére. Zavaros politikai múltja, különösen pedig az a tény, hogy az akkori felkelő csoportok vezetői közül személy szerint ő szerzett magának bizonyos politikai hírnevet, valamint az a tény, hogy igen gyorsan köztudottá váltak szélsőjobboldali politikai ambíciói, volt az oka annak, hogy az irodalom elég sokat foglalkozott vele. A korabeli sajtó Dudást „a jövő emberének” tekintette és az imperialista kormányokhoz közelálló lapok hangsúlyozták, hogy Dudás nem ismeri el Nagy Imrét és harcolni fog ellene. A felkelő vezérek közül, Malétert nem számítva, csak Dudástól hoztak nyilatkozatot, hozzá mentek sajtótájékoztatóra a 28—29-én már nagyszámban itt tartózkodó nyugati újságírók. Mikes a meg nem alkuvó szabadságharcosnak, Pogány erős embernek nevezi.⁸⁸ A későbbi irodalom szélső jobb szárnyán álló szerzők, mint pl. Váli, a forradalom jelentős alakjának tartják, aki ellenkormányért harcolt. Zinner hangsúlyozza, hogy milyen sok fegyvere volt az ő csoportjának, és néhány oldalon át ismerteti tevékenységét.⁸⁹ A revizionisták és a burzsoá-

⁸⁵ *Gosztonyi II.* (48. l.) szerint fegyverrel is a felkelők látták el.

⁸⁶ *Mikes*: 148—149. l.

⁸⁷ *Bain*: 157. l. Maléter okt. 31-én állítólag bejelentette Davidsonnak, hogy Nagy Imre helyett Tildy lesz a miniszterelnök (*Davidson*: 19. l.).

⁸⁸ A *New York Herald Tribune* 1956. nov. 2-án „Új megegyezés van kilátásban Magyarországon” címmel okt. 31-i jelentést közöl. Ebben Dudást Nagy Imre ellenfelekként tárgyalják. (Cikkek, 1956. 1. sz.)

⁸⁹ *Zinner*: 259, 290—292. l. *François Fejtő*: Behind the rape of Hungary. David McKay New York 1957. — Fejtő is fontos alaknak tartja Dudást, aki csapataival („his Troops”) nagy akciókat hajtott végre, és 1 napig külügyminiszter is volt (225—226. l.).

demokraták számára azonban Dudás kellemetlen figura volt, egyike azoknak az embereknek, akik „nem tettek jó benyomást a szemléltre”. Szemmellátható fasiszta módszerei, kegyetlenkedése, bandájának gátlástalan magatartása, valamint az a tény, hogy végül Nagy Imre kihallgatáson fogadta ezt a politikai szélkakast, hogy Losonczy Donáthtal együtt hosszasan tárgyalt vele, a Külügyminisztérium elleni zavaros indítékú támadásai nem illeszkedtek bele sehogyszem az ellenforradalomról rajzolt revizionista képbe. Ezért a revizionisták igyekeztek kisebbíteni Dudás szerepét, nem tekintve arra, hogy Dudás nem egyedül álló személy volt, hanem fegyveresek százait irányította. Az ENSZ-jelentés éppen csak megemlíti nevét, Méray pedig és a revizionista vagy szociáldemokrata szerzők többsége csak azt hangsúlyozza, hogy a Nagy-kormány erejét mutatta, hogy Dudást letartóztatták.⁹⁰ A magyar emigránsok egyébként, még az olyanok is, mint Kóvágó és Király, akik nem revizionisták, hanem polgári jobboldaliak, de együttműködtek Nagy Imréekkel, nevetséges módon eltúlozzák az ún. letartóztatás jelentőségét. Egyesek azt állítják, hogy Heltai kérésére Maléter tartóztatta le Király Béla maga azt írja, hogy Nagy Imre telefonon személyesen kérte őt Dudás letartóztatására, amit ő meg is tett. Király még azt is megjegyzi, hogy ő nem értett egyet Nagy Imre eme intézkedésével, és inkább látszatra hajtotta végre. Dudás helyzete nagyon szerencsétlenül alakult a letartóztatásokkal kapcsolatban az ellenforradalom alatt. Egyszer letartóztatták, valószínűleg Maléter és Nagy Imre parancsára még november 2-án. Ekkor azonban Király Béla, aki a letartóztatást egyes források szerint személyesen is foganatosította, pár órás beszélgetés után szabadon engedte. Másnap, november 3-án délelőtt tartott értekezleten, ahol bizonyos jelek szerint — legalábbis egy ideig — Dudás is és csoportjának sok tagja is ott volt, a különböző fegyveres csoportok képviselői újra ellene támadtak, Király Béla azonban megint megvédte és kijelentette: szavát adta Dudásnak, hogy szabadon dolgozhat és tartsa ehhez magát mindenki. A zúgolódás azonban nagy volt, mert híre jött, hogy Dudás emberei az ő tudtával kirabolták a Nemzeti Bank egyik fiókját. Ez a jelen levő felkelő csoportok képviselőit felháborította. Még ugyanezen a napon, 3-án késő este a Zrínyi-Akadémián újra letartóztatták Dudást, azonban néhány órás ott-tartózkodás után a laktanya parancsnoka szabadon engedte. November 4-én este, vagy

A szerző — akiről és könyvéről Sartre áradozó előszót írt, Magyarországról 1949-ben emigrált, író, újságíró. Objektivitásra törekszik, polgári demokrata, szociáldemokrata beállítottságú.

⁹⁰ Méray: 242. l. Hasonló szemlélet: ENSZ 536; Davidson: 21. l.; — Molnár Miklós — Nagy László: Két világ közt. Nagy Imre útja. Nagy Imre Intézet, Brüsszel. Genf. 1959. 147. l. A korábban Párizsban megjelent francia kiadás fordítása. A szerzők egyike (Molnár) volt magyar revizionista újságíró. 1956-ban disszidált. Könyvük a revizionista irodalom egyik igen érdekes alkotása. Részletesen írnak a revizionista csoport illegális szervezkedéséről. Pl. igen világosan leszögezik, hogy a XX. kongresszus egy „kis időre” a revizionisták mérsékelt csoportját tolta előtérbe, de ezeket hamar legyőzték. Ugyancsak nem több pár pillanatnál a megtorpanás a KV. 1956. júliusi határozata után. Új jelszót kell keresni — írják (103. l.). Nagy Imre túllépte a meglévő kommunista rendszereket — mondják. Hangsúlyozták Nagy Imre vezető szerepét. Nem ismételték azonban ezenfelül azokat a durva hazugságokat, amiket a burzsoá irodalom nagy része használt. Ez a koncepció azonban — bár teljesen polgári volt — nem felelt meg a tőkés érdekeknek. 1959-ben ez felesleges beismeréseket is tartalmazott, később pedig már nem volt fontos a revizionisták és Nagy Imre szerepét emlegetni. Az amerikai és nyugat-német kritika és a magyar emigráns sajtó is agyonhallgatta a könyvet.

5-én hajnalban saját emberei tartóztatták le újra és egynéhány órán át fogva tartották.⁹¹

A november 4-ét közvetlenül megelőző napok története azt mutatja, hogy Király Béla befolyása és szerepe egyre növekedett. Mint Budapest főparancsnoka, valamint az Országos Nemzetőrség parancsnoka, elvileg tulajdonképpen ő rendelkezett volna az összes tényleges fegyveres erők felett, hiszen a nemzetőrség alkotta az ország összes fegyveres erőit (legalábbis papíron), másrészt katonailag nyilván Budapest volt a fontos. Ezenkívül teljes mértékben maga alá rendelte a budapesti főkapitányságot. Kopácsy mint az ő helyettese szerepelt, és az ő helyettese volt a Forradalmi Karhatalmi Bizottságban. Ugyanakkor a HM-ben egyre nagyobb szerepet kapott. A volt horthysta tiszték, akik egyre nagyobb számban jelentkeztek aktivizálásuk ügyében, elsősorban őt tartották possibili embernek.

Király előtérbe nyomulása egyben a honvédség tisztikarának újabb háttérbe-szorításával is járt, ami november 3-án tetőződött be, amikor egy délelőtti sikertelen értekezlet után délután megalakították a Forradalmi Karhatalmi Bizottság legfelső vezető szervét. Elnök Király Béla, helyettese Kopácsy lett. Hét tagja egy-egy felkelő csoportot képviselt. Még három hely közül egyet az ún. egyetemi zászlóaljnak, egyet a honvédségnek és egyet a rendőrségnek tartottak fenn. Ez legjobb esetben is 7 : 3 arány, az ellenforradalmi fegyveres csoportok javára. Október 31-én a Kiliánbeli ülésen még csak 50% volt az övék, a másik 50% a honvédség és a rendőrség között oszlott meg, most már 70%, tulajdonképpen azonban ennél jóval több az övék. A honvédség és a rendőrség képviselőinek számára fenntartott helyet azon az ülésen nem is töltötték be név szerint, függőben tartották.⁹²

E fejezet első részében számos olyan tulajdonságával megismerkedtünk ennek a „hadseregnek”, ami a többséget alkotó lumpenelemek tulajdonságával függött össze. Természetesen ezek a jellemvonások azt mutatják, hogy ez a hadsereg a szó katonai értelmében alig volt hadseregnek tekinthető. Politikailag azonban annál inkább. A fő funkciója pedig a politikai volt, és nem a katonai. A tömegek megfélemlítése és a haladó erők likvidálása. Ez természetesen katonai jellegű akciókat is követelt, azonban ennek végrehajtásához mégsem mindenekelőtt nagy fegyveres küzdelemre, hanem népellenes vezetésre, magatartásra és célkitűzésre volt szükség.

Ennek a hadseregnek a felső politikai vezetése egyelőre a Nagy Imre-kormány kezében volt. Az ő kezükben is ilyen politikai célokat hajtottak végre. Az a tény, hogy éppen ilyen tulajdonságokkal rendelkező szociális rétegekből álló hadseregre támaszkodtak a revizionisták, csak méginkább aláhúzta áruló szerepüket. Engels 1874-ben írta az ilyenféle hadseregről, hogy „az a munkásvezér, aki ezt a csőcseléket gárdaként felhasználja vagy reá támaszkodik, már ezzel a mozgalom árulójának bizonyul”.⁹³ Miután ezt a társaságot hadsereggé szervezték — október 29-én és 30-án — fő feladata a kommunisták, a haladó emberek üldözése, a népellenes terror megvalósítása lett. Az, amit a kommunisták üldözésével, letartóztatásával és brutális bántalmazásával, az

⁹¹ *Gosztonyi*: A forradalom tábornoka (Új Látóhatár, 1963. 1. sz. 29.1.). *Király Béla*: Mi történt a Külügyminisztériumban? (Irodalmi Újság, 1961. 20. sz. Szerinte egyébként Dudásnak semmi köze nem volt a dologhoz, csak nevével visszaéltek.) *Gosztonyi* korábban szintén ezen a nézetten volt (*Gosztonyi II.* 41. 1.).

⁹² BM. 150 006. (Jkv. 1957. ápr. 26. 403—408).

⁹³ Marx—Engels Művei 7. köt. 550. 1.

ÁVH elleni támadással megkezdtek. Politikailag egyetlen parancsa volt ennek a hadseregnek. Ezt még Dudás adta ki, de Maléter és Király sem vonta vissza. Hiszen bírálták ezt a hadsereget, de sem Maléter, sem Király, sem a november 3-i kormány *egyetlen* tagja sem lépett fel ellenük. Dudás parancsa október 30-án jelent meg lapjában, *de november 2-án* újra közölte. Így szólt: „A szabadságharcosok felléphetnek a kivívott szabadság védelmében *bárhol és bármikor, bárki ellen.*”⁹⁴ Mert erre a hadseregre, amelynek összetételével, eredetével és funkcióival mindenki tisztában volt, aki bármikor is találkozott velük, azért is szükség volt, mert jelei voltak már a forradalmi erők szervezkedésének. November 2-án reggel észre lehetett venni, hogy Kádár és Münnich „eltűntek”, hogy a külkerületekben és a vidéki ipari centrumokban a munkások fegyveresen szervezkednek, látni lehetett, hogy a szovjet csapatok nem adják meg magukat az ellenforradalmároknak.

Я. Мольнар:

Вооруженные группы в 1956 году; «армия» контрреволюции

Резюме

Современные контрреволюции 1956 года буржуазные сообщения не занимались вопросом о составе вооруженных групп контрреволюции. Восставшие вооружившиеся были, согласно буржуазной литературы, главным образом студентами. После 4 ноября политическая публицистика подчеркивала роль рабочих и впоследствии данное утверждение стало повсеместным в последующей — в том числе и научного характера — литературе. У некоторых авторов наблюдается более подробный анализ данного вопроса. Указывается на то, что среди восставших большое число составляли реакционные элементы; отдельные группы восставших характеризуются как «банды негодяев», фашисты и нилашисты, хулиганы. Отдельные буржуазные авторы пришли также к заключению, что *большинство* вооруженных групп состояло из нилашистов, фашистов, хулиганов. Эти характерные проявления они, однако, отрывают от тенденции развития *всей* контрреволюции в целом и считают их случайным явлением.

В вооруженной борьбе приняли участие между прочим ученики средних школ и студенты. Некоторые их мелкие группы известны. Они, однако, после 25—26 октября отступили от боев. В боях приняли также участие молодые рабочие и рабочие более взрослого возраста. Демонстрации 23 и 25 октября влекли с собой много случайных участников и сплачивали вокруг сознательно действовавших правых-фашистских организаторов. Демонстрация 25 октября сыграла важную роль в организации вооружившихся в группы. Самые большие массы восставших, однако, составляли с самого начала люмпен элементы. Их число возросло с 25 октября теми, кто были выпущены из тюрем — сначала уголовные, а затем и политические заключенные. Приблизительно 70% членов вооруженных групп состояло из фашистских и люмпен элементов. Они регулярно выходили из столицы в провинцию, а также из городов в деревни. Отдельные группы часто помогли взять местную власть в свои руки вооруженным и политическим силам контрреволюции даже в 15—20 местах. Их организованность объясняется тем, что политические и военные руководители вышли из рядов бывших хортистских офицеров и политиков, в небольшой части из среди священников, посланных с Запада шпионов и т. д. Их выступление было облегчено тем, что австрийско-венгерская граница была с 26 октября практически открыта.

Буржуазная литература умалчивает самую действенную помощь, которую контрреволюционные группы получили от радиостанции Свободная Европа (РСЕ). Согласно утверждению буржуазной литературы главная сторона деятельности РСЕ состояла в том, что она подстрекала венгров и *обещала* им военную помощь с Запада. Это, несомненно, входило в деятельность РСЕ, однако, суть дела была не в этом, а в том, что она

⁹⁴ Magyar Függelenség, okt. 30. („Nem ismerjük el a jelenlegi kormányt,” 7. pont).

давала восставшим в форме ежедневных боевых-тактических лозунгов конкретную политическую и тактическую помощь.

Во время полного развертывания контрреволюции вооруженные группы стали все более выполнять роль армии крайне правых политических сил. Организация этих групп в армию стала возможным потому, что Малетер и его сообщники пришли с ними в соглашение. Этой акцией руководила также РСЕ. Важной предпосылкой этой организации этих сил в армию являлось то, чтобы в руках коммунистов не было оружия. Обеспечение этой задачи являлось одной из целей взятия здания Будапештского партийного комитета. Последнее, однако, являлось и введением к общему нападению против коммунистической партии и означало переход от преследования членов Органа Государственной Безопасности ко всеобщему преследованию коммунистов, преследованию прогрессивных сил, переходу к открытому террору. После этого было начато всеобщее нападение на руководящие органы народной армии и эти позиции были переданы в руки Малетера, Бела Кирай. Состоявшая 31 октября в казарме Кириан совещание публиковало организацию вооруженных групп в национальную гвардию, в контрреволюционную армию.

Отдельные группы ревизионистов даже после 26 октября предприняли попытку организовать некоторые группы студентов на основе правой платформы. Вооруженные восставшие, однако, вытесняли из своих рядов студентов как в политическом, так и в организационном и вооруженном отношениях. Таким образом новая контрреволюционная армия, хотя на словах и называла еще себя сторонницей Имре Надя, на деле оказалась под правым-фашистским руководством и стала доминирующей в ней роль хулиганских элементов. Это стало все тягостнее и современная печать даже вынуждена была об этом писать. Группа ревизионистов, сплотившаяся вокруг Союза Писателей издавала различные заявления и организовала акции с целью скрытия все более выступивших черт терроризма. Малетер, Дудаш и Бела Кирай были руководителями новых вооруженных сил. Все признаки указывали на то, что — опираясь на свои бывшие сотрудники из старой армии — все более берет в свои руки управление этой вооруженной силой бывший хортистский офицер — Бела Кирай.

J. Molnár:

Les groupes armés de 1956; «l'armée» de la contre-révolution

Résumé

Les reportages d'inspiration bourgeoise de l'époque n'entrèrent pas en détail pour analyser la composition des groupes armés de la contre-révolution de 1956. A en croire la littérature bourgeoise y relative les insurgés armés furent dans leur majeure parti des lycéens et des étudiants. Après le 4 novembre la publicistique politique mit l'accent sur le rôle des ouvriers, affirmation qui dans la suite devint générale même dans la littérature de prétention scientifique. Il est des auteurs qui se mirent à consacrer une analyse plus approfondie à cette question. Ils n'omirent pas de souligner le nombre considérable des éléments réactionnaires parmi les insurgés. Ceux-ci qualifièrent «de canailles», de fascistes et de croix fléchées (nazis hongrois) certains groupes des insurgés. Plus d'un auteur d'esprit bourgeois arriva à conclure que ces groupes armés se composaient pour leur *majorité* de croix fléchées, de fascistes et de hooligans. Cependant tout en séparant ces traits aux tendances d'évolution caractéristiques de l'ensemble de la contre-révolution ils les envisagèrent comme une chose accidentelle.

Les luttes armées se déroulèrent avec la participation des élèves d'écoles secondaires et avec celles des étudiants des universités. On en connait quelques groupes plus modestes. Cependant les 25 et 26 octobre ceux-ci se retirèrent des combats. Des jeunes ouvriers et des ouvriers, eux-mêmes, prirent part aux luttes. A la suite des manifestations du 23 et du 25 octobre plus d'un participant se rallia au hasard aux organisateurs fascistes conscients. La manifestation du 25 octobre eut un rôle important quant à l'organisation en groupes de ceux munis d'armes. Cependant les grandes masses des insurgés se constituèrent dès le début des éléments du lumpenprolétariat. A partir du 25 octobre leur nombre s'accrut par le ralliement de ceux libérés des prisons. D'abord par le ralliement de ceux des criminels droit-commun, puis par l'association de ceux détenus pour délit politique.

Les 70% environ des membres des groupes armés se recrutèrent parmi les éléments fascistes et les rangs du lumpenprolétariat. Partant de la capitale dans la province et des villes de la province dans les villages ceux-ci faisaient la maraude régulière. Ces groupes arrivèrent maintes fois à faire accéder au pouvoir dans 15—20 localités les forces armées et politiques de la contre-révolution. Leur discipline fut due au fait que la majorité de leurs chefs politiques et militaires furent des anciens officiers et politiciens du régime de Horthy en moindre partie des prêtres, des agents envoyés de l'Ouest, etc. L'activité de ceux-ci se vit facilitée du fait que la frontière entre l'Autriche et la Hongrie se trouva après le 26 octobre pratiquement ouverte.

La littérature d'esprit bourgeois y relatif reste muette sur l'aide la plus efficace prêtée par la Radio Europe Libre aux groupes contre-révolutionnaires. Suivant cette littérature la principale activité de cette Radio consistait en ce qu'elle prêchait la révolte aux Hongrois et leur promit le soutien de l'Ouest. A vrai dire tout cela rentra également dans la sphère d'activité de ladite Radio n'étant toutefois pas son rôle le plus important; ce qui y est à relever c'est que sous la forme de slogans de guerre et stratégiques elle fournissait de jour en jour une aide politique et d'ordre militaire aux insurgés.

A l'étape du plein développement de la contre-révolution les groupes armés assumèrent successivement le rôle de l'armée des forces politiques de l'extrême droite. Tombés d'accord avec eux Maléter et les siens ne firent qu'encourager l'organisation en armée de ces groupes. Cette action se vit également conduite par la Radio Europe Libre. Une des importantes prémisses de ce processus était l'enlèvement des armes aux communistes. L'occupation du siège du Comité de Budapest du Parti fut l'un des moyens auquel on avait recours pour atteindre cet objectif. Ce procédé marquait en outre une attaque générale lancée contre le parti communiste, procédé pouvant servir de passage de la persécution du Bureau de la Sécurité d'État à celle des communistes en général et de toutes les forces progressistes pour aboutir à la terreur blanche ouverte. Dans la suite une attaque générale fut dirigée contre les organismes dirigeants de l'armée populaire dont les positions-clé passèrent entre les mains de Maléter et de Béla Király. Les entretiens tenus le 31 octobre dans la caserne Kilián proclama l'organisation de ces groupes en gardes nationales, en armée contre-révolutionnaire.

Certains groupes révisionnistes tentèrent même après le 28 octobre d'organiser, sur une plate-forme de droite, quelques groupes composés des étudiants des universités. Cependant ceux-ci se virent dans la suite écartés des rangs des insurgés armés. Dès lors la nouvelle armée contre-révolutionnaire — encore que se clamant adapte du gouvernement Imre Nagy — se trouva pratiquement sous la direction des chefs fascistes, armée où la part des éléments hooligans continuait d'accuser une prédominance devenant de plus en plus oppressante si bien que la presse contemporaine ne put ne pas en rendre compte. Le groupe révisionniste centré autour de l'Association des Écrivains fit maintes déclarations et organisa des actions afin de dissimuler ces traits terroristes de plus en plus apparents. Le commandement des nouvelles forces armées revint à Maléter, à Dudás et à Béla Király. Tout portait à croire que ce serait ce dernier qui, ancien officier horthyste, appuyé de ses anciens collègues officiers ne tarderait pas à s'emparer du commandement des forces armées.

Jemnitz János:

A Német Szociáldemokrata Párt erfurti programjának megszületéséhez

A XIX. század első két harmadában a nemzetközi munkásmozgalom derékhadát az angol és a francia proletariátus képezte, az ottan lejátszódó események, programok határozták meg, hogy a nemzetközi mozgalom egésze meddig jutott. A francia—porosz háború idején Marx és Engels figyelmeztetett arra, hogy e helyzet megváltozhat, s a nemzetközi mozgalom súlya az esetleg győztes német fél területére tolódhat.¹ A Párizsi Kommun vereségével, a francia munkásszervezetek illegálitásba szorításával ez a jóslat még inkább valóssággá vált.

Németországban az 1860-as évek munkásegyletei, a lassalleánus párt-csoportosulások mellett 1869-ben megalakult az eisenachi párt, amelynek megerősödése egyik forrása volt e súlypontáthelyeződésnek. Noha 1870—1871 után a német szociáldemokratákat is üldözték s szervezeteiket időnként szétzilálták, a német párt továbbélése jelentette az 1870-es években az egyik olyan pislákoló fényt, amelynél az európai szocialisták a szebb jövő távlatait vélhették felfedezni.

A német párt befolyását növelte az „eisenachi” szociáldemokratáknak és a lassalleánusoknak 1875-ben bekövetkezett egyesülése, mikor az eisenachiak magukba olvasztották a lassalleánusokat. Igaz, az egyesülés során elfogadott elméleti program megfogalmazásakor súlyos hibákat követtek el, számos lassalleánus tételt kritikátlanul átvettek. Marx e kongresszus eredményének látta a tényleges tömegbefolyás kiszélesítését, az egyesülést: „az igazi mozgalom egyetlen lépése többet ér tucatnyi programnál”,² de ugyanakkor megjegyezte, hogy különféle irányzatok egyesülése csak akkor üdvös, ha nem fogadnak el egyúttal olyan programot, amely hibái folytán később nézeteltéréseket okoz, ballépésekre vezet. Marx a gothai programot ilyennek tartotta.

A program elvi-elméleti hibái mégsem vezettek vészes következményekre. Ennek egyaránt voltak objektív és szubjektív okai. A társadalmi, gazdasági osztályellentétek a politikai síkon is csakhamar oly heves összeütközésekkel jártak, amelyek a különféle munkásszervezeteket szinte kérés nélkül rákényszerítették az önálló szocialista álláspont elfogadására. A politika porondján a liberális polgárság és a junkerek közel kerültek egymáshoz, s így megszűnt az a lavírozási lehetőség, amivel Lassalle annak idején számolt. A lassalleánusok zöme pedig maga is mind gyakrabban lépte át azokat a lassalleánus dogmákat, amelyek bénították a továbbhaladást. Az 1860-as évek végén már Schweitzer

¹ *Marx—Engels*: Válogatott levelek Bpest. 1950, 284—290. l.

² *Marx—Engels*: Válogatott művek. Bpest. 1949, II. köt. 9. l.

népszerűsítette Marx írásait, főként a Tőkét.³ Az 1860-as évek végén elfogadták a szakszervezetek megteremtésének szükségességét. 1870. szeptember 4-ike, a francia köztársaság kikiáltása után a parlamentben ők is opponálták a háború folytatását, Elzász annektálását,⁴ amivel ők is az internacionalisták táborába kerültek.

A lassalleánusok és eisenachiak között így az ellentétek valóban fogyóban voltak. Ennek ellent látszik mondani az a körülmény, hogy a gothai programba számos lassalleánus megfogalmazást rögzítettek. Ezeknek hatása azonban rendkívül korlátozott volt, s évek során ezeket előbb a párt gyakorlatából, később programjából is kiiktatták. A tételek többsége hatálytalanságának egyik fő oka éppen a német uralkodó osztályok munkásellenességéből fakadt. A gothai program elfogadása után alig három, a szociáldemokraták 1877. évi választási sikere után egy évvel Bismarck a Reichstaggal elfogadtatta a Kivételes Törvényt, amely minden szocialistát harcra kényszerített a kormányzat ellen. Amennyiben mégis akadtak olyanok, akik elvek feladására gondoltak, csak a legális propaganda útját választották, s a proletármozgalmat készek voltak felolvasztani az általános demokratikus mozgalomban — akkor ezek a német párt legbefolyásosabb vezetőinek, August Bebelnek és Wilhelm Liebknechtnek, valamint a körjük tömörülő vezető magnak elutasításába ütköztek. Ez a vezető gárda a párttagság helyeslésével vállalta és végigküzdötte a harcot Bismarck és a Kivételes Törvény ellen.

Marx és Engels a Kivételes Törvény meghirdetésének másnapján rögtön jelezték, hogy a kormányterror forradalmasítani fogja a munkásokat, hiszen „a cél békés eléréséről szóló frázisokra vagy nem lesz többé szükség, vagy legalábbis nem fogják azokat többé komolyan venni”.⁵ A párton belül e forradalmasodás mégsem érvényesült automatikusan. A szociáldemokraták között egyfelől kialakult egy opportunisták szárnya, amely a forradalmi módszerekről való lemondást követelte, s szinte ellensúlyként egy anarchista balszárny, amely voluntarista módon az azonnali forradalmi akciót kérte számon a párttól. A kétféle szélsőséges nézettől a párt többsége és vezetői elhatárolták magukat. Miként a párt új, svájci emigrációban megjelenő lapja, a Szociáldemokrat első számában leszögezte: „A szó helyes értelmében vett forradalmi párt jellegüket megőrizték, ezt összekapcsolták a tömegek felvilágosításával s elhárították a puccstaktikát, amely csak látszólag visz közelebb a kitűzött célokhoz.”⁶ Vallották, hogy a társadalom radikális átalakítása bizonyára nemcsak parlamentekben és miniszteriumokban dől majd el, de hozzáfűzték: a forradalmakat nem lehet „csinálni”, erőszakkal siettetni.

A Kivételes Törvény után 1880-ban a svájci Wydenben megtartott első kongresszuson a párt fenti irányvonalát hagyták jóvá, s egyúttal szervezeti intézkedéseket is hoztak az anarchista és opportunisták irányzat két vezetőjének.

³ Franz Mehring: Geschichte der deutschen Sozialdemokratie. Berlin. Bd. 2, 238—243, 289—290, 293. l.; Rolf Dlubek: Die Rolle der I. Internationale bei der Schaffung der Sozialdemokratischen Arbeiterpartei. Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung. 1964. 2. sz. 52—54. l.; R. P. Morgan: The German Social Democrats and the First International. Cambridge. 1965. 136—140, 223—225. l.

⁴ Verhandlungen des Reichstags des Norddeutschen Bundes. I. Legislatur Periode. 9—11, 18—19, 43. l.; F. Mehring: i. m. 376—378; Morgan: 223—225. l.

⁵ Marx—Engels: Válogatott levelek. 380. l.

⁶ Heinrich Gemkow: Friedrich Engels' Hilfe beim Sieg der deutschen Sozialdemokratie über das Sozialistengesetz. Berlin. 1957. 214—215. l.

Johann Mostnak és Wilhelm Hasselmannak kizárására, minthogy magatartásuk a rendkívüli időkben a pártot súlyosan veszélyeztette.⁷

A pártkongresszuson a küldöttek egyúttal egy másik határozatban ki mondták, hogy az országos, tartományi és helyi választásokon részt kívánnak venni — márcsak agitációs okok miatt is. A választásokon viszont — hangsúlyozták — saját jelölteket kell állítani, s nem engedhető meg olyan sajtóanyag, röpcédulák kibocsátása, amelyek ellentmondának a szocialista elveknek.

Az 1881. évi országos választás Bebel és Engels optimizmusát igazolta, akik mindvégig hangoztatták, hogy „szerencsénkre a tömeg jobb, mint a vezetők s egy napon túl fog menni a vezéreken”.⁸ Míg 1877-ben a párt 493 447 szavazatot kapott (az össz-szavazatok 9%-át), addig 1881-ben, három évvel a Kivételes Törvény meghirdetése, a nagymérvű kiutasítások, lapbetiltások után a párt megtartotta híveinek háromnegyedét: 311 961 szavazatot kapott (az össz-szavazatok 6,9%-át).

Az eredmény riadalmat keltett a kormánykörökben, de a szociáldemokrata párt sem jutott túl a nehézségeken. A párt egyes vezetői elfáradtak, másoknál ismét opportunisták jelek mutatkoztak. A szociáldemokrata parlamenti frakció tagjai közül többen elhatárolták magukat a Reichstagban a párt lapjának, a Sozialdemokratnak forradalmi cikkeitől. A vita így kiújult a pártban, de a párttagság, a küldöttek zöme az 1882 augusztusi zürichi konferencián, majd az 1883. évi koppenhágai pártkongresszuson ismét Bebelnek, a Sozialdemokrat szerkesztőségének adott igazat, megerősítvén a pártvezetőség eddigi harcos, engesztelhetetlen irányvonalát.⁹

A pártkongresszus tanácskozási, a többség véleménye és határozatai ugyan rövidebb időre hallgatásra kényszerítették a voluntarista és opportunisták nézetek megszólaltatóit, de a mozgalomban ezek előbb-utóbb ismét jelentkeztek. Engels éppen a koppenhágai kongresszus tanulságai kapcsán nézett szembe a rideg valósággal, korholta Liebknechtet, mert az eredményeket megszívtette, de egyúttal óvta Bebelt és Bernsteint, hogy a belső pártvitát egyelőre ne vigyék a szakításig, minthogy a Kivételes Törvény megszabta körülmények közepette ilyen pártszakadás a mozgalom ügyének ártana, s ők, a marxista, forradalmi szocializmus képviselői nem biztos, hogy mindig eljutnának a szélesebb tömegekhez. A végleges tisztázás s esetleg ezzel járó pártszakadás lehetőségével Engels ugyan mindvégig számolt, de remélte, hogy arra csak a legalitás visszaszerzése után kerül sor.¹⁰

Noha a pártban ekkor inkább a parlamenti frakciónál tapasztalható opportunizmus jelentett veszélyt, időnként a „baloldaliasság” is zavart okozott. A német párt történetében később a jobbszárnyon helyet foglaló Vollmar ekkor türelmetlen, radikális hangot ütött meg, ami a legális tevékenység értelmét kérdőjelezte meg. Más esetekben a párt tagjainak fáradtságával kellett megküzdeni. Egy időszakban Bebel maga is arra gondolt, hogy visszavonul a

⁷ *August Bebel*: Életemből. Bpest. 1922, III. köt. 127—128. l.; *Gemkow*: i. m. 217—218. l.

⁸ *Bebel*: i. m. 142. l.

⁹ *Bebel*: i. m. 199. l.; *Dieter Fricke*: Die deutsche Arbeiterbewegung. 1869—1890. Leipzig. 1964, 160. l.; *H. Gemkow*: i. m. 224. l.

¹⁰ *Friedrich Engels*: Briefe an Bebel. Berlin. 1958. 78—79. l.; *Marx—Engels*: Szocsinyenijja. 36. köt. Moszkva. 1964. 30. l.

parlamentből, mikoris Engels sietve és nagyon határozottan kérte, ne hagyja el a választási, parlamenti küzdőteret.¹¹

Az 1884. évi országos választás eredményei megint biztatóak voltak:

Év	Szavazat	Össz-szavazatok %	Megválasztott képviselő
1877	493.447	9	12
1881	311.961	6,9	13
1884	549.400	9,7	24

A választások tanulságai nyomán Engels a német történeti helyzet elemzésével egyidejűleg ismét tollhegyére tűzte a gothai program, a lassalleánus „egységes reakciós massa” sarkételét. Bernsteinhez írott 1883 júniusi levelében leszögezte: „Nem fogunk tudni előrehaladni, amíg a burzsoáziának legalább egy része . . . nem kényszerül arra, hogy ténylegesen mozgásba jöjjön.”¹² Eppen ezért tartotta fontosnak Engels Bismarck bukását, hogy ezzel a status quo helyzet és az örökletesség varázsa is megszűnjék.

Ugyanezen kérdés taglalásakor Engels kitért arra is, hogy a német szociáldemokratáknak nem szabad a bakunyinistákhoz s a francia blanquistákhoz hasonlóan arra számítani, hogy a jelenlegi rendszer bukásával azonnal ők, szocialisták kerülhetnek hatalomra. Engels ehelyütt a fokozatosságra figyelmeztetett: „A forradalom hosszabb ideig tartó folyamat . . . s hogy az összes feltételek megérjenek számunkra, s mi azok számára, ahhoz az kell, hogy az összes közbülső pártok hatalomra jussanak és csődöt mondjanak. Akkor kerülünk mi sorra . . .”¹³

Engels foglalkozott ekkor a demokrácia s a „tisztá demokratizmus” kettős jelenségével. Tisztában volt vele s azt taglalta a német szociáldemokrata vezetőknek, hogy a polgári demokratikus rendszert nem kerülhetik meg, sőt az jelentős előnyöket biztosít számukra. Ugyanakkor arra a veszélyre hívta fel a figyelmet, hogy később, a szocialista forradalom pillanatában a „tisztá demokrácia” lesz a jelszó, amelynek árnyékában az összes szocialistaellenes elem tömörülni fog a proletariátus ellen.¹⁴ Engels a jelszavak és követelések belső tartalmára, a történetiségre utalván, a német pártvezetőknek segítséget adott ahhoz, hogy a közvetlen jelennél messzebb lássanak előre. Ezt tette Engels akkor is, mikor a hadsereg létfontosságú szerepére figyelmeztetett az esetleges forradalmi megmozdulások esetén, így óvván a német proletariátust a puccstaktikától, valamint a provokációktól. Engels ekkor rögzítette álláspontját: a haditechnika fejlődése folytán a proletariátus csak akkor győzhet, ha a katonaság nem áll egységesen vele szemben.¹⁵

A német politikai életben s a munkásmozgalom helyzetében új szint az 1887. évi választás hozott. A választási eredmények alkalmat nyújtottak a

¹¹ Uo. 211—213. l.

¹² Uo. 33. l.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo. 217—218. l.

¹⁵ Uo. 207. l.

különbéféle tendenciák elemzésére. A tanulások nem voltak meglepetésszerűek, hiszen az eredmények a párt befolyásának kiegyensúlyozott és állandó növekedését bizonyították:

Év	Szavazatok száma	Érvényes szavazatok%-ban	Megválasztott képviselő
1877	493 447	9	12
1881	311 961	6,9	13
1884	549 400	9,7	24
1887	763 128	10,0	11

A kortársak lelkesedése határtalan volt. Engels valósággal „németországi forradalomról” írt Laura Lafarguenak. S az eredményeket annál jobban meg tudták becsülni, mert ezeket óriási nehézségek közepette vívták ki. A képviselőjelölteknek nem volt szabad nyilvánosan fellépni, mindenkit nyilvántartásba vettek, aki a választási küzdelembe bekapcsolódott, agitált, röpiratokat terjesztett, a proscibáltakat pedig sok városból kitiltották. Sok helyütt a gyárosok felügyeltek arra, hogy munkásaik miként szavaznak — s ennek ellenére a szociáldemokraták több mint 200 000 új választót nyertek.

Engels felfigyelt arra is, hogy a párt választóinak táborában földrajzi eltolódás ment végbe. Míg ugyanis a szász területen, a német munkásmozgalom hajdani bölcsőjében a párt némi szavazatot veszített — a kisiparosok tönkremenésével egyidejűleg —, addig most sikerült betörni új területekre, a nyugati ipari góccokba, sőt a mezőgazdasági körzetekbe is. Engels, aki a munkásmozgalomnak, de egyúttal a katonai küzdelmeknek is nagy stratégája, „tábornoka” volt, ezúttal nem véletlenül külön kiemelte, hogy különösen kielégítő a nagy városokban mutatkozó előrehaladás: Berlin, Hamburg, Drezda, Lipcse, München, Hannover, Magdeburg, Köln, Düsseldorf, Nürnberg, Stuttgart, Frankfurt választási adatai egymagában 27%-os szaporodást jeleztek az 1884-iki évi választáshoz képest.¹⁶

A három évvel később megtartott újabb választáson a német párt mennyiségi választási sikerei ezúttal már valóban minőségi változásra vezettek, bekövetkezett az a forradalom, amelynek előszelét Engels már 1887-ben érzékelte. Igaz, 1890-ben már minden izzásban volt. A párt gondosan készült erre a választásra. Még a közvetlen harctól, izgalmaktól talán kevésbé érintett s higgadtabb, kritikusabb Engels is valósággal tűzbe jött s annyira türelmetlenül várta a választási híreket, hogy Bebelnek valósággal utasítást adott, hogy óráról-óra miként táviratozzák meg az egyes körzetekből neki a választási eredményeket. Engels már ekkor elsőpró sikert várt — részben annak nyomán, hogy Bismarck és az ifjú trónörökös (a későbbi II. Vilmos) között az ellentétek nyilvánvalóakká lettek, — ami, vélte Engels, a német nyárspolgárt teljességgel bizonytalanná tette. Engels oly mértékben volt bizonyos a sikerben, hogy már a diadal árnyoldalai is meggondolkoztatták. Ekkor, a választás előtt három nappal írta: „Így a választási feltételek váratlanul kedvező alakulása mellett csak attól félek, hogy túlságosan sok helyet szerzünk meg-

¹⁶ Uo. 523. 1.

Minden más párt a Reichstagba annyi szamarat küldhet, annyi butaságot csinálhat, amennyit csak tud, s ez senkit sem ráz meg. Nekünk viszont csak zseniink és hőseink lehetnek, mert különben bukottaknak tekintenek bennünket. De nincs mit tenni, nagy párttá lettünk, s ezért felelnünk kell.”¹⁷

Az eredmények még Engels reményeit is túlszárnyalták. A Kivételes Törvények hatálytalanítása előtt megtartott utolsó választás a következőképpen zárult:

Év	Szavazatok száma	Érvényes szavazatok %-ban	Megválasztott képviselők
1887	763 128	10,0	11
1890	1 427 298	20,0	35

A parlamentben Bebel és a szociáldemokrata párt megújuló támadásokat vezetett a kormányzat és a Kivételes Törvény ellen. A szociáldemokraták sikerét, Bismarck kudarcát felmérve a liberális polgárság csakúgy túlhaladottnak és hibásnak ítélte Bismarck módszereit, miként Vilmos trónörökös és környezete.¹⁸ A Törvényt 1888-ban is a növekvő ellenállás következtében csak két évre hosszabbították meg — 1890-ben, a választások másnapján pedig már világossá vált, hogy a kivételes állapot csak rövid ideig áll már fenn. Így a pártnak már arra kellett felkészülnie, hogy a rendkívüli körülmények megszűnése milyen új feladatokat ró reá. Ezek a feladatok pedig különböző természetűek voltak. Egyaránt érintették az elméleti és gyakorlati pártmunka területét. Új pártprogramot és a pártélet új formáit kellett kialakítani. Még kiterjedtebb tömegmunkát kellett végezni, de ez újra megkövetelte, hogy a lehetséges szövetségeseket vegyék számba s a velük szemben követendő politikát dolgozzák ki. Megannyi követelmény, s noha ezeknek jó részével már régebben is foglalkoztak, most újra világos választ kellett adni, esetenként pedig még elméletileg is elemezni kellett az új jelenségeket.

Az ismétlések és megerősítések régiójába tartozott, hogy a választások másnapján Engels aláhúzta: „1890. február 20-a — a német forradalom kezdete. Lehetséges, hogy még néhány év elmúlik, amíg megéljük a döntő válságot s teljességgel lehetséges, hogy még át kell esnünk ideiglenes és súlyos vereségeken. De a korábbi megmerevedésnek örökre vége. Ez a megmerevedés

¹⁷ *Marx—Engels: Szocsinyenyija.* 37. köt. 302. l.

¹⁸ *Otto Fürst von Bismarck: Gedanken und Erinnerungen. Dritter Band.* Stuttgart und Berlin. 1922. Bismarck visszaemlékezéseiből kitűnik, hogy mind ő, mind a többi német kormányfő, s közöttük Vilmos trónörökös is, mily nagy figyelemmel és aggodalommal kísérte nyomon a német szociáldemokrata párt megerősödését. A választási sikerek nyomán azonban II. Vilmos és Bismarck eltérő eljárást kívánt foganatosítani a szociáldemokratákkal szemben. Bismarck ragaszkodott a nyers erő politikájához, mindenekelőtt a „katonákra” kívánt támaszkodni, s elutasította a legkisebb „visszavonulás” gondolatát is, hiszen ezzel a trón és a katonai kaszt hosszabb időszakon át érvényesülő állandó előretörését szakították volna meg. E hagyományos „erőpolitikai” koncepcióval szemben II. Vilmos új szövetségeseket kívánt szerezni a liberális polgárság táborából is, továbbá a keresztény-szocializmust kívánta a szociáldemokrácia ellenében támogatni — amivel szemben Bismarck rendkívül bizalmatlan volt s attól tartott, hogy mindez csak zavart kelthet, a konzervatív erők gyengülésére vezethet.

azon a babonán alapult, hogy Bismarck, Moltke és Vilmos triumvirátusa legyőzhetetlen.”¹⁹

Engels a következő lépésben ismételen aláhúzza a kormányzati válság s változások nagy horderejét. Moltke nyugdíjaztatása, Bismarck bukása s az új „gárdahadnagy”, a féktelen II. Vilmos politikája Engels szerint az uralkodó osztályok együttműködését felborítja, s könnyen háborúra is vezet. Mindkét esetben ez a fennálló társadalmi rend ingatagságára, majd pedig forradalmi válságra vezet.²⁰ Engels II. Vilmosnak szinte minden lépésében ezt látta igazolódni, s ez még bizonyosabbá tette benne azt a hitet, hogy a nagy társadalmi átalakulás nem késhet sokáig.

Engels sietve néhány egyéb figyelmeztető megjegyzést is fűzött az események margójára. Egyfelől a tömegmunka kiszélesítését szorgalmazta, a mezőgazdasági népességnek a szocializmus táborába állítását tekintette fontosnak, másfelől újra aláhúzta: „a mi kötelességünk az, hogy ne hagyjuk magunkat idő előtt széttaposni” — vagyis ne engedjék magukat provokálni.²¹ Ez a szempont oly erősen befolyásolta Engelt és a német pártvezetőket, hogy még 1890. május 1-nek megünneplésénél is eszerint jártak el. Engels pedig jóváhagyta ezt a magatartást — noha a német párt ellenzéki fiatal értelmiségieinél s a franciáknál is voltak olyanok, akik Bebelnek már ekkor azt vetették szemére, hogy május 1-nek vasárnapi megünneplésével opportunistá magatartást tanúsított. Engels azonban így vélekedett: „Teljességgel helyesen jártál el, amikor a dolgot úgy szervezted meg, hogy ne legyen semmiféle összeütközés. Február 20-tól a német munkásnak semmi szüksége arra, hogy hiábavalóan lármát keltsen.”²²

Az eddigi intelmek, figyelmeztetések megismétlése mellett Engels ekkoriban újfajta megfigyeléseket is tett. Abban a mértékben, ahogyan a szocialista forradalmat érlelődni látta, oly mértékben megnyugodott a párt jövőjét illetőleg is. E bizakodó hangulatnak nemcsak a nagyobb szavazási arányszám adott alapot, hanem a tömegbefolyás általános növekedésén belül észlelt néhány fontos tendencia. Az egyik ilyen jelenség a mezőgazdasági területekre való betörés volt. Néhány hét múltán Engels már pontosabb megfigyeléseket eszközölt, további következtetéseket vont le. Mindenekelőtt megállapította, hogy főként a keleti régiókban kapnak új szervezeteket, vagyis ott, ahol a nagybirtokrendszer maradt fenn, vagy nagy parasztbirtokok alakultak ki. Engels a befolyás további kiszélesítésére számított, de egyelőre nem a kisparcellás parasztnak rokonszenvét remélte elnyerni, hanem a mezőgazdasági munkásságét. Ehelyütt a „tábarnok” megint nem pusztán a párt tömegbefolyását, a parlamenti erőviszonyokat mérlegelte, hanem újra a közelgő forradalom lehetőségeit elemezve rámutatott: „... tekintettel arra, hogy a nem távoli jövőben megnyerjük a keleti tartományok mezőgazdasági proletariátusát és ezzel

¹⁹ *Marx—Engels: Szocsinyenyija.* 37. köt. 304. l.

²⁰ Uo. 305—306, 309, 322. l.

²¹ Uo. 306—310. l.

²² Uo. 341. l. Engels 1890 áprilisában ilyen értelemben írt nemcsak a német munkásvezetőknek, hanem Sorgenak és Lafarguenak is. A külföldi szocialistákat is úgy tájékoztatta, hogy a németeknek óvatosaknak kell lenniök, hiszen a kormány, a hadsereg és a burzsoázia akarja a munkásokat provokálni (i. m. 323, 329. l.). — Engels áprilisi leveleiben már figyelembe vehette Bebel március 31-i sorait, amelyekben Bebel előre jelezte, hogy „a tömegeket visszatartják majd, nehogy konfliktusra kerüljön sor”. (*August Bebel: Briefwechsel mit Friedrich Engels.* The Hague. 1965. 384. l.)

egyidejűleg a porosz »mintaezredek« katonáit. Ekkor az egész régi rendszer összeomlik és mi a helyzet urai leszünk.»²³

Ugyanígy rendkívüli jelentőséget tulajdonított Engels annak is, hogy a szociáldemokrata párt megvetette lábát a nyugati ipari körzetekben, s maga mögé állította a bányászokat is. Engels e jelenséget párhuzamba állította a néhány hónappal azelőtt lezajlott angol dokk- és gázmunkássztrájkjal, mikor új munkásrétegek kapcsolódtak a harcba. Miként a mezőgazdasági munkásokkal és a választások általános kimenetelével kapcsolatban, helyütt is attól tartott, hogy a bányabárók provokálni fogják a munkásokat. Általában a vezetők lelkére kötötte, hogy az „újonnan jötteket” tartásák vissza elhamarkodott lépésektől, különben „sok butaságot” követnek majd el.

Ilyen körülmények közepette ismét felszínre vetődtek pártonbelüli régi viták, s megelégnültek a „fiatalok”, vagyis a pártvezetést bíráló „baloldali” értelmiségi fiatalok csoportja is. Engels ezúttal ennek az ellenzéknek nem tulajdonított nagy jelentőséget.²⁴ Voltaképpen már 1890 előtt sem aggódott tartósan, hogy a párt politikai irányvonalát hosszabb időn át helytelen irányban vezethetik. A „német forradalom” bekövetkezte után a saját hibák potenciális veszélyét Engels még kisebbnek látta.

Tévedés lenne azonban, ha azt a segítséget, amelyet Engels a német munkásmozgalomnak nyújtott, pusztán olyan kétfrontos elvi-gyakorlati támogatásban jelölnék meg, amely egyfelől a voluntarista „baloldaliak”, másfelől a jobboldali opportunisták ellen irányult. Engels ezúttal sem pusztán csak „támadott”, vagy „helyreigazított”, hanem új jelenségekről megfigyeléseket tett, elemzéseket is nyújtott, s kritikai észrevételei is csak a többi munkájával egyidejűleg hathattak igazán építőleg a német pártmozgalomra.

Engels a társadalmi valóság, az osztály- és politikai, ezen belül a katonai erőviszonyok felmérése mellett foglalkozott a párt belső életével, sőt annak megreformálásával is. Mindezt összefüggésbe hozta a Kivételes Törvénynek, vagyis a féllegalitásnak megszűnésével, hiszen ennek óhatatlanul vissza kellett hatnia a pártéletre, annak demokratizálására.

Ez a kérdés már az első legális, Németországban megtartott pártkongresszus fő napirendi pontja lett, a pártkongresszus előtt pedig javaslatok, illetőleg ellenjavaslatok formájában a párttagság tárgyalta, a pártsajtó vitatta a párt belső életének problémáit. Ugyanezen ügyben pedig a „fiatalok” csoportja lándzsát tört a pártvezetés ellen.

Engels mindezzel, s kifejezetten a „fiatalok” ellenzékieskedésével kapcsolatban fejtette ki, hogy a Kivételes Törvény eltörlése után egy ilyen ellenzék fellépését „betiltani egyszerűen lehetetlen lenne. A párt oly nagy, hogy az abszolút véleményszabadság azon belül elengedhetetlen. Másképpen egyszerűen lehetetlen lenne asszimilálni és nevelni azt az igen számos új párttagot, akik az elmúlt három évben léptek a pártba; részben ez teljesen éretlen nyersanyag. Az újonnan érkezettek, 3 év alatt 700 000 fő (csak a legutolsó válasz-

²³ Uo. 323. l.

²⁴ Engels a hallei 1890. évi pártkongresszus előtt többször kitért a „fiatalok” csoportjának értékelésére. Általában, miként K. Schmidthez 1890 augusztusában írott levelében rögzítette, komolytalanoknak, meggondolatlanoknak s félművelteknek tekintette őket. (*Marx—Engels: Válogatott levelek* 490—491. l.) Ugyancsak 1890 augusztusában Sorgénak jelezte, hogy „Németországban kisebbfajta botrány készül”, mert néhányan fel kívánnak lépni a pártvezetés ellen (*Marx—Engels: Szocsinyenyija*. 37. köt. 373. l.). A törekvést azonban változatlanul komolytalannak tekintette.

tások alapján) nem lehet iskolás gyermekeként magoltatni; itt elkerülhetetlen a vita, sőt bizonyos veszekedés is, ez hasznos is az első időben.”²⁵

Mindebből kitűnik, hogy Engels a párton nem mindig a mi mai értelmezésünkben vett pártot értette, hanem szélesebben, mindenkit, aki a szocialista ügyet támogatta, a pártra szavazott. Ugyanekkor ezeket a megállapításait a „szűkebben” értelmezett, vagyis a tulajdonképpeni pártra is vonatkoztatta. Így noha újfent megállapította, hogy ez az „új ellenzék” — amely három pártlapot is magáénak tudhatott — sokat hangoztatja a „szabad véleménynyilvánítási jogot”, közben rengeteget intrikál. Mégis — vagy ennek ellenére — Engels még számukra is kaput nyitott volna a párton belül. Miként Sorgenek megjegyezte: igyekezni fog Bebel és Liebknechtet rábeszélni, hogy ejtsék el kizárási terveiket, minthogy ez a módszer nem azt mozdíttja elő, hogy egy akcióról, amely a pártra nézve ártalmas, bebizonyítsa annak káros voltát, hanem csak azt a vádat támasztja alá, hogy a párton belül szervezett ellenzék jött létre. A birodalomban létrejött legnagyobb párt nem létezhet anélkül, hogy azon belül kétféle számban ne mutatkozzék mindenféle színárnyalat, s a diktatúrának még a látszatát is el kell kerülni.”²⁶

Engels Liebknechthez írott néhány nappal később kelt levelében megjegyezte, hogy még a kongresszus megtartása előtt szeretne vele találkozni. Mindjárt hozzáfűzte ennek indokát is: Liebknecht határozattervezetét ugyanis több pontban hibásnak vélte. Ezekre nézve mindjárt közölte is észrevételeit.²⁷ Ezekon túlmenően azonban Engels Liebknechtnek is tudomására hozta a párt helyzetére vonatkozó általános megfigyeléseit. Hangsúlyozta, hogy a párthoz csatlakozott közel milliós tömeg (vagyis újfent a szélesebb értelmezés tűnik fel) a szocialista irodalmat csak alig-alig ismeri, tulajdonképpen nem is jellemzi más, mint a jószándék. Ezekután meglepő lenne, ha a szenvedélyek izzása nem ragadná el, amit néhány írástudó könnyen kihasználhat. Ha valamiben, akkor Engels ebben látott veszélyt. Nem a közeljövőre nézve. Mint megjegyezte: „ezen a kongresszuson ezekkel könnyen leszámoltok. De óvakodjatok attól, hogy a későbbi jövő nehézségeinek magjait most vessétek el. Ne teremtsetek magatoknak mártírokat, mutassátok meg, hogy nálatok szabad kritikai szellem uralkodik.” Engels ugyan hozzáfűzi, nem zárja ki annak lehetőségét, hogy valakit el kell távolítani a pártból, de csak akkor, ha tettei nyilvánvalóan indokolják az illető árulását, vagy hitványságát tények bizonyítják.²⁸

Engels véleményét nagyjából-egészében Bebel is osztotta. Igaz, a „fiatalok” őt érthetően jobban bosszantották, mint Engelst, aki 1890 tavaszán aggódott, mikor ezek május 1-re általános sztrájkot hirdettek meg, nyár elején objektíven mérlegelte, hogy mi a „baloldaliak” jelene és jövője a párton belül, augusztus végén már pontot tett egészen szerepükre, mint akikkel a pártvezetés véglegesen leszámolt, októberben, a hallei kongresszus után azonban ő is ingerültebben nyilatkozott, minthogy a „fiatalok” láthatólag változatlanul igényt tartottak a pártpolitika elvi alapjainak kijelöléséhez, amire tudásuk, rátermettségük és szerénységük egyaránt hiányzott.²⁹

²⁵ *Marx—Engels*: Szocsinyenyija. 37. köt.

²⁶ Uo. 374. l.

²⁷ Uo. 376. l.

²⁸ Uo. 379. l.

²⁹ Uo. 382, 421. l. — Érdekes, hogy a baloldali „fiatalok” vezetőinek egy része később jobboldali lett, mint Schippel, Kampfmeier, H. Müller.

Bebel már korábban ingerültebben nyilatkozott a „fiatalokról”, s szinte állandóan vitatkozni, küzdenie kellett ellenük. Adlerhez szeptember elején írott levelében szóvátette: a harc jó ideje folyik a „kulisszák mögött”, s ezúttal a támadások már ő ellene is irányulnak, noha a vezetők némelyike gondosan ügyel arra, hogy háttérben maradjon. Bebel hozzáfűzte: ő nagyonis érzi „az értelmiségi erők” hiányát, az „újonnan jötteknél” viszont az az érzés, hogy a dolgok áttekintésénél, valamint a jellem tekintetében lennének követeitni valók, így az értelmiségi utánpótlás nincs biztosítva. Bebel csak abban reménykedett, hogy a helyzet akkor javul majd, ha a pártot megint újjászervezik.³⁰

Bebelnek a baloldal mellett ekkoriban már a pártban fellépő jobboldaliakkal is meg kellett küzdenie. Adlernek keserűen írt arról, hogy Auerral és Grillenberggel megújuló nézeteltérései voltak,³¹ s nem sokkal ezután Vollmarral is vitába kellett szállnia. Ezek a viták azonban már inkább az erfurti kongresszus kapcsán, a pártprogram előkészítésével éleződtek ki, Halle előtt közvetlenül még nem voltak annyira jellemzőek.

A hallei pártkongresszuson Bebelnek és Liebknechtnek inkább a baloldali „fiatalokkal” kellett csatározni, s nem annyira a jobboldallal. A kongresszus egészére természetesen a győzelem tudata, az öröm nyomta rá a bélyegét. A küldötteket „a legöregebbek nevében” W. Liebknecht üdvözölte megnyitó beszédében, hangsúlyozván, hogy a párt ezúttal tarthat 13 év után először kongresszust német földön, 13 olyan év után, amelyből 12 éven át a Kivételes Törvény rendkívüli megpróbáltatásait és üldöztetéseit kellett kiállniuk. Liebknecht méltatta a február 20-iki választási győzelem jelentőségét, amely ezt a törvényt végképp sírba tette, s nagy öntudattal húzta alá, hogy jelenleg nemcsak a német nép, hanem „az egész művelt világ e kongresszusra tekint”, hiszen a német proletariátus február 20-án bebizonyította, hogy Bismarckon kívül létezik egy másik, másfajta Németország is.³²

A párt tevékenységéről August Bebel tartotta a fő beszámolót, és Paul Singer beszélt külön a parlamenti frakció munkásságáról. A beszámolóknak, valamint Liebknecht felszólalásainak egyaránt olyan éle volt, amelyben a pártvezetők már az elkövetkező időszak küzdelmei számára készítettek elő a talajt, s azokat az ellenvetéseket válaszolták meg, amelyek zavart kelthettek a mozgalomban, s akadályozhatták a párt előrehaladását.

Bebel nyitó főreferátumában az elmúlt időszak heroikus epizódjainak felelevenítésén túlmenően megállapította, hogy a nép hangulatának kényszerhatására Bismarcknak is meg kellett ígérnie szociális reformok foganatosítását — amit bizonyos áttétellel szintén a szocialista eszmék terjedésének lehet fel fogni. Beszámolójának egy részében Bebel szokásos energikus modorában hangsúlyozta, mennyire fontos a parlamenti tevékenység. Ezt a kitérést s a lendületes érvelést a „fiatalok” már hosszabb idő óta tapasztalt ellenzéki magatartása indokolta, s ezt a vitát — Bebel jól tudta — most a kongresszus-

³⁰ Victor Adler: Briefwechsel mit August Bebel und Karl Kautsky. Wien. 1954. 54. l.

³¹ Uo. 55. l.

³² Protokoll über die Verhandlungen des Parteitages der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands abgehalten zu Halle vom 12. bis 18. Okt. 1890. Berlin. 1890. 11—13. l. — Liebknechtnek ilyenértelmű gondolatait azután Victor Adler is alátámasztotta, aki hangsúlyozta, hogy az osztrákok „tisztában vannak” a német „idősebb párt” sikereinek jelentőségével, hozzáfűzvé, hogy az osztrákok a német pártot tekintik példaképüknek (uo. 21—23. l.).

nak kellett eldöntenie. Bebel ezért húzta alá, hogy ha a Kivételes Törvény idején „a Reichstagot is elzárták volna előlük”, a párt sokkal rosszabb körülmények közé került volna. Így azonban a parlament szószerű felhasználgán, más néprétegekhez is eljutott szavuk, leleplezhették a kormány önkényeskedéseit.³³

E beszámoló vitájánál Liebknecht hosszabban kitért a parlamenti tevékenység elemzésére, illetőleg az antiparlamentáris-anarchista felfogás bírálatára. Liebknecht elhibázottnak és károsnak minősítette azt az ítéletet, amely tulajdonképpen az „egyetlen reakciós massa” elmélete alapján minden más pártot egyaránt visszautasított, közöttük nem látott különbséget. Ugyanígy elhárította azt is, hogy a párt a „nyers erőszak” híve lenne. Noha forradalmi voltát „sohasem tagadta meg”, s vallják ma is, hogy a termelési viszonyokat meg akarják változtatni. Ezt azonban ésszerű módon kívánják elérni. Liebknecht itt hivatkozott a chicagói mártírok példájára, akik 1886-ban az erőszak ellenében erőszakhoz nyúltak — és elpusztultak. Liebknecht a fejlődő német munkásmozgalmat ettől a kísértéstől mindenképpen vissza kívánta tartani. Ezért hangsúlyozta: „Ha erre a talajra helyezkedünk, akkor elbuktunk. Ha erők is vagyunk, egyelőre a lakosság 80%-a velünk szemben áll” — ezentúl pedig ők rendelkeznek a hadsereggel, rendőrséggel. Ilyen körülmények mellett őrülség lenne ezt a haremodort alkalmazni — fejtegette Liebknecht —, hiszen így magunkat tönkretennénk s „az ellenség javára dolgoznánk”.³⁴

Hasonló értelemben beszélt Paul Singer is, aki a baloldali ellenzék által támadott két pontnál, május 1-e megünneplésénél s a pótválasztásokon a polgári liberális ellenzék támogatásánál azt taglalta, hogy az első esetben a május 1-jei vasárnapi munkaszünet a pártot, de a megmozduló munkásokat is anyagilag kimerítette volna, s ez a mozgalom vereségére vezetett volna, míg a második esetben a német munkások ösztönösen is a kisebbik rossz elve alapján azokat a liberálisokat támogatják, akiktől reformokat remélhetnek.³⁵ Singernek ezeket az érveit Bebel is támogatta.³⁶ Singer a továbbiakban nagy részletességgel ismertette a parlamenti frakció szociálpolitikai reformmunkáját. Hangsúlyozta azt az eltérést, ami Bismarck rendkívül szűk határok között mozgó szociálpolitikai tervei és a párt javaslatai között fennálltak. Emellett jelezte hogy Bismarck mennyire nem vette komolyan saját javaslatait sem, s ezekből csak a tömegnyomás hatására valósult meg valami. Singer jelezte, hogy ők a maguk részéről mindent meg fognak tenni a tömegek életkörülményeinek javulása érdekében, s harcot hirdetett a különféle tókés kartellek ellen, amelyek önös érdekeiket a munkások és a fogyasztó tömegek rovására érvényesítenék.³⁷

Singer rávilágított, hogy a párt javaslatot terjesztett be az alacsony-fizetésű állami hivatalnokok béremelésére, de ezt az összeget a junker kormányzat a tisztai fizetések emelésére kívánta fordítani. Singer így érzékeltette, hogy a pártvezetés új rétegek megnyerésére is gondolt, s törvényjavaslataikat ügyesen állították a kormánnyal szembe. Ezekután ismételtlen leszögezte, hogy a parlamenti munka hasznosnak bizonyult a munkásság számára. Ehelyütt azonban messzebb ment, mint Bebel vagy Liebknecht, akik a parla-

³³ Uo. 32. l.

³⁴ Uo. 56—58. l.

³⁵ Uo. 62—63. l.

³⁶ Uo. 73—78. l.

³⁷ Uo. 84—85. l.

menti tevékenység védelménél csak az agitációs szempontokat hangsúlyozták. A Reichstag-frakciónak ilyen feladata valóban elsőrendű volt 1890 előtt, ezután azonban erősödnie kellett egy másik funkciójának: az építő-reform-feladatok elvégzésének. Igaz, ez érvényesült már a korábbi időszakban is, de ez akkor másodlagos volt. Singer azonban ezeket az akciókat is kimerítően taglalta, majd a végzett munkára támaszkodván, a holnap elé tekintvén az elvi kérdést állította a küldöttek elébe. Hivatkozott arra, hogy a párttagság a parlamenti munkát egészében elengedhetetlenül szükségesnek tartotta, „de hogy ez az eszköz teljesértékű legyen, nekünk nem szabad pusztán a választásokért agitálni, hanem a parlamentben elő is kell terjesztenünk követeléseinket, bírálnunk kell a meglevő javaslatokat ahhoz, hogy fevilágosíthassunk és taníthassunk. Ezt az agitációs parlamenti tevékenységet nem szabad úgy felfogni, hogy a Reichstagban néhány beszédet tartunk, hogy a parlamenti frakció egy tagja időről időre világosan kifejti a pártprogramot”, hanem — miként Singer a továbbiakban kifejtette — a pártprogramra támaszkodva, attól el nem távolodva fáradhatatlanul kell küzdeni részko vetelések felállításáért, s ily módon újabb rétegeket tudnak majd a pártnak megnyerni.³⁸

A párt mindennapi feladatainak, parlamenti tevékenységének vitájában Bebel újra felszólalt és a „fiatalok” baloldali oppozíciójával szemben utalt arra, hogy amennyiben a munkavédelmi törvények kikényszerítését nem tekintené a párt feladatának, akkor nyugodtan feladhatná a szakszervezetek támogatását, hiszen munkavédelem nélkül nincs szakszervezet. Bebel Singerhez hasonlóan ehelyütt is megjegyezte, hogy a szociáldemokraták nem pusztán a munkások helyzetét kívánják segíteni, gondolnak másokra is, s itt a rokkantak, árvák, a mezőgazdasági munkások helyzetének javítására beterjesztett szociáldemokrata parlamenti reformtervezetekre utalt.³⁹

A pártvezetőség irányvonalát elvi igénnyel csupán a baloldali oppozíció támadta — Wilhelm Werner személyében. Werner a parlamenti frakció munkáját egészében kifogásolta, minthogy az szerinte túlságosan békés volt, nem volt kielégítően támadó, harcos. Werner azonban nem fejtette ki, hogy az opportunizmust pontosan miben látta megnyilvánulni, s azt sem taglalta, hogy a frakció mit mulasztott el felvetni. Csak egy kérdésben volt gondolatmenete következőes és világos: a munkavédelmi reformok értékének megkérdőjelezésében. Werner ugyanis azt magyarázta, hogy a „vasbértörvény” alapján hiába érnek el béremelést, a tőkésék veszteségeiket ugvis visszahárítják a munkásokra áremelések formájában. Egvedül a munkaidő rövidítésében ismert el eredményt.⁴⁰ Wernernek ez a szemlélete azonban nem talált támogatókra, s Singer, mint berlini képviselő nyomatékosan hangsúlyozta, hogy Werner még a berliniek együttérzésére sem hivatkozhat.

Werner felszólalásában csak egyetlen olyan pont akadt, ahol ellenzékiségében olyan fájdalmasan érzékeny pontra tapintott, amely később valósággal kisebesedett a szociáldemokrata mozgalom testén. S ez a militarizmus, illetőleg antimilitarizmus kérdése volt. Werner ugyanis Bebel egy parlamenti felszólalására hivatkozván számon kérte, hogy Bebel reformigénnyel csak módosítást igényelt egy fegyverkezési kormányprogramhoz.⁴¹ Jelesen a hadsereg ruházataról volt szó, s Bebel a riktó színű egyenruha bevonását követelte.

³⁸ Uo. 89. l.

³⁹ Uo. 102—103. l.

⁴⁰ Uo. 98. l.

⁴¹ Uo. 99. l.

A pártkongresszus előtt Bebel e kérdésben azt taglalta, hogy ezt a magatartását változatlanul indokoltnak tekinti, minthogy egy háborúban, ha a proletariátus egyszer már nem tudta kitörését megakadályozni, arra kell törekedni, hogy minél kevesebben pusztuljanak el a harctéren. Mindehhez Bebel még egy megjegyzést fűzött: hiszen a „külső ellenség ellen” fegyvertfogók védelméről, az egyszerű katonák életéről volt szó.⁴² Ez a „gyakorlatiasság” azonban túl messzire mutatott, s Werner ebben joggal látott ellentmondást a militarizmus kérlelhetetlen oppozíciója és a reformindítvány között. Tény, hogy ekkoriban a párt következetesen visszautasította a hadihitelek megszavazását, de a bebeli 1890. évi okfejtés kapukat nyitott az opportunizmus és nacionalizmus számára, amely 1913-ban, majd 1914-ben megváltozott körülmények között, sok új hatóerő jelentkezése nyomán magával sodorta a pártvezetést s a német párt túlnyomó többségét.

A zavaró mozzanatok ellenére a pártvezetőség nyomatékosan állást foglalt a háborús politika, a gyarmatosítás ellen, Wilhelm Liebknecht és Jules Guesde egymást követően a francia és német proletárszolidaritást éltették, s előre köszöntötték az eljövendő munkás-szocialista Franciaország, illetőleg Németország megszületését.⁴³

A pártvezetést jobbfelől egyelőre csak mérsékelt bírálat érte. Georg Vollmar, a bajor szociáldemokratáknak már ekkor befolyásos vezetője egyelőre nem annyira az elvi, mint szervezeti kérdések talaján nyújtotta be reformigényeit. Arra hivatkozván, hogy a párt még nem szokott hozzá a legalitás szemléletéhez, nem szervezete át sorait az új lehetőségeknek és körülményeknek megfelelően, azt kívánta, hogy egyes helyi, tartományi, illetőleg országos (tehát bajor, szász stb.) pártszervezeteknek biztosítsanak sokkal nagyobb autonómiát, vagyis a centralizációt mérsékeljék, a párt központi szervei ne igényeljék mindenkor a beleszólást és a döntés jogát.⁴⁴ Vollmar okfejtéséből ugyan már ekkor sejlett, hogy nem pusztán szervezeti kérdések foglalkoztatták észrevételei megtételekor, a párt politikáját illetően azonban csak hónapokkal később adta elő elképzeléseit, amelyek a reformizmus irányába mutattak.

A hallei kongresszuson azonban még egy igen fontos kérdésről esett szó — ami úgyszólván közvetlen előkészítése volt az erfurti kongresszusnak: jelesen Liebknecht ekkor terjesztette be javaslatát a gothai pártprogram felülvizsgálatára és átdolgozására — mindezt igen alapos és részletes indokoló beszéd kíséretében. Liebknecht megjegyezte, hogy 1875-ben Gothában a programot tulajdonképpen kompromisszumként fogadták el. A kompromisszum megkötését Liebknecht az adott körülmények közepette szükségesnek tartotta, de azóta véleménye szerint az idő megérlelte a feltételeket a program átalakítására. Liebknecht utalt azokra a bírálatokra, amelyek e programot érték (nem említette névszerint sem Marxot, sem Engelst),⁴⁵ valamint arra is,

⁴² Uo. 104—105. l.

⁴³ Uo. 85, 110. l.

⁴⁴ Uo. 132—133. l.

⁴⁵ Engels néhány hónappal később, miután Liebknecht ellenségesen fogadta Marx munkájának, a „Gothai program kritikája”-nak Neue Zeitbeni megjelenését — visszatért Liebknecht hallei beszédére, s kifogásolta, hogy a marxi kritikát Liebknecht egyszerűen kisajátította, nem emlékeztetve meg Marxról, az eredeti szerzőről, másrészt helyenként úgy vitatkozott Marxszal, hogy ugyancsak nem ismertette az eredeti kritikát. Mindezt Engels egyrészt azzal magyarázta, hogy Liebknecht volt a gothai program egyik szerzője, másrészt mivel a teljes pártbékére törekedett, nem akart Lassalle híveivel szembekerülni. (*Marx—Engels: Szocsinyenijja*. 38. köt. Moszkva. 1965. 31, 75—76. l.)

hogy már az 1887. évi St. galleni kongresszuson elfogadták a program átdolgozásának szükségességét — mint követelményt. Az átdolgozásra bizottságot is kineveztek Bebel, Auer és az ő személyében — de a bizottság a napi politikai, harci teendők ellátása miatt érdemben nem tudta feladatát teljesíteni.⁴⁶

A történeti körülmények vázolósa után Liebknecht áttért a gothai pártprogram gyengéinek ismertetésére. Ehelyütt Marx bírálata alapján megjelölte az elméletileg fogyatékos részeket, többek között azokat, amelyek a politikai gazdaságtan hiányos, bizonytalan alkalmazásából fakadtak. Ezen pontatlanságok kiigazításánál fontosabbak voltak a politikai módosítások, illetőleg a program politikai követeléseinek határozottabb értelmezései.

Liebknecht aláhúzta, hogy a munkásosztály egységesen elnyomott és kizsákmányolt osztály, s elvetette azokat az észrevételeket, hogy a munkásosztályon belül egy újabb, negyedik rend lépett volna fel.⁴⁷ A munkásság felszabadtításának fő emeltyűjeként természetesen továbbra is a termelőeszközök köztulajdonba vételét jelölték meg. E pontnál azonban Liebknecht ugyancsak pontosabb megfogalmazást látott szükségesnek. Ugyanis a pártprogram szerzői — mint mondotta — annak idején természetesnek vélték, hogy e köztulajdonbavétel a földtulajdonra is kiterjed. Bázisban e kérdésben 1869-ben az Internacionálé, s vele együtt a német szociáldemokraták már amúgy is elkötelezték magukat.⁴⁸ A félreértések elkerülésére azonban az új programban ilyen vonatkozásban is helyénvalónak látta a pontosítást.

A német munkásmozgalomban ugyancsak kényes kérdést érintett Liebknecht, mikor a gothai program egy másik tételéhez ért: „A munkásosztály felszabadtítása csak a munkásosztály feladata lehet, amellyel szemben az összes többi osztály egyetlen reakciós tömböt képez.” Liebknecht megállapította, hogy a programtétel első pontját szocialisták nem kérdőjelezhetik meg, a második résszel szemben viszont többen felvetették, hogy Gothában „túlságosan radikális határozatot fogadtak el”. Liebknecht ezúttal sem tisztázta, hogy az ellenvetéseket kik emelték, miként Marx azon bírálataira sem utalt, mikor az „egyetlen reakciós massa” lassalleánus koncepcióját bírálta. Liebknecht mindenesetre kifejtette, hogy „a polgári demokratákkal hosszabb úton együtt kell haladniuk”. Ehhez azonban mindjárt hozzáfűzte: mihelyt

⁴⁶ Uo. 157—158. l. — Emellett a Kivételes Törvény fennmaradása ezt a változást nem is tette oly sürgetővé.

⁴⁷ A munkásságon belüli szociális rétegződés régóta foglalkoztatta a szocialistákat. Az elsők között Weitling is felvetette e problémát, s az Egyesült Államokban az 1850-es években azért nem támogatta a szakszervezetek bérkövetelő mozgalmát, mert az az elit-szakmunkások létszínvonalát még inkább elszakította volna az elesettebb rétegekétől. Később, az 1860-as évek második felében az I. Internacionálé 1867, 1868. évi kongresszusán ismét felvetődött a probléma, ekkor a belga küldöttek hangoztatták erőteljesen annak lehetőségét, hogy a szövetségzeteken belül újabb szociális polarizálódás mehet végbe, amire ügyelni kell (*Hermann Schlüter*: Die Anfänge der deutschen Arbeiterbewegung in Amerika. Stuttgart. 1907. — L'Internationale. Recueil des documents. Genève. 1962. I. köt.) Angol vonatkozásban pedig Marx is gyakran kitért az angol munkásság egy részének kivételes helyzetére. Mindennek ellenére a XIX. század gazdasági, szociális, politikai, kulturális viszonyai egyaránt korlátok között tartották a differenciálódást, s a munkásság végeredményben egységes osztályként folytatta küzdelmét. (A rétegződés felmérésére és politikai, mozgalmi visszahatásának vizsgálatára itt nem vállalkozhatunk.)

⁴⁸ Uo. 163—164. l. — A programvitában felszólaló Hermann Molkenbuhr ezt követően saját falusi tapasztalatai alapján bizonygatta, hogy e falvak dolgozói között sok híve van a szocializmusnak, a nagyzemri gazdálkodásnak (i. m. 190. l.).

a párt forradalmi célkitűzései kerülnek napirendre, akkor „nyomban kiderül tételünk helyessége”, vagyis, hogy „a többi osztály velünk szemben reakciós massa”. Liebknecht úgy látta, hogy általános megállapítását a Párizsi Kommün történeti példája is igazolja.⁴⁹

E kérdésben Liebknecht a német sajátos feltételekkel is számolt. Szerinte ugyanis a történeti fejlődés elkerülhetetlenül a végleges és végletes polarizáció felé mutat. Angliában például szerinte a polgárság és munkásság együttműködésére már nem kínálkozhat lehetőség. Németországban a körülmények másként adódtak, minthogy a polgári demokratikus feltételeket a polgárság gyávasága folytán nem teremtették meg. Liebknecht úgy vélte, hogy a polgári demokráciáért éppen ezért a munkásságnak kell majd küzdenie — a feudális erőkkel szemben.

Némi bizonytalanságot árult el Liebknecht az állam és a szocialista társadalom összefüggéseit illetően. A gothai program lassalleánus tételét, „a szabad állam” követelését ugyan kifogásolta és helyesbítendőnek vélte, de az általa beterjesztett fogalmazás „szocialista társadalom a szabad államban” ugyancsak nem volt helytálló. Hiszen a „szabad állam” új megfogalmazás így is homályos volt, s az is, hogy a „szabad állam” alatt Liebknecht az átmeneti periódus államát, vagy a szocialista viszonyok kialakítása utáni politikai vezetést értette-e. Itt nyomban fény derült arra, hogy Liebknecht nem volt a szó szoros értelmében vett teoretikus, s ő maga ki is jelentette, hogy az állam és szocialista társadalom összefüggéseit a teoretikusoknak kell majd tisztáznuk.⁵⁰ Mint gyakorlati politikus a „vasbértörvény” kérdésében azonban teljes határozottsággal foglalt állást. Hiszen e tekintetben a történeti tapasztalatok már bizonyították, s a szakszervezeti, sztrájkküzdelmek nyomán a szervezett munkások előtt már nem lehetett kérdéses, hogy együttes erejük alkalmas időpontban tényleges reformokat csikarhat ki a burzsoáziától.⁵¹

Liebknecht kihagyásra ítélte a másik régebbi lassalleánus alapelvet: a termelészövetkezetek állami támogatását. Liebknechtnél ezúttal is a történeti tapasztalatok játszották a perdöntő szerepet, érvelése ezért tűnhetett megátámadhatatlannak. Liebknecht ugyanis arra hivatkozott, hogy a modern ipari fejlődés kiiktatta a lehetőségek sorából a régebben elképzelhetőnek vélt szövetkezeti kisipari termelést. A modern gépesített nagyipar új feltételeket teremtett, s éppen ezért a korábban kibontakozásnak vélt út: a szocialista gazdasági-társadalmi viszonyok államilag támogatott szövetkezetek útján való megvalósítása — egyszerűen elavulttá, járhatatlanná vált.⁵²

Ezt az érvelést Liebknecht a későbbi vitákban is alkalmazta, mikor azokra az észrevételekre, ellenvetésekre, problémamegjelölésekre reflektált, amelyek a szocialista társadalom megvalósulását, kiépült fázisát érintették. Liebknecht e vonatkozásban hangsúlyozta, hogy ők nem láthatnak előre, nem jósolhatnak. A szocializmus elmélete maga is együtt fejlődik — fejtette ki — az élettel, a gazdasági fejlődés változásaival. Hiszen ami ezelőtt húsz évvel — mondotta — lázalomnak tűnhetett, ma már valóság, s fordítva, ami akkor hosszú életűnek látszott, a történelem már elsodorta. A szocializmus jónéhány elvi kérdését maga a technikai fejlődés oldotta meg. Liebknecht itt utalt arra,

⁴⁹ Uo. 164—165. l.

⁵⁰ Uo. 166—167. l.

⁵¹ Uo.

⁵² Uo. 168. l.

hogy az 1840-es évek szocialistáinak — így Weitlingnek — mekkora problémákat okozott az egyenlőség kérdése, az nehéz, vagy egészségileg, higiéniaileg veszélyesebb, kevésbé vonzó munkák elvégzésének problémája. Ezeket azonban a gépesítés, a vízierő, az elektromosság nagyrészt megoldotta. Éppen ezért a szocialisták nem állítanak maguk elé olyan feladatot, hogy „végleges programot” dolgozzanak ki, hiszen a történeti fejlődés óhatatlanul előbb-utóbb megköveteli a módosításokat. Liebknecht viszont ehhez hozzátette, mint a szocialista mozgalom egyik nagy erőforrását, hogy a mozgalom valóban fiatal tudott maradni, lépést tudott tartani, s programját az idők követelményeinek megfelelően tudta megváltoztatni.⁵³

Liebknecht végül jónéhány politikai követelést részletezett nagyobb határozottsággal és világossággal. Miután antilassalleánus éllel hangsúlyozta az állam osztályjellegét, változatlanul fontos követelésként jelölte meg az általános választójog biztosítását. Ezzel kapcsolatban azonban néhány részletkérdésre is kitért. Így elhárította a külön női választójog szorgalmazását, minthogy Liebknecht szerint az ilyen külön igények éppen az általános követelés súlyát rontanák le. Foglalkozott a közvetlen népi törvénykezés gondolatával is, de itt ugyancsak nehézségekkel számolt. A gyér lakosságú északi-skandináv országokban, vagy Svájc egyes vidékein, kisebb falvakban, a népgyűlések formájában megvalósuló törvényhozás járható út, a nagyobb népsűrűség esetében ez azonban kivihetetlen, s a képviseleti rendszert — mondta Liebknecht — egyszerűen nem lehetne megkerülni. A háború és béke kérdésében azonban félreérthetetlenül a nép szuverén döntésére kívánta bízni a végső igen avagy nem kimondását. Egyúttal a háborús veszély csökkentésére, az állandó hadseregeknek a nép elleni felhasználását bénítva Liebknecht e kongresszuson is felszólalt a milícia, az általános népfelfegyverzés rendszerének megteremtése mellett.⁵⁴ Ugyanitt Liebknecht szót emelt a gyülekezési, szólás- és sajtószabadság biztosítása érdekében.

A vita későbbi kibontakozása során Liebknechtnek csak néhány kérdésnél kellett kiegészítő indokolással élnie. Egyik ilyen pont a munkásmozgalom és a vallás összefüggése volt. Liebknecht végeredményben hosszabban, erőteljesebb érveléssel, de a régi gothai álláspontot védelmezte, amely a vallást „magánügynek” tekintette. Liebknecht hozzáfűzte ugyan, hogy a szocialista mozgalom, amely materialista világnézet alapján áll, természetesen nem közömbös a vallással szemben, azt is taglalta, hogy az egyház mennyire a fennálló kizsákmányoló társadalmi rend szolgálatába állott, mégis tekintettel a dolgozók vallásos érzelmeire, hibának tekintette az ateizmus előtérbe állítását, ami sok rokonszenvezőt eltaszíthatott. Végső soron Liebknecht leszögezte: a vallás a fennálló társadalmi tulajdonviszonyokhoz tapad, s ha ezeket megváltoztatják, akkor a vallásos érzés automatikusan meggyengül.⁵⁵

Ezekután Liebknecht előterjesztette határozati javaslatát a gothai pártprogram átdolgozására, amelyet az elmúlt 15 esztendő igazolt, de amely ma már nem elégíti ki a követelményeket. Ezt a határozati javaslatot Liebknecht újabb beszédben támasztotta alá, amelyben elsősorban azt taglalta, hogy a pártprogramnak tudományosnak kell lennie, lépést kell tartania az új jelenségekkel, továbbá óvott attól a leegyszerűsítő, ekkoriban főként a „fiatal”

⁵³ Uo. 200—202. l.

⁵⁴ Uo. 171—172. l.

⁵⁵ Uo. 174—175, 202. l. — E szemlélet elfogadása mellett érvelt Hermann Molkenbuhr is (i. m. 189—190. l.).

baloldaliak által hangoztatott szemlélettől, amely úgy vélte, hogy a marxizmus szerint a tőkés társadalom pusztán belső ellentmondásai következtében automatikusan is összeomlik. Liebknecht Marxra hivatkozva ezzel szemben hangsúlyozta, hogy az embereknek mekkora befolyásuk van saját sorsuk alakításában.⁵⁶ A küldöttek azonban feltehetőleg már a beszédek és érvek meghallgatása előtt is tisztában voltak az átdolgozás szükségességével, hiszen ezt már 1887-ben is időszerűnek látták, s ezúttal újra egyhangúlag magukévá tették az átdolgozást feladatul jelölő határozati javaslatot. Egyúttal határozatilag kimondták, hogy Liebknecht indokoló beszédét kinyomtatják és százezres példányszámban terjeszteni fogják.

A hallei kongresszus néhány szervezeti intézkedést is hozott, amelyek a pártvezetőség befolyását érvényesítették a parlamenti frakcióval s más párt-szervekkel szemben. A párt demokratizmusának biztosítására határozatba foglalták, hogy a párt évenként kongresszust fog tartani. A párt központi lapjává a Sozialdemokrat helyett a berlini pártlap lett, amely ekkor vette fel a Vorwärts nevet.

Engels a hallei kongresszus eredményeivel meg volt elégedve. Miként Sorgenak írta, Eleonore Marx, aki küldöttként jelen volt a tanácskozásokon, „valósággal lelkesedett a delegátusokért”, pusztán a parlamenti frakció tagjaival volt elégedetlen. Engels azonban ezt sem tekintette túlságosan aggasztónak, hiszen megjegyezte: már rendszabályokat foganatosítottak annak elkerülésére, hogy nyárspolgárok kerüljenek a szociáldemokrata parlamenti frakcióba. — Ily módon Engels hajlamos volt arra, hogy „Tussy” véleményét maradéktalanul magáévá tegye, s nagy bizalommal tekintsen a német párt jövője elé.⁵⁷

Halleban a küldöttek a pártvezetőséget felhatalmazták, hogy az új pártprogramot dolgozzák ki, s azt három hónappal az 1891. évi pártkongresszus előtt terjesszék megvitatásra a párttagság elé. Az új pártprogram elkészítését Engels maga közvetlen formában is előmozdította, mikor a Kautsky szerkesztette Neue Zeit 1891 januári számaiban megjelentette Marx munkáját a gothai program kritikájáról. Kautsky, mielőtt megkapta a marxi bírálatot, lelkesülten írt Engelsnek: „Ma kaptam meg Marx programcikkét. Nagyszerű írás és éppen mintha hívásra érkezett volna. Az egész programvita ezzel új alapot kapott . . . a közlés okvetlenül szükséges. Főleg most.”⁵⁸

⁵⁶ Uo. 206—207. l. — Jellemzőnek tartjuk, hogy a szocialista munkásmozgalomban általában a baloldali ellenzék vetette fel időnként doktriner módon a kapitalizmus „automatikus” összeomlásának gondolatát, amiből valóban száműzték a marxi elemzések egyik fontos eredményét, az emberi tevékenységet, s ezzel együtt a tudati tényezőket.

⁵⁷ Marx—Engels: Szocsinyenijja. 37. köt. 426—427. l. — Engelst nem egyedül Tussy tájékoztatta ilyen lelkesülten. A kongresszus megnyitásának napján — 1879. október 14-én — Liebknecht már így írt Londonba: „Kedves Engels! Csak egy szóban. Ez nagyszerű kongresszus. 410 küldött, valóságos munkásparlament, és egy nagyszerű vendég — február 20-ika.” (Wilhelm Liebknecht: Briefwechsel mit Karl Marx und Friedrich Engels. The Hague. 1963. 378. l.). Liebknecht következő levele a kongresszus zárónapján kelt (október 18-án), s szükséztlenül csak annyit ismétel meg: „a kongresszus nagyszerűen zajlott le” (i. m. 379. l.). Bebel október 24-i levelében reflektált a kongresszusra Engelshez írott levelében: „nagyon örülök, hogy a hallei eseményekkel ennyire meg vagy elégedve. Minden okunk megvan az elégedettségre, ámbár én nem is vártam mást. Az ellenzék abban a pillanatban meghalt, mielőtt kimutatta, hogy ő maga sem tudta, hogy mit akar.” (August Bebel: Briefwechsel mit Friedrich Engels. 401. l.).

⁵⁸ Karl Kautsky: Das Erfurter Programm. Berlin, 1965. — Kautsky levelét idézi Horst Bartel utószava, i. m. 263. l.

Valójában Marx írása rendkívül nagy befolyást gyakorolt a német párttagságra. Kautsky február elején ugyancsak erről a hatásról adott hírt: „A cikk a pártban — amennyire átlátható — vagy tiszta örömet, vagy legalábbis mély hatást váltott ki.”⁵⁹ Engels szintén erősen szorgalmazta a „kritika” közlését, s 1891. január 7-én írott levele szerint még arra is kész volt, hogy a cenzúra miatt esetleg bizonyos módosításokat is eszközölgjön a szövegben — azonban erre szerencsére nem került sor, noha Engelsnek abban is igaza volt, hogy a kritikát a párt vezetői közül is sokan haraggal fogadták. Erről néhány héttel később Engels így számolt be Sorgenak: „Marx cikkét a Neue Zeitben olvastad. Németország szocialista vezetői körében a cikk kezdetben hatalmas dühöt váltott ki, amely most — úgy tűnik — csillapodni kezd. Ezzel szemben magában a pártban — a régi lassalleánusokat leszámítva — az írást nagy örömmel fogadták. A bécsi Arbeiter Zeitung berlini tudósítója valóságos megáld . . . amiért ekkora szolgálatot tettem a pártnak.”⁶⁰

A Marx-kritika Neue Zeitbeni megjelenését Liebknecht sem vette jó néven. Engels ezt részben érthetőnek tartotta, hiszen Liebknecht volt az, aki Gothában Hasselmann-nal a Marx által olyannyira bírált programot megalkotta. Engels hírl adja továbbá, hogy a parlamenti szociáldemokrata frakció egyenesen közleményt készül kiadni, amiben leszögeznék, hogy a Marx-írást tudtukon kívül adták ki, s a kinyomtatást ők nem is helyeslik. Engelst mindez természetesen nem rendítette meg, miként az sem, hogy a német szocialista vezetők egy része „bojkott alá vette”.⁶¹ Mindennek ellenére szükségesnek tartotta, hogy „tiszta helyzetet” teremtsenek, s végre leszámoljanak a pártban továbbélő lassalleánus téveszmékkel.

A parlamenti frakció állásfoglalása, amelyet Liebknecht is támogatott, csak nagyon műló hatást tudott elérni, miként Kautsky 1891 márciusában Engelsnek írta, azt „már elfelejtették, a Marx-levél azonban megmaradt”.⁶²

1891 tavaszán Engels újra megjelentette német nyelven Marx másik írását, a „Polgárháború Franciaországban”-t. Ennek révén Engels a német párttagságot — s ezúttal annak szélesebb köreit — megismertette a Párizsi Kommün marxi értékelésével, s a reformizmussal szemben Engels újonnan

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ *Marx—Engels: Szocsinyenyija*. 38. köt. Moszkva. 1965. 24. l. — Engels megjegyzi, hogy a tudósító feltehetőleg Adolf Braun, Viktor Adler veje és Liebknecht munkatársa a Vorwärts szerkesztőségében.

⁶¹ A parlamenti frakció elítélő állásfoglalása a Vorwärts 1891. február 13-iki számában valóban megjelent, s ebben Marxnak Lassalleról kialakított értékelését kifogásolták. — A német szociáldemokrata vezetők egy része, többek között Bebel és Kautsky is, valamint más pártok szocialistái, a régi harcostársak — mint Sorge — azonban kiálltak Engels mellett. Liebknecht rossz érzése ideiglenes volt, nem azonosítható a lassalleánusokéval. Liebknecht pusztán csak azt hangoztatta, amit Halleban is, hogy a kompromisszumra s a gothai programra 1875-ben még szükség volt. Jellemző tünet volt, hogy a német párt teoretikusai: Kautsky, Bernstein, Schlütter kezdettől Engels mellett álltak. A pártvezetés szűkebb magjából Bebel és Singer egy ideig hallgatott, nem örültek a párton belüli vitának, március végétől, április elejétől azonban feloldódtak s már ismét baráti leveleket váltottak Engelsszel, aki ezt nagyon is értékelni tudta. (*Marx—Engels: Szocsinyenyija*. 38. köt. 55—56., 63. l.). Bebel felfogásának alakulásáról jó képet nyújtanak 1891 januári, márciusi levelei, amelyek fenntartásait, taktikai és érdembeli aggályait is tartalmazzák, főként a lassalleánusoknak Engels általi „túl heves” elítélése kérdésében (*August Bebel: Briefwechsel mit Friedrich Engels*. 406—409. l.).

⁶² Friedrich Engels' Briefwechsel mit Karl Kautsky. Wien. 1955. 289. l.

írott előszavában a német szociáldemokraták figyelmébe ajánlotta a proletárdiktatúra gondolatát.⁶³

A „Polgárháború” előszavában Engels aláhúzott egy másik következtetést is. A szociáldemokratákat ugyanis előre figyelmeztette arra, hogy a demokratikus köztársaság kivívásával sem érték még el a demokratizmus igaz érvényesülésének szavatolását. Engels itt utalt azokra a történeti előzményekre, amelyek tanúsították az állam „elidegenedésének” jelenségét, mikor az államhatalom bizonyos fokig függetlenedett azoktól az osztályerőktől, amelyek mögötte álltak. Erre — hangsúlyozta Engels — a demokratikus köztársaságban is lehetőség nyílik, amire az Egyesült Államok esetét hozta fel bizonyítékkul. A szociáldemokraták elé éppen ezért állította a Kommünt példának, mert ott e demokratizmust valóban biztosítani tudták.⁶⁴

A programátdolgozás ezekben a hetekben nagy léptekkel haladt előre, Engels elméleti írásainak megjelenésével párhuzamosan is. Liebknecht 1891 májusától nagy energiával dolgozott az új programtervezeten. Kautsky értesítette erről először Engelst, bizonyos fokig megkérdőjelezvén Liebknecht munkáját, annak időbeli elkészültét. Ugyanakkor szóvá tette, hogy a Neue Zeitben szívesen közölne Bernsteintől egy párhuzamos programtervezetet. (Bernstein ekkor a Kivételes Törvény visszavonása ellenére még egyelőre Londonban maradt, s Engelsszel jó barátságban volt, a marxi írások sajtó alá rendezésébe is befolyt.) Kautsky Liebknechtben nem bízván attól tartott, hogy esetleg a következő pártkongresszus elé sem terjesztenek alapos programtervezetet, s akkor sebtében összeállítanak egyet, ami „nagy blamázs lenne”, az után, hogy az osztrákok „egészen jó programot állítottak össze”.⁶⁵

Engels ugyancsak nem bízott Liebknecht elméleti és politikai képességében, nem várt sokat az ő tervezetétől. Szerinte ugyanis Liebknecht erre a feladatra eleve nem volt alkalmas, de teoretikai fogyatékosságai az üldöztetés 12 esztendeje alatt nem kerültek felszínre. Ezen idő alatt a többi német szocialista vezető sokat fejlődött, míg Liebknecht — Engels ekkori véleménye szerint — nem tartott velük lépést, elmaradt tőlük.⁶⁶ Másfelől viszont Engels üdvösnek tartotta, hogy a pártban széleskörű vita indult a gothai program felülvizsgálására, s biztos volt atekintetben is, hogy „Bebel majd gondoskodni fog arról, hogy ne kerüljenek (a programba — J. J.) a régi liebknechti vulgárisdemokratikus és vulgáris-szocialista frázisok”.⁶⁷

Bebel csakhamar meg is tette észrevételeit a programtervezethez, amely Liebknecht munkájával együtt június elején a pártvezetőség elé került.⁶⁸ Ezt követően Liebknecht átdolgozta tervezetét, majd ezt újra megbeszélték, végül június 18-án határozatot fogadtak el, hogy az elkészült tervezetet küldjék meg Engelsnek, Kautskynak „és más vezető pártteoretikusoknak”, továbbá a pártvezetőség, valamint a parlamenti frakció tagjainak, hogy tegyék meg előzetes észrevételeiket. Újabb ülések után Liebknecht előzetes változatát alapo-

⁶³ *Marx—Engels*: Válogatott művek. I. köt. Bpest. 1949. 465—466. 1.

⁶⁴ Uo. 464—465. 1.

⁶⁵ Friedrich Engels' Briefwechsel mit Karl Kautsky. 299. 1. Kautsky itt a hainfeldi osztrák programra utalt, amely egyúttal a magyar párt 1890. évi Elvi Nyilatkozatának is alapjául szolgált.

⁶⁶ *Marx—Engels*: Szocsinyenijja. 38. köt. 92—93, 95—96. 1.

⁶⁷ Uo. 96. 1.

⁶⁸ *K. Kautsky*: i. m. — Horst Bartel idézett utószavában: 264. 1.

san módosították, mígnem július elejére hatszori átdolgozás után fogadták el befejezettnek az új programtervezetet.⁶⁹

A pártvezetőségi tárgyalások s a teoretikusok észrevételei mellett számos hozzászólás érkezett a párttagok sorából is, a tervezeteket többször megvitaták. A pártvezetőség egésze továbbra is különféle hatásoknak volt kitéve. Engels az egyik korai tervezetre megküldte észrevételeit Bebelnek, amelyben főként a bevezetőt, továbbá a politikai feladatokat tartalmazó részt kifogásolta, de időhiány folytán egyelőre még nem tudott ellenjavaslatként bevezetést kidolgozni.⁷⁰

Az elkészült megjegyzéseket azonban június 29-én Engels levél kíséretében megküldte Kautskynak is, aki hosszabb ideje szintén erőteljesen befolyta a program előkészítésébe.⁷¹

Engels bírálatában nagyrészt a politikai kérdésekhez fűzött megjegyzéseket, de az általános elméleti részhez fűzött kommentárjai is jelentősek. Hiszen itt tette már szóvá, hogy a program nem foglalja magában a kistulajdonosok, a parasztság és kispolgárok rétegével, hogy nem tesz eléggé következetesen különbséget a tőkés és földbirtokosok között, ami összefügg egy másik mulasztással: homályban maradnak a feudalizmus maradványai, „amelyek egész német politikai szennyesünkre rányomják reakciós bélyegüket”.⁷²

Engels reflektált egy másik elméleti leegyszerűsítésre is. A tervezetben ugyanis az állt: „egyre nő a proletárok száma és nyomora”. Engels ezt nyomban javította: „Ez, ilyen abszolút formában, nem helyes. A munkások szervekedése, egyre fokozódó ellenállása, meglehetősen bizonyos gátat vet majd a nyomor növekedésének. Biztosan növekszik majd a megélhetés bizonytalansága. Ezt venném be.”⁷³

Míg Engelsnek nagyobb igényű kiegészítéseket követelő tanácsait a pártvezetőség a végleges javaslatába nem vette át, számos elvi pontosítását mégis magáévá tette, átvezette, így főként azokat, amelyek a politikai gazdaságtan terepéről valók voltak. Nem ez történt azzal a résszel, amit Engels különösen fontosnak tartott: a politikai követelésekkel. Engels itt mindjárt első sorában leszögezte: „A tervezet politikai követeléseinek egy nagy hibájuk van. Az, amit tulajdonképpen mondania kellene, hiányzik belőle.”⁷⁴

Engels itt arra utalt, hogy Németországban még a polgári demokratikus feltételeket sem sikerült megteremteni, ami különösen nehéz teszi majd a munkásosztály céljainak megvalósítását. Tisztában van azzal, hogy e „témához nyúlni veszélyes. És mégis, így vagy úgy hozzá kell fogni a dologhoz.”⁷⁵ Ezt igazolva látta abban is, hogy a szociáldemokrata sajtóban mennyire eluralkodott az opportunizmus, mennyire tartanak a kivételes törvény felújításától, s ennek következtében hangulatilag egyértelműen és kizáróan csak a békés módszerek alkalmazását hirdetik, s „egyszerre felfedezik, hogy Német-

⁶⁹ *Victor Adler*: Briefwechsel mit August Bebel und Karl Kautsky. Wien. 1954. 75. l.

⁷⁰ *Marx—Engels*: Szocsinyenyija. 38. köt. 105. l.

⁷¹ Engels megjegyzéseit Kautsky és a német pártvezetőség azonban csak 1901-ben tette közzé a *Neue Zeit*-ben „Az 1891. évi szociáldemokrata programtervezet bírálatához” címen.

⁷² *Engels*: Az erfurti programtervezet bírálatja. Bpest. 1954. 14. l.

⁷³ Uo. 15. l.

⁷⁴ Uo. 19. l.

⁷⁵ Uo.

ország mai törvényes rendje elég a pártnak ahhoz, hogy minden törekvését békés úton megvalósítsa”.⁷⁶

Engels az észlelte alapján rögzítette híressé vált megállapításait: „Elképzelhető, hogy a régi társadalom békésen belenőhet az újba olyan országokban, ahol a népképviselő minden hatalmat a saját kezében összpontosít” — s Engels ehelyütt Franciaországot, Amerikát és Angliát jelölte meg olyan országnaként, ahol ez az optimális út járható lehet. Ehhez azonban hozzáfűzte: „De Németországban, ahol a kormány majdnem mindenható, és sem a birodalmi gyűlésnek, sem a többi képviselői testületnek nincs valóságos hatalma, Németországban ilyesminek a proklamálása” az abszolutizmus elkendőzését jelentené.⁷⁷ Engels 1891-ben ehelyütt inkább azt érzékeltette, hogy Németországban minden valószínűség szerint csak erőszakos forradalommal lehet majd a fennálló abszolutisztikus rendszert megsemmisíteni.

Engels kifogásolta, hogy ily módon a program „általános, elvont politikai kérdéseket tólna előtérbe”, eltakarván a tényleges konkrét fő feladatokat. Engels ilyen fő feladatnak a demokratikus köztársaság megteremtését tartotta, s a programban is ennek helyét kívánt biztosítani. Hozzáfűzte, hogy a demokratikus köztársaság egyúttal a proletariátus diktatúrájának is „specifikus formája” lehet. Engels megengedte, hogy a német politikai viszonyok figyelembevétele mellett ilyen világosan a kongresszuson esetleg nem beszélhetnek, követeléseket nem foglalhatnak írásba. Mindemellett egy feltételt sine qua nonnak jelölt meg: „Aminek azonban véleményem szerint benne kell lennie a programban és benne is lehet, az a követelés, hogy minden politikai hatalom a népképviselő kezében összpontosuljon. S ez egyelőre elegendő lenne, ha már nem lehet tovább menni.”⁷⁸

Bebel elismeréssel fogadta Engels megjegyzéseit, s a Vorwärts egy későbbi, 1891. július 18-i számában jelezte, hogy azokat figyelembe vették más észrevételekkel együtt. Az Engels véleménye alapján már részlegesen átdolgozott programtervezetet azután a Vorwärts 1891. július 4-iki számában tették közzé — hogy a párttagság is hozzá szólhasson. Egy nappal később Liebknecht Breslauban tömeggyűlés előtt ismertette a programtervezet alapelveit, s nyitotta meg a vitasorozatot. Július 16-án pedig Bebel tartott beszédet egy Berlinben rendezett nagygyűlésen, amelyet ugyancsak a programtervezet megvitatására hívtak egybe.⁷⁹

A programtervezet átdolgozása a legkülönbözőbb pártfórumokon történt. Az előzetes észrevételek bekérésén, a pártvezetőségi üléseken túlmenőleg számos helyi gyűlést szerveztek, a lapok helyet biztosítottak a munkáslevelezőknek. A nagygyűléseken igényes előadások hangzottak el a szociáldemokrácia elveiről, a nemzetköziségről, a polgári pártokról, a tőkés társadalom gazdasági kérdéseiről, a nők helyzetéről — s mindezt gyakran össze-

⁷⁶ Uo. 20. l.

⁷⁷ Uo. A „békés belenövés” gondolatára Engels 1893–95 között tért vissza újra. bővebben az „Osztyárharcok Franciaországban” c. Marx-írás elé írt 1895 évi bevezetőjében.

⁷⁸ Uo. 22. l.

⁷⁹ K. Kautsky: Das Erfurter Programm. — Horst Bartel utószava, 265. l. — Bebel részletes levélben írta meg Engelsnek, hogy észrevételei meglehetősen későn érkeztek ahhoz, hogy mindenben alkalmazhassák, de egyúttal jelezte azt is, hogy az elvi kérdésekben mindenben egyetért vele. (August Bebel: Briefwechsel mit Friedrich Engels. 423–426 l.)

kapcsolták a közvetlen gazdasági és politikai részkövetelések felállításával.⁸⁰

1891 júliusa és októbere között (mikor a pártkongresszus végül egybe-
gyűlt) több mint 400 párt-, illetőleg népgyűlésen mintegy 1000 résztvevő
vitatta meg a tervezetet. A párttagság zöme egyetértett az eléjük bocsátott,
immár átdolgozott tervezettel.⁸¹ Sok kérdésnél (katonai szolgálat, háború és
béke kérdése, népképviselés, munkavédelem) új kiegészítő javaslatokkal is
éltek. Hozzászóltak az elvi vitapontokhoz is. A „vasbértörvény” és az állam
által támogatott szövetkezetek lassalleánus elveit általában túlhaladottaknak
ítélték. A lassalleánus tételek közül csak „az egyetlen reakciós massa”
gondolatnak voltak hívei, tekintve, hogy ezt a baloldali „fiatalok” most
ismét zászlajukra tűzték.⁸² A másik oldalon Münchenben Georg Vollmar
tartott még 1891 június elején nagy feltűnést keltő beszédet, amelyben messze-
menően túlértékeltte a Caprivi-kormány reformszándékait, s e téves illúziók
nyomán a német pártvezetéstől is azt igényelte, hogy a német kormány „ki-
nyújtott kezét fogadja el”.⁸³

Vollmar illúzióit a pártvezetők és a párttagság zöme határozottan
bírálta. Beszédének másik része pedig egyenesen felháborodást keltett. Vollmar
ugyanis az 1880-as évek ismétlődő háborús kríziseiről, majd az orosz—francia
szövetség kiépüléséről megjegyezte, hogy Franciaországban sovinszta uszítás
folyik — de a német megfelelőről hallgatott. Az 1870-es háborúra vissza-
utalván pedig kijelentette: „Senki nálunknál jobban nem sajnálja ezt, de
ahogy ma a dolgok állnak, tény, hogy nem Németország és szövetségesei
fenyegetik a békét, hanem ezeknek erőfeszítései arra irányulnak, hogy el-
hárítsák a másik oldalról kiinduló fenyegetéseket.”⁸⁴

Vollmar ebbe az olyannyira kényes kérdésbe durván belegázolt és
félreérthetetlen nacionalista egyoldalúsággal csak a határok másik oldalán
kereste a felelőseket. Engels nyomban figyelmeztette Kautskyt a beszéd
hibás pontjaira, s arra is, hogy ha a német párt vezetői nem határolják el
magukat Vollmartól, akkor az 1891-ben sorra kerülő brüsszeli nemzetközi
kongresszuson lesz mit hallgatniuk.⁸⁵ Ez az elhatárolódás azonban megtörtént,
s Bebel, valamint Singer, de Liebknecht és a pártvezetőség más tagjai is, a
kongresszust előkészítő beszédeikben egyaránt bírálták a „fiatalok” volun-
tarizmusát, illetőleg szektás dogmatizmusát, és Vollmar, valamint a parla-
menti frakció néhány más tagjának reformizmusát és nacionalizmusát.

Kautsky a Neue Zeithen 1891-ben Engels írásai mellett más cikkek
közlésével is elő kívánta segíteni a pártkongresszus eredményes munkáját.
Igy ekkor újra kinyomtatta az I. Internacionálé Alapító Üzenetét, az eise-
nachi programot, a francia 1879—1880. évi pártprogramot, valamint az
osztrák hainfeldi pártprogramot. Emellett Kautsky és Bernstein külön prog-

⁸⁰ Uo. 266. l.

⁸¹ Uo. 266—267. l. — Horst Bartel erre vonatkozólag idézi a lipcsei, magdeburgi,
aacheni pártgyűlések ilyenértelmű határozatait.)

⁸² Uo. 267—268. l.

⁸³ Vollmar ebben a beszédben, amelyet a müncheni Eldorado-teremben tartott, s
amelyet a mozgalomban „Eldorado-beszédként” tartottak számon, azt is jelezte, hogy a
kormány esetleg még visszatérhet az erőszak fegyveréhez, a Kivételes Törvényhez. Akkor
pedig „az öklönek öklöt mutatunk”. Vollmar beszédét mégsem ez az ellensúly, hanem
a kormányról feltételezett jóindulat, reformkésztség jellemezte. A beszédet lásd: Geschichte
der deutschen Arbeiterbewegung. Berlin. 1966. I. köt. 645—646. l.

⁸⁴ Uo. 647. l.

⁸⁵ Marx—Engels: Szoecinyenyija. 38. köt. 106—107. l.

ramtervezetet is kidolgoztak, amiről szeptember végén Engels úgy nyilatkozott, hogy az „sokkal jobb, mint a hivatalos”.⁸⁶ Bebel szintén vitaalapként fogadta el Kautsky cikkét.⁸⁷ A Vorwärts 1891. október 6-án pedig a többi javaslatlal együtt a kongresszus megnyitása előtt újra a párttagság elé tárta.

A Kautsky-féle tervezetbe azonban még utolsó pillanatban belekerült egy olyan megfogalmazás, amit Engels az utóbbi éveken nagy erőfeszítéssel igyekezett kiszorítani a munkásmozgalomból, s amit Marx már a gothai programban is kifogásolt. Engels a kongresszus megnyitásának napján tudta már csak Kautskynak elküldeni figyelmeztető sorait: „A »Vorwärts«-ben közölt tervezettedben nagy csodálkozásomra váratlanul az »egyetlen reakciós tömeg« kifejezést látom felbukkanni. Nyomban írok neked erről, bár attól félek, hogy már késő. Ez az agitációs frázis, mint fülsértően hamis hang, tönkreteszi a röviden és szabatosan megfogalmazott tudományos tételek egész összhangját.”⁸⁸

Engels ezt követően kifejti, hogy a maga abszolút igényében e megfogalmazás „teljességgel hamis”. Hiszen legfeljebb tendenciáról beszélhetnének, hogy majdan a szocialista forradalmát megvívó proletariátus valamennyi többi párt ellenállásába beleütközhet. A „jelen pillanatban” — hangsúlyozta Engels — még nem mondhatjuk ezt el, s német viszonylatban baloldali polgári pártok számára még jócskán akad teendő, s egészen addig, amíg a szocialisták, a proletariátus nem elég erős saját végső programja megvalósítására, nem beszélhetnek egyetlen reakciós masszáról, nem mondhatnak le szövetségeseikről, miként az apró reformokat sem tekinthetik értékteleneknek, amíg magát az egész rendszert gyökeresen nem tudják átalakítani.⁸⁹

Engelsnek ezeket az intéseit a pártkongresszus részben magáévá tette, helyenként azonban a párt vezetői sem tudták Engelst nyomon követni, midőn oly következetesen párosította a forradalmiságot, elvszerűséget a taktikai rugalmassággal, az adottságok figyelembevételével. Ez vonatkozott a pártprogram ügyének erfurti előadójára, Liebknechtre is.

Miután a kongresszuson megválasztott program-előkészítő bizottság három tárgyalás után 17 : 4 arányban a Neue Zeit, vagyis Kautsky — és

⁸⁶ Engels—Kautsky Briefwechsel. 307. l. — Engels egyúttal néhány kritikai észrevételt is fűzött Kautsky cikkéhez, majd megjegyezte, Bebelt is rá fogja beszélni, tekintse Kautsky írását kiindulópontnak. Engels Kautsky tervezetében két helyen precizizálta a politikai gazdaságtani terminológiát. Egy másik helyen pedig Kautsky fogalmazását erősítette, harcosabbá tette, s egyúttal figyelmeztetett arra, hogy a kapitalista társadalom az uralkodó osztályokat is megnyomorítja szellemileg és erkölcsileg (Engels: Az erfurti programtervezet bírálata. 34. l.). — Kautsky előzetesen jelezte, hogy ő ezúttal részt kíván venni a pártkongresszuson, egyrészt mert feltehetően szó fog esni a „Marx-kritikáról”, másrészt közelről kívánja látni, miként reagálnak a kongresszusi küldöttek az elvi kérdésekre és a programvitára. Egyébként Liebknechtre panaszkodott, aki keveset olvas, elméletileg nem eléggé alapos, személyes ügyekben pedig rendkívül érzékeny, sértődékeny (Engels—Kautsky: Briefwechsel. 306—307. l.)

⁸⁷ Engels—Bebel és Liebknecht kapcsolata ezekben a hónapokban meglehetősen összetett volt. Engels a Gothai program kritikáját nem hozta előzetesen Bebel tudomására, noha a német pártból őt becsülte legtöbbrre, de tartott attól, hogy Bebel szolidaritásból kikéri Liebknecht véleményét, s akkor az írás nem jelenik meg egyhamar. (Marx—Engels: Szocsinyenyija. 38. köt. 71—72. l.) Bebel valóban mindenképpen és mindig menteni igyekezett régi barátját bírálói előtt. Ezt tette ezúttal is, nemcsak Engelsnél, hanem Kautskynál is. Kautsky 1891. szeptember 26-iki levelében említi Engelsnek, hogy Bebel-től levelet kapott a napokban, amelyben hangsúlyozta: „az öreget önmagától kell megmenteni” (Engels—Kautsky: Briefwechsel. 306. l.).

⁸⁸ Engels: Az erfurti programtervezet bírálata. 35. l.

⁸⁹ Uo. 35—36. l.

részben Bernstein — kidolgozta tervezetet fogadta el a végleges szöveg alapjául, Liebknechtre bízták, hogy a kongresszus teljes plénuma elé terjessze be a javaslatot. Liebknecht ezt kimerítő indokolás után tette meg. Liebknecht hosszasan ecsetelte a tőkés társadalom gazdasági és társadalmi ellentmondásait, miközben lényegében a marxi elvi tételeket (a magántulajdon keletkezésének, történeti tendenciáinak, a társadalom polarizálódásának, a tulajdonviszonyok és politika összefüggéseinek, a pauperizmus tendenciájának, a munkásosztály történeti hivatásának megállapításait) ismertette és népszerűsítette a küldötteknek.

Liebknecht érintette a párt közelmúlt történetének kérdéseit, s kitért a kényesebb vitakérdésekre is. Tulajdonképpen Halleban megtartott beszédének gondolatmenetét ismételte meg, de míg akkor az inkább Gotha helyesbítését szorgalmazta, ezúttal ennek volt olyan burkolt tartalma is, amely ezúttal Engels kritikája ellen irányult. Így Liebknecht mindjárt bevezetőjében leszögezte, hogy Gothában a programot „egyhangúlag” fogadták el. Hozzáfűzte, hogy e program fölött eljárt az idő, már a kivételes törvény életbe léptetése előtt követelték annak módosítását, de erre akkor nem kerülhetett sor. 1887-ben, majd az 1890-ik évi pártkongresszus után a pontosítás-változtatás csak idő kérdése volt.

Liebknecht reflexziókat fűzött a Marx-kritikához is, ehelyütt tompított éllel Engelsszel és Marxszal is vitába szállva. Megjegyezte, hogy a Marx-kritika közzététele hozzájárult a bírálat élénkítéséhez, amit az átdolgozásnál „illő tisztelettel figyelembe vettek”, de amivel kapcsolatban lényegileg a kongresszuson is megismételte a Vorwärts-ben megjelentetett elhárító álláspontját. Liebknecht ehelyütt valóságos retorikai fogással élt, mikor így fogalmazott: „Ellenséges oldalról az a szemrehányás merült fel, hogy ama kevesek, akiknek a levél szólt, nem jártak el becsületesen az elvtársakkal szemben, mivelhogy a levél tartalmát nem közölték 1875-ben az egyesülő kongresszussal. De hiszen, ha azt tették volna, veszélyeztették volna a kongresszus célját! És a levél is egészen bizalmas természetű volt, nem a nyilvánosságnak szánták.”⁹⁰

Liebknecht e beállításnál kétszeresen is torzított. Egyfelől nyilvánvalóan nem „az ellenséges oldallal” vitatkozott, hanem Engelsszel és Marxszal, másfelől noha a kritika valóban bizalmas volt, nem áll az, hogy csupán néhány személynek szánták volna, s nem a mozgalomnak. Miként azt idéztük, Engels és Marx rossz néven vették, hogy e kritikát Liebknecht hosszú időre fiókba zárta, még Bebel előtt sem ismertette, s még 1891-ben is helytelenítette nyilvánosságra hozatalát.⁹¹

Mindez természetesen Liebknecht ellen szól. A dolog érdemi részét, a történeti helyzet értékelését illetően a történeti távlat Liebknecht felelősségét

⁹⁰ *Liebknecht Vilmos: Mit akar a szociáldemokrácia?* (Fordította Somogyi Béla). Bpest. 1918. 30. l.

⁹¹ Az ellentmondás különben Liebknecht beszámolójából is kiütközött. Míg ugyanis egyfelől a „bírálat bizalmas jellegét” hangsúlyozta, másfelől mégis így tette fel a szónoki kérdést 1875-re visszautalva: „Lehetséges e most keresztülvinni olyan programot, aminőt Marx kíván? Érett megfontolás után arról győződtem meg, hogy lehetetlen; és kitéve magamat a Marxszal való meghasonlás veszedelmének — ami, bár csak rövid időre, be is következett — kijelentettem, hogy nem lehet; nagyrabecsülöm Marxt, de még nagyobbra a pártot!” (Üo. 32. l.) A küldöttek „bravó” kiáltással jutalmazták Liebknecht szónoki teljesítményét. — E mondatok azonban újfent bizonyítják, hogy Liebknecht tudatosan hallgatta el a kritikát a párttagság előtt — éppen mondanivalója miatt.

mégis csökkentette. Kitűnt ugyanis, hogy a gothai elvi botlások nem jártak vésszes következményekkel, másfelől a német munkásmozgalom egységesítése eredményes volt — ezt pedig Liebknecht részben saját érdemének tudta be, méghozzá olyan érdemnek, amit az adott pillanatban Marx és Engels rosszalása mellett biztosított. Ő maga erről az erfurti kongresszuson így nyilatkozott: „A szociáldemokraták két árnyalata, az eisenachiak és a lassalleánusok, hosszú éveken át háborúskodtak volt egymással. Eleinte itt is, meg amoda át is azt hitték, hogy céljaink különbözők, hogy elvi kérdések választanak el egymástól. A harc folyamán mindinkább megerősödött az a meggyőződés, hogy a két árnyalat tagjainak nagy tömege között elvi eltérések nincsenek.”⁹²

Liebknecht hangsúlyozta, hogy ekkor az egyesülés hajlama mindkét áramlatnál megérett, ezt az eisenachiak vezetői is támogatták, az elvi pontatlanságok pedig nem akadályozhatták meg ezt a gyakorlati előrelépést. Liebknecht hivatkozott arra, hogy Marx ezt később „maga is belátta”, majd jelezte, hogy a lasselleánusok azután rövidesen miként adták fel saját régebbi túlhaladott elképzeléseiket. Egészében véve így a folyamatos és állandó haladást húzta alá, ami egyúttal azt is jelentette, hogy a pártvezetőség és így ő maga helyesen járt el, s mint ő mondotta, 1875-ben a helyzet felmérésében a távolból Marx és Engels nem látta jól az adottságokat és közvetlen feladatokat.

Liebknecht a pártprogram kialakítása körüli 1891. évi vita jelentőségét is csökkenteni igyekezett, azt hangsúlyozta, hogy a bizottságban elvi különbségek nem voltak, pusztán az arányosítás, a világosság, a program hosszúsága kérdésében mutatkoztak különbségek. „Ezt azért emelem ki — mondta —, hogy ne keletkezzenek téves nézetek és mende-mondák.” A párt egységes nézetazonosságát húzta alá, hiszen valamennyien a szocializmust akarták.⁹³

Liebknecht ezután sorra vette azokat a jellegzetes lassalleánus tételket, amelyek a gothai programba bekerültek, s amelyeket most töröltek. Első helyen az állam által támogatott szövetkezeteket említette, majd következett a „vasbértörvény”. Mindezt már Halleban szóvá tette — e kérdésekben a döntés már akkor előrelátható volt. Ezután következett az „egyetlen reakciós massa” tételének taglalása: Liebknecht megállapította ennek „elejtését”, hozzáfűzván, hogy e tételnek a pártban akadtak még hívei: „hiszen igaz, hogy az osztályharcban minden ellenfelünk, mint »egy reakciós tömeg« zárt sorokban áll velünk szemközt és hogy az említett kifejezés gyakran találó volt és jó szolgálatokat tett. Kialtványban megállhat; magyarázatban lehet róla beszélni; de programba nem való.”⁹⁴

Ehelyütt feltűnő a különbség Liebknecht és Engels felfogása között. Liebknechtben ezúttal is a pártszónok jelentkezett, megmutatkozott ismét, hogy az elvi kérdésekben olykor a felszínen maradt, s mindez párosult egy fajta, a szociáldemokrata mozgalomban meghonosodott doktriner-szektársággal — aminek egyik szembetűnő sajátossága volt, hogy a munkásmozgalmon kívül nem vizsgálták, mérlegették megfelelő intenzitással a számbajöhető szövetségesek értékét. Etéren csakis Engels iránymutatása lehetett eredményes — ami nem hagyott helyt Liebknecht kibúvói számára, s még frázisként is számúzta e tételt a mozgalomból.

⁹² Uo. 33. l.

⁹³ Uo. 35—37. l.

⁹⁴ Uo. 37. l.

Liebknecht elméleti bevezetőjében azonban új, friss gondolatok is feltűntek — helyenként ezek ugyan szintén az engelsi figyelmeztetésekre támaszkodtak. Így ezen a kongresszuson reagáltak szinte először a kapitalista gazdálkodás új gazdasági jelenségeire. Liebknecht ekkor jelezte, hogy a magánkapitalizmus mellett megfigyelhető az „állami kapitalizmus” tendenciája is, amit a „kapitalizmus legrosszabb fajtájának” minősített, minthogy a centralizáció a munkásság kizsákmányolását még fokozottabban biztosíthatja.⁹⁵

Ebben a megközelítésben szintén érvényesült leegyszerűsítés, s bizonyos merevség is, mégis az a körülmény, hogy az államkapitalizmusra reagáltak, tanúsította, hogy a párt nem maradt el az élet valósága mögött. Ugyanitt Liebknecht utalt a trösztök, kartellek megjelenésére is, mint amelyek a tőkés társadalom ellentmondásait még jobban kielelezik.

A párt, illetőleg a munkásosztály távlatait illetően Liebknecht előadásából kettős következtetés rajzolódott ki. Egyfelől nyomatékosan aláhúzta a tőkés rendszernek azokat a fejlődési tendenciáit, amelyek szinte automatikusan a „sírások” megerősödését szolgálják. Ehelyütt az ipari centralizációt, a válságokat említette, amelyek csak gyorsítják a társadalom polarizációját, a kistulajdonos, kispolgári rétegek felszívódását. Liebknecht ezt a tendenciát kétségtelenül eltűlozta, rendkívül rövid, belátható kifejléssel számolt — s ebben nem állt egyedül, a kor szocialistái nagyrészt osztották ezt a várakozást. Másfelől azonban hangsúlyozta azt is, hogy a marxizmusból, a szocialista mozgalomtól idegen az a szemlélet, amely csak az automatizmusra rendezkedik be, s a történelemből kikapcsolja az eleven emberek tevékenységét, hiszen ez „fatalizmusnak, tétlen várakozásnak nyit tért”.⁹⁶

E gondolatmenetet a korszak szocialistái általában vallották, Liebknecht csak megfogalmazta, képviselte ezeket.⁹⁷ Néhány ponton azonban előadói-indokoló beszédében egyéni, sajátos színek is kiütköztek. Így történt ez az állammal foglalkozó résznél. Liebknecht megjegyezte, hogy atekintetben szocialisták között természetesen nincs különbség, hogy a tőkés rendszer talaján működő, azaz meglévő államot az osztályuralom és elnyomás szerveinek tekintsék. A vita és nézeteltérés — amelyet Liebknecht néhány pillanattal korábban egyszerűen inkább szóharcnak, mint véleménykülönbségnek minősített — ott kezdődik, hogy „az emberi társadalomnak az a formája és szervezete, amely az osztályállamnak és ezzel együtt a polgári társadalomnak és ezzel együtt a kapitalista termelésnek megdőltével ki fog fejlődni, viselheti-e az állam elnevezést, vagy nem. Én sehogy sem találtam annak a bizonyosságát, hogy az »állam« szóban és kifejezésben szükségképpen bennfoglaltatik az elnyomás és kizsákmányolás fogalma; és ebben térek el több barátomtól.”⁹⁸

Liebknecht ehelyütt megint feltűnően bizonytalan volt, hiszen korábban ő is kiemelte az állam funkcionálásának elnyomó, diktatorikus jellegét. Gondolatfelvetése ugyan valóban a történeti másnapra, a szocialista társadalomra

⁹⁵ Uo. 38. l.

⁹⁶ Uo. 40—45. l.

⁹⁷ Megjegyzendő, hogy a kapitalizmus „automatikus összeomlásának” még később is akadtak hirdetői, s ezek Marx néhány megállapítására is hivatkozhattak, csak éppen megfedelkeztek Marx elemzéseinek másik részéről, amelyeknél a felépítmény és az emberi tevékenység szerepét mutatta ki. Ezeket az 1880—90-es években Engels többszörösen aláhúzta, az „ifjú nemzedék” vulgarizálásait helyesbítve.

⁹⁸ Uo. 39. l.

vonatkozik, s helyütt az engelsi, illetőleg saint simoni „dolgok igazgatásának” megismétlését érezzük ki észrevételéből. Ennél messzebb azonban ő sem ment, s részint az anarchistákkal vitatkozván (akikkel a nemzetközi munkásmozgalom szélesebb porondján éppen az 1890-es évek elején döntő csatározások folytak) a társadalomnak a jövőben is elkerülhetetlenül szervezett jellegét bizonyította. Egészében azonban ezekre a megjegyzésekre is állt az, amit Liebknecht a megelőző hallei kongresszuson mondott: a szocializmus kiépülésének korszakára még semmi végleges receptet nem adhatnak.

Az állam jövőbeli szerepének megítéléséhez tartozik, hogy Liebknecht rendkívül nagy energiával hangsúlyozta, hogy a jövő államának nem lesz elnyomó funciója, hiszen az az osztályok megszűnése, és nem az osztályuralom felcsereklése alapján működnek. Így „az uralom és kizsákmányolás minden módjának meg kell szűnnie; az emberek legyenek szabadok és egyenlők, ne legyenek urak és szolgák, hanem társak és testvérek”.⁹⁹

A hallei beszédhez képest más téren is mutatkoztak változások. A nyilvánvaló kritikai megjegyzések, viták után Liebknecht enyhítette a „békés belenövésre” utaló megfogalmazását, kijelentvén, hogy itt pusztán a szerves folyamatra gondolt.¹⁰⁰ Ugyanakkor, míg Halleban a nők helyzetének javítására irányuló külön feladatokat elhárította, most elismerte ennek szükségességét.¹⁰¹ A vallásos illúziók elleni küzdelem terén nagyobb türelmet tanúsított,¹⁰² a munkaügyi kérdésekben, jelesen a munkanélküliség elleni állami biztosítások jövőjét illetően azonban feltűnő merevséggel a tőkés viszonyok között minden ilyen reformot kivihetetlennek tartott.¹⁰³ A háború és militarizmus kérdésében állásfoglalását nyilvánvalóan beárnyékolta a két hónappal korábban, Brüsszelben tartott nemzetközi szocialista kongresszus, ahol Domela Nieuwenhuis bizonyos fokig anarchista színezetű voluntarista javaslataival kellett megküzdenie. Nieuwenhuis a háború elleni általános sztrájk feltétlen meghirdetését követelte meg az Internacionálétól, Liebknecht és az Internacionálé zöme azonban úgy vélte, hogy ennek megvalósítására az Internacionálénak nincsen elég ereje, a tőkés rendszer belső ellentétei pedig egyenesen a háború irányába mutatnak. Erfurtban Liebknecht ezt nagyrészt megismételte, annyit tett csak hozzá, hogy ők természetesen minden lehetőet megtesznek majd a háború kirobbanása ellen, anélkül, hogy illúzióik lennének „az örök béke” iránt mindaddig, amíg a tőkés rendszer fennmarad. Mégis, e bizonyos mértékig merev szemlélet ellenére a párt szorgalmazza az állandó hadseregek helyett a miliciarendszer bevezetését, a háború és béke kérdésében pedig a népszuverenitás, a képviseleti szervek, illetőleg a népszavazás elhatározó szerepének érvényesítését.¹⁰⁴

Az előzetes tervezetekkel szemben Liebknecht előadói beszédében jellegzetesek azok a passzusok, amelyekben észrevehetőek voltak az engelsi bírálat

⁹⁹ Uo. 45—46. l.

¹⁰⁰ Uo. 47. l. Liebknecht ehelyütt a kérdés érdembeli kifejtése elől kitért. — A szerves folyamatra erfurti előadásában csak utalt, s nyilvánvalólag a gazdasági koncentrációs tendenciára gondolt. Ez utóbbival a szocialista mozgalomban olykor összekapcsolták az „automatikus összeomlás” tételét. Liebknecht azonban újra aláhúzta: „Aki hisz a politikai küzdelem nélkül bekövetkező sikerben, az nincs tisztában fölszabadító harcunk nagyságával és nehézségeivel” (uo.).

¹⁰¹ Uo. 49. l.

¹⁰² Uo. 57. l.

¹⁰³ Uo. 60—61. l.

¹⁰⁴ Uo. 54—55. l.

jótekyony nyomai. Jóllehet már Halleban, sőt még a gothai programban is szerepeltek a német államszervezet demokratizálását követelő javaslatok, ezúttal Liebknecht ezeket még inkább aláhúzta. Ezek között beszélt az általános választójogról, az arányos választási rendszerről, sőt a képviseleti rendszer mellett a nép általi „közvetlen törvényhozásról”, a népszavazások rendszeréről. (Ehelyütt feltűnő az eltérés Liebknecht hallei és erfurti beszéde között, hiszen Halleban ennek a modern, ipari, nagylélekszámú helyeken mutatkozó korlátairól szólt.) Külön taglalta annak fontosságát, hogy a hatóságokat a nép válassza, a tisztviselők a népek legyenek felelősek. Ugyancsak kiemelte az önkormányzati szervek autonómiájának tiszteletbentartását, ezeknek jövőbeli szélesítését. Mindehhez hozzáfűzte: „E követelések egyértelműek németországi politikai intézményeink teljesen demokratikus szellemben való gyökeres átalakításával.”¹⁰⁵

Az előadói beszéd ily módon, ha nem is mehetett el az Engels követelte maximumig, a demokratikus köztársaság megteremtését — még kevésbé a szocialista társadalom közeli kivívását — nem tűzhette napirendre, de a minimum, az állam demokratikus átalakítása a feladatok közé került, s a békés belenövés visszavonásával Liebknecht ugyancsak Engels szellemében járt el. Ezekután a küldöttek elfogadták a betervezett javaslatot,¹⁰⁶ s a kongresszus programadó része ezzel lezárult, méghozzá úgy, hogy azzal nemcsak a kor német és másnemzetiségű szocialistái, hanem az elvi kérdésekben oly kritikus Engels is meg volt elégedve.¹⁰⁷

A kongresszus munkája azonban nem merült ki az új program elfogadásában. A küldöttek más elvi jelentőségű kérdésekben is irányt szabtak. A programvita mellett dönteni kellett a pártvezetőség eddigi politikájáról és a párt követendő taktikájáról is. Mindez kapcsolódott a baloldali ellenzék, a „fiatalok” szerepléséhez, akik a kongresszus előtt külön röplapot is megjelentettek, amellett, hogy Berlinben több ízben nyílt pártvíva folyt képviselőik, illetőleg a pártvezetőség részéről felszólaló Bebel és Auer között.¹⁰⁸

Az előzetes vitákból látszott, hogy a kongresszuson vagy elfogadják — legalábbis részlegesen — az ellenzék észrevételeit, vagy — miként Bebel mondta — távozniuk kell a zavartkeltőknek. Az ellenzék röplapja ezt az elhatározást szintén parancsolóvá tette. E röplapban először kifejtették, hogy a pártban a kisebbségnek nem kell alárendelnie magát a többségnek, amikor elvi kérdésekről van szó. Márpedig amikor a tisztán proletár és forradalmi politikától akárcsak a legkisebb mértékben is visszalépnek, eltántorodnak, az az ügy elárulását jelenti. Az utóbbi időben pedig a közbülső rétegek, a parasztság megnyerésére számítván, a pártvezetőség a forradalmi jelszavakat, célkitűzéseket elejtette, sőt immár a „békés belenövés” politikáját is meg-

¹⁰⁵ Uo. 48—51. l.

¹⁰⁶ Engels: Az erfurti programtervezet. 53—56. l.

¹⁰⁷ Lásd uo. 94—97. l.

¹⁰⁸ Az összecsapások rendkívül hevesek voltak. Az ellenzékiek „pártiktatúráról, parlamentarizmusról, korrumpálódásról” beszéltek, Bebel ezzel szemben hangsúlyozta, hogy a párt nem veszített forradalmiságából, hanem „mindig előrehaladt, mind radikálisabb lett”, de természetesen számot vet azzal, hogy nagy tömegpárt lett, s másként jár el, mint amikor kis székta volt. Az állandó ellenzékieskedéssel szemben pedig kijelentette, hogy a pártfegyelemnek érvényesülnie kell. Majd a gondolatsort szinte szó szerint azzal zárta: ha az ellenzéknek nem tetszik a párt taktikája, élhet az alkalommal, s alkosson új pártot. E szavak természetesen nagy vihart keltettek a párthallgatóság körében. — Protokoll über die Verhandlungen des Parteitagés der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands abgehalten zu Erfurt. 1891. Berlin. 1891. 53—71. l.

hirdette. A pártnak — írták — nem kell számolnia ezzel a többségében konzervatív parasztsággal, hiszen ez, ha szocialistákra szavaz is, csak olcsóbb kormányzatot kíván, nem pedig szocializmust. A röpirat szerzői hangsúlyozták, hogy míg a német párt a különböző nemzetközi kongresszusokon megszavazta az ott elfogadott elvi határozatokat, a gyakorlatban mindig megtalálja a kibúvót az elvek alkalmazásának felfüggesztésére. Kifogásolták újra — miként Werner azt már Halleban szóvá tette — Bebel szereplését a hadseregegyenruha vitájában, amiben az opportunizmus és nacionalizmus lejtőjére való kerülést látták. Kijelentették, hogy nem szabad egyszerűen a tömegek megnyerésétől sokat várni, hiszen a tömegek jórésze mindig a demagógok után megy. Mindezek alapján a pártvezetőségtől, de méginkább a párttagságtól azt igényelték, hogy térjen vissza a forradalmi munkásmozgalom útjára.¹⁰⁹

Bebel a hasonló, jórészt demagóg, a párt taktikáját végtelenen a frázisok és a szektaszellem felé visszakanyarító szellem ellen lépett fel a maga éles modorában. Bebel haragját az is növelte, a végső konzekvenciák levonását azért is megkövetelte, mert az ellenzék a pártvezetők közül többeket korrumpálódással is megvádolt, mintha egyszerűen a parlamenti helyük biztosítása miatt adták volna fel a forradalmi politikát. Formailag Bebel teljes szabadságot adott az ellenzéknek érvei kifejtésére, sőt a plénum előtt hajlandó volt megszavaztatni nekik a beszédidő megkétszerezését is — tartalmilag azonban kérlelhetetlen volt, minthogy a párt megkárosodását látta az ellenzék szereplésében. Bebel hangsúlyozta az ellenzék ilyen állításainak „rágalmazó” voltát, rámutatott, hogy az ellenzék önmagával kerül szembe, mikor egyik oldalon a „vitaszabadságot”, másfelől pedig Vollmar esetében a párt jobbszárnyán elhelyezkedők könyörtelen kizárását követeli. Mindezek már az előcsatározást jelezték. Auer nyitóbeszédében, a pártvezetőség múltbeli tevékenységéről beszámolva, a maga voksát ugyancsak a „baloldali” ellenzék ellenében adta le. A szürkébb beszámolóban főként az agitációs és sajtómunkáról esett szó — s itt jelezte, hogy ez a hétköznapi munka talán nem olyan látványos, de többet használ a mozgalomnak, mint egyes párttagok hangoskodása, akik önteltőségükben csak saját magukra gondolnak, s azt hiszik, hogy észrevételeik nagyon lényegesek, ha a forradalmiságról szónokolnak.¹¹⁰

Bebel az előzetes vitában gondosan ügyelt arra, hogy a személyes, illetőleg pártbeli becsületbeli ügyek ne keveredjenek azzal a vitával, amelynek a párt követendő taktikája körül kellett kibontakoznia, tekintvén, hogy a kongresszusnak a pártprogram átdolgozása mellett ez volt a másik fő napirendi pontja.

A „taktikáról” szóló napirendi pontnak Bebel volt az előadója. Beszédének elején már hangsúlyozta, hogy a proletariátus soha nem szeresheti meg úgy a hatalmat, mint azok az osztályok, amelyek eddig a történelem folyamán hatalomra jutottak. Ugyanis a proletariátus a tényleges gazdasági hatalmi pozícióknak nem juthat birtokába, csak miután a politikai-társadalmi forradalmat végrehajtotta.¹¹¹ Ebből viszont le kell vonni a következtetéseket, hogy a szocialistáknak meg kell erősödniük e politikai fordulat végrehajtásához. Ennek pedig egyik fő módszere a parlamenti, helyi közigazgatási munka, illetőleg a pártpropaganda, a sajtókiadványok rádiuszának kitágítása.¹¹²

¹⁰⁹ Uo. 62—67. l.

¹¹⁰ Uo. 88—89. l.

¹¹¹ Uo. 158—159. l.

¹¹² Uo. 159. l.

A baloldali bírálók érveire válaszolva Bebel kitért a párt korábban kialakított taktikai irányvonalára is. Az 1870-es évek kezdetén ugyanis a párt már szintén olyan határozatokat hozott kongresszusain, hogy a választási harcokban részt vesz, mindenütt önálló jelölteket állít, de ahol erre mégsem kerül sor, ott a szociáldemokraták azokat a jelölteket támogatják, akik a munkásság érdekeiről gondoskodni kívánnak. Ez volt a kezdeti kiindulópont, s ezen azóta csak pontosításokat eszközöltek, de fordulatról — hangsúlyozta Bebel — etéren nem lehet beszélni.¹¹³

Amennyiben viszont a parlamentben tevékenykedni kívánnak, ez megköveteli, hogy a parlamentet ne csak agitációs szószéknek tekintsék, hanem olyan pozitív munkát is végezzenek, amiből kitűnik, hogy a párt egyetlen lehetőséget sem szalaszt el, ha lehetőség nyílik a munkásság, a nép helyzetének javítására. Ez a tevékenység volt az, amit a nép is elismert, s aminek eredményeként több mint másfélmillió ember szavazott a szociáldemokratákra. E taktikai irányvonalától való eltérés, a tisztán forradalmi módszerek, az erőszak alkalmazásának hirdetése az anarchista szemlélet elfogadását jelentené — fejtegette Bebel —, azokét az anarchistákét, akik mindmáig nem mutathattak fel tényleges eredményeket, s akik menthetetlenül szektákká zsugorodtak. Ugyanekkor ennek az erőszaknak hirdetése rendkívül előnyös az uralkodó osztályok legreakciósabb, agresszívebb körei számára, hiszen így jó ürügy kínálkozik arra, hogy a legerőszakosabban szétverjék a munkásszervezeteket akkor, midőn ezek még nem elég erősek a nagy harc megvívására.¹¹⁴

Bebel a bírálatnak elébemenvén készséggel kijelentette: sohasem állította, hogy a parlamenti frakció a „párt krémje”, hogy a legképzettebb, legtehetségesebb tagjai lettek képviselővé. A bírálatnak azonban — mondta — csak akkor lehet helyt adni, ha az konkrét. A pártban természetesen lehetnek véleményeltérések taktikai kérdésekben, de akkor ezt világosan, adott esetre kell vonatkoztatni, s megbeszélni, a baloldali ellenzék viszont nem ezt az eljárást követte, hanem a pártvezetést egészében támadta. Végül a „bal” ellenzékkel kapcsolatban újra leszögezte: egyfelől rágalmaikkal ártottak a pártnak, másfelől politikai irányvonalukkal katasztrófa felé sodornák azt — ha elképzeléseik megvalósulnának.¹¹⁵

¹¹³ Uo. 161—162. l. — Bebel ezúttal nyilvánvalóan a párt politikájának folyamatosságát igyekezett kimutatni, amire a mozgalomban a különféle pártvezetőségek többször törekedtek. Bebel szavai ehelyütt elkendőzték, hogy a párt taktikájában néhány módosulás végbement. W. Liebknecht három évvel korábban erre maga mutatott rá, mikor új előszót írt a „Szociáldemokrácia magatartása a Reichstaggal szemben” c. 1869-ben kiadott, s 1889-ben új londoni kiadásra előkészített brosurájához. 1869-ben Liebknecht ugyanis olyan politikai magatartást hirdetett, miszerint a szocialistáknak a parlamentet csak szószéknek kell felhasználni. Azóta — írta Liebknecht 1888 novemberében — a feltételek megváltoztak, így a párt politikáját is helyesbíteni kell: „A jelen körülmények között a parlamenti tevékenység a pártnak oly előnyöket hoz, hogy vaknak kell lennie annak, aki ezt nem látja.” Ugyanitt Liebknecht hangsúlyozza: amíg a szociáldemokraták a Reichstagban csak kis frakciót képeztek, nem is gondolhattak másra, mint agitációra, a jelenlegi helyzetben viszont a szociális törvénykezés előmozdítása is az ő feladatuk lett. (*Wilhelm Liebknecht: Nyikakih kompromisszov. Moszkva. 1958. 13—15. l.*) — A Liebknecht által felvett fonalon továbbhaladva az 1890. évi februári választás, majd a Kivételes Törvény visszavonása még inkább új helyzetet teremtett, s Halle, Erfurt éppen ezeket a következtetéseket vonta le. Ezek pedig, ha nem is álltak ellentétben a párt eddigi gyakorlatával — miként a „fiatalok” állították —, mégiscsak új szint, taktikát jelentettek.

¹¹⁴ Uo. 162—165. l.

¹¹⁵ Uo. 171—172. l. — Az ellenzék sorából a kongresszuson a berlini Wilhelm Werner, Carl Widberger és a magdeburgi Albert Auerbach szólalt fel. Részint azt magyaráz-

A párt kialakított taktikájának védelmében Bebel nemcsak „balfelé” harcolt az erfurti kongresszuson. Vollmar beszédei és javaslatai ugyanis — jelezte — ellenkező irányban ugyancsak a párt egész létét, fennmaradását fenyegették. Vollmar tévedése az adott helyzet hibás értékeléséből származott. Vollmar a Caprivi-kormányról feltételezte, hogy Bismarck bukásából, a szociáldemokrácia megerősödéséből levonja a következtetéseket és kész szociálpolitikai reformok meghozatalára. Ebben az esetben pedig a pártnak jóindulatot kell tanúsítani a kormányzat iránt. Mindezt a gyakorlati politikát elméletileg is alátámasztotta azzal a tétellel, hogy a pártnak a közvetlen célkitűzésekre kell koncentrálnia erejét, nem pedig a távolabbi célokra. Bebel ezt a felfogást a legélesebben támadta, minthogy az elválasztotta a párt mindennapos küzdelmét távolabbi, végső célkitűzéseitől. Márpedig, ha ezt a múltban elfogadták volna, akkor a párt nem tudott volna ellenállni a Kivételes Törvény hihetetlen nyomásának, sohasem lett volna nagy tömegpárttá — hiszen nem lett volna jövője.¹¹⁶

Bebel utalt arra, hogy a kormány reformtervei mennyire elégtelenek, hogy a szociáldemokrata javaslatokat rendre miként utasították vissza, hogy a párt mennyire önmagában áll, s az uralkodó osztályok mennyire szeretnék tönkretenni. Később, mikor Vollmar felszólalásában igyekezett elmosni a szemléleti különbséget, ami beszédei és a pártvezetés irányvonala között megmutatkozott,¹¹⁷ Bebel másodsor is kitért Vollmar felfogására, még erősebben hangsúlyozta annak rendkívül veszélyes potenciális következményeit. Amellett, hogy ismét aláhúzta a közvetlen és távolabbi célkitűzések szerves összefüggését, Bebel ezúttal azt is taglalta, hogy noha tudják: a nagy harcra nem kerül még maholnap sor, de azt mégsem utalhatják a távoljövőbe, ő igenis bízik a tömegek forradalmiságában, a harc üteme felgyorsulhat, s akkor nekik is hathatósabb eszközök után kell nézniük. Vollmar nézőpontja amúgyis alaposan eltorzul, nem bízik a tömegek forradalmiságában, de rendkívül sokat vár a kormánykörök reformszándékaitól — ami végeredményben az önálló szociáldemokrata mozgalom felszívódására vezethet.¹¹⁸

ták, hogy szavaikat félreértették, részint azt bizonygatták, hogy ők nem kívánták a párt vezetőit személyükben támadni, csak a párt taktikáját óhajtották megváltoztatni. Werner részletkérdésekbe bonyolódott, s a pártszervezetek autonómiaja, a „szabad vita” biztosítása mellett kardoskodott (uo. 97., 144., 149. l.). A párttaktika kérdésében Werner kijelentette, hogy 1890 februárja óta nagyobb értéket lát ebben, de őv mindenféle túlbecsüléstől (uo. 221. l.). Widberger pedig az említett 1869. évi Liebknecht állásfoglalást idézte fel, állította szembe a párt új taktikájával, jelezvén, hogy a forradalmi szocialisták a parlamentben nem láthatnak mást, mint agitációs eszközt. Ugyanakkor Widberger mégis elismerte a szociálpolitikai reformok támogatásának szükségességét, csak hogy ezeket nem tekintette elég merészeknek. Végül ismét hitet tett amellett, hogy nem kell a nagyobb tömegek öntudatraébredését megvárni, a forradalmi elit képes az óhajtott reformok kierőszoakolására. Widberger közös nevezőre hozta Vollmar és Bebel nézeteit, mindkettőjüket reformistának és „optimistának” vagyis megalapozatlanul hiszékenynek minősítvén (uo. 190—198. l.). A „baloldaliak” végeredményben, ha hangjukat letompították is, megismételték korábbi programjuk sarkalatos tételeit: az antiparlamentarizmust csakúgy mint a közeli forradalmat sejtető elképzeléseiket.

¹¹⁶ Uo. 172—176. l.

¹¹⁷ Uo. 179—197. l. — Vollmar a Bebelnek adott válasz mellett bőszégesen élt azzal a lehetőséggel, hogy a „fiatalok”-kal vitatkozott, de tulajdonképpen a párt taktikájának változtatását szorgalmazta.

¹¹⁸ Uo. 270—285. l.

A párt eddig követett taktikája védelmében szólalt fel a pártvezetőség két másik tekintélyes tagja, Wilhelm Liebknecht és Paul Singer is. Liebknecht Bebelhez hasonlóan szintén Vollmar szemléleti tévedésére mutatott rá, majd ebből vezette le, hogy koncepciója is téves: „Vollmarnak az volt a hibája, hogy elismerte, hogy az ellenfélnek megváltozott velünk szemben a taktikája, s ezért nekünk számításba kell vennünk a kormány jóindulatát, s jó gyerekeknek kell lennünk. Ez súlyos hiba, amelyet ha a párt magáévá tesz, arra vezet, hogy opportunistákká leszünk és a párt kormányssocialistává lenne . . . A párt forradalmi jellegét gondosan őrizni kell. A feltételekhez való alkalmazkodás nem jelenthet gyáva „elvtelen, számító politikát”.¹¹⁹ Liebknecht jelezte, hogy ha az „egyetlen reakciós massa” elképzeltét fel is adják, tudatában vannak, hogy a többi párt szembefordul velük. Ennek alapján nekik tömegbázisukat kell kiszélesíteni, „amely végül olyan hatalmas nyomást gyakorolhat, amelynek egy kormány sem tud ellenállni. Ha azt mondják nekünk: ha meglesz a többségetek, akkor jönnek majd a katonák, arra én azt felelem: egyszer engedjétek meg, hogy odáig jussunk, akkor majd próbát teszünk . . .”¹²⁰

Liebknecht a párt forradalmi, de körültekintő taktikájának helyességét bizonyítva azzal zárta felszólalását: „Kerüljük el egyfelől az opportunisták kormánypolitika mocsarát, másfelől őrizkedjünk az anarchista ostobaságoktól.”¹²¹

Paul Singer, a párt elnöke ugyancsak erőteljesen bírálta Vollmart, aki a párt végcéljait „családi ereklyeként az ezüsttartó szekrénybe zárta, hogy azokat csak ünnepi alkalomra vegye elő”, amivel szemben ő Bebel és Liebknecht módjára a végcélok és közvetlen feladatok szétválaszthatatlanságát hangsúlyozta, továbbá azt, hogy a tömegek eszét és szívét csak így nyerhetik meg a szocializmusnak.¹²² Singer beszédében feltűnő volt, hogy míg Bebel és Liebknecht hevesebben bírálták a baloldali ellenzékot — noha Vollmart sem kímélték —, Singer kijelentette Vollmarról, hogy „következtetéseit, ha azokat a pártkongresszus elfogadná, sokkal veszélyesebbeknek tartaná a pártra nézve, mint az ellenzék nézeteit”.¹²³ Singernek azonban nem kellett aggódnia, a küldöttek végül egyhangúlag jóváhagyták a párt eddigi taktikáját, s Singernek elnöki záróbeszédében már csak alá kellett húznia a pártkongresszus tanulságaként: az elvi kérdések megoldódtak, a párt programja immár világos, elkötelezték magukat a végső célkitűzések megvalósítása mellett, „nos tehát, akkor előre az új harcok, új győzelmek felé. — Éljen a német, s háromszorosan éljen a nemzetközi, a népeket megbékéltető szociáldemokrácia!”¹²⁴

A kongresszus ezzel véget ért, s annak eredményével nemcsak hivatalos zárszóban lehettek a párt vezetői megelégedve. Még az elvi kérdésekben oly kritikus Engels is csak örömmel nyilatkozott az erfurti kongresszusról. Első véleménynyilvánítása október 24-én — azaz néhány nappal a kongresszus befejezése után — kelt, mikor is Sorgét tájékoztatta az eseményekről: „Erfurtban minden jól alakult.” Majd Bebel értesítése alapján megjegyzi, hogy az ellenzék, főként a berlini, nagyon gyáván viselkedett, a kongresszuson magán nem merte a pártvezetést támadni. „Köztük kétségtelenül vannak rendőrségi ügynökök,

¹¹⁹ Uo. 207—209. l.

¹²⁰ Uo. 209—210. l.

¹²¹ Uo. 210. l.

¹²² Uo.

¹²³ Uo. 198. l.

¹²⁴ Uo. 359—360. l.

más részüket burkolt anarchisták képezik, akik a mi embereink között kísérelték meg, hogy maguknak híveket toborozzanak; velük együtt vannak közöttük szamarak, öntelt diákok és megbukott kandidátusok is.”¹²⁵

Vollmarral kapcsolatban ugyanebben a levélben Engels Singer véleményét osztotta: „Vollmar úrnak ugyanígy vissza kellett vonulni; de ez utóbbi sokkal veszélyesebb, sokkal ravaszabb, sokkal nagyobb benne a kitarítás, a végtelenségig hiú, s mindenképpen szerepet szeretne játszani.”¹²⁶ Engels kiváltképpen Bebel, Singer és Auer erfurti szereplésével volt megelégedve — Liebkechtet viszont nem említette.

Október 24—26. között hasonló értelmű sorokban írt választ Bebelnek. A dicsérő szavak mellett ekkor megjegyezte, hogy a pártellenzéktől immár megszabadultak, a hangoskodók a párton kívül ártalmatlanok lesznek, legjobbjai pedig elgondolkodhatnak a tapasztaltakon. Örült a kongresszuson uralkodó jó hangulatnak, majd a kongresszus után ekkor tett először említést Liebkechtéről. Szavaiból kitűnt, hogy Liebkechttel szembeni fenntartásai, neheztelése egyáltalán nem csillapodott, legfeljebb bizonyos sajnálkozással párosult: „Liebkechtnek keserű pirula lehetett, hogy éppen neki kellett az új programról a beszámolót tartani, amelyből nemcsak a lassalleánus, hanem a saját kedvenc néppárti frázisainak utolsó maradványait is kiírtották.”¹²⁷ Engels a beérkezett forrásanyagból is kiérezte Liebkecht keserűségét, s mindennek alapján megjegyezte, „remélem, hogy akad majd olyan lejtős terület, amelyre leereszkedve Liebkecht fokozatosan nyugdíjállapotba kerülhet, — Liebkecht meglepően előregedett a pártban”.¹²⁸

Ezekben a napokban Engels Sorge és Bebel mellett megkereste soraival Kautskyt is: „Üdvözöllek abból az alkalomból, hogy programtervezeted Erfurtban elfogadták, s eltávolították abból az »egyetlen reakciós massa« tételét.” Majd megerősítette, hogy Erfurtban „minden jól ment”, hozzáfűzvé, hogy az „ellenzék” és Vollmar visszavonulása valósággal példátlan.¹²⁹ Még ezen a héten Paul Lafargue útján a francia szocialista vezetőket is tájékoztatta Erfurtról. A nyitó sorok azonosak voltak: „Minden jól ment.” Majd következett az értékelés: „Az ellenzék szamarai az egész párt előtt hibonyították, hogy ők valóban szamarak és gyávák, s nem érdemelnek semmiféle rokonszenvet. Vagy buták, vagy burkolt anarchisták, vagy rendőrügynökök.” Majd megemlékezett arról, hogy a kongresszus utáni héten Berlinben kiviláglott az ellenzék elszigeteltsége, Münchenben pedig Vollmar kudarca. Vollmar megkísérelte, hogy a kongresszus határozataival szemben saját elképzeléseit érvényesítse, de a párttagság követelésére vissza kellett vonnia javaslatait. Mindennek ellenére Engels szerint Vollmar „a párt legveszélyesebb intrikusa”,¹³⁰ Engels ennek tudatában is derűsnek látta a párt jövőjét, noha megjegyezte, hogy Vollmarra „nagyon ügyelni kell”, de szinte beletörődve

¹²⁵ *Marx—Engels: Szocsinyenyija.* 38. köt. 157. l.

¹²⁶ Uo. 157. l.

¹²⁷ Uo. 159. l.

¹²⁸ Uo.

¹²⁹ Uo. 164. l.

¹³⁰ Uo. 175. l. — A Lafargue házaspár az erfurti kongresszus eseményeihez úgy tűnik nem fűzött kommentárt, inkább Engels értékelései, elemzései keltették fel érdeklődésüket, Engelshez frott leveleikben ezek megjelentetése foglalkoztatta őket. Ezen túlmenően a bonyolult francia politikai helyzetről, a francia szocialisták — köztük P. Lafargue — küzdelméről tájékoztatták Engelst (Friedrich Engels, Paul et Laure Lafargue Correspondance. Tome. III. Paris. 1959).

hozzáfűzte: „egyébként minden nagyobb pártban van egy főinrikus, s ha meg is szabadulnának tőle, mindegy, a helyébe egy másik lépne”.¹³¹

Engels nemcsak a párt eddigi politikáját helyezelte, hanem a végül elfogadott pártprogramot is jónak tartotta. Erről már két hónappal később, az alapos tanulmányozás után írta Kautskynak: „Mindenesetre a program teoretikai része most teljesen elfogadható.” A gyakorlati részeknél ugyan Engels fenntartásokkal élt, részint túl kispolgáriaknak tartott egyes követeléseket, részint kivihetetleneknek vélte azokat mindaddig, amíg nem alakul munkáskormány, e ballépéseket azonban nem tartotta aggasztónak, mivel a mozgalom jó irányban fejlődött, s a nem eléggé forradalmi követelések a gyakorlati megvalósítás során ugyis radikálisabb tartalommal telítődének.¹³²

Míg Engels több tapasztalat birtokában, nagyobb távolságból higgadtan és mégis lelkesülten állított ki ilyen egyértelműen jó bizonyítványt a kongresszusról — a német kortársak lényegében hasonló következtetésekre jutottak. (Hiszen Engels részben éppen ezekre a közvetlen észrevételekre támaszkodva alakította ki a maga értékítéletét.) Bebel közvetlenül Erfurt előtt a „fiatalok” ellenzékével való leszámolásra készült.¹³³ A kongresszus másnapján Adlernek azt írta, hogy a kongresszus meglehetősen zaklatott és szaggatott volt, de „remélhetőleg utoljára kellett ilyen dolgokkal” foglalkozniuk.¹³⁴ Pár nappal később már mint befejezett tény közölte a „fiatalok” kizárását, akik most érezhetik majd, hogy a párton kívül „politikailag és morálisan halottak”. Ugyanitt megmagyarázta, hogy Vollmarral szemben azért nem léptek fel hasonló szigorral, mert nagyrészt visszavonult. Itt Bebel hangsúlyozta: a párton belül oly mélyek a szolidaritás száalai, hogy pusztán a véleményeltérés nem indokolhat kizárást. Ezekután Bebel egy olyan gondolatot is megpendített, ami nemcsak azt bizonyította, hogy mennyire kritikusan vizsgálta a párt belső helyzetének alakulását, hanem azt is, hogy Engels észrevételeit mennyire fontolóra vette. Adlernek ugyanis megemlítette: „nyíltan megmondom, egy alapos baloldali ellenzék nagyon rokonszenves, sőt egyenesen szükséges lenne számomra, minthogy a párt a jelenlegi növekedésével számos olyan elemet is magához vonz, akiket előre kell majd taszítani”.¹³⁵ Bebel ugyanitt feljegyezte, hogy a fenti tendenciával együtt a pártvezetésben elkerülhetetlenül nő a kispolgári elemek száma, befolyása. Ez pedig arra vezet, hogy a jelenlegi helyzettel inkább kiegyeznek, s a vezetők forradalmisága csökken. Utalt arra, hogy ezt a parlamenti frakcióban is tapasztalja, s Grillenbergén kívül Auerra is kihat. Az aggasztó jelenségekkel szemben abban bízott, hogy a fejlődés törvényszerűségei a vezetés gyengeségét ellensúlyozzák, s a forradalmiságot a tömegek-nél, a pártban életben tartják.¹³⁶

¹³¹ Uo. 159. l.

¹³² A program hiányosságairól szólva Sorgenak okt. 24-én csak azt jelezte, hogy néhol „a kifejezés erőtlén és túl általános”, egy hónappal később, december 3-án Kautskynak hozzáfűzte, hogy néhány gyakorlati követelést még be kellett volna venni: így a fiatalok 6 órás munkanapjának bevezetését, a nők éjszakai munkájának eltörlését, a szülési szabadságot. (Engels: Az erfurti programtervezet bírálata, 37, 39. l.)

¹³³ *Victor Adler*: Briefwechsel mit August Bebel . . . 78. l. — Ugyanilyen értelem-ben írt szept. 29-én Engelsnek is az ellenzékéről (*August Bebel*: Briefwechsel mit Friedrich Engels. 435. l.)

¹³⁴ Uo. 79. l.

¹³⁵ Uo. 80. l.

¹³⁶ Uo. 80—81. l. — Bebel okt. 14. és 24. között szinte másnaponként számolt be Engelsnek a kongresszusról és utóregzéseiről. A levelekből kitűnik elégedettsége s az, hogy a legfontosabbnak az ellenzék letörlését tartotta. Liebknecht szereplését jónak vélte,

Engels másik szemtanúja Kautsky volt. Kautsky — akinek szerepe a kongresszus előkészítésére, megalapozására korlátozódott, s a kongresszuson már csak „szemlélő” lehetett — „jó benyomást” szerzett a párt helyzetéről, a pártvezetőség magabiztosságáról. Azon túl, hogy beszámolt az egyes csatározásokról, s panaszkodott, amiért Liebknecht akadályozta programtételeinek elfogadását, Kautsky leveléből egyetlen az eddigiekből ismeretlen színpont tűnik elő. Kautsky ugyanis elmondta, hogy Bebel pártolta az „egyetlen reakciós massa” tételét, s a kongresszuson ő volt az egyedüli, aki ennek nagyobb nyomtatékot adott.¹³⁷ Ennek ellenére Kautsky Bebel beszédét tartotta legkiemelkedőbbnek, míg Liebknechtét fakónak találta.¹³⁸

Ezek voltak a német párt gyakorlati és elméleti vezetőinek közvetlen reakciói a kongresszus másnapján. Egy negyedszázaddal később a német szociáldemokrata mozgalom két ismert teoretikusa, Eduard Bernstein és Franz Mehring nagyobb lélegzetű, hivatalos párttörténet-számba menő feldolgozást jelentetett meg, amelyikben mindegyikük rendkívüli tömörséggel, szinte szárazon ismertette az erfurti pártkongresszus előtörténetét és lefolyását. Bernstein megállapította, hogy a kongresszus jóváhagyta a párt taktikáját, a célok és közvetlen feladatok összhangját, s elutasította mind az „ellenzék” radikalizmusát, mind a vollmari elképzeléseket.¹³⁹ Mehring szinte ugyanazokat a motívumokat húzta alá: a pártprogram átalakítását, Vollmar elutasítását és a „fiatalok” kizárását. Mehring csak annyit tett e képhez, hogy a „fiatalok” pártalakító kísérlete 1891 után megbukott, s 11 évvel később e harcokat annyira meghaladottaknak tekintették, hogy az „ellenzék” néhány tagját az 1902. évi müncheni kongresszuson visszavették a pártba.¹⁴⁰ A tényszerű ismertetésen túl Mehring azt emelte ki, hogy a párt a végső célkitűzéseket e kongresszuson éppen azért állította előtérbe, mert tudta, hogy az osztályharc „viharos tengerén” az elvek, célok pontos kitűzésével nem téveszthetnek irányt. Mehring ehelyütt az elmélet jelentőségét taglalván bírálta azokat a gyakorlatias pártvezetőket, akik Erfurtról szólván „programhumbogot” emlegettek. Ezzel szemben Mehring aláhúzta, hogy a párt az erfurti programhoz évtizedes küzdelmek tapasztalatai alapján jutott el, s tulajdonképpen Erfurtnál lehet lezárni a német munkásmozgalom történetében azt a hosszabb szakaszt, amelynek nyitó mozzanatát Lassalle fellépése jelezte, s zárókövét a lassalleánus tévedések kiiktatása, a marxi elmélet maradéktalan elfogadása képezte.¹⁴¹

Mehring Erfurtnál fordulót látott, s ehelyütt zárta könyvét. A vég azonban egyúttal kezdet is volt, s ez Erfurtnak újabb színárnyalatot ad. A marxizmus maradéktalan érvényesülése nem volt olyan teljes, miként Mehring vélte. A marxizmus szemlélete maga is fejlődött, s a történelem új feltételei között a marxizmus szellemében már új feleleteket kellett adni. A marxizmus egyes

Vollmar fellépését egyesnek minősítette, s öt potenciális ellenfélnek látta (*August Bebel: Briefwechsel mit Friedrich Engels.* 454—460. l.).

¹³⁷ Friedrich Engels' Briefwechsel mit Karl Kautsky. 314—315. l.

¹³⁸ Uo. 313—315. l.

¹³⁹ *Eduard Bernstein: Die Geschichte der Berliner Arbeiter-Bewegung.* Dritter Teil. Berlin. 1910. 6—7, 120—129. l. — Érdekes, ahogyan ezt Bernstein 1910-ben megjelent könyvében objektíven kiemelte, azokután, hogy ezt az összefüggést ő a párt újabb gyakorlatában szintén megtámadta.

¹⁴⁰ *Franz Mehring: Geschichte der deutschen Sozialdemokratie.* Zweiter Teil. Berlin. 1960. 681. l.

¹⁴¹ Uo. 682—683. l.

útmutató gondolatainak elhagyása vagy háttérbe szorítása amúgyis könnyen torzulásokra vezethetett, s a kezdetben árnyalati eltérések adott alkalommal már politikai ballépésekre, gyakorlati kudarcokra vezethettek. Erfurtnál és Erfurt másnapján a német pártban még csak kezdeti formában nyilvánultak meg azok a véleményeltérések, amelyek két évtized múltán lassanként a német pártot három irányzatra szabdalták. Erfurtban a pártvezetés magja mellett már megszólalt két másik hang is: egyfelől Vollmar, aki a kormányval szemben illúziókat tápláló reformizmust képviselte, másrészt beszéltek azok a „fiatalok”, akik a türelmetlen, azonnali forradalmi módszerek igénybevételét kérték számon a párttól. S ez a két végletes szemlélet szinte végigkísérte a párt egész történetét. Az 1880-as években, a Kivételes Törvény idején azonban a likvidátor opportunizmus csakúgy mint Johann Most anarchizmusa felszínes kísérlet maradt, képviselői nem tudtak befolyást szerezni, a párttagságnak szinte egésze a pártvezetés körül tömörült, s így a párt egésze folytatta heroikus küzdelmét a „vasdiktátor” rendszere ellen. Az új körülmények, a legalitás viszonyai közé jutva, a tömegpárttá váló szociáldemokráciában a két szélsőség zászlót bontott, mikor az új párttaktikát kellett meghatározni, de az 1890-es évek elején újra a történelem sülyesztőjébe kerültek, anélkül, hogy a párt politikájára rá tudták volna ütni bélyegüket. Ez pedig nem utolsósorban annak volt tulajdonítható, hogy a hazai pártvezetőség Engelsszel karöltve helyesen válaszolta meg a kor problémáit, mikor a tömegkapcsolatok kiszélesítését, a parlamenti, alkotmányos szervekben végzendő munka fontosságát állapították meg. Miután a szélső balszárny meggyőződött arról, hogy egyedül még kevésbé tudja a forradalmat megvalósítani, a pártba visszatérve újra találkoztak a rész-kérdésekben, a „másnap” teendőket illetően nézeteikben eltérő gondolkodású szocialisták.

Egy évtizedre Erfurt valóban programot tudott adni, s a munkásmozgalom tapasztalatai szerint egy évtizednél hosszabb időre pedig nem igen tudtak programot alkotni egy kongresszuson. Az imperializmus térhódításával a párt belső egysége ismét felbomlott, s minthogy a pártvezetőség már nem tudott az új körülmények közepette olyan radikálisan forradalmi, s ugyanakkor a realitásokkal számotvető programot kidolgozni, miként Erfurtban, a pártban az ellentétek is kiéleződtek. Ekkor bebizonyosodott, hogy azok a hajszálrepedések, amelyeket Engels és a „fiatalok” jeleztek, mikor a parlamenti frakció opportunizmusára, parlamentarizmusára figyelmeztettek, ténylegesek voltak, s adott esetben rianásokká változhattak. A „fiatalok” 1891-ben néhány ilyen baljós jelből téves következtetéseket vontak le, s akkor követeltek forradalmi módszereket, amikor ehhez a történeti feltételek hiányoztak. Ily módon Bebelnek, Singernek, Liebknechtnek, a pártvezetőségnek, illetőleg a párt zömének volt igaza, amikor kettősen elhatározta magát: mind a reformizmustól, mind a voluntarizmustól. Az 1900-as években a feltételek lassanként módosultak. Egyfelől tért nyert a reformizmus, másfelől világszerte forradalmak jelezték a politikai légkör átizzását, amit az ismétlődő háborúk, a háborús veszély krónikussá válása is alátámasztott. A munkásság egy része a régi taktika változatlan követését kívánta,¹⁴² másik része a forradalmi követeléseket telje-

¹⁴² A következő évekre vonatkozóan Engels még 1895-ben is olyan történeti távlatot jósolt, amelyben ezek a taktikai irányelvek tökéletesen érvényesültek volna. A világos szó, a felvilágosítás erejében túlságosan is bíztak a kor szocialistái, miként a demokratikus feltételek, a parlament befolyását is túlértékelték. Az elkövetkező évtizedek fejlődése ezeket az értékeket devalválta a végrehajtó hatalom s az irracionális szenvedélyek

sen feladta. Így azután teljesen új értelmet kapott annak az új marxista baloldalnak a fellépése, amely az 1890—1891-es „fiatalokra” emlékeztetően szintén a parlamenti frakciót, sőt a pártvezetést támadta, de ezúttal már valóban az európai munkásság és szervezett munkásság forradalmasodására építhetett, s így politikai súlyt is kaphatott. Miként 1891-ben Liebknecht öregedett el, az 1900-as években, főként 1907 után a pártvezetőség zöme elmaradt a kor követelményei mögött, s az elemző válaszokat forradalmi szellemben már a baloldal adta meg. Így egy-két évtized múltán az előjelek megváltoztak. Erfurt értékelésében természetesen mindez mit sem változtathat, a retrospektív tükör azonban néhány olyan vonást is kiemelhet, amely az adott korban kevésbé volt feltűnő vagy érdemleges. A munkásmozgalomban hosszú idő óta megérlelődött Erfurtról az ítélet: úgy tekintettek vissza e kongresszusra, mint amely után a német párt megerősödött, pályája nagy ívben emelkedett felfelé, miközben egyúttal le is zárt egy hősi korszakot a párt életében. Erfurtban a lezárást és útnyitást tisztelték, s 75 esztendő múltán mi is ez előtt a teljesítmény és siker előtt hajolhatunk meg.

Й. Йемниц:

К истории создания эрфуртской программы Германской Социалдемократической Партии

Резюме

В 1890 году германское социалдемократическое движение развивалось в новых условиях. Падение Бисмарка, отмена Исключительных Законов означали прекращение травли, полулегального положения движения. Все это потребовало, чтобы партия, в соответствии с изменившимися условиями, разработала новую политическую программу. Этой работы требовало и то положение, что партийная программа, принятая еще в 1875

javára. Ekkor — 1895-ben — azonban még Engels is bízott bennük: „A latin országokban is mindinkább belátják, hogy a régi taktikát felül kell vizsgálni. Mindenütt utánozták a választójog kihasználásának, a számunkra hozzáférhető összes állások meghódításának német példáját, mindenütt háttérbe szorult az előkészületlen támadás.” Engels itt utalt arra, hogy Franciaországban is feladták az „összeesküvések és felkelések” taktikáját, mindaddig, amíg „a nép nagy tömegét és a parasztokat” nem nyerték meg. A „német taktika” előretörését azonban Engels megfellebbezhetetlennek vélte: „növekedése olyan önkéntesen, oly tartósan, oly feltartóztatlanul és egyúttal oly nyugodtan megy végbe, mint egy természeti folyamat. Valamennyi ellene irányuló kormányintézkedés tehetetlennek bizonyult. Két és egynegyedmillió választóra már ma számíthatunk. Ha ez így megy tovább, úgy a század végéig meghódítjuk a társadalom középrétegeinek, a kispolgároknak és kisparasztoknak a többségét és az országban oly döntő hatalommá növekszünk, mely előtt valamennyi más hatalomnak meg kell hajolnia, akár akarja, akár nem.”

Engels e reményeit és következtetéseit az inverz bizonyítás eljárásával is alátámasztotta. Utalt arra, hogy a modern fegyverkezési technika mint tette lehetetlenné az utcai harcok potenciális sikerét — mindaddig, amíg a hadsereget a kormánykörök biztosan fel tudják használni. Így a feladat a növekedés kivárása, az idő előtti akció, a provokációk elkerülése, mint Engels írja: „hogy ezt a növekedést szakadatlanul folyamatban tartsuk egészen addig, míg az uralkodó kormányzati rendszernek fejére nem nő, ezt a napról-napra növekvő »erő-zömöt« előcsatározásokban fel nem örölni, hanem a döntés napjáig sértetlenül megőrizni, ez a legfőbb feladatunk.” (*Marx—Engels: Válogatott Művek. I. köt. 110—113. l.*) Ez volt az a „taktikai elképzelés” — amelyet Engels oly nagy-szerű lendülettel és körültekintéssel, több, más tendencia jelzésével együtt fejtett ki —, amely Erfurtban is kiindulópontul szolgált, amit az 1880—1890-es években az élet messzemenően igazolt, s ami az imperializmus korában elévült.

году в г. Гота, содержала много ошибочных лассальянских положений. Энгельс со своей стороны неутомимо боролся за исправление этих положений, и в этой своей борьбе он находил поддержку со стороны части немецких социалдемократических вождей и теоретиков. За исправление положений Готской программы выступал также Вильгельм Либкнехт, однако, в его позиции оказывалось некая двойственность, ибо, в противовес Энгельсу, относительно прошлого он считал правильным объединение 1875 года¹ и, следовательно, также и готскую программу. В 1890 году же он был уже референтом переработки программы, что он мотивировал очень убедительно.

Из программы партии были вынесены без особенных прений положения относительно кооперативных иллюзий, с большими дискуссиями пошло изменение взглядов относительно политической борьбы о «единой реакционной массе», что было особенно резко критиковано Энгельсом и вслед за ним К. Каутским. В создании новой программы принял участие весь партийный состав, во многих собраниях произошли открытые дискуссии, раздались предложения, разрабатывались программные проекты. Перед партийным конгрессом лежал уже проект, переработанный на основе замечаний Энгельса. Некоторые недостатки последнего варианта были из проекта ликвидированы на основе дискуссии конгресса и принятая после этого программа встретила уже и одобрение Энгельса. Энгельс возражал в предыдущем проекте главным образом против того, что в нем рассчитывалось на мирное политическое развитие, несмотря на то, что в Германии господствовал абсолютистский режим и в связи с этим в проекте не говорилось о демократическом преобразовании политической жизни страны. Принятая программа была в этом смысле поправлена.

В связи с разработкой новой политической линии ядро партийного руководства столкнулось с двумя крайностями во мнениях внутри партии. С одной стороны Фольмар, поставив под вопрос значение революционных конечных целей, старался сузить работу партии слишком на достижение ежедневных реформ, и тем временем он питал иллюзии по отношению к немецким ведущим кругам и партиям, с другой же стороны против партийного руководства выступила левая оппозиция. Левые, вследствие неправильной оценки исторического периода и положения германской партии, отрицали смысл борьбы за реформы, в парламентской деятельности они видели исключительно агитационные возможности, и отодвигая на задний план задачу завоевания масс, они торопили партийное руководство организовать революционное выступление. Большинство партийного руководства, также как и партии, отклонило обе ошибочные линии и назначило для партии дорогу, приведшую ее в последующих годах к укреплению.

В последствии, спустя полутора десятилетия, над эрфуртской программой прошло время и партийное руководство уже было не в состоянии выработать такую политику, которая была бы в такой же мере революционной и в то же время считающейся с реальными возможностями, как это было с программой 1891 года.

J. Jemnitz:

Contributions relatives à la création du programme d'Erfurt du Parti Social-Démocrate Allemand

Résumé

Le mouvement social-démocrate allemand se trouvait en 1890 dans une nouvelle situation. La chute de Bismarck, la révocation de la Loi d'Exception équivalurent à la cessation des persécutions et de la mi-clandestinité, ce qui finit par obliger le parti à élaborer, en conformité avec les conditions changées, un nouveau programme politique. Le fait que le programme de Gotha élaboré en 1875 se vit entremêlé de nombreuses thèses erronées d'inspiration lassalliennes sollicitait également la révision du programme. Avec l'aide d'une partie des chefs social-démocrates allemands, théoriciens eux aussi, Engels ne cessait de sa part de lutter pour la rectification de ces thèses. Wilhelm Liebknecht à son tour se prononça lui aussi pour la révision du programme de Gotha, ses partis pris accusaient cependant un double aspect, car, quant au passé il considérait, à l'encontre d'Engels, comme un pas juste l'union de 1875, par conséquent il se prononça pour le programme de Gotha. Cependant au congrès de Halle ayant eu lieu en 1890 ce fut lui qui suggéra la modification du programme, modification qu'il motiva par des raisons fort

convaincantes. Au congrès on venait d'éliminer du programme du parti les thèses lassalliennes fondant des espoirs sur les coopératives; la modification de la conception relative «à l'unique masse réactionnaire» provoqua de vifs débats surtout de la part d'Engels et sur son effet de la part de Kautsky. L'élaboration du nouveau programme se poursuivit avec la participation de l'ensemble des adhérents du parti; nombreux furent les meetings qui virent dérouler des discussions ouvertes, des propositions furent suggérées, des projets de programme élaborés. Le projet soumis au congrès du parti fut celui révisé à la base des remarques d'Engels, projet d'où quelques déficiences furent éliminées à la suite du débat en ouvert au congrès. Le nouveau programme admis n'était pas sans mériter l'approbation d'Engels. Quant au projet antérieur Engels lui objecta au premier chef qu'en présence du régime politique absolutiste de l'Allemagne on comptait d'une manière unilatérale à un développement politique engagé dans la voie pacifique sans définir la transformation démocratique de la vie politique du pays. Le programme admis fut modifié en ce sens.

En connexion avec le développement de la nouvelle politique du parti le noyau de la direction se devait de combattre deux opinions extrémistes. D'une part Vollmar, tout en mettant en doute l'importance des perspectives révolutionnaires, entendait limiter l'activité du parti à l'introduction des réformes quotidiennes et ne manquait pas de bercer des illusions quant aux milieux et partis gouvernants; d'autre part une opposition de gauche commençait à agir contre la direction de parti. Par suite d'une appréciation erronée de la période historique donnée et de la situation où se trouvait le parti ceux de l'aile gauche refusèrent de reconnaître la portée des luttes engagées pour les réformes, n'envisageant l'activité au parlement que comme une possibilité de propagande et ne cessant de réclamer aux leaders du parti de s'engager dans la voie révolutionnaire. La direction de parti et la majorité des adhérents, après avoir refusé tous les deux raisonnements politiquement erronés, définirent le chemin à suivre par le parti, chemin qui dans les années suivantes finissait par conduire au raffermissement du parti allemand. Cependant plus tard, au bout de deux décennies et demie le programme d'Erfurt venait de revêtir un aspect périmé et la direction de parti ne se trouvait plus en mesure d'élaborer une politique qui étant révolutionnaire sût tenir à la fois compte de la réalité, comme l'avait fait le programme de 1891.

KÖZLEMÉNYEK

L. M. Munby:

Az angol helytörténet és amatőr művelői*

Az angol helytörténet

Az angol helytörténet egyetlen professzora (Dr. H. P. R. Finberg, nyugalmazott egyetemi tanár, a leicesteri egyetem angol helytörténeti tanszékének volt vezetője) székfoglaló előadásában úgy foglalt állást, hogy a legtöbb egyetemi tanszéken vagy történelmi karon alkalmazott, korszakok és szakterületek szerinti felosztást el kellene ejteni. Ehelyett a „helyi, nemzeti és nemzetek fölötti közösségek tanulmányozásához” igazodó osztályozást javasolt. Meghatározása szerint a „közösség olyan embercsoportot jelent, amely egy bizonyos körülhatárolt területen él, és gondolkodásában-cselekvésében annyira egységes, hogy az összetartozás érzése tölti el, ellentétben a hozzá nem tartozó kívülállók sokaságával.”¹ Hogyan határozhatjuk meg a helyi közösséget? Finberg professzor tárgyalása során „a tanyára, falura vagy városra” utal. Dr. W. G. Hoskinsnak — Finberg professzor utóda a leicesteri egyetemen —, a mai angol helytörténetírók doyenjének felfogása szerint témája „a grófságok, városok, falvak, községek, sőt még a tanyak és utcák története is”.² Nem lesz talán érdektelen egy amerikai történésznek a felfogását is megemlíteni arra nézve, milyen a helytörténet jellege ma az Egyesült Államokban: „A helytörténet a környékre összpontosítja figyelmét, s ezt nemcsak belső működésében vizsgálja, hanem mint a kapcsolatok és érdekek szélesebb körének szegmentumát is... a környék lehet városka, megye, állam vagy körzet. Lehet tanya, község, mezőváros vagy város; bank vagy kollégium... mezőgazdasági szervezet... A környék az érdekek együttese, melynek közös jellemvonásai vannak.”³

Az angol helytörténet (Local History) fogalma más színezetű, mint a német „Heimatgeschichte”. A „local” szó színtelenebb az angolban, mint a „Heimat” a németben. Az utóbbinál érzelmi kapcsolatokat gyanítok. Az angolban a „hazai történelem” vagy „a szülőföld története” (Home or Homeland History) nevenségesen szentimentálisan hangzanék,⁴ a „házi történet” (Domestic History) viszont befelé fordulásra utal, s alig adna többet, mint a viselet és a szokások történetét. A mai demokratikus értelemben használt „Volksgeschichte” szó jobban érzékelteti azt a hangsúlyt, amellyel az angol helytörténet a közösséget kiemeli. Sőt merem állítani, hogy az angliai helytörténet legújabb fejleményei a nép igaz történetének irányába haladnak.

Anglia már több mint ezer éve földrajzilag és politikailag egységes állam; a helytörténetírásban leginkább kutatott helyi igazgatási egységek, a megye és a község, majdnem ugyanolyan ősiek. „Az angol helytörténet és topográfia kutatása majdnem ötszáz esztendő.”⁵ Tanulmányozása nem valamilyen nemzeti szempont alapján, hanem osztályszempontok szerint indult meg. A helytörténetet akkor kezdték kutatni Angliában, amikor a kapitalizmus kialakulása felbomlasztotta a feudális társadalmat; a helytörténetet az új, felemelkedő osztály kezdte tanulmányozni, mégpedig közvetlen, anyagi okokból.

* Ezen a címen foglaljuk össze a cambridgei egyetem mellett működő helytörténeti szabadegyetem marxista szemléletű előadójának, a „The Amateur Historian” című lap szerkesztőjének a személyes tapasztalatok közvetlenségével ható két előadását, amelyek érdekesen tájékoztatnak azokról az élelmi viták középpontjában álló kísérleti módszerekről, amelyek nem hivatásos történészeknek helytörténeti kutatómunkával való foglalkoztatását, a történészek szakemberekkel való együttműködését elsődlegesen e „műkedvelők” haladó történetiszemléletre nevelésének célzatával szorgalmazzák.

¹ H. P. R. Finberg: *Local History in the University* (A helytörténet az egyetemen). Leicester University Press. 1964. 7. 1.

² W. G. Hoskins: *Local History in England*. (A helytörténet Angliában). Longmans. 1959. 1. 1.

³ Philip D. Jordan: *The Nature and Practice of State and Local History* (Az országos történet és helytörténet természet és művelése). American Historical Association. 1958. 17. 1.

⁴ Nem teljesen véletlen az, hogy komoly történész — amennyire tudom — egyetlen esetben, egy skót professzor népszerű munkájában használja ezt a szót. *Henry Hamilton: History of the Homeland* (Szülőföldünk története). Allen and Unwin. 1947.

⁵ W. G. Hoskins: *Local History in England* 15. 1.

A grófságot mint történeti egységet a tizenhatodik században vizsgálták először. „John Leland (1506—1552) . . . , aki inkább topográfus volt, mint történétíró . . . látta és megörökítette a kolostori civilizáció megszűnését Angliában . . . »Útleírása«-nak kézírata . . . az öt követő kétszáz éven át erősen hatott a helytörténeti és topográfia tanulmányozására.” 1570-ben „William Lambarde megírta az első megyetörténetet vagy — pontosabban szólva — megyeismertetést »Kent bejárása« címen . . . Lambarde »Kent«-je közvetlenül hatott Carew »Cornwall leírása« című művére, melyhez az 1580-as években fogott hozzá.”⁶ Ezt Devonshire és Leicestershire megyetörténetei követték. „Dugdale munkája »Warwickshire régiségei«, mely még mindig az egyik legbecsesebb megyetörténet, 1656-ban jelent meg.”⁷ „1622-től, Burton »Leicestershire« című művének kiadási évétől a tizenyolcadik század derekáiig több mint huszonöt megyetörténet látott napvilágot. Huszonkét további jelent meg 1750 és 1800 közt, s a XIX. század kezdetén már csak hét grófság nem talált krónikásra.”⁸ Annak a megyének, amelynek történetével jómagam elsősorban foglalkozom (Hertfordshire), négy grófságtörténete van, ezek rendre 1700-ban (új nyomat 1826-ban), 1728-ban, 1815-ben és 1880-ban jelentek meg. Ezenkívül 1908 és 1914 között négy folio kötetben újból kiadták történetét; ez a Victoria grófságtörténet című megyetörténeti sorozat egyik korai kiadványa volt, mely céljaul tűzte ki, hogy a korszerű tudományosság alapján az egész ország területét feldolgozza.

A felsorolt megyetörténetek majdnem valamennyien egy kaptafára készültek. Alapjában véve a grófsághoz tartozó községek külön történeteinek gyűjteményei, melyek sokkal kisebb teret, néha úgyiszlólván sem szentelnek a megyére mint egészre vonatkozó szakszerű tanulmányoknak, pl. a grófság gazdaságtörténetének. Az önálló községtörténetek kiadása a XVII. század végén indult meg. Nem véletlen, hogy a város-történetek túlnyomórészt sokkal később jelentek meg. John Stow „London leírása” című műve 1598-ból való, és Lambarde „Kent bejárása” ihletésére jött létre; a XVII. században megjelent város-történetek száma féltucat és egy tucat között lehet. „De a legtöbb angol városnak — még olyanoknak is, mint a régtől fogva jelentős York és Norwich — nem írták meg a történetét a XVIII. századnál előbb, számos városnak csak a XIX. század derekán; sőt sok olyan város van, amely még mindig nélkülözi a megfelelő város-történetre némileg hasonlító művet.”⁹

Kik írták ezt a megszámlálhatatlan helytörténeti munkát? Földesurak és lelkészek. Ez a tény nyilvánvaló előítéletekkel terhelte meg műveiket. Hadd idézzem ismét Dr. Hoskins szavait: „A lelkészek tovább vitték a helytörténetírást a XVII. századi földesuraktól eredő hagyományát. Ez a tény jelentős torzulást eredményezett a helytörténetírásban, . . . mely mindenek fölött abban nyilvánul meg, hogy túlzottan sok helyet szentel az uradalomtörténet részleteinek, . . . hogy előszeretettel foglalkozik az uradalmak és a jelentős földbirtokok egyik kézzől a másikra való áttételével, valamint a birtokos családok leszármazásával és címerével . . . A XVII. századi nemesúr holt keze egészen a közelmúltig vezette az élő régiségbúvár kezét.”¹⁰

Marxisták számára ez a „torzulás a helytörténetírásban” egyáltalán nem meglepő. Formáját azonban néhány szóval meg kell magyarázni azoknak, akik nem járatosak az angol történelemben. 1640/42 és 1649 között Anglia győzelmes polgári forradalom ment át; a polgárháborút egy olyan hűbéri uralkodó bűnpere és nyilvános kivégzése követte, aki uralmát az isteni jogra alapította. „Az átmenet a hűbéri termelési módból kétféleképpen történik. A termelő kereskedővé és tőkésévé lesz, ellentétben a földművelő naturalis gazdálkodással . . . Ez a valóban forradalmasító út. Vagy pedig a kereskedő közvetlenül keríti hatalmába a termelést.”¹¹ Anglia az „igazi forradalmi út”-on járt. A földművelés már a XVI. században jelentős átalakuláson ment át. Az ipar a vidéken fejlődött ki a földművelésből; a hűbéri kereskedők uralma alatt álló városok a gazdasági fejlődésre fékezően hatottak. A termelési mód forradalmi átalakulása a vidéken történt meg, itt alakultak ki a polgári forradalmi hatalom gépontjai is. John Hampden és Oliver Cromwell „vidéki nemesurak” voltak. A gazdasági és társadalmi változások a földtulajdonban is jelentős változásokat idéztek elő. A forradalom után a hatalomra jutott új osztály országszerte úgy akarta megszilárdítani pozícióját, hogy az alkotmány folytonosságát hangoztatta. Ez a jelentősége II. Károly „restaurációjának” és az angol élet ha-

⁶ Uo. 15—16. l.

⁷ Uo. 17. l.

⁸ Uo. 18. l.

⁹ Uo. 19. l.

¹⁰ Uo. 23. l. — Egyszerűség kedvéért egy szakmunkából idéztem. Igen hasonló idézeteket hozhatnék számos különböző, korunkban működő, egyetemi helytörténetíró műveiből.

¹¹ Marx Károly: A tőke. Bpest, Szikra. 1951. III. köt. 377. l. A IV. rész 20. fejezetéből: „Adalékok a kereskedelmi tőke történetéhez”.

gyománys voltának. Helyi szinten az új tulajdonosok azzal próbálták birtoklásukat megszilárdítani, hogy földtulajdonjogukat történeti jogcímre alapították. Ezért van az, hogy a korabeli történetíró „előszörrel foglalkozik az uradalmak egyik kézről a másikra való átszállásával, valamint a birtokos családok leszármazásával”.

Nem véletlen, hogy a polgári forradalom érlelődésének éveiben a földmérés technikája és a térképkészítés olyan nagy lépést tett előre, mely egy emberöltőn belül igen szép és teljesen pontos nagyméretű térképek kiadását eredményezte. Nem véletlen, hogy „a forradalom évszázada” volt az a század, amelyben a helytörténetírás nagykorúvá lett. A kor történetírói tudták, mit cselekszenek. Dugdale „Warwickshire nemességének” ajánlotta történeti művét. Sir Symon Archer, amikor terjedelmes jegyzeteit Dugdale rendelkezésére bocsátotta, „azt óhajtotta, hogy egy ilyen . . . mű útján fenntartsa (a megyebeliek) családjainak tisztességét.”¹² Sir Henry Chauncy, aki 1680 és 1700 közt dolgozott „Hertfordshire történelmi régiségei” című munkáján, rosszállással beszélt a polgári forradalomról, amelyet átélt. Manapság, írta, „az alacsonyabb rendű emberek, akik mezőgazdaságra, kereskedelemre, kézművességre és (ipari) foglalkozásra, munkára és szolgálatra rendeltettek, . . . ezek az uralomra és kormányzásra áhító mesteremberek gyakran a jogi intézetekben neveltetik fiaikat . . . míg a nemesség . . . előnyben részesíti őket (ti. a kézműveseket) a maga (ti. a nemesség) foglalkozásában a maga fiaival szemben, . . . s ezáltal arra képesíti szolgáit, hogy ennek (ti. a jogi) hivatásnak a jövedelméből megvásárolják birtokaikat.” De Sir Henry Chauncy, aki maga is jogász volt, helytörténeti munkáját a — régi vagy új — nemesség tulajdoni érdekeinek szolgálatában írta, mint ennek egyik tagja: „Kénytelen voltam a megyénket érintő valamennyi (oklevélhez) fordulni, hogy jobban szolgálatára lehessek azoknak a nemesuraknak, akik elvesztették adományaikat meg okleveleiket, és szeretnék ismerni a különféle uradalmait megillető kiváltságokat; azok bizonyítják ui. a nekik adományozott jogokat illetve mentességeket.”¹³

A másik jelentős tény, amelyet az angliai polgári forradalomról tudnunk kell, az, hogy — ellentétben pl. a francia forradalommal — a kereszténység lobogója alatt vívták meg. A vallási eszmék hozzájárultak az angol társadalom forradalmi átalakításához. Nem véletlen, hogy az úttörő John Leland „látta és megörököltette a kolostori civilizáció megszűnését Angliában”, sem az, hogy Dugdale-t, Warwickshire historikusát, jobban ismerik „Monasticon” című művéről. Sir Henry, Lord Capell of Tewkesbury (megh. 1696), végrendeletében feltárja a társadalmi forradalom, a vallási reformáció és a — gyakran a kolostoroktól elvett — föld magántulajdona közötti kapcsolatot: „Megőriztem ezt az uradalmat, és avégből, hogy továbbra is családunk kezén maradjon, állandóan arra törekedtem, hogy megvalljam az igaz protestáns hitet, a korona és a nép jogait, teljes támogatásomat és beleegyezésemet adva ehhez a forradalomhoz.” Az érem másik oldalát Dr. Hoskinsnak arra vonatkozó megjegyzése mutatja meg, miért jellemzi a helytörténetet író anglikán lelkész „ugyanaz az előítélet és szűklátókörűség”, mint a földesurat: „Társadalmi tekintetben gyakran azonos volt a földesúrral, ugyanabba az osztályba tartozó vagy attól függő ember, s a helytörténetre vonatkozó felfogása továbbra is a földbirtok átszállásának történetét és a grófság családjainak genealógiáját ölelte fel.”¹⁴

A helytörténetnek ezt a felfogását csupán a jelen emberöltőben támadták meg hatásosan. A támadás részben a történelemnek mint tudománynak tisztán technikai jellegű fejlődéséből indult ki, de ennél sokkal jelentősebb az a tény, hogy a munkásosztály és a társadalom középrétegei növekvő érdeklődéssel fordultak a történelem és a régészet, különösképpen a helytörténet felé, s e fordulat nem választható el teljesen a társadalmi forradalomnak világszerte mutatkozó érlelődésétől. Leland, Lambarde és Stow, akik Angliában a polgári forradalom előtt művelték a helytörténetet, nem voltak tudatos forradalmárok, de a tavasz közeledtét jelző fecskékhez hasonlítottak. Dr. Hoskins, Beresford professzor és az új angol helytörténeti iskola számos más vezető alakja távolról sem forradalmár, de történelemszemléletük végső soron összefügg azzal, hogy — Sir Henry Chauncy kifejezésével élve — „az alacsonyabb rendű emberek” beléptek arra a területre, mely sokáig a felsőbb osztályok magántulajdona volt. Ennek a változásnak egyszerű bizonyítéka az a tény, hogy a helyi történelmi társulatok egymásután teszik át munkanapokon napközben tartott üléseiket az esti órákra vagy a hétvégére. Az addigi gyakorlatnak ezért a megváltoztatásáért is nemegyszer meg kell még küzdeni.

Sokkal jelentősebb bizonyíték az a valóban figyelemre méltó növekedés, melyet a helytörténeti „kutatásban” részt vevő műkedvelők száma mutat fel az utóbbi két évti-

¹² Idézi Hoskins: i. m. 17. l.

¹³ Sir Henry Chauncy: The Historical Antiquities of Hertfordshire (H. történeti régiségei). 2. kiadás. Bishop's Stortford, 1826. I. köt. XIII. l.

¹⁴ Hoskins: i. m. 18. l.

zedben. Ez jelentheti a régészeti ásátásokban vállalt, munkaszüneti napokon végzett önkéntes munkát (melyre számos, valóban kitűnő TV műsor ad ösztönzést), egy-egy helység történetének az okleveleken alapuló egyéni vagy kollektív tanulmányozását, sőt helytörténeti munkák megírását és kiadását is. Hangsúlyoznom kell, hogy ezt a munkát felnőtt műkedvelők végzik, akiknek ez nem hivatásuk. Zömében *nem* diákok vagy tanárok munkája ez; mégis olyan munka, mely rendszerint a szakmabeliek ellenőrzése alatt folyik.

Talán ez az alkalmas pillanat arra, hogy „bejelentsem érdekltségemet”, követve a brit parlament és a helyi önkormányzat azon esetben szokásos gyakorlatát, ha a szónoknak jogos érdeke fűződik az éppen tárgyalt ügyszóhoz. Nem vagyok hivatásos egyetemi előadó, sem szaktudós. Hivatásom olyan felnőttek oktatása, akik — inkább a maguk művelése, mint hivatási célok érdekében — egyetemi színvonalon akarnak tanulni. Mindegyik angol egyetemnek külön szabadegyetemi tagozata van, amelynek az ilyen oktatás megszervezése a feladata. Így az én nézetem nem szükségképpen egyezik a brit egyetemi oktatóknak, a helytörténet specialistáinak felfogásával. Tíz esztendeje adom ki az egyetlen angol nyelvű országos folyóiratot, mely a hivatásos és a műkedvelő történészek kapcsolatának megteremtésére törekszik („The Amateur Historian”). Három esztendeje szerkesztem olyan rövid levéltári útmutatók sorozatát, amelyek kifejezetten a történetkutatásban kezdők számára íródtak; ezeket a Történelmi Társulat folyóirata, a „History” egy-egy száma közli. A Társulat, a legnagyobb brit történelmi szervezet, az egyetemek történészeit és a történelemben specializált tanárokat fogja össze.

Hogyan élelt újjá a teljesértékű helytörténet művelése az utóbbi két évtizedben? Az egyetemeken folytatott kutatás bizonyos fontos területeken eljutott arra a fokra, amelyen az országos iratanyagra alapított és országsszerte érvényesülő közös irányzatot feltételező általánosítások már nem kielégítőek. Elégedjünk meg néhány példával. Először a mezőgazdaság története számos kötetben; a XVI—XVII. századot tárgyaló első kötet hamarosan megjelenik. Ez a mű sok helytörténeti tanulmányból az egész országot átfogó történelmet épít fel; ez fogja elsősorban megbizonyítani, milyen nagy helyi különbségek mutatkoztak a földművelés módjában s ennek folytán a társadalmi szerkezetben. Az angol pártpolitika története átalakult a helyi háttérnek, az egyes képviselői családi és területi kapcsolatainak vizsgálata révén, amelyekből a politikai csoportok és pártalakulások kialakultak.¹⁵ A chartista mozgalomra vonatkozó újabb kutatás — jó eredménnyel — a helyi chartizmus tanulmányozására, a mozgalomnak a különféle területeken élvezett, eltérő jellegű oszállybázisának kutatására összpontosult.¹⁶ A Trade Union-izmusnak egyetlen, szilárdan megbízható helyi története — a sheffieldi — kimagaslik számos más, kevésbé alapos tanulmány közül. Egyes városok története az ipari forradalom idején és azután sokkal érthetőbbé tette az újkori Anglia egyetemes történetét.¹⁷ Csak néhány példa ez arra a folyamatra, amely az egyetemi történészek figyelmét elkerülhetetlenül, számos szakterületen a helyi közösségre irányította.

Úgy hiszem, ennél még jelentősebb egy másik fejlemény: olyan szakemberek megjelenése a történetírásban, akik nem történészek. Az angol geográfusok a történeti földrajz tanulmányozása során javarészt a helységekre vagy a tájegységekre fordították erőiket. Lehet, hogy ez a szemlélet természetes a földrajz kutatóinál, akik nem olyan megszokottjai az országos történet jelentőségének, mint a historikusok. Valójában geográfusok indították meg a mezőgazdaság és a földművelés igazi kutatását azzal a helyi részletmunkával, amelyet a földhasználat változásának, a farmok és külsőségük változó elhelyezkedésének szenteltek. Földrajzi tanszék jelenteti meg a Domesday Book Angliájának első igazán átfogó, részletes képét, egy megyéről-megyére haladó tanulmányt.¹⁸

A nem-történészek másik fő csoportja azokból áll, akik kidolgozták a történelmi korszak régészeti technikáját. Fennáll az 1957-ben alapított, virágzó Középkori Régészeti Társaság, mely a „Medieval Archaeology” című, rendkívül becses folyóiratot adja ki. 1963-ban jelent meg az első angol nyelvű könyv „Ipari régészet” címen, Kenneth Hudson tollából, s 1964-ben indult meg a „Journal of Industrial Archaeology” című új folyóirat. „Az ipari régészetet úgy határozhatjuk meg, mint a korai — különösen XVIII.

¹⁵ Az ebből kikerekedő képet marxista szemmel áttekintettem a Zeitschrift für Anglistik und Amerikanistik VIII. köt. 3. sz. 229. lapján.

¹⁶ Különösen az *Asa Briggs* szerkesztette *Chartist Studies*-ben (Chartista tanulmányok), Macmillan. 1959. Vannak más, kevésbé alapos helyi tanulmányok is a chartizmusról, melyeket a Történelmi Társulat helyi szervezetei a Munkás Szabadegyetem (Workers' Educational Association) és a munkásosztály más szervezetei adtak ki.

¹⁷ Pl. *The History of Birmingham* (B. története). Az I. kötet szerzője *Conrad Gill*, a II. köteté *Asa Briggs*. — *J. D. Marshall*: *Furness and the Industrial Revolution* (F. és az ipari forradalom). Barrow-in-Furness. 1958, az egyetlen marxista város-történet, kiemelkedő munka.

¹⁸ *H. C. Darby* professzor (a londoni University College földrajzi tanszékén) szerkeszti a számos kötetből álló „Domesday Geography” (D. földrajz) című művet. Ugyanazon a tanszéken *Dr. J. T. Coppock* számos jelentős cikket publikált a XIX. századi mezőgazdasági és földhasználat köréből.

és XIX. századbeli — ipari épületek és gépi berendezés tanulmányozását.”¹⁹ De a régészeti technikáját még szélesebb körben alkalmazták. Jelentős fejlemény volt a fennmaradt kis lakóépületek tanulmányozása, mely nem az esztétikai, és stílusleírást alkalmazta, hanem gondos feltérképezésükre és építéstörténetük kutatására irányult.

Ennek a fejlődésnek sokoldalú jelentősége van. Nem véletlen, hogy ennek a „régészeti” kutatásnak a zöme nem az egyetemekről indult ki. A Történeti Műemlékek Bizottságának és a középületügyi minisztériumnak az alkalmazottai, gyakorlati terepmunkások indították meg, s a szabadegyetemi mozgalom „műkedvelői” tették magukévá. Míg az egyetemek helytörténései bizonyos értelemben romantikusak, az „archaeológusok” materialisták, haladó felfogásúak, egyes esetekben közel állanak a marxizmushoz. E különböző csoportok munkája mégis gyakran összefolyik, és fontos eredményekre vezet. Világítsuk meg ezt egy példával. A középkori régészek erejüket arra koncentrálták, hogy hosszantartó ásásokat végezzenek az újonnan felfedezett, ezret is meghaladó középkori faluhely közül egyen vagy kettőn; a fő súlyt parasztházak feltárására vetették. A Történeti Műemlékek Bizottságának egyes munkatársai a többzezerre tehető, fennmaradt parasztházakat tanulmányozták. Ezek a kutatások összekapcsolhatók az egyetemen működő történéseknek — amilyen Dr. W. G. Hoskins és Dr. Joan Thirsk — a paraszti végrendeletekre és vagyonleltárakra vonatkozó tanulmányaival. Az ilyen kutatások alapján lehet megrajzolni a késő középkori parasztság osztálytagozódásának első teljes képét, annak minden finomságával és jelentős helyi eltéréseivel. A Brit Kommunista Párt történéscsoportjának évnegyedes kiadványa, az „Our History”, elsőnek kísérte meg a parasztság osztálytagozódásának „régészeti” bizonyító anyagát összegezni.

Hitem szerint komoly oka van annak, hogy a műkedvelők, az egyszerű emberek könnyebben és gyorsabban reagálnak ezekre a fejleményekre, mint az egyetemeken dolgozó történészek. Lényegében — talán csak félig tudatosan — az új helytörténetírás hozzákezdett az egyszerű emberek, a kizsákmányolt osztályok életének végső soron új módon való tanulmányozásához. Ez természetesen vonzza a ma élő egyszerű embereket. De az egyetemi történetírás régtől fogva az uralkodó osztály államának tanulmányozására volt beállítva; még a gazdaságtörténet is igen nagy mértékben az uralkodó osztályok gazdálkodását tárgyalta. Radikális, szocialista, marxista történészek azonban olyan sikerrel dolgozták ki a népmozgalmak (parasztfelkelések, a levellerek, a munkásmozgalmak) történetét, hogy ezek egyre több helyet kapnak az egyetemi jegyzetekben. Olyan angol marxisták munkássága, mint Christopher Hill, A. L. Morton, George Rudé és E. J. Hobsbawm, arra kényszerítette az utóbbi négy évszázaddal foglalkozó legtöbb angol historikust, hogy komoly figyelmet szenteljen a kizsákmányolt osztályok harcainak. De hogy a történeti fejlődés teljes lendületét igazán megértsük, a kutatást tovább kell szélesíteni, s ehhez kezdett hozzá az angol helytörténetírók jelenlegi munkássága. Végeredményben ahhoz, hogy magát a forradalmi mozgalmat helyesen fogjuk fel, nemcsak magát a mozgalmat és annak az osztálynak „társadalmát” kell tanulmányoznunk, amely ellen a felkelés irányult, hanem a kizsákmányolt osztályok „társadalmát” is, a háttérben meghúzódó teljes életét, mert ebből indult ki a mozgalom. Edward Thompson monumentális munkájában, „Az angol munkásosztály kialakulása”-ban (Gollancz, 1963) egy döntő korszakra vonatkozólag kísérte ezt meg. Nem véletlen, hogy munkája számos helyi tanulmányra épül, s hogy ő maga is részletes kutatásokat folytatott a Yorkshire nyugati járásában élő munkásosztály történetének körében, ahol mint szabadegyetemi oktató működik.

Fentebb azt mondtam, hogy az egyszerű emberek életének tanulmányozása talán csak félig tudatosan lett számos angol helytörténeti mű tárgyává. Még nem osztálytudatos történelem ez, még kevésbé tudatos marxista történelem, bár marxisták is dolgoznak benne. Mindazonáltal a valóságban fennáll a nép története felé haladó irányzat, mely az egyszerű emberek történetét fogja a história központi témájává tenni, és sokkal mélyebben meg fogja értetni a történelmi folyamat fő mozgatóiként játszott szerepüket, mint a forradalmi mozgalomnak „Ding an sich”-ként való tanulmányozása tehetné.

Hiszek abban, hogy végső soron ez bizonyul majd az angol helytörténet legfontosabb hozzájárulásának a történeti tudás fejlődéséhez. De egyoldalúság lenne, ha nem említeném az angol helytörténészek közt jelenleg folyó, aránylag fontos vitát. Ez azon kérdés körül folyik, hogy a helytörténetet lehet-e az országos történelemtől elválasztott, önálló főiskolai tantárgynak tekinteni. Finberg professzor, akit tanulmányom kezdetén idéztem, erősen vitatja, hogy különbséget kell tenni „önmagában vett helytörténet és

¹⁹ Kenneth Hudson: *Industrial Archaeology* (Ipari régészet), John Baker, 1963, borítólappjáról.

helyi vonatkozású országos történelem" között.²⁰ Úgy véli, a helyi közösség olyan történelmi egység, mely tanulmányozásra érdemes. Dr. Everitt azt vitatja, hogy vannak vidékek, amelyek „kimutathatóan a közösségnek vagy összetartozásnak határozott tudatával, közös ethosszal és saját organikus egységgel rendelkeznek." A nemesség és talán a szabadparaszttság számára is a XVII. században a grófság volt ez, sőt a megyét szelvében „ország" (County — Country) névvel illették. Mégis „egészen a XIX. századig a legtöbb emberre jellemző látóköri kétségtelenül a város vagy a falu határáig terjedt". A község és a megye szabott — és szab még ma is — határt a legtöbb helytörténész munkájának. Dr. Marshall nézete szerint „a földrajzi határoknak (ez a) hangsúlyozása . . . teljesen tarthatatlan . . . engedmény ez a régimódi régiségbúvárokodásnak, melyet jobban érdekeltek a dolgok és — jogi vagy egyéb — absztrakciók, mint az emberi lények . . . következménye ez az oklevelekkel önmagukért való foglalalkodásnak . . . A jó, gondolatébresztő történelemnek szabadon kell szárnyalnia a tér és idő fölött, végezzen intenzív vagy extenzív kutatást . . . Általános nézet szerint a községi műkedvelő abban a szerencsés helyzetben van, hogy a múlt mikrokozmosza áll rendelkezésére . . . Teljesen téves az a hit, hogy az ilyen tanulmányok (a községtörténetek) szükségképpen közelebb hoznak minket az emberekhez, mint az országos vagy nemzetközi szinten folytatott kutatások. Ez gyakran azért látszik csak igaznak, mert a szerző — mondjuk — egyszerű emberek és nem államférfiak vagy tábornokok névsoraival dolgozik." Részbem Dr. Marshall álláspontjához csatlakozva, Dr. Read azt vitatja, hogy „a község nem mindig elvetendő a tanulmány körülhatárolásánál, de egyre alkalmatlanabbá válik, amint valaki az újkorhoz, a XIX. és XX. századhoz közeledik . . . A XIX. századi angol helytörténetet egyre kevésbé lehet pusztán a helyi közösségek keretei között tárgyalni." Úgy vélem, ez a dolog lényege: az ipari forradalom előtti társadalmakban a földrajzilag körülhatárolt helyi közösség történetének megvan az igazi helye. Ha kívánja, önálló tanszékre is tarthat igényt. Az ipari társadalmak történetében a helyi közösség sokkal inkább helyi szervezet, szakszervezet, politikai párt, egyház, üzem, mely nem szükségképpen esik egybe valamilyen helyi igazgatási területtel. Ezzel a kijelentéssel azonban óvatosan kell bánnunk, hiszen világos, hogy az ipari forradalom előtt is gyakran igen fontosak voltak az ilyen kötelek, amint a XIX. századi Nagy-Britannia iparosodott városaiban is fennállott a helyi közösség erős érzése; erre mutat pl. Birmingham története. Mégis ésszerű az az állítás, hogy a helyi és országos történelem kapcsolata alapján változik meg, amikor valaki azt a történelmi korszakot kezdi tanulmányozni, amelyben pl. a vasútvonalak megépültek.

Az ilyenféle vitában könnyen elfelejtjük, hogy a legtöbb helytörténész műkedvelő, aki — legalább is testben — képtelen „tér és idő fölött szárnyalni"; szükségképpen olyan tárgyra kell korlátoznia kutatását, amelyre vonatkozóan helyi levéltári anyag áll rendelkezésére. Egyikük így fejezte ezt ki: „A helytörténeten dolgozva nem gondolok az országos történelemre, hadd végezze ő a maga munkáját. Hitem szerint teljesen jogosan a helység egyszerű emberei számára írok, kik között sok a bévándorolt, s akik a lehetőség szerint értelmes tájékoztatást akarnak kapni — s ehhez joguk is van — helységük történetének tényeiről."

Az ilyen vita nem egy helyben topogásból ered. A helytörténet műkedvelő és egyetemi kutatói között erőteljes, jól működő társasviszony áll fenn.

A helytörténet nem hivatásos munkásai

Szeretném aránylag részletesen bemutatni, hogyan járulnak hozzá az „amatőrök" nem jelentéktelen mértékben az angol helytörténetírás fejlődéséhez. Ez természetesen nem új dolog, hiszen műkedvelők voltak azok a földesurak és lelkészek is, akik az előző nemzedékig irányadó, régiségkutató helytörténeti irodalom javarésztét megírták. De új dolog az, hogy ma a helytörténetírásban dolgozó emberek túlnyomórészt a munkásosztályból és a középrétegekből kerülnek ki, munkájuk pedig sok tekintetben kollektív jellegű.

Az új helytörténészek a legkülönbözőbb környezetből kerülnek ki. A diákok egyetemi felvételi vizsgájukra bizonyos tárgyakból olyan rövid eredeti művet nyújthatnak be, mely egy helyi régészeti, földrajzi vagy történelmi tárgyról szól. Az alsó- és középfokú modern iskolák tanárait képző kollégiumokban általános az a gyakorlat, hogy a hallga-

²⁰ Ez és a következő idézetek „A helytörténet haszna" című cikk- és levélsorozatból valók, mely a „The Amateur Historian" VI. köt. 1, 2, 4. és 6. számában jelent meg. Finberg professzor nézetét a következő munkában fejtette ki: *The Local Historian and his Theme* (A helytörténész és tárgya). Leicester University Press. 1952; „Helytörténet" c. cikke a Finberg-szerkesztette *Approaches to History* (Történetfélfogások), Routledge and Kegan Paul, 1962 c. kötetben. *Local History in the University*.

tóktól értekezést kívánnak meg, amelyen egy évig vagy tovább is önállóan kell dolgozniuk; témáik gyakran helyi jellegűek. Az egyik grófság, Essex tanácsa levéltárában főfoglalkozású előadót alkalmaz, akinek az a feladata, hogy az iskolákban előadásokat tartson a levéltárról, és — bemutatás és tanulmányozás végett — eredeti iratokból kiállításokat rendezzen. Másutt nyugdíjas tanárt foglalkoztatnak teljes munkaidőben, hogy az iskolák megfelelő osztályai el legyenek látva az eredeti dokumentumokról készült másolatokkal (Xerox ill. fotokópia). Anglia főbb történelmi társulatai egyre inkább igyekeznek segíteni a kezdőnek, aki a helyi levéltárakat kívánja tanulmányozni. Számos népszerű útmutatót, leltárat stb. adnak ki. Hozzátenném, hogy a *The Amateur Historian* (A nem hivatásos történész) 1952-ben mint magánvállalkozás indult meg. Nem nagy a példányszáma, de láthatólag olvassák országwide a helytörténet legtekintélyesebb művelői, egyetemi tanároktól tanítóképzőintézeti tanárokig és szabadegyetemi előadókig, rajtuk kívül még számtalan számú magánszemély is. A folyóiratnak az a célja, hogy helytörténeti témákat javasoljon, amelyeket sikerrel kutattak az egyik helyen és felhasználhatnak másutt is; hogy megmutassa, hogyan kell végezni az ilyen kutatást; hogy leírja a rendelkezésre álló levéltárakat és a használatuk során felvetődő problémákat; általában, hogy segítségére legyen a kezdőnek a kutatásban, legyen az diák vagy diplomás ember. A cikkeket részben bölcsészdoktorok írják a maguk kutatásáról, részben igazi műkedvelők.

Annak a helytörténésznek legáltalánosabb típusa, akinek a számára ennek az anyagnak jórészt írják, felnőtt ember, korra nézve általában fiatalabb, mint a múltbeliek; vagy olyan, aki majdnem fanatikus odaadással egyedül dolgozik községének vagy városának történetén, vagy a helyi történelmi társulatnak, illetve a tapasztalt történész segítségével a helytörténetet tanulmányozó szabadegyetemi tanfolyamnak a tagja. Az elmúlt években az ilyen csoportok számos helytörténeti munkát tettek közzé; stílusuk talán félig-meddig népszerű, de rendszerint a helyi levéltárakban kollektív feladatként végzett igen komoly kutatáson alapulnak.

Hogyan szervezzük meg ezt a munkát? Először a birminghami Victor Skipp egyik cikkéből fogok idézni, azután előadom a magam némileg eltérő tapasztalatait. Skipp öt szabadegyetemi tanfolyam irányítója, mindegyikük hetenként egy este jön össze a téli hónapokban, és „öt egymással szomszédos, Észak-Warwickshire-i község összefüggő tömbjére, . . . területileg 26 000 acre-nél többre terjed ki”. A tanfolyamokat „azonos elvek szerint szervezték meg. Mindegyik esetben az a céljuk, hogy az idő és az anyag megszabta korlátokon belül egy helyi közösségnek több évszázados fejlődését minden vonatkozásban: topográfiai, gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális tekintetben tanulmányozzák.

Mindegyik tanfolyam kezdetén egy hónapot szánnak a bevezető előadásokra. Ezek olyan kérdésekkel foglalkoznak, mint a helytörténet tanulmányozásának jelentősége, a környező táj földrajzi és történeti szempontból, az illető községre vonatkozó jelenlegi ismereteink, a felhasználásra váró forrásanyag jellege és eredete, valamint a helyi kutatás néhány általános elve.

Az előadások meghallgatása után a tanfolyamokat számos kis kutatócsoportra osztják fel, ezek mindegyike az átfogó kutatás valamelyik részterületével foglalkozik, pl. a község topográfiájával, a hely- és dűlőnevekkel, a népességgel, a szegénygondozással stb.

Egy-egy év munkájának végén a különféle kutatásokról sokszorosított jelentéseket készítenek és osztanak szét az összes tagok között, azonkívül előadásokat tartanak, amelyek összesítik és egymáshoz kapcsolják az eredményeket. A kutatók tehát szűk területre specializálódnak, s erre vonatkozóan teszik meg a maguk hozzájárulását, mégis állandó ösztönzést kapnak arra, hogy szélesebb körű érdeklődést tanúsítsanak a tanulmányok egész területe iránt; végül is megvan az az elégtételük, hogy a maguk munkája egy nagyobb és jelentékenyebb egészbe, a megjelenő községtörténetbe illeszkedik bele.

Nem tárgyalhatjuk meg itt a különféle csoportos kutatásokban használt módszereket, de valamennyiüknek az a céljuk, hogy a kutatókat ne csak a források leírására, a tények kiválasztására és elemzésére tanítsák meg, hanem a lehetőség szerint a szintézis és az értelmezés problémáit is megismertessék velük.

Már csak ezért is lényeges, hogy a tagokat jó általános történeti (különösen társadalom- és gazdaságtörténeti) alap megszerzésére ösztönözzük. A tanfolyam könyvtára segíthet ebben, de egymagában nem elegendő.

1960 után, amikor már három tanfolyam működött párhuzamosan, még egy ötletet valósítottunk meg: félnapos szombat délutáni sorozatot indítottunk, s erre mindegyik csoport tagjait meghívtuk.

Mindegyik tanfolyam önálló, és főként a maga helyi közösségének tanulmányozásával foglalkozik. Mégis alig áll fenn az a veszély, hogy a kutató érdeklődése egyszerre megszűnik, mihelyt községének határához ér. Az irányítónak az az egyik feladata, hogy

az egyik községben tett új megállapításokat folyamatosan hozzákapcsolja azokhoz, amelyeket más községekben tettek. Egy alkalommal olyan hétvégi sorozatot indítottunk, amelynek az volt a célja, hogy összehasonlíttóan tárgyalja meg mind az öt községben gyűjtött anyagot.

Sőt azt reméljük, hogy az egyedi községtörténeteken fölül végeredményben számos összehasonlíttó tanulmány fog készülni és megjelenni: az Arden északi szegélyének agrártörténete az angolszászok letelepedésétől napjainkig, háromszázat meghaladó helyi leltár analitikus feldolgozása, a szegénytörvény alkalmazásának története ezen a területen, és így tovább.”²¹

A magam oktatói tapasztalatai nem olyan gazdagok, mint Skippéi, amennyiben nem volt módomban szomszédos községekben tanfolyamokat szervezni, s a levéltári fényképmások tekintetében sem kaptam olyan anyagi segítséget, mint ő. Mindamellett magam is hasonló szabadegyetemi tanfolyamokon tanítottam, általában mindegyik helyen három-három télen át, Hertfordshire grófságban, néhányszor pedig Cambridge-shire-ben is, összesen mintegy tizenhat éven át. E tanfolyamok eredményeként hat községtörténet jelent meg, amelyek kis füzetektől testes kötetekig terjednek, az egyik esetben négy év alatt 13 füzet jelent meg, s ezeket most könyvbe kötötték. Részben befejezésig juttattam három olyan helység kéziratait, amelyeknél a kiadás nem valószínű; egy városka most készül füzet sorozatban közzétenni a maga történetét, s egy másik tanfolyam, mely egy falucsoportot ölel fel, a táj településének földhasználatának és mezőgazdaságának történetén dolgozik. Ezeknek a helytörténeti műveknek a tudományos színvonala persze nem egyenletes, de egyesek elismerő ismertetést kaptak tudományos szakfolyóiratokban, s a szakembereknek az országos történelemről írt tanulmányai is kezdik őket idézni.

Mégis hangsúlyoznom kell, hogy szándékom szerint *nem* a történeti kutatás a legfőbb célja egy olyan tanfolyamnak, melynek felnőtt hallgatói a magasabb egyetemi fokozattal rendelkező természettudóstól addig a munkásig terjedhetnek, aki csak 14 éves koráig járt iskolába. Fő céloom az, hogy a tanfolyam valamennyi hallgatójával jobban megérttessem a történelmet, s ezáltal kritikusabbakká tegyem őket. A tanfolyam munkájának az eredeti forrásanyag a lényege, de ennek nevelő célja van. Olyan társadalomban élünk, amelyben az emberek értelmét állandóan összezavarja a propaganda. Manapság a „twist” (= csavarás) népszerű tánc a Nyugaton; nos, a leírt és elmondott szó minden nap, minden órában ki van téve az elcsavarásnak. Azok a férfiak és nők, akik — bármilyen szerény mértékben — megtanulták, hogy maguk használják az eredeti forrásokat, s a „tankönyvtörténelmet” olvasva a forrásokkal vessék össze, élethevágó leckét kaptak. Nemesuk arra lesznek jobban felkészültek, hogy megbírálják azokat a politikai és vallási eszméket, amelyek hatásának állandóan ki vannak téve, hanem nagyobb önbizalommal fognak ítéletet mondani és okoskodni is. Ne felejtsek el, hogy a nyugati kultúrában egyre inkább propagálják az irracionalizmust, és állandó nyomással igyekeznek megingatni az átlagos férfi vagy nő bizalmát a maga ítéletében. Továbbá a történelem ismerete magában is fegyvere a haladásnak; nem véletlen, hogy a forradalmi korszakokban mindig fellendült a történelem kutatása. A nyugati gondolkodás jórészeinek történelemellenessége a társadalom hanyatlásának a jele, s egyben gyakran tudatos törekvés is arra, hogy gátat vessenek az emberek egyre növekvő felismerésének arra nézve, mi is történik a XX. század derekán a világban.

E nevelő célzat mellett csak másodlagos az a — nem mindig megvalósuló — cél, hogy hallgatóim kollektív munkájából a helység népszerű története jöjjön létre, hogy ezt kiadják és eladják. Egy helytörténeti munka nagy példányszámban való eladása a helyi lakosság jórésztét ismerteti meg a történelem egy részével (egy 3000 férfit, nőt és gyermeket számláló községben 800 példányt adtak el, egy 15 000-en aluli lélekszámú városban a tizenhárom füzetből álló sorozatot egyenként 1000—3000 példányban helyezték el.) Nemesuk az történt, hogy történelmet olvasnak olyan emberek, akik azelőtt sohasem tettek, hanem annak a tudatára is ébrednek, hogy a történelmet nem valamilyen szakember írja („ők”), hanem a maguk polgártársai („mi”). Ez annál inkább így van, mert a nyomdaköltséget csak ritkán tudjuk közpénzből fedezni, s ezért a tanfolyamnak nemcsak a forráskutatást kell elvégeznie és a történeti munkát megírnia, hanem össze is kell gyűjtenie kiadásának költségeit, felügyelni a nyomás folyamatára, és végül házról házra járva el is kell adnia a művet. Eddig egyetlen tanfolyamom sem zárult anyagi veszteséggel.

²¹ Victor Skipp: A helytörténet nem hivatásos kutatása. The Amateur Historian, VI. köt. 6. sz., 1965 téli füzet, 184—185. l.

Ennyit a magam elé tűzött célokról; most lássuk, hogyan látok hozzá és hogyan hal-
tanak végre egy ilyen tervet. A tanfolyam első éve 24 előadásból áll, mindegyik egy órás, és
egy másik órát szánunk kérdésekre és vitára. A sorozat kétféle, aszerint, hogy a helyi kutató-
csoport milyen jellegű tanfolyamot kér az egyetemről. Vagy a *grófság* történetéről, azaz a
táj történetéről tartok előadássorozatot — ez voltaképpen a megye viszonylatában tekin-
tett angol történelem —, vagy a helytörténet tanulmányozásával járó problémákról, mód-
szerekről, forrásokról stb. Ez a kettő nem zárja ki egymást: vagy az egyik, vagy a másik
sorozat kerül sorra, de leggyakrabban a kettő keveréke; pl. a feudalizmusból a kapitaliz-
musba való átmenetet jelző társadalmi változásoknak a grófság anyagára (pl. a paraszt-
ság rétegződésére) támaszkodó bemutatása után a rendelkezésre álló helyi forrásokra
vonatkozó előadás következik, s ez bevezeti a hallgatókat azok használatába, majd ja-
vaslatokat tesz az illető helységben, az előadás színhelyén elvégezhető munkára. *Nem*
vállalok előadást annak a községnek a történetéről, amelyben a tanfolyamot tartom.
Sőt ma már elvből nem tanulmányozom előre a kérdéses hely történetét. Számos vezető
elkészíti a község történetéről szóló előadását; a tapasztalat azonban azt mutatja, hogy
ha a tanfolyam hallgatói azt hiszik: a vezető már tanulmányozta vagy tanulmányozza
helységük történetét, nem látják értelmét annak, hogy maguk kutassák. Az első telen az a
célom, hogy felkeltsem az érdeklődést, meggyőzzem a helyi lakosokat arról, hogy képesek
a maguk történetét tanulmányozni, és elindítsam őket ezen az úton. A hallgatók munkája
az otthoni olvasástól és a meglévő kiadott anyag összegyűjtésétől odáig terjedhet, hogy
szabad idejükben elutazznak a helyi levéltárba (vagy levéltári fiókba), és ott leírják az
eredeti iratokat. Eközben valamennyi hallgatót arra biztatom, hogy minél több törté-
nelmi munkát olvasson, és igyekezzék a történelemben olyan sajátos vonatkozást, kor-
szakot vagy tárgyat találni, amely különösen érdekli. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a
helytörténet sok helyszíni munkával, régészeti és topográfiai kutatással jár, s ez másokat
is vonz, mint a könyvbúvárokat. Ebben a tekintetben a munkás vagy a földműves is
jelentős munkát végezhet.

Még mielőtt az első téli sorozat végére jutnék, meg kell győződnöm a tanfolyamot
arról, hogy érdemes és lehetséges kollektív munkával elkészítenünk az illető hely törté-
netét; forma szerint is köteleznünk kell magukat arra, hogy három teljes téli tanfolyamon
részt vesznek, és minél több hallgatónak egyéni feladatot kell vállalnia (pl. a helytörténet
valamelyik vonatkozásának tanulmányozását — legyen az a helyi dissenter-gyülekezetek-
nek vagy a szegénytörvény alkalmazásának története —, illetve bizonyos fajta törté-
neli forrás kutatását — legyen az uradalmi iratok másolása, vagy régészeti leleteknek
vagy határhasználati rendszereknek a hely geológiájával és talajszerkezetével összefüggő
feltérképezése). Biztatni kell őket arra, hogy ezt a munkát a nyári hónapok folyamán
végezzék; ez viszont azt kívánja meg, hogy a vezető levelezést folytasson az egyes hal-
lगतókkal és tegyen alkalmi látogatásokat olyan — az egész tanfolyaménál kisebb lét-
számú — kutatócsoportoknál, amelyeknek közös problémájuk van. A kutatókat igyek-
szem rábírni, hogy ismertessék elért eredményeiket a második téli tanfolyamon; ezekre
épül fel a tanfolyam vázlata, s a vezető már csak az esték felét vagy kétharmadát tölti
ki a maga előadásaival. Ezek az előadások továbbra is azzal foglalkoznak, amit történelmi
háttérnek nevezhetnénk, azaz a megye és a táj történetével; most azonban a vezető már
maga is elkezdheti a hely történetét kutatni és hozzájárulni a kollektív munkához olyan
témákkal, amelyeket a hallgatók nem tudnak vagy nem akarnak vállalni.

A következő fázisban dossziéba gyűjtöm össze azokat a jegyzeteket, tanulmányo-
kat és iratmásolatokat, amelyeket a hallgatók készítettek. Ha van gépiró a csoportban,
jobb a másolatokat legépelni, de nem okvetlenül szükséges. A dosszié mindig rendelkez-
zésére kell álljon az érdeklődőknek, s a hallgatókat biztatni kell, hogy mind új anyagot,
mind a már elvégzett munkára vonatkozó megjegyzéseket és kritikát fűzzenek hozzá.
Helyenként a tanfolyam ebben a szakaszban elkezdte egy sokszorosított röplap „kiadá-
sát”, melyet ott helyben osztott szét vagy adott el; ebben a már feltárt érdekesebb rész-
leteken kívül az olvasók segítségét kérték vagy konkrét kérdéseket tettek fel. Ahol ez
megtörtént, a helyi lakosok közül sok olyat tudtak rendszeres munkatársnak bevonni,
akik nem tudtak vagy nem akartak folyamatosan részt venni a tanfolyamon. Most kez-
dődik a vezető legnehezebb feladata: kísérletet kell tennie arra, hogy a hallgatók össze-
gyűjtötte anyag alapján megfogalmazza a község elbeszélő történetét. Amint ezzel vala-
mennyire halad, nagyritkán átveszik tőle a munkát a tanfolyam tagjai, de a legtöbb eset-
ben a vezetőnek kell betöltenie a szerző és a szerkesztő szerepét.

Amikor ilyen elbeszélő történelmet írtam, mindig belenyugodtam abba, hogy a
történet hézagos lesz, részben a forrásokban hiányai következtekben, részben (és inkább)
azért, mert a kutatók egy bizonyos csoportja nem képes minden rendelkezésre álló anyag
feltárására. Egyes hézagokat ki tudok tölteni a magam kutatásai alapján, de sohasem

érzem kötelezőnek a teljességre törekvést. Talán emlékeznek arra, amit korábban mondtam, hogy nem célom tudós kollégáim dicséretét kiérdemlő történelmi mű alkotása. Két dolgra törekszem: kiigazítom azokat a tévedéseket, amelyeket a kutatók elkövettek (ez igen sok munkát adhat), s olyan végleges szöveget készítek, amely összefüggő és jelentős, különösen ahol a helytörténetet tágabb jelentőségű történeti eseményekkel lehet összekapcsolni. Itt kénytelen megalkudni az ember, így a végleges szöveg sajátos keveréke lehet annak, amit egyik kollégám „falusi pletyká”-nak nevezett, s olyan tárgyak helyi feldolgozásának, mint a bekerítés és a parasztság osztálytagozódása vagy az egyházak szerepe a társadalmi haladásért vívott harcban.

Az első fogalmazványt szakaszokban írom meg, ezt több példányban legépelik és — befüzött üres lapokkal — körözik a tanfolyam hallgatói közt. A hallgatókat felszólítom, hogy az üres lapokra írják be megjegyzéseiket, javaslataikat és a javításokat. A második és harmadik téli tanfolyam során (esetleg egy negyedik téli folyamán is), valamint a rákövetkező nyarakon is folytatódik a hallgatók egyéni „kutatásának”, az előadás, szeminárium és vita céljára való tanfolyami összejöveteleknek, meg a növekvő szöveg kollektív szóbeli és írásbeli megvitatásának kombinált eljárása. A vezető olyan zsonglórnek érzi magát, akinek egyre több labdát kell egyszerre a levegőben tartania.

A három éven keresztül és azután is mindig gondolnunk kell arra, hogy nem tudományos kutató programot hajtunk végre, és nem üzleti hálózatot építünk fel! Ez az a Szküllá és Kharübdisz, amelyek között hajózom. A munkának nevelő célja van, eredményét is a nevelés szempontjából kell értékelni. Ha anyagi haszonnal jár, vagy ha egy tekintélyes folyóirat megdicséri a kiadvány történelmi érdekeit, az nagyon jól esik a vezetőnek és a hallgatóknak. De az igazi hasznot két más tekintetben kell felmérni. Először a helyi közösségre tett hatás szempontjából, hogy mennyire sikerült minél több embert az aktív önművelés részesévé tenni, s a maga közössége múltjának jobb megértése útján annak fejlesztésére, előbbre vitelére mozgósítani. A második szempont — s ez a dolog lényege — a munkának a benne tevékenyen részt vevő hallgatókra gyakorolt hatása. Nehéz ezt felmérni, de bátran állíthatom, hogy eredményeim biztatóak. Egy háziasszony, akinek iskolai végzettsége nem adott erre megfelelő alapot, a helyi anyag alapján több történelmi színdarabot írt a gyermekek számára, ezek helyi bemutatása sikerrel járt, s ő most mint tanítónő működik. Egy másik résztvevő a grófság helytörténeti bizottságának titkára lett. Sokan írnak cikkeket a különféle orgánumokba annak a történelmi kutatásnak az alapján, melyet a maguk erejéből folytatnak tovább.

A most ismertetett munkának tudományos színvonala, ha mint történetírást tekintjük, talán nem túl magas; az egyes hallgatók részéről vállalt „kutatás” mennyisége nem nagy, de 12—15 embernek három éven át végzett munkája sokra megy. Ha úgy fogjuk fel, mint történelmi kutatás elvégeztetésének a módját, időpazarlásnak tűnik. Ha egymaguk dolgoznék az oktatási teher nélkül, feleannyi idő alatt sokkal alaposabb és sokkal tudományosabb művet kellene alkotnom. De nézetem szerint nem ez a fő kérdés. Ha az általam ismertetett tevékenységnek van valami értéke, ennek abban kell megmutatkoznia, hogy hozzájárul a teljes ember kialakításához.

Mégis biztató az a tény, hogy a tapasztalt, nem hivatásos helytörténészek és az egyetemi kutatócsoportok új típusú együttműködésének megindulásáról számolhatok be. Még alig hat hónapos ez, és egy bizonyos kutatási terv vonatkozásában jött létre, de az együttműködés olyan hasznosnak bizonyult, hogy máris felvetődött a javaslat: hasznos lenne egy országos szervezet felállítása, mely ezt az együttműködést kiterjesztené arra a sokféle kutatási tervre, amelyben lehetséges.

A népesedés és a társadalomszerkezet történetét kutató cambridge-i csoport az egyetem történelmi és földrajzi karainak olyan oktatóiból áll, akik a Gulbenk-alapítványtól támogatást kaptak kutatás megszervezésére „Anglia háromszáz évi, a XVI. század közepétől a XIX. század közepéig terjedő népesedéstörténete” tárgy körében; véleményük szerint az agrártársadalom industrializálódásának folyamatát sokkal jobban meg fogjuk érteni, ha „a múlt demográfiai viszonyaira vonatkozó pontos adatok megfelelő korpusza elkészül; ennek az általános történetírásra is hatása lesz, mert a gazdasági és társadalmi változások közötti összefüggést sokkal teljesebben fel lehet deríteni a kor demográfiai jellemvonásainak ismeretében, mint anélkül. Figyelemre méltó példa erre Goubert új munkája a Beauvaisis-ról.”²² A cambridge-i csoportot valóban a francia demográfusok, L. Henry (Crulai népesedése) és P. Goubert (Beauvais és a Beauvaisis 1600-tól 1730-ig) ihlette meg, és tervüknek nemzetközi jelentősége van: 1965 augusztusában a müncheni III. nemzetközi gazdaságtörténeti kongresszus 7. szekciója megvitatta. Kísérletképpen

²² Az idézetek dr. E. A. Wringley: „Községi anyakönyvek és népesedéstörténet” című két cikkéből valók, *The Amateur Historian*, VI. köt. 5—6. sz.

tervezik egy nigériai falu helyszíni megvizsgálását, mert a különféle agrártársadalmak demográfiai alakulásának párhuzamos vizsgálatából nyert adatok nemcsak a tudományt érdekelhetik, hanem óriási gyakorlati értékük is lehet e társadalmak industrializálása során.

Hogyan érinti mindez a nem hivatásos angol helytörténészt? Korlátozott és pontatlan az a tudás, amellyel a népesedés tekintetében jelenleg rendelkezünk; nyers számokból áll, s úgyszólván semmit sem mond arról a sok demográfiai kérdéstről, amely a modern tudósokat érdekli. A legtöbb angol egyházközségben a XVI. századtól fogva megvannak a születési, házassági és halotti anyakönyvek. Ahol ezek teljesek és részletesek, bizonyos módszerrel elvégzett egyszerű számolással nagy mennyiségű adatot lehet kapni belőlük, és még többet a családrekonstrukciónak L. Henry kidolgozta módszerével. Angliában mintegy 11 000 régi község van. Az összes rendelkezésre álló adatot csak egy számológép és egy kutatócsoport dolgozhatná fel. De a kutatók centralizált csoportjának az a hátránya, hogy tagjai nem ismerhetnek minden helységet úgy, mint az ottaniak, s ez súlyos veszélyekkel járhat akkor, ha helyi részletheadatokkal dolgoznak.

A megoldást a *cambridge-i csoport* egyetemi kutatói és az általam ismertetett tapasztalt nem hivatásos történészek közül vállalkozók közötti együttműködésben találták meg. 1964 szeptemberében az egyetemek szabadegyetemi oktatóihoz és mintegy száz ismert helytörténetíróhoz körlevelek mentek ki, amelyek információt adtak és segítséget kértek; 1964 végére kétszáz önkéntes állott munkában, s ez némi hézagoktól eltekintve az ország egész területét átfogja; ötvenen már túljutottak az első szakaszon, visszaküldték a *cambridge-i csoport* részéről két példányban megküldött statisztikai íveket, amelyek a helyi anyakönyvek útján megismerhető egész időszak havi összegeit tartalmazzák. Dr. Wrigley egy hivatásos kutató öt évi munkájával egyenértékűnek ítélte meg ezt. De éppen olyan fontos az a tény, hogy a vidéki önkéntesek maguktól rengeteg további adatot küldtek be, amelyek számos kérdést világítanak meg, és újabb vizsgálatokra ösztönöznek. A *cambridge-i csoport* azt reméli, hogy egy éven belül 500 önként vállalkozó ember fog dolgozni, és most a második szakasz kérdőívét készíti elő azok számára, akik az elsőt már beküldték. Ez a terv sikerült, mert igazi társasviszonyt jelent: a nem hivatásosok ellenszolgáltatás nélkül megkapják a hivatásosok irányítását és a szükséges íveket, s így ezt a sajátos levéltári anyagot — az anyakönyveket — a legjobban fel tudják használni a maguk céljára, a községtörténet megírására; ugyanakkor ellátják a kutatóközpontot a számára szükséges adatokkal és sok további anyaggal. A második szakasz, a családrekonstrukció, előre láthatóan zömében az egyetemi kutatók dolga lesz, de kísérletképpen az egyik nem hivatásos önként vállalkozó is hozzálátott. Ha ez a kísérlet sikerül, másokra is ki lehet terjeszteni.

Azt hiszem, ennek az eseménynek a jelentősége messze túlmege e konkrét kutatási program aránylag szűk határain, sőt a történetkutatás határain is. Az SzKP legújabb programjának egyik fontos szakasza foglalkozik „az egyén sokoldalú és harmonikus fejlődésével”, s így rajzolja meg a jövőt: „Amint egyre kevesebb időt fordítanak az anyagi termelésre, az egyének egyre nagyobb lehetőségei nyílnak képességeinek, adottságainak és tehetségének kifejtésére a termelés, tudomány, technika, irodalom és a művészet területén. Az emberek egyre inkább fordítják majd szabadidejüket a közügyekre, a kulturális érintkezésre, az értelmi és fizikai fejlődésre, a tudományos, technikai és művészi törekvésekre.” Ebben a folyamatban nyilván az olyan jeleményeknek is megvan a maguk szerény helyük, amelyeket ismertettem.

Szinai Miklós:

Bethlen István és Szkoropadszki kapcsolatai

Az első világháború után, a 30-as évek közepéig — tehát míg a fasizmus Németországban is hatalomra jutott, konszolidálódott és támadásba lendült — a magyar ellenforradalmi rendszer volt Európa illegálisan szervezkedő, szélsőjobboldali, fasiszta elemeinek egyik legfontosabb támaszpontja. A magyar ellenforradalmi kormányok már 1920-tól támogatásban részesítették a német revansista és fasiszta szervezeteket, menedéket adtak a visszavonuló fehérorosz ellenforradalmároknak, a horvát és szlovák szeparatistáknak, hosszú éveken át jelentős anyagi és politikai segítségben részesítették az osztrák köztársaság ellen szervezkedő Heimwehr-elemeket és más szélsőjobboldali osztrák politikai csoportokat. A mindenáron revízióra törekvő magyar kormányok nemcsak a rokon szovjetellenes szélsőjobboldali elemeket keresték ezekben a kalandor csoportokban, hanem revíziós politikájuk eszközeit is. 1933 után — bár a magyar kormányok érdeklődése nem szűnt meg e csoportok iránt — az új fasiszta erőközpont kialakulása és ennek a versaillesi békerendszer elleni fellépése háttérbe szorította a magyar külpolitikának ezt az oldalát.

Az ellenforradalmi rendszer első másfél évtizedében azonban e különböző nemzetekhez tartozó szélsőjobboldali elemek támogatása a magyar külpolitika rendszerének szerves részét képezte. Ez adja meg a jelentőségét az alább közölt iratoknak, melyek a magyar kormányzatnak egy eddig kevésbé ismert ilyen jellegű kísérletét, Bethlen Istvánnak az ukrán ellenforradalmi emigráció egyik csoportjával való tárgyalásait világítják meg.¹

Az ukrán fehér emigráció az ukrán ellenforradalom vereségéből keletkezett. A közölt diplomáciai jelentések és levelek még mindég az ukrán kérdéssel beszélnek, holott az „ukrán kérdést” a cári elnyomás évszázadai után maga az ukrán nép oldotta meg.

1917-ben az orosz februári forradalom után az ideiglenes kormány is elutasította Ukrajna önrendelkezési követelését. Az oroszországi proletárforradalom azonban hatalomrajutása után rögtön megvalósította a népek önrendelkezési jogaira vonatkozó programját. Bár Ukrajna élén 1917 októberé után az ún. Központi Rada állt — ami a mi Nemzeti Tanácsunkhoz hasonló vezető szerve volt az ukrán polgári pártokból alakult különböző helyi bizottságoknak — 1917. december 4-én a Népbiztosok Tanácsa a következő kiáltványt

¹ A közlésre kerülő iratok a Magyar Országos Levéltárban (a továbbiakban: OL) Bethlen István miniszterelnöki (K. 468) ún. félhivatalos (nem a korabeli Miniszterelnökség irattára, hanem a miniszterelnök mindenkori személyi titkárá által iktatott, tehát bizalmas) irataiban található. Közlésünk a Bethlen és Szkoropadszki kapcsolatára vonatkozó valamennyi itt őrzött iratot tartalmazza. Csak a 3. sz. alatt közölt, kétségkívül az ügyhöz szervesen tartozó iratok találhatóak a Külügyminisztérium Levéltárában.

intézte Ukrajnához: „... mi, a Népbiztosok Tanácsa elismerjük a népi Ukrán Köztársaságot, elismerjük, hogy joga van teljesen elválni Oroszországtól vagy tárgyalásokat indítani az Oroszországi Köztársasággal a kettőjük közötti föderatív vagy hasonló kölcsönös kapcsolat tekintetében.

Mi, a Népbiztosok Tanácsa azonnal minden korlátozás nélkül elismerjük mindazt, ami az ukrán nép nemzeti jogait és nemzeti függetlenségét érinti.”²

A Központi Rada azonban átengedte Ukrajnán a Donnál gyülekező ellenforradalmi csapatokat. November 7-én a Központi Rada kinyilvánította ugyan, hogy a földet át fogják adni a parasztnak, a földfoglaló parasztnak ellen mégis büntető osztagokat küldött. 1917 decemberében Franciaország 180 millió frankos kölcsönt ajánlott fel a Központi Radának, Anglia pedig megígérte, hogy fegyveres erővel fogja támogatni.³

Az Angliával és Franciaországgal szövetkező Központi Radát azonban megdöntötték a németek, akik 1918 áprilisában Szkoropadszki hetmant⁴ állították az ellenforradalmi Ukrajna élére. 1918 novemberében, Németország kapitulációja után az angolok és franciák Vinnyicsenkót és Petljurát segítették hatalomra Kievbén. Az ukrán nép az ukrán ellenforradalommal szövetkezett lengyel, román, francia, angol hódítókat csak az orosz proletárforradalom segítségével tudta legyőzni. Az ukrainai társadalmi forradalom és nemzeti szabadságharc igazsága olyan nyilvánvaló erővel kerekedett a külföldi ügynökök által vezetett ukrainai ellenforradalom fölé, hogy még 1920-ban Vinnyicsenko az emigrációban megjelent Borotyba című lapban elismerte: a szovjet hatalom kiépítette az ukrán államiságot és támogatja az ukrán nemzeti kultúrát. Vinnyicsenko emigrációs tapasztalatai alapján arra a meggyőződésre jutott, hogy a nyugati politikai orientáció reakciós politikai irányt jelent és csak az oroszországi proletárforradalom ad lehetőséget az ukrán állam létrehozására.⁵

A külföldre menekült ukrán ellenforradalmárok fontosabb csoportosulásaikban — évtized múltán is — lényegében tükrözték azokat az erőket, amelyek — idegen zsoldban — az ukrán nép ellen folytatott háborút vezették. Szkoropadszki hetman a legkülönbözőbb források egybehangzó értékelése szerint a németek bábja volt. Az antantbarát elemek az emigrációban Petljura körül csoportosultak. A németek támogatását élvező csoport lengyel-ellenes; az antantbarát ukrán emigránsok azonban az Ukrajna nagy részének meghódítására törekvő lengyel uralkodókörök szolgálatában is állottak. A németbarát elemek jelentős része monarchista nézeteket vallott. (Szkoropadszki és köre az ún. örökletes hetmanátus híve volt.) Az ún. Központi Rada és Petljuráék republikánus elveket hirdettek. Mindennek megfelelően ez utóbbiak Franciaországra és Lengyelországra, Szkoropadszkiék Németországra támaszkodtak.

² A Szovjetunió megalakulása. Dokumentum Gyűjtemény (oroszul). A Szovjetunió Tudományos Akadémiája. Moszkva. 1949. 23. l.

³ *Patyomkin*: Az újkori diplomácia története. 1872—1919. Bpest, Szikra. 1948. 309. l.

⁴ Pawel Szkoropadszki volt cári tiszt. 1873-ban Wiesbadenben született, 1945. április 26-án halt meg Murnauban. — A hetman a XVI. században keletkezett ukrán méltóság. A krimi tatárok és a lengyel földesurak ellen küzdő szabad ukrán parasztnak (kozákok) választott katonai főnöke, parancsnoka.

⁵ *N. I. Szuprenyenko*: Az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság megalakulása. Vaproszi Isztorii. 1954. 2. sz. (20—40. l.). Közli: Szovjet történelmi tanulmányok. Bpest, Akadémiai Kiadó. 1955. 251—284. l. — *Dolmányos István*: A nemzetiségi politika története a Szovjetunióban. Bpest, Kossuth Könyvkiadó. 1964. 56—66., 80—83. l. Ez utóbbi munka az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság megalakulásának és a nemzeti kérdés szovjet megoldásának értékelő bibliográfiáját is tartalmazza.

Az ukrán ellenforradalmi csoportoknak a korabeli Európában az adott különösebb jelentőséget, hogy diverzáns tevékenységük nemcsak több kelet-európai államot, Lengyelországot, Romániát és Csehszlovákiát érintette, de a nyugati hatalmak, majd a németek is szerepet szántak nekik fel-felbukkanó szovjetellenes terveikben. Harmad-, de nem utolsó sorban az ukrán ellenforradalom ambíciói kapcsolódtak Európa egyik központi hatalmi ellentétéhez, Franciaország és Németország politikai és diplomáciai harcához és ezen belül e hatalmak ellentétes kelet-európai politikájához. A Szovjetunió elleni intervenciót tervező egyes francia körök egy győztes háború után olyan nagy Lengyelországot kívántak létrehozni, mely egy államszövetség keretében teljesen befolyása alá vonta volna Ukrajnát. Egy ilyen nagy Lengyelországban láttak volna megfelelő ellensúlyt nemcsak a megcsónkított Szovjet Oroszországgal, de Németországgal szemben is. A szintén a Szovjetunió széttörésére spekuláló német körök egy Lengyelország rovására megnövelt, de teljesen német befolyás alatt álló vazallus államot szerettek volna teremteni Ukrajnából.

Mi keltette fel 1928 végén, 1929 elején a Bethlen-kormány fokozottabb érdeklődését az ukrán emigráció iránt?⁶

1928 nyarán az újságok is többször foglalkoztak Le Rond francia tábornok kelet-európai utazásaival. Tárgyalásai magukra vonták a korabeli nemzetközi diplomácia, főleg a kelet-európai kormányok, köztük a magyar kormány figyelmét is. Prágából származó magyar diplomáciai jelentés szerint Le Rond a francia hadseregben hosszabb ideig a tüzérségi muníció szakreferense volt. Rokonságban állott a legnagyobb francia nehézipari és hadiipari konzern vezetőivel, a Schneider-családdal.⁷ Diplomáciai és sajtójelentések szerint,⁸ minthogy a Schneider-Creusot érdekelttség 65%-át birtokolta a nagy cseh fegyvergyár, a Škoda-Művek részvényeinek, a tábornok cseh és román tárgyalásai arra irányultak, hogy a Škoda-gyár és a román állam közötti megállapodással kiépítsék a román arzenált. Minderre azért volt szükség, hogy katonailag jobban alátámasszák a franciák által forszírozott szovjet-ellenes lengyel – román együttműködést, ami az alapja lett volna a kelet-európai államok szovjet-ellenes összefogásának.

„Információim szerint — írta a belgrádi magyar követ — Franciaország vette volna át azon háború előtti osztrák-magyar és német politikát, mely Oroszország gyöngítését célozta és Brestlitovszkig egy dél-orosz ukrán állam megalakításával kacérkodott. Ez állítólag most Franciaország kedvenc gondolata, melyet alátámaszt Csehország, Lengyelország és Románia. E terv barátságos fogadtatásra talált volna Prágában, hol bizonyos mértékig utánozzák Bécs politikáját Moszkva és Pétervárral szemben. Pilsudszkynak pedig ambíciói állítólag még megközelítőleg sincsenek kielégítve. Pilsudszky szerint Lengyelország még messze van attól, hogy történeti határait elérte volna és egy francia égisz alatt megalakítandó új ukrán állam segítségével Lengyelország

⁶ A magyar külügyminisztérium 1922-től 1941-ig figyelemmel kísérte az ukrán ellenforradalmi emigrációt és a vele kapcsolatos politikai terveket. A Külügyminisztérium Politikai Osztályán 33. tétel szám alatt külön dossziéja volt az ún. Ukrán-kérdésnek. Természetesen számos jelentés foglalkozik ezzel a kérdéssel az érdekelt országok fővárosaiból küldött magyar diplomáciai jelentésekben is. A Külügyminisztérium Politikai Osztálya reservált irataiban szintén a 33-as tétel, továbbá a 7/a, 7/b és a 10, 11. és a 11/a sz. tételekben található ezzel a kérdéssel foglalkozó iratok.

⁷ OL Küm. pol. 33—1928—2974.

⁸ OL Küm. pol. 33—1928—2974—3355. — Pesti Napló 1928. okt. 23. — Magyarország, 1928. okt. 24.

jelenlegi határait Oroszország és részben az ukrán állam kárára lényegesen kitolhatná. Végül Románia természetesen örömmel kapható e tervre, melynek keresztülvitele esetén örökös aggodalma Besszarábia miatt megszűnnék, mert hiszen a francia gráciából megalakult ukránoknak e területről le kellene mondanuk.

Le Rond tábornok útjának e terv megbeszélése lett volna a célja.”⁹

Csak későbbi berlini követi jelentés mutat rá Le Rond tábornok tárgyalásainak német-ellenes vonatkozásaira. „Le Rond tábornok Kownoban is járt — írja a berlini magyar követ 1928. december 14-én —, ahol Waldemarast a Lengyelországgal való kibékülésre igyekezett kapacitálni. Kifejtette előtte, hogy a rajnai területek kiürítése után Németország Oroszországgal kooperálva a keleti territoriális kérdések (korridor, Memel) megoldására fog törekedni. Ezért mind Litvániának, mind Lengyelországnak érdeke, hogy az egymásközi differenciákat mielőbb kiküszöbölje és a felszabadítandó Ukrajnával és Romániával együtt megalkossa a Keleti-tengertől a Fekete-tengerig terjedő bolsevista-és német-ellenes frontot.”¹⁰ Ezek az előzményei a magyar külügyminisztérium által 1928. november 9-én kiadott rendeletnek. „Le Rond tábornok utazásával kapcsolatos kombinációk arra indítanak — így szól a prágai, berlini és párizsi magyar követségnek küldött utasítás —, hogy az ukrán kérdésnek fokozottabb figyelmet szenteljenek. Ezért felkérem Méltóságodat (Nagyméltóságodat), hogy az ottani ukrán emigránsok működéséről, magatartásáról, számáról, az ottani kormányhoz való viszonyukról engem állandóan és részletesen tájékoztasson.”¹¹

A párizsi magyar követ Bethlenhez eljuttatott 1929. január 17-i jelentése (lásd a 3. sz. iratot) a Külügyminisztériumnak erre a rendeletére küldött válasz. A magyar külügyminisztérium irataiból kiderül, hogy nem ez volt az első — az ukrán kérdéstről Bethlenhez eljuttatott — információ. A magyar miniszterelnök 1929. január 4-e után megkapta a berlini magyar követ 1928. december 14-i és 30-i jelentését az ukrán emigráció németországi helyzetéről.¹²

⁹ OL Küm. pol. 33—1928—3590—4406.

¹⁰ OL Küm. pol. 33—1928—3590—4979.

¹¹ OL Küm. pol. 33—1928—3590—4301.

¹² OL Küm. pol. 33—1929—15. — Az 1928. dec. 14-i berlini jelentésben a követ — többek között — a következőket írja: „A Németországban élő ukrán emigránsok a Petljura-csoport kivételével erősen lengyel-ellenes beállításúak.

Erre való tekintettel tevékenységüket az itteni társadalmi, tudományos, sőt hivatalos körök is támogatják, de annak nagyobb jelentőséget azért nem tulajdonítanak. Amint jól informált helyről bizalmasan értesültem, a galíciai csoportok, melyek a leg-erősebben lengyel-ellenes irányban működnek, a birodalmi kormány részéről anyagi támogatásban is részesülnek.

A vagyoniilag független Szkoropadszki eddigi híreink szerint összeköttetésben áll ugyan bizonyos német körökkel, de a német kormánytól subventiót nem kap. Politikai súlyát erősen csökkenti, hogy magában Ukrajnában kevés gyökere van.” — OL Küm. pol. 33 — 1928 — 3590.

A dec. 30-i jelentésben a berlini követ következőképpen jellemzi Szkoropadszkit és csoportját: „A Szkoropadszki körül csoportosuló pártnak felfogása szerint az ukrán kérdést csak egy teljesen független alkotmányos monarchia megalapításával lehet rendezni. A párt ezért elkerülhetetlennek látja a Szovjet-Oroszországtól való elszakadást, azt hiszi azonban, hogy későbbi időpontban az összes, a mai orosz területen keletkezendő új független államok egy Staatenbund-ban egyesülni fognak... A Lengyelországgal való együttműködés ki van zárva; a Szkoropadszki-csoport a létesítendő független ukrán monarchiába be akarja vonni az összes ukránlakta területeket, tehát Kelet-Galiciát, Bukovinának egy részét és a Ruszinszkrét is. Az utóbbi és ezenkívül azon Dél-Oroszországban

Ha írásos nyoma nincs is, a magyar külügyminisztérium minden bizonynyal Bethlent személyesen is informálhatta az 1928. november 9-i rendelet kapcsán az „ukrán ügyről”, a különböző nagyhatalmaknak az ukrán emigráció iránt megnövekedett érdeklődéséről. Valószínűleg erre vezethető vissza, hogy Bethlen kész volt találkozni Szkoropadszkival 1929 január elején.

Az iratokból fény derül Bethlen és Szkoropadszki 1929-es tárgyalásának témájára is. A megegyezés-tervezet (lásd a 3/b. sz. iratot) szerint Szkoropadszki hajlandó volt Magyarország javára lemondani Kárpátukrajnáról egy hatalomra jutásáig folyósítandó állandó havi anyagi támogatás ellenében. Kétségtelen tehát, hogy Bethlen elsősorban Kárpátukrajna miatt érdeklődött az ukrán emigráció iránt. A megállapodást azonban mégsem írták alá. Mi lehetett a magyarázata annak, hogy Bethlen és Szkoropadszki végül nem tudott megegyezni?

Úgy látszik, hogy a magyar külpolitika vezetői a Le Rond tábornok tárgyalásai nyomán hónapokon át — 1928 júliusától 1929 novemberéig — kapott információk alapján először úgy ítélték meg a helyzetet, hogy a szovjetellenes Ukrajna létrehozására irányuló francia—lengyel—román terveknek közeli realitásuk van. A francia külpolitikától természetesen nem várhatta a korabeli magyar kormány, hogy tekintetbe veszi a magyar ellenforradalmi rendszer ukrán aspirációit. A magyar külpolitika ezért kereshetett ebben az időben e politikai törekvésekkel szemben álló ukrán emigrációs erőket. Ezek az ismertetett viszonyok mellett csak németbarát elemek lehettek. Így juthatott el Bethlenhez Szkoropadszki.

1928 novemberében azonban a magyar diplomáciai jelentésekben világosan felismerhető változás következett be. A franciák erőiesen cáfolni kezdték Le Rond tábornok utazásának politikai jelentőségét. A diplomácia nyelvén ez azt jelentette a magyar külügyminisztérium számára, hogy nincs közeli realitása a francia védnökség alatt álló nagy ukrán tervek megvalósításának. Ezt bizonyítja, hogy a magyar külügyminisztérium a francia cáfolatokat akceptálta, sőt erről újabb körrendeletben értesítette az érdekelt magyar külképviselőket.¹³

A magyar kormányfő a még 1928 decemberében (de lehet, hogy még korábban) kezdeményezett találkozásra hajlandó volt tehát belemenni, de a Szkoropadszkival elkezdett tárgyalások során kétségtelenül azt kellett mérlegelnie, hogy érdemes-e a már nem nagyon komolynak látszó francia—ukrán törekvésekkel szemben egy németbarát ukrán mozgalmat támogatni, mikor az is problematikus, hogy mily mértékben tudja a hivatalos Németország ezt az ukrán politikai csoportot tevékenyen segíteni. A tárgyalások közben Bethlen nyilvánvalóan ezért sürgeti Gröner tábornok, német honvédelmi miniszter memorandumának megszerzését (lásd: 5. sz. irat). Ha a memorandumot nem is ismerjük, a korabeli egész német külpolitika ismeretében és a közölt iratok alapján (Alvensleben levelei, 7. és 8. sz. iratok), továbbá Kányai 1928. december

fekvő területeket illetőleg, melyekben nagyobb tömbben nagyoroszok élnek (Don terület és Északi Kaukázus), hajlandó volna azonban bizonyos engedményekre.

A Hetman-csoport trónjelöltje Szkoropadszki, ki a XVIII. században még független Ukrániában uralkodó hetmanoknak egyenes leszármazottja.” — OL Küm. pol. 33 — 1929 — 15.

¹³ OL Küm. pol. 33—1928—3590—4979. Kelte 1928. dec. 19. — Azt azonban a francia cáfolatok is és a magyar körrendelet is fenntartja, hogy Le Rond tábornok utazásait „egy hadianyag-gyár képviselőjében eszközöli”.

14-i, már idézett jelentése alapján kétségtelennek látszik, hogy ezt a támogatást a hivatalos Németország akkor még nem tudta garantálni. Ez lehetett Bethlen végső elutasításának másik oka.

Döntően eshetett latba a magyar miniszterelnök elhatározásának kialakulásában a magyar—lengyel viszony mérlegelése is. (Lásd a 3/c. sz. iratot.) Nem először és nem utoljára mutatkozik meg itt is az ellenforradalmi rendszer külpolitikáját végig kísérő ellentmondás: összeegyeztetni Magyarország német és lengyel külpolitikáját, mikor nyilvánvaló volt a német imperializmus agresszív lengyelellenessége. Ekkor és ebben a kérdésben még nem lehetett nehéz Bethlennek döntenie. Nem kockáztathatta meg a lengyelekkel való viszony romlását egy olyan lengyelelles ukrán csoport finanszírozása miatt, amelyet a hivatalos Németország sem tud támogatni.

Lengyelországra a magyar külpolitikának nagy szüksége volt a kisentente és különösen Csehszlovákia ellen folytatott diplomáciai tevékenységében.

Világosan jellemzik ez időszak magyar külpolitikai álláspontját a varsói magyar katonai attasé kijelentései a lengyel vezérkar helyettes főnökével Kutrbával folytatott beszélgetése során. „. . . Romániával szemben — fejtegette az attasé — területi aspirációink nincsenek —, ha az erdélyi magyar kisebbségek helyzete tűrhetővé tétetnék, úgy Románia és Magyarország között meg lehetne teremteni nemcsak egy tűrhető —, hanem egy jószomszédi viszonyt is. Viszont Csehországgal szemben egy békés viszony helyreállításának az alapfeltétele legalábbis a Magyarországgal szomszédos magyar tömbök visszacsatolása volna.

Kutrzba erre magától tért rá a Ruthén-föld helyzetére, amire saját magam is céloztam. Kölcsönösen megegyeztünk abban a felfogásban, hogy ez az Oroszország felé nyúló nyelv idővel igen kellemetlenné válhatna úgy Lengyelországra, mint Magyarországra; közös érdekünk tehát, hogy ez a terület minél előbb Magyarország birtokába kerüljön vissza.”¹⁴

Hogy ez nem véletlen magyar megnyilatkozás, hanem a hivatalos magyar külpolitika álláspontja, bizonyítja Bethlen Istvánnak Zalesky lengyel külügyminiszterrel folytatandó beszélgetésére készített tervezet.¹⁵

„A magyar kormány — így szól a fogalmazvány — örömmel üdvözli a lengyel kormány törekvését, hogy köztünk és a románok között jobb viszonyt létesítsen.

. . . Ha rászánná magát (a román kormány — Sz. M.) az optáns ügyet likvidálni és a kisebbségekkel jobban bánni, mi hajlandók volnánk a területi kérdés kikapcsolásával komolyan Romániához közeledni.

Walko külügyminiszter varsói látogatásakor¹⁶ Ön (Zaleski lengyel külügyminiszter — Sz. M.) azt a határozott kijelentést tette, hogy Lengyelország nem a kisantanttal, hanem annak egyik tagjával, Romániával tart fenn közeli viszonyt. Ennek a kijelentésnek nagyon örültem.”

Bethlen lényegében megerősíti Kárpátukrajnára vonatkozóan is azt, amit a magyar katonai attasé mondott. Szovjet támadás esetén Románia „a szláv szolidaritásra való tekintettel — írja a tervezet — minden szövetségi viszony dacára Csehszlovákia és Jugoszlávia részéről barátságtalan, sőt ellen-

¹⁴ OL Küm. res. pol. 1928—17—373. 1928. máj. 8-án folytatott megbeszélésről készített feljegyzés.

¹⁵ Zaleszki lengyel külügyminiszter 1929. máj. 21.—máj. 23-ig folytatott tárgyalásokat Budapesten.

¹⁶ Walko Lajos magyar külügyminiszter 1928. nov. 27-től november 30-ig tartózkodott Varsóban.

séges magatartásra is számíthat. Hiszen Csehszlovákia annakidején a Ruska Krajnát, mely sem geográfiailag, sem etnográfiailag, sem gazdaságilag nem tartozik hozzá, csak azért anektálta, hogy közelebb legyen Oroszországhoz. Bizonyos korridor velleitások is léteznek ott.”¹⁷

Röviden, Bethlen inkább remélhette Kárpátukrajnával kapcsolatos politikájának sikerét Lengyelországgal való együttműködésétől, mint Szkoropadszki hetmantól.

Végül, az ukrán emigrációról informáló legtöbb diplomáciai jelentés megállapítása szerint a német orientációjú csoportok a szétszórt ukrán emigráció legjelentéktelenebb frakciói voltak. Még Kánya első, 1928. december 14-i jelentése is megállapította Szkoropadszkiról, hogy „magában Ukrajnában kevés gyökere van”. Nem utolsósorban ezért sem írta alá Bethlen a megállapodást.

E körülmények ismeretében joggal merülhet fel a kérdés: miért kezdte el Bethlen egyáltalán a tárgyalásokat ezzel a tulajdonképpen jelentéktelen kalandorral, Szkoropadszkiival?

Ha Bethlen a magyar külpolitika potenciálisan egyik legfontosabb partnere — a lengyel külpolitika — vezetőivel folytatott két tárgyalás között hajlandó volt a közismerten lengyelelles Szkoropadszkit fogadni, mert tőle kaphat egy Kárpát-Ukrajnáról való lemondást bizonyító aláírást, úgy ez nem a magyar miniszterelnök hazafias buzgalmát, hanem az ellenforradalom úgynevezett mérsékeltbb szárnyának, — a Horthy-garnitúra legmesszebb-látó politikusának is — a rendszer által meghatározott korlátait bizonyítja, alapvető hajlamot a kalandorságra.

Jellemzők azok a személyi kapcsolatok is, amelyek révén Bethlen felveszi az érintkezést a volt hetmannal. A két közvetítő a magyar Waldbott Kelemen és a német Alvensleben. Waldbott Kelemen báró Magyarország egyik legnagyobb földtulajdonnal rendelkező arisztokrata családjához tartozott.¹⁸ Werner von Alvensleben pedig régi porosz junker katonai családból származott.¹⁹

Waldbott készítette elő 1927-ben Wilhelm Heye tábornoknak, a német hadsereg akkori főparancsnokának magyarországi látogatását és Bethlennel való tárgyalásait is.²⁰ Nem véletlen, hogy Szkoropadszki Hindenburg titkos anyagi támogatását élvezte. A legagresszívabb, háborúra — és elsősorban egy Szovjetunió elleni háborúra — spekuláló német körökig vezetnek a szálak Szkoropadszkitól és Alvenslebentől. A közölt iratok egyértelműen tükrözik azoknak a világpolitikai erőeknek a játékát, amelyek a két világháború között szinte állandóan törekedtek valamilyen konfliktust kirobbantani a Szovjetunióval és a konfliktus révén katonai intervenciót indítani a Szovjetunió ellen. A német militaristák és Anglia egyes vezető körei ebben a kérdésben közel álltak egymáshoz. Anglia aktív szovjetellenes politikájáról teljesen hasonló információt ad Alvensleben távolkeleti barátja és a párizsi magyar követ. (Lásd a 4. és 7. sz. iratot.)

¹⁷ OL Küm. res. pol. 1929—17—433.

¹⁸ 16 394 hold földje volt. Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacím-tár) összeállította és kiadta: A magyar kir. Központi Statisztikai Hivatal. Bpest. 1925. 423. l.

¹⁹ Családjának egyik tagja, Gustav Herman von Alvensleben porosz tábornok oly kegyetlenül bánt katonáival, hogy emiatt 1890-ben a császár kénytelen volt felmenteni a württembergi hadtest parancsnokságától.

²⁰ OL. ME. Bethlen iratok. B/2—1927—616.

Az iratok az ellenforradalmi ukrán emigrációt támogató nemzetközi erőknek nemcsak szándékait, de indítékait is feltárják. „A Rada működését — írja a párizsi magyar követ — a Quai d'Orsay rokonszenves figyelemmel kíséri és azt 1920 óta rendszeresen szubvencionálja. E jóakarát politikai okokon kívül gazdasági szempontokban is leli magyarázatát tekintettel az ukrán bányáknál levő francia tőkeérdekeltségekre valamint Ukrajnának valószínű gazdasági fellendülésére és az ott kínálkozó kiaknázási lehetőségekre. Mint ugyanezen forrásból értesülök a »Rada«-t 1923 óta az itteni angol Nagykövetség is szubvencionálja.” (Lásd a 4. sz. iratot.)

A közölt levelek és iratok egyértelműen karakterizálják az egész ukrán ellenforradalmi emigrációt. Világosan kitűnik Szkoropadszki mozgalmának egykori osztálybázisa (3. sz. irat jegyzeteiben ismertetett mellékletek és a 3/a. sz. irat). Szkoropadszki rögtön a tárgyalások kezdetén felajánlja Kárpát-Ukrajnáról való lemondását a rendszeres anyagi támogatás ellenében. Mikor Bethlen megtagadja a rendszeres anyagi támogatást; egyszeri nagyobb összeget kér, s mikor ezt sem kapja meg, megkísérli Bethlen megzsarolását. A Szkoropadszkival szembenálló ukrán emigráció sem különb. A párizsi magyar követ ezt írta: „...a »Rada« összes árnyalatai megegyeznek abban, miszerint Ukrania függetlenségének kivívása érdekében kellő elővigyázattal ugyan, de minden anyagi és erkölcsi támogatást el kell fogadni.”

Ha 1931-ig nem jött létre megállapodás a magyar kormányok és az ukrán ellenforradalmi emigráció csoportjai között, később ennek állandóan csökkent a lehetősége. Károlyi Gyula kormánya nem bocsátkozott ilyen vállalkozásokba. Gömbös hatalomra kerülése után pedig nemcsak a magyar külpolitika vesztette el mindinkább önállóságát, de a magyar külügyminisztérium 33-as dossziéjának tanúsága szerint az addig különböző politikai hatalmakat szolgáló európai politikai alvilág — köztük az ukrán emigráció is — Hitler agresszív terveinek szolgálatába került.

Hitler még hatalomra jutása előtt felvette a kapcsolatot az ukrán ellenforradalmárokkal. Szinte örökölt kapta Hindenburgtól, a német militarizmus atyjától ezeket a szálakat. „Nagy feltűnést keltett itt — írja 1931. október 23-án a varsói magyar követ — Konowalecnek, az ukrán emigráció Németországban élő vezetőjének Hitlerrel történt találkozása, amelyről az emigránsok lapja, a »Na Storozi« beszámol.

A lengyel lapok, kiemelve, hogy e találkozás közvetlenül Hitlernek Hindenburgnál tett látogatása után játszódott le, azt következtetik ebből, hogy a nacional szocialistáknak, ha hatalomra kerülnének, elsősorban az volna a törekvésük, hogy Lengyelország ellen forduljanak s külső támadásukat egy általuk szított ukrán belső forradalommal elősegítenék.”²¹ A németek különösen intenzíven támogatták az ukrán emigrációt 1939-ben Lengyelország megtámadása, majd 1941-ben a Szovjetunió megtámadása előtt. 1941. április 19-én a berlini magyar követ ezt írja: „... úgy látszik, hogy az ukránok megszervezése párhuzamosan halad az orosz határ mentén az utóbbi hónapokban eszközölt német katonai intézkedésekkel.” Érdekes bővebben idézni e követi jelentéshez mellékelt, az ukrán mozgalomról szóló részletes információból. „Az utóbbi hetek folyamán élénk mozgólódás keletkezett a németországi ukrán mozgalom keretei között. A mozgalom vezető személyiségeinek véleménye szerint a Birodalom ukrán politikájának rendkívül hullámmzó vonalán a közeljövőben új

²¹ OL Küm. pol. 33—1931—5956—4628.

fejezet nyílik. Azok az utasítások, amelyeket az ukrán mozgalom különböző szervezetei az illetékes német hatóságoktól kapnak, mérsékletre, tartózkodásra és rendkívüli *óvatosságra* intik ugyan, és minden olyan tevékenységtől eltanácsolják őket, amelynek Szovjet-Oroszországgal szemben kihívó éle volna, a kulisszák mögött azonban olyan előkészületek folynak, amelyek arra engednek következtetni, hogy az ukrán kérdés a közeljövőben a Birodalom külpolitikájában ismét komoly szerephez fog jutni.

Úgy látszott, mintha az 1939 augusztusában létrejött német—szovjet-orsz meg egyezés²² halálos csapást mért volna a németországi ukrán mozgalom lehetőségeire. A valóság azonban az, hogy német részről az ukrán mozgalommal kapcsolatos tervezetek és együttműködés terén csupán az addigi módszerek tekintetében változtattak, de egy pillanatig sem gondoltak arra, hogy az ukrán mozgalmat, akár mint vele kapcsolatos célkitűzést, akár mint eszközt kezeikből kiengedjék.

A szovjetorosz—német megnemtámadási szerződés létrejöttétől eltelt 18 hónap alatt folytatott német ukrán politikának a módszerei a következő törekvésekben foglalhatók össze:

1. A Szovjetoroszországgal kapcsolatos súrlódások elkerülése végett a Birodalmon kívül eső területeken igyekeztek megvetni, megszervezni és megerősíteni az ukrán agitáció fészkeit. . .

2. . . . Míg az egykor Németországban működő ukrán emigráció tevékenységének színterét igyekeztek német részről külföldre, lehetőleg a Birodalommal baráti kapcsolatot fenntartó államok területére áttenni, Németországba való beköltözésre szólították fel a német haderő által megszállt területeken talált ukránokat. Ezen utóbbiak ugyanis túlnyomórészt angol, amerikai, francia vagy lengyel orientációjúak voltak, és német részről ezzel kapcsolatban az volt a törekvés, hogy az egész ukrán emigráció mozgalmát kizárólagosan Berlin tartsa kezében. Ezen németellenes ukrán emigránsok megnyerésére szivós akciót indított Berlin. Maga Sevriuk is többek között több ízben járta be Belgiumot, a megszállt és meg nem szállt Franciaországot. Ennek az akciónak eredményeképpen a németellenes vizeken járó ukrán emigráció tekintélyes alakjai kerültek Németországba és állottak át német szolgálatba. Hosszasan lehetne felsorolni ezeknek a névsorát. . .

Az elmúlt másfél év alatt folytatott csendes, jobbára szervezési munka után — az ukrán mozgalom berlini vezető emberei úgy vélik — a közeljövőben sor kerül az ukrán mozgalomnak a maga teljes egészében való napirendre hozatalára. Ezekről szerzett értesülés szerint számolni kell azzal, hogy a balkáni háború befejezése után Németország megtámadja Szovjet-Oroszországot. Ez lesz a folyó év nagy politikai és katonai szenzációja. Ezek szerint német részről számolnak azzal, hogy az Európával szemben alkalmazott angol és amerikai blokád nem lesz megsemmisíthető. Hogy ennek következményeit kivédjék és az egész Európa ellátását biztosítsák, német részről az orosz kérdés liquidálását tervezik.

Ezek az ukrán körök a következő jelenségekre hívják fel a fentiekkel kapcsolatban a figyelmet:

²² Közvetlen a második világháború kirobbanása előtt a Szovjetunió kormánya — az Angliával és Franciaországgal kölcsönös segélynyújtási egyezmény megkötéséről hosszú hónapokon át folytatott sikertelen tárgyalások után — 1939. aug. 23-án, kényszerű lépésként, megnemtámadási szerződést kötött Németországgal.

1. Néhány hónap óta szakadatlanul gyártják német részről az ukrán lakosságnak szánt röpiratokat és plakátokat. Berlinben magában kb. 45—50 ukrán emigráns van erre a munkára befogva. Hasonló munkálatok folynak azonban Bécsben és Prágában is.

2. Illetékes német helyek erélyesen felléptek, hogy a különböző ukrán szervezetek közötti ellentétet kiküszöböljék és vezetőiket rávegyék, hogy egymásközött egy fúzió lehetőségét teremtsék meg.

3. Melnyket egy „magas német helyen” egymásután több ízben fogadták. Ez a magas hely maga Ribbentrop, a birodalmi német külügyminiszter.

4. Beavatott ukrán körökben olyan hírek keringenek, hogy július-1-re német részről egy ukrán nemzeti kormány felállítását tervezik Krakóba. A kormány Szkoropadszki és Melnyk együttműködése révén kell, hogy létrejöjjön. Ezért törekednek német részről arra, hogy a jelenleg fennálló ellentétek az egyes emigráns csoportok között kiküszöböltethessenek. . .”²³

Alig két hónappal azután, hogy a németek megtámadták a Szovjetuniót, a magyar követ Berlinből már a következőket írja: „Végül jelentem, hogy egy nagyukrán állam alkotásáról a közeljövőben nem lehet szó. A németek most minden erre vonatkozó propagandát megakadályoznak. Különben már előző jelentéseimben is rámutattam arra, hogy Szovjet-Oroszország területén egyelőre csak német közigazgatás alatt levő kerületeket terveznek létesíteni minden politikai vonatkozás nélkül.”²⁴

Ukrajna német megszállása után a Nagyukrajnára vonatkozó német ígéretekből a következő valósult meg: „A német katonai hatóságok — írja egy, a magyar külügyminisztériumnak megküldött bizalmas jelentés 1941. október 22-én — minden nagyobb ukrán községben 8—10 főből álló ukrán rendőrséget állítanak fel. Legénységét Lengyelországban katonai szolgálatot teljesített önként jelentkezőkből válogatják ki. *A legénység legnagyobb része lengyel nemzetiségű* (kiemelés tőlem — Sz. M.), ezeknek részben beszélni kell az ukrán nyelvet is. A német nyelv tudását csak a parancsnoktól és helyetteseitől köve-
telik meg. — Ruházatuk egyenlő a szovjet hadseregtől zsákmányolt egyenruhával, csupán a kékszínű sapka és a rajta levő ukrán jelvény új eredetű. Folyó hó 15-ől az ukrán rendőrség a német pénzügyőrség egyenruhájához hasonlót fog kapni, csupán a tányérsapkán lesz az ukrán jelvény. — Az ukrán rendőrség a német »Gestapo« szervnek van alárendelve, mely őket minden pénteken és szombaton ellenőrzi.”²⁵

1.

Tolesva, 1928. december 30.

Waldbott Kelemen báró levele Bethlen István grófhhoz Szkoropadszki volt ukrán hetmannak és Werner von Alvenslebennek a miniszterelnöknél teendő látogatásáról és az úgynevezett ukrán kérdésről

Igen tisztelt Barátom!

Az ukrain ügy megbeszélése alkalmával az volt a kívánságod, hogy Skoropadski látogatása lehetőleg csak január hó elején történjék. Ily értelemben intéztem el vele az ügyet és most értesített, hogy január hó 8-án este érkezik Budapestre, ahol várni fogom.

²³ OL Küm. pol. 33—1941—2675.

²⁴ OL Küm. pol. 33—1941—3830—5168.

²⁵ A magyar belügyminisztérium által a magyar külügyminisztériumnak megküldött, a megszállt Ukrajnából származó kémjelentés. — OL Küm. pol. 33—1941—6627.

Kérem szíves értesítéset, hogy január hó 8-án (kedden) mikor és hol fogadnád? Szíves válaszodat T o l c s v a, Zemplén megye címre kérem. Budapesten Hungária-szálloda a címem. Skoropadski is ott fog lakni.

Budapestről Skoropadski mint vadászvendégem Tolcsvára fog utazni; vele együtt jön Alvensleben barátom is, aki a háború alatt velem együtt volt Kiewben, vezérkari főnöke volt az akkor felállított első ukrán kozák Schützendivízióknak és később a Hetman mellett volt beosztva. Most évek óta bérlí alsókemencei vadászterületemet és úgy állandó összeköttetésben maradtam vele. Értelmes ember, az Ukrainát jól ismeri, a mostani Németországgal vagy jobban mondva mostani kormányával semmiféle nexusban nem áll. Erdemes volna vele is beszélni és felfogását hallani.

Véleményem szerint a közel jövőben a kelet-európai kérdés megoldása kerül előtérbe és csakis ennek megoldása döntheti el Európa sorsát. Mi itt már földrajzi fekvésünk-nél fogva legközelebről vagyunk érdekelve. Háromféle megoldást tartom lehetségesnek: a Lenin-féle Kommunizmus alapján álló és kifejlődő orosz birodalom, — a „Jungrussischer Bund” által szorgalmazott reorganizált, demokratikus nagyorosz birodalom monarchisztikus államformával, — vagy harmadszor a nagyorosz államesszme elteremtésével a volt nagyorosz birodalom felosztása több önálló állammra. Az önálló Ukraina a harmadik lehetőség keretén belül jöhetne csak létre. Tény az, hogy ma már létezik egynehány az orosz birodalomtól kiszakított önálló állam, úgy hogy a harmadik megoldás tulajdonképpen már részben megvalósult, és érthető, hogy ez iskolát csinált, és hogy az Ukrainok is annál intenzívebben kívánják saját függetlenségüknek megvalósítását.

Az orosz kérdés megoldása nyilván igen nehéz komplikációkat involvál, de Magyarország csak a második és a harmadik megoldás közt választhat érdekeinek biztosítására és itt csak azt tapasztaltuk, hogy a nagyorosz állam mindeddig édes kevés jót nyújtott nekünk!

Most nem kívánok e sorokban bővebben belemélyedni a kérdésbe és várva kegyes értesítéset, egész szívből kívánok boldog újévet és Isten áldását mindannyiunk érdekében kifejtett felelősségteljes, nehéz munkákra!

Mindig tisztelő híved

Waldbott Kelemen

OL. K. 468. — B/2—1928—1383. — Gépelt tisztázat a levélíró aláírásával. A levél-papír fejléce: a Waldbott család címere. A levél egyes helyeken zavaros jogalmazásán nem változtattunk. Hlatky, Bethlen egyik titkára 1929. január 1-én tintával a következő szöveget vezette rá a levél első oldalára a gépelt szöveg fölé: „ME úr nevével távirat ment W-nak Tolcsvára. I. 1. én: »Leveledben említett urat 8-án d. u. 6-ra kérem. Bethlen. 1/1 Hlatky». Ugyanide ceruzával Bethlen felírta: „előjegyezve!”.

2.

Tolcsva, 1929. január 9.

Waldbott Kelemen báró levele Bethlen István grófhhoz a miniszterelnöknek az ukrán kérdéssel kapcsolatos végleges állásfoglalásáról és Szkoropadzski és Waldbott újabb fogadásáról

Kegyelmes Uram!

Igen tisztelt Barátom!

Vendégem a tegnapi megbeszéléssel kapcsolatban említést tett nekem arról, hogy bizonyos végleges nyilatkozatokat leszel kegyes neki megadni, de nem tudja, hogy ezekért ő innét visszamenve személyesen jöjjön fel még egyszer Hozzád, vagy hogy én általam kívánod neki ezt tudtul adni.

Azért tiszteletteljes kérdést intézek Hozzád, volnál kegyes ezt velem sürgönyileg Tolcsvára tudatni. Eredeti tervünk szerint ő 11-én reggel innen visszautazna Budapestre és onnan Bécsen át Berlinbe.

A sürgönyben csak annyit kérek, hogy: Vendégemet kívánod-e fogadni és mikor, vagy pedig én jelentkezzek-e és mikor Nálad. —

Ha nem méltóztatnál velem most rendelkezni, úgy csak f. hó 16-án jönnék megint Budapestre. Vendégem mindenképen el van ragadtatva Személydől, hálás és boldog a szíves fogadtatás miatt.

Kegyes válaszüzenet kérvé maradok mindig tisztelő híved

Waldbott Kelemen

OL. K. 468. — B/2—1928—1383. — Gépelt tisztázata a levélíró aláírásával. — A levélpapír fejléce: a Waldbott család címere. A levél első oldalán a jobb felső sarokban Hlatky-nak, Bethlen titkárának következő ceruzával írt feljegyzése olvasható: „Távirati válasz ment, 16-ra vagy utána kértem W-t. — Hlatky.”

3.

Tolesva, 1929. január 15.

Waldbott Kelemen báró levele Bethlen István grófhhoz a Szkoropadszkival megkezdett tárgyalás folytatásáról, a magyar kormány és Szkoropadszki között kötendő megállapodás tervezetének és több más iratnak a megküldéséről

Kegyelmes Uram!

Tegnap beszélgetésünk¹ tartalmáról nagyjában informáltam vendégemet és azután egész nap tárgyaltam vele és éjjel dolgoztam, hogy befejezésre juttassam az ügyet. Tárgyalásunk alapján ő összefoglalta az általa és mi általunk vállalandó kötelezettségeket egy „Egyezség”-be, amelyet ő hajlandó elfogadni és vállalni. Ezt a németül megfogalmazott „Entwurf”-ot, amelynek véglegesen aláírt példányát bármelyik pillanatban tudnám kezéidhez juttatni, kicserélés végett, — ide csatolva van szerencsém bemutatni. Vendégem úgy képzeli, hogy az okmány Te általad és ő általa lenne aláírva és két eredeti példányban kiállítva, amelynek egy-egy példánya Nálad illetve önála maradna.

Nagyon, de nagyon kéret, hogy az összeget ne méltóztassad 25 000 pengőn alul megállapítani, mert kevesebbel nem tudná magát kellőleg függetleníteni egyéb oldaltól, ami esetleg az erős és hangsúlyozott magyar orientáció rovására mehetne, amit ő mindenkép szeretné elkerülni.

Továbbá appellál igazságérzésedre és böles belátásodra arra vonatkozólag, hogy ő politikai okokból nem kötheti magát egyszer s mindenkorra, teljesen Magyarországhoz és egy magyarirányzati politikához anélkül, hogy mi bármiképpen lekötőnénk magunkat analog módon, mert ha mi például csak rövid időre folyósítanánk támogatásunkat és később abba hagyjuk, ő a 3. pont kikötése nélkül az esetben is mindenkorra obligóban maradna. Azt, mint mondja, nem teheti, de saját nemzete előtt is lehetetlen helyzetbe kerülne. Azért volt ő kénytelen a 3. pontban foglalt kikötést felvenni.²

Egyben benyujtom Neked szíves betekintés végett egy terjedelmes Memorandumot, amelyen még tegnap is dolgoztunk; annak idején kifogom cserélni egy hibátlan példánnyal.

Négy részből áll:

1.) Memorandum der Zentralleitung.³

¹ Tehát szemben a 2. sz. iratnál említett sürgönyértéssel, Waldbott már 1929. január 14-én tárgyalt Bethlennel.

² Mindebből arra lehet következtetni, hogy Bethlen nemcsak Szkoropadszki havi 25.000 pengős támogatását sokallotta, de főleg azt, hogy ezt az összeget a szerződés-tervezet 3. pontja szerint, időhatár nélkül — azaz, míg Szkoropadszki az államhatalmat át nem veszi Ukrajnában, — kellene folyósítani.

Ha Waldbott levelének ezt a bekezdését és a megállapodás-tervezet 3. és 4. pontját összevetjük, feltételezhető az is, hogy a 3. pontot a Bethlennel folytatott tárgyalás során kialakított szóbeli megállapodással ellentétben Szkoropadszki utólag iktatta be az általa készített megállapodás-tervezetbe. Lehet, hogy Bethlen a megegyezés 1929. januári, illetőleg februári perfektuálása elhalasztásának ürügyével, ill. okául Szkoropadszkival szemben éppen ezt a momentumot hozta fel.

³ A 14. oldalas német nyelvű emlékirat teljes címe: Memorandum der Zentralleitung der vereinigten hetmanischen Organisationen. Főleg a hetman-szervezet külpolitikai célkitűzéseit ismerteti. Tájékoztató a mozgalom első sorban lengyel, továbbá cseh, román és antant-ellenes törekvéseiről. Igyekezik bizonyítani az ukrán és magyar ellenforradalmárok érdekeinek azonosságát a két ország „agrárkonzervatív” jellegének hasonlósága, továbbá a kommunizmus, a nyugati hatalmak demokratikus törekvései és a nagy-orosz pánszlávizmus elleni közös harc alapján. Kiemeli a memorandum a hetman csoport németbarátságát. Az emlékiratot az egyesített hetman-szervezetek központi vezetőségének elnökeként Kotschoubey írta alá. A levelében Waldbott azt írta, hogy a memorandumokon „még tegnap este is dolgoztunk”. Föltételezhető tehát, hogy a memorandumnak a következő jegyzetekben ismertetett, aláírás nélküli részeit Szkoropadszki és Waldbott írták, vagy Waldbott talán csak segédkezett az emlékirat német nyelvre való fordításában.

- 2.) Ukr. politische Gruppierungen.⁴
 3.) Ukr. Hetmanische Organisation.⁵
 4.) Rückblick auf das Hetmanat.⁶

Magától értetődik, hogy ez az okmány legnagyobb mértékben bizalmas jellegű, és hogy ezt mint olyant vettem át és adom is át Neked.

Továbbá ide csatolok még egy francia nyelven írt, B.) jelzéssel ellátott iratot, mely az orosz forradalom hatásáról az ukr. viszonyokra szól. Nem értem most rá, arról másolatot készíteni magamnak, talán leszél kegyes, nekem erről egy másolatot készíttetni.

Vendégem ma reggel elutazott; felkért, hogy tolmácsoljam hálás köszönetét és üdvözlését. Egyetért avval, hogy a pénz negyedévenként lenne folyósítva, de igen kéret arra, hogy ha csak lehet, mielőbb vehetné kézhez az első átutalást, mivel igen aktuális eseményekkel kapcsolatban sűrűszen lenne erre szüksége.

Jelentem, hogy 17-én reggel elutazom Budapestről Hollandiába, Hágába és Hamburgba, ahol fontos magánügyeim vannak és hogy csak a hónap utolsó napjaiban térek haza, amikor jelentkezni fogok, van-e parancsod.

Maradok készséges, tisztelő híved

B. Waldbott Kelemen

OL. Küm. pol. — 1929 — Vegyes, bizalmas iratok. Gépelt tisztázat a levélíró aláírásával. A levélben említett valamennyi irat a levél mellett található. Ezek közül az „Egyezség”-et 3/b. sz. alatt, a „B” jelzésű iratot a 3/a. sz. alatt és a Waldbott levele mellett még található a magyar Külügyminisztériumban készült levélfogalmazványt 3/c. sz. alatt közöljük. A levélben felsorolt valamennyi iratot Bethlen tükára 1929. július 4-én — az 5. sz. alatt közölt irat tanúsága szerint — visszaküldte Waldbottnak. Minthogy az iratokon mind a Külügyminisztérium, mind a Miniszterelnökség iratkezelésének semmi jele nyoma nem látható, másrészt az iratok jelenlegi érési helye sem ad erre vonatkozólag támpontot, nem lehetett ezidőszereint megállapítani, hogyan, mikor kerültek vissza a Külügyminisztériumba ezek az iratok. Csupán az iratok mellett fekvő Khuen-Héderváry kézjegyével ellátott fentemlített fogalmazvány és a 9. sz. és 10. sz. alatt közölt iratok alapján feltételezhető, hogy az 1931. évi zsvoldási kísérlet után — talán Bethlen útján — visszakérték Waldbott-tól, a báró 1929. január 15-i levelét és ennek valamennyi mellékletét, minthogy ezek voltak a Szkoropadszkival folytatott tárgyalások talán legkompromitálabb bizonyítékai.

3/a

1929. január 2.

Pavel Szkoropadszkinak a magyar kormány részére készített feljegyzése az általa vezetett mozgalom keletkezéséről és a részükre nyújtandó politikai és anyagi támogatás szükségességéről

Parmi les étrangers sont le plus souvent répandues des idées erronées sur le développement de la révolution en Russie. Ayant été témoin oculaire des événements auxquels j'avais, moi même, participé j'aimerais éclaircir certaines circonstances qui me paraissent être très importantes.

La Russie d'avant révolution n'avait pas de parlementarisme. Sa population n'avait pas l'habitude de s'organiser politiquement. Tous les multiples partis politiques

⁴ A három oldalas német nyelvű feljegyzés pontos címe: Ukrainische politische Gruppierungen im Lande und in der Emigration. A memorandum az ukrán kommunista pártion belüli állítólagos ellentétekkel foglalkozik, ismerteteli a Lengyelországban működő ukrán politikai csoportokat, majd az emigrációról a következőket írja: „In der Emigration herrscht im allgemeinen eine Demoralisation unter den demokratisch-republikanischen Kreisen. Man kann überhaupt von keinen geschlossenen Parteien mehr sprechen, sondern von politischen Gruppen, die eine Konjunkturpolitik betreiben. Zu diesen politischen Gruppen gehören: 1) die Ueberreste der republikanischen Petljura-Regierung mit ihrem Sitz in Frankreich und Polen. Diese Gruppe stützt sich auf eine polnisch-ukrainische Konzeption in der Lösung der ukrainischen Frage und wird hauptsächlich von Polen und Frankreich finanziert.”

⁵ Az öt oldalas német nyelvű feljegyzés pontos címe: Ukrainische hetmanische Organisationen und ihre Prescoorgane. Röviden felsorolja az Ausztriában, Jugoszláviában, Lengyelországban, Romániában, Törökországban, Bulgáriában, Franciaországban, Csehszlovákiában, az Egyesült Államokban és Kanadában működő és a feljegyzés állítása szerint a hetman-szervezethez tartozó különböző pártokat és csoportokat, vezetőik neveit és sajtótermékeik adatait.

⁶ A három oldalas német nyelvű feljegyzés címe: Ein Rückblick auf das Hetmanat im Jahre 1918. A hetmanmozgalom keletkezéséről ezt írják: „Schon im J. 1917 hatten sich die Landbesitzer der Gesamtkraine, vor allem die kleinen, zum Schutze ihrer Interessen in sogen. Verbände von Landwirten (Chliboroby) zusammengeschlossen. Als die Regierung der Zentralrada, die in der Mehrzahl aus Vertretern der revolutionären Intelligenz bestanden hat, die Forderung der Verbände der Landwirte nach Wiederherstellung des Eigentumsrechts ablehnte, wurde die Frage der Bildung einer neuen Regierung mit starker Staatsgewalt akut. . .

Die von dieser Idee besessenen Vertreter der Verbände der Landwirte aus der ganzen Ukraine kamen in einer Anzahl von Tausend Delegierten zu einem Kongress der Landwirte im Frühjahr 1918 nach Kiew und proklamierten dort am 29. April bei der Neutralität des deutschen Oberkommandos das Hetmanat mit dem Nachkommen eines alten ukrainischen Hetmanengeschlechtes Paul Skoropadsky an der Spitze. . .

qui surgirent au commencement de la révolution en Russie du Nord tout aussi bien qu'en Ukraine n'avaient ni de traditions ni de racines profondes dans la population. C'était la cause de leur impuissance.

C'est pourquoi j'ai taché en 1917, secondé de mes adhérents, de m'appuyer non pas sur un jeune parti nouvellement éclos mais sur une ancienne organisation professionnelle des propriétaires agraires. Elle unissait la classe des agriculteurs déjà longtemps avant la révolution. Pour la même raison les bolchévistes cherchaient le soutien des anciennes Unions professionnelles ouvrières. Les Unions des propriétaires agraires tout aussi bien que les Unions professionnelles ouvrières ne poursuivaient que des buts économiques, le gouvernement russe d'avant-révolution n'avait donc pas de raisons de leur être hostile. Ces Unions existant pendant des dizaines d'années eurent le temps de s'entourer d'une certaine tradition et de devenir familières à la population qui s'habitua à travailler sous leur direction.

Cependant, au commencement de la révolution, la situation des bolchévistes qui s'appuyaient sur le prolétariat était beaucoup plus favorable que la nôtre, celle des agriculteurs, s'appuyant sur la masse politiquement passive des paysans. Le prolétariat est toujours plus mobile, plus actif, s'intéresse vivement à la politique et s'adapte mieux à un mouvement organisé. D'autant plus le prolétariat russe et ukrainien était-il actif pendant les premiers mois de l'enthousiasme révolutionnaire. C'est pourquoi les chefs du prolétariat organisèrent plus vite les masses de leurs adhérents que nous les nôtres, et ils s'emparèrent avant nous des centres politiques et du pouvoir.

Cependant le développement postérieur de la révolution amena avec lui une anarchie économique, une désagrégation générale de l'industrie et du commerce et enfin l'extinction complète des villes et du prolétariat. Les dix ans de révolution montrèrent aux paysans que la révolution ne ménage ni leur vie ni leurs biens, que de nulle part ne viendra le secours, qu'ils doivent enfin eux-mêmes organiser leur propre défense.

Nous nous sommes actuellement approché de la deuxième phase de la révolution: le prolétariat exténué ne veut, ni ne peut plus soutenir le Parti Communiste. D'autre part la masse des petits propriétaires-paysans et des bourgeois savent qu'il faut lutter activement et risquer la vie pour assurer à leur famille le bien-être et la félicité dont ils sont déchus par les bolchévistes.

Dans cette deuxième période entreront en lice deux nouvelles forces: le petit propriétaire rural et le petit bourgeois, tous deux réclamant et s'il le faut défendant activement leur droit de propriété individuelle méconnu et piétiné par les bolchévistes.

De plus la révolution posa à l'ordre du jour le problème national — la question de la séparation plus ou moins complète de l'Ukraine de la Russie du Nord. Le développement général de la révolution et surtout le maintien du régime rouge en Ukraine par la force de l'Armée Rouge a exaspéré encore plus le sentiment national des Ukrainiens en les raffermissant dans leur volonté de devenir libres. C'est ainsi qu'en 1918 déjà la classe agraire ukrainienne en abandonnant l'idée de „la Russie une et indivisible” proclama l'indépendance ukrainienne, me donna l'ancien titre de mes ancêtres de *l'Hetman de toute l'Ukraine* et me confia ainsi le pouvoir suprême du jeune État.

Les dix ans du régime communiste qui suivirent, étaient une dure leçon à ceux qui en 1918 étaient contre notre indépendance, aussi cette leçon était-elle dure à ce groupe de „l'intelligentia” ukrainienne, qui dans son élan de passion chauviniste déchainée aida aux bolchévistes à détruire l'ordre basé sur le droit qui nous avons réussi avec tant d'efforts de rétablir, sans avoir, elle rien donné de positif pour atteindre son idéal national.

La deuxième période de la révolution sera caractérisée par l'idée de l'indépendance de l'Ukraine et celle de la nécessité vitale du retour de l'influence prépondérante dans l'État à notre nombreuse classe agraire, prépondérance à laquelle elle a droit.

Ce n'est pas au nom des intérêts de parti ou d'un groupe de partis dont la valeur juste dans les conditions d'émigration ne peut être ni contrôlée ni fixée, mais c'est au nom des intérêts de la classe agraire ukrainienne, formant 90% de toute notre population, et dont je suis l'élu, que je m'adresse au Gouvernement de la Hongrie agricole avec la prière de prêter une aide à ma Patrie.

Je le fais au nom de l'affinité agraire de nos deux pays, au nom des relations amicales qui existaient toujours dans le passé entre le peuple Ukrainien et le peuple Hongrois, enfin au nom de la communauté de nos intérêts et de nos buts politiques dans le présent et dans le futur.

Au moment le plus critique pour mon peuple, à la veille des événements formidables et menaçants dans ma Patrie, je m'adresse au Gouvernement Hongrois avec la prière de prêter une aide morale et matérielle à la classe agraire de l'Ukraine.

OL Küm. pol. — 1929 — Vegyes, bizalmas iratok. — Gépelt egykorú francia nyelvű másolat címzés és aláírás nélkül. Az irat első oldalának bal felső sarkában egy két tintával írt „B” betű olvasható.

3/b

Budapest, 1929. január 14.

A magyar kormány és Szkoropadszki megállapodásának tervezete

Abmachungen zwischen der königlich Ungarischen Regierung und dem Hetman Paul Skoropadsky.

1. Hetman Paul Skoropadsky beabsichtigt die Bildung eines selbstständigen souveränen Ukrainischen Staates, agrar-konservativen Charakters, auf dem ukrainischen Territorium nach dem Zusammenbruch des Sovjetregimes, mit einem erblichen Hetmanat als Staatsform.

2. Hetman Paul Skoropadsky anerkennt — auch bindend für seinen Nachfolger —, dass er für den Fall dass und solange er Hetman der Ukrainer ist, sich verpflichtet, die Vorkriegsgrenzen des tausendjährigen ungarischen Staates, so wie diese vor Kriegsbeginn 1914 waren, seitens des ukrainischen Staates als unverletzlich anzuerkennen, und erklärt gleichzeitig das völlige Désinteressement seines Staates für die innerhalb obengenannter altungarischen Grenzen gelegenen Staatsgebiete. — Er verpflichtet sich weiters, in seiner Politik das Bestreben Ungarns, die im Frieden von St. Germain dem Tschechoslovakischen Staate bedingungsweise angegliederten, ehemals ungarischen Gebiete des sogenannten Russinsko, d. i. der Komitate Zemplén, Ung, Bereg und Mármaros, wieder dem ungarischen Staate einzuverleiben, soweit es in seinen Kräften steht, bestens zu unterstützen.

3. Diese im Punkt 2 angeführten Verpflichtungen sind für den Hetman und dessen Nachfolger jedoch nur dann bindend, wenn die unter Punkt 4 zugesicherte Unterstützung Ungarns *nicht* vor dem Zeitpunkt der tatsächlichen Uebernahme der ukrainischen Staatsgewalt durch den Hetman eingestellt wurde.

4. Unter den in Punkt 2 ausgemachten Bedingungen ist die kgl. ungarische Regierung entschlossen, die Bewegung des Hetman Paul Skoropadsky zwecks Errichtung eines souveränen, ukrainischen Staates laut Punkt 1, moralisch und pekuniär zu unterstützen und für diesen Zweck ab 1. Jänner 1929 dem Hetman Paul Skoropadsky oder der durch ihn nominierten Person den Betrag von 25 000 Pengő monatlich zu überweisen. Diese Verpflichtung gilt vorläufig für ein Jahr, jedoch gibt der gegenwärtige kgl. ungarische Ministerpräsident die Versicherung, dass er, falls er im nächsten Jahre weiter im Amte bleibt, dieselbe für ein weiteres Jahr verlängern wird. Sollte die gegenwärtige Regierung demissionieren oder der Ministerpräsident seinen Posten verlassen, so wird er alles, was in seiner Macht steht, versuchen, um dahin zu wirken, dass diese Ueberweisung auch in der Folge weiter ausgefolgt werden.

5. Obenstehende Abmachungen zwischen der kgl. ungarischen Regierung und dem Hetman Paul Skoropadsky sind geheim zu halten und sind in zwei Original-Parien schriftlich ausgestellt, wovon je ein Exemplar beim Ministerpräsidenten Graf Stephan Bethlen und beim Hetman Paul Skoropadsky hinterlegt ist.

6. Der kgl. ungarische Ministerpräsident bestimmt einen Vertrauensmann im Einvernehmen mit dem Hetman Skoropadsky, durch welchen die Beziehungen zwischen der kgl. ungarischen Regierung und dem Hetman Paul Skoropadsky vermittelt werden, welche letzterer denselben bezüglich der Verwendung des ungarischen Geldes und bezüglich seiner politischen Aktion nach Wunsch orientieren wird. Bis auf weiteres wurde Oberhausmitglied Baron Clemens Waldbott hierfür bestimmt.

Budapest, am 14. Januar 1929.

OL Küm. pol. — 1929 — Vegyes, bizalmas iratok. — Gépelt, német nyelvű fogalmazvány aláírás nélkül. Waldbott leveleiből kitűnik, hogy a tervezetet Szkoropadszki készítette.

3/c

1929. február ?

Khuen-Héderváry Sándor, a külügyminiszter állandó helyettesének feljegyzése Bethlen István gróf részére a lengyel—ukrán viszony történetéről valamint a magyar kormány és Szkoropadszki kapcsolatainak várható hatásáról a lengyel—magyar viszonyra

A dolog érdemi megítélése végett legyen szabad Nagyméltóságodat bővebben tájékoztatnom a lengyel—ukrán viszony politikai és történeti oldaláról.

Lengyelország történelme a korai középkorban a német birodalom fejedelmeivel való állandó harcokkal volt betöltve. Ezen radikális változást eszközölt Nagy Kázmér, Róbert Károly magyar király apósa, ki Sziléziáról végleg lemondott és ezen elvesztett tartományért Keleten kompenzálta magát és ott hódított meg új tartományokat többek közt a mai Kelet-Galiciát. Ő a megalapítója annak, amit még ma is oroszellenes politikának hívnak Lengyelországban. Ezen Kelet felé való orientálódás konzekvensen tovább folytatódott. Nagy Lajos királyunk leánya Hedwig, Jagelló litván nagyfejedelemmel való házassága révén egyesítette Lengyelországot Litvániával. Ezen régi Litvánia korántsem felel meg a mai Litvániának, hanem ennél sokkal nagyobb birodalom volt; magában foglalta a mai Litvániát, Wilno-t, Polézia, Lublin vidékét, s időnként lenyúlt egészen a Fekete-tengerig. Ennek a birodalomnak hivatalos nyelve fehérország volt. A német lovagrend leveretése után a mai Ukrania felé terelődtek a lengyel hódítások. Báthory István lengyel király, aki a lengyel hadsereget Moszkva falai alá vitte, tökéletesen Lengyelországhoz csatolta a mai Ukrania területét. Ezen a területen, mely Lengyelország felosztásáig birtokában maradt, a nagy birtokosság és a városi intelligencia, úgymint kereskedők, mérnökök, orvosok stb. nagyobb része ma is lengyelek, már amennyiben ez utóbbiak nem zsidók. A mai Kelet-Galícia egy korábbi hódítás révén sokkal alaposabban van saturálva lengyel elemekkel, melyek ott a lakosság jó harmadát képezik.

A mai lengyel régime emberei, nevezetesen Pilsudski, a történelmi oroszellenes politikának a hívei. Saját politikai hitvallásukat egybekapcsolják Lengyelország fénykorával egyenesen Báthory István példájára hivatkoznak és őt patronusuknak tekintik. Minden, ami a legcsekélyebb mértékben ellenkezik, vagy ellenkezni látszik az ő oroszellenes tendenciájukkal, rendkívüli mértékben izgatja és felháborítja őket.

Kelet-Galícia birtoklása annak dacára, hogy lakosságának többsége nem lengyel, pártkülönbség nélkül és a legintranszigensebben az össz lengyel népnek követelése. Lehet találkozni lengyelekkel, akik in camera caritatis a német határ korrekuráját lehetségesnek tartják, akik engedik fantáziájukat játsszani mindenféle tervekkel, Danzigot kieserlik Memel ellenében, porosz Sziléziát cseh Szilézia ellenében, vannak bár csekély számban, akik egyszerű lemondással beérnék a biztos béke érdekében, azonban az a lengyel, aki Kelet-Galiciáról le akarna mondani, olyan nem született. Ennek meg is van nemcsak történelmi, nemcsak pártpolitikai, hanem nagyon komoly életbevágó fontosságú praktikus oka. Kelet-Galícia elszakadásával Oroszország illetőleg az orthodox szlávság Csehországgal szomszédos volna és Lengyelországot északról délig terjedő tökéletes gyűrűvel vonná körül, egyszerűen megfojtaná. Ez a rémlátvány teszi a lengyelek legnagyobb részét csehellenessé és magyarbarátokká, de ugyanez adja meg a praktikus lehetőségét annak, hogy Németország megbarátkozzék Lengyelország létezésével. Ugyanezen okfejtés bírta rá Pilsudskit arra, hogy foglalkozzék az ukrán kérdés végleges megoldásával, a saját maga szempontja és érdeke szerint. Ezért szervezte ő meg a Petljura-féle lengyelbarát ukrán pártot, melynek célja az önálló Ukrania mogteremtése és Lengyelországgal való konfederálása.

Nem akarom itt hosszasan fejtegetni az emigráns ukrán csoportoknak súlyát és befolyását (a magam részéről mindenféle emigrációnak ütdereje és súlya iránt inkább skeptikus vagyok), rá kell azonban hogy mutassak arra a rendkívül érzékenységre, amelylyel a lengyel kormány és főleg a magyarbarát közvélemény figyeli az ukrán kérdésnek a fejlődését. Egészen kétségtelenül meg kell állapítanom azt, hogy a németbarát, nagy-orosz érzelmű Szkoropadszki hetmannak esetleges összekötetése számottevő magyar körökkel, de csak annak a látszata is, katasztrofális következményekkel járhatna a magyar—lengyel barátság amúgy is törékeny alkotására.

OL Küm. pol. — 1929 — Vegyes, bizalmas iratok. — Gépelt fogalmazvány címzés, aláírás és keltezés nélkül. Az irat első oldalán a lap szélén Khuen-Héderváry Sándor grófnak a külügyminiszter állandó helyettesének ceruzával írt kézjegye látható. Csak feltételezzük, hogy a feljegyzést Khuen-Héderváry Bethlen részére készítette. Az iraton Apor Gábor báró a Külügyminisztérium politikai osztálya vezetője tintával, több nem érdemi jellegű javítást eszközölt.

4.

Párizs, 1929. január 17.

Villani Frigyes báró párizsi magyar követ jelentése Khuen-Héderváry Sándor grófhoz, a külügyminiszter állandó helyetteséhez a Franciaországban működő ellenforradalmi ukrán mozgalmról

16/pol.

A franciaországi ukrán mozgalmat Nagyméltóságod 4301/pol. számú magas rendelete értelmében fokozott figyelemmel kísérem és vonatkozó bizalmas értesítéseimet minden futáralkalommal Apor báró címére a szokásos bizalmas úton előterjeszteni bátor voltam.

Legyen szabad eddigi értesülesem összefoglalása és azok kiegészítése gyanánt a jelenlegi helyzetről a következőket jelenteni.

A Franciaországban élő nagyszámú ukrán menekült pontos számát nehéz megállapítani. Hozzávetőleges fogalmat nyújthat az, hogy a Párisban „Trizoub” címen jelenlő jobboldali pártállású lapjuk átlag napi 8–10 000 példányszámban lesz nyomtatva.

A franciaországi ukrán kolónia mellett a legnagyobb ukrán csoportok, mint Nagyméltóságod előtt ismeretes, Prágában és Varsóban vannak. Legfontosabb politikai organizációjuk a „Rada” néven ismert nemzeti tanácsszerű alakulat, amely főleg az egykori kievi nemzetgyűlés volt tagjaiból rekrutálódik. A „Rada” működését a Quai d'Orsay rokonszenves figyelemmel kíséri és azt 1920 óta rendszeresen subvencionálja. E jóakarati politikai okokon kívül gazdasági szempontokban is leli magyarázatát, tekintettel az ukrán bányáknál levő francia tőkeérdekeltségekre valamint Ukrániának valószínű gazdasági fellendülésére és az ott kínálkozó kiaknázási lehetőségekre. Mint ugyanezen forrásból értesülök, a „Rada”-t 1923 óta az itteni angol nagykövetség is subvencionálja.

A „Rada”-ban és azon kívül csoportosuló itteni ukránság között számos politikai árnyalat és irány különböztetendő meg, amelyeket az Oroszországtól való teljes függetlenségre irányuló törekvés illetve az önálló ukrán állam megteremtésének közös gondolata kapcsol össze. E törekvéseikből kifolyólag mindezen ukrán alakulatok éles ellentétben állanak úgy a szovjet, mint a menekült cárista orosz alakulatok politikájával, amelyek az orosz birodalom területi és politikai egységét fenntartani óhajtván, csakis egy a birodalom keretében federatív alapon megmaradó autonóm Ukrania létesítését lennének hajlandók elfogadni.

A számos ukrán alakulat közül a francia hivatalos körök a legkomolyabban a meggyilkolt Petljura politikai örökébe lépett csoportot veszik, amely Lewicki és Popovic volt ukrán miniszterelnökök és Szulgin volt ukrán külügyminiszter, jelenleg prágai egyetemi tanár vezetése alatt áll. Ezen higgadt politikát űző, nemzeti radikális pártnak nevezhető alakulat lengyel befolyás alatt áll és a varsói kormány részéről subvencióban részesül. A lengyelbarátság miatt e csoport a legutóbbi időben számos támadásnak volt kitéve azon körök részéről, amelyek a varsói igát éppoly ellenszenvesnek tekintik, mint a moszkvait. A támadások jelentősége azonban csökken azáltal, hogy a „Rada” összes árnyalatai megegyeznek abban, miszerint Ukrania függetlenségének kivívása érdekében kellő elővigyázattal ugyan, de minden anyagi és erkölcsi támogatást el kell fogadni.

A Lewicki csoporthoz legközelebb állónak tekintik Párisban a katolikus Tokarzewski herceg vezetése alatt álló szélső jobboldali csoportot.

A szélső baloldalt a Sapowal és Bortschak vezetése alatt álló forradalmi socialista párt képezi, amely azonban szintén az Oroszországtól teljesen független Ukrania álláspontján áll. A Quai d'Orsay tudomása szerint ezen párt a prágai kormánytól subvencionálva lesz, ami kitűnik prágai követségünk jelentéseiből is.

A Berlinben élő Skoropadski volt hetman és Petrusевич vezetése alatt álló csoport itt teljesen német barátoknak tekintik és annak semmi jelentőséget nem tulajdonítanak.^a

Ugyanígy nem tulajdonítanak a Quai d'Orsay-n különösebb jelentőséget a fentiekben kívül még létező számos különböző árnyalatú ukrán pártalakulatnak.

Létezik végül egy sovjet barát kommunista alakulat is, amelynek otthon Ukriában Kiev környékén lenne bizonyos talaja, amely alakulat azonban, legalább Franciaországban jelentőséggel egyáltalán nem bír.

Az ukrán pártok körében a hazuról érkező hírek alapján a legutóbbi időben erős mozgólódás volt észlelhető. Egyöntetű eljárás érdekében közös frontot próbáltak alakí-

^a Az egész bekezdés a lap szélén megjelölve.

tani, ami azonban nem járt eredménnyel és csak azt konstatálták, hogy valamennyi alakulat az önálló ukrán állam megalapítására törekszik.

December végén ismét élénk politikai élet folyt az ukránok között összefüggésben a Népszövetségnél benyújtott memorandumokkal, amelyben az ukrán szeparatista mozgalom érdekében a Népszövetség támogatását kérték. Sulgin tanár akkor kijelentette, hogy Anglia és Lengyelország képviselői kilátásba helyezték volna, miszerint az ukrán memorandumot a Népszövetségnél támogatni fogják.

*

Az ukrán mozgalmat a francia hivatalos körök komoly figyelemmel kísérik. A fel fogás az, hogy tekintettel az Ukrániában uralkodó általános hangulatra, a független ukrán állam felállításának lehetőségével a következő négy-öt év alatt komolyan számítani lehet.^b

Ezt az eshetőséget jó forrásból eredő értesülésem szerint úgy a francia, mint az angol hivatalos politika^c rokonszenvvel szemléli, attól egy szilárd lengyel román ukrán szovjet ellenes front kialakulását várja.

Különbözik azonban a francia és angol felfogás a követendő utakat illetően. Amíg ugyanis az angolok híven eddigi politikájukhoz, amely a balti államoknak Oroszországtól való teljes elidegenítésére törekszik, nem riadnának vissza egy lengyel—orosz háború felidézésétől és annak következményeitől, addig a Quai d'Orsay idegenkedik a nyílt konfliktus lehetőségétől, illetve az ukrán független államot semmi áron sem akarná egy orosz lengyel háború árán elérni. A franciák egyelőre a szovjet ellenes államok jóindulatú félhivatalos támogatásával, kölcsönök nyújtásával, és titkos fegyverszállításokkal szeretnék beérni. A Quai d'Orsay magatartása informátorom szerint abban leli magyarázatát, hogy Franciaország kelet-európai politikája sarkpontjának a francia—román és lengyel—román egyezményeket tekinti, amelyekben túlmenő vállalkozásoktól idegenkedik. Közel fekszik persze a feltevés, hogy a Quai d'Orsay fél lengyel és román szövetségesei esetleges vereségétől, vagy pedig hogy az orosz relációban az események fejlődését be akarva várni— egyelőre két vasat szeretne a tűzben tartani.¹

Habár tehát a francia és angol hivatalos politika egyaránt szívesen látná egy circa 30 millió lakosú független ukrán állam megalakulását, a követendő út tekintetében Var sóban és Bukarestben adott egymástól eltérő angol és francia tanácsok bizonyos zavaró hatással vannak. Pilsudski eddig állítólag a francia álláspontnak megfelelő magatartást tanúsított, de legújabban tartanak attól, nehogy belesodortassa magát az ukrán mozgalom aktívabb támogatásába. Ezzel szemben Bukarest teljesen francia befolyás alatt áll és habár a románok is szívesen látnák az önálló ukrán államot, semmi áron sem hajlandók a szovjettel fegyveres összütközést megkockáztatni.²

Villani s. k.

OL. K. 468. — B/2—1929—824. — Egykorú gépelt másolat. Az iratot ismeretlen személy egyes helyeken piros ceruzával megjelölte. Ezeket jegyzetben ismertetjük. A jelentést Khuen-Héderváry, a külügyminiszter állandó helyettese 1929. február 20-iki keltezésű kísérőlevéllel küldte át Bethlennek azzal a közléssel, hogy utasította a párizsi követséget a párizsi ukrán sajtóórda időszaki jelentéseimk rendszeres megküldésére. E sajtóórda 1929. január 22-iki számának másolata a jelentés mellett fekszik. A sajtószemle másolat üres hátlapjára Bethlen István ceruzával ráírta: „Ukrán dolgok”.

^b Az egész mondat aláhúzva.

^c A mondat ezután következő része aláhúzva. Az előző aláhúzást (b jegyzet) és ez utóbbit a lap szélén két ceruzavonással összefüggően megegyezően megjelölték.

¹ Villani eredeti jelentéséből itt a következő szöveget bekezdést hagyta ki a Külügyminisztérium: „Le Rond tábornok lengyelországi és romániai utazásának katonai és politikai célja volt. Bukarestben meggyőződött róla, hogy a Maniu kormány uralomra jutása Romániának a francia és lengyel szerződészek által eddig irányított külpolitikáján nem fog változtatni. Egyidejűleg az a missziója volt, hogy a Varsó-i és Bukarest-i kormányokra az irányban hasson, hogy a fentemlített szerződéseken túl menő, vagy azokkal ellentmondásban álló kötelezettségeket ne vállaljanak. A Kellog paktum tárgyában tett Litvinoff fele javaslatra adott lengyel válasz fenntartásai a Quai d'Orsay meggyőződése szerint nem kis mértékben Le Rond tábornok befolyására vezendők vissza, amivel összefüggésben megelégedéssel konstalálják a lengyel—román szoros együtműködés ezen újabb bizonyítékát.” *OL. Küm. pol. 33—1929—15—242.*

² Villani eredeti jelentéséből a Külügyminisztérium kihagyta az itt következő utolsó bekezdést: „Az angol kormány értesüléseim szerint a Párisban élő Koutoulov orosz tábornok — aki Nikola Nikolajevics nagyherceg hadsegége volt és az emigrált volt orosz császári tisztek főnöke — révén az iránt érdeklődött, hogy egy szovjetellenes lengyel ukrán háború esetén ezen orosz emigránsok, akik száma circa 100.000-re rúg, milyen magatartást tanúsítanak. Ezen alkalommal az angol kiküldött a rokkant és szükségét szenvedő orosz tisztek és katonák és családtagjaink részére 20.000 font sterlinget nyújtott volna át Kutulof tábornoknak.” *OL. Küm. pol. 33—1929—15—242.*

5.

1929. február 13.

Bethlen István gróf Waldbott Kelemen báróhoz intézett levelében Gröner német honvédelmi miniszter memorandumának megszerzését kéri

B i z a l m a s !

Tisztelt Barátom!

Válaszolva folyó hó 11.-i kelettel hozzám intézett nagybecsű levedre, szíves intézkedéset kérem, hogy azt a memorandumot, amelyet Gröner német birodalmi honvédelmi miniszter a köztünk szóban forgó ügygel kapcsolatban a német birodalmi külügyminiszterhez intézett, s mely memorandumnak megszerzése Alvenslebennek módjában áll, hiteles szövegben megkaphassam.

Súlyt kell helyeznem rá, hogy ez a szöveg minél előbb kezeim között legyen, mert, amíg annak tartalmát nem ismerem, a mutatkozó nehézségekre való tekintettel, én sem tudok dönteni.

Szívélyesen üdvözöl
tisztelő híved:

OL. K. 468. — B/2—1929—824. — Gépelt fogalmazvány, aláírás nélkül.

6.

1929. július 4.

Bethlen István gróf titkárának levele Waldbott Kelemen báróhoz az ukrán ügygel kapcsolatos iratok visszaküldéséről

Méltóságos Uram!

Sürgető táviratod birtokában van szerencsém a kért dolgokat idecsatoltan rendelkezésedre bocsátani.

Levelem mellékletét képezik:

1.) „Einige Bemerkungen über die russische Sphinx” című gépirásos „Vertraulich” jelzésű memorandum, melyet szerzője tintával rávezetett „3/10 26” keltezés mellett „Gr”¹ betűkkel parafált.

2.) „Memorandum der Zentraleitung der vereinigten hetmanischen Organisationen” című gépirásos emlékirat 14 oldalas terjedelemben N. Kotschenbey aláírásával; továbbá ehhez gemmkapoccsal hozzáfűzve még három memorandum, melyek közül az elsőnek a címe: „Ukrainische hetmanische Organisationen und ihre Presseorgane”, terjedelme hat oldal; a másodiknak címe: „Ukrainische politische Gruppierungen im Lande und in der Emigration”, terjedelme három oldal; a harmadiknak pedig a címe: „Ein Rückblick auf das Hetmanat im Jahre 1918” és terjedelme három oldal. E három utóbbi memorandum aláírva nincs, azt hiszem, Sk-tól² valók.

3.) Egy Abmachung címszóval kezdődő gépirásos darab, annak „Anhang” címszóval kezdődő melléklete és egy gróf Bethlen Istvánhoz intézett, németnyelvű politikai elismerést tartalmazó gépirásos nyilatkozattervezet.

4.) Sk-nak hozzád intézett 2 francianyelvű levele 1929. február hó 1-ről 378/29. vörös ceruzával rávezetett számozással és 1929. március 10.-ről, 861/29. vörös ceruzával rávezetett számozással.

5.) Alvensleben-től hozzád intézett kettő darab levél, melyeknek egyike folyó évi február 9.-ről van keltezve és 409/29. vörös ceruzával rávezetett számozással ellátva; a másik folyó évi április hó 3.-ról datálódott és 1081/29. vörös ceruzával rávezetett számozással van megjelölve.

¹ Feltehetően Gröner.

²Sk — Szkoropadszki.

6.) A miniszterelnök úrhoz intézett négy darab leveled folyó évi február 6.-ról, február 11.-ről, február 20.-ról és május 12.-ről keltezve.

Legyen szabad ehhez hozzáfűznöm, hogy levelem mellékleteit a miniszterelnök úrtól csak most sikerült megszereznem: innen a késedelem.

Végül pedig ki kell jelentenem, hogy ezen küldeménnyel mindazon darabok visszaszármaztattak hozzád, melyek a vonatkozó ügygel kapcsolatban részedről a miniszterelnök úrnak átadott, vagy őexcellenciájához tőled postán érkezett levelek, memorandumok, megállapodások stb. közül itt nálunk őriztettek.

Mély tisztelettel

OL. K. 468. — B/2—1929—824. — Gépelt fogalmazvány, aláírás nélkül. — Az irat mellett fekszik Waldbott 1929. július 4-iki sürgönye, amelyben elutasításra hivatkozva kéri az iratok sürgős visszaküldését, és 1929. július 7-iki levele, melyben nyugtázza az iratok visszavételét. A levélben említett valamennyi dokumentum közül csak a 2. sz. pont alatt említett iratok a 3. pont alatt megjelölt „Abmachung” kezdetű megállapodás-tervezet volt felkutatható. (Vesd össze a 3. sz. irattal.)

7.

Berlin, 1929. augusztus 21.

Werner von Alvensleben levele Bethlen István grófhhoz az ellenforradalmi ukrán mozgalom kilátásairól és Szkoropadszki amerikai útjának anyagi támogatásáról

Hochverehrter Herr Graf!

Baron Clemens Waldbott setzte mich davon in Kenntnis, dass Euer Excellenz entgegen der ursprünglichen Absicht, sich letzten Endes leider entschlossen haben, die Sache meines Freundes Skoropadsky nicht zu unterstützen. Ich möchte nicht verhehlen, dass wir durch diesen ablehnenden Bescheid eine schwere Enttäuschung erlitten haben, denn wir haben damals Budapest verlassen mit der Ueberzeugung, dass alles unseren Wünschen entsprechend beschlossen sei. Auf der anderen Seite anerkennen wir, dass in der jetzigen Situation Euer Exzellenz gar nicht anders handeln konnten. Eine derartige laufende Unterstützung ist kaum geheim zu halten, da ja das Auswärtige Amt und das Finanzministerium Kenntnis erhalten müssen. Es ist klar, dass man nicht eine Politik mit Polen machen kann, und auf der anderen Seite den Mann unterstützt, der wenn er einmal zur Macht gelangt, bestimmt kein Freund Polens sein kann, es sei denn, er wolle sich mit der überragenden Masse seines Volkes, das nun einmal seit Jahrhunderten antipolnisch eingestellt ist, von vornherein in schroffen Gegensatz stellen. Euer Exzellenz können versichert sein, dass wir wie immer, so auch hier durchaus objektiv denken, und dass wir aus diesem Grunde volles Verständnis für den gefassten Entschluss haben. Dieser Entschluss, so unangenehm er für uns auch ist, wird meinen Freund niemals veranlassen, seine aufrichtigen freundschaftlichen Gefühle für Sie und für das Königreich Ungarn zu ändern. Wir sind heute fester denn je davon überzeugt, dass die Situation in Russland sich in verhältnismässig kurzer Zeit ändern wird, und Euer Exzellenz werden immer bauen können auf die unverbrüchliche Freundschaft des Hetman Skoropadsky. Täglich einlaufende schriftliche und mündliche Berichte zeigen, dass die Stimmung in Russland immer antibolschewistischer wird. Diese Stimmung wird auch verstärkt durch die sich steigernde Lebensmittelknappheit. Man glaubt in Russland, dass es doch zu einem russisch—chinesischen Kriege kommen wird. In diesem Gedanken werden wir bestärkt durch einen vorgestern eingetroffenen Brief des früheren russischen Botschafters in Tokio und nachmaligen Direktor der russisch—chinesischen Bank, Exzellenz von Korostowetz. Er hat viele einflussreiche chinesische und japanische Freunde und schrieb mir, dass hinter dem chinesischen Vorgehen Japan stände, und dass Japan seinerseits von England in diesem Vorgehen bestärkt würde. Er zweifelt nicht an dem Ausbruch des Krieges und ist ebenfalls der Auffassung, dass dieser Krieg das Ende des Bolschewismus in Russland bedeuten würde. Er schreibt mir, dass dieses die Auffassung seiner Freunde im fernen Osten sei, der er sich persönlich voll anschliesse. Die Kaiserliche japanische Regierung hat mit dem Hetman Skoropadsky die Verbindung aufgenommen. Auch das scheint die Auffassung des Herrn von Korostowetz zu bestätigen. Wir haben durch amerikanische Freunde die Aufforderung erhalten, den Hetman zu veranlassen, möglichst bald nach Amerika zu kommen, da einige sehr reiche und einflussreiche Amerikaner sich für die ukrainische Frage lebhaft interessieren. Nun hat mein

Freund Sk. im Laufe der letzten 10 Jahre sein gesamtes Vermögen, das wir für ihn retten konnten, für die ukrainische Sache restlos geopfert. Ich bekomme zwar aus der Schatulle des Generalfeldmarschall von Hindenburg eine fortlaufende monatliche Unterstützung für ihn, aber dieses Geld reicht natürlich nur um seine Familie zu erhalten, nicht aber um eine Reise nach Amerika zu unternehmen. Würden Euer Exzellenz unter solchen Umständen uns die Möglichkeit dieser Reise geben? Da unsere amerikanischen Freunde eine sehr starke materielle Unterstützung unserer Angelegenheit in Aussicht stellen, so würden wir ausserordentlich dankbar sein, wenn die kgl. ungarische Regierung uns die Möglichkeit der Fahrt durch Hergabe einer einmaligen Unterstützung geben würde. Allerdings würde diese Reise doch wohl, da sie sich ja über ungefähr 2 Monate erstrecken würde, mindestens 30 000 Mark kosten, zumal der Hetman ja noch einen Herrn zu seiner Unterstützung mitnehmen muss. Des Weiteren habe ich den Auftrag, anzufragen, ob Euer Exzellenz so gütig sein würden, dem Herrn Hetman ein Entré bei dem Herrn Mussolini oder dem Herrn Grandi zu vermitteln. Da Euer Exzellenz ja beide Herren persönlich gut kennen, so würde eine Fürsprache für uns von ganz besonderer Bedeutung sein.

Ich übergabe diesen Brief dem Baron Clemens Waldbott, und wäre dankbar, über ihn eine hoffentlich zusagende Antwort zu erhalten.

Mit dem Ausdruck meiner vorzüglichsten Hochachtung habe ich die Ehre zu sein

immer Euer Exzellenz aufrichtig ergebener
von Alvensleben

OL. K. 468. — B/2—1929—1085. — Gépelt tiszázata a levélíró aláírásával. — A levélpapír német gótbetűs fejléce a levélpapír bal felső sarkában: „Werner von Alvensleben—Fernsprecher: Lützow 4728 u. 4729.” Jobb sarkában: „Berlin W 35. Genthinerstrasse 13 D” — A háromoldalas levél utolsó tiszta hátoldalára Bethlen piros ceruzával a következőket írta: „Sajnos dispositio fond kimerülve.” Ilyen értelmű válaszlevél ment Waldbott Kelemen közvetítésével 1929. szeptember 16-án Alvenslebennek.

8.

Berlin, 1930. november 24.

Werner von Alvensleben levele Bethlen István grófhoz az ukrán ellenforradalmi mozgalom támogatásáról folytatott tárgyalások újrafelvétele érdekében

Hochzuverehrender Herr Graf!

Nachdem ich das Programm Ihres Berliner Aufenthaltes kannte, wollte ich Sie nicht persönlich aufsuchen, da ich wusste, dass jede Minute Ihres Berliner Aufenthaltes besetzt war.¹ Andernfalls hätte ich ausserordentlich gerne die Gelegenheit benutzt, das Gespräch fortzusetzen, das ich mit Ihnen ihm Frühjahr vorigen Jahres in Budapest zu führen die Ehre hatte.

Ich könnte mir vorstellen, dass die damaligen aussenpolitischen Gründe, welche Sie, hochzuverehrender Herr Graf, veranlassten, gewisse mündliche Vereinbarungen, die ja auch bereits schriftlich fixiert waren, in einem späteren Stadium der Verhandlungen zu ändern, — dass diese aussenpolitischen Gründe heute nicht mehr akut sind. Ich könnte mit sogar im Gegenteil vorstellen, dass es heute durchaus im Interesse Ungarns läge, die damaligen Besprechungen wieder aufzunehmen.

Wir sind unterdes nicht untätig gewesen, und nicht nur in der Ukraine selbst, sondern auch in der Roten Armee haben wir heute eine grosse Anzahl von Stützpunkten in sehr vorsichtiger und mühseliger Arbeit gewonnen. Dass die bolschewistische Regierung sich in erheblichen Schwierigkeiten nicht nur materieller Art befindet, ist bekannt. Zwar kann niemand voraussehen, an welchem Tage dieses Regime sich selbst zu Grunde gerichtet haben wird, aber es ist wohl bei allen Einsichtigen heute kein Zweifel mehr, dass diese Regierung in absehbarer Zeit ihr Ende erreicht haben wird. Es dürfte weiterhin kein Zweifel sein, dass in dem dann einsetzenden Chaos die Ukraine ein Krystallisationspunkt erster Klasse für das Wiedererstehen einer Ordnung in Russland sein wird, und ich könnte mir denken, dass Sie, hochverehrter Herr Graf, heute diesen Dingen ein lebhafteres Interesse entgegenbringen.

¹ Bethlen István 1930. november 22-től november 24-ig hivatalos látogatást tett Berlinben, ahol tárgyalt a birodalmi miniszterelnökkel, külügyminiszterrel és Hindenburggal.

Darf ich mir die Anfrage erlauben, ob Sie es für opportun halten, die damals geführten Gespräche wieder aufzunehmen, und wenn ja, ob das nach Ihrer Rückkehr nach Budapest direkt geschehen soll, oder ob wir die Vermittlung meines Freundes, des Baron Clemens W. in Anspruch nehmen sollen. Falls Sie, sehr verehrter Herr Graf, an einer Wiederaufnahme der Verhandlungen kein Interesse haben, wäre ich dankbar, wenn Sie die Güte hätten, mir aus Budapest ein kurzes Wort schreiben zu lassen.

Ich zweifle nicht daran, dass eines Tages die Situation für diese Verhandlungen reif sein wird. Es fragt sich für uns nur, ob Sie den Zeitpunkt jetzt schon für gekommen erachten oder nein.

Mit dem Ausdruck meiner ganz besonderen Hochachtung habe ich die Ehre zu sein

immer Ihr sehr ergebener

von Alvensleben

OL. K. 468. — B/2—1930—1701. — Gépelt tisztázat a levélíró aláírásával. A levélpapír német gótbetűs fejléce a levélpapír bal felső sarkában: „Werner von Alvensleben—Fernsprecher: Lützow 4728 u. 4729.” Jobb sarkában: „Berlin W 35, Magdeburg Strasse 3”. A három oldalas levél utolsó oldalára Bethlen ceruzával a következőket írta: „legszigorúbb takarékoság szükséges.”

9.

1930. december 8.

Bethlen István gróf válaszevele Werner von Alvenslebenhez az ukrán ellenforradalmi szervezetek anyagi támogatása ügyében

Sehr geehrter Herr von Alvensleben!

Im Besitze Ihres hochgeschätzten Schreibens von 24 v. Mts. teile ich Ihnen höflichst mit, dass ich mich mit der dort behandelten Frage meritorisch leider nicht befassen kann, da die Lage unseres Staatshaushaltes die strengste Sparsamkeit erfordert.

Mit aufrichtiger Hochschätzung:

OL. K. 468. — B/2—1930—1701. — Gépelt fogalmazvány, aláírás nélkül.

10.

1931. május 19.

Khuen-Héderváry Sándor grófnak, a külügyminiszter állandó helyettesének levele Bethlen István grófhoz a miniszterelnök és Szkoropadszki állítólagos titkos megállapodásáról

417. res. pol. 1931.

Van szerencsém Nagyméltóságodat szigorúan bizalmas tudomásvétel végett tisztelettel értesíteni, hogy Villani báró jelenti, hogy a Párisban tartózkodó Vilmos főherceg közölte vele, miszerint Nagyméltóságod és Skoropadszki hetman közt állítólag kicserélt levelek egy általa névleg nem ismert francia újságíró birtokában lennének. A levelek tartalma egy olyan megállapodásra vonatkoznék, melynek értelmében Magyarország pénzbeli segélyezésben részesíti a hetmant, aki viszont a mi javunkra lemondana Ruszka Krajnáról. A főherceg nem tartja kizártnak, hogy az említett újságíró a leveleket megvételre fogja kínálni a cseh kormánynak.

A miniszter helyett:
Khuen-Héderváry

OL. K. 468. — B/2—1931—792. — Gépelt tisztázat a levélíró aláírásával. A levélpapír szintelen dombornyomású fejléce: Magyarország anyyaloktól közrefogott címere, körülötte a „MAGYAR KIRÁLYI KÜLÜGYMINISZTERIUM” felirattal. A levél jobb felső sarkára kék bélyegzővel a „T I T K O S” szót nyomták.

11.

1931. május 21.

Bethlen István gróf válaszelevele Khuen-Héderváry Sándor grófhhoz, a külügyminiszter
 állandó helyetteséhez Szkoropadszki-val folytatott tárgyalásairól

Szigorúan bizalmas!
 T i t k o s !

Tisztelt Barátom!

Utalással folyó hó 19.-i kelettel 417. Res. pol./1931. szám alatt közölt titkos jelentésedre, tájékoztatásul szíves tudomásodra hozom, hogy Szkoropadszki tett ugyan nekem általad említett értelmű ajánlatot, melyre vonatkozóan vele eszmecserebe is bocsátkoztam, ám de annak elfogadása tekintetében előtte ígéretet nem jelentettem ki, még kevésbé tettem neki ilyen ígéretet írásban.

Ő tehát nem lehet birtokában tőlem levélnek, illetve leveleknek, melyek olyirányú megállapodást tartalmaznának, aminőt fenthivatkozott közlésed mond.

Szívélyesen üdvözöl
 tisztelő híved

OL. K. 468. — B/2—1931—792. — Gépelt fogalmazvány, aláírás nélkül. — Hlatky a levélre tintával a következőket írta: „A levelet V. 22.-i M. Tanácsban a miniszterelnök személyesen adta át K. Héderváry Sándornak.”

Tudományos ülés a Magyarországi Szociáldemokrata Párt I. kongresszusának 75-ik évfordulója alkalmából

1965. december 8-án az MSzMP KB Párttörténeti Intézetében tudományos tanácskozás keretében emlékeztek meg a Magyarországi Szociáldemokrata Párt I. kongresszusának 75-ik évfordulójáról. Az ülésen a Párttörténeti Intézet, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, az Országos Levéltár, valamint több fővárosi és vidéki egyetemi tanszék munkatársai vettek részt.

A tanácskozást *Vass Henrik*, a Párttörténeti Intézet igazgatója nyitotta meg. Bevezető szavaiban hangsúlyozta, hogy ahhoz hogy a ma problémáit megértsük, születésük és megjelenésük pillanatában kell megvizsgálnunk őket. A magyar munkásmozgalom sok sajátos vonása már a kialakulás pillanatában jelentkezik, hogy végigkísérje a fejlődés egész folyamatát. A Szociáldemokrata Párt történetének alkotó, marxista feltárása egyike legaktuálisabb feladatainknak. Az elmúlt években jelentős lépéseket tettünk előre ezen az úton. Felszámoltuk a korábbi évekre jellemző szektás, dogmatikus, az SzDP múltját rágalmazó szemléletet, amely a személyi kultusz egyik kísérőjelensége volt. A helyes, marxista álláspont kialakítása során, az ezt elősegítő vitákban azonban egy újfajta dogmatizmus jeleivel is találkozunk. Erre a szemléletre az a jellemző, hogy teljesen kritikátlanul vizsgálja a Szociáldemokrata Párt tevékenységét, mentegeti azokat a hibákat, amelyeket az fejlődése során elkövetett; igyekszik felmenteni a párt jobboldali vezetőit történelmi felelősségük alól. A vizsgálat során csökkenteni törekszik a kommunista mozgalom érdemeit, el próbálja kendőzni azt a vitathatatlan ténnyt, hogy a magyar munkásmozgalom harcaiban történelmileg a kommunisták oldalán volt az igazság. Ez a szemlélet akadályozza az SzDP történetének helyes értékelését. Csakis ezt leküzdve tudjuk a szociáldemokrata mozgalomban mindazt, ami előre mutató, az őt megillető helyre — a magyar munkásmozgalom dicső hagyományai közé — helyezni.

Vass Henrik rámutatott azokra az eredményekre, amelyeket a szociáldemokrácia története korai korszakának feltárásában eddig elértünk. Kiemelte a Magyar Munkásmozgalom Története Válogatott Dokumentumai sorozat szerepét, amelynek negyedik kötete most került nyomdába. Ugyanakkor — mint hangsúlyozta — még számos fehér folttal, még nem kellőképpen kimunkált területtel találkozunk. Ilyen feldolgozatlan téma — többek között — a Magyarországi Általános Munkáspárt története; a marxizmus behatolása a magyar munkásosztály tudatába; az SzDP és a nemzeti kérdés, illetve a magyar függetlenség problémája; a Szociáldemokrata Párt szervezeti fejlődése stb. E kérdések részletes feldolgozása olyan adósság, amelynek törlesztése történészeink fontos és megtisztelő feladata.

A tanácskozás fő referátumát *S. Vincze Edit* kandidátus, a Párttörténeti Intézet tudományos főmunkatársa tartotta „A Magyarországi Szociáldemokrata Párt első kongresszusának történelmi körülményei” címmel.

A referátum abból indult ki, hogy a Párizsi Kommün leverésétől a századfordulóig terjedő időszak munkásmozgalmának fő feladata Európában az önálló proletárpártok létrehozása volt. Ezt tűzte ki az I. Internacionálé 1871 szeptemberi londoni konferenciája is. A magyarországi munkások legjobbjai megértették az új, a vagyonos osztályok által alakított minden régi párttal szembehelyezkedő munkáspárt létrehozásának szükségességét. Ezt bizonyítják a hetvenes évek pártalakító kísérletei, amelyek 1880-ban a Magyarországi Általános Munkáspárt megalakításához vezettek.

Az előadó hangsúlyozta azt a ténnyt, hogy az Általános Munkáspárt valójában szociáldemokrata párt volt. Nem vezetőin és tagjain, hanem a hatóságokon múltott, hogy nem használhatta a „szociáldemokrata” elnevezést. Programja azonban a szociáldemokraták valamennyi lényeges követelését tartalmazta.

Jelentett-e ebben a helyzetben minőségi változást az 1890-es kongresszus, az új név és új program elfogadása?

A kérdésre igenlő választ kell adnunk. A MÁMP ugyanis nem tudott szociáldemokrata tömegpárttá, az uralkodó osztályok befolyásától független, önálló munkásszervezetté válni. Akadályozta ebben a nyolcvanas évek kormányterrorja, az elhúzódo gazdasági válság, valamint vezetőinek egyes taktikai hibái. Mindezek következtében a magyarországi munkásmozgalom a nyolcvanas években elmaradt a nemzetközi — elsősorban az ausztriai és németországi — mozgalom fejlettségi szintjétől.

1889—90-re ez a helyzet megváltozott. Bismarck — és a kivételes törvények — bukása Németországban, bizonyos szociális reformok előtérbe kerülése Ausztriában és Magyarországon, továbbá a gazdasági fellendülés mozgásba hozta a magyarországi mozgalmat is. Az előadó utalt a II. Internacionálé ismeretes segítségére, majd megemlítette, hogy Frankel Leó 1889 tavaszán Magyarországon járt és az új Internacionálé nevében felvette a kapcsolatot a MÁMP vezetőivel. A radikálisok és mérésekelték vitájában a radikálisokat támogatta.

Az 1890-es kongresszus tehát abban jelentett minőségi változást a korábbi állapothoz képest, hogy a magyarországi munkáspárt ezzel az aktuállal vált tartalmában, eszméiben, gyakorlatában valóban szociáldemokrata párttá, a II. Internacionálé szerves részévé.

A kongresszust megelőző munkára jellemző az a harcos hang, amely a pártsajtót ebben az időben áthatotta. Ugyanekkor fellendültek a munkásság gazdasági harcái is. Míg 1878-tól 1887-ig csupán 15 sztrájkról van tudomásunk, egyedül az 1890-es esztendőben 30 sztrájk folyt le, köztük olyan jelentősek, mint az állami gépgyár, a vasúti főműhely, az óbudai hajógyár sztrájkja. Nagy lépéseket tett előre a szakszervezeti mozgalom is. Több országos szakegylet mondotta ki megalakulását. Megkezdődött a földmunkások szervezkedése is. Az erősödő munkásmozgalom fényes sikere volt az 1890 május elsejei nagygyűlés, amelyen Budapesten több mint 60 000 munkás vett részt.

A kongresszus tehát általános fellendülés közepette ült össze. Munkájának középpontjában a program, az „Elvi Nyilatkozat” elfogadása állott. Ismeretes, hogy ez a program lényegében megegyezik a hainfeldi programmal, a kor egyik legjobb marxista programjával. S. Vincze Edit elemezte azokat a különbségeket, amelyek az 1880-as program és az 1890-es Elvi Nyilatkozat között fellelhetők. Míg az előbbi harcát „törvényes keretek között” kívánta folytatni, az Elvi Nyilatkozat azt hangsúlyozza, hogy a nép természetes jogérékének megfelelően minden harci formát fel kell használni. Emellett az Elvi Nyilatkozat rugalmasabb, az egyéni kezdeményezéseknek nagyobb teret adó álláspontot fejez ki a részko vetelések kérdésében.

A kongresszus különös figyelmet szentelt a mezőgazdasági munkások szervezésének, mint olyan feladatnak, amelynek Magyarországon nagy jelentősége van. Helyesen ismerte fel, hogy a munkáspártnak kötelessége az agrárproletárok felvilágosítása, szocialista szellemű nevelése. Az agrárkérdésnek, mint a magyar társadalom égető problémájának felismerése terén a korabeli szociáldemokrácia színvonalán mozgott: a földkérdés megoldását a föld társadalmi tulajdonba vételében látta, de kimondotta, hogy már a tőkés társadalomban harcolni kell az állami és egyházi nagybirtokok átváltoztatásáért gazdasági szövetségekké, mintagazdaságokká.

Ezenkívül számos más, fontos kérdésben foglalt állást a kongresszus. Összegezvén a munkásság politikai követeléseit, ezek sorában említi az általános választójogot „anélkül, hogy a parlamentarizmus értéke felett csalódásba ejténé magát”; követeli a sajtószabadságot, az egyesülési és gyülekezési jogot, a szabad költözködés jogát, továbbá a toloncolás megszüntetését. Olyan követelések ezek, amelyek az ország demokratizálásáért folyó harc lényeges elemeit képezték.

Az előadó ezután rátért azoknak a problémáknak az ismertetésére, amelyek a Szociáldemokrata Párt 1914 előtti korszakával kapcsolatban mindmáig megoldatlanok. Ezek közül elsőként említette az SzDP-nek a polgári demokratikus forradalom kérdésében elfoglalt álláspontját, hangsúlyozva, hogy a SzDP hibás szemléletének egyes tételei már a múlt században felfedezhetők.

Ismeretes, hogy az 1848-as forradalom nem tudta megteremteni a szabad polgári fejlődés feltételeit: Magyarországon polgári demokratikus forradalom volt napirenden. A Szociáldemokrata Párt ezt az alapvető ténynt nem ismerte fel. A 80-as, 90-es években abból a koncepcióból indult ki, hogy Magyarország kapitalista ország, legfeljebb valamivel elmaradottabb a nyugat-európai országoknál. Következésképp a soron következő forradalomnak a szocialista társadalom felépítése lesz a feladata.

Ebből a megítélésből — amely azonos volt a II. Internacionálé többi pártjaiéval — fakadt az, hogy elvetették többek között az önálló nemzeti állam és a földosztás

követelését, mint olyanokat, amelyek megvalósítása csupán a kapitalizmus konzerválásának eredményezné. Mindkét követelés elvetése a századforduló után súlyos következményekkel járt.

A nemzeti függetlenség kérdését Magyarországon elsősorban a függetlenségi párt tartotta felszínre. E párt azonban burzsoá nacionalista jelszavakat hangoztatott, a Magyarország területén élő nem magyar népekkel szemben sovinszta álláspontra helyezkedett. A szociáldemokrata párt heves harcot folytatott a burzsoá nacionalizmus ellen, amely jelentős tömegeket tartott befolyása alatt, hangsúlyozta a különböző nemzetiségű proletárok együtvé tartozását és közös harcának szükségességét a tőkés kizsákmányolás ellen. Nem ismerte azonban fel a nemzeti kérdés óriási jelentőségét, és csak a burzsoázia és a proletariátus között fennálló alapvető ellentétet számolt.

Hasonló volt a helyzet a földkérdésben elfoglalt állásponttal. A szociáldemokrata párt abból a marxista tanításból indult ki, hogy a kapitalizmus fejlődése a kisbirtok pusztulását eredményezi. Ezt a helyes megállapítást azonban nem történelmi tendenciának tekintette, amelynek érvényesülését számtalan tényező lassítja és keresztel, hanem egyenes vonalú közvetlen folyamatnak, amely minél előbb megy végbe, annál jobb. A 90-es években ebből következett a földosztás — a paraszti tömegek legfőbb vágya — követelésének elutasítása.

Az előadó kifejtette, hogy az SZDP értékelésénél mindemellett a fő szempontnak annak kell lennie, hogy mennyiben tudta a párt megoldani azokat az általános feladatokat, amelyek ebben az időben valamennyi országban közösek. Ezeket a feladatokat az MSZDP ebben az időben — hibái ellenére is — alapjában véve jól oldotta meg.

A referátumot követő vita első felszólalója *Érényi Tibor* kandidátus, a Párttörténeti Intézet osztályvezetője volt. Felszólalásában a Magyarországi Szociáldemokrata Párt elméleti fejlődésével foglalkozott a századforduló és az első világháború között.

Az MSZDP elméleti fejlődésére — többek között — fényt vetnek azok a viták, amelyek az 1903-as program elfogadását előzték meg. Ezek közül kiemelkedik az önálló vagy közös vámtérület kérdéséről folyt vita Garami Ernő és Weltner Jakab között. E vitákban — amelyekbe mások is bekapcsolódtak — felvetődött a magyar társadalmi fejlődés nem egy fontos problémája (pl. iparosítás szerepe, osztály-erőviszonyok stb.). Nem elhanyagolható körülmény az sem, hogy az 1903-as program betervezését a pártvezetőség Karl Kautsky jóváhagyásától tette függővé; attól a Kautskytól, aki éppen ebben az időben — a marxizmus védelmében lépve fel — éles vitát folytatott Bernsteinnel. Nem véletlen, hogy a magyar pártprogram hangvétele radikálisabb, mint akár az alapul vett erfurti, akár a bécsi programé. A magyar pártprogramban szerepelnek olyan követelések is, amelyek az erfurti programban nem találhatók meg. (Pl. a kötött birtok intézményének megszüntetése.)

A továbbiakban a felszólaló az első világháborút megelőző évek elméleti vitáiról beszélt. Ezekre az évekre az a jellemző, hogy nem egy, addig szinte dogmaként tisztelt elképzelés a lezajló események hatására megínog, a szociáldemokrata pártoknak egy sor új kérdésre kell, illetőleg kellene választ adniok. Ilyen pl. a nemzeti kérdés. Az MSZDP ebben az időben kezdi felismerni ennek a problémának a komolyságát. Bár helyes választ nem tud adni, a párt egyes vezetőinek — Kunfi, Rónai, Ágoston, Pogány — ebben az időben írott cikkei azt igazolják, hogy foglalkoztak a problémával. Némi módosulás figyelhető meg az agrárkérdés kezelésében is: a földosztással szembeni merev elutasítás fellazul, bizonyos fajta megértésnek adva át helyét. Ezt igazolják Nyisztor, Ladányi, Varga Jenő azon írásai, amelyek — bizonyos körülmények között — elismerik a parcellázás, a földosztás létjogosultságát. Tény azonban, hogy a párt alapvető irányvonala ebben a kérdésben sem változik.

Van bizonyos fejlődés a polgári pártokhoz való viszony alakulásában is. Erről a kérdéstről (amely főleg a Justh-párttal való együttműködés kapcsán vetődik fel) a pártkongresszuson viták folynak egyrészt Landler Jenő és más ellenzékiek, másrészt a pártvezetőség között. A bírálók nem vetik el kategorikusan a polgári ellenzékkel való együttműködést, de jogosan kritizálják annak módját, az önálló szocialista politika érvényesítésének hiányát. A felszólaló megemlíti ezután, hogy a magyar burzsoázia történeti szerepéről folytatott 1910—11-es vita Kunfi és Diner-Dénes között is érdekes szempontokat tartalmazott és feltárta a pártvezetés politikájának némely ellentmondását (pl. a burzsoáziához való viszony kérdése).

Kétségtelen, hogy ezekben a vitákban igen sok a zavaros nézet, a következtetlenség. Emiatt igen nehéz egyértelműen megítélni az egyes platformokat. Például Kunfinak a nemzeti kérdéstről írt műveiből ki lehet mutatni a nemzeti kérdés iránti közömbösséget csakúgy, mint ennek az ellenkezőjét.

A Magyarországi Szociáldemokrata Pártot ugyanis ebben az időben általában elméleti tisztázatlanság, a növekvő feladatoktól való lemaradás jellemzi. Van ideológiai fejlődés, de ez nem tart lépést a követelményekkel. Nő a szakadék a párt álláspontja és az objektív történelmi helyzet szabta feladatok között.

Erényi Tibor a továbbiakban az MSZDP-vezetés opportunizmusának kérdésével foglalkozott. Az opportunizmus — mint mondotta — elsősorban a polgári pártokhoz való viszonyban jelentkezett; ott és akkor, ahol és amikor a munkásosztály érdekeit a pártvezetés különböző polgári pártoknak és érdekesoportoknak rendelte alá. Ez a politika mindenekelőtt a választójog reformista értelmezéséből következett. A pártvezetés politikája azonban mindinkább válságba került. Az első világháború kitörését megelőző években a történelem már napirendre tűzte az új típusú munkáspárt létrehozásának szükségességét.

Hanák Péter kandidátus, a Történettudományi Intézet osztályvezetője a munkásmozgalmak vezető kádereinek összetételével foglalkozott a múlt század végén.

Felszólalásában előrebocsátotta, hogy a történettudomány fejlődése egyre sürgetőbben vet fel bizonyos módszertani kérdéseket. Mialatt az egzakt tudományok módszerei napról napra változnak, a történettudomány ma is olyan módszerekkel dolgozik, amelyek kétezer évvel ezelőtt kezdtek kialakulni. Egyre jobban terjed az a felismerés — és ezt a bécsi történész-, valamint a müncheni gazdaságtörténész-konferencia is hangsúlyozta —, hogy szükség van a történettudomány módszerbeli továbbfejlesztésére. Különösen három területen bontakoznak ki új utak: a kvantifikáció, a gazdasági és szociális struktúrák kutatása és az összehasonlító módszer alkalmazása terén. Ezeket a módszereket elsősorban a marxista történettudomány képes alkotóan alkalmazni.

A továbbiakban ismertette azokat az eredményeket, amelyekre az SZDP vezető káderei összetételének vizsgálata során jutott. A vizsgálat 337 személyre terjedt ki. A kör, melyet felölelt, a következő: az MSZDP vezetőségi tagjai; a szakszervezetek vezető funkcionáriusai; a pártsajtó és a betegpénztár vezetői; a pártkongresszusok küldöttei közül azok, akiket legalább kétszer választottak meg küldöttnek; az agrárszocialista mozgalom vezetői. Ezt a kört Hanák Péter az 1880—1900 közötti években vizsgált szociális származás, foglalkozás és nemzetiségi összetétel szempontjából.

Az előadó hangsúlyozta, hogy a vizsgálat elég nagy hibahatárok között mozog; a vezetők mintegy 30%-ánál lehetetlen volt megállapítani az eredeti foglalkozást és a nemzetiségi hovatarozás kimutatása is nehézségekbe ütközött. Ennek figyelembevételével a következő képet kapjuk:

A 337 vezető közül munkás	210 (64%)
agrárproletár	80 (24%)
értelmiségi	43 (12%)
kispolgár	4

Ez az összetétel mindenekelőtt a párt munkás jellegét bizonyítja. Az agrárproletárok és az értelmiségiek aránya is jónak mondható. Ha azonban ezt a globális képet felbontjuk részleteire, már nem ilyen egyöntetű a kép:

A munkások megoszlása:

nyomdászok és vasasok	40%
famunkások	9%
építőmunkások	8%
szabók	5%
cipészek	5%
egyéb	33%

A fenti kategóriák közül német nemzetiségű a nyomdászok, vasasok és fások többsége. Az egész vezető gárdát tekintve német, vagy német származású 56%, magyar 30%, magyarországi nemzetiségi 14%.

Kedvezőbb képet ad az agrárproletárok nemzetiségi összetételének vizsgálata. Itt a magyarok aránya 76%. Ennél az aránynál figyelembe kell venni azt a körülményt, hogy Magyarországon az agrárszocialista mozgalmat nem előzte meg demokratikus parasztmozgalmak, a szociáldemokrata parasztmozgalmak ezért egy demokratikus és egy szocialista agrármozgalmak kombinációjaként jelentkeztek.

Ha az értelmiség — látszatra kedvező — arányát is rétegekre bontjuk, a kép negatívabbá válik. Kiderül, hogy többségében olyan értelmiségiekről van szó, akik számára a munkásmozgalmak egyúttal egzisztenciális kérdés is. A megvizsgáltak 50%-a

munkásmozgalmi alkalmazott (köztük sok betegpénztári tisztviselő), további 25% újságíró, a pártsajtó munkatársa, és csak 25% szabad értelmiségű található köztük. Ez az arány lényeges eltérést mutat az általános európai állapotokhoz képest, ahol az értelmiség jóval nagyobb arányban csatlakozott a munkásmozgalomhoz. Ezt támasztják alá egyébként az értelmiségiek szociális származására vonatkozó adatok is: 28%-a munkásból lett értelmiségi, 66% származik a polgári értelmiségből és csak 3 fő (6%) jött a régi magyar, nemesi értelmiségből. Az utóbbi aránya rendkívül alacsony. Ez arra vall, hogy Magyarországon az értelmiség a liberalizmusban és a 48-as politikában véli megtalálni a maga politikai szerepét. Az értelmiségi radikalizmus ebben az időben hazánkban nem a munkásmozgalomhoz, hanem sok esetben jobb felé vezet.

A vizsgálat adatai megerősítik eddigi állításainkat a magyar munkásmozgalom összetételéről. Világosan demonstrálják azt a tételt, hogy a kapitalista fejlődés magyarországi sajátosságai rányomták bélyegüket a munkásmozgalom arculatára is.

Kende János, a Párttörténeti Intézet tudományos munkatársa az MSZDP nemzetiségi politikáját vizsgálta az első világháború előtti időszakban, mindenekelőtt abból a szempontból, hogy milyen összefüggés volt e politika és a pártnak a választójogi harcban alkalmazott taktikája között.

Az MSZDP-re is állt az a Lassalle-i mondás, hogy „süket és vak volt minden iránt, ami nem a választójogra vonatkozik”. A választójogi harc elsődlegessége a nemzetiségi kérdést háttérbe szorította.

A párt politikájának 1905–14 közötti évtizede ebből a szempontból két szakaszra osztható. 1905-től a koalíciós kormány bukásáig az SzDP a koalíció ellenében küzdött a választójogért. A nemzetiségiek harcáról az volt a véleménye, hogy az csak arra jó, hogy elhomályosítsa az osztályharc világos és egyszerű frontjait. Ebben az időben alakulnak ki a nem magyar szociáldemokrata munkások nemzetiségi szekciói.

A koalíciós kormány bukása után az MSZDP közeledett a Justh-párthoz, majd formálisan is szövetkezett vele. Ez a közeledés a nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontjának módosulásához vezetett. Ebben az időben ír a Népszava a szakszervezetek „magyarosító” tevékenységéről. Egyre élesebb vitákra kerül sor a nem magyar szekciókkal.

Az MSZDP „nagy magyar” tendenciái reakciójaként szeparatista mozgalmak jelentkeznek a nemzetiségi munkások között. A román szociáldemokrata kongresszus kimondja, hogy a továbbiakban a tagdíjat nem a Magyarországi Szociáldemokrata Pártnak, hanem a román központi bizottságnak fizeti be. A szeparatista úton legmesszebb a szlovákiai szociáldemokraták mentek, akik készek voltak részt venni egy, a későbbi nemzeti tanácshoz hasonló testület munkájában is. A szeparatista mozgalmat az első világháború kitörése szakította meg.

Simon Péter kandidátus, a Párttörténeti Intézet tudományos főmunkatársa, az MSZDP-nek a munkás-paraszt szövetséghez való viszonyával foglalkozott.

Európában a XIX. század végén a proletariátus még sehol sem alkotta a lakosság többségét. A nép fogalmán együttesen a proletariátust és a paraszti tömegeket értették. A munkásosztályt egyesíttette a parasztsággal az a körülmény, hogy a bürokratikus-militarista államgépezet leigazza, elnyomja, kizsákmányolja. E gépezet szétzúzásának szükségessége képezi a szegényparasztkok és proletárok szövetségének objektív alapját.

Felismerte-e a magyarországi szociáldemokrata mozgalom ennek a feladatnak a fontosságát? A tények azt bizonyítják, hogy nem ismerte fel. Voltak egyes vezetői a pártnak — pl. Frankel —, akik jelentős lépéseket tettek ebbe az irányba. A mezőgazdasági munkások szervezésében az MSZDP időnként jelentős sikereket ért el. Am a hozzácsapódó szegényparaszti tömegeket nem tudta megtartani, azok gyorsan elszakadtak a párttól.

A kapitalizmus viszonyai között nincsenek meg a birtokos parasztság szocialista nevelésének feltételei. De a birtokos parasztság is megnyerhető a polgári demokratikus forradalom számára. Az MSZDP-nek támogatnia kellett volna a parasztság gazdasági-szociális követeléseit és a földosztást. A parasztságot be kellett volna vonni a „bürokratikus-militarista államgépezet” elleni harcba. Mivel a nemzetiségi kérdés — parasztkérdés, az MSZDP-nek támogatnia kellett volna az elnyomott paraszti tömegek nemzeti követeléseit is.

Az MSZDP azonban nem felelt meg ezeknek az alapvető követelményeknek. Az objektív történeti kritika megköveteli, hogy számon kérjük a párttól azokat a mulasztásokat, amelyeket a mezőgazdasági munkások bérveteléseinek, sztrájkjainak támogatásában, az önálló agrárproletár szakszervezetek létrehozásának segítésében elkövetett. Nem folytatott következetes szervező munkát a mezőgazdasági munkások között. Nem

törekedett az agrárkérdés elméleti megoldására. Nem leplezte le megfelelően a fennálló rendszer parasztoikat sújtó visszasságait. Nem követelte a nagybirtok kisajátítását az egész parasztság által.

Mindezek olyan követelmények, amelyek joggal felállíthatók bármelyik szociáldemokrata párttal szemben. Minden párt megítélésében lényeges momentum, hogy felébred-e benne az elmélet iránti igény. Helyesen méri-e fel országa viszonyait? Milyen vezetőket termel ki magából — forradalmárokat vagy reformistákat? A Magyarországi Szociáldemokrata Párt történetének 1890—1896 közötti szakaszát az osztályharcos erők túlsúlya, alapvetően forradalmi taktika jellemzi. Ezután azonban a reformista erők működése jellemző a pártra: amennyiben egyáltalán van a párt tevékenységében következetesség, úgy az csak a forradalmi harcok leszerelésében található meg.

Az általános választójogért való harc túlbecsülése nem vezethetett a munkásparaszt szövetség kialakulásához. Bár 1896 után is vannak pozitív elemei a párt munkájának (a szakszervezeti harc, a szocialista ideológia egyes tételeinek terjesztése, a nemzeti-ségek egyívétartozásának hangsúlyozása), egészében lemondott a forradalmi hareról, nem használta ki a meglévő objektív lehetőségeket.

Mucsi Ferenc kandidátus, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa az MSZDP és a demokratikus Magyarország kérdésével foglalkozott.

A párt tevékenységének középpontjába viszonylag korán a demokratikus Magyarország követelése került. Ehhez a harchoz szövetségesekre volt szüksége. 1905-ben a párt kezdetben a függetlenségi párttól várta harcának támogatását, amikor azonban a koalíció elutasította az általános, titkos választójog követelését, megváltoztatja taktikáját és a darabont-kormányt támogatja. A koalíciós kormány egész időszakában — 1909 végéig — Bécsre, az uralkodóra hivatkozva harcol a választójogért.

Az 1911-es kongresszus elfogadja a függetlenségi párt balszárnyát tömörítő Justh-csoporttal kötött szövetséget. Hatalmas küzdelem bontakozik ki az általános választójogért, melynek fő ütközete 1912. május 23, a „vérvörös szüörtört”. 1912. június 4-e után a párt belenyugszik egy korlátozottabb választójogi reformtervezetbe. Ennek sorsa azonban az általános politikai sztrájk lefújása után ismét a kudarc.

A háború a választójogért folyó harcot megakasztotta. Az 1917-es oroszországi februári forradalom azonban felszakította a háborús tilalmak zsilipjeit. Sztrájkok törnek ki, május elsején tüntet a munkásság. De az alapvető demokratikus követelések megvalósulása egészen az 1918-as polgári demokratikus forradalom győzelméig várat magára.

Miért bizonyul eredménytelennek a demokratikus Magyarországért folyó küzdelem? Azért, mert a demokrácia erői gyengék, szervezetlenek. A potenciális ellenzéki erők a nacionalista propagandá bűvkörében élnek. A szociáldemokrata párt vezetői egyoldalúan, a választójogi küzdelemre leszűkítve keresik a demokratikus Magyarország megteremtésének útját. A párt nem jutott el ahhoz a felismeréshez, hogy a szegényparaszti tömegek megnyerése, a nagybirtok elleni küzdelem és a nem magyar népek önrendelkezési jogának elismerése vezet a demokratikus Magyarország kivívásához. Pedig maga Kautsky is felhívta a párt figyelmét arra, hogy Magyarországon az agrárkérdésnek a nyugati országokhoz képest nagyobb jelentősége van.

Jemnitz János kandidátus, a Történettudományi Intézet munkatársa, felszólalása elején megjegyzéseket fűzött az eddig elhangzottakhoz. Véleménye szerint egyes felszólalásokban a szubjektívizmus jelei mutatkoznak. Ez mindenekelőtt az MSZDP és a polgári demokratikus forradalom feladatai kérdésének kezelésére vonatkozik. A kérdéseket nem kezeljük eléggé történelmien. Ha pl. a szociáldemokráciát az internacionalista doktrinárság miatt bíráljuk, nem szabad elfelejtkezni arról, hogy a baloldal (Szabó Ervin, Alpári, Landler) éppen ebbe az irányba tolt a pártot; nem azért bírálta, mert túlságosan doktrinár volt, hanem mert — véleménye szerint — nem volt eléggé az.

Felszólalása további részében az MSZDP helyével foglalkozott a II. Internacionáléban.

A bevezető referátum is hangsúlyozta, hogy a Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulása és kezdeti tevékenysége összhangban volt a II. Internacionáléval. Ezt bizonyítja az alakuló kongresszus internacionalista légköre: a többi munkáspárt iránti szolidaritás kifejezése, Engels üdvözlete a kongresszushoz.

Az Internacionálé vezetőinek, fő teoretikusainak a magyar párthoz fűződő kapcsolatai főként abban álltak, hogy időről időre figyelmeztették a pártot az általános szocialista alapelvek tisztább megőrzésére, illetőleg magyarországi alkalmazására. Engels 1890-es üdvözlete aláhúzta a magyar párt nemzetközi jellegét. 1894-es levele a kongresszushoz összhangban áll ebben az évben frott agrártéziseivel, amelyekben fellép a kis parcellák fenntarthatóságába vetett illúziók ellen. Kautsky üdvözlete a Népszava 25 esztendő jubileuma alkalmából szintén a földmunkások — és nem a parasztság —

szervezésének jelentőségét emeli ki. Nem lehet tehát figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a magyar párt az agrár- és a nemzeti kérdésben nem mondott egyénit, hanem együtt haladt az Internacionálé egészével, ha úgy tetszik, vele együtt tévedett.

Kétségtelen, hogy a magyar párt az Internacionálé egyik legortodoxabb pártja volt. Bebel, de különösen Kautsky tekintélye minden vitán felül állt. A revizionizmusnak nem akadt jelentősebb követője az MSZDP-ben, sőt, a nemzetközi porondon a magyar párt a maga voksját a revizionizmus ellen tette le. Bernsteinnel szemben Bebel támogatatta, de még Jauréstól sem közölt cikkeket mindaddig, amíg a francia pártban az egység helyre nem állt. Hasonlóan ortodox álláspontot foglalt el a gyarmati kérdés megítélésében.

Az általános választójogért folytatott küzdelem megítélésénél sem tekinthetünk el ennek nemzetközi vonatkozásaitól. Már az I. Internacionálé hangsúlyozta ennek jelentőségét. A II. Internacionálé első kongresszusai az anarchistákkal szemben vetik fel követelményként ezt a harcot. Vandervele 1897-ben hangsúlyozta, hogy a magyar szociáldemokráciának minél előbb ki kell vívnia az általános választójogot. Szinte valamennyi kongresszuson hangoztatják ennek fontosságát a testvérpártok képviselői. Ezzel együtt állandóan meleg elismeréssel beszélnek a magyar párt harcairól. A párt tevékenységét ért bírálatról nincs tudomásunk.

A háború és a militarizmus kérlésében is egybeesett az MSZDP politikája a német és osztrák párt képviselte fő iránnyal. Kezdetben az volt a véleménye, hogy a szocialisták nem akadályozhatják meg a háború kitörését, csupán felhasználhatják azt a kapitalizmus meggyengítésére. Az antimilitarizmust romantikus, anarchista tendenciának vélte. Csak az 1910-es koppenhágai kongresszus után változott meg a párt álláspontja, bár ebben a kérdésben ezután is csak vonatottan követte az Internacionálé politikáját. Viszont figyelmet érdemel az a körülmény, hogy a háború alatt — ellentétben Ausztriával és Németországgal — nem kerekedett felül a magyar pártban szélsőségesen nacionalista irányzat: a pacifista befolyás erősebb volt. Ezt bizonyítja a zimmerwaldi konferencia üdvözlése is, valamint a stockholmi tevékenység 1917-ben. A balkáni kérdésben a magyar párt nem felelt meg az internacionalizmus követelményeinek, hibát követett el. De még itt is a balkáni népek nagyobb jogaiért küzdött, szembeszállt a bécsi udvar hódító politikájával.

Összegezve elmondhatjuk, hogy a szociáldemokrata párt 1914 előtt a magyar progresszió fő erejét képezte.

Galántai József kandidátus, az ELTE docense, a szociáldemokrata párt első világháború alatti politikájával foglalkozott.

Az első világháború a szocialista pártok tevékenységének vizsgája volt. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt ezen a vizsgán megbukott.

A kérdésnek az az oldala, hogy hogyan tér át a szociáldemokrácia a háború kitörésekor a sovinizta politikára, eléggé ismert. Kevésbé ismert viszont az áttérés a szociálszovinizmusról a szociálpacifizmusra.

A szociáldemokrata sajtóban már 1915-ben jelentkeznek bizonyos békeszólások. Emellett 1915—16-ban az MSZDP több béke-tapogatódzási kísérletet tesz. Ezeket azonban nem lehet a pacifizmusra való áttérésnek tekinteni. A pacifista politika ebben az időben is konkrét; egy meghatározott platformot jelent, mégpedig a zimmerwaldi többség platformját. Ismeretes, hogy Lenin és a zimmerwaldi baloldal nem a háború kérdésében különbözött a többségtől, hanem a háború és forradalom összekapcsolásának kérdésében. A pacifizmus konkrét fogalmába beletartozott a háború elleni aktív harc, tömegmozgalmak, sztrájkok szervezése.

A pacifista politikára az MSZDP 1917 tavaszán tért át. Ekkori tevékenysége már megfelel a pacifizmus követelményeinek. Ebben az időben a burzsoázia egyik (Magyarországon ellenzéki) csoportjának jelszava: a kárpótlás és annexió nélküli béke. A szociáldemokrata pártnak nem kell mást tennie, mint csatlakoznia ehhez a platformhoz. Ez a csatlakozás a hatalmon levő Tisza-kormány elleni harcot tételezi fel. A párt vállalja is ezt a harcot, szervezi és mozgatja érte a munkások tömegeit.

Ez tehát 1917 tavaszán történik, vagyis akkor, amikor Lenin szakít a zimmerwaldi többséggel és annak hatását egyértelműen negatívnak értékeli. Ekkor ugyanis a pacifizmus már a tömegek konkrét forradalmi harcának gátjává válik.

Ez az oka annak, hogy a háborúellenes forradalmi erő Magyarországon is a szociáldemokrata párttól függetlenül kezdenek szervezkedni. Az MSZDP nem készült fel arra a feladatra, amely történelmileg a munkásosztály előtt állt: a háború forradalmi befejezésének feladatára.

Erényi Tibor másodszeri felszólalásában Jemnitz János néhány megállapításával szállt vitába.

Korábban szokás volt azt mondani, hogy a magyar párt a II. Internacionálé „legrosszabb” pártja volt. Ez nem felelt meg a valóságnak. Jemnitz János felszólalása azonban utat nyithat egy másik végletes álláspont felé, hogy ti. az MSZDP az Internacionálé egyik legerősebb, „élenjáró” osztaga lett volna. Ezzel a beállítással sem lehet egyetérteni.

Kétségtelen, hogy a magyar párt az Internacionálé különböző fórumain a centriztákat támogatta. Mégsem lehetett egyenlőségi jelet tenni az ortodoxizmus fő képviselői és a magyar párt vezetői közé. A magyar párt sokkal toleránsabb volt a revizionizmus iránt, mint pl. ebben az időben Kautsky. Ismeretes Garami kijelentése, hogy nem lehet tudni, hol végződik a marxizmus és hol kezdődik a revizionizmus.

A pártvezetést elméleti igénytelenség és eklekticizmus jellemezte. Bernstein 1913-as budapesti előadását kommentálva, a Népszavában pl. azt igyekeztek bizonygatni, hogy nincs szó nagy elméleti különbségről Bernstein és a marxizmus között. Azt sem lehet véletlennek tekinteni, hogy Kautsky pozitív korszakának utolsó politikailag jelentősebb elméleti termékét — a „Der Weg zur Macht”-ot — nem adták ki magyarul. A nemzetközi munkásmozgalomban folyó elméleti viták elbagatellizálása is ideológiai igénytelenségre mutat.

Befejezésül hangsúlyozta, hogy véleménye szerint is az MSZDP — a vezetésben érvényesülő reformizmus és megalkuvás ellenére — az első világháború előtti magyar progresszió vezető erejét alkotta.

A tanácskozás *S. Vincze Edit* zárszavaival ért véget.

B. Gy.

Sárközi Zoltán:

Válasz az erdélyi szászok ügyében

Trócsányi Zsolt ismertette és megbírálta a Századok 1963. évi 5. számában (1117—1120. l.), majd az Agrártörténeti Szemle 1964. évi 1—2. számában (286—288. l.) „Az erdélyi szászok a nemzeti ébredés korában (1790—1848)” című munkámat. Előljáróban el kell ismernem, hogy mintegy 8—10 esetben kritikusom vitathatatlanul jogosan kifogásolta a régi irodalomból átvett, vagy a szövegek elnézése folytán keletkezett tárgyi hibáimat. Mivel azonban ismertetései bőven tartalmaznak olyan elemeket is, melyek méltánytalanul rontják könyvem hitelét, kénytelen vagyok rájuk válaszolni.

Az ismertető a könyvet nem olvasta el alaposan, a lábjegyzetekben megadott irodalmat több helyen nem ismeri, és nem járatos a sajátos szászöldi viszonyok között. Mindezeket a hibákat elnagyoló pontatlansága egészíti ki.

Kindulási pontja: az erdélyi szászoknak a *polgári fejlődésben való lemaradása* történeti anyaggal sem a mezőgazdaság, sem az ipar átlagában, sőt a művelődés egyes területein sem igazolható. Az azonban bizonyos, hogy 1790 és 1848 között a konkurrens erdélyi népek: a magyarok és a románok megközelítették őket, a távolság köztük egyre kisebb lett. Az 1790/91. évi országgyűlésen a fejenkénti szavazás és a koncivitás kérdésében elszenvedett vereségük, majd a körükben korán jelentkező születéskorlátozások, végül pedig a céhes ipar hanyatlása lehetővé tették a magyar és a román elem részére a fokozott politikai, számbeli és gazdasági megerősödést. A szászok ezek ellenére is megtartották leglényegesebb pozícióikat. Politikai magatartásukat tehát alapvetően nem az úgynevezett „lemaradás” alakította ki, hanem a Habsburg-monarchiában s azon belül a különálló Erdélyben élvezett előnyös helyzetükhöz való ragaszkodás. E tekintetben közel álltak a Monarchia nyugati felében élő osztrák és cseh burzsoáziákhoz, melyekhez gazdasági és társadalmi fejlődésük is sokban hasonlítható. Ezért sem lehet történetüket az ismertetések merev, „hungarocentrikus” kereteibe belekényszeríteni.

Trócsányi fő kifogása könyvemmel kapcsolatban az, hogy a rendelkezésre álló levéltári anyagot nem használtam fel eléggé. A munka létrejöttének körülményei, több éves vidéki szolgálatom magyarázza, ha mindenben nem is menti e hiányosságot. Az értekezés összefoglaló jellege, rövid terjedelme túlságosan nagy teret amúgy sem engedett volna a részletkutatásoknak. Ennek ellenére sincs igaza abban, hogy a szerző „a kormányhatósági levéltárak statisztikai anyagába nem tekintett bele”. Az általam gyakran idézett, egyébként *forradalmár és magyarbarát* szász statisztikusok, Johann Hientz és Friedrich Hann éppen ezek alapján dolgoztak. Több esetben közlik magukat az országos, tabelláris összeírásokat is. Így az 1828. évi mezőgazdasági és az 1844. évi iparstatisztikai anyagot. Ismerik az 1826., 1833., 1834. és 1839. évi különféle hivatalos összeírásokat. Kiadott levéltári anyagról lévén szó, könyvem amúgy is zsűfolt jellege miatt elégségesnek tartottam az írók végkövetkeztetéseinek közlését. Az ismertetőnek viszont aligha volt e statisztikusok munkái közül egy is a kezében. Pedig e feldolgozások könyvem keretein túlmenő részletes eligazítást adtak volna neki a szászoknak az erdélyi társadalom egészén belül elfoglalt *valódi* helyzetére vonatkozóan, melyet állítása szerint munkám elferdít.

Lássuk elsőnek ilyen szempontból a mezőgazdaság viszonyait. Kritikusomnak a szászöldi mezőgazdaság fejlettségével kapcsolatban az Agrártörténeti Szemlében kifejezett kétkedő megjegyzéseire az 1828. évi erdélyországi, kormányhatósági, tabelláris összeírás pl. a következő választ adja:

A lovak száma ekkor Erdélyben

a megyék területén	9836
a Székelyföldön	8697

a Szászföldön

59 424.¹

A magyar birtokos nemesség nemesített lótenyésztése és az ismertető által a szász lovakal szemben felhozott minőségi kifogások sem igen tudják ezt a *kinagasló mennyiségi átlagot* megváltoztatni. A szőlőknél nincs ekkora különbség. 1826-ban:

a megyék területén	9375	osztrák hold
a Székelyföldön	750	„ „
a Szászföldön	8346	„ „

volt a szőlőterület.² A Dél-Erdélyben levő Szászföld kedvező földrajzi fekvésénél fogva ráadásul azon tájak közé tartozott, melyek a legjobb borokat adták. Az itteni borokat éppen ezért a külföldön való értékesítés szempontjából is számba vették.³

Ami viszont a román juhsgazdák birkatenyésztését illeti, itt én vagyok kénytelen kollégám fejtegetéseivel szemben *minőségi* fenntartásokkal élni. Bár ez a juhászat egy időben nagy területeken virágzott, alapjában véve *hagyományosan primitív keretek* közt folyt. A gyapjúkonjunktúra szempontjából ez az egyébként is hanyatló juhászat csak harmadrangúnak számított.⁴ Ilyen körülmények közt egyáltalán nem lehet benne a szászokra mért *kapitalisztikus* csapást látni, mint ahogyan azt Trócsányi teszi. Ráadásul a szászok a XIX. században már alig foglalkoztak juhászattal. Így teljességgel *versenyen kívül* álltak, bár a magyar földbirtokosok *nemesített* juhászatában példaképüket látták.⁵ A gyapjúkonjunktúrában egyébként kritikusom véleményével ellentétben 1825 után a gyapjúárak zuhanása miatt átmeneti visszaesés következett be. Bár egy-két évig még növekszik a magyarországi kivitel,⁶ a juhok számának megcsappanása világosan utal a juhászat korabeli hanyatlására. Erdélyben 1828-ban érte el a juhok és kecskék száma a tetőpontot, az 1 269 459 darabot. 1834-ben már csak 829 000 juhot és 100 000 kecskét számoltak össze.⁷ Némi ellentmondás van kollégám Agrártörténeti Szemle-beli ismertetésének eleje és vége között. Egyrészt arról ír, hogy Erdélyben is *ugrásszerűen* emelkedett a mezőgazdasági árutermelés, volt *gabona-* és gyapjúkonjunktúra, másrészt pedig a juhászat, lótenyésztés és bortermelés részletezése után fejtegetéseit így fejezi be: „*más vonatkozásban* pedig az erdélyi mezőgazdasági árutermelésnek *szerezny* a jelentősége”. Az ismertetés végére megfeledezett tehát a gabonakonjunktúráról. Ezért — anélkül, hogy e tekintetben pontosan látnók a *hagyományos* és *kapitalisztikus* gazdálkodás határait — ideiktatjuk ugyancsak az 1828. évi összeírás vonatkozó adatait. Búzából, rozból, árpából, kukoricából, zabból, kölesből, kenderből és lenből egy négyzetmérföldre esett:

a megyék területén	4 000	osztrák mérő termés,
a Székelyföldön	3 000	„ „ „
a Szászföldön	11 000	„ „ „

Ugyanakkor egy személyre:

a megyék területén	4	„ „ „
a Székelyföldön	3	„ „ „
a Szászföldön	5	„ „ „ ⁸

Nyilvánvaló tehát, hogy a *gabonakonjunktúra* kihasználásának lehetőségei *általában* a Szászföldön voltak a legjobbak. A lótenyésztés, a bor- és gabonatermelés adatai azt mutatják, hogy a szász parasztok árutermelése — az ismertető által hiányolt — „nagyobb arányú kapitalizálódáshoz” is elvezethetett. Kollégám fejtegetéseit az Agrártörténeti

¹ Friedrich Hann: Statistischer Beitrag zur siebenbürgischen Urgewerbs-Kunde mit vorzüglicher Rücksicht auf die Landwirtschaft. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, a továbbiakban: Archiv. 1848. III. köt. 22. l.

² Uo. 7. l.

³ Siebenbürger Bote, 1852. máj. 19-i, 80. sz.

⁴ „Magyarban gazdasági termékeinek egyik legfontosabbika: a gyapjú. A magyarországi birkatenyésztés tudvalevőleg három főrézre oszlik: a paraszt és Zigaja birkatenyésztésre; a pusztákon s egyéb kisebb birtokterületeken, paraszt elkeken való szabad legelőni tenyésztésre, s végre a nemesített birkatenyésztésre. Hazánkban, mint egy 20—30 év óta az első rendbeli birkatenyésztés napról-napra fogy, s e nembeli, nagyobb mennyiségbeni tenyésztés csak Békés megyére, a bánságra, és erdélyországra szorítkozik.” A Pest-Budai Kereskedelmi és Iparkamara évi jelentése 1860—1862. évről. Pest, 1863. 33. l. — A gyapjú minőségére uo. kk. és a Kronstädter Zeitung 1857. nov. 20-i, 189. sz.

⁵ Kronstädter Zeitung, no.

⁶ Gr. Széchenyi István: Hitel. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Iványi-Grünwald Béla. Bpest. 1930. 20., 35., 87., 89. l.

⁷ Friedrich Hann: i. m. 19. l.

⁸ Uo. 12. l. — Valószínű, hogy 1828 és 1848 között a szász előnyök a mezőgazdaságban is csökkentek.

Szemlében a következőképpen zárja: „A szász mezőgazdasági kultúra magas fokának kérdésével azért tartottuk szükségesnek ily részletesen foglalkozni, mert Sárközi könyvének agrártörténeti szakaszai tán itt adnak alkalmat leginkább félreértésekre.” Jómagam pedig azért tártam fel az erre vonatkozó részletes statisztikai adatokat, hogy a *számok* segítségével félreérthetetlenül tegyem könnyvem állításait. Szabadjon még arra utalnom, hogy több mint 20 évvel az 1848/49-es forradalom után, 1871-ben került sor arra, hogy *magyar polgári hatóság* részletesen összeíratta Erdélyben is a kapitalista fejlődéssel szoros kapcsolatban álló *mezőgazdasági gépeket*. Bármilyen szerény méretű volt is az erdélyi mezőgazdaság gépesítése, mégiscsak feltűnő, hogy az összes mezőgazdasági gépek *több mint egyharmada*, a lőfogatú vetőgépeknek pedig *több mint fele* éppen a Szászföldön volt.⁹ E jelenség még akkor is elgondolkoztató, ha figyelembe vesszük, hogy a közbeeső időben, így a „neo-abszolutizmus” alatt a szászok viszonylag kedvező helyzetben voltak.

Kritikusom mezőgazdasági vonatkozású megjegyzései érintik még a parasztság polgárosodásának kérdését. Könyvem kifogásolt megállapításához hozzátesszem az alábbiakat: Nem valószínű, hogy a földközösség felbomlása előtti korban is olyan méretű egyéni földvásárlási, bérletszerzési, gazdagodási lehetőségei voltak az itteni parasztságnak, mint amilyenekkel azután rendelkezett. Ezért a *polgárosodás* felé vezető úton a földközösség felbomlása határkőnek számít még akkor is, ha a parasztság differenciálódása évszázadok óta tart.

Valamivel bonyolultabb a helyzet az iparban. Itt részben helytálló Trócsányinak az a megjegyzése, hogy a szerző „nem látja másutt az erők növekedését”. Az 1840-es években a Szászföldön kívüli erdélyi területeken is valóban jelentős ipari fejlődés indult meg. Nem helyeselhető azonban kritikusomnak az az eljárása, amikor a szászok ipari pozícióinak gyöngyítésére a paraszti ipart akarja felsorakoztatni, s elmarasztalja ennek mellözése miatt az általam használt statisztikákat.

A szász statisztikusok — mint mondtam — országos összeírások alapján dolgoztak, melyek Erdély minden vidékén egyformán kezelték a paraszttípus adatait. A polgári fejlődés szempontjából mi csak az *árutermelő* paraszttípusra lehetünk tekintettel. Ilyenről tettem is említést Brassó környékén, továbbá Fogaras vidékén (ld. erre könyvem 79—80. oldalait és a 108. oldal 84. lábjegyzetét). Mindkét körzet a szászöldi ipart szolgálta. Az *árutermelő paraszttípus* azonban szórványosan fordulhatott elő Erdélyben, hisz az Agrártörténeti Szemlében kollégám maga írja, hogy egy és más vonatkozásban „az erdélyi mezőgazdasági árutermelésnek szerény a jelentősége”. A paraszttípus főfoglalkozása pedig mégiscsak a földművelés volt! A Szászföldön kívüli ipart illetően a helyzet a következő: Könyvem 26. oldalának 55. lábjegyzetében valamilyen hivatkozom egy 1833-ból származó összeírásra. Eszerint a Szászföldön több kézműves iparos élt, mint Erdély más vidékein együttvéve. 1844-re megváltozik ez a kép. Ekkor a mindenféle iparosok és kereskedők száma: a megyékben 35 883, a Székelyföldön 11 982, a Szászföldön 19 159.¹⁰ A szász ipari hanyatlás és a többi vidék viszonylag rohamos fejlődése e számokban világosan tükröződik. A brassói és szebeni körzet ipari és kereskedelmi arányszámait ekkor már megközelítette Zaránd, Torda és Háromszék megye is. Az *általában* azonban változatlanul első helyen marad a szászöldi ipar és kereskedelem, akár az egy nézetmértő földre eső iparosok számát, akár pedig az egy iparosra eső egyéb foglalkozásukat vesszük tekintetbe.¹¹ Pótlólag megjegyzem még, hogy a manufaktúrák fejlődése Erdély más, iparosodottabb körzeteiben is a szászöldihez hasonló kedvező képet mutatta.¹² Könyvem egyébként nem vonta kétségbe kritikusomnak azt az állítását, hogy a XVIII. században „Erdély magyar városainak is van ipara, kereskedelme”. Trócsányi e tekintetben megfélemlített azonban olyan tényekről, hogy ebben az időben a megyék területén levő városok egy részének, pl. magának Kolozsvárnak is, különösen az iparos és kereskedő rétegei még erősen vegyes, magyar, illetőleg szász-német nemzetiségűek.

Lássuk ezek után a művelődés egyes területeit. Trócsányi szerint nehéz elfogadni azt az állítást, hogy a szász nemzeti mozgalom a „polgárosodás, különösen a nemzeti nyelv kiművelése, az iskoláztatás stb. terén nemcsak az erdélyi, hanem még a magyarországi magyar nemzeti mozgalomnál is nagyobb eredményeket mutatott fel”. Szorosan kapcsolódik ehhez másik megjegyzése, hogy tudniillik a szászok nem rendelkeztek

⁹ A vető, cséplő, arató és egyéb löerejű gépek száma Erdélyben 1800. Ebből a Szászföldön volt 666. A lőfogatú vetőgépek száma 396, ebből a Szászföldön volt 219. Magyar Statisztikai Évkönyv 1874. évf. I. rész. Bpest. 1875. 127. l.

¹⁰ *Johann Hientz*: Stand der Privat-Industrie, der Fabriken, Manufakturen und Handlungen in Siebenbürgen im Jahre 1844. Archiv. 1846. II. köt. 424—427. l.

¹¹ Uo. A szerző szerint Erdélyben a városok és falvak közti munkamegosztás a Szászföldön volt a legtekintélyesebb.

¹² Uo. 445—446. l.

„fejlett irodalmi nyelv”-vel; még a reformkorban is iskolai tanulmányaik során sajátítják el a Hochdeutsch-ot. Az erdélyi szászok — e megjegyzésekkel ellentétben — mint evangélikusok a reformáció óta ismerték és főleg írásaikban használták a Luther Márton bibliafordításai és egyéb művei nyomán kialakult német irodalmi nyelvet, a Hochdeutsch-ot. Mivel a német nyelvújítás a magyarnál korábban zajlott le, továbbá mivel II. József korában a német lett az államnyelv is (némi ausztriacizmusokkal), továbbá mivel az volt az udvari hatóságok, a hadsereg, sőt a szabadkőművesség nyelve, a művelt szászok olyan nagy mértékben elsajátították, hogy a kortárs szakíró az erdélyi németet *kettős anyanyelvűnek* mondta. A szász sajtó, az irodalom és a tudományos művek szelvében a német irodalmi nyelvet használták (olykor némi nyelvjárási sajátosságokkal). Irodalmi nyelvüket tehát egy náluknál jóval nagyobb közösség csiszolta ki, s ezt jóformán készen kapva, nekik maguknak alig kellett annak tökéletesítésén fáradozniuk. A magyar nyelv-művelési példa ennek ellenére is ösztökélő módon hathatott rájuk. Az erdélyi szász nyelvjárás, melyet a hétköznapi, szóbeli érintkezésben egyébként még a litterátus elemek is sűrűn használtak, maga is *organikusan* összefüggött a Hochdeutsch-sal.¹³ Egyébként a különböző népek nyelvjárásról beszéző gyermekei ma is világszerte iskolai tanulmányaik során sajátítják el, illetőleg tudatosítják saját irodalmi nyelvük nyelvtani és egyéb ismeretanyagát.

A szászok kedvező helyzetéből következik, hogy az irodalmi nyelv kiművelésével szoros kapcsolatban álló színházi kultúrában is megelőzték a magyar nemzeti mozgalmat. Nagyszebenben II. József korától fogva állandó német színház működött, míg a kolozsvári állandó magyar színház, sajnos, csak 1821-ben nyílt meg.¹⁴ Ezzel időben előtte jártak Kelemen László magyarországi színtársulatának is. Egyébként köztudomású, hogy a magyar színészet Magyarországon is a német nyomdokaiban haladt. Hasonló a helyzet a népiskoláknál és a közgazdasági szakiskoláknál. A szász uralkodó osztállyal szemben barátságosnak éppen nem nevezhető *Erdélyi Híradó* 1843. évi május 23-i, 41. számából idézzük az alábbi adatokat: 1841-ben volt Erdélyben

a megyék területén	2083 helyen,	613 elemi iskolában	14 215 tanuló,
a Székelyföldön	488 helyen,	471 elemi iskolában	15 369 tanuló,
a Szászföldön	282 helyen,	544 iskolában	30 452 tanuló.

A lakosság és az iskolások arányszáma az első esetben 81 : 1-hez, a másodikban 26 : 1-hez, a harmadikban 11,42 : 1-hez. Nyilvánvaló, hogy a népiskolázás terén a szászok helyzete volt a legkedvezőbb. Kérdés, hogy Magyarországon találunk-e az övékénél jobb arányszámokat. Az Erdélyi Híradó idézett száma a népiskolázás fejlettségét helyesen a *polgárosulás* egyik fokmérőjének tartotta. Kereskedelmi szakiskola 1832 óta működött Nagyszebenben, míg a pesti ipartanodát 1844-ben létesítették.¹⁵ Az utóbbi azonban minőségi tekintetben fejlettebb fokon állott. Ha ehhez hozzávesszük még, hogy a szászok közt működött Pestalozzi egyik legnagyobb tanítványa, Stephan Ludwig Roth, akihez ugyan méltán hasonlítható a mi Brunsvik Teréziünk, akkor mindenki számára világosan láthatóvá válik az itteni népiskolázás viszonylag magas színvonal.¹⁶

Trócsányi főlényes magabiztosságában egyébként nemcsak *könyvem*, hanem az annak tárgyát képező *népet* is lépten-nyomon lenézi. Ezt leginkább éppen a művelődés területein teszi meg. A szász művelődés egyes ágainak jellemzésére nem is használ más szavakat, mint *provinciális, helyi és jelentéktelen*. (Történettudomány, szépirodalom, mezőgazdasági irodalom.) Így jellemzi egyesületeiket is. (Nem is szólva arról, amit irodalmi nyelvükről állított.) Távol áll tőlem, hogy a korabeli erdélyi művelődés egészét

¹³ I. d. erre *Johann Karl Schuller*: Ueber die Eigenheiten der siebenbürgisch-sächsischen Mundart und ihr Verhältniss zur hochdeutschen Sprache. Archiv für die Kenntniss von Siebenbürgens Vorzeit und Gegenwart. Hermannstadt. 1840. I. köt. I. füz., 97—130. l. — A német és magyar irodalmi nyelv XVIII. századvégi használatára a szászok és más magyarországi és erdélyi nemzetiségek közt ld. Rosenfeld János Frigyesnek a magyar nemzeti mozgalommal szemben ugyan ellenséges, de jellemző nyilatkozatát. *Jakob Elek*: Aranka György és az Erdélyi Nyelvűvelő és Kéziratkiadó Társaság. Bpest. 1884. 25—26. l. — 1819 óta a szász evangélikus lelkesek német irodalmi nyelven kezdték el prédikálni. *Stephan Ludwig Roth*: Gesammelte Schriften und Briefe. Aus dem Nachlass herausgeben von Otto Folberth. 7. köt.: Das Schicksal. Berlin. 1964. 189. l. A szász nyelvjárás használatára pedig *Otto Folberth*: Der „Pestalozianer” Stephan Ludwig Roth. Siebenbürgisches Archiv, Köln—Graz. 1962. I. köt. 224. l.

¹⁴ *Jancsó Elemér*: Az erdélyi színészet hőskora. Cluj-Kolozsvár. 1939. Továbbá könyvem 25. és 57. oldala.

¹⁵ *Friedrich Kepp*: 100 Jahre Hermannstädter Gremialhandelschule. Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt, 1932. febr. 19. 17834. sz. *Zelovich Kornél*: A M. Kir. József Műegyetem és a hazai technikai felső oktatás története. Bpest. 1922. 97—110. l. — A Magyar Kir. József Műegyetem ötven éves jubileuma 1872—1922. c. kiadványban *Zelovich Kornél*: A hazai technikai felső oktatás fejlődése. 15. l.

¹⁶ *Stephan Ludwig Rothra* ld. *Otto Folberth* i. műveit passim, továbbá ugyancsak tőle: Pestalozzi und der Südosten. Mitteilungen der Deutschen Pestalozzi-Gesellschaft. 1965. 44—52. l. Brunsvik Terézre a Pedagógiai Szemle 1961. II. számában *Orosz Lajos*: Brunsvik Teréz és a magyar névelés, továbbá *Zibolen Endre*: Brunsvik Teréz és Pestalozzi.

át tudjam tekinteni. Ismerem azonban a magyar és szász sajtót és a tudományos irodalom (történettudomány, statisztika, nyelvészet) egy részét. E területeken nem látok mindössze vonatkozásban lényeges színvonalbeli különbséget a magyar és szász alkotások között egyik fél javára sem. Használhatjuk-e ezek alapján kollégám jelzőjét pl. az 1848 előtti erdélyi magyar történettudomány jellemzésére is, avagy itt a *nemzeti elfogultság* a mérce felemelését írja elő? Minden tekintetben nem nevezhető ugyan kifogástalannak, ha a művelődés jellemzésére is *számokon alapuló, mennyiségi* adatokat közlünk, de a módszer egészen nem is mellőzhető. Az erdélyi szászok ilyen vonatkozásban meglehetősen előkelő helyezést kapnak. A Magyar Történeti Bibliográfia eddig megjelent kötetei és még kéziratban levő gyűjteményei tartalmazzák többek közt a magyarországi és erdélyi nemzeti-ségekre vonatkozó címszavakat, illetőleg feldolgozatlan katalógus-cédulákat. Az erdélyi szászokra 9600 címszó áll rendelkezésre, az erdélyi és magyarországi románokra 9500, a magyarországi németekre 6000, a szlovákokra kb. 8000, s végül a kárpát-ukránokra 2500. Nyilvánvaló tehát, hogy kis létszámú erdélyi szászok milliók népekkel összehasonlítva sem vall szégyent. A szász művelődés alapjait képező, és a mezővárosi színvonalúnak nevezhető agrártársadalom nyugvó, méreteiben ugyan kicsiny, de sajátos színezetű szász urbanizációról az ismertető alig vezet tudomást.

Utoljára maradtak a politikai élet eseményei. Itt először bizonyos félreértéseket kell tisztáznom, majd rá kell mutatnom azokra a hibákra, melyeket kritikussom a kellő körültekintés hiányában követett el.

Az 1781. évi rendeletre vonatkozó megállapításom a fogalmazás túlságos általános-sága miatt valóban félreérthető. Én itt a pár sorral lejjebb említett koncivitásra gondoltam, melynek a Szászföldön az 1785. évi országos rendelkezés előtt is megvolt a jobbágy-ság személyes szabadságára és költözködésére vonatkozó jogkiterjesztő hatása. Ld. erre a munka 16. oldalának 9. lábjegyzetét, továbbá a 22–23. s végül a 32. és 49. oldalakon elmondottakat.¹⁷

A „Diana Vadásztársasága” szebeni szervezetére vonatkozó adatot az idézett román irodalomból vettem át. Pontos forrása ugyan nem volt kinyomozható, mégis valószínű, hogy a Szebennek, sőt „horribile dictu” a szászoknak is volt némi közük ehhez a szervezethez. A rendelkezésemre álló irodalomból kiviláglik egyrészt az, hogy a „Diana Vadásztársasága” szoros kapcsolatban volt a szabadkőművességgel, másrészt pedig az, hogy az Aranka György által alapított „Erdélyi Nyelvművelő és Kéziratkiadó Társaság” e radikális csoportosulásnak valóságos fedőszerve volt. Mellőzve itt a szebeni szabadkőművességet, egyedül arra kívánok utalni, hogy az „Erdélyi Nyelvművelő és Kéziratkiadó Társaság”-nak magyar és szász munkatársai éltek Szebenben is.¹⁸

Vajon helyes-e, ha a Habsburgokkal szövetséges katolikus egyházzal való vallási uniót elfogadó román papokat is vezérként ünnepejük, mint ahogyan azt Trócsányi kívánja!

Stephan Ludwig Roth „Sprachkampf”-jának értékelését fenntartom (ld. erre munkám 128. oldalán kívül a 142.-et is). Nyilván a román nyelvvel kapcsolatos, újszerű állásfoglalásának köszönhető, hogy arcképe szerepel Erdély történetének román kézikönyvében.¹⁹ Ezenkívül pedig az ismertető aligha olvasta Stephan Ludwig Rothnak a svájei Iverdonban (Iferten), Pestalozzi iskolájában, 1819 körül írt dolgozatát, melyben az *anyanyelven való oktatás* mellett tört lánclzsát. Ez az ifjúkori állásfoglalás későbbi nézeteit is befolyásolta.²⁰

Bedeus és Rosenfeld királyi biztosi adlatások voltak. Az első báró Wlasits Ferenc mellett meglehetősen nagy, megosztott hatalommal és rendelkezési joggal, a második

¹⁷ A szász irodalom is megemlíkezi a koncivitási rendeletnek a román parasztok birtoklási jogát kizáró hatásától. Arra is törekedtek a románok, hogy a cénekbe és szomszedságokba felvegyék őket. *Friedrich Teutsch: Geschichte der Siebenbürger Sachsen*. II. köt. 230. l.

¹⁸ Trócsányi itt visszavetíti a XIX. század közepén általános nacionalista elkülönülést a XVIII. század végi felvilágosodás korába, amikor pedig ilyen még nem volt. Ld. erre *Jancsó Elemér: A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII-ik században*. Cluj. 1938. 246—257. l. Az „Erdélyi Nyelvművelő és Kéziratkiadó Társaság”-nak a következő munkatársai éltek Nagyszomben: Binder János evangélikus pap, Pápai István református pap, Cseréi Imre plébános, Eder Károly, Izekuc patikus és Ziegler adószedő. Egyébként másutt is éltek még szász tudósok, akik részt vettek a társaság munkájában. Ld. erre *Jakab Elek: I. m. 35—37. l.* A Kéziratkiadó Társaság forráskiadványainak egyetlen kötetét is szász történész: Eder Károly rendezte sajtó alá. (*Scriptores rerum Transilvanicarum*. Szeben. 1797.) Ld. erre *Jancsó Elemér: Aranka György levelezése*. Kolozsvár. 1947. A „Diana Vadásztársaság” kapcsolataira *Jancsó Elemér: Erdélyi jakobinusok*. Kolozsvár. 1947, továbbá ugyancsak tőle: A jakobinus-mozgalom hazai hagyományai. Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár. 1937.

¹⁹ *Din Istoria Transilvaniei*. I. köt. 334. l.

²⁰ Ld. erre *Otto Folberth: Der „Pestalozzianer” Stephan Ludwig Roth*. Siebenbürgisches Archiv. Köln—Graz. 1902. I. köt. 214—215. és 222.—223. l. Ugyancsak tőle: *Pestalozzi und der Südosten*. Mitteilungen der Deutschen Pestalozzi Gesellschaft 1965. 44—52. l.

Estei Ferdinánd főherceg mellett.²¹ Az 1834. évi országgyűlés ideiglenes elnökének megválasztása előtti nézeteltérés, melyet a magyarországi rendek képviselőjének meghívására vonatkozó javaslatok váltottak ki, az egyik nemzeti gyűlésben zajlott le. Ezért nincs nyoma az országgyűlési jegyzőkönyvben.²² Trausch József brassói követ ugyan tagja volt az 1834. évi országgyűlési deputációnak, de útközben megbetegedett, és több követ-társával együtt Pesten maradt. Ezért őt, valamint Regius János szász követ-társát és Bartha Károly székely követet az uralkodó a többiektől eltérőleg nem október 3-án Brnóban (Brünn), hanem október 19-én Bécsben fogadta. Így kerültek itt szóba bizalmas dolgok a szász — székely összefogásról.²³

Ami viszont a Gubernium „hivatalnokoskodását” illeti, a magyarnyelvű kiadmányozás részleges kezdetei valóban nem 1837-ig, hanem 1790-ig vezethetők vissza. Innen kezdve a körleveleket a szászok is magyar nyelven kapták. A magyar nyelvnek ezen túlmenő, a szokásjogtól eltérő, és önkényes kiterjesztésére az 1841/43. évi országgyűlés idején került sor. Ez viszont a szászok körében már elkeseredett ellenállást váltott ki. A Gubernium és az erdélyi szászok viszálya így szorosban kapcsolódik a magyar államnelyv bevezetésé érdekében indított küzdelemhez.²⁴

Erdélyben valóban nem 1839-től kezdve vannak uniós törekvések. Csakhogy könyvem c. részei a rendeknek kifejezetten az országgyűlések folyamán vagy azokkal kapcsolatban megnyilvánuló uniós törekvéseiről szólnak, a kollégám által említett 1832. évi mozzgolódások pedig legfeljebb megyei szinten jelentkezhetnek.²⁵ Az ismertetőnek a szászok és a román burzsoázia szövetségére vonatkozó kétkedő megjegyzése is igazolja az erdélyi nemzeti mozgalmak bonyolult kölcsönhatását és ellentmondásos jellegét. Következő mondata: „1837/38-ban nem Bruckenthal Józsefet, hanem Rhédei Ádámot választják meg kincstartónak” ebben a formában nem egészen helytálló. Többek közt megválasztották, helyesebben jelölték e tisztségre Bruckenthal Józsefet is, az uralkodó azonban a jelöltek közül valóban Rhédei Ádámot nevezte ki.²⁶ Végül egy módszerbeli megjegyzés. Kollégám kifogásolja pl. a Seebergi Vanekhel Zakariás Márton királyi biztosi kiküldetésével kapcsolatos, Jakab Elek műve alapján közölt dátumot, anélkül azonban, hogy állításának akár levéltári, akár pedig irodalmi forrásait pontosan megnevezné.

Kritikusom megjegyzéseinek egész sorában bántó pontatlanságokat követ el. Ezeknek korrekcióját az általa követett sorrendben kell elvégezniem.

A szászok társadalmát I. Tóth Zoltán minősítette a kései feudalizmus korában „teljes” szerkezetűnek. Én az ő „formuláját” alkalmaztam rájuk, de — Trócsányi véleményével ellentétben — nem hibásan. A szász uralkodó osztály kiválásának folyamata a XVII. század folyamán zajlott le, amikor azok a családok, melyek egymást váltották a hivatalokban, szinte saját domíniumaiként kezdték kezelni a székek falvait s a közbirtokokat. E testületi földbirtoklás alakította ki a zárt jellegű, feudális uralkodó osztály *minimumát*, melynek egyes tagjai a Habsburgoktól nemességet, majd vásárlás és beházasodás révén magánbirtokokat is szereztek.²⁷ Felfogásomat annyiban kell tehát módosítanom, hogy a szászok csak a fejedelemség első fél évszázadában tekinthető „szabad paraszt- és polgárnép”-nek. Történetiellen viszont az ismertető eljárása, amikor az általam a XVIII. századból, annak is a második feléből adott társadalmi képletből visszaskövetkeztet a fejedelemség korára, benne a XVI. század második felére is.

²¹ Ld. erre a könyvemben megadott irodalomon kívül még Schuller: Neues Leben. Hundert Jahre Sächsischer Kämpfe kiadvány 67—68. és Eugen von Friedenfels: Joseph Bodeus von Scharberg. Wien. 1876. I. köt. 62—68. l.

²² Fr. Teutsch: Geschichte der Siebenbürger Sachsen. III. köt. Hermannstadt. 1910. 84. l. Forrása I. Löw szász követ naplója, aki az országgyűlésben részt vett. A napló a könyv megírása idején a G. D. Teutsch gyűjteményben, a nagyszabeni Bruckenthal Múzeumban volt. Fr. Teutsch: i. m. 488. l. Az országgyűlési jegyzőkönyv is tud a nemzeti gyűlésekről. Erdélyi Nagyfejedelemség 1834-ik esztendőben Május 29-kára Kolozsvár szabad királyi városba hirdetett országgyűlésének jegyzőkönyve. Kolozsvárt. 1834. 10. l., a júniusi 20-i, harmadik ülés. — Egyébként Alsó-Fejér megye már 1832-ben ártírt az erdélyi törvényhatóságoknak, hogy „A Magyarországal való egyesülés eszközésére fel szállították azon Anya-Ország Várnagyjeji is. . .” Erdélyi Híradó, 1832. május. 15-i, 39. sz.

²³ Erdélyi Híradó, 1834. okt. 14-i, 31. és nov. 8-i 36. sz.

²⁴ Ld. erre Eugen von Friedenfels: i. m. I. köt. 126, 208, 308—309. l., továbbá Székely Gyula: Iratok a magyar államnelyv kérdésének történetéhez 1700—1848. Bpest. 1926. 60—61., 164—170., 523—530., 578—585., 590—592., 621—622., l. Végül Serviciul Arhivelor Statului Reg. Braşov, Actele 520/1843, 942/1843, 2954/1844, 3911/1844, 557/1845. Az 1836. és 1840. évi guberniumi leiratoknak kb. 1/5-e volt magyar nyelvű. Ugyanezekkor azonban a megyék és a székely székek is általában magyarul írtak át a brassói magisztrátusnak. Midőn azonban a szövetségből eltűrt gyakorlatból kötelező elvet és nyelvi törvényt akartak létrehozni, megkezdődött az ellenállás. Ld. erre uo., Actele anului 1842. Teljesen hasonló módon alakult a helyzet Nagyszabeben is. Itt az 1843. év első felében a guberniumi leiratoknak már több mint 1/3-a volt magyarnyelvű. Ld. erre Serviciul Arhivelor Statului Reg. Braşov, Filiale a Sibiu. Fondul Magistraturii Sibiu, Actele anului 1843. Az erdélyi törvényhatóságoknak a szászok összes városai számára küldött átiratait pedig uo., Lingua Hungarica M. 1—5. m. 67.

²⁵ Ld. erre az Erdélyi Híradó 1832. máj. 15-i, 39. száma alapján a 22. lábjegyzetben elmondottakat.

²⁶ Erdélyi Híradó, 1837. jún. 24-i, 50. sz. és szept. 12-i, 21. sz., továbbá Erdély Nagy Fejedelemség 1837-ik esztendőben április 17-én N.-Szeben szabad királyi városba hirdetett országgyűlésének jegyzőkönyve, Szebenben. 191. és 228. l.

²⁷ Ld. erre Gustav Gündisch: Haller Péter gazdasági vállalkozásai. Erdélyi Múzeum. Kolozsvár. 1947. 18—29. l.

Brassó népességi adata (1830-ban 22 476) nem túlzott. 1839-ben külvárosáival együtt 22 886 lakója volt.²⁸ Az erdélyi ipar XVIII. századi kedvező helyzetére vonatkozó megállapításához Ember Győző idézett művében az Államtanács irataiból közöl (dokumentációs anyagot is. A következményekre, arra, hogy a XIX. században az erdélyi ipar egyes ágaiban a magyarországi felülmúlta, ld. a könyvem 105. oldalán elmondottakat.²⁹ A sebeshelyi kincstári vashámort nem tekintettem „szász” iparnak. Csak azért foglalkoztam vele, mert a Szászföldön volt. Logikus lett volna, ha kollégám a vele együtt említett kudzsári kincstári vasgyárat is „szász”-nak minősíti! Piuarium (Ványoló)-Molnárról I. Tóth Zoltán műve alapján (munkám 90. oldalán) csak annyi bizonyos, hogy a „Supplex Libellus Valachorum” szerzője volt. Emellett a Molnár név nem azonos a Müllersheimmel. (Ez utóbbi magyarul kb. Molnárházit jelent.) Végül — amint arra az ismertető helyesen rámutatott — a könyv különböző helyein szereplő két adat eltérő módon mutatja be a Szádon alapított gyapjúfonógyár fennállásának időpontját is. (A 28. oldal 77. lábjegyzete különben sem az én véleményemet tükrözi, hanem Benigni művének magyarra fordított kivonatát tartalmazza.) A fenti különbségek miatt a két adatot nem kapcsolhattam össze. Könyvem megírása óta került kezembe egy olyan bejegyzés, mely az említett ellentmondásokat áthidalja. 1781-ben a nagyszebeni Szent András szabadkőműves páholy tagjai közösen felvettek egy „Joh. Molnár v. Müllersheim, Augenzart und Linguist” nevű és foglalkozású egyént.³⁰ Az összetartozó két adat egymáshoz kapcsolása csak így logikus!

Könyvem 109. és 110. oldalain szó van arról, hogy brassói iparosok a magyar „Védgyelet” mozgalomával rokonszenveztek, és kapcsolatba kerültek a pesti üzleti körökkel. Ebből az alábbi következtetéseket vontam le: „Az ipari burzsoázia ilyen irányú törekvéseiben kell keresnünk egyik magyarozatát annak, hogy 1848-ban a fejlett iparral és kereskedelemmel rendelkező város, Brassó következetesen unió-párti, haladó és radikális programot valló, míg a főtisztviselők, gazdag papok és céhmesterek székhelye, Nagyszében, forradalomellenes, magyargyűlölő és reakciós.” Munkám e részét az ismertetés a következőképpen adja vissza: „... magábanvéve sem helytálló az az állítás, hogy Brassó 1848-ban uniópárti, haladó, radikális, még kevésbé az, hogy ennek magyarozata a város fejlett iparosodása és kereskedelme (szemben az itt bürokrata-klerikális-céhes városnak jelzett Szebennel); az előző oldalakon épp Sárközi ír a szebeni iparról.” Arról lehet vitatkozni, hogy Brassó uniós magatartása 1848-ban pontosan milyen volt, arról is, hogy Nagyszébenben — a fejlett ipar ellenére — mennyivel nagyobb társadalmi nehezékek voltak (nem szólván a General-Commando-ról és az országos hivatalokról), de arról az eljárásról már nem, hogy Trócsányi az általam megjelölt egyik magyarozó ok helyett fordítva és torzítva mint egyetlen magyarozatot a Brassó város jellemzésére szolgáló jelzöt helyettesítse be.³¹ Kifogásolja s egyben pontatlanul tolmácsolja azt a nézetemet, hogy a földközösség miatt csak részben alakulhatott ki szász feudális uralkodó osztály, s ez akadályozta meg a magyar nemesség itteni birtokszerzését is, saját ezzel kapcsolatos véleményét azonban nem mondja meg. A tizedfizetési kötelezettség eredeténél fogva a reformáció után is egyházi jellegű, a dézsma későbbi sorsára pedig utal a könyv 23. oldala. Teljesen igaz van abban, hogy a szellérek, a városi szegénynép kiűzését nehéz kisajátítási esetnek felfogni, én magam is a román lakosságot ért sérelmek közé soroltam be azt. A szász tized sorsát illetően különbséget kell tennünk a „de iure” és a „de facto” birtoklás között. A XVIII. században Erdély új gazdáinak, a Habsburg-uralkodóknak hivatalos állami szervei sokszor már „de facto” is érvényt tudtak szerezni a fiscus jogainak, melyek a fejedelemség alatt mások által bitorolt dézsmákra vonatkoztak. Így a királyi fiscus ténylegesen fokozott mértékben ragadta magához az egyházi tizedet.³² Könyvemnek „az idők folyamán” kitétele egyébként utalt az előző századokra is. A 25. oldalon valóban nincs szó a szász törvényhatóságok magyar parasztságáról, a 79—80.-on azonban annál több.

²⁸ Johann Hientz: Bevölkerungsverhältnisse im Kronstädter Distrikt nach der 1839-er Zählung. Archiv, 1848. III. köt. 94. l.

²⁹ Ember Győző fejtegetéseiből egyébként világosan kiténik, hogy a bécsi udvari hatóságok szándékosan erősítették a XVIII. században a Magyarországhoz vissza nem csatolt területek, többek közt Erdély iparát. A szász ipar XVIII. századi fejlettségének ez a legkézenfekvőbb történeti magyarázata. *Ember Győző: Magyarország és az államtanács első tagjai. Századok, 1935. Pótfüzet.*

³⁰ Ludwig Abafi: Geschichte der Freimaurerei in Oesterreich-Ungarn. 1899. V. köt. 319. l.

³¹ Brassó és Szeben ellentétének, melyek az unió kérdésében és a társadalmi problémák eltérő megoldásában mutatkoztak, egyébként valóságos irodalma van. Én magam Szebennel kapcsolatban — lévén itt elsősorban evangélikus papságról szó — a klerikális jelzöt sem használtam. Ld. erre: A Magyar Nyelv Értelmező Szótárának megfelelő részeit.

³² A barcasági káptalan ellen indított per pl. azt eredményezte, hogy a fiscus a barcasági dézsma 3/4-ed részét 1770-től kezdve ténylegesen birtokba vette. Hasonló eredmények azonban nem mindenütt születtek. Ld. erre G. D. Teutsch: Das Zehmtrecht der Evangelischen Landeskirche A. B. in Siebenbürgen. Hallsburg. 1858. 75—110. l.

A württembergi sváb betelepítés reform jellegét csak a *szándéknál ismertem el, a végrehajtásával* kapcsolatos román sérelmekről pedig elsőnek írtam. Trócsányi következő állítására: „... a királyföldi faiskolák létrejöttének idejét illetően Sárközi nem közöl adatokat; kérdés, hogy ezek is nem későbbiek-e az erdélyi magyar alapítású faiskoláknál?” — az alábbi feleletet adom: Nézze meg a könyv 103. oldalának 45. lábjegyzetét, ahol ez áll: „1834-ben mindenütt létesültek faiskolák, s a fiatalokat oktatták a gyümölcsfák kezelésére.”

A részletmegjegyzések egy másik része nyitott kapukat dönget. Szóvá teszi pl., hogy Bánffy Györgyöt elsősorban nem mint „kamara- és guberniumi tanácsost”, hanem mint gubernátort ismeri a történetírás. Ezzel szemben Gr. Bánffy Györgyöt 1777-ben kamara- és guberniumi tanácsosként vették fel a nagyszebeni szabadkőművespáholyba. Mivel a páholy 1785-ben átmenetileg feloszlott, őt magát pedig csak 1787-ben nevezték ki gubernátornak, nem világos, hogy gubernátorként is volt-e, és milyen szerepe a nagyszebeni páholy életében. II. József halála után ugyanis hivatalával együtt Kolozsvárra költözött. Így tehát történetietlen lenne őt szebeni szabadkőműves mivoltában — a könyv e része csak ezzel a szerepével foglalkozik — gubernátorként emlegetni!³³ A későbbiek folyamán, 1795-ben különben gubernátorként teszek róla említést (74. l.).

Az Agrártörténeti Szemlében először is jogosulatlanul felelősségre von azért, hogy 1947–48-ban Erdélyben nem kutattam fel a százok általános agrártörténetére vonatkozó összeírásokat, holott korabeli feladatom nem ez volt, s amint az könyvem előszavából világosan kiténik, az egész századság történetének összefoglaló megírására csak 1950-ben kaptam megbízást. Azután kitanít arra, hogy az erdők és legelők nemcsak a Királyföldön közösek, hanem egész Erdélyben, holott értekezésem 15. oldalának 1. lábjegyzete I. Tóth Zoltán nyomán leszögezi: „... Erdély közismerten a földközösség klasszikus hazája...” Ugyancsak kitanít arra, hogy a XVIII. század második felében nemcsak a szabad szász falvakban volt meg a földközösség, hanem nyilván a jobbágyság alá vetett szász helységek jó részében is. E helységek korabeli állapotával ugyan nem foglalkoztam, értekezésem 16. oldalának 7. lábjegyzete azonban egy későbbi időpontban megadja a volt jobbágyfalvak (nagyreszt földközösségi eredetű) közbirtokainak a szabad falvakénál lényegesen alacsonyabb százalékos arányszámát is.

Végül elköveti ugyanazokat a hibákat is, melyeket könyvemben kifogásolt. Így pl. magyarázat nélkül használja a Századokban a román márginean szót. Marchalis helyett is nyugodtan mondhatott volna közgyűlést.

Válaszomban kifejezetten arra törekedtem, hogy magyar forrásanyagot használjak, s így igazoljam könyvemnek a szász irodalmon alapuló megállapításait is, ami két eset kivételével lényegében sikerült. Így elesik kritikusomnak az a megjegyzése, hogy a történeti tényeket a szász munkák szemüvegén át, torzítva mutattam be. Az olvasóban könyvemről bizonyára tárgyilagos kép fog kialakulni, ha e választ a recenziókkal és a munkával összehasonlítja.

Az ismertetőt pontatlansága és tárgyi tévedései akadályozták meg abban, hogy idáig eljusson. A nyitva hagyott kérdések zömének megoldását pedig levéltári anyagra való hivatkozással — amint ezt válaszom is bizonyítja — nem lehet elnapolni „ad Graecas Kalendas”.*

³³ *Abafi*: i. m. 1893. III. köt. 226., V. köt. 341., továbbá *Jancsó Elemér*: A magyar szabadkőműves/g irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII. században Cluj. 1936. 246—257. l.

* Sárközi Zoltán válaszána közlésével a szerkesztőség a vitát lezárja.

Megjegyzések Mód Aladár bírálatához

A Magyarország története című kiadvány történelemszemléletét bírálva Mód Aladár — az Új Írás 1966. évi 3. számában kifejtetteket követően — a Valóság 1966. évi 10. számában újlag több oldalon foglalkozik e kézikönyv 1918—1919-ről szóló általam írt fejezetével.

A Valóságban megjelent vitacikk az ott leírtakat és a Kossuth Klubban rendezett vita során elmondottakat¹ önkényesen értelmezi, nekem tulajdonítva olyan állításokat hangoztat, melyeket nem állítok és az általam írt fejezetrésszel kapcsolatban ismételen olyan dolgokat hiányol, melyek abban félreérthetetlenül és hiánytalanul megtalálhatók.

A cikk ezen túlmenően olyan fejtegetéseket és következtetéseket is tartalmaz, melyek közül nem eggyel nehezen lehet egyetérteni.

A kiigazítandók kiigazítása és a történettudomány szóban forgó kérdései iránt érdeklődő olvasó tájékoztatása céljából, az alábbiakban közlöm észrevételeimet Mód Aladár vitacikkével kapcsolatban, szorosán a cikk 1918—1919-re vonatkozó megjegyzéseinek sorrendjében haladva.

Az első helyen kifogásolt és az Új Írásban pontatlanul, a Valóságban már pontosan idézett mondatot illetően („A magyar proletárforradalom 1919. évi vereségének alapvető okát kétségkívül a vele szemben álló ellenséges erők túlerejében találhatjuk meg. Szovjet-Oroszország és a nyugat-európai proletariátus hathatós segítsége nélkül, kapitalista országoktól körülzárva, a Tanácsköztársaság olyan kis országban, mint Magyarország volt, tartósan nem maradhatott fenn.”) Mód Aladár olyan benyomást igyekszik kelteni, mintha én e mondat létezését a vele folytatott polémiában kétségbe vontam volna. Aki felszólalásom szövegét elolvassa, meggyőződhet róla, hogy nem ezt tagadom, hanem az általa *kiragadott* mondathoz fűzött következtetések erőltetett voltát kifogásolom. Abban a szövegrészben, amelyben az említett mondat előfordul, nem azzal a kérdéssel foglalkozom, hogy fennmaradhatott volna-e a Tanácsköztársaság, hanem azzal, hogy mik voltak a Tanácsköztársaság megdöntésének okai. Ha valaki az említett mondatot nem kiragadva, hanem eredeti összefüggésébe állítva olvassa el, meggyőződhet róla, hogy ennek a mondatnak a lényege és értelme ott nem más, mint annak a ténynek a rögzítése, hogy a Tanácsköztársaság a nemzetközi helyzet kedvezőtlen alakulása és az igen részletesen felsorolt egyéb okok, az egymással összefüggő, egymást kölcsönösen tápláló és erősítő külső és belső körülmények következtében nem tudta magát tartani. Azt a tételt, amire Mód Aladár cikkében más helyen mint döntő kérdésre utal, hogy a Tanácsköztársaság „eleve bukásra ítélt vállalkozás volt”, az idézett mondatból — úgy vélem — semmiképpen sem lehet kiolvasni.

A vitacikk a továbbiak során azt állítja, hogy a vitaülésen elhangzott válaszbomban én félreértes folytán a nemzetközi feltételeket nem objektív, hanem szubjektív tényezőként vettem számba. Felszólalásom szövege világosan bizonyítja, hogy erről szó sincs. Felszólalásomban ebben a vonatkozásban szubjektív tényezőként ugyanazt értettem, mint cikkében Mód Aladár is értett. Ennek figyelembevételével hangsúlyoztam, hogy nem igaz, nem fedi a tényeket, mintha ezekkel, ezek jelentőségével nem foglalkoztam volna bőségesen, akár a fejezet végén található összefoglalásban, akár a részletes tárgyalás során. (Utalok a Magyarország története II. 342—345., 349—352., 358—359. stb. oldalain olvashatókra.)

Az előbbeni állításokat követő bekezdésben Mód Aladár azt írja, hogy felszólalásomban a szubjektív tényezők erőteljesebb hangsúlyozására vonatkozó igényét Gratz Gusztávnak a Bolsevizmus Magyarországon című kötetben kifejtett nézeteivel állítom párhuzamba. Nem említi azonban meg ezzel kapcsolatban, hogy én a Gratz-féle álláspont-

¹ A Kossuth Klubban 1966. máj. 19-án rendezett ankét hiteles jegyzőkönyve mindeztideig nem jelent meg. A vitáról a Valóság 1966. évi 10. száma ismertetést közöl.

ról szólva nemcsak bizonyos hasonlóságra, hanem egyben nyomatékosan a két felfogás alapvető különbségére is utaltam. („*Egy szóval sem akarom azt mondani, hogy Mód Aladár ezt akarja ajánlani*” olvasható a vitailés jegyzőkönyvében.) Nem említi meg továbbá azt sem, hogy én az ő felfogását alapvetően nem Gratz Gusztáv nézeteivel, hanem egészen más valamivel, nevezetesen a Kun Béla-ellenes frakciós irodalom szubjektív tényezőket előtérbe állító, mindent a vezetés hibáival magyarázó álláspontjával hoztam közelebbi kapcsolatba.

A cikk a továbbiak során azt a látszatot kelti, mintha én az általam írt fejezet részben a forradalom olyan alapvető problémáival mint a földkérdés, a demokratikus forradalomhoz való viszony, a párt kérdése nem foglalkoznék behatóan és ellenezném az ilyesféle kérdések részletes, alapos vizsgálatát. Ha valaki írásomat elolvassa, ennek csak az ellenkezőjéről győződhet meg. (Ld. Magyarország története. II. 349–351., 301., 359., 342–346. l. stb.)

Mód Aladár a vitacikk szóbanforgó részében — az Új Írásban már egyszer közöltet megismételve — újírog az hangoztatja, hogy az imperializmussal való nemzeti összeütközés problémáját, a szélesebb szövetség ebből fakadó lehetőségeinek kérdését „a demokratikus örökség propagandisztikus kezelésére” szűkíttem le. *Nem veszem számba — állítja kategórikusan —, hogy ez az összeütközés „kezdettől fogva lényeges része volt a magyar forradalom hajtóerőinek, sőt, békés úton való létrejötte új formájának is”*. Az ilyesféle állítások megalapozatlan voltának bizonyítékaként idézem a proletárdiktatúra létrejöttével foglalkozó fejezetből (Magyarország története II. 320. l.) az alábbi részletet:

„A hatalom átvétele vér nélkül, *békés úton* ment végbe, ami annak volt köszönhető, hogy március 21-én a szocialista forradalom oldalára állt a szervezett munkásság, a dolgozók és a hadsereg többsége. A burzsoázia számottevő erővel nem rendelkezett, egységesen fellépni nem tudott. A tehetetlen polgári kormányzattól elfordult és az abból kiábrándult tömegek a proletárdiktatúrától és a Szovjet-Oroszországgal való szövetségtől várták egyrészt szociális követeléseik valóra váltását, másrészt az ország érdekeinek az *antant imperialistákkal szembeni védelmét*. A proletárdiktatúra, amikor erre ígéretet tett, *széles nemzeti programot adott*. A proletárdiktatúrát nemcsak a munkásosztály fogadta nagy lelkesedéssel, hanem a szegényparasztság is, amely a szocialista forradalomtól földért vívott harcának győzelmes befejezését remélte. Várakozással fogadták az új hatalmat a falusi és városi kispolgári és értelmiségi rétegek, mert úgy látták, hogy *nincs más erő, mely az antant támadásával szemben eredményesen felvehetné a küzdelmet*. A burzsoázia radikális része elfogadta a tanácskormányt, mert más lehetőséget és kiutat nem látott, a burzsoázia konzervatív jobboldali szárnya gondolni sem mert ellenállásra, nacionalista szölamai alól a *proletárdiktatúra antantellenes állásfoglalása* egy időre kionhúzta a talajt.”²

Ami az idevágó problémáknak az orosz forradalomtól eltérő, sajátos voltát illeti, amit Mód Aladár az előbb elmondottakhoz kapcsolódva ugyancsak hiányol és amire fontos szempontként utal, úgy meg kell állapítanom, hogy erre a körülményre éppen az általam írt fejezetrész hívta fel, Lenin idevágó szavait idézve, a magyar történeti irodalomban első ízben a figyelmet (i. m. 351. l.).

Miután, mint látható, én az imperializmussal való összeütközés kérdésével, ennek jelentőségével, a magyar forradalomnak az orosz proletárforradalomtól és tekintetben eltérő voltával igenis foglalkozom; felvetődhet a kérdés: mit is kifogásol itt tulajdonképpen a kritikus? Felvetődhet a kérdés, mi értendő azon a megfogalmazáson, mely az Új Írásban olvasható, hogy e kérdés jelentősége „*messze túlmegy*” a hagyományok teljesebb vagy kevésbé teljes felhasználásán, mi értendő azon, hogy a *nemzeti összeütközés „alapvető forrása”* volt 1919-nek. Ha ezen azt kell érteni, hogy a Tanácsköztársaság harcaiban a nemzeti kérdés volt az *elsődleges*, úgy ezt egyértelműen meg kellene mondani, hogy mindenki számára világos legyen, milyen álláspontot is képvisel Mód Aladár az adott esetben. Ha nem erről van szó — és alaposan tanulmányozva a vitacikk gondos megfogalmazásait, az olvasóban olyan benyomásnak kell kialakulnia, hogy nem —, úgy joggal lehet kérdezni, miért akkor a heves kritika? Milyen lényeges különbség van ez esetben az általam képviselt és az általa követelt álláspont között?

Mód Aladár a Valóságban megjelent cikkében az imperializmussal való összeütközés kérdését a szövetségi politika szempontjából, a szövetségesek körének messze-menő kiszélesítése, ennek lehetősége szempontjából is taglalja.

Amikor még egyszer hangsúlyozom, hogy eszem ágában sincs (az előbbiekben idézett sorok és az általam írt fejezet más megállapításai ezt, úgy vélem, kellően igazolják)

² Az idézetekben található kiemelések mind itt, mind másutt utólagosak és tőlem származnak

a nemzeti kérdésnek az 1918—1919. évi forradalmakban játszott szerepét, ennek jelentőségét sem általában, sem a szövetségi politika szempontjából lebecsülni, szeretném egyben a figyelmet, Mód Aladár álláspontja kapcsán, — úgy érzem jogaom — a kérdés egyoldali és egysíkú bemutatásának veszélyeire is felhívni.

A történelmi jelenségek mindig bonyolultak, összetettek. A történésznek, de a magasszínvonalú politikai publicisztika művelőjének is óvakodnia kell attól, hogy azokat leegyszerűsítve, történelmietlenül tárgyalja. A történésznek a történelmi folyamatok bemutatásánál óvakodnia kell attól, hogy a bonyolult, sokrétű, egymást keresztező eseményekből csak a neki megfelelőket válogassa ki, és a történelmi tényeket eleve megkonstruált koncepciók illusztrációs anyagává degradálja.

Az 1918—1919. évi magyarországi forradalmakkal kapcsolatban többek közt például nem elhanyagolható körülmény, hogy a magyar forradalmak egy sokéves háború szörnyűségei és iszonyú véráldozatai után zajlanak le, olyan helyzetben, amikor az országon belül nagy erővel jelentkezik a háborús fáradtság, a kimerültség, erős a békevágy, erős a kormányprogramként is hirdett antimilitarizmus és pacifizmus. Aligha vonható kétségbe, hogy ez utóbbi körülmény kezdettől fogva korlátozta az antanttal való nemzetközi összeütközés platformján létrehozandó szélesebb szövetség lehetőségét, „a proletárforradalomnak a demokratikus forradalom erővel ilyen alapon való kiszélesítését”. Az imperializmussal való összeütközés vállalásának és kiélézésének politikája ugyanis nemcsak a nacionalista és patrióta hangulattól fűtött rétegek egy részének a megnyerését és a forradalom mellé állítását, a tömegbázis ilyen irányú kiszélesítését eredményezte, hanem új háborút is jelentett, összeütközést jelentett a békevágygal, a háborús fáradtsággal, a háborúellenes hangulattal is.

Teljesen igaz az a megállapítás, írásomban erre erőteljesen utalok, hogy a magyar proletárforradalom az imperializmussal való összeütközés következtében kedvezőbb helyzetben volt az orosz forradalomnál. A patrióta hangulat Magyarországon, nem úgy mint Szovjet-Oroszországban 1918-ban a breszti békét követően, a tanács hatalom helyzetét nem gyengítette, hanem — legalábbis átmenetileg — erősítette.

De, ha ez igaz is és ha erre a körülményre Lanin a magyar proletárdiktatúra győzelmét követően azonnal rá is mutatott, Lenin más írásaiban ugyanakkor erőteljesen hangsúlyozta, hogy az orosz proletárforradalom győzelmében és a szovjethatalom ezt követő fennmaradásában jelentős szerepet játszott a békevágy, a béke megalosulása, az a körülmény, hogy a szovjet forradalmat egyesíteni lehetett „a munkásokat és parasztokat hihetetlenül agyonkínzó imperialista háború befejezésével”. Ha ez előbbeni szempontból, létrejöttének sajátos körülményei következtében a magyar proletárforradalom kedvezőbb helyzetben volt mint az orosz proletárforradalom, úgy ez utóbbi vonatkozásban (és tegyük hozzá sok más vonatkozásban is: visszavonulási terület hiánya, nyersanyagok hiánya, az imperialista hatalmakat megosztó világháború időközben bekövetkezett befejeződése stb.) helyzete kedvezőtlenebb volt.

A szóban forgó kérdéseket, tendenciákat illetően az igazság az, hogy az országon belül az előbbiekben vázolt áramlatok mindegyike, a háborús és a háborúellenes hangulat egyaránt adva volt és a helyzet alakulásától, a forradalom menetétől függően erősödött vagy gyengült időnként az egyik a másik rovására. 1918 őszén az antimilitarista, háborúellenes, pacifista hangulat állt az előtérben. 1919 elején az antant ellenséges magatartása, a polgári demokratikus kormányzat tehetetlennek érzett politikája, az ellenforradalom agitációja következtében a nacionalista, patrióta hangulat erősödött meg, mely egyben egy esetleges új háború vállalását is jelentette. E körülmény — mint erre írásomban rámutatok — a proletárdiktatúra létrejöttében, létrejöttének békés formájában nem lebecsülendő szerepet játszott. Az ellentétes irányzatok és áramlatok azonban ugyanakkor — bár átmenetileg háttérbe szorulva — ettől még továbbra is fennmaradtak. Ha meg akarjuk érteni, hogy a harci kedv időnként mért vert magas hullámokat (március 21., május 2.) és mért lohadt le ugyanezen harci kedv később meglepő gyorsasággal, úgy sok egyéb tényező, az elkövetett politikai hibák hangsúlyozása mellett, az előbbiekben vázolt összefüggést nem szabad figyelmen kívül hagyni.

Nem árt az imperializmussal való összeütközés *nemzeti* jellegét előtérbe állító követelménnyel, egy jóval szélesebb szövetség ilyen alapon való létrehozásának lehetőségével kapcsolatban arra is utalni, hogy egy a nacionalizmusnak engedményeket tevő, a tömegbázist ilyen alapon szélesítő politika egyben a forradalommal, a Tanácsköztársasággal szemben álló, túlerőben levő és az antant támogatását élvező, ellenkező előjelű nacionalizmusok igazolását és visszahatásként azok erősítését is jelentette volna.

Felvethető a kérdés, mennyiben volt meg a létjogosultsága a nemzeti jelleg hangsúlyozásának, előtérbe állításának olyan körülmények között, amikor Magyarország új határai még nem voltak megállapítva és az sem volt véglegesen eldöntött kérdés,

hogy a Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság sok nemzetiségű ország lesz-e vagy sem.

Egyet lehet érteni úgy vélem — legalábbis a lényegét illetően — Tilkovszky Lorántnak a Kossuth Klubban rendezett vitatülésen elhangzott megállapításával, hogy a Tanácsköztársaság alapjában véve helyesen járt el, amikor „az intervenciók ellenforradalmi, nacionalista támadásával szemben forradalmi, internacionalista elvek alapján védekezett”.

Nem árt továbbá megemlíteni, hogy egy ilyen, a nacionalizmusnak esetleg külsőségeken is engedményeket tevő politika, aligha lett volna összhangban a proletárforradalom gerincét, legfőbb bázisát jelentő osztálytudatos, osztályharcos szellemben felnőtt munkásság érzelmeivel és hangulatával.

Bírálóim közül e kérdésben is nem Mód Aladár, hanem inkább Tilkovszky Lóránt álláspontja jár közelebb az igazsághoz, aki a vitailésen joggal hívta fel a figyelmet arra, hogy a Tanácsköztársaságnak a nemzeti megnyilvánulásokhoz való viszonyát nem lehet helyesen megítélni annak figyelembe vétele nélkül, hogy azt megelőzően évtizedek óta „következatosan 'nemzeti' alapon szálltak szembe a munkásmozgalom nemzetköziségével; hogy a nemzeti lobogót játszották ki a vörös zászló ellenében; hogy nemzeti színekbe burkolták a reakciós, népellenes politikát; hogy így vitték bele a népet a világháború szörnyű pusztulásába és szenvedésébe”.

Az osztályharcos szellemben és a nacionalizmus elleni harc jegyében felnőtt magyarországi munkásság 1919 tavaszán a nacionalista jelszavakkal való szembefordulást, az addig uralkodó nemzeti ideológiától való éles elhatárolódást igényelte.

A proletárdiktatúra mai szemmel nézve talán egyoldalúnak tűnő, következetesen és hangsúlyozottan internacionalista állásfoglalásaiban ez az igény nyert megfogalmazást, összhangban azzal, hogy a magyar forradalom túllépve a forradalom kezdeti szakaszának demokratikus polgári-nemzeti keretein, szocialista forradalomba nőtt át és bekapcsolódott a kommunista eszmék, a proletárforradalmak egész Európát magával ragadni látszó nemzetközi áramába.

Nem árt e bonyolult problémakör kapcsán végül emlékeztetni a forradalom fő hajtóerejét jelentő munkásság soknemzetiségű eredetére és összetételére. A magyarországi munkásmozgalomnak ez — *ebben az időben* — még messzemenően jellemző vonása volt.

Vagyis, ha az imperializmussal való összeütközés következtében kialakuló sajátos helyzet 1919-ben lehetővé is tette egy szélesebb szövetség létrehozását, ugyan akkor az igen kedvezőnek látszó körülmények ellenére sem tagadhatók egy *ilyen alapon* létrehozandó szélesebb (sőt mint Mód Aladár írja, *jóval* szélesebb) szövetség korlátai, nehézségei, ellentmondásai.

Mód Aladár az imperializmussal való összeütközésből fakadó sajátos helyzetet ott is leegyszerűsíti és egysíkúan fogja fel, ahol azt írja, hogy „ennek következtében 1919 tavaszán nagy mérvben adva volt a forradalom koalíciós keretekben való előrevitelének lehetősége”. Mód Aladár itt is megfélemlít az ellentétes tényezőkről. Mert ha egyrészről igaz is az, hogy az imperializmussal való összeütközés a koalíciós lehetőségeket kiszélesítette, másrészről aligha tagadható, hogy a kiéleződő nemzetközi helyzet, az antanttal való szembefordulás, egy új háború vállalása, ezt a lehetőséget egyben szűkítette is. Hisz többek közt éppen a háborús helyzet, az ellenforradalom veszélye, majd a fegyveres élet-halálharc megindulása követelte a hatalmon való osztzkodás helyett a hatalom kizárólagosságát, a koalíció lazaságát, a koalíció helyett az erős és egységes központi vezetést, az országot addig bénító anarchikus állapotok helyett a fegyelem és a rend megvalósulását.

Mód Aladár már az Új Írásban közölt tanulmányában is fellépett a demokratikus forradalom és Károlyi Mihály szerepét pozitívabban értékelése mellett. Erre vonatkozó elgondolásait újabb vitáikében részletesebben is kifejti. Mód Aladár követelése nyílt ajtókat dönget. Az általa javasolt konkrétumok jórésze ugyanis — így Károlyi balra-tolódása, törekvése a munkásosztállyal való szövetség szorosabbra fűzésére, az ellenforradalmi restaurációs törekvések elleni fellépése — az általam írt fejezetrészen is megtalálhatók (Magyarorszag története. II. 305., 306., 308. l.). Horváth Zoltán bírálatára adott válaszában, amely a Kritika 1965. évi 12. számában jelent meg, ezen túlmenően azt is megírtam, hogy amennyiben e téren még van további teendő, úgy annak elvégzése elől nem kívánok elzárkózni.

Mód Aladár bírálatát nem fogadhatom el, mert azt a vázolt indokoknál fogva feleslegesnek és szükségtelennek érzem. De nem fogadhatom el bírálatát e kérdésben más oknál fogva sem.

Aligha vonható ugyanis kétségbe, hogy amennyiben a felszabadulást követően e téren helytelen nézetek terjedtek el és rögződtek meg, úgy ebben Mód Aladár

írásainak, nevezetesen a „400 év” című kiadványnak is része volt. E munkát — melynek utolsó, 1954-ben megjelent kiadása foglalkozik legbővebben 1918—19-cel — nyilvánvalóan nem helyes történelmietlenül, a kiadás idejének politikai légkörétől elvonatkoztatva megítélni. De ennek ellenére is tény az, hogy a „400 év”-ben Károlyi Mihályról és a Károlyi-kormány tevékenységéről kizárólag csak negatívumok olvashatók. E kiadvány 1918-cal foglalkozó fejezete még azt a közismert tényt sem említi meg, hogy Károlyi 1919 februárjában birtokait felosztotta. A Nemzeti Tanácsról és a Károlyi-kormányról ellentétben a dokumentumokkal sokszorosan bizonyítható igazsággal, a „400 év” 1954-ben megjelent 7. kiadása azt írja, hogy az „sem a forradalom előtt, sem a forradalom első napjaiban nem adta tanújelét annak, hogy a feudális nagybirtok rovására földhöz akarja juttatni a falu nincstelenjeit” (i. m. 475. l.). Mód Aladár a Valóságban megjelent cikkében helyesen arról ír, hogy Károlyi „a válságból kivezető utat a munkássztyállal való szövetség szorosabbra fűzésében, a szociáldemokrata párt vezetésben vitt szerepének növelésében kereste”. Erről az útkeresésről, Károlyi balratolódásáról a „400 év” című kiadványban semmi sem olvasható, ellenkezőleg, az a szerző Károlyit az ellenforradalmi reakció ügynökeivel állítja egy vonalba, és arról ír, hogy Károlyi „a bolsevizmus megfékezésének érdekében” kész volt tárgyalásokba bocsátkozni a győztes imperialista hatalmak képviselőivel. (i. m. 487. l.).

Mód Aladár szerint az, hogy én a forradalom vereségének alapvető okát a vele szemben álló ellenséges erők túlerejében, a nemzetközi helyzet kedvezőtlen alakulásában jelölöm meg, lemondást jelent a problémák tisztázásáról. Annak bizonyítására, hogy 1919 reális lehetőségeinek és tanulságainak mélyebb feltárását elmulasztom, konkrétumként két fontos szempontot utal. Egyrészt arra, hogy a földkérdés helyes megoldása mellett „nyilvánvalóan sokkal kisebb lehetőség lett volna a környező országok nagyrészt paraszti sorból kikerült katonaságát Tanács-Magyarország ellen bevetni”, másrészt arra, hogy a szubjektív erők helyesebb kihasználásával „még vereség esetén is, azt követően sokkal könnyebb lett volna a forradalmi erők újjászervezése, a harc továbbvitele”.

Ami az első szempontot illeti, úgy erről a Magyarország története II. 350. oldalán a következőket írom: „A földosztás elmulasztása azért is káros volt, mert hatással lett volna a szomszédos országok parasztságára is... A Magyar Tanácsköztársaság ellen támadó intervenció hadseregek nagyrészt parasztkatonákból álltak, a földosztás bomlasztólag hatott volna e hadseregek soraira.” A második szempontot illetően az általam írt fejezet részben, a proletárdiktatúra megdöntésében jelentős szerepet játszó szubjektív tényezők, a vezetés által elkövetett hibák részletes felsorolásához kapcsolódva a következők olvashatók: „A hibák súlyát és jelentőségét helytelen lenne eltúlozni, nem árt azonban utalni arra, hogy az utóbb említettek a Tanácsköztársaság bukása után, az ellenforradalom időszakában is kedvezőtlenül éreztették hatásukat” (i. m. 359. l.).

Lehetséges, hogy a fentebb idézett szövegrészeket Mód Aladár nem vette észre. Ha így áll a dolog, úgy e körülményre figyelmét felhívom.

Ha nem erről van szó, és Mód Aladár azért hiányolja és írja le több ízben is az említett szempontokat, mert azoknak *különleges* fontosságát, közülük az elsőknek a Tanácsköztársaság elleni ellenséges támadás szempontjából *döntő* jelentőséget tulajdonít és feltételezi, hogy e körülmény az ellenséges támadás összeomlását, vereségét eredményezte volna, úgy Mód Aladárt újólag az egyoldalúság veszélyeire kell figyelmeztetnem. Közismert tény, hogy a Román Királyság és a Csehszlovák Köztársaság bőven ígért földet a román és a szlovák parasztoknak, sőt nemcsak ígért, hanem — bár kevésbé bőven — adott is. Aligha kétséges, hogy e körülmény egy esetleges magyarországi földosztás hatását legalább is részben ellensúlyozta volna.

Az edlgi vita során többen is rámutattak arra, hogy Mód Aladár történelmes szemléletében a marxizmustól idegen, szubjektivistá, voluntarista elemek találhatók. A Valóság legutolsó számában közölt vitacikk az ilyesféle vélemények igazságát úgy vélem csak megerősíti.

Nézzük meg például közelebbről az alább idézett fejtegetéseket.

Az 1919. május 2-i fordulat eseményeit méltatva Mód Aladár a következőket állapítja meg:

„A válság kendőzetlen feltárása, a pesti munkásság megmozdulása első menetében megfordította a forradalom sorsát, tanúbizonyságot adva arról, hogy a munkássztyállban, akárcsak 48 honvédjeiben nemcsak a készség, hanem az erő és képesség is megvolt forradalmának védelmére. De tanulságul szolgált arra is, hogy a forradalom győzelméhez nem elég a lelkesedés, a tömegek harckészsége, ha hiányzik a forradalom kérdésének következetes és helyes tisztázása, s ha elvész a forradalom pártja.”

Az idézett sorok egyrészt kétségkívül csak helyeselhető módon méltatják — ahogy ezt az általam írt fejezet rész is megteszi — a budapesti munkásság május elejei megmozdulásának jelentőségét, nagyszerűségét. Ugyanakkor az idézett sorok, lehet hogy nem eléggé átgondolt, de mégis csak jellemző mondanivalója, másrészt ezen túlmenően, nem kevesebb mint az — bár ez a megmozdulás tényéből önmagában semmiképpen sem következik —, hogy 1. a budapesti munkásságban *nemcsak* a *készség*, hanem a forradalom védelméhez és győzelméhez szükséges *erő* is megvolt. (Vagyis a 48-as hónapokkal párhuzamba állított munkásosztály misztikus erővel rendelkezett, mert függetlenül az objektív körülményektől, a szembenálló ellenség erejének nagyságától, a számbajövő szövetségesek számától, a rendelkezésre álló anyagi erőforrások mértékétől, a külső segítség lehetőségétől stb. mindenképpen képes volt a forradalmat megvédeni.) 2. A siker elmaradásának, a bukásnak alapvető oka kizárólag szubjektív belső tényezőkben, a vezetés által elkövetett hibákban keresendő. (A forradalom kérdéseinek következetes és helyes tisztázása és a párt megléte esetén a forradalom az objektív adottságoktól, a nemzetközi helyzet alakulásától, a nemzetközi reakció és a belső ellenforradalom erejének nagyságától stb., stb. függetlenül mindenképpen győzött volna.)

Ez utóbbi felfogással kapcsolatban utalok arra, hogy az utóbbi években a Tanácsköztársaság történetére vonatkozóan sok új dokumentum jelent meg, új kiadványok láttak napvilágot. Ismertté vált például Kun Béla és Lenin, a Tanácsköztársaság és Szovjet-Oroszország külügyi népbiztosságainak táviratváltása az eddiginél nagyobb teljességben. A proletárdiktatúra 40. évfordulája alkalmából rendezett tudományos tanácskozáson a külföldi történészek egész sora foglalkozott a Tanácsköztársaság nemzetközi hatásával, történetének nemzetközi összefüggéseivel. Egy sor kiadvány és tanulmány jelent meg az Ukrajnában és Besszarábiában 1919 tavaszán fennálló helyzet, a Tanácsköztársaságnak nyújtandó segítség lehetőségeire vonatkozóan. Hozzáférhetővé váltak Antonov-Ovszejenko nagy forrásértékkel bíró emlékiratai. Francia nyelven kiadták a négyek tanácsa üléseinek sok anyagát vonatkozást tartalmazó jegyzőkönyveit. Egy e tárgy körrel foglalkozó monográfia alapján magyar nyelven, a magyar olvasók is megismerhették a párizsi békekonferenciának a magyar forradalommal foglalkozó legfontosabb dokumentumait. Több kiadvány és monográfia jelent meg a Szlovák Tanácsköztársaságról és a Bajor Tanácsköztársaságról. Nemrég került megvételre egy figyelemre méltó disszertáció, mely Ausztria és a Magyar Tanácsköztársaság kapcsolataival foglalkozik.

Az újabban napvilágra került adatok és dokumentumok, az utóbbi évek kiadványai a történészek számára lehetővé teszik, hogy a Tanácsköztársaság történetét ne szűklátókörűen, hanem nagyobb áttekintéssel a nemzetközi összefüggések, a nemzetközi forradalom és a nemzetközi ellenforradalom, a haladás és a reakció erőinek világméretében zajló harcúnak keretében lássák és ábrázolják. A történészek számára az újabban feltárt anyagok lehetővé teszik, hogy a belső erőviszonyok nagy jelentőséggel bíró tanulmányozásán túlmenően, pontosabban mérjék fel a nemzetközi erőviszonyokat a Tanácsköztársaság mellett és a Tanácsköztársaság bukásának ellen felvonult erők nagyságát. Lehetővé teszik, hogy a Tanácsköztársaság problémáit sokoldalúan a külső és belső tényezők, az objektív és szubjektív okok egyaránt való figyelembevételével, e tényezők bonyolult kölcsönhatása alapján vizsgálják.

Az újabban feltárt dokumentumok az adatok és érvek egész sorát adják Mód Aladár hungarocentrikus álláspontjának cáfolatára. De milyen újabb dokumentumok és adatok szólnak a Mód Aladár vitacikkében megjelenő álláspont mellett?

Utalok arra, hogy a vitacikkben megjelenő, a bukás okaival kapcsolatban a belső szubjektív tényezők messzemenő elsődlegességét hangsúlyozó felfogás Mód Aladárnak e téren vallott korábbi nézeteitől is eltér. A „400 év” című kiadvány is azt írja ugyanis a Tanácsköztársaság bukásának okait taglalva, hogy a *legjobb ok: a „nemzetközi viszonyokban a külső ellenség túlerejében rejlett”* (i. m. 513. 1.).

Mód Aladárnak természetesen jogában áll, hogy korábban vallott nézeteit módosítsa. Nem látszik azonban világosan, hogy az adott esetben milyen újabb kutatási eredmények, milyen újabb tények és adatok, milyen alapvetően új megfontolások indokolják a korábbi felfogás revízió alá vételét.

A Magyarország története általam írt fejezetét minősítve Mód Aladár az Új Írás 1966. évi 3. számában a „gazdagabb” és „sokrétebb” jelzőket tartotta helyesnek leírni. A Kossuth Klubban elmondott felszólaláson után a Valóság 1966. évi 10. számában az előbbienek helyére a „kidolgozatlan” és „elnagyolt” jelzők kerültek. Mint látható, Mód Aladár véleménye írásom értékelését illetően is rugalmas. Úgy vélem, a minősítés *gyors* megváltoztatása az adott esetben nem a megbírált fejezet értékét, hanem a bírálat komolyságát szállítja le a megfelelő színvonalra.

Mód Aladár történeti koncepciója nem új keletű. Eredetét tekintve közel 30 esztendő múltára tekinthet vissza. A harmincas évek második felében, a fasizmus előretörésének fújtató légkörében, a második világháború kibontakozásának éveiben keletkezett. Egy, a maitól kétségkívül különböző és sok vonatkozásban más problémákat előtérbe állító időszakban, melyet a nemzetközi munkásmozgalom vonatkozásában a fasizmus elleni harc legjobb és leghatékonyabb módszereinek kutatása jellemzett, de amelyre a személyi kultusz eluralkodása és az ehhez kapcsolódó, a történettudományt sem kímélő, negatív jelenségek is rányomták bélyegüket.

E történelmi koncepció több évtizedes pályafutása során nemcsak bonyolult, néha nehezen érthető általánosságokban került kifejtésre, hanem a magyar történelem egyes korszakaira vonatkozóan konkrét alkalmazásában is megismerhető volt. 1918—19-re vonatkozóan átfogóan és részletesen a „400 év küzdelem az önálló Magyarorszá- gért” című kiadványban, — nevezetesen annak 6. és 7. kiadásában, mely kiadványra Mód Aladár a jelen vita során is hivatkozik.

Utaltam már arra, hogy a „400 év” 1954-ben megjelent hetedik kiadása — mely 1918—19 történetével legrészletesebben foglalkozik — a „proletárdiktatúra megdöntésének okait illetően, kijelentve, hogy a legfőbb ok a „nemzetközi viszonyokban” rejlett, elfogadható álláspontot képvisel. E könyv 1918—1919-cel foglalkozó terjedelmes fejezetei a forradalmak történetéről ugyanakkor — nemcsak a polgári demokratikus forradalom és Károlyi Mihály szerepének már említett bemutatását illetően — hanem egyéb vonatkozásokban is erősen kifogásolható részleteket tartalmaznak.

A „400 év” 1918—1919-cel foglalkozó fejezeteinek részletezése, e fejezetek alapos, beható elemzése egy külön tanulmány feladatát képezheti. A jelen fejtegetéseknek nem ez a céljuk. Az itt előadottak keretében a „400 év” tarthatatlan állításaira inkább csak jelzésszerűen, kizárólag bizonyos tanulságok levonása érdekében utalok, és azért, hogy az esetleg kevésbé tájékozott olvasók, vagy a múltat saját tapasztalatból nem ismerő fiatalok számára világosabbá tegyem, miért is fogadom ellenérzéssel és aggályokkal eltelve Mód Aladár bírálatát, melynek végső célja nem más, mint saját koncepciójának, történettudományának, történetírói módszereinek népszerűsítése és elfogadtatása.

Kétségkívül igaz az — erre már megelőzően utaltam —, hogy a „400 év” 1954. évi kiadását nem lehet, és *semmiképpen sem szabad* azoktól a körülményektől elvonatkoztatva, attól a politikai légkörtől elszakítva szemlélni és megítélni, amely a megjelenés idején uralkodó volt. De felvethető kérdés, hogy ezek a torzulások *csak* külső behatás eredményeként, *csak* a „dogmatikus vezetés időszakának korlátozó hatására” kerültek Mód Aladár könyvének szóbanforgó fejezeteibe? Meggyőződésem, hogy nem. Meggyőződésem, hogy ezek azért *is* kerültek és kerülhettek Mód Aladár írásába, azért váltak és válhattak ott a mondanivaló szerves alkotórészeivé, mert a koncepció egyszemélyisége, a szemlélet eredményes szubjektivistá, voluntarista elemei, a gondos kutatómunkát, a tények és adatok sokoldalú elemzését és ellenőrzését mellőző módszer, a tárgyi ismeretek ebből fakadó hézagjai ezt messzemenően lehetővé tették.

A Valóságban megjelent vitacikkének végén Mód Aladár a „személyi kultusz idejéből”, a „dogmatikus vezetés időszakából” örökölt hiányosságokra is kitér.

Csak helyeselhető, hogy a vitacikk a figyelmet e körülményre felhívja. Ugyanakkor úgy gondolom, nem árt az ezzel kapcsolatos fejtegetésekhez talán azt is hozzátenni, hogy e hiányosságok végleges leküzdéséhez, az ilyesfajta bajok jövőbeni elkerüléséhez hozzájárulás lehetne a Mód Aladár által jelenleg is képviselt szemlélet és módszer kritikája, felülvizsgálása is.

Ha Mód Aladár és más kritikusok azt vetik a szememre, hogy az általam írt összefoglalás nem nyújtja 1918—1919 történetének, problémáinak minden igényt kielégítő, teljes és végleges megoldását, úgy az ilyesféle bírálattal nem kívánok vitába szállni. Amikor a fejezetrészt közel tíz esztendővel ezelőtt megírtam, ilyen messzemenő célokat nem tűztem, és a kutatás akkori állapota, a rendelkezésemre álló idő rövidsége, a rendelkezésemre álló terjedelem korlátozott volta miatt nem is tűzhettem magam elé. Célkitűzésem sokkal szerényebb és egyszerűbb volt. Csupán arra törekedtem, hogy a megelőző évek torzításai után 1918—1919-ről a források szélesebb körű igénybe vételével, nagyobb irodalmi anyag felhasználásával és elemzésével egy, a valóságot jobban megközelítő, a kérdéseket megalapozottabban tárgyaló összefoglalást készítsék. Arra törekedtem, hogy a forradalmak történetének rövid vázlatát, a tények messzemenő tiszteletben tartásával írjam meg, annak az alapelvnek megfelelően, hogy ezzel és csakis ezzel, egyben a jelen problémáinak a megoldásához is hozzájárulhatok.

Nem árulok el különösebb műhelytitkot, ha megmondom, hogy a jövőben is — ha lehet, jobban és következetesebben, de — ezen az úton kívánok haladni.

Siklós András

Néhány megjegyzés Simonyi Henri Visszaemlékezései-hez

A Századok 1966. évi 1. számában megjelent Simonyi Henri Visszaemlékezések című cikke. Erre vonatkozólag a következő megjegyzéseket kívánom tenni.

1. Való igaz, hogy „az élő Károlyi Mihály soha életében nem tagadta meg, hogy valóban lemondott, átadta a hatalmat Magyarország népei proletariátusának” (110. lap), de az is igaz, hogy írásban cáfolta, hogy a hivatalosan közzétett lemondó okiratot valaha is aláírta volna.* Ezt a tényt nem csupán Berinkei Dénes bírósági vallomása és Kéri Pál ugyanott elhangzott vallomása, nem csak számos levél — sőt még élő tanú is — bizonyítja, hanem magam világosan emlékszem az eseményekre. Férjemmel és sógornómmal, Pappenheim Erzsébettel a férjem dolgozószobájában ültünk a Várban, amikor férjem Simonyi Henrinek visszaadta az eléterjesztett írást és kijelentette: „ezt én nem írom alá”. Utóbb Berinkei arról értesítette férjemet, hogy a Népszavánál már ki is szedették a lemondó levelet; férjem igen erélyesen kérte meg Simonyi Henrit arra, hogy azonnal dobassa szét a szedést, amire ő azt felelte, hogy ez a lépés már elkészült, mert hiszen közben már kikiáltották a proletárdiktatúrát.

2. Férjem az Arbeiter Zeitung részére írott cikkében valóban nem tagadta meg a közzétett iratot, mert akkor a Magyar Tanácsköztársaság élet-halál harcot folytatott a román fronton, és férjem nem akarta azt a látszatot kelteni, mintha hátba támadná a szerinte túl korán létrejött tanács hatalmat.

3. Velem szemben való tapintatlanságnak vélem, hogy édesanyám, Andrassy Gyuláné naplójából — még hozzá történelmileg nem is jelentős — részeket közöl akkor, amikor erre a közvetlen hozzátartozóktól, így tőlem sem kért vagy kapott engedélyt.

4. A 116. lapon ez áll: „Előttem is megmagyarázhatatlan rejtély, mint sok még élő kortárs előtt, hogy kerülhetett már Károlyi Mihály halála után az angol nyelvű könyvbe az, hogy ő nem adta volna át a hatalmat.” Az angol nyelvű könyv kiadásáért én magam vagyok felelős és egyben kezes is azért, hogy az betűszerinti hűségben férjem szövegezésének felel meg.

Károlyi Mihályné

* Erre bizonyítékuul szolgál a Károlyi Mihálytól származó, Károlyi Mihályné tulajdonában lévő, 1953-ban kelt Feljegyzések VI. füzetének 78–79. lapjain található leírása a szóbanforgó eseményeknek. (Szerk.)

A SZOVJETUNIO ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSFRONTJA

A. Ja. Gurevics:

Általános törvény és konkrét törvényszerűség a történelemben

A történelem, a marxizmus—leninizmus tanítása szerint, az emberi társadalom okszerűen meghatározott, törvényszerű fejlődése. Bizonyos, bár mindig más formákat öltő, de lényegüket tekintve azonos összefüggések ismétlődése a történelemben lehetővé teszi, hogy a formák végtelen gazdagsága mögött felfedjük a világtörténeti folyamat törvényszerű és egységes jellegét. A történelem meghatározott törvényszerűségek keretei között fejlődik. De vajon mit értünk ezen? A történeti törvényszerűség egyszerű analógiája-e a természeti törvénynek? Erre a kérdésre csak tagadólag válaszolhatunk: a természeti törvények, amelyek magában az anyagban rejlenek, feltétlen bizonyosságot és szigorú ismétlődést tételeznek fel; a természeti jelenségek általános érvényű összefüggéseket és kölcsönhatásokat juttatnak kifejezésre. A természeti törvények ismerete lehetővé teszi, hogy előre tudjuk azok hatását, hogy átalakítsuk a természetet, kísérletezzünk, valamely jelenséget laboratóriumi feltételek között reprodukáljunk. Minthogy lehetők tartjuk, hogy a társadalmi élet törvényszerűségeiről beszéljünk, így benne is rendszereséget és kölcsönös összefüggéseket tételezünk fel. A történeti törvényszerűségek azonban nem állhatnak fenn a történeti folyamat alkotóin és résztvevőin: az embereken kívül. Ezért, elismerve a társadalmi-történeti törvényszerűség objektívitasát, nem elég erre az elismerésre korlátozódnunk, szükség van arra is, hogy tudatában legyünk e törvényszerűség különleges jellegének, ami abból adódik, hogy hatása emberek révén és emberek által jut érvényre. Ez nem önkényesség és voluntarizmus, nem a véletlen uralma, nem indeterminizmus, de a történeti törvényszerűségnek mintegy individuális jellege van, mivel mindannyiszor meg nem ismételtető események formáját ölti, és — áthaladva az embereken, azok cselekvésén meg lelkületén, gondolatain, eszméin, érzésein — szubjektív színezetet nyer. A történeti törvényszerűség *sajátosságának* kérdése azonban meglehetősen feldolgozatlan, holott ebben rejlik a történeti ismeretek egyik legfontosabb módszertani problémája.

A történeti törvényeket — egyetemlegességük foka vagy hogy úgy mondjuk: illetékességük hatósugara szerint — különböző csoportokra szokás bontani. Az első csoporthoz sorolják az „általános szociológiai törvényeket”, amelyek az emberiség egész történetén át érvényesülnek (ilyen a termelési viszonyok és a termelőerők jellege közti megegyezés törvénye, a társadalmi lét társadalmi tudatot meghatározó szerepének törvénye, a felépítmény társadalmi alaptól való függésének törvénye); a második csoportba azok a törvények tartoznak, amelyek közösek valamennyi antagónisztikus formációban (az osztályharc, a társadalmi forradalom törvénye; ide kell sorolnunk, szemlátomást, a társadalom osztálytagozódását kiváltó társadalmi munkamegosztás törvényét is és így tovább); végül a történeti törvények harmadik csoportját az egyes formációk: a kapitalizmus, a szocializmus, az egyik formációból a másikba való átmenet törvényei alkotják. A harmadik csoport törvényeit *sajátos történeti törvényeknek* szokás nevezni.¹

A társadalmi törvények csoportokra való felosztása célszerű és indokolt. Bár különbözőnek egymástól a történeti folyamathoz való egyetemleges alkalmazhatóságuk foka szerint, mindezek a törvények az egész emberiség — akár több, akár csak egy, de a maga egészében vett formáció — általános fejlődéstörvényei. Ez okból kifolyólag, továbbá azért is, mivel a történelemben mindig csak tendenciákként jelennek meg, e törvényeket inkább szociológiai törvényekként,² semmint sajátos történeti törvényekként kellene felfognunk, bármelyik fenti csoporthoz tartozzanak is.

¹ „Filozófiai enciklopédia”. 2. köt. Moszkva. 1962. 156. l.; vö. „Sovjet Történeti Enciklopédia”, 5. köt. Moszkva. 1964. 604. l. (Mind a kettő orosz nyelven).

² Lásd: V. Zs. Kelle, M. Ja. Kovalzon: A társadalomtudományok rendszerezése. Voproszi Filozofii, 1964. 11. sz. 19. l.

Az egyik társadalmi formációból a másikba való átmenet törvényét a filozófiai lexikon a sajátos történeti törvényekhez sorolja. E törvény értelmében a régi, önmagát túlélt formáció méhében létrejönnek és kialakulnak a haladóbb formáció feltételei. Olyan új társadalmi rendszer keletkezik, amelyre a termelőerők fejletlenségének más foka s ennek megfelelő termelési viszonyok jellemzők; az új társadalmi erők, miután érettségük meghatározott fokára jutnak, szétvetik a régi társadalmat, társadalmi forradalom zajlik le: az elnyomott osztálynak az uralkodó osztály ellen folytatott harca véget vet az utóbbi uralmának. Közismert, hogy a szovjet történeti irodalomban hosszú időn át ilyenképpen magyarázták a Római Birodalom bukását. Az effajta kísérlet azonban mindannyiszor kudarcot vallott, valahányszor számba vették a konkrét történeti tényeket és folyamatokat. Valóban, a kései Római Birodalomban a termelőerők, amelyeknek az említett törvény értelmében túl kellett volna nőniük a rabszolgatarató termelési viszonyokon, és összeütközésbe kellett volna velük kerülniük, nem fejlődtek, ellenkezőleg, a termelés stagnálása, sőt visszacsúszása volt megfigyelhető, ami azután zsákutcába vitte a római társadalmat. Aligha lehet továbbá kétségbe vonni azt a tényt, hogy a feudális viszonyok csírái, amelyek többé-kevésbé létrejöttek a rabszolgatarató rendben, nyugaton — egészen a Római Birodalom bukásáig — nem fejlődtek át feudális társadalmi renddé; a feudalizmus kialakulására tulajdonképpen csak a barbár hódítások s az ezek eredményeként az európai társadalom szerkezetében bekövetkezett változások után került sor. Végül, teljesen evidens, hogy a rabszolgatartó rend nem vezetett a rabszolgatarató rend bukására, hogy a rabszolgák nem voltak új termelési viszonyok hordozói, de egyáltalán: a rabszolgák küzdelme a rabszolgataratók ellen — mint erre Marx, Engels és Lenin nem egyszer rámutatott³ — nem volt az osztályharc legfőbb formája az antik Rómában. A római állam bukását elsősorban a barbár hódítások idézték elő, amelyeknek a belső válságtól meggyengült birodalom nem tudott ellenállni.⁴

Azt jelenti-e ez, hogy az egyik formációból a másikba való átmenet törvénye nem vonatkozik az ókori társadalomból a feudalizmusba való átmenet történeti folyamatára? Természetesen, nem! Ez csupán annyit jelent, hogy az említett törvény olyan magas szinten általánosít, hogy az adott történeti időszakot általa közvetlenül megragadni, lényeges módosítások és eltérések, számos fontos, a Római Birodalom rabszolgatarató és a hódító barbárok törzsközösségi rendjét jellemző sajátosságok figyelembevételével nélkül lehetetlen. A Római Birodalom bukása aligha magyarázható csak a rabszolgatarató rend válságával. Ebben szemléletesebb több más lényeges tényező is közrejátszott. Hagyjuk függőben azt a kérdést, hogy egyáltalán lehetséges-e a rabszolgatarató rendből a feudalizmusba való átmenet kizárólag a rabszolgatarató társadalom belső ellentmondásainak kifejlődése alapján, a Római Birodalomhoz képest „külső” erők beavatkozása nélkül. Minthogy nincs rá lehetőségünk, hogy cikkünkben részletesen tárgyaljuk ezt a kérdést, csupán megjegyezzük, hogy a rabszolga osztály újratermelése nem a rabszolgatarató rend keretében ment végbe, hanem elsősorban azáltal, hogy egyre újabb és újabb, a rabszolgatarató világ határain kívül élő barbár és egyéb népeket kapcsoltak be a rabszolga kiszármányolás rendszerébe.⁵ Következésképpen, a rabszolgaságból a feudalizmusba való átmenetnél — egymással összefonódva — nem egy, hanem két társadalmi formáció: a rabszolgatarató és az ősközösségi rend mozgástörvényei érvényesültek. Engels, arról az ellentmondásról szólva, amely minden egyes rabszolgaságon alapuló társadalomra jellemző volt, megállapította: „A megoldás a legtöbb esetben a lezűllő közösségeknek más, erősebb közösségek általi leigázása (Görögország Makedónia és később Róma által); ameddig ezek maguk is rabszolgaságon nyugszanak, a középont csupán áthelyeződik, és a folyamat magasabb fokon ismétlődik, mignem (Róma) olyan nép a hódító, amely a rabszolgaság helyébe más termelési formát tesz.”⁶ Engels többször is kifejtette azt a gondolatot, hogy az a „gyökeres forradalom”, amely a rabszolgatarató társadalmat a zsákutcából kivette, éppen a birodalom barbár, a feudalizmusnak utat nyitó meghódításában rejlett.⁷

Ilyenképpen, ennek az antik világból a középkorba való átmenet alapjául szolgáló mélyreható társadalmi forradalomnak a tartalmát nem lehet pusztán általános szociológiai törvény alapján feltárni, itt a konkrét történeti törvényszerűség szintjén kell megadni a magyarázatot.

³ Lásd: Karl Marx és Friedrich Engels Művei. 16. köt. Bpest. 1964. 350. l., Marx—Engels Válogatott Művek. Második köt. Bpest. 1963. 276. l., uo. 359. l., V. I. Lenin Művei. 29. köt. Bpest. 1953. 499. l.

⁴ E következtetések sokoldalú alátámasztását lásd: *A. R. Korszunskij: A rabszolgatarató rend feudalizmusba való forradalmi átmenetének kérdései Nyugat-Európában.* Voproszi Isztorii, 1964. 5. sz.

⁵ Lásd: *M. N. Mejman, Sz. D. Szakvin.* Az ősközösségi termelési mód felbomlása alapján a feudalizmusba való közvetlen átmenet kérdéséhez. Voproszi Isztorii, 1960. 1. sz.

⁶ Karl Marx és Friedrich Engels Művei. 20. köt. Bpest. 1963. 678. l.

⁷ Lásd: Marx—Engels Válogatott Művek. II. köt. 270., 275—276. l.

A tudós — szükségképpen — leginkább a történeti folyamat területileg korlátozott és viszonylag rövid szakaszát kutatja, s e szakasz folyamán az általános törvény — egyes vonásai vagy egyes oldalai révén — részint csak mint tendencia érvényesülhet, részint pedig egyáltalán nem jut érvényre, minthogy a történelemben nem ritkák a stagnálás, a visszaesés, a reakció esetei és más, az előrehaladás általános képének ellentmondó jelenségek. Vajon a kutató a maga empirikus anyagában csupán az ilyen, fentebb már említett általános törvény jelentkezését kutatja-e? A történelemben, természetesen, a végbemenő folyamat konkrét magyarázatára van szükség, s a szociológiai törvényekre való egyszerű utalás nem oldja meg a kérdést.⁸ Itt azután felvetődik a konkrét történeti törvényszerűség fogalmának szükségessége. Ha a szociológiai törvények a történeti folyamatot a maga egészében világítják meg s csak egész történeti epochák és nagy korszakok áttekintésével általános fejlődési tendenciákként tárhatók fel, úgy a konkrét történeti törvényszerűség rövidebb időszak keretei, konkrét feltételek között nyilvánul meg, és az adott társadalomban az adott időpontban végbemenő fejlődés okozati összefüggéseinek összessége alapján alakul ki. A konkrét történeti törvényszerűség hatásának számbavételekor nemcsak a fejlődésnek a társadalmi haladás általános törvényeit kifejező vezető tendenciáját kell figyelembe venni, hanem a társadalmi élet reális tartalmának egész gazdagságát: az ellentétesen ható tendenciákat, az emberek tevékenységét, akaratát és öntudatát is — a történeti folyamat valamennyi tényezőjét.

Az emberi tevékenység elsődleges alapját a termelőerők alkotják; ezek állapota azt fejezi ki, hogy az emberek mennyire képesek hatni a természetre. Minden egyes újabb nemzedék készen kapja az előtte és nélküle kialakult termelőerőket, termelési viszonyokat, a társadalmi rend, az ideológia meghatározott formáit, a kultúrát. Az emberek — a meglévő feltételekből kiindulva, azokat átalakítva — alkotják a történelmet, tevékenységükben azonban feltétlenül kötődnek a számukra adott valósághoz. Következésképpen, tevékenységüket ez határozza meg, és nem képesek arra, hogy a társadalomból „kiugorjanak”, fölébe helyezkedjenek, hogy szabadon és önkényesen szabják meg életük folyamatát. A társadalom — korábbi állapota révén meghatározott — fejlődése és alakulása az, ami a társadalmi fejlődés törvényszerűségében kifejezésre jut. Az embereknek azonban akaratuk van, érzelmeik, eszméik, törekvései vannak, személyes és társadalmi, osztályérdekeik — és azokat meg is akarják valósítani. Ámde, minthogy ezek a szándékok a különböző egyedek és csoportok, osztályok, rétegek, pártok, népek, államok esetében nem azonosak, így erőfeszítéseik sohasem fordulnak egy irányba s nem összegeződnek, ennél fogva cselekvésükkel az osztálytársadalomban jobbra nem azt az eredményt érik el, amire törekedtek, hanem valami mást, esetleg egyenesen az ellenkezőjét annak, mint amit elérni kívántak. Ez, a történeti cselekvésben részt vett erők konkrét egyesítéséből származó eredmény mindezen erők sajátos eredője, középarányosa; szükségszerűen és törvényszerűen azon erőviszonyokból ered, amelyek részt vettek e középarányost kialakító összeütközésben. Az ilyenképpen megnyilvánuló történeti törvényszerűség valóban az emberek „kívül” és az emberek „felett” helyezkedik el — abban az értelemben, hogy az nem valamely csoport, kormány vagy egyed tudatos tevékenysége eredményének bizonyul, hanem valami másnak, az általuk kitűzött céltől teljesen eltérő dolognak, s nekik számolniuk kell vele s meg kell előtte hajolniuk.⁹ De, ismételjük, a történeti folyamat törvényszerűsége nem azonos a természeti törvénnyel: mind a történeti, mind a természeti törvények objektívek ugyan, de az utóbbiak az emberek tudatához képest külsődlegesek, míg a társadalmi élet törvényszerűségét, mint a társadalmat alkotó csoportok és egyedek történetileg meghatározott erőfeszítéseinek és kívánságainak eredőjét, ők maguk alkotják, ha törekvéseiktől eltérő eredményként jelenik is meg előttük az. Ebből ered helyell-közzel a történeti törvényszerűségek fetiszizálása s a hajlandóság természeti törvényekkel való azonosításukra. Marx és Engels az idealistákkal és szubjektivistákkal folytatott vitáikban, arról szólva, hogy a társadalmi fejlődés: természettörténeti folyamat, a kérdés egyik oldalát hangsúlyozták. Más feltételek között azonban¹⁰ mindig hangsúlyozták az emberi társadalom fejlődésének sajátosságait, a természetben végbemenő fejlődéstől való eltéréseit,¹¹ azt a döntő körülményt tartva szem előtt, hogy az emberek nemcsak részvevői, hanem alkotói is a világtörténeti színjátéknak.

Marx és Engels, fellépve az ifjúhegelianusok „teológiai elembertelenedése” ellen, már a „Szent család”-ban így írt: „A történelem semmit sem tesz, nincs roppant gazdag-

⁸ Lásd: A. I. Danyilov: A marxista-leninista tükröződési elmélet és a történettudomány. Szbornyik „Szrednyije Veka”, 24. sorozat. 1963. 9—10. l.

⁹ Lásd: Marx és Engels orosz politikuskokkal folytatott levelezése. Moszkva. 1951. 11—12. l. (orosz nyelven); Marx—Engels Válogatott Levelek. Bpest. 1950. 452—453. l.

¹⁰ Uo. 453., 463. l.

¹¹ Marx Károly: A tőke. Első köt. Bpest. 1961. 347. l. 89. sz. jegyzet: „... mint Vico mondja — az emberi történet abban különbözik a természettörténettől, hogy az egyiket csináltuk, a másikat pedig nem csináltuk.”

sága, »nem vív harcokat!« Ellenkezőleg, az ember, a valóságos, eleven ember az, aki mindenben tesz, rendelkezik és harcol; nem a »történelem« az, amely az embert eszközül használja fel a maga — mintha a történelem valamilyen különálló személy volna — céljainak keresztülvitelére, hanem a történelem *nem egyéb*, mint a maga céljait követő ember tevékenysége.¹² A későbbiekben Engels, hangsúlyozva a természet és a társadalom története között fennálló lényeges különbséget, megállapította: „A természetben — amennyiben figyelmen kívül hagyjuk az emberek visszahatását a természetre — csupa tudattalan, vak erőtenyező hat egymásra, melyeknek kölcsönös játékában jut az általános érvényre. Mindabból, ami történik — sem a számtalan látszólagos véletlenségből, amelyek a felszínen megmutatkoznak, sem a végleges, e véletlenségeken belül a törvényszerűséget igazoló eredményekből —, semmi sem történik akart tudatos céllal. A társadalom történetében ellenben emberek cselekszenek, csupa tudattal rendelkező, megfontolással vagy szenvedéllyel cselekvő, határozott célokra törő ember; semmi sem történik tudatos szándék, akart cél nélkül.”¹³ Mindenekelőtt a korabeli tőkés társadalmat tartva szem előtt, Engels arra a következtetésre jutott, hogy az emberek által kitűzött célok többnyire elérhetetlenek, e tevékenység eredményei pedig egyáltalán nem kívánatosak. Ezzel Marx és Engels a történettudomány elé azt a feladatot állították, hogy egyrészt ismerje meg a történeti folyamat objektív menetét, tanulmányozza az emberi tevékenység eredményeit, másrészt pedig e tevékenység tükröződését az emberek tudatában.

Az emberi kollektívák, osztályok, egyedek magatartása és cselekvése, ezek kölcsönhatása és összefonódása alkotja a történeti fejlődést. Természetesen, a történeti folyamat résztvevőinek tevékenysége determinált tevékenység. Ez a determináltság azonban sohasem vezethető vissza teljességgel, maradéktalanul az általános szociológiai törvény hatására, megnyilvánulására — az emberi cselekvés többé-kevésbé autonóm mind a maga végtelenül sokféle okai, mind pedig az elrendelő célkitűzések tekintetében.¹⁴ Éppen ezért ismételtelen hangsúlyozzuk, hogy a történettudomány által tanulmányozott sajátos, konkrét történeti törvényszerűség a világtörténeti fejlődés törvényeinek nem egyszerű konkretizálása vagy megszemélyesítése, az emberek tevékenysége folyamán jut kifejezésre, a folyamatban az adott időpontban részt vevő valamennyi erő és akarat erőfeszítéseinek egybekapcsolódása, összeütöközése, kölcsönhatása révén.

Ha a történelem általános szociológiai törvénye szerint a történeti folyamat alapját a termelőerőknek a termelési viszonyok struktúráját elsősorban és közvetlenül meghatározó fejlődése alkotja, úgy az emberek közvetlen történeti cselekvése a legkülönbözőbb okoktól függ, s ezek között a termelési viszonyok mellett helyet kell kapniuk a természeti viszonyoknak, a nemzeti sajátosságoknak, a lélektani feltételeknek, az ideológiának, a külső hatásoknak és befolyásoknak, mindenfajta tradíciónak, a kultúrfoknak, biológiai és demográfiai tényezőknek és még sok egyébnek is. Itt azonban nincs szó egyenértékűségről, a tényezők szabad játékáról, ahogyan azt a pluralisták állítják. A tényezők eme sokaságának hatását a fejlődés korábbi stádiuma határozza meg. A legfontosabbat pedig: a társadalmi viszonyokat, vagyis az emberek egymáshoz való viszonyát egész sokrétűségében, végső soron az embereknek a természetben elfoglalt helye szabja meg. A történeti törvényszerűség hatását elemezve, annak objektív alapjaként a termelési viszonyok meghatározott rendszerére bukkanunk, s ennek keretei között megy végbe az adott időpontban mozgásban levő összes társadalmi erők és egyedek „játéka”.

¹² Karl Marx és Friedrich Engels Művei. 2. köt. Bpest 1958. 91—92. l.

¹³ Marx—Engels Válogatott Művek. 11. köt. 353—354. l.

¹⁴ Ez vonatkozik a társadalom szellemi életére is. Elismerve filozófiai és genetikai értelemben a tudat függését a létől (a szellem másodlagos az anyaghoz képest), valamint elismerve azt, hogy a társadalom szellemi élete azoknak az impulzusoknak a hatására fejlődik, amelyek a gazdasági, társadalmi, biológiai, természet-földrajzi környezet részéről állandóan érkei, s hogy — következetesen — több-kevésbé mértékben e rendszerek törvényeinek behatása alatt áll, szemléletmódját el kell fogadnunk azt is, hogy a szellemi élet fejlődése nem redukálható e hatások és törvények közvetlen tükröződésére, hogy bizonyos mértékig önmaga által determinált, minthogy megvannak a saját törvényszerűségei. Mi gyakran nem fordítunk kellő figyelmet arra a kardinális jelentőségű tényre, hogy valamely rendszer, ha már létrejött, viszonylag önálló tartalmat nyer, s a maga belsőleg meghatározott törvényei szerint fejlődik. Éppen ezért a felépítmény fogalmához csak óvatosan szabad közelítenünk: nem szabad elszakítanunk az alaptól és számtáshá kell vennünk az előbbi függését az utóbbitól, valamint az alap és felépítmény kölcsönhatását is; ugyanakkor nem felekedhetünk meg a felépítmény viszonylagos önállóságáról és önmeghatározottságáról sem. Különösen vonatkozik ez a társadalom szellemi életére. Az ember s a társadalom szellemi tevékenysége olyan rendszer, amelyben az autonómia és a heteronómia elvei egybefonódnak; másként szólva: ez a rendszer különböző szintű és rendszerű törvények: mind a saját, mind pedig az objektív létezés törvényei alapján működik; de nemcsak a társadalom számára meghatározó jellegű társadalmi-gazdasági, hanem a természeti törvények alapján is, amelyek egyaránt hatnak a társadalmat körülvevő környezetben s magukban az emberekben is. Itt, természetesen, szó sincs voluntarizmusról: a társadalmi élet olyan felfogásról van szó, amelyben különböző szintű vagy rétegű, egymással kölcsönös kapcsolathoz és kölcsönös függésben levő rendszerek vannak, amelyek gyökere végső soron az anyagi termelés szférájába nyúlik, amelyek fejlődése azonban elvileg nem vezethető vissza csak az utóbbira. Lásd: Sz. L. Rubinstein. lét és tudat. Moszkva. 1957. 319. l. (orosz nyelven).

A konkrét történeti törvényszerűség minden egyes esetben a már korábban kialakult feltételekből alakul ki; nem önkényesen „áll össze”; benne jut kifejezésre az egész folyamat vezérlő tendenciája, de a sajátos, igazán történeti törvényszerűség — az általános szociológiai törvénnyel való minden kétségtelenül fennálló szoros kapcsolata ellenére — sohasem redukálható az utóbbi megnyilvánulására, hatására — mindenkor megvan a történettudomány számára lényeges saját tartalma is.

A történeti folyamat tényezői állandó kölcsönhatásban vannak, nem függetlenek egymástól. Hatásuk jelentősége mindenekelőtt a társadalmi-gazdasági fejlettség fokától függ. Például, a természeti környezet szerepe jelentősen változik az egyik formációból a másikba való átmenetnél. Ugyanakkor a természeti-földrajzi feltételek, ideértve a természeti kincseket, az éghajlatot s az adott ország más országokhoz viszonyított elhelyezkedését is, igen erőteljes hatást gyakorolnak a termelés fejlődésére s a társadalmi élet más oldalaira. Így, a természeti tényezők komplexumának minden kétséget kizáróan rendkívül nagy a szerepe a Földközi tenger melléki államok rabszolgatartó rendszerének kialakulásában és intenzív kifejlődésében, vagy, mondjuk, az egyenlítő környékén élő népek lassú fejlődésében.¹⁵ De az említett tényezők közül még azok is, amelyek (példig) igen távol esnek a termeléstől, bizonyos, néha igen nagy mértékben hatást gyakorolhatnak a társadalmi fejlődésre. Emlékezzünk csak Engels ama gondolatára, hogy milyen fekező szerepet játszott a XVII—XIX. századi német történelemben a nyárspolgárság erőtlensége. A német nyárspolgárok képmutatása, szentimentalizmusa és szolgálalkúsága Németország 1648 és 1830 közötti társadalmi, gazdasági és politikai fejlődésének volt az eredménye, de ezek a tulajdonságok azután az új fellendülés egyik legnagyobb akadályává váltak.¹⁶

Nem egyszer hallhatók olyan intelmek, amelyek a történeti folyamat effajta tényezői túlértékelésének veszélyére figyelmeztetnek. A földrajzi környezet vagy a népesség, a lélektani feltételek vagy a külső hatások abszolútizálása, persze, megengedhetetlen. Mindezek a tényezők önmagukban nem hatnak és sohasem szabják meg a történeti folyamat törvényszerűségét. A kutatónak azonban mindenkor figyelembe kell vennie teljes egészükben mindazokat a mozzanatokot, amelyek hatással vannak a társadalmi folyamatra, nem szabad leegyszerűsítenié mozgató erőinek bonyolult jellegét. Mi több: aligha lehet apriori megjelölni a tényezők rangsorát, meghatározni jelentőségüket e tényezők adott időszakban s adott államban fennálló kölcsönviszonyának konkrét empirikus elemzése nélkül. A történeti folyamat számos fentemlített tényezőjének nincs állandó hatása: egyes feltételek között lényeges mozzanatokként ezek, más feltételek között azok tűnnek fel; egyik tényező elnyomhatja a másikat, miközben kölcsönviszonyuk állandóan változik. Ebben rejlik a történeti tényezők további nem kevésbé fontos különbsége az egész történeti folyamatot meghatározó tényezőtől: a termelőerőktől.

A konkrét történeti törvényszerűségnek a szociológiai törvénytől való különbsége, minden kölcsönhatásuk ellenére, abban van, hogy más az egyiknek s más a másiknak természete. Az általános törvény a gazdasági-társadalmi jellegű logikai összefüggéseket fejezi ki. A történeti törvényszerűség viszont, mint láthatjuk, különböző rendszerek által irányított törvényszerűségek összjátékából alakul ki: nemcsak a szociológiai törvényeknek, hanem mindazon gazdasági, demográfiai törvényszerűségeknek, az ember biológiai élete és pszichológiája, a társadalmi szellemi élete törvényszerűségeinek, a természeti törvényeknek alapján, amelyekkel az emberek kölcsönhatásba lépnek. Csak mindezen törvények és törvényszerűségek összessége (amelyek maguk sincsenek egymástól izolálva) hozza létre a történeti folyamatot. A konkrét történeti törvényszerűség a különböző rendszerekben érvényesülő törvényszerűségek kereszteződésének, egybekapcsolódásának az eredménye. Ez a kereszteződés a vezérlő törvényszerűség alapján megy végbe, s a társadalom számára ez szükségképpen a társadalmi-gazdasági törvény.

Ilyenképpen, a történeti törvényszerűség bizonyos értelemben átfogóbb az általános szociológiai törvénynél, minthogy számos, egymással összefonódó és bonyolult kölcsönviszonyba lépő determináns hatására jött létre. Ebben az értelemben — visszatükrözve a reális történeti folyamat tarkaságát és sokrétűségét, gazdagabb is, mint az általános törvény. Ugyanakkor a történeti törvényszerűségben a szociológiai törvény

¹⁵ Ezzel összefüggésben meg kell jegyeznünk, hogy mennyire téves a földrajzi környezet társadalmi fejlődésre ható szerepének lebecsülése, ami pedig eléggé elterjedt a történeti irodalomban. A monográfiákban és a tankönyvekben a történeti folyamatok ábrázolását teljesen elszakítják a természeti környezet jellemzésétől, s gyakran megfelelőnek az utóbbinak a társadalomra gyakorolt hatásáról. „A társadalom és a természet” (vagy „Az ember és a természet”) problematikáját a szovjet tudomány még nem dolgozta fel, s a kérdés számos aspektusa elől a történészek sem zárkózhatnak el. Ez a problematika persze nem azonos a természeti viszonyoknak az emberre és a társadalomra gyakorolt hatásával. Legfontosabb aspektusa annak a természetföldrajzi környezetre gyakorolt emberi hatásnak a kutatása, amely hatás beletartozik a társadalmi-történeti folyamatba.

¹⁶ Marx—Engels Válogatott levelek. 546. l.

nem jut érvényre teljes egészében, mivel az előbbi konjunkturális jellegű s hatása időben korlátozott, az utóbbi viszont a maga teljességében csak hosszabb időszakok leforgása alatt bontakozik ki.

A történeti törvényszerűségben a társadalmi fejlődési jelenségek összefüggésének ismétlődése s ugyanakkor ezen összefüggések konkrét megjelenésének egyedisége, sajátossága figyelhető meg. Például, az Európán a XIV. századtól kezdve végigvonuló parasztfelkelések hullámát tanulmányozva megfigyelhetjük mind a hasonlóság és ismétlődés jegyeit (a felkelések kirobbanásának feltételeiben, menetében, a résztvevők összetételében, a vereség okaiban), mind pedig a sajátosságokat, amelyek egymástól annyira különbözővé tették a Dolcino-felkelést, a jacquerie-t, Wat Tyler felkelését, a huszita-háborúkat, a katalóniai mozgalmat, a német parasztháborút, a Robert Ket vezette felkelést s a többit. Az ismétlődő jegyekben jutottak kifejezésre a XIV–XVI. századi európai feudális társadalom közös fejlődési törvényszerűségei, a különbségekben pedig mindazon országok feudális fejlődésének különbözősége és konkrét történeti sorsfordulóinak változatossága nyilvánult meg, amelyekben a népmozgalmak lezajlottak.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek két típusa van: az elsőt az általános szociológiai törvények, a tendencia-törvények alkotják, amelyek hatása csak nagyobb történeti időszakok, formációk, korszakok vagy éppen a világtörténeti folyamat egészének áttekintése alapján tárul fel. Ezeket a törvényeket a történelmi materializmus fogalmazta meg. E törvények a történeti folyamat legmagasabb szintű általánosítását, a filozófia és a szociológia szintjén megalkotott szintézisét foglalják magukban. A történettudomány a maga közvetlen gyakorlata révén nem fedi fel és nem fogalmazza meg ezeket az „átfogó törvényeket”, ismeretüket azonban, mint a reális valóság tanulmányozásának legfontosabb eszközt, felhasználja. A marxista-leninista történettudományt a polgári történetírástól döntő ismerésvként éppen az különbözteti meg, hogy a marxista történészek munkásságukban a történelmi és dialektikus materializmus törvényeire támaszkodnak.

A történeti törvényszerűségek másik típusát a tulajdonképpeni történettudomány tanulmányozza. Ezeknek a törvényszerűségeknek — a szociológiai törvényekkel ellentétben — nincs meg az a tulajdonságuk, hogy különböző időszakokra, népekre és államokra alkalmazhatók lennének. E törvényszerűségek főtulajdonsága abban rejlik, hogy egybekapcsolja az ismétlődés és az egyéni megjelenés mozzanatait.¹⁷ Vajon lehet-e ilyenképpen ezeket törvényszerűségeknek neveznünk? Véleményünk szerint mindenképpen. Az adott esetben a törvényszerűség fogalma a végbemenő konkrét történeti folyamat szigorú determináltságát és belső összefüggését fejezi ki.

A történeti törvényszerűség: a történeti jelenségek determináltsága és okozati összefüggése. Mint már említettük, ez nem tárható fel olyanképpen, hogy az általános szociológiai törvény tartalmát az empirikus anyagra alkalmazzuk. A konkrét történeti folyamat okozati összefüggéseit és determináltságát a történettudomány úgy tárja fel, hogy a társadalmi élet jelenségeinek egészét — annak minden vonatkozásában — sokoldalú és aprólékos elemzésnek veti alá. A konkrét történeti törvényszerűség csak empirikus kutatás s e kutatás eredményeinek általánosítására támasztható fel.

A társadalmi élet elméleti elemzésének ilyenfajta kétszintű elhatárolásával azonban nem szakítjuk-e el egymástól, nem állítjuk-e szembe egymással a kettőt? Úgy véljük, hogy a történetírás és a történetfilozófia különböző irányzatainak ilyen szempontú vizsgálata két szélsőség megfigyelésére ad alkalmat. Az első abban áll, hogy az okság elvét elválasztják a törvénytől. Ilyen tulajdonképpen a polgári történészek és történettudományi teoretikusok többségének felfogása. Ezek elsősorban azért utasítják el, hogy a történelmet objektív törvényszerű folyamatnak tekintsék, mert nem találnak benne szigorúan ismétlődő jelenségeket. Ezt az álláspontot, amely arra vezet, hogy a történelmet nem tekintik többé tudománynak, történeti irodalmunkban többször is bírálták.¹⁸

A másik véletlet az a jelenség képviseli, hogy egyesek megkísérik, hogy a társadalmi fejlődés konkrét törvényszerűségét általános szociológiai törvénnyel helyettesítsék s benne az okság elvét és más történeti összefüggéseket is teljesen feloldjanak. Nem szabad szemet hunynunk afelett, hogy az utóbbi tendenciának vannak hívei a szovjet történeti és filozófiai irodalomban s főként azon szerzők között, akik figyelmen kívül hagyták egyrészt a dialektikus és történelmi materializmus, másrészt pedig a rájuk épülő történettudomány közötti különbséget. E nézet elterjedtségét mindenekelőtt az az ideológiai

¹⁷ Lásd: *E. M. Stajermann*: Ismétlődés a történelemben. Voproszi Isztorii, 1965. 7. sz. (Magyar nyelven lásd: Századok, 1968. évf. 2–3. sz.)

¹⁸ Lásd: *I. Sz. Kohn*: A filozófiai idealizmus és a polgári történeti gondolkodás válsága. Moszkva, 1959 (orosz nyelven); *uő*: A neopozitivizmus és a történettudomány logikai kérdései. Voproszi Isztorii, 1963. 9. sz.

giai életünkben hosszú időn át uralkodó felfogás magyarázza, amelynek értelmében a történelmi materializmuson (s annak is szubjektív magyarázatán és hirdetésén) kívül a történelemnek semmiféle más törvénye nincs. Egyébként könnyen észlelhető, hogy a végletek itt is találkoznak. Az a történész, aki a történeti folyamat igaz magyarázatát a történelmi materializmus törvényeire való utalással helyettesíti, lényegében lemond az általa leírandó folyamat okainak tudományos elemzéséről s a legtisztább empirizmusha süllyed. Ma már mind világosabban látjuk, hogy mennyire létfontosságú számunkra, hogy a történettudomány s a szociológia összeötvözésének újabb, gyümölcsözőbb formáit kutassuk, hogy végérvényesen leszámoljunk a történetészelő, alkotó gondolkodását elfojtó dogmatizmussal.

Mind a két — a maguk módján hamis és a tudomány fejlődése szempontjából meddő — tendencia leküzdése rendkívül aktuális. Véleményünk szerint éppen ezzel összefüggésben igen hasznos lenne szabatosabban meghatározni azokat a funkciókat, amelyeket a különböző törvényszerűségek a történeti megismerésben betöltenek.¹⁹ S itt világosan kell látnunk, hogy milyen értelemben hajtjuk végre ezt a klasszifikálást. A történeti folyamat konkrét törvényszerűségét a történész ismeri meg, akit feltétlenül általános elméleti elképzelések vezetnek. Ahhoz, hogy a történeti jelenségek törvényszerű okozati összefüggéseit helyesen és alaposan tanulmányozhassa, a történésznek kutató munkájában a szociológiai törvényekből kell kiindulnia, anélkül azonban, hogy konkrét anyagot idomítana hozzájuk. Ezek a törvények a történeti kutatás módszertani, elméleti alapjául szolgálnak. Ezen kívül szükségé van rájuk a tudósnak, ha a történelem egészét, vagy nagy, átfogó korszakait kívánja ábrázolni, ha a történeti folyamatot periodizálja. Talán nem lenne helytelen, ha azt mondanánk, hogy míg a filozófiában a történeti fejlődés általános szociológiai törvényei — átfogva mind a lét, mind az ismeretek szféráját, s a történeti folyamat egészét kifejező, logikailag kiigazított ábrázolásaként — mind ontológiai, mind gnoszeológiai szerepet játszanak, addig a történeti kutatásban ezek az általános törvények alapjában ismeretelméleti funkciót töltenek be, minthogy eszközei a konkrét valóság megismerésének, de nem tükrözik azt a maga sokféleségében, tarkaságában és teljességében, — anélkül pedig nincs történelem.²⁰

A történész — kompozíciójában — az általa tanulmányozott törvényszerűséget mintegy rávetíti az általános szociológiai törvényre, illetve, pontosabban szólva, az magába olvasztja a törvényszerűség fogalmát, gazdagabbá válik általa. Eközben, persze, a történész nem „öltözteti át” az „átfogó törvényt” a tanulmányozott időszak és ország „divatja” szerint. Az általános szociológiai törvények ismerete a marxista történész világnézetét alkotja, a konkrét történeti törvények pedig az általa folytatott, erre a tudományos világnézetre támaszkodó kutatómunka eredményei.

Ha elfogadjuk a történeti törvényszerűség és a szociológiai törvény között a fentiekben vázolt megkülönböztetést, akkor meg kell vizsgálnunk néhány, a konkrét törvényszerűség fogalmával összefüggő kérdést. Vegyük mindenekelőtt a történeti determinizmus jellegének a kérdését. A történeti determinizmus hibás értelmezése az egyik legjellemzőbb vonása a polgári történészek és filozófusok marxizmus—leninizmus bírálatának. A történelmi materializmus ellen irányuló — egyes esetekben nyilvánvalóan rosszhiszemű, más esetekben megnemértésből fakadó — támadásokat a filozófusok és történészek többsége azzal próbálja alátámasztani, hogy a történelem materialista felfogása állítólag a végbemenő események fatális elháríthatatlanságának koncepciójából indul ki. A marxizmus — írják — a társadalmi törvények érvényesülésének szigorú mechanizmusát, a történelemnek afféle szüntelenül forgó „kerékét” tételezi fel. Ez a mechanizmus — elképzelésük szerint — az embereknek csak egyetlen lehetőséget ad: azt, hogy alkalmazkodjanak a személytelen és könyörtelen törvényekhez. Még ennél is tovább mennek s úgy vélik, hogy a történelmi materializmus nem enged meg semmiféle aktív beavatkozást a választás és cselekvés szabadságának folyamatába. Marx tanításának kritikusai a történeti providencializmus vádját is felhosszák ellene. K. Löwith szavai szerint a társadalmi-gazdasági formációk változásáról szóló marxi tanítás állítólag nem más, mint materialista felfogású bibliai eschatológia: a választott nép szerepét Marx tanításában a proletariátus tölti be; a szocializmus korszakáig az egész történelem csak ennek előkészítője, a kommunizmus pedig a világtörténelem célja, csúcspontja (s itt a szerző párhuzamot von a keresztény „világ végével” és „Krisztus eljövételével”).²¹ A bibliai istenség és a hegeli

¹⁹ A sajátos történeti törvényszerűségek tanulmányozásának szükségességéről lásd: P. N. Fedoszejev és G. P. Francev: A történelem módszertani kérdéseinek kidolgozásáról. Voproszi Isztorii, 1964. 3. sz.; lásd ugyanott M. D. Kammari felszólalását (46. l.).

²⁰ Vö.: V. I. Pripisznov: A történelmi materializmus és a történettudomány viszonyáról. Voproszi Filozofii, 1961. 1. sz. 107. l.

²¹ K. Löwith: Meaning in History. Chicago. 1957. 35. kk. 1.

abszolút szellem helyét — írja J. Hommes — a marxi tanításban a világegyetem mozgatójaként a termelőerők foglalják el.²² A marxizmus, e bírálóinak állítása szerint, a történelmet nem személyek, hanem osztályok tevékenysége eredményének fogja fel, s ez utóbbiak magatartását teljes egészében a termelési mód határozza meg. Miután a személyiséget alárendeli a kollektívumnak a marxizmus, állítólag, nemcsak megfosztja azt minden szabadságától, hanem a tettéért vállalandó bármilyen felelősség alól is felmenti, mert úgy véli, hogy az emberiség felett álló totális törvénynek megfelelően történik minden. A történeti folyamat fatalista felfogása a felelőtlenség és amoralitás igazolását eredményezheti.²³

A történeti folyamat marxista—leninista elméletének ilyenfajta interpretálása nagyon messzire van a marxizmus valódi tartalmától. Csak vakon vagy rosszhiszeműen vádolható fatalizmussal az a forradalmi filozófia, amely elsőnek szabadította fel a legszélesebb néptömegek kimeríthetetlen forradalmi iniciatíváját és a kizsákmányolás alóli felszabadulásért, s egy új típusú, osztályok és kizsákmányolás nélküli társadalom felépítéséért vívandó küzdelemre irányította azt. A marxizmus—leninizmus ellenfelei nem akarják tudomásul venni, hogy a formációkról szóló tan nem apriori séma, hanem a valóságos történeti folyamat filozófiai elemzésének eredménye. Meg sem említik, hogy a történelmi materializmus a társadalmi fejlődés általa megfogalmazott törvényeit tendenciátörvényeknek tekinti, amelyek a valóságos történeti folyamat tarkasága közepette törnek utat maguknak, s rendkívül távol áll attól, hogy akár leegyszerűsítse az utóbbit, akár pedig párhuzamot vonjon a történeti és természeti törvények között. Az antimarxisták persze tudatában vannak annak, hogy azt a szerepet, amelyet a modern világban a munkásoksztyála betölt, nem Marx írta elő számára, hanem természetesen, objektíve következik a proletariátusnak a tőkés társadalomban elfoglalt helyzetéből, s hogy Marxnak csupán az az érdeme, hogy feltárta a munkásoksztyála eme világtörténeti küldetését.

Nem kellett volna megállnunk azoknál a támadásoknál, amelyeket a polgári ideológusok a történeti folyamat törvényszerűségéről szóló marxista—leninista tanítás ellen intéznek, ha nem lenne egy olyan körülmény, amely erre készítet bennünket. Nevezetesen: a szovjet történeti irodalomban teljesen elégtelen a történelmi materializmus olyan lényeges kérdéseinek kidolgozása, mint a lehetőség és szükségszerűség, a törvényszerűség és a véletlen szerepe a történelem, a konkrét történeti folyamatok elemzésének viszonylatában. E kérdések körül még sokmindent tisztázatlan. A marxista—leninista filozófiának és történettudományának az a kötelessége, hogy harcra szálljon eszmei ellenfeinkkel, de ehhez saját elméletünk teljes vértetében kell fellépniük. Az a feladatunk, hogy gondosan tanulmányozzuk a marxizmus—leninizmus klasszikusainak a történeti folyamat jellegére vonatkozó gondolatait és folytassuk az e folyamatra jellemző kategóriák elmélyült elemzését.

Az általános szociológiai törvények és a konkrét történeti törvényszerűség kapcsolatának kérdésével összefüggésben a lehetőség kategóriájáról fejtenénk ki néhány elképzelésünket. Minthogy e kategória tartalma jórészt feltáratlan, csak arra vállalkozhatunk, hogy általánosságban megjelöljük a kérdés tanulmányozásának egynemely lehetőségét. Valóban, felfogható-e a történeti törvényszerűség olyanfajta egyértelmű szükségszerűségként, amely eleve kizár bármi más, a megtörténttől eltérő fejlődési lehetőséget? Másképpen szólva, megvan-e a történelemben, s ennek megfelelően, alkalmazható-e a történettudományban a lehetőség kategóriája? Vagy nem helyesebb-e arra az álláspontra helyezkedni, hogy a végbement esemény szükségszerű volt s a történelemnek más útja egyáltalán nem is lehetett? Valószínűleg lesznek, akiknek ez a kérdés feleslegesnek tűnik: ami volt — volt, ami nem volt — nem volt, minden egyéb csak komolytalan találgatás. Ez azonban mégsem ilyen egyszerű.

A történeti fejlődés alternatív — a valóságban meg nem történt, de meghatározott reális feltételek között lehetővé váló — variánsai kérdésének a történeti törvényszerűségek jellegének meghatározása végett van jelentősége. Ebben a vonatkozásban jogosnak tűnnek azon variánsok elvi megvalósulási lehetőségének kérdésfeltevésői is, amelyek gyakorlatilag nem jutottak szóhoz a történeti folyamatban. Természetesen tisztázni kell, mit értünk a megvalósult lehetőség alternatíváján. Ha abból a tételből indulunk ki, hogy a konkrét történeti törvényszerűség egyik ismertetőjegye az, hogy az a folyamatban résztvevő társadalmi erők eredőjeként jelenik meg, mint afféle középarányosa valamennyi, az adott időpontban azonos és ellentétes irányokba törő akarataknak (s ezeket ismét csak a reális társadalmi viszonyok összessége határozza meg), akkor nem kell-e feltételeznünk, hogy minden ilyen időpontban a történeti fejlődés különböző variánsai lehetségesek?

²² J. Hommes: *Der technische Eros. Das Wesen der materialistischen Geschichtsauffassung.* Freiburg. 1955.

²³ I. Berlin: *Historical Inevitability.* London. 1954.

A történeti folyamatot kiváltó különböző összetevőknek más-más erejük és irányuk lehet és e tényezők változásától függ a végső eredő változása is.

A politikai vezetők, pártok, osztályok aktivitása és energiája bizonyos meglévő tendenciákat győzelemre segít, másokat pedig bukásra ítéel. A tömegek, csoportok és egyedek tevékenységének aktivitását és hatékonyságát azonban számtalan és gyakran gyakorlatilag előre nem látható körülmény szabja meg. Az általános történeti folyamat tekintetében ezek a körülmények s az általuk kiváltott eredmények véletlennek is tűnhetnek. A folyamatra azonban rányomják a maguk bélyegét, más irányba lendítve annak „vektorát”, meggyorsítva vagy lelassítva, gyakorta pedig lényegesen megváltoztatva e folyamat menetét és jellegét. Felvetődik a kérdés: elegendő-e a feudalizmus válságára való utalások és a feudalizmus méhében érlelődő tőkés viszonyok bemutatása ahhoz, hogy megalapozzuk a polgári forradalom elkerülhetetlenségét? Ismeretes, hogy a fenti, alapvető feltételek megléte esetén is elmaradhat a forradalom: először is ehhez forradalmi helyzet is kell, másodsor pedig, még az utóbbi feltételei között is különböző megoldások lehetségesek: egyes esetekben forradalmi kitörés, másokban a forradalmi hevület „felszívódása”, lehűlése valamiféle „közbejövő feltételek” következtében (az 1860-as évek reformjai Oroszországban, az első világháború kitörése stb.). Ezekben az esetekben a forradalom reális lehetősége (az objektív feltételek megléte értelmében) nem válik valóra, az események fejlődése más jelleget ölt.

Mekkora az e fajta „vektor-kilengések” mértéke? A szokásos válasz így hangzik: a történeti törvény a véletlenek káoszán át tör magának utat. Véleményünk szerint ez a válasz kielégítő lehet a szociológiában, de nem elegendő a történettudományban. Valóban, a történeti fejlődés általános törvényei, a társadalmi-gazdasági formáció-váltás törvényéhez hasonlóan, kevéssé vannak alávetve a különféle közbejövő feltételeknek, s ez utóbbiak gyakran figyelmen kívül is hagyhatók — de csak a szociológia szintjén! A történettudomány azonban a konkrét törvényszerűségeket s nem az „átfogó törvényeket” tanulmányozza, s a történeti folyamattal kapcsolatos nézőpontja korántsem a szociológiai általánosítások magaslatáról vetett pillantás. A történéseknek elemezniük kell az összes ismeretes konkrét jelenséget és azok részletes magyarázatát kell adniuk. Ilyen megközelítés esetén el kell ismerni, hogy a történeti folyamat lehetséges variánsai igen sokfélék és annak további menetét illetően a legsúlyosabb következményekkel terhesek.

Például a nemzeti szocialista párt hatalomra jutását Németország előző fejlődése készítette elő, ahol is a fasizmus társadalmi bázisra lett. De vajon elkerülhetetlen és elháríthatatlan volt-e a hitleristák győzelme a demokratikus erők felett? Nem. De mégis lehetségesnek bizonyult, s ez a lehetőség valóságossá vált. A munkássztály nagyobb összefogottsága és politikai aktivitása, a német kommunista párt és a szociáldemokraták közötti szakadás leküzdése és egy sor egyéb konkrét feltétel esetén a hitlerista hatalomátvételt meg lehetett volna akadályozni. Ez azonban nem következett be, s az imperialista reakció legagresszívabb erőinek győzelme Németországban azután iszonyú következményekkel járt mind az országban, mind pedig Európában és az egész világon. Az, hogy a hitlerista klikk kirobantotta a második világháborút, valamint a német militarizmus nagyarányú átmeneti sikerei szintén nem voltak elkerülhetetlenek. Ezek azért váltak lehetségesekké, mert a Népszövetség megbénult, mert több európai állam nem volt felkészülve az agresszió visszaverésére, mert más államok nem is akarták azt visszaverni, főként pedig azért, mert a nyugati tőkés kormányok szovjetellenes és munkásellenes álláspontot foglaltak el s mert — ebből kifolyólag — politikájuk az agresszor megbékítésére és engedmények adására irányult. Ilyenképpen a hitlerizmus megfékezésének lehetősége elveszett, győzött az események legkatasztrofálisabb menetének tendenciája, s ezért az emberiség százmilliók halálával, megkínzásával, megrokkantásával, az anyagi és kulturális értékek kolosszális pusztulásával fizetett.

Az események éppen adott menete sohasem fatálisan szükségszerű, mindig több fejlődési tendencia lehetséges, s ezek nemcsak ugyanazon módnak különböző variánsai (ugyanabba az irányba vezető különböző utak), hanem gyakran egymásnak az ellentmondó, egymással szöges ellentétben álló módok is lehetnek. Mindezek lehetségesek, vagyis meghatározott feltételek esetén megvalósulhatnak. Az emberek gyakorlati tevékenysége, aktivitása, az államok, osztályok, pártok politikája az egyik lehetséges tendenciát segíti győzelemre, s az, hogy e tendenciák közül az adott időpontban melyik győzedelmeskedik, nagyon sok mindentől, s korántsem csak az általános történeti törvények hatásától függ. A sokféle ok között olyan is akadhat, amely nem a megelőző fejlődésből folyik s ebből a szempontból mintegy külsődleges, „közbejövő” körülménynek fogható fel.

Ha viszont a történeti szükségszerűséget invariábilisnak vagy olyannak tartjuk, amely a „normától” csak lényegtelen, véletlenszerű eltéréseket enged meg (olyanféléket, mint egyes események kisebb időbeli elhúzása vagy gyorsítása, mint azt, hogy a történeti

feladatot más, nem a ténylegesen szereplő történeti személyiség valósítja meg stb.), úgy ebben az esetben be kellene bizonyítani, hogy az úgynevezett véletlenek valójában kölcsönösen kiegyenlítődnek, s ennek következtében nem is lehet lényeges következményük. Am hogyan lehet ezt bebizonyítani? Egyúttal van-e akadálya annak, hogy fel-tételezzük az ellenkezőjét: nevezetesen azt, hogy az egymemű véletlenek — lényeges „vektor-kilengésekre” vezetően — összegezhetőek? Minden történeti esemény: számos, az eseményt elősegítő körülmény találkozásának eredménye. Másfajta találkozásuk ese-tén másfajta eseményre kerülhetett volna sor, amely (az összes többi tényező közreját-szásával) megint csak más következményekkel járt volna, mint amilyenek a valóságban végbementek, és így egész esemény- és jelenségsorozat jöhetett volna létre: a fejlődésnek egy másik variánsa. A történeti véletlen szerepének tárgyalásakor meg kell különböztetni a különböző véletlen-formákat, azokat a szinteket, amelyeken azok lejátszódnak, mert e fogalmon gyakran mindent értenek — „Kleopatra orrától” ama katastrófiáig, amelyek ósrégi civilizációkat semmisítették meg. Úgy véljük, hogy az adott összefüggésben a leg-fontosabb kérdés azoknak a véletleneknek a tisztázása, amelyek lényeges befolyást gya-korolnak a társadalmi fejlődés eseményeinek alakulására.

A véletlennek ilyen, a belső fejlődés által meg nem alapozott, de a történeti fejlő-dés menetét érezhetően megváltoztató betörésére a XVI—XIX századi gyarmati hódít-ások szolgálhatnak példájául. Az utóbbiak a megelőző nyugat-európai tőkés fejlődés következményei voltak, amely fejlődés új piacokat, vagyonokat, tevékenységi területet követelt a maga számára. Az amerikai, ázsiai, afrikai, ausztráliai, óceániai népek törté-netében azonban ezek a hódítások semmiképpen sem voltak törvényszerű velejárói a korábbi, belső fejlődésnek. Az európai terjeszkedés erőszakkal megszakította e népek történeti útját, véget vetett fejlődésüknek. A hódítások és a gyarmatosítás nélkül e népek története másként alakult volna. A tőkés termelési mód lényeges törvényszerűségeinek érvényesülése, a gyarmati hódítások az Európán kívüli népek belső fejlődése szempont-jából véletlenek voltak. Ami az egyik fejlődési fokon s a fejlődés egyik rendszerében vélet-len, az a történeti fejlődés más fokon s a viszonylatok más rendszerében törvényszerűség-ként jelenik meg. Kell-e világosabb példa a véletlennek a történelem „rendes menetébe” való betörésére, mint az említett, amely olyan mélyreható változásokat idézett elő, hogy gyökeresen megváltoztatta az emberiség többségének egész további sorsát?!

A történelem útja nem eleve és egyszer s mindenkorra lefektetett útvonal. A tör-ténelem nem eleve „beprogramozott” és előre elrendelt folyamat. A megtörténtek szük-ségszerűnek tűnnek ugyan, de csak annyiban, amennyiben más lehetőségek nem realizá-lódtak. Természetes, hogy a történész a végbement események alapját kutatja és magya-rázataát terjeszti elő, mivel a történelemben semmi sem történik ok nélkül. De a törvény-szerűség és lehetőség, a szükségszerűség és elháríthatatlanság, az elkerülhetetlenség és a véletlen kategóriáinak kölcsönös viszonyát alaposan tanulmányozni kell. Egyelőre azon-ban sem a filozófusok, sem a történészek nem dolgozták ki ennek, a konkrét történeti kutatás számára annyira fontos kérdésnek a megfelelő megoldását. Amennyiben a fenti kategóriák tartalmát elméletileg nem tárjuk fel, e kérdések a szakmunkákban sem kap-hatnak kellő megvilágítást. Gyakran azonban még csak fel sem vetődnek e problémák.

Az a történész, aki a történeti folyamatot elkerülhetetlennek fogja fel s abból a meggyőződésből indul ki, hogy a végbement események a múlt egyetlen lehetséges követ-kezményei voltak, alaptalanul zár ki egyéb, igaz, nem realizálódott lehetőségeket, nem tanulmányozza a különböző, egymással gyakorta ellentétes fejlődési tendenciákat, ame-lyek pedig mindig fellelhetők a társadalomban. Mi az oka egyes történészek ezen állás-pontjának? A történelemben csak egyirányú időbeli fejlődés lehetséges, a történeti fo-lyamat nem forgatható vissza. Minthogy a történelmet nem lehet „visszajátszani”, nem lehet kontrollálni a múltbeli fejlődés esetleges más variánsait sem. A történelmet óhatat-lanul retrospektíve szemléljük, s okairól eredményei alapján ítélünk. Ez a szemlélet azon-ban elősegíti egy olyan meggyőződésnek a megerősödését, mintha a történelemben való-ban az egyedül lehetséges és szükségszerű események történtek volna meg, mintha nem lett volna és nem is lehetett volna semmiféle más alternatíva.

A XIX. században a társadalmi fejlődés törvényszerű mivoltába vetett hit kezdet-től fogva a hegeli felfogás erőteljes befolyása alatt állt. „Minden létező racionális és min-den racionális létező”: a végbementek és a folyamatban levők törvényszerűen meghatá-rozottak és, másrészt, minden törvényszerű feltétlenül megvalósul, a törvény kötelezően és elháríthatatlanul érvényre jut. Vitathatatlan, hogy minden végbemenő eseménynek még tudjuk adni a racionális magyarázataát, meg tudjuk azt világítani a maga okozati, törvényszerű összefüggéseiben. Nincsenek indeterminált történeti jelenségek. De a hegeli formula másik részével nem érthetünk egyet: hogy ti. „minden racionális létező”. Nem azt tételezi-e ez fel, hogy mindig csak egy szükségszerűen bekövetkező lehetőség van?

Ez a következmény, úgy tűnik, a hegeli abszolút rendszernek folyománya, a történelmi materializmus szemszögéből azonban ez a következtetés elfogadhatatlan és nem bizonyítható. Ez a hegeli tétel a történeti törvény idealista felfogásából származik, amely azt az emberek felett állónak tartja, holott a történeti törvények nem egyebek, mint a termelés és társadalom objektív helyzete által meghatározott, minden esetben konkrétan alakuló körülmények eredményei, s óriási mértékben függnek a társadalmat alkotó osztályok, csoportok, egyének akaratától és tevékenységétől is.

Ilyenképpen tehát könnyen elképzelhető, hogy az azonos jellegű véletlenek felhalmozódása a történelemben lényegesen eltérő eredményre vezethet. Úgy véljük, hogy ez a gondolat egyáltalán nem felesleges. Erre szükség van a véletlen kategóriája logikai természetének megvilágításához. Nem véletlennek nevezzük-e azt az okot, amelyet a történész — a többi, okként felfogott tényező között — nem értelmez annak? Ez olyan tényezője a történeti fejlődésnek, amelyet a történész elméje nem tud a véletlenszerű viszonylatok rendszerébe foglalni. Gyakran azonban az, amit korábban a véletlenek osztályába soroztak, most racionálisan felfogható, s amit ma tartunk véletlennek, a jövőben — lehetséges — teljesen megmagyarázhatónak bizonyul, s bekapcsolható lesz az okozati összefüggések rendszerébe.

Mint hogy a történeti jelenségek magyarázata összefügg a történész által alkotott értékrendszerrel, felvetődik a kérdés: nincs-e különbség egyrészt aközött, amit a történész törvényszerű oknak fog fel, s amit a véletlenhez sorol, s másrészt aközött, ami bevehető egy ilyen viszonyításba, illetve ami nem sorolható ide. Másképpen szólva: az a magyarázat, amelyet a történész logikája bevon az általánosításba, oki magyarázat; ami nem fér bele az általánosításba, amit a történész nem tart „tipikusnak”, „egyedinek” minősít, azt véletlennek nevezzük. Am ha a véletlen fenti megítélésében van ráció, úgy a történésznek tudomásul kellene vennie, hogy az általa adott magyarázat minden esetben logikai építmény, s nem a történelem valóságos összefüggéseinek egyszerű („lefényképezett”) tükröződése. A történelem mint folyamatábrázolás és a történelem mint objektív folyamat (a maga okozati összefüggéseiben és determináltságában) sohasem esik egybe. A történésznek szem előtt kell tartania ezt az eleséptelt igazságot, amely egyébként minden más megismerésre is vonatkozik, már csak azért is, hogy ne hagyja számitáson kívül a számára meg nem magyarázható dolgokat.

Véletlennek nevezzük valamely esemény egyedi, különleges okait, szemben az esemény „racionális”, a történelemben gyakran előforduló s ezért a történeti törvény fogalmába foglalt okaiival. A történész szempontjából véletlennek nevezzük azt, ami megbontja „a történelmi rendes menetét”. Am a történeti fejlődés „rendes menetének” felfogása maga is valamilyen történeti elméletre, értékrendszerre támaszkodik, és ez az elmélet mindig „kiigazítja” a reális történeti folyamatot az utóbbi törvényeivel összhangban. A történeti folyamat magyarázata mindig vaglyagos: a történészek az ismert okok közül kiválasztják a racionálisakat, s a véletlen kategóriájába sorolják azokat az okokat, amelyek nem támogatják vagy zavarják őket abban, hogy a történelmet az általuk elfogadott történetelmélet, történetfilozófia szerint interpretálják. Ezért a történész éppúgy nem tud meglenni a véletlen kategóriája nélkül, mint ahogyan nem tud „megszabadulni” a történelem filozófiai elemzésétől sem.

Nem szabad azonban a véletlen fogalmának a történeti megismerésben betöltött, valódi jelentőségéről megfeledkeznünk, és nem szabad a megismerés eszközeit történeti realitásként felfognunk. A történészek és a filozófusok nem tudják helyesen értelmezni ezt a fogalmat, ha a következő két feltevést valamelyikéhez tartják magukat. Az első feltevés: abban az esetben, ha tagadunk mindenfajta törvényszerűséget, akkor semmi sem determinált és — következésképpen — a véletlen kormányozza a világot s a történelem a véletlenek halmazának tűnik. A történész, persze, adhat a történelemnek értelmezést a maga magyarázata révén, de maga a történelem (a múltban történtek) meg van fosztva ettől az értelemtől és törvényszerűségtől s nem egyéb mint végtelen játéka a véletlennek.²⁴ A másik feltételezés: egy olyan egyetlen, totális „átfogó törvény” elfogadása esetén — amelynek állítólag alá kell rendelni minden jelenséget és amely azokat állítólag megmagyarázza — mindaz, ami e törvény alapján megmagyarázatlan marad, véletlennek tekintendő. Ha azonban a történelmet különböző jellegű és szintű: társadalmi-gazdasági, természetföldrajzi, biológiai, lélektani és más törvényszerűségek általánosan ható eredményének tekintjük — elismerve, hangsúlyozzuk ismételtelen, a társadalmi törvények alapvető és jellegmeghatározó mivoltát —, e felfogás alapján a véletlen, szemlátomást, e törvényszerűségek keresztesződése szükségszerű termékének tekinthető. Nem lenne-e helyesebb azt mondanunk: tulajdonképpen abból, amit mi vélet-

²⁴ Lásd: *Th. Lessing: Geschichte als Sinnggebung des Sinnlosen.* München. 1921.

leneknek nevezünk, alakul ki a konkrét törvényszerűség, ami nem egyéb, mint a fejlődési tendenciák összegezésének, a számtalan, s ezért a tudomány által teljességgel fel nem tárható „véletlen” akaratnak, tettek, eseménynek, cselekvésnek a középarányosa?

Abban a meghatározásban, amely szerint a történeti törvény a véletleneken át tör magának utat, szemlátomást a törvényszerű és a véletlen kategóriájának a szembenállása jut kifejezésre. E szerint a véletleneket olyan erőknél fogják fel, amelyek a törvény „vektorára” kívülről hatnak, és igyekeznek azt a főiránytól („a történelem országútjától”) eltéríteni, s csak az ellentétes irányú véletlen erők kölcsönös egyensúlya teszi lehetővé a törvény számára, hogy „utat törjön” magának. A történeti folyamat általános szociológiai magyarázatának szintjén ez a tétel igaz és helytálló, de nem tárja fel a történeti jelenség konkrét sajátosságát. Ha a sajátos történeti törvényszerűséget úgy fogjuk fel, mint a társadalmi élet törvényszerűségei s a társadalmi életre ható törvényszerűségek összessége által gyakorolt hatások középarányosát, úgy véljük, kissé másként ítélnénk meg a történeti folyamatban a törvényszerű és a véletlen között fennálló ellentétet is. Azt tapasztalhatnánk, hogy a történeti törvényszerűség nem állhat fenn a véletleneken kívül.

Ilyenképpen a történeti véletlen és szükségszerű problémája a legszorosabban összefügg a lehetőség és a szükségszerűség kérdésével. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy a történeti ismeretek fejlettségének és a történettudomány filozófiai kérdései kidolgozottságának jelenlegi fokán a történeti folyamat invariabilitásának gondolata roppant helytelen és terméketlen a tudomány számára. Ha a történeti folyamat törvényszerűségét elháríthatatlannak és egyjelentésűnek fogjuk fel, s úgy véljük, hogy a történelem csak azt az egy formát öltheti fel, amelyben azután végre is megy, s nem áll fenn semmilyen más variánsok lehetősége, úgy a történelem konkrét magyarázata lényegében feleslegessé válnék: elegendő lenne előre bocsátani az általános történeti törvényeket, s minden egyes eseményben fellelni azok megvalósulását!²⁵

Befejezésül szeretnénk hangsúlyozni, hogy az általános társadalmi fejlődéstörvényekre való utalás önmagában nemcsak terméketlen elméleti tekintetben, hanem etikailag is rendkívül káros. Világos, hogy az emberek nem képesek sem létrehozni, sem megváltoztatni a társadalmi élet objektív törvényeit. Az azonban, hogy a történeti fejlődés reális lehetőségei közül az adott időpontban melyik kerekedik felül, hogy az milyen formában megy végbe, milyen mértékű a folyamat adott tendenciájának jelentkezése: a társadalmi erőviszonyoktól, az erők aktivitásának, tudatosságának fokától, végső soron a csoportokat, osztályokat, pártokat alkotó emberek energiájától függ. A történeti törvényszerűség azon felfogásában, amely azt a folyamatban részt vevő valamennyi elem végső eredőjének tekintti, lényeges, hogy éppen az emberi tevékenység tényezőjét hangsúlyozzuk, azt, hogy tud hatni, sőt: kell is hatnia a történeti folyamat végső kifejlésére.

A történettudomány az emberi ismeretek azon ágazatához tartozik, amely közvetlenül kapcsolódik a morálhoz. A történelem társadalmi jelentőségét lehetetlen helyesen megítélni anélkül, hogy ne vennék tekintetbe ezt az etikai funkcióját. A történelem tanít. Csak a történelem tudása adhatja meg a társadalom s az egyén számára a kellő távlatot, csak ez teremthet kapcsolatot a jelen s a múlt között s kapcsolhatja össze a végest: az egyes emberek és nemzedékek életét, a végtelennel: az emberiség létével. Gyakran hallhatjuk, hogy a történelem az emberiség emlékezete vagy az ember társadalmi emlékezete.²⁶ Helyesebb lenne azt mondani, hogy a történelem a társadalom és az emberiség önismerete. A historizmus érzése nélkül az időkapcsolatok széthullanak. Hogy valóban „az élet tanítómestere” lehessen, a történettudománynak fel kell az emberben keltenie a maga erejébe vetett hitet, annak a felismerését, hogy nem a sors játékszere, nem szél-fúttá homokszem s nem engedelmes végrehajtója elege elrendelt törvényeknek, hanem alkotója a saját s az emberiség életének: a történelemnek.

*

²⁵ P. N. Fedoszejev és G. P. Francev előadásának megvitatása alkalmából (a történettudomány módszertani kérdései) elhangzott egy olyan vélemény, hogy a sajátos történeti törvényszerűségek minőségileg, de nem elvileg különböznek az általános szociológiai törvényektől (Voproszi Isztorii, 1964. 3. sz. 46. l.). Ezzel egyet lehet érteni, de szeretnénk megjegyezni, hogy amennyiben a társadalmi fejlődés sajátos törvényszerűségeit egyedül csak a fejlődés általános törvényei megnyilvánulásának tekintjük, vagy legalább is nem tárjuk fel egyéb forrásait is (lásd: Filozófiai Enciklopédia. Moszkva. 2. köt. 149. l., Szovjet Történeti Enciklopédia, Moszkva. 5. köt. 603. l.), megkockáztatjuk, hogy elvész e törvényszerűségek különleges tulajdonsága és ismétlenül csak az általános „átfogó törvények” egyszerű megjelenési formájának tekintjük őket. Lásd: N. B. Bikkenyin: Az általános és sajátos fejlődési törvények viszonyának problémájához. Vesznyik MGU, 1957. 3. sz. 107—120. l., G. Glezerman: A társadalmi fejlődés törvényei. Moszkva. 1960. 139—142. l. (orosz nyelven).

²⁶ Lásd: V. Zs. Kelle, M. Ja. Kovalzon: i. m. 18. l.

A sajátos, a szociológiai törvényekkel nem helyettesíthető vagy azonosítható történeti törvényszerűségek kérdésének pozitív megválaszolása mind elméleti-módszer-tani tekintetben, mind pedig a történészek konkrét kutatómunkája szempontjából igen nagyfontosságú. Az általános történeti törvények és a konkrét történeti törvényszerűségek közötti különbségtevés megalapozása és helyes értelmezése elősegíthetné, hogy a történettudomány megszabaduljon mind a narratív empirizmustól, mind pedig az elvont sémnák túlzott használatától, amelyeket univerzális tolvajkulcsként használva misztifikálják a történeti folyamatot. Szem előtt kell tartanunk, hogy a történelem egészét vagy nagy történeti korszakokat felölelő történeti alaptörvények elfogadása nem takarhatja el előlünk annak a fontosságát, hogy a történeti folyamatot a maga kimeríthetetlen sokrétűségében, a konkrét helyzetek állandóan keletkező megismételhetetlen mivoltában tanulmányozzuk, hogy szükség van az egyes történeti tények kimerítő és sokoldalú vizsgálatára.²⁷ A múlt tényeinek és eseményeinek oki magyarázata, amely a sokrétű és sokoldalú valóság kölcsönös összefüggéseinek és kölcsönhatásának megértésén alapul, azt követeli, hogy az okozati összefüggéseket kapcsoljuk egybe a történeti törvényszerűséggel; a konkrét okozati összefüggés azonban mindig összefügg valamely nem kevésbé konkrét sajátos törvényszerűséggel, és csak ezen keresztül, bonyolult áttétekkel kapcsolódik a történelem általános szociológiai törvényeihez.

²⁷ A marxista történészek kutatómunkájában alkalmazott módszerek elemzése kétségtelenül kimutatná, hogy sok munkában gyakorlatilag a sajátos történeti törvényszerűségnek törvényhez nem kapcsolható az általános szociológiai alkalmazása áll. Egyes munkákban viszont találhatnánk példát arra, hogy az alkalmazott elvont séma és felsorakoztatott tényanyag között ellenmondás áll fenn (a fentiekben már említett példához hasonlóan: az antik világ átmenete a feudalizmusba). Ez is figyelmeztet arra, hogy mennyire fontos lenne az általános törvény és a konkrét történeti törvényszerűség egymáshoz való viszonyának elméleti tisztázása.

A SZÁZADOK ÉS A TÖRTÉNELMI TÁRSULAT MÚLTJABÓL

Glatz Ferenc:

Kísérlet történelmi folyóirat indítására 1865-ben

Az 1860-as évek elejére — a politikai irányzatok kikristályosodásával párhuzamosan — az irodalmi és tudományos élet frontjain is bizonyos rendeződés figyelhető meg. Az ötvenes évek lázas lapalapításai, újabb és újabb csoportok előretörése majd eltűnése azt mutatja, hogy a különböző társadalmi rétegek töreksenek és képesek is politikai törekvéseikkel összhangban megfogalmazni saját elképzeléseiket a nemzeti művelődés fejlesztésének irányáról, hogyanjáról. Megfogalmazói a nemesi, polgári, papi értelmiségiek, akik kezéből végső soron újság, folyóirat, könyv egyaránt kikerül, s akik munkálkodása a megélnékül tudományos irodalmi élet alakulására formálólólag hat. E rétegek megizmosodása a neoabszolutizmus alatt is mind jobban erősödő polgári fejlődést jelzi többek között, és ezek fogalmazzák majd meg a nemzeti kultúra ápolásának politikai jelentőségét is. A tanárok, papok, ügyvédek, újságírók, lassan fejlődő könyvtáraink alkalmazottai, a vidéki életüket az irodalom művelésével, „történelmi buvárlásokkal” színesítő kisnemesek, városi hivatalnokok kitermelői és fogyasztói is a szép- és tudományos irodalomnak.

A társadalom különböző csoportjainak e növekvő kulturális érdeklődése, a kulturális haladás feltételeinek fejlődése adja az alapot, a lehetőséget ahhoz, hogy a tudományművelők közül kinőjenek azok, akik munkálkodásukat immár nem kedvtelésnek, nem kedves időtöltésnek, hanem hivatásnak tekintik. S ahogy a tudományok művelésében megjelenik a rendszeresség, az egyes tudományágak, kutatási területek elkülönülése, úgy jelentkeznek ismét a reformkori első lendület megtörése után már az ötvenes években az első tudományos szaklapok, hogy a bukott forradalom után ismét megkíséreljék összefogni a szétzilált magyar tudományos életet, majd aztán a kiegyezés évtizedében sok egyéni és társulási vállalkozások nyomán polgárjogot harcoljanak ki maguknak a magyar olvasók között.

A hazai tudományos sajtó kialakulásában a történettudománynak nagy része volt. Ismert ez évek politikai helyzete és megnövekedett történelmi érdeklődése közötti összefüggés. Az ország jövőjére, a politikai feladatokra a kor liberális-nemesi történelemfelfogása a múltból igyekezett „irányeszméket” nyerni. A történetíró helyét a kibontakozó pamflet-irodalom szinte egyöntetűen határozta meg a nemzeti művelődésben: „... Ők valának azok, kik janusarccal tekintvén az őszült régiségbe s a megifjítást ígérő jövőbe őseredeti *mivoltunkból* értelmezik *milétünk* kellékeit s a magunkhoz hívekké levésünk célszerű módjait.”¹ Ebben a gondolatkörben fogantak azok az egyéni kezdeményezések, amelyek céljuknak tekintették — még vegyes tartalmú — tudományos folyóiratuk hasábjain a nemzeti történelem kérdéseivel mind többet, s tudományos szinten

¹ *Karcsanyéki G. (Csaplár Benedek): A nemzeti művelődés alapjai. Szeged. 1861. 4—5. l. Ld. továbbá: Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán és történetírása. Bpest. 1961 munkájának erre vonatkozó részeit.*

foglalkozni. Nagy Iván és Knauz Nándor „Magyar Tudományos Értekezője”,² Pesty Frigyes Temesvárott kiadott „Delejtű”-je, a Ráth Károly és Rómer Flóris szerkesztésében megjelenő, a Dunántúli Történetkedvelők munkásságára alapozott „Győri Történelmi és Régészeti Füzetek”³ történelmi értekezései, forrásfeltárásai már a történelmi szaksajtó kialakítása iránti igényt s a lehetőségek érelődését jelezték.

Az egyéni kezdeményezők közül kétségtelenül Pesty Frigyes rendelkezett a legnagyobb újságírói gyakorlattal, legszélesebb politikai látókörrrel. A Temesvár gyárvárosi szíjgyártó mester fia 1823-ban született, s a helyi gimnázium elvégzése után jogot tanul, majd szülővárosában bánsági hadi kormányzósági gyakornok. Aktívan bekapcsolódik a város szellemi életébe. Mindennapos vendége a német nyelvű színházi előadásoknak, állandóan olvas. Naplója tanúsága szerint Kisfaludy, Jósika mellett forgatja a német nyelven megjelenő gazdasági, gazdaságpolitikai szakirodalmat, otthonosan mozog kora modernnek számító történeti elméleti irodalmában. Hozzáértésre valló megjegyzéseket találunk feljegyzései között pl. Burckhardt legfrissebb munkáiról, a nemzetiségi kérdés történeti megközelítéséről. 1842–43-ban versket, elbeszéléseket ír, ugyanakkor lelkes szavakkal szól a Kereskedelmi Társaság eszméjéről, Kossuthról, Wesselényiről, a magyar nyelvű kultúra támogatásáról.⁴

1849-ben a Hadügyminisztérium igazságügyi osztályán dolgozik, a szabadságharc bukásáig kitart a kormány mellett, majd rövid időre emigrál. Hazatérte után bebörtönzik. 1850-ben, szabadulása után a temesvári kereskedelmi és iparkamara titkárává választják a gazdasági, adminisztratív kérdésekben jártas „nagy műveltségű hazafit”. A kamara képviselőtében az 50-es években megfordul Bécsőtől Londonig Európa több fővárosában. 1857-ben a temesvári Gazdasági Egyesület titkára lesz, majd a város polgármesterének akarják választani; energiájára jellemző, hogy marad ideje még gazdasági és politikai tárgyú cikkeket írni a helyi és fővárosi lapokba. Múltja, politikai állásfoglalása és nem utolsósorban kitűnő tolla ismert publicistává emelik.⁵ 1858-ban megindítja Dél-Magyarország első magyar nyelvű lapját, a „Delejtű”-t, melyben — mint egy 1857. decemberi levelében írja — helyet kíván adni politikai, természettudományi, történelmi és jogtudományi kérdéseket tárgyaló írásoknak is.⁶ Szerkesztőként kiterjedt levelezést folytat.

² „A nemzeti irodalomnak szüksége van olyan tudományos folyóiratra, mely . . . a tudományok fejlődésének küzdelmeiben és vajadásaiban az eszmék tisztulására és a kinyomozott eredmény megszilárdítására irányozza öntudatos törekvését . . .” — fogalmazza meg folyóiratának feladatát a szerkesztő Nagy Iván. (Magyar Tudományos Értekez. 1862. I. köt. 1. füz. 5. l.)

³ Vö. Mann Miklós: Ráth Károly élete és munkássága. Századok, 1965. 4–5. sz. 849–850. l.

⁴ Pesty Frigyes: Mein Tagebuch. II. köt. 1130–1152. l. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (továbbiakban OSzKK) Quart. Germ. 967. Az 1843–48 közötti évekre vonatkozó feljegyzéseit tartalmazza: Pesty Frigyes: Naplóm. I–II. köt. OSzKK. Quart. Hung. 2580. Dr. Berkesi István: A temesvári könyvnyomdászat és hirlapirodalom története. Temesvár. 1900. 101. l.

⁵ Ortway Tivadar: Emlékbeszéd Pesty Frigyes rendes tagról. Bpest. 1891. 2–6. l.

⁶ Pesty Frigyes Leveleskönyve 1856–1859. 188. l. 1857. dec. 2. OSzKK Fol. Hung. 2134. A Delejtű 1858–1862 között jelent meg, célkitűzéseit Pesty a „Szerkesztői előszó”-ban így határozza meg: „A Delejtű jelentősége a fennebbiek következtében részint abban fekszik, hogy oly vidéken jelenik meg, hol eddig semmi nemű magyar közlöny nem volt; részint abban, hogy a tudományt és az anyagi érdekeket egymás mellé állítván, azon irányt mutatja ki, melyen haladva, jelenleg még egyedül várhat a magyar névre dicsőség, a nemzetre közzölét; értjük a nemzeti mivelődést és vagyon szaporítását.” Delejtű, 1858. júl. 6. I. évf. 1. szám.

Régi ismerősein, Szilágyi Sándoron, Horváth Cyrillen stb. kívül most az ország szinte majd minden nevesebb, írásaik vagy közéleti szereplésük révén ismert irodalmárának, tudós tanárának, publicistáinak ír levelet, kérve támogatásukat folyóirata megindításához.⁷ Ekkor kerül kapcsolatba többek között Csengery Antallal, Torma Károllyal, Gyulai Pállal, Erdélyi Jánossal, ekkor veszi kezdetét Ráth Károlyhoz fűződő tartós barátsága.⁸ Érdeklődése mindinkább a történelem felé fordul. Lassan a Delejtűben is mind gyakoribbak lesznek a régészeti, történeti tárgyú írások, s a Budapesti Hírlapban meg is támadják a lapot — mint Pesty írja — azért, „... mert ahelyett, hogy gyakorlati, közérdekű tárgyakat fejtegetne, inkább régészeti tárrá lett”.⁹ Szerkesztői tevékenysége, európai műveltsége nyilván nem kevés súllyal esett latba, amikor 1859-ben a történelmi osztály javaslatára akadémiai levelező taggá választották.¹⁰ Egyénisége rendkívül színes: energikus szervező és szorgalmas, szerény tudós; közismerten Habsburg-ellenes és síkraszáll a polgári fejlődés mellett;¹¹ lelkesedik a tudományos élet újjászervezéséért és az 1861-es országgyűlésre egyhangúan választják képviselőnek.¹² 1860-ban lapja miatt rövid időre internálják.¹³ Amikor látja, hogy Temesvár a többi vidéki kulturális góchoz hasonlóan eltölpül a mindinkább az ország politikai és művelődési központjává növvő Budapest mellett, hivatást érezve az irodalmi működésre, elhagyja szülővárosát. „Midőn éppen öt esztendővel ezelőtt Temesvárról Pestre felköltözöktem, tettem azt nem más okból, mint hogy hajlamomat irodalmi tevékenységre inkább kielégíthessem...” — írja 1869-ben, visszatekintve pályafutására.¹⁴

Irodalmi tervei között már ekkor egy történelmi hetilap megjelentetése áll az első helyen. Ennek megérlelődésében minden valószínűség szerint a Dunántúli Történetkedvelők munkájába történő bekapcsolódása, a Ráthtal való ismeretsége, több éves levelezésük nyomán kialakuló barátságuk játszik legnagyobb szerepet.

Ráth Károly és Pesti Frigyes kapcsolata — mint levelezésük nyomkövetéséből megállapítható — 1857 szeptember-októberében kezdődött. Ráth Károly, aki a később meginduló Győri Történelmi és Régészeti Füzetek számára keresi már a jövődő munkatársakat, felkéri a névről és cikkeiből

⁷ A Delejtűre vonatkozó hivatalos engedélyek, a szerkesztőhöz érkezett kéziratok, levelek megtalálhatók: Pesty Frigyes Vegyes Iratai I. OSzKK Fol. Hung. 1115. Ország-szerte küldött felkérőleveleinek hektográffal készített másolatai betűrendben: Pesty Frigyes Leveleskönyve 1856—1859. OSzKK Fol. Hung. 2134. A lap történetéről bizonyos áttekintést ad még *Berkeszi*: i. m. 109—116. l.

⁸ A Pesty Frigyeshez írott leveleket ld. OSzKK Levelestár (Csengery Antal—Pesty Frigyes. 1859. aug. 24.; Szilágyi Sándor — Pesty Frigyes. 1857. dec. 2., 1859. jún. 30. stb.) és Pesty Frigyes Vegyes Iratai I—II. OSzKK Fol. Hung. 1115.

⁹ Pesty Frigyes — Ráth Károly. 1860. jan. 28. MTA könyvtára. Kézirattár. Ráth Károly levelezése II. Magyar Irodalmi Levelezés. 4—r. 163. (a továbbiakban MTAKK Ráth Károly levelezése).

¹⁰ Toldy Ferenc titoknak hivatalos értesítő levele. Pesty Frigyes Vegyes Iratai I. 343. l. OSzKK Fol. Hung. 1115.

¹¹ Lásd újságcikkeit a Delejtűben és a korabeli folyóiratokban. Összefoglalóan felsorolja *Szinnyey József*: Magyar írók élete és munkái. Bpest. 1905. X. köt. 819—824. l.

¹² 1861. márc. 26-án az Uj-Aradi kerületben választják képviselővé. Erről szóló Megbízólevél: Pesty Frigyes Vegyes Iratai I. 362 l. OSzKK Fol. Hung. 1115.

¹³ Iratok 4.

¹⁴ Pesty Frigyes — Ortway Tivadar 1869. szept. 18. OSzKK Levelestár. Pesten egyébként az Iparbank titkári állását tölti be. Pesty Frigyes életére vonatkozóan még: *Ortway Tivadar*: i. m. Nekrológ Pesty Frigyesről: Századok 1869. 801. l.

ismert Pestyt, dolgozzék majd lapjának.¹⁵ A levelezés folytatódik, elmondják egymásnak kutatási tapasztalataikat, majd adatokat küldenek másuk munkájához: Pesty Ráthnak a királyok tartózkodási helyeivel kapcsolatosan, Ráth pedig a Pesty által feldolgozandó Temesvár történetéhez.¹⁶ Amikor Pesty a Delejtű megindításán fáradozik, elsőik között Ráthnak tárja fel terveit, mert mint mondja „... ilyen vállalatoknál az ember barátaira számol, kik vele egy ösvényen járnak”.¹⁷ Ráth derekasan segíti is új barátját. Javasol cikkírókat, megküldi már ekkor széles ismeretségi köre tagjainak címeit,¹⁸ többször beszél a lap támogatása érdekében az egyházi kulturális körökben befolyásos Ipolyi Arnoldddal,¹⁹ előfizeteti a lapot a Győri Olvasó Egylettel, s maga is küld kéziratokat.²⁰ Az, hogy Ráthék 1862-ben megindítják a Győri Történelmi és Régészeti Füzetek-et, majd 1864 nyarán az egyes megyék történetének feldolgozására megalakítják a Monográphusok Társaságát, és elhatározzák a Hazai Okmánytár kötetének kiadását,²¹ arra ösztönzik Pestyt, hogy éppen a dunántúliakra támaszkodva hozza létre tervezett lapját.²² Pesten tartózkodásának első heteiben Győrbe utazik, hogy személyesen is megismerhesse Ráthot, s véle tanácskozzék a „Magyar történelmi szemle” — ahogy először nevezik a megindítandó lapot — kiadásáról.²³ Valószínűleg Ráth ajánlására a dunántúliak legközelebbi ülésén akarják a megalapítást kimondani, s a többi történetkedvelőt a támogatásra megnyerni.²⁴ Mivel azonban az ülésre csak 1865 februárjában került sor, a közbelső hónapok alatt Pesty és Ráth levélben igyekeznek tisztázni a megindítandó első magyar nyelvű történelmi szaklap szerkesztési irányelveit, s mondják el elképzeléseiket

¹⁵ A levelet nem ismerjük, de Pesty válaszleveléből kiderül annak tartalma. Pesty Frigyes — Ráth Károly. 1857. okt. 5. Pesty Frigyes Leveleskönyve 134. l. OSzKK Fol. Hung. 2134.

¹⁶ Ráth Károly — Pesty Frigyes. 1857. okt. 8. OSzKK Levelestár.

¹⁷ Pesty Frigyes — Ráth Károly. 1857. nov. 30. MTAKK Ráth Károly levelezése.

¹⁸ Ráth Károly — Pesty Frigyes. 1857. dec. 14. OSzKK Levelestár.

¹⁹ Ráth Károly — Pesty Frigyes. 1859. aug. 10., 1860. márc. 15. OSzKK Levelestár.

²⁰ Ráth Károly — Pesty Frigyes. 1860. márc. 15. OSzKK Levelestár.

²¹ A *Monográphusok Társasága* tulajdonképpen a Dunántúli Történetkedvelők szervezett kutatói vállalkozása volt. Az eddigi ismerősökön túl megkeresték mindazokat, akikről tudták, vagy hallották, hogy megyéje történetét kutatja. Pesty Frigyes Temes vármegye történetén dolgozott akkor már több éve, s ennek feldolgozását vállalta.

A *Hazai Okmánytár* a történetkedvelők felgyűlt és a Győri Történelmi és Régészeti Füzetekből kiszorult oklevélgyűjtéseire alapozódott. Első négy kötete egymás után 1865—1868 között jelent meg, az V—VIII. kötet azonban rendszertelenebbül 1868—1891 között. (Vö.: *Gárdonyi Albert*: A történeti segédtudományok története Magyarországon. Bpest. 1926. A Magyar Történelemtudomány Kézikönyve II./1. 19. l.) Kiadóiik maguk a történetkedvelők voltak, ami — figyelembe véve a közönség csekély érdeklődését — nagy anyagi megterhelést is jelentett számukra. (Vö.: *Nagy Imre*: A Dunántúli Történetkedvelők. Emlékkönyv a Magyar Történelmi Társulat negyedszázados fennállásának napján 1892. május 15-én tartott Ünnepléses Közgyűlése alkalmára. Bpest. 1892; *Nagy Imre*: Sopron múltja. Emlékkönyv a Magyar Történelmi Társulatnak Sopronban való időzése alkalmából, 1883 évi augusztus 21—27. Bpest. 1883. 48 l.; *Mann Miklós*: i. m.)

²² Iratok 1.

²³ E beszélgetésről Ráth így számol be Thaly Kálmánnak: „Én, valamint Pesty is igen épült a társalgás alatt előjött dolgokon, te hiányoztál, ki a pesti lapirodalom terén eléggé otthonos vagy; — ugyanis sem több, sem kevesebb forgott szóban, mint Pestynek kedvenc eszméje „Magyar történelmi szemle” cím alatt egy hetenkint megjelenő lap kiadása, azonban evvel hallgassunk, míg a gyűlés elé nem terjesztem, ’s míg mi egy jókora lökést nem adunk neki.” Országos Levéltár (a továbbiakban OL) Thaly-család levéltára. Thaly Kálmánhoz intézett levelek. Ráth Károly — Thaly Kálmán. 1864. okt. 22.

²⁴ Ráth Károly — Pesty Frigyes. 1864. okt. 22. OSzKK Levelestár. Az itt említett Marcalti összejevetel elmaradt. *Nagy Imre*: A Dunántúli Történetkedvelők. 75—77. l.

a tartalom és az előállítás egyes kérdéseire vonatkozóan. Mint az itt közölt dokumentumok is mutatják, levélváltásukban felbukkan a korabeli magyar történész közélet- és történelemszemlélet számtalan problémája — s ha gyakran különböző megközelítésből is — azok megválaszolásának igénye.

Ráth nemesi születésű győri „levéltárnok”, aki hű 1848—49 eszmevilágához, aki noha csak „8 iskolát” végzett, önműveléssel széleskörű ismereteket szerez a diplomatikában. Politikai álláspontja, felfogása s egész tevékenysége a liberális magyar középnemesség haladó elemeinek jegyeit viseli magán.

Pesty, a polgári származású, a szabadságharc mellett következetesen kitartó, több külföldi országban megfordult értelmiségi, mind élményanyagában, mind érdekeit tekintve az egyre erősödő hazai polgári értelmiségi réteghez kötődik, és gondolkodásában sok rokonvonás fedezhető fel a korabeli irodalmi ellenzék eszméivel. Ő a hatvanas évek magyar társadalmának egyik legfontosabb kérdésére, a „nemzeti” és a polgári értelemben vett „egyetemesen emberi” gondolatának, a kor tudományos és politikai irodalmában gyakran egymással szembe állított téziseinek helyes összhangban tartására keresi a megoldás útját, amikor a folyóirat tartalmi kérdéseire sort kerítve az „általános történet” leendő ismertetését oly fontosnak tartja.²⁵ Amikor fejtegetésére Ráth azt válaszolja, hogy „... az én véleményem szerint kizárnám a világtörténelmi irodalom ismertetését, csak oly külföldi munkákat ismertetnék, mellyel kissé vagy igen belevágnánk hazánk történetébe”,²⁶ Pesty szinte programszerűen fogalmazza meg a „megyeház ablakából való bölcsekedést, félszeg, szűklátókörű felfogás” elvetését.²⁷ A vitában nem elsősorban a kedves és hű barát felfogása ellen emel szót, hanem az európai fejlődésre való kitekintés mellett tör lándzsát. A kérdés megítélésének fontosságát mutatja, hogy a fiatal jurista-újságíró Csukási Károly — ki ekkor Pesty közvetlen munkatársa — levelet ír ez ügyben rokonának, Ráth Károlynak: „Mi Károly bácsi véleményét tanácskozással alá vevén miután másokat is meghallgattunk azon meggyőződésre jutánk, hogy egy lapnak, mely a művelődés, a tudomány terjesztését tevé feladatává lehetetlen oly izolált helyzetben maradnia, miszerint a külföld munkásságára ne reflectálna...”²⁸

Pesty érzi a hazai történetírás más fogyatékoságait is; a külföldtől a „történetírás művészetét” akarja megtanulni s e kapcsolatot arra felhasználni, hogy „... tájékozódva legyünk az őket foglalkoztató *eszmékről*”. Az „eszmékben való tájékozódás” igénye a Világos utáni fiatal történelemszemzedék jelentős részének állandó törekvése. Noha a korabeli nagy könyvtárainkban a kortársi európai irodalom nagyszámú szakkönyve, divatos regénye megtalálható volt, mégis az európai műveltség kiszélesítésének fontosságát a kortársi irodalom állandóan hangsúlyozta. Amikor például Fraknói néhány hónap múlva a tervezett történelmi lap megindításával kapcsolatban ír Pestynek, a folyóirat egyik hivatását éppen abban látja, hogy „... történelmi irodalmunkat az adatgyűjtés stádiumából kiemeli, s azt a világirodalom magas színvonalára emelni segítse”.²⁹

²⁵ Iratok 1, 3.

²⁶ Iratok 2.

²⁷ Iratok 3.

²⁸ „Magasabb álláspontot kell elfoglalnunk, hogy annál inkább ismerjük helyzetünket, nyerjünk áttekintést a létezők felett, — az idegen művek ismerete nem zárja ki a hazai történet nagyságának tudását, művelésének nagyobb dimenziókban emelkedését...” — írja ugyanitt, bírálva Ráth álláspontját. Csukási Károly — Ráth Károly. 1864(5). febr. 20. MTA KK Ráth Károly levelezése. Csukásiról ld. a 76. sz. jegyzetet.

²⁹ Fraknói Vilmos — Pesty Frigyes. 1865. máj. 8. OSzKK Levelestár.

f. hó sém 1714 p. sz. a. kelt
jelentése kapirán, a' Esza
szóványok visszatérőre
mellette oly felhívással
~~szóványok~~ ^{szóványok}, hogy folyamán
vagy a' részére szemmel
megadass lapongédegyről,
amely hatályára, vala,
mint a' közelet példányok
pontos beküldéserei függel,
mesterei se melles kató,
vitsa; ~~a' (szóvány) példány~~
a' kendőse, lapnaki meg,
jelentés iróniját a' péld;
amnak idején hírtan
bejelentse. —

1714. máj. 4. 5. sz.

^{10.} J. W. B.

. Századok.

A fennelti cím alatt történésstudományi Századok
megnevezéssel létesít, havonta kétszer.

Programm:

1. Általános bel- és külföldi történet.
2. Régi és új geographia.
3. Jogi és művelődési történet.
4. Földrajz és etnographia.
5. Régiségtan (archaeologia).
6. Chronologia.
7. Etimologia.
8. Az egyes tudományok, tudományok és művelődés története.
9. Topographia (topographia).
10. Könyv- és levéltártudományok.
11. Alkalmazott, antropológia, lélektan.
12. A nyelvészet eredményei a történelem és nyelvészet területén.
13. Néprajz, hitregék, mondák, hazai
mítoszok.
14. Genealogia (genealogia).
15. Emlékek.
16. Szociológia és etnographia.
17. Hozzájárulás a történelemtudományok ismeretének
megújulásához (könyvkiadás).
18. Apró hírek.
19. Könyvtudomány (bibliographia).
20. Felvilágosítás, oktatás, művelődés,
ról, és tevékenységéről. Bpest 1868. március 15.
Beszélyes és a m. akademián tagja.

A másolat hiteles:

Hoffmann, ellátott.

Csak utalni szeretnénk a források azon részleteire, melyek ha nem is teljesen kifejttet formában, de a tudományos történelemkutatás nem egy korabeli alapkövetelményének szinte hibátlan megfogalmazásai: az okmányközlés és a „kidolgozott tanulmány” közötti korabeli gyakori szembeállítás helyes feloldása, a történelemnek „legszélesebb értelemben” való felfogása, a csak későbbben kiszakadó segédtudományoknak, a művelődéstörténeti, politikatörténeti szempontoknak ilyen egységbenlátása.³⁰ Azt hiszem nem túlozunk, ha azt mondjuk, itt már a kialakuló magyar polgári történettudományosság több évtizeden keresztül végighúzódo problémaköreinek megérezéséről is szó van.³¹

A lap terjedelmét, megjelenésének gyakoriságát illetően azonban Pesty túlbecsüli író társainak alkotóerejét, amikor heti két, majd másfél ív megjelenetésére gondol, nem is szólva arról, hogy ez a kor folyóiratolvasási szintjét, tudományos érdeklődését tekintve is irreális célkitűzés volt. Ráth, a tapasztalt tudományos szervező, a Győri Történelmi és Régészeti Füzetek szerkesztője tudja, milyen nehéz a tudományos folyóiratok egy-egy példányát a történetkutatók szűk körén túl eladni, és figyelmezteti Pestyt e nehézségekre, szerényebb terjedelmet javasol.³²

A lap tervét először a Dunántúli Történetkedvelők 1865. február 26-án Répce-Szemerén tartott gyűlésén hozzák nyilvánosságra. Ráth megígéri, az összejövetelükön rábírja társait, hogy „... minyájan szellemi és anyagi (legalább 5 péld. előfizetést a lap feltápáskodásáig) segílyt kezét adva ígérjenek”.³³ A gyűlésen fel is olvassa Pesty levelének egyes részeit, körvonalazni akarván a történeti lap programját, de amint az Nagy Imre későbbi visszaemlékezéséből kiderül, az együtt levő hat történetkedvelő a Hazai Okmánytár mellett e vállalkozást kissé Pesty Frigyes egyéni dolgának tartotta, melyet ők csak írásaikkal támogatnának.³⁴ Ráth széleskörű ismeretségét is felhasználja a lap megindítása érdekében, s kéri barátait, küldjenek a szerkesztőnek cikket, s vállaljanak részt a terjesztésből is.³⁵ Úgy látszik, hogy a Dunántúli Történetkedvelők 1865 elején fellendülő tevékenysége, a Hazai Okmánytár megindítása, társulattá alakulásuk mégis biztos támasza lehet a megindítandó történeti lapnak, melynek címe végül is *Századok* lesz.³⁶

³⁰ Iratok 1.

³¹ Ezen szerkesztői elvek kialakításában szerepe volt Csukási Károlynak, s más barátaikkal — Rómerrel, Wenzellel — folytatott beszélgetéseiknek. Csukási néhány későbbi sora is erre utal: „Mi Károly bácsi véleményét tanácskozás alá vévén miután másokat is meghallgattunk, . . .” (Ráth Károly levelezése I. Csukási Károly — Ráth Károly 1864(5). febr. 20.) Mint Thalynak Ráthhoz írott leveleiből kiderül, Thaly is állandóan tud a laptervezet sorsáról. (Ld. MTAKK Ráth Károly levelezése II.) Ezt támasztja alá az is, hogy Csukási Ráthhoz írott levele a történelmi lap tervét illetően szinte minden ponton megegyezett Pesty elképzeléseivel. (Csukási Károly — Ráth Károly 1865. febr. 20. Ráth Károly levelezése I. és Iratok 8.)

³² Iratok 2.

³³ Ráth Károly — Pesty Frigyes. 1865. febr. 15. Pesty Frigyes Vegyes Iratai. II. 177. l. OSzKK Fol. Hung. 1115.

³⁴ „Felolvasatott Pesty Frigyes levele, melyben tudomásunkra hozta, hogy egy magyar történeti lapot szándékozik kiadni, s felszólított bennünket, hogy ebben munkáinkkal támogassuk. Végre a mihez oly igazi benső kedvvel fogtunk, Ráth Károly a H. Okmánytár I. kötetének II. kinyomtatott ívét mutatta be” — írja ezzel kapcsolatban Nagy Imre (A Dunántúli Történetkedvelők 77. l.). Ugyanakkor a Pesti Napló úgy számol be a Répce szemerei ülésről, mint ahol amellet, hogy „. . . 50 pl. biztosítottak a lapból, . . . eszméjét nagy örömmel fogadták”. (Pesti Napló, 1865. 57. sz.)

³⁵ Vö. *Mann Miklós*: i. m. 852—853. l.

³⁶ Ráth lelkesedve írja Pestynek: „A Komárom megyei Csep közbirtokossága meghívása folytán van szerencsém tégedet is a történetkedvelők gyűlésére meginvitálni,

Pesty beadja kérvényét a Helytartótanácshoz, mely hivatott volt dönteni az újságok, folyóiratok megjelenéséről. A Helytartótanács „a szükséges engedély megnyerése végett benyújtott folyamodás”-t a mellékelt Programmal együtt átküldte a Pest-Budai rendőrkapitányságra „kimerítő vélemény és jelentéstétel végett”.³⁷ A rendőrség, amelynek a közismerten korlátolt Worafka volt a kapitánya,³⁸ tájékoztatást kér Temesvárról Pesty Frigyesről,³⁹ majd április 5-én kelt, a Helytartótanács elnökségéhez intézett német nyelvű véleményezésében javasolja az engedély megadását. Mindenesetre igen érdekes és jellemző a felterjesztés azon néhány sora, melyben felhívja a figyelmet, s egyben óvatosságra is int: mennyire politizálhat egy történeti szaklap is: „... a történelmi adatok kevésbé gondos megválasztása, valamint egy kombinációk és összehasonlítások segítségével kialakított ábrázolás erősen keresztezhetné a kormány szándékait.”⁴⁰ Pesty nem hagyta sorsára kérvényét, személyesen is felkereste Pálffy helytartót,⁴¹ kivel már korábban történeti kutatásai során is kapcsolatban állt.⁴² Pálffy Móricznak éppen ekkor volt összeütközése túl szigorú sajtópolitikai elvei miatt Zichy kancellárral, s ahogy a kortárs újságíró megjegyzi: „kedvenc foglalkozásától, a lapokba avatkozástól teljesen eltiltattott”.⁴³ Bizonyára ez is közrejátszott, hogy igen barátságos volt Pesty Frigyeshez, s tudományos és egyéb kérdésekről „egyórai párbeszédet” folytatott vele,⁴⁴ majd a rendőrkapitányságnak küldött utasításában a felterjesztés megkötéseinél sokkal általánosabb, s lényegében enyhébb követelményekhez kötötte a lap megjelentethetését.⁴⁵ Az engedélyt ennek a helytartótanácsi utasításnak megfelelően küldi meg végül is a rendőrkapitányság a jövőre szerkesztőnek.⁴⁶

legyél tehát ápr. 17-én, az az husvét másnapján a Kis Béri állomásnál, hol a közbirtokosság fogatai várnak reátok és mi fogadunk 's fogadjuk a Századok szerkesztőjét, 's vissziuk be nagy jó kedvvel Cseppe . . . Ha eljössz, 50 előfizetőt biztosítok újra, melyre ezennel a kezemet adom.” Ráth Károly — Pesty Frigyes. 1865. ápr. 5. OSzKK Leveléstár.

³⁷ OL. Abszolútizmuskori levéltár. Helytartótanács elnökségi iratok. 1865. IV. B. 1457. A kérvény és a mellékelt eredeti program elveszett. A kérvény tartalmára a rendőrségi felterjesztésből lehet következtetni, a Programnak két másolata is megvan. Vö.: Iratok. 4, 5a.

³⁸ *Szilágyi Sándor*: Rajzok a forradalom utáni időkből. Bpest. 1867. 143—144. 1.

³⁹ A véleményezés tartalmára csak következtetni lehet a rendőrség felterjesztéséből (vö.: Iratok 4); mert a temesvári levél az irattárba rakáskor elkerült a törzsiratok mellől.

⁴⁰ Iratok 4.

⁴¹ b. Pálffy Móricz altábornagy 1861-ben kerül Majláth György helyett a Helytartótanács élére, s 1865 júliusáig viszi a hivatalt.

⁴² Pesty Frigyes Vegyes Irtai II. köt. 119., 142. 1. OSzKK Fol. Hung. 1115.

⁴³ Kecskeméty Aurél Naplója 1851—1878. Bpest. 1909. 180. 1.

⁴⁴ Pesty Frigyes — Ráth Károly. 1865. ápr. 11. MFAKK Ráth Károly levelezése. II.

⁴⁵ „Pesty Frigyes pesti lakos abbeli kérelmét, hogy »Századok« cím alatt egy Pesten havonként háromszor megjelenő történettudományi szaklapot, a bemutatott program mellett, saját szerkesztése alatt kiadhasson, teljesíthetőnek találtam, oly kikötéssel mindazonáltal, hogy abba bármely politikai, társadalmi, vagy vallási irányú értekezés közzétételétől tartózkodni fog.” (OL. Abszolútizmuskori Levéltár. Helytartótanács elnökségi iratok. 1865. IV. B. 1786.) Ezek a kikötések nem jelentettek többet, mint a politikai lapoktól való szokásos elhatárolást. Nyilvánvaló volt azonban előttük is, hogy a történettudományi szaklapon belül is a cikkek mindig tartalmaznak politikai vonatkozást, mint ahogy azt a Worafka-féle felterjesztés idézett sorai is mutatják.

⁴⁶ Iratok 5.

Pesty széleskörű szervezéshez kezd. Minden számottevő történelemmel foglalkozó író megkeres leveleivel. Felújítja kapcsolatát a „Delejtű” volt munkatársaival, ír a csak névről ismerteknek s a dunántúliaknak.⁴⁷

Ha megvizsgáljuk a Pesty által felkért szerzők névsorát, akkor kiderül, hogy a szerkesztő igyekezett több szempont figyelembevételével összeállítani azt. Az első, ami feltűnik, hogy a felkértek között a legkülönbözőbb társadalomtudományi ágak művelői megtalálhatók: a szűkebben vett történetkutatók mellett régészek, egyháztörténészek, irodalomtörténészek. Ez természetesen öketvezett a megindítandó Századok programjánál már érintett szerkesztői koncepcióból. Tudománypolitikai szempontból érdekes, hogy a névsor szerint határozott törekvése volt Pestynek egyrészt az erdélyi arisztokrata származású politikus-tudósok (gr. Mikó Imre, báró Kemény Gábor, gr. Lázár Imre, gr. Teleki Domokos), másrészt az „irodalmi deákosok” — sokszor nem is kimondottan történetírók (pl. Gyulai) — felkérése, ugyanakkor pl. Csengery — akivel egyébként korábban levelezésben volt, és akit támogatott a Budapesti Szemle terjesztési munkájában is — kihagyása. Életútjuk, munkásságuk alapján is elkülöníthető az a csoport, mellyel Pesty — többnyire nem most, hanem korábban, a Delejtű megindításakor — Ráth javaslata alapján vette fel a kapcsolatot, s most ismét hozzájuk fordul (Nagy Imre, Nagy Iván, Rómer Flóris, Ipolyi Arnold, Véghely Dezső, Fraknoi Vilmos stb.). Különválasztható az a néhány író, történetbúvár, akiket munkájuk, híruk alapján keresett meg levelével (Henszmann Imre, Hornyik János, Horváth Döme, Hajnik Imre, Csaplár Benedek, Kerékgyártó Árpád stb.). Ezekből a levelekből kitűnik, hogy bízott a történeti érdeklődés, a történetkutatás utóbbi években mutatkozott fejlődésében,⁴⁸ számított a vezető irodalmi, tudományos szeméremi csoport egyes tagjai mellett azokra a fiatal polgári-nemesi értelmiségiekre, akik örömmel és határtalan önzetlenséggel, gyakran rossz anyagi körülményeik ellenére is áldozatokat hozva támogatták a lapindítási, könyvkiadási s egyéb művészeti-tudományos kezdeményezéseket. Ezeknek az újjáéledő, de az ország különböző vidékein egymástól távol tevékenykedő tollforgató történetkutatók számára a megindítandó Századok az egységbefogást, a szervezeti hovatartozást is jelentette volna. „Üdvözlöm a Tekintetes úr derék vállalatját — írja Paur Iván a felkérő levélre válaszolva —, mely az erők elforgácsolásának, az ide s tova kapkodásnak. . . »állj«-t fog vezényelni. . .”⁴⁹ Maga Pesty is érezte, hogy ezt az összefogást igényli a magyar történetírói gárda, s amikor felszólító levelében célját körvonalazza, azt elsősorban a történészek egymásközötti és a közönséggel a folyóiraton keresztül létrejövő érintkezésében határozza meg.⁵⁰ A felszólítottak majd mindegyike válaszában megígéri a támogatást, sőt ötleteket is adnak a szerkesztéshez,⁵¹ de cikkeket — melyek pedig első feltételei lettek volna a lap megindításának — csak későbbre ígérnek. Horváth Mihály rossz egészségi állapota és

⁴⁷ A felszólítottak névsora: Iratok 9.

⁴⁸ Pesty Frigyes — Szilády Áron. 1865. máj. 21. MTAK Kéziratár. Szilády levelezés (Nem volna Ön . . .) Vö. még Iratok 1.

⁴⁹ Paur Iván — Pesty Frigyes. 1865. máj. 21. OSzKK Levelestár.

⁵⁰ „Célja, hogy folytonos érintkezéssel a közönséggel a történettudomány barátai gyarapíttassanak, más rész, hogy írónk folyvást ösztönözve legyenek, s az eddig felhalmozott gazdag adatokat feldolgozni, és történelmünk még parlagon heverő részeit művelni” — mondja a felszólító levelek egyik változata a megindítandó lapról. Pesty Frigyes — Szilády Áron. 1865. máj. 21., id. helyen. Vö. még Iratok 7.

⁵¹ Iratok 9.

„nagyobb munkája” miatt nem küldhet az első számokba munkát,⁵² Szilágyi Sándor Erdély történetén dolgozik, de biztatja Pestyt,⁵³ Fraknói Vilmos, Torma Károly, Véghely Dezső pedig csak a későbbi hónapokban szándékoznak dolgozatot küldeni.⁵⁴ Az elismerő válaszok és a lelkes szavak ellenére így Pesty kénytelen belátni, hogy lapját egyelőre nem indíthatja meg.⁵⁵

Ha azokat a tényezőket keressük, amelyek meggátolták, hogy már 1865-ben megjelenjék az első magyar történeti szakfolyóirat, akkor az elsők között kétségtelenül a politikai helyzet kedvezőtlen alakulását kell említenünk. 1865 tavaszán, amikor úgy látszott, hogy a „kiegyenlítés” kérdésében a közeljövőben nem várható előrehaladás, a művelődési, kulturális fellendülésben is határozott megtorpanás következik be. Már április közepén azt írja Pesty, hogy félénkké teszi „a mostani mostoha idő. Nagy megerőltetéssel ismerőseink körében felvisszük 200 előfizetőre a nagy közönség pedig mindennapi gondjai által lesz akadályoztatva a lap pártolásától.”⁵⁶ A politikai viszonyokat Csukási és egy későbbi levél sorai szerint Ráth is rendkívül fontosnak, meghatározónak tartotta és az előbbi éppen ezek mostoha alakulásából vonja le a következtetést és tartja lehetetlennek, hogy a Századok 1865 nyarán megjelenhessen.⁵⁷

Ugyancsak hátráltató körülmény volt az, hogy a Dunántúli Történetkedvelők körében határozott passzivitás figyelhető meg 1865 nyaratól. Azon túl, hogy egyéni munkájuk felé fordul mindegyikük, határozott elkedvetlenedés mutatkozik a kevés eredmény láttán, mások anyagilag nem bírják a kiadói vállalkozásokat.⁵⁸ Ilyen viszonyok között rájuk már különösebben nem számíthatott Pesty, noha a beérkezett cikkek — kettő Nagy Imrétől, egy Thalytól — mindegyike tőlük származott.⁵⁹

Számításba kell vennünk azt is, hogy akkor, amikor a történetírók között is a politikai és társadalomfelfogás alapján az ellentétek mind jobban mélyültek, ezeket a frontokat összefogó lap megindítása túlságosan is nehéz feladatnak bizonyult egy magánvállalkozás számára; különösen ha amögött sem nagyobb társadalmi, sem politikai erő nem állott. Az egyetlen központi szaklap szerkesztősége határozott vezetőszerpet jelentett volna a kialakuló történész közéletben, márpedig erre Pestyt sem történetírói tekintély, sem a tudományos életben való tájékozottság, ismeretségi kör nem predesztinálta.

⁵² Iratok 7.

⁵³ Szilágyi Sándor — Pesty Frigyes. 1865. máj. 4. OSzKK Levelestár.

⁵⁴ Fraknói Vilmos — Pesty Frigyes. 1865. máj. 8. OSzKK Levelestár; Torma Károly — Ráth Károly. 1865. máj. 30. MTAK Ráth Károly levelezése II.; Véghely Dezső — Pesty Frigyes. 1865. jún. 19. OSzKK Levelestár.

⁵⁵ Iratok 9.

⁵⁶ Pesty Frigyes—Ráth Károly. 1865. ápr. 11. MTAKK Ráth Károly levelezése II.

⁵⁷ Csukási Károly—Ráth Károly. 1865. ápr. 11. MTAKK Ráth Károly levelezése II.; Ráth Károly — Thaly Kálmán. 1866. febr. 15. OL. Thaly-család levéltára. Thaly Kálmánhoz intézett levelek.

⁵⁸ Csukási 1865 júliusában már a „Dunántúli Történetkedvelők hanyatlásnak indult jóhír”-éről beszél. (Csukási Károly — Ráth Károly. 1865. júl. 28. MTAKK Ráth Károly levelezése II.) Az anyagi nehézségekről, a közönség általános érdektelenségéről ld. Paur Iván, Nagy Imre, Véghely Dezső 1865-ben Ráth Károlyhoz írott leveleit. (MTAKK Ráth Károly levelezése I—II.) Paur Iván ki is válik a Hazai Okmánytár kiadói vállalkozásából, s helyette majd Ipolyi Arnold lép be. (Vö. Ipolyi Arnold 1865—66-ban Ráth Károlyhoz írott leveleit. MTAKK Ráth Károly levelezése I.)

⁵⁹ Nagy Imre — Pesty Frigyes 1865. szept. 20. OSzKK Levelestár. Thaly Kálmán — Ráth Károly 1865. szept. 22. MTAKK Ráth Károly levelezése II. Erről: Nagy Imre—Thaly Kálmán. 1867. nov. 2. OL. Thaly-család levéltára.

Ezek a körülmények arra készítették a szerkesztőt, hogy bízva az idők jobbra fordulásában, elhalassza a lap megjelentetését. A Ráth Károly és Thaly Kálmán levelezésében található elszórt megjegyzések⁶⁰ azt mutatják, hogy Pesty nem mondott le a folyóirat megindításának gondolatáról. Mindenesetre a Századok létrejöttének történetében az első szakasz lezárult, s ez bebizonyította, hogy kedvezőbb politikai és művelődési körülmények között, s szélesebb körű társadalmi összefogás, bázis alapján lehet csak megindítani a történelmi folyóiratot.

IRATOK

I.

Pest. 1864. december 8.

Pesty Frigyes Ráth Károlyhoz intézett levelében elmondja a megindítandó „történelmi hetilap” tartalmára, kiállítására vonatkozó elképzeléseit.

Pest december 8-án 1864

Kedves Károly barátom!

Elvégre van egy szabad napom, és azt arra használom, hogy Önnek irjak a világ minden dolgairól, és még néhány egyebekről . . .⁶¹

Most a kiadandó történelmi hetilapról.

Én időközben tudakozódtam Ernichnél⁶² a nyomtatás költségeiről. A Gazdasszonyok lapja negyedrért alakjában papír és nyomtatás kerül 500 példány 20 frtba. A Koszoru alakjában, nyolcadrért félv 500 példány 16 frt, — 1000 példány 21 frt.⁶³

En az utóbbi kiállítás mellett volnék. Hozzá számítandó még a bélyeg és az expedíció költsége.

Az írókat díjazni kellene, ha nem is fényesen, de legalább méltányosan, különben jóra való munkát nem kapunk.

De most az a kérdés támad, honnan merítsük a szükséges pénzt? Erre csakugyan nem tudok feleletet adni, — és ha ezt szóba hozzuk a történetkedvelők gyűlésén, bizony ott is kemény konc lesz.

Azt hiszem, hogy a lap minden száma legalább is másfél ívből — ha lehetne — 2 ívből álljon, különben csupán aprólékoságból állítjuk össze a lapot, és kidolgozott tárgyak alig alig engedhetünk helyet.

En legnagyobb buzgalommal ragadnám meg a történelmi lap ügyét, ha az anyagi kiállításon kívül, annak szellemi támogatása tekintetében is meglehetnék nyugtatva. Hogy a történettudomány szakmájában vannak képes, és nagyérdemű emberek, ki tagadhatná? De *munkás* író igen kevés. A történelmi lap szellemi kiállításán pedig sohasem szabad éreznünk, hogy a kéziratok hiánya vezérelte a szerkesztőt az összeállításban. Szeretném, hogy akik érdeklődnek a vállalat iránt, már most készítsék elő a kellő értekezéseket és adalékokat. Óhajtsom az volna, hogy a lap már jövő április elején meginduljon, — ha ön jönnek találja, azonnal folyamodik az engedélyért, a mi nehézséggel nálam nem járhat, miután 1860 évben a Delejtűt politikai lapul megjelenését engedélyezték — habár később nem éltem az engedéllyel.⁶⁴

⁶⁰ Ráth Károly — Thaly Kálmán. 1866. febr. 15. OL. Thaly cs. lvt. Levelezés.

⁶¹ Pesty ezután a Hazai Okmánytár részére küldendő lemasolt okleveléről ír, melyre majd Ráth válaszelevelében rövid utalás történik. (Vö. Iratok 2.).

⁶² *Emich Gusztáv* az 50—60-as évek első, teljesen magyar munkák megjelentetésével foglalkozó kiadója, nyomdatulajdonosa. (*Gárdonyi Albert*: Régi pesti könyvkereskedők. Bpest. 1930. 105—109. l.) A 60-as évektől mind jobban tudományos, kulturális és ellenzéki lapokkal foglalkozik. (OL. Abszolutizmuskori levéltár. Helytartótanács elnökségi iratok. Pest Budán megjelenő újságoknak Előfizetői számkok szerinti kimutatása. 1866. 6983. eln. IV. B. 519.)

⁶³ A „Koszoru” Arany János lapja, a Szépirodalmi Figyelő utódja. A lapot éppen 1865-ben az olvasók számára folytonos apadása, s mind aggasztóbb anyagi körülményei miatt szünteti meg a költő. (*Bisztray Gyula*: Arany János „Koszoru”-jának olvasóközönsége. Magyar Könyvszemle. 1962. 1. sz. 75—81. l.; *Kozocsa Sándor*: Arany János szerkesztői munkásságához. Magyar Könyvszemle 1963. 1—2. sz. 99—101. l.)

⁶⁴ Pesti valóban 1860-ban kérvényezte, hogy a Delejtű politikai lapként jelenhessen meg, ezt azonban először meztagadták tőle, s csak 1861 márciusában kapta meg erre az engedélyt. Közben országgyűlési képviselővé választották, a lap szerkesztését Ötévényi Nagy Ferenc vette át, s a Delejtűből sohasem lett politikai lap. (*Berkeszi István*: i. m. 114—115. l.)

A lap tartalmára nézve még az a véleményem, hogy habár a hazai történetre kíváló figyelem fog fordíthatni, még is szükséges, hogy az általános történet is legyen benne képviselve. Ennek szükségét annyira érzem, hogy a lapban kritikai rovatot is szeretnék nyitni, melyben a jelesebb történeti munkák — akár hazaiak — akár külföldiek megbíráltassanak, természetesen nem az újdonsági rovatok selejtes módorában, hanem inkább olyanban, minőben a Budapesti Szemlében⁶⁵ találkozunk. Itt semit sem szeretnék a véletlenre bízni, melynek eredménye, hogy néha másodrendű munka sűrűen ismertetik, holott a korszakias munka elemzését hallgatással mellőzik, — mert írtóznak tanulmányt fordítani az ily munka megítélhetésére. Kivánnám, hogy oly állapotban legyünk, miszerint a szerkesztő megküldvén valamelyik munkatársának a megbírálandó munkát, arra számolhasson, hogy talpraesett bírálatot kap.

Fognak-e köztünk oly emberek találkozni? Mit mond?

Azt tán felesleges mondanom, hogy a történettudományt a legszélesebb értelemben veszem; t. i. nem csak a politikai történet, hanem irodalom-míveltségi történet, régiségtan, életrajz, időtan, heraldica és általjában minden mellékága a történetnek találjon tért a lapban.

Az sem lehet célunk, hogy a lapból okmánytárt, vagy nyersanyag halmazát alkossunk, — miként ellenkezőleg az sem, hogy már százszor elmondott dolgok régi pongyolaságukban és a tudományos vivmányok felhasználásának nyoma nélkül, ujjalag hozassanak a közönség elé, hanem, hogy a lap fő részén minden cikk önálló dolgozat legyen, mely vagy saját jellemzésével, vagy új szempontok és adatok előadásával igazolja kiadását. Lehetnek a lapban kisebb rovatok, hol azon töredékek gyűjtetnek, melyek az idő romboló keze alól menekültek, és becses anyagul fognak szolgálni későbbi munkás történetkedveőknek. Egy újdonsági rovatot szánnék mindazon irodalmi vagy társadalmi jelenségek megemlézésére, melyek a történettudománnyal kapcsolatban állnak.

Bocsánatot, hogy oly tárgygyal veszem igénybe figyelmét, melyhez Ön illetékesben szólhat mint én. Céloom leginkább az, hogy becses nézetét tudjam meg, és így az ön által is pártolt célhoz közeledehssünk.

Kérném egyszersmind, sziveskedjék velem közölni azok névsorát, és lakását, akikre mint munkatársakra számolhatunk.⁶⁶

A történetkedveők igen tisztelt társasága bizonyára lényegesen mozdíthatja elő a vállalat keletkezését, sőt tán biztosíthatja is. Már ehhez nem szólhatok, mert nem tudom, kik tagjai, és a szervezés is tán a szabadság szélső határával azonos. Tisztelt barátom discretiójára bízom magamat, ha tán ügyetlen kérdést teszek, — de a történeti lap életbe-éptetése érdekében tudakozodom, vajjon benne vannak-e a történetkedveők társaságában mind azok kikkrol a közvélemény várna, hogy annak törekvéseiben részt vegyenek? Ha még akként nem állna a dolog, oda kellene ezt mielőbb vinni, hogy a társaság szellemileg, anyagilag oly nyomadékok adhasson fellépéseinek, mely a történettudomány előnyére válnék.

Ha a társaság, miként szeretném és reménylem, oly módon alakult össze, akkor egy az ő firmája alatt megjelenő folyóirat, — még pedig mely első a maga nemében nálunk, — a sikerhez jó utlevéllel el van látva, de viszont a társaság is meríthet a vállalatból életerőt, és biztos támaszt nyer, hogy a történettudomány a hazában buzgó barátokat, mívelőket nyersen.

Mily címet javasol ön a folyóiratnak? Történetkedveők lapja? A történet nyomai? A mult hangjai? Az idő szózata?⁶⁷

Bár találkozhatnak mielőbb ismét önnel. Mindig nagy élvezetet hoznak nekem e rövid percek, — és a levelezés nem mindent pótol, főleg, miután Ön jobbra fordíthatja idejét, mint levelezni.⁶⁸

Baráti szeretettel szorítván Önnel kezét, maradok

igaz tisztelője
Pesty Frigyes

Eredeti kéziratoss levél. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (továbbiakban: MTA K) Kézirattár. Ráth Károly levelezése II. köt. Magyar Irodalmi Levelezés. 4—r. 163.

⁶⁵ A Csengery által szerkesztett Budapesti Szemle ismertetési rovata — az *Irodalmi Szemle* — külföldi és magyar munkákat is nem egyszer 8—10 nyomtatott oldalon ismertetett. Ezek az ismertetések azonban nem mentek túl általában a tartalmi ismertetésen.

⁶⁶ Mint Bevezetőnkben mondtuk, a Delejtű munkatársai közül többet — a Dunántúliak gerincét — Ráth javasolta Pestynek. Rajtuk kívül most Kubinyi Ferenc címét küldi. (Ráth Károly—Pesty Frigyes. 1865. júl. 12. Pesty Frigyes Vegyes Iratai II. 178. l. OSzKK Fol. Hung. 1115.)

⁶⁷ Ráthnál tett októberi látogatásakor a „Magyar történelmi Szemle” címről volt szó. (OL. Thaly-cs. Ivt. Ráth Károly—Thaly Kálmán. 1864. okt. 22.)

⁶⁸ Épp a személys érintkezés ez általános hiánya miatt alakult ki pl. a Dunántúli Történetkedveők „szervezési alapját” képező hatalmas levelezés.

2.

Győr. 1865. január 7.

Ráth Károly Pesty Frigyes előző levelére válaszolva körvonalazza a megindítandó folyóirattal kapcsolatos véleményét, s tanácsokat ad a szerkesztéséhez.

Szeretett barátom!

Hogy oly későn válaszolok igen becses levelére, ne vegye restségnek, hanem mert többeknek elküldém jeles tartalma végett és így az most kerülvén vissza kezemhez, veszem kezembe ismét választétel kedviért 's van szerencsém arra pontosint válaszolni.

A mi a Hevenesi 's egyéb pesti nagy gyűjteményeket illeti, távol van tőlünk, hogy mi azt felosztanánk magunk között, ott szabad a vásár, azt oly szerencsétlen társainknak hagyjuk kiknek levéltáraikat a törökök felégették. Ha hivatala szeretett barátomnak néhány heti vacációt enged, jöjjön közinkbe 's bámolni fog a tenger sok kiadatlan oklevélen.

A Mezősomlyón kiadott okmányt méltóztassék megtartani, hű mássát majd pesti találkozásunkkor tavasz nyiltával vehetjük, mert társaim annyira elhalmoztak nevezetes okmányokkal, hogy az első két kötetben is alig fér el, pedig 24 ív helyett 28 ra bővítém. Határidőül tehát a nyarat tűzöm ki, a mikor a 3^k kötetet fogom összeállítani.

A megindítandó lapban a levéltárak ismertetését és a nevezetesebb gyűjtemények tartalmát is jó lesz talán időnkint közleni, Hevenesi a t. gyűjt. átnézésakor tehát egy úttal jó lenne úgy intézni a dolgot, hogy egyszersmint a gyűjt. is leirassék. Legközelebbi gyűlésiünk Csepren Komárom megyében leend, oda meghívjuk kedves barátom uramat, az ügyet magunkévá tesszük és bővebben mindenről szóval értekezzünk, addig is néhány szót.⁶⁹

A Koszorú alakját én is legelőszerűbbnek és legméltóságosbnaak találok.

Címe: „Magyar történelmi szemle” lenne tán és az én véleményem szerint kizárnam a világtörténelmi irodalom ismertetését, csak oly külföldi munkákat ismertetnék, mellyel kissé vagy igen belevágnánk hazánk történetébe.

Engedélyért jó lesz mindjárt folyamodni 's a megindítást jul. ban kellene intézni, akkora összeverekedhetnek magyar eredeti értelemben (az az sorakozhatnánk) már csak azért is jul. elején, hogy az addig összehivandó két gyűlésen társaimat megismernek ['s addig a monographusok is felszaporodnának.⁷⁰ Jelentkeztek már Árvára Szontag Dániel,⁷¹ Közép Szolokra P. Szatmáry Károly,⁷² Fehérré Csapó Kálmán,⁷³ Szalára Paur Iván⁷⁴ sat. sat. Hazai okmánytárunkból is megjelenne két kötet 's így annál jobban indokolhatnánk a lap szükségességét.

Egy hó mulva történelmi találkozásunkor többet. Addig Isten önnel testvér, Kit tartson meg történelmi irodalmunk javára. Maradván

mély tisztelettel
Ráth Károly

Győr, ján 7. 1865.

['s személyesen hallhatná, hogy biztosítanak 's közreműködnek.*

Én hónaponként csak 2 ívet adnék, minden 15 alatt l. így egy évben 25 ívet, mely egy jó kötetre, hatalmas tárgymutatóval ellátva. Különbön erről is majd többet személyes találkozásunk alkalmával.

Eredeti kéziratos levél. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (továbbiakban: OSZKK) Levelestár.

⁶⁹ Végül is nem Csepren, hanem Répce-Szemerén tartják a Dunántúliak 1865. febr. (26)-i összejövetelüket. Csepren áprilisban érkeztek.

⁷⁰ Pesty sohasem vett részt a Dunántúli Történetkedvelők ülésén. Néhányukat személyesen sem ismertem soha. (Vö. OL. Thaly-cs. lvt. Nagy Imre—Thaly Kálmán 1867—68.)

⁷¹ Szontagh Dániel a Monographusok Társaságának tagja, Árva megye monográfiáját készíti. (Ráth Károly—Pesty Frigyes. 1864. okt. 22. OSZKK Levelestár.) Pesty a Delejűtbe is kér tőle cikkeket. (Pesty Frigyes—Szontagh Dániel. 1858. aug. 25. Pesty Frigyes Leveleskönyve 407. l.)

⁷² P. Szathmáry Károly az ismert korabeli regényíró, ekkor nagyenyedi gimnáziumi tanár, ismert lapszerkesztő is.

⁷³ Csapó Kálmán ügyvéd, publicista, Székesfehérvár történetével foglalkozik, erről írt monográfiát is (1861).

⁷⁴ Paur Iván a hg. Eszterházy-, majd a gr. Széchenyi-család levéltárnoka, kihez Pesty már korábban is fordult adatokért. (Pesty Frigyes—Paur Iván. 1857. jan. 13. Pesty Frigyes Leveleskönyve 47—48. l.) A dunántúliak egyik tőrzstárgja, 1865 őszéig részt vesz a Hazai Okmánytár szerkesztésében és kiadásában.

* A lap alján tett betoldás.

3.

Pest. 1865. február 21.

Pesty Frigyes Ráth Károlyhoz írott újabb levelében kifejti az egyetemes történeti tájékozódás fontosságát, s kéri Ráthot, igyekezzék a Dunántúli Történetkedvelők összejevételén minél nagyobb támogatást biztosítani a lap ügyének.

Pest 1865 február 21-én

Kedves barátom!

Megkaptam szives meghívását és sajnálattal kell erre válaszolnom, hogy én nem tartozom azon szerencsések közé, kik rendes hivatalukból 3—4 napra szabadulhatnak. F. szerint nem is szükséges az időjárás kedvezőtlen voltára hivatkoznom. Thaly Kálmán⁷⁵ és Csukássy⁷⁶ szintén nincsenek azon helyzetben, hogy Repce-Szemerén a gyűlésre megjelendjenek.

Igy állván tehát a dolog, annál többet várunk most kedves barátom ügyes közbevetésétől. Felkérem tehát, hogy a történelmi lapot szellemileg, anyagilag amennyire lehet biztosítsa. Miként tegye azt, arra nézve felesleges volna Önnek tanácsot adni.

A lap programja egy korábbi levelemben foglaltatik nagyobb vonásokban. F. év január 7-én kelt becses soraiban Ön a Koszorú alakját magáévá teszi, — ennek örvendek. Címe lehetne: Történetkedvelők Lapja, — vagy Történetművelők lapja, — vagy: Magyar Történetkedvelő.

Többi tartalmára nézve engedjen meg tisztelt barátom, hogy néhány észrevételt tegyek. Először is keveslem azt a holnaponkinti 2 ívet, — abba nem sokféle férne be, és mi célunkat tévesztenék. Valamint a Koszorú alakját fogadtuk el, úgy szeretném, hogy miként ez, történeti lapunk minden száma egy ív ciceróból és 1/2 ív garmondból álljon. Már erre nézve inkább engedek tervemből, vajjon holnaponkint 4 vagy csak 3 szám adassék-e ki, noha szeretném, ha hetenkint jelenhetnék meg.

Nagy súlyt helyezek arra, hogy abba, a világtörténeti irodalomnak engedjünk tért. Távol legyen tőlem, hogy a magy. tört. t mellékessé akarjam tenni, — ez mindig kiváló fáradságunk tárgya lesz. De az általános történetet azért szeretném figyelembe venni, mert nehezemre esett mindig, jobb írónknál is gyakran tapasztalni tájékozatlanságukat az általános tudományok mezején, és az úgynevezett megyeház ablakából való bölcseletést, félszeg, szűklátókörű felfogást. Szemlésetünk az ált. történet mezején sajátképeni magyar történetünket alig alig fogja új adatokkal gazdagítani, de a felhozandó példákban tanulni fogjuk miként kell történetírni, az az a történetírás művészetét, valamint azt, mily eszmék foglalkoztatják a külföldi remek íróit és mikép öntik szép alakba a kiaknázott anyagot. Ha még korábban nem tettem volna, most jegyzem meg, hogy én a munkatársakat minél jobban díjazni kívánám, hogy szerkesztői tárcám mindig bővelkedjen értekezésekkel.

Bajos dolog volna, ha a véletlenség vagy a szükségérzete szerkesztené a lapot nem pedig a szellemi célszerűség. Közönségünket nem szabad kifárasztanunk oly cikkekkel, melyekre a német azt mondaná: Nothnagel.

Emich egy oly számot, mint a Koszorú kiállít 42 f. 80 krajcáron, Kocsi, Ebkövy és Galgóczy nyomdája 41 frton. Vajjon elegendő volna-e ily formán 500 előfizető, a lapnak fél évi 5, egész évi 10 forintos ára mellett? A Koszorú ára 12 forint.

Csak ennyiből állnak észrevételeim, és bocsássza meg kedves barátom, ha sok felesleges szóval kissé untattam.

A gyűlés eredményét kérem velem közleni, — legjobban ha személyesen lehetne szerencsém önhöz. Addig is az ég minden áldását kívánom önnek, engem pedig tartson szives emlékében, ki szeretettel és tisztelettel maradok

igaz barátja
Pesty Frigyes

Hát a Győri füzetek hol akadtak fenn?

⁷⁵ Thaly Kálmán a történetkedvelőkhöz tartozik, Ráth igen jó viszonyban van vele. Ekkor tanárkodik Pesten, gyakran találkozik Pestyvel. (Vö. *R. Várkonyi Agnes*: Thaly Kálmán történetírása.)

⁷⁶ Csukási Károly Ráth rokona. Ő ajánlotta Pesty Frigyesnek még Temesvárott, hogy legyen gondja az ott névelősködő fiatalember fejlődésére (Ráth Károly—Pesty Frigyes é. n. OSzKK. Levelestár). Pestyvel együtt a fővárosba kerül, s a Századok 1865-ös előkészítésénél tevékenykedik. A Dunántúllak köréhez tartozik, de hamarosan szembefordul velük, bírálva „tehetetlenségüket”, s hogy többször megszavazzák a megalakulást, s „3 hónaponként elmondják terveiket”, de a megvalósítás elmarad. (Csukási Károly—Ráth Károly. 1865. júl. 28. MTA KK Ráth Károly elvezése I.). Jogi tanulmányai után újságíró, s már 1865-ben az ellenzéki írók között találjuk

„Tisztelt pályatársainknak ismeretlenül is üdvözetimet!”*

Eredeti kézíratos levél. MTA Kézírtatór. Ráth Károly levelezése II. köt. Magyar Irodalmi Levelezés 4—r. 163.

4.

Pest. 1865. április 5.

A pest-budai rendőrfőkapitányság felterjesztése a Helytartótanács elnökségéhez, melyben javasolja a Századok megjelenésének engedélyezését, de fontosnak tartja megszabott feltételekhez kötni azt.

Kais. König. Polizei Direktion, Ofen-Pest
Zahl 914/Pr.

Hohes Präsidium der königl. ung. Statthaltereien!

In Befolgung des hohen Erlasses vom 21. v. M. Zahl 1457/eln. betreffend das im Anschlusse rückfolgende Gesuch des Friedrich Pesty um Bewilligung zur Herausgabe und Redaktion einer neuen Zeitschrift, erlaubt man sich einem hohen Präsidium Nachstehendes gehorsamst zu berichten:

Die Zeitschrift um deren Concessionierung Bittsteller ansucht, soll den Titel „Századok” führen, monatlich dreimal in ungarischer Sprache in Pest erscheinen, und laut des nachtraglich beigebrachten und im Anschlusse mitfolgenden Programmes wissenschaftliche Artikel aus dem Bereiche der Geschichte, Geographie, Literatur, Heraldik, Archeologie, Chronologie etc. enthalten, und würde daher als in die Kategorie der wissenschaftlichen Fachblätter gehörend, weder einer Caution, noch der Stempelpflicht unterliegen.

Der Bittsteller Friedrich Pesty, welcher die Redaktion und auch den Verlag der in Redestehenden Zeitschrift führen will, ist aus Temesvár gebürtig, 42 Jahre alt, katholischer Religion, verheiratet, seit dem Monat September v. J. als Sekretär bei der hiesigen 1-ten ungarischen Gewerbebank bedienstet, und in Pest Theresienstadt Königsgasse Nr. 47 wohnhaft.

Bis zum Monat September v. J. hat Pesty sich grössten Theils in Temesvár aufgehalten, und da aus diesem Anlasse dessen Vorleben hieramt wenig bekannt war, hat man sich Berufs Erlangung der bezüglichen Auskünfte an die k. k. Polizeidirektion in Temesvár gewendet, von wo unterm 28. v. M. Zahl 95/pr. die in der Nebenlage abschriftlich mitfolgende Mittheilung eingelangt ist. Nach dieser Mittheilung hat Bittsteller schon im Jahre 1860 mit der Herausgabe und Redaktion einer belletristischen und Gewerbezeitschrift, betitelt „Delejtű”, in Temesvár sich befasst, bei dieser Gelegenheit jedoch wegen Überschreitung des Programmes, und wegen Verfolgung einer regierungsfeindlichen Tendenz, sich vielfache Verwarnungen und selbst seine Internierung nach Josefstadt zugezogen.⁷⁷

Die Befähigung zur Leitung eines belletristischen Unternehmens im Sinne des § 12. der Presseordnung kann dem Gesuchsteller nicht abgesprochen werden.

Überhaupt lässt sich gegen das Unternehmen selbst in presspolizeilicher Beziehung ein gesetzlich begründeter Anstand nicht erheben, mit Rücksicht auf die gegenwärtigen politischen Verhältnissen drängt sich jedoch die Besorgniss auf, ob es in der Ansicht des Gesuchstellers liegt, eine regierungsfreundliche Tendenz einzuhalten, und er bei der Behandlung der Geschichte einen Weg einschlagen wird, der nicht auf das Gebiet der Politik streift, wobei durch eine mindersorgfältige Wahl der historischen Daten, so wie durch eine planmässige Darstellung mittelst Combinationen und Vergleichen die Absichten der Regierung wesentlich durchkreuzt werden können.

Ob nun bei diesem Sachverhalte das vorliegende Gesuch einer Berücksichtigung würdig erscheint, muss man dem hohen Ermessen eines hohen Präsidiums anheimstellen, nur erlaubt man sich zu bemerken, dass im Falle der Gewährung desselben in der bezüglichen Concession dem Concessionär ausdrücklich zu bedeuten wäre, dass er in seinem

* A lapszálon olvasható mondat

⁷⁷ Mind Pesty kérvényére az eredeti programmal, mind a temesvári kapitányság jelentésének tartalmára csak követhetnek tudunk. Vö. a 39. sz. jegyzettel.

Blatte sich jeder Besprechung politischer, sozialer oder religiöser Fragen zu enthálté habe.

Pest, am 5 April 1865.

Worafka
k. k. Reg. Rath

Eredeti tisztázat. OL. Abszolutizmuskori Levéltár. Helytartótanács elnökségi iratok. 1865. IV. B. 1457.

5.

Pest. 1865. április 12.

A Századok megjelenési engedélye

1046
e. sz.

Pesty Frigyes Urnak

Helyben.

A' nagyméltóságú m. kir. Helytartótanács elnöksége f. é. Ápril 10^{én} 1786 e. sz. alatt kelt intézményével Önnek abbeli kérélmét, hogy „Századok” cím alatt, egy Pesten havonként háromszor megjelenő történettudományi szaklapot, a bemutatott, most már jóváhagyott és ./ . alatt másolatban ide mellékelt programm szerint, saját szerkesztése alatt kiadhasson, teljesíteni méltóztatott, oly kikötéssel mindazonáltal, hogy abban bármely politikai, társadalmi vagy vallási irányú értekezés közzétételétől tartózkodjék.

Miről Ön azon figyelmeztetéssel értesítettik, hogy a sajtórendszabályok értelmében ezen lapját hat hónap alatt, az engedélynek különbeni elenyészése miatt megindítani, a megindítást a' kiadása előtt 8 nappal elébb az illető nyomdászok megnevezésével ide bejelenteni, és a kötpéldányokat, nevezetesen a nm. m. kir. udv. Kancellária és a' m. kir. Helytartótanács elnökségeihez, továbbá a cs. kir. udv. könyvtárnak Bécsben és a m. kir. egyetemi könyvtárnak helyben mindenkör pontosan beküldeni köteles leend.

Pesten, 1865^{iki} Ápril 12^{én}
Cs. kir. kormánytanácsos
Worafka

Eredeti tisztázat. OSzKK. Pesty Frigyes Vegyes Iratai I. 394. l. Fol. Hung. 1115.

5/a.

Pest. 1865. március 6.

A Századok megjelenési engedélyéhez mellékelt program

Másolat

„Századok”

1046 e. szhoz

A fenebbi cím alatt történettudományi szaklap fog megjelenni Pesten, havonkint háromszor.

Programm:

1. Általános bel és külföldi történet;
2. Régi és új geographia;
3. Irodalmi és művelődési történet;
4. Címer és okmánytan;
5. Régiségtan (archeológia);
6. Chronologia;
7. Életrajzok;
8. Az egyes tudományok, találmányok és művészetek története;
9. Helyrajz (topographia);

10. Okmányok, emlékiratok, levelezések;
11. Könyv és levéltárak ismertetése;
12. A nyelvészet eredményei, a történetírás szempontjából;
13. Népszokások, hitregék, mondák, hagyományok;
15. Éremltan;
16. Statistica és ethnographia;
17. Szemle a történettudomány mezején megjelent munkákról (könyvbírálat);
18. Apróhírek;
19. Könyvészet (bibliographia);
20. Jelentések rokonintézetek működéséről és tárgyalásairól.
Pest, 1865 március 6.

Pesty Frigyes sk.
a m. akadémia tagja⁷⁸

Másolat. OSzKK Pesty Frigyes Vegyes Iratai I. 393. l. Fol. Hung. 1115.

6.

Pest. 1865. május 11.

Pesty Frigyes cikket kér a meginduló Századok számára Mikó Imrétől. Hangsúlyozza a történelmi folyóirat jelentőségét, s röviden vázolja szerkesztői elképzeléseit.

Pest 1865 május 11^{en}
(Váci utca 20 szám)

Nagyméltóságos úr!⁷⁹

A történettudomány hazánkban közelismerés szerint a többi tudományos ágakhoz képest legnagyobb haladást tett, mi által ki van mondva, hogy ezen szakmában az írók legközelebb állnak a tudomány színvonalához, más részről, hogy a közönség is, a mennyire komolyabb olvasmánnyal megbarátkozott, még leginkább kedveli a történelem olvasását.

Mai nap a történelem már nemcsak a mívelt szellemek fényűzése, hanem valósággal gyakorlati oldallal bír. Érdekében fekszik tehát minden hazafinak, hogy a történeti öntudat ébren tartassék, hogy folytonos érintkezéssel a közönséggel annak látóköre szélesíthessék, hogy ismeretei gyarapíttassanak, de hogy folytonosan nyitott tere is legyen a történelemnek, miszerint buvárlatainak eredményei, és azon számtalan napvilágra jövő új adatok alapján igazibb, individuálisabb színben előttünk álló képek a múltból közkinccsé tétessenek.

Ezen, és hasonló tekintetek érlelték bennem azon szándékot, hogy történettudományi folyóiratot adjak, és ez f. é. július elejével „Századok” cím alatt meg fog indulni, — ha a körülmények kedveznek.

A program szerint havonként 3 szám jelenne meg, mindegyik másfél ívnyi tartalommal a Koszorú alakjában. Természetesen nem száraz adattár kíván lenni, melyet minden belértéke mellett végre csakis a szakíró becsül meg kellőleg; hanem a mai történettudomány színvonalán levő, összefüggő szövegből álló értekezéseket hozand. Különbö a történettudomány legszélesebb értelemben vett közlönye lévén, általános bel- és külföldi történettől kezdve, a segéttudományok minden ágáig, és minden részletekig terjeszti ki figyelmét.

Nem tudom vajjon Exellenciád cél- és korszerűnek tartja-e a vállalatot? vajjon hiszi-e, hogy általa a nemzeti művelődésnek nagy szolgálatot lehetne tenni? Én részemről igen nagyon óhajtanám, hogy Exellenciád szintén ily meggyőződésen legyen. És miután ebbeli óhajtásom oly élénk, tán a szerénység határait is már érintve, mély tisztelettel bátorkodom Exellenciádat kérni, miszerint elenyészhetetlen becsű történeti értekezései-

⁷⁸ A Programból két másolat maradt fenn. Egyik a helytartótanácsai engedélyhez csatolva (ld. fotókópiáját), másik ez itt, melyet engedélyhez csatolva megküldének Pestnek. A két példány között az írás és más kisebb formai jeleken kívül egy vonatkozásban van eltérés: a Pestynek megküldött példányon a másoló a „14. sz. Nemzékant (geneologia)” — kifejeztette.

⁷⁹ gr. Mikó Imre „az erdélyi Széchenyi”. Élénk politikai tevékenysége mellett kora rangos történetkutatója. Szinte minden korabeli erdélyi kulturális alapítvány mecénásai között megtaláljuk. Jelentős szerepet játszik később a Történelmi Társulat megalapításában, melynek 1867—1876 között elnöke is lesz.

vel a *Századok*-at azon szellemi befolyás polcára emelni kegyeskedjék, melynek aztán a legnemesebb ügy fogná hasznát venni, és a magyar név becsületére válnék.

Bocsássa meg nagyméltóságod merészségemet, és nem nézvén a kérő csekély voltát, szerencsétlenségem oly válaszszal, mely az egész mívelt közönség csak legnagyobb öröme fog szolgálni.

Magamat hazafias kegyeibe ajánlván maradok
Excellenciád

alázatos szolgája
Pesty Frigyes
az első magyar iparbank titkára,⁸⁰
a magyar akadémia tagja, stb.

OL. Filmtár. Erdélyi Nemzeti Múzeum. Mikó és Rhédey család levéltára. Mikó Imre levelezése. 791—85. cím—51.

7.

Genf. 1865. május 10.

Horváth Mihály válaszol Pesty Frigyes felkérésére, üdvözlí a megindítandó történelmi lap „eszméjét”, egyelőre azonban nem tud cikket küldeni.

Genève 6. Place des Alges, rue
Adémar — Jabni (?)
1865 ki május 10 kén

Tisztelt Ur,

Csak néhány nap előtt vettem Pfeiffer Sándor pesti könyvtáros⁸¹ úr útján Önnek még márczius 25 kén hozzam írt becses levelét; s ez az oka, hogy arra csak most válaszolhatok.

Teljesen osztozom Ön nézeteiben egy történelmi szaklap kiadásának szükségességére nézve s megvallom, rég óta csodálkozám, hogy ilyenét lap mindeddig nem keletkezett történetkedvelő nemzetünkben, mely csak is a multakban találhat némi írt a jelen sebeire, meríthet erőt s kitarást bajainak elviselésére.

És ennél fogva a mily örömmel üdvözlöm Önnek elhatározását a *Századok* kiadására: oly szívesen engedek felszólításának, hogy a megindítandó lap munkatársai közé lépjek.

A hazától, hazai könyv- s levéltáraktól való távol létem nagyon megnehezíti ugyan olyféle monographiák írását, a minők egy ilyféle lap számára valók. Mert új szempontok a korok, emberek s viszonyok jellemzésében jobbára új adatok alapján keletkezhetnek; új adatok gyűjtését pedig leginkább a hazai, még sok kiaknázatlan kincset rejtő levéltárak teszik lehetségessé, főleg ez oka annak is, hogy a ki elébb, a hazában, inkább monographiákkal foglalkozám vala, mióta attól elszakadtam, jobbára az általános történelmünknek künn is könnyebben mívelhető mezején ügyekeztem napszámoskodni. A mennyire mindaz által erőm s eszközeim engedik, szívesen járulandok némi adalékokkal az Ön által tervezett becses laphoz.

Sajnálattal kell azonban kijelentem, hogy Ön ama kívánatát, miszerint a *Századok*knak már legelső számai hozzanak tőlem valamely értekezést, a legjobb akarattal is alig fogom teljesíthetni. Jelenleg még egy nagyobb munka van kezem alatt,⁸² mely körülbelül egy hónapig minden időmet igénybe veszi; ennek bevégeztével pedig nyomban valamely furdóben kellene üdülést keresnem egy kissé megingatott egészségemmel. S így,

⁸⁰ Pesty nagyszámú ismert felkérőleveleinek szinte midégyike hasonló gondolatvezetéssel íródott. Az itt közölt levél — a tekintélyes arisztokrata politikusnak kijáró, kötelezően „tiszteletteljes” hangnemén túl — abban különbözik a többtől, hogy a lapindítás politikai oldalát határozottabban fogalmazza meg.

⁸¹ *Horváth Mihály* a 48-as vallás- és oktatásügyi miniszter, a nagy történész ekkor Genfben él, ide ír neki Pesty Frigyes. Mint a Horváth Mihályhoz írt levelek nagy része, ez is eltűnt, nem ismerjük. *Pfeiffer Sándor* neves pesti könyvkereskedő, aki 1862-ben megvásárolja Emich Gusztáv tekintélyes könyvkereskedését, s ezzel az ország egyik legnagyobb könyvforralmazója lesz.

⁸² Minden valószínűség szerint a Genfben 1865-ben megjelent „Magyarország függetlenségi harcának története 1848—49-ben” háromkötetes munkájáról van szó, melyet hamarosan itthon is illegálisan terjesztenek, olvasnak. (*Pámlényi Errin*: Horváth Mihály. Bpest. 1954. 79—88. l.)

ha a lap júliusban megindul, első számaiban alig fogok részt vehetni. Egy kis haladékos várakozást kérek, tehát, míg a laphoz valamennyire méltó munkát készíthetek.

Kérem mindazáltal Önt, szíveskedjék nekem azt mindjárt eleitől fogva megküldeni; mert teljesen megvagyok győződve, hogy az Önnek avatott kezei alatt szintoly élvezetessé válandik az olvasásra, mint hasznossá történelmi irodalmunkra nézve.

Egyébiránt addig is hazafias üdvözlettel vagyok Önnek

alázatos szolgálja
Horváth Mihály

Eredeti kéziratot lásd. OSzKK Levelestár.

8.

Pest. 1865. május 14.

Részlet Csukási Károly Ráth Károlyhoz írott leveléből, melyben arról számol be, hogy milyen rosszul állnak a Századok szervezési, a megjelenést előkészítő munkálatai.

Pest Máj 14^{én} 1865.

Kedves Károly bácsi!

A sors éppen úgy akarta, hogy teendői más felé hívják 's nagyon ohajtott személyes találkozás helyett egy kis levélkét hagyjon hátra elutazásom alkalmával, melynek tartalma azon fordult meg, hogy a „Századok” nagyobb időközökkel ugyan, de mindenestre meginduljanak.

A megbízást pár nap múlva híven is teljesítém Pestinél és még egy héttel ezelőtt magam is azon hiedelemben voltam, hogy nem hiúsulhat meg oly szép buzgalom, mint a minőt Károly bátyám tanusíta; — azonban *jelenleg* úgy állnak a dolgok, hogy igen megrogzött reményű embernek kell lenni ki a „Századok” júliusbani megindulását elhídje és csodálatra méltónak azon képeletnek, mely ábrándjait oly magasra lenne képes felcsigázni, hogy „Századokat” megindítani és *jentartani* lehetséges legyen, — ha csak a dolgozó társak és azok, kik munkákat küldeni ígértek néhány nap lefolyta alatt, kiadható czikkeket a szerkesztőhöz megnem indítanak. — Május közepe már itt van és semminek se híre, sem hamva, mintha senki semmit sem tudna róla az országban 's Pesten hallgat mindenki. Előfizetési felhívás nem történik, másként is a közönségnek figyelme semmiképen rá nem fordítatik, feszültségben nem tartatik, érintkezések az egyes tagokkal nem történik stb. Bizony isten, ha így megy, elalusszuk mi, illetőleg azok, kiknek éberem kelle viselni magokat, az időt 's lap helyett lesz kiábrándulási nap, mely kétszerte sajnós lesz, miután az ujév, mely számos vállalatok kezdete szokott lenni, kisebbittendő a mi közönségünket.

Pesti természetesen addig nem tehet semmit, míg munkákkal el nincs látva, azért ismételve mondom, ha nem küld Károly bácsi néhány munkát hamarjában, minden késő, és haszontalan erőlködés volt . . .³³

Tisztelője
Csukási Károly

Eredeti kéziratot lásd. MTA Kézirattár. Ráth Károly levelezése I. köt. Magyar Irodalmi Levelezés. 4—r. 163. l.

³³ Ezután a dunántúliak által tervbevett megyei monográfiák elkészítéséhez Fraknói által kidolgozott irányelvekről szól, s elmondja saját véleményét. Majd kéri Ráthot, próbáljon neki valami ügyvédi vagy tanári állást szerezni, hogy Pesten maradhasson.

9.

Pest. 1865. július 19.

Pesty Frigyes Ráth Károlyhoz intézett levele, melyben elmondja, hogy hiába írt majd minden számbajöhető történetírónak, még mindég nem kapott cikket egyikőtől sem.

Pest 1865 július 19^{én}
(váciutca 20 sz.)

Kedves barátom!

A „Századok” kiadásának ügye, mely bennünket oly nagyon érdekel, minden fáradságom, tevékenységem mellett még a régi helyen áll mozdulatlanul. Te azt kérdeled mire határoztam el magamat? én még mindig régi szándékomnál vagyok, t. i. hogy a lapot kiadjam, de csak úgy ha lehet. Milyen zavarban volnék most, ha engedve némely jóakaró sürgöcsnek a vállalatot kihirdetem és megindítom!

Ime számolok előtted lelkiismeretesen a dolog állásáról.

Következő írókat levélben kértem meg közreműködésre:

Horváth Mihály, Szabó Károly,⁸⁴ Haan Lajos,⁸⁵ Erdélyi János,⁸⁶ Szilágyi Sándor,⁸⁷ Szilágyi István,⁸⁸ gróf Mikó Imre, Paur Iván, Révész Imre,⁸⁹ Frankl Vilmos,⁹⁰ Hornyik János,⁹¹ gróf Lázár Miklós,⁹² Botka Tivadar,⁹³ Knauz Nándor,⁹⁴ Torma Károly,⁹⁵ Fabó András,⁹⁶ Szilády Áron,⁹⁷ Kőváry László,⁹⁸ Nagy Imre,⁹⁹ Hajnik Imre,¹⁰⁰ báró Kemény

⁸⁴ Szabó Károly a történetíró, bibliográfus, műfordító, a polihisztor erdélyi értelmiségi tipikus alakja. 1859-től az Erdélyi Múzeum Egyeslet könyvtárosa, majd kolozsvári egyetemi tanár. Közel áll Toldy Istvánhoz és Gyulaihoz. Pesty már 1858-ban két alkalommal is írt neki, cikket kérve a Delejtű számára (Pesty Frigyes—Szabó Károly. 1858. ápr. 20., máj. 2. Pesty Frigyes Leveleskönyve 1856—59, 261—262. l., 315—316. l.)

⁸⁵ Haan Lajos több német egyetemet megjáró békéscsabai evangélikus lelkész, egyháztörténelmel s Békés megye történetével foglalkozik. Kapcsolatban áll Ráthékkal, Pesty már az ötvenes évektől személyesen ismeri. (Pesty Frigyes—Haan Lajos. 1857. nov. 18. Pesty Frigyes Leveleskönyve, 156—158. l.)

⁸⁶ Erdélyi János a nagy filozófiai műveltségű ismert költő, irodalomtörténész, észtéta ekkor a sárospataki református főiskola tanára. Pesty vele is még a Delejtű szerkesztőjeként került kapcsolatba. (Pesty Frigyes—Erdélyi János. 1858. ápr. 23. Pesty Frigyes Leveleskönyve, 238. l.)

⁸⁷ Szilágyi Sándor a későbbi nagy tudományszervező, a Századok szerkesztője. Ekkor a nagykőrösi gimnázium tanára, Pestyhez baráti szálak fűzik. (Pesty Frigyes—Szilágyi Sándor. 1857. nov. 30. Pesty Frigyes Leveleskönyve, 180—181. l.) Feltehetően nem kis része volt abban, hogy Pestyt akadémiai levelező taggá választották (Pesty Frigyes Vegyes Iratai II. 6, 546, 551. l. OSzKK Fol. Hung. 1115).

⁸⁸ Szilágyi István történész, költő, nyelvész, a máramarosi gimnázium tanára. „Keresztyén egyháztörténet”-e (1860) a kor egyik igen olvasott történeti munkája.

⁸⁹ Révész Imre a debreceni kollégium tanára, majd 1856-tól debreceni ref. lelkész. Egyházpolitikai írásai mellett éppen az 50-es évek végén, 60-as évek elején megjelenő egyháztörténeti, irodalomtörténeti tanulmányai jelentősek. Pesty már 1858-ban is felkérte — a Pesty Hírlap és a Magyar Múzeum hasábjain megjelenő cikkei alapján — a Delejtű munkatársául. (Pesty Frigyes—Révész Imre. 1858. ápr. 23. Pesty Frigyes Leveleskönyve, 236—237. l.)

⁹⁰ Frankl (Fraknói) Vilmos paptanár, a későbbi neves történész ekkor a nagyszombati gimnázium tanára, a Dunántúli Történetkedvelők egyik legszorgalmasabb tagja (vö. Levelezése Ráth Károlyal. MTA KK. Ráth Károly levelezése I.; továbbá Mann Miklós: i. m.), első jelentős történeti munkái éppen a 60-as évek elején jelennek meg.

⁹¹ Hornyik János Kesckemét történetírója. 1838-tól kesckeméti jegyzői hivatalában és a levéltárban dolgozik. Történetírói munkássága épp a 60-as években a legzadagabb, ekkor írja meg kisebb munkái mellett Kesckemét négy kötetes monográfiáját.

⁹² gr. Lázár Miklós genealógiával („A gróf Lázár-család”) és Erdély középkori történetével foglalkozik.

⁹³ Botka Tivadar már a 20-as—30-as években tekintélyes jogtörténész, a Bars megyei nemesi közélet ismert alakja, 1837-től az MTA rendes tagja. Az 1860-as évek elejétől állandó levelezésben áll Ráth Károlyal (Ráthhoz írott levelei: MTA KK Ráth Károly levelezése I.), Valkó vármegye történetét kutatja.

⁹⁴ Knauz Nándor 1860-tól esztergomi könyvtáros, érseki levéltárnok, később több egyházi méltóság viselője. Monográfiái mellett ismert diplomatikus. (Vö. Gárdonyi Albert: i. m. 20. l.) Pesty már 1857-ben is kéri támogatását a Delejtűhöz (Pesty Frigyes—Knauz Nándor. 1857. nov. 9. Pesty Frigyes Leveleskönyve 151—152. l.). A dunántúliakkal 1859-től kapcsolatban áll (Ráth Károlyhoz írott levelei: MTA KK Ráth Károly levelezése I.), Nagy Ivánnal 1862-ben szerkesztik a Magyar Tudományos Értekezőt. 1863—1869 között a Magyar Sion szerkesztője.

⁹⁵ Torma Károly a későbbi neves archeológus, politikus. A dunántúliakkal is kapcsolatban állott, s Pesty is még a Delejtű szerkesztőjeként ismeretségbe került vele. A Század okban való közreműködésre egyébként Ráth is kérte, s Pesty anylyban is épített segítségére, hogy javaslatot is kért tőle: kiket kérhetne még fel munkatársakként. (Torma Károly—Ráth Károly 1865. máj. 30. MTA KK Ráth Károly levelezése II; Pesty Frigyes—Torma Károly 1865. jún. 20. OSzKK Levelestár.)

⁹⁶ Fabó András agárdi evangélikus pap, több protestáns egyházi és egyháztörténeti munka szerzője, Ráth távoli rokona, állandó levelezésben áll vele.

⁹⁷ Szilády Áron Göttingenben tanult teológiát, 1863-tól halasi református lelkész. Ekkor jelennek meg török—magyar kori okmánytárának első kötetei.

⁹⁸ Kőváry László erdélyi történetíró, statisztikus. Nagyszámú, Erdély történetét tárgyaló munkái közül a hat kötetes „Erdély története” kötetei épp a 60-as évek elején jelennek meg. Pesty a Delejtű megindításakor a szervezési munkában is segítségét kéri (Pesty Frigyes—Kőváry László. 1857. febr. 22.; 1858. ápr. 18. Pesty Frigyes Leveleskönyve 75—76; 243—244. l.)

⁹⁹ Nagy Imre ekkor Kőszegen a dunántúli kerületi tábla jegyzője, a Dunántúli Történetkedvelők egyik törzs-tagja: Ráthtal és Nagy Ivánnal szerkeszti a Győri Történelmi és Régészeti Füzeteket, egyik kiadója és szerkesztője a Hazai Okmánytár köteteknek, a történetkedvelők minden ülésén részt vesz, szervezi is azokat. Pestyvel Ráth Károly által kerül kapcsolatba (Ráth Károly—Pesty Frigyes 1857. dec. 14. OSzKK Levelestár), küld Pesty kutatásaihoz adatokat. (Pesty Frigyes—Ráth Károly 1857. nov. 30. Pesty Frigyes Leveleskönyve 177. l.)

¹⁰⁰ Hajnik Imre a későbbi neves jogtörténetíró 1865—66-ban a nagyváradai jogakadémián a történelem és a statisztika rendkívüli tanára.

Gábor,¹⁰¹ Véghely Dezső,¹⁰² gróf Teleki Domokos,¹⁰³ Horváth Döme,¹⁰⁴ Csaplár Benedek,¹⁰⁵ Rosty Zsigmond,¹⁰⁶ Szontagh Dániel.

Ezek mindnyájan belegegyező válasszal örvenditettek meg, és több kevésbé élénk részvételtől biztosítottak, csak Szabó Károlytól, Erdélyi Jánostól, Hornyiktól, Csaplártól és Rostytól még nem kaptam választ, a mi különösen a két elsőtlől fájdalmasan meglep, kiknek már május havában írtam.

Szóval és személyesen kértem következőket: Gyulai Pál,¹⁰⁷ Henszlmann Imre,¹⁰⁸ Ipolyi Arnold,¹⁰⁹ Thaly Kálmán,¹¹⁰ Nagy Iván,¹¹¹ Vass József,¹¹² Hunfalvy János,¹¹³ Rómer Flóris,¹¹⁴ Salamon Ferenc,¹¹⁵ Kautz Gyula,¹¹⁶ Kerékgyártó Árpád,¹¹⁷ Wenzel Gusztáv,¹¹⁸ Török János,¹¹⁹ — kik mindnyájan ígéreteikkel biztosítottak.

Mindnyáját arra kértem, hogy azonnal küldjenek valami értekezést, és — jelen pillanatig nincs egyetlen cikkem.

Ezen szomorú tapasztalásból azon tanúságot veszem ki, hogy még alig vagyunk képesek egy rendes határnapokon megjelenő történettudományi szaklap fenntartására. Ez uttal nem a közönségen múlik, hanem az írók nem fognának megfelelni a vállalat igényeinek. Adja isten, hogy csatlakozzam, örömet mondanék mea culpát.

Még hátra van ugyan néhány író, kinek hozzájárulásától a századokra nézve hasznot reménylhetek, hanem a dolog jelen állása csakugyan megbénítja tevékenységemet.

Mit mondasz te erre? Ha fontolásra veszem, hogy a munkatársak nem mindegyikétől lehet méltányosan várnom, miszerint sűrűn küldje be értekezéseit, annál bizonyosabb lesz, hogy azoknak száma, kik szorgalmuk által mintegy támasz képezendik a vállalatnak, igen kicsi lesz. Mit mondasz te, lehetnek-e azok mind a mellett annyian, hogy a vállalat a fennakadás veszélyének, vagy elsilányulásnak nincs kitéve?

Salamon Ferenc úgy véli a vállalatot biztosíthatónak, ha 3-4 író egyenkint 1000 fnyi fizetéssel alkalmaztatik, kik aztán a szerkesztőt tartoznának ellátni értekezésekkel. Igaza lehet, de ez körülményeink közt Utópia. Wenzel Gusztáv a maga részéről ezen ügyet egy Pesten szervezendő történetmívelő társasággal szeretné egybeköttetésbe hozni.¹²⁰

¹⁰¹ br. *Kemény Gábor* erdélyi politikus, a neoabszolútizmus alatt történeti tanulmányokkal is foglalkozik, Eötvös Józseffel folytatott vitája teszi ismertté tudományos körökben. Rövid ideig a Történeti Társulat elnöke is később.

¹⁰² *Véghely Dezső* veszprémi ügyvéd, később a város, majd a megye főjegyzője. A dunántúliak köréhez tartozik, anyagi nehézségei ellenére — ekkor még kezdő ügyvéd — a Hazai Okmánytár egyik kiadója. Több tudományos vállalkozás lelkes támogatója, később is foglalkozik okmánypublikációkkal.

¹⁰³ gr. *Teleki Domokos* erdélyi politikus, a reformkorban Széchenyi köréhez tartozik, a Teleki család könyvtárának rendezője, az 50—60-as években Erdély történetével foglalkozik.

¹⁰⁴ *Horváth Döme* kecskeméti jogász, tisztviselő, politikus. Az 50-es években Victor Hugo, Voltaire fordítója, a Bánk bán kiadója, Katona életrajzírója.

¹⁰⁵ *Csaplár Benedek* irodalomtörténész, paptanár, közíró. 1853—67 között Szegeden tanít. A Delejti munkatársa, előfizetőket is gyűjt Pesty lapjának. (Pesty Frigyes Leveleskönyve 200, 327, 383 l.)

¹⁰⁶ *Rosty Zsigmond* ismert újsáíró, egy ideig Fejér megye levéltárnoka. Pesty a Delejti szerkesztőjeként került vele kapcsolatba. (Pesty Frigyes—Rosty Zsigmond 1858. ápr. 20., máj. 22.; Pesty Frigyes Leveleskönyve 263—264., 337—338, 365—366. l.)

¹⁰⁷ *Gyulai Pál* a neves kritikus; Pesty vele is levelezett a Delejti szerkesztőjeként (Pesty Frigyes—Gyulai Pál 1858. ápr. 19. Pesty Frigyes Leveleskönyve 252—253. l.)

¹⁰⁸ *Henszlmann Imre* az európai hírnépszerű építéstudománytörténész, régész, aki bejárta Olaszországot, Franciaországot, Angliát, s a 60-as években elismert tudósként tér haza.

¹⁰⁹ *Ipolyi Arnold* ekkor egri kanonok, történetkutató. 1855-től kapcsolatban áll Ráthtal, később a történetkedvelők egyik támogatója, Pesty Ráth Károly révén ismeri meg.

¹¹⁰ *Thaly Kálmán* az ismert történész, ekkor gimnáziumi tanár, a dunántúliak köréhez tartozik, Pesty gyakran találkozik vele. (vö. 31. sz. jegyzet el.)

¹¹¹ *Nagy Iván* neves genealógus, több forráskiadványa jelent meg. Ekkor az egyetemi könyvtár őr. A Dunántúli Történetkedvelők közé tartozik, 1862-ben a Magyar Tudományos Értekező szerkesztője Knauzal.

¹¹² *Vass József* kolozsvári paptanár, Pesty az 50-es években levelez vele, adatokat küld neki. (Pesty Frigyes—Vass József. 1857. febr. 3., júl. 11. Pesty Frigyes Leveleskönyve 70—72, 109—111. l.)

¹¹³ *Hunfalvy János* földrajztanár és történész, aki az 50-es években több történeti munkája révén lesz ismert.

¹¹⁴ *Rómer Flóris* későbbi neves archeológus, művészettörténész. A dunántúliakhoz tartozik, Ráth révén kerül vele kapcsolatba Pesty Frigyes (Ráth Károly—Pesty Frigyes. 1860. márc. 15. OSzKK Levelestár.)

¹¹⁵ *Salamon Ferenc* ismert irodalmár, szerkesztő. Az 1860-as években szinte kizárólag történeti tanulmányokkal foglalkozik.

¹¹⁶ *Kautz Gyula* európai műveltségű jogász, majd gazdaság professzor, Pestyvel baráti viszonyban állt. (Pesty Frigyes—Kautz Gyula. 1857. nov. 9. Pesty Frigyes Leveleskönyve 151—152. l.)

¹¹⁷ *Kerékgyártó Árpád* amellott, hogy a főváros egyik vezető tisztviselője, az 50—60-as években több összefoglaló jellegű történeti munka szerzője. 1866-tól a pesti egyetemen művelődéstörténelmet ad elő.

¹¹⁸ *Wenzel Gusztáv* jelentős forráskiadó — épp a 60-as években jelennek meg az Árpádok Új Okmánytár kötetei —, történetíró, jogtudós, egyetemi tanár. Pesty Frigyes egyik állandó buzdítója, segítőtje. (Pesty Frigyes—Wenzel Gusztáv. 1858. ápr. 20. Pesty Frigyes Leveleskönyve 259—260. l.)

¹¹⁹ *Török János* a neves, erősen konzervatív publicista, gazdaság, ekkor a Pesti Hírnök szerkesztője. Pesty az 50-es években állandó levelezésben áll vele, a Török által szerkesztett „Magyar Sajtó”-ban, „Kelet Népe”-ben publikál, előfizetőket szerez újságjai számára. (Ld. Pesty Frigyes hozzá intézett számos, 1856—57-ben kelt levelét. Pesty Frigyes Leveleskönyve 18, 39, 44, 46, 79—80, 97. l.)

¹²⁰ Első összekapcsolása az országos történeti lap és egy Történelmi Társulat eszméjének. Wenzel óriási fennmaradt kéziratanyagát (OSzKK) semmit sem árul el a neves jogtörténész elképzeléseiről.

Te ritkán szoktál írni de most kivételesen közöld velem mielőbb becses nézeteidet e tárgyra nézve.

Ha levelem tartalmát tisztelt pályatársaink valamelyikével közölni akarsz, kérek tedd azt óvatosan, nehogy fáradozásom meddségéért zokon vegyék. Tudom, hogy írónk legnagyobb része nem szabadon rendelkezhetik idejéről, és hogy a lassú előmenetel — ha csakugyan előmenetel — nem a kedvhiányban fekszik mindig, de szerkesztőre nézve ez rossz vigasztalás, és a kérdés mindig csak az marad: vagyunk-e annyian, hogy történelmi szaklapot az újabb kor igényeinek tökéletesen megfelelő értekezésekkel bőven elláthassuk.

Vajjon eljövök-e Kőszegre?¹²¹ arra még most nem felelhetek. Tán ha közelebb érünk a gyűlés napjához.

Sok szerencsét kívánok az apai édes örömekhez, válják a kisdedből oly derék honpolgár, mint magad vagy, édes barátom, kit százszor ölel

igaz barátod
Pesty Frigyes

Vertatur

ifj. Kubinyi Ferenc¹²² úr azon észrevételére, vajjon lesz-e a Századoknak elég önállósága, hogy némely tekintélyekkel is szembe szálljon, az a megjegyzésem, hogy ő és bár ki más meg lehet nyugtatva. Az oly kritikát, mely a tudomány elvéből indul ki, és nem a személyeknek ront, hanem az ügy felderítésére törekszik, örömet nemcsak tűröm, hanem a hivatottak részéről kérem is. A mellett azon leszek, hogy tárgyanak igazságából valaki jogot ne merítsen az ellenfél túlheves megtámadására. Ha meg is verjük az ellenséget, azt is tegyük elegantiával, és azon nyugodtsággal, mely a művészi kezeléstől el nem választható.

Eredeti kéziratossal levél. MTA K. Kézirattár Ráth Károly levelezése II. köt. Magyar Irodalmi Levelezés 4—r. 163.

10.

Győr. 1865. szeptember 9.

Ráth Károly levelében buzdítja Pestyt: majd a politikai viszonyok várható javulásával folyóiratát is megindíthatja.

Kedves Frigyesem!

A „Századok” ügye — a mint leveledből kivehető — nagyon lassan halad előre, de ami halad az el nem marad. Reményünk van, hogy a nemzet jobb sorsa beálltával nekünk is virradni fog. Legújabb hírek szerint az országgyűlés decemberben megnyílik, így január elején lapodat megindíthatod. Addigra fiókid is megtelik, mi nélkül magam is azt mondom, ne fogj a szerkesztéshez. Eddig tudom, hogy két értekezésed van, (ha Szontagét is annak mondjuk) még e hóban kapsz Nagy Imrétől kettőt, Véghelyitől szinte, tőlem octoberben az ígért felolvasandó értekezést. October havában lemegyek Pestre és majd összedugjuk fejünket.

Hogy Szabó Károly nem válaszolt, nem csudálom, nekem 4 éve folyvást munkát ígér, még sem küld, Hornyik válaszra sem érdemesített engemet, Csaplár nem igen numerál.

Salamon ajánlata vagy tanácsadása 10 év múlva megjárna, most nem, most és a jövő időben egy meggondolatlan, 's mindent csak komoly 's becsületes, meg iparkodó embert, historicust el nem áruló nyilatkozatnak tekinthetem; — megismerszik rajta a brebiri grófok írója, ki csak mártást talál fel, de laktató eledelt nem képes előállítani. Korunkban az oly történetíró, a ki nem szenvedéllyel űzi e foglalkozást, a kinek munkája nevezetesebb része nem egészen új kutatáson alapszik — hanem csak táskól — nemsokat ér. Határozott mennyiségű munkát írni kényszerűségből bizonyos díjért, csak nyomorúság-zülte munka lenne biz az, 's az ily eszme csak compilorator agyában születhetett.

¹²¹ Az augusztusban Chernel Kálmánnál megtartott ülésről van szó, melyen már csak Thaly Kálmán, Nagy Imre, Ráth Károly volt jelen a vendéglátón kívül, ezzel is jelezve a dunántúliak működésének visszaesését (*Nagy Imre: A Dunántúli Történetkedvelők. 78. l.*)

¹²² *Kubinyi Ferenc* a Monográphusok Társaságának tagja, Hont és Zólyom megye történetét dolgozik.

Wenzel eszméje jó, 's ha minden kerületben felállítatik egy történetkedvelői társulat, összeolvadva egyesülhetnének, de azért külön is dolgozhatnak, munkálkodhatnak.

Gyűlésünk húzódik, de a jövő hóban okvetlen megleszsz, 's tán Győrhez közelebb, akkorra bemutatatom a Hazai Okmánytár II kötetét, mely 30 ívnyi kiadatlan országfejedelmi okmányt tartalmazand. Denique csak, noha lassan haladnak.

Gyűlésünkre okvetlen meghívunk 's ott vagy Pesten mindenről bővebben, addig csak verbuválj 's ösztökézd őket.

Köszönöm jó kívánságaidat, azon leszek, hogy legalább egyik fiam nyomomba léphessen, te is úgy iparkodj, mert kevesen vagyunk. Isten veled, ölel

szerető barátod
Ráth Károly

Győr, sept. 9. 1865.

! Mult hóban Szala apáti levéltárában, (Szala m.) dolgoztam, találtam ott 19,000 darab okmányt 's a jegyzőkönyveket (bevallási) 1542 től fogva. 405 okmányt néztem át 's 19 et leírtam.

Eredeti kéziratossal levél. OSzKK Levelestár.

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

Huszár Lajos:

A numizmatikai anyag jelentősége az oktatásban

Gyakorlati tapasztalatokon alapuló tény, hogy új ismeretek közlésénél az elméleti anyag egyszerű és világos kifejezése mellett a legfontosabb segítség a jó szemléltetés. A jól megválogatott szemléltető tárgyak alkalmazása esetén könnyebben érthetővé válik az elvont elmélet, megmozdul a fantázia és nem utolsósorban talán jobban felébred az érdeklődés az új ismeretek befogadására.

Ennek az alapelvnek a szemmel tartásával kísérreljük meg rámutatni arra, hogy egy témaköre szerint pontosan körülhatárolható emléktárhely, gondolva itt a régi pénzekre és emlékérmekre, miként támasztja alá ezt a megállapítást és milyen segítséget tud nyújtani az oktatás számára.

Az éremtan, azaz a nemzetközi terminológia szerint a numizmatika érdeklődési körébe tartozik minden régi és újabb keletű fémpénz, papírpénz, emlékérem, plakett, jeton, bárca, sőt tágabb értelemben a jelvény és rendjel is. Mindez a roppant anyag időben és térben óriási méreteket ölel fel és sokrétű változatosságánál fogva kiválóan alkalmas a legkülönbözőbb ismeretek illusztrálására.

A felsorolt változatos anyagnak forrásértéke és bizonyító ereje azonban távolról sem egyforma. Legerősebb hitellel rendelkeznek a forgalmi pénzek, melyek mint hivatalos kibocsátások az oklevelekkel és egyéb hasonló emlékekkel egyenrangú elbírálást érdemelnek. Az emlékérmek és plakettek inkább mint művészi emlékek jönnek figyelembe, végül a jetonok, bárcák és jelvények általában csak mint művelődéstörténeti emlékek érdekesek, melyek olyan események emlékét is őrzik, melyekről ma már e kis fémlapokon kívül más emlékünknél nincs.

Mielőtt az érmek szemléltető szerepére részletekben is rátérnénk, tisztázni kell, hogy milyen ismeretek könnyebb megértéséhez nyújtanak segítséget. Gondolnunk kell itt elsősorban az egyetemes történetre, az archaeológiára és a művészettörténetre, melyek vonatkozásában az érmek szerepe elsőrendűnek tekinthető, de nem nélkülözheti az általuk nyújtott bizonyító anyagot a gazdaságtörténet, a felirattan, címertan vagy nyelvészet stb. sem. A társadalomtudományok jelentős részénél az érem adatnyújtó forrás, akár ábráinál, akár feliratainál fogva, akár pedig a pénzek fizetőeszköz jellege következtében. Természetesen azonban elsősorban a történeti és régészeti ismeretek közlésének a szemléltetőbbé tételére alkalmasak.

Az éremtan anyag roppant terjedelme következtében rövid összefoglalás keretében nem lehet vállalkozni arra, hogy azt minden irányban ismertessük. Csupán példákat kiragadva fordítunk figyelmet, elsősorban a magyar vonatkozású témák szempontjából szóbajöhető éremsorozatokra, másrészt a Kárpát-

medence történetéhez fűződő illusztráló emlékekre, különös tekintettel az antik világra és a népvándorlás korára.

Így körülhatárolva a tárgyalandó témakört, megkíséreljük különböző szempontok szerint vázolni azt a jelentőséget, melyet az érmek az oktatásban betölthetnek, megfelelő helyen és megfelelő alkalmakkor történő felhasználás esetében.

Nyilvánvaló közvetlen hatást lehet elérni az érem egyszerű szerepeltetésével is, mint a korból származó hiteles emlékekkel, mely az egykori napi életnek épp oly kísérője volt, mint a jelenlegi forgalmi érmek a mi életünkben. A régi érmeknek a varázsa emelkedik azáltal, hogy, mint minden tárgy, úgy az érem is saját kora jellegzetes terméke, és technikája, stílusa, ábráinak tárgya, célja és értelme hűségesen visszatükrözi kibocsátási idejének szellemi fejlettségét és technikai fokát.

Ezen általános összhatás mellett kimeríthetetlen anyagot nyújtanak az oktatás számára az egyes érmeképek. A régi görög pénzek például visszatükröztetik csaknem az egész görög mitológiát. Különösen Zeus, Apolló és Artemis a kedvelt alakok az érmeképeken, de a görög Olympus összes istenei úgyszólván fellelhetők a pénzsorozatokon a sok görög város vereteinek valamelyikén.

Más világot mutatnak a római pénzek. Ezek a császárkorban a császári propaganda kitűnő eszközeinek bizonyultak és úgyszólván minden lényeges történeti eseményre utalás történik az érmeképek és -feliratok óriási tömegében. Csak néhány kiragadott példát említve: sokat szerepel Dacia meghódítása Traianus császár pénzein; Aelius Caesar mint trónörökös Pannóniát kapta meg önálló területként és Aelius pénzein gyakori ezért Pannonia említése; Marcus Aurelius veretei a dunai átkelést örökítik meg; Antoninus Pius pénzein pedig a quad törzs megalázkodására történt utalás; végül a harmadik századi római és antiochiai vereteken gyakran szerepel Pannonia és Dacia képe. Úgyszólván a végtelenig lehetne sorolni a hasonló érmeképeket, melyek közül csak néhány hozzánk közelebb álló típust ragadunk ki, de ebből is kiderül, hogy a jól megválasztott római érem a római történet legtökéletesebb illusztrációja.

Minket azonban közelebről érdekelhetnek a magyar pénzsorozatból vett példák. Így a XI. századi pénzeinken állandóan szereplő kereszt az egyháznak a középkor folyamán minden téren érezhető erős befolyását szimbolizálja. A XII. századi aprópénzeinken előforduló számtalan geometrikus ábra az évenként ismétlődő pénzűjítés következménye, azt a célt szolgálja, hogy az újabban kibocsátott veretek megkülönböztethetők legyenek a régiektől. XIII. századi vereteinken a bécsi denár néven ismert osztrák pénzekről átkölsözőnt fantasztikus állatalakokat ábrázoló érmeképek a bécsi denárok nagy kereskedelmi szerepére utalnak az egykorú magyar gazdasági életben. A XIV. század óta a főként címerképekből, illetve azok részeiből álló érmeképek I. László király egyre gyakrabban feltűnő alakjaival együtt nemcsak a lovagvilág szellemének és jelvényeinek visszatükrözései a pénzverésben, hanem főként a XIV. századi udvari programmatikus László-kultusz következményei. Ez nem is meglepő abban a korban, melyet az élő heraldika korának is lehet nevezni. A XVI. századtól kezdve az idegen elemek feltűnése jellemző a magyar pénzekben: az osztrák kétfejű sas, vagy a Habsburg uralom alatt álló tartományok címereiből kombinált összetett címerkép stb., ami minden más fejtegetésnél pregnánsabban jellemzi a Habsburg-dinasztia terfoglalását. Nem véletlen, hogy a Magyarországon vert pénzek az 1848/49-i szabadságharc utáni évtizedben veszítik el tökéletesen minden egyéni jellegüket,

és a Monarchia többi vereteitől csak a verdejegy különbözteti meg e pénzeket. Ezzel szemben az erdélyi fejedelmek pénzein az arcképek keleties jellegű ábrázolása tűnik fel, ami egyedülálló stílust jelent az egész korabeli pénzverésben és az erdélyi fejedelemség keretei között kifejlődött autochthon pénzverés, valamint a török kapcsolatok következménye. Ezek a stílusukban merőben egyéni jellegű erdélyi aranypénzek vagy tallérok a fejedelmek családi címerképeivel együtt a fejedelemség autonómiájának dokumentumai.

Az érem gyakran veretésének okai és körülményei következtében válik jelentős történeti események tárgyi emlékévé. Így pl. Nagy Constantinus római császárnak Sisciában 318-ban vert kis rézpénzein szerepel első ízben a Christogram, vagyis a XP betűk által alkotott Krisztus-monogram. Ennek következtében ezek az érmek a császárnak a keresztény hit felé fordulása első hiteles bizonyítékai. Majd a XII. században II. László ellenkirálynak tulajdonítható kis ezüst pénzek, melyek a világ legkisebb méretű, azaz legapróbb veretei közé tartoztak, egy nagy pénzrontási korszak szemléltető példái, mikor is az évi ténzújítás és az állandóan romló finomság miatt a pénzek évről évre silányabbak és kisebbek lettek. Ugyancsak veretési körülményeiknél fogva váltak II. Rákóczi Ferenc 20, 10 és 1 polturás rézpénzei a kuruc felkelés sorsának szimbólumává. A gazdasági nehézségek áthidalására kezdték el a veretésüket és megjelenésük alkalmából — feliratuk után — a népszerű nevük libertas lett. A tömeges verés és a sok hamis példány miatt azonban megrendült irántuk a bizalom, majd elértéktelenedve, forgalmuk egyre nehezebbé vált és ekkor már csak kongó néven emlegette ezeket a nép, szemben a csengő ezüstpénzzel. Az önkényuralom idején elégetésre ítélte Kossuth-bankók hasonló szimbólumai-vá váltak az elbukott szabadságharcnak.

Vannak pénzfajok, melyeknek megjelenése vagy befutott karrierje jelentős eseményekre utal, illetve fontos események jellemezhetőek velük. Megint csak pár példát említve: a Karolingok VIII. századi nagy pénzreformja után a római denár nevét átvevő középkori denár, mint a középkor egyetlen valutája nevében összeforrott az egész középkori gazdasági élettel. A XIII. század közepén megindult olaszországi aranypénzverés (Firenze, Genova, Velence és Róma) a levantei kereskedelem nagy fellendülésének köszönhető létrejöttét a Keletről beáramló nagymennyiségű arany révén. Az újkor legnépszerűbb pénze, a tallér, a XV—XVI. századok fordulóján indult hódító útjára, majd későbbi széleskörű elterjedése a bekövetkezett nagy felfedezésekre utal, mert elsősorban az ennek következtében fellendült világkerkedelem fejlődése, másodsorban pedig az új világrészekről nyert rengeteg ezüst Európába áramlása lendítette fel ennek a századok folyamán legkedveltebbé vált súlyos ezüstpénznek a tömeges veretését. A legújabb időből ugyancsak eleven szemléltető példány az angolok által kereskedelmi pénz céljából veretett ún. Honkongdollar, amely a gyarmati kereskedelem, illetve pénzügyi politika jellegzetes terméke. Az európai kultúrától önállóan fejlődő népek idegen kultúrájának ugyancsak jellegzetes termékei az arab népek figurális ábrát nélkülöző, csak felirattal álló éremképei, vagy a két évezredre visszanyúló egységes formával és technikával készült sajtáságos átlukasztott kínai rézpénzek.

A világtörténelem nagy pénzügyi természetű megrázkódtatásainak is hűségese emlékei a pénzek. A római birodalomban a III—IV. században kifejlődött óriási infláció látható bizonyítékai a roppant tömegben készült kis bronz pénzek. Ezek nagy mennyiségben maradtak fenn és így viszonylag könnyen elérhető szemléltető tárgyak. A XVII. század első évtizedeiben a

Németországból elindult, majd egész Közép-Európában lezajlott óriási méretű pénzrontás, melyet a gazdaságtörténeti irodalom Kipper und Wipper-kor néven emleget, azokkal a pénzrontási időben vert tallérokkal illusztrálhatók a legjobban, melyekben több a réz, mint az ezüst (Kippertaler a német terminológia szerint). Nagy pénzügyi kísérletezés eredményei a francia forradalom idején az elkobzott egyházi és királyi javak fedezetével egyre nagyobb tömegben kibocsátott és később elértéktelenedett papírpénzek, az ún. assignaták, melyek ma már általában az egész forradalom szimbólikus emlékeinek tekinthetők. Végül a gazdaságtörténetben ismert legnagyobb méretű inflációnak, mely a második világháború után, történetesen éppen Magyarországon zajlott le, a legnagyobb forgalomban volt címele, a horribilis összegben kifejezett százmillió B-pengő, azaz száztrillió bankjegy, példátlan csillagászati számjegyű emléke.

A nemzetközi kereskedelem irányát, útjait és méreteit az ún. világpénzek szereplésével szemléltethetjük a legjobban. Ezek a világpénzek olyan külső vagy belső értéküknél fogva népszerű pénzeket jelentenek, melyek a tulajdonképpeni veretési és forgalmi helytől függetlenül messze idegen területeken is fizetőeszközüül szolgálnak. Az antik világban ilyen volt a makedon tetradrachma, mely egész Délkelet-Európában forgott és a Kárpátmedence barbár törzseinek önálló pénzveréséhez mintaképül szolgált. A középkor folyamán a bizánci aranyolidus a nemzetközi pénz egész Európa területén. Magyarországon legutóbb a híressé vált szikáncsi leletből került elő belőlük óriási tömeg. A késő középkorban a velencei dukát és a magyar aranyforint vették át ezt a szerepet, különösen Közép- és Délkelet-Európa területén. A magyar aranyforint nemcsak mint fizetési eszköz áramlott ki a szomszédos országokba, hanem állandó finomsága miatt gyakran értékmérőként is szerepelt az idegen területeken. A XVII. századtól kezdve Amerikában a peso néven ismert és forgott spanyol tallér lett ilyen világpénz, majd a XIX. században Afrika északi területén a levantei tallér néven ismert és Bécsben Mária Terézia képevel vert ezüstpénz töltött be hasonló szerepet. A XIX. század közepétől kezdve a Napoleon d'or, vagy röviden Napoleon néven ismert francia 20 frankos aranypénz lett népszerű ügyszólván az egész világon. Eredetileg I. Napoleon kezdte veretni a 20 frankos aranyakat, de főként III. Napoleon pénzei kapták ezt a nevet, melyet később minden francia 20 frankos aranyra szokás lett alkalmazni. A napoleonok ugyan ma már inkább csak mint teaurálásra alkalmas érték-tárgyak jönnek figyelembe, viszont napjainkban az Egyesült Államok dollárja a jellegzetes nemzetközi pénz, a világkereskedelem nemzetközi elszámolásait igen gyakran ebben a pénznemben fejezik ki. Ezek a felsorolt példák azért különösen alkalmasak korunk kereskedelmi és pénzügyi életének a jellemzésére, mert ezek nevét általában mindenki ismeri és az ilyen ismert fogalmak már eleve nagyobb gazdasági összefüggések és kapcsolatok létezését idézik fel.

A nemzetközi vagy világpénzek ismertető jcle az is, hogy sok helyen a pénzverető hatóságok ezek mintájára verették a részben velük egyenlő jóságú, részben azonban silányabb minőségű pénzeket. A bizánci solidus, vagy a firenzei fiorino d'oro egész sor utánveretet eredményezett, de a jó magyar aranyforint mintájára is számos utánveret készült elsősorban Németország, Németalföld és Olaszország területén. Az utóbbi helyen még önálló neve is volt ezen utánvereteknek ongaro formájában. Az utánveretek szintén különösen alkalmasak gazdasági kapcsolatok illusztrálására, mert nyilván azokon a területeken készültek elsősorban ilyen utánveretek, melyek az utánzótt nemzet-

közi pénzt verető állammal vagy várossal szorosabb gazdasági összeköttetésben állottak.

Eddig az érmeknek arról a szerepéről tettünk említést, melyet egyedi emlék formájukban, egyéni tulajdonságaik alapján töltenek be az ismeretközlés könnyítésére. Van azonban más szerepük is, melyet nem mint egykori fizetési eszközök, hanem mint kimondott történeti, helyesebben régészeti emlékek töltenek be, és ebben a vonatkozásban az úgynevezett talált vagy lelt érmek jönnek figyelembe.

Az éremleletek lehetnek szórványosan talált egyéni érmek, több, illetve sok példányból álló zárt vagy kincsleletek, végül sírleletek. Történeti vagy régészeti forrásértékük minden esetben más, de valamennyi egyaránt fontos, főként keltező képességüknél fogva. A hiteles lelőhelyekről származó érmek demonstráló ereje igen erős éppen leletszerűségük következtében, és arra nézve, hogy mi mindent lehet velük demonstrálni, szintén néhány példát lehet szolgáltatni.

Igy a Kárpátmedence területén megfordult barbár törzsek elhelyezkedését és mozgását a pénzek ismerete nélkül nehéz lenne kijelölni. Minthogy ezek a törzsek a görög pénzek mintájára külön-külön verték a saját pénzeiket, viszont ezek forgalmi területe nem igen ment túl a törzsek letelepedési területén, az érmek lelőhelyeinek segítségével állapítható meg hozzávetőleg az egyes törzsek elhelyezkedése.

Más természetű a sírleletekben előforduló érmek jelentősége. Persze itt is elsősorban a sírok datálása a lényeg, de példának okáért a honfoglaláskori magyar sírokból előkerülő átlukasztott olaszországi és egyéb nyugat-európai denárok a honfoglaló magyarok nyugati kalandozásainak is az emlékei. A nyugatról magukkal hozott denárokat azonban nem fizetési eszköz formájában használták, hanem ékszerű vagy díszítő tárgyak, mégis ezekkel a veretekkel lehet a legjobban érzékeltetni a kalandozások útját és irányait.

Ugyancsak a sírleletekből származó érmek egyben mint kultikus tárgyak (Charon obulusai) is jelentkeznek, és ilyen esetben a régi népek temetkezési szertartásaihoz nyújtanak érdekes adalékot.

A talált érmek datáló értéke egyébként érvényesül minden telep, rom vagy egyéb műemlék feltárásakor is. Az ilyen alkalmakkor előkerülő érmek jelenléte, sőt a rájuk történt egyszerű hivatkozás is biztosabban meghatározza a műemlék építésének vagy renoválásának a korát, mint bármilyen széleskörű fejtegetés.

Megint másirányú tanulság vonható le a zárt vagy tömegleletekből. Ezeknek a tartalmából lehet bizonyosságot szerezni arról, hogy adott korban milyen idegen pénzek forogtak valamely területen és az előkerülő érmek kézzelfogható bizonyossággá teszik az írott források erre vonatkozó szűkszavú és néha nem egészen világos közléseit. Magyar vonatkozásban a XIII. századból a friesachi denárok és bécsi denárok, a XIV. századból a cseh garasok, a XVI–XVII. századból pedig főként a német tallérok és lengyel aprópénzek teszik ki az éremleletek anyagának a zömét. Mind ezek az érmek, mind a többi, ezáltal nem említettek gazdasági és kereskedelmi kapcsolatokat világítanak meg, illetőleg az ismert kapcsolatokat mindenki számára közérthető módon demonstrálják.

Az éremleletek jelentőségének a kihangsúlyozása az oktatás folyamán azonban megfordítva is igen hasznossá válhat a tudományos kutatás számára. Felhívja ugyanis a figyelmet a leletek fontosságára, és így esetleg lehetővé

teszi, hogy a találók ennek tudatában egyre több lelőhelyes érmet mutassanak be illetékes fórumok előtt a helyi múzeumokban, és az ilyen hiteles adatok gyarapodó sorozata rendkívül becses anyagot szolgáltathat a nagyobb összefüggések tudományos vizsgálatához.

Röviden ezekben foglalható össze a forgalmi pénzek által nyújtott lehetőségek hasznosítása a történetoktatásban. Mindez természetesen csupán példák sorozata, mert az összes lehetőségek határa úgyszólván korlátlanak tekinthető.

Mint már említettük, az emlékérmek, jetonok és bárcák inkább csak mint művészeti és művelődéstörténeti emlékek jöhetnek figyelembe. Szerepük lényegesen kisebb, mint a pénzeké, mert a művészi oktatásban a képek, szobrok és metszetek dokumentáló ereje nyomatékosabb, viszont az emléképek ábrái gyakran szerencsésen használhatók fel olyan anyag illusztrálására, amire egyéb tárgyi emlék nem igen akad.

A témák szerint összeállított éremgyűjteményekben (irodalmi, művészi, orvosi stb. vonatkozású emlékérmek, kisebb területek, vagy városok eseményeire vonatkozó emlékérmek stb.) mindig akadhatnak olyan példányok, melyek máshonnan nem ismert arcképet mutatnak vagy olyan régi kulturális esemény emlékét őrzik, amiről sem írott forrás, sem más tárgyi emlék nem tesz említést. Ilyen esetekben használhatók fel különösen az emlékérmek, mint illusztráló tárgyi emlékek.

Felmerül persze végül a kérdés, hogy az egyes iskolák, intézmények miként juthatnak olyan éremanyaghoz, melyet a vázolt célok érdekében lehet felhasználni. A legcélszerűbb kis gyűjteményt felállítani, mely a legjellemzőbb érempéldányokat tartalmazza. Történt kísérlet arra, hogy központilag a tanszergyárban készített, illetve galvanoplasztikai úton előállított éremsorozatot használjanak fel erre a célra. A galvano-másolatok azonban az eredeti érmek hatását nem pótolhatták, és különben is az ilyen válogatott sorozat csak szűk körre szorítkozva nyújt alkalmat a tananyag illusztrálására.

Véleményünk szerint helyesebbnek látszik eredeti érmekből kis gyűjteményt összehozni. Az említett példákat általában olyan éremanyagból merítettük, melyek — az aranypénzeket kivéve — szerényebb anyagi eszközökkel is megszerezhető közönségesebb típusok. Nem a ritkaságon vagy a muzeális értéken van a hangsúly, mert a legközönségesebb római kisbronz vagy Árpád-kori denár is ugyanazt a hatást kelti, mint bármelyik unikum-számba menő ritkaság, a maga kora eseményeinek szemléltetésében vagy hangulatának érzékeltetésében.

Ilyen egyszerű szemléltető anyag összehozása akár ajándékok felhasználásával is be tudja már tölteni a maga szerepét és érdeklődést tud kelteni a numizmatikai anyag iránt. Minden korból és minden területről ismeretesebb filléres értékű, gyűjtői és kereskedelmi szempontból jelentéktelen, közönséges példányok (pl. római kisbronzok, középkori magyar denárok, újkori rézpénzek stb. stb.), melyek azonban a korszellem érzékeltetésére vagy a vázolt ismeretek illusztrálására épp oly használhatók, mint az értékes aranypénzek vagy tallérok.

Az ilyen demonstrációnak véleményünk szerint azonban további kedvező hatása is lehet, nevezetesen az érdeklődés felkeltése a régi érmek gyűjtése iránt. Nem arra gondolunk, hogy minden tanuló éremgyűjtővé váljék, hanem inkább arra, hogy akikben megvan eziránt a megfelelő fogékonyság, azok érdeklődése helyes irányba terelődjék. Ha a bélyeggyűjtés népszerűsítését az ifjúság között számos pedagógus pártolja és szorgalmazza, a rendszeret

fejlesztése és az ismeretek terjesztése érdekében, még fokozottabban pártolható az éremgyűjtés, az érmek térben és időben nagyobb méretekre kiterjedő tulajdonsága következtében. Ennek az elgondolásnak a propagandája azonban szorosan összefügg annak hangsúlyozásával, hogy az éremgyűjtésen csak az úzérkedéstől mentes éremgyűjtésre célunk, mely valóban a múlt emlékeinek összeszedését, őrzését és rendszerezését tűzi ki feladatul és az érmekkel való foglalkozás nem a nyerészkedés, hanem a tanulmányozás célját szolgálja. Mindez persze nemcsak az ifjúság, hanem a felnőttek gyűjtési tevékenységére is teljes mértékben vonatkozik.

TÖRTÉNETI IRODALOM

VARGA JÁNOS — VÖRÖS ANTAL:

MAGYARORSZÁG A HABSBERG ABSZOLUTIZMUS RENDSZERÉBEN. KÜZDELMEK A POLGÁRI ÁTALAKULÁSÉRT; FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE I—II.

(Budapest, Gondolat Kiadó. 1964. I. köt. 317—550. l.)

A munkának a szatmári békétől a világosi fegyverletételig terjedő 138 évet átfogó IV. fejezete (*Vörös Antal* és — 1795-től — *Varga János* munkája) 230 oldalra terjed: ebből az 1795-ig terjedő szakasz 90, 1848—49 története 67, a közbeeső periódus mintegy 70 oldal terjedelmű. Olyan arányok ezek, melyek csaknem teljesen megegyeznek a munka közvetlen és így összehasonlításra természetesen kínálkozó elődje, az Egyetemi Tankönyv e korszakra terjedő, összesen 835 oldalnyi részének arányaival (295 + 320 + 220 oldal), — eleve jeleként annak, hogy eltekintve a tankönyv 1790-es alkorszak határának 1795-re való áthelyezésétől, az új munka a korszakoknak sem már kialakult felosztását, sem az alperiódusoknak legalábbis a terjedelemben kifejeződő értékelését nem kívánta megváltoztatni. Am ennek első tanulságként való megállapítása mellett csak még élesebben vetődik fel a következő kérdés: szerzők tehát a rendelkezésükre álló kétségtelenül korlátolt terjedelmen belül a kor történetének mely fővonalait s milyen összefüggéseit emelik ki, hangsúlyozzák, s ezek bemutatásában meddig, milyen mélységig mennek el?

A szöveg végigtanulmányozása azt mutatja, hogy benne a hangsúly az időben haladva, helyesen, fokozatosan tolódik át a gazdasági alap helyzetének és a termelőerők fejlődésének tárgyalásáról a fejlődés politikai és kulturális vetületeire. Az 1711 és 1795 közötti alperiódus első fejezeteiben még gyors egymásutánban kétszer is önállóan tárgyalva ismétlődik a mezőgazdaság, az ipar és a bányászat, majd a kereskedelem fejlődése, — a kibontakozó bécsi gazdaságpolitika és az udvar centralizáló politikája csak ezután kerül a tárgyalás középpontjába. Az 1795 utáni alperiódust viszont a napóleoni háborúk s ezek mezőgazdasági konjunktúrájának ismertetése után elsősorban már a liberális mozgalom kifejlődése, tehát egy sajátlagosan politikatörténeti probléma dominálja, melynél a gazdaságtörténeti elemek egyre inkább már csak a politikai fejlődés motivációjaként s nem mint önálló összefüggő fejezetek jönnek elő. Ezzel párhuzamosan kerül egyre részletesebb bemutatásra a nemzeti kultúrának először a felvilágosult abszolutizmus hatása alatt — s mintegy annak részleges reakciójaként is — a nyelvmozgalommal kezdődve kibontakozó, de a század végétől már szintén a liberális mozgalom jegyében álló s fokozatosan a kultúra valamennyi területére kiterjeszkedő fejlődése. A szöveg ezek mellett mindkét alperiódusban megfelelő figyelmet fordít a társadalom fejlődésének bemutatására (melynek során szerzők helyesen hangsúlyozzák a társadalomban a liberális fejlődéssel párhuzamosan kialakuló változásokat) s az ország nem magyar népeinek fejlődésére is. A fejlődés mindezen fővonalai logikusan futnak össze és folytatódnak zökkenő nélkül 1848—49 történetében, mely igen sikerülten, a megelőző korszak összes főbb problémájával szoros egységben bemutatva, a megelőző korszak minden lényeges kérdésére meg is adja a választ.

Az így e 140 év történetéről kialakuló összkép tehát a XVIII. századra a bécsi abszolutizmus teljes gazdasági és politikai érvényesülését mutatja (melyet legfeljebb a reakciós rendiség csökönyös konzervativizmusa hátráltat), s mely a század végére létrehozta a maga felvilágosult értelmiségét. Ennek az értelmiségnek (s ezáltal mintegy az őt létrehozó felvilágosult abszolutizmusnak) bukásával záródnak az első alperiódus (1795), a felvilágosult abszolutizmus korszaka ilyen módon még nagyobb és pozitívabb hangsúlyt kap, mint az előző történeti felfogásban, ahol még 1790, tehát II. József rendszerének kudarca s a nemesség nemzeti-rendi jellegű megmozdulása jelentette az új korszak határát. A felvilágosult abszolutizmus tehát a francia forradalomtól megrémítve, a 90-es évek elején mintegy visszalép, s így kompromisszumra hajlamosan megtalálja szövetségét az előjogait féltő nemességben. E nemességet azonban a napóleoni háborúk konjunktúrájában kibontakozó áruterhelése és részint ennek nyomán kezdődő polgárosodása, részint az így fokozódó kizsákmányolás ellen feltámadó paraszti elégedetlenség csakhamar

egy még igen mérsékelt, de a haladás lehetőségét így is magában foglaló fejlődési irányba tereli. Ezen az úton azután a nemesség a végleg megmerevedett, ám ugyanakkor már az osztrák nagyburzsoázia támogatásával megerősödött abszolútizmussal — azt immár túl lépve — most már a liberális nemesi mozgalomban mintegy balról kerül szembe. Sőt egészen odáig is eljut, hogy a kiélesedett hazai társadalmi ellentétek nyomására 1848-ra végül az egész nemesség, viszonylag nagyobb ellenállás nélkül, vállalni tudja a feudalizmus — bár korlátozott — likvidálását és a parasztság így biztosított támogatásával a háta mögött az 1790 óta ismét nyílt hangot kapott s egyre határozottabban igényelt nemzeti függetlenségért vívott harcot is. E harcot a nemesi vezetés belső ellentmondásai ellenére is, Bécs csupán a segítségül hívott cári katonai túlerő támogatásával lesz képes letörni.

Természetes, hogy ennek az itt csupán összefoglalni megkísérelt, e fő vonalaknál persze jóval összetettebb fejlődésnek ilyen bemutatása szükségképpen kívánja meg a fő vonalak összefüggéseinek, tehát a fejlődés kulcskérdéseinek is lehető rövid és így kiváltképpen világos és tömör kifejtését is. Újszerű s tulajdonképpen a szerzők elé állított talán legnagyobb igény ez, melynek kielégítése szükségképpen a fejlődés lényegének olyan mély megragadását és egzakt megfogalmazását követeli, amelyet egy terjedelmesebb s így gazdagabb tényanyagot idézni s azt részletesebben elemezni is képes szöveg részben átháríthat magára az olvasóra is. Megállapíthatjuk azonban, hogy szerzők az összefüggések ilyen tömören fogalmazott bemutatását is általában sikerrel oldották meg: itt különösen kiemelendő a 350—351. oldalon a manufaktúraipar kialakulásának gátjait valóban sokoldalúan bemutató, a problémát a társadalom egész fejlődésébe szélesben bekapcsoló fejtegetés, majd az ehhez a 413. lapon kapcsolódó, a fejlődés további útját ábrázoló szövegrész: a 428—429. lapon az országos piac kialakulását sokoldalúan, ugyanakkor feszes és szoros logikával összekapcsolva ismertető gondolatmenet; a 431. lapon a birtokos nemesség bonyolult és ellentmondásos helyzetének sikerült ábrázolása; a 415. lapon pedig a liberális nemességnek szép rajza; a 436. lapon a polgári kereskedelem előtt álló dilemma bemutatása; — s igen jólsikerültnek érezzük, vázlatosságában is, a 467. lapon az egyes nemzetiségek nacionalizmusának jellemzését.

Szerzőknek a fejlődés fővonalainak ilyen érzékeltetése mellett sikerült a legfontosabb tényanyagot is beépíteni szövegükbe s ezáltal megóvni munkájukat attól, hogy belőle (nem egy, ugyancsak a fejlődés fővonalainak bemutatására törekvő, hasonlóan összefoglaló jellegű munkával ellentétben) végül is éppen a fejlődés időbeliségének, illetve konkrét megjelenési formáinak érzékeltetésére alkalmas, tehát a munkát sajátosan történetívé tevő elemek maradjanak ki. Így megállapíthatjuk, hogy a rendelkezésükre álló aránylag csekély terjedelmű belül is végeredményben sikerült összefoglalniok történettudományunknak a korszakról kialakult felfogását, — nem egy ponton, az összefüggések élesebb fogalmazásával azt tovább is tisztázva és tovább fejlesztve. Munkájuk hatásai csak emeli a világos, áttekinthető — Varga János szövegének irodalmi igényű — megfogalmazás. Szerencsés a képszerkesztés is, csupán a közismerten 1863-ra datált 139. sz. kép ilyen korai szerepeltetését érezzük indokolatlannak. (S itt is szóvá kell tennünk közgyűjteményeink szerencsétlen gyakorlatát, mellyel a nyomtatványokat, grafikákat reprodukáláskor lehangsúlyosabb részeiken csúfítják el izléstelen lélyegzőkkel vagy feljegyzésekkel: e szempontból a 121. képet és főleg a Múzeum otromba pecsétjével meg is tévesztő 140. képet kell sajnálattal megemlítenünk.)

A fejlődés ilyen sűrített összefoglalása azonban természetszerűleg azzal a veszéllyel is jár, hogy a koncepció szerkezetének esetleges hibái és hiányosságai gyorsabban napvilágra kerülnek: nem fedik el őket a bővebb terjedelmű esetleg gazdagabban felsorakoztatható tények vagy a terjedelmesebb elméleti fejtegetések. A két fejezetrész szerzőinek érdeméért legutoljára azt is ki kell emelnünk, hogy szövegükben ilyen zökkenőket és töréseket nem találunk, azok önmagukban teljesen zártak, és részleteik logikusan kapcsolódnak egymáshoz. Ami hiányosságot az így nyújtott történeti képből taláhatunk, az ábrázolásuk határain tulajdonképpen kívül fekszik, s nem is annyira az előttünk fekvő munka, mint inkább egész történettudományunk hiányosságának, még megoldandó feladatának tűnik az olvasó előtt.

E hiányosságok — illetve megoldandó kutatási feladatok — különösen a társadalom és a kultúra történetének ábrázolásában figyelhetők meg, ahol szerzők a vonatkozó rendszeres alap kutatások bizonyos hiányai folytán e problémákat egyelőre még inkább csak visszatükröződések felől tudták megközelíteni. A parasztság vonatkozásában főleg a mezőgazdasági termelés és az úrbéres viszonyok, a nemesség vonatkozásában pedig elsősorban a XIX. századi országgyűlési harcok elemzéséből következtetnek vissza magára a társadalomra, — s elég sommásan, alapjában politikai-társadalmi mondanivalója felől ragadják meg a kultúrát. A társadalomnak azok a problémái, melyek ilyen módon nem voltak felismerhetők, így többé-kevésbé nem is kerültek tárgyalásra, ami viszont egyes

pontokon (szerzők minden erőfeszítése és a rekonstrukció megalapozásában általában szerencsés intuíciója ellenére is) a képet olykor legalábbis hézagossá, helyenként nem is egészen meggyőzővé teszi, — a kultúra történetének vizsgálatában pedig az említett szemléletmód e problémákör jelentőségéhez képest többnyire túlzottan sommás, néha szinte már sematikus képet eredményez.

A társadalomtörténet szempontjából ugyanis a szerzők — főleg a XVIII. században a céltudatos és társadalmilag ketsegtelenül sokban haladó tendenciájú bécsi törekvésekkel szembeállítva — a magyar nemesi és paraszti társadalom — paraszti vonatkozásban még reformkori — útját is, e hazai fejlődést alapjaiban meglehetősen dezorganizáltnak ábrázolják. A róla rajzolt képet főleg a kívülről érkező hatások, illetve az azok elleni néha tudatlanságból, néha tudatos maradiságból is eredő védekezés jellemzi. Így a paraszti társadalom e fejezetekben a mezőgazdasági termelés és azzal összefüggően a földesúri és az udvari — mindkét irányból többnyire a paraszt kárára érvényesülő — törekvések függvényének van ábrázolva, melyet csupán egy meglehetősen amorfi, helyzetének nehezedéséből származó paraszti elégedetlenség jellemez. A nemesség esetében — főleg a XVIII. századot illetőleg — viszont egy mindenféle haladástól idegenkedő, határozott irány nélküli, az udvartól privilégiumait, a parasztságtól sokszor fizikai létét is féltő s így mindkét irányból meglehetősen stupid maradiságba burkolódzó s ugyanakkor fényűző társadalmi osztály képe áll előttünk, mely előjogainak feltételeiben még a tulajdonképpen saját javát szolgáló reformokat is képtelen megérteni.

Ha mindkét ábrázolás alapján véve kétségtelenül igaz is, — véleményünk szerint azonban egyikük sem teljes, illetve legalábbis az e képet dialektikusan kiegészítő elemek nem kapnak bennük megfelelő hangsúlyt és jelentőséget. A parasztság esetében ugyanis a XVII. századi sokoldalú és kiterjedt exemptiók XVIII. századi részint földesúri, részint állami fokozatos felszámolása után csakhamar kibontakozik a most már a telki állományon kívüli — szerzők által azonban láthatólag kiterjedésében és társadalmi jelentőségében is alábecsült — kuriális földhasználat. Ez bár egyrészt kétségtelenül erősíti a feudalizmust, — ugyanakkor mégis lehetőséget nyújt a paraszti árutermelés kiterjesztésére, azáltal pedig a parasztságban megindít egy (a szerzők által feltételezettnél szerintünk jóval szélesebb) pozitív polgárosodási folyamatot. Véleményünk szerint pl. Tánácsics egész reformkori és nagyjából 48—49-es működése is elsősorban ennek a fejlődésnek talajából nő ki, s nem véletlen, hogy 48-ban öt két nagy mezőváros: Siklós és Békés jómódú parasztjai választják meg képviselőnek. A nemesi érdekegyesítési politika paraszti bázisát elsősorban ugyancsak ez a társadalmi tendencia szolgáltatja, s hogy ez mennyire valóságos volt, azt végül is 48 igazolta be. — De ugyanúgy, a nemesség esetében is lehetetlen nem észrevenni egy olyan határozott, természetszerű osztálykorlátai ellenére is fejlődő birtokosnemesi politika, illetve politikai koncepció meglétét, melynek végül is megszakítatlan vonalát az 1715., majd az 1790—91. évi országgyűlési munkálatok s utóbbiaknak 1828-ban történő újrafelvétele jelzik. Ez a vonal ily módon elég világosan utal egy nagyjából töretlen, elég határozott körvonalú, s ha a XVIII. század folyamán csak visszazorítva is, de érvényesülő és korántsem dezorganizált, s nem is komolytalan, a társadalom mélyében nagyon is aktívan munkálkodó politikára s ennek feltétlen részletes kutatást igénylő társadalmi-gazdasági és erre ráépülő ideológiai és hatalmi bázisára. A birtokosnemesség ilyen határozottan konzervatív, de ugyancsak fejlődő politikájából kiindulva már sokkal világosabban tudjuk megérteni egyrészt 1790 váratlanul kész, bár egymástól igen eltérő programjait s programjainál azonban sokkal egységesebb politikai magatartását, — ugyanúgy, mint azt az erőt, mely végül is 1790-re II. Józsefet éppúgy meghátrálásra kényszeríti, mint 1825-ben I. Ferencet. — S végül így válhat érthetővé az a viszonylag ellenállás nélküli készség is, amellyel a nemesség 1848 tavaszán a feudalizmust — ha azt sok vonatkozásban fenn is tartva — alapjában azonban ezután is felszámolta.

A két antagonisztikus osztály fejlődésének e vonásai azonban végül egymással összefüggésben — mintegy a sajátos hazai társadalmi-gazdasági fejlődés fővonalaként — szemlélve azt is világosan megmagyarázzák, hogy mindebben végül is mi volt az udvar gazdaságpolitikájának szerepe: vagyis hogyan fordult visszájára az udvar számára saját gazdaságpolitikája, mely nem téve érdemessé és lehetővé a földesúri számára jobbágyaik korlátlan kizsákmányolását (amit pl. a nemesi és főnemesi építészetnek akár a csehországgal való összehasonlítása is világosan bizonyít, megfelelő helyre téve a nemesség „fényűzéséről” hangzottakot vélemény), akarata ellenére is jelentősen csökkentette azt az ellentétet, melyet pedig Galiciában 1846-ban oly sikerrel felhasználhatott a függetlenségért feltámadó lengyel nemesség ellen. S mely ellentétnek Kelet-Európa többi részéhez képest Magyarországon valóban jelentősen csekélyebb, a földesúri és paraszti, egyaránt a polgárosodás felé mutató, ám az udvar által egyként gátolt törekvéseknek egymáshoz képest viszonylag kiegyenlítettébb voltát (főleg a síkvidéki, ritkábban népesült magyar-

lakta területeken) végül is e 140 év legjellegzetesebb, s 1848—49-et végül is talán legdöntőbben befolyásoló, a Habsburg-birodalom egészén belül is sajátosan magyarországi elemének tekinthetjük.

Ami a kultúrtörténetet, a kötet legkevésbé sikerült, legelnagyoltabb részét illeti, szerzők — ha elsősorban az irodalom és a képzőművészet tematikus elemzésével a kultúrát végül is látszólag be tudták építeni a kor történetébe — azt már nem tudták megoldani, hogy a kultúra egészét olyan közvetlen felépítménynek lássuk, mint amilyen az a valóságban. Meg kell persze jegyeznünk, hogy a kulturális (elsősorban az irodalmi és képzőművészeti) jelenségek történeti megalapozására szolgáló, e szaktudományok által kidolgozott képet a történész nem is veheti mindig át (e szempontból a legújabb irodalomtörténeti kézikönyv jelentvően igen örvendetes eltérést). Az ui. vagy egyoldalúan a művészi elem történeti előzményeit mutatja csak be, vagy maga is, ugyan csak egyoldalúan, sőt sokszor éppen vulgárisan is, csak a közvetlen tematikai tükrözés kimutatásában látja a történeti kapcsolatot. A kulturális fejlődés azonban szerves része a történeti fejlődés egészének, s kultúrtörténeti kutatásainknak véleményünk szerint még igen nagy s csakis történészek által megoldható feladatai vannak azon a téren, hogy ezt érzékeltessék is. Szükséges ui., hogy a történész pl. az irodalmi vagy képzőművészeti kultúra egészét, stíluskorzakaival, szellemi áramlataival, (s ami különösen lényeges) a társadalmi tudatra gyakorolt teljes (tehát nemcsak tematikus, hanem pszichológiai) hatásával együtt is képes legyen éppen olyan, az anyagi valóságból szervesen és közvetlenül kinőtt felépítményként szemlélni, mint pl. a politikát. Különösen fontosnak érezzük azonban magának az általános társadalmi tudatnak, illetve ezen belül pl. a világnézetnek, az általános műveltségnek történeti alakulását vizsgáló kutatásokat. Ilyen szemlélet nélkül egyelőre szinte természetes, hogy — mint e fejezetek ezért szemrehányással legkevésbé sem illethető szerzői — míg részletesen indokolják valamely irodalmi vagy képzőművészeti mű tematikájának történeti jelentőségét, ugyanakkor egészében kihagyják a irodalmi népiességnek (mely pedig a legszorosabb összefüggésben áll a XVIII. század átmenetileg — legalábbis látszólag — sikerrel lefojtott nemesi politikai és paraszti polgárosodási igényeivel) mint egy, a korra és a társadalomra jellemző általános szellemi magatartásnak marxista és történeti elemzését, vagy akár a vallásos világnézetnek mint a legáltalánosabb és ekkor már elsősorban népi tudatformának még csak vázlatos tárgyalását is.

Befejezésül hangsúlyozni kívánjuk: a felsorolt hiányosságok tulajdonképpen mind a fejezetek jelenlegi határain kívül eső területekre vonatkoznak, s mit sem vonnak le szerzőknek a kutatások jelenlegi eredményei által megszabott keretek között álló munkájának értékeiből. Jelenlegi ismereteink és a rendelkezésre álló terjedelem keretei között kétségtelenül sikerült nekik kerek, belsőleg is arányos és szigorúan logikus tárgyalásban megismertetni az olvasóval Magyarország e döntő fontosságú másfél évszázadának történetét. Olyan könyvet adtak ezzel a művelt nagyközönség — úgy érezzük: húsz év kultúrforradalmának eredményeire visszatekintve ezt a fogalmat ismét bevezethetjük a recenzens által használható fogalmak közé — kezébe, amely hosszú időre alkalmas lesz arra, hogy a szélesebb társadalmi rétegek történetiszemléletét is valóban a haladás és a nemzeti illúziókkal való leszámolás irányában, tartós hatással fejlessze és alakítsa.

VÖRÖS KÁROLY

KÉT KÖNYV ZRÍNYI MIKLÓSRÓL

Klanciczay Tibor: Zrínyi Miklós. Második, átdolgozott kiadás. Bpest, Akadémiai Kiadó. 1964. 852 l. — *Perjés Géza*: Zrínyi Miklós és kora. Bpest, Gondolat. 1965. 391 l.

Az az évtized, mely Klanciczay Tibor Zrínyi-monográfiájának első és második kiadása között eltelt, megérlelte másik Zrínyi-kutatónk, Perjés Géza szintézisét is. Ez alatt a marxista történeti tudományokban a XVII. század problematikája ismételten a viták előterébe került, s mindkét szerző megalkotta a kor átfogó koncepcióját, egyik a művelődéstörténet, a másik a hadtörténet vonatkozásában. Semmi sem kézenfekvőbb, mint hogy a XVII. század kérdéseit feszegető irodalomtörténész és hadtörténész Zrínyiben találják meg a közös témát; s az is érthető, hogy az olvasó nemcsak a kétféle megközelítésre külön-külön, hanem a két irányból érkező megvilágítás együttes eredményére is kíváncsi, annál inkább, mivel az elmúlt évtized vitái során a XVII. századról alkotott képünk számos vonatkozásban módosult, anélkül azonban, hogy az új összkép megnyugtató módon kialakult volna. Az új kérdésekre adott új válaszokat keressük e két Zrínyi könyvben is, s ez indokolja az együttes ismertetést.

I

Klaniczay Tibor új könyvének új mondanivalója elsősorban az általa megelőzőleg kimunkált barokk-konceptió alkalmazásában keresendő. A barokk kultúrát a feudális-munka a reneszánsz és a reformáció félbemaradt polgári forradalmát követő újraéledéséhez kapcsolja, mint annak felépítményét. A XVII. századi európai „refeudalizáció” természetesen nem egyszerű visszakanyarodás a feudalizmus korábbi szakaszához, nem a történelem kerekének visszaforgatása, hanem a megelőző polgári előretörés vívmányainak a feudális rend megszilárdítására való felhasználása, tehát viszonylagos előrelépés a fejlődésben, annál inkább, mivel az antifeudális erők ebben az átmeneti korszakban sem szünek meg működni. Éppen a kor belső ellentmondásainak feloldhatatlanságából fakad a barokknak az az erőfeszítése, hogy a valóság kettősségét esztétikai, érzelmi motívumokkal leplezze el, az objektív tényekről a szubjektív élményekre terelje a figyelmet. Joggal lát Klaniczay Tibor a XVII. századi magyar fejlődésben a nyugat-európai „refeudalizációval” párhuzamos, annak megfelelő folyamatot. 1608 után a magyar feudális uralkodó osztály megszilárdítja hatalmát az örökös jobbágyság bilincseibe vert parasztság és a nemesi pórázra vett polgárság fölött, s az abszolutisztikus törekvéseket visszazorító kompromisszum árán megegyezik a Habsburg-hatalommal is. A feudális erők diadala azonban nem teljes, az elnyomottak mozgalmi és a Habsburg-abszolutizmus megújuló kísérletezései belülről, a török veszély kívülről fenyegetik. Mint Zrínyi életművének elemzéséből kiderül, a magyar társadalomnak ezekből az ellentmondásából nő ki a magyar barokk mint szellemi erőfeszítés azok áthidalására. Mindezt nem új Zrínyi-könyvében, hanem más munkáiban fejti ki a szerző, de az átdolgozott kiadásban is a legterjedelmesebb módosítás éppen a barokk-konceptiónak Zrínyi költészetére való alkalmazása (a teljesen újra írt „A barokk eposz és költője” c. fejezetben). A Szigeti Veszedelem barokk jellegét abban látja, hogy Zrínyi egy logikailag elfogadhatatlan állítást (a vereség tulajdonképpen győzelem) a költészet eszközeivel, irreális témát valóságos ábrázolással fogadtat el. Mindez — ez is barokk vonás — propagandisztikus céllal történik: Zrínyi lehetetlennek látszó feladatra buzdít, a töröknek önerőből való kiűzésére, s csak úgy remélhet meghallgatást, ha bizonyítja a konkrét lehetőséget is, ami másként nem megy, mint hogy „elmossa a valóság és a csoda közötti határvonalat”. Ezt a költői magatartást a szerző átviszi az egész életműre: „a józan politika és a heroikus magatartás kettőssége s e kettősségnek egysége erőszakolása jellemzi Zrínyi egész életpályáját”.

A könyv egyéb mondanivalóit kevésbé érintette az átdolgozás. Nem mintha nem látszanék meg az egészen az újragondolás és újrafogalmazás igénye. Néhány lényeges részletkérdésben módosult a korábbi álláspont: pl. Zrínyinek Bóccsal való elégedetlenségét most már nem pusztán egyéni tapasztalatokból és megfontolásokból, hanem a családott Pázmánnyal és Eszterházyval folytatott beszélgetésekből is eredezteti. Gyakran találkozunk az új kutatásokat értékesítő kiegészítésekkel is, ilyen a Szigeti Veszedelem publikálásának körülményeire vonatkozó pótlás, még inkább az időközben előkerült Zrínyi-levelek felhasználása, főleg pedig a hadtörténeti mondanivalónak Perjés munkássága alapján való elmélyítése. Kimaradtak az első kiadás idején uralkodó szemléletre jellemző élesebb jelzők, és nem egy helyen elhagyásra került vagy más hangsúlyt kapott a „népi” és „nemzeti” fogalom.

Lényegében változatlan maradt azonban a társadalmi-politikai viszonyok rajza s Zrínyi politikai jellemzése. Mint az első kiadásban, úgy itt is Zrínyi a Habsburgok oldalán vívott törökellenes harc eszméjétől az erdélyi fejedelemségnek mint a függetlenségi harccal összekapcsolt nemzeti abszolutizmus bázisának koncepcióján keresztül jut el a kuruc szabadságharc kezdeményezéséig, s életpályájának e három szakasza egyben írói tevékenységének is három nagy művekké jelölt állomása. A három szakaszt, bármilyen nagy fordulatok választják is el egymástól, szervesen összekapcsolja Zrínyi következetes törekvése a török kiverésére és az ennek alapvető feltételét jelentő nemzeti abszolutizmusra. A második az elsőből következik, annak a felismerésnek a közvetítésével, hogy a Habsburgoktól nem lehet remélni a török kiverését, éspedig nem azért, mert nincs erejük erre, hanem mert nem akarják mindaddig, amíg Magyarországot nem sikerül abszolút uralmuk alá vetni. A „két pogány” kuruc ideológiájának gyökereit Klaniczay Zrínyiig vezeti vissza, s az ötvenes évek elejétől mindvégig ezt tekinti Zrínyi alapfelfogásának, amelynek nyílt hirdetésétől csak taktikai megfontolásokból tartózkodott adott esetekben. Ennek a politikai programnak az a Zrínyi által — minden csalódása ellenére — fanatikus hittel vallott meggyőződés volt az alapja, hogy a morálisan és katonailag megreformált magyar uralkodó osztály vezetésével a magyar társadalom a maga erejéből is képes kivenni a törököt és megvédelmezni a visszaszerzett függetlenséget. A magyar arisztokráciának eleinte csak kis töredéke osztotta ezt a programot és meggyőződést, de Bécs

magatartása a török háborúban a legelszántabb Habsburg-párti főpapokat és főrendeket is ellenzékbe kényszerítette, a zömében protestáns köznemesség pedig a felekezeti békét, nemzeti összefogást hirdető Zrínyit tekintette vezérének. A horvát parasztfelkelés során a nép érdekeiért kiáll, majd a parasztság katonai erejével egyre inkább szármoló Zrínyi a magyar társadalom minden rétegét egyesítő Habsburg-ellenes szaladságharc zászlóját tűzte volna ki, ha a kursaneci véletlen ezt meg nem akadályozza.

Klaniczay Tibornak nem kellett erőszakot elkövetnie forrásain ahhoz, hogy Zrínyi pályájának ezt a jellemzését megalkothassa. Koncepciójának minden saikalatos pontját idézetek tömegével bizonyítja, s az idézetek nemcsak hitelesek, hanem egyértelműek is. Semmi okunk sincs kételkedni abban, hogy ezek a gondolatok valóban Zrínyiéi és kortársaiéi, és mégsem lehet megszabadulni attól az érzéstől, hogy ez a hibátlan belső logikájú konstrukció nem fejezi ki az egész történeti valóságot. Mindenekelőtt el-
lentmondásban van a szerzőnek azzal a megállapításával, hogy a magyar barokk társadalmi-politikai talaja a Habsburgok és a magyar feudálisok alapvető érdekezése, amely minden ellentét fölül kerekedik, s ezért az egész korszakban „az idegen abszolútizmus és a magyar rendi hatalom szövetségének felbomlására nem is kerülhetett sor” (A magyar irodalom története, II. köt. 310. l.). Márpedig Zrínyi politikája, ahogyan azt Klaniczay ábrázolja, nem az alapvető érdekezésekből, hanem a másodlagos ellentétekből indul ki, s ezért felmerül a kérdés, hogy a szerző nem túlságosan egyértelműen látja-e Zrínyi gondolkodását, nem engedve benne teret az ellentétek mellett az érdekezésnek, vagy ha Zrínyi valóban egyértelműen Habsburg-ellenes álláspontot foglalt el, vajon nem kell-e politikai realizmusát több kritikával illetni, mint azt Klaniczay tette. Vajon nem ez esetben is egy tipikus „barokk” jelenséggel állunk szemben: illúziókkal, amelyek „el-mossák a valóság és a csoda közötti határvonalat”?

Mielőtt ezekre a kérdésekre feleletet próbálnánk keresni, nézzük meg, mit mond ebben a vonatkozásban a másik Zrínyi-könyv.

II

Perjés Géza a korszak gazdasági, társadalmi és katonai viszonyaiból indul ki, hogy azokból, mint feltételekből magyarázza Zrínyi életművét. Fővonalakban tartott, de igen tanulságos áttekintést ad a termelő erők kezdetleges állapotáról, a parasztság létbizonytalanságáról, éhínségekről, járványokról, az abszolútizmusnak csak küszöbéig jutott központi kormányzat és a rendi igazgatás egymást bénító zűrzavaráról, mindarról, ami megakadályozta, hogy a török kiverésére elegendő katonai erőt vethessenek be. Perjés Géza szerint nem az a kérdés, hogy a Habsburgok akarták-e vagy sem Magyarországot felszabadítani, mert egyszerűen nem lettek volna erre képesek a XVII. század közepén. A török birodalom ekkor még jóval nagyobb katonai potenciállal rendelkezett a Habsburg-országokénál, s bár ezt a földrajzi távolság miatt Magyarország nem tudta teljesen kifejteni, hódításainak megtartására, sőt kiterjesztésére is elég ereje volt. A XVII. század derekára a két hatalom között bizonyos egyensúlyi helyzet jött létre, melyt egyiküknek sem állt érdekében megbontani, innen a két fél egyetértő békevágya. A valóságban mégis állandó háború folyt a kormányok akarata ellenére, mert nem tudván rendszeresen ellátni a végbelieket, azok rászorultak a zsákmányra. A szinte mindennapos összecsapásokat, melyeknek a parasztság adta meg az árát, már azzal a tudattal tiltották Bérsben és Konstantinápolyban egyaránt, hogy a tilalomnak nem lesz, nem is lehet fogantaja, legfeljebb a háborút előidéző nagyobb incidenseket próbálták akadályozni.

A határvédelem katonai összetételének, taktikájának, eseményeinek kitűnő ismertetése után a szerző ebből a környezetből próbálja megérteni Zrínyi katonai és politikai gondolkodását: az albéke létbizonytalanságot jelentő állapotát megszüntetve, döntő háborút kell vívni a török ellen, ha lehet, a Habsburgok segítségével, ha nem (mint ezt az ötvenes években felismerte), akkor az erdélyi fejedelemséggel egyesülve, a független magyar állam erejével. Amilyen bőven és kitűnően ismerteti Perjés Géza Zrínyit a katonát és katonai író, a katonai szakirodalom átmeneti elsorvadásának e korszakában egyedül jelentős Montecuccoli mellé állítva őt, mint méltó társat és vetélytársat, olyan szűkszavúan beszél politikájáról. Ahogyan az író Zrínyit jellemezve lényegileg Klaniczayt követi, úgy egyetért vele abban is, hogy Zrínyi az abszolútizmus politikai elméletének hazai úttörője. Tartózkodik azonban attól, hogy belemenjen Zrínyi abszolútista koncepciójának fejtegetésébe, amint éppen csak érinti Zrínyi és a nemesség politikai szövetségét is. Az olvasónak az a benyomása támad, hogy a szerző nem osztja teljesen az általa is képviselt véleményt, valójában nem is hisz benne, de nem tudván, vagy nem akarván mást állítani helyébe, átsiklik fölötte. A nemességről, melynek jellemvonásai közül a

szűklátókörű önzést és a tehetetlenséget leplező demagógiát domborítja ki, egyébként sem tételezi fel, hogy Zrínyi terveihez komoly támaszt nyújthatott volna. Így Erdély bukása után szerinte nem maradt más kiút Zrínyi számára, mint a Habsburg-segítségétől remélni most már nem a török kiűzését, hanem a megmaradt ország védelmét.

Csalódás és reménykedés váltja egymást Zrínyiben az utolsó években, melyeknek történetét Perjés Géza igen elevenen s egyben meggyőző hadtörténeti elemzéssel mondja el, semmiképpen sem úgy, mintha egyértelmű Habsburg-ellenes álláspontot tételezzen fel Zrínyi részéről, hanem inkább azt sugallva, hogy Zrínyinek ezidőben minden törekvése a bécsi kormányzatnak a törökellenes háborúba való belekényszerítésére s egyidejűleg a magyar nemesség katonai aktivitásba lendítésére irányult. Ez persze az udvar elszánt békevágya és a magyar rendek tehetetlensége miatt nem vezethetett felszabadító háborúra, s Magyarország számára csak újabb veszteségeket hozott.

A Török Afiumban kifejtett programot Perjés Bécs és a magyar rendek közötti szövetség megreformált, a török ellen aktivizált változatának tekinti, mely azonban 1664 után az udvar és a magyar nemesség ellentétéinek kiéleződése miatt megvalósíthatatlanná vált. Zrínyi számára viszont más megoldás nem létezhetett. „Teljesen kizártnak tartjuk, hogy akár Wesselényiék, akár Thököly útját követte volna” — írja Perjés, mert az a véleménye, hogy Zrínyi sem mint realpolitikus, sem mint hazafi, nem építhette az illuzórikus francia támogatásra, mely egyébként is azzal járt volna együtt, hogy a Bécs ellen felkelő magyar szabadságharcosok a török csatlósaivá válnak. A kursaneci erdőben tehát nem a kibontakozás küszöbén szakadt meg Zrínyi pályája, hanem tragédiájának zárójelente zajlott le. Az értelmetlen zűrzavar korszakában „az értelem világozása”, a morális megbízhatatlanság közepette a „rendületlen hazaszeretet”: ez, és nem a kuruc program, Perjés Géza szerint, Zrínyi igazi mondanivalója és öröksége.

III

Elégé ellentétesek a két szerző nézetei ahhoz, hogy felmerüljön a kérdés: melyiknek van igaza? Az elmélyült tárgyismeret és a gondosan mérlegelt értékelés azonban, ami mindkét könyvre jellemző, nem engedi meg, hogy ilyen merev alternatívát alkalmazzunk. Aligha ismerheti valaki jobban az író Zrínyit, mint Klaniczay, s a katoná Zrínyit, mint Perjés. Nyilván a kétféle szempont, az irodalomtörténészi és a hadtörténészi teszi, hogy Zrínyi más és más megvilágításba kerül a két könyvben. A szerzők közti ellentétek oka az, hogy Zrínyi, a politikus, mindkettőjüknél a háttér félhomályában marad, márpedig éppen Zrínyi politikai felfogásában és szereplésében mutatkoznak meg legélesebben a kor ellentmondásai, melyek azután polarizálva jelentkeznek az íróban és a katonában.

Történettudományunk még adós Zrínyi politikájának elemzésével és értékelésével, s ezt nem kérhetjük számon sem az irodalomtörténésztől, sem a hadtörténésztől. De mindketten vetettek fel olyan szempontokat, amelyek segíthetik a politikai történet kutatóját. Az egyik fontos szempont Klaniczaynak fent idézett megállapítása, hogy a józan politika és a heroikus magatartás, a valóság és az álom kettősségének „egységbe erőszakolása” Zrínyi egész életpályáját jellemzi. Hasonlóan jelentős megállapítás Perjés részéről az, hogy „a Habsburg-pártiság vagy Habsburg-ellenesség nem erkölcsi kérdés, hanem bizonyos politikai és katonai helyzetből fakadó állásfoglalás”. A józan politika Zrínyi számára sem jelenthetett mást, mint a Habsburg-ház és a magyar feudális uralkodó osztály alapvető érdekazonosságának tudomásulvételét, s a pillanatnyi politikai és katonai helyzetből támadt ellentéteknek ez a felismerés szabott határt.

A magyar állami függetlenség Zrínyi számára kevésbé volt morális követelmény, mint a gondolkozását rekonstruálni igyekvő későbbi történétírók számára, mert nem elvi, hanem gyakorlati kiutat keresett az ország szorongatott helyzetéből. Az, hogy ilyen kiút nem mutatkozott, az az adott gazdasági-társadalmi helyzetből következett: a bécsi abszolutizmus túlságosan kezdetleges és tehetetlen volt ahhoz, hogy akár a magyar rendi ellenállást megtörje, akár a törököt kiűzze; a magyar rendiség viszont túlságosan erős ahhoz, hogy akár a Habsburg-, akár egy önálló magyar abszolutizmus jármát magára véve, belekényszerüljön a török háborúhoz nélkülözhetetlen áldozatvállalásba. A bécsi abszolutizmus gyöngesége és a magyar rendiség szívóssága egymástól függő, egymást kiegészítő jelenségek; az elmaradottság alapvető tényének szimptomái és következményei.

Ezt a korecs abszolutizmust és önmagát túlélő rendiséget próbálta aktivizálni és együttműködésre bírni Zrínyi, célját azonban az adott viszonyok közt nem érthette el. A kornak ezt az alapvető politikai ellentmondását csak egy magyar abszolutizmussal lehetett volna meghaladni, s Zrínyi egész politikai gondolkozása valóban e probléma körül

forgott, anélkül azonban, hogy a korszerű abszolutizmus mibenlétét teljes egészében fel fogta volna. Nemesak a nyugat-európai abszolutista politikai irodalom, hanem Comenius *Gentis Felicitas*-a mögött is elmaradnak idevonatkozó nézetei, legalábbis azok, amelyeket írásaiban kifejtett. Machiavellitől lényegében csak a reneszánsz hőskultuszt vette át, s azokban az évtizedekben, amikor az angol politikai irodalom már államformák és társadalmi osztályok összefüggéseit feszegette, ő a magyar közélet reformját döntően morális problémának látta. Ez az elmaradottság természetesen nem Zrínyi egyéni, hanem Európa agrárius felének általános elmaradottsága, annak a gazdasági-társadalmi helyzetnek gondolati tükröződése, melyben nem törhettek felszínre az abszolutizmust lehetővé tevő objektív erők, úgy hogy a politikai reform szubjektív óhaj maradt.

Ha a barokkot a kibékíthetetlen ellentétek illuzionisztikus áthidalása jellemzi, úgy Zrínyi valóban barokk egyéniség. Az ő illúziója a saját társadalmi osztályának önmegújító erejébe vetett hite volt, s tudjuk, hogy a magyar feudálisok, főurak és nemesek semmivel sem érdemelték ki ezt a hitet. A magyar késői feudalizmus válsága ekkor még nem éleződött ki annyira, hogy a rendiség önmaga felszámolására kényszerült volna, mint az másfél-két évszázad leteltével megtörtént. A magyar abszolutizmusnak sem akkor, sem később nem voltak meg a belső feltételei, s minden függetlenségi törekvés szükségszerűen csak a rendi ellenállás formáit ölthette, mely csak befűteni tudta, de kivevően nem a Habsburgok abszolutista törekvéseit. Talán igaza van Perjés Gézáknak abban, hogy Zrínyi nem lepott a kuruc ellenállás útjára, de az is igaz, hogy a magyar önerő ébresztése az adott viszonyok között a magyar abszolutizmus helyett csak a rendi ellenállást szíthatta (tudjuk, hogy már Vitnyédy és a nemesség is így értelmezte át Zrínyi eszméit), ezért egyet kell értenünk Klaniczayval abban, hogy a kuruc szabadságharc eszmei magvetését Zrínyi életművében találhatjuk meg.

Míndez persze nem egyéb, mint a két kítűnő Zrínyi-monográfia olvasása közben felöltő gondolatok rendezésének kísérlete. A tisztánlátáshoz ennél jóval több kell; alapos kutatása és újragondolása a XVII. századi magyarországi osztályerőknek és politikai mozgásuknak. Ehhez ad alapot és indítást, sok maradandó eredménye mellett, ez a két könyv.

MAKKAI LÁSZLÓ

A MÜNCHENI EGYEZMÉNY LÉTREJÖTTE ÉS MAGYARORSZÁG KÜLPOLITIKÁJA 1936—1938

DIPLOMÁCIAI IRATOK MAGYARORSZÁG KÜLPOLITIKÁJÁHOZ (1936—1945) II.

Összeállította és sajtó alá rendezte: Ádám Magda

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1965. 1029 l.)

A Zsigmond László által szerkesztett, hat kötetre tervezett kiadványsorozat — amelynek keretében a Kerekes Lajos illetve Juhász Gyula által sajtó alá rendezett s 1962-ben megjelent I. és IV. kötet után most a II. kötet jelent meg Ádám Magda összeállításában, — a legfontosabb és legreprezentatívabb vállalkozása a mai magyar történettudományok legújabbkori forrásanyag publikálása terén. A magyar külügyminisztérium levéltárából teszi közzé azokat a válogatott diplomáciai dokumentumokat, amelyek az 1936—1945 közötti évek magyar külpolitikájába mélyebb betekintést engednek. Az I. és II. kötetrel kapcsolatban megjelent hazai és külföldi méltatások után, s főleg miután a kötetek máris nélkülözhetetlen forrásai, segédeszközei lettek az ez időszakra vonatkozó történeti kutatásnak, úgy véljük, ezúttal nem szükséges a kiadványsorozat jelentőségével részletesebben foglalkoznunk, hanem rátérhetünk a most megjelent kötet vizsgálatára.

A 625 dokumentumot tartalmazó kötet, mint előszava is rámutat, Magyarország és Csehszlovákia, illetőleg Magyarország és a kisantant kapcsolataira vonatkozó magyar diplomáciai iratokat teszi közzé az 1936 márciustól 1938 novemberig terjedő időszakból; az okmányok többsége a csehszlovák válság kibontakozásával és a müncheni egyezmény létrejöttének körülményeivel foglalkozik. A kötetnek ez a tematikus felépítése kronologikus párhuzamosságra vezet az I. kötetrel, amelynek anyaggyűjtését szintén tematikus szempont vezérelte: Magyarországnak a tengelyhatalmakhoz való viszonyára és az Anschluss-kérdésre vonatkozó — ugyancsak 1936—1938 közötti — magyar diplomáciai iratok közreadása. Lényegében ugyanazon időszak — természetesen egymással összefüggő — forrásanyagának e két fő témakör alapján történt kiválasztása bizonyos fontos kérdéskomplexumok megvilágítása szempontjából kétségkívül sok előnnyel járt, de mutatkoznak hátrányai is: a II. kötetben pl. a magyar fegyverkezési egyenjogúság és a kis-

antant ehhez való viszonyulásának kérdése nagyon el van szakadva a német és az osztrák előzmények dokumentumaitól; ugyanígy az itt közreadott dokumentumoknak 1936 nyarán a „német—osztrák megegyezés”-re, 1938 tavaszán az „osztrák eseményekre” tett célzásai is meglehetősen légüres térbe vesznek. A lapalji jegyzetek utalásai az I. kötet vonatkozó dokumentumaira hasznos próbálják e nehézségeket áthidalni.

A magyar külügyminisztérium iratanyagában 1944—45 folyamán keletkezett — s már az I. kötet bevezetőjében is jelzett — hiátusok, amelyek a IV. kötet sajtó alá rendezőjét nagyon helyesen arra ösztönözték, hogy jegyzeteiben fokozottan *utaljon* külföldi forráskiadványok megfelelő dokumentumaira, a jelen kötet esetében nemcsak ebben a helyes irányban hatottak, hanem négy, a kormányzói kabinetiroda állagából fennmaradt csehszlovák vonatkozású iratnak az itt közölt külügyi dokumentumok sorába való *átvétele*re vezettek. Az átvett német, illetve angolnyelvű kabinetirodai iratok, mint Ádám Magda jelzi, a Szinai Miklós és Szücs László által 1962-ben Horthy Miklós titkos iratai címnel kiadott kötetben megjelentek, de — s ezt elmulasztja megemlíteni — magyar fordításban. E néhány irat, minden érdekessége ellenére, nem jelent olyan mértékű kiegészítést, ami indokolhatná azon alapelv áthágását, hogy a sorozat köteteiben a *Külügyminisztérium* iratai kerülnek publikálásra. Helyesebb lett volna ez esetben is közlés helyett az utalás — bővebb tartalmi kivonatot sem kizáró — eszközzel élni.

A kötet előszava megismétli azokat „az iratközlésre vonatkozó megjegyzések”-et, amelyeket már az I. kötet előszava is előrebocsátott, s amelyek a IV. kötet előszavában is változatlan formában kaptak helyet. Talán elégséges lenne csupán az iratközlés módszerében esetleg időközben beállott változásokat jelezni az egymást követő kötetek előszavában, egyébként pedig a sorozatot nyitó I. kötetben lefektetett, a közlési módszert illető megállapodásokra utalni.

Ilyen változás, eltérés a már megjelent kötetekhez képest, hogy ezúttal a — teljes szövegükben közölt — dokumentumokon kívül a lapalji jegyzetek igen sok további vonatkozó külügyi irat tartalmi kivonatát is nyújtják. Az előszó azonban erre a körülményre oly félreérthető fogalmazással mutat rá („Több irat esetében azonban — a terjedeleme való tekintettel — kénytelenek voltunk lemondani a teljes szöveg közzétételéről. Ezeket kivonatosan a jegyzetben publikáltuk”), hogy azt hinnék, a terjedelmesebb iratokból kihagyások történtek, s a kihagyott részek tartalmi kivonata került lábjegyzetbe. Holott nem erről van szó, s különben is elsősorban nem a terjedelmesség, hanem — nagyon helyesen — a tartalmi fontosság döntötte el, hogy mely irat kerül a csonkítatlan, teljes szövegükben közölt dokumentumok sorába, s mely irat tartalmi kivonata kerül lábjegyzetbe. További zavaró momentum, hogy azok a lábjegyzetek, amelyek egy-egy ilyen, a közölt dokumentumok sorába fel nem vett irat tartalmi kivonatát adják, vagy sok esetben éppen csak tárgyát jelölik meg, rendszeresen e szavakkal kezdődnek: „Az iratot eredetiben nem közöljük.” Az irat teljes terjedelemben, teljes szövegével történő közlésének kérdését ugyanis nem helyes az irat eredetiségének kérdésével összekeverni.

Az iratközlés módszerei tekintetében még megjegyeznénk, hogy a 639. ill. 681. lapon a „(sic!)” illetve „(Az eredetiben így.)” megjegyzések beiktatása a közölt dokumentumok szövegébe teljesen indokolatlannak mutatkozik.

A dokumentumok válogatása kellő hozzáértéssel történt. Nincs olyan dokumentuma a kötetnek, amely érdektelen lenne, sőt, mint azokra még kitérünk, azok nagyrésze kifejezetten izgalmas, a legfontosabb kérdéseket újszerűen megvilágító, ismereteinket igen nagy mértékben gazdagító. Ha mégis felmerül a kérdés, lehetett volna-e valamit „megtakarítani”, akkor legfeljebb a kisanatanttal való egyezmény szövegén folyt fűrészfáragás — természetesen sok szempontból igen jellemző — dokumentumainak esetleges megrostálására lehet gondolni, vagy méginkább az olyan dokumentumok elhagyására, amelyek más — a kötetben közölt — dokumentum anyagát lényeges változás, hozzáadás nélkül ismétlik meg. Ennek tipikus esetei, amikor valamely magyar külképviselőnek a Külügyminisztériumba beérkező jelentéséről tájékoztatnak más magyar külképviselőket. (Pl. a 272. és 273. sz. dokumentum esetében.) Ilyenkor elégséges lenne ennek tényét és a Külügyminisztérium által a tudomásukra hozott jelentéshez esetlegesen hozzáfűzött megjegyzést jegyzetben jelezni. Hasonló átfedéssel állunk szemben, ha valamely követ a korábban küldött távirati jelentését az ezt nyomkövető írásos jelentésében is — lényeges eltérés nélkül — megismétli. (Pl. a 203. és 205. sz. dokumentum esetében, ahol ráadásul valami tévedés is lehet a dokumentumok kelte körül, hiszen a londoni magyar követ távirata nem datálódhat egy nappal későbből, mint írásos jelentése, melyben hivatkozik e táviratára, s majdnem szószó szerint rekapitulálja annak tartalmát.) Ilyenkor a távirati jelentés közlése mellőzhető volna, az írásos jelentés erre utaló részéhez pedig megfelelő jegyzet kerülne.

A kötet összeállítójának az egész időszakra kiterjedő hatalmas anyagismeretéhez hasonlóval kellene rendelkezni ahhoz, hogy teljes biztonsággal megmondhassuk, nem maradtak-e ki viszont olyan dokumentumok, amelyeknek helye ott lett volna a kötetben. Azonban csupán az 1938. évi külügyi iratok alaposabb ismeretében is kellően lemérhettük a válogatás körültekintő voltát, és semmi okunk kételkedni abban, hogy a megelőző évek iratanyagából is éppolyan szilárd judiciummal emelte ki és vette fel kötetébe Ádám Magda a legfontosabb és legjellemzőbb dokumentumokat. Az előbbieken említett esetleges megtakarítási lehetőségek felhasználásával természetesen néhány érdekes és fontos irat helyet kaphatott volna még a kötetben. Így szívesen láttuk volna ott például Esterházy 1938. március 11-i igen jellemző jelentését a Hlinka-párttal folytatott tárgyalásairól, amelyet azzal indokol, hogy „nekünk magyaroknak elsőrendű kötelességünk lehetőleg mások által is destruáltatni a köztársaságot” (Küm. res. pol. 71. cs. 179/1938), ugyanő április 12-i jelentését a szudétanémetekkel ugyanezen okból folytatott tárgyalásáról (Küm. res. pol. 71. cs. 255/1938); a pozsonyi magyar konzulátus augusztus 4-i jelentését a csehszlovákiai magyarság CsKP vezette antifasiszta, köztársaságvédő demonstrációjáról (Küm. pol. 61. cs. 3265/1938), amelyek különben is teljesen elsiikkadnak ebben a kötetben; ugyanennek augusztus 15-i jelentését arról, hogyan történik kísérlet — szudétanémet mintára — a szlovákiai magyarság megszervezésére (Küm. pol. 60. cs. 2660/1938), Kánya külügyminiszter szeptember 10-i számjeltáviratát a prágai magyar követséghez, amelyben Esterházytól a szudétanémetekkel való szolidaritást hangsúlyozó és velük egyenlő elbánást követelő nyilatkozatot sürget (Küm. res. pol. 72. cs. 786/1938); a prágai magyar követség október 4—5-i jelentéseit, amelyek a forrásban levő szlovákiai és kárpát-ukrajnai helyzetet és a magyar kormányzatnak az ígért autonómiától való tényleges idegenkedését mutatják (Küm. res. pol. 72. cs. 987 és 988/1938); Kánya Bródy tervezett budapesti utazásával kapcsolatos október 20—21-i számjeltávirat ut (Küm. res. pol. 72. cs. 1185 és 1186/1938), Wettstein október 27—28-i (Küm. res. pol. 72. cs. 1253 és 1275/1938) ill. Hóry október 30-i (Küm. res. pol. 72. cs. 1289/1938) számjeltáviratait a Bródy lelepleződése után eléllt helyzetről.

Legfeljebb ilyen és hasonló más kisebb észrevételeket lehet tenni a kötet dokumentumanyagának összeválogatására vonatkozóan, a kötet anyaga így is teljesen kiengesztélyezett és szilárd. A folyamatosan sorszámozott, szoros időrendben következő dokumentumokat 6 fejezetre tagolja, s így teszi a hatalmas anyagot áttekinthetőbbé.

A közölt dokumentumok tanulmányozását nagymértékben megkönnyítik a sok gondnal és fáradsággal készített jegyzetek. Ádám Magda helyesen véli, hogy nem indulhat ki abból a feltételezésből, hogy a kötet használója annak valamennyi dokumentumát az elsőtől az utolsóig végigolvassa, s ezért arra törekszik, hogy minden egyes dokumentum önmagában véve is el legyen látva minden szükséges magyarózó jegyzettel. Ez a legcélszerűbben úgy oldható meg, ha az első előfordulási helyen megadott magyarózó jegyzet a további jegyzetek könnyen utánakereshető módon utalnak. Kisebb hiba — mert csak néhány esetben fordul elő —, hogy csupán a második, harmadik előfordulásakor találkozzunk végre a már korábban igényelt magyarózó jegyzettel (pl. az 1936. július 11-i osztrák—német egyezmény esetében a 167. lapon a 162. helyett; de a 199. lapon felbukkant és magyarózat nélkül marad Hess-féle nyilatkozatra vonatkozóan csak a 841. lapon találunk egy jegyzetet). Nagyobb nehézséget okoz viszont — mint következetesen alkalmazott módszer — az a körülmény, hogy a lapszám helyett a fejezetszámot megadó utalások (pl. „Lásd e kötet II. fejezetének 62. sz. jegyzetét”) feleslegesen körülményessé teszik a hivatkozott jegyzetek megkeresését. (A sorozat eddig megjelent kötetei utalás esetén a dokumentum számát és a jegyzet számát adták meg.)

Annak ellenére, hogy a jegyzetelés szemmel látható szorgalommal készült, nem egy ízben érezzük hiányát útbaigazító jegyzetnek a dokumentumok olvasása közben. Így pl. a 101. lapon „az ismert összeállításunkban felsorolt sérelmek” esetében nem tudjuk, milyen összeállításról és milyen sérelmekről van szó; a 153. lapon nincs megmagyarázva a „Witos-rendszer”, a 339. lapon a „tót nemzeti tanács”, a 349. lapon a „zsidó petíciók”. Magyarózatot igényelnének továbbá a 111. lapon a csehszlovákiai magyar és német kisebbségek együttműködésében „fennálló nézeteltérések”, a 141. lapon a „besszarábiai kérdés”, a 277. lapon említett Rosenberg—Kánya eszmecsere stb. Néhány esetben a figyelmes olvasó magárahagyatva is ki tud igazodni: így pl. a 448. sz. dokumentum szövegéből rájöhethet arra, hogy mi az a gyors siker, amelyhez Kánya Becknek a 437. sz. dokumentumban gratulált, s miért gondolhatta Sztójay a 441. sz. dokumentum tanúsága szerint azt, hogy „most már a lengyel kisebbségek ügye is el van intézve”.

A jegyzetek általában megbízhatók, néhány hiba azonban itt-ott előfordul bennük. A 108. lapon hibás a csehszlovák — szovjet kölcsönös segélynyújtási egyezmény év-száma, a 135. lapon sem jó a dátum, mert a francia — szovjet egyezmény dátumával cseréli

fel. A diplomáciai látogatások, tárgyalások időpontját többnyire csak hozzávetőleges pontossággal („április végén”, „1936 novemberében”) adja meg. A 198. lap 24. sz. jegyzetében a Rosenberg-cikk indítékainak nem elégséges magyarázata, hogy „a román és jugoszláv kormánykörök megnyerését célozta”: Mussolini milánói beszédének ellensúlyozása kifejezett szándékról volt szó. Ugyanezen a lapon a 25. sz. jegyzetben Basch Ferencet, aki 1937-ben a Volksdeutsche Kameradschaft élén állt, nem indokolt az akkor még meg sem alakult Magyarországi Németek Szövetsége vezetőjeként bemutatni. Az őt ábrázoló bélyeget nem az NSDAP, hanem a stuttgarti Auslandsinstitut bocsátotta ki. A 360. lap 92. jegyzete „a magyarországi német kisebbség vezetőiről” szólva, egy kalap alá veszi Gratz Gusztávot, a magyar kormánybefolyás alatti irányzat vezetőjét Basch Ferencel és Husz Richárdal, a náci irányzat vezető képviselőivel. A 776. lap 95. jegyzete szerint Koreň „az ún. szabadcsapatok tagja”. A valóságban szlovák szeparatista politikus, a magyar kormány szolgálatában. A 841. lap 181. jegyzete szerint Széll és Hess „megállapodást írt alá”, holott a dokumentum szövegéből is kitűnően kölesönös nyilatkozataikról van szó.

A dokumentumok szövegében szóba kerülő személyek közül csak egy-kettő akad, akinek — bevallottan, vagy be nem vallottan — „kilitét nem sikerült megállapítani”; az egyes nevek sokszori előfordulása esetén is a jegyzetek újszólóval minden ilyen alkalommal újra és újra megmondják, kiről van szó. A kötetben közölt névjegyzék tulajdonképpen mellőzhetővé tenné ezt az örökös ismételtetést, de csak abban az esetben, ha ki lehetne szabadítani a túlságosan is terjedelmes egyéb mellékletek közül, amelyek oly nehezen hozzáférhetővé, nehezen kezelhetővé teszik. Kifogásolható, hogy a dokumentumok szövegében olykor hibásan, torzultan jelentkező neveket (pl. a 283. lapon Dvořák, a 715. lapon Argentolyanu, a 811. lapon Krolath) a jegyzet nem igazítja helyre, s viszont — a dokumentumok szövegét kivéve — mindenütt következetesen helytelenül iratik Esterházy neve.

A névjegyzékkel kapcsolatban megjegyzendő, hogy nem célszerű abba a kötet időköreit meghaladó adatokat felvenni. Így pl. Jaross Andor nevével, hogy 1938 november—1940 áprilisa között a felvidéki ügyek tárca nélküli minisztere volt. Teleki Pál nevével, hogy 1939 februártól 1941 áprilisig miniszterelnök volt stb. A névjegyzékben előforduló kisebb-nagyobb hibák közül megemlíthjük, hogy Fencik semmiképpen sem lehetett 1938 decemberéig „a autonóm kárpátukrán kormány államtitkára”, hiszen nyomban a bécsi döntés után már Magyarországon tevékenykedett. Bohle nevével az I. kötet névjegyzékében is már megtalálható azon tévedés ismétlődik meg, hogy a VDA az NSDAP külföldi szervezete. Holott a VDA nem volt pártszerv; a náci párt külföldi szervezete az AO (Auslandsorganisation) volt.

A kötet függelékében foglaltakra vonatkozóan teendő megjegyzéseink a sorozat többi kötetét is érintik, hiszen a függelék tartalma az eddig megjelent kötetekben lényegében azonos, s nyilván a sorozat egészét illető elképzelésen alapszik. Tartalmazza mindenekezlött a magyar külügyminisztérium ügyosztályainak személyzeti beosztását és ügyrendjét (I.), a magyar követségek személyzeti beosztását (II.), a magyar kormányhoz akkreditált külföldi diplomáciai testület névjegyzékét (III.). Meg kell mondanunk őszintén, hogy ezen összeállítások minden egyes kötetben sorra kerülő közlésének nem látjuk sok értelmét. Az I. kötet megadta a Külügyminisztérium szervezeti felépítését és ügyrendjét; a IV. kötet tanúsága szerint ebben lényeges változás később sem következett be. Teljesen kielégítő lenne a további kötetekben az esetleges ügyrendi változásokat és az időközben bekövetkezett személyi változásokat jelezni. Különösen állt volna ez a II. kötetre, amelynél az I. kötetben közöltekhez képest csak annyiban mutatkoznak minimális személyi változások, hogy áttekintése nem 1938 áprilisáig, hanem novemberéig terjed. De meggondolandó az is, hogy a kötetek dokumentumanyagát szinte kizárólagosan szolgáltató politikai osztályon kívül a Külügyminisztérium egyéb (elnöki, protokoll, sajtó, gazdaságpolitikai, nemzetközi közjogi és szerződési, nemzetközi büntetőjogi és rendészeti, nemzetközi magánjogi, nemzetközi közigazgatási stb.) osztályainak személyi állományával és ügyrendjével miért kell minden egyes kötetet újra és újra megterhelni. Hasonló a véleményünk a II. és III. függelékéről is, ahol olyan országok viszonylatában is megadják az adatokat a másodtitkárokig, tanácsosokig, attasékig, amelyekkel fennállott diplomáciai kapcsolatainkról a közölt dokumentumokban egyetlen szó sem esik, mint pl. e kötetnél Argentína, Brazília, Chile, Egyiptom, Irak, Irán, Kuba, Luxemburg, Mexikó, Paraguay, Portugália, sőt — a jeruzsálemi Szent János lovagrend. Nézetünk szerint azokon a külügyi tisztviselőkn, hazai és külföldi diplomatákon kívül, akik a kötetekben közölt iratok termelésében, az azokban érintett ügyek intézésében közvetlenül részt vettek, vagy azokban róluk említés történik, s akiknek ennél fogva a névmutatóban megfelelően szerepelniük kell, — minden további tetszetős összeállítás valójában inproductív: a közölt

dokumentumok kiaknázásához nem szükséges és kötetenként mintegy 30 lapot vesz el talán fontosabb közlendők elől. Akit mégis netalán érdekelne, hogy ki volt 1936–38 közt a Külügyminisztérium utazási és útlevelügyi osztályának segédfoglalmazója, vagy hogy ki képviselte ugyanekkor a magyar kormánynál a Szent János lovagrendet, némi utánjárással megtalálhatja a kívánt adatokat ugyanott, ahonnan ezeket ezen összeállítások készítői vették: — „Magyarország tiszti cím- és névtára” megfelelő kötetiből.

A sorozat kötetei ugyanakkor nagyönis rászorulnának *valódi* segédletekre. Névjegyzék helyett tulajdonképpen névmutatóra lenne szükség, amely a lapszámokra is utalna; ugyanígy egy tárgymutató is elkelne, hogy a kutató könnyebben megtalálhassa a 70–90 éves kötetekben, amit keres. Sokkal kisebb jelentőségű kiadványoknál megfelelő gond fordítottak arra, hogy azok név- és tárgymutatóval ellátottak legyenek. A fentebb bírált, inproduktívknak ítélt összeállítások helyett ennek, továbbá a dokumentumokban érintett főbb események, mozzanatok kronológiai áttekintésének megvalósítását üdvözlőnk.

Mindezek az észrevételek nem bírnának súllyal, ha a tudományos kutatás szempontjából nem ilyen nagyértékű dokumentumok közzétételéről volna szó. E II. kötetben közölt dokumentumok lehetővé teszik, hogy a maguk bonyolult ellentmondásosságukban tekintsük át a „Dunamedence” korabeli problémáit, azokat a belső indítékokat és külső tényezőket, amelyek a magyar külpolitikát ekkor meghatározták; a hatalmi csoportosulások erőviszonyait, stratégiai célkitűzéseit és külpolitikai-taktikai lépéseit, a magyar titkos diplomácia akcióit. Gazdag anyag található itt a kisantant államok belső helyzetére, nemzetiségi politikájára is, de méginkább a nemzeti feszültséget feszítőerőül felhasználó összehangolt akciókra. A legtöbb újat a Csehszlovákia elleni magyar—lengyel együttműködés rendkívül érdekesítő dokumentumai nyújtják. Figyelmet érdemelnek végül a komáromi tárgyalások és az első bécsi döntés iratai.

A kötet elején — mint az eddig megjelent köteteknél is — részletes tartalmi kivonatok tájékoztatnak a kötetben publikált minden egyes dokumentum felől, általában jól ragadva meg a tömören összefoglalandó lényegét. Ennek már csak azért is igen nagy a jelentősége, mert a kötet függelékében ugyanezek a tartalmi kivonatok német fordításban is közzétételnek, hogy ezzel a kötet értékes anyagáról a történészek nemzetközileg is tájékozódhassanak. Néhány tartalmi kivonat azonban nem adja vissza kielégítően a közölt irat lényeges tartalmát. A 8. sz. dokumentumról készült tartalmi kivonat például így szól: „Eisenlohr prágai német követ érdeklődött, miképp lenne összeegyeztethető a német—csehszlovák megnektámadási szerződés Magyarország érdekeivel; nézete szerint a cseh és morva területen elszórtan élő németek érdekében nem helyes a szudétanémet területek elcsatolása.” Ezzel szemben a dokumentum valójában azt tartalmazza, hogy Eisenlohr megnyugtatta Wettstein prágai magyar követet: egy német—csehszlovák megnektámadási szerződés megkötésétől nem kell komolyan tartani; sőt, felvetette a kérdést, hogy Csehszlovákiának a jövőben egyáltalán lesz-e még létjogosultsága. Nézete szerint egy háborús konfliktus esetén első lesz Csehszlovákia feldarabolása, ennek során Magyarország visszakaphatná elszakított területeit, a cseh tartományokból pedig német befolyás alatt álló új államalakulatot kellene létrehozni; ez jobb megoldás lenne, mint akár a Szudétavidék elcsatolása és a többi rész magárahagyása, akár pedig az egész bekebelezése a német birodalomba.

Az 59. sz. dokumentumról készült kivonat megint csak nem mondja meg a lényegét, hogy ti. Mackensen és Kánya megbeszélésének középpontjában a magyar—német viszonyban azon elhidegülés állt, amely a magyar revíziós törekvések valamint a magyarországi német kisebbség kérdésében ekkoriban elfoglalt német álláspont miatt következett be. Kánya nem „informálta a német követet a kisantant követeivel folytatott megbeszéléseiről”, hanem célzott rá, hogy a német kapcsolatok gyengülése máris nagyfokú közeledési készséget vált ki a kisantantnál Magyarország felé. Nem „biztosította a német követet, hogy Magyarország továbbra is németbarát politikát folytat”, hanem azt mondta, hogy ha a „magyarelles német sajtótámadások” és egyéb „magyarelles provokációk” meg nem szűnnek, „ha ezt a fejlődést nem lehet megállítani, ennek rendkívül kedvezőtlen kihatásai lehetnek a magyar—német viszony jövő kialakulására”. Nem „aggodalmát fejezte ki a tervbevett német—csehszlovák szerződés miatt”, hanem azt is a magyarelles német megnyilvánulások közé sorolva, kijelentette, hogy ilyen helyzetben Csehszlovákiának egy csehszlovák—magyar megnektámadási szerződésre tett ajánlatát lehetetlen a magyar kormánynak meg nem fontolnia: „Ha mi most visszatartjuk a Csehszlovákia által nekünk felajánlott meg nem támadási szerződés megkötését, Németország pedig egy ilyent Prágával tényleg megkötne, Magyarország rendkívül nehéz helyzetbe jutna.” — A 62. sz. dokumentum tartalmi kivonatában Ádám Magda sokkal hitelesebben ragadta meg az ekkori magyar külpolitika stratégiáját és taktikáját,

amikor azt írja, hogy Kánya „határozottan kitart eddigi németbarát politikája mellett”, azonban „érezkeltette, hogy Magyarország, ha nem kap kellő támogatást Németország részéről, más úton is haladhat, esetleg kibékülhet a szomszéd államokkal”.

További megjegyzéseink a tartalmi kivonatokkal kapcsolatban: a 114. és 115. sz. dokumentum tartalmi kivonatai fel vannak cserélve; a 147. sz. kivonatból hiányzik a Volkstum-elvvel kapcsolatos probléma jelzése, a 178. sz.-ból ugyanez, továbbá a magyarországi német kisebbség ügye. A 187. sz. kivonatban az olvasható, hogy „a lengyel kormány nem engedi hangoztatni, hogy a szlovákok által lakott felvidéki részeket Lengyelországhoz csatolják”; magában a dokumentumban azonban arról is szó van, hogy a lengyel kormány részéről „az ilyen hangokat eddig szándékosan nem némitották el”. A 197. sz. dokumentumban nemcsak a nyilasok, hanem a magyarországi német kisebbség német-birodalmi támogatásának kérdéséről is szó esik. A 233. sz. dokumentumban az olvasható, hogy „Litvinov Prágának oly irányú tanácsokat ad, hogy igyekezzen a tótokkal, magyarokkal és lengyelekkel valahogyan megegyezni, hogy pozícióját így megerősítve, a németek követeléseit leszoríthassa”. Erről a lényeges kérdésről a megfelelő tartalmi kivonatban mindössze ez áll: „A magyar követ Fierlinger iránta tanusított különös figyelmét Litvinov befolyására vezeti vissza.”

A helyenként előfordult hibák és fogyatékoságok ellenére a kötet összeállítójának és sajtó alá rendezőjének munkáját igen pozitívan értékeli mindazok, akik ismerik az ilyen természetű feladat megannyi nehézségét, és hálásak neki azért, hogy a tudományos kutatás számára hozzáférhetővé tette annak rendkívül értékes dokumentumanyagát. E kötet megjelenésével a nagyjelentőségű magyar külpolitikátörténeti kiadványsorozat ismét jelentős lépést tett előre célkitűzésének megvalósítása felé.

TILKOVSKY LÓRÁNT

O. PJATNYICKIJ:

EGY BOLSEVIK VISSZAEMLEKEZÉSEI

(Budapest, Kossuth Kiadó. 1963. 238 l.)

Az elmúlt években öröndetesen megszapordtak könyvkiadásunkban azok a visszaemlékezések, melyeket a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a Párt ezt megelőző illegális korszakának a résztvevői írtak. Emé immár történelmivé vált időkre emlékező jelentős vagy kevésbé jelentős szereplők könyvei nemcsak a bennük foglalt események jobb megismerése végett fontosak, hanem mert túl az adatközléseken, a forradalmi gárda tagjainak személyiségére nézve is érdekes és értékes felvilágosításokat nyújtanak.

Az 1882-ben született Oszip Aaronovics Pjatyickij litvániai szabómunkás, majd villanyszerelő, tizenhatesztendőskorában lépett be az OSzDMP-ba és lett Lenin fegyvertársaként hivatásos forradalmár. Mintegy két évtizeden át végezte, csak fogságoktól megszakított fontos pártmunkáját. Funkciója elsősorban a pártsajtó megszervezésére, fenntartására és terjesztésére irányult. Kortársak visszaemlékezéseiből is tudjuk, hogy ezt az elsőrendű feladatot mind külföldön, mind odahaza a cári Oroszországban, bolsevik odaadással, példamutató szívóssággal és ügyességgel látta el. Könnye révén életútjának ezt a részét kísérhetjük végig. Látjuk az orosz munkásosztály első szervezkedéseit, melyek kezdetben csak a nagyobb karaj kenyér kiharcolásáért folynak. A szakszervezeti keretben folytatott küzdelem felébreszti az osztálytudatot és vele a felismerést, hogy a cári autokrácia megdöntése átmeneti cél, amely után az új, a szocialista társadalom kivívása következik.

Pjatyickij forradalmi munkája az illegális sajtónak külföldről a cári birodalomba való becsempezésével kezdődött. Összeköttesbe került az Iszkrával és a II. kongresszussal kapcsolatos belső harcok idején a bolsevikokhoz csatlakozott. Idővel már nemcsak a nyomtatványok eljuttatásában, hanem előállításukban is mind fontosabb funkciót vállalt. Külföldi és belföldi nyomdák megszervezése lett a feladata. Munkájával párhuzamosan a lenini vonalnak a reformisták feletti győzelméből is kivette a részét. Az idegenben nagy benyomást tett rá a német munkásság szervezettsége, de megdöbbenve látta köztük a forradalmi célkitűzés elsovadását. Még jobban meghökkentette, hogy a hatalmas szakszervezetekre támaszkodó angol munkásságnak szinte nincs sajtója. Nem lepte meg később, 1914-ben, hogy a német, a francia munkásvezérek az imperialista háború mellé álltak.

Nehéz volt a forradalmár élete. Ínség, börtön, testi és lelki kínok lestek rá és mind-ezekhez járultak még a belső pártharcok vívódásai. Pjatyickij megállta a helyét. Emlék-iratai minderről rokonszenves szerénységgel számolnak be, valamint az átélt esalódásokról is, melyekben forradalmi útján nem egyszer volt része. Emlékezéseiben kerüli a hetvenkedést és könyvének lapjairól hiányzanak a sematikus „hősöknek” figurái. Az életet a valósághoz híven festvén, elszomorító jelenségeket is feljegyez. Nem felejtí el, a dolgozók részéről tapasztalt támogatások mellett, a sok közönyt, sőt ellenséges megnyilvánulásokat sem. Mindez növeli az egyéni emlékek hitelességét, ami még az apró stírlődások leírásában is megnyilvánul. Pjatyickij könyvének adattömkelegéből mégis nagy erővel villan ki a jövőre világító fénysugár: a sok nehézségen győző forradalmi tömegmozgalom fénye, melyben már meglátszik a végső diadal.

Pjatyickij nem hallgatja el a sok rendőrkiem és provokátor nevét sem, akik a forradalmi pártba „beépültek”, köztük olyan hírhedteként sem, mint Malinovszky és doktor Zsitomirszkij. Elkerülhetetlen jelenségek ezek, de — mint Victor Hugo írta — egy, két szikla a folyóban nem akadályozhatja meg az áradat diadalmas tovagörgését. . .

Pjatyickij párizsi munkája után részt vett a nagyjelentőségű prágai konferencia előkészítésében is. Később, 1913-ban, Poroninban Leninnel több kiránduláson nyert hasznos elméleti tanítást, valamint gyakorlati újjmutatást otthoni, Volszk és Szamara-i pártmunkájára nézve. Összeköttetését a petrográdi Pravda szerkesztőségével Krupszkájá intézte.

A feladatát nagy körültekintéssel végző és jelentős szervezeti sikereket elérő forradalmár egy nappal a szarajevói merénylet oly végzeteljes napja után került ismét a cári rendőrség kezére. A világháború idejét sokadmagával az Angara menti száműzöttek telepén élte át. A forradalmárok többsége ott is tanult és szervezkedett, és csak kevesen adták meg magukat a környező jómódú parasztság lelki trespedséget jelentő példájának. 1917 márciusában a győztes polgári forradalom következtében Pjatyickij újra forradalmi aktivista lehetett. További harcai már a szovjethatalom és a Kommunista Internacionálé történetének lapjaira tartoznak. Magyar olvasói különösen sajnálhatják, hogy az 1924-ben befejezett könyvnek nincs folytatása, hiszen az 1937-ben meghalt Pjatyickij a KMP újjászervezéséhez is segítségét nyújtott egy harcoss élet bő tapasztalataival.

AGÁRDI FERENC

V. M. TUROK:

OSCSERKI ISZTORII AVSZTRII 1929—1938

(Moszkva, Izd. Akademii Nauk SzSzsZR. 1962. 551 l.)

VÁZLATOK AUSZTRIA TÖRTÉNETÉBŐL 1929—1938

Az elmúlt évtizedben több összefoglaló monográfia jelent meg az első osztrák köztársaság történetére vonatkozóan. A polgári munkák között kiemelkedő helyet foglal el a Heinrich Benedikt szerkesztésében még 1954-ben megjelent „Geschichte der Republik Österreich” című munka, vagy Hans Leo Mikoletzky könyve, amely az eseményeket 1918-tól egészen az 1955-ben megkötött államszerződésig tárgyalja (Österreichische Zeitgeschichte. Wien—München 1962), de említésre méltó Hellmut Andics „Der Staat, den Keiner wollte” című, inkább zsurnalisztikai, mint történetírói módszereket és célokat követő monográfiája is (Wien, 1962). V. M. Turók nagyszabású munkája nemcsak szemléletben, hanem a forrásfelhasználás, valamint a feldolgozás igényességét illetően is felülmúlja e polgári munkák színvonalát.

A szovjet szerző, akit nemzetközileg is a legújabbkori osztrák történelem egyik legkiválóbb ismerőjének tartanak, több tanulmányt jelentetett meg ebből a tárgykörből a 40-es és 50-es évek folyamán, s új szempontokat és anyagot tartalmazó kutatásait két nagyobb monográfiában foglalta össze. Az első, Ausztria 1918—1929 közötti történetét tárgyaló, 1955-ben megjelent monográfia szerves egységet képez a most megjelent művel. Bár az első kötet is a „Vázlatok Ausztria történetéből” szerény címet viseli, valójában az osztrák köztársaság történetének szisztematikus feldolgozásáról van szó mindkét esetben.

Az utóbbi monográfia nyolc fejezetben tárgyalja a gazdasági világválság kirobbanásától Ausztriának a német fasizmus általi bekebelezéséig tartó időszakát. Középpontba annak a folyamatnak az ábrázolását helyezi, amelynek során a belső és külső fasizma erők fokozatosan felmorzsolták és szinte teljesen megbénították az osztrák társadalom ellenálló erejét az Anschluss-törekvésekkel szemben.

A gazdasági válság különösen pusztító hatású volt a gazdaságilag gyenge, területileg kicsiny Ausztriában, annál is inkább, mivel a Monarchia felbomlása következtében strukturális aránytalanságok jöttek létre, amelyek még hosszú ideig éreztették hatásukat gazdasági és társadalmi vonatkozásban egyaránt. A válságból való kilábolás érdekében az osztrák burzsoázia az első világháború utáni szociális vívmányok felszámolására, s annak feltételeként a parlamentári demokrácia felszámolására tört. Így 1929-től kezdve megerősödnek a fasiszta jellegű diktatúra-törekvések, s az osztályharc fő céljává mindinkább a faszizmus bevezetése illetve a polgári demokrácia fenntartása válik.

Turok könyvének legfőbb érdeme az osztrák munkáspártok politikájának igen részletes, eddig számos vonatkozásban ismeretlen tényanyag felhasználásával történő tárgyalása. Ezáltal a szerző nemcsak Ausztria belpolitikájának alakulását tudja más munkáknál sokoldalúbban megrajzolni, hanem új szempontokat ad mind az ausztromarxizmus, mind pedig az osztrák kommunista mozgalom történetének megértéséhez.

A szerző meggyőzően bizonyítja a centrista befolyást sok tekintetben megőrző osztrák szociáldemokrácia politikai ingatagságát és elméleti gyengeségét. Erre mutat például az, hogy miközben az osztrák burzsoázia mind jelentősebb része kereste a társadalmi ellentétekből a faszizmusban a kiutat, a szociáldemokraták jobboldali vezetői — mindenekelőtt Karl Renner — elvetették a marxizmusnak az állam osztályjellegére vonatkozó felfogását. Renner felvetette a „demokratikus gazdasági állam” fogalmát, s azt állította, hogy a szociáldemokraták részvétele a municipális szervekben, valamint a párt és a szakszervezetek befolyásának növekedése alapvetően megváltoztatta az állam jellegét. Ez az elmélet következménye volt annak a megalkuvó politikának, amelyet az osztrák szociáldemokrácia az államhatalommal — s ennek megfelelően a fennálló társadalmi rendszerrel — szemben évtizedek óta követett s a továbbiakban elvi indoklása lett a faszilárdó államhatalommal való együttműködésre törekvésnek.

Az osztrák szociáldemokrácia elméleti gyengesége és zavarossága megmutatkozott az osztrák nemzet kérdésére vonatkozó álláspontjában is. Azokat a polgári nézeteket, amelyek tagadták az osztrák nemzet létét, valamint az állam életképességét, s Ausztriát a német nemzet részének tekintették, a szociáldemokrácia teoretikusai és propagandistái is magukévá tették. Míg az állam osztályfelettségre vonatkozó teória a fasziládás elleni harcot nehezítette meg, az osztrák nemzet létjogosultságát tagadó elmélet bizonytalan és perspektívátlaná tette az Anschluss-törekvések elleni küzdelmet.

A kommunista mozgalmat illetően Turok nemcsak annak pozitív, forradalmi szerepét mutatja be sokoldalúan, hanem feltárja hiányosságait is: világos választ ad azokra a társadalmi és politikai okokra, amelyek e mozgalom viszonylagos gyengeségét magyarázzák. E kérdésekkel összefüggésben különösen fontos az 1934 februári munkásmegmozdulás, amelynek a szerző külön részt szentel könyvében. Hangsúlyozza, hogy az osztrák Kommunista Párt nem azért hívta fel az osztrák munkásokat a megmozdulásban való aktív részvételre, mert a körülményektől függetlenül a burzsoázia hatalmának megdöntésére törekedett, hanem azért, mert a reakció nyomása elviselhetetlen mértékűvé vált.

Ezen túlmenően a szerző rávilágít az 1934 februárja és az Anschluss megvalósítása közötti összefüggésekre is. A bécsi munkásnegyedek elleni támadás ugyanis hatással volt egész Ausztria további sorsára. A demokrácia és a munkásosztály veresége, másfelől az ausztró-faszizmus uralma az ország függetlenségének felszámolásához vezetett. Az osztrák fasiszta diktatúra belső gyengesége következtében Ausztria közismerten egy ideig az olasz, majd a német faszizmusnak rendelődtött alá, s ez a hitleri Németország előtti teljes kapitulációhoz vezetett. A szerzőnek ez az álláspontja egyben azoknak a polgári történeteseknek a bírálatát is jelenti, akik tagadva a forradalmi munkásmozgalom leverése és Ausztria bekebelezése közötti összefüggéseket, elhallgatják, vagy legalábbis csökkentik a Dollfuss és Schuschnigg kancellársága idején megerősödött ausztró-fasiszta rendszer politikai és morális felelősségét az Anschluss feltételeinek megteremtésében.

Fordulópontot jelentett 1934 februárja a munkásmozgalom szempontjából is. Turok rámutat arra, hogy a vereség együttjárt az ausztrómarxizmus politikájából és nézeteiből való kiábrándulással, különösen azoknak az illúzióknak a lelepleződésével, amelyeket az osztrák szociáldemokraták a polgári demokráciához, elsősorban pedig a parlamenti választási rendszerhez fűztek. Ez a folyamat megkönnyítette a kommunistákkal való együttműködést az illegális évek alatt.

1934 februárja után azonban az osztrák munkásosztály forradalmi erői nem voltak már képesek jelentősen befolyásolni az ország sorsának alakulását. Annál kevésbé, mivel az osztrák szociáldemokrácia taktikája a továbbiakban is helytelen volt. A szociáldemokrata propaganda választóvonalat húzott a fasiszták és az osztrák burzsoázia közé, a jobboldali vezetők — K. Renner, R. Danneberg, K. Seitz — a Schuschnigg-kormányzattal

való együttműködés mellett döntöttek, s bár 1935 nyarán megegyezés jött létre az egyes cselekvésről az illegális szakszervezeti mozgalomban, szélesebb méretű népfront megteremtésére nem kerülhetett sor.

Turok munkája végül behatóan ismerteti a fasiszta Németország előkészületeit Ausztria meghódítására, az Anschluss megvalósítására vonatkozóan. Sokoldalúan elemzi az 1936. július 11-én aláírt osztrák—német egyezmény előzményeit, az általános európai helyzetet, valamint a belpolitikai erőviszonyoknak a fasiszmus javára való további eltolódását az 1936 július és 1938 március közötti időszakban.

TOKODY GYULA

R. A. AVERBUH:

REVOLJUCIA I NACIONALNO-OSZVOBOGYITYELNAJA BORBA V VENGRII 1848—1849

(Moszkva, 1965. 407 l.)

FORRADALOM ÉS NEMZETI-FELSZABADÍTÓ HARC MAGYARORSZÁGON 1848—1849-BEN

A szerzőt nem kell bemutatnunk a magyar historikusoknak. Jól ismerik őt, mint a Habsburg-birodalom újkori történetének egyik legkiválóbb szovjet szakértőjét. R. A. Averbuh professzornő kutatásainak előterében évtizedek óta a Habsburg-birodalom különböző területein 1848-ban kibontakozott forradalmak állanak, már korábban is nagyszámú jelentős tanulmányt tett közzé ebből a tárgykörből. Ilyen előzmények után készült el szóban forgó munkája, amely az 1848—49. évi magyarországi szabadságharc és forradalom történetének összefoglalását adja, s ez gazdag életművének betetőzését jelenti. Averbuh professzornő kitűnően ismeri, s munkájában értékesíti a magyar forradalom és szabadságharc történetével foglalkozó könyvtárnyi szakirodalom eredményeit, s e bőséges adatok és megállapítások számbavétele, megrostálása és feldolgozása önmagában is elismerésre méltó feladat. A szerző azonban ezzel nem elégedett meg, nem érte be ezeknek az eredményeknek az összegezésével, hanem tekintélyes nyomtatott és levéltári forrásanyagot is felhasznált. S ezzel együtt kell említenünk, hogy a magyarországi 1848—49-es események nem-magyar történetírói közül éppen ezért azon kevesek közé tartozik, akik műveikben a magyar szakirodalom jól hasznosítható megállapításait s eredeti magyar forrásanyagot egyaránt feldolgoztak.

A munkának ez a szilárd alapvetése, valamint Averbuh professzornő jól ismert finom elemző készsége magyarázza, hogy az a kép, amelyet a bonyolult eseményekről rajzol, valóban hű és elfogadható. A mű felépítése rendkívül zárt és logikus; egy bevezető fejezettel indul, amely a XIX. század első felének legfontosabb gazdasági-társadalmi és politikai problémáit nyújtja, amelyek nélkül nem érthetőek 1848—49 eseményei. A további fejezetek részletes elemzést adnak a forradalom menetéről, oly módon, hogy a szerző az eseményeket a forradalom és az ellenforradalom, valamint a forradalmi osztályszövetségben belül vívott harc legfőbb momentumai köré csoportosította. R. A. Averbuh külön fejezetekben tárgyalja az európai nagyhatalmaknak a magyar forradalom irányában elfoglalt álláspontját, s ezek sorában különös figyelmet fordít a forradalom és szabadságharc sorsát megpecsételő cári intervencióra. A kötetet historiográfiai összefoglaló zárja le, amely a marxizmus—leninizmus klasszikusainak nézetein kívül a legfontosabb forrásoknak, polgári irodalomnak, s mindenekelőtt a magyar marxista irodalomnak jó áttekintését adja.

A szerző mély együttérzéssel ír a magyar nép szabadságáért folytatott bátor küzdelméről. Ez a rokonszenv azonban nem a téma iránti valamiféle elfogultságból ered, hanem a magyarországi eseményeknek abból a nemzetközi jelentőségéből fakad, amelyre először Marx és Engels hívták fel a figyelmet. Averbuh professzornő meggyőzően érvel az európai haladással összefonódó magyar forradalom ügye mellett. Az ő alapos és sokrétű fejtegetése is meggyőző bennünket arról, hogy nem kell Marxnak és Engelsnek az 1848—49-es magyarországi eseményekről kialakított alapvető nézeteit revidálni, aminek szükségességét a közelmúlt számos értekezletén és cikkekben több szlovák és cseh történész felvetette. A legelőszóiban ezt Daniel Rapant, a szlovák polgári történetírás kiemelkedő képviselője fogalmazta meg, akinek munkássága számos hibája dacára értékes és termékenységet tekintve rendkívül impozáns¹. Rapant elvetette Marx és Engels alapvető néző-

¹ D. Rapant: Štír a štúrovcí v službe národa a pokroku (Slovenská literatúra, 1965. 5. sz. 437—456. l.).

pontját, amelyre Lenin is gyakran hivatkozott: a nemzeti kérdés alá van rendelve az egyetemes emberi haladás, ill. később a proletárforradalom ügyének. S a valóban rendkívüli bonyolult események között Rapant egyoldalúan tájékozódik: a magyar mozgalom kétségtelenül meglevő korlátait vette kizárólag tekintetbe, csakúgy, mint a szlovákok felépülésére jellemző demokratizmust, anélkül, hogy felismerte volna a magyar forradalom és szabadságharc előremutató mozzanatait, valamint a szlovák nemzeti küzdelem súlyos hibáit, amit a polgári historikustól eltérően, több mint száz évvel korábban, az egykorú cseh és szlovák értelmiségiek közül jó néhányan maguk is észrevettek és hangoztattak. Rapanttól függetlenül néhány szlovák és cseh történész korábbi „dogmatikusnak” mondott felfogásuktól eltérően hasonló nézeteket képvisel, valamint Andics Erzsébet Rapant cikkére írt válaszával szemben, némi fenntartással ugyan, de alapjában véve az utóbbival értett egyet.²

Visszatérve a szóban forgó munkára az elmondottakból következik, hogy csupán néhány kisebb kritikai észrevétel tehető. Így a bevezetést szolgáló fejezet bár tárgyalja, nem mutatja meg eléggé, milyen érdekek fűzték a magyar középnemességet a polgári átalakulás ügyéhez. S noha a szerző jól látja az osztrák ellenforradalom és a magyar szabadságharc alapvető ellentétét, mégis egyes helyeken úgy tűnik, mintha Averbuh professzornő a forradalom táborán belüli ellentéteket tekintené elsődlegeseknek, holott a polgári átalakulás ügyének legfőbb gátja ekkor a Habsburgok 1848 márciusa után is fennmaradt feudális abszolutizmusa volt, s így a fő frontvonal 1848 márciusa után sem a forradalom és szabadságharc táborán belül, hanem e tábor egésze és az ellenforradalom központja, a Habsburg-abszolutizmus között húzódott. S végül: a szerző felismeri és jól látja azokat a problémákat, amelyek Magyarország soknemzetiségű jellegéből fakadtak, de a nemzeti mozgalmak bemutatásával keveset foglalkozik, pedig a forradalom és szabadságharc belső problémái között a nemzetiségi kérdés az egyik legfontosabb volt.

E hiányosságok nem változtatnak azon az összképen, amelyet szerzőnk ad: ez lényegében azonos a mai magyar marxista történetírás koncepciójával. Tehát míg egyfelől hangsúlyozza a forradalom polgári jellegét, másfelől részletesen taglalja a forradalom vezetésének nemesi irányát, ebből fakadó súlyos korlátait. Majd kiemeli a szabadságharc nemzeti-felszabadító vonásait, de ugyanakkor bőségesen tárgyalja a magyar uralkodó osztály nemzetiségeket elnyomó törekvéseit és intézkedéseit, egy szóval mindvégig nagy gondtal elemzi a forradalom és szabadságharc menetének e belső ellentmondásokból fakadó rendkívül bonyolult szövevényét.

ARATÓ ENDRE

A POLGÁRHÁBORÚ A SZOVJETUNIÓBAN 1918—1922

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1964. 521 l.)

A szerzők már munkájuk címében is utalni igyekeztek arra, hogy vállalkozásuk a több száz oldalnyi terjedelem ellenére is csak „rövid” áttekintése, összefogása kíván lenni a polgárháború történetének. Jelen népszerűsítő kiadvány történetéhez tartozik, hogy ezt már megelőzte a Szovjetunióban egy többkötetes tudományos összefoglalás, és több e tárgy köréből összeállított dokumentumgyűjtemény. (Vö. *D. K. Szlezstov: A polgárháború és katonai intervenció szovjet historiográfiája. Vopr. Iszt. 1964. 2. sz. 22—48. l.*) Magyar nyelven azonban ez a polgárháború korával foglalkozó első monográfia. A szélesebb olvasótömegek számára is egyszerű, közérthető stílusban íródott munka ismeretterjesztő jellege mellett vitathatlanul tudományos igényű: szerzői a szovjet történet-tudomány eredményei mellett felhasználtak sok nyugati visszaemlékezést, dokumentumgyűjteményt, tanulmányt, gyakran az orosz anyagban is visszanyúlnak az elsődleges forrásokhoz.

A polgárháború eseményeinek alakulását közvetlenül az 1917 októberi helyzetből bontja ki s részletesen ismerteti a forradalom utáni hónapokban fogant antant-interven-

² Vö. ezzel kapcsolatban: *J. Mészáros: K niektorým otázkam hodnotenia Ľudovíta Štúra. Slovenská literatúra, 1965. 5. sz.; M. Hbb: Nová diskuse o roku 1848? Literární noviny, 1966. 24. sz.; J. N[ovotný] rövid ismertetése Rapant fent idézett cikkéről. Československý časopis historický, 1966. 2. sz. 266. l.; J. Mészáros: Treba revidovať názory Marxa a Engelsa o revolúcií rokov 1848—1849? Predvoj, 1966. 30. 31. sz.; K. Rebro: Štátoprávne požiadavky Slovákov v rokoch 1848—1849. Slováci a ich národný vývin. Bratislava 1966. 182—212. l. Bizonyos különbséget mutat s közelebb áll a szlovák marxista történetírás korábbi, s a mi felfogásunkhoz *L. Harakšim* tanulmánya: Národnostná otázka a slovenské národné hnutie v revolúcií 1848—1849. Ugyanott 130—181. l. Egyes kérdésekben kritizálja Rapantot *J. Mészáros: Súčasny stav bádania štúrovskej problematiky. Historický časopis, 1966. 2. sz. 270—280. l.* E nézetektől különbözik *L. Novomeský* költő, irodalomtörténész igen figyelemreméltó, jelentős cikke: Na prelome. Slovenská literatúra, 1966. 1. sz. 1—20. l. A Štúr-évforduló alkalmából megjelent írások, valamint a vita ismertetésére még visszatérünk. — *Andics Erzsébet* említett cikke: Revízió alá kell-e venni Marx és Engels nézeteit az 1848—49-es forradalomról? Valóság, 1966. 4. sz. 40—53. l.*

ciós terveket, az első angol—amerikai—francia csapatok partraszállását északon és támadásukat Murmanszk — Archangelszk irányában; nyugaton a németek, délen Krasznovozkazskjait, keleten pedig a fellázadt cseh hadtest ellen folytatott harcokat. A magára maradt, amúgyis nehéz gazdasági helyzetben levő fiatal szovjet köztársaságnak a belső átalakulás számtalan problémájával és a külföldi támadásokkal egyszerre kellett megbirkóznia. Biztosítani kellett a néptömegek bizalmát a forradalom iránt, hiszen csak azok határozott, egységes fellépésével lehetett a belső és külső fegyveres ellenforradalmat elfojtani. 1918 nyara meghozta az első győzelmeket, majd 1919 tavaszára az első intervenciós hullámokat sikerült teljesen visszaverni.

A legnagyobb támadások azonban ezután kezdődtek. A szerzők részletekbe menő leírását adják Kolcsak 1919 március elején megindított offenzívájának, melyet május—júniusban délen Gyenyikin, majd északon Jugyenic támadása támogatott. Abban, hogy sikerült Kolcsakot levérni, nagy szerepet játszott, hogy a fehérgárdisták hátszágában a lakosság, a nem-bolsevista tömegek is rádöbbenek: a fehérgárdisták győzelme egyet jelentene a régi uralom visszaállításával, a máris megindult ellenforradalmi kegyetlenkedésekkel. Az orosz munkások, parasztok hősiesség helytállása a természetben, a kibontakozó partizán akcióik az ellenség hátában — ezek voltak a sorozatos győzelmek társadalmi alapjai. Ézt a belső erőfeszítést, az egyszerű, gyakran lerongyolódott, majd hogy nem éhező lakosság forradalmi energiáját, emberfeletti helytállását legjobban az egészében is legsikerültebb „Gyenyikin leverése” című fejezet érzékelteti. A szerzők stílusa is itt a legsodróbb erejű: a hadiesemények leírása, eleven hangulatú részletek követik egymást, s hiteles képet kapunk arról, hogy Kolcsak után miként sikerülhetett Gyenyikin, Jugyenic és a nyugatról antant segítséggel támogatott Lengyelország csapatai felett győzedelmeskednie a fiatal Szovjet köztársaságnak. A polgárháborúk története — hadtörténelem. A szerzők a hadi eseményeket állítják középpontba, a mű szerkezeti felépítése is a hadjáratok sorrendjéhez igazodik, s így tagolódnak az egyes fejezetek is.

Gyakran azonban a frontszakaszonkénti leírás megtörik és hirtelen a tárgyalt hadműveletek mellé állítják a más hadszínterek eseményeinek egyidejű alakulását, a gazdasági helyzetet, a pártvezetés vitáit stb. Noha ez megnehezíti az időrendi áttekintést (pl. az ún. „kombinált hadjáratok” idején), mégis igen fokozza a könyv megjelenítő erejét. Ilyen irányba hat a jobbára visszaemlékezésekből merített epizódok, egyes személyek, egységek hőstetteinek beleszővése az események folyamatába, mely epizódok nemhogy megtörik a gondolatmenetet, de olvasmányos, irodalmi formában aláhúzzák a mondandókat. (Pl. Csapajev egyik fiatal dandárparancsnoka, Kutyakov vállalkozása — 244. l.; Bljuhar seregének kitörése a fehérek gyűrűjéből és 1500 kilométeres menetelése, — 112—117. l. stb.) Érdekesek azok a részletek is, amelyek a hadművészeti oldaláról közelítik meg a harcokat. (Az ún. „lélektani támadások” visszaverése — 348. l.; az ekkor először alkalmazott lövőanyag gépfegyverkecsesi — 368—369. l.; a partizáncsapatok, az ellenség közötti propaganda hadászati jelentősége stb.)

Feltétlenül a munka erényei közé tartozik a pártvezetés eseményeket irányító tevékenységének bemutatása. A pártvezetés valóságos katonai vezérkarrá alakult, és a legjobb hadvezérek, politikai biztosok bevonásával ténylegesen állást tudtak foglalni a bonyolultabbnál bonyolultabb hadi kérdésekben is. A magyar nyelvű irodalomban újnak számít a Központi Bizottságon és a Főparancsnokságon belüli viták leírása (pl. a Gyenyikin elleni támadás irányának meghatározásakor — 364—365. l.) és az egyes vezető funkcionáriusok szerepének megvilágítása (Frunze, Ordzonikidze, Kamenyev). Jól rajzolják meg a szerzők a hadszervező, szinte minden jelentősebb stratégiai elgondolás kidolgozásában résztvevő Lenin portréját. Nagy érdemük ugyanakkor, hogy nem esnek túlzásokba sem néptömegek, sem a vezetők, az egyes kiemelkedő egyéniségek szerepének értékelését illetően.

Nem mondható el azonban mindez néhány ismert személyiség ábrázolásánál. Amíg remekül sikerült megmutatni a már említett Frunze, Ordzonikidze, Kamenyev, Tuha-csevszkij és más hadvezérek szerepét, annyira egysíkú és gyakran homályos Sztálin. Buharin, Trockij tevékenységének értékelése. Nem érthető Trockij szerepe, ha őt csak úgy jellemezzük, mint aki elnéző az árulókkal szemben (29. l.), támogatja az osztályidegen elemeket (82. l.), „hajbókolt a burzsoá szakemberek, a cári hadsereg volt tisztjei, tábornokai és tenger nagyai előtt . . .” (225. l.), sőt egy oroszországi angol diplomata visszaemlékezése szerint „kimutatta azt az óhaját, hogy együtt akar működni a szövetségesekkel . . .” (29. l.). A kérdésben kevésbé járatos olvasó méltán csodálkozhat azon, hogy az igen határozott Központi Bizottság, személy szerint Lenin is, miért hagyta, hogy a Köztársasági Forradalmi Katonai Tanács élén 1920-ban is egy, csak negatív tulajdonságokkal rendelkező vezető álljon. Hasonló a helyzet Zinovjevvel is, aki Trockij mellett szinte minden esetben csak mint az opportunistá, helytelen nézetek kidolgozója szerepel. Már csak azért is egy-

oldalúnak érezzük ezt a beállítást, mert Petrográdot mindig úgy emlegetik a szerzők is, mint amely város a más frontok számára történő segítségadásban, a termelésben állandóan élen jár, és közismert ugyanakkor, hogy Petrográd tanácsának élen jó ideig Zinovjev állott. Sztálinról összesen háromszor olvashatunk: Cárcin védelméhez utazik, „nyers” kijelentést tesz (467. l.), szembehelyezkedik Lenin utasításaival (469. l.). Ez utóbbi részlet igen érdekes és mutatja a KB-on belüli demokrácia érvényesülését, Lenin éleslátását. De mivel Sztálin és a forradalom e vezetőinek, ilyen beállítása az eddigi irodalomhoz viszonyítva újszerű, mindenképpen behatóbban, sokoldalúbban kellett volna munkásságukat elemezni.

Szintén elnagyoltnak érezzük a nem-bolsevik irányzatok bemutatását. Egyszerűen azt mondani, hogy a kadetok, eszerek, menszvikék, anarchisták híven szolgálták a burzsoáziát (19. l.) — összemossa a közöttük levő jelentős különbségeket. Így a néhánysoros magyarázat ellenére sem lesz világos például, hogy Kolcsak miért zavarja szét háterszágában az eszer direktoriumot (257. l.). Érdemes lett volna ezzel kapcsolatban többoldalúan megközelíteni a néptömegek állásfoglalását. A fehérgárdisták uralmából való kiábrándulást jól érzékeltetik a szerzők, nem tisztázzák azonban például, hogy a polgárháború déli frontján kulcs helyzetben levő kozákság miért állott oly sokáig szemben a forradalommal.

Szólni kell végül a polgárháború és a nemzetközi helyzet összefüggéseinek megmutatásáról. A nyugati kiadványok ismerete alapján a szerzők szinte minden esetben adatszzerűen megmutatják, hogy egy-egy újabb támadás miként függ össze az antant törekvéseivel. Kár volt viszont nem kitérni a forradalom kezdeti diplomáciai lépéseire (Afganisztán, Irán, Törökország), hiszen e szerződéskötések erősen csökkentették az intervenció felvonulási lehetőségeket. A kérdés fontosságára való tekintettel alaposabban kellett volna tárgyalni a lengyelországi békekötést, a szovjet kormány javaslatát, a támadás Lengyelországra történő kiterjesztésének okait, a Curzon-jegyzéket. Hangsúlyozni kellett volna a német intervenció meggyengülésének, csapataik bomlásának indítékainál Németország világháborús vereségének tényét (1918 november). A szerzők itt csak a sikeres ellentámadásról, a felkelésekről és a német seregek belső bomlásáról emlékeznek meg mint döntő tényezőkről (133—144. l.).

E hibáival és pozitívumaival együtt a polgárháború történetének jelen összefoglalása fontos munka, mely mind a téma behatóbb ismeretere törekvők, mind a szélesebb közönség körében feltétlenül érdeklődésre tarthat számot.

GLATZ FERENC

JANUSZ TAZBIR:

BRACIA POLSCY W SIEDMIGRODZIE 1660—1784
(Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe. 177 l.)

A LENGYEL TESTVÉREK ERDÉLYBEN 1660—1784

A magyar—lengyel történelmi kapcsolatok meglehetősen homályos területére vet fényt J. Tazbirnak, a lengyelországi reformáció jeles kutatójának ez a munkája. A lengyel ariánusok erdélyi tartózkodása ama kérdések közé tartozik, melyek összefoglaló feldolgozására mind ez ideig nem vállalkoztak. A XVII. századi lengyel vallási emigrációnak Erdélybe szakadt ágával Jakob Eleknek a Századok 1892. évfolyamában megjelent publikációja óta senki sem foglalkozott alaposabban, és e vonatkozásban még az unitarianizmus legjelesebb történésze, E. M. Wilbur is beérte pusztá vázlattal *A History of Unitarianism in Transylvania, England, and America* (Cambridge, 1952) c. művében. Mint Tazbirnak előtünk fekvő munkájából kiderül, a mulasztás oka nem a forrásanyag hiányosságában rejlik; egyszerűen nem akadt eddig kutató, aki a romániai gazdag levéltári forrásanyagot átnézte volna.

Tazbir Erdélyben végzett kutatása során olyan fontos levéltári állagokra támaszkodhatott, mint a Kolozsvárott levő unitárius levéltár, mely tartalmazza a lengyel ariánus szinódusok 1713—1763, majd 1763—1782 közti jegyzőkönyveit, és a kolozsvári unitárius egyházi levéltár (Biserica Unitariana Cluj), mely ugyancsak gazdag anyagokat tartalmaz az ariánusok belső szervezeti életére vonatkozóan. A kéziratos munkák közül Stephanus Fosztó-Uzoninak az erdélyi unitárius egyház történetével foglalkozó ötkötetes műve szolgált alapul a szerző sok fontos megállapításához. A felhasznált irodalom azonban még bővíthető lett volna, hiszen Bod Péter mellett egy sor szerző foglalkozott részleteiben az erdélyi unitáriusok hitelveivel, alkotmányával (Vö. *Kosáry Domokos*: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*, I. köt. Bpest. 1951. 251—252. l.) A ma-

gyar nyelvű irodalom fokozottabb figyelembevételét bizonyára a szerzőnek a nyelvünkben való járatlansága akadályozta.

A kép, melyet Tazbir ad, adatokban és szempontokban rendkívül gazdag. A lengyel ariánusok a lengyelországi reformáció legradikálisabb irányát alkották, plebejus jellegű ideológiájuk rányomta bélyegét a XVI—XVII. századi lengyel politikai gondolkodásra és irodalomra, egyben sokrétű kapcsolatot jelez a korabeli Európa radikális szellemi mozgalmaival. A XVII. században az ellenreformáció a legfőbb veszélyt éppen a szentháromságtagadó irányzatban látta, harcolt is ellene teljes erővel, és 1659-ben sikerült is elérnie, hogy a szejm határozatot hozott az ariánusok eltávolításáról. A diaszpórákba szoruló radikális irányzat egy nem jelentéktelen csoportja (a fennmaradt adatok szerint 380, illetve 500 fő), élve Kemény János fejedelem támogatásával, Erdély felé vette útját, ahová — mint Tazbir könyve bevezetőben kimutatja — már korábbi kapcsolatok is szolgáltatták. Az ariánusok erdélyi főközpontja Kolozsvár lett.

Érdekes kettősség jellemzi az ariánus közösséget: miközben új otthonában igyekeznek elhelyezkedni, fenntartja kapcsolatát régi hazájával és a más irányba szakadt ariánus csoportokkal is. A kolozsvári lengyelek beilleszkedésének jellemző tényeként említi Tazbir, hogy a javarészt kézművesekből álló ariánus eklézsia tagjai már 1661-ben kérték felvételüket a helybeli céhekbe, s ez a fáradozásuk nem is maradt eredménytelen. Kemény halála után Apafi Mihályban találtak protektorra s élnek megszakítatlanul egyházi életet.

A könyv szerzője sok adattal világítja meg a lengyel közösség belső viszonyait. Az 1672—1710 közti éveket mint nehéz esztendőket jellemzi, s a bajok elsősorban pénzügyi természetűek. Nehézségeket okoznak azonban a lengyel és a magyar unitárius mozgalmak ideológiai eltérései is. Az ariánusokat egyház-szervezeti szempontból az erdélyi unitáriusoknak vetették alá, papjaik kinevezése az erdélyi szuperintendensektől függött, az ariánus szinódusokon megjelentek az erdélyi papok, a magyar püspökök vizitációba jártak az ariánusok templomaiba, ugyanők nyújtottak anyagi támogatást is a lengyeleknek. Mindez korántsem jelentett ideológiai alávetést is, sőt Tazbir könyve kimutatja, hogy az ariánusok szellemi önállósága egyes fontos kérdésekben (gyónás, úrvacsora) igen határozottan nyilatkozott meg. A szerző ismerteti Stanislaw Lubienieckinek 1660-ból kelt (az uppszalai egyetemi könyvtárban őrzött) instrukcióját az erdélyi lengyel unitárius testvérek számára, melyben kifejezetten hangot kap az aggodalom az ariánus hitvallásnak magyar hatásra bekövetkező esetleges „elfajzása” miatt. Ebben az aggodásban a szerző annak a jelét látja, hogy az ariánus mozgalom vezetői tisztában voltak azzal, hogy mind erkölcsi, mind egyházi-ideológiai alázatból előtte járnak az erdélyi rokon mozgalommal. A Lubieniecki-féle utasítás erkölcsi szigorú, a fegyverfogással és tisztségviseléssel szemben elfoglalt elutasító állásfoglalásával túlmegy a lengyel arianizmus általánosan ismert programján, aminek egyik indítókát a szerző abban látja, hogy az utasítás szerzője ezáltal szeretne volna megvédeni az ariánus egyházat a beolvadástól. Tazbir igen valószínűnek tartja, hogy a lengyelek e szigorú utasítás alapján valóban távol tartották magukat a hadviseléstől és a hivatalvállalástól. A beolvadástól azonban ez nem mentette meg őket.

Az erdélyi lengyel egyházközségnek az unitárius egyházba való beolvadását számos ok idézte elő. Volt az unitárius egyház részéről bizonyos nyomás is, különösen a későbbi szakaszban, de a lengyelek helyzete még így is sokkal jobbnak mondható, mint a Poroszországba sodródott testvéreiké. 1691-ig az erdélyi ariánusok csorbíthatatlanul megőrizték privilégiumaikat, gyakorolhatták vallásukat, terjeszthették az ariánus szellemi termékeket, iskolákat és nyomdát tarthattak fenn, házat, földet, szőlőt vásárolhattak. A vallási korlátozások Lipót 1691-es ediktumával kezdődtek, s Mária Terézia uralkodásáig mind nehezebb helyzetet teremtettek. E rossz sorsban azonban az ariánusok és az erdélyi unitáriusok osztoztak. A megnehezült viszonyok között indult meg az egyes ariánus központok beolvadása az unitárius egyházba. Tazbir ezt a folyamatot főleg Kolozsvár, Bethlen és Ádámós példáján követi nyomon, s arra az eredményre jut, hogy a magyar befolyás kiterjesztésében szerepet játszott az a tény is, hogy a jelesebb lengyel vezetők idővel kihaltak, s utódjuk nem akadt, maguk a lengyelek mind sürfiben kötöttek házasságot magyarokkal, s így a természetes elmagyarosodási folyamat útjára léptek, s elriasztóan hatott a hívekre a lengyel egyház túlzottan szigorú, puritánus szelleme is.

Az erdélyi ariánusok szervezett élte 124 évre terjed ki; ez imponálóan nagy idő egy emigráció történetében. Erdélyben a lengyel kézműves és alsóbb rétegekből álló radikális ariánus szekta több mint egy évszázadon át megőrizte nyelvét, vallását, szokásait. Annál meglepőbbben hangzik ezek után a szerzőnek az a megállapítása, hogy e viszonylag hosszú időn át tartó kedvező körülmények semmilyen jelentős irodalmi, teológiai vagy történetírói eredményhez nem vezettek. Az ariánus mozgalom szellemi vezérének a nagy szétszóródásban nem Erdélybe, hanem Németországba és Hollandiába került, s így a

további irodalmi munkásság súlypontja oda esett; ezenkívül az ariánusok nemesi szárnya választotta lakóhelyül és menedékkül nyugatot, míg Erdélybe az egyszerű kézműves-polgár elemek vándoroltak. Az ariánus és magyar unitárius vezetők együttműködésére azonban sok példát hoz fel a könyv. Az ariánusok legtehetségesebb papjai időnként az erdélyi unitárius egyház kebelében fejtik ki munkásságukat, s bekerülnek a magyar történelembe. A könyv számos ilyen családnevet sorol fel, ismertetve pályafutásukat. A Lachowski, Skrzyński, Augustynowicz, Taszycki, Kmita, Wiszowaty, Arciszewski név száz évvel később már alig felismerhető formában szerepel az unitárius egyház történetében, csak gondos analízis mutathatja ki lengyel eredetét. Tazbir szép munkája ennek a metamorfózisnak is tanulságos példáit mutatja be.

A munka végén közli a szerző a lengyel ariánusok regestrumát és az ariánus színdusok kronológiai mutatóját. A magyar nevek írásánál, mint általában, a magyar szakértői korrektúra ez esetben is jót tett volna.

Janusz Tazbir könyvét a lengyelországi hungarisztika újabb fontos eredményeként könyvelhetjük el.

KOVÁCS ENDRE

ANNA OWSIŃSKA:

POWSTANIE PALATYNACKO-BADENSKIE 1849 ROKU ORAZ UDZIAŁ W NIM POLAKÓW

(Wrocław — Warszawa — Kraków, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich-Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. 1965. 210 l., I térkép)

AZ 1849. ÉVI PFALZI-BADENI FELKELES ÉS A LENGYELEK RÉSZVÉTELE

A szerző az 1848-as német forradalom egyik fejezetét dolgozza fel, s egyúttal azt is megvizsgálja, milyen szerepet játszottak ebben a 48-as forradalmakban Európa-szerte felbukkanó lengyelek. A pfalzi és badeni forradalommal, ill. a birodalmi alkotmányért folytatott hadjáratral, ahogy az eseményekben személyesen is részt vevő Engels nevezte, a német történetírás sokat foglalkozott, a lengyel azonban alig, pedig a hadjáratban a lengyel tisztek elég jelentős szerepet játszottak. Owsńska elsősorban a kortársi emlékiratok és egyéb nyomtatott források alapján dolgozza fel témáját, levéltári anyagot csak keveset talált, mert a lengyel részvételt szervező Lengyel Demokratikus Társaság (Towarzystwo Demokratyczne Polskie) vonatkozó iratanyaga a második világháborúban nagyrészt megsemmisült. Így H. Łuczakówna munkája, amely ezt az anyagot felhasználta, s az egyetlen érdemleges feldolgozása a témának Viktor Heltmanról szóló életrajzában, ma már forrásértékű is.

A könyv nagyobb részében magának a hadjáratnak az eseményeit tárgyalja, igen részletesen. Utal arra, hogy a frankfurti birodalmi gyűlés és a monarchikus alkotmány mellett való állásfoglalás az adott pillanatban a német radikálisok részéről taktikai lépés volt, de így nagyobb tömegek megmozgatására számíthattak. A lengyel baloldali emigráció bekapcsolódott a felkelés előkészületeibe, s a szászországi felkelés gyors bukása után a Bajorországhoz tartozó Pfalzban és Badenben igyekeztek segíteni a német forradalmat. A májusban megalakult badeni forradalmi ideiglenes kormány abban a szerencsés helyzetben volt, hogy az egész államapparátust átvehette, a kincstár pénztartalékaival s az egész reguláris hadsereggel együtt. Ezért a köztársasági radikálisok sürgették a felkelés kiterjesztését a szomszédos német tartományokra is, a porosz beavatkozás azonban eleve védekezésre kényszerítette a forradalmi kormányt. A Franciaországban levő lengyelek nagy lelkesedéssel fogadták a forradalom kitörésének a híret, s már 1849 májusában csatlakoztak a felkelőkhez. A Lengyel Demokratikus Társaság és a badeni kormány erre vonatkozólag egyezményt is kötött. A pfalzi felkelő sereg parancsnoka Sznajde tábornok lett. Badenben június 5-én a baloldaliak ultimátumban követelték, hogy a hazai sereg fővezérévé Ludwik Mierosławskit nevezzék ki, aki ekkor már a szicíliai forradalomban való részvételével szerzett magának hírnevet és nehezen gyógyuló sebet (később, 1863-ban a januári felkelésben is lesz még szerepe). A tárgyalások ekkor már folytak, s Mierosławski már bele is egyezett, június 9-én meg is jelent a badeni fővárosban, Karlsruheban, több lengyel tiszt társaságában, hogy átvegye tisztségét.

A továbbiakban Owsńska részletesen leírja a Mierosławski vezette hadjárat katonai eseménytörténetét, az egymásnak ellentmondó források kritikájával. A pfalzi felkelő sereg nem tudott ellenállni a porosz támadásnak, ezért átkelt Baden területére, és

csatlakozott a Mierosławski által átszervezett badeni hadsereghez. A lengyel fővezér külön-külön akarta megverni a Baden ellen felvonuló porosz hadtesteket, a Waghäusel melletti csatában június 21-én már majdnem győzelmet aratott, de a badeni Beckert őrnagy megfutamodása, ill. Sznajde tábornok távolmaradása az ütközettől (holott csapataival csak néhány kilométer távolságban állt) végül a poroszok javára döntötte el a csatát. Mierosławski most sikeresen visszavonult csapataival a porosz bekerítés elől, a Murg folyóra és Rastatra támaszkodó védelmi vonalat azonban már szintén nem tudta tartani. Július 1-én, amikor a helyzet már reménytelennek látszott, a badeni kormány kérésére lemondott. Helyébe eddigi helyettesét, Franz Sigelt nevezték ki főparancsnokká, azzal a megindokolással, hogy csak német nemzetiségű, németül tudó parancsnok mentheti meg a helyzetet. Mierosławski a lengyel tisztek zömével Svájcba ment. A poroszok hamarosan elfoglalták az egész országot, Rastatt védői is megadták magukat.

A szerző a könyv hátralevő, majdnem felét kitevő részében a korabeli és (csekélyebb számú) későbbi német véleményeket mutatja be a lengyelek és elsősorban Mierosławski és Sznajde szerepéről. A hadjáratban hozzávetőlegesen 500 lengyel vett részt, nagyrészt tisztek (egy lengyel légión kívül), azért volt rájuk szükség, mert a badeni hadsereg hivatásos tisztjei megbízhatatlanok voltak, a forradalom bukását kívánták. A lengyel tisztek viszont nem tudtak németül (Mierosławski is franciául érintkezett alárendeltjeivel), ez elidegenítette őket a legénységtől, s az is, hogy Mierosławski a vezérkart telerakta lengyel tisztekkel. Sznajdéről a vélemények szinte teljesen egységesen elítélők, Mierosławskival kapcsolatban megoszlanak, személyi adottságait, forradalmiságát és katonai tudását illetően egyaránt, a forradalmárok inkább elítélik (Engels is), de nem mind, katonai képességeit viszont még a porosz hadtörténészek is elismerik. Jobb tiszteket és hadvezéreket az adott pillanatban a lengyel emigráció nem tudott küldeni, hiszen azok mind Magyarországon harcoltak.

Amikor még folytak a lengyel—német tárgyalások a Badennek nyújtandó segítségről, szóba került a lengyel—német határ kérdése. A franciaországi emigráció nem akart beleügyödni abba, hogy a határterületen a lakosság döntse el, melyik országhoz kíván csatlakozni. A Badenben tárgyaló lengyel megbízottak viszont Magyarország példájára hivatkoztak: a lengyelek is el akarják talán nyomni a nem lengyeleket, ahogy a magyarok a délszlávokat?

Persze ez a magyar vonatkozás csak egészen mellékes Owsínska könyvében, de nem érdektelen a magyar forradalom európai visszhangja szempontjából. A könyv lényege azonban voltaképpen a lengyel—német viszony a forradalomban és a hadjárat során. Mennyiben volt a lengyel részvétel pozitív, minden nehézség ellenére, mennyiben mozdította elő a felkelést, és mennyiben volt az oka a vereségnek? A kortársak és az utókor megítélése igen erősen ingadozott a nemzetiségi hovatartozás szerint. Owsínska láthatólag arra törekszik, hogy végre egyszer felülemelkedjék ezeken a szempontokon, s nemzeti hovatartozástól függetlenül értékeljen és ítéljen. Ezt azonban megnehezíti az, hogy a katonai eseményeket részletesen elemzi, a forradalom egyéb mozzanatairól azonban nem szól (hiszen a lengyelek csak a hadjáratban vettek részt). Így a szerző, hogy elkerülje az elfogultságot, inkább meghúzódik egymással szembesített forrásai mögött, s néha elpirul, amikor mégis meglátszik, hogy óhatatlanul a lengyel félnek ad igazat, vagy legalábbis arra hajlik, ha ez olykor csak a sorok közt érezhető is. A kísérlet mindenestre érdekes, a törekvés becsültes. Ha az eredmény ebből a szempontból még nem is egészen megnyugtató (eseménytörténeti szempontból az eredmény igazán kifogástalan), egy kérdésben, 1848 egész problematikájának az egyik részkérdésében mutatja, hogyan, milyen irányban kell végleges és megnyugtató eredmények felé haladni.

NIEDERHAURER EMIL

JACQUES DE LAUNAY:

LES GRANDES CONTROVERSES DE L'HISTOIRE CONTEMPORAINE 1914—1945
(Lausanne. 1964. 550. l.)

A JELENKORI TÖRTÉNELEM NAGY VITÁI 1914—1945

A történések világszerte igyekeznek új utakat és módszereket keresni a történetírás tudományos megújítási folyamatában. A két világháború közötti, az utóbbi években szépen fellendült diplomáciatörténeti kutatásokra ez mind ez ideig nagyon kevésbé vonatkozott, ami a tárgyi feltételek ismeretében többé-kevésbé érthető is. A két világháború

közötti és a későbbi korok „nagy politikájának” kutatója számára általában nem a már rendelkezésre álló tényanyag rendszerezése, értelmezése, kiegészítése, újabb és újabb, egyre pontosabb megközelítése jelenti egyelőre a megoldandó feladat magját, hanem inkább magának e tényanyagnak a feltárása.

Az említett korszak kutatója a feltáró munka során az anyag természetéből ki- folyóan kettős nehézséggel küzd; bármilyen paradoxul hangozzék is: egyszerre bírkózik az anyag bőségével és hiányával. Ezen közelebről azt értem, hogy a másodrendű források (memoárok, hivatalos kiadványok, parlamenti anyag, sajtó) óriási, szinte áttekinthetetlen halmaza mellett elsődrendű forrásokhoz csak nagyon csekély mértékben jut.

Ez utóbbi jelenség okait keresve többet is megemlíthetünk. Először is a legjelentő- sebb levéltárak (angol, francia, szovjet stb.) a korszakra nézve zártak, a nagyhatalmak okmánypublikációi pedig rendkívül hiányosak. Ehhez hozzávehetjük a két világháború közötti diplomácia „sajátos módszeréből”, olykor az események jellegéből eredő követ- kezményt, hogy ti. igen gyakran a leglényegesebb vagy legkritikusabb döntéseknek nem maradt írásos nyomuk. Másfelől viszont sok ilyen nyomot — tudva vagy tudatlanul, kész- akarva vagy véletlenül — a háborús események, néha más események kapcsán meg- semmisítették.

Ezzel a pillanatnyilag negatív egyenleggel áll szemben a másodlagos források szinte kiapadhatatlan bősége; ezek azonban igazoló szándékotól vezettetve sokszor nem a valóságot tárják fel, hanem éppen arra szolgálnak, hogy azt többé-kevésbé „korrigál- ják”. A memoár-irodalomban talán a legmegbízhatóbbak a másodrangú személyiségek, a végrehajtók, szakértők, tolmácsok munkái; ezek a személyiségek viszont rendszerint nem voltak jelen a leglényegesebb kérdések eldöntésénél. Ami a Népszövetség termeket megtöltő kiadványsorozatait illeti, ezekben a korszak kutatója még sokáig értékes adalé- kokra fog bukkanni, az említett döntő határozatokra, izgató és egyelőre felelet nélkül maradt kérdésekre azonban itt választ nem találhatunk. Az egyes államok által kiadott fehér, kék, fekete és egyéb könyvek valamilyen védekező vagy támadó politikai céllal, igazoló szándékkal keletkeztek.

Nincs értelme a felsorolást továbbfolytatni. Azt hiszem, ennyiből is teljesen világos, hogy az anyag zavarbaejtően sok és kevés; óriási az elvégzendő feltáró munka még mielőtt e korszak kutatótól véleges rendszerezést, támadhatatlan következtetéseket, a korszakot részleteiben is átfogó koncepciókat várhatnánk. Az ez irányban tett kísérletek elkerülhetetlenek, és akár mint munkahipotézisek is hasznosak és szükségesek az előbbre- jutás szempontjából, jó ideig azonban még nélkülözni fogják a biztos célbajutás szilárd bázisát.

Nagyjából ilyen a tudományos talaj, melyen Jacques De Launay belga történész, a Commission internationale pour l'enseignement de l'histoire főtükára érdekes és hasznos kísérletéhez fogott. A jelenkor nagy vitái keretében nem elvi nézeteltéréseket kíván elsősorban eldönteni, hanem az ezek alapjául szolgáló konkrét problémákat, tény- kérdéseket szeretné tetten érni. Munkájában 62 olyan kérdést vet fel, melyekre vagy pillanatnyilag nem rendelkezünk elegendő bizonyító anyaggal, vagy csaknem bizonyos, hogy sohasem fogunk ilyenekhez hozzájutni, amelyek tehát a legalkalmasabbak arra, hogy a történészek körében vitára és ellentétekre vezessenek.

Módszerét ábrázolandó vegyünk egy példát. Sokat vitatkoztak történészek és politikusok azon, hogy 1935 januárjában a Farnese-palotában lefolyt Laval—Mussolini beszélgetés során, ami a francia—olasz barátság alapját megvetette, mit ígért Laval Mussolininak. Igaz-e, hogy csupán Franciaország gazdasági érdektelenségét jelentette be Abesszíniára nézve, amint ezt ő maga később állította, s amit Flandin és Herriot alá- támasztottak, vagy áldását adta az Abesszínia elleni katonai fellépéshez is, amit Mussolini eljárása igazolni látszik, s amit Ciano több ízben határozottan leszögezett. Minthogy a beszélgetésen kettejükön kívül senki sem volt jelen, a kérdést tényszerűen nem lehet eldönteni. Szembesíteni lehet viszont a kérdésre vonatkozó valamennyi megnyilatkozást, melynek nyomtatásban jele van. A szerző ezt teszi.

Hogy az eljárás érthető legyen, a munkálatok folyamatát kicsit részletesebben is ismerni kell. Jacques De Launay egy munkaközösség segítségével összeállította az 1914—1945-ös korszakra vonatkozó publikációk jegyzékét. Munkája kezdetén, kb. 1958-ban megállapította, hogy ide mintegy 11 ezer címet lehet felvenni. Ezek közül kiválasztotta az 1000 leglényegesebbnek tűnőt (ezek jegyzéke egyébként a Les deux guerres mondiales c. bibliográfiái kötetben található), s az irodalom áttekintő ismerete alapján összeállította az említett 62 „nyitott” kérdést. Ezt követően a munkaközösség tagjai az 1000 művet feldolgozták a kiválasztott kérdések szempontjából, aminek ered- ményeként 24 960 kártyát nyertek. Ezek után a szerző az egy-egy csoportba tartozó kártyákat összevetette, szembesítette a különféle adatokat és nézeteket.

Ami példánkat, a Laval-féle ígéretet illeti, a kártyarendszer 42 munka megfelelő vonatkozását tartalmazta, ezek közül 9 foglal magába eredeti tanúvallomásokat, 11 érdemleges megjegyzéseket, 22 pedig csak kisebb adalékokat. Ezek segítségével, összevetésével és értékelésével igyekszik a szerző a valószínűséget tisztázni. Természetes, hogy ebből az eljárásból nem születik meg a nem létező bizonyíték, sem valamilyen abszolút új koncepció, de van egy hallatlan előnye, s ez az, amivel a munka igen nagy szolgálatot tesz a történettudományak: rögzíti, hogy hol tartunk (az igazságnak talán jobban megfelel, ha azt mondom: hol tartottunk néhány évvel ezelőtt). Az átlagos, szokásos jellegű feldolgozásoknál így sokkal szélesebb irodalmi alapon adja meg a valószínűség s ezzel együtt több esetben a további kutatás irányát.

Visszatérve választott példánk tárgyi részéhez, a szerző megállapítja, hogy Laval Rómában a létesített egyezményvel nem, hanem csak a Mussolinival folytatott konverzációkkal volt elfoglalva. Ebből kifolyólag valószínű, hogy a beszélgetések előterében nem a szerződésben érintett kérdések, hanem egyéb, általános természetű problémák álltak. Ezekre nézve munkatársai véleményét nem kérte ki, teljesen saját belátása alapján járt el. Minden ok megvan ugyanakkor arra a feltevésre, hogy Mussolini beavatta őt tervébe, hogy tehát Lavalnak módja volt véleményét hallatni. Semmi sem szól viszont amellett, hogy Mussolinin lebeszélte volna; ellenkezőleg, Mussolini a megbeszélés után úgy lépett fel, mint aki teljesen bizonyos a francia semlegességben. Ha ehhez hozzávesszük Laval római ünneplését, s ezt szembeállítjuk Eden jeges fogadtatásával, aki Mussolinin vállalkozásáról szeretne volna lebeszélni, úgy van okunk feltételezni, hogy Laval tényleg keltett bizonyos reményeket. A szerző megállapítja, hogy Laval „diplomáciai módszere”, mellyel Franciaországot kormányfelhatalmazás nélkül egy „új politika” irányába lekötötte, legalábbis óvatlannak és súlyos következményekkel járónak tűnik.

Az ismertetett módszerrel és hasonló szellemben veszi sorra a szerző mind a 62 kérdést, melyeknek felsorolása itt feleslegesnek tűnik. Hadd említsék meg azonban közülük néhányat, melyek különféle okokból hazánkban különleges érdeklődésre tartanak számot. Ilyeneknek vélem az első világháború időszakából a következőket: felelős volt-e a szerb kormány a szarajevói merényletért; provokációt jelentett-e a Monarchia július 23-i ultimátuma; szármolt-e a Monarchia július 28-án az orosz beavatkozással; egyedül határozta-e el az osztrák vezérkari főnök a mozgósítást; miért hiúsult meg Sixtus pármái herceg békeközvetítése? Az 1919—39-es eseményeket illetően a szerző többek között vizsgálja az 1920—21-i francia—magyar diplomáciai tárgyalások megszakításának következményeit, a genovai konferencia kudarcának hatását, Stresemann „lojalitásának” kérdését, a Briand-féle európai unióterv meghiúsulásának okait, a preventív háború kérdését, Mussolini szerepét a marseille-i merényletben, a már említett Laval—Mussolinin megegyezést, a Hoare—Laval-tervet, a Szovjetunió álláspontját a müncheni egyezményvel kapcsolatban, az 1939-es angol—francia—szovjet tárgyalások kudarcának motívumait, a szovjet—német meg nem támadási paktummal kapcsolatban a Szovjetunió szándékait. Harmadik, a második világháború problematikáját főleg részében az alábbi főbb kérdésekről olvashatunk: a németek provokálták-e 1939. szeptember 1-én a lengyel határincidenst; ki volt a németek nyugati hadjárat tervének szerzője; partra akart-e szállni Hitler Angliában; szabad kezét adott-e Japánnak az 1941-i szovjet—japán egyezmény; meglepte-e Rooseveltet a Pearl Harbour-i japán támadás? Végül a szerző a jugoszláv, francia, belga, olasz és lengyel ellenállás egyes problémáit veti fel, utolsó kérdése pedig a japán kapitulációra vonatkozik.

Amint ebből a távolról sem teljes felsorolásból is kitűnik, a tematika igen szétágazó, s a kérdések nem egyenrangúak fontosságukat tekintve sem. Nyilvánvalóan akadhatnak, akik azt mondják, hogy könnyűszerrel össze tudnak állítani további 62 kérdést, melyekre nézve a történészek és politikusok szintén nem tudnak megegyezni, melyek egyelőre teljes bizonyossággal nem dönthetők el, s melyek között talán akadnának fontosabbak is a kötetben szereplő némely problémánál. Ez könnyen lehetséges. A munka azonban nem állítja sem azt, hogy az érintettekkel kimerül a vitatható problémák köre, sem, hogy ezek a legfontosabbak. Egyszerűen átnyújt egy sorozatot a korszak problémái közül anélkül, hogy ezeket bármiként is rangsorolná, vagy bármiféle távolabbi összefüggésbe állítaná.

A felvetett kérdések különmeműek további kutathatóságuk szempontjából is. Vannak közöttük olyanok, melyekre nézve a feketén-fehéren bizonyító dokumentum előkerülését csaknem bizonyos, hogy nem remélhetjük, s ezek egyúttal azok a kérdések, melyeknek az adott feldolgozás a leginkább maradándó összegezését nyújthatja. Minden valószínűség szerint ilyen a Laval-ügy mellett a szerb kormány felelősségének, Sixtus pármái herceg közvetítésének, a thoiry-i Briand—Stresemann-tárgyalásnak stb. kérdése. Szerepelnek azonban itt olyan problémakörök is, melyekre a további kutatástól még választ várhatunk, sőt, amelyekre nézve időközben a történetírás már eddig is újabb

adatokat produkált. Hadd említsem meg itt példának a bennünket közelről érintő francia — magyar tárgyalásokat. Ezek hivatalos részére a magyar történetírás több ponton fényt derített már, s ugyanakkor a francia és a magyar források további feltárásától joggal várhatjuk ennek teljes tisztázását. Ebbe a csoportba tartozik egy sor a Szovjetunió külpolitikáját és szándékait érintő és sok más probléma is, melyekre a levéltárak megnyitása és a további okmánypublikációk — egyébként minden valószínűség szerint a szerző által képviselt irányban — a jelenleginél sokkal megalapozottabb választ adhatnak.

A Szovjetuniót érintő kérdéscsoportnál nem tudom említés nélkül hagyni, hogy a szerző következtetései, számunkra igen örvendetes módon, konkludálnak abba az irányba, amit a szocialista országok történetírása lényegében véve kezdettől fogva képviselt. Megállapítja többek között, hogy a Szovjetunió 1938-ban kész volt Csehszlovákiának Franciaországgal együtt segítséget nyújtani, s leszögezi, hogy a francia fél volt az 1935-ben, amelyik a Szovjetunió beavatkozását a franciától kívánta függővé tenni. Hozzáteszi azt is, hogy a csehszlovák kormány a szovjet segítséget nem kérte, s a szovjet kormány a Csehszlovákiának átnyújtott német ultimátum hírére együtt tudta meg a kapitulációival. Az angol—francia—szovjet tárgyalások meghiúsulását az angol—francia és elsősorban az angol tárgyalófél hibájának tudja be, s az a véleménye, hogy e tárgyalások sikertelensége és az időnyeres reménye kényszerítette a Szovjetuniót a németekkel kötött megemlékezési paktum aláírására és Lengyelország felosztására. Ebben Sztálint minden jel szerint országa érdekein túl más, például a több nyugati szerző által neki tulajdonított provokációs szándék egyáltalán nem vezette. Hasonló szellemben, hasonló objektivitással kezeli De Launay a francia, az angol, a német politika egyes aktusait is.

Mikor ezt megállapítjuk, csak sajnálni lehet másfelől, hogy a kötetben feltüntetett irodalmi jegyzékekben a szocialista, de úgy is mondhatom: a kelet- és délkelet-európai országok történetírása meglehetősen mostohán szerepel. Talán ez az oka annak, hogy ebben az egészében véve objektív ténykérdéseket vizsgáló kötetben helyet kapnak olyan problémák is, melyek igazság szerint legfeljebb világnézeti vita tárgyát képezhetnék, mert magukra a kérdésekre a szocialista országok történetírása tényszerűen és okmányszerűen már megfelelt. Ha ezek a részek számunkra így sok újat nem is mondhatnak, természetesen csak örülhetünk annak, hogy a szerző úgyszólván kizárólag nyugati források alapján lényegében véve a szocialista országok történetírásával azonos eredményekre jut.

Ugyanakkor azonban a szocialista országok történetírásának mellőzése — akár a korábbi dogmatikus korszak eredményeivel szemben táplált bizalmatlanságból, akár esetleg egyéb okokból ered — azt is eredményezi, hogy a szerző bizonyos, ezt a területet közelről érintő kérdésekben lezik a teljes körkép befogásának lehetőségétől, s így a leszűrt eredmények is szegényebbek lesznek, mint lehetnének különben. Példának ismét egy Magyarországot is érdeklő fejezetet szeretnék hozni, a marseille-i merénylet ügyét, ahol egyébként nem is annyira a szocialista, mint inkább a háború előtti és az emigráns történetírás figyelmen kívül hagyását konstatálhatjuk. Jóllehet a szerző a II. rész végén közölt táblázatban 27 munkát tüntet fel, melyek a merénylettel foglalkoznak, a feldolgozásban csak Pietri, Tabouis és Horthy munkáira támaszkodik. Valószínűleg e szűk alap miatt tekint a kérdést szinte kizárólag olasz problémának, s nyilván ugyanez az oka, hogy a macedon ORIM szervezetét tévesen usztasa szekciónak véli, és azt hiszi, hogy a merényletben részt venni hivatott 4 ember az ORIM-hoz tartozott. A kérdés jogoszláv anyaga arról vall, hogy 1945 előtt jogoszláv részről a merényletet mindenekelőtt magyar kérdésként kezelték; az utóbbi időben viszont szovjet és jogoszláv részről felvetették és vitatták a német részvétel lehetőségét. A kiadott anyag azt is megmutatja, hogy az ORIM jóval hamarabb létesült, mint az usztasa, s hogy a merénylők — a tettes kivételével — az utóbbinak voltak a tagjai. Egyébként ezekből világossá válik az is, hogy a jankapusztai horvát politikai menekültek között nemesak „nagy valószínűséggel” akadtak usztasák, hanem ezek a menekültek teljes bizonyossággal egytől egyik azok voltak. Meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy a szerző következtetését, mely szerint az usztasák ez esetben minden valószínűség szerint a saját fejük szerint jártak el, megcáfolni egyelőre nem lehet; legfeljebb alapos kételyeket tudnánk vele szemben felhozni.

Bár a gazdag anyag elenyészően csekély részét volt csak módomban bemutatni, talán mégis sikerült világossá tenni, hogy a korszak kutatásában felmerülő — az ismertetés elején vázolt — nehézségek ellenére a legújabbkori történeti kutatásban is van mód a hasznos kísérletezésre, új módszerek eredményes alkalmazására. Nem jelenti ez azt, hogy ugyanezt az eljárást tarthatnánk szerencsésnek kiterjeszteni és általánosítani, bár néhány további kérdés hasonló természetű megvizsgálása, illetve egyes problémák kiegészítése az eltelt évek során felgyűlt kiadványok alapján még kétségtelenül hasznos lehetne. Jelenti azonban mindekelőtt azt, hogy a történészeknek mindig megvan a módjuk arra, hogy a kutatási terület jellegének, a kutatás adott szakaszának megfelelően

új ötletekkel, eljárási eszközökkel gazdagítsák az irodalmat. Jacques De Launay könyve ezt teljes mértékben bebizonyította; a munkát a korszak szinte minden kutatója még sokáig nagy haszonnal forgathatja.

ORMOS MÁRIA

R. ROMEO:

RISORGIMENTO E CAPITALISMO

(Bari, Editori Laterza. 1963. 207 l.)

RISORGIMENTO ÉS KAPITALIZMUS

Rosario Romeo, a római egyetem professzora két — korábban már folyóiratokban megjelent — nagyobb tanulmányát foglalta össze és jelentette meg ebben a kötetben. A két tanulmány közül az első áttekintő értékelését és kritikáját kívánja nyújtani a második világháború utáni olaszországi marxista történetírásnak, a második viszont az olasz kapitalizmus 1861 és 1887 közötti fejlődéstörténetének adja összefoglaló feldolgozását. A két látszólag össze nem függő témát mindenekelett az a körülmény foglalja egybe, hogy Romeo első tanulmányában az olasz marxista történetírás állásfoglalásait, értékeléseit kritizálóan különösen Gramscinak az olasz polgári átalakulás vonatkozó elméletét vitatja, azt az elméletet, amely az olasz polgári átalakulás fő problémáját az agrárforradalom hiányában határozza meg. Romeo ezzel szemben — mint erre később visszatérünk — az agrárforradalom hiányát nem tartja az olasz Risorgimento problémájának, sőt — mint ezt második tanulmányában megpróbálja tényszerűen is kifejteni — véleménye szerint a nagybirtokrendszer fennmaradása tette lehetővé az olasz kapitalizmusnak a dél-európai országok között legerőteljesebb kifejlődését.

Ami a könyv első tanulmányát illeti, Romeo — elismerve ugyan a marxista történetírás fontosságát, problémafelvetésének jelentőségét és bizonyos élesztő erejét az olasz tudományos életben — általában elveti a marxista történetfelfogást, mint politikus történetírást. Romeo a Risorgimentonak liberális felfogását adja, és tagadja az agrárforradalom jelentőségét. Vitába száll azokkal a marxista történészekkel, akik szerint a kisparaszti birtokokon alapuló agrárfejlődés, az agrárforradalom, ténylegesen gyorsabb gazdasági fejlődést, a kapitalizmus szélesebb, szabadabb kibontakozását biztosította volna Olaszországban. Romeo véleménye szerint a Risorgimento marxista felfogása két szempontból elhibázott: egyrészt, mivel nem vizsgálja kellően, volt-e realitása az agrárforradalomnak, másrészt, mivel az agrárforradalom pozitív hatását az ország gazdasági életére nézve eltúlozza.

A továbbiakban Romeo adatokkal és az olasz társadalmi-gazdasági viszonyok elemzésével próbálja bizonyítani, hogy a kérdésfeltevés sem a belső társadalmi-gazdasági viszonyok szempontjából, sem a külső, nemzetközi körülmények és erőviszonyok folytán nem reális. Az olasz fejlődést sem a francia, sem a kelet-európai fejlődéssel nem lehet összevetni. Nem volt meg a lehetőség a burzsoázia és a parasztság nagybirtokellenes szövetségére — mint Franciaországban —, annál is kevésbé, mivel az olaszországi polgári fejlődés élén elsősorban az agrárkapitalisták osztálya állott, másrészt egy radikális forradalmat Romeo véleménye szerint az európai nagyhatalmak nem tűrtek volna meg Olaszországban. Ami pedig az agrárforradalom hatását illeti, szemben a kelet-európai fejlődéssel, ahol az agrárforradalomnak fejletlen feudális gazdaságot kellett megsemmisítenie, Romeo véleménye szerint Olaszországban az agrárforradalom megszüntette volna Észak-Olaszország már fejlett agrárkapitalista gazdaságait, nem segítette volna, hanem gyengítette volna a kapitalizmus fejlődését. Annál is inkább gyengítette volna, mivel véleménye szerint az olaszországi kapitalista fejlődést mindenekelett a mezőgazdasági nagybirtokokon felhalmozott tőkéből finanszírozták. Romeo álláspontja tehát röviden abban foglalható össze, hogy a Risorgimentonak az a megoldása, amely Olaszországban végbement, gazdasági és társadalmi szempontból az egyetlen lehetséges megoldás volt.

Romeo kérdésfeltevése számos kritikai ellenvetést vált ki. Anélkül, hogy e rövid ismertetés keretében részletesebb vitába bocsátkoznánk, csak néhányat említünk. Az agrárforradalom realitását túlságosan mechanikusan ítéli meg, a társadalmi folyamat történeti kritikáját csak egyoldalúan, belülről, az események reális lehetősége szempontjából igyekezőn megközelíteni. Egyébként is, ha Olaszország gazdasági és társadalmi fejlődése valóban nem is teremtette meg valamennyi feltételét az agrárforradalomnak, véleményünk szerint

ez távolról sem jelenti azt, hogy az olasz polgári átalakulásnak éppen az agrárforradalom hiányából származó következetlenségeit, gazdasági és szociális hátrányait olyan nagyvonalúan elhanyagoljuk, mint ezt Romeo professzor teszi könyvében. Ha az első kérdés-feltevésben is csak némi jogosultságot látunk, még kevésbé tudunk egyetérteni Romeo második kritikai szempontjával. Nemesak azért, mert Romeo számos marxista fogalmat (pl. eredeti tőkefelhalmozás) teljesen pontatlanul használ, de azért sem, mivel úgy véljük, hogy Romeo az agrárforradalom és a kapitalista fejlődés összefüggéseit túlságosan egyoldalúan, csak a tőkefelhalmozás problémái szempontjából vizsgálja, és teljesen figyelmen kívül hagy olyan nem kevésbé fontos összefüggéseket, mint a belső piac szélessége és az egész társadalmi-gazdasági átalakulás mélysége. Az olasz gazdasági és társadalmi fejlődés súlyos ellentmondásai, Dél elmaradottsága, az óriási munkanélküliség és az egyéb társadalmi és szociális problémák nézetünk szerint mind kapcsolatban állnak az agrárforradalom elmaradásával. Túlságosan szűknek, egyoldalúnak látjuk azt a bizonyító anyagot, melyet Romeo könyve második részében próbál felsorakoztatni arra következtetve, hogy 1861 és 1887 között mindenekelőtt a mezőgazdasági nagybirtok keretében halmozódott fel az a tőke, amelyet már ekkor az infra-struktúra kiépítésére, a 90-es évektől kezdve pedig az ipar gyors ütemű fejlesztésére fordítottak. Romconak az a véleménye, hogy, a többi dél-európai országgal összehasonlítva, Olaszország viszonylag gyorsabb és erőteljesebb gazdasági fejlődése ebből a körülményből fakad, nyilvánvalóan már azért sem állhatja meg a kritikát, mivel a többi dél-európai ország polgári átalakulását az agrárforradalom hiánya nem kevésbé jellemezte.

Romeo professzor könyvét s különösen annak második részét gazdaságtörténetileg sok szempontból figyelemre méltó tanulmánynak tartjuk. Ami könyvének a marxista történetfelfogással való vitáját illeti, a marxista módszer helyességét nem sikerült megcáfolni. Arra azonban alkalmat adhat, hogy a marxista történészek a polgári átalakulás problémáit még alaposabban, még következetesebben vizsgálják, s szembenézzenek azokkal az ellenérvekkel, amelyeket többek között éppen Romeo professzor is felvetett.

RÁNKI GYÖRGY

A. L. SAPIRO:

RUSSZKAJA ISZTORIOGRAFIJA V PERIOD IMPERIALIZMA

(Leningrád. Izd. Leningradszkovo universziteta. 1962. 235 sztr.)

AZ OROSZ TÖRTÉNETÍRÁS AZ IMPERIALIZMUS KORSZAKÁBAN

Bár egyetemi előadások anyaga a könyv, a történetírás története szempontjából mégis igen jelentős tudományos alkotás. A szerző az orosz történetírás egyik legjelentősebb szakaszát kétoldalú fejlődési folyamatként ábrázolja. Az egyik tendencia az imperializmus kori burzsoá történetírás válságba jutása, a másik a marxista történetnézet eleminek terjedése. Ez utóbbi fejlődési lehetőség megteremtésében a történelmi körülmények mellett alapvető jelentősége van Lenin munkásságának.

Az egyes történetírói irányzatok tárgyalásánál a szerző alaposan elemzi a történetírók osztályhelyzetét, osztályuk változó politikai érdekeit, valamint társadalmi-politikai nézeteiket. Abból a tételből kiindulva, hogy az imperializmus a kapitalizmus egyik szakasza, Sapiro szükségesnek tartja az imperializmust megelőző korszak jelentősebb történetírói irányzatait, történész-egyéniségeit röviden bemutatni. Elsősorban azokat említi meg, akiknek tanításai, tanítványai a tárgyalt szakasz idején is hatottak, tevékenykedtek (Sz. M. Szolovjov, B. N. Csicserin, V. O. Kljucsevszkij). A kor történészeinek érdeméért hangsúlyozza a szerző annak a nagy munkának a jelentőségét, melyet az egyes kutatók a régebbi korok történelmi emlékeinek feltárásával, kiadásával, feldolgozásával végeztek.

Az orosz burzsoázia gyengeségét, az abszolutista államhoz való viszonyát tükrözi a történetírásnak az állam történelemformáló szerepéről vallott nézete. P. N. Miljukov és A. Sz. Lappo-Danyilevszkij munkáiból az elemzés alapján világosan kiderül, hogy szerintük az orosz állam osztályok feletti, mert a társadalom minden csoportja alattvalója az államnak. Miljukov másik következtetése az állammal kapcsolatban az, hogy az orosz történelmet a XVIII. századdal bezárólag az osztályok felett levő állam határozta meg. A „társadalmi öntudat” csak I. Péter és II. Katalin reformjainak hatására alakult ki, és a XIX. század folyamán igyekszik a vezetésbe bekapcsolódni. A néptömegek szerepét teljesen figyelmen kívül hagyja. Ugyancsak Miljukov munkásságából vonja le a szerző azt a következtetést, hogy az orosz történelem menetét mindig külső (katonai) okok hatá-

rozták meg. P. N. Miljukov hibás nézeteinek sora még azzal is bővíthető, hogy Oroszország elmaradottságát, fejletlenségét a kis népsűrűséggel magyarázza.

A XX. század első évtizedében a nemesség és a burzsoázia egyik politikai törekvése, hogy a helyi közigazgatásban tényleges pozíciókat szerezzen meg. Sapiro e törekvés indoklásaként, alátámasztásaként értékeli azt a tényt, hogy a történészek igen sokat foglalkoznak a helyi önkormányzat történetével. Ezzel kapcsolatban M. M. Bogoszlavszkij: „Nagy Péter közigazgatási reformja”, „Vidéki önkormányzat Észak-Oroszországban a XVII. században” című munkáit elemzi. Ezek legnagyobb szemléleti hiányossága: I. Péter uralkodását úgy értékelik, hogy akkor Európában az volt a divatos kormányzási forma, és I. Péter csak a divatot (szokást) követte. A birodalmi fejlődés által nyújtott belső feltételeket figyelmen kívül hagyják.

A. A. Kizevetter szintén foglalkozik a városi fejlődéssel „A »poszad« társadalmá a XVIII. században” és „II. Katalin városi rendelete” c. munkáiban. Kizevetternek és követőinek munkáiból még az a politikai törekvés is kiemelhető, hogy az alkotmányos monarchiát tartják ideálisnak. Ezt igazolja például „I. Miklós császár mint alkotmányos monarcha” c. műve. Az 1861-es reformokat is a cár és a liberális „társadalmi öntudat” együttműködése eredményeként állítja be.

Sz. F. Platonov és M. A. Djakonov munkásságát vizsgálva legnagyobb érdemüként forráspublikáló tevékenységüket emeli ki Sapiro. Elsősorban a XV—XVII. századi orosz történelemre vonatkozó anyagot tettek közzé. IV. Ivánnal és Bolotnyikov-felkeléssel kapcsolatos munkáikban látják a különböző társadalmi csoportok összeütközését, viszont az érdekellentétek gazdasági alapját figyelmen kívül hagyják.

Mindezeknek a történészeknek szemlélete az imperializmus előtti kor történetírásának hatása alatt áll, annak ismétlése, munkásságuk legnagyobb értéke a nagy forráspublikáció és feldolgozás.

A századforduló polgári történetírásának egyik jellegzetes irányzata az ún. ökonómista materializmus. Az irányzathoz tartozók a történelmi fejlődésben a gazdasági tényezők szerepét mechanikusan értelmezték és túlhangsúlyozták. A társadalmi erők, az osztályharc szerepét lebecsülik. Ezen irányzat követői Oroszországban magukat legális marxistáknak nevezték. A narodnyikok parasztszocializmusának ellenzőiként vallják magukat marxistának, de proletárszocializmus helyett burzsoá liberális demokráciát akarnak. A legális marxisták legjelentősebb képviselője P. B. Sztruve. „Kritikai észrevételek Oroszország gazdasági fejlődésének kérdéséhez” c. munkájában a cserét emeli ki mint történelmi haladás fő mozgatóját. A történelem menetét úgy ábrázolja, mint a naturála gazdálkodásról az áruteremelő (csere-) gazdálkodásra való áttérés folyamatát. A történelmi fejlődés rugóját nem az osztályharcban látja; szerinte az uralkodó osztály mindig meglátja a fejlődés tendenciáját és reformokkal segíti elő annak érvényesülését. Példaként I. Péter reformjait, valamint az 1861-et követő reformokat említi. A néptömegek szerepét is helytelenül értékeli: a tömegmozgalmakat a fejlődés gátjaként mutatja be.

Ugyanehhez az irányzathoz sorolható M. I. Tugan-Baranovszkij és tanítványainak történetfelfogása is. Nagy érdemük, hogy Oroszország gazdaságtörténetével kapcsolatban jelentős anyagot dolgoztak fel. Tugan-Baranovszkij 1899-ben megjelent „Oroszország gyáripára a múltban és most” c. művében I. Péter reformjait úgy értékeli, hogy azok a gazdasági fejlődés jellegét mélyrehatóan megváltoztatták. Szerinte I. Péter előtt Oroszországban csak kereskedelmi kapitalizmus volt; I. Péter reformjai tették lehetővé az ipari kapitalizmus kialakulását. Sapiro ellenérvként az I. Pétert megelőző idők nagy manufaktúráit sorakoztatja fel. A háziipar és a nagyipar viszonyát is sajátosan fogja fel Tugan-Baranovszkij. Oroszországban szerinte a nagyiparból fejlődött ki a háziipar, azt viszont az állam hozta létre a különböző társadalmi csoportok érdekeinek ellenére. Ezzel megint az osztályok feletti állam gondolatához jutottunk. Az állam szerepéről hasonló Pavlov-Szilvanszkij véleménye is, aki először említi a feudalizmust önálló nagy történelmi egységként. A feudális rend ismertető jegeit azonban helytelenül látja (szettagoltság, hűbéri kapcsolat), így a feudális anarchia korára szűkíti a feudalizmust. Ennek megfelelően Oroszországban a feudális viszonyok uralma nem a IX—XIX. század közé esik, hanem a XI—XVI. század közötti időkre.

A. Je. Presznyakov munkásságát a szerző úgy értékeli, hogy az elsősorban kritikai és nem konstruktív. Az 1917 után is tevékenykedő történész műveiben bírálja az imperializmus korának történészeit. A kor uralkodó nézetei (pl. az államról) azonban nála is jelentkeznek. Érdeme viszont, hogy a feudális viszonyok jelentőségét az orosz történelem menetében helyesen értékeli. A kijevi Oroszországot, szemben a nagyorosz és ukrán nacionalista nézetekkel, úgy tekinti, mint valamennyi keleti szláv nép birodalmát.

A. A. Salmatovot mint az orosz forráskritika atyját mutatja be a szerző. Bár történet szemlélete hibás nézeteken alapul, a források publikálásában, kritikájában és

feldolgozásában érdemei elévülhetetlenek. A orosz évkönyvek vizsgálata során megállapítja, hogy azok nem mechanikus másolások, hanem mindegyik egy-egy irodalmi igényre készült munka, a megrendelő érdekeinek megfelelően, ha a szerzők fel is használtak korábban meglevő évkönyveket. A datálatlan források időrendjének megállapítását segítették elő a tanítványai által kidolgozott oklevél- és évkönyvtípusok, melyek az írásmód, a betűforma, a szerkezeti felépítés alapján differenciálódtak.

Az ökonomista materializmus oroszországi képviselői tehát, szemben a pozitívizmus hatása alatt álló történészekkel, akik a burzsoá történetírás válsága idején agnosztikusokká, szubjektív idealistákká váltak, már törvényszerűségeket keresnek a történelemben. A gazdasági törvényszerűséget viszont ritkán és általában helytelenül látják meg. (A csere mechanikus előtérbe helyezése pl. a termeléssel szemben.) Legtöbbjük pedig pszichológiai, biológiai törvényszerűséget lát, ami véleményünk szerint többek között Spencer hatását mutatja.

Külön fejezetben vizsgálja a szerző a burzsoá történetírás viszonyát az oroszországi forradalmi mozgalmakhoz, különös tekintettel a forradalmi demokraták értékelésére. Általánosságban megállapítható, hogy forradalomellenesek. Vannak, akik nyíltan előlélik a forradalmi demokratákat és a reakció előretöréséért például Csernisevszkijt és társait okolják. A liberális irányzat törekvése viszont az, hogy a forradalmi demokraták forradalmi voltát tagadva azokat és mozgalmukat liberálisá szelidítsék. 1905 után aztán már a liberálisok is elítélik a forradalmi demokratákat és egyáltalán a forradalmi nézeteket, így a marxizmus forradalmi nézeteit utópiának nevezik.

V. I. Szemevszkij munkásságának vizsgálata tulajdonképpen a narodnyikok történetfelfogását világítja meg. Értékelésekor megállapítja a szerző, hogy bár történet-szemléletében a helytelen narodnyik nézetek uralkodnak, maga az a tény, hogy a parasztság történetéről, a munkásosztályról, sőt a dekabristákról ír, pozitívan értékelendő.

Érdekes G. V. Plehanov nézeteinek változása az orosz történelemmel kapcsolatban. Munkásságának első szakaszában, 1883—1884-ig mint narodnyik értékeli a történelem eseményeit, alakjait. Az 1884—1903 közötti szakaszban, mint a marxizmus oroszországi terjesztője, bírálja korábbi nézeteit a parasztságról, az obszcurizmról, az orosz történelem jellegéről és sok tekintetben közel áll a helyes marxista felfogáshoz. Belinszkijt például mint forradalmár gondolkodót, mint az oroszországi marxista gondolkodás előfutárát értékeli 1900-ban. 1903 után mint mensevik a forradalmi demokratákat liberálisokként állítja be. A nagy parasztmozgalmakat pedig speciális kozákháborúként értékeli, nem látja azok osztályharcos tartalmát. Sapiro összegezése szerint Plehanov az orosz történelmet egészében véve nem tudta marxista módon értékelni, legfeljebb a kapitalizmus korának jelenségeit.

A marxista történet-szemlélet és a burzsoá irányzatok eklektikus összeolvadása figyelhető meg N. A. Rozskov munkáiban. „A moszkvai Oroszország mezőgazdasága a XVI. században” c. műve témáját és módszerét tekintve jó kísérlet. Végkövetkeztetései azonban hibásak.

Ugyancsak eklekticizmus jellemzi M. N. Pokrovszkij nézeteit. Haladó burzsoá talajról indult és Lenin hatására válik marxistává. Nézeteiben azonban végig fellelhetők a burzsoá hatások. Az obszcurizát például nem az állam által létrehozott intézménynek tartja, mint a korábbi burzsoá történetírás, hanem a történelmi fejlődés kezdetein kialakult jelenségnek. Allást foglal a régi szlávok földművelő volta mellett, tagadja a normann elméletet, az államot mint az osztálynyomás eszköztéként tekinti. A „zavaros idők” mozgalmainak osztályjellegét viszont már nem látja. Ugyancsak hibás történelemperiodizációja. Külön periódusként tárgyalja az ún. „kereskedelmi kapitalizmus” korát, ezzel a marxista felfogástól eltérően egy új társadalmi formációt konstruált.

Látható tehát a marxista történet-szemlélet elemeinek terjedése az imperializmus-kori burzsoá történetírásban. A történelem folyamatának helyes marxista—leninista felfogása azonban Oroszországban csak 1917 után, Lenin munkásságának eredményeként vált lehetségessé. A könyv részletesen tárgyalja Leninnek azon munkáit, melyek a történelmi materializmust felhasználva és továbbfejlesztve lehetővé tették a történelem marxista értékelését Oroszországban. Világosan előttünk áll, hogyan bírálja meg Lenin a különböző helytelen burzsoá történeti nézeteket, cáfolja meg azok filozófiai alapjait. Lenin munkái alapján bizonyítja a szerző a burzsoá történetírás válságát, rámutatva annak reakciós, agnosztikus (empirikriticista és szubjektív idealista) vonásaira. A válságba jutott burzsoá történetírás bírálata és cáfolata mellett kiemeli a szerző, hogy Lenin művei alapján lehetővé vált Oroszország történetének helyes periodizálása a társadalmi formációk szerint, és az orosz történelem folyamatának, eseményeinek, személyiségeinek marxista értékelése.

Egy inkább formai észrevételünk volna a könyvvel kapcsolatban. Minthogy egyetemi előadásokról van szó, érthető, hogy a szerző a marxista történetelmélet oroszországi térhódításának útját csak röviden tárgyalja, hiszen számos olyan kérdést kellene itt felvetni, amelyet a hallgatók egyéb studiumaik keretében tanulnak meg. Önálló könyvben azonban érdemes lett volna ezeket a problémákat is bővebben, önálló fejezetben kifejteni,

MENYHÁRT LAJOS

**BEITRÄGE ZUR DEUTSCHEN WIRTSCHAFTS- UND SOZIALGESCHICHTE
DES 18. UND 19. JAHRHUNDERTS
(Berlin, Akademie Verlag. 1962. 287 l.)**

**ADALÉKOK A XVIII. ÉS XIX. SZÁZADI NÉMET TÁRSADALOM-
ÉS GAZDASÁGTÖRTÉNETHEZ**

A kötet hat különböző tárgyú tanulmányt tartalmaz, amelyeket az összesen, hogy valamennyi a kapitalista termelési mód kialakulásának illetve előtörténetének kérdéseivel foglalkozik. Különösen jelentős helyet kapnak bennük a jobbágyfelszabadítást megelőző időszak agrárfejlődésének problémái. A német, de a lengyel, sőt a hazai történeti irodalomban az Elbától keletre kialakult „második jobbágyosság” viszonyairól, különösen pedig a majorsági gazdaság struktúrájáról, a gazdasági fejlődésben játszott szerepéről folyó, sőt folyó vitához szolgáltat sok figyelemre méltó adatot és szempontot *Gerhard Heitz* tanulmánya (A mecklenburgi lovagi kerületek társadalomgazdasági struktúrája a XVIII. század elején). Szerinte a harmincéves háború nagy pusztításait követően a földesurak fő törekvése a parasztok számának növelése volt. Ennek eredményeként a jobbágyhelyek száma megnövekedett, és 1700 körül érte el legmagasabb értékét. Ekkor — miután a parasztság munkája úrrá lett a háborús károk felett — fordulat következik be, s a földesurak megkezdik önkezelésű gazdaságaik kiépítését. Ezzel kapcsolatban terjed el az ún. mecklenburgi váltógazdaság is, mint a nagybirtok által meghonosított művelési mód. Mindez a parasztság osztályharca közepette ment végbe, amihez az uralkodó herceg és a nemesek között a XVIII. század első harmadában lefolyt küzdelem kedvező feltételeket teremtett. Mivel az önkezelésű földesúri gazdaság rá volt utalva a parasztok munka- és igaejére, a Bauernlegen csak mérsékelt, részleges földfosztás és átköltöztetés útján ment végbe. A fő célkitűzés ezeknél a paraszti differenciálódás megállítására és egy nagyjából azonos teherbírási tömeg kialakítására volt. Ilyenformán a földesúri gazdaságok szempontjából optimális földmegoszlás jött létre. Szerző Rittermannshagen és Ilungersdorf példájával bizonyítja, hogy a telkes parasztságok a XVIII. század első harmadában kialakult száma a század végéig lényegében változatlan maradt.

Ezután négy lovagi kerület — Stavenhagen, Wredenhagen, Gnoien és Wittenburg — 1703-as adóösszeírása alapján a parasztság differenciálódását veszi vizsgálat alá. Aszerint, hogy hány mérő vetőmag befogadására elegendő földdel rendelkeznek, hét — 25 mérőnként növekvő — csoportot alakít ki, s ezeknek mind jószágállományát, mind munkaerőellátottságát megvizsgálja. A legrészletesebben elemzett Stavenhagen kerületben a második és harmadik csoport (25—75 mérősek) alkotják a háztartások számának 42%-át, s rendelkeznek a föld mintegy 29%-ával. A számbelileg valamivel kisebb negyedik és ötödik csoport pedig több mint felével. A hatodik és hetedik kategóriába tartozó 8,5%-nyi gazdagparasztkor a föld több mint 17%-át birtokolták, míg a számra körülbelül ugyanekkora első csoport (az 1—25 mérősek) alig több mint két százalékát. A legfontosabb igazságtalanság bizonyos koncentrációja figyelhető meg a negyedik csoport kezén, míg a gazdagparasztság részesedése a vártnál valamivel alacsonyabb. A harmadik, negyedik és ötödik csoport munkaerőellátottsága földrészesedésénél valamivel nagyobb, a hatodik és hetedik alacsonyabb százalékarányt mutat.

Igen érdekes a föld, jószág és munkaerő mutatószámainak összevetése az önkezelésű földesúri gazdaság hasonló adataival. A majorsági földállományt illetően szerzőnek nincsenek pontos adatai, általában az összterület felénél valamivel többre szokták tenni. Parasztkézen van ellenben a loállomány 90, a szarvasmarha 81, a sertés 75 és a juhállomány 13%-a. A munkaerő mintegy 70%-ával is a parasztagazdaságok rendelkeztek. Mindez arra enged következtetni, hogy a bérmunkára alapozott majorsági gazdaságok XVIII. századi túlsúlyára vonatkozó nézetek legalábbis kérdésesek.

Részletesen foglalkozik ezután a tanulmány a földtelen munkaerők egyes csoportjaival és bérezési viszonyaival, majd a falusi kézműparosokkal. A forráskritikai szempont-

ból is figyelemre méltó szempontokat tartalmazó tanulmányt részletes statisztikai táblák egészített ki.

Más oldalról veszi vizsgálat alá a földesúri és a paraszti gazdaságok viszonyát *Rudolf Berthold* (Néhány megjegyzés a paraszti földművelés fejlődési állapotáról a XIX. századi agrárreformot megelőzően). Vitatván azt a polgári történészek által képviselt álláspontot, hogy az agrárreform körüli időkben a mezőgazdasági fejlődés hordozója a junkerbirtok volt, tüzetes vizsgálat alá veszi a parasztgazdaságok ökonómiai viszonyait. Utal arra, hogy — vidékenként eltérő arányban ugyan — de egészében mégis a művelt terület túlnyomó részét a parasztság birtokolta. A mezőgazdaságba behatoló áru-gazdaság előnyeinek kihasználásában azonban akadályozták őket a feudális termelési viszonyok, amelyek az elővételi jogtól a földelvéltelig terjedően lehetőséget adtak a földesúri beavatkozásra. Ennek és a paraszti differenciálódásnak figyelembe vételével vizsgálja meg a szerző az agrártermelés technikai problémáit. A falut mint gazdasági keretet, a földhasználati formákat, amelyek széles skálát mutatnak a hegyvidéken még néhol előforduló vad legelőváltó rendszertől a négy-, sőt ötnyomásos gazdálkodásig. Az uralkodó forma 1800 körül a háromnyomásos gazdálkodás vcl. h. gyakran előfordult vele együtt a falu távolabb eső területein a szabályozott legelőváltó rendszer is. A termelés erősen a gabonafélékre koncentrált, extenzív jellegű volt, amit a talajelőkészítés és a terméseredmények is mutatnak. Előrehaladás inkább csak az ugar részleges bevetésében, az elővetemény- és takarmánytermesztésben s az ezzel összefüggő istállózó-takarmányozó állattenyésztésben mutatkozott. Noha az ugarkihhasználást a parasztság részére a nyomáskényszer, a parcellák elaprózottsága és szétszórtsága, főleg pedig a földesúri járadék és legeltetési jog erősen korlátozták, s minden kis előrehaladásért harcot kellett folytatniok a feudális viszonyokkal, a polgári szerzők korábbi megállapításaitól eltérően a parasztgazdaságok a mezőgazdasági fejlődés jelentékeny tényezői voltak.

Egy kerekén négyezer települést számláló terület történeti demográfiajának megrajzolását végzi el a XVI. század derekától a XIX. század első évtizedeiig terjedően *Karlheinz Blaschke* érdekes tanulmánya (Szászország ipari forradalom előtti népesedéstörténete). Előjáróban részletesen elemzi a demográfiai szempontból számba jöhető forrásokat, majd — hangsúlyozva bizonyos hibaszázalék lehetőségét — megállapítja, hogy Szászország lakossága 1550-től 1750-ig mintegy 85%-kal nőtt. A népsűrűség 1550-ben négyzetkilométerenként 32 volt, a városok levonásával nyert falusi népsűrűség pedig 25/km². A gyéren lakott homokos puszták és az erdős hegyvidék kivételével a népség eloszlása ekkor még egyenletesnek mondható. A XVIII. század derekától ez megváltozik. A népsűrűség négyzetkilométerenként 59,3-re nő s erősödő különbség figyelhető meg a tisztán mezőgazdasági jellegű és az iparosodó területek között. E különbség elsősorban vándorlásból adódott. A mezőgazdaság által nyújtott munkaalkalom korlátozottsága ugyanis az ipari területek felé áramlásra készíti a lakosságot.

Ezután megvizsgálja a népesedés ütemét befolyásoló külső tényezőket, majd rátér a lakosság belső felépítésének elemzésére. A városi lakosság arányának emelkedését 1550 és 1843 között nem találja jelentősnek, ami azzal magyarázható, hogy az ipari üzemek jelentékeny része a városokon kívül alakult. A mezőgazdasági lakosság a földtelenek nagyarányú növekedését mutatja.

A születés és halandóság alakulásából szerző azt a következtetést vonja le, hogy a városok belső szaporodása kicsi volt, s lakosságuk jórészt az állandó bevándorlásból töltődött fel. Ezt igazolja az életkori megoszlás is, amely a felnőttkori lakossághoz viszonyítva feltűnően kevés gyermeket mutat. Az értékes tanulmány, amely számos grafikon és térkép tesz szemleletessé, bizonyítékul szolgálhat arra, hogy a történeti demográfia milyen hasznos segítséget nyújthat a történeti folyamatok elemzéséhez.

Az ipari forradalom fontos elméleti kérdéseit fejtegeti *Rudolf Forberger* (A manufaktúrák gyárrá alakulásának vitájához). Rámutat arra, hogy a burzsoázia apologetái tagadják a gépi nagyipar kialakulásának és társadalmi következményeinek, a profitlehetőségek mértéktelen megnövekedésének, a proletariátus elnyomorodásának forradalmi jellegét, hogy ezzel a proletariátus jogát létviszonyainak forradalmi megváltoztatására kétségbe vonják. Fő módszerük ebben a gyár és a manufaktúra közötti minőségi különbség elmosása, illetve az utóbbinak mint önálló kategóriának elvetése. Gyárfogalmuk egyedüli kritériuma a vállalkozó saját üzemében foglalkoztatott meghatározott számú munkás. A szerző ezzel szemben kifejti, hogy valamely üzem csak akkor tekinthető gyárnak, ha benne munka- illetve szerszámgépeket alkalmaznak. A gép fogalmának vizsgálatánál azután kifejti, hogy az társadalmi értelemben olyan konstrukció, amely — szemben a szerszámmal — a kézi munkát és az emberi hajtóerőt helyettesíteni képes. A kapitalista gyár fogalmánál ehhez még figyelembe kell venni, hogy ott a gépek alkalmazása magában hordozza a profitnövelő tendenciákat.

Ezután megvizsgálja a tanulmány, hogy hogyan érvényesült Szászországban a manufaktúra—gépi nagyipar átmenetnek a történelmi materializmus által felvázolt sémája. Megállapítja, hogy ez a XIX. század elején a szövő-fonó iparban rohamosan, a nehéziparban lassabban, de jól megfigyelhető minőségi változások útján ment végbe. A manufaktúrák jelentékeny része gyárüzemekké alakult, tehát szó sincs arról — amit egyes polgári szerzők hangoztatnak —, hogy a gyáripár gyökereit a manufaktúrákon kívüli kellene keresnünk.

A burzsoáziának a XVIII. században a kapitalista termelési mód fejlődését akadályozó feudális kötöttségek elleni harcának egy sajátos területével ismerteti meg az olvasót *Elly Mohrmann* (A burzsoázia első szervezkedési törekvései a Rajna-vidék néhány városában). Kiemeli az osztályöntudat szerepét ebben a küzdelemben, s utal arra, hogy az osztályöntudat foka kifejezésre jut a burzsoázia szervezeteiben illetve ezek tevékenységében. A Rajna-vidék néhány városára kiterjedő kutatásai alapján a burzsoázia első szervezeteinek csírúit a kereskedőkollégiumokban és kaszinókban látja. Igaz, hogy ezek elsősorban a társasélet céljait szolgálták, de az osztályöntudat fejlesztésében is szerepük lehetett. Előrelépést jelentettek e téren a XVIII. század utolsó évtizedeiben nagy számmal alakuló olvasóköri. Erőteljesebben mutatják a burzsoázia szervezkedési törekvéseit azok a kísérletek, amikor választott meghatalmazottak útján próbálnak fellépni érdekeik védelmében, mint például 1790—1791-ben a kölni kereskedők egy része a teherfuvarozás árszabása körül kibontakozott viszályban. Ezek tekinthetők a burzsoá érdekvédelmi szervek előfutárainak. Az első szorosabb értelemben vett érdekvédelmi egyesülés a XVIII. század derekán a monschauai posztógyártók társulata volt, amely elsősorban a céhkötöttségek védelmébe húzódó munkások követeléseivel küzdött. Erőteljesebben a céhek ellen irányult a textiliparban érdekelt kereskedők Elberfeld-Barmenben a XVIII. század végén alakult szervezete. Mindkettő csupán gazdasági téren tekinthető a burzsoázia harci szervezetének. Magasabb szintet képviseltek a XVIII—XIX. század fordulóján létrejött s a francia forradalom hatását mutató kölni és düsseldorfi kereskedőkollégiumok, illetve vezető szerveik, a Kereskedelmi Főnökségek. Követeléseik — különösen a kölniek esetében — túlmentek a helyi érdekeken: a kereskedelem szabadságát, a vámhatárok eltörlését, a mértékegységek eltörlését stb. követelték. Allandó harcban álltak az őket maga alá rendelni akaró városi magisztrátussal s a feudális jogrenddel.

A szerző azt is megvizsgálja, hogy milyen volt ezeknek a szervezeteknek az osztálybázisa. Rámutat arra, hogy szinte kizárólag azokra a kereskedőkre támaszkodtak, akik valamilyen formában kapcsolatba kerültek az ipari termeléssel. Más kereskedők szervezetei nem is tekinthetők a burzsoázia szervezeteinek, mivel azok még feudális viszonyokat testesítettek meg. Jóllehet ezek az osztályszervezetek a kereskedelem szabadságáért harcolva s ugyanakkor monopóliumra törekedve ellentmondást hordoztak magukban s a burzsoázián belül is volt ellenükük, mégis hozzájárultak a kapitalista termelési viszonyok érvényre jutásához.

A német munkásmozgalomnak 1848 márciusa előtt a sziléziai takácsok és a berlini kartonnyomók küzdelmei mellett harmadik jelentős ágával, a vasútépítő-munkások mozgalmával foglalkozik *Dietrich Eichholz* tanulmánya (A poroszországi vasútépítő munkások mozgalmai Március előtt). A vasútépítő társaságok rendszerint csak a műszakilag nehezebb feladatot jelentő szakaszokat, hidakat stb. építették maguk, a többi munkát — elsősorban a földmunkákat — vállalkozóknak adták ki. A nagyjából a magyarországi kubikusoknak megfelelő vasútépítő munkásokat ezek a vállalkozók 100—180 tagú Sacht-okba tömörítették, s ezek akkordban vállalták fel az építést. A munkások lakásviszonyai, munkafeltételei nagyon rosszak voltak, a kizsákmányolás extenzív — hosszú munkaidő — és intenzív — akkordmunka — módszereinek kombinációi mellett a vállalkozónak teljesített külön szolgáltatások is terhelték őket. Bérszínvonaluk erősen ingadozott, általában azonban csak a legszükségesebbre futotta keresetükből, úgy, hogy feleségüket s nagyobb gyerekeiket is bevonták a munkába. Különösen nehézé vált helyzetük 1845 után, mikor az élelmiszerárak emelkedése folytán reálbérük mintegy 30%-kal esett.

Szerző 1844 tavaszától 1847 őszéig összesen 33 megmozdulást ismertet, amelyek közül legnagyobb a Köln—Minden-i vasútvonal építésénél 1845 júliusában 2000 munkás részvételével lezajlott bielefeldi sztrájk volt. Ezek a mozgalmak nehéz harci feltételek — a junker-feudális abszolút államhatalom üldözése — között vívott küzdelmek voltak. Gazdasági célokért folytak, a szocializmussal alig volt kapcsolatuk, jellegük spontán, anarchikus. Ennek ellenére a proletárharc magasabb szintjét képviselték, mint a géprombolók, mivel a vasútépítő munkások magasabb fejlettségű, haladóbb termelési formát testesítettek meg, mint a takácsok. Harcaik során egyre erősödött bennük a proletár

szolidaritás, megnőtt érdeklődésük az akkor bontakozó tudományos szocializmus eszméi iránt s annak befogadására kedvező talajjá váltak. Küzdelmük fontos része volt annak a folyamatnak, amelynek során a proletariátus elméletileg és politikailag emancipálódott.

GYIMESI SÁNDOR

C. MAZAURIAC:

BABEUF ÉS AZ EGYENLŐK ÖSSZEESKÜVÉSE

(Budapest, Kossuth. 1964. 322 l.)

C. Mazauriac könyvének kiadása örvendetesen gyarapítja a szocializmus és a forradalmi mozgalmak marxizmus előtti történetének magyar nyelvű irodalmát.

Babeuf tevékenységét, nézeteit a felszabadulás előtt megjelent cikkek, tanulmányok kevés kivételtől eltekintve — mint pl. Molnár Erik 1931-es rövid cikke — vagy teljesen negatívan értékelték, vagy félreértették, mint azt a Társadalmi Lexikon vele foglalkozó címszava is tanúsítja.

A felszabadulás utáni könyvkiadás jelentős tettének tekinthetjük Babeuf válogatott írásainak kiadását. Ha a kötet előszavában és jegyzeteiben a korra jellemző túlzásokat találunk is, az alapjában jó válogatásból az igazi Babeuföt ismerhette meg az olvasó.

Mazauriac könyve a már feltárt forrásanyagra támaszkodva rajzolja meg plasztikusan, olvasmányosan Babeuf és társai elméleti politikai fejlődését és tevékenységét.

Az elemzés középpontjában nem az ún. eseményes részletek állnak, hanem meg eleveníteni törekszik Babeuföt, a gondolkodót, akit a társadalmi fejlődés problémái, feltételei és feladatai foglalkoztatnak; a forradalmárt, aki, amikor szükségessé válik, összeesküvés élére áll, aki bátran szakít hibás nézeteivel és köt szövetséget tegnapi politikai ellenfeivel is, aki mindig az ügyet és annak követelményeit veszi figyelembe.

Külön ki kell emelni, hogy a könyv magyar nyelven első ízben ad viszonylag részletesebb jellemzést azokról a harcostársairól is, akik több-kevesebb következetességgel követték Babeuföt, hatottak fejlődésére, nézeteire és vezetőszerpet játszottak az Egyenlők összeesküvésében. Így megismerjük a mozgalom különböző vezetőit, akik, mint pl. Buonarrotti, Darthe, Germain és mások különböző, nem egyszer szembenálló táborból indultak el, s egyesültek az Egyenlők összeesküvésében. Az Egyenlőknek a többi politikai csoporthoz való viszonyát is igen jól mutatja be. Külön ki kell emelni annak a folyamatnak leírását, hogy hogyan válik Babeufból, a jakobinusok és Robespierre ellenfeléből, aki a thermidori fordulattól pozitív fejlődést várt, rövidesen a thermidor ellenfele, a jakobinusok szövetséges, aki elismeri Robespierre történelmi jelentőségét (pl. a 266. és következő oldal).

A jakobinusok és az Egyenlők viszonyával kapcsolatban néhány kérdés azonban tisztázatlan marad: így pl. hogy mi távolítja el Robespierreéktől Babeuföt. Ez elsősorban abból következik, hogy a szerző a forradalmi fejlődés lehetőségét és perspektíváit túlságosan Babeuf tevékenységén és agitációján keresztül ítéli meg. Bár a történeti fejlődéssel összefüggésben bontja ki a mozgalom fejlődését, mégsem érzékelteti eléggé, hogy Babeuf csak egyik, bár központi helyet elfoglaló erjesztője és vezetője volt ennek az elégedetlenségnek. Az a tény, hogy az összeesküvés szinte nyom nélkül múlt el, hogy jelentős belső ellenállás nélkül sikerült felszámolni, hogy Babeuföt és társait 25—30 évig szinte teljesen elfeledték, nemcsak az ellenség erejét, de Babeuf és társainak gyengeségét is mutatta.

Babeuf, a szegény családból származó irnok, majd földmérő és úrbéri biztos, munkáján keresztül ismerte meg a bomló feudális társadalom ellentmondásait. Közvetlenül látta a nép tömegeinek kiszolgáltatottságát. Mint ahogy maga írta 1795-ben, „a poros földesúri levéltárakban fedeztem fel a nemesi kaszt jogbitorlásának titkait” (73. l.). Ezeket a tapasztalatokat világnézetét, politikai fejlődésének emelőjévé tudta változtatni „... kérérlhetetlen osztályharc a rendszerint jogbitorlónak tekintett nemesség és a »gazdag földművelő« ellen, szolidaritás és közösségi szellem a parasztok között; ezt az alapvető tanulságot vonhatta le Babeuf... tapasztalataiból. Az összeesküvés idején ő volt az egyetlen, aki igazán ismerte a parasztok életét, mintha maga is azt élte volna” (76. l.).

Nézeteinek fejlődése szorosan összefüggött gyakorlati-politikai tevékenységével, a parasztság, majd a párizsi nép mindennapjainak ismeretével. Amikor a forradalom központjába, Párizsba került, számára teljesen ismeretlen társadalmi csoporttal, a Sans-

culotte-okkal, a városi szegénységgel ismerkedett meg. Mivel ez a városi szegénység megbízható bázisa volt a következetes forradalmi törekvéseknek, természetes, hogy Babeuf és társai erre a rétegre függesztették szemüket. Nézeteik és tevékenységük szempontjából ez a szoros kapcsolat azonban nemcsak erőforrás, de bizonyos értelemben fék is volt, amennyiben azok egyáltalán nem alkottak társadalmi osztályt, semmiféle osztály-öntudattal nem rendelkeztek. Babeuf és társai elméleti-gyakorlati tevékenységét az határozta meg, hogy „a sans-culotte-ok olyan társadalmi-politikai csoportot alkottak, amely ragaszkodott a kisvállalkozáshoz és a politikai demokráciához” (293. l.).

A szerző sokoldalúan, az összeesküvésben résztvevők nézeteinek, a különböző thermidorelles irányzatok összetételének elemzésével mutatja be ezt a kapcsolatot (ld. a Bebeuf-isták és a népi tömegek c. alfejezetben).

Bebeuf mint filozófus nem volt olyan eredeti gondolkodó, mint előfutárai és mesterei, Rousseau, Helvetius, Mably, Morelly. A forradalom előtt „semmi olyan nincs gondolkodásában, ami ne lett volna megszokott a korszakban” (81. l.). Az elődök filozófiai-erkölcsi kiindulópontból megfogalmazott egyenlőség eszméje azonban Babeuf nézeteiben tetőződik. Rousseau és a többiek eszméiből Babeuf levonta a legradikálisabb következtetéseket, mintegy „plebejuszálta” azokat.

Sem hely, sem lehetőség nincs arra, hogy nyomon kövessük a szerzőt, Babeuf és az Egyenlők nézeteinek részletes kifejtésében vagy ismertetésében. Ehelyütt meg kell elégedni csak azzal, hogy röviden összefoglaljuk.

A kommunista egyenlőség-eszme középpontjában Babeufnál és eszmetársainál is, mint elődeinél, még mindig az elosztás, az „élvezetek egyenlősége” áll. Ez nemcsak az elődöktől való eszmei függés eredménye, hanem elsősorban konkrét társadalomismerték, a párizsi néptömegek rendkívül nehéz, tragikus helyzetének felismerése állította előtérbe. Helyesen mutat rá Mazauriac ez összefüggésre, amikor Babeuf és társainak álláspontját úgy jellemzi, mint olyan magatartást, amely „... fennakad a társadalmi nyomorúságon; a kereskedelem szervezetének rendszerét és a társadalmi viszonyokat okolja, de végeredményben tudomásul veszi az erőforrások közepes voltát, és inkább a javak elosztása területén mutatkozó egyenlőtlenség problémájának megoldására törekszik, mint a rendelkezésre álló anyagi eszközök mennyiségének növelésére” (45–46. l.). Ezért „egész rendszerük nem a gazdasági bőség — a kor körülményei mellett ez eléggé érthető —, hanem főleg a javak fogyasztása terén megnyilvánuló »tökéletes egyenlőség« keresésére irányul. Nem fontos, hogy ez a fogyasztás középszerű; az a lényeg, hogy a középszerűsége egyenlő módon érintsen mindenkit” (196. l.).

A fogyasztás egyenlősége a tulajdon kommunista egyenlőségével kapcsolódik egybe. A tulajdon és a munka közösségén azt értették, hogy a hasznos munkán alapuló kollektív fogyasztás és a kollektív (társadalmi) tulajdon, a termelés kisüzemi formájával, a kismagántermeléssel kapcsolódik egybe. Ez a nagyüzemi termelés nem ismerésének természetes következménye. Jogosan írja Mazauriac, a maga korában a „munka közössége végeredményben nem jelentett mást, mint a munka termékeinek államosítását és a munkatevékenység bizonyos szabályozását. Éppen ezen a ponton érintkezik Babeuf fogyasztási kommunizmusa a termelés kommunizmusával” (206. l.).

Amellett, hogy Babeuf egyenlőségi kommunizmusában a kereskedelemnek és a pénznek végső fokon nem marad hely, alábecsülte az ipar jelentőségét is. A mezőgazdaság mögött a gazdasági élet másodrendű tényezőjének tekintette. Így természetesen nem érthette meg a technikai haladás lehetőségeit, és ezért a termékbőség megteremtésének lehetőségét sem láthatta. „Nem vették számításba, hogy forradalom következhet be a termelő erők fejlődésében” (210. l.). Ha ez a korlátozottság az adott időkzár konkrét franciaországi gazdasági feltételeiből következett is, de legalább ilyen fontos szerepe van közgazdaságtani felkészületlenségüknek is, hiszen ebben az időben az angol burzsoák közgazdaságtan már jóval túljutott e színvonalon. A babeufi egyenlőség-eszme és a társadalom „kommunista felfogása” tehát „forradalmi abból a szempontból, hogy a társadalmi egyenlőség biztosítására törekszik: maradi, mert ezt az egyenlőséget úgy igyekszik megteremteni, hogy állandóvá teszi a gazdasági termelés régi módszereit” (215. l.).

Babeuf kommunista egyenlőségi eszméi ennél természetesen jóval szélesebbek, kiterjednek a közösségi élet minden vonatkozására (a politikai jogok gyakorlásának teljes egyenlősége stb.).

Gondolatviláguk másik központi eleme a nép közvetlen demokráciája. Az ókori görög demokrácia és elsősorban Rousseau nézetei alapján hangsúlyozták az állampolgárok közvetlen részvételét a törvényhozásban és az apparátus ellenőrzésében. Arra törekedtek — és ez ugyancsak előrelépést jelent —, hogy az új apparátus a „közvetlen demokrácia” rendszerének keretein belül ugyan, de erősen centralizált legyen és feladatát csak a törvények végrehajtása és az ezekért való felelősség jelentse. A hatalomban a népszuveréni-

tás korlátozását látta, s mert ezt az utóbbit tekintette döntőnek („a szuverénitás részecskéi minden állampolgárt megilletnek”) a társadalmi felépítés alapjává is ezt tette.

Az új társadalom születésével kapcsolatban rendkívül fontosnak tartották az erkölcs és a nevelés szerepét. Szerintük ez szabádtja fel „a nép tudatában mélyen gyökerező forradalmi erőket”, az elnyomás türelmes elviselésének okát elsősorban a tudatlanságban látták.

A régi erkölcsiség alapján a társadalmi egyenlőség és az egyéni szabadság elkerülhetetlenül szembe kerülnek egymással. E két feladat egyidejű teljesítése csak az új erkölcsiség, egy új embertípus megteremtése útján válik lehetővé. Az új ember megteremtése „... a tökéletes egyenlőségen alapuló társadalom tartósságának egyetlen biztosítéka. Ennek az új embernek a kommunista állam anyagi feltételei adtak új lelket, új érzéseket” (221. l.). Ebből következően nemcsak a nevelés szerepének fokozódásáról, de központi jelentőségéről beszélnek, melyben a rousseau-i hatásnak igen nagy szerepe volt.

Ha a Babeuf-istáknak az elosztásra, nevelésre, az általános társadalmi alapelvekre vonatkozó elveit alapjaiban megtalálhatjuk az elődöknél, ezt egyáltalán nem mondhatjuk el a gyakorlati politikai kérdésekre vonatkozó nézeteikről. Igen érdekes és fontos pl. Mazauriac megállapítása arról, hogy „... a Babeufisták lényegesen tartották a burzsoá állam megsemmisítését, és helytelenítették azt, hogy a győztes nép átvegye annak apparátusát” (227. l.). Fontosnak tartották, hogy a kommunizmushoz vezető úton egy átmeneti időszak is legyen. Ez zseniális új lépés volt a forradalmi gondolat fejlődésében. Az átmeneti hatalmat olyan eszköznek tekintették, amellyel meggyorsíthatják a kommunista társadalom megteremtését. Ez átmeneti hatalommal kapcsolatos nézetük rokona volt Marat és Robespierre népi diktatúra eszméjének, de ezt a népi diktatúrát a kommunizmus eszméjével kapcsolatban egybe. Későbbi műveiben Babeuf részletesen kidolgozta az ún. Nemzeti Közösségek létrehozására vonatkozó terveit, amely ennek az átmenetnek — kora színvonalát meghaladó — többé-kevésbé részletes tervét foglalta össze (pl. 230. l.).

Babeuf felismerte, hogy erre az átmenetre azért van szükség, mert a nép közvetlen hatalma nem valósulhat meg rögtön a győzelem után. Bár a népért harcolt, nem osztotta a néppel kapcsolatos romantikus illúziókat. Felismerte, hogy „... a nép, amely olyan sokáig sanyilódott bilincseiben, egyik napról a másikra nem képes felfogni a végbemenő forradalom teljes nagyságát és nem képes felmérni a készülő jövőt ... (továbbá) a nép, amelynek tömege tudatlan, még ha híve is a forradalomnak, mindenféle zsarolás és minden demagóg becsapás áldozatává válhat ...” Ezért a forradalmi diktatúrának az volt a célja, hogy elszigetelje és ártalmatlanná tegye az egyenlőségi rendszer ellenfeleit, szigorú rendőrségi és terrorintézkedésekkel s ugyanakkor gazdasági eszközökkel” (228—229. l.).

Ez utóbbi megjegyzés nagyon fontos, nemcsak maig ható tanulságai miatt, de azért is, mert Babeuf és társai felismerték ezek forradalmi jelentőségét. Ezért játszik jelentős szerepet terveikben az, hogy azonnali szociális intézkedésekkel megnyerjék a népet (az ellenség javainak kiosztása, zálogtárgyak visszaadása stb.). A siker biztosítékát ebben az átmeneti időszakban a közvetlen anyagi gazdasági érdekek egyidejű kielégítése és az eszmei meggyőzés jelentik.

Babeuf és eszmétársai minden öket megelőző egyenlősítő elképzelést azzal haladtak meg, hogy nem maradtak meg a kommunista alkotmánytervezetek kidolgozásánál, hanem a kommunizmust a politikai cselekvés céljaként fogták fel. Felismerték a néptömegekben azt az erőt, amely képes arra, hogy megvalósítsa ezeket az eszméket. Ebben a vonatkozásban messze túlhaladták a későbbi francia utópista szocializmus elképzeléseit is. Mint Mazauriac mondja Babeuf eszmei fejlődéséről, „... a sans-culotte-mozgalom fejlődése — Párizsban és Franciaországban egyaránt — bebizonyította neki, hogy maguknak a nyomorgó tömegeknek az akciójában rejlenek az általa hön óhajtott társadalmi forradalom lehetőségei” (113. l.).

Babeuf ezt a mozgalmat az adott feltételek között csak egy titkos összeesküvés köré tömörítve képzelhette el. Már korábban kedves eszméje volt a plebejus Vendée gondolata. Úgy gondolta, hogy „a propaganda, valamint az anarchikus és rosszul vezetett felkelés helyére a plebejus Vendéet kell állítani. A szegények forradalmának földrajzi bázist kell adni, ahonnan — a hajszálesővesség elve alapján — a példa elterjed majd, a Köztársaság egész területén” (153. l.). Később a politikai tapasztalatok alapján „a plebejus Vendée elméletéből Babeuf megtartotta egy hatalmas összeesküvés gondolatát, amely nem puccs formájában nyilvánulna meg, hanem egy titkos hatalom által irányított tömeges helyi felkelés formájában” (175. l.).

Babeuf nézeteinek e sokoldalú elemzése teszi C. Mazauriac könyvét hasznos hozzájárulássá a tudományos szocializmus és a forradalmi munkásmozgalom előtörténetének megismeréséhez.

ALFRED D. LOW:

THE SOVIET HUNGARIAN REPUBLIC AND THE PARIS PEACE CONFERENCE

Transactions of the American Philosophical Society Held at Philadelphia for Promoting Useful Knowledge

(The American Philosophical Society, Philadelphia. December, 1963. New Series— Volume 53, part 10. 1963. 91 l.)

A MAGYAR TANÁCSKÖZTÁRSASÁG ÉS A PÁRIZSI BÉKEKONFERENCIA

Szerzőnek, a nebraskai egyetem történelemprofesszorának korábbi munkái is jelezték már (Lenin on the Question of Nationality. New-York, 1958; The First Austrian Republic and Soviet Hungary. Journal of Central European Affairs, 1960. Vol. XX. No. 2), hogy az első világháborút követő időszak s a magyar forradalmak komolyan foglalkoztatják.

Legújabb kötete a Tanácsköztársaság és a békekonzferencia problémáiról, kilenc fejezetben (az utolsó rövid összefoglalást tartalmaz) ismerteti a Monarchia felbomlása, az új államok létrejötte során felmerült — főként — határproblémákat, a nagyhatalmak politikáját, a Tanácsköztársaság és a békekonzferencia viszonyát. Gazdag levéltári anyagra, irodalomra támaszkodik, de a magyar nyelvű kiadványokat — egy-két kivételtől eltekintve, amilyen a Kun Béla-kötet — nyelvi akadályok miatt nem használhatta.

Low a Monarchia felbomlásáról szólva a belső feszítő erőket, elsősorban az elnyomott nemzetiségek mozgalmait, valamint a szövetséges hatalmak katonai győzelmét emeli ki, és hangsúlyozza, hogy a szövetségesek háborús céljai között 1918 tavaszáig nem szerepelt a birodalom feldarabolása. Érdekesen mutatja be a vezető amerikai politikusok (Wilson, Lansing) eltérő álláspontját, s végső fokon arra a megállapításra jut, hogy 1918 szeptemberének elején már látni lehetett, milyen keretek között jönnek létre az új államok (9. l.).

Az egész kötetben jelentős helyet foglal el Románia. Viszonylag hosszan, s mégis csupán nagy vonalakban mutathatja be Románia háború alatti magatartását, felhasználva Charles J. Vopicka amerikai követ érdekes jelentéseit. Románia november 9-i hadbalépését azzal magyarázza, hogy Brătianu ily módon kívánta biztosítani — a szövetségesek megingott álláspontjával szemben — az 1916-os szerződés ígéreteinek betartását.

Külön alfejezet tárgyalja a magyarországi fegyverszünetet és katonai konvenciót. Low hívja fel a figyelmet arra, milyen következménye volt annak, hogy a páduai fegyverszünet aláírását követő napon, november 4-én, Foch lett a szövetséges haderők főparancsnoka. Nézete szerint Magyarországot a teljes megszállás veszélye fenyegette, s ez vitte rá Károlyiékát a konvenció aláírására, amely francia—szerb érdekeket szolgált, míg a november 3-i fegyverszünet olaszokat (14. l.). Low több alkalommal is bírálja a szövetséges hatalmakat, mert megítélése szerint a konvenció pontjai eleve megrontották Magyarország és a szomszéd államok viszonyát.

A magyar—csehszlovák, magyar—román határkérdések kapcsán szól arról a kedvezőtlen román és csehszlovák visszhangról, mely a belgrádi konvenciót követte. Elmondja, hogy mindkét kormány arra hivatkozott, ők nem írták alá a konvenciót, tehát az rájuk nézve nem kötelező, s végül sikerült is elérniök korrekcióját.

Szerző több helyen igen kritikusan ismerteti az amerikai politikusok, köztük Wilson álláspontját. Így vitázik azzal a felfogással, mintha csupán a franciák támogatták volna pl. a csehszlovák területi követeléseket.

Érdekesen világítja meg a Jászi—Hodža tárgyalások célját. E szerint Hodža a budapesti tárgyalásokat felhasználva nagyobb engedményeket akart kicsikarni Prágában a szlovák autonómia terén, míg Jászi egész Szlovákia megtartásában reménykedett. Két alfejezetben foglalkozik a könyv a polgári demokratikus forradalommal és annak bukásával. A forradalmi, társadalmi elégedetlenség mellett elsősorban azt hangsúlyozza, hogy az Ausztriától történt elszakadástól a történeti Magyarország megtartását remélték. Coolidge és Cnobloch jelentései alapján lényegében helyesen vázolja a magyar társadalom, a forradalom, Károlyi helyzetét.

Low megállapítása szerint a polgári demokratikus rendszer bukásához a végső lökést Párizs adta meg (semleges övezet, Vyx-jegyzék). Foch tervét ezzel kapcsolatban nem említi, viszont hosszan szól az 1916-os szerződés ígéreteiről, valamint Beneš és Brătianu közbenjárásáról. Mivel Low igen nagy jelentőséget tulajdonít a nagyhatalmak szerepének a magyarországi események alakulásában, a március 21-i nyilatkozatokból is

elsősorban azokat emeli ki, amelyek a Nyugatban, az antantban való csalódást s a keleti orientáció szükségességét hangsúlyozzák.

Low e korszakot s ennek problémáit mint a nacionalizmusok harcát vizsgálja. A csehszlovák, román követelésekben éppen úgy csak nacionalizmust lát, mint ahogyan a magyar októberi forradalmat, de méginkább a Tanácsköztársaságot, elsősorban a magyar nacionalizmus megnyilvánulásának fogja fel. Nem tesz különbséget a nemzetiségek jogos önállósulási törekvései és a burzsoá kormányok hódító tervei között, noha a dualista magyar nemzetiségi politikát hosszan és erőteljesen bírálja; s csak nacionalizmust lát akkor is, amikor a Tanácsköztársaság a forradalom továbbterjesztéséért és a nemzeti létért harcolt.

A tanulmány számos helyen, hosszan foglalkozik nacionalizmus és szocializmus viszonyával, s felfogása lényegében az, hogy a Tanácsköztársaság a magyar nacionalizmus és társadalmi radikalizmus sajátos egyesülése volt, amely szintén magyar nacionalizmusok ellen harcolt. Mégis több esetben utal a belső társadalmi tényezőkre, arra is, hogy Kun nem állt a területi integritás alapján (54. l.), s egy helyen arra a megállapításra jut, hogy a Tanácsköztársaság „győzelme elsősorban a növekvő és megoldatlan belső harcok eredménye volt” (68. l.).

Kétségtelen, hogy Low továbblépett a nyugati irodalom ismert megállapításainál, amikor bizonytalanul bár, de bekapcsolta a forradalom megítélésébe a társadalmi erőket. Az összképet azonban nem ez határozza meg. E kérdésben szerző és a hazai marxista történészek felfogása lényegesen különbözik egymástól, s ez oly közismert, hogy részletes kifejtése nem is szükséges.

A fenti koncepció ellenére — amely nem csak a Tanácsköztársaság esetében vitandó — Low a tények feltárására és szolid előadására törekszik.

Új, ismeretlen megnyilatkozásokat közöl a Tanácsköztársaság visszhangjáról, kiemeli annak hatását a békekonzferenciára, ezzel magyarázva a négyek és ötök tanácsának megalakulását is. Rámutat, hogy a forradalmi Magyarország nem szegte meg a fegyverszünetet, nem támadott, viszont március közepétől minden kormány arra törekedett, hogy a bolsevizmus elleni harc ügyén saját érdekeit megvalósítsa.

Önálló fejezet tárgyalja Smuts budapesti küldetését, hangsúlyozva, hogy a konferencia semmiképpen sem akart területi kérdésekről tárgyalni a Kormányzótanáccsal, s hogy Smuts megbízatása inkább szükségmegoldás, semmint egy általános politika következménye volt (50. l.). Cnobloch jelentéseivel egésztve ki az ismert forrásokat, ismerteti az utat, amelyet maga is a Tanácsköztársaság sikerének tekint. Megítélése szerint, ha a Kormányzótanács elfogadja Smuts feltételeit, a Tanácsköztársaság, éppen a nacionalizmus miatt, azt nem élhette volna túl.

Érdekes és szinte egyedülálló álláspontot képvisel Low az intervenció megindításával kapcsolatban. Többször is visszatérve e kérdésre, azt hangsúlyozza, hogy nemcsak az angolszászok, de a francia katonai vezetők sem támogatták a román akciót. Egyanis, mondja, erre egyáltalán nem volt szükség, mert a román kormány oly megingathatatlanul ragaszkodott Erdély birtoklásához, hogy e cél megvalósításához semmiféle bátorításra nem volt szüksége (50. l.).

A májusi válság kapcsán Low rámutat, hogy a megoldás a szervezett munkásoktól jött, akik kiálltak a további harc mellett. Noha a könyv még utalásokban is alig foglalkozik a Kormányzótanács, a Tanácsköztársaság és a tömegek viszonyával, ezekből úgy tűnik, hogy megállapításai pozitív értelemben térnek el a memoárok, korábbi irodalom ismert fejtegetéseitől.

Az a tény, hogy a békekonzferencia felszólította Romániát a csapatok megállítására, Lowt is erősen foglalkoztatja. Magyarázata szerint a nagyhatalmak — tekintettel „a világ elitélő közvéleményére is” — nem akarták diszkreditálni magukat a Tanácsköztársaság megdöntésével, ezt szerették volna belső magyar erőkre bízni; de fontosnak tartja azt is, hogy különösen Románia vonatkozásában, aggályok merültek fel a területi követelések jogosságát illetően.

Új oldalról világítja meg a munka a konferencia június 13-i jegyzékét, idézve azokat a román megnyilatkozásokat, melyek szerint a békekonzferencia „bolsevista befolyás” alá került (65. s köv. l.). Low úgy látja, hogy a „nagyok” 1919 márciusában sokkal szigorúbb követelésekkel léptek fel Magyarországgal szemben, mint akár júniusban, akár a trianoni szerződésben (73. l.). E fejezetben hosszan ismerteti Kun megnyilatkozásait a Tanácsköztársaság külpolitikai elveiről, a nagyhatalmak jegyzékeiről.

A júliusi események ismertetése kapcsán megállapítja, hogy a békekonzferencia nem kényszerítette Romániát határozatának végrehajtására, viszont hozzáállott a közvetlen intervenció megvalósításához. A kedvezőtlen fordulatot — más tényezők mellett — azzal is magyarázva, hogy a Tanácsköztársaság előkészületeket tett a tisztai offenzívára.

Low a júliusi offenzívában a Tanácsköztársaság agresszívításának megnyilatkozását látja, a békekonzferencia munkáját pedig a gyöngeség politikájáaként értékeli (83. l.).

A könyv több szereplőről (Franchet d'Esperey, Lansing, Wilson, Bliss) jellemző, differenciált képet fest; hangsúlyozottan foglalkozik az Egyesült Államok szerepével, amelynek mitizálását elítéli. Azonban részben a magyar források hiánya, részben a területi korlátok miatt, csak nagy vonalakban tudta vázolni az eseményeket.

Több kérdésben nem osztjuk Low felfogását, s ezek közül a legfontosabbakról szól-tam is. Ennek ellenére úgy látom, hogy Low ahhoz az utóbbi években beérett amerikai történelmszenerációhoz tartozik, amelyel a forradalom kérdésében ugyan még sok vitánk lesz, de amely a Monarchia, a kelet-európai problémák megítélésében már kinőtt a Seaton-Watson-i befolyás alól, s amely reális történelmi kép kialakításának igényével lép fel.

Low és a hozzá hasonló kutatók munkáit olvasva különösen elszomorító, hogy a XX. századi magyar történetre vonatkozó új eredményeink — eltekintve az Acta Histori-cában megjelent cikkektől — a külföldi kutatók számára hozzáférhetetlenek. Azt hiszem, a történettudomány lényegesen rosszabb helyzetben van e téren mint a mű-vészettörténet, képzőművészet, irodalom stb. Mire vezet ez? Arra, hogy olyan kutatók, mint Low és mások, szándékuk ellenére sem képesek megismerni s így bármilyen formá-ban felhasználni eredményeinket, megállapításainkat. Pedig a készség erre megvan; hiszen a Voproszi Isztoriiól kezdve minden lehetséges forrást felkutatnak, hogy a világ-nyelveken megjelent marxista munkákat megismerjék, hivatkozzanak rájuk, vagy vitá-zzanak velük. Mivel komoly szándékunk, hogy elmélyült, tudományos vitákban, feldol-gozásokban képviseljük a marxista történetfelfogást vitapartnereinkkel szemben, nem engedhetjük meg magunknak, hogy a legújabbkori magyar történetről csak a Horthy-korszak idegen nyelven megjelentetett kiadványaira támaszkodhassanak.

L. NAGY ZSUZSA

HERMANN DIENER:

ZUR GESCHICHTE DER UNIVERSITÄTSGRÜNDUNGEN IN ALT-OFEN (1395) UND NANTES (1423)

(Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken. 42/43. köt [1963], 265–284. l.)

AZ ÓBUDAI (1395) ÉS NANTESI (1423) EGYETEMALAPÍTÁSOK TÖRTÉNETÉHEZ

A mintaszerűen gondos tanulmány középkori művelődésünk egyik fontos mozza-natát tisztázza. Eredményei megnyugtatóak. Nem eddig ismeretlen oklevelek segítik a szerzőt, hogy megállapítsa: az óbudai egyetem nem 1389-ben alakult meg, hanem 1395-ben folytatott tárgyalások után 1396-ban, az alapító pedig Szigmond király, nem pedig Szán-tói Lukács budai prépost volt. Már éppen elegendő kutattak — eredménytelenül — a vati-káni levéltárban, hogy bizonyosak lehessünk, mily visszavonhatatlanul megsemmisül-tek a levéltárak — Napóleon korában — Párizsba hurcolása következtében a kérdéses okleveleket tartalmazó lateráni registrum-kötetek. A szerző fáradtságosabb módon jutott bizonyítékaihoz. Azoknak a kijegyzéseknek, szorgalmas levéltárosok cédulátomeg-indek segítségével, amelyek még a kötetek elpusztulása előtt készütek. Ezek tájékoztatásra voltak szánva, nem arra, hogy pótolják az eredeti szövegeket, az utóbbiak hiányában azonban értékük rendkívüli mértékben megnőtt. Adataik kiértékelése természetesen fáradtságos és időt rabló. Egy magyar kutató számára a Diener által elvégzett munka megoldhatatlan feladat lett volna. Ilyenre, főleg mellékesen, csak az vállalkozhat, aki, mint a szerző is, éveket tölthet egy tudományos intézet kötelekében római levéltári kutató-sokkal s van ideje mintegy kipróbálni, hogy elpusztult levéltári anyag mily mértékben pótolható. A szerző azonban nemcsak kutató, hanem az egyetemtörténet széleskörű művelője is. Megjegyzéseiből sokat tanulhatunk. A pécsi egyetem alapítását régtől fogva azon kulturális törekvés megnyilvánulásának tekintjük, amely a prágai, krakkói és bécsi egyetemeket is életre hívta. Ez a felsorolás, mint most látjuk, nem teljes. A névsorba bele kell még vennünk a kulmi egyetemet, amelyet VI. Orbán 1386-ban a német lovagrend kérésére alapított. Igen tanulságos az Európa nyugati felén alakult egyetemek s az őta is. A szerző kiemeli, hogy amíg Bécsben és Heidelbergben már 1365-ben, illtőlők 1385-ben alapítottak egyetemet a területiális fejedelmek, addig Franciaországban, noha a tulaj-donképpen királyság területén már régtől fogva és nagy művelő egyetemek működtek.

a vazallus fejedelmek csak a XV. században állították melléjük saját alapításukat. Így a burgundi herceg 1422-ben Dôle-ban, a bretagnei herceg pedig 1423-ban Nantes-ban. Ami alkalmasan mutatja, levonva a magunk számára a tanulságot, hogy mennyire semmitmondó volna pontosabb magyarázat nélkül nagy általánosságban a társadalmi igényt jelölni meg a magyarországi egyetemalapítások indokául. Netán, higgyük el, hogy Magyarország a kulturális igények élenkbbek voltak, mint Franciaország nyugati felében?

MÁLYUSZ ELEMÉR

MARC SZEFTTEL:

DOCUMENTS DE DROIT PUBLIC RELATIFS A LA RUSSIE MÉDIÉVALE

Sous la direction initiale d'Alexandre Eck

(Bruxelles, Éditions de la Librairie Encyclopédique. 1963. 304 l.)

A KÖZÉPKORI OROSZORSZÁGRA VONATKOZÓ KÖZJOGI DOKUMENTUMOK

Az orosz jogtörténet legkorábbi emlékeit a francia nyelven olvasók számára elsőnek feltáró forráskiadvány nem annak a rendkívül megnövekedett érdeklődésnek a terméke, amellyel a második világháború után a tőkés országok kutatói a Szovjetunió felé fordultak, megjelenése azonban alkalmasint összefügg vele. Az orosz származású Alexandre Eck, a brüsszeli egyetem tanára és orosz jogtörténeti szemináriumának igazgatója, 1934-ben vázolta fel egy olyan átlógó forrásközlés tervét, mely Oleg és Igor fejedelmeknek a bizánciakkal kötött szerződéseitől (911, 945) kezdve a dvinai terület statútumáig (1397) felölelte volna a keievi állam és a feudális széttagoltság korának valamennyi jelentős jogforrását, elsősorban természetesen a Russzkaja Pravda két változatát. Ezt a tervet valósította meg — immár a kezdeményező halála (1953) után és szűkebb keretben — a Seattle-i egyetem (University of Washington) működő Marc Szeftel professzor, maga is Ukrajna szülötte. Szeftel 1936-ban látott hozzá a kódexek és statútumok fordításához, s az elkészült részeket a brüsszeli szeminárium keretében vitára bocsátotta, míg az 1940. május 10-i német invázió el nem vágta a további munkálkodás útját. A kézirat egy része elveszett, más részét a szerző francia barátai mentették meg. Csak évekkel a háború után vette ismét elő a munkát, figyelembe véve a szovjet forráskiadványokat és az újabb irodalmat is. Az újonnan feldolgozott anyagot a szerző — a maga szövegével szemben is alkalmazott filológiai pontossággal — csillaggal különítette el a háború előtt készült szövegtől és jegyzetektől.

A tartalmilag méltán elegáns kiállítású kötet két fő részre tagozódik. A források jelentőségét általában méltató bevezetés után a lényegesen nagyobb rész a kódexeket tartalmazza: a Russzkaja Pravda két változatát (Rövid és Nagyobb Pravda), a pszkovi bírósági statútumot (Pszkovszkaja Pravda) és a hozzájuk kapcsolódó glosszáriumot. A rövidebb második részben kaptak helyet az orosz fejedelmek egyházi kiváltságlevelei (chartes statutaires): Szent Vladimir, Jaroszláv Vladimirovics kántái, Vszevolod Msztiszlavics és Szvjatoszláv Ol'govics rovgorodi fejedelmek oklevelei, végül Rosztiszláv Msztiszlavics szmolenszki kiváltságlevelei. Mindkét részt, s ezen belül mindegyik forrás külön bevezetés előzi meg; tárgyai az ill. fő dokumentum felfedezésének története, variánsai, a kéziratok kelte, szerkesztésük helye, a szöveg jellege és forrásai. Ezután következik a szöveg franciául (a kétes kitérjések egyenes zárójelben oroszul), a bőséges magyarázó jegyzetek és az ill. forrás bibliográfiája.

A legkorábbi orosz jogforrásokkal már a cári Oroszországban behatóan foglalkoztak, a szovjet tudomány pedig az új kiadás: on túl társadalmi-gazdasági alapjaikat is feltárta, értelmezésükhöz számos jelentős tanulmánnyal járult hozzá. Szeftel mind a régi, mind az újabb irodalmat alaposan ismeri és felhasználja, a vitás kérdésekben — a jogforrások jellegét és részlet ill. tőne is — állást foglal. Kétségtelen, hogy a Russzkaja és a Pszkovszkaja Pravda, valamint az egyházak számára adott kiváltságlevelek rengeteg olyan problémát vitnek fel, amelyeknek megoldására még a marxista — leninista történetírás magasabb szintjén is csak további kutatás során lehet eljutni. Ezért itt nem mélyedünk el a diszkusszió részletibe, csak azt szeretnők jelezni, hogyan foglal állást Szeftel a források jellegére és kelterésére vonatkozólag.

Hogy a Russzkaja Pravda keletkezésére és jellegére nézve milyen tág teret van a vitának, arra elég azt a tény megemlíteni, hogy 1738-ban történt felfedezése óta 114 kéz-

irata vált ismeretessé, s ezekből 104 maradt fenn. A szerző hangsúlyozza, hogy a Rövid és a Nagyobb Pravda két különböző kódex, melyeknek viszonya a két Szudebniknek (1497, 1550) egymáshoz való viszonyával analóg. Ami a kódexek törvényi vagy szokásjogi eredetét illeti, nézete szerint a Rövid Pravda törvény-jellege inkább védhető álláspont, mint a Nagyobb Pravdaé. Azon belül ismét el kell választani egymástól az első 18 és a következő 25 cikket. Az első 18 artikuluszövege — mint Szeftel írja — nyelvi szempontból leginkább Novgorodra utal, törvényhozó nevét nem említi, tehát nincs ok arra, hogy Jaroszlávnak tulajdonítsuk. Korát a XI. század előttré teszi. A második rész maga mondja meg, hogy a Jaroszlavicsok jogalkotó gyűlésén keletkezett, mely a krónikai hagyomány szerint 1072-ben Visgorodban jött össze. (Említést érdemel azonban, hogy Tihomirovnak itt elfogadott felfogásával szemben B. D. Grekov a gyűlést nem sokkal Jaroszláv halála, azaz 1054 utánra teszi: Az orosz parasztság története a legrégebbi időktől a XVII. századig. I. köt. Bpest. 1956. 128. l. és jegyzet.) Szeftel fordítása az ún. akadémiai kéziratnak Grekov-kiadta szövegét (Moszkva—Leningrád. 1940) veszi alapul, jegyzetben utalva az ún. archeográfiai kézirat variánsaira.

A Nagyobb Pravda fordításának alapjául az egykori Szentháromság-kolostornak a moszkvai Lenin-könyvtárban őrzött kézírata (Troickij Szpiszok) szolgál. A cikkek számolásában Szeftel Juskovnak 1935-ben megjelent kiadását követi (110 cikk, hozzá 6 „addenda” más kéziratokból), s ez sajnos megnehezíti a 121 cikket számláló, későbbi szovjet kiadással való összevetését. (Pamjatniki russzkoگو prava pod red. Sz. V. Juskova. I. Pamjatniki prava kijevszkoگو goszdarsztva X—XII. vv. Szosztavitel' A. A. Zimin. Moszkva. 1952. Goszjurizdat.) A kézirat teljes szövege nézete szerint nem korábbi a XII. század közepénél, és nem későbbi a XIII. század első negyedénél. Jellege — függetlenül szerkesztőjének személyétől — mindenesetre „fejedelmi jog”. Szeftel a szöveg elemzése és az irodalom kiaknázása alapján a következő eredményre jut: A szerkesztés első szakaszában (alkalmasint Vladimir Monomachosz törvényével egyidőben) a szokásjog és a fejedelmi jog anyagát az uralkodó érdekét szolgáló egységes szövegbe olvasztották be. Második szakaszban (ismeretlen időben) elsősorban az öröklési jogi normákat fűzték hozzá, a harmadik szakasz pedig a rabszolgákra vonatkozó — a XII. század második felében fennálló helyzetet kifejező — jogszabályokkal bővítette a Pravadát.

A harmadik nagy jogforrás, a pszkovi statutum, nem kevesebb gondot okozott a kutatóknak, mint a Russzka Pravda két redakciója. Jelentősége rendkívül nagy, hiszen „Pszkov városa a feudális széttagoltságban élő Oroszország valamennyi más városánál korábban tűnt ki gazdagságával, kultúrájával, társadalmi viszonyainak fejlettségével és társadalmi-politikai gondolkodásának merészségével” (B. D. Grekov: i. m. I. köt. 487. l.). Érthető tehát az a gond, amelyet Szeftel a forrás hű tolmácsolására és magyarázatára fordít. Bár a szöveg bevezetőben előadja, hogy Alekszander nagyfejedelem és Konsztantin fejedelem kartái, valamint a szokásjog nyomán a (bizánci) 6905. esztendőben, tehát 1397-ben fogadta el a pszkovi vecse, keltét általában 1462—1471 közé teszik, mivel az ugyanott említett öt katedrálissal szemben 1397-ben még csak négy, 1471-ben pedig már hat állott. Az ötödik alapítási éve, 1462 tehát *terminus post quem* a végleges szöveg szempontjából, mely azonban magában foglalja a városi jogalkotás megelőző termékeit is. A szerző különösen nagy elismeréssel tárgyalja Rozskovának 1927-ben kifejtett álláspontját, mely szerint az utolsó tizenkét cikk (109—120) nem utólagos hozzáadás a XV. századi szöveghez, hanem a pszkovi jogalkotás legkorábbi emléke, s a „polgármester” (poszadnik) első említésével, 1308-cal kb. egyidős. Azokat a kísérleteket viszont, amelyek a Pszkovszkaja Pravda egymásra rakódott rétegeit határozott időpontokhoz kívánják kötni (Poloszin pl. tizenkét redakciót különböztet meg), Szeftel finoman kifejezett szkepszissel kezeli.

Az orosz egyházra vonatkozó szabályozásokra itt talán nem szükséges részletesen kitérni. Elég annyit, hogy a szerző ezeknél is gondosan figyelembe vette a régebbi és az újabb kiadásokat, irodalmi feldolgozásokat egyaránt. Ezekre és különösen Juskov megállapításaira támaszkodva úgy foglal állást, hogy Vladimir, Jaroszláv és Vszevolod kartái még középkori szerkesztésű, de hiteles mag köré felépített kompilációk, míg Szvjatoszláv novgorodi és Rosztszláv szmolenszki fejedelem oklevelei (1137, 1150) formai szempontból is teljesen hitelesek. Említést érdemel, hogy a Szent Vladimírnak tulajdonított kartát tartalmilag már S. Herberstein ismertette (Rerum Moscoviticarum Commentarii, Viennae 1549), teljes szövegét pedig már I. Culezinski kiadta latinul (Specimen Ecclesiae Ruthenicae, Romae 1773, Appendix). Franciaúl eddig csak a novgorodi Vszevolod kartája volt ismert (A. Eck: Le moyen âge russe, Paris. 1933, Appendice 1). A jelen kötet tehát ezen a téren is úttörő.

Talán hasznos lesz egy szemelvényen bemutatni a szerzőnek az egyes forrásszövegek átírásában és tolmácsolásában követett módszerét. Említettük, hogy a kétes szavakat

az eredeti formában is megadja, s ezzel a lehetőséggel meglehetősen gyakran él. Itt persze átírási nehézségekbe ütközik. A kötet átfogó bevezetésében olvassuk, hogy a néhai A. Eck által felállított szabályt követte: „Egy cirill betű — egy latin betű”. A III. esetben kivételt kellett tennie, ezt őc-vel írta át. Ennek ismeretében lássuk most a Rövid Pravda két cikkének fordítását (34. l.):

19. Si l'on tue un familier du prince (ogniščanin) intentionnellement, en ce cas le meurtrier paiera pour lui 80 livres, et les gens n'y interviennent pas; et pour l'aide de camp (pod'ëzdnoj) (a) du prince 80 livres.

20. Et si le familier du prince est tué en brigandage (v razboi), et que l'on ne trouve pas (a) le meurtrier, en ce cas le wergeld (virnoe) sera payé par la commune (verv') (b) dans laquelle la tête est trouvée.

A közvetlenül a cikkek után elhelyezett szövegkritikai jegyzet a 19. cikknél az archeográfiai kézirat (v ezdovom) variánsát adja; a 20. cikknél az (a) jegyzet elárulja, hogy a fordítás a „nem keresik” (ne iščut) szöveg helyett a „nem találják” (ne izyščut) variánsot fogadta el, a (b) jegyzet pedig a (viri), (vérnői) variánsokat említve utal a Nagyobb Pravda 3. cikkére és Szrezevszkij véleményét fogadja el: a (vérnői) romlott alakja a (vervei)-nek. A teljes szöveg után szedetett tárgyi jegyzetekben mintegy másfél oldal magyarázza meg — bőséges irodalmi utalásokkal — az (ogniščanin), (pod'ëzdnoj), (virnoe) és (v obidu) — (v razboi) szavakat, az utolsó esetben így oldva fel az ellentétet: „szándékosan” és „útonállás során”. Az eredetivel való egybevetés (Pamjatniki I. 79. ill. 83. l.) Szeftel idézeteinek hibátlan voltát bizonyította be.

Nyilvánvaló, hogy a szerző *con amore* foglalkozik filológiai magyarázatokkal, s ezt a hajlandóságát bizonyítja a pszkovi statutum után elhelyezett szöszedet is. (Felmerül a kérdés, hogy az eredeti szöveg hiányában kellően használhatja-e az olvasó ezt a mintegy kilenc lapnyi szótárt.) De tárgyilagosan el kell ismernünk, hogy ilyen filológiai megfejtések nagy horderejű társadalomtörténeti kérdések eldöntéséhez segíthetnek hozzá. Így pl. a Rövid Pravda 26. cikkében nem mindegy, hogy (v smerd' i v holopě) vagy (v smerd'i v holopě) jár az öt grivna vérdíj. Az előbbi esetben ugyanis a paraszt társadalmi tekintetben a holop színvonalára süllyedt emberként jelenik meg (így dönt *Grekov*: i. m. I. köt. 226—227. l.), az utóbbi esetben pedig rabszolgatartó, aki kizsákmányolja a holopot (így fordít *Szeftel*, 35. l.). Még számos ilyen példát lehetne felhozni az alapos szövegelemzés mellett.

Összefoglalva: Szeftel munkája magas színvonalon, eredményesen tölti be vállalt feladatát. A régebbi német (*L. K. Goetz*: *Das Russische Recht*, Stuttgart. 1910—1914) és az újabb angol (*G. Vernadsky*: *Medieval Russian Laws*, New York. 1947, *Records of Civilization XVI.*) fordítás mellé méltóan sorakozik a francia nyelvű, mely az egyes forráshelyek jogcímén a régi orosz jognak sokszor monografikus igényű feldolgozását nyújtja. (Ezért is hiányoljuk a részletes név- és tárgymutatót.) A középkori orosz jog kutatóinak Szeftel könyve bizonyára nélkülözhetetlen vadamecuma lesz.

BÓNIS GYÖRGY

WALTER WITTEW:

STREIT UM SCHICKSALSFRAGEN. DIE DEUTSCHE SOZIALDEMOKRATIE ZU KRIEG UND VATERLANDSVERTEIDIGUNG. 1907—1914

(Berlin, Akademie Verlag, 1954. 153 l.)

HARC A SORSKÉRDÉSEK KÖRÜL

A NÉMET SZOCIÁLDEMOKRÁCIA A HÁBORÚ ÉS HONVÉDELEM KÉRDÉSÉRŐL

A nemzetközi munkásmozgalom történetének mindmáig egyik legproblematisabb s egyúttal legizgatóbb fejezetét jelzik ezek az évek, hiszen a korszak elején a német párt mintegy a nemzetközi munkásmozgalom élén járt, s a korszak végén a diestelen bukás áll. Az olvasó tanúja lehet, hogy e hétéves periódusban miként halad előre a kóros folyamat, mint erősödik meg a párton belül az opportunizmus és ezzel egyidejűleg a nacionalizmus is. A párt centrumában állók körében az elbizonytalanodás növekedik, s míg korábban a zöm a jobboldallal fordult szembe (1900—1903—1906), ezekben az években inkább a baloldaliak felett törnek pálcát, amit olyan teoretikus áthangolódása példáz, mint a nemzetközi méretekben nagy tekintélyű K. Kautskyé. Ilyen körülmények közepette természetes, hogy a párton belül az egyes áramlatok mindinkább szétváltak, a viták kiélesedtek, amit az egyes válságperiódusok még inkább kiéleztek. Az 1910-es

évektől pedig, minthogy az egész német belpolitikai élet átforrósodott, mindenki érzékelhette, hogy nagy bel- és külpolitikai megpróbáltatások előtt állnak, immár megszokottá vált, hogy e nagy kérdésekre a párton belül legalább háromféle, s néhol homlokegyenest ellenkező válasz hangzik el a német szociáldemokraták táborából. E folyamatot, e „sorskérdések körüli harcot” mutatja be W. Wittwer.

A szerző jól érzékelteti ezeket a problémákat, mindvégig áttekinthetően, nagy anyag alapján mutatja be a német párt három áramlatának felfogását. Felmérést nyújt a stuttgarti, koppenhágai és a bázeli nemzetközi szocialista, a legfontosabb német pártkongresszusokról, ismerteti a *Neue Zeit*, a *Sozialistische Monatshefte* és a *Gleichheit* hasábjain folyó vitákat. A magyar olvasók számára különösen értékesek a munka azon részei, ahol a szerző a *Leipziger Volkszeitung* és a *Bremer Bürgerzeitung* felfogását elemzi, hiszen ez utóbbiból nálunk semmi, az előbbiből csak pár példány áll rendelkezésre. Érdekesek és helytállóak Wittwer azon megállapításai, amelyek a polgári pacifista irányzat és a szociáldemokrata munkás-tömegmozgalom összefüggéseiről szólnak, ahol az utóbbi erősebb, irányító befolyását emeli ki. Kitűnően érzékelteti a honvédelem kérdésében a pártban jelentkező eltéréseket és rendkívül jól sikerült a könyvnek az a záró fejezete, ahol a szerző a kormányt a szociáldemokrata párttól kialakított véleményét mutatja be. Itt a szerző nagyrészt levéltári anyagok, részben már publikált források segítségével bizonyítja, hogy a kormány elsősorban a terror, a letartóztatások módszeréhez készült nyúlni a pártvezetők, képviselők ellen, de emellett alkalmazott más, megvesztegetési és igényesebb, a megnyerést szolgáló eszközöket is. A sokféle biztosíték ellenére a kormány mégis mindvégig tartott a munkásságtól, s ezt Wittwer elsősorban a munkástömegek javára írja.

A szerző meggyőzően bizonyítja, hogy a szakszervezeti opportunisták vezetésének milyen káros befolyása volt a pártra 1907-től kezdve (szerintünk ennek az összefüggésnek nagyobb figyelmet is lehetett volna szentelni, s kronológiailag lehetett volna e szálát végig vezetni). Jól érzékelteti, hogy a századforduló idején R. Luxemburg és a baloldaliak azok, akik felfigyelnek az új történeti korszak beköszöntére. Nagy részletességgel tisztázza A. Bebel felfogásának alakulását, s A. Bebelt több esetben nemcsak a jobboldalakkal, hanem K. Kautskyval is szembeállítja. Rávilágít, hogy míg K. Kautsky 1907-ben az internacionális talajáról bírálta még a pártvezetést is, 1910-ben már ellenkező oldalra kerül, s 1911-től kezdve elsősorban R. Luxemburggal és a baloldallal vitázik. Wittwer megfigyelései lényegében helyesek: Megjegyzendőnek tartottuk volna, hogy Kautsky 1911-ben még szintén bírálta — ha enyhébb formában is — a pártvezetést, eltávolodása ekkor még nem oly félreérthetetlen. Másfelől nem érezzük bizonyítottnak a Kautsky—Bebel különbséget. A szerző bizonyos fokig magyarázza Bebel magatartását, vitáit K. Liebknecht antimilitarista javaslataival (ezeket az eszmei ütközeteket a pártkongresszusokon nem követi végig), másfelől G. Ledebourral 1911-ben. Megtaláljuk Bebel azon sorait és gondolatait, amelyek háborúellenességét és radikalizmusát bizonyítják, de az ellenkezőket nem, s így az idős Bebel szereplését egy kissé megszívtettként érezzük; már nem olyan problematikus, mint amilyen a valóságban volt. S ezt szerintünk a szerzőnek akkor is láttatni kellett volna, ha közben helyesen aláhúzza, hogy Bebel mindvégig elhatárolta magát a párt nacionalista jobbszárnyától, s haláláig megakadályozta a Südekumok és Noskéék eluralkodását a pártban.

Ugyancsak jobban árnyalni lehetett volna E. Bernstein magatartásának megvilágítását. Nagyobb teret lehetett volna szentelni Bernsteinnek „saját fiataljaival”, a *Sozialistische Monatshefte* cikkiróval folytatott 1911—14-es vitáinak, hiszen Bernstein még az 1913-as adómegajánlást is helytelenítette (amiről nem esik szó), s mindezt nem egyszerűen a már saját korában megbélyegző jelzőként használt „anglomániája” miatt, hanem mert a militarista-nacionalista-háborús módszerek, a wilhelminus abszolútizmus megerősödése s a háborús katasztrófa veszélye tényleg aggodalommal töltötték el. Noha mindebbe jókora pacifizmus vegyült, e korban a pacifizmusnak vannak értékes jegyei is. Német viszonylatban éppenséggel nem ártott volna, ha ez a pacifizmus a polgári körökben erősebb. Noha e gyengeségre a szerző maga is utal, a berni 1913-as interparlamentáris konferencia alkalmával sem ártott volna rámutatni a német képviselőlet vérszegénységére.

Néhány más ponton is hiányérzetünk volt. Az előszóban az 1870-es példamutatáson túlmenően is vissza lehetett volna emlékezni az I. Internacionálé útmutatásaira (1867—68-as kongresszus, az 1866-os háború, Marx megjegyzései stb.), a stuttgarti kongresszus is érthetetlen a francia párt 1906/7-es kongresszusi határozatai nélkül, csakúgy, mint az 1910-es koppenhágai, Hyndman előzetes vitacikkei nélkül. Noha a szerző hangsúlyozottan csak a német munkásmozgalom megelevenítésére törekedett, úgy hisszük, nagyobb mérvben kellett volna háttérként az egész nemzetközi munkásmozgalom hangulatát, válaszát megelevenítenie. A bázeli kongresszussal kapcsolatban éppen ezért nem tűnik elő

eléggé a német (és osztrák) párt fékező szerepe (részben Bebelé és Kautskýé is). Sajnálatos, hogy a szerző a könyv címével szemben tulajdonképpen csak Bázelig követi kronológiai rendben nyomon az eseményeket, és az 1913—1914-es év mozzanatai inkább csak utalásszerűen szerepelnek. Kívánatos lett volna továbbá egy névmutató mellékelése is, ami a tájékozódást könnyítette volna meg.

Mindeme hiányosságok ellenére W. Wittwer jó összefoglalót nyújtott, értékesen gyarapította ismereteinket a német szociáldemokráciáról, főként ott, ahol a jobboldalról és baloldalról, vagy Kautskýról és Bebelről volt szó. Néhány szereplőről szerettünk volna többet olvasni, néhányan (pl. Hilferding) teljesen kiiktatódtak a lapokról, de másfelől kitűnő kritikai elemzést kapunk a P. Lensch, K. Radek és A. Pannekoek-féle szektás, doktriner baloldaliakról, akik az opportunizmus és békés illuzionizmus elleni harcban magát a békeharcot is feladták. A szerző ezzel szemben joggal K. Liebknecht, C. Zetkin, R. Luxemburg, F. Mehring és J. Marchlewski csoportját jelöli meg olyannak, amely helyes választ adott e nagy kérdésekre, s ezt az igazságukat W. Wittwer kitűnően bizonyítja.

JEMNITZ JÁNOS

ASSOCIATION INTERNATIONALE D'ÉTUDES DU SUD-EST EUROPÉEN

(Bulletin, I. 1963 1—2; II. 1964)

A NEMZETKÖZI DÉLKELET-EURÓPA KUTATÓ SZÖVETSÉG ÉRTESÍTŐJE

1962. július 8. és 14. között tizenhat ország tudományosságának képviselői az UNESCO kezdeményezésére és védnöksége alatt a Román Tudományos Akadémia és a román UNESCO-bizottság által szervezett sinaiai nemzetközi értekezleten megtárgyalták a balkáni civilizáció és általában a Balkán-kutatás jelentőségét és problémáit. Ezen az értekezleten született meg az elhatározás, hogy a Délkelet-Európa-kutatás előmozdítása érdekében megvalósítják a rég lappangó tervet, egy nemzetközi balkánkutató szövetség (balkánbizottság) alakítását. A terv indokoltságáról bővebben szólni fölösleges, hiszen a magyar Kelet-Európa-kutatás mindig hangsúlyozta a Balkán-félsziget gazdasági-társadalmi és kulturális fejlődésének sajátosságát.

1963. április 23-án a Bukarestben tartott értekezleten megalapították a Délkelet-Európa kutató nemzetközi szövetséget (Association Internationale d'Études Sud-Est-Européenne — AIESEE). A szövetség folyóiratának első számában *Denis Zakythin*os egyetemi tanár, az athéni politikai főiskola rektora, az AIESEE elnöke ismerteti a szövetség megalakulását és célkitűzéseit. Rámutat arra, hogy a háború előtti egyébként kiváló eredményeket is felmutató Balkán-kutatás (gondoljunk elsősorban P. Skok munkásságára) korlátaival szemben napjainkban politikai és partikularis kötöttségtől mentes tevékenységet biztosít a bizottság számára az a pusztá tény is, hogy a kutatómunkában nem csupán e térség helyi specialistái vesznek részt. Hangsúlyozza, hogy a legsürgősebb teendő a forrásfeltárás, illetve a forráspublikáció. Ennek megfelelően már megalakult egy ún. levéltári albizottság is.

Emil Condurachi bukaresti egyetemi tanár, az AIESEE főtítkára a Délkelet-Európa-kutatás fontos ágáról, a balkáni sajátosságok európai szempontból megmutatózó jelentőségéről ír *Un programme de connaissance et compréhension mutuelle par la coopération scientifique* c. cikkében. Rámutat arra, hogy egy olyan elemi, a tudományosságba nemrég bekerült fogalom valódi jelentését, mint pl. „a Kelet és Nyugat közötti híd”, csak abban az esetben lehet ténylegesen tisztázni, ha a régészet, történetírás, filozófia és irodalomtörténet, nyelvészet és művészettörténet komplex kutatási módszereivel történik a vizsgálódás. A szövetség ennek jegyében látott sokoldalú munkához. Kiemeli, hogy az egyetemes történet kutatói számára is nagy jelentőségű feladat és eredmény lesz pl. a délkelet-európai és főként a török levéltárak anyagának feltárása, egy középkori görög felirat-corpus és a tájegységre vonatkozó retrospektív és folyamatos bibliográfia kiadása.

A folyóirat közli a résztvevők, közöttük Sir *Ronald Syme*, a nemzetközi filozófiai és humán tudományok tanácsa főtítkárának, *Ernst Buschbeck*, a bécsi Kunsthistorisches Museum elnökének, *Faik Resit Unat*, a török történeti bizottság alelnökének, *Perényi József* egyet. tanár és mindenekelőtt *N. Bammate*, az UNESCO filozófiai és humán tudományi szekciójának vezetőjének az alapítóülésem a bizottság létrehozásával kapcsolatosan elhangzott felszólalását. Közli a 20 pontból álló alapszabályokat, a nemzetközi bizottság 19 tagjának névsorát.

Faik Resit Unat „A török levéltárak jelentősége a balkánkutatók számára” című, szépen felépített hozzászólásában a török levéltárak rendszeréről és a fellelhető anyagról

beszél. Elég itt csupán annyit kiemelni, hogy a Tapu va Kadastro Arsivi anyagában a kataszteri felméréseknek megfelelő XVI—XIX. századi összeírások találhatóak a birodalom egész területéről.

Mihai Berza bukaresti egyetemi tanár a nálunk is jól ismert Nicolae Iorgának a Délelet-Európa-kutatás terén végzett munkásságát ismerteti.

Petre S. Năsturel, a román Délkelet-Európa-kutató Intézet munkatársa, a román kultúrában komoly szerepet játszó Athos-hegyi kolostorok első havaselvi kapcsolataival foglalkozik. Ez a kapcsolat, mint ismeretes, a XIV. század vége felé kezdődött, s a román vajlák különféle alapítványai, illetve adományai fémjelzik. A kapcsolatok még a török uralom idején is fennálltak.

Virgil Cindea, a Délkelet-Európa-kutatás dokumentációjának kérdéséről, a már említett bibliográfiákról egy ún. „Guide de documentation” kiadásának szükségességéről ír. Ugyanebben a számban nekrológot olvashatunk Ernst Buschbeckről.

A szövetség folyóiratának második száma felhívást közöl a világ tudományos intézeteihez, melyben ezeket a skopjei egyetemi könyvtár újjáépítésének támogatására szólítja fel. *Denis Zakythinos* a szövetség tevékenységéről és perspektívájáról ír. Beszámolót olvashatunk az 1964 januári athéni ülésről és a szövetség 1963-as tevékenységéről.

André Mirambel, az AIESEE alelnöke, Georges Séféris Nobel-díjas görög költő életművét elemzi. *Emil Condurachi* a felszabadulás utáni húsz éves román régészeti kutatás eredményeit ismerteti abból a szempontból, hogy ez milyen mértékben járult hozzá a délkelet-európai térség történetének megismeréséhez. A nagyarányú ásások eredményeiről itt csupán tájékoztatást kapunk, mégpedig olyan vonatkozásban, hogy a román nép kialakulásának folyamatát a leletek milyen mértékben támasztják alá. A szerző utal arra, hogy az eredmények alaposabb vizsgálata az Istoria Romîniei (Bukarest. 1960) I. kötetében található.

A bolgár bibliográfiai intézet munkájáról *T. Borov* számol be, és ugyancsak beszámolót olvashatunk a csehszlovák balkánkutatásról. Paik Resit Unat professzor az AIESEE alelnökének nekrológja, valamint Krónika rovat zárja a folyóirat második számát.

SZÁSZ ZOLTÁN

MÉRI ISTVÁN:

ÁRPÁD-KORI NÉPI ÉPÍTKEZÉSÜNK FELTÁRT EMLÉKEI OROSHÁZA HATÁRÁBAN

(Régészeti Füzetek Ser. II. 12. Magyar Nemzeti Múzeum kiadása. Budapest, 1964. 82 l., X tábla)

Közismert tény, hogy régészeti kutatásunk sokáig figyelemre sem méltatta az igen szegényes emlékanyagot nyújtó Árpád-kori és középkori temetőinket, falvainkat. A harmincas évek kezdeményezése után (Papp László, Szabó Kálmán, Bálint Alajos, Csalogovits József, Leszih Andor) csak a felszabadulást követő években indultak meg nagyobb ütemben a régészeti terepbejárások és ásások (Tiszalök-Rázompusztá és Túrkeve-Móric, Répcevis, Pécs-Tettye, Szarvas környéke, Nyársapát, Várpalota). A tatárjárás idején és a török hódítás korában elpusztult és újra meg nem települt falvak helyén folytatott ásások egyre gazdagodó, kézzelfogható bizonyítékokat szolgáltatottak már eddig is az Árpád-kor és a későbbi települési formáira és lakóinak hétköznapi életére. Ismereteinket új adatokkal gyarapították az Orosháza melletti Kardoskút (Békes m.) határában az ún. „Hatablaki kápolna” körüli XI—XIII. századi falu területén folytatott ásások, melyek anyagát Méri István könyve mutatja be.

A legszilárdabb épület, a templom — a felszíni nyomok szerint — a településnek nem a közepe táján, hanem a keleti részében állott. A falu első temploma, méreteit tekintve (10,20 m a külső hossza) igen kicsi volt. A templomot hamarosan átépítették és megnagyobbították. A templom körül fekvő temető sírjaiban talált pénzék tanúsága szerint az első templomot a XI. század vége táján építhették, a megújítás pedig a XII. és XIII. század fordulóján következett be. A tatárjárással a falu élete megszakadt, lakói elpusztultak vagy elmenekültek. A feltárás során cinterem fala nem került elő, pedig a temető bekerítése nem volt szokatlan jelenség e korban. Méri István feltételezi, hogy a temetőt ugyanúgy, mint később is sok alföldi faluban, csak árokkal és annak partján élő-sövénnyel vették körül. E feltételezés jogos, sőt a magunk kunfehértói és kisszállási ásásain meg is találtuk a döngölt földfalat, illetve árkot. (Az ásás anyagát ld. a Kiskun-

halasi Thorma János Múzeumban.) Mindkét temető, az S-végű hajkarikás sírok bizonyossága szerint, a XI. század elején kezdett benépesülni.

A feltáró munka jelentős részét ugyan a korábban folytatott templomátasások ellenőrzésére kellett fordítaniok a régészeknek, s így a településből keveset tártak fel, mégis értékes adatokat nyertek az itteni, de általában az Árpád-kori falusi lakosság lakására, szokásaira, mindennapi életére vonatkozóan. A kiásott épületek azt mutatták, hogy Árpád-kori házaink földbeásottak voltak. Amíg azonban ebből a korból nálunk eddig csak egy helyiségből álló házakat ismertünk, ez a lakóház — belsejének osztófalása által — láthatólag már átmenetet képez a két helyiségből álló házak felé. A feltárás során kibontakozó ház alaprajza és mérete egyaránt eltért a szokásostól. Az eddig nálunk feltárt Árpád-kori házak alaprajza ugyanis általában a négyzetes formát közelítette meg, méretük pedig a $2,5 \times 2,5 - 4 \times 4$ méter között váltakozott. Ettől elütő alaprajz kivételnek számít. Az orosházi ház viszont téglalap alakú, 4,80 méter hosszú és 3 méter széles volt. Az északkeleti sarokban állott az ilyen házak jellegzetes tüzelője: a kemence, melynek hátsó részét a ház földfalába vájták bele, míg elejének boltozatát agyagból építették meg. Cipó alakú belsejét (szokás szerint) úgy képezték ki, hogy boltozata a szájnyílás felé emelkedjék. Ennek célja nyilvánvalóan az volt, hogy a füst belül meg ne rekedjen, hanem a szájnyíláson át akadálytalanul távozhassék. Ez a kemence tehát ugyancsak átmenetet képez a teljes egészében földbevájt, vagyis a ház négyszögletes gödréből kinyló, valamint a ház sarkában megépített — tehát belsejében levő — kemencék között. A ház tengelyében sorakozó ágasfák lyukai azt bizonyítják, hogy azt szelemengerendás tetővel fedték. Az ágasfákra fektetett szelemengerendához támasztották a szarufákat, más néven horogfákat. Ezekre keresztben fektetett karókkal, galyakkal oldhatták meg a tető lécezését, melyet végül bizonyára könnyen hozzáférhető, olcsó anyaggal — szalmával, kóróval stb. — fedtek.

Ez a ház határozott előrehaladást mutat az eddig ismert egyhelyiségű Árpád-kori házakkal szemben, mert ennek belsejét már két részre tagolták azért, hogy a főző- és hálólhelyet kezdetleges módon elrekesztették egymástól. A szerző igen gondos, itt nem részletezhető elemzéssel a XII. század első felére teszi építési idejét.

A másik épület maradványait a templomtól mintegy 500 méterre, egy kisebb halmocska tetején találták meg. Bár csak igen kis részletei maradtak meg, a magyar ház fejlődése szempontjából mégis komoly figyelmet érdemel. Ugyanis egy $7 \times 3,80$ méteres, csak félig földbe ásott, téglafalú épület alapjai kerültek napvilágra. Ehhez még egy $3,80 \times 3,80$ méteres helyiség is csatlakozott, melynek ágasfákkal erősített föld- (s talán patics-) fala volt. Ez az épület tehát nemcsak méreteiben és építésmódjában tér el az előbbi háztól, valamint az eddig feltárt Árpád-kori házaktól, hanem abban is, hogy határozottan elkülönülő két részből áll, amely falszerkezetben is elüt egymástól. Sajnálatos módon (a korábbi bolygatások miatt) nem lehetett eldönteni, hogy a téglalapalakú épület belsejét osztották-e valamilyen módon. Pedig nem kevesebbről van szó, mint arról, hogy ez esetben az egész épület már három helyiségből állott volna. Kétségtelen azonban, hogy a falu területén nem találni olyan nyomokat, amelyek arra mutatnának, hogy másutt is állott még téglapépület. Így joggal feltételezhető, hogy — a templomot nem számolva — csupán ennek az aránylag kiemelkedő helyen álló épületnek a falait emelték téglából, míg a többiek egyszerű földházak voltak. Nyilvánvaló, hogy a falu egyetlen téglaháza rangosabb embernek, talán a falu vezetőjének vagy éppen birtokosának lakásul szolgált.

A harmadik, vizesárokka körülvevett, $7,60 \times 4,20$ méter nagyságú építményről az ásató megállapította, hogy azt istállóknak használták. A szabadban álló kemencék és a tárgyi emlékekanyag bemutatása zárja le a kötetet.

Méri István könyve komoly nyeresége Árpád-kori falukutatásainknak és megérdemelte volna, hogy méltóbb köntösben, rangosabb régészeti sorozatban jelenjék meg

KÖHEGYI MIHÁLY

KRITIKAI TANULMÁNYOK A MODERN POLGÁRI JOGELMÉLETRŐL

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1963)

Kétségtelen annak az 1964. február 26-án tartott jogtudományi aktívaértekezleten elhangzott álláspontnak a helyessége, mely szerint a szocialista jogi ideológia részletes kidolgozásának, általában az állam és jogtudományok marxista fejlesztésének célkitűzése csak a burzsoá ideológia elleni következetes harccal valósulhat meg. A jogelmélet tudo-

mányának magyar művelői érzik is ennek az elsősorban rájuk tartozó feladatnak a fontosságát, s nagy súlyt helyeznek annak megoldására. *Szabó Imre* „A burzsoá állam és jogbölcselet Magyarországon” c. 1955-ben megjelent munkája beható marxista bírálattal adta magyarországi vonatkozásban a kérdésnek. Most ugyancsak az ő szerkesztésében tanulmánykötet jelent meg, mely a modern polgári jogelmélet kritikáját adja.

A tanulmánykötet — mint a bevezető tanulmány megállapítja — nem jelenti a jelenkori polgári állam- és jogelmélet történetének teljes kritikái feldolgozását, nem tartalmazza a mai polgári állam- és jogelmélet teljes és részletes képét, még a modern polgári jogelmélet fő irányait sem foglalja magába a századunk jogelméletében feltalálható iskolák, irányzatok, koncepciók értelmében. A modern burzsoá jogelmélet arculatában mindinkább jelentkező gondolkodás legtipikusabb és legfontosabb új vonásait és új tendenciáit emeli ki, amelyek a jelenkori polgári jogelmélet gerincét alkotják. A bevezető tanulmány hangsúlyozza azt is, hogy a kötet szerzői összegyűjtött dolgozataikat előtanulmányoknak tekintik, melyek alapul szolgálhatnak a XX. század polgári jogelmélet kritikái-történeti feldolgozására irányuló további kutatások számára.

A kötet az újjáéledt természetjogról (*Péteri Zoltán*: Az újjáéledt természetjog néhány jogelméleti kérdése a II. világháború után), az egzisztenciális jogfilozófiáról (*Peschka Vilmos*: „A relativista jogfilozófiáról”; *Péteri Zoltán*: „Gustav Radbruch és a realista jogfilozófia néhány kérdése”) közöl tanulmányt. Önálló tanulmány foglalkozik a szocialista szemlélettel a modern jogelméletben (*Kulcsár Kálmán*), utal a kötet a külön nem tárgyalt, de szintén jelentős jogelméleti koncepciókkal való összefüggésekre, emellett a jelenkori polgári jogelméletben általában megnyilvánuló fontosabb elemeket és tendenciákat is ismerteti: Történetiség a XX. század jogtudományában (*Kulcsár Kálmán*), A pszichologizmus a modern polgári jogelméletben (*Peschka Vilmos*). *Szabó Imre* az összehasonlító jogtudomány szerepét hangsúlyozza a marxista jogelmélet szempontjából, s ugyanő tanulmányt közöl „Hans Kelsen és a marxista jogelmélet” címmel. Ez a tanulmány azért is különös figyelemre méltó, mert Hans Kelsennek a kommunista jogelméletéről szóló 1955-ben megjelent könyvének tételeit cáfolja meg. *Szodolnik László* „A jogállam eszményének színváltozásai” címen közöl tanulmányt, melyben kifejti, hogy a jogállam fogalmát hogyan igyekeztek különböző politikai irányzatok saját törekvéseik szolgálatába állítani.

A tanulmánykötetnek különösen nagy a jelentősége a jogászok számára. Értékes útmutatást ad munkájukhoz nemcsak a jog tudományos művelése, hanem a jog alkotása és a jog alkalmazása vonatkozásában is. De általános jelentősége van a társadalom valamennyi tagja számára, mert nagy segítséget nyújt munkájukhoz a szocializmus építése terén.

Külön kiemelem a tanulmánykötet fontosságát a történészek szempontjából. A jogra vonatkozó elméletek mindig jelentős tényezői az államélet szervezésének és irányításának. A jogelmélet is a felépítmény része, mely visszahat az alapra. A jogelmélet ezt a szerepet részben a tételes jogon keresztül: a jogalkotás és a jogalkalmazás útján tölti be, másrésztől — mint általában a filozófiai elméletek — közvetlenül is.

Nagy jelentőségű a jogtudománynak az állam politikai életére s így történetére gyakorolt hatása is. Még nincs minden vonatkozásban tisztázva pl. az a szerep, melyet a magyar jogtudomány a Habsburg-monarchia idején a politikai életre gyakorolt. Nem vitás, hogy kiszolgáltta az uralkodó osztályt, s a nemzetiségi kérdésben a sovíniszta álláspontot erősítette, de nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy — elsősorban a magyar közjog — harcolt Magyarország félgymarmati elnyomatása ellen is és Magyarország független államiságát igyekezett kidomborítani és biztosítani a bécsi centralista törekvésekkel szemben.

BUZA LÁSZLÓ

CSIZMADIA ANDOR:

A MAGYAR VÁLASZTÁSI RENDSZER 1848—1849-BEN

(Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1963. 366 l.)

A magyar történettudomány az elmúlt másfél évtized során jelentős eredményeket ért el 1848—1849, a magyar polgári forradalom és szabadságharc története legfontosabb problémáinak tudományos feldolgozásában, e két esztendő történetét — és méltán — így a magyar történelem marxista igényvel talán legalaposabban, legsokoldalúbban feldolgozott és kiértékelte korszakává téve. Annál sajtótabbnak tűnhet, hogy kutatásaink e legfontosabb problémák között egészen máig csak csekély, sőt más fontos kérdésekhez

(pl. a földkérdés vagy a szőlődézsma problémái) képest még csekélynek is alig mondható figyelmet fordítottak a magyar polgári forradalom, történelmünkben a népképviselő elvére először ekkor alapított választójogának és az ennek alapján 1848—1849-ben lebonyolított országgyűlési képviselőválasztásoknak feldolgozására és ismertetésére. Pedig abban a nagy, sok százból összefűződő társadalmi-gazdasági-politikai változásban, melyet a feudális viszonyok forradalmi felszámolása jelentett, a jobbágyot és földjét szabaddá tevő, a nemesség földbirtoklási monopóliumát megszüntető törvények mellett a maga területén semmivel sem volt kisebb jelentőségű a választójog új rendje sem: a nemesség politikai monopóliumának megszüntetése és a politikai véleménynyilvánítás jogának kiterjesztése a társadalom korábban hallgatásra kényszerített szélesebb rétegeire. S ha a problémák megoldását e téren is erősen befolyásolták 1848—49 polgárosodó birtokos-nemesi vezetőrétegének korlátai: a népképviselő első elvi kinyilatkoztatásának jelentőségén túl nem hallgathatjuk el a gyakorlati megoldás viszonylag demokratikus voltát sem: hiszen 1848 után évtizedeknek kellett eltelniök, míg a magyar választójog időközben még inkább összefűzött is zárt kapui csak némileg is tágasabbra nyitak annál, amennyire 1848 törvényei őket kitárták.

Éppen ezért örömmel üdvözölhetjük Csizmadia Andornak, az 1848—49. évi népképviselői országgyűlés irományai egyik kiadójának a magyar polgári forradalom választási rendszerét bemutató és feldolgozó (kéziratban már az országgyűlési irományok publikálásánál is készen állt) tanulmányát.

A kötet első részében szerző a népképviselő szerepét ismerteti a polgári államban, majd bemutatja a népképviselő megteremtéséért a reformkorban folytatott hosszú és szívós harcot. Második részében ismerteti és elemzi 1848—49 választási törvényeit, a választások megszervezését, majd néhány jellegzetes választási küzdelmet mutat be (Petőfi, Arany, Táncsics, a Madarászok, Kossuth stb. mandátumának történetét), s röviden összefoglalja a választások eredményeit s társadalmi és politikai tanulságaikat: ez — mint még visszatérünk rá — a kötet elvi értékelésében legfigyelemreméltóbb fejezete. A harmadik részben a mandátumigazolások és a választási bíráskodás gyakorlatát vizsgálja: itt egyes, különféle okokból megtagadott választások igazolását ismerteti, ebből rekonstruálva az igazolási eljárás részletesen sehol le nem rögzített gyakorlatát. Végül röviden az összeférhetlenség kérdésével foglalkozik. A kötetet a képviselők neveit és személyi adatait (születési és halálozási év, foglalkozás, választókerület) közlő, jól használható összeállítás, a vonatkozó jogszabályok szövege és egy, a választójogosultak törvényhatóságonkénti számát a népességszámmal összevetve kimutató, sajnos nem teljes (így például Erdély egészében hiányzik belőle) egykorú összeírás közlése zárja le: ezerszint választójogosultsággal a lakosságnak városokban 6,6, megyékben 6,8%-a rendelkezett csupán (ezt azonban maga a szerző is kb. 10%-ra emeli, helyesen utalva arra, hogy az idézett forrás, csonkasága mellett, csupán az összeírtakat tartalmazza, kiknél azonban a jogosultak száma jelentősen több lehetett).

Mint tartalmának e vázlatos ismertetése is mutatja, Csizmadia munkája az 1848—49-ben kialakított és alkalmazott választási rendszer minden lényeges kérdését feldolgozza, és azokat általában helyesen értékelve mutatja be. Mindenképpen elmondandónak tartott megjegyzéseink így csak a feldolgozás határain már kívülálló, a téma egésze megragadásának mikéntjére vonatkozó problémákat érinthetnek.

Mindenekelőtt rá kell mutatnunk arra, hogy az 1848-ban bevezetett népképviselői elv nem korlátozódott egyedül az országgyűlési képviselőválasztásokra, hanem a törvényalkotásban ennél jóval szélesebb körben érvényesült. Pillanatnyilag legnagyobb jelentősége az országgyűlés megalkotásánál lévén, a törvények természetesen ezt szabályozták legrészletesebben (V. tc.), — ám ugyanezeket az elveket látjuk érvényesülni a XVI. tc.-ben, (ahol „a megyei hatóság ideiglenes gyakorlásáról” szólva rögzítik le „a népképviselőt alapján rendezés” elvét — ha annak gyakorlatát egyelőre még csak felemásan és felületesen szabályozzák is), — gyakorlatilag egészen részletesen kidolgozva (bár itt elvileg kifejezetten nem deklarálva) pedig a XXIII. tc.-ben („A szabad királyi városokról”), — és az itt követett gyakorlat átvételét a rendezett tanácsú városokra is elrendelő XXIV. tc.-ben („A községi választásokra nézve”) is. Hogy mindezek a kérdések a népképviselővel szorosan összefüggenek, azt szerző maga sem tagadhatja: hiszen munkájának „Küzdelem a népképviselő megteremtéséért Magyarországon” c. tanulságos bevezető fejezete 35 oldalból 30-on a városi képviselő rendezése körüli reformkori harcokat ismerteti, ennek nyomán vezetve el az olvasót a népképviselői alap szükségességének már a pesti forradalmi hírek utáni deklarálásáig. Ezek után a kép indokolatlan szűkítésének érezzük a kötetben a tárgyalásnak csupán az országgyűlési választójog átalakítására vonatkozó korlátozását (szerző az ennél többet ígő „Törvény a népképviselői választásokról” cím alatt is csupán az V. tc.-t ismerteti), és a megyei és városi választásoknak csupán néhány soros,

periférikus, még csak nem is a választási rendszer ismertetése kapcsán történő megemlékezés (s így a bevezetésben előzményeiben oly részletesen tárgyalt városi választási rendszer végre megtörtént megoldása bemutatásának teljes hiányát is). Szerzőnek ezeken túlmenőleg — úgy véljük — a népképviselési elv egészének 1848—49-es érvényesülését kellett volna vizsgálnia, s ebben a keretben az országgyűlési választások vonatkozásában oly részletesen kidolgozott jogszabályok is újabb perspektívát kaphattak volna, világossá válván (a kétségtelen objektív adminisztratív nehézségeken túlmenőleg) az, hogy a birtokok nemesség azon a két területen, ahol — más és más okokból ugyan — biztosnak érezte helyzetét, vállalta a népképviselési elv azonnali s gondosan, valóban polgári igényekkel szabályozott érvényesítésével járó politikai harcot, — ám a legsajátabb bázisául szolgáló vármegyékben a népképviselés érvényesülését már jogszabályilag is eleve úgy fogalmazta meg, hogy az pozícióit a gyakorlatban semmiképpen se veszélyeztetesse, — amit teljes mértékben sikerült is elérnie. A probléma felfogásának ilyen kitágítása — egyrészt a népképviselési elv alkalmazásának kiterjedését, másrészt az ennek során érvényesülő politikai és társadalmi erőket, s így az országgyűlési választások körüli harcokat illetőleg is — magáról a rendszerről is a jelenleginél lényegesen teljesebb, összetettebb, és elvileg is gazdagabb képet adhatott volna az olvasónak.

Szerző már munkájának címében és annak egész szerkezetében is egyértelműen és világosan hangsúlyozza, hogy célja a választási rendszer (gyakorlatilag, mint láttuk, csupán az *országgyűlési* választási rendszer) ismertetése. Úgy véljük azonban: az ebből adódó korlátoknak nem szükségképpen kellene azzal is járnio, hogy a kérdés egészének tárgyalása (és így nyilvánvalóan már a problémák megragadása is) a választási rendszer illusztrációjaként jelentkezzék. A választási rendszer megalkotása és alkalmazása során felmerülő problémákat ugyanis a tanulmány csupán a rendszer vonatkozásában és összefüggéseiben mutatja be, ahelyett, hogy fordítva: elsődlegesen magukat a népképviselési elv alkalmazása során országszerte robbanásszerűen jelentkező társadalmi-gazdasági problémákat látnók a maguk lehető teljességében, a rendszert pedig csak az e problémákhoz való viszonyában, vagyis, hogy mennyiben alkalmas ezeknek az országgyűlés szintjére való feljuttatására s mennyiben nem, — s mi ennek az oka: a rendszerek magának vagy alkalmazásának hibája-e, vagy a birtokosnemesi osztályérdekek védelmének okos számítása van-e mögötte. — Nem nehéz meglátni: a probléma megragadásának e kétféle igénye kissé az ábrázolással szemben támasztott történeti és jogászai igények különbözőségét is jelenti, — ám, úgy véljük, a vizsgálati szempontnak a látszólagosan már az eredetileg kitűzött határokon túlmenő kiterjesztése révén végül maga a rendszer is teljesebben, sokoldalúbban, s jogtörténeti tanulságok levonására is alkalmasabban vált volna megfigyelhetővé és elemezhetővé. Hogy erre csak egy példát említsünk: a kérdés ilyen megközelítésénél nem került volna el szerző figyelmét a gazdatisztek választójogának biztosítása (e kétségtelenül a választási rendszer kérdéskörébe tartozó probléma) körül folyt harc: a választójog polgári szemléletének, polgári értékrendjének megjelenésével egyszerre fellépő konfliktusoknak és sokféle szempontból is rendkívül jellemző példája. A gazdatisztektől ugyanis, őket a törvény alkalmazásában (teljesen logikusan) „gazdai hatalom alatt álló” személyeknek tekintve, sok helyen megtagadták a választói névjegyzékbe való felvételt, ami végső fokon a választójogot egy negyed telekig megkapott parasztok felé a gazdatisztek által képviselt (sőt egyes megyékben az elsősorban kisnemesi-értelmiségi bázisú liberálisokat nagyszámú gazdatisztjének szavazatával megzavarni is képes) nagybirtoknak jelentős morális vereségét jelentette volna, — másrészt viszont ártott volna a liberális politika helyi exponenseiként elsősorban számbajöhető értelmiség tekintélyének, s annak sorain belül megosztást is támasztott volna. Elkeseredett hangú sajtócikkek után a Belügyminisztérium végül is a gazdatisztek javára döntötte el, foglalkozásuk értelmiségi jellegét véve alapul.

Végül — úgy véljük — nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy — különben teljesen egyetértve Csizmadiának a választásokon a liberális nemesség nagyarányú győzelmét helyesen elemző megállapításaival — a csupán későbbi parlamenti harcok során kialakuló pártalakulásoknak az az elég határozott anticipációja, amit Csizmadiánál már a választások és az igazolási eljárás bemutatása és elemzése kapcsán is megfigyelhetünk, ekkor még meglehetősen indokolatlan, — ha a gyakorlatban a kép gyorsabb megértését kétségtelen elősegíti is. Am talán nem lett volna helytelen itt inkább az egyes választások motívumainak elemzését kísérelni meg: azoknak a körülményeknek vizsgálatát, melyek népképviselési alapú politikai életünk e kezdeti szakaszában a választók döntését ténylegesen befolyásolták. A képviselők személyére vonatkozólag összeállított adattár s a vitás választások amúgy is részletes elemzése alapján ugyanis ez, a választási rendszerhez szintén sokban hozzátartozó, annak hatékonyságát bizonyos fokig érzékeltetni képes kérdés is megválaszolható lenne. Magunk részéről úgy látjuk, hogy a választásoknál a jelöltek

személyében is érvényesülő általános liberális irányú tendencián belül a jelöltek konkrét helyi, személyi kapcsolatait általában még sokkal jelentősebbek voltak egészükben különben is csak jóval később kialakuló és megmutatkozó elveiknél. A Madarászokat pusztán olveik alapján szűkebb pátriájukon kívül kérdés, hogy megválasztották volna-e; Petőfi és Arany bukásában is — irodalmunk társadalmi hatókörére elég jellemzően — inkább a személyes kapcsolatok szűk volta (pl. Aranynál csak szalontai bázisa), illetve Petőfinél a szabad paraszti területeken a községi javadalmak bérliével szemben mindig is élő ellenszenvnek az apáról fiúra történt átvitele játszhatott nagyobb szerepet; — Vörösmartynak is csak Kossuth ajánlására jutott az ő megürült bácsalmási mandátuma. Táncsics népszerűségében sem szabad figyelmen kívül hagyni nemcsak — ekkor még nem nagy múltra visszatekintő — politikai lapjának, hanem közel egy évtizede már országsszerte nagy példányszámban, sok kiadásban terjesztett, nevét már mindenfelé, s éppen a tömegnek között jól ismertté tevő, jól használható népkönyveinek szerepét. Olyan jelenségek ezek, melyeknek figyelembevétele és elemzése — a Csizmadiánál közölt adatok által jelentősen megkönnyítve — Magyarország „politikai topográfiájának” és e topográfia egyes tájain belül „politikai genealógiájának” mielőbbi megrajzolását is történettudományunk egyik megoldandó feladatává teszik. Minden, a választási rendszerekkel, pártokkal, ezek befolyásával és hatásával a szociológiai bázis ilyen felderítése nélkül csak a pártprogramoknak vagy a már megválasztott képviselők parlamenti állásfoglalásának oldaláról nézve foglalkozó elemzést — véleményünk szerint — szükségképpen a sematizmus befolyása fenyeget.

Csizmadia könyve — ha az indokoltnál s kívánatosnál talán szűkebbre méretezve is —, de önként kitűzött korlátai között megbízhatóan és megnyugtatóan dolgozza fel és állítja előnk 1848—49 választási rendszerét, hasznosan hívja fel egyúttal a figyelmet azokra a főleg társadalom- és politikatörténet közvetlen kapcsolatát sokoldalúan és új aspektusokból is bemutatni képes tanulmányokra, melyeket 1848—49 választásainak tanulmányozása még bőven nyújthat a kutatóak.

Meg kell említenünk még a könyv szép és gondos nyomdai kiállítását, sajnos ez a dícséret a legkevésbé sem mondható el a részben korabeli betűmotívumok ellenére is rendkívül zavaros hangulatú (a szerző nevét sem közlő), kevésbé esztétikus címlapra.

VÖRÖS KÁROLY

BALÁZS TIBOR:

A TUDOMÁNYOS KUTATÁSTÓL AZ IPARI GYÁRTÁSIG AZ IZZÓLÁMPA TÖRTÉNETE NYOMÁBAN (1830—1940)

(Tudományszervezési füzetek I. szám. Budapest. Akadémiai Kiadó. 1965)

A természet bonyolultabban és szövevényesebben szervezett mint elméleteink, írja Bronowski, úgy hogy minden modell vagy hasonlat, amelyet reá alkalmazunk, kezdeti sikerek után fogyatékosnak bizonyul. Ez áll az elektromosság megismerésének történetére csakúgy, mint az „anyag önmagára ismerésének” történetére. Az elektromosság jelenségére máig sincs megnyugtató magyarázatunk, felfedezései mégis mélyrehatóan alakították át életünket; a tudományos megismerés folyamatát sem értjük még, tanulmányozásának részeredményei ennek ellenére hasznosak.

Ilyen hasznos részeredmény Balázs Tibor munkája. A címben körvonalazott tudománytörténeti fejtegetést csak szemléltető példa tárgyál választotta, hogy az alapkutatás, az alkalmazott és technológiai kutatás szerepéről alkotott nézeteit vázolhassa. Tudományszervezési célkitűzését ismeretelméleti alapon fizikai-kémiai apparátussal, technikatörténeti területen kellett megközelítenie, ami rendkívüli igényeket támaszt nemcsak a szerzővel, hanem bizony az olvasóval szemben is. Az elemzés komplex módszere már a tömörség érdekében is megkívánta, hogy a középiskolai fizika és kémia anyagát ismertnek tételjeze fel. Az átlagos olvasóban — és ide tartozik a történész is — nem mindig ébreszt rezonanciát „Ohm híres törvénye” vagy a „konvekciós áramlás”. Az okfejtés figyelemmel kísérése az ő számára fizikakönyv vagy természettudományi lexikon nélkül aligha lehetséges. Ugyanakkor a fizikus és a mérnök olyan történeti munkát kap kézhez, amely az utolsó sorig ébren tartja érdeklődését.

A munka tudományszervezési vonatkozásaitól eltekintve is fontos, mert az izzólámpa történetének legteljesebb magyar nyelvű feldolgozása. A történész tömördek adatot talál a tárgyalt időszak gazdaságtörténeti háttérének alaposabb megértéséhez, az utolsó fejezetek magyar ipartörténeti elemzése pedig az elkoptatott jelző eredeti értelmében hézagpótlóak.

Az első fejezetben megismerkedünk egy sor ismeretlen előfutárral, aki 1809—1878 között különböző rendszerű izzólámpákat talált fel, majd az első sikeres kutató, Edison intuitív munkamódszerével. A szerző nem mulasztja el közben rámutatni, milyen fizikai felfedezések tették lehetővé ezt az eredményt (Oersted, Ampère, Arago, Faraday stb.). A következő időszakban különös súlyt kapnak Langmuir kutatásai és az ő nevéhez fűződő nitrogéntöltésű izzó módszeres kikísérletezése (1913). A harmadik időszak leírását hazai vonatkozásai teszik becselessé: Bródy Imre munkásságát és a kryptonéög feltalálásának körülményeit ilyen részletességgel még nem dolgozták fel. A három periódus szerves egységét a közös kutatási cél: az olcsó és nagyhatásfokú világítási eszköz létrehozása biztosítja. Mindebből következtetéseket von le a tudományos kutatás helyes megszervezésének elveire vonatkozóan.

Ha a továbbiakban megtesszük a könyvvel kapcsolatos, nem mindig egyetértő észrevételeinket, az nem csökkenti annak érdemét; ellenkezőleg: gondolatok pusztá közlésén túl gondolatokat ébresztett, ami becsletére válik.

Szerző a bevezetésben műfaji magyarázkodást tart szükségesnek: nézetünk szerint egy természettudományos eszme fejlődésének bemutatása során az absztrahálás ilyen módszere nemcsak megengedett, hanem szükséges. Lenin is rámutat, hogy minden helyes elvonatkoztatás „mélyebben, hívebben, teljesebben tükrözi a természetet”. Elkerülhetetlen a történelmi háttér elhanyagolása, erőltetetten hatna az ugyancsak ismertnek tekinthető társadalmi helyzet ecsetelése és a technikatörténeti adatok is tetszőleges számmal szaporíthatók lettek volna, — de néhol talán még inkább ritkítani kellene a gondolat-sorhoz szorosan nem tartozó illusztratív és epizódikus anyagot.

Ezzel szemben kérdés: helyes volt-e mellőzni vagy bagatellizálni az izzólámpa-kutatás korabeli versenytársait, az ívlámpa, a gázizzó és a petróleumlámpa szerepét? Véleményünk szerint nem, és ezt egy példával világítanók meg. Szerző az alap kutatásokban hiányzó előmenetelt okolja a múlt század 60-as, 70-es éveiben tapasztalható lanyhulásért az izzólámpa-kutatás terén. Nem tagadható, hogy a dinamó-elv felfedezése vagy a vákuumszivattyú tökéletesítése meggyorsította a használható izzólámpa feltalálását, azonban megtévesztő erre vetni a hangsúlyt. Tény, hogy az ívlámpa a kérdéses időszakban fejlettebb volt, és különösen a közvilágításban meggyőző bizonyítékait adta használhatóságának: 1844-ben már fényárban úszik tőle a párizsi Place de la Concorde, Jablocskov ígvyertyája pedig 1877-ben az első állandó utcavilágítást biztosítja az Avenue de l'Opera-n. Ne felejtjük el, hogy Edison is az lelkesítette fel a téma iránt, hogy megtekintette W. Wallace ansoniai ívlámpagyárát. Hasonló a helyzet a gázfénnyel, amely a XIX. század közepén a nagyvárosok uralkodó világítási eszköze volt, de az utcákon kívül színházakban (a Bayreuthi Festspielhaus 1875-ben 4000, a Párizsi Opera 9000 gázlángot alkalmazott) és magánlakásokban is használatos volt az izzólámpa felfedezése idején. Végül a petróleum olcsósága és egyszerű kezelhetősége miatti éppen akkor tetőző diadalútjáról sem szabad megfeledkezni. Ferenc József még 1886-ban is ilyenekkel világít dolgozószobájában, amikor a Hofburgban már 400 Edison-lámpa is égett. Tehát figyelmen kívül hagyni, hogy az érdekelt tőkésék érdeklődése más, bevált fényforrásokra összpontosult, és ez is késleltette az akkor már jelentős költségeket támasztó kutatást — nem lehet. A helyzet jellemzéséül hadd idézzük a rendkívül előrelátó Werner Siemens egy levelét a kritikus időszakból:

„Das elektrische Licht wird sich eine bedeutende Anwendung erzwingen, weil es weisser und glänzender ist wie das Gaslicht, weil es weit weniger Wärme entwickelt und weil es die Luft in geschlossenen Räumen weniger verdirbt. Es werden die Leute dadurch an hellere Beleuchtung gewöhnt werden und mehr Gas verbrennen wie bisher. Freilich werden sie auch besseres Gas verlangen, wie es gewöhnlich geliefert wird. Wenn die Gasanstalten ihren Vorteil verstehen, so werden sie dem elektrischen Licht nicht opponieren, sondern es selbst neben dem Gas in die Hand nehmen. Versäumen sie die jetzige günstige Zeit, so werden sich besondere elektrische Beleuchtungsgesellschaften bilden, die ihnen dann wirklich Konkurrenz machen werden.”

Ugyanakkor más iparági kutatások megtermékenyítő hatásáról is szívesen olvastunk volna. Az Edison-féle bambuszrost és társai rövidesen eltűntek ugyanis, és a szén-szálas izzókat a műselyemgyártásban kikísérletezett nitrocellulózzal szerelték fel.

Az ívfénnyel egyébként egyetlen helyen behatóbban foglalkozik könyvünk: amikor a világítótornyokkal kapcsolatban az olajfény ellenlbasaként rentabilitási számítás közöl. Holmes ívfénylámpájának üzembentartása eleinte 3-szor drágább volt, de a Siemens-féle dinamó beállítása során az olajfűtés költségeinek 1/7-ére mérséklődött. Ez a tanulságos szakasz szinte megkívántatja velünk, hogy egyebütt is ilyen plasztikusan érzékelhessük az izzólámpa fejlődésének gazdasági vetületét, vagy legalább hatékonysági eredményeit pl. a Lumen/W mutató alakulása tükrében. Az 1880-ban jelzett 3,4 Lm/W-ot 20 esztendő alatt sikerült 7,85 Lm/W-ra emelni: ez az érdekesen induló számsor itt meg-

szakad. A kryptonlámpáról megtudjuk ugyan, hogy fényhasznosítása 9—13%-kal volt jobb 1936-ban a kettőspirálú argonlámpáénál, de abszolút számokat nem kapunk többé. Vajon közrejátszik-e ebben, hogy a kérdés összetettebb? Az ívfenylámpa fényhasznosítása ugyanis máig is kedvezőbb az izzónál, nem szólva pl. a nátriumgőzlámpa 50—61 lm/W értékéről, más szempontok (élettartam, ár) viszont az izzó, ill. a fénycső (higanygőzlámpa) mellett szólnak, és a szerző bizonyára idegenkedett a sokoldalú probléma boncolgatásától.

Hasonlóképpen hiányérzete támad az olvasónak, ha az utolsó fázis, a technológiai kutatásból a gyártásba való átmenet iránt érdeklődik. Igaz: a mű a kutatás tudomány-szervezési kérdéseinek tisztázásával foglalkozik, és a címben szereplő „ipari gyártásig” exkluzíve is érthető. Egészében mégis azt a benyomást ébreszti, mintha a technológiai kutatás befejezte az üzemi termelés kezdetét és a nehézségek lezárását jelentené. Mai kutatóintézeteink sok tucatnyi zárójelentésének sorsa az ellenkezőjét bizonyítja: a teljesen elégtő laboratóriumi kísérlet, sőt nagyüzemi próba, sorozatgyártás után sok esetben szel sincs többé gyakorlatbavételről.

Amilyen világosak előttünk a könyv nyomán a három kutatási szakasz szerepe és kedvező hatékonyságának feltételei, ugyanolyan homályos marad a kérdés: a technológiai kutatás hatáskörének a gyártási rutin illetékességébe való kiterjesztése révén vagy más módszerrel kell-e ezt a ma legfájdalmasabban érzett hézagot eltüntetni. Lehet, hogy ez nem is a mű célja: nem kellene-e mégis technikatörténeti kutatások útján feltárni, hogyan oldották meg ezt a múlt sikeres feltalálói és vállalkozói? Egy példával élünk ismét: futólag említés történik Coolidge és Patz eredményes kutatómunkájáról a máig is általános wolframspirál izzószál megvalósítása érdekében. Ha kivesszünk egy törött izzóból egy ilyen (0,04 mm átmérőjű) 2,5 cm hosszú szálat és két végénél fogva megnyújtjuk, 1,5 m hosszú huzalt kapunk. Ennek az 1/10 000 mm pontosságot igénylő tekereslő munkának az üzemszerű bevezetése — laboratóriumban talán rutinfeladatot jelentene — csodálatra méltó.

Az olvasás közben keletkezett gondolatok sorát zárja le az alapkoncepció által felvetett probléma. A szerző mottóul Hegel-idézetet választott: „A nehézséget mindig a gondolkodás okozza, mert azzal, hogy megkülönbözteti egy tárgynak a valóságban összekapcsolt mozzanatait, szétválasztja őket.” Talán egy kis meghasonlást érzünk a jellemző és a munka szelleme között; hiszen minden minden fejtegetése arra irányul, hogy megkülönböztesse az izzólámpa fejlődése menetében az alap-, alkalmazott és technológiai kutatás szerepét. Szándéka arra irányult, hogy felmutassa a mai voluntarista gyakorlattal szemben az egyes kutatási formák objektív tartalmát és azok kölcsönös egymásrautaltságát, és ennek során ugyanolyan eredményre jut, mint Kopinsky és Leski (Problems of Technical Progress. Warszawa. 1964). Mégis az általa idézett Kapitza érvelése cseng számunkra meggyőzően: „Beszélünk a tudomány kétféle oszlásáról: fundamentális és alkalmazott tudományról, de ez a felosztás önkényes, és nehéz tudni, hol végződik a fundamentális és hol kezdődik az alkalmazott tudomány. Ez a felosztás inkább adminisztrációs szükségleteken alapszik, mint az anyag természetén.”

Nem kétséges, hogy szervezési argumentumok indokolják a tudományos kutatási tevékenység kategorizálását. Nem vitatjuk azt sem, hogy az alapkutatás természeti jelenségek feltárásával, törvényszerűségeik tisztázásával foglalkozik, az alkalmazott kutatás ezek társadalmi hasznosítását egyengeti, a technológiai kutatás pedig a nagyüzemi termelést hivatott előkészíteni. Azonban e kategóriákat mi alkottuk önkényesen, és az egyéni kutató vagy megbízójának szándéka mégsem lehet döntő szempont. Langmuir-nál a határvonalak elmosódásának példáját látjuk. De a szándékok kollíziójára és súlyos következményeire jó példa Carothers, a nylon feltalálójának esete, akinek esze ágában sem volt szintetikus szálanyagot kidolgozni, hanem nagymolekulájú vegyületek tulajdonságait kutatta. A poliamid meglepő tulajdonságai láttán munkaadója, a Dupont de Nemours konzern gyors alkalmazott és technológiai kutatásokat sürgetett, ami az alapvető ismeretek feltáratlanságával, a szabadalom (a németek által lehetővé vált) megkerülésének következményével és nem utolsósorban a feltaláló öngyilkosságával járt. Ám a kutatási szekvencia harmas egységét olykor fordított sorrendben futja végig az emberi megismerés, fittyet hányva a jószándékú tudománysszervezőknek. Így történt legutóbb az egyébként régen ismert félvezetők esetében, amelyek egyenirányítóként való gyakorlatbavétele megelőzte a váratlanul felismert és hasznosított jelenség megértésére irányuló alapkutatást. Hasonlóképpen vitatható, hogy „a gőzgép elvének felfedezése »csak« lehetővé tette a gőznek ... a termelésben való felhasználását”, amikor tudjuk, hogy adott esetben fordítva történt: a termodinamikát a gőzgép tökéletesítésére irányuló törekvéseknek köszönhetjük.

Úgy tűnik tehát, hogy a megismerési folyamatnak a szervezett kutatásban való tükröződése megint csak dialektikus módon értékelendő. Ahogyan Lenin konseptus

füzeteiben olvassuk, „a világoösszefüggés mindenoldalú és mindent átfogó voltát az okság csak egyoldalúan, töredékesen és nem-teljesen fejezi ki”. A döntő ezzel szemben, hogy „a gondolkodás a konkrétól az elvonthoz emelkedve nem távolodik az igazságtól, hanem közeledik hozzá . . . Az eleven szemlélettől az elvont gondolkodáshoz és ettől a gyakorlathoz — ez az igazság megismerésének, az objektív realitás megismerésének dialektikus útja.” És ilyen értelemben logikus, hogy a társadalmi termelőfolyamat szervezői a kutatási tevékenység racionalizálására az ismertetett sémét az idők folyamán kialakították, csak nem szabad megfeledkezniük a mindenirányú összefüggésekről.

Balázs Tibor könyvének értékét kisebb pontatlanságok (Staite és Greener vagy Sawyer szabadalmának évszáma, Sprengel szerepe a higanydiffúziós szivattyú feltalálásában) nem esorbítják; akkor már inkább olykor nehézkes stílusa.

A szerző azt írja a bevezetésben, hogy műve nem nevezhető tudomány- vagy technikatörténetnek, hiszen nem törekedett teljességre. Nézetünk szerint ebben tévedett. Technikatörténeti munka ez, éspedig igen érdeemes, talán éppen mert nem tények aprólékos ismertetését adja, hanem összefüggésekre mutat rá. Több ilyen koncepciójú kutatásra lenne szükségünk, mert tudomány- és technikatörténeti publikációink zöme sajnálatos módon megrekedt az adatközlés stádiumában; pedig a szakmában jelentős részében a szintézis megalkotása ma már nem adatokon, hanem elszánáson múlik. Ismét Leninre kell utalnunk, aki az emberi megismerés folyamatát úgy látta legjobban feltárhatónak, ha megírják „a természettudomány történetének, a filozófia történetének + a technika történetének a kvintesszenciáját”.

ENDREI WALTER

CSEKEY ISTVÁN:

BARANYA ÉS PÉCS BIBLIOGRÁFIÁJA

Könyvek és folyóiratcikkek. Sajtó alá rendezte Vargha Károly

(Pécs, 1964. 283 l.)

A szerző mint a polgári alkotmány- és közjog szorgalmas és ismert művelője idős korában, nyugalmazott egyetemi tanárként szívesen foglalkozott helyismereti és helyismereti könyvészeti tevékenységgel (Hévíz bibliográfiája), érdeklődésének azon útján haladva, amely a történettudomány iránt részben szaktárgya művelése, részben a Baltikum országai, elsősorban Finn- és Észtország múltjának és egyes kultúrtörténeti kérdések taglalása során pályája kezdetétől szembetűnően megmutatkozott. A kezünkben levő munkát szerzője hosszas betegeskedése, majd halála miatt nem juttathatta el kitartó fúradozásai ellenére sem a sajtó alá rendezés állapotáig. Pécs megyei jogú város tanácsa azonban megteremtette a kiadás feltételeit, *Vargha Károly* pedig elvégezte a sajtó alá rendezés munkáját, s a művet személy- és helynév-, valamint tárgymutatóval is ellátta. Mint ahogy Csekey Istvánnak a munka bevezetéseként „Baranya és Pécs bibliográfiája” címen közölt 1962-ben kelt sorai mutatják, a szerző a tájhoz fűző személyes vonzalom ösztönző befolyása mellett tudományos alapossággal és tervszerűséggel végezte munkáját, s a helyismereti irodalom összegyűjtésének célkitűzéseit a régebbi feldolgozásokból levonható tanulságok mellett az újabb irodalom és a korszerű szükségletek alapján határozta meg. A korábbi gyakorlati kezdeményezéseket és elvi alapvetéseket képviselő művekre Csekey munkájában pontosan hivatkozik, valamint a feldolgozás során általa használt gyűjtőhelyeket is megjelöli, így idevágó nézeteinek kialakulását éppúgy nyomon követhetjük, mint magának a művének genezisét, a szerző alkotómódszerét is.

Rövid ismertetésünkben a helyismereti kérdésnek folyóiratunk jellegéből adódó számunkra legjelentősebb ágával, a helytörténeti vonatkozásokkal, illetőleg az azokkal kapcsolatos bibliográfiai kérdésekkel kívánunk a kérdés főproblémáit érintve foglalkozni. A helytörténetirás elvi és gyakorlati kérdéseinek elemzését hazai történettudományunk — többek között a Magyar Történelmi Társulat s folyóiratunk is — mind elméleti jellegű fejtegetések, mind a könyvismertetések inkább egyes részproblémákat vitató megjegyzései formájában működése kezdete óta ismételtelen napirendre tűzte ugyan, mégis elért eredményeink ellenére még bőven vannak megoldandó feladataink. Elméleti vonatkozásban Csekey István helyesen utal arra, hogy a helyismereti bibliográfia nemcsak „a helyszíni részletkutatásnak, hanem a tudományos összefoglalásnak is” legfontosabb segédeszköze. Valóban az olyan elmélyültebb ábrázolásra törekvő

mun kák, amelyek az általános fejlődés irányvonalainak megrajzolása mellett nem mondana k le az árnyalati vagy élesebb eltérések felfedéséről s ezek okainak felderítéséről sem, mindig hasznos segítőtársra találnak a helyismereti bibliográfiákban. Nézetem szerint azonban a történetírói gyakorlat figyelembevételével elméleti szempontból különbséget kelle ne tennünk a helytörténeti célkitűzési és elsősorban a történeti fejlődést befolyásoló vagy alakító helyi tényezők feltárására hivatott művek és az olyan helyileg körülhatárolt szűke bb események történeti múltjának vizsgálatá között, amelyeknél a történetírás módszertani szempontjai, mondhatnók technikai feltételei kívánják meg a tudatos tematikai korlátozást nemcsak időbelileg, hanem helyileg is. Mint ahogy azonban helytelen lenne az általános és egyedi merev szembeállítás, nem vonhatunk éles határvonalat a részlet-kutatások két típusa között sem. A tudományos színvonalon álló legjellegzetesebb helytörténeti alkotások is — amellet, hogy bele kell ágyazódnok az általános fejlődés ábrázolásába — újabb és újabb adatokat szolgáltatnak az általános megismerésére, s az általános mennél hívebb ábrázolását előkészítő részletkutatások — ellenkező irányultságuk ellenére — szintén éppen helyileg is meghatározott konkrét vizsgálódási anyaguk alapján jelentős mértékben tartalmaznak speciális helytörténeti jellegű anyagot. Részemről e néhány gondolattal egészíteném ki a szerzőnek a helyszíni részletkutatásokról és a tudományos összefoglalásról műve bevezetésében (8. l.) előadott s alapjában elfogadhatónak tartott nézeteit.

Azon a ponton azonban, ahol az elterjedt felfogást követve a helytörténet művelését — a lakóhelyhez fűződő érzelmi kapcsolatra utalva — elsősorban a hazaszeretet felkeltése vagy erősítése szempontjából értékel, szintén kiegészítést látok szükségesnek. Ha ugyanis figyelembe vesszük, hogy az ember érzelmi élete és értelmi tevékenysége általában összhangban és egészséges kölcsönhatásban áll egymással — nevelési tényezőkről szólva —, azt sem feledhetjük, hogy a hozzánk érzelmileg közelebb eső terület életének közelebbi megismerése során a történelmi törvényszerűségek megismerésének értelmi funkciójára is ösztönzést nyerhetünk. Azt a tényt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy mindennapi életünk színtere és közvetlen környéke a történelmi múlt számos olyan tárgyi emlékével és szellemi hagyatékaival hathat ráánk, amelyek a történelmi fogalomalkotást az emberi élet minden szakában megkönnyítik.

Sajnos — minden valószínűség szerint — nagyon kevesen vannak azok az országjárók, akik a helyismereti bibliográfia közvetlen forgatásával is megalapozzák ismereteiket (9. l.). Az azonban örvendetes lenne, ha útikalauzaink szerzői ily bibliográfiák felhasználásával szilárdabbá tennék és bővítenék műveiket.

Bonyolultabb kérdés az illető területen „megfordult” kiemelkedő személyiségek szerepével foglalkozó irodalom értékelése. A szerzőtől hangoztatott „tájéntudat” feltétlenül csak a tudományos ellenőrzés mértékének alkalmazása esetén kerülheti ki a túlzó és félrevezető megnyilatkozásokat. Némi leegyszerűsítéssel azt kell mondanunk, hogy a teljességre törekvés maga is válhat jószándék mellett is megtévesztés forrásává. Ezért csupán azokra a kiemelkedő személyiségekre vonatkozó adatközlés indokolt, akik vagy maguk voltak hatással a táj életének alakulására, vagy maguk nyertek a táj és az ott élő emberek életkörülményei megismeréséből tartós vagy rövid időre szorítókozó, de hatásos benyomásokat. Így a bibliográfusnak már a történelmi értékelés szűrőjén kell átbocsátania anyagát.

A szerző nagy gonddal, lehető teljességre törekedve végezte anyaggyűjtését, felhasználta az ország, valamint Baranya megye és Pécs város nagy könyvtárainak, múzeumok és levéltárak anyagát s magánszemélyek gyűjteményeit. Figyelme kiterjedt a kéziratokra és felrevezető megnyilatkozásokat. Némi leegyszerűsítéssel azt kell mondanunk, hogy a teljességre törekvés maga is válhat jószándék mellett is megtévesztés forrásává. Ezért csupán azokra a kiemelkedő személyiségekre vonatkozó adatközlés indokolt, akik vagy maguk voltak hatással a táj életének alakulására, vagy maguk nyertek a táj és az ott élő emberek életkörülményei megismeréséből tartós vagy rövid időre szorítókozó, de hatásos benyomásokat. Így a bibliográfusnak már a történelmi értékelés szűrőjén kell átbocsátania anyagát.

A szerző nagy gonddal, lehető teljességre törekedve végezte anyaggyűjtését, felhasználta az ország, valamint Baranya megye és Pécs város nagy könyvtárainak, múzeumok és levéltárak anyagát s magánszemélyek gyűjteményeit. Figyelme kiterjedt a kéziratokra és felrevezető megnyilatkozásokat. Némi leegyszerűsítéssel azt kell mondanunk, hogy a teljességre törekvés maga is válhat jószándék mellett is megtévesztés forrásává. Ezért csupán azokra a kiemelkedő személyiségekre vonatkozó adatközlés indokolt, akik vagy maguk voltak hatással a táj életének alakulására, vagy maguk nyertek a táj és az ott élő emberek életkörülményei megismeréséből tartós vagy rövid időre szorítókozó, de hatásos benyomásokat. Így a bibliográfusnak már a történelmi értékelés szűrőjén kell átbocsátania anyagát.

Úgy véljük azonban, hogy semmi esetre sem minősült volna kegyeletsértésnek vagy a szerző érdemei lebecsülésének, ha munkája fokozottabb használhatósága érdekében a jelenlegi formájának tekinthető felosztást — a könyvészeti adatok tekintetében teljes művek és a könyvészeti adatok tekintetében kiegészítendő művek kategóriáit feloldva — a sajtó alá készíttést végző Vargha Károly megváltoztatva, a közölt anyagot tartalmilag

csoportosítja. E tartalmi szempontú tagolását a közölt bibliográfiai anyagnak teljesen nem pótolják a jó tárgy- és névmutatók. Igaz, hogy egy viszonylag szűkebb anyagnál szembetűnő a határkérdések együttes tárgyalásából vagy a polgári történetírásban alkalmazott, mai szemléletünkől eltérő korszakhatár megvonásából eredő elkerülhetetlen ismétlés, de még ez is kedvezőbb lenne a kutatóra nézve, mint a jelenleg alkalmazott módszer. Hasonlóképpen kevesebb felesleges fáradságot igényelne a rokonterületek egyébként is kívánatos átnézése, mint vagy az egész — egyes kutatók érdeklődési körétől távoleső kérdéseket is tartalmazó — anyag áttekintése, vagy az irodalom számtalan címszó alapján történő összeállítása.

VARGA ZOLTÁNNÉ

HELYTÖRTÉNETI KIADVÁNYOK

Műbőr kötésben, ízléses külsőben jelent meg dr. Nagy Béla igazgató Solt község történetét egybefoglaló munkája. (*Nagy Béla: Adatok Solt község történetéhez. Év és hely nélkül.*) A kötet négy részre oszlik. Az elsóban a község természeti, földrajzi leírását kapjuk, a második, legbővebb részben a település történetét, a harmadik az adattárat tartalmazza, míg a negyedikben a fényképeket és térképmellékleleteket találjuk. Az adattárban facsimilében és teljes magyar fordításban is közli a község 1715-ös és 1720-as jobbágyösszeírását (kár, hogy néhány olvasási, ill. fordítási hibával). Gazdag és hasznos a község 1945 utáni életére vonatkozó táblázatos statisztikai anyag, mely módot ad a társadalmi és gazdasági élet területén végbement változások nyomkövetésére. A bennünket elsősorban érdeklő történeti összefoglalásban a szerző végigkíséri a közösség fejlődését a legrégebb adatoktól napjainkig. Összefogta az irodalomban föllelhető adatokat, ugyanakkor saját kutatásai alapján ezeket még ki is egészítette. (A helyi egyházi iratokon kívül a megyei levéltár anyagát nézte át, főleg a XIX. századra. Az Országos Levéltárban nem végzett kutatásokat.) A szerző minden sorából tárgya és a község iránti lelkes szeretet sugárzik. Az érdekes és jól használható részletek mellett azonban a köztörténeti részek nem egyszer kissé vulgárisak, s az általános történeti vonatkozásokban nemcsak értékelésheli, de tárgyi hibákkal is találkozunk. Ilyenek különben a község szűkebb történetével kapcsolatban is előfordulnak. (Néhány példa: A XVI. században a Telekiek még nem voltak ezen a tájon birtokosok, így a község reformációja sem köthető az ő nevükhöz, de nem köthető a Podmaniczkyakhoz, a Fáyakhoz vagy a Kajalyakhoz sem, akik ekkor még fel sem tűntek a történelem színpadán (43. l.); Bosnyák Tamás, a füleki kapitány 1634-ben meghalt, így nem lehetett „a török kiűzése után” Solton birtokos (54. l.), ahogy az 1695-ben kihalt család általában sem sorozható a község XVIII. századi birtokosai közé (57. l.), Vécey Károly gr., az aradi vértanú, a község szülőtte miért volt „Hannover királya”? (82. l.) A népi emlékezet nem egy esetben fontos kiegészítője lehet a forrásoknak, de csak erős kritikával. Így a Gerezdsi-hegy aligha kaphatta nevét II. Rákóczi Ferenc „egyik vezéréből”, mert ilyen nevű „vezért” nem ismerünk (55. l.) Az pedig, hogy a Sákori-dűlő neve abból keletkezett volna, hogy Bottyán János kuruc generális az itt elfogott labancokat megcsónkítva, egy *zsák orr*-ot gyűjtött össze (55. l.), már neveléses formában mutatja a kritikátlanúságot. Kár, hogy a munkának nem volt szaklektora, aki ezeket a tévedéseket kigyomláta volna. Kár az is, hogy a nagyszámú fénykép és facsimile nyomdatechnikailag igen gyengén sikerült.

*

Műfajilag, de tartalmában is érdekes a Pécsi Állami Levéltár nyugalmazott igazgatójának, *Vörös Mártonnak* a könyve: *A Széchenyi tér regénye* (Pécs. 1963. 218 l. Pécs Mj. Város Tanácsa VB Művelődésügyi Osztálya). Helytörténeti munka, mely Pécs főterének általános, majd házankénti történetét adja a római kortól napjainkig, olvasmányos, a széles tömegekhez szóló formában (a könyv 2600 példányban jelent meg), de levéltári kutatásokon nyugvó gazdag adatanyag tükrében. Mivel a főtér minden időben központja volt Pécs életének, a munka egyben a város történetét is áttekinti. A könyv gondos nyomdai kiállítással készült, számos rajz és fénykép díszíti.

*

„Képek Csongrád megye történetéből” címen ízléses kis füzetet adott ki a megyei tanács művelődési osztálya és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat megyei szervezete. (Szerk. Németh István és Vásárhelyi Flórián. Írta *Kelemen Ferenc*, ill. a Szeged c. fejezetet

Bálint Alajos. Év és hely nélkül, 79 l.) A megye általános történetének áttekintése után külön-külön fejezetek mutatják be a nagyobb városok, Szeged, Csongrád, Hódmezővásárhely, Makó és Szentest múltját. A kiadvány feladata nem az volt, hogy új kutatások alapján új eredményekről adjon számot, hanem hogy összefogja, amit e tárgyban máig tudunk. Rövid terjedelemben a lényeg megragadni egyike a legnehezebb feladatoknak — ennek a füzetnek a szerzői azonban kitűnően oldották meg feladatukat. Külön megemlítjük a gazdag és szép szövegek közti képanyagot és az ízléses nyomdai kiállítást.

*

A „Pirkadás. Fejér megyei írók antológiája” (Hely és év nélkül, 208 l. Fejér megyei Tanács VB Művelődésügyi Osztálya) versek és prózai irodalmi alkotások közt két történeti jellegű tanulmányt is közöl. Az egyiket *Farkas Gábor*, a megyei levéltár igazgatója írta a megyebeli parasztság XVIII. századi helyzetéről és az 1740—50-es évekbeli úrbéri mozgolódásairól, az egyre növekvő terhek elleni lázadásairól (Parasztmozgalmak Fejér megyében a XVIII. század első felében. 177—185. l.). A másikat *Lencsés Ferenc*, a KSH Fejér megyei igazgatóságának főelőadója írta „Summások az előzállási uradalomban, 1941—1944” címen (189—197. l.). Tanulmányában az uradalom által főként Borsod és Heves megyéből a nyári munkák elvégzésére szerződötetett munkások elhelyezési, munka- és kereseti viszonyait ismerteti. Mindkét írás egy-egy nagyobb tanulmány eredményeinek rövid összefoglalása (ld. az 1962 májusában Székesfehérvárott tartott történezt vándorgyűlés beszámolóját: Századok, 1962. 925—926. l.), s amennyire sajnálatos, hogy egyik munka sem jelenhetett meg teljes terjedelmében, annyira öröndetes, hogy legalább eredményeik helyet kaptak az írói antológiában.

*

„Békéscsabai ifjúság és élet” címen jelent meg a Békéscsabai Állami Rózsa Ferenc Általános Gimnázium KISz Történetkutató Szakköre helytörténeti dolgozatainak 2. kötete. (Szerk. Virágh Ferenc szakkörvezető. Békéscsaba, 1964. Kiadja a KISz Békés megyei Végrehajtóbizottsága.) Böör Ferenc igazgató előszava és a vezető tanár, Virágh Ferenc tanulmánya (Gondolatok a Békés megyei szegényparasztság és a munkásság mozgalmanak történetéhez. 1919—1933. 5—12. l.) után a diákok munkái következnek. Az egykori események résztvevőivel folytatott beszélgetések alapján érdekes visszaemlékezéseket közölnek az ellenforradalmi korszak békéscsabai politikai találkozóhelyeiről és sztrájkintányáiról, az 1945-ös földreformról, a termelőszövetkezetek szervezésének első éveiből, a város és üzemei, sőt a szomszédos települések legújabb történetéből. A lényegre törő, ügyesen megírt kis tanulmányok hasznosan egészíthetik ki az írott források adatait, s egyben követendő példát mutatnak az iskolai történelmi szakkörök számára.

*

100 éve, hogy Haberényi Pál 1865-ben megalapította Pécsen a mai Sopiana Gépgyár őst. Az évforduló alkalmából az igazgatóság megíratta a gyár történetét. (A pécsi Sopiana Gépgyár. Szerk. Kopasz Gábor. Pécs. 1965. 123 l.) Az 1948-as államosításig terjedő részt, lényegében a történelmi fejezeteket, a szerkesztő maga írta, levéltári kutatások alapján, a rendelkezésére álló adatok tükrében elsősorban a gyárvezetés általános és pénzügyi problémáiról, majd a munkásság két világháború közti bérharcairól nyújtva vázlatos, de jó áttekintést. A szorosabb értelemben vett termelés-technikai kérdések inkább az 1948 utáni fejezetekben lépnek előtérbe, melyeket egyes gyári szakemberek írtak. A szöveget a gyár gépeiről, régebbi és mai életéről készült fényképek egészítik ki.

*

Az Ozd melletti Hangony jubileumot ült 1964-ben: 750 éve, hogy 1214-ben egy írásos följegyzés először említi a falu nevét. Ebből az alkalomból jelent meg Lehoczky Alfrédnek a község történetét ismertető kis tanulmánya. (Hangony község 750 éves. Hely és év nélkül. 23 l.) A népszerű szinten készült összefoglalás az eddig ismert adatok alapján vázlatot ad a falu lakosságának küzdelmes múltjáról.

*

A Zichy grófok Fejér megyei nagybirtokán a XVIII. században létesített kislángi uradalmi major hosszas küzdelemmel 1913-ban nyerte el a közigazgatási nagykorúsítást, a nagyközségi rangot. Az ötven éves évforduló alkalmából négy szakember — két törté-

nész, egy közigazdász-szociográfus és egy néprajzos — tollából a község múltját és jelené ismertető tanulmánykötet jelent meg. (*Farkas Gábor—Lencsés Ferenc—Pesovár Ferenc—Sziklai Artur*: Tanulmányok Kisláng múltjából és jelenéből. Szerk. Kovács Péter. Székesfehérvár. 1964. Az István király Múzeum Közleményei. Szerk. Fitz Jenő. B sorozat 26. sz. 139 l. + 17 kép.) A tanulmányokból bennünket elsősorban Farkas Gábor és Sziklai Artur Kisláng történetéről írt munkája érdekel, mely részletes és alapos levéltári kutatások alapján tárja fel és ismerteti az önálló községgé fejlődött urasági major múltját és küzdelmes életét az alapítástól napjainkig. A tanulmány adatgazdagságában, mindenre kiterjedő figyelmével, helyes szempontjaival mintául szolgálhat a hasonló jellegű helytörténeti tanulmányoknak, s egyúttal azt is példázza, hogy milyen kincsesbányái a helytörténetírásnak a megyei levéltárak. Külön érdeme a szerzőknek, hogy a gazdasági fejlődés, a társadalmi küzdelmek mellett a kulturális élet alakulásának nyomon követéséről sem feledkeztek meg (iskoláztatás, olvasóköri, községi könyvtár), s hogy az 1945 utáni nagy változásokat részletes adatok tükrében tárják az olvasó elé. Lencsés Ferenc biztosan építve ezekre az előzményekre, szintén gazdag adatanyaggal dokumentálva, riportszerűen ismerteti a falu mai életét, gazdasági, kereskedelmi és kulturális intézményeit, a közigazgatási és termelési szervezeteket, jól érzékeltetve a megváltozott társadalom megváltozott életét. Pesovár Ferenc a falu képében, az építkezésben jelentkező néprajzi vonásokat kutatja. Kár, hogy figyelmét csak erre az egy kérdésre fordította. Kisláng viszonylag fiatal település, lakói különböző vidékekről kerültek a faluba, többnyire a múlt század folyamán. A néprajzi jelenségek felmérése nyilván komoly segítséget adhatott volna a falu egykori és mai életének, társadalmi rétegződésének a megismeréséhez.

BENDA KÁLMÁN

MAGYAR FOLYÓIRATOK

Történettudományi folyóiratok

ACTA HISTORICA Tom. XII. (1966) 1—2. sz.: *Le XII-ième Congrès International des Sciences Historiques* címen közli a bécsi történeztudománykongresszusról készített és a Történelmi Társulat 1965 decemberi ülésén MOLNÁR ERIK akadémikus által előterjesztett beszámolót (közölve folyóiratunk 1966. évf. 3—18. lapján) és PACH ZSIGMOND PÁL *Problémü razvityija vengerszkoj marksziszt-szkoj isztricseszkoj nauki* c. tanulmányát (közöltük folyóiratunk 1964. évf. 1011—1052 lapjain). — A kutatásokról a beszámoló rovatban M. SOMLYAI MAGDA *Szovecsanyija prepodovatyelaj naucsново szocializma* címmel beszámol a tudományos szocializmus oktatóinak a felszabadulás 20. évfordulója alkalmából a népi demokratikus fejlődés kezdeti (1945—1948 közötti) szakaszának főkérdéseiről rendezett tanácskozájáról. — O. M.

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE. VII. évf. (1965) 4. sz.: MAKKAI LÁSZLÓ *A robotgazdálkodás kialakulása a sárospataki uradalomban* c. tanulmányában áttekinti az uradalom gazdálkodásában a XVI. század folyamán végbement változásokat. Megállapítja, hogy a robot bevezetése 1530 körül kezdődik, 1560 körül pedig hirtelen és radikális fordulat következik be a bér munka rovására, a robot javára. Ez hosszú időre megszünteti a fejlődés menetét, aminek jogi következményeit a XVII. század elején az örökös jobbágyság kiépítésével vonták le. Előzményeit illetően az adatok arra utalnak, hogy az uradalmat a pénzjáradék megcsappanása vezette erre az útra, ami viszont a paraszti termékek fokozódó értékesítési nehézségeire, a városi fejlődés stagnálására, az ipari fejlődés elmaradottságára vezethető vissza. — VÖRÖS ANTAL *A tejjgazdaságok kialakulása a Dunántúlon 1880—1895* címen a tejjgazdaságok alakítására irányuló paraszti és földesúri próbálkozásokat tekinti át. Megállapítja, hogy hatásuk e kezdeti időszakban csak szórványosan, főként néhány

korszerű uradalomban jelentkezett. A fejlődés vonala viszont arra mutatott, hogy a Dunántúlon a belterjes gazdálkodás felé a szarvasmarhatenyésztésen alapuló tejjgazdaság az egyik legjárhatóbb út. — A *Közlemények* rovat elsőként N. KISS ISTVÁN cikkét közli, melyben a szerző a kászonyi udvarház és szőlőgazdaság állományát, gazdálkodási rendszerét, termelési eredményeit és hozamát ismerteti az 1664. évi urbárium és inventárium alapján. — OLÁH JÓZSEF *A sárospataki és regéci uradalmak ipari üzemei a XIX. század első felében* c. dolgozatában részletes termelési adatok alapján arra a megállapításra jut, hogy az ipari üzemek hozama e korszakban másodlagos maradt. Viszonylag a legtöbb bevételt a legkisebb befektetés és munkaráfordítás következtében a szűkebb értelemben vett mezőgazdasági üzemek (szeszgyárak, malmok, kőbányák) biztosították, míg pl. a tökeigényesebb porcellángyár csak később vált profitálóvá. — BARBARITS LAJOS *A vetés gépi formáinak elterjedése Magyarországon a jobbágyfelszabadítás után* címen 1870-ig tekinti át a kérdés történetét, megállapítva, hogy a gépesítettség foka a korszak végére is igen alacsony szinten maradt. — KIRÁLY ISTVÁN a bonyhádi tájfajta szarvasmarha kialakulásának történetét, okait és a tenyésztési eredményeket (1944-ig) tekinti át. — LENCSECSÉS FERENC *Az időnyomunkások helyzete az előszállási uradalomban 1940—1944* c. munkájában a munkások szálláskörülményeit, táplálkozási viszonyait, egészségi és munkafeltételeit, munkaidejét, bérvizonyait, a munkaadóval és egymás között fennálló viszonyait írja le. — MOLNÁR LÁSZLÓNÉ a földreform Hajdu megyében való végrehajtását, az új gazdáknak a föld megtartásáért és megműveléséért folytatott küzdelmét, a reform számszerű adatait és társadalmi következményeit ismerteti.

Supplementum. — *Gunst Péter: Die Agrargeschichtsschreibung in Ungarn 1945—1965.* — A tanulmány, röviden áttekintve a magyar polgári agrártörténet-

írást, megállapítja, hogy az kezdetleges és fejletlen volt. Kutatásai középpontjában elsősorban a jobbágy—földesúr viszony és nem a mezőgazdasági termelőerők történetének vizsgálata állott, a földbirtokot védelmező apologetikus politikai tendenciával. A magyar demokratikus és marxista történetírás első szakaszában 1945-től 1956-ig szintén kifejezetten társadalomtörténeti orientáltságú volt. Kutatásai középpontjában a jobbágyság történetének vizsgálata állott. A szerző áttekinti a tárgyalt időszak agrártörténetírásának eredményeit egyes történeti korszakokra vonatkoztatva. Megállapítja, hogy jelentős eredményeket ért el a jobbágyság helyzetének, osztályharcának vizsgálatában; elemezte az eredeti tőkefelhalmozás problémáját a magyar mezőgazdaságban s ezzel kapcsolatban a roboton alapuló allodialis gazdálkodás jelentőségét a XVI—XVII. században, valamint a mezőgazdasági áruterelés kibontakozását. Ebben az időszakban is viszonylag elmaradt a mezőgazdaság termelőerőinek a vizsgálata. Ezt a feladatot elsősorban néprajzkutatók végezték. 1956 után az agrártörténetírás hazánkban új alapokra helyeződött. A speciális agrártörténeti kutatás önálló szervezeti kereteket kapott. A kutatás figyelme a legújabb időszakban a mezőgazdasági termelőerők: termelőeszközök, termelési módszerek, üzemművek stb. vizsgálata felé fordult. A tanulmány ismerteti ezeket az eredményeket ugyan csak történeti korszakokra vonatkoztatva. —Sz. M.

VIII. évf. (1966) 1—2. sz.: WOLFGANG JACOBÉIT német néprajztudós *A néprajz és a termelőerők története* címen azt a kérdést vizsgálja, hogy a néprajz milyen jellegű adalékokat szolgáltathat a termelőerők történetének nyomozásához, s e tekintetben milyen kapcsolat létezik a többi történeti kutatási ághoz, elsősorban az agrártörténethez. Ismerteti egyúttal a berlini Paraszti munka és gazdaság elnevezésű, 1956 óta működő kutatócsoport tevékenységét, feladatait. — SZABAD GYÖRGY *A rendszeres kataszteri munkálatok agrártörténeti értékesítésével foglalkozó kísérletek céljáról* ismerteti egyfelől a már megjelent, kataszteri felméréseken alapuló történeti feldolgozásokat, másfelől az MTA Agrártörténeti Bizottsága által kitűzött nagyarányú munkálatok jellegét. Ezzel mintegy bevezetőt ad BALI JÁNOS *Sárszentlőrinc kataszteri felmérései (1859—1887)* és FEGYÓ JÁNOS *Gelej kataszteri felmérései (1889—1910)* c. munkáihoz. E két cikk szerzője az Agrártörténeti Bizottság által meghatározott fő kérdést állítja középpontba, nevezetesen arra kíván feleletet kapni, hogy a kataszteri felméréseken alapuló vizsgálat segítségével

a hagyományosan használt forrás csoportokhoz viszonyítva lehetséges-e precízebb képet nyerni a birtokstruktúra változásai, a paraszti kategóriák elkülönítése, a birtoklás folyamatossága, a művelési ágak arányának változásai stb. tekintetében. — ORBÁN SÁNDOR *Egy kérdőíves összeállítás feldolgozása a mezőgazdasági népesség 1946. évi helyzetéről* címen az SzDP 1946 januárjában kibocsátott kérdőíveinek adatai alapján von le következtetéseket a parasztság helyzetére nézve. A szerző a 3000 példányban kibocsátott, mintegy 90 kérdést tartalmazó kérdőív forrásértékének és jellegének boncolgatása után megjegyzésekkel ellátva közli az anyag összesített eredményeit. — A *Közlemények* rovatban FÜR LAJOS cikke a csákvári uradalom bérleti gazdálkodásáról (1860—1900) a bérletek nagyságrendjét, bevételeit és a bérleti szerződések feltételeit ismerteti. — MIROSLAVA DESPOR áttekinti a horvát mezőgazdaságtörténet nyomtatott forrásait. — KOLOSSVÁRY SZABOLCSNÉ az ugodai erdőgazdaság 1891—1958 közötti történetét, közelebbről a gazdálkodás módját, irányát, a hozalt választékok arányát és a gazdaság termelői feltételeit ismerteti. — A *Vita* rovatban BOGDÁN ISTVÁN *A malom és a népesség* címen a malmok és a lakosság száma közötti kölcsönös összefüggést igyekszik felderíteni: megállapítani az egy főre jutó lakott hely, malom, lóerő és örölt mennyiség koronkénti átlagszámát. A viszonyszám alakulásában a napjainktól 1863-ig visszanyúló hivatalos statisztikai adatok alapján felismert tendenciákat elemezve és a korábbi korszakokra is visszavetítve, hangsúlyozza, hogy az ún. technikai megállapodás korában kialakult arányszámok (egy főre 0,027, egy lakott helyre 1,5 malom, egy malomra a XIX. század elején 1, a XVIII. században 0,5 LE) támpontokat nyújthatnak az összefüggés valamelyik hiányzó elemének felkutatásában. — O. M.

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK. U. f. 13. évf. (1966) 1. sz.: PINTÉR ISTVÁN *A szlovák nemzeti felkelés és a magyar ellenállási mozgalom* c. tanulmányának első része a Lakatos-kormányának az 1944. aug. 29-én kezdődött szlovák nemzeti felkeléssel kapcsolatos magatartását elemzi, a Miniszterelnökség és a Belügyminisztérium iratai alapján. Noha a horthysta rendszer természetesen ellenséges érülettel viseltette a felkeléssel szemben, a kormány tényleges magatartása inkább segítette a felkelést, mint ellene dolgozott. A Lakatos-kormány ui. ekkor már, mint ismeretes, fegyverszüneti tervekkel foglalkozott, ezért óvakodott attól, hogy a szövetsége-

sek támogatását élvező felkelés leveréséhez nyújtott katonai segítséggel rontsa majdani helyzetét. A kormány kapcsolatát létesített a felkelés vezetőivel, tárgyaltak arról, hogy a felszabadított területre, mint „semleges” alakulatok, magyar egységek vonulnak be, s elhárítják a fenyegető német beavatkozást. Felhasználta a magyar kormány a szlovák felkelőkkel való kapcsolatot arra is, hogy közvetítésükkel összeköttetésre lépjen a Vörös Hadsereggel; ez a kapcsolat tette lehetővé a magyar fegyverszüneti delegáció elküldését Moszkvába 1944 szeptemberében. A tanulmány második része részletesen ismerteti a felkelésben résztvevő magyar partizánegységek tevékenységét. A magyar partizánalakulatok a szovjet hadsereg kötelékébe tartoztak, a szovjet hadvezetés vetette be őket részben a felkelés támogatására, részben önálló magyar partizánmozgalom bázisául. A legnevezetesebb magyar partizánegység a Nógrádi Sándor vezette csoport és a Petőfi-brigád, valamint a Rákosi-csoport és a Pusztai század volt. — Mészáros Károly *Adalékok a somogy-baranyai 41. vörös dandár történetéhez* c. tanulmányában leírja, hogy a dandár az 1918-as polgári forradalom időszakában felállított Somogy megyei nemzetőrségből alakult ki. A továbbiakban ismerteti a dandár harcait a különböző hadtestekben. — Takáts László *A magyarországi utolsó török háború egészségügyi ellátásának megszervezése 1788–89-ben* c. tanulmánya megállapítja, hogy a törökök ellen hadba-vonuló birodalmi sereg egészségügyi szervezete a kor viszonylatában fejlett volt. Jelentős mértékben és szervezeten el volt látva képzett orvosi erőkkel és fejlett tábori kórház rendszerrel rendelkezett. A tanulmány a tábori kórházak szervezetét, gyógyszer-ellátását, az egészségügyi intézmények hadtápszervezetét is ismerteti ezután: — Horváth Miklós *A magyar hadtörténetírás fejlődése és feladatai* c. tervtanulmánya (I. rész az 1965: 4. számban) összefoglaló képet ad a magyar marxista hadtörténetírás húszéves fejlődéséről, és ismerteti megoldásra váró feladatait. Kiindulópontul rövid historiográfiai áttekintést ad a magyar polgári hadtörténetírásról, megállapítva, hogy az elsősorban a magyar uralkodó osztályoknak a szomszéd népek elleni hegemon törekvései igazolását tekintette feladatának, s szakmai színvonala is, néhány kivételtől eltekintve, alatta maradt a kortársi európai burzsoá hadtörténetírásénak. Ezután időrendben áttekintve a megoldandó feladatokat, többek között különös hangsúlyal emeli ki a XI–XIII. századi magyar hadszervezetben a gyalogság szere-

pének s általában a XIII–XV. századi hazai hadszervezet történetének feltárlanságát. Jelentős feladat például: a banderális hadrendszernek és a telekkatonaságnak marxista vizsgálata. Különösen az Ausztria birtoklásáért a XV. század elején Csehországgal folytatott — egyébként reakciós hódító — háborúk vizsgálata a fontos, mert ezekben emelkedett nyugat-európai szintre a magyar hadszervezet. A XVI–XVII. század vonatkozásában a hadszervezet és a társadalom kapcsolatai feltárlásának fontosságát hangsúlyozza, főleg a végvári rendszert illetőleg. A XVIII. században a Rákóczi-szabadságharcban a háború a hadsereggel és a hadviselő politikai-katonai vezetéssel szemben támasztott igényeinek fokozott figyelembevételét igényli. A továbbiakban hangsúlyozza a XVIII. századnak a hadtörténetileg eddig minden oklálról elhanyagolt nagy jelentőségét: a Habsburg-abszolutizmus első állandó hadseregének megteremtését; ugyanígy fontos (és eddig ugyancsak elhanyagolt) az 1867 utáni, az önálló magyar hadsereget megteremtő fejlődés vizsgálata. Ezután a tanulmány áttekinti az első világháborúra, az 1918-as polgári forradalomra, a Tanácsköztársaságra, az ellenforradalmi korszakra, Magyarországnak a második világháborúban való részvételére, hazánk felszabadítására s végül a Magyar Néphadsereg fejlődésére vonatkozó polgári és marxista hadtörténeti irodalmat, s ezeket elemezve jelöli ki a magyar hadtörténetírás feladatait. Az első világháborút vizsgálva a hadművészeti kutatásokat szorgalmazza. Az 1918–19-es forradalmak problémái közül a Szovjetunióban harcolt magyar internacionalisták tevékenységének összefoglaló feldolgozását látja a központi feladatnak. Utal arra, hogy az ellenforradalmi korszak hadserege vizsgálatának szorosan össze kell fonódnia az ellenforradalmi korszak általános történeti vizsgálatával. Sürgeti a második világháború problémáinak beható vizsgálatát, a magyar ellenállási mozgalom és a magyar partizánmozgalom átfogó kutatását, valamint a magyar néphadsereg 1948 utáni története kutatásának megindítását. A tanulmány végezetül javaslatot tesz egy három kötetre tervezendő összefoglaló magyar hadtörténet megírására. A kötetek javasolt periodusbeosztása: első kötet 1868-ig, második: 1868–1918, harmadik 1918–1970. — A tervtanulmány vitájában felszólaló Nagy László szerint a tervtanulmánynak differenciáltabban kellett volna foglalkoznia a dualista kori hadtörténeti irodalomnak a „kuruc” és „labanc” irányzataival, valamint a török uralom következményeinek a polgári irodalomban olvasható tárgyalá-

sával. Vitatja azt a véleményt, hogy az ötvenes évek marxista irodalma elsősorban a személyi kultusz befolyása alatt fordult a függetlenségi harcok vizsgálatára felé, elhanyagolva az osztrályharc szempontjait; szerinte ezt az orientációt az antifasiszta egységfront utólagos hatása eredményezte. RÁZSÓ GYULA a XI—XV. századdal foglalkozó hadtörténetírás feladatait elemezte. kifejtette, hogy a korszak hadtörténeti kutatása elsősorban ne csatákkal foglalkozzék, hanem a társadalom és hadsereg problémáit vizsgálja. TÓTH SÁNDOR a magyar militarizmus problémájának kutatását szorgalmazta. JÓZSA ANTAL a hadtörténeti kutatásnak a honvédelmi nevelésben játszott szerepét taglalva kifejtette, hogy a hadtörténetírásnak ki kell domborítania azokat a tényeket, amelyek erősítik a többi szocialista országhoz fűződő kapcsolatainkat. BENDA KÁLMÁN hadtörténelmi kézikönyvek készítését javasolja pl. a magyar katonai közigazgatás, vagy a magyar hadsereg történetéről: ezek anyagát később egy katonai történeti lexikonná lehetne fejleszteni. Utalva a kutatóintézeti munka sajátos jellegére kifejtette, hogy annak itt munkaközösségi-kooperatív munkának kellene lennie. BENCZÉDI LÁSZLÓ méltatta, hogy a tanácskozás kapcsolódik a történettudományunk nacionalista maradványairól folyó, évekkal ezelőtt kezdődött vitához. Bírálta a tervtanulmányt azért, mert a feldolgozandó témákat túlságosan a politikai történelem keretei közé szorítja. Helytelennek tartja azt a szemléletet, amely a történeti kutatás központjába még mindig a honvédő hagyományok ápolását állítja. Szerinte a békés együttélés korszakának politikai realitását a társadalomtörténeti szemlélet jobban kifejezi, mint a honvédő szemlélet. NAGY GÁBOR a magyar hadtörténetírás központi feladatának a második világháború kutatását tekinti. MUNK KÁROLY a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum előljáró szerveinek véleményét tolmácsolta a tervtanulmány alapvető érdeként emelve ki, hogy elsőként végez ilyen nagyszabású felmérést a hadtörténetírás eredményeiről és feladatairól. Bírálta ugyanakkor abból a szempontból, hogy bizonyos maximalizmus észlelhető benne, továbbá nem világos a kijelölt feladatok fontossági sorrendje. A vitára reflektálva kiemelte, hogy a felhívások elsősorban a történettudomány oldaláról vizsgálták a hadtörténetírás feladatait, míg szerinte a hadtörténetírás a hadtudomány ága s elsősorban a hadtudomány igényeit hivatott kielégíteni. BORUS JÓZSEF bíráló megjegyzésekkel illetve a javasolt hadtörténelmi szintézis tervét. Vitába szállt továbbá a tervtanulmánynak

azzal a megállapításával, mely szerint a „függetlenségi harcok győzelme megtisztítja az utat az osztrályharcok eredményes folytatása előtt”. A tervtanulmánynak a Rákóczi-felkeléssel foglalkozó részét elemezve felvetette, hogy jogosult-e a felkelést igazságos háborúnak nevezni. Véleményét megalapozandó általában elemezte az igazságos háború terminus alkalmazását a marxizmus klasszikusainál. Megállapította, hogy Marx és Engels nem használták ezt a kifejezést. Lenin pedig, aki használta, kizárólag a proletár forradalmakra és a gyarmati felkelésekre alkalmazta azt. A Rákóczi-felkelésre tehát véleménye szerint a terminus nem alkalmazható. ÓRVÉDI IGNÁC szintén a második világháború kutatásának döntő jelentőségét hangsúlyozta. PORGA LAJOS a Zrínyi Katonai Kiadó terveit ismertette az értekezlettel. HORVÁTH MIKLÓS válaszul a tervtanulmányt bíráló véleményekre, vitába szállt Benczédinek azzal a véleményével, hogy a hadtörténelmi kutatásban is érvényesüljön a békés egymással élés elve. OTTA ISTVÁN szintén vitázott Benczédivel. Mindketten kifejtették, hogy a hadtörténetírásnak döntő feladata, hogy a lakosságot a szocialista haza fegyveres védelmére nevelje, s ez a feladat nem mond ellent a békés egymással élés elvénél. HORVÁTH Borussal vitatkozva kifejtette, hogy Lenin tanítása az igazságos háborúról a kapitalizmus előtti háborúkra is érvényes, alkalmazása nélkül a háborúk jellege nem határozható meg. — PERJÉS GÉZA Clausewitz művének a Zrínyi Kiadónál 1961—62-ben megjelent fordítását két kötetben a német eredetivel részletesen egybevetve számos helyet mutat ki, ahol véleménye szerint a fordítás a jó magyar hangzás érdekében megmáskosította a szöveg gondolati tartalmát. — Sz.A. ANDRJUSENKO *Harcaink Buda felszabadításáért* című visszaemlékezésében (I. része *A Duna hullámai* címmel az 1965: 4. számban) a Vörös Hadsereg 23. lövészhadosztályának törzsfőnökeként a magyarországi hadszínteren eltöltött hónapjaira emlékezik. — MERÉNYI LÁSZLÓ Király János magyar internacionalista pályájának rövid vázlatát adja. — FEKETE REZSŐ *Egy repülővállalkozás története* c. visszaemlékezése elmondja, hogyan szökött át repülőgépen egy vezérkari ezredes társaságában 1944 novemberében a Cece térségében állomásozó VII. hadtesttől Szegedre a szovjet csapatokhoz. Utasa, az ezredes, fontos katonai iratokat vitt magával. — Sz. M.

LEVÉLTÁRI SZEMLE. 16. évf. (1966) 1. sz. : NAGY SÁNDOR *Amakói kapitányi hivatal szervezete, felépítése, ügyvitelle és iratának levéltári feldolgozása* c. tanulmánya a város

rendőrségi iratanyagára támaszkodva mutatja be a hivatalnak az ellenforradalomig tartó működését: részletesen ismerteti növekedését, az ügyforgalom mennyiség és tárgyak szerinti időbeli alakulását. — KOMJÁTHY MIKLÓS (az 1965: 3—4. számokban eltérő címek alatt közölt, de egyéges, e számban „A közös minisztertanács a világháború korában. Irattani és forrástani megjegyzések” címmel befejezett) tanulmánya egyrészt az Osztrák-Magyar Monarchia közös minisztertanácsának, másrészt az annak elnökségét ellátó közös külügyminiszter állásának kialakulását, végül a minisztertanács világháború alatti szerepét mutatja be. Történetileg olykor igen messze visszanyúló vizsgálatok és az iratok forrjai jegyeiből levont mélyreható következtetések során rámutat arra, hogy a kiegyezésben a magyar uralkodó osztályok az ország függetlenségének látszatát úgy akarták megővni, hogy a közös ügyeket legmagasabb szinten intéző közös minisztertanács ne legyen bírodalmi kormány. Ennek megfelelően hatáskörét is főleg negatívumokban határozták meg. A Monarchia államapparátusában azonban így szükségképpen olyan vákuum támadt, melynek betöltése a közös ügyek természetéből következően előbb-utóbb elkerülhetlenné válna a Monarchia legmagasabb szintű irányításában ugyancsak elkerülhetetlenül, de észrevétlenül abnormisan nagy szerepet juttatott a tulajdonképpen pontosan meg nem határozott ügykörű közös külügyminiszternek. Elemzi ennek végzetes politikai következményeit a Monarchia háború alatti vezetését illetően, majd befejezésül forráskritikailag elemzi a jegyzőkönyveket, összevetve őket más források vonatkozó adataival. Mindezen problémák megoldásánál a társadalomtörténeti szemlélet következetes alkalmazásának fontosságát hangsúlyozza. — BENEDEK LÁSZLÓ a levéltárakban őrzött kataszteri térképek keletkezésének rövid történetét ismerteti, kitérve a főbb kataszteri munkálatokra, majd forrásértéküket elemzi. — DEGRÉ ALAJOS Zala megye igen érdekes adatokat tartalmazó 1770. évi összeírására hívja fel a figyelmet, utalva arra, hogy alighanem országos összeírásról van szó, melynek azonban csak Szabolcs megyéből ismeretes egy további töredéke. Részletesen közli az összeírás összes rovatát, kiemelve, hogy a hazai adóösszeírások közül először itt találjuk meg a községek lélekszámát is, és a nemesek vagyoni helyzetét is kaphatunk bizonyos adatokat. — JÁNOSI FERENC a helyi krónikák vezetéséhez ad hasznos szempontokat, — KENÉZ GYÖZÖ az 1965 szeptemberében tartott budapesti történeti demográfiai kollokviumról tudó-

sít, az ott elhangzott referátumok rövid összefoglalásával. — V. K.

PÁRTTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK. XII. évf. (1966) 1. sz.: Közli a készülő párttörténeti tankönyv VI. fejezetének tervezetét a magyar munkásszervezetek 1919—1923 közötti szakaszáról. Sorrendben az alábbi témákat tárgyalja: a Peidl-kormány tevékenysége és félreállítása; a nyílt ellenforradalmi diktatúra és a fehérterror; az SzDP újjáalakulása, helyzete és politikája; a kommunista mozgalom a fehérterror idején és a nemzetközi szolidaritás; a horthysta rendszer kialakulása és jellege, a Bethlen—Peyer paktum; a KMP taktikája, illegális szervezeteinek kialakítása, a baloldali ellenzék erősödése a szakszervezetekben és az SzDP-ben. — MOLNÁR ERIK tanulmányorozatának IV. fejezete (*A marxizmus szövetségi politikája az I. Internacionálé felbomlásától a II. Internacionálé megalakulásáig*) az európai forradalom kérdésének 1870 utáni elméleti aspektusával és a narodnyik mozgalom kérdésével foglalkozik. Megállapítja, hogy a parasztság kérdésében Marx ekkor jutott el végleges és legfejlettebb álláspontjához, nevezetesen ahhoz, mely a parcellatulajdonos paraszttal való szövetséget a parasztországokban a proletárforradalom elengedhetetlen feltételének nyilvánította, s ugyanakkor kimondta, hogy a termelés szocialista formáit nem szabad rájuk kényszeríteni, hanem meg kell várni, amíg a kollektívált nagybirtok példája nyomán maguktól választják ezeket a formákat. Hasonló álláspontot foglalt el az időtájt a gyarmati kérdésben Engels is, aki egyébként a gyarmatok felszabadulását az európai proletárforradalom győzelmének következményeként vizsgálta, de nem vette fel a gyarmati mozgalomnak az európai forradalmi mozgalomra gyakorolható hatásának kérdését. 1881—82-ben mindketten úgy vélték, hogy Európa új forradalmi hullám felé halad; ezt a forradalmat továbbra is permanens forradalomnak képzelték el, s az volt a nézetük, hogy az adott körülmények között a proletariátusnak nem érleke egy európai háború kirohobanása, mert az a forradalmat elodázná. — A narodnyik nézettel, mely szerint Oroszországban a forradalom a spontán módon, forradalmi és termelési formái következtében szocialista parasztság sikeres akciója eredményeit a kapitalizmus átugrásával közvetlenül elvezethet a szocializmushoz, Engels azt az álláspontot állította szembe, hogy a forradalom a polgári fejlődés elégtelensége következtében fog hamarosan kitörni s a kapitalizmus kiteljesedése legfeljebb abban az esetben válhatna elkerül-

hetővé, ha az orosz forradalom időben egybeesnék a nyugat-európai proletárforradalom győzelmével. A kezdetekor lényegében anarchista narodnyik mozgalmat Marx és Engels nem tekintették az orosz forradalmat előbbrevívó erőnek, sőt 1874—75-ben Engels attól félt, hogy egy esetleges anarchista felkelés a reakciót szilárdíthatja meg. Amikor azonban az évtized végén a mozgalmakban felülkerekedett a blanquizmus hatása — érintetlenül hagyva a terrorista módszereket — komoly forradalmi erőnek kezdték tekinteni, s úgy vélték, hogy az események az Orosz Kommunin felé haladnak. A narodnyik mozgalmat olyan erőnek tartották, mely alkalmas a döntő lökést megadni a burzsoá-demokratikus forradalom kibontakozásához. Felmerülvén így a cárizmus összeomlásának lehetősége, Engelsekkor aszláv népek önrendelkezési jogának elismerése talajra állt, mivel úgy gondolta, hogy ezek szabadságtörekvése a cári pánszlávizmus céljaira többé nem lesz felhasználható. Úgy vélte, hogy a cárizmus összeomlása egyúttal az Osztrák-Magyar Monarchia végóráját is jelenti, melynek egyetlen létjogosultsága: gátat emelni a cári pánszláv törekvések útjába. — ERDEI FERENC *A termelészövetkezetek történelmi fejlődésének néhány jellemzője* címen összegezi a termelészövetkezeti mozgalom útját, az elért eredményeket és vázolja a fejlődés perspektíváját. Megállapítja, hogy a magyarországi út legnagyobb érdeme a termelés csökkenésének elkerülése az átmenet szakaszában, s hogy az átszervezés befejezte után lassú emelkedés kezdődött. Az átszervezés azonban csak „lényegében” fejeződött be, ami azt jelenti, hogy a mezőgazdasági ágtól függően különböző mérvben tere van a nem nagyüzemi és nem szocialista tulajdon alapján folyó művelésnek, s hogy ugyanakkor még nem alakult ki tömegesen a szocialista mezőgazdasági nagyüzem fejlett típusa. Ez utóbbit illetően eddig a fejlődés (spontán módon) a termelészövetkezetek számának csökkenése és területük növekedése, a brigádok munkaszervezeti egységekből termelőegységekké válása, valamint a részesedés alapján számolt jövedelem helyett a pénzbeli fix díjazás bevezetése vonalán haladt. A termelészövetkezetek formáját illetően a fokozatok egész skálája alakult ki, de valamennyiük közös sajátja, hogy fejlődési irányuk a személy-egyesülés, ill. a szövetkezeti társaság formájától távolodva, a szövetkezeti tulajdonon alapuló sajátos vállalati típus felé mutat. — S. VINCZE EDIT *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt első kongresszusának történelmi körülményei* címen a történelmi összefüggések feltárása mellett elemzi a

párt által elfogadott Elvi Nyilatkozatot is, s azt, összehasonlítva a korábbi pártprogramokkal, magas színvonalúnak találja. A párt taktikai hibáit abból a stratégiai hibából vezeti le, hogy a párt Magyarországot kapitalista államként kezelve, s nem számolva sajátos elmaradott helyzetével, szoruló feladatként a szocialista forradalom megvívását tűzte ki. Nem ismerte fel emellett teljes mélységében sem Ausztria és Magyarország kapcsolatát, sem a nemzetiségi kérdésnek ellentmondásait. A fő-koncepciói határozta meg a paraszt- és agrárpolitikát: a földosztás elvetését is. Bár a párt számos területén felvetette a kérdéseket és kereste a helyes válaszokat, a megoldást kínáló marxista feleleteket nem találhatta meg, mert ebben revizionista volta megakadályozta. — SZABÓ ÁGNES *Az illegális kommunista pártmunka kezdetei a Tanácsköztársaság megdöntését követő hónapokban* címen 1919 végéig kíséri szemmel azokat az erőfeszítéseket, melyeket a rendezett visszavonulásra és az illegális munkára felkészületlen kommunisták Budapesten és a bécsi emigrációban a párt fenntartása és munkájának folytatása érdekében kifejtettek. A cikk összegezi, szinkronba hozza és kiegészíti a hazai és emigráns kommunista tevékenységre vonatkozó korábbi kutatásokat. — *A Közlemények* rovat LADISLAV HUBENÁK cikkét közli *A Magyar Tanácsköztársaság hatása a délnyugat-szlovákiai forradalmi mozgalom fejlődésére* címen. Részletes elemzés alapján a szerző megállapítja, hogy a magyar Vörös Hadsereg jelenléte kedvező feltételeket biztosított a szlovák forradalmi mozgalom 1919-i értékes tapasztalatainak megszerzéséhez. — *A Vita* rovat közli SYLVESTER ZAWADSKI *A lengyelországi népi demokratikus forradalom jellege és fejlődési szakaszai* c. referátumát, mely a Lengyel—Magyar Történelmi Vegyes Bizottság és a Párttörténelmi Intézet közös rendezésében 1965 novemberében tartott tudományos tanácskozáson hangzott el. A szerző áttekinti a kérdésről eddig folytatott vita szakaszait, összegezi az általa felvetett módszertani problémákat, majd polemizálva a forradalmat teljes egészében szocialistának, ill. első szakaszát polgári demokratikusnak deklaráló nézetekkel, álláspontját abban foglalja össze, hogy a forradalom első szakasza népi demokratikus diktatúrát teremtett meg: a demokratikus diktatúra új formáját. Ez azonban több szocialista jellegű feladatot is megoldott és ezzel a szocialista forradalom számára készítette az utat. — *A Dokumentumok* rovatban FRISZ ISTVÁNNÉ Kun Béla születésének 80. évfordulójára alkalmából közread néhány Kun Béla-dokumentumot,

melyek az 1933—36-os években a kommunisták szakszervezeti munkájára vonatkoznak. — A *Visszaemlékezések* rovat PÖR FERENC emlékeit tartalmazza az illegális KMP agitációs munkájának megindulásáról 1919 végén, az *Életrajzok* rovatban pedig a kommunista mozgalom két kiemelkedő harcászáról, Mosolygó Antalról (1881—1929) és Bogdány Simonról (1885—1965) olvashatunk. Mindkét életrajz KELEN JOLÁN munkája. — O. M.

2. sz.: A folyóirat közli a készülő párttörténeti tankönyv VII. fejezetének tervezetét *A forradalmi munkásmozgalom. A horthysta rendszer átmeneti stabilizációja (1921—1929)* címen. Ezen belül a nemzetközi helyzet összefoglalása után ismerteti a munkásosztály helyzetét, a baloldali mozgalom erősödését és ezzel kapcsolatban az MSzMP megalakulását, majd a KMP I. kongresszusát. Leírja a rendőri hajsza fokozódását és a MSzMP működési lehetőségéért folytatott harcot, vizsgálja az antimilitarista propagandát és a szakszervezeti munkát, végül a KMP szervezeti és taktikai kérdéseivel, valamint a Komintern VI. kongresszusa után kidolgozott politikai irányvonalával foglalkozik. — A lap folytatódólagosan publikálva MOLNÁR ERIK *A marxizmus szövetségi politikája az I. Internacionálé felbomlásától a II. Internacionálé megalakulásáig* c. tanulmányát, e számban annak IV. fejezetét közli. Itt szerző elsőként a porosz bonapartizmus kérdésével foglalkozik, s megállapítja, hogy bizonyos fejlődés után Engels ezen a hivatali és tiszti réteg hatalmát értette, mely az anyagi hatalommal rendelkező burzsoázia és a proletariátus ellentétén alapult. Ez a bürokrata-rendőri-katonai diktatúra, amit a burso ellenőrzés alatt álló parlamentiárisztikus cs.k. alig-alig leplezett, feladatának tekintette a junkerek megmentését is a gazdasági pusztulásból azáltal, hogy a tőkés rendszer földbirtokosaivá változtatta őket. Miután bemutatja a gépezet működését és Bismarckot mint működtetőjét, valamint a munkásmozgalom és vezetés helyzetét és szerepét, a szerző Marx és Engels elképzeléseit ismerteti a rendszer megdöntésének lehetőségeire, a jövőndő német forradalom menetére nézve. Megállapítja, hogy nézetük szerint e korban lehetetlenné vált a német forradalom belső erők útján történő elindítása; azt előbb egy háborútól, majd az orosz forradalomtól, végül az angol és a francia fejlődés forradalmasító hatásától, mint külső tényezőktől várták. Áttérve a 3. francia köztársaság problematikájára, a szerző a Boulanger-féle nacionalista mozgalom alapjait, valamint széthullásának okait világítja

meg. Rámutat arra, hogy ez a mozgalom jelentette a kiinduló pontot az addig főleg kispolgári-munkás, forradalmi színvételű nacionalizmus burzsoá nacionalizmussá alakulásához, s egyszersmind a munkásság elfordulásához e nacionalizmustól. A következőkben a szerző ismerteti a francia munkásmozgalom helyzetét, árnyalatait, Marx és Engels álláspontját e csoportok megítélésében. A tanulmány végül az angol gyarmati imperializmus problematikáját boncolja. Először az ír kérdést taglalja, majd a brit kapitalizmus szerkezetét és gyarmati politikáját ismerteti, feltárva ennek összefüggéseit a választójogi kérdéssel és a választások eredményeivel, majd az angol munkásmozgalom helyzetét vizsgálja az 1880-as években. — ORBÁN SÁNDOR *Az agrárszegénység számának és helyzetének alakulása a felszabadulás után (1915—1918)* c. tanulmányában ismerteti az agrárszegénység számarányát, regionális elhelyezkedését, az agrárszegénység és a birtokmegosztás összefüggéseit, majd a felszabadulást követő földreform átalakító hatását méri fel. Megvizsgálja a földhöz juttatottak kategóriáit és a kapott földek területi arányait országosan és regionálisan, majd a további igények kielégítésére tett erőfeszítéseket, s az ezekből keletkező feszültséget a falu egyes paraszti rétegei között. Egy további problémaként a munkaalkalom alakulásával, szűkülésével, a fellépő munkanélküliséggel, a munkaviszony és a bérek rendezését célzó intézkedésekkel foglalkozik. Vizsgálja az újonnan földhöz juttatott volt nincstelenek és a régi félproletárok egymáshoz való viszonyát, helyzetük eltéréseit, s az utóbbi réteg nehézségeit a tárgyalt években. Konklúzióként megállapítja, hogy a probléma megoldása túlmutatott az agrár-kereteken, a népgazdaság strukturális átalakítását, az iparosítást követelte meg. — PINTÉR ISTVÁN *Az antisziszta pártok és politikai csoportok állásfoglalása a nemzeti összefogás, a Hüller-ellenes harc és az ország demokratikus átalakításának kérdéseiben 1913 első felében* címmel kandidátusi disszertációjának egy részletét közli. E részben 1913 januártól ismerteti az ellenállás egyes mozzanatait, s átfogó képet ad a kommunista és baloldali szociáldemokrata vonal mellett az ellenzéki jobboldaltól és parlamenti jobboldal egyes csoportjaitól terjedő náci-, vagy német-ellenes táborról. Ismerteti az egyes csoportok programját, s az ellenállást képviselő csoportok állásfoglalásaiban a nemzetközi helyzet alakulásának tükröződésére is rámutat. — A *Közlemények* rovat KÖVÁGÓ LÁSZLÓ cikkét hozza a Magyarországi Nemzetközi Szocialista Föderáció-

ról. Ebben a szerző képet ad a Tanácsköztársaság idején fennállott, a címben jelzett szervezet szervezeti, vezetőiről, kiadványairól, szervezetről és működéséről. A közleményhez csatolja a Föderáció által kiadott sajtótermékek listáját. — M. SOMLYAI MAGDA a népidemokratikus történelemmel foglalkozó történészek munkaközösségének 1966. március 26-i vitájáról számol be röviden, felsorolva az ott megvitatott előterjesztés alapján a kutatás helyzetét, problémáit, feladatait, majd ismertetve az előterjesztés felett kialakult vitát. — O. M.

TÖRTÉNELMI SZEMLE. VIII. évf. (1965) 4. sz.: RUGGIERO ROMANO *Művészet és társadalom a renaissance-kori Olaszországban* c. tanulmánya a renaissance általa 1450—1550 közé helyezett nagy korszaka komplex vizsgálatának szükségességét hangsúlyozva vet fel problémákat. Az olasz patriciátus a virágzó művészeti élet fedezésére szükséges pénzforrásairól szólva kiemeli egyrészt a XVI. századi Olaszország még eleven gazdasági életét; a nagyarányú mezőgazdasági, elsősorban talajjavítási beruházásokat és a pénzt földbirtokba fektető patriciátus innen is emelkedő jövedelmeit, valamint a gondolkodásnak, a festészet és szobrászat az Utolsó Ítélet-konceptió művészi ábrázolásának átalakulásán mérhető elvilágiasodását: új, vagy modernül értelmezett tudati kategóriák beépítését a gondolkodásba. — BENDA KÁLMÁN *A jozefinizmus és a jakobinusság kérdései a Habsburg-Monarchiában* c. tanulmánya a legújabb kutatások eredményeit összefoglalva tárgyalja a jozefinizmus és felvilágosodás, a jozefinizmus és társadalmi alapjai, a polgárság, a jozefinista értelmiség, II. Lipót politikája, a jozefinisták balszárnya és a jakobinus szervezkedések, valamint a Monarchia egyes nemzetei között kibontakozó jakobinus mozgalmak újonnan felmerült kérdéseit. Hangsúlyozza, hogy a jozefinizmus alatt a II. József által megtestesített politikai törekvések egésze értendő, mely elsősorban a francia felvilágosodás állameszméjéből merít: nem akarja megdönteni a feudalizmust, sőt annak reformok révén való megerősítésére törekszik. II. Lipót politikája ezt még rugalmasabban kezdte továbbfejleszteni, amikor azonban fia a reakció irányába fordul, a jozefin politika eddigi támogatói (elsősorban értelmiségiek) tovább szervezkednek. Szervezkedésükben azonban az egységes központ hiányában már mindenütt szükségképpen a helyi tényezők és a nemzeti elem és problematika kerül előtérbe. A Habsburg-Monarchia elmaradt viszonyai viszont még nem tűzik napirendre a polgári forradalmat: szervez-

kedésük tehát nem jut le a népi tömegekig, és így őket a reakció könnyen elfojthatja. — PINTÉR ISTVÁN *Az 1943 ősi kisgazdaszociáldemokrata szövetség* címen az Olaszországnak a háborúból való kiugrása által teremtett nemzetközi helyzetben, Kállay miniszterelnök hintapolitikájához kapcsolva vizsgálja a két párt együttműködésének kialakulását, melynek célja az volt, hogy elősegítse Magyarország kiválását a világháborúból. Megállapítja, hogy bár a szövetség alá akarta támasztani, illetve sürgette Kállay tárgyalási kísérleteit a nyugati hatalmakkal, meg is maradt (Bajcsy Zsilinszkyt kivéve) a kormány támogatása alapján, s egyáltalán nem vizsgálta a cselekvés lehetőségét arra az esetre, ha a kormány a hozzáfűzött reményeket nem váltja be. A szövetség egyúttal — ezen az alapon — a belső „rendfenntartás” eszközének szerepét játszotta a kormány kezében. Az uralkodó osztály nyugatbarát és a háborúból való kiválást szintén óhajtó szárnya a szövetséget fellépésének bátortalansága ellenére is veszélyesnek vélte saját jövőjöd érdekében nézve, ezért hozzákezdett a Demokratikus Polgári Szövetség szervezéséhez, amelybe a Kisgazdapártot is be kívánta vonni; a két erő küzdelmének kibontakozását azonban egyelőre az 1944. március 19-i német megszállás megakadályozta. — A szám közli MÁRKUS LÁSZLÓ *A Horthy-rendszer uralkodó elitjének jellegéről* c., a Történettudományi Intézet vitaülésén elhangzott referátumát és a hozzászólások summázataát. A referátum megállapítja, hogy a keletközép-európai típusú magyar uralkodó elit három fő csoportból: a nagybirtokosokból, fináncokékekből és az állami bürokrácia reprezentánsaiból tevődött össze. Hierarchikusan épült fel, s e hierarchiában a politikai hatalom, amelyben a kormányelnök, a kormánypárt, a főispánok és a hadsereg vezető kara részesedett döntő mértékben, a gazdasági hatalom felett állt. Az elit belső harcának szakaszhatárait 1922-, 1931-, 1935-, 1939- és 1944-ben jelöli meg; e szakaszok a hatalomban való részesedés mérvének eltolódó fázisait jelzik. A harc az egyes csoportok között elvileg az állami beavatkozás mérve, iránya és módszere, valamint a külpolitikai orientáció kérdései körül folyt. A szerző felvázolja az elit ideológiai irányzatát és csoportonkénti eltéréseit, végül az elit zárttságának, ill. a bejutás lehetőségének kérdését vizsgálja. — STIER MIKLÓS *Adalékok az 1920-as évek eleji szociáldemokrata baloldali ellenzémi mozgalmak kialakulásához* címen a folyamat kibontakozását mutatja be az 1922 decemberi pártkongresszusig, mikor egy nagyobb, egységes-

nek mondható, elég következetes ellenzék lépett fel a kongresszus jobboldali vezetőségével szemben. Ennek kapcsán közli az ellenzék illegálisan terjesztett kiáltványát és a kongresszus elértekezkletéről (ahol az ellentétek teljesen világosan jelentkeztek) készült rendőri jelentést. — FÜGEDI ERİK *A XV. századi magyar püspökök* címen 100 püspök életrajzi adataiból kiindulva vizsgálja átlagos élettartamukat, egyetemi képzettségüket, kormányzati éveik számát, fluktuációjukat a jövedelmezőbb püspöki székek elnyerésének érdekében: mindezt a társadalmi szempontok következetes hangsúlyozásával. Igen érdekes és eddig nem ismert konkrét, sokoldalú és módszertanilag is rendkívül tanulságos képet rajzol így a XV. századi magyar uralkodó osztály e nagyjelentőségű rétegéről. A tanulmány fejtegetéseit sokoldalúan összeállított táblázatok támasztják alá. — O. M. — V. K.

VILÁGTÖRTÉNET. 1965: 7—8. sz.: *A történetírás kérdései* c. rovat bevezetőjében MAKKA LÁSZLÓ napjaink általános tudományelméleti fejlődésének a történettudománnyal szemben támasztott amaz igényével foglalkozik, hogy a múlt többé-kevésbé művészi igényű meglevenítése helyett tudományos egzaktásra, azaz a társadalom törvényszerűségei eddigénél pontosabb feltárására és megállapításainak objektív, lehetőleg mennyiségi ellenőrizhetőségére törekedjék. Ennek a feladatnak megoldását marxista és polgári történészek egyaránt a struktúra-elméletben keresik, amely lehetővé teszi a történeti fejlődés törvényszerűségeinek kvantitatív megfogalmazását. Ennek illusztrálására a rovat egy szovjet és egy belga történész társadalomtudományi struktúra-elmélettel foglalkozó cikkét közli. M. A. BARG *Strukturális elemzés a történetírásban* c., módszertani megállapításait főleg a korai feudális társadalmi gazdasági bázisa elemzésével igazoló tanulmányában arra a végkövetkeztetésre jut, hogy Marx történeti módszere megértésének egyik leggyümölcsözőbb módja annak további strukturizációja. — PIERRE LEBRUN *Történelem, struktúra és kvantifikáció* c. tanulmányában a lényegileg a fejlődésre irányuló dinamikus történelem („a történelem alapvetően az embernek a dinamikája”) és a statikusnak látszó struktúraelmélet, az elméletbe foglalható általános és az ettől látszólag idegen egyedi ellentmondásainak feloldásával foglalkozik. A megoldást abban jelöli meg, hogy egyrészt a strukturális magyarázat nem statikus magyarázat, másrészt a strukturális elemzés és az összehasonlító történetírás rendszerező eljárása együttesen képes az általános és az egyedi

viszonyát is helyesen megragadni. A kvantifikációról pedig az a véleménye, hogy „... a kvantifikált gazdaságtudomány a mi szemünkben történelem, sőt: néha jó történelem”. — *A II. világháború irodalmából* c. irodalmi szemlében V. MACSULENKO—V. SEKISZTOV műfajok szerinti csoportosított áttekintést nyújt a II. világháború szovjet történeti irodalmáról, utalva az egyes művek speciális problematikájára és módszereire is. A. JEREMENKO marsall a II. világháború történetének nyugat-németországi megvilágítását elemzi két szakaszban. A háború befejezésétől az 50-es évek közepéig terjedő szakaszban, az „erőgyűjtés” szakaszában az emlékiratok dominálnak. A történelmi problematika vagy nem is jelentkezik, vagy pedig az angol—amerikai vonalat követi. A második, az ötvenes évek közepétől napjainkig érő szakaszra a kutató elem erősödése, a különféle források, dokumentumok szélesebb körű felhasználása és olykor az angol—amerikai történetfeldfoggással is szembekeverülő, a szovjetellenes hitlerista agressziót igazolni igyekvő szándék a jellemző. M. SZEMIRJAGA azokat az utóbbi időben a nyugati történetírásban terjedni kezdő történethamisítási kísérleteket utasítja vissza, amelyek a sztálingrádi csata világtörténelmi jelentőségének tagadására és a midway-i, az El Alamein-i, az ardenni csatával, ill. a rajnai átkeléssel való „behelyettesítésére” irányulnak. A tanulmányíró a konkrét történelmi érvelést a volt hitlerista tábornokok frappáns beismeréseivel párosítja. D. WATT azt a kárt világítja meg, amely az angol történeti irodalmat és az angol politikát a diplomáciai anyagok túlhoszú, 50 éves zárolásával éri. Az Egyesült Államokban 20 évre szállították le a zárolási időt. BORUS JÓZSEF az 1944—45-i magyarországi harcok történetének kutatása számára a nyugat-német hadtörténeti munkákat aknázza ki. Az itteni harcok leírására törekvő, összefoglaló jellegű hadtörténelmi feldolgozások, az általános jellegű okmány-publikációk, a visszaemlékezések és a hadosztálytörténetek elemzése során több fontos új megállapításra jut, pl. a debrecni csata történeti jelentőségét illetően. — Engels Frigyes halálának 70. évfordulója alkalmából a tájékoztató ENGELSnek két, magyar nyelven eddig meg nem jelent cikkét közli. A *Porosz-Németország számára más háború nem lehetséges, mint egy világháború...* c. cikkében a kijózanító történelmi tanulságokra figyelmezteti az elszabadult német sovinizmust, s arra, hogy e világháborúnak „egy abszolút biztos eredménye” lesz: „általános kimerültség és a munkásosztály végső győzelme

előfeltételeinek kialakulása". Az antiszemitizmusról Ehrenfreundhoz intézett levelében a zsidó tőkét és a vele kapcsolatos antiszemitizmust a kapitalizmus fejletlenségével hozza összefüggésbe, és főként kelet-európai problémát lát benne. — Az *Akik közülől látták...* c. rovat F. PAULUS tábornoknak, a Sztálingrádnál megsemmisített német csapatok főparancsnokának visszaemlékezéseiből közöl egy részletet, amely a katonai fegyvelmel, a bajtársiasággal, a déli front stabilizálásának szükségességével, egy új „tördőfés-legenda” kialakulásának megakadályozásával igyekszik megmagyarázni sztálingrádi végsőig való kitartását. A Montgomery tábornok emlékirataiból közölt részlet az angol, amerikai, francia és részben a szovjet hadvezetőség közt a normandiai Overlord- és a dél-franciaországi Anvil-akció körül lefolyt vitát ismerteti, amelyből végül is az Overlord primátusát képviselő angol álláspont került ki győztesen azzal a megszorítással, hogy utóbb kisebb arányokban az akkor már Dragoonnak átkeresztelt Anvil-akciót is végrehajtották, amelyet egyébként Montgomery a „háború egyik nagy stratégiai balfogásának” minősít. A Csujkov marsall emlékirataiból vett részlet ismerteti a Berlin ostroma idejére kialakult abszolút szovjet ember- és technikai fölényt, hibáztatja Sztálint Berlin ostromának két hónapig való halogatásáért. Politikai tendenciát, a szövetségek közé való ékverési szándékot, a hitlerizmus, sőt Hitler átmenetisére irányuló kísérletet lát Hitler gyanús öngyilkosságának még gyanúsabb nyilvánosságra hozatala mögött. — A *Szemle* a Nemzetközi munkásmozgalom, Újkori történet, és Második világháború csoportosításban 39 könyvismertést és — a második világháború hadvezetési kérdéseiről — egy nyugati folyóiratszemat közöl.

9—10. sz. (1966): FÜGEDI ERIK *A lengyel és a cseh városok kialakulásának irodalma* címen a varsói, a párizsi és a lengyelországi várostörténeti konferenciák és a vonatkozó gazdag irodalom alapján ismerteti a két szomszédos szláv nép számunkra is tanulságos várostörténeti kutatásának fellendülését és eredményeit. A város kezdete mindkét országban a feudális társadalom kialakulásához, topográfiailag pedig a törzsi várakhoz kapcsolódott. Alapja a mezőgazdasági termelés fellendülése s ezzel kapcsolatban a társadalmi munkamegosztás előrehaladása volt. A suburbiu-mok jelentősége a cseh-morva városfejlődésben — ellentétben a lengyelországgal — nem világos, de, úgy látszik, az idegen telepéseknek itt nagyobb szerepük volt, mint Lengyelországban. A cseh-morva területek közül Észak és a

Dunavölgy közti összekötő szerepüknél fogva a morva területek fejlődtek jobban. II. Ottokár trónraléptekor Morvaországban kétannyi várost találunk, mint Csehországban. A lengyel eredményekkel szemben a cseh-és morvaországi városok locatiojának folyamata, a gyors terjedést előmozdító tényezők sokkal világosabbak. — NIEDERHAUSER EMIL *A polgári átalakulás problémái Kelet- és Délkelet-Európában* c. tanulmányában a fejlődés közös sajátosságait az agrárjellegben, az ipari fejlődés gyengeségében, ennek következtében a parasztság túlsúlyában, a nemzetiségi burzsoázia és proletariátus gyengeségében, a nemesség bomlásában jelöli meg. A polgári átalakulást Kelet-Európában a nemzeti burzsoázia, ill. az ennek a feladatait részben vállaló nemesi uralkodó osztály vezeti. A fő kérdés a polgári nemzeti állam megteremtése, ill. a függetlenség kivívása volt. Ennek voltak alárendelve a parasztnozogalmak is. A szerző ezeket a függetlenségi harcokat elemzi, összefüggéseiket az illető ország társadalmi struktúrájával, a külhatalmak támogatásával. Végül a balkáni és kelet-európai polgári átalakulás egyes lényeges társadalmi, gazdasági mozzanatait veszi sorra. — KATUS LÁSZLÓ összeállítás közöl NYIKOLAJ Todorov bolgár történésznek a *Revue des études sud-est européennes* I. évf. 1—2. sz.-ából átvett rendkívül érdekes tanulmányából *A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet néhány vonásáról az Oszmán Birodalom balkáni területein* címmel. Todorov szerint az oszmán társadalomnak főleg két vonása befolyásolta a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet: egyrészt az erősen központosított, mélyen tagozott közigazgatási és pénzügyi apparátussal rendelkező állam, másrészt pedig a városi élet jelentős fejlettsége. A szerző meggyőző érveléssel bizonyítja a török hódítás előtti és utáni városfejlődés kontinuitását, viszonylag magas színvonalát, és végigkísérését a XV. századtól a XIX. század elejéig terjedő időszakban azokat a leglényegesebb ellentmondásokat, melyek egyrészt a lassan a nyugati hatalmaktól félgymarmati függésbe került oszmán állam és a fejlődő nemzeti burzsoázia között fennállottak. Végül a fejlődési folyamat és a marxizmus „eredeti tőkefelhalmozás” viszonyát vizsgálja. — DOLMÁNYS ISTVÁN *Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása és a marxista történetírás* c. cikkében általánosságban jellemzi a Monarchia történetével foglalkozó marxista történetírás kibontakozását a szubjektívizmus és a dogmatizmus szorításából az ötvenes évek második felétől kezdve, és jelzi ennek a munkának első eredményeit Jevgenyija Rubinsten monográfiájában és

Leo Valiani tanulmányorozatában. — POGÁNY MÁRIA *A Kelet-Európa-kutatás nyugat-európai és USA-beli központjai* címen ismertetést közöl a Kelet-Európa-kutatás különböző német, osztrák, angol, amerikai, svájci, svéd tudományos intézményeiről, az általuk rendezett tudományos ülésszakokról. Függeléként ismerteti É. LEMBERG *Hogyan gondolkodnak Németországban a kelet-európai népekről?* c. előadását. — NIEDERHAUSER EMIL *Kamil Krofta (1876—1945)* címmel portrét rajzol a neves cseh polgári politikusról és történelemsztről. Krofta történetírói munkássága főleg a középkori cseh történetre, ezen belül a parasztság történetére esett. Nacionalista álláspontjánál fogva a cseh történet

tengelyébe a cseh—német—magyar antagonizmust állította, felfogásából azonban nem hiányoztak a demokratizmus pozitív elemei. A Kroftától közölt szemelvények egyrészt a cseh történetíró pozitív oldalait mutatják be a parasztság történetéről írt könyvéből, valamint *A huszita mozgalom társadalmi és nemzeti szempontból* c. tanulmányából vett részletekkel, másrészt a magyar fejlődésre, ill. a csehszlovák—magyar viszonyra vonatkozó nézeteivel ismertetnek meg. — A 134 oldalra terjedő *Szemle* — Általános művek, Osztrák-Magyar Monarchia, Bulgária, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Lengyelország, Románia csoportosításban — több mint félszáz mű ismertetését nyújtja. — B. B.

Egyéb tudományos folyóiratok

ACTA HISTORIAE ARTIUM. Tom. XII. (1965) 1—2. sz.: D. DERCSÉNYI *La tutela dei monumenti in Ungheria negli ultimi otto anni* (A műemlékvédelem Magyarországon az utolsó nyolc évben) c. tanulmánya a magyar műemlékvédelem utolsó nyolc esztendőben elért eredményeit ismerteti a külföldi olvasóval. A gazdagon illusztrált tanulmány a magyar műemlékvédelem minden területét érinti: várak, szentélyek, kastélyok, templomok és lakóházak. — HILDEGARD BARANYAI *Das gotische Bronze-Taufbecken in Gyöngyös* (A gyöngyösi gótikus bronz keresztelőtál) c. tanulmánya a mai Magyarországon egyedülálló keresztelőkút iglői eredetét és lengyel vonatkozásait ismerteti. — RADOCSEY DÉNES *Renaissance letters patent granting armorial bearings in Hungary* (Reneszánsz címerlevelek Magyarországon) címmel II. Ulászló, II. Lajos, I. Ferdinánd, Szapolyai János valamint I. Miksa császár és XII. Lajos francia király 1490—1540 között magyarok számára adományozott címeres leveleit sorolja fel leírásukkal, a vonatkozó teljes irodalommal, és 39 nagyon jó fényképpel. — H. Gy.

ÁLLAM ÉS IGAZGATÁS. 15. évf. (1965) 2. sz.: HERCZEGH GÉZA *A moszkvai fegyverszüneti egyezmény megkötésének jelentősége* c. tanulmánya az 1944-ben alakult debreceni Ideiglenes Nemzeti Kormány által, 1945. január 20-án, a szövetséges hatalmakkal kötött fegyverszünetet elemzi.

4. sz.: SZAMEL LAJOS: *A népi bizottságok szerepe a közigazgatás demokratizálásában* c. tanulmánya népi bizottságoknak nevezi s így tárgyalja az 1944—45-ben létrejött sajátos igazgatási szerveket: a nemzeti bizottságokat; a mezőgazdasági termelés

megindítására és irányítására létrehozott, a koalíciós pártok és az újonnan alakult demokratikus pártszervezetek (UFOSz, FÉKOSz) képviselőiből álló termelési bizottságokat; a törvényhatóságok közigazgatási bizottságai mellett működő gazdasági albizottságokat; az 1945-ös földreform végrehajtásában nagy szerepet játszó földigénylő bizottságokat; a miniszteriális igazgatás mellett működő szervezeteket: az Országos Szociálpolitikai Tanácsot, az Országos Közegészségügyi Tanácsot és az Országos Szabadművelődési Tanácsot. — BEÉR JÁNOS *A demokratikus államigazgatás születésének 20. évfordulója* címen az 1944—45-ben kiépülő demokratikus államapparátus két alapvető szervekét, a nemzeti bizottságoknak és a demokratikus kormánynak a kialakulását vizsgálja. Elemzi ezután a két apparátus sűrűlődését és a nemzeti bizottságok törekvéseit, hogy országos csúcsszerveknek, az Országos Nemzeti Bizottságnak a közvetítésével döntő államhatalmi tényezővé álljanak.

9. sz.: CSIZMADIA ANDOR: *Egy kétszázéves alkotmány- és reformtervezetről* c. alatt az 1764-es országgyűlésen felmerült kérdésekkel kapcsolatosan keletkezett Opinio circa reformationem regni Hungariae c., általa most megtalált röpiratot ismerteti. Az országgyűlés fő problémája a magyar nemesség megadóztatása volt. E kérdés körül az országgyűlés idején nagy röpirat és pasquillus harc bontakozott ki. Az Opinio szerzője ismeretlen. Szerzőségét sokan (de csak utalások alapján) Kollár Ádám Ferencnek tulajdonították, aki a vitában az udvar álláspontjának legjelentősebb képviselője volt. A tanulmány a röpirat teljes szövegének ismeretében feltételezi, hogy szerzője Festetics Pál kamarai taná-

csos volt. A felvilágosult abszolutista szemléletű tervezet az udvari álláspontot képviseli, de olyan kompromisszumot kéres, amelyet a magyar nemesség is elfogadhat.

11. sz.: SCHMIDT PÉTER: *A demokratikus választójog megteremtése Magyarországon* c. tanulmánya elemzi az 1945 novemberi választás alapját képező választási törvény létrejöttét, a körülötte folyt politikai vitákat. — Sz. M.

ANTIK TANULMÁNYOK. 12. köt. (1965)

1. sz.: MORAVCSIK GYULA *A magyar bizantinológia helyzete és feladatai* c. tanulmányában a magyar bizantinológia jövő feladatait a következőkben jelöli meg: 1. Kéziratárakban lappangó források felkutatása, 2. Forráskritikai munkák készítése, 3. Magyar vonatkozású forrásgyűjtemény kiadása, 4. Bizánci görögség szótárának elkészítése, 5. Archaizáló népnevek lexikonának összeállítása, 6. Ethnográfiai leírások vizsgálata, 7. Bizánci tárgyi emlékek kutatása és feldolgozása, 8. Magyar—bizánci érintkezések monográfiája, 9. A magyar nyelv görög jövevényszavainak vizsgálata, 10. Árpád-kori helynevek és patronimiumok kutatása, 11. A bizánci diplomácia elméletének és gyakorlatának vizsgálata. Az eredményes kutatás megkívánja nyelvészek, régészek, történészek és etnográfusok együttműködését. — FÜVES ÖDÖN *Görög kereskedők Dunántúlon 1754—1771 között* c. közleménye összeírások alapján ad képet kereskedelmi tevékenységük szervezetről. A vizsgált időszakban száznegy dunántúli helységben laktak görög kereskedők, akik ott a kereskedelmet kezükben tartották. — HARMATTA JÁNOS *A rabszolgatartó társadalom korszakbeosztásának kérdéséhez* c. írásában megállapítja, hogy az Óperzsa birodalomban fennálló rabszolgatartást nem szabad az antik rabszolgatartás korszakához számítanunk. Állítását elámi, babiloni források és a persepolisi „kincstári táblák” nyelvészeti elemzésével támasztja alá. — H. Gy.

BÉKE ÉS SZOCIALIZMUS. IX. évf (1966) 3. sz.: G. COGNIOT *Romain Rolland — a béke harcosa* címen a nagy író születésének 100. évfordulója alkalmából Romain Rolland politikai arculatát: fejlődését és harcát vázolja és méltatja. — O. M.

COMMUNICATIONES EX BIBLIOTHECA HISTORIAE MEDICAE HUNGARICA. 38—39. (1966): SZAKÓ ISTVÁN *Magyar kiválóságok és családtagjaik elmebajainak története* c. alatt Vörösmarty lánya, Madách egyik fia, Berzenczey László, Gulácsy Lajos és Nemes Lampérth József elmebajának kórtörténetét ismerteti: az abból levont

orvosi tanulságokon túl a rögeszmék és ferde képzetek főleg Berzenczeynél politikailag is érdekes leírásaival s belőlük a torzulások kiszűrésével a történész számára is érdekes adalékként a kor gondolkodásához és képzetvilágának történetéhez. — BENCZE JÓZSEF *A diftéria hazai történetét mutatja be, első hazai leírásait, a leküzdésére tett javaslatokat, és az ennek ellenére szörnyű (szerző által járványos években 30—40 000 főre is becsült) pusztításait, a védőoltás gyors, a húszas évek végétől európai viszonylatban is élenjáróan tömeges hazai elterjedését, ami Magyarországnak a diftériaellenes nemzetközi küzdelem történetében jelentős helyet biztosít.* — NOVÁK KÁROLY *a budapesti volt Vöröskereszt kórház történetének első 15 évét mutatja be (1885—1899) társadalomtörténetileg is érdekes adatokkal a korabeli kórházi ápolási költségekről, az egészségügyi személyzet fizetéséről és — az alapszabályt ismertető — a részletesen megszabott kötelezettségekben is visszatükröződő hierarchiájáról, a kórház létrehozása körül különösen tevékeny Schwartzer Ottónak a Vöröskereszt jeles fejlesztőjének portréjával.* — Az *Adattár* rovatban BARTA ISTVÁN Kossuth 1831. évi kolera-biztosságának kapasan kelt részletes jelentését közli a sátoraljátűhelyi állapotokról a vidékre menekült alispán számára: fontos forrás mind a kolera zempléni történetére, mind Kossuthnak a kolera leküzdésében vállalt szerepére. — V. K.

DEMOGRÁFIA. IX. évf. (1966) 1. sz.: HORVÁTH RÓBERT *A gazdasági fejlődés és a népességi kérdés kölcsönhatásairól Magyarországon a 18. század közepétől a 19. század közepéig* c. tanulmánya szerint abban, hogy a jelzett időszakban a hazai népességi fejlődés átlagosan nagyobb, mint általában Európában, elsősorban Magyarország földje termékenységeinek volt jelentős szerepe: a magyar jobbágycsalád jobban élt, mint általában az európai munkáscsaládok. Szerző ezután a népességszám magyarországi fejlődését befolyásoló tényezőket — akadályozóit és előrelendítőit — vizsgálja. — SZABADI EGON *A népesség oktatási szintje és a közoktatás fejlődése Magyarországon* c. tanulmánya az elmúlt húsz év eredményeit ismerteti, összevetve az 1939-es, 1940-es és 1963/64-es az általános iskolai végzésre vonatkozó mutatókat. — H. Gy.

ÉPÍTÉS- ÉS KÖZLEKEDÉSTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK. X. köt. (1966) 1. sz.: A szám az MTA 1964. október 5—10-én rendezett nemzetközi műemlékvédelmi munkaértekezletének anyagát közli. Belőle a történész szempontjából külö-

nősen a következők emelendők ki: ENTZ GÉZA *A tudományos kutatás szerepe a romok műemléki védelmében* c. tanulmánya hangsúlyozva a régi magyarországi épületállományt a török, a függetlenségi harcok és az utánuk következő megkorlátságok során bekövetkezett csaknem teljes pusztulását (melynek nagyságát az Alföldön pl. a viszonylag épen maradt szabolcsi műemlékállomány gazdagsága sejteti), kiemeli a megmaradt romok feltárásának és az ezt elősegíteni képes tudományos kutatásnak fontosságát. — SEDLMAYER JÁNOS *Középkori várak helyreállítása Magyarországon* c. tanulmánya röviden áttekinti a kérdés múltját: a várak műemlékvédelme iránt csak későn, a két világháború között feltámadt, s ekkor már színvonalasan kielégített igényeket, majd az újonnan végzett vár-restaurálások legfontosabbjait ismerteti. A külföldi hozzászólók közül (többek előadásának szövegét a Műemlékvédelem már közölte és így már ott ismertettük) említendő LUDVIG DEITERS *A zinnai középkori ciszterciai monostor apátságának rekonstrukciója* és HANS NADLER *Műemléki munkálatok a Rodewieschben levő koraközépkori Göltzsch vízierődön* c., szép képekkel illusztrált tanulmányai. Magyar szempontból különösen tanulságos TANIA STEFANOVIČOVA és ANDREJ FIALA a pozsonyi vár fellegvárának XI—XIII. századi, tehát a mai vár megépítése előtti szakaszának történetét ismertető tanulmánya, számos jól áttekinthető térképvázlattal. — V. K.

ETHNOGRAPHIA. LXXVI. (1965) 3. sz.: PÉTERDI OTTÓ *A féltelkes jobbágy élet-színvonalá Bakonypéterden 1800 körül* c. tanulmánya egy XVIII. századi telepítési község életkörülményeit kutatja. — GYÖRFY GYÖRGY *Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában* c. tanulmánya abból a tényből indul ki, hogy Anonymus adatai a Kárpát-medence IX. századi államalakulatairól ellentétben állnak az egykorú forrásokkal. A szerző forráskritikai módszerrel felel az alapvető két kérdésre: miképpen jött létre a forrás és honnan merítette a régi népekre vonatkozó adatait? Foglalkozik a Gesta műfaji jellegével. Györfy szerint Anonymus műfívél az ősi, nemzeti jogon birtokló főnemesség érdekét igyekezett szolgálni az új nagybirtokos arisztokráciával szemben. Majd a Gestában szereplő népek és országok adatainak forrásait mutatja meg. Végül megállapítja: „Anonymus Gesta Ungarorum a IX. századi politikai és etnikai viszonyokra forrásul nem használható.”

4. sz.: VOIGT VILMOS *A néprajztudomány elméleti-terminológiai kérdései* c. tanulmánya

hiányolja a marxista tudat- és felépítményvizsgálatokat és Marx, Engels s Lenin idevágó munkáinak kiadását. Részletebben bírálja Marót Károly munkásságát. Ismerteti a Magyar kutatások szemléletét, a magyarságon belüli etnikai csoportok kutatását, — végül vázolja a „nép” fogalmának problematikus kérdését. — BODGÁL FERENC *A Borsod-Abauj-Zemplén megyei cigányok fémművészete* c. tanulmánya a XVII. századtól követi nyomon a cigányság történetét a jelzett területen, a XVIII. századtól már demográfiai adatok alapján. A cigánykovácsok a szerző megállapítása szerint az elmúlt századokban jelentős szerepet tölthettek be a falvak életében. — SCHRAM FERENC *A Szentiván-napi tűzgyújtás* c. tanulmánya előljáróban a szokás történeti áttekintését adja, különös tekintettel a hazai forrásokra. Összehasonlítja a téli napfordulóval kapcsolatos szokásokkal s megállapítja, hogy a magyarság e szokásokat már a honfoglalás és a keresztény vallásra való áttérés előtt ismerte. — BALOGH ISTVÁN *Egy országos jellegű hatósági néprajzi „gyűjtés”-ről* c. közleménye ismerteti Szabolcs vármegye szolgabíráinak 1903-ban készült jelentéseit járásaik népszokásairól. — NAGY LAJOS *Üsere gazdakegyének* c. közleménye szerint Zsadányból a község számos gazdája fiát román gazdákhöz küldte nyelvtanulás és tapasztalatszerzés céljából. A XIX. század utolsó évtizedeiben a román gazdák nagyobb számban küldték fiaikat Zsadányba hasonló céllal. — H. Gy.

LXXVII. évf. 1966. 1. sz.: ORTUTAY GYULA *A finnugor folklor-kutatások lehetősége és feladatai* c. tanulmánya elsősorban módszertani kérdéseket tárgyal. Javasolja a genetikai összehasonlítás megkísérlését. Az összehasonlításhoz kiderülne, hogy a poligenetikus fejlődés azonos történelmi-társadalmi előfeltételek nyomán teremt-e rokon formákat, tartalmakat, s elválaszthatók-e ezek a genetikus eredetű formáktól. — TAKÁCS LAJOS *Irtásföldek és irtási eszközök (irtókések) az Őrségben és a Felső-Rába vidékén* c. tanulmányában egy jellegzetes irtástelepülés képét mutatja be. — FERENCZI IMRE *Történelem, szájhagyomány, mondahagyomány* c. tanulmánya igazolja, hogy a történelmi szájhagyomány kapcsolatban van a történelmi eseményekkel, a mozgásban levő társadalmi léttel és a közösségi tradíciókat konzerváló társadalmi folyamatokkal. — RUITZ IZABELLA *A parasztiifjúság társaslétele a Bódva vidékén (1880—1950)* c. tanulmánya (I. része az előző számban) bemutatja a leányok és legények zárt világát és az ifjúság egymáshoz való viszonyát, majd a fiataloknak a családban betöltött szerepét. A vizsgálat

természetesen társadalmi problémákat is napvilágra hoz. A házasság általában határvonalat jelentett a fiatalság társas életében. Rámutat a falu-közösség zárt voltára. A városok látogatása is csak a második világháború után lett szokásos. A két világháború között az egyesületi életben a fiatalok a szórakozást keresték, a kulturális lehetőségekkel nem éltek. — *H. Gy.*

FILOLÓGIAI KÖZLÖNY. XI. évf. (1965) 1—2. sz.: — VÁRADI-STERBERG JÁNOS *Kijevi diákok Magyarországon a XVIII. században* c. írása az ukrán—magyar kulturális kapcsolatokra vonatkozóan nyújt új adatokat. A Kijevi Akadémia végzett növendékei közül számosan Magyarországon (Pest, Pozsony, Tokaj) fejezték be vagy folytatták tanulmányaikat. Közülük Szamborszkij, aki 1799—1804 között tartózkodott Magyarországon, kapcsolatban állott magyar közéleti személyiségekkel is. Nevezetes, és további kutatásokra érdemes Tessedik Sámuellel való kapcsolata.

3—4. sz.: TARDY LAJOS *Baranyai Decsi Czímor János Hodoeporiconja (1587)* c. tanulmánya a polihisztor író méltánytalanul ismeretlen munkásságát ismerteti. A művek közül kiemelt Hodoeporicon értékes magyar művelődéstörténeti dokumentum „... a tolnai, debreceni és kolozsvári iskolák frissen végzett diákjainak szellemi podgyászával ismertet meg bennünket”. — KÓKAY GYÖRGY *Rát Mátyás a hazai nemzetiségekről és a magyarországi népek Kelet—Nyugat közti közvetítő szerepéről* c. tanulmánya Rát írásai alapján hiteles képet ad az államismereti iskola magyarországi törekvéseiről, különös tekintettel a hazai nemzetiségi törekvésekre. — KA FER ISTVÁN *Adalékok a barokk magyar—szlovák vonatkozásaihoz* c. tanulmánya ismerteti Pázmány Péter szlovákok közötti rekatolizációs munkásságának történetét és irodalmi hatását. A szerző részletesen ismerteti a „jezsuita-szlovák” nyelvet, melynek fejlődése egyenes a XVIII. század katolikus íróin keresztül a Bernolák-iskola működéséig. A nagyszombati barokk vizsgálatát mind a magyar, mind a szlovák kutatást hozzásegíti a magyarországi és európai barokk teljesebb szintéziséhez. — FRIED ISTVÁN *Cseh—magyar kapcsolatok 1828—41 között* c. tanulmánya utal arra, hogy első sorban útirajzokból ismerhette meg a korabeli hazai olvasó a cseh életét. A kapcsolat mindenekelőtt a cseh ipar és zenei élet hatásában, és a magyar és cseh történetírás kölesönös ismeretében nyilvánult meg. Az irodalomban — Petőfi és Arany hatását leszámítva — ez a kapcsolat nem mutatható ki. — *H. Gy.*

FÖLDRAJZI ÉRTESÍTŐ. 13. évf. (1964) 4. sz.: IRMÉDI MOLNÁR LÁSZLÓ *Térképtörténetírásunk helyzete* c. írása rámutat térképtörténetírásunk hiányosságaira és szervezatlenségére. A szerző a térképek felkutatásának, katalogizálásának és a térképtörténetírásnak azonos fontosságát emeli ki.

1965. 3. sz.: BORZSÁK ISTVÁN *Budapest helyének ismerete a görög-római irodalom és a korai középkori térképábrázolások tükrében* c. tanulmányának bevezetőjében ismerteti a magyar föld felfedezésének történetét. Ptolemaiosz térképeinek több lapján elosztva találjuk a bennünket érdeklő területet (Germania Magna, Pannonia superior és inferior). Jelentős források az ún. itinerariumok. Castorius térképével szerző részletesen foglalkozik. Közli a Duna mentén található helységnéveket. Ismerteti a II. századi óbudai római emlékeket, a pesti oldalon pedig egy III—IV. századi római tábor maradványait. Ezek voltak kikkristályosodási pontjai Óbuda, illetőleg Pest fejlődésének.

4. sz.: BECEI JÓZSEF *Békés funkcionális településföldrajza* c. írása történeti áttekintést is ad a község múltjáról. A XVIII. század előtti időben Békésnek a vár adott jelentőséget. Hazánk második legnagyobb közvégső mezőgazdasági termelésének jelentőségét csökkentette, sőt akadályozta, hogy a gazdasági fejlődésnek elengedhetetlen XIX. századi velejárója, a vasúti hálózat elkerülte. — *H. Gy.*

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK. U. i. XIII. (LXXXIX) évf. (1965) 1. sz.: SÁRFALVI BÉLA *A társadalmi foglalkozási átrétegződés történelmi és földrajzi típusai Európában* c. tanulmánya rámutat arra, hogy a népesség településére a történelmi folyamán az anyagi termelőerők elhelyezkedése milyen hatással van. A változásokat a népesség helyváltoztatása követi. A szerző a kapitalizmusban végbenemő foglalkozási átrétegződést európai államok — köztük Magyarország — példáján mutatja be és az átrétegződés kezdeti időpontjának különbözősége alapján kategóriákat állít fel.

3. sz.: PÉCSI MÁRTON *A magyar földrajztudományok útja a felszabadulás óta és időszere kérdései* c. írása bevezetőben történeti áttekintést ad, majd a természeti és gazdasági földrajz kérdéseivel foglalkozik. — *H. Gy.*

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK. 69. évf. (1965) 4. sz.: BORZSÁK ISTVÁN *A magyarországi Melanchton-recepció kérdéséhez* c. tanulmánya Melanchton magyarországi tanítványainak működéséről közöl adalékokat. Kifejti, hogy Magyar-

országban erősen hatott Melanchton politikai szemlélete, amely Erasmus nyomán központi kérdésnek tekintette a török elleni harcot. A Melanchton bibliamagyarázataiban, antik fordításaiban széles körben alkalmazott politikai aktualizálást. Ez a módszer nagymértékben követésre talált magyar tanítványai és követői, Bornemissza Péter, Gyalui Torda Zsigmond, L. Stöckel, Egri Lukács tevékenységében. — SCHULEK TIBOR *Eltemetett Bornemissza adatok* címen Iványi Béla néhány Bornemissza Péterre vonatkozó adata nyomán az „Ördögi kísérletek” előadására vonatkozó kérdéseket, valamint Bornemissza műve folyamatosan megjelenő kötetei árának alakulásáról szóló adatokat ismertet; végül a bécsi egyetem anyakönyvének Bornemissza Péterre vonatkozó bejegyzés alapján bizonyítottan látja Bornemissza polgári származását. — KÓHEGYI MIHÁLY A Központi Könyvbíróal Szék véleményét közli Katona József Bánk bánjáról: a vélemény 1845-ben Katona művét nem tekinti előadhatónak, mivel szerinte alkalmas idegenek elleni gyűlölet és pártütési hajlandóság keltésére. — JÁN KLOC eddig lappangott levéltári dokumentumokat közül Balassi 1578-as, Selmechánya polgárai-val való konfliktusáról.

5. sz. BIRÓ FERENC: *Péczei József c. tanulmánya* (I. része az előző számban) a magyar irodalmi felvilágosodás sajátos alakjának életét és munkásságát elemzi. Péczei irodalomfelfogása a klasszicizmus hatása alatt állott, társadalomfelfogását pedig az angol szentimentális irodalom befolyásolta jelentős mértékben. Szemlélete sok tekintetben közel hozta a Gvadányi fémjelezte nemesi patriarchalizmushoz, amely Péczeihez hasonlóan a nép erkölcsi tisztaságát állította szembe a nemesség romlottságával, csak eltérően Péczeitől, egyértelműen feudális-konzervatív alapállásból. Ez a kettős kötöttség a kor szak irodalmi frontjai között határozta meg Péczeinek helyét a kor irodalmi életében.

6. sz. KOVÁCS GYÖZŐ *A klasszicizmus árnyékában s a romantika előtt. A magyarországi szentimentalizmus néhány kérdése c. tanulmány* a magyar szentimentalizmust, megfelelően az európai tendenciának, szétválasztja a francia forradalmat megelőző és francia forradalom utáni szakaszra. Megállapítja, hogy a forradalom előtti szentimentalizmus szorosan összefonódott a felvilágosodással, míg a forradalom utáni szentimentalizmusban megjelentek a romantikát előkészítő elemek. Ezeket vizsgálja és mutatja meg Batsányi, Kármán, Kazinczy munkásságán. — TARNÓC MÁRTON: *Egy ismeretlen magyar nyelvű állam-*

elméleti munka címen azt fejtegeti, hogy az államelméleti irodalom Justus Lipsius nyomán a XVII. század első felében indult meg Magyarországon. Erdélyben a politikai elméleti irodalom egy átmeneti műfaj, a fejedelem-tükör irodalom formájában jelentkezik, amely átmenet az államelmélet és az erkölcsfilozófia között. Az első erdélyi magyar nyelvű munka, amely egyértelműen Lipsiushoz kapcsolódik és tisztán államelméleti jellegű, Vetési István mezőúri pap levele I. Rákóczi Györgyhez 1631. november 19-én, amelyben államigazgatási tanácsokat ad a fejedelemnek. A közlemény a levelet betűhíven publikálja. — KUNSZERY GYULA: *Aurora c. cikke* az 1911-ben működött, félesztendő megért, Csere Andor által szerkesztett polgári liberális folyóirat monografikus ismertetése. Munkatársai között volt Balázs Béla, Kosztolányi, Karinthy.

70. évf. (1966) 1–2. sz.: KOMLOVSZKY TIBOR: *Arany Toldija és egy népies hősi ének c. tanulmánya* Arany Toldijának irodalmi példái és forrásai között kiemeli a korabeli ponyvairodalmat, melyről maga Arany állította, hogy gyermekkorában kedvelt olvasmánya volt. Szerző szerint ez a populáris irodalom hatott legerősebben a Toldi megszületésére, elsősorban Vörös Mihály: A Bajnok Vég-Gyula várában c. 1807-ben kinyomatott históriás éneke. A tanulmány konkrétan is a Toldi előfutárának tekinti Vörös Mihály művét és számos rokon motívumot mutat ki a két műben. — SÓLYOM KÁROLY: *Új szempontok az Anonymus-probléma megoldásához.* A tanulmány állítása szerint Anonymus nem Péter esztergomi kanonok volt, mint azt Szilágyi Lóránd nevezetes tanulmánya állítja, hanem kortárs, Péter székesfehérvári prépost, későbbi győri püspök, 1202–1204 között kancellár. Ez utóbbiról ismeretes, hogy együtt nevelkedett II. András királlyal az egri érsek udvarában, ez megmagyarázza, hogy Anonymus különösen jól ismerte az egri egyházmegye földrajzi viszonyait. A győri püspök számos diplomáciai feladatot teljesített, innen Anonymus rendkívüli tájékozottsága a kor diplomáciai életéről. A tanulmány szerint Péter püspök Velek honfoglaló vezér nemzetségéből származott. A Velek-család birtokai Csanád megyében voltak, ez magyarázná a gesta nyelvének rokonságát a dél-magyarországi eredetű Gellért legenda latinságával. — PETROVICH ED: *A középkori pécsi egyetemen kapcsolatos szentbeszédék kora c. tanulmányában* ezek keletkezését — számos érv alapján — a XIV. század első negyedére teszi. — SZABÓ FLÓRIS *A huszita biblia és állítólagos patarén elemei c. tanulmánya* szerint

a legelső magyar bibliafordítás újszövetségi része nem a Müncheni-kódex huszita-patárén eretnek hatásait mutatja, hanem a fordítás valószínűleg bencés szerzetes munkája. A tanulmány sorra véve a patarenus eredetet bizonyító filológiai érveket, kimutatja, hogy a hivatkozott fordítási helyekből nem lehet eretnek jellegű értelemváltoztatásokra következtetni. — MAY ISTVÁN *Az altdorfi egyetem magyar hallgatói* címen, csatlakozva Ábel Jenő Magyarországi tanulók külföldön című munkájához, közli a németországi altdorfi egyetemen a 16—18. században tanult magyar diákok névsorát az egyetem 1912-ben nyomtatásában megjelent anyakönyve alapján. — *A Magyar Irodalomtörténeti Társaság vitája a kézikönyv első két kötetéről* címmel közli a hatkötetes irodalomtörténeti összefoglalás I—II. kötetéről rendezett vita ismertetését. Az első kötet vitaindító előadásában KARDOS TIBOR problematikusként tekint az anyagtagolását régebbi és újabb magyar irodalomra. Nem ért egyet azzal a nézettel, amely szerint a magyar nemzeti irodalom a XVIII. század végén és a XIX. század elején kezdődött. A magyar irodalom fejlődését nyugat-európai típusúnak tartja és annak egyes periodusaival veti össze, holott a kötet szerkesztője által is elfogadott koncepció szerint a magyar irodalom fejlődése kelet-európai típusú. — A második kötetéről WINDISCH ÉVA tartotta a vitaindító referátumot. A kézikönyv koncepciójának — mint rámutatott — két döntő szempontja van: 1. kiterjeszti a vizsgálódást a mai irodalomfelfogás szerint irodalomon kívüli, ill. irodalom aluli műfajokra, s ezzel beilleszti az irodalmat a szerves társadalmi fejlődésbe, megvilágítja szerepét mint társadalmi tudatformának, 2. a korszakbeosztás alapjául az európai irodalomfejlődés nagy stíluskorszakait veszi, s ezzel beilleszti a magyar irodalom fejlődését az egyetemes fejlődésbe. Véleménye szerint a kötet eredményei teljes mértékben igazolták e szempontok létjogosultságát. Az utóbbi szempontoz kapcsolódva azonban bírálja a munkát, hogy még mindig nem kellő mértékben élt az összehasonlító elemzés lehetőségeivel. — KLANICZAY TIBOR Kardos Tibornak válaszolva elismeri a kelet-európai fejlődésre vonatkozó megjegyzés jogosultságát, de utal rá, hogy a probléma megoldásához az 1962-es Összehasonlító Irodalomtörténeti Konferencia eredményei sokban hozzájárultak. Véleménye szerint a magyar nemzeti irodalom a XVIII. század végén alakul ki, ez azonban természetesen nem zárja ki azt, hogy más korszakokban is létrejöjjenek remekművek. — PIRNÁT ANTAL felveti irodalomtörténetírásunk na-

cionalista buktatóinak kérdését. A magyar irodalomtörténetírásban gyakran kísértett az a veszély, hogy mivel hazánk a középkorban és Mátyás idején jelentős politikai szerepet játszott Európában, a rendelkezésre álló gyér emlékekből egy ennek megfelelő „nagy” irodalmat is megkíséreljenek konstruálni. A kötet ezt a veszélyt tudatosan kikerülte. — KARDOS TIBOR Pirnát Antalnak válaszolva „helyteleníti azt a szakadatlan félelmet, nehogy beletévedjünk a régi korok nacionalizmusába”. — BÁN IMRE *Megjegyzések a kézikönyv XVIII. századi fejezeteihez* c. cikke lényegében egyetért azzal, hogy a kézikönyv az irodalmat társadalomtörténeti alapon tárgyalja, s felosztja főúri, nemesi, értelmiségi és népi (vagy népszerű) irodalomra, de véleménye szerint e módszer számos esetben szervesen összetartozó stílusegységeket bont meg. Így szerinte mesterkélte a Rákóczi-korszak szétválasztása népi kuruc és nemesi költészetre; a XVII. századi katolikus énekköltés szerves egységét alkot; s mesterkélte, hogy a mű szétválasztja az erdélyi emlékirati irodalmat emlékirat- és naplóirodalomra. — A mű bár helyesen jellemzi a magyar barokk és rokokó irodalmat, nem szentel kellő figyelmet a XVIII. századi ellenreformációs tevékenységnek és az ennek során létrejött hitvédő irodalomnak. Hiányolja, végül, hogy kevés terjedelmet szentel a munka a nyelv és stílus fejlődésének, noha a vonatkozó fejezet írója, Tarnai Andor, igen helyesen írja, hogy a magyar nyelv XVIII. század közepi térnyerésének oka az volt, hogy a nemesség körében megjelent a nemzeti nyelvű műveltség igénye. — KURCZ ÁGNES *Az Anjoukori oklevelek narrációja* c. cikke kifejti, hogy az oklevelek narratív, elbeszélő részei szépirodalmi jellegűek és igényűek voltak, s egyben adalékokat szolgáltatnak az Anjou-korszak ideológiájának megismeréséhez is. — Sz. M.

JOGTUDOMÁNYI KOZLÖNY. 1965. 4. sz.: CSIZMADIA ANDOR *A társadalmi szervek szerepe a népi demokratikus állam feladatának megoldásában (1944—1945)* c. tanulmánya kifejti, hogy a fasizmus alóli felszabaduláskor Magyarországon eleve adott volt új államapparátus megteremtésének szüksége, mivel a régi államszervezet szétesett. Jobbára a KMP kezdeményezésére jöttek létre a demokratikus helyi szervek, a nemzeti bizottságok; 1945 őszéig rájuk hárult az államigazgatás funkcióinak betöltése. A tanulmány összehasonlítja a magyar fejlődést a szomszédos népi demokratikus országokéval, és megállapítja, hogy ezekben hasonló bizottságok alakultak és államhatalmi szervekként

tevékenykedtek, sőt a legtöbb helyen a szocialista forradalomba való átnövés időszakában is megtartották ezt a szerepüket. Magyarországon az Ideiglenes Kormány Budapestre költözése után megszűnt a nemzeti bizottságok államhatalmi szerepe. E korai megszűnés volt az oka, hogy 1949 után nem a nemzeti bizottságokból nőtt ki a tanácsrendszer. Megvizsgálva a nemzeti bizottságok által hozott rendelkezések jogforrás jellegét, megállapítja, hogy nem tekinthetők szokásjog jellegűnek, mivel a szokásjog társadalmi szerepe konzervatív és nem forradalmi, hanem a rendelkezések jogszabályoknak tekinthetők. — **BESNYÓ KÁROLY** *Az államhatalom központi és helyi szervei kialakulásának egyes kérdései hazánk felszabadulása után* c. tanulmánya áttekinti az új demokratikus államszervezet kialakulását. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés által életre hívott első demokratikus kormány visszaállította a közigazgatás felszabadulás előtti szerveit, a helyi önkormányzatokat, és megszűntette a nemzeti bizottságok államhatalmi funkcióját. Ez az intézkedés a kormányban helyet foglaló jobboldali erők nyomására jött létre; a baloldal, élén a Magyar Kommunista Párttal, ellenezte a nemzeti bizottságok megfosztását a hatalomtól. A nemzeti bizottságok államhatalmi szerepének megszüntetése káros lépés volt a magyar népi demokrácia fejlődése szempontjából: a legkedvezőbb út a demokratikus magyar közigazgatás megteremtésére az lett volna, ha ezt az új közigazgatást a nemzeti bizottságok rendszeréből építették volna ki. — **PECZE FERENC** *Társadalmi szervek rendszere a népi demokratikus agrárátalakulásban* címmel az 1945-ös földreform végrehajtásában fontos szerepet játszott községi földigénylő bizottságok, megyei földbirtokrendező tanácsok, s mint országos csúcsszerv, az Országos Földbirtokrendező Tanács működését elemzi.

6. sz.: **VAS TIBOR** *A magyar népi demokratikus állam keletkezésének és fejlődésének néhány kérdése* címen tömören összefoglalva áttekinti a magyar népi demokrácia államszervezetének és jogalkotásának fejlődését 1944-től 1965-ig.

7. sz.: **BENEDEK JENŐ** *Részletek a korai magyar munkásbiztosítási jog köréből* c. tanulmánya kifejti, hogy a munkásbiztosítás célja a kapitalista rendszerben: ellene hatni a relatív és abszolút elnyomorodás pusztító hatásának. A munkásbiztosítás kettős hatást tesz a munkásmozgalom fejlődésére. Egyfelől elősegíti a mozgalom szerveződését, másfelől azonban kitermeli azt a „betegpénztári bürokráciát” a mozgalmon belül, amely az opportunizmus fő hordozója.

11. sz.: **VIETOR MARTIN** *Az önkormányzat a dualizmus magyar államelméletében és gyakorlatában* c. tanulmánya a VII. magyar-csehszlovák jogtörténeti konferenciára készült.

12. sz.: **VARGYAI GYULA** a VII. magyar-csehszlovák jogtörténettudományi konferenciáról számol be. (Folyóiratunk beszámolója a konferenciáról: 1966. évf. 2—3. sz.) — *Sz. M.*

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE XIII. évf. (1966) 1. sz.: **BRÓDY ANDRÁS** Berend T. Iván Gazdaságpolitika az első öt éves terv megindításakor 1948—1950. (Bpest, 1964) című könyvéről ír méltatást. Vitázik egyben a könyv azon megállapításával, mely szerint a gazdaságpolitika torzulása nem 1951-ben, mint a közgazdasági és politikai irodalom általában tartja, hanem már 1948-ban kezdetét vette, s ezért a korszakhatárt is 1948-ra helyezi. — Míg Bródy csak a periodizálást kifogásolja, a 3. számban **FRISS ISTVÁN** az egész szemlélettel vitába száll. **BEREND IVÁN** ugyanebben a számban közölt válasza után, amelyben álláspontját a könyvben kifejtett tényekre hivatkozva fenntartja, Friss István megállapítja, hogy a vita nem tények, hanem azok értelmezése körül folyik, és a nézeteltérés főbb pontjait az alábbiakban foglalja össze: 1. Berend szerint már 1948-tól rendkívül súlyos torzulással kell számolni, míg Friss István szerint e korban csak e torulás kezdete, csúrája figyelhető meg; 2. Berend azt állítja, hogy 1948-tól nem volt szükség szerű, amint pedig történt, a gazdaságot a háború perspektívájának vetni alá, míg Friss István úgy véli, hogy egyrészt a háborús veszéllyel szemlélni kellett, másrészt viszont a gazdaságot nem is vetették alá ennek a perspektívának a szükségesnél és lehetőségnél nagyobb mértékben; 3. Berend állításával nyomban, mely szerint ebben az időben nem vették tekintetbe a gazdasági világejlődés tendenciáit és a technikai irányzatokat, Friss István azt vitatja, hogy a két háború közötti fejlődést tekintetbe vették, többet pedig reálisan nem lehet kívánni; és végül 4. Berend szerint a nehézségek abból adódtak, hogy a közép-európai együttműködési törekvéseket nem lehetett megvalósítani, Friss István nézete szerint viszont a gazdasági együttműködés hiányait nem lehet a Jugoszláviával kitört konfliktus számlájára írni. — **MÁTYS ANTAL** *Keynes elméletének helye a polgári közgazdaságtanban* c. írása Keynes főművének (A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete, 1936) magyar nyelvű kiadása alkalmából összefoglalja az ortodox polgári közgazdaságtan Keynes-féle bír-

latának elméleti vonalát, ami a modern állami monopolkapitalizmus gazdasági politikájának elvi bázisát szolgáltatja. — *O. M.*

MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE. X. évf. (1966) 1. sz.: A *Figyelő* rovat H. MOMDZSJAN a Kommunizist 1965/4. számából némi rövidítéssel átvett cikkét közli *A társadalmi fejlődés filozófiája* címmel. A cikk először is igyekszik megtisztítani a történelmi materializmust mint a társadalmi lét általános törvényeivel foglalkozó tudományt a tőle idegen tudományoktól, másrészt szembeszáll azzal a felfogással, amely a történelmi materializmust véglegesen kidolgozott és csak alkalmazásra váró törvények és kategóriák holt gyűjteményének tekinti. Ahhoz, hogy a történelmi materializmus valóban lépést tudjon tartani napjaink gyorsuló történelmi fejlődésével, szükség van elmélete, törvényei, kategóriái összességének továbbfejlesztésére. A szerző ilyen továbbfejlesztendő kategóriának tartja az anyagi és szellemi, az objektum és szubjektum kölcsönviszonyán belül az utóbbi tényezőket, a szocialista osztályfogalmat, a nemzeti felszabadító háborúk és az osztályharc viszonyát, az osztályharc-, az állam-, a nemzetelméletet (utóbbi a kapitalizmus előtti nemzetek vonatkozásában), a néptömegek és a személyiség történeti szerepét, a társadalmi környezet mellett az ún. mikrokörnyezet problémáját. — *ILLY JÓZSEF* *Einstein és Spinoza* c. cikkében gondos életrajzi dokumentáció alapján megállapítja, hogy Einstein világnézete nemcsak tartalmában (materialisztikus monizmus), hanem formájában is (vallásos terminológia) megegyezik Spinozáéval, akiben Einstein nem csupán a tudóst, hanem a szellemi függetlenség emberét is tisztelte. Hogy ez a materialisztikus monizmus egyiküknél sem fejlődött dialektikus materializmussá, ennek társadalmi oka van mindkét filozófusnál. Ennek ellenére Einstein vallásos monizmusa kitűnő propeudeutika az ateista neveléshez, a „kommunikus vallásnak” megfelelő erkölcsi magatartása pedig az eljövendő tudományos erkölcs csíraformájának tekinthető. — *B. B.*

MAGYAR KÖNYVSZEMLE. 81. évf. (1965.) 3. sz.: *HERVAY FERENC* *Az erdélyi cirillbetűs könyvnyomtatás a XVI. században* c. tanulmánya ismerteti Coresi brassói cirillbetűs nyomdájának működését (1556–1588). — *VITA ZSIGMOND* *Bethlen Gábor könyvtára* c. írása történeti művek alapján ad összefoglaló képet a fejedelem könyvtáráról. — *DOROTHEA SASU* *1848–49 hőseinek román nyelvű körözőlevelei* c. közleménye az osztrák körözőlevelek románnyelvű fordításait ismerteti. A köröző-

leveleket Brassóban és Nagyszombatban nyomtatták. — *KOMORÓCZY GYÖRGY* *Egy debreceni könyvkereskedő cég iratai a Debreceni Állami Levéltárban* c. írása a Telegdi Kovács Lajos kereskedő cég fennmaradt iratai alapján közli, hogy az 1840-es években vevők közül kik és milyen könyveket vásároltak.

4. sz.: *JAKÓ ZSIGMOND* *Nyomatott bibliai színjáték töredéke a XVI. századi Erdélyből* c. tanulmánya a segesvári Tudományos Könyvtár egyik kötetének táblájában talál három XVI. századi töredék egyikén fennmaradt eddig ismeretlen, magyar nyelvű bibliai tárgyú színjátékot ismerteti, amely bizonyítja, hogy a szobeni nyomda nem csupán német nyelvű kiadványokat bocsátott ki. — *LUKÁCSY SÁNDOR* *Az Athenaeum, a szabadelvűség műhelye és terjesztője* c. közleménye élénk tárja az Athenaeum reformkori szabadelvű ellenzéki szerepét. Kőlcsey és Vörösmarty levélváltása megvilágítja a szerkesztők törekvéseit. Világpolitikai tájékozottsággal küzdöttek a cenzura ellenére Politz, Franklin, Tocqueville, Saint-Simon, Fourier, Owen idézésével. A magyar olvasó az Athenaeum lapjain ismerkedett meg Byron, Hugo, Quinet, Heine, Mickiewicz, Balzac, Mérimée és Dickens műveivel. — *DÁN RÓBERT* *Héber hungaricák a XVI–XVII. századból* c. tanulmánya az anyagot három csoportban ismerteti: 1. A hazai bibliográfiai irodalomban eddig nem szereplő, külföldön megjelent önálló munkák. 2. Ajánlások. 3. Verses üdvözlések mások disszertációi elé. Ezek ismertetése során sok értékes tudománytörténeti, vallástörténeti és életrajzi adatot tár az olvasó elé. — *H. Gy.*

86. évf. (1966.) 1. sz.: *MEZEY LÁSZLÓ* *A latin írás magyarországi történetéből* c. tanulmánya a reánk maradt kódexek és oklevelek alapján tárgyalja az írásokat és meghatározza az írástudók társadalmi helyzetét. A szerző vizsgálati szempontja: „Az írás története elsősorban az írástechnika története. Az írás technikai változásai az írást használó társadalomnak vele szemben támasztott igényei szerint alakulnak.” Írástudók voltak a királyi és hercegi udvarokban és voltak székesegyházi, illetőleg apátsági scriptoriumok. — Az írástudó, a klerikus ismerte a latin nyelvet, az írást, a jegyzetelő írást, a „nota”-t. Az a körülmény, hogy klerikusok az ispánok mellett is voltak, azt bizonyítja, hogy írástudásuk miatt alkalmazott személyekről van szó: a klerikusi szolgálat tehát nem jelentett feltétlen kapcsolatot az egyházi pályával. Hazánkban kezdettől fogva találkozunk az „ordo clericorum”-mal, a középkor, egyházi és világi hivatás között ingadozók írástudó

rétogével: klerikusok hazai képzéséről is vannak bizonyítékaink. — BÜKYNÉ HORVÁTH MÁRIA *A Landerer-család és nyomdászai vállalkozásai* c. tanulmánya a XVIII. század legelején beköltöző és Budán nyomdát alapító Landerer-családnak a XVIII. század közepétől kezdődően újabb városokban is létrehozott nyomdáinak és termékeinek irodalmi és politikai hatását mutatja be a hazai szellemi életre. — D. SZEMZŐ PIROSKA *Kiadástörténet és irodalomtörténet* c. tanulmánya Vajda János és az Athenaeum kiadó levelezése alapján foglalkozik a „levelező könyvek” hazai irodalmával. Rámutat e könyvek irodalomtörténeti, nyelvészeti jelentőségére és ideológiai forrásértékére. A szerző sok, eddig ismeretlen anyaggal gazdagítja Vajda János életrajzát. — DEZSÉNYI BÉLA *A Rajzolatok kiadási és terjesztési problémái az 1830-as évek végén* c. közleménye Munkácsy János lapjának számadásából bizonyítja, hogy a lap megjelenítése nem járt ráfizetéssel. A szerző felhívja a figyelmet Munkácsy politikai újságírói működésére. — BECSKY ANDOR *Szamuely Tibor tábori újságai* c. közleménye a Lovászárók és Vidéke négy számának ismertetése alapján képet rajzol Szamuely Tibor harctéri szolgálata alatti politikai szemléletéről, s a hadifogságban írt Dauria című lapról. Szamuely írói közreműködése segítette a magyar internacionalisták szervezkedését is. TISZAY ANDOR *A Világírodalmi Szemle négy éve (1935—1938)* című közleménye rámutat, hogy a folyóirat „harcos, kommunista kiállássalúrt töltött be az illegális és félillegális magyar munkásmozgalom harcaiban”. Bemutatja a lap szerkesztőit és munkatársait, ismerteti példányszámát, szerzőit. — HERVAY FERENC *A XV—XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás számokban* c. közleményéből megtudjuk, hogy Szabó Károly Régi magyar könyvtárának megjelenése óta az ismert, XV. és XVI. századi Magyarországon nyomtatott és a külföldön részben vagy egészen magyar nyelven nyomtatott művek száma öröndetesen emelkedett. — VÉRTESY MIKLÓS *Magyar nyelvű könyvek az Egyetemi Könyvtár régi állományában* c. közleménye az Egyetemi Könyvtár „őse”, a nagyszombati jezsuita kollégium könyvtárának 1690-ből származó katalógusa alapján igyekszik felmérni a korabeli feltételezhető állományt, s az abból azóta eltűnt könyvek sorsát. — BORSA GEDEON *A „Fortuna” sorsvetőkönny eredete és utóélete* című közleménye megállapítja, hogy a régi magyar sorsvető könyvek eredetije a lengyel Stahislaw Gasiorek Fortuna című munkája. A könyv csaknem négyszázéves utóéletét is nyomon követi a szerző.

2. sz.: RADÓ POLIKÁRP *Pesti Mihály bibliája és a Pécsi Ferenc kódexe* c. tanulmánya két értékes szegedi emlék magyar nyelvű szövegeit művelődéstörténeti és néprajzi szempontból ismerteti. Az elsőből az ún. „ráolvasó imádságot” elemzi. A kódex a magyar gyógysertörténet jelentős forrása. — BISZTRAY GYULA *Fejezetek a magyar könyvkiadás történetéből* c. tanulmánya Babits Mihály és a Magyar Szemle Társaság ránk maradt iratai alapján Babits Dante fordításának, Amor Sanctus c. kötetének és a Mi a magyar? c. tanulmánykötetben megjelent a magyar jellemről c. tanulmányának kiadása kapcsán folytatott levelezését ismerteti. — HALÁSZ MARGIT *A pesti Fischer könyvközlő és könyvkereskedő család történetéhez* c. közleménye a Káday levéltárban őrzött anyag alapján a család szakmai tevékenységét helyezi el a XVIII—XIX. század-forduló Pestjének kulturális és társadalmi életében. — CSATKAI ENDRE *Nyomdászinas-sorsok a XVIII. században* c. közleménye a Magyar Kurir 1799-ben megjelent hirdménye alapján nyomdászattörténeti és néprajzi adatokat közöl. — BARCZA JÓZSEF *Egy felvilágosodáskori magyar főúri könyvtár árverése* c. közleménye Beleznay Sámuel gróf 1795-ben eladott kétezeröttszáz kötetes könyvtárát ismerteti a kultúrtörténeti adatok mellett könyvtörténeti szempontból is értékes árjegyzék alapján. — KELECSÉNYI ÁKOS *A Nagy István-féle gyűjtemény* c. közleménye egy XIX. sz. közepi hazai könyvgyűjtő a hazai kulturális intézmények szűkmarkúsága révén külföldre került többszáz dokumentációból és nagyértékű kéziratokból álló gyűjteményének sorsát ismerteti. — MARKOVITS GYÖRGYI *Irók harca a szabad sajtóért* c. közleménye a két világháború közötti korszakban a sajtó és az irodalom szabadsága mellett megnyilvánuló írói helytállásról közöl adatokat. — HOLL BÉLA *Ismeretlen régi magyar iskolai nyomtatványok* c. írása a budapesti Piarista Központi Könyvtár kolligátumaiban található XVII. századi iskola-, színjátszás- és kiadástörténeti érdekességű nyomtatványokat ismerteti. — H. Gy.

MAGYAR NYELV. LXII. évf. (1966) 1. sz.: DIENES ERZSÉBET *Az Érdy-kódex keletkezésének idejéről és írójáról* c. tanulmányában korrigálja a kódexszel kapcsolatos közkeletű, még az újabb irodalomtörténeti kompendiumokban is előforduló nézeteket. A kódexről véleménye szerint csupán az állapítható meg teljes bizonyossággal, hogy 1526—27-ben keletkezett, egy karthauzi szerzetes a szerzője, de minden egyéb megállapítás csak hipotetikus értékű. — HORVÁTH MÁRIA *A Sza-*

bács *Viadala vizsgálatának módszeréről* c. válaszcikkében Imre Samuval szemben igazolni igyekszik saját, a Szabács Viadala és Heltai Krónikája tartalmi és stílári rokonítására vezetett módszerét, felhívja a figyelmet arra, hogy a törtéias ének — szerinte kétes — hitelességét bizonyító anyag súlya és mennyisége Mátyás koráról egyre inkább a XVI. századra tevődik át. — BAKOS JÓZSEF *Comenius családi nevérl, a Szeges családnév történetéről* c., egy előzőhöz kapcsolódó kisebb közleményében a Magyar Nemzetnek — Szalatnai Rezső tollából származó — cikkével kapcsolatban megállapítja, hogy Comenius eredeti magyar családneve, a Szeges nem új tudományos felfedezés, hanem a szakirodalomban már régebben ismert probléma. A továbbiakban a Szeges család morvaországi és észak-magyarországi előfordulásait nyomonza és a Szeges családnév etimológiáját adja. — BENKŐ LORÁND Szabó T. Attila, a kiváló nyelv-tudós pályaképét rajzolja meg hatvanadik születésnapja alkalmából. — B. B.

MAGYAR TUDOMÁNY. LXXIII. évf. (1966) 1. sz.: SÁNDOR PÁL *A magyar filozófiatörténet kutatásáért* c. tanulmánya előjáróban megállapítja, hogy míg a magyar marxista történettudomány és a magyar irodalomtudomány nagyszabású történeti összefoglaló munkák megalkotásával büszkélkedhet, a magyar marxista filozófiatörténeti szintézis még várat magára. Szerző hangsúlyozza, hogy a magyar filozófiatörténet kutatásának jelentőségét nem szabad lekicsinyelni azzal az ismertetéssel, hogy a magyar filozófia mindíg elmaradt az európai filozófia általános fejlettségi szintjétől és soha sem hozott létre világviszonylatban jelentős alkotásokat. Egyrészt több jelentős magyar filozófust említ, aki korában világszínvonalon alkotott, s filozófiatörténetírásunk mulasztása, hogy nevük és munkásságuk feledésbe ment. Ilyen elfeledett jelentős magyar filozófus például Dudith András, a tridenti zsinat híres szónoka, vagy Jeszeni (Jeszenszky) András, Kepler és Tycho Brache követője. Másrészt magának a kor színvonalától elmaradt filozófiának a kutatása is mellőzhető része az általános történeti kutatásnak. Egy társadalom filozófiai tükröződése döntő jelentőségű területe a társadalom szellemi ideológiai életének. Végezetül utal arra hogy nem tártuk fel az ellenforradalmi korszak idején hazánkban, a munkásmozgalom keretein belül, mozgalmi folyóiratok hasábjain folyó marxista elméleti tevékenységet, noha az igen nehéz körülmények között kimagasló színvonalat ért el, s többé kevésbé elzárva az egyetemes marxis-

ta-leninista elmélet nagy műhelyeitől, önálló vizsgáldással azokéhoz hasonló eredményekre jutott.

2. sz.: TOLNAI GÁBOR *A marxista eszmeiség érvényesülése a társadalomtudományi disszertációkban* címen a Tudományos Minősítő Bizottság által e kérdés megvizsgálására kiküldött bizottság tapasztalatát ismereti. Kiindulásul azokat az általános követelményeket vázolja fel amelyeknek a mai társadalomtörténet-kutató számára a marxizmus elevelen, mindíg fejlődő szelleméből következően irányadónak kell lenniök. A beszámoló megállapítja, hogy az elmúlt évek során benyújtott disszertációk döntő többsége marxista eszmei alapon állt, s az idősebb kutató gárda is törekedett a marxizmus kategóriáinak alkalmazására. Az előforduló tipikus hibákat taglalva megállapítja, hogy fiatal kutatóknál fellelhető bizonyos „ösztlönös marxizmus”, marxista kategóriák beidegzettségé, de nem mindíg tudományosan átgondolt alkalmazása. Tipikus hiba (sok tekintetben a dogmatizmus ellenhatásaként kialakult) pozitívizmus, s ezenkívül faktológiára, elvi általánosítás nélküli tényfeltárára való hajlam: e tendenciákat a nyugati polgári tudomány befolyása is erősíti. — SÁFRÁN GYÖRGY *Veres Pálné (1815—1895) (Madách és a nőmozgalom)* című cikke a dualizmus-kori magyar nőmozgalom elindítója, a Veres Pálné és Madách Imre közötti baráti kapcsolatát elemzi.

4. sz. HERGEDÜS ANDRÁS *Marx a bürokrácia alapjairól* című tanulmánya (I. része az előző számban) kifejti, hogy a bürokrácia tudományos fogalma az igazgatási apparátusnak lényegi viszonyát jelenti, egyrészt az apparátuson belül, másrészt az apparátus és a társadalom között. A bürokrácia a társadalmi munkamegosztás olyan fokán alakul ki, mikor a tulajdonjogok gyakorlása és a társadalom igazgatásával összefüggő funkciók elkülönülnek a társadalom alapvető osztályaitól és átmennek egy hierarchikusan tagolt, specialista szervezet kezébe. „Ebben a bonyolult társadalmi folyamatban az alapvető mozzanat az, hogy a tulajdonos — legyen az akár egyén, akár valamilyen társadalmi közösség — közvetlenül nem képes az alapvető tulajdonviszonyokból folyó irányítási funkciók ellátására, hanem a hatalmát meg kell osztania egy erre a célra hivatott hierarchikusan tagolt, szakszerűen szervezett társadalmi csoporttal, amely azonban nemcsak sajátos irányítási funkcióknak, hanem ezzel együtt sajátos érdekeknek is hordozójává válik.” A bürokrácia először az ázsiai termelési módban és a rabszolgatársadalomban alakult ki. Az antik bürokrácia még

szerves része volt az uralkodó osztálynak, nem különült el tőle. Ez az elkülönülés az árutermelés kialakulásának kezdeti időszakában, a felvilágosult abszolutizmus bürokráciájának formájában, majd teljesen kialakult módon a kapitalista bürokráciában megy végbe. A bürokrácia lényeges vonásainak első feltárója nem Max Weber volt, amint ezt a polgári tudomány állítja, hanem (fiatalkori munkáiban) Marx. Marx a hegeli államfelfogás bírálatának során jutott el a bürokrácia elemzéséhez. A hegeli telfogás az államot és annak bürokratikus apparátusát a közérdek, az államban testet öltő ráció hordozójának tekintette. Marx felismerte, hogy a bürokrácia sajátos partikuláris érdekekkel bír, amelyet érvényesít a társadalom rovására. A bürokratizálódás jellegzetes vonása a modern kapitalizmusnak. Tipikus formája, hogy az államigazgatási bürokrácia mellett bürokratikusává válik a privát gazdaság irányítása. A tőkés gazdaságot a részvényesekkel és tulajdonosokkal szemben nagy függetlenséget élvező igazgatási apparátus irányítja, amelyet a mai polgári irodalom managernek nevez.

5. sz.: H. BOROS VILMA Széchenyi István hátrahagyott iratainak sorozat ismerteti: miként került az 1860-as házkutatás után titkárán, Tasner Antalón ill. fián keresztül az Akadémiára. Az elkobzott iratokat Károlyi Árpád találta meg 1920-ban a Staatsarchivban, s ezek az Országos Levéltár tulajdonába kerültek. — *Sz. M.*

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI. XV. köt. (1966) 1—2. sz.: RUZSÁS LAJOS — SZÜCS JENŐ *A várostörténeti kutatás helyzete és feladatai* című, az MTA Történettudományi Bizottságának 1966. január 10-i kibővített ülésén megvitatott referátumát és vitáját ismerteti, melyet folyóiratunk már 1966/4—5. számában ismertett. — *V. K.*

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉRTESÍTŐ. XV. évf. (1966) 1. sz.: — M. KISS PÁL *Szabó Jánosnak (1794—1851) a reformkori Erdély közéleti személyiségeit megörökítő jeles, haladói szellemű festőművészenek, Bólyai János bizalmas barátjának életpályáját ismerteti, a tanulmányt néhány jelentősebb portréjának képével illusztrálva.* — SZABÓ JULIA *Derkovits és a magyar műkritika a két világháború között* c. tanulmánya a tárgy gazdagon adatszerű ismeretesen át a történetés számára is jól érthetően állítja elének a kor művészeti nézeteit, s ezeknek Derkovits művészetéhez való viszonyát. — A folyóirat közli

GENTHON ISTVÁN Ferenczy Károlyról írt doktori értekezésének vitáját: az opponensi vélemények közül történész szempontból kiemelendő Szabolcsi Miklóssé, amely Ferenczy festészetének egyrészt a kor hazai irodalmával, másrészt bizonyos tematikának (így az Utolsó vacsorának és az Artistáknak) a kor általános művészeti tendenciáival való világos kapcsolatára utal. — *V. K.*

PEDAGÓGIAI SZEMLE. 16. évf. (1966) 1. sz.: ÁGOSTON GYÖRGY *Schiller az emberi egyoldalúságról és teljességről* c. tanulmánya abból indul ki, hogy a XVIII—XIX. század fordulóján az árutermelés fejlődése lehetővé tette, hogy felismerhetővé váljon a kapitalista munkamegosztás és az a csontkulás, amelyet a humánium ennek során elszenved. Schiller a legjelentősebb gondolkodók egyike, aki felismerte a munkamegosztásnak ezt a hatását, s ezzel a fiatal Marxra is hatást gyakorolva, az elidegenedés jelenségének egyik korai felismerője volt.

2. sz.: ARATÓ ÁDÁM *Diesterweg magyarországi követői* címmel megállapítja, hogy Diesterwegnek, a kiváló demokratikus német pedagógusnak berlini tanítóképződjét a reformkorban több magyar tanító is látogatta. Ezek közül a tanulmány Veres László és Gáspár János munkásságát ismerteti. Diesterweg követője volt továbbá a XIX. század elején hazánkban Tavasi Lajos, Léderer Ábrahám, valamint (a század utolsó negyedében) Bányai Jakab.

3. sz.: VÁG OTTÓ *A Nemzetközi Munkásszövetség 1886. évi genfi kongresszusa nevelésügyi határozatának elterjedése és magyarországi hatása* címen előljáróban arra utal, hogy az I. Internacionálé 1866-os első genfi kongresszusa határozatában összefoglalta a Nemzetközi Munkásszövetség nevelésügyi programját. A tanulmány ismerteti a határozat magyarországi visszhangját, elemzi Matlekovits Sándor, Hanthó Lajos és György Aladár megjelent ismeretéseit. Részletesen kitér az utóbbira, ki Marxszal is kapcsolatban állt és a kongresszuson képviselt nevelésügyi koncepciók közül határozottan a marxii álláspont mellett állt ki. A magyar akadémiai körök részéről először Bethlen András reagált a programra a Nemzetgazdasági Szemle 1877-es évfolyamában, majd 1878-ban Eisenstädter Lukács a Budapesti Szemle-ben. Mindkét szerző szemben áll a munkásszövetségi törekvésekkel, de írásaik pozitívuma tájékozottságuk és viszonylag tárgyilagos hangjuk. Befelezésként a határozat első publikációiról tájékoztat a nemzetközi és a magyar munkásszövetségben.

4. sz.: HORVÁTH MÁRTON *A gimnázium reformja a felszabadulás utáni években (1945–1948)* c. tanulmánya hangsúlyozza, hogy az ellenforradalmi korszak nem csupán reakciós szellemű, hanem rendkívül korszerűtlen, alacsony színvonalú középiskolát hagyott ránk. Az elmaradottság elsősorban az ún. humanioráknak a túlsúlyában mutatkozott a természettudományi ismeretek rovására. Az új demokratikus közoktatás első feladata az általános iskola megteremtése volt, ezért 1949 előtt a középiskola döntő reformjára nem kerülhetett sor. Lényeges törekvések azonban már az 1945–48 közötti időszakban is voltak a természettudományi tárgyak súlyának növelésére. A legfontosabb lépés ebben a tekintetben az 1947–48 során készült első demokratikus gimnáziumi tanterv volt. — Sz. M.

STATISZTIKAI SZEMLE. 43. évf. (1965)

4. sz.: NYITRAI FERENCNÉ *A magyar ipar 20 éves fejlődése* c. írásának első részében az ipar államosítás előtti helyzetét összehasonlítja az 1938. évi adatokkal. A gépesítés és foglalkoztatottság növekedése nem volt teljesen párhuzamos. Kedvezően alakult a szakmunkások alkalmazásának aránya. A munkaerő-kínálat miatt a nők aránya az iparban visszaesett. A gyáriparban foglalkoztatott alkalmazotti létszámnak 1946-ban 11,1 százaléka volt egyetemi vagy főiskolai végzettséggel rendelkező az 1938-as 15,3 százalékkal szemben. Ezen belül a műszaki egyetemi végzettségűek aránya is visszaesett 2,1 százalékkal. Fő törekvés ekkor az ország ipari bázisának megteremtése volt. A második részben bemutatja a szerző az állami ipar szerkezeti átalakulásának adatait az 1949–1964. években. Az ipar munkaerőhelyzetének elemzése az állami ipar nagy arányú fejlődésében tapasztalható eredményeket és megoldásra váró feladatokat tárja elénk. Az utóbbival kapcsolatban: 1963 őszén az állami iparban a műszaki alkalmazottak állománycsoportjában 56,2 százaléknak volt egyetemi, főiskolai vagy középiskolai végzettsége. A munka termelékenységének üteme hullámzó. Az okot abban látja, hogy jelentős a megfelelően fel nem használt munkaerő-létszám, sok a felesleges munkaerőtartalék az iparban. Adatokat kapunk a gépek és üzemi berendezések kihasználatlanságáról.

5. sz.: DÁVID ZOLTÁN *Statistikai adatgyűjtések Magyarországon a XVIII–XIX. században* c. tanulmányának első részében az állami adatgyűjtések szervezetével és az adóösszeírásokkal foglalkozik. A tanulmány második része az állami adatfelvé-

telek demográfiai, mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi és bányászati csoportjait tárja az olvasó elé. A XVIII–XIX. századi egyházi adatgyűjtések közül kiemeli a demográfiai jellegűeket.

8–9. sz.: FAZEKAS BÉLA *A magyar mezőgazdaság fejlődéséről (1938–1964)* c. tanulmánya a termelőszövetkezetek és állami gazdaságok jelentős részében mutatkozó ráfizetéses gazdálkodás okát a mezőgazdasági „árszínvonal viszonylagos nyomottsága”-ban látja. A mezőgazdaság össztermelése 1938-hoz viszonyítva 1964-ig 26 százalékkal növekedett. Tartós emelkedés 1957 óta van. Hazánkban a felszabadulás óta 1 millió katasztrális holddal csökkent a mezőgazdaság rendelkezésére álló terület. E hatalmas veszteség 9 százaléka szántóterület. Ma 1945-höz viszonyítva 600 000 fővel kevesebben dolgoznak a mezőgazdaságban. A szerző ezután a mezőgazdasági fejlődésünket sokáig akadályozó tényezők közt kihangsúlyozza a földterületek tulajdonosainak gyakori váltakozását.

11. sz.: FAZEKAS BÉLA *Növénytermelésünk és állattenyésztésünk fejlődése (1938–1965)* c. tanulmánya megállapítja, hogy a háború előtt a termékek kétharmadát a növénytermelés, egyharmadát az állattenyésztés adta. A jelenlegi fejlődés a két főágazat 50 százalékos megosztására mutat. — KISS ALBERT *Áttekintés a magyar növénytermesztés-statisztika történetéről* c. írása rámutat a történeti forrásokra és a történések idevágó munkásságát ismerteti.

12. sz.: PERJÉS GÉZA *A statisztika és a hadtudomány kapcsolata a XIX. század elején* c. írása felveti a két tudomány kapcsolatával szorosan összefüggő korszakolás kérdését s rámutat a „statisztikamentes hadtudomány” szemléletének hiányosságaira.

44. évf. (1966) 1. sz.: SZILÁGYI LÁSZLÓ *A foglalkoztatottság főbb jellemzői az 1948–1963. években* c. tanulmánya vizsgálja a munkaerőforrások alakulását, a foglalkoztatottság színvonalát, szerkezeti változásait az ágazati struktúra, az egyes nemek arányának alakulása s a szakképzettség szerinti összetétel szerint: megállapítja, hogy e periódusban a nemzeti jövedelem két és félszeresére növekedett, amiben 15% a foglalkoztatott személyek számának növekedéséből, 24% pedig a foglalkoztatottsági struktúra változásából adódott, ami kedvezően növelte a kereseti viszonyokat s az életszínvonalat.

2. sz.: FAZEKAS BÉLA *A mezőgazdasági üzemek fejlődése, 1949–1964* c. tanulmánya (I. rész az előző számban) összefoglalja a mezőgazdasági termelőszövetkezetek fejlődését a jelzett időszakban, elemezve a földmennyiség alakulását, a rendelkezésükre

álló termelőszközöket, majd az egyes termelési ágakban elért eredményeket.

3. sz.: HALKOVICS LÁSZLÓ *Hivatalos magyar iparstatistikai felvételek 1945–1948 között* című tanulmánya ismerteti a magyar ipar háborús kárait: 2,8 milliárd békebeli pengő. A károk felmérésére az első kérdőíveket 1945 közepén küldték szét, melyek a következő kérdéseket vizsgálták: 1. Általános kérdések, 2. Épületek berendezése, 3. Tüzelőanyagok, üzemanyagok, nyersanyagok, 4. Gyártmányok, 5. Egyéb károk, 6. Munkáslétszám és munkateljesítmény, 7. Teljesítőképeség.

5. sz.: REMETÉY ERVIN *A harmadik magyar statisztikai alaptörvény c. tanulmánya az 1929: XIX. tc. létrejöttét és tartalmát ismerteti. — H. Gy.*

TÁRSADALMI SZEMLE. XXI. évf. (1966) 5. sz.: HELTAI ANDRÁS *Ausztria és Kelet-Európa* címen Ausztria nemzetközi státusának és a szocialista államokkal fennálló kapcsolatának történetét és a fejlődés meghatározó tendenciáit vizsgálja 1945-től.

6. sz.: DOLMÁNYOS ISTVÁN. *Az európai népi demokratikus forradalmak néhány kérdéséről* c. cikke (Kelet-Európa a XX. században c. készülő könyv részlete) e forradalmak rokonjellegét hangsúlyozza, s megállapítja, hogy ez a tény az egyes államok történetírásában alig-alig tükröződik. Úgy véli, hogyha több, lehetőleg az összes népi demokráciák tapasztalatát vennénk alapul, számos problémát helyesebben lehetne megközelíteni. Így pl. a forradalmak korszakolási kérdését úgy látja, hogy három periódust lehet elkülöníteni: az elsőt a „széles”, a másodikat a „szűk” koalíció szakaszának tekinti, melyet azután a kommunista párt által vezetett forradalmi pártok csoportjának hatalma vált fel. Kifogásolja az ellenállási küzdelem utolsó szakaszának elhanyagolását a történeti irodalomban, mivel ez általában a népi demokratikus forradalom kiinduló szakaszának tekinthető.

7–8. sz.: PACH ZSIGMOND PÁL *Optimizmus és objektivitás történetiszemléletünkben* c. írásában Mód Aladár két cikkével (Optimizmus vagy pesszimizmus, Új Írás, 1966. márc., és A nemzeti kérdés jelentőségéről uo. máj.) vitázik. Történeti sorrendben elemzi a magyar történelem főbb szakaszait és fordulópontjait (államalapítás, felfej-

lődés az európai feudalizmushoz, 1514, a társadalmi fejlődés „negatív irányvétele”, 1848–49-i forradalom és szabadságharc, polgári forradalom és Tanácsköztársaság), s főbb következtetéseként az alábbi megállapításokra jut: optimista történetírás csak az objektivitás talaján képzelhető el; az objektivitás nem engedélyezi, hogy történelmünket a szabadságharcok története mellett, mintegy mellékesen kezeljük csupán az osztályharcok történeteként; nem engedi meg az osztály- és szabadságküzdelmek glorifikálását, sem tragikus-pesszimizista kezelést, mivel egyik fajta beleérvés sem változtat magukon a történelmi tényeken, tendenciákon és törvényeken; de mivel ez utóbbiak a fejlődés irányában hatottak, történetiszemléletünk számára objektív alapot nyújtanak az optimizmusra. A szubjektív tényezők Mód Aladár által kifogásolt mostoha kezelésével kapcsolatban a szerző rámutat arra, hogy e szubjektív tényezők léte vagy nem léte maga is objektív körülményektől függ, s hatásukat is adott objektív feltételek között fejtik ki. Leszögezi, hogy a történész számára az egyetlen járható út az objektivitásán alapuló, elvi engedmények nélküli optimizmus. — O. M.

TELEPÜLÉSTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK. 17. (1965): A szám vezető helyen közli az ÉKME városépítési tanszékének 1964 végén az MTA településtudományi bizottsága elé terjesztett A magyar városépítéstörténet kutatásának helyzete és problémái című referátumát. A munkát, áttekintve a kutatások előzményeit, felvázolja a kutatóndó témaköröket, majd az azokból korszakonként legfontosabbnak tekinthető problémákat. Ezután nagyjából az általános történeti periodizációnak megfelelő beosztásban sorolja fel az egyes periódusokra a fentiekből következőleg jellemzőnek talált legfontosabb konkrét kutatási feladatokat, hangsúlyozva a megfelelő tudományterületek szakembereivel való konzultálás fontosságát. — IHRIG DÉNES *A városépítési hagyományok kérdése Nagykanizsa városközpontjának átépítési tervében* című tanulmánya fényképekkel és tervrajzokkal is illusztrálva röviden áttekinti a hazai kapitalizmus fejlődésével szoros kapcsolatban kialakult mai városkép létrejöttét, benne a különböző korszakoknak, ill. azok sajátos funkcióinak megfelelő építészeti elemekkel. — V. K.

Kulturális, ismeretterjesztő és szépirodalmi folyóiratok

ALFÖLD. XVII. évf. (1966) 4. sz.: ID. PÁL-FY JÓZSEF *Móricz Zsigmond képviselőjelölt-sége harminc évvel ezelőtt* címen az írónak az 1935. évi választásokon kisgazdapárti jelöltként Hajdúszoboszlón tervezett eddig ismeretlen fellépéséről közöl adatokat. Móricz a párt 1935. március 15-i debreceni nagygyűlésén töredékes újsághírek szerint a magyar parasztság nyomorúságáról, az egyenlőtlen földbirtokmegosztásról beszélt. Konkrét jelölésre azonban nem kerülhetett sor, mert a kormánypárt Tasnádi Nagy Andrászt léptette fel, aki az előzetes ajánlásokat hatalmas hivatalos nyomással megszerezve, végül is ellenjelölt nélkül lett képviselő. — KOMORÓCZY GYÖRGY *Művelődésügyi és egészségügyi kérdések a felszabadult Bihar megye első hónapjaiban (1944 október — 1945 március)* címen igen gazdag adatanyaggal mutatja be a megye ideiglenes vezetésének és a szovjet parancsnokságnak a tömegek által is támogatott együttes törekvéseit az élet mielőbbi megindítására: ennek során pl. a kulturális élet keretében falusi művelődési otthonok azonnali szervezésére és nívós rendezvények beállítására, — egészségügyi vonatkozásban a gyermekvédelem megszervezésére, szülőotthonok felállítására, a kórházak helyreállítására s a Budapest ellátását célzó gyűjtésekre stb.

5. sz.: SZIJ REZSÓ Szabó Lőrinc és Kner Imre kapcsolatához közöl érdekes dokumentumokat a költő indulásának éveiből, 1922—1923-ból; jellemzően világítja meg a kor irodalmi ízlését, kiadói viszonyait, s az igényes könyvkiadás korabeli súlyos helyzetét.

6. sz.: FÜLÖP LÁSZLÓ *A vidéki irodalmi élet kérdései (1945—1963)* címen a kérdést a korszak jelentős vidéki folyóiratainak elemzésén keresztül mutatja be. A felszabadulás után haladó szellemben újra induló vidéki folyóiratok korszerűtlenné válása után az 1950-ben indulók első évfolyamaira még a jellegzetes profil hiánya, sematizmus és színtelenség nyomta rá a bélyegét, — emellett nem tisztázták kielégítően viszonyukat a helyi hagyományhoz és előzményeikhez. Az 1953-tól meginduló fellendülés átmenetileg sokhelyütt éppen a vidéki írókat szorította ki a folyóiratokból, amellett megindult bizonyos fellazulás is, ám ugyanakkor már megmutatkoztak az egészséges fejlődés jelei is. A minőségileg új szakasz e folyóiratok 1958-tól kezdődő fejlődésében figyelhető meg.

7. sz.: TÓTH ERVIN Káplár Miklós festőművész (1886—1935) rövid életrajzi vázlatát adja. A paraszti származású, teljesen autodidaktaként induló művészre

mint vágóhídi munkásra, illetve vasárnaponként kisegítő pincérré az első világháború alatt figyelt fel Rippl-Rónai és nyomán a hivatalos művészet. Élete és munkásságának fogadtatása jellegzetes korai példája egy faluról induló „östehtesség” sorsának. — V. K.

JELENKOR. IX. évf. (1966) 5. sz.: TÜSKÉS TIBOR *Írás és szolgálat* c. cikke a hetvenéves Várkonyi Nándor életútját ismerteti: a nyitrai születésű Várkonyi 1924-ben költözik Pécsre, ahol az egyetemi könyvtárban kap állást. 1925-től tevékeny részt vesz a Nyugattal szembe forduló, akkor még általában a szellemtörténeti irányzathoz kapcsolódó fiatal írók Symposium c. folyóiratának munkáiban. Elsőnek írja meg a modern magyar irodalom történetét. Különösen jelentős irodalomszervezői tevékenysége a Janus Pannonius Társaságban, ennek kapcsán együttműködik a Vas megyében tevékeny Pável Ágostonnal is. 1941-ben indítja meg a Sorsunkat, mint a dunántúli német törekvések ellen egy sajátos magyar dunántúliság kialakításának a népi irodalmat is támogató orgánáját: ezt 1948-ig, a folyóirat megszűnéséig szerkeszti. — V. K.

KORTÁRS. X. évf. (1966) 5. sz.: SÍK ENDRE *Egy diplomata feljegyzései* címmel közli a szerző harminc és fél emigrációs év utáni hazatérésének, külügyi szolgálatba állásának, washingtoni kulturális attaséi tevékenységének, az akkori kisgazdapárti külügyi vezetésre s az amerikai—magyar diplomáciai kapcsolatokra jellemző történetét.

6. sz.: VAS ZOLTÁN *Teleki László öngyűlkössége* c. tanulmánya (I. része az előző számban) ismerteti azt a válságot, amely a Kossuth által vezetett magyar függetlenségi mozgalomban 1860—61-ben Cavour taktikázása, a dunai fegyverszállítás Klapka hibájából bekövetkezett kudarca s főként Teleki László drezdai elfogatása, kényszerű magyarországi tartózkodása és átmeneti politikai visszavonulása miatt kirobbant. Ugyanakkor Magyarországon a Deák—Eötös-féle liberális alkotmányos ellenzék politikájából kiábrándulva tekintélyes nemesi rétegek az egyelőre télen-ségre kárhoztatott Telekiben látták a magyar függetlenség hivatott vezérét, aki azonban ebben az időben a Jósika és Kossuth magartatása által is elmélyített súlyos lelkiismereti konfliktusban szenvedett. Ennek feloldhatatlan ellentmondásai: a függetlenségpárti lelkes, harcra kész tömegek és sajátmaga visszahúzó, Deákkal és az uralkodóval kiegyezni kész nemesi tábora közti ellentét, a belső forradalmi

helyzet és a külső támogatás hiánya, függetlenségi-demokratikus elveihez való ragaszkodás és ugyanakkor félelem ennek a politikának következményeitől, Kossuth iránti rendíthetetlen hűsége és ugyanakkor Kossuth feloldhatatlan bizalmatlansága ő iránta. „Teleti haláláig Kossuth barátja és harcostársa maradt. Az utókor költője is azzal méltatja Telekit: nincsenek művei, mint Széchenyinek, sem gesztusai, mint Kossuthnak. Példája mégis azokéval vetekszik, alakja azok mellé emelkedik.” — **BENEDEK ISTVÁN** *Vissza a természethez?* címmel Rousseau életútját és eszmei fejlődését vizsgálja a két Értekezés közti időben. Hírnevét az első, a kulturát becsmélő Értekezésének köszönheti (ehhez kapcsolta a köztudat hibásan a *Vissza a természethez!* jelszót), igazi gondolkodói nagysága és eredetisége azonban a második, az emberi egyenlőtlenségnek a magántulajdonban rejlő okait kitapintó, egyébként szintén félreértett Értekezésében rejlik. — **B. B.**

A KÖNYVTÁROS. 16. évf. (1966) 4. sz.: **BENYEI MIKLÓS** *Legyen minden helységben olvasóintézet* címen a Tánács munkáiban előforduló könyvtári vonatkozásokat ismerteti. Tánács 1842-ben, 1848-ban és 1858-ban írott munkáiban ismételtén kitér a falusi népkönyvtárak, olvasókörök szerepének fontosságára: leírja szervezetüket, javaslatokat tesz egyes, főleg mezőgazdasági tárgyú könyvek beszerzésére, fenntartásuk módjaira. Szerző Tánács munkásságának hatását látja a későbbi, éppen az ő bekései választókerületében szélesen elterjedő falusi olvasóegyletek létesítésében is. — **V. K.**

KRITIKA. IV. évf. (1966) 1. sz.: **KLANICZAY TIBOR** *A „Csontváry kérdés”* c. tanulmánya elemezve az ötvenes évek első fele dogmatikus kultúrpolitikájának Csontváry és általában a modern művészeti irányokkal kapcsolatos állásfoglalását, és ennek érvényesülését különböző területeken, megállapítja, hogy a világtól magát tudatosan elszakító festő, bár életének fő művei 1902–1909 között, Ady korában keletkeztek, tartalmi vonatkozásban tulajdonképpen inkább a XIX. század utolsó negyedéhez kapcsolódik. Ezután bemutatja a Csontvárynak megfelelő irodalmi kor társakat.

2. sz.: **KÖPECZI BÉLA** *A magyarság külföldi képe* c. tanulmánya először áttekinti és értékeli a Horthy-korszakban „a magyar lényeg” keresésére irányuló vizsgálatokat, rámutatva arra, hogy ennek során arra is kísérlet történt, hogy a Nyugat kétségte-
lenül sokban torz és sematikus történeti

magyarság képe kapcsán a Horthy-korszak igazságtalan belső rendjét és külpolitikáját is mentegessék. Ezután a nemzetkép marxista kutatásának problémáit veti fel, hangsúlyozva annak fontosságát, hogy a kutatás során a nemzet marxista fogalmából kell kiindulni. Hangoztatja a nemzeti jelleg nemcsak irodalmi és művészeti, hanem (természetszerűen az osztályellen-
tettek állandó figyelembevételével) általánosabb értelemben is felhasználható voltát. A marxizmus—leninizmus klasszikusaira hivatkozik, — kik közül Engels a nemzeti jelleget általános értelemben a nemzeti sajátosságok összességeként fogja fel, mely állandóbb természetű, még akkor is, ha a történet folyton módosul, — és kik az egyes nemzetek osztályoktól független (de nem osztályokfeletti) vonásait is megállapítják, ezekben olyan pszichikai jelenségeket rögzítve, melyek az adott nemzet kultúrájában is kifejeződnek. Ennek kapcsán rámutat a szélesen értelmezett nemzeti jellegnek a „nemzeti ideológiák” kialakításában játszott szerepére, és arra, hogy a kérdést a nemzet fogalmával foglalkozó marxista társadalomtudomány sem kerülheti meg: a nemzetkép kutatása a marxista társadalomtudomány számára is aktuális feladat. Ennek problémáit illusztrálendő a továbbiakban a francia közvéleményben a Rákóczi-szabadságharcról és Magyarországról kialakult egykorú képet mutatja be, hangsúlyozva, hogy a nemzetkép kutatását elsősorban a kiemelkedő történeti fordulópontokkal kapcsolatban (1848–49, Tanácsköztársaság, a felszabadulás utáni fejlődés) érdemes végezni: ennek során szélesen kell alkalmazni a komplex összehasonlító módszert: az így nyert eredmények nemcsak történeti értékek, hanem a „nemzeti mítoszok” szívszív továbbélése folytán meghatározott keretek között aktuális jelentőségük is van.

3. sz.: **LADÁNYI ANDOR** Király Györgynek, a kiváló irodalomtudósnak a Tanácsköztársaság idején a nyelvtudományi és irodalomtörténeti kutatók szövetségének munkaterevéként Babits, Benedek Marcell, Turóczi-Trostler és mások közreműködésével kidolgozott programját teszi közzé: „tudományos feladatok az irodalomtörténeti kutatások terén”. A rendszeres munkálat felsorolja a kutatás fő feladatait: a legfőbb kutatóndó témákat, megírandó kézikönyveket, elkészítendő bibliográfiákat, szövegkiadásokat. — Igen jellemző dokumentuma nemcsak a Tanácsköztársaság kultúrpolitikájának, de egy egész rendkívül jelentős nemzedék irodalomtudományi világképének is. — **PERNECZKY GÉZA** *A nyolcak és az aktivisták kora* c. tanulmánya a történész számára is igen

világosan mutatja be a századeleji hazai avantgarde e jelentős művészeti irányzatainak és alkotói csoportjának munkásságát, kiemelve a nyolcak nagy jelentőségét a stílus történelmi relativitásának felismerése és esztétikai minőségként való megfogalmazása vonatkozásában. Ismerteti e felfogásból kiinduló további útjuknak fő vonásait: alkotásaik nyugtalanító filozófiai hátterét: a gondolkodás és rend avantgarde jellegű tiszteletében a sajátos kelet-európai vonásokat. Ez után a még lényegében polgári bázisú Nyolccal szemben az aktivistáknak már stílusirányzatuk miatt is az osztályharcot is vállaló irányzatát elemzi: utóbbi olyan belső művészi szabadságot biztosított számukra, mely sok problémát meg is oldott, és őket az erősödő munkásmozgalom atmoszférájába kapcsolta. A tanulmány részletesen elemzi ennek az állásfoglalásnak új műfajokat is kialakító vonásait, így a röplapfunkciót és a belőle kinövő, az egész életforma átalakítását célzó törekvéseket, majd bemutatja mindkét csoport szerepét a Tanácsköztársaság művészeti életében, s végül ismerteti a jórészt emigrációba szorult hazai avantgarde további útját. — FEKETE SÁNDOR *Korunk nagy kérdései* címen Antonio Gramsci magyarul kiadott válogatott műveire fűz jegyzeteket. Végighalad a Gramsci által érintett főbb kérdés-csoportokon: hegemonia és egyetértés, a hegemonia eltorzulása, az elmélet dogmatizálódása, az ideológiai egyenlőtlen fejlődése, machiavellizmus, az értelmiség szerepe, irodalom és politika, irodalom és társadalom viszonya, nép és kultúra kérdése; tárgyalása közben felvet néhány fontos magyarországi kultúrproblémát is.

6. sz.: GARAMVÖLGYI JÓZSEF Zalka Mátéről publikál életrajzi vázlatot. — Az *Állásfoglalás* című rovatban SOMOGYI SÁNDOR cikkét találja az olvasó *Rendezni végre közös dolgainkat...* címmel. A szerző a csehszlovák Vladimír Minač Egy nemzet él itt c. történelmi esszéjének gondolatmenetével vitatkozik és elsősorban két hibát vet Minač szemére: történelmietlen szemléletét és pánszláv reminiszcenciáit. Hangoztatja egyúttal, hogy a két nép történetében vannak olyan mozzanatok, melyek kiindulópontot és biztosítékot jelentenek a Minač-féle tévutak feladására és a megértés ösvényének megtalálására. — A lap szerkesztőségi cikkben — *Vita félúton* — foglalkozik az ún. nacionalizmus-vitával, elutasítva a már egyszer túlhaladott álláspont újabb felmelegítésére irányuló törekvést, amit szerinte Mód Aladárnak az Új Írás 1966 májusi számában megjelent cikke képvisel, s a vita alkotó, konkrét tudományos eredményeken alapuló továbbvitelére buzdít. —

SPIRA GYÖRGY *Vita 1848 kisnemzeti törekvéseiről* címen a bécsi történész kongresszuson elmondott, Victor Cheresteşu professzorral vitatkozó felszólalását közli: ebben egyrészt rámutat arra, hogy a magyar forradalom nemzeti vezetésének elhibázott nemzetiségi politikájánál nem kisebb mértékben erősítette az ellenforradalmat a Habsburgok oldalán fellépő nemzetiségi alakulatok működése, — másrészt hangsúlyozza: 48 forradalmának nem egyedüli feladata volt a nemzeti államok létrehozása: elsősorban a kapitalizmus gyors kifejlődését kellett biztosítani. Mindez világosan igazolja a 48-ban föderációs elgondolásokat hangzókatól délkelet-európai politikusokat, akikről különben ugyanakkor Cheresteşu is nagy elismeréssel ír, anélkül, hogy ennek következtetéseit is levonná. — O. M. — V. K.

MŰEMLEKVÉDELEM. X. évf. (1966) 1. sz.: A szám gazdagon illusztrált cikkei egy kivételével Visegrádhoz kapcsolódnak. HEJY MIKLÓS az ún. Salamon-torony építésének történetét mutatja be. — HUSZÁR LAJOS visegrádi emlékeknek a vár történetére vonatkozó adatait mutatja be, számos itt talált érme fényképével. Végső következtetése szerint a visegrádi pénzforgalom erősen ingadozott: jelenleg az Anjou-kor, valamint Zsigmond és Mátyás uralkodásának második feléből ismerjük a legtöbb érmet; a legzártabb összefüggő sorozatot a fellegvár adja, a palota körül a XVI. századnál későbbi veretek nem találhatóak. — SZAKÁL ERNŐ a palota díszkútjait s rekonstrukciójukat ismerteti sok szép fényképpel. — CSORNA ANTAL az óbudai volt Zichy-kastély egykori gazdag barokk kertjét mutatja be egykorú térképek alapján. — Tanulmányi kirándulások szervező történelemtanárok számára jól használható segítséget nyújt a már az előző számokban megkezdett *Műemlékstop* c. rovat: egy-egy jellegzetesebb, egy gépkocsi-úttal megtekinthető műemlék-együttes gondos, szakszerű ismertetésével (e szám a Pest megyei barokk kastélyokat ismerteti) — és, hasonló jelleggel, a *Turisták figyelme* c. rovat, e számban az országos képek jelzés Nagyvácszony—Visegrád közti szakasza műemléki vonatkozásainak bemutatásával.

2. sz.: A szám teljes egészében Baranya megye műemlékvédelmével és annak eredményeivel foglalkozik. FÜLEP FERENC *Pécs-Sopiana római kori emlékeinek feltárása és műemléki problémái* címen a nagy római város maradványainak legújabb feltárását ismerteti, melyek nyomán kétségtelen, hogy az eddigi felfogással ellentétben a városi kultúra kialakulása Sopianae-

ban nem a III. század végére, hanem már jóval korábban, a II. sz. elejére, Hadrianus uralkodási idejére tehető. — BÁNDI GÁBOR és KISS ATTILA, ill. GERGELYFFY ANDRÁS cikkei a pécsvárad apátsági vár ásatásáról számolnak be, FERENCZY KÁROLY a siklósi vár építéstörténetét és rekonstrukcióját ismerteti. — G. SÁNDOR Mária *Adalékok Márévár építéstörténetéhez* c. alatt az először 1316-ban említett, a XVII. században már romos vár régészeti kutatásának eredményeit ismerteti. A feltehetően egy III. századi római őrhely helyére épített vár építésében három periódus ismerhető fel: a XIV. századi gótikus építkezés, majd az 1526—1537 közötti reneszansz átépítés és a XVI. század közepétől Horváth Márk rác-török katonáinak e köré külső erődítményeket és erődrendszert építő építkezései. A vár pusztulását a XVI. század végén valószínűleg tűz és robbanás okozta. — PAPP LÁSZLÓ cikke a mai topográfiai viszonyok keretei között részletesen rekonstruálja a mohácsi csatateret, kiterve a kutatás előtörténetére és ismertve az 1959—1964 közötti ásatások eredményeit: a feltárt tömegsírok mellett a csataterbe eső középkori falvak nyomainak feltárását. Ugyanő egy másik cikkében a Baranya megyei elpusztult falvak kutatásának eredményeiről számol be. — ERDEI FERENC a szigetvári vár helyreállításáról ír, kitérve ennek kapcsán a belső vár helyének megállapítását célzó régészeti kutatásokra is, és hangsúlyozza, hogy a mai állapot nem felel meg a Zrinyi-korabelinek: így a régészeti feltárt nyomok bemutatása csak kevéssé volt megoldható. A csatolt perspektivikus rekonstrukciós rajzok és alaprajz azonban jól mutatja a feltehető Zrinyi-kori állapotot. — GERŐ Győző a visszafoglalás után maig épségben megmaradt, bár többször átépített szigetvár Szulejmán dsámít mutatja be, rekonstruálva annak eredeti alaprajzát. Az 1960—62. évi feltárás után az itt feltárt nagyszámú felirat a hazai török—arab nyelvű epigráfia szempontjából nagy jelentőségű. — CSÉH ISTVÁN a megye népi műemlékeit ismerteti, és Baranya megyével foglalkozik a folyóirat *Műemlék-stop* c., pécsi kiindulású kisebb kirándulásokat ismertető rovata is. — V. K.

NÉPMŰVELÉSI ÉRTESÍTŐ. 1965. 1—2. sz.: KÓCZÁN LÁSZLÓ — KOVALCSIK JÓZSEF *A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat történetéből* c. tanulmánya első részében ismerteti a felszabadulás előtt működött két jelentős ismeretterjesztő társaság, a Magyar Természettudományi Társulat és a Társadalomtudományi Társaság fejlődését és munkásságát. Az 1841-ben Bugát Pál ál-

tal alapított Magyar Természettudományi Társulat a természettudományos ismeretterjesztés központja volt. Alapításától szakadatlanul működött egészen 1953-ig, a TTIT megalakulásáig, amely átvette szerepét. A szervezet már a reformkorban minden jelentős tudományág népszerűsítésére szakosztályokat hozott létre, 1846-tól jelentetett meg évkönyvet, majd 1869-től folyóiratot, a Természettudományi Közönyt, a XX. század első éveiben pedig az egyes szakosztályok egymás után már saját folyóiratokat adnak ki. A társaság, melynek taglétszáma már a huszadik század első éveiben tízezer fő volt, irányadó fóruma volt a természettudományos szabadoktatásnak is. A polgári radikális értelmiség népművelési szervezete, a Társadalomtudományi Társaság 1901-től 1919-ig működött. A szociáldemokrata párt égisze alatt jelentős szabadoktatási tevékenységet fejtett ki a munkásság körében. A tanulmány második része a TIT történetét ismerteti vázlatosan, sok, a szervezet működését illusztráló adattal. — H. SAS JUDIT *A magyar népfőiskolák története* c. tanulmánya megállapítja, hogy a népfőiskolák a parasztság iskolán kívüli általános műveltségi és szakmai képzését valamint (különböző politikai törekvések céljai szerinti) világnézetű nevelését célozták. A népfőiskola-intézményi gondolata hazánkba a húszas évek elején az északi országokból származott át. A húszas évek néhány kis jelentőségű kormánykezdeményezése után, a harmincas s még inkább a negyvenes években bontakoztak ki komoly törekvések nagyszabású népfőiskolai hálózat megteremtésére. Ebben az időben számos népfőiskola létesült és működött. Ezeket a tanulmány az Országos Szociális Felügyelőség egy 1942-ben tartott kérdéses vizsgálatának publikált eredményei alapján veszi számba. A felmérés adataiból kiviláglik, hogy főleg a református és a katolikus egyházak, továbbá egyetemek, gazdasági kamarák, hivatásos intézmények tartottak fenn népfőiskolákat. Ezek működését a kormánykörök „szociális olajcsepp”-nek szánták; céljuk a társadalmi ellentétek demagóg jellegű levezetése volt. Ennek ellenére azcban számos népfőiskolán a világnézetű oktatás keretében demokratikus nézetekkel is megismertették a hallgatókat. A tanulmány második részében ismerteti a népi írók agrárdemokratikus népfőiskolai mozgalom létrehozására irányuló törekvéseit. — Sz. M.

TISZATÁJ. XX. évf. (1966) 3. sz.: PAPP JÁNOS *Kossuth levelei Bakoy Nándorhoz* címmel Kossuthnak Szeged város társadalmi és gazdasági problémák iránti érzelmei,

bár politikai gyakorlatában kissé következetlen, baloldali függetlenségi párti képviselőjéhez, Bakay Nándorhoz 1878—1880-ban írt 4 levelét közli, amelyek a Függetlenségi Párt elvi-politikai kérdéseivel, Szeged árvízkatasztrófiájával, újjáépítési programjával, politikai életével foglalkoznak.

4. sz.: FEHÉR ISTVÁN *Az MKP szegedi szervezetének kiépítése a felszabadulás után* c. tanulmányában az 1944. október 18-án megalakult, helyes szervezési és politikai elveket kialakító s e tekintetben az országnak is példát mutató szegedi KP első hónapjainak történetét mutatja be. A párt taglétszáma, az 1945 fordulóján bekövetkezett átmeneti visszaesést leküzdve, 1945 május közepére 1000-re, novemberre pedig 5600 főre emelkedett. Utóbbiak 30%-a nő volt. 1946 márciusában, a Baloldali Blokk megalakulása idején a rugalmas szervezeti változtatásoktól is segítve már 7585 fő tartozott a Nagy-Szegedi Pártbizottsághoz. — FEHÉR ERZSÉBET *József Attila Curriculum vitae-je* címen a közismert önéletrajz eredeti gépirásos példányának előkerüléséről számol be. Az önéletrajzot József Attila 1937 februárjában az Első Magyar Papíripari Rt. vezérigazgatójának, az öt egyébként támogató dr. Herz Henriknek nyújtotta be álláskereső ügyében. Kérelmét azonban kommunista voltára való hivatkozással elutasították. A Curriculum vitae inspiráló hatása a Születésnapomra c. és más József Attila-versenken is szembetűnő.

5. sz.: ANTAL GÁBOR *Károlyi Mihály ürügyén* c. visszaemlékezészerű írásában Károlyi erkölcsi tisztaságát, elvi tisztánlátását emeli ki az 1930-as években a földkérdésben, a moszkvai perekben, 1946-os hazatérése idején a nemzeti és a parasztkérdésben, majd 1949-ben a Rajk-pörben, s fölveti azt a gondolatot, nem lett volna-e helyesebb a személyi kultusz elleni harc, az értelmiség további belső tisztulása és a Kommunista Párthoz való közeledése szempontjából, ha Károlyi 1949-ben visszatér Magyarországra. — VIRÁGH FERENC *A viharsarki véres napok 75. évfordulójára* címmel a magyar, román, szerb agrárszeregenség háromnegyed századdal ezelőtti véres harcainak emlékét idézi. — B. B.

TÖRTÉNELEMTANÍTÁS. XI. évf. (1966) 3. sz.: EPERJESSY GÉZA (*Tanterveink és a helytörténet tanítása*), VAS KÁROLY (*Helytörténeti anyag az általános iskolai történelemtanításban*), KISS GÉZA (*A helytörténet szerepe és helye a középiskolai tanításban*) cikkei egyrészt kiemelik a most bevezetett reformtanterveknek azt a vonását, hogy velük először nyílik intézményes lehetőség helytörténet oktatására, másrészt ismét ki-

jelölik a helytörténet helyét a szükséges történeti ismeretanyag egészében, végül konkrét példák felsorolásával és elemzésével felhívják a pedagógus figyelmét az így nyíló lehetőségek minél jobb kihasználására: a közgyűteményekben tartott helytörténeti órára és a konkrét dokumentumok bemutatásának szempontjaira. — UNGER MÁTYÁS *A magyar és osztrák történelemtankönyvek kölcsönös vonatkozásai* címen a tankönyvek ilyen vonatkozásainak kölcsönös korrigálására Bécsben, ill. Budapesten tartott, a kölcsönös megértés szellemét tükröző értekezlet tanulságait ismerteti. A konkrét problémákat alaposan ismertető cikk ezek felsorolásán keresztül jól mutatja be a két nép történelemszemléletében az állami kapcsolatok megszűntével kialakuló kép reálisabbá válását, és a sokáig kölcsönös ellenszenv feloldódását, — s ugyanakkor a múltbeli kép máig is élő egyes — a történelmi tudat alakulásával foglalkozó történész számára nem kevésbé tanulságos elemeit. — V. K.

ÚJ ÍRÁS. VI. évf. (1966) 3. sz.: MÓD ALADÁR *Optimizmus vagy pesszimizmus történelemszemléletünkben* c. cikkében a két-kötetes Magyarország története „fordított arányosságát” teszi szóvá: azt, hogy a tárgyalás növekvő terjedelme ellenére az utolsó 100 év története nem mutatja a valóságos történelem gazdagságát, nem tükrözi eléggé problémáit, ellentmondásait, és éppen emiatt — véleménye szerint — széles rétegek körében kevés érdeklődésre számíthat. Ennek okát a következőkben látja: történelemszemléletünk először is pesszimista beállítottságú népünk forradalmi mozgalmaival szemben, az objektív gazdaságitársadalmi tényezők mellett elhanyagolja a szubjektív politikai tényezőket. Bizonyítékul a Magyarország története állásfoglalását idézi az 1848—49-es forradalmak és az 1919-es Tanácsköztársaság bukásának indokolásával, lehetőségeinek megítélésével kapcsolatban. Második okként a munkásosztálynak szövetségeseihez, általában a demokratikus örökséghez s ennek képviselőihez való tisztázatlan viszonyát említi, s példaként az 1514. évi forradalmi parasztfelkelés, az 1905-ös forradalmi erjedés és az 1930-as évek ellenzékének nem eléggé jelentőségteljes ábrázolását hozza fel. Harmadik tényezőként a munkásosztály és a Kommunista Párt útjával kapcsolatos problémák tisztázatlanságát jelöli meg, hiányolja 1918 és a demokratikus forradalom Károlyi által képviselt irányzatának, az 1919-es Tanácsköztársaság és a Horthy-Magyarországgal szembeszögülő „Másik Magyarország”-nak pozitívabb, részletezőbb értékelését. A negyedik okként

említett, a nemzeti kérdéshez való viszony tisztázatlanságából fakadó problémákkal ezzel az összefüggésben nem foglalkozik.

4. sz.: VIGH KÁROLY *Irodalom és történelem* címmel a nemrég elhunyt Rideg Sándor, Béresek házatáján c. megrázó elbeszélésének közlése kapcsán felidézi az írónak a novellával kapcsolatos üldöztesét.

5. sz. MÓD ALADÁR a nemzeti kérdés jelentőségéről írt cikkében azt a nézetét fejtegeti, hogy a lenini nemzetelmélet eltorzítása 1945 után a demokratikus nemzeti és a szocialista elemeknek a szocialista forradalom osztálybázisát szűkítő szétválasztása, a nemzetinek csupán formális jelentőséget tulajdonító felfogása révén következett be. Hangsúlyozza, hogy a néptömegek nemzeti érzése nem egyszerűen a burzsoá ideológia megnyilvánulási formája: kiemelendők ennek demokratikus, a többség előrehaladását és felemelkedését magában foglaló elemei. Az internacionalizmus nem az egyes szocialista nemzetek munkásosztályainak, hanem maguknak a szocialista nemzeteknek egybeolvadása révén valósul meg. A munkásosztály vezető szerepe a XX. század közepén csak a demokratikus nemzeti örökség vállalása révén érvényesülhet. A nemzeti adottságok helyes felhasználása, kritikai elszámítása elősegítheti a szocialista nemzetek kibontakozását és egyben a nemzetköziség kiépülését. — B. B.

VALÓSÁG. IX. évf. (1966) 1. sz.: HANÁK PÉTER *Korunk történetírása* címen a bécsi nemzetközi történelemszakkongresszusról adja közre reflexióit. Abból indul ki, hogy a történettudomány módszerei sok tekintetben elmaradtak, az exaktság igényének nem felelnek meg. A bécsi kongresszus zömében szintén a hagyományos vonalat követte, néhány referátuma azonban utat mutatott a társadalmi struktúra-vizsgálat, az összehasonlító módszer kiterjesztése és a komplex kutatási módszer irányában. — A konferenciára rányomta bélyegét a nacionalizmus-internacionalizmus problematikája, s az ekörül folyó vitákban a nacionalista álláspont számos válfaja jelentkezett. A szerző úgy véli, hogy a nacionalizmus eme differenciált jelentkezése a történetírásban valóságos ellentmondásokat tükröz: a nacionalizmus és a társadalmi haladás, a nacionalizmus két arca, valamint a XX. században a gazdasági érdek internacionalis és a társadalmi-politikai érdek nemzeti volta közötti ellentmondásokat. A kongresszus a történettudomány hasznosságát és jövőjét illető kérdésekre nem adott egyértelmű feleletet. A marxista történészek tekintélyes részének alapos tárgyis-

merete, látókörének és módszerének jelentős fejlődése, valamint a polgári történészek egy részének növekvő érdeklődése a gazdasági és társadalmi problémák iránt, ígéretet jelentenek a jövőre nézve. — A *Dokumentumok* rovatban DOLMÁNYOS ISTVÁN *A magyar-szovjet diplomáciai kapcsolatok egy napló tükrében (1920–1939)* című cikkében szemelvényeket közöl Jungert-Harnóthy Mihály moszkvai magyar követnek a Párttörténeti Intézetben őrzött napló-jellegű feljegyzéseiből. Ennek során főként a fogolycsere akció, a diplomáciai kapcsolatok felvételére irányuló tárgyalások (1924 és 1933–34), valamint a kapcsolatok ideiglenes megbontása (1939) kérdéseire vonatkozóan ad új adalékokat.

2. sz.: MOLNÁR ERIK *A nemzetfogalom kialakulásához* címmel a francia és az olasz nemzetérválás történeti folyamatát tekinti át a feudális abszolutizmus öntudatlan nemzetformáló állami tevékenységétől a polgári nemzetűd kialakulásán át a polgári nemzet létrejöttéig, s egyszersmind demokratikus tartalmától való megfosztásáig. — MAKKAI LÁSZLÓ *Biológia és technika* c. írásában abból indul ki, hogy a technika története a társadalmi ember termelőszerveinek fejlődéstörténete, azaz „nagyban vett” biológiai folyamat, melynek során az emberi szervezetben rejlő struktúrák növekvő mértékben áttevődnek az ember környezetére. A technika először a kéz instrumentális, azután a kar transzmissziós, majd az izmok energetikai, végül az agy programozó tevékenységét helyettesíti be. A szerző végigtekinti ebből a szempontból a fejlődés történetét és megállapítja, hogy a technikai „kiváltási folyamat” egyes szakaszai csak egyre komplexebb szerkezetű társadalmi struktúrában tudnak megvalósulni, amit a társadalmi munkamegosztás oly módon követ, hogy az egyed egyúttal megőrzi technikai sokoldalúságát. A technika tehát megszakítja az embert az állati szerv- és ösztön-spezializálódás kényszerétől, s ezzel az emberi szabadság legfőbb záloga.

3. sz.: HOFFMANN TAMÁS *Társadalmi fejlődés és biológia* c. vitacikkében a fent ismertetett munka kapcsán kifogásolja, hogy Makkai a technikai fejlődés bemutatott vonalát a mechanikára korlátozza, s ezt egyoldalúan az ember biológiai struktúrája által véli determinálnak. — MAKKAI LÁSZLÓ válasza ezzel szemben kijelenti, hogy a technikai fejlődést elvileg nem korlátozza a mechanikára, például csak a viszonylagos egyszerűség kedvéért vette erről a területről. Úgy véli azonban, hogy a technikai fejlődés sorrendjét a biológia szabja meg, de hogy e „kiváltások” bekövetkeznek-e vagy sem, ill. hogy mikor

következnek be, annak már nem biológiai, hanem társadalmi „üzemi” feltételei vannak. — PÁNDI PÁL *Vasvári Pál és az utópista szocializmus* c. cikke a Vasvári munkásságában előforduló, adatszerűen közvetlenül bizonyítható, ill. tematikailag kiemelezhető utópista-szocialista hatásokat mutatja be, megállapítva elsősorban Cabet és Louis Blanc hatását. — BALOGHY MÁRIA egy 14 éves gyermekleány 1849. január 1. — június 18. között Miskolcon vezetett feljegyzéseit teszi közzé: érdekes dokumentumai ezek a forradalom egy kisvárosi életében tükröződő hatásának, a közvélemény formálódásának, — emellett számos helytörténetileg fontos apróbb adatot is tartalmaznak.

4. sz.: GYURKÓ LÁSZLÓ *A második forradalom* címen az 1917 áprilisában Petrográdra érkező Lenin programjáról és az oroszországi politikai helyzetről nyújt színes áttekintést. — ANDICS ERZSÉBET *Revízió alá kell-e vennünk Marx és Engels nézeteit az 1848–49-es forradalomról?* c. cikkében Viktor Cserestsiu román, Daniel Rapant és Vladimir Minač cseh-szlovák történészek nézeteivel vitatkozik. A nevezett szerzőkkel szemben úgy véli, hogy Marx-nak és Engels-nek igazuk volt, amikor a magyar forradalmat a Habsburg reakcióval szemben pozitívan értékelték és károsnak, reakciónak ítélték a Monarchián belül ezzel szemben fellépő, a Habsburgokat támogató törekvéseket, mint amelyek a fejlődés fő irányát az adott pillanatban keresztjezték. A szerző bizonyítja, hogy álláspontjukat a magyar forradalom értékelését illetően később sem változtatták meg, s ugyanakkor elhárítja azt a vádat, mely szerint Marx és Engels valamiféle német felsőbbrendűségi érzés alapján foglaltak volna el „szlávellenes” álláspontot. Megállapítja, hogy később Kossuthot ugyanazért bírálták, mint 48-ban a magyar forradalom ellen fellépő erőket: azért, mert a nemzeti érdekek megvalósításának reményében a nemzetközi reakcióra próbált támaszkodni. A magyar, a román és a szlovák történészek közös feladata, hogy ezt ne engedjék feledésbe merülni.

5. sz.: LÁZÁR VILMOS *Agrártörténetírás és szocialista mezőgazdaság* címen 1965 decemberében tartott előadását adja közre, melyben az agrártörténetírás és korunk mezőgazdasági problémáinak összefüggéseit világítja meg. Megállapítja, hogy az agrártörténetírás egyfelől rákényszerült az agrártudományok eredményeinek és módszereinek alkalmazására, másfelől viszont korunk mezőgazdasági problémája, az élelmezési probléma elengedhetlenné teszi a mezőgazdaság történeti fejlődésének minél pontosabb ismeretét. — FÜR LAJOS

A paraszti gazdálkodás átalakulása 1848–1914 c. írásában A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában c. tanulmánykötet (szerk. Szabó István) vonatkozó tanulságait foglalja össze. — SZÁNTÓ ZOLTÁN *Éhségstrájk* címmel az 1929. október 21-én kezdődött országos börtön-éhségstrájk Sopron-kőhidai eseményeit írja le saját emlékei alapján. — BOROSY ANDRÁS *Toynbee és történeletfilozófiája* címen az angol történész ellentmondásos eszmei rendszerét boncolja, s áttekinti az őt ért marxista és polgári híralatok irányait.

6. sz.: VÖRÖS KÁROLY *Gondolatok a művelődéstörténetről* címmel a művelődéstörténet egy új irányának szükségességét veti fel. Rámutat arra, hogy a hagyományos történetész és szakszerű vizsgálatok útján voltaképpen a tömegek művelődésének fejlődését nem tudjuk megközelíteni. Szükség lenne tehát egy-egy kor „tudati tömegjelenségeinek” ismeretére, amin közelebbről az irodalmi, zenei stb. másodvonalat, vagy a még annál is alacsonyabb szintű kultúrát érti, aminek elterjedtsége mindig hasonlíthatatlanul nagyobb, mint az élvonalat képviselő műveké. Úgy véli, hogy a vizsgálathoz szelekciós alapként a „siker” kínálkoznék.

7. sz.: ORTUTAY GYULA *125 éves a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat* címen áttekinti a TIT gazdag történetét és izeltőt ad eredményeiről, tevékenysége irányairól. — O. M.

VILÁGOSSÁG. VII. évf. (1966) 3. sz.: — BALÁZS GYÖRGY *Nacionalizmus és turánizmus* címen a reformkorban elinduló, akkor még a romantikus nemzeti öntudatot szolgáló, de a kapitalizmus korában a legszélsőbb nacionalizmust és fantasztikus hódító terveket melegen s végül a fasizmusnak behódoló téveszme történeti és ideológiai útját vázolja.

4. sz.: HAHN ISTVÁN *A két Krisztus-mítosz és a történelmi Jézus* c. tanulmányában kiegyenlítő álláspontot foglal el a Jézus történetiségét tagadó ún. mitológiai és az ezt valló ún. historikus irányzat között. Úgy látja, hogy két, egymásnak sok tekintetben ellentmondó mitológiai séma, a zsidó messiás és a hellénisztikus Logosz-séma rakódott rá az időszámításunk körüli idő egyik ihletett, tanai és tettei miatt vértanúhalált szenvedett judeai népvezérének és prédikátorának alakjára, akit esetleg Jézusnak, József fiának neveztek. — HERMANN ISTVÁN *A fasiszta mítosz kialakulása* c. tanulmánya (I. rész a 2. számban) először a fasizmus ideológiai előzményeit vizsgálja. Ezeket a polgárság általános dekadenciájának talaján keletkezett egyenlőtlen-, erőszakeszmeiben,

az elit- és a fajelméletben találja meg. Az elvont gobineau-i fajelméletől a Nietzsche-féle Übermensch koncepciót át a fizikai megsemmisítés jogának hirdetésén keresztül a Chamberlain-féle fajelméletig tart ez a fejlődés, amelyben az uralkodó faj fogalma a germányságra, a megsemmisítendő faj pedig a zsidóságra konkretizálódik, s az egyéni felelősség tudatát kioltja a mitizált faji tudat. Ezután a fasiszta ideológia olyan vonásait elemzi, mint a nyílt cinizmus, a fajelméletnek, az antiszemitizmusnak és a nacionalizmusnak az imperialista hódítás szolgálatába való állítása stb. — ZRINSZKY LÁSZLÓ *A francia deizmus és a vallás* címmel azt az ideológia-történeti folyamatot vizsgálja, melynek során Bayle félnék szkeptikus deizmusa Montesquieu-nél a történelem materialista felfogása felé tapogatózó, politikai jellegű egyház- és vallásbírálattá, Voltaire-nél pedig az ateista idealizmustól a mechanisztikus materializmus felé terjeszkedő állásponttá változik. — A tanulmányt a tárgyalat deisták vallást és egyházat bíráló műveiből vett összeállítás egészíti ki.

5. sz.: VEKERDI LÁSZLÓ e számban fejezi be *A matematikai absztrakció fejlődéstörténetéből* c. tanulmányát (előző részek az 1965: 6, 11, 12, 1966: 1, 2. számban). A tanulmány abból indul ki, hogy a matematika fejlődésében egyéni momentumokon kívül kollektív társadalmi tényezők is érvényesülnek és végső soron válogató, szelektív hatásukon keresztül éppen ezek a tényezők döntik el egy korszak matematikájának fejlődési tendenciáit. Ebből a szempontból vizsgálva tárgyát először az ókori matematikát elemzi, majd végigkísérve az egyiptomi, görög, arab renaissance, a XVII. századi Hollandiában, Angliában, Franciaországban kibontakozó „matematikai forradalmat”, a XVIII. és a XIX. század legnagyobb matematikai felfedezéseit, a

tudományág egyes területeinek fejlődéseit, megállapítja, hogy a modern matematika gazdagságát éppen az adja, hogy tárgyát — éppen a történelmi tapasztalatok által is szerkesztve — egységben látja. — MILAN KANGRA *Történeliség és lehetőség* című, eredetileg a korulai nyári egyetemen elhangzott, nagy vitát kiváltó előadásában abból indul ki, hogy egyetlen világ létezik, mégpedig az ember történelmi létezésének világa. Mindennemű létezésnek ennek lehetősége alapoz meg, ezt a lehetőséget viszont az emberi cselekvés váltja valóra. A természet maga is megszűnik magánvaló lenni abban a pillanatban, amelyben lehetővé vált számára, hogy más is legyen, mint ami. Tulajdonképpen ez a mássá levés a történelem kiindulópontja, az emberi világ alapja, az ember igazi születése. Az emberen eddig „előtörténetében” a kéréllhetetlen természeti törvény uralkodott, most áll a jövőben kibontakozó igazi története, saját lehetősége előtt, hogy legyen-e vagy ne legyen. Kiváltekképpen ma tőle függ történelmi sorsa és jövője. — PLEIDELL ORSZOLYA *Istenek és szentek* című cikkében azt a szinkretista folyamatot elemzi, melynek során pogány istenek, kultuszok — keresztény történeti személyek közvetítésével vagy anélkül — keresztény szentekké vagy szertartásokká alakultak. — GECSE GUSZTÁV *Az „őskeresztény” aszkézistól a szerzetesi intézmény kialakulásáig* című cikkében arról ír, hogy az őskereszténységnek Péter-féle a paruziához kapcsolódó lázadó aszketikus irányát Pál-lal a fennálló társadalommal, a gazdagsággal, az állammal kiegyező, e földi életre tartósan berendezkedő, az aszkétizmust háttérbe szorító irányzat váltotta fel. Az eredeti aszkétizmus megszelídítve a szerzetességben, meg nem szelídítve pedig a különböző eretnkségekben élt tovább. — B. B.

Helytörténeti és helyismereti folyóiratok

BORSODI SZEMLE. X. évf. (1966) 1. sz.: GAZSI JÓZSEF *A felszabadult Borsod a demokratikus honvédségért* c. tanulmányában a magyar néphadsereg legelső alakulatának, a Mokbanól 1945 elején kinőtt miskolci karhatalmi egységnek, az ún. Mokan-századnak állít emléket, s ismerteti a 7. honvédkerülethez tartozó Borsod és Heves megyékben a néphadsereg részére megindított toborzás hatalmas sikerét.

JÁSZKUNSAG. XI. (1965) 1—2. sz.: A hazánk felszabadulásának 20. évfordulójára megjelent számban tíz tanulmány nyújt áttekintést Szolnok megye ipari, mező-

gazdasági, kereskedelmi, egészségügyi és szociális fejlődéséről.

3. sz.: PALÁSTI LÁSZLÓ *Teleki László és Abony* c. tanulmánya összegezi Teleki 1848—1861 közti kapcsolatát a községgel.

4. sz.: MEZŐSI KÁROLY *A követjelölt Petőfi megbuktatása* c. írása rámutat, hogy a választásoknál hangoztatott elvek menyire nem érvényesültek a gyakorlatban. Petőfi megbuktatása végeredményben a reakciós erők, a „kaputosok” győzelme volt. — SZABÓ LÁSZLÓ *A földmunkásmozgalmak jellegzetességei Szolnok megyében* c. tanulmánya rámutat arra, hogy a megye a XIX. században társadalmi rétegződés és

birtokmegosztás szempontjából jelentősen eltérő két részből állott: a Jászkun kerületből és a nagybirtokból álló Tiszamentéből. Ez sokban meghatározta a helyi mozgalmak jellegét is. — *H. Gy.*

SOPRONI SZEMLE. XX. évf. (1966) 1. sz.
HARS LAJOS *A soproni munkástúrísták története* című tanulmánya utal az 1911-ben alakult soproni szervezetnek a helyi szociáldemokráciával való kapcsolataira, a munkásság egy részének németajkú voltára, végül a mozgalom társadalmi bázisában végbemenő erős kispolgárosodásra. — **JAKUS LAJOS** *Petőfi egyik tanárának soproni kapcsolatai* címen a Petőfit Sárszentlőrincen 1831—32-ben tanító és korábban Sopronban diákoskodó, majd nevelősködő Haag Péter életét, Petőfivel való kapcsolatát kíséri nyomon, onnan nősült, oda vonult vissza és 1863-ban ott is halt meg. — **SIMKOVICS GYULA** *A kisparaszti gazdaságok pusztulása a kapitalizálódó mezőgazdaságban Sopron megyében a századforduló idején* c. tanulmánya megállapítja, hogy a megyében a vizsgált időszakban e folyamat rendkívül erős volt: a kisebb gazdaságok ezrei szűntek meg. A megyei Gazdasági Egyesület az elbirtoktalanodás megakadályozására már egy országos érvényű földminimum-törvény készítésére tett javaslatot. A tanulmány rámutat e csökkenésben a jelzalogkölesönök növekedésének szerepére: ezt nagyban elősegítette a megye bankhálózatának gyors fejlődése. A fejlődés ellenpólusán jómódú paraszti gazdaságok alakulnak ki, melyek a megyének a nyugati piacokhoz való közelsége folytán fenn tudják tartani magukat. Ők azok, akiket a jelzalogkölesönök is segítenek, bár a legelső komolyabb válság számukra is válságos helyzetet teremt. — **FALLER JENŐ** a ballagásról írva ennek a régi selmeci diákhagyományokba visszanyúló gyökereit mutatja be, közölve a régi ballagónóta eredeti német szövegét és dallamát is. — *A Helytörténeti adattár* rovatban **BRAND IMRE** régi soproni szemorvosokról (okulistákról) közöl adatokat, kiemelve egy Le Febur nevű garázdálkodását. — **HAMMERL LAJOS** újabb adatokat közöl a Morgenstern c., 1869-ben Sopronban megjelent, majd innét (az előző számban ismertett) botrányok után Pestre költöző antiklerikális, elsősorban jezsuitaellenes lap soproni évfolyamáról, szerkesztőjéről és a körülötte a városban fellángolt ellentétéről. — **CSATKAI ENDRE** levéltári anyag és régi családi krónikák alapján bizonyítja, hogy Sopronnak Rákócziék által történt ostroma idején a lakosság szegényebb rétegében, inkább a külváro-

sokban, számosan a kurucokat dícsérő kijelentéseket tettek, egyesek később csatlakoztak is hozzájuk. — **HILLER ISTVÁN** neves íróknak (Szabó Lőrinc, Szerb Antal, Laczkó Géza, Zilahy Lajos, Áprily Lajos, Harsányi Zsolt, Babits Mihály, Móricz Zsigmond, Gellért Oszkár, Nagy Endre) 1925—1930-ban a soproni Frankenburg körben történt szerepléséről tájékoztat. — **KELÉNYI FERENC** az első világháború idején a pedagógusokhoz intézett körleveleket ismerteti: ezek a diákzavargások meggátolására, Ferenc József képeinek a háborús lelkesítést szolgáló megvásárlására és hadikölesön jegyzésére buzdítják a pedagógusokat és az iskolákat. — **FRIED ISTVÁN** Székács Józsefnek, a reformkor egyik második vonalbeli költőjének, de szerb népdalfordításai és később pesti ev. lelkészként Kossuth oldalán való szereplése folytán jelentős alakjának soproni tanulóveit ismerteti, kiemelve a város magyarosodásának a szlovák környezetből származó Székács további életútjára gyakorolt jelentős hatását.

2. sz.: **LOVAS GYULA** *A soproni villamosvasút* c. cikke a város két pályaudvara között 1900—1923 között fennállott keskenyvágányú villamosvasút történetét ismerteti. A vasút, elsősorban szerencsétlen, de szükségszerű vonalvezetése miatt, nem váltotta be a vállalkozók hozzáfűzött reményeit: története így sem érdektelen fejezete a hazai vidéki urbanizálódás történetének. — **VARGA GÁBOR** és **JUHÁSZ MIKLÓS** *A nagyecski park ismertetése* c. cikke ismerteti a feltehetően még egy XV. századi erődítmény helyén a XVIII. században épült, majd kibővített Széchenyi kastély körül létesített park történetét: egészében tanulságos adalék másfél évszázadnak a parképítésben megnyilvánuló ízléstörténetéhez. — *A Helytörténeti adattár* rovatban **HILLER ISTVÁN** Sashegyi Oszkár forráskiadványa alapján az abszolutizmus-kori Sopron megyei munkás- és parasztmozgalmakra vonatkozó adatokat ismerteti. — **HAMMERL LAJOS** *Soproni magánintézetek a XIX. században* címmel a század második felében működő magánintézeteket ismerteti, elsősorban Csöndes Ferenc 1866 és 1893 között fennállott intézetét. Az iskola elemi és középiskolai fokon működött, haladó pedagógiai elveket követett, nyelveket tanított és nagy hangsúlyt fektetett a magyar nyelv oktatására. — **CSATKAI ENDRE** *A évszázados soproni tűzoltás* c. cikke a soproni tűzvédelem történetét ismerteti: a Tűztorony és a toronyórség szerepét, a céhek tűzoltó tevékenységét, majd az 1863-ban alapított polgári önkéntes tűzoltó egyesület történetének főbb vonásait mutatja be. — **MOLNÁR JÁNOS**

visszaemlékezik az 1926-ban radikális beállítottságú fiatal soproni értelmiségiek által, a konzervatív Frankenburg Irodalmi Körrel szemben alapítani tervezett Ady Endre-körnek a tényleges megalakulásig el sem jutott rövid történetére. — KARNER KÁROLY két soproni nyomtatványt ismeret az 1681. évi soproni országgyűlés idejéből (I. rész az előző számban): egyik Lochner János András I. Lipót bevonulása alkalmával írott üdvözlő irata, a másik egy Lochner unokaöccsének születését — ugyan-csak a császár bevonulásával együtt — ünneplő nyomtatvány. A cikk felvázolja ezek eszme- és politikai történeti hátterét, és a velük kapcsolatos családok múltját: jól megfigyelhető az evangélikus soproni német polgárság határozott magyar patriotizmusa és az országgyűlés kiírásához fűzött — végül is be nem vált — politikai és vallási reménykedései. — BORONKAI PÁL a soproni Petőfi színház 1909. évi átépítésének (gyakorlatilag — a főalak kivételével — teljesen újonnan való felépítésének) történetét ismerteti, jó bepillantást nyújtva egy, a modern építési technikával ismerkedni kezdő vidéki építkezési technikai, és a hibák nyomán támadó várospolitikai bizonytalmaiba. — L. E. az 1865 telén lezajlott Sopron megyei követválasztások napjaiból ismerteti két inkább kortesverekedésnek, mintsem élesebb politikai nézetek összeütkezésének tekinthető zavargást. — V. K.

VASI SZEMLE. XIX. évf. (1965) 4. sz.: BÉKEFI ANTAL *A vasi várak zenei élete a török megszállás idején 1526–1686* c. tanulmánya kiadott anyag alapján Sárvár Nádasdy-birtoklásának korszakából közöl zenészekről, hangszeresekről és táncokról szóló adatokat, részletesen ismertette Tinódi sárvári természetét, majd Sylvester, Magyar, Vatkay feltehetően Sárvárral kapcsolatos zenészerzői munkásságát, végül a sárvári vár freskóin található zenei vonatkozásokra hívja fel a figyelmet. — MANUSBERG ARVÉD *Chernel István az ember* c. cikke a jeles vasi ornitológusnak emberi portréját rajzolja meg, ezen át jellemző adatokat nyújtva a századforduló vidéki jómódú és művelt nemességének életformájához, kultúrájához is. — BENEDEFY SÁNDOR a szombathelyi állomás és a Sopron–kanizsai vasútvonal centennáriumára emlékezik, röviden ismertette a Szombathelyen összefutó vasúthálózat kialakulását és hatását a város rohamos kifejlődésére. — KOVÁCS TIBOR *Népösszetérások a XIX. században* c. tanulmánya, az 1804-től kezdődő, s nem nemes népességet számba vevő népösszeírások Vas megyei feldolgozásának eredményeit mutatja be: a megye XIX. század eleji népességfejlődésében megállapítja egy-

részt a keleti megyerész népességnövekedésének átmeneti csökkenését (esetleg a népesség a nyugati részre való migrációját); az aprófalvas hagyományos településrendszerben a lakosságnak még csak igen lassú koncentrációját, a népességben a fiatalabb produktív korosztályok nagyobb súlyát, s a háztartások kezdődő zsúfolódását, melyben szerző a mezőgazdasági bérmunkásság egy korai képét látja megjelenni.

XX. évf. (1966) 1. sz.: BÉKEFI ANTAL *A vasi várak zenei élete a török megszállás idején* c. tanulmánya a Batthyány-család németújvári, rohonci, szalonaki, körmendi és borostyánkői várainak zenei életét mutatja be: a XVI. századból a táncéletrre, zenészekre, a zenekedvelő II. Boldizsár zenepártolására, zenekarára vonatkozó adatokat, s a gregorián dallamot már protestáns célokra felhasználó Batthyány graduált említve. A XVII. század vonatkozásában a Batthyány levéltárban talált virágénekeket közöl, majd a várak zenészeire, a család házi zenekarára s a várak hangszerkészletére (nagyobbrészt dobokra) vonatkozó adatokat ismerteti. Ezután Kőszeg zenei életére vonatkozólag sorol fel adatokat. — HORVÁTH FERENC Kreszneries Ferencről (1766–1832) szóló cikkében a nyelvújítás kora jeles nyelvtudósának és szótárkészítőjének életpályáját ismerteti. — HAJNAL ÉVA *A sárvári műselyemgyár és a sárvári munkásmozgalom 1918–1945* c. tanulmánya a gyárnak szocializált üzemi korszakát (ennek kapcsán a hadiüzemként tönkrement berendezés feljavítására tett okos javaslatokat, a Tanácsköztársaság által bevezetett új berendezést és a haladó gondolkodású Juer György főmérnök portréját mutatja be), majd a gyárnak 1927-ben a francia tőkésék által történt bezárását ismerteti: az így előállt, a nemsokára kibontakozó gazdasági válsággal súlyosbított roppant nyomor elől a régi szakmunkásság (több száz fő) francia műselyemgyárakban vállalt munkát, mindaddig, míg az olesó munkaerő elvesztésétől félt helyi urak ezt meg nem akadályozták. Ennek folytatán azonban a nyomorúság Sárvárott a gazdasági válság lezajlásán túl is állandósul.

2. sz.: KISS GYULA — TAKÁCS MIKLÓS Pável Agostonról (1886–1946) emlékezik meg terjedelmes tanulmányban: a jeles délszláv nyelvészről, 1924-től a szombathelyi városi könyvtár, 1928-tól a megyei múzeum vezetőjeként kifejtett nagyjelentőségű kulturális munkájáról, a szombathelyi irodalmi élet megszervezőjéről, s mindezek orgánusaként a Vasi Szemle szerkesztőjéről. — BENCZE JÓZSEF az utolsó Vas megyei ember- és állatgyógyító-

ról írott cikkében egy, szerző által még személyesen ismert, Vas megyei empirikus paraszti gyógyító ember működését és a hagyatékában talált XVIII. század végi kéziratok, elsősorban állatorvosi könyvet ismerteti. — GÉFIN GYULA Hefele Menyhértnek, a szombathelyi székesegyház építőjének, az építést ábrázoló Dorfmeister-olajfestményen megmaradt valószerű kép-mását mutatja be. Sándor Bognár Ignác-ról (1810—1883) külföldön, majd 1840-től (a Nemzeti Színházban is működött operanékesről, majd rendezőről és igen termé-

keny népszínműzeneszerzőről, számos, ma is élő Petőfi-dal zeneszerzőjéről emlékezik. — DÖMÖTÖR SÁNDOR *A jáki „ördögkövek” mondájának képzet-történetéhez* című cikkében a jáki templom építéséhez valószínűleg még a XIII. században Szombathelyről kiszállított, de végül is fel nem használt két, máig a templom körül álló római oszlopról a nép által kialakított hiedelmekört ismerteti, rámutatva annak analogiáira más népek folklórában, valamint pszichológiai gyökereire. — V. K.

A magyar folyóiratszemlét összeállították; Bellér Béla (B. B.), Hölvényi György H. Gy.), Ormos Mária (O. M.), Szabó Miklós (Sz. M.) és Vörös Károly (V. K.).

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK

VOPROSZI ISZTORII 1966. 1. szám. — *Folyóirat és történettudomány* (3—14. l.) címen szerkesztéségi cikk foglalkozik az — elődjait is beleszámítva — 40 éves folyóirat fejlődésével és feladataival. Elődje, az Isztorik-marksziszt 1926-ban indult, mint tudományos folyóirat. 1931-ben indult meg a népszerűsítő folyóiratnak szánt Borba klasszov (Osztályhare), amely 1937-től az Isztoricesszkij zszurnal (Történelmi folyóirat) nevet vette fel, s azután 1941-ben beolvadt az Isztorik-marksziszt-ba, amely 1945 óta jelenik meg Voproszi Isztorii címen. A folyóirat kettős eredetének megfelelően tehát egyszerre lát el tudományos és népszerűsítő feladatokat is. Indulásakor a marxista történettudomány létrehozásáért vívott éles ideológiai harc egyik legfontosabb eszköze volt. A személyi kultusz évei alatt is fejlődött. Ma a sokféle feldolgozott téma mutatja széleskörű érdeklődését. Bár a módszertan kérdését eddig elhanyagolták, az utóbbi években ezen a téren is mutatkozik bizonyos fejlődés. Minthogy a folyóirat nem tud minden megjelenő könyvet ismertetni, ezért problémakörök újabb irodalmáról közölnek inkább recenziókat. A megjelenő tanulmányoknak problémákat kell felvetniük, részletkérdések csak akkor kerülhetnek tárgyalásra, ha azoknak is van valami általánosabb jelentőségük. A történettudománynak nincs kellő tekintélye a szovjet társadalomban, ennek okát a szubjektívizmusból látják. Hangsúlyozza a cikk a történeti tanulmányok megformálásának fontosságát, a jó, élvezetes stílus jelentőségét. A tanulmányok mellett a folyóirat dokumentumok, különösen emlékiratok publikálását is feladatának tekinti. A kö-

zeljövő feladatai sorából kiemeli a Nagy Októberi Szocialista Forradalom közelgő évfordulójának a megünneplését, a szovjet korszakon belül az 1930-as évek alapos feldolgozását, az 1917 előtti korszakra vonatkozólag pedig a gazdasági- és társadalomtörténeti kutatások folytatása mellett nagyobb figyelmet kíván fordítani az osztályharcra, a politikai történetre, a kultúrtörténetre, a néptömegek mindennapos életének vizsgálatára. — I. M. VOLKOV: *A kolhozjalu az első háború utáni évben* (15—32. l.) sok adattal mutatja be, milyen nehézségeket okozott a kolhozok létszámának a csökkenése a háború során, a vezetőkké szakképzettségének megfoglyatkozása. A kolhoztagok anyagi érdekeltsége is csökkent. Kevés volt a traktor, nem volt elég vetőmag. A déli területeken 1946-ban aszály pusztított. A kolhozok belső demokráciáját is megsértették sokszor. 1946. szept. 19-én hozott a párt és a kormány határozatot éppen erről, s ezzel megteremtette a további évek fejlődésének lehetőségét. — P. M. ROGACSEV — M. A. SZVERDLIN: *A „nemzet” fogalmáról* (33—48. l.) vitaindítónak szánt tanulmányukban megbírálják a szubjektivisták és voluntaristák jellegű nyugati polgári meghatározásokat. A Sztálin által megfogalmazott meghatározást kiegészítendőnek tartják, mert az csak az európai fejlődésre volt tekintettel. A legfontosabb kritériumnak a gazdasági egységet látják, amely magasabbrendű, mint a népiség (narodnoszty). A nemzetnél már burzsoá kapcsolatokról van szó, nemzeti munkásosztály és nemzeti értelmiség létrejöttével kell számolni. A gazdasági életnek földrajzi szempontból is egységesnek kell lennie, ez azután kihat a

nemzet arculatára is. Ez a gazdasági egység a területi egység alapja is; nem azonos a nemzeti államisággal, bár a fejlődés az önálló nemzetállamok felé vezet. A nyelv a legszembetűnőbb kritériuma a nemzetnek, a nyelvjárások felett uralkodóvá vált irodalmi nyelv. További jellemvonás az etnikai hovatartozás öntudata is. Ezt a szerzők megkülönböztetik a nemzeti öntudattól (s a nemzeti öntudatot nem sorolják a nemzet ismérvei közé), a néprajzban is ismert elementáris érzést értik ezen. Mindezeknél a kritériumoknál az osztályhoz való tartozás közömbös. A közös lelki alkat kérdésénél azonban már nem. Ezért helyette inkább a közös nemzeti pszichológiai sajátosságok fogalmát javasolják. Ugyancsak osztályjellege van a nemzeti hagyományoknak, mint kritériumnak. A művészetben és a mindennapi életben van nemzeti forma (amely a nemzeti hagyomány része), a kultúra egyéb ágaiban (irodalom, tudomány stb.) nem. Utolsó kritériumnak a közös felszabadító harcot tartják. A burzsoá és szocialista nemzet fogalmát elvetik, helyette a szociálisan nem egynemű és szociálisan egynemű nemzet fogalmát javasolják. A most alakulóban levő nemzetek még átmeneti állapotban vannak, ezért egyik kategóriához sem sorolhatók. — A. M. SZAHAROV: *Az egyház és az orosz központosított állam kialakulása* (49—65. l.) Dmitrij Donszkoj és a XVI. sz. eleje közti korszakban (különösen II. Vaszilij idején az egyházi unió kérdésével kapcsolatban) több konfliktust mutat be, s úgy látja, az egyház csak addig támogatja az államot, amíg az megvédi kiváltságait és vagyonát, egyébként azonban a két intézmény konfliktusa az egész feudális korszakon keresztül törvényszerű jelenség. — I. I. ZSIGALOV: *Harc az angol trade-unionokban a háború és béke kérdéseiről, 1955—1964* (66—87. l.) számos ténnyel dokumentálja, hogy a korábban a gazdasági harcban oly nagy angol szakszervezetek fokozódó érdeklődést tanúsítanak politikai kérdések iránt, s a kommunista párt befolyása alatt harcolnak az adott korszakban az atomkísérletek megszüntetéséért, a szeuai agresszió megszüntetéséért. — P. P. GAJGYENKO: *A burzsoá filozófia a történelmi folyamat reális tartalmát keresi* (88—104. l.) megállapítja, hogy az 1880-as évektől kb. 1917-ig a polgári történetfilozófia alapvető kérdései módszertani és ismeretelméleti jellegűek voltak. Ez a metodologizmus azonban válságba került. A szerző Ortega y Gasset példáján mutatja be, hogy 1917 után a polgári történetfilozófia az életfilozófiából és a neo-hegelianizmusból indul ki, s ontológiai irányzata később az egzisztencializmushoz közeledik. Ortega a történet-

filozófiát tartja az egész filozófia központi kérdésének. — JAN HAVRÁNEK, JIŘÍ KOŘALKA, JÚLIUS MÉSÁROŠ és ZDENĚK ŠOLLE: *A néptömegek a XIX. századi cseh és szlovák nemzeti mozgalomban* (105—116. l.) részletesebben a cseh mozgalmat vizsgálják, amely 1848 előtt a nemesség és a gazdag polgárság részvétele nélkül bontakozik ki, 1848-ban jut el politikai szakaszába, az 1860-as évektől kezdve már szélesebb körű és demokratikusabb mozgalommá alakul, a későbbiekben pedig a munkásmozgalom válik vezető erejévé. A szlovákok nehezebb helyzetben voltak, az értelmiség 1848 előtt kulturális felvilágosító tevékenységet folytatott. A politikai program ugyancsak 1848-ban alakul ki. De a szlovák mozgalom vezető ereje még a század második felében is csak a kispolgári értelmiség, a munkásosság csupán a század végén lép fel aktív erőként. Ezért a XX. század elején a cseh már fejlett burzsoá nemzet, a szlovák még nem, ez a magyarázata annak, hogy a kapcsolatok köztük megerősödnek. — V. JĚ. NYEVLER: *G. Garibaldi és emlékiratai* (117—120. l.) a dokumentum-közlés bevezetőjeként áttekinti Garibaldi életpályáját, utána részleteket közöl a folyóirat Garibaldi emlékiratainak készülő orosz nyelvű kritikái kiadásából (120—133. l.), nagy jegyzetapparátussal, az 1849-ig terjedő korszakról. — B. JU. MAJSZKI: *A sztolipini rendszer és Sztolipin halála* (134—144. l.) a merénylő hóhéréval, G. T. Juskovval 1925-ben folytatott beszélgetésből indul ki, ismerteti a Sztolipin elleni merénylet eseményeit, a merénylő, D. G. Bogrov ellen lefolytatott pert és Bogrov életét: a hivatalnoki családból származó fiatalember, aki a cári titkosrendőrség besúgója lett, ezt akarta levezekelni valamilyen nagszabású forradalmi tettel, ezért ölte meg Sztolipint. — N. N. JAKOVLEV: *Lapok Franklin D. Rooseveltt életéből. A háború évei* (145—163. l.) Rooseveltt haláláig folytatja életrajzi jegyzeteinek közlését. — I. P. LEJBEROV, V. I. MAKAROV, JU. JE. NOVIKOV, V. M. KOVALCSUK ismertetik a Leningrád történetével foglalkozó újabb irodalmat (170—174. l.). — SZ. M. KLJACKIN: *A szocialista országok történezeinek együttműködése a Nagy Októberi Szocialista Forradalom téma feldolgozásában* (191—195. l.) beszámol az 1965. okt. 5—7-én Moszkvában tartott nemzetközi tanácskozásról. — N. V. NYELIDOV: *A lonjumeau-i levini pártiskola* (206—209. l.) visszaemlékezéseit közli az 1911-ben Párizs közelében létrehozott pártiskoláról, melynek 147 előadásából 56-ot Lenin maga tartott meg. — L. LJUBIMOV: *Fjodor Kuzmics szerzetes tilka* (209—215. l.) az 1948-ban az emigrációból hazatért szerző ismerteti az

1836-ban Szibériában feltűnt és 1864-ben meghalt szerzetesre vonatkozó legendát: voltaképpen I. Sándor carról van szó, aki 1825-ben eltűnt. A legenda már régóta foglalkoztatta az embereket, Tolsztoj novellát írt róla. A szerző I. I. Voroncov-Daskov egykori udvari miniszter lányától hallotta, hogy annak atyja és III. Sándor cár felnyitották I. Sándor koporsóját és azt üresen találták. A szerző valószínűnek tartja Sándor önkéntes eltűnését éppen 1825 végén, mert nem volt hajlandó a görög szabadságharcosokat támogatni, s nem akart a titkos társaságok ellen fellépni. Szerző I. Sándor és Fjodor Kuzmics sírjának felnyitásától és modern módszerekkel való megvizsgálásától várja a titok megfejtését.

1966. 2. szám. — L. M. ZAK és M. I. ISZAJEV: *A Szovjetunió népei írásbeliségének problémái a kultúrforradalomban* (3—20. l.) a szovjet népek irodalmi nyelvének és írásának a problémáit vizsgálják. 1917 előtt 7 nép a cirill ábécét használta, néhány a latint, mások az ujjur, héber és főképp az arab írást használták (ez utóbbi írásművek a köznép számára meglehetősen hozzáférhetetlenek voltak). Ezek a népek a legkülönbözőbb nyelvcsaládokhoz tartozó nyelveken beszéltek. A forradalom után a feladat az írás egyszerűsítése, ill. az írás nélküli népeknél valamilyen írásmód megteremtése volt. Az első lépés ezen a téren 1917. dec. 23-án az orosz írás egyszerűsítése volt. Az arab írás helyett az azerbajdzsánok tértek át először a latin ábécére 1922-ben, s ezt az 1920-as évek során számos más nép követte. Ez helyes volt, mert a legfontosabb a közérthető írás megteremtése volt, a szovjet népek közti közeledés kérdése nem volt olyan sürgető feladat. 1930-ban bizottságot alakítottak, ennek a feladata volt az írással nem rendelkező népek számára ábécé és nyelvtan létrehozása. Marr ebben nagy segítséget nyújtott. Sok szótárat állítottak össze. Itt is a latin ábécét vették alapul. Sokan azonban abszolutizálták ezt, az orosz ábécét ellenforradalminak tartották. Az északi, addig írás nélküli népeknél éppen ezért 1937-ben áttértek a cirill írás használatára. Más népek tekintetében is felvetődött ez, különösen azzal kapcsolatban, hogy a latin írás nem képes minden hang visszaadására. A nemzetiségek törekedtek az orosz nyelv megtanulására, de ezt lehetetlenné akarták tenni számukra, s ezzel a helyi nacionalizmust táplálták. A latin írás ekkor már a népek közti közeledés akadályává vált. Az új fogalmak kifejezésére különben is sok orosz szó honosodott meg a különböző nyelvekben. Ezért 1936-ban a kabardok a latin írásról

áttértek a cirill írásra, s 1937—1940 során ez a többi népnél is megtörtént. Ma 130 nyelv használatos a Szovjetunióban, ebből 20 régi írásmódja mellett maradt meg, 50 új írásmódra tért át, s 60 számára kellett egyáltalában az írást megteremteni. — M. JE. NAJGYONOV: *A történettudomány lenini szakaszáról* (21—37. l.) a Szerkesztőség megjegyzése szerint sok tekintetben vitatható cikkében úgy látja, hogy lenini szakaszról csak attól kezdve beszélhetünk, amikor a marxizmus—leninizmus és Lenin történeti koncepciója már uralkodóvá vált, amikor feldolgozzák a Lenin által felvetett tudományos problematikát, és a történet-szek haladó része a proletariátus szolgálataiba állítja a tudományt. A marxista—leninista irányzat az orosz történettudományban az 1890-es években kezdődött meg, a hivatalos történetírás azonban erről nem vett tudomást, nem került a hatása alá. 1917 után persze ez a hatás már igen erős volt. De a történetész fronton ekkor még sok mensevik dolgozott, aki politikai téren ugyan éleszintén a rendszer híve lett, de elméleti téren nem tudta leküzdeni korábbi nézeteit. Számolni kell Trockij, Zinovjev és az ellenzék egyéb tagjainak a hatásával is. Még Pokrovszkij sem értékelte ekkor kellőképpen Lenin írásait. Trockij történeti nézetei ellen fellépett ugyan, de maga is helytelen álláspontból bírálta. A történettudományra pedig Pokrovszkij koncepciója volt a legnagyobb hatással. Az 1920-as évek derekán kezdődik a fordulat, amikor Pokrovszkij alaposabban megismerkedik Lenin munkáival. Nagy kutatómunka indult meg, különösen az Októberi Forradalom történetére vonatkozólag. Ezért Najgyonov úgy véli, hogy a lenini szakasz 1917-ben kezdődik, de szűkebb, szakmai értelemben véve csak az 1920-as évek derekától kezdve beszélhetünk lenini szakaszról. — SZ. M. TROJICKIJ: *A XVIII. századi oroszországi „palotaforradalmak” historio-gráfiaja* (38—53. l.) az 1725—1762 közti korszak politikai történetével foglalkozó irodalmat vizsgálja a kortársak visszacsémélézéseitől a legújabb munkáig, s rávilágít az értékelés szoros összefüggésére a különböző társadalmi osztályok és rétegek érdekeivel. A XVIII. században az abszolutizmus megerősödése szempontjából ítélték meg a változásokat, az arisztokrácia ellenzte az abszolutizmust, a nemesség helyeselte. A XIX. század első felében nemzeti-ségi (orosz—német) ellentéteket láttak az államesinyek mögött. Csak a marxista történettudomány mutatott rá, hogy itt az uralkodó osztály belső ellentéteiről van szó, ezeknek a konkrét történetét azonban még részletesen fel kell tárni. — JE. B.

CSEERNYAK: *A szocialista internacionálé és a háború elleni harc, 1921—1939* (54—69. l.) az 1924-ben ismét egyesült internacionálé politikáját vizsgálja: eleinte az imperialista hatalmak kibékítésében és belső demokratizálódásában látta a béke megvédésének a lehetőségét. Még a gyarmatok újrafelosztására is gondoltak, hogy ezzel a megbékélést elősegítsék. A Szovjetunió diplomáciai elismerését azért szorgalmazták, hogy elősegítsék belső „demokratizálódását”. Ugyanakkor élesen kommunista-ellenes politikát folytattak, a III. Internacionálé 1934-es együttműködési javaslatát elvetették. A háborús veszély okát a kommunista forradalom „exportjában” látták. Ezért nem tudtak valóban hatékony politikát folytatni a béke érdekében, s így bomlott fel az internacionálé ismét 1939—1940 folyamán. — **M. V. GYEMIHOVSKIJ:** *Az USA uralkodó köreinek politikája az indián lakosság tekintetében* (70—82. l.) az indiánoknak a Mississippin túl való telepítéséig kíséri nyomon az amerikai politika fejlődését. A függetlenségi harc idején az indiánok az angolokat támogatták, ez volt az ürügy arra, hogy földjeiket elvegyék. 1827/28-ig viszont hivatalosan elcserelétek az indiánok földjét, s csak Jackson elnökségétől kezdve indult meg újból az erőszakos kitelepítés. Az uralkodó osztály egyes rétegei más-más álláspontot foglaltak el az indián kérdésben. A burzsoázia nagy része félt a munkaerőhiánytól, ezért ellenezte a nyugati irányú továbbtelepedést, a rabszolgatartók egy része pedig azért, mert nem kívánta újabb szabad államok megalakulását. Más rabszolgatartók viszont érdekelték voltak az ültetvényes gazdálkodás kiterjesztésében nyugat felé, a burzsoázia egy része pedig a földspekulációban. Ezeknek a rétegeknek a váltakozása az uralomban magyarázza a politika változásait az 1860-as évekig. — **A vita-rovatban** **J. M. GARUSJANC:** *Az ázsiai termelőmódról* (83—100. l.) Marxtól vizsgálja a probléma fejlődését. Marxnál a fogalom az 1850—60-as években használatos, s a társadalomtudományok addigi fejlődéséből következik (Ázsia azonosítása a maradisággal és mozdulatlansággal). Marxnál azonban nem földrajzi értelemben használatos ekkor a kategória, hanem egyetemes jellegű. Marx nem azonosítja az ősközösséggel, de a rabszolgatartó formációval sem. A Tőke első kötete után írt munkáiban már nem használja a fogalmat. Ekkor a földközösséggel foglalkozik, ez azonban nem formáció. Engels szerint a görög rabszolgatartó társadalom egy korábbi, már differenciálódott társadalomból keletkezett. Marx a maga korabeli ázsiai társadalmakkal kap-

csolatban már nem használta az ázsiai termelőmód fogalmát. Plehanov szívesen alkalmazta, s úgy vélte, az ázsiai termelőmód egyidőben áll fenn a rabszolgatartó formációval. Az ázsiai forradalmak bukása után, 1927-ben vetődött fel ismét a kérdés, s akkor nagy vitát keltett. Ez a vita elősegítette a történeti formációkról szóló tanítás fejlődését. De az ázsiai termelőmód problémáját nem vizsgálták történetileg, a források alapján. Ismérveit a következőkben látták: a földközösség fennmaradása, a földmagántulajdon hiánya, állami felügyelet az öntözési rendszerek felett, despotikus uralom nagy bürokratikus apparátussal. Az 1930-as években Sztruve akadémikus az ázsiai társadalmakban fejlett rabszolgatartó társadalmakat látott. Ezzel szemben a 30-as évek végén Musulin úgy fogalmazta meg, hogy itt a rabszolgatartás korai formái valósultak meg. Ez az álláspont vált általánosan elfogadottá. Mások feudalizmust láttak itt. A két álláspont idővel közeledett egymáshoz. Legújában Varga Jenő vetette fel ismét a 20—30-as évek álláspontját, utalva arra, hogy meg kell vizsgálni a formációk mennyiségi és minőségi oldalait. Az újabb vita tisztázta azt, milyen problémákat kell egyáltalában vizsgálni. Annyi valószínűnek látszik, hogy korai osztálytársadalomról van szó, amely különbözik a rabszolgatartó társadalomtól. A másodlagos kritériumok alapján, amelyeket felvetnek, nem tekinthető külön társadalmi formációknak. Az a nézet, hogy az ősközösség valamilyen formájáról van szó, ellentétben áll az újabbban feltárt tényekkel. Helytelen az a nézet is, hogy csak helyi, ázsiai jelenségről van szó, éppúgy, mint az a nézet, hogy a rabszolgatartás és a feudalizmus sajátos ázsiai válfaja. A formáció kritériuma esakis a kizsákmányolás módja lehet. Ezért a korai görög, római, germán és orosz társadalomfejlődést is meg kell vizsgálni, s analógiáknak felhasználni. Kiindulópontként a további vizsgálódásokhoz elfogadható **Ju. I. Szemjonov** álláspontja: antagonisztikus termelési módról van szó, amely megelőzi a rabszolgatartó termelési módot, megvanak benne egyszerre a rabszolgaság, a feudális kizsákmányolás és a bérmunka elemei, ugyanakkor a feudális társadalmi formáció kezdetei is. — **K. A. MERECKOV:** *A csaták útján* (101—109. l.) befejezi visszaemlékezéseit, itt a japánok elleni 24 napos hadjárat eseményeit mondja el. — **A folyóirat** befejezi az 1934-es ausztriai nemzetközi szocialista puccsra vonatkozó anyagpublikációt (110—122. l.). — **B. JU. MAJSZKIJ** is befejezi közléseit Sztolipin meggyilkolásának körülményeire vonatkozólag, s leszűri, hogy a gyilkos Bogrov

két évig az anarchistákhoz tartozott, de a proletár forradalmi mozgalomhoz sohasem volt köze. — V. P. VERHOSZ a kezdetektől ismerteti az 1917-es Vörös Gárdára vonatkozó történeti irodalmat (141—148. l.). — V. A. FJODOROV ismerteti a feudalizmus bomlásának korában kitört parasztnozgalmakkal foglalkozó, 1956—1964 közt megjelent munkákat (148—156. l.). — R. F. VINOKUROVA összefoglalja a folyóirat előző számában a nemzetfogalomról közölt vitacikk felett a szerkesztőségben folytatott vitát (169—171. l.). A hozzászólók többsége az eredeti sztálini megfogalmazást tudományosabbnak tartotta. A vita során nem zárták le végleg a kérdést, a szerkesztőség még néhány vitacikket vár, hogy végleges álláspontot lehessen elfoglalni. — A. I. PUSKÁS: *Magyarország a második világháború időszakában* (176—185. l.) ismerteti a kérdés magyar irodalmát, s helyesli a „másik”, az ellenálló Magyarország történetének feltárását. — V. N. MALOV: *Mi a paleográfia?* (209—213. l.) szűkebben tartja az újkori írástípusok tanulmányozását, s egységes terminológia kialakítását sürgeti. — V. J. KACSANOV: *John Booth títka* (213—217. l.) az amerikai irodalom alapján megállapítja: a hivatalos verzió, hogy Lincoln gyilkosát menekülés közben agyonlőtték, nem meggyőző, lehet, hogy a gyilkos színész megmenekült, ami arra utal, hogy az összekövésben Észak emberei is részt vettek. — N.

NOVAJA I NOVEJSAJA ISZTORIJA 1966. 1. szám. — N. G. SZEVRJUGINA: *V. I. Lenin új munkái és dokumentumai a nemzetközi munkásmozgalom és kommunista mozgalom problémáiról* (3—17. l.) Lenin munkái most befejeződő 5. kiadásának új anyagát tekinti át: 4800 levél került ebbe, amely az eddigi kiadásokból hiányzott, és sok olyan munka, amelynek eddig csak egyes részeit tették közzé. Időrendben haladva sok új anyag található a baloldali szervezésére az Internacionálé 1907-es stuttgarti és 1910-es koppenhágai kongresszusán, a világháború első éveinek szervezkedésére, a III. Internacionálé előkészítésére és szervezésére vonatkozólag. Az utóbbi II. kongresszusán Lenin igen erősen lépett fel a jobb- és baloldali elhajlás ellen egyaránt, s nagy segítséget nyújtott egyes kommunista pártok fejlődéséhez. Javasolta az egységfront létrehozását a szocialistákkal, a három Internacionálé 1922 áprilisi közös konferenciáját helyeselte. Néhány alapvető megállapítást tett az olasz fasizmusról is. Végül a III. Internacionálé IV. kongresszusával kapcsolatos tevékenységének új dokumentumaira utal a szerző. — *A második világháború fináléja*

(18—40. l.) részlet egy R. Ja. Malinovszkij tábornagy szerkesztésében rövidesen megjelenő nagyobb munkából, amely a háború vezető katonáinak visszaemlékezéseit gyűjti össze. A közölt részlet a Japán elleni 24 napos hadjárat eseményeit, Port Artur bevételét és a japán fegyverletételt tárgyalja. — K. P. CIBINA: *A Szovjetunió és Franciaország a német fasizmus elleni harcban* (41—53. l.) diplomáciatörténeti szempontból vizsgálja a kapcsolatokat: a Szovjetunió a német támadás után de Gaulle kezdeményezésére ismerte el a mozgalmat Franciaország törvényes képviselőjének, mert minden negatívuma ellenére a de Gaulle vezette külföldi ellenállás megfelelt Franciaország nemzeti érdekeinek. A francia Normandie-Nyeman repülőezred volt az egyetlen nyugati katonai alakulat, amely a keleti fronton harcolt. Franciaországban viszont szovjet partizánok vettek részt az ellenállási mozgalomban. Az angolszászok nem törődtek a francia nemzeti érdekekkel. Hogy Franciaország mégis a győztes nagyhatalmak egyikeként kerülhetett ki a háborúból, az nagyrészt a szovjet diplomáciai támogatásnak köszönhető, amely az 1944 decemberi szövetségi szerződésben érte el csúcspontját. — L. I. GINCBERG: *A hüleri diktatúra küszöbén* (54—72. l.) a Schleicher kormány időszakát vizsgálja, s megállapítja: Schleicher nem akarta meggyöngyíteni a nemzeti szocialista mozgalmat, csak alárendelni a konzervatív jobboldali irányításnak, a jobboldal azonban Schleicher tudtán kívül Papan közvetítésével tárgyalásokat kezdett Hitlerrel. A nemzeti szocialisták a nagytőke képviselőivel való megegyezésük révén túljutottak anyagi nehézségeiken. A szociáldemokrata párt ugyanekkor nem volt hajlandó erélyes fellépésre a hitleristák ellen, elutasította a Német Kommunista Párt felhívását a közös akció szervezésére. Amikor az elszigetelt Schleicher kénytelen volt lemondani, maga is Hitlert tartotta lehetséges utódjának. — J. N. JURJEV: *A KGST-tagországok gazdasági fejlődésének és együttműködésének néhány eredménye* (73—81. l.) sok összehasonlító adatot közöl 1964-ig, ezek az egyes országok gyors fejlődéséről tanúskodnak, bár az utóbbi években ez a fejlődési ütem valamelyest lelassult. Ezen a tervezés átszervezése segít, valamint a további szakosodás és az egyes tagállamok közti kétoldalú szerződések vagy egyéb részleges egyezmények (Intermetall). — ERASMO DUMPIERRE: *Julio Antonio Mella — a kiváló kubai forradalmár* (82—88. l.) az 1903—1929 élt munkásmozgalmi vezető politikai és közírói tevékenységét mutatja be: az 1925-ben megalakult Kubai Kommunista

Párt Központi Bizottságának tagja lett. — I. I. JANCSEK: *Az USA az 1940-es havannai konferencián* (89—96. l.) az amerikai államok külügyminiszterének 1940. július 21—30-án lezajlott tanácskozását ismerteti eseménytörténetileg és értékeli. A konferencia hivatalos célja a német befolyás ellensúlyozása volt, ezt a néptömegek is kívánták, s így volt pozitív vonása is. Az Egyesült Államok azonban saját hatalmának a megerősítését is szolgálta, növelte befolyását a többi amerikai államra. A „kollektív védnökség” elvének kimondásával az európai hatalmak amerikai gyarmatait az Egyesült Államoknak szolgáltatták ki. — M. M. SEJNMAN: *Miért hallgatott a pápa?* (97—104. l.) Hochhuth Európa-szerte játszott színművével kapcsolatban számos ténnyel igazolja, hogy XII. Piusnak nem volt személyes bátorsága ahhoz, amit katolikus papok megtettek, akik felléptek a fasiszta kegyetlenkedések ellen; politikai számításból nem ítélte el a faszizmust. — E. G. LORENSZON: *A. M. Kollontaj Svédországban* (105—111. l.) a stockholmi szovjet követ, Alekszandra Mihajlovna Kollontaj személyi titkárának visszaemlékezései Kollontaj működésére. — A forrasiadói rovatban 1809—1816 közti orosz követi és konzuli jelentéseket közölnek a latin-amerikai szabadságharcokra vonatkozólag. — A. M. NYEKRIC: *A titkos háború útvesztőiben* (122—131. l.) néhány nevezetes kémtörténetet ismertet a második világ-háború időszakából. — JA. M. SZVET: *Az Antillák kalózái* (132—144. l.) a XVI. századi spanyol—angol tengeri küzdelmek történetét beszéli el. — V. K. VOLKOV és L. JA. GIBJANSZKIJ ismertetik a Jugoslovenski Istorijski Časopis tanulmányait, amelyek Jugoszlávia újkori és legújabbkori történetét tárgyalják. (145—153. l.). — N.

ISZTORIJA SzSzSzR 1966. I. szám. — L. V. CSEREPNYIN: *A XII. nemzetközi történelem-kongresszus* (3—23. l.) tartalmilag és kritikai megjegyzésekkel beszámol a főbb témákról, a hozzászólásokról, összegezésül megállapítja: a marxista történettudomány tekintélye megnőtt, a polgári történelemszerek egy része lemond bizonyos reakciós elvekről (fajelmélet, Európa-centrizmus), érezhető a marxizmus hatása. De minthogy a polgári történettudomány továbbra is támadóan lép fel a marxista elnézetekkel szemben, a marxista történelemszerek is támadniuk kell. — G. A. ŠADŽIUS: *A balti köztársaságok ipara és munkásosztálya a szovjet-hatalom visszaállítása után, 1940—1965* (24—41. l.) részletes adatokat közöl az észti, lett és litván köztársaság fejlődéséről,

amely jóval gyorsabb, mint az egész szovjet ipar fejlődése. A városi lakosság növekedésén belül a munkásosztály létszáma 1940 óta három-ötszöröse nőtt. — A. JA. AVREH: *A június 3-i monarchia és a munkáskérdés* (42—69. l.) a sztolipini korszak munkástörvényhozását vizsgálja 1912-ig, konkrétan a betegségi és baleseti biztosításról szóló törvény parlamenti vitáját, amelynek során a nemesség munkásbarátnak igyekezett magát feltüntetni a törvényt ellenző burzsoáziával szemben. A sztolipini monarchia épp úgy nem tudta megoldani a munkáskérdést, mint a burzsoázia, ennek fő oka a kialakuló forradalmi helyzet. — *Vita a parasztság differenciálódásáról a késői feudalizmus korszakában* (70—81. l.) címen a szerkesztőség összefoglalja a folyóirat hasábjain már több éve folyó vita eredményeit, anélkül, hogy ezzel végleg lezárna a kérdést. Kiemeli az egyetértést néhány kérdésben: a XVII. század a kapitalizmus kialakulásának kezdete; van vagyoni differenciálódás a kapitalizmus előtti korszakban; a XVII. században a paraszti mellékfoglalkozások terén már a tőkés differenciálódás jelenségével találkozunk. A fordulat a tőkés differenciálódás irányában a XVIII. század derekán és második felében megy végbe, a csak földműveléssel foglalkozó parasztságnál a XVIII. század végén. A vita sok konkrét tényanyagot tárt fel. Megmutatta a bér munkaformáit, s tisztázta, hogy ez nem egyedül ismérve a tőkés viszonyoknak. További kutatásokat kell folytatni a bér munkának a XVIII—XIX. században a mezőgazdaságban való alkalmazására, a városképződés folyamatára, a felvásárló, általában a kereskedőtőke szerepére vonatkozólag. Az ország területének kiterjedt voltára való tekintettel egy-egy tájegység anyaga alapján nem szabad általános következtetéseket levonni. Szükség van a részleteket tisztázó monográfiákra és összefoglaló munkákra a parasztság történetéről. Tisztázni kell a tulajdonformákat, a polgári tulajdon kialakulásának módjait, a járadékformák változásának hatását a társadalmi változásokra. Meg kell vizsgálni a sajátos paraszti kategóriákat. Tisztázandó a gazdasági és társadalmi helyzet összefüggése a paraszti osztályharcral, a belpolitika fejlődésével, az ideológiával, a kulturális fejlődéssel és a mindennapi élettel. — V. JE. POLETAJEV: *A tudomány és termelés munkásai alkotó együttműködésének történetéből, 1946—1958* (82—94. l.) sok adatot hoz tudósok és üzemi műszaki értelmiség együttműködéséről a munkásokkal a termelés növelésében, racionalizálási

javaslatok végrehajtásában, ami sok esetben komplex brigádok formájában megy végbe. A munkások általános műveltsége is növekszik közben. Moszkvában 1952-ben a munkások 27,8%-a rendelkezett 7 osztályos végzettséggel, 1959-ben 42,9%. — JU. SZ. KUKUSKIN: *A falusi kulákterror 1925—1928-ban* (94—104. l.) számos példát sorol fel a gyilkosságokra és gyújtogatásokra, mint a terror fő formáira. A kulákokkal szemben nem hajtottak végre osztály-bosszút, hiszen nagy részük kapott földet más területen, felszerelésük egy részét meghagyták. — Rövidített fordításban közlésre került GÁBOR JÓZSEF: *A szovjet kormány akciója a magyarországi fehérterror üldözöttjeinek megemlézésére* címen a Párttörténeti Közlemények 1964. 4. számában megjelent tanulmánya (214—221. l.). — E. SZ. VI-LENSZKAJA: *A „felszabadító” cár és nyugati életrajzírói* (221—228. l.) elsősorban W. E. Mosse: Alexander II. and the modernisation of Russia (New York, 1962) c. könyvével vitatkozva cáfolja meg a polgári véleményt, amely szerint II. Sándor jóindulatból szabadította fel a jobbágyokat, mintha segíteni akart volna rajtuk: valójában a fennálló rendszer védelmében hajtotta végre a jobbágy-reformot. — JU. I. IGRICKIJ: *A szovjet történészek tanulmányait kinyomtatják az Amerikai Egyesült Államokban* (229—230. l.) felsorolja az 1962 óta megjelenő Soviet Studies in History 18 számában kiadott tanulmányokat. — V. I. MILLER beszámol a Nagy Októberi Szocialista Forradalom megünneplésének előkészítésével foglalkozó, 1965 októberében Moszkvában lezajlott nemzetközi értekezletről (232—234. l.). — N.

ACTA POLONIAE HISTORICA 1965. 12. köt. — HENRIK LOWMIANSKI: *Az északi szláv településterület földrajza a korai középkor kezdetén* (5—21. l.) a patrocíniumból képzett helynevek vizsgálata alapján kíséri nyomon a keleti és nyugati szlávoknál az egyes törzsek településterületét, úgy látja, a morva anyag alapján, hogy a magyar betörés nem volt olyan pusztító, mint az egyéb nomádok hadjáratai Dél-Oroszországban. A legnyugatibb területeken is már 700 előtt megjelentek a szlávok. A déli szlávok vonatkozásában a megfelelő helynévanyag hiánya miatt ugyanezt a vizsgálódást nem tudja elvégezni. — ANDRZEJ FELIKS GRABSKI: *Lengyelország és a lengyelek az idegenek szemével a X—XIII. században* (22—43. l.) a korabeli irodalom bő felhasználásával kimutatja, hogy Lengyelországot a keresztény közösséghez tartozónak tekin-

tették, a németek ugyan a birodalom egy részének, de egyre inkább általánossá vált a felfogás, hogy önálló ország, amelyet keletről a mongolok fenyegetnek, s amely az európai államok védőbástyája. — EMANUEL HALICZ: *A lengyel kérdés Tülüsiben* (44—65. l.) az 1807-es tiltsi béke előkészítése során a lengyel állam helyreállítására vonatkozó terveket és megbeszéléseket ismerteti: a Varsói Nagyhercegség létrehozása a francia és orosz igények közötti kompromisszum volt a lengyelek rovására, de a lengyelek mégsem ábrándultak ki Napóleontól. — ZBIGNIEW LANDAU: *A Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság pénzügypolitikája 1911 július — 1915 január* (66—86. l.) a felszabadított területen kialakított politikát követi nyomon: az első időben forgalomban kellett hagyni a német márkát, a németek által kibocsátott zloty és a rubelt. 1944. aug. 24-én hozott a Bizottság rendeletet új zloty kibocsátásáról, ezt Moszkvában nyomtatták, összesen 9½ milliárd zloty, amelyet 1945 januárjáig juttattak el a felszabadított területekre. Ez volt az új államhatalom egyetlen jövedelme. A pénzforgalom korlátozására csak 1944 vége felé vetődtek fel tervek, amikor már inflációs jelenségek mutatkoztak. 1945. jan. 10-én rendelték el a kötelező pénzbeváltást, azontúl csak az új zloty maradt forgalomban, a beváltás alkalmával minden felntölt csak 500 zloty tarthatott meg. A többi korabeli európai reformmal egybevetve a lengyel sokkal radikálisabb volt. 1945 januárjára, amikor a Bizottság ideiglenes kormányra alakult át, már volt tehát saját gazdaságpolitikai és pénzügypolitikai koncepciója, sikerült elkerülnie a nagyarányú inflációt. — JERZY MICHALSKI: *A lengyel sejmikek a XVIII. században* (87—107. l.) a magyarországi megyegyűlésekhez hasonló intézmények működését ismerteti, úgy látja, ezekben a köznemesség és a mánások együttesen a maradiság erőit képviselték, tehát a sejmikek a konzervativizmus bástyái voltak, ez 1764 után sem módosult lényegesen, a május 3-i alkotmány pedig nem valósult meg, s így nem lehet tudni, vajon a polgárság bevonásával a sejmikek a burzsoá parlamentarizmus alapjává válhattak volna-e. — IZA BIEŻUŃSKA-MAŁOWIST ismerteti az utóbbi 20 évben Lengyelországban az ókor történetének kutatása terén folytatott munkákat (109—128. l.) — N.

ZEITSCHRIFT FÜR GESCHICHTSWISSENSCHAFT 1966. 1. sz. — WALTER BARTEL: *Wilhelm Pieck 90. születésnap-*

jára (5—18. l.) a nagy német munkászervező hat évtizedes politikai és ezen belül egy évtizedes államférfiúi tevékenységéről emlékezik meg. — FRIEDRICH KARL KAUL: *Német háborús bűnösök üldözése az első világháború után* (19—32. l.) ismerteti, hogy a versailles-i békeszerződés 228—230. §-ai előírták a német háborús bűnösöknek a szövetséges hatalmak részére való kiszolgáltatását. A kiadati jegyzék eredetileg 900 személy nevét tartalmazta, akik közül a franciák kb. 350-et, az angolok 75-öt kértek ki. A szövetségesek azonban 1920. február 17-i jegyzékükben a felkorbácsolt nacionalista hullámokra való tekintettel lemondtak kiadati kérelmükről, és a német háborús bűnösök megbüntetését a német igazságszolgáltatásra bízták. Ennek az lett az eredménye, hogy háborús bűncselekmények miatt mindössze 4 személyt büntettek meg Németországban, természetesen korántsem a főbűnösöket. — ECKHARD-MÜLLER MARTENS: *A nyugati feudális fejlődés és a feudális viszonyok definíciójának kérdéséhez* (52—73. l.) az elindított, széles körben gyűrűző vitába szól bele. Azt a felfogását igyekszik bizonyítani, hogy a nyugati frank és germán feudális fejlődés nem tekinthető a feudális fejlődés klasszikus típusának. A Nyugat fejlődését szerinte az antik-barbár szimbiózis és szintézis eredményének kell tekinteni. Ezen belül a feudális fejlődés mintaképét a feudalizált késő antik társadalom nyújtja, amely ezen kívül még a kereszténységet, annak ideológiáját és a latinítást is közvetítette. A szintézis-felfogással a szerző azt akarta kifejezésre juttatni, hogy a szintézisen belül a germán összetevő nélkülözhetetlen és épp annyiban lényegmeghatározó volt, hogy már nem volt feudális jellegű. A szerző szükségesnek tartja azoknak a formáknak további differenciálását, amelyekben a földmagántulajdon, a földművelés és a manufaktúra a gazdasági rend alapja. A túl távan értelmezett feudalizmus fogalom szerinte aligha alkalmas a bonyolult történelmi folyamat lényegének reális megragadására. Megkérdőjelezi azt a közkeletű felfogást is, amely egyenlőségi jelet tesz a kapitalizmus előtti földjáradék és a feudális járadék közt. Ő a feudális földjáradékot csupán a kapitalizmus előtti földjáradék egyik különleges formájának tekinti. — A dokumentáció rovatban GERHARD BECKER: *Az „Új Munkásegylet Londonban” 1852* (74—97. l.) a porosz rendőrség anyagából közli a Kommunisták Szövetsége, az ún. Marx Társaság tagjai által 1852 januárjában Londonban alapított, elsősorban tagjai tudomá-

nyos képzésével foglalkozó új munkásegylet üléseinek jegyzőkönyveit az 1852 januárja és augusztusa közti időszakból. Az egyletnek mintegy 140—150 tagja volt. Elnöke előbb Stechan, majd Pieters. Az új egyletnek is — akárcsak a Kommunisták Szövetségének — tagja volt Wilhelm Liebknecht, aki éppen ezekben az egyesületekben és ezekben az években, 1850—1852 közt járta ki Marx és Engels vezetésével a kommunista forradalmár iskoláját, ami később képessé tette őt a forradalmi német munkásmozgalom vezetésére. — B.

ČESKOSLOVENSKÝ ČASOPIS HISTORICKÝ 1966. 1. szám. — AMEDEO MOLNÁR: *Hus helye az európai reformációban* (1—14. l.) hangsúlyozva Hus kapcsolatait kora társadalmával, elsősorban teológiai szempontból vizsgálja Hus, aki a két szín alatti áldozás kérdésében vagy egyéb teológiai vitakérdésekben már határozottan reformációs, a tekintélyt elvető álláspontot foglalt el. Az ő korát a szerző szerint az első reformáció időszakának kell nevezni, nem prereformációnak, s a XVI. századit második reformációnak, az elsőnek voltaképpeni teológiáját Hus teremtette meg, tételei sok módosítással ugyan, de tovább élnek a XVI. században. A két reformációs mozgalom analógiájára már a XVI. századi katolikus hitvitázók rámutattak. — MIROSLAV TOEGEL: *J. A. Komenský politikai törekvései és kifejlődésük irásaiban* (15—35. l.) a harmincéves háború utolsó éveitől 1656-ig írt munkák elemzése alapján megállapítja, hogy emigrációja révén kénytelen volt politikai kérdésekkel is foglalkozni, de reális erő nem volt a kezében, nem is tudott jól tájékozódni a korabeli európai politikában, s ezért inkább prófétikus ihletettséggel mint reális érzéssel írta röpiratait. Ezekben a cseh exulánsok hazatérésére szőtt tervekkel, ehhez a pápa és a császár teljes veresége, ehhez pedig a protestáns fejedelmek szövetkezése kellett volna. Komenský az átmeneti jellegű XVII. század embere volt, sok visszahúzó erővel, ezért voltak politikai elképzelései kudarcra ítélve. — VESELIN STARČEVIĆ: *Sándor király diktatúrája Jugoszláviában 1929/31-ben és jellege* (36—53. l.) eseménytörténetileg ismerteti az 1929. január 6-i fordulattal megteremtett új helyzetet Jugoszláviában, az alkotmány felfüggesztését és a pártok feloszlátását, az ellenzék állásfoglalását. Az államcsíny célja az volt, hogy szanálják a gazdasági helyzetet, elnyomják a nemzetiségek szebellenes mozgalmait, a munkásmozgalmat és a parasztmozgal-

makat, s mindennek révén megszilárdítsák az ország nemzetközi helyzetét. Minthogy egyik célt sem sikerült elérni, a király 1931. szept. 3-án forma szerint ismét visszatért az alkotmányos kormányzáshoz. A szerző a csupán a hadseregre és az államhivatalnoki karra támaszkodó diktatúrát nem tekinti fasiszta diktatúráknak (kísérlet sem történt ekkor tömegpárt létrehozására), hanem katonai-monarchista diktatúráként jellemzi. — A vita-rovatban ZDENĚK FIALA: *A cseh politikai és művelődéstörténet fő problémái a IX. és X. században mai ismereteink alapján* (54–65. l.) a történelem és a régészet eredményeit egybevetve helyteleníti az utóbbi években a nagymorva állammal kapcsolatban eluralkodott romantikus nézeteket, s úgy látja, a nagymorva állam nagyarányú kiterjedéséről csak Svatopluk uralkodásának későbbi korszakában (880–894) beszélhetünk, előtte és utána a morva állam nagyjából a mai délkelet-morvaországi központtal egyenlő. Túlbecsülik a nagymorva állam befolyását. A cseh törzsek már 894-ben, jóval az állam bukása előtt elszakadtak, de nem folytatják a nagymorva állam hagyományait, nincs kontinuitás köztük, Csehország a X. században még nem egyesített állam. A fejlett morvaországi településeket a magyar támadás tette tönkre, s a X. században ezek a támadások még folytatódnak, tehát itt cseh fenntartásról nem lehet beszélni. Az egyháztörténeti adatok is ezt az álláspontot támasztják alá. — PAVEL OLIVA: *A világtörténelem előkészítéséhez* (66–69. l.) a František Graus által felvetett tervet (ismertetését ld. Századok 1966. 2–3. sz.) helyesli. Az egyetemes történelem művelésének elhanyagolását abból magyarázza, hogy az új marxista cseh történettudomány ezzel is el akarta magát határolni a polgáritól, amely éppen eljutott egy világtörténeti szintézishez. A nemzeti történelemnek a központba állításával, sőt kizárólagosságával és a burzsoá kozmopolitizmus elleni harccal voltaképpen nacionalista tendenciák kerültek bele a csehszlovák történettudományba. De már az 1955-ös római nemzetközi történész kongresszuson megkezdődött a kapcsolatok újrafelvétele. A csehszlovák történettudomány már nagy eredményeket ért el a középkori államok kialakulásának és a reformációnak a kutatása terén. Ezért kisebb módosításoktól eltekintve a részletekben is egyetért Graus tervezetével. — Tr. IONESCU-NIȘCOV: *Husitica a román történetírásban* (104–115. l.) néhány magyar és német munkára is kiterjedve bemutatja a román polgári, majd marxista történeírási kutatásait a huszitizmusra vonatkozólag, első-

szorban az 1437-es erdélyi felkeléssel kapcsolatban. — J[AN] N[OVOTNÝ] ismerteti SASHEGYI OSZKÁR: *Az abszolútizmus kori levéltár c. könyvét* (138. l.), ANDICS ERZSÉBET: *A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben c. munkája III. kötetét* (138–139. l.), F[RANTIŠEK] G[RAUS] és J. Mz. a bécsi történész kongresszusra készített magyar tanulmánykötet egyes tanulmányait (127. és 135. l.), J. Mz. MÁTRAI LÁSZLÓ akadémiai székfoglalóját haladás és hanyatlás kérdéseiről a kultúrtörténetben (119. l.). — N.

MATICA SRPSKA. ZBORNİK ZA DRUŠTVENNAUKE. 1965. 40. szám. — LJUBOMIR NEDELKOVIĆ: *Középkori „KARVLVS” feliratú pénzegységünkről. Adalékok a szerb–magyar történelmi kapcsolatokhoz* (6–25. l.) megállapítja, hogy ezt a pénzt Milutin szerb fejedelem verette 1319 után, amikor Károly Róbert elfoglalta tőle a macsói bánságot. — DJERĐ GAL: *A csavargyárosok szindikátusa Jugoszláviában. A csavargyártás fejlődése az SzHSz-Királyság területén* (26–72. l.) kimutatja az 1819 előtt a délszláv piacot kezében tartó Brewillier und Urban r. t. behatolását a jugoszláv államba. A cég letörte a hazai konkurrenciát, s a gazdasági válság után bekerült a jugoszláv szindikátusba, ez később német és magyar érdekeltségek betársulásával kapcsolódott a nagy európai monopolista szövetséghez és a jugoszláv piac diktátora volt. — SRĀTA PECINJAKI: *Radojevo a XVIII. században* (105–123. l.) egy bánati község helytörténeti jellegű leírása. Sokat foglalkozik a Temesvári Districtus eltörlése utáni bevándorlással, valamint az 1779 utáni gazdasági helyzettel. — ILIJA DJINIĆ: *Adalékok a XIX. századi bíráskodás tanulmányozásához a bácskai faluban* (123–134. l.) ismerteti az 1772. évi úrbéri rendelet alapján kialakult szervezetet. A bíráskodás leírása során idézi az e területen használt legfontosabb jogi terminológiát. Foglalkozik a bíráskodás állapottal a jobbágykorban, a „Szerb Vajdaság” idején, valamint a kiegészítő utáni korszakban. Tárgyalja az itt „divatózó” bűnözés fajtát (a betyárvilágot pl.). — MIHOVIĆ TOMANLI: *Adalékok a Pancsovai Kerületi Nemzeti Választmány történetéhez 1848–49-ben* (134–148. l.) a postumus tanulmány a legszervezettebb és legagilisabb kerületi választmány történetét ismerteti. A márciusi pesti események nyomán kezdődő forradalmi lelkesedés eredményeként jött létre március 22-én s lépett a régi pncsovai magisztrá-

tus helyébe tisztára lokális jogkörrel. Később a karlócai szerb Központi Választmány rendelkezése nyomán alakult át kerületi választmánnyá. A választmány legnehezebb és egyben legfontosabb feladatai közé tartozott a különböző szerb katonai táborok ellátása étellel, hadianyaggal. Különösen ágyuk beszerzése körül voltak nehézségek. A Választmány előtt csak az a lehetőség állott, hogy a hazai ágyúöntésből (Pancsován a Választmány ágyúöntődét nyitott) és szerbiai beszerzésből fedezze a szükségletet. Leszerelték a folyami hajók ágyúit is, s azokat felhasználták a szárazföldi harc céljaira. A Választmány története magába foglalja a vajdasági felkelés sok jellemzőjét, így érdekes anyagot tartalmaz az egész felkelésre vonatkozóan. — DANILO KEČIĆ: *Néhány adat a lepoglavai börtön rezsimjére, valamint a kommunista rabok tevékenységére vonatkozóan* (148—158. l.) érdekes adalék a régi Jugoszlávia börtönviszonyaira, továbbá a kommunista párt legjobbjainak a börtönökben folytatott megaluvás nélküli harcára vonatkozóan. Mellékelve olvasható az a mintegy hat sűrűn írt oldalt kitevő feljelentés, amelyet a rossz bánásmód miatt az elviselhetetlen börtönrezsim ellen tettek a kommunista foglyok Jugoszlávia államügyészénél. — MILENKO S. FILIPOVIĆ: A „bunyevácok” nevéről (158—166. l.); *Bunyevácok Boszniában* (166—169. l.) az első adalékban kifejti, hogy a név valószínűleg egy Bun vagy Buny nevű főnök nevéből származik le, követői vagy leszármazottai kezdték volna magukat bunyevácoknak nevezni. A másik adalékban a szerző kiindulva a Bunjevačko brdo (=Bunyevác domb) elnevezésből, topográfiailag próbálja megállapítani azokat a helyeket Boszniában, ahol ilyen nevű déli szláv népelem él.

1965. 41. szám. — KALMAN ČEHAČ: *A verseci munkások harca az általános művelődési egylet létrehozásáért és az egylet működése 1871—1875* (5—36. l.) az első vajdasági munkásegylet létrejöttét és működését mutatja be. A munkásegylet az I. Internacionálé közvetlen hatása alatt jött létre, s makacs harcot folytatott a munkások osztrályságotól való felbresztéséért. Az egylet terjesztette először sikeresen s szervezett formában a szocialista eszméket, túlnyomórészt Lassalle eszméit. A szerző hangsúlyozza az egylet tevékenységének más hiányosságait is, amelyek úgyszólván teljesen azonosak azokkal, amelyek ebben a korban az egész magyarországi munkásmozgalmat jellemezték. Az egyletben túltengett a kulturális munka, ezen a téren érte el a legnagyobb sikereket is. Az egyesületet jelentősen befo-

lyásolták a Szerb Nemzeti Liberális Párt hagyományai és tevékenysége. Ezen a téren azonban javulást hozott Laza Nančić tevékenysége, akinek volt bátorsága szakítani a liberális-párti tradíciókkal. Nančić lesz a verseci szocialisták ideológusa. Jelentős segítséget jelent számára a Brastvo c. lap. A szerző a munkásegylet működésének legnagyobb eredményét abban látja, hogy a nemzeti és szakmai hovatartozásra való tekintet nélkül egységes akciókra tette képessé a verseci munkásságot. — LAZAR RAKIĆ: *Nadalj község a forradalmi 1848—49-es években* (84—93. l.) a legjelentősebb sajkás község történetét foglalja össze. A szerb védelmi rendszerben jelentősebb csomópont volt Turija, mely Nadaljtól mindössze 6 km-nyire van. E területen a magyar csapatok támadásai különösen erősek voltak. Visszaverésük úgyszólván minden esetben a nadaljiak segítségével történt. Ebből a helységről származik Stevan Čurdučki, akit Rajačić patriárka egész Bácska és a Sajkás-kerület katonai parancsnokává nevezett ki. Még 1848 áprilisában Svetozar Miletić is járt Nadaljban, s ott olyan értelmű agitációs beszédet mondott, hogy a nadaljiak ne küldjenek katonát Itáliába. — VASO VOJVODIĆ: *Jan Kollár levele Miloš Obrenović fejedelemhez* (94—101. l.) az 1838. évi nagy pesti árvíz után írt levelet ismerteti, amelyben Kollár a szláv testvériségre hivatkozva anyagi segítséget folyamodik Miloš fejedelemhez. A jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján azonban nem bizonyítható, hogy e segítséget meg is kapta volna. A szerző közli Kollár levelének teljes eredeti szövegét is. — BOŽIDAR KOVAČIĆ: *A zombori Állami Gimnázium megalapítása* (98—101. l.) az 1870-es években megnyílt gimnáziumról szól, ahol szerb nyelven is folyt tanítás. Azonban már 1874-ben a Zastava arra kényszerül, hogy hasábjain megvádolja a vallás- és közoktatásügyi minisztert azzal, hogy lábbal tiporja a nemzetiségi törvény rendelkezéseit, tekintettel arra, hogy a zombori gimnáziumban a törvénytől eltérően a tárgyakat már nem tanítják szerb nyelven is. A legerőteljesebb asszimiláció éveiben az egyre inkább a „magyar nemzeteszmet” forszírozó kultúrpolitika teljesen száműzi a szerb nyelvet a zombori gimnáziumból. — G.

ISTORIJSKI GLASNIK 1964. 4. szám. — BOGUMIL HRABAK: *Hadműveletek a Közép- és Felső-Drinán, valamint a Szarajevóban 1914 augusztusában* (3—58. l.) igen aprólékosan méltatja a szerb hadsereg egy részhadműveletét. A szerbek akciója az osztrák-magyar csapatok ellenoffenzi-

váját váltotta ki. Az osztrákok célja az volt, hogy szétvervén a gyengébb ellenfél (Montenegro) egységeit, szétszakítsák a két szövetséges hadsereget, s azután egy bekerítő hadmozdulattal felmorzsolják az erős uszicei szerb hadseregsoportot. — ALEKSANDAR SPASOJEVIĆ: *A szerb katonai hatóságok 1914 és 1915 évi tevékenysége a komitációnak a Skoplje-Djevdjelija vasútvonal ellen intézett diverziói elhárítása érdekében* (59—80. l.) ismerteti a Makedonián keresztül vezető fontos vasútvonal szerepét. Ausztria-Magyarországnak az volt a terve, hogy a szaloniki kikötőnek flottája általi blokád alá helyezésével s a Makedon Komité embereinek diverziós tevékenysége által megakadályozza a szerb hadsereg hadianyaggal való ellátását. A Komité embereinek e terv szerint az volt a feladatuk, hogy lerombolják a vasútvonalat és más fontos szerb objektumokat. A Komité diverziós tevékenysége Bulgária semlegessége ellenére is, egészen a hadbalépésig, erősödő intenzitással folyt e terv megvalósítása érdekében. A szerb főparancsnokság speciális csapategységei azonban visszaverték a diverzánsokat és biztosították a hadsereg ellátását hadianyaggal. — ČEDOMIR JANIĆ: *Francia repülőegység tevékenysége Szerbiában 1915-ben* (81—98. l.) megállapítja, hogy a szerb hadsereg rendelkezésére áll néhány rossz állapotban levő, nem modern konstrukciójú gép egyetlen volt ahhoz, hogy a szükséges légi felderítéseket elvégezze, s hogy megakadályozza az ellenfél jól felszerelt légiflottájának felderítő tevékenységét saját területe fölött. Ezért a francia repülőegység tevékenysége óriási segítség volt, nemcsak a felderítésre szorított, hanem részt vett az ellenfél kisebb hadiobjektumainak megsemmisítésében (pl. hajók). — DESANKA TODOROVIĆ: *Tárgyalások Görögország és a szövetséges hatalmak között a szerb hadseregnek Korfu szigetéről Szalonikibe görög területen át való szállítása kapcsán* (101—127. l.) ismerteti a szárazföldi szállításra vonatkozó diplomáciai lépéseket, amelyek a görögök zsaroló lépései miatt eredménytelenek maradtak. — PETAR MILOSAVLJEVIĆ: *Szerb diákszázalóalj Jausiers-ben* (déli Alpok) 1916—1917-ben (129—163. l.) a Franciaországban működő diákszázalóaljról, mely katonai oktatás mellett az érettségire is készült, valamint a körülötte folyó vitákról szól. A viták elsősorban a szerb oktatásügyi miniszter és a hadügyminiszter között folynak, az oktatásügyi miniszter Szerbia háború utáni érdekeit és „tanult ember” szükségletét hangoztatja, míg a hadügyminiszter a frontra-vezénylés mellett fog-

lal állást. — DRAGOSLAV JANKOVIĆ: *A jugoszlávok kölcsönös politikai helyzete közvetlenül az egyesülés előtt (1918-ban októberig)* (165—177. l.) a szerb kormánynak elsősorban a külpolitika kérdésében kibontakozó válságát, valamint az emigráns szkupstinában folyó pártharcokat s azoknak a jugoszláv nemzeti egyesüléssel kapcsolatos vonatkozásait mutatja be. A pártharcok kihatottak a szaloniki fronton harcoló szerb egységek harci moráljára, továbbá a frontról való szökésekre. — G.

ISTORIJSKI ZAPISI 1965. 18. évf. 22. köt. 1. szám. — SLAVKO MIJUŠKOVIĆ: *Harc a szerb nyelvért Kotorban az osztrák uralom idején* (5—33. l.) az osztrákok által meghagyott hivatalos olasz nyelv helyébe a szerb nyelv benyomulását vizsgálja. Korábban a kulturális vezetés a nemesség kezében volt, helyét a polgári értelmiség foglalja el, mely, elsősorban olasz tan nyelvű intézményekben nevelkedve, úgyszólván még otthon sem beszél soha szerbül, mégis megvan a nemzeti tudata. Az osztrák uralom kezdetén szerb nyelven csak a kolostori iskolákban és egyes magántanítóknál folyt az oktatás. A kevés számú elemi iskolában a szerb nyelv a pravoszláv hittanban használatos. A katori felső elemi iskolában a hittan első tanítója Vuk Karadžić barátja, Vuk Popović volt. A szerző bemutatja Karadžić hatását az itteni értelmiségre, az iskola-rendszer elszerbesítését, a szerb tannyelvű gimnázium megvédését. A közigazgatás és az elemi iskolák nyelve a szerb-horvát lett, az olasz nyelv, tekintettel a kereskedelemmel és tengerészettel foglalkozó polgárság érdekeire, kötelező tantárgy lett. Ugyanígy a katori gimnáziumban, míg a felső elemi iskolában a kétnyelvűség elvén alapult az oktatás. A harc 1877-ben ért véget. Hasonló harc folyt ekkor Dalmáciában és Isztriában is. — GLIGOR STANOJEVIĆ: *Adalékok a Boka Kotorska XVII. sz. első felére vonatkozó történetének tanulmányozásához* (35—70. l.) értékes adalékokat közöl Montenegro e területére vonatkozóan, amelyen Törökország és Velence osztozott. E gazdaságilag egységes érdekekkel rendelkező területen a mesterséges szétválasztás problémákat okozott. Pl. a törökök megengedték, hogy Velence fennhatósága alatt levő polgárok területükön vagyont szerezzenek, míg ugyanezt a velenceiek a török alattvalóknak nem engedték meg. — BRANKO BABIĆ: *Montenegrói egység nemzetközi szolgálatban Kréta szigetén (1897—1899)* (71—121. l.) az 1897-es görög—török háború után Krétára nemzetközi rendőri egység-

ként küldött 80 főnyi csapat történetét tárgyalja igen részletesen. A nagyhatalmak Boro Petrović montenegrói vajdát kérték fel, hogy vállalja el Kréta kormányzójának tisztségét, amibe azonban, eddig még felderítetlen okokból, Nikita fejedelem nem egyezett be. — DJOKO PEJOVIĆ: *Dušan Vuksan egyéniségéről és tevékenységéről* (121—126. l.) Montenegro egyik legaktívabb kultúrpolitikusról ad számot a két világháború közötti időszakban. — G. STANOJEVIĆ: *A velencei posta-anyag elrablásának egyik esete 1619-ben* (153—158. l.) A Kotor—Konstantinápoly útvonalon történt esetet mutatja be. — DIMO VUJOVIĆ: *Danilo fejedelem kívánsága a Montenegro és Törökország közötti közvetlen diplomáciai kapcsolatok megteremtését illetően* (158—161. l.) ismerteti a montenegrói fejedelem 1860. március 15-én tett javaslatát a Törökországgal való diplomáciai kapcsolatok felvételére a Törökország és Montenegro közötti határt megállapító nemzetközi bizottság útján. 1863-ban került sor az állandó diplomáciai kapcsolatok létrehozására. — NOVAK RAZNATOVIĆ: *Sava Kosanović sarajevói metropolita Montenegróba érkezése és ottani tartózkodása a XIX. sz. végén* (162—170. l.) megvizsgálja, hogy a boszniai-hercegovinai katolikus propagandával és a megszálló hatalommal szembe került, s emiatt Montenegróba menekült metropolitát az itteni kormány mennyiben igyekezett politikai célra, az Osztrák-Magyar Monarchia ellen felhasználni. — VUK VINAVER: *Az angol közvélemény érdeklődése a két világháború közötti időszakban a montenegrói kérdés iránt* (170—185. l.) úgy látja, hogy a francia befolyás ellensúlyozására az angol közvélemény érdeklődése a volt szövetséges Nikita montenegrói uralkodó szeparatista törekvései iránt nagy volt. Az olaszok sokáig napirenden tartották a kérdést. A jugoszláv alkotmányozó szkupstina-választások után azonban Anglia levette a napirendről a montenegrói kérdést, habár a Montenegro sorsa iránti érdeklődés a két világháború közötti egész időszakban megmaradt. — JOVAN R. BOJOVIĆ: *A „Radnik” az 1924. évi május elsejének montenegrói megünnepléséről* (185—190. l.) ismerteti a jugoszláv kommunisták legális pártjának, Jugoszlávia Független Munkáspártja lapjának tájékoztatását. — G.

INTERNATIONAL REVIEW OF SOCIAL HISTORY 1965. 3. szám. — TH. J. G. LOCHER: *Rüter, a történész* (361—364. l.) H. J. C. Rüternek, az Amszterdami Intézet 1965-ben elhalálozott igazgatójának történeti munkásságát vázolja. Rüter az

1930-as évek derekán az 1903. évi nagy holland vasutassztrájról írt nagy összegező munkát, 1960-ban pedig az 1944—1945. évi holland vasutassztrájról jelentetett meg könyvet. Locher hangsúlyozza, hogy a két sztrájk jellege, célkitűzései teljesen eltérőek, amit a szerző kellőképpen érzékeltetett. Locher a második sztrájk esetében hangsúlyozza, hogy Rüter nem heroizálta az ellenálló holland vasutasokat, hanem a valóságnak megfelelően esendőségüket, időnként kompromisszumkeresésüket is megmutatta. Rüter mellett a kormányzósági jelentések alapján kutatásokat végzett a XIX sz. holland társadalmának szociális felmerződésének és szociálpszichológiájának régmérésére. — BORIS SZAPIR: *Zsidó szocialisták a Vperjod körül* (365—384. l.) hangsúlyozza, hogy a Pjotr Lavrov által 1873—1877 között szerkesztett lapnak nagy hatása volt az orosz, lengyel—litván területek munkásmozgalmára. Szapir cikkében nem annyira a Vperjod szellemi hatását, irányvonalát vizsgálja, hanem részint azt, hogy a szerkesztésbe, terjesztésbe mennyire folytak be hazai és emigráns zsidók, kik voltak ezek, mi volt életpályájuk. Ezentúl felveti, hogy a lavrovista lapnak s a lavrovista szocialista irányzatnak mi volt a felfogása a zsidó kérdést, az antiszemizmust illetően. A válasz nem egysíkú. Lavrov maga félreérthetetlenül visszautasította az antiszemizmust, s a Vperjodban is ez a felfogás érvényesült. A mozgalomban néhányan viszont a zsidóságot azonosították a polgársággal, bizalmatlanok voltak velük szemben — s ezek a nézetek olykor a lapban is jelentkeztek. — ALDON D. BELL: *A Reform Liga adminisztrációja és pénzügyei 1865—1867-ben* (385—409. l.) kitekintést nyújt az 1860-as évek derekán tevékenykedő progresszív munkásszervezetek működésére, amihez rövid historiográfiai áttekintést is nyújt. Megállapítja, hogy a munkások gyakorlatilag együtt haladtak a középosztálybeliekkel, értelmiségiekkel. Érzékelteti a kormányváltozások visszahatását a reformmozgalomra, valamint azt is, milyen erős gyökereket eresztett a mozgalom a vidéki városokban. Bell hangsúlyozza, hogy a Liga legfőbb fóruma maga a tagság volt, s pontos szervezeti szabályzatot, képvisleti rendszert nem, vagy csak későn, esetlegesen dolgoztak ki. A Ligának 1867-re több mint 120 alkalmazottja volt, ezeknek túlnyomó része a középosztályból került ki. Csakhamar azonban szűkebb vezető bizottság is kialakult, s így a különböző fórumok között olykor sűrűlődsra is sor kerülhetett. Bell figyelmet szentel annak is, hogy a középosztálybeli

zöm mellett a munkásdelegáltak milyen körből kerültek ki, milyen szerepet játszottak, mennyiben képviselték az Internacionálé színeit a Reform Ligában. Kitér arra, hogy a Londoni Szakszervezeti Tanács és a Potter csoport (vagyis a Bee-Hive) ellentéte visszahatott a Reform Liga munkásküldötteire is, majd vázolja, mikor milyen sikerrel készítette elő a Liga nagygyűléseit, amelyekkel a parlamentet próbálta a reformok meghozatalára készíteni. A tanulmány érdekes elemzést közöl a Liga költségvetéséről. Miközben kitűnik, hogy a tagdíjfizetés meglehetősen rendszeres volt, világossá válik, hogy a tagdíjak nem nyújtottak elég alapot a Liga tevékenységéhez (főként a munkások szerény tagdíjai nem). Így a Liga nagy mértékben függött az alkalmi adományoktól, ami viszont alkalmasint kihatott a Liga szemleli irányítására is. Mindezt Bell táblázata szemléletesen bizonyítja. Bell ugyancsak táblázatot mellékel a Liga kiadásairól, amelyből kitűnik, hogy a kiadások orosz-lánrészt a tüntetések, nagygyűlések szervezése tette ki, az előadások rendezése, hivatali kiadások, tisztviselői fizetések kisebb hányadot tettek ki. — GEORG TRÜBNER: *Johann Philipp Becker és az 1818. évi forradalom* (410—428. l.) rávilágít az 1848-as forradalmi erjedés német összefüggéseire. Megállapítja, hogy Becker maga személyesen részt vett a márciusi elji svájci neuenburgi felkelésben, majd március folyamán Bielben ő szervezte a Svájci Német Légiót, amely a német demokráciát volt hivatva szolgálni az adott esetben. Becker szervező munkáját azonban a svájci hatóságok nehezményezték, mint-hogy abban a svájci semlegesség megsértését látták. Becker a vád elől kitért, s hangsúlyozta, hogy ő csak egy alkotmányos német szerv felkérésére indult a Légiójával Németországba, de a berni kormány 1848 áprilisában mégis úgy nyilatkozott, hogy nem tűr meg ilyen propagandát. Ennek ellenére a szervezőmunka tovább folyt. Trübner ismerteti ennek részleteit (Becker Légiója ekkoriban 400 főt tett ki), a különféle egységek között létesített kapcsolatokat, illetőleg az ezekre irányuló kísérleteket. Ugyancsak nagy figyelemmel mutatja ki a szerző, hogy Becker az első badeni felkelés után 1848 nyarán milyen gonddal igyekezett a német menekülteken segíteni, s a lehetőség szerint őket újjászervezni. Ennek érdekében a polgári körökkel is kapcsolatba kellett lépnie, hiszen csak így tehetett szert pénzre. A cikk végül Becker 1848 november—decemberi propagandatevékenységéről nyújt képet. — R. N. SOFFER: *A tanulatlan munkások magatartása Északon 1830 —*

1850 között (429—454. l.) hangsúlyozza, hogy a tanul szakmunkások és a tanulatlan kézműipari munkások között nagy különbség keletkezett. Jelzi azt is, hogy míg London és az északi területek öntudatos munkásrétegei felismerték az iparosodás előnyeit, a tönkremenő, a gyáriparba bekerülő tanulatlan kézművesek ellenségesen fordultak az iparosodással s az ipari tőkészekkel szembe. Soffer hangsúlyozza, hogy az 1830—40-es években Yorkshire és Lancashire vidékén éppen ezért nagyfokú nosztalgia volt tapasztalható a „rég, jobb idők” iránt, s ennek folyamánaként a toryk befolyása nagyobb volt a területen a reformer whigeknél. Soffer szerint ebben nagy szerepet játszott az is, hogy a tönkrement rétegek hangulatilag sem rendezkedtek be a liberálisok hoszszabb, graduális fejlődést, javulást ígéro reformterveire, hanem azonnali eredményeket követeltek. Soffer részletesen foglalkozik a tory paternalista befolyás érvényesülésével, valamint a „falura-menés” tendenciájának továbbélésével, s ezzel kapcsolatban O’Connor szereplésével. A tanulmány kitekintést nyújt a „tory szocializmus” megnyilatkozásaira, különféle pamfletírókra; s az irányzat rangosabb megszólaltatóira, Carlyle-ra és Disraelire, akik az 1840-es évek derekán ebben a felfogásban jelentettek meg írásokat. Soffer nagy gonddal mutatja ki a tory-char-tista kapcsolatokat, valamint azt, hogy a gabonatörvény-ellenes mozgalom idején a toryk a rövidebb munkaidő, gyári törvénykezés vonalán miként kíséreltek meg ugyancsak munkásokat felvonultatni az ipari tőke ellen. — A dokumentum rovatban EDMUND SILBERNER: *Moses Hess egy kiadatlan dialógusa* (459—470. l.) rövid bevezetőben ismerteti az írás keletkezésének körülményeit. Hess a dátumnélküli írást 1866-ban készítette, s az tulajdonképpen nem más, mint egy elképzelt párbeszéd Heine és Boerne között. A párbeszéd középpontjában az európai demokratikus fejlődés jövője, az 1848-as forradalom, s különösen a német forradalom sorsa áll. Szó esik az esetleges francia—német háborúról, a nacionalizmusról, a háború és forradalom összefüggéseiről. Hess ehelyütt megszólaltatja mind a háborúból forradalmat váró nézeteket, a történeti fatalizmus hitvallását, mind a humanitárius, antimilitarista felfogást. Hess ehelyütt felveti az olyan kérdéseket is, milyen lesz az egyének, egyéniségek helye a szocialista társadalomban. Az 1866. évi eseményekkel kapcsolatban pedig gondolatsorokat fűz a német egység megvalósulásának módzatához. — J.

ARCHIVES INTERNATIONALES D'HISTOIRE DES SCIENCES 1965. 70—71. (jan. — jún.) szám. — DAVID C. LINDBERG: *John Pecham „Perspectiva communis“-a: befolyása, forrásai és tartalma* (37—53. l.) az 1230—1292 élt angol tudós optikai művét ismerteti, amely eredetileg valószínűleg bevezetésnek készült az arab Alhazen optikai művéhez, s ennek hatása mellett különösen Grosse-teste befolyása érezhető rajta. A munka az egyik legfontosabb középkori értekezés optikai kérdésekről, már a XV. század végén kiadták nyomtatásban, s több kiadást is megért. — LAWRENCE BADASH: „*A véletlen kedvez a felkészült elmének*”: *Henri Becquerel és a radioaktivitás felfedezése* (55—66. l.) úgy látja, hogy Becquerel olyan fejlett műszerekkel dolgozott, saját tudományos képzettsége is olyan jellegű volt, s az „x”-sugarak (röntgen-sugarak) nem sokkal korábbi felfedezése is a sugárzásra irányította a figyelmet, hogy egy véletlen (fényképlemezek előhívása napfény nélkül) lehetővé tette számára a radioaktivitás feltárását. — E. LAGRANGE: *A díjtéria elleni védőoltás történetéből* (67—75. l.) úgy látja, hogy Ernst Löwenstein osztrák orvos már 1909—1911 táján felfedezte az oltószert, az 1920-as években Gaston Ramon dolgozta ki a tömeges védőoltás anyagát. — JÓZSEF STASZEWSKI: *Hugo Kollontaj földtörténeti rendszere és geológiai aktualizmus* (77—85. l.) ismerteti a lengyel felvilágosodás jelentős alakjának az emberi nem eredetéről írott munkáját, amely jelentős részében a Föld történetét írja le, s már azt a modern materialista álláspontot vallja, hogy a geológiai változások nem egyszeri katasztrófák, hanem napjainkban is végbemennek. — N.

LA PENSÉE 1966. febr. szám. — CHARLES BETTELHEIM: *A szocializmus építése: az átmeneti gazdaság problémái* (3—20. l.) szűkebb értelemben vett gazdasági kérdések mellett történeti aspektusban is felveti a forradalmak bekövetkeztének s az átmeneti gazdasági rendszereknek a problémáit. Hangsúlyozza ezeknél a különleges, egyedi vonások nagy szerepét, amelyek az általános törvényszerűségek, ellentmondások mellett meghatározzák egy esemény vagy eseménysorozat bekövetkeztét. — ANTOINE PELLETIER: *A civilizáció fogalma* (I) (21—46. l.) c. történet-filozófiai tanulmány taglalja, hogy Montesquieu óta a történelmet nem pusztán uralkodók történetének tekintik, Voltaire pedig jelezte, hogy a történelem nem mérő kronológiából áll. Az összefüggéseket azonban koronként másként vélték megjelölni.

A szerző utal a felvilágosodás civilizáció-fogalmára, amelyet az ész uralmában jelöltek meg, de azt egyúttal örök kategóriaként fogtak fel. Pelletier utal a fogalom kibővülésére, történetivé válására, majd kitekint arra, hogy a civilizációk történetén ma éppen azt értik, hogy a szűken Európa-centrikus történetiszemlélet helyébe tágabb távlat lép, az európaiak megismerik a világ népeit. Pelletier elemzi a civilizáció fogalmának alkotó elemeit, többek között a haza, az állandóság, a dinamizmus kérdéseit. — GILBERT BADIA Marxnak egy 1861. november 10-én kelt eddig kiadatlan levelét közli (77—80. l.), amely Marxnak Blanquirtól kialakított véleményét rögzíti. Badia a dokumentumot bevezető kommentárjában ismerteti a levél keletkezésének körülményeit. Marx a levelet Blanqui barátjához, a Lille-ben élő Dr. Watteauhoz írta. Watteau Marxhoz írott leveleinek eddig is nyoma volt, de Marx válaszai közül most találtak meg először levelet. Blanqui 1861 márciusában fogták el és 1861 júniusában állították bíróság elé. Blanqui ekkor maga védte magát, s bizonyítékok ellenére 4 évi börtönre ítélték. Blanqui ebből 3 évet töltött ki, mert ezután a börtönkórházba való szállítás közben megszökött. Watteau tájékoztatta Marxot leveleiben arról, hogy Blanqui a börtönben bántalmazták, közönséges bűnözőkkel zárták össze, életét veszélyeztették. Marx nyomban riasztotta barátait. Lassalle-nak 1861. május 8-án írt Blanqui bántalmazásáról, ő maga Angliában keresett kapcsolatokat, s tervezte, hogy Ernest Joneszal együtt tiltakozó gyűlést szervez Blanqui védelmére. Hatzfeld grófnő közreműködésével Blanqui sorsáról cikkeket jelentetett meg a német és olasz lapokban. Hasonló cikkek láttak napvilágot az angol s belga sajtóban. Marx ezen túlménoleg pénzt gyűjtött Watteaunak, aki ekkor arra készült, hogy a Blanqui-per aktáit kiadassa, s ezzel a rendőrségi-bírósi vádiratot a nagyvilág elé tárva kimutassa ezek konstruált voltát. Badia hozzáfűzi, hogy Blanqui a börtönben nagyon meghatotta német elvbarátainak gyors megmozdulása, s ez új erőt adott neki a börtönben az ellenálláshoz. Marx az itt mellékelt rövid levelében beszámol, hogy Hatzfeld grófnőtől már megkérte az anyagi segítséget, tudósította Watteaut, hogy a megküldött 50 frankot egy német munkásegylet adta az ügy számára. Majd levelet a következő sorokkal zárta: „biztosíthatom, hogy nálam senkit nem érdekelhet jobban egy olyan ember sorsa, akit mindig Franciaország proletár pártja szívének és fejének tekintettem”. — CHAR-

LES FOURNIAU: *A vietnami nép nemzeti harcának hagyományai* (81—93. l.) hangsúlyozza, hogy Vietnam történetét tulajdonképpen az európaiak és amerikaiak kevéssé ismerik, s ennek alapján is eltekinthetnek mitoszok, mintha a nép belső autochton ellenállása Vietnamban elképzelhetetlen lenne. Fourniau az 1885—1887-es vietnami harcok francia tisztjeinek jelentéseiből levéltári anyagok alapján eleveníti fel az elmúlt idők antiko-lonialista népi ellenállásának eseményeit és a harc megvívásának módszereit. Aláhúzza az akkori és a jelenlegi hadviselési módszerek hasonlóságát, hozzátéve, hogy ez természetes is, hiszen többnyire a parasztlakosok küzdenek, a fő támaszpontok a falvak, s ezen a téren nagy strukturális változások nincsenek. Fourniau az 1885—87-es francia tapasztalatokat időnként összeveti az ugyancsak francia 1945—47-esekkel. Az összehasonlítások nemcsak a partizán (guerilla) támadások módszereit, hanem a megtorló hadműveletek hasonlóságait s eredménytelenségeiket is bizonyítják. Az eredménytelenség okát a szerző mindenekelőtt azzal magyarázza, hogy a gyarmatosítók valóban heves népi ellenállásba ütköztek. — J.

LE MOUVEMENT SOCIAL 1966. jan.—márc. szám. — A folyóirat a számot teljes egészében a népfront problematikájának szentelte. ANNIE KRIEGL szerkesztői bevezetőjében (3—4. l.) indokolta e vállalkozást, noha számos körülmény, többek között az állami és magánlevéltáraknak e korszakra való zárólása a kutatást rendkívül megnehezíti. Ennek ellenére a szerkesztőség a fiatal történések írásait közreadja, hogy valamennyi népi áramlatot, tömegérőt bemutasson, mert csak így eleveníthetik fel azt a jelenséget, amit annak idején a „népfront” jelentett. Kriegl maga érzékelteti, hogy a fogalomnak mennyi megközelítést lehet: francia kormány, korszak, amelyben Európa a háború felé tántorgott, a kommunista mozgalom megújódása, a francia szocialisták kormányra kerülése stb. Minde mellett a szerkesztők ezúttal nem a Népfront felső szinten való megvalósulását kívánták vizsgálni, hanem a tömegek reagálását óhajtották feltérképezni. A kép nem teljes, sem a szocialista, sem a kommunista pártokról a szám nem ad áttekin-tést, a korszak egészéről pusztán a kezdeményező lépést tették meg a korszak feltárása. — ANTOINE PROST: *Az 1934. február 12-iki vidéki tüntetések* (6—27. l.) foglalkozik a tüntetés fogalmával, s hangsúlyozza, hogy ehelyütt nem egyszerűen valamilyen párt által elhatá-

rozott tüntetésről volt szó. A tüntetések, valamint az általános sztrájk megindítása a CGT elhatározására vezethető vissza, amely már 1933 márciusában hozott olyan határozatot, hogy szükség esetén az általános sztrájk fegyveréhez fognak nyúlni. A jobboldal 1934 januári előretörése után erre a határozatra tértek vissza február elején. A határozat meghozatalánál nem kis ellenérzést kellett leküzdeni, hiszen 1920-ban az általános sztrájk megbukott. Prost hangsúlyozza, hogy a döntést a CGT kebelében hozták meg, s a politikai pártok csak később csatlakoztak ehhez. Másfelől viszont, míg a pártok tüntetéseket hirdettek, a CGT határozata csak védekező sztrájkokról szó-lott. Prost a főváros megmozdulása mellett a vidéki városok sztrájkikereiről is beszámol, hangsúlyozván, hogy az eredmények összhangban álltak a szakszervezetek helyi erejével, illetőleg azzal, hogy a két szakszervezet (a szocialista és a kommunista) együttműködött-e vagy sem. Prost különbséget lát a CGT és CGTU felhívásai között. Míg a CGT a népi erő-kösszefogásáról beszélt, a CGTU és a kommunista sajtó Prost szerint továbbra is a „proletárerőkről” írt. Prost szerint a kommunisták túlságosan csak az alsó szinten kívánták a Népfrontot megte-rementeni, s mindezt az érintett baloldali pártok vezetőinek „leleplezésével” kötötték össze. Prost taglalja azt is, hogy a kommunista sajtó az eseményeket nem ismerte fel mindjárt világosan, a határvonalat nem fasiszták és antifasiszták között húzta meg, a tömegelégedettség és a radikális kormánypolitikusok ellentéte zavarólag hatott az értékelésekre. Viszont a helyi kommunista szervezeteknél a helyzet kedvezőbb volt, s sok helyen alul valóban megvalósult a népfront egysége. A CGT február 8-án 12-re kiadott általános sztrájkhatározatát a CGTU némi késéssel szintén elfogadta. Prost a kommunistákat korholó éllel állapítja meg, hogy a fasizmus és népf-front kérdésében a kommunista pártoknak kellett felfogását megváltoztatni. Prost cikkéhez térképet mellékel a sztrájk vidéki kihatásának felméréséről, matematikai egyenleteket állított fel a szakszervezeti tagság és a tüntetések, sztrájk-sikerek összehasonlításáról, ugyanerről pedig táblázatot is készített, amelynek alapján kitűnik, hogy ott, ahol a szakszervezeti egység megvalósult, a tüntetők száma felülmúlta a két szakszervezet ösztáglétszámát, ott, ahol az egység hiányzott, az ösztáglétszámnál a tüntetők száma kevesebb volt. — NICOLE RACINE: *A forradalmi Művészek és Írók Szövetsége*

(29—47. l.) a Szövetséget kommunista értelmiségiek és szimpatizánsok teremtették 1932 márciusában elsősorban a háború és a fasizmus elleni harcra. Racine hangsúlyozza, hogy Hitler hatalomra jutása, majd a francia fasizma előretörés árnyékában a Szövetség befolyása megnőtt, sok olyan új művész, író csatlakozott hozzá, akik polgári szemléletük megtartása mellett készek voltak a fasizmus ellen közös frontot nyitni a kommunistákkal. Racine megvilágítja a Szövetség politikai, irodalompolitikai elveit, milyen nagy súlyt fektetett Vaillant-Couturier a Szövetség belső szektarizmusának lebontására. A tanulmány foglalkozik Gide csatlakozásával, a Szövetségben játszott szerepével, ismerteti a Szövetség különböző időből származó nyilatkozatát, valamint érdekes felsorolást ad azokról az értelmiségiekről, akik a Szövetséget támogatták. Kitér arra, miként kísérte meg a Szövetség Célinenek a mozgalomba való bevonását, aki azonban ennek ellenére megmaradt a jobboldalon. Henry de Montherlant viszont tényleg a jobboldalról indult, s az antikolonializmus jegyében közeledett a baloldalhoz, bár a Szövetségig nem jutott el. Racine hangsúlyozza, hogy a Szövetség lapja, a Commune többször foglalkozott a német nemzeti szocializmus s a francia fasizmus, illetőleg a jobboldal ideológiájának felmérésével. A Commune, miközben szövetségi kapcsolatokat igyekezett kiépíteni, gyakran elméleti korrekciókat fűzött a polgári baloldal és a szocialisták állásfoglalásaihoz is. A Szövetség bizonyos autonómiát élvezett a Kommunista Párt keretein belül, s utal arra, hogy ez a francia kommunista mozgalomban régebbi hagyományra (az 1920-as évek Clarté-jére hivatkozik) tekint vissza. — BERNARD GEORGES: *A CGT és a Léon Blum-kormány* (49—67. l.) megállapítja, hogy a népfront-kormány és a szakszervezetek együttműködése három síkban vizsgálható meg: a program, az emberek és a módszer tekintetében. A program lényeges eleme a tervgazdálkodás volt, amire a CGT is tervet dolgozott ki. A sürélődas egyik eleme az volt, hogy a CGT vezetői azt tudakolták, hogy a kormány e tervet elfogadja-e. Májusban a kormány vezetői tárgyalásra hívták a CGT irányítóit, s Jouhaux-nak miniszterséget is felkínáltak. A CGT a tárcát elhárította, de az együttműködést elfogadta. Georges ismerteti, milyen követelésekkel lépett fel a CGT a májusvégi tárgyalásokon (40 órás munkahét, munkaszervezet, a pénzromlás megszüntetése), de egyúttal hangsúlyozza azt is, hogy miről hallgattak (béremelések, fizetett szabadság stb.). Noha a strukturális átalakulások a CGT tervezetbe beletar-

toztak, tulajdonképpen ekkor az államosítási igényeket még a hadiiparra szűkítették. A tárgyalások jellegét az 1936 tavaszán kezdődő, mindenkit meglepő sztrájkhullám változtatta meg. Míg áprilisban 32, májusban 65, júniusban már 12 140, júliusban 1751 sztrájk robbant ki. E sztrájkhullám árnyékában kötődtek meg június elején a híres Matignon-egyezményt, amely biztosította a 40 órás munkahetet, a fizetett szabadságot, a kollektív szerződéseket — sőt a béremelést is, amiről azonban szakmánként döntöttek — az erőviszonyoknak megfelelően. A Matignon-egyezmény után a CGT és a kormány együttműködése harmonikusabb lett. Ennek keretében Jouhaux és a CGT igyekezett a sztrájkoknak elejét venni, hogy a kormány helyzetét ne nehezítsék. Mindez azonban csak egy ideig tartott. A spanyol polgárháború, a pénzromlás és gazdasági nehézségek, továbbá a népfront általános belső erjedése, szétesése bomlasztólag hatott vissza a szakszervezetek és a népfront-kormány viszonyára is. Ugyanebben az időszakban, főként azonban már 1938—39-ben a szakszervezeti egység is meglazult. Jouhaux és a CGT szocialista vezetői több ízben szerfellet éles kritikai hangot ütöttek meg a kommunistákkal és Sztálinnal szemben. Másfelől viszont a kommunista és szociáldemokratá szakszervezeti áramlatot az osztályérdekek újra közelhozták egymáshoz. A CGT ekkor baloldallal szemben opponálta meg a Népfront-kormányt. Ez később még nyilvánvalóbbá vált, a Chautemps-kormány megalakulásakor, amit a szakszervezetiek a pénztöke győzelmének tekintettek. — GEORGES LEFRANC: *A planista áramlat a francia munkások körében 1933—1936 között* (69—89. l.) kiterjedt könyv, sajtóanyag és visszaemlékezések alapján mutatja be, hogy a jelzett években a szocialista pártban, szakszervezetekben milyen sokféle formában mutatkozott törekvés a tervgazdálkodás (azaz a „plan”) elfogadtatására. Ehelyütt jelzi a nemzetközi összefüggéseket is, mind a belga párt vitáit, mind a nemzetközi szakszervezeti mozgalom, valamint a különféle szocialista pártok reagálásait a planizmusra, De Man fellépésére. Lefranc megjelöli a különféle kisebb-nagyobb szocialista orgánusok helyét a vitában, s az olvasó betekintést kaphat a régi ismertebb vezetők (L. Blum, Vanderveelde) véleményéről csakúgy, mint az új vezetőgárda (A. Philip, J. Moch, R. Lacoste) fellépéséről, akik azután még 20—30 évig a francia mozgalom befolyásolói maradtak. — PIERRE BROUÉ és NICOLE DOREY: *A népfront baloldali kritikája és a forradalmi ellenzék 1936—38-ban* (91—133. l.) igen kiterjedt

forrásanyagra támaszkodva mutatják be mindazokat a baloldali szocialista, kommunista és trockista csoportosulásokat, amelyek a munkásmozgalomban a népfront gondolatát vitatták, abban a polgársággal és a lőkés viszonyokkal való megalkuvást látták. E közös szemlélettel egyidejűleg ezt a táborot megannyi belső ellentét aprózta fel kis csoportosulásokra. P. Monatte a háború és a fasizmus elleni harcot szintén szorgalmazta, de a népfront „megalkuvását” elutasítva a forradalmi ellenállás gerincébe a szakszervezeteket állította volna, s ezért mindenképp a szakszervezeti egység megeremlítését kívánta, majd ezt üdvözölte is. Trockij viszont ezt is elvtelen engedménynek tekintette, s ő általában a Népfrontot még határozottabban elvetve a forradalmi harc fellendítését egy újolag kialakítandó forradalmi politikai párttól várta. Trockij ennek érdekében támogatta, hogy hívei belépjenek a szocialista pártba (SFIO), s ott külön csoportként tevékenykedjenek. A szerzők érzékeltetik, hogy a szocialista párt balszárnya ekkoriban ugyancsak kétfelé vált. Az egyik irányzat, amelynek Zyromski volt a vezetője, a kommunista párt felé közeledett, az ekkoriban ugyancsak befolyásos Marceau Pivert csoport viszont a trockista IV. Internacionáléval rokonszenvezett, s gyakorta éles hangon szólt a Szovjetunióról. A szerzők megemlékeznek arról, hogy a kommunista párton belül is fellépett népfrontellenes baloldali ellenzék, amelynek néhány befolyásos vezetője s lapja is volt. Utalnak arra, hogy alkalmasint kísérletet tettek ezeknek az ellenzéki erőknek összefogására, de ezek nem vezettek eredményre, mert mind a szocialista, mind a kommunista baloldali ellenzék inkább abban bízott, hogy saját pártján belül sikerül felfogását diadalra juttatni. Másfelől az egyes csoportosulásokon belül mindig akadtak reálpolitikus kisebbségek, amelyek gyakorlatilag mégis szükségesnek tartották a népfront támogatását. Bizonyos fokig ide tartozott Monatte is, akit Trockij emiatt fokozott energiával bírált. A tanulmány kitekintést nyújt arra is, miként hatottak vissza a nemzetközi események e csoportosulásokra, majd pedig arra, miként élezték ki újra az üzemfoglalások ezeket az ellentéteket. A kommunista és szocialista többséggel szemben ugyanis ismét a baloldali ellenzékiek voltak azok, akik a sztrájkokat támogatták. — YVON BOURDET: *A népfront kísérlete Ausztriában* (135—149. l.) 1934 februárjától követi nyomon az eseményeket, s a féllegalitás közepette vizsgálja a népfront-kísérleteket. Rövid historiográfiai vázlatot, majd kronológiai táblázatot nyújt az 1932—1938

közötti korszakról, hangsúlyozza a gazdasági helyzet ingatagságának politikai visszahatását, amelynek következményeként az osztrák fasizmus nem tudott megszilárdulni, tömegbázist szerezni. A szociáldemokraták — akiknek befolyását Dollfuss nem tudta felszámolni — részben szintén balra toldottak, radikalizálódtak az üldözések idején. Mindez azonban kevés volt a kommunista és szocialista párt tartós és mély együttműködéséhez, amit részben az illegálitás, részben az 1920-as években lerakódott ellenérzések bénítottak. — JACQUES OZOUF: *Az Humanité és 1934 februárjának napjai (1915—1965)* (151—171. l.) feleleveníti 1934 februárjának eseményeit, majd az Humanité megemlékezéseit elemzi, azokban az ismétlődést húzva alá. Ugyanakkor Ozouf eltérő jegyeket is megállapít, főként a szövetségeseikkel, a szocialistákkal kapcsolatban. A tanulmány érdekes táblázatot tartalmaz 20 év megemlékezéseinek arányáról. Ebből kitűnik, hogy 1945-ben, az első felszabadult évben nyúltak vissza a szocialista-kommunista együttműködés jegyébe leggyakrabban 1934 emlékéhez. Ezt követően pedig 1952—53-ban, a hidegháború időszakában, amikor a háború és a reakciós megtorlások ellenében a kommunista lap a népi tömegek ütőképességét méltatta. A szerző ugyancsak táblázatot mellékel arról, hogy a február 12-iki tüntetésről 1945—64 között az egyes években miként emlékeztek meg, a tömeggyűléseken hányan jelentek meg (ez utóbbi illetőleg két becsült, egy kommunistát és egy polgárit közöl). — JEAN-CHARLES ASSELIN: *A 40 óras munkahét, a munkanélküliség és a foglalkoztatás* (184—204. l.) a címben megjelölt kérdéseket nagy anyag alapján mutatja be, mindezt számos táblázattal és grafikonnal kiegészítve. Az olvasó így pontos képet kap az 1936—38 közötti francia gazdasági élet, a termelés, a munkanélküliség alakulásáról. A munkanélküliség esetében a szerző a francia adatokat összeveti Európa más országainak helyzetével, majd a foglalkozási ágak és életkor szerint is külön csoportosítást közöl. A 40 óras munkahéttel kapcsolatban a szerző hangsúlyozza a rendelkezés társadalmi hatásának nagy távlatait, a háborús helyzet azonban a kísérlet kifizetésére ekkor nem nyitott lehetőséget. — J.

ANNALES. ÉCONOMIES, SOCIÉTÉS, CIVILISATIONS 1966. 1. szám. — CELSO FURTADO: *Fejlődés és stagnálás Latin-Amerikában: a strukturalista megközelítés* (1—31. l.) a gyarmati korszaktól napjainkig vizsgálja a fejlődést: a gyarmati korszakban a város volt a gazdasági és hatalmi központ, erős bürokratikus appa-

rátussal. A burzsoázia a XIX. század második felében igen gyorsan be tudott kapcsolódni a nemzetközi kereskedelembe, mert az egyes országok nyereszterményeit szállította ki. A termelés növeléséhez kevés befektetésre volt szükség, mert a korlátlanul rendelkezésre álló munkaerő növelésével meg lehetett oldani. Így a kapitalizmus előtti gazdasági struktúra hosszan fennmaradt, egyedül Argentína és Uruguay alakult át tőkés országgá. Az 1929-es válság után a korábbi tendenciák ellekezőjükkre fordultak, bizonyos elzárkózás mutatkozik meg. Elből vagy a kapitalizmus előtti formákhoz, a mezőgazdasághoz és a kézművességhez lehet visszatérni, vagy az iparosítást kell megvalósítani. A stagnálás mutatja, hogy a latin-amerikai országok fejlődése eltér a szokványos tőkés fejlődési típustól. — LAURETTE SÉJOURNÉ: *A mai mayák* (32—43. l.) a mexicói indiánok elesettségének és a modern élettől való elidegenültségének az okát abban látja, hogy megőrizték valami alapvető spirituális vonást, a mindenséggel való belső kapcsolatot, amely a mai emberből hiányzik. — MARCEL ÉMERIT: *Az algériai kiváltságos törzsek a XIX. század első felében* (44—58. l.) ismerteti a török janicsárok és arab nők házasságából származó kuluglukat, akik katonák és kézművesek voltak, és a maghzen-törzseket, arab lovasokat, akik mind a török uralom támaszai voltak, s a francia hódítás során felhasználták őket a franciák, de utána kiváltságos helyzetüket már nem tartották fenn. — DOMINIQUE CHEVALLIER: *A lassú termeléstől a dinamikus gazdasági életig Szíriában* (59—70. l.) az 1963 októberi államcsíny utáni helyzetet elemzi Ankarában tartott előadásában: a kézműves-ség és a hagyományos módon folytatott mezőgazdaság visszahúzó erőt jelentenek, amely ellenáll a gazdasági élet korszerű formáinak. — S. Ö. SCHMIDT: *A cárizmus belpolitikája a XVIII. század derekán* (95—110. l.) az 1750—1760 közti korszak reformjavaslataiban látja az orosz felvilágosult abszolutizmus programját, ezek a javaslatok készítették elő II. Katalin politikáját. — MICHEL LARAN: *Nemesek és parasztok Oroszországban a jobbágyrendszer „aranykorától” megszűntetéséig, 1762—1861* (111—140. l.) szovjet történeti feldolgozások és forráskiadványok alapján ismerteti a nemesség és a parasztság helyzetét, a jobbágyfelszabadítás ideológiai előkészítését (kitérve ennek irodalmi visszhangjára) és menetét. — EUGENIO PEREIRA SALAS: *Az idő fogalmának fejlődése és az órák Chilében a gyarmati korszakban* (141—158. l.) utal a kettős időszámításra: a Nap állásához igazodó „egyházi” és a pontosabban mérő „kereskedelmi” időszak-

mításra, megállapítja, hogy az órák különböző fajtait felhasználó második forma előretörően volt, de csak a városokban, falun még a múlt század első felében is csak a Nap járásához igazodtak. — MARIO GONGORA: *Vándorlás és pásztortársadalom Latin-Amerikában, különösen Közép-Chilében* (159—177. l.) a XVIII—XIX. században ismerteti a csavargó pásztorkodó életmódot folytató lakosságot és szerepét a szabadságharcokban. — Az ismertetések egyik csoportja a nagy francia forradalom történetét tárgyaló munkákat bírálja (201—226. l.), a másik a Latin-Amerikával foglalkozó kézikönyveket, adatgyűjteményeket és bibliográfiákat (226—238. l.). — N.

REVUE HISTORIQUE 1965. okt.-dec. szám. — ROBERT MAUTRAN: *A történettudomány iránya Törökországban* (311—322. l.) a modern török történetírás feltételeivel, helyzetével, az első világháború után megindult és 1945 után megszündült új tudományos történeti iskola fő irányzaival és eredményeivel foglalkozik. — P. GUILLEN—J.-L. MINGE: *A marokkói német politika kezdetei (1870—1877)* (323—352. l.) áttekintve a vonatkozó eseményeket, megállapítja, hogy a német érdeklődés az 1870-i francia—német háború kapcsán fordult Marokkó felé, minthogy az afrikai problémákat a francia politikára gyakorolható nyomás alkalmas eszközként ismerték fel. Az angolokra támaszkodva előbb konzulátust, 1875-ben pedig követséget állítottak fel, s jelentős kereskedelmi tevékenységbe kezdtek, óvatosan elkerülve kezdetben, hogy politikai kérdésekbe beavatkozzanak. Bismarck a német befolyás megszilárdítására a legjobb eszközöknek egy szilárd és aktív német kolónia kialakítását és a kereskedelmi kapcsolatok szélesítését tekintette. 1876-ban a spanyol—marokkói konfliktus kedvező körülményeket teremtett a nagykövetség felállítására, ami a német befolyás jele és egyúttal további növekedésének előfeltétele volt. A gazdasági behatolás elősegítése mellett a német politika fő célja ebben az időben arra irányult, hogy a marokkói politikai és területi kérdések felmerülését késleltesse. Ez a Bismarck-féle vonal a német politikában a XX. sz. elejéig uralkodott. — Y. TURIN: *A tanítók és az algériai gyarmatosítás a XIX. században* (353—374. l.) abból indul ki, hogy a gyarmatosítási folyamat az erőszak alkalmazása és különféle anyagi eszközök felhasználása mellett általában rendelkezik egy másik arculattal is; a gyarmatosítás egyúttal egy civilizáció kirajzása, elterjesztése, azaz „iskola általi hódítás” is. Ismerteti a XIX. sz. végén a franciák által Algériában kiépített iskola-

rendszer szellemét, számos még megvizsgálendő kérdést vetve fel a francia civilizáció ilyesfajta terjesztésének szerepét illetően (hogyan látják a civilizátort a bennszülöttek, hogyan viszonylik a gyarmaton terjesztett civilizáció az anyaországihoz, hogyan mérhető általános és részleges hatása stb.). — J. F. N. BRADLEY: *Francia intervenció Szibériában (1918—1919)* (375—388. l.) a szovjet történetírók nézetével ellentétben azt állapítja meg, hogy a távol-keleti interverncióban nem az amerikaiak, hanem az angolok és a franciák, s elsősorban az utóbbiak játszották a főszerepet. Eleinte a francia diplomácia célja az volt, hogy a német hadifoglyok hazatérését és a Németországba irányuló gabonaszállítását Szibérián át megakadályozza, majd hogy a szövetségesként jelentkező ellenforradalmi Csehszlovák Légiónak segítséget nyújtson. Ebből a célból igyekeztek rávenni Japánt előbb egész Szibéria megszállására, majd Japánt és az USA-t jelentős katonai erők küldésére, később ezért támogatták a Kolcsak-féle ellenforradalmi rezsimet és küldtek angol—francia erőket a Távol-Keletre. Janin tábornok feladata eredetileg abban állt, hogy átvegye a Csehszlovák Légiónak parancsnokságát és katonailag megszerveze a fehérerős ellenforradalmat. Missziója azonban kudarcot vallott. Kiderült, hogy a Légión egyetlen vágya a hazatérés, s ha a szövetségesek ezt akadályozni, vagy késleltetni akarják, velük ugyanúgy szembefordul, mint előbb a bolsevikokkal. A szerző megállapítja, hogy az intervenció Franciaország ellen fordította a bolsevikokat és egyúttal az árulás vádját szerezte meg számára a fehérek részéről. — O.

REVUE D'HISTOIRE MODERNE ET CONTEMPORAINE 1965. júl.-szept. szám. — DENISE EECKAUTE: *A betyárok a XVII—XIX. századi Oroszországban: mítosz és valóság* (161—202. l.) ismerteti a betyárvilág eredetét, a betyárokról szóló népi legendákat, bemutatja szoros kapcsolatukat a parasztnozzalgalmakkal. Lassú felszámolásukat, eltűnésüket a társadalmi fejlődéssel, mindenekelőtt a jobbágyság megszüntetésével magyarázza, ami alapot teremtett ahhoz, hogy az állam és az egyház együttes harca ellenük sikerrel járhasson. Oroszország elmaradott társadalmi, gazdasági viszonyai magyarázzák, hogy a betyárok csak igen későn, a XIX. sz. vége felé tűntek el végleg. — DIMITRI KITSIKIS: *Görögország és Briand 1930. május 1-é Páneurópa-terve* (203—218. l.) ismerteti a tervezetet, majd a lényegében egyetértő görög választ. Elemezve a terv céljait, úgy véli, hogy abban nagy szerepet játszhatott

a Szovjetunió elleni összefogás, a német revizionizmus elleni védekezés, valamint az angol népszövetségi és európai, továbbá a németországi amerikai befolyás csökkentésének gondolata. A tervezet benyújtására az időt alkalmassá tette az a körülmény, hogy Franciaországot a másútt már dühöngő gazdasági válság 1930—31-ben még megkímélte, s így átmenetileg relative a legerősebbé vált a nemzetközi küzdőtéren. A szerző megállapítja, hogy a tervezet a kisállamok gazdasági érdekei szempontjából károsnak és veszélyesnek mutatkozott.

1965. 12. köt. okt.-dec. szám. — MAURICE BORDES: *Laverdy főellenőr municipális reformja és alkalmazása néhány provinciában* (241—270. l.) címen a contrôleur général által 1764 augusztusában és 1765 májusában kiadott reformintézkedéseket, valamint azok általános alkalmazását és a Languedochban felmerült problémákat ismerteti. Megállapítja, hogy a liberális szellemű reformok hatásukat nem fejthették ki, mivel néhány év múlva visszavonták őket. — RITA THALMANN: *Protestantizmus és nemzeti szocializmus: a „német-kereszténység” kezdete* (287—308. l.) részletesen ismerteti a német vallás megalapítására irányuló törekvéseket a XX. sz. elejétől kezdve, s megállapítja, hogy ez a mozgalom sem eredete, sem vezetői, sem szelleme szerint nem náci, hanem pángermán-keresztény jellegű volt, s két fő szárnya, egy forradalmibb és egy mérsékelt különíthető el. Eszerint az egyház ellenállása sem a náciizmussal szemben keletkezett. A valóságban a német protestánsok óriási többsége lelkesedett az antiparlamentáris, „judeo-marxista” ideológiával szemben álló rendszerért. A differencia pusztán abban állt, hogy az egyik szárny támogatását csak a politikai kérdésekre kívánta korlátozni, fenntartva a vallási autonómiát, a másik szárny támogatása viszont feltétel nélküli volt. A valóságos protestáns ellenállás egy maroknyi emberre korlátozódott, s ezek harcáról az egyház nem volt hajlandó tudomást venni. — O.

REVUE D'HISTOIRE DE LA DEUXIÈME GUERRE MONDIALE 1965. 60. (okt.) szám. — PIERRE ANGEL: *A hitleristák felelőssége a második világháború kirobbanásáért* (1—20. l.) vitairás a hitlerizmus felelősségét fedtetni lörekvő történet szemlélettel szemben. A szerző a gazdaság, a bel- és külpolitika, a katonai intézkedések és a náci ideológia fő vonásait felrajzolva igazolja, hogy a náci rendszer kezdettől fogva háborúra készült. Loszögezi ugyanakkor azt a nézetét, hogy a háború kirobbanása nemcsak általánosságban, de az adott időpontban sem volt véletlen; Hitler

a háborút azért robbantotta ki éppen akkor, amikor tette, mert ezt a pillanatot vélte a legkedvezőbbnek Németország, ill. a tengelyhatalmak nemzetközi és belső helyzete alapján. — F. RYSZKA: *A második világháború okai* (45—53. l.) címen W. L. Shirer, A. J. P. Taylor és D. L. Hoggan egyaránt a második világháború problémáikájával foglalkozó munkáit bírálja. Mindhárom mű — különböző tudományos értéket képviselve, különféle módszereket alkalmazva — egyazon eredményre, a német fasizmus felmentésére jut; Taylor a „szigorú” pozitívizmus, Shirer az amerikai publicisztika módszereivel, Hoggan pedig mint hamisító kompilátor. A szerző Taylor útvesztését abban látja, hogy ő a „nagy-politika” útján járva teljesen figyelmen kívül hagyja a német belső helyzet és a náci ideológia szerepét, s ugyanakkor nem tulajdonít jelentőséget olyan kis országok létének, mint Csehszlovákia vagy Lengyelország. Míg nézete szerint Taylor munkája mégis képvisel tudományos értéket, Hoggan minden ilyen értéket nélkül egyszerűen a hitlerizmust, náciizmust propagálja, körülbelül ugyanazt az elméletet találva fel, amit Ribbentrop adott elő a nürnbergi per folyamán. — O.

MARXISM TODAY 1966. jan. szám. — EMILE BURNS: *Nkrumah elnök a neokolonializmusról* (19—21. l.) Nkrumah legújabb könyvének mondanivalóját ismerteti. Kiinduló pontként aláhúzza: a nyugati tőkés körök felismerték, hogy a II. világháború után nem engedhetik meg a háború előtti munkanélküliséget, alacsony életszintviszonyok visszatértét, s ezért mindent megtettek a „jóléti állam” (Welfare State) körülményeinek meghonosítása érdekében. Ehhez viszont biztosítani igyekeztek a gyarmatokból eredő jövedelmi forrásokat, kezdetben erőszakkal, később más eszközökkel. Nkrumah újabb könyvében éppen ezeket a módszereket vizsgálja, amelyek sorában a gazdaságiak a perdöntőek. Nkrumah az elemzés eredményeként rávilágít, hogy iparilag fejlett és elmaradott országok között a színvonalkülönbség még napjainkban is mind nagyobb lesz. Az ÉNSz 1962. évi számításaira támaszkodva mutatja ki Nkrumah, hogy míg a fejlett országok egy főre eső termelési szintje az elmúlt 20 évben 60%-kal emelkedett, ugyanakkor Afrikában a növekedés csak 10—20%-os, s ez is inkább az észak-, illetőleg dél-afrikai területekre jellemző. Nkrumah egyúttal aláhúzza azt is, hogy a francia és angol gyarmatbirodalom felbomlásakor bizonyos „bal-kanizálásra” törekedtek e nagyhatalmak. Az összefüggő gazdasági területeket számtalan kis országra szabdalják szét, amelyek

azután önállóanokká váltak s képtelenek voltak nagyobb gazdasági terveket megvalósítani. — A. L. MORTON: *Az újraértékelt Rudyard Kipling* (24—25. l.) az ismert angol marxista történétíró a hosszabb idő óta folyó „Kipling-vitában” hangsúlyozza, hogy noha Kipling Anglia civilizációs küldetésében hitt, s szubjektive az indiai nép sorsán kíván segíteni — végeredményben az imperialista hódítás és militarizmus ügyét szolgálta. E ponton néhány újjaértékelési kísérlettel szemben Morton hangsúlyozza: Kipling végeredményben alárendelten progresszív meglátásai, törekvései ellenére reakciós volt. Morton utal arra, hogy mennyire nem volt rá hatással Morris, később milyen egyértelműen foglalt állást az imperialista világháborúban való részvétel mellett, majd a Szovjetunió ellen. Mindennek alapján Morton kijelenti: a gyarmatbirodalom hanyatlásának észlése még nem progresszív eredmény, a realitás felismerése lehet nosztalgikus színezetű is.

1966. febr. szám. — ERIC HOBBSBAMW: *Dialógus a marxizmusról* (43—48. l.) a szerzőnek a londoni Marx könyvtárban 1965. okt. 31-én megtartott előadását közli nyomtatásban. Hobsbawm mindjárt megnyitásként olyan kérdéseket vetett fel, hogy napjainkra jellemző-e a marxizmus virágzása, s ha igen, akkor ennek mik a jellemző sajátosságai. A feltett kérdésre Hobsbawm egészében igennel válaszolt, s ehelyütt utalt arra, hogy az Egyesült Államokban, a Német Szövetségi Köztársaságban milyen nagyfokú az érdeklődés a Marx-munkák iránt — ami szerinte felülmúlja az 1930-as évek baloldali könyvkiadási eredményeit. A marxizmus terjedése azonban nem egyenes vonalú. Az 1930-as években ezt a nagy gazdasági válság előzte meg, majd a fasizmus előretérése, a polgári demokratikus rendszer tehetetlensége támasztotta alá, s főként a kommunista pártok felvilágosítókiadó tevékenysége révén öltött testet. Napjainkra azonban sem a gazdasági válság, sem a fasizmus nem jellemző. Hobsbawm ugyanekkor azt is aláhúzza, hogy a marxizmus továbbélése, megerősödése, vonzereje így azt is bizonyítja, hogy befolyása nem vezethető vissza pusztán a válságokra, munkanélküliségre. A nemzetközi munkásmozgalomnak fokozott mértékben alkalmazkodnia kell az egyes regionális gazdasági-társadalmi adottságokhoz. Hozzá kell szoknia továbbá a vitákhoz, a kérdések felvetéséhez. Az orosz munkásmozgalomra visszapiillantva Hobsbawm jelezte, hogy az éles és végleges szakadás ott is csak később, 1914 után következett be, az elvi vitákat pedig csak az 1930-as évek után fojtották el. A kommunista

pártok megerősödésénél jelezte, hogy a párttagok tekintélyes része a másotlik világháború partizánharcai során lett kommunista, anélkül, hogy a marxizmust mint elméletet elsajátította, megemésztette volna. Hobsbawm egyúttal utal arra is, hogy a marxizmust nem lehet néhány tételben összefoglalni, maga is állandóan alakult, változott, kiegészült, nem lehet az egyes marxizmusokat a kortól elszakítani, s így a megállapításokat önkényesen egymással szembeállítani. Végeredményben az önálló vizsgálódástól, a kérdések bátor felvetésétől s megválaszolásától függ a marxizmus nagyobb megbecsülésének sorsa. Hobsbawm az utóbbit különösen fontosnak tartja, mivel úgy véli, hogy Sztálin halála után a kommunista mozgalomban egyelőre még inkább csak kérdeztek, s nem annyira válaszoltak. A válaszokat az új jelenségek elemzése alapján lehet csak megadni, mert hiszen az 1930-as évek, vagy az 1950-es évek válaszai ma már nem sokat érnek. — J.

PAST AND PRESENT 1965. 30. (ápr.) szám. — S. POLLARD: *Gazdaságtörténet-társadalomtudomány?* (3—22. l.) vizsgálódása körét kiterjeszti általában a történettudományra, mint tudományra is. Bevezetőül áttekintést ad az angliai egyetemi gazdaságtörténeti oktatás múltjáról és jelenéről, eredményeiről, kiemelkedő angliai és amerikai művelőinek (Marshall, Robbins, Keynes stb.) koncepcióiról, a harmincas évek egyik legnevesebb angol gazdaságtörténészének, Sir John Claphamnek véleményét idézve eljut Marx értékeléséig, elemelve a történelemfelfogás „gazdasági”, illetve „materialista” interpretálását. Történészek szerint gyakran azért állanak szemben egymással, mert különböző mikroszkópot használnak. Nem tartja helyesnek a történettudomány tudományosságát úgy bizonyítani, hogy teljes hasonlóságot igyekezzünk kimutatni — módszertanában és céljaiban egyaránt — a természettudományokkal. Ellentét nincs viszont a természettudomány általánosító módszere és a történés által kezelt események egyedisége között. A történelem mindkettőt egyesíti. Egyedi pl. bizonyos értelemben: a gőzgép feltalálása és elterjedése; egyedi: a nyugati burzsoá társadalom, egyedi történeti eseményeivel. De a folyamat általános: megismétlődik minden országban, minden tájegységben. A történeti általánosítások mögött állnak az egyéb tudományok által felfedezett törvények és törvényszerűségek. (Pl. a biológia adta törvényszerűség: hogy az ember éljen, ennie kell; a társadalom-pszichológiáé: minden embercsoportból néhány egyén, mint vezető emel-

kedik ki, stb.) E törvényszerűségeket összegyűjtve, egy bizonyos történelmi helyzetre lehet alkalmazni. A történetész nem az általános törvények alkotója, hanem fogyasztója. E törvények adják a kereteket, melyeken belül saját társadalmunk törvényszerűségeinek a kitapintása a cél. Ezen dolgozva szükségszerűen találkozunk a közgazdászok, szociológusok és más társadalomtörténészek. E feladat fő gondozója azonban a gazdaságtörténész. Marx lángelméjének adós minden társadalomtörténész. A sajnálatos, hogy tanításait oly sokszor száműzték. A szerző szerint a történész feladata, hogy állandóan törekedjék a teljességre, tettek révén tanuljon, és avval a tudattal tevékenykedjék, hogy az egész társadalom a vadászterületre. A mikro-ökonómia, mikro-szociológia, mikro-gazdaságtörténet hozzájárul a társadalom egész mozgási folyamatának megismeréséhez. A gazdaságtörténész feladata mindennek keresése, figyelése, összegyűjtése. Felelőssége óriási. — M. ASTON: *John Wycliffe református értékelése* (23—51. l.) szerint hasonlóan más kiemelkedő, problematikus történelmi személyiséghez, Wycliffe is történelmi szellem lett. S bár kétségtelenül ő is az angol középkor egyik legtöbbet tanulmányozott és legünnepeltebb hőse, egyszerűsége és legfőbb vitát is keltette. Wycliffe megértéséhez, értékének megvonásához nyomon kell követni hírnevének geneziséjét és leválasztani az utókor laikusai által személyéhez fűzött magyarázatokat, magyetikus személyének, beszédei és írásai hatalmas erejének hamis közvetítését. Ennek a folyamatnak egy láncszeme a XVI. századi protestáns értékeléseknek és Wycliffe-magyarázatoknak a leválasztása is. — W. T. MACCAFFREY: *Anglia: a korona és az új arisztokrácia, 1540—1600* (52—64. l.) azt vizsgálja, hogy a Tudor-kori Angliában mit fedett az „arisztokrácia” fogalma és milyen értelemben lehet beszélni „új” osztályról. — Összképet kíván adni hosszabb tanulmányában P. NETTL a Németországi Szociáldemokrata Párttól 1890—1914 (65—95. l.), szervezeti felépítéséről, a bolsevikok és a német szociáldemokraták szervezeti eszméinek néhány rokonságáról, a párton belüli, egymással szembe álló marxista és revizionista főbb csoportosulásokról, a vezetők ideológiájáról, a párton belüli politikai vitákról, az 1907-es választásokon a szociáldemokraták vereségéről és ennek hatásáról, a pártnak a társadalomban elfoglalt helyéről, az elszigetelődés kérdéséről. Az érdekes részletadatok közül megemlítendő a „Kathederszialisten”, főleg Sombart bírálatainak fogadtatása Mehring és Luxemburg részéről, valamint az 1910 és 1914 közötti időszak alter-

natív politikájának elemzése C. E. Schorske könyve alapján. — Az 1964 júliusában tartott 7. Past and Present-konferencia anyagának összevont közlését folytatja a szerkesztőség e számban (96—103. l.) *A munka és szorakozás az ipari társadalomban* c. nagy témakörhöz A. BRIGGS mindenekelőtt ismertette a történelem problémáit, aki a tömegtermelés és automatizmus századából kell, hogy visszapillantson a hosszabb vagy rövidebb munkanap és a népszerű szórakozásmód kialakulásának évtizedeire. Ez utóbbi vonatkozásban különösen az 1890—1900-as évtized fontos, ekkor jött Marconi Angliába, akkor alakult meg a Daily Mail és nyílt az első nyilvános mozi a londoni West Enden. E. J. Hobsbawm több kutatást igényelt a „középosztály” munkájára vonatkozóan. Megítélése szerint „a középosztály” a XIX. században nem dolgozott annyit, mint ma, a „self made man” legenda. Az iparosodást megelőző és az ipari forradalomban részt vevő szakképzetlen s szakképzett munkás általában szeretett dolgozni, illetve hitt a munka önmagában való értékében. Még a kapitalizmus idején is sokáig a munkás „rendes napi munkát akart adni a rendes napi bérért”. (Ismert követelés a chartista időkben.) — A vitarovatban A. J. P. TAYLOR válaszol (110—113. l.) sok ellenvéleményt kiváltott könyve (The Origins of the Second World War) egyik angol bírálójának (ld. T. W. MASON, Past and Present, 29. sz. 1964 dec.). Fenntartja véleményét a német fegyverkezés méreteinek megítélésében: felényi lehetett annak, amennyit erről akár Hitler, akár Churchill állított. Ez Hitler egyik tudatos és jellegzetes blöffje volt. Masonnal ellentétben tagadja, hogy Hitler azért akart háborút, hogy Németország gazdasági nehézségein felülkerekedjék. 1937 és 1939 között Németországban aligha volt gazdasági vagy politikai válság. München után Hitler 30%-kal, Franciaország összeomlása után ismét erőteljesen, a Szovjetunió ellen intézett támadása után megint csak csökkentette fegyverkezését. Az újabb nagyarányú fegyverkezés 1943 nyarán kezdődött. Mason szerint Hitler erre korábban képtelen volt. Mint Taylor állítja, Hitler háborús és politikai Blitz-módszerének sikerein okulva, úgy vélte, erre korábban nem volt szüksége. Nem ért egyet Taylor Masonnal abban, hogy az európai stabilitás hiányának a nemzeti szocializmus volt az oka, azaz Hitler és a nemzeti szocializmus nélkül nem lett volna Európában német probléma. A nemzeti szocializmus külpolitikája csupán visszaállította a német kérdést. Hitler Bethmann ösvényét követte. Hazárdjátékos volt kül- és belpolitiká-

jában egyaránt, könnyű sikerei könnyörte lenné, gonosszá tették. Az erőszak útja egyre vonzóbbá vált előtte, de — szerinte — a kérdés lényege mégis nem ezen, hanem a német probléma logikáján alapul. — H.

COMPARATIVE STUDIES IN SOCIETY AND HISTORY 1965/1966. 8. köt. 1. szám. — LAWRENCE H. STREICHER: *David Low és a karikatúra szociológiája* (1—23. l.) a londoni Evening Standard világhírű rajzolójának politikai állásfoglalásait és annak társadalmi visszhangját vizsgálja. „A politikai karikatúra megteremtő a politikai élet szereplői közkeletű képmását, hatékonyan tájékoztatja a közönséget arról, hogy mi az események jelentése” (1. l.); főleg a népszerű sajtót, csak a vastagbetűs részeket olvasó rétegek politikai meggyőződésének hatásos eszköze. Low 1934-ben teremtette meg a korlátozott konzervatív kispolgár típusát, Blimp ezredezt. A szerző ismerteti Low néhány jelentős és belpolitikai tárgyú karikatúráját (a náci propaganda leleplezése, a spanyol polgárháború, a Keynes-féle gazdaságpolitika, München) és az ellene irányuló jobboldali támadásokat. Low személye és karikatúrái a Parlamentben is vita tárgyát képezték. — LLOYD I. RUDOLF és SUSANNE HOEBER RUDOLF cikke azt a jelenséget vizsgálja, hogy a gyarmatosítás gyakran komoly feszültségeket eredményezett a helyi viszonyoktól idegen európai szokások, intézmények merev, az eltérő környezetet figyelembe nem vevő alkalmazásával: *Jogászok és brahminok Indiában: jogi kultúrák és társadalmi változás* (24—49. l.). A hagyományos indiai igazságszolgáltatás célja nem az volt, hogy „igazságot tegyen” európai értelemben, hanem az, hogy felszámolja a konfliktust és lehetőleg mindkét fél megelégedésére döntsön. Az angolok ezt teljesen ignorálták, az indiai jog alkalmazása esetén is csak az írott klasszikus (mohamedán) jogot vették figyelembe, nem pedig a falusi bíróságok régi gyakorlatát, amely sokban eltért a brahman-jogtól. Míg Angliában az igazságszolgáltatás alapját a precedensek képzik, Indiában az angol jogot kodifikált formában alkalmazták. A „jó szándék” ellenére is az Indiában bevezetett angol jogrendszer alkalmatlan volta bebizonyosodott. — RENÉE C. FOX, WILLY DE CRAEMER és JEAN-MARIE RIBEAUCOURT az 1964 januárjában a kongói Kwilu területben Mulele vezetésével kitört felkelés (a „második függetlenség”) okait (a társadalmi változások és a gazdasági csőd), mozgalom ideológiáját, lefolyását és végső soron elkerülhetetlen bukását vizsgálják (78—109. l.).

1965/1966. 8. köt. 2. szám. — QUENTIN SKINNER: *Th. Hobbes és francia és angol tanítványai* (153—167. l.) c. tanulmányának tárgya az a kor, „amely még nem mondott le arról, hogy minden tudományt birtokába vegyen”. Vonatkozik ez Hobbesra, aki kora legnagyobb államtudományi szaktekintélye volt és elsőnek tekintette a politikát tudománynak, továbbá követőire, akiknek nagy része matematikus volt, de emellett fontos feladatuknak tartották mesterük fordítását, tanulmányozását. Bepillantást nyerünk a pezsgő francia szellemi életbe, amely 1666-ban az Akadémia megalapításához vezetett, és amelytől Hobbes elszigetelten élt Chatsworth-ben 1651-től, bár barátai és tisztelői rendszeresen tájékoztatták az új tudományos eredményekről. Hobbest külföldön többre értékelték, mint hazájában. — Három tanulmány vizsgálja a városi politika összetevőit. MATTHEW HOLDEN, JR. a XIX. század Clevelandjében a század elején a New England-i protestáns elit vezetőszerepét mutatja be (168—180. l.). A német és ír népesség növekedése erős belső feszültségeket hozott létre. A polgárháború után a politika mellékfoglalkozásból hivatássá változott, és egyben alkudozás tárgyává. 1883-tól a helyi politikai vezetés ír kézbe került. — HERBERT H. WERLIN a kenyai Nairobi Városi Tanács fejlődését, a politikai viszályoknak a városi vezetésre való hatását tárgyalja (181—198. l.). — Több kérdésben vitába száll vele J. DAVID GREENSTONE (199—211. l.), aki Kampala, Uganda fővárosa helyi kormányzati problémáit elemzi a függetlenség kivívása óta tapasztalt jelenségek alapján. — J. G.

THE ECONOMIC HISTORY REVIEW. 1965. 18. köt. 1. (aug.) szám. — A különszámot M. M. Postan angol gazdaságtörténész tiszteletére adták ki, nyugdíjba vonulása alkalmából. — R. M. HARTWELL az angiai ipari forradalom okait elemelve egyszersmind példamutató módszertani és historiográfiai esszét írt (164—182. l.). Tanulmányának végkövetkeztetését az Alfred Marshall neves angol közgazdásztól kölcsönzött mottóban sűrítette: *Natura non facit saltum*, ami az ő megfogalmazásában annyit jelent, hogy a gazdasági fejlődés fokozatos és folyamatos. Összegezve a gazdaságtörténészek és közgazdászok elméleteit az ipari forradalom okairól, Hartwell megállapítja: csupán azt bizonyították, hogy a XVIII. századi termelés növekedése részben az új technikának és szervezeti apparátusnak, részben a megnevelkedett lakosságnak és bővülő erő-

forrásoknak volt az eredménye, de nem adtak magyarázatot a találmányok folyamatára és terjedésére, sem a lakosság növekedésére. Nyomatékkal hangsúlyozzák a változó, fejlődő társadalomban az iparosodás fontosságát, anélkül, hogy megmagyaráznák, hogyan jöttek létre a változások. Az is kétségtelen az összegezésekből, hogy a növekedést, fejlődést előidéző különböző tényezők nem autonóm változók, hanem sokkal inkább magának a növekedésnek a kísérőjelenségei, jegyei. Ez különösen találó a tőkefelhalmozásra és a lakosság növekedésére. A gazdasági fejlődésről írva általában két felfogás jutott az utóbbi időben érvényre: 1. a tényezőszektorális modell, amelyben egy vagy több fő tényező aktivizálja a *kiegyensúlyozatlan fejlődés* folyamatában a gazdasági élet többi részét a különböző korábbi összefonódások és az újabb technikai vívmányok révén; 2. a teljes modell, amelyben pl. egy stratégiai változó — általában a takaréketet — helyzetének változása általános hatással van az egész gazdasági életre és *kiegyensúlyozott fejlődést* eredményez. Jelenleg az a feltevés az uralkodó, hogy a kiegyensúlyozott fejlődés erős kormányzatot és tervgazdálkodást igényel, míg a kiegyensúlyozatlan fejlődés természetes következménye a szabad-versenyes gazdaságnak. A fejlődés Angliában egy hosszasan elhúzódó és széles körben ható változásnak volt a következménye, ugyanakkor hatottak autonóm növekedési tényezők, mint például a külkereskedelem fejlődése, továbbá az 1830-as és 40-es években aratásai, melyeknek hatása a gazdasági életben kiterjedten érvényesült. Ha az angol gazdasági fejlődést egy évszázadon át kísérjük figyelemmel (pl. az 1750-től 1850-ig terjedő szakaszban), úgy nyilvánvaló, hogy radikális változás ment végbe a gazdasági élet struktúrájában, az össztermelés összetételében, a foglalkoztatottság megoszlásában — mindezek által értelmet nyer az ipari forradalom fogalma. A termelés növekedésében az 1760-tól 1800-ig terjedő időszakban központi szerepe van a nagy technikai-ipari felfedezéseknek, amelyek siettettk a gazdasági fejlődést. Itt segíthet a kiegyensúlyozatlan fejlődésről vallott nézet. Az 1780-at követő szakaszban azonban a növekedési tényezők jutnak egyre erőteljesebben szerephez. S ezután, a megelőző nagy gazdasági fejlődés után, a fordulópont akkor következik be, amikor a mezőgazdaság és ipar felé irányuló követelményeknek a nyomása elég jelentőssé válik ahhoz, hogy olyan fontos és elegendő számú technikai változásokra adjon indítékot, amelyek az egy főre eső termelést jelentősen és kiterjedten

megemelhetik. — CH. WILSON: *Gazdasági élet és társadalom a késői Viktoriánus Angliában* (183—198. l.) összegezi az 1870-es évektől elhúzódó, „mélységese depresszió” elnevezéssel illetett időszakra vonatkozó gazdaságtörténeti vitát és kiemeli az ellentétes álláspontokból leszűrhető következtetéseket. Ezek szerint teljes hanyatlásról nem, csupán lelassult fejlődésről lehet beszélni. 1896-ig a realbérek, valamint az egy főre eső jövedelem is emelkedett. Általánosság, de megnyugtatóan nem indokoltta vált az a vélemény, hogy ez időszak folyamán intenzívebb lett a belső beruházás, viszont hanyatlott a vállalkozási kedv. Ez utóbbi vizsgálatánál sajnálatosan kevés kísérlet történt a rendszerező társadalmi elemzésre, kevésbé tetők különbséget az új és régi üzleti vállalkozások eredményeit taglalva a külső és belső tényezők hatásai között. A szerző helyteleníti, hogy e korszak gazdasági kérdéseit vitatva a közelmúltban írott tanulmányok egyértelmű válaszokat igényelnek. Holott e korszak nincsenek a valóság, hanem időnként tényleges, időnként potenciális új fejlődés időszaka is, amelyben a mozgás nem egyirányú, a tendenciák nem egyértelműek, hanem egyidőben sokfelé irányulnak. A finom választóvonalak megvonására nem mindig alkalmasak a részleges vagy kétes értékű statisztikai vizsgálódások, alapul lehet venni a hitelt érdemlően alátámasztott történelmi benyomásokat is. A nyers és kivételektől sem mentes tagozódás régi és új, nehéz és könnyű iparágak szerinti, különbséget kell tenni továbbá a hazai és külföldi piacra dolgozó iparvállalatok közt. A vállalkozók kérdése sem uniformizálható: vállalataik kora és iparuk lehetőségei szerint osztályozhatók. — D. W. BROGAN tanulmánya Ch. A. Bearddel és az amerikai alkotmányról szóló vitával foglalkozik és nagyrészt historiográfiai jellegű (199—223. l.). Meltatja Beard két nagyírú, sőt hírhedtté vált művét (*An Economic Interpretation of the Constitution of the United States* és *The Supreme Court and the Constitution*). Utal a hasonló, Beard előtti feldolgozások jellegére, értékére és arra, hogy az amerikai politikai gondolkodás a gazdasági materializmus és az osztálytudat vonatkozásában már régi hagyományokra tekinthet vissza. Összegezi a Beardról kialakult, módszerét és elméletét kritikusan boncolgató, szkeptikus véleményeket. A szerző szerint bármilyen hibái is voltak mint tudós, mint propagandistának, s bármennyire is több volt műveiben a Dichtung, mint a Wahrheit, látnok volt és próféta s fellépése korszakhatárt jelöl az amerikai történetírásban. — H.

AFRICAN AFFAIRS 1965. — Az „Africa Studies Association of the United Kingdom” 1964-ben Birmingham-ban megtartott első konferenciájának anyagát az 1965-ös különszám közli. — A Társulat elnöke, MARGERY PERHAM röviden áttekinti az Afrika-kutatás történetét (1—14. l.). Az európai hódítás előtti „sötétség” korszakának feltárása csak most van folyamatban. Az első eredményeknek az európai felfedezők és a hittérítők beszámolóit tartja, amelyeket az európai gyarmati tisztviselők jelentései követtek. Az első világháború után Afrika pusztá egzotikumból lassan tudományos munkák területévé vált. Fontos állomásnak tartja Perham a Lugard, Oldham és Vischer kezdeményezésére létrejött Afrikai Nyelvek és Kultúrák Nemzetközi Intézetét, majd Hailey „An African Survey”-jének megjelenését. A tudományos érdeklődés második világháború utáni óriási mértékű növekedésében a legfontosabbnak az afrikai egyetemek létrejöttét tartja, melyeknek a London University, majd az Inter-University Council által történő támogatását részletezi. — A konferencián DARYLL FORDE (15—28. l.) a társadalmi antropológiai kutatások jelentőségét hangsúlyozta az Afrika-stúdiumokban. A feladat a szokásos tevékenységi formák, a nézetecsoportok és a társadalmi kapcsolatok és intézmények tanulmányozása egyszerű, kisszámú közösségekben, monografikus elemzések útján. Ez egyben a későbbi általánosítások alapja. Hangsúlyozza, hogy az afrikai kérdésekben különösen fontos a különféle tudományágak együttműködése; itt a történelemnek egyben társadalmi antropológusnak is kell lennie, de a helyi speciális társadalmi viszonyok alapos ismerete nélkülözhetetlen a közgazdász és az államtudós (political scientist) számára is. Az előadást követő vita hangsúlyozta a társadalmi antropológus és a szociológus kapcsolatát, de a közöttük levő különbséget is. — MALCOLM CUTHRIE a nyelvtudomány előtt kettős lehetőséget lát az Afrika-kutatásban: a legújabb kor tanulmányozásához az egyes idegen fogalmak nyelvi kifejezésének elterjedése ad segítséget, míg a „történelem előtti kor” megismerésében a nyelvtörténet segít, bár eddig ez csak a bantu ősnyelv rekonstruálása esetében történt meg (29—36. l.). — W. T. NEWLYN: *Az afrikai közgazdasági tanulmányok helyzete* (37—49. l.) az e téren körültekintően mutató felülvizsgálattal foglalkozik, a jövő feladatait és az eredmények végrehajtásának problémáit elemzi. — *A természettudományok Afrikában* (50—54. l.) címmel R. W. J. KEAY tartott előadást. — ROBERT W. STEEL (55—68. l.) az egyes kedvező körülmények

között az évi 2%-ot is meghaladó népzsaporulat és az élelmezés problémáit világítja meg. Szükségesnek tartja a nagy eltéréseket mutató különböző területek erőforrásainak és lakosságának pontos felmérését, foglalkozik az élelmezési helyzet megjavításának módszereivel, részletesen elemzi Ghana fejlődését e téren. — H. W. FAIRMAN az afrikai őstörténet egyik napjainkban sokat vitatott kérdését veti fel: *Az ókori Egyiptom és Afrika* (65—75. l.). Mintegy 7000 évvel ezelőtt afrikai népek jelentek meg az akkor lakhatóvá vált Nílus völgyében: a Badarian és a Nagada „kultúrák”. Ezekre telepedett rá a náluk jóval fejlettebb, északkeletről érkező szemita réteg, amely megalapította a dinasztikus ókori Egyiptomot. Jelentős kapcsolatok alakultak ki a dél felé található afrikai népekkel, melyeket Egyiptom fokozatosan meghódított. Hatását a Meroé állam közvetítette tovább. A szerző állást foglal az egyiptomi kultúra afrikai jellege mellett, feltételezi, hogy sok egyiptomi szokás, rítus afrikai eredetű, pl. Horus és Hathor házassága őrzi az afrikai pásztor-népek hatását is rítusában. Sūrgeti az afrikanisták és egyiptológusok növekvő együttműködését. — J. DESMOND CLARK az afrikai őstörténeti kutatások fontosságát hangsúlyozza: egyedülálló jelentőségük van az ember kialakulásának története szempontjából, amellet sokszor az afrikai történelem egyedüli forrásai (76—98. l.). Nagy fontosságot tulajdonít a mai gyűjtő- és vadásznépek élete, szokásai alapos megismerésének, mert ez nagy segítséget nyújthat a régészeti leletanyag értelmezéséhez. Kiemeli az emberi környezet vizsgálatának fontosságát (a fauna- és pollen-kutatás), majd röviden összefoglalja az eddigi őstörténeti kutatások eredményeit, hiányosságait és a jelentkező problémákat. — J. G.

SLAVIC REVIEW 1964. 3. (szept.) szám. — RICHARD PIPES: *A narodnyikság: jelentéstan vizsgálódás* (441—458. l.) arra hívja fel a figyelmet, hogy a narodnyikság fogalma nincs kellőképpen tisztázva: az 1872—74-es „nép közé járás” híveit, az 1878—81-es narcdovoleceket és a velük szembe helyezkedő értelmiségieket egyarant ezzel a szóval illették. Hajlik elfogadni Kablicnak a Nyegyeljában kifejtett álláspontját, miszerint a narodnyikok az intelligenciának magát a népket alávető rétegét jelentik, míg a tág, kulturális értelemben népbárát elemek csak „narodoljubec”-ek, értelmiségi bürokraták (Piszarev, Mihajlovskij stb.). A 90-es években a szót új jelentésben kezdik használni (Sztruve: Kritikai kérdések Oroszország gazdasági

fejlődésének kérdéseire c. könyve alapján): irányzat, amely romantikus anti-kapitalizmusánál fogva Oroszországban a kapitalizmust kikerülhetőnek tartja. A szerző helytelennek tekinti ezt a második értelmezést. — ALLAN K. WILDMAN: *Lenin harca a kusztáripár ellen: az Iszkra-szervezet Oroszországban* (479—503. l.) az OSZDMP II. kongresszusát megelőző éles, könyörtelen harccal foglalkozik, amely az elszigetelt, kézművesi (kusztár) módszerekkel dolgozó helyi ökonómista szervezetek provincializmusa helyén megteremtette a „hivatásos forradalmárok” vezetése alatt álló iszkrás szervezetek egységét. Hangsúlyozza, hogy Lenin már szibériai száműzetése idején megkezdte annak a földalatti hálózatnak a kiépítését, amely lehetővé tette az Iszkra befolyásának gyors térhódítását. Kiemeli a „Mi a teendő?” hatását, amely Lenin „olvasóit tanítványáivá tette”, részletezi a Bund és a szocialdemokrata szervezetek vezetésének átvételére tett kísérleteket, amelyek a II. kongresszus összeüléseinek idejére eredményt hoztak. — *Lenin a leszerelésről* címen WALTER C. CLEMENS JR. (504—525. l.) — kétségtelenül Lenin személyének diszkreditálása céljából — mesterkéltén éles különbséget tesz Leninnek a burzsoá pacifizmust és a leszerelési szólásokat 1920, de főleg 1917 előtt élesen elítélő megnyilatkozásai és az Októberi Forradalom győzelmét, valamint az 1920 utáni nemzetközi forradalmi apályt követő politika, a békés egymás mellett élés között. Targyalja Lenin és Csicserin levélváltását a génuai értekezlettel kapcsolatban, és az 1922 decemberi moszkvai leszerelési konferencia szovjet politikáját. A szerző által fordulatnak ábrázolt békés külpolitika okait keresve többek között hivatkozik Krupszkaja visszaemlékezésére, amely szerint Lenin látta annak bekövetkezését, hogy a technikai fejlődés a fegyverkezést a jövőben olyan szintre juttatja, amely már gyakorlatilag kizárja a háború lehetőségét. Úgy véli, hogy a fegyverkezés és a leszerelés csak eltérő módszerek a proletárforradalom világméretű győzelmének elérésére. — R. E. MCGREW ismerteti az osztrák Haus-, Hof- und Staatsarchiv, a francia Archives du Ministère des Affaires Étrangères és az angol Public Record Office-nak az 1790—1812 közötti orosz történelemre vonatkozó anyagát (531—536. l.).

1964. 4. (dec.) szám. — HORACE W. DEWEY: *Immunitások a régi Oroszországban* (643—659. l.) előjáróban hangsúlyozza, hogy az immunitás nemcsak igazságszolgáltatási, közigazgatási, pénzügyi és szolgálati mentességeket, hanem külön-

féle privilégiumokat is jelentett. Három nézetet különböztet meg: 1. Oroszországban a fogalom nyugati értelmében immunitásoknak mégcsak létezéséről sem beszélhetünk; 2. fokozatosan terjedtek és a XV—XVI. századra a földesurak általános jogává szélesedtek; 3. még a fejedelmi uralom kiépülése előtt meglévő ősi jogok voltak, melyeket utólag csak szentesítettek; a fejedelmi hatalom ezeket egyre kurtította, végül pedig megszüntette. A szerző a jogok ősi meglétét tagadva a tatár idők alatt az immunitások növekedését az egyházi és világi támogatást megszerezni kívánó törekvésekre, valamint az elhagyott területek benépesítésére alkalmas eszközként való felhasználásukra vezeti vissza. A moszkovita korszakban a fejedelmi hatalom növekedésével párhuzamosan csökkentek a pénzügyi immunitások, míg a korábbi kiváltságok általános földesúri privilégiumokká váltak. — KEITH HITCHINS: *Samuel Clain és az erdélyi román felvilágosodás* (660—675. l.) kevés új gondolatot nyújtva tárgyalja a centralizáló Habsburg befolyás szerepét, részletezi Klein Sámuel életét és munkásságát. — IMMANUEL C. Y. HSÜ Oroszország és Kína speciális viszonyáról ír a Csing uralkodók alatti máskülönbén teljes elzárkózás idején (688—700. l.). Ennek oka az volt, hogy Hszinkiang meghódításához szükséges volt az orosz szomszéd semlegesége, aminek területi és kereskedelmi engedmények és a pekingi orosz képviselő engedélyezése volt az ára. Ez nagyban segítette a XIX. századbeli orosz behatolást is, mivel az oroszok elsőnek vették észre a mandzsui dinasztia hanyatlását. — ALEXANDRA KALMYKOV a francia—orosz kapcsolatok egy eddig ismeretlen, illetve kétségbevonat epizódjára hívja fel a figyelmet (701—705. l.): a XVI. század végén Borisz cár Pierre Ragon nevű követe Párizsban járt a kereskedelmi kapcsolatok megteremtése és francia kézművesek Oroszországba hívása tárgyában, amint ezt egykorú párizsi szemtanúk leírják. — LEOPOLD HAIMSON: *A társadalmi stabilitás kérdése a városi Oroszországban 1905—1917 c. tanulmányának I. része* (619—642. l.) szembeállítja a szovjet történészek véleményét, amely szerint 1914-re forradalmi helyzet alakult ki és csak a háború kitörése odázta el a forradalmat, a nyugati történészek közt uralkodó nézetekkel (Gerschenkorn, Shapiro), miszerint Oroszországban a helyzet a stabilizálódás felé mutatott, csökkent a munkásosztály forradalmisága és a bolsevikok befolyása, ha a háború nem tört volna ki, Oroszország „megmenekült volna” a forradalomtól. A szerző azonban elismeri, hogy az 1912-es

lénai vérengzések után a sztrájkmozgalom (különbséget téve politikai és gazdasági sztrájk között, bár elismerve ennek nehézségét) nagyban fellendült, az 1912-es (IV. Duma) választások pedig bolsevik sikert hoztak a mensevikekkel szemben. Mensevik forrásokat idéz ennek bizonyítására, és arra, hogy kudarcot vallott az a kísérlet, hogy legális, nyugati mintájú reformista szociáldemokrata pártot építsenek ki. A szerző elfogadja azt a mensevik nézetet, hogy a munkásosztály balratolódásának oka a sztolipini reformok következtében a városokba özönlő fiatal munkástömegek (a munkásság száma 1910 és 1914 között 30%-kal növekedett) elkeseredettsége, nem pedig a harcokban megedződött proletariátus növekvő öntudata. Kettős polarizálódásról beszél: egyre szélesedett az ellentét egyfelől a cári autokrácia és a városi értelmiség, másfelől az utóbbi és a munkás- és paraszttömegek között. Az 1914. júl. 3-án kitört nagy pétervári sztrájkot a liberális értelmiség és polgárság — ellentétben 1905-tel — nem támogatta.

1965. I. (márc.) szám. — HAIMSON folytatja érvelését (1—22. l.), a júliusi sztrájkot nem tartja elég erősnek a forradalom küszöbönállásának igazolására, de elveti a növekvő stabilizálódás nézetét is. A cári uralmat támogatók és bírálók polarizálódását hangsúlyozva tárgyalja a kadet párt belső meghasonlásait (melyeket 1927-ben Miljukov is elismert), a Nyekraszov vezette balszárny kialakulását, a Progresszista Párt (Konovalov) kiválását az októbristákból, és ezeknek a csoportoknak és a bolsevik pártnak a kapcsolatát. A polarizálódás a vidéki városokban is végbe ment, kialakult a „hivatalos” Oroszországgal szemben a „nem hivatalos” Oroszország. A liberális rétegek — félve a népforgalomtól — kísérletet tettek belső egységük helyreállítására, ezt a célt szolgálták az újraéledő szabadkőműves páholyok. Haimson szerint 1914 csak félút 1905 és 1917 között, de a forradalomhoz vezető ellentéteknek a háború nem létrehozója, csak gyorsítója volt, bár az első 18 hónap azokat ideiglenesen lecsendesítette. — ARTHUR P. MENDEL: *Paraszt és munkás az I. világháború előestéjén* (23—34. l.) tagadja, hogy nyugaton általános volna az 1914 előtti stabilizálódás nézete, szerinte csupán a bolsevik forradalom lett volna elkerülhető, 1914-ben a helyzet hasonló volt 1905-höz, és egy liberális-szociáldemokrata, mérsékelt változás volt készülőben. Tagadja a kiváltságos „társadalom” és a munkásság elkülönülését, a bolsevikok növekvő befolyását. Túlzottnak tekinti a városba özönlő parasztk forradalmiságáról szóló nézeteket (ami szerinte tipikus

mensevik és narodnyik túlzás volt), és a parasztság konzervatív voltát bizonygatja. Az Októberi Forradalmat csak a háború, és főleg annak a parasztságra gyakorolt hatása következményének tartja. — THEODORE H. VON LAUE hozzászólásában: *A liberális alkotmányosság esélyei* (34—46. l.) a kérdés megválaszolásának szubjektív nehézségeit (emigráns nosztalgiaiák stb.) hangsúlyozva állást foglal a liberális konstitucionalizmus útjának járhatatlansága mellett. Egy liberális-alkotmányos Oroszország szerinte nem tudott volna megállni a maga lábán a nemzetközi hatalmi versengésben, iparosodása túl későn indult meg ehhez. Ha távolmaradt volna a háborútól, akkor polgári ellenzéke valószínűleg átvette volna a hatalmat, de már nem lett volna ereje a birodalom összetartására a tömegek felébredő politikai aktivitásával szemben, és a liberálisok szembekerültek volna saját elveikkel és a néptömegekkel, akiknek szembe fordulása — „középosztály” hiánya és a termelés fejletlen volta következtében — törvényszerű volt, az ellentétek növekedésének eredményeként. Tehát 1914-ben már nem volt kiút a cárizmus és a kiváltóság rétegek számára. — HAMSON válaszában (47—57. l.) fenntartja nézeteit Mendellel szemben, hangsúlyozza, hogy 1905-tel szemben a döntő különbség a polgári ellenzék gyengesége, a munkásággal való szembekerülése volt. A növekvő bolsevik befolyást igazolják az Ohrana — a szovjet történészek által publikált — jelentései is. Magyarazza, hogy bár nem mondta ki, hogy 1914-ben a forradalom már szükségszerűen a munkásforradalomhoz kellett, hogy vezessen („nem találok gyümölcsözőnek a történelmi szükségességről szóló érveléseket”), de ezt valószínűnek tartja. Felhívja a figyelmet a további kutatásra és a szovjet történészekkel folytatandó dialógusra. — GERALD E. SILBERSTEIN: *A központi hatalmak és a második török szövetség 1915* (77—89. l.) bizonyítani igyekszik a török és az osztrák-magyar külpolitika önállóságát Németországgal szemben, e célból az 1915. január 11-én Németország és Törökország között megkötött, a szerző szerint az utóbbi érdekeit fokozottabban biztosító szövetség letárgyalásának részleteit ismerteti, kiemelve, hogy a Monarchia balkáni érdekeinek féltése, valamint Románia és Olaszország ellenséges oldalon történő hadbalépésének megakadályozása miatt hízódózott szorosabb kötelezettségek (a „Négyesszövetség”) vállalásától, bár 1915. március 21-én hozzájárult a szövetséghez. — J. G.

HISTORISCHE ZEITSCHRIFT 1965. 201. köt. 3. füz. — Max Weber születésének 100. évfordulója alkalmából a tanulmányokat Weber életműve tudományos elemzésének szentelték. — A. HAUSS: *Max Weber jelentősége a görög-római ókor története szempontjából* (529—556. l.) egy Max Weber életműve szempontjából nem centrális jelentőségű kérdést világít meg igen érdekesen. Az ókori görög-római valóságoknak Weber nem juttat különösebb szerepet nagy vallásszociológiai rendszerezésében. Egy fiatalkori művének, A római agrártörténetnek azonban önálló történeti jelentősége van mind a görög—római történelem koncepciójának kialakítása, mind Gazdaság és társadalom c. későbbi monumentális művének megalapozása szempontjából. A tanulmányíró különösen fontosnak tartja Weber elutasító álláspontját az antik történelem Eduard Meyer által kezdeményezett modernizálásával kapcsolatban, a római agrárviszonyok beható elemzését, az ókori „kapitalizmus” fogalmának, a rabszolgák és kézművesek helyzetének, viszonyának, az ókori katonai jellegű városfajta fogalmának, a római jogfejlődés kérdéseinek tisztázását. — WOLFGANG J. MOMMSEN: *Egyetemes történeti gondolkodás Max Webernél* (557—612. l.) azt a bonyolult ellentmondást vizsgálja, amely Max Webernek minden történetfilozófiát mint a történeti folyamattól idegen, szubjektív elemet elutasító elvi magatartása és saját meglepően önkényes és reakciós történelemszemléletének kialakítása közt fennáll. Ennek a történelemszemléletnek középpontjában a nagy, de tisztán személyi értékű ideálok felé forduló egyéniség vezető szerepe áll. Ennek tartalmát a Weber ideáltípus tanában oly nagy szerepet játszó kharizma fogalom fejezi ki. Politikai és társadalmi gondolkodásának tengelyében az a kérdés áll, hogy mit jelent a történelem a nyugati ember számára, s vajon meg tudja-e ez sajátmagát, sajátmaga lényegét őrzeni a racionalizálás föletornyosuló hullámaival szemben. Ez a kérdésfeltevés rokon Jacob Burckhardt, Alexis Tocqueville, Marx, Wilfredo Pareto és főleg Friedrich Nietzsche kérdésfeltevésével. Max Weber válasza a sajátmaga által feltett kérdésre a heroikus pesszimizmus. A kor minden megoldási javaslatát mint illuzórikust elveti, s végső soron a népszavazásos Führer-demokráciánál köt ki, amelyben a Führerre s rajta keresztül a nemzeti államra esik a hangsúly. — KARL BOSL: *A „szociológiai szempont” a történelemben* (613—630. l.) az értéktelen történettudomány és az ideál-

típus viszonyát elemzi. A történettudomány Fritz Kern, Otto Hintze és Otto Brunner működésével tört utat a szociológia felé. Ehhez Max Weber univerzális szelleme adott ösztönzést, amely először szabadította meg a szociológiát az elméleten kívüli cél- és értékmeghatározásoktól, hozta érintkezésbe a történelemmel, és kényszerítette mindenfajta ideológia elvetésére és értékmentes kategóriák használatára. Ezzel Weber dinamikus tudománnyá tette a történelmet, más társadalom- és szellemtudományok eredményeivel és módszereivel gazdagítva azt. — *B.*

VIERTTELJAHRSSCHRIFT FÜR SOZIAL-UND WIRTSCHAFTSGESCHICHTE 1966. 53. köt. 1. füz. — WOLFGANG KÖLLMANN: *Az állami szociálpolitika kezdetei Poroszországban 1869-ig* (28—52. l.) a porosz—osztrák dualizmus és a hagyományos törvényesség, valamint az emancipációs liberalizmus erőterében tárgyalja témáját. Az állami szociálpolitika eszméje először a gyermekmunkával, a porosz tan- és hadkötelezettségi törvény végrehajtásával kapcsolatban jelentkezett, de egészen a Johann Schuchard barmeni gyáros által kiharcolt 1839. március 9-i törvényig nem volt elég hatékony. A felnőtt munkásokra is kiterjedő állami szociálpolitikát az 1845. évi iparszabályozás vezette be, bár még ez is fenntartotta a munkások mindenfajta egyesülése ellen korábban szótlan tilalmat. Még az 1848—49-i forradalom alatt, 1849. február 9-én megszületett új iparrendezési törvény is kompromisszum a tőkésék liberális és az állam szociális felfogása, ill. a mesterek és a legények eltérő érdekei között. A forradalom után egyideig még a régi keretek közt haladt a fejlődés. Ennek jegyében született meg az 1853. május 16-i gyermekvédelmi törvény, amely a 12. életévre és napi 7 órára korlátozta a gyermekmunkát. A felnőtt munkásokra vonatkozó szociálpolitikának az 1855. és 1857. évi wuppertali festőlegénysztrájkok adtak új irányt. Ez tetőzött a bismarcki érásban az Északnémet Szövetség által 1869. június 21-én hozott ipari törvényben, amely bizonyos korlátozásokkal kimondta a munkások egyesülési szabadságát. — WOLFGANG J. MOMMSEN: *Új Max Weber-irodalom* c. szakirodalmi referátumában (92—96. l.) megállapítja: annak ellenére, hogy Max Weber nem alkotott iskolát, szociológiájának mégis óriási hatása volt a világtudományra. Ezt a jubileum alkalmából Max Weberről kiadott munkák is tükrözik. Maga a Max Weber-kutatás azonban néhány speciális részlettanulmány kivételével nem haladt előre. Ez utóbbiak

sorában a referens legjobbnak tartja Judith Janoska-Bendl: *Az ideáltípus módszertani szempontjai* c. tanulmányát, amely alapvető megállapításokat tesz a Weber által kidolgozott genetikai-történeti és szociológiai ideáltípusok tudományos értékére vonatkozólag, az eddigi kutatásokkal ellentétben inkább az elsőt állítva előtérbe. — *B.*

ZEITSCHRIFT FÜR OSTFORSCHUNG 1965. 14. köt. 3. szám. — ALFRED A. STRNAD: *A breslauer polgárság és Pogyebárd György királysága* (401—435. l. és a 4. számban 601—640. l.) Breslau (Wrocław) polgárságának a király elleni harcát vizsgálva új szempontként a pápaság szerepét veti fel és főképp a küzdelemben részt vevő egyházi személyekkel foglalkozik. Figyelme elsősorban II. Pius pápa unokaöccsére (Francesco Todeschini Piccolomini, később III. Pius) és Nicolaus Cusanus tevékenysége felé fordul, akik a város érdekeit a királlyal szemben erőteljesen pártfogolták, míg a másik oldalon Santi Angeli kardinális és a breslauer püspök szerepét világítja meg. Úgy véli, hogy Pogyebárd György kiátkozásában a breslauer polgárságnak jelentős szerepe volt, még akkor is, ha erre a lépésre a pápa csak a cseh nemesség Pogyebárd elleni állásfoglalása és Máttyás király segítségül hívása után szánta rá magát.

1965. 4. szám. — WALTER HUBATSCH: *Mazuria és Porosz-Litvánia a poroszok nemzetiségi politikájában 1870—1920* (641—670. l.). A tanulmány itt közölt első részében a szerző a kérdést a XX. sz. elejéig vizsgálja; ismertetésére visszatérünk. — MARTIN WINCKLER: *Az 1875-i tavaszi háborús válságól* (671—713. l.) megállapítja, hogy a történészek többsége a kérdést a német külügyminisztérium nézőpontját elfogadva világítja meg. Nézete szerint figyelembe kell venni, hogy Németország ez idő szerint többszörösen kísérletet tett arra, hogy szomszédai nyomása alól kikerüljön, aminek célja Németország izolálása, nemzetközi helyzetének gyengítése volt. A válság oka ez a törekvés, nem pedig a francia nemzetgyűlés által 1875. március 13-án elfogadott katonai törvény volt, amint azt Bismarck hivatatosan hangoztatta. Németország számára különösen veszélyes helyzet alakult ki a felosztott Lengyelország mindhárom részében, ahol jelentős oroszbarát, német—orosz háborúra számító irányzat alakult ki. Ennek hatására küldte Bismarck Pétervárra Radowiczot azzal a feladattal, hogy a befolyási övezetek szétosztásánál Oroszországot kívül tartsa a németellenes koalíción. — HANS ERICH VOLKMANN: *Német—*

lett kapcsolatok Compiègne és Versailles között (713—726. l.) a lettországi német megszállás történetét ismerteti. Megállapítja, hogy a fegyverszünet intézkedése a német csapatok Lettországra maradásáról megfelelő Németország érdekeinek, mivel ez védelmet jelentett a „bolsevizálódás” veszélyével szemben. Érdekelt volt tehát Lettországnak, mint szovjetellenes barrikádnak erősítésében és a német—lett kapcsolatok normalizálásában. Ezt azonban erősen korlátozta Lettország nagy részének „bolsevizálódása” és az Ulmanis-kormány németellenes politikája. „Gyümölcsöző együttműködésre” emiatt csak Ulmanis bukása (1919. április 16.) után került sor, amit viszont újból megzavart az a körülmény, hogy a szövetségesek kezdtek elégedetlenkedni a németek lettországi tevékenységével. A német kormány emiatt elhárította csapatai visszavonását, de tárgyalások kezdődtek német tanácsadók otmaradásáról. Április 27-én azonban a szövetségesek segítségével ismét Ulmanis került kormányra, majd Németország aláírta a békét, amivel a német—lett viszonyban új szakasz vette kezdetét. — O.

MITTEILUNGEN DES INSTITUTS FÜR ÖSTERREICHISCHE GESCHICHTSFORSCHUNG 1965. 73. köt. 3—4. füz. — HERBERT HASSINGER: *Vámrendszer és közlekedés az osztrák alpesi tartományokban 1300-ig* (292—361. l.) a vámrendszer kialakulását és a közlekedéssel való összefüggését vizsgálja a IX—XIV. században. A grófsági központokban már a IX. században is találkozunk vámmal, de csak a sűrűbben lakott dunai tartományban (Regensburg, Passau, Linz). A hegyvidéken általában a határ mentén vagy közlekedési csomópontoknál állítanak fel grófsági vámszedőhelyeket, mégha az utóbbiaknál nincs is gazdaságilag jelentősebb település. A vámhely megválasztásánál a közlekedési forgalom, a fő vagy kizárólagos vámfajta megállapításánál a városokban és a piacokon a magasabb jövedelem az irányadó. A grófsági határokon kívüli vámhelyek a birodalmi határokat követik. Megállapításuknál a pénzügyi szempontok mellett már a politikai szempont is szerepet játszott. Az egységes határvámrendszer kialakítására az első ösztönzést ezen a területen III. Frigyes császár adta. Ez a folyamat azonban csak 300 évvel később, kevéssel az állam- és vámterület egységesülése előtt zárul le. — Az irodalmi szemlében HECKENAST GUSZTÁV: *A magyar középkori történelmi kutatások 1945—1964* címmel (367—381. l.), KUMO-

ROVITZ L. BERNÁT, GERICS JÓZSEF, KUBINYI ANDRÁS és MEZFY LÁSZLÓ: *A történelmi segéd tudományok és hivataltörténet Magyarországon 1945—1964* címen (382—398. l.) közöl irodalmi áttekintést, amely nem csupán regisztrálja, hanem kritikailag is elemzi a munkákat. — B.

ÖSTERREICHISCHE OSTHEFTE 1965. 7. évf. 4. szám. — HENRYK BATOWSKI: *A három trializmus* (265—274. l.) ismerteti a Monarchia trialista átalakításának három elképzelését (cseh, délszláv és lengyel) s ezek rövid történetét. Megállapítja, hogy mindhárom elképzelés növelte a Monarchián belüli feszültséget; a dualizmus épületének megrendülése után a további bomlási folyamatot már nem lehetett feltartóztatni. Éppen ezért a trializmus mindhárom formája rövid egzisztálás után bizonyos átmenettel átadta a helyét a nemzeti elveken nyugvó elméleteknek. — JIŘÍ KOŘALKA: *A cseh munkásmozgalom kialakulásának nemzetközi szerepéről* (275—285. l.) a XIX. sz. második felében a nemzetközi álláspontot képviselő mozgalom keretében a nemzeti kérdés szerepét vizsgálja. Úgy véli, hogy Közép-Európában Prága volt az első olyan központ, ahol a kialakuló munkásmozgalom a XIX. század közepén átvette a korábbi demokratikus nemzeti törekvések hagyományait, s hogy másfelől a XIX. sz. vége felé ugyancsak elsőként lépett az internacionális talaján a társadalmi követelések kiharcolásának útjára anélkül, hogy a korábban magáénak vallott nemzeti célok megvalósultak volna. Ebből származott a nemzeti kérdés súlyos elméleti problémája. — PACH ZSIGMOND PÁL: *A mai magyar történelmi kutatás* (313—319. l.) a bécsi Collegium Hungaricumban 1963-ban tartott előadásának rövidített szövegét adja közre. Problémakörönként haladva, a magyar történetírás eredményeinek konkrét ismertetése útján áttekintést ad a feudálisizmusra irányuló kutatómunkát illetően arról az útról, melyet a magyar történelmi irodalom, elszakadva a régi hungarocentrikus, sovínizás felfogástól a valóság hű feltárásában napjainkig megtett.

1965. 5. szám. — KERÉKES LAJOS: *A „jehér szövetség”* (353—366. l.) a magyar levéltári anyag alapján ismerteti az 1920 folyamán az osztrák Renner-kormány megdöntésére, a Heimwehr megszervezésére és közös szovjetellenes felvonulásra irányuló bajor-osztrák-magyar terveket, melyek egyúttal messzemenő külpolitikai célokkal, gyakorlatilag a háború utáni békerendszer megdöntésével is össze voltak kötve. A szerző részletesen idézi a Lundenorff-vezette bajor szeparatisták

képviselőivel a vázolt tervekről folytatott tanácskozásokat.

1965. 6. szám. — PETER SCHEIBERT: *Marx, Bakunyin és az Első Internacionálé* (441—456. l.) úgy véli, hogy a Marx és Bakunyin közötti harc lényege ugyanaz volt, mint ami szerinte a mai szocialista mozgalomnak is fő kérdése, nevezetesen, hogy mi módon lehetséges a lépés a szükségyszerűségből a szabadság birodalmába. — CSIKÓS-NAGY BÉLA: *Új tendenciák a magyar gazdaság irányításában* (457—465. l.) az árutermelés szocialista formáit elemezve összefoglalja a magyar gazdasági vezetésben végrehajtott, illetve végrehajtandó változtatások lényeges vonásait. — ANGYAL ENDRE: *A jelenkori magyar szlavisztika* (486—494. l.) 1945-től kezdve ismerteti a kutatás fő irányait a nyelvészet, régészet, néprajztudomány, valamint az irodalomtörténet területén, áttekintést nyújtva e módon a magyar szlavisztika 20 éves fejlődéséről, eredményeiről. — O.

ANALES DE LA CÁTEDRA FRANCISCO SUÁREZ 1964. 4. szám. 2. füz. — MARIANO ALVAREZ GOMEZ: *Egybevágóság és azonosság. Az igazság eszméjéről Szt.*

Tamásnál és Nicolaus de Cusánál (5—52. l.) részletesen vizsgálja Aquinói Tamásnak az egybevágóságon (adaequatio rei et intellectus) alapuló igazságfogalmát és Nicolaus de Cusának az azonosságra épülő igazságfogalmát, amely szerint az értelem az igazság felé törekszik. — ANTONIO GOMEZ MORIANA: *Unamuno, spanyol filozófus* (53—72. l.) Unamuno halálának 100. évfordulója alkalmából Münchenben tartott emlékbeszéd, megállapítja, hogy Unamuno a spanyol klasszikusokban gyökerzik, az örökkévalóságra és transzcendenciára irányuló, jellegzetesen spanyol filozófiában, és érett korában elvetette ifjúkori racionalizmusát. — JOSÉ DELGADO PINTO: *Jog. Történelem. Természetjog. Reflexiók a természetjog léte és a jogrendszerek történetisége közti ellentét problémájáról* (73—174. l.) a legújabb nyugati jogfilozófiai irodalom alapján és azzal vitatkozva úgy látja, hogy a fennálló jogrendszerek konkrétak, történeti körülmények határozzák meg őket, s felveti azt a kérdést, van-e ezeken túlmenően egyetemesen érvényes természetjog, amely több, mint a konkrét jogrendszerekből lesűrhető általános törvények összessége és nem is azonos az erkölcsi alapelvekkel. — N.

A külföldi folyóiratszemlét összeállították Bellér Béla (B.), Gulyás József (G.), H. Haraszti Éva (H.), Jemnitz János (J.), Jeszenszky Géza (J. G.), Niederhauser Emil (N.) és Sz. Ormos Mária (O.)

BARTA ISTVÁN 1910—1966

Mély megrendüléssel veszünk búcsút a nagy lelkierővel viselt szenvedés után súlyos betegségben elhunyt kiváló történész kollégánktól, Társulatunk igazgatóválasztmányi tagjától, Barta Istvántól. Tragikusan félbeszakadt értékes munkásságának kiemelkedő eredményei szorosan összefüggenek a felszabadulás után a marxizmus—leninizmus szellemében megújítható magyar történettudomány fejlődésével — kitűnően megírt értékes tanulmányainak egész sora folyóiratunk hasábjain látott napvilágot — s ennek ezek maguk is fontos előrevívő, kibontakoztató tényezőivé váltak.

Szentesi parasztcsalád gyermeke volt, középiskoláit szülővárosában, az egyetemet Szegeden, majd Budapesten, mint az Eötvös Kollégium tagja végezte, 1935-ben megszerezve a tanári és bölcsészdoktori oklevelet. Másfél évet a bécsi Collegium Hungaricum ösztöndíjasaként külföldi levéltári kutatásokkal töltött, majd 1936 végén a budapesti Egyetemi Könyvtárban kapott ideiglenes gyakornoki állást. 1941-ben az akkor létesült Teleki Pál Tudományos Intézethez nevezték ki.

A felszabadulás után Kelet-európai Tudományos Intézetté alakult Teleki-Intézet munkatársa volt az Intézet 1949. évi megszűnéséig, majd a Magyar Tudományos Akadémia ekkor létesített Történettudományi Intézetének munkatársa, 1960-tól főmunkatársa lett. 1955-ben kandidátusi fokozatot nyert, 1964-ben a történettudományok doktora. Tagja volt a Magyar Történelmi Társulat igazgatóválasztmányának; részt vett a Tudományos Minősítő Bizottság történész szakbizottságának munkájában; az „Értekezések a történettudományok köréből” című kiadványsorozat gondos szerkesztői munkája nyomán vett új lendületet.

Barta István tudományos érdeklődése kezdetben a középkor felé irányult. Az egyház és állam XV. századi viszonyát tárgyaló bölcsészdoktori disszertációja után külföldi kutatásai a középkori Magyarországnak a korabeli európai egyetemekhez fűződő kapcsolataira vonatkozó ismereteinket bővítették. A felszabadulás előtt írt tanulmányai közül a legjelentősebbek ebből a körből merítették tárgyukat.

A felszabadulás után az 1848—49-es forradalom és szabadságharc centenáriuma való felkészülés keretében kapott feladatok Barta Istvánt új kutatási területre irányították. 1947 óta folyamatosan dolgozott Kossuth Lajos Összes Munkái nagy, kritikai kiadásán; a Magyar Történelmi Társulat Fontes Historiae Hungaricae Aevi Recentioris sorozatában ezideig megjelent 11 kötet anyagát — egy kivételével — ő gyűjtötte össze és rendezte sajtó alá. A kötetekkel kapcsolatban végzett kutatások új eredményeit számos kitűnő tanulmányban dolgozta fel: „Kossuth az utolsó rendi országgyűlésen” (1951),

„A magyar szabadságharc vezetői és a bécsi októberi forradalom” (Századok, 1951), „Kossuth alföldi toborzó körútja 1848 őszén” (Századok, 1952), „Kossuth és Csányi” (Századok, 1952). A szabadságharc egyik kulcskérdését „A kormány parasztpolitikája 1849-ben” (Századok, 1955—56) című kitűnő tanulmányában tisztázta.

A Kossuth-sorozat 1848—49-i köteteinek lezárása után kutatómunkájában visszatért Kossuth pályájának reformkori szakaszához; a feltárt új anyag itt is arra ösztönözte, hogy egyrészt az eredményeket önálló tanulmányokban dolgozza fel, másrészt, hogy érdeklődését Kossuth fejlődésével párhuzamosan kiterjessze a magyar polgári átalakulás egész problematikájára. Kutatásai középpontjába a magyar polgári reformmozgalom ideológiájának kibontakozását állította. E témakörbe tartoznak Balásházy Jánosról („Balásházy János pályafordulása” Történelmi Szemle, 1957), Kölcsey Ferencről („Kölcsey politikai pályakezdete” Századok, 1959, „Kölcsey-problémák” Századok, 1962), Felsőbüki Nagy Pálról („Felsőbüki Nagy Pál és a kormány” Századok, 1963) írt tanulmányai, s különösen Széchenyi korszerű értékelését tartalmazó munkái (bevezető tanulmány a „Széchenyi István válogatott írásai” című kötethez, 1959, a Széchenyi halálának 100. évfordulójára írt Széchenyi-értékelés, Társadalmi Szemle és Századok, 1960; a „Széchenyi és a magyar polgári reformmozgalom kibontakozása” című tanulmány, Történelmi Szemle, 1960). A bécsi történelemszakkongresszus alkalmából kiadott kötetbe írta „Az érdekegyesítés eszméje a magyar polgári reformmozgalom kezdeti szakaszában” c. tanulmányát. Röviddel halála előtt jelent meg „A fiatal Kossuth” című érdekes, összefoglaló jellegű munkája.

Barta István halála Társulatunk, folyóiratunk, egész történettudományunk fájdalmas, nagy vesztesége. Alkotásai megőrzik nevét, s mindenkor tanúskodni fognak tudományos munkásságának követésre méltó példás eredményeiről: a források felkutatásában való lankadatlan szorgalmáról, kiadói munkájának példás lelkiismeretességéről, emelkedett stílusú történeti előadásáról. Mi, kik kollégái, barátai, tisztelői is lehettünk, kegyelettel őrizzük Barta István szeretetreméltó egyéniségének felejthetetlen emlékét.

Tilkovszky Lóránt

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

A központ hírei

Elnökségi ülés

Társulatunk elnöksége 1966. október 25-én *Ember Győző* alelnök elnöklete alatt ülést tartott. Az elnökség a centenáriumi ülésszak előkészítésével foglalkozott, majd *Ember Győző* akademikust a Társulat elnökhelyettesévé választotta.

Tudományos előadásorozat

A Társulat 1966—67. évi tudományos előadásorozatának első előadására 1966. november 4-én a Párttörténeti Intézetben került sor. *Dolmányos István* egyetemi docens, társulati titkár megnyitója után *Erényi Tibor* kandidátus, a Párttörténeti Intézet osztályvezetője „Munkásmozgalom történeti kérdések »A magyar forradalmi munkásmozgalom története« című könyv megvilágításában” címmel tartott előadást.

Bevezetésül a magyarországi centrizmus problémáját fejtegette. „A magyar forradalmi munkásmozgalom története” a rendelkezésre álló forrásanyagok alapján — mondotta — teljesen indokoltan utal arra a körülményre, hogy a Magyarországi Szociáldemo-

krata Párt a nemzetközi munkásmozgalom vonatkozásában centrista orientációt követett. Ez természetesen nem véletlen jelenség, mert a hazai munkásmozgalom belső viszonyai a centrista irányzatot több oldalról is alátámasztották. Mint a további munka során megoldandó feladatra utalt a pártvezetőség belüli problémák elemzésére. A pártvezetőség belül is mutatkoztak különböző kérdésekben nézeteltérések, véleménykülönbségek, amelyek még történelmi feltáráásra várnak.

Az 1919-es időszakkal kapcsolatban az előadó szolt arról, hogy a tárgyalt mű a korábbi hasonló jellegű munkáknál sokkal részletesebben foglalkozik az 1919-es párt-egyesüléssel. Az adatokat elemezve egyértelműleg arra az álláspontra helyezkedhetünk, hogy az egyesülés indokolt és szükségszerű volt; az adott történeti helyzetben a munkásosztály szervezeti egységének létrejötte nélkül nem jöhetett volna létre a proletariátus diktatúrája. A könyv — az eddigi munkáktól eltérően — a Tanácsköztársaság vonatkozásában is részletesen foglalkozik a centrizmus problémájával, a Kunfi-Bóhm csoport tevékenységének alakulásával. Ennek a csoportnak része volt a pártegyesülés megvalósításában, a Tanácsköztársaság kikiáltásában és a munkáshatalom tevékenységében. A különböző kül- és belpolitikai nehézségek azonban nagy mértékben hatottak a centristák működésére és mindinkább a defetizmus, a kapituláció útjaira irányították őket.

Az előadó ezután a Tanácsköztársaság leverését követő időszak egyes problémáival foglalkozott. A Peidl-kormányról szólva megjegyezte, hogy „A magyar forradalmi munkásmozgalom története” vonatkozó részében hangsúlyozza: az antant a Peidl-kormányt félrevezette; a korábban megígért támogatást megtagadta tőle; mindinkább a nyíltan ellenforradalmi polgári jobboldal törekvéseit támaszotta alá. A nagyhatalmak — mint ezt az 1919 ősi Clerk-féle tárgyalások bizonyítják — erősen jobboldali színezetű, konzervatív polgári kormányzatot kívántak létrehozni, azonban a szociáldemokrata párt teljes kiküszöbölését helytelennek tartották. De a mozgásba hozott ellenforradalmi erők túlméntek az antant által célirányosnak tartott törekvéseken: a szociáldemokrata párt 1920 elején kénytelen volt kiválni a kormányból. Ezt követően az ellenforradalmi jobboldal az SzDP-nek és a vele kapcsolatban levő szakszervezeteknek a felszámolását követelte, amit azonban a burzsoázia jelentős része aggályosnak tartott. Így alakult ki azután az a helyzet, amely az elkövetkezendő évtizedben jellemezte a Horthy-rezsim munkáspolitikáját. Egyrészt a szociáldemokrata pártot hermetikusan elzárni a hatalmi pozícióktól, másrészt — bizonyos feltételek mellett — korlátozott legalitást biztosítani számára.

Erényi Tibor ezután a Bethlen — Peyer paktummal foglalkozott és a szóban forgó mű alapján megemlítette, hogy az egyrészt a II. Internacionálé irányelveibe is beleütköző elvfeledést jelentett, másrészt bizonyos engedményekkel járt a kormány részéről is. 1929-ben — a Labour Party választási győzelme nyomán — a Bethlen-kormány előtt is megnőtt a szociáldemokrácia fontossága, ugyanekkor az SzDP vezetősége is bizonyos — a paktumon túlmutató — igényeket vetett fel. A paktum pontjai — mint az előadó hangoztatta — ilyen körülmények között elévültek, Peyorék ugyancsak kompromisszumos, a forradalmi munkásmozgalommal élesen szembenálló alapon új, számukra kedvező megállapodást igyekeztek elérni.

Az előadó kiemelte azt a körülményt is, hogy a tárgyalt mű — a korábbi hasonló jellegű munkáktól eltérően — foglalkozik az 1931-es Garami — Peyer ellentétekkel. Garami lényegében az 1914 előtti szociáldemokrata vonalvezetéshez nyúl vissza akkor, amikor a polgári ellenzék pártjaival igyekszik tartós együttműködést kéri a kormány részéről — amelyeket személyes vonatkozások is terhelnek — nem sikerült feloldani; Garami ismét emigrációba vonult.

Részletesen foglalkozott ezután a szociáldemokrata párt 1930 szeptemberében elfogadott agrárprogramjával, amelyet a tárgyalt mű behatóan elemez; hangsúlyozva e program pozitív és negatív vonatkozásait egyaránt. A program az SzDP agrárpolitikájában fejlődést jelez, amennyiben állást foglal a nagybirtokrendszer ellen, a földosztás mellett. Ezt az állásfoglalást azonban nem egy következőtlen, felemás programpont gyengíti.

Többször szó esett az előadásban arról a körülményről, hogy a Peyer-féle pártvezetés a horthysta külpolitika iránt az egész negyedszázados időszakban lojális volt; az ilyen irányú támogatás fejében igyekezett bizonyos engedményeket elérni. Kiemelte az előadó a szociáldemokrata párt politikai irányvonalának elemzése kapcsán a szociáldemokrata baloldali szerepét. Hangsúlyozta, hogy a pártvezetés baloldali kritikája — bár ez a kritika többször következetlen volt — hasznos szolgálatokat tett a szocialista mozgalom ügyének, amennyiben a szervezett munkásság soraiban ébren tartotta a bíráló szellemét és nem egyszer a pártvezetést is erőteljesebb fellépésre készítette.

Előadásának második felében Erényi Tibor a KMP és a Komintern kapcsolatának egyes kérdéseivel foglalkozott. A munkásmozgalom történeti tankönyv alapján kiemelte,

hogy a huszas évek elején a Kommunista Internacionálé útmutatásai lényegében helyesen irányították a KMP-t. A huszas évek végére ez a helyzet jelentős mértékben megváltozik; a Komintern erőteljesen alítámasztja a pártban érvényesülő szektás irányvonalat. Ezzel kapcsolatban rámtatott arra, hogy a mű — erről az időszakról szólva — bírálja Kun Béla tevékenységét. Megállapította, hogy a II. világháború kitörését közvetlenül megelőző időszakban azonban a Kommunisták Magyarországi Pártja szinte minden vonatkozásban rátalált a helyes, a magyarországi adottságoknak megfelelő politikai irányvonal útjára.

Befejezésül arról beszélt, hogy a Párttörténeti Intézet kollektívája — a későbbiek során — több kötetes, részletesebb munkásmozgalom történeti szintézist kíván kidolgozni. Ezt főleg olyan időközben megjelenő monografikus munkák támasztanák jól alá, amelyek elsősorban a munkásosztály struktúrájával, helyzetével valamint társadalomtörténeti és ideológiai problémákkal foglalkoznának.

A tanári tagozat hírei

1966. október 19-én a tanári tagozat felolvasó ülésén *Sinkovics István* egyetemi tanár „A török elleni védelem kérdései a XVI—XVII. században” címmel tartott előadást. Bevezetésül megemlékezett az ez évi társulati rendezvényekről — Várpalota, Szigetvár —, melyek a török elleni harcok kérdését az érdeklődés középpontjába állították. Majd ismertette a nyugati történetírásban jelentkező azon nézeteket, amelyek a török elleni védelem megszervezését és fenntartását a Habsburgok érdemének tulajdonítják. Előadásában részletesen elemezte a magyar társadalom erőfeszítéseit a védelem megszervezése, irányítása érdekében. Foglalkozott az új védelmi vonal létrehozásával, váraink építkezési módjaival és hatókörével. Rámutatott a Habsburg-segítség értékelésével összefüggésben a török kiűzésére való törekvés elmaradására. Befejezésül a szigetvári emlékülésen felvetődött vitás kérdésekkel foglalkozott.

*

1966. november 2-án a tanári tagozat szakköri munkacsoportja *Gyapay Gábor* gyak. vez. tanár vezetésével tanulmányi látogatást tett a Vármúzeumban. A csoport megtekintette a múzeum műhelymunkáját, a fémfeldolgozó és a kerámiaműhelyt.

A vidéki csoportok hírei

A szigetvári tudományos emlékülés

A Magyar Történelmi Társulat Nyugat-Dunántúli Csoportja, a Hadtörténelmi Intézet, a TIT Hadtudományi Választmánya és Baranya megye Tanácsa 1966. szeptember 9—10-én tudományos emlékülést rendezett Szigetvár ostromának 400. évfordulója alkalmából. Az emlékülést a pécsi Tanárképző Főiskola dísztermében *Földváry János*, a megyei tanács elnökhelyettese nyitotta meg. A megnyitó után *Sinkovics István* egyetemi tanár „A török elleni védelem fő kérdései” címmel tartott bevezető előadásában nemzetközi keretbe illesztve vizsgálta az oszmán birodalom terjeszkedését. Kiemelte a török elleni új védővonal kiépítésének fontosságát, s elemezte a védelem megszervezésének problematikáját. Foglalkozva váraink építési módjával, ismertette az ún. „magyar mód”-ra való építkezést, majd utalt arra, hogy idegen, főleg olasz építészeknek köszönhető, hogy széles körben alkalmazták a legkorszerűbb várerősítési módszereket. Véleménye szerint az új védelmi rendszer kiépítését az tette lehetővé, hogy a szállítást és az építést nagyrészt a jobbágyok ingyen munkájával végeztették. Ennek eredményeként a várak száma a XVI. század második felében Magyarországon és Horvátországban 100 fölé emelkedett.

Előadásában vitatkozott azokkal a külföldi történeti munkákkal, amelyek a török elleni védelem megszervezését és fenntartását a Habsburgok érdemének tulajdonítják. Elismerte, hogy a Habsburg-uralkodóknak s az általuk biztosított külföldi segítségnek kétségtelenül része volt a török megállításában. Döntőnek nevezte viszont az ország népének erőfeszítését, amelyre szünet nélkül szükség volt, hiszen a bécsi haditanács irányító kezét a végvárok gyakran egyáltalán nem érezték, a külföldi segély pedig nem jutott el az őrséghez. A fizetetlen végvári katonaság fenntartása is az ország népére nehezedett, amelyet úgyis nagyon megviseltek a háború anyagi terhei és súlyos szenvedései. A török korszak súlyos áldozatait világítja meg az, hogy a lakosság lélekszáma 2 évszázad alatt nem változott, miközben Európa népessége több, mint 60%-kal növekedett. Magyar-

ország területének nagyobbik fele török uralom alatt volt és a megmaradt ország a béke-időszakban is tovább pusztult. Ezért — mutatott rá az előadó — nemcsak magyarok, de idegenek is felvetették, hogy a béke ismételt megújítása helyett célszerűbb volna a török kiűzése. A bécsi politika azonban nem merte vállalni a török háború kockázatát, nyilvánvalóan azért, mert a rendelkezésre álló erőket nem tartotta elegendőnek. Befejezésül megállapította, hogy a XVI—XVII. századi török harcok több lényeges kérdésében a magyar történetírás nem tud megnyugtató választ adni, a Takáts Sándor, Acsádi Ignác, Szendrey János és a többi régi kutató által feltárt gazdag anyag felülvizsgálatra és alapos kiegészítésre szorul.

Az emlékülés külföldi vendégei a Szigetvári Emlékkönyvben megjelent tanulmányaikat egészítették ki előadásukban.

Cyrl Horáček egyetemi tanár (Prága) „A török birodalom és a közép-európai rendi államok a XVI. században” című előadásában az 1566. évi háborúban egymással szembenálló országok társadalmi struktúrájának és alkotmányának különbözőségét és e különbségeknek a hadvezetésre gyakorolt hatását vizsgálta. A közép-európai rendi államokra jellemző megoldatlan társadalmi ellentéteket, a nehézkesen működő közigazgatást, a honvédelem kizárólag defenzív jellegét, az állami adópolitika problematikus voltát Csehország példáján mutatta be, majd szembeállította velük a Győrnél állomásozó császári hadsereget Szigetvár felmentésében. Előadása végén hangsúlyozta a dunavölgyi népek egymásra utaltságát és közös kulturális hagyományait, majd — ezt illusztrálандó — bemutatótt egy 1566 szeptemberében, a győri táborban keletkezett osztrák historiás éneket Zrínyi Miklós szigetvári hősi haláláról.

Georg Wagner tudományos kutató (Salzburg) „Az európai helyzet 1566-ban és Szigetvár fel nem mentésének okai” című előadása első részében széles áttekintést adott a nemzetközi helyzetről, a Franciaország, Spanyolország és a Német Birodalom között ezekben az években lefolyt diplomáciai akciókról. Ezután pontokba foglalva bemutatta azokat az okokat, amelyek megakadályozták a Győrnél állomásozó császári hadsereget Szigetvár felmentésében. Előadása végén hangsúlyozta a dunavölgyi népek egymásra utaltságát és közös kulturális hagyományait, majd — ezt illusztrálандó — bemutatótt egy 1566 szeptemberében, a győri táborban keletkezett osztrák historiás éneket Zrínyi Miklós szigetvári hősi haláláról.

Perjés Géza tudományos kutató hozzászólásában a török birodalom háborúit és a török—Habsburg erőviszonyok alakulását elemezte. Felvetette azt a gondolatot, hogy Szigetvár 1566. évi elfoglalásával a török hadigépezet hatósugara végéhez ért, s további területek tartós bekebelezését nemcsak a szemben álló erők, de a kor technikai, szállítási és élelmezési feltételei is nehezítették.

Csillag Ferenc alezredes, a Hadtörténelmi Múzeum parancsnoka a XVI. században használt magyar és török fegyvereket ismertette.

Horváth Miklós alezredes, a Hadtörténelmi Intézet parancsnoka Szigetvár ostromának katonai kérdéseiről szólva foglalkozott a hadszíntérről; ismertette az ostrom előzményeit, majd elemezte a vár aktív védelmének kérdését. Véleménye szerint Zrínyi Miklós nem tudta alkalmazni folyamatosan kellő erővel és kellő időben az aktív védelem egyik fontos elemét, a kicsapást, s ez ugyancsak növelte a török fölényét; ez is lényegesen hozzájárult a vár eleséséhez. Felvetette, hogy helyesen cselekedett-e Zrínyi, mikor a várba zárkózva várta be a török támadást. Foglalkozott a birodalmi hadak zrétlenségével is. Befejezésül Szigetvár ostromának katonai jelentőségét elemezve megállapította, hogy bár a vár elesett, mégis megakadályozta a török sereget hadászati célkitűzésének — Nyugat-Magyarország elfoglalásának — megvalósításában.

Benczédi László, a Történettudományi Intézet munkatársa „Katonarétegek helyzete a török elleni várháborúkban” címmel tartott referátumot. Vázolta azt a folyamatot, amelynek során a végvárak paraszti eredetű katonasága a török uralom és a háborús viszonyok elhúzódsásával állandó jellegű (részben örökletes) hivatásos katonasággá alakult át. Gazdasági-társadalmi helyzetükről szólva, rámutatótt arra, hogy mindennapos megélhetésüket részben a szold, részben a katonaparaszti termelőmunka, részben pedig a rendszeresre váló zsákmányszerzés biztosította. Részletesen foglalkozott a „végvárok szabadsága” követelésével, amely a paraszti eredetű katonaság érdekeit foglalta össze a korabeli rendi társadalomban. Felhívta a figyelmet arra, hogy a Rákóczi korában oly nagy tömegeket mozgósító katonaszabadság történelmi előzményét, a jelek szerint, nemcsak Bocskai hajdúszabadságában kell keresnünk, de a korabeli forrásokban gyakran emlegetett „végvári szabadság”-ban is.

A végvári katonaság gazdasági és társadalmi helyzetének áttekintése alapján az előadó arra a következtetésre jutott, hogy a katonarétegek társadalmi szempontból mintegy közbülső helyet foglaltak el a feudális nemesség és az örökös jobbágyság között. E közbülső helyzettel magyarázta az öntudatos paraszti és a nemesi-földesúri vonások sajátos keveredését a katonarétegek gondolkodásában.

Szebenyi Péter, az Országos Pedagógiai Intézet adjunktusa, referátumában felhívta a figyelmet arra, hogy, más várakkal ellentétben, Sziget védelméről az elmúlt századok valamennyi ismert tankönyve megemlékezik. A tankönyvi szövegek azt mutatják, hogy ennek legfőbb oka a témában levő nevelési lehetőségekben rejlik, melyek maximális kihasználása ma is feladatunk.

Nagy László, a Hadtörténelmi Intézet tudományos munkatársa, a Habsburg-hatalom magyarországi török politikájának differenciált vizsgálatára hívta fel a figyelmet, majd egyetértve Sinkovics István előadásával hangoztatta, hogy a Habsburgok a XVI. században nem rendelkeztek a török kiűzéséhez szükséges erőkkel és eszközökkel.

Rázsó Gyula, a Hadtörténelmi Intézet tudományos munkatársa hozzászólásában vázolta azokat az objektív katonai jellegű okokat, melyek a Habsburgok defenzív stratégiájához, s konkrétan az 1566-os hadjárat kudarcához vezettek. Rámutatott arra, hogy míg taktikailag a császári hadsereget legalábbis egyenértékűnek tekinthetjük az oszmán haderővel, hadseregszervezési, anyagi és pénzügyi ellátási szempontból viszont messze elmaradt attól. Ennek okát a központi hatalom gyengeségével, a bizonytalan pészügyi viszonyokkal magyarázta.

Szeptember 10-én az emlékülés a Szigetvári Tanács dísztermében folytatódott. *Tayyib Gökbilgin* isztambuli egyetemi tanár nagy tetszéssel fogadott magyarnyelvű előadásában Szigetvár ostromának és elfoglalásának eseményeit ismertette török források, török szemtanúk elbeszélései alapján. Befejezésül a török és magyar nép későbbi baráti kapcsolatairól is szóltva hangsúlyozta, hogy „a köztünk létrejött megértés szellemében szeretném látni és megítélni ennek a történelmi eseménynek a lényegét”.

Ezután került sor a *Szigetvári Emlékkönyv* vitájára. *Ruzsás Lajos*, a Dunántúli Tudományos Intézet főmunkatársa, a kötet szerkesztője, vitaindító előadásában rámutatott a szerkesztés nehézségeire, mint pl. a jugoszláv szerző hiányára, s arra a tényre, hogy a hadieseményeket tárgyaló részhez az eseményeket közép-európai horizonttal tárgyaló cikkek nem készültek el. A továbbiakban elemezte azokat a kérdéseket, amelyeket a kötet felvetett, illetve megoldásukat sürgetve a kutatás jövő feladatai közé emelt.

A felkért hozzászólók közül *Benda Kálmán* kandidátus, a Történettudományi Intézet főmunkatársa, a kötet értékeit kiemelve hangoztatta, hogy az, az ostrom kapcsán igen gazdag anyag alapján tisztázta a XVI. századi magyar élet számos — a polgári történetírás által elhanyagolt — problémáját. Eredményként értékelte a külföldi szerzők bevonását, a hódoltság alatti élet ábrázolását, de hiányolta a szigetvári átadásokról szóló beszámolót. Felvetette az ostrommal kapcsolatos hadtörténeti feldolgozás szükségességét, majd polemizált Horváth Miklós előző előadásának több tételével. Nem találta meggyőzőnek azokat az érveket sem, melyeket Horváth Miklós a Zrínyi által elmulasztott lehetőségekről mondott.

Heckenast Gusztáv kandidátus, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa széles ívű historiográfiai áttekintésében azt a kérdést vizsgálta: hogyan látta Zrínyi Miklóst a magyar történetírás. Elismeréssel szolt Salamon Ferencnek a polgári liberalizmus álláspontjáról kiinduló művéről. Mint mondotta: „Újonnan előkerült források részlet-megállapításait nem egyszer módosították, társadalomrajzát a későbbi polgári történetírás elsekélyesítette, a jelenkor marxista történetírása kibővíti és elmélyíti, erre éppen a Szigetvári Emlékkönyv tanulmányai bizonyító példák, de Salamon tudományos teljesítménye, amíg csak olvasni fogják, tiszteletet ébreszt.” A millénium évtizedének forráskiadásai után az Emlékkönyv nyitó tanulmányát — Benda Kálmán munkája — elemezve állapította meg: „A Szigetvári Emlékkönyv nyitó tanulmánya éppoly korszerű, mint annakidején Salamon munkája volt, s ha egymás mellé állítjuk őket, leolvashatjuk róluk a magyar történetírás élvonalának százéves fejlődését.”

Az Emlékkönyv gazdaság- és társadalomtörténeti cikkeivel *Makkai László* kandidátus, a Történettudományi Intézet főmunkatársa foglalkozott hozzászólásában. Kiemelte az új — dunántúli — forrásanyag megszólatását és az ebből levonható következtetések, a differenciáltabb vizsgálat lehetőségét. A másfél százados török uralomról szólva rámutatott annak negatív következményeire hazánk társadalmi fejlődése szempontjából.

Benda Kálmán hozzászólásához kapcsolódva *Tóth Sándor* őrnagy, a Hadtörténelmi Intézet tudományos munkatársa is hiányolta a XVI. századi hadászatról szóló tanulmányt, majd bírálta a bécsi udvar katonai passzivitását. Figyelemre méltónak mondotta Perjés Géza kutatásait s a török terjeszkedés hatósugarával kapcsolatos probléma felvetését.

A vita további részvevői — *Angyal Endre*, a Dunántúli Tudományos Intézet munkatársa, *Perjés Géza* tudományos kutató, *Horváth Miklós* alezredes, a Hadtörténelmi Intézet parancsnoka, *Kopasz Gábor* levéltáros — több problémát vetettek fel az Emlékkönyv cikkeivel, a további kibontás alapját magukban rejtő levéltári forrásokkal kapcsolatban.

A hozzászólásokra *Ruzsás Lajos*, a kötet szerkesztője válaszolt, majd *Vörös Károly* muzeológus, a Magyar Történelmi Társulat titkára zárszavában hangoztatta, hogy az előadások, a viták hasznosan gyarapították a résztvevők tudását, különös tekintettel a XVI. századi magyar élet és a végvári harcok tematikájára.

A tudományos emlékülés befejezéséeként a vita résztvevői megtekintették a várat s az évforduló alkalmából létesített kiállításokat.

*

A Magyar Történelmi Társulat Borsod-Zempléni Csoportja 1966. október 3-án Miskolcon tisztújító közgyűlést tartott, amelyen *Deák Gábor* beszámolt a csoport 3 éves munkájáról. *Ruzsás Lajos* kandidátus, a Dunántúli Tudományos Intézet tudományos főmunkatársa „Lokálpatriotizmus és helytörténetírás” címmel tartott előadása után a csoport újból *Deák Gábor*t választotta meg elnökéül és *Román János* levéltárvezetőt titkárául.

LEVÉLTÁRI HÍREK

Az Országos Levéltár jelentősebb új szerzeményei a következők:

a) A Bolza-család levéltárának a család alsó-ausztriai birtokaira vonatkozó XIX. századi iratai, amelyek több vonatkozásban kiegészítik a rokon Haruckern-család már levéltári őrzetben levő birtokjogi és gazdasági iratait.

b) A Pest-Ofner Kaufmännischer Verein für Pension und Krankenpflege 1846—1860 közötti iratai.

c) Xerox-másolatok Szálasi Ferenc amerikai fogságban, 1945-ben sajátkezűleg írt naplójának egyes részeiről. Az Országos Levéltárnak lehetősége volt arra is, hogy a naplórészlet eredetijéről a Xerox-másolatnál időtállóbb mikrofilmfelvételeket készítsen.

d) A Magyar Általános Hitelbank levéltárának a bank alapításával kapcsolatos iratai (1868).

e) Chorin Ferenc levelezésének egy része, az 1930-as évekből.

f) A Rudabányai Vasércbánya és elődje, a Borsodi Bányatársulat iratai (1888—1940).

*

Megjelent a „Levéltári jegyzékek” c. sorozat 3. száma, két kötetben, „A Fővárosi Levéltárban őrzött építési tervek jegyzéke” címmel. 2384 db, a városgyesítés (1873) előtti, nagyrésztben még feudális kori budai és óbudai tervet ismertető, a levéltári jelzet, cím, szerző neve, a terv készítésének időpontja, a tervlapon ábrázolt tervezési részletek (alaprajz, homlokzat stb.), méretek és az épület jelenlegi topográfiai helyének feltüntetésével.

*

Az Országos Levéltár és a Művészettörténeti Dokumentációs Központ megegyezése alapján pecsétmásolatok készülnek a Mohács előtti gyűjtemény oklevelein levő ép függőpecsétek különböző típusairól. A másolatok az eredeti pecséteknek alakban, méretben, színben hű megfelelői. Eddig 250 db készült el, két példányban; az egyik sorozatot az Országos Levéltár pecsétgyűjteménye (V szekció), a másikat a Művészettörténeti Dokumentációs Központ őrzi. Minden darabhoz külön kartonon leírás is készül, amelynek adatai, a jelzeten kívül, a következők: az irat kibocsátója és kelte; a pecsételési záradék; a pecsét tulajdonosának neve; anyaga, mérete, színe; jellege és alkalmazása; a rajta levő ábra leírása; a pecsét felirata, állapota; a másolatkészítésnek időpontja és a készítő neve; a pecsétre vonatkozó irodalom bibliográfiai adatai, továbbá egyéb megjegyzések. Az eddig elkészült darabokhoz külön jegyzék is van. A pecsétmásolatok készítésének célja az eredeti oklevelek és pecsétek megkímélése. Később az 50%-ig ép pecsétekről is fognak másolatok készülni.

*

Az Országos Levéltár több mint 50 000 kötetes könyvtárának anyaga a kutatótermekben használható. Katalógusa a szerzők neve és földrajzi nevek alapján készült. A könyvtári munkaszobákban szabadpolcos kézikönyvtár is van; külön polcon található az új szerzemények, továbbá a bel- és külföldi kurrens folyóiratok. A könyvtár dolgozói

évről-évre elkészítik és a Lovéltári Közleményekben közléteszik a magyar levéltári irodalom bibliográfiáját. Az Országos Levéltár könyvtára 1956 óta hálózati központi könyvtár, feladatkörébe tartozik a 22 állami (területi) levéltár könyvtárának szakmai irányítása. Az állami levéltárak könyvtárainak a szerzők neve alapján készült központi katalógusa szintén a kutatók rendelkezésére áll.

A MARBURGI NEMZETKÖZI TÖRTÉNÉSZKONFERENCIA

A marburgi Fülöp-Egyetem Kelet európai Szemináriuma — Dr. P. Scheibert professzor irányításával — 1965. szeptember 8—11. között nemzetközi történésszkonferenciát rendezett Marburgban az 1848-as év nemzeti mozgalmainak társadalmi problémáiról.

A konferencia a kötetlen megbeszélés jellegével bírt, s mintegy 25 meghívott vendég vett részt rajta, nagyobb számban ismert és neves nyugat-németországi Kelet-Európa-kutatók. A külföld részéről Csehszlovákia 3, Jugoszlávia 2, Lengyelország, Magyarország és Finnország 1—1 kiküldötttel képviseltették magukat. A konferencia szervezői az alábbi, előre elkészített előadások szövegét nyújtották át a résztvevőknek: Kovács Endre: A magyar közép-nemesség társadalmi helyzete és ideológiája az 1848-as forradalom időszakában; J. Mészáros: A szlovák nemzeti mozgalom történeti és szociális tényezői és fejlődésének főjegyei 1848—49-ig; P. Scheibert: Oroszország társadalmi problematikája 1848-ban; J. Milčević: A parasztság mint a szerbiai 1848-as események társadalmi főtényezője s befolyása a forradalomra; A. Kemiläinen: Johan Vilhelm Snelman és a finnországi nemzeti, társadalmi és politikai mozgalmak 1844—1848 között.

A konferencia azonban messze túlment a fent jelzett témák körén, s a viták alapjául elkészített referátumok valójában arra szolgáltak, hogy alapot teremtsenek a sokoldalú és beható megbeszélésekhez, melyek során az 1848-as nemzeti mozgalmak társadalmi tényezői, a nemzeti és a szociális mozzanatok összefüggései, egymáshoz való viszonyuk az elhangzott felszólalások fényében rendkívül szemléletesen bontakoztak ki. A vita során számos alkalommal került szóba az egyes társadalmi osztályok gazdasági, társadalmi és politikai szerepe a szóbanforgó időszakban, és a hosszászólók a maguk területének viszonyait taglalva rámutattak azokra az eltérésekre, melyek kelet-európai vonatkozásban az egyes osztályok tényleges szerepe körül fennállottak. A vita sokoldalúan vizsgálta a nemesség egyes rétegeinek (főnemesség, közép- és kismemesség) anyagi és ideológiai helyzetét, foglalkozott a polgári rétegek és a forradalom viszonyával, számos adattal gazdagította a nemesi és kispolgári értelmiség forradalmi szerepére vonatkozó ismereteinket és természetesen helyet kapott a parasztság problémájának megvitatása is. E megbeszélés természetesen nem vállalkozhatott arra, hogy az összehasonlító kutatásokon felépülő szintézist néhány vita-ülés eredményeképpen elkészítse, nem is ez volt a feladata, hanem elsősorban ösztönzést kívánt nyújtani a komparatizisztikai módszerű kutatáshoz, melynek végül is az egész kelet-európai társadalmi struktúra felméréséhez kell elvezetnie.

A konferencia résztvevői a rendelkezésre álló időhöz mérten túl széleskörű problémamanyagot öleltek fel, és így nem volt mód ahhoz, hogy valamennyi felmerülő kérdést alaposabban megvizsgáljanak, mégis éppen a felszólalásokban rejlő gazdag tájékoztatás és a szempontok sokoldalúsága alkalmas volt arra, hogy a vita résztvevői megállapíthassák, mennyire bonyolult, mennyire nem egy sémájú maga a kelet-európai társadalmi struktúra és az osztályok objektív szerepe a kérdéses időszakban. Azonosságot az egyes kelet-európai országok között mindössze talán csak a polgári osztály hiányában vagy gyengén fejlettségében lehetett megállapítani, ami azonban a nemesség történeti szerepét illeti, az eltérések még az olyan látszatra analógnak tűnő folyamatoknál is meglepők, mint a magyar és a lengyel nemesség társadalmi és nemzeti mozgalmak 1848 előtt és a forradalom alatt. Megfigyelhető volt a felszólalások nyomán ez az eltérés mind a közép-nemesség, mind a kismemesség vonatkozásában. (A lengyel közép-nemességet 1848 előtt nem érinti súlyosabban a válság, anyagi helyzete jobb, mint ugyanabban az időben a magyaré, nem kíván forradalmi mozgalmakat létrehozni és irányítani 1848-ban. Ugyanakkor a lengyel kismemesség lényegesen pozitívabb, haladóbb szerepet töltött be a magyar boeskoros nemeseknél, részt vett a konspirációkban, gyűlölettel fordult szembe az arisztokráciával.) Szembetűnő eltérés mutatkozik meg ama népek mozgalmában, melyeknek saját főnemesi-nemesi uralkodó osztályuk van és amelyek életében az elnyomó funkciót a más nemzetiségű uralkodó osztályok töltik be. De figyelemreméltó különbségek figyelhetők meg olyan esetekben is, amikor a nemzeti mozgalom a népre rátelepedő idegen, elnyomó államhatalom és dinasztia ellen irányul, vagy amikor az idegen elnyomás helyett csak hazai elnyomás áll fenn.

Mindeme különbségek és eltérések alapvetően befolyásolták a nemzeti mozgalmak programját, mely ugyancsak nem hozható közös nevezőre. A konferencia utalt arra, hogy már az egyes országokban fellépő mozgalmak nemzeti jellegében is rengeteg olyan eltérés mutatkozik, mely részben már a korábbi társadalmi fejlődés sajátosságaival, a nemzeti hagyományok sajátos útjával magyarázható, részben az adott helyzet körülményeivel. Másként alakult e program ott, ahol a nemesi értelmiség és a középnemesség haladó része vette kézbe a mozgalom zászlaját, és ismét másként, ahol hiányzott ez a nemesi értelmiség. Magának az értelmiségnek a szerepe világosan kirajzolódott a viták során, és történt kísérlet arra is, hogy magán az értelmiségen belül bizonyos csoportokat állapítsanak meg.

A nemzeti mozgalmak céljait vizsgálva a hozzászólók rámutattak a nemzeti mozgalmak konkrét tartalmára, megkülönböztetve egymástól a tisztán kulturális programot a politikai-nemzeti és a szociális aspektusoktól. A vitából kiderült, hogy e három aspektus között kronológiai sémát felállítani hiba volna; nem mindenütt az a helyzet, hogy előbb tisztán nyelvi-kulturális törekvések lépnek fel, melyeket fokozatosan követnek a politikai, majd társadalmi programok. Ugyanígy helytelen volna a három mozzanatot elválasztani egymástól.

Nagy teret szentelt a vita a parasztság és a forradalom viszonyának, s a kép, melyet ennek alapján sikerült kialakítani, ugyancsak tele van kontrasztokkal. Nem vonható kétségbe, hogy a nemesi és nemesi-értelmiségi vezetés alatt álló nemzeti mozgalmak különféle megfontolásokból a parasztság érdekeit is szolgálták. Anélkül, hogy a konferencia magáévá tette volna az amerikai *Rosdolskij* tételét, mely szerint „a jobbágyparaszt csak császárbárát lehet”, a példák sorával igazolta, hogy a kelet-európai parasztság nagy tömegei a különböző országokban nem ismerték fel azonnal 1848 nagy jelentőségét.

A parasztság és a nemzeti mozgalmak viszonyát illetően az a felfogás domborodott ki, hogy a nemzeti program kidolgozásában a parasztság nem vesz részt, és az 1848-as forradalmi mozgalmakban is a parasztokat mindenekelőtt a szociális probléma érdekli, a nemzeti kérdés meglehetősen idegen tőlük. A nemesi értelmiség és a kispolgári vezetők viszont gyakran éppen a nemzeti célokért kívánják harcra vinni a néptömegeket anélkül, hogy a szociális programot elébük tárnák. A parasztság nemzeti érzésének intenzitása 1848-ban összefüggött azzal a kérdéssel, hogy szabadlává tették-e a jobbágyokat, kaptak-e földet.

Az egyes rétegek vizsgálata során szóba került a klérus magatartása is, s az a vélemény alakult ki, hogy itt is igen nagyok az eltérések; az alsóbb papság egyes helyeken (csehoknál, szlovákoknál) még felléphetett a népi érdekek szószólójaként, másutt azonban (például Oroszországban) erről nem lehetett szó. Ezek az eltérések azonban nem minden esetben magyarázhatók a papok társadalmi származásával, sokkal inkább a társadalomban betöltött helyzetükkel, függésükkel a hatalomtól.

A konferencia ugyan az 1848-as mozgalmak társadalmi aspektusait helyezte a vita-program előterébe, hamarosan megmutatkozott azonban, hogy a 48-as mozgalmakat nem lehet úgy tárgyalni, ha nem vagyunk tekintettel a nemzeti problémákra, melyek elválaszthatatlanok a kor szociális problematikájától. A nemzeti kérdés és a társadalmi mozgalmak között szerves, belső kapcsolat áll fenn.

A vita mindenekelőtt a nemzeti mozgalom tartalmát volt hivatva az egyes országok vonatkozásában tisztázni s ennek során rámutatni azokra a hatásokra, melyek a nemzeti programokat befolyásolták. Az első pillanatban meglepőnek tűnhetett, hogy a nemzeti mozgalom, a nemzeti érzés és a nacionalizmus fogalmai körül még mindig bizonyos határozatlanság érezhető, s hogy ez az egyes országok sajátos társadalmi és nemzeti fejlődésében gyökerező okokra vezethető vissza, azt rövidesen bebizonyította az a tény, hogy a vitában résztvevő finn küldött mást értett nacionalizmusról, mint a magyarok vagy a lengyelek.

A nacionalizmus általunk értelmezett folyamatának eredete és kifejlődése körül, mint a vita megmutatta, elég nagy a tájékozatlanság és nézeteltérés. Vannak, akik a nacionalizmus kifejlődését már a XV. századi nyugat-európai viszonyok között keresik, és semmi különbséget sem tesznek az akkori nemzeti érzés és a vele kapcsolatos idegengyűlölet és a modern kapitalizmus korában kifejlődött nacionalizmus között. Ezek szerint a nacionalizmus meglehetősen időfeletti jelenség és nincs összefüggésben a termelési viszonyok változásaival. Az általánosan elfogadott marxista felfogással szemben — amely a nacionalizmus jelentkezését a burzsoázia feltűnésével és ennek piacra törekvésével hozza összefüggésbe — a vita jugoszláv résztvevője, *Franz Zwitter* annak a nézetének adott kifejezést, hogy a nemzeti érzést nem a kapitalizmus fejlődése, hanem a forradalmak kitörése váltja ki, s ezt a tételt a Monarchia viszonyai között úgy alkalmazta, hogy a magyarországi nacionalizmus (például a magyar nemesség asszimiláló törekvése) nem az

ipari forradalommal, hanem a XVIII. század végi felvilágosodással kezdődik. Szerinte az osztrák kormány germanizáló és centralizáló politikája is ebben gyökerezik, a francia forradalom volt ugyanis az, mely egységes nyelvű országot akart, s ez alól nem kivételek a jakobinusok sem. E felfogással szemben a cseh-szlávok résztvevő, *Miroslav Hroch*, indokoltan vetette fel, hogy az aufklárista gondolkodás egymagában nem magyarázza meg a nacionalizmus jelenségeit, a gazdasági és politikai élet változásaitól nem lehet eltekinteni. Vonatkozik ez Franciaországra és Angliára is, valamint a többi államokra. Mi egyéb, mint a piaci viszonyokkal, az egységes piacra való törekvéssel magyarázható meg az a tény, hogy Svérországhban éppen a haladó nemzeti mozgalom hívei kívánták a finnek asszimilációját?

A vita ráirányította a figyelmet arra is, hogy a nacionalizmus nem ugyanazt jelentette az egyik országban, mint a másikban. A nemzeti gondolat, a nemzeti törekvések nem pontosan ugyanazt a szerepet töltik be a kor mozgalmaiban. A legkirívóbb példa erre az, ha a magyar, a lengyel, a román viszonyokat vetjük egybe az orosz viszonyokkal. Míg az előbbi országokban a nemzeti követelések összefonódnak a haladó társadalmi mozgalommal, a cári birodalomban a forradalomellenesség vált a nemzeti mozgalom domináns vonásává; ez az „igazi” Oroszországot, a nemzetit szembefordítja a nyugati liberális áramlatokkal, melyek — véleményük szerint — fenyegetik Oroszország hatalmi helyzetét. Ebben a nemzeti mozgalomban az uralkodó osztálynak, a nemességnek nincs sem politikai, sem rendi, sem nemzeti követelése.

Az orosz példa azt bizonyítja, hogy a nacionalizmus Kelet-Európában nem minden esetben tartalmaz ellenzéki programot, van államilag támogatott nacionalizmus is. A nacionalizmus nem egyértelmű folyamat. Más egy uralkodó rendszer nacionalizmusa és más az ellenzéki nemzeti mozgalom nacionalizmusa. Oroszországban a nacionalizmus az oroszosító politika eszköze, Közép-Európában, beleértve Németországot is, valamivel haladóbb jellegű mozgalom. De itt is fennáll a lehetőség — mint a magyar példa jellemzően bizonyítja —, hogy az idegen elnyomó államhatalom ellen küzdő ellenzéki nacionalizmus maga is elnyomó funkciót tölt be más népekkel szemben.

A nacionalizmus tárgyalása során a vitázók kitértek a nyelvi asszimiláció kérdésére, és az asszimilációs törekvéseket jellegzeteseknek tartották a XIX. század első felére. Mint kiderült, ebben az abszolutista államhatalom és a hozzá kapcsolódó főnemesség mellett a nemesség különböző rétegei is részt vettek. A nacionalizmus nem hajlandó tudomásul venni a nyelvi különbségek jelentőségét és nem látja azt a folyamatot, mely a nyelvi kulturálódáson át a politikai aspirációkig terjed, vagy ha látja, küzd ellene. A „politikai nemzetfogalom” nem magyar találmány és nem csak a magyar uralkodó osztály jellemzője. A lengyel Mieroslawski szemében például mindenki lengyel, aki a történelmi Lengyelország határai között él, tekintet nélkül arra, hogy anyanyelve ukrán vagy litván. Ami ezeknek az asszimilációs törekvéseknek végeredményét illeti, az adott korszakban a nagy paraszti tömegek intaktak maradtak.

A nemzeti tudat meggyökerezésének és kifejlődésének kérdése joggal foglalkoztatta a vita több résztvevőjét is annál is inkább, mivel megállapították, hogy a széles tömegek politikai tudatának kibontakozása nem egyidőben ment végbe; a csehországi falvak, kisvárosok lakosai például korábban jutottak el a politikai tudatosságig, mint Ukrajna, Galícia néptömegei. A nemzeti ideológia útja fentről lefelé vezet, de rendkívül bonyolult úton-módon. Lengyelországban például a városi nép már a XVIII. század végén, a Kosciuszko-felkelés idején teljesen át van hatva a nemzeti öntudattól, míg a parasztságnál ez jóval később következik be.

A marburgi konferencia kerekasztal-jellegű megbeszélés volt, mely nem korlátozta a vitát a megadott pontokra. A főkérdések mégis világosan előbukkantak az eszmecsere során. Ami talán meglepette 1848 kutatóit, az többek között az a körülmény, hogy nincs egység az olyan fontos fogalmakban, mint a nacionalizmus, és hogy még sok kívánivalót hagy hátra olyan kérdések vizsgálata, mint a parasztság osztályharcra s ennek viszonya a nemzeti mozgalomhoz, a nemesség szociális helyzete s ennek országokkinti egybevetése, valamint annak a következtetéseknek levonása, van-e nagy általánosságban a nemesség anyagi helyzetében bekövetkezett változásoknak közvetlen kihatásuk e réteg forradalom alatti szerepére, és még egynehány ilyen probléma.

Helyesen emelte ki zárószavaiban a konferencia megvalósítója, *Peter Scheibert* professzor, hogy ezen a megbeszélésen a társadalmi osztályok helyzetét nem „geistesgeschichtlich” — nem szellemtörténeti módszerekkel — magyaráztuk, hanem a társadalomtörténeti szemléletmód jutott érvényre, ami lehetővé tette, hogy a társadalmi fejlődés objektív ismérveit mellett az olyan szubjektívnek tűnő mozzanatok is értékelést nyerjenek, mint amilyen a nemzeti érzés és politikai tudat. Hogy a gazdaság- és társadalomtörténeti tények, adatok mellett ilyen mindeddig elhanyagolt szempontok is

részt kérnek a történész vizsgálódásban, azt minden bizonnyal figyelemreméltó módszertani és szemléleti gazdagodásként foghatjuk fel.

A marburgi vitailles Kelet és Nyugat történészeinek olyan termékeny találkozója volt, mely folytatásra vár.

Kovács Endre

A LENGYEL—MAGYAR TÖRTÉNÉSZ VEGYES BIZOTTSÁG 1965. ÉVI TUDOMÁNYOS TANÁCSKOZÁSÁRÓL

A Lengyel—Magyar Történész Vegyes Bizottság 1965. november 1—3, között Budapesten ülésezett. A Vegyes Bizottság tudományos programjában a népi demokratikus forradalom néhány főbb problémája szerepelt. A tudományos ülésre a Vegyes Bizottság és a MSzMP KB Párttörténeti Intézete közös rendezésében került sor, a Párttörténeti Intézetben. A tudományos tanácskozáson *Nemes Dezsdő* a MSZMP PB tagja, a Párttörténeti Intézet főigazgatója elnökölt.

Az első előadást *Sylwester Zawadzki* egyetemi tanár tartotta „A lengyelországi népi demokratikus forradalom jellege és fejlődési szakaszai” címmel. Előadásában felhívta a figyelmet néhány fő elméleti kérdés tisztázásának fontosságára, amelyek nélkül a vitában nem lehet eredményeket elérni, ezek: a forradalmi demokratikus és a szocialista átalakulások szakaszának megkülönböztetésére szolgáló kritériumok; a „munkásosztály és a parasztság demokratikus diktatúrája és a proletárdiktatúra közti különbség”; a „hatalom megszűntetése” jelenségének ismérvei stb.

A szocialista forradalom perspektíváiról a KI VI. kongresszusán mutatkozó dogmatikus nézetek — és azok továbbélése kapcsán — felveti és a lengyelországi fejlődés vonatkozásában vázolja e problémát: 1. Vajon a forradalom perspektívájának megállapításánál elégséges-e, ha csak egy ország gazdasági fejlődését, vagyis csak a forradalom gazdasági feladatait vesszük tekintetbe? 2. Vajon előállhat-e olyan helyzet, a nemzetközi vagy a belső erőviszonyok megváltozása következtében, hogy egy ország, amely közvetlenül a szocialista forradalom előtt állt, polgári-demokratikus forradalom vagy más nem szocialista jellegű átalakulás küszöbén találja magát? Előadása további részében azt a problémát fejtegette, hogy a Lengyelországban végbement forradalmi folyamat mely szakaszában, milyen társadalmi ellentmondásokat oldott illetve szüntetett meg.

A szerző nem osztja azoknak a véleményét, akik szerint a lengyel népi demokratikus forradalom kezdettől fogva szocialista forradalom lett volna.

A második előadást *Szabó Bálint*, a Párttörténeti Intézet tudományos főmunkatársa tartotta „Viták a népi demokrácia kérdéseiről Magyarországon” címmel. Az előadás rámutatott arra, hogy a közép- és kelet-európai országokban a forradalom nem azonos módon ment végbe; a történelmi hagyományok, a gazdasági élet színvonala, az osztályerők csoportosulása, a kommunista párt befolyása a tömegekre minden egyes országban eltérő volt, s ez rányomta a bélyegét a forradalom menetére. Következésképpen: valamiféle séma, amely nem számol az egyes országok sajátos viszonyaival — elfogadhatatlan. Ugyanakkor nem kétséges — hangsúlyozta az előadó —, hogy a közép- és dél-kelet-európai országok forradalmában sok a közös elem, vannak közös törvényszerűségek, melyek feltárása a társadalomtudományok művelőinek fontos feladata.

A népi demokrácia kialakulása szorosan összefügg azokkal a feladatokkal, amelyeket a történelem tűzött minden egyes ország munkásosztálya elé a fasizmus uralomra kerülésével, szorosan összefügg a második világháború előtt és alatt az osztályerőknek a nemzetközi küzdőtéren végbement meghatározott csoportosulásával. Rámutatott, hogy a különböző országok tudományos kutatóinak véleménycseréje, együttes erőfeszítése viheli előre a vitatott kérdések megoldását.

Ismertette az előadó azokat a főbb álláspontokat, amelyek a magyar népi demokratikus forradalom jellegét, szakaszait illetően az utóbbi évek vitáiban kikristályosodtak. Négy álláspontot különböztetett meg: Az első szerint — amelyet az előadó is vall — a munkásosztály vezetése alatt a háború időszakában vívott antifasizista, nemzeti felszabadító harc a szovjet hadsereg felszabadítása nyomán új típusú demokratikus forradalomba: népi demokratikus forradalomba torkollott. A népi demokratikus forradalom a kapitalizmus általános válsága második szakaszának olyan antiburzsoá, demokratikus forradalma, mely nem irányul közvetlenül a kapitalizmus, mint társadalmi képződmény felszámolására, azonban szétzuzza a kizsákmányoló osztályok legreakciósabb csoportjainak gazdasági és politikai hatalmát, és abban a mértékben, ahogy végrehajtja az alapvető demokratikus feladatokat és meghódítja a dolgozók többségét a munkásosztály

politikája számára — szocialista forradalomba nő át. Ennek során a két forradalom nem vált élesen ketté, sőt a demokratikus és szocialista feladatok sok vonatkozásban egybefonódtak. A népi demokratikus és szocialista forradalom egy egységes forradalmi folyamat két egymáshoz szorosan kapcsolódó szakasza volt. A második álláspont a forradalmi folyamat demokratikus és szocialista szakaszait a népi demokratikus forradalom alkotóelemeinek tartja, s az átnövést nem 1945 nyarától, hanem 1946 őszétől számítja. A harmadik álláspont szerint a népi demokratikus forradalom a szocialista forradalom egy formája. A demokráciáért és szocializmusért folyó harc ugyanis oly mértékben fonódott egybe, hogy képtelenség a forradalmi folyamat minőségileg különböző szakaszáról beszélni, ebből következőleg a forradalom demokratikus szakasza nem nöhetett át szocialista szakasszá, s a fasiszták hatalmának megdöntését és az új hatalom megteremtését nem a népi demokratikus forradalom eredményének, hanem kezdetének tekintik. A negyedik álláspont abban összegezhető, hogy a forradalmi processzus első szakasza — burzsoá demokratikus forradalom, melyet 1947-től a forradalom szocialista szakasza követ.

Az előadó megállapította, hogy az eltérő álláspontok, lényeges véleményeltérések a hazánkban végbement forradalom jellegének és szakaszának kérdésében többek között arról tanúskodnak, hogy viszonylag még kevés az 1944—1948 közötti időszak konkrét történeti elemzésével foglalkozó kutatás. Hangsúlyozta néhány módszertani probléma tisztázásának fontosságát is.

Szabó Bálint a továbbiakban rátért arra a történettudományunkban éles vitát kiváltott kérdésre: a felszabadulás előestéjén volt-e forradalmi helyzet Magyarországon. A történelmi helyzet analizéséből azt a következtetést vonta le, hogy az objektív forradalmi helyzet adott volt a háború végén, és a felszabadulás nyomán meginduló forradalom a belső osztályellentétek kieleződéseként eredménye.

Berend T. Iván egyetemi tanár „A gazdaságtörténetírás eredményei és problémái a felszabadulás utáni korszak kutatásában” címmel a gazdaságtörténeti kutatásoknak azokat az új eredményeit ismertette, amelyek nagy szerepet játszhatnak a népi demokratikus forradalom fejlődésére vonatkozó vitás kérdések tisztázásában.

Az 1945—1948 közötti periódusra vonatkozóan a rendelkezésre álló anyagok alapján a gazdaságtörténetesek megállapították, hogy az állam újszerű beavatkozását hatáson egészítette ki alulról a felszabadulást követően gyorsan kiépülő munkásellenőrzés. Mindez lehetővé tette a sajátos államkapitalista gazdaságpolitika kibontakozását. Az előadó megállapította, hogy a gazdaságtörténetesek véleménye szerint — a korábbi közgazdasági megállapításokkal ellentétben — nem valami szűk államkapitalista szektorról volt szó, hanem arról, hogy a tőkés magángazdaság túlnyomó részét fokozatosan államkapitalista útra terelték, s a magántőkét fokozatosan a társadalom gazdasági érdekének szolgálatába állították, mely folyamat nemcsak korlátozta a tőkét, de felszámolását is előkészítette.

A kutatások eddigi eredményeiből az előadó azt a következtetést vonja le, hogy a magyar népi demokrácia gazdasági fejlődése történelmileg sajátos, egyedülálló utat jelentett. A forradalmat korábbi eseteiben, mind Oroszországban, mind Magyarországon 1918—19-ben, két egymással ugyan szervesen összekapcsolódó, de mégis határozottan elkülönülő forradalmi szakasz játszódott le: a polgári demokratikus, majd a szocialista forradalom időben egymást követően játszódott le. Ez a jelenség sajátos történelmi körülmények terméke volt, mégis egyesek általános érvényűnek tekintik, s analógiájára a népi demokratikus forradalmat is — 1945 és 1948 között — két különálló szakaszra tagolják, melyben az első szakasz a demokratikus (egyesek fogalomhasználatában népi demokratikus), a második már a szocialista forradalom jegyében áll. Bármennyire is hangsúlyozzák a két periódus szoros összekapcsolódását, s tagadják éles szétválasztásának lehetőségét, alapjában mégis éppen a népi demokratikus átalakulás sajátos, újszerű jellegét és permanenciáját tévesztik szem elől. A demokratikus és szocialista elemek első perctől fennálló sajátos keveredését, együttes jelentkezését homályosítják el. Márpedig ezen átalakulásban a forradalmian új éppen abban állt, hogy — gazdasági tartalmát tekintve — 1945 és 1948 között nem tudták azonnal áttörni a tőkés termelési viszonyokat, de ugyanakkor nem is maradtak meg egyszerűen azok keretei között, hanem lépésről lépésre rombolták szét azokat. E folyamat előrehaladása természetesen lehetővé teszi különböző, négy, sőt öt periódus elkülönítését is, de két minőségileg különböző szakasz elhatárolása lehetetlen.

Hanna Jędruszczak „Kutatások a Lengyel Népköztársaság történetéből” címmel a népi demokratikus forradalom Lengyelországban folyó kutatásainak historiográfiájáról tartott előadást. Mint beszámolójából megtudjuk, Lengyelországban az utóbbi húsz év történetének igen intenzív kutatása folyik. A legmélyültebb és legkiterjedtebb kutatómunka az 1944—1948-as időszakra irányul. Ezen belül is a legaprólékosabban a gazda-

sági, társadalom-, kultur- és hadtörténeti problémákat kutatták — a politikai kérdések kutatása még sok kívánni valót hagyott hátra.

Jędruszcak előadása első részében beszámolt a Lengyel Népköztársaság történetének kutatásával foglalkozó intézményekről: 7 tudományos intézetben, 9 felsőoktatási intézmény tanszékeiben, történelmi társulat helytörténeti csoportjaiban — hogy csak a legfontosabbakat említsük — folyik népi demokratikus kutatás. Igen nagy a száma azoknak a tudományos folyóiratoknak és periodikáknak, amelyek hasábjaikon helyet adnak népi demokratikus témájú tanulmányoknak, cikkeknek (megközelítőleg 13 — periodika és tudományos folyóirat — csak a szigorúan vett történettudományi kiadványok számításba vételével). Jędruszcak beszámolt e korszak történelmi forrásainak helyzetéről és hozzáférhetőségének problémájáról is. A legújabbkori források használata sok új módszertani problémát vet fel — amelyekről az előadó részletesen szólott.

Megállapította, hogy a lengyel történészek a társadalmi-gazdasági problémák kutatása terén érték el legnagyobb eredményeket. A legnagyobb érdeklődésre továbbra is a földreform; az ipar államosítása; a társadalmi struktúra átalakulása; az ország iparosítása, valamint a lengyelországi szocialista gazdaság kialakulása tart számot.

Borus József előadása „Népi demokráciánk első szakaszának történeti irodalmáról”, a magyarországi kutatásokról nyújtott összefoglaló kritikai képet, kidomborítva az egyes témák körül kialakult vitákat és a még feltáratlan területeket. Vizsgálta a népi demokratikus átalakulás jellege, szakaszai problematikáját; külön kitért a felszabadulás és a felszabadulással egyidőben kibontakozott és rohamosan szélesedett népmozgalom történetére. Sokoldalúan ismertette a kommunista párt, a népi szervek, a nemzeti bizottságok kapcsolatának különböző vonatkozásait és azok irodalmát. Behatóan foglalkozott a földreformról megjelent munkákkal, majd a néphadsereg létrejöttét tárgyaló munkák ismertetése után a második világháború utáni új helyzet és az e helyzetben végbement politikai küzdelmek történeti irodalmának részletes ismertetésére tért rá.

Norbert Kolomejczyk, a LEMP KB Párttörténeti Intézetének igazgatóhelyettese hozzászólásában a többpártrendszer kialakulásával és fejlődésével foglalkozott a népi Lengyelországban. Megállapította, hogy a pártok együttműködésének koncepciója, a munkásosztály pártjának vezetésével, a nemzeti felszabadító harcban — a burzsoázia hegemoniája elleni küzdelemben bontakozott ki. A program, amelynek alapján ez az együttműködés létrejött, nem volt szocialista jellegű — kifejezett nemzeti felszabadító, demokratikus program volt. Két alapvonása azonban lényegében szocialista jellegű adott neki: 1. hogy a munkásosztály pártjának vezető szerepét állította előtérbe; 2. hogy magában foglalta a népi demokratikus kormányt, mint az emigrációs burzsoá erőkkal szemben álló kormánynak a jelszavát. Az előadó ezután a nemzeti tanácsok hálózatának kialakulását ismertette. A második fázisban megváltozott a pártok és szervezetek közötti kapcsolat: differenciáltabb, bonyolultabb lett. Az előadó a politikai pártok és szervezetek közötti erőviszonyok alakulásán mutatta be azt a fejlődést, mely 1945 augusztusában a Nemzeti Egység kormányának megalakulásához vezetett.

Szokolay Katalin

FRANCIA ÉS MAGYAR TÖRTÉNÉS MEGBESZÉLÉS A KÖZÉPISKOLAI TÖRTÉNELEMTANKÖNYVEKRŐL

Ez év szeptemberében tartotta meg tanácskozását az UNESCO kezdeményezésére létesült francia—magyar tankönyv-bizottság, azzal a céllal, hogy a tankönyvekben előforduló sértő, esetleg hibás megfogalmazások kiküszöbölésére tegyen javaslatot. Napirenden ezúttal az 1850—1945-ös periódus szerepelt, amit azonban magyar részről közös megegyezés alapján kiegészítettek néhány, XV—XVIII. századra vonatkozó megjegyzéssel. A bizottság összetétele francia részen a következő volt: *Louis François*, inspecteur général, a delegáció vezetője, *V. Tapié*, a Sorbonne tanára, *G. Castellan*, a poitiers-i egyetem tanára, *Casati*, agrégé professzor, *J. M. D'Hoop*, a Földrajz-történelem tanárok egyesületének elnöke, *J. Béranger* asszisztens. Magyar részről a megbeszélésen *Zsigmond Géza*, *Hinora Sándor*, *Inceze Miklós*, *Sz. Ormos Mária* és *Ránki György* vett részt.

Első napirendi pontként a bizottság a *Béranger* által készített francia jelentést vitatta meg. Ez mindenekelőtt néhány általános természetű megjegyzést tett: 1. Elismerően említi a magyar tankönyvek internacionalista szemléletét, kifogásolta az igazságos háború kategóriájának alkalmazását; 2. hiányolta az 1880—1900-as években a francia kispolgárság kialakulásának és szemléletének ábrázolását; 3. helytelenítette a francia burzsoázia egységes reakciós csoportként történő kezelését 1936—1940 között;

4. sajnálkozott azon, hogy a tankönyv 1848-nál megmarad az ún. „kisenmet” álláspont elfogadásánál. — Az első pont kivételével a magyar bizottság tagjai az észrevételeket elfogadták, a 3. pontnál megjegyezve (*Sz. Ormos* felszólalására *Castellan* reagált), hogy bár a náci vezély felismerését illetően az egyes társadalmi rétegek, pártok és csoportok általában megoszlást mutattak, ezek felelőssége (ismereteik, hírfanyaguk és főként pozícionális lehetőségeik következtében) távolról sem volt azonos.

A francia jelentés szavát tett néhány hiányt is. Az első három pótlásával, úgy mint a Jules Ferry-féle iskolareform, a Párizsi Kommun idején Delescluze szerepének, az ellenállási küzdelemben pedig DeGaulle, Leclerc és Lattre tábornokok tevékenységének ismertetésével a magyar delegáció egyetértett. A 4. pontban a jelentés azt kívánta, hogy a Francia Kommunista Párt ellenállási harcát 1941 júniustól, tehát a szovjetellenes náci támadás idejétől datálja a tankönyv, amit a magyar bizottság nem tudott elfogadni (álláspontját *Zsigmond László* képviselte). A kívánságot a franciák elejtették, azon az alapon, hogy egyrészt a párt tömege az ellenállásnak már korábban aktív részvevői és szervezői voltak, másrészt a párt vezetése is tett ebben az irányban lépéseket.

Ugyancsak négy kérdésben kérte a francia jelentés a tankönyvek fogalmazásának finomítását. Így a háború jellegének meghatározásában a porosz—francia háború során Sedan előtt és után, az 1871-es eseményekkel kapcsolatban annak megmutatásában, hogy forradalmi időkben pusztításokat nem kizárólag a reakciós oldal idézhet elő, az első világháború okainál annak megállapításában, hogy Franciaország a háború gondolatát Németországgal szemben nem annyira a reváns, mint inkább a német hegemoniától való félelem miatt fogadta el, és végül a második világháborút illetően annak elfogadása által, hogy az ún. Maginot-stratégiát és a francia diplomácia sorozatos engedményeit a francia közvélemény pacifizmusa magyarázta. — Míg az első két kérdés nem vezetett nézeteltérésre, a 3. pontnál a magyar delegáció (*Zsigmond*) úgy találta, hogy a francia politikát a revánsvágy és a félelem egyaránt vezérelte, az utolsó kérdést illetően pedig arra az álláspontra helyezkedett (*Ormos*), hogy ha a háborútól való féltőzés részben meg is magyarázza a védelmi stratégiát, nem magyarázza meg azt, hogy ezt sem vitték keresztül következetesen, hogy Franciaország a védelemre sem volt felkészülve.

Végezetül a francia jelentés megjegyezte, hogy a III. osztályos magyar tankönyv ismerete alapján a bizottság javasolni fogja, hogy a francia könyvek nagyobb teret szenteljenek a francia—magyar kapcsolatoknak XIV. Lajos és különösen a Rákóczi-féle szabadságháború idején.

A második napon az ülés a magyar jelentés 1850—1914 közötti részével foglalkozott, amit *Diószegi István* és *Incze Miklós* készített 3—3 tankönyvről. Tekintve, hogy a 6 vaskos kötetrel szemben támasztott kisebb-nagyobb kifogások részletes felsorolása túlságosan terjedelmes lenne, a továbbiakban csak a lényegesebb kérdésekre térünk ki.

Mindkét jelentés kifogásolta, hogy a francia tankönyvek nem vesznek tudomást arról, hogy az 1848-as forradalom nemzeti jellege mellett polgári forradalom volt, s hogy a magyar önállósulási törekvéseket túlbecsülik. *Diószegi* vitába szállt azzal a nézettel is, mely szerint a 48-as forradalmak sorsát a bécsi helyzet döntötte volna el, *Incze Miklós* pedig kérte március 15-e megemlézését, valamint a forradalom gazdasági előzményeinek, a városi-polgári fejlődésnek rövid bemutatását.

A kiegyezés problematikájával kapcsolatban *Incze Miklós* rámutatott arra, hogy az ancien régime helyreállításáról nem lehet beszélni, minthogy a korábbi feudális társadalmi viszonyok visszaállítására nem került sor. *Diószegi* viszont megvilágította, hogy a kiegyezés idején a magyar—porosz közeledés feltételezése még időszerűtlen, a kiegyezés indítéka magyar részről nem annyira a szlávoktól való félelem, mint az orosz és német terjeszkedéstől való félelem volt.

Több helyen kívánja mindkét jelentés a kiegyezést követő korszakban a magyarországi gazdasági és társadalmi alakulás ábrázolását. Rámutattak, hogy a francia tankönyvek a gazdasági fejlődést alábecsülik, olykor fogalmazásuk azt engedí feltételezni, hogy Magyarországon teljes egészében fennmaradt a feudalizmus, másrészt, hogy ebben a szakaszban a szociális ellentétek nem játszottak szerepet.

A korszak magyar külpolitikai orientációjával kapcsolatban *Diószegi* rámutatott Bécs és Budapest álláspontjának eltérésére a balkáni kérdésben, de arra is, hogy 1914-ben viszont a magyar politikai vezetők Tisza István kivételével egységesen háborús platformot képviseltek. *Incze Miklós* az első világháború okaival kapcsolatban vitába szállt az egyik francia tankönyv álláspontjával, amely teljesen kirekeszti a gazdasági és gyarmati szempontokat. A kérdés körül kialakult vita során nem jött létre megegyezés. A francia bizottság tagjai kitartottak amellett, hogy a nacionalista érzelmeknek egészében véve nagyobb jelentőséget tulajdonítsanak a gazdasági érdekkellentéteknél, míg a magyar delegáció felszólaló tagjai (*Zsigmond*, *Incze*, *Sz. Ormos*) a balkáni összetűzés

világháborúvá szélesülését továbbra is az utóbbival, elsősorban az angol—német érdekellettelékel magyarázták.

Az 1914—1945-ös periódusra vonatkozó referátumokat *Zsigmond László* és *Sz. Ormos Mária* készítették el 2, illetve 3 tankönyvről.

Zsigmond László jelentése rámutatott arra, hogy a tankönyvek nem foglalkoznak a magyarországi belső forradalmasodással, sem a Monarchia sorsára vonatkozó 1916—18-as tervekkel, ami megnehezíti az 1918-as események megértését. Mindketten hiányosnak találták a forradalmi és nemzeti függetlenségi mozgalmak leírását a Monarchia szétbomlásának tárgyalásánál, valamint Károlyi Mihály szerepének és politikájának ismertetését. Egyes könyvek felfogásával szemben megállapították, hogy Károlyi bukását nem kizárólag saját „ügyetlensége” idézte elő, hanem jelentős mértékben hozzájárult ahhoz az ország külpolitikai elszigeteltsége és különösen az a csapás, amit Károlyi franciabarát külpolitikájára a Vyx-jegyzék mért.

Vita alakult ki a Monarchia szétbomlásának értékelésében. A francia tankönyvek egy része ezt a tényt úgy tekintti, mint a Duna-medence „balkanizálódási” folyamatának megindulását. *Zsigmond László* ezzel szemben azt a nézetet hangoztatta, hogy a Monarchia megszűnése pozitívan értékelendő, minthogy Németországot terjeszkedő politikájának legfőbb támaszától fosztotta meg. *Ránki György* szintén helytelenítette a balkanizálódás fogalmának alkalmazását, de rámutatott, hogy bár az új dunai rendezés célja a német veszély eltorlaszolásában kereshető, s bár kétségtelen, hogy a Monarchia sok esetben valóban támaszt jelentett a német célok számára, ugyanakkor az is vitathatatlan, hogy pusztán léte akadályt is képezett a korlátlan német behatolással szemben. *Ormos* jelentése e kérdéssel foglalkozva megállapította, hogy az új rendezési kísérlet, mely teljesen átalakította nemcsak a dunai, hanem a közép-európai problémát is, a Duna-medencét gyakorlatilag az egyik legveszélyesebb európai góccá tette; a terület a nagyhatalmi érdekelletékek összeütközésének egyik legfontosabb csomópontjává alakult. Több francia hozzájárulás után megállapítás ítésetül arra nézve, hogy a „balkanizálódás” szó többszörös pejoratív eszengése miatt elkerülendő lenne. Az új dunai rendet úgy lehet tekinteni, mint ami kétségtelenül a német veszély feltartóztatását kívánta szolgálni, s egyúttal a szovjet hatás kiküszöbölésére is szolgált. (Érdemes megjegyezni, hogy az utóbbi körülményt különösen hangsúlyozta *Castellan* professzor.) A békeszerződések konkrét tartalma, illetve az új államok gazdasági és politikai rendszere azonban megakadályozta, hogy a német expanzió feltartóztatásának feladatát az új dunai rendszer betölthesse. (Ebben a francia külpolitika szerepét a két jelentés több ponton érintette.)

A Tanácsköztársasággal kapcsolatban *Zsigmond László* kérte annak az 1917-i oroszországi forradalomhoz hasonló objektivitással történő bemutatását, *Ormos* pedig rámutatott arra, hogy a magyar proletárdiktatúra létrejöttét nem pusztán Károlyi lemondása, hanem emellett a két munkáspárt egyesülése tette lehetővé. Mindkét jelentés hiányolta egyes könyveknél a külföldi intervenció szerepének bemutatását a Tanácsköztársaság leverésében, más tankönyvekben pedig Horthy ellenforradalmi hadserőének mellőzését. Kérték, hogy Kun Béla nevét valamennyi tankönyv említse meg.

Zsigmond László felhívta a figyelmet az egyik francia tankönyv tévedésére, mely szerint a két restaurációs kísérlet a magyar nép monarchikus érzélneivel állt volna kapcsolatban. Úgy vélte, hogy a királyság mint államforma fennmaradása a végrehajthatalom erősítésére irányuló szándékra, valamint az „integer Magyarország” helyreállításának külpolitikai céljára vezethető vissza. *Ormos* a restaurációs kísérletek kapcsán az egyik tankönyv téves felfogásával szemben rámutatott arra, hogy ezeknek döntő szerepük volt a kisantant létrehozásában, s mindkét jelentés jelezte, hogy az alakuló kisantantot Franciaország, mely éppen a magyar kormánnyal folytatott tárgyalásokat, kezdetben nem támogatta.

Ormos felemlítette egyes tankönyvek azon tendenciáját, hogy a békeszerződések-ből eredő problémákat csaknem kizárólag német-kérdésként kezelik (jóvátétel, leszerelési kérdés, revansizmus), s javasolta a népszövetségi problematika kissé kiterjedtebb bemutatását, így Magyarország belépésének és a magyarországi stabilizáció megteremtésében a Népszövetség szerepének érintését. *Zsigmond László* rámutatott a magyar külpolitikában 1927—28-ban lejátszódott fordulatra, majd a „tengely” kialakítására irányuló törekvésekre, *Ormos* pedig vitázott az egyik tankönyv azon állításával, mely szerint a magyar külpolitika a magyarlakta területek visszaszerzésére irányulni, bemutatva, hogy a magyar külügyminisztérium céltudatosan és állandóan a totális revízió megvalósítását tekintette céljának. A Duna-medence gazdasági problémáival kapcsolatban rámutatott arra, hogy az autarchikus törekvésekben az új államok természetes önállósulási törekvései mellett szerepet játszott a politikai elzárkózás, a revízió—status quo ellentét is.

A továbbiakban a jelentések többnyire egyöntetűen hiányolták néhány jelentősebb politikai fordulat elemzőbb ismertetését. Így kívánták az ún. római jegyzőkönyv, a keleti és dunai paktum, a Rajna-vidék remilitarizálása, az Anschluss és a müncheni egyezmény hatásának bemutatását Magyarország és Közép-Európa szempontjából. Kérték azt is, hogy a háború időszakában a tankönyvek foglaljanak el egységes álláspontot Magyarország szerepének ismertetésében. Így pl. ha leírják — amint többnyire teszik — hozzájárulását Csehszlovákia feldarabolásához, illetve megszállásához, úgy ismertetniük kellene részvételét a Jugoszlávia elleni hadműveletekben és a Szovjetunió elleni támadásban is.

Mindkét jelentés megemlítené tartotta a doni magyar hadsereg katasztrófáját és az ország német megszállását, valamint az 1944 októberi sikertelen kilépési kísérletet. Kérték ugyanakkor a magyar ellenállási mozgalom érintését is.

Összefoglalóan a referátumok hangot adtak annak a benyomásnak, hogy a francia tankönyvek a közép-európai kérdések kevesebb figyelmet szentelnek, mint amekkorát valóságos szerepénél és Franciaország helyzetére gyakorolt hatásánál fogva megérdemel. Közép-Európa tragédiája a második világháborúban, mely részben francia tragédia is volt — tekintettel arra, hogy nem csak az előbbi, de az utóbbi is magára maradt a fasiszta Németországgal szemben —, terjedelemben is többet érdemelne, de különösen a probléma összefüggő vonalának megmutatására lehetne nagyobb figyelmet fordítani (a békeszerződések ellentmondásai, francia közép-európai szövetségi rendszer és gyengeségei, Locarno és hatása, Tardieu-terv, keleti paktum, dunai paktum, Rajna-övezet megszállásának hatása, Anschluss hatása, München).

Az utolsó tárgyalási napon, mint már jeleztük, az előzetes terven túlmenve megvitásra került a XV–XVIII. század néhány fontosabb kérdése is. Az erre vonatkozó, *H. Balázs Éva* által készített jelentés elsősorban bővítésre irányuló előterjesztéseit a francia delegáció tagjai az előbbiekhöz hasonlóan magukévá tették. *H. Balázs* rámutatott arra, hogy a három vonatkozó tankönyv egyike teljesen megfelelkezik Hunyadi Mátyás közép-európai nagyhatalmi szerepet betöltő államáról s mindhárom a reneszánszban betöltött szerepéről, és tisztázta az egyes tankönyvek különféle félreértéseit a XV. századi Magyarországgal kapcsolatban (az egyik fogalmazásából ugyanis úgy tűnik, mintha az ország már a XV. század közepén török uralom alá jutott volna, egy másik pedig Magyarországot a Német Birodalom részének teszi meg). Kívánatosnak jelezte a magyar reformáció rövid érintését, valamint a 30-éves háborúban Bethlen Gábor erdélyi fejedelem szerepének megemlítését. Kifogásolta, hogy a tankönyvek alig nyújtanak ismeretet a Habsburg-birodalom gazdasági és társadalmi alakulásáról, s ezen belül arról a folyamatról, melynek eredményeként „magyar Magyarországból” soknemzetiségű ország vált, holott éppen ezzel lehetne a következő századok közép-európai mondanivalóit megalapozni, a dunai probléma megértéséhez hozzásegíteni.

A francia jelentéshez hasonlóan nyomatékosan kérte *H. Balázs* a Thököli- és még inkább a Rákóczi-szabadságharc francia kapcsolatainak tárgyalását, végül rámutatott arra, hogy a tankönyvek anyaga a XVIII. századot illetően, éppen a nagy francia században, meglehetősen szűkös. Emiatt nem kerül sor általában, így Magyarországon sem a francia művészeti, tudományos és politikai hatás ábrázolására.

Egészében véve a négy napos munkát eredményesnek mondhatjuk. Számos hiányra, félreértésre hívták fel a delegáció tagjai egymás figyelmét. A kérdések egy részében vitára nem került sor; a delegáció tagjai azonban minden tárgykérdést, valamint a fontosabb hiányok pótlását elfogadták. Az érintett vitás, nézeteltérést tartalmazó kérdések egy részében az ellentétet sikerült megszüntetni, más esetekben az eltérést csökkenteni. A megbeszélés, melyet mindvégig szívélyes, baráti légkör jellemzett, igen hasznosnak mondható, mert megmutatta, hogy jóakarattal és megértésre törekvéssel két különböző világnézetet képviselő történészek és pedagógusok is szép eredményeket érhetnek el az egymással szembeni tévedések és esetleges sértések kiküszöbölése terén. Ezzel ugyanakkor jelentős mértékben előmozdíthatják a két népben egymásról élő történelmi és általános kép hitelesebbé, elfogulatlanabbá tételét.

Sz. Ormos Mária

BESZÁMOLÓ KOVÁCS ENDRE DOKTORI DISSZERTÁCIÓJÁNAK VITÁJÁRÓL

Kovács Endre „A Kossuth-emigráció forradalmi és demokratikus kapcsolatai” című doktori értekezése szintetikus jellegű munka, amely az eddigi kutatási eredmények összefoglalásával képet nyújt az emigráció, s elsősorban az annak fő politikai irányvonalát képviselő Kossuth, külpolitikai vonalvezetéséről, kiemelkedő helyet biztosítva az európai forradalmi és demokratikus erőkkel fennállott kapcsolatoknak.

A bevezető fejezet az emigráció külpolitikájának eszmei alapjait ismerteti, hangsúlyozva a nemzeti függetlenség programjának minden egyéb kérdést háttérbeszorító, domináló szerepét. Az emigráció külpolitikai törekvéseit tehát a nemzeti függetlenségi politika síkján vizsgálja, szorosan kapcsolódva az európai politikai élet kiemelkedő eseményeihez. Ezek az európai konfliktusok felvillantották a magyarországi fegyveres harc lehetőségét, s két irányban mozgósították az emigráció vezérkarát. Egyrészt az Ausztria-ellenes nagyhatalmak körében külső szövetségest igyekeztek szerezni, másrészt a hazai nemzetiségi kérdés rendezésén keresztül a szomszédos népek támogatását iparkodtak biztosítani. Külső szövetségesre szükség volt, de a nagyhatalmakkal való alkudozások nem jártak konkrét eredménnyel. A szomszéd népekkel való megegyezés pedig az ország területi integritásának kérdésén bukkott el.

A disszertáció öt nagy fejezetben tárgyalja a Kossuth-emigráció olasz, lengyel, román és délszláv kapcsolatait, bemutatva a külső szövetségesek megnyerésére irányuló kísérleteket, a nemzetközi munkásmozgalomhoz fűződő kapcsolatokon pedig az emigráció társadalmi programját méri le.

Az emigráció olasz politikáját a Mazzinival, Cavourral és Garibaldival kialakult kapcsolatokon keresztül mutatja be. Mazzini és Kossuth között az 1850-es évek elején — az előbbi kezdeményezésére — létrejött együttműködés azon alapult, hogy mindketten hittek a fegyveres felkelés lehetőségében, a konspirációs módszer eredményességében, s a Monarchia elnyomott népeinek összefogását tekintették a siker alapfeltételének. Mazzini megalapozatlan akciói azonban az 1850-es évek közepén megérlelték Kossuthban azt a gondolatot, amely később külpolitikájának alaptételévé vált: a külső fegyveres segítség nélkülözhetetlenségét. Szakitott a Mazzini-féle konspirációs irányvonallal, s egyre inkább Cavour felé közeledett, aki a készülődő olasz—osztrák összecsapás esetén nagy fontosságot tulajdonított a magyarokkal való szövetségnek. Cavour a magyar felkelést az olasz—francia akció szerves részének tekintette. Bár a magyar kérdést az olasz érdekeknek alárendelve kezelte, mégis szorgalmazta a háborúnak a Balkánra és Magyarországra való kiterjesztését, s Villafranca után is kész volt teljesíteni a magyarokkal kötött szövetségből eredő kötelezettségeit, míg a francia nyomás a kompromisszum útjára nem kényszerítette őt is. Cavourhoz hasonlóan Garibaldi is meg volt győződve arról, hogy az olasz nép felszabadulása elválaszthatatlan a magyar szabadság ügyétől. A Garibaldi és a kormány között bekövetkezett szakítás válaszút elé állította a magyar emigrációt is. Bár az olasz kormányhoz fűződött várakozások nem voltak be, a szerző helyeshi Kossuth magatartását, aki leve kilátástalannak ítélte minden olyan akciót, amely nélkülözne az olasz és francia kormányok katonai és politikai támogatását, s csak Garibaldi legendás hírnevére, hős, de kicsiny és szervezetlen csapataira építene. A magyar emigráció radikálisabb és demokratikusabb szárnya részt vett Garibaldi akcióiban, a magyar garibaldizmus azonban nem lépte át a fegyverbarátság határait, s nem teljesedett ki a Garibaldi által képviselt plebejus, antiklerikális és demokrata eszmékkel.

Bemutatja a magyar és a lengyel emigráció együttműködését, s beható elemzést nyújt annak okairól, hogy a két nemzet érdekazonossága ellenére, ez az együttműködés miért nem járt komolyabb eredménnyel. Rámutat arra, hogy a Czartoryski vezette monarchista emigráció nem akart szembefordulni Ausztriával, ezért igyekezett elválasztani egymástól a lengyel és a magyar ügyet. Kossuth személye is akadályt jelentett a monarchisták szemében. Szorosabb együttműködés jött létre Kossuth és a lengyel emigráció demokrata szárnya között. A krími háború idején Kossuth és Worcell közös meetingeket tartottak Angliában. Az 1863-as lengyel felkelés idején Kossuthék egy galíciai felkeléssel igyekeztek Ausztriát kimozdítani semlegességéből, a konzervatív erőkből álló lengyel Ideiglenes Nemzeti Kormány viszont mindent elkövetett, hogy a felkelés ne terjedjen át Galiciára, nehogy Ausztriát maguk ellen ingereljék. A lengyel kormány igyekezett elhárítani magát az európai demokratikus erőktől, s kizárólag a nyugati kormányoktól várt támogatást. Traugott uralomra kerülése új szakaszt nyitott a lengyel—magyar együttműködésben: egy Ausztria-ellenes olasz—magyar—lengyel szövetség körvonalai kezdtek kibontakozni. Az 1864. március 8-án aláírt Klapka—Ördéga egyezmény lefektette a lengyel—magyar katonai együttműködés alapjait, a gyakorlati megvalósítást azonban a felkelés bukása megakadályozta. A tárgyalások legfőbb eredményének a szerző azt tekinti, hogy az elnyomott népek leghaladóbb képviselői a lengyel felkelés mellé állottak, s a megindult szervezkedés azzal biztatott, hogy az Ausztria-ellenes hangulat forradalmi akcióba csap át.

A magyar emigráció és a román nemzeti mozgalom vezetői közötti kapcsolatok tárgyalása során bepillantást nyújt az 1848—49-ben megoldatlanul maradt nemzetiségi kérdés problémakörébe, s felvázolja a dunai konföderáció koncepciójának alakulását. A konföderáció gondolatát 1848—49-ben a lengyel emigráció propagálta, s a román forra-

dalmárok — elsősorban Bălcescu — is magukévá tették. A szegedi nemzetiségi törvényjavaslatból kiinduló s az ország területi integritásához ragaszkodó Kossuth, valamint a területi autonómia és a nemzeti önrendelkezés alapján álló románok között már az első tárgyalásokon alapvető ellentét mutatkozott. Teleki és Klapka viszont elfogadta Bălcescu álláspontját, s a „szentistváni” birodalom eszméjével szakítva, hajlandó volt népszavazás alá bocsátani Erdély hovatartozásának kérdését. A magyar emigrációban 1851-ben, Teleki visszavonulása után, Kossuth álláspontja kerekedett felül. A krími háború idején azonban — Mazzini közvetítésével — megegyezés jött létre Kossuth és D. Brătianu között, amelyben Kossuth elfogadta a román javaslatot Erdély sorsát illetően: az Ausztria felett aratott győzelem után népszavazás dönt az unióról.

Behatóan tárgyalja a Cavour kezdeményezésére s a francia diplomácia közreműködésével létrejött Klapka—Cuza egyezményt (1859. március 29.), amely lefektette a katonai együttműködés alapjait, biztosította az erdélyi románok nemzeti jogait, s Erdély sorsát népszavazástól tette függővé. Cuza komolyan vette az egyezményt, s a vállalt kötelezettségeket igyekezett teljesíteni, sőt újabb megállapodásokat is kötött a magyarokkal 1859-ben és 1861-ben. III. Napóleon azonban nem kívánta kiélezni a keleti kérdést, s Cuza a nyugati diplomácia egyre erősödő nyomása és hazai ellenzékének támadásai alatt kénytelen volt visszavonulni. A disszertáció szerint Kossuth Villafranca után elfordult a román—magyar szövetség gondolatától, s az erdélyi nemzetiségi kérdésben visszatért korábbi álláspontjához. 1862-ben ismét napirendre került a román—magyar megegyezés, s előbb Klapka, majd Kossuth is elfogadta Canini tervét, az erdélyi népszavazással együtt. Ezért a támadások keresztüzébe került, holott távol állott tőle az a gondolat, hogy lemondjon Erdélyről. Az 1862. évi dunai konföderációs terv az utolsó állomása az 1849 utáni föderatív elképzeléseknek, melyek az együttélés méltányos és demokratikus módjait keresték.

A románhoz hasonlóan alakult a délszláv—magyar viszony sorsa is. A lengyel közvetítéssel megindult tárgyalások 1849-ben itt is a területi kérdésen szünettek hajótörést. Az emigrációban Kossuth ismételtén érintkezésbe lépett az osztrákelles és franciabarát szerb miniszterelnökkel, Garaáninnal. Elismerte Horvát-Szlavonország jogát az elszakadáshoz, de a Vajdaság kérdésében nem engedett a területi integritás álláspontjából. Ez utóbbi tény, továbbá a keleti kérdés megbolygatását kerülő francia diplomácia visszavonulása és a bonyolult szerbiai belpolitikai helyzet következtében a megegyezés nem jött létre. A disszertáció szerint Kossuth és Obrenović Mihajlo 1859. évi ondoni tárgyalásai nem eredményeztek megegyezést, s Ludvig belgrádi küldetés is kudarcra járt. Mihajlo 1860-ban trónra kerülve Ausztria és Oroszország felé közeledett. Hiába fogadta el 1861-ben Klapka, 1862-ben pedig maga Kossuth is a Vajdaság területi önkormányzatát, hiába fogadták szerb-horvát részről többen is kedvvel a konföderáció eszméjét, mindez nem változtathatja azon a helyzeten, amelyet a magyar—délszláv megegyezés kérdésében a reakciós nagyhatalmi politika előidézett.

Az utolsó fejezet az emigráció és a nemzetközi munkásmozgalom viszonyát tárgyalja, amely jól tükrözi a nemesi összetételű magyar emigráció társadalmi programjának szegényes, elmaradott voltát az orosz és a lengyel forradalmi demokraták szociális programjához, sőt a 40-es évek reformmozgalmához képest is. A forradalom számukra a nemzeti szabadságharcra volt egyértelmű, a társadalmi forradalom az anarchia és a pusztítás színönímájaként tűnt fel előttük. Kossuth mindenkor óvakodott attól, hogy a társadalmi forradalmiság vádjával illethessék; az 50-es években gyakran került szembe a nemzetközi munkásmozgalom vezetőivel, az angiai chartistákkal, a francia kispolgári szocialistákkal, és minden esetben igyekezett elhatárolni magát tőlük. Kossuth burzsoá demokrata magatartása tipikusnak tekinthető az emigrációra, mindamelllett voltak, akik több megértéssel tekintettek a szocializmus tanaira, elsősorban az 1850-ben fennállt londoni demokratikus tömörülés tagjai.

Marx és Engels élesen bírálták a magyar emigráció kispolgári demokratizmusát, különösen Kossuth magatartását és bonapartizmusát. A disszertáció szerint azonban ez a hírlát túlzott volt, mert Kossuth bonapartizmusa nem jelentett behódolást a napóleoni diktatúrának, nem jelentett elvi szakítást a republikánus demokratizmussal, hanem olyan szövetséget egyengetett, melyet — nemzetközi súlya miatt — a magyar emigráció vezére nem hagyhatott számításán kívül. A magyar emigrációnak — a lengyeltől eltérően — nem volt olyan radikális szárnya, amely egy szerves fejlődési folyamat során alakult volna ki. Ennek mélyebb okát a disszertáció az emigráció társadalmi összetételében jelöli meg.

Révész Imre akadémikus opponensi véleménye szerint Kovács Endre minden lényeges ponton maradéktalanul megvalósította a maga elé tűzött célt, s a gazdag anyagot és az óriási témakört biztos módszertani tudással és nagy történelmi tájékozottsággal

kezelve új szempontú szintézist nyújt a magyar emigráció külpolitikájáról. Sokoldalúan és biztos kézzel fonja egybe a magyar és az európai történet egymáshozható mozzanatait, s meggyőzően bizonyítja, hogy a magyar függetlenség ügye az 1850—60-as években a szó szoros értelmében európai ügy volt, és az európai haladás legértékesebb tényezőinek szinte rokonszenvére számíthatott. Hogy ennek ellenére ez az ügy mégsem aratott diadalt, ennek indoklásában is egyetért a szerző által felhozott tényekkel: az európai reakció tevékeny ellenszere, a politikai és világnézeti tisztázatlanság, diplomáciai tájékozatlanság, főleg pedig a forradalomtól való félelem együttesen hatva eredményezték a kudarcok sorozatát. Az emigráció fejének és vezérkarának gyökeresen polgári jellegű osztálymegtározottsága lehetetlenné tette, hogy meglássák a hazai dolgozó tömegek igényeit és követeléseit, s azokat megértve s felkarolva szerezzenek mozgalmuknak forradalmi tömegbázist, de nem képesítette őket a nemzetiségi igények és követelések komoly méltánylására sem.

Egyetértően nyilatkozott az opponens arról a finom elemzésről, amellyel a szerző Marx és Engels éles Kossuth-bírálatát veszi vizsgálat alá, s az egyébként lényegében igazságos bírálat túlságosan kíméletlen formáját Szemere Bertalan egyoldalú információinak rovására írja.

Kritikai észrevételként a londoni magyar demokrata egyesület tevékenységének, főleg Simonyi Ernő és Kászonyi Dániel alakjának alaposabb rajzát hiányolta a disszertációban.

Mód Aladár, a történettudományok doktora hangsúlyozta, hogy Kovács Endre disszertációja jelentős hozzájárulás történetiszemléletünk egyik legfontosabb ideológiai problémájának tisztázásához: a magyar nacionalizmus történelmi gyökereinek feltárásához és a progresszió korlátainak, ellentmondásainak felszámolásához visz bennünket közelebb. Mivel a szerző az idevonatkozó következtetések levonását nem tekintette feladatának — bár azok a mű mondanivalójából immanensen következnek —, ezért Mód az opponensi véleményben tett kísérletet ezen eszmei konzekvenciák kiemelésére.

Rámutatott arra, hogy a Kossuth-emigráció politikai tevékenységével, e tevékenység eszmei értékelésével eddig sem a polgári, sem a marxista történetírás nem foglalkozott jelentőségének megfelelően. A polgári történetírás esetében ennek főoka az volt, hogy a Kossuth által szimbolizált függetlenség megvalósítása Magyarország számára, az emigráció illuzionizmusának meghaladásával, olyan út keresését jelentette, amely egyrészt a demokratikus forradalom, másrészt pedig a szomszédnépekkel való — a „szentistváni” birodalom koncepcióját feladó — új egyezség követelményeit hordta magában. Ez a burzsoá történetírás számára veszélyes út és megoldás azonban szükségképpen előtérbe kell, hogy kerüljön mai történetírásunkban, mint a szocialista integráció egyik lényeges történelmi ideológiai problémája. Ezen a téren tett komoly és eredményes lépést Kovács Endre igen nagy forrásanyagot és bonyolult politikai, ideológiai kérdéstömeget feldolgozó munkája, amely az emigráció politikai tevékenységét a Habsburg-monarchiával ütköző népek nemzeti mozgalmáival, illetve azok nemzetközi vonatkozásaival szoros kapcsolatban ismerteti.

1849 és 1867 között — mutatott rá Mód Aladár — még nyitva állt az Alpoktól délre és keletre élő népek társadalmi és nemzeti felemelkedésének a széles összefogáson és együttműködésen alapuló szabad és demokratikus útja. E népek azon választút előtt állottak, hogy nemzeti függetlenségüket erre a szélesebb, demokratikus útra lépve, együtt vívják-e ki, vagy külön-külön keressék a kompromisszum útját az Ausztria felszámolásában nem, vagy csak részben érdekelt nyugat-európai országokkal vagy magával Ausztriával. A választásban döntő szerepe volt az olasz egységmozgalom ösztönző hatásának, ez pedig — az opponens szerint — inkább negatív irányban hatott. A legfejlettebb gazdasági és társadalmi alappal rendelkező olasz nemzeti mozgalomban ugyanis a vezetés szilárdan megmaradt az arisztokráciával is együttműködő burzsoázia kezében. Az olasz polgárság pedig az arisztokráciával való kompromisszumot és a tulajdon sérthetlenségét helyezte előtérbe a nemzeti egység forradalmi útja: a parasztságnak a nemzeti harcra való bevonása és a demokratikus megoldás következetes végigvitele helyett, s inkább hajlott arra, hogy saját burzsoá nemzeti igényei megvalósításához a forradalmi megoldás helyett külföldi segítségben — III. Napóleonnál — keressen támogatást. Az olasz nemzeti mozgalomból — a Garibaldi vezette kispolgári, értelmiségi, sőt munkáselemek fontos szerepe ellenére is — hiányzott a parasztság tömegméretű bevonására a földkérdés radikális megoldása útján törekvő társadalmi-politikai erő. Az olasz egységmozgalom és polgári korlátozottsága a polgári átalakulást a középirtokos osztály amúgy is ezek platformjáról szemlélő Kossuthot is inkább a tulajdon védelme, mint a parasztkérdés megoldásának irányába terelte. Kossuth és a magyar emigráció esetében viszont a földkérdés radikálisabb megoldásáról való lemondás egyúttal a nemzeti mozgalom reális erőiről, a nemzeti mozgalom

belső erőkre támaszkodó forradalmi megoldásáról való lemondást s a nemzeti függetlenségnek elsődleges külső erőktől való függővé tételét jelentette. A lengyel mozgalom, amelyet még a magyar emigrációt is túlságosan forradalminak tekintő nemesség vezetett, még szembetűnőbben mutatja a parasztsággal egészében szembenálló vezetés képtelenségét nemhogy a győzelemre, de még csak kompromisszum elérésére is.

Az olasz és a lengyel mozgalom elemzésének eredményeként azt a következtetést kellene kihangsúlyozni, hogy e két mozgalom korlátozottsága, kompromisszumos vonala s a külföldi segítség illuzórikus volta az emigráció célkitűzései szempontjából még hatványozottabb jelentőséget adott a részben a közös határokon belül, részben a határokon kívül azonos elnyomás ellen küzdő román és délszláv népekkel való szorosabb együttműködés, a konföderáció létrehozásának.

Mód Aladár éppen ezeknek az együttműködési kísérleteknek és konföderációs terveknek ismertetését tartja a disszertáció legfontosabb eredményének. A magyar köztudatban a dunai konföderáció koncepciója Kossuthoz kapcsolódott, pedig e terveknek nem Kossuth volt a forrása, s nem ő volt legkövetkezetesebb képviselőjük és harcosuk sem. A dunai konföderáció eszméje 1849-ben a Habsburg-monarchiával szembekerülő különböző népek képviselőinek körében mint közös gondolat alakult ki. A konföderáció gondolatát 1850-ben Kossuth is elfogadta, de a történeti Magyarország egységének fenntartásával: a határokon belüli nemzetiségeknek csupán nyelvi és önkormányzati jogokat adva kívánt konföderációra lépni a határokon kívüli szomszédokkal, a román fejedelemségekkel, Szerbiával és Horvátországgal. A disszertáció helyesen hangsúlyozza, hogy ez a történeti Magyarország integritásához ragaszkodó koncepció nem elégítette ki sem a románokat, sem a szerbeket. A dunai konföderációt e terv legkövetkezetesebb képviselői a nemzeti örendelkezéssel kívánták összekötni. A nemzetiségi igények realizálását felismerő Teleki és Klapka is szembekerült Kossuthal, s a román és szerb állásponthoz közeledtek.

Kossuth álláspontja tehát nemcsak a parasztkérdésben, hanem a nemzetiségekkel, a szomszédos népekkel való megegyezés terén is korlátozott és ellentmondásos volt, s ennek következtében képtelen volt az általa képviselt nemzeti függetlenség reális feltevéleit megérteni és magáévá tenni. A történelmi haladás döntő kérdése az volt, hogy a magyar progresszió mennyire képes a nemzeti jövő polgári szempontból addig leghaladóbb koncepcióján is túllépve, illetve annak ellentmondásait feloldva, a szomszéd népekkel való reális összefogás útját előkészíteni és megvalósítani. A magyar progresszió képviselői még 1918-ban is Kossuth koncepciója alapján keresték a megegyezés útját, nem véve tekintetbe, hogy a dunai konföderáció Kossuth által képviselt formájában már a maga idejében sem lehetett alkalmas a közös szabadság útjának megvalósítására, még kevésbé a XX. században. A magyar progresszió nem volt felkészülve sem a földkérdés, sem a nemzeti kérdés megoldására. Miközben a magyar haladás táborában továbbéltek a nacionalista elemek a dunai konföderáció vonatkozásában, a kapitalizmus útján előrehaladó szomszéd népek körében is egyre inkább elhalványult a dunai népek szabad és demokratikus összefogásának gondolata, s egyre inkább a szélsőséges nacionalizmus irányzatai kerültek előtérbe.

A magyar köztudat a történelmi Magyarország szétesését közvetlenül mint a vesztes háború, a bukott forradalmak és az igazságtalan imperialista béke következményét fogta fel. Pedig a történelmi Magyarország felbomlása 1848 óta történelmi szükségessége volt a dunai népek, köztük a magyar nép nemzeti jövőjének is. A dunai népeket már polgári nemzetként való megszületésük az elé a válaszut elé állította, hogy a fejlettebb nyugati kapitalista országokkal szemben igazi nemzeti szabadságot bármelyikük csak a nacionalizmust feladva, a szorosabb egység és összefogás keretében érhet el, s ha erre képtelenek, úgy a fölébük kerekedő idegen hatalmak, a fejlettebb kapitalista országok eszközeivé, kiszolgálóivá válnak. A második alternatíva valósult meg, mert a polgári nemzeti irányzatok s a burzsoá politika képviselői mindkét részről képtelenek voltak a nemzeti és a demokratikus fejlődés — imperialista háborúktól és idegen elnyomástól mentes, a dunai népek összefogását igénylő — szabadabb útjának megvalósítására s az ezert vívott következetesebb harcra.

A dunai népek szabad fejlődésének útja csak 1945-ben nyílt meg, de éppen ezen út első szakaszának nehézségei és ellentmondásai bizonyítják, hogy ha e népek számára már a polgári nemzetként való szabadabb fejlődésük is a szorosabb összefogást, sőt a nemzeti fejlődés progresszív képviselői által felismerten, az integráció valamilyen formáját tette szükségessé, még inkább szükségessé teszi ezt a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet kérdéseinek magasabbrendű megoldása, a modern kapitalizmussal szembeni versenyképességük biztosítása. Ez pedig a szorosabb együttműködés ideológiai feltételeként nemcsak a nacionalizmus burzsoá reakciós és fasiszta örökségének felszámolását, hanem ezen túl a polgári demokratikus örökségben is meglévő nacionalista korlátok fel-

számolását, a demokratikus nemzeti örökség kritikai újraértékelését is megkövetel. Ehhez a kritikai értékeléshez járul hozzá értékes történeti anyaggal Kovács Endre diszertációja.

Végezetül azt hangsúlyozta, hogy „Kossuth 49 melletti következetes kitartása az említett korlátok ellenére mégis a nemzeti fejlődés objektíve is érvényes követelményét kifejező program is volt, mely előbb Károlyi Mihállyal, majd a fasizmus elleni harc során s 1945-öt követően a magyar nép nem-proletár többségével értette meg a forradalmi demokratizmus, sőt a szocializmusba való átmenet nemzeti jövő szempontjából való történelmi jelentőségét. A függetlenség, s a függetlenség közöttös érdekekkel való egyesítésének a kérdése azonban nem csak a múlt, hanem az imperializmussal, a modern kapitalizmussal szemben a szocialista építés feltételeként, a szocialista országok egymásközti viszonylatában pedig mint a szocialista demokrácia nemzetek közötti érvényesülésének, a nemzeti és nemzetközi, a rész és az egész helyes egyesítésének feltétele megérrett s a kapitalizmus és szocializmus világméretű versenye szempontjából sürgető kérdése a magyar és szomszéd népek, a dunai népek jelenének is. Véleményem szerint éppen ez az, ami a polgári történetírással szemben — a polgári történelem gyakorlatán és történetírásán való kívülrekedése ellenére — elsőrendű jelentőséget ad a Kossuth-emigráció nemzetközi kapcsolataira és a dunakonföderáció közös kérdései történelmi és ideológiai tisztázásának.”

Szabad György, a történettudomány kandidátusa, opponensi véleményében a nagy anyag biztos kezelését, az egyetemes történeti távlatok áttekintését, az elvi igényességet s az önálló ítéletalkotás képességét és bátorságát jelölte meg a diszertáció erényeiként. Az új forrásanyag feltárása mellett jelentős eredménynek tekinti a hazai történetírásban eddig még figyelembe nem részesült lengyel, román és jugoszláv kutatómunka eredményeinek közvetítését s továbbfejlesztő értékesítését. Helyesli a szerző törekvését, hogy az emigráció vezetőcsoportjára és a legfontosabb nemzetközi kapcsolatokra koncentrál, de szívesen olvasna többet a chartistákkal, a francia emigráció irányzataival, a német polgári demokratákkal és az orosz forradalmi demokratákkal fennállott kapcsolatokról is. A munka legfontosabb mondanivalójának azt tekinti, hogy a Kossuth vezette emigráció politikájának változásai mindig a Magyarország felszabadítására irányuló legfőbb célkitűzéssel függtek össze. Lényeges eredmény a kossuthi politikának fejlődésében, alakulásában való bemutatása is. Kossuth felismerése, hogy az olasz kérdés nem a Mazzini által munkált felkelések kirobbantása révén, hanem a forradalmi erők által támogatandó hatalmi harc során oldódik meg, a krími háborútól kezdve fokozatosan érlelődött.

Az opponens szerint a diszertáció kitűnő elemzést és meggyőző képet nyújt az emigráció olasz szövetségi politikájáról, helyesen értékeli Kossuth kapcsolatait III. Napóleonnal, valamint Cavour magyar politikáját is. Egyetért a szerzővel Pulszky 1861-es Kossuth-ellenes fellépésének elítélésében, s Kossuthéknak a garibaldista akciókkal kapcsolatos magatartását helyeslő állásfoglalásában.

A jelentős új kutatási eredmények egész sorát felmutató lengyel, román és délszláv fejezetek némely részletében az opponens vitába szállt a szerzővel, illetve kisebb korrekciókat javasolt. Véleménye szerint nincs rá ok, hogy kétségbe vonjuk Kossuth emlékiratainak állítását az 1859-ben Obrenović Mihállyal kötött megegyezésről, s Ludvigh belgrádi útját sem lehet teljesen eredménytelennek tekinteni. Fontosnak tartaná a Gaj és a magyar emigráció között ekkoriban létrejött kapcsolatok megemlítését is. III. Napóleonnak a keleti kérdésben tanúsított magatartását — ami végső soron az emigráció román és szerb szövetségi terveinek realizálását megghiúsította — nagy mértékben befolyásolta az a körülmény, hogy a fekete-tengeri orosz igények támogatásáért cserébe biztosítani akarta a cári hatalom távolmaradását egy Franciaország ellen irányuló konzervatív koalíciótól.

Nem tud egyetérteni az opponens Kossuth és Klapka állásfoglalásának egymáshoz való viszonyításával, elsősorban a szomszédnépekhez fűződő kapcsolat vonatkozásában, a nemzetiségi, s ezen belül az erdélyi kérdésben. Rámutat arra, hogy Kossuthnál nem beszélhetünk arról, hogy 1860-ban a román kérdésben visszatért korábbi intranzigens álláspontjához, s az együttműködést ez hiúsította volna meg. Kétségtelen, hogy Kossuth semmi áron sem akarta Erdély egyesítését a román fejedelemségekkel, de abba ismételtelen beleegyezett, hogy népszavazástól tegyék függővé azt, hogy tartás-e fenn az erdélyi uniót, vagy pedig Erdély a magyar állam keretei között önálló beligazgatással rendelkező tartományi státuszt nyerjen-e. A különbség elsősorban abban volt, hogy Kossuth ragaszkodott ahhoz, hogy erre a népszavazásra csak a Habsburg-hatalom elleni felszabadító háború befejeztével kerüljön sor, Teleki és Klapka viszont az első adandó alkalommal hajlandó volt erre. Ennek a nézetkülönségnek főképpen taktikai okai voltak, a lényeg-

get illetően e vonatkozásban nem volt eltérés köztük, mert Erdélyt Klapka sem akarta a román fejedelemségekkel egyesíteni. Kossuth nemcsak 1853-ban és 1862-ben hajlott Erdély autonómiájának elismerésére, hanem a színtalpak mögötti tárgyalásokon 1860—61-ben is. Ennek hangsúlyozását az opponens azért is fontosnak tartja, mert a szerző a Dunai Szövetség terveit túlságosan előzményteleneknek tekinti Kossuth nemzetiségpolitikai koncepciójában. Szabad György véleménye szerint 1849 és 1862 között határozott fejlődés figyelhető meg Kossuthnál a nemzetiségi kérdés és a konföderációs gondolat megítélésében. Ezt jelzi az 1861-es országgyűlés nemzetiségi bizottsága munkálatainak éles bírálata, az erdélyi — sőt a muraközi és a fiumei — népszavazás elfogadása, Horvátország elszakadási jogának elismerése, a megyék nemzetiségek szerinti kikerekítésére s a többségi nyelv hivatalossá tételére irányuló javaslat.

Egyetért a szerző álláspontjával az emigráció és a III. Napoleon közötti kapcsolatokat és az ezt illető marxi bírálat vonatkozásában. Hangsúlyozza viszont, hogy az a tény, hogy Kossuth belpolitikai programjának határai az agrárkérdésben vonódtak a legszűkebbre, nem jelenti az agrárproblémák teljes semmibevételét. Oroszország ekkoriban még a jobbágyfelszabadítás előtt állt, ezért érthető, hogy az orosz forradalmi demokráciák számára ez volt a legfőbb társadalmi kérdés. Kétségtelen, hogy Kossuthék viszonylag keveset ismertek fel az agrárkérdés terén a jobbágyfelszabadítás után fennmaradt feladatokból, de azt is figyelembe kell vennünk, hogy a kapitalista viszonyok agrárproblémáit nemcsak a polgári körök hanyagolták el, hanem kimunkálatlan, volt még a szocialista mozgalom álláspontja is.

Az opponens véleménye szerint bővebben kellett volna foglalkozni Kossuthék-nak az 1848-as alap továbbfejlesztését, a polgári állam politikai berendezkedésének demokratikus reformját célzó terveivel. Kossuthék a polgári demokratikus berendezkedésnek 1918-ig meg nem valósuló elemeit átfogó program keretében kívánták Magyarországra plántálni. Ez a programjuk az adott körülményeket és a bekövetkezett tényleges fejleményeket tekintve éppenséggel nem minősíthető kevésnek, bár a tulajdonviszonyokon változtatni nem akartak.

A vitában *Divéky Adorján* és *Barta János* szólalt fel. Az utóbbi az 1849 utáni forradalmi helyzet kérdésével, a Kossuth-emigráció „nép” és „forradalom” fogalmával, a magyar liberalizmus szociális programja szegényességének okaival foglalkozott.

Kovács Endre válaszában köszönetet mondva opponenseinek, örömmel állapította meg, hogy munkája alkalmat nyújtott Mód Aladár számára olyan távolabbi ideológiai következtetések levonására, amelyek a Kossuth emigráció politikájának értékelésén túlmenően rávilágítottak a magyar politikai tudatnak napjainkig kiható formálódására és determináltságára. Az ilyen eszmei általánosítások tényszerű tudományos megalapozását tekintetve maga is munkája egyik főcéljának. Mód Aladár ideológiái fejtegetéseinek lényegével egyetért, problematikusnak látja azonban azt, hogy valóban olyan merev, egymást kizáró alternatívák volt-e adva az olasz és a kelet-európai nemzeti mozgalmak vezetői számára a kétféle út lehetősége: vagy a hazai népi erőkkal és a szomszédos elnyomott népekkel való demokratikus összefogás forradalmi útja, vagy a nyugati reakciós kormányokkal, uralkodókkal való együttműködés kompromisszumos útja. Véleménye szerint a valóságban e két lehetőség nem választható el mereven egymástól, mert a felkelés sikere a népi tömegek mozgósításán és az egymásra utalt népek összefogásán kívül még olyan katonai erőfeszítéseket is követelt, amelyekre az érdekelt népek még optimális esetben sem voltak képesek. A nagyhatalmak segítségével való bizakodás tehát nem választható el mereven a népi-forradalmi felkeléstől, a két tényező nem zárja ki egymást. Az adott erőviszonyok között még a leghaladóbb nemzeti felszabadító mozgalmak sem szigetelhetők el magukat politikailag és katonailag a nagyhatalmak politikájától, nem mondhattak le a külső katonai segítségről. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a Habsburg-monarchia elnyomott népeinek szélesan megszervezett katonai összefogásához a reális feltételek hiányoztak. A kétféle politikai eszköz: a hazai erők, az elnyomottak összefogására támaszkodó politika és az intervenciót, háborúkat számításba vevő kalkuláció egymást ésszerűen kiegészítő eszközök voltak.

Az emigráció ideológiai problémáival kapcsolatban Szabad Györggyel ért egyet abban, hogy a forradalom után nem lehet Kossuth eszmevilágából kilúgozni minden haladó tartalmat, mert továbbra is csorbíthatatlanul hordozta a polgári átalakulás eszméit. Csak annyit hangsúlyoz még, hogy az 1850—60-as évek Kossuthjában az ideológiai kérdések más arányban vetődnek fel, mint korábban; bizonyos eszmei beszűkülés kétségtelenül megfigyelhető: a nemzeti küzdelem elvi és gyakorlati feladatai kiszorították az emigránsok tudatából a társadalmi problémák iránti fogékonyságot. A bukott forradalom nyitva hagyott kérdései közül elsősorban a nemzetiségekkel és a szomszédos népekkel való megegyezés kérdése foglalkoztatta az emigrációt. Ennek bemutatása a disszertáció

egyik főfeladata. Véleménye szerint a nemzetek egymás mellett élésében jelentkező nyugtalanító kérdések a burzsoá társadalmi rend korlátai között kielégítő elrendezést nem kaphattak: végleges és minden népet kielégítő megoldás objektív lehetősége nem forgott fenn, de lehetséges volt az abszolutizmus-ellenes erők időleges koordinációja, átmeneti összefogása.

A dunai népek közötti megbékélési törekvések kutatásánál az eddig kellő figyelemre nem méltatott területi kérdést helyezte a központba, s ennek szemszögéből vitatta Szabad György álláspontját a kossuthi nemzetiségi politika és konföderációs elképzelések fejlődésében mutatkozó kontinuitás és felfelé ívelő fejlődés tekintetében. Kossuthnál tagadhatatlan a szüntelen megújuló, a nyelvi és kulturális jogok terén mindig előbbre lépő erőfeszítés a nemzetiségi kérdés rendezésére, de ez az út a területi integritás megőrzésének hajthatatlan szándéka következtében járhatatlannak bizonyult, nem elégítette ki az érdekelt népeket, akik területi átrendezést kívántak. Kossuth kétszer — 1853-ban és 1862-ben — mondott le a területi integritás elvéről, ezek azonban — nézete szerint — kivételes jelenségek voltak, nem tartoztak Kossuth politikájának szerves alkotóelemei közé. 1853 és 1862 között — s különösen 1859—61-ben — Kossuth valamennyi megnyilatkozása a területi integritás alapján áll, s nemzetiségi politikájának fővonala a kulturális jogok irányába mutat. A területi kérdésekben Klapka megértőbbnek mutatkozott a román és délszláv kívánságok iránt, s középponton állt Teleki és Kossuth álláspontja között.

Nem tartja indokoltnak Mőd Aladárnak azt a véleményét, hogy Kossuth III. Napóleon és a nyugati diplomácia „puszta eszközevé” vált, s úgy véli, hogy külpolitikáját nem lehet tisztán irreálisnak és illuzionistának tekinteni. Reményeit ugyanis valóságos nagyhatalmi ellentétekre, valóban bekövetkezett fegyveres konfliktusokra, reális erőkre építette, s a tárgyalások során sohasem tévesztette szem elől a magyar célokat. Bár ez a politika nem járt a várt eredménnyel, bizonyos fokú realitását mégsem lehet kétségbevonni.

A kiküldött bírálóbizottság a megvitatott disszertáció alapján egyhangúlag javasolta Kovács Endre részére a történettudományok doktora fokozat megadását.

Katus László

BESZÁMOLÓ ADÁM MAGDA ÉS SERFŐZŐ LAJOS KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓINAK VITÁIRÓL

Ádám Magda: „Magyarország és a Kisantant (1936—1938)” című kandidátusi disszertációja a legújabbkori történet még közép-európai vonatkozásban is egyik legfontosabb témáját, a Magyarország és a kisantant közötti politikai kapcsolatokat elemzi, s végső fokon arra a kérdésre is választ igyekszik adni, hogyan lettek a közép-európai kis népek a náci Németország áldozatává. Az értekezés a kisantant és Magyarország kapcsolatát az európai külpolitikai viszonyok széles összefüggéseibe ágyazza, a hazai, külföldi levéltári források és monografikus munkák rendkívül széleskörű, szakszerű anyagfeldolgozása és elemzése alapján.

Bevezetőjében a kisantant létrejöttének okairól, célkitűzéseiről ad — bizonyos mértékig — összefoglaló képet a szerző. Hangsúlyozza, hogy Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia szövetségében a döntő szerepet — anélkül, hogy kétségbe vonná a szovjet-és forradalomellenességet — a magyar és Habsburg-kérdés, a Magyarországtól szerzett területek megtartása és a Habsburg-restauráció megakadályozása játszotta. Még ebben a fejezetben áttekinti a huszasévek magyar—kisantantkapcsolatainak történetét. Kutatásai középpontjában a magyar kormánynak a kisantant gyűrűjét áttörni igyekvő kísérletei állanak.

Második fejezetében felvázolja Hitler hatalomra jutásának, majd agresszív lépéseinek (kilépése a Nemzetek Szövetségéből, a katonai egyenjogúság bevezetése, a Rajnavidék megszállása) kihatásait a nagyhatalmakra, Magyarországra, és a kisantant államaira.

A harmadik fejezet Magyarország és a kisantant kapcsolataiban 1936-tól 1938 tavaszáig beállott változásokról ad áttekintést. Míg a magyar—jugoszláv s a magyar—román viszonyban közeledés tapasztalható, a csehszlovák—magyar relációban változás nincs, mert a csehszlovák kormány közeledési javaslatai Budapesten nem találtak meghallgatásra. A Darányi-kormány ugyanis ismerte Hitler terveit, s tudatosan élezte Csehszlovákiával való viszonyát.

A következő fejezet az Anschlusstól a bledi egyezményig terjedő időszakban vizsgálja a magyar—kisantant kapcsolatokat. Ausztria annexiója után a kisantant pozíciói

meggyengültek, s a tagállamok külön-külön is, egymás kárára is fokozták erőfeszítéseiket a Magyarországgal való megegyezésre. Az események a bledi egyezménybe torkolltak, amely a magyar diplomácia győzelmét jelentette, s a kisantant bomlásának új fázisát.

Az utolsó fejezet („A müncheni időszak”) az európai diplomáciai események keretében Csehszlovákia teljes felszámásáig (1939 március) kíséri figyelemmel a magyar–kisantant viszonyt. Ezzel az eseménnyel ugyanis a kisantant Magyarország körül vont gyűrűje megszakadt, s a szövetség de facto megszűnt létezni. Németország közép-európai pozíciói viszont jelentősen megerősödtek, ami komoly, létet fenyegető veszélyt jelentett valamennyi dunamenti kis államra.

Berend T. Iván, a történettudományok doktora opponensi véleményének bevezetőjében a jelölt témaválasztását értékelte. Az utóbbi években gyors fejlődésnek induló diplomácia-történeti irodalmunk új, fontos eredményeként üdvözölte az értekezést. Magyarország és a kisantant kapcsolatai 1936 és 1938 közötti alakulásának vizsgálata szükségképpen egyetemes-történeti témát is jelent — mondotta —, hiszen a disszertációban áttekintett történeti események nem magyarázhatók csupán a magyar történelem oldaláról. A vállalt feladat hatalmas — hangsúlyozta az opponens —, sőt talán túl is haladja egyetlen munka kereteit. Ennek tulajdonította Berend T. Iván azt a néhány megoldatlan problémát, amelynek „megválaszolatlansága éppen azért bosszantó, mert nem valami értéktelen dolgot vezet lejárója, hanem komoly kutatási eredményeket ékelenit”. A disszertáció legfőbb gyengéit négy csoportba sorolta.

Első helyen azt az észrevételét említette, hogy a magyar külpolitika indítékainak magyarázatát szolgáló belpolitikai vonatkozású megállapítások — még a láthatóan ellentétes szándék ellenére is — helyenként leegyszerűsítőek. „Nem újkeletű probléma történeti irodalmunkban — mutatott rá az opponens —, hogy a külpolitika, a diplomácia történetének magasszintű feldolgozása elengedhetlenné teszi az egyes jelenségek, lépések belső, belpolitikai, az ország osztály- és párterőviszonyaiban rejlő összefüggéseinek bemutatását, is.” Néhány példán mutatta be a disszertáció evonatkozású hiányosságai alapján megfogalmazott igényét. Véleménye szerint nem elegendő a Habsburg-detronizáció kérdését csupán a nagyantant és a kisantant nyomásával magyarázni. Utalnia kellett volna Ádám Magdának a szabadkirályválasztó Kisgazdapártra s a fegyveres erőket ekkor még uraló és Horthy környezetét képező fajvédő dzsentri, katonai körökre, mint az események mögött álló belső erőkre. Ugyancsak hasonló jellegű hibaforrásból adódnak a változó magyar kormányok külpolitikai irányvonalának általános értékeléseiben jelentkező bizonytalankodások. Példa a Darányi-, majd az Imrédy-kormány külpolitikai irányvonalának megítélése. A bizonytalankodásra nem kerülne sor, ha világosan állana előtűnik a kormányok mögött meghúzódó erők mozgása. Hangsúlyozta, hogy ezek az észrevételei apróbb pontatlanságokat fednek fel csupán, s nincs is szükség pótlólagos kutatásokra, csak az eddigi feldolgozások elfogadható eredményeit kell rövid kiegészítések formájában hasznosítani, hogy biztosabb talajra helyeződjen a diplomácia-történeti elemzés.

Észrevételeinek második gyűjtőpontját a kisantant-országok külpolitikája mögött húzódló — a dolgozatban ugyancsak hiányosan ábrázolt — belpolitikai kérdések képezik. E feladat megoldása jelenti a nagyobb nehézséget, minthogy szinte szét is feszíti egyetlen munka kereteit. A megjegyzést mégis kénytelen megtenni — hangsúlyozta —, mert a disszertáció tárgyalja a kisantant Magyarországgal szemben alkalmazott politikáját is, s így e politika indítékainak vizsgálata is feladata. Ezt pedig a legfőbb belpolitikai tényezők rövid jelzése nélkül szintén csak hézagosan lehetett megoldani. Az ebből eredő hiányosságra példaként a kisantant meginduló és egyre jobban előrehaladó bomlásának problematikáját említette. Megállapította, hogy bár az értekezés egyébként rendkívüli alaposággal tárgyalja a kérdést, a három szövetséges útjának elválására mégis hiányos magyarázatot kapunk, mert alig esik szó ezen országok gazdasági helyzetéről, amely Románia és Jugoszlávia esetében teret nyitott a német gazdasági törekvéseknek. Úgyszintén kevés magyarázatot kapunk azokra a kérdésekre, hogy milyen erők állítják előtérbe a korszakban szereplő politikusokat, akiknek vonalvezetése nyilván érződik a külpolitikán is.

E témakörrel kapcsolatosan jegyezte meg az opponens, hogy Ádám Magda néha túlzott tartózkodást mutat az egyik vagy másik kisantant-ország politikájának értékelésénél. „A történeti igazság feltárásánál nélkülözhetetlen az elsődleges magyar irredentizmus feltárása és következetes, kíméletlen vádlottak padjára helyezése mellett a román vagy cseh nacionalizmus minden káros megnyilvánulásának leleplezése és elítélése is” — hangsúlyozta. Ezért nem értett egyet Ádám Magda azon fejtegetésével, amely Magyarország és a kisantant közötti kapcsolatok objektív lehetőségait taglalva az adott helyzetben a kisebbségi kérdés méltányos rendezésében véli megtalálni a gyógyírt, s egyéb lehe-

tőségeket eleve elvet. Ez a beállítás ugyanis eltakarja a trianoni békeszerződés rabló, imperialista jellegét.

A harmadik hibacsoportba Berend T. Iván a Magyarország és a kisantant-országok közvetlen kapcsolatán túlnyúló, de azt befolyásoló nemzetközi politikai kérdések vizsgálatában jelentkező problémákat sorolta. Ilyen problémának tartotta, hogy azt a bevezetőben helyesen megoldott elvi jelentőségű kérdést, mely szerint a kisantant létrejöttében a magyar- és a szovjetellenesség tényezője együttesen hatott, szerző a disszertáció tárgyalása során figyelmen kívül hagyja, s megteszi e tényezők egyikét, a magyar-ellenességet kizárólagos indítékká. Ugyancsak tisztázatlan nemzetközi kérdésnek számít az ún. horizontális tengely ügye, s a lengyel politika kérdése, amelyek ilymódon, kellő magyarázat nélkül, nem válhatnak az események részévé.

A negyedik megjegyzés a személyiség történeti szerepével volt kapcsolatos. Ádám Magda ugyanis kevés figyelmet fordított a korszak több érdekes politikus egyéniségére. „Nyilvánvaló, hogy nem ezek a figurák alakították a Duna-medence történelmét, de egyéniségük nem egyszer mégis csak sajátos színt adott az eseményeknek” — hangsúlyozta.

Az opponensi vélemény második része az értekezés erényeivel, értékeivel foglalkozott, amelyeket a disszertáció gyengéi nem homályosíthatnak el. Mindenekelőtt a — jegyzetekkel együtt félezer oldal is meghaladó — monográfia készítése során feltárt rendkívül gazdag forrásanyagra hívta fel a figyelmet. A magyar levéltárak mellett a jelölt kutatásokat folytatott a csehszlovák külügyminisztérium, a csehszlovák köztársasági elnöki és a kárpátontúli terület levéltárában. Bőségesen használta a különböző dokumentumkiadványokat, az egykori politikusok emlékiratait és a korszakra vonatkozó legfőbb szovjet, cseh, német, angol és magyar feldolgozásokat. E gazdag anyag alapján bátran száll szembe a hélytelen állításokkal, sőt a történeti irodalomban már-már alapigazságoknak számító tételekkel is. Igen fontos például a bledi egyezmény értékelése, amellyel az eddigi, úgyszólván megcsontosodott állásfoglalásunk korrigálására készítet a szerző, miután bizonyítja, hogy nem a német orientáció lassításáról van szó, hanem a kisantant németek által nácsólt megbontásáról, Csehszlovákia szövetségeseiről való leválasztásáról, a román és jugoszláv semlegesség biztosításáról a várható csehszlovákiai konfliktus esetére. Meggyőző magyarázatot ad a szerző arra vonatkozóan is, hogy a bledi egyezmény ezen belső tartalma ellenére miért váltotta ki mégis Hitler és vezérkara legdühödtébb ellenzését. Azért ugyanis, mert a terv megvalósítása egy évet késett, s olyan időben realizálódott, amikor már Csehszlovákia fegyveres megsemmisítését tűzték napirendre. Ezért Bled a német tervekre nézve már inkább zavaróvá vált.

Ugyancsak avatott szemre vall az a meglátás — mondotta —, hogy Imrédy Béla kormányelnöki kinevezése után Kánya külügyminiszter engedékenyebb állásfoglalása a kisantanttal folytatott tárgyalásokon nem egyszerűen és egyértelműen valamiféle rugalmasabb külpolitika tünete, hanem sokkal inkább annak következménye, hogy előzetesen Sinaiban a magyar diplomáciának sikerült Csehszlovákia ügyét a kisebbségi kérdésben elkülöníteni, s ezekután az Imrédy-kormány hajlandó volt Románia és Jugoszlávia irányában engedmények árán keresni céljai előmozdításának útját.

Új és lényeges eredménynek tekintette az opponens a kisantant értékelésére, a szövetség céljáról vallott álláspontok kritikájára vonatkozó bevezető részeket. Sikeres a kisantant jellegében a náciizmus németországi hatalomrajutását követően beálló változás megrajzolása. Rendkívül érdekes és fontos a kisantanttal szemben folytatott magyar külpolitika eddigi feltáratlan útjainak bemutatása, a Hitler háttamogé húzódozó ragadozó külpolitika leleplezése.

Összefoglalva: Ádám Magda munkája hozzásegít a Horthy-korszak történetének teljesebb, sokoldalúbb feldolgozásához, s gazdag anyaga a szomszéd országok történetírásának is hasznára válik. A sok értékes tudományos újdonság és eredmény alkalmassá teszi a jelöltet a kandidátusi cím elnyerésére.

Arató Endre, a történettudományok kandidátusa, opponensi véleményében mindenekelőtt az értekezés anyaggazdagságát és fontos témáját emelte ki, melynek eredményeként méltóképpen illeszkedik az utóbbi esztendőknben napvilágot látott diplomácia-történeti munkák sorába. A kisantant és Magyarország kapcsolatát a külpolitikai viszonyok széles összefüggéseibe ágyazza, s egyformán megtaláljuk benne a nagyhatalmak: Anglia, Franciaország, Németország, Olaszország, valamint a tárgyalat viszonylathoz kapcsolódó más államok: Lengyelország, Ausztria, és helyenként Bulgária politikáját, diplomáciai lépéseit. A diplomáciai lépéseket azonban jobban kapcsolatba kellett volna hozni a belső eseményekkel. A polgári demokratikus Csehszlovákia szempontjából oly sokszor hátrányos jugoszláv külpolitikát például jobban kapcsolatba kellene hozni a Pál régens és Stojadinović vezette ország fasiszta irányú belpolitikájával. Hasonlóképp

hiányolta az opponens a München előtti hónapok legfontosabb csehszlovák belpolitikai eseményeinek megvilágítását is.

Másik módszertani problémaként egy zárófejezet — összefoglaló értékelés — hiányát említette meg. Sematizálástól, leegyszerűsítéstől mentes olyan konklúziót tart szükségesnek, amelyben szerző világosan megkülönböztetné a fő tendenciákat és a másodlagos jellegű — a fő tendenciát esetleg színező, olykor azzal ellentétes — mozgásokat. Rendet kell ugyanis teremteni a Duna-medencei államok közötti ellentétek és az őket összefűző tendenciák rengetegében. Idekapcsolódik pl. a magyar—jugoszláv viszony számtalan ellentmondó ága-boga, vagy a csehszlovák politika önellentmondásainak feltárása.

A disszertáció érdemeinek méltatása során az opponens rámutatott arra, hogy Ádám Magda joggal hangsúlyozta: a magyar revízióval szembeni védekezés volt a döntő a kisantant megalakulásában. S amikor ugyancsak indokoltan pálcát tört a magyar külpolitika felett, amelyet mindenekelőtt a revízió irányított, nem kimélte a kisantant polgári nacionalista, sőt sovinszista szellemű külpolitikai irányvonalát sem. Kiemelte az értekezés rendkívüli forrásgazdagságát, historiográfiai jellegű bevezetőjének hasznosságát. Ugyancsak nagyon értékes — mondotta — az első bevezető fejezet azért is, mert sok ismeretlen anyagot felhasználva mutatja be a kisantant létrejöttét és fennállásának kezdeti szakaszát. Igen fontos részeredmények tekinthető a Rajna-vidék megszállása hatásának vizsgálata a kisantant és Magyarország viszonyát illetően. Pozitívumként értékelte Arató Endre azt a tényt is, hogy a szerző, bár joggal utasítja vissza azokat a nézeteket, melyek szerint a kisantant kizárólag szövetellenes céllal alakult, nem mulasztja azonban el a polgári államoknak az első szocialista országgal szemben érzett gyűlöletét sem bemutatni. Teljesen új és izgalmas olvasmányként említette az opponens a Magyarország és a kisantant államok 1936—37. évi viszonyának alakulását tárgyaló részt. Kiemelte, hogy Ádám Magda az Anschluss utáni periódus vizsgálatában a külpolitikai elemzés mellett sort kerített a KMP helyes külpolitikai orientációjának felvázolására is. Kár viszont, hogy nem ismertette — természetesen röviden — Jugoszlávia, Románia, Csehszlovákia kommunista pártjainak hasonló magatartását, együttműködését, éppen Csehszlovákia megmentése érdekében. Be kellett volna mutatni a CsKP kezdeményezésére 1938 augusztusában összeült délkelet-európai kommunista pártok értekezletének munkáját is.

A disszertáció egyik legértékesebb részének a müncheni események és az első bécsi döntés előzményeit bemutató fejezetet tartotta. Egyrészt azért, mert itt került sor azon magyar lépések ismertetésére, amelyeket a kormány tett, hogy Magyarország ki ne maradjon Csehszlovákia felosztásából, másrészt pedig azért, mert jól kikerekedik a kép arról: miképpen lett a fasiszta Németország a magyar—csehszlovák ellentétek döntő bírója, s mindebben milyen nagy felelőssége volt az angol—francia politikának.

Kritikai észrevételei során az opponens szövéte, hogy az egyes fejezetek címei többnyire nem eléggé kifejezőek, nem mindig fedik az alattuk kifejtésre kerülő mondanivalót. Ez többnyire éppen a már fentebb említett azon problémával kapcsolatos, hogy az egymásnak sokszor ellentmondó diplomáciai irányoknak a szövevényében nagyon nehéz a tájékozódás, s a szerző nem mindig emelte ki eléggé egyértelműen a fő orientációt, a fejezet legkifejezőbb mondanivalóját. Részletes javaslatot tett ezután a fejezetcímek megváltoztatására, valamint néhány szerkezeti átcsoportosításra. Véleménye szerint mindaz, ami 1936-ig történt, a bevezető fejezetbe kívánkozik, mert a disszertáció tulajdonképpeni témája az 1936—38-as évekhez kapcsolódik.

Általánosabb érvényű megjegyzéseinek sorában a szlovák kérdéssel kapcsolatban megemlítette, hogy Ádám Magda a magyar—csehszlovák relációban csak a hivatalos, a prágai kormánnyal való viszonyt vizsgálta, s ily módon az olvasót a komáromi tárgyalás során váratlanul éri a Szlovák Néppárt, Tisoék megjelenése a külpolitikai arénában. Pedig a magyar—szlovák viszonynak voltak fontos előzményei, s ezeknek a bemutatása az események megértése szempontjából rendkívül lényeges. A magyar kormány ugyanis szoros kapcsolatot tartott fenn a Szlovák Néppárt egyik vezetőjével, s rajta keresztül a cseh-ellenes szlovák autonomizmust igyekezett felkorbácsolni. De a szlovák autonomista politika a magyar revíziós törekvésekkel is alapjában szemben állott. Ha Tisoék időnként közeledtek is Magyarországhoz, a fő tendencia mégis az ellenségeskedés, a bizalmatlanság volt. Ezzel szemben a német birodalom realisabb politikát folytatott, és egyre szorosabb kapcsolatba került a Szlovák Néppárttal. Így válnak érthetővé a bécsi döntést megelőző magyar—szlovák és magyar—német ellentétek. Hasonlóan a szlovákhhoz, bővebb vizsgálatra lenne szükség magyar—horvát vonatkozásban. A horvát kérdés ugyanis sokkal inkább fenyegette szétrobbanással Jugoszláviát, mint a szlovák a Csehszlovák Köztársaságot.

Opponensi véleményének végén — hangsúlyozva, hogy a felsorolt hiányosságok nem érintik az értekezés alapvető értékeit — javasolta a disszertáció elfogadását s szerzőjének a kandidátusi fokozat megítélését.

Ádám Magda válaszában mindenekelőtt disszertációs témájának jellegéről, műfajáról s azokról a sajátosságokról beszélt, amelyekre az opponensek is utaltak. Elmondotta, hogy célkitűzésének megvalósítása szükségessé tette szűkebb témája feltárásán túl a nagyhatalmak politikájának figyelemmel kísérését, valamint Magyarország és a kisantant korábbi kapcsolatainak rekonstrukcióját is. Vállalkozását nagymértékben nehezítette egyrészt az a körülmény, hogy a kisantant története még nincs feldolgozva, másrészt pedig az, hogy hosszú években keresztül a magyar történetírás is kényes kérdésként kezelte ennek egész problematikáját.

Komoly nehézséget jelentett az is, hogy a kisantant-államok története jórészt belpolitikai vonatkozásokban is feldolgozatlan, s elvégzetlen még a második világháború előtti magyar belpolitika sokoldalú és részletes feltárása is. Ebből adódik disszertációjában a diplomáciatörténethez valóban nélkülözhetetlen belpolitikai háttér hiánya. A kisantant viszonylatában e hiányosság teljes kiküszöbölése — még az opponensi segítséget is figyelembe véve — továbbra is csak részben megoldható problémát jelent, a magyar belpolitikai háttér megrajzolása viszont — az opponensi útmutatások alapján — lényegesen könnyebbnek ígérkezik, mert itt inkább a meglévő anyag jobb rendszerezésére, néhány megfogalmazás pontosabbá tételére lesz szükség.

Utalt arra, hogy a Darányi- és Imrédy-kormány külpolitikájának megrajolásában Berend T. Iván által kifogásolt ellentmondások több esetben maguknak e kormányoknak politikájában levő ellentmondásokból adódnak. 1936 októberétől 1937 novemberéig, majd 1938 májusától szeptemberéig Magyarország külpolitikájában ellentétes, egymásnak ellentmondó tendenciájú törekvések éleződtek ki. Ugyanez vonatkozik Darányi és Imrédy kisantanttal kapcsolatos politikájára is. Az opponensi vélemények disszertációjának e vonatkozásában arra figyelmeztetik — mondotta Ádám Magda —, hogy e bonyolult jelenségek leírását még alaposabban és gondosabban kell elvégeznie.

Jogosnak ismerte el Arató Endre azon észrevételét, hogy a nyugati hatalmak külpolitikájának indító okait is fel kell tární. Egyetértett Berend T. Ivánnal abban, hogy bizonyos fokig elsikad munkájában az a kérdés, mi tartotta még össze a bomló kisantantot a magyar kérdéssel kívül. E kérdés részletesebb kifejtése feltétlenül szükséges. A kisantant—szovjet viszonytal kapcsolatosan pedig hangsúlyozta, hogy míg a huszas évekre elsősorban a szovjetellenesség a döntő, a 30-as évekre jelentősen megváltozik e viszony, miután a kisantant Szovjetunióval kapcsolatos politikája nem csak és nem elsősorban szovjetellenes jelleggel bír. Így e kérdés szerepe és jelentősége változó volt a különböző időszakokban és természetesen a kisantant különböző államaiban is. A Szovjetunióhoz történő — tagállamonként különböző fokú — némi közeledés mellett és azzal egyidőben a Berlin—Róma tengelyhez is közeledtek. Berend T. Iván e kérdésre vonatkozó bírálata arra hívta fel Ádám Magda figyelmét, hogy jobban ki kell mutatnia, mennyiben változott a szovjet—kisantant viszony a 30-as évekre, s mik voltak indító okai a kisantant Szovjetunióhoz való közeledéseinek.

Egyetértett azzal is, hogy disszertációjának műfaja s a vizsgált téma megkívánja a jelentősebb történelmi személyiségek portréinak megrajzolását. Megjegyezte azonban, hogy a szomszéd államok politikusaírók ezen népek történelmi irodalmában csak elszórt, rövid és sajnos rendkívül egysíkú jellemzések találhatók.

A területi engedmények kérdésében vitába szállt Berend T. Iván opponens véleményével. Álláspontja ebben a kérdésben az, hogy amikor a fasizmus volt az emberiség legnagyobb ellensége, akkor mindent a fő veszély megakadályozásának kellett alárendelni, így a békeszerződésekkel a határproblémákat is, melyek Hitler hatalomra jutása után más aspektusba kerültek. A so. c. ún. „külön egyidejű nemzeti igazság” látszata is megszünt, egyetlen nagy, általános igazságban forrott össze és ez az egyetemes emberi haladás, a barbár náciizmus elleni összefogás volt. Minden kérdést abból a szemzőgből kellett tehát vizsgálnia, hogy elősegítette-e a fasizmus megakadályozását vagy sem. Nem kétséges, hogy a kisantant uralkodó köreit a status quo megmerevítésére irányuló törekvéseiben nem valami antifasiszta szándék vezette, hanem önző osztályérdekek. Csak-hogy a felelősség, a megítélés alapja sohasem a szubjektív szándék, hanem az objektív következmény. A meglévő határok állandósítására irányuló szándék, mely a román, jugoszláv és csehszlovák burzsoázia önző osztályérdekeit takarta, mindaddig, míg a német fasizmus ellen hatott, egybeesett a kollektív biztonsági rendszer érdekeivel. Ezért nem kérte számon a kisantant-államok 30-as években működő kormányaitól a területi engedmények elmaradását, és ezért tette csak elnyomó kisebbségi politikájukért felelőssé őket.

Arató Endre több kisebb-nagyobb kritikai észrevételével egyetértve, válasza végén köszönetet mondott mindkét opponens elismerő és bíráló megjegyzéséért egyaránt.

Mindkét opponens elfogadta a disszertáns választát, s a bírálóbizottság egyhangú javaslatot tett a TMB-nek, hogy Ádám Magda számára a kandidátusi fokozatot ítélje meg.

Stier Miklós

Serfőző Lajos: „A Magyarországi Szociáldemokrata Párt a parlamentben 1922—1926” e. kandidátusi disszertációja az SzDP parlamentbe való bekerülésének körülményeit elemezve a Bethlen—Peyer paktum kérdésének vizsgálatából indul ki. Megvilágítja azokat a bel- és külpolitikai körülményeket, amelyek az ellenforradalmi rendszer konszolidációja érdekében arra készítették a Bethlen-kormányt, hogy a szociáldemokrata párttal megegyezést keressen, s azokat a várakozásokat, amelyeket a pártvezetés ehhez a paktumhoz fűzött. Bemutatja a párton belüli ellenzék magatartását, amely a kiírt választásoktól való távolmaradással akarta a kormányt további engedményekre bírni; majd a pártnak az 1922. évi nemzetgyűlési választásokon való részvételével foglalkozva elemzi választási programját és tömegmunkáját, valamint a párt számára 25 parlamenti mandátumot hozó választási eredményt.

A választások alapján létrejött szociáldemokrata parlamenti frakció élén álló öt-tagú Intéző Bizottság hamarosan a párt egész politikáját meghatározó irányító szervvé fejlődött. Ez dolgozta ki a parlamenti frakció deklarációját, amely leszögezte, hogy a párt a polgári demokrácia felé történő haladásért, az ellenforradalom kivételes intézkedéseinek, rendeleteinek visszavonásáért küzd, a „parlamentarizmussal összeegyeztethető eszközökkel és módszerekkel”. Az 1903-as programról szólva kijelentették, hogy az nem valósítható meg máról holnapra, „nem valósítható meg erőszakkal”, és különösen nem a fejlett nyugati országok megelőzésével. Az 1918—1919-es forradalmakat elítélték, s annak bizonyítására, hogy az SzDP megfelelő partner a kormány számára, a forradalmak történetéből a jobboldali szociáldemokrácia osztályáruló magatartását, mint az egész pártra jellemzőt, emelték ki. Az Egységés Párt nagy része azonban ennek ellenére elutasítón viselkedett a szociáldemokratákkal szemben. Noha Bethlen maga nem osztozott e nézetekben, egyre többet követelt a szociáldemokratáktól a paktumban foglaltaknál. 1922 őszére a párt taktikájában ez változást eredményezett: a kormány magatartásának befolyásolása érdekében a SzDP az Interparlamentáris Unió bécsi ülésén megtagadta a rendszer támogatása érdekében történő fellépést, majd októberben csatlakozott a mérsékelt legitimisták, a Vázsonyi-féle demokratákat és a Rassay Károly körül tömörülő liberális képviselőket egyesítő Ellenzéki Pártszövetséghez. A szövetség — melyen belül az SzDP, noha az ő képviselői alkották a többséget, nem játszott vezető szerepet — először Gömböskés szervezkedés ellen intézte támadásait, majd, az SzDP-n belüli ellenzék mind határozottabb fellépésére, a „rendtörvény”-javaslat megszületése idején élesen bírálta a kormányt. Amikor azonban Bethlen külföldi kölesön szerzése érdekében belpolitikai engedményekre hajlandónak mutatkozott, az SzDP vezetőségében újraéledtek az illúziók, s készek voltak támogatni a külföld előtt a kölesonszerzést. De miután az ígért engedmények elmaradtak, a KMP befolyása alatt szélesedő pártonbelüli ellenzék megélenkülő támadásai, a földmunkásoknak és vasutasoknak a parlamenti frakcióhoz eljuttatott és ott megvitatásra került memorandum hatására a pártvezetőség a kölesön kérdésében 1923 őszén új álláspontra jutott: elhatározta, felhasználja nemzetközi kapcsolatait annak érdekében, hogy a kölesönt csak egy demokratikusabb kormányzat számára biztosítsák a nyugati hatalmak. De ez már tulajdonképpen elkésett akció volt, hiszen a népszövetségi kölesön tervezete erre az időre már elkészült, s az Angliában kormányra került Munkáspárt sem kívánt azon már változtatni. A szanalási törvényjavaslatok parlamenti tárgyalása alkalmat adott ugyan a szociáldemokraták részéről az alapos bírálatra, ezeket a támadásokat azonban Bethlen egy újabb alkalval leszerelte. A Népszavában és összeülő XXII. országos pártgyűlésen a vezetőség tagadta a megegyezést, de a párton belüli ellenzék most már a paktumpolitika ellen meglehetősen határozottan lépett fel.

A szerző ezután ismerteti azokat az új politikai erővonalat, amelyek 1924 őszén, a szanalási törvény tető alá hozása után kialakultak, s ezek összhatásában vizsgálja az SzDP parlamenti frakciójának tevékenységét. A párt belépett a baloldali ellenzéki pártok új blokkjába, s élesebb harcot igyekezett folytatni a kormánnyal szemben. Ezt a taktikai változást mutatja az 1924. november 28-i nevezetes parlamenti ülés, amikor 14 szociáldemokrata és ellenzéki képviselőt hárítottak ki a parlamentből. Ez után az ellenzéki blokk passzivitásba vonult. Bethlennek az SzDP elszigetelésére ez időszakban tett lépéseivel szemben a pártvezetés az 1921-es paktum nyilvánossággrahozásával védekezett. A min • egy féléves passzivitás meddőnek bizonyult. Ennek okát Serfőző Bethlen manővereiben, a

kormánypárt egységességében, az ellenzéki blokkon belüli politikai ellentétekben, az SzDP-nek a néptömegektől való elszigeteltségében látja.

Kitér az ellenforradalmi korszak parlamentarizmusának jellemzésére is: „Bár formális ismérvek alapján a polgári demokráciák parlamentjéhez hasonlatos, lényegileg azonban a fasiszta típusú államnak tömegek szavazataival létrejövő, de a tömegektől mégis mélyseges antidemokratizmussal elválasztott »törvényhozási« rendszereivel rokon alakulatról volt itt szó. Nem egyszerűen a diktatúra szemérmelenségét elfedő »fige-falé« azonban ez a parlament, hanem sajátos formáció, amiben a magyar uralkodó osztályok legreakciósabb elemeinek diktatúrája, az adott történelmi és társadalmi viszonyok által meghatározott sajátos magyar faszizmus megtalálta legmegfelelőbb kifejezési formáját.”

Ezután rátér annak ismertetésére, miként használta fel a párt parlamenti frakciója a fővárosi törvényhatósági választásokat a parlamentbe történő visszatérésre, s elemzi a frankhamisítással kapcsolatos szociáldemokrata álláspontot, a parlamenti harcban ekkor alkalmazott taktikáját, s eredmenytelenségének okait. Végül összehasonlítást tesz az 1922-es választások és az SzDP-t váratlanul ért 1926-os választások között, s megállapítja, hogy a kapott szavazatok számának esőkenése az időközben végbement társadalmi, politikai folyamatok eredménye: az uralkodó osztályok ellentéti enyhültek, a „középosztályok” lényegében behódoltak a hivatalos kormánypolitikának, a kulákság szintén támogatta a kormányt, a kispolgárság — melynek egy része 1922-ben még az SzDP-re szavazott — a „rend” pártjára állott, a dolgozó tömegek pedig — beleértve a munkásság jelentős részét is — a közömbösség jelei mutatkoztak. Az SzDP nem használta ki a korszakban adódó lehetőségeket; a vizsgált időszakban a legális munkásmozgalom szerepe fokozatosan csökkent. Bekerülés a parlamentbe jelentős eseménye a magyar munkásmozgalom történetének, de a párton belül azzal a negatívummal járt, hogy a parlamenti taktikázás a vezetés fő harci módszerévé vált, a párt vezetése pedig alárendelődött a parlamenti frakciónak.

Szakács Kálmán kandidátus opponensi véleményében elmondotta, hogy a disszertáció a címében jelzettnél jóval szélesebb körben elemzi az 1922—26 közötti Magyarország politikai és pártviszonyait; az SzDP parlamenti tevékenységét az ellenforradalmi rendszer politikai és gazdasági konszolidációjának legfontosabb kérdéseivel összefüggésben veszi vizsgálat alá. Egyértelműen fejezte ki az értekezésnek az SzDP vezetését illető bírálatával kapcsolatban: bizonyítottan látta, hogy a pártvezetőség sem a szükséges eszmei szilárdsággal, sem morális állhatatossággal nem rendelkezett, s nem ismerte fel a szocialista és a demokratikus feladatok közötti összefüggéseket. Helyesnek tartotta a párt és a bethleni politika viszonyának bemutatását, a miniszterelnök személye iránti illúziók határozott elítélését. Következetlen volt a vezetés az ellenzéki pártszövetséggel kapcsolatosan vitt politikájában is: a kezdeményezést átengedte a liberális, polgári ellenzéknek, nem volt képes e szövetség az helyzetnek megfelelően értékelni, s e szövetség kedvéért lemondott a dolgozó tömegekkel, elsősorban a parasztsággal való összefogásról.

Noha a dolgozat egészében jól illeszti bele az SzDP-t a rendszer politikai életébe, helyesen értékeli ott játszott szerepét, mégis — bizonyos egyoldalúsággal — a párt tevékenységének inkább negatívumait hangsúlyozza, s nem kerít sort pozitívumainak kiemelésére. A pártvezetés tevékenységének értékelésével kapcsolatban pedig kifejtette, hogy a hibák objektív körülményeit és forrásait nem lehet csak a politikai vezetők agyában és tevékenységében keresni — bár szerepüket jelentősnek kell tartani —, hanem az objektív történelmi körülményekben, a munkásosztály szervezeti és politikai érettségének adott fokában is. Erre nem azért van szükségünk, hogy a történeteket mentegessük, hanem hogy helyükre tegyük és teljességükben, reális összefüggéseikben mutassuk be.

Másik alapvető kifogása az volt, hogy a dolgozat nem tesz kísérletet az SzDP elméleti koncepciójának, politikai felfogásának összefüggő felvázolására. Ez akkor is szükséges lett volna, ha elfogadjuk Serfőző azon helytálló véleményét, hogy a párt vezetése a mindenkor taktikai lépésekhez gyártott elméletet. Így nem látható az a koncepcióbeli változás sem, amely 1924—1925-ben következett be a párt politikájában. E politika bírálatánál kifogásolta, hogy noha helyesen értékeli a jobboldali pártvezetés parlamenti taktikáját, nem megy túl a negatív tevékenység kritikai elmarasztalásán.

Annak felismerését, hogy „Bethlen nem váltja be ígéreteit, sőt az ellenforradalom felszámolásának útjában ó a legfőbb akadály” (205. l.), véleménye szerint nem lehet 1923 őszére tenni; erre a felismerésre csak 1924 elejétől kezdődően kerül sor, amikor világossá válik, hogy az az elképzelés, mely szerint a külpolitikai hatás a rendszer demokratizálása irányában hat majd, kudarcot vall. E folyamat kibontakozásában, az élesebb kritikai hangvétel kialakulásában szerepet játszik még természetesen a szakadás veszélyét előrevetítő baloldali irányzat megélnkülése és a szanalási krízis. A Serfőző által is említett

tény, hogy a konszolidáció után már nem volt szüksége Bethlennek az ellenzékre, határában 1924 őszén hoz majd határozott változást a párt politikai tevékenységében. Nem bizonyítja Serfőző felfogását az az érv sem, hogy 1923 őszén a fajvédő frakció különválása a Bethlennel való szembefordulásra ösztönözte volna az SzDP vezetőségét, mert itt nem általános, hanem egy bizonyos kérdésben történő szembefordulásról van szó. Végezetül röviden kitért a szociáldemokrata emigráció és az SzDP kapcsolatainak elemzésére, hangsúlyozva ennek jelentőségét; különösen Garami Ernő befolyását tartotta igen erősnek.

Mint mondotta, a felhozott kritikai észrevételek nem érintik a disszertáció lényeges mondanivalóját, amellyel teljesen egyetért; szerzőjét érettnek tartja a kandidátusi cím elnyerésére.

Balogh Sándor kandidátus opponensi véleményében mindenekelőtt a disszertáció jelentőségéről szólt. A személyi kultusz éveiben nem volt lehetőség a szociáldemokrata párt történelmi szerepének valós ábrázolására, s az akkori torzításoktól megtisztítani a párt történetét: egyben a marxista történettudomány erősödését is jelenti ma — mondotta. Kiemelte a dolgozat azon érdemét, hogy az érintett kor tárgyalásakor nemcsak a szociáldemokrata parlamenti frakció történetét igyekszik tisztázni, hanem általában is betekintést nyújt a Horthy-korszak parlamenti viszonyaiba, hozzásegít a korszak parlamentarizmusának megítéléséhez. Helytállóak és megfelelően árnyaltak tartotta a pártvezetés ellentmondásosságának bemutatását s annak az egyes időszakonként változó szerepnek a megrajzolását, melyet a szociáldemokrata párt a rendszer politikai életében betöltött. Kifogásolta azonban, hogy a szerző helyes tárgyalási módja — a párt tevékenységének a korszak politikai életének egészébe történő beillesztése — a dolgozat második felében olykor elhalványul, hézagossá válik. Így például túlságosan vázlatosnak tartotta az utolsó fejezetnek az 1926-os választásokkal foglalkozó részét. Ugyancsak részletesebb elemzést érdemeltek volna az SzDP újjászerveződésének, belső pártéletének kérdései is. Fontosnak tartotta volna továbbá az ellenforradalmi rendszer jellegeről vallott szociáldemokrata nézetek beható elemzését.

Véleménye szerint igen hasznosnak bizonyult volna, ha a szerző a vizsgált kérdésekre vonatkozó és a téma kifejtése során érintett történeti irodalmat külön, összefoglalóan is áttekinti és bírálja. Javasolta a stílusbeli hibák kijavítását és néhány fejezetcím módosítását, hogy jobban fedjék azok e fejezetek tartalmát. Felhívta a szerző figyelmét a rendszer általános jellemzését érintő megállapítások pontosabbá tételére, a finanszírozás, „csatlós imperializmus” konkrétabb körülírásának szükségességére. Végül javasolta a disszertáció elfogadását és a kandidátusi cím odaítélését.

Siklós András kandidátus hozzászólásában az opponensekhez csatlakozva kiemelte a dolgozat jelentőségét, mivel az gyökeres szakítást jelent a szociáldemokrata párt történetének korábbi dogmatikus felfogásával. Hiányolta viszont a témával kapcsolatban a nemzetközi összefüggések szélesebb körű feltárását. Véleménye szerint vizsgálni kellett volna a párt politikájának a II. Internacionáléhoz vezető szálait, mert így a magyar szociáldemokrácia egyes kérdéseit is más mércével mérhetjük. A szerző stílusával kapcsolatban kifogásolta, hogy könnyedsége sajnos gyakran lekezeléssé vagy fölényessé válik, különösen amikor a polgári radikalizmusról vagy például Hébelt Edéről beszél. A párt bírálata sem szabad, hogy annak lenézését, lekicsinylését eredményezze. Végül néhány apró ténybeli helyesbítést tett, hangsúlyozva, hogy e pontatlanságok nem jellemzők a dolgozatra, amely a szerző nagy fejlődését jelzi.

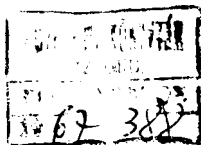
Serfőző Lajos válaszában egyetértett Szakács Kálmán véleményével, hogy ti. a párt szerepének értékelésekor az objektív történeti körülményeket mindig figyelembe kell venni; az SzDP-vel szemben támasztott követelményei kialakításakor maga is ezt kívánta szem előtt tartani, ha talán egyes részletek tekintetében kevesebb sikerrel. A munkásosztály szervezeti és politikai érettségének fokáról szólva elmondotta, hogy szerinte némi leegyszerűsítéssel különbséget kell tennünk a munkásosztály soraiban a jobboldali vezetés közvetlen tömegbázisa és ennél szélesebb tömegbefolyása között. Ugyancsak különbség van a vezetés politikája és a munkástömegek törekvései között, s ez a tárgyalat időszak első felében figyelhető meg inkább. A vezetés, opportunizmusa következtében, nem használta ki a tömegekben rejlő energiákat, s lépten-nyomon megalkuvó taktikázásba bocsátkozott. A szociáldemokrata ideológia, politikai felfogás teljesebb felvázolását hiányoló kritikai észrevételre válaszolva megismételte a disszertációban is kifejtett azon álláspontját, hogy az SzDP-nek nem volt átgondolt koncepciója. Véleménye szerint a különböző reformista szociáldemokrata fejtegetések a parlamenti viták ismertetése során eléggé bőven szerepelnek a disszertációban. A gyakorlati politikai irányvonal tekintetében már más volt a helyzet: e téren határozottan kialakult felfogásról beszélhetünk, s többek között ez vezetett az 1921-es paktum megkötéséhez. Az e felfogásban megfigyelhető változást valóban folyamatként kell felfogni, de ennek kezdetét továbbra is 1923

őszére tenné. A parlamenti frakció 1923. szeptember 27-i és október 9-i vitáján jutnak a párt vezetői arra a megállapításra, hogy a fő ellenség a Bethlen-kormány és nem a fajvédők. Ez a folyamat 1924 őszén éri el csúcspontját, amikor véglegesen bebizonyosodik, hogy Bethlen a konszolidáció kiépítésekor egyáltalán nem az SzDP elképzelései szerint járt el. Az ezt követően kibontakozó éles parlamenti harcok ennek a kiábrándulásnak és az alulról jövő nyomásnak eredményei. Elismerete viszont, hogy ennek a változásnak néhány összefüggését nem világította meg disszertációjában eléggé széleskörűen. Az elképzelhető helyes politika tézisszerű előrebocsátását nem tartaná szerencsésnek, de az erről alkotott véleménye volt tulajdonképpen a mindenkori mércéje. Garami befolyásának kérdésében egyetértett az észrevételekkel.

Balogh Sándor kritikai megjegyzéseire válaszolva elmondotta, hogy noha mindvégig igyekezett a parlamenti harcokat a „mögöttes” társadalmi erőkkel összefüggésbe hozni, a disszertáció második felében ez a társadalomrajz talán azért halványabb, mert a tömegmozgás elcsitulásával a belpolitikai háttér egysíkúbbá válik. Ugyancsak egyetértett az 1926-os választásokkal foglalkozó rész vázlatosságát kifogásoló észrevétellel. A párt belső szervezeti életére azért nem kívánt kitérni, mert az már többé-kevésbé ismert az eddigi irodalomból; a tárgyalt időszak végéről pedig már nem állnak rendelkezésre az erre vonatkozó legfontosabb források, a parlamenti frakció jegyzőkönyvei. A történeti irodalom összefoglaló ismertetésének hiánya nem jelentette ugyan az állásfoglalás előli kitérést, de valóban szükségesnek látszanék egyes konkrét esetekben a vonatkozó irodalom ismertetésére és bírálatára a jelenlegi szerkezet megtartása mellett is bővebben kitérni. A fejezetfelmeket és a dolgozat stílusát ért kritika jogosságát elismerve, külön megköszönte a kisebb észrevételeket is.

Az opponensi vélemények és a vita alapján a bírálóbizottság egyhangúan javasolta a TMB-nek, hogy Serfőző Lajos számára a kandidátusi fokozatot ítélje meg.

Glatz Ferenc

СО Д Е Р Ж А Н И Е

СТАТЬИ

<i>Й. Мольнар</i> : Вооруженные группы в 1956 году; «армия» контрреволюции	1227
<i>Я. Емниц</i> : К истории создания эрфуртской программы Германской Социал-демократической Партии	1168

СООБЩЕНИЯ

<i>Л. М. Мэнби</i> : Исследование местной истории в Англии и ее любители	1207
<i>М. Синаи</i> : Связи Иштвана Бетлена с гетманом Скоропадским	1218

ДИСКУССИЯ

Научная сессия по случаю 75-летия I. конгресса Социалдемократической Партии Венгрии (<i>Б. Д.</i>)	1241
<i>З. Шаркэзи</i> : Ответ по делу саксонцев из Трансильвании	1249
Замечания по поводу критики Аладара Мода (<i>А. Шиклош</i>)	1257
Некоторые замечания по поводу Мемуаров Хенри Шимони (<i>Михайне Каройи</i>) ...	1264

ИСТОРИЧЕСКИЙ ФРОНТ СССР И СТРАН НАРОДНОЙ ДЕМОКРАТИИ

<i>А. Я. Гуревич</i> : Общий закон и конкретная закономерность в истории	1265
--	------

ИЗ ПРОШЛОГО ОБЩЕСТВА ИСТОРИКОВ И ЖУРНАЛА САЗАДОК

<i>Ф. Глац</i> : Попытка создания исторического журнала в 1865 году	1278
---	------

ВОПРОСЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ

<i>Л. Хусар</i> : Значение материалов нумизматики в преподавании	1300
--	------

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА	1307
-------------------------------	------

ОБЗОР ЖУРНАЛОВ	1363
----------------------	------

ХРОНИКА	1426
---------------	------

TABLE DES MATIERES

ÉTUDES

<i>J. Molnár</i> : Groupes armés en 1956; «l'armée» de la contre révolution	1127
<i>J. Jemnitz</i> : Contributions relatives à la création du programme d'Erfurt du Parti Social-Démocrate Allemand	1168

COMMUNICATIONS

<i>M. G. Munby</i> : L'histoire locale anglaise et ses amateurs	1207
<i>M. Zinaï</i> : István Bethlen et ses relations avec Skoropadski	1218

DISSCUSSIONS

Session scientifique à l'occasion du 75 ^e anniversaire du I ^{er} Congrès du Parti Social-Démocrate de Hongrie (<i>B. Gy.</i>)	1241
<i>Z. Sárközi</i> : Réplique relative à l'affaire des Saxons de Transylvanie	1249
Remarques concernant la critique d'Aladár Mód (<i>A. Siklós</i>)	1257
Quelques remarques concernant les Mémoires d'Henri Simonyi (<i>Mme Mihály Karolyi</i>)	1264

LE FRONT DES HISTORIENS DE L'UNION SOVIÉTIQUE ET DES PAYS

ДÉМОКРАТИQUES POPULAIRES

<i>A. J. Gurevitch</i> : Loi générale et loi concrète dans l'histoire	1269
---	------

DU PASSÉ DE LA SOCIÉTÉ HONGROISE D'HISTOIRE ET DE LA RE-

VUE SZÁZADOK

<i>F. Glatz</i> : Essais pour fonder une revue historique en 1865.	1278
---	------

LES PROBLÈMES DE L'ENSEIGNEMENT DE L'HISTOIRE

<i>L. Huszár</i> : L'importance de la numismatique dans l'enseignement	1300
--	------

LITTÉRATURE HISTORIQUE	1307
------------------------------	------

RÉPERTOIRE DES REVUES	1363
-----------------------------	------

CHRONIQUE	1426
-----------------	------

CONTENTS

ARTICLES

- J. Molnár*: Armed Groups in 1956; the „Army” of the Counter Revolution... 1127
J. Jemnitz: On the Birth of the Erfurt Program of the German Social Democratic Party 1168

REVIEW ARTICLES

- L. M. Munby*: English Local History and its Amateur Historians 1207
M. Szinai: Connections between I. Bethlen and Skoropadsky 1218

DISCUSSIONS

- Session of the Historians on the Occasion of the 75th Anniversary of the Hungarian Socialist Party's First Congress. (*Gy. B.*) 1241
Z. Sárközi: Answer on the Case of the Transylvanian Saxon 1249
 Notes on the Criticism of Aladár Mód (*A. Siklós*) 1257
 Some Remarks to the Reminiscences of Henri Simonyi (*Mrs. Mihály Károlyi*) .. 1264

HISTORIANS' FRONT OF THE SOVIET UNION AND PEOPLE'S DEMOCRACIES

- A. J. Gurevitch*: General Law and Clear Development According to the Laws in History 1265

FROM THE PAST OF THE HUNGARIAN HISTORICAL ASSOCIATION AND OF THE „SZAZADOK” („CENTURIES”)

- F. Glutz*: An Attempt to Start a Historical Journal in 1865..... 1278

PROBLEMS OF HISTORY TEACHING

- L. Huszár*: The Significance of the Numismatical Stock in Education..... 1300

HISTORICAL LITERATURE, REVIEW OF REVIEWS, CHRONICLE 1307

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

- J. Molnár*: Bewaffnete Gruppen im Jahre 1956; die „Armee” der Gegenrevolution. 1127
J. Jemnitz: Zur Geburt des Erfurter Programms der Deutschen Sozialdemokratischen Partei 1168

BEITRÄGE

- L. M. Munby*: Die englische Lokalgeschichte und ihre nichtprofessionellen Forscher 1207
M. Szinai: Anbahnung von Beziehungen zwischen István Bethlen und Skoropadski 1218

DISKUSSION

- Wissenschaftliche Sitzung zum 75. Jahrestag des I. Kongresses der Ungarländischen Sozialdemokratischen Partei 1241
Z. Sárközi: Entgegnung in Sachen der Siebenbürger Sachsen 1249
 Bemerkungen zur Kritik Aladár Móds (*A. Siklós*) 1257
 Einige Bemerkungen zu den Erinnerungen H. Simonyis (*Wwe. Mihály Károlyi*). 1264

HISTORIKERFRONT DER SOWJETUNION UND DER VOLKSDEMOKRATIEN

- A. J. Gurewitsch*: Allgemeines Gesetz und konkrete Gesetzmäßigkeit in der Geschichte 1265

AUS DER VERGANGENHEIT DER HISTORISCHEN GESELLSCHAFT UND DER SZAZADOK

- F. Glutz*: Versuch im Jahre 1865, eine geschichtswissenschaftliche Zeitschrift zu gründen 1278

FRAGEN DES GESCHICHTSUNTERRICHTES

- L. Huszár*: Bedeutung des numismatischen Materials im Unterricht 1300

BUCHBESPRECHUNGEN, ZEITSCHRIFTENSCHAU, CHRONIK 1307

Következő számaink tartalmából

- T. M. Iszlamo*v: Az 1907. évi osztrák—magyar kiegyezés megkötése
Arató Endre: A külső erők hatása a balkáni népek nemzeti-felszabadító mozgalmaira a XIX. században
Berlász Jenő: A pest-budai céhes ipar válsága és a Ferenc-kori céhszabályozás (1790—1840)
Diószegi István: Kálnoky, Andrassy és a bolgár válság 1885—87-ben
Dolmányos István: Lex Apponyi (Az 1907. évi iskolatörvények).
Glatz Ferenc: A Magyar Történelmi Társulat megalakulása
Gonda Imre: A hadi- és békecélok a Monarchia háborús politikájában
Káldy-Nagy Gyula: Adatok a levantei kereskedelem XVIII. századeleji történetéhez
Kristó Gyula: Anjou-kori krónikáink
Kubinszky Judit: Adalékok az 1883. évi antiszemita zavargásokhoz.
Karl Obermann: Társadalmi struktúra és politikai ideológia a kapitalizmus érvényrejutásának korszakában
Rév Erika: A védelem szerepe a népbiztosperben
Szekeres József: Az 1940. évi általános bányászsztrájk története
Székelly György: A németalföldi és az angol posztó fajtáinak elterjedése a XIII—XVII. századi Kelet-Európában

E számunk munkatársai

Agárdi Ferenc történész (Bp.) — *Arató Endre* kandidátus, egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Bellér Béla* középiskolai tanár (Bp.) — *Bendu Kálmán* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Bónis György* kandidátus, a Fővárosi Levéltár osztályvezetője — *Buza László* ny. egyetemi tanár (Bp.) — *Endrei Walter* kandidátus, történész (Bp.) — *Glatz Ferenc* a Magyar Történelmi Társulat tud. s. munkatársa — *Gulyás József* középiskolai tanár (Bp.) — *Gyimesi László* aspiráns (Bp.) — *H. Haraszti Éva* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Huszár Lajos* a Nemzeti Múzeum Éremtárának vezetője — *Jemnitz János* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Jeszenszky Géza* tanár (Bp.) — *Kovács Endre* a történettudományok doktora, a MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője — *Kőhegyi Mihály* a bajai Türr István Múzeum tudományos munkatársa — *Magyar György* egyetemi docens (ELTE, Bp.) — *Makkai László* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Mályusz Elemér* a történettudományok doktora, a MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Menyhárt Lajos* egyetemi tanárság (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Molnár János* kandidátus, művelődésügyi miniszterhelyettes — *L. Nagy Zsuzsa* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Niederhauser Emil* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet csoportvezetője — *Sz. Ormos Mária* a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Ránki György* a történettudományok doktora, a MTA Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese — *Sárközi Zoltán* az Országos Levéltár osztályvezetőhelyettese — *Stier Miklós* a MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Szabó Miklós* a MTA Történettudományi Intézet könyvtárosa — *Szász Zoltán* a MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Szinai Miklós* levéltáros (Országos Levéltár) — *Szokolay Katalin* kandidátus, a MSzMP KB Párttörténeti Intézet tudományos főmunkatársa — *Tilkovszky Lóránt* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Tokody Gyula* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Varga Zoltánné* a Kossuth Lajos Tudományegyetem könyvtárának osztályvezetője (Debrecen) — *Vörös Károly* muzeológus (Budapest Történeti Múzeum)

Ára: 10,— Ft

Évi előfizetési ára: 54,— Ft

INDEX: 25.779

ÚJ TÖRTÉNELMI KIADVÁNYOK

- Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában.** Szerkesztette és bevezetéssel ellátta: *Makkai László*. Írták: *N. Kiss István, Veress Éva, Kirilly Zsigmondné, Román János*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966. 638 l. Ára: 100,— Ft
- Eperjessy Kálmán: A magyar falu története.** Budapest, Gondolat Kiadó. 1966. 299 l. Ára: 23,50 Ft
- Lackó Miklós: Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935–1944.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1966. 342 l. Ára: 31,— Ft
- A Kommunisták Pártja szövetségi politikája 1936–1962.** Szerkesztette *Vass Henrik*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1966. 316 l. Ára: 30,— Ft
- Révai József: Válogatott történelmi írások I–II.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1966. 325 l. + 509 l. Ára: 65,— Ft
- Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900–1918.** Redigiert von *Péter Hanák*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966. 358 l.
- A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai 1907–1914.** IV. köt. Első rész 1907–1914. A kötetet összeállította és szerkesztette *Erényi Tibor, S. Vincze Edűt, Mucsi Ferenc, Kende János*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1966. 731 l. Ára: 120,— Ft
- Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914–1918)** Eingeleitet und zusammengestellt von *Miklós Komjáthy*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966. 723 l.
- Mészáros Károly: Az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság agrárpolitikája 1918–1919.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966. 201 l. Ára: 42,— Ft
- Dernői-Kocsis László: Bajcsy-Zsilinszky.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1966. 334 l. Ára: 30,— Ft
- Balogh Jolán: A művészet Mátyás király udvarában I–II.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966. 799 l. + 509 l. Ára: 240,— Ft
- Kerekes Lajos: Ausztria története 1918–1955.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966. 233 l. + függelék. Ára: 38,— Ft
- Jánisz Politisz: Az újkori Görögország története.** Budapest, Gondolat Kiadó. 1966. 341 l. Ára: 19,50 Ft.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST